

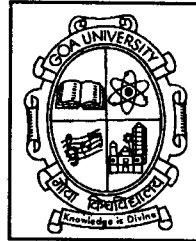
कोंकणी विश्वकोश

खंड चवथो

(य ते ज्ञ)

संपादक

डॉ. तानाजी हळर्णकार

गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव-गोंय.

२०००

उजवाडावपी :
गोवा विश्वविद्यालय
ताळगांव, गोंय.
४०३ ००२

छापणावळ :
लेट्रॅकॉम
फोंडा, गोंय.
दूरध्वनी : ३१४२४२

पयलें उजवाडावप : २०००

© सगळे हक्क गोवा विश्वविद्यालयाचे सुवादीन

कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ

संपादक

डॉ. तानाजी हळर्णकार

संशोधन सहाय्यक

श्री. रंजन नायक

श्रीमती सुरेश्वा नायक तोटेकार

संपादकीय सहाय्यक

श्रीमती कांचन विवेक मोर्डेकार

श्रीमती कल्पना नंदन वाळके

कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती

डॉ. अशोक जोशी

डॉ. सदाशिव देव

डॉ. मनोहरराय सरदेसाय

डॉ. अरूण हेबळेकार

डॉ. ऑलिव्हिन्यु गोमीश

डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

डॉ. उदय सांगोल्डकार

प्रा. देवीदास बोरकार

डॉ. तानाजी हळर्णकार

मनोगत

कोंकणी विश्वकोशाचो हो चवथो आनी निमणो खंड प्रकाशित करतना आमकां खूब आनंद जाता.

कोंकणी भाशेची उदरगत करप हो गोवा विद्यापिठाचो एक मुखेल उद्देश आसा. ह्या उद्देशाक धरून गोवा विद्यापिठान कोंकणी विश्वकोश निर्मितीचो संकल्प केल्लो. कोंकणी भाशेंतल्या ह्या पयल्या वयल्या विश्वकोशाची निर्मिती यशस्वीपणान करून गोवा विद्यापिठान केल्लो संकल्प आयज सार्थकी जाला. म्हजे उपकुलगुरू पदाचे कारकिर्दींत दुसरो, तिसरो आनी चवथो अशे तीन खंड प्रकाशित जाले हें हांव म्हजें परम भाग्य समजतां.

सर्वसादारण कोंकणी मनशाक, तशेंच विद्वानाक ताचे निजाचे भाशेंतल्यान संवसारांतल्या गिन्यानाची सोपेपणी वळख करून दिवपाच्या उद्देशान गोवा विद्यापिठान कोंकणी विश्वकोशाची निर्मिती करूंक घेतली. जाका आपली आवयभास सोडून दुसरी भास येना तो गिन्यानापसून वंचीत उरचो न्ही, तशेंच जाका हेर भासो येतात ताचेखातीर ताचे निजाचे भाशेंतल्यान खाशेलें गिन्यान मेळचें अशो दोट्टी अपेक्षा सफल करपी हो विश्वकोश कोंकणीखातीर आदर्श असो शास्त्रीय संदर्भग्रंथ आसा.

निकतीच वयर सरूंक लागिल्ले कोंकणी भाशेंतलो विश्वकोश निर्माण करप हो भोव कश्टांचो वावर. अपुरी साधनां आनी अपुरें मनीसबळ घेवन संपादक मंडळान हो वावर पुराय केलो, तेखातीर हांव तांची तोखणाय करून तांकां शाबासकी दितां. विशेश करून, विश्वकोशाचे संपादक डॉ. तानाजी हळर्णकार हांणी दिल्लें योगदान गोवा विद्यापिठाच्या इतिहासांत नमूद करपासारकें आशिल्ल्यान हांव तांकां खेरीत धन्यवाद दितां.

पयल्या तीन खंडांसारकेंच ह्या चवथ्या खंडाचेंय कोंकणी मनशाकडल्यान उत्स्फूर्त स्वागत जातलें अशी आशा बाळगितां.

गोवा विद्यापीठ

ताळगांव - गोंय.

२६ ऑक्टोबर २०००.

डॉ. बाळकृष्ण सोंदे

उपकुलगुरू

यशस्वी सांगता

कोंकणी विश्वकोशाचो हो चवथो आनी निमाणो खंड प्रकाशित जातना ध्येयपुर्तीची आमकां खोस भोगप सभावीक आसा.

कोंकणी विश्वकोश हो गोवा विद्यापिठाचो एक म्हत्वाचो तसो व्हडा आटापाचो संशोधन प्रकल्प. आयजवरच्या कोंकणी संवसारांतलो तो एक म्हत्वाकांक्षी उपक्रम. सामान्य कोंकणी मनशाक ताचे निजाचे भाशेंतल्यान संवसारीक गिन्यान दिवपी कोंकणींतलो हो पयलो वयलो प्रयोग. ह्या चवथ्या खंडाच्या प्रकाशनान ह्या म्हत्वाकांक्षी उपक्रमाची यशस्वी सांगता जाता.

कोंकणी भाशेची उदरगत हें गोवा विद्यापिठाचें एक मुखेल उद्दीश्ट. हें उद्दीश्ट नदरे मुखार दवरून गोवा विद्यापिठाचे संस्थापक उपकुलगुरु डॉ. बी. शेख अली हाणीं, विद्यापिठाचे प्रतिश्टेक सोबसारक्या कोंकणी विश्वकोशाची कल्पना मुखार हाडली आनी तितकेच आस्थेन ती कार्यरतय केली. तांचे प्रेरणेन सुरु केल्ल्या ह्या वावराक उपरांतच्या उपकुलगुरुंचें, विशेशतायेन डॉ. पद्माकर दुभाषी आनी डॉ. बाळकृष्ण सोंदे हांचें प्रोत्साहन आनी सहकार्य मेळ्ळें.

निकतीच वयर सरूंक लागिल्ले कोंकणी भाशेंत विश्वकोशासारके निर्मितीचो संकल्प सोडप हें तशें एके तरेचें धाडसच आसलें. अशे निर्मिती खातीर खाशेले तरेची लेखन परंपरा लागता. संदर्भ सामुग्री, यंत्रणा, मनीस बळ लागता आनी सगळ्यांच्या वयर दुडवांचें फाटबळ लागता. हेर प्रगत भासांचे तुळेंन कोंकणीकडेन ह्या गजालींचो उणाव आसा. अशे फाटभुंयेर लागीं लागीं एकेक हजार पानांचे घसघसीत अशे चार खंड भायर सरले ही समस्त कोंकणी मनशांखातीर संतोशाची तशी अभिमानाची गजाल आसा. हो प्रकल्प यशस्वी रितीन पुराय करपाक कोंकणी भाशेवयली श्रध्दा खूब उपकारा पडली म्हणूं येता. आपले मायभाशेकडली आपली लागणूक हे भावनेन ह्या उपक्रमाकडेन संबंदितांनीं पळयलें आनी यशपुर्तीचें तेंच खरें बळगें थारलें. ही लागणूक मानून घेवंक नासली तर अपुन्या साधनांनीं एद्या व्हड आटापाचो प्रकल्प तडीक व्हरप भोवच कुस्तार आसलें.

संवसारीक गिन्यान चार खंडांच्या चार हजार पानांनीं आस्पावन घेवप तशें भोव कठीणच. वाचकांचें पुराय समाधान करपाक चार खंड उणे पडटात हाचें भान आमी दवरलां. तरीय गिन्यानाची चडांत चड वळख करून दिवपाचो आमी आमचे परीन जाता तितको यत्न केला हें नमूद करीनशें दिसता. फुडाराक धा - बारा खंडांचो कोंकणी विश्वकोश निर्माण करपाचो कोणेय संकल्प सोडलो तर ताचेखातीर बुनयादी वावर म्हणून ह्या चार खंडांची मदत जावं येता.

आदीं सांगलां तेप्रमाण, कोंकणींत गरजेच्या साधन सामुग्रीचो उणाव आशिल्ल्यान, फाटल्या खंडांसारकेंच आमकां भारतीय आनी परकी भाशेंतल्या विश्वकोशांचें आनी हेर संदर्भ ग्रंथांचें रीण घेवंचें लागलां. मराठी विश्वकोश, हिंदी विश्वकोश, मराठी ज्ञानकोश, भारतीय संस्कृती कोश, भारतीय समाज विज्ञान कोश, Encyclopaedia Britannica, Encyclopaedia of Social Sciences, World Book Encyclopaedia, Encyclopaedia of Religions, Encyclopaedia of Philosophy, Statesman's year Book, Encyclopaedia of International Sports आनी हेर संदर्भ ग्रंथांचो ह्या कोशाक आदार मेळ्ळा.

कोशनिर्मितीक विविध प्रक्रियेंतल्यान वचचें पडटा. विशयांची निवड, नोंदीचें नियोजन, नोंद लेखन, मजकूर एकठांवनप, तो तपासप, ताचेर संपादकीय संस्कार करप, प्रुफां तपासप, छापणावळ करप, कोशाची बांदणी करप अशा जायत्या सोपस्कारांतल्यान कोश भायर सरता. हे प्रक्रियेच्या खंयचेय एके सुवातेर कोणाचोय दोळो चुकोवन चूक भितर रिगपाची शक्यताय न्हयकारूंक येना. सगळ्याच कोशांचो तसो अणभव आसा. कोंकणी विश्वकोश ताका आडवाद उरूंक शकना.

कोशनिर्मितीच्या वावरांत जायत्या जाणांचें सहकार्य मेळ्ळां. गोवा विद्यापिठाचे आजी माजी उपकुलगुरु, कुलसचिव, सल्लागार मंडळाचे वांगडी, नोंद लेखक, समिक्षक, संपादक मंडळाचे वांगडी, छापणावळ संबंदीत व्यक्ती हांचें मोलादीक योगदान मेळ्ळां.

फाटल्या तीन खंडांसारकेंच ह्या चवथ्या खंडाकय कोंकणी मनशांचो व्हडा प्रमाणांत प्रतिसाद मेळटलो ही आस्त आमी बाळगून आसा.

आश्विन कृ. चतुर्दस
(दिवाळी)

बिरेस्तार २६ ऑक्टोबर २०००

डॉ. तानाजी हळर्णकार
संपादक

कोंकणी विश्वकोश

खंड चवथो

लेखक, अणकारपी, समीक्षक, नियाळ करपी आनी चित्रकार

श्रीमती आमोणकार सुधा, निवृत्त शिक्षिका, म्हापशें.

डॉ. आल्मेदा मॅथ्यू, एस्.जे. संचालक, थॉमस स्टिव्हन्स कोंकणी केंद्र, पर्वरी.

डॉ. कात्यायन रवींद्र, हिंदी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. कानोळकार बाळकृष्ण, मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

डॉ. कामत व्ही. व्ही., संगणक विज्ञान विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. केरकार राजेंद्र, शिक्षक, सत्तरी.

श्री. केळकार अनंत, आकाशवाणी, पणजी.

श्रीमती कोळंबकार शिला, लेखिका, मुलूंड, मुंबय.

डॉ. खांडेपारकार ए. व्ही., पशुसंवर्धन खातें, कुर्ती, फोंडें.

श्री. गांवकार विश्राम, शेती अधिकारी, भारतीय शेती संशोधन मंडळ, ओल्ड गोवा.

श्री. गावणेकार माणिकराव राम नायक, निवृत्त मुख्याध्यापक, श्रीमती हिराबाई तळावलीकार हायस्कूल, साकोर्डें.

श्री. घाणेकार दामोदर, समीक्षक, पणजी.

प्रा. च्यारी पुर्णानंद, मल्लिकार्जुन महाविद्यालय, काणकोण.

डॉ. डिसुझा चंद्रलेखा, कोंकणी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. तडकोडकार प्रियदर्शनी, कोंकणी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. तोटेकार अच्युत, लेखक, म्हाडुळ.

श्री. थळी मुखेश, आकाशवाणी, पणजी.

श्रीमती नायक जयंती, संशोधन सहाय्यक, गोवा कोंकणी अकादमी, बोरी.

प्रा. नायक दत्ता, धेंपो कॉमर्स कॉलेज, पणजी.

श्री. नायक पुंडलीक नारायण, लेखक, वळवय, फोंडें.

प्रा. पवार राजय, सरकारी महाविद्यालय, केंपें.

श्री. पाडगांवकार प्रकाश, लेखक, पर्वरी.

डॉ. पै. आय. के. पशुविज्ञान विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. फडते प्रेमानंद, श्री. दामोदर ज्यु. कॉलेज ऑफ सायन्स, मडगांव.

डॉ. बुडकुले किरण, इंग्लीश विभाग, गोवा विद्यापीठ.

- डॉ. बोरकार अवधुत, वैजकी अधिकारी, मडकय.
- डॉ. भट अनंत राम, निवृत्त शिक्षक, प्रियोळ - म्हाडोळ.
- प्रा. मांद्रेकार वृषाली, हिंदी विभाग, गोवा विद्यापीठ.
- डॉ. मालवीय एच्. के. पशुचिकित्सक, पशुसंवर्धन खातें, कुर्टी - फोंडें.
- प्रा. म्हस्के प्रदिप, जी. व्ही. एम. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, फोंडें.
- श्री. म्हाडोळकार रवींद्र, म्हाडोळ.
- श्री. म्हाळशी कमलाकर, उपसचिव, गोवा कोंकणी अकादमी बोरी.
- डॉ. रामाणी रामकृष्ण घ., वैजकी तज्ञ, मडगांव.
- श्रीमती राव देशपांडे कमलादेवी, लेखिका, पणजी.
- डॉ. वागळे ए. एस्., पशुविज्ञान तज्ञ, सांतइनेज, पणजी.
- डॉ. शास्त्री, बी. एस्., माजी विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग गोवा विद्यापीठ.
- श्रीमती सलत्री अमिता नायक, शिक्षिका, पर्वरी.
- श्री. सुरसुरे पंढरीनाथ, काकोडें, कुडचडें.
- डॉ. हळर्णकर आनंद, वैजकी तज्ञ, बांदोडें.
- डॉ. हेगडे राजेंद्र, मानसोपचार तज्ञ, मडगांव.
- डॉ. हेदे अनंत, वैजकी तज्ञ, वास्को - द - गामा.

कोंकणी विश्वकोशांत वापरिल्ल्या संक्षेपांची वळेरी

इ. स.	इसवी सन
इ. स. प.	इसवी सना पयलीं
किग्रॅ.	किलोग्रॅम
किमी.	किलोमीटर
कों. वि. सं. मं.	कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ
चौ. किमी.	चौरस किलोमीटर
चौ. सेंमी.	चौरस सेंटीमीटर
मिमी.	मिलिमीटर
मी.	मीटर
सें.	सेल्सिअस तापमान
सेंमी.	सेंटीमीटर

ह्या खंडांत आयिल्ले नकाशे हे अधिकृत नकाशे न्हय, ते नकाशे म्हळ्यार मूळ नकाशाच्यो सदळ आकृतायो जावन आसात.

कोंकणी विश्वकोश

खंड चवथो

यंत्रमानव : (पळ्यात रोबॉट).

य : देवनागरी लिपींतलो सव्विसावो वर्ण. ह्या वर्णाची पयली आनी दुसरी अवस्था अशोकाच्या गिरनारच्या लेखांत मेळटा. हाची तिसरी अवस्था कुषाणवंशी राजांच्या (इ. स. पयलो आनी दुसरो शेंकडो) वेळच्या मथुरेच्या लेखांत 'र्य' आनी 'स्य' ह्या जोडाक्षरांत दिसता. हाची निमणी अवस्था इ. स. ५८८ तल्या महानामाच्या बुद्धगयाच्या लेखांत मेळटा.

य = ५ ५ ८ ५ ५

'य'च्या रुपाचो विकासक्रम

सद्या आमी बरयतात तसो 'य' इ.स.च्या इकराव्या शेंकड्यांतल्या उज्जयिनीच्या लेखांत बरयल्लो आसा.

कामधेनुतंत्रांत य ह्या वर्णाचें स्वरूप अशें आसा :

यकारं शृणु चार्चड;गि चतुष्कोणमयं सदा,

पलालधूमसड;काशं स्वयं परमकुण्डली ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा ।

प्रणमामि सदा वर्णं मूर्तिमन्मोक्षमव्ययम् ॥

अर्थ - हे सुंदरे, यकाराचें स्वरूप आयक. यकार हो सदां चतुष्कोणामय, तुसाच्या धूमासारको, स्वता परमकुण्डली, पंचप्राणमय, पंचदेवमय, त्रिशक्तिसहित आनी त्रिबिंदुयुक्त असो आसा. मूर्तिमंत मोक्ष आनी अव्यय अशा ह्या वर्णाक हांव सदांच पांयां पडटा.

'य' न काव्याक सुरवात केली जाल्यार लक्ष्मी मेळटा अशें सांगतात.

ताळू हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

यजुर्वेद : चार वेदांतलो दुसरो वेद. सगळ्या वैदिक साहित्यांत यजुर्वेदाक एक खाशेली सुवात आसा. यजुर्वेदांत वैदिक कर्मकांडाचेर चड भर दिल्लो आसून यज्ञसंस्थेचोय खोलायेन विचार जाल्लो आसा. वेगवेगळ्या यज्ञांनी जे खाशेले अशे मंत्र म्हणपाचे आसतात, वा जे खाशेले नेम पाळपाचे आसतात त्या मंत्रांचो आनी नेमांचो संग्रह यजुर्वेदांत मेळटा. यज्ञाचो मुखेल ऋत्विज अध्वर्यू आसता. ताच्याच कार्याचो आस्पाव ह्या वेदांत आशिल्ल्यान ताका अध्वर्यूवेद अशेंय म्हणप जाता. शुक्ल-कृष्णभेद: यजुर्वेदाचे शुक्ल आनी कृष्ण अशे दोन भेद आसात. तशेंच ब्रह्म आनी आदित्य अशे दोन संप्रदाय आसात. ब्रह्म संप्रदायाचो प्रतिनिधी कृष्ण यजुर्वेद आसून, आदित्य संप्रदायाचो शुक्ल यजुर्वेद आसा. शुक्ल आनी कृष्ण अशे यजुर्वेदाचे दोन भेद कशे जाले तेविशीं म्हायती मेळटा ती अशी : यजुर्वेदाचो मुखेल आचार्य वैशंपायन हाणें याज्ञवल्क्या सारक्या जायत्या शिश्यांक शिकोवन तयार केले. फुडें ह्या दोगांत गुरू शिश्यांमदीं वायटपण आयलें. तेन्ना वैशंपायनान याज्ञवल्क्याकडेन ताका शिकयल्लो वेद परत मागलो. याज्ञवल्क्यान वेदविद्येक मूर्तिमंत करून तिचें वमन केलें आनी त्या स्वरुपांत गुरूचो वेद ताका परत केलो. उपरांत सुर्याची उपासना करून ताचेकडल्यान आपल्याखातीर वेद घेतलो. ताणें आपल्या वेदाक शुक्ल यजुर्वेद अशें नांव दिलें आनी ताच्या विरोधांत वैशंपायनाच्या पोरन्या यजुर्वेदाक कृष्ण यजुर्वेद म्हणूंक लागले.

शाखाविभाग : सूतसंहिता, ब्रह्मांड पुराण, स्कंद पुराण हांचेभायर यजुर्वेदाच्यो १०७ शाखा आसात. पूण मुक्तिकोपनिषदाप्रमाण त्यो १०९, पतंजलीच्या मतान १०० आनी शौनकाच्या चरणव्यूहाप्रमाण ८६ आसात. सद्या मात यजुर्वेदाच्यो फकत स शाखा उपलब्ध आसात. तांचीं नांवां अशीं - तैत्तिरीय, मैत्रायणी, कठ, कपिष्ठल, वाजसनेय आनी काण्व. हातुंतल्यो पयल्यो चार कृष्ण यजुर्वेदाच्यो आनी फुडल्यो दोन शुक्ल यजुर्वेदाच्यो शाखा आसात.

शुक्ल यजुर्वेदाच्यो पंदरा शाखा आसात त्यो अशो -

१. जाबाल शाखा : हे शाखेची संहिता वा ब्राह्मण उपलब्ध ना.

जाबालोपनिषद तितलें आसा. २. बौधेय शारवा : हे शारवेचीं बौधायन, गौधेय, गौधायन आनी औधेय अशीं हेर नांवां आसात. सदद्या हे शारवेचो खंयचोच ग्रंथ उपलब्ध ना. ३. काण्व शारवा : हे शारवेची संहिता आनी ब्राह्मण उपलब्ध आसा. ४. माध्यन्दिन शारवा : हे शारवेची संहिता आनी ब्राह्मण उपलब्ध आसा. ५. शापेयी शारवा : हिका शापेय, शापीय, शापुय आनी साफेय अशींय नांवां आसात. हे शारवेची कांयच म्हायती मेळना. ६. तापनीय शारवा : ७. कपोल शारवा. ८. पौंड्रवत्स शारवा ९. आवटी शारवा १०. परमावटिक शारवा : ह्या शारवांचे ग्रंथ उपलब्ध नात. ११. पराशर शारवा : हे शारवेचें धर्मसूत्र मेळटा. १२. वैपेय शारवा १३. वैधेय शारवा : ह्या शारवांचीय कांयच म्हायती मेळना. १४. कात्यायन शारवा : हे शारवेचें श्रौतसूत्र आनी गृह्यसूत्र उपलब्ध आसा. १५. वैजवाप शारवा : हे शारवेचें गृह्यसूत्र उपलब्ध आसा. तेभायर औधेय वा अद्द, गालव, गौधेय, पुंड्र आनी शापत्य ह्या शारवांचो उल्लेख पुराणांत आयिल्लो आसा.

कृष्ण यजुर्वेदाच्या कांय शारवांचीं नांवां अशीं : १. चरक शारवा : उव्वटान आपल्या शुक्ल यजुर्वेद भाश्यांत चरकसंहितेंतले मंत्र दिल्ले आसात. सायणाचार्यानय चरक ब्राह्मणांचो उल्लेख केल्लो आसा. २. कठ शारवा : हे शारवेचे काठक संहिता, काठक ब्राह्मण, काठक आरण्यक, कठोपनिषद आनी काठक गृह्यसुत्रां इतले ग्रंथ उपलब्ध आसात. ३. प्राच्य कठ शारवा : हिचें कांयच साहित्य उपलब्ध ना. ४. कपिष्ठल कठ शारवा : हे शारवेची संहिता उपलब्ध आसा. पूण ती पूर्ण स्वरुपांत ना. ५. चारायणीय शारवा : हे शारवेची संहिता आनी शिक्षा उपलब्ध आसा. ६. वारायणीय शारवा. ७. वार्ततवीय शारवा. ह्या दोनूय शारवांचे ग्रंथ उपलब्ध नात. ८. श्वेताश्वतर शारवा : हिचें उपनिषद प्रसिद्द आसा. ९. औपमन्यव शारवा. १०. पातंडनीय शारवा : ह्या शारवांचे सदद्या खंयचेच ग्रंथ उपलब्ध नात. ११. मैत्रायणीय शारवा : मैत्रायणीय संहिता, मैत्रायणीय ब्राह्मण, मैत्रायणीयोपनिषद आनी गृह्यसूत्र इतलें हे शारवेचें साहित्य उपलब्ध आसा. १२. मानव शारवा : मैत्रायणीय शारवेची ही उपशाखा आसा. हे शारवेचे मानव श्रौतसूत्र आनी गृह्यसूत्र, गृह्यपरिशिष्ट आनी शुल्बसूत्र इतले ग्रंथ उपलब्ध आसात. १३. वराह शारवा : हे शारवेचे श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, परिशिष्ट आनी गृह्यपददती इतले ग्रंथ मेळटात. १४. दुंदुभ शारवा : मैत्रायणीय शारवेची उपशाखा. हे शारवेचें साहित्य उपलब्ध ना. १५. छागलेय शारवा : हिचेय कांयच ग्रंथ मेळनात. १६. हरिद्रवीय शारवा : हे शारवेचे ब्राह्मण, गृह्यसूत्र, खिल आनी उपखिल ह्या ग्रंथांचो उल्लेख मेळटा. १७. श्यामायन शारवा. १८. श्याम शारवा : ह्या दोनूय शारवांचें साहित्य उपलब्ध ना. १९. तैत्तिरिय शारवा : हिच्यो संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक आनी उपनिषद उपलब्ध आसात. २०. औरवेय शारवा.

२१. र्वांडिकेय शारवा : हातूंत र्वांडिकेय ब्राह्मणांचो उल्लेख मेळटा. २२. आपस्तंब शारवा : हे शारवेचे श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र आनी शुल्बसूत्र उपलब्ध आसात. २३. भरद्वाज शारवा : गृह्यसूत्र आनी श्रौतसूत्र उपलब्ध आसा. २४. हिरण्यकेशी शारवा : श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र आनी शुल्बसूत्र उपलब्ध आसा. २५. बौधायन शारवा : हिचेय श्रौतसूत्र, धर्मसूत्र, गृह्यसूत्र आनी शुल्बसूत्र प्रसिद्द आसात. २६. सत्याषाढ शारवा : हिरण्यकेशी सुत्रांकच सत्याषाढ अशेंय नांव आसा. २७. आत्रेय शारवा : हे शारवेच्या साहित्याचो उल्लेख मेळना. २८. आलंबी शारवा. २९. पलंग शारवा. ३०. कमल शारवा. ३१. तंडी शारवा : हांचें कांयच साहित्य उपलब्ध ना. ३२. कलाप वा कलापी शारवा : पाणिनीच्या मतान कठ शारवा ही कलाप शारवेचो अणकार. ३३. तुंबरु शारवा ३४. उलप शारवा - ह्या शारवांविशीं कांयच म्हायती मेळना. ३५. वैखानस शारवा : हे शारवेचें श्रौतसूत्र आनी स्मार्त सूत्र प्रसिद्द आसात. ३६. वाधूल शारवा : हे शारवेचीं सूत्रां मेळटात. ३७. आग्निवेश्य शारवा : हे शारवेचें कल्पसूत्र उपलब्ध आसा ३८. कौंडिण्य शारवा : हे शारवेचें साहित्य उपलब्ध ना. ३९. हारीत शारवा : हे शारवेचे उल्लेख बौधायन आनी आपस्तंब धर्मसुत्रांत आसात.

कृष्ण यजुर्वेद : कृष्ण यजुर्वेदाचो विवरण ग्रंथ ना. ताका लागून ऋषी, छंद, देवता आदींची स्पश्ट म्हायती मेळना. पूण कांय कांय कांडर्षींच्या पुजेचो उल्लेख मेळटा. ह्या ऋषींच्या नांवावयल्यानूच स कांडांक प्राजापत्य, सौम्य, आग्नेय, वैश्वदेव, स्वायंभुव आनी वारुण अशीं नांवां मेळ्ळ्यांत आसूं येतात. तेभायर संहिती देवता, वारुणी देवता, आनी याज्ञिकी देवता अशीं तीन नांवां मेळटात. प्राजापत्य कांडांतूच पयल्या आनी दुसऱ्या कांडांतले मंत्र आसात. अश्वमेध यज्ञाचे समाप्तीउपरांत म्हणपाच्या मंत्रांत राश्ट्रीय भावना भरिल्ली आसा.

तैत्तिरीय संहितेंतल्यो खूबशो देवता ऋग्वेदांतल्योच आसात. पूण तातूंत रुद्र देवतेक प्राधान्य आसून एक रुद्राध्याय आसा. तैत्तिरीय संहितेचो क्रमपाठ शाकल्यान आनी पदपाठ गालवान केल्लो आसा. पूण हिरण्यकेशी सूत्राप्रमाण पदपाठाचो रचनाकार आत्रेय आसा. तांच्या सातव्या कांडांत वसिष्ठ आनी सूर्यवंशी राजा सुदास हांचीं आख्यानां आसात. तशेंच तैत्तिरीय संहितेच्या कांय आवृत्तींनी धृतराष्ट्र, पांचाल आनी कौंतेय हांचो उल्लेख मेळटा.

कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय संहितेंत दर्शपूर्णमास, सोमयाग, पुनराधान, वाजपेय, राजसूय, पशुयाग, काम्यपशू, काम्येष्टी, अग्निचयनां, सत्रां, अहीनयाग आदी यज्ञांची विस्तारीत मांडावळ दिल्या. कृष्ण यजुर्वेदाच्या संहिता ह्या भागांत ब्राह्मणय खूब आयिल्ले आसात आनी ज्या भागाक ब्राह्मण म्हण्टात तातूंत संहिता म्हळ्यार मंत्रभागूय खूब आयला.

कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय ब्राह्मणांत जायत्यो कथा आयिल्ल्यो आसून यज्ञ हें तांचें तात्पर्य. तैत्तिरीय, महानारायण, मैत्री, कठ आनी श्वेताश्वतर ही कृष्ण यजुर्वेदाचीं उपनिषदां आसात.

शुक्ल यजुर्वेद : शुक्ल यजुर्वेदाच्या वाजसनेय संहितेंत ४० अध्याय, ३०३ अनुवाक आनी १९७५ कंडिका आसात. चरणव्यूहाप्रमाण ह्या कंडिकांची संख्या १८८० आसा. जाल्यार चिंतामणराव वैद्याच्या मतान हो आंकडो १९०० आसा. हे मंत्र ग्रंथांत आनी पद्यांत आसात. पयल्या अध्यायाचो प्रजापती आनी निमाण्या अध्यायाचो दध्यड. आथर्वण अशे ऋषी मानिल्ले आसात. वाजसनेय संहितेच्या पयल्या अध्यायांत दर्शपूर्णमास, दुसऱ्या अध्यायांत पिंडापितृयज्ञ आनी तिसऱ्यांत अग्निहोत्र आनी चातुर्मास्य अशे याग दिल्ले आसात.

शुक्ल यजुर्वेदाचो सगळ्यांत म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार शतपथ ब्राह्मण. ह्या ग्रंथाच्यो काण्व आनी माध्यंदिन अशो दोन प्रती उपलब्ध आसात. शुक्ल यजुर्वेदाचें श्रौत्रसूत्र कात्यायनान केल्लें आसून, गृह्यसूत्र पारस्करान केल्लें आसा. याज्ञवल्क्यशिक्षा हो ग्रंथ ह्या वेदाच्या अभ्यासाचे नदरेन खुबूच म्हत्वाचो आसा. तशेंच हेर वेदांपरस स्वर आनी उच्चार हांचे बाबतींत शुक्ल यजुर्वेद खुबूच वेगळो आसा.

यजुर्वेदाची रचना ऋग्वेदाउपरांत जाली अशें जायत्या पंडितांचें मत आसा. वेगवेगळ्या यज्ञ यागांखातीर जेन्ना अधिकृत आनी तपशीलवार म्हायती आशिल्ल्या ग्रंथांची गरज लागली, तेन्ना यजुर्वेद निर्माण जालो. श्री विद्याधरशास्त्री भिडे हाच्या मतान ऋग्वेद, यजुर्वेद सामवेद आनी अथर्ववेद अशे वेदांचे वेगवेगळे भाग पडचे आदीं वेदराशी एकच आशिल्ली. तिची चार वेदांनी विभागणी केन्ना जाली तेविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. हे भाग पडचे आदीं वेद ब्रह्मस्वरूप म्हळ्यार प्रणवरूप जाता.

यजुर्वेदांत ऋग्वेदांतल्याच देवतांची आराधना आनी प्रार्थना आसून यज्ञांत त्याच देवतांक हविर्भाग अर्पण करपाक सांगला. पूण ह्या देवतांच्या दर्ज्यांत बदल जाल्लो आसा. हातूंत सामको म्हत्वाचो बदल म्हळ्यार प्रजापती विष्णु आनी रुद्र ह्या देवतांक खुबूच मान दिला.

उपनिषदांत वादीक लागिल्ली एक इश्वराची कल्पना यजुर्वेदांत निश्चित आनी सप्रमाण मांडल्या. यजुर्वेदांतल्यो नितीविशींच्यो कल्पना ऋग्वेदांतल्या कल्पनांपरस बऱ्योच प्रगत जाल्ल्यो दिसतात. थंय उंचेले नैतिक जिणेविशीं खरी तळमळ दिसता. गिन्यान, पापाची माफी, अमरत्व आदी आध्यात्मिक गुणांचे प्राप्तीविशींच्यो प्रार्थना यजुर्वेदांत खूब आसात.

धनुर्वेद हो यजुर्वेदाचो उपवेद.

- कों. वि. सं. मं.

यती : बौद्ध संन्याशांचो एक पंथ. 'यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति' = मोक्षाखातीर यत्न करता तो यती अशी ताची व्याख्या. जे लोक तांबडे कपडे वापरतात, भीक मागून पोट भरतात, घरदार करिनासतना सतत भोंवत रावपी आनी वैराग्यशील अशे आसताले तांकां वेदकाळांत यती म्हण्टाले. यती हें उतर मुनींचे जोडयेन वापरतात.

ऋग्वेदांत जायतेकडेन यतींचो उल्लेख आसा. तशेंच इंद्र यतींचो दुस्मान अशेंय म्हळां. ताणें यतींक लांडग्यांचे भकीक खावपाक घाले असो उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत आसा. अखेरेक हातूंतल्यान फकत पृथुरश्मी, बृहद्गिरी आनी रायोवाज हे तितले उरले. घडये आपलो पंथ सोडून इंद्राक ते शरण आयले आसुंये, कारण इंद्रान तांकां अभय आनी क्षत्र, ब्रह्म आनी वैश्य ह्यो विद्या दिल्यो अशें म्हळां. म्हणजेच, वैदिक आर्यांनी यतींतल्या कांय जाणांक त्रैवर्णिकांत दाखल करून ग्रहस्थाश्रमांत हाडले असो ताचो अर्थ दिसता.

यती हे आर्येतर समाजांतले लोक आसुंये. वैदिक आर्य प्रवृत्तिमार्गी आशिल्ल्यान तांकां संन्यासमार्गी यतींविशीं दुस्वास दिसतालो. पूण वैदिक आर्यांनी विरोध करूनय यतींची संन्यासमार्गी विचारसरणी बदलली ना. यतिमुनींचो वर्ग समाजांत लोकप्रियूच उरलो. आर्येतर सगळ्या समाजांत तांकां मान मेळतूच उरलो. अखेरेक आश्रमवेवस्था निर्माण करतना तांकां यतींच्या पंथाचो संन्यास हो चवथो आश्रम म्हणून आपणावंचो पडलो.

बौद्ध आनी जैन हे दोनूय पंथ यतीमुनींची विचारसरणी आपणावन उत्पन्न जाले आनी वाडले. तांची प्रवृत्ती आनी गृहस्थाश्रम हांकां निवृत्ती आनी संन्यास हांचेइतलो केन्नाच मान फावो जावंक ना. जैनांच्या आध्यात्मिक गुरूंक यती म्हण्टात. ते धर्मप्रसार करतात, तशेंच पुरयताचेंय काम करतात. तांचे ८४ गच्छ आसात.

- कों. वि. सं. मं.

यदुमणि महापात्र : (जल्म : सुमार इ. स. १७८१, ईटमती, नयागढ संस्थान, ओरिसा; मरण : इ. स. १८६५).

नामनेचो ओडिया कवी. ताका काव्य आनी चित्रकलेची आवड आशिल्ली. ताचो बापूय लाकडाचेर नक्षीकाम करतालो तशेंच तो चित्रकारूय आशिल्लो. आठघर हांगाच्या अधिपतीचे राजधानींत तांचे वास्तव्य आशिल्लें.

यदुमणि वेगवेगळ्या दरबारांनी आपल्या शीघ्र कवित्वान दरबारी लोकांची मनरिजवण करतालो. ताच्या काव्यांतलो विनोद आनी उपहास ह्या दोन गुणांक लागून यदुमणीची कीर्त ओरिसाभर पातळिल्ली.

यदुमणि 'राघव-विलास' आनी 'प्रबंध पूर्णचंद्र' अशीं दोन अलंकारीक काव्यां बरयल्यांत. तातुंतल्या राघव-विलास ह्या काव्याचो थोडोच वांटो उपलब्ध आसा.

‘प्रबंध पूर्णचंद्र’ हें ताचें प्रदीर्घ काव्य खूब लोकप्रिय आसा. तातूंतली काव्य शैली, शब्दकळा, अलंकार उत्कृष्ट आसात. हातूंत कृष्ण आनी रुक्मिणी हांच्या लग्नाची कथा बरी कल्पकतायेन वर्णिल्या. ओरिसांतल्या ‘पालवाले’ ह्या नांवाच्या भाट कवींनी हेर प्राचीन काव्यांभाशेनूच हें काव्य गांवागांवांनी भोंवन, गावन दारवोवन खूब लोकप्रिय केलां. ह्या काव्याक लागून यदुमणिक मानाची सुवात फावो जाल्या.

विनोदी आनी तैलबुद्धाचो म्हणून यदुमणिची नामना आसा. उत्तर भारतांत, बीरबलाक जशी नामना आनी सुवात आसा तशीच सुवात ओरिसांत यदुमणिक आसा.

‘यदुमणि रहस्य’ ह्य नांवान ताचे विनोद संग्रहीत आसात. संस्कृत आनी ओडिया ह्या भाशांचेर बरें वर्चस्व, हुशारी, पांडित्य, कवित्व, विनोद ह्या गुणांक लागून ओरिसांतल्या राजदरबारांनी यदुमणिक मानाची सुवात आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

यदुवंश : भारतांतलो एक प्राचीन पुराणीक वंश. वैदिक वाङ्मयांत ह्या वंशाचो उल्लेख आर्यांच्या पंचजनांत केला. यदुवांगडाच तुर्वशाचें नांव जोडप जालां. उपरांतच्या वाङ्मयांत चंद्रवंशांतलो राजा ययाती आनी शुक्राचार्याची धूव देवयानी हांचेपसून जल्माक आयिल्ल्या दोन पुतांतलो पयलो पूत म्हणून यदूचो उल्लेख मेळटा.

ययातीन आपलें साम्राज्य पांच पुतांमदीं (देवयानीचे दोन आनी शर्मिष्ठेचे तीन) वांटून दिलें. तेन्ना चर्मण्वती, वेत्रवती आनी शुक्तिमती हांच्या देगांवयलो प्रदेश यदूक मेळ्ळो. तांचे वंशज यादव हांणी फुडें आपल्या राज्याचो विस्तार शशबिंदूचे कारकिर्दींत उदेंतेक आनी उत्तरेक केलो. यादवांनी गुजरात काठेवाडांतल्या आर्यतरांक धांवडावन थंय आपली सत्ता स्थापली.

यदूक कोष्ट आनी सहस्त्रजित अशे दोन पूत आशिल्ले. कोष्टासावन जाल्ल्या वंशाक यादव आनी सहस्त्रजितासावन जाल्ल्या वंशाक हैहय अशीं नांवां पडलीं. हैहयांनी माहिष्मती म्हळ्यार पयलींच्या इंदूर संस्थानांतल्या महेश्वर हांगा आपली राजधानी केली.

यादववंशी विदर्भ राजान दक्षिणेंत येवन आपल्याच नांवान उपरांत नामना मेळिल्ल्या विदर्भ प्रदेशाचेर आपलो शेक बसयलो. ताका क्रथ आनी कैशिक अशे दोन पूत आशिल्ले. आपल्या ह्या दोनूय पुतांभितर राजान विदर्भाची वांटणी केली, पूण उपरांत त्या दोन विभागांचें एकीकरण जातकच विदर्भाक क्रथकैशिक हें नांव रूढ जालें.

उत्तर भारतांत, मथुरेक यादवांचें राज्य आशिल्लें. थंयच्या कंस राजान, मगधाच्या जरासंध राजाक आपली धूव दिल्ली. कंस राजा प्रजेक त्रास करतालो म्हणून कृष्णान ताचो वध केलो आनी ताच्या जाणट्या बापायक, उग्रसेनाक गादयेर बसयलो. जरासंधान मथुरेचेर

खूब घुरयो घाल्यो, तेन्ना यादवांनी काठेवाडांत प्रयाण करून द्वारकेक आपली राजधानी केली. यादव साम्राज्याच्या हेर विभागांचेर भजमान, देवावृध, अंधक आनी वृष्णी अशे सात्वत भीमाचे पूत राज्य करताले. वृष्णीच्या वंशांतल्या शूर नांवाच्या राजाक मारीषा हे भोजवंशी राजकन्येपसून वसुदेव हो पूत आनी पृथा, श्रुतदेवा आनी श्रुतश्रवा ह्यो धुवो जाल्यो. पृथेक, कुंतीभोज राजान आपली धूव मानिल्ल्यान कुंती अशें नांव पडलें. तिचें लग्न पंडु राजाकडेन जालें. श्रुतश्रवाचें बुंदेलखंडाचो राजा दमघोष हाचेकडेन लग्न जालें आनी तिका शिशुपाल हो पूत जालो. वसुदेव, कुकर देशाचो राजा देवक हाचे देवकी नांवाचे चलयेकडेन लग्न जालो आनी ताका बलराम आनी कृष्ण हे दोन पूत जाले. कृष्णाची भयण सुभद्रा हिचेकडेन अर्जुनाचें लग्न जालें. ताचो पूत अभिमन्यू हाका भारतीय झुजांत मरण आयलें आनी उपरांत ताचो पूत परीक्षित हस्तिनापूरचे गादयेर बसलो.

भारतीय झुजाच्या कांय काळा उपरांत द्वारकेच्या यादवांभितर बंडाळीं मातून तातूंत सगळ्यांचो नाश जालो. तेन्ना वनांत वचून ध्यानस्थ बशिल्ल्या कृष्णाक हरण समजून एका व्याधान बाण मारतकच कृष्ण निजधामाक गेलो. उपरांत फाटल्यान उरिल्ल्या वज्र नांवाच्या नातवाक पांडवांनी मथुरेचे गादयेर बसयलो.

- कों. वि. सं. मं.

यम : एक वैदिक देवता. यमाक पर्जन्यसमुहांतली आनी हिंदू पुराणकथांतलीय मृत्युदेवता मानल्या. ताच्या बापायचें नांव विवस्वान आनी त्वष्ट्याची धूव सरण्यू ही ताची आवय.

प्रजेच्या बऱ्याखातीर अमरत्वाचो त्याग करून यजांत आत्मबलिदान करपी पयलो यज्ञकर्तो, मनीस जातीचो आद्य जनक, पयलो राजा, सूक्तरचना करपी एक वैदिक ऋशी, दक्षिणेचो दिक्पाल, पयलो मृत, यमीन समागमाखातीर केल्ली मागणी न्हयकारून भयण-भावाचें लग्न निशिद्ध थरोवपी समाजसुदारक, यमसंहिता आनी यमस्मृति हे ग्रंथ बरोवपी शास्त्रकार, अस्ताक वचपी सुर्याचें वा चंद्राचें प्रतीक, इंडो - इराणी पुराणकथेंतलो यम, कॅननायट देव यम, दुतांक यमगीता आनी नचिकेताक मरणाचें गुपीत सांगपी उपदेशक अशा जायत्या स्वरुपांनी यमाचें वर्णन मेळटा. पूण जाचें आयुश्य सोंपलां, ताच्या प्राणांचें आपल्या दुतांवरवीं हरण करपी भिरांकूळ देवता आनी दुतांनी मेळ्यांच्या जिवांक यमपुरींत हाडलेउपरांत चित्रगुप्त ह्या अधिकाऱ्यान सांगिल्ल्या तांच्या पाप-पुण्याच्या हिशोबाप्रमाण तांकां नरकासारक्या जाग्यांनी धाडपी कठोर न्यायाधीश हेंच ताचें मुखेल रूप जावन रावलां.

ताका कृतांत, अंतक, काळ, श्राद्धदेव, यमधर्म, प्रेतराज, सारकिल्या नांवांनीय वळखतात. ताचो रंग पाचवो, एक पांय अपंगूळ आनी वस्त्रां तांबडीं आसतात. ताच्या एका हातांत गदा आनी दुसऱ्या

हातांत कालसूत्र नांवाचो पाश आसता. ताचें वाहन रेडो, पारखो आनी घुबड हे पक्षीदूत आनी चार दोळे आशिल्ले सुणे हे राखणदार. ताची मूर्त चार भुजांची आसून तिच्या हातांत लेखणी, पुस्तक, कोंबो आनी दंड आसता. बौद्ध पुराणकथेंत यम सातभुजांचो आसून ताचे मूर्तीच्या हड्ड्याचेर चक्राभाशेन अलंकार आसता.

यमाच्यो मूर्तीय पळोवपाक मेळटात. पहाडपूर हांगाच्या देवळाच्या उंचवट्याचेर दक्षिणेवटेनचे वण्टींत एक यमाची द्विभुज मूर्त आसा. चिदंबरमचोय यम द्विभुज आसून तो आपल्या वाहनामुखार उबो आसा. गुजरातांतल्या वडनगर गांवांतल्या हाटकेश्वर देवळांत यम दिक्पाल म्हणून उबो आसा. तो त्रिभंग अवस्थेंत आसा. तशेंच तो चतुर्भुज आसून ताच्या वयल्या हातांत गदा आनी सकयल्या हातांत लेखणी आसा. वयल्या दाव्या हातांत बडी आसा आनी तिचेर कोंब्याभाशेन सुकणें बशिल्लें आसा. सकयल्ल्या दाव्या हातांत पुस्तक आसा. ताचे तकलेचेर मुकूट, कानांत वाटकुळीं कानांतलीं, गळ्यांत हार, पांयांत वाळे आनी जोतीं आसात. ताच्या दोनूय पांयांमदीं ताचें वाहन आसा. ताच्या दोनूय आंगांनी देड पांयांचेर दोन चामरधारिणी उब्यो आसात.

कार्तिक शु. द्वितीया ही यमद्वितीया वा भावबीज म्हणून मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

यमन (राग) : हिंदुस्थानी संगितांतलो एक राग. हाचे आरोह-अवरोह सात स्वरांनी जातात. हाचो वादी स्वर ऋषभ आसून ताका गंधार वा पंचमूय मानतात. हाचो संवादी स्वर निषाद. ताची प्रकृती गंभीर आनी श्रद्धाशील. ताका नर्मशृंगारय मानवता. ह्या रागाचो गायनाचो वेळ रातीचो पयलो प्रहर. हातूंत कांय प्रमाणांत कोमल मध्यमाचो प्रयोग केल्यार तो यमनकल्याण जाता. स्वरक्रमांत वक्रता नाशिल्ल्यान हो राग रंजक दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

यमुना : एक पवित्र न्हंय. लांबाय १,३७६ किमी. उदक व्हांवपाचें क्षेत्र ३,०५,६१८ चौ. किमी. हिचो उगम हिमालयाच्या बंदरपूछ नांवाच्या तेमकाचे वायव्येक आशिल्ल्या कलिंद पर्वतांतल्यान जाला म्हणून हिका कालिंदी अशेंय म्हण्टात.

यमुनोत्तरी वा जम्नोत्री हांगाच्यान ती भायर सरता आनी हिमालयाच्या मध्य आनी भायल्या दोंगरावळींतल्यान ८० किमी.च्या व्हडल्या मार्गावयल्यान व्हांवत वचून ती फैजाबादालागीं मैदानी वाठारांत देंवता. हिमालयांत तिका टोंस, गिरी आनी असन ह्यो न्हंयो मेळटात. चंबळ, सेंगर, सिंध, बेटवा आनी केन ह्यो न्हंयो मैदानी वाठारांत तिका येवन मेळटात. ह्या सगळ्या न्हंयांक आपलेभितर आस्पावन ती प्रयाग क्षेत्रांत गंगेक येवन मेळटा. ह्या दोन न्हंयांच्या संगमांत

न्हावन पवित्र जावपाखातीर लारवांनी यात्रेकरी दर वर्सा प्रयागाक येतात. यमुनेचें देगण सुपीक आनी दाट लोकवसतीचें आसा. यमुना न्हंय पयलीं नैर्ऋत्य, मागीर दक्षिण आनी अखेरेक आप्णेय ह्या दिकांनी प्रवाहीत जावन प्रयागाक पावता. हिमाचल प्रदेश आनी उत्तर प्रदेश तशेंच पंजाब आनी उत्तर प्रदेश ह्या राज्यांची ती एक शिमूय जाता. हे न्हंयेचे देगेर दिल्ली, वृंदावन, मथुरा, आग्रा, इटावा, कालपी आनी हमीरपूर हीं शारां आसात. गंगेवांगडा हे न्हंयेचो उल्लेख जाता. रामचरितमानस ह्या ग्रंथाचो कर्तो गोस्वामी तुलसीदास हाचो राजापूर हो गांव यमुनेचे देगेर आसा.

यमुना न्हंयेक संस्कृतीक म्हत्वूय आसा. सूर्य आनी संजा हांची ती धूव आनी यमाची भयण. तशेंच तिचें एक मानवी रुपय कल्पिल्लें आसा. एक खेपे बलरामान तिका आपलेवांगडा जलक्रिडेखातीर आपयली. तेन्ना तिणें कळाव केलो म्हणून बलरामाक तिची तिडक आयली. ताणें तिका नांगराच्या फाळान वृंदावनांतल्यान ओडून हाडली. ताका लागून तिचें पात्र बदललें.

यमुनेचो प्रवाह बदलत आसा म्हणपाचें पुराणीक आनी इतिहासीक उल्लेखांवयल्यान कळटा. प्रागैतिहासीक काळांत यमुना मधुवना लागींच्यान व्हांवताली. थंयच तिचे देगेर शत्रुघ्नान मथुरा नगरीची स्थापणूक केल्ली.

कृष्णकाळांत यमुनेचो प्रवाह कटराकेशवदेव ह्या मथुरेंतल्या एका पुण्यस्थळालागच्यान व्हांवतालो. बौद्ध काळांत यमुनेच्या दोनूय देगांचेर संघाराम उबारिल्ले म्हणपाचें बौद्ध साहित्यावयल्यान कळटा. पुर्विल्ल्या काळांत यमुनेच्यो दोन धारो आशिल्ल्यो म्हणपाचें वल्लभ संप्रदायाच्या वाङ्मयावयल्यान दिसता. तशेंच पुर्विल्ल्या काळांत वृंदावनांत यमुना जायत्या धारांनी व्हांवताली म्हणपाचें पुराणांवयल्यान समजता. त्या काळांत तिचे देगेर जायतीं सोबीत वनां आशिल्लीं आनी कृष्ण आपल्या संवगड्यांवांगडा त्या वनांत गायान्क चरयतालो. आतां वृंदावनांत यमुनेच्या दोनूय देगांचेर व्हडले घाट बांदिल्ले आसात आनी तांचेर जायतीं देवळां, धर्मशाळा आसा. भरतान यमुनेचे देगेर अश्वमेध यज्ञ केल्लो. वैवस्वत मनून भुरगें जावचें म्हणून यमुनेचे देगेर तप केल्लें. नारदाकडल्यान विद्येची दिक्षा घेवंचेपयलीं चित्रकेतूक यमुनेंत न्हाण घाल्लें. श्रीकृष्णान यमुनेचे देगेचेरूच रासक्रिडा केल्ली. यमुनेंत रावन हिचें उदक विरवयाळें करपी कालिया नागाक कृष्णान हांगाच्यानूच धांवडावन घाल्लो. सौभरी ऋषीन हिचेच देगेर तप केल्लें, अशे जायते उल्लेख पुराणांत मेळटात.

भारतीय शिल्पसंभारांत गंगेप्रमाण यमुनेच्योय मानवी रुपांतल्यो जायत्यो मुर्ती सांपडटात. उदयगिरीचे एके गुहेच्या भायल्या भागाचेर वराह अवताराचें जें गुप्तकालीन शिल्प खणिल्लें आसा, तातूंत दावे वटेन गंगा आनी यमुना हांच्यो मुर्ती दिसतात. मंदसोराक यमुनेची एक मूर्त सांपडल्या. पाटण्याच्या वस्तूसंग्रहांत दवरिल्ली यमुनेची मूर्त खूब सोबीत आसा.

कृष्णभक्ती - संप्रदायांतल्या जायत्या कवींनी संतांनी आनी भक्तांनी तिचेविशीं जायतीं पदां रचल्यांत. तांकां ती आवयभशेन दिसता. कृष्णभक्तीच्या रसीक आनी सरवी ह्या संप्रदायांनी यमुना ही एक गोपी आशिल्ल्याचें कल्पिलां आनी कृष्ण जसो राधेच्या ताब्यांत आसता, तसोच तो यमुनेच्या ताब्यांत आसता अशें म्हळां.

आधुनिक काळांत यमुना न्हंयेचेर जलविद्युत् निर्मिती प्रकल्प बांदल्यात आनी जायतीं खारजां बांदून तिचें उदक शिंपणावळीखातीर उपेगाक हाडलां.

- कों. वि. सं. मं.

ययाति : एक चंद्रवंशी राजा. नहुषाचो तो पूत. ताच्यो दोन बायलो आशिल्ल्यो. तातुंतले शर्मिष्ठेगेर तीन आनी देवयानीगेर दोन चले आशिल्ले. आपलें जाण्टेपण आपल्या पुतांक दिवन तांचें तरणेपण मेळोवपाची ताका इत्सा जाली. पूण पुरू सोडून आनीक कोणूच पूत ताचे हे गजालीक तयार जालोना. सगळ्या पुतांमदीं पुरू हो सगळ्यांत धाकटो. पूण ययातीन ताका राज्याचे सगळे अधिकार दिले आनी आपूण एक हजार वर्सभर तरूण रावन शारिरीक सूख भोगीत रावलो. ताचे उपरांत पुरूक आपोवन ताणें सांगलें - 'इतले दीस हावें विशयसुख भोगलें. तरी पूण म्हजी तृप्ती जावंक ना. तूं तुजें तरणेपण घे. हांव आतां वानप्रस्थ आश्रमांत वचून तपस्या करतां'.

ताचेउपरांत व्हड तपश्चर्या करून ययाति सर्गांत पावलो. पूण थोड्याच दिसांनी इंद्राच्या शापान तो सर्गभ्रष्ट जालो. सर्गाचे वाटेन धर्तरेचेर येतना ताका दौहित्र, अष्ट, शिवि आदी मेळ्ळे. ताची ती आवतिकाय पळोवन त्या सगळ्यांनी ताका आपल्या पुण्यफळाच्या बळग्यान परत सर्गांत धाडलो. ह्या लोकांक लागुनूच ताका अखेरेक मुक्ती मेळ्ळी.

- कों. वि. सं. मं.

यरवा : एक आदिवासी जमात. कर्नाटक राज्यांतल्या कूर्ग भागांत आनी केरळ राज्यांतल्या उत्तर मलबारांत हांची वसती आसा. व्यन्नाड हें हांचें मूळस्थान आसुंये अशें म्हण्टात. पंजिरी, पनिय, बदव आनी काजी यरवा अशीं हांचेमदीं चार कुळां आसात. बदव आनी काजी यरवा ह्या कुळांतले लोक कावळ्याचें मांस खातात म्हणून तांकां समाजांत उण्या दर्ज्याचे मानतात. पंजिरी आनी यरवा हे कर्नाटकांतल्यान आयिल्ले आसून, तांचेमदीं इप्पुमल्लै आनी हरट्टी अशे दोन पंगड आसात. इप्पुमल्लै लोकांची वसती श्रीमंगल आनी पोन्नमपेट वाठारांत आसा. हरट्टी यरवांचो राबितो परट्टी मल्लै हांगा आसा.

कोरवा, कुट्टथम्म आनी गुलिकन ह्या देवांक ते भजतात. मलबार जिल्ह्यांतल्या रानांनी हाचीं देवळां आसात. देवाची पुजा करचे

पयलीं ते सुर्याची प्रार्थना करतात. तांदूळ, नाल्ल हें तांचें पुजेचें साहित्य. कुट्टथम्माक सोन्याचो आनी कोंब्याचो निवेद्य लागता. कूर्ग लोकांच्यो सगळ्यो परबो ते मनयतात. तशेंच लग्ना वेळार ते गंगेची पुजा करतात. कावेरी, लक्ष्मणतीर्थ आनी धर्तरेचीय ते पुजा करतात. जादुटोणो आनी मंत्र-तंत्र हांचेर तांचो खूब विश्वास आसा.

हे जमातींत जाण्टेले लग्न थरयतात. आते वा मामेभयणीकडेन लग्न जातात. व्हंकल पसंत जातकच न्हवऱ्याचो बापूय आनी टोळयेचो मुखेली व्हंकलेगेर साडी आनी रांदपार्चीं आयदनां घेवन वतात. न्हवऱ्याच्या बापायन आपलें येवपाचें कारण सांगले उपरांत व्हंकलेक थंय हाडटात आनी तिका साडी दिवन ताळी बांदतात. देवपुजा थंयच जाता. मागीर दोनय वटेनचे लोक एकठांय बसून लग्नाचो म्हूर्त थरयतात.

हे लोक जाय तितल्यो बायलो करपाक शकतात. विधवा विवाहाक मान्यताय आसा. विधवे वांगडा लग्न जावपी दादलो आपल्या इश्टांवांगडा तिगेर वता आनी तिका चार आणे दिवन तिच्या गळ्यांत ताळी बांदता. दादल्याचे इत्सेप्रमाण घटस्फोट मेळटा. दादल्यान व्यभिचार केल्यार ताका ते बायलेकडेन लग्न जावंचें पडटा. हे खातीर एक ते धा रुपयांमेरेन दंडूय करतात.

गुरवार बायलेक सातव्या म्हयन्याचेर गोड-घोड जेवण दितात आनी उपरांत कुळारा धाडटात. तिच्या बाळंटेराखातीर वेगळी कूड आसता. बाळंटेरा उपरांत भुरग्याक आनी बाळंटीक न्हाण घालतात. सुवेर बारा दीस पाळटात आनी त्याच दिसा बारसो करतात.

मेळ्या मनशाक चड करून हे लोक पुरतात. ताचे पयलीं मड्याक न्हाण घालून नवे कपडे गुठलायतात. फोंडांत थोडें शीत आनी दूद दवरतात. दूद ना जाल्यार नाल्ल्याचें उदक उपकारता. आठव्या वा धाव्या दिसा काकबळी दितात. मेळ्याक सर्गांत सुवात मेळची म्हणून टोळयेचो मुखेली देवाचें मागणें करता. मेळ्याचे खोपींत शेण सारोवन थंय जाण्टेल्यांच्या नांवान जेवण, मांस, सोरो ह्यो वस्तू दवरतात. बायलांक बशिल्ले स्थितींत पुरतात.

शेती हो हांचो मुखेल धंदो आसून चड करून हे लोक भात पिकयतात. कालमानाप्रमाण हे जमातींत ल्हव ल्हव करून आधुनिक बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

यल्लमा : दक्षिण भारतांतली एक ग्रामदेवता. हिच्या नांवाच्यो कांय व्युत्पत्ती आसात. त्यो अशो - १. एक खेपे रेणुकादेवी कानडी प्रदेशांतल्या सौंदत्ती गांवांत गेली. थंय तिच्या भक्तांनी तिका 'यल्ल अम्मा?' म्हणून प्रस्न केलो. यल्ल म्हणजे कोणागेर आनी अम्मा म्हणजे आवय. हाचेवयल्यान तिका यल्लमा हें नांव मेळ्ळें. २. यल्ल म्हणजे सगळे आनी अम्मा म्हणजे आवय. सगळ्यांची आवय वा जगदंबा.

३. कर्नाटकांत सप्तमातृकांक योळुअम्मा म्हण्टात. यल्लम्मा हो त्या योळुअम्माचोच अपभ्रंश आसुंये.

यल्लम्मा म्हणजेच रेणुका. हिचे विशीं जायत्यो दंतकथा आसात. तातुंतली एक अशी -

रेणुका ही जमदग्नी ऋषीची बायल आनी परशुरामाची आवय. बापायचे सांगणेवयल्यान परशुरामान रेणुकेचो शिरच्छेद केलो आनी तिचेवांगडा एके मांग बायलेचोय शिरच्छेद जालो. उपरांत परशुरामान त्या दोगिंकूय जित्यो केल्यो. पूण धड आनी तकली जोडटना ताची एक चूक जाली. रेणुकेच्या धडाचेर ताणें मांगिणीची तकली चडयली आनी मांगिणीच्या धडाचेर रेणुकेची तकली बसयली. तीं दोगांय जितीं जालीं आनी तांकां मरिअम्मा आनी यल्लम्मा हीं नांवां फावो जालीं.

बेळगांवा लागीं सोंदत्ती गांवांत रेणुकेचें मुखेल स्थान आसा. थंयच्या दोंगुल्ल्यांक यल्लमाचे दोंगर म्हण्टात. तातूंत एके दोंगुल्लेचेर सरस्वती नांवाचे न्हंयेचे देगेर एके देवीचें देवूळ आसा. देवळाच्या बांदकामावयल्यान तें इ. स. च्या तेराव्या शेंकड्यांतलें आसुंये अशें दिसता. मार्गशीर्ष आनी चैत्र म्हयन्यांतले पुनवेक हांगा व्हडली जात्रा भरता. तेन्ना आंगवणी पावोवपाखातीर जायते भक्त थंय येतात.

यल्लम्माच्या उपासकांक जोगती वा जोगतीण अशें म्हण्टात. कर्नाटकांत 'यल्लमन कुणी तू' ह्या नांवाचो एक लोकनाच आसून तो हे देवीखातीर करतात. यल्लमाचीं कांय पदांय आसात. तशेंच देवीक ओंपील्ल्यो चलयोय देवदासी वृत्तीन जगतात.

यल्लमाची मूर्त बशिल्ले स्थितींत आसता. तिचें मुखामळ उग्र आसता. ती चार भुजांची आसून, तिच्या हातांत डमरू, त्रिशूळ, पाश आनी ब्रह्मकपाल हीं आयुधां आसात. तिचे तकलेचेर मुकूट आसता. तिचे भोंवतणीं जमदग्नी, रेणुका, परशुराम ह्या देवतांच्यो मूर्ती आसतात. संकटाच्या वेळार हिका कोंबे वा बोकडे बळी दितात.

- कों. वि. सं. मं.

यव : आर्यांच्या अन्न-धान्यांतलें एक मुखेल धान्य. मराठींत ताका जव वा सातू अशें म्हण्टात. ऋग्वेद, अथर्ववेद, तैत्तिरीय संहिता, काठक संहिता, वाजसनेयी संहिता हातूंत हाचो उल्लेख आयला. अफगानिस्तान आनी काश्मीर ह्या देशांतलें म्हत्वाचें पीक म्हणून ताचो ऐन - ई - अकबरींत उल्लेख आयला.

रॉथ आनी बोथलिंग हांच्या मतान हें खाशेलें धान्य नासून हें उतर सगळ्या धान्यांखातीर वापरताले. मद्र आनी उशीनर ह्या जनपदांत ह्या धान्याचें स्वरूप पीक येतालें असो पतंजलीन उल्लेख केला.

हें नैमिषेयांचें अन्न आसून, हविर्द्रव्यूय आसा.

श्राद्धांत ताची गरज आसता.

- कों. वि. सं. मं.

यवन : भारतांत आयिल्ल्या ग्रीक लोकांक यवन अशें नांव दिलां. पोरन्या ग्रीसाच्या एका भागाचें नांव आयोन अशें आशिल्लें. त्या वाठारांतल्या लोकांक आयोनियन अशें म्हण्टाले. त्या उतराचें भारतीय रुपांतर यवन अशें जालें. अशें अस्तंती-पंडितांचें मत आसा. ह्या दोन उतरांनी वर्णसाम्यूय आसा.

सनपयलीं चवथ्या शेंकड्यांत सिकंदराचे घुरयेक लागून ग्रीक लोकांचो भारताकडेन संबंद आयलो. सम्राट अशोकाच्या एका शिलालेखांत अँपिटओकुस नांवाच्या ग्रीक राजाचो उल्लेख 'अंतिआको नामा योन राजा' असो केल्लो आसा. योन हें प्राकृत रूप आसून यवन हें ताचें संस्कृत रूप.

पाणिनीची अष्टाध्यायी, मनुस्मृती, रामायण, महाभारत ह्या पुर्विल्ल्या संस्कृत ग्रंथांनी यवन हें उतर जायते रवेपे आयिल्लें आसा. पाणिनीच्या सूत्रांत यवन ह्या उतराचें स्त्रीलिंगी रूप यवनांनी जाता अशें विधान आसा. वार्तिककार कात्यायनान यवनी म्हळ्यार यवन बायल आनी यवनांनी म्हळ्यार यवनांची लिपी असो भेद दाखयला. जांची भास संस्कृत न्हय अशा लोकांक आनी परकियांक महाभारतांत म्लेंच्छ म्हळां. वसिष्ठाची गाय नंदिनी हिचें विश्वामित्रान अपहरण केलें. तेन्ना तिच्या आंगांतल्यान म्लेंच्छ लोक उत्पन्न जाले. तातूंत पुण्डू, द्रावीड, शबर, शक, यवन पल्लव, किरात, दरद हे लोक आशिल्ले. रामायणांतूय ही कथा सांगिल्ली आसून कांबोज, बर्बर ह्या भारतीय आनी शक, यवन ह्या परकी लोकांक म्लेंच्छ म्हळां. जे क्षत्रीय लोक क्रियालोपाक लागून आनी हेर कारणांक लागून आर्यत्वापासून भ्रश्ट जाले तांचें परिगणन मनुस्मृतींत केल्लें आसून तातूंत यवनांचो उल्लेख सांपडटा. कांय स्मृतीकारांच्या मतान यवन लोक संकरज आसात.

उत्तर भारतांतले लोक असो यवनांचो निर्देश महाभारतांत केल्लो सांपडटा. उत्तरेकडल्या हेर राजांवांगडा तांणी कौरवांवटेन भारतीय झुजांत भाग घेतिल्ल्याचेंय सांगलां

अशे तरेन भारतीय लोकांक पुर्विल्ल्या काळापासून खबर आशिल्ले यवन लोक आनी ग्रीसी लोक एक आसपाची शक्यताय ना. यवन देश म्हळ्यार अरबस्थान आनी यवन लोक म्हळ्यार अरब लोक अशें एकमत आसा तें अशें -

पुर्विल्ले यवन लोक आनी तांचो देश ह्या दोनूय गजालींचेर उजवाड घालपी एक पुरावो अमरकोशांत सांपडटा. वेगवेगळ्या गंधवाचक द्रव्यांचीं नांवां दितना अमरसिंहान तुरूष्क, पिण्डक, सिल्ह आनी यावन हीं चारूय एकाच सुगंधी द्रव्याचीं नांवां दिल्लीं आसात. तुरूष्क आनी यावन हीं नांवां तो पदार्थ तूर्क आनी यवन देशांत उत्पन्न जाता म्हणपाचें दाखयता. 'यावनः यवनदेशजः ।' अशें अमरकोशाचे सगळे टिकाकार सांगतात. हो सुगंधी पदार्थ म्हणजेच ऊद. तो अरबस्थानांत उत्पन्न जाता अशें हिरोडोटस म्हण्टा. हाचेवयल्यान यवन देश म्हळ्यार

अरबस्तान अशें सिद्ध जाता. सुगंधी द्रव्यांचें उत्पत्तिस्थान म्हणून अरबस्तानाची नामना पयलींपसून आशिल्ली. यावन नांवांन वळखतलो पदार्थ ग्रीस देशांत वा युरोपांतल्या दुसऱ्या खंयच्याच भागांत उत्पन्न जायना. ताचें मूळ स्थान अरबस्तानूच. पुर्विल्ल्या पर्शियन साम्राज्याच्या आमदानींत अरबस्तानाकडच्यान घेवपाची खंडणी चड करून ह्याच पदार्थाच्या रुपान घेताले.

भारताक ग्रीसापरस अरबस्तान चड लागींचें आनी वेपाराक लागून अरबांचो भारताकडेन चड संबंद आशिल्लो. अरब हें नांव संस्कृतांत सांपडना. देखून अरबांक यवन म्हण्टाले जावंये अशें वयल्या स्पश्टीकरणावयल्यान जाणवता. अँपिटओकुस हो सिरियेचो राजा आशिल्लो आनी सिरिया हो अरब वा यवन लोकांचोच देश. ताका लागून ताचो योनराजा म्हणून उल्लेख केला जावंये.

संस्कृत नाटकांत यवन बायल दिसता. शस्त्रागाराचेर पाळत दवरप, राजाक शस्त्रां दिवप अशीं धाडशी कामां ती करता. ही यवनी, अरबी वा तुर्की वा हबशी जातीची आसुंये. त्या जाग्याचेर ग्रीक बायल आसप शक्य ना. कारण ग्रीक बायलो आर्यवंशी आशिल्ल्यो.

वराहमिहिराचे बृहत्संहितेंत यवनांचो उल्लेख आयिल्लो आसा. तशेंच तातूंत ग्रथित केल्लें फलज्योतिश आनी शाकुनादी शास्त्र हे विशय चड करून इजिप्शियन आनी र्वाल्डियन लोकांचेच आशिल्ले. हाचे वयल्यान वराहमिहिराक अभिप्रेत आशिल्ले यवन हे ग्रीक नासून, इजिप्शियन, र्वाल्डियन ह्या अरबी वंशाचे लोक आसपाक जाय.

तशेंच अरबस्तानांत इस्लामी धर्माची स्थापणूक जाले उपरांत यवन हें उतर मुसलमानांक किदद्याक लायलें तेंय कळटा. इस्लामाचे अनुयायी मूळचे अरब आशिल्ले. ताका लागून अरबांक पयलींपासून लायिल्लें यवन हें नांव मुसलमानांनीच लायलां आसुंये.

सिकंदरान भारताचेर घुरी घाले उपरांत जायत्या ग्रीक राजांनी भारतीय वाठारांचेर घुरयो घाल्यो आनी वायव्य शिमेच्या कांय भागांचेर राज्यय केलें. ह्या सगळ्या लोकांक यवन ह्या नांवांन वळखतात. त्या यवनांचो इतिहास असो आसा -

यवन राजवंश : सिकंदर हो भारताचेर घुरी घालपी पयलो यवन राजा आशिल्लो. तो परत गेलो तेन्ना पंजाब, सिंध आनी सिंधू न्हंयेचे अस्तंतेकडल्या परोपनिसेद ह्या प्रदेशांचेर यवनांची सत्ता आशिल्ली. पूण रोकडोच चंद्रगुप्त मौर्य हाणें तो प्रदेश जिखलो आनी थंय आपलें राज्य स्थापलें. सन पयलीं ३०५ च्या सुमाराक सिरियेचो यवन राजा सेल्युकस हाणें भारताचेर घुरी घाली. पूण चंद्रगुप्तान ताका हारयलो. ताका लागून सेल्युकसान काबूल, कंदहार आनी हेरात हेय प्रदेश चंद्रगुप्ताक दिले.

सनपयलीं २०६ त सेल्युकसाचो उत्तराधिकारी अँपिटओकुस हाणें काबूलाचेर स्वारी केली. पूण ताका तो प्रदेश जिखप शक्य जालें ना. सनपूर्व १९० च्या अदमासाक बॅक्ट्रियाचो यवन राजा डेमिट्रिअस हाणें काबूल, पंजाब, सिंध हे प्रदेश जिखले.

यवन राजांमदले मारामारीक लागून पुण्यमित्र शुंग हाका सिंधू न्हंयेमेरेनचो प्रदेश यवनमुक्त करपांत यश आयलें. ताचेउपरांत सिथियन लोकांनी बॅक्ट्रियाचेर घुरी घाल्ल्यान थंयचे यवन राजा अफगाणिस्थान आनी पंजाब ह्या प्रदेशांत आयले. तांचीं जायतीं ल्हान ल्हान राज्यां आशिल्लीं.

मिनांडर हाणें सनपयलीं १६० - १४० मेरेन काबूल आनी पंजाब ह्या प्रदेशांचेर राज्य केलें. तशेंच ताणें भडोचमेरेन यवनांची सत्ता स्थापली. पूण ती थोड्याच काळापुरती थरली. मिनांडर हाणें बौद्ध पंथ आपणायलो आनी बौद्ध साहित्यांतच ताका मिलिंद हें नांव दिलां.

बेसनगराक एक गरूडध्वज आसा. ताचेवयल्या शिलालेखांत तो गरूडध्वज हेलिओडोरस नांवांच्या यवन पुरूसान उबारिल्ल्याचो उल्लेख आसा. शुंग वंशांतलो राजा भागभद्र हो विदेशिक राज्य करतालो तेन्ना, सनपयलीं ११३ च्या अदमासाक तक्षशिलेचो यवन राजा अँपिटआक्लिदस हाणें हेलिओडोरस हाका आपलो राजदूत म्हणून विदेशाक धाडिल्लो.

हर्मेअस हो निमाणो यवन राजा. इ. स. च्या पयल्या शेंकड्याचे सुरवेक काबूलांत राज्य करतालो. तक्षशिला आनी पुष्कलावती हांगाचीं यवन राज्यां शकांनी तेपयलींच ना केल्लीं.

डेमिट्रियसपसून हर्मेअसमेरेन सुमार २०० वर्सां यवनांचें राज्य वायव्य शिमाप्रांत आनी पंजाब ह्या भागांत आशिल्लें. सिकंदर आनी सेल्युकस हांणी जरी भारताचेर घुरयो घाल्यो तरीय भारतीय संस्कृतायेचेर तांचो मातय प्रभाव पडलोना. पूण मिनांडरान बौद्ध पंथ आपणायलो आनी हेलिओडोरसान वैश्वपंथ आपणायलो. हाचेवयल्यान भारतीय संस्कृतायेचोच यवनांचेर चड प्रभाव पडलो अशें म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं

यशपाल : (जल्म: ३ डिसेंबर १९०३, पंजाब - फिरोझपूर; मरण: २७ डिसेंबर १९७६).

आधुनिक हिंदी कथाकार, कादंबरीकार, निबंदकार आनी क्रांतिकारक देशभक्त. ताच्या बापायचें नांव हिरालाल आनी आवयचें

नांव प्रेमदेवी. तांचो राबितो हिमाचल प्रदेशांतल्या कांग्रा जिल्ह्यांत आशिल्लो. यशपालाची आवय फिरोझपूर छावणेंत अध्यापिका आशिल्ली. ताचें शिकप सुरवेक गुरुकुल कांगडींत आनी उपरांत लाहोरचे नॅशनल कॉलेजींत जालें. यशपालाचो घाकलो भाव धर्मपालूय क्रांतीकारी कार्यांत

वांटो घेतालो आनी ताका बंदखणूय भोगची पडिल्ली. प्रकाशवती कपूर हिचेकडेन ताचें ७ ऑगस्ट १९३६ त नोंदणी पद्दतीन लग्न जालें.

यशपाल मॅट्रिक परिक्षा पयल्या वर्गांत पास जालो. ताका शिश्यवृत्तीय मेळटाली. पूण स्वातंत्र्य आंदोलनांत ताणें कॉलेज सोडलें. चौरीचौराचो सत्याग्रह फाटीं घेतिल्ल्यान निराश जाल्ल्या तरणाट्यांमदीं यशपाल आशिल्लो. फुडें ताणें कॉलेजींत वचून बी. ए. केली आनी अध्यापक म्हणून नोकरीय पत्करली. चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग, राजगुरु, बटुकेश्वर दत्त ह्या क्रांतीकारकांवांगडा दहशतवादी क्रांतीच्या लढ्यांत तो आशिल्लो. १९२९ त ताणें आनी भगवतीचरण व्होरान दिल्लीक व्हायसरॉयाचे गाडयेसकयल बाँबस्फोट करपाचो यत्न केलो. पूण तो सफल जालो ना. तीन वर्सां ते फरारी जाले. पूण फुडें १९३२त ताका धरलो आनी १४ वर्सांची सश्रम कारावासाची ख्यास्त जाली. १९३८त उत्तर प्रदेशांत काँग्रेस मंत्रीमंडळ सत्तेर आयले उपरांत ताची सुटका जाली. १९३०त तो पंजाबची क्रांतीकारी संघटना 'हिंदुस्थान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन आर्मी' चो मुखेल आनी चंद्रशेखर आझादाच्या मरणाउपरांत १९३१ त तिचो मुखेल सेनापती म्हणून ताची नेमणूक जाली.

यशपालान इंग्लीश, हिंदी, बंगाली, फ्रेंच, इटालियन ह्या भाशांचो अभ्यास केल्लो. ताच्या घराण्याचेर आर्यसमाजाचे संस्कार आशिल्ले. पूण फुडें तो धर्मविरोधी आनी क्रांतीकारी जालो.

सुरवेक लखनौक एका सप्तकी नेमाळ्यांत ७५ रुपयांचेर उपसंपादक म्हणून तो काम करपाक लागलो. मागीर आवयन दिल्ल्या ३०० रुपयांचेर ताणें विप्लव हें म्हयनाळें सुरू केलें. फुडें त्या विप्लवचेंच उर्दू संस्करण बागी ह्या नांवान प्रसिद्द करपाक लागले. ताणें बाँब तयार करपाचो ल्हान कारखानोय सुरू केलो. १९४०त ताका परत अटक जाली. ताचीं सुमार ५० पुस्तकां प्रकाशित जाल्यांत. १९५२ वर्सा ताणें रशिया, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रिया आनी इंग्लंडाची भोंवडी केली. १९५५, ५६, ५८, ६४ ह्या वर्सा ताणें विदेशी यात्रा केल्यो. ताणें बरयल्ल्यो साहित्य कृती अशो - प्रवासवर्णनां - लोहेकी दीवार के दोनो और (१९५२), राहबीती (१९५३). नाटक : नशु नशे की बात (१९५२), कादंबरी : झूठ - सच (१९६०), दिव्या १९५४, अमिता १९५६, अप्सरा का श्राप १९६५, मेरी तेरी उसकी बात (१९७४), दादा कॉमरेड (१९४१), देशद्रोही (१९४३), पार्टी कॉमरेड (१९४७), मनुष्य के रूप (१९४९), बारह घंटे (१९६३). कथासंग्रह : पिंजरे की उडान (१९३९), वो दुनिया (१९४२), ज्ञानदान (१९४३), अभिशप्त (१९४४), तर्क का तूफान (१९४४), मस्मावृत चिनगारी (१९४६), फुलों का कुर्ता (१९४९), धर्मयुद्ध (१९५०), उत्तराधिकारी (१९५१), चित्र का शीर्षक (१९५१), तुमने क्या कहा था की मैं सुंदर हूँ (१९५४), उतमी की माँ (१९५५), ओ मैरवी (१९५८), सच बोलने की भूल (१९६२); खच्चर और आदमी (१९६५). निबंदसंग्रह: न्याय का संघर्ष (१९४०), मार्क्सवाद (१९४१), गांधीवाद की शव-परीक्षा (१९४२), चक्कर क्लब (१९४३), बात - बातमें बात (१९५०), रामराज्य की कथा

(१९५०), देखा, सोचा, समझा (१९५१), जग का मुजरा (१९५२), बीबीजी कहती है मेरा चेहरा रोवीला है.

यशपालान आपली आपजीण सिंहावलोकन ह्या नांवान तीन भागांनी (१९५१, १९५२, १९५५) प्रकाशित केल्ली आसा. साहित्य, राजकीय आनी समाजीक वस्तुस्थिती आनी एका खर क्रांतिकारकाचें कर्ममय जीवन हे नदरेन ती वाचपासारकी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

यशवंत : (जल्म: ९ मार्च १८९९ चाफळ, सातारा जिल्हो; मरण: २६ नोव्हेंबर १९८५, पुणें).

नामनेचो मराठी कवी. पुराय नांव यशवंत दिनकर पेंढारकर. ताचें शिक्षण सांगलीक जालें. मॅट्रिक जातकच पुण्याक ताणें लेखनिकाची

नोकरी धरली. सुरवातीच्या काळांत, काव्यरचनेविशींचें मार्गदर्शन ताका कवी साधुदास हाचे कडल्यान मेळ्ळें.

ताची मूळ प्रवृत्ती राश्ट्रीय स्वरुपाची कविता बरोवपाकडेन आशिल्ली. पूण उपरांत रविकिरण मंडळाकडेन संपर्क येतकच ताचेर इंग्लिशींतल्या स्वच्छंदतायवादी कवितेचो प्रभाव

पडलो.

यशवंताची कविता गेय, भावोत्कट, सामान्यांच्या सुखदुःखांकडेन समरस जावपी आशिल्ली. तेखातीर रविकिरणमंडळांतल्या सगळ्यांपरस ताका चड नामना फावो जाली.

यशोधन (१९२९) हो ताचो पयलो व्हड आनी लोकप्रिय कवितांझेलो. उपरांत ताचे यशोगन्ध (१९३४), यशोगिरी (१९४४), ओजस्विनी (१९४६) हे काव्यझेले उजवाडा आयले. स्फूट कवितेवांगडा जयमडगला (एक प्रेमकथा - १९३१), बन्दीशाळा (१९३२), काव्यकिरीट (१९४१) अशो दीर्घ काव्यरचनाय ताणें केल्यात. बन्दीशाळेंत बालगुन्यावकारांचे जिणेची कथा सांगल्या. जयमडगला हातूंत कवी बिल्हणाची प्रेमकथा आसा. २२ भावगितांचे हें एक काव्य.

काव्यकिरीटांत बडोद्याचो अधिपती प्रतापसिंह महाराज हाच्या राज्यभिशेकोत्सवाचें वर्णन आसा. त्या काव्यान तो बडोदा संस्थानाचो राजकवी जालो. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती जातकच ताचो 'महाराष्ट्र-कवी' म्हणून भोवमान केलो.

ल्हान भुरग्याखातीरूय ताणें काव्यरचना केल्या. तशेंच 'छत्रपती शिवाय' (१९६८) हें ताणें शिवाजी महाराजांचे जिणेचेर बरयल्लें म्हाकाव्यय प्रसिद्द आसा. ताणें गद्य-लिखाणूय केलां. पूण कवी म्हणुनूच ताका चड नामना मेळ्ळी.

- कों. वि. सं. मं.

यशोधर्मा : (इ. स. ६वो शेंकडो).

औलिकर वंशांतलो एक व्हड राजा. यशोधर्माचें दुसरें नांव विष्णुवर्धन आशिल्लें. तो माळव्याचेर राज्य करतालो. ताणें राजाधिराज परमेश्वर आनी सम्राट ह्यो पदव्यो धारण केल्ल्यो. तशेंच तो शिवभक्तय आशिल्लो.

यशोधर्माविशीं जी म्हायती सांपडटा ती शिलालेखांपुरती मर्यादीत आसा. मंदसोरच्या वाठारांत महाराज गौरी हाचे दोन शिलालेख सांपडल्यात. तातुंतल्या एका शिलालेखांत आदित्यवर्धन नांवाच्या राजाचें वर्णन आसा. आदित्यवर्धन हो महाराज गौरीचो सम्राट आसुंये अशें एक मत आसा. वहारमिहिराचे बृहत्संहितेंत अवंतीच्या महाराजाधिराज द्रव्यवर्धनाचो उल्लेख आसा. हो द्रव्यवर्धन इ. स. च्या ५व्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत उज्जयिनीचो राजा आशिल्लो जावंये. आदित्यवर्धन आनी द्रव्यवर्धन हे विष्णुवर्धन (यशोधर्मा) हाच्याच औलिकर वंशांतले आशिल्ले आनी विष्णुवर्धन हो द्रव्यवर्धनाचो पूत आशिल्लो जावंये.

मंदसोरच्या वाठारांत ह्या वंशांतल्या राजांचेय कांय शिलालेख सांपडल्यात. ताचेवयल्यान हें घराणें मंदसोराक (दशपूर) जायतो तेंप राज्य करतालें अशें दिसता. तांची वंशावळ अशी : जयवर्मा - सिंहवर्मा - नरवर्मा (मालव संवत ४६१ - ४७४) - विश्ववर्मा (मा. सं. ४८०) बंधुवर्मा (मा. सं. ४९३) (यशोधर्मा) (विष्णुवर्धन - मा. सं. ५८९).

यशोधर्माचे विजयस्तंभ मंदसोरालागीं सांपडिल्ले आसात. मिहिरकुल नांवाच्या हूण राजाचेर मेळयल्ल्या जैताचें चिन्न म्हणून हे स्तंभ उबारिल्ले अशें तांचेवयले लेख सुचयतात. मंदसोरालागीं यशोधर्मा आनी मिहिरकुल हांचे व्हड झूज जालें आनी तातूंत यशोधर्माक जैत मेळ्ळें. देखून हे स्तंभ उबारिल्ले आसुंये. तशेंच ताची राजधानीय उज्जयिनीच आसुंये. सुरवेक औलिकर वंशाचें राज्य दशपूराक आशिल्लें. उज्जयिनी त्या वंशाची राजधानी जालेउपरांत दशपूर हांगा एका वेगळ्या घराण्याचें मांडलीक राज्य स्थापन जालें. हाचेवयल्यान यशोधर्माचो जल्म एका बळिश्ट वंशांत जालो अशेंय म्हणूं येता.

गुप्त सम्राटांची सत्ता जेन्ना दुबळी जाली तेन्ना यशोधर्मान आपली स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली आनी मिहिरकुलाचेर हार घालून उ. भारताक हुणांच्या चपक्यांतल्यान सोडयलो. हाची सत्ता हिमालयापसून महेंद्र पर्वतामेरेन आनी ब्रह्मपुत्रेसावन सिंधु दर्यामेरेन पातळिल्ली, अशें ताच्या विजयस्तंभावयल्या लेखांत म्हळां.

यशोधर्मान इ. स. ५३०-५४० ह्या कालखंडांत राज्य केलें आसुंये. ताचेउपरांत ताचें राज्य बेगिनच सोंपलें.

ताचीं कांय नाणीं देश विदेशांत सांपडल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

यशोवंतदास : (जल्म : इ. स. १४९१, ओढंग).

ओडिया भाशेंतलो एक गिन्यानी कवी. पंचसरवांमदलो हो चवथो पुरुश आनी पंचाक्षरी मंत्राचो उपासक आशिल्लो. ताच्या बापायचें नांव जगू मल्लिक (जगन्नाथ मल्लिक) आनी आवयचें नांव रेखादेई.

पिरायेच्या बाराव्या वर्सा यशोवंतान घर सोडलें आनी भारतांतल्यो जायत्यो तीर्थयात्रा केल्यो. ताचे उपरांत जगन्नाथपुरींत येतकच ताणें चैतन्य महाप्रभूकडल्यान दिक्षा घेतली. राजा रघुरामाचे अंजना हे धुवेवांगडा लग्न जावन तो घरा परतलो.

यशोवंतदास संस्कृत पंडीत आशिल्लो. संस्कृत स्वरोदयाचो ताणें ओडिया भाशेंत अणकार केला. प्रेमभक्ती, ब्रह्मगीता, गीतगोविंदचंद्र, गीताराम, सारकिले ग्रंथ ताणें रचल्यात. ह्या सगळ्या ग्रंथांनी योग, तंत्र, वेदान्त हे विशय आयल्यात. नाथयोगी लोक भीक मागतना ताचेंच गायन करीत आसतात.

योगभक्तीच्या बळग्याचेर हाणें जगन्नाथाक वश केल्लो, अशें म्हण्टात. ताचेच कृपेन यशोवंताचे योगसाधनेंत जायत्या अद्भुतांचो आस्पाव जाल्लो अशी समजूत आसा. योगबळग्यानूच ब्रह्मप्राप्ती आनी गोपीभावप्राप्ती जाता अशें ताचें निवेदन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

यशोवर्मा : (इ. स. चो ८वो शेंकडो).

कनौजाचेर राज्य करपी एक बळिश्ट राजा. तो खंयच्या वंशाचो वा कोणाचो पूत म्हणपाचें सारकें खबर ना. कांय पंडीत ताका मौसवरी वंशाचो मानतात. तो फकत वीर पुरुशूच नाशिल्लो, तो कवीचो आश्रयदातोय आशिल्लो. भलभूती आनी वाक्पती हे व्हड कवी ताच्या दरबारांत आशिल्ले.

वाक्पतीच्या गौडवहो ह्या प्राकृत काव्यांत यशोवर्माच्या गौडविजयाचें वर्णन आसा. गौडनृपतीचें नांव कवीन दिल्लें ना. ताच्या साम्राज्यांत मगधाचो आस्पाव जाल्लो आसा. यशोवर्मान मगधाचेर घुरी घालून तो देश जिखलो, तेन्ना गौडनृपती गौड देशांत पळून गेलो. पूण ताच्या सरदारांनी ताका परत झुजाखातीर तयार केलो. मागीर व्हड झूज जालें. तातूंत गौडसेना हारली आनी राजाक मारलो. यशोवर्मान सबंद बंगाल जिखलो.

ताचे उपरांत यशोवर्मा दक्षिणेकडेन घुंवलो. नर्मदा न्हंयेचे देगेन वचून तो अस्तंत घाटामेरेन पावलो आनी मागीर उत्तरेकडेन ताणें मरूदेश (राजस्थान) आनी श्रीकंठ (स्थानेश्वर) हे प्रदेश जिखले. उपरांत हिमालयामेरेन वचून तो कनौजाक परतलो. गौडवहो काव्यांत ह्या यशाचें वर्णन केल्लें आसा. पूण यशोवर्मा त्या काळांतलो बळिश्ट राजा आशिल्लो हातूंत दुबाब ना.

यशोवर्मान चीनाच्या सम्राटाकडेन राजनितीक संबंद प्रस्थापीत केले. काश्मीरचो राजा ललितादित्य हाचेवांगडा ताणें तिबेटाचेर घुरी घालून तिबेटी सैन्याचेर हार घाली म्हणपाचें राजतरंगिणीवयल्यान कळटा.

इ.स. ७०० - ७४० मेरेन यशोवर्म्याची राजवट चालू आशिल्ली. पूण ह्याच सुमाराक यशोवर्मा आनी ललितादित्य हांचेमदीं दुस्मानकाय जाली. मागीर तांचें झूज जावन यशोवर्म्याचेर हार पडली. त्या झुजांत ताका मरण येवंक ना. पुण उपरांतची कांयच म्हायती मेळना.

चालुक्य राजा विनयादित्य हाचें इ. स. ६९५ च्या सुमाराक उत्तर भारताच्या सम्राटाकडेन झूज जाल्ल्याचो उल्लेख एका शिलालेखांत आसा. तो सम्राट म्हणजे यशोवर्माच आसल्यार ताची राजवट इ.स. ६९० पसून सुरवात जाली असो एक अदमास आसा.

कश्मिरांत यशोवर्माच्या नांवाच्यो कांय मुद्रा सांपडल्यात. कांय जाणकारांनी ताका कनौजाचो यशोवर्मनच मानला. यशोवर्मा हें उत्पलवंशी नरेश शंकरवर्मन हाचें दुसरें नांव आशिल्लें अशें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

यहुदी : भारतांतल्या ज्यू लोकांक यहुदी वा बेने इस्त्रायल म्हण्टात. मुंबय, ठाणें आनी कुलाबा ह्या जिल्ह्यांनी ह्या लोकांची बरीच वसती आसा.

इ. स. च्या पयल्या शेंकड्यांत हे लोक भारतांत आयले, अशें कांय इतिहासकारांचें मत आसा. कांय जाणांच्या मतान ते इ. स. च्या सव्या शेंकड्यांत हांगा आयले. इ.स. च्या आठव्या शेंकड्यांत मलबारच्या राजकर्त्यांनी ह्या लोकांक सनद दिल्ली, ती तांणी सांबाळून दवरिल्ली आसा. तशेंच तांकां धर्मीक आनी समाजीक मेकळिकूय फावो जाल्ली. इ. स. च्या १६व्या शेंकड्यांत मुसलमान आनी किरिस्तांव लोकांनी तांचेर अत्याचार केले. देखून तांचेमदले जायते जाण हेर पयसुल्ल्या वाठारांनी पळून गेले.

पॅलस्टायनच्यान आयिल्ले यहुदी लोक युरोपी लोकांभाशेन गोरें आशिल्ले. जाल्यार एतद्देशीय बायलांच्या समागमांतल्यान काळे यहुदी जल्माक आयिल्ले.

हे लोक मल्याळम भास उलयतात. संवसारांतल्या हेर ज्यू लोकांभाशेनूच हे लोक धर्मीक परबो मनयतात आनी उपास पाळटात. जेरूसलेमच्या नाशाच्या दिसा हे उपास करतात.

भारतीयांची बरी वागणूक आनी संस्कार हांणी आपणायल्यात. लग्नांत व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदपाची चाल हांचेमदीं आसा.

कांय यहुदी लोक गिरेस्त वेपारी आशिल्ले. कांय लोक कोचीच्या राजाचे सल्लागारूय आशिल्ले.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : ज्यू समाज

यक्ष : देव आनी मनीस हांचेमदली एक योनी. यक्षांचो उल्लेख सदांच गंधर्व आनी किन्नर हांचे वांगडा जाता. जायते खेपे 'यक्ष रक्षांसि'

असो राक्षसावांगडा जाता. यक्षांचे उत्पत्तीविशीं जायत्यो कल्पना प्रचलीत आसात, त्यो अशो - १. ब्रह्मदेवाचे शिकेंतल्यान यक्षांची उत्पत्ती जाली. २. कश्यप आनी विश्वा हांचेपसून यक्ष जाले. ३. यक्ष प्रचेत्याचे पूत आनी ४. प्रजापतीन जेन्ना उदक आनी जीव निर्माण केले तेन्ना तांची राखण करपाखातीर कांय मनशाभाशेन

दिसपी जीव उत्पन्न केले. जल्मतनाच ते तान - भूक म्हणून आड्डपाक लागले. आपणें निर्माण केले जीवसृष्टीक आतां हे खातले अशें ब्रह्मदेवाक दिसलें. म्हणून ब्रह्मदेवान तांकां 'रक्षध्वम' = 'राखण करात' अशें सांगलें. तातुंतल्या कांय जाणांनी रक्ष धातूचो आडावप, प्रतिरोध करप, जबरदस्तीन मेळोवप असो घातकी अर्थ केलो 'बरें आसा' म्हळें. ते जाले राक्षस. कांय लोकांनी 'यक्षामः' = आमी खावन' अशें म्हळें ते जाले यक्ष.

यक्ष हें उतर मूळ संस्कृत नासून तें खंयच्या तरी निषाद भाशेंतल्या उतराचें संस्कृतीकरण आसुंये अशें आधुनिक भाशाशास्त्रज्ञ मानपाक लागल्यात. वेगवेगळ्या लोकभाशांनी यक्षांक यरद्व, जरद्व, जाख, यक, यस्क अशें म्हण्टात.

महाभारताच्या वनपर्वीत यक्ष प्रश्नाच्या आख्यानाच्या संदर्भांत यक्षाचें स्वरूप वर्णन दिलां. ब्रह्मवैवर्त पुराणांतूय यक्षांचें वर्णन आयिल्लें आसा. यक्षांचीं आनिकूय कांय लक्षणां अशीं : यक्षांक रगत आनी मांस मानवता. ते मसंडेंत वा तळ्याकडेन रावतात. युधिष्ठिराची भेट जाल्ली तो यक्ष एका तळ्याकडेनूच रावतालो. तांच्या राबित्याच्या जाग्याकडेन कोणूय वचत जाल्यार ताका यक्ष मारून उडयता. ते वाटमारीय करतात. वेपारी तांडे जर रानांतल्यान वचत जाल्यार तांकां ते मारतात आनी तांच्या जनावरांकूय मारून खातात. खंयच्याय घरांतल्यान ते मनशांक उबारून व्हरतात. ते विलासी, कामूक आनी दुश्ट आसतात. गुप्त संपत्तीची ते राखण करतात आनी नगरराखणेच्या कामाचेर नेमून दिल्यार हेंय काम ते करतात.

यक्ष सोबीत दिसतात अशीय कल्पना पुराणांत सांपडटा. तशेंच सोबीत अशा दादल्याकूय यक्ष वा गंधर्व समजुपाची चाल आसा. नल राजा, बुद्ध आनी महावीराकूय लोक यक्षच म्हण्टाले.

लोकमानसांतल्यो मात यक्षाविशींच्यो कल्पना वेगळ्योच आशिल्ल्यो. त्यो अशो - यक्ष पावस घालतात, अन्न, फळां आनी वनस्पतीची वाड करतात, गांव आनी गायांची राखण करतात, रोग

आनी वांझपण ना करतात. देवळांचीय ते राखण करतात आनी तळ्याकडेन येवपी तानेल्ल्यांक ते कूट प्रश्न विचारून सारकी जाप मेळ्ळिना जाल्यार तांकां ते मारून उडयतात. ते विघ्नकर्ते तशेंच विघ्नहर्तेय आसतात. ते बरे कलाकार आसून सोबीत देवळांय बांदतात.

कुबेर हो यक्षाधिपती. ताचे सकयल मणिभद्र. पुराणांतूय घनद, विशालक, हरिकेश, शेवल, सुपरी, वरूण, अर्यमा, भंडीर, गर्दभ, पूर्णभद्र, समुद्रभद्र, सर्वतोभद्र, सुमन हीं यक्षांचीं नांवां सांपडटात.

इ.स.च्या तिसऱ्या शेंकड्याच्या सुमाराक निर्माण जाल्ल्या महामायूरी ह्या बौद्धग्रंथांत यक्षांच्या नांवांची व्हडली वळेरी दिल्ली आसा. यक्षांचे लोहेय, भारतेय, कृशांगेय आनी विशालेय अशे चार गण सांगिल्ले आसात. यक्षांचो बावन आंकडो निश्चीत जाल्लो आसा आनी कालांतरान ते बावन वीर ह्या नांवान लोकांमदीं नामनेक पावल्यात.

विद्युम्बाला, चंद्रलेखा, सुलोचना, आलीका, बेंदा, मघा, इमिसीका ह्यो कांय यक्षिणी वेगवेगळ्या जाग्यांनी रावतात. यक्षिणी क्रूर आसतात. चड करून त्यो भुरग्यांक उबारून व्हरतात आनी खातात.

महाभारतांत जरा यक्षिणीची कथा आसा. ती भुरग्यांक मारून खाताली. ही पुराणीक जरा म्हणजेच बौद्ध परंपरेंतली हारीती यक्षिणी. हिका कुबेराची बायल मानल्या. ही पयलीं लोकांचीं भुरगीं उबारून व्हरून मारताली. लोक तिका खूब भियेताले. अखेरेक तांणी बुद्धाक वचून गारणें घालें. बुद्धान तिचें मन घुंवडावपाखातीर एक युक्ती केली. ताणें हारीतीच्या एका भुरग्याक लिपयलो. ताका लागून ती सामकी भियेली. तिच्या मनात मातृस्नेह उचांबळून आयलो. तेन्नाच बुद्धान तिका दुसऱ्याच्या भुरग्यांक व्हरून मारू नाका म्हणून उपदेश केलो. तेन्नाच्यान हारीती बालरक्षक जाली.

अद्भुतरुतू हें वेदांतलें खास विशेशण. यक्ष स्वरूपसुंदर, म्हान आनी अद्भुत मानिल्लो आसा. वैदिक आर्य मात यक्षभक्त वा यक्षपूजक नाशिल्ले.

अथर्ववेदांत मात यक्षाक भुवनव्यापक म्हळां. अथर्ववेदांत अमृतान रेवडायल्ल्या अपराजित अशा ब्रह्मपुरीचो उल्लेख आसून थंय महाकाय यक्ष रावता अशें म्हळां.

वैदिक धर्माची सुरवात पयलीं भारतांत यक्षसंप्रदाय प्रस्थापित जाल्लो. यक्ष ही लोकधर्मी देवता. एका तेंपार यक्षपुजा सगळ्यांत चड प्रचलित आशिल्ली. वेदोत्तर साहित्य तशेंच बौद्ध - जैन साहित्य आनी काव्यसाहित्यांत यक्षांचे उल्लेख आसात. पुराणांत आनी जैन-बौद्ध साहित्यांतूय जायत्यो यक्षकथा सांगिल्ल्यो आसात. वीरब्रह्म

नांवाचो एक देव सगळ्या भारतांत पुजतात. वीर आनी ब्रह्म हीं दोनूय उतरां यक्षवाचकूच आसात.

वेदोत्तर काळांत जैन आनी बौद्ध धर्म उदयाक आयले. जायत्यो यक्ष - यक्षिणी बौद्ध प्रवाहांत वचून देवता जाल्यो. जातक कथांनी यक्षांक म्हान शक्तीचे, भयंकर आनी मनीस जातीचे दुस्मान म्हळां. पूण बौद्ध वाङ्मयांत यक्ष मायाळू, सहाय्यक आनी मनशाचे इश्ट मानल्यात.

जैन धर्मांत यक्ष - यक्षिणीक तीर्थकरांच्या सेवक - सेविकांचें स्थान मेळ्ळें. जैन वेपारी मणिभद्र यक्षाक आपलो राखणदार म्हणून पुजतात. जैनांच्या मतान यक्ष मनशाचें बरें करपी आसात. चरक संहिता आनी सुश्रुतसंहिता ह्या आयुर्वेदीक ग्रंथांनी मात यक्षांक उपद्रव करपीच मानल्यात.

यक्षांची एक संज्ञा राजा अशी आसा. यक्षांचो राजा कुबेराक महाराज वा राजराज अशी पदवी मेळ्ळ्या. पाली साहित्यांतल्या चार दिकांच्या राखणदारांक चार महाराज म्हळां ते यक्षच.

बौद्ध स्तुपांत यक्षमूर्ती कोरांतून तांची पुजा करतात. यक्षांच्या पुजास्थानांक यक्षचैत्य म्हण्टात. कांय यक्षस्थानां माती, विटो वा फातर हांणी केल्ल्या चौथऱ्याच्यो आसतात. ताका पुजाशिला, आयागपट्ट वा त्रिकोनी पींडी आसताली. रवंयच्याय नगराभायर घंटिका यक्षाचें स्थान आसतालें. तशेंच, पुर्विल्ल्या काळांत यक्षांचीं देवळांय बांदताले आसुंये.

इतिहासीक काळांतल्या भारतीय मूर्तिकलेंत यक्षमूर्ती सगळ्यांत पुर्विल्ल्यो आसात. तकलेर पगडी, कानांत कुंडलां, गळ्यांत कंठो, हड्डयार त्रिकोणी हार, भुजांचेर अंगद, हातांत कटक, वयर उत्तरीय, सकयल धोतर, उबें अवस्थान, दावो हात कमरेर आनी उजवो हात उबारिल्लो असो यक्षमूर्तीचो भेस-परिभेस आसता. हे मूर्तीच्या अनुकरणांतल्यानूच बोधिसत्व आनी विष्णु हांच्यो मूर्ती जाल्यो.

यक्षी रवंयच्याय झाडालागीं अर्द पांयान वा खोडाक पांयांचो विळखो घालून वा खांदयेर चडून फुडले वटेन ओणव्यो जाल्ल्यो आसतात. सांची, भरहूत, मथुरा आनी अमरावतीचे मूर्तिकलेंत यक्षींची कामुक सोबीतकाय खरपणान जाणवता. ह्या यक्षिणीक पुष्पभंजिका अशें दुसरें नांव आसा. झाडांचीं फुलां काडून माळो करतना तांकां दाखयतात. कांय यक्षीमूर्ती देव, दानव आनी सोरोप हांणी परिवृत आसतात. तांचे भोंवतणी भूत-पिशाचांय दाखयतात.

यक्षांची मूळ वसती अलकापुरींत आशिल्ली अशी वर्णनां सगळ्याक मेळटात. यक्ष पुजेची सुरवात उत्तरेकडल्या वाठारांनी जाली असो हाचो अर्थ जाता. फुडें यक्षपूजक लोक अलकापुरी सोडून सकयल देवले तेन्ना ब्रजमंडल हें तांचें मुखेल केंद्र जालें. कालांतरान सिंहल आनी उदेंत सागरांतल्या द्वीप मेरेन तांचो प्रसार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

यक्षगान : दक्षिण भारतांतल्या कर्नाटक प्रदेशांतलो एक परंपरीक नाट्य-नृत्य प्रकार. आंध्र आनी तमीळनाडू ह्या प्रदेशांनी यक्षगानाचे रितीचे नाट्य-नाचाचे प्रकार दिसतात. आंध्रांत हाका विथिनाटकम् आनी तमीळ- नाडूंत

भागवतमेळा अशें म्हण्टात. रचनात्मक नदरेन पळयल्यार तिनूय प्रकारांनी बरेंच सारकेपण आसा. पूण यक्षगानांत वापरतात तें संगीत, नाच आनी अभिनयशैली सामकीच वेगळी आसा. पोरन्या, अरुसल परंपरीक यक्षगानांत नाट्यशास्त्रीय हस्तमुद्रांचो तशेंच शास्त्रीय हिंदुस्थानी वा कर्नाटक संगिताचोय

वापर मात लेगीत करिनात. ताका लागून यक्षगान हो नाट्य-नृत्य प्रकार परंपरीक लोकरंगभुंयेच्या सदरांत आस्पावता.

यक्षगान ह्या उतराचो फावो तो संदर्भ आनी हे परंपरेचो उगम हांचेविशीं विद्वानांमदीं जायतीं मतां आसात. तातुंतलीं कांय अशीं - यक्षगान ही दरव्वन भागांत लोकप्रिय अशी रवाशेली संगीतप्रणाली आशिल्ली आनी हे संगीतशैलींत बरयल्लीं गेय नाटकां मागीर 'यक्षगान प्रसंग' म्हणून लोकप्रिय जालीं आसुंये. आयजूय हे शैलींत वापरतात अशे जायते राग आनी तांचीं नांवां प्रचलीत शास्त्रीय गायनपद्धतीपरस वेगळीं आसात. यक्ष हो 'जक्क-जक्कुलु' उतराचो अपभ्रंश आसुंये अशेंय कांय जाण म्हण्टात. 'जक्कुलु' ही नटनर्तकांची जमात दक्षिणेंत आशिल्ली. ह्या लोकांनी सादर केल्ले नाट्य-गानप्रकार यक्षगान म्हणून वळखताले आसुंये. प्रयोगाचे नदरेन नासलो तरीय रचणुकेचे नदरेन यक्षगानांत पुर्विल्ल्या संस्कृत नाटयतंत्राचो वापर खुबूच सांपडटा. नांदी, पूर्वरंग हांचो वापर, सूत्रधार, विदुशक, नायक, नायिका हीं पात्रां 'जवनिके'चो (पात्र प्रवेशाखातीर वापरपाचो ल्हान पड्डो) उपेग, वाचिक आनी आहार्य अभिनयाचो वापर ह्या गजालीं वयल्यान हे परंपरेचें पोरनेपण कळटा. सोळाव्या शेंकड्यांत दक्षिण कर्नाटकांत बरयल्लो यक्षगान प्रसंग आयजूय उपलब्ध आसा.

कन्नड यक्षगानाचें बऱ्याच गजालींनी कोंकणांतल्या दशावताराकडेन सारकेपण आसून आयजूय कर्नाटकांत कांय कडेन ताका दशावतार यक्षगान अशें म्हण्टात. कन्नड यक्षगान शक्तीचे

कृपेखातीर सादर करतात. पयलीं देवाकडेन नवस करून इत्सा पूरी जाले उपरांत यक्षगान जाता.

कार्तिकापसून चैत्रामेरेनचे चार-पांच म्हयने कर्नाटकांतल्या कुळवाडी-शेतकाऱ्यांक मेकळे आसतात. हेच लोक यक्षगान सादर करतात. वेगवेगळ्या गिरेस्त देवस्थानांचे देवस्थापक ह्या यक्षगान करपी नटांक मुस्तायके असलें जाय आशिल्लें साहित्य दितात. मागीर ही मंडळी यक्षगानाच्यो कार्यावळी करपाखातीर भोंवडेर वतात. मंगळूर जिल्ह्यांत यक्षगान सादर करपी जीं जायतीं मंडळां आसात तातूंत कोल्लीरुमेळा, मारणाकट्टी मेळा, मंदाती मेळा सारकिल्या मंडळांचीं नांवां प्रसिद्द आसात. चड करून दर एका गांवाच्या देवळामुखार यक्षगान जाताच. ताचेभायर कांय गिरेस्त लोक आपल्या आंगणांतूय यक्षगान घडोवन हाडटात.

यक्षगानांतलें नाट्य ज्या पुराणीक आख्यानाचेर उबारतात ताका प्रसंग म्हण्टात. तांची भास कन्नड आसता. मंगळूरांत कांयकडेन ती कोंकणी आसा. कूट आनी आट अशा दोन पद्दतींनी यक्षगान सादर करतात.

कूट पद्दतीक ताळमदळे अशेंय म्हण्टात. ताळमदळे म्हणजे टाळ-मृदंगाचे साथीचेर केल्लें यक्षगान. हातूंत नृत्यनाट्य नासता जाल्यार फकत प्रसंगांचें गायन आसता. गायनाची पद्दत कर्नाटक संगिताकडेन जुळपी आसता.

आट पद्दतीचें यक्षगान म्हळ्यार बैलाटम. बैल म्हळ्यार मैदान वा पटांगण आनी आटम म्हळ्यार नृत्यनाट्य. उक्त्या मैदानाचेर, मळांचेर सादर करतात देखून ताका बैलाटम म्हण्टात.

यक्षगानाचें स्वरूप बरेंचशें चंपूकाव्याभाशेन आसता. सुरवेक फकत भागवतांतल्या प्रसंगांचेर नृत्यनाट्यां आदारिल्लीं आसतालीं. पूण मागीर रामायण, महाभारत, पुराणां हातुंतले ठळक प्रसंग तशेंच शिव आनी शक्ती हेय यक्षगानाचे विशय जावपाक लागले. अशा प्रसंगांचेर आदारिल्ल्या सुमार ५० नाटकंचेर यक्षगान ह्या नृत्यनाटकाचीं कथानकां आदारिल्लीं आसात. झुजांतले पेंच, झगडीं आनी विरोध हीं ह्या कथानकाचीं मूळसुत्रां आसात. हो एक ओजस्वी, रोमान्साचो आनी जोशपूर्ण नाचाचो आविश्कार. हातूंत नाचपी टाळमदळे तेच बायलांचीय भुमिका करतात. हातुंतलें काव्य आनी रंगभंग, नाचपी आपुणूच माचयेर म्हण्टात. यक्षगान हें मूळचें गांवगिरेन आसून तातुंतली न्हेसपा येवजण, रंगांची येवजण हातूंत एके तरेचें सादरपण आसता. नाचांत पदन्यास आनी 'भ्रमरी' (वाटकुळ्यो हालचाली) यक्षगानांत

यक्षगान हें अद्भुतरम्य स्वरुपाचें आशिल्ल्यान तातूंत वास्तवतायेचें प्रमाण उणें आसता. प्रयोगाची सुरवात विनायक हाच्या नांवान जाता. ताचे उपरांत सुब्बरायाक (नागाचें प्रतीक) उद्देशून एक पद म्हण्टात. मागीर तांबड्या रंगाच्या पड्ड्याफाटल्यानच्यान पात्रां वापरपुक्त पदन्यास करीत माचयेर येतात. ह्या नाच प्रकारांतल्या पात्रांचे साम्य

आनी रौद्र अशे दोन वांटे जातात. तातुंतलो नाच दोलायमान आसता. देखुनूच ताका 'यक्ष आंदोलन' अशेंय नांव आसा. ह्या नृत्यनाट्यांत लास्यांगूय येता. पूण ताचो उद्देश शृंगार प्रदर्शित करप होच आसता अशें न्हय. केन्नाय लेखनांतलें उणेपण रंगमाचयेर अभिनयचातुर्यान भरून काडटात. ह्या नृत्यनाट्यांत विनोदाक व्हडलेंशें म्हत्व ना. तरीय हातुंतलो विदुशक नाट्यांतलो ताण उणो करपाचें काम करता. हो विदुशक हेर नाचप्यांवांगडा रंगमाचयेर प्रवेश करता. फकत विनोद करून पळोवप्यांची मनरिझवण करता आसतना हेर नाचप्यांची नक्कल करूनय तांचेपरस चड बरो नाच करपाचो यत्न करता. तशेंच परत परत तांचेर भाश्य करता. चडशा सगळ्या यक्षगान प्रयोगांचो अखेर झुजांत वा लग्नांत जाता.

यक्षगानाची खाशेली अशी राग-संगीतपद्दत आसा. हालींच्या काळांत ताचेर शास्त्रीय कर्नाटक गायनपद्दतीचो बरोच प्रभाव दिसता. पात्राच्या मनाचे स्थितीप्रमाण राग वेंचपाचे खाशेले पद्दतीक लागून भावनांक एक खोलाय फावो जाता. न्हेसपा येवजणेच्या वा रंगभुंयेच्या संदर्भांत सादारणपणान पात्रांचे तीन वांटे करतात. देखीक - ब्राह्मण, ऋषी हांचें न्हेसप आनी रंगभुशा सादीच आसता. कृष्णाचें तरनेपण दाखोवपाखातीर त्या पात्राक मिशयो लायनात. कर्ण, अर्जून सारकिल्ल्या विरांची रंगभुशा गुलाबी आसता. पूण राकेसांचे रंगपद्दतीखातीर मात तांबडो, पाचवो आनी काळो हे रंग चड करून वापरतात. शृंगारीक पात्रां आनी राकेस पाचवें वा काळें जाकीट घालतात आनी तांबडें वा नारिंगी रंगाचें चौकडीचें धोतर न्हेसतात. ताचेर जायते अलंकार घालतात. चड करून राजघराण्यांतले लोक फेटो बांदतात. ताच्या आकाराचेर पात्राचो मान थरोवं येता.

फाटल्या कांय वर्सांमदीं मूळ रुपांत यक्षगान करपी पंगड उणें जायत आसात. राज्यशासन दसऱ्याच्या उत्सवांत तांकां आपोवणें दिवन उर्बा दिता. आज-काल यक्षगानांतल्या अभिनयाचो कस जरी खालावला तरीय यक्षगानांतल्या नाचाचें तंत्र, अभिनयाची धर्ती सारकिल्यो गजाली अभ्यास करपासारक्यो आसात. डॉ. शिवराम कारंथ हाणें ह्या विशयाचेर बरेंच संशोधन केलां.

पयलीं यक्षगान बावल्यांच्या खेळांतल्यानूय सादर करताले. यक्षगानाचें आयज आधुनिकीकरण जाल्ल्यान तातूंत थोडिशो कृत्रीमताय आयिल्ली आसली तरीय तातुंतलें संगिताचें व्हडपण आनी सभावीक, निरागस अशी सोबीतकाय हांकां लागून ह्या नाट्य-नृत्य प्रकारान आयज लोकमनाचेर प्रभाव घाल्लो दिसता.

कर्नाटकांतल्या कांय तरणाट्यांनी यक्षगान कोंकणींतूय हाडलां आनी कोंकणी कलाकार पंगडावतीन ताचे प्रयोग करतात.

- कों. वि. सं. मं.

यज्ञसंस्था : पुर्विल्ल्या काळापसून भारतांत अस्तित्वांत आशिल्ली एक धर्मीक आनी समाजीक संस्था. सर्ग, पुत्र, पशू, भलायकी, संपत्ती, पापनाश सारकिल्या बऱ्या फळांचे प्राप्तीखातीर अग्नी, इंद्र ह्या देवतांक उद्देशून अग्नींत समंत्रक आहुती ओंपपाचें धर्मीक कर्मकांड अशें स्थूल मानान यज्ञाचें स्वरूप आसा.

यज्ञ हें उतर यज् (यज्ञ करप) ह्या संस्कृत धातूपसून जाल्लें आसून त्याच धातूपसून जाल्ल्या यजन्, याग आनी इष्टी हीं उतरांय यज्ञ ह्या अर्थान वापरतात. तशेंच ऋतू, वितान, मेघ, विदथ, मख, सव, सवन, होम, होत्र, आहव, अध्वर हींय उतरां चड उण्या फरकान त्याच अर्थान वापरतात.

यज्ञ कसो निर्माण जालो आनी ताचो कसो प्रसार जालो, हे संबंदीं जायत्यो गजाली वैदिक साहित्यांत सांगिल्ल्यो आसात. प्रजापतीन देव आनी राकेसांक उत्पन्न केले उपरांत यज्ञ आनी छंद उत्पन्न केले. यज्ञ पयलीं राकेसांकडेन गेलो आनी छंदूय ताचे फाटोफाट थंय गेले अशें तैत्तिरीय संहितेंत म्हळां. ताचेवयल्यान यज्ञ पयलीं राकेसांकडेन आशिल्लो म्हणपाचें कळटा. देव आनी राकेसांमदीं जावपी झुजांत सदांच देव जिखताले. देखून यज्ञ राकेसांक सोडून देवांकडेन गेले. मागीर देवांनी त्या यज्ञाचें विधिविधान खूब वाडयलें. फुडें यज्ञाविशीं राकेस देवांचें अनुकरण करपाक लागले. देवांकडेन आशिल्लो हो यज्ञ ऋषींनी मेळयलो आनी अशेतरेन देवांकडच्यान यज्ञविद्या मनशांमेरेन पावली.

ब्राह्मण ग्रंथांतूय अशो जायत्यो आख्यायिका आसात. वैदिक काळांतूच यज्ञ नश्ट जालो. तो देवांनी यत्न करून परत मेळयलो. एके कडेन अशें म्हळां, यज्ञ देवांपसून पयस गेलो, तेन्ना देव ताका सोदपाक शकले नात. तांणी हें काम अदितीक सांगलें. तिणें देवांपसून वर मेळयलो. तो म्हणजे 'यज्ञाचे सुरवेक आनी अखेरेक म्हाका आहुती मेळपाक जाय'. देवांनी तो वर दिलो. मागीर अदितीन यज्ञाक परत सोदून हाडलो.

यज्ञाविशीं अशो वैदिक आख्यायिका प्रचलीत आसल्यो तरी तेविशीं वेव्हारीक आनी संभाव्य अशीं कांय अनुमानां पंडितांनी काडिल्लीं आसात.

पुर्विल्ल्या काळांत मनशाक जेन्ना अग्नीचो सोद लागलो तेन्ना ताचे जिणेंत व्हड क्रांती जाली. थंड प्रदेशांतल्या लोकांक, अग्नीक सदांच घरांत जागत दवरपाची गरज लागली आनी ताका लागून हीम प्रदेशांतूच यज्ञ ही संस्था उदभवली आसुंये.

यज्ञ म्हणजेच यातुविधी अशें जायत्या विद्वानांनी मानलां. कांय जाण यज्ञ ही फकत यातुक्रिया न्हय, जाल्यार यातू आनी धर्मीक आराधना हांचें संमिश्र स्वरूप थरता अशें मानतात.

स्पश्ट पुरावे नासले तरीय यज्ञाची मूळ कल्पना इंडो-युरोपियन काळाइतली पोरनी आसुंये. इंडो - इराणी काळांत यज्ञसंस्था

बरीच विकसीत आशिल्ली इतलें खरें. वैदिकांचो अग्निष्टोम आनी पारशांचो होम हातूंत बरेंच सारकेपण आसा. अथर्वण, आहुती, यज्ञ, सोम हीं उतरां मातशीं बदलून घेतिल्लीं दिसतात. ऋग्वेदाच्या काळांत यज्ञसंस्था पुराय विकसीत जावंक नासली तरी तीन अग्नी, तीन सवनां आनी चड करून १६ ऋत्विज ऋग्वेदाच्या ऋषींक खबर आशिल्ले अशें दिसता. कांय जाणाच्या मतान यज्ञसंस्थेची पुराय वाड जालेउपरांत वेदसंहितांची निमाणी आवृत्ती तयार जाली. ब्राह्मण ग्रंथांच्या काळांत हे संस्थेचो प्रभाव सगळ्यांत ऊंच आशिल्लो आनी उपनिषदांच्या काळापसून तो उणो जायत गेलो. इतिहासीक काळांत जायत्या राजांनी वेगवेगळे यज्ञ केल्ल्याचे कोरीव लेख सांपडटात तरी सर्वसामान्य समाजाचेर यज्ञांचो प्रभाव खूबूच उणो जाल्लो. आधुनिक काळांत खूब उण्या प्रमाणांत यज्ञ जातात.

विशिष्ट फळाचे इत्सेन देवतेखातीर अग्नींत समंत्रक आहुती अर्पण करपासारक्यो कांय गजाली यज्ञांत सारक्यो आसल्यो तरी खंयच्या फळाची इत्सा आसा, खंयच्या द्रव्याची आहुती दितात, येजमान खंयचे शाखेचो ह्या कारणांवयल्यान यज्ञांच्या अनुष्ठानांत फरक पडटा. ताकालागून यज्ञांचे जायते प्रकार केल्यात.

श्रुतींनी (वेदांनी) सांगिल्ले ते श्रौत आनी स्मृतींनी सांगिल्ले ते स्मार्त अशे यज्ञांचे दोन प्रकार मानतात.

श्रौत यज्ञांचे इष्टी, पशुयाग आनी सोमयाग अशे तीन प्रकार आसात. इष्टींत पुरोडाश, आज्य सारकीं हविर्द्रव्यां आसतात. पशुयागांत इष्टींतलीं द्रव्यां अदीक पशू आनी सोमयागांत इष्टी आनी पशुयागांतलीं

द्रव्यां अदीक सोमरस अशीं हविर्द्रव्यां आसतात.

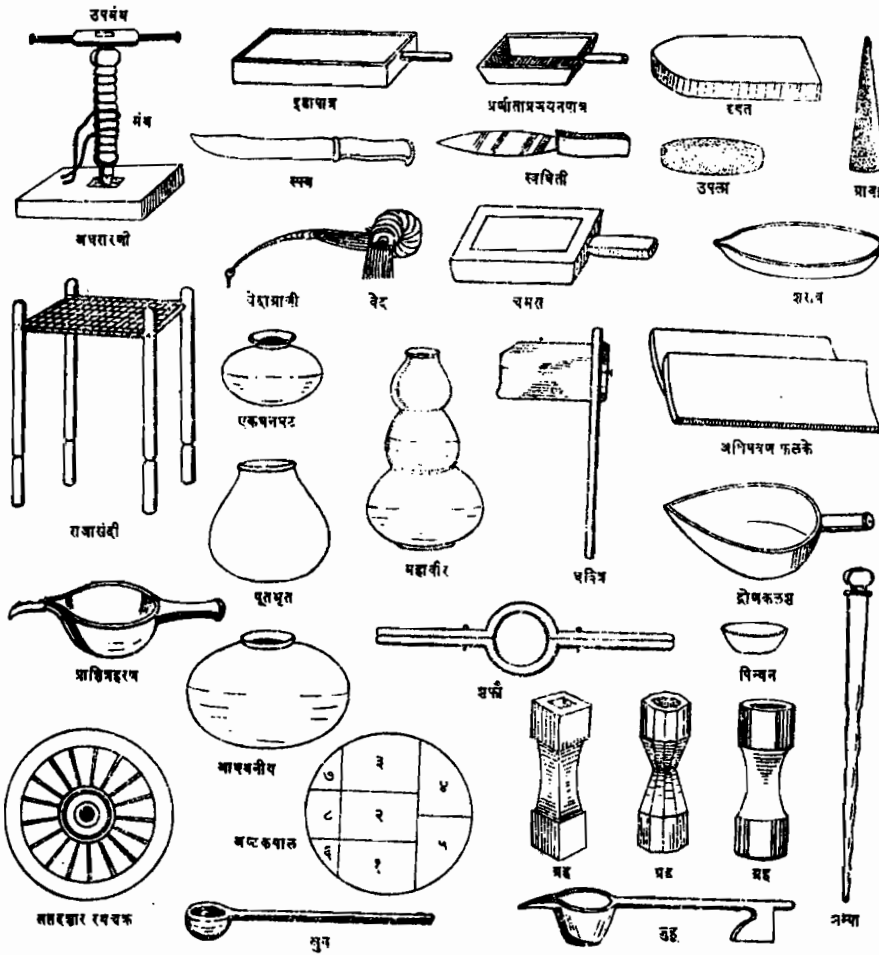
प्रकृती आनी विकृती अशे यज्ञांचे आनीक दोन प्रकार आसात. खंयचोय यज्ञ कसो करचो हें समजुपाखातीर शास्त्रान जेन्ना ताच्या सगळ्या आंगांचें वर्णन केल्लें आसता, तेन्ना त्या यज्ञाक प्रकृतियाग म्हण्टात. जेन्ना खंयच्याय यज्ञाविशीं म्हायती दितना प्रकृतियागाच्या वर्णनांत येवंक नाशिल्ली अशी नवी आनी खास म्हायती सांगिल्ली आसता आनी हेर म्हायती प्रकृतियागांतल्यान

अतिदेशान मेळटा तेन्ना त्या यज्ञाक 'विकृतियाग' म्हण्टात. यज्ञांचे नित्य, नैमित्तिक आनी काम्य अशेय तीन प्रकार आसात. आनीक एके पद्दतीप्रमाण पाकयज्ञसंस्था, हविर्यसंस्था आनी सोमयज्ञसंस्था अशे यज्ञांचे तीन प्रकार आसून त्या यज्ञस्थानांमदीं दर एक अशे सात प्रकार आसात. ह्या तीन यज्ञसंस्थांमदीं पाकयज्ञसंस्था ही स्मार्त आनी हेर दोन संस्था श्रौत आसात.

आतां मेरेनच्या वर्गीकरणांत बसनात अशेय कांय यज्ञ आसात; तांकां 'विकृति' अशें म्हण्टात. हांचे भायर 'सव'

म्हणुनूय यज्ञ आसतात. देखीक - गोसव, पृथ्वीसव. विश्वजीत यज्ञासारके आनिकूय कांय म्हत्वपूर्ण यज्ञ आसात. घरांत नित्याक करपाचेय पंचमहायज्ञ आसात.

यज्ञांत वेगवेगळ्या तरांचीं उपकरणां वापरतात. तातुंतलीं चडशीं उपकरणां लांकडापसून करतात. स्त्रुव, अग्निहोत्रहवणी, जुहू, उपमृत धरुवा हीं पात्रां लांकडाचीं आसतात. रशना, शुल्ब, निदान ह्या नांवाच्यो दोरयो, पुरोडाश भाजपाखातीर 'कपाल' म्हणून मातयेचीं

यज्ञाचीं उपकरणां

भाजिल्लीं खापरां, शूर्प (सूप), वेदी मेजपाखातीर शम्या नांवाचो दांडो, कृष्णाजिन, यज्ञाची राखण करपाक स्प्य नांवाचें तरसादीअसलें लांकडी आयूध, यज्ञीय पशू बांदपाखातीर यूप (खांबे), पशूचे अवयव कापपाखातीर स्वधिती नांवाची सुरी, येजमानाक आंग खरपुपाक लागपी हरणाचें शींग, येजमानान दिक्षा घेतले उपरांत तकलेक बांदपाचें उष्णीष (पागोटें), धर्म नांवाचें हविर्द्रव्य तयार करपाखातीर लागपी महावीर नांवाचें पात्र, शफा नांवाचो चिमटो, तणाचीं मुळां कापपाखातीर लागपी पशू नांवाचें शस्त्र, अग्नीक वारो घालपाखातीर लागपी धवित्र नांवाचे आयणे, सोम कुटपाखातीर लागपी अधिषवणफलक, देवतांखातीर सोमरस दवरपाखातीर 'ग्रह' पात्रां, ऋत्विजांक सोमरस पियेवपाखातीर लागपी चमस नांवाचे पेल्ले, सोम दवरपाखातीर वापरतात ती 'राजासंदी' नांवाची घडवंची अशीं जायतीं उपकरणां यज्ञांत जाय पडटात.

कोणाय दादल्याक जेन्ना सर्ग, पूत, भलायकी, विजय, अन्न, पापनिवारणा असलें फळ मेळचें अशी इत्सा आसता तेन्ना यज्ञ हें फलप्राप्तीचें साधन मानून तो विधिपूर्वक यज्ञाचें अनुष्ठान करता. अशा दादल्याक येजमान म्हण्टात. देवांनीय यज्ञ केल्ल्याच्यो देखी सांपडटात. यज्ञाचो स्वर्च करपाची जापसालदारकी येजमानाची आसता आनी यज्ञाचें फळय ताकाच मेळटा. ताची बायल ही ताची सहधर्मचारिणी आशिल्ल्यान यज्ञाच्या अनुष्ठानांत सहभागी जाता आनी तिकाय यज्ञाचें फल मेळटा. यज्ञ विधिपूर्वक कांयच दोश उरनासतना पुराय जालो जाल्यार ताचेपसून अपूर्व नांवाची शक्ती निर्माण जाता आनी तिका लागून येजमानाक त्या यज्ञाचें फल फावो जाता अशी श्रद्धा आसा.

खास अशे पद्दतीन ऋत्विजांची म्हणजे यज्ञीय पुरयतांची नेमणूक करता. हे ऋत्विज यज्ञीय कर्मकांड पुराय करतात आनी ते खातीर अखेरेक येजमानाकडच्यान तांकां दक्षणां मेळटात. यज्ञाखातीर वेंचून काडिल्ल्या जाग्याक विहार म्हण्टात. थंय यज्ञमंडप घालतात. यज्ञाप्रमाण विहाराचें क्षेत्र आनी यज्ञमंडपूय बदलता. अग्नींत आहुती दिवपाखातीर हाडिल्लीं हविर्द्रव्यां ज्या जाग्यार दवरतात ताका वेदी अशें म्हण्टात. वेदिची शीम दाखोवपाक तिच्या सगळ्या वटांनी विटो दवरिल्ल्यो आसतात. ही वेदी दर्भानी घांपतात.

आहुतीचो स्विकार करपाखातीर देवता ह्या दर्भाच्या आसनाचेर येवन बसतात अशें मानतात. येजमान, ऋत्विज आनी ताची बायल यज्ञमंडपांत प्रवेश करतात. यज्ञाखातीर लागपी अग्नी यज्ञमंडपांत हाडटात. ऋत्विजांची मधुपर्कान पुजा करतात. ताचे उपरांत येजमानाक विधिपूर्वक यज्ञाची दिक्षा दितात. मागीर यज्ञाच्या स्वरुपाप्रमाण यज्ञकर्माचें अनुष्ठान सुरू जाता.

येजमानाखातीर यज्ञाचें पुरयतपण करपी ब्राह्मणाक ऋत्विज म्हण्टात. होता, अध्वर्यू, उद्गातो आनी ब्रह्मा हे ऋग्वेद, यजुर्वेद,

सामवेद आनी अथर्ववेद ह्या वेदांचे ऋत्विज आशिल्ले. ब्रह्मा हो मुखेल ऋत्विज आशिल्ल्यान ताका चारूय वेदांचें ज्ञान अपेक्षित आसता. मैत्रावरुण, अच्छावाक आनी ग्रावस्तुत हे होत्याचे सहाय्यक ऋत्विज. प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा आनी उन्नेता हे अध्वर्यूचे; प्रस्तोता, प्रतिहर्ता आनी सुब्रह्मण्य हे उद्गात्याचे आनी ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध्र आनी पोता हे ब्रह्माचे सहाय्यक आसात. अग्निहोत्रांत ऋत्विज नासता. येजमानानच अग्निहोत्र करचें. पूण क्षत्रिय आनी वैश्य हांकां अग्निहोत्र करपाक एक ऋत्विज वा पुरोयताची गरज आसता.

चार मुखेल ऋत्विजांतल्या होत्याचें काम म्हणजे ऋचा म्हणून देवतांक आवाहन करप, उद्गात्याचें काम म्हणजे सामगायन करून देवतांची तुस्त करप आनी ब्रह्माचें काम सगळ्या ऋत्विजांच्या कामाचेर नदर दवरून अनुष्ठानांत कांयच चूक उरची ना हें पळोवप अशें आसता. यज्ञांतल्या चडशा क्रियांची आनी आहुती घालपाची जापसालदारकी अध्वर्यूचेर आसता. ब्रह्मा आनी येजमान हांचे परवानगेन तो सगळ्या ऋत्विजांक प्रेष (आदेश) दीत आसता.

यज्ञाच्या प्रकाराप्रमाण ताका अग्नीची गरज आसता. श्रौत यज्ञाक तीन अग्नी लागतात जाल्यार गृह्य यज्ञाक एक अग्नी पुरो जाता. यज्ञांत अग्नीचें स्थान म्हत्वाचें. अग्न्याधान (अग्नीची विधीवत स्थापना) केले बगर येजमानाक खंयचोच यज्ञ करपाक मेळना.

यज्ञांत अग्नी, इंद्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, सविता ह्या देवतांक उद्देशून हविर्द्रव्यांचो मंत्रपूर्वक त्याग करतात. देखुनूच द्रव्य, देवता आनी द्रव्यत्याग हे यज्ञाचे तीन मुखेल घटक आसात.

यज्ञांतलीं सगळीं कर्मां समंत्रकूच करपाचीं आसतात. मंत्राचो उच्चार शुद्ध आसत जाल्यारूच यज्ञाचें फळ मेळटा. तशेंच देवतेखातीर जाचो त्याग करतात त्या द्रव्याचो अग्नींत प्रत्यक्ष प्रक्षेप (उडोवप) म्हणजेच होम. येजमान वा ऋत्विज 'जुहुयात्', 'जुहाति' ह्या वेदशब्दाप्रमाण जो त्याग करतात ताका 'होम' म्हण्टात.

यज्ञांत वेगवेगळ्या तरांच्या द्रव्यांची आहुती दितात. अग्नींत द्रव्य अर्पण करप म्हणजेच आहुती दिवप. ह्या द्रव्यांत पुरोडाश चरू (शीत), आज्य (तूप), पशू मारून तांचे अवयव, सोमवल्ली घोडावन काडिल्लो रोस, सोमरस सारकिल्ल्या गजालींचो आस्पाव जाता.

वेगवेगळ्या यज्ञांनी वेगवेगळ्या वेवसायांकडेन संबंद आशिल्लीं कामां करचीं पडटालीं आनी ताका लागून जायत्या वेवसायांच्या आनी शास्त्रांच्या विकासाक चालना मेळ्ळी.

चड करून इंद्रियांची रिजवण करपाचीं सगळीं साधनां यज्ञसंस्थेंत आशिल्लीं अशें ज्ञानकोशकारांनी म्हळां. तशेंच वैदिक यज्ञसंस्था पुर्विल्ल्या भारतांतल्या मनशाच्या जिविताच्या वेगवेगळ्या आंगांक स्पर्श करता देखून भारताचो समाजीक आनी संस्कृतीक इतिहास समजून घेवपाखातीर तिचो अभ्यास गरजेचो थरता. विस्तार, वैविध्य हे

नदरेन पळयल्यार तिचे तोडीचें धर्मीक कर्मकांड संवसारांत हेर खंयच सांपडना. हाचेवयल्यान हे संस्थेची व्यापकता स्पश्ट जाता. यज्ञकलागून वेगवेगळ्यो विद्या आनी कलांकूय उत्तेजन मेळ्ळें. यज्ञकल्पनेचो समाजजीवनाचेरूय खूबसो प्रभाव आशिल्लो. शास्त्रांच्या अभ्यासाकूय यज्ञांक लागून चालना मेळ्ळी.

एका काळांत समाजजिविताचेर प्रभाव आशिल्ली यथसंस्था आधुनिक काळांत प्रभावहीन जाल्या. व्हड प्रमाणांतले यज्ञ यागूय बरेच उणे जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

यॅमॅन : यॅमॅन अरब रिपब्लिक. अक्षांश - १२^०.५ - १८^०.० रेखांश ४२^०.५ - ५३^०.५ (सादारण), राजपाटण : साना. उत्तर यॅमॅन आनी दक्षिण यॅमॅन एकठांय येवन घडिल्लो देश. दक्षिण यॅमॅनाक पिपल्स डॅमॉक्रेटीक रिपब्लीक ऑफ यॅमॅन जाल्यार उत्तर यॅमॅनाक यॅमॅन अरब रिपब्लिक म्हण्टाले. सद्य्या ह्या दोनूय देशांक एकवटीतपणान रिपब्लीक ऑफ यॅमॅन म्हणून वळखतात.

दक्षिण यॅमॅनाचो आवांठ ३,३६,८६९ चौ. किमी. उत्तरेक उत्तर यॅमॅन आनी साउदी अरेबिया, उदेंतेक ओमान, दक्षिणेक गल्फ ऑफ एडन. अस्तंतेक उत्तर यॅमॅन बाब अल् मंडबचो दर्या दक्षिण यॅमॅना भोंवतणीं आसात.

उत्तर यॅमॅनाचो आवांठ १,९५,००० चौ. किमी. ह्या देशाचे (आदलो देश) उत्तर आनी उत्तर उदेंतेक साउदी अरेबिया, दक्षिणेक दक्षिण यॅमॅन आनी अस्तंतेक बाब अल् मंडबचो दर्या आनी तांबडो दर्या (रॅड सी) आसात.

भूंयवर्णन : दक्षिण यॅमॅन चार भुगोलीक वाठारांनी पातळ्ळां १. दक्षिण दिकेकडलो वाठार दर्यादेगेच्या रुपांत १२०० किमी. लांब आनी १२-२५ किमी. रूंद आसा. २. सपाट सड्याचो वाठार (भितरली सुवात) ३. हद्रामाउंटचे उत्तरेक पातळिल्लें रेंवट ४. दोंगराळ आनी उंचायेच्या वाठारांत आशिल्लीं पाचवींचार देगणां.

उत्तर यॅमॅन भुगोलिक नदरेन दोन वाठारांनी पातळ्ळां. १. उंचायेवयलो दोंगराळ वाठार आनी अशीर दर्यादेगेवयलो सपाट वाठार.

दक्षिण यॅमॅनांत तीन जुंवे आसात. १. कामारन हो जुंवो तांबड्या दर्यांत आसा. (आवांठ १८१ चौ. किमी.) २. पेरीम (आवांठ - ३०० चौ. किमी.) ३. अरेबीयन म्हासागरांत आशिल्लें सोकोत्रा (आवांठ - ३५०० चौ. किमी.).

उत्तर यॅमॅनांतल्या दोंगरांची सादारण उंचाय १२०० ते ३००० मी. आसा. जबलहदूर हें ह्या वाठारांतलें सगळ्यांत ऊंच तेमूक. (उंचाय : ३७६० मी.). उत्तर यॅमॅनाचे उत्तर शिमेर रब् अल् खली हें रेंवट आसा. ह्या वाठारांतले दर्यादेगेक टिहामट एश-शाम म्हणून वळखतात. दर्यादेगेसावन ३२ ते ४८ किमी. रून्दायेच्या वाठारांतली

भूंय नापीक आसा. उदेंतेकडल्या वाठारांतूय नापीक भूंय आनी रेंवटां आसात.

न्हंयो : उत्तर यॅमॅनांत चडशो न्हंयो, दोंगराळ वाठारांतल्या मुळसांतल्यान सुरू जावन तांबड्या दर्याक वचून मेळटात. देरवीक : झेबीड, सिहॅम आनी सुरदूद. उत्तर यॅमॅनाच्या उत्तर वाठारांतल्यान कांय न्हंयांचे प्रवाह उदेंतेक व्हांवत वचून रब् - अल् - खलीच्या रेंवटांत गुप्त जातात. उत्तर यॅमॅनाच्या आग्नेय वाठारांतल्यान दक्षिण यॅमॅनांत व्हांवत वचपी न्हंयांमदीं बॅन, तिबेन हांचो आस्पाव जाता.

हवामान : उत्तर यॅमॅनाचें तापमान सादारणपणान २०^० सें. आसता. वातावरण उश्ण आनी रेंवटी स्वरुपाचें. हांगाचे गिमाळे चड कडक आसनात. शिंयाळ्यांत कडक थंडसाण आनी चड - उण्या प्रमाणांत बर्फ पडटा. गिमाळ्यांत वायव्य दिकेकडल्यान येवपी आनी शिंयाळ्यांत नैऋत्य दिकेकडल्यान येवपी वारो हांगा थोडोभोव पावस हाडटा. वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ५०० मिमी. आसता. दक्षिण यॅमॅनाचें सादारण हवामान अर्शें आसलें तरी पावसाचें प्रमाण ४०-५० मिमी. इतलें उणें आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : देशांतल्या दोंगराळ वाठारांत आनी न्हंयांच्या देगांनी तेचपरी दर्यादेगेवयल्या रेबकोंडांत व्हड प्रमाणांत वनस्पत दिश्टी पडटा. कांटयाळी वनस्पत हांगा व्हड प्रमाणांत दिश्टी पडटा. रवाजूर, सीताफळ आनी युफेर्बिया हीं फळझाडां हांगा जातात. हांगा मेळपी ६०० तरांच्या झाडांमदीं आल्पायन रोज, तेरडा, तुळस, एल्डर, जुडास हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. दोंगराळ वाठारांत बबून, कुरंग, बिबटो आनी सोंसो ही मोनजात जाल्यार विंचू आनी मिलिपॅड हे कीड-जीव देशाच्या साबार वाठारांनी मेळटात. हांगा सोरपांचें प्रमाण खूब उणें. ससाणे, गीद, डोमकावळे, कीर, हनीसकर, बीव्हर, फिच हीं सवणीं हांगा चड प्रमाणांत आसात. कीड, मूय सारकिल्या वर्गांत मोडपी २७,००० जीव हांगा मेळटात.

इतिहास : अरबस्थानांतलो सगळ्यांत पिकाळ आनी गिरेस्त वाठार अशीं वर्णनां पुर्विल्ल्या जाणकारांनी यॅमॅनाविशीं केल्यांत. आदल्या काळार हांगा व्हड प्रमाणांत वेपाराची देवघेव चलताली. वासाळ तेलां आनी मसाल्याचो वेपार हांचो मोटो वेव्हार सबाचे राजवटींत चलतालो (इ.स. पयलीं १००० ते २००). हो यॅमॅनाचे भरभराटीचो काळ. उपरांत होच वेपार हेर अरब राज्यांनी पातळटकच ह्या वैमवाक देंवती कळा लागली. इ.स. पयलीं दुसरो शेंकडो ते इ.स. उपरांत सव्या शेंकड्या मेरेन हांगा हिम्यरायट राजघराण्याची सत्ता चलताली. इ.स. ५२५ त किरीस्तांव इथिओपियन घुसखोरांनी हो वाठार आपल्या शेकातळा हाडलो. इ.स. ५७५ त इराणी घुसखोरांनी तांकां हारोवन हो वाठार आपल्या शेकातळ हाडलो. सातव्या शेंकड्यांत हांगा इस्लाम धर्माचो प्रसार जालो. तेउपसंत हांगा इस्लाम धर्माच्या शिया आनी सुन्नी पंथियांमदीं खर संघर्श सुरू जालो. पवव्या शेंकड्यांत हांगा

याह्या अल् हदी इलाल हक्क ह्या साउदी राजकर्त्यान इमाम पिठाची स्थापणूक केली. हें इमाम विद्यापीठ विसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन अस्तित्वांत आसलें.

इकराव्या शेंकड्यांत यॅमॅनाचेर इजिप्ताची जाल्यार १२ वो ते १५व्या शेंकड्या मेरेन रसूल राजवंशान हांगा चडांतचड काळ सत्ता भोगली. सोळाव्या शेंकड्यांत मामलूक सुलतान आनी ऑटोमन तुर्कांनी ह्या वाठाराचेर आपलो शेक गाजयलो. झैदी इमान कासीम द ग्रेट (१५१७-१६२०) हाणें यॅमॅनाचो मदलो वाठार जिखलो. ताका लागून तुर्कांची सत्ता दर्यादेगेच्या वाठारापुरती मर्यादीत उरली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या आरंभाक वहाबी मुसलमानांनी यॅमॅन ताब्यांत घेतलें. सन १८१८ त झैदी इमाम परत सत्तेर आयलो. हे खातीर ताणें इजिप्ताच्या सुलतानाचो चलो इब्राहीम पाशा हाचो पालव घेतलो. देखून इजिप्तीयन सैन्याचो शेक हांगा १८४० मेरेन उरलो. १८४० ते १८७२ हो यॅमॅनांतलो अराजक, घुस्मटमार आनी झुजाचो काळ. १८७२त ऑटोमन राजकर्त्यांनी साना शार जिखून ह्या वाठारांत सत्ता मेळयली. तांची सत्ता पयल्या म्हाझुजाच्या अस्तामेरेन (१८१८) हांगा आसली.

ग्रेट ब्रिटनाच्या पालवान इद्रिस जमातीन यॅमॅनांत सत्ता मेळोवपाचो एक अयशस्वी यत्न केल्लो. इब्न मुहमंद हाणें हो यत्न १९२५ वर्सा मोडून काडलो. ते तिडकीन इद्रीस जमातीन साउदी अरेबियाचो राजा सुलतान इब्न सौद हाका आपलो तेंको दिलो. १९३४ वर्सा यॅमॅन साउदी अरेबियाभितर झूज जालें. उपरांत ताडफाचे कबलातीक मान्यताय दिवन दोनूय पंगडांनी झूज थांबयलें. हे कबलातीवरवीं साउदी अरेबियान यॅमॅनाचे सुटकेक मान्यताय दिली. १९४५ वर्सा यॅमॅन अरब लिगाचो वांगडी जालो. १९४७ वर्सा युनोचो वांगडी जालो. १९५८त युनायटेड अरब स्टेट आनी युनायटेड अरब रिपब्लीक हांचो एक पंगड तयार जालो.

१८ सप्टेंबर १९६२ दिसा सुलतान इमाम अहमदाच्या मरणाउपरांत लश्करी क्रांती जावन उत्तर यॅमॅन घडलें. हे लश्करी राज्यक्रांतीक इजिप्त लश्कराचो आदार जाल्यार थळाव्या मूळ झुजारी पंगडाक / जमातीक साउदी अरेबियाचो आदार आसलो. दुसरे वटेन दक्षिण यॅमॅनान ऑगस्ट ते ऑक्टोबर १९६७ काळामजगतीं शिंपडून पडिल्लीं १७ ल्हान राज्यां एकठांय येवन एन. एल. एफ. सैन्याआड झुजूंक लागलीं. ही संद सादून 'प्लोसी' हे थळावे झुजारी संघटनेवरवीं ब्रिटीश सैन्य आनी एडन शारांतल्या नागरिकांक पिडूंक आरंभ केलो. थळाव्या स्वर प्रतिकाराक भियेवन २९ नोव्हेंबर १९६७ दिसा ब्रिटीश सैन्य दक्षिण यॅमॅनांतल्यान भायर सरलें. हाचो परिणाम म्हणून ३० नोव्हेंबर १९६७ त दक्षिण यॅमॅनाचो जल्म जालो. १९७२ वर्सासावन उत्तर आनी दक्षिण यॅमॅन एकठांय हाडपाखातीर खूब यत्न जाले. मे १९९० त उत्तर आनी दक्षिण यॅमॅन एकठांय आयलीं. १९९४ त

यॅमॅनाच्या कांय वाठारांनी अंतर्गत यादवीचो खवदळ जालो. हाचो परिणाम म्हणून ५ मे १९९४ दिसा दक्षिण यॅमॅन, उत्तर यॅमॅनासावन वेगळें जालें. ७ जुलय १९९४ दिसा उत्तर यॅमॅनाच्या फौजांनी पुराय देशाचेर नियंत्रण करतकच ही यादवी सोंपली. ह्या देशाचे राश्ट्राध्यक्ष म्हणून कर्नल अली अब्दुल्ला सालेह जाल्यार प्रधानमंत्री म्हणून लॅफ्टनंट जनरल अब्द अल अझीझ अब्द अल घनी वावर पळयतात.

संविधान : उत्तर यॅमॅनाची संसद १००० वांगड्यांची आसली. तातूंतले ७०० वांगडी वेंचून काडटाले. तिका जनरल पिपल्स काँग्रेस म्हण्टाले. ही संसद १९८२ त अस्तित्वांत आयली. उत्तर यॅमॅनांत आठ प्रशासकीय प्रांत आसले. (सदाह, अल्-बैदा, साना, अल हुदयदाह (होदयदा), हजाह, रीडा, इब्ब आनी तैज). दक्षिण यॅमॅनाचे संसदेक सुप्रीम पिपल्स काउन्सील म्हण्टाले. ही संसद ३१ ऑक्टोबर १९७८त अस्तित्वांत आयली. दक्षिण यॅमॅनांत स प्रशासकीय प्रांत (अँडन, लहेज, अँबेन, शाब्वा, हद्रामाउंट आनी अल् म्हाारा) आनी ३० उपविभाग आसले. दोनूय देश संयुक्त राश्ट्रसंघ आनी अरब लिगचे वांगडी आसले. सदया दोनूय देश एकठांय आयिल्ल्यान अरवंड यॅमॅनाच्या संविधानाचो आवांठ स्पश्ट जावंक ना.

अर्थीक परिस्थिती : उत्तर यॅमॅनाचे दुसरे उदरगत येवजणेप्रमाण (८२-८६) वट्ट खर्चाचें प्रमाण २९,३०० दशलक्ष रियाल आसले. १९८६ वर्सा उत्तर यॅमॅनाच्या अदमासपत्रकांत ९९,४४,३९,६००० रियाल खर्च आनी ७१७९०२९००० रियाल येणावळीची येवजण आशिल्ली. मार्च ८८च्या आंतरराश्ट्रीय दरांत ९.८८ रियालांक एक अमेरिकन डॉलर मेळटालो. दक्षिण यॅमॅनाचे (१९८६-९१) येवजणेप्रमाण ९९८.२ दशलक्ष खर्चाची तजवीज आसली. १९८६ वर्साच्या अदमास पत्रकांत २१४.४ दशलक्ष यॅमॅनी दिनारांची येणावळ आनी ३४१.४ दशलक्ष यॅमॅनी दिनार खर्चाची तजवीज आसली. मार्च ८८ च्या चलनदरेंत एका अमेरिकन डॉलरांक = ०.३४३ यॅमॅनी दिनार मोल आसलें. १९९६ वर्साच्या अरवंड यॅमॅनाच्या रियालाचें मोल एक अमेरिकन डॉलर म्हळ्यार १४० रियाल इतलें आसलें.

ऊर्जा आनी सैमीक गिरेस्तकाय : उत्तर यॅमॅन - वीज उत्पादन = ५५६ दशलक्ष किलोवॉट (१९८६). तेलाच्या उत्पादनाक १९८७ तल्यान सुरवात जाली. खणींतलें मीठ हांगा व्हड प्रमाणांत जाता (उत्पादन - ६४००० टन १९८१). देशांतली १.३ दशलक्ष हॅक्टर जमीन शेत आनी हेर पिकावळीखातीर वापरतात. मुखेल पिकां आनी उत्पादन (१००० टनांत) सोरगम - ३९१, बटाट - २०८, द्राक्षां - ८५, खाजूर - ७, गंव - ८५, नाचणे - ४१, मको - ४९ (१९८६).

मोनजात : गोरवां - ९,५२,००, करें - ५७०००, मेंढरां - १.८५ दशलक्ष, बोकड्यो २.२६ दशलक्ष, कुकडां - १६ दशलक्ष (१९८६).

दर्यातली पिकावळ : १८,३०० टन (१९८४).

दक्षिण यॅमॅन - वीज उत्पादन - ५५६ दशलक्ष किलोवॉट. १९८५ वर्साच्या आंकड्याप्रमाण शेतकी पिकावळीचें उत्पादन (१००० टनांत), बाजरी - ८० टन, गंव - १५ टन, कापूस - ५८ टन, कापूस बियां - १० टन, सातू - २ टन.

मोनजात : गोरवां - ९६,०००, मेंढरां - ९,३०,०००, बोकड्यो - १.३८ दशलक्ष, कुकडां - २ दशलक्ष (१९८६). नुस्त्यांची पिकावळ हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. ताची विदेशांत निर्यात जाता.

(उत्पादन - ८०,००० टन १९८६).

उद्देगधंदे : उत्तर यॅमॅनांत उद्देग व्हड प्रमाणांत नात. सगळ्यांत व्हड लुगटां उद्देगाचो कारखानो सानाक आसा. १९८२ त शिमिटाचें उत्पादन ८५००० टन आसलें. देशांत खाणा जिनस आनी जनावरां व्हड प्रमाणांत आयात जातात. १९८५ त ग्रेट ब्रिटनांत जाल्ले आयात - निर्यातीचें प्रमाण (१००० पाउंड स्टर्लिंगांत) ५५,३३४ आनी २३०६ इतलें आसलें. उत्तर यॅमॅनांत १९८६ वर्सा ४४,००० पर्यटक आयले.

दक्षिण यॅमॅनांत रंग, लुगटां, व्हडीं वा बोटींतल्यान म्हालाची येरादारी हे वेवसाय मुखेलपणान चलतात. १९८५ वर्साची वट्ट आयात २४१ दशलक्ष दिनार जाल्यार निर्यात १० दशलक्ष दिनार आसली. ग्रेट ब्रिटनाकडली आयात आनी निर्यात (१००० स्टर्लिंगांत) २८,२७१ आनी निर्यात १०५६ इतली आसली.

लोक आनी समाजजीण : राजधानी : साना, उद्देगीक राजधानी : एडन. उत्तर यॅमॅनाचो मुखेल धर्म मुसलमान. हातुंतले ३९% सुन्नी आनी ५९% शिया पंथीय आसात. दक्षिण यॅमॅनांतूय चडांतचड नागरीक मुसलमान धर्म मानतात. हांगा थोड्याभोव प्रमाणांत हिंदू आनी किरिस्तांव नागरिकांची वसती आसा.

शिक्षण : एकवटीत यॅमॅनांत साक्षरतायेचें प्रमाण ३८% आसा (१९९६).

भाशा/साहित्य : उत्तर यॅमॅनांत सानाचे मशिदींत व्हड ग्रंथालय आसा. तातूंत १०,००० ग्रंथ, पुर्विल्लीं हातबरपां आनी धर्मीक ग्रंथ आसात. हांगासल्लो मुखेल भास अरबी आसून तिका यॅमॅनी मातयेचो अरबी ढंग आसा.

म्हत्वाचीं थळां : सानाक चामडें, भांगर-शिंगर आनी आयदनां हांचो वेव्हार चलता. हें एक इतिहासीक शार आसून हांगा खूब मशिदी आसात. शारा भोंवतणी खूब पोरनी वणत आसा.

एल होदेद : म्हत्वाचो धको. हांगासावन काफी, चामडें, खाजू हांची विदेशांत निर्यात जाता. मोचा हें शार काफयेचे निर्यातीक लागून नांवारुपाक आयलां. इब : हें शार बऱ्या जातीच्या घोड्यांक लागून नांवारुपाक आयलां. एडन : यॅमॅनांतलोच न्हय जाल्यार अरबी संवसारांतलो एक म्हत्वाचो दर्यातलो धको. हांगा टँकरांवरवीं

व्हड प्रमाणांत तेलाची हाड-व्हर चलता. येरोम : हें शार शेतकी आनी जनावरांच्या वेव्हाराक लागून नांवारुपाक आयलां. लोहया : हांगा खाणींतलें मीठ व्हड प्रमाणांत मेळटा.

येमेनाची भारतांतली कचेरी : बी - ७०, ग्रेटर कैलाश -१, नवी दिल्ली ११००४८ आनी उपकचेरी : १०२, मेकर टावर एफ. १०वो माळो कफ परेड मुंबय.

- पंढरीनाथ श्री. श. सुरसुरे

यॅलो, रोझॅलीन सुसमान : (जल्म : १९ जुलय १९२१, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन वैजकी भौतिकीविज्ञ आनी जीववैजकीय संशोधिका. प्रारण - प्रतिरक्षा - आमापन तंत्राचो विकास आनी ताचे जीववैजकी संशोधनांतले उपेग हे विशीं केल्ल्या कार्याविशीं १९७७ वर्साचो वैजकी वा शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार यॅलो हिका रॉझे गेयमॅ आनी अँड्र्यू व्ही शॅली हांचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

तिणें हंटर म्हाविद्यालयांतल्यान ए. बी. (१९४१) आनी एम्. एस्. (१९४२) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९४५ वर्सा तिणें अणुकेंद्रीय भौतिकी हो विशय घेवन इलिनॉय विद्यापिठाची पीएच्. डी. पदवी घेतली. थोडो तेंप तिणें हंटर म्हाविद्यालयाच्या भौतिकी विद्यालयांत काम केलें आनी उपरांत ती १९४७ वर्सासावन ब्रॉक्स वॅटॅरन्स अँडमिनिस्ट्रेशन हॉस्पिटलांत संशोधन शाळेची संचालिका आनी अणुकेंद्रीय वैजकी विभागाची मुखेल म्हणून काम करूंक लागली. १९५० वर्सा तिका ह्याच हॉस्पिटलांतल्यान पास जाल्लो सॉलोमन ए. बर्सन हो सांगाती मेळ्ळो. १९७२ वर्सा बर्सनाक अचकीत मरण आयलें. ते मेरेन तीं दोगांय एकठांय संशोधन करतालीं.

संशोधनाचो तांचो पयलो विशय अवटू ग्रंथीचे विकृतीचें निदान करपाखातीर वापरतात त्या आयोडीन (१३१) ह्या किरणोत्सर्गी समस्थानिकाविशीं (एकूच अणुक्रमांक आशिल्ल्या पूण विंगड विंगड अणुभार आशिल्ल्या त्याच मूलद्रव्याच्या प्रकाराविशीं) आशिल्लो. १९५१ वर्साच्या अदमासाक मुद्रायुक्त इन्सुलिनाच्या वितरणाविशीं संशोधन करतना तांकां इन्सुलीन उपचार घेवपी पिडेस्तांच्या रगतांत इन्सुलीन बद्ध करपी प्रतिपिंडां म्हळ्यार भायलो पदार्थ शरिरांत येतकच तांचो विलो लावपाखातीर रगतद्रवांत निर्माण जावपी खाशेलीं प्रथिनां मेळ्ळीं. ह्या प्रतिपिंडांचे रगतांतले सांद्रतेचो सोद घेवपाखातीर यॅलो आनी बर्सन हांणी जें निरीक्षण केलें, तातूंत 'प्रारण - प्रतिरक्षा - आमापन' (radio-immunoassay) ह्या सामक्या संवेदनशील खाशेल्या तंत्राचो सोद लागलो. ह्या तंत्राचें खाशेलपण म्हळ्यार शरिरांत आसपी हजारांनी क्रियाशील जैव पदार्थांचें, ते सामके सूक्ष्म प्रमाणांत आसुनूय आमापन करप शक्य जाल्लें. ह्या सोदापयलीं अशें आमापन शक्य नाशिल्लें. इन्सुलीन प्रतिरोधी पिडेस्तां भितर, तांची प्रतिरक्षा यंत्रणा,

ह्या बाह्य प्रथिनांआड प्रतिपिंडां तयार करता हो यॅलो आनी बर्सन हांचो दावो शास्त्रीय चवकटीत मान्य जावपाक खूब दुबाव घेतले, पूण तांणी आपले यत्न चालूच दवरले. सादें इन्सुलीन आनी मुद्रायुक्त इन्सुलीन हातूंतलो फरक हीं प्रतिपिंडां वळखनात. हाचे वयल्यान तांणी प्रारण गणित्र हें अणुकेंद्रीय प्रारण मेजपाचें उपकरण वापरून इन्सुलीन आमपण शक्य केलें. गिनीपिग वा सोंशे ह्या प्राण्यांभितर प्रयोगशाळेंत खंयच्याय जैव क्रियाशील पदार्थांआड प्रतिपिंडां निर्माण करप शक्य आशिल्ल्यान त्या सगळ्यांच्या खोल अभ्यासाक ह्या नव्या तंत्राक लागून खूब आदार जालो. सुमार तीस वर्सां यॅलो ह्या तंत्राचो अभ्यास आनी संशोधन करीत आशिल्ली.

सुरवेक ह्या तंत्राचो अंतःस्त्रावीग्रंथिविज्ञानांत (रगतांत सरळ विरगळपी उत्तेजक स्त्राव-हॉर्मोन-स्त्रवपी ग्रंथींविशींच्या विज्ञानांत) उपेग करपाचेर मुखेलपणान भर आशिल्लो. फुडें एंझायमां (जीवरसायनीक विक्रिया घडून येवपाक आदार करपी प्रथिनां), वखदी विज्ञान, वायरस आनी सूक्ष्म जंतुजन्य प्रतिजनां (जांकां प्रतिरोध करपाखातीर रगतद्रवांत प्रतिपिंडां निर्माण जातात अशें नुकसान करपी पदार्थ) आनी जीवविज्ञानाकडेन संबंदीत आशिल्ल्या हेर शेंकड्यांनी पदार्थांच्या संशोधनांतूय हे पद्दतीचें म्हत्व सिद्ध जालें.

यॅलो हिका नोबॅल पुरस्काराभायर हेर आनिकूय पुरस्कार मेळ्ळ्यात. तातूंतले कांय उल्लेख करपासारके आसात इलिलिली पुरस्कार (१९६१), जेडनर पुरस्कार (१९७१), कॉरव पुरस्कार (१९७२), क्रेसी मॉरिसन पुरस्कार (१९७५), लास्कर पुरस्कार (१९७६) आनी बॅटिक पदक (१९७८). हे भायर तिका बारा मानादीक डॉक्टरेट पदव्यो मेळ्ळ्यात. १९७५ वर्सा तिची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीसची वांगडी म्हणून आनी १९७८ वर्सा अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीसची वांगडी म्हणून निवड जाली.

- कों. वि. सं. मं.

यांग, चेन निंग : (जल्म : २२ सप्टेंबर १९२२, हफे, आन्ह्ये, चीन).

चीनी - अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. बीटा क्षयाभाशेन दुर्बल अणुकेंद्रीय परस्परक्रियांचे बाबतींत समता अक्षय्यता (Parity Conservation) तत्वाच्या जावपी उल्लंघनाच्या सोदाविशीं यांग आनी ताचो सांगाती त्सुंग डाओ ली हाका १९५७ च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

१९४२ वर्सा ताणें कुन्मिंग हांगाच्या नॅशनल साऊथवॅस्ट असोसिएटेड विद्यापिठाची बी. एस्सी. आनी १९४४ वर्सा चिंग्युआन विद्यापिठाची एम. एस्सी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो. उपरांत १९४६ वर्सा तो चिंग्युआन विद्यापिठाची शिश्यवृत्ती मेळोवन अमेरिकेंतल्या शिकागो विद्यापिठांत गेलो. थंय एन्रीको फेर्मी आनी एडवर्ड टेलर हांच्या

मार्गदर्शनाखाल संशोधन करून १९४८ वर्सा ताणें पीएच्. डी. पदवी घेतली. प्रिन्स्टनांतल्या इन्स्टिट्यूट फॉर अॅडवान्स्ड स्टडीस हे संस्थेंत ताणें १९४९ वर्सासावन संशोधनाक सुरवात केली आनी थंयच १९५५ वर्सा ताची प्राध्यापक पदाचेर नेमणूक जाली. १९६५ वर्सा तो न्यूयॉर्क स्टेट विद्यापिठांत प्राध्यापक जालो.

यांग हाणें मुखेलपणान सांख्यिकीय यामिकी आनी सममिती नेम ह्या विशयांनी संशोधन केलां. १९५६ वर्सा यांग आनी ली हांणी मेळून बीटा क्षयाभाशेन दुर्बल अणुकेंद्रीय परस्परक्रियांचे बाबतींत समता अक्षय्यता तत्वाचें उल्लंघन जावपाची शक्यताय आसा अशें सैद्धांतिक रितीन भाकीत केलें आनी तें तत्त्व ३० वर्सां सुमार आदारभूत मानप जातालें. ह्या भाकिताची चांचणी घेवपाखातीर कांय प्रयोगूय तांणी सुचयले. नॅशनल ब्युरो ऑफ स्टॅटिस्टिक्स हांगाच्या सी. एस्. वू आनी ताच्या वांगड्यांनी तशेंच कोलंबिया विद्यापीठ आनी शिकागो विद्यापिठांतल्या हेर शास्त्रज्ञांनी अशे प्रयोग करून हें भविश्य खरें केलें. ह्या तांच्या सोदाक लागून आपवीय आनी मूलकण भौतिकीच्या मुलभूत सिद्धांतांत खूब बदल जाले. ह्या संशोधनाभायर यांग हाणें आर्. एल्. मिल्स हाचे वांगडा मूलकण आनी क्षेत्रां हांचेखातीर मूलभूत परस्परक्रियांचें गणितीय वर्णन करपी क्रमनिरपेक्ष नाशिल्लो गेज सिद्धांत मांडलो. हो सिद्धांत 'यांग-मिल्स सिद्धांत' ह्या नांवान वळखतात.

नोबॅल पुरस्काराभायर ताका आल्बर्ट आयन्स्टायन पुरस्कार (१९५७), प्रिन्स्टन विद्यापिठाची मानादीक डॉक्टरेट (१९५८) हे भोवमान मेळ्ळे. अमेरिकन फिजिकल सोसायटी, नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस ह्या विज्ञानिक संस्थांचो तो वांगडी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

यांगत्से न्हंय : संवसारांतली पांचव्या क्रमांकाची आनी चीन देशांत आशिल्ली आशिया खंडांतली, लांबायेन सगळ्यांत व्हड न्हंय. तिची लांबाय सुमार ५,४९४ किमी. आनी जलवाहनक्षेत्र १८,२९,००० चौ. किमी. आसा. न्हंयेच्या देगणाचो उदेंत - अस्तंत विस्तार ३,२१९ किमी. आनी दक्षिणोत्तर विस्तार ९६५ किमी. आसा. हे न्हंयेचें यांगत्से वा यांगत्से किअँग हें नांव चीनांतल्या पुर्विल्ल्या यांग जहागिरीवयल्यान आयिल्लें आसूंक जाय. चीनी लोक सादारणपणान जांग ज्यांग (लांब न्हंय) ह्या नांवाचो वापर करतात. हे न्हंयेक डा किअँग (व्हड न्हंय) ह्या नांवानूय वळखप जाता. युरोपी लोकांनी ब्ल्यू रिवर (निळी न्हंय) अशें नांव हे न्हंयेक दिलां.

हे न्हंयेचो उगम चीनाच्या अस्तंत वाठारांत तिबेटाचे ईशान्य शिमेलागसार डांगकूल पर्वत रांगेंत दर्यापातळेसावन ५,४८६ मी. उंचायेचेर जाता आनी चीनाच्या इकरा प्रदेशांतल्यान व्हांवत वचून

उदेंतेक शांघाय लागसार उदेंत चीनी दर्याक ती मेळटा. उलान मुलुन आनी चुताए हे यांगत्सीचे सुरवेचे मुखेल दोन प्रवाह. तातूंत दक्षिणेकडलो उलान मुलुन (चीनी) वा उलान मुरेन (तिबेटी) ह्या नांवान वळखुपी प्रवाह हो मुखेल. ह्या दोन प्रवाहांच्या संगमापसूनचो तिबेटी वाठारांतलो यांगत्सेचो प्रवाह सवथळ आनी व्हड अशे खिंडींतल्यान उदेंतेक व्हांवत वचून न्हंयेपात्रांत दरेके कडेन ल्हान - ल्हान तळीं आनी पाणटे तयार जाल्यात. हांगाच्यान ही न्हंय भायर सरून बायान कारा दोंगराचे दक्षिणेक चड उंचायेवयल्यान आग्नेय दिशेन सकयल देंवता. हांगाच्या फातरट आनी खर उताराच्या वाठारांतल्यान न्हंयेन देड ते तीन किमी. खोलायेचें अशीर देगण तयार केलां. आग्नेय दिशेन बरेंच अंतर व्हांवत वतकच ही न्हंय दक्षिणवाहिनी जाल्या. उगमासावन १६५ किमी. अंतरावयल्या बाटांगमेरेन ही न्हंय दर्या पातळेसावन २५१० मी. मेरेन सकयल देंवल्या. ह्या वाठारांत यांगत्सेचो बरोचसो प्रवाह तिबेट-सेचवान शिमेवयल्यान मेकाँग आनी सॅल्वीन न्हंयांच्या लागसारल्यान आनी तांकां समांतर दक्षिण दिशेन व्हांवत वता. पिंगच्युअॅन उपरांत सेचवान - युनान शिमेवयल्यान यांगत्से पयलीं उदेंतेक आनी उपरांत ईशान्येक ईपिनकडेन व्हांवत वता. इतलेमेरेन यांगत्सेक जायत्यो उपन्हंयो येवन मेळटात. तातुंतली यालुंग ही सगळ्यांत व्हड न्हंय. उगमासावन ईपिनमेरेनचो न्हंयेप्रवाहाचो पयलो पांबडो समजतात. ह्या प्रवाहाक जिन्शा (भांगराची रेंव) ह्या नांवान वळखतात. ह्या वाठारांतले लोक पोरणे पद्दतीची शेती आनी गोरवां पोसपाचो वेवसाय करतात. हांगाचो शिंयाळो कडक आनी गिमाळे दीस ऊबदार आसतात.

ईपिन ते यीचंग हो १,०१४ किमी. लांबायेचो न्हंयेचो दुसरो पांबडो. हांगा सेचवानच्या दोंगराळ वाठारांतल्यान न्हंय ईशान्येक व्हांवत वता. सेचवान देगण सुपीक आनी शेतीयोग्य अशा हवामानाचें आसा. ह्या वाठारांत रेशमी किड्यांची पैदास करतात. हांगा लोखण, कोळसो, तांबें, फॉस्फरस, मँगनीज, कथील, भांगर, खनीजतेल आनी सैमीक वायू आदी खनीज पदार्थ मेळटात. ह्या भागांत मिन, जीआलिंग, कुचिअॅंग, तो आनी वू ह्यो उपन्हंयो यांगत्से न्हंयेक मेळटात.

सेचवान वाठारांतल्यान भायर येवन यांगत्से न्हंय मैदानी वाठारांत येता. हांगा हे न्हंयेन त्स्यूतान, यू आनी शालिय हे तीन पाणटे (घळी) तयार केल्यात.

हे न्हंयेच्या तिसऱ्या पांवड्यान उदेंत चीनांतलो मैदानी वाठार व्यापिल्लो आसा. ह्या वाठाराक शेती आनी उद्देगीक नदरेन आगळेंच म्हत्व आसा. ह्या पांवड्यांत न्हंयेक हान, यूआन, शीआंग, गान आदी जायत्यो उपन्हंयो येवन मेळटात. ह्या प्रवाहमागांत चॅंग, तुंगतिंग, ल्यांग, पोयांग, हे सारकीं तळीं आनी जलाशय निर्माण जाल्ले आसात. ल्यांग - दझ-ह ह्या मैदानी वाठाराचे उदेंतेक न्हंय

अशीर आनी मनभुलोवणे अशे खिंडींतल्यान व्हांवन वता. उपरांत ती इशान्येक उत्तर चीनी मैदानाकडेन व्हांवक लागता. ह्या वाठारांत आनचिंग, वूशी, शूजो शांघाय हीं व्हड व्हड शारां निर्माण जाल्लीं आसात. जंग ज्यांग शारापसून फुडें यांगत्सेच्या त्रिभूज वाठाराक सुरवात जाल्या. हांगा यांगत्सेच्यो जायत्यो उपन्हंयो, फांटे - उपफांटे, न्हंयांचीं पोरनीं पात्रां, तळीं आनी दलदलीचे वाठार दिश्टी पडटात. उपरांत यांगत्से न्हंय दोन फांट्यांनी विभागून हे दोनूय फांटे दर्याक वचून मेळटात. ह्या दोनूय फांट्यांमदीं न्हंयेच्या तोंडाकडेन गाळ सांचून चुंगमिंग हो जुंवो तयार जाला.

तिसऱ्या पांवड्यांतलें यांगत्सेचें पात्र मैदानी वाठारापरस ऊंच आशिल्ल्यान हुंवारापसून राखण मेळची हे नदरेन मुखेल न्हंयेदेगेर आनी उपन्हंयांच्या देगांचेर २,७३६ किमी. लांबायेचे बांद घाल्यात.

यांगत्सेच्यो मुखेल आठ उपन्हंयो आसून तातुंतल्यो यालुंग, मिन, जीआलिंग आनी हान ह्यो चार उपन्हंयो दाव्यांतल्यान जाल्यार वू, युआन, शीआंग आनी गान ह्यो चार उपन्हंयो उजव्यांतल्यान यांगत्सेक मेळटात.

प्रवाहमानांत यांगत्सेचो संवसारांत चवथो क्रमांक लागता. ही न्हंय दर वर्सा ४३ ते ५० कोटी टन इतलो गाळ व्हांवोवन हाडटा. पावसाळ्यांत यांगत्से आनी तिच्या उपन्हंयांक येवपी हुंवाराचें उदक भोंवतणच्या वाठारांत पातळटा. दोंगरी वाठारांतल्यान मैदानी वाठारांत व्हांवत येता आसतना न्हंयेच्या उदकाचो वेग उणो जायत वता. ताका ल्हगून पात्रांतूच गाळाचें संचयन जाता आनी न्हंयेचें पात्र सवथळूच उरता. तशें जाल्ल्यान हुंवाराचें उदक न्हंयेपात्रांत पावना आनी तें भोंवतणच्या मैदानी वाठारांत पातळून थंयच्या लोकांक परत परत हुंवारांचो धोको निर्माण जाता.

यांगत्से आनी तिच्या उपन्हंयांचेर येवपी हुंवारापसून चीनाक पुर्विल्ल्या काळासावन गंभीर अशे धपके बसल्यात. इ. स. आदल्या काळांतूय हांगा व्हड हुंवाराचे व्हड व्हड धपके बशिल्ल्याचे उल्लेख पुर्विल्ल्या साहित्यांत मेळटात. इ. स. आदीं २०६ ते १९६ ह्या वर्सांच्या काळांत अरिश्ट हाडपी १०३० परस चड हुंवार आयले. हांचेभायर १८७०, १८९६, १९३१, १९४९ आनी १९५४ वर्सा हांगा व्हड प्रमाणांत हुंवार आयिल्ले.

उदका येरादारीचे नदरेन यांगत्से ही चीनांतली मुखेल न्हंय. नानकिंग, वुहान, चुंगकिंग हीं यांगत्सेवयलीं मुखेल बंदरां. 'ग्रँड खारीज' (कॅनाल) हें चीनांतलें आनी संवसारांतलें सगळ्यांत पोरनें आनी लांब खारीज. ह्या खारजांत तांग-हो आनी यांगत्से ह्यो दोन न्हंयो एकामेकांक जोडिल्ल्यो आसून उदका येरादारीचे नदरेनय ह्या खारजाक आगळेंच म्हत्व आसा. हे न्हंयेचेर वुहान (१९५६) आनी नानकिंगाक (१९६८) लोखणा पूल बांदिल्ले आसात.

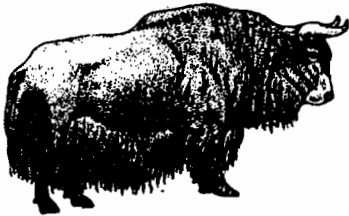
यांगत्से, तिच्यो उपन्हंयो आनी देगणांतलीं ल्हान - व्हड तळीं नुस्तेंमारी खातीर उपेगी आसात. पांचश्यां परसूय चड जातींचीं नुस्तीं हांगा मेळटात. तातूंत कार्प, ब्रीम, चीनी पर्च, गॅपर्स, लॅप्री, काळो आनी धवो आमूर, फ्लॅटफिश, स्टर्जन रो ह्यो जाती म्हत्वाच्यो.

यांगत्से न्हंयेचें देगण सुपीक आसून पुर्विल्ल्या काळार सावन शेतीखातीर ताची नामना आसा. तांदूळ आनी हेर पिकांच्या भरपूर उत्पादनाक लागून यांगत्से देगणाक 'चीनाची धान्याची कोठी' म्हण्टात. तांदळां भायर कापूस, गंव, सातू, मको, कड्डणां, कणगां, वनस्पती तेलां, च्या हीं ह्या देगणांतलीं मुखेल शेतकी उत्पादनां. पुर्विल्ल्या काळासावन उदका शिंपणावळी खातीरूय यांगत्से न्हंय उपेगांत आसा. जलविद्युत् निर्मितीखातीर यांगत्सेक, तिच्या उपन्हंयांक आनी देगणांतल्या तळ्यांक मानाची सुवात आसा. यांगत्सेच्या देगणांत हुंवार नियंत्रण, शिंपणावळ आनी जलविद्युत् निर्मिती खातीर जायते प्रकल्प उबारल्यात. शांघाय, नानकिंग, वुहान, चूंगकिंग आनी चंगडू हीं न्हंये देगणांतलीं १० लाखांवयर लोकसंख्या आशिल्लीं मुखेल शारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

याक : रानांत रावपी एक प्राणी. ताचें शास्त्रीय नांव बॉस ग्रुनिएन्स. ताचो आस्पाव बोव्हिडी कुळांतल्या समरवुरी सस्तन प्राण्यांच्या आर्टिओडॅक्टिला ह्या गणांत जाता. लडारव, सिक्कीम, तिबेटाचो सडो आनी चीनांतल्या काब्सू प्रांताच्या कांय वाठारांनी हो प्राणी रानटी स्थितींत मेळटा.

भारताच्या वाठारांत लडारवाच्या चांगचेबो देगणांत, जम्मू आनी कश्मीरांत अस्तंतेक सतलज न्हंयेच्या देगणांत हिमाचल वाठारांत, उदेंतेक कुमाऊंच्या देगणांत आनी सिक्कीमांत ताची वसणूक आसा. १९६१ चे मेजणेप्रमाण भारतांत तांचो आंकडो सुमार २४,००० आशिल्लो. हाचेपसून निर्माण जाल्ल्या संकरीत प्राण्यांचो

आंकडो हाच्याकूय दुप्पट आसा.

पुराय वाड जाल्लो नर १.७ मी. ते १.८५ मी. मेरेन उंच वाडटा. पूण मादी आनी मनशाळिल्ल्या याकाची उंचाय हाचेपरस उणी आसता. नराचें वजन १८० ते ८०० किग्रॅ. आसता. नराचीं शिंगां वांकडीं आसून तांची लांबाय सुमार ९० सेंमी. आसता. मादयेचीं शिंगां मोटवीं आनी बारीक आसतात. ताचे खांदे घटमूट आसून मान फुडें आयिल्ली आसता. ताका वर्शीड आसता आनी ताची फाट सरळ आसता. ताचे पांय मोटवे आनी घटमूट आसतात. ताचे केंस काळे,

ल्हान आनी राठ आसून ते खांदे, हड्डें, मांडयो आनी अर्दी शेंपडी हांचेर आसतात. ताच्या कपलाचेर दोनूय शिंगांनी राठ केंसाचें झोंप आसता. याक दोन - तीन म्हयन्यांचो जायमेरेन ताच्या आंगार लांब केंस येनात. याक काळो आनी पुडीकोराचो आसून तोंडाचो भाग धवसार आसता. पोशिल्लो आनी रानटी याक हांचेमदीं तितलोसो फरक आसना. तो तण खाता आनी गाय - गोरवांवरी रवंथ करता. चरपाखातीर शिंगाळ्यांत ते २,००० ते ३,००० मी. उंचायेचेर आनी गिमाच्या दिसांनी ५,००० मी. उंचायेचेरूय वतात. तांकां बरें पेंवक येता.

रानटी याक कळपांनी रावतात. तातूंत शंबरांवयर प्राणी आसतात. शिंगां हीं तांच्या स्वसंरक्षणाचें साधन. तांचें नाक खूब तीक्ष्ण आसता.

पावसाळो सोंपतकच ते अळार येतात. डिसेंबराच्या सुमाराक तांचो समागमाचो काळ आसून गर्भधारणेचो काळ णव म्हयने आसता. पाडूक एक वर्साचें जाय मेरेन आवय वांगडा भोंवता.

हिमालयाच्या दोंगराळ वाठारांत वजें व्हरपाखातीर याकाचो उपेग करतात. याक फाटीचेर एक किंटल वजें घेवन वराक २ ते ३ किमी. गतीन दीसभरांत २० किमी. अंतर सहज वचूंक शकता. ताचें दूद पिवपाक वापरतात. ताच्या दुदांत १२% स्निग्धांश आसतात. ताचें मांस खावपाक वापरतात. ताच्या मोव बारीक केंसांपसून पश्मिना शाली, ट्वीड लुगट वा ब्लॅकेटां करतात. ताचे कातीपसून जोडे, सदरे आनी जाकिटां तयार करतात.

स्पिती आनी प्यांगी ह्या हिमाचल प्रदेशांतल्या सड्याचेर संकरीत जातीची पैदास करपाखातीर याकाचे कळप पोसल्यात. ह्यो संकरीत जाती जीबू, झोमो, गारजो, डीमजो, गारमो, गार, टोल्मो, टॉल, ज्वाम-जीबू, झो आनी झुम ह्या नांवांनी वळखतात. हातूंतले झो हे जातीक शिंगां आसतात, पूण झुम ह्या याकाक शिंगां नासतात.

दोंगरी गाय आनी याक नर हांच्या संकराक कुमाऊँ दोंगुल्ल्यांत जीबू म्हण्टात आनी लडारवांत झोम म्हण्टात. जीबू भरपूर वजन व्हरता. हो वांझ आसता, पूण शेतकामाक खूब उपेगी पडटा. जीबू मादी आनी दोंगरी बैल हांच्या संकराक ज्वाम, टॉल वा टॉल्मो म्हण्टात. जीबू मादी आनी याक नर हांच्या संकराक कुमाऊँ दोंगुल्ल्यांत डीमजो आनी लडारवांत गारमो वा गार म्हण्टात. वजें व्हरपाक हांचो उपेग जाता.

याक मादी आनी दोंगरी बैल हांच्या संकराक गारजो म्हण्टात. सगळ्या संकरीत जनावरांमदीं जीबू वा झोम होच चड उपेगी प्राणी आसता. कॅनडांत याक मादी आनी रेडो हांचो संकर जावन तयार जाल्ल्या प्राण्याक याकेल हें नांव दिलां.

- डॉ. ए. वी. खांडेपारकार

- कों. वि. सं. मं.

यातुशक्ती : (पळेयात जादूविद्या).

यात्रा - १ : (पळेयात तीर्थक्षेत्र).

यात्रा - २ : (लोकनाट्य) बंगाल, ओडिसा आनी बिहार ह्या प्रदेशांतलो एक गांवगिरो नाट्यप्रकार. यात्रा म्हणजे मिरवणूक वा उत्सव. पुर्विल्ल्या काळांत खंयचेय देवतेचे भावीक तिचे उपासनेचो भाग म्हणून तिची मिरवणूक काडटाले. ते मिरवणुकींत तिचे कांय भावीक तिच्या चरित्रांतलो कसल्याय वांट्याचो अभिनय करून लोकांमुरवार मांडटाले. तातूंत नाच आनी संगीत हांकांय म्हत्व आसतालें. कांय तेंपान ह्या नाट्य, नाच आनी संगीत आशिल्ल्या नाट्यप्रकाराक यात्रा नाटक अशें नांव फाव जालें.

यात्रा नाटकाचे उत्पत्तीविशीं विद्वानांमदीं मतभेद आसात. तरीय यात्रा नाटकाची सुरवात खूब पुर्विल्ल्या काळांत जाली हाचेविशीं दुमत ना.

यात्रा नाटक हें पयलीं धर्मीक नाटक आशिल्लें. देशकाळाप्रमाण ज्या ज्या देवतांची कीर्त वाडत वताली, त्या त्या चरित्रांतल्या प्रसंगांचेर यात्रा नाटकां जावपाक लागलीं. अशे तरेन शक्तियात्रा, शिवयात्रा, रामयात्रा, कृष्णयात्रा सारकिल्यो जायत्यो यात्रा नामनेक पावल्यो. ह्या नाटकांचो प्रभाव संस्कृत पंडितांचेर आनी हेर भाशांच्या विद्वानांचेर पडलो. जयदेवान आपल्या गीतगोविंदाची रचणूक ह्याच नाटकाचे धर्तेचेर केली. आयज कितलेशेच शेंकडे जाले ह्या काव्यांतल्या अष्टपद्यांचेर अभिनय चालू आसा. मध्ययुग हो यात्रा नाटकाचो वैभवाचो काळ. शंकरदेव आनी चैतन्य प्रभू हांणी तो घडोवन हाडलो.

चैतन्य प्रभूच्या काळांत यात्रा नाटकांत कृष्णलीलेचो प्रभाव खूब वाडलो, जाका लागून यात्रा नाटकाक कालियदमन यात्रा अशें नांव पडलें. हें नांव फुडें सुमार चारशें वर्सां प्रचारांत आशिल्लें. गीतगोविंद, भागवत आनी चंडीदासादीं कवींचीं पद्यां हांच्या आदारान संवाद रचणूक करून कृष्णयात्रा अभिनीत करताले.

ह्या यात्रांनी संगिताक मुखेल सुवात आशिल्ली. कृष्णलीले उपरांत विद्यासुंदरयात्रा, शेखरयात्रा, पुराणयात्रा ह्या समाजीक यात्रांचे प्रयोग जावपाक लागले आनी इ. स. च्या अठराव्या शेंकड्यामेरेन ते चालू उरले. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत यात्रा नाटकांचेर हेर नाटकांचो प्रभाव पडलो. ह्या काळांत रत्नावली, सावित्री - सत्यवान, पद्मावती ह्या नव्या यात्रा नाटकांचे प्रयोग जावपाक लागले.

हीं यात्रा नाटकां चड करून मेकळे सुवातेंत जातात. कांय जाग्यांचेर मंटपूय उबारतात आनी प्रेक्षकांक बसपाखातीर कांबळी वा शेंदऱ्यो घालतात. केन्नाय मातशे उचायेचेर माची उबारतात वा सपाट जमनीचेरूय माचयेचें काम भागयतात. लांकडी कदलांचेर रेशमी वा सुती कपडो घालून शिंवासन करतात. नाटकांत फकत दादलेच वांटो

घेतात. बायलांची कामांय दादलेच करतात. पात्रांचो अभिनय गावप्यांच्या सामुहिक गायनाप्रमाण जाता. गायनाक धोल, मृदंग आनी करताल हांची साथ आसता. सगळे गावपी चोंगा नांवाचें धवें वस्त्र न्हेसून माचयेर येतात. नाटक सुरू जावंचे पयलीं अर्दवर धोल वाजोवपाक सुरवात जाता. नाटकाचे सुरवेक गौर - चंद्रिकेचें गायन जाता. तातूंत चैतन्य प्रभूक वंदन केल्लें आसता. नाच, गीत आनी वाद्य अशें ह्या नाटकाचें स्वरूप आसता. हातूंत एक सुत्रधार आसता आनी ताच्या दिग्दर्शनाखाल नट अभिनय करतात. नायकाचें काम सुत्रधार करता.

इ. स. च्या विसाव्या शेंकड्यांत स्वदेशी यात्रा नांवाचो एक नवो यात्रा नाटकप्रकार बंगालांत लोकप्रिय जालो. मुकुंददास नांवाच्या एका नाटककारान देशाभिमान जागो जातलो अशे तरेचीं नाटकां बरयलीं. त्या नाटकांतलीं पदां खूब प्रभावी आशिल्ल्या कारणान तांचो गांवांनी प्रसार जालो आनी त्या नाटकांयल्यान स्फूर्त घेवन जायते तरणाटे राष्ट्रकार्याक लागले.

ओरिसांत वैशणवपाणी हाणें यात्रा नाटकाक आधुनिक स्वरूप दिलें आनी मूळच्या तंत्रांत खूब बदल केलो. ताणें सुमार पन्नास नाटकां बरयलीं.

बंगाली यात्रा, कानडी यक्षगान, कोंकणी दशावतार ह्या नाच-नाट्य-गायन आशिल्ल्या लोकनाट्य प्रकारांनी बरेंच सारकेपण दिसता अशें जाणकारांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

यादव, आनंद : (जल्म : ३० नोव्हेंबर १९३५, कागल, कोल्हापूर).

आर्विल्ले मराठींतलो ग्रामीण कवी, कथा-कादंबरीकार आनी ग्रामीण साहित्य चळवळीचो समर्थक समिक्षक.

एका शेतकार कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. कागल, रत्नागिरी, कोल्हापूर, पुणें हांगा ताचें एम्. ए. मेरेन शिक्षण जालें. १९७४ वर्सा ताणें पीएच्. डी. ची पदवी घेतली. 'मराठी लघुनिबंध : प्रेरणा, प्रवृत्ती आनी विकास' ह्या विशयाच्या ताच्या प्रबंधाक पुणें विद्यापिठाचीं केळकर आनी परांजपे इनामां मेळ्ळीं.

शिकता आसतना ताणें पुणें आकाशवाणीचेर स्क्रिप्टरायटर अँड असिस्टंट टू द प्रोड्यूसर (१९५९ - ६०); पंढरपूर म्हाविद्यालय (१९६१-६३); श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुण्याक (१९६३-७८) मराठीचें अध्यापन केलें. उपरांत फेब्रुवारी १९७८ वर्सासावन तो पुणें विद्यापिठाच्या मराठी विभागांत प्रपाठक म्हणून काम करूंक लागलो.

विद्यार्थी दर्शेंतलो ताचो पयलो कवितांज्ञेचो 'हिरवे जग' (१९६०) आनी दुसरो 'मळयाची माती' (१९७८).

ग्रामीण अणभवविश्व संवेदनशील मनान तन्मयतेन आनी उत्कटतेन उक्तावपाचो यादवान सातत्यान यत्न केला. दुख्खवानुभवाच्या

सुक्ष्म आनी सरवोल चित्रणांतल्यान तो मानवी मनाच्या तळाक स्पर्श करता. रवळाळ (१९६७) हो ताचो उल्लेख करपासारको कथांझेलो. तशेंच, ताचे हेर कथांझेले अशे आसात : घरजावई (१९७४), माळावरची मैना (१९७६), आदिताल (१९८०), डवरणी (१९८२), उखडलेली झाडे (१९८६). संमिश्र अणभवांतल्यान ताची कथा आकार धरता आनी व्यक्तिचित्र, नाट्यछटा, चिंतनिका, संवाद अशा विंगड विंगड रुपांनी ती जल्म घेता. मातीखालची माती (१९६५) हो ताचो व्यक्तिचित्रसंग्रह.

ताच्या लिखाणांत गांवगिरे जिणेची अनुभूती आनी दीनदुबळ्यांची काकुळट उत्कटतेन दिश्टी पडटा. तेखातीर सगळेकडेन ताणें गांवगिरे बोलीचोच पुराय सामर्थ्यान वापर केला.

गोतावळा (१९७१), नटरंग (१९८०) ह्यो ताच्यो राज्य पुरस्कार फावो जाल्ल्यो कादंबऱ्यो. तेचभाशेन एकलकोंडा (१९८०), माऊली (१९८५) ह्यो हेर कादंबऱ्यो.

रात घुंगुराची (१९७८) हें ताणें बरयल्लें वगनाट्य, तशेंच स्पर्शकमळे (१९७८) आनी पाणभवरे (१९८२) हें ताचें ललीत लिखाण दोळे दिपकावपी आसा.

ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या (१९७९), ग्रामीणता : साहित्य आणी वास्तव (१९८१ राज्यपुरस्कारप्राप्त) आनी मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती (१९८५) हातुंतले ताचे समिक्षेंत परिसर आनी मनीस हांच्या अनुबंधांतल्यान साहित्याची निर्मणी कशी जाता हें ताचे समिक्षानदरेंतल्यान होलमता. एका सृजनशील लेखकान अणभवी नदरेन बरयल्ल्यान हे समिक्षेक आगळें मोल आसा.

झोंबी, घरभिंती आनी काचवेल अशी आत्मचरित्रात्मक पुस्तकांची वळेरी ताणें बरयल्या.

'झोंबी' ह्या ताच्या पुस्तकाक साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार मेळ्ळा.

- कों. वि. सं. मं.

यादव राजवंश : सोमवंशांतल्या ययाती राजाचो पूत यदूच्या वंशजांक यादव म्हण्टात. वेगवेगळ्या पुराणांनी यादवांचीं जायतीं नांवां मेळटात. भागवत पुराणांत क्रोष्टू, सहस्रजित, नल आनी रिपू हीं चार नांवां आसात; जाल्यार मत्स्य पुराणांत नील, अंतिक आनी लघू; वायू पुराणांत जित आनी लघू, हरिवंशांत सहस्रद आनी पयोद; विष्णु पुराणांत फकत क्रोष्टू; पद्म पुराणांत भोज, भीम, अंधक, कुंजर, वृष्णी, श्रुतसेन, श्रुताधार कालदंष्ट्र आनी कालजित अशीं तांचीं नांवां आसात. तातुंतले क्रोष्टू आनी सहस्रजित हे दोगूच म्हत्वाचे आशिल्ले. तांचेपसून यादवांचे दोन फांटे विस्तारीत जाले.

क्रोष्टू फांट्यांतले भीम सात्वत नांवाच्या राजाचे पूत अंधक आनी वृष्णी हांचे वेगळे वंश पुराण प्रसिद्द आसात. अंधकाच्या

वंशांतल्या आहुकाक उग्रसेन आनी देवक हे दोन पूत आशिल्ले. उग्रसेन मथुरेचो राजा आशिल्लो. कंस ताचो पूत. देवकाची धूव देवकी हिचें लग्न वृष्णीच्या वंशांतल्या वसुदेवाकडेन जालें. कृष्ण हो तांचो पूत.

कंस खूब हुशार आनी म्हत्वाकांक्षी आशिल्लो. मगधसम्राट जरासंधाच्या दोन घुवांकडेन ताचें लग्न जालें. कंसान जरासंधाच्या पालवान आपलो बापूय उग्रसेनाक पदभ्रश्ट केलो आनी मथुरेचें राज्य मेळयलें. वसुदेव उग्रसेनाचो आनी कंसाचो प्रधान आशिल्लो. वसुदेव आनी देवकी हांकां कंसान बंदिवासांत दवरिल्लीं. ताच्या त्रासांक लागून जायते यादव दुसऱ्या प्रदेशांनी गेले. पूण अखेरेक वसुदेवाचो पूत कृष्णान ताका मारलो.

वृष्णीच्या वंशांतले कृष्ण, बलराम हे वसुदेवाचे पूत; स्यमंतक मणी मेळोवपी सत्राजित आनी ताचो भाव प्रसेन, अक्रूर, सत्यभामा ह्यो व्यक्ती पुराणांत प्रसिद्द आसात. कंसाच्या वधाचो सूड घेवपाखातीर जरासंधान मथुरेचेर सतरा घुरयो घाल्यो. पूण दर खेपे ताका अपेशच आयलें. पूण त्या झुजांक लागून जावपी अनर्थ टाळपाखातीर कृष्णान मथुरेच्यान स्थलांतर केलें. सगळ्या यादवांक घेवन तो सौराष्ट्रांत गेलो. थंय ताणें द्वारका नगरी वसोवन आपली राजधानी स्थापली.

कृष्णाच्या मरणाउपरांत ताच्या राज्यांत आनी वंशांत खूब घरगुती झगडीं जालीं. तातूंत जायते दादले मेले. फकत जाण्टे दादले, बायलो आनी भुरगीं हातुंतल्यान सुटलीं. ही खबर कळ्ळी उपरांत अर्जुन द्वारकेक गेलो आनी तांकां घेवन हस्तिनापूराक परत आयलो. त्या लोकांनी मागीर पंजाब आनी मथुरामंडळ ह्या प्रदेशांनी वस्ती केली.

क्रोष्ट फांट्यांतल्या यादवांचे जायते फांटे आशिल्ले. तातुंतले अंधक, वृष्णी, कुकुर आनी भोज हे फांटे चड प्रसिद्द आसात. तांची गणराज्यां आशिल्लीं. तांचें अधिपत्य वंशपरंपरेन एकाच कुळाकडेन चलनाशिल्लें. कारण यदूच्या वंशजांक ययातीच्या शापाक लागून शींवासनाचेर बसपाचो अधिकार नाशिल्लो. देखून त्या त्या गणराज्यांतले लोक आपापलो अधिपती वेंचून काडटाले.

यदुचो पूत सहस्रजित हाच्या वंशाक हैहय म्हण्टाले. हैहय फांट्यांतलो कृतवीर्याचो पूत कार्तवीर्य सहस्रार्जुन ह्या नांवान प्रसिद्द जालो. तो खूब पराक्रमी आशिल्लो. ताणें कर्कोटक नागांकडल्यान माहिष्मती नगरी जिखून घेतली आनी थंय राजधानी स्थापली. हिमालयापसून नर्मदेमेरेनचो सगळो वाठार ताणें जिखलो. लंकेचो राजा, रावणान आर्यावर्ताचेर जेन्ना घुरी घाली तेन्ना कार्तवीर्यान ताका धरलो आनी जायतीं वर्सां बंदिवासांत दवरलो. पुराणांत ताचेविशीं जायत्यो कथा आसात. ताका परशुरामान मारलो.

सहस्रार्जुनाक शंबर पूत आशिल्ले. तातुंतल्या एकाचें नांव शूरसेन आशिल्लें. यमुनेचे देगेवयल्या ब्रजमंडळाक पुर्विल्ल्या काळांत

शूरसेन म्हण्टाले. ह्या शूरसेनावयल्यानच तें नांव पडलें अशें लिंग पुराणांत म्हळां. ह्या प्रदेशांतूच अंधक-वृष्णी ह्या जोड संघाचें गणराज्य आशिल्लें. उग्रसेन ताचो अधिपती आशिल्लो.

देवगिरीचे यादव : महाराष्ट्राचेर राज्य करपी एक वंश. सुबाहू नांवाच्या राजाचो पूत दृढप्रहार हो ह्या वंशाचो मूळ पुरूस मानतात. मथुरेच्यान श्रीकृष्णावांगडा सौराष्ट्रांत वचून राविल्ल्या यादवांमदलो तो आशिल्लो. इ. स. ८६०च्या अदमासाक नासिकालागीं चंद्रादित्यपूर नगरी वसोवन थंय ताणें आपलें ल्हानशें राज्य स्थापलें. चंद्रादित्यपूर म्हणजेच नासिक जिल्ह्यांतलें चांदोर. हाचो उल्लेख एका तांब्यांपट्यांत आसा. हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत ह्या वंशांतल्या राजांचीं नांवां दिल्लीं आसात. तीं अशीं - सुबाहू, दृढप्रहार, सेऊणचंद्र, घाडियप्प, भिल्लम, राजगी, वड्डिंग, घाडियप्प (दुसरो), भिल्लम (दुसरो), वेसुगी, अर्जुन, भिल्लम (तिसरो), वेदुगी, वेसुगी (दुसरो), भिल्लम (चवथो), सेऊणचंद्र (दुसरो), परम्मदेव, सिंहराज (सिंघण), मल्लुगी, अमरगांगेय, गोविंदराज, अमरमल्लुगी, कालीय बल्लाळ, भिल्लम (पांचवो).

दृढप्रहाराची राजधानी श्रीनगराक आशिल्ली अशें व्रतखंडांत म्हळां. हें श्रीनगर म्हळ्यार सिन्नर आसुंये अशें एक मत आसा. दृढप्रहाराचो पूत सेऊणचंद्र हाणें सेऊणपूर हें नगर वसयलें. ताच्या राज्याक सेऊणदेश अशें नांव आशिल्लें. गोदावरी न्हंयेचे देगेचो, नासिकापसून देवगिरीमेरेनचो प्रदेश ह्या नांवान वळखतात. तो दंडकारण्याचे शिमेर आशिल्लो. सेऊणपूर ही ताची राजधानी आशिल्ली.

सौराष्ट्रांतल्या यादवांचोच दुसरो एक फांटो कर्नाटकांत वचून द्वारसमुद्र - हळेबीडच्या वाठारांत वशिल्लो. ते लोक आपणाक यदुचे वंशज आनी यादवकुलतिलक मानताले. पूण इतिहासांत ते होयसळ यादव म्हणून प्रसिद्द आसात.

सेऊणचंद्र आनी ताचे उपरांतचे कांय राजा राष्ट्रकुटांचे सामंत आशिल्ले. भिल्लम (दुसरो) हो स्वताक महासामंत म्हणोवन घेतालो. कल्याणाचो चालुक्य राजा तैलप हाचो तो मांडलिक आशिल्लो. ठाप्याचो शिलाहार राजा झंझ हाची धूव लछिमव्व हिचेकडेन ताणें लग्न केलें. नासिक, खानदेश आनी औरंगाबाद ह्या प्रदेशांचेर ताचें राज्य आशिल्लें. भिल्लम (तिसरो) हो चालुक्य राजा जयसिंह हाचो जांवय आशिल्लो. सेऊणचंद्र चालुक्य विक्रमादित्याचो सामंत आशिल्लो. इ. स. १०६९ तलो ताचो शिलालेख मेळिल्लो आसा. महाराष्ट्र, उत्तर कोंकण, कारवार, बेळगांव, विजापूर, धारवाड आनी बल्लारीमेरेन ताचें राज्य पातळिल्लें आसतालें. ताचेउपरांत परम्मदेव आनी मागीर सिंहराज (सिंघण पयलो) हो राजा जालो. इ. स. ११३७ च्या अदमासाक विष्णुवर्धन होयसळ हाचेर सिंहराजान हार घाल्ल्याचो उल्लेख सांपडटा.

सिंघणाउपरांत मल्लुगी सत्तेचेर आयलो. बिज्जल कलचुरीचो तो समकालीन आशिल्लो. पर्णखेट नांवाचें नगर ताणें दुस्मानापसून घेतलें आनी उत्कलाधिपतीचें गजदल जिखून घेतलें असो उल्लेख

आसा. मल्लुगीउपरांत ताचो पूत अमरगांगेय, मागीर ताचो पूत गोविंदराज, मागीर अमरमल्लुगी आनी कालीय बल्लाळ अशीं तांची फकत वंशावळूच मेळटा. बल्लाळाच्या पुतांक कुशीन दवरून ताचो बापोलयो कर्णपूत भिल्लम (पांचवो) राजा जालो. इ. स. ११७८ त तो गादयेर बसलो. इ. स. ११८७त ताणें देवगिरीक स्वतंत्र राजा म्हणून राज्याभिषेक करून घेतलो.

जैत्रसिंह, साहणी, मायीदेव आनी लखवण हे ताचे सेनापती खूब पराक्रमी आशिल्ले. ताचें सैन्य खूब व्हड आशिल्लें. चालुक्याची राजधानी कल्याण नगरी ताणें घेतली. तेचप्रमाण किसुकाड, तर्डवाडी, बेळवोळ हेय प्रदेश जिखले. ताचेउपरांत भिल्लमान होयसळांच्या राज्याचेर घुरी घालून बल्लाळ (दुसरो) हाचेर हार घाली. चोळ राजा कुल्लोचुंग (तिसरो) हाचेरूय ताणें हार घाली. पूण इ. स. ११८९ वर्सा होयसळ बल्लाळ (दुसरो) हाणें भिल्लमाचेर जैत जोडलें. ताचेउपरांत ताणें विदर्भ, माळवा आनी गुजरात ह्याय प्रदेशांचेर घुरयो घाल्यो आनी यश मेळयलें. पूण नाडोलचो चाहमान राजा केल्लेहण हाणें खर विरोध केल्ल्यान भिल्लमाक परतुचें पडलें. इ. स. ११९१ - ९२ ह्या काळांत होयसळ बल्लाळ (दुसरो) हाणें दक्षिणेंतलो सगळो प्रदेश भिल्लमाच्या सेनापतीकडच्यान परत जिखून घेतलो.

इ. स. ११९३ त भिल्लम मेलो. इ. स. ११९१ पसुनूच ताचो पूत जैतुगी वा जैत्रपाल राज्यकारभार पळोवपाक लागिल्लो आसुंये. होयसळांनी घेतिल्लो प्रदेश तो जिखपाक शकलो ना. पूण काकतीयांच्या राज्याचेर ताणें घाल्ले घुरयेंत ताका येश फावो जालें. राजा महादेव झुजांत मेलो. पूण जैतुगीन, महादेवाचो पूत गणपतीक तें राज्य परत दिलें. त्याच अदमासाक जैतुगीन कर्लींग देशाचो राजा अनंगभीम (दुसरो) आनी चोळ राजा कुलोचुंग (तिसरो) हांचेकडेन झूज करून जैत मेळयलें. तशेंच ताणें परमार राजा सुभटवर्मा आनी चालुक्य राजा भीम (दुसरो) हांचेर जैत जोडून तांच्या राज्यांनी खूब लुटालूट केली.

इ. स. १२०० मेरेन जैत्रपाळान राज्य केलें आसुंये. ताचे उपरांत ताचो पूत सिंघण इ. स. १२०० च्या अदमासाक देवगिरीचो राजा जालो. इ. स. १२११ त ताणें होयसळांच्या राज्याचेर घुरी घाली. दोन वर्सांमदीं ताणें तुंगभद्रेमेरेनचो सगळो प्रदेश जिखलो. मागीर ताणें गोंयांतल्या कदंब, वेणुग्राम (बेळगांव) चे रट्ट, कोल्हापूरचे शिलाहार ह्या राजांचेर जैत जोडलें. उदेंत देगेवयलो अनंतपूर जिल्होय ताणें जिखलो. तशेंच खानदेश आनी विदर्भ ह्या प्रदेशांतल्या राजांकूय जिखले. गुजराताचेर ताणें जायत्यो घुरयो घाल्यो. सुरवेक ताका यश मेळ्ळें. पूण अखेरेक ताचेर हार पडली. ताचो सेनापती खोलेश्वर हाणें स्वंबायताक एक विजयस्तंभ उबारिल्लो. दुसरो सेनापती बीचण हाणें दक्षिण भारतांत पराक्रम करून इ. स. १२३८च्या अदमासाक कावेरीचे देगेचेर एक विजयस्तंभ उबारलो.

यादव वंशांत सिंधण सगळ्यांत व्हड राजा जावन गेलो. ताणें यादवांचें व्हड साम्राज्य स्थापलें. सिंधणान इ. स. १२४७ मेरेन राज्य केलें. सिंधणाउपरांत जैतुगीचो पूत कृष्ण सत्तेचेर आयलो. सिंधणान स्थापिल्ल्या साम्राज्याची ताणें बरे तरेन राखण केली. इ. स. १२६१त सिंधणा फाटल्यान महादेवाक (इ. स. १२६१ - १२७०) राज्य मेळ्ळें. ताणें होयसळ, शिलाहार, वाघेला, परमार आनी काकतीय ह्या राजांवांगडा झुजां चालूच दवरलीं. शिलाहार राजा सोमेश्वराचेर ताणें जैत जोडलें आनी उत्तर कोंकण प्रदेश आपल्या साम्राज्याक जोडलो. गुजरात, मालव आनी तेलंगणांतूय ताका जैत मेळ्ळें. महादेवाच्या मरणाउपरांत ताचो पूत आमण आनी कृष्ण राजाचो पूत रामचंद्र हांचेमदीं यादवी झूज जालें. अखेरेक रामचंद्रान आमणाक कपट करून मारलो आनी आपूण सिंहासनाचेर बसलो.

रामचंद्र (इ. स. १२७१ - १३११) हो रामदेवराव ह्याय नांवान प्रसिद्द आसा. होयसळांच्या राज्याचेर आनी गुजराताचेर ताणें घाल्ली घुरी अयशस्वी थारली. उत्तर कोंकण प्रांत मात ताचे सत्तेखाल उरलो.

इ. स. १२१४ वर्सा अलाउद्दीन रिवलजीन देवगिरीचेर अचकीत घुरी घाली. त्या वेळार युवराज शंकरदेव सेवुणांची बरीच व्हडली सेना घेवन होयसळांवांगडा झूजपाक गेल्लो. देखून रामदेवराव दुस्मानांचें जैत जोडपाक शकलोना. अलाउद्दीनान राजधानीचेर हल्लो करून लुटमार सुरू केली. तेन्ना राजान ताचेवांगडा कबलात करून ताका बरीच खंडणी दिली. शंकरदेवाक ही गजाल कळ्ळेंउपरांत तो सैन्य घेवन परत आयलो आनी परत वचपी मुसलमानी सैन्याचेर ताणें हल्लो केलो. पूण ताचेर हार पडली. ताका लागून रामचंद्राक चडूच कडक अटी पत्करून परत कबलात करची पडली. हातूंत अलाउद्दीनाक खूब संपत मेळ्ळी.

ह्या पराजयाक लागून सेवुणांचें राजकीय व्हडपण उणें जालें आनी शेरवडेंच तांचें साम्राज्य विसकटलें. तशेंच काकतीय, होयसळ ह्या राजांनी आपापले प्रदेश परत जिखून घेतले.

गुजराताचो वाघेला राजा कर्ण हाची धूव देवलदेवी शंकरदेव यादवाची भावी व्हंकल आशिल्ली. ती देवगिरीकडेन येतना अलाउद्दीनाच्या सरदारांनी तिका घरली आनी दिल्लीक घेवन गेले. ताका लागून रामदेवरावान सुलतानाक खंडणी दिवपाची टाळाटाळ केली. तेन्ना सुलतानान मलिक काफूर हाका दक्षिणेंत धाडलो. ताणें सेवुणांचें राज्य घेतलें आनी रामचंद्रदेवाक धरून दिल्लीक व्हेलो. अलाउद्दीनान स म्हयने ताका आपलेकडेन दवरलो आनी रायरायन ही पदवी दिवन सोडून दिलो. उपरांत तो दिल्लीचो मांडलीक म्हणून राज्य करपाक लागलो. इ.स. १३०८ वर्सा मलिक काफूरान तेलंगणाचेर घुरी घाली, तेन्ना रामचंद्रदेवान ताका खूब आदार केलो. इ. स. १३११ त होयसळांआड ताणें मलिक काफूराल पालव दिलो.

ताचेउपरांत शंकरदेव देवगिरीचे गादयेर बसलो. ताणें दिल्लीक खंडणी धाडपाचें बंद केलें. तेन्ना अलाउद्दीनान इ. स. १३१३त मलिक काफूराल थंय धाडलो. ताणें देवगिरीचेर घुरी घाली आनी शंकरदेवाक मारलो. यादवांचें राज्य जिखून शेरवडेंच तो दिल्लीक गेलो. पूण रामदेवरावाचो जांवय हरपाळदेवान देवगिरीचें राज्य परत घेतलें. इ. स. १३१७त अलाउद्दीनाचो पूत मुबारकान ताचेर हार घाली आनी ताका मारून देवगिरी नगर घेतलें. राघवय हारलो आनी पळून गेलो. अखेरेक सेवुण वा यादव वंश सोंपलो.

यादवांच्या कारभारांत खंयच उणाव दिसनाशिल्लो. साम्राज्यांत विलीन करून घेतिल्ल्या राज्यांचो कारभार सरळपणान चालू दवरपाखातीर यादवांनी थंय आपले अधिकारी नेमले. यादवांचे प्रधान आनी सेनापती खूब हुशार आशिल्ले. रामदेवाच्या राज्यांत जायते दोंगरी आनी भुइकोट किल्ले आशिल्ले. कोंकणांतलीं सगळीं बंदरां आनी थंयचें नावीक दळ हांचेर ताची पुराय सत्ता आशिल्ली. सगळ्या प्रधान आनी सेनापतीच्या सम्राटाचेर पुराय विश्वास आशिल्लो.

यादवांच्या काळांत महाराष्ट्रीय संस्कृतीचो खूब विकास जालो. संस्कृत आनी मराठी वाङ्मयाक उदार राजाश्रय फावो जालो. विद्वान आनी कलावंतांकूय मानसन्मान मेळटालो. तशेंच, मराठी, कानडी, तेलुगू आनी गुजराती ह्या चार भाशांकूय राजाश्रय मेळटालो. पूण मराठी भाशा आनी संस्कृती ह्या काळांत चड विकसीत जाली. मुकुंदराज, चक्रधर आनी ज्ञानेश्वर हे मराठी साहित्याचे आद्यपुरुश यादवकाळांतूच जावन गेले. यादवांची राजभास मराठी आशिल्ली आनी महाराष्ट्र तांची कर्मभूंय आशिल्ली. महाराष्ट्रीय समाजाक धर्मीक मोडण लावपाखातीर हेमाद्रीन चतुर्वर्गचिंतामणी हो व्हडलो ग्रंथ रचलो. बोपदेवान व्याकरण, ज्योतिश, वैजकी, तत्त्वगिन्यान ह्या विशयांचेर ग्रंथरचणूक केली. महानुभाव पंथाचो उदय यादवांचेच राजवटींत जालो. त्या पंथाच्या आचार्यांनीय मराठींत जायत्या ग्रंथांची रचणूक केली. ज्ञानेश्वरान होवयो आनी हेर संतांनी भक्तीपर अभंग रचले. लोकसंगिताच्यो जायत्यो तरा महाराष्ट्रांत प्रचलीत आशिल्ल्यो.

यादवांच्या काळांतलें वास्तुशिल्प हेमाडपंती ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. महाराष्ट्रांतल्या जायत्या सुवातांचेर ह्या शिल्पपद्दतीचीं देवळां आसात.

यादव राजा वैदिक धर्माचे अभिमानांनी, न्यायी आनी नीतिमान आशिल्ले. पंचमहायज्ञांक आनी वेदाभ्यासाक उर्बा दिवपाचो यत्न तांणी केलो. वारकरी पंथाची वाड हेच राजवटीखाल जाली. पंढरपुरचो विठ्ठल हो तांचो मुखेल देव आशिल्लो. इ. स. च्या १०व्या शेंकड्यांत महाराष्ट्रांत खंडोबाची उपासना सुरू जाली. तशेंच, यादवांच्या कामांत शैव आनी वैश्णव ह्या दोनूय पंथांचो एकवट दाखोवपी तुळजाभवानी ही देवी पूजनीय थारली.

- कों. वि. सं. मं.

यानाडी : आंध्र प्रदेशांतली एक रानटी जमात. दक्षिण भारतांतल्या आदिवासी लोकांमदली ही सगळ्यांत व्हड जमात. ह्या नांवाची व्युत्पत्ती यानम = व्हडें + आदि = पोट भरपाचें साधन, अशी करतात. अनादी ह्या संस्कृत उतरावयल्यान हें नांव आयलां आसुंये अशी कल्पना आसा. पूण जांचें मूळ सांपडना अशे हे लोक आसात. अनादी उतराचो अपभ्रंश जावन यानादी - यानाडी अशें नांव तांकां पडलें आसुंये अशेंय मानतात.

हे लोक मोटवे, काळे, सडपातळ आनी घटमूट आसतात. तांचें नाक रूंद आनी चेपटें आनी कपल अशीर आसता. तांचे केंस काळेकित्टू आनी मुदयाळे आसतात. तशेंच, तांच्या सगळ्या आंगाचेर केंस आसतात. ओंठ दाट पूण दांत नितळ आनी सोबीत आसतात. तांचेमदले चला याना हे मातशे ऊंच आनी दिसपाक बरे आसतात. पूण तांचे दांत सामके बुरशे आसतात.

हे लोक केन्नाच घरां बांदून रावनात. तांका भोंवतें जिवीत मानवता. उदक लागीं आशिल्ल्या मळाचेर ते कोंडे आनी ताडपत्रेच्यो ल्हान खोंपी बांदून तातूंत रावतात. तांचीं दारां सामकीं मोटवीं आसतात. मातयेच्या आयदनांभायर तांचेकडेन आनीक कांयच आसना. हे अर्दनागडे आसतात. पोरने पद्दतीन शिकार आनी नुस्तें मारप, घर्शणावरवीं उजो पेटोवप, अर्दवट शिजिल्लें मास खावप अशे अवस्थेंत ते अजून आसात. शेती करप, अन्न शिजोवप ह्यो गजाली तांकां अजून खबर नात. चडशे लोक बुरशे आसून केंस कापिनात आनी दांतूय घाशिनात. हे झाडाच्या पानांच्यो तोपयो घालतात. दर एकल्याकडेन धोणू-बाण आसता.

खावप, पियेवप, वेवसाय, वस्ती हांचेवयल्यान तांचे ८९ पोटभेद आसात. चेंचू आनी मंची हे सगळ्यांत व्हड वर्ग आसात. रेड्डी, चला, अडवी, कपल हीं तांच्या कांय पोटभेदांचीं नांवां. रेड्डी यानाडी हे सुदारिल्ले आनी स्थायीक जाल्ले आसून ते रांदपी वा गांव राखणदार म्हणून कामां करतात. ते चला आनी अडवी यानाडींक उणे मानतात. मंची यानीडीय आपणाक उच्च मानतात. उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतले चेंचू यानाडी कपल (बेबकां खावपी) यानाडींक अस्पृश्य मानतात. सोमारी यानाडी हे लोकांचें उश्टें अन्न खातात. ह्या पोटवर्गांनी चड करून आपसांत लग्नां जायनात.

हे लोक जनावरांचें मास भाजून खातात. म्होंव, कंदमुळां, फुलां, फळां हांचोय अन्न म्हणून ते उपेग करतात. दुदाचे पदार्थ मात हे लोक खायनात. तांदळांपसून केल्लो सोरो तांकां खूब मानवता.

तेलुगू ही ह्या लोकांची भास. पूण तमीळ भाशेंतलीं खूबशीं उतरां घेवन तांणी कांय जोड उतरां तयार केल्यांत.

चडशे यानाडी लोक हिंदू. तातूंतले थोडे भुतांकूय भजतात. हिंदू यानाडींचे देवाकुडीक देवरडंडलू म्हण्टात. दर एके वसतींत एक देवघर आसता. तातूंत ग्रामदेवतेची स्थापणूक केल्ली आसता. पोलेरम्म

वा अंकम्म ही तांची ग्रामदेवता. सुब्ररायडू, वेंकटेश्वरलू, पंचळ, नरसिंहलू हे तांचे व्हडले देव. चेंचू देवडू हो घरांतलो देव. फातर, विटो, मातयेचे गुळे, उदकान भरिल्लीं आयदनां हीं देवतांचीं प्रतिकां मानून तांची पुजा करतात. केन्ना केन्नाय लांकडी मूर्ती वा चित्रांचीय पुजा करतात. हळद, कुकूम, फुलां, कापूर, धूप ते पुजेखातीर वापरतात. पितरपुजाय चालींत आसा.

हे लोक गाय आनी माकड हांकां पवित्र मानतात. बायलो सोरपाची पुजा करतात. भुरगीं जावंचीं म्हणून वा भूतबादा ना करपाखातीर त्यो कोडुलिंबाच्या आनी पिंपळाच्या झाडाक भोंवताडे घालतात. पिडेची घाम आयल्यार कोडुलिंबाच्या झाडामुखार रासवळ मागणें करतात आनी ग्रामदेवतेचीय पुजा करून तिका नाल्ल, कोंबे हांचो निवेद्य दाखयतात. हांचेमदीं कांय जाण भविश्य सांगतात, तांकां भगत अशें म्हण्टात.

चले आनी चलयो पिरायेंत येतकच आपुणूच जोडीदार वेंचून काडटात. मामाचो भाचयेचेर पयलो हक्क आसता. पूण मामाक कांय पयशे दिवन तिच्यान दुसऱ्याकडेन लग्न जावं येता. बापोल वा मावशे भावंडांकडेन लग्न जायनात आनी सगोत्र लग्नांय करिनात.

पयलेच खेपे जेन्ना यानाडी चलयेक मासिक पाळी येता तेन्ना तिका णव दीस एके वेगळे खोंपटेंत रावचें पडटा. निमण्या दिसा तिका णव खेपे न्हाणयतात आनी तिणें वापरिल्ल्यो वस्तू आनी कपडे लासून उडयतात. मागीर सोयऱ्यांक जेवण दितात.

यानाडी लोकांचो लग्नसुवाळो तीन दीस चलता. न्हवऱ्यान व्हंकलेक ताळी बांदप हो मुखेल विधी. ते उपरांत दोगांय एकामेकांचेर अक्षता उडयतात. सुवाळ्यांत कुकमाक खूब म्हत्व आसा आनी दादलेय कपलाक कुकूम लायतात. न्हवऱ्या-व्हंकलेचे कपडे केसरी रंगान रंगयतात. तशेंच ताळीय केसरी रंगान वा हळदीन हळदुवी केल्ली आसता. आतां तांचेभितर हिंदू पद्दतीन लग्न करूंक लागल्यात. चलयेक उबारून व्हरूनय लग्न जावपाची पद्दत आसा. तशेंच तांचेभितर लैंगिक बंधनांय सदळ आसात. सगळ्याच यानाडी लोकांक लग्न म्हत्वाचें दिसना. अडवी यानाडी चड करून लग्न जायनात. पूण लग्नाभायर जाल्ल्या भुरग्यांक उणी लेखनात.

हांचेभितर विधवा लग्न जातात. विधवा बायलेक लग्न जालेउपरांत कांय दीस शिंदूर, काकणां वापरपाक मेळना. विधवेपरस घटस्फोट घेतिल्ले बायलेक चड मान आसता. बायलांक पांच-सात खेपे घटस्फोट घेवन परत लग्न जावपाक मेळटा.

हे लोक मर्डी पुरतात. मडें खोंपीमुखार पानांचेर दवरून न्हाण घालतात आनी ताका नवे कपडे घालतात. सगळेजाण मड्याचेर तांदूळ घालतात. उपरांत मडें मसंडेत व्हरून एका जाग्याचेर फुली काडून ताचेर मडें दवरतात. मड्यालागीं विड्याचीं पानां, सुपारी आनी तांब्याचें नाणें दवरतात. फोंडांत लुगट पातळावन ताचेर तें मडें

दवरून पयलीं व्हडलो चलो आनी उपरांत सगळेजाण तीन मुठी माती घालतात. मागीर फोंड पुरयतात. मड्यावांगडा गेल्ले सगळे लोक परत येवन झाडाचे खांदयेन पयलीं गोबराचें आनी उपरांत हळदीचें उदक आपणाचेर फाफडून घेतात आनी शुद्ध जातात. मेल्ल्याचे खोंपटेंत एक दिवो पेटत दवरतात.

मरणाउपरांत तिसऱ्या दिसा चिन्नदिनमू नांवांचो विधी आसता. ते खातीर शीत, कडी आनी गोड पदार्थ करून ताचे स गुळे तयार करतात. उपरांत मडें पुरलां थंय वचून उदक रकयतात आनी मड्याचे तकलेर फातर दवरतात. मेल्ल्याची बायल वा घोव आनी हेर लोक ताचेर दूद रकयतात. मागीर मेल्ल्याचो चलो फोंडाच्या चारूय कोनशांचेर एक एक गुळो, विड्याचें पान आनी पयसो दवरता. उरिल्ल्या गुळ्यांचेर दूद ओतून ते पानांत गुठलायतात आनी मड्याच्या पोटाचेर दवरतात. ताचे उपरांत मेल्ल्याचे तकलेवटेन तीन फातरांचेर एक उदकान भरिल्लें गळकें आयदन दवरतात. तातुंतल्यान मड्याचे तकलेर उदक गळत रावता. उपरांत परत सगळेजाण शुद्ध जातात. मरणाउपरांत सव्या दिसाय पेडुदिनमे नांवांचो विधी आसता. त्या दिसा मेल्ल्याची एक प्रतिमा करून तिच्या हातापांयांकडेन शिताचे चार गुळे दवरतात. उपरांत ती प्रतिमा तळ्यांत सोडटात आनी शुद्ध जातात. ह्या प्रसंगा वेळार दोन दीस नाच-पदां चालू आसतात. सगळ्या लोकांक जेवणूय दितात.

शिकार, नुस्तेंमारी, रानांतलें म्होंव, जळोव, वखदां, वनस्पती एकठांय करून विकप, सोरोप धरप हे तांचे मुखेल उद्देग. पूण आतां शारांकडेन संबंद आयिल्ल्यान कांय जाण राखणदार, पुलीस, शेतमजूर, गंवडे, सान्न मारपी म्हणून काम करपाक लागल्यात. कांय जाण दुकरांय पोसतात जाल्यार थोडे वैदूपणूय करतात. तांकां वनस्पतींचो वखदी उपेग खबर आसा.

ह्या लोकांक नाचाची खूब आवड. सणा - परबां वेळार नाच जाताच. पूण भीक मागतनाय हे लोक नाच करतात. नाचतना ते अर्थ नाशिल्लीं पदां म्हण्टात आनी अश्लील हावभाव करतात. रानांत रावपी यानाडी दादले-बायलो रातचे नाच करतात आनी तेन्ना नागडेच आसतात. नाच चालू आसतना एकेवटेन माडाचीं चुडटां जळत दवरतात.

हालींच हे लोक भागवथुलू नांवांचो सुदारीत नाच शिकून माचयेर ताच्या सादरीकरणाच्यो कार्यावळी करपाक लागल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

यामिनी कृष्णमूर्ति : (जल्म : २० डिसेंबर १९४०, चेन्नई).

नामनेची भारतीय नर्तकी. भरतनाट्यम्, कुचिपूडी आनी ओडिसी ह्या नृत्यप्रकारांनी यामिनीचें चड प्रभुत्व दिश्टी पडटा.

१९५५ वर्सा तिणें अड्यार हांगाच्या 'कलाक्षेत्र' हे संस्थेची

भरतनाट्यम् नृत्यशैलींतली पदविका घेतली. उपरांत नाचाच्या फुडल्या शिक्षणाखातीर तिका सरकारी शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. भरतनाट्यमाचें शिक्षण तिणें एल्लप्पा पिळ्ळें हाचेकडल्यान घेतलें. तशेंच वेदांतम्

लक्ष्मीनारायण शास्त्री आनी वेणुगोपाल कृष्ण शर्मा हांच्या मार्गदर्शनाखाल कुचिपूडी नाचाचें आनी पंकज चरण दास हाचेकडेन ओडिसी नाचाचें शिक्षण घेतलें.

१९५९ वर्सा तिणें दिल्लीक 'कौस्तुभ' हे नृत्यशाळेची स्थापणूक केली. 'संगीत भारती' हे संस्थेंत तिणें भरतनाट्यम्चें अध्यापन केलें. तशेंच खूब नृत्यप्रयोगूय सादर केले.

'क्षीरसागर मंथनम्' ह्या कुचिपूडी नृत्य नाट्यांत तिणें

विश्वमोहिनीची मुखेल भुमिका केली आनी ते भुमिकेवरवीं कुचिपूडी नृत्यनाट्यांतली पयली नर्तकी अशी नामना मेळयली. तिचेपयलीं ह्या परंपरीक नाचांत फकत दादलेच वांटो घेताले.

तिच्या नाचांतल्यान भावनावेग, गती, लय, चैतन्य आनी मोहकताय हांचो मनोज्ञ प्रत्यय येता.

१९६५ वर्साच्या राश्ट्रकुल कला समारोहांत तिणें नाच सादर केल्लो. १९६७त तिका 'पद्मश्री' हो किताब मेळ्ळो. भारतांतल्या मुखेल शारांनी तशेंच मियानमार, नेपाळ आनी ऑस्ट्रेलियेक तिच्या नाचाच्यो कार्यावळी जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

यामुनाचार्य : (इ.स. चो १०वो शेंकडो).

वैश्वव संप्रदायाचो एक मुखेल आचार्य. ईश्वरमुनीचो तो पूत. तो सुमार धा वर्सांचो आशिल्लो तेन्ना ताचो बापूय भायर पडलो. यामुनाचार्याक ताचे आवयन आनी आजयेन ल्हानाचो व्हड केलो.

ल्हानपणापसुनच यामुनाचार्य खूब हुशार आशिल्लो. भाष्याचार्य ह्या गुरूकडेन ताणें पुराय शास्त्राचो अभ्यास केलो. थोड्याच तेंपान तो त्या शास्त्रांत प्रवीण जालो. ताचे जिणेंत एक अजापाची गजाल घडली आनी गुरूच्या घरा आसतनाच ताका मदुरेच्या पांड्य राजाचें अर्दें राज्य फावो जालें. ती गजाल अशी -

पांड्य राजाच्या दरबारांत विद्वज्जनकोलाहल नांवाचो एक दिग्विजयी पंडीत आशिल्लो. तो खुबूच गर्विश्ट आशिल्लो. तो हेर पंडितांक आपलेकडेन शास्त्रार्थ करपाक आपयतालो आनी ते हारले म्हणटकूच तांचे कडल्यान दंड म्हणून वर्सुकी कर घेतालो. राजाकूय हें मान्य आशिल्लें. यामुनाचार्याचो गुरू भाष्याचार्यूय ताका कर दितालो.

एक दीस कोलाहलाचो शिश्य कर मागपाखातीर भाष्याचार्याचे पाठशाळेंत गेलो. तेन्ना भाष्याचार्य थंय नाशिल्लो. कोलाहलाच्या शिश्यान

थंय आशिल्ल्या यामुनाचार्याक गाळी घाल्यो आनी कर घेवन रोखडोच कोलाहलाकडेन येवपाक सांगलें. यामुनाचार्याक ताची तिडक आयली. ताणें म्हळें 'म्हजो गुरू कर भरचो ना. ताचेबदला तुज्या गुरूकडेन हांव शास्त्रार्थ करपाक तयार आसां'. हें आयकून शिष्याक तिडक आयली आनी ताणें परत वचून कोलाहलाक घडिल्ली खबर सांगली.

कोलाहलाकूय हें सगळें आयतकच बारा-पंदरा वर्सांच्या यामुनाचार्याची तिडक आयली. ताणें राजाक ताका आपोवणें धाडपाक सांगलें.

दुतांकडल्यान जेन्ना राजाक यामुनाचार्य वादविवादाक तयार आसा म्हणपाचें कळ्ळें, तेन्ना राजान ताका दरबारांत येवपाखातीर पालखी घाडली.

यामुनाचार्य दरबारांत येतकच ताका पळोवन राजाक अजाप जालें. कोलाहल पंडिताविशीं राजाक जितलो सन्मान आशिल्लो, तितलीच ताच्या गर्विश्टपणाची राणयेक तिडक येताली. यामुनाचार्याच्या मुखामळार दिसपी ताची हुशारकाय पळोवन तो कोलाहलाक हारयतलोच म्हणपाची तिची खात्री जाली. तिणें राजाक तशें सांगलेंय. पूण राजाकूय कोलाहलाविशीं तो जिखतलोच म्हणून खात्री आशिल्ली. अखेरेक दोगांयनी पैज लायली. राणयेन सांगलें, जर कोलाहल पंडित जिखत जाल्यार आपूण ताचे दासीची दासी जावन पट्टराणीपद सोडून दितलीं. हाचेर राजान म्हळें, जर तुज्या ह्या बालपंडिताचो विजय जालो जाल्यार आपूण ताका अर्दे राज्य दितलों. वादविवादांत कोलाहल पंडीत हारलो. थरिल्लेप्रमाण राजान यामुनाचार्याक अर्दे राज्य दिलें. यामुनाचार्य राजा म्हणून शिंवासनाचेर बसलो. ही घटना इ. स. १७५ च्या अदमासाक घडली.

यामुनाचार्यान संस्कृत भाशेंत चार ग्रंथांची रचणूक केली. तांचीं नांवां अशीं -

१) सिद्धित्रय : हातूंत आत्मसिद्धी, ईश्वरसिद्धी आनी संवित्सिद्धी अशा तीन सिद्धींचें विवेचन केल्लें आसा. यामुनाचार्याच्या सगळ्या ग्रंथांतलो हो एक सगळ्यांत व्हड ग्रंथ.

२) आगमप्रामाण्य : हातूंत वैश्रवांक आदारभूत अशें पांचरात्र सिद्धांताचें पांडित्यपूर्ण विवेचन आसा.

३) गीतार्थसंग्रह : हातूंत फकत तीस श्लोक आसात. तशेंच, विशिश्टाद्वैत - सिद्धान्ताक अनुसरून निरुपण केल्लें आसा.

४) स्तोत्ररत्न : हाका आळवंदारस्तोत्र अशेंय म्हण्टात. स्तोत्रवाङ्मयांतलें हें एक अनर्घ्य रत्न आसून, तें खूब लोकप्रिय आसा. हातूंत ६५ श्लोक आसून प्रपत्ती वा आत्मसमर्पणभक्तीचें वर्णन आसा.

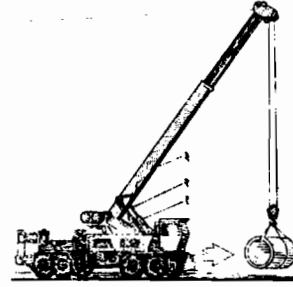
दक्षिणेंतल्या वैश्रवांचो यामुनाचार्य गुरू आशिल्लो. तशेंच, ताणें तमीळनाडुंतल्या आळवार संतकर्वीच्या पदांचें अध्ययन आनी अध्यापनूय केलें. विशिश्टाद्वैत मताक दर्शनाचें स्वरूप दिवपी रामानुजाचार्याचो यामुनाचार्य हो आजो गुरू आशिल्लो.

- कॉ. वि. सं. मं.

यारी : जड वजनाचें सामान एका जाग्यावयल्यान उखलून दुसऱ्या जाग्याचेर दवरपी यंत्राक यारी म्हण्टात. यारीच्या आदारान वस्तू पयलीं उखलून मागीर ती जमनीक जाय तशी समांतर हालोवन योग्य जाग्याचेर दवरतात.

दोन टन वजन उखलपी आनी हातान चलोवपाक येवपी ल्हान यारीपसून ते २०० टन वजन उखलपी आनी यंत्राक नियंत्रण आसपी अशो जायत्यो यारी वापरांत आसात. ह्या सगळ्या यारींचे रचणुकेंत बरेंचशें सारकेपण दिसता.

यारीची सादारण रचना अशी आसता - वजन उखलपी दोर जायत्या बारीक तिरव्याच्या सरयांपसून केल्लो आसता. ह्या दोराच्या

रबरीच्या टायरांचेर बसयल्ली यारी :

१. सिलिंडर, २. जिबेचो कोन बदलपी दट्टे,
३. जीब.

तोंकाक वजन हुमकळावपाचो आंकडो आसता. वजन उखलपाच्या वस्तुप्रमाण आंकड्याच्या जाग्यार चिमटो, झोळी, चुंबक वा बालदी वापरतात. दोर एका दंडगोलाचेर

गुठलायल्लो आसून ताच्या आसाचेर गती उणी करपाखातीर ल्हान-व्हड दंतचक्रां आसतात. हाका लागून दंडगोल जाय तितलो सवकास घुंवडावपाक मेळटा आनी दोर दंडगोलावयल्यान सुट्टा वा गुठलायता आनी वजनी वस्तू वयर सकयल वता. दंडगोल घुंवडावपाखातीर लागपी शक्त मनीस, विद्युत् चलित्र (मोटर) वा डिझेल इंजीन हांचेपसून मेळोवं येता. वजनाक लागून दंडगोल आपोआप घुंवचो न्हय म्हणून रॅचेट (एकेच दिकेन घुंवपी दांतरी चक्र) गतिरोधक बसयल्ले आसतात.

यारींचो उपेग वेगवेगळ्या कामांखातीर जाता. ह्या कामांखातीर वापरांत येवपी यारी अशो -

स्तंभ यारी : हे यारीचो उपेग रेल्वे धक्यांवयलो म्हाल वाधिर्णीत चडोवपाखातीर जाता. अशे यारीच्या वजनाची क्षमताय २ ते २० टन आनी उण्यांत उणी त्रिज्या ४ ते ६ मी. आसता.

वण्टीवयली जीब यारी : ह्या प्रकारची यारी यंत्रशाळा, म्हालाचे गुदांव अशा जाग्यांनी वापरतात.

सेतू यारी : व्हड यंत्रशाळेंतल्या आनी तिका जोडून आशिल्ल्या सामान दवरपाचे मेकळे सुवातेंतल्या जड भागांची हालचाल करपाखातीर चडकरून हे पद्दतीची यारी वापरतात.

गँट्री यारी : मेकळे सुवातेंतलें सामान हालोवपाखातीर ही

यारी वापरतात. तशेंच गॅट्रीभायर उर्बी आशिल्ल्या वाहनांचेरूय सामान दवरपाखातीर तिचो उपेग जाता.

बंदरांतल्यो यारी : तारवावयलो म्हाल चडोवपाक आनी देवोंवपाक अशा यारींचो उपेग करतात.

बांदकामाची मनोरा यारी : धा - वीस मजली इमारतींचें बांदकाम करतना काँक्रीट आनी हेर म्हाल सतत चडोवंच्या कामाखातीर मनोरा यारीचो बरो उपेग जाता.

घोळटी यारी : व्हड बांदकामां सुरू आसतना जड रूळ, यंत्रसामुग्रेचे भाग आदी पक्क्या वा कच्च्या रस्त्यांवयल्यान सतत हालोवंचे पडटात. अशा कामांखातीर घोळटे यारीचो उपेग करतात.

यारींतलो दोर आनी वजन हुमकळावपाच्या आंकड्याची सतत झीज जायत आसता. अशे तरेन यारीच्या म्हत्वाच्या भागांचेर येवपी ताण वेगवेगळ्या प्रकारच्या संवेदक प्रयुक्तींनी मेजून ताचेवयले मयदिमेरेन पावचे पयलीं नियंत्रकाक सुचवणूक दिवपाची वेवस्था आतां यारींत करतात. तशेंच फावो त्या वेळार यारींची अधिकाऱ्याकडल्यान तपासणी करून घेवप कायदयान सक्तीचें.

- कों. वि. सं. मं.

यारीसाहब : (इ. स. चो १७वो शेंकडो).

उत्तर भारतांतलो एक संत. मुहंमद हें ताचें मूळ नांव आसुंये अशें म्हण्टात. तो बावरी पंथाचो अनुयायी आनी बीरू साहेबाचो शिश्य आशिल्लो. खानदानी घराण्यांत ताचो जल्म जालो, अशें अभ्यासकांचें मत आसा. हाची गादी दिल्लीक आसून थंयच ताची समाधी आसा. केशवदास, सूफीशाह, शेरवनशाह, हसन मुहंमद आनी बुलासाहेब हे हाचे पांच मुखेल शिश्य. तातूंतल्या पयल्या चार शिश्यांचो संबंद दिल्लीचे गादयेकडेन आसून बुलासाहेबाचो संबंद राजीपूर जिल्ह्याकडेन आसा.

यारीचो रत्नावली नांवाचो एक काव्यसंग्रह प्रसिद्द आसा. हाणें योगमार्गाकूच विहंगम मत अशें म्हळां. हाची कविता अनलंकृत

आसुनूय भावनात्मक आसा. हाचे भाशेचेर फ्रंसी अरबीचो प्रभाव आसा. हाणें कवित्त, सारवी, सवैया सारकिल्या छंदांनी रचणुको केल्ल्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

यास्क : (स. न. पयलीं ७वो वा ८वो शेंकडो).

एक भाशाशास्त्रज्ञ आचार्य आनी निरुक्त ह्या ग्रंथाचो कर्तो. हाचें चरित्र उपलब्ध ना.

यास्काक तौलनीक भाशाशास्त्राचो आद्य पंडीत मानतात. ताचे पयलीं जावन गेले शाकटायन, गर्ग्य आनी औदुंबरायण हे वैयाकरण आनी ताचे उपरांतचो पाणिनी हांचेमदलो यास्क हो दुवो, अशें एक मत आसा.

वेद हे अपौरुशेय आसात म्हणपाची आनी वेदांचो अर्थ समजून घेनासतना ते फकत पाठ करप म्हणजे वजें घेतिल्लेभाशेन जाता अशें ताचें म्हणणें. कारण अर्थज्ञानाबगर उतरां हीं वांझ गायेभाशेन आसून तीं गिन्यान दिवपाक शकनात आनी जांकां वेदांचें अर्थज्ञान जालें तांचें ह्या लोकांत आनी परलोकांतूय कल्याण जातलें, अशें तो म्हण्टा. अशा वेदार्थज्ञानाक मार्गदर्शक म्हणून निरुक्त ही निघंटाचेर ताणें टिका बरयली.

तो भारद्वाज हाचो शिश्य आशिल्लो आनी जातूकपर्यंत हो ताचो शिश्य आशिल्लो. महाभारतांत हाचो उल्लेख आसा. तशेंच नाश पाविल्लें निरुक्त विष्णूच्या प्रसादान ताका मेळ्ळें अशेंय म्हळां. हो पास्कर देशांतलो आसुंये असो अदमास आसा.

- कों. वि. सं. मं.

याह्याखान, आगामुहम्मद : (जल्म : ४ फेब्रुवारी १९१७, पेशावर; मरण : १० ऑगस्ट १९८०, रावळपिंडी).

पाकिस्तानाचो राश्ट्राध्यक्ष (१९६९-७१) आनी एक कुशळ सेनानी. नादिरशाहाच्या वंशजांतले लश्करी परंपरा आशिल्ल्या कुटुंबांत ताचो जल्म जालो.

पंजाब विद्यापिठांत उंचेलें शिक्षण घेवन डेहराडूनाचे लश्करी अकादमींतल्यान ताणें पदवी घेतली. उपरांत ब्रिटीश सैन्यांत सॅकंड लॅफ्टनंट ह्या पदाचेर ताची नेमणूक जाली.

दुसऱ्या म्हाझुजांत (१९३९-४५) ताणें इटली आनी मध्यउदेंत ब्रिटीश सैन्यांत बरी कामगिरी केली. भारत-पाकिस्तानाचे फाळणेउपरांत ताणें पाकिस्तानाच्या लश्करांत काम केलें. त्याच अदमासाक १९४७ वर्सा ताणें पाकिस्तानांत लश्करी सेवेखातीर स्टाफ कॉलेजीची स्थापणूक केली. भारताबरोबरच्या काश्मीर झुजांत ताणें बरें कर्तूब दाखयल्ल्यान लश्करांत ब्रिगेडियर ह्या उंचेल्या पदाचेर ताची नेमणूक जाली. हें पद मेळिल्लो स्वतंत्र पाकिस्तानाचो तो पयलो सैनीक. उपरांत तो जनरल जावन १९६६ वर्सा ताची सेनामुखेली म्हणून नेमणूक जाली.

आयूबरखान हो पाकिस्तानाचो फिल्ड मार्शल आसतना ताणें पाकिस्तानांतलो राजकीय उठाव मोडपाचें म्हत्वाचें काम याह्याखानाकडेन सोंपयलें. तेन्ना परतून राजकीय परिस्थिती इबाडिल्ल्यान लश्करी कायदो लायलो आनी याह्याखानाची मुखेल प्रशासक म्हणून नेमणूक जाली. मार्च १९६९ वर्सा आयूबरखानान राश्ट्राध्यक्षपदाचो राजिनामो दिलो आनी याह्याखानाची राश्ट्राध्यक्षपदाचेर नेमणूक जाली.

पाकिस्तानांत अवामी लीग, भुट्टोची पीपल्स पार्टी हांचेमदीं सत्तेखातीर सर्त चालू आशिल्ली. शेख मुजीबूर रहमान हाणें उदेंत पाकिस्तानाक स्वायत्त अधिकार आसचे असो हट्ट धरलो आनी कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. याह्याखानान सैन्याच्या आदारान ही चळवळ मोडून काडपाचो यत्न केलो. मुजीबूराचे मुक्तिवाहिनीन प्रतिकार लडो चड खबर केलो तेन्ना सैन्यान लोकांचेर खूब अत्याचार केले. भारतान ह्या लड्याक सक्रीय तेंको दिलो. पाकिस्तानाच्या लश्कराचेर जैत जोडून डिसेंबर १९७१ वर्सा बांगलादेशाची निर्मिती जाली.

ह्या यादवी झुजाउपरांत अस्तंत पाकिस्तानांत तिडकीचें वारें पातळ्ळें. हाका लागून याह्याखानाक राजिनामो दिवंचो पडलो (२० डिसेंबर १९७१). ताचे सुवातेर झुल्फिकार अली भुट्टोन सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत घेवन याह्याखानाक बंदखणींत उडयलो. १९७४ वर्सा ताची सुटका जाली. बंदखणींतूच ताका अर्दागवायुचो झटको आयिल्लो. तेन्नासावन तो राजकारणापसून पयस रावलो.

- कों. वि. सं. मं.

याज्ञवल्क्यस्मृति : संस्कृतांतलो एक म्हत्वाचो धर्मशास्त्राविशींचो स्मृतिग्रंथ. याज्ञवल्क्यस्मृतीच्या प्रायश्चित्ताध्यायांतल्या 'जेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवापतवान्' ह्या श्लोकान आदित्यासावन बृहदारण्यक मेळोवन घेवपी याज्ञवल्क्य होच याज्ञवल्क्यस्मृतिचो कर्तो आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. पूण शुक्लयजुर्वेदाचो कर्तो याज्ञवल्क्य आनी स्मृतिकार याज्ञवल्क्य हे दोगूय वेगळे आशिल्ल्याचें सांगलां. तरीय याज्ञवल्क्यस्मृतिचो संबंद शुक्ल यजुर्वेद आनी त्या वेदाचें हेर वाङ्मय हांचेकडेन हेर वेदांपरस चड लागींचो आसा.

याज्ञवल्क्यस्मृति आचार, वेव्हार आनी प्रायश्चित अशा तीन प्रकारांनी विभागिल्ली आसा.

आचाराध्याय : हातूंत धर्मलक्षण, ब्रह्मचारीधर्म, लग्न, वर्णजातिविवेक, गृहस्थाधर्म, स्नातकप्रतां, भक्ष्याभक्ष्यविचार, द्रव्यशुद्धि, दान, श्राद्ध, गणपतिकल्प, ग्रहशान्ति, राजधर्म ह्या विशयांचो आस्पाव जाता.

व्यवहाराध्याय : हातूंत वेव्हार म्हळ्यार न्यायालयप्रविश्ट वादाचें लक्षण, वेव्हारसभेचे वांगडी आनी न्यायाधीश, अभियोग, प्रत्यभियोग, न्यायालयांतल्यो कारभारपद्दती, गवायांचीं लक्षणां, पुराव्याचीं साधनां, भूयगत द्रव्य, रिणां वांटप, वारसोहक्क, आदी जायत्या न्यायालयीन विशयांचो आस्पाव जाता.

प्रायश्चित्ताध्याय : हातूंत निमाणे संस्कार, सुयेर-सुतक, आपद्धर्म, वानप्रस्थधर्म, यतिधर्म, कर्मविपाक, वेगवेगळ्या पातकांखातीर प्रायश्चित्तां ह्या विशयांचो आस्पाव आसा.

मनुस्मृती आनी याज्ञवल्क्यस्मृतींत जरी एकसारके विशय जायते आसले तरी याज्ञवल्क्यस्मृतींत ते बेसबरे तरेन मांडिल्ले आसात. मनुस्मृतिचो विस्तार २,६८४ श्लोकांचो आसा. याज्ञवल्क्यस्मृतींत मनुस्मृतिच्या विशयांचो संक्षेप १,००३ श्लोकांनी केल्लो आसा.

याज्ञवल्क्यस्मृतींत आशिर्ली गणपतिकल्प, ग्रहशान्ति, तुला, अग्नि, उदक, विख आनी कोश हीं पांच दिव्यां; तशेंच गर्भांतल्यो अर्भकाच्यो अवस्था, शरिराचे भेद आनी अवस्था हे विशय सविस्तर वर्णन केल्ले आसात. मनुस्मृतींत ते तितले विस्तृत प्रमाणांत नात. तरी संवसाराचे उत्पत्तीचें विवेचन याज्ञवल्क्यस्मृतींत ना जें मनुस्मृतींत बरे तरेन दिलां.

हे स्मृतींत याज्ञवल्क्यावांगडाच मनु, अत्रि, विष्णु हारीत, उशनस्, अंगिरस, यम, आपस्तम्ब, कात्यायन, व्यास, गौतम, शातातप, वसिष्ठ आदी वीस ऋषींचो धर्मशास्त्राचो प्रवर्तक म्हणून उल्लेख केला. पुर्विल्लीं गृह्यसुत्रां, धर्मसुत्रां, कौटिल्याचें अर्थशास्त्र आनी मनुस्मृती हांचो नियाळ हे स्मृतींत घेतिल्लो आसा.

वर्णधर्म, आश्रमधर्म, स्त्रीधर्म, राजधर्म, चातुर्वर्ण्यवैवस्थेंतले त्रैवर्णिकांची चड करून ब्राह्मणवर्णाची खाशेली सुवात, अधिकार आनी कर्तव्यां, अनुलोम - प्रतिलोम लग्नावरवीं तयार जाल्ल्यो अम्बष्ठ, निषाद, पाराशर, सूत, वैदेहक, चण्डाल, क्षता, अयोगव, रथकार ह्यो जाती हांचें विवेचन तेन्नाच्या समाजाचें दर्शन घडयता. मानवी मनाचो धर्म, तांच्यो आशा, आकांक्षा ह्यो गजाली चड करून वेव्हार आनी प्रायश्चित ह्या अध्यायांतल्यान कळटात.

ह्या स्मृतीग्रंथाचेर विश्वरूप, विज्ञानेश्वर, अपरार्क आनी शूलपाणी हांच्यो टिका प्रसिद्द आसात. हातूंत विज्ञानेश्वराची मिताक्षरा ही टिका सर्वश्रेष्ठ आनी प्रमाणभूत मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

यॉज : ट्रिपोनेमा पर्टेन्सू नांवाच्या सूक्ष्मजंतूक लागून जावपी अरतिज (संभागेकडेन संबंद नाशिल्लो) पूण संसर्गीक आशिल्ल्या रोगाक 'यॉज' म्हण्टात. हे पिडेक कात आनी हाडाच्या भागांचेर कणार्बुदां (कणमय पेशी समुहांनी तयार जाल्ल्यो गांठी) तयार जातात आनी तीं फळांभाशेन दिसतात. देखून हे पिडेक 'यॉज' हें नांव फावो जालां. हे पिडेक 'फ्राम्बेझिया' अशेंय म्हण्टात.

१९०५त आल्डो कास्टेलानी ह्या इटालियन शास्त्रज्ञान ट्रिपोनेमा पर्टेन्सू ह्या सर्पिल गटांतल्या सूक्ष्मजंतूचो सोद लायलो. चड करून ५ ते १५ पिरायेच्या भुरग्यांमदीं सांपडपी हो रोग पिडेस्ताच्या प्रत्यक्ष संपर्कांतल्यान पातळटा. रोग्याच्या आंगावयल्या जरवमांनी जायते सूक्ष्मजंतू आसतात आनी ते संपर्कांत व्यक्तीचे कार्तींतल्यान प्रवेश करतात. दाट वसती, भलायके कडेन आडनदर आनी बुरशेपणाक

लागून हो रोग पातळटा. प्रत्यक्ष संपर्कभायर संक्रामक पदार्थापसून (देखीक - उदक पियेवपाचीं वा जेवणाचीं आयदनां) तोंडांतले श्लेष्मकलेंत (पातळ बुळबुळीत अस्तर) रोग जाता. कांय किटकूय रोग पातळायतात. ३ ते ५ सप्तकांच्या काळाउपरांत (सूक्ष्मजंतूंचो शरिरांत प्रवेश जायतपसून रोगलक्षणां दिसपाक लागमेरेनच्या काळाउपरांत) हात आनी पांयांचेर लक्षणां दिसपाक लागतात. हे पिडेच्यो तीन अवस्था आसात -

पयली अवस्था : कातीचेर तांबशो पुळ्यो येतात. तांकां 'माता यॉज' म्हण्टात. पुळयेचें रोखडेंच गांठींत रुपांतर जाता. उपरांत सूक्ष्मजंतूंच्या संसर्गाक लागून गांठी फुटटात आनी जरवम तयार जाता. तातुंतल्यान स्त्राव व्हांवपाक लागता. संबंदीत लसिका ग्रंथी वाडटात आनी त्यो खूब दुखतात. हेर लक्षणां चड करून सांपडनात.

दुसरी अवस्था : २ ते ४ म्हयन्यांउपरांत आनी केन्ना केन्नाय फाटोफाट रवांको, सांदे आनी बाह्येंद्रियां ह्या सुवातांचेर वलसार कातीचेर अंकुराबुदां जातात. तळपांय आनी तळहाताचेरूय अशीं अर्बुदां जातात. हाका लागून चलप आनी हातांचो वापर करतकच खूब दुखता. पांयांवयल्या अर्बुदांक लागून चलप कुल्लेभाशेन जाता म्हणून ताका 'खेकडा यॉज' अशेंय म्हण्टात. हीं अर्बुदां स ते आठ म्हयने उरतात आनी आपशींच बरीं जातात. हे अवस्थेंत मनगटांतलीं हाडां सोडून बोटांच्या हाडांचेर वायट परिणाम जाता.

तिसरी अवस्था : उपचार करूंक नाशिल्ल्या १०% पिडेस्तांक कांय वर्सांच्या काळाउपरांत परत गांठी तयार जातात. पूण जंतू उणे आशिल्ल्यान संक्रमकताय उणी आसता. दुय्यम सूक्ष्मजंतू संसर्गांतल्यान जरवमो तयार जातात. हे अवस्थेंत हाडांचेर वायट परिणाम जातात. मुखामळूय एकएकदां विद्रूप जाता. हाका 'गॅन्गोसा' म्हण्टात.

संपर्क इतिहास आनी रोग लक्षणां ह्या रोगाच्या निदानाक पयले वा दुसरे अवस्थेंतल्या रोग स्थानांतल्या द्रवांतले तशेंच वाडिल्ल्या लसिका ग्रंथीच्या द्रवांतले सूक्ष्मजंतू कृष्णक्षेत्र दिपितपरिक्षेंत सूक्ष्मदर्शकावाला दिसतात. उपदंशास्वातीर वापरतली रगतरेस परिक्षाय उपेगी आसता. कर्कवृत्त आनी मकरवृत्त हांच्या अदमासाक उश्ण कटिबंधीय भागांत सांपडपी ही विकृती दक्षिण अमेरिका, वॅस्ट इंडीस आनी उत्तर आफ्रिका ह्या प्रदेशांनी आनी भारत, श्रीलंका, इंडोनेशिया, थायलंड, मियानमार, मलेशिया आनी फिलिपिन्स ह्या देशांच्या कांय भागांतल्यान प्रदेशनिश्ठ स्वरुपांत दिश्टी पडटा.

जंय ही पिडा मेळटा, थंय व्हड प्रमाणाचेर पिडेस्त आनी सगळ्या संपर्कांत व्यक्तींचेर पेनिसिलीन उपचार गुणकारी थरतात. संक्रमणशील आनी असंक्रामक अशा सगळ्या तरांच्या पिडेस्तांक २.४ मेगॅ-एकक बँझाथिन पेनिसिलीन - जी एकेच मात्रेंत दितात. पेनिसिलीनाची अॅलर्जी आशिल्ल्यांक टॅट्रासायक्लीन वा एरिथ्रोमायसीन फावो ते मात्रेंत दितात. जितली मात्रा पिडेस्ताक दितात तितलीच संपर्कांत व्यक्तींकूय दितात.

इ.स. १९५० - ६० ह्या काळांत संवसारीक भलायकी संघटनेन ह्या रोगाआड पेनिसिलीन उपचाराची व्हड मोहीम हातांत घेतिल्ली. १५.२ कोटी लोकांची तपासणी करून ४.६१ कोटी पिडेस्तांचेर उपचार करून हो रोग संवसाराच्या कांय भागांनीच मर्यादीत दवरपांत तिका यश मेळिल्लें. हालींच कांय अस्तंत आफ्रिकी देशांतल्यान यॉजचो प्रादुर्भाव जाल्ल्याचें दिसलां आनी संवसारीक भलायकी संघटनेन १९८० पसून परत पेनिसिलीन उपचाराची मोहीम सुरू केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

यिद्स, विल्यम बटलर : (जल्म : १३ जून १८६५ डब्लिन, आयर्लंड; मरण : २८ जानेवारी १९३९, रॉकव्यू - केप मार्टिन, फ्रांस).

नोबॅल पुरस्कारप्राप्त अँग्लो आयर्लंडी कवी, नाटककार आनी निबंदकार. ताचो बापूय चित्रकार आशिल्लो.

यिद्साचें शिक्षण लंडन आनी डब्लिनाक जालें. डब्लिनच्या 'मॅट्रोपोलिटन स्कूल ऑफ आर्ट' हातूंत ताणें कांय काळ कलाशिक्षण घेतलें (१८८४ - १८८६).

सादारणपणान पिरायेच्या सतराव्या

वर्सासावन ताणें कविता करपाक सुरवात केली. १८८७ वर्सासावन ताच्यो कविता उजवाडा येवंक लागल्यो. त्याच वर्सा तो लंडनांतले थिऑसॉफिकल सोसायटीचो वांगडी जालो.

१८८८ वर्सा विल्यम मॉरिस, जॉर्ज बर्नार्ड शॉ, ऑस्कर वायल्ड ह्या साहित्यिकांकडेन ताचो परिचय जालो. १८८९ वर्सा 'द वॉडरिंग्स ऑफ ऑइसिन अँड अदर पोएम्स' हो पयलो कवितांजेलो उजवाडा आयलो.

१८९१ वर्सा लंडनचे आनी १८९२ वर्सा डब्लिनचे आयरिश लिटररी सोसायटीची स्थापणूक जाली. ह्या दोनूय संघटनांचो यिद्स संस्थापक वांगडी आशिल्लो. १८९३ वर्सा ताचो 'द केल्टिक ट्वायलायट' हो निबंदजेलो उजवाडा आयलो.

'आयरिश लिटररी थिएटर' ह्या पंगडाची ताणें १९०२ वर्सा स्थापणूक केली. हेच संस्थेचें १९०४ वर्सा 'अॅबी थिएटर' अशें नामकरण जालें. आयर्लंडी जीवनवायल्या नाट्यकृतीचें लिखाण आनी सादरीकरण हो हे संस्थेचो हेत आशिल्लो. सुरवातेक सावन यिद्सान हे संस्थेक नाट्याकृती दिल्यात.

द काउंटेस कॅथलीन (पद्यनाटक), कॅथलीन नी हौलिहान (१९०२), अँट द हॉक्स वॅल (१९१६), दी ओब्ली जेलसी ऑफ अॅमर (१९१६), द किंग ऑफ द ग्रेट क्लॉक टावर (१९३४) आनी परगेटरी (१९३८) हीं ताचीं कांय हेर नाटकां.

नामनेचो अमेरिकन कवी एझरा पाऊंड हो यिट्साचो कांय काळ सचीव आशिल्लो. पाऊंडाक लागून यिट्साचें लक्ष जपानी नो नाट्याकडे वचून त्या नाट्यप्रकारान तो प्रभावित जालो आनी ताणें 'फोर प्लेस फॉर डान्सर्स' ही नाट्यमाळ बरयली.

यिट्साक आयर्लंडाविशीं प्रेम आशिल्लें. पूण ताका आयर्लंड इतिहासांतलो पेगन कालखंड आनी त्या कालखंडांतलीं वीरतायेचीं मुल्यां हेविशीं चड ओड आशिल्ली. ताका लागून यिट्साक अधर्मीक, कॅथलिक पंथविरोधक आनी तेचखातीर ताका आयर्लंड विरोधी असो थरयलो. पूण त्या वादाची यिट्सान पर्वा केली ना.

कवी म्हणून ताच्या विकासाचे दोन पांवडे दिसतात. पयलो १९०० वर्सा मेरेनचो आनी दुसरो ते उपरांतचो. ताच्या पयल्या काळखंडांतले कवितेचेर एडमंड स्पॅन्सर, शॅली, प्री रॅफेएलायट्स हांचो प्रभाव दिसता. पूण ताचे उपरांतचे कवितेंत परिपक्वताय आनी समृद्धतायेचो एक वेगळोच अणभव येता. यिट्साच्या काव्यग्रंथांत द विड अॅमाॅग द रीड्स (१८९९), द शॅडोई वॉटर्स (१९००), इन द सॅव्हन वूड्स (१९०३), द ग्रीन हॅलमॅट अँड अदर पोयम्स (१९१०), रिस्पॉन्सिबिलिटीस (१९१४), द टावर (१९२८), द वायर्डिंग अँड अदर पोयम्स (१९२९) आनी लास्ट पोयम्स (१९४०) हांचो आस्पाव आसा. प्रतीकवादी प्रवृत्तीचो जाणविकायेन आविश्कार आपल्या कवितांतल्यान घडोवपी इंग्लिशींतल्या सुरवातीच्या कवींभितरलो यिट्स हो एक.

गूढवादी इंग्लीश कवी विल्यम ब्लेक हाच्या 'प्रॉफेटिक बुक्स' चो ताणें अभ्यास केल्लो. सौंदर्यवादी, गूढवादी आनी राष्ट्रवादी प्रवृत्तींचें एकजीव रसायन यिट्साच्या व्यक्तिमत्वांत जाल्लें दिश्टी पडटा. 'डब्लिन हॅरमॅटिक सोसायटी' चें वा 'थिऑसॉफिकल सोसायटी' चें ताचें वांगडीपण गूढवादाकडेन आशिल्ली ताची ओड दाखयता. यातुविद्येविशींय ताका आकर्षण आशिल्लें. तत्त्वज्ञानांतल्या प्लॅटॉनिक आनी नवप्लॅटॉनिक परंपरांचोय ताका परिचय आशिल्लो.

पिरायेच्या बावनाव्या वर्सा जॉर्जी हायड-लीज हिचेकडेन यिट्स लग्न जालो (१९१७). ताचे बायलेकय गुढाविशीं आकर्षण आशिल्लें. समाधीसारके अवस्थेंत वतकच तिचेकडल्यान स्वयंचलीतपणान कांय लिखाण जातालें. यिट्स तिचेकडेन एक अध्यात्मीक माध्यम म्हणून पळयतालो. 'ए व्हिजन' हे ताचे तात्त्विक कवितेची रचना करतना यिट्सान तिच्या स्वयंचलीत लिखाणाचो आदार घेतलो.

बायझंटिअमाविशीं ताका आकर्षण आशिल्लें. कला आनी आत्मिक विकास हांकां ओंपिल्ले संस्कृतीचें प्रतीक म्हणून ताणें बायझंटिअमाकडेन पळयलें.

यिट्सान गद्यलिखाणूय रूबूब केलां. तातूंत कथा, कादंबरीक, निबंद, आयर्लंडी आख्यायिका आनी मिथ्यकथांचो आस्पाव जाता.

यिट्साच्या कथात्मक साहित्यांत द सिम्रेट रोझ (१८९७) आनी स्टोरीस ऑफ रॅड हॅनरॅहन (१९०४) हांचो आस्पाव जाता. द कॅल्टिक ट्वायलायट (१८९३), आयडीयास ऑफ गूड अँड इव्हिल (१९०३), डिस्क - फोर - अँड - ट्वेंटी (१९४०) हे ताचे उल्लेखनीय निबंदग्रंथ. फॅअरी अँड फोक टेल्स ऑफ द आयरिश पॅझंट्री (१८८८) हातूंत आयर्लंडी लोककथा आसात. रॅव्हरीज ऑफ चायल्डहूड अँड यूथ (१९१५), द ट्रॅबलिंग ऑफ द व्हेल (१९२२), इस्ट्रॅजमॅट (१९२६), द डॅथ ऑफ सिंग अँड अदर पॅसेजिस फ्रॉम अॅन ओल्ड डायरी (१९२८), ऑटोबायोग्राफीस (१९५५) हें ताचें कांय आत्मचरित्रात्मक साहित्य.

१९२२ वर्सा 'आयरिश फ्री स्टेट' ची स्थापणूक जातकच यिट्स नवे सेनेटीचो स वर्सा वांगडी आशिल्लो.

१९२३ वर्सा ताका साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

- कों. वि.सं. मं.

यिद्दीश भास आनी साहित्य : ज्यू (जूदेव) लोकांची एक भास. सुरवेक हे भाशेक धार्डिच् ह्या नांवान वळखताले आनी ती आश्केनिझिक ज्यू जमातीची भास आशिल्ली. हिका ज्युडिओ जर्मन अशेंय म्हण्टात. धर्मीक आनी संस्कृतीक खाशेलपणांतल्यान निर्माण जाल्ल्या वेगवेगळ्या ज्यू भाशांमदीं (लादिनो, ज्युदेओ-रोमॅनिक आदी) ही म्हत्वाची भास. १९०० च्या अदमासाक सुमार ७० लाख ज्यू ही भास युरोपांत उलयताले.

सेमिटिक, जर्मानिक आनी स्लाव्हिक ह्या भाशांच्या घटकांतल्यान यिद्दीश भास घडल्या आसली तरी जर्मानिक भाशेचो तिचेर चड प्रभाव पडला. हे भाशेच्यो वेगवेगळ्यो बोली आनी तिच्या मध्ययुगांतल्या विकासस्तरावयली बोलीभास (मध्य जर्मन आनी बव्हेरियन) हातुंतल्यान यिद्दीश वर्णवस्था, पदवेवस्था आनी वाक्यरचना हांचो मुखेल गामो जाल्लो आसा.

यिद्दीश भास हिब्रू लिपींत उजवेवटेतल्यान दावेवटेन बरयतात. १९व्या शेंकड्यामेरेन यिद्दीश पुस्तकां आश्केनिझीक लिपींत छापताले. फुडें थळकाळाप्रमाण यिद्दीश भाशेचें व्याकरण बदलत गेलें. यिद्दीश भास भुगोलीक नदरेन दोन गटांनी विभागिल्ली आसा - १) अस्तंत यिद्दीश आनी २) उदेंत यिद्दीश. इतिहासीक नदरेन तिचे पुर्विल्ले, अर्वाचीन आनी आर्विल्ले अशे तीन खंड पडटात.

अस्तंत यिद्दीश : मध्य युरोपांतल्या जर्मन भाशीय देशांत आनी ताच्या शिमेवयल्या वाठारांनी (हंगेरी, चॅक आनी स्लोव्हाकिया, उत्तर इटली, हॉलंड) विसाव्या शेंकड्यामेरेन वेगवेगळ्या बोलींच्या रुपांत अस्तंत यिद्दीश उलयताले. आतां थंय जर्मन भास उलयतात.

उदेंत यिद्दीश : हिचो विकास आश्केनिझिक ज्युच्या स्थलांतरा

उपरांत मध्य युरोपांतल्यान उदेंत युरोपांत चड जावंक लागलो. चड करून ही भास रशिया आनी रुमानियेंतले ज्यू लोक उलयताले.

यिद्दीश भाशेचो उगम आनी इतिहास हो ज्यू लोकांच्या धर्म, इतिहास आनी संस्कृताय हांचेवांगडा बांदिल्लो आसा. जर्मनींतल्या न्हायनलँड वाठारांत, इकराव्या - बाराव्या शेंकड्यांत ज्यू भाशेचो जल्म जालो आसुंये. तशेंच सेमिटिक संस्कृतायेंतलीं उतरां आनी हिब्रू लिपी ह्या दोन मुखेल घटकांच्या आदाराचेर हे भाशेचो विकास जालो.

पुर्विल्ली यिद्दीश (१५०० मेरेन) : व्होर्म्सच्या माखसोरांत १२७२ - ७३ त पयली नॉद जाल्ली भास म्हणून एके कवितेची ओळ आसा. चवदाव्या शतमानाचे अखेरेचीं जायतीं हातबरपां उपलब्ध आसात. पंदराव्या शतमानांतलीं पत्रां, नोंदी, गुपीत संदेश तशेंच साहित्यिक आनी शास्त्रीय बरपां मेळिल्लीं आसात. उपरांत ज्यूंचेर जावपी अत्याचारांक लागून १२-१४ व्या शतमानांत ज्यूंनी स्थलांतर केलें. ताका लागून अस्तंत यिद्दीश भाशेंत बदल जावन उदेंत यिद्दीश भाशेक सुरवात जाली.

अर्वाचीन यिद्दीश भास (१५०० - १७५०) : हो काळ अस्तंत यिद्दीश भाशेचो भांगरा काळ आनी उदेंत यिद्दीश भाशेचो सुरवेचो काळ म्हणून वळखतात. उदेंत यिद्दीशांत स्लाविक उतरां आनी वाक्प्रचार हांचो आस्पाव जावंक लागलो. ज्यूंच्या देशांतराक लागून मध्य युरोपांत यिद्दीश भाशेक खूब म्हत्व आयिल्लें. पूण अठराव्या शतमानासावन हे भाशेचो मध्य युरोपावयलो प्रभाव ल्हव ल्हव उणो जालो.

आर्विल्ली यिद्दीश (१७५० सावन) : दळणवळणाची भास म्हणून मुखेलपणान उलयतली उदेंत यिद्दीश अठराव्या शतमानासावन ज्यूंची मुखेल संस्कृतीक भास म्हणून वळखूंक लागले. आश्केनिझिक ज्यूंचे हे आवयभाशेच्या वांट्याक विसाव्या शतमानांत ज्यूंच्या देशांतरा उपरांत (युरोपांतल्यान चड करून अमेरिकेंत) आनी खास करून नाझींकडल्यान जाल्ल्या ज्यूंच्या शिरकांडा उपरांत ज्यू लोकांवांगडाच वनवास आयलो म्हळ्यार उपकारता. पूण जायत्या ज्यू भाशासंस्थांनी तिचो पुनरुद्धार करपाचो वावर हातांत घेतला.

यिद्दीश साहित्य : यिद्दीश साहित्याचे पोरन्यांतले पोरने पुरावे चवदाव्या शतमानासावन मेळटात. मौरिवक परंपरेन निर्माण जाल्लें तशेंच बरयल्लें बरेंचशें यिद्दीश साहित्य मुद्रणकलेच्या आनी ते सांबाळपाक फावो ती जापसालदारकी घेवंक नाशिल्ल्यान काळाच्या ओघांत तें नश्ट जाल्ल्याची शक्यताय आसा. मध्ययुगाचे अखेरेक युरोपी भाशेंतलें रोमान्सी साहित्य यिद्दीश भाशेंत अणकारलें. बायबलांतल्या कथांचेर आदारिल्ले धर्मीक स्वरुपाचे रोमान्सीय हे भाशेंत बरयले. १५४४ त मार्टिन ल्यूथरान बायबल जर्मन भाशेंत अणकारतकच १० वर्सांनी पँटाट्यूकचे दोन यिद्दीश अणकार जाले. सोळाव्या शतमानाचे अखेरेक Tzehno - Urehno हो पँटाट्यूकान

(पोरन्या कराराचे पयले पांच भाग) केल्लो यिद्दीश सारांश. हाका खुबूच नामना मेळ्ळी. सोळाव्या शतमानांत एलियास लेविटा हो हिब्रूचो बरो अध्यापक आनी कवी, भाशाशास्त्र आनी व्याकरण हेंय ताचें अभ्यासाचें मळ. ताणें यिद्दीश भाशेंत मोलादीक वावर केलो. ताणें यिद्दीश भाशेंत रोमान्सी बरयल्यात. सर बेव्हिस ऑफ हँपटन ह्या रोमान्साच्या इटालियन रुपांतरावयल्यान Bovo d' Antona ह्या ताणें बरयल्ल्या रोमान्सीक खुबूच नामना मेळ्ळी.

सतराव्या शतमानांत इतिवृत्तां, विलापिका, भाशाविशींचीं मार्गदर्शक पुस्तकां, नैतिक उपदेशांचें लिखाण अशें वेगवेगळ्या स्वरुपाचें साहित्य निर्माण जालें. ह्या शतमानांत यिद्दीश भाशेंत जीं पुस्तकां बरयल्लीं तातुंतलें एक भारतांतल्या कोची शारांत रावपी ज्यू समाजाच्या अभ्यासक्रमांत आसून यिद्दीश भाशेंतल्या नामनेच्या ग्रंथांनी ताचो आस्पाव जाता (सुमार १६७५). ग्लिकेल नांवाचे बायलेन बरयल्ल्यो स्मरणिका उल्लेख करपासारक्यो आसात. Kurantin हें यिद्दीश भाशेंतलें पयलें दिसाळें. १६८६त अँक्स्टर्डमांत सुरू जालें. तें दर मंगळाराक आनी शुक्राराक येतालें.

अठराव्या शतमानांत जर्मनींत ज्यूंचें जर्मनीकरण करपाचो यत्न जालो, जाल्यार रशियेंत ज्यूंचें रुशीकरण जावंक लागलें. पोलंडांतूय ज्यूंचेर पोलंडी संस्कृतायेचे संस्कार जावंक लागले. अशे परिस्थितींत यिद्दीश भास वयर सरूंक पावलना. ह्या अडचणीचेर जैत जोडून यिद्दीश साहित्य चालूच आशिल्लें. जर्मनीभायर इटली, स्वित्झर्लँड, बोहिमिया, हॉलंड ह्याय देशांनी यिद्दीश साहित्य निर्मिती जाताली.

एकुणिसाव्या शतमानांत इझ्रायल आक्सेनफेल्ट (१७८७ - १८६६) हाणें सुमार तीस ग्रंथ रचले. आर्विल्ल्या यिद्दीशांतली पयली नाट्यकृती (लिटल सारा, सॉलोमन एटिजर (१८०० - ६५), ह्या पोलंडी डॉक्टरान बरयली. व्हिल्नांत आयझॅक मेयर डीकान (१८१४ - ९३) भरपूर प्रमाणांत कथासाहित्य निर्माण केलें. मोखर सेफारिम मॅडेल हाणें दीर्घकथा, समाजीक कादंबरी अशा साहित्यांतल्यान ज्यूंच्या जिविताचें उपरोधप्रचूर चित्रण करून यिद्दीश भाशेक कलात्मक अभिव्यक्तीचें प्रभावी माध्यम थरयलें. झाराचे सत्तेखाल रशियेंत रावपी ज्यूंच्या दुख्खाचें रुपकात्मक चित्रण ताणें 'द डॉबिन' ह्या आपल्या ग्रंथांत केलां. त्याच काळांत आयझॅक जोएल लिनिएट्झकी हाणें ज्यूंचे जिणेंतल्या फाटसारिल्ल्या कांय गजालींचेर आदारीत 'पॉलीश बॉय' हें पुस्तक बरयलें. शोलेम अलेईकेम हो एक व्हड विनोदकार. ज्यू साहित्य संवसारांतलो मार्क ट्वेन म्हणून ताका वळखतात. आयझॅक लेब्युश पेरेट्सची (१८५१ - १९१५) 'नायट अँट द ओल्ड मार्केटप्लेस' ही उल्लेख करपासारकी नाट्यकृती.

एकुणिसाव्या शतमानाचे निमाणें यिद्दीश रंगमाचयेर सुदारणा घडोवन हाडपाचें काम अमेरिकेंत सुरू जालें. हातूंत जेकब गॉर्डिन

हाणें केल्लीं रुपांतरीत नाटकां उल्लेख करपासारकीं आसात. १९१५च्या सुमाराक अमेरिकेंत यिद्दीश कविता बरोवपी तरणाटे कवी उदयाक आयले. हातूंत इग्नाटॉव्ह, जोसेफ ओपाटोशू आनी झीशा लंडो हे कवी मुखेल.

विसाव्या शतमानांत यिद्दीश साहित्याच्या मळार वेगवेगळे विशय हाताळिल्ले दिश्टी पडटात. इझायल सिंगर हाची द ब्रदर्स आशकेनाझी ही ज्यूंचे जिणेवयली, आर्विल्या काळांतली एक व्हड कादंबरी. ह्या काळांतली शोलेम अॅश हाची 'गॉड ऑफ रिव्हॅज' ही वादग्रस्त नाट्यकृती उल्लेख करपासारकी. हाचेभायर ह्या शतमानांतले हेर उल्लेख करपासारके कादंबरीकार अशे - शोलेम अॅश, आयझॅक सिंगर, जोसेफ ओपाटोशू, इझायल सिंगर, लिऑन कॉब्रीन (अमेरिका), झेड सेगालोविट्स (पोलंड), डेविड बेर्गलसन (रशिया).

जेकब गॉडीन (गॉड, मॅन अँड डेव्हिल), हिर्शबिन (हॉटेड ईन), डेविड पिन्स्की (ट्रॅन्सझीर), लिऑन कॉब्रीन (कंट्री स्वेन) हे विसाव्या शतमानांतले कांय नामनेचे नाटककार.

यिद्दीश भाशेंत इतिहास, समाजीक तत्त्वगिन्यान, भाशाशास्त्र ह्या सारक्या विशयांचेरूय बरप जाल्लें आसा आनी ज्यूंचे संस्कृतीक चळवळीक हे बरपावळींतल्यान प्रेरणा मेळिल्ली आसा. अमेरिका, रशिया आनी पोलंड ह्या वेगवेगळ्या देशांतल्यान यिद्दीश साहित्याची निर्मिती जाल्ली आसून त्या-त्या देशांतल्या वट्ट वातावरणाचे ठशे ताचेर उठल्यात. यिद्दीश भाशेंतल्या जायत्या ग्रंथांचे हेर भाशेंत अणकारूय जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

यिस्ट : एककोशिकी (एके पेशीचें) कवक (बुरशीभाशेन हरितद्रव्यरहित वनस्पती). साकर आशिल्ल्या पदार्थापसून आल्कोल आनी मैदद्यापसून पाव तयार करपाखातीर ताचो वापर करतात.

१९८०त लेवनहूक हाणें सुक्ष्मदर्शकाखाला सगळ्यांत पयलीं यिस्ट पळयलें. पाव आनी आल्कोल हांचे निर्मितींतलें यिस्टाचें कार्य १८७६ वर्सा लुई पाश्चरान दाखयलें. जायत्या कामांनी उपेग पडपी यिस्टाचें दर वर्साचें उत्पादन कांय दशलक्ष किग्रॅ. परस चड आसा. माती, वनस्पतींचीं फुलां आनी फळां, किटक तशेंच फळांचो रोस, साकरयुक्त द्रव पदार्थ, दूद हातूंत यिस्ट सांपडटा.

चड करून यिस्ट एक कोशिकीय आसता. ताचो आकार वेगवेगळो आसपाक शकता. कांय यिस्ट तंतूमय आकाराचे आसतात.

वेगवेगळ्या तरांच्यो साकरी, आल्कोलां, कार्बनी आम्लां हांचो कार्बनी पदार्थ म्हणून यिस्ट वापर करता. तें कार्बनी वा अकार्बनी नायट्रोजन वापरपाक शकता. हांचेभायर वेगवेगळ्या तरांच्या खनीज द्रव्यांचीय यिस्टाचे वाडीक गरज आसता. यिस्टाचे कोशिकेक भिन्ती आसतात. कोशिकेंत चड करून एक केंद्रक (कोशिकेंतल्या क्रियांचेर

नियंत्रण दवरपी वाटकुळो पूंज), लिपीडयुक्त गोलक, व्हॉल्युटिनयुक्त कण, कलकणू सारकिले जायते घटक सांपडटात. कोशिकेंत ग्लायकोजनाचेंय प्रमाण खुबूच आसता.

शरीरक्रियात्मक नदरेन यिस्टाचे दोन गट जातात - १) किण्वन (आंबोवपाची वा कुसपाची क्रिया) घडोवन हाडपी आनी २) श्वसन करपी. किण्वन घडोवपी यिस्ट श्वसनूय करतात. पूण ह्या दोन क्रियांनी ग्लुकोजाच्या अपघटनांत (रेणूंचे कुडके जावपाचे क्रियेंत) वेगवेगळे पदार्थ तयार जातात. यिस्टाच्या आदारान किण्वन क्रिया चालू आसतना हवेची पुरवण केल्यार किण्वन उप्या प्रमाणांत जाता आनी श्वसनक्रिया वाडटा. तशेंच आल्कोलापरस कोशिकेची वाड चड जाता.

यिस्टांत अलैंगिक आनी लैंगिक प्रजोत्पादन सांपडटा. मुकुलन पद्दतीन (भायल्या आंगाचेर वाटकुळे उंचवटे तयार जावन तांचेपसून प्रजोत्पादन जावपाची पद्दत) यिस्टाचें अलैंगिक प्रजोत्पादन जाता. हें

प्रजोत्पादन खऱ्या आनी आभासी कोशिका विभाजनान आनी ऑयडियानान जावपाक शकता.

लैंगिक पद्दतीन जावपी प्रजोत्पादनांत दोन प्रकार सांपडटात. पयल्या प्रकारांत संयोगाखातीर सम (+) आनी विशम (-) अशा दोन भिन्न एक गुणीत कोशिकांची (बिजाणू) गरज आसता. ह्या प्रकाराच्या यिस्टाक पूर्ण यिस्ट म्हण्टात. दुसऱ्या प्रकारांत संयोग जावपी एकगुणीत कोशिकांत वेगळेंपण सांपडना. अशा यिस्टाक अपूर्ण यिस्ट म्हण्टात.

लैंगिक प्रजोत्पादनाक जाय आशिल्ल्या बिजाणूंक अँस्को-बिजाणू वा धानी बिजाणू म्हण्टात आनी ते प्रमाण यिस्टाचो आस्पाव अँस्कोमायसिटीज ह्या वर्गांतल्या कवकांत करतात. यिस्टाचे आनुवंशिक गुणधर्म क्ष-किरण वा कांय रसायनांक लागून कायमचे बदलूं येतात. हांचो उपेग आल्कोलाचें चड प्रमाणांत उत्पादन करपी यिस्ट तयार करपाखातीर जाता.

यिस्टाच्या वर्गीकरणाविशीं एकमत ना. जे. लॉडर आनी एन्. जे. डब्ल्यू. क्रेगर - व्हॅन रिज ह्या शास्त्रज्ञांनी हांचेविशीं जायतें संशोधन करून बिजाणुनिर्मितीचेर आदारीत वर्गीकरण केल्लें आसा. तेप्रमाण यिस्टाची विभागणी सकयल दिल्ल्या तीन गणांनी केल्ली आसा. १) एंडोमायसिटेलीझ २) क्रिप्टोकॉकेलीझ आनी ३) स्पोरोबोलोमायसिटेलीझ.

यिस्टाचे जायते उपेग आयज रदबर आसात. आल्कोल

निर्मिती, पाव, मनशाचें जेवण आनी पशुरवाद्य, जीवनसत्त्वांचें उत्पादन आनी एंझायम निर्मितीखातीर ताचो उपेग जाता.

यिस्टाच्यो कांय जाती त्रास दिप्योय आसतात. क्रिप्टोकोकस निओफॉर्मन्स आनी कॅन्डिडा अल्बिकान्स ह्या जातींचें यिस्ट मनशाच्या शरिरांत तंत्रिका तंत्राच्यो आनी कातीच्यो पिडा निर्माण करतात. तशेंच, कांय यीस्ट जनावरां, सुकणीं आनी वनस्पतींनी पिडा निर्माण करतात. अशा रोगांचेर जैत जोडून यिस्टाचो मनशाच्या उपेगाखातीर चडांत चड वापर कसो करपाक येतलो हाचेर संशोधन चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

युआन च्वांग : (जल्म : इ.स. ६०२ लो यंग, चीन; मरण : इ.स. ६६४, चीन).

एक चीनी बौद्ध भोंवडेकार आनी विद्वान. पिरायेच्या आठव्याच वर्सा ताणें कन्फ्युशियन धर्माच्या सगळ्या ज्ञान फांट्यांचें वर्चस्व संपादन केलें. मागीर ताणें बौद्ध विहारांत वचून बौद्ध शिक्षा घेतली आनी बौद्ध तत्त्वज्ञानाचो अभ्यास सुरू केलो.

इ. स. ६१७त चीनांत अंदाधुंदी मातली. तेन्ना युआन च्वांग भावावांगडा स्पु-चूआन पर्वताच्या आलाशिऱ्याक गेलो. थंयच ताणें बौद्ध धर्माचेर आपलें पयलें प्रवचन दिलें.

युआन च्वांग महायान पंथाचो महापंडीत जालो. ताणें हेरय पंथांच्या तत्त्वज्ञानाचो अभ्यास केलो. तो हुशार आशिल्लो आनी सत्याचो आग्रही आशिल्लो. चीनांत उपलब्ध आशिल्ल्या धर्मग्रंथांभायर भारतांत आनिकय धर्मग्रंथ आसात आनी ते वाचलेबगर आपल्या गिन्यानाची पुर्तताय जावचीना हे मतींत धरून ताणें भारतांत येवपाचें थरयलें. चीनी सम्राटान ताका भारतांत वचपाची परवानगी दिली ना. देखून ताणें लीपचोरयां शीम हुंपली. मागीर तो तुर्फानच्या बौद्ध राजाकडेन आयलो. राजान ताका येवकार दिलो आनी आपल्या दरबारांत धर्मपंडीत म्हणून रावपाचो आग्रो केलो. पूण युआन च्वांगान ताचें म्हणणें न्हयकारलें. ताचे उपरांत राजान युआन च्वांगक व्हड सन्मानान निरोप दिलो आनी वांगडा आपलें वळखपत्रूय दिलें.

तुर्फानच्यान भायर सरलेउपरांत युआन च्वांग कडा नांवाच्या शारांत पावलो. थंयच्या धा संघारामांत हीनयान बौद्ध पंथाचे दोन हजार बौद्ध भिक्षू रावताले. एक रात तांचेवांगडा भासाभास केले उपरांत तो मध्य आशियेंतल्या कूचा नांवाच्या शारांत गेलो. थंयचो तोखारी राजा सुवणदेव हाणें तांचो सन्मान केलो. थंय तो दोन - तीन म्हयने रावलो. थंयच्यान वचपा वेळार राजान ताका नोकरचाकर, ऊंट, घोडे दिवन आपले शिमेमेरेन येवन निरोप दिलो.

कूचा सोडले उपरांत तो एका हून उदकाच्या तळ्यांच्या प्रदेशांत आयलो. ह्या प्रदेशांत त्या वेळार एका तूर्क सम्राटाचो मुक्काम

आशिल्लो. त्या सम्राटाचेर बौद्ध धर्माचो प्रभाव आशिल्लो. युआन च्वांग हो एक बौद्ध पंडित ह्याच मार्गान भारताकडेन वता हें कळटकच ताका खूब खोस जाली. ताणें युआन च्वांगाचें आदरातिथ्य केलें. युआन च्वांगान त्या तूर्क सम्राटाक धर्मपदेश केलो. ताची हुशारकाय पळोवन राजान ताका आपल्या दरबारांत रावपाचो आग्रो केलो. पूण युआन च्वांग हे गजालीक तयार ना तें पळोवन ताणें ताका ताचे भारत यात्रेंत सगळे तरेचो पालव आनी संरक्षण दिवन निरोप दिलो.

युआन च्वांग मागीर समरकंदाक गेलो. थंय ताणें एक प्रवचन दिलें आनी जायत्या लोकांक बौद्ध शिक्षा दिली. जायत्या पोरन्या बौद्ध विहारांचोय जीर्णोद्धार ह्या निमतान केलो.

समरकंदाउपरांत बॅक्ट्रियाच्या बौद्ध प्रदेशांतल्यान चलत युआन च्वांग हिंदुकुश पर्वत हुंपून बामियान प्रदेशांत पावलो. थंय त्या काळार धा बौद्ध विहार आशिल्ले आनी हजारांनी भिक्षू रावताले. हांगाच्या दोन व्हड बुद्धमूर्तींचो उल्लेख युआन च्वांगान केला.

बामियाउपरांत १००० फूट ऊंच आशिल्लो शिबर नांवाचो दोंगराळ वाठार हुंपून तो काबूलालागीं कपिश नांवाच्या गांवांत आयलो. थंयचो राजा महायानी बौद्ध आशिल्लो. ताणें युआन च्वांगक येवकार दिलो. थंय ताणें बौद्धमतानुयायांची बसका घेतली. मागीर तो जलालाबाद गांवांत गेलो. भारतीय भूप्रदेशांतलें हें पयलें ठिकाण. भगवान बुद्धाचे हे पवित्र भुंयेच्या दर्शनान ताचे दोळे भरून आयले.

गंधार प्रदेशांत फाटलीं सशें वर्सां बौद्ध धर्माचो आनी बौद्ध कलेचो विकास जाल्लो. ताका लागून त्या प्रदेशाक बौद्धाच्या पवित्र स्थानाचें म्हत्व फावो जाल्लें. पेशावरचो वाठार त्या वेळार हुंगांच्या घुरयांनी उद्ध्वस्त जाल्लो. थंयचे कितलेशेच बौद्धविहार आनी स्तुपांची तांणी मोडतोड केल्ली. उड्डियान प्रदेशांतलेय १४०० विहार तांणी मोडिल्ले. पूण ह्या सगळ्या विध्वंसा उपरांतूय थंयचे लोक बौद्ध धर्माच आशिल्ले. भगवान बुद्धाचे भुंयेतूच ताच्या धर्माक हे भोग भोगचे पडटात तें पळोवन युआन च्वांग दुरव्ची जालो.

ताचेउपरांत युआन च्वांगान उदकरवंडालागांवीं सिंधू न्हंय हुंपली आनी तक्षशीलेंत आयलो. थंयच्यान तो काश्मीराक गेलो.

काश्मीरच्या राजान युआन च्वांगक आपले राजधानींत व्हड येवकार दिलो. युआन च्वांगान थंय चालू आशिल्ल्या बौद्ध धर्मप्रसाराविशीं समाधान उकतायलें. थंय ताणें जायत्या व्हड बौद्ध भिक्षुंच्यो भेटी घेतल्यो. सत्तर वर्सां पिरायेच्या एका महायानी भिक्षून ताका योगाचार मताविशीं जायते मोलादीक सिद्धान्त सांगले. ते आयकतना युआन च्वांगक आपल्या खडतर प्रवासाचें सार्थक जाल्लेभाशेन दिसलें आनी ताची गिन्यानाविशींची भूक बळावली. ते उपरांतचीं दोन वर्सां तो काश्मीरांतच रावलो आनी बौद्ध तत्त्वगिन्यानाचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. तशेंच चीनांत व्हरपाखातीर ताणें जायत्या बौद्ध ग्रंथांच्यो प्रती तयार केल्यो.

काश्मीरच्यान तो साकल वा सियालकोट शारांत पावलो. सियालकोटच्यान तो व्यास न्हंयेचे देगेवयल्या चीनभुक्ती नांवाच्या गांवांत गेलो. थंय एका माध्यमिक पंथाच्या भिक्षून ताचे जायते दुबाव पयस केले. आनी बौद्ध धर्मांतलीं जायतीं कुवाडीं समजावन सांगलीं. थंय तो एक वर्सभर रावलो आनी मागीर इ. स. ६३४ त जालंधराक गेलो. जालंधरच्यान तो मथुरेक गेलो. ते उपरांत ताणें स्थानेश्वर, कपित्थ, कनौज ह्या सुवातांक भेट दिली. कनौजचो राजा हर्षवर्धनाची आनी युआन च्वांगाची पयलेच भेटीत इश्टागत जाली. हर्षाच्या व्यक्तिमत्त्वाविशीं आनी शासनवेवस्थेविशीं युआन च्वांगान विस्तृत आनी तोखणायेचें वर्णन बरयल्लें आसा.

थंयच्यान तो मागीर अयोध्येक गेलो. अयोध्येच्यान गंगेचे देगेन प्रयागाकडेन वतना वाटेर ताका चोरांनी धरलो आनी देवीमुखार नरबळी दिवपाचें कारस्थान रचलें, पूण तो तातुंतल्यान वाटावलो. प्रयागाक बौद्ध धर्माचें अस्तित्व खूब उणें आसा म्हणपाचें ताका जाणवलें. थंयच्यान तो कौशांबीक गेलो. कौशांबीक तो भगवान बुद्धाच्या स्मृतिचिन्नांक पांयां पडलो.

कौशांबी सोडले उपरांत ताणें भगवान बुद्धाच्या जल्मस्थानार वचपाचो संकल्प केलो. ते खातीर तो श्रावस्ती, कपिलवस्तू अशा स्थानांक भेट दीत दीत लुंबिवनांत पावलो. त्याच वेळार ताणें रामग्राम आनी कुशीनगर ह्या स्थानांची यात्रा केली. थंयच्यान तो वाराणसीचे वाटेन वैशालीक गेलो. मागीर तो बुद्धगयेक गेलो. नालंदाक तो धा हजार महायानी भिक्षूवांगडा १५ म्हयने रावलो. ह्या काळांत ताणें योगाचार संप्रदायाचो आनी संस्कृत भाशेचो खोलायेन अभ्यास केलो. नालंदाउपरांत राजघराचें दर्शन घेवन तो इ.स. ६३८चे सुरवेक बंगालांत गेलो. तें सगळें वर्स तो बंगालांत रावलो आनी मागीर ताम्रलिप्तीक गेलो.

युआन च्वांग मागीर उडिसा, महाकोशल आंध्र ह्या प्रदेशांची यात्रा करीत कांचीक गेलो. श्रीलंकेक वचपाचो ताचो बेत आशिल्लो. पूण ताणें तो रद्द केलो आनी तो उत्तरेकडेन घुंवलो. भरुकच्छ, वलभी, सिंध, मुलतान ह्या नगरांक आनी प्रदेशांक भेट दिवन तो परत नालंदा शारांत रावपाखातीर गेलो. मदीं आसामचो राजा भास्करवर्मा हाच्या आपोवण्यावयल्यान तो थंय वचून आयलो. ताचे उपरांत ताची आनी हर्षाची परत भेट जाली. हर्षान आयोजित केल्ल्या कनौज आनी प्रयाग हांगाच्या बौद्ध बसकांक हजार रावन ताणें म्हत्वाचो वांटो घेतलो. ह्या बसकांचो सविस्तर नियाळ ताणें बरोवन दवरला.

मागीर जालंधर, तक्षशीला, जलालाबाद असो प्रवास करीत इ.स. ६४४ वर्सा हिंदुकुश दोंगर हुंपून तो स्वदेशांत परतलो. ताच्या देशांत ताका व्हड सन्मान मेळ्ळो. परवानगेबगर तो शीम हुंपून गेल्लो म्हण थंयचो राजा सुरवेक जरी ताचेर रागार जाल्लो तरीपूण आयले उपरांत ताणें ताका लोकांवांगडा येवकार दिलो. राजान ताका दरबारांत

मंत्रीपद दिवपाक केलें. पूण ताणें तें न्हयकारलें.

आपलें उरिल्लें जिवीत ताणें एक सामान्य भिक्षूक म्हणूनच सारलें. भारतांतल्यान व्हेल्ल्या सुमार ६०० बौद्ध ग्रंथांचो ताणें आपल्या वांगड्यांच्या पालवान चीनी भाशेंत अणकार केलो.

ताणें आपली सगळी जीण बौद्ध धर्माचे सेवेक आनी अभ्यासाक ओंपली आनी इ. स. ६६४ वर्सा ताचें निर्वाण जालें.

- कों. वि. सं. मं.

युआन - शू - स्वाय : (जल्म: १८५९ श्यांग छंग्, हूनान् ; मरण: ६ जून १९१६).

प्रजासत्ताक चीनाचो पयलो अध्यक्ष, मुत्सद्दी आनी लश्करी फुडारी. एका जमीनदारी कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. शिकता आसतना अभ्यासापरस ताचें लक्ष हेर राटावळी करपाकडेन चड आसतालें. ताचे शिटूक आनी संघटक वृत्तीक लागून उणें शिक्षण आसून लेगीत ताची कोरियेचो गव्हर्नर म्हणून नेमणूक जाली. ताणें कोरियेवयल्या चीनाच्या सार्वभौमत्वाचो हक्क प्रस्थापीत केलो. १८८५ वर्सा सोल शाराचो आयुक्त म्हणून ताची नेमणूक केली. फुडें चीनी - जपानी झुजांत सगळ्या वटांनी हार जाता आसतना ताणें आपल्या फुडारपणाखाल स्वतंत्र सैन्य तयार करून बॉक्सर बंडांत चीनाची अर्बू राखपाचो यत्न केलो (१९००). हाका लागून त्सस्यी महाराणयेचो ताचेवयलो विस्वास वाडलो आनी तिणें ताका जूली प्रांताचो गव्हर्नर नेमलो. उपरांत ताणें आपलें लश्करी बळगें वाडोवपाचो यत्न केलो. त्या प्रांतांतल्यो शिक्षण संस्था, उद्देगधंदे वाडोवपाक सुरवात केली. रोखडोच ताका उत्तर चीनाचो लश्करी फुडारी म्हणून नामना मेळ्ळी. ताणें चीनाच्या आधुनिकीकरणाक सुरवात केली आनी सगळ्या मळांचेर नेटान उदरगत जाली. १९०८ वर्सा मांचूची महाराणी मरतकच मांचू गादयेच्या कारभान्यांनी ताका धांवडायलो. तेन्ना दुस्मानांनी सगळ्या वटांनी उठाव करून चीनी क्रांतीन खर रूप घेतिल्लें. अशे तरेन मांचू साम्राज्य संकश्टांत आसतना क्रांतिकारक आनी साम्राज्यवादी ह्या दोगांकूय, देशाचे एकात्मतेखातीर आनी शांतीकायेखातीर युआनाची प्रजासत्ताक चीनाचो अध्यक्ष म्हणून नेमणूक जाली (१९११) आनी डॉ. सन-यत-सेन हाणें आपल्या तात्पुरत्या अध्यक्षपदाचो राजिनामो दिलो. अध्यक्ष जातकच ताणें राजेशायेक तेंको दिलो आनी क्रोमिनतांग (ज्वोविमिन्दांग) पक्षाचेर बंदी घालून त्या पक्षांतल्या फुडान्यांक ख्यास्ती फर्मायल्यो.

युआन-शू - स्वायच्या ह्या धोरणाक तोंड दिवपाखातीर सन - यत् - सेन हाणें यत्न करपाक सुरवात केली. पूण नानकिंगच्या झुजांत ताचेर हार पडून सन - यत् - सेनाक चीन सोडून जपानाक पळून वचचें पडलें.

युआन-शू-स्वाय हाणें पार्लमेंट रद्द करून हातासकयल्या अधिकान्यांची गव्हर्नर म्हणून नेमणूक केली आनी एका शासकीय

मंडळाची स्थापणूक केली. १९१६ वर्साच्या नव्या वर्सा दिसा ताणें आपणाक चीनाचो बादशाहा म्हणून घोशीत केलो. पूण हाका लागून ताचे राजवटीआड चडशा प्रांतांनी बंडां जालीं आनी परदेशी सत्तांनी लेगीत ताका दिल्लो तेंको काडून घेतलो.

- कों. वि. सं. मं.

युकरिस्ट : एक क्रिस्तांव धर्मीक संस्कार. Eucharistia ह्या ग्रीक उतरापसून ताची व्युत्पत्ती आसून ताचो अर्थ 'उपकारस्तुती करून' असो आसा. मरणापयलीं जेजून आपल्या शिश्यांवांगडा निमाणचें जेवण घेतलें. आपणें आपणायल्ल्या मरणाचो मार्ग आनी अर्थ समजावन सांगतना ताणें भाकरी आनी द्राक्षारोस घेतलो आनी 'उपकारस्तुती करून' अशे उद्गार काडले. तुमचेभितर आनी आपलेभितर इश्वरकृपेचो 'नवो करार' अशें हें म्हजें रगत आसा. जितल्या फावटीं तुमी हें घेतले तितले फावटीं आपली याद करात अशें सांगलें. ह्या प्रसंगाक युकरिस्ट विधिचें मुळावण मानतात.

कांय इगर्जीनी हो विधी दीसपट्टो करतात, कांयकडेन आयतारा जाल्यार कांय इगर्जीनी थरावीक वेळारूच हो विधी पाळटात. खाशेल्या प्रसंगांचेर, मरणावेळार वा क्रिस्तांव लोकांच्या कसल्याय मेळाव्या वेळार हो विधी करपाची चाल आसा. पवित्र प्रभुभोजना वतीन हो 'युकरिस्ट' विधी मनयतात.

जांणी बाप्टिझम घेतलां आनी जे मनांतल्यान तयारी दारवयतात तांचे बाबतींत जात, पिराय, दादलो-बायल तशेंच समाजीक वा अर्थीक परिस्थितीप्रमाण कसलोच भेदभाव करिनासतना प्रभुभोजनांत आस्पावन घेतात.

'म्हजो देह खरें खाद्य आनी म्हजें रगत खरें पेय' ही योहानान बरयल्ली शुभवर्तमानांतल्या सव्या अध्यायांतली ५५वी ओवी. हाचो अर्थ चडशे क्रिस्तांव लोक म्हळ्यार रोमन कॅथलिक, इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स आनी ल्यूथरन लेगीन असो करतात, की जेजू क्रिस्त ह्या संस्कारांत भाकरी आनी द्राक्षारोसाच्या रुपांत खऱ्या अर्थान हाजीर आसता. धर्मगुरू जेजूच्या नांवान प्रभुभोजनाचीं उतरां उच्चारता तेन्ना क्रिस्त संस्काराच्या रुपांत हाजीर आसता. कॅथलिक इगर्जेत भाकरी क्रिस्ताचो प्रसाद म्हणून मुखेल वेदीम्हऱ्यांत सोबयल्ल्या ताटांत दवरतात. फकत अधिकृत धर्मगुरूच पवित्र मीस मनोवंक शकतात. भक्त ह्या संस्कारांत वांटो घेवन भाकरी आनी द्राक्षारोस क्रिस्ताचो प्रसाद म्हणून घेतात. केन्ना केन्नाय अशा वेळार फकत भाकरीच आसता.

भावार्थी लोकांभितर भावपण वाडोवपाचे नदरेन हो पवित्र संस्कार करतात. कॅलव्हरीवयल्या जेजूच्या आत्मसमर्पणाची ती याद. कॅलव्हरी दोंगुल्लेचेर क्रिस्ताक मरण आयिल्लें. धर्मगुरू कॅलव्हरीचेर जाल्लो यज्ञ नव्यान करीना; जेजू हो यज्ञ आपल्या लोकांखातीर उपलब्ध करून दिता.

ह्या युकरिस्टाक हेर नांवां आसात तीं अशीं - प्रभुभोजन,

पवित्र मिस्सा वा मॅस, मित्तरे, घाडप. युकरिस्ट - उपासनेच्या अखेरेच्या वाक्याचो 'Ite missaest' म्हळ्यार 'चलात, तुमकां घाडटां' हो भाग आसा. मंगल संस्कार, क्रिस्त शरीर संस्कार, पवित्र सहभागिता, सहभोजन, क्रिस्तप्रसाद, परमप्रसाद ह्या अर्थानीय तो वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

युक्रेन : रशियेचे आग्नेयेक आशिल्लो एक देश. पुर्विल्ल्या रशियन संघराज्यांतलें एक प्रजासत्ताक. डिसेंबर १९९१ त संघराज्यांतल्यान भायर सरून युक्रेनान आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. क्षेत्रफळ ६,०३,७०० चौ. किमी. लोकसंख्या - ५,१०,००,०००. देशाचे उत्तरेक बेलोरशिया, उदेंतेक रशिया, दक्षिणेक काळो दर्या, अँझोव्ह दर्या, रुमानिया आनी अस्तंतेक हंगेरी, पोलंड, चॅक आनी स्लोवाकिया हे देश आसात. कीव हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन आनी हवामान : युक्रेन हो व्हडलीं सपाट मळां आशिल्लो देश. देशाचे नैर्ऋत्येक कार्पेथियन पर्वतांवेळ आसा. काळ्या दर्या लागसार सकयलो भूंयप्रदेश आसा आनी सीफियरॉपल हो चड सपाट भाग स्टॅप प्रदेशांत मोडटा. उदेंतेक डोनेट्स देगण आसा. देशाचें हवामान सादारणपणान सुकेंच आसता. चेर्निगॉव्ह, व्हॉलिन्य, लाव्हॉव्ह हीं दाट रानांचीं क्षेत्रां. देशाचे उत्तरेक आनी दक्षिणेक लोएस हे पिकाळ काळे मातयेचे दाट थर आसात. निपर, नीस्तर आनी डॅन्युबे ह्यो देशांतल्यो मुखेल न्हंयो.

इतिहास : युक्रेन म्हळ्यार राजनगरीचो एक भाग. सोळाव्या शेंकड्यांत युक्रेन हें नांव प्रचारांत आयलें. झाराच्या तेंपार ह्या प्रदेशाचो 'घाकलें रशिया' असो उच्चार जातालो. १२४०त मंगोल लोकांनी कीव राजनगराचेर घुरी घालून ताचो विध्वंस केलो. १३८७त पोलंडी लोकांनी हो प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडलो. उपरांत १३९२त लिथ्युएनियन सरदारान ताचेर जैत मेळयलें. फुडें सुमार दोन शेंकड्याउपरांत लिथ्युएनिया आनी पोलंडाचें एकीकरण जाल्ल्यान, युक्रेन होय पोलंडी साम्राज्याचो एक भाग जालो. पोलंडी राजा आनी सरदारांनी युक्रेनाची पिकाळ जमीन हातासून थंयच्या शेतकामत्यांक ते गुलाम कशे वागोवपाक लागले. पोलंडीकडच्यान जावपी अन्यायांक लागून साबार युक्रेनीयन नीपर न्हंयेच्या सकयल्या देगणांत वचून रावले. फुडें हांकांच कझाक हें नांव पडलें. तांणी शिमेदेगांनी आपलें स्वतंत्र सैन्य उबारून ते थंय शासन चलोवपाक लागले. सतराव्या शेंकड्यांत जेझुईत मिशनऱ्यांनी थंय कॅथलीक धर्मप्रसाराचो वावर सुरू केल्लो तेन्ना कझाक लोकांनी तांचेआड बंड केल्लें. उपरांत अशेंच बंड पोलंडीकडेन करून बॉदम रब्लेनीत्स्की हाच्या फुडारपणाखाला स्वतंत्र कझाक राज्याची स्थापणूक केली. उपरांत पोलंडी घुरयो परतावन लावपाखातीर कझाक राज्यकर्त्यांनी झाराकडेन कबलात करून, युक्रेनांत रशियन सैन्य

दवरलें. बॉदॅम रब्लेनीत्स्कीच्या मरणाउपरांत झारान ते कबलातींत बदल करून युक्रेन राज्य बळकावपाचे यत्न सुरू केले. कझाक मुखेल्यांनी रशियेपसून स्वतंत्र जावपाचे खूब यत्न केले. पूण तांकां यश आयलेंना. १७६४त कझाक शासनमुखेल्याचें पद काडून १७७५त विधानसभेची वास्तू रशियन सैन्यान मोडून उडयली. उपरांत रशियन झारांनी युक्रेन समाज आनी संस्कृतायेचें रशियीकरण करपाचे यत्न सुरू केले. तेन्ना युक्रेनाक धाकली रशिया अशें म्हण्टाले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक युक्रेनीयन लोकांनी साबार भूंयगत संस्था उबारिल्ल्यो. तेखातीर तांकां खर ख्यास्तूय भोगचीं पडली. रशियन क्रांतीउपरांत कीव शारांत मध्यवर्ती विधानसभेन युक्रेनी लोकांच्या प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. लॅनिनान युक्रेनच्या प्रजासत्ताकाक मान्यताय दिली. पूण ताणें थंयच्या कम्युनिस्टांक तेंको दिवन थंय कम्युनिस्ट सत्ता पातळावपाचे यत्न चालू दवरले. युक्रेनच्या लोकांनी कम्युनिस्टांक विरोध करून स्वतंत्रतायेचें झूज चालूच दवरलें. पूण १९२३त थंयच्या कम्युनिस्ट अधिकाऱ्यांनी युक्रेनाचो सोव्हिएत संघराज्यांत आस्पाव केलो. लॅनिनान युक्रेनाची भास, साहित्य आनी संस्कृताय तिगोवन दवरपाचें मान्य केल्लें. पूण स्टालिनाची राजवट थंय जुलमी थरली. ताणें युक्रेनांत रशियीकरणाची मोहीम चालूच दवरली. तेखातीर ताणें थंयच्या लोकांचेर खूब अत्याचार केले. हाका लागून दुसऱ्या म्हाझुजाच्या तेंपार साबार युक्रेनी लोकांनी जर्मनीक तेंको दिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत लेगीत तांणी रशियेआडचो विरोध चालूच दवरिल्लो. मर्दी १९५४ उपरांत युक्रेनी लोकांची रशियेंतल्या कांय उच्च पदांचेर नेमणूक जावपाक लागली. कांय राजकीय निर्णय घेवपाचेय हक्क युक्रेनाक दिल्ले. पूण डिसेंबर १९९१त युक्रेनान सोव्हिएत संघांतल्यान भायर सरून आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. जानेवारी १९९४त युक्रेन, रशिया आनी अमेरिका हांचेमदीं कबलात जावन युक्रेनांतल्यान प्रक्षेपणास्त्र काडपाचें रशियेन मान्य केलें. हें काम जून १९९६त सोंपलें. सद्या युक्रेन विकसीत आनी विकासशील देशांकडेन संबंद जोडून नेटान उदरगत घडोवन हाडपाच्या यत्नांत आसा.

अर्थीक स्थिती : रशियन संघराज्यांतल्यान भायर सरिल्ल्या हेर प्रजासत्ताकांपरस युक्रेनाची अर्थीक स्थिती खूब बरी आसा. युक्रेनाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेर आदारल्या. आदल्या सोव्हिएत संघांतली पिकाळ भूंय आशिल्लो तो एक देश. गंव, बकव्हीट, बीट, सुर्यफूल, बटाट, कापूस, फ्लॅक्स, तंबारवू, सोयाबीन, रबर, फळफळावळ ही हांगाची मुखेल पिकावळ. देशाच्या वट्ट उत्पादनांत शेतकी उत्पन्नाचो २५% परस चड वांटो आसता. हांगा गोरवां, कुकडां, दुकरां, मेंढरां आनी बोकडां पोसपाचो धंदोय नेटान चलता. मांस आनी दूद वेवसायासावन व्हड येणावळ मेळटा. लेसोस्टप आनी पॅलिसिया भागांत म्होंवामूस आनी ट्रान्स्कार्पॅथियनाक रेशमाच्यो किडी पोसतात.

शेतकी मळार व्हड प्रमाणांत यंत्रिकीकरण जालां. नुस्तेंमारीचोय धंदो नेटान चलता.

उद्देगीक मळारूय युक्रेनान उंचेलो पांवडो गांठला. लोखण धातूउद्देग नेटान चलता. उत्पादनांत धातूविज्ञानाविशींचीं उपकरणां आनी साधनां, डिझल इंजिनां, दूरचित्रवाणी संच हांचो आस्पाव जाता. जाल्यार रसायन उद्देगांत कोक, सारें, गंधक, आम्लां, किटकनाशक हांचो आस्पाव जाता. रेल्वे इंजिन आनी रेल्वे बांदप, तारवां, जलविद्युत, औष्णिक आनी वायू टर्बायनां, मोटारी आनी हेर व्हड वस्तुची निर्मिती व्हड कारखान्यांतल्यान जाता. बांदकाम आनी येरादारी सामुग्री हांचेंय व्हडा प्रमाणांत उत्पादन जाता. चडशें विद्युत् उत्पादन औष्णिक विद्युत्केंद्रांपसून जाता. असलीं ल्हान ल्हान निर्मितीकेंद्रां देशभर पातळ्ळ्यांत.

येरादारी आनी संचारण : येरादारी मळार खूब सुदारणा जाल्ली आसा. तातूंत वेपारी नदरेन रेल्वेमार्गाक चड म्हत्व फावो जालां. रेल्वेमार्गाचें जाळें देशभर पातळ्ळां. रस्त्यांचेंय रुंदीकरण जाल्लें आसा. ओडेसा, इल्यिचेफस्क, न्यिकलायेफ, खेरसॉन, फ्रीओडोशिया, केर्च हीं देशांतलीं मुखेल बंदरां. ह्या बंदरांवरवीं युक्रेनाचो सागरी वेपार चलता. नीपर, यूझ्नीबूक, डॅन्युबे ह्यो न्हंयोय येरादारीचे नदरेन म्हत्वाच्यो.

लोक आनी समाजजीण : युक्रेनी हे मूळ स्लाव वंशी लोक. इ. स. पयलीं तिसऱ्या वा दुसऱ्या शेंकड्याच्या सुमाराक ते युक्रेन प्रदेशांत पावले आसुंये. सद्या देशांत सुमार ७५% लोक युक्रेनी आसात. उरिल्ल्या लोकांभितर रशियन, बेलोरशियी, मॉल्डेवी तशेंच पोलंडी लोकांचो आस्पाव जाता. युक्रेनी ही देशाची अधिकृत भास. रशियन भाशेचोय व्हडा प्रमाणांत वापर जाता. देशांतले चडशे लोक ऑर्थोडॉक्स क्रिस्तांव. उरिल्ल्या लोकांमदीं कॅथलीक, प्रॉटॅस्टंट आनी ज्यूदेव लोकांचो आस्पाव जाता.

युक्रेनी लोकांक भरतकाम केल्लीं सोबीत लुगटां घालपाक मानवतात. त्या लोकांक गायनाचीय खूब आवड. थंय समुहगायन चड लोकप्रिय. युक्रेनी लोकांनी आपल्या पुर्वजांची चित्रकला तिगोवन दवरल्या. युक्रेनी वास्तुकलेची परंपरा खूब पोरनी. वास्तू अलंकरण हेंय युक्रेनी कलेचें खाशेलेपण.

बाराव्या ते सोळाव्या शेंकड्यामेरेन युक्रेनी साहित्य हें धर्मीक स्वरुपाचें आशिल्लें. उपरांत अठराव्या शेंकड्यासावन युक्रेनी - स्लावीस हे संमिश्र भाशेंत काव्यां, नाटकां आनी हेर गद्यसाहित्य निर्माण जावपाक लागलें. अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन युक्रेनी ही युक्रेनाची साहित्यभास जाली. इव्हॉन कोटल्यारेव्हस्की हो त्या तेंपावयलो व्हड साहित्यकार. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्या मेरेन युक्रेनी साहित्य हें मुखेलपणान अभिजातवादी प्रकारचें आशिल्लें. ते उपरांतचीं ३० वर्सांमेरेन स्वच्छंदतायवादी साहित्य प्रकारान थंय

शेक गाजयलो. तारास शेकचेंकोचे हो त्याच तेंपावयलो प्रसिद्ध कवी. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन युकेनी साहित्यान वास्तववादी मोडण घेतलें. पी. कुलीश, बी. रीनचेंको हे ह्या काळांतले प्रसिद्ध कादंबरीकार तशेंच इव्हॉन फ्रॅन्को हो व्हड कवी. विसाव्या शेंकड्याच्या सुरवेच्या वीस वर्सांत ब्लादिमीर वीनीचेंको, मिखायलो कॉल्स्युबिन्स्की हांणी निर्देशनीय साहित्य निर्मिती केली. मिखायलो हाणें आपले 'फाटा मोर गाना' हे कादंबरेंत १९०५ त जाल्ली क्रांती, तिचे गांवगिन्या लोकांचेर जाल्ले वायट परिणाम, शेतकामत्यांचो उठाव आनी तांचें अपेश हांचें चित्रण केलां. व्हासिल स्टेफ्रनीक हाच्या कथांनी गरीब शेतकामत्यांची जिवीतकाणी वाचूंक मेळटा. १९२३ उपरांत प्रतीकवाद आनी नव - अभिजातवाद हांचो प्रभाव युकेनीयन कवितांचेर जाणवता. १९३४ उपरांत समाजवादी युकेनी साहित्यांत समाजवादी वास्तववादाचो उपेग जावपाक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

युग : एक काळमाप वा प्रमाण. स्वयंचेय घटनेची परत परत आवृत्ती जाता तेन्ना तिच्या पर्यायाक जो काळखंड लागता ताका युग अशें म्हण्टात. युग हें उतर युज् = जुळप ह्या धातूपसून जालां, देखून ताचो अर्थ 'एक थरावीक काळखंड' असो जाता. वेदांत ह्या अर्थान युग हें उतर जायतेकडेन आयिल्लें आसा. पूण थंय युगाचें थरावीक काळमान सांगिल्लें ना.

वैदिक साहित्यांत चार वर्सांचें एक युग (चतुर्वर्षात्मक युग) मानिल्लें दिसता. तैत्तिरिय ब्राह्मण आनी तांड्य ब्राह्मण हातूंत संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर आनी अनुवत्सर हीं चार वर्सनांवां दिल्लीं आसात. एका युगांतलीं तीं चार वर्सांचीं नांवां आसुंये.

वेदांगज्योतिशांत पांच वर्सांचें युग (पंचवर्षात्मक युग) मानिल्लें आसा. संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर आनी इद्वत्सर हीं तातुंतल्या पांच वर्सांचीं नांवां. वेदांगज्योतिशांत जरी तीं सांपडनात तरी गणादिकांनी हीं चार नांवां दिल्लीं आसात. ह्या युगांतल्या पांच वर्सांमदीं ६२ चांद्रमास आनी १८३० दीस येतात. म्हणजेच एका युगांत दोन चडीत म्हयने जातात. चार वर्सांचें युग मानलें जाल्यार सौर आनी चांद्र वर्सांचो असो मेळ घालपाक येना. देखून वेदांगकाळांत पंचवर्षात्मक युगपददत सुरू केली. हे युगपददतीचो उल्लेख महाभारतांत कांय सुवातींचेर आयिल्लो आसून विराट पर्वत भीष्मान दुर्योधनाक पांडवांच्या वनवासाचो काळ सांगतना पांच वर्सांनी दोन चडीत म्हयने धरिल्ले आसात. वायू पुराणांतूय पंचवर्षात्मक युगाचो उल्लेख सांपडटा.

पुराणांत कृत, त्रेता, द्वापार आनी कली हीं चार युगां मेळून एक म्हायुग मानिल्लें आसा. ताका दिव्य युगय म्हण्टात. अशीं १००० म्हायुगां म्हणजे ब्रह्मदेवाचो एक दीस जाता. ताका कल्प म्हण्टात. तातुंतल्या वर्सांची मेजणी अशी करतात -

कृतयुग - ४८०० दिव्य वर्सां (संध्या आनी संध्यांश धरून)
त्रेतायुग - ३६०० दिव्य वर्सां (संध्या आनी संध्यांश धरून)
द्वापारयुग - २४०० दिव्य वर्सां (संध्या आनी संध्यांश धरून)
कलियुग - १२०० दिव्य वर्सां (संध्या आनी संध्यांश धरून)
वट्ट १२०० दिव्य वर्सां म्हणजेच एक म्हायुग. देवांचें एक वर्स म्हणजेच मनशांचीं ३६० वर्सां. देखून म्हायुगाचीं १२००० दिव्य वर्सां = १२००० x ३६० मनीस वर्सां = ४३२०,००० मनीसवर्सां.

देवांचें युग आनी मनशांचें युग हांचो उल्लेख ऋग्वेदांत सांपडटा. युगमानांतलीं दिव्य वर्सां आनी मानवी वर्सां ही कल्पना पुर्विल्ल्या काळापसूनची अशें कांय पंडीत मानतात.

पुराणांत चतुर्युगांतलीं १२००० वर्सां दिव्य वर्सां मानल्यांत. विष्णु पुराणांतलो हे विशींचो श्लोक असो आसा -

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।

चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥

चत्वारि त्रीणि व्दे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।

द्विव्याब्दानां सहस्राणि युगोष्वाहुः पुराविदः ॥

तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।

संध्यांशश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।

प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥

अर्थ - हे मुने, बारा दिव्य वर्ससहस्रांनी कृतत्रेतादी चार युगां जातात. कृतयुगांत चार दिव्य वर्ससहस्रां, त्रेतायुगांत तीन दिव्य वर्ससहस्रां, द्वापारयुगांत दोन दिव्य वर्ससहस्रां आनी कलियुगांत एक दिव्य वर्ससहस्र इतलीं वर्सां आसतात अशें पुराविद म्हण्टात. युगाचे सुरवेक आनी अखेरेक त्याच प्रमाणांत म्हणजे अनुक्रमान चार दिव्य शतकां, तीन दिव्य शतकां, दोन दिव्य शतकां आनी एक दिव्य शतक इतलो संधिकाल आसता. कृत, त्रेता, द्वापार आनी कली अशीं चार युगांचीं नांवां आसात. ह्या चार युगांचे सहस्र म्हणजेच ब्रह्मदेवाचो एक दीस.

चार युगांचो धर्माकडेन लागींचो संबंद आसा. दर युगांत धर्माचो इल्लो इल्लो नाश जाता अशें सांगलां. कृतयुगांत धर्म सगळो म्हणजे चार पादांचो आसता, त्रेतायुगांत ताचो एक पाद नश्ट जाता, द्वापारयुगांत तिसरो पाद नश्ट जाता आनी कलियुगांत तिसरो पाद नश्ट जावन एकच पाद उरता.

मनशाचें आयुर्मानूय युगा युगांत उणें जायत वता. कृतयुगांत मनीस ४०० वर्सां जगता, त्रेतायुगांत ३०० वर्सां जगता, द्वापार युगांत २०० वर्सां जगता आनी कलियुगांत १०० वर्सां जगता. दर युगाचो धर्म वेगळो. कृतयुगांत तप, त्रेतायुगांत आत्मज्ञान, द्वापारयुगांत यज्ञ आनी कलियुगांत दान हो मुखेल धर्म आसा.

मनशाच्या कर्माचींय फळां दर एका युगांत वेगवेगळीं आसात.

तशेंच तांची पुजनीय देवताय वेगळी आसा. वायू पुराणाप्रमाण कृतयुगांत ब्रह्मदेव, त्रेतायुगांत यज्ञ, द्वापारयुगांत विष्णु आनी कलियुगांत म्हादेव हांची पुजा करतात. दर युगांतली पुजेची पद्दतय वेगळी आसा. कृतयुगांत ध्यान, त्रेतायुगांत यज्ञ, द्वापारयुगांत अर्चा आनी कलियुगांत नाम जप केल्ल्यान एकूच फळ मेळटा, अशें विष्णु पुराणांत म्हळां.

युगधर्माक जेन्ना सारको पाळो मेळना तेन्ना भगवान विष्णु धर्माची घडी सारकी घालपारवातीर धर्तरेचेर अवतार घेता अशें वायू पुराणांत सांगलां.

वैशाख शुध्द तयेक कृतयुग, कार्तिक शुध्द नमीक त्रेतायुग, भाद्रपद वद्य तिरोदशीक द्वापारयुग आनी माघ पुनवेक वा उमाशेक कलियुग सुरू जालें, देखून त्या तिथीक युगादितिथी अशें म्हण्टात. त्या दिसा उपास, तप, दान, श्राध्द, होम, जप आदी इल्ल्याशा प्रमाणांत लेगीत केल्यार ताचें कोटीगुणीत पुण्य फावो जाता अशें सांगिल्लें आसा.

कलियुगाच्या आनी दर एका युगाच्या आरंभाक सगळे गिरे आश्विनीचे सुरवेक एकठांय आसतात, हें ज्योतीशग्रंथांतलें युगारंभाचें लक्षण मनुस्मृती, महाभारत सारकिल्या ग्रंथांत दिल्लें आसा. हाचे उरफाटें सूर्य, चंद्र, बृहस्पती आनी पुष्य एके राशीक येतात तेन्ना कृतयुग सुरू जाता अशें महाभारतांत सांगलां.

सुमार दोन अब्ज वर्सांपयलीं धर्तरी उत्पन्न जाली. तिचो वयलो भाग थंड आनी घट जावन ताचेर उदक सांचपाक लागलें. उपरांत थंय जीवसृष्ट निर्माण जाली. ताचे पयलीं सुमार ८० कोटी वर्सांचो काळ सोंपलो आसुंये असो अदमास शास्त्रज्ञांनी केल्लो आसा. पयलीं हाडां नाशिल्ले जीवजंतू निर्माण जाले. मागीर नुस्तें निर्माण जालें. मागीर व्हड सरकटपी प्राणी निर्माण जाले. सुमार पांच लाख वर्सां पयलीं मनशाची उत्पत्ती जाली अशें मानतात.

सुमार स लाख वर्सांपयलीं धर्तरेचेर पयलो हिमप्रलय जालो. शास्त्रज्ञांच्या मतान अशे चार प्रलय जाले आसुंये. तांकां हिमयुगां म्हण्टात. त्या काळांत चडशी सगळी धर्तरी हिमाच्छादीत आसताली आनी जीवसृष्ट नासतालीच. कांय भाग उश्ण उरिल्ल्यान थंयची जीवसृष्ट बरी उरिल्ल्याचो अदमास आसा. हजारांनी वर्सांउपरांत हवामान परत उश्ण जावन जीवसृष्ट परत उत्पन्न जाताली वा उरिल्ली वाडटाली. परत हिमप्रलय जायमेरेनच्या मदल्या हजारांनी वर्सांच्या काळांत ती सगळी धर्तरेचेर नंदताली. पयल्या वा दुसऱ्या हिमयुगांच्या मदल्या उश्ण कालखंडांत मनशाचो जल्म जालो आसुंये. सुमार २०,००० वर्सां पयलीं निमाणें हिमयुग सोंपलें अशें म्हण्टात.

सुरवेक माकडाभाशेन आशिल्ल्या आदिमानवान फातराचीं हत्यारां करून आपलें वेगळेपण दाखयलें. तांचीं हीं हत्यारां ओबड धोबड आशिल्लीं. त्या काळाक पुर्विल्लें अश्मयुग म्हण्टाले. लारवांनी

वर्सां तें चालू आशिल्लें. तातुंतल्या निमण्या कांय हजार वर्सांच्या काळांत त्या रानवटी मनशांनी वेगळ्या फातराचीं ल्हान साधनां तयार केलीं. त्या कालखंडाक अश्मयुग म्हण्टात. कालांतरान मनीस सुदारलो आनी तो बरीं साधनां तयार करपाक लागलो. ह्या कालखंडाक नवाश्मयुग म्हण्टात. त्या कालखंडाचे अखेरेक मनशाक तांबें सांपडलें. त्या धातूचो ताणें हत्यारां करपाक उपेग केलो. तांबें आनी कथील हांची भरसण केल्ल्यान एक चड घट्ट आनी तिगपी धातू मेळटा ताका काशें म्हण्टात. ताचीं उपकरणां चड उपेगी थरलीं. नवाश्मयुगा उपरांतच्या कालखंडांत तांबें आनी काशें हांचो मनशान उपेग केल्ल्यान ताका ताम्र - कांश्य युग हें नांव मेळ्ळें. ताचे उपरांत लोखण ह्या धातुचो सोद लागलो आनी लोखणयुग सुरू जालें.

मनशान जीं साधनां तयार केलीं तीं ल्हव ल्हव बदलत गेलीं. तातूंत प्रगती जायत गेली. ताका लागून तांची रावपाची पद्दतूय बदलली, सूरवसोयींनी वाड जाली आनी समाजवेवस्थेंत बदल जालो. हाकाच युगपरिवर्तन म्हण्टात. जगाच्या सगळ्या भागांनी एकाच वांगडा युगपरिवर्तन जाता अशें ना. खंयच्याय प्रदेशांतल्या मानवसमुहान पयलीं प्रगती करून नव्या युगाक सुरवात केली तरी हेर प्रदेशांतलो मनीस फाटसारिल्लोच आसपाक शकता. पूण जगांत मात नवें युग सुरू जालें अशें म्हणूं येता. कारण प्रगत मानव नव्या प्रकारच्या साधनांक लागून चड बळिश्ट जाल्लो आसता आनी ताचो जेन्ना अप्रगत मानवाकडेन संघर्श जाता तेन्ना तातूंत प्रगत मानव जिखता. ताकालागून हेर मानवसमुहूय आपली प्रगती करून घेतात वा नव्या युगांत प्रवेश करतात वा नश्ट जातात.

नव्या युगाक सुरवात जाले उपरांत त्या युगांतलीं चड प्रभावी आवतां आनी उपकरणां जरी व्हड प्रमाणाचेर वापरांत आसलीं तरीय फाटल्या युगांतलीं साधनां एकदम ना जायनात. तांचो उपेग चड उण्या प्रमाणांत जायत आसता. हाकाच लागून उत्खननांतूय एकाच जाग्यार वेगवेगळ्या युगांतलीं साधनां सांपडटात. ज्या देशांत नवें युग पयलीं सुरू जाता त्या देशांतूय फाटल्या युगाचे अवशेश जायतो काळ मेरेन तिगून उरतात.

- कों. वि. सं. मं.

युगपुराणां : (पळेयात पुराणां).

युगांडा : आफ्रिका खंडांतलो एक आदलो ब्रिटीश रक्षीत देश. लृक्षेत्रफळ २४१, १३९ चौ. किमी. लोकसंख्या १,२६,३०,०७६ (१९९१). विस्तार ४°७' उत्तर ते १°३०' दक्षिण अक्षांश आनी २९°३३' उदेंत ते ३५°२०' उदेंत रेखांश. देशाचे उत्तरेक सुदान, उदेंतेक केनया, दक्षिणेक टांझानिया आनी रवांडा, जाल्यार अस्तंतेक डायरे देश आसात. युगांडा हें नांव 'बुगांडा' ह्या विकटोरिया तळ्यावयल्या स्वाहिली राज्याच्या नांवावयल्यान आयलां. कांपाला हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : युगांडाचो चडसो भाग सड्या वाठारांनी रेवाडला. अस्तंत शिमेवयले पर्वतावळींत हिमान भरिल्लीं ऊंच तेमकां आसात. तातुंतलें मार्गारिटा आनी उदेंत शिमेवयलें माऊंट एल्शन ज्वालामुखी तेमूक हीं देशांतलीं सगळ्यांत उंचेलीं तेमकां. देशाचे नैऋत्येक विरुंगा ही ज्वालामुखी पर्वतावळ आसा. देशाच्या ईशान्य भागांत ज्वालामुखी पर्वतावळ आसून तातूंत झूलिआ, मोरूंगोल, मोरोटो, कदम हीं म्हत्वाचीं तेमकां आसात. देशाच्या अस्तंत भागांत उत्तर दक्षिण अशें आफ्रिकेचें व्हड देगण आसून, तातूंत आल्बर्ट, एडवर्ड आनी जॉर्ज हीं तळीं आसात. देशांत व्हड व्हड अशीं साबार तळीं आसून, तातुंतली विक्टोरिया, एडवर्ड, जॉर्ज, आल्बर्ट क्योगा आनी बिसिना हीं म्हत्वाचीं. विक्टोरिया हें साव्या उदकाचें संवसारांतलें दुसरें व्हड तळें. ह्या तळ्यांतल्यान साबार न्हंयो उगम पावल्यात त्यो अशो, विक्टोरिया नाय्ल, आस्वा, दोपेथ - ओकोक, पॅजर, आल्बर्ट नाय्ल, काफू, कार्टोंगा आनी म्पोंगो.

देशाचें हवामान मुरवेलपणान उश्णकटिबंधीय प्रकारचें. पूण उंचायेप्रमाण तातूंत थोडोभोव फरक जाणवता. विषुववृत्तावयल्या हेर देशांप्रमाण युगांडाचेंय मळब कुपांभरीत आसता. सादारणपणान देशाचें चडांत चड तापमान २९° सें. जाल्यार उण्यांत उणें १६° सें. इतलें आसता. देशांत सरासरी वर्सुकी पावस १०० सेंमी. इतलो पडटा.

युगांडांत सावाना प्रकारची वनस्पत चड प्रमाणांत आसा. मध्य आनी उत्तर भागांत सावाना प्रकारचें वनस्पतीचीं दाट रानां आसात. दक्षिण भागांत बाभळीचे वनस्पतीचें प्रमाण चड आसा आनी कांयकडेन तणाचे प्रदेश आनी दाट रानां आसात. ह्या रानांनी कॅडेलाब्रा आनी युफोर्बिया जातीची वनस्पत मेळटा. देशाच्या ईशान्य आनी उत्तरेकडच्या भागांनी स्टॅप प्रकारची वनस्पत मेळटा. अस्तंतेकडच्या रानांनी घट लाकडाची रुखावळ आसा.

हांगाच्या अटंग्या रानांनी शींव, बिबटे, हिप्पोपोटॅमस, चिंपांडी, गोरिला, हत्ती, रानरेडे, काळवीट, मेरू, सांबार ही मोनजात मेळटा. हांचे खेरीज ऑरबी ऑरिक्स, एलंड, बुशबक हे जातीचीं हरणां आनी जिराफ ही मोनजात खूब प्रमाणांत आसा. काबारेगा, रुवेनझोरी आनी किडेपो हीं देशांतलीं तीन व्हड शिकारेचीं राश्ट्रीय उद्यानां. तातूंत पाणघोडे, कुरंग, मानगें, हत्ती, झेब्रा, हरणां, गेंडो ही मोनजात व्हडा प्रमाणांत आसा. देशाच्या नैऋत्य भागांत गोरिल्ला अभयारण्य आसा. हांगा मेळपी सवण्यांमदीं क्रेन, बुलबूल, बीव्हर, कावळो, बकें, खाटीक, गिनी फाव्ल, पारवे, हॉर्नबील, किरकिरो, कायट हांचो आस्पाव जाता.

इतिहास आनी राजकीय स्थिती : युगांडाच्या आदीम इतिहासाची थोडीभोव म्हायती पुरातत्वीय अवशेशांवयल्यान मेळटा. इ. स. ११०० च्या सुमाराक अस्तंतेकडच्यान बांतू भाशीक लोक येवन युगांडाच्या नैऋत्य भागांत रावपाक लागले. उपरांत इथिओपियांतल्या

हिमा स्थलांतरितांनी स्थापीत केल्ल्या क्रेझी राज्यांनी भरसून गेले. १५००च्या सुमाराक आप्णय सुदानांतल्या लुओ लोकांनी क्रेझी राज्यांचेर जैत मेळोवन बुगांडा, बुन्योरा आनी अंकोली ह्या नव्या राज्यांची स्थापणूक केली. उपरांत लुओ लोकांनी उत्तर युगांडा आपल्या शेकातळा हाडलें. लंगो आनी टेसो लोक सतराव्या शेंकड्यांत युगांडांत पावले. सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांमदीं बुन्योरा हें दक्षिण युगांडांतलें एक प्रभावी राज्य आशिल्लें. रवांडा आनी टांझानियेंतल्या कांय प्रदेशांचेरूय तांचो शेक आशिल्लो. अठराव्या शेंकड्यासावन बुगांडाच्या राज्यविस्ताराक सुरवात जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्या मेरेन बुगांडान विक्टोरिया नाय्ल न्हंयेसावन कागेरा न्हंयेमेरेनच्या प्रदेशाचेर आपलो शेक बसयलो. १८४०त हिंदी म्हासागरांतल्यान मुसलमान वेपारी युगांडांत पावले. १८६२त ब्रिटीश समन्वेशक जॉन हॅर्नींग स्पीक हो नाय्ल न्हंयेचें उगमस्थान सोदपाच्या निमतान थंय पावलो. बुगांडांत पावपी तो पयलो युरोपी भोंवडेकार. जॉन उपरांत सर सॅम्युएल बेकर युगांडांत पावलो. ताणें थंयच्या एका तळ्याक आल्बर्ट हें नांव दिलें. उपरांत क्रिस्तांव धर्माचो प्रसार करपाखातीर साबार मिशनरी थंय पावले. ह्या मिशनऱ्यांनी थंय आपआपले खाशेले पंगड तयार केले. ह्या पंगडांमदीं उपरांत वाद सुरू जालो. त्याच सुमाराक मुसलमान लोकूय थंय खूब प्रमाणांत पावले. क्रिस्तांव धर्माक आलाशिरो दिवपी युगांडाचो राजा मुटेसा हाका १८८४त मरण आयलें. ताचे उपरांत ताचो चलो ग्वांगा अधिकाराचेर येवन, ताणें क्रिस्तांव लोकांची सतवणूक सुरू केली. १८८८ त क्रिस्तांव आनी मुसलमान लोक एकठांय येवन तांणी ग्वांगा हाका सत्तेभायरो करून, ताचे सुवातेर ताचो भाव किवेका हाका अधिकाराचेर हाडलो. उपरांत म्हयन्याभितरूच मुसलमान लोकांनी किवेकाक धांवडावन ताचो भाव कामेला हाची नेमणूक केली. १८८९ त गांडा क्रिस्तांव आनी ब्रिटीश वेपाऱ्यांच्या आदारान ग्वांगा परत सत्तेर आयलो. त्या वर्सा जर्मन वसणूककार थंय पावले. उपरांत बुगांडा आनी जर्मनी हांचेमदीं इश्टागतीची कबलात जाली. बुगांडांत जर्मनीच्या वाडट्या प्रभावाक भियेवन ग्रेट ब्रिटनान आपल्या थंयच्या हक्कांक धरून जर्मनीकडेन कबलात केली. उपरांत थंय इंपीरियल ब्रिटीश इस्ट आफ्रिका कंपनीचें कार्य सुरू जालें. १८९४त ग्रेट ब्रिटनान चडशें बुगांडा हें आपलें रक्षित राज्य केलें. सुरवेक ब्रिटीश अधिकारी बुगांडांतल्यानूच युगांडाचो राज्यकारभार चलयताले. ब्रिटिशांच्या वाडट्या प्रभावाक जेन्ना ग्वांगान विरोध करपाक सुरवात केली तेन्ना ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी ताका सत्तेभायरो करून, ताचे सुवातेर ताचो चलो दाउदी च्वा हाका सत्तेर हाडलो. १८९० ते १९१८ ह्या तेंपार ब्रिटिशांनी युगांडाकडेन वेगवेगळ्यो कबलाती करून आनी बळग्याचो वापर करून युगांडाच्या हेरूय प्रदेशांनी आपल्या राज्याचो विस्तार केलो. १९००त बुगांडाकडेन कबलात करून ब्रिटिशांनी तांकां कांय प्रमाणांत स्वायत्तताय दिली. उपरांत ब्रिटिशांनी वेगवेगळ्या

कारणावयल्यान बुगांडाक स्वातंत्र्य दिवपाक विरोध दाखयलो. १९२१ त ह्या रक्षीत प्रदेशाखातीर विधान परिशदेची स्थापणूक केली. १९५० उपरांत परिशदेंतल्यो कांय सुवाती आफ्रिकी लोकांखातीर राखून दवरल्यो. ९ ऑक्टोबर १९६२ दिसा युगांडा स्वतंत्र जालो. तेन्ना बुगांडानूय आपल्या स्वतंत्र स्वायत्त राज्याची मागणी केल्ली. मिल्टन ओबोटे हो युगांडा पिपल्स काँग्रेस पक्षाचो फुडारी स्वतंत्र युगांडाचो पयलो प्रधानमंत्री जालो. १९६३ त युगांडा प्रजासत्ताकाची स्थापना जावन बुगांडाचो राजा दुसरो मुटेसा हाका पयलो राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. सुरवेच्या काळांत युगांडा शासन आनी बुगांडा हांचेमदीं बरेच वाद निर्माण जाले. १९६६त ओबोटेच्या फुडारपणारवाला नवी राज्यघटना तयार करून बुगांडांत केंद्र शासनाची सत्ता हाडली. उपरांत युगांडा सैन्यान राजाचो वाडो हातासून मुटेसाक धांवडावन घालो. १९६७त देशान नवें संविधान आपणायलें. २५ जानेवारी १९७१ दिसा आबोटे परदेशी भोंवडेन आसतना मेजर जनरल इदी अमीन हाणें लश्करी कारवाय करून ओबोटे हाका काडून उडयलो. १७ मार्च १९७१ दिसा दुसऱ्या युगांडा प्रजासत्ताकाची स्थापना करून अमीन आपूण राश्ट्राध्यक्ष जालो. सुरवेच्या तेंपार ताका विरोध जालो. पूण अमीनाक सबंद देशभर आपलो शेक बसोवपाक रोखडेंच यश आयलें. १९७१त अर्थीक सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर ताणें युगांडाचे नागरीक नाशिल्ल्या सुमार साठ हजार लोकांक धांवडावन घाले. १९७१ ते १९७३ मेरेन शीम प्रस्नावयल्यान युगांडा आनी टाझानिया हांचेमदीं वाद चलतालो. १९७८त टाझानियेन युगांडाचेर घुरी घालून कांपाला शाराचेर जैत मेळयलें. युगांडा हारपाच्या मार्गार आसा तें जाणून अमीन लिबियेंत पळून गेलो. एप्रिल १९७९त तात्पुरतें शासन स्थापीत करून युसूफ लुले हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. ताचे उपरांत गॉडफ्री हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८०त जाल्ले भौशिक वेंचणुकेंत युगांडा पिपल्स काँग्रेस पक्षाक भोवमत मेळून अपोलो मिल्टन ओबोटे हो परत राश्ट्राध्यक्ष जालो. पूण २५ जुलय १९८५ दिसा लॅफ्टनंट जनरल टिटो ओकेल्लो हाणें लश्करी कारवाय करून ओबोटे हाका काडून उडयलो. २९ जुलय दिसा टिटो आपूण अध्यक्ष जालो. पूण योवरी मुसेवेनी हाच्या फुडारपणारवाल नॅशनल रसिस्टन्स आर्मीन ताका विरोध केलो. उपरांत १७ डिसेंबर १९५८ त नॅशनल आर्मी आनी सरकारी फौज हांचेभितर झूजबंदी करार जावन योवरी मुसेवेनी हो अध्यक्ष जालो.

अर्थवेवस्था : युगांडाचो आस्पाव विकासशील देशांमदीं जाता. देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेर आदारल्या. देशांतले सुमार ९०% लोक शेतवडींत वावुरतात. पूण पिकां काडपाची पद्दत आयज लेगीत पारंपारीक आसा. देशाचे वट्ट भुंयेंतली सुमार ३०% भूंय शेतवडीखाल आसा. काफी आनी कापूस हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. काफी उत्पन्नांत युगांडाचो आफ्रिका खंडांत पयलो क्रमांक

लागता. रोबस्टा आनी अरेबिका अशा दोनूय प्रकारच्या काफयांचें उत्पादन हांगा घेतात. केळीं, टॅपिऑका, नाचणे, कणंगां हीं देशांतलीं मुखेल खाद्यपिकां, जाल्यार काफी, ऊंस, तंबाकू, च्या, कापूस हीं मुखेल नगदी पिकां. बटाट, कड्डण, मको, जोंधळो, भिकणां, गंव, तांदूळ हींय हांगाचीं म्हत्वाचीं पिकां. देशांतल्या पशूधनांत गोरवां, मेंढरां, बोकडां, दुकर, गाढव, कुकडां हांचो आस्पाव जाता. मांस आनी दूद वेवसाय ल्हव ल्हव वाडत आसात. नुस्तेमारीचोय वेवसाय नेटान चलता. देशाच्या वट्ट उत्पन्नांत रानाचे येणावळीचो वांटो म्हत्वाचो आसा. देशांत खनिजांचे सांठे उणें आसून तांब्याच्या उत्पादनाक म्हत्व आसा. जलविद्युत्शक्ती खूब प्रमाणांत निर्माण जाता आनी शेजारच्या देशांकूय तिची पुरवण करतात. देशांतले चडशे कारखाने शेतकी उत्पादनां संबंदीत आसात. कापूस, काफी, च्या, तंबाकू, ऊंस हांचेर प्रक्रिया करपी कारखाने चड आसात. सिगरेट, तंबाकू, लुगट, शाबू, शिमीट हेय उद्देग नेटान चलतात. जीजा, कांपाला, टोरोरो हीं देशांतलीं मुखेल उद्देगीक केंद्रां. कांपाला हें देशांतलें मुखेल वेपारी केंद्र. निर्यात उत्पन्नांत काफयेचो वांटो सगळ्यांत चड म्हळ्यार ९०% आसता. काफये भायर कापूस, तांबें, च्या, गोरवांची कात हांचीय निर्यात जाता. तशेंच कागद, लुगट, लोखण, खनीज तेल, रसायनां, धान्य, यंत्रां, गाडयो आनी तांचे मेकळे भाग हांची युगांडा आयात करता. 'बँक ऑफ युगांडा' ही देशाची मध्यवर्ती बँक आनी 'युगांडा कमर्शियल बँक' ही शासकीय बँक. युगांडा शिल्लिंग हें देशाचें अधिकृत चलन.

लोक आनी समाजजीण : बुगांडा वंशाचे लोक हो देशांतलो सगळ्यांत व्हड वांशीक गंगड. व्हिक्टोरिया तळ्याच्या उत्तर देगांच्या प्रदेशांनी ते चड प्रमाणांत रावतात. थंयच्या लोकांचें वेगळेपण तांचे भाशेवयल्यान करूं येता. ते नदरेन बांतू, नायलॉटीक आनी नायलो - हॅमायट हे तीन मुखेल भाशीक गट. हांचेभायर बुन्योरा, बान्यनकोली, बोटोरा, बासोंगा आनी कारामोजांग ह्यो मुखेल जमाती. युरोपी आनी अरब लोकूय कांय प्रमाणांत थंय आसात. देशाचे वट्ट लोकसंख्येंत क्रिस्तांव धर्माचे लोक ६३%, तातुंतले ३३ रोमन कॅथलीक आनी ३०% प्रॉटेस्टंट पंथी आसात. मुसलमानांची संख्या ६% आनी उरिल्ल्या लोकांमदीं पारंपारीक आफ्रिकी लोकांचो आस्पाव जाता. आफ्रिकी लोक चडशे देशाच्या उत्तर आनी अस्तंत भागांनी रावतात.

इंग्लीश ही देशाची अधिकृत भास. हेर थळाव्या भाशांनी लगांडा, नायलॉटीक, स्वाहिली हांचो आस्पाव जाता. शिक्षणीक सुविधांची पुरवण करप ही केंद्र आनी थळाव्या शासनाची जापसालदारकी. कांपाला शारांत मॅकरेरे विद्यापीठ आसा. तातूंत कला, शास्त्र, कृषी, वैजकी शिक्षण, पशूवैजक, कायदो आनी हेर उच्च शिक्षणाची वेवस्था आसा. पूण उंचेलें शिक्षण घेवपाखातीर खूबशे विद्यार्थी परदेशांनी वतात. वेगवेगळ्या ललीत कलांक उर्बा दिवपाखातीर, तशेंच चित्रकार,

मूर्तिकार, नक्षीकाम करपी कला शिक्षक हांकां प्रशिक्षण दिवपाचे नदरेन मॅकरेरे ललीत कला विद्यालयाची स्थापना केल्या. तशेंच नाच, संगीत, नाट्य हांकां उर्बा दिवपाखातीर शासनान सामुहीक विकास आनी संस्कृती खातीर उबारल्यांत. गांडा लोकांचे बाकीसिंबा आनी 'नांकासा' नाच अंकोली लोकांचे 'बोला' आनी जिगडिंग नाच तशेंच बुन्योरो आनी टोरो जमातींतल्या लोकांचो 'ल्यून्येगे' नाच चड प्रसिद्द आसात.

कांपाला हें देशाचें राजपाटण तशेंच थंयचें व्हड शार. जॉजा, मासाका, एम्बाला, एम्बाराआ आनी गल् हीं देशांतलीं हेर व्हड शारां.

- कों. वि. सं. मं.

युगोस्लाविया : (फॅडरल रिपब्लिक ऑफ युगोस्लाविया). एक युरोपी देश. सद्या युगोस्लाविया हें सर्बिया आनी मॉन्टेनॅग्रो ह्या प्रजासत्ताकांचें तशेंच कोसोवो आनी वोज्वोदीना ह्या स्वायत्तासावन तयार जाल्लें संघराज्य. क्षेत्रफळ १,०२,१७३ चौ. किमी. लोकसंख्या १०.९ दशलक्ष (१९९१). ह्या देशाक हंगेरी, रुमानिया, बल्गेरिया, ग्रीस, आल्बेनिया, क्रोशिया ह्या देशांनी आनी अँड्रिअँटीक दर्यान रेवडायला. बेलग्रेड शार हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे तीन वांटे केल्यात. ते अशे- १) दर्यादेगेचो प्रदेश, २) देशाभितरलो ऊंच प्रदेश आनी ३) पॅनोनियन मळांचो प्रदेश. अँड्रिअँटीक दर्यालागशिल्ली अशीर दर्यादेग मुखेलपणान फातराळ आसा. दर्यालागशिल्ल्या सशेंवयर जुंव्यांचो तातूंत आस्पाव जाता. दर्यादेगांनी आशिल्ल्या पर्वतांची उंचाय कांयकडेन खूब चड आसून, तांची देंवतीय खूब खर आसा. दर्यादेगांनी कांयकडेन सैमीक बंदरां आसात.

देशाभितर आशिल्ल्या ऊंच प्रदेशांत वायव्य - आग्नेय दिशांनी साबार पर्वतांवळी पातळ्ळ्यात. वायव्येक ज्युलियन आल्प्स पर्वत आसून, तातुंतलें ट्रिस्ताव्ह हें देशांतलें सगळ्यांत ऊंच तेमूक. त्या भागांतली प्लोव्ना, बोबोटोव्ह, डॅरेव्हिका, रुजेन आनी पोलिस्टर हीं तेमकां म्हत्वाचीं.

पॅनोनियन मळांचो प्रदेश देशाच्या उत्तर मध्य भागांत आसा. स्लोव्हीनियेच्या उदेंत भागासावन ते उदेंतेकडेन रुमानियेचे शिमेमेरेन हो मळांचो प्रदेश पातळ्ळा. हो चडसो सपाट प्रदेश आसा. ह्या भागांतल्यान देशांतली मुखेल न्हंय डॅन्यूब आनी सव्हा, द्रावा आनी टिस हे तिचे फांटे. नॅरट्वा, निसावा आनी वादेर ह्यो देशांतल्यो म्हत्वाच्यो हेर न्हंयो. ह्यो चडशो न्हंयो काळ्या दर्याक वचून मेळटात.

हवामान, वनस्पत आनी मोनजात : भूंयरचणुकेप्रमाण हवामानांत फरक जाणवता. दर्यादेगांनी भूमध्यसागरी प्रकारचें, पर्वतीय प्रदेशांनी शितळ भूखंडीय आनी पॅनोनियन मळांच्या भागांत भूखंडीय

प्रकारचें हवामान जाणवता. देशाच्या मध्य, उत्तर आनी ईशान्येकडेन शिंयाळो खूब कडक आनी गीम ऊबदिणो आसता. भूखंडीय हवामानाच्या प्रदेशांत शिंयाळ्यांत सरासरी तापमान १°सें. जाल्यार गिमाच्या दिसांनी तें २४° ते २७° सें. मेरेन वयर वता. भूमध्य सागरी हवामान प्रदेशांत गीम उबाळ आनी सुको जाल्यार शिंयाळो सौम्य आसता. भूखंडीय प्रदेशांत शिंयाळ्यांत जानेवारींत तापमान सादारणपणान ७° सें. जाल्यार गिमांत जुलय म्हयन्यांत ते २४°सेंमी. मेरेन वयर वता. दर्यादेगांनी वसुर्की सरासरी पावस ६५ ते ९० सेंमी., मळांच्या प्रदेशांनी ६५ ते १०५ सेंमी. जाल्यार भितरल्या दोंगराळ प्रदेशांनी २५० सेंमी. इतलो पडटा.

देशाचो सुमार तिसरो वांटो रानांखाला आसून, तातूंत वेगवेगळ्या प्रकारची सुमार पांच हजारांवयर वनस्पत आसा. पर्वतांतल्या ऊंच भागांनी पायन, फर आनी जुनिपर रूख, जाल्यार हेरकडेन बीच, ओक, हॉर्नबीम हे पानझडी रूख आसात. हांगाच्या रानांनी हरण, वांस्वेल, आयबॅक्स, काळवीट, रानदुकर, सोंसो, कोलो, रानमाजर आनी हेर मोनजात मेळटा. सवण्यांभितर गरूड, तितर, हॉक ह्या जातींचीं सवणीं म्हत्वाचीं आसात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : तीन हजार वर्सांपयलीं थंय इलिरि आनी थ्रेसी लोकांचो राबितो आशिल्लो हें सिद्ध जालां. इ. स. प. ६००त ग्रीक लोकांनी अँड्रिअँटीक दर्यादेगांनी वसणूक उबारिल्ली. उपरांत केल्टिक लोक रावपाक लागले. इ.स.प. ३००च्या सुमाराक रोमी लोकांनी बाल्कन द्विपकल्पांत घुरयो घालून उपरांत तो सबंद द्विपकल्प आपल्या शेकातळा व्हेलो.

इ. स. सव्या शेंकड्यांत पोलंड आनी रशिया भागांतल्यान स्थलांतर केल्ल्या स्लाव लोकांनी बाल्कन द्विपकल्पांत आपलो राबितो केलो. तांकां दक्षिणी स्लाव म्हण्टात. तातुंतल्या क्रोएटांनी क्रोएशिया, सर्ब लोकांनी सर्बिया अशा दर एका पंगडान आपापल्या स्वतंत्र राज्याची स्थापणूक केली. आठव्या आनी नवव्या शेंकड्यांमदीं हांगाच्या स्लाव लोकांभितर फूट पडून ते रोमन कॅथलीक वा ऑर्थोडॉक्स क्रिस्तांव जाले. उपरांत दक्षिण बाल्कन भागांतल्यो जमाती बायझंटायन साम्राज्याखाला जाल्यार उत्तरेकडच्यो जमाती फ्रँक राजवटीखाला गेल्यो. मुखार बाराव्या शेंकड्यांत दक्षिण भागांतल्या लोकांवयलो बायझंटायनांचो शेक उणो जालो. तशी सर्ब लोकांनी स्वतंत्र एकसत्ताक राज्याची स्थापणूक केली. चवदाव्या शेंकड्याच्या मध्याक सर्बिया हें बळिश्ट राज्य आशिल्लें. पंदराव्या शेंकड्यामेरेन दक्षिण स्लाव लोकांच्या चडशा सगळ्या प्रदेशांचेर परकी लोकांनी आपलो शेक बसयल्लो.

दक्षिणेकडल्या स्लाव लोकांनी स्वातंत्र्य चळवळीचे दिकेन एकुणिसाव्या शेंकड्यांत पावलां उबारलीं. १८०९ ते १८१५ ह्या तेंपार फ्रांसाचो सम्राट नेपोलियन पयलो हाच्या फुडारपणाखाला स्लोव्हीनीया आनी क्रोएशिया राज्यां एकठांय आयलीं. १८७८त सर्बियेन तुर्कांकडच्यान

स्वातंत्र्य मेळयलें. पूण ऑस्ट्रिया - हंगेरीन स्लोवेनिया आनी क्रोएशियेक स्वातंत्र्य दिलेंना. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळांत राश्ट्रवादी लोकांनी बाल्कन प्रदेशांत आपलें धुमशेण चालूच दवरिल्लें. त्याच तेंपार सर्बियन क्रांतीकारी गटांतल्या एका वांगड्यान ऑस्ट्रियी आर्चड्यूक फ्रान्सिस फर्डिनांड हाची हत्या केली. हे घडणुकेक सर्बियेक जापसालदार धरून ऑस्ट्रियेन तांचेआड झूज उबारलें. पयल्या म्हाझुजाचें हें एक मुखेल कारण समजप जाता. ऑस्ट्रिया हंगेरीचेर पयल्या म्हाझुजांत हार पडले उपरांत दक्षिण स्लावांनी आपल्या स्वातंत्र्याची घोशणा केली.

पयलें झूज काबार जाले उपरांत डिसेंबर १९१९त सर्बियन राजा पिटर पयलो हाच्या फुडारपणारवाला 'किंगडम ऑफ सर्ब्स, क्रोएट्स अँड स्लोवेनीज' अशा स्वतंत्र देशाची स्थापना केली. १९२१त राजा पिटर पयलो हाच्या मरणाउपरांत ताचो चलो पयलो अलेक्झांडर सत्तेर आयलो. ताणें संविधान आनी घटकराज्यांची आदली विभागणी रद्द करून 'युगोस्लाविया' (दक्षिणी स्लाव लोकांची भूंय) ह्या नव्या देशाची स्थापना केली. सगळ्या राजकीय पक्षांचेर कायदयान बंदी घालून पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतली. हे घडणुकेक राश्ट्रवादी लोकांनी खर विरोध करून १९३४त फ्रांसांतल्या मार्से शारांत आलेक्झांडराची हत्या केली. आलेक्झांडरा उपरांत ताचो बापोलभाव पॉल सत्तेर आयलो. ताणेंय आलेक्झांडराचीच राजनिती आपणायिल्ल्यान १९४१ त पॉलाकूय सत्तेभायरो करून राजा पिटर दुसरो हाका सत्तेर हाडलो. पूण रोश्वडीच जर्मनीन युगोस्लावियेचेर घुरी घालून ताची विभागणी केली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत लारावांनी युगोस्लाव लोक मेले. उपरांत देशांत गनिमी सर्बियन सैन्य आनी कम्युनिस्ट पंगडाभितर यादवी झूज पेटलें. मार्शल टिटो हो कम्युनिस्ट पंगडाचो मुखेली आशिल्लो. टिटोन युगोस्लावियेंत साम्यवादी शासन हाडपाचो यत्न केल्ल्यान भौसाकडल्यान ताका फाटबळ मेळ्ळें. ऑक्टोबर १९४४ त सोविएत लश्करान बॅलग्रेड मुक्त करून, युगोस्लावियेची पुराय सत्ता टिटोच्या हातांत दिली. २९ नोव्हेंबर १९४५ दिसा सदयाचें प्रजासत्ताक आनी प्रांतांचे मेळून 'फॅडरल रिपब्लिक ऑफ युगोस्लाविया' ची स्थापना केली. अशे तरेन देशांतली राजसत्ता नश्ट जाली. टिटोन हेर पक्ष बेकायदेशीर थरोवन फकत कम्युनिस्ट पक्षांक राजकीय दर्जो दिलो. ३१ जानेवारी १९४६च्या संविधानाप्रमाण स प्रजासत्ताकांचें मेळून युगोस्लाविया संघीय प्रजासत्ताकाची स्थापना केली. युगोस्लाविया आनी सोविएत रशिया हांचेमदीं इश्टागतीची कबलात जाली. पूण टिटोन परराश्ट्र आनी अर्थीक धोरणांविशीं रशियेचें धोरण आपणावपाक न्हयकार दिलो. हाका लागून १९४८ त स्टालिनान युगोस्लावियेवांगडचे संबंद तोडले. उपरांत युगोस्लावियेन लश्करी आनी अर्थीक आदारारवातीर अमेरिका आनी हेर अस्तंती देशांकडसून

मदत घेतली. पूण हें पावल उखलतना टिटोन आपलो साम्यवादी समाजरचणुकेचो विकास चालूच दवरलो. स्टालिनाच्या मरणाउपरांत दोन वर्सांनी रशियेवांगडचे संबंद परत जोडले. शीतझुजांत टिटो तटस्थ रावलो. ७ एप्रिल १९६३ च्या नव्या संविधानाप्रमाण स प्रजासत्ताकां आनी दोन प्रांत मेळून युगोस्लाविया समाजवादी संघीय प्रजासत्ताकाची स्थापना केली. उपरांत संविधानांत दोनदां बदल करून प्रजासत्ताकांक चड स्वायत्तताय दिली. पूण क्रोएटी लोकांक पुराय स्वातंत्र्य जाय आशिल्लें. हाका लागून तांणी टिटोच्या धोरणांक विरोध केलो. १९७० त टिटोन साबार क्रोएटी साम्यवादी मुखेल्यांक शासनांतल्यान धावंडावन घाले. १९८०त मार्शलाक मरण आयले उपरांत कम्युनिस्टांचो शेक ल्हव ल्हव उणो जावन १९९०त देशान लोकशाय पद्दत आपणायली. क्रोएटांनी आपलो दहशतवादी मार्ग चालूच दवरिल्लो. हाचो परिणाम म्हळ्यार जून १९९१त क्रोएशिया आनी स्लोवेनिया हांणी युगोस्लावियेपसून वेगळें जावन आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. उपरांत वंशीक भेदांक लागून सुरवेक क्रोएशियेंत यादवी झूज पेटलें आनी ते उपरांत बॉस्नियेंत पावलें. ह्या झुजांत हजारांनी लोक मेले. १७ एप्रिल १९९२ दिसा सर्बिया आनी मॉन्टेनॅग्रो ह्या प्रजासत्ताकांनी मेळून फॅडरल रिपब्लिक ऑफ युगोस्लावियेची घोशणा केली.

यादवी झुजांत सर्बियेन बॉस्नियेंतल्या सर्बांक थंयच्या मुसलमानांआड झगडपाक आदार केल्लो. हाका लागून संयुक्त राश्ट्रांनी युगोस्लावियेचेर निर्बंद घालले. सप्टेंबर १९९२ त युगोस्लावियेक जनरल अॅसेंब्लींतल्यान काडून उडयलो. ऑगस्ट १९९५त नाटो न सर्बानी घेतिल्ल्या बॉस्नियाच्या प्रदेशाचेर हल्लो चडयलो. उपरांत सर्बियेन बॉस्नियेंतले सर्ब आनी मुसलमान हांचेमदीं मध्यस्थी करून शांतताय कबलात घडोवन हाडली.

राज्यवेवस्था : जोसफ ब्रोझ टिटो हाणें १९४५ वर्सा सावन युगोस्लावियेंत कम्युनिस्ट राजवट लागू केल्ली. उपरांत टिटोक १९८०त मरण येत सावन देशांत ताचोच शेक चलतालो. ताणें सोवियत युनियनासावन तटस्थ रावन युगोस्लावियेंत आपली स्वतंत्र कम्युनिस्ट पद्दत चलयली. उपरांत १९९० वर्सा मेरेन कम्युनिस्ट हो देशांतलो एकमेव पक्ष आसलो. पूण १९९०त हेर पक्षांयली बंदी उबारून भौपक्षीय वेंचणूक घेवपांत आयली.

फॅडरल प्रेसिडेन्ट हो राश्ट्राचो मुखेली आसून, संसदेतल्या दोनूय घरांचे वांगडी ताका वेचून काडटात. झोरान लिलिक हो जून १९९३त युगोस्लावियेचो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण बिनविरोध वेंचून आयलो. देशाची संयुक्त संसद ही 'चॅंबर ऑफ द रिपब्लिक' आनी 'चॅंबर ऑफ सिटीझन' अशी दोन घरांनी विभागल्या. चॅंबर ऑफ द रिपब्लिक हातूंत ४० वांगडी आसून, तातुंतले २० वांगडी मॉन्टेनॅग्रो आनी सर्बिया

ह्या गणराज्यांतल्यान वेंचून काडटात. चँबर ऑफ सिटिझन हातूंत १३८ वांगडी आसतात.

अर्थवेवस्था : उद्देग घंदाच्या मळार खूब उदरगत जाल्ली आसा. शेतवड हो देशाचो मुखेल वेवसाय. पिकां काडपाखातीर आधुनिक पद्दत आपणायिल्ल्यान मनीस बळाचो वापर उणो जायत चला. मको, गंव, साकर, बीट, सातू, बटाट, तंबाखू, सूर्यफूल हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. फळफळावळींत सफरचंद, द्राक्षां, प्लम हांचो आस्पाव चड आसता. अलुबुखार, राय, तांदूळ हींय पिकां म्हत्वाचीं आसात. पशूधनाच्या मळारूय हो देश गिरेस्त आसा. पशुधनांत गोरवां, दुकर, मेंढरां, घोडे, कुकडां हांचो आस्पाव जाता. दूद आनी मास उत्पादन दिसानदीस वाडत आसा. मास, गोरवां, तांतयां आनी चामडें हांची निर्यात जाता. नुस्तेमारीय नेटान चलता, तेखातीर आधुनिक बोटींचो वापर जाता. रानांतल्यान मेळपी येणावळीचोय वांटो अर्थवेवस्थेक हातभार लायता.

देशाचे भुंयेत तरेकवार खनिजांचे सांठे खूब प्रमाणांत आसून शिंशें, क्रोम, अँटिमनी, बॉक्सायट, पारो, तांबें, जस्त आनी लोरवण हांच्या उत्पादनांत युगोस्लाविया सबंद युरोपांत मुखार आसा. रुपें, मॅग्नेसायट, लिग्नायट, फातरी, कोळसो, खनीज तेल आनी सैमीक वायू हांचेय सांठे थंय मेळटात.

उद्देगीक नदरेन हो एक विकसीत देश. टिटोच्या काळांत उद्देगीक प्रकल्पांचें समाजीकरण केल्लें. उत्पादनाचो वेग वाडोवपाखातीर सुरवेक टिटोन रशियेकडच्यान आनी उपरांत अमेरिका आनी हेर अस्तंती देशांकडच्यान अर्थीक आदार घेतलो. १९५०-८० ह्या तेंपार खनीज तेल उत्पादन आनी प्रक्रिया, विद्युत् यंत्रसामुग्री, येरादारीचीं साधनां आनी रसायनां हातूंत खूब वाड जाली. हाका लागून १९८०त वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत उद्देगीक उत्पादनाचो ४०% वांटो आशिल्लो. तिरवें, तांबें, अँल्युमिनियम, शिमीट, सारें, दूरचित्रवाणी संच, रेडिओ संच, ट्रॅक्टर, ट्रक, मोटारी, सुती लुगट हांचो देशाच्या मुखेल उद्देगांत आस्पाव जाता. भांडवली वस्तू, खनीज तेल, कच्चो म्हाल, धान्य, सारें हांची आयात जाता. जाल्यार विद्युत् यंत्रसामुग्री, येरादारीचीं साधनां, अभियांत्रिकी उत्पादनां, अन्न पदार्थ, रसायनां आनी चामडें हांची निर्यात जाता. दिनार हें युगोस्लावियेचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : रेल्वेमार्ग हें येरादारीचें म्हत्वाचें साधन. चडशा रेल्वेमार्गांचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. अँड्रिअँटीक दर्यादेगेवयलो अँड्रिअँटीक महामार्ग हो युरोपांतलो एक प्रसिद्द महामार्ग. युगोस्लाव अँरलायन्सावरवीं देशाभितर आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारी करप जाता. बॅलग्रेड शारांत देशांतलो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. ज्येका, स्प्लिट, क्रोलेव्हो, बार, दुब्रावुनिक आनी कॉपेर हीं

अँड्रिअँटीक दर्यावयलीं मुखेल बंदरां. डँन्युबे न्हंय हो देशाभितर जावपी उदका येरादारीचो मुखेल मार्ग आसून नॉवीसाट आनी बॅलग्रेड हीं ते न्हंयेवयलीं मुखेल बंदरां. साबा, टिस, द्रावा आनी बेचे ह्योय न्हंयो उदका येरादारीचे नदरेन म्हत्वाच्यो. युगोस्लाव प्रसारण संस्था ही रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी कार्यावळींचें प्रसारण करता.

लोक आनी समाजजीण : युगोस्लावियेंत विंगड विंगड लोकांचो राबितो आसा. सर्ब, क्रोएट, मुसलमान, स्लोवेनियी, मॅसिडोनियी, मॉँटनीग्री हे देशांतले मुखेल पंगड हांचे खेरीज आल्बेनि, हंगेरि, रोमी आनी तुर्की ह्या लोकांचो अल्पसंख्येंत आस्पाव जाता. देशाचे वट्ट लोकसंख्येंत ऑर्थॉडॉक्स क्रिस्तांव ३५%, रोमन कॅथलिक २६% आनी मुसलमान १०% आसात. उरिल्ले हेर धर्मीय आसात.

सर्बो - क्रोएशियन ही देशाची मुखेल भास. पूण सिरिलीक लिपीप्रमाण बरयतना सर्बियन पद्दत जाल्यार रोमी वर्णमाळेंत बरयतना क्रोशियन पद्दत आपणायतात. मॅसिडोनि आनी स्लोव्हियन ह्यो हेर मुखेल भासो. ईवो आन्ड्रिच, रँको मारीकोविटी, मीलवान जीलास, ईवॉन त्साक्कार हे देशांतले प्रसिद्द साहित्यिक. तातुंतल्या ईवो आन्ड्रिच हाका १९६१ त नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळा. शिक्षणीक मळार खूब उदरगत जाल्ली आसून साक्षरतेचें प्रमाण ९२% वयर आसा. तंत्रीक, वेवसायीक, कारागिरी, शिक्षक-प्रशिक्षण, कला आनी हेर मळांवयलें शिक्षण घेवपाची वेवस्था देशांत आसा. बॅलग्रेड, झाग्रेब आनी ल्यूब्ल्याना हीं देशातलीं पोरनी प्रसिद्द विद्यापिठां.

बुद्धीबळ हो देशांतलो चड आवडीचो खेळ. देशांत सुमार ५५० बुद्धीबळ क्लब आनी तांचे सुमार ५०,००० खेळगडे वांगडी आसात. सॉकर, पेंवप, बॉडी बिल्डींग, बास्केटबॉल, हँडबॉल, वॉटरपोलो, टेबल टेनीस ह्याय खेळांनी युगोस्लावियन लोक व्हडा उमेदीन वांटो घेतात. बॅलग्रेड, झाग्रेब, ल्यूब्ल्याना, बॉस्निया, सारायेव, स्काँप्ये, टीटोग्राड, साट, नीस,स्प्लिट, ऑसियेक, मारीबॉर, बान्या लुका, क्रागुयेव्हाट्स आनी सुबॉतीत्सा हीं देशातलीं मुखेल शारां.

- कों. वि. सं. मं.

युनो : (पळेयात संयुक्त राश्ट्र संघटना).

युफ्रेटीस : अस्तंत आशियेंतली सगळ्यांत लांब न्हंय. तिची लांबाय २७०० किमी. आसा. अरबी भाशेंत तिका अल्-फरात जाल्यार तुर्की भाशेंत फिरात वा फ्रात हें नांव आसा. तुर्कस्तानाच्या मध्यउदेंत वाठारांतल्या दोंगरी कारास्यू (अस्तंत युफ्रेटीस) आनी मुरातस्यू (उदेंत युफ्रेटीस) ह्या प्रवाहाच्या एलाझ हांगाच्या संगमापसूनच्या मुखावयल्या संयुक्त प्रवाहाक युफ्रेटीस म्हण्टात. तुर्कस्तानांतल्यान युफ्रेटीस सुरवेक दक्षिणेक सिरियेकडेन उपरांत सिरिया आनी इराक ह्या देशांतल्यान आग्नेयेक व्हांवत वचून बसन्त्याचे वयले वटेन कुर्न

गांवांत ती टायग्रिसाक मेळटा. थंयच्यान तिचो संयुक्त प्रवाह शत् अल अरब ह्या नांवान वळखतात. त्याच नांवान तो इराणच्या आरवाताक मेळटा. हे न्हंयेचें ४०% देगण तुर्कस्तानांत, १५% सिरियेंत आनी हेर इराकांत आसा.

न्हंयेचो सुरवेचो प्रवाह भरपूर पावस पडपी आनी हिमवृष्टी जावपी आर्मेनियन ह्या सड्याच्या वाठारांत आसा. जेराब्यूसाक युफ्रेटीस तुर्कस्तानांतल्यान सिरियेंत वता आनी थंयच्या उत्तर-मध्य वाठारांतल्यान दक्षिणेवटेन व्हांवता. हांगाच्यानूच ती आग्नेयवाहिनी जावन सिरियेच्या उदेंत भागाकडेन व्हांवत वता. ह्याच भागांत मेडिनेंत अल् शाब (ताबाका) हे सुवातेर हे न्हंयेचेर रशियाच्या आदारान ७०मी. उंचायेचें धरण बांदलां. धरणाचे सकयले वटेन बलीक आनी खाबूर ह्यो दोन मुखेल उपन्हंयो युफ्रेटीसाक येवन मेळटात. न्हंयेचो दुसरो पांवडो सिरियेंत येता. हांगा ही न्हंय उदका पुरवणेखातीर व्हडा प्रमाणांत उपेगाक पडटा.

आबू केमेलालाक युफ्रेटीस इराकांत प्रवेश करता आनी थंयच्या मध्यभागांतल्यान टायग्रिसाचे अस्तंतेकडल्यान समांतर अशी आग्नेय दिशेन व्हांवन वता आनी बसऱ्याचे उत्तरेक टायग्रिसाक मेळटा. उत्तर इराकांत कांयकडेन जुंव्यांची निर्मिती जाल्ली आसून, कांय जुंव्यांचेर पुर्विल्ल्या किल्ल्यांचे अवशेश मेळटात. आबू केमल ते हिट हांचे मदल्या न्हंये प्रवासांत दोन जुंवे तयार जाल्ले आसून तांचेर आना आनी रावा हीं दोन ल्हान नगरां तयार जाल्यांत. इराकांतल्या मुसायिबाचे दक्षिणेक युफ्रेटीस न्हंय हिंदीया आनी हिल्ला ह्या दोन मुखेल फांट्यांनी विभागिल्ली आसा. हातुंतले हिंदीया न्हंयेचेर खारीज बांदलां (१९०८). टायग्रिसाक मेळचेआदीं युफ्रेटीसाक जायते फांटे फुटिल्ले दिसतात. ह्या भागांत दलदलीचे वाठार आनी तळीं निर्माण जाल्लीं आसात. टायग्रीस न्हंयेदेगेवयलें कुट गांवचें गाराफ खारीज दक्षिणेक युफ्रेटीसाक येवन मेळटा. ताकालागून ह्या खारजान टायग्रीस - युफ्रेटीस ह्यो दोनूय न्हंयो एकामेकांक जोडल्यात. टायग्रीस - युफ्रेटीस हांच्या संगमां उपरांतचो संयुक्त प्रवाह शन् अल अरब ह्या नांवान इराणच्या आरवाताक मेळटा. न्हंयेचे उजवे देगेर बसरा हें इराकचें जाल्यार दावे देगेर खुरमिशार हें इराणाचें मुखेल बंदर आसा. हाचेभायर आबादान (इराण) आनी अल् फाऊ (इराक) हीं शत अल अरब न्हंयेवयलीं मुखेल बंदरां. सिरियेंतली अर् राका, दाउर अझ झॉर, मेयडीन आनी आबू केमेल जाल्यार इराकांतलीं हिट, रामादी, हिल्ला, सॅमॅवा, नासिरिया, बसरा हीं युफ्रेटीसचे देगेवयलीं मुखेल शारां.

न्हंयेदेगणाच्या वयल्या भागांत शियाळ्यांत पडपी पावस आनी हिमवृष्टी हांकां लागून नोव्हेंबर ते मार्च ह्या काळांत, जाल्यार वसंत ऋतूंत एप्रिल - मे म्हयन्यांत बर्फ विरगळून हे न्हंयेक हुंवार येता. न्हंयेच्या वयल्या भागांत सरासरी पावस ५१ सेंमी. तशेंच सिरिया आनी इराकांत २५ सेंमी. परसूय उणो पावस पडटा.

शेती हो युफ्रेटीसच्या देगणांतलो मुखेल वेवसाय. अॅनाचे

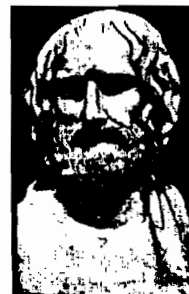
उत्तरेक द्राक्षां, ऑलिव्ह, तंबाकू आनी समशितोशण कटिबंधीय फळांचें उत्पादन जाता. दक्षिण वाठारांत वेगवेगळ्या उदकापुरवण पद्दतींचो उपेग करून गंव, सातू, बारीक तृणधान्यां, तांदूळ, खाजूर हांचें उत्पादन घेतात. ह्या देगणांत ताडाचींय झाडां खूब प्रमाणांत आसात. न्हंयेन व्हांवोवन हाडिल्लो गाळ मेसोपोटेमियन मैदानांत एकठांय जावन थंय शेताक फावोशी सुपीक जमीन तयार जाल्ली आसा. उश्ण गीम आनी उणो पावस हांकांलागून मैदानी वाठारांतली शेती न्हंयेपसून केल्ले उदकापुरवणेचेर आदारून आसता. शत् अल् अरब न्हंयेदेगेवयलो ५ किमी. मेरेनचो पटो शेतीचे नदरेन म्हत्वाचो आसून त्या भागाचेर मर्यादीत वसणुको आसात. युफ्रेटीसचो निमणो वाठार आनी शत अल् अरब देगण खाजूर उत्पादनाखातीर म्हत्वाचें मानलां. तशेंच, हांगासल्ल्यानूच संवसारभर खाजराची निर्यात करतात.

- कों. वि. सं. मं.

युरिपिडीझ : (सुमार ४८० - ४०६ इ. स. आदीं).

एक व्हड ग्रीसी नाटककार. सालामिस गांवांत ताच्या घराब्याची मालमत्ता आशिल्ली. थंयच ताणें आपली पुराय जीण सारली. थंयचे एके व्होंवरेंत बसून तो बरप वाचप करतालो. ग्रीसी तत्त्वगिन्यानी अनेक्सॅगोरस आनी संगीतकार टिमोथीअस हे ताचे इश्ट आशिल्ले. तो व्यायामपटू आनी चित्रकार आशिल्लो अशीय म्हायती मेळटा. इ. स. आदीं ४०८ उपरांत मॅसेडोनियाचो राजा आर्किलेअस हाच्या दरबारांत युरिपिडीझ आशिल्लो आनी मॅसेडोनियेकूच ताका मरण आयलें.

ताणें चडशो शोकांतिका बरयल्ल्यो. ताचें पयलें नाटक 'द डॉटर ऑफ पोलिअस (इ. स. आदीं ४५५). हाचे भायर ताणें १२ नाटकां बरयलीं अशें सांगतात. पूण सदच्या ताचीं अठराच नाटकां उपलब्ध आसात. तीं नाटकां अशीं - १) अल्सेस्टिस (इ. स. प. ४३८) २) मीडिअ (इ. स. प. ४३१) ३) हिपोलिटिस (इ.स. प. ४२८) ४) ट्रोजन विमें (इ. स. प. ४१५) ५) हेलन (इ.स.प. ४१२) ६) ओरेटीझ (इ. स. प. ४०८) ७) इफिजिनिआ अँट औलिस (इ.स. प. ४०५) ८) बॅकी (इ.स. प. ४०५) ९) अँड्रॉमकी १०) चिल्ड्रन ऑफ हीरॅक्लीझ ११) हेक्युबा १२) सप्लायंट्स १३) इलॅक्ट्रा १४) मॅडनॅस ऑफ हीरॅक्लीझ १५) इफिजिनिआ इन टोरिस १६) आयन १७) द फिनिशियन मेडन्स १८) सायक्लोप्स.

ताच्या ह्या नाटकांवरवीं ताणें बायलो, धर्म आनी झूज ह्या विशयांचेर चड उजवाड घाला. ताची नदर वास्तववादी आसा. ताचे संवाद सदच्या वेव्हारांतल्या संवादांवरी सादे, सोंपे पूण परिणामकारक अशे आसात. त्या काळांतल्या समाजीक, राजकीय आनी तत्त्वगिन्यानी विशयांची ताका आवड

आशिल्ली. कर्तव्य आनी मोग, बुद्धी आनी भावना, निरपवाद मुल्यां आनी सापेक्ष मुल्यां, मुल्यां आनी प्रत्यक्ष आचरण हांचे मदलो संघर्ष हो युरिपिडीझच्या नाट्य जगताचो गाभो आशिल्लो. मानवी आशा आकांक्षांचें आकलन आनी मनशाक भोगपाक लागपी यातनांविशींची सहानुभूती हें युरिपिडीझचें खाशेलपण. ताणें आपल्या नाटकांत आरंभकाचो (प्रॉलॉग्स) बरोच उपेग करून घेतिल्लो दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

युरी, हॅरल्ड क्लेटन : (जल्म : २१ एप्रिल १८९३ वॉकरटन (इंडियाना), अमेरिका; मरण: ५ जानेवारी १९८१, ला हॉइया, कॅलिफोर्निया).

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. ड्युटेरियमाच्या सोदाक लागून ताका १९३४ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

युरीचें शिक्षण वॉटरलू इंडियानांत जालें. १९११ ते १९१४ ह्या काळांत ताणें थंयच शिक्षक म्हणून काम केलें. १९१७ वर्सा ताणें प्राणिशास्त्रांत पदवी मेळयली. उपरांत दोन वर्सां ताणें झुजासामुग्री तयार करपाच्या कारखान्यांत आनी ताचे फुडलीं दोन वर्सां म्हळ्यार १९१९ ते १९२१ मॉॅन्ना विद्यापिठांत अध्यापनाचें काम केलें. कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत जी. एन्. लूइस हाच्या मार्गदर्शनाखाला संशोधन करून ताणें १९२३ वर्सा रसायनशास्त्रांतली डॉक्टरेट पदवी घेतली. उपरांत एक वर्सभर नील्स बोर हाचेवांगडा कोपॅनहायनाक संशोधन करतकच १९२४ ते १९२९ ह्या पांच वर्सांच्या काळांत ताणें अमेरिकेंतल्या जॉन हॉपकिन्स विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचें अध्यापन केलें. तो १९२९-४५ ह्या काळांत कोलंबियेक, उपरांत १९४५ ते १९५८ ह्या काळांत शिकागोंत आनी ताचे उपरांत कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत प्राध्यापक आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत तो कोलंबिया विद्यापिठांतल्या एस. ए. एम. प्रयोगशाळेचो संचालक आशिल्लो. १९३१ वर्सा ताणें आपल्या वांगड्यांच्या आदारान ड्युटेरियमाचो सोद लायलो आनी ताच्या गूणधर्माचो अभ्यास केलो. ड्युटेरियम आनी जड उदक हांचो अणुबाँब तयार करपाक खूब उपेग जाता. ड्युटेरियमाचो शांतीकायेच्या वावराखातीर उपेग केल्यार ताचेपसून तयार जावपी उर्जा संवसाराक अब्जांनी वर्सांक पुरो अशें ताचें मत आशिल्लें. मूलद्रव्यांच्या समस्थानिकांच्या (अणुकेंद्रांतली प्रोटॉनांची संख्या) तोच पूण वेगवेगळे अणुभार आशिल्ल्या पांच मूलद्रव्यांच्या रसायनीक गूणधर्मांतल्या फरका वयल्यान युरी हाणें जुरासिक (सु. १८.५ ते १३.५ कोटी वर्सांपयलींच्या) काळांतल्या धर्तरेवयल्या म्हासागरांचें तेन्नाचें तापमान काडपाची पद्दत सोदून काडली. ह्या अभ्यासाक लागून तो भूयस्त्राणशास्त्राकडेन गेलो आनी ताणें मूलद्रव्यां आनी तांचे समस्थानिक हांचे धर्तरेवयलीं कोश्टकां तयार केलीं. ताका लागून धर्तरेचो जल्म कसो जालो आसुंये, तिचेर मेळपी मूलद्रव्यां कशीं

निर्माण जालीं आसुंये ह्या प्रस्नांचेर उजवाड पडलो. जिवाचे उत्पत्तीविशीं युरी आनी ताचो विद्यार्थी स्टॅन्ली मिलर हाणें १९५१ वर्सा शिकागो विद्यापिठांत एक अभिजात प्रयोग केलो. तांणी एके बंद नळयेंत मिथेन, आमोनिया आनी उदकाची वाफ हांच्या मिश्रणांतल्यान वयलेवयर विद्युत् स्फुल्लिंगांचें विसर्जन केलें. एका सप्तकाभितर ते भरसणेक तांबडो रंग आयलो आनी ताचें विश्लेशण करतकच तातूंत आमोनिया आम्लांची जटिल भरसण तयार जाल्ल्याचें समजलें. अॅमिनो आम्लां प्रथिनांचे मूलभूत घटक आसात. ह्या प्रयोगाक लागून धर्तरेवयलें वातावरण क्षपक जाता आनी क्षपक वातावरणांत जीवोत्पत्ती जाली आसुंये हे कल्पनेक आदार मेळ्ळो.

हे भायर युरीन विश्वाची उत्पत्ती, रेणुंची संरचना, शोशण मर्णपट ह्या विशयांचें संशोधन केलें. अॅटम्स, मॉलिक्युल्स अँड क्वांटा (१९३०) आनी द प्लॅनेट्स (१९५२) हीं ताणें बरयल्लीं पुस्तकां आसात. बऱ्याचशा विद्यापिठांनी ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

युरेनस : (पळेयात गिरो).

युरेनियम : एक धातू. चिन्न 'U'; युरेनियमाचो अणुभार २३८.०३ आनी अणुक्रमांक ९२. एम. एच. क्लॅपरोथ हाणें इ. स. १७८९ त युरेनियमाचो सोद लायलो. उपरांत १८४१त ई. एम. पेत्तीगोट हाणें नितळ रुपांत युरेनियम वेगळे काडलो. जाल्यार १८९६त ए. एच. बिक्केरल हाणें युरेनियम हो किरणोत्सर्गी म्हणून दाखोवन दिलें.

युरेनियमाच्या एका अणूंत ९२ 'इलॅक्ट्रॉन', ९२ 'प्रोटॉन्स' आनी १४२ ते १४६ 'न्युट्रॉन' आसतात.

सैमीक युरेनियम म्हळ्यार २३४, २३५ आनी २३८ ह्या तीन आयझोटोपांची भरसण आसता. २३८ आयझोटोप चड प्रमाणांत आसता. ताचें प्रमाण ९९.२७४% जाल्यार २३४ चें ०.००५४% आनी २३५ चें ०.७२०४%. तांची हाफ लायफ २३८ (४.४७ X १०^९ वर्सां), २३४ (२.४५ X १०^९ वर्सां) आनी २३५ (७.०४ X १०^९ वर्सां).

युरेनियम रंगान रुपेरी आसून तो सोंपेपणान प्रक्रिया जावपी धातू (Reactive Metal). युरेनियम हो उणो विद्युत्वाहक. ताचे हेर धातूवांगडा जायते मिश्रधातू जातात. युरेनियम हवेंत उरल्यार ताचेर हळदुळो थर तयार जाता जो मागीर काळो पडटा. हवेंत तापयतकच युरेनियम जळटा. तशेंच युरेनियमाचेर उदकाची प्रक्रिया जाता. खर हायड्रोक्लोरीक अॅसीड आनी नायट्रीक अॅसिडांत रोखडोच विरगळटा. पूण सल्फ्युरीक अॅसीड, फॉस्फॉरीक अॅसीड आनी हायड्रोफ्लुओरीक अॅसिडांत सवकास विरगळटा. युरेनियम १३३ डि. सॅ. तापमानांत कडटा. जाल्यार ३८१८ डि. सॅ. तापमानांत सळसळटा.

युरेनियमाचो २३५ हो आयझोटोप फुटपी आशिल्ल्यान अणु इंधन म्हणून वापरतात. अणुबाँब तयार करपाकूय २३५ चो वापर

करतात. युरेनियमार्ची मिठां छायाचित्रण, काच उददेग आनी रसायनीक पृथःकरणान्त (Analytical Chemistry) वापरतात.

युरेनियम घर्तरंत आसा. भुंयेंत युरेनियम ४ पीपीएम इतल्या प्रमाणांत आसता. भुंयेंत २५ किमी. खोलायेमेरेन वट्ट १०^{१०} किलोग्राम इतलो युरेनियम आशिल्ल्याचो अदमास आसा. जाल्यार दर्यांत १०^{१३} किलोग्राम इतलो युरेनियम आसपाची शक्यताय आसा.

युरेनियमार्ची जायतीं खनिजां सांपडिल्लीं आसात. पूण तातुंतलीं फक्त थोडींच खनिजां अर्थीक नदरेन म्हत्वाचीं. युरेनियमाच्या सगळ्याच खनिजांनी शिंशें आसतां. युरेनियम किरणोत्सर्गी आशिल्ल्यान ताचें शिंश्यांत रुपांतर जायत आसता. म्हणून युरेनियमाच्या खनिजांनी शिंशें आसताच.

युरेनियमार्चीं म्हत्वाचीं खनिजां म्हळ्यार १) पिचब्लँड वा युरेनायट हातूंत युरेनियम U_3O_8 ह्या रुपांत आसता.

२) कार्नाटायट. हें युरेनियमार्चें मुखेल खनीज.

३) कॅलशियम कार्नाटायट.

४) ऑटनायट.

१९४२ पयलीं युरेनियम वेगळावपाची खास अशी पद्दत नाशिल्ली पूण तेन्ना युरेनियम एक हेर उत्पादन म्हणून रेडियमाचे खाणींतल्यान मेळटालो. अप्रुस्फोटोचो सोद लागले उपरांत युरेनियमार्चें म्हत्व वाडलें. आतां ०.१ टक्के इतलेंपसून उणें युरेनियम आशिल्ले सांठे युरेनियम मेळोवपाक वापरतात.

युरेनियमार्चीं खनिजां दक्षिण आफ्रिका, झायरे, कॅनडा, रशिया, स्विडन, टेनेसी आनी अमेरिकेंत आसात. दक्षिण आफ्रिकेंत भांगराचे खाणींतल्यान युरेनियम एक हेर उत्पादन म्हणून मेळटा. भारतांत बिहार, राजस्थान, आंध्र प्रदेश आनी तमीळनाडूंत थोड्या प्रमाणांत युरेनियम आशिल्लीं खनिजां मेळटात. हांगा युरेनियमार्चीं खनिजां मायकाचे खाणींनी मेळटात.

युरेनियमाच्या खनिजांतल्यान युरेनियम वेगळो काडूंक ताचेर रसायनीक प्रक्रिया करची पडटा. सुरवेक युरेनियमाच्या खनिजांत युरेनियमार्चें प्रमाण वाडोवपाखातीर प्रक्रिया करतात. ही प्रक्रिया दोन पद्दतींनी करूंक येता. पयले पद्दतींत बारीक पिठो केल्लें युरेनियमार्चें खनीज आनी ऑक्सिडंट पातळ सल्फ्युरीक अॅसिडांत विरगळायतात. दुसरे पद्दतींत युरेनियमाच्या खनिजाचेर मडवळखाराची प्रक्रिया करूंक तयार जाल्लें द्रावण पापडखार घालून स्थीर करतात.

वयर दिल्ल्या दोगांमदले खंयचेय पद्दतीन युरेनियमार्चें प्रमाण वाडयल्ल्या खनिजाचेर रसायनीक प्रक्रिया करून ताचें युरेनिल नायट्रेट द्रावण तयार जाता. हें द्रावण इथर वापरून सॉल्वंट एक्स्ट्रॅक्शन पद्दतीन नितळ करतात. हे प्रक्रियेक लागून युरेनियमांतली अशुद्धी उदकाच्या थरांत वता, जाल्यार युरेनियम इथराच्या थरांत उरता. इथराचो थर खेरीज काडलेउपरांत नितळ युरेनियम नायट्रेटाचे स्फटीक मेळटात. युरेनियम नायट्रेट तापयतकच ताचें विघटन जावन युरेनियम

ट्रायोक्सायड UO_3 जाता. युरेनियम ट्रायोक्सायडाचेर हायड्रोजनाची प्रक्रिया करतकच युरेनियम ट्रायोक्सायड UO_2 जाता. युरेनियम ट्रायोक्सायडाचें युरेनियम टॅट्राफ्लुओरायड' UF_4 करपाक हायड्रोजन फ्लोरायड वायू वापरतात.

युरेनियम टॅट्राफ्लुओरायडाचें नितळ युरेनियम करपाच्यो दोन पद्दती आसात -

१) विद्युत् विघटन पद्दत : हे पद्दतीन युरेनियम टॅट्राफ्लुओरायडाचें विद्युत् विघटन जावन युरेनियमाचे बारीक कण मॉलीब्डॅनम कॅथोडाचेर एकठांय जातात. हे पद्दतीन तयार केल्ल्या युरेनियमाची नितळसाण वयल्या पांवड्याची आसता.

२) रिडक्शन पद्दत : हे पद्दतीन युरेनियम टॅट्राफ्लुओरायड आनी कॅल्शियम वा मॅग्नेशियम हांचेर भट्टेंतल्या उच्च तापमानांत प्रक्रिया घडोवन हाडटात. हे प्रक्रियेंतल्यान तयार जाल्लो युरेनियम आनी कॅल्शियम फ्लुओरायड वा मॅग्नेशियम फ्लुओरायड भट्टेंतल्या उच्च तापमानाक लागून कडटा. कडिल्लो जड युरेनियम भट्टेच्या पोंदाक एकठांय जाता आनी थंयच तो घट्ट जाता. घट्ट जाल्लो युरेनियम सादारण नितळ आसता. युरेनियम तयार करपाच्यो आनिकूय पद्दती आसात.

युरेनियम मुखेलपणान अप्रुउर्जा केंद्रांनी (Nuclear reactor) अप्रु इंधन म्हणून वापरतात. युरेनियमार्चो २३५ होच आयझोटोप अप्रुइंधन म्हणून वापरूंक जाता. युरेनियम किरणोत्सर्गी जाल्ल्यान तो हाताळटना खूब जतनाय घेवप गरजेचें. युरेनियम आल्फा, बिटा आनी गामा किरणां सतत सोडीत आसता. हीं किरणां जिवीत इबाडपी आशिल्ल्यान तांचेकडेन प्राण्यांचो संपर्क येवंक फावना. युरेनियमार्चीं किरणां (Uranium Radiations) चड भिरांकूळ जावपाची गजाल म्हळ्यार मनशाच्या जार्नेद्रियांक ह्या किरणांची जाणविकाय जायना. ह्या किरणांपसून संरक्षण मेळपाक युरेनियमा भोंवतणीं दाट कवच आसप गरजेचें. युरेनियमा असलो किरणोत्सर्गी पदार्थ अप्रुइंधन म्हणून वापरतना उप्रासपी मुखेल भिरांत म्हळ्यार पर्यावरणाचें प्रदुशण आनी किरणोत्सर्गी कोयराचो विलो लावपांत आशिल्ल्यो अडचणी. सोविएत संघ राज्यांच्या युक्रेनांत चॅर्नोबिल हांगा आशिल्ल्या अप्रुउर्जा केंद्रांत २६ एप्रिल १९८६ ह्या दिसा दुर्घटना जावन पर्यावरणाचें प्रदुशण जाल्लें. ह्या प्रदुशणाक लागून अप्रुउर्जा केंद्राच्या ३० किमी. भोंवतणच्या वाठारांत रावपी सुमार एक लाख लोकांक सुरक्षीत सुवातेर हालोवचे पडल्यात. हे दुर्घटणेक लागून जाल्ले वायट परिणाम त्या वाठारांत शेंकड्यांनी वर्सा उरतले.

भारतांत तारापूर, कोटा, नरोरा आनी कल्पकम हांगा अप्रुउर्जा केंद्रां आसात. गोंयालागसार कैगाक अप्रुउर्जा केंद्र उबारपाचें काम चालू आसा.

- प्रेमानंद गोकुळास फडते

युरोप : एक खंड. ऑस्ट्रेलिये फाटल्यान युरोप हो संवसारांतलो सगळ्यांत ल्हान खंड. क्षेत्रफळ १,०५,२२,६०० चौ. किमी. संवसारांतले वट्ट लोकसंख्येंतली सुमार ११% लोकसंख्या ह्या खंडांत आस्पावल्या.

नॉर्वेतलें सगळ्यांत उत्तरेकडचें उत्तर भूशीर, हो खंडाचो सगळ्यांत उत्तरेकडलो बिंदू (अक्षांश ७१°१०'२०" उत्तर) जाल्यार स्पेनांतलें दक्षिणेकडचें तरीफा भूशीर, हो खंडाचो सगळ्यांत दक्षिणेकडचो बिंदू (अक्षांश ३६°०१' उत्तर). पुर्तुगालांतलें रोका भूशीर (रेखांश ९°३०' अस्तंत) हो खंडाचो सगळ्यांत अस्तंतेकडचो भाग आनी उदेंतेक रशियेंतलो उराल पर्वत हो खंडाचो सामको उदेंतेकडचो भाग. पूण युरोप खंडांत आस्पाव जावपी कांय जुंवें ह्या बिंदू परसूय भायर आसात. खंडाची चडांतचड लांबाय पुर्तुगालच्या नैऋत्य तोंकासावन ते उरल पर्वताच्या तोंकामेरेन ५,३०० किमी. जाल्यार उत्तर दक्षिण रुंदाय ग्रीसाच्या दक्षिण तोंकासावन ते नॉर्वेच्या उत्तर तोंकामेरेन ३,९०० किमी. आसा. ह्या खंडाचे उत्तरेक आर्विक म्हासागर, अस्तंतेक अँटलांटीक म्हासागर, दक्षिणेक भूंयमध्य दर्या, काळो दर्या आनी कॉकेशस पर्वत, जाल्यार उदेंतेक खंडाचे शिमेर उराल पर्वत, उराल न्हंय आनी कॅस्पियन दर्या आसा.

युरोप खंडांत आल्बेनिया, अँडोरा, आझरबायजान, आयसलँड, आयर्लँड, ऑस्ट्रिया, बॅलोरूस, बेल्जियम, बॉस्निया हर्झगोविना, बल्गेरिया, क्रोएशिया, चॅकस्लोवाकिया, डॅन्मार्क, एस्टोनिया, फिनलँड, फ्रांस, जॉर्जिया, जर्मनी, ग्रीस, हंगेरी, इटली, कझाकस्तान, लाटवीया, लिश्टेनश्टायन, लिथुआनिया, लक्सेम्बर्ग, मॅसेडोनिया, माल्टा, मॉल्डोवा, मोनाको, नॅदर्लँड्स, नॉर्वे, पोलंड, पुर्तुगाल, रुमानिया, रशिया,सान मारिओ, स्लोवेनिया, स्पेन, स्विडन, स्विट्झर्लँड, तुर्कस्तान, युक्रेन, युनायटेड किंग्डम, वॅटिकन सिटी आनी युगोस्लाविया ह्या देशांचो आस्पाव जाता. हांचेभायर उत्तरेकडच्या आर्विक म्हासागरांतल्या साबार जुंव्यांचोय आस्पाव ह्या खंडांत जाता.

इ. स. प. पांचव्या शेंकड्यांत ग्रीसी कल्पनेप्रमाण धर्तरी आशिया, युरोप आनी लिबिया अशा तीन खंडांनी विभागिल्ली. तांच्या मताप्रमाण वट्ट भुंयेंतलो अर्दो भूंयभाग आशिया, जाल्यार उरिल्लो युरोप आनी लिबिया खंडांनी रेवाडिल्लो. सुर्य अस्ताक वता तो देश ह्या अर्थाच्या 'एरिब' ह्या सेमेटिक उतरापसून युरोप हें उतर आयलां अशें कांय तज्ञांचें मत आसा. युरोप आनी आशिया हे दोनूय खंड खंयच्याच दर्यांनी एकमेकांसावन वेगळे जावंक नाशिल्ल्यान कांय भूंयतज्ञ युरोप - आशिया हांकां मेळून युरेशिया असो एकूच खंड मानतात. जाल्यार कांय भूंयतज्ञ युरोप, आफ्रिका आनी आशिया मेळून युफ्रेशिया असो एकूच खंड मानतात. भुगोलीक वा लोकसंख्येचे नदरेन युरोप खंडाची भूंय स्पश्टपणान वेगळी दाखोवप शक्य ना. रशिया ह्या युरोपी देशाचो बरोच व्हडलो भाग आशिया खंडांत आसा. जाल्यार तुर्कस्तान ह्या आशिया देशाचो कांय भाग युरोप खंडांत आस्पावला. सदया भूंयमध्य

दर्या, काळो दर्या, कॉकेशस पर्वत, कॅस्पियन दर्या, उराल न्हंय, उराल पर्वत, बॅरेंट्स दर्या, नॉर्वेजियन दर्या आनी उत्तर अँटलांटीक म्हासागर हांणी शिमीत केल्ल्या भूंयखंडाकूच युरोप खंड म्हण्टात.

भूंयवर्णन : भूंयविज्ञानीक नदरेन युरोप हो हेर खंडांपरस खूब उसरां निर्माण जाल्लो खंड. कांय भूंयतज्ञांच्या मतान ह्या खंडाचे निर्मितीची प्रक्रिया सुमार ५७ कोटी वर्सांपयलीं सुरू जाल्या. कॅब्रियन - आर्दी, पुराजीव, मध्यजीव म्हाकल्प ह्या विंगड विंगड म्हाकल्पांतल्यान युरोप खंडाची घडण जाल्ली आसा. युरोपांत मुखेल अशो तीन गिरीजनक हालचाली जावन तेप्रमाण थंय कॅलिडोनियी, हर्सिनियी आनी आल्पायन अशो तीन पर्वतसंहती मेळटात. सुमार ३४.५ कोटी वर्सांपयलीं डेवोनियन कालखंडाचे अखेरेक जाल्ले पयले व्हड गिरीजनक हालचालींतल्यान कॅलिडोनियन पर्वतसंहती निर्माण जाली. सदयाच्या अस्तंत नॉर्वे, उत्तर आनी मध्य ब्रिटन आनी आयर्लँडच्या चडशा भागांनी ही पर्वत संहती मेळटा. कार्बॉनिफॅरस कल्पाचे निमाणेकडेन आनी पर्मियन कल्पांत सुमार २८ कोटी वर्सांपयलीं जाल्ले गिरीजनक हालचालींतल्यान हर्सिनियन पर्वतसंहती निर्माण जाली. हे पर्वत संहतीचो विस्तार पुर्तुगाल आनी दक्षिण आयर्लँडासावन पोलंडमेरेन जाला. मध्यजीव म्हाकल्पाच्या उत्तरार्दांत म्हळ्यार सुमार ६.५ कोटी वर्सांपयलीं सुरू जाल्ले हालचालींतल्यान निर्माण जाल्ल्या पर्वतांक आल्पायन पर्वतसंहती म्हण्टात. ही पर्वतसंहती दक्षिण स्पेनासावन काळ्या दर्यामेरेन पातळ्ळ्या. सुमार १० ते २० लाख वर्सांपयलीं सुरू जावन धा हजार वर्सांपयलीं मेरेन तिगून आशिल्ल्या हीमयुगांत म्हळ्यार प्लायस्टोसीन कल्पांत सबंद युरोप खंड हिमान भरिल्लो. उपरांत हीम विरगळिल्ल्यान दर्याचो पांवडो ६०मी. मेरेन वाडलो अशें म्हण्टात.

भूंयचणुकेचे नदरेन युरोप खंडाचे मुखेलपणान चार वांटे केल्यात ते अशे - १) वायव्येकडचो पर्वतीय प्रदेश २) ग्रेट युरोपीयन प्लेन ३) मध्यवर्ती उंचेली भूंय आनी ४) दक्षिणेकडचो आल्पायन पर्वतांवळी. वायव्येकडच्या पर्वती प्रदेशांत वायव्य फ्रांस, आयर्लँड, उत्तर ग्रेट ब्रिटन, आयसलँड, नॉर्वे, स्विडन, उत्तर फिनलँड आनी युरोपीय रशियेच्या वायव्य भागाचो ह्या प्रदेशांत आस्पाव जाता. ह्या भागांतलो चडसो प्रदेश पर्वतांनी रेवडायला. हांगाची खडप रचणूक ही धर्तरेवयली सगळ्यांत आदली. साबार वर्सांसावन ह्या प्रदेशाची झीज चालूच आसून लेगीत थंय कांय उंचेलीं तेमकां आसात. गाल्डोपीजन हें तातुंतलें सगळ्यांत उंचेलें (२,४६९ मी.).

ग्रेट युरोपीयन प्लेन ह्या भागान युरोपाची अर्दापरस चड भूंय रेवडायल्या. युरोपी रशियेचो चडसो भाग, तशेंच रशियेसावन अस्तंतेकडेन फ्रांसामेरेनच्या सपाट प्रदेशाचो आस्पाव ह्या भागांत जाता. इंग्लंडाच्या दक्षिण भागाचोय आस्पाव हातूंत जाता. ही सपाट भूंय पोलंड आनी जर्मनी देशांतल्यान पासार जातना मातशी अशीर

जाल्या. धूप फ्रंसाचे अस्तंतेक ती रूंद जाल्या. संवसारांतलो सगळ्यांत पिकाळ प्रदेश म्हणून हाची नामना आसा.

रशिया सोडल्यार युरोपाच्या मध्य भागांत उणें उंचायेचे पर्वत आनी सडे आसात. तांची उंचाय ३०० ते १,८०० मी. हांचेभितर आसा. वाटकुळ्यो दोंगुल्ल्यो, खर देंवत्यो, खोल आनी अशीर देगणां अशी वेगवेगळ्या स्वरुपाची ही भूंय. पुर्तुगाल आनी स्पेनांतलो 'मेसेटा' सडो, फ्रंसांतलो मासीफ सँट्रल, मध्य जर्मनी आनी अस्तंत चॅक आनी स्लोवाकियेंतले सडे आनी ऊंच प्रदेश हे ह्या भागांतले मुखेल उंचेले प्रदेश. हांगाची चडशी भूंय फातराळ आसून ह्या भागांत ज्वालामुखी प्रकारच्या तळपांचे थर आसात.

आल्पायन पर्वतांच्यो रांको खंडाच्या दक्षिण भागांत स्पेनासावन कॅस्पियन दर्यामेरेन पातळ्ळ्यात. स्पेनांतलो सिएरा नेवाडा, स्पेन - फ्रंस हांचे शिमेर आशिल्ली पिरिनीज पर्वतांवळ, आग्नेय फ्रंस, उत्तर इटली, स्विट्झर्लंड, जर्मनी, ऑस्ट्रिया आनी उत्तर युगोस्लाविया ह्या प्रदेशांनी पातळिल्ले आल्स पर्वत, इटलींतलो अँपेनीझ युगोस्लाविया आनी ग्रीसांतलो दिनारीक आल्प्स, बल्गेरियेंतलो बाल्कन पर्वत, रुमानियेंतलो कार्पेथियन पर्वत उदेंतेकडचो कॉकेशस पर्वत ह्या सगळ्यांचो आल्पायन पर्वतांवळीत आस्पाव जाता. कॉकेशस पर्वतांतलें माऊंट एलब्रुस (उंचाय ५,६३३ मी.) हें ह्या प्रदेशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक.

रशियेंतल्यान व्हांवत वचून दक्षिणेक कॅस्पियन दर्याक मेळपी वोल्गा ही युरोपांतली सगळ्यांत लांब न्हंय (३,५३१ किमी.). डॉन ही रशियेंतली दुसरी म्हत्वाची न्हंय. तिचें पात्र रूंद आसून ती काळ्या दर्याक मेळटा. हायन न्हंयेचो उगम आल्प्स पर्वताचोर जाला. ती जर्मनी आनी नॅदर्लँड्सामदल्यान व्हांवत वचून काळ्या दर्याक मेळटा. डॅन्युब ही युरोपांतली दुसऱ्या क्रमांकाची लांब न्हंय. तिची लांबाय २,८६० किमी. इतली आसून ती जर्मनी, ऑस्ट्रिया, चॅक आनी स्लोवाकिया, हंगेरी, युगोस्लाविया, बल्गेरिया आनी रुमानियेंतल्यान व्हांवत वचून काळ्या दर्याक मेळटा. रशियेंतल्यो नीपर, नीस्तर, नेमन, उत्तर द्दीना, अस्तंत द्दीना आनी पेचोरा; पोलंडांतल्यो ओडार आनी विश्चेल्ला, चॅक आनी स्लोवाकिया आनी जर्मनींतली एल्च न्हंय, इटलींतली पो, फ्रंसांतल्यो गारॉन, ल्वार, होन आनी सेन; स्पेनांतल्यो एब्रो, स्पेन आनी पुर्तुगाल शिमेवयल्यो टेगस, ग्वाद्याना आनी डोरू तशेंच इंग्लंडांतली टेम्स ह्यो युरोप खंडांतल्यो चड म्हत्वाच्यो न्हंयो.

हवामान : सादारणपणान युरोप खंडाचें हवामान सौम्यूच उरता. अमेरिका आनी आशिया खंडांपरस त्याच अक्षवृत्तांत युरोपांतलें हवामान सौम्य आसता. अँटलांटीक म्हासागरावयल्यान युरोपांत येवपी वाऱ्याक लागून हांगाचें हवामान सौम्य आसता. सादारणपणान दक्षिण युरोपापरस उत्तर युरोपांतले शिंयाळे चड तेंप उरपी आनी थंड, जाल्यार गीम उणे दौस उरपी आनी शितळ आसता. तशेंच अस्तंत

युरोपापरस उदेंत युरोपांतले शिंयाळे चड तेंप उरपी आनी थंड, जाल्यार गीम अल्पकालीन आनी उश्ण आसतात. स्कॉटलंडांतल्या ग्लासगो शारांतलें जानेवारी म्हयन्यांत सरासरी तापमान ३°सें. जाल्यार त्याच अक्षवृत्तांत आस्पाव जावपी मॉस्को शारांतलें जानेवारींत सरासरी तापमान - १०° उरता. युरोपाच्या चडशा भागांत वर्सुकी पावस ५० ते १५० सेंमी. पडटा. अस्तंत ग्रेट ब्रिटन, अस्तंत नॉर्वे, आनी अस्तंत युगोस्लाविया प्रदेशांनी सुमर २०० सेंमी. इतलो पावस पडटा. स्पेनाच्या मध्य आनी आग्नेय भागांत, युरोपी रशियेच्या आग्नेय आनी उत्तर भागांत, तशेंच उत्तर स्कॅडिनेविया ह्या भागांनी फकत ५० सेंमी. इतलो पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : सद्या मध्य आनी दक्षिण युरोपापरस उत्तर युरोपांत व्हड आनी दाट रानां आसात. पूण शेतवड, मनशाचो राबितो आनी वेगवेगळ्या लांकूड उद्देगांक लागून रुरख मारिल्ल्यान खंडांतलें रानांखाल आशिल्लें क्षेत्र दिसानदीस उणें जायत गेलां. खंडाचे उत्तरेक आशिल्ल्या रानांनी सदापाचवी उरपी सूचिपर्णी रानां आसून, तातूंत फर, बर्च, पायन आनी स्पूस हे वनस्पतीचे प्रकार चड आसात. रशियेच्या मध्य आनी दक्षिण भागांत रूंदपानी पानझडी रुखांचीं रानां आसात. तातूंत अँश, बीच, बर्च, एल्म, मॅपल आनी ओक हे वनस्पती प्रकार मेळटात. ह्याच भागांनी कांयकडेन रूंदपानी आनी सूचिपर्णी रुरख एकठांय वाडिल्ले दिसतात. भूंयमध्य दर्यादेगांच्या प्रदेशांनी सदापाचवी रूंदपानी रुखांचीं रानां आसून कॉर्क आनी ऑलिव हे तातूंतले मुखेल रुरख. युरोपांत स्टॅप आनी प्रेरी अशे दोनूय तरांचे तणाचे प्रदेश आसात. रशियेच्या आग्नेय भागांत स्टॅप, जाल्यार रशियेच्या मध्यभागांत प्रेरी प्रकारचें तण वाडटा.

हांगाच्या रानांत विंगड विंगड प्रकारची मोनजात सांपडटा. व्हड प्रमाणांत जावपी शिकार आनी हेर कारणांक लागून मोनजातीचें प्रमाण उणें जायत गेलां. मोनजातीची राखण करचेखातीर चडशा सगळ्या युरोपी देशांनी प्राणीसंग्रहालयां बांदल्यांत, जाल्यार कांय रानां मोनजातीचे रक्षीत भाग म्हणून घोशीत केल्यांत. रशिया आनी उत्तर स्कॅडिनेविया हांचे मजगतींच्या प्रदेशांत पुडीकोराचीं वांस्वेलं खूब मेळटात. कोले आनी कोलसुर्णी सगळ्याकूच दिश्टी पडटात. नैर्ऋत्य युरोपांतल्या ऊंच पर्वतांचेर शॅमॉय आनी आयबॅक्स ह्या बोकडांभाशेन दिसपी मोनजातीची संख्या चड आसा. हांचेखेरीज खंडाच्या वेगवेगळ्या रानांनी एल्क, रेनडियर, हरणांचे साबार प्रकार, सोंशे, बिजू, हेज्हाॅग, लेमिंग्ज, मोल, ऑटर, चानी, रानदुकर आनी हेर मोनजात सांपडटा. हांगा सांपडपी सवण्यांभितर गरूड, ससाणो, फिच, पिटकूळी, बुलबूल, घुघूम, म्हारकावळो, कोगूळ, पारवे हे मुखेल आसात.

भुगोलीक विभाग : भुगोलीक नदरेन युरोपाचे सात विभाग केल्यात ते अशे - १) भूंयमध्य सागरी दक्षिण विभाग, २) अस्तंती

दर्यादेगांचो प्रदेश, ३) द्विपीय प्रदेश, ४) जर्मनीचो अंतरक प्रदेश, ५) उदेंत युरोपी विभाग, ६) उत्तर शिमेवयलो विभाग आनी ७) युरोपी रशिया.

भूंयमध्य सागरी विभागांत ग्रीस, इटली, स्पेन आनी पुर्तुगाल, तशेंच तुर्कीच्या कांय भागांचो आस्पाव जाता. अस्तंती दर्यादेगांच्या प्रदेशांत बेल्जियम, फ्रांस आनी नॅदरलँड्स ह्या तीन देशांचो आस्पाव जाता. द्विपीय प्रदेशांत युनायटेड किंग्डम आनी आयर्लँड ह्या जुंव्यांवयल्या देशांचो आस्पाव जाता. जर्मनीच्या अंतरक प्रदेशांत जर्मनी, ऑस्ट्रिया आनी स्वित्झर्लँड देशांचो आस्पाव जाता. उदेंत युरोपी विभागांत आल्बेनिया, बल्गेरिया, चॅक, स्लोवाकिया, हंगेरी, पोलंड, रुमानिया आनी युगोस्लाविया, क्रोएशिया ह्या देशांचो आस्पाव जाता, जाल्यार उत्तर शिमेवयल्या विभागांत नॉर्वे, स्विडन, फिनलँड, डॅन्मार्क आनी आयर्लँड ह्या पांच देशांचो आस्पाव जाता. युरोपी रशिया हातूंत रशिया, युक्रेन, आझरबायजान, लाटविया, बॅलोरूस, कझाकीस्तान, लिथुआनिया ह्या देशांचो आस्पाव जाता.

इतिहास : जीवांशमवृत्ता वयल्यान युरोपांत धा लाख वर्सां पयलींसावन मनशांचो राबितो आशिल्ल्याचें कळटा. नियेण्डरथाल आनी क्रो-मॅग्नोन हे युरोपांतले साप्प आदले लोक. नियेण्डरथाल ह्या लोकांचो १००,००० ते ३५,००० वर्सां आदींसावन युरोपांत राबितो आशिल्लो. जाल्यार क्रो-मॅग्नोन ४०,००० ते १०,००० वर्सां आदींसावन युरोपांत रावताले. क्रो - मॅग्नोन हे शिकारी आनी हेडगे लोक आशिल्ले. तांचो पंगड चड करून २५ ते ३० लोकांचो मेळून जातालो अशें इतिहासकारांनी मत मांडलां. इ. स. आदीं ६००० च्या सुमाराक आग्नेयेकडचे युरोपी लोक पिकां काडपाक शिकिल्ले. शेतकी पद्दत आपणायले उपरांत तांचेमदीं थिराय येवन, संस्कृतीक मळार ल्हव ल्हव उदरगत जायत गेली. इ. स.प. ३०००च्या सुमाराक सबंद युरोप खंडांत शेतकी पद्दतीन पिकां घेताले.

युरोपांत कांश्यायुगांत संस्कृतायेचो उदय जालो. युरोपी संस्कृताय सुरवेक ग्रीस देशाचे उदेंतेक आशिल्ल्या इजीअन दर्यांतल्या जुंव्यांचेर उदयाक पावली. इजीअन संस्कृताय इ. स. प. ३००० ते १२०० ह्या तेंपार युबिआ, मिटिलीनी, थेसॉस, सॅमोथ्रेस, सिक्लाडीझ, सेमॉस आनी क्रीट ह्या जुंव्यांचेर नंदताली. ग्रीसाचे आग्नेयेक आशिल्लो क्रीट जुंवो हें युरोपी संस्कृतायेचें पयलें मुखेल केंद्र. लिस्वाण, वास्तूशिल्प, कलाकुसर, चित्रकला ह्या मळांचेर भोव उदरगत जाल्ली. थंयचे लोक घाडशी तारवटी आशिल्ले. थंयच्या वेपारांतूय रूब वाड जाल्ली. माल्टा ह्या इटलीचे दक्षिणेक आशिल्ल्या जुंव्याचेरूय इजीअनाभाशेन संस्कृताय उदयाक आयिल्ली. इ. स. प. २५००च्या सुमाराक इजीअन जुंव्यांवयल्या आनी माल्टा जुंव्यांवयल्या तारवट्यांनी वेपाराच्या निमतान युरोपाच्या अस्तंत आनी दक्षिण प्रदेशांनी वचून, थंय ल्हव ल्हव आपले संस्कृतायेचो शेक बसयलो.

इ.स.प. २०००च्या सुमाराक काळ्या दर्याचे इशान्येक आशिल्ल्या झुजारी पंगडांनी दक्षिण आनी अस्तंत युरोपांत घुरयो घालून थंयच्या लोकांक तांणी सतावन सोडिल्ले. थंयचे प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडटना, तांणी आपली झुजारी प्रवृत्ती हेर युरोपी लोकांभितर पातळ्ळी.

ग्रीसी संस्कृताय : युरोपी संस्कृताय फांकोवपाक ग्रीसी विचारसरणी आनी हेर मुल्यांचो तेंको आसा. इ. स. प. २००० च्या सुमाराक इंडो-युरोपी लोकांचे पंगड येवन ग्रीसांत स्थायीक जाले. उपरांत तांणी इजीयन संस्कृतायेचेर व्हडपण मेळोवन क्रेटन हातासलें. इ.स.प. ११०० च्या सुमाराक इंडो-युरोपी लोकांचे आनीक पंगड ग्रीसांत रिगले. तांणी दक्षिण ग्रीसाचेर घुरयो घालून थंयच्या थळाव्या लोकांक धांवडावन घाले. उपरांत हे साबार पंगड एकठांय येवन तांणी आपल्यो स्वतंत्र सरकारी यंत्रणा उबारल्यो. दर एके यंत्रणेक 'पुलीस' अशें म्हण्टाले. 'पोलिटिकल' हें उतर ह्याच उतरावयल्यान आयलां. ग्रीसी संस्कृतायेन इ. स. प. ४०० ते ३०० ह्या काळांत तेंगशी गांठली. अॅथन्स, स्पार्टा, थीबज आनी हेर बळिश्ट राज्यां ह्याच तेंपार भरभराटीक आयिल्लीं. लोकशायेचोय उदय ह्याच तेंपार जालो. उपरांत पर्शिया आनी ग्रीसां भितर व्हड झूज सुरू जालें. ह्या झुजा फाटल्यान ग्रीसी राज्याभितर यादवी झूज पेटलें. हाका लागून ग्रीसाची राजकीय आनी अर्थीक स्थिती इबाडली. पूण अॅथन्स शाराची पुर्विल्लें संस्कृतीक केंद्र म्हणून प्रतिश्ठा तशीच उरली. ह्या तेंपार ग्रीसाचे उत्तरेक मॅसेडोनिया राज्य भरभराटीक आयलें. इ. स. प. ३३८त तांणी ग्रीस हातासलें. इ. स. प. ३३६त अॅलॅक्झांडर द ग्रेट हो मॅसेडोनियेचेर राज्य करतालो. ताणें युरोप आनी आशियेंत आपलें व्हड साम्राज्य उबारलें. ताका ग्रीसी संस्कृतायेविशीं आदर आशिल्लो, हाका लागून ताणें ग्रीसी संस्कृतायेचो आपल्या साम्राज्यांत प्रसार केलो.

अॅलॅक्झांडरा उपरांत मॅसेडोनिया राज्याक देंवती कळा लागली. पूण ग्रीसाचेर ताचो शेक तसोच उरलो.

रोमी साम्राज्य : युरोपी संस्कृताय उबारपाक ग्रीसाफाटल्यान रोमी साम्राज्याचोय व्हड तेंको मेळ्ळा. रोमाचो उदय केन्ना जालो हाची निश्चीत म्हायती इतिहासकारांक मेळूंक ना. पूण इ. स. प. २७५ सावन रोमाचो इटली द्विपकल्पाचेर शेक आशिल्लो. मुखावयल्या दोनशें वर्सांभितर रोमी लोकांनी सदद्याचें स्पेन ते नैऋत्य आशियेंत, तशेंच आफ्रिकेचे उत्तर देगेमेरेन व्हड साम्राज्य उबारिल्लें. उपरांत तातूंत भर पडत गेली. 'रोमी शांतताय' (Pax Romana) म्हळ्यार इ.स.प. २७ ते इ.स. १८० मेरेनच्या तेंपार रोमी साम्राज्यान तेंगशी गांठिल्ली. ह्या तेंपार बळिश्ट अशें कलाकुसरीचें, शिक्षण आनी वेपारांत चड उदरगत जाल्लें संवसारांत दुसरें आनीक साम्राज्य नाशिल्लें. रोमी लोकांनी ग्रीसी लोकांच्यो साबार कल्पना आनी चालीरिती आपणायल्ल्यो. देखून कांय इतिहासकार रोमी साम्राज्याचे संस्कृतायेक 'ग्रॅको-रोमान' अशें म्हण्टात.

बांदावळशास्त्र, लॅटीन भास, कायद्याचीं तत्वां ही आपली खाशेली देणगी रोमी साम्राज्यान युरोपाक दिल्या. क्रिस्तांव धर्माचो उदय पॅलेस्टायनांत जालो, पूण रोमी साम्राज्यांत तो फांकारलो. इ. स. ३००चे निमाणेकडेन क्रिस्तांव हो रोमी साम्राज्याचो राजधर्म जालो. इ. स. च्या चवथ्या शेंकड्यामेरेन रोमी साम्राज्याचो खूब विस्तार जाल्लो. उपरांत ह्या व्हड साम्राज्याचेर देखरेख दवरपाक कठीण जाल्ल्यान, ल्हव ल्हव ताचे कुडके जावपाक लागले. पूण ३२४त सम्राट कॉन्स्टंटायन हाणें सगळे प्रदेश एकठांय हाडून साम्राज्याक जोडले. उपरांत ३९५त रोमी साम्राज्याची फाळणी जावन उदेंत रोम (बायझण्टायन साम्राज्य) आनी अस्तंत रोम अशे दोन भाग जाले.

अँजल्स, फँक, जूट, सॅक्सोन, वॉडाल आनी विसीगोथ ह्या जर्मांनीक लोकांचे पंगड सबंद उत्तर युरोपांत पातळिल्ले. हे लोक क्रूर आनी अशिक्षित आशिल्ले. तांणी रोमी साम्राज्याचेर साबार खेपे घुरयो घाल्ल्यो. इ. स. ३०० ते ४०० ह्या तेंपार मध्य आशियेंतल्या ह्यून पंगडांतल्या मोंगोल लोकांनी तांकां अस्तंत रोमांत धांवडावन घाले. तातुंतले वॉडाल लोक स्पेनांत जाल्यार विसीगोथ लोक इटली द्विपकल्पांत पावले. तांणी रोमी साम्राज्य लुटलें. अँजल्स, जूट आनी सॅक्सोन लोक ब्रिटनांत गेले. जाल्यार फँक लोकांनी फ्रांस घेतलो. ४७६त जर्मनीचो मुखेली ऑडेंसर हाणें रोमी साम्राज्याचो निमाणो सम्राट रोमुलस ऑगुस्टुलस हाका सत्तेभायरो करून आपूण सम्राट जालो.

मध्ययुग : अस्तंत रोमी साम्राज्याचो अंत (४७६ ते १५००) मेरेनच्या अस्तंत युरोपांतल्या काळाक मध्ययुग अशें म्हण्टात. रोमी लाकांनी निर्माण केल्लें बळिश्ट साम्राज्याचे ह्या तेंपार ल्हान ल्हान कुडके जाले. ह्या काळांत पुराय खंडांत धर्म, शिक्षण, राजकारण आनी कला हांचेर रोमन कॅथलीक इगर्जेचोच शेक आशिल्लो. रोमी सत्तेवेळार भरभराटीक आयिल्ल्या वेपाराकूय मध्ययुगाचे सुरवेक सावनूच देंवती कळा लागली. हाका लागून शारांतले लोक शेतवडीवटेन घुंवले. ह्या तेंपार मध्यमवर्गीय लोकूच ना जाले. कला आनी शिक्षणीक म्हत्वूय उणें जालें. 'मानोरिऑलिसम' (जमीनदार आनी शेतकामती) ही अर्थवेवस्था अस्तित्वांत आयली.

मध्य युगांत फँक लोकांनी युरोपांत बळिश्ट राज्य उबारिल्लें. तांच्या राज्यांत सदद्याचे बेल्जियम, फ्रांस आनी नेदरलँड्स या देशांचो आस्पाव जातालो. चार्ल्स द ग्रेट (७६८ ते ८१४) हाच्या तेंपार फ्रँक साम्राज्याचो विस्तार आनीक वाडलो. ताणें रोमन कॅथलीक इगर्जेक उखलून धरून अस्तंत रोमी साम्राज्य परतून स्थापीत करपाचे खूब यत्न केले. पूण ताच्या मरणाउपरांत फ्रँकीश साम्राज्याचे खूब कुडके जाले. इ. स. ९०० त जर्मनीचो ओट्टो पयलो हाणें इटलीचो उत्तर भाग हातासून 'पवित्र रोमी साम्राज्य' उबारलें. पूण ताच्या मरणाउपरांत तेंय अस्ताक पावलें.

फ्रँकीश साम्राज्याचो अस्त जाले उपरांत, सैन्य आनी राजकारण हांचेर आदारिल्ली सरंजामशाय पद्दत अस्तित्वांत आयली. १०००चे सुरवेक ह्या सरंजाम मुखेल्यांक युरोपांत शांतताय प्रस्थापीत करपाक यश मेळ्ळें. हाका लागून व्यापार परत वाडलो. शारांचें म्हत्वय वाडलें. शेतकामती आपापलो गांव सोडून काम सोदपाच्या निमतान शारांनी वचपाक लागले. व्यापार आनी उद्देग वाडिल्ल्यान मध्यम वर्गीय लोकांच्या आदारान राजकर्ते सरंजाम मुखेल्याआड झगडपाक लागले. तशेंच शेतकामत्यांनी तांचे आड उठाव केले. अशें रीतीन ल्हव ल्हव सरंजामशाय पद्दतीचो अंत जालो.

चवदाव्या शेंकड्याचे सुरवेक यादवी झूज, पिडा, इबाडिल्ली अर्थीक स्थिती आनी दुकळ हांकां लागून युरोपी लोक उबगल्ले. पूण उपरांत तज्ञ आनी कलाकारांनी धर्मशास्त्र सोडून मनीस कुळयेचेरूय चड भर दिल्ल्यान युरोपी संस्कृतायेंत, अर्थवेवस्थेंत तशेंच राजकारणांत बदल घडून आयले. चवदाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाकसावन युरोप मध्य युगांतल्यान ल्हव ल्हव भायर सरून प्रबोधन काळांत प्रवेश केलो. अरबस्थान आनी उत्तर आफ्रिकेंत मुसलमानांचो शेक वाडलो. उपरांत तांणी आपली मोख युरोपाकडेन घुंवडायली. तांणी अस्तंत युरोपांत घुरयो घालून थंयचे साबार प्रदेश हाताशिल्ले. उपरांत ११०० ते १३०० मेरेन युरोपी लोकांनी पॅलेस्टायन ही आपली पवित्र भूंय घेवंचेरवातीर थंयच्या मुसलमानांआड साबार धर्मझुजां उबारिल्लीं. पूण युरोपी लोकांक यश मेळ्ळें ना. त्यांच काळांत तांचेभितर वेपार चलतालो. उपरांत हे वेपारी संबंद वाडत गेले. युरोपी संस्कृतायेक मुसलमानांचें खूब योगदान मेळ्ळां.

प्रबोधन काळ : चवदाव्या शेंकड्याचे सुरवेक सावन युरोपांतले मध्ययुगीन स्थितीत बदल जावन, नव जागृताय आनी नवनिर्मितीरवातीर गरज आशिल्ली चैतन्यशील मेकळीक मेळपाक लागली. त्या काळांत विचारवंतांचो वर्ग वाडोवन तांणी अंधश्रद्धांचेर टिका करून बुद्धीवाद आनी प्रयोगशीलतेक म्हत्व दिलें. धर्मशास्त्र सोडून तांणी मनीसकुळयेचेर चड भर दिल्लो. हातुंतल्यानूच प्रबोधन काळ सुरू जालो. प्रबोधन काळांतल्यानूच सद्याची युरोपीय संस्कृती तयार जाली अशें म्हण्टात. युरोपांतलें धर्मसुदारणा आंदोलन हो प्रबोधन काळांतल्या विचारांचो एक परिणाम. धर्मसुदारणेची चळवळ मुखेलपणान धर्मीक आसली तरी तिणें युरोपाची राजकीय, समाजीक, धर्मीक आनी संस्कृतीक जीण बदलून उडयली. प्रबोधनकाळांत युरोपांत अर्थीक भरभराटूय जाली. धर्मसुदारणा चळवळ मुखेलपणान रोमन कॅथलीक इगर्जेत बदल घडोवन हाडपाखातीर सुरू जाली. पूण तिचो परिणाम म्हळ्यार प्रोटेस्टंट धर्माचो उदय जालो. प्रोटेस्टंट धर्मीय लोक मुखेलपणान उत्तर युरोपांत मेळटात.

अर्वाचीन काळ : मध्ययुगाचे अखेरेक सरंजामशायेक देवती कळा लागले उपरांत, तशेंच कॅथलीक इगर्जेचो शेक उणो जाले

उपरांत राजकर्त्यांचो शेक वाडत गेलो. तशेंच वास्को द गामान उदका मार्गांतल्यान भारताचो सोद लायले उपरांत वसणूकवादाक चालना मेळ्ळी. उपरांत साबार युरोपी देशांनी आशिया, आफ्रिका आनी अमेरिकेच्या खंडांनी आपापल्यो वसणूको उबारिल्ल्यो. ह्या देशांकडेन जावपी व्यापाराक लागून वसणूकवादी युरोपी देशांची संपत्ती वाडत गेली.

अठराव्या शेंकड्यांत नव्या नव्या सोदाक लागून ग्रेट ब्रिटनांत उददेगीक वाड नेटान जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक ही उददेगीक क्रांती हेर अस्तंत युरोपी देशांनी पातळ्ळी. उददेगीक क्रांतीक लागून भौशीक, अर्थीक आनी राजकीय बदल घडून आयले. मध्यम वर्गीयांचो आंकडो वाडत गेलो. हे क्रांतीक लागून भांडवलशायेचोय जल्म जालो. क्रांतीच्या सुरवेच्या काळांत कामगारांची खूब सतवणूक जाताली. उपरांत हातुंतल्यानूच कामगार संघटना, तशेंच कम्युनिझम सिद्धांतांची वाड जाली.

आधुनिक काळांत युरोपांतली सगळ्यांत म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार लोकशायेची वाड. लोकशाय तत्वांचो उगम पुर्विल्ल्या ग्रीसांत जाल्लो. तरी तीं तत्वां सुरवेक उपेगांत ग्रेट ब्रिटनान हाडलीं. १६८९त ब्रिटीश पार्लामेंटान राजाचे साबार हक्क काडून ते आपल्याकडेन दवरले. १७८९त जाल्ले फ्रेंच क्रांती उपरांत फ्रांसान आपली शासन यंत्रणा लोकशाय पद्दतीचेर उबारली. फ्रांसेझ क्रांती उपरांत थंय सैनिकी अधिकारी नॅपोलियन बोनापार्ट हो सत्तेर आयलो. आपल्या विस्तारवादी धोरणाक लागून ताणें साबार युरोपी देशांचेर घुरी घालून ते फ्रांसाक जोडले. १९१४ आनी १९१५त युरोपांत शांतताय प्रस्थापित करचेखातीर, तशेंच लोकशायेचो पुरस्कार करचेखातीर युरोपी मुखेल्यांची विएन्ना शारांत परिशद भरिल्ली.

आशिया आनी आफ्रिकेंतल्या साम्राज्य विस्तारखातीर १८७० ते १९१४ मेरेन युरोपी राश्ट्रांभितर सर्त लागिल्ली. पयलें म्हाझूज हें हे सर्तीचो एक परिणाम जावन आसा. फ्रांस, ग्रेट ब्रिटन आनी रशिया मेळून जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया - हंगेरी हांचेआड झुजांत देंवलीं. १९१७ त अमेरिकाय जर्मनीआड झुजपाक लागली. ह्याच वेळार रशियेंत व्हड क्रांती जावन थंय कम्युनिस्ट हुकूमशायेचो शेक सुरू जालो. १९१८ त जर्मनी आनी ताच्या इश्ट राश्ट्रांची हार जाली. १९१९ त वर्सायस कबलात जावन पयलें म्हाझूज काबार जालें. पयल्या म्हाझुजाक लागून 'लिंग ऑफ नेशन्स' ही संस्था अस्तित्वांत आयली. ऑस्ट्रिया - हंगेरी हांचे ल्हान ल्हान कुडके जावन नवीं राश्ट्रां उदयाक आयलीं. साबारकडेन राजशायेचो अंत जावन लोकशाय पद्दत अस्तित्वांत आयली.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत युरोपांत हुकूमशाय परत वाडली. जर्मनींत हिटलराच्या फुडारपणारवाल नाझी आनी इटलींत मुसोलिनीच्या

शेकातळा फॅसिस्ट तत्त्वप्रणाली अस्तित्वांत आयली. त्या दोगांयनी व्हड सैन्य उबारून युरोपाची शांतताय परतून भंग केली. दोगूय हुकूमशाहा एकठांय जावन तांणी भोंवतणच्या प्रदेशांचेर घुरयो घालपाक सुरवात केली. हातुंतल्यानूच मुखार दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. दुसऱ्या म्हाझुजांत मुखेलपणान ग्रेट ब्रिटन, फ्रांस, अमेरिका आनी रशिया एकठांय येवन जर्मनी, इटली आनी जपान हांचेआड झगडपाक लागले. ह्याच वेळार जर्मनी आनी ताच्या इश्ट राश्ट्रांचेर हार पडली. झुजा उपरांत 'एकवटीत राश्ट्रां' ही संस्था अस्तित्वांत आयली. तशेंच झुजांत वांटो घेतिल्ल्या राश्ट्रांची अर्थीक, भौशीक आनी राजकीय स्थिती इबाडिल्ल्यान, तांचो वसणुकांवयलो शेक उणो जायत गेलो. हाका लागून आशिया आनी आफ्रिकेंतल्या साबार वसणुकांनी आपापलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. अमेरिका आनी रशिया हीं संवसारांतलीं दोन बळिश्ट राश्ट्रां म्हणून अस्तित्वांत आयलीं. रशियेन उदेंत युरोपांतल्या राश्ट्रांचेर शेक बसोवन थंय कम्युनिस्ट सरकारांची स्थापना केली. जाल्यार अस्तंत युरोपी देश अर्थीक आनी सैनिकी गरजांखातीर अमेरिकेचेर आदारून रावले. उपरांत ह्या दोनूय पंगडांभितर शीतझूज सुरू जालें. उपरांत दोनूय पंगडांतले देश स्वतंत्रपणान एकमेकांकडेन वेव्हार करपाक लागिल्ल्यान १९७० मेरेन शीत झुजाचो नेट उणो जायत गेलो. १९७० उपरांत चडशा युरोपी देशांभितर वेपारी आनी सैनिकी कबलाती जावन युरोपांत शांतताय आनी उदरगत घडोवन हाडपाचे यत्न जाले. तांकां खूब प्रमाणांत यशूय मेळ्ळें.

हार्लीच्या तेंपार म्हळ्यार १९८०वर्सचे सुरवेक सावन सोविएत युनियन आनी उदेंत युरोपांत खूब गरजेचे अशे बदल घडून आयल्यात. सोविएत युनियनाचो मुखेली मिखायल गॉर्बाशॉव हाणें राजकीय, भौशीक आनी अर्थीक मळांचेर सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर कांय येवजणो आंखल्यो. हाचो परिणाम म्हळ्यार पोलंड, हंगेरी, चॅक आनी स्लोव्हाकिया, जर्मनी, रुमानिया आनी बल्गेरिया ह्या देशांतल्या लोकांनी निदर्शनां करून चड स्वातंत्र्य आनी कम्युनिस्ट सत्ता बंद करपाच्यो मागण्यो केल्ल्यो. १९८९ - १९९० त ह्या देशांनी उक्त्यो वेंचणुको जावन कम्युनिस्टांभायर हेर पक्षांक भौमत मेळ्ळें. १९९०त अस्तंत आनी उदेंत जर्मनीचें एकीकरण जालें. १९९१त वॉरसॉ कबलात बरखास्त केली. १९९१त रशियेंतूय कम्युनिस्ट सत्तेचो अंत जालो. इस्टोनिया, लाटविया आनी लिथुआनिया हांणी रशियेसावन वेगळें जावन आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. उपरांत हेर १२ प्रजासत्ताकांनीय सोविएत युनियनासावन वेगळे जावपाचे निर्णय घेतले. १९९१ - ९२ त युगोस्लावियेंतल्या स प्रजासत्ताकांतल्या चार प्रजासत्ताकांनी आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. १९९२ त आल्बानियेंत जाल्ले वेंचणुकेंत कम्युनिस्टांचेर हार पडली.

- कों. वि. सं. मं.

युवाघरां (घोटूल) : भारतांतल्या कांय रानवटी जमातींमदीं थरावीक पिराये उपरांत गांवांतले सगळे लग्न जावंक नाशिल्ले चले आनी चलयो एका विशिश्ट घरांत रातीचीं राबित्याक वतात. त्या घराक युवाघर म्हण्टात. ह्या जमातीच्या दोंगराळ भागांनी आशिल्ल्या ल्हान ल्हान खेडेगांवांचें खाशेलपण म्हळ्यार तांच्यो तीन समाजीक संस्था : (१) आरवाडो (२) पंचायत घर आनी (३) युवाघर. आरवाडो म्हळ्यार गांवच्या मदल्या भागार व्हडल्या झाडासकयल पातळिल्लें आंगण, युवाघराची सुवात चड करून आरवाड्या लागींच आसता.

अनुसुचीत जमातींमदीं युवाघराक वेगवेगळीं नांवां आसात. गिटीओरा (मुंडा आनी हो), घुमकुरिया (ओराओं), धनगर बासा (भुईया), घोटूल (गोंड), भोरूंग (आओ आनी सेमानागा).

ओराओं, मुंडा आनी हो ह्यो जमाती ओरिसा, बिहार आनी अस्तंत बंगालांत पातळिल्ल्यो आसात. गोंड हे महाराष्ट्र आनी मध्य प्रदेशांतल्या रानवटी भागांनी आसात. चंद्रपूर जिल्ह्यांत आनी बस्तर भागांत मुडिया गोंड हांचेमदीं घोटूल ही युवाघरांची संस्था प्रचलित आसा.

(१) अंतर्गत वेवस्था : कांय जमातींमदीं चल्यांक आनी चलयांक स्वतंत्र घरां आसात, जाल्यार कांय जमातींमदीं एकाच युवाघरांत चले आनी चलयो एकठांय रावतात. पूण खंयचेच जमातींत चल्यांखातीर आनी चलयांखातीर स्वतंत्र युवाघरां आसूंक जाय अशें बंधन ना. पिरायेच्या गटानुसार युवाघराचें वांगडीपण मेळटा आनी ताका धरून तांचे अंतर्गत वेवस्थेंतल्यो वेगवेगळ्यो जापसालदारक्यो त्या वांगड्या कडेन सोपयतात. ओराओं जमातीच्या घुपकुरियामदीं पिरायेनुसार तीन गट आसात. मुडिया गोंडांनी अशें पिरायेनुसार गट पाडप सोडून दिलां. पूण तांचेमदीं ज्येश्ठ - कनिश्ठ हो भेद आसा. कनिश्ठ वांगडी हे ज्येश्ठ वांगड्यांचे आज्ञेंत रावतात. वांगडी पिरायेन वाडटात तशे ते वयल्या वर्गांत वतात. तेच प्रमाण तांच्या भितरल्या स्थानाचेरूय फरक पडटा आनी जापसालदारकीय बदलता. पिरायेच्या इकरा - बाराव्या वर्सा सावन चले - चलयांक युवाघरांत प्रवेश मेळटा आनी तांचें लग्न जायमेरेन ते थंयच रावतात. युवाघराचें फुडारपण वा तांचेर देखरेख दवरपाचें काम ज्येश्ठ वांगड्यांकडेन आसता. कोणाय विधुराक वा विधवेक ज्येश्ठ वांगडी म्हणून युवाघरांत प्रवेश मेळूंक शकता. फुड्याच्या पदारवातीर सगळ्या वांगड्यांतल्यान एकाची निवड करतात. ओराओंमदीं नेतेपद आशिल्या युवकाक 'माहतो' आनी कुंमरिकेक 'बोरका घांगरीन' म्हण्टात. मुडिया गोंडांमदीं हांकां 'सरदार' आनी 'बेलसा' अशें म्हण्टात.

ओराओं चलयांखातीर स्वतंत्र युवाघरां आसात आनी तांकां 'पेल एर्पा' अशें म्हण्टात. पेली कोतवार नांवाचो एक ओरोओं दादलो पेल एर्पाचो मुखेली म्हणून काम करता. ताच्या हातासकयल बोरका घांगरीन नांवाची युवाघरांतली ज्येश्ठ कुमारी चलयांक मार्गदर्शन

करपाचें आनी नियंत्रण दवरपाचें काम करता. चल्यांच्या युवाघराप्रमाण चलयांच्या पेल एर्पा नांवाच्या युवाघरांत वांगड्यांचे तीन थर आशिल्ले. ह्या घरांत दर तीन वर्सांनी नव्या वांगड्यांक प्रवेश दिताले. व्हडलीं भुरगीं कोणाक प्रवेश दिवंचो हें थरयतात. गांवांत काम करपाचें आसल्यार घोटुलांतल्या मुखेल्याकडेन मागणी येता आनी योग्य अशा भुरग्याकडल्यान तें काम करून घेतात.

(२) युवा घराचें कार्य : रानवटी जमातींत युवाघर म्हळ्यार तांचे जाण्टे जिणेंतलीं वेगवेगळीं कर्तव्यां करपाखातीर जाय आशिल्लें गिन्यान प्राप्त करून दिवपी एक म्हत्वाची शाळा. चड करून लैंगिक जिणेची आनी फुडारपणाची कला शिकोवपी शाळा. चडशा रानवटी जमातींमदीं चलयांचीं लग्नां खूब उमरां करपाची रीत आसा. तीं आपलो जिणेसांगाती निवडूंक शकतात. मोगांत पडिल्लीं पळून वचून लग्न जावंक शकतात. हाका समाजाची मान्यताय आसता. तीस वर्सांपयलीं ओराओं जमातीच्या घुमकुरिया युवाघराचे पळोवणेंत तीन मुखेल कार्याची नोंद जाल्ली आसा. युवाघराचो उपेग (१) शयनांगार (२) संगीत - नृत्याची पाठशाळा आनी (३) गांवांतल्या गरजेकाराचे मागणेवयल्यान, सरकारी तत्वाचेर कामगारांची पुरवण करपाचें केंद्र म्हणून जाताली.

मुडिया गोंडांच्या घोटूल अभ्यासावयल्यान युवाघराचे दोन प्रकार दिसतात. पयल्या प्रकारांत युवाघरां हीं फकत भुरग्यांखातीर वेगळीं केल्लीं आसतात आनी तांची रचणूक झुजारी लोकांच्या बराकी भाशेन आसता. हातूंत भुरग्यांक झुजांत लागपी शस्त्रां पळोवपाची कला, शिकार वा जादूची कला शिकयतात. दुसऱ्या प्रकारांत चल्यांक चलये वांगडा लैंगिक संबंद दवरपाक फाटबळ दितात. लग्नापयलीं लैंगिक भूक भागोवप हो ह्या प्रकाराचो मुखेल उद्देश आसता. तांचेर कांय बंधनांय घातिल्लीं आसतात. मुडिया गोंडांच्या घोटुलांमदीं, 'जोडीदार' घोटुलांत चल्या - चलयांच्यो जोडयो लायतात. म्हळ्यार एका चल्यान एके चलयेकडेन शारिरीक संबंद दवरप अशी सक्ती आसता आनी निमाणें तांचें लग्न जाता. लग्न जायमेरेन 'चेलिक' (चलो) आनी 'मोतीआरी' (चली) हांची जोडी एकामेकांचे निश्ठेत तिगून उरता. दुसऱ्या प्रकारच्या घोटुलांत हाचे उरफाटीं परिस्थिती आसता. थंय चेलिक आनी मोतीआरी हांच्यो जोडयो परत परत बदलच्यो पडटात. एका चेलिकान एके मोतीआरीकडेन तीन रातीपरस चड काळ रावल्यार ताका ख्यास्त दितात. घोटुलांत कांय समाजीक जापसालदारक्यो आसतात. कांय शिस्तीय कडक आसतात. कांय धर्मीक उत्सवांमदीं घोटुलाच्या वांगड्यांक वचचें पडटा. तेच प्रमाण गावचे मागणेनुसार श्रमदानूय करचें पडटा. ह्या दोनूय बाबतींनी दोनूय तरांच्या घोटुलांमदीं साम्य आसता.

(३) परिवर्तन : ही शिस्त आतां मोडून पडल्या. भायल्या संवसाराकडेन संपर्क आयिल्ल्यान दुडवांचें म्हत्व वाडलां. जिणेंत दिसपी

बदल ह्या रानवटी जमार्तीच्या युवाघरांचे बाबर्तीतूय दिसता. चलयांच्या घुमकुरियांची सुवात गुपीत दवरपाची परंपरा पयलीं आसली आनी रितीप्रमाण चल्यांक चलयांच्या युवाघरांत आनी चलयांक चल्यांच्या युवाघरांत वचपाक बंदी आसली. पूण हालींच्या तेंपार अशें जायना. तरी रानवटी जमार्तीचे जिणेंत ही संस्था म्हत्वाची भुमिका करता. आधुनीक काळाचो स्पर्श जाल्ल्यान घोटूल ही वेवस्था आतां विस्कळीत जावंक लागल्या.

- कों. वि. सं. मं.

यूकावा, हीडेकी : (जल्म : २३ जानेवारी १९०७ टोकिओ; मरण : १० सप्टेंबर १९८१, क्योटो).

जपानी भौतिकीविज्ञ. मूलकण भौतिकीतल्या म्हत्वाच्या संशोधनारवातीर ताका १९४९ वर्साच्या भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. क्योटो विद्यापिठांतल्यान ताणें १९२६ वर्सा भौतिकशास्त्रांत पदवी (ऑनर्स) घेतली आनी १९२९ वर्सा ताणें एम्. एस्.सी. ही पदवी घेतली. ही पदवी घेतकच त्याच विद्यापिठांत १९३२ वर्सा तो भौतिक शास्त्राचो अध्यापक जालो. उपरांत ओसाका विद्यापिठांत १९३३ वर्सा तो भौतिकीचो सहाय्यक प्राध्यापक जालो आनी १९३६ वर्सा प्राध्यापक जालो. १९३८ वर्सा ओसाका विद्यापिठाची डी. एस्.सी. पदवी घेतकच क्योटो विद्यापिठांत सैध्दांतिक भौतिकीच्या प्राध्यापक पदाचेर ताची नेमणूक जाली. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत अमेरिकेंत प्रिन्स्टनच्या इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडवॉन्सड स्टडी (१९४८-४९) आनी न्युयॉर्कांतल्या कोलंबिया विद्यापिठांत (१९४९-५१) अभ्यागत प्राध्यापक म्हणून काम करतकच यूकावा जपानाक परतलो आनी थंय क्योटोचे रिसर्च इन्स्टिट्यूट फॉर फंडामेंटल फिझिक्स हे संस्थेचो संचालक जालो (१९५३-७०). ओसाका विद्यापिठांत काम करतना ताणें अणुकेंद्रांतल्या न्यूट्रॉन आनी प्रोटॉन हांकां बध्द करपी प्रबल पूण अत्यल्प कार्यकारी पल्लो आशिल्ले प्रेरणेविशीं संशोधन केलें. हातूंत ताणें विद्युत् चुंबकीय प्रेरणेच्या साधर्म्याचो उपेग केलो. हे बाबर्तीत दोन विद्युत् भारीत कणांतल्या विद्युत् चुंबकीय परस्परक्रिया ही ह्या कणांतल्या फोटॉनाच्या विनिमयाच्या रुपांत जाता. हाचे वयल्यान जे तरेन इलॅक्ट्रॉन आनी प्रोटॉन हांची परस्परक्रिया फोटॉनाच्या विनिमयाच्या स्वरुपांत जाता, तेच तरेन अणुकेंद्रांतल्या प्रोटॉन आनी न्यूट्रॉन हातुंतली परस्पर क्रिया योग्य कणाच्या विनियमावतीन जाता, अशें ताणें मानलें.

पूज सिध्दांताप्रमाण कणाचें द्रव्यमान ताच्या कार्यकारी पल्ल्याच्या व्यस्त प्रमाणांत आशिल्ल्यान द्रव्यमानरहीत फोटॉनाचो कार्यकारी पल्लो अनंत आशिल्ल्याचें मानतात, हाचे वयल्यान प्रबळ प्रेरणेचे बाबर्तीत तिचो पल्लो 90^{12} सेंमी. परसूय उणो आशिल्ल्यान विनिमय जावपी संबंदीत कणाचें द्रव्यमान इलॅक्ट्रॉनाच्या २०० पटींनी आसचें अशें यूकावा हाणें १९३५ वर्सा भाकीत केलें.

१९३७ वर्सा कार्ल अँडरसन हाका विश्वकिर्णांच्या नोंदयल्ल्या मार्गांत असो कण मेळिल्ल्यान भौतिकीविज्ञानी यूकावा हाच्या गृहीतकाचो हो पुरावो मानून ह्या कणाक म्यू मेसॉन अशें नांव दिलें. हाकाच आता 'म्यूऑन' अशें म्हण्टात. ह्या कणाचें द्रव्यमान योग्य आसलें तरी ताची अणुकेंद्रीय कणांकडेन केन्नाय चुकून परस्परक्रिया जाता अशें उपरांत दिशिल्ल्यान हो कण यूकावा हाणें भाकीत केल्लो आनी अणुकेंद्रीय 'गोंद' म्हणून कार्य करपी कण नासुंये अशें अनुमान काडप जालें. हे त्रुटीचें स्पश्टीकरण करपाखातीर वाय्. टानिकावा आनी एस्. साकाटा हांणी सुचयलें, की प्रत्यक्षांत दोन वेगवेगळे पूण परस्पर संबंद आशिल्ले दोन मेसॉन कण आसुंये. १९४७ वर्सा सी. एफ. पॉवेल आनी हेर शास्त्रज्ञांक विश्वकिर्णांत दुसऱ्या तरांचो मेसॉन मेळ्ळा. ह्या कणाचें द्रव्यमान इलॅक्ट्रॉनाच्या २६४ पटींनी आसून ताच्या क्षयांतल्यान म्यूऑन तयार जाता, अशें दिसलें. ह्या कणाक पयलीं पाय् मेसॉन आनी उपरांत पायॉन अशें नांव पडलें आनी ह्या कणाची अणुकेंद्रीय कणांकडेन प्रबळ परस्परक्रिया जाता अशेंय दिसलें. प्रत्यक्षांत यूकावा हाणें भाकीत केल्लेप्रमाण तीन विंगड विंगड पायॉन म्हळ्यार धन भारीत, ऋण भारीत आनी विद्युत् भाररहीत हे आसून तांचें उपरांत १९४९ म्हळ्यार प्रायोगीक रितीन अस्तित्त्व सिध्द जालें.

नोबॅल पुरस्कारा भायर ताका जपान अकादेमीचें इंपीरिअल इनाम (१९४०), रशियन अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचें लमनॉसॉव्ह भांगरा पदक (१९६४) हे भोवमान मेळ्ळे. तो जपान अकादमी, रशियाची अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, लंडनची रॉयल सोसायटी, इंडियन अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस ह्या मानादीक विज्ञानीक संस्थांचो वांगडी आशिल्लो.

ताचे बरेचशे संशोधनाचेर निबंद, तशेंच पुंजयामिकी आनी मूलकण सिध्दांत ह्या विशयांचेर अनुक्रमान १९४७ आनी १९४८ वर्सा जपानी भाशेंतले दोन ग्रंथ उजवाडा आयले. १९४६ वर्सा सावन तो प्रोग्रेस ऑफ थिऑरेटिकल फिझिक्स ह्या इंग्लीश नेमाळ्याचो संपादक आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

यूप : यजांत बळी दितात त्या जनावराक बांदपाचो खांबो. पळस, खैर, बेल वा रोहितक ह्या झाडांचो यूप करतात. यूप करपाखातीर इत्सेप्रमाण झाडां वेंचतात. युपाची लांबाय तीन हातांपासून मुखार कितलीय आसल्यार जाता. एका हाताचोय यूप करचो अशें कात्यायन श्रौतसूत्रांत म्हळां.

सकयले वटेन यूप रूंद आसता आनी वयले वटेन तो बारीक जायत वता. तशेंच तो चवकोनी वा आठ कोनांचोय आसता. युपाचेर चषाल बसयतात. ज्या झाडाचो यूप करतात त्याच झाडाचो चषालूय करतात. फोंडकुलांत पुरिल्ल्या युपाचो जितलो भाग मातयेंत

आसता ताका उपर म्हण्टात. उपर तासपाचो नासता.

यूप तयार करपाचो विधी असो - अध्वर्यू पयलीं आहवनीयाग्नींत युपाहुती दितात. मागीर उरिल्लें आज्य घेवन तो मेस्तावांगडा रानांत वता. झाड वेंचून काडले उपरांत अध्वर्यू, ब्रह्मा, येजमान आनी मेस्त ताका हात लायतात. 'विष्णवे त्वा' हो मंत्र म्हणून अध्वर्यू आज्य युक्त स्त्रुव्यान झाडाच्या खोडाक स्पर्श करता. खोडाचेर तिरपो दर्भ दवरून 'औषधे त्राय स्वैनम्' अशें म्हण्टा आनी 'स्वधिते मैत्रं हिंसी : ' अशें म्हणून ताचेर कुराडीन घाव घालतात. मागीर त्या खोडाचो यूप तयार करतात.

आहवनियाचे उदेंतेक शिमेचेर यूप पुरतात. यूप उदकान घुयले उपरांत ताचेर यव घाल्लें उदक फाफुडटात. यूप कापचे पयलीं सुरवेक काडिल्ली पयलीच कापटी आनी मूठभर दर्भ युपाचेर दवरतात. मागीर ती कापटी यूप पुरपाखातीर केल्ल्या फोंडकुलांत दवरतात. आज्याहुती दिले उपरांत अध्वर्यू वा येजमान युपाचे दक्षिणेक बसून ताका तूप चोळटात. यूप फोंडकुलांत दवरतना 'या ते धामानि' हो मंत्र म्हण्टात. ताचें तोंक आहवनियावटेन लंवडतलें अशे तरेन तो पुरतात. उपरांत येजमान युपाभोंवतणी पटो (मेखला) गुंठलायता. ताका यूपद्वीप वा यूपहस्ती अशें म्हण्टात. प्रोक्षण, अंजन, उच्छ्रयण, परिव्ययण हे सगळे संस्कार एका फाटोफाट ताचेर करतात.

वाजपेय यज्ञांत यूप सतरा हात लांब आनी चवकोनी आसता. ताचेर बसोवपाचो चषाल गंवाच्या पिठाचो करतात. ह्या यागांतल्या युपाक सतरा वस्त्रां गुंठलायतात. अश्वमेध यज्ञांत एकवीस यूप आसतात. युपाक भोंवताडे घाल्यार वाजपेय यज्ञाचें पुण्य मेळटा, अशें सांगिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

येंडे, दीनानाथ शाबी : (जल्म : १ जानेवारी १९३० म्हापशें - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी मुळावें आनी इंग्लिशींतल्यान शिक्षण घेतलें. तो १९४६ वर्सा सावन 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा १२ सत्याग्रहांवांगडा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. तेन्ना पुलिसांनी ताका धरून लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो आनी ९ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच १५ वर्सांखातीर ताच्या राजकीय हक्कांचेर बंदी हाडली. ऑगस्ट १९५९ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटका जाले उपरांत तो राजकीय चळवळींनी वांटो घेतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

येंडे, नरसिंह सुब्राय : (जल्म : २७ ऑक्टोबर १९३५ म्हापशें, बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी मुळावें आनी इंग्लिशींतल्यान शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सासावन ताणें राजकीय प्रचार करूंक सुरवात केली. ६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा सुधाताई जोशी हिच्या फुडारपणारवाला म्हापश्यां हांगा जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो, तेन्ना पुलिसांनी ताका अटक केली. बंदखणींत ताका सुमारा भायर मार घालताले. १० म्हयन्यां उपरांत लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून ताका ९ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण ४ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच २८ नोव्हेंबर १९५८ ह्या दिसा ताची सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

येन्सन, युहानेस विल्हेल्म : (जल्म : २० जानेवारी १८७३ फार्सो, डॅन्मार्क; मरण : २५ नोव्हेंबर १९५०, कोपेनहायन).

डॅन्मार्की कथा - कादंबरीकार, कवी आनी निबंदलेखक. १९४४ वर्साचो साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार ताका मेळ्ळो.

कोपेनहायन विद्यापिठांत कांय काळ वैजकीचो अभ्यास करतकच ताणें लेखक जावपाचें थरयलें. सुरवेक तांका कथालेखक म्हणून नामना मेळ्ळी. सामान्यपणान ताच्या कथांचे तीन प्रकार करूं येतात. ते अशे - ताच्या प्रदेशांतले लोक, परंपरा, आख्यायिका, सृश्टीची सोबीतकाय हेविशींच्यो कथा हिमरलँड स्टोरीस; सामके उदेंतेकडल्या देशांतले भोंवडेचेर आदारिल्ल्यो एक्झॉटिक स्टोरीस (३ खंड) आनी मिथ्स ह्या नांवान उजवाडा आयिल्ल्यो कथा (७ खंड) ताणें बरयल्यो. 'द फॉल ऑफ द किंग' (इं. अणकार १९३३) ही ताणें बरयल्ली इतिहासीक कादंबरी. ही कादंबरी ताणें, सोळाव्या शेंकड्यांतलो डॅन्मार्काचो राजा क्रिस्त्यान दुसरो हाचे जिणेचेर बरयल्या.

ताच्या लिखाणांत डॅन्मार्की लोक, तांचे स्वभाव, डॅन्मार्की सैम आनी इतिहास ह्या गजालींचो ताणें केल्लो अभ्यास दिश्टी पडटा. अमेरिकेंत भोंवडी करतकच ताणें 'मादाम ढोरा' (१९०४) आनी 'द व्हील' (१९०५) ह्यो दोन कादंबऱ्यो उजवाडायल्यो.

येन्सनच्या 'द लॉग जर्नी' (३ खंड) ह्या स कादंबऱ्यांक खूब नामना मेळ्ळी. ताचेर डार्विनच्या उत्क्रांतिवादी विचारांचो खूब प्रभाव आशिल्लो आनी तो ताच्या कादंबऱ्यांनी दिसता. स्वताच्या निबंदांनीय ताणें डार्विनाचेर विचार मांडल्यात.

येन्सन हो एक प्रतिभावंत कवीय आशिल्लो. १९४३ वर्सांमेरेन ताची कविता Digte - १९०१-१९४३ ह्या नांवान संकलीत जाल्ली आसा. आर्विल्ले डॅन्मार्की कवितेचेर ताचो खूब प्रभाव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

येरूकल : एक हेडगी जमात. ह्या लोकांक एरूकल अशेंय म्हण्टात. हांची वसती चड करून आंध्र आनी तमीळनाडूंत आसा. एरूक ह्या तेलुगू उतराचो अर्थ मंत्र मारप वा भविश्य सांगप असो जाता. हे जमातीच्यो बायलो हो वेवसाय करतात. म्हणून हे जमातीक हें नांव मेळ्ळें आसुंये.

हे जमातींत उरू, उप्पू आनी डब्ब अशे मुखेल तीन भेद आसात. उरू येरूकल हे खेडेगांवांत स्थायीक जावन शेती करतात. उप्पू येरूकल हे मीठ आनी हेर वस्तू विकतात. डब्ब येरूकल हे दोंगराच्या मुळसांत रावन हांतरपटे, बुटयो करून विकतात.

हे लोक येरकली नांवाची तेलुगू, तमीळ आनी कन्नड ह्यो भासो भरसल्ली आसा जी चोरयेच्या संदर्भांत ते वापरतात.

येरूकल दादले धोंपराभेरेन मोटवें धोंतर न्हेसतात. तांच्यो बायलो साडी आनी पोल्को घालतात. गळ्यांत तरातरांच्या रंगाच्यो माळो घालतात. तशेंच, हातांत कंवचेचीं कांकणां आनी बोटांक रुप्याच्यो मुदयो घालतात.

हे लोक माजर, कुंकडां, दुकर, बोकडयो सारकिल्या जनावरांचें मास आनी नुस्तें खातात.

ह्या लोकांचो शुकनाचेर खूब विश्वास आसता. चोरी करपाक वचचेपयलीं ते शुभ शकून आनी आपल्या कामांत यश मेळचें म्हणून देवाची पुजा करतात. तिरूपतीचो व्यंकटेश आनी लक्ष्मी हांकां ते भजतात.

हांची लग्नाची पद्दत हिंदू लोकांभाशेन आसता. हांचे मदीं वधुशुल्क दिवपाची पद्दत आसा. लग्नाच्या वेळार न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत काळो धागो बांदता आनी मागीर न्हवरो व्हंकल एकामेकांचेर अक्षता उडयतात. लग्नाच्या वेळार हे लोक खूब सोरो पियेतात.

गुन्यांवकारी जमात म्हणून ह्या लोकांची नोंद जाल्ली आसा. पयलीं हे सगळे लोक हेडगे आशिल्ले आनी चोरयो, घरफोडी करताले. पूण तांचे मदले कांय जाण आतां एके सुवातीचेर स्थायीक जावन शेती करतात. कांय जाण बुटयो, दोरयो, हांतरपटे विणून विकतात. कांय लोक कोडूलिंबाचीं पानां एकठांय करून सुकयतात आनी विकतात. कांय भीक मागतात जाल्यार कांय भविश्य सांगतात. भीक मागप आनी भविश्य सांगप हांचो उपेग ते चोरी करपाखातीर घरां सोदून काडपाकय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

येर्ने, नील्स काय : (जल्म : २३ डिसेंबर १९११ लंडन).

डॅम्कार्क ब्रिटीश प्रतिरक्षावैज्ञानिक (immunologist). जॉर्जेस जे. एफ. कोलर आनी सेझार मिलस्टायन ह्या हेर दोन शास्त्रज्ञांवांगडा येर्ने हाका १९८४ च्या शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकीचो नोबॅल पुरस्कार

मेळ्ळो. रोगप्रतिकार क्षमताय (disease resistancy) ह्या विशयाचो सतत तीस वर्सां अभ्यास केलो आनी ताणें ताचेर तीन सिध्दांत मांडले. ह्या सिध्दांतांतल्यान ह्या शास्त्राच्या आर्विल्ल्या विकासाची रूपरेखा स्पश्ट केल्ली आसून फुडलें संशोधन करपाक मार्गदर्शन केलां.

एका डॅम्कार्क कुटुंबांत येर्नेचो जल्म जालो. सुरवेक डॅम्कार्क आनी उंचेलें शिकप नॅदलँड्सांतल्या लायडेन विद्यापिठांत घेवन पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा ताणें पदवी घेतली. फुडलीं बारा वर्सां अनिश्चीततायेंत घालयतकच ताणें कोपेनहायन विद्यापिठांत वैजकी शिक्षणाक सुरवात केली. १९४३-५६ ह्या काळांत डॅनिश स्टेट सीरम इन्स्टिट्युटांत तो संशोधक म्हणून काम करतना १९५१ वर्सा ताणें कोपेनहायन विद्यापिठाची एम्. डी. पदवी घेतली. १९५६-६२ ह्या काळांत तो संवसारीक भलायकी संघटनेच्या प्रतिरक्षाविज्ञान विभागाचो मुखेल आशिल्लो. १९६०-६२ त जिनिवा विद्यापिठांत जीवभौतिकीचो प्राध्यापक, १९६२-६६ त अमेरिकेंतल्या पिट्सबर्ग विद्यापिठाच्या सुक्ष्म जीवविज्ञान विभागांत प्राध्यापक, १९६२-६८ ह्या काळांत संवसारीक भलायकी संघटनेच्या विंगड विंगड सल्लागार मंडळांचें वांगडीपद आनी १९६६-६९ त फ्रँकफुर्ट हागांच्या योहान वोलफगांग गटे विद्यापिठांत प्रायोगिक चिकित्साशास्त्राचो प्राध्यापक आनी पॉल अर्लिक इन्स्टिट्युटाचो संचालक म्हणून ताणें काम केलां. तेउपरांत १९६९-८० ह्या काळांत तो बाडेलच्या बाडेल इन्स्टिट्यूट ऑफ इम्युनोलॉजी हे संस्थेचो संचालक आशिल्लो. थंयसावन निवृत्त जातकच ताणें पॅरिसांतल्या पाश्चर इन्स्टिट्युटांत खास सल्लागार म्हणून काम केलें आनी तो फ्रांसांतूच स्थायीक जालो.

येर्नेन १९५५ वर्सा पयलो सिध्दांत मांडलो. ह्या सिध्दांताप्रमाण खाशेलो प्रतिपींड प्रतिसाद अशे तरेन तयार जाता. दर एके व्यक्तीच्या शरिरांत सैमीक प्रतिपींडां व्हड प्रमाणांत आसतात आनी तीं सगळ्या प्रतिजनांक प्रतिसाद दिवंक शकतात. गर्भावस्थेंतूच हीं प्रतिपींडां भायलें कसलेंच प्रतिजन नासतना तयार जातात. फुडें भायलें प्रतिजन योग्य रितीन संयोजीत जावं येता असो प्रतिपींड रेणू वेंचता आनी बध्द जाता. ही प्रतिजन - प्रतिपींड बध्दताय विशिश्ट गूणधर्मचे प्रतिपींड निर्मितीक चेतयता. ह्या सिध्दांताक 'प्रतिपींड निर्मितीचो सैमीक निवड सिध्दांत' अशें नांव आसून ताका आर्विल्ल्या प्रतिरक्षाविज्ञानाचो मुलाधार मानतात.

१९७१ वर्सा ताणें आपलो दुसरो सिध्दांत मांडलो. तातूंत दर एका मनशाचे जिणेंतले प्रतिरक्षा यंत्रणेचे कायिक घडामोडींतल्यान जावपी प्रगतीची म्हायती आसा. १९७४ वर्सा ताणें तिसरो म्हत्वाचो 'जालक सिध्दांत' मांडलो. हातूंत विशिश्ट प्रतिरक्षा प्रतिसादाचें नियंत्रण कशें जाता तें सांगलां.

प्रतिपींडां पयल्या प्रतिपींडावयलें प्रतिजन बध्द करूंक शकपी पदार्थाआड नव्या प्रतिपींडाची निर्मिती करूंक शकतात आनी तांकां प्रति - प्रतिपींड म्हण्टात. हीं प्रति - प्रतिपींडां प्रति - प्रति - प्रति -

प्रतिपिंडां निर्माण करूंक शकतात. मुलाथान हीं प्रतिपिंड निर्मिती अंतहीन आसता आनी नव्या विशिश्ट गूणधर्माची सतत भर पडत आसता. दर एक नवें उत्पादन (पिळ्गी) एकमेकांचें दमन वा वृद्धी करता. प्राकृतिक (सादारण) अवस्थेंत हे प्रतिपिंडांचे जालक सदांच संतुलीत आसतात. जेन्ना कुडींत कसलेंय प्रतिजन प्रविश्ट जाता तेन्ना हें संतुलन इबाडटा. यंत्रणा जेन्ना इबाडिल्लें संतुलन पूर्ववत करपाचो यत्न करता तेन्ना त्या प्रतिजनाआड प्रतिसाद निर्माण जाता. ह्या सिध्दांताचो उपेग कांय प्रायोगिक वैजकांत आनी प्रत्यक्ष पिडेस्ताकूय केला.

येर्नेच्या पयल्या सिध्दांताचेर सर फ्रँक मॅकफार्लेन बर्नेट आनी सर पिटर ब्रायन मेडावर ह्या शास्त्रज्ञांनी चड संशोधन करून प्रतिपिंडांविशीं नवी म्हायती मेळयल्या. तेखातीर त्या दोगांकूय १९६० वर्साचो शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकीचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. येर्नेच्या सिध्दांतांनी प्रतिरक्षाविज्ञानांत म्हत्वाची भर घाल्या. नोबॅल पुरस्कारावांगडा येर्नेक हेर कांय म्हत्वाचीं इनामां मेळ्ळ्यांत तीं अशीं - शिकागो, कोलंबिया (न्यूयॉर्क), कोपनहायन आनी बाझेल. ह्या विद्यापिठांनी दिप्ल्यो डॉक्टरेट पदव्यो, टोराँटो (कॅनडा) च्या गेर्डनर प्रतिशठानाचो आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार (१९७०), अमेरिकेचो वॉटरफर्ड बायोमॅडिकल सायन्स पुरस्कार (१९७८) आनी स्विट्झर्लंडाच्या मार्से बेनॉयस्ट प्रतिशठानाचें इनाम (१९७९) हीं उल्लेख करपासारकीं इनामां आसात. ताणें रॉबर्ट कॉरव इन्स्टिट्यूट (बर्लिन), अमेरिकन अँकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीस, अमेरिकन अँसोसिएशन ऑफ इम्युनॉलॉजिस्ट्स, नॅशनल अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीस (अमेरिका), रॉयल डॅनिश अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, रॉयल सोसायटी (ब्रिटन) ह्या विज्ञानीक संस्थांचो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

येशु ख्रिस्त : (पळेयात ख्रिस्त).

योगवसिष्ठ : संस्कृत भाशेंतलो एक तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ. ह्या ग्रंथाक आर्ष रामायण, वसिष्ठ रामायण आनी मोक्षोपायसंहिता अशींय नांवां आसात. तीर्थयात्रा करून परत आयले उपरांत श्रीरामचंद्राक परम वैराग्य प्राप्त जालें आनी संवसाराविशीं ताका सामकीं निर्शेणी आयली. त्या वेळार रघुकुलाचो पुरयत वसिष्ठमुनी हाणें ताका जो योगपर उपदेश केलो, तो योगवसिष्ठ ह्या नांवान प्रसिद्द असा. पूण रामचंद्राक अशें वैराग्य प्राप्त जाल्ल्याचें वाल्मिकी रामायणांत खंयच सांगिल्लें ना. देखून योगवसिष्ठाक उत्तर रामायण अशेंय म्हण्टात.

योगवसिष्ठाचो कर्तो कोण हो प्रस्न वादग्रस्त आसा. ग्रंथांतल्या प्रकरणाचे अखेरेक 'इत्यार्ष श्रीमद्वासिष्ठरामायणे वाल्मीकीये' असो मजकूर आशिल्ल्यान हो ग्रंथ वाल्मिकीन रचला अशी भावना जाता.

परंपरागत समजुतय अशीच आसा. हे समजुतीक मूळ रामायण आनी योगवसिष्ठ ह्या दोनूय ग्रंथांतल्यान आदार मेळटा.

योगवसिष्ठाच्या कामासंबंदीय विद्वानांमदीं मतभेद आसात. डॉ. दासगुप्त हाच्या मतान हो ग्रंथ इ.स. च्या सातव्या वा आठव्या शेंकड्यांत रचला आसुंये. डॉ. फर्कुहार ताचो काळ इ.स. चो १३ वो वा १४ वो शेंकडो मानता. श्री. दिवाणजी हो काळ इ.स. चो १० वो शेंकडो, श्री. भट्टाचार्य तो इ.स. चो १० वो शेंकडो आनी १२ वो शेंकड्या मजगतीं, डॉ. भीखनलाल आत्रेय तो इ.स. चो ५ वो शेंकडो आनी डॉ. राघवन तो इ.स. च्या ११ व्या शेंकड्याउपरांत आनी १३ व्या शेंकड्याच्या मध्यापयलीं मानता. डॉ. माईणकर हाणेंय तीन पांवड्यांचो वेगवेगळो काळ मानला.

योगवसिष्ठाची रचना खंय जाली हाचेविशीं एकमत ना. एकाद्री ताची रचणूक उदेंत भारतांत, बंगालांत जाली आसुंये अशें श्री. भट्टाचार्य मानता. श्री. दिवाणजी हाणें ताचें मत खोडून काश्मीर हें ताचें जल्मस्थान मानलां आनी डॉ. राघवन होय काश्मीर पक्षाचोच आसा.

योगवसिष्ठ हो ग्रंथ खूब व्हड. तशेंच ताची श्लोकसंख्या बत्तीस हजार. ग्रंथाचो विस्तार आनी पुनरुक्ती हांकां लागून हो ग्रंथ वाचप कठीण जाता. देखून ह्या ग्रंथाच्यो दोन संक्षिप्त आवृत्त्यो आयल्यो. तातुंतल्या एका ग्रंथाचें नांव लघुयोगवसिष्ठ. तातूंत स हजार श्लोक आसात. हो ग्रंथ काश्मीरांतल्या गौड अभिनंद नांवाच्या पंडितान इ.स.च्या णवव्या शेंकड्यांत तयार केलो. ह्या ग्रंथांत मुळाव्या योगवसिष्ठांतलो निर्वाण प्रकरणाचो पुर्वादूच आयिल्लो आसून उत्तरार्द येवंक ना. देखून हो ग्रंथ अर्दकुटो दिसता. मराठी कवींनी ह्या ग्रंथाचो अणकार केला. योगवसिष्ठाचो दुसरो संक्षेप योगवसिष्ठसार ह्या नांवाचो आसून तातूंत २२५ श्लोक आसात. हो संक्षेप कोणे आनी केन्ना केलो हें खबर ना.

योगवसिष्ठ हो ग्रंथ सगळो संग्राहक आसून तातूंत वेगवेगळ्या तरांचीं दर्शनां, तत्त्वज्ञानां, मतां आनी विचारसरण्यांचो आस्पाव आसा. तशेंच तो एक अध्यात्मीक ग्रंथ आसून तातूंत गिन्यान आनी साधना ह्या दोनांचेंय विवेचन आसा. तशेंच योगवसिष्ठकारांनी आपल्या दार्शनिक सिध्दांतांचें प्रतिपादन स्वानुभव, दृश्टान्त आनी उपाख्यानां हांच्या आदारान केलां. ह्या ग्रंथांत वट्ट पंचावन उपाख्यानां आसात. तातुंतलीं लीला, इंद्रजाल, प्रल्हाद, गाधी, शतरूद्र, राणी चुडाला हीं कांय उपाख्यानां म्हत्वाचीं आनी व्हड आसात.

योगवसिष्ठ हो जरी तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ आसलो तरीय ताची शैली सादी आनी सोपी आसा. योगवसिष्ठकारांनी ब्रम्हविद्या ही काव्याच्या स्वरुपांत लोकांमुखार मांडपाचो यत्न केला. हो ग्रंथ वाचता आसतना वाचप्याक आपूण आत्मानुभव घेतिल्ल्या व्हड व्यक्तीच्या सहवासांत आशिल्लेवरी दिसता. ताच्या मनांत येवपी दुबावांचेंय स्पश्टीकरण जाता.

ह्या ग्रंथांत पुनरुक्ती खूब आसा. तशेंच ह्या ग्रंथांत वेगवेगळीं प्रकरणां हीं नांवापुरतींच आसात. दर एका प्रकरणांत सगळ्या प्रकरणांतले सिध्दांत आयिल्ले आसात. विशयांच्या विवेचनांतूय क्रम ना. तशेंच, हो ग्रंथ खूब व्हड आसा, होय ताचो एक दोश.

- कों. वि. सं. मं.

योगशिरवोपनिषद : १) एक नव्य उपनिषद. स अध्यायांचें हें प्रदीर्घ उपनिषद. शंकरान हिरण्यगर्भाक हाचो उपदेश केल्लो.

हाच्या पयल्या अध्यायांत सांगलां ते प्रमाण, फक्त शास्त्राच्या अभ्यासानूच ब्रह्मप्राप्ती जायना, जाल्यार ती सिध्दमार्गान जाता. गिन्यान आनी योग ह्या साधनांनी जीव पवित्र जालो म्हणजे तोच शिव जाता. गिन्यान आनी योग एकामेकांचेर आदारून आसात. चार योगांवांगडाच भावनायोग आनी सहजयोग अशे आनिकूय दोन योग आसात.

हाच्या दुसऱ्या अध्यायांत सांगलां की, ओंकार हो मूलमंत्र. तशेंच तो सगळ्या मंत्रांचें मूळ, ब्रह्मद्याचें मूळ स्वरूप आनी नादलिंगूय आसा. नाद हो सर्वश्रेष्ठ मंत्र, आत्मो हो सर्वोच्च देव, नादानुसंधान ही सगळ्यांत व्हड पुजा आनी खोस ही परमसूख आसा.

जीव फट, ब्रह्म हें एकूच सत. हें ब्रह्म संवसारांत सत्यार्थान वसती करून आसा. ज्ञानोदयाउपरांत सच्चिदानंदाची अनुभूती येता अशें तिसऱ्या अध्यायांत सांगलां.

हें जग फकत भास कशें आसा तें जायत्या दृश्टांतांनी चवथ्या अध्यायांत सांगलां.

पांचव्या अध्यायांत देह हें विष्णुचें देवूळ आशिल्ल्याचें सांगलां आनी मूलाधारादी चक्रां आनी कामरूपादी पिठां हांचें वर्णन आसा.

सव्या अध्यायांत परानाडीचें वर्णन आसा. तिच्या जाग्याचेर ध्यान केल्ल्यान योग्याक ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश मेळोवपाक जाता. कुंडलिनी जागी जावन बोमलेच्या देंठाकडच्यान वयर चडपाक लागली म्हणजे योग्याचो मुक्तिमार्ग सुरू जाता. हो कुंडलिनीयोग गुरूक शरण वचून ताचेकडच्यानूच शिकचो.

२) एक नव्य उपनिषद. हे यजुर्वेदाकडेन संबध आसात आनी अथर्ववेदाकडेनूय संबध आसात, अशा दोनूय तरांचे उल्लेख मेळटात.

आसनाचेर बसले उपरांत नाकाचेर मदीं नदर दवरून मनाचेर ताबो दवरचो आनी प्रणवाचें ध्यान करचें. योगाभ्यासान सूर्यलोकाचोय भेद करूं येता. योगी सुषुम्नाद्वार शुध्द करून कपालसंपुटाचो भेद करता आनी परमतत्त्वाचो साक्षात्कार करून घेता, अशें हातूंत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

योगसार : अपभ्रंश भाशेंतलो एक ग्रंथ. जैनांचे नदरेंतल्यान आत्म्याविशींचें विवरण दिवपी परमपपयासु ह्या प्रसिद्द ग्रंथाचो कर्तो जोइंदु हो योगसाराचो कर्तो.

१०८ दोहे आशिल्ल्या ह्या ग्रंथांतूय अध्यात्मचर्चा आयिल्ली आसा. बहिरात्मा, अंतरात्मा आनी परमात्मा अशें आत्म्याचें वेगवेगळें वर्गीकरण करून ग्रंथकर्त्यान परमात्म्याच्या ध्यानाचेर चड भर दिल्लो आसा. पुण्य केल्ल्यान जीव सर्गाक वता आनी पापाक लागून नरकांत पडटा. पूण मोक्षप्राप्तीखातीर (शिववास) पाप आनी पुण्य ह्या दोनांचोय त्याग करून आत्मज्ञान करून घेवपाक जाय अशें तो म्हण्टा.

जोइंदू जैन आशिल्ल्यान ताणें जैनपंथीय परिभाशा ह्या ग्रंथांत आपणायिल्ली आसली तरीय पंथातीत अध्यात्मवाद्यांप्रमाण शिव, बुध्द, जीन आनी सिध्द ताणें समान मानिल्ले आसात.

जोइंदूचो हो ग्रंथ ताच्या परमपपयासूचे तुळेंत चड सुबोध आनी काव्यमय आसा. शास्त्राध्ययन, कर्मकांड, तीर्थयात्रा हांची निश्फळता दाखोवन आध्यात्मिक मळार मानवी समानतायेचें प्रतिपादन ह्या ग्रंथान केलें. रामसिंहदेवसिंहादि उत्तरकालीन ग्रंथकारांक हो ग्रंथ स्फुर्ती दिवपी थरला. डॉ. आ. ने. उपाध्ये हाणें संपादिल्ल्या परमपपयासूचे आवृत्तींत योगसाराचोय आस्पाव जाला.

- कों. वि. सं. मं.

योगाचार : बौध्दांच्या महायान संप्रदायाचो एक पंथ. हाका विज्ञानवाद अशेंय म्हण्टात. मैत्रेय वा मैत्रेयनाथ (इ.स. ३ रें शतमान) हाणें ह्या पंथाची स्थापना केली. ताणें महायान सुत्रालंकार, धर्मधमाताविभंग, मध्यांत विभंग, महायान उत्तरतंत्र, अभिसमयालंकारकारिका, योगाचार भूमिशास्त्र आदी कांय ग्रंथ बरयले. योगाचार मताक प्रतिश्ठा मेळोवन दिवपी हेर कांय आचार्य अशे आसात - असंग : (इ.स. ४ थें शतमान). मैत्रेयनाथानूच ताका ह्या पंथाची दिक्षा दिली. ताणें महायान संपरिग्रह, अभिधर्मसमुच्चय, पंचभूमी, संगीतशास्त्र, वज्रच्छेदिका हे ग्रंथ बरयले. वसुबंधु : (इ.स. ४ थें शतमान) हो असंगाचो धाकटो भाव आसून असंगाचूच ताका योगाचार पंथाची दिक्षा दिली. ताणें लंकावतारसूत्र आनी विजापतिमात्रतासिध्दी हे दोन ग्रंथ बरयले.

स्थिरमती : (इ.स. ५ वें शतमान) हो वसुबंधुचो शिश्य. वसुबंधुच्या ग्रंथाचेर हाणें वृत्ती बरयल्ली आसा. त्रिशंकाभाष्य, मध्यांत विभंग सूत्र भाषाटीका, अभिधर्मकोश भाष्यवृत्ती, सूत्रालंकारवृत्तीभाष्य आनी मूलमाध्यमिक कारिकावृत्ती हे ताचे नामनेचे ग्रंथ. **दिडःनाग :** (इ.स.चें ५ वें शतमान). हो वसुबंधुचो शिश्य आसून शास्त्रार्थ करपांत हुशार आशिल्लो. देखून ताका वादिवृषभ अशीय उपाधी मेळिल्ली. हाचे प्रमाणसमुच्चय, प्रमाणसमुच्चयवृत्ती, न्यायप्रवेश, हेतुचक्रनिर्णय आदी ग्रंथ प्रसिद्द आसात. **धर्मकीर्ती :** (इ.स.चें ६ वें शतमान) : हाणें प्रमाणवार्तिक, न्यायबिंदू, हेतुबिंदू, प्रमाणविनिश्चय, वादन्याय आदी

ग्रंथ बरयल्ले आसात. **धर्मपाल** : (इ.स. ६ वें शतमान). : हो नालंदा बौद्ध बिहाराचो अध्यक्ष आशिल्लो. ताणें योगाचार आनी शुन्यवाद ह्या दोनय ग्रंथांचेर टीका बरयल्ली.

असंगान ह्या पंथाक योगाचार हें नांव दिलें जाल्यार वसुबंधून ताका विज्ञानवाद अशी संज्ञा दिल्ली. तिबेट आनी चीन ह्या देशांनी ह्या वादाचे जायते फांटे निर्माण जाल्यात.

ह्या मतांत बोधिप्राप्तीखातीर यौगिक आचार हें सगळ्यांत प्रभावी साधन मानिल्लें आसा. ताका लागून ह्या मताक योगाचार हें नांव पडलें. मैत्रेयनाथ हो एक व्हड योगी आशिल्लो आनी ताणें विज्ञानाच्या साक्षात्काराखातीर यौगिक प्रक्रियेचें अनुसरण केल्लें. बोधसत्वदशेंतली दश भूमी पार करतकच बोधी मेळूंक शकता. हाकाच विज्ञानवाद अशेंय म्हण्टात. कारण हातूंत विज्ञप्तिमात हेंच निमाणें सत्य मानिल्लें आसा. म्हणजेच विचार हेंच सत्य अशें हातूंत मानप जालां. अशे तरेन योगाचार ही ह्या दर्शनाची वेव्हारीक कूस आनी विज्ञानवाद ही ताची वैचारीक कूस.

लंकावतारसूत्र हो ह्या मताचो मुखेल ग्रंथ. ह्या ग्रंथाप्रमाण विज्ञान वा चित्त हांचे भायर हेर खंयचेच भायले वस्तूक म्हत्व ना. ह्यो भायल्यो वस्तू सपन, मृगजळ वा आकाशफूल हांचेवरी असत आसात आनी चित्त वा विज्ञान तितलेंच सत. ह्या चित्तापासून सगळ्या जगताचें प्रवर्तन आशिल्ले आनी चित्ताच्या निरोधाक लागून जगताचोय निरोध जाता. विचारांत ग्राह्य आनी ग्राहक अशी दोट्टी भावना प्रस्थापित जाली म्हण्टकच तिका परिकल्पित ही संज्ञा मेळटा. विचार म्हणजेच चित्त. ताची उत्पत्ती खंयच्याच भायल्या पदार्थापासून जायना. सूरव आनी दूरव हीं लेगीत चित्तापसूनूच निर्माण जातात. चित्त परतंत्र आसा. एक चित्ताची उत्पत्ती दुसऱ्या चित्तांतल्यान जाता. बौध्द दार्शनिक अशा चित्ताक खिणयाळें मानतात. ते एका चित्तांतल्यान दुसऱ्या चित्ताची उत्पत्ती मानतात आनी ह्या दोन चित्तांमदल्या काळाक तांणी निष्पंदकाळ अशें नांव दिलां. उतरांच्यो दोन माळो आसतात. एके माळेंत ज्ञेय, ग्राह्य आनी अभिधेय जाल्यार दुसरे माळेंत गिन्यान, ग्राहक आनी अभीधान आसता. चित्त जाणून घेवपाचें आसल्यार ह्या दोनूय माळांक वेगळें करपाची गरज लागता. दोगांयभितरल्यान मुक्त जाल्लें चित्त मागीर उतरांची शीम हुंपता. हे अवस्थेचें वर्णन करप कठीण आशिल्ल्यान बौध्द परिभाशेन तिका अनभिलाप्य अशें म्हळां. मनशाची क्लेश आनी ज्ञेय हीं आवरणां पयस जाल्लीं म्हणजे तो चित्तमात्रांत निर्वाणपद मेळयता.

विज्ञानाचे जायते भेद आसात. तातूंत आलयविज्ञान आनी प्रवृत्तीविज्ञान हे दोन मुखेल आसात. आलयविज्ञानाक चित्त अशेंय म्हण्टात. ह्या चित्तांत जिवाच्या कार्याक, वाचीक आनी मानसीक अशा विज्ञानांचीं वासनारूप बिजां एकठांय रावतात आनी योग्य वेळार संवसारांत प्रकट जातात. फुडें चित्तांतूच परत ताचो लय जाता.

ह्या मतांत सगळ्यो वस्तू खिणयाळ्यो मानिल्ल्यान आलय विज्ञानय खिणयाळेंच आसा. दर खिणाक तातूंत परिवर्तन जायत आसता. आलयविज्ञानांत शुभाशुभ वासनांवांगडाच चक्षुर्विज्ञान (पळोवप), श्रोत्रविज्ञान (आयकप), धारणविज्ञान (घेवप), रसनविज्ञान, कायविज्ञान, मनोविज्ञान आनी विस्लटमनोविज्ञान हीं सात विज्ञानां आसात. तांकां प्रवृत्ती विज्ञान अशीय संज्ञा आसा. आलयविज्ञानासावन तांची उत्पत्ती जाता आनी आलयविज्ञानांतच ते लीन जातात.

क्लेशावरण आनी ज्ञेयावरण हीं दोन आवरणां पयस जाल्लीं म्हण्टकच मोक्षप्राप्ती जाता अशें विज्ञानयोगी मानतात. क्लेश हो मुक्तीक बाधक आसा देखून क्लेशावरणाची निवृत्ती जाली म्हण्टकच मोक्षलाभ जाता. पूण तितल्यान सर्वज्ञतात प्राप्त जायना. ज्ञेयावरणाची निवृत्ती जातकच सर्वज्ञतात प्राप्त जाता. जेन्ना साधक पुद्गल नैरात्म्यात प्रतिश्टीत जाता तेन्ना क्लेशांचो नाश जावन मुक्तावस्था प्राप्त जाता. पूण साधक जेन्ना धर्मनैरात्म्यज्ञानांत प्रतिश्टीत जाता, तेन्ना ज्ञेयाच्या अभावाक लागून चित्ताक सर्वज्ञताय प्राप्त जाता. विज्ञानवादी दार्शनिक हाकाच परमपदाची प्राप्ती अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

योगासनां : योगासनां हें उत्तर योग + आसनां = योगासनां अशा समीकरणान तयार जालां. 'योग' हें उतर मूळ संस्कृत धातू 'युज्' म्हणजे जोडप हाचेपसून तयार जालां. तातूंत जायते संकेत आसात. जीवात्मो आनी परमात्मो हांचो योग, हो योग सादपाखातीर चंचल आशिल्ल्या मनाचेर खास नियंत्रण दवरचें पडटा. ताका योग म्हण्टात. 'चित्तवृत्तीचो निरोध' अशी योगाची व्याख्या करतात. चित्तवृत्तीच्या पुराय निग्रहान सविकल्पक आनी निर्विकल्पक समाधी सादपाक येता. समाधी म्हणजेच योग. हें योग्याचें जिविताचें ध्येय आसता.

योगसाधनेखातीर शरिराची खास तरेची स्थिती दवरप आनी तातूंत सूरव दिसप म्हणजेच खास आसन. देखुनूच 'स्थिरसुरवं आसनम्' (थीर आनी सुरवात्मक शरीरस्थिती म्हणजे आसन) अशी आसनाची व्याख्या योगसुत्रांत केल्ली आसा.

योगशास्त्राप्रमाण शरीर शुध्द करपाचे प्रक्रियेखातीर शरीर ज्या वेगवेगळ्या स्थितींनी दवरतात तांकां योगासनां म्हण्टात.

योगाचीं आठ आंगां सांगिल्लीं आसत. तीं म्हणजे यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आनी समाधी. हाका अष्टांगयोग म्हणजे आठ आंगां आशिल्लो योग अशें म्हण्टात. शरिरांतलीं वेगवेगळीं इंद्रियां आनी संस्था - देखीक श्वसन, रक्ताभिसरण, पचन, उत्सर्जन आदी, तशेंच स्नायूसमूह, ज्ञानतंतू, मन हांचेसारके घटक ह्या सगळ्यांची कार्यक्षमताय आनी परस्पर सहनियमन हांचो विकास जावंचो पडटा आनी तो योगासनांच्या

सदच्या सरावांतल्यान सादपाक येता. योगासनांच्या वेगवेगळ्या स्थितींक लागून, हालचालींक लागून फाटीचो कणो (मेरूदंड) आनी तातुंतलो पृश्ठवंशरज्जू म्हणजे मज्जारज्जू - ज्ञानतंतू - मज्जापेशी हांचेर बरो परिणाम जाता.

सादारणपणान पिरायेच्या धाव्या वर्सापसून चले-चलयांक योगासनां करपाक हरकत ना. योगासनां करपाक फांतोडेचो वेळ योग्य. पूण सांजवेळारय तीं केल्यार जातात. योगासनां खातीर जागो शांत, नितळ, हवेशीर आनी मनाक प्रसन्न दिसतलें असो आसचो. चड करून आसनां उपाशीं पोटार करचीं. पेय घेतल्यार अर्द वर जेवणा उपरांत उणीच चार वरां वचूंक जाय. आसनां उपरांत अर्द वरान जेवचें. आसनां करतना नितळ, हलके, सदळ आनी जाय तितलेच कपडे घालचे. अशे तरेचे जायते नेम सामान्यपणान सांगतात. कसल्याय दुयेंसांत, पिडेस्त व्यक्तीक, त्या त्या दुयेंसांत अपायकारक थरपी आसनां करचीं न्हय. बायलांनी योगासनां केल्यार जातात. पूण मासिक पाळयेच्या वेळार आनी बाळंटेरांत योगासनां करचीं न्हय. आसनां करता आसतना श्वसनाची गती सदचेभाशेनूच सामान्य आसची. आसनां करतना वा करून जाले उपरांत श्वसनाचो वेग वाडपाक जायना. घाम येवचो न्हय आनी पुरो जाल्ले भाशेन दिसचें न्हय. योगासनां करून जाले उपरांत मनशाक शांत, प्रसन्न, उत्साही आनी खोशी दिसपाक जाय.

योगासनांच्या अभ्यासाचे सुरवेक तीं सवकास आनी संथ गतीन करचीं. खंयचेंय आसन साध्य करपाखातीर शरिराक झटके वा ताण दिवंचो न्हय. तशेंच आसनां मदीं जाय जाल्यार विश्रांतीय घेवंची. दर एके व्यक्तीन आपणाक शक्य आसा तेप्रमाण एक एक आसनस्थितीचो काळ आनी आवर्तन वाडोवप बरें आनी भलायकेचे नदरेन हिताचें आसता.

आसनां करपाक सुरवात करचेपयलीं शरीर सामान्यपणान

तीन स्थितींनी दवरचें पडटा. उबे म्हणजे दंडस्थितींत, बैठकस्थितींत आनी फाटीवयले शयनस्थितींत वा पोटोवयले विपरीत शयनस्थितींत. विवेचनाचे सोयीचे नदरेन तीन वर्गीकरणांप्रमाण कांय वेंचीक आसनां अशीं - विपरीत शयनस्थितींतलीं (पोटाचेर न्हिदून करपाचीं) आसनां. १) भुजंगासन : पोटोचेर न्हिदून, हात हड्ड्यालागीं तेंकोवन, पोटोमेरेन शरीर फाटीं उखलप, मान वयर उखलून फाटीं घेवप ही कृती. मुखेल संबंद फाटीच्या कण्याकडेन आनी पोटोच्या स्नायूंकडेन. २) शलभासन : विपरीत शयनस्थिती. खाडकी जमनीक तेंकिल्ली, दोनूय मांडयांलागीं उमथे तळहात, जमनीक तेंकिल्ले, श्वास सोडप. श्वास घेत घेत धोंपर वांकडें करिनासतना एकेक पांय ल्हवूच वयर

उखलप. भेंडा कडच्यान ताणिल्ले स्थितींत पांयांचे चवडे फाटले वटेन ताणून धरप, श्वसन सवकास. एके खेपे दावो पांय फाटल्यान वयर, दुसरे खेपे उजवो पांय. हें जाता अर्द शलभासन. दोनूय पांय एकेच खेपे उखलून हें केल्यार पूर्ण शलभासन जाता. ह्या आसनांतलो ताण चड करून फाटीचे निमाणे मणके, ओटीपोटांतले स्नायू आनी मांडयांच्या स्नायूंचेर येता. ताका लागून तांची कार्यक्षमताय वाडटा.

३) धनुरासन : विपरीत शयनस्थिती. फाटीची सगळी कमान, फाटले वटेन ओटीपोटाचो आनी शरीरमध्याचो भाग जमनीक तेंकिल्लो. धोंपरां फाटल्यान दोडून खोंटो हातांनी ओडून धरिल्ल्यो. नदर वयर, खाडकी वयर उखलून, गळ्याचो फुडलो भाग वयर ओडिल्लो. श्वास संथपणान घेवप

आनी सोडप. अशा आसनांत, आसन उतरावन पयलींचे स्थितींत चडांत चड संथपणान येवचें पडटा. योग्य आसनस्थितींत खांदे, हड्डें, पोटोचो कांय भाग आनी मांडयो ताणून उखलिल्ल्यो, धोंपरांय खोंटेलागीं धरिल्ल्या हाताचे पकडीन ओडिल्ल्यान चड वाटकुळाकार जावपाक दिवंचो. भुजंगासनांत फाटीचे वयले मणके, शलभासनांत सकयले, जाल्यार धनुरासनांत मदल्यावांगडा सगळ्याच मणक्यांक ताण बसता. तशेंच पोट, मांडयो, पांय, दंड आनी हातांचेरय ताण बसता.

४) नौकासन : विपरीत शयनस्थिती. दोनूय वटांनी अशीर जायत गेल्ल्या आनी दोनूय वटांनी वयर उखलिल्ले नौकेभाशेन शरिराची स्थिती करप. दोनूय हात खांद्यांपसून फुडें व्हरून पांयां पडटा ते प्रमाण जोडिल्ले आनी शरीर वयर उखलीत उखलीत हड्डया मेरेन उखलप. सुरवेक श्वास सोडिल्लो, पूण जशें जशें शरीर वयर उखलतात तसो तसो श्वास घेत रावप. आसनस्थितींत संथपणान श्वासन. खांदे - हात उखलता आसतनाच मांडयो ताणिल्ल्यो दवरून ताणिल्लीं धोंपरांय ल्हव ल्हव वयर उखलप. शरिराचो सगळो भार पोटाचेर येवपाक दिवंचो. तंत्रीक नदरेन, तशेंच हालचालींचे नदरेन धनुरासन आनी नौकासन ह्या दोनांनीय बरेंचशें साम्य आसून ताण बरेचशे तेच आसतात.

शयनस्थितींतलीं आसनां : ५) द्विपाद उत्तानासन - शयनस्थिती. सुरवेक श्वास सोडिल्लो, उपरांत श्वास घेत घेत दोनूय हात जोडिल्ले स्थितींत उखलीत उखलीत, जमनीकडेन काटकोन जायमेरेन उखलप; ताणून थीर करप. धोंपरां ताणिल्लीं आनी तीं एकामेकाक तेकिल्लीं आसपाक जाय, फाट आनी खांदे मात लेगीत उखलचे न्हय. खांदो ओडून वयर मळबावटेन व्हरचे, पोटाचे आनी मांडयांचे स्नायू सदळ सोडचे. हें आसन केल्ल्यान मांडयांच्या स्नायूंचेर ताण पडटा, तशेंच पोटांतले स्नायू आकुंचन पावतात. अंतर्द्रियांचेर ताण पडटा. ल्हान आनी व्हडल्या आंतकड्यांचेर आनी पाचक ग्रंथींचेर बरो परिणाम जाता.

६) विपरीत करणी : शयनस्थिती. उत्तान पादासनापरस शरीर चड म्हणजे खांद्यामेरेन उखलून, फकत खांदे आनी तकली जमनीर तेंकोवन हातांनी शरिराक आदार दिवंचो. ल्हव ल्हव श्वास घेत घेत आसन पूर्ण स्थितीक व्हरचें. भेंडाच्या हाडासकयल हाताच्या तळव्यांनी आदार दिवंचो. कोंपर जमनीक तेंकोवन हातांक आदार दिवंचो. फाट तिरपी, मान पुरायपणान मेकळी दवरची, गुरूत्वाकर्शणाक लागून अशुध्द रगत काळजाकडेन श्वास गतीन वता. पांय सदळ सोडून काळजावयलो ताण उणो करूं येता. हें आसन चड वेळ करचें न्हय.

७) सर्वांगासन : शयनस्थिती. विपरीत करणेचे फुडें फाट घुंवडावन चड वयर उखलून, शरिराचो सगळो भार खांद्यांच्या फकत वयल्या भागाचेर घेवंचो. कोंपरांत काटकोन करिनासतना बरगड्यांक हाताच्या तळव्याचो आदार दिवंचो. खाडकी, तोंड लेगीत उगडपाक येना अशे तरेन हड्डयाचे शिंपयेंत बसयल्ल्यान जालंधर नांवाचो बंध निर्माण जाता. ह्या आसनाक प्रतिपूरक म्हणून मत्स्यासन करून मत्स्यबंध घालप गरजेचें आसता. सगळ्यांत म्हत्वाच्या अशा घा आसनांमदीं सर्वांगासनाचो आस्पाव करतात. जायत्या ग्रंथींची कार्यक्षमताय ह्या आसनान विकसीत जाता.

८) मत्स्यासन : शयनस्थिती. दोनूय पांयांमदीं सु. ३०-३५ सेंमी. अंतर दवरचें. दोनूय धोंपरां चडांतचड दोडून तळवे वयर घेवंचे.

कोंपराच्या आदारान फाट, खांदे उखलून ताळू तेंकोवंची. मान उरफाटीं ताणची. खाडकी वयर येतली. हातांनी ते ते वटेनच्या पांयांचे आस्पावे धरचे. आसन चड बरें जाले उपरांत विरूध्द पांयांचे आंगठे धरचे. मांडयो जमनीचेर तेंकपाक जाय. ताका लागून पोट आनी तांचेर बरो ताण पडटलो. सर्वांगासनाच्या उरफाटो बंध तयार जाता. तकलेचे विशिश्ट अवस्थेक लागून मेंदवाक चड प्रमाणांत रगताची पुरवण जाता.

९) हलासन : शयनस्थिती. हल म्हणजे नांगर. शरिराची स्थिती नांगराप्रमाण जाता म्हणून हाका हलासन म्हण्टात. श्वास सोडिल्लो. मागीर पांय उखलीत उखलीत श्वास घेवप, द्विपाद उत्तानाप्रमाण वयर घेतिल्ले पांय, तकलेवयल्यान दुसरे वटेन तेंकोवचे. धोंपरां सरळ, चवडे सरळ आनी आस्पावे जमनीक तेंकोवचे. हात खांद्यांच्या फुडें फाटीचे सरळ रेशेंत तेंकोवचे. हड्डें खाडकेचेर दामता आनी जालंधर बंधूय पडटा. फाटीचो कपो ताणटा, ताका घटसाण येता. भेंडापसून पांयांमेरेनच्या स्नायूंचेर ताण येता. ताका लागून नाडयांची शुध्दी जाता. पोटाचे स्नायू आनी तातुंतलीं इंद्रियां हांची कार्यक्षमताय वाडटा.

१०) नौकासन : शयनस्थिती. पयलीं श्वास सोडचो. श्वास घेत घेत पांय एकामेकांक जोडून वयर उखलचे. त्याच वेळार पांय ल्हव ल्हव वयर उखलचे. पांय सु. ४५ अंशामेरेन (जमनीकडेन कोन) उखलले म्हण्टकच हात ताणून आस्पावे धरचे. विपरीत शयनस्थितींतल्या नौकासनांत पोटाच्या स्नायूंचें प्रसरण आनी फाटीच्या स्नायूंचें आकुंचन आसा, जाल्यार ह्या नौकासनांत पोटाच्या स्नायूंचें आकुंचन आनी फाटीच्या स्नायूंचें प्रसरण जाता. सगळ्या शरिराक आदार उणो आशिल्ल्यान तौल चड सांबाळचो पडटा. पोटाच्या आकुंचनाक लागून तातुंतल्यो आंतकडयो, फिग्द, स्वादुपीड, मूत्रपीड हांचेवयलो दाब वाडटा. कार्यक्षमताय वाडटा.

११) पवनमुक्तासन : शयनस्थिती. पांय उत्तानपादासनाप्रमाण उखलचे. मागीर धोंपरांत दोडचे आनी दोनय हातांनी धोंपरांक पोटाचेर, हड्डयार दामून विळखो घालचो. मान आनी तकली वयर उखलची. अपान वायुच्या पवनमार्गांत, चड करून व्हडल्या आंतकड्यांच्या मार्गांत आडखळिल्ल्या वायुची (बळान) मुक्ती जावपाक हें आसन उपेगी थरता.

१२) श्वासन : शयनस्थिती. शारिरीक आनी मानसीक विश्रांतीखातीर हें आसन सामकें उपेगी आसून, सगळीं आसनां करून जाले उपरांत हें आसन करपाची पद्दत आसा. दोनय पांयांमदीं सादारण ३५ ते ४५ सेंमी. अंतर दवरचें. हात ल्हवूच कडेक घेवंचे, मान जायते वटेन वांकडी करची. मनानच सगळें शरीर पांयांपसून तकलेमेरेन सदळ करचें. ह्या आसनांत शरीर सदळ दवरपाक जाय तशेंच मनांतूय विचारांची गर्दी जावपाक दिनासतना तें थीर दवरप गरजेचें आसता. ह्या आसनांत सगळे अवयव, इंद्रियां हांचेवयलो दाब, ताण,

आकुंचन, प्रसरण ह्या सगळ्यांचेर ताबो हाडून विसव मेळटा.

बैठक स्थितींतलीं आसनां : बैठक स्थितींतलें स्वस्तिकासन, समासन, पद्मासन ह्या आसनांत मांडयेच्या तोंकांचेर, धोंपरांचेर हातांच्या बोटांची जी खास अशी रचना करून दवरतात तांकां 'मुद्रा' म्हण्टात. ही मुद्रा चडकरून 'ध्यानमुद्रा' वा 'ज्ञानमुद्रा' म्हणून वळखतात.

१३) आकर्ण धनुरासन : बैठक स्थिती. धोणूचेर लायिल्लो बाण ओडिल्ल्याची कृती ह्या आसनांतल्यान प्रकट जाता. देखून ताका धनुरासन वा आकर्ण धनुरासन म्हण्टात. पयलीं दोनूय पांय पातळावन एकामेकांलागीं घेवंचे आनी दावो पांय धोंपरांमदीं बागोवन उजवे मांडयेर घेवंचो. मागीर दाव्या हातान पातळिल्ल्या उजव्या पांयाचो आंखावो धरचो आनी उजव्या हातान दाव्या हातासकल्यान येवपी दाव्या पांयाचो आंगठो धरून तो पांय उजव्या कानालागीं हाडचो. चड करून सरळ बसचें. पांयांचो ताण ल्हव ल्हव वाडोवंचो. श्वसन संथ आसचें. धोंपरांचेर आनी भेंडाचेर ताण येवन स्नायूंक घटसाण येता. हें आसन दावे वा उजवे, अशा दोनूय वटांनी करतात.

१४) वक्रासन : दोनूय पांय फुडें. दावो पांय धोंपरांत दोडून मांडयेलागीं घेवंचो. उजव्या हाताची बगल त्या दाव्या धोंपराचेर दवरची आनी दोनूय तळवे दावे वटेन पूण परस्पर विरुध्द दिशांकडेन बोटां करून दवरचे. मान फाटले वटेन घुंवडावन, भेंडाक - फाटीक - मानेक ताण दिवंचो. फाटीचो कणो एके पातळेंत रावन पिळवट्टा. ताची लवचीकताय वाडटा. पोटाकूय पीळ पडटा आनी भितरल्या इंद्रियांचेर दाब आनी ताण येता. मज्जासंस्थेची कार्यक्षमताय वाडटा.

१५) पश्चिमोत्तासन : योगासनांतलें हें एक मुखेल आसन मानतात. दोनय पांय फुडें, हात सरळ आनी पांयांचे आंखावो दोनय हातांनी धरचे. फुडें बागोवंचें. कपल धोंपरांक तेंकोवंचें आनी दोनय कोंपर दोनय पांयांचे वटेन जमनीर तेंकोवंचे. धोंपरां सरळ आसचीं आनी खोंटो, पोटयो, मांडयो जमनीक तेंकयल्ल्यो उरच्यो. श्वसन संथपणान करचें. ह्या आसनांत पांयांपसून मानेमेरेन सगळ्या शिरांक ताण बसता. सगळे स्नायू आकुंचन पाविल्ल्यान फुफुसां, उदरस्थ इंद्रियां आनी अंतःस्त्रावी ग्रंथीचेर ताण पडटा आनी तांची कार्यक्षमताय वाडटा.

दंडस्थितींतलीं (उबे स्थितींतलीं) आसनां : १७) वृक्षासन : दंडस्थिती. पयलीं श्वास सोडप. मागीर ल्हव ल्हव श्वास घेवप, दोनूय वटांनी हात वयर व्हरून, नमस्कार करून, ताणून वयर धरप. खोंटोय वयर उखलप. उपरांत श्वास संथ दवरप. आसन तोलात्मक. स्नायूंवयलो ताण उणो करपाक उपेगी. चड करून सगळ्या आसनांचे अखेरेक करचें.

१७) त्रिकोणासन : दंडस्थिती. दावो पांय चडांत चड दावे वटेन व्हरून पांयांचो चवडो तेच दिकेकडेन तोंड करून दवरचो. स्वास सोडचो. दावे धोंपर बागोवन दावे वटेन वांकून दावो हात जमनीक लावचो. उजवो

पांय सरळ दवरचो. उजवे वटेनच्यान उजवो हात उजव्या कानाक तेंकोवन सरळ रेशेंत वयर वयर ताणचो. हीच सगळी कृती उपरांत उजवो पांय बागोवन करची. शरिराचो भार बागविल्ल्या पांयांच्या पोट्यांचेर आनी मांडयेर वा तेंकयल्ल्या हाताचेर येता आनी तांची कार्यक्षमताय वाडटा.

१८) शीर्षासन : योगासनांतलें एक मुखेल आसन. पयलीं फुडें बागोवन धोंपरां जमनीर तेंकोवचीं आनी दोनय हातांचे बचके एकामेकांत घुस्पावन हात कोंपरापसून जमनीचेर दवरिल्ल्या वस्त्राचेर दवरचे. मागीर तकलेचो ताळवेचो भाग एका मोव कुडक्याचे घडयेर हातांच्या बचक्यांक लागून दवरचो. त्यावेळार मनगटां तकलेच्या दोनय वटांनी येतलीं अशीं दवरचीं. उपरांत धोंपरां वयर उखलून ल्हव ल्हव हड्डयालागीं हाडचीं. हात आनी तकली हांच्या आदाराचेर पांय जमनीपसून वयर उखलचे आनी धोंपरांलागीं बागोवन मांडयांकडेन हाडचे. ही पयली अवस्था. फाट सरळ करून शरिराचो भार हातांच्या कोंपरांचेर घेवंचो. ताचे उपरांत दोनूय पांय उखलून वयर करचे आनी मांडयो सरळ ओळींत एकामेकांकडेन थीर दवरच्यो. धोंपरां सरळ करिनासतना पांय फाटीं घेवंचे, ही दुसरी अवस्था. उपरांत दोनूय पांय सरळ ओळींत वयर ताणून दवरचे. तकली, हड्डें, भेंड, धोंपरां, पांयांचे आंखावो हे एके ओळींत येवपाक जाय. श्वासोश्वास नाकानूच संथ करचो. हें आसन दोळ्यांची भलायकी, रगत शुध्दी, उमेद आनी थंड न्हीद हे खातीर करचें.

आयज भारतांत आनी जगभरूय योगाभ्यासाचें शास्त्रीय स्वरूप जाणपाखातीर यत्न चालू आसात. स्वामी कुबल्यानंद हाणें १९२४ त लोणावळ्याक कैवल्यधाम ही संस्था स्थापन करून तातूंत योगविद्येच्या शास्त्रोक्त शिक्षणाक चालना दिली. आसनांचो आंकडो ८४ पसून ते ३००-४०० मेरेन सांगला. पूण तीं कांय मूळ मुखेल आसनांचींच तरेतरेचीं उपांगां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरकनोंद : १) आसनां २) ध्यान.

योगिनी : शाक्त संप्रदायांतल्यो दुय्यम देवता. तांकां आवरण देवता अशेंय म्हळां. तशेंच तांकां पार्वतीच्यो इश्टिणीय मानतात. योगिनींचो आंकडो जरी कोट्यांनी आसलो तरीय तातूंत ह्यो फकत

६४ योगिनींचीच नामना आसा. हांचे मदल्यो आठ योगिनी चड प्रसिद्द आसात. तांची नांवां अशीं : मंगला, पिंगला, धन्या, भ्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिध्दा आनी संकटा. ह्यो दुर्गादेवीच्यो परिचारीका आशिल्ल्यो.

वेदांत योगिनींचो उल्लेख ना. पुराणीक साहित्यांतूय त्यो चडशो दिसनात. शाक्त

मार्गांत मात एका काळार तांकां बरेंच व्हडपण आशिल्लें आनी अजुनूय तें मातशें दिसता. बृहत्कथेंत योगिनींचो उल्लेख आसलो तरीय तांचो दुर्गाकडेन कांयच संबंद ना. तशेंच, योगिनींचो उल्लेख मातृकावांगडा करतात. पूण ह्यो दोनूय एक न्हय.

जबलपूरालागीं भेडाघाटार नर्मदेचे देगेर योगिनींचें देवूळ आसा. थंयचे दर एके योगिनीचे मूर्तसकयल ते ते योगिनींचें नांव कोरांतिल्लें आसा. तंत्रशास्त्रा प्रमाण तांची घडण केल्ली आसून शिल्प खूब सोबीत आसा. इ.स. १५६४ त मोगल सरदार असफखान हाणें हांगाच्या कांय मूर्तींची तोडफोड केली. खजुराहो हांगाय ६४ योगिनींचें एक देवूळ आसा. हें देवूळ शिवसागर तळ्याचे देगेर बांदलां. ह्या ६४ मूर्तींतल्यो आतां थंय फकत तिनूच मूर्ती आसात.

योगिनीतंत्रांत ह्या योगिनींची उत्पत्ती, तांचो पुजा विधी, तांची शक्त आनी तांच्यो कथा दिल्ल्यो आसात. सिध्द साहित्यांतूय तांचो उल्लेख सांपडटा. ह्या उल्लेखांवयल्यान त्यो मनीस बायलोच आशिल्ल्यो म्हणपाचें जाणवता.

बौध्दांनीय योगिनी मानिल्ल्यो आनी तांचीं म्हापिठां निर्माण केल्लीं. बौध्द तंत्राप्रमाण कामरूप, पूर्णगिरी, उड्डियान आनी जालंधर हीं तांच्या योगिनींचीं चार म्हापिठां आशिल्लीं. भारतीय इतिहासाचे नदरेन पयल्या शक-कुशाणादी आक्रमकांची परकी देशांकडेन येरादारी करपाची हीं मुखेल केंद्रां आशिल्लीं. अशा म्हत्वाच्या केंद्रांतल्यान बौध्द योगिनींच्या म्हापिठांची स्थापणूक करून मोंगोलियन वंशाचे कुशाण फुडारी भारताचेर आपलें संस्कृतीक आनी राजकीय अधिराज्य प्रस्थापीत करपाक पळयताले.

ह्यो योगिनी आपणाक देवतांसमान मानपी बायलोच आशिल्ल्यो. तांकां लामा म्हण्टाले. विरोधी पंथांतल्या तरणाट्यांक आपल्या जाळ्यांत घुस्पावन बंदो करप हें तांचें काम आशिल्लें. तातुंतल्या कांय योगिनींक चुंबिका अशें म्हण्टाले. ह्यो चुंबिका चल्यांक भुलोवपाच्या वेळार पयल्याच रिवाजाक तांचो उमो घेताल्यो आनी अशेतरेन आपल्या नादाक लायताल्यो. थोड्यो रस्त्याचेर उब्यो रावन कामचेष्टाय करताल्यो. रातच्या वेळार बाणासूरकन्या उषा हिच्या म्हालांत अनिरुध्दाक उबारून व्हरपी चित्ररेखा ही जशी अप्सरा आशिल्ली तशीच ती योगिनीय आशिल्ली अशें हरिवंशांत सांगलां. तशेंच तिका लंबादेवी म्हणुनूय हरिवंशांत उल्लेख आयिल्लो आसा. तें लामा ह्या उतराचें संस्कृतीकरण आसपाक जाय.

भूतडामर तंत्रांत योगिनी साधन नांवाचो जो विधी दिल्लो आसा तातुंतय कामूक आनी स्वैरविलासी अंश स्पश्टपणान पडबिंबीत जाल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

योगेश्वरी : १) एक देवता. हिचें स्थान आंबेजोगाईक आसा. ह्या गांवांक जोगाईचे आंबे अशेंय म्हण्टात. मराठवाड्यांतल्या बीड जिल्ह्यांत हो गांव आसून, परळी वैजनाथापसून सोळा मैलांचेर तो आसा.

योगेश्वरी देवतेचें देवूळ गांवाचे मदीं आसून, तें हेमाडपंती बांदणेचें आसा. देवळाचें मुखेल दार उत्तरेक आसा आनी उदेंत आनी उत्तर ह्या दारांमुखार दीपमाळो आसात. मुखेल दारामुखार सर्वतीर्थ नांवाचें कूंड आसा. ह्या देवळा भोंवतणीं जायतीं ल्हान ल्हान देवळां आसात.

योगेश्वरीची मूर्त ना पूण तांदळो आसा. तिची पुजा दिसाक तीन खेपे आसता. पयलीं पुजा गुरव करता. दनपारचे पुजे उपरांत म्हानिवेद्य दाखयतात. सांजची प्रदोशपुजा आनी उपरांत शेजारती जावन सदचो क्रम सोंपता. योगेश्वरी ही जायत्या देशस्थ आनी कोंकणस्थ घराण्यांची कुलदेवता. यादवांचो सेनापती खोलेश्वर हाणें हिचें देवूळ बांदलें अशें म्हण्टात. ह्या देवळांत मोराची वसरी नांवाची एक वसरी आसा. ते वसरेचेर संतश्रेश्ठ कृष्णदयार्यव रावतालो.

योगेश्वरीमाहात्म्य नांवाच्या ग्रंथांतल्या पयल्या अध्यायांत योगेश्वरीच्या अवताराची कथा आसा. हो ग्रंथ अप्रकाशीत आसा. कृष्णदयार्यवानय हे देवीचें एक अश्टक रचिल्लें आसा. हिचे संबंदीं लोकसाहित्यय आसा.

हे देवीची आसना कुमारीच्या स्वरुपांतूच करतात. ही देवी आंकवार किद्याक रावली, ताचेविशीं एक कथा आसा, ती अशी :-

परळी वैजनाथान योगेश्वरीवांगडा लग्न जावपाचें थारायलें. देवतेचें कुळार कोंकणांत आशिल्लें. लग्नाखातीर थंयच्यान सगळी मंडळी परळीक वचपाक भायर सरली. पूण देवतेच्या मनांत मात वैजनाथावांगडा लग्न जावपाचो विचार नाशिल्लो. ताका लागून ती हांगाच्यान कशीच फुडें वचपाक तयार जालिना. अखेरेक लग्नाचो म्हूर्त जावन गेलो. देवतेक खोस जाली. तेन्नाच तिणें जयंतीचे देगेचेरच रावपाचें थरयलें.

हे देवतेचो खाशेलो उत्सव म्हणजे नवरात्र. आश्विन शुध्द प्रतिपदेपसून नमीमेरेन हो उत्सव चलता. निमाण्या दिसा होम - हवन जाता. दसऱ्या दिसा देवी शीम हुंपता. मार्गशीर्श शुध्द सप्तमीपसून पुनवेमेरेन हिचो दुसरो उत्सव आसता. पुनवेक होम आसता आनी रातची देवतेची पालखी गांवांतल्यान भोंवता.

आंबेजोगाई भाशेनूच योगेश्वरीचें आनीक एक ठणें पैठणच्यान तीन मैलांचेर आसा. गोदावरी, बैलगांगा आनी वर्धा ह्या न्हंयांच्या त्रिवेणी संगमाचेर हिचें देवूळ आसा. पैठणची पंचक्रोशी परिक्रमा हांगाच्यानूच सुरू जाता.

२) योगेश्वरी ही एक मातृकाय. ती चार भुजांची आनी तीन दोळ्यांची आसून तिचो एक हात अभय मुद्रेंत आनी दुसरो वरद मुद्रेंत

आसता. बैल हें तिचें वाहन. बेलाच्या रुखापोंदा ती रावता. ती रंगांन गोरी आनी तिच्या मुकुटाचेर चंद्रकोर आसता.

मत्स्यपुराणांत योगेश्वरीचें वर्णन अशें दिलां : हिची जीव सकयल हुमकळत आसता. हिचे तकलेचेर जटांचो जूट आसता. आनी गळ्यांत कवट्यांची माळ आसता.

- कों. वि. सं. मं.

रंग : खंयचेय वस्तीच्या मुखेल दृश्य गुणामदलो एक गूण. उजवाडाच्या माध्यमांतल्यान दोळ्याचेर परावर्तित जावपी संवेदनांतल्यान रंग ह्या गूणधर्माची प्रचिती येता. जशें कानाच्या पड्ड्याचेर स्पंदन जावन आवाजाची संवेदना अणभवाक येता, नाकाच्या पेशींतल्यान वासाची अनुभूती प्राप्त जाता, तशी दोळ्याच्या नेत्रपटलाचेर रंगाची संवेदना प्रतीत जाता.

संवसारांतल्या सगळ्याच सजीव-निर्जीव वस्तीक कसलो ना कसलो तरी रंग आसता आनी हो रंग दर एके वस्तीचो बाह्यगूणधर्म आनी आंतरीक रसायनीक जीवधर्म सांगता. दर एका रंगाचें ताचें आपलें अशें भौतीक आनी जैवीक कार्य आसता.

रंगाच्या माध्यमांतल्यान दर एके सजीव तशेंच निर्जीव वस्तीचो गूणधर्म कळपाक मदत जाता. तेचपरी दर एका रंगाचें ते ते सजीव-निर्जीव वस्तीखातीर आपलें अशें योगदान आसता. मोनजातीचे बाबतींत रंग हे संवादी, संरक्षक, आक्रमक, ओडलायणे अशे तरेचे आसतात, आनी हे रंग त्या त्या प्रसंगाप्रमाण आनी त्या त्या काळाप्रमाण मोनजातीच्या जिवीताक पूरक थारतात. वनस्पतीचे बाबतींतय अन्नपूरवण, प्रजोत्पादन, संरक्षण अशीं कार्यां रंगाकडल्यान घडटात. आदिम काळासावन रंगाविशीं मनीस जातीक भोवच ओड आसा. कारण रंग हें मनाक प्रसन्न करपी एक तत्व आसा. आपलो परिसर रंगयाळो करपाची मनशाक सैमीक आवड आसता.

सैमीक तशेंच कृत्रीम रंगाच्या आदारान रंगकाम, लेखन सौंदर्य प्रसाधन, छापणावळ, कलाविशकार असो जायतेतरेन रंगाचो उपेग मनीस कुळयेचे सुर्वेकसावन केल्लो दिसता.

आधुनिक काळांत रंगशास्त्र हें नवें शास्त्र मनशाच्या जिवीताच्या सगळ्या आंगांक स्पश्ट करपी थारलां.

संस्कृतीक नदरेनय रंगाक एक आगळे तरेचें म्हत्व प्राप्त जालां. ह्या म्हत्वाचो संबंद रंगाच्या गूणधर्मापरस केन्ना केन्नाय ताच्या भौतिक रूपासंबंदीत आसा. कांय धर्मांनी अमुकच रंग अशुभ आनी अमुकच रंग शुभ अशें समजप जाता. सादारणपणान धवो रंग शुभ आनी काळो रंग अशुभ मानप जाता आसलें, तरी कांय प्रदेशांनी कांय प्रसंगार हो सादारण नेम लागू जायना. न्हवऱ्या-न्हंकलेक पुराय धवें वस्त्र न्हेसप निशीद्ध मानतात. तर मंगळसुत्रांतल्यो काळ्यो पिड्डुको शुभ मानतात. मड्याचेर धवेंच वस्त्र घालपाची चाल आसा.

कांय देवांक अमुकच रंगाचीं फुलां-वस्त्रां आवडटात असोय समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रंगनाथन, शियाळी रामामृत : (जल्म : ९ ऑगस्ट १८९२, शियाळी; मरण : २७ सप्टेंबर १९७२ बेंगळूर).

संवसारीक किर्तीचो ग्रंथालयशास्त्रज्ञ आनी भारतीय ग्रंथालय चळवळीचो जनक. ताचें मुळावें आनी म्हाविद्यालयीन शिक्षण शियाळी

आनी चेन्नईत जालें. ताणें १९१६त गणित हो विशय घेवन एम. ए.ची पदवी संपादन केली. १९१७ वर्सा ताणें शिक्षणशास्त्राची एल्.टी. पदवी मेळयले उपरांत फुडलीं सात वर्सां ताणें गणिताचो अध्यापक म्हणून काम केलें. फुडें १९२४ वर्सा ताची मद्रास विद्यापिठांत ग्रंथपालाच्या जाग्यार

नेमणूक जाली. उपरांत तो नामनेच्या ग्रंथालयाचे कार्यपद्दतीचें निरिक्षण आनी ग्रंथपालनाचो अभ्यास करपाखातीर इंग्लंडाक गेलो. थंयच्या वास्तव्यांत ताणें 'स्कूल ऑफ लायब्रेरियन्शिप' हो अभ्यासक्रम पुराय केलो. ताणें क्रॉयडन भौशीक ग्रंथालयांत काम करून आनीक कितल्याशाच ग्रंथालयांचे कार्यपद्दतीचो तुळात्मक रितीन अभ्यास केलो. वेगवेगळ्या ग्रंथवर्गीकरण पद्दतींचो खोलायेन अभ्यास केल्ल्या कारणान भारतांत परततना वाटेरूच आपल्या नियोजीत द्विबिंदू-वर्गीकरण पद्दतीचो आराखडो ताणें उजवाडायलो.

फुडें १९२८त मद्रास ग्रंथालय संघाची स्थापना करून ताणें भारतीय ग्रंथालय चळवळीची बुन्याद घाली. ग्रंथालयशास्त्राच्या मुलतत्त्वांचो विचार करपी 'द लायव लॉस ऑफ लायब्ररी सायन्स' हो ताचो पयलो ग्रंथ १९३१ वर्सा उजवाडा आयलो.

१९३१ ते १९६७ ह्या काळांत ग्रंथालयशास्त्रासंबंदीं खूब पुस्तकां ताणें बरयलीं. तातूंत कोलन क्लासिफिकेशन, क्लासिफायड कॅटलॉग कोड, रॅफरन्स सर्व्हिस, डॉक्युमेंटेशन अँड इट्स फॅसेट्स, प्रोलेगोमेना टू लायब्ररी क्लासिफिकेशन हे ताचे ग्रंथ. ताणें निर्माण केल्ल्या द्विबिंदू पद्दतीविशीं खूब मतभेद आसले, तरी हे पद्दतीन ग्रंथवर्गीकरणाक नवी बसका मेळोवन दिली.

मद्रास विद्यापीठ ग्रंथालयाचो ग्रंथपाल म्हणून ताणें २१ वर्सां काम केलें. विद्यापिठाचे वतीन ग्रंथालयशास्त्राचो शिक्षणक्रम सुरू करपाच्या कामाक ताणें फुडाकार घेतलो आनी तो उपक्रम यशस्वी करून दाखयलो. एक बरो शिक्षक म्हणून ताची नामना आसली. १९४५त बनारस हिंदू विश्वविद्यालयांत खास आपोवण्यावयल्यान वचून ताणें सुमार २० म्हयने काम केलें.

१९४७ ते १९५३ ह्या काळांत ताणें दिल्ली विद्यापिठांत ग्रंथालय शास्त्रांतली पदविका, पदवी आनी पारंगतताय हांचो अभ्यासक्रम सुरू केलो. १९४८ वर्सा दिल्ली विद्यापिठांत 'डॉक्टर ऑफ लॅटर्स' ही भौमानाची पदवी दिवन ताचो भौमान केलो.

रंगनाथन हाणें भारतीय ग्रंथालय चळवळ वाडयली. ग्रंथालय संघाचो अध्यक्ष, अबूगिलाचो संपादक आनी ग्रंथालय परिशदांचो अध्यक्ष अशा वेगवेगळ्या नात्यांनी ताणें मोलाची कामगिरी केली. ग्रंथालयशास्त्राचेर आशिया, युरोप, अमेरिका ह्या खंडांतल्या कितल्याशाच देशांतल्यान ताणें व्याख्यानां दिलीं. युनो, युनॅस्को, इंटरनॅशनल फंडेशन ऑफ लायब्ररी असोसिएशन, इंटरनॅशनल फंडेशन ऑफ डॉक्युमेंटेशन हांचे सारकिल्ल्या आंतरराश्ट्रीय समित्यांचेरूय ताणें भौमानाची कामगिरी केली. १९५७त ताका पद्मश्री दिवन भारत सरकारान ताचो भौमान केलो. विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या ग्रंथालय समितीचो अध्यक्ष म्हणून ताणें म्हत्वाचें काम केलें. मद्रास विद्यापिठांत ग्रंथालयशास्त्राचें अध्यासन निर्माण करपाखातीर ताणें एक लाख रुपयांची देणगी दिली. १९६२ सावन बॅंगळूरक 'डॉक्युमेंटेशन रिसर्च अँड ट्रेनिंग सँटर' हाचे वतीन ग्रंथालयशास्त्राचें संशोधन कार्य ताणें चालू दवरलें. नॅशनल प्रॉफेसर ऑफ लायब्ररी सायन्स अशी नेमणूक करून भारत सरकारान ताच्या कामाचो भौमान केलो. पेनसिल्वानियांत पिट्सबर्ग विद्यापिठावतीन ताका डी. लिट ही पदवी दिली. जाल्यार वर्गीकरण आनी तालिकीकरण ह्या विशयांतल्या संशोधनाखातीर ताका अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशनकडल्यान 'मार्गारिट' मानपारितोशीक हो मान मेळोवपी तो पयलोच भारतीय. ताच्या नांवान हो दीस ग्रंथालयशास्त्रदीस म्हणून मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

रंगनाथ रामायण : एक दीर्घकाव्य. हें तेलुगू भाशेंतलें पयलें रामायण. हाचो कर्तो गोन बुद्ध रेड्डी हो एक राजा. हाचो काळ इ. स. च्या तेराव्या शतमानाच्या मध्यांतलो. हो ग्रंथ द्विपद छंदांत बरयला. ह्या ग्रंथांत इकराव्या - बाराव्या शतमानांत आंध्रांत वैदिक धर्माची जी प्रतिश्ठापना जाल्ली ताचे पडसाद दिसतात. कवीन रामाक ईश्वरी अवताराची उपमा दिनासतना ताका एक अलौकीक शक्तीवान असो मनीस मानला. हातुंतलो रावणूय वीर, धीट झुजारी आनी उदार राजा असो दाखयला. तशेंच ताच्यांतल्या कामूक, दुराग्रही आनी उद्धट सभावाचें वर्णन केलां. कवीन ताच्या दुर्गुणांची निंदा केल्या तशेंच ताच्यांतल्या बऱ्या गुणांची तोखणाय केल्या. रावणाक आपल्या बळ-पुरुशत्वाचो गर्व आसा. तेच वांगडा रामाचे धनुर्विद्येंतले निपूणतायेविशीं आदरूय आसा.

वाल्मिकी रामायणांत नाशिल्ल्यो जायत्यो कथा ह्या रामायणांत

दिल्ल्यो आसात. ताणें त्यो हेर पुराणांतल्यान, जैनाच्या रामाविशींच्या साहित्यांतल्यान आनी आंध्रांतल्या लोकसाहित्यांतल्यान घेतिल्ल्यो आसात. लोकसाहित्यांतल्यान घेतिल्ले एके कथेचो अंश असो : राम-लक्ष्मण वनवासाक वतकच सुरवेचे कांय दीस शृंगवेरपूरांत राविल्ले. रातचीं राम आनी सीता न्हिदतकच लक्ष्मण धोणू-बाण घेवन पर्णकुटी भायर देखरेख करपाक रावलो. ताणें १४ वर्सा न्हीद घेवचो ना अशी प्रतिज्ञा केल्ली. ताची ही प्रतिज्ञा मोडपाखातीर निद्रा देवी एके बायलेचें रूप घेवन ताचे मुखार आयली. तिचो प्रस्न आनी लक्ष्मणान दिल्ली जाप कवीन अशी मांडल्यांत :

येनु निद्रादेवि; येर्पड देल्लु -

गा नाकु निकेटलु मानाढ्य । तंत

विधी विधिंचेनु वेंट वेंट वर्तिप

विधिमेदि निन्नु ने विडुचु किंक ?

ननिन, 'नूर्मिलथंदु नहरहंबुलुनु -

जनियुंजुमत नी समयंबु दीर्चि

वञ्चिन गैकोंदु वरुस निन्निनि

निच्च, "नौ गाकंच" नेगे निद्रयुनु

नलरुचु 'नी देवतानुग्रहंब

गलिंगे नाकनुचु लक्ष्मण देवुडुडि

भावार्थ : हांव निद्रादेवी. हे मान्यवरा, विधात्यान तुजेवांगडा हावें सहवास करचो अशी येवजण केल्ली आसा. हांव तुका कशी सोडूं? तूच कितेंय तरी उपाय सांग. तेन्ना लक्ष्मण तिका म्हण्टा - 'तू उर्मिलेंत प्रवेश कर आनी रातदीस तिच्यांत आस्पावन वच. वनवासकाळ सोंपतकच हांव थंय येवन तुजें पाणिग्रहण करतां'. निद्रादेवीन लक्ष्मणाचें वचन मान्य केलें तेन्नाच ती थंयच्यान गेली.

हें रामायण देशी भाशेंत आशिल्ल्यान अस्तंत आंध्राच्या दोंगराळ वाठारांत तें लोकप्रिय जालें. थंयचे लोक ताचीं पारायणां करताले आनी बायलो तातुंतल्या प्रसंगांचें गायन करताल्यो.

ह्या रामायणाची कविता सोंपी, सुंदर आनी निर्देश आशिल्ल्यान तेलुगू भाशेंतलें हें सगळ्यांत बरें रामायण समजप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

रंगनाथस्वामी निगडीकर : (१६१२ - १६८४ इ. स.). एक मराठी संतकवी. हो आनंद संप्रदायी आसून रामदास पंचायतनांतलो दुसरो संत. ताच्या बापायचें नांव बोपजी आनी आवयचें नांव बयाबाई. ह्या दांपत्याक तीन पूत जाले. रंगनाथ हो तातुंतलो मदलो पूत. हो यजुर्वेदी माध्यंदिन फांट्याचो आसून वसिष्ठगोत्री आसलो.

पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा तो घर सोडून बद्रिकाश्रमांत गेलो. थंय स्वूब विद्या शिकून तो परत घरा आयलो. ताच्या बापायन पूर्णानंदस्वामीकडल्यान अनुग्रह घेतिल्लो. रंगनाथान आपल्या

बापायकडल्यान अनुग्रह घेतलो.ताच्या बापायन मरचेआदीं समाधी घेतल्या उपरांत रंगनाथ चड करून निगडीकूच राजयोगी म्हणून रावूंक लागलो. ताचे वांगडा शिश्यसमुदाय आसतालो.

रंगनाथान गजेंद्रमोक्ष, रामजन्म, गुरुगीता, सुदामचरित्र, शुक्र-रंभासंवाद, पंचीकरण, भानुदासचरित्र, गरूडसत्यभामा गर्वहरण, बद्धमोक्षविवरण अशीं ल्हान व्हडलीं स्फूट प्रकरणां बरयल्यांत.

रंगनाथाची रचना प्रासादिक आसून ताच्या काव्यांवरवीं तो केन्ना साधनाक साध्य मानून आत्मकला विसरपी साधकाक उपदेश करता, जाल्यार केन्ना खरें गिन्यान, धन आनी सौरख हांचें स्वरूप सांगता.

- कों. वि. सं. मं.

रंगभूमि : रंगभूमि म्हळ्यार अभिनय - आविश्काराची सुवात वा भूंय. अभिनय आविश्कार जंयसून दिश्टी पडटा ती सुवात, अशा आशयाच्या मूळ ग्रीक 'theaomai' उतरावयल्यान इंग्लिशींत थिएटर ही रंगभूमिक समानार्थी अशी संज्ञा आसा. अभिनय आविश्काराची आवश्यक आनी पूरक गरज म्हणून अभिनय आविश्कार करपी कलाकार रंगाचो वापर करीत आयल्यात. ह्या आविश्काराचे प्राथमिक अवस्थेंत रंगाविश्काराक मुखेल सुवात मेळिल्ल्यान रंगभूमि ही संज्ञा निर्माण जाली आसूं येता. सद्या रंगभूमि हे संज्ञेंत रंगाविश्कारा वांगडाच अभिनय आविश्कार, कला आविश्कार, संहिता, दिग्दर्शन, रंगभूशा, वेशभूशा, रंगमाची तंत्रज्ञ, नेपथ्य, उजवाडा येवजण, प्रेक्षक, समीक्षक, नाच, संगीत, ह्या सगळ्या घटकांचो सामुदायिकपणान आस्पाव जाता. तशेंच थिएटर हे संज्ञेफाटली दिश्टी पडपाची वा पळोवपाची संकल्पनेपुरती रंगभूमिची मर्यादा उरना तर दोळ्यांनी पळोवप आनी कानांनी आयकप अशा दोनूय क्रियांकडे ताचो संबंद येता.

दशावतारी नाटकां, भवाई, ललित, तमाशा हे लौकिक रंगाविश्कार तेचभाशेन भोवरुपी आनी खेळे हांचो रंगभूमिकडे लागींचो संबंद आसा. ह्या जानपद रंगाविश्कारांक लिरिवत नाट्यसंहिता नासता. तांचो आविश्कार उत्स्फूर्त आसून तो स्थळ-काळाप्रमाण बदलता. पूण नटाक आंगिक, वाचिक आनी आहार्य असो तीन तरांचो अभिनय करचो पडटा. कथाप्रसंग वा घडणूक दाखोवपाखातीर ती सुवात वा पार्श्वभूंय दाखोवची पडटा. हातुंतल्यानूच नेपथ्याची निश्पत्ती जाता.

भौशिक सुवातींनी उक्ते रंगमाचयेर रंगाविश्कार जाताले. देवदेवतांचे उत्सव, शेताचीं कामां तेचभाशेन कुटुंबिक कार्याखातीर एकठांय येवपी सगळे लोक त्या रंगाविश्काराचे प्रेक्षक आसताले. देवासुरसंग्राम, पौराणिक वीरकथा, लोककथा, इतिहासांतल्यो अजापीत घडणुको आनी यातुविद्या हे त्या काळांतल्या रंगाविश्काराचे विशय

आसताले. उपरांत आधिदैवीक आनी यातुविद्याप्रधान विशय उणे जावन रंगाविश्काराक चडांत चड लौकिक स्वरूप मेळपाक लागलें. रंगाविश्कार करपी वृत्त्यर्थी कलावंतांचो वर्ग तयार जावंक लागलो. नाट्यविशयाचे मांडणेंत धर्मीक नदरेपरस तात्त्विक विचारसरणी चड प्रमाणांत दिसूंक लागली. पार्श्वभूमीविशींच्यो अपेक्षा वाडल्यो, नेपथ्याची गरज दिसूंक लागली. पूण तेन्नालेगीत उक्ते सुवातेचेरूच नाट्यप्रयोग जाताले. रंगमाची धांपिल्ली पूण सभाघर उक्तें. अशे परिस्थितींत रंगाविश्कारान उक्त्या मैदानांतल्यान रंगमंदिरांत प्रवेश केलो ही एक व्हड आनी म्हत्वाची क्रांती जावन आसा. उपरांत नाटकाचे संहितेक साहित्याची जोड मेळ्ळी आनी नटान नेपथ्य सारकिल्या उपचारांसयत अभिव्यक्ती करपाची प्रथा सुरू जाली. ग्रीस, इटली आनी भारत ह्या देशांनी ही अभिजात रंगभूमि दोन ते अडेज हजार वर्सांपयलीं विकसीत अवस्थेक पाविल्ली दिसता.

सोळाव्या शेंकड्यामेरेन रंगभूमिचें स्वरूप धर्मीक आनी लौकिक आविश्कारांपुरतेंच मर्यादीत उरलें. पूण उपरांत अभिजात रंगभूमिक नवी दिका मेळ्ळी आनी फुडल्या तीन - चार शेंकड्यांनी तिची उदरगत जावन तिची व्याप्ती वाडली. आभास निर्माण करपी वास्तव रंगाविश्कार हें ह्या स्थित्यंतरांतलें, रंगभूमिचें आदर्श प्रयोजन मानतात.

सादारणपणान, धर्मीक केंद्रांच्या परिसरांत, रंगकला निर्माण जाली. युरोपांत सादारण पवव्या - धाव्या शेंकड्यासावन, रंगकला चर्चीच्या आलाशिऱ्याक आयली आनी सदाचार नाटकां (Morality play), चमत्कार नाटकां (Miracle play) जावंक लागलीं.

सादारणपणान सोळाव्या शेंकड्यांत स्वतंत्र रंगमंदिरांची उबारणी जाली. मध्ययुगांत एके वटेन दरबारी रंगभूमि तर दुसरे वटेन सदाचार भौसाची रंगभूमि अशें चित्र दिसता. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक गॅसाचे दिवे आयले, रंगभूमिचे नदरेन उजवाडा येवजण म्हत्वाची थरली. ह्या शेंकड्याचे निमाणें आनी विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक, रंगभूमिकडे पळोवपाची प्रवृत्ती निर्माण जाली. ह्या संदर्भांत थिएटर लिब्र, पॅरिस (१८८७), फ्रेई ब्यून, बर्लिन (१८८९), इंडिपेंडंट थिएटर सोसायटी, लंडन (१८९१), मॉस्को आर्ट थिएटर, रशिया (१८८९), आनी प्रॉव्हिन्सटाउन प्लेअर्स, अमेरिका (१९१५) ह्यो संघटना उल्लेख करपासारक्यो आसात. कलात्मक, प्रायोगिक अशे रंगभूमिचेरूच उपरांत अतिवास्तववादी, अभिव्यक्तिवादी, प्रतीकवादी अशो रंगभूमिविशींच्यो चळवळी अस्तंती देशांत उदयाक आयल्यो. देखीक - नामनेचो रशियन नाट्यदिग्दर्शक आनी नट फस्येव्हल्ट एम्यील्येव्हिच मायरहोल्ट हाचो रचनावाद; फ्रेंच नट, नाटककार आनी दिग्दर्शक आंतॉन आर्तो (१८९६-१९७८) हाचें क्रौयनाट्य (Theatre of Cruelty); नामनेचो जर्मन नाटककार बर्टॉल्ट बेल्ट हाची आर्ष

रंगभूमी आनी हेर. दुसऱ्या महाझुजा उपरांतच्या काळांतली जैव रंगभूमी (living theatre), निकट रंगभूमी (Intimate theatre), मृषानाट्य (Theatre of the absurd), महाराष्ट्रांतली संगीत नाटक रंगभूमी हे प्रकार फुडें आयले.

जागतिक

रंगभूमि - ग्रीक रंगभूमि

: इ.स. पयलीं सव्या शेंकड्यांत, डायोनायसस हे सैमीक देवतेच्या उत्सवांतल्यान ग्रीक रंगभूमिचो जल्म जालो. ह्या उत्सवावेळार वृंद (कोरस) देवीचे वेदीभोंवतणी पदां म्हणून नाचताले. ह्या पदांक उपरांत लिरिवत स्वरूप प्राप्त जालें आनी तातूंत हेर देवांच्या वा जैतिवंत वीरांच्याय कथांचो आस्पाव जावंक लागलो. तेन्ना

थेस्पिस नांवाच्या लेखकान, वृंदामुखार स्वतंत्र नट (एकापरस चड पात्रांच्यो भूमिका आलटूनपालटून करपी) उबो केलो आनी ग्रीक रंगभूमी अस्तित्वांत आयली. ग्रीक नाटकांचे प्रयोग विस्तृत अशा मेकळ्या सैमीक परिसरांत जाताले. तीनूय वटांनी नाटक पळोवपाक मेळटलें असो दोंगुल्लेची देंवणी आनी ताचेर केल्लीं सोपणां म्हळ्यार प्रेशागार अशें उक्तें नाटकघर. ताची तांक सुमार वीस हजार प्रेक्षकांची आसताली. वृंद, मुखवटे, काव्यात्म भास आनी सुवात-काळ-कृती-एक्य हें ग्रीक रंगभूमिचें खाशेलेपण.

ग्रीक रंगभूमिवयलो एस्किलस (इ.स.प. ५२५ - ४५६), सॉफोक्लीझ (इ.स.प. ४९६-४०६) आनी युरिपिडीझ (इ.स.प. ४८४ - ४०६) हे श्रेश्ठ शोकात्मिकाकार; ऑरिस्टोफेनीस (इ.स.प. ४४८ - ३८०) आनी मिनॅंडर (इ.स.प. ३३२ - २९२) हे श्रेश्ठ सुरवात्मिकाकार. एस्किलसाचीं सात नाटकां आसून तातूंत 'ओरिस्टिआ' नांवाची एक नाट्यत्रयी आसा. सॉफोक्लीझाचीं सात नाटकां (एक अर्दें) आसात. युरिपिडीझाचीं सगळ्यांत चड म्हळ्यार अठरां नाटकां उपलब्ध आसून तातूंत एक विरूपिका आसा. ऑरिस्टोफेनीसाचीं इकरा नाटकां उपलब्ध आसात. ताच्या नाटकांनी कथानकापरस तत्कालीन विशय आनी व्यक्ती हांचेर रवर उपरोधीक टिका वा तांचें विडंबन आसा. मिनॅंडराचें एकूच नाटक उपलब्ध आसून, कांय अर्दवट स्वरुपांत मेळटात. ताका

नवे सुरवात्मिकेचो जनक म्हण्टात.

इ.स.प.तिसऱ्या शेंकड्यासावन रोमन साम्राज्याच्या विस्तारावांगडा ग्रीक रंगभूमिचो हास जायत गेलो आनी इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांत तिचो अस्त जालो.

रोमन रंगभूमि :

रोमांत वेगवेगळ्या देवांच्या निमतान जावपी 'लुडी' नांवाच्या उत्सवांनी विदूशकी खेळ, नकलो, कसरती, दंडझुजां अशे तरेच्यो कार्यावळी जाताल्यो. इ.स.प. २४०त लिव्हिअस अँड्रोनियस हाणें ग्रीक नाटकाचो लॅटीन अणकार सादर केलो आनी तेन्नाच खऱ्या अर्थान रोमन रंगभूमिची सुरवात जाली. हे रंगभूमिचेर कायम स्वरुपाचें

एक प्राचीन युरोपीय रंगभूमि

नाट्यघर खिस्ती शक सुरू जावचे पयलीं पन्नास वर्सां जालें. ताचेपयलीं नाटकाच्या प्रयोगांक वा करमणुकीच्या कार्यावळींक लक्कडाबगर कसलीच इमारत बांदपाक सिनेटरांची परवानगी नासताली.

रोमन रंगभूमिचेर सादर केल्लीं सुमार पस्तीस पुर्विल्लीं नाटकां उपलब्ध आसात. हे रंगभूमिची चडशी सुरवात्मिकांखातीर नामना आशिल्ली. ती भोवतेक करून ग्रीक नाटकांचेर आदारीत आसली तरी तातूंत कांय स्वतंत्र खाशेलेपणांय आसात. मुखवटे, प्रवेशक, उपसंहार, संगीत आनी रस्तो हें घटनास्थळ हांचो रोमन रंगभूमिंत मुखेलपणान उल्लेख करूंक जाय. रोमन रंगभूमिवयले श्रेश्ठ सुरवात्मिकाकार प्लॉटस आनी टेरेन्स हांचीं नाटकां चडशीं ग्रीक नाटककार मिनॅंडर हाच्या नाटकांचेर आदारीत आशिल्लीं. सेनीका हो रोमन रंगभूमिवयलो श्रेश्ठ शोकात्मिकाकार जावन गेलो.

चडशीं नाटकां अणकारीत स्वरुपाचीं आशिल्लीं. तातुंतल्या सुरवात्मिकांनी ग्रीक वेशभूशा आशिल्ल्यान तांकां 'फॅबुला पॅलिआटा' तर शोकात्मिकांनी ग्रीक नायक आशिल्ल्यान 'फॅबुला ट्रेपिडाटा' म्हण्टाले. हांचेभायर अणकारीत नाशिल्लीं आनी म्हणून स्वतंत्र मानिल्लीं पूण दुय्यम स्वरुपाचीं नाटकांय रोमन रंगभूमिचेर आशिल्लीं. तातुंतल्या रोमन वेशभूशा आशिल्ल्या सुरवात्मिकांक 'फॅबुला टोगाटा' तर रोमन नायक आशिल्ल्या शोकात्मिकांक 'फॅबुला प्रेटेक्सटा' म्हण्टाले. एक

ऑक्झन बोलीवयल्यान आयिल्लो 'फॅबुला अटेलाना' नांवाचो ल्हान प्रहसनात्मक नाट्यप्रकार आशिल्लो. तातूंत थरावीक नमुन्याचीं पात्रां, गांवगिरी फाटभूंय, संगीत, नाच आनी संवाद आसताले. उपरांत ताका लिरिवत स्वरूप मेळ्ळें. हाचेचभाशेन दुसरो एक 'माइम' नांवाचो उत्स्फूर्त नाट्यप्रकार आशिल्लो. तातूंत बायलांच्यो भूमिका बायलोच करताल्यो. हो मात्सो अश्लील आशिल्लो. कांय काळा उपरांत, शोकात्मिकांनी 'पॅटोमाइम' ह्या नाट्यप्रकाराची सुवात घेतली. हातूंत वृंदाकडल्यान कथानिवेदन जाता आसतना, एकूच नट नृत्य - संगिताचे साथीचेर, मुखवटे घालून वेगवेगळ्यो भूमिका करतालो.

ख्रिस्ताउपरांतच्या सव्या शेंकड्यांत, रोम साम्राज्यावांगडा रोमन रंगभूमीचोय अस्त जालो. रोमन नाट्य हें चडशें ग्रीक नाट्याचेर आदारिल्लें आसलें तरी अस्तंती रंगभूमिच्या विकासाक ताचो खूब आदार जाला. प्रबोधन काळांतले रंगभूमिचेर तशेंच शेक्सपिअर, मोल्येर हांच्यासारक्या श्रेश्ठ नाटककारांचेरूय रोमन नाट्याचो व्हड प्रभाव दिसता येता.

ब्रिटीश रंगभूमि : सुमार देड हजार वर्सांपयलीं फक्त ब्रिटनांतूच न्हय तर सबंद युरोपांत इगर्जीनी जी प्रार्थना चलताली, तातुंतल्यानूच ही रंगभूमि जल्माक आयली. त्या काळांत, धर्मझुजांक लागून युरोपाचे जनतेक मन रिजवणेचें दुसरें साधन नाशिल्लें. अशे परिस्थितींत ईस्टरच्या वेळार जावपी इगर्जींतले प्रार्थनेन ह्या लोकांक मात्शी प्रसन्नताय मेळटाली. प्रार्थना, वाचन, मंत्रोच्चार, गीतगायन हें सगळें नाट्याक अनुकूल आशिल्लें. हे प्रार्थनेवांगडा ख्रिस्ताचे जिणेवयले प्रसंग, नाट्याच्या रुपांत इगर्जींत दारवोवपाक सुरवात जाली. तातुंतल्यान उपरांत मिस्टरी, मोरॅलिटी आनी मिरॅकल हे तरेचीं नाटकां वा नाट्यप्रकार प्रचलित जाले. ल्हव ल्हव ही कला इगर्जीच्या वाठारांतल्यान भायर सरून आपलो आविश्कार स्वतंत्रपणान दारवोवंक लागली. ह्याच काळांत ही नाट्यकला विंगड विंगड उद्येगधंद्यांच्या नांवांन इंग्लंडांत प्रचलित आशिल्ल्या 'ट्रेड गिल्ड्स' ह्या वेवसाय संघांच्या आलाशिऱ्याक गेली. वेवसाय - संघांवतीन जावपी हीं नाटकां उपरांत बाजारपेठेंत वा उक्त्या मैदानाचेर जावंक लागलीं. ह्याच काळांत धुंवपी 'वॅगन - स्टेज' ची चाल सुरू जाली. चाकां लायिल्ली ही रंगमाची जाय थंय हालोवपाक मेळटाली. रंगमाचयेचे सकयल पड्ड्यांनी धांपून घेतिल्ले सुवातेर वेशभूशा करपाक मेळटाली.

सोळाव्या शेंकड्यांतली एलिझाबेथ काळांतली रंगभूमि, तिचे फाटभूंयेचेर जाल्लो विल्यम शेक्सपिअर आनी ताच्या सांगात्यांचे प्रतिभेचो विलास हें ब्रिटीश नाट्याच्या इतिहासांतलें एक अजापूच म्हणूं येता. हॅम्लेट, ऑथेल्लो, किंग लीअर आनी मॅकबेथ ह्या शेक्सपिअरच्या शोकात्मिकांनी अतिमानुश स्वभावदर्शन आनी उत्तुंग काव्यरचना हांचो आगळो वेगळो मेळ दिसून येता. तेचभाशेन ताणें

सुरवात्मिकां आनी इतिहासीक नाटकांय बरयलीं. उपरांतच्या कांय वर्सांनी पयल्या चार्ल्साची राजवट वतकच ब्रिटनांत प्युरिटन पंथीयांची लोकशाय सत्ता आयली. तांणी लंडनांतलीं नाटकघरां बंद करून, नाट्यप्रयोगांचेर बंदी घातली.

१६६० वर्सा दुसरो चार्ल्स सत्तेर येतकच मात हे कलेक परतून उर्बा आयली. अठराव्या शेंकड्यांत, ब्रिटीश रंगभूमिक बरे बरे नट मेळ्ळे. डेव्हिड गॅरिक, सेरा सिडझ, एडमंड कीन हे ह्या काळांतले नामनेचे कलाकार. एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या हेन्री अर्द्विग आनी एलेन टेरी ह्या श्रेश्ठ कलाकारांचो उल्लेख करप गरजेचो.

जॉर्ज बर्नार्ड शॉ हाणें ब्रिटीश नाटकाक एक वेगळो पांवडो दिलो. मॅन अँड सुपरमॅन, पिग्मेलियन, कॅन्डिडा हीं कांय ताचीं गाजिल्लीं नाटकां. शॉच्या मात्सो पयलींचो ऑस्कर वाइल्ड ह्या नाटककाराकूय खूब नामना मेळ्ळी.

व्हिक्टोरिया राणी उपरांत सातव्या एडवर्ड राज्याची कारकीर्द चालू जाली, तेन्ना प्रस्थापितांची घडी समाजाच्या वयल्या थराचेर वेवस्थीत बशिल्ली. ह्या वातावरणांत पिनीरो, हेन्री जोन्स, गॉल्डवर्दी हांची नाट्यरचना सोबसारकी आशिल्ली. कथानकाची वेवस्थीत बांदावळ हें ह्या नाटककारांचें खाशेलेपण.

पयल्या म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत, समरसेट मॉम, नौएल कौअर्ड, जॉन बॉईटन प्रीस्टली ह्या तीनूय नाटककारांनी ब्रिटीश रंगभूमिवयलें वर्चस्व कांय काळ तिगोवन दवरलें.

१८८० वर्सा ओल्ड व्हिक ही अस्तित्वांत आयिल्ली संस्था १९१४ वर्सा लिलियन बेलिस हिणें आपल्या ताब्यांत घेतली आनी शेक्सपिअरच्या नाटकांच्या प्रयोगपिठांत तिचें रुपांतर केलें. दुसऱ्या म्हाझुजा पयलीं थंय जॉन गिलगुड आनी लॉरेन्स ऑलिव्हिए हे नट खूब गाजले. १९४४ वर्सा ऑलिव्हिए आनी राल्फ रिचर्डसन हांचेकडे ओल्ड व्हिकाचें संचालकत्व आयलें. तांणी शेक्सपिअरचीं हेन्री द फोर्थ, रिचर्ड द थर्ड हीं नाटकां तशेंच सॉफोक्लीझाचीं ईडिपस रेक्स, इब्सेनाचें पीर जिंत हीं नाटकां सादर करून खूब नामना जोडली. १९५० उपरांतच्या काळांत, जॉन ऑस्बर्न, हॅरल्ड पिटर, आर्नल्ड वेस्कर आनी हांचे उपरांत डेव्हिड स्टोरे, टॉम स्टोपार्ड, पीटर शेफर हे नाटककार ब्रिटीश रंगभूमिचेर आयले.

सगळ्या जगांतले नाट्यरसिक आयचे ब्रिटीश रंगभूमिकडे शेक्सपिअरसारक्या आनी हेर श्रेश्ठ अभिनेत्यांचें आनी दिग्दर्शकांचे कलेचें आगर म्हणून पळयतात.

फ्रेंच रंगभूमि : हे रंगभूमिचो उगमूय इगर्जीच्या धर्मीक कार्यांनी मेळूं येता. इकराव्या शेंकड्यांत रूआन शारांत केल्ल्या नाटकांच्यो संहिता, बाराव्या शेंकड्यांत ऑर्लेआं शारांत केल्ल्या नाटकांच्यो संहिता आयजूय मेळटात. तेराव्या ते पंदराव्या शेंकड्यांत, फ्रांसांतूय सायकल

प्लेज म्हळ्यार चक्री नाटकां जातालीं. रॉबिन हुड आनी ताची प्रेयसी मेरियन हांचे लोककथेन इंग्लंडांतल्या लोकनाट्यावांगडा फ्रेंच लोकनाट्यांतूय नामना जोडिल्ली. इगर्जेच्या नियंत्रणांतल्यान, फ्रेंच नाटक मुक्त जायत गेलें आनी घुंवपी रंगमंचाचो चड प्रसार जावंक लागलो.

मध्ययुगीन काळांत, ग्रीस, इटलींत सुरवात्मिका आनी शोकात्मिका अशे दोन नाट्यप्रकार आशिल्ले, तेच प्रसंसांतल्या नाटककारांनी घेतले. १५५२ वर्सा एत्येन झॉदेल ह्या नाटककारान विलओपात्राचेर एक शोकात्म नाटक बरयलें. फुडें ताणें अशेच तरेचीं आतिगॉन आनी मेदिया हीं नाटकां बरयलीं. ह्याच काळांत 'कोम्मेदीआ देल्लाते' नांवाची एक विदूशकी रवेळांची नाट्यपरंपरा इटलींत चलताली. हातुंतलीं कांय पात्रां फ्रेंच रंगभूमिन घेतलीं. तांकां 'हार्लेकिन' सारकीं फ्रेंचांत अपभ्रंश जाल्लीं नांवां मेळ्ळीं. ह्या इटालियन विदूशकांनी फ्रेंच राजा आनी लोकांक सामकी भूल घातली. सोळाव्या शेंकड्याच्या मदेगाक मारी फेअरे नांवाची नटी अशाच एके कोम्मेदीआ कंपनींतल्यान पॅरिसांत आयिल्ली. फ्रांसांतल्या नाटकघरांत काम करपी ती पयली बायल मनीस. कार्दीनाल द रीशल्य ह्या नामनेच्या मुत्सद्याच्या यत्नांकलागून फ्रेंच रंगभूमिक नवें, चड विधायक मोडण मेळ्ळें. १६२९ वर्सा तो पंतप्रधान जालो आनी त्याच वर्सा मॉन्तदोरी हो नट आनी ताची नाटककंपनी भायल्या गांवांत व्हड यश मेळोवन पॅरिसांत परतली. प्येअर कोर्नेय हाणें १६२८ वर्सा बरयल्लें पयलें नाटक 'मेलीत' हें हे नाटककंपनीन खूब गाजयलें. रीशल्यान हे कंपनीक उदार आलाशिरो दिलो. १६८० वर्सा फ्रेंचांचे 'कॉमेदी फ्रॉसेझ' हे राश्ट्रीय रंगभूमिची स्थापणूक जाली.

नाटकघरांनी, सरदार लोक सामान्य लोकांचेर शेक गाजयताले. तांचेमदीं झगडीं जातालीं. ताका लागून मोल्थेर, कोर्नेय आनी रासीन ह्या नामनेच्या नाटककारांनी आपल्या नाट्यकृतींनी दोन वेगवेगळ्या पांवड्यांवयलीं नाट्यां विकसीत केलीं. प्येअर कोर्नेय हो अभिजाततायवादी नाट्यनिर्मितींतलो जैतीवंत फ्रेंच नाटककार. 'द सिद' हें ताचें सगळ्यांत चड गाजिल्लें नाटक. झां रासीन ह्या नाटककारान फेद्रा, इफिजिनिया, आंद्रोमेदा हे सारकीं बरीचशीं शोकात्म नाटकां बरयलीं. सादें कथानक, स्वताकडे झगडपी पात्रां आनी उंचेल्या दर्जाचें पद्यात्मक लिखाण हीं रासीनाच्या नाटकांचीं खाशेलेपणां. कोर्नेय आनी रासीन हांणी सतराव्या शेंकड्यांत फ्रांसांतलें शोकात्म नाटक गाजयलें, तशेंच मोल्थेरान उपहासिक सुरवात्मिका बरोवन संवसारभर नामना मेळयली. ताचीं उल्लेख करपासारकीं कांय नाटकां अशीं - तार्तूफ, मिसांचोफ, मायझर, द वुड - बी जंटलमन. ताणें सुरवात्मिकेक शोकात्मिकेसारको दर्जा मेळोवन दिलो, हें मोल्थेराचें म्हत्वाचें कर्तृत्व.

अठराव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन उच्चवर्गीय प्रेक्षक फ्रेंच नाटकघरांत माचयेर बसून नाटक पळयताले. पूण १७५९ वर्सा

व्हॉल्टेअर ह्या नामनेच्या नाटककारान ही प्रथा बंद केली. मोल्थेराच्या फाटल्यान मारीव्हो आनी बोमार्शे ह्या नाटककारांचो उल्लेख करूंक जाय. मारोव्होन बरीचशीं विनोदी उपहासिक नाटकां बरयलीं. तशेंच बोमार्शेच्या नाटकांचें उत्कृष्ट संगीतिकेंत रुपांतर जालें. देरवीक - द बार्बर ऑफ सेव्हिल, द मॅरेज ऑफ फिजारो. नेपोलियनाचे लोकसत्ताक राजवटींत, ताल्सा नांवाच्या एका श्रेश्ठ नटाक उदार राजाश्रय मेळ्ळो. जर्मनींत शिलर आनी गटे ह्या सारक्या नाटककारांनी, फ्रेंच रंगभूमिचेर, अभिजाततायवादाचें दुसरें तोंक जो स्वच्छंदतावाद हाडलो, ताचोय खूब प्रभाव पडलो. व्हिक्टर ह्यूगोचें 'हेर्नानी' हें ह्या पंथांतलें एक व्हड नाटक. आलेक्सान्द्र द्यूमा हेय बापूय-पूत स्वच्छंदतायवादी नाटककार. हातुंतल्या पुताचें 'लेडी ऑफ द कमेलियाज' हें शोकात्म मोगानाट्य खूब गाजलें.

पॅरिसांतलें सगळ्यांत व्हड नाटकघर म्हळ्यार 'ऑपेरा'. हें नाटकघर बांदपाक सुमार १२ वर्सांचो काळ लागलो. १८७५ वर्सा ताचें उद्घाटन जालें. हातूंत २,१०० प्रेक्षकांक बसूंक मेळटा.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत फ्रांसांत राशेल, सारा बर्नहार्ट आनी रेझान ह्यो तीन नामनेच्यो अभिनेत्री जावन गेल्यो. बर्नहार्ट आनी रेझान हांणी युरोपाभायर अमेरिका, आफ्रिका आनी आफ्रिका ह्या खंडांनी दौरे केले. कॉक्लॅ हो त्या काळचो एक लोकप्रिय नट. ताणें मोल्थेराच्या चडशा सगळ्या नाटकांतलीं कामां केल्लीं. 'सीरानो द बेझीराक, ह्या रॉस्ताच्या नाटकांतली मुखेल भूमिका कॉक्लॅ हाणें पयली केली. आंद्रे आंतवान हे आधुनिक फ्रेंच रंगभूमिक नवें मोडण लावपी कलाकारान आपले 'मुक्त रंगभूमि' वरवीं फ्रांसांत वास्तववाद सुरू केलो. वास्तववादाचे हे मोहिमेक, फ्रांसांत झोल ह्या नाटककारान खूब आदार केलो. ह्याच काळांत रशियेंत स्टॅनिस्लाव्हस्की आनी इंग्लंडांत पोल हांचे समानधर्मी प्रयोग चलिल्ले. १९१३ वर्सा पॅरिसांत झाक कॉपो हाणें 'व्हीय कोलॉंबिये' नांवाची संस्था सुरू केली आनी ल्हान ल्हान क्लब्यांच्या आदारान बदलूंक मेळटलो असो रंगमंच आपल्या प्रयोगांतल्यान वापरूंक लागलो. ताच्यो नेपथ्याविशींच्यो कल्पना उपरांत गॉर्डन क्रेग हाणें अंमलांत हाडल्यो. विद्यमान फ्रेंच रंगभूमिक वयर काडपी नाटककारांभितर फार्साचो लेखक झॉर्झ फेदो, प्रतीकात्म तशेंच पुराणांतल्या कथांचेर उपहासिक नाटकां बरोवपी झां कोक्टो, प्रचलित परिस्थितीविशीं खर वास्तववादी नाटकां बरोवपी झां पॉल सार्त्र, मानवी शोकात्मिकतेचो सोद घेवपी आल्चेअर काम्यू, 'बेकेट' सारकें तत्त्वगंभीर नाटक जनमानसांत रुजोवपी झां आनुईय ह्या श्रेश्ठ प्रतिभावंतांचो उल्लेख करूंक जाय. सॅम्युएल बेकेट, योनेस्को हे मृषानाट्याचे विदेशी प्रणेतेय फ्रेंच भाशीय लिखाणाखातीर नामनेक पावले. भारत महोत्सवाच्या निमतान १९८४-८५ वर्सा फ्रांसांत झां क्लॉद कारिएर हाच्या फ्रेंच भाशीक महाभारताचो प्रयोग पीटर ब्रुक हाणें दिग्दर्शित केलो.

जर्मन रंगभूमि : तेराव्या ते पंदराव्या शेंकड्यांमेरेन जर्मनींत प्रहसनां चलतालीं. हौशी कलाकार हीं प्रहसनां करताले. तातुंतल्या विदूशकाक 'नार' अशें नांव आशिल्लें. प्रहसनांत चड लोकप्रिय आशिल्लें तें विनोदी स्वगत. तेराव्या शेंकड्यांत अॅरिस्टॉटलच्या 'पोएटिक्स' ह्या ग्रंथाचो जर्मनींत अणकार जालो. हाचे उपरांत तीन शेंकड्यांनी जर्मनींत प्रबोधनाक सुरवात जाली. प्रबोधनकाळांत इटलींत दोन प्रकारचीं नाटकां चलतालीं. एक म्हळ्यार प्लॉटस, टेरेन्स ह्या रोमन नाटककारांचे आनी दुसरें म्हळ्यार र्वास देशी परंपरांतल्यान जल्माक आयिल्लें 'कोम्मेदीआ देल्लार्ते'. हातुंतलो पयलो प्रकार जर्मनीन आपणायलो तर दुसरो फ्रांसान. १४२९ वर्सा जर्मनींत कुसानो नांवाच्या नाटककाराक प्लॉटसाच्यो अज्ञात आशिल्ल्यो १२ नाटकांच्यो संहिता मेळ्ळ्यो. त्याच काळांत गूटेनबर्क हाणें छापखानो सुरू केल्ल्यान, थंयच हीं नाटकां छापलीं आनी तांचो खूब प्रसार जालो. १४७३ वर्सा टेरेन्सार्चीय नाटकां अशेच तरेन छापून प्रसारीत केलीं. उपरांत तांचीं जर्मन भाशांतरां छापलीं. ह्या काळांत, जर्मन रंगभूमिचेर ग्रीक नाटककारांचोय खूब प्रभाव पडलो. हान्स ड्राक्स (१४९४-१५७६) हाणें पयलीं दोनशेंपरस चड प्रहसनां आनी विनोदी नाटकां बरयल्लीं. उपरांत ताणें ग्रीक परंपरेंतलें 'आल्सेस्तीस' नांवाचें शोकात्म नाटक बरयलें.

सोळाव्या शेंकड्याच्या मध्यासावन जेजुइटांनी स्थापन केल्ल्या शाळा-कॉलेजांतल्यान अभिजात लॅटीन नाटकांचे प्रयोग जावंक लागले. ते १७७३ वर्सा मेरेन म्हळ्यार जेजुइटांचे मध्यवर्ती संघटना बरखास्त जायमेरेन चालू आशिल्ले. करमणुकीवांगडा नैतिक मुल्यांचो प्रसार करपी हीं नाटकां अभिजात आशिल्लीं. हीं लॅटीन आनी ग्रीक नाटकां जर्मनींत खूब लोकप्रिय आशिल्लीं. १५३५ वर्सा मार्टिन ल्यूथर हाणें पाउल रेबहून ह्या नाटककाराकडल्यान, हे अभिजात परंपरेक सोबसारकें 'सुझाना' हें नाटक बरोवन घेतलें. सोळाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक इटलींत 'ऑपेरा' हो संगीत नाट्यप्रकार जल्माक आयलो. १६३७ वर्सा व्हिएन्नांत पयलें ऑपेरा हाउस बांदप जालें. सोळाव्या शेंकड्याचे निमाणेमेरेन युरोपांत नाटकघरांची उबारणी सुरू जावंक नाशिल्ली. १५५० वर्सा हान्स ड्राक्स हाणें न्यूरेंबर्ग ह्या शारांतलें वापरांत नाशिल्लें 'मार्था चर्च' ही एक कॅथलिक चर्च सोदून काडली आनी ताचें कायम स्वरुपाच्या नाटकघरांत रुपांतर केलें. ह्याच नाटकघरांत ताणें स्वताचीं अशीं जायतीं सदाचार नाटकां सादर केलीं. प्रबोधनकाळांतलें आनीक एक खाशेले तरेचें नाटकघर म्हळ्यार एके विस्तीर्ण बागेंत उक्तड्यार उबारिल्लें प्रेक्षकघर. जर्मनींतल्या सॉल्झबर्ग शारांत 'रलास मिराबेल' नांवाच्यो ज्यो बागो आशिल्ल्यो, थंय अशे तरेचीं नाटकघरां आशिल्लीं.

इटालियन वास्तुकारांनी, नाटकघरांचे वास्तुरचनेंत खूब सुदारणा केल्यो. पयलो जोसेफ फर्टनबाख हाच्या लिखाणांतल्यान मात, त्या काळांतले उजवाड येवजणेची म्हायती मेळटा.

अठराव्या शेंकड्यांत जर्मनीक कांय श्रेष्ठ नाटककार मेळ्ळे. तातुंतलो पयलो लेसिंग. नाटकघरां बांदचे पयलीं जर्मनींत भोंवपी नाटक कंपन्यो आशिल्ल्यो. परदेशांतल्यान अशो कंपनी दैन्याचेर येताल्यो. १५८६ आनी १५९२ वर्सा दोन इंग्लीश नाटक कंपनी जर्मनींत आयिल्ल्यो. त्यो, आपले प्रयोग पयलीं इंग्लिशींत, उपरांत जर्मन आनी इंग्लीश अशी मिश्र करून आनी निमाणे पुराय जर्मनींत करताले. १७२७ वर्सा कॅरोलिन नायबॅर नांवाची जर्मन नटी आनी योहान ख्रिस्टॉप गोट्शेट नांवाचो जर्मन नट ह्या दोगांयनी मेळून अभिजात तत्वांक अणसरून प्रयोग करपाखातीर एक नाटक मंडळी स्थापन केली. पूण तांकांय कायम स्वरुपाचें नाटकघर नाशिल्लें. गोट्शेट हाणें जेन्ना अभिजात नाटकां करपाक सुरवात केली तेन्ना प्रेक्षकांनी ताका विरोध केलो आनी 'नाच्स्पिएल' म्हळ्यार प्रहसन ह्या प्रकाराचें ताका पुनरुज्जीवन करचें पडलें. अठराव्या शेंकड्यांत, हेर देशांतल्या चड करून फ्रांसांतल्या नाटकांचे अणकार व्हड प्रमाणाचेर जर्मन रंगभूमिचेर जावंक लागले. कॉर्नेय, रासीन आनी मोल्येर हांचीं नाटकां व्हड प्रमाणांत अणकारीत जालीं. १७३२ वर्सा गोट्शेट हाणें अँडिसनचें 'केटो' हें इंग्लीश अभिजात नाटक जर्मन रंगमाचयेर हाडलें. श्रोडर नांवाच्या कुशळ जर्मन नटान शेक्सपिअरच्या कितल्याशाच नाटकांनी काम केलें. अठराव्या शेंकड्यांत युरोपियन रंगभूमिचेर 'द्राम' नांवाचो एक नाट्यप्रकार चलतालो. ह्या प्रकारचीं जे. ई. स्लेगेल हाचीं 'द ट्रायम्फ ऑफ द गुड वुमन' आनी 'द सायलेंट ब्युटी' हीं दोन पद्य नाटकां आसात. १७४५ वर्सा सी. एफ. जेल्र्ट ह्या नाटककारान 'द्राम' हो प्रकार जर्मन रंगभूमिचेर रूढ केलो. पूण ह्या प्रकाराचें चड श्रेय लेसिंग ह्या नाटककाराक दिवंक जाय. ताणें ह्या प्रकारांत, खरे सुरवात्मिकेंत विनोदी आनी भावपूर्ण अशा दोनूय प्रकाराचें प्रवेश आसूंक जाय, अशें स्पश्टीकरण केल्लें. १७५५ वर्सा ताणें बरयल्ल्या 'मिस सेरा सॅम्पसन' ह्या नाटकाचो, भोंवतणच्या नाटककारांचेर खूब प्रभाव पडलो. ताचीं हेर उल्लेख करपासारकीं नाटकां अशीं आसात- मिना व्हान बार्नहेम आनी एमिलिया गालोटी. उपरांतच्या जर्मन कलासाहित्यांत 'स्टुर्म उंड ड्रॉंग' (स्टॉर्म अँड स्ट्रॅस) नांवाचो काळ उदेलो. हे विचारधारेचेर रूसोचे स्वच्छंदतावादी विचारसरणेचो प्रभाव पडिल्लो. जर्मनींतले हे चळवळीच्या, गटे आनी फ्रीड्रिख फोन शिलर ह्या म्हान प्रवक्त्यांचो उल्लेख करूंक जाय. ह्या कालखंडाचो अस्त जातकच लेगीत ह्या दोगांयनी लक्षणीय नाटकां बरयलीं. फाउस्ट हें गटेचें सगळ्यांत चड गाजिल्लें नाटक. ग्रीक पुराणकथेचेर आदारिल्लें 'इफिजेनी इन टॉरिस' (इ.शी.) आनी इटालियन महाकवीवयलें 'तोरक्कातो तारुसो' हीं ताचीं म्हत्वाचीं नाटकां. द रॉबर मारिया स्टुअर्ट आनी विल्हेल्म टेल हीं शिलरचीं नाटकां. अठराव्या शेंकड्यांत फ्रांसाभाशेन जर्मनीचे रंगभूमिचोय खूब नेटान उदरगत केली. श्रोडर

हाणें सुरू केल्ली परंपरा लूटव्हीरव टीक हाणें आपल्या अणकारांवतीन फुडें चलयली. गटेन ५४ प्रवेश आशिल्लें 'गोट्झ फोन बर्लिंगेन' हें नाटक १७७३ वर्सा उजवाडायलें. शिलरचें 'द रॉबर' हें नाटक हेच पद्दतीचें. तशेंच ताच्या १७९१तलें वॉलेन्स्टाइन हें नाटक म्हळ्यार एकठांय तीन नाटकां आसून तातुंतल्या दोन नाटकांनी पांच अंक आसात.

शिलरान ग्रीक नाट्यसाहित्याचो अभ्यास केल्ल्यान ताका 'नेमेसिस' ची कल्पना येवजली. नेमेसिस म्हळ्यार खंयच्यातरी विराट, अज्ञात शक्तीच्या शापाक लागून आपलो जावपी विनाश. अशा शापांची कल्पना हेर जर्मन नाटककारांनीय घेतली. स्वच्छंदतावादी परंपरेंतल्यान जर्मनींत दोन तरांचीं नाटकां जल्माक आयलीं: 'रिट्झमेन' म्हळ्यार सरदारी आदर्शाविशींचीं नाटकां आनी 'सहरस्टुक' म्हळ्यार भावविवशतापूर्ण अतिनाट्यां. ह्या नाटकांचो प्रभाव युरोपांतल्या कांय देशांनी, इंग्लंडांत आनी अमेरिकेंतूय पातळिल्लो.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत रंगमाचयेवयले प्रयोगपद्दतींत क्रांतिकारक बदल जावंक लागले. बर्लिंगांत व्हान ब्रयूल नांवाच्या सरदारान चित्रदीप (मॅजिक लॅटर्न) हाचो पयलींच उपेग केलो. झेम्पर, टीक, एमरमान ह्या तिगांयनी शेक्सपिअरच्या काळांतले रंगमाचयेची नककल करून ताचीं नाटकां चड सादपणान उबीं करपाचो यत्न केलो. लूटव्हीरव डेव्हीट हो एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीचो एक प्रतिभावंत.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत युरोपांतल्या विचारवंतांनी नाट्यकलेविशींच्या विचारांत जी क्रांती घडोवन हाडली तिचे पडसाद जर्मन रंगभूमिचेरूय उदेल्ले. गेर्हार्ट हाउप्टमान हो तिचो पयलो नाटककार. १८८९ वर्साचें ताचें बिफोर सनराइज हें नाटक युरोपांत इब्सेन आनी चेकॉव्हसारक्या वास्तववादी नाटककारांचे धर्तभाशेन आसा. पूण उपरांत मात ताणें 'द संकन बेल' आनी 'अँड पिप्पा डब्सेस' हीं प्रतीकात्मक कल्पनारम्य नाटकां ताणें बरयलीं. जर्मनींत, 'फ्रेई बुहन' आनी 'फ्री थिएटर' (इं. शी.) ह्यो दोन नाटककंपन्यो खूब गाजल्यो. ह्या कंपन्यांतल्यानूच 'आंसांबल' म्हळ्यार सांघिक अभिनयाची सुरवात जाली.

हाउप्टमाना फाटल्यान झूडरमान हाका जर्मन नाटककार म्हूण मानाची सुवात आसा. वास्तववादाकडे दुर्लक्ष करून जर्मन रंगभूमी गाजोवपी काव्यात्म नाटककार म्हळ्यार फ्रांक व्हेदेकिट. मध्यमवर्गीय नीतिनेमांची असहिष्णुता ह्या ताच्या विशयाचे अभिव्यक्तिवादी नाटककारांचेर खूब प्रभाव पडलो. हे शैलीचे एन्स्ट टोलर आनी बर्टॉल्ट ब्रेक्ट हे मुखेल प्रवक्ते. मास मेन्श (इं.अ. मॅन अँड द मासेस) हें टोलराचें सगळ्यांत चड गाजिल्लें नाटक. 'एपिक (आर्ष) थिएटर' ही ब्रेक्टाची संकल्पना. थ्री पेनी ऑपेरा, मदर करेज

अँड हर चिल्ड्रन, द गुड वूमन ऑफ सेल्सुआन, द कॉकशिअन चॉक सर्कल हीं ब्रेक्टाचीं म्हत्वाचीं नाटकां.

विद्यमान जर्मन रंगभूमि आंतरराष्ट्रीय आसा. रंगमाचयेवयले प्रयोगपद्दतींत क्रांतिकारक संकल्पना मांडपी जर्मन निर्मात्यांभितर मायरहोल्ट, अर्विन पिस्केटर, थिओ ओटो हांचो आस्पाव जाता. विद्यमान मुखेल नाटककारांभितर गंटर ग्रास, माक्स फ्रिश, फ्रिड्रिख ड्युरेनमाट, एन्स्ट बारलारव हांचो उल्लेख करूंक जाय.

पोलिश रंगभूमि : अठराव्या शेंकड्यांत, युरोपांत शोकात्म नाटकांबदला संगीतिका आनी नृत्यनाट्यां हांचे प्रयोग जाताले. धर्मीक रंगभमिवयल्या नैतिक आनी उपदेशपर नाटकांक चड म्हत्व आशिल्लें. फ्रांस, चेकोस्लोव्हाकिया, जर्मन, इटली ह्या देशांतल्यान विंगड विंगड भाशा, संस्कृतीक परंपरा आयल्यो आनी तांच्या पालवान किरिस्तांव धर्मप्रभाव वाडूंक लागलो. खास पोलंडचे संस्कृतीची सुरवात अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आनी एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन जावंक लागली. परदेशी नृत्यनाट्यां आनी संगीतिका हांचे प्रयोग पयलींच सतराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत आनी उपरांतच्या शेंकड्यांनी जाले. १७६५ वर्सा पोलंडांतल्या वॉर्सा ह्या मुखेल शारांत राश्ट्रीय रंगमंदिर निर्माण जालें. तातूंत जावपी नृत्य - नाट्य आनी संगीतिकांचे प्रयोग चडकरून वरिष्ठ सत्ताधारी लोकांखातीर जाताले. कांय काळा उपरांत, मध्यमवर्गीयांखातीर वेगळीं रंगमंदिरां निर्माण जालीं. तेन्ना व्हॉडचेरव बॉगूस्लाव्हस्की हाका लेखक, दिग्दर्शक आनी नट म्हणून खूब नामना मेळ्ळी. उपरांत पोलंडचे रंगभूमिचेर शेक्सपिअरच्या नाट्यकृतींचो प्रभाव दिसूंक लागलो. अन्डिव्हायन कॉमेडी हे सुखत्मिकेंत पोलंडांतल्या वास्तववादी नाटकाची सुरवात जाली. नाट्यलिखाणाचे नदरेन कामिल नॉर्विड ह्या लेखकान आपली मौनाची उपपत्ती मांडली.

विसाव्या शेंकड्यांत, व्हिसप्यान्यस्की ह्या नामनेच्या नाटककारान, वास्तववादी नाटकांतल्यान पोलिश समाजांतले संघर्श लोकांमुखार मांडले. १९६० वर्सा पोलंडांत 'पोलिश लॅबोरेटरी थिएटर' स्थापन केलें.

रशियन रंगभूमि : हेर खंयचेय रंगभूमिप्रमाणूच रशियन रंगभूमिचें मूळ लोकनाट्यांत मेळटा. कथाकथन, नाच, संगीत, नकलो, कसरती, जादूचे खेळ, कळसूत्री बावल्यो, जनावरांचे खेळ हे स्कोमोरोखी नांवाच्या भटक्या लोककलावंतांनी लोकरंजनाखातीर सादर केल्ले उक्ते सुवातीवयले खेळे आशिल्ले. धाव्या शेंकड्यांत रशियेंत जाल्ल्या ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारावांगडा चर्चीच्या वाठारांत धर्मीक नाटकां जावंक लागलीं. सतराव्या शेंकड्याचे अखेरेक युरोपीय रंगभूमिचे धर्तेचेर लोकनाट्याच्या आदाराचेरूच विकसनशील अशीं नाट्यरुपां निर्माण जालीं. १६१३ वर्सा मॉस्को हांगा एक रंगमंदिर

बांदलें. सतराव्या शेंकड्याचे सुरवेक राजकीय अस्थिरतेचो परिणाम म्हणून, तेचभाशेन जेझुइटांच्या आक्रमणाचो प्रतिकार करपाखातीर रशियन चर्चीक रंगभूमिचें साधन गरजेचें दिसलें. १६३३ वर्सा कीव्ह हांगा धर्मीक अकादमीची स्थापणूक जाली. जेझुइटांचें अनुकरण करून रशियन चर्चसंस्थेन धर्मप्रसाराखातीर बायबलांतल्या आनी इतिहासीक विशयांचेर पोरने स्लाव्हनिक भाशेंत लिखित नाटकां निर्माण जावंक लागलीं. हे चर्चकेंद्रित रशियन रंगभूमिचेर प्रहसनासारके नाट्यप्रकारूय जल्माक आयलो. त्या काळांतलो उल्लेख करपासारको प्रवर्तक म्हळ्यार स्वीमॉन पोलोट्स्की. पोलंडांतले भोंवडेचो परिणाम आनी बायलेची आंग्ल विद्याकलांची आवड हाकालागून झार अलेक्सिस हाची रंगभूमिविशींची नदर चड व्यापक जाली.

पीटर द ग्रेट हाचे कारकीर्दींत रशियन रंगभूमिक परतून चवंर आयलो. ताणें आपल्या राजकीय उद्दिश्टांखातीर रंगभूमिचो खूब उपेग केलो. मॉस्कोच्या लाल चौकांत, एक भव्य रंगमंदिर 'बोल्शोई' बांदलें. पीटर द ग्रेट हाची भयण पयली क्रॅथरिन हिचे राजवटींत तिचें स्वताचें खाजगी नाटकघर आशिल्लें. तिच्या स्वताच्या नाटकांनी दरबारी रंगभूमिक आनीक एक मोडण फावो जालें. तिच्या इतिहासीक नाटकांचे प्रयोग हौशी विद्यार्थी - कलावंत करताले. चर्चीचे धर्मीक रंगभूमिन, नाट्यलिखाण आनी नाट्यप्रयोगाविशीं म्हत्वाचें इतिहासीक कार्य केलें. सुमरोकॉव्ह हाच्या नाटकांनी रशियाचे राश्ट्रीय रंगभूमिचे निर्मितीक चड ऊर्बा मेळ्ळी. 'सोसायटी ऑफ लव्हर्स ऑफ रशियन लिटरेचर' हे कॅडेट कॉलेजी संबंदीत अशे वाड्मयीन संस्थेचो सुमरोकॉव्ह सदस्य आशिल्लो. हे संस्थेउपरांत एके वेवसायीक नाट्यसंस्थेची स्थापणूक जाली. तातूंत ताश्याना म्यिकायलव्हन ट्रोपीलेस्काया ही शोकात्म नायिकेचें काम करपी श्रेश्ठ अभिनेत्री आशिल्ली. हे संस्थेवतीन फ्रेंच, जर्मन नाटकांचीं रुपांतरां, सुमरोकॉव्हचे परंपरेंतलीं नव-अभिजातवादी वळणाचीं नाटकां, सुरवात्मिका, गांवगिरे जिणेवयल्यो कल्पनारम्य संगितिका सादर जाताल्यो. राणी कॅथरिन आनी फनवीजिन हांच्यो ह्या प्रकारांतल्यो नाट्यकृती उल्लेख करपासारक्यो आसात.

अठराव्या शेंकड्यांत, रशियन सरंजामदार आपल्या कुळांचेवतीन आपल्या इश्ट - सोयऱ्यांची करमणूक करपाखातीर मनोरंजनाच्यो कार्यावळी करताले. हे प्रथेंतल्यान भूदास कलाकारांच्यो स्थानिक नाट्यसंस्था निर्माण जाल्यो. हातुंतल्यानूच वेवसायिक रंगभूमिवयले गुणी कलाकार तयार जाले. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीचो व्हलडियस्लाव्ह आल्यिकसांद्रव्हिच ओझिरॉव्ह हो उल्लेखनीय रशियन नाटककार. फ्रेंच नव-अभिजातवादी शैलींत ताणें इतिहासीक नाटकां बरयलीं. फ्योडोरोव्ह आनी इल्यिन हीं ताचीं लोकप्रिय नाटकां. निकोलस पल्येव्हाय आनी नेस्टॉर कुकोलनिल्स ह्या नाटककारांचो उल्लेख करप गरजेचो. पल्येव्हायचीं नाटकां देशभक्तिचेर आदारिल्लीं.

कुकोलनिल्स हाचें पयल्या रोमनॉव्हावयलें इतिहासीक नाटक खूब गाजलें.

१८४० वर्सा रशियन रंगभूमिचेर फ्रेंच एकांकी प्रहसनांचो प्रवेश जालो. अल्यिक्सांडर शॉकोव्हस्की हो ह्या नाट्यप्रकाराचो नामनेचो प्रवर्तक. नेपोलियनच्या पराभवा उपरांत (१८१२) कांय रशियन नाटककारांक खूब नामना मेळ्ळी. देखीक - पुशिकन, गोगोल, चेकॉव्ह, दुग्यन्येव्ह, टॉलस्टॉय, ल्यर्मटॉव्ह, गॉर्की आनी ग्यिबयेडॉव्ह. ह्या काळांत, पयलेच खेप रशियन नाटककारांनी रशियन रंगभूमिचेर सुदारणा घडोवन हाडल्यो. पूण 'डिसेंबरिस्ट' क्रांतीक लागून कांय काळ हे रंगभूमिक अवकळा आयली. १८५५ वर्सा दुसरो अलेक्सांडर गादयेर येतकच बरेच समाजीक बदल घडून आयले. अस्ट्रॉव्हस्कीच्या नाटकांतल्यान ह्या समाजीक परिवर्तनाचें प्रभावी दर्शन घडटा. १८८२ वर्सा मॉस्कोंतले रंगभूमिची मक्तेदारी सोंपतकच खाजगी नाट्यसंस्था आनी रंगमंदिरांची स्थापणूक जाली. कोर्श थिएटर (१८८२), मॉस्को आर्ट थिएटर हीं तातुंतलीं नामनेचीं नाटकघरां. नेमिरोव्हिच दानचेव्हो आनी स्टॅनिस्लॉव्हस्की हे श्रेश्ठ नाट्यकलाकार मॉस्को आर्ट थिएटराचे संस्थापक आशिल्ले. हीं संस्थेन चेकॉव्ह ह्या नाटककाराच्यो बऱ्याचशा नाट्यकृतींचे प्रयोग केल्यात. त्या काळांतली श्रेश्ठ नाट्यकलावंत ओल्गा निपर (हिणें उपरांत चेकॉव्हाकडे लग्न केलें), मारीआ जेर्मनोव्हा, मॉस्कोव्हीन कॅचॅलॉव्ह आनी ल्यिऑनिदॉव्ह हे मॉस्को आर्ट थिएटराचे श्रेश्ठ कलाकार.

रशियन राज्यकर्त्यांनी १९३२ वर्सा समाजवादी वास्तववादाचो नवो दंडक निर्माण केलो. ह्या काळांतले कांय उल्लेखनीय नाटककार म्हळ्यार कॅटयेव्ह, अर्बुझॉव्ह, पगॉडियन, व्ही. एम्. क्यिरशॉन. दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून राश्ट्रभक्तिचेर, इतिहासीक तेचभाशेन झुजाउपरांतच्या काळांत उद्येगीक आनी शेतीविशींच्यो अडचणी ह्या विशयांवयलीं नाटकां रशियन रंगभूमिचेर येत रावलीं. स्टालिनच्या मरणाउपरांत ए.पी. श्टयेन, व्होलोदिन ह्या नाटककारांच्यो नाट्यकृती गाजल्यो. येफ्रेमॉव्ह, टॉव्हस्टोनागॉव्ह ह्या दिग्दर्शकांनी परदेशी नाट्यकृतींचे प्रयोग सादर केले. १९६४ वर्सा लिबिमॉव्ह हाणें टागांका थिएटर (थिएटर ऑफ ड्रामा अँड कॉमेडी) सुरू केलें.

अमेरिकन रंगभूमि : सतराव्या शेंकड्यांत, अमेरिकेंत नाट्यजिणेची सुरवात जाली, पूण थंयचें जनमत नाटकघंटाआड आशिल्लें. न्यू इंग्लंड तशेंच अमेरिकेच्या मध्यभागांनी कर्मठ समाजघुरिणांनी नाट्यप्रयोगांचेर पुराय बंदी घाली. १६६५ वर्सा व्हर्जिनिया वसाहतींत एका नाटकाचो प्रयोग जाल्लो. पूण १७०९ वर्सा न्यूयॉक प्रांतांत नाटकांचेर बंदी घाली. १७१६ वर्सा व्हर्जिनियांतल्या विल्यम्सबर्ग गांवांत थंयचीच एक कंपनी प्रयोग करूंक लागली. १७२३ वर्सा फिलाडेल्फियांत भोंवपी नाटककंपन्यांचे प्रयोग जाल्ल्याची नोंद आसा. ह्याच शारांत १७४९ वर्सा एका गुदावांचें नाटकघर करून नाटकां जावंक लागलीं.

ही कंपनी फुडल्या वर्सा न्यूयॉर्क आनी विल्यम्सबर्ग हांगा वचून आयली. हॅलम ही इंग्लंडांतल्यान आयिल्ली नाटककंपनी १७५२ वर्सा व्हर्जिनियांत पावली. सुमार वीस वर्सां तिणें बऱ्याचशा गांवांनी दौरे केले, पूण १७७४ वर्सा ही कंपनी बंद जाली. अमेरिकन स्वातंत्र्यझुजाच्या काळांत, म्हळ्यार झूज सोंपतकच हे कंपनीन नाटकांचो परतून नेट धरलो. १७६६ वर्सा डेव्हिड डग्लस हाणें 'साउथवार्क' ह्या नांवाचें नाटकघर सुरू केलें. थंय वेवसायीक नटांनी उबें केल्लें 'द प्रिन्स ऑफ पार्थिया' हें पयलें अमेरिकन नाटक. उपरांत डग्लस हाणें न्यूयॉर्कांत 'जॉन स्ट्रीट' नांवाचें नाटकघर बांदलें. तें १७६७ वर्सा सुरू जालें. अठराव्या शेंकड्याच्या निमाण्याच्या दशकांत आनीक चार नाटकघरां अमेरिकेंत उबीं जालीं.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत इंग्लंड आनी अमेरिका हांच्यांत नट, नाटकमंडळां, नाटकां हातूंत खूब व्हड प्रमाणांत देव-घेव चलिल्ली. ह्या काळांत दोनूय देशांनी नाटकांचें आव्हान समाजाच्या सगळ्या थरांक आशिल्लें. १८०६ वर्सासावन बऱ्याचशा कंपन्यो अमेरिकेंत कार्यरत आशिल्ल्यो. ह्या शेंकड्यांत न्यूयॉर्कांत चाळीसांपरस चड नाटकघरां बांदप जालीं. नाटकांविशीं अमेरिकाय इंग्लंडाडितलीच युरोपांतल्यान येवपी नाटकांचेर आदारून आशिल्ली. चमत्कारीक कथानकाचेर आदारिल्लो नाट्यप्रकार (रोमान्स) थंय बरो चलतालो. अमेरिकेंत ह्या नाट्यप्रकारान रेड इंडियन लोकांचे फाटभुंयेचेर बरयल्ल्या नाटकांचें रूप घेतलें. तशेंच इतिहासीक फाटभुंयेचेर आदारिल्लीं नवलायेन भरिल्लीं नाटकां अमेरिकन रंगभूमिचेर चालूच आशिल्लीं. एडविन फॉरेस्ट नांवाचो नट द ग्लॅंडिएटर ह्या नांवाच्या अशा प्रकारच्या नाटकांत खूब गाजलो. ह्या नाट्यप्रकारा उपरांत कुटुंबिक स्वरुपाचीं नाटकां जावंक लागलीं. ह्या काळांत अमेरिकन रंगमाचयेर विनोदी नाटकांचे विंगड विंगड प्रकार चलताले. तातुंतलें सगळ्यांत खाशेलें म्हळ्यार विडंबननाट्य (बर्लेस्क). इंग्लंडांतल्यान येवन अमेरिकेंत स्थायिक जाल्ल्यो नाटककार, जॉन ब्रूम हाणें वाड्मयीन, राजकीय आनी समाजीक विशयांचेर उपहासप्रधान अशीं विडंबननाटकां रंगमाचयेर हाडलीं.

१८१६ वर्सा अमेरिकन नाटकघरांत पयलेच खेप गॅसाचे दिवे आयले. १८७९ वर्सा एडिसनान विजेच्या दिव्यांचो सोद लायलो आनी त्याच वर्सा अमेरिकन नाटकघरांतल्यान हे विजेचे दिवे वापरपाक सुरवात जाली. रंगमाचयेचे फुडले वटेन उजवाड येवजण करपाचो पयलो प्रयोग डेव्हिड बेलास्को हाणें १८७९ वर्सा सॅन फ्रॅन्सिस्को हांगाच्या ग्रँड ऑपेरा ह्या नाटकघरांत केलो. त्यावेळार ताणें एका रेल्वे इंजिनाचो दिवो खर उजवाड घालपाखातीर वापरलो.

एडवर्ड फॉरेस्ट हाचेउपरांत एकुणिसाव्या शेंकड्यांतलो एडविन बूथ हो सगळ्यांत श्रेश्ठ अमेरिकन नट रंगमाचयेर आयलो. १८६४ वर्सा ताणें हॅम्लेटचे शंबर प्रयोग केले. ह्याच काळांत इंग्लंडांतल्यान

बरेचशे नट - नटयो अमेरिकन नाटकघरांतल्यान गाजिल्ल्या नाटकांचे प्रयोग करपाखातीर येताले. डेव्हिड बेलास्कोइतकोच कर्तृत्ववान आशिल्लो दुसरो एक अमेरिकन निर्मातो म्हळ्यार ऑगस्टीन डेली. ऑक्टोबर १९३५ वर्सा 'वर्क्स प्रोग्रेस अॅडमिनिस्ट्रेशन'च्या शेकातळा राश्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डेलनो रुझवेल्ट हाणें 'द फेडरल थिएटर प्रोजेक्ट' सुरू केलो. तेन्ना तातूंत धा हजार लोक नोकरेक आशिल्ले आनी चाळीस संस्थानांनी ताचेवतीन नाटकघरां चलतालीं. ही येवजण जुलय १९३९ मेरेन चालू आशिल्ली. 'समर - स्टॉक' नांवाची एक परंपरा अमेरिकन रंगमाचयेर प्रचलित आसा. १९२९ - ३० ह्या दरम्यान बरे बरे नाटककार उदयाक आयले. यूजीन ओनील ह्या नाटककारान आपल्या द एम्परर जोन्स, डिझायर अंडर द एल्म्स, मोर्निंग बिकम्स इलेक्ट्रा ह्या नाटकांतल्यान आपली अभिजात खाशेलपणां प्रस्थापित केलीं. ताच्या मरणाउपरांत तीन वर्सांनी १९५६ वर्सा रंगमाचयेर आयिल्ली ताची श्रेश्ठ शोकात्मिका 'लॉंग डेज जर्नी इंटू नाइट' ही आत्मचरित्रात्मक आसा. ओनीलच्याच काळांत गाजिल्लो मॅक्सवेल अँडरसन हो दुसरो नाटककार. व्हॉट प्राइस ग्लोरी ? हें ताचें झुजाआड बरयल्लें नाटक १९२४ वर्सा खूब गाजलें. इलिझाबेथ द क्वीन (१९३०), मेरी ऑफ स्कॉटलंड (१९३३) हीं दर्जेदार इतिहासीक नाटकांय ताणें बरयलीं. इन्ग्रिड बर्गमन हे संवसारीक नामनेचे नटयेखातीर ताणें 'जोन ऑफ लॉरेन' हें अभिनव नाटक बरयलें. एल्मर राइस हो आनीक एक आधुनिक नाटककार. ताच्या नाटकांभितर द अँडिंग मशीन (१९२३) हें नाटक खूब गाजलें. स्ट्रीट सीन (१९२९) हें ताचें आनीक एक श्रेश्ठ नाटक. ह्या काळांतले सिडनी हॉवर्ड, जॉर्ज केली, फिलिप बॅरी आनी एस्. एन्. बेर्मन ह्या नाटककारांच्या नांवांचो उल्लेख करूंक जाय. रॉबर्ट शेर्वुड ह्या नाटककाराचें 'एब लिंकन इन इलिनॉइस' हें आनी हेर कांय नाटकां चित्रपट निर्मितीखातीर वापरलीं. 'ग्रुप थिएटर' नांवाची संस्था चड काळ तिगली ना पूण तिणें बरेचशे नवे नाटककार न्यूयॉर्कचे रंगमाचयेर हाडले. क्लिफर्ड ओडेत्स ह्या नाटककाराचें 'वेटिंग फॉर लेफ्टी' हें नाटक खूब गाजलें. लिलियन हेल्मन हिचे दावे राजकीय विचारसरणेक लागून 'द लिटल फॉक्ससेस', 'द चिल्ड्रेन्स अवर' ह्या नाटकांक खूब नामना मेळ्ळी. तेचभाशेन थॉर्नटन वाइल्डर ह्या नाटककाराक ताच्या 'अवर टाऊन' आनी 'द स्कन ऑफ अवर टीथ' ह्या नाटकांकलागून रसिक वळखतात. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळांत दोन व्हड गाजले ते म्हळ्यार ऑर्थर मिलर आनी टेनसी विल्यम्स. ब्रॉडवेचेर गाजिल्ल्या नाटककारांभितर एडवर्ड अँल्बी हाचो उल्लेख मुजरत करूंक जाय. ताचीं द झू स्टोरी, हू इज अफ्रेड ऑफ व्हर्जिनिया वुल्फ हीं ताचीं नाटकां खूब गाजलीं. सद्याचे अमेरिकन रंगमाचयेर नाटकांचे जोडयेक संगीतिका आनी संगीत नाटक हे प्रकार चड चलतात.

चिनी रंगभूमि : धर्मीक चाली - रिती आनी वागणूक हांचे परंपरेंतल्यान चीन रंगभूमिचो उदय आनी विकास जालो. दंतकथेंतल्यान मेळटा ते म्हायतीप्रमाण जो राजघराण्यांत (इ.स.प. ११२२ ते इ.स.प. २५५) आनी आठव्या शेंकड्यांत मिंग हवांग ह्या टॅंग राजघराण्यांतल्या राजान ह्या प्रयोगांक खूब उदार आलाशिरो दिलो. पूण युआन राजघराण्याच्या काळांत सांबाळून दवरिल्लीं सुमार १३० नाटकां (इ.स. १२८० ते १३६८) हो एकूच सुरवातीचो आदार थरता. १६०० त 'शंभर युआन नाटकां' ह्या नांवाखाला हीं छापील नाटकां मेळटात. हीं नाटकां अभिजात परंपरेंतलीं आसून तांची भास खूब कमी लोकांक समजता 'पीकिंग ऑपेरा' ह्या नांवान नामनेक पाविल्लो प्रकार लिरिवत स्वरुपांत आसा. संवाद आनी संगीत हें व्हड आवाजान आनी पारंपरीक पद्दतीन पाठ म्हणप हाचेर चिनी नाटकांत चड भर दितात. ह्या नाटकांची एक माळच आसता आनी तातुंतली कथा धर्मीक कथांकडे संबंदीत आसता. दर एक पात्र आपली आपूण वळख करून दिता आनी कथेचो हेत सांगता. नाटकापरस चिनी रंगमाची खाशेल्या स्वरुपाची आसता. बायलो मात्शे उंचायेचेर बंदिस्त सज्जांत आनी दादले जमनीर बसून नाटक पळयतात. ह्या प्रयोगाचें खाशेलपण म्हळ्यार नाटक चालू आसतना तातुंतल्या नट-नटयांक लागपी सामुग्री पावोवपी मनीस माचयेचो-च करीत आसता. नटांची रंगभूशा आनी भेस भडक आसता. नट, नायिका, खलनायक, विदूशक सगळे एकेच तरेन व्हडान भाशणां करतात. वाद्यांच्या आदारान, नाटकांत संगीताचो खूब वापर करतात. जपानी नाटकांच्या परिचया उपरांत चिनी नाटकांत सगळ्या आंगांनी बदल घडून आयलो.

जपानी रंगभूमि : जपानांत अभिजात आनी सामान्य लोकांत लोकप्रिय आशिल्ली अशा दोन तरांनी जपानी रंगभूमिचो विकास जालो. अभिजात रंगभूमि राजदरबारांतले खास सरदार अधिकारी लोकांखातीर मनोरंजनाचें कार्य करताली तर सामान्य लोकांचें मनोरंजन 'काबुकी' ह्या लोकनाट्यावतीन जातालें. अभिजात रंगभूमिवयलीं नाटकां 'नो' (नो म्हळ्यार बुध्दिमत्ता) ह्या नांवान वळखताले. 'काबुकी' म्हळ्यार पदां, नाच हांतुंतल्यान प्रकट जावपी कला. रंगभूमिचे हे दोनूय प्रकार नेपथ्य, अभिनय, रंगभूशा आनी भेस ह्या सगळ्या बाबतींनी वेगळे आसात.

चवदाव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांत देवळाच्या प्राकारांतल्यान विकसित जाल्ल्या नो ह्या नाटकांनी फुडें समाजांतल्या सुसंस्कृत, दरबारी वर्गाच्या रंजनाचें काम सुरू केलें. तेचभाशेन काबुकी नाट्यांतल्यो बऱ्योचशो गजाली नव्यान आपणायल्यो. कान्आमी कियोत्सुगू आनी झेआमी मोतोकिओ ह्या बापूय - पुतान हो नाट्यप्रकार घोळयलो. ह्या नाटकांचे प्रयोग वेवस्थित रितीन जाताले. फकत दादलेच हातूंत भूमिका करताले आनी तांकां भुरगेपणा सावन अभिनयाचें शिक्षण दिताले. सामान्य वस्तूंचो वापर प्रतीकां म्हणून करताले.

नाचाचोय हातूंत आस्पाव जातालो. रंगमाचयेर दोन ते स पात्रांनी प्रवेश करपाची चाल आशिल्ली. नो नाट्यपरंपरेंतलीं सुमार दोनशें अडीचशें नाटकां उपलब्ध आसून, तातूंत वास्तवता आनी आदर्शवाद हांचें काव्यात्म मिश्रण दिसून येता. हे परंपरेक उपरांत 'वनराकू - झा' ह्या बावली - नाट्याची जोड मेळ्ळी. ह्या नाट्यप्रकारांत चिकामात्सू मोनझाएमोन ह्या निर्मात्याक खूब नामना मेळ्ळी. ह्या प्रयोगांचो अस्तंती रंगभूमिचेरूय परिणाम जालो. जर्मन नाटककार ब्रेक्ट आनी इंग्लीश कवी येट्स हांच्यो नाट्यकृती हे प्रेरणेंतल्यान निर्माण जाल्यो.

काबुकी रंगभूमिचेर चिनी लोकरंगभूमिचो खूब परिणाम जाल्लो दिसता. चिनी रंगभूमिचेर माचयेवयल्या नटांक जाय त्यो वस्तू पावोवपी व्यक्ती हांगाय रंगमाचयेर येवन आपलें काम प्रयोगभर करीत आसता. पूण तो काळो भेस करता. सतराव्या शेंकड्याचे सुरवेक ह्या रंजननाट्याची सुरवात जाली. उक्ते सुवातेंत जावपी ह्या प्रयोगांत रंगमाचयेच्या तिनूय वटांनी प्रेक्षक बसताले. तांचेमदल्यान मात्शे ऊंच सुवातेर दोन वाटो दवरिल्ल्यो आसताल्यो आनी थंयसावन नट माचयेर येताले. नटांची रंगभूशा भडक आनी मात्शी विचित्र आसताली. नायक धवो आनी खलनायक तांबडो भेस करतालो. आपल्या भाशणांतल्यान पात्रां आपलें नांव, स्वभाव, प्रसंग हे विशींचो सगळो तपशील सांगताले. घुंवते रंगमाचयेचो वापर करून प्रसंगांतलो आनी स्थळांतलो बदल दाखयताले. वाद्यवृंदाच्या आदारान गावन आनी नाचून नट काम करताले.

संस्कृत रंगभूमि : प्राचीन भारतीय रंगभूमिची पूर्वपीठिका ख्रिस्तापयलीं पयल्या शेंकड्यामेरेन फाटल्यान व्हरूं येता. ह्या काळांत भास हो नाटककार जावन गेलो. भारतीय नाट्यशास्त्राचो मुखेल आचार्य भरतमुनी हाच्या नाट्यशास्त्राच्या आदारान प्राचीन भारतीय रंगभूमिच्या स्वरुपाची कल्पना करूं येता. सामान्यपणान इसवी सनाच्या चवथ्या शेंकड्यासावन आठव्या शेंकड्यामेरेनचो भारतीय रंगभूमिचो काळ हो तिच्या इतिहासांतलें भांगरायुग मानतात.

नाट्यशास्त्रांतले म्हायतीप्रमाण त्या काळांतले नाट्यप्रयोग हे खास करून तेखातीरूच उबारिल्ल्या रंगमंडपांत जाताले. देवळांचे सभामंडप आनी प्राकार तेचभाशेन राजवाड्यांतलीं सभाघरां हांचोय नाट्यप्रयोगाखातीर वापर जातालो. नाट्यप्रयोग हे देवतांचे उत्सव आनी जात्रांच्या निमतान जाताले. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत, रंगमंडपाची लांबाय - रुंदाय, बांदावळ आनी प्रकार हे विशींचे नेम सांगल्यात. प्राचीन भारतीय रंगभूमिचेर नेपथ्य चडशें नासतालें. पूण भेस, प्रसाधनां आनी अलंकारांकडे चड लक्ष दिवप जातालें. पात्रांच्या भेसावयल्यान नाटकांतल्या भूमिकांचें वसतिस्थान, समाजीक दर्जो आनी स्वभावाचीं खाशेलपणां समजतालीं. कसल्या रंगाचे कपडे, खंयच्या वर्णाच्या आनी वेवसायाच्या पात्रान वापरचे, हे विशींचे संकेत आसताले. सांकेतिक

वा नाट्यधर्मी, आनी स्वाभाविक वा लोकधर्मी अशे दोन तरांचे अभिनय भारतीय रंगभूमिचेर दिसताले. रथांत बसप, आंगार वस्ती घालप, फुलांच्यो माळो गुंथप ह्यासारक्यो क्रिया सांकेतिक वा लाक्षणिक अभिनयावतीन उक्तावप जाताल्यो. संस्कृत नाटकां गद्य-पद्यात्मक आसतालीं. पूण तातुंतल्या पद्यात्मक भागाचें लयबध्द रितीन पठण जातालें. नाटकांतलो गद्य भाग कसो आसचो आनी कसो उलोवचो हेविशींच नेम आनी संकेत आशिल्ले. बायलां, भुरगीं, नोकर तशेंच उण्या दर्जाचे आनी परदेशीय दादल्यांनी प्राकृताचो अवलंब करचो आनी ब्राह्मण, राजा, उच्चवर्णाच्या तशेंच अधिकारीं दादल्यांनी संस्कृतांत उलोवचें असो दंडक आसतालो. संस्कृत रंगभूमिवयल्या नटवर्गाक समाजांत उण्या दर्जाचे लेखताले. नाट्यवेवसाय जातीय कुलपरंपरेन चलताले. बायलांक रंगभूमिचेर भूमिका करपाक बंदी नाशिल्ली. नटवर्गाक भरतपुत्र अशें नांव आशिल्लें. संस्कृत नाट्यप्रयोगांत वापरतालीं तीं आयुष्यां, उपकरणां आनी हेर सामुग्री लाक्षणिक स्वरुपाची आसताली. संस्कृत रंगभूमिच्या संदर्भांत 'नाट्यवेश्म' आनी 'नाट्यमंडप' हे दोन शब्द नाटकधाराखातीर वापरिल्ले मेळटात. प्रेक्षकांचे बसपाचे सुवातीक 'प्रेक्षाघर' ही संज्ञा आशिल्ली. रंगमंडपाची आंखणी आनी बांदावळ धर्मीक विधीन जाताली. वाद्यवादक रंगपिठाचेरूच बसताले. संस्कृत रंगभूमिवयल्या नाट्यप्रयोगांचें यश-अपयश सिध्दीनी मेजताले. ह्या सिध्दींचे मानवी आनी दैवी अशे दोन प्रकार आसात. प्रेक्षकांकडल्यान मेळपी उतरांची उर्बा, शाबासकी, हासो ह्यो प्रतिक्रिया ह्यो मानवी सिध्दी. हवामान सारकें आसप, प्रेक्षकांची संख्या भरपूर आसप, प्रयोग चालू आसतना अकस्मात कसलेंय विघ्न येना आसतना वा सैमीक उत्पात घडनासतना, प्रयोग वेवस्थितपणान जावप ह्यो दैवी सिध्दी. संस्कृत रंगभूमिचेर नाट्यसर्तीचीय प्रथा आशिल्ली. नाट्यपरीक्षणाच्यो वेगवेगळ्यो रिती अस्तित्वांत आशिल्ल्यो. सर्तींतल्या जैतिवंत पंगडाक मानचिन्न म्हणून ध्वज दिताले. नट - नटयांक स्वतंत्र इनामां आसतालीं. परिक्षण करतना, तज्ञांच्या मतावांगडा, प्रयोग चालू आसतना जावपी प्रेक्षकांच्यो प्रतिक्रिया ह्या दोनांच्यो दरवल घेवन प्रयोगांक गूण दिवप जाताले.

१९५२ वर्सा गिरगांवांतले ब्राह्मण सभेचे सांस्कृतिक शाखेन १९५२ च्या गणेशोत्सवांत 'अभिज्ञान शाकुंतल' ह्या नाटकाचे चार अंक सादर केले. उपरांत १५ नोव्हेंबर १९५२ दिसा पुराय नाटकाचो संगीत प्रयोग केलो आनी २२ नोव्हेंबर १९५४ दिसा दिल्लींतल्या राश्ट्रीय नाट्यमहोत्सवाच्या उद्घाटनाच्या वेळार हें नाटक रंगभूमि हाडलें. ह्या नाटकाउपरांत दाजी भाटवडेकर हाणें १ जानेवारी १९५६ दिसा मृच्छकटिक नाटकाचो प्रयोग सादर केलो. ते उपरांत हर्षकृत रत्नावली (१९५७), भट्टनारायणविरचित वेणीसंहार (१९५८) आनी भवभूतीचें उत्तररामचरित (१९५९) ह्या नाटकांचे यशस्वी प्रयोग केले. ब्राह्मणसभेन,

भा.का. नेने हाच्या आदारान 'मुद्राराक्षस' हें नाटक रंगभूमिचेर हाडून संस्कृत साहित्यांतलें एक, बायलेचें पात्रविरयत आनी फक्त बुद्धिप्रधान नाटकूय प्रभावी जाता, हें दाखोवन दिलें. जानेवारी १९६० त काणे हाच्या अमृतमहोत्सवाच्या निमतान ब्राह्मणसभेन मुंबयंतल्या रंगभवनांत आठ अभिजात संस्कृत नाटकांचो नाट्यमहोत्सव मनोवन एक नवो पांवडो घातलो. ह्या महोत्सवांत 'मालविकाग्निमित्र' ह्या नाटकाचोय आस्पाव आशिल्लो. उपरांत ब्राह्मण सभेन श्री. भि. वेलणकर हाणें केल्लो किल्लोस्कराच्या संगीत सौभद्र नाटकाचो संस्कृत अणकार मुंबयच्या रंगभवनांत केलो. मराठी भाशेनूच 'पृथ्वीवल्लभ' ह्या डॉ. मुनशीचे कादंबरीवयल्यान 'पृथ्वीवल्लभ' हें संस्कृत नाटक बा. का. लिमये हाणें बरयलें. ताचें दिग्दर्शन आनी तातुंतल्या मुंजाची मुखेल भूमिका दाजी भाटवडेकरानूच केली. उपरांत ब्राह्मण सभेन संस्कृत अणकारीत संशयकल्लोळ, भाऊबंदकी, संगीत शारदा हीं नाटकां सादर केलीं. तशेंच हे सभेन 'कालिदासचरितम्' ह्या स्वतंत्र संस्कृत नाटकाचो प्रयोग करून संस्कृत रंगभूमिचेर मान मेळयलो. हाचेच वांगडा 'भर्तृहरियम्' ह्याय नाटकाचो उल्लेख करप गरजेचो. ब्राह्मणसभेचे संस्कृतीक समितीन १९७१च्या एप्रिल म्हयन्यांत १३ संस्कृत नाटकांचो दुसरो नाट्यमहोत्सव आनी आपल्या रौप्यमहोत्सवाच्या निमतान १९७८ वर्सा १९ नाटकांचो तिसरो नाट्यमहोत्सव मुंबयंत मनयलो.

ह्या संस्कृत नाटकांच्या प्रयोगांक लागून दाजी भाटवडेकर, राम बापट, भा.का. नेने, नानिवडेकर, रेखा सबनीस हांची दिग्दर्शक आनी अभिनयसंपन्न नट म्हणून नामना जाली. ठाण्यांतले 'संस्कृत संवर्धक मंडळ' हे संस्थेन ब्राह्मणसभेचो आदार घेवन पुराय 'वेणीसंहार' हें महाभारत कथेचेर आदारिल्लें नाटक १९५९ त सादर केलें. हे संस्थेन उपरांत 'अभिज्ञानशाकुंतल' नाटकाचोय प्रयोग केलो. १९५३ सावन मुंबयंत संस्कृताच्या प्रचाराखातीर श्री. भि. वेलणकरान स्थापणूक केल्ली 'देववाणी मंदिर' ही संस्था काम करूंक लागली आनी हे संस्थेन बरीचशीं नाटकां रंगमाचयेर हाडलीं. वेलणकरान आकाशवाणीखातीर बरयल्ल्या कालिन्दी आनी स्वातंत्र्यलक्ष्मी ह्या संस्कृत नाटकांचे प्रयोग भोपाळचे 'सुरभारती' हे संस्थेन १९६६ वर्सा केले.

अभिजात संस्कृत नाटकांपरस आधुनिक काळांतल्या चीनाचें भारतावयलें आक्रमण (केलासकल्प), स्वातंत्र्याखातीर झगडपी राणी दुर्गावती (राज्ञी दुर्गावत, १९७६) वा झांशीची राणी (स्वातंत्र्यलक्ष्मी) ह्या प्रेरक थारपी कथांचेर नाटकां बरोवन प्रयोग घडोवन हाडप हें देववाणी मंदिर हे संस्थेचें खाशेलपण. बालगीतम् रामचरितम् हें नृत्य, नाट्य आनी गायन अशे मिश्र प्रयोगूय यशस्वी जाले. पदांक लागून नाटकांत रंग हाडपी हवनहबिः ह्या नाटकाचो तशेंच 'तत् त्वं असि' हातूंत एकठायिल्ल्या जन्म रामायणस्य, आषाढस्य प्रथम दिवसे, तनयो राजा भवति कथं मे, तत् त्वं असि ह्या भुरग्यांखातीर बरयल्ल्या

एकांकी नाटकाचे प्रयोग मुंबयंत जाले (१९८४). त्याच वर्सा नियतिलीला आनी नृत्यनाट्यशाकुंतला ह्या नाटकांचे प्रयोग जाले.

अभिजात संस्कृत नाटकांचे मूळ रंगभूमीचें पुनरुज्जीवन करपाचे यत्न कूटियाट्टमांतल्या पिढीजात चाक्यार नट 'कोचीन देवस्म बोर्ड' च्या आदारान करतात. वटवकुनयन मंदिर नाट्यघराची पुनर्रचणूक करपाचें कार्य चालू आसून हातूंत पैनकुलमच्या वेलेंनकी ह्या कोयप्प चाक्यार घराण्यांतल्या चाक्यार नटाचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

१९८० वर्सा विजया मेहता हे दिग्दर्शिकेन 'गोवा हिंदू असोसिएशन' खातीर भरताचे नाट्यशास्त्रांतले पद्दतीन 'शाकुंतल' नाटक सादर करपाचो यत्न केलो. हातूंत संस्कृत नाटकाक संगीतिकेचें आनी नृत्यनाट्याचें स्वरूप दिल्लें.

संस्कृत नाटकांचे प्रयोग परदेशांतूय जाले. अठराव्या शेंकड्यांत एन्. क्रामझिन हाणें कालिदासाच्या 'अभिज्ञानशाकुंतल' नाटकांतल्या दृश्यांचें भाशांतर केलें आनी १९२० वर्सा मॉस्कोच्या 'कार्मेनी थिएटर' हे संस्थेन ह्या संस्कृत नाटकाचो प्रयोग केलो. १९५०त 'डिपार्टमेंट ऑफ एन्शंट स्टडीज ऑफ ताजित अकॅडमी ऑफ सायन्सेस'न शूद्रकाच्या मृच्छकटिकांचे प्रयोग रशियननाट्यघरांत केले. ह्या नाटकाचे रंगावृत्तीचो 'पुश्किन थिएटरांत'लो प्रयोग उल्लेख करपासारको जालो. १९६० त नताल्य गुसेव हाणें 'रामायणाचें' नाट्यरूप मॉस्कोतल्या 'सेंट्रल चिल्ड्रेन थिएटरांत'त केलें. बल्गेरिया, उदेंत जर्मनी, अमेरिका, कॅनडा आनी नेदरलँड्सांतय हे प्रयोग जाले. इन्स्टिट्यूट ऑफ ओरिएंटल लॅंग्वेजेस इन मॉस्को युनिव्हर्सिटी, मॉस्कोतली 'गॉर्की इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड लिटरेचर' आनी ताश्कंद इन्स्टिट्यूट ऑफ ओरिएंटल स्टडीज आनी ताश्कंद युनिव्हर्सिटी ह्या तीन संस्थांनी संस्कृत नाटकांचे प्रयोग रशियाचे रंगभूमिचेर केले. आधुनिक काळांत, परदेशांत संस्कृत नाटकांचे प्रयोग जाले. उदेंत जर्मनींतल्या लाइपसिक शारांत जर्मन भाशेंतलो शाकुंतलाचो प्रयोग जर्मन कलाकारांकडल्यान १९८० वर्सा जाला. प्रत्यक्ष संस्कृत नाटकाच्या प्रयोगाचे नदरेन विजया मेहता दिग्दर्शित 'मुद्राराक्षसा'चो जर्मनींत वायमाराक १९७६ त उल्लेख करपासारको प्रयोग जालो. हातूंत नटान रंगभूमिक फाट दाखोवप ना, अभिनयांत वेळेचें अंतर नासप हे संस्कृत रंगभूमिचे संकेत पाळिल्ले. ह्या प्रयोगांत तीन खाशेलपणां आशिल्ली. तीं म्हळ्यार अलंकारांची विलक्षणता, रंगांची उधळण आनी संगीताची येवजण.

मराठी रंगभूमि : पारंपरीक मराठी लोकरंगभूमि, तमाशे, लळित, भारूड, कळसूत्री बावल्यांचे खेळ, भजन, खेळे, दशावतारी नाटकां, गोंधळ, कीर्तन ह्या प्रकारांनी जनरंजन करताली. ही रंगभूमि संघटित नाशिल्ली. तिका संघटित रूप दिवपाचो यत्न विष्णुदास भावे हाणें केलो आनी आधुनिक मराठी रंगभूमिचो आरंभ जालो. भावेन १८४३ वर्सा सांगलीक सीताखंवर हो खेळ सादर केलो. नाट्यकलेचें

प्रदर्शन करप हो हेत आशिल्ल्यान, तेखातीर सगळीं साधनां एकठांय केल्लीं. कलेचे नदरेन स्वयंपूर्ण अशी संघटना रंगभूमिरुपान केल्ल्यान मराठी रंगभूमिच्या जनकत्वाचें श्रेय भावेक दिवप जाता. ताणें प्रवर्तित

केले रंगभूमिचें स्वरूप आशिल्लें तें अशें - रंगमाचयेर अलवाणी रंगाचो पड्डो वापरताले. एके वटेन सूत्रधार, गायक, वादक उबे रावताले, पयलीं मारूतीची मूर्त स्थानापन्न करून मंगलाचरण, ईशस्तवन जातालें. उपरांत विदूशक येतालो आनी थोडो वेळ नाच करतालो. नाच जातकच सूत्रधाराकडे ताचें थोडें उलोवप जातालें. उपरांत नाट्यकथानकाचें प्रास्ताविक जावन गणपती येतालो. मोराचेर बशिल्ले सरस्वतीचें आवाहन, तिचें आगमन, बालगोपालांचो नाच, गंधर्वकिन्नरांचें गायन-नाच अशे सगळें क्रमान जातालें. इतकें सगळें जातकच खेळाक सुरवात जाताली. तातूंत तीन कचेऱ्यो म्हळ्यार प्रवेश आसताले. एक देवांची, एक राक्षसांची आनी तिसरी बायलांची. आरती जावन नाटक सोंपतालें. ह्या खेळांच्या अनुकरणांतल्यान बऱ्योचशो नाटकमंडळ्यो सुरू जाल्यो. ह्याच काळांत 'प्रहसन' हो नाट्य प्रकार मराठी रंगमाचयेर आयलो. बाळा कोटीभास्कर ह्या मनशान हो प्रहसनाचो प्रकार सुरू केलो अशें म्हण्टात. अमरचंद वाडीकर ही प्रहसनां करपी पयली भोंवपी कंपनी मानतात. पौराणिक नाटक करपी कंपनी आपल्या नाटकाचे जोडयेक मनोरंजनाच्या हेतान एक ल्हानशें गद्य प्रहसन करताली. तांचीं नांवांय मजेशीर आसतालीं. देखीक - बासुंदी पुरीचो फार्स, सूस्त्रीचातुर्यदर्शनम् म्हळ्यार गुलाबछकडीचो फार्स, ढेरपोट्याचो फार्स, भोर एल्. एल्. बी.चो फार्स, सवाई माधवरावाच्या मरणाचो फार्स, अफडूलखानाच्या वधाचो फार्स आदी. ह्या प्रहसनांचें स्वरूप भडक आशिल्ल्यान तांकां 'तागडघोम' अशें नांव पडिल्लें. ह्याच काळांत संस्कृत आनी इंग्लीश नाटकांचे अणकार जावपाक लागले. देखीक-कृष्णशास्त्री राजवाडे आनी गणेशशास्त्री लेले हांणी वेणीसंहार, उत्तररामचरित, शाकुंतल,

मृच्छकटिक ह्या नाटकांचे मराठी अणकार केले. तेचभाशेन इंग्लीश नाटकांचेय अणकार जाले. तीं नाटकां आनी अणकारपी अशे आसात - ज्यूलियस सीझर, ऑथेल्लो (नातू), टॅपेस्ट (कीर्तने), कॉमेडी ऑफ एरर्स (बजाबा प्रघान). हीं नाटकां, माचयेचे नदरेतल्यान विचार करीनासतना अणकारीत केल्ल्यान तांकां 'बुकिश नाटकां' हें नांव पडिल्लें. मुद्रित स्वरुपांत प्रयोगरुपान आयिल्ल्या पयल्या नाटकांभितर वि.ज. कीर्तने हाचें थोरले माघवराव पेशवे हें १८६१ चें नाटक आसा. ह्या नाटकांत रमाबाई सती वता, असो एक प्रसंग आसा. रमाबाईची व्होट भरपाखातीर प्रेक्षकांतल्यान बायलो व्हड प्रमाणांत येताल्यो अशें म्हण्टात.

अण्णासाहेब किल्लोस्कर हाणें संगीत रंगभूमिचें मुळावण घालें. ताणें शांकर दिग्विजय, शाकुंतल, सौभद्र, रामराज्यवियोग हीं नाटकां बरयलीं. शाकुंतल हें नाटक मूळ संस्कृतावयल्यान मराठींत रुपांतरीत केलां. संगीत रंगभूमिचे सुरवातीचे नदरेन शाकुंतलाच्या प्रयोगाचें म्हत्व चड आसा. संगीत नाटकाचो आनी रंगभूमिचो मानदंड म्हणून 'सौभद्र' नाटकाचो उल्लेख करूंक जाय. मोरोबा वाघोलीकर, बाळकोबा नाटेकर हे नट 'सौभद्र'च्या पयल्या प्रयोगांत आशिल्ले. किल्लोस्कराचे संगीत रंगभूमिचो वारसो उपरांत गोविंद बल्लाळ देवल हाणें चलयलो. ताणें सात नाटकां बरयलीं - दुर्गा, झुंझारराव, विक्रमोर्वशीय, संशयकल्लोळ, मृच्छकटिक, शापसंभ्रम आनी शारदा. हातुंतलीं विक्रमोर्वशीय, मृच्छकटिक आनी शापसंभ्रम हीं तीन नाटकां संस्कृतावयल्यान घेतलीं. दुर्गा, झुंझारराव, संशयकल्लोळ हीं तीन इंग्लिशीवयल्यान घेतलीं. पूण संशयकल्लोळ नाटकाचें मराठी रुपांतर इतलें बरें जालां, हें नाटक रुपांतरीत म्हणपाचो दुबावलेगीत येना. शारदा हें देवलाचें स्वतंत्र आनी म्हत्वाचें नाटक.

१९०० ते १९१० ह्या घा वर्सांच्या काळांत मराठी रंगभूमिचेर श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकराचो प्रभाव आशिल्लो. ताणें बरयल्ल्या नाटकांभितर वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष, मतिविकार आनी प्रेमशोधन ह्या नाटकांचो आस्पाव जाता. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर हाणें पंदरा नाटकां बरयलीं तीं अशीं : सवाई माघवराव यांचा मृत्यू, कांचनगडची मोहना, भाऊबंदकी, मानापमान, विद्याहरण, मेनका, द्रौपदी, सत्त्वपरीक्षा, सवतीमत्सर, कीचकवध, स्वयंवर, सावित्री, बायकांचे बंड, प्रेमध्वज आनी त्रिदंडी संन्यास. ताच्या नाटकांक लागून खूबशा कलाकारांक आनी नाट्यनिर्मिती करपी संस्थांक विंगड विंगड आव्हानां निर्माण जालीं. चडकरून महाराष्ट्र नाटक मंडळी आनी गंधर्व नाटक मंडळी हांणी खाडिलकराच्या नाटकांचे व्हड प्रमाणांत केल्ले प्रयोग हो रंगभूमिच्या विस्ताराचो आनी विकासाचो भाग थरलो. तातूंतल्यानूच मराठी रंगभूमिचेर गंधर्वयुग निर्माण जालें. नारायणराव राजहंस वा बालगंधर्व हाणें खाडिलकराच्या, किल्लोस्कराच्या, गडकऱ्याच्या नाटकांतल्यो हाणें खाडिलकराच्या, किल्लोस्कराच्या, गडकऱ्याच्या नाटकांतल्यो नायिकांच्यो भूमिका करून संगीत रंगभूमिचें भांगरायुग निर्माण

केलें. ह्याच काळांत ललितकलादर्श ही संस्था सुरवेक केशवराव भोसले आनी उपरांत बाबूराव पेंढारकर हांणी नांवारुपाक हाडली. १९२१ वर्सा नारायणराव बालगंधर्व आनी केशवराव भोसले हांणी एकठांय येवन मानापमान नाटकाचो संयुक्त प्रयोग केलो. संगीत रंगभूमिवयलो हो प्रयोग म्हळ्यार भांगराखिण मानतात. राम गणेश गडकरी हाणें प्रेमसंन्यास, पुण्यप्रभाव, भावबंधन, एकच प्याला आनी राजसंन्यास हीं नाटकां बरयलीं. एकच प्याला हे ताचें नाटक मराठी रंगभूमिवयली पयल्या दर्जाची शोकात्मिका मानतात. गडकऱ्याच्या नाट्य लिखाणाचेर शेक्सपिअरच्या नाट्यलिखाणाचो चड प्रभाव आसा.

१८८० ते १९२० ह्या काळांत किल्लोस्कर, देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर आनी गडकरी हे म्हत्वाचे पांच नाटककार जावन गेले. ह्या नाटककारांचे जोडयेक आनीकूय नाटककारांचीं नाटकां ह्याच काळांत निर्माण जालीं. देखीक - वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर हाचें राणा भीमदेव, वासुदेव वामन खरे हांचीं गुणोत्कर्ष, शिवसंभव, उग्रमंडल, नारायण बापूजी कानिटकराचें तरुणी-शिक्षण-नाटिका, शिवराम महादेव परांजपे हाचें पहिला पांडव, न.चिं. केळकराचीं तोतयाचे बंड आनी कृष्णार्जुनयुद्ध आदी. ह्याच काळांत पौराणिक, इतिहासीक, सामाजिक नाटकांचे मानदंड निर्माण जाले. पूण उपरांतच्या पंचवीस - तीस वर्सांच्या काळांत मराठी रंगभूमिक देंवती कळा लागली. हेय परिस्थितींत कांय नाटककारांनी आनी कलावंतांनी रंगभूमि जगोवपाचे यत्न केले. तातूंत भार्गव विठ्ठल वा मामा वरेरकर, प्रल्हाद केशव अत्रे, मोतीराम गजानन रांगणेकर हांचे यत्न लक्षणीय स्वरुपाचे थरले. वरेरकारान वीस नाटकां बरयलीं. तातूंतलीं सत्तेचे गुलाम, हाच मुलाचा बाप, अपूर्व बंगाल, करीन ती पूर्व, सोन्याचा कळस, भूमीकन्या सीता हीं नाटकां म्हत्वाचीं. प्र. के. अत्रे हाणें सामाजिक प्रस्नांची नाट्यरूप हाताळणी विनोदी आनी गंभीर स्तरांचेर केली. ताच्या नाटकांभितर साष्टांग नमस्कार, भ्रमाचा भोपळा, कवडीचुंबक, लग्नाची बेडी, मी उभा आहे, उद्याचा संसार, घराबाहेर, जग काय म्हणेल, तो मी नव्हेच हीं नाटकां रंगभूमिचे स्थिरतेचे नदरेन खूब म्हत्वाचीं थरलीं. ह्याच काळांत इब्सेनच्या नाट्यतंत्राचो प्रभाव वा त्या रचनातंत्राची ओड मराठी नाटककारांक दिसूंक लागली. अत्रे, वरेरकर, अनंत काणेकर, वर्तक हांणी तें तंत्र मराठी नाटकांत हाडपाचो यत्न केलो. पौराणिक - इतिहासीक विशयांपरस समाजिक नाटकांक व्हड प्रमाणांत स्थान मेळूंक लागलें. मो. ग. रांगणेकरान बरयल्लीं नाटकांय त्या काळाच्या संबंदांत म्हत्वाचीं आसात. देखीक - आशीर्वाद, माझे घर, वहिनी, रंभा, कुलवधू.

१९२० ते १९५० ह्या काळांत वेगवेगळे नाटककार आपआपले पद्दतीन नाटकां बरयताले. देखीक - वि.दा. सावरकर हाचीं संन्यस्त खड्ग, उत्तरक्रिया; माघवराव जोशी हाचें म्युन्सिपालटी; औंधकर आनी टिपणीस हांचीं आगऱ्याहून सुटका, बेबंदशाय; नाट्यछटाकार

दिवाकराच्यो नाट्यछटा. १९४४ वर्सा मुंबय मराठी साहित्य संघाचेवतीन जाल्ल्या नाट्योत्सवाच्या निमतान नव्या - पोरन्या नाटकांचे प्रयोग जाले. तातूंत केशवराव दाते, नानासाहेब फाटक, मा. दत्ताराम, मामा पेंडसे, दुर्गा खोटे, गणपतराव बोडस, चिंतामणराव कोल्हटकर ह्या मातब्बर कलावंतांवांगडा नव्या नटांनीय वांटो घेतलो.

स्वातंत्र्या उपरांत म्हळ्यार १९५० ते १९६० ह्या धा वर्सांच्या काळांत एक नवी पिळगी फुडें आयली. तातूंत पु.ल. देशपांडे, वसंत कानेटकर, विजय तेंडुलकर, शं. गो. साठे हे मुखेल नाटककार आशिल्ले. वसंत कानेटकरान वेड्याचे घर उन्हात, देवांचे मनोरज्य, प्रेमा तुझा रंग कसा ह्या नाटकांवांगडाच 'रायगडाला जेव्हा जाग येते' हें नाटक बरोवन मराठी - इतिहासीक नाट्यलिखाणाचें परिमाण बदलून उडयलें. इतिहासीक नाटकांच्या संदर्भांत हें नाटक एक मानदंड थारलें. हेच पद्दतीन ताणें, इथे ओशाळला मृत्यू आनी तुझा तू वाढवी राजा हीं आनीक दोन इतिहासीक नाटकां बरयलीं. कानेटकरान हिमालयाची सावली, कस्तुरीमृग, विषवृक्षाची छाया, वादळ माणसाळलंय हीं चरित्रात्मक नाटकां बरयलीं. थोरले माधवराव पेशवे हाचे जिणेवयली स्वामी, ही श्रींची इच्छा ह्या इतिहासीक नाटकांकूय खूब नामना मेळ्ळी.

वीस वर्सांच्या काळांत संगीत नाटकांच्या पुनरुज्जीवनाचें कार्य विद्याधर गोरवले हाणें मंदारमाला, पंडितराज जगन्नाथ, स्वरसम्राज्ञी ह्या नाटकांच्या रुपान केलें. पुरूषोत्तम दारव्हेकर हाणें कट्यार काळजात घुसली, वन्हाडी मानसं, चंद्र नभीचा ढळला, नयन तुझे जादूगार अशीं भिन्न प्रकृतीचीं नाटकां बरयलीं. वसंत कानेटकरान मत्स्यगंधा आनी लेकुरे उदंड जाहली हीं दोन नाटकां बरोवन संगीत नाटकांच्या लिखाणाची वेगळी दिका आपणायली. विजय तेंडुलकराचें धाशीराम कोतवाल आनी पुरूषोत्तम बेर्डे हाचें अल्चारा डाकू हातुंतल्या विंगड विंगड पद्दतीच्या लोकसंगीतान नाटकाचे संगीत संकल्पनेक नवें परिमाण दिलें. विनोदी नाटककार म्हणून फाटल्या पंचवीस वर्सांभितर सगळ्यांत चड नामना पु.ल. देशपांडे हाका मेळ्ळी. विनोदी नाटकांवांगडा ताणें तुका म्हणे, भाग्यवान, अंमलदार, तुझे आहे तुजपाशी, सुंदर मी होणार, ती फुलराणी, तीन पैशाचा तमाशा हीं ताचीं नाटकां. बटाट्याची चाळ आनी वाच्यावरची वरात ह्यो दोन रंगमाचयेवयल्यो कार्यावळी ताणें केल्यो. शं.गो. साठे हाच्या 'ससा आणि कासव' ह्या नाटकाक खूब नामना मेळ्ळी. वसंत सबनीसाच्या विनोदी नाटकांभितर 'विच्छा माझी पुरी करा' हें नाटक खूब गाजलें. विश्राम बेडेकराचें वाजे पाऊल आपुले; मनोहर काटदरे हाचीं घेतलं शिंगावर, आपलं बुवा असं आहे; श्याम फडके हाचीं तीन चोक तेरा, राजा नावाचा गुलाम; कानेटकराचीं प्रेमाच्या गावा जावे, प्रेमा तुझा रंग कसा ह्या नाटकांचो उल्लेख करूंक जाय. तेन्नाच प्रहसनांचीय

निर्मिती चालू आशिल्ली. तातूंत झोपी गेलेला जागा झाला आनी दिनूच्या सासुबाई राधाबाई हीं प्रहसनां म्हत्वाचीं. आत्माराम भेंडे, बबन प्रभू, मुकुंद कोठारे, मनोरमा वागळे ह्या कलाकारांनी आपल्या अभिनयान हीं प्रहसनां लोकप्रिय केलीं. हालींच्या काळांत सुधीर जोशी आनी लक्ष्मीकांत बेर्डे हांचोय उल्लेख करूंक जाय.

परकी नाटकांचीं रुपांतरां आनी अणकार सुरवेकसावन मराठी रंगभूमिचेर व्हड प्रमाणांत जायत रावलीं. फाटल्या कांय वर्सांनी बर्नार्ड शॉ, ब्रेक्ट, योनेस्को, सार्त्र, बेकेट, अँल्बी, यूजीन ओनील, झां आनुईय, पीरांद्देल्डो ह्या नाटककारांच्यो नाट्यकृती रंगभूमिचेर आयल्यो. देखीक-खुर्च्या, नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे, वेटिंग फॉर गोदो, बेकेट, स्वप्नगाणे संपले, ती फुलराणी, तीन पैशाचा तमाशा, वाजे पाऊल आपुले आनी हेर. तेचभाशेन भारतीय भाशांतल्या म्हत्वाच्या नाटककारांचीं नाटकां मराठींत आयलीं. मराठी नाटकां हेर भारतीय भासांनी रुपांतरीत-अणकारीत जालीं. विजय तेंडुलकर, पु.ल. देशपांडे, वसंत कानेटकर, सतीश आळेकर, जयवंत दळवी, हांचीं नाटकां परभाशेंत गेलीं आनी गिरीश कार्नाड, बादल सरकार, मोहन राकेश, आद्य रंगाचार्य, शंकर शेष, शंभू मित्र, जगदीशचंद्र माथूर हांचीं नाटकां मराठींत आयलीं. हातूंत हयवदन, ययाती, तुघलक (कर्नाड); सुनो जनमेजय, आजचा कार्यक्रम... (आद्य रंगाचार्य); कोंडी (शंभू मित्र); जुलूस, बाकी इतिहास, एवम् इन्द्रजीत (बादल सरकार); आधे अधुरे (मोहन राकेश); पहिला राजा (जगदीशचंद्र माथूर); पोस्टर (शंकर शेष) हीं म्हत्वाचीं नाटकां आसात. ह्या निमतान भारतीय रंगभूमीवयली परस्पर देवाणघेवाण सुरू जाली. हाचें श्रेय तेंडुलकर, पु.ल. देशपांडे, चिं. त्र्यं. खानोलकर, पद्माकर गोवईकर ह्या नाटककारांवांगडा सत्यदेव दुबे, अमोल पालेकर, अरविंद देशपांडे, सतीश दुभाषी ह्या नट - दिग्दर्शकांकूय वता. रणजित देसाई, गो. नी. दांडेकर, श्री. ना. पेंडसे, जयवंत दळवी, त्र्यं. वि. सरदेशमुख, रत्नाकर मतकरी हांच्या कादंबऱ्यांवयलीं नाटकां रंगभूमिचेर प्रयोगरुपांत आयलीं. देखीक - स्वामी (रणजित देसाई), पवनाकाठचा घोंडी, शितू (गो. नी. दांडेकर); गारंबीचा बापू, रथचक्र, राजे मास्तर (श्री. ना. पेंडसे); बॅरिस्टर, महासागर, दुर्गा, सुर्यास्त (जयवंत दळवी). चिं. त्र्यं. खानोलकराच्या कथाकादंबऱ्यांवयल्यान हेर लोकांनी नाट्यरुपांतरां केलीं. देखीक - अगोचर, पाषाण पालवी, चाफा. अनिल बर्वे हाच्या थ्यँक्यू मि. ग्लाड, त्र्यं. वि. सरदेशमुख हाच्या बखर एका राजाची, रत्नाकर मतकरीच्या जौळवरून माझं काय चुकलं, दळवीच्या महानंदावयल्यान शं. ना. नवरे हाणें केल्लें गुंतता हृदय हे, पु.भा. भावे हाची अकुलिना हीं कांय ताचीं उदाहरणां आसात. बाळ कोल्हटकरान वाहतो ही दुर्वाची जुडी, मुंबईची माणसे, वेगळं व्हायचंय मला, सीमेवरून परत जा हीं कौटुंबिक जिवाळ्याचीं नाटकां बरयलीं आनी

तीं लोकप्रिय जालीं. तशीच लोकप्रियता मधुसूदन कालेलकर हाच्या दिवा जळू दे सारी रात, अपराध मीच केला ह्या नाटकांक मेळ्ळीं. सुरेश खरे हाणें मला उत्तर हवंय, मंतरलेली चैत्रवेल, काचेचा चंद्र हीं कौटुंबिक नाटकां खूब गाजलीं. पु.भा. भावे हाणें इतिहासीक आनी समाजीक विशयांचेर नाटकां बरयलीं. तातूंत महाराणी पद्मिनी, सौभाग्य, स्वामिनी हीं म्हत्वाचीं आसात. शं.ना. नवरे हाणें गुंतता हृदय हे, गहिरे रंग, गुलाम, ग्रँड रिडक्शन सेल हीं नाटकां बरयलीं. मधुकर तोडरमल हाणें बरीचशीं नाटकां बरयलीं, दिग्दर्शित केलीं. तातूंत काळे बेट लाल बत्ती, भोवरा, तरूण तुर्क म्हातारे अर्क चड लोकप्रिय जालीं. रत्नाकर मतकरीन खूब नाटकां बरयलीं. ताच्या अश्वमेध, दुभंग, जोडीदार, सत्तांध, चि. सौ. कां. चंपा गोवेकर, कार्टी प्रेमात पडली ह्या नाटकांचोय उल्लेख करप गरजेचो. वि.वा. शिरवाडकर, चिं. त्र्यं. खानोलकर आनी पु. शि. रेगे ह्या कवींक, नाटककार म्हणुनूय मान्यता मेळ्ळी. महाराष्ट्रांत बायल - नाटककारांचें प्रमाण खूब उणें आसा. तारा बनारसे हिचें कक्षा, सरिता पदकीची बाधा आनी खून पहावा करून, मालतीबाई बेडेकरांचें हिरा जो भंगला नाही, मुक्ताबाई दीक्षीताचें जुगार; ज्योत्सना देवघराचें कल्याणी हीं कांय मेजकीं उदाहरणां आसात. तेचभाशेन गांवगिरी वा राजकीय विशयांवयलीं नाटकां रंगभूमिचेर खूब उण्या प्रमाणांत आयलीं. जगन्नाथाचा रथ, पवनाकाठवा घोंडी (गो. नी. दांडेकर); तू वेडा कुंभार (व्यंकटेश माडगूळकर); काळोख देत हुंकार (दिलीप परदेशी) हीं गांवगिरे जिणेवयलीं नाटकां आसात. आम्ही देशाचे मारेकरी (टेक्सास गायकवाड); काळोखाच्या गर्भात (मि. शि. शिंदे); थांबा रामराज्य येतंय (दत्ता भगत) हीं कांय दलित नाटकां आसात. गो. पु. देशपांडे हाचें उद्ध्वस्त धर्मशाळा; जयवंत दळवीचें सूर्यास्त, वि.वा. शिरवाडकराचें मुख्यमंत्री हीं कांय राजकीय विशयांवयलीं गंभीर स्वरुपाचीं नाटकां आसात. विजय तेंडुलकराचीं श्रीमंत, शांतता कोर्ट चालू आहे, गिधाडे, सरवाराम बाईंडर, घाशीराम कोतवाल हीं नाटकां रंगभूमिचेर वादग्रस्त थरलीं.

प्रायोगिक रंगभूमि स्वतांतल्या उपरांतच्या काळांत म्हत्वाचें कार्य केलें. ह्या सुरवेच्या काळांत आत्माराम भेंडेन केल्ले यत्न सगळ्यांत म्हत्वाचे आसात. मराठी रंगभूमिचे मुखेलपणान तीन विभाग करूं येतात, हौशी, प्रायोगिक आनी वेवसायीक.

बंगाली रंगभूमि : सुरवेच्या काळांत बंगाली रंगभूमिचेर संस्कृत आनी उपरांत इंग्लीश रंगभूमिचो प्रभाव आशिल्लो. १७०३ वर्सा पुरुषोत्तम मिश्र हाणें 'चैतन्य चंद्रोदय' ह्या संस्कृत नाटकांचें बंगाली रुपांतर करून ताचे प्रयोग केले. १७५७ त प्लासीच्या झुजाउपरांत, भारतांत इंग्रजांचें बरें घट बस्तान बशिल्लें. तांणी कलकत्त्यांत एक नाटक घर बांदलें. ते उपरांत १७७६ वर्सा कलकत्ता थिएटर सुरू जालें आनी आधुनिक बंगाली रंगभूमिचो आरंभ ह्याच नाटकघरांत

जालो अशें मानतात. ह्याच नाटकघरांत ब्रिस्टो, पोप आनी कारगिल हांणी एक नाट्यप्रयोग इंग्लिशींत केल्लो. २७ नोव्हेंबर १७६५ दिसा ल्येबेडेफ नांवाच्या एका रशियन मनशान, गोलोकनाथ दास हाचेकडल्यान बंगालींत अणकारून घेवन 'द डिसगाइस्ट' ह्या लोकप्रिय नाटकाचो प्रयोग केलो. हे नाटकाचे ऊर्बेन उपरांत चंद्रनगर थिएटर, किदिरपूर थिएटर, चौरंगी थिएटर, सान्स सुशी थिएटर, अधिनियम थिएटर, डमडम थिएटर अशीं बरीचशीं नाटकघरां निर्माण जालीं. प्रसन्नकुमार टागोर हाच्या हिंदू थिएटरांत भारतचंद्र राय (गुणाकर) हाचें 'विद्यासुंदर' हें शृंगाररसप्रधान नाटक जाल्लें. बंगाली नाटकांत बंगाली बायल - कलाकारांक हाडपाचें श्रेय नवीन बाबू हाका दितात. बंगाली भाशेंत बरयल्लें आनी भारतीय बायलांनी रंगमाचयेर केल्लें पयलें नाटक म्हणून 'विद्यासुंदर' नाटकाचो उल्लेख जाता. केशवचंद्र गांगुली, मायकेल मधुसूदन दत्त हांणी हेच रंगभूमिचेर आपल्या नाट्यवेवसायाक सुरवात केली. पं. विद्यानाथ वाचस्पती भट्टाचार्य हाचें 'चित्रयज्ञ' हें नाटकूय ह्या काळांत म्हत्वाचें थरलें. मायकेल मधुसूदन दत्त हाणें १८५८ वर्सा रत्नावली ह्या नाटकान बेलगछिया थिएटराचो शुभारंभ केलो. बाबू दीनबंधू मित्र हाच्या नीलदर्पण नाटकान बंगालच्या राजकीय क्षेत्रांत खूब गोंदळ घाल्ल्यान इंग्लिशांनी ह्या नाटकाचेर बंदी घाली. गिरीशचंद्र घोष हाणें नॅशनल थिएटर संस्था काडून खूबशीं म्हत्वाचीं नाटकां रंगमाचयेर हाडलीं. ते खातीर ताका राश्ट्रीय बंगाली रंगभूमिचो जनक मानतात. १८८३ वर्सा स्थापन जाल्ले स्टार थिएटर हे संस्थेन दक्षयज्ञ, ध्रुवचरित, नलदमयंती हीं पौराणिक नाटकां केलीं. पाथुरिया घाटा थिएटर, जोडासांको थिएटर, शोभा बाजार प्रायव्हेट थिएट्रिकल सोसायटी, बाल बाजार बंगाली थिएटर ह्या संस्थांनी बंगाली रंगभूमिचो खूब नामना मेळोवन दिल्ली. ज्योतिरिंद्रनाथ टागोर, रवींद्रनाथ टागोर, विजन भट्टाचार्य, जोगेशचंद्र चौधरी, मन्मथ राय, अचित्यसेन गुप्त ह्या नाटककारांनी तरातरांचीं नाटकां बरयलीं. रवींद्रनाथ टागोराच्या वाल्मीकीर प्रतिभा, डाकघर, नटीर पूजा, विसर्जन, रक्तकरबी, चांडालिका, श्यामा, चित्रांगदा ह्या नाटकांनी अभिजात रंगभूमिचें दर्शन घडयलें. १९४४ वर्सा स्थापन जाल्ले 'इंडियन नॅशनल थिएटर असोसिएशन' हे संस्थेंत शंभू मित्र हो नामनेचो कलाकार आशिल्लो. ताणें उपरांत आपली स्वताची 'बहुरुपी' ही संस्था सुरू केली आनी बंगाली रंगभूमिखातीर मोलदीक वावर केलो. तो आनी ताची बायल तृप्ती मित्र हांणी मेळून केल्लें रक्तकरबी नाटक उल्लेख करपासारकें आसा. उपरांत शंभू मित्रान पुतुलखेला (डॉल्स हाऊस), आऊदोपाउस(इडिपस), द लाइफ ऑफ गॅलिलिओ हीं म्हत्वाचीं नाटकां अभिनीत आनी दिग्दर्शित केलीं. बादल सरकार जसो एक बरो नाटककार तसोच तो उत्तम दिग्दर्शक, संस्थाचालक, नाट्यचळवळीचो प्रवर्तक. ताणें आपले खाशेले नाट्यशैलीन जायतीं

नाटकां बरयलीं आनी केलीं. तातुंतलीं कांय म्हत्वाचीं अशीं आसात- जुलूस, भोमा, वल्लभपूरची दंतकथा, एवम् इन्द्रजीत, बाकी इतिहास, पगला घोडा, स्पार्टाकस. बंगाली रंगभूमिचेर एक म्हत्वाचें नांव म्हळ्यार उत्पल दत्त. तो एक बरो चित्रपट अभिनेतो आनी तेपरस एक उत्तम नाट्यकलाकार. ताणें स्वताचे 'लिट्ल थिएटर' हे नाट्यसंस्थेवतीन टीनेर तलवार, बॅरिकेड, दुःस्वप्न नगरी हीं नाटकां केलीं. अरूण मुखर्जीन मारिच संवाद आनी जगन्नाथ हीं नाटकां बरोवन आपली प्रतिमा स्वतंत्रपणान उबी केली. सद्याचे बंगाली रंगभूमिचेर अणकारीत आनी रुपांतरीत नाटकां चड प्रमाणांत जातात. परंपरेन नाट्यतंत्राच्या, गुणवत्तेच्या संदर्भांत, भारतीय रंगभूमिंत बंगाली

रंगभूमिक चड म्हत्वाची सुवात आसा. कारण हे रंगभूमिवयलें प्रयोगतंत्र चड प्रभावी आसा. ह्या प्रयोगतंत्रांत जागतिक कीर्तीचो कलावंत हे रंगभूमिचेर आसा, तो म्हळ्यार तापस सेन, फाटल्या कांय वर्सांनी बरीचशीं बंगाली नाटकां हेर भारतीय भाशांनी प्रयोगरूपान जालीं. तशेंच हेर भाशांतलीं नाटकां बंगालींत जालीं.

कन्नड रंगभूमि : खूब पोरनी अशी ही रंगभूमि मुखेलपणान जानपद रंगभूमि आशिल्ली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत, पारशी-मराठी नाट्यसंस्थांकडे आनी नाटकांकडे कन्नड रंगभूमिचो संबंद आयलो आनी नागर रंगभूमिची सुरवात जाली. कांय जाण शांतकवी हो कन्नड नागर रंगभूमिचो जनक

मानतात तर कांय जाणांच्या मतान श्रीनिवास कवी ऊर्फ मारुती वेंकटेश अयंगार हो हे रंगभूमिचो जनक आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत, सक्ती बाळाचार्य ऊर्फ शांतकवी हाणें खूबशीं नाटकां बरोवन नागर रंगभूमिच्या कार्याचो आरंभ केलो. ताणें उत्तर कर्नाटकांत गदग ह्या गांवांत 'कृतपूर नाटक मंडळी' ह्या नांवाची नाट्यसंस्था स्थापन केली. कर्नाटकांतली ही पयली वेवसायिक नाटक कंपनी. अशीच एक वेवसायिक नाटक मंडळी सुरवेच्या काळांत हलसगी ह्या गांवांत वेंकण्णाचार्य अगलगट्टी ऊर्फ श्रीनिवास कवी हाणें काडिल्ली. शांतकवी आनी श्रीनिवास कवी हांच्या कार्याचो आरंभ सादारणपणान एकाच वेळार सुरू जालो. उपरांत बऱ्याचशा वेवसायिक नाटक मंडळांची स्थापणूक जावन तांचे प्रयोग जाले. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे

कोंकणी तियात्राचो एक देखाव

निमाणें खऱ्या अर्थान कन्नड रंगभूमिक नेट आयलो. वेंकोबराव हलगेरीकर हाची 'श्री महालक्ष्मी प्रासादिक नाटक मंडळी' ही त्या काळांतली म्हत्वाची नाटक कंपनी मानतात. सदाशिवराव गरूड हो नट, दिग्दर्शक, नाटककार, मालक. अशा ह्या अष्टतासांच्या कलाकारान पौराणिक, इतिहासीक, सामाजिक ह्या विशयांवयलीं चौपन्न नाटकां बरोवन सादर केलीं. शिवमूर्ती स्वामी हाणें बायलेंची भूमिका बायलेनूच करूंक जाय असो हट धरून तसो यत्न केलो. त्याच काळांत ताणें भोंवपी रंगमाचयेचोय उपेग करून पळेलो. बायलांक नाट्यक्षेत्रांत प्रवेश मेळटकच दादले - बायलो अशीं संमिश्रपणान नाटकां जावंक लागलीं. तेचभाशेन 'लक्ष्मेश्वर स्त्री नाटक मंडळी' ही फक्त बायलांचीच

नाटक मंडळी तयार जाली. बऱ्यासानी नांवाची बायल कलाकार ही संस्था चलयताली. हाचेभायर गुडी राघवेंद्राचार्य, उंबळ हुद्याचार्य, बादामी पुट्टाचार्य, वरदाचार, वीराण्णा गुड्डी, वामनराव मास्तर, के. सीताराम शास्त्री, सिध्दरामय्या, बसवराज मन्सूर, गंगूबाई गुळदेगडु, गोहर कर्नाटकी ह्या व्यक्तीचो उल्लेख करूंक जाय.

संस, बी. एम्.श्री., के.व्ही. पुट्टप्प, मास्ती वेंकटेश अयंगार, के. लासम्, श्रीरंग, अ.न. कृष्णराव, द.रा. बेंद्र, मुगळी, गोकक, शिवराम कारंत, के. गुंडण्णा, लक्ष्मणराव बेंद्र, पर्वतवाणी, एन्. के. कुलकर्णी, क्षीरसागर ह्या सगळ्यांनी

समाजीक नाटकां बरयलीं. संस हाणें इतिहासीकूय नाटकां बरयलीं. वेवसायिक रंगभूमिच्या काळांत संस्कृत नाटकांचीं रूपांतरां - अणकार जाले. हौशी रंगभूमिच्या काळांत चडकरून शेक्सपिअर, बर्नार्ड शॉ, इब्सेन, मोल्येर हांच्या नाटकांचे अंकार - रूपांतरां जालीं. १९३३ वर्सा श्रीरंग हाणें धारवाडांत 'कन्नड नाट्य विलासी संघ' स्थापन करून आपली स्वताची वेगळे पद्धतीचीं नाटकां रंगभूमिचेर हाडलीं. गिरीश कार्नाड, चंद्रशेखर पाटील, सिंधुवक्की अनंतमूर्ती हांणी प्रायोगिक रंगभूमिक मोलादीक सहकार्य केलें. हातूंत बंगलोरचो बी.व्ही. कारंत, म्हैसूरचो डॉ. नरेश, जयाराम ताताचार, धारवाडचो जगतीर्थ जोशी, हेगोडकडे, के. व्ही. सुबण्णा ही सगळी मंडळी प्रायोगिक रंगभूमिचे खांबे मानतात. गिरीश कार्नाड हाणें बरयल्लीं हयवदन, तुघलक,

ययाति हीं नाटकां जायत्या भाशांनीं रुपांतरीत जाल्यांत. आधुनिक कन्नड रंगभूमिवयलीं लक्ष आडून घेवपी नाटकां म्हणून ताचो भोवमान जाला. तशेंच आद्य रंगाचार्यांचें सुनो जनमेजय, चंद्रशेखर कंबार हाचें जोकुमार स्लामी, पी. लंकेश हाचें गोकर्णद संक्रांती, चंद्रशेखर पाटील हाचें गोकर्णद गोडशानी, एच्. एम्. चन्नय्या हाचें यल्लवरंथबनल नन गंड हीं नाटकां कन्नड रंगभूमिची गुणवत्ता वाडोवपी आसात. भरपूर प्रमाणांत आनी सातत्यान नाट्यलिखाण करपी म्हणून श्रीरंग हाचो उल्लेख करूंक जाय. ताणें १९३० - ८४ ह्या काळांत ४२ नाटकां आनी १०० एकांकिका बरयल्यो. आर्विल्ल्या काळांत, कन्नड रंगभूमिचेर अस्तंती रंगभूमिचो प्रभाव दिसून येता. ब्रेख्त ह्या नाटककाराच्या नाटकांचीं रुपांतरां, अणकार हे रंगभूमिचेर व्हड प्रमाणांत जाले. मराठी, हिंदी, बंगाली भाशांतलीं आधुनिक नाटकांय आयलीं. 'यक्षगान' हो जानपद नाट्यप्रकार प्रभावी आसपी ही रंगभूमि पयलीं इतकी आजूय प्रभावी आसा.

तमिळ रंगभूमि : ही खूब प्राचीन रंगभूमि. पयलीं नाटकाचो उल्लेख 'कू-तू' ह्या शब्दान जातालो. त्या शब्दाचो दुसरो उल्लेख नृत्यकण असोय करताले. प्राचीन काळांत तमिळरंगभूमिचे दोन प्रकार आशिल्ले -

(१) कू - तम्बलम् (२) कू - तुप्पलिल. देवळालागसरचे उक्ते रंगभूमिक 'कू - तम्बलम्' तर राजवाड्यांतले रंगमाचयेक 'तुप्पलिल' म्हण्टाले. जानपद रंगभूमिचेर जावपी सगळ्यांत पोरनो नाट्यप्रकार म्हळ्यार 'नेरकू - तू' हो आशिल्लो. ह्या नाट्याचे १२ प्रकार आशिल्ले ते १० भाव आनी २४ हस्तमुद्रा हांच्या आदारान सादर करताले. प्राचीन काळांत तजावर हें तमिळ रंगभूमिचें म्हत्वाचें केंद्रस्थान आशिल्लें. थंयच्या चोल राजांनी नृत्य - नाट्य आनी संगिताचे प्रगतीखातीर खूब प्रोत्साहन दिलें. ताकालागून 'कालक्षेपम्', 'मुक्कूडरकुरवंजी' हे नृत्य-संगीतमय नाट्यप्रकार तिगून उरले आनी सतराव्या शेंकड्यांत हे रंगभूमिक एक नवी दिका मेळ्ळी. राजे सरफोजी भोसले हाणें दरबारचे रंगभूमिचेर मराठी नाटकांचे प्रयोग केले. तंजावरी नाटकां ह्या नांवान त्या नाटकांचो उल्लेख जाता. अठराव्या शेंकड्यांत रामायण, महाभारत, नंदचरित्रम्, हरिश्चंद्र आनी निरुविळ्याडर पुराण (शिवपुराण) हातुंतल्या कथानकांचेर आदारीत संगितिकांक लागून हे रंगभूमिक खूब लोकप्रियता मेळ्ळी. ह्याच काळांत कवी अरुणाचल कविरायर हो गीतिकालेखक जावन गेलो. १८६६ वर्सा पाँडिचेरी हांगा शारंग नाटकाचो प्रयोग जालो. १८७० ते १८८० ह्या काळांत वल्ली, कोवलन ह्या नाटकांक खूब नामना मेळ्ळी. ह्या शेंकड्या उपरांत ल्हव ल्हव इंग्लीश रंगभूमिचो परिणाम जावंक लागलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत सूर्यनारायणशास्त्री हाणें तमिळ भाशांतल्या नाटकांक आधुनिक रूप दिलें आनी उपरांत आधुनिक तंत्राक अनुरूप नाटकांचें लिखाण सुरू जालें. हाचें श्रेय सुंदरम् पिल्ले

हाका वता. रावबहादूर पम्मल संबधमुदलियार हाणें 'सगुणविलास सभा' नांवाची तमिळ नाटक मंडळी स्थापन केली. ती कंपनी पौराणिक, अर्दपौराणिक स्वरूपाचे प्रयोग करताली. उपरांत कृष्णस्वामी पावलर हाचीं पतिभक्ती, गव्हर्नसंपक, बंबई मेल, पंजाब केसरी हीं समाजीक नाटकां रंगभूमिचेर आयलीं. समाजीक नाटकां येतकच पौराणिक नाटकांचें प्रमाण उणें जालें. समाजीक नाटकांचें श्रेय शंकरदास स्वामी हाका दिवंक जाय. हे विशीं शंकरदास स्वामी आनी कंदस्वामी हांणी आपली शिश्य परंपरा निर्माण केली. शंकरदास स्वामीचे परंपरेंत टी. के. एस्. ब्रदर्स, नवाब टी.इ. एस्., राजमणिवकम्, पी.टी. संबंधम्, टी. पी. पुन्नुस्वामी पिल्ले के. सारंगपाणी, एम्. एस्. मुत्तुकृष्णन्, टी. बालसुब्रमण्यम्, एम्. व्ही. मणी, एस्. व्ही. व्यंकटरामन् ह्या कलावंतांचो आस्पाव जाता. तर एन्. एस्. कृष्णन्, कोंळी एन्. रत्नम्, के.पी. केशवन, पी.यू. चिन्नप्पा, एम्. व्ही. सहस्त्रनामम्, एस्. के. राधा, एमछ्.जी. रामचंद्रन् हे कलावंत कंदस्वामीचे परंपरेंत येतात. हाचेभायर एस्. जी. किट्टाप्पा, के. एस्. अनंत नारायण, के. बी. सुंदरम्बाळ (अभिनेत्री) हांचो उल्लेख तमिळ रंगभूमिच्या कार्यांत करप खूब गरजेचो. बालमीना रंजनी संगीत सभा, मीनलोचनी विन्दत सभा, लक्ष्मी शारदा कंपनी, मद्रास बॉयज कंपनी, कुमार लक्ष्मी गान सभा, रामानुकूल सभा, मद्रास ड्रॅमॅटिक सोसायटी, मदुराई श्रीबाल षम्पुरवानंद सभा, मदुराई देवी बालविनोद सभा ह्या नाटक मंडळ्यांनी तमिळ नाटकांचे प्रयोग करून रंगभूमिक खूब नामना मेळोवन दिली.

तेलुगू रंगभूमि : ही आंध्र प्रदेशांतली रंगभूमि आसा. प्राचीन नाट्यप्रयोग राजदरबाराखातीर जाताले. उपरांत ते सामान्य लोकांखातीर जावंक लागले. १८७० वर्सा लिखित नाटक निर्माण जालें. लिखित तेलुगू नाटकाचो जनक म्हणून व्यंकट कृष्णम्मा चारुलु ह्या नाटककाराक वळखतात. चित्र नलियम् हें ताचें म्हत्वाचें नाटक. प्राचीन काळापासून थंय यक्षगान, बुईकथा, हरिकथा, वीथिनाटकम् आनी समवेत गान हे लोकनाट्यप्रकार चलत आयल्यात. कूचिपूडी हो नृत्यनाट्यप्रकारूय ह्याच प्रांतांतलो आसा.

उपरांत गोपाल चारुलु हाचें रामदास; लक्ष्मीकांतम् हाचें सत्य हरिश्चंद्र, व्यंकट पार्वतेश्वर कावुल हाचें पांडव उद्योग विजयमुलु, प्रभाकर शास्त्रीचें प्रतिमा हीं नाटकां रंगभूमिचेर आयलीं. पूण तीं अनुवादात्मक आशिल्लीं. कांय काळा उपरांत त्या काळांतल्यो समाजीक, राजकीय अडचणी हे रंगभूमिवयल्या नाटकांनी दिसूंक लागल्यो. ह्या नाटकांतली भास पुस्तकी रुपान उरनासतना बोलीस्वरूपाची जाली. हातूंत राजमन्नार हाचें थाप्पु एकरिथी हें म्हत्वाचें नाटक आसा. उपरांत शंकर सत्य नारायणाचें मुंदादुगु आनी रेड्डी भास्करराव हाचें मा भूमि हीं नवविचारवादी नाटकां रंगभूमिचेर आयलीं. हीं नाटकां बेझवाड्याच्या 'आद्य प्रजा नाटक मंडळी' हांचे वतीन जातालीं. 'मा भूमि' ह्या नाटकान तेलुगू रंगभूमिचेर नवयुग निर्माण केलें अशें मानतात.

आर्विल्ले तेलुगू रंगभूमिचेर गुरजाड अप्पाराव हाचें कन्या शुल्क हें नाटक खूब लोकप्रिय जालें. वेदम् व्यंकट आर्यशास्त्री हाच्या प्रताप रुद्रीयम् ह्या नाटकांत रंगभूमिविशींच्या तंत्राचो तर्कशुध्द वापर केल्ल्यान ते लक्षवेधी थारलें. बऱ्याचशा संस्कृत नाटकांचे अणकार तेलुगूंत जाले. इतिहासीक नाटकांय रंगभूमिचेर आयलीं. तातूंत उत्तम इतिहासीक नाटक म्हणून कोलचलम् श्रीनिवासरव हाचें विजयनगर साम्राज्य पतनम् ह्या नाटकाचो उल्लेख जाता. भाशांतराच्या काळांत आत्रेय हाच्या ए नाडू आनी गुमास्ता ह्या सारक्या स्वतंत्र, समाजीक नाटकांक खूब यश मेळ्ळें. इंग्लीश नाटक आनी रंगभूमिचो प्रभाव ह्या काळांतल्या तेलुगू नाटकांचेर व्हड प्रमाणांत आशिल्लो. नाटकांचे वट्ट संख्येंत एकांकिका हो नाट्यप्रकार चड प्रमाणांत आसा. नाटकांपरस कांय एकांकी नाटकां तेलुगू रंगभूमिचेर चड लोकप्रिय जाल्यांत. तातूंत व्यंकटेश्वर राव हाचीं प्रारब्धम् आनी भंगपट्टु हीं एकांकी नाटकां प्रसिद्द आसात. तेलुगू रंगभूमिचेर के. रामनाथ शास्त्री हाका सगळ्यांत चड मानाची सुवात आसा.

वेवसायीक तेलुगू नाटक कंपन्यांची परंपरा सुरभि नाटक कंपनीपसून सुरू जाली. १९१९ ते १९३० ह्या काळांत, मोते नारायणराव हाची सीतारामांजनेय समाजम्, बेज़वाड्याची मैलवरम् कंपनी, तेनालीची रामविलास सभा, चिंतामणी नाटक समाज आनी जगन्नित्र नाटक समाज ह्या नाटक कंपन्यांनी, आपल्या नाट्यकर्तृत्वान तेलुगू रंगभूमिचेर इतिहास निर्माण केलो. सुरवेच्या काळांत बायलांच्यो भूमिका दादले करताले. पूण सुरभि नाटक कंपनीन बायलांच्यो भूमिका बायलांनीच करपाचो नवो पांवडो घालो. परप्रांतीय, परदेशी नाटक कंपन्याचो तेचभाशेन मराठी रंगभूमिवयल्या कांय नाटकांच्या विशयांचो प्रभाव तेलुगू रंगभूमिचेर पडिल्लो दिसता. देरवीक - वोक्का पेग हें एकच प्याला नाटकाचो तेलुगू अणकार आसा. यडवल्ली सूर्यनारायण, उप्पुदुरी संजीवराव, स्थानम् नरसिंह राव, डी. बी. सुब्बराव, दैता गोपालम्, कपिलाबाई रामनाथ शास्त्री, गोविंद राजुलु सुब्बराव हे नवे - पोरने कलाकार खूब लोकप्रिय आसात.

मलयाळम् रंगभूमि : मलयाळम् ही केरळ राज्याची भास आशिल्ल्यान, हांगा खूब पयलींसावन लोकनाच आनी लोकनाट्यां प्रचलित आसात. थंय आजुनूय संस्कृत रंगभूमि तिगून आसा. हांगाचे रंगभूमिचेर नृत्यमय अभिनयाचेर चड भर दितात. पोरन्या मलयाळम् रंगभूमिवयल्या मनोरंजनाचे विशयाचे नदरेन तीन भाग पडटात (१) धर्मीक (२) अर्दधर्मीक (३) धर्मनिरपेक्ष वा ऐहिक. धर्मीक प्रकारांत भगवती पुट्ट, तियाट्ट, पण, पट्ट, कणियाड कळी आनी मुडियेट्ट हे नृत्यनाट्यप्रकार येतात. धर्मीक नृत्यप्रकार हे चडकरून भगवती पुजेचेच प्रकार आसात. देवीक प्रसन्न करपाच्या हेतान कुमारम् स्वताच भगवतीचें सवंग घेवन भगवतीमय जाता. ह्या नाटकांत काली देवी क्रूर राक्षसाचो वध करता, अशा आशयाचें कथानक

आसता. अर्दधर्मीक नाट्यप्रकारांत संघकळी, कुत्तू, कृष्ण नाट्टम् हांचो आस्पाव जाता. संघकळीचीं स्वस्तिकळी, शास्त्रकळी आनी यागाकळी अशीं आनीकूय नांवां आसात. ह्या नाट्यप्रकारांत कांय संघ वाटो घेतात तेखातीर ह्या प्रकाराक संघकळी अशें म्हण्टात. ह्या नाट्यप्रकाराची सुरवात इसवी सनाच्या पयल्या शेंकड्यांत जाली आसुये अशें मानतात. कृष्ण नाट्टम् हें गीतगोविंद ह्या काव्याचेर आदारिल्लें आसा. कुत्तू हो नाट्यप्रकार संस्कृत नाटकाचोच एक प्रकार. ह्या नाट्यप्रकारांत विशिश्ट जातींतल्या दादले - बायलांनी भूमिका करच्यो असो दंडक आसतालो. हाचे प्रयोग तीन ढंगांनी करताले. फकत वर्णनात्मक प्रयोगाक प्रबंधम् कुत्तू, फकत अभिनयात्मक प्रयोगाक नांग्यड आनी नाट्यकलापूर्ण प्रयोगाक कूटियाट्टम् म्हण्टाले. ह्या नाट्यप्रकारांतले अभिनेते परंपरागत अभिनयाचें शिक्षण घेवन, आपल्याक योग्य दिसत ते पद्दतीन अभिनय करतात. कोचीन बी सारकिल्ल्या भागांनी ही रंगभूमि अजुनूय अस्तित्वांत आसा.

धर्मनिरपेक्ष वा ऐहिक प्रकारांत एलामुट्टी पुरापट्टु, तुळळल, कोरटीयाट्टम्, मोहिनीआट्टम्, कयुकोटिकळी, पथकम् आनी कथकळी हे प्रकार आसात. ह्या नृत्यनाट्यांतूय संगीत, नृत्य आनी खाशेली वेशभूशा करून अभिनय करतात. उक्ते रंगभूमिचेर हाचो प्रयोग जाता. सद्या केरळांत अस्तित्वांत आशिल्लें नृत्यनाट्य म्हळ्यार कथकळि नृत्य. कोट्टारवकरा राजान महाभारतांतली कथा घेवन पद्यरचना करपाक सुरवात केली तेन्ना ह्या नाट्यप्रकाराक कथकळी अशें नांव पडलें. (पळेयात - कथकळी नृत्य)

हाचेभायर मलयाळम् रंगभूमिचेर गद्यपद्ययुक्त आधुनिक पद्दतीचीं नाटकां जातात. सी. व्ही. रामन् पिळ्ळा, ई.व्ही. कृष्ण पिळ्ळा हांची बरीचशीं गद्य नाटकां रंगभूमिचेर आयलीं. चेऊ काड, उरूब, पडशेरी, तोपील मास्त्री हे नवे नाटककार उदयाक आयले.

गुजराती रंगभूमि : दलपतराम डाह्याभाई कवीश्वर हाणें बरयल्लें 'लक्ष्मी' हें पयलें गुजराती नाटक मानतात. परकीय नाटकाचेर आदारिल्लें हें नाटक गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटीन सादर केल्लें. उपरांतचीं बरीचशीं नाटकां संस्कृतांतल्यान प्रेरणा घेवन गुजरातींत आयलीं. देरवीक - मिथ्याभिमान, वेणीसंहार, रूढी दिग्विजय, भ्रातिसंहार आनी हेर. १८६१ वर्सा रणछोडभाई उदयराम हाणें जयकुमारी विजय हें नाटक बरोवन गुजराती रंगभूमिक ऊर्बा हाडली. मराठी-हिंदी - पारशी नाटकमंडळांनी केल्ल्या नाट्यप्रयोगांचो परिणामूय हे रंगभूमिचेर जालो. पारशी रंगभूमिचो परिणाम अजुनूय तसोच आसा. नवलराम पंड्या हाणें बरयल्ल्या वीरमती ह्या इतिहासीक नाटकाचें म्हत्व चड मानतात. प्रताप हें गणपतराम राजाराम हाचेंय नाटक लक्षवेधी थरलें. चंद्रवदन मेहता, कनैयालाल मुनशी, रमणलाल देसाई, धनसुखलाल हांच्या नाटकांनी गुजराती रंगभूमिचें सातत्य तिगोवन दवरलें. तेचभाशेन काठियावाडी नाटक मंडळी, रिपन थिएट्रिकल

कंपनी, बालीवाला पारशी व्हिक्टोरिया थिएट्रिकल कंपनी, मुंबई - गुजरात नाट्यमंडळी, देशी नाटक समाज ह्या वेवसायीक नाटकमंडळांनी म्हत्वाचें कार्य केलां. बुध्दा आनी बुरां ह्यो दोन भयणी गुजराती रंगभूमिवयल्यो पयल्यो बायल - कलावंत आसात.

हे गुजराती रंगभूमि स्वतंत्र्या उपरांतच्या काळांत वेगळें रूप घेवपाचो यत्न केलो. इब्सेनार्ची कांय नाटकां, गुणवंतराय - आचार्य हाचें अल्लाबेली, शिवकुमार जोशी हाचें समंगला, धनसुखलाल मेहता आनी गुलाबदास ब्रोकर हांचें धुम्रसेर हीं म्हत्वाचीं नाटकां रंगभूमिचेर आयलीं. अणकारीत आनी रुपांतरीत पद्दतीन व्हड प्रमाणाचेर गुजराती रंगभूमिचेर नाटकां आयलीं. अरुसल गुजराती नाटक उण्या प्रमाणांत आयलें. तातुंतल्या तातूंत लामशंकर ठाकर आनी सितांशु यशशंकर ह्या आधुनिक कवी - नाटककारांनी हे रंगभूमिची परंपरा आनी प्रतिमा बदलपाचो यशस्वी यत्न केलो. प्रवीण जोशी हाणें हे रंगभूमिक नवें मोडण दिवपाचो म्हत्वाचो यत्न केले. हे यत्न करतना ताका भारतीय तेचभाशेन परकी नाटकांचो आदार घेवचो पडलो. देरवीक - ताणें विजय तेंडुलकर (शांतता, कोर्ट चालू आहे), बादल सरकार (एवम् इंद्रजीत), तशेंच साइन पोस्ट टू मर्डर ह्या नाटकांची गुजराती नाट्यरुपांतरां केलीं. मधू राय, चिन्मोदी हे आनीकूय म्हत्वाचे आधुनिक नाटककार.

हिंदी रंगभूमि : १८४३ वर्सा वाजिद अली शहा हाणें रट्टस ही रचना रासलीलेच्या आदारान करून तातूंत नाचाचो वापर केलो. तातुंतल्यानूच ताणें आपल्या काव्यांक नाट्यरूप दिलें. ह्या काळांत हिंदी रंगभूमिचेर पारशी - उर्दू रंगभूमिचो प्रभाव आशिल्लो. १८५३ वर्सा आगा हसन अमानत हाणें हिंदी - उर्दू भाशेंत 'इंदरसभा' हें नाटक बरयलें. राधेश्याम कथावाचक हाणें पयलेच खेप पारशी रंगमाचयेर हिंदी नाटकांचे प्रयोग यशस्वीपणान केले. आगा हसन कश्मीरी हाणें पयलीं उर्दूत आनी उपरांत हिंदींत नाट्यलिखाण केलें. ताणें सूरदास, गंगावतरण, भीष्मप्रतिज्ञा हीं नाटकां बरयलीं. नारायणप्रसाद बेताब हाणें उर्दू- हिंदींत महाभारत, जहरी साप, कृष्ण सुदामा, शाकुंतल हीं नाटकां बरयलीं. भारतेंदु हरिश्चंद्र हो एक श्रेष्ठ नाटककार तसोच एक बरो नट - दिग्दर्शक आशिल्लो. ताणें त्या काळांतले समाजीक, धर्मीक, राजकीय परिस्थितीचेर नाटकां बरयलीं. 'विद्या सुंदर' (१८६८) हें ताचें पयलें नाटक. उपरांत ताणें अंधेरी नगरी, वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति हीं प्रहसनां, भारत जननी हें संगीत नाटक, चंद्रावली हें शोकात्म नाटक आनी नीलदेवी हें गीतिरूपक बरयलें. आपल्या ह्या नाट्यलिखाणान ताणें हिंदी रंगभूमिक चड प्रतिश्ठा मेळोवन दिली. तेचभाशेन जयशंकर प्रसाद हाणें १९१० ते १९३३ ह्या काळांत तेरा नाटकां बरोवन एक स्वतंत्र युग निर्माण केलें. हरिकृष्ण प्रेमी हाणें इतिहासीक नाटकां बरयलीं. गोविंद वल्लभ पंत हाणें अंगूर की बेटी, अंतःपूर का छिद्र, अधूरी मूर्ती, अंधेरी बस्तिया हीं नाटकां बरयलीं.

उदयशंकर भट्ट ह्या प्रयोगशील नाटककारान मत्स्यगंधा, विश्वामित्र, राधा हीं पद्यनाट्यां बरयलीं. लक्ष्मीनारायण मिश्र हाणें संन्यासी, राक्षस का मंदिर, मुक्ति का रहस्य हीं नाटकां बरयलीं. पृथ्वीराज कपूर हो एक बरो नट, दिग्दर्शक आनी नाट्यनिर्मातो. ताणें पठाण, दीवार, पैसा, गद्दार, कलाकार, किसान हीं नाटकां बरयल्ल्यान ताका आनी हिंदी नाटकांक खूब नामना मेळ्ळी. उपेंद्रनाथ अशक हाणें स्वर्ग की झलक, कैद, उडान, अंजो दीदी, छठा बेटा, अलग अलग रास्ते हीं समाजीक व्यंगांचेर बरींच नाटकां बरयलीं. जगदीशचंद्र माथूर हाणें बंदी, कोणार्क, शारदीया, पहला राजा हीं बऱ्या दर्जाचीं नाटकां बरयलीं. मोहन राकेश हाणें आषाढ का एक दिन, लहरोंका राजहंस, आधे अधुरे हीं नाटकां बरोवन हिंदी नाटक आनी रंगभूमिक नवें चैतन्य निर्माण केलें. लक्ष्मीनारायण लाल हाणें अठरा नाटकां बरयलीं. तातुंतलीं कांय म्हत्वाचीं अशीं आसात - अंधकुआ, मादा कैक्टस, सुरवा सरोवर, रक्तकमल, तोता-मैना, करपयू, अब्दुला दीवाना आनी रातरानी. रमेश मेहताचें अंडर सेक्रेटरी ह्या नाटकाक खूब नामना मेळ्ळी. विनोद रस्तोगी हाणें आजादी के बाद, नये हाथ, बर्फ की मीनार हीं नाटकां बरयलीं. जानदेव अग्निहोत्री हाणें नेफा की एक शाम, माटी जागीरे, अनुष्ठान, शतुरमुर्ग हीं नाटकां बरयलीं. धर्मवीर भारतीचें अंधा युग हें प्रभावी नाटक भारतीय स्तराचेर मान्यतेक पावलां.

आधुनिक काळांत रेवतीशरण शर्मा (अपनी धरती), मन्मू भंडारी (बीना दीवारो के घर), विष्णू प्रभाकर (डॉक्टर, युगे युगे क्रांती), शंकर शेष (फंदी, बंधन, अपने अपने, खजुराहो, रक्तबीज, पोस्टर), रामेश्वरदयाल दुबे (अगस्त्य), रमेश बक्षी (देवयानी का कहना है), सक्सेश्वरदयाल शर्मा (बरवरी), सुरेंद्र वर्मा (द्रौपदी) ह्या नाटककारांनी, म्हत्वाचीं नाटकां बरोवन हिंदी रंगभूमि संपन्न केली.

असमिया रंगभूमि : आसाम आनी बिहार हांगा पयलीं वैशणव पंथाचो खूब प्रभाव आशिल्लो. बिहारांत विद्यापतीन निर्माण केल्ले रंगभूमिन आसामांतलो श्रेष्ठ कवी शंकरदेव हाका स्फूर्त मेळ्ळी आनी ताणें आपल्या वैशणव पंथाचो प्रसार आनी प्रचार करपाखातीर रंगभूमिचो वापर केलो. पुर्विल्ल्या काळासावन आसामाचे उक्ते रंगभूमिचेर लोकनाच आनी लोकनाट्यां व्हड प्रमाणाचेर जातालीं. तातुंतले मुखेल विशय धर्मीक आनी आध्यात्मिक आसताले. आसामांतलो सगळ्यांत पोरनो नाट्यप्रकार म्हळ्यार 'ओजापाली'. हातूंत नाच, संगीत, संवाद, अभिनय ह्या सगळ्यांचो आस्पाव आशिल्लो ओजापाली नाट्यप्रकाराची सुधारून वाडयल्ली आवृत्ती म्हळ्यार भावना हो नाट्यप्रकार. हातुंतलीं कथानकां पौराणिक आसतालीं. मनोरंजना वांगडा उपदेशूय आसतालो. दशावतार, तमिळनाडूंतलो तेरुकुतु वा आंध्रांतलो वीथी हाचेकडे भावना ह्या नाट्यप्रकाराचें सारकेंपण दिसून येता. ह्या नाट्यप्रकाराक राजाश्रय आसतालो. नामधर नांवाच्या

प्रार्थनामंदिरांत ह्या नाट्यप्रकाराचे आजुनूय प्रयोग जातात. १४४९ ते १५६९ ह्या आसामाच्या धर्मीक, समाजीक, संस्कृतीक घडामोडींच्या काळांत, कवी शंकरदेव आनी ताचो शिश्य माधवदेव हांणी असमिया रंगभूमिचो उदय आनी विकास घडोवन हाडलो. नेपथ्य, वेशभूशा, रंगभूशा, प्रयोगतंत्र हातूंत बऱ्योच सुदारणां घडून असमिया रंगभूमिक आधुनिक रूप मेळ्ळें. हाचें चडशें श्रेय हेमचंद्र बरुआ आनी गुणभिराम हांकां वता. तेचभाशेन जे.पी. अगरवाल आनी आद्य असमिया एकांकिका लेखक लक्ष्मीधर शर्मा हांणी असमिया रंगभूमि समृद्ध केली. बंगाली रंगभूमिचे नवे नवे प्रयोग असमिया रंगभूमिचेर दिसूंक लागले. हालींच्या काळांत नवे नाटककार, नट, नाटकां निर्माण जायत आसात, ताकालागून हे रंगभूमिचो ल्हव ल्हव विकास जायत आसा.

उर्दू रंगभूमि : वेवसायिक उर्दू रंगभूमिचेर नाटकां जावपाक

सुरवात जावचेपयलीं राजेराजवाडे - अमीरउमराव हांच्या मनोरंजनारवातीर भांड वा नकलीये ह्या नांवान वळखुपी लोक उर्दू भाशेंत सामान्य दर्जाचीं प्रहसनां रचून, तीं प्रयोगरुपानूय करून दाखयताले. ती उर्दू रंगभूमिची प्राथमिक अवस्था आशिल्ली. लखनौचो वाजिद अली शहा हाचे कारकीर्दींत अशा नाटकांचें प्रमाण चड आशिल्लें. शाकुंतल नाटकाच्या संस्कृताचो अणकार हें उर्दू भाशेंतलें पयलें नाटक. एका बादशहाचे इल्सेक लागून नवाज नांवाच्या कवीन तें बरयल्लें. इंद्रसभा हें उर्दू भाशेंतलें पयलें स्वतंत्र नाटक. अमानत हो त्या नाटकाचो लेखक. हें नाटक खूब गाजलें. हे रंगभूमिचेर शुध्द उर्दू आनी हिंदी मिश्रित उर्दू अशे भाशेचे नदरेन दोन तरांचे

कोंकणी नाटकाचो एक देखाव

नाट्यप्रयोग जाताले. विसाव्या शेंकड्याच्या सुरवेच्या काळांत, उर्दू नाटकांत साहित्यगुण आनी प्रयोगगुण दोनूय व्हड प्रमाणांत दिसूंक लागले. महाभारत, रामायण, बिल्चमंगल हीं धर्मीक आनी संतचरित्रपर नाटकांभाशेन राजदुलारी, मुरारीदादा हे सारकीं गद्य समाजीक नाटकांय हे रंगभूमिचेर आयलीं. महाराणा, वीरवृषल, बुध्ददेव, स्वामी दयानंद ह्या इतिहासीक नाटकांनी ही रंगभूमि गाजयली. नूर-ई-वतन आनी इल्फिक् हीं नाटकां राजकीय विशयांवयलीं आशिल्लीं. नारायणप्रसाद बेताब हाणें उर्दू नाटकांनी हिंदी भजनां घालीं. त्या काळांतले उर्दू रंगभूमिचेर बंकिमचंद्र चतर्जी आनी नामनेचो हिंदी नाटककार हरिशंद्र भारतेंदु हांच्या नाटकांची छाप व्हड प्रमाणांत आसा. देरवीक - गुलबकावली, फिरोज गुलनार, लैला मजनू, शिरीनफरहाद ह्या

नाटकांचो उल्लेख करूं येता. उर्दू रंगभूमिची भरभराट करपी नाटककारांभितर मुनशी ज्वालाप्रसाद बर्क, पं. त्रिभुवनदास सप्रू, पं. रतननाथ सरशार, मौलवी महंमद हुसेन आझाद हांचो आस्पाव जाता. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत व्हिक्टोरिया नाटक मंडळी, मादन थिएटर्स ह्यो नाटक मंडळ्यो भारतभर भोवताल्यो. हेर नाटकांवांगडा त्यो उर्दू नाटकांचेय प्रयोग करताल्यो. पयलींपरस सुदारिल्ल्या आनी वेगळें स्वरूप धारण केल्ले उर्दू रंगभूमिचो जनक म्हणून दादा (दादी) भाई साहेबराव पटेल ह्या पारशी गृहस्थाचो उल्लेख करतात. ताणें आपल्या ओरिजिनल व्हिक्टोरिया नाटक मंडळीवतीन बरीचशीं बरीं उर्दू नाटकां रंगभूमिचेर हाडलीं. उर्दू नाटकां वेवसायिक रंगभूमिचेर हाडपी निमाणची नाटक मंडळी म्हळ्यार रुस्तुमजी मोदी हाची आर्यसुबोध नाटक मंडळी. दिल्ली, जम्मू, लखनौ, कलकत्ता ह्या भागांनी उर्दू नाटकांचे मदीं मदीं प्रयोग जातात.

पंजाबी रंगभूमि : पंजाबी

नाट्यकलेचो सगळ्यांत पोरनो असो नमुनो म्हळ्यार 'किस्सारवानी'. पद्यरुपान पौराणिक कथा सांगून, पंजाबी भाशेंत साभिनय अर्थ सांगप हें ताचें स्वरूप आसतालें. पौराणिक कथांभाशेन कांय थळाव्यो अमर प्रेमकथाय सादर जाताल्यो. देरवीक-हीररांझा, सोहनी-महीवाल, झुलेखा ह्यो प्रेमकथा किस्सारवानीचे विशय आसताले. नचार कलावंतांचो तमाशा, नकलियांची नक्कल, गीतवाद्यमय आशिल्ली रढसारंगी आनी नौटकी हीं लोकनाट्यां तशेंच गिध्दासारके फुगडी नाच पंजाबच्या खेड्यांत आजूय तिगून

आसात. आधुनिक पंजाबी रंगभूमिची खरी सुरवात फिरोझदिन शरफ हाच्या हसिस्याल ह्या नाटकान जाली. ह्या नाटकाक यश मेळ्ळेंना, पूण ह्याच विशयाचेर वलीसाहेब ह्या लेखकान बरयल्लें 'जट्टीहीर' नाटक खूब गाजलें. हौशी आनी वेवसायीक मंडळ्यो खूब नाटकांचे प्रयोग करीत आसतात. तातूंत रेट्चे ड्रॅमॅटिक क्लब, राम नाटक क्लब, भतिंडा हांगाचो हशन नाटक समाज, सुभाष नाटक समाज, युनायटेड थिएटर्स, कल्चरल थिएटर ह्या मंडळ्यो म्हत्वाच्यो आसात. तांणी केल्लीं कृष्णसुदामा, काल, जहेज (दहेज), उलटे लोग हीं नाटकां खूब गाजलीं. पोरन्या - नव्या नाटककारांभितर आनीक कांय म्हत्वाचे नाटककार म्हळ्यार आय.सी. नंदा, जोशवा फजल दिन, रफी पीर. तांचीं पिंडदेवेरी, आँरिवया, सुभद्रा ह्या नाटकांक खूब नामना मेळ्ळी. १९३९ वर्सा उपरांत पंजाबी रंगभूमिचेर नवयुग निर्माण

जालें. नव्या लेखकांभितर संतसिंह, हरचरणसिंग, कर्तारसिंग दुग्गल, बलवंत गार्गी, गुरूबक्षसिंग, शीला भाटिया, गुरूदियाल सिंग, रोशनलाल, अमरीक सिंग हे नाटककार उल्लेखनीय आसात.

ओडिया रंगभूमि : पोरनो ओडिया नाट्यप्रकार म्हळ्यार 'रामलिला'. मुसलमानी अमदानींत रूढ जाल्ल्या ह्या नाट्यप्रकाराक 'मजलीस' अशें म्हण्टाले. बंगालींतल्या जात्रा आनी पाला हांचोय प्रभाव हे रंगभूमिचेर आशिल्लो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत बालेश्वरहांगा एक बंगाली नाटक कंपनी आयली आनी तिणें बंगाली नाटक सादर केलें. तें नाटक पळोवन कांय तरनाट्या ओडिया कलाकारांनी ते पद्दतीचें नाटक १८७८ वर्सा करून दाखयलें, आनी स्वच्या अर्थान ओडिया रंगभूमिची सुरवात जाली. रामशंकर राय हाणें बरयल्लीं ओडिया नाटकां हौशी कलाकार करूंक लागले. १८८५ वर्सा कोठपदा नांवाच्या खेड्यांत नाटकाखातीर खाशेली रंगमाची महंत दैत्यारि रघुनाथ हाणें तयार केली. ते माचयेर सुमार तीस-चाळीस नाटकां जालीं. उपरांत १८८७ वर्सा कटक हांगा मधुसूदन दास हाच्या यत्नान एक कायम स्वरूपाचें रंगमंदिर तयार जालें. त्याच अदमासाक जगन्नाथ थिएटर क्लब, व्हिक्टोरिया ॲम्बेच्युअर्स थिएटर, वासंती नाट्यशाला, कृष्णचंद्रपालित उषा थिएटर ह्यो नाट्यसंस्था स्थापन जाल्यो. वनमालिपती आनी अश्विनीकुमार घोष हांणी आर्ट थिएटर ही ओडियांतली पयली वेवसायिक नाटक मंडळी स्थापन केली. हाचेभायर मोहन गोसाईं हांचे नाटक कंपनीन खूब नामना मेळयली. अन्नपूर्णा थिएटर संस्थेन बरीचशीं पौराणिक - समाजीक नाटकां रंगभूमिचेर हाडलीं. कविभूषण घनःश्याम मिश्र, गोदावरीश मिश्र, अश्विनीकुमार ह्या नाटककारांनी ओडिया रंगभूमिक वैभव मेळोवन दिलें. आधुनिक रंगभूमिवयले वास्तव देखावे दाखोवपाचें श्रेय कालीबाबूक मेळटा. ताच्यावांगडा मनमोहन दास, रामचंद्र दास ह्या नाटककारांनी नवे विशय हाताळे आनी ओडिया रंगभूमिक समृद्ध केली.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणी रंगभूमि : (पळेयात परिशिष्ट).

रंगारी : एक जात. हांकां छीप, भावसार, निराली आनी नीलगर अशींय नांवां आसात. हे लोक सुताचे कपडे रंगयतात आनी तांचेर छापणावळ करतात. हांचेमदीं हिंदू आनी मुसलमान धर्माचे लोक आसात. उ. भारतांत तांकां छीप आनी दक्षिण भारतांत रंगारी हीं नांवां आसात. छीप आनी रंगारी हांचेमदीं रोटी-बेटीचो वेव्हार जायना. कपडो रंगोवपाखातीर जे नीळ वापरतात, ते नीलगर आनी निराली जातात. उत्तर भारतांत रंगार्याक भावसार अशेंय म्हण्टात. रंगारी लोक स्वताक विणकारांपरस वयल्या दर्ज्याचे मानतात. लग्नाखातीर उबारिल्ल्या खांब्याक सात प्रदक्षणा घालप हो तांच्या लग्नांतलो मुखेल विधी आसता. हांकां घटस्फोट आनी परत लग्न जावप मान्य आसा.

हे लोक मेल्ल्या मनशाक दक्षिणेवटेन पांय करून सरणाचेर दवरून लासतात. रंगार्यामदले निराली हे लोक महाराष्ट्रांतल्या पुणें वाठारांत आसात. अहमदनगर वाठारांतय हे लोक मेळटात. हांची पोटजात आसपी चिलिवंत हे लिंगायत आसून हेर मराठे आसात. हांचेमदीं रोटी - बेटी वेव्हार जायनात.

खंडोबा आनी भवानी हीं निराल्यांचीं कुळदैवतां. तांचें देवसपण देशस्थ ब्राह्मण करतात. हे सुयेर धा दीस पाळटात. इकराव्या दिसा भुरग्याक नांव दवरतात. मेल्ल्या मनशाच्या मड्यार घवें लुगट घालतात. मेल्ले सवायशीण बायलेक हळदुवे न्हेसण न्हेसयतात. तिचेर हळद शिवरून फुलां घालतात. मड्याक लासप आनी पुरप अशो दोनूय रिती आसात.

दक्षिणेक तेलुगू जिल्ह्यांत रावपी रंगारी मराठी भास उलयतात. ह्या वयल्यान ते मूळचे मराठी जातीचे आसात हें कळटा. तांकां राव अशी पदवी आसा. ते अंबाभवानीक मानतात. उत्तर अर्काटामदले रंगारी स्वताक क्षत्रीय म्हण्टात. आपल्या क्षत्रीयत्वासंबंदीं ते परंपरेन आयिल्ली कथा सांगतात.

हे लोक दसरो आनी मदनदहन हे दोन सण पाळटात. दसऱ्या दिसा तुळजाभवानीची पुजा करतात आनी शिगम्याक लांकडाची होळी पेटोवन तिचे भोंवतणीं उबे रावून 'लब लब' अशें म्हणून आड्डतात आनी मदनाचें दहन जाल्लेखातीर दुरव्व करतात.

हांचेमदीं भुरगें नाशिल्ल्या विधवांक परत लग्न जावपाची मेकळीक आसा. पूण अशा बायलांक धर्मीक गजालींनी वांटो घेवपाक मेळना. हे लोक मांस खातात आनी सोरो पियेतात.

- कों. वि. सं. मं.

रंभा : एक अप्सरा. ही समुद्रमंथनांतल्यान वयर आयली अशी आख्यायिका आसा. तिका कश्यप आनी प्राधा हांची धूव अशें म्हळां. ती सुमाराभायर सोबीत आशिल्ली. ताका लागून इंद्रान विश्वामित्राचो तपोभंग करपाखातीर तिका धाडिल्ली. तिका लागून विश्वामित्राचो मातूय भंग जालोना, मात ताणें तिका 'शिळा जावन पडटली' असो श्राप दिलो. उपरांत तिका 'एक ब्राह्मण तिचो उद्धार करतलो असो उःश्राप मेळिल्ल्याच्यो कथा वाल्मिकी रामायणांत आसात.

रावण कैलासाक वता आसतना रंभा ताचे नदरेक पडली. तेन्ना ताणें तिका उबारून व्हेली. तेन्ना ती ताका म्हण्टा, 'हांव तुजो भाव कुबेर हाची सून आनी नलकुबराची बायल'.

रंभेचो उल्लेख दुसरी एक लावण्यवती उर्वशी हिचेवांगडा करप जाता. ती नाचांत कुशळ आशिल्ली.

खंड पुराणांत रंभेविशी एक कथा आसा ती अशी : श्वेत नांवाच्या मुनीचें आनी एका राकेसाचें झूज जालें. तांतूत श्वेतमुनीन वाटवऱ्याचो प्रयोग केलो. ताका लागून राकेसी आनी शीळारूप रंभा

दोगांय शेंवटून कपीतिर्थांत पडल्यो. तेवरवीं दोगांयचो उद्धार जालो (स्कंद. पु. ३.१.३९). शुक्रदेवाकडेन रंभेचो जो संवाद जाल्लो तो शुकरंभासंवाद ह्या नांवान उजवाडायल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

र : देवनागरी वर्णमाळेंतलें सत्ताविसावें व्यंजन. ह्या वर्णाक सद्याचें स्वरूप मेळचे आदीं चार अवस्थांतल्यान वचचें पडलां. ताची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनारच्या शिलालेखांत, दुसरी राजा यशोधर्म्याच्या काळांतल्या (इ. स. ५३२) मंदसोरच्या लेखांत, तिसरी अवस्था मेवाडच्या गुहिलवंशी राजा अपराजित हाच्या वेळावयल्या (इ. स. ६६९) कुंडेश्वराच्या लेखांत आनी चवथी प्रतीहार बाडकच्या जोधपूरच्या लेखांत (इ. स. ८३७) मेळटा.

र चो विकासक्रम असो -

र = । ऽ र र

वर्णद्वारतंत्रांत ह्या वर्णाचें ध्यान सांगलां तें अशें :

ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोचनाम्
रक्तवर्णामिष्टभुजां रक्तष्टपोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कार भुषिताम्
महामोक्षप्रदां नित्यामष्ट सिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरुपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ : जीब भायर काडिल्ल्या, महाघोर, रगताचें तोंड, रगताचे दोळे, रगताळ वर्ण, आठभुजां, रगताळ फुलांनी विभुशीत, रगताच्या फुलांची माळ आनी रगताचें वस्त्र धारण करपी तांबड्या अलंकारांनी सुशोभीत, महामोक्षदायी, नित्य, अष्टसिद्धी दिवपी आनी ब्रह्मरूप अशा रकाराचें ध्यान करून मंत्राचो धा खेपे जप करचो.

मूर्धा हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

रक्तचंदन : (पळेयात चंदन).

रक्तलोकेश्वर : बौद्धांचो एक देव. ताचो रंग तांबडो आशिल्ल्या कारणान ताका रक्तलोकेश्वर म्हण्टात. ताचीं वस्त्रांय तांबडी आसतात. हो चार हातांचो आसून ताच्या हातांनी धोणू, बाण, पाश आनी अंकूश हीं आयुधां आसात. ताचो राबितो अशोक झाडासकयल आसता. ताचे उजवे वटेन तारो आनी दावे वटेन भृकुटी ह्यो देवता आसतात. रक्तलोकेश्वराच्यो मूर्ती सामक्यो तुरळक अशो आसात. तातुंतल्यो कांय नेपाळाक पळोवंक मेळटात.

साधनमाला ग्रंथांत ताच्या ध्यानाचें वर्णन मेळटा. रक्तवर्ण, द्विभुज, मस्तकाचेर जटांचो मुकूट तातूंत अमिताभाची प्रतिमा. तशेंच वेगवेगळ्या वस्त्रांनी आनी अलंकारांनी भुशीत आसून, ताच्या दाव्या हातांत रक्तकमळ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रखुमाई (रुक्मीण) : एक देवता आनी विठ्ठलाची बायल. लोकमानसांतलो विठ्ठल म्हणजेच कृष्ण. रखुमाईक रुक्मिणी अशेंय म्हण्टात. पद्मपुराणाच्या आनी स्कंद पुराणाच्या उत्तर खंडांत तिची कथा दिल्ली आसा. ती अशी -

गोकुळांत आसतना कृष्ण आनी राधा हांची इश्टागत आशिल्ली. गोकूळ सोडून गेले उपरांत कृष्णान द्वारका नगरी वसयली आनी तो द्वारकेचो राजा जालो. तेन्ना राधा एक खेपे द्वारकेक गेली. श्रीकृष्णाच्या देवळांत वचून ती ताचे मांडयेर बसली.

तेन्नाच श्रीकृष्णाची बायल रुक्मिणी थंय आयली. तिका पळोवन राधा ताचे मांडयेवयल्यान उठलिना वा कृष्णानूय तिका उठयलिना. ताका लागून रुक्मिणीक आपलो अपमान दिसलो आनी तिका तिडक आयली. परत आनीक कृष्णाचें तोंड पळोवप ना अशें थरोवन ती द्वारका सोडून गेली. जायतीं तिर्थां भोंवन ती दिंडीरवनांत आयली. तपश्चर्येक हें थळ तिका मानवलें आनी थंयच ती तपश्चर्या करपाक लागली.

रुक्मिणी सोडून गेली म्हणून कृष्णाक खूब दुख्ख जालें. गोकुळांतल्या गोपाळांक घेवन तो तिका सोदपाक गेलो. तिका सोदीत तो दिंडीरवनांत पावलो. ताचे वांगडा आशिल्ल्या गोपाळांक ताणें सांप्रतच्या गोपाळपुरांत दवरले आनी आपूण, रुक्मिणी तप करताली थंय गेलो. कृष्णान तिची खूब मनधरणी केली आनी तिका आपले वांगडा घरा येवपाचो आग्रो केलो. पूण रुक्मिणीची तिडक न्हिवलिना. तिणें ताका वळखूंक नाशिल्लेवरी केलें आनी खूब दुशणां दिलीं. तिचे उलोवणें आयकून कृष्ण निराश जालो आनी तिका पळयत उबो रावलो.

आजूय पंढरपूरच्या देवळांत रखुमाई विठ्ठला म्हऱ्यांत ना. विठोबाच्या देवळाचे फाटले वटेन तिचें देवूळ उदेंतेवटेन तोंड करून आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रगत : मनीस धरून फाटीकणो आशिल्ल्या सगळ्या प्राण्यांचे कुडींत व्हांवपी द्रव जिनस. फाटीकणो नाशिल्ल्या कांय प्राण्यांचे कुडींतूय रगत व्हांवता. रगताचो रंग तांबडो आसता. मनशाचे कुडींत सुमार ५ लिटर रगत आसता. भुरग्यांचे कुडींत तांच्या वजनाच्या दर किलाक ६० - ७० c. c. इतलें रगत आसता.

रगताबगर मनीस जगपाक शकना. रगत चड, उणें जाल्यारूय प्राण्याच्या जिवाक भंय उपरासता. रगताचें कार्य अशें आसा - १) पेशीक प्राणवायू आनी अन्न घटकांची पुरवण करप : पेशीक आपलें काम करपाक लागता ती ऊर्जा पेशीपचनांतल्यान मेळटा. पेशीपचन (Cellular Metabolism) प्रक्रियेक प्राणवायू आनी अन्न घटक लागतात. वातावरणांतलो प्राणवायू रगत पुलमांवांतल्यान शोसून घेता आनी कूडभर पावयता. आंतकड्यांत पचनक्रियेन विंगड जाल्ले अन्नघटक, रगत शोसून घेवन पेशीक दिता. पेशीक प्राणवायू आनी अन्नघटक दिवपाची प्रक्रिया केशिकेंत (Capillary) घडटा. केशिका ह्यो रगताच्यो अतिसूक्ष्म नळयो आसून तातूंत रगत संथ गतीन व्हांवता. केशिकांचें जाळें कूडभर पातळिल्लें आसून त्यो पेशीक समान अशो जोडिल्ल्यो आसतात. केशिका एक पेशी दाटायेच्यो आशिल्ल्यान तातुंतल्यान प्राणवायू आनी अन्न घटक, अवयवाचे पेशींत सोंपेपणान वतात.

२) पेशीपचनांतल्यान निर्मिल्ल्या विखारी जिनसांचो विलो लावप : पेशीपचनाचे रसायनीक प्रक्रियेंतल्यान विखारी जिन्नस निर्मतात. पुलमांव, यकृत आनी मूत्रपिंड हे अवयव विखारी जिनसांचो विलो करतात. पेशींत तयार जाल्लो कार्बनवायू रगत पुलमांवांत व्हरता. हांगा कार्बनवायू हुस्कारावाटेन वातावरणांत भायर वतात. रगत पेशींत तयार जाल्लीं विखारी रसायनां यकृतांत पावयतात. यकृत तांचेर प्रक्रिया करून युरिया निर्मिता. रगत युरियाक मूत्रपिंडांत पावयता. मूत्रपिंड रगतांतल्यान युरिया गाळून मुतावाटेन कुडींतल्यान भायर काडटा.

३) रोगजंतूपसून कुडीची राखण करप : रोगजंतूंचें कुडीचेर जावपी संक्रमण आडावपाचें काम रगतांतले प्रतिघटक आनी धव्यो रगतपेशी करतात. अ) रोगजंतूंचें संक्रमण जातकच कुडीची राखणप्रक्रिया रोखडीच सादूर जाता. रोगजंतूची लागण जाल्ले सुवातेर केशिकांची वाड जाता. वांगडाच रगतांत धव्या रगतपेशींचो आंकडो वाडटा. केशिका वाडिल्ल्यान रोगजंतूंचे लागण सुवातेर रगताची पुरवण वाडटा आनी कणीदार धव्यो रगतपेशी केशिकांतल्यान भायर वचून रोगजंतूंक

गिळटात आनी रसायनीक पचन क्रियेन तांकां मारून उडयतात. रोगजंतूवांगडा त्यो आपुणूय मरतात. ब) वाटकुळ्यो धव्यो रगतपेशी (Cymphocytes) ह्यो रोगजंतूंक मारपी प्रतिघटक निर्मितात. प्रतिघटक ग्लोबुलीन ह्या प्रथिनांनी घडिल्ले आसतात. रोगजंतूंकडेन सांगड घालून हे प्रतिघटक तांकां मारतात.

क) रोखड्योच व्हडल्यो धव्यो भक्षक रगतपेशी (Macro phages) रोगजंतू, कणीदार रगतपेशींचे अवशेश गिळून रोगजंतूची लागण सुवात नितळ करतात.

ड) वाटकुळ्या धव्या रगतपेशींतल्यो कांय रगतपेशी याद (डंक धरपी) दवरपी आसतात (Memory B Cells). ह्या पेशींची पिराय खूब वर्सां आसून त्यो रोगजंतूची याद धरून रावतात. पयलीं लागण जाल्ल्या रोगजंतूची परतून लागण जाल्यार ह्यो पेशी खूब बेगीन प्रतिघटक निर्मितात. देखून एकेच तरेचो रोग दुसरे फावट जावंक पावना.

एका मनशाचे कुडींत सुमार १० दशलक्ष 'ब' पेशी आसतात. दर 'ब' पेशी एका विशिश्ट रोगजंतूचेर प्रतिघटक निर्मूक शकतात. दर प्रतिघटक एका खाशेल्या रोगजंतूचेरच लागू पडटा. हेरांचेर न्हय.

४) आंतश्राव ग्रंथीन निर्मिल्ले हॉर्मोन्स तांचे कार्य सुवातेवर पावोवप : मनशाचे कुडींत स्त्राव व्हरपाक नळयो नाशिल्ल्यो कांय ग्रंथी आसात. ह्यो ग्रंथी कांय प्रथिनां निर्मितात. ह्या प्रथिनांक हार्मोन्स अशें म्हण्टात. कुडीची वाड, सारवार हांचें संतुलन, हाडांची घडण सांबाळप, बायलांची मासिकपाळी तशेंच भुणाची वाड सांबाळप, रगतदाब सांबाळप हीं म्हत्वाचीं कामां हार्मोन्स करता. पिटुटरी, थायरोयड, पारा थायरोयड, पान्क्रिया आड्रेनल ह्यो ग्रंथी हार्मोन्स निर्मितात म्हाल ग्रंथी आसात. ह्या ग्रंथींतलो स्त्राव हार्मोन्स रगत शोसून घेता आनी तांचे कार्य सुवातेर पावयता.

५) कुडीचें तापमान सांबाळप : मनीस आनी हेर सस्तन प्राण्यांचें तापमान चड - उणें जायनासतना तितलेंच उरता. जिवाणीं, बेबो असल्या प्राण्यांचें तापमान सरभोंवतणच्या तापमाना प्रमाण चड - उणें जाता. सस्तन प्राण्यांचें तापमान चड - उणें जाल्यार तांचे कुडीचीं कार्यां सारकीं चलनात. तांचे कुडीचें तापमान ३७° से. इतलेंच आसूंक जाय. कुडीच्या अवयवांत हुनसाण चड उणी तयार जाता. काळीज, पुलमांव, स्नायु ह्या अवयवांत ती चड जाता तर हेर अवयवांत उणी. रगत कुडींत व्हांवत रावता आनी ही हुनसाण हिसपाभायर वाडूंक दिना. सगळे कुडींत एकूच दवरता.

६) कुडींत आयनांचें प्रमाण आनी आम्लता हांचें संतुलन दवरप : पेशींभितर आनी भायर सोडियम ह्या धातुच्या आयनांचें संतुलन सारकें आसूंक जाय. पोटेशियम हें आयन पेशींत चड आसता तर सोडियम पेशींभायर आसता. पोटेशियम हें आयन उणें जाल्यार स्नायुंची शक्त उणी जाता. काळजाचें स्पंदनलेगीत बंद जावंक शकता.

सोडियम उणें जाल्यार फीट मारून येवंक शकता. चड आसल्यार कुडींत सूज येवंक शकता. पेशींत आयनां उणीं आसल्यार रगतांतलीं आयनां पेशींत वतात आनी रगतांत आयनां उणीं आसल्यार पेशींतलीं आयनां रगतांत येतात.

रगतांत आम्लता ७.४ इतली आसता. आम्लता वाडल्यार पेशीपचनाच्या कार्याक बादा येवंक शकता. रगतांत आम्लता वाडल्यार बायकार्बोनेट हें आयन वाडोवपाच्या कामाक रगत आदार करता.

रगतांची घडण : रगताचो ५५% वांटो द्रवन तर ४५ % वांटो घन जिनसांनी घडिल्लो आसता. रगतांतल्या द्रव वांट्याक रगतसरस (Plasma) अशें म्हण्टात. रगतसरसांत प्रथिनां, कार्बां, स्निगधां, प्रतिकार शक्तीचे घटक (Hormones) आनी उदक आसता. रगतसरसांत रगत गोठपाचे घटकय (Blood Clotting Factors) आसतात. हे घटक रगतस्त्राव जाल्यार रगत गोठेवपाची प्रक्रिया सुरू करून रगतस्त्राव बंद करतात.

रगताच्या घन वांट्यांत पेशी आसतात. रगतपेशींचे तीन पंगड अशे आसात - १) **तांबड्यो रगतपेशी :** ह्यो रगतपेशी रगतांत चड प्रमाणांत आसून रगताचो तांबडो रंग ह्या पेशींक लागुनूच जाता. तांबड्यो रगतपेशी दर मिलिलीटराक सुमार ५ लाख आसतात. ह्या पेशींनी मदीं केंद्रक (Nucleus) आसना. तांबड्या रगतपेशींचो ३५% वांटो हिमोग्लोबीन ह्या प्राणवायुकडेन सांगड घालपी प्रथिनांनी घडिल्लो आसता. ह्या रगतपेशींचेर आशिल्ल्या कांय प्रथिनांक लागून रगतगट थरता. तांबड्या रगतपेशींची पिराय सुमार १२० दीस आसता. त्यो मरतकच यकृतांतल्यो भक्षक पेशी (Macrophages) तांकां खातात आनी हिमोग्लोबिनांतलें लोखण वेगळें करून रगत निर्मितीक वापरतात.

२) **धव्यो रगतपेशी :** कुडीचे राखण प्रक्रियेक गरजेच्यो रगतपेशी हांचो आंकडो दर मिलिलीटराक ४००० - ११००० आसून तो चड मेळल्यार इन्फेक्शनांच्या दुखण्याचें लक्षण मानतात. ह्या रगतपेशींक केंद्रक आसना. तांची पिराय खूब उणी आसता. पूण कांय धव्या रगतपेशींची पिराय चड (कांय वर्सां लेगीत) आसता.

धवे रगतपेशींचे तीन मुखेल पंगड आसून कुडीचे राखण वेवस्थेंतल्या दर पंगडाचें विशिश्ट काम आसता. १) **कणदार रगतपेशी:** ह्या रगतपेशींच्या पेशीद्रवांत (Cytosol) कण आसतात. रगत तपासणेंत जेन्नां रगताच्यो पेशी रसायनीक प्रक्रियेन रंगयतात तेन्ना ह्यो पेशी कशो रंगतात ताचेवयल्यान हांचे मुखेल अशे दोन पंगड जातात. ते अशे - अ) **तटस्थ रगतपेशी (Neutrophils) :** ह्यो रगतपेशी आम्ल आनी अल्क रंगांनी रंगयतात. तांची धव्या रगतपेशींत संख्या ५५ - ६५% आसून रोगजंतुंची लागण जातकच ती वाडटा. तांचो आकार आनी हालचाल अमीबा ह्या जंतूभाशेन आसून तांकां वेगवेगळे भाग आसतात. ह्या रगतपेशींचो केंद्रक लेगीत एकसंध आसना. तो विभागिल्लो

आसता. ह्यो पेशी केशिकांतल्यान भायर रोगजंतुचे लागण सुवातेर वतात आनी तांकां गिळटात आनी आपले पचन क्रियेन तांकां मारतात. रोगजंतू, धव्या रगतपेशींचे अवशेश, रगतसरस हांच्या एकठावयल्या प्रवाक पूं म्हण्टात. जेन्ना एकाच जाग्यार पूं चड प्रमाणांत एकठावता तेन्नां दुखाणू (Abscess) जाला अशें म्हण्टात.

ब) **आम्लीय कणदार रगतपेशी (EOSINOPHIL) :** इओजीन ह्या आम्लीय रंगान रंगपी ह्यो रगतपेशी, रगतांत उण्या प्रमाणांत (धव्या रगतपेशींच्या ० - ७%) आसतात. दमो, पिताम सारक्या अॅलर्जीच्या दुखण्यांनी तांचो आंकडो वाडटा. जेन्ना ह्यो रगतपेशी चड प्रमाणांत वाडटात तेन्ना पिडेस्ताक परत परत खोंकली येवप, खरस येवप असलीं लक्षणां दिसतात. ह्या दुखण्याक 'इओजिनोफिलिया' अशें म्हण्टात.

२) **वाटकुळ्यो रगतपेशी (LYMPHOCYTES) :** हांचो आंकडो धव्या रगतपेशींत ३० - ४०% आसता. ह्यो वाटकुळ्यो आसून तांचो पेशीद्रव नितळ आसता. राखणे वेवस्थेंतल्या ह्या म्हाल रगतपेशींचे दोन मुखेल गट अशे आसात - ब) **रगतपेशी :** ह्यो पेशी प्रतिघटक निर्मितात. मनशाचे कुडींत सुमार १० दशलक्ष ब पेशी आसतात. दर ब पेशी एका विशिश्ट रोगजंतुंचेरच प्रतिघटक निर्मितात. जेन्ना एके तरेच्या प्रतिघटकाची चड प्रमाणांत गरज आसता तेन्ना तो घटक निर्मुपी ब पेशींचो आंकडो क्लोनिंग प्रक्रियेन (Cloning) खूब वाडटा. रोगजंतुंचो आंकडो व्हड आशिल्ल्यान ही सैमीक राखण तजवीज जावन आसा. कांय ब पेशी डंक धरपी आसतात. तांकां याद धरपी (Memory B Cell) ब पेशी म्हण्टात. दुसरे फावट एकाच रोगजंतुंची लागण जाल्यार ह्यो पेशी रोकड्योच प्रतिघटक निर्मितात. ह्या पेशींची पिराय खूब वर्सां आसता. टी **रगतपेशी:** सगळ्याच रोगजंतूंक प्रतिघटक मारपाक शकनात. अशा रोगजंतूंक टी रगतपेशी मारतात. कांय टी रगतपेशी प्रतिघटक तयार करपाक ब पेशींक आदार करतात तर कांय कणदार रगतपेशींक रोगजंतूंक मारपाक आदार करतात. हांकां मदती टी पेशी (Helper T Cells) म्हण्टात.

३) **बिंबाणू :** ह्यो रगतपेशी सामक्यो ल्हान आशिल्ल्याब तांकां हें नांव पडलां. ह्या रगतपेशींक केंद्रक आसना. ह्यो रगतपेशी रगत गोठेवपाचे प्रक्रियेंत मोलाचें काम करतात. रगतस्त्राव जातकच फायब्रिनोजेन हें प्रथिन घन जावन ताचे फायब्रिन तंतू जातात. फायब्रिनाच्या तंतूंत बिंबाणू आसतात. रगत गोठेवपाची प्रक्रिया ही खूब घुस्पागोंदळाची आसून हे प्रक्रियेक रगतांतले सुमार ११ घटक आदार करतात.

रगतांत बिंबाणू उणे जाल्यार केशिकांतल्यान रगतस्त्राव जाता. अशें जातकच कुडीचेर बारीक बारीक तांबडे थिपके दिसतात. ह्या दुखण्याक पुरपुरा (PURPURA) अशें म्हण्टात.

शस्त्रक्रिया करचे पयलीं सदांच रगत गोठेवपाची गती वैज तपासतात. ही गती उणी आसल्यार शस्त्रक्रिया करिनात. बिंबाणुची

रगत गोठेवपाची शक्त उणी करपाक काळजाच्या आताकासारकिल्ल्या दुखण्यांनी वखदां दितात.

रगताची निर्मिती : रगत हाडां मेरवांत (Bone Marrow) घडटा. भ्रूणाचे २ म्हयन्याचे पिरायेचेर रगत निर्मणी जाता आनी हें कार्य मनीस जितो आसामेरेन चालूच उरता. भ्रूणांत सुरवेक रगत यकृतांत निर्मता. भ्रूणाचीं हाडां मेरवाच्या तिसऱ्या म्हयन्याचेर घडपाक सुरु जातात. भ्रूणाची प्लीहा (Spleen) ही गांठ ३ म्हयन्यांचेर रगत निर्मितीचें काम करता. भ्रूण ९ म्हयन्याचो जायमेरेन यकृत रगत तयार करता. जल्मा उपरांत मात हाडां मेरवांच रगत तयार करतात. सुरवातेक चपट्या हाडांच्या मेरवांनी रगत घडटा. भुरगो ४ - ६ म्हयन्यांचो जातकच लांब हाडांचीं मेरवांय रगत घडोवपाचें काम करतात. कांय रोगांचे तपासणेंत हाडांचो मेरू तपासतात. जाण्ट्यांत छातयेच्या मदल्या हाडाचो मेरू तपासतात जाल्यार भुरग्यांत ओटीपोटाच्या (Pelvis) हाडाचो मेरू तपासतात.

ल्युकेमिया (Leukemia) ह्या रगताच्या कॅन्सराच्या दुखण्यांत हाडांचो मेरू पिडेस्ताक दितात. हाका मेरू भिसरण (Bone Marrow Transfusion) अशें म्हण्टात.

रगत पंगड (Blood Group) : रगत जुळणी (Cross Matching) प्रक्रियेक गरजेचे रगत - गट - तांबडे रगतपेशींचे कातीचेर कांय प्रथिनां आसतात. ह्या प्रथिनांच्या आदाराचेर मनशाचो रगत पंगड थरता. देखून तांकां रगत पंगडाचे घटक अशें म्हण्टात. हे घटक अनुवंशीक आसतात. ह्या घटकांचे प्रतिघटक रगतरसांत आसतात. पूण एका रगत - पंगडाचे घटक आनी प्रतिघटक एकठांय (एकाच मनशांत) आसनात. घटक आनी प्रतिघटक हांचो संयोग जाल्यार तांबड्यो रगतपेशी इबाडून त्यो फुटूंकलेगीत शकतात. एका मनशाचें रगत दुसऱ्याक घालचे पयलीं दोगांचेय रगत पंगड जुळटा वा ना हें पळोवंक जाय.

रगत पंगडाचे घटक जरी ३०० वयर आसले तरीय अ, ब आनी आर एच (RH) प्रणाली रगत जुळोवणेंत चड म्हत्वाची मानतात.

अ, ब, रगत पंगड प्रणाली - हे प्रणालींत अ, ब, अब आनी ओ (A, B, AB & O) हे रगत पंगड आस्पावतात.

१) 'अ' रगतपंगडांत तांबडे रगतपेशींत 'अ' पंगडांचे घटक तर रगतरसांत 'ब' चे प्रतिघटक आसतात.

२) 'ब' रगतपंगडांत तांबडे रगतपेशींत 'ब' घटक तर रगतरसांत 'अ' प्रतिघटक आसतात.

३) 'अब' रगतपंगडांत तांबडे रगतपेशींत 'अ आनी ब' चे घटक तर रगतरसांत प्रतिघटक आसतात.

४) 'ओ' रगतपंगडांत तांबडे रगतपेशींचे घटक आसनात तर रगतरसांत अ आनी ब चे प्रतिघटक आसतात.

'अ' रगतपंगडाचें रगत 'अ' आनी 'ब' रगतपंगडाच्या लोकांक दिवंक जाता.

'ब' रगतपंगडाचें रगत ब आनी अब रगतपंगडाच्या लोकांक दिवंक जाता.

'ओ' रगत पंगडाच्या रगतांत घटक नाशिल्ल्यान तें खंयच्याय रगतपंगडाच्या लोकांक दिवंक जाता. देखून ह्या रगतपंगडाक संवसारीक दाता (Universal donor) म्हण्टात.

'अब' रगतपंगडाचें रगत फकत 'अब' पंगडाच्या लोकांकूच दिवंक जाता. पूण ह्या रगतपंगडांत प्रतिघटक नाशिल्ल्यान खंयच्याय पंगडाचें रगत ह्या पंगडाच्या लोकांक दिवंक जाता. देखून ह्या पंगडाक संवसारीक घेवपी (Universal Receiver) अशें म्हण्टात.

'ओ' रगतपंगडाचें रगत जरी सगळ्या रगतपंगडाच्या लोकांक दिवंक जाता आनी 'अब' रगतपंगडाच्या लोकांक सगळ्या रगतपंगडाचें रगत घेवंक जाता तरी वैज सरसकट अशें करिनात त्याच रगतपंगडाचें रगत त्याच रगतपंगडाच्या लोकांकूच दितात. रगत घालपाची प्रक्रिया सदांच रगत जुळोवणी (Cross Matching) करूनच जाता.

'आर एच' (RH) रगतपंगड प्रणाली - ८५% लोकांक 'आर एच' चे घटक तांबडे रगतपेशीचेर आसतात तर १५% टक्के लोकांत हे घटक आसनात. 'आर एच' चे घटक आशिल्ल्या लोकांक आर एच पोजिटिव (RH +ve) म्हण्टात. जाल्यार हे घटक नाशिल्ल्या लोकांक आर एच नेगेटिव (RH -ve) म्हण्टात. 'आर एच' पंगडाच्या घटकांक प्रतिघटक आसनात.

रगत तपासणी : आधुनिक वैजकी शास्त्रांतली एक म्हत्वाची प्रक्रिया. रगत तपासणेंत १) रोगाचें निदान, २) रोगाची खरसाण, ३) वखदांचो रोगाचेर परिणाम, ४) रोग पळोवणी (Screening) मुखेलपणान करप जाता.

रगत तपासणेंत अ रगतपेशींची आनी ब रगतरसाची तपासणी जाता.

पेशीतपासणेंत मुखेलपणान ह्यो तपासण्यो जातात - १) हिमोग्लोबिनाचें प्रमाण आनी प्रकार २) पेशींची संख्या आनी ३) पेशींची घडण.

हिमोग्लोबीनाच्या प्रमाणावयल्यान पिडेस्ताक ॲनिमिया आसा वा ना हें कळटा. हिमोग्लोबीनाच्या प्रकाराचे तपासणेंत हिमोग्लोबीन घडणेच्या कांय अनुवंशीक रोगांचें निदान करपाक जाता. पेशींचे संख्येवयल्यान इन्फेक्शनांच्या दुखण्याचें निदान, रगताच्या कॅन्सराचें निदान, ताची खरसाण आनी प्रकार कळटा.

रगतरस तपासणेंत ग्लुकोज (सारखर), कोलेस्टेरॉल, चरबी, लोखण, हार्मोन्स, प्रतिघटक हांची तपासणी जाता. तशेंच वैजकी कायद्याकय आदार करपाक हालीं रगत तपासणी करतात.

रगत घालप (Blood transfusion) : कांय दुखण्यांत दोतोर पिडेस्ताक रगत दितात. ऑनिमिया, रगताचो कॅन्सर, अपघातांत रगत वता तेन्ना, कांय शस्त्रक्रिया, लासप असल्या दुखण्यांनी रगत घालप गरजेचें आसता.

रगत घालचे पयलीं रगत पंगड सारको आसा वा ना हें पयलीं पारखितात. दात्याचो आनी पिडेस्ताचो रगतपंगड समा आसल्यार, रगत जुळटा वा ना (Cross Matching) हें पळयतात. रगत जुळोवपी प्रक्रियेक दात्याच्यो तांबड्यो रगतपेशी आनी पिडेस्ताचो रगतरस (Plasma) एकठांय हाडून रगताचेर कितें परिणाम जाता तें सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतल्यान पळयतात. रगतपेशी गोठल्यार वा फुटल्यार रगत जुळना अशें म्हण्टात. अशें रगत पिडेस्ताक दिवंक जायना.

रगत जुळणी तपासणेभायर दात्याच्या रगताचेर कांय तपासणी करतात. ही तपासणी रगतांतल्यान पातळपी रोगाविशीं आसता. अेड्स (AIDS), ब कामीण (Hepatitis B), सिफीलीस ह्या रोगांची तपासणी करून दात्याक हे रोग आसा वा ना हें पळोवपाचें कायद्यान सक्तीचें आसा.

रगतांत हिमोग्लोबीनय फाव त्या प्रमाणांत आसा वा ना हें तपासप गरजेचें आसता. हिमोग्लोबीन उणें आशिल्ल्या दात्याचें रगत पिडेस्ताक दिनात.

रगताचे वैजकी उपेग : वैजकी शास्त्रांत रगत वा ताच्या घटकांचो उपेग कांय दुखण्यांत जाता. ते म्हणजे - १) रगत घालप : कांय दुखण्यांनी पिडेस्ताक रगत घालचें पडटा. रगत घालचे पयलीं दातो - पिडेस्त हांची रगत पंगड तपासणी आनी रगत जुळोवणी करतात. तशेंच दात्याक ब कामिण, एड्स, सिफिलीस हे सारके रोग ना हाची खात्री करतात.

आपलें रगत आपल्याकूच घालप (Auto transfusion) : एकाद्र्या दात्याची पुराय तपासणी करून लेगीत कांय रोग रगतावरवीं पिडेस्ताक जावंक शकतात. म्हणून कांय पिडांनी आपलें रगत आपल्याकूच घालपाची चाल आसा. चड करून थारावन केल्ले शस्त्रक्रियेंत अशें करूं येता. पिडेस्त दर सप्तकाक आपलें थोडें रगत काडून रगतपेढयेंत सांठयता. १-२ बाटल्यो रगत सांठयतकच ताचेच शस्त्रक्रियेंत हें रगत वापरतात.

२) पुराय रगत दिनासतना फकत रगताचे घटकूच वेगळे करून पिडेस्ताक दिवप.

अ) रगत गोठेवपाचे घटक नाशिल्ल्या पिडेस्तांक हे घटक दिवपाक जाता. रगत गोठेवपाचे घटक रगतरसांत आसतात. हे घटक नासप हो एक अनुवंशीक रोग जावन आसा. अशा पिडेस्तांक सादे जरवमे उपरांत लेगीत रगत व्हांवपाक लागता. अशा पिडेस्तांक परत परत रगत गोठेवपाच्या घटकांची गरज आसता.

ब) प्रतिकार शक्त नाशिल्ल्या पिडेस्तांक रगतांतल्या प्रतिघटकांतलीं प्रथिनां वेगळीं करून दितात.

क) लासप, परत परत पातळ संडास जावप, मुत्रपिडाच्या कांय दुखण्यांनी रगतरसांतलें आलबुमीन हें प्रथीन वेगळें करून दितात.

३) रगतापसून वासिनां : कांटेल, धोणकुटी, सोरोप चाबप हांचेर विशिश्ट प्रतिघटक दितात. हे घटक पिडेस्ताचो जीव वाटावपाक मोलाचे जावन आसात.

रगतपेढी (Blood Bank) : रगतपेढीचे वैजकी उपेग करपाखातीर रगत सांबाळपाचो जागो. रगत आनी ताचे घटक हांगाच वेगळे करतात. रगत बरें उरपाक ४-८° से. तपमानांत दवरपाक जाय. हे पेढयेंत वेगवेगळ्या रगत पंगडाच्या रगताचो सांठो आसता. सांठावन दवरिल्लें रगत पिडेस्तांक रोखडेंच मेळूं येता.

रगत पेढयेचे मुखेल वैज रगत दात्यांची वळेरी सांबाळटात. रगत सांठावपाक रगतदानाची कार्यावळ आंखतात आनी रगत पेढयेंत ना जाल्यार लेगीत पिडेस्ताक रगताची वेवस्था करतात.

दर व्हड हॉस्पिटलांत एक तरी रगताची पेढी आसताच.

- डॉ. अवधूत गो. बोरकार

रघुनंदन : (इ.स. चो १६ वो शेंकडो).

बंगालांतल्या धर्मशास्त्रकारांचे परंपरेंतलो निमाणो धर्मशास्त्रकार. हो हरिहर भट्टाचार्याचो पूत आसून, वंघघाटीय ब्राह्मण आसलो. श्रीनाथाचार्य चूडामणी हो ताचो गुरू. रघुनंदन आनी महाप्रभू चैतन्य, हे वासुदेव सार्वभौमाचे शिश्य आशिल्ले.

रघुनंदनान धर्मशास्त्राच्या वेगवेगळ्या फांट्यांचेर स्मृतितत्त्व नांवाचो एक व्हडलो ग्रंथ बरयला. हो ग्रंथ अठ्ठावीस खंडांमदीं विभागिल्लो आसून, दर एका खंडाक तत्त्व अशें नांव आसा. ग्रंथकारान आपल्या ग्रंथांत तीनशांवयर ग्रंथ आनी ग्रंथकारांचीं नांवां दिल्लीं आसात. स्मृतितत्त्वांत मलिम्लुच, दाय, शुध्दी, तिथी, संस्कार, प्रायश्चित्त, लग्न, वेव्हार, दुर्गात्सव, व्रतां, देवप्रतिशठा, मठप्रतिशठा, दिव्य, ज्योतीश, वास्तुयज्ञ, दिक्षा, सामश्राध्द, यजुःश्राध्द, शुद्रकृत्य, अशे कितलेशेच विशय आसात. हातुंतले वेव्हारतत्त्व आनी दायतत्त्व हे खंड स्वतंत्र छापल्यात.

स्मृतितत्त्व ह्या ग्रंथाभायर रघुनंदनान आनिकय ग्रंथ बरयल्यात. तातुंतलें दायभागावयलें ताचें भाश्य म्हत्वाचें आसून, हो भाश्यग्रंथ कलकत्ता हायकोर्टांत आनी सगळ्या बंगालभर प्रमाणभूत मानला. ते भायर तीर्थयात्राविधी, व्दादशयात्रा, त्रिपुष्करशांती, गयाश्राध्दपद्दती आनी रासयात्रापद्दती हे ताचे ग्रंथ आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रघुनाथपंडित : (१७ वो शेंकडो).

मराठीतलो पंडीत कवी. ताच्या चरित्राविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. पूण ताचेविशीं पांच वेगवेगळीं मतां सांपडटात. (१) तो कारवारच्या चंदावर गांवचो सारस्वत ब्राह्मण आसूंक जाय. (२) तो तंजावरचो आनी मोरोपंताचो समकालीन आसूंक जाय. (३) तो मुळांत रायगड जिल्ह्यांतल्या चौलचा गांवचो आनी ताचें आडनांव मनोहर. तो फुडल्या काळांत कर्नाटकांत स्थायीक जाले उपरांत ताणें वैद्यविलास, कविकौस्तुभ, छंदोरत्नावलि, चिकित्सांमंजरी आनी नाडीज्ञानविधी हीं साहित्याविशीं आनी वैजकांविशीं प्रकरणां संस्कृतांत बरयल्यांत. (४) तो शिवाजी महाराजाच्या अष्ट प्रधानांतलो एक आसून, 'पंडितराव' ह्या पदाचेर आसलो. (५) शिवकाळांतलो राजव्यवहारकोश बरोवपी रघुनाथ नारायण हणमंते होच रघुनाथपंडित आनी दमयंतीस्वयंवर हें ताणें बरयलां. ह्या सगळ्या मतांचो विचार करून शं. गो. तुळपुळे हाणें हो तंजावरचो कवी आनी तो राजकारणीय आसलो असो निश्कर्श काडला.

रघुनाथपंडितान रामदासवर्णन, गजेंद्रमोक्ष आनी दमयंतीस्वयंवर अशीं तिनच काव्यां बरयल्यांत. रामदासवर्णनांत वसंततिलका वृत्तांत फकत इकरा श्लोक आसात. गजेंद्रमोक्ष हें एक आख्यानक काव्य आसून, तातूंत ५८ श्लोक आनी तीन पदां आसात. रघुनाथपंडिताक मात नामना मेळ्ळी ती ताच्या दमयंतीस्वयंवर ह्या काव्याक लागून. संस्कृत कवी श्री हर्ष हाच्या नैषधीयचरिताच्या आदारान रघुनाथपंडितान आपलें हें काव्य बरयलें. पूण नैषधीयचरितांत वट्ट १,७५० श्लोकांमदीं सांगिल्लो कथाभाग रघुनाथपंडितान फकत २५४ श्लोकांनी मांडला. ह्या काव्यांतल्यान रघुनाथ पंडिताचे संपन्न अभिरुचीचो आनी अभिजात रसिकतेचो प्रत्यय येता. सोबीत आनी मार्मिक व्यक्तिचित्रण हें ह्या काव्याचें तोखणाय करपासारकें खाशेलपण.

- कों. वि. सं. मं.

रघुनाथराव पेशवे : (जल्म : १ ऑगस्ट १७३४ माहुली, सातारा; मरण : ११ डिसेंबर १७८३ कचेश्वर, कोपरगांव).

उत्तर पेशवाईंत थोडोच काळ (१७७३) सत्तेर आशिल्लो एक

पेशवो. पयलो बाजीराव आनी काशीबाई हांचो दुसरो पूत. ताका राघो भरारी, राघोबा, दादासाहेब ह्या नांवांनीय वळखतात. भुरगेपणांत तो छत्रपती शाहूकडेन आशिल्लो.

१७५३ सावन तो स्वतंत्रपणान घुरयो घालूंक लागलो. ताची पयली घुरी १७५३ ते १७५५ मेरेन चलली. हे घुरयेंत ताणें

राजस्थानांतल्यान खंडणी वसूल करपाचो यत्न केलो. ताणें दुसरी घुरी दिल्लीचेर घाली. थंय तो दिल्लीचे उत्तरेकडले प्रदेश ताब्यांत घेत घेत अटक मेरेन पावलो. थंयच्यान तो १७५८ त पुण्यांत परत आयलो. १७६० त भाऊसाहेब पानिपतांत घुसपल्ल्यान ताका आदार दिवपाखातीर बाळाजी बाजीराव राघोबाक घेवन उत्तरेक गेलो. तेन्ना बाजीरावान ताका निजामाक आदाराक हाडपाखातीर दक्षिणेक घाडलो. व्हडलो माधवराव गादयेर आयले उपरांत (१७६१) राघोबाण पेशवेपद हातासपाचो यत्न केलो. पूण ताका तातूंत यश मेळ्ळेंना. माधवरावान ताका नदर कैदेंत दवरिल्लो. माधवरावाक मरण येतकच पेशवे पद मेळोवपाक ताणें जायते यत्न केले. नारायणरावाचो खून करपांत ताचो हात आशिल्लो. निमाणे कांय म्हयने ताका पेशवे पद मेळ्ळें (१७७३). पूण बारभाईच्या कारस्थानाक लागून ताचें कांय एक चलनासतना निमाणें ताका बारभाईक शरण वचचें पडलें. पुरंदराचे कबलाती उपरांत (१७७६) उरिल्ली जीण ताणें कोपरगांव, आनंदवल्ली आनी इंग्लिशांच्या आलाशिऱ्याखाल सुरत, मुंबय, भावनगर, ह्या ठिकाणांचेर घालयली. कचेश्वराक (कोपरगांवालागीं) ताका मरण आयलें.

रघुनाथराव वट्ट तीन खेपे लग्न जालो. ताच्या बायलांचीं नांवां जानकी बाई (१७४२), आनंदीबाई (१७५५) आनी मथुराबाई. आनंदीबाई पसून ताका भास्कर, बाजीराव आनी चिमणाजी अशे तीन पूत जाले.

रघुनाथराव हो जरी खास कर्तबगारी नासलो; तरी म्हत्वाकांक्षी आशिल्ल्याकारणान ताचें पेशवाईंत कोणाकडेनूच पटलें ना. ते भायर नारायणरावाच्या खुनांत ताचो हात आशिल्ल्यान मराठी इतिहासांत ताका 'खल पुरुष' हें नांव ताच्या वादग्रस्त व्यक्तिमत्त्वाखातीर प्राप्त जालां.

- कों. वि. सं. मं.

रघुवंश : एक महाकाव्य. महाकवी कालिदास हाचो कर्तो. ह्या काव्याच्या उपलब्ध प्रतींनी १९ सर्ग आसून, ताची श्लोकसंख्या १५६९ इतली आसा. हातूंत दिलीपापसून अग्निवर्णामेरेन अठ्ठावीस राजांच्यो कथा आसात. ह्या सगळ्या राजांभितर रघू हो खूब दानशूर आनी प्रजेचें हीत पळोवपी असो राजा जावन गेलो. तेखातीर ह्या महाकाव्याक कालिदासान रघुवंश अशें नांव दिलें.

हें महाकाव्य सगळ्या महाकाव्यांमदल्यांत पयल्या पावंड्याचें आसा. तें सादें, सरळ आनी प्रासादिक भाशेंत बरयल्लें आशिल्ल्यान सगळ्या थरांवेल्यांक तें खूब प्रिय जालें.

रघुवंश म्हळ्यार श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आर्यधर्माचो काव्यमय आविश्कार. मनशाक आशिल्लीं तीन रिणां, ताचे सोळा संस्कार, चार पुरुशार्थ, वर्णाश्रमवेवस्था, श्रौत याग, तप, व्रत, त्याग आनी भोग ह्यो

सगळ्यो गजाली, कवीन काव्यांतल्या खूबशा राजांच्या आचरणांतल्यान अभिव्यक्त केल्यात.

सूर्यप्रभव वंशाचो काव्येतिहास सांगपी कालिदासाच्या ह्या महाकाव्याची कथा मांडल्या ती अशी - इक्ष्वाकुवंशांत उत्पन्न जाल्लो राजा दिलीप हाणें वसिष्ठाक आपल्या निपुत्रीकपणाचें कारण विचारलें. तेन्ना स्वर्गांतली कामधेनू सुरभी हिचो अपमान केल्लेखातीर दिलीप राजाक भुरगें जावंक ना. तशेंच कामधेनूचे स्वयंचेय संततीची सेवा केल्यार हो शाप ना जावन ताका पूत जावं येता अशें वसिष्ठान सांगतकच दिलीप आनी ताची बायल सुदक्षिणा हांणी कामधेनूची धूव नंदिनी हिची सेवा केली आनी उपरांत तांकां पुत्रप्राप्ती जाली (सर्ग १,२); दिलीपाचो पूत रघूचें भुरगेपण, ताचो राज्याभिशेक, दिग्विजय आनी सर्वमेघ (सर्ग ३ ते सर्ग ५); रघूचो पूत अज आनी भोजाची धूव इंद्रुमती हांचें स्वयंवर, रघूचो पूत दशरथाचो जल्म, आकाशयात्रेंत नारदाचे विणेवयली पुष्पमाळ इंद्रुमतीच्या काळजाचेर पडिल्ल्यान इंद्रुमतीचें मरण, तेखातीर अजाचो आकांत आनी आत्महत्या (सर्ग ५ ते सर्ग ८); श्रावणाचे हत्येक लागून दशरथाक शाप (सर्ग ९); रामायणाची कथा (सर्ग १०-१५); कुशाक राज्यलक्ष्मीचें सपनांत दर्शन, अयोध्येची पुनःस्थापना आनी कुशाचो राज्यकारभार (सर्ग १६); कुशाचे वंशज आनी फुडल्या २१ राजांची राजवट, म्हळ्यार कुशाचो पूत अतिथीचो राज्याभिशेक, ताचो पूत निषघ उपरांत नल, नभस, पुंडरीक, क्षेमधन्वा, देवानीक, अहीनगू, पारियात्र, शिल, उन्नाभ, वज्रनाभ, शंखण, व्युषिताश्व, विश्वसह, हिरण्यनाभ, कौशल्य, ब्रह्मिष्ठ, पुत्र, पुष्प आनी ध्रुवसंधी अशी वंशावळ चलत आयली. ध्रुवसंधी शिकार करतना मेलो.

उपरांत मंत्रिमंडळान ताचो पूत सुदर्शन हाचो राज्याभिशेक केलो. सुदर्शनाच्या पुतांभितर अग्निवर्णाचो राज्याभिशेक जालो. अग्निवर्णाच्या मरणावेळार ताची एक राणी गुरवार आशिल्ली. तिकाच मंत्र्यांनी गादयेर बसयली आनी सगळे जाण आपलो नवो राजा केन्ना जल्माक येतलो हाची वाट पळयत रावले (सर्ग १९). अशेतरेन रघुवंशाच्या १९ व्या सर्गाची अखेर अकस्मात आनी शोकांतिकेन जाली.

रघुवंशाचेर ३३ टिका जाल्यात. हाचेवयल्यान ह्या काव्याची विद्वन्मान्यता कळटा. म.म. मिराशी हाणें आपल्या कालिदास ह्या ग्रंथाच्या रघुवंश ह्या प्रकरणाचो समारोप केला तो असो - कवीची भास मोवाळ आनी प्रसादयुक्त आसून, उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, ह्या अर्थालंकारांनी तें भाशेक नटयलां. कालिदासाचो शब्दालंकारांचेर स्वयंच चडसो भर दिसना. पूण अलंकारांचो वा वर्णनाचो अतिरेक टाळपाखातीर खूब जतनाय घेतल्या. सगळेकडे वाच्यार्थापरस व्यंग्यार्थाचेर भर दिला आनी वृत्तांचो यथार्थ उपेग केला.

- कों. वि. सं. मं.

रचनावाद : (कन्स्ट्रक्टिव्हिझम). विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक रशियेंत सुरू जाल्लो एक अर्विल्लो कलासंप्रदाय. सैमीक सृश्टीच्या वा खंयच्याय सैमीक जैव घटकाच्या, आविश्काराची कल्पना पुराय तरेन भायरावन, फकत अमूर्तवादी रचणुकेचेंच ठाम समर्थन करपी भुमिका ह्या पंथान मांडली. विशुध्द, फकत आकारवादी कला आनी तातूंत एके तरेची नवी वास्तवताय निर्माण करपाची ह्या पंथाच्या कलावंताची आकांक्षा आशिल्ली. तांची सुरवेची निर्मणी वयलेवयर पळयतना यंत्राभशेन वा.माकनांच्या उपकरणांकडेन नातें दारवोवपी आशिल्ली. धातू, सरयो, प्लास्टिक हारसो, पर्स्पेक्स (ऑक्रिलिक प्लास्टिक) हांचे सारकिल्या यंत्रउद्देगाकडेन संबंदीत साधनसामुग्येचो, तशेंच कडपी जोडये सारक्या (वॅलिंग) यंत्रिक प्रक्रियांचो उपेग करून ह्या पंथाच्या शिल्पकारांनी आपली अमूर्त, भौमितिक आकाराची रचनाशिल्पां (कन्स्ट्रक्शन्स) घडयलीं. रचनावादांतलें वयलें वयलें यांत्रिकपण फुडाराक उणें उणें जायत गेलें आनी विशुध्द आकार निर्मणेचे दिकेन ताची जडण - घडण जायत गेली. व्लादिमीर टॅटलीन (१८८५-१९५३) हो ह्या संप्रदायाचो मुखेल प्रवर्तक. हो मुदलांत चित्रकार आशिल्लो. पूण फुडें तो शिल्पकलेवटेन घुंवलो. ताणें मॉस्कोंत १९१३ त रचनावादी पंथाची स्थापणूक केली. घनवादी आनी नवकाळवादी कलातत्वांचो ताचेर प्रभाव आशिल्लो. सुरवेक ताणें विंगड विंगड अमूर्त आकारांची अघांतरी हुमकळपी (हँगिंग) आनी उत्थीत रचनाशिल्पां घडयलीं. उपरांत तो वास्तू आनी स्थापत्यप्रकल्पांवटेन सरकलो. देखीक - 'थर्ड इंटरनॅशनल' प्रदर्शनांतलो यादस्तिकाचो प्रकल्प हो सुमार ३९६२४ मी. (१,३०० फूट) ऊंच आनी प्रति - वलयी (काउंटर रोटेटिंग) छेद आशिल्लो एक पालसो, नागमोडी खांबो आशिल्लो. कडयीम्यीर मल्येव्हिच (१८७८-१९३५) ह्या चित्रकाराचीं अमूर्त भौमितिक आकारांतलीं अधिघनवादी (सुप्रमॅटिस्ट) चित्रां रचनावादी पंथांतूच आस्पावतात. ह्या संप्रदायांतलीं सुरवेची मल्येव्हिच आनी टॅटलीन हांची निर्मणी वास्तुकलांचो आभास निर्मुपी आशिल्ली. ह्या पंथाच्या शिल्पकारांचीं रचनाशिल्पां आनी वास्तुकारांच्यो वास्तुरचना हातूंत बरेंच सारकेंपण दिश्टी पडटा. तातूंत फरक इतलोच, शिल्पकाराच्यो रचना प्रत्यक्ष वास्तुरूपांत साकार जावपाच्या म्हळ्यार वेव्हारीक उपेवजणांच्या बंधनांत बांदिल्ल्यो नाशिल्ल्यान त्यो सोबीतकायेचे नदरेन चड विशुध्द रुपांत अवतरूंक शकतात. फुडें अँटवान प्येव्हसून्यर (१८८६-१९६२) आनी तागेलो भाव नायूम गाब हे चित्र - शिल्पकार तांच्या मॉस्कोंतल्या राबित्यांत (१९१७) ह्या पंथांत वांटेकार जाले. १९२० उपरांत राजकीय कारणांक लागून ह्या पंथाचो प्रभाव उणो जालो आनी ताचे दोन गट जाले. पयल्या गटांतले टॅटलीन, रोटचिक आनी तांच्या अनुयायांनी कनिश्ट आनी वेव्हारोपयोगी कलाप्रकारांकडे आपली नदर एकवटायली. तांणी उद्देगीक आकृतिबंध, फर्निचर प्रकार, वास्तुकला, चित्रपट, रंगमाची छापावाळकला, वण्टीपत्रां आदी प्रकारांनी निर्मिती केली. दुसरो गट

गाब आनी प्येव्हस्न्यर हाच्या फुडारपणाखाला स्थापन जालो. १९२० त रचनावादी पंथाच्या व्हडल्या प्रदर्शना वेळार तांणी आपलो 'वास्तववादी' जाहीरनामो उजवाडायलो. तातूंत पयलींच्या रचनावाद्यांचे कलेंतल्या वेव्हारीक उद्दिश्टांचेर तांणी टिका केली आनी विशुध्द कलेचोच पुरस्कार केलो. कलेंत फकत धनत्वाची (वॉल्युम) न्हय जाल्यार अवकाशांतले गतीची संकल्पना म्हत्वाची आशिल्याचें प्रतिपादन तांणी केलें. काळाचें ज्युस्त रूप कलेंत उकतें करपाखातीर, गतिशील घटकांचो अविश्कार कशे तरेन जावंचो हें दाखोवपाखातीर नायूम गाबान शुध्दगतिकी (कायनेटिक) शिल्पाची निर्मणी केली. गाब आनी प्येव्हस्न्यर हांणी १९२२ त रशिया सोडली. उपरांत तांच्या प्रभावाक लागून अस्तंत युरोपांत रचनावादाचो प्रवेश जालो. भाब, कंडयीनस्कई आनी मोहॉइनॉइड हाचेकडल्यान बोहाउस ह्या जर्मनींतल्या कला शिक्षण संस्थेंत रचनावादी तत्वां प्रसृत जालीं आनी ताका लागून विसाव्या शेंकड्यांतल्या वास्तूकला आनी आकृतीबंध हांचेर ताचो व्हड प्रभाव पडलो. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळांत बऱ्याच शिल्पकारांनी उण्या अदीक प्रमाणांत रचनावाद आपणायलो. हे प्रणालींतलो सगळ्यांत प्रभावी अमेरिकन शिल्पकार म्हळ्यार अलॅक्झांडर कॉल्डर आनी रिचर्ड लिओपोल्ड. कॉल्डराचीं अमूर्त थीरशिल्पां आनी चलशिल्पां (मोबायल्स) ह्या संदर्भांत उल्लेख करपासारकींच आसात. तशेंच, लिओपोल्डाचीं सूर्य आनी चंद्र हीं शिल्पां प्रभावी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रजस्वला : रजोदर्शनाचे अवस्थेंत आशिल्ली बायल. बायलांक नियमीतपणान म्हयन्याचें आंगार जावपाचो सुरवेचो तीन दिसांचे काळ हो रजोदर्शनाचो काळ मानतात. धर्मशास्त्रान अशे बायलेक भश्ट मानिल्ली आसून अशे बायलेकडेन संपर्क आयल्यार न्हावचें पडटलें अशेंय सांगलां.

रजस्वलेक भश्ट मानपाची चाल सगळ्या समाजांनी दिसता. कांय समाजांनी रजस्वलेचे भश्टाचे चार दीस मानतात, जाल्यार आदिवासी समाजांत ते चडूय आसतात. किरीस्तांव धर्म सोडलो तर हेर भोवतेक धर्मांनी रजस्वलाचो काळ पाळटात.

रजस्वलेक भश्ट मानपाची चाल ही चड पुर्विल्ली न्हय. वस्त्रहरणाच्या वेळार द्रौपदी रजस्वला आसुनूय तिका समेंत हाडिल्ली आनी समेंत हाडचेआदीं ती वाड्यांत सगळेकडेन भोंवताली. हाचेवयल्यान महाभारतांत रजस्वलेक अशुशुच माननाशिल्ले. उपरांतच्या काळांत मात रजस्वलेक भश्ट मानूंक लागले.

स्मृतीकारांनी रजस्वलेचे कांय नेम सांगल्यात ते अशे : रजोदर्शना उपरांत चवथ्या दिसा माथ्यार न्हातकच बायल भूतकर्मक (घरांतले वेव्हार) आनी पांचवें न्हाण घेतकच देवपितृकर्मक शुध्द जाता अशें शंखान सांगलां. रजोदर्शनाचे अवस्थेंत बायलेन न्हाण

आनी वस्ती वर्ज्य करप, मौन धारण करप, रातचें फकत एक फावटीं मातयेच्या आयदनांत शीत जेवप, जमनीर न्हिदप आनी चवथ्या दिसा सुर्योदया उपरांत न्हावन घोवाचें तोंड पळोवप अशें व्यास स्मृतींत सांगलां.

रजस्वला बायलेविशीं जायत्यो कल्पना आनी विधीनिशेध सांगल्यात. हे अवस्थेंत आशिल्ले बायलेन घरांत एके वटेन बसप, कित्याकच हात लावप ना. घरांत देवपूजा वा जेवण चलता आसतना उलोवप ना, वेदमंत्र आयकप ना, सुर्याकडेन पळोवप ना, सकयल मान घालून बसप, एके रजस्वलेन दुसरे रजस्वलेक हात लावप ना, झाडापेडाक हात लावप ना, ल्हान भुरग्याचेर, गुरवार बायलेचेर आनी दुयेंत मनशाचेर आपली सावळी पडूंक दिवप ना. तशेंच ह्या काळांत संभोग वर्ज्य आसता.

आर्विल्ल्या काळांत देवधर्मचे बाबतींत सोडल्यार हेर बाबतींनी रजोदर्शनाचे नेम पाळिल्ले दिसनात. सद्याचे परिस्थितींत कुटुंबां विभक्त जाल्ल्यान आनी तीं शारांनी, फ्लॅटांनी रावंक लागिल्ल्यान, तशेंच बायल नोकरी घंटाफाटल्यान आशिल्ल्यान आयच्या काळांत रजोदर्शनाचे नेम पाळप कठीण जालां.

- कों. वि. सं. मं.

रझाक, अब्द-अल : (जल्म : ६ नोव्हेंबर १४१३ हेरात, समरकंद - रशिया; मरण : १४ ऑगस्ट १४८२).

समरकंदामदल्या मध्ययुगांतलो फार्सी इतिहासकार. ताचें पुराय नांव कमालुद्दीन अब्द-अल् रझाक. समरकंदी ह्या नांवान ताका चड वळखतात. ताचो जल्म मुसलमान धर्मापदेशकाच्या घराण्यांत जालो. ताचो बापूय जलालुद्दीन इशाक हो सुलतान शाहारुखच्या दरबारांत काझी आनी इमाम आसलो.

रझाक अब्द - अल् हाणें मुसलमान परंपरेप्रमाण शिक्षण घेतलें. बापायवांगडा तो दरबारांत वतालो, तेन्ना ताका शाहारुख राजाकडल्यान इदूजाझ (खास मान्यताय) मेळिल्ली. बापायक मरण येतकच १४३७ तो व्हडल्या भावावांगडा दरबारांत वतालो. थंय ताणें अझुद्दीन ह्याच्या ग्रंथार एक चिकित्सक टिका अरबी भाशेंत बरयली आनी ती शाहारुखाक अर्पण केली. तेन्ना सुलतानान ताची दरबारांत नेमणूक केली. दोन वर्सां उपरांत बादशान ताची हिंदुस्थानांतल्या विजयनगराच्या साम्राज्यांत राजदूत म्हणून नियुक्ती केली. रझाकान १३ जानेवारी १४४२ वर्सा आपले भोंवडेक सुरवात करून तो कालिकत, मंगळूर, बेलूरच्यान हंपीक पावलो. हांगा सुमार सात म्हयने तो हंपीक रावलो. या प्रवासांतले अणभव ताणें मत्ल - उस - सादैन ह्या ग्रंथांत बरोवन दवरल्यात. तातूंत ताणें दक्षिण हिंदुस्थानांतल्या शिल्प वास्तुकलेविशीं तोखणाय केल्या. तशेंच, कालीकतच्या झामुरीचें राज्य आनी विजयनगरचें साम्राज्य हेविशीं म्हायती बरयल्या.

समरकंदक परतले उपरांत ताका राजदूत म्हणून इराणांतल्या गिलानांत घाडलो (१४४६). शाहरुखाच्या मरणा उपरांत मीर्झा अब्द अल - लतिफ, मीर्झा अब्द अल्लाह आनी मीर्झा अबुल कासिम बाबुर, ह्या शाहरुखाच्या वारसांचे कारकिर्दींत ताणें, सदर, नायब, रवाश ह्या उंचेल्या पदांचेर काम केलें. सुलतान - अबू सय्यद (जानेवारी १४६३-८२) हाणें ताची शेख (राज्यपाल) म्हणून नेमणूक केली. मत्ल - उस - सादैन ह्या ग्रंथांत (पुराय नांव मत्ल - उस - सादैन मज्मा - उल् - बहरैन) ताणें सुलतान अबू सय्यद बहादुरखानासावन मीर्झा सुलतान अबू सय्यद गुरगानच्या खुनामेरेनच्या त्या काळच्या घडणुकांचो (१३१७-१४७१) इतिहास निवेदन केला. सुरवातीच्या काळारवातीर हाफिझ - इ - आबरूच्या 'झुबलत अल् तवारीख' ह्या ग्रंथाचो उपयोग केला. ते भायर वेगवेगळ्या देशांतली भोंवडी आनी थंयची राजकीय परिस्थिती हांचोय नियाळ ताणें घेतलो. मदल्या युगांत इतिहासाचो एक पातयेवं येतलो असो साधनग्रंथ म्हणून ताच्या ग्रंथाक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रझिया सुलतान : (जल्म : ? ; मरण : १३ नोव्हेंबर १२४०, दिल्ली).

दिल्लीच्या तरखाचेर राज्यकरपी तार्तर (इल्बारी) घराण्यांतली पयली राणी. तिचें चारित्र्य आनी कर्तृत्व हेविशीं इतिहासांत कितल्योशोच दंतकथा आनी कथा प्रचलीत आसात. रझियाविशींची म्हायती फिरिश्ता - खुसरौ ह्या त्या काळच्या लेखकांच्या ग्रंथांतल्यान मेळटा ती अशी : रझिया ही अल्लमश (कार: १२११-३६) हाची धूव. तिका ताणें भुरगेपणांतूच धर्मीक आनी लश्करी शिक्षण दिल्लें. बापायच्या राज्य कारभारांतूय ती वांटो घेताली. व्हडलो राजपूत नासिरुद्दीन मुहम्मद हाच्या अकस्मात जाल्ल्या मरणाउपरांत १२२९ अल्लमशान भावी वारस म्हणून रझियाची निवड केली. ग्वालहेर मोहिमेच्या वेळार १२३१-३२ शासनाची सगळी जबाबदारी रझियान घेतली. तेन्ना तुर्की सरदारांक राजपूत जिते आसताना एके बायलेचें वर्चस्व अपमानास्पद दिसूंक लागलें. अल्लमशच्या मरणा उपरांत रुक्नुद्दीन फीरूझशाह हाका सरदारांनी मे १२३६ वर्सा गादयेर बसयलो. तो दुर्व्यसनी आनी फोल्यां मारपी आशिल्ल्यान सगळी सत्ता ताची आवय शाह तुर्कान बेगम हिचेकडेन आसली. तेन्ना तिणें रझियासयत सगळ्या सवती भुरग्यांक नश्ट करपाचें कारस्थान रचलें. जेन्ना हें कारस्थान उकतें जालें, तेन्ना शम्सी सरदारांनी रझियाच्या आदारान रुक्नुद्दीनाआड बंड करून ७ नोव्हेंबर १२३६ दिसा रझियाक रझियतुधीन ह्या नांवान दिल्लीच्या तरखाचेर बसयली. झुजा मळावयलें फुडारपण ती स्वता करताली. दर एका कामांत ती आपूण स्वता लक्ष घालताली. तिणें

दरबारांतल्या मुखेल सरदारांक विश्वासांत घेवन हिंदूवयलो जिझिया कर रद्द केलो. रस्त्यांची वेवस्था, इमारतींची बांदकामां आनी पियेवपाच्या उदकाची वेवस्था ह्या कामांनी तिणें म्हत्वाची सुदारणा केली. आपल्या प्रशासनांत शिस्त हाडून, आपल्या नांवाचीं नाणीं पाडलीं.

ती राज्यार आयली तेन्ना वझीर निजामुल्मुक मुहम्मद जुनैदी आनी बादऊन मुलतान हांसी, लाहोर ह्या ठिकाणच्या राज्यपालान तिचेआड बंड केलें. पूण नुस्त्रतद्दीन तायसी, इझुद्दीन मुहम्मद सालारी, कबीरखान आचार हांच्या आदारान तिणें भेदनितीचो उपेग करून दुस्मानांक बुद्द शिकयली. ग्वालहेरचो किल्लो घेतलो, आनी रणथंभोरांतल्या मुसलमान सैनिकांक मुक्त केले. तुर्की सरदारांचें वर्चस्व उणें करपाच्या उद्देशान जमालुद्दीन याकूत नांवाच्या अबिसिनियन गुलामाक शाही तबेल्याचो अमीर उल उम्र (मुखेली) नेमून, ताका कितलेशेच अधिकार दिले आनी विश्वासांतल्या सेवकांक उंचेलीं पदां दिलीं.

पूण शम्सी सरदारांक एके बायलेचें फुडारपण अपमानास्पद दिसूंक लागिल्ल्यान कांय विश्वासू अमीर आनी लाहोरचो कबीरखान आचार हांणी बंडाचें निशाण उबारलें. तेन्ना भतिंडाचो मलिक आलतुनियान हाणें तिच्या सम्राज्ञीपदाक आव्हान दिलें. तेन्ना रझियान तांकां मोट्या घाडसान तोंड दिलें. त्यावेळार तुर्की सरदारांनी जमालुद्दीन याकूताक जितो मारलो. ताच्या मरणान ती दुरवावली आनी तिची हार जावन तिका कादेयेंत घाली. तिच्या सवती भावाक दिल्लीचें सुलतानपद दिलें. आलतुनियानकडेन एकचार करून ताचेकडेन ती लग्न जाली. उपरांत दोगांय गरव्वर, जाट आनी भाड्याचें सैन्य घेवन दिल्लीक गेलीं. ह्या झुजांत जलालुद्दीन बल्खानान दिल्लीच्या कटेहर मार्गाचेर २४ ऑक्टोबर १२४० दिसा कैथलच्या झुजांत तिचेर हार घाली. तिचें थडें पोरने दिल्लींत बुलबुलखान नांवान प्रसिद्द आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रडार : पयसुल्ले वस्तीचें निरीक्षण करपाक आदार करपी उपकरण. ज्यो वस्तू पयसुल्ल्या अंतराचेर आशिल्ल्यान वा कुपां, धुकें, पावस, काळोरव हांकां लागून सादद्या दोळ्यांक दिसूंक शकनात अशा वस्तुंची निश्चित सुवात, तांचें निरीक्षण स्थानकापसूनचें अंतर त्यो वस्तू चलंत आसल्यार तांची गती आनी गतीची दिका ज्या इलॅक्ट्रॉनीक यंत्रणेच्या आदारान मेजपाक येता ते यंत्रणेक 'रडार' अशें म्हण्टात. हें उतर Radio Detection And Ranging हे उतरावळींतलीं पयलीं अक्षरां घेवन तयार केलां.

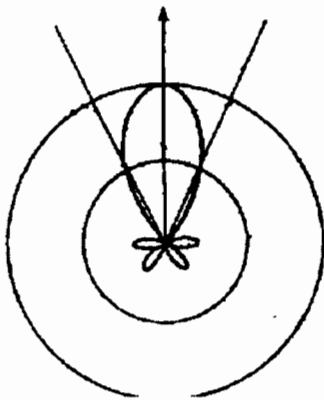
रडारांत जे विद्युत् चुंबकी तरंग वापरतात तांचो वेग आनी ज्या उजवाडाच्या आदारान आमी वस्तू पळोवंक शकतात तांचो वेग

(३ x १०^६ मी./से.) आसता. दोनूय तरांच्यो उर्जा रेशा सरळ रेशेंत प्रवास करतात. मात सादद्या दोळ्यांनी आमी वस्तुचें वेगळेपण वळखूंक शकतात; तशें वेगळेपण वळखप रडार यंत्रणेक शक्य जायना.

रडाराचो उपेग मुखेलपणान मळबांत भोंवपी विमानां, थाव नाशिल्ल्या दर्यावयलीं तारवां संबंदींचो सोद घेवपाखातीर, तांच्यो सुवातो, तांचो वेग चुकनासतना निदान करपाखातीर जाता. दुसऱ्या म्हाझुजा काळांत दुस्मानाच्या विमानाचो, विमानविरोधी नाळींचो, झुजांत उपेगांत येवपी सामुग्री तयार करपी कारखान्यांचो, लडायेच्या तारवांचो आनी विमानतळांचो सोद घेवन तीं नश्ट करपाखातीर इश्ट राश्ट्रांच्या लडायेच्या तारवांक आनी बाँब मोखपी विमानांक राखण दिवप, तशेंच आपल्या प्रदेशाचेर घुरी घालपाखातीर येवपी दुस्मानाच्या विमानांची वा तारवांची पूर्वसुचना आपले राखणे यंत्रणेक दिवप हीं कामां रडार यंत्रणेन केलीं म्हणुनूच दुसरें म्हाझूज हें 'रडारझूज' म्हणून वळखतात.

शांततायेच्या काळांत बंदरां, विमानतळां आनी रस्त्यांवयलें येरादारीचें नियंत्रण, वादळां, पावसाळी कुपां, वारें हांचेमदल्या बदलांचो अदमास हांचेखातीरय रडाराचो उपेग करतात.

कार्यपद्दत : रडारांतलो प्रेशक (तरंग निर्मुपी साधन) आनी आकाशक (मळबांत तरंग प्रसारीत करपी साधन) हांच्या आदारान विद्युत् चुंबकीय तरंगांचें प्रेशण करतात. हे तरंग ज्या लक्ष्याक लागून (तारूंक, विमान, हिमढग, तळप, दोंगर आदी) आडायता त्या वेळार तातुंतले थोडे उर्जेचें प्रेशकाचे दिकेन परावर्तन जाता. ही परावर्तीत उर्जा आकाशकाच्या आदारान ग्रहण करून प्रेशण आनी ग्रहण हातुंतलो कालावधी आनी तरंगाचो वेग (३ x १०^८ मी./से.) हाचेवयल्यान लक्ष्याचें निरिक्षण सुवाती सावनचें अंतर निश्चीत करतात. १/२ वेग x कालावधी हें अंतर मेजपाचें कोश्टक आसा.

आकाशकाचो आकृतिबंध

रडाराच्यो दोन प्रणाली आसात - (१) स्पंद रडार प्रणाली आनी (२) डॉप्लर रडार प्रणाली.

रडाराचें कार्यमान - रडाराच्या आदारान ज्या चडांत चड अंतरावयल्या लक्ष्याचो वेध घेतात त्या चडांत चड अंतराक रडाराचें मर्यादा क्षेत्र, परास वा पल्लो अशें म्हण्टात. हो परास (१) ग्राहीचे उण्यांत उणे उर्जेचें, संकेताचें फावोशें विवर्धन करपाची तांक (२) प्रेशीत केल्ली चडांत चड उर्जा (३) आकाशकाचें आकारमान आनी (४) लक्ष्याचें आकारमान हांचेर आदारून आसता. परास दोट्टी करपाचो आसल्यार प्रेशीत उर्जा सोळा पटींनी आनी आकाशकाचें आकारमान चौपटीन करचें पडटा. प्रेशीत संकेताची कंप्रताय चौपट केल्यारय रडाराचो परास दोट्टी जावं येता.

उर्जा क्षीणन आनी कार्यक्षमतायेचेर परिणाम करपी हेर घटक: रडाराचो वास्तव परास हो सदांच सैध्दांतिक परासा परस उणो आसता. हाचीं बरींच कारणां आसात - (१) ज्या सरयांतल्यान वा यंत्रणेंतल्यान संकेत आकाशकामेरेन पावतात. तातुंतूच ५० % उर्जा उश्णतायेच्या रुपांत नश्ट जाता (२) रडार चालकाचे कार्यक्षमतायेरूय क्षीण संदेश वळखू येतात काय ना हें आदारून उरता (३) रडार तरंगाचें अवकाशांतल्यान प्रसारण करतना जावपी शोशण, धर्तरेच्या फाटल्या वाठाराचेर जावपी परावर्तन, हवेंतलें घनतायेच्या आनी तापमानाच्या फरकान जावपी प्रणमन (एका माध्यमांतल्यान दुसऱ्या माध्यमांत वतना रडार तरंगाचे दिकेंत बदल जावप) आनी हेर बऱ्याचशा थीर आनी चल घटकांक लागून लक्ष्याच्या अचूक वेधांत आडखळी उपरासतात.

रडार समीकरण : रडाराचो व्हडलो परास (R) आनी रडार प्रणाली आनी लक्ष्य हे संबंदींचे प्रचल (खाशेले परिस्थितींत थीर रावपी राशी) हांचेमदलो संबंद फुडें दिल्ल्या समीकरणान मेळटा.

$$R = \left[\frac{Wt G A_e \sigma}{16\pi^2 W_r(\min)} \right]^{1/4}$$

हातूंत Wt = प्रेशीत शक्ती (वॉटांनी), G = आकाशकाचो शक्ती लाभांक, A_e = आकाशकाचें परिणामकारक क्षेत्रफळ (चौ. मी. त), σ = रडाराचो काटछेद, W_r(min) ग्राहीकडल्यान सोदतल्यान प्रतिसंकेताचे शक्तीची उण्यांत उणी मर्यादा.

हातुंतले σ ह्या प्रचलाबगर हेर सगळे प्रचल रडार अभिकल्पकाक (आराखडो तयार करपी तज्ञाक) कांय प्रमाणांत नियंत्रीत करपाक मेळटात. ह्या समीकरणावयल्यान अशें दिसता, जर दीर्घ परास जाय आसत जाल्यार, प्रेशीत तांक व्हड जाय, प्रारित उर्जा अशीर शलाकेंत केंद्रीत करूंक जाय, ग्रहण केल्ली प्रतिसंकेत उर्जा आकाशकाच्या व्हडल्या क्षेत्रफळान मेळोवंक जाय आनी ग्राही दुर्बळ संकेताक संवेदनाक्षम आसूंक जाय. प्रत्यक्षांत ह्या समीकरणान मेळपी रडाराच्या परास कार्यमानाची अचूकताय समाधानकारक नासता.

हाचें एक म्हत्वाचें कारण म्हळ्यार प्रेशक आनी ग्राही हांचे मदल्या इलॅक्ट्रॉनिक सामुग्रेंत तशेंच पुराय वट्ट प्रणालींत बोवाळ आनी हेर रुपान जावपी शक्तीव्यय हें आसा. हो शक्तीव्यय मतींत घेवपी अदीक अचूक आनी जटिल समीकरण मांडूंक येता.

रडार वाहक कंप्रताय पटे : रडार स्थानकाक आंतरराश्ट्रीय कराराप्रमाण संकेत प्रेशणाखातीर एक थरावीक कंप्रताय नेमून दिल्ली आसता, हे कंप्रतायेक रडार वाहक कंप्रताय म्हण्टात. प्रेक्षणाची तांक, क्षमताय, रडार स्थानकाचें मर्यादा तंत्र (परास) आनी विद्युत् चुंबकीय तरंगाचे कंप्रताये प्रमाण बदलपी खाशेलपण हांचेवयल्यान कंप्रताय कितली आसा हें थरयतात.

रडार वाहक कंप्रताय पटे

पट्यांचें अभिधान	कंप्रताय मर्यादा
HF	३ - ३० मॅह. (मॅगाहर्ट्झ)
VHF	३० - ३०० मॅह.
UHF	३०० - १,००० मॅह.
L	१,००० - २,००० मॅह.
S	२,००० - ४,००० मॅह.
C	४,००० - ८,००० मॅह.
X	८,००० - १२,००० मॅह.
Ku	१२ - १८ गिह. (गिगाहर्ट्झ)
K	१८ - २७ गिह.
Ka	२७ - ४० गिह.
mm	४० - ३०० गिह.

१ मेगॅहर्ट्झ = 10^6 हर्ट्झ

१ गिगाहर्ट्झ = 10^9 हर्ट्झ

रडाराचे उदरगतीचो इतिहास : मायकल फॅराडे (१७९१ - १८६९) हाणें केल्ले प्रयोग आनी जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल (१८३१-७९) हाणें गणितीय संशोधन करून मांडिल्ली उजवाडाची विद्युत्चुंबकीय उपपत्ती हाचेवयल्यान शास्त्रज्ञांक रेडिओ तरंगाच्या अस्तित्वाची कल्पना आयिल्ली. १८८६ त हाइन्ऱिख हर्ट्झ ह्या जर्मन शास्त्रज्ञान प्रेशकाच्या आदारान अशे विद्युत्चुंबकीय तरंग तयार केले आनी ते प्रकाश (उजवाड) तरंगाप्रमाणूच परावर्तकाक लागून परावर्तीत जातात, हेंय सिध्द केलें.

ह्या तरंगांचो उपेग तारवां, हिमनग, फातर हांचो सोद घेवपाखातीर जातलो काय किदें असो विचार सुरू जालो आनी १९२२ त गुल्येल्मो मार्कोनी हाणें न्यूयॉर्कांत रेडिओ तरंगाच्या आदारान तारवांचो सोद ह्या विशयाचेर एक निबंद वाचलो. ताचेवयल्यान अमेरिकेचे

नाविक संशोधन प्रयोगशाळेंत प्रत्यक्ष प्रेशक आनी ग्राही हांच्या आदारान दर्यावयल्या तारवांचो वेध घेतलो.

१९२५ त स्पंद प्रेशण पयलीं अमेरिकेंतल्या वातावरणांतल्या विद्युत्भारीत थरांची उचाय मेजपाखातीर वापरलें. ताचे पयलीं १९२४ त ईवी ऑपलटन हाणें प्रेशीत आनी परावर्तीत तरंगाच्या आदारान आयनांबराच्या थरांचो सोद लायिल्लो आनी ताची उचाय मेजिल्ली.

इ.स. १९३० च्या अदमासाक ब्रिटन, फ्रांस, जर्मनी आनी अमेरिका ह्या सगळ्याच राश्ट्रांनी रडाराचेर संशोधन आनी उपकरणांत उदरगत चालू आशिल्ली. १९३२ त अमेरिकेचे नाविक प्रयोगशाळेंत अविरत तरंग प्रेशकाच्या आदारान ८० किमी. अंतरावयल्या विमानाचो वेध घेतलो.

विमानाची वा तारवाची स्थाननिश्चिती करपाखातीर स्पंद रडारूच उपेग पडटलें हें निश्चित जाल्ल्यान ताचेर अदीक संशोधन करूंक १९३६ त ११ किमी. अंतरावयल्या विमानाची सुवात थरोवप शक्य जालें.

जर्मनीन १९३० वर्सा तारवांचो वेध घेवपी रडार, १९३९ त विमानाचे येवपाची सुचोवणी दिवपी फ्रेआ नांवाचें रडार आनी १९४० त विमानाची अचूक स्थाननिश्चिती करपी आनी ६०० मॅह. कंप्रतायेचे तरंग निर्मुपी कर्टस्बर्ग नांवाचें रडार निर्माण केलें.

ब्रिटनांत १९३०-३८ च्या अदमासाक संशोधन जावन ६४ किमी. अंतरामेरेनच्या विमानांचो वेध घेवपाक लागले आनी जर्मनीचे वटेन आशिल्ले पुराय दर्यावेळेर रडार यंत्रणेचें जाळें उबारलें. १९४० त लडायेच्या विमानांत २०० मॅह. चेर संदेश प्रेशीत करपी रडार यंत्रणा बसयली. तेच प्रमाण अशाच रडाराच्या आदारान नियंत्रित केल्ली विमानविरोधी नार्लीची सरपळी उबी केली. ताचेउपरांत बर्मिंगहेम विद्यापिठांतल्या जे.टी. रँडल आनी ए. एच्. बूट हांणी सुक्षीम तरंगाचे निर्मणेखातीर वापरतले मॅग्नेट्रॉन हे इलॅक्ट्रॉन नळयेचो सोद लायलो आनी त्याच वेळार स्टॅनफर्ड विद्यापिठांतले आर. एच्. व्हेरिअन आनी एस. एफ. व्हेरिअन हांणी क्लायस्ट्रॉन हे इलॅक्ट्रॉन नळयेचो सोद लायलो. हाका लागून उचले तांकीचें ३ गिह. चे सुक्षीम तरंग रडार तयार करप शक्य जालें. दुसऱ्या म्हाझुजांत रडाराचे वेधक्षमतायेंत, पल्ल्यांत आनी नियंत्रणांत बरीच उदरगत जाली.

इ.स. १९४५ उपरांत जाल्ली उदरगत दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत लश्कराचीं गुप्ततायेचीं बंधनां सदळ जालीं आनी रडाराचो संशोधनाखातीर उपेग करपाक लागले. १९४६ त चंद्राच्या फाटल्या भागावयल्यान परावर्तीत जाल्ली उर्जा रडाराच्या आदारान ग्रहण करून अवकाश विज्ञानांत रडाराचो उपेग जातलो हें सिध्द जालें. फुडें हेच तरेन शुक्रासरेन आनी सुर्यासरेन रडार संदेश धाडून थंयसावन परावर्तीत जाल्ली उर्जा ग्रहण करप शक्य जालें.

तारवांच्यो हालचाली सोंप्यो जावपाखातीर आनी

तांच्यो संभाव्य टक्करी टाळपाखातीर रडाराचो उपेग करतात. विमानांत बसयल्ल्या रडाराक लागून वैमानिकांक वादळाची, फुडल्या अरिश्टांची, कुपांनी रेवडायल्ल्या दोंगरांच्या तेमकांची तशेंच विमानतळार देंवतना आडेकडेच्या आडखळींची पयलींच सुचोवणी मेळूंक लागली. लोरवणाच्या शिरस्त्राणांत बसयिल्ल्या रडाराच्या आदारान नेटान वचपी वाहनाचो वेग मेजपाक लागले.

रशियेन १९४९ त अणुबाँबाचो स्फोट केले उपरांत आनी कोरियन झुजांत वापरिल्ल्या वेगाच्या विमानाक लागून अमेरिकेंत रडार संशोधनाक परत गती मेळ्ळी आनी विमानांत बसयल्ले संगणक नियंत्रित रडार आनी नाळी हांकां लागून लक्ष्याचेर अचूक मारो करप शक्य जालें. हाचे उपरांत अमेरिकेचीं एकवटीत संस्थानां आनी कॅनडा हांणी बरेच रडार वेगवेगळ्या सुवातांचेर बसोवन तांणी टिपिल्ले संकेत संगणकाकडेन धाडपाक सुरवात केली. संगणकाकडेन पयलीं धाडिल्ले म्हायतीच्या आदारान ह्या संकेताची तपासणी जावन मळबांतल्या विमानांचे हालचालींचें नियंत्रण जावंक लागलें. तेचप्रमाण विमानविरोधी नाळींचेंय नियंत्रण अशा संगणकांकडल्यान जावंक लागलें. इतलेंच न्हय, तर भुंयेचेर सुवाती - सुवातींचेर बसयल्लीं क्षेपणास्त्रांय ह्या संगणकाच्या नियंत्रणाखाला आयलीं.

जॅट विमानां आनी स्वनातीत (आवाजाच्या वेगापरस अदीक वेगान वचूंक शकपी) विमानां हांचे उदरगती वांगडाच अमेरिकेन आपले राखणेवेवस्थेंत धोक्याची पूर्वसुचोवणी दिवपी यंत्रणा, अँटलांटिक वाठारांत पयसुल्ल्या धोक्याची पूर्वसुचोवणी दिवपाखातीर उबारिल्ल्या मनशान निर्मिल्ल्या रडारान भरिल्ले जुंवे, तशेंच उत्तर ध्रुवावयल्यान येवंक शकपी स्वनातीत विमानाचो वेध घेवपी रडारस्थानकां हांचो आस्पाव केल्लो आसा.

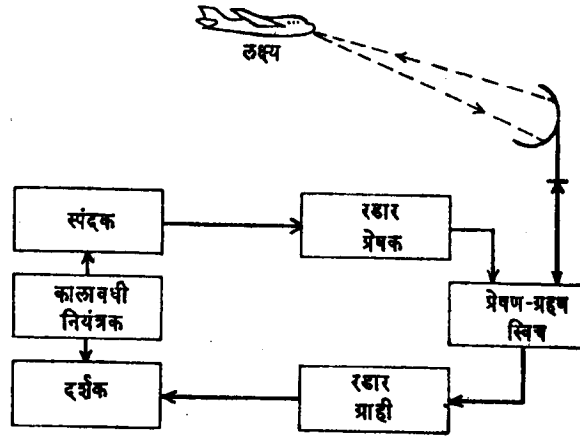
ज्या वेळार आंतरखंडीय प्रक्षेपणास्त्रां वापरपाचो धोको वाडलो, त्या वेळार इंग्लंड, आलास्का आनी ग्रीनलँड ह्या तीन सुवातींचेर मेळून व्हड रडार यंत्रणा उबारली. थूल (ग्रीनलँड) चे रडार यंत्रणेंत ९० मी. व्यासाचे चार आकाशक आसून थंयचे प्रेशक लारवांनी वॉट उर्जा निर्मूंक शकतात. हें रडार ४,८०० किमी. अंतरावयल्या क्षेपणास्त्राचो वेध घेवन संगणकाच्या आदारान ताचो रस्तो, ताणें थारयिल्लें लक्ष्य आनी त्या लक्ष्यामेरेन पावपाक ताका लागपी वेळ हांची अचूक

म्हायती दिवंक शकता. क्षेपणास्त्राचो वेग मिनटाक ३२० किमी. च्या लागसार आसून राखणेयंत्रणेक १५ मिनटां पयलीं क्षेपणास्त्राच्या धोक्याची पूर्वसुचोवणी मेळूंक शकता.

हाचेभायर ५ किमी. अंतरामेरेन पल्लो आशिल्ले, फाटीवयल्यान ओडून व्हरपाक मेळपी रणगाडे, मोटारी हांचो वेध घेवपी रडार ९०मी. पल्लो आशिल्ले, शिरस्त्राणांत बसयल्ले, मनशांच्यो हालचाली टिपपी रडार, हे सगळे डॉप्लर तत्वाचेर आदारिल्ले प्रकार आनी हातूंत परावर्तीत ऊर्जेचें आवाजांत रुपांतर करूं येता.

रडाराची कार्यक्षमताय आनिकय वाडोवपाखातीर लक्ष्याकडेन एका वेळार एक स्पंद धाडचेबदला स्पंदमाळूच धाडटात. लक्ष्यान परावर्तीत केल्लें सगळ्या उर्जाचें संकलन करून ती ग्राहीक पुरयत जाल्यार प्रतीध्वनीचे खरायेंत बरीच वाड जाता. हे पद्दतीन रडाराचो पल्लो खूब पटींनी वाडटा.

आंतरखंडीय प्रक्षेपणास्त्रांचो वेध घेवपाखातीर एक नवे तरेची आकाशकमालिका तयार केल्या. हिच्या हजारांनी ल्हान आकाशकांची एक सरपळी तयार केल्ली आसता. दर एका आकाशकाक संकेत इलॅक्ट्रॉनिक पद्दतीन नियंत्रित केल्लो आसता. ताका लागून सगळे आकाशक थीर आसूनय आकाशक चोम्यांनी प्रेशीत केल्ली संकेत शलाकाची दिका जाय ते वटेन

स्पंद रडार प्रणाली

बदलपाक मेळटा. हे आकाशक रचणुकेक कलाबध्द चोमो वा इलॅक्ट्रॉनिक चलनक्षमचोमो अशें म्हण्टात. हे तरेचें रडार अमेरिकेंतल्या केप कॉडा वयल्या ओटिस लश्करी विमानतळार बसयल्लें आसून ताची संरचणूक अशी केल्या, ह्या रडाराच्या आदारान पाणबुडयेंतल्यान सोडिल्ल्या प्रक्षेपणाची पूर्वसुचना राखणेयंत्रणेक दिवपाक मेळटली. तशेंच उपगिन्याचेंय मार्गनिरोधन करपाक जातलें. ह्या रडाराचो दर एक पृश्ठभाग ३०.६ मी. रुंदायेचो आसा. दर एका पृश्ठभागांर १,७९२ प्रेशक बसयिल्ले आसतात. हातुंतले जोड आकाशकावयले कोन १२०° आसून दर एक आकाशक १२०° दिगंशाचें क्रमवीक्षण करता. ताका लागून रडाराच्या टप्प्यांत २४०° कोनीय मर्यादेंतलो सगळो वाठार येता. ह्या वाठारांतले सगळे परावर्तीत ऊर्जेचें संगणकाच्या आदारान संश्लेशन करून दोलनदर्शकाच्या पड्ड्यार ह्या सगळ्या प्रदेशांचें आनी तातुंतल्या लक्ष्याचें निरिक्षण करूं येता. इलॅक्ट्रॉनिक यंत्रणेंतल्यान कांय दशलक्षांश सेकंदांनी एका लक्ष्याकडल्यान दुसऱ्या लक्ष्याकडेन तरंग घुंवडावंक येता. ५,५०० किमी. अंतरावयले फकत

१० चौ. मी. क्षेत्रफळ आशिल्ली वस्तू ह्या रडाराच्या आदारान अचूकपणान टिपू येता. उजवाड लिखणीच्या (लिखणीच्या आकाराच्या आवरणांत बसयिल्लें आनी प्लास्टिकाच्या उजवाडाची नळी वा तंतू जोडिल्ले ल्हान उजवाड बिंदू गटाचे प्रकाश विद्युत्) आदारान जाय त्या लक्ष्याची म्हायती पड्ड्यार हाडटात आनी ते प्रमाण पयलींचे नोंदींत बदल करूं येता. रडार सामग्रींत (१) अविरत तरंग रडार, (२) स्पंद डॉप्लर रडार, (३) कलामेलित स्पंद डॉप्लर रडार आनी (४) स्पंद संकोचक रडार दिसतात.

प्रेशकाचे (१) मॅग्नेट्रॉन, (२) क्लायस्ट्रॉन आनी (३) प्रगामी तरंगनलिका हे मुखेल घटक.

ग्राही : रडार यंत्रणेंत दोन तरांचे ग्राही वापरतात. जर अंतर चड व्हड नासत आनी प्रतिध्वनी फावोशे शक्तीवंत आसत जाल्यार हक ग्राही वापरतात. हेर सगळ्या वेळार परासंकरण ग्राही वापरतात (रेडिओ ग्राही). हे तरेचे ग्राहीची संवेदनक्षमताय भायलो आवाज, गोंदळ आनी संकेत हांची तुळात्मक स्वराय हांचेवयल्यान थरोवपाक येता.

आकाशक : आकाशक हो मेकळें मळब आनी रडार संच हांकां जोडपी दुवो. प्रेशणाच्या वेळार आकाशक प्रेशकांक जोडटात आनी ग्रहणाच्या वेळार तो ग्राहीक जोडटात. हें काम प्रेशण ग्रहण स्विच करता. कांय सुवातींचेर प्रेशणाखातीर आनी ग्रहणाखातीर स्वतंत्र आकाशक वापरतात.

रडाराचे उपेग : रडाराचो उपेग नागरी विमान येरादारेंत व्हड प्रमाणाचे जाता. तेभायर तारवांची येरादारी, रस्त्यावयल्या वाहनांच्या वेगांचें मापन, तशेंच हवामानांतल्या संभाव्य बदलांचो अदमास हांचे खातिरय जाता. सवण्यांच्या वा किड्यांच्या (देखीक - टोळाच्या) चोम्यांचो अभ्यास करपाखातिरय रडाराचो उपेग करतात. रडाराच्या आदारान चंद्र, बुध, शुक्र, मंगळ कांय ल्हान गिरे, गुरूचे युरोपा, गॅनिमिड आनी कॅलिस्टो हे उपगिरे तशेंच सूर्य हाचोय अभ्यास केलो. रडाराचो उपेग दोन तरांनी करतात. (१) लक्ष्याचो सोद आनी (२) लक्ष्याच्या मार्गाचें निरीक्षण.

रडाराचो उपेग उच्चतामापक (उचाय मेजपाचें साधन) म्हणूनय करतात. विमानाचो पृथ्वीसापेक्षवर्ण डॉप्लर मार्गनिर्देशक रडाराच्या आदारान मेजतात. व्हड विमानतळ आनी बंदरांनी विमानांची वा तारवांची येरादारी सुरक्षीत दवरपाखातीर रडाराचो उपेग करतात. खंयच्याय खाशेल्या भूंयपृष्ठाचो नकासो काडपाखातीर रडाराचो उपेग करतात. विमानाच्या मार्गांतलीं संभाव्य वादळां टाळपाखातिरय रडार उपेगी पडटा. हालींतेंपार रस्त्यावयल्या वाहनांचे संख्येंत आनी तांच्या वेगांत सुमाराभायर वाड जाल्ल्यान तांचेमदले संभाव्य अपघात टाळपाखातिरय सामक्या ल्हान आकाराचें रडार तयार केलां.

प्रतिसाद - प्रेशक : प्रतिसाद प्रेशक-विमानांत वा उपगिन्यांत

बसयिल्ले आसतात. कसलोय खाशेलो संकेत आयलो जाल्यारूच त्या संकेताक जाप म्हणून संकेत धाडटात. हरशीं ते कांयच काम करिनात. हांचो उपेग दुसऱ्या म्हाझुजांत ब्रिटन आनी अमेरिकेन व्हड प्रमाणांत आपलीं इश्ट राश्ट्रांचीं विमानां वळखुपाखातीर केल्लो.

रडार निश्फळीकरण येवजण : दुसऱ्या म्हाझुजाचे सुरवाती सावन दुस्मान पक्षाच्या रडाराचें अचूकपण कशें उणें करपाचें वा तें पुराय तरेन निश्प्रभ कशें करपाचें हाचेर उपाय सोदपाक सुरवात जाली. हाका रडार प्रतिरोध यंत्रणा अशें नांव दिलें जाल्यार ताका जाप म्हणून रडार प्रति - प्रतिरोध यंत्रणा सोदून काडल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

रणगाडो : आधुनिक काळांतलें एक अस्त्रक्षेपक झुजारी वाहन. नाळ आनी मशीनगन हांणी सुसज्ज आशिल्लो चिलखती रणगाडो खंयच्याय प्रदेशांतल्यान, कसल्याय मार्गान वचूंक शकता अशा लंबगोलाकार तिरव्याच्या पट्यांची रणगाड्यांच्या चाकांक वेवस्था केल्ली आसता.

रचणुकेचे नदरेन रणगाड्याचे तीन वांटे जातात : १)संधारण (सस्पॅन्शन), २) काया (हल) आनी ३) घुमट (टॅरेंट). रणगाड्याचें सस्पॅन्शन बोगीव्हील्स, रोलर्स, स्प्रिंग ट्रॅक्स, स्क्रॉकट आनी आयड्लर व्हील हांचेर आदारीत आसतात. रणगाड्याच्या कायाचे फुडले वटेन चड दाटायेचें जाल्यार हेर वटेन उणे दाटायेचें तिरव्या कवच आसता. तांचेर रायफल, मशीनगनाच्या मान्याचो कांयच परिणाम जावपाक शकना. चिलखतभेदी व्हडल्यो गुळयो मात हें कवच फोडपाक शकतात.

रणगाड्यावयले नाळीचो वा मशीनगनाचो मारो करपाचें कार्य घुमट करता. ३६०° परिघांत खंयचेय दिशेक आनी जायत्या कोनान तें घुंवडावपाक मेळटा. ऊंच-सकयल जमनीवयल्यान वता आसतनाय नाळीचो नेम लक्ष्याचेर थीर दवरपाची यंत्रणा आसता. रणगाड्याचें इंजीन पॅट्रोल, डिझल वा हेर इंधनांचेर चलता.

रणगाड्यावयलीं स्वयंचलीत मशीनगनां वेगवेगळ्या क्षमतायांचीं आसपाक शकतात. तातूंत विमानविरोधी मशीनगनाचोय आस्पाव जाता. धुंवराच्यो नळकांडयो आनी हेर क्षेपणास्त्रां सोडपाची वेवस्थाय रणगाड्यांत आसता. चालक, गनर आनी कमांडर अशो उण्यांत उण्यो तीन व्यक्ती ह्या झुजारी वाहनाचेर आसतात. तांच्या कामाप्रमाण रणगाड्याचे तीन विभाग जातात - चालक ज्या जाग्यार बसून रणगाडो चलयता तो चालक विभाग (ड्रायव्हिंग कंपार्टमेंट), रणगाडो पुरायपणान बंद दवरून उपरिदर्शक (एपिस्कोप) वा परिदर्शक (पेरिस्कोप) हांच्या उपेगान चालक तो चलयता. झुजारी विभागांत (सायटींग कंपार्टमेंट) गनर आसता. हालींच स्वयंचलीत पददतीन तातूंत गुळे चडयतात. ह्या विभागांत खुबसो दारूगुळोय दवरिल्लो आसता. कमांडरान दिल्ले हुकूम अंमलांत हाडप हें गनराचें काम.

ह्याच विभागांत बिनतारी संदेशयंत्रणा, रेडिओ सारकिल्लीं संपर्क साधनां आसतात. तिसऱ्या विभागांत इंजीन आनी हेर यांत्रिक सामुग्री आसता.

रणगाड्याचे चड करून दोनच प्रकार आसात : मुखेल झुजारी रणगाडो (मेन बॅटल टँक) आनी हलको रणगाडो (लायट टँक). रणगाड्याआड रणगाडो अशा झुजांत, पांयदळाक मदत म्हणून आनी हारिल्ल्या दुस्मानाची फाट धरपाक झुजारी रणगाडे वापरतात. आपल्या फौजांची राखण करपाखातीर आनी दुस्मानाच्या आघाडेची म्हायती काडपाखातीर हलक्या रणगाड्यांचो वापर करतात. हवानळांचो (स्नॉर्कॅल) उपेग करून सवथळ प्रवाहांतल्यान वा न्हयेंतल्यान रणगाडे वचपाक शकतात.

पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत फ्रांसांत फ्लँडर्सच्या झुजांत जर्मन सैन्यान खंदक आनी कांटेरी सरयो हांचो उपेग करून इश्ट राश्ट्रांच्या सैन्याची फुडें येवपाची वाट आडायली. तांचेर मात करपाखातीर इंग्लंडान १९१६ त पयले फावट रणगाड्यांचो वापर केलो. सॉम आनी कॅंब्रेच्या झुजांनीय (२० नोव्हेंबर १९१७) रणगाड्यांचो व्हड प्रमाणांत वापर जालो.

१९०९ त फ्रेंच सैन्यान सादे मोटारगाडयेचेर कवचधारी टीप (टब) आनी मशीनगन दवरून ताचो रणगाड्याभाशेन वापर केलो आनी १९११ वर्सा ट्रॅकाचेर चलपी रणगाडे पयलीं तयार केले.

पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजामदल्या काळांत रणगाड्यांविशीं खूब व्हड प्रमाणांत संशोधन जालें. पयस पल्ल्याच्यो नाळी बसयल्ल्यान रणगाड्यांचें वजन वाडटा आनी वजन वाडिल्ल्यान तांची गती उणी जाता, देखून वजन आनी गती हांचो समतोल राखपाचे नदरेन रणगाड्याच्या दारूगुळ्यांत आनी स्फोटक द्रव्यांत बदल केले. दुस्मानाच्या रणगाडोविरोधी नाळींच्या मान्याक निश्फळ करपाचे नदरेन रणगाड्यावयलें तिरव्याचें आवरण पालशें बसयलें.

पयल्या म्हाझुजांत रणगाड्यांचो उपेग मुखेलपणान पांयदळाक पालव दिवपाखातीर केलो. दुसऱ्या म्हाझुजांत पयलेच फावट रणगाड्यांचो एकवटीतपणान उपेग केलो आनी ते खातीर स्वतंत्र रणगाडो विभाग (डिव्हिजन) निर्माण केलें.

१९४३ वर्सा जगांतलें सगळ्यांत व्हडलें रणगाड्यांचें झूज रशियेंत क्रूस्क ह्या जाग्यार जालें. त्या झुजांत सुमार ३,००० रणगाडे आशिल्ले. ताचे उपरांत १९४४ त अमेरिकेच्या जनरल जॉर्ज पॅटनच्या तिसऱ्या सैन्यान १६ रणगाडे विभाग (डिव्हिजन) वापरून जर्मन सैन्याचेर युरोपांत हार घाली. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत कोरियेच्या

झुजांत (१९५०-५३) कोरियन सैन्यान रशियन रणगाड्यांचो आनी अमेरिकन आपल्या रणगाड्यांचो उपेग केलो. इझ्रायली फौजांनीय (१९५६-५७) रणगाड्यांचो एकवटीतपणान उपेग करून अरब फौजांचेर हार घाली.

इ.स. १९१७ वर्साच्या फ्रांसांतल्या कॅंब्रेच्या झुजांत रणगाड्यांचो पयलेच खेपे व्हड प्रमाणाचेर उपेग केलो. ताचे उपरांत ब्रिटीश आनी अमेरिकन हलक्या रणगाड्यांचो उपेग भारतीय लश्करांत केलो. तातूंत व्हॅलेंटायन आनी स्ट्युअर्ट रणगाड्यांचो आस्पाव आशिल्लो. रणगाड्यांतल्या यंत्रिक आनी तंत्रीक सुदारणांउपरांत मध्यम प्रतीचे अमेरिकन शर्मन रणगाडे आनी पांयदळाच्या पालवाखातीर खास

वापरतले ब्रिटीश चर्चिल रणगाडे वापरांत हाडले. दुसऱ्या म्हाझुजांत तिसावी इंडियन आर्मर्ड डिव्हिजन आनी हेर रणगाड्यांच्या रेजिमेंटांनी आफ्रिकेच्या आनी युरोपाचे भुंयेवयल्या झुजांनी वांटो घेतलो. १९६५ त पाकिस्तानावांगडा जाल्ल्या झुजांत भारतीय फौजांनी स्ट्युअर्ट रणगाडे ५,००० मी. उचायेवयल्या झोजी ह्या जाग्यार व्हरून यशस्वी रितीन तांचो उपेग केलो.

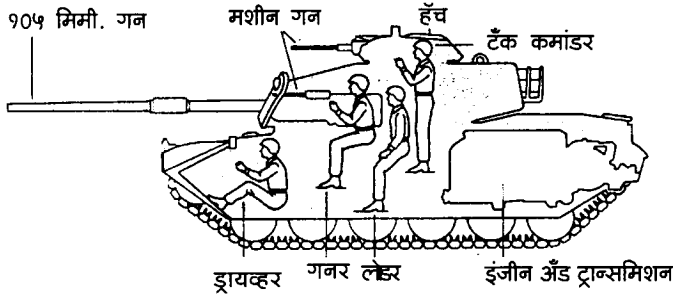
हिंदी फौजांत मेन बॅटल टँक (एम्. बी. टी.) म्हणून वैजयंता रणगाड्यांचो उपेग करताले. हो रणगाडो भारतांतच तयार जाता. तशेंच फ्रेंच (ए. एम्. एक्स.) आनी रशियन रणगाडे भारतीय लश्करांत आसात.

जमनीवयल्या झुजांत रणगाड्यांचें म्हत्व वाडत आसा. फुडाराक झुजां जाल्यार तातुंतूय रणगाडे आनी हेर चिलखती वाहनांचो व्हड प्रमाणाचेर उपेग जावंक शकता. विमानांतल्यानय झुजामळार रणगाडे उतरावप आतां शक्य जालां. ह्या सामक्या हलक्या रणगाड्यांमदीं ब्रिटीश स्कॉर्पियन हो पयलोच अल्युमिनियमाचो रणगाडो. ताचें वजन ८.७ टन आसा. तशेंच फ्रांसाचो ए. एम्. एक्स. -१३ (१४.६ टन), रशियेचो पी. पी. - ७६ (१५.४ टन) आनी अमेरिकेचो शेरिडन एम् - ५५१ (१६.८ टन) हेय रणगाडे विमानांतल्यान झुजामळार उतरायतात.

- कों. वि. सं. मं.

रणजी : (जल्म : १० सप्टेंबर १८७२ सरोदर, जामनगर; मरण: २ एप्रिल १९३३, जामनगर).

भारतांतलो नामनेचो क्रिकेट खेळणगडो. ताचें पुराय नांव कुमार श्री रणजीतसिंहजी. राजकोटच्या राजकुमार कॉलेजींत पिरायेच्या

रणगाडो

आठव्या वर्सा ताणें शिक्षणाक सुरवात केली. थंयच ताका क्रिकेटीची गोडी लागली. कॉलेजीचे प्राचार्य क्रिकेटतज्ञ चॅस्टर मॅकनॉटन हाच्या मार्गदर्शनाचो लाब रणजीक जालो.

ते उपरांत तो फलंदाजींत आनी फटकेबाजींत पारंगत जालो. क्रिकेटीवांगडा रणजी टॅनिस आनी

बिलियर्ड्स ह्याय खेळांनी हुशार आशिल्लो. १८८८ वर्सा तो उचेल्या शिक्षणाखातीर इंग्लंडाक गेलो. 'सेंट फेथ' शाळेंत शिकता आसतना ते शाळेचो मुख्याध्यापक गुडचायल्ड हाचे नदरेंत रणजीचो खेळ भरलो. ताणें रणजीक सगळ्या वटांनी उत्तेजन दिलें आनी हेवर्ड, रिचर्डसन, वॉट्स, लॉकवूड अशा खांप्या गोलंदाजांची गोलंदाजी ताका खेळपाक लायली. पूण गोलंदाजाचो बॉल वेगान आंगार आयलो म्हण्टकच रणजी भियेतालो हें पळोवन ताच्या क्रिकेट शिक्षकान ताचो उजवो पांय खुंटयेक बांदून दवरलो आनी तशे स्थितींत ताका खेळूंक लायलो. तेन्ना वेगाचे गोलंदाजीक तोंड दिवंक तो तरबेज जालो. उपरांत व्हड त्रासांनी आपल्या खेळांत ताणें सुदारणा घडोवन हाडली.

१८८८ वर्सा इंग्लंड ऑस्ट्रेलियामदले कसोटी सामने पळयले उपरांत आपणेंय व्हडलो क्रिकेट खेळगडो जावचो अशी म्हत्वाकांक्षा ताच्या मनांत निर्माण जाली. १८९२ वर्सा ट्रिनिटी म्हाविद्यालयाच्या आनी १८९३ वर्सा केंब्रिज विद्यापिठाच्या संघांत ताची नेमणूक जाली. १८९४ वर्सा ताचो आस्पाव मेरिलीबोन क्रिकेट क्लबाच्या (एम. सी. सी.) संघांत जालो आनी १८९५ वर्सासावन रणजीचें क्रिकेटींतलें खरें कसब लोकांक दिसूंक लागलें. त्याच वर्सा ससॅक्स परगणा संघांत ताचो मानादीक आस्पाव जालो. भारतीय खेळगडे परगणा संघांत क्रिकेट खेळपाचे योग्यतायेचे नासतात. हो इंग्लिशांचो समज ताणें फट करून दाखयलो. पयल्याच सामन्यांत १८९५ वर्सा एम. सी. सी. आड शेंकडो मारून ताणें लॉर्डसाचें खेळामळ गाजयलें. तेन्नाच्यान ताचें नांव मान्यवर फलंदाजांचे वळेरेंत आस्पावलें. १८९६ वर्सा, मॅचेस्टरच्या दुसऱ्या कसोटी सामन्यांत ताणें पयल्या डावांत ६२ आनी दुसऱ्या डावांत नाबाद १५४ धांवड्यो काडून, आपल्या पयल्याच कसोटी पदार्पणांत शेंकडो मारपाचो भौमान मेळयलो. १८९७-९८ मजगतीं रणजी इंग्लंड संघावतीन ऑस्ट्रेलियाचे भोंवडेर गेलो. थंय सिडनीक जाल्ल्या पयल्या कसोटी सामन्यांत ताणें १७५ धांवड्यो काडल्यो. १९०२ मेरेन रणजी वट्ट १५ कसोटी सामने खेळ्ळो. तातुंतल्या २६ डावांनी ताणें वट्ट १८९ धांवड्यो काडल्यो. हातूंत ताणें ४४.९५ धांवड्यांची सरासरी गांठली.

१९०४ मेरेन तो ससॅक्सवतीन खेळत रावलो. उपरांत

ताच्या खेळांत खंड पडलो. १९०७ वर्सा तो नवानगरचो जामसाहेब जालो. ताका लागून १९०८, १९१२ आनी १९२० ह्या तीन हंगामांनी तो इंग्लंडांत पयल्या दर्जाचो सामनो खेळ्ळो. ताच्या पुराय क्रिकेट खेळाचो तपशील असो - वट्ट ५०० सामने; २४,६९२ धांवड्यो; २८५ सर्वोच्च (नाबाद); ७२ शेंकडे आनी ५६.३७ सरासरी तशेंच १८९९ त १९०० ह्या फाटोफाटच्या दोन हंगामांनी ताणें दर एकी तीन हजारां वयर धांवड्यो काडल्यो. १९०० वर्सा ११ शेंकडे काडले आनी ८७.५७ धांवड्यांची सरासरी सादली. एकाच म्हयन्यांत एक हजार धांवड्यो पुराय करपाचो विक्रम ताणें तीन फावटीं केलो. रणजी हो 'ग्लान्स' फटक्या खातीर फामाद आशिल्लो. तशेंच, ताचो 'हूक' फटकोय अप्रतिम आशिल्लो. ताचे हे फटके पळोवपाखातीर प्रेक्षकांची उपाट गर्दी जाताली. फुडें ताचो पुतणयो दुलीपसिंहजी आनी पतौडीचो व्हडलो नवाबय इंग्लंडावतीन खेळ्ळ्यात. भारताक कसोटी सामन्यांनी दर्जे मेळचे पयलींच रणजी कसोटींत खेळ्ळा. हें ताचे कारकिर्दीचें एक खाशेलपण.

भारतांत जल्मल्लो आनी इंग्लंडावतीन खेळपी तोच भारतांतलो पयलो खेळगडो. इंग्लीश खेळगड्यां परस सरस खेळगडे भारतांत निर्माण जावंक शकतात, हें ताणें सिध्द करून दाखयलें. ताचे यादीक भारतांतल्या राश्ट्रीय वस्तादपणाचे क्रिकेट सर्तीक रणजीचें नांव दिल्लें आसा. भारतांत रणजी करंड क्रिकेट सर्त १९३४ वर्सा सावन चालू आसा. देशाचे वट्ट पांच विभाग करून तातुंतल्या वेगवेगळ्या राज्यांच्या क्रिकेट संघांमदीं ह्यो सर्ती घेतात आनी निमाण्या जैतिवंत संघाक रणजी करंड दितात.

- कों. वि. सं. मं.

रणजीतसिंग : (जल्म : इ.स. १७८० गुजराणवाला, पंजाब; मरण : इ.स. १८३९ लाहोर).

पंजाबांत खालसा संघाचें राज्य स्थापन करपी शीख वीर. खालसा संघाचे बारा विभाग मिसल ह्या नांवान वळखतात. तातुंतल्या

सुक रचकिया नांवाच्या मिसलाचो सरदार महासिंग हाचो रणजीतसिंग हो पूत.

बंदासिंगाचो एक वांगडी बुधसिंग हाणें बंदासिंग मरतकच आपलें स्वतंत्र दल तयार केलें. तेंच हें सुकरचकिया. बुधसिंगाचो नातू चडतसिंग हाणें अहमदशाह

अब्दालीच्या आक्रमणावेळार ह्या मिसलाची स्थापणूक केली. चडतसिंगाचो पूत महासिंग हो खूब हुशार आनी पराक्रमी आशिल्लो. थोड्याच काळाभितर ताणें आपल्या मिसलची शक्त आनी प्रतिश्ठा वाडयली. ताच्या मरणा वेळार ताचो पूत रणजीतसिंग फकत धा

वर्सांचो आशिल्लो.

ताणें सुरवेचें शिक्षण गुजरागवालाक घेतलें. तशेंच, भुरगेपणांतच ताका युध्दविद्येचें शिक्षण मेळिल्लें. पिरायेच्या धाव्या वर्सासावन तो झुजाक वतालो. ताका शिकारेचीय आवड आशिल्ली. भुरगेपणांत देवी आयिल्ल्यान ताचो एक दोळो गेल्लो. बापूय महासिंगाचो वजीर लखपतराय, आवय राजकौर आनी मुखार जावपी मांय कन्हैया मिसलची राणी सदाकौर हांचेवतीन रणजीतसिंग सुकरचकियाचो कारभार पळयतालो. पूण १७९९ वर्सा लखपतराय मरतकच, रणजीतसिंग स्वता कारभार पळोवंक लागलो आनी ते संघटनेचो मुखेल जालो. त्याच वर्सा ताणें लाहोर जिखलें. उपरांत १८०० वर्सा कांय सरदारांनी मेळून लाहोराचेर आक्रमण केलें. पूण तांकां जैत मेळ्ळेंना. रोरवडेंच ताणें जम्मू, सियालकोट आनी दिलावरगढच्या राजांचेर घुरी घालून तांचेकडल्यान खंडणी वसूल केली. १८०१ वर्सा ताणें लाहोरांत दरबार भरोवन महाराज ही पदवी घेतली आनी अशे तरेन पंजाबांत खालसा राज्याची स्थापणूक केली.

इ.स. १८०८ मेरेन ताणें पंजाबांतलीं बरींचशीं ल्हान - व्हड राज्यां आपल्या शेकातळा हाडलीं. इ.स. १८०७ त ताणें अमृतसर जिखून घेतिल्लें. सतलज न्हंयेचे दक्षिणेकडलीं शीख राज्यां आपल्या खालसा राज्यांत आस्पावन घेवचीं असो ताचो हेतू आशिल्लो. पूण तेन्नाच ब्रिटिशांची सत्ता यमुनेमेरेन प्रस्थापीत जाल्ली आशिल्ल्यान तांकां रणजीत सिंगाची सत्ता सतलजचे दक्षिणेक पातळप योग्य दिसनाशिल्लें. तांकां रशिया आनी अफघानिस्तानाचो भंय दिसतालो आनी नॅपोलियन घुरी घालीत म्हणूनय दुबाव मारतालो. देखून इ.स. १८०६ वर्सा तांणी रणजीतसिंगाकडेन इश्टागतीची कबलात केली.

सतलजाचे दक्षिणेकडल्या पंजाबांतल्या शीख राज्यांचेर आशिल्लें मराठ्यांचें प्रभुत्व इ.स. १८०६ वर्सा इंग्लिशांकडेन गेलें. तेन्ना कांय मिसलच्या मुखेल्यांनी रणजीतसिंगाकडेन आदार मागलो. म्हणून ताणें इ.स. १८०६ आनी १८०७ वर्सा सतलजाचे दक्षिणेवटेन घुरयो घालून लुधियाना घेतलें. पूण तेन्नाच पतियाळा, नाभा, कैथल ह्या मिसलांच्या सरदारांनी ब्रिटिशांकडेन आदार मागलो. तेन्ना ब्रिटीश सरकारान चार्ल्स मेटकाफ हाका रणजीतसिंगाकडेन वाटाघाटी करपाक धाडलो. ब्रिटीश सरकाराची ही अडचण पळोवन रणजीतसिंगान सतलजाचे दक्षिणेकडले चड प्रदेश घेवपाचें थरयलें आनी मालेरकोटला आनी थानेसर ह्या संस्थानांनी खंडणी वसूल करून घेवन पतियाळाच्या राजाकडेन इश्टागतीची कबलात केली. उपरांत ताणें सतलजाचे दक्षिणेकडल्या पंजाबाचेर आपलो अधिकार ब्रिटीश सरकारान मान्य करचो अशी मागणी केली. पूण ती मान्य जाली ना. उरफाटें नॅपोलियनाचे घुरयेचो भंय ना जाल्ल्यान ब्रिटिशांनी रणजीतसिंगाक शस्त्रबळांन विरोध करपाचें थरोवन लुधियानाकडेन आपलें सैन्य धाडलें. ब्रिटिशांच्या सैन्याचें व्हड बळगें पळोवन १८०९ वर्सा रणजीतसिंगान तांचेकडेन

कबलात केली. तेन्ना सतलजाचे दक्षिणेकडल्या ४५ परगण्यांचेर रणजीताची सत्ता आशिल्ली, ती ब्रिटिशांनी मान्य केली. पूण ताणें चड प्रदेशांचेर अतिक्रमण करचें न्हय आनी ब्रिटिशांनी सतलजाचे उत्तरेकडल्या प्रदेशांत वचचें न्हय अशें थरलें. उपरांत रणजीतसिंगान कांगड घेतलो. ताचे पयलीं तीन वर्सा गुरखा सैन्यान त्या वाठारांत लूटमार चलयल्ली. कांगडा घेतकच रणजीतसिंगान दोंगराळ भागांतल्या सरदारांकडेन इश्टागत केली आनी गुरख्यांचो मुखेली अमरसिंह थापा हाका पेंचांत हाडलो. तेन्ना ताणें रणजीताक एक लाख रुपया खंडणी दिली आनी फाटीं सरलो. ते उपरांत ताणें आपलें लक्ष अफघानिस्तानाकडेन घुंवडायलें. पयलीं ताणें सिंधूचे उदेंतेकडलीं मुसलमानी राज्यां जिखलीं. १८१२ वर्सा काबूलच्या दुराणी राज्याचो वझीर फत्तेखान अटक आनी काश्मीरच्या सुभेदारांचें पारिपत्य करपाखातीर भारताचेर चाल करून आयलो. ताणें रणजीतसिंगाचो आदार घेवन काश्मीराचेर घुरी घाली आनी तांच्या जोड सैन्यान काश्मीर जिखलें. पूण फत्तेखानान रणजीतसिंगाक काश्मीराचो खंयचोच भाग दिलो ना. फकत शहा सूजाक ताच्या ताब्यांत दिलो. तें पळोवन अटकेचो सुभो रणजीतसिंगाकडेन दिलो. तें कळटकच फत्तेखानान भावाक घेवन इ.स. १८१३ वर्सा अटकेचेर घुरी घाली. पूण रणजीतान तांकां हारयले. रणजीतसिंगान मुलतानाचेरय खूब घुरयो घाल्यो. पूण इ.स. १८१८ त मुलतान ताका मेळ्ळें. तेन्नाच फत्तेखानाचो खून जालो आनी अफघानीस्तानांत खूब गोंदळ जालो. ताचो फायदो रणजीतसिंगान घेतलो. ताणें सिंधू न्हंय हुंपून खैराबाद आनी पेशावर जिखलें. उपरांत ताणें काश्मीराचेर घुरी घालून इ.स. १८१९ वर्सा तो पुराय प्रदेश जिखलो. फुडल्या दोन वर्सांनी ताणें डेरा गाजीखान, डेरा इस्मायलखान, भक्कर, लेक मंकेश ह्यो सुवाती घेतल्यो. रणजीतसिंगान घेतिल्लें पेशावर अफगाण सैन्यान परत घेतलें. तेन्ना रणजीतसिंगान पेशावराचेर परतून घुरी घाली तेन्ना यार मुहंमद शरण आयलो आनी मुहंमदाकच पेशावराक आपलो मांडलीक म्हणून दवरलो. रणजीतसिंगाक सगळेकडेन जैत मेळ्ळें पूण ताणें ब्रिटीश सरकाराकडेन केल्ली इश्टागतीची कबलात कायम दवरली. बऱ्याचशा राजांनी ताचेकडेन ब्रिटिशांआड मदत मागली पूण ताणें दिलीना. पूण ब्रिटिशांनी आपली इमानदारी दवरलीना.

इ.स. १८२३ वर्सामेरेन रणजीतसिंगान पंजाबांतल्या चडशा सगळ्या मिसलांचें एक राज्य केलें आनी सिंधाकडेन नदर घुंवडायली. तेन्ना ब्रिटिशांनी ताका विरोध केलो.

फुडें इ.स. १८३१ वर्सा शहा सूजान काबूलाचेर घुरी घालपाखातीर रणजीतसिंगाचो आदार मागलो पूण कांय अटी घाल्यो. त्यो शहान मान्य केल्योनात. पूण इ.स. १८३३ वर्सा रणजीतसिंगान कसल्योच अटी घालिनासतना शहाकडेन कबलात केली. तेन्ना शहान रणजीतसिंगाची सिंधूचे अस्तंतेकडल्या प्रदेशाचेर सत्ता मान्य केली.

फुडें रणजीतसिंगान पेशावराचेर घुरी घालून तें जिरवलें. थंयचो सुलतान मुहंमद काबूलाक पळून गेलो. उपरांत इश्ट मुहंमद हाणें शिरवांआड बंड पुकारलें. भोंवतणच्या प्रदेशांतले मुसलमान जातीचे लोक ताच्या आदारक आयले. तेन्ना रणजीतसिंगान मुहंमदाचो भाव सुलतान मुहंमद हाका वश करून घेतलो. तो आपलें सैन्य घेवन शिरवांक मेळिल्ल्यान अफघानी सैन्याचो धीर उणो जालो. ताका लागून इश्ट मुहंमदान हार घेतली आनी रणजीतसिंगाक जैत मेळ्ळें. हाका लागून ताका खूब प्रतिश्ट मेळ्ळी आनी सिंधूचे अस्तंतेवटेन तची सत्ता पक्की जाली. उपरांत ताणें खैबर खिंडीच्या तोंडाकडेन जमखुडाक एक कोट बांदलो.

रोखडेंच ब्रिटीश सरकारान रणजीत सिंगाच्या आदारान शहा सूजाक काबूलाचें राज्य मेळोवन दिवपाचें उतर दिलें. पूण ब्रिटीश सैन्य काबूलाकडेन वता आसतनाच जून १८३९ त रणजीतसिंगाक मरण आयलें. ते उपरांत अंतर्गत यादवीक लागून पंजाबांत अराजक मातले आनी तो प्रदेश जिरवून घेवप ब्रिटिशांक सोंपें जालें.

पंजाबाच्या लोकांनी रणजीतसिंगाक 'शेर - ए - पंजाब' ही पदवी दिली. ताचो कारभार एकतंत्री आशिल्लो. सगळ्या अधिकाऱ्यांच्यो नेमणुको तो आपल्या मनाप्रमाण करतालो. ताची सत्ता नियंत्रीत नाशिल्ली. तो स्वताक खालसाचो सेवक मानतालो. ताच्या शिक्क्याचेर 'अकाल साह्य' म्हळ्यार देव सगळ्यांक मदत करूं अशीं अक्षरां आशिल्लीं. जेन्ना जैत मेळटालें तेन्ना रणजीतसिंग तो गुरू नानक आनी गुरू गोविंद सिंग हांचो आशिर्वाद अशें मानतालो. ताणें राज्यकारभाराची वेवस्था बरी दवरली. ताचेकडेन जायते बरे लायक, कर्तव्यदक्ष आनी पराक्रमी लोक आशिल्ले. सैन्याचे वेवस्थेंत ताणें खूब सुदारणा केल्ली. शिक्षण आनी शिस्तीचें म्हत्व जाणून ताणें आपल्या सैन्याक अस्तंती धर्तेचेर शिक्षण दिवपाची वेवस्था केल्ली.

रणजीतसिंगाची स्मरणशक्त खूब बरी आशिल्ली. तेच भाशेन मनशाचीय ताका बरी पारख आशिल्ली. झुजांतल्या डावपेंचांभाशेन राजकारणांतले डावपेंच ताका खूब बरे कळटाले. शीख पंथाचेर ताचो चड भावार्थ. झुजांत जैत मेळटकच तो खूब दान करतालो. अमृतसरच्या सुवर्णमंदिरांतलें भांगरा - पारवें, कळस, वण्टीवयले पत्रे हें सगळें ताणें दान केल्ल्या द्रव्यांतल्यान केल्लें आसा. ज्वालामुखी देवीच्या देवळाचेरय ताणें भांगराचें पारवें आनी कळस चडयला.

- कों. वि. सं. मं.

रणमालें : एक लोकनाट्यप्रकार. गोंयच्या लोकनाट्यपरंपरेच्या संदर्भांत रणमालें हो स्वतंत्र प्रकार आसा. गोंयच्या सत्तरी आनी सांगें ह्या दोन तालुक्यांतल्या धावें, बांबर, भाटी, कुमारे ह्या गांवांनी रणमालें हो लोकनाट्यप्रकार जाता. हो प्रकार चडकरून होळी,

संवसारपाडव्या दिसा एक विधी म्हणून गोंयांत करतात. मनशांचोच पड्डो, रामकथेचें आविश्करण, कथाप्रसंग चलता आसतना मर्दीच येवपी धोंगो हे प्रकार हें रणमाल्याचें खाशेलपण. हेर लोकनाट्यपरंपरेंत रामकथा नासता. पूण रणमाल्यांत पुराय रामायणकथा मेळटा.

'रणमालें' ह्या शब्दाची उत्पत्ती मेळना. कांय जाणांच्या मतान, एकठांय येवन गोंदळ करप असो रण ह्या उतराचो एक अर्थ आसा. रण हो रान शब्दावयल्यान आयला आसूं येता. मालें ह्या शब्दाक खूब अर्थ आसात. वाती पेटवपाचो दिवलेचो जो भाग आसता, ताका मालें म्हण्टात. तें पितुळचें, लांकडाचें वा मातयेचें आसूं येता. सोरोप, अजगरासारके प्राणी एकेच सुवातेर वेटाळें घालून बसतात ताकाय मालें म्हण्टात.

रणमालें नाट्यप्रकाराची सुरवात सांजवेळची जाता. गांवांतल्या देवळांतलो पुजारी, गुरव वा भगत गावकऱ्यांक रणमाल्याचो शब्द दिता. शब्द म्हळ्यार पुजाऱ्यान सांगणें करून एक नाल्ल, देवाच्या प्रसादावांगडा मुखेल गांवकऱ्याच्या हातांत दिवप. शब्द मेळ्ळो ना जाल्यार रणमालें जायना. शब्द घेवन रातचे, गांवकार मांडार एकठांय जातात. थंय दिवो दवरप, शब्द म्हणून हाडिल्लो प्रसाद दवरप, सांगणें करप अशो विधी जातात. वाद्यां वाजोवन नमनाक सुरवात जाता. धोल, घुमट, समेळ, कांसाळें वा झांज हीं रणमाल्यांतलीं वाद्यां आसतात. एके विशिश्ट लयींत हीं वाद्यां वाजतात. आविश्करणाच्या वेळार रणमाल्यांत वाटो घेवपी, गायक, वादक आनी नर्तक माचयेर एके वर्वींत पड्ड्याभशेन उबे रावतात. वाद्यांच्या थक्याचेर एक पाय फुडें - फाटीं आनी कुशीक करत नाचत रावतात. रणमालें सोंपमेरेन हो पड्डो असोच हालत आसता. फुडें येवन नाचपी पात्रांचें येवप - वचप ह्या मानवी पड्ड्यांतल्यान जाता. कांय पात्रां आपलें काम सोंपतकच आसा त्या भेसांत ह्या पड्ड्यांत उबी रावतात. हातूंत राम, रावण, हनुमान हीं पात्रां आसतात. भेस बदलपाक वा हेर कसल्याय कामारवातीर ह्या पड्ड्याफाटल्यान वतात. गांवांतलो जाणकार रणमाल्याची सुरवात करता. बाकीचे साथ दितात. पद्यभाग लिरवित स्वरुपांत आसता. परंपरेन पदां पाठ आसतात.

'धोंगो' हो रणमाल्यांतलो वेगळो प्रकार आसा. रामकथेंतलो एकाद्रो प्रसंग आविश्कृत जातकच मर्दी कथा थांबता. तेन्ना वांटो घेवप्यांभितर एक-दोन मनीस फुडें येवन एकाद्र्या सामाजिक विशयाचेर ल्हान प्रहसनाभशेन गावन नाचून परत वतात. धोंग्याचें दुसरें खाशेलपण म्हळ्यार भायल्यान येवपी कोणूय हातूंत वांटो घेवंक शकता. गांवांतल्या कांय घडणुकांची चर्चा 'धोंगो' ह्या प्रकारांत जाता. ह्या प्रकाराक प्रेक्षकांचो बरो प्रतिसाद मेळटा. एकाद्र्या पात्राचें काम खूब मानवलें जाल्यार प्रेक्षक थंयच्या थंय रंगमाचयेर वचून त्या पात्राच्या गळ्यांत फुलांची माळ घालता. कलाकाराक जितक्यो चड माळो मेळटात.

तितकी त्या कलाकाराची लोकप्रियता चड. रणमाल्याच्या प्रयोगाच्या वाठारांत खूब फुलकारां आसतात. ह्या फुलांच्या माळांच्या खपावयल्यान रणमाल्याचो दर्जो थारता. जायते लोक 'रणमाल्यांत धोंग करीन' अशी आंगवण करतात. रणमालें प्रकारांत बायलांचीं कामां दादलेच करतात.

आविश्रकरणाची सुरवात नमनान जाता. नमनाचें पद अशें-
प्रथम नमन गणपते, माघा नमिल्या सरस्वते

खेळती खेळी रे खेळी जोगीण नाथा,

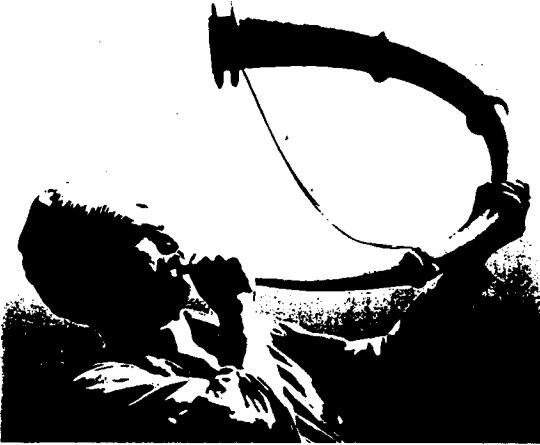
सरस्वती शारदा रंगि आली माया

नमन जातकच गणपती येता. भट येवन गणपतीची पुजा करता. गणपती नाचून वतकच सरस्वती येवन नाचता. उपरांत रणमाल्यांतले रामकथेक सुरवात जाता. एकेक प्रसंग गद्यपद्य संवादांतल्यान साकार जाता. रणमाल्यांत संवाद नात.

रातभर रणमालें चलता. फांतोडेर मंत्राभशेन म्हणिल्ल्या गीतान रणमालें सोंपता. सुरवातीक आवाहन करून आपयल्ल्या देवांक परत धाडप जाता, मांडाचेर सांगणें जातकच लोक आपापल्या घरा परततात.

- कों. वि. सं. मं.

रणवाद्यां : पुर्विल्ल्या काळांत झूज करपावेळार व्हडल्यान आवाज करपी वाद्यां वाजयताले. त्या वाद्यांक रणवाद्यां अशें म्हण्टात. रणवाद्यां वाजोवपांत स्वपक्षाक उत्तेजन दिवप आनी शत्रुपक्षाक भय घालप अशे दोट्टी उद्देश आशिल्ले. ऋग्वेद काळांत वाजयताले अशा कांय वाद्यांचो उल्लेख ऋचेंत आयला.

अव स्वराति गर्गरो गोघा परि सनिष्वणत्।

पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥

अर्थ : पळेयात, कर्ण्याचो आवाज जावपाक लागला. शिंगानय कर्कश आवाज केला. प्रत्यंचेचोय टण्टकार सुरू जाला. आतां वेळ वगडायनासतना इंद्राखातीर प्रार्थनासूक्त म्हणात.

राम - रावण झुजांत नगारो आनी शंख हीं रणवाद्यां आशिल्लीं. हजारांनी डमरू आनी शेंकड्यांनी नगारे एकाच वांगडा वाजपाक लागले म्हणजे त्या आवाजाक कोणाघात म्हण्टात. कोणाघात हो एक वाद्यप्रकार. महाभारतांत झर्झर, पणवानक, गोमुख, नगारो, मृदंग, आडंबर, क्षुद्र, पटह, तुंदुभी, पेश्य, क्ष्वेड, ऋकच, मुरज सारकिल्या जायत्या रणवाद्यांचो उल्लेख केल्लो आसा. झुजापयलीं शंखध्वनी करपाची चाल आसली. हीं रणवाद्यां प्रशिक्षीत अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत आसतालीं. झूज सुरू जाल्ल्याची सुचोवणी नगारो वाजोवन दिताले.

- कों. वि. सं. मं.

रती : कामदेवाची बायल. कालिका पुराणांत हिची उत्पत्ती दक्षप्रजापतीच्या घामापसून जाली असो उल्लेख मेळटा. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत तिची उत्पत्ती मदनाचे दावे कुशींतल्यान जाल्ल्याचें म्हळां. पूण हेर पुराणांनी ती दक्षकन्या आशिल्ल्याचें म्हळां. आपली धूव मदनाक दिवंची ह्या विचारान दक्षान ताका सांगलें - "ही म्हजी धूव सगळ्या गजालींनी तुका अनुरूप आसा. तूं तिका आपणाय. ती तुजे आजेंत तुजे वांगडा रावतली". मदनान मागीर तिचो बायल म्हणून स्विकार केलो.

(२) एक भावना. रती हो माधुर्य उपासनेचो प्राण. रतींतल्यानच ही उपासना फळ्ळी; देखून ती ते उपासनेचें बीज आसा. जेन्ना रती भक्तांच्या काळजांत स्थायी रुपान निवास करता तेन्ना भक्ताक अंशरुपान रसास्वाद जावंक लागता. ताचें चित्त भाळटा. सगळ्या रसांची मूर्त आशिल्ल्या श्रीकृष्णाकडेन हे रतीचें गुपीत लिपिल्लें आसा. मुक्तीची कामना करपी साधकांक ही रती मेळना. पूण भक्तीची कामना करपी भगवंताकूच ती मेळटा. जाचें चित्त गोड आनी कोमल आसता आनी जेन्ना त्या भक्ताच्या काळजांत हे रतीचो पुराय विकास जाता. तेन्ना संवसारांतले आनी अंतारांतले सगळे अनुकूल आनी प्रतिकूल भाव ताचे सुवादीन जातात.

भक्तीशास्त्राप्रमाण हे रतीचे मुखेल आनी गौण अशे दोन प्रकार आसतात. रती आनी काम हांचो जो स्वाद आसता तसोच कांय प्रमाणांत मधुर भक्तीच्या रसाचोय आसता. पूण हो स्वाद भौतिक स्वादा परस वेगळो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रत्नां : खनिजांचो एक प्रकार. सादारणपणान आकर्शक रंगरुपाचो, तिगपी आनी दुर्मिळ जाल्ल्यान मोलादीक आसपी असो हो खनीज प्रकार. रत्नां हीं खणींतल्यान वा धर्तरेच्या पोटांतल्यान मेळटात देखून धर्तरेक रत्नगर्भा अशेंय एक नांव आसा.

चडशीं रत्नां हीं खनिजाचे प्रकार आसले, तरी मोतीं, प्रवाळ (पोंवळें), अंबर अशा कांय खनिजांभायल्या प्राणिजन्य वा वनस्पतिजन्य पदार्थांचो आस्पाव तांच्या ओडलायण्या रंगरुपाक लागून रत्नांमदीं करतात. रत्नांचे म्हारत्नां आनी उपरत्नां अशे दोन वांटे आसात. पुर्विल्ल्या ग्रंथांनी वज्र, मोतीं, पोंवळें, गोमेद, इंद्रनील (नीळ), वैदूर्य, पुशकराज, पाचू आनी माणिक हीं णव म्हारत्नां आनी वैक्रांत (तोरमल्ली), सूर्यकांत (फॅल्सपार), चंद्रकांत (फॅल्सपार), राजावर्त (लॅपिस ली), पिरोजा, अकीक (अॅगेट) आदी उपरत्नां सांगल्यांत.

इतिहास : भारतांतल्या आर्यांक पुर्विल्ल्या काळासावन रत्नांसंबंदींची म्हायती आशिल्ली. वैदिक आनी हेर पुर्विल्ल्या संस्कृत साहित्यांत बरेच कडेन रत्नांचे उल्लेख आयिल्ले आसात. महाभारतांत वर्णन केल्लो स्यमंतक मणी, विष्णुच्या हड्ड्यार खेळपी कौस्तुभमणी, मनांतली इत्सा पुराय करपी चिंतामणी, नागाच्या माथ्यार आशिल्लो नागमणी हे सगळे मणी रत्नांच आशिल्लीं. ऋग्वेदांत तीन कडेन सप्तरत्नांचो उल्लेख आसून एके सुवातेर एकवीस रत्नांचो उल्लेख आयला. पुराणांत रत्नां, रत्नांनी भरिल्लो हार, मेखला, किरिटी, कुंडलां हांचे बरेच उल्लेख पळोवंक मेळटात. वैदिक काळासावन आयजमेरेन रत्न ही वैभव निदर्शक वस्तू मानिल्ली आसा. नकली आनी फटकरीं रत्नां वळखुपाखातीर रत्नपारखी हो खाशेलो वर्ग त्या काळासावन चलत आयला. रत्नपरिक्षेचें एक वेगळेंच शास्त्र निर्माण जाल्लें आनी ते संबंदांतले बरेच ग्रंथ देखीक - कौटिल्याचें 'अर्थशास्त्र' बुध्दभट्टाचो 'रत्नपरीक्षा' हो ग्रंथ, अगस्तीमत, नत्र-रत्नपरीक्षा, मानसोल्लास रत्नसंग्रह, रत्नसमुच्चय, लघुरत्नपरीक्षा, मणिमहात्म्य, आदी ग्रंथ बरयल्ले. ह्या ग्रंथांनी रत्नांचीं नांवां रत्नपरिक्षेचे ठोकताळे, रत्नांचे गूणधर्म, कृत्रीम आनी नकली रत्नां वळखुपाच्यो पद्दती, रत्नांच्या वेपारांत रत्नांचीं वजनां, मापां घेवपाच्यो पद्दती आदी म्हायती खोलायेन दिल्ली दिश्टी पडटा. अलाऊद्दीन रिवलजीच्या पदरांत खनिजो आनी टांकसाळ फांट्याचो अधिकारी आशिल्लो ठक्कर फेरू हाणें प्राकृत भाशेंत 'रत्न परीक्षा' हो ग्रंथ बरयला. तातूंत ताणें रत्नपरिक्षेची पुर्विल्ली परंपरा दिवन ताच्या काळांत चालू आशिल्ल्या फुडल्या नवरत्नांची वळेरी दिल्ली आसा. पद्मराग (माणिक), मुक्ता (मोतीं), विद्रुम (पोंवळें), मरकत (पाचू), पुरवराज, वज्र, इंद्रनील, गोमेद आनी वैदूर्य.

अठराव्या शेंकड्यामेरेन भारत हो संवसारीक नामनेच्या रत्नांची व्हड बाजारपेठ आशिल्ली. इसवी सनाचे सुरवेक सावन यूरोपीय देश आनी भारत हांचेमदीं चलत आशिल्ल्या वेपारांत भारतीय रत्नांक व्हड सुवात आशिल्ली. भारतीय जवाहिर रत्नपरिक्षेंत कुशळ आसताले. इंग्लंड, युरोप, रशिया ह्या सुवातींवनयल्या राजघराण्यांतले चडशे सगळे इतिहासीक नामनेचीं वज्रां, माणकां, पाचू हीं रत्नां भारतांतल्यान थंय पावयलीं.

अस्तंती देशांनीय रत्नांचो उपेग बऱ्याच पुर्विल्ल्या काळासावन जातालो अशें दिसता. इजिप्तान तीन हजार वर्सां पयलींच्या रसायनीक प्रक्रिया करून जतन केल्ल्या मड्यावांगडा (ममी) हेर वस्तूवांगडाच रत्नांय दवरिल्लीं. क्रिस्तापयलीं चारशें वर्सांच्या काळांत ग्रीसांतलो इतिहासकार थीओफ्रॅस्टस (इ.स. पयलीं अदमासान ३७२-२८७) हाणें रत्नांचें आनी तांचेर केल्ल्या कोरीव कामाचें वर्णन केलां. रोमी इतिहासकार प्लिनी (इ.स. २३ ते ७९) हाणेंय बऱ्याच रत्नांचें खोलायेन वर्णन बरोवन दवरिल्लें आसा. सतराव्या शेंकड्यांत फ्रांसांतलो रत्नांचो अभ्यासक झां बातीस्त ताव्हेर्न्ये हाणें १६६१-६८ ह्या काळांत भारतभर भोंवडी केली. ताणें भारतांतलीं वज्रां आनी हेर रत्नांच्या खणींचे वाठार आनी बाजारपेठो हांकांय भेटी दिल्यो. तांचें बारीकसाणीन निरीक्षण करून ताणें ह्या खणींचें, तशेंच बऱ्याच म्हत्वाच्या रत्नांचें आनी हिऱ्यांचें रंगरूप, आकार, मोल आनी इतिहास हांचें खोलायेन वर्णन दीसपटयेंत बरोवन दवरलां. ताका लागून बऱ्याच भारतीय रत्नांचो इतिहास कळपाक आदार जालो. ताणें दिल्लीक बादशहा औरंगजेबाची भेट घेवन ताच्या खनिज्यांतलीं बरींच मोलादीक रत्नां, राजमुकूट हे जडजवाहीर पळयल्ले आनी तांचो इतिहास समजून घेतिल्लो. ताव्हेर्न्ये हाणें भारतांतल्यान बरेच हिरे आनी हेर रत्नां विकतीं घेवन तीं फ्रांसाचो राजा चवदावो लुई हाका दिलीं.

परंपरीक समजुती बॅबिलोनियन संस्कृतायेच्या काळासावन ते अठराव्या शेंकड्यामेरेन रत्नांच्या आंगांत खाशेले वखदी गूण आनी हेर अजापाच्यो गूढ शक्ती आसात, अशी लोकांची श्रध्दा आशिल्ली. जल्मदिसाप्रमाण दर एका म्हयन्याचें खाशेलें रत्न, तशेंच जल्मराशीप्रमाण दर एके राशीचें खाशेलें रत्न, तशेंच सूर्य, चंद्र, बुध, शुक्र, मंगळ आदी नवग्रहांतल्या दर एका ग्रहाचें खाशेलें रत्न अशी रत्नांची वांटणी केल्ली आसून तशे पद्दतीन आंगार रत्नां घालपाक तीं रत्नां चड फायद्याचीं थरतात, अशी समजुत आशिल्ली. खंयच्या बोटांतले मुदयेंत खंयचो खडो वापरल्यार शकून वा अपशकुनी थरता हे विशीं परंपरीक समजुती चलताल्यो. तातुंतल्यो जायत्यो समजुती आयजूय प्रचलीत आसात.

वज्राक लागून दुस्मानाकडेन झगडपाक शौर्य आनी धाडस मेळटा, भुतांखेतां आनी चेटूक हांचेपसून राखण जाता, नील ह्या रत्नाक लागून लोकांचो विश्वास मेळटा, दळडीर ना जाता, दोळ्यांच्या दुयेंसापसून राखण जाता. सोरपाच्या विखाचेर उतारो मेळटा. माणिक रत्नान मनाक शांतताय, मोग आनी समाधान मेळटा. वायट सपनां पडनात. पाचूक लागून संवसारसूरव, धन आनी यश मेळटा. जमुनियान सोरो चडना, आंगांत शाणेपण येता, पिरोजान घोड्यावयल्यान पडपापसून राखण जाता, अशे तरेच्यो दर एका रत्नासंबंदींच्यो समजुती प्रचारांत आशिल्ल्यो. रत्नांचे हे अद्भुतशक्तीचो तशेंच ताच्या वखदी गुणांचो

फायदो मेळोवपाखातीर अशा रत्नांचें चूर्ण आनी भस्म करून तें पोटांत घेवपाची पद्दत अठराव्या शेंकड्यामेरेन चालू आशिल्ली. उपरांत मात रत्नाभोंवतणचे हे गुढतायेचें वलय उणें जावन रत्नां हीं खनिजांची एक तरा हे नदरेन ताच्या प्रणमनाक (उजवाडाचो दिल्ल्या माध्यमांतलो

वेग आनी ताचो मॅकॅळया आकशांतलो वेग हांचें गुणोत्तर), स्फटीकरचणूक, रसायनीक संघटन, आदी गूणधर्मांचो अभ्यास जावंक लागलो आनी आतां 'रत्नविद्या' हो रत्नांचो पद्दतशीर असो अभ्यासाचो एक स्वतंत्र शास्त्रफांटो जाला.

रत्नां

मेळपाच्यो सैमीक सुवाती : - सैमांत वेगवेगळे तरांचे भूंय - वैज्ञानिक परिस्थितींत आनी फातराच्या तरांमदीं रत्नां दिश्टी पडटात. कितलीं तरी दुर्मीळ (चुकून मेळपी) आनी मोलादीक रत्नां हीं अग्नीज खडपाचीं मुळावीं घटक खनिजां आसतात. ह्या खडपाची झीज आनी धुंवर जावन तयार जाल्ल्या गाळ

आनी मातयेच्या थरांत हीं रत्न - खनिजां फाफशिल्ले स्थितींत मेळटात. देखीक, वज्रां पेरिडोटायट ह्या अत्यल्पसिकत (सिलिकेचें प्रमाण सामकें उणें आशिल्लें) खडपाच्या किंबर्लायट हे तरेच्या अग्नीज खडपांत एक मुळावो घटक अशा खनीज स्वरुपांत दिसतात. हो फातर सादारण रितीन ज्वालामुखी नळाच्या स्वरुपांत आनी

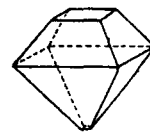
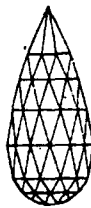
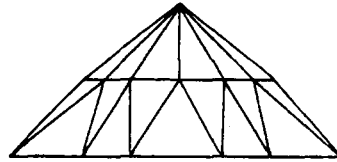
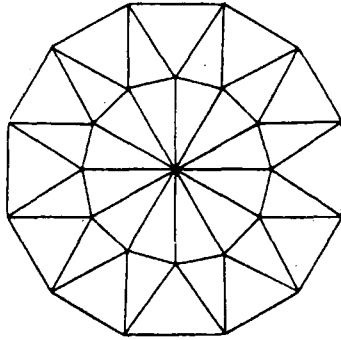
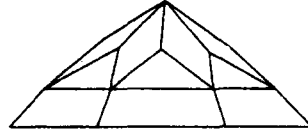
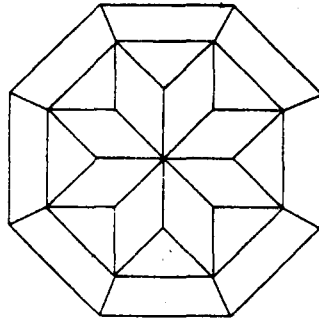
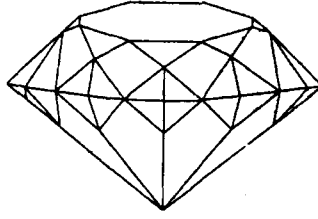
केन्नाकेन्नाय वण्टी आनी शीलापट्याच्या रुपांतय दिसता. वज्रां आशिल्ले किंबर्लायटाचे ज्वालामुखी नळ दक्षिण आफ्रिका, टांझानिया, काँगो, सिएरा, लियोन, भारत, लेसोथो, रशिया आनी उत्तर अमेरिकेंत आरकॅन्सॉसांत आसात. वज्रांनी भरिल्ले गाळमातयेचे जलोढ थर

घाना, आंगोल, गायाना, आयवरी कोस्ट, नामिबिया, ब्राझील, व्हेनेझुएला, भारत आदी प्रदेशांत आसून तातूंत प्लेसर पद्दतीच्या खणकामान हिरे मेळटात.

वज्रांभायर हेर रत्नखनिजां आसपी मुखेल मुळावे फातर म्हळ्यार पेग्मटायट वण्टी आनी शिलारसाच्या अंतर्वेशनाक लागून संस्पर्शी रुपांतरण जाल्ले फातर. चुन्याच्या फातरांत फातररसाचें अंतर्वेशन जाल्ल्यान चुनफातराचो भरडकणी संगमरवर जाता. ह्या फातरांत स्पिनेल, कुरूविंद, गार्नेट, स्कॅपोलायट, एन्स्टॅटायट हे सारकिलीं बरींच आकर्शक स्वरुपाचीं खनिजां तयार जातात. ब्रह्मदेशांत (मियानमारांत)

मोगॉक नगरांत मेळपी माणिक रत्नांचे सांठे अशेच तरेन तयार जाल्ले आसात. ह्या प्रदेशांत माणिक, नील आनी वेगवेगळ्या रंगाचे सफायर हे कुरूविंदाच्या रत्नप्रकारावांगडाच पेरिडोट, पुष्कराज, क्वार्टझ, गार्नेट, अशीं जायत्या तरांचीं रत्नखनिजां तयार जाल्लीं आसात.

रत्नांचें भुगोलीक वितरण : रत्नखनिजांचें वितरण

वेगवेगळीं तासां मारिल्लें रत्न

संवसारभरच्या सगळ्या प्रदेशांनी सारक्याच प्रमाणांत जाल्लें नासून कांय खाशेल्या वाठारांनी खाशेल्या रत्नांचे सांठे एकठांयिल्ले दिसतात. बऱ्याच पुर्विल्ल्या काळासावन भारत, ब्रह्मदेश (मियानमार), थायलंड, व्हिएतनाम आनी इंडोनेशिया तशेंच श्रीलंका ह्या देशांची मोलादीक रत्नांच्या सैमीक सांठ्याखातीर संवसारभर नामना आशिल्ली. भारत हो देश मुखेल करून वज्रांचें उत्पादन करपी आशिल्लो. कांय मोलादीक माणकां, नील आनी पाचू हीं रत्नांय भारतांत मेळिल्लीं. श्रीलंकेंत वज्र सोडून हेर चडशीं सगळीं मोलादीक रत्नां आनी उपरत्नां मेळटालीं. ताकाच लागून श्रीलंकेक 'रत्नद्वीप' हें नांव मेळिल्लें. थायलंड आनी व्हिएतनाम हांची नीळ रत्नाखातीर कीर्त आशिल्ली. नील रत्नांच्या संवसारीक उत्पादनांतलें ५०% उत्पादन हें दोन देशांतल्यान जातालें. थायलंडाची स्पिनेलाखातीरूय कीर्त आशिल्ली. जेड ह्या रत्नांची पुरवण मुखेल करून ब्रह्मदेश (मियानमार) आनी चीनांतल्यान जाताली. जपानाची संवर्धित (कल्वर्ड) मोतयांखातीर तेचप्रमाण पोंवळें, जमुनिया आनी क्वॉर्ट्झाखातीरय नामना आशिल्ली. माणकाराखातीर ब्रह्मदेशाचीय (मियानमाराची) खाशेली कीर्त आशिल्ली.

आतां वज्राच्या उत्पादनामदीं द. आफ्रिकेन हेर सगळ्या देशांक फाटीं घाल्यात. सद्या भारतांतलें वज्रांचें उत्पादन बऱ्याच उण्या प्रमाणांत जाता. वज्रांचो आडवाद सोडलो जाल्यार हेर रत्नांच्या बाबतींत मात हेर सगळ्या प्रदेशांची कीर्त आजूनय तशीच आसा. हेर उपरत्नांचे बाबतींत ऑस्ट्रेलिया मोलादीक ओपलाखातीर प्रसिद्द आसा. सायबेरियांत बरे प्रतीचें पुशकराजाचें आनी लॅपीस लॅझुलीचें उत्पादन जाता. अफघानिस्तानांत ६,००० वर्सांपयलींसावन लॅपिस लॅझुलीच्यो खणी चलत आयिल्ल्यो आसून तातूंत आजूनय उत्पादन जाता. इराणाची पुर्विल्ल्या काळासावन पिरोजाखातीर कीर्त आसा. अफघानिस्तानांतय पिरोजाचें उत्पादन जाता. तांबड्या दर्यांतलो सेंट जोन हो जुंवो उत्कृश्ट रत्नाचे प्रतीचे पेरिडोट मेळपाची ही एकच म्हत्वाची सुवात. मादागास्कार जुंव्यांतले पेग्मटायट वण्टींत पाचू, तोरमल्ली, गोमेद, पुशकराज, स्पिनेल, कुन्सायट, अॅमेझोन स्टोन आनी सूर्यकांत हीं रत्नखनिजां मेळटात. कॅलिफोर्नियांतल्या सॅन डिएगोच्या प्रदेशांत लिथियमयुक्त खनिजां आशिल्ल्यो पेग्मटायट वण्टी आसात. तांचेमदीं कुन्सायट, गुलाबी रंगाचे वैदूर्य आनी गुलाबी तोरमल्ली मेळटात. ब्राझीलांतली मीनास झिरायस आनी मीनास नोव्हास ह्या वाठारांतल्या पेग्मटायटांत रत्नाच्या दर्ज्याचे वैदूर्य आनी तोरमल्ली मेळटात. ब्राझीलांतले मीनास झिरायस वाठारांतले डायमॅन्डियाक १७२५ त पयले खेपे हिरे मेळ्ळे. ताचेउपरांत माट्टू ग्रॉसू, बाईआ, गोयाझ, अॅमेझोनस, मारन्यआउन पराना आनी साऊँ पावल अशा बऱ्याचशा वाठारांनी हिरे मेळिल्ले आसून ह्या वाठारांतल्यान हिऱ्यांचें उत्पादन जायत आसा. युरोपांत बाल्टिक दर्या लागसारच्या वाठारांत रत्नांचे प्रतीचे अंबर मेळटात. रशियांत अॅलेक्झांड्रायट आनी

मार्जारनेत्री (माजराच्या दोळ्याचे) हे क्रिसोबेरिलाचे प्रकार, पाचू आनी हेर रंगाचे वैदूर्य तशेंच गोमेद हीं रत्नांय दिसतात. झेकोस्लोव्हाकियांत बरे रत्नप्रतीचे गोमेद मेळटात.

भारतांत रत्नां मेळपी सुवाती - बऱ्याच पुर्विल्ल्या काळासावन संवसारांतल्या सगळ्या देशांक वज्रां, माणकां, पाचू ह्या रत्नांची पुरवण करपी देश म्हणून भारताची कीर्त आशिल्ली. युरोप - आशियेंतल्या राजघराण्यांनी गाजिल्लीं चडशीं सगळीं इतिहासीक म्हत्वाचीं वज्रां आनी कितलीं तरी माणकां हांची मूळ सुवात भारत आशिल्ली. १७२० तल्या ब्राझीलांतल्या वज्राच्या वाठाराचो आनी ते उपरांत १८६० त दक्षिण आफ्रिकेंतल्या बऱ्याच समृध्द अशा वज्राच्या वाठारांचो सोद लागले उपरांत भारताची नामना उणी जाल्ली.

भूंयविज्ञानिकाचे नदरेन भारतांतलीं वज्रां अत्यल्पसिकत पेरिडोटायट फातराच्या ज्वालामुखी नळांत आनी तांचो अपक्षरणान जाल्ल्या वज्रां आशिल्ल्या गाळमातयेच्या जलोढ थरांत शिंपडिल्ल्या स्वरुपांत मेळटात. वज्रां भायर हेर रत्नां - खनिजां मात मुखेलपणान पुर्विल्ल्या अग्निज आनी गाळाच्या फातरांचें उचेलें तापमान आनी दाबाचे स्थितींत रुपांतरीत जावन तयार जाल्ल्या ग्रॅन्युलायट फातरांत तातूंत मुंगरिल्ले पेग्मटायट आनी क्वॉर्ट्झ शिरांत बेरील, पुशकराज, धुंगरिल्लो क्वॉर्ट्झ, माणिक, गोमेद आदी रत्नप्रकारांचीं खनिजां आसात.

भारतांतले वज्रां मेळपाचे मुखेल वाठार म्हळ्यार दक्षिणेंत कृष्णा आनी गोदावरी न्हंयांमदलो वज्रकरूर, कडाप्पा, बल्लारी, कर्नुल, कोलूर हे गांव आशिल्लो प्रदेश आनी मध्य प्रदेशांतलो पन्ना हो वाठार. हांचेभायर उण्या प्रमाणांत ओरिसांतल्या महानदीच्या देगणांत, महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ह्यांत आनी बिहारांतल्या छोटा नागपूर प्रदेशांत उण्या प्रमाणांत वज्रां मेळटात.

भारतांतल्यो हेर रत्नां मेळपी सुवाती अशो -
माणिक - कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, कंगायम (तमिळनाडू), काश्मीर.
नील - किशतवार (काश्मीर).
पाचू - राजस्थान, ओरिसा, गुजरात, तिरुपूर, तिरुचिरापल्ली, कोईमुतूर.
गोमेद - राजस्थान, आंध्र प्रदेश, बिहार, ओरिसा, कर्नाटक, तमिळनाडू आनी केरळ.

वैदूर्य - राजस्थान, तमिळनाडू, केरळ.

चंद्रकांतमणी - तमिळनाडू, कर्नाटक.

क्वॉर्ट्झ - कर्नाटक, बिहार, राजस्थान.

जमुनिया - महाराष्ट्र.

अर्कीक - महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश.

मोर्ती - तमिळनाडू, गुजरात, थिरुवनंथपुरम (केरळ), कटक.

रत्नांक आकार दिवप आनी तासां घालप: सैमीक अवरथेंत ज्या आकारांत आनी स्थितींत रत्नां सांपडटात तीं जशींच्या तशीं

वेव्हारांत उपेग करपाखातीर फावोशीं आनी आकर्शक नासतात. तांच्या मुळांतले स्वभावीक आकार बरेच रवेपे अनियमीत आसून तांच्यो कडो वांकड्यो तिकड्यो आसतात आनी पृष्ठभागूय मळकट आसता. अशीं रत्नां योग्य त्या आकारांत कापून तांकां जायत्या पृष्ठांचे नियमीत आकाराचीं तासां घालप आनी पॉलीश करप गरजेचें थरता. तासां घालप आनी पॉलीश करप हांकां लागून उजवाडाचें प्रणमन आनी अपस्करण जावन रत्नांचे रंग, तेज आनी चकचकसाण अदीक उठून दिसता. रत्नां कापून तांकां पैलू पाडप आनी पॉलीश करप हीं कामां करपी कारागिराक मणिकार (लॅपिडेरी) अशी संज्ञा आसून देशादेशांनी बऱ्याच पुर्विल्ल्या काळासावन हो वेवसाय चलत आसा. सुरवेक १५६२ त यूरोपांत ही कला उदेली.

हिऱ्याखातीर पॉईट आनी टेबल अशे दोन प्रकार प्रचलित आशिल्ले. सतराव्या शेंकड्याचे अखेरेक व्हेनिसच्या विन्सेन्सो पेरूत्त्सी नांवाच्या मणिकारान ब्रिलियंट हो योग्य आनी लोकप्रिय आकार सोदून काडलो.

रत्नांक दितात ते आकार बऱ्याच तरांचे आसले तरी तांचे दोन मुखेल वर्ग जातात. (१) वाटकुळाकार पृष्ठां आशिल्ले आकार. हांकां मदारघाटी वा कॅबोशाँ म्हण्टात. (२) सपाट पृष्ठांचे पैलू आसपी आकार. सपाट पृष्ठांच्या पैलूदार आकारानय ब्रिलियंटघाटी आनी पायरीदार (सॉपणाचे) घाटी अशे दोन उपप्रकार आसात. तुर्ताक रत्नांक दितात ते मुखेल आकार अशे आसात : - (१) ब्रिलियंट - घाटी, (२) टेबलघाटी, (३) सॉपणांची टेबलघाटी, (४) गुलाबघाटी वा कमलघाटी आनी (५) मदारघाटी.

रत्नांवयलें कोरीवकाम : रत्नांवयल्या कोरीव कामाची सुरवात इ.स. पयलीं ४००० वर्सा ह्या काळांत दक्षिण मेसोपोटेमिया वाठारांत जाल्ल्याचें दिसता. तेन्नासावन ती इ.स. पांचव्या शेंकड्यांत रोमी साम्राज्याचो अखेर जायमेरेन आशिया मायनर आनी भूंयमध्य दर्याच्या उदेंतेच्या प्रदेशाच्या वाठारांतले दर एके संस्कृतायेंत एक म्हत्वाचो कलाप्रकार म्हणून प्रचलीत आशिल्ली. मध्ययुगीन काळांत ही कला अस्ताक गेली. प्रबोधन काळा उपरांत हे कलेक परत म्हत्व आयलें. पूण अठराव्या शेंकड्याचे अखेरेक आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांत ही कला परत फाटीं पडली.

रत्नांवयल्या कोरीव कामाचे दोन मुखेल प्रकार अशे - (१) इंटेग्लिओ आनी (२) कॅमिओ. ह्या कोरीव कामाखातीर सुरवेक सावन गिरमिटाचो उपेग केल्लो दिश्टी पडटा. आर्विल्ल्या काळांत मात बऱ्याच तरांचीं यंत्रिक गिरमिटां आनी हेर हत्त्यां उपेगांत हाडिल्लीं दिसतात. हीं हत्त्यां लोखणाचीं आसून तांच्या तोंकांक हिऱ्याची पूड लायिल्ली आसता. तुर्ताक कोरीव कामाचें प्रमाण बरेंच उणें जाल्लें आसून पयलींची ती कलाकुसर आता पळोवंक मेळना. सदद्या

सगळो भर रत्नां विंगड विंगड आकारांनी कापून तांकां पैलू पाडून चकचकसाण दिवपाचेरूच दिल्लो दिसता.

कृत्रीम रत्नां : मोलादीक रत्नांबदला तशातशीं दिसपी कृत्रीम वा नकली रत्नां तयार करपाची पद्दत इजिप्ती सुसंस्कृतायेच्या काळासावन चलत आयल्या. यूरोपांत खऱ्या रत्नां भाशेन दिसपी कंवचेचीं नकली रत्नां 'पेस्ट' ह्या नांवान प्रचारांत आशिल्लीं. विसाव्या शेंकड्यांत सैमीक रत्नांचे सगळे गूणधर्म आसपी संश्लेशीत (कृत्रीम) रत्नां तयार करपांत यश आयिल्लें आसून चडशीं सगळीं रत्नां संश्लेशीत पद्दतीन व्हड प्रमाणाचेर तयार करतात.

कृत्रीम रत्नांचे चार प्रकार आसात - (१) संस्कारित रत्नां, (२) पुनर्घटीत म्हळ्यार खऱ्या रत्नांचे बारीक कुडके एकठांय करून तयार केल्लीं व्हड आकाराचीं मोलादीक रत्नांसारकीं दिसपी रत्नां, (३) सैमीक क्रियेचें अनुकरण करून तयार केल्लीं संश्लेशीत रत्नां आनी (४) फकत वयले वयर खऱ्या रत्नांसारकीं दिसपी रत्नां.

हाचेभायर खऱ्या मोलादीक रत्नांसारके दिसपी हेर सैमीक खनीज प्रकारय त्या रत्नांच्या बदला वापरतात.

रत्नअभिज्ञान (रत्नांची पारखणी) : बऱ्याच जातींच्या रत्नांचे रंग सारके आसूंक शकतात. तशेंच कितलींशींच रत्नां धवीं (बिनरंगी) पारदर्शक आसतात. अशा रत्नांची सारकी जात सादद्या दोळ्यांनी पळोवन वळखप सामान्य मनशाक शक्य नासता. रत्नांची निश्चीत जात (खनीज प्रकार) थारावपाखातीर तांच्या विविध गूणधर्मांची तपासणी करची लागता. अशी तपासणी करून रत्ननिश्चीत करपाचें 'रत्नविद्या' ह्या नांवाचें एक स्वतंत्र शास्त्र जाल्लें आसून रत्नांची पारखणी करपी तज्ञांचो वेगळो वर्ग तयार जाला. भारतान पुर्विल्ल्या काळासावन 'रत्नविद्या' हो खाशेलो अभ्यासाचो विशय मानिल्लो आनी रत्नपारखणी तशेंच मणिकार हांचोय वर्ग आशिल्लो. सदद्या भारतांत कलकत्ता आनी मुंबय हांगां रत्नविद्येचें प्रशिक्षण दिवपी संस्था आसात. ते भायर रत्नांक आकार दिवन तासां घालपाचें खाशेलें प्रशिक्षण दिवपी संस्था जयपूर आनी सुरतेक आसात.

मोल - उत्पादन आनी वेपार : रत्नांचें मोल मुखेल करून सोबीतकाय, तिगप, दुर्मीळकाय आनी कांय प्रमाणांत प्रचलित आवड - निवड (फॅशन) ह्या चार घटकांचेर आदारून आसता. सगळ्या रत्नांमदीं वज्र सगळ्यांत मोलादीक मानतात. प्रचलित आवडी निवडीप्रमाण रत्नांचें मोल उणें अदीक जाता.

एका काळार भारत सगळ्या संवसारांत रत्नांचें उत्पादन आनी वेपार ह्या मळार फुडें आशिल्लो. हालीं तेंपार भारतांतलें रत्नांचें उत्पादन बरेंच उणें जालां. तरीय रत्नां कापून तांकां तासां घालून तांची निर्यात करप ह्या मळार भारतान परत आघाडी मेळयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रत्नाकर - जगन्नाथदास : (जल्म : १४ सप्टेंबर १८६६ वाराणसी; मरण : २१ जून १९३२ हरिद्वार).

आधुनिक काळांतलो एक व्हड कवी. तो ब्रज भाशेंत काव्यरचना करतालो. १८९२ त तो बनारसच्या क्रिन्स कॉलेजींतल्यान बी. ए. जालो. आवयच्या मरणाक लागून तो फुडलें शिक्षण घेवंक शकलोना. १९०२ त अयोध्यानरेश प्रतापनारायण सिंह हाचें आनी १९०६ पसून प्रतापनारायणाच्या मरणा उपरांत, महाराणयेचो खाजगी सचीव म्हणून ताणें काम केलें.

भारतांतल्या चडशा थळांची ताणें भोंवडी केल्ली. संस्कृत, प्राकृता सारकीं पुर्विल्ली भास, बंगाली, पंजाबी, मराठी ह्यो आधुनिक भारतीय भासो; आयुर्वेद, संगीत, पुरातत्त्व, इतिहास, योग सारकिल्ल्या विशयांचो ताका खोलायेन अभ्यास आशिल्लो. ताका धर्म आनी साहित्य चड मानवतालीं.

शिक्षण चालू आसतनाच ताणें 'जकी' (बुध्दीमान) ह्या टोपणनांवान उर्दू - फार्सी कविता रचल्यो. पूण ताचेउपरांत मात ताणें ब्रज भाशेंतच काव्यलेखन केलें.

साहित्य सुधानिधी आनी सरस्वती ह्या हिंदी पत्रांचें संपादनय ताणें केलें. वाराणसीच्या 'नागरी प्रचारिणी सभा', प्रयागच्या 'रसिक मंडल' ह्या संस्थांचे स्थापनेक आनी विकासाक ताणें खूब पालव दिलो.

१९२२ त कलकत्याक भरिल्ल्या अरिवल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद; १९२५ त कानपूराक भरिल्ल्या अरिवल भारतीय कविसंमेलनाचें अध्यक्षपद; १९२६ त चवथ्या प्राच्यविद्या परिशदेच्या हिंदी विभागाचें अध्यक्षपद ताका फावो जालें.

ताणें जायतें काव्यलेखन आनी अभ्यासपूर्ण गद्यलेखनय केलें. ताच्या चडशा कृतींचे संग्रह नागरी प्रचारिणी सभेन प्रसिद्द केले आसात. ताच्यो कांय म्हत्वाच्यो काव्यरचना अशो आसात - हिंडोला (१८९४), समालोचनादर्श (पोपाच्या एसेज ऑन क्रिटिसिझमचें रोला छंदांत अणकार, १९१९), कलकाशी, शृंगारलहरी, गंगावतरण (१९२७), वीराष्टक (१९२८), उध्दव शतक (१९२९).

सुधासर (१८८७), कविकुल कंठाभरण (१८८९), हम्मिरहठ (१८९३), समस्यापूर्ती (१८९४), नखशिख (१८९६), सुजानसागर (१८९७), बिहारी रत्नाकर (१९२२) ह्या ग्रंथांचें ताणें संपादनय केलें. तशेंच, भास, व्याकरण, छंद, काव्यशास्त्र, कविचरित्र ह्या विशयांचेर आनी कांय इतिहासीक विशयांचेरय ताणें अभ्यासपूर्ण लेख बरयले.

- कों. वि. सं. मं.

रत्नागिरी जिल्हो : महाराष्ट्र राज्याच्या कोंकण प्रदेशांतलो एक जिल्हो. क्षेत्रफळ ८,२४९ चौ. किमी. आसून तें राज्याच्या २.७% आसा. अक्षवृत्तीय विस्तार १६° ३०' ते १८° ४' उत्तर आनी रेखावृत्तीय

विस्तार ७३° २' ते ७३° ५२' उदेंत रेखांश आसा. जिल्ह्याची उत्तर - दक्षिण लांबाय सुमार १८० किमी. आसून उदेंत - अस्तंत विस्तार सरासरी ६४ किमी. आसा. रत्नागिरी जिल्ह्याचे उत्तरेक रायगड जिल्हो, उदेंतेक सह्याद्री दोंगरावळी आनी सातारा, सांगली आनी कोल्हापूर जिल्हे, दक्षिणेक सिंधुदुर्ग जिल्हो, अस्तंतेक अरबी समुद्र आसा. सद्याचें रत्नागिरी आनी सिंधुदुर्ग ह्या जिल्ह्यांचो मेळून पयलीं रत्नागिरी हो १५ म्हालांचो एकच जिल्हो आशिल्लो; पूण एक मे, १९८१ सावन रत्नागिरी जिल्ह्याची रत्नागिरी आनी सिंधुदुर्ग अशा दोन जिल्ह्यांनी वांटणी जाली.

उत्तरेक सावित्री न्हंयेपसून दक्षिणेक शुक न्हंयेमेरेनचो रत्नागिरी जिल्हो आनी ताचे दक्षिणेकडचो तेरेखोल खाडयेमेरेनचो सिंधुदुर्ग जिल्हो. रत्नागिरी जिल्ह्यांत मंडणगड, दापोली, रवेड, गुहागर, चिपळूण, रत्नागिरी, संगमेश्वर, लांजें आनी राजापूर अशे णव म्हाल आसात. सगळ्यांत उत्तरेक मंडणगड आनी सगळ्यांत दक्षिणेक राजापूर म्हाल आसा. क्षेत्रफळान संगमेश्वर म्हाल सगळ्यांत व्हड आनी मंडणगड सगळ्यांत ल्हान आसा.

भूंयवर्णन : सैमीक नदरेन रत्नागिरी जिल्ह्याचे तीन भाग पडटात - (१) सह्याद्री (२) वलाटी वा सड्याचो प्रदेश (३) खलाटी वा दर्यादेगेचो प्रदेश.

रत्नागिरी जिल्ह्याचे उदेंतेक सह्याद्रीच्यो वळी आसून चड उतारांनी भरिल्ल्या ह्या दोंगराळ प्रदेशान जिल्ह्याची ८५ % भूंय व्यापल्या. दऱ्या देगणांच्या दक्षिण - उत्तर लांबलचक पातळिल्ल्या पट्याक 'सह्याद्री पटो' वा 'बांद्री पटो' अशें म्हण्टात. सह्याद्रीच्या ऊंच तेमकांचेर पयलीं बांदिल्ले महिपतगड, सुभानगड, भैरवगड, प्रचितगड हे गड आसात. ह्या प्रदेशाचो उतार उदेंतेकडल्यान अस्तंतेकडेन आसून हांगा खूब पावस पडटा. कशेडी, कुंभार्ली आनी आंबा हे ह्या विभागांतले मुखेल घाट आसून थंयसावन अनुक्रमान रायगड, सातारा आनी कोल्हापूर ह्या जिल्ह्यांकडेन येरादारी चलता.

दोंगराळ प्रदेशाच्या मुळांतल्या सपाट सड्याच्या भागाक 'वलाटी' अशें नांव आसा. हांगाची जमीन काळसर तांबशी आसून जांभा, बेसाल्ट हे फातर हांगा मेळटात. भात हें हांगाचें मुखेल पीक.

वलाटीचे अस्तंतेवटेनच्या दर्यादेगेच्या प्रदेशाक 'खलाटी' म्हण्टात. जिल्ह्यांतली चडशी लोकवसती ह्याच प्रदेशांत आसा. दर्याचे देगेक जंय दोंगराभाशेन ऊंच भाग आसात, थंय सुवर्णदुर्ग, जयगड, रत्नदुर्ग, पूर्णगड, गोपाळगड हे किल्ले आसात. रत्नदुर्ग आनी जयगडाचीं दीपगृह पळोवपासारकीं आसात.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत जांभा मातयेचें प्रमाण चड आसा. आम्लयुक्त अशे हे मातयेचो रंग ऑक्सिडीकरण क्रियेच्या प्रमाणाप्रमाण गाड तांबडो वा पुडीकोराचो आसता. हातूंत चुनखडयेचें प्रमाण खूब उणें जाल्यार सेंद्रीय द्रव्याचें प्रमाण चड आसता. वलाटीच्या भागांत

कांयकडेन काळी कसदार जमीन आसा. बॉक्सायट, चीनी माती, डोलोमायट, मँगनीज, सिलिका, क्रोमायट आनी इल्मेनायट हे रवनीज पदार्थ रत्नागिरी जिल्ह्यांत मेळटात. हांगा जांभा फातर कापून ताच्यो चवकोनी विटो काडटात.

दोंगराळ वाठारांत काळीथर हो फातर व्हड प्रमाणांत मेळिल्ल्यान ताचेपसून व्हड व्हड खांबे आनी खडी तयार करतात. तशेंच, कुरूंदाचो फातरय हांगा मेळटा. मालगुंड, तिवरे, पूर्णगड ह्या भागांनी इल्मेनायट रवनीज मेळटा. राजापूर तालुक्यांतल्या वाटुळ ह्या गांवालागसार सिलिका आशिल्ली रेंव मेळटा; तिचो उपेग कंवची तयार करपाक जाता. दापोली, मंडणगड ह्या म्हालांतल्यान बॉक्सायट मेळटा. राजापूर, दापोली आनी चिपळूण ह्या म्हालांनी चिकणमाती मेळटा. तिचेपसून सूलचे नळे, विटो, तिजुले आनी आयदनां तयार करतात.

न्हंयो : जिल्ह्यांतल्यो चडशो सगळ्यो न्हंयो सह्याद्रीच्या मुखेल पर्वतावळींतल्यान उगम जावन अस्तंतेक अरबी समुद्राक वचून मेळटात. शास्त्री, वाशिष्ठी, अंबा, जगबुडी, नळकडी, मुचकुंदी, जोग, काजळी आनी शुक्र (वाघोटन) ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. वाशिष्ठी न्हंय सोडल्यार, गिमांत चडशो सगळ्यो न्हंयो सुकतात पूण पावसांत तांकां हुंवार येता. सातारा जिल्ह्यांत कोयना धरणाच्या उदकाचेर पोफळी (रत्नागिरी) गांवांत वीज तयार करतकच तें उदक उपरांत वाशिष्ठी न्हंयेंत सोडटात. त्या उदकाचो उपेग फुडें वाशिष्ठीच्या देगांचेर आशिल्ल्या शेतांखातीर जाता. ही जिल्ह्यांतली सगळ्यांत म्हत्वाची न्हंय. सह्याद्रीच्या तिवरे भागांत तिचो उगम जाता. वाशिष्ठीचे दक्षिणेक शास्त्री न्हंय आनी उत्तरेक रत्नागिरी, रायगड शिमेवयल्यान व्हांवपी सावित्री न्हंय आसा. न्हंयेच्या मुखाकडल्या प्रवाहांत सुमार ५८ किमी. मेरेन म्हळ्यार रायगड जिल्ह्यांतल्या महाडमेरेन ल्हान ल्हान तारवां येरादारी चलता. अरबी दर्यादेगेवयल्या बाणकोट, केळशी, दामोळ, जयगड, भाटचे पूर्णगड, जैतापूर ह्यो नामनेच्यो खाडयो आसात.

हवामान : हांगाचें हवामान उश्ण, दमट आनी सम प्रकारचें आसता. गिमांत दीसपट्टें सरासरी चडांत चड तापमान ३०° से. ते ३३° से. आनी उण्यांत उणें तापमान २१° से. ते २६° से. आसता. शिंयाळ्यांत तें चडांत चड २८° से. आनी उण्यांत उणें २०° से. आसता. जिल्ह्यांत वर्सुकी सरासरी पावस ३३० सेंमी. पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : जिल्ह्यांतलें ४९.६१ चौ. किमी. क्षेत्र म्हळ्यार जिल्ह्याच्या भुगोलीक क्षेत्राचो १.२२ % वाठार रानांखाला आसा. रत्नागिरी जिल्ह्याचे सह्याद्रीपट्टेंत मंडणगड, खेड, चिपळूण, संगमेश्वर, लांजें, राजापूर ह्या म्हालांनी रानांचें प्रमाण चड आसा. रानांनी साग, शिसव, नाणा, किंजळ, शिवण, हिरडो, खैर हे म्हत्वाचे

खरव आसात. रानांतल्यान लाकडाचें उत्पादन मेळटा. तशेंच म्होंव, मेण, दीख, कात, लाख, रंग, वखदी वनस्पत, कातडी कमेवपारवातीर लागपी पदार्थ अशीं उत्पादनां रानांतल्यान मेळटात. हालीं खेराच्या झाडांचीय लागवड केल्या. रानांत वाग, लांडगे, सांबर, रानदुकर, सोंशे, कोले, हरणां हे प्राणी आसात.

अर्थीक स्थिती - उद्देगीक नदरेन हो जिल्हो खूब मागाशिल्लो. कच्च्या म्हालाची तूट, लोहमार्गाचो अभाव आनी प्रशिक्षीत कामगार फावो त्या प्रमाणांत उपलब्ध नाशिल्ल्यान ह्या जिल्ह्याची आयजमेरेन उद्देगीक उदरगत व्हडलीशी जावंकना. रत्नागिरी जिल्ह्याचो आस्पाव महाराष्ट्रांतल्या अतिकसीत जिल्ह्यांमदीं जाता. तेखातीर महाराष्ट्र आनी केंद्र शासनान खूब येवजणो चालीक लायल्यात. प्रशिक्षीत कामगार मेळचे म्हणून जिल्ह्यांत शासकीय तंत्रनिकेतनां आनी उद्देगीक प्रशिक्षण संस्थांची स्थापणूक केल्या. कारखानदारांक तांचे गुंतवणुकींत १५ % अनुदान तशेंच वीज, उदक, जमीन ह्यो सवलती जाहीर करून उत्पादीत म्हालाचेर विक्री करांतय सूट दिल्या. सदद्याक कोंकण रेल्वेक लागून लोह मार्गाची उणीव ना जावन उद्येगीकरणाक वाव मेळूंक लागला.

शेती हो ह्या जिल्ह्यांतल्या लोकांचो मुखेल वेवसाय आसून सुमार ७० % लोक ह्याच वेवसायाचेर आदारून आसात. फळबागो आनी नुस्तेमारी ह्या दोन वेवसायांक जिल्ह्याचे अर्थवेवस्थेंत म्हत्वाचें स्थान आसा. उदक शिंपणावळीच्यो सवलती खूब उण्यो आशिल्ल्यान शेती पावसाच्या उदकाचेर आदारून आसता. खेड म्हालांतल्या कसबा नातू ह्या गांवालागसार मध्यम स्वरुपाचो उदक शिंपणावळ प्रकल्प उबारतात. भात हें जिल्ह्यांतलें मुखेल पीक आसून उणे प्रतीचे जमनींत नाचणें, वरयां, तीळ हांची खरीप पिकां घेतात. रत्नागिरी - २४, जया, सोना, पंकज अशो भाताच्यो चड उत्पादन दिवपी संकरीत जातीय लायतात. हे भायर कोळंबो, पटणी, भडस, वरंगळ ह्या प्रकारांच्या भातांचीय लागवड करतात. दापोलीच्या कृषि विद्यापिठावतीन शेतकऱ्यांक मार्गदर्शन करतात. राजापूर, संगमेश्वर, चिपळूण आनी खेड म्हालांनी भाताचे लागवडीखालचें क्षेत्र आसा. रब्बी हंगामांत वाल, कुळीथ, मूग, पावटो, उडीद, चवळी हीं पिकां काडटात. मिरसांग, आंबो, पणस, काजू, रातांबे, नाल्ल, सुपारी हीं जिल्ह्यांतली मुखेल नगदी पिकां.

ह्या जिल्ह्यांतल्या हापूस आंब्याची खूब नामना आसून तो परदेशांतय घाडटात. तशेंच पायरी, माणकूर, रायवळ ह्या आंब्यांचेंय उत्पादन बरेंच आसता. आंब्यापसून वेगवेगळे पदार्थ तयार करपाचें तशेंच आंब्यांचो रोस काडून तो हवाबंद डब्यांनी भरपाचो (कॅनिंगचो) वेवसाय हांगा चलता. आंब्यांखातीर लागपी खोके आनी कोंड्यांचे पांटले तयार करपाचो वेवसायूय हांगा व्हड प्रमाणाचेर चलता. भिंडां पसून बरेंच उत्पादन मेळटा. रत्नागिरी, गुहागर, चिपळूण ह्या

किनारी प्रदेशांतलें नाल्ल हें मुखेल उत्पादन. नाल्लापसून तेल काडप, तशेंच नाल्लाच्या काथ्यापसून आनी माडापसून, ब्रश, राजू, पांयपुसणी, पोतयो, सान्नी, सोबेच्यो वस्तू तयार करपाचे वेवसाय व्हड प्रमाणाचेर चलतात. माडाच्यो उणे उंचायेच्यो पूण चड नाल्ल दिवपी नव्यो जाती सोदून काडपाखातीर रत्नागिरी लागसार भाट्ये गांवांत नाल्ल संशोधन केंद्र सुरू केलां. बाणोली, सिंगापूरी, टी. डी. ह्या माडाच्या नव्या जातींची लागवड करतात. रूच बरी आशिल्ल्यान गुहागरी हो नाल्ल चड बरे प्रतीचो मानतात.

गुहागर, राजापूर, रत्नागिरी, दापोली आनी मंडणगड म्हालांनी माडयांची कुळागरां आसात. हांगा सुपारेचें उत्पादन व्हड प्रमाणाचेर जाता.

पणस हें हांगाचें खाशेलपण. गरे सुकोवप, साटां करप हे वेवसाय हांगा चलतात. हांगाच्या काजवाक परदेशांत खूब मागणी आसा. काजवाचे गर काडून ते हवाबंद डब्यांनी भरून बाजारपेठेंत धाडप हे वेवसाय चडशे रत्नागिरी जिल्ह्यांत शिरगांव आनी खेडशी गांवांनी चड चलतात. देवरुखा लागसार सडवलीक गुच्छ तणाची (सिट्रॉनॅला ग्रास) लागवड केल्या. ताचेपसून तेल काडटात. हें तेल अत्तर, उजवाती, शाबू ह्या वासाच्या वस्तुंनी वापरतात. मिरयांचें उत्पादनय हांगा काडटात.

दर्यादेगेवयल्या प्रदेशांतल्या दालदी, खारवी, भंडारी, गाबीत आनी कोळी हे लोक नुस्तेमारीचो वेवसाय करतात. दर्यांत धरिल्लें नुस्तें जिल्ह्यांत ४९ बंदरांचेर देंवोवपाची सुविधा आसा. अरबी समुद्रांत विसवण, बांगडे, कल्ली, रांवस, पांपलेट, पेडवे, रेणवे, सुंगटां हें नुस्तें मेळटा. सुंगटांचेर प्रक्रिया करपाचे तशेंच तीं हवाबंद करपाचे जिल्ह्यांत पांच कारखाने आसात. हर्णे, जैतापूर आनी रत्नागिरीक कवचां आशिल्लीं कालवां मेळटात. रत्नागिरीक मत्स्य संशोधन केंद्र आनी नुस्तेमारीचें शिक्षण दिवपी विद्यालय सुरू केलां. खावपाक उपेग नाशिल्ल्या नुस्त्याचो उपेग सान्याखातीर करतात. राजापूर म्हालांतल्या नाटे गांवांत नुस्त्याचो गोबर तयार करपाचो उद्देग आसा. तोय सान्याखातीर वापरतात. दर्यादेगेर मीठ तयार करपाचोय उद्देग चलता.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत सुमार ९८ कारखाने आसात. चिपळूणा लागसार खेडी, खेडांतलो लोट्याचो माळ आनी रत्नागिरी लागसार मिरजोळेक उद्देगीक वसणुको आसात. हांगाच्या कारखान्यांक कोयना जलविद्युत् प्रकल्पांतल्यान वीज पुरवण जाता. चिपळूणा लागसार अगंज तिरव्याचीं आयदनां, कागद, खड्डो, अॅल्युमिनियमाचीं आयदनां आनी रंगीबिरंगी तिरुले करपाचे उद्देग चलतात. रत्नागिरी लागसार शिमीट, शिमिटाच्यो वस्तू, लोरवणी जनेलां, दारां, तिरव्याच्यो वस्तू, व्हडीं बांदप हे उद्देग हांगा चलतात. चिपळूण म्हालांतल्या खेडी

आनी पेढांबे गांवांनी काजवाच्या बोंडापसून फेणी तयार करप, चिपळूण आनी दापोली म्हालांतल्या आंजर्ले गांवांत वखदां तयार करप, रत्नागिरी जिल्ह्यांत पाली, बसणी आनी खेडशीक शाबू तयार करप, पाडगांव - देवरुख आनी लांजे गांवांनी मातयेचीं आयदनां, राजापूर म्हालांतल्या आडिवरे, दापोली म्हालांतल्या गव्हे आनी चिपळूणाक नळे तयार करप हे उद्देग चलतात. रत्नागिरीक शाडूचे मातयेपसून गणपतीच्यो मुर्ती तयार करपाचो वेवसाय चलता. शेतकी उत्पादनाचेर खूब उद्देगधंदे चलतात. तांदूळ करपाच्यो आनी लाकूड कापपाच्यो गिरण्यो हे हांगाचे म्हत्वाचे वेवसाय.

रत्नागिरी, चिपळूण आनी संगमेश्वराक शेतम्हालाच्यो मुखेल बाजारपेठो आसात. रत्नागिरी म्हालांतल्या रनपार (रंदपार) - पावस हेमजगतीं 'स्वरूपानंद शिपबिल्डिंग अँड शिप रिपॅर यार्ड लिमिटेड' हो तारवां बांदणी आनी दुरुस्ती प्रकल्प उबारपाचो आसा. ह्या प्रकल्पाखातीर लागपी तंत्रज्ञवर्ग तयार करपाखातीर एक प्रशिक्षण केंद्रय सुरू जावपाचें आसा.

कोंकण रेल्वे रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्यान वता. मुंबय - कोंकण - गोंय हो १७ क्रमांकाचो राश्ट्रीय महामार्गय ह्या जिल्ह्यांतल्यान वता. चिपळूणासावन कुंभार्ली घाटांतल्यान कराडाक आनी रत्नागिरीसावन आंबेघाटांतल्यान कोल्हापूराक रस्तो वता. रत्नागिरीक विमानतळ आसा. जिल्ह्यांत बाणकोट, हर्णे, दामोळ, गुहागर, पालशेत, बोरया, जयगड, तिवरे, रत्नागिरी (भगवती बंदर), रनपार (रंदपार), पूर्णगड, मुसाकाझी हीं ल्हान व्हड बंदरां अरबी दर्यादेगेर आसात.

लोक आनी समाजजीण : रत्नागिरी जिल्ह्याची लोकसंख्या १९९१ वर्सा १५,३९,४१६ इतली आशिल्ली.

दर्यादेगे लागसारच्या खेडेगांवांनी नुस्तेमारी करपी लोकांची वसती आसा. खेड्यांतलीं घरां देंवत्या पारव्यांचीं आसात. हांगाच्या लोकांचो शेती हो मुखेल वेवसाय आसून ते कुकडां आनी गोरवां पोसपाचोय धंदो करतात. तांदूळ, गंव आनी खोबऱ्याचो ते आपल्या जेवणांत आस्पाव करतात. तांदळांची भाकरी, भाजी, नुस्तें हें तांचें मुखेल अन्न आसून जेवतना ते चडशे कोकमाचें सार (कडी) घेतात. रोजगाराखातीर चडशा लोकांचें मुंबय स्थलांतर जालां.

गौरी - गणपती, शिगमो हे तांचे मुखेल सण. तेन्ना भजनां, फुगड्यो, शिगम्या वेळार पालखी नाचोवप ह्यो कार्यावळी जातात. खारवी लोक सुतांपुनव व्हड उमेदीन मनयतात. दोंगराळ प्रदेशांत धनगरांची वसती आसून तेय शेती करतात. ह्याच वाठारांत कातकरीय रावतात. हे लोक म्होंव एकठांय करप, शिकार करप हे वेवसाय करून आपलें पोट भरतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत मुसलमान लोकांचीय बरीच वसती आसा. तशेंच हांगा अनुसुचीत जाती - जमातींचेय लोक आसात.

जिल्ह्यांत मुळाव्यो शाळा, माध्यमिक शाळा, उच्च माध्यमिक विद्यालयां, कला, विज्ञान आनी वाणिज्य फांट्यांचीं म्हाविद्यालयां आसात. दापोलीक कोंकण कृषि विद्यापीठ आसून, हेर म्हाविद्यालयां मुंबय विद्यापीठकडेन संलग्न आसात. रत्नागिरीक शासकीय तंत्रनिकेतन आसा. तेच भाशेन जिल्ह्यांत हॉस्पिटलां, दवाखाने, मुळावीं भलायकी केंद्रां आसात.

म्हत्वाचीं थळां : पर्यटकांक भूल घालपी अशीं रमणीय थळां जिल्ह्यांत खूब आसात. तीं पळोवपाखातीर दर वर्सा खूब पर्यटक जिल्ह्यांत येतात. रत्नागिरी, चिपळूण, खेड, राजापूर, दापोली, दाभोळ, पोफळी, हर्णे हीं जिल्ह्यांतलीं म्हत्वाचीं नगरां आनी गांव.

चिपळूणालागसार परशुराम मंदिर, राजापूरालागसार धूतपापेश्वर, देवरुखा लागसार मारळेश्वर, रत्नागिरी लागसार गणपतिपुळे, संगमेश्वरा लागसार कर्णेश्वर ही नामनेचीं देवस्थानां. गणपतिपुळेची पर्यटन केंद्र म्हणुनूय नामना आसा. पावस गांवांत स्वामी स्वरुपानंदाची समाधी आसा. राजापूर, संगमेश्वर म्हालांतल्या राजवाडी, आरवले, दापोली म्हालांतल्या उन्हावरेक हून उदकाचे झरे आसात. इतिहासीक किल्ले हांगा खूब आसून तातुंतले रत्नागिरी लागसारचो रत्नदुर्ग, जयगड आनी पूर्णगड, चिपळूण म्हालांतलो गोवळकोट, दापोली म्हालांतलो दापोलचे खाडयेलागसारचो गोपाळगड आनी हर्णे हांगाच्या दर्यांत एक फातराळ जुंव्याचेर बांदिल्लो सुवर्णदुर्ग, खेड म्हालांतलो पालगड, महिपतगड, रसाळगड, सुमारगड हे किल्ले उल्लेख करपासारके आसात. दापोली म्हालांतल्या पन्हाळे काजी गांवालागसारचे एके दोंगुल्लेचेर कोरांतिल्लीं लेणीं मेळ्ळ्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

रथ : पुर्विल्ल्या काळांतलो एक वाहन प्रकार. झुजामळार तशेंच हेर येरादारी खातीर रथ हें आदल्या काळांतलें सुरवासीन आनी वैभवी वाहन आसलें. मध्य युगामेरेन हाचो उपेग करताले. वैदिक आर्य झुजांत रथाचो वापर करताले. रथ हो झुजाचो एक गरजेचो घटक आशिल्लो.

पुर्विल्ल्या काळांत इजिप्त, असिरिया, बॅबिलोनिया सारकिल्या जायत्या देशांनी झुजाखातीर रथाचो उपेग जातालो. हडप्पाक रथाचे दोन सांगाडे मेळ्ळ्यात. तांचेवयल्यान सिंधुसंस्कृतायेचेय लोक रथाचो उपेग करताले अशें दिसता.

वैदिक आर्यांक रथाविशीं जायती ओड आशिल्ली. ऋग्वेदाच्या सव्या मंडलांतलें ४७ वें सगळें सूक्त रथप्रशस्तीचें आसा. तातुंतली एक ऋचा अशी :-

इन्द्रस्य वज्रो मरूतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरूणस्य नाभिः।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥

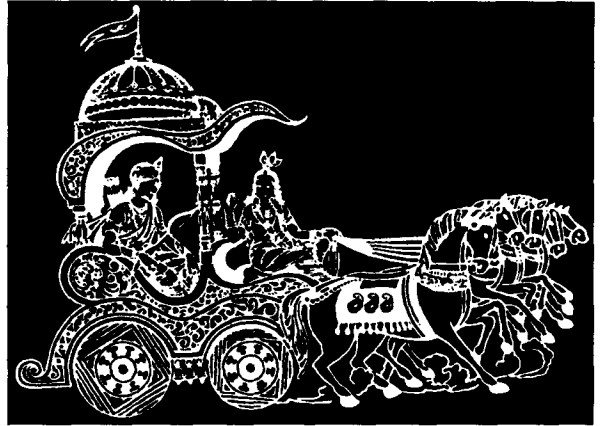
अर्थ : हे दिव्य रथा ! तूं इंद्राचें वज्र, मरूतांचें सैन्य, सूर्यबिंबाचो गाभो

आनी वरूणाचो अंतरंग. जाल्यार हो आमचो हविर्भाग गोड करून घेवन आमच्या पाचारणाचो स्विकार कर.

ही रथकल्पना प्रतीक म्हणून उपनिषदांतूय आयिल्ली दिसता.

वैदिक आर्य रथ चलोवपांत हुशार आशिल्ले. तशेंच, रथ करपांतूय ते कुशळ आशिल्ले. ऋग्वेदाचो वर्ण रथकार आशिल्लो अशें दिसता. कारण ऋग्वेदांत एक सोबीत रथ करून तो अश्विनीक दिलो अशें वर्णन ऋग्वेदांत आसा.

रथाक दोन चक्रां आसतालीं. पूण अश्विनीचो रथ मात तीन चक्रांचो आशिल्लो असो उल्लेख आसा. पवी (धातूची घाव), प्रधी (घेर), वाटकूळ (मुखेल चक्र), अर (आरें), नभ्य (तुंबा) आनी अक्ष हे चक्राचे अवयव. आसाचें तोंक बुराकांतल्यान वचचें न्हय म्हणून जी

खुंटो ठोकताले तिका आणी अशें म्हण्टाले. अक्षाचेर रथाचो कोश म्हणजे मुखेल भाग आसतालो. ताका ईशा नांवाचो जोखडाक जोडपी एक उबो दांडो आसतालो. जोखड घोड्यांचे मानेचेर दवरताले. तशेंच, घोडे वांकडे - तिकडे चलचे न्हय म्हणून जोखडाच्या दोनय तोंकांक ल्हान ल्हान दांडे बसयताले. तांकां शम्या म्हण्टाले. रथाचो वेग उणो करपाखातीर वा आदार दिवपाखातीर एक जड लाकूड सकयल्या आंगाक हुमकळायताले. ताका कस्तंभी म्हण्टाले. व्हडल्या रथाक चार चक्रांय लायताले. रथाक चड करून दोन घोडे जोडटाले. गाढवां आनी खेचरां जोडिल्ल्याचेय उल्लेख आसात. तशेंच, रथाक हत्ती आनी बैल जोडटाले अशेंय वर्णन पुराणांत आसा. घोड्यांच्या फाटीवयल्यान पटो बांदताले. तोंडांत लगाम दिताले. रथाचो उबो दांडो १८८ बोटां, जोखड ८६ बोटां आनी आस १०४ बोटां आसचें अशीं मेजमापां शुल्बसुत्रांत दिल्लीं आसात. रथांत बसतल्यांक थकाय मेळची म्हणून रथाक सत्री बांदताले. तशेंच रथांत बसतल्याची वळख दारवोवपी ध्वज रथार लायताले. रथाचे फुडले वटेन लांकडाचीं वाटकुळीं आसनां आसतात. तांचेर दावेवटेन झुजारी आनी उजवेवटेन सारथी बसतालो. वाग, गेंडो आनी हत्ती हांच्या चामड्यान रथाक चारय वटांनी सोबयताले. केन्ना केन्नाय हे खातीर कांबळय वापरताले. बसकेचेरय कांबळ वा

चामडें घालताले. अशा रथांक कांबल आनी चार्मण म्हण्टाले. गिरेस्त लोक आपल्या रथाक धवी कांबळ गुठलायताले. अशा रथाक पांडुकांबली म्हण्टाले.

सैन्यांत रथी झुजाच्याचें मुखेल स्थान आशिल्लें. रथसंचालन कला वैदिक युगापसून महाभारतकाळामेरेन म्हत्वाची मानिल्ली. सारख्याचें काम करपाक सूत म्हण्टाले. राजा, मंत्री आनी युवराज हांकांय रथविद्या शिकची पडटाली. दुस्मानान सारख्याचेर बाण मारल्यार ताची राखण करप हें झुजाच्याचें काम आशिल्लें. केन्नाय सारथीच जर बाण लागून पडलो जाल्यार झुजाच्याकूच रथ चलोवंचो पडटालो.

श्रीकृष्ण आनी अर्जून हे दोगय रथविद्येंत प्रवीण आशिल्ले. कांय राजकन्याय रथविद्येंत प्राविण्य मेळयताल्यो अशें दिसता. मातली ब्रह्मदेव आनी शल्य हे महाभारतांत उल्लेख केले आनीक कांय कुशळ सारथी.

रथ जायत्या तरांचे आसतात. तशेंच तांचीं नांवांय वेगवेगळीं आसतात. तीं म्हळ्यार : १) देवरथ, २) पुष्यरथ, ३) क्रिडारथ, ४) कर्णारथ, ५) वैजयिक आनी, ६)सांग्रामिक.

शिकंदरा आडच्या झुजांत पुरू राजान रथांचो उपेग केल्लो. मौर्य राजांनी झुजांत रथांचो वापर केल्लो म्हणपाचें अर्थशास्त्रावयल्यान कळटा. पूण ताचे फुडल्या काळांत मात रथाचें म्हत्व इल्लें इल्लें उणें जायत गेलें. इ.स. च्या आठव्या शेंकड्याचे अखेरेक भारतांतल्या झुजांत रथांचो वापर करप सामकेंच बंद जालें.

बुध्दगया, भरहूत, सांची आनी अमरावतीच्या स्तुपांचेर रथांची सोबीत चित्रां कोरांतिल्लीं आसात. कौशांबी, भीटा ह्या सुवातींचेर मातयेचे ल्हान ल्हान रथ सांपडल्यात. गुप्तकालीन कलाकुसरीनीय रथांच्यो आकृत्यो दिसतात. तशेंच, देवालयक रथाचो आकार दिवपाची चाल पुर्विल्ल्या काळासावन वास्तूशिल्पशास्त्रांत दिसता. हाची देख हंपीच्या विठ्ठलस्वामी देवळांत आनी कोनारच्या सूर्यमंदिरांत दिसता. जशी जशी विज्ञानीक उदरगत जाली आनी झुजामळार तशें येरादारीच्या मळार आधुनिक वाहनांची निर्माती जाली तशें रथ हें वाहन काळाभायरें जालें. सदयाच्या काळांत रथ हो फकत देवालयांनी उत्सावाच्यावेळार दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

रथयात्रा : देवतोत्सवाच्या खाशेल्या दिसा देवतेचे उत्सवमूर्तीक रथांत विराजमान करून जी मिरवणूक काडटात तिका रथयात्रा वा रथोत्सव म्हण्टात. 'रथ' ह्या उतराचो दुसरो अर्थ 'वीर' वा 'शूर' असोय आसा. देवतांनी दैत्यांचेर जें जैत मेळयलें ते खातीर लोकांनी तांचो गौरव करपाखातीर खोशयेन मिरवणूक काडिल्ल्याचे निर्देश पुराणांत सांपडटात.

जैतवंत शूर विरांच्योय मिरवणुको रथांतल्यान काडटाले. भविश्यपुराणांत ब्रह्मदेवाचे रथयात्रेची जाल्यार देवीपुराणांत दुर्गेचे रथयात्रेची म्हायती आयिल्ली आसा. भविष्योत्तरपुराणांत तयार करपाचो रथ, उत्सवमूर्तीची तातूंत स्थापना, मिरवणूक आदींची म्हायती आयिल्ली आसा. वेदकाळांत देवांचें वाहन म्हणून रथाक खुबूच म्हत्व आशिल्लें. जायते घोडे जोडिल्ल्या इंद्राच्या रथाचीं वर्णनांय वैदिक वाङ्मयांत मेळटात. आर्यांचे सेनेचें रथ हें एक खूब म्हत्वाचें आंग आशिल्लें. रथ तयार करपाचो (रथकार) पुर्विल्ल्या काळांत एक वेवसायात्मक स्वतंत्र वर्गूच आशिल्लो.

महायान बौध्दांनी बुध्दमूर्तीची पुजाअर्चा सुरू केली आनी तिका ते राजोपचारय अर्पण करपाक लागले. जैतवंत राजांची रथांतल्यान जशी विजययात्रा काडटाले तशेच उपचार बुध्दमूर्तीकय करूंक लागले आनी तातुंतल्यानूच रथयात्रेचो उगम जालो आसुंये. जंय जंय महायान पंथाचो प्रसार जालो थंय थंय भांगराचे बुध्दमूर्तीची रथयात्रा काडपाची प्रथा पातळत गेली.

वैशाखी अष्टमीक जाल्ल्या पाटलिपुत्र नगरांतले बुध्दाचे रथयात्रेचें सविस्तर वर्णन फाहियान (पांचवो शेंकडो) ह्या चीनी यात्रिकान बरोवन दवरिल्लें आसा. लोकांची भलायकी आनी सुरवारवातीर मार्गशीर्श शुक्ल पक्षांत सूर्याची रथयात्रा करची अशें हेमाद्रीच्या चतुर्थचिंतामणींत म्हळां. माघ शुध्द सप्तमीक सूर्याचें चित्र काडून रथाचें दान आनी पुजा करपाचें व्रतूय हिंदूंत आसा. ह्या व्रताक रथसप्तमी, भानुसप्तमी, रथांकसप्तमी आनी रथांगसप्तमी अशींय नांवां आसात. कोनारकाचें नामनेचें सूर्यमंदीर हें भव्य रथाकाराचें आसा. तशेंच महाबलीपूरचें 'पांडवरथ' म्हणून वळखतलें देवुळय प्रसिद्द आसा.

जायत्या देवस्थानांनी देवस्थानाचे ऐपतीप्रमाण ल्हान - व्हड रथ तयार करून दवरिल्ले आसतात आनी त्या त्या देवोत्सवाच्या वेळार ते सजोवन श्रृंगारून तातूंत उत्सवमूर्ती दवरतात. भावीक लोक आपूण जावन तो रथ ओडटात. घोडे, हत्ती आनी बैल जोडुनय रथाची मिरवणूक काडटात. ज्या मार्गान रथ वचपाचो आसता तो मार्ग नितळ करून, रांगोळी तशेंच हेर वस्तींनी सजयतात. ह्या रथाक चडकरून चार, आठ, बारा, सोळा अशीं चक्रां आसतात. रथाचो आकार देवळाची गर्भकूड आनी कळस हांचे भाशेन आसता. ध्वजपताका आनी फुलांच्या माळांनी रथ सोबीत करतात. रथाच्या अलंकरणांत तांबें, पितूळ, भांगर, रुपें ह्या धातुंच्याय अलंकारांचो चड - उण्या प्रमाणांत उपेग करतात. चडशे कडेन रथांत उत्सवमूर्ती दवरून रथाचे फुडले वटेन बांदिल्ले लांब दोरयेक धरून भावीक तो रथ ओडटात. ताचेफुडें वाजंत्री आसतात आनी फोगय लायतात. दक्षिण भारतांत रथाफुडें देवदासी नाच करतात. पुरयत, वैदिक गण रथा - फाटल्यान मंत्रगान, भजन म्हणत चलतात.

दक्षिणेंत शिवाचे रथयात्रेंत शैव धर्मग्रंथ तेवारमांतले वेंचीक भाग गायतात. रथामुखार आनी चक्रासकयल नाल्ल फोडटात, गुलाल उधळटात आनी देवतेचो व्हडान जयजयकार करतात. ल्हव ल्हव ही रथयात्रा फुडें वता. वाटेर भावीक लोक देवतेक फुलां आनी पुजेचें सामान भेटयतात. उत्सवाच्या वेळार देवतेची जात्राय भरता. थाराविक जाग्यामेरेन हो रथ व्हरून निमाणें थंय पुजा जातकच परत तो रथ मूळ देवस्थानांत हाडटात.

वैश्रवामंदी पुरी हांगाची जगन्नाथाची रथयात्रा सगळ्यांत व्हड आनी प्रसिद्द आसा. अक्रूरान कृष्णाक आनी बलरामाक गोकुळांतल्यान रथांत बसोवन मिरयत मथुरेंत हाडले. त्या दिसापसून रथयात्रेची प्रथा सुरू जाली अशी वैश्रवांची धारणा आसा.

गोंयांतल्या भोवतेक व्हड देवळांनी वर्सुकी रथोत्सव जाता. भाविकांनी आपल्या खांदार धरिल्ले चक्राविरयत रथ आनी हातांनी ओडिल्ले चक्रांचे रथ (तेर) अशे दोन तरेचे रथ आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : रथ

रथसप्तमी : माघ शुध्द सप्तमीची तीथ. हाचेभायर अचलासप्तमी, माकरीसप्तमी हीं हेरूय नांवां हे सप्तमीक आसात. सप्तमीच्या व्रताचें विधान अशें - सश्टी दिसा एकभुक्त रावन सप्तमी दिसा फांतोडेर न्हावन घेवन पणटी पेटोवन माथ्यार दवरून सूर्याचें ध्यान करचें. उपरांत तो दिवो उदकांत सोडचो. घरच्या आंगणांत रक्तचंदनान सात घोड्यांच्या सुर्याचो रथ आनी ताचेर अरूणा वांगडा सूर्यप्रतिमा काडप आनी उपरांत 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' ह्या मंत्रान ध्यान करून पुजा करप. आंगणांत शेणयांचे राव्नीर मातयेच्या बुडकुल्यांत रवीर शिजोवन तिचो निवेद्य ताका दारवोवप. सात धान्यां, सात रूईचीं पानां आनी सात बोरां सूर्याक ओंपचीं. अश्टांग अर्घ्य दिवंचें आनी ब्राह्मणाक जेवण वाडचें.

महाराष्ट्रांत हें व्रत चड करून बायलोच करतात. त्या दिसा हळदकुंकूम करपाचीय चाल आसा. गोंयांतय जायत्या जाणांगेर हें व्रत करतात.

ह्या व्रताची कथा अशी - कांबोज देशांत यशोवर्मा नांवाचो एक राजा आशिल्लो. ताका म्हातारपणांत एक चलो जालो. पूण तो पिडेस्त आशिल्लो. ताचे भलायकेविशीं ताणें जेन्ना एका ज्योतिशाक विचारलें तेन्ना आदल्या जल्मांत गरिबांचो छळ केलो आनी सुर्याची पुजा केलीना, देखून ताची अशी गत जाली म्हणपाचें कळ्ळें. ताका बरी भलायकी मेळची देखून रथसप्तमी सूर्याची पुजा करची, अशें ताणें सांगलें. राजान तशें केलें आनी ताका लागून ताचो चलो सशक्त आनी सुरवी जालो.

दक्षिणेंत हे तिथीक रातचें गायन, वादन, दिपोत्सव आनी रथोत्सव करपाची चाल आसा. रथसप्तमीचो दीस हो एक शुभ दीस मानून ते दिसा घर प्रवेश, नव्या आस्थापनाची, धंदावेवसायाची सुरवात करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रदरफर्ड, अर्नेस्ट : (जल्म : ३० ऑगस्ट १८७१ स्प्रिंग ग्रीव्ह (ब्रायटवॉटर), न्यूझीलंड; मरण : १९ ऑक्टोबर १९३७ कॅंब्रिज).

नामनेचो ब्रिटीश भौतिकीविज्ञ. किरणोत्सर्ग आनी आणवीय संरचनेचो अणुकेंद्रीय सिध्दांत हे विशींच्या कार्याखातीर ताका खूब नामना मेळ्ळी. तशेंच किरणोत्सर्गाविशींच्या ताच्या कार्याक लागून ताका १९०८ वर्साच्या रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

क्रायस्टचर्च हांगाच्या कॅटरबरी कॉलेजींतल्यान ताणें १८९२ वर्सा बी. ए. ची आनी १८९३ वर्सा एम. ए. ची पदवी

घेतली आनी थंयच एक वर्सभर ताणें उच्च कंत्रतेच्या प्रत्यावर्ती चुंबकीय क्षेत्राविशीं संशोधन केलें. हाका लागून ताका इंग्लंडांत कॅंब्रिज विद्यापिठांत उंचेलें शिक्षण घेवपाखातीर शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. थंय ताणें जे. जे. टॉमसन हाच्या मार्गदर्शनाखाला सुरवेक ह्याच विशयाचेर आपलें संशोधन चालू दवरलें.

१८९६ वर्सा ताणें क्ष - किरण कसल्याय वायूंतल्यान व्हेल्यार जावपी परिणामाविशीं टॉमसन हाचेवांगडा संशोधन करपाक सुरवात केली. क्ष - किरणांक लागून व्हड प्रमाणांत धन आनी ऋण विद्युत् भारीत कण तयार जातात आनी ह्या कणांचें परतून संयोजन जावन विद्युत् नदरेन उदासीन अशे रेणू जातात अशें ताका दिसलें. रदरफर्डान ह्या धन आनी ऋण आयनांच्या संयोजनाचो वेग आनी त्वरा मेजपाचें यंत्र सोदून काडलें. युरेनियमासावन उत्सर्जीत जावपी किरणांक लागून हवेचें आयनीकरण जाता. पूण हे किरण क्ष - किरणांभाशेन नासून दोन वेगळ्या वेगळ्या तरांच्या प्रारणांचे जाल्ले आसतात अशें ताणें दाखोवन दिलें. हातुंतल्या आयनीकरणाची उच्च क्षमताय आशिल्ल्या पूण सहज तायेन शोशून घेवपी प्रारणाक ताणें 'आल्फा किरण' आनी आयनीभवनाची क्षमताय उणी पूण भेदन क्षमताय चड आशिल्ल्या प्रारणाक 'बिटा किरण' अशीं नांवां दिल्लीं. हे किरण सामके सुक्षीम कणरुपी आसुंये हो ताचो दुबाव खरो थारलो आनी उपरांत १९०० वर्सा ताणें किरणोत्सर्गा द्रव्यासावन उत्सर्जीत जावपी चुंबकीय क्षेत्रान

विचलीत जावपी न्हय अशें आनी उच्च उर्जा युक्त आशिल्लें तिसरे तरेचें प्रारण सोदून काडलें. ह्या विद्युत् चुंबकीय प्रारणाक ताणें 'गॅमा किरण' अशें नांव दिलें. इ.स. १८९८ वर्सा रदरफर्डची, कॅनडांतल्या मॉंट्रियालच्या मॅकगिल विद्यापिठांत भौतिकीच्या अध्यासनाचेर नेमणूक जाली. थंय ताणें आपलें किरणोत्सर्गासंबंदींचें संशोधन चालू दवरलें. ह्या संशोधनांत ताका फ्रॅडरिक सॉडी हाचो सहकार मेळ्ळो. तांणी रेडियम, थोरियम आनी अॅक्टिनियम ह्या किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यांच्या तीन पंगडांविशीं संशोधन केलें. थोरियम वा तार्ची संयुगां हांचेपसून एक किरणोत्सर्गी वायू उत्सर्जीत जाता अशें ताका समजलें, ताका तांणी एमॅनेशन अशें नांव दिलें. किरणोत्सर्ग हे प्रक्रियेंत एका मूलद्रव्याचे अणू तयार जातात आनी हे अणूय किरणोत्सर्गी आसतात, असो निश्कर्श रदरफर्ड आनी सॉडी हांणी १९०२ वर्सा काडलो. १९०४ वर्सा रदरफर्ड हाणें रेडिओअॅक्टिव्हिटी ह्या आपल्या ग्रंथांत ह्या विशयावयल्या संशोधनाचें फलीत ताणें थोडेभितर मांडलें. १९०७ वर्सा रदरफर्ड, इंग्लंडांतल्या मॅचेस्टर विद्यापिठांत भौतिकीचो प्राध्यापक जालो आनी थंय ताणें आल्फा कणांविशींचें संशोधन फुडें चालू दवरलें. टी. डी. रॉयड्स ह्या शिष्यावांगडा ताणें आल्फा कण हे दोन इलॅक्ट्रॉन वगडायल्ले हिलियमाचे अणूच आसतात अशें १९०८ वर्सा सिध्द केलें आनी त्याच वर्सा मूलद्रव्यांचें विघटन आनी किरणोत्सर्गी द्रव्यांचें रसायनशास्त्र हेविशीं केल्ल्या संशोधनाविशीं ताका रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. १९११ वर्सा ताणें आणवीय संरचनेविशींचो आपलो अणुकेंद्रीय सिध्दांत मांडून विज्ञानांतली सगळ्यांत म्हत्वाची कामगिरी केली. कसल्याय मूलद्रव्याचें रसायनीक स्वरूप ताच्या अणुकेंद्रांतले घन विद्युत्भारीत कणांचे संख्येचेर आदारून आसता असो निश्कर्श रदरफर्डान काडलो. ह्या घन विद्युत्भारीत कणांक ताणें 'प्रोटॉन' हें नांव दिलें.

पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें पाणबुडयेचें अस्तित्व वळखुपाखातीर ध्वनिकीय पद्दत वापरपाविशीं संशोधन केलें. १९१९ वर्सा ताची कॅम्ब्रिज विद्यापिठांत भौतिकीच्या कॅव्हेंडिश अध्यासनाचेर आनी कॅव्हेंडिश लॅबोरेटरीच्या संचालकपदाचेर नेमणूक जाली. थंयच ताणें १९१९ वर्सा 'अणुकेंद्राचें कृत्रीम विघटन' हो आपलो तिसरो म्हत्वाचो सोद लायलो. नायट्रोजनाच्या अणुची आल्फा कणावांगडा टक्कर जाल्यार ताचें ऑक्सिजन अणूंत आनी हायड्रोजन अणूंत रुपांतर जाता अशें ताणें प्रयोगावरवीं दाखोवन दिलें. ह्या संशोधनाचो परिणाम म्हणून अणुऊर्जा युगाचो उदय जालो. १९२० वर्सा ताणें न्यूट्रॉनाच्या आनी हायड्रोजन तशेंच हिलियम हांच्या समस्थानिकांच्या अस्तित्वाचें भविश्य सांगिल्लें. १९२१-२४ ह्या काळांत जेम्स चॅडविक हाचे वांगडा संशोधन करून ताणें बोरॉन, प्ल्युओरीन, अॅल्युमिनियम आनी फॉस्फरस हांचें मूलद्रव्यांतरण करपांत यश मेळयलें.

नोबॅल पुरस्कारा भायर ताका अनिकय बरेचशे पुरस्कार मेळ्ळ्यात. तातुंतले कांय उल्लेख करपासारके आसात ते अशे - ब्रिटीश सरकारान नायट (१९१४) आनी ऑर्डर ऑफ मॅरिट (१९२५) तशेंच नॅल्सनाचो पयलो बॅरन (१९३१) हे भोवमान दिले. रॉयल सोसायटीन ताका १९०३ वर्सा फॅलो म्हणून वेंचून काडलो आनी रम्फर्ड (१९०५) आनी कॉप्ली (१९२२) हीं पदकां भेटयलीं. ब्रिटीश अॅसोसिएशन फॉर द अॅडवान्समेंट ऑफ सायन्स हे संस्थेचो (१९२३) आनी रॉयल सोसायटीचो (१९२५-३०) तो अध्यक्ष आशिल्लो. अमेरिकेच्या नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचोय तो वांगडी आशिल्लो.

रेडिओअॅक्टिव्हिटी ह्या वयर सांगिल्ल्या ग्रंथावांगडा ताणें रेडिओअॅक्टिव ट्रान्सफॉर्मेशन्स (१९०६), रेडिएशन्स फ्रॉम रेडिओअॅक्टिव सबस्टन्सीस (जेम्स चॅडविक आनी सी. डी. एलीस हांचेवांगडा १९१९, १९३०), द इल्कोक्ट्रिकल स्ट्रक्चर ऑफ मॅटर (१९२६), द आर्टिफिशियल ट्रान्सम्युटेशन ऑफ एलेमेंट्स (१९३३), आनी द न्युअर अल्केमी (१९३०) हे ग्रंथ आनी बरेचशे संशोधनात्मक निबंद बरयले. मॅचेस्टर विद्यापिठांतल्या रदरफर्ड हाचे प्रयोगशाळेंत गायगर, बोर, हॅन्री मोझली ह्या नामनेच्या शास्त्रज्ञांनी रदरफर्डच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन केलें.

- कों. वि. सं. मं

रनो, ल्वी : (जल्म: २१ मे १८४३ ओतू, फ्रांस; मरण: ८ फेब्रुवारी १९१८, बार्बिझां).

फ्रेंच विधिज्ञ आनी संवसारीक शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी. मध्यमवर्गीय कुटुंबांत जल्मल्ल्या रनो हाणें विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेवन उपरांत १८६७ वर्सा कायद्याची उच्च पदवी घेतली. १८७४ ते १८८१ ह्या काळांत ताची दिझाँ आनी पॅरीस विद्यापिठांत प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली. फुडें पॅरीस विद्यापिठांत ताणें 'आंतरराश्ट्रीय विधी' हो विशय सुरू करून प्राध्यापक म्हणून निवृत्तीमेरेन काम केलें. तेखातीर 'इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटरनॅशनल लॉ' हे प्रतिश्टीत संस्थेचें अध्यक्षपद ताका फावो जालें. १८९० वर्सा फ्रांसाच्या परराश्ट्रीय खात्यांत ताची सल्लागार सहाय्यक म्हणून नेमणूक जाली. तेचभाशेन ताणें बऱ्याचशा संवसारीक कायदांविशींच्या परिशदांनी फ्रांसाचें प्रतिनिधित्व केलां.

बऱ्याचशा संवसारीक वादग्रस्त प्रकरणांनी ताचो सल्लो घेवप जातालो. १९०७ वर्साच्या द हेग हांगा भरिल्ले शांतताय परिशदेक तो फ्रेंच प्रतिनिधी म्हणून हाजीर आशिल्लो. द हेगच्या आंतरराश्ट्रीय लवादाचो एक निपक्षपाती वांगडी म्हणून ताणें नामना मेळयल्ली. स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर हाच्या राजकीय आश्रयाविशींच्या विवाद्य प्रकरणांत न्याय चवकशे वेळार ताणें सावरकराआड ब्रिटनचे वटेन निकाल दिल्लो (फेब्रुवारी १९११). ह्या निकालासंबंदीं त्या काळांतल्या

खबरांपत्रांनी देखीक - द मॉर्निंग पोस्ट, द डेली न्यूस (इंग्लंड), पोस्ट (जर्मनी), द टायम्स (इंग्लंड) हांणी टिका केली.

रनोन आपली उरिल्ली जीण कायद्याचो अभ्यास आनी संवसारीक शांतिकाय आनी निशस्त्रीकरण हातूंत सारली. तशेंच द हेगच्या आंतरराश्ट्रीय लवाद मंडळाचो तो सभासद आसतना संवसारीक शांतिकाय आनी निशस्त्रीकरणाचें बारीकसाणीन पालन जावचें म्हणून खूब यत्न केले. ताच्या ह्या शांतता कार्याखातीर ताका १९०७ वर्सा एर्नेस्तो मोनेअता हाचेवांगडा शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

आंतरराश्ट्रीय लवाद न्यायालयाच्या निकालांत शक्य तितली एकजूट आसची अशें ताचें मत आशिल्लें. फ्रंसाच्या सक्रीय राजकारणांत ताणें केन्नाच वांटो घेतलोना. ताणें आंतरराश्ट्रीय कायदो आनी वेपार हांचेर खूब लिखाण केलां.

इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ इंटरनॅशनल लॉ, कॉम्पेण्डियम ऑन कमर्शियल लॉ हे ताणें बरयल्ले कांय विशेश ग्रंथ.

- कों. वि. सं. मं.

रफी, महंमद : (जल्म : २४ डिसेंबर १९२४ कोटला सुलतानसिंग, जि. अमृतसर; मरण : ३१ जुलय १९८० मुंबय).

भारतीय चित्रपट सृश्टींतलो एक नामनेचो पार्श्वगायक. एक सधन शेतकार कुटुंबांत जल्मल्ल्या रफीक शेताची वा शिक्षणाची आवड ना तें पळोवन ताका लाहोराक ताच्या व्हडल्या भावाकडेन धाडलो. व्हडल्या भावान ताची गावपाची कला रोखडीच पारखिल्ली आनी छोटे गुलाम अली खाँसाहेब, अब्दुल वहीद खाँसाहेब अशा उस्तादांकडल्यान ताका गायन शिकोवपाची वेवस्था केली. ह्याच काळांत रफीची रागदारी पक्की जाली.

फुडें दोन वर्सां ताणें फिरोझ निझामी हाचेकडेन शागिर्दी केली. निझामी लाहोर नभोवाणी केंद्राचो संगीत दिग्दर्शक जालो तेन्ना ताणें रफीक नभोवाणीचेर गावपाची संद दिली. उपरांत निझामीची दिल्ली केंद्राचेर बदली जाली तेन्ना रफी दिल्लीक गेलो. ह्याच काळांत लाहोराक चित्रपट निर्मिती सुरू जाल्ली. 'गुलाबलोच' (१९४४) ह्या पंजाबी चित्रपटांत संगीत दिग्दर्शक श्यामसुंदर हाणें रफीक दोन पदां म्हणपाची संद दिली.

दिग्दर्शक नाझीर हाणें रफीक मुंबयचे चित्रपटसृश्टींत हाडलो आनी रफीन ताच्या 'लैला मजनू' (१९४५) ह्या चित्रपटांत ल्हान भुमिकाय केली. योगायोगान लाहोरचो संगीत दिग्दर्शक श्यामसुंदर तेन्नाच मुंबयंत आयिल्लो आनी गाँव की गोरी (१९४५) ह्या पयल्याच हिंदी चित्रपटांत ताणें रफीक पार्श्वगायनाची संद दिली.

रफीचो गुरू फिरोझ निझामी हो त्याच वेळार जुगनू (१९४७) ह्या चित्रपटाचो संगीत दिग्दर्शक म्हणून मुंबयंत आयलो आनी रफीक त्या चित्रपटांत पार्श्वगायक म्हणून संद मेळ्ळी. तातुंतल्या 'यहाँ

बदला वफाका' ह्या नूरजहाँ वांगडा गायिल्ल्या द्वंद्वगिताक लागून रफीची खाशेले पंजाबी ढंगाचे गायकीक खूब नामना मेळ्ळी. 'प्यार की जीत' (१९४८) ह्या चित्रपटांतल्या 'इस दिल के टुकडे हजार हुए' ह्या हुस्नलाल - भगताराम हांणी स्वरबध्द केल्ल्या पदान रफीक खुबच नामना मेळ्ळी.

३६ वर्सांच्या काळांत रफीन आपल्या दर्दभरीत आवाजान २५ हजारांवयर पदां गायलीं आनी पयले श्रेणीचो पार्श्वगायक म्हणून कीर्त मेळयली. हातूंत भजन, रागदारी, गजल, कवाली अशा विंगड विंगड गीतप्रकारांचो आस्पाव जाता. विविध भावनांची विविध ढंगांतली स्वरसंपदा रफीकडेन आशिल्ली.

दिलीपकुमार, अशोककुमार हांचे सावन ऋषीकपूर मेरेन चडशा सगळ्या चित्रपटांतल्या नायकांक ताणें आपलो आवाज दिला. गुलाम हैदर, नौशाद, शंकर जयकिशन, ओ.पी. नय्यर, रोशन, सचिनदेव बर्मन, लक्ष्मीकांत प्यारेलाल, आर.डी.बर्मन, कल्याणजी - आनंदजी हांचेसारक्या हिंदी चित्रपटसृश्टींतल्या नामनेच्या संगीत दिग्दर्शकांचीं पदां रफीन गावन लोकप्रिय केलीं.

परदेशांत ताणें खूब फावटीं आपल्या संगिताच्यो कार्यावळी केल्यो. ताका 'स' फावटीं बरो पार्श्वगायक म्हणून 'फिल्म फॅर' पुरस्कार मेळ्ळे, ते अशे - 'चौदहवी का चाँद हो या आफताब हो' (चौदहवी का चाँद), तेरी प्यारी प्यारी सूरत को (ससुराल), चाहुंगा में तुझे शाम सबेरे (दोस्ती), बहारो फूल बरसाओ (सूरज), 'दिल के झरोखे में तुझको बिठाकर (ब्रह्मचारी), क्या हुआ तेरा वादा (हम किसी से कम नहीं).

रफीन 'बापूजी की अमर कहानी' सारकीं देशभक्तिपर आनी हेर पदांय गायल्यांत. १९७३ वर्सा ताका 'पद्मश्री' हो किताब मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

रबर : वनस्पतीच्या दिखापसून (सैमीक) आनी रसायनाचे प्रक्रियेपसून (कृत्रीम) तयार केल्लो पदार्थ.

हो रबर आयसोप्रीन एककांचे (C₅H₈) हायड्रोकार्बनी बहुवारीक (जायत्या एकक रेणूंच्या संयोगान जाल्ले जटील रेणू आशिल्ले संयुग) आसता. रसायनीक प्रक्रियांनी विकसीत केल्ल्या संश्लेशीत रबराचें रसायनीक संघटन वेगळें आसलें तरीय सैमीक रबरासारके ताचे जायते भौतीक गुणधर्म आसात.

सैमीक रबर : प्येत्रो मार्टिरे दांग्येरा (१४५७ - १५२६) हो ह्या दिखाचें वर्णन करपी पयलो युरोपियन आशिल्लो. मध्य मेक्सिकॉंतल्या अँडटेक ह्या अमेरिकन इंडियन जमातींतल्या लोकांच्या पेलाच्या खेळाचें ताणें वर्णन केलां.

अमेरिकेचे दुसरे भोंवडेंत (१४९३ - ९६) कोलंबसान हायती जुंव्यावयले थळावे इंडियन लोक खास अशा झाडाच्या दिखापसून तयार केल्ल्या पेलाचो वापर करतात तें पळयलें. तशेंच ओबड - धोबड जोतीं आनी बाटल्यो करपाखातीरय ह्या दिखाचो वापर करताले. दिखांत लाकडी दांडो बुडोवन तो उज्याच्या धुंवराचेर धरून धुंवडायताले आनी ताका लागून दिखाचो घट्ट गुळो तयार जातालो. ज्या झाडांचो दीख अशे तरेन घट्ट जायनाशिल्लो ताच्या दिखांत हेर वालींचो रस घालून तो घट्ट करताले.

अठराव्या शेंकड्यांत इस्ट इंडीज जुंव्यांतल्यान रबराची आयात जावपाक लागली आनी शिसपेन्सिलीच्यो ओळी खोडपाक ताचो उपेग जाता अशें जोसेफ प्रिस्टली ह्या प्रसिद्द रसायनशास्त्रज्ञाक कळ्ळें. तेउपरांत ताणें ताका 'रबर' हें नांव दिलें. इस्ट इंडीज जुंव्यावयल्यान ही आयात जाताली देखून 'इंडीया रबर' ह्या नांवानच तो वेपारांत वळखताले. रबराचें दुसरें पोरनें वेपारी नांव काउचुक अशें आसा आनी तें दक्षिण अमेरिकेंतल्या थळाव्या नांवावयल्यान रूढ जालां. काउचुक उतराचो अर्थ 'दुकां गळोवपी झाड' असो जाता आनी ह्या झाडांतल्यान व्हांवपी दिखाकडेन ताचो संबंद आसा.

सतराव्या शेंकड्यापयलीं रबराक उद्देगीक नदरेन म्हत्व नाशिल्लें. पूण आधुनीक काळांत जायत्या तरांच्या उद्देगीक उत्पादनांखातीर तो वापरतात. १९०० वर्सामेरेन सैमीक रबराचें उत्पादन फकत ८०० टन आशिल्लें, तें १९८२ त सुमार २९ लाख टनांमेरेन वाडलें. संवसारांतल्या मुखेल पिकांनी रबर हें सामकें हालींचें पीक.

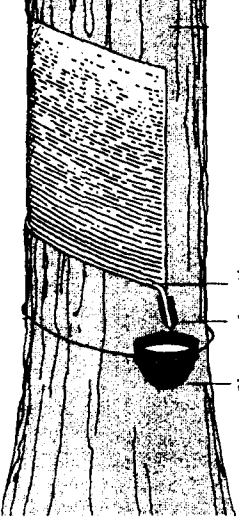
अठराव्या शेंकड्यांत सुरवेकपसून युरोपाची जरी दक्षिण अमेरिकेंतल्या रबराकडेन वळख जाल्ली तरीय रबरी वस्तू तयार करपाचो उद्देग रोखडोच सुरू जावपाक शकलोना. कारण युरोपाक मेळपी रबर घनरूप आशिल्लो. हाका पर्यायी मार्ग म्हणजे घन रबर कसल्याय विद्रावकांत (विरगळावपी द्रवांत) विरगळावन ताचो विद्राव करप आनी ताचो उपेग चिकारको करप. ते नदरेन एल्. ए. पी. हेरिसाँ आनी पी. जे. मॅक्यूर ह्या शास्त्रज्ञांनी यत्न केले तेन्ना घन रबर टर्पेण्टायनांत विरगळटा अशें १७६९ त तांकां कळ्ळें आनी अशा तरेच्या विद्रावापसून तयार केल्ल्यो वस्तू बेगीन चिकट जातात असो अणभव आयलो. एम्. ग्रोसार्ट हाणें १७९९ त घन रबरापसून पातळ पट्ट्यो कापून काडल्यो आनी त्यो विद्रावकान मोव करून कंवचेच्या नळ्यांभोंवतणीं गुठलावन नळी करपाची एक कृती बसयली. पूण हो यत्न यशस्वी जालोना. टॉमस हॅन्कॉक हाणें १८२० त 'पिकल' नांवाचें यंत्र सोदून काडलें. ह्या यंत्राच्या आदारान रबरांत हेर पदार्थय भरसप सोंपें जाता म्हणपाचें कळ्ळें. ह्या यंत्रांत रबराचे बारीक कुडके घाल्यार रबराचो लिबलिबीत गुळो जाता अशें दिसलें आनी अशा रबरापसून ठोकळे करप आनी ते वापरप सोयीचें जालें.

इ.स. १८२३ च्या अदमासाक चार्ल्स मॅकिंटॉश हाणें कपड्याक रबराचो विद्राव लावन जलाभेद्य कापड करपाचो धंदो सुरू केलो. अमेरिकेंत संयुक्त संस्थानांत रबराचो प्रवेश रबरी बुटांनी जालो. १८२०त जे. जे. हौ ह्या संशोधकान चिवट घन रबरापसून आकार दिवपाक जातले अशे मोव गुळे करपाखातीर एक यंत्र तयार केलें आनी ताचें एकस्व (पेटंट) मेळयलें. ह्या यंत्राच्या आदारान पिठाभाशेन मोव रबराचो गुळो तयार करपाक जातालो आनी मागीर ताका जाय तसो आकार दिवपाक मेळटालो. तशेंच रबरांत किदेंय पदार्थ भरसुपाचो आसल्यार तेंय करपाक मेळटालें.

इ.स. १८३९ त एडवीन चॅफी हाणें टर्पेण्टायनांत रबर विरगळावन केल्ल्या विद्रावांत काजळी भरशिल्ली आनी तें मिश्रण कातडी बुटांक लावन पळयलें. तेन्ना विलेपनान बूट चकचकीत जातात आनी भिजले तरीय उदक भितर येना म्हणपाचें दिसलें. अशे बूट तयार करपाचो धंदो ताणें 'रॉक्सबरी रबर कंपनी' ह्या नांवान सुरू केलो. हौ हाचे कल्पनेचो आदार घेवन चॅफीन १८३६ त एक सुदारीत मिश्रणयंत्र तयार केलें. ह्या यंत्राच्या आदारान टर्पेण्टायन वापरून जावं टर्पेण्टायन वापरी नासतनाय एकजीव रबर भरसणां तयार करप सोंपें जालें. ताचेउपरांत चॅफीन आनिकय एक यंत्रप्रकार तयार केलो. ह्या यंत्रप्रकाराक कॅलेंडर म्हण्टाले. ताच्या यंत्रांक लागून भरसणां तयार करप सोंपें जालेंच आनी खर्चूय उणो जालो. तशेंच, वस्त्राक रबर विलेपन करप शक्य जालें. जलाभेद्य कापड तयार करपाचो धंदो ताका लागून वाडलो. पूण ही वाड चड तेंप तिगलिना. कारण रबरी वस्तू गरमेन मोव आनी चिकट जाताल्यो आनी तांकां घाण येताली. तशेंच थंडेकलागून त्यो कडक आनी कुरकुरीत जाताल्यो. रबराचो हो दोश पयस करपाची कामगिरी चार्ल्स गुडइयर (१८००- ६०) हाणें केली. रबरांत गंधक भरसून भरसण तापयलें जाल्यार रबर टिकाऊ जाता म्हणपाचें ताका १८३९ त कळ्ळें. हे प्रक्रियेक व्हल्कनीकरण (व्हल्कनायझेशन) हें नांव दिवपांत आयलें. ह्या सोदाक लागून रबरी वस्तुंच्या उत्पादनाचो धंदो थीर बसकेचेर उबो रावलो.

व्हल्करणाखातीर चड करून रबरांत २% गंधक वापरतात. हें प्रमाण जर सुमार ३२% मेरेन वाडयलें जाल्यार लाकडाअसलो एक घट्ट पदार्थ तयार जाता असो सोद १८५० त नॅल्सन गुडइयर हाका लागलो. त्या पदार्थाक एबोनायट, व्हल्कनायट जावं हार्ड रबर म्हण्टात. हो एक उपेगी पदार्थ आसून मोटारींतल्यो विद्युत् घटमालेच्यो पेटयो ह्या वस्तुंखातीर तो वापरतात. पयलीं तो फाउंटन पेंनां, दांतांच्यो कवळ्यो, गुडगुडेच्या पायपाचे दांडे तयार करपाखातीर वापरताले. तो बरो विद्युत् निरोधक आशिल्ल्यान तारायंत्र आनी दूरध्वनी हांच्या उत्पादनांनीय ताचो वापर करताले.

१८६१ च्या अदमासाक लंडनांत घोड्यागाडयेच्या चक्रांक भरीव रबरी टायर लायले. सायकलीचो सोद लागलेउपरांत १८६९ च्या अदमासाक तांकां भरीव रबरी टायर बसयले. हवा भरपाच्या

दीक काडपाची पद्दत

पोकळ रबरी टायरांची कल्पना १८८८ त जॉन बॉयड डनलॉप हाका सुचली. लोकांक अशे टायर मानवतात म्हणपाचें कळ्ळे उपरांत ताणें १८८९त एच्. ड्यू कॉस हाच्या आदारान टायर कारखानोय काडलो. ताचे

उपरांत १८९५ त बॉर्दो ते पॅरीस आनी परत अशा मोटारगाडयांचे सर्तींत मुद्दाम तयार केल्ले मोटारगाडयेक रबरी पोकळ टायर पयलेच फावट लायलो. तो जरी पुराय समाधानकारक नाशिल्लो तरीय मोटारींक अशे टायर बसोवपाक हांगाच्यान सुरवात जाली. १९१० त विमानाच्या चक्रांक बसोवपाखातीर डनलॉप कंपनीन रबरी टायर बसयले.

रबराचें उत्पादन दिवपी वनस्पत : ७९ कुळांतल्या ३११ प्रजातींच्या ८९५ जातींतल्या वनस्पतींच्या दिश्यांत सैमीक रबर मेळटा. ह्यो वनस्पती संवसारभर पातळिल्ल्यो आसात. पूण हातुंतल्या थोड्याच जातींचो रबर उत्पादनाखातीर उपेग करतात.

(१) हेविया ब्राझीलियन्सिस : (इंग्लीश पॅरा रबर ट्री, काउचुक ट्री, कूळ - युफोर्बिएसी) - मूळची ही अॅमेझॉन देगणांतली जात आसून सदद्या ती आग्नेय आशियेंत व्हड प्रमाणांत लागवडींत आसा. संवसारांतल्या सैमीक रबराच्या उत्पादनांतलें सुमार ९८% उत्पादन हे एके जातीपसून जाता.

(२) कॅस्टिळा इलॅस्टिका आनी कॅ. उलेई : (कूळ - मोरेसी) - आशियांतल्या रबर मळ्यांची वाड जावंचेपयलीं रानटी रबराच्या वेपारी प्रमाणांतल्या उत्पादनांत ह्यो दोन जाती म्हत्वाच्यो आशिल्ल्यो. कॅ. इलॅस्टिका ही मेक्सिको आनी मध्य अमेरिकेंतल्या रानांत वाडपी आनी त्या काळांत सगळ्यांत चड उत्पन्न दिवपी जात आसून सुमार १८५० मेरेनचें रानटी रबराचें उत्पादन चड करून ह्या जातीपसुनच मेळटालें आनी ताका 'पनामा रबर' ह्या नांवान वळखताले.

कॅ. उलेई ही जात अॅमेझॉन न्हंयेच्या देगणांत वाडपी आसून तिचेपसून काडिल्लें रबर काउचुक ह्या नांवान वेपारांत वळखताले.

(३) मॅनिहॉट ग्लॅझिओव्ही : (इंग्लीश: सीआरा रबर, मॅनिकोबा रबर, कूळ - युफोर्बिएसी) - मुळांत ब्राझीलाच्या वाठारांत वाडपी ल्हान झाड आसून हे जातीचीं झाडां भारत, श्रीलंका आनी हेर उश्ण कटिबंधांतल्या देशांत लागवडींत आसात.

(४) फायकस इलॅस्टिका : (इंग्लीश: आसाम रबर, इंडिया रबर, कूळ: मोरेसी) - ही जात मूळची उत्तर भारत आनी मलेशियांतली. थंयचे थळावे लोक हे जातीच्या झाडाच्या दिश्यापसून जेवण आनी उदक व्हरपाखातीर साधनां तयार करताले.

(५) फण्टुमिया इलॅस्टिका : (इंग्लीश: लागोस सिल्क रबर, कूळ- अॅपोसायनेसी) - हें अस्तंत आफ्रिकेंत वाडपी झाड आसून रबर वनस्पती म्हणून ताचो सोद १८९४ त लागलो. झाडापसून रबर काडपाचे पद्दतींत बरोच भाग फुकट वता देखून हीं झाडां रोखडीच सोंपलीं. दुसऱ्या म्हाझुजांत परत हीं झाडां रोवन रबर काडपाचे यत्न जाले.

(६) लॅण्डोलिफिया किर्की आनी लॅ. ओवारेन्सिस : (कूळ - अॅपोसायनेसी) - आफ्रिकेच्या रानांत वाडपी ह्यो सुमार दोन मीटर व्यासाच्यो बारीक पूण लांब झाडांच्यो जाती रबर काडपाखातीर कापतात आनी तांचेपसून दिश्व काडून तातूंत हेर झाडांचो रोस घालून वा वतांत सुकोवन तो घट्ट करताले. वाडीचे खाशेले तरेक लागून हे जातीची लागवड करप सोंपें न्हय.

(७) पार्थेनियम आर्जेन्टम : (इंग्लीश: ग्वायूल रबर; कूळ - कॅम्पोजिटी) - ही मोटवी झुडपाअसली वनस्पत उत्तर मेक्सिको आनी नैऋत्य टॅक्ससच्या रूक्ष प्रदेशांत वाडटा. तिची पिराय ३० - ४० वर्सां वा चड आसता. थंयचे मूळचे रावपी हे वनस्पतीची साल दांतांनी चाबून ताचेपसून येवपी रबराचो पेल्ल करताले. १९१० वर्सापयलींचें सुमार ५०% रबराचें उत्पादन ह्या झाडापसून जातालें. १९४४ त सुमार १०,००० टन रबराचें उत्पादन ह्या झाडापासून केलें. हें रबर संश्लेशीत रबरांत भरसुपाखातीर खूब उपेगी पडटा. भारतांत ह्या झाडांत रबराचें प्रमाण खुबच उणें म्हणजे सुमार ५% इतलेंच आसा. कांय झाडांनी तें २६% मेरेन सांपडलां.

(८) टॅरेक्सकम कोक - साघीज : (इंग्लीश रशियन डॅडेलिऑन; कूळ - कॅम्पोजिटी) - १९६१ त रशियन वनस्पतीशास्त्रज्ञांक हे वनस्पतीचो सोद लागलो. समशीतोश्ण कटीबंधांतल्या हवामानांत वाडपी हे वनस्पतीची रशियेंत सुमार ८ लाख हेक्टर क्षेत्रांत लागवड केल्ली. उत्तरेकडलीं राज्यां आनी कॅनडांत ही वनस्पत बरी वाडटा आनी एका वर्साभितर दीश्व काडटात. दिश्यांत ३०% रबर आसता. झाडाच्या मुळापसून बरे प्रतीचें रबर मेळटा.

(१) क्रिस्टोस्टेजिया ग्रॅडिफ्लोरा : (इंग्लीश: वायल्ड रबर प्लॉंट; मराठी : विलायती वाकुंडी, वारवांडी, कावळी; कूळ - अँस्कलेपीएडेसी) - झोंपा भाशेन वाडपी ही बडयांभाशेन सोबेची वाल मूळची मादागास्कार जुंव्यांवली आसून भारतांत ती जायत्या वर्सांपसून सोबेची वाल म्हणून लागवडींत आसा. तिच्यांतलें रबर (पॅले रबर) बऱ्या दर्ज्याचें आसता. ती काटक आसून नेटान वाडटा आनी बी लायल्यार एक वर्साभितर चडांत चड रबराचें उत्पन्न मेळटा.

(१०) युफोर्बिया इंडिसी : (कूळ - युफोर्बिएसी) - मादागास्कार जुंव्यांवयल्या सुक्या हवामानाच्या प्रदेशांत वाडपी हें पानां नाशिल्लें झाड. रबर वनस्पतीच्या वयल्या भागाचेर लांब लवचीक पट्यांच्या रुपांत सांखळटा आनी तें उच्च दर्ज्याचें आसता. अमेरिकेंत हे जातीची लागवड करपाचे यत्न जाले.

वयर दिल्ल्या जातीभायर मॅबिया, सेपियन आनी हेर प्रजातींतल्या जातींपसूनय रबर मेळटा.

म्हत्वाच्या रबर उत्पादक वनस्पतींतलें कच्च्या रबराचें

रसायनीक संघटन

जाती	रबर हायड्रोजन	रेझिन	प्रथीन	गोबर
	%	%	%	%
हेविया ब्राझीलिएन्सिस	९४	३	२	०.२
कॅस्टिल्ला इलॅस्टिका	९३	६	०.५	०.१
टॅरॅक्सॅकम कोक सावीज	९०	५	२	?
फण्टुमिया इलॅस्टिका	८८	८	२	०.५
मॅनिहॉट ग्लॅझिओवी	८८	४	६	१.५
क्रिस्टोस्टेजिया ग्रॅडिफ्लोरा (विलायती वाकुंडी)	८८	९	२	०.३
फायकस इलॅस्टिका (आसाम रबर ट्री)	७८	२०	१	०.५
पार्थोनियम अर्जेंटॅटम (ग्वायूल रबर)	७२	२२	३	२.५

रबर उत्पादन : अमेरिका खंडांत युरोपी वसणुको स्थापीत जावचे पयलींसावन रबर काडटाले. तें मुखेलपणान कांय रानटी दिखाळ वनस्पतीसावनूच काडटाले. तातुंतली कॅस्टिला उलेयी ही म्हत्वाची वनस्पत आशिल्ली. उपरांत कच्च्या रबराची मागणी वाडत गेली आनी रानांतलें रबर वाडटे मागणेक उणें पडपाक लागलें. उडोवपाचें रबर परत सारकें करून वापरपाचे यत्न जाले. तशेंच, सैमीक रबराची वाडटी मागणी पुराय करपाखातीर रबर उत्पादक झाडांची लागवड एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक जाली. पूण ती

यशस्वी जाली ना. १८७६ उपरांत रबर झाडाचे लागवडीक चालना मेळ्ळी. त्या वर्सा ब्राझीलांतल्यान हेविया ब्राझीलिएन्सिस जातीच्यो बियो इंग्लंडांत व्हेल्यो आनी तांचेपसून तयार जाल्ल्या रोंपांची लागवड श्रीलंका, भारत आनी मलेशिया ह्या वसणुकांच्या प्रदेशांनी केली. फुडें लागवडीचें क्षेत्र अतीउदेंतेकडल्या देशांनी वाडत गेलें. १९१० च्या अदमासाक अतीउदेंतेकडल्या देशांनी मळ्यांतल्या रबराचें उत्पादन संवसारांतल्या सगळ्या रानटी रबराच्या उत्पादनाइतलें जावपाक लागलें. तेउपरांत तें दुप्पट आनी चौपट जालें. उदेंतेकडल्या देशांनी हेवियावांगडाच कॅस्टिल्ला आनी फायकस, आफ्रिकेंत फण्टुमिया आनी मॅनिहॉट, मेक्झिको, मध्य अमेरिका आनी दक्षिण अमेरिकेंत कॅस्टिल्लाचीं आनी हवाई, फिलिपिन्स, त्रिनिदाद आनी मादागास्कार जुंव्यांनी ह्या आनी हेर जातींची लागवड केली. पूण विसाव्या शेंकड्यांत मध्यवर्तीक हेविया ब्राझीलिएन्सिसान सगळ्यांक फाटीं उडयले. हे जातीच्या रबराचें उत्पन्न हॅक्टरी सुमार ३४० किग्रॅ. वयल्यान सुमार १७०० किग्रॅ. मेरेन वाडलें. संवसारांतल्या वट्ट सैमीक रबर उत्पादनांतलें सुमार ९५% ते ९८% उत्पादन हें एकेच जातीपसून जाता. सदद्या थायलंड हो रबर उत्पादनांत सगळ्यांत फुडारिल्लो देश.

१९६६ च्या अदमासाक सैमीक रबराचो संवसारीक वाठार सुमार ४६ लाख हॅक्टर आशिल्लो आनी तातुंतलो सुमार १३.०६ लाख हॅक्टर मलेशियांत आनी तितलेंच क्षेत्र इंडोनेशियांत आशिल्लें. ताचे खाला सगळ्यांत व्हड क्षेत्र आफ्रिका खंडांत आशिल्लें. जाल्यार श्रीलंका, थायलंड, कांबोडिया, फिलिपिन्स, चीन, भारत आनी लॅटीन अमेरिकेंत उण्या प्रमाणांत आशिल्लें. चीनांत १९५२ त रबराचे लागवडीक सुरवात जाली. १९८३ त थंय ४.५३ लाख हॅक्टर क्षेत्र आशिल्लें. कांय म्हत्वाच्या देशांतलें सैमीक रबराचें उत्पादन (हजार टनांनी).

	१९९३	१९९४	१९९५
थायलंड	१५५१	१७२१	१७८६
इंडोनेशिया	१३०१	१३६१	१४२०
मलेशिया	१०७४	११०१	१०८४
भारत	४२८	४६४	४९९
चीन	३२६	३३५	३६०
फिलीपिन्स	५६	५८	५९
व्हिएतनाम	९०	८८	९५
श्रीलंका	१०४	१०४	१०३
नायजेरिया	१०५	१०५	९३
कांबोडिया	३१	४२	४४
कॅमरून	५०	५८	५४
आयवरी कोस्ट	६२	७०	७७
ब्राझील	२७	२८	३१

भारतांत रबराची लागवड पयलीं १८८० च्या अदमासाक त्रावणकोर आनी मलबार ह्या भागांनी केली. १९०२ त रबर मळ्यांची वेपारी नदरेन लागवड जाली. १९१० वर्सा सुमार १२,००० हॅक्टर आनी १९४७ - ४८ त ६३,००० हॅक्टर क्षेत्र रबर लागवडीखाला आशिल्लें जाल्यार १९७७ - ७८ त तें २,३३,३५९ हॅक्टर आशिल्लें. हातूंतलें सुमार ९२% केरळांत आशिल्लें. १९८३ - ८४ त रबर लागवडीचें क्षेत्र ३,०८,००० हॅक्टर आशिल्लें. तमीळनाडू, कर्नाटक, अंदमान आनी निकोबारांतलींय कांय क्षेत्रां रबर लागवडीखाला आसात. आसाम, मिझोराम, महाराष्ट्र तशेंच गोंयातूय मुळावी रबर लागवड करपाक सुरवात जाल्ली आसा.

भारतांतलें राज्यवार रबर लागवडीसकयलें क्षेत्र

राज्य	सुमार क्षेत्र (हॅक्टर)
केरळ	२,१२,२७१
तमीळनाडू	११,६४६
कर्नाटक	७, ८८६
अंदमान आनी निकोबार	९८८
त्रिपुरा	४७४
गोंय	३६
आंध्र प्रदेश	३१
महाराष्ट्र	२७
वट्ट	सुमार २,३३,३५९

सादारणपणान १९७५ मेरेन देशांतलें उत्पादन भारतीय उद्देगाक पुरोशें आशिल्लें. फकत संश्लेशीत रबराचीच आयात जाताली.

पूण १९७८ उपरांत उत्पादन आनी मागणी हातूंत फरक जाणवपाक लागलो आनी तो १९७९ - ८२ ह्या काळांत खर आशिल्लो. १९७८ - ७९ पसून सैमीक रबर आयात करपाक परवानगी दिली. १९८२ त वट्ट ६३, ४८१ टन रबर आयात केलें आनी तातूंतलें ४४,११३ टन (सुमार ७०%) सैमीक रबर आशिल्लें. १९८४ - ८५ त सैमीक रबराचें उत्पादन, खप आनी आयात हांची आंकडेवारी अनुक्रमान १.८७ लाख टन, २.२० लाख टन आनी ०.२७ लाख टन अशी आशिल्ली.

भारतांतल्या सैमीक रबराचें उत्पादन आनी खप

वर्स	उत्पादन (टनांनी)	खप (टनांनी)
८४ - ८५	१८७,०००	२२०,०००
८५ - ८६	२००,४६५	२३५,४४०
८६ - ८७	२१९,५२०	२५७,३०५
८७ - ८८	२३५,०००	२८७,०००
८८ - ८९	२५९,१७२	३१३,८३०

८९ - ९०	२९७,०००	३४१,०००
९० - ९१	३३०,०००	३६४,३१०
९१ - ९२	३६५,०००	३८०,१५०
९२ - ९३	३९३,४९०	४१४,१०५
९३ - ९४	४३५,०००	४५०,४८०
९४ - ९५	४७२,८१५	४८५,८५०
९५ - ९६	५०६,९१०	५२५,४६५
९६ - ९७	५४७,०००	५७८,०००

बियो रोवन तयार केल्ल्या झाडाचो जमनीपसून ५० सेंमी. उंचायेवयलो परीघ ५५ सेंमी. आनी कलम केल्ल्या झाडाचो कोंब भरिल्ले सुवातीपसून १.२५ ते १.५० मी. उंचायेवयलो परीघ ४५ - ५० सेंमी. जालो म्हणजे तें झाड दीख काडपाक योग्य जालें अशें समजतात. बियो रोवन वाडयल्लें झाड ७ - ८ वर्सांत दीख काडपाचे स्थितींत येता. आनी कलमी झाड सुमार चार वर्सांनी हे स्थितींत येता. मळ्यांतलीं सुमार ७०% झाडां दीख काडपाक योग्य आसात, अशें कळ्ळे उपरांत दीख काडपाक सुरवात करतात. जमनीपसून सुमार १.३ मी. उंचायेमेरेनच्या खोडाचे सालीपासून दीख काडटात. दीख काडपाखातीर चीर घेवपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती प्रचलित आसात. (पूर्ण मळसुत्री, अर्द मळसुत्री, रोमी 'वी' अक्षराप्रमाण आनी हेरिंग नुस्त्याच्या हाडाच्या आकाराभाशेन).

आग्नेय आशियांत सादारणपणान अर्दमळसुत्री पद्दत आपणायतात. केरळांतय हीच पद्दत प्रचलित आसा. दीख काडपाखातीर सुमार. एक मी. उंचायेचेर खोडाचे आडवे पातळेक ३०°कोन करून झाडाभोंवतणीं मळसुत्री पद्दतीन १/३ वा अदर्या अंतरांमेरेन मिची गोलेज नांवाच्या खास प्रकारच्या हत्यारान दावेकडल्यान उजवेवटेन तिरपी चीर घेतात. ऊतकालागीं आशिल्ल्यो दिखाच्यो वाहिन्यो व्हड संख्येन कापतल्यो इतली तिची खोलाय दवरतात. सालीचेर चीर घेवपाचें काम सकाळच्या वेळार करतात. कारण ह्या वेळार चिकाचो स्त्राव चड प्रमाणांत जाता. चिरेच्या सकयल्ल्या तोंकाक ल्हानशी उबी खांच करून तिच्या तोंडाक जस्ताचो पनेळ बसोवन तिचे खाला दीख सांठोवपाखातीर माती, कंवची, धातू हे सारकिल्या पदार्थांपसून केल्लें ३०० ते ५०० मिली. तांकीचें दीखपात्र बसयतात. ल्हान मळेवाले नाल्लाचे कट्टेचोय वापर करतात.

दिसाच्या वाडट्या तापमानावांगडा दिखाच्या थेंब थेंब गळपाच्या स्त्रावाचें प्रमाण उणें जाता आनी सुमार तीन वरां उपरांत स्त्राव बंद जाता. एका दिसाच्या अंतरान दीख काडटात. परत दीख काडपा वेळार चिरेचेर सुकिल्ली खवळी काडून सालीचो १ ते १.५ मिमी. दाट भाग जतनायेन कापतात. ताका लागून दिखाच्यो वाहिन्यो परत उकत्यो जावन परत दीख व्हांवपाक सुरवात जाता. दीख

काडपाखातीर आरतून - परतून झाडाच्यो दोनय वटो वापरतात. तशेंच सालीच्या पुनरुज्जीवनखातीर ब्युटिरीक आम्ल आनी इंडॉल -३ अँसिटीक आम्ल हांचो वापर करतात.

दिखाचें उत्पन्न वाडोवपाखातीर भारतांतले जायते मळेवाले २,४,५ - टी हें तणनाशक पाम तेलांत भरसून सालीक चिरे सकयल लायतात. तशेच स्टिम्युलॅक्स, युरेका आनी एथेलुय वापरतात.

दीख काडपाक सुरवात केले उपरांत १० - १५ वर्सां दिखाचें उत्पन्न वाडत वता. झाडाची फावो ती जतनाय घेतल्यार ४० - ५० वर्सांमेरेन लेगीत दीख काडूं येता. कांय ल्हान रबर उत्पादक लेगीत दीख काडटात. पूण ताका लागून झाडाची भलायकी आनी पिराय उणी जाता. चड पिरायेच्या झाडाचोय दीख उण्या अंतरान काडपाची पद्दत आसा.

लागवडी पयलींच्या काळांत काळें घनरूप रबर मेळोवपाखातीर व्हड्याच्या व्हल्याभाशेन लाकडी दांडो रबर - चिकांत बुडोवन आनी भायर काडून शेकोटेच्या धुंवरांत धरून सुकयताले. ही क्रिया परत परत केली म्हण्टकच घन रबराचो दाट थर दांड्याचेर जमतालो आनी तो काडून घेताले. जॉन पर्किन हाणें १८२९ त बसयल्ले आधुनिक पद्दती प्रमाण जमयल्लो दीख पयलीं गाळून जाय तितलो पातळ करतात आनी अँल्युमिनियमाचे टांकयेंत घेवन तातूंत अँसिटीक जावं फॉर्मिक आम्ल मुल्य ४.८ इतलें जायमेरेन भरशितात आनी भरसण रातभर दवरतात. दीख सांखळून ताका चोथो - उदक अशें रूप येता. हो चोथो रबराचो आसून तो टांकयेंत आशिल्ल्या पत्र्याचेर जमता आनी लादयो तयार जातात. मागीर त्यो एका यंत्रांत घालतात. उपरांत तांचे तकटे तयार जातात. मागीर हे तकटे सुकयतात आनी अशेतरेन घनरूप रबर मेळटा.

घन रबराचे खास गुणधर्म आशिल्ले कांय प्रकार तयार केल्यात. तातुंतले कांय अशे - १) थीर श्यानता रबर : कच्च्या रबराचो उपेग करिमेरेन तें कारखान्याचे कोठयेंत दवरतात. ह्या काळांत तें घट जाता आनी तें वापरचे पयलीं मोव करचें पडटा. हो दोश पयस करपाखातीर कच्च्या रबरांत कांय प्रमाणांत हायड्रॉक्सिलामायन हायड्रोक्लोरायड हें संयूग भरसून हो रबर प्रकार तयार करतात.

२) सुपिरियर प्रॉसेसिंग नॅचरल रबर (एस. पी. रबर) जावं स्पेशल प्रॉसेसिंग रबर : कच्चे रबर आनी व्हल्कनीकृत केल्ले रबर हांची ही भरसण आसता.

३) आर्विटक रबर : ब्युटाडायन सल्फोन हें संयूग उण्या प्रमाणांत रबरांत भरशिल्ल्यान हो रबर - प्रकार मेळटा. हें रबर -२६° सें.तापमानांतूय घट जायना.

४) तैलभरीत सैमीक रबर : कच्च्या रबरांत ५% रवनीज तेल भरसून हें तयार करतात. हें मोव आसून ताचेर वस्तू करपाची

प्रक्रिया चड बरे तरेन करूं येता. मोटारीच्या टायरावयले खवले (ट्रॅड्स) करपाखातीर तांचो उपेग जाता.

घन रबराभाशेन रबर - दिखाचोय कांय वस्तू करपाखातीर उपेग करतात. देखून दीख टिकाऊ करचो पडटा. दिखांत आमोनिया भरशिल्यार तो जायतो तेंप तिगपाक शकता. अशें १८५३ त डब्ल्यू. जॉनसन हाणें दाखोवन दिलें. देखून रबर उद्देगाक दितात त्या दिखांत आमोनिया भरशितात.

दिखांत उदकाचें प्रमाण सु. ७०% आसता. तें उणें करून जायते संहत दीख प्रकारूय तयार केल्यात आनी जाय त्या वस्तुंचे निर्मितीखातीर ते खूब उपेगाचे थरल्यात.

दिखापसून वस्तू करतना चड करून दिखांत जाय आशिल्ले हेर पदार्थ भरसून तयार जाल्ले भरसणेक फावो ते प्रक्रियेन वस्तुंचो आकार दितात आनी उपरांत व्हल्कनीकरण घडयतात. हे प्रक्रियेंत रबराची वस्तू टिकावू जाता. कांय वस्तुंची निर्मिती करतना अशे तरेन व्हल्कनीकरण करपाक येना म्हणून पयलींच व्हल्कनीकरण केल्लो एक संहत दीख प्रकार १९२३ त तयार केलो. सामक्यो पातळ वस्तू तयार करपाक ताचो उपेग जाता.

घन रबराचें गुणधर्म : सैमीक रबराच्या आंगांत जायते गुण एकवटिल्ले आशिल्ल्यान ते वेगवेगळ्या तरांनी उपेगी पडटात. रबराची पातळ पट्टी जांव धागो ताणलो जाल्यार तो जायत्या पटींनी लांब जाता आनी ताण सोडलो म्हण्टकच रोखडोच पयलींभाशेन आंखूड जाता. रबरी पेल्ले जमनीर आपटिलो जाल्यार तो ऊंच उडटा, दामलो जाल्यार दामता आनी दाब काडटकच पयलींभाशेन जाता. ह्या गुणाक स्थिती स्थापकताय वा प्रत्यास्थताय अशें नांव आसून चक्रांक बसोवपाचे पोकळ आनी भरीव टायर हांचेखातीर रबराचो उपेग जाता. रबराचें खाशेलेपण ताची स्थितीस्थापकताय आनी चिवटपण ह्या भौतिक गुणांत आसा. पूण कच्च्या रबराच्या ह्या गुणांचेर तापमानांतल्या फरकाचो खूब परिणाम जाता. पूण व्हल्कनीकरणान ताचो दोश ना जाता आनी ताका घटसाण मेळटा आनी स्थिती स्थापकताय वाडटा. तशेंच, फावो त्या द्रव्यांची भर घाल्ल्यान रबराच्या गुणधर्मांत जायतो फरक पडटा हें ताचें एक खाशेलेपण.

रबराच्या पड्ड्यांतल्यान उदक आनी वायू आरपार वचपाक शकना. रबर उदकांत कुसना, खतरखतपी उदकांत विरगळना आनी शिंयांतय तें वेरेना. तशेंच, तें घर्शण सहन करपाक शकता आनी बेगीन झिजना. ताका लागून सायकलीचे ब्रेक, मोटारीचे टायर, जोत्यांचे तळवे हांचेखातीर ताचो उपेग जाता. विद्युत् प्रवाहाक तें रोध करता देखून निरोधक म्हणून ताचो उपेग जाता. तें विखारी न्हय देखून ल्हान भुरग्यांनी रबरी खेळणी तोंडांत घालीं तरीय तांचेपसून कांयच अपाय जायना. रबराच्या आंगांत कांय दोशय आसात. पेत्रोल, रॉकेल सारकिल्या पदार्थांवांगडा तें फुगता. खर वत, ऑक्सिजन

आनी ओझोन वायू हांच्या योगान तें बेगीन पेड्डेर जाता.

रबराचो रेणूभार सु. ३,००,००० आसा. कच्चे रबर बँझीन, हेक्झेन, क्लोरोफॉर्म, कार्बन टॅट्राक्लोरायड ह्या विद्रावकांनी विरघळटा. कच्च्या रबराचेर ओझोन वायुचीय समावेशक विक्रिया जाता आनी रबर ओझोनायड नांवाचें संयुग तयार जाता. रबराच्या रेणूची संरचना थरोवपाक ह्या संयुगाचो खूब उपेग जाला.

बुटांचे क्रेप तळवे, रबर - आसंजकां सारकिले कांय आडवाड सोडले जाल्यार रबरी वस्तू फकत कच्च्या रबराच्यो केल्ल्यो नासतात. त्या वस्तुच्या आंगांत जाय आशिल्ले गूण फावो त्या प्रमाणांत येवंचे हे खातीर कच्च्या रबरांत जायते पदार्थ भरसुंचे पडटात. ह्या पदार्थांक रबर रसायनां म्हण्टात. अशा पदार्थांचे वळेरेंत शॅकड्यांनी पदार्थांचो आस्पाव जाता. पूण तांचीं कार्यां मेजकीच आशिल्ल्यान कार्याप्रमाण तांचें वर्गीकरण करप सोपें पडटा.

१) **व्हल्कनीकारकां** : व्हल्कनीकरण घडचें म्हणून गंधक वा सिलिनियम, टेल्युरियम, बँझॉयल, पॅरोक्सायड कांय डायऑक्सायमां, डायआयसोसायनेटां आनी डायनायट्रोसा संयुगां वा टेट्रा मिथिल थायरम डायसल्फायड सारकिल्या पदार्थांचो उपेग जाता.

सैमीक रबराखातीर चड करून गंधक वा टेट्रा मिथिल थायरम डायसल्फायड वापरतात.

२) **प्रवेगकां** : हांच्या योगान व्हल्कनीकरण बेगीन आनी उप्या तांपमानाक घडून येता इतलेंच न्हय तर वस्तुच्या गुणांतय भर पडटा. थायरम डायथायोकार्बाभेतां, झिंक अल्किल झॅथेटे, नायट्रोसा डायमिथिल ॲनिलीन, डायफिनिल ग्वानिडीन, मरकॅटोबॅझोथायाझोल हीं संयुगां हातुंतलीं मुखेल आसात. हीं कार्बनी संयुगां खूब प्रभावी आसात.

३) **सक्रियकारकां** : हांकां लागून प्रवेगकांचें कार्य बरें जाता. मेदाम्लां सक्रियकारकां म्हणून उपेगी पडटात.

४) **मंदायकां** : जायते फावटीं रबर आनी व्हल्कनीकारक हांची भरसण करता आसतना वा केल्ल्या भरसणांची फुडली प्रक्रिया करचेपयलीं अकरमात व्हल्कनीकरण जावपाचो भंय आसता. हें टाळचें म्हणून ज्या पदार्थांचो उपेग करतात तांकां मंदायकां म्हण्टात. थॅलिक ॲनटायट्रायड, बँझॉयक आम्ल, सॅलिसिलिक आम्ल सारकिले पदार्थ हे खातीर उपेगी पडटात.

५) **प्रबलकां** : रबरी वस्तू ज्या कामाखातीर वापरपाची आसता तेप्रमाण वस्तूक वेगवेगळे तरेची घटसाण लागता. अशी घटसाण येवची म्हणून रबरांत जे पदार्थ भरशितात तांकां प्रबलकां म्हण्टात. काजळी हें एक मुखेल प्रबलक. कांय कार्बोनेटां, सिलिका, झींक ऑक्सायडां आनी कांय मृत्तिकाय प्रबलकां म्हणून भरसणांत वापरतात.

६) **ऑक्सिजन आनी ओझोन प्रतिरोधकां**: हवेंतलो

ऑक्सिजन आनी ओझोन हांचो रबराचेर वायट परिणाम जाता आनी वस्तू निकामी जाता. ह्या परिणामाक विरोध जावंचो हेखातीर फिनिल बीटा नॅथील अमायन, अल्डॉल्ड आल्फा नॅथील अमायन सारकिलीं रसायनां उप्या प्रमाणांत रबरभरसणांत वापरतात.

७) **प्लॅस्टिकीकारकां आनी मृदुकारकां** : कच्च्या रबरांत कांय पदार्थ घालून भरसण यंत्रांत मळ्ळी जाल्यार ताचेर प्रक्रिया करप सोपें जाता. अशा पदार्थांक प्लॅस्टिकीकारकां म्हण्टात. वनस्पतीज आनी खनिज तेलां, मेदाम्लां, तांची जस्त लावप, मेणे आनी रेझिनां ह्या कामांत उपेगी पडटात.

कांय पदार्थांची भरसण केली म्हण्टकच रबराक मोवसाण येता आनी चिकटपण येता. कांय वस्तू तयार करतना हो गूण जाय आसता. मोटारीचे टायर, जवसाचें तेल, पॅराफीन मेण, व्हॅसलीन सारकिले पदार्थ मृदुकारकां म्हणून उपेगी पडटात. 'फॅक्टिस' नांवाचो एक पदार्थ ह्या कामांत वापरतात.

८) **अपघर्शकां** : ज्या रबरी वस्तुंचो उपेग घर्शणाखातीर करपाचो आसता त्यो तयार करतना रबर भरसणेंत हांचो आस्पाव करतात. पमीस, सिलिका, कार्बोरॅंडम सारकिले पदार्थ हे खातीर वापरतात.

९) **वर्णदायकां** : वस्तूक जाय तो रंग येवंचो म्हणून हांचो रबरांत आस्पाव करतात. धवो रंग येवंचो हे खातीर झींक ऑक्सायड, लिथोपोन, झींक सल्फायड, टायटॅनियम डायऑक्सायड हे पदार्थ आनी वेगवेगळ्यो छटा येवंच्यो म्हणून कार्बनी वर्णदायक संयुगां वापरतात.

१०) **भर घालपाचे पदार्थ** : हे भरसुपाचो मुखेल हेत म्हणजे वस्तू करतना रबर जाय तितलेंच वापरून वस्तू सवाय करप हो आसता. व्हायटिंग (पावडर आनी धुयिल्लो शुध्द धवो चॉक), संगजिरें, तरेकवार माती, खडू, खनीज तेलांच्या शुध्दीकरणांत मेळपी कांय संयुगां हे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. पुनःप्रपित रबर होय असोच एक पदार्थ आसा. हाची भर घाल्ल्यान वस्तू करपाची प्रक्रिया सोपी जाता.

११) **संकीर्ण** : जायत्या जाग्यांनी वस्तू तयार करतना जायतशी परिस्थिती येवंची म्हणून पदार्थ भरसुचे पडटात.

पुनः प्रापित रबर : मोटारगाडयो, ट्रॅक्टर, मोटरसायकली हांचे पोरने भायर उडोवपाचे टायर आनी वापरून निरुपेगी जाल्लो हेर रबरी म्हाल हांचेपसून परत वापरपाक येता असो एक रबर प्रकार मेळोवपाक येता. ताका पुनःप्रापित रबर म्हण्टात. हें मूळचें कच्चे रबर न्हय. कांय वस्तू तयार करपाखातीर चड करून सैमीक आनी संश्लेशीत रबरावांगडा भरसून तें वापरपाक येता. तें वापरिल्ल्यान कांय फायदेय जातात. ताका लागून रबर भरसणेंत वापरपाचो एक मोलादीक पदार्थ आनी भायर उडोवपाच्या वस्तुंचो उपेग करून

घेवपाचो एक मार्ग ह्या दोनय नदरांनी ताका म्हत्व आसा.

पुनः प्रापणाच्या घंदाक खरी सुरवात १८६५ त जाली. आतां पुनःप्रापणाच्यो जायत्यो प्रक्रिया खबर आसात. तातूंत उश्णतायेचो आनी रसायनीक द्रव्यांचो उपेग करून खरी वस्तूंतलो कापूस, नायलॉन धागे ना करप आनी व्हल्कनीकरण जाल्ल्या रबराच्या रेणूंचेर जाय ते परिणाम घडोवन तें सांच्याच्या आदारान दिल्लो आकार धारण करपाक शकतलें अशें करप हे मुखेल हेत आसतात.

हें रबर सवाय आसता. भरसणेंत हाचो आस्पाव केल्यार प्रक्रिया चड सोंपेपणीं करपाक येतात. बुटांच्यो खोंटो, बाबागाडयांचे टायर, सवाय नळयो हेसारकिल्यो वस्तू पुनःप्रापित रबराच्यो वा ताचो आसपाव आशिल्ले रबर - भरसणेपसून तयार करतात. तशेंच, संश्लेशीत रबरांपसूनय पुनःप्रापित रबर तयार करतात.

घनरूप रबर भरसणेपसून वस्तू तयार करपाखातीर फुडें दिल्ल्यो पांच प्रक्रिया उपेगी पडटात - १) **रुळांनी लाटून वस्तू तयार करप** : चड - उणे दाटायेचे तकटे वा रबराची पातळ चादर करपाखातीर हे कृतीचो उपेग जाता. हेखातीर वापरांत येवपी यंत्रांनी तीन वा चड रुळ आसतात आनी ते वयर सकयल करपाक येतले अशी येवजण आसता. ह्या यंत्रांत घाल्लें रबर - भरसण तकट्याच्या रुपान भायर येता, अशे येवजणेचो उपेग कापडाचेर रबर - विलेपीत करपाखातीरूय जाता. कापडाचेर रबर - विलेपन करपाचें खास तरेचें एक यंत्र आसा. हाचो उपेग कापडाचेर रबराचो पातळ थर दिवपाखातीर करतात.

२) **बहिःसारण** : बहिःसारण यंत्रांत रबर भरसण घालतकच तळभागांत तें तापता आनी ताकालागून मोव आनी प्रवाही जाता आनी अखेरेक यंत्राच्या तोंकांतल्यान भायर सरता. तोंकाच्या तोंडांत तयार करपाचे वस्तूची बाह्यरेशा कापून काडिल्ली आसता. ताका लागून भायर पडपी भरसणेक वस्तूचो आकार येता.

३) **सांचेकाम** : वस्तू तयार करपाचे सांचे वस्तूप्रमाण वेगवेगळे आसतात. वस्तू तयार करपाखातीर सांच्यांत रबर भरसण भरून सांचो दाबयंत्रांत दवरून फावो तितलो वेळ दाब आनी उश्णताय दितात. हांगा वस्तू तयार जाले उपरांत व्हल्कनीकरणय जाता.

४) **अंतःक्षेपण** : होय सांचेकामाचोच एक प्रकार. हेखातीर वापरपाचें यंत्र आनी कार्यपद्धत प्लास्टिकापसून वस्तू तयार करपाचे प्रक्रियेभाशेनच आसता.

५) **रचणूक करून वस्तू तयार करप** : मोटारीच्या टायरासारके वस्तूविशीं पयलीं तिच्या वेगवेगळ्या भागांची रचणूक तयार केल्ली वस्तू खास तरेच्या सांच्यांत घालून पुराय करतात.

रबर दिरवाचे आनिकय कांय उपेग जातात. ताचो उपेग कातडी, बुटांचे फ्रेप तळवे, कॅनवास कापड, फॅल्ट कापड सारकिल्यो

वस्तू चिकटावपाखातीर आसजक म्हणूनय जाता. तशेंच नळांची जोडणी करपाक, खाद्यपदार्थ उद्देगांत डबे, भरण्यो सारकिलीं आयदनां हवाबंद करपाक, धातूंच्या टांक्यांक अस्तर दिवपाक आनी जमीन आनी रस्ते हांचे वयले भाग झरनासतना चड काळ तिगतले अशें करपांतय दिरवाचो उपेग जाता.

भारतीय रबर उद्देग :- भारतांत ह्या उद्देगाची सुरवात १९२० त जाली. कलकत्याक डिकसी आया कंपनी ह्या नांवाचो सर्वसामान्य वस्तू तयार करपाचो पयलो कारखानो त्या वर्सा जालो. तो १९२५ मेरेन चल्लो. 'बॅंगॉल वॉटरप्रुफिंग वर्क्स' नांवाचो जलाभेद्य लुगट तयार करपाचो एक आनी रबर - विलेपीत विद्युत् केबल सरयो तयार करपाचो एक अशे दोन कारखाने १९२८ त स्थापन जाले. पूण रबर उद्देगाची खरी सुरवात १९३४ त 'आंतरराश्ट्रीय रबर नियंत्रण करार' जाले उपरांतच जाली. भारतांत मजुरीचे दर उणे आशिल्ल्यान जायत्या परदेशी कंपन्यांनी (देखीक - बाटा शू कंपनी, इंडियन रबर मॅन्युफॅक्चरींग लि., डनलॉप रबर कंपनी) हांणी आपले कारखाने भारतांत स्थापन केले. ह्या कारखान्यांनी मोटारींचे टायर आनी ट्यूब, वाहक आनी चालक पट्टे तशेंच जोर्ती हांचें उत्पादन जावपाक लागलें. केरळ राज्यांत शासकीय अर्थीक पालवानय कांय कारखाने आयले. दुसऱ्या म्हाझुजान भारतीय रबर उद्देगाक जाय अशी परिस्थिती मेळ्ळी. झुजाउपरांत रबर उद्देगाची वाड जावपाक लागली आनी कच्च्या म्हालाची चड गरज भासपाक लागली. १९५० पसून कच्च्या रबराची निर्यात थांबली. भारतांत तयार जावपी रबर हांगाच्या उद्देगाक पावना जालें. देखून कच्च्या रबराचें उत्पादन वाडोवपाचो यत्न जालो. तेचवांगडा खरी वस्तुंची गरज वाडत आसा.

रबर उद्देगाक लागपी जायते रसायनीक पदार्थय आतां भारतांत तयार जातात. दुर्गापूराक १९६२ पसून फिलिप्स कार्बन ब्लॅक कंपनी आनी १९६६ पसून मुंबय युनायटेड कार्बन कंपनी लि. हे कारखाने काजळी तयार करतात. आल्कली अँड कॅमिकल कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया, बायर कंपनी मोनसॅटो सारकिले कारखाने प्रदेगाक, मंदायकां, ऑक्सिजन प्रतिरोधकां हे सारकिले जायते रसायनीक पदार्थ देशांत तयार करतात.

इ.स. १९६९-७० वर्सा खरी वस्तुंची १,२५० उत्पादन केंद्रां आशिल्लीं आनी तातुंतल्यान सुमार ३० कोटी रुपया मोलाचें उत्पादन जालें. १९८४ च्या अदमासाक ३,००० परस चड उत्पादन केंद्रां आसून सुमार एक लाख लोकांक चरितार्थाचें साधन मेळ्ळां आनी उत्पादन ७५० कोटी मेरेन पावलां. खरी वस्तुंचे कारखाने अस्तंत बंगाल, महाराष्ट्र आनी तमीळनाडू ह्या राज्यांनी चड प्रमाणांत आसून हरियाणा, उत्तर प्रदेश, केरळ आनी दिल्ली ह्या राज्यांनीय ह्या उद्देगाची बरी प्रगती जाली. खरी वस्तुंची निर्यात १९७६-७७ त २७.३६ कोटी

रुपया १९८०-८१ त ३०.२६ कोटी रुपया आनी १९८१-८२ त ४०.३ कोटी रुपया जाल्ली.

संश्लेशीत रबर (सिंथॅटीक रबर) : रसायनीक विक्रियांनी तयार केल्लो आनी सैमीक रबराचेर प्रक्रिया करून तयार केल्ल्या रबराक संश्लेशीत रबर म्हण्टात.

संश्लेशीत रबर तयार करपाचे यत्न विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन चालू जाले. पूण १९१० च्या अदमासाक मात हे यत्न तात्पुरते थंडावले. ते उपरांत थोड्याच वर्सांनी पयलें म्हाझूज सुरू जालें आनी झुजाची गरज म्हणून जर्मनींत संश्लेशीत रबर संशोधनाक फावो ती परिस्थिती निर्माण जाली.

२, -३ डायमिथील ब्युटाडायन हो पदार्थ ऑसिटोनापसून म्हळ्यार अप्रत्यक्षपणान चूनरवडी आनी कोळसो हांचे असल्या जर्मनीक उपलब्ध आशिल्ल्या सादद्या कच्च्या म्हालापसून तयार करूं येता हें पयलीं केल्ल्या यत्नांक लागून जर्मनीक रबर आशिल्लें. हाचेपसून तयार जावपी संश्लेशीत रबराक 'मिथील रबर' म्हण्टाले. जर्मनीन ह्या रबराचें उत्पादन व्हड प्रमाणांत केलें आनी आपली गरज भागयली. १८२५ त संश्लेशीत रबर तयार करपाच्या यत्नांक परत चालना मेळ्ळी. तशेंच, संशोधनाक नवी दिका मेळटली अशी आनिकूय एक गजाल ह्याच काळांत घडून आयली. ती म्हणजे भोव वारिकी करणारवातीर एकूच एकवारीक पदार्थ वापरपाशिवाय दोन वेगवेगळ्या एकवारिकांचो एकठांय वापर करून तांचें सहबहुवारिकीकरण केलें जाल्यार वेगवेगळ्या गुणधर्मांची संश्लेशीत रबर मेळपाक शकतात हो सोद हे पद्दतीन ब्युटाडायन आनी स्टायरीन हांच्या सहभोव बहुवारिकी करणान स्टायरीन ब्युटाडायन हें एक नवें संश्लेशीत रबर सिध्द जालें. हाच्या उपेगाचें क्षेत्र हेर रबरप्रकारांपरस चड विस्तारीत आसा म्हणपाचें समजलें. ह्या रबर - प्रकाराक त्या वेळार ब्युना एस्. वा जी. आर. एस् म्हण्टाले. आतां ताका एस्बीआर् म्हण्टात. सैमीक रबरापरस कांय गुणांनी व्हड आशिल्ली आनिकय संश्लेशीत रबर संशोधनाक लागून उपलब्ध जाली आनी ताका लागून चड उपेगी रबर हो संश्लेशीत रबराचो एक विभागूच जाल्लो आसा.

कार्बनेतर मूलद्रव्याच्या संयुगांचो उपेग करून संश्लेशीत रबर तयार करपाचे कांय यत्न ह्याच काळांत अमेरिकी शास्त्रज्ञांनीय चलयल्ले. तांणी सोदून काडिल्ल्या रबर प्रकाराक थायोप्लास्ट वा पॉलिसल्फायड रबर ही संज्ञा दिल्ली. तशेंच, इ.स. १९३० च्या अदमासाक आयसो ब्युटिलीन ह्या संयुगाच्या भोव वारिकीकरणासंबंदीं एक संशोधन येवजण अमेरिका आनी जर्मनी हांच्या पालवान चालू आशिल्ली. तांणी मेळयल्ल्या रबर प्रकारांक ब्युटिल रबर म्हण्टात. तशेंच, कोरियन झुजाच्या प्रसंगा वेळार रबरविशयक संशोधन जालें. ह्या संशोधनाक लागून उण्यांत उणें तापमान वापरून स्टायरीन आनी ब्युटाडायन हांचें भोववारिकीकरण घडोवप शक्य जालें. हे पद्दतीन

तयार केल्ल्या रबराक थंड एस्बीआर् म्हण्टात.

आतांमेरेन केल्लें रबरविशयक संशोधन कार्य तोखणायेचें आसलें तरीय सैमीक रबराची तशाक तशी प्रतिकृती तयार करप शास्त्रज्ञांक जमूंक नाशिल्लें. पूण १९५५ च्या अदमासाक सैमीक रबराचें संश्लेशन करपांत शास्त्रज्ञांक यश आयलें. आतां जायते रबर प्रकार रबर आसात. तातूंतल्या कांय म्हत्वाच्या संश्लेशीत रबरांचीं नांवां अशीं आसात -

पॉलियायझोप्रीन (संश्लेशीत सैमीक रबर), पॉलिव्होरोप्रीन (निओप्रीन), ब्युटाडायन - ऑक्लिनायट्रायल रबर (एन्बीआर), ब्युटिल रबर, पॉलिसल्फायड रबर, पॉलियुरेथेन रबर, क्लोरोसल्फोनेटेड पॉलिइथिलीन, सिलिकॉन रबर, फ्लुओरो रबर आनी उश्मा मृदू प्रत्यास्थ- वारिकां वा उश्मामृदू रबर.

संवसारांतल्या कांय मुखेल देशांतल्या आनी तुळेरवातीर भारतांतल्या संश्लेशीत रबराच्या उत्पादनाची आंकडेवारी मुखार दिल्ल्या कोश्टकांत दिल्या -

संवसारांतल्या कांय मुखेल देशांतल्या संश्लेशीत रबराचें उत्पादन.

	(मॅट्रीक टनांनी)	
देश	१९९१	१९९५
अमेरिका	२०५०	२४४०
जपान	१३७७	१४९७
चीन	३४५	४९३
भारत	५५	६५
ऑस्ट्रेलिया	३५	४९३
द. कोरीया	२२५	३६८
कॅनडा	१९०	१७५
जर्मनी	५०४	४८७
फ्रांस	४७१	६१८
ब्राझील	२६४	२९५
इंग्लंड	२५१	३२०
इटली	३९५	३१०
टायवान	१७६	२९३

भारतांत संश्लेशीत रबराचें उत्पादन १९६३ त उत्तर प्रदेशांतल्या बरेली हांगा सिंथॅटीक अँड कॅमिकल्स लि. हे कंपनीन सुरू केलें. हे कंपनीची वर्सुकी उत्पादन क्षमताय ३०,००० टन आसून ती स्टायरीन ब्युटाडायन आनी नायट्रायल ह्या रबराचें उत्पादन करता. इंडियन पॅट्रोकेमिकल्स कॉर्पोरेशनान बडोद्याक १९७८ त सुरू केल्ल्या काररवाण्यांत पॉलिव्होरोप्रीन रबर तयार करतात आनी ताची उत्पादन क्षमताय २०,००० टन आसा. भारतांतल्या वट्ट रबराच्या

खपांतलो २०% खप संश्लेशीत रबराचो आसा. संश्लेशीत रबराच्या वट्ट उत्पादनांतलें ६० टक्क्यांपरस चड उत्पादन टायर उद्देगांत वापरतात. उत्पादनाच्या मानान संश्लेशीत रबराची मागणी चड प्रमाणांत आशिल्ल्यान संश्लेशीत रबर आयात करचें पडटा. सकयल दिल्ल्या कोश्टकांत रबराचे आयातीची आंकडेवारी दिल्या -

भारतांतली संश्लेशीत रबराची आयात अशी:	
वर्स	(आयात टनांनी)
१९८४ - ८५	३०२४८
१९८५ - ८६	३९०८६
१९८६ - ८७	३२६००
१९८७ - ८८	३०९००
१९८८ - ८९	३३९५०
१९८९ - ९०	३९०००
१९९० - ९१	५९८८०
१९९१ - ९२	३९८००
१९९२ - ९३	५०९९८
१९९३ - ९४	६३०००
१९९४ - ९५	६४४३७
१९९६ - ९७	६८६३०

वेगवेगळ्या देशांतली सैमीक आनी संश्लेशीत रबराच्या खपाची १९८१ ची आंकडेवारी अशी आशिल्ली (किग्रा) :- अमेरिका ११.६; कॅनडा १२.०; अस्तंत जर्मनी ९.२, ब्रिटन ६.९, फ्रांस ८.५, ऑस्ट्रेलिया ६.७, इटली ६.८, जपान १०.९, भारतांतलो खप फकत ०.३३ कि. ग्रॅ. आशिल्लो.

रबर मंडळ : (रबर बोर्ड)- १९४७ च्या रबर अधिनियमाप्रमाण रबर मंडळाची स्थापना केली. रबर मंडळाचें मुखेल कार्यालय केरळांत कोट्टायम शारांत आसा. ह्या मंडळान प्रयोगशाळेंत आनी रबर मळ्यांनी वड प्रमाणांत प्रयोग करून वेगवेगळ्या जमनीखातीर सान्याचें प्रमाण थारायलां. रबराचें चड उत्पन्न दिवपी झाडां विकसीत केल्यांत. तंत्रीक नदरेन प्रमाणीत रबर तयार करपाखातीर देशी यंत्रसामग्री तयार केल्या. सैमीक रबराच्या वेगवेगळ्या वस्तुंच्या उत्पादनाखातीर लागपी तंत्रज्ञानूय मंडळाचे वतीन कारखान्यांक दितात.

कोचीन विद्यापिठांत रबर प्रक्रिया आनी तंत्रविद्या ह्या विशयाचो बी. टॅक. पदवेचो अभ्यासक्रम आसून तातूंत रबराची लागवड, दीख काडप, दिखावयली प्रक्रिया सारकिल्या गजालींचें शिक्षण दितात. गुजरात विद्यापिठान अहमदाबादाक रबर तंत्रविद्या संस्था स्थापन केल्या. खरगपूराक इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजी हे संस्थेंत रबर तंत्रविद्या विभाग आसून तातूंत २ वर्सांचो एम. टॅक. पदवेचो अभ्यासक्रम आसा. तशेंच, रबर उद्देगाच्या हीतसंबंदांची राखण

करपाखातीर मुंबय इंडिया रबर इंडस्ट्रीज अॅसोसिएशन ही संस्था स्थापन जाल्या. इंडियन रबर मॅन्युफॅक्चरर्स रिसर्च अॅसोसिएशन ही संशोधन संस्थाय मुंबय आसा.

रबर मंडळाचे वतीन रबर (म्हयनाळें), रबर स्टॅटिस्टिकल न्यूस (म्हयनाळें), रबर बोर्ड बुलेटीन (त्रैमासीक) आनी इंडियन रबर स्टॅटिस्टिक्स (वर्सुकी) हीं नेमाळीं प्रसिद्द करतात.

मलेशिया, इंडोनेशिया, श्रीलंका आनी विएतनाम ह्याय देशांनी रबर संशोधन संस्था म्हत्वाचें कार्य करीत आसून त्यो तंत्रीक लेख आनी शेतकान्यांक उपेगी अशी म्हायती दिवपी पुस्तिकाय प्रसिद्द करतात.

- कों. वि. सं. म.

रमजान : मुसलमान वर्साचो णववो म्हयनो. हो मुसलमानांचो उपास करपाचो म्हयनो. रमज म्हळ्यार भाजप. उपासान सगळीं पापां जळून वतात, म्हणून ह्या व्रताक हें नांव मेळ्ळें आसुंये. ह्या व्रताक पाळो दिवप हो तांच्या धर्माचरणाच्या पांच नेमांमदलो एक. ह्या उपासान सर्ग मेळटा आनी पाप नश्ट जाता, अशें महंमदाचें वचन आसा. म्हणून मुसलमान लोक हें व्रत पाळटात.

हें व्रत एक म्हयनोभर करप. उपासाच्या काळांत सुर्यउदेंता सावन तो अस्ताक वच मेरेन कांयच खावप - पियेवप ना. कांय लोक थुकीय गिळिनात. कश्ट करपांक दीस उजवाडचे पयलीं जेवपाची मेकळीक आसता. भोंवडेकार, दुयेंत, म्हातान्यांक, कुड्ड्यांक, गुरवार बायलांक आनी भुरग्यांनी हो उपास केलोना जाल्यार जाता. भोंवडेकार आनी दुयेंत लोकांनी वेळ मेळटा तेन्ना उपास करूंक जाय. हाका कजा म्हळ्यार भरपाय अशें नांव आसा.

धर्मीक वृत्तीचे मुसलमान ह्या म्हयन्याचे कायं दीस मशिदींत सारतात. थंय परत परत प्रार्थना करप, कुराण वाचप हे कार्यक्रम करतात. रमजानाचे सत्ताविसावे रातीं स्वर्गांत पुराय कुराण ग्रंथ तयार जालो अशें महंमदान म्हणिल्लें आसा. फकत उपास आनी प्रार्थना करून पुण्य लागना; जाल्यार त्या वेळार सत्यभाशण, सदद्विचार आनी सदाचार हांकां म्हत्व आसता अशें महंमदाचें वचन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रमजान ईद : मुसलमानांची एक व्हड परब. हो सण म्हळ्यार रमजान उपासाचें पारणें आसता. शब्दाल हो तांचो धावो म्हयनो आसून, ताच्या पयल्याच दिसा हें पारणें करपाचें आसता म्हणून ताका 'ईद - ऊल- फित्र' अशें म्हण्टात. ह्या ईदापरस बकरी ईदाचें म्हत्व चड आशिल्ल्यान ताका ईद आनी हाका धाकलो ईद अशें म्हण्टात. ह्या दिसा खूब दानधर्म करतात म्हणून ताका इदुस्सदका अशेंय नांव आसा.

सकाळीं प्रार्थना जाले उपरांत पयलीं थंय-भात आनी साकरीचें जेवण घेतात. त्याच वेळार, खारको खावपाची चाल आसा. कारण महंमद आनी ताच्या घरच्या लोकांक होच जिनस मुखेल मेळटालो, अशी समजूत आसा. शेवयांची खीर खावपाचीय रीत आसा.

ह्या दिसा सगळे दादले-बायलो बरे कपडे आनी भांगरां घालून एकामेकांक मेळपाक वतात. तेच प्रमाण गांवाभायर ईदगाह (प्रार्थनेची सुवात) नांवाच्या आंगणांत जमून समुदायीक प्रार्थनाय करतात. थंय पेश इमाम (मुखेल आचार्य) खुल्बा म्हळ्यार कुटुंबीक, समाजीक आनी अध्यात्मीक कर्तव्यांचो उपदेश करता. मागीर सगळे जाण प्रार्थना करतात. उपरांत आमीन म्हळ्यार शांती असो घोश केले उपरांत कार्यक्रम सोंपता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : ईद

रमण (रामन), सर चंद्रशेखर व्यंकट : (जल्म : ७ नोव्हेंबर १८८८ तिरुचिरापल्ली; मरण : २१ नोव्हेंबर १९७० बंगलोर).

भारतीय भौतिकीविज्ञ. प्रकाशाच्या प्रकीर्णनासंबंदीचें संशोधन आनी ताच्याच नांवान वळखुपांत येवपी रामन परिणामाचो सोद हाचेखातीर १९३० वर्साचो भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

१९०४ वर्सा ताणें चेन्नईच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतल्यान बी. ए.ची पदवी पयल्या क्रमांकांन मेळयली.

ताका भौतिकी विशयांतलें भांगरापदक मेळ्ळें. १९०७ वर्सा ताणें भौतिकीतली एम्. ए.ची पदवी उंचेल्या प्रावीण्यासयत मेळयली. मजगतीं ताणें प्रकाशकी आनी ध्वनिकी ह्या विशयांत मूलभूत संशोधनय केल्लें. पूण त्या काळांत भारतांत वैज्ञानिक संशोधनाक चडसो वाव नाशिल्लो. तेखातीर तो भारत सरकारच्या अर्थ खात्यांतले नोकरे खातीर सर्तीचे परीक्षेक बसलो आनी तातूंत पयल्या क्रमांकांन पास जालो. उपरांत कलकत्त्याक ताची सहाय्यक महालेखापाल ह्या पदाचेर नेमणूक जाली. ह्या कामावांगडाच ताणें कलकत्त्याच्या 'इंडियन असोसिएशन फॉर द कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्स' हे संस्थेचे प्रयोगशाळेंत आपलें संशोधन कार्य चालू दवरलें. ताच्या कार्याचें म्हत्व वळखून कलकत्ता विद्यापिठांत नव्यानूच स्थापणूक जाल्ल्या भौतिकीच्या पालिट अध्यासनाचेर १९१७त ताची नेमणूक जाली. सोळा वर्सां ह्या पदाचेर काम करतकच १९३३त तो बंगलोर इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स हे संस्थेंत भौतिकी विभागाचो मुखेल जालो. फुडें ताणेंच स्थापन केल्ले रामन इन्स्टिट्यूट ऑफ रिसर्च हे संस्थेचें १९४८ सावन संचालकपद सांबाळ्ळें.

कलकत्त्याक अर्थ खात्यांत नोकरी करतना ताणें कंपनां आनी ध्वनी हेविशीं संशोधन केलें. हातूंत तंतुंच्या आंदोलनाच्या सैध्दांतिक आनी प्रायोगिक अभ्यासाचो आस्पाव जाता. तेचभशेन ताणें अस्तंती आनी भारतीय वाद्यां चडकरून व्हायेलिन, चेलो, पियानो, वीणा, सतार, मृदंग, तबलें हेविशीं संशोधन केलें. कलकत्ता विद्यापिठांत आसतनाय ताणें असोसिएशनचे प्रयोगशाळेंत प्रकाशकी आनी भौतिकी ह्या विशयांतलें संशोधन चालूच दवरलें.

१९२१ वर्सा ऑक्सफर्ड हांगा भरिल्ल्या ब्रिटीश साम्राज्य विद्यापीठ परिशदेंत रमनान कलकत्ता विद्यापिठाचें प्रतिनिधित्व केलें. तेन्ना ताणें इंग्लंडांत रॉयल सोसायटीमुखार तंतुवाद्यांच्या सिध्दांताचेर व्याख्यानय दिलें. भारताकडे परतून येतना भूमध्य दर्याच्या गाड निळ्या रंगान प्रभावित जाल्ल्यान कलकत्त्याक येवन ताणें ह्या निळ्या रंगाचें कारण सोदून काडपाचें कार्य हातांत घेतलें. लॉर्ड रॅली हाणें हेविशीं दिल्लें स्पश्टीकरण ताका मानवलेना. जेतरेन हवेंतल्या रेणुंनी प्रकाशाचें प्रकीर्ण केल्ल्यान आकाशाक प्राप्त जावपी रंगांचें स्पश्टीकरण दिवपाक जाता, तेचप्रमाण दर्याच्या निळ्या रंगाचें स्पश्टीकरण दिवपाक जाता, अशें प्रतिपादन रमनान, १९२२ वर्सा प्रेसिडिंज ऑफ द रॉयल सोसायटी हातूंत उजवाडायल्ल्या आपल्या निबंदांत केलें. सादारण परिस्थितींत उदक सूर्यप्रकीर्णन धूळीकणविरयत हवेपरस १५० पटींनी चड करता अशें प्रयोगान दाखोवन दिलें. १९२४-२५ वर्सा ताणें कॅनडा, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, रशिया, जर्मनी, इटली आनी स्वित्झर्लंड ह्या देशांची भोंवडी करून थंयच्या संस्थांक भेटी दिल्यो. आपल्या वांगड्यासयत ताणें वेगवेगळ्या पदार्थांनी चडकरून द्रवांनी आनी वायुंनी उपलब्ध कंप्रतांच्या प्रकाशाच्या जावपी प्रकीर्णनाचो अभ्यास केलो. एप्रिल १९२३ त रामनाचो वांगडी के. आर. रामनाथन हाका सदांच्या प्रकीर्णित प्रकाशावांगडाच बदलिल्ल्या तरंगलांबीचें दुय्यम आनी दुर्बल प्रारण (तरंगरूपी ऊर्जा) मेळ्ळें. रामन आनी के. एस्. कृष्णन हाणें हो परिणाम वेगळो करपाचें कार्य सुरू केलें. ताणीं आपाती आनी प्रकीर्णित प्रकाशाच्या मार्गांत पूरक प्रकाश गाळण्यो दवरल्यो आनी जतनायेन शुध्द केल्ल्या द्रव आनी धूळिकरण विरयत हवा ह्या दोगांयनी सूर्यप्रकाशाच्या केंद्रित शलाकेच्या केल्ल्या प्रकीर्णनांत तांकां नव्या प्रकारचें दुय्यम प्रारण मेळ्ळें. हो सोद तांणी 'नेचर' ह्या ब्रिटीश नेमाळ्याक फेब्रुवारी १९२८ त कळयलो.

रामनान फुडें पाण्याच्या विद्युत् प्रज्योतीचो प्रकाश उद्गम म्हणून उपेग करून आपल्या प्रयोगांत चड सुदारणा केली. दुय्यम प्रारणांत जायत्या वर्णपट रेशांची अदीक लांबायेच्या तरंगलांब्यांकडे स्थानच्युती जाल्ल्याचें दिसून आयलें. ही स्थानच्युती परिक्षित पदार्थांचें खाशेलपण आशिल्ल्याचें आनी हे स्थानच्युतीवयल्यान प्रकीर्णन करपी रेणू ऊर्जा शोषण करता हें कळ्ळें.

रमण आनी कृष्णन हांचे उपरांत रोखडेंच जी. लँड्सबर्ग आनी एल्. मांडेलस्टाम ह्या रशियन संशोधकांक होच आविश्कार कॅॉर्टझ हांगा जालो. पूण रामनान ह्या परिणामाविशीं केल्ल्या विवरणावयल्यान ताणीं केल्लें संशोधन चड सरवेल आशिल्ल्याचें प्रस्थापित जालें. ह्या सोदाक लागून तांकां नोबॅल पारितोशीकाचो भोवमान मेळ्ळो.

आधुनिक भौतिकीच्या इतिहासांतलो एक आद्य विचारवंत म्हणून रामनाक सगळ्याक मान्यताय मेळ्ळी.

एन्. एस्. नागेंद्रनाथ हाचेवांगडा रामनान द्रवातलें श्राव्यातीत म्हळ्यार मानवी श्रवणक्षमतेचे पलतडी म्हळ्यार २०,००० हर्ट्झांपरस चड कंप्रतेच्या ध्वनीतरंगांक लागून प्रारणाच्या जावपी प्रकीर्णनाविशीं १९३५ आनी १९३६ वर्सा दोन म्हत्वाचे निबंध उजवाडायले. उपरांत ताणीं सादद्या उजवाडांत दवरिल्ल्या स्फटिकांतल्या अवरक्त कंपनांचेर क्ष - किरणांक लागून जावपी परिणामाविशीं प्रायोगिक आनी सैध्दांतिक संशोधन केलें.

१९४८ वर्सा ताणीं स्फटिकांच्या वर्णपटविज्ञानीय वर्तनाचो अभ्यास करून स्फटिक गतिकीतल्या मूलभूत प्रस्नांकडे पळोवपाचो नवो दृश्टीकोन मांडलो. १९५० - ५८ ह्या काळांत मुखेल करून हिऱ्याचे संरचनेचो आनी गुणधर्मांचो तशेंच लॅब्रॅडोरायट, अकिक, ओपल, मोती अशा रंगदीप्त पदार्थांचे संरचनां आनी प्रकाशीय गुणधर्मांचो अभ्यास केलो.

१९६० उपरांत ताणें रंग आनी तांची संवेदनां हेविशीं संशोधन करपाक सुरवात केली. ताणीं फुलांचो वर्णपटविज्ञानीय अभ्यास करून पाकळ्यांचे रंग आनी तरातरांच्या फुलांच्या जातींचे देखीक - गुलाब, अँस्टर, हिबिस्कुस ह्या जातींचे वर्णपट हेविशीं १९६३ वर्सा एक निबंदमाळ उजवाडायली.

१९६४ वर्सा ताणें रंगनदरेविशीं नवो सिध्दांत मांडलो. ह्या विशयाचेर ताणें बरयल्ले ४३ निबंद १९६८ वर्सा फिजिऑलोजी ऑफ व्हिजन ह्या नांवांखाल उजवाडायले.

१९२६ वर्सा ताणेंच स्थापणूक केल्या इंडियन जर्नल ऑफ फिजिक्स' ह्या नेमाळ्याचो तो खूब तेपमेरेन संपादक आशिल्लो. १९३४ वर्सा स्थापणूक केल्ले इंडियन अँकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो तो सुरवातीसावन अध्यक्ष आशिल्लो. बँगलोरच्या करंट सायन्स अँसोसिएशनाचोय तो अध्यक्ष आशिल्लो.

ताणें वेगवेगळ्या विशयांचेर ५०० परस चड संशोधनात्मक निबंद वा लेख बरयले आनी ते फिलॉसॉफिकल मॅगझीन, नेचर, फिजिकल रिव्ह्यू, प्रोसिडिंज ऑफ द रॉयल सोसायटी, Zeitschrift für Physik, इंडियन जर्नल ऑफ फिजिक्स, प्रोसिडिंज ऑफ द इंडियन अँकॅडेमी ऑफ सायन्सेस, करंट सायन्स ह्या नेमाळ्यांनी उजवाडा आयले. हाचेभायर ताणें Hand buch der Physik ह्या जर्मन

विश्वकोशाच्या आठव्या खंडांत तंतुवाद्यांच्या सिध्दांताविशीं एक म्हत्वाची नोंद बरयली. द न्यू फिजिक्स (१९५१) ह्या आपल्या ग्रंथांत ताणें आधुनिक भौतिकीविशींचे ताचे विचार मांडल्यात.

१९२४ वर्सा लंडनचे रॉयल सोसायटीचो सदस्य म्हूण ताची वेंचणूक जाली. ब्रिटीश सरकारान ताका १९२९ वर्सा 'नायट' हो किताब भेटयलो. ताका कितल्याशाच डॉक्टरेट पदव्यांचो आनी वैज्ञानिक संस्थांच्या सदस्यत्वाचो मान मेळ्ळो. तेचमशेन ताका इटालीयन अँकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचें मेल्यूसी पदक (१९२८), रॉयल सोसायटीचें ह्यूझ पदक (१९३०), फिलाडेल्फियाच्या फ्रँक्लिन इन्स्टिट्यूटाचें फ्रँक्लीन पदक (१९४१) हे भोवमान मेळ्ळे.

भारत सरकारान ताका भारतरत्न (१९५४) हो सर्वोच्च नागरी पुरस्काराचो सन्मान दिला.

- कों. वि. सं. मं.

रमण महर्षी : (जल्म : १८७९, तिरुच्चुळी (रामनाड जिल्हो, मदुराय); मरण : १४ एप्रिल १९५० अरुणाचल).

एक आधुनिक संत. रमण महर्षीचें पाळण्यांतलें नांव वेंकटरामन अशें आशिल्लें. ताच्या बापायचें नांव सुंदर अय्यर आनी आवयचें नांव अळगम्माळ. तिरुच्चुळीकच ताचें शिक्षण जालें.

वेंकटरामन बारा वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें. ताका लागून ताचें सगळें कुटूंब मदुराक ताच्या बापोल्यागेर वचून रावलें. थंय तो इंग्लीश शाळेंत वचपाक लागलो. पूण अभ्यासांत ताचें लक्ष कशेंच लागनाशिल्लें.

इशकोलांत शिकता आसतना वेंकटरामनाच्या जिवितांत एक सुचक असो प्रसंग घडलो. एक खेपे तो एकटोच बशिल्लो आसतना ताका आपूण मरतलों अशें दिसपाक लागलें. पूण धीर सोडीनासतना तो शांतपणान मरणाचें गुपीत जाणून घेवपाचो यत्न करपाक लागलो. मरणाचो भायलो देखावो तशा तसो सादपाखातीर ताणें तोंड बंद केलें, दोळे धांपले आनी उस्वास बंद केलो. पूण दुसऱ्याच खिणाक ताच्या मनात एक विचार आयलो. तो म्हणजे, शरीर मेलें, पूण आपूण कांय मरूंक ना, तशेंच, शरीर जड आनी अचेतन जालें खरें, पूण शरीरा भितर 'हांव' म्हणून कोणतरी मरण पळोवपी आसाच. शरीरापरस वेगळो आशिल्ल्या 'ताचो' ताका भास जावपाक लागलो.

हो साक्षात्कार इतको खर आशिल्लो, जाका लागून ताचो पयलींचो सभाव बदललो, एकलेंपण ताका मानवपाक लागलें. वेळ मेळटा तेन्ना मीनाक्षीच्या देवळांत वचून तो भक्तिभावान नतमस्तक जावंक लागलो.

फुडले साधनेखातीर ताणें अरुणाचलाक वचपाचें थरयलें. वाटेंत जायते त्रास सोंसून तो १ सप्टेंबर, १८९६ दिसा अरुणाचलाचेर पावलो. सदांच आठ वरांचेर उगडपी अरुणाचलेश्वराच्या देवळाचीं दारां त्या दिसा पयलींच उगडिल्ली. वेंकटरामन सरळ गाभाऱ्यांत गेलो आनी देवाच्या पांयाचेर तकली दवरली. तेन्नाच ताका एके अपूर्व शांतीची जाणविकाय जाली.

तेउपरांत ताणें आंगावयले कपडे आनी जानवें काडून उडयलें आनी फकत एक लंगोटी न्हेसून आनी तकलेचें मुंडण करून तो संन्याशी जालो.

अरुणाचलेश्वराच्या पयल्या प्राकारांत एक सहस्त्रस्तंभी मंडप आसा. त्या मंडपांतल्या एका चौथऱ्याचेर बसून वेंकटरामन ध्यान करपाक लागलो. पूण कांय मस्त्या भुरग्यांनी ताका त्रास दिवपाक सुरवात केली. देखून थंयच्यान उठून लागींच्याच पाताललिंग नांवाचे गुहेंत वचून बसलो. थंय ध्यानमग्न अवतिकायेंत आसतना ताका मुयो, जळारांनी चाबून रक्तबंबाळ केलो. पूण वेंकटरामनाक हें कांयच जाणवलें ना अशें म्हण्टात. वेंकटाचल मोदली नांवाच्या एका मनशान हो प्रकार पळयलो आनी ताणें ताका थंयच्यान उखलून गोपूर सुब्रह्मण्यस्वामी हाच्या देवळांत व्हरून दवरलो. एक सत्पुरुस म्हणून रमणाची कीर्त त्या काळांत पातळपाक लागली आनी जायते लोक ताच्या दर्शनाक येवपाक लागले. अरुणाचलाचेर पावतकच ताणें जें मौन धारण केल्लें तें फुडें इकरा वर्सां मेरेन ताणें पाळ्ळें. त्याच काळांत लोक ताका रमणमहर्षी म्हणपाक लागले.

मदल्या काळांत रमण महर्षीची आवय ताका घरा व्हरपाखातीर आयली. पूण तो तिचे वांगडा गेलो ना. पूण मागीर १९१३ त तीच येवन आश्रमांत रावपाक लागली. ताचो धाकलोय भाव संन्यास घेवन निरंजनानंद हें नाव धारण करून तांचे म्हऱ्यांत रावपाक आयलो. महर्षीच्या उपदेशान ताची आवय ल्हव ल्हव विरक्त जाली. इ.स.१९२२ च्या मे म्हयन्यांत तिका मरण आयलें. अरुणाचलाच्या पायथ्याकडेन दक्षिण तोंकाक पाली तिर्थालागीं तिची समाधी बांदल्या. समाधीच्या जाग्यार शिवलिंगाची स्थापना करून ताका मातृभूतेश्वर अशें नांव दिलां.

त्या वेळार महर्षी स्कंदाश्रमांत रावतालो. हो आश्रम चलेश्वर देवळाकडचे एके गुहेंत आशिल्लो. थंयच्यान कोणाकय तरी सदां मातृभूतेश्वराचे पुजेखातीर येवंचें पडटालें. देखून भक्तांनी रमणमहर्षीक थंयच आश्रम बांदपाक सांगलें. महर्षीन तें मान्य केलें. मागीर भक्तांनी महर्षीखातीर एक मठ, अगरसाळ, गोसाळ, पुशपवाटीका सारकिल्यो इमारती बांदल्यो.

रमणजयंती, अळगम्माळचो वर्सदीस आनी कृत्तिकामहोत्सव हे तीन उत्सव आश्रमांत व्हड थाटान मनयतात. तशेंच, त्या आश्रमांतूय ताच्या दर्शनाखातीर जायते भक्त सकाळ सांजवेळ येताले. रातच्या

जेवणाउपरांत मात केन्नाय तो ऋभुगीतादी ग्रंथांचे पाठ दितालो. अशे तरेन थंय गरजूंक ज्ञानदान करपाचें काम सदांच चलता.

रमण महर्षीन आपलें आयुश्य अरुणाचलाचेरूच सारलें. लोकय ताच्या दर्शनाखातीर थंय वचपाक लागले. पिडेस्त जाल्ल्या लोकांक ताच्या दर्शनान शांती मेळपाक लागली. काव्यकंठ गणपतीशास्त्री नांवाचो एक विद्वान ग्रंथकार ताका शरण गेलो आनी ताच्या उपदेशान ताका शांती आनी समाधान मेळ्ळें. जायते अस्तंती लोक अध्यात्मिक साधनेच्या उद्देशान ताचे सरेन येवपाक लागले. तातुंतलो पॉल ब्रंटन हो इंग्लीश मनीस मुखेल आशिल्लो. ताणें एक पुस्तक बरोवन महर्षीचो संदेश अस्तंती देशांनी पावयलो. ताका लागून जगाच्या जायत्या भागांतल्यान खूब लोक ताच्या दर्शनाक येवपाक लागले. खरी तळमळ आशिल्ल्यांकच तो उपदेश करतालो आनी आत्मसाधना करपाची इत्सा आशिल्ल्यांक मार्गदर्शन करतालो. रामनाथ अय्यर, सुंदरम्मल, रामयोगी, नरसिंह अय्यर, शुध्दानंद भारती, हॅरी डिकमन, फ्रॅडरिक प्लॅचर, राफायल हर्स्ट हे ताचे कांय मुखेल शिश्य.

रमण महर्षीन आपूण व्याख्यानां दिवन वा पुस्तकां बरोवन आपल्या तत्त्वज्ञानाचो प्रचार करूंक ना. भक्त ताचे सरेन वताले आनी तांकां तो स्वानुभवाच्यो जापो दितालो. ह्या प्रश्नोत्तरांनीच श्रीरमणवाङ्मय तयार जालां. तें अशें: श्री सद्दर्शन, उपदेशसार आनी रमणोपनिशद आनी रमणगीता.

हांचे भायर ताचे हेर कांय प्रबंध आनी स्तोत्रांची नामना आसा. रमणमहर्षीचें तत्त्वज्ञान हें अद्वैत वेदांताक अणसरून आसून आत्मसाक्षात्कार हें ताचें ध्येय.

- कों. वि. सं. मं.

रमावल्लभदास : मराठी कवी आनी टिकाग्रंथकार. ताच्या जल्ममरणाविशीं सारकी म्हायती मेळना. पूण पांगारकराच्या मतान ताचो काळ १५८८ ते १६४८ (शके १५१० ते १५७०), जाल्यार सांप्रदायिक मताप्रमाण तो १६०९ ते १६६८ (शके १५३१ ते १५९०) असो आसा. महाराष्ट्र सारस्वतकार वि. ल. भावे हाच्या मतान रमावल्लभदासाचो जल्मकाळ १५३२ (सन १६१०) असो दितात.

रमावल्लभदासाचो बापूय अंबाजीपंत ऊर्फ यमाजीपंत रालेरासकर हो देवगिरी वा दौलताबादच्या राजाचो कारभारी आसलो. रमावल्लभदासाचें मूळ नांव तुकोपंत. फुडें ताच्या बापायकडेन आशिल्लें कारभारीपद उपरांत ताचेकडेन आयलें. उपरांत परक्या सैन्याकडेन जाल्ल्या झुजांत ताणें वांटो घेतलो. ह्या झुजांत दौलताबादच्या राजाक जैत मेळ्ळें उपरांत शत्रूसैन्याची लुटालूट केली. ते लुटींत रमावल्लभदासाच्या हातांत एकनाथ भागवताची प्रत आयली. तिच्या वाचनान तो ल्हव ल्हव विरक्त जालो. फुडें लक्ष्मीधर नांवाच्या एका सत्पुरुसाकडल्यान ताणें गुरुपदेस घेतलो. ह्या लक्ष्मीधरान ताचें नांव 'रमावल्लभदास' अशें दवरलें.

ताचे ग्रंथरचणुकेंत गीतेवयली चमत्कारीक टिका, शंकराचार्याच्या बृहद्वाक्यवृत्ती वयली वाक्यवृत्ती ही टिका, भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आदारान बरयल्लो ग्रंथ दशकनिर्धार, गुरूवळी हे गुरूमहिमापर प्रकरण आनी संतनामावळी हांचो आस्पाव जाता. तेभायर ताची शिश्य आवडाबाई हिका उद्देशुन ताणें बरयल्लीं इकरा ओवीबद्ध पत्रां प्रबोधचंद्रिका प्रकरण म्हणून वळखतात. कितलेशेच अभंग आनी पदां ताणें रचल्यांत. वैश्ववगती हो एक अनुपलब्ध ग्रंथ ताच्या नांवार आसा.

रमावल्लभदासान कृष्णभक्तीचो प्रसार केला. कृष्णचरित्राचें संकीर्तन हें ताचे कवितेचें एक खास लक्षण आसून, ताणें रचिल्लीं पदां मोवाळ आसात. गोंय, कारवार ह्या भागांनी रमावल्लभदासाची परंपरा आसा. तशेंच, ताची उपर्युक्त शिश्य आवडाबाई हिचो मठ मल्लापुरम नगरांत आसून थंय दर वर्सा कृष्णजयंती मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

रमाबाई पंडीत : (पळेयात पंडीता रमाबाई).

रवळनाथ : कोंकणांतल्या ग्रामदेवतांमदली एक देवता. रवळनाथासंदर्भात संशोधकांच्यो विंगड विंगड कल्पना आसात. कांय

जाणांच्या मतान हें नांव रेवणनाथाचें अपभ्रंश रूप आसुंये आनी हो देव नाथपथांतलो आसुंये. कांय संशोधक हें उतर राहुल ह्या नावावयल्यान आयलां अशें समजतात. राहुल हो बुध्दाचो पूत. पुर्विल्या काळांत कांय लोक राहुलनाथ आनी ताची भक्ती उपासना घेवन कोंकणांत आयले जावंये. कांय जाणांच्या मतान रवळनाथ रुरूचें

अपभ्रंश रूप. अष्टभैरवांत रुरू आसा. रुरूचें रवळू आनी ताचें मुखार नाथ हें उतर जोडून रवळनाथ अशें हें नांव तयार जालें आसुंये. सोरपाचें वीख देंवोवप हें रवळनाथाचें खाशेलपण आसून देशावयल्या वहीरेबाचेंय तेंच खाशेलपण. ताचे वयल्यान हे दोनय देव भैरव संघांतलेच जावंक जाय अशेंय मत आसा.

रवळनाथाच्यो चडशो मूर्ती शीळामूर्ती म्हळ्यार फातराच्या रुपांत आसतात. ह्यो मूर्ती उब्यो आनी चार भुजांच्यो आसतात. तांचो

दावो पांय मात्सो फुडें आनी वांकडो आसता. हातान त्रिशूळ, डमरू, खडग आनी अमृतपात्र आसता. माथ्यार मुकुट, गळ्यांत मनशाच्या कवट्यांच्यो माळो आसतात. पळोवपाक मूर्त भयानक आसता. ताची नदर सरळ आनी थीर आसता, ओंठार मिश्यो आनी पोल्यार व्हडले गले आसतात. रवळनाथ हो आंकवार (ब्रह्मचारी) देव आसून हातांतल्या आवतांवयल्यान तो शैव परिवारांतलो आसुंये.

कांयकडेन रवळनाथाक क्षेत्रपाळ अशेंय म्हण्टात जाल्यार काय सुवातेर क्षेत्रपाळाचे कांय अंश रवळनाथामदीं दिश्टी पडटात. वर्सांतल्या थरावीक वेळार गांवांकडल्यान ताचो समराधना करून भोवमान करतात. ताचो पुजारी गुरव वा राऊळ आसता.

गोंयच्या चडशा देवळांनी रवळनाथाच्यो मूर्ती दिश्टी पडटात, माशेलांत (फोंडे म्हालांत) चोडणासावन बाटाबाटीच्या वेळार स्थलांतरीत जाल्लें श्रीदेवकीकृष्ण रवळनाथ (पांडववाडो) हें देवस्थान आसा. पयलीं हें देवूळ गावणवाड्यार आशिल्लें असो उल्लेख मेळटा. ह्या देवळाक सर्वसामान्यपणान पिसो रवळूचें देवूळ वा वागाचें देवूळ अशें म्हण्टात. वागाचें देवूळ म्हणपाचें कारण म्हळ्यार देवळाच्या प्रवेशसोंपणाचेर बरे कोरीव तळपाचे म्हळ्यार फातराचे वाग बसयल्यात. पौश शुक्ल पुनवे दिसा हांगा जत्रोत्सव जाता जो 'मान्नी पुनव' नांवान गोंयभर नामनेक पावला. दिवचले, मुळगांवां हांगाय रवळनाथाचीं देवळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रवांडा (न्वाण्डा) : आफ्रिका खंडांतलो एक धाकटुलो देश. आफ्रिका खंडांत उदेंत - मध्य भागार आस्पाव जावपी हो देश विषुववृत्तीचे दक्षिणे लागींच आसा. न्वाण्डा हो आफ्रिका खंडांतलो सगळ्यांत दाट लोकवस्ती आशिल्लो देश. दर चौ.किमी. क सरासरी लोकांची दाटाय २४० इतली आसा. पुराय आफ्रिका खंडाकडेन तुळा केल्यार ती तेरा पर्तीनी चड आसा. क्षेत्रफळ २६,३३८ चौ.किमी. आसून, देशाची चडांत चड लांबाय २३३ किमी. (उदेंत - अस्तंत), जाल्यार रुंदाय फक्त १७७ किमी. (उत्तर - दक्षिण) आसा. लोकसंख्या ७,४७९,००० (१९९१). किगाली हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : न्वाण्डाची चडशी भूंय ऊंच - सकयल आनी दोंगरी आसा. देशाचे अस्तंतेक आनी वायव्येक आशिल्ले उंचेले पर्वत ज्वालामुखीसावन तयार जाल्ले आसात. विरुंगा पर्वताची वायव्येकडेन चडांत चड उंचाय ४,५१० मीटर इतली आसा. न्वाण्डाचे उत्तरेक ऊंच अशे साबार सडे आसून तांची उंचाय १,५०० ते २,१०० मीटर इतली आसा. त्या सड्यांच्यो कडो उदेंतेकडेन उब्यो आसून तांच्या मुळसांत रेबट जमीन आसा. त्या सड्यांच्या उब्या देगांक एस्कार्पमेंट अशें म्हण्टात. देशांत ल्हान - व्हड अशो साबार न्हंयो आनी तळीं आसात.

किवू तळें आनी रूसीजी न्हंय मेळून देशाची अस्तंत शीम तयार जाल्या. किवू तळें आनी रूसीजी न्हंय हो आफ्रिकेच्या ग्रेट रिफ्ट ह्या देगणाचोच एक वांटो. कांगेरा न्हंय देशाची उदेंत शीम जाल्यार अर्कयारु न्हंय दक्षिण शिमेचो कांय भाग तयार करता. देशाच्या अस्तंत भागांत नेटान पावस पडटा. हाका लागून त्या वाठारांतले जमनीचो रसायनीक थर काबार जावन ती जमीन पडंग जाल्या. अस्तंतेक आशिल्ल्या 'ग्रेट रिफ्ट वॅली' भागांत वर्सुकी सरासरी तापमान २३° सॅ. जाल्यार पावसाचें प्रमाण ७५ सेंमी आसा. अस्तंतेकडच्या पर्वती भागांत वर्सुकी सरासरी तापमान १७° सॅ. जाल्यार पावस १४७ सेंमी. इतलो पडटा. विरुंगी पर्वतांचेर देशांतल्या हेर भागांपरस चड पावस पडटा. सड्याच्या प्रदेशांत सरासरी पावस १२० सेंमी. इतलो पडटा जाल्यार थंयचें सरासरी तापमान २०° सॅ. इतलें आसता.

इतिहास : सद्या चाण्डा म्हणून प्रसिद्द आशिल्ल्या देशांत आदल्या काळांत हुतू शेतकामत्यांचो आनी पिग्मी ह्या शिकारी लोकांचो राबितो आशिल्लो. सुमार ६०० वर्सांपयलीं तुत्सी ह्या झुजारी वृत्तीच्या लोकांनी ह्या प्रदेशाचेर उत्तरेकडल्यान घुरी घालून तो हातासलो. ते लोक आपले वांगडा लांब शिंगांचीं खूब गोरवां घेवन आयिल्ले. १९५९ मेरेन तुत्सी लोकांनी हुतू शेतकामत्यांक आपल्या शेकातळा दवरले.

जर्मनीन १८९७ त सद्याच्या चाण्डा आनी बुरुण्डी प्रदेशाचेर जैत मेळयलें. उपरांत तांणी जर्मन उदेंत आफ्रिकेचोच एक भाग म्हणून त्या प्रदेशाचेर राज्य केलें. १९१६त पयल्या म्हाझुजावेळार चाण्डा - बुरुण्डी हो तेन्ना रुआण्डा - उरुण्डी नांवान प्रसिद्द आशिल्ल्या प्रदेशाचेर बेल्जियम सैन्यान जैत मेळयलें. पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीचेर हार पडिल्ल्यान ताका आपल्यो आफ्रिकी वसणुकोय वगडावंच्यो पडल्यो. १९२३ त युनायटेड लिगान रुआंडा - उरुण्डी हे मॅडेटरी प्रदेश म्हणून बेल्जियमाचे सुवादीन केलो. १९४६ त त्याच प्रदेशाचेर युनायटेड नेशन्स ट्रस्टाचे प्रदेश म्हणून बेल्जियमाचीच देखरेख उरली. १९५९ त राजकीय पंचप्रसंग निर्माण जावन मुतेरा तिसरो ह्या राजाची हत्या जाली. हुतू लोकांनी तुत्सीं आड बंड उबारलें. तांचेमदीं व्हड झगडीं जावन तातूंत सुमार एक लाख पन्नास हजार लोकांक मरण आयलें. तातूंत तुत्सी लोकांचो चड आस्पाव आशिल्लो. हुतू लोकांच्या विद्रोहाक लागून देशांतल्यान सुमार एक लाख पन्नास हजार तुत्सी लोक बुरुंडींत आनी हेर शेजारच्या राश्ट्रांनी पळून गेले.

१९६१ त चाण्डाच्या लोकांनी आपल्या देशाक गणराज्याचो दर्जो मेळचो म्हणून कौल घेतिल्ल्यान रुआण्डा - उरुण्डी हे प्रदेश एक जुलय, १९६२ दिसा चाण्डा आनी बुरुण्डी ह्या नांवांनी दोन स्वतंत्र देश अस्तित्वांत आयले. उपरांत चाण्डाच्या लोकांनी ग्रेगरी कायीबंदा हाका आपलो अध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. उपरांत १९६५ आनी १९६९ त परतून दोन खेपे तो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. १९७३

त सैनिक अधिकारी जनरल जुवेनाल हबिआरीमाना हाणें कायीबंदा हाका सत्ते भायरो करून आपूण चाण्डाचो अध्यक्ष म्हणून घोशीत केलें. सगळीं सरकारी सुत्रां आपल्या हातांत घेवन ताणें हेर सैनिक अधिकाऱ्यांची सरकारी क्षेत्रांतल्या उंचेल्या पदांचेर नेमणूक केल्ली. पूण उपरांत ल्हव ल्हव सैनिकी अधिकाऱ्यांक पयस दवरून तो शिक्षित लोकांक राजकारणांत हाडपाक लागलो. उपरांत १९७८, १९८३ आनी १९८८ सेगीत तीन खेपे अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. हबिआरीमाना हाचे राजवटींत चाण्डाची अर्थीक मळार कांय प्रमाणांत उदरगत जाली. पूण गरिबी पयस करपाक ताका यश मेळ्ळें ना. १९९० त देशाभायरे केल्ल्या तुत्सी लोकांनी सरकाराआड बंड उबारलें. १९९१ त संविधानांत पुनर्रचणूक करून थंय भोवपक्षीय राज्यपद्धत चालींत हाडली.

अर्थीक स्थिती : चाण्डांतले चडशे लोक शेतकामती. ते मुखेलपणान आपल्या कुटुंबापुरतेंच पीक काडटात. केळीं, अळसांदे, कसावा, सोरघूम आनी कणंगां हीं थंयचीं मुखेल पिकां. गांवगिऱ्या वाठारांतले कांय लोक गोरवां पोसतात. जमनीचे उंचाये प्रमाण पिकां काडटात. १,३७० मी. मेरेन उंचायेचे जमनीचेर रोबस्टां काफी लायतात. ही काफी इन्सटप्ट काफी तयार करपाक वापरतात, जाल्यार १३७० ते १८०० मी. उंचायेचेर शेतकामती अरेबीका काफी वाडयतात. काफी आनी च्या हांचो देशाच्या निर्यात जावपी म्हालांत व्हड वांटो आसा.

टीन आनी वॉल्फ्रामायट हीं देशांतलीं म्हत्वाचीं खनिजां. देशांतले वट्ट निर्यातींत त्या खनिजांचो सुमार चवथय वांटो आसता. देशांतले उद्देग - धंदे अजून मागशिल्ले स्थितीतूच आसात. चाण्डा हो देस हेर देशांनी रेवडिल्ल्यान ताकां हेर देशांतल्या बंदरांक व्हड कर भरचो पडटा. तशेंच, रस्तेय मागाशिल्ले स्थितीतूच आशिल्ल्यान ताचो वायट परीणाम अर्थवेवस्थेचेर जाता. फ्रँक हें देशाचें अधिकृत चलन.

चाण्डांत रेल्वे मार्ग ना. रस्त्याच्या मळार हालींच्या तेंपार नेटान उदरगत जायत आसा. पूण गांवगिऱ्या वाठारांतले चडशे रस्ते मातयेचेच आसात.

लोक आनी समाजजीण : १९९१ चे जनगणने प्रमाण चाण्डाची लोकसंख्या सुमार ८० लाख इतली आशिल्ली. तातुंतले सुमार ९० टक्के लोक हुतू वंशीक गटांतले आसात. हुतू लोक हे मुखेलपणान शेतकामती आसून ते आपल्या कुटुंबापुरतेंच पीक काडटात. तातुंतले कांय लोक गोरवांय पोसतात. शारांत काम करपी कामगारांमदीं चाण्डांतले सुमार पांच टक्के लोक तुत्सी वंशाचे. चडशे तुत्सी लोक सरकारी पदांचेर काम वा वेपार करतात. चाण्डांत सुमार एक टक्के लोक पिग्मी वंशाचे आसात. तांचेमदले चडशे लोक शिकार करून आपलें पोट भरतात. युरोपी लोकूय थंय काय प्रमाणांत आसात. सगळ्यांत उणे क्रिस्तांव मिशनीरीचे लोक थंय मेळटात.

चाण्डाचे चडशे लोक किंयारवाण्डा भास उलयतात. फ्रांसेझ

आनी कियार्वाण्डा ह्यो चाण्डाच्यो राजभासो. देशांतले चडशे लोक रोमन पंथाचे आसात. मुळाव्या आफ्रिकी धर्माप्रमाण चलपी लोक साप्प उण्या प्रमाणांत आसात. मुळावें शिक्षण इगर्जेंतल्यानूच दितात. बुटारे शारांत विद्यापीठ आसा. सात ते चवदा वर्सांपिराये मदल्या भुरग्यांक शिक्षण फुकट आनी सक्तीचे आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रविकिरण मंडळ : १९२० च्या अदमासाक मराठी कवितेक काव्यनिर्मिती आनी काव्यसादरीकरणाक एक नवो रुपकार दिवन, मराठी कविता सामान्य मनशांमदींय लोकप्रिय करपाक वावुरपी मराठी कवींचो एक पंगड.

ह्या मंडळाची स्थापना १९२३ वर्सा जाली. ह्या मंडळांत स्थापणुकेवेळार श्रीधर बाळकृष्ण रानडे (१८९२ - १९८४), मनोरमाबाई रानडे (१८९६ - १९२६), माधव ज्युलियन (१८९४ - १९३९), यशवंत (१८९९ - १९८५), गिरीश (१८९३ - १९०३), ग. त्र्यं. माडरवोलकर (१८९९ - १९७६), द.ल. गोखले आनी दिवाकर (१८८९ - १९३१) अशे वट्ट आठ वांगडी आशिल्ले. दिवाकर हें मंडळ सोडून गेल्याउपरांत ते सुवातेर विठ्ठल दत्तात्रय घाटे (१८९५ - १९७८) हो ताचो वांगडी जालो. मंडळांत सात दादले आनी एक बायल आशिल्ली देखून 'अरुंधतीवांगडा सत्पर्षी' हें मंडळाचें प्रतीक जालें आनी तें मंडळाच्या पुस्तकांचेर छापूंक लागले.

दर आयतारा कोणाय तरी एकल्यागेर एकठांय येवन कवितांचें वाचन वा गायन करप आनी तांचेर भासाभास करप हो तांचो परिपाठ आशिल्लो. ताकाच ते 'सन - टी - क्लब' म्हण्टाले. ह्या सन - टी - क्लबा' चेंच फुडाराक 'रविकिरण मंडळ' जालें.

रविकिरण मंडळाचें दायज तशें पळोवंक गेल्यार केशवस्तुती परंपरेन आस्पावपी आशिल्लें. मात ही परंपरा काळामानाप्रमाण अदीक धाडशी जाली. व्यक्तीस्वातंत्र्य आनी समाजीक सुदारणांचो पुरस्कार तांणी केलो. पूण तो साधनरुपांत जायनासतना साध्यरुपान जावपाक लागलो. प्रेमभावनेचो आविश्कार राधाकृष्णाच्या आदारान करिनासतना, सरळपणान जावपाक पावलो. तातुंतूय प्रेमभावना ही अशरिरीणीय आसूंक शकता हेंय काव्यांतल्यान उक्ते जावंक लागले. तेभायर सर्वसामान्य मनशाक रविकिरण मंडळांतल्या कवींच्या कवितांतल्यान आपल्या भावभावनांचो आविश्कार दिशिल्ल्यान ती कविता कविकुलाभायर पडून सर्वसामान्य शिकिल्ल्या मेरेनय पावली. काव्यगायनाचे प्रथेक लागून हे गजालीक आदार मेळ्ळो.

ह्या मंडळान एकठांय येवन काव्यरचना करपाचो प्रयोग केलो. अभिव्यक्तीच्यो विंगड विंगड तरा आनी पती कवींनी आदारल्यो, आनी रूढ केल्यो. पयलींसावन थोडेंभोव बरयिल्ल्या 'सुनित' मंडळांतल्या कवींनी वेगवेगळ्या आंगांनी आनी वेगवेगळ्या तरांनी (म्हळ्यार

विंगड विंगड वृत्तांतल्यान) थीर केलें. मेकळ्या दिसपी सुनीतांतल्यानय कसलेंय कथासूत्र गुंथलें. भावगीत हें आपलेपुरतें, स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आसता तरीय तातुंतल्यान कथा गुंथून खंडकाव्याचें रूप ताका दिवपाचो प्रयोग जालो. मोग होच मुखेल विशय आसपी गझलींत हेर विशयय व्यक्त जावंक लागले. जानपदांचीं चित्रां रंगोवपी जानपदगीतां लोकप्रिय जालीं. रविकिरण मंडळा पयलींच्या काळांत चुकून वा अर्दकुटीं दिसपी समाजीक खंडकाव्यां, दीर्घ आनी पुरायपणान बरोवंक लागले. मंडळाचो एक वांगडी कवी यशवंत हाणें छत्रपती शिवराय (१९६८) हें म्हाकाव्यूय बरयलें.

मंडळांतल्या कवींनी पयलीं सामुहीक आनी उपरांत वैयक्तिक कवितांझेले काडले आनी खंडकाव्यां उजवाडायलीं. श्री. बा. रानडे आनी ताची घरकान्न मनोरमाबाई रानडे, वि.द. घाटे, द. ल. गोखले, ग. त्र्यं. माडरवोलकर हांणी थोड्यो कविता बरयल्यात. तरीय काव्यलेखनांत अदीक वांटो माधव ज्युलियन, यशवंत आनी गिरीश हांचो आसा. ह्या मंडळांतल्या कवींनी गद्य बरोवपय केलां. वि.द.घाटे हाणें उमेदीच्या काळांतूय आपूण जावन काव्यलेखनाचो निरोप घेवन गद्य बरोवप सुरू केलें. माधव ज्युलियनाचें पांडित्याचें मोडण दारवोवपी 'छंदोरचना' (१९२७, १९३७), यशवंताचें समीक्षात्मक 'रामदासः एक अभ्यास' (१९६५), आनी वि.द. घाटे हाचीं 'नाट्यरूप महाराष्ट्र' (१९२६), 'नाना देशातील नाना लोक' (१९३३) हीं आर्विल्लीं शिक्षणिक पुस्तकां, तशेंच 'काही म्हातारे व एक म्हातारी' (१९३९) सारकेली व्यक्तिचित्रणात्मक पुस्तकां आनी 'दिवस असे होते' (१९६१) हें आत्मचरित्र हे कांय खास उल्लेख करपासारके ग्रंथ जावन आसात. ग. त्र्यं. माडरवोलकर हो पत्रकार, कादंबरीकार आनी समिक्षक म्हणून नामनेक पावलो. दिवाकरान नाट्यछटा बरयल्यो.

'किरण' (१९२३) हें मंडळाचें, दिवाकराच्या नाट्यछटांसकट उजवाडाक आयिल्लें पयलें गद्य-पद्य पुस्तक. ताचे फाटोफाट मंडळाचे काव्यविशयक विचार निबंधांच्या रुपान उक्ते करून सांगपी 'काव्यविचार' (१९२४), तशेंच 'उषा' (१९२४), 'शलाका' (१९२५) आनी 'प्रभा' (१९२७) हे मंडळाच्या नांवान उजवाडाक आयिल्ले कवितांझेले. मधुमाधव (१९२४) हो माधव ज्युलियन आनी वि. द.घाटे ह्या दोगांयच्याय कवितांचो झेलो आसून ह्या सगळ्या पुस्तकांचेर 'सत्पर्षी' ह्या तारका चोम्याची कुरू आसा.

रविकिरण मंडळाच्या हेर वांगड्यांच्या मानान माधव ज्युलियन, यशवंत आनी गिरीश हेच काव्य बरोवपाचे नदरेन अदीक क्रियाशील कवी जावन गेले. तातुंतूच माधव ज्युलियन हो मंडळांतलो सगळ्यांत अदीक म्हत्वाचो असो कवी. माधव ज्युलियनामदीं कवित्व आनी पांडित्य हांचो मनोजमेल दिसतालो. काव्यनिर्मणेंतले प्रयोगशीलतेच्या संदर्भांत केशवसुत आनी मर्दकर ह्या दोन व्हड

कवीमदलो दुवो म्हणून ताचें नांव घेतात. गझल हो काव्यप्रकार मराठींत रुजवणा हाडपाचें श्रेयूय ताकाच वता.

गिरीशानूय स्फूट आनी दीर्घ अशी दोन तरांची काव्यरचना केल्या. 'कांचनगंगा' (१९३०), 'फलभार' (१९३४), 'मानसमेघ' (१९४३), 'कांचनमेघ' (१९५५), आनी 'सोनेरी चांदणे' (१९६९) हे ताचे स्फूट कवितांचे झेले. विधवा, परित्यक्ताय, गरीब विद्यार्थी ह्या विशयांच्या सहानुभूतींतल्यान हातुंतल्यो बऱ्योच कविता निर्माण जाल्यात. सैमाची सोबितकाय आनी संगिताची गोडी हे ताका चड करून आकर्शून घेवपी विशय. ताची स्फूट कविता चड गेय जाल्या. ताच्यो दीर्घ कविता लोकांमदीं चड प्रिय थरल्यात. 'अभागी कमल' (१९२३), 'कला' (१९२६) आनी 'आमराई' (१९२८) हीं ताचीं तीन खंडकाव्यां. संयम हो ताच्यो सगळेच काव्यरचनेची विशेशताय. यशवंत हो रविकिरण मंडळांतलो सगळ्यांत अदीक लोकां आवडीचो कवी. चमत्कृतीपरस भावोत्कटताय, पूण सर्वसामान्य प्रापंचिकांचे भावनेन तो पळयता आनी ते भावनेक योग्य अशी गेय जातियेवजण तो करता. सुनिताचे हेरांपरस चड रचनाप्रयोग ताणें केल्यात. ताचे विसांपरस चड स्फूट कवितांचे झेले आसून तातुंतले 'यशवंती' (१९२९),

'महाराष्ट्र वीणा झंकार' (१९२२), 'यशोधन' (१९२९), 'यशोगंध' (१९३९), 'यशोगिरी' (१९४४), 'वाकळ' (१९५६) आनी 'पाणपोई' (१९५९) हे चड उल्लेख करपासारके आसात. 'जयमंगला' (१९३९), 'बंदीशाळा' (१९३२) हीं ताचीं उल्लेखनीय अशीं दोन खंडकाव्यां. 'जयमंगल'न एक सोबीत मोगाकाणी रंगयल्ली आसून 'बंदीशाळे'न ल्हान गुन्यांकाराचे शाळेंतल्या भुरग्यांचें दुरवेस्त जिणेचें वास्तव चित्र ताणें पितारलां.

ह्या तीन कवींनी व्यक्तिशा आनी सगळ्या मंडळान संघटीतपणान मराठी काव्यांत संख्येन आनी गुणवत्तेन मोलादीक भर घाल्या. केशवसुत परंपरेच्या वेवस्थापनाचें आनी विस्ताराचें मुखेल म्हत्वाचें कार्य रविकिरण मंडळान बेस बरे तरेन केलां, असोय ह्या मंडळाचो गौरव करतात.

माधव ज्युलियन, यशवंत, ग. त्र्यं. माडखोलकार आनी वि.द.घाटे ह्या मंडळाच्या चार वांगड्यांक अरिवल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्ष जावपाचो भोवमान मेळ्ळा. रविकिरण मंडळाच्या कार्यासंबंदान समीक्षकांमदीं आयजूय एकवाक्यताय नासली, तरीय कविता सामान्याभेरेन पावोवपाच्या आनी प्रयोगशीलतायेचे नदरेन मंडळान जें कार्य सातत्यान केलां, ताणें मराठी साहित्यांत आनी विशेश करून मराठी कवितेच्या इतिहासांत आपली अशी खाशेली कुरू करून दवरल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रविवर्मा, राजा : (जल्म : इ.स. १८४८ किलीमनूर, त्रावणकोर; मरण: इ. स. १९०६ त्रावणकोर).

संवसारीक नामनेचो चित्रकार. ताका ब्रिटीश सरकारान राजा हो किताब दिल्लो. किलीमनूर हो गांव ताच्या पुर्वजांक त्रावणकोरच्या राजान इनाम दिल्लें. ताच्या घरांत संस्कृत विद्येक खुबूच मान आशिल्लो. ताका लागून रविवर्मान ल्हानपणांतूच संस्कृत विद्या आत्मसात केल्ली.

रामायण - महाभारत ह्या ग्रंथांचोय ताणें अभ्यास केल्लो.

ताच्या घराण्यांतल्या चल्यां - चल्यांमदीं चित्रां काडपाची सैमीक ओड आशिल्ली. ह्या भुरग्यांनी पुराय वाडो रामायण महाभारतांतल्या प्रसंगांनी चितारून दवरिल्लो. रविवर्मा चवदा वर्सांचो आसतना त्रावणकोरच्या महाराजान चित्रकलेंतली कुशळटाय

पळयली आनी ताका आपणाकडेन आश्रय दिलो. फुडें इ.स. १८६६ वर्सा त्रावणकोरच्या महाराजाचे व्हडले भयणीकडेन ताचें लग्न जालें.

रविवर्मा सुरवेक खडू आनी कोळसो हांच्या आदारान चित्रां काडटालो. उपरांत ताणें उदकारंगान चित्रां काडपाचो अभ्यास केलो.

इ. स. १८६८ वर्सा थिओदोर जॉन्सन नांवाचो अस्तंती चित्रकार त्रावणकोर महाराजाकडेन आयलो. ताणें राजघराण्यांतल्या जायत्या मनशांचीं तैलरंगांत सुंदर चित्रां काडलीं. तेमेरेन रविवर्माक तैलरंग चित्रांविशीं मातूय खबर नाशिल्ली. जॉन्सनान ताका हे बाबतींत मार्गदर्शन करपाकय न्हयकार दिल्ले. तेन्ना रविवर्मान जॉन्सनान रंगयल्लीं चित्रां मुखार दवरून तांच्यो नकलो करपाचो यत्न केलो आनी फुडे तातूंत यश मेळयलें. उपरांत ताणें महाराज आनी महाराणी हांच्यो तैलरंगचित्रांतल्यो तसबिरी रंगयल्यो. इ.स. १८७३ वर्सा चेन्नईक भरिल्ल्या चित्रकलेच्या व्हड प्रदर्शनांत ताणें एके नायर जातीचे सुंदर बायलेचें चित्र मांडिल्लें. ह्या चित्रान ताची खुबूच नामना जाली आनी ताका भांगरापदक मेळ्ळें. हाचेभायर व्हिएन्ना प्रदर्शनांतूय ताका भांगरापदक मेळ्ळें. हें चित्र आनी दुसरे एके तमीळ बायलेचें चित्र अशीं दोन चित्रां त्रावणकोरच्या महाराजान इंग्लंडचो प्रिन्स ऑफ वेल्स हाका भेट म्हणून दिलीं. शकुंतला पत्रलेखन नांवाचें रविवर्मान काडिल्लें चित्र ड्यूक ऑफ बर्किंगहॅम हाणें विकतें घेतलें. उपरांत ताणें संस्कृत महाकाव्यांतल्या वेगवेगळ्या प्रसंगांचीं चित्रां काडलीं. त्रावणकोर महाराजाच्या भावाचे विनवणेवयल्यान ताणें सीतेचें दिव्य हें चित्र काडलें. तें राजा सर टी. माधवराव हाणें बडोद्याच्या महाराजाखातीर विकतें घेतलें.

इ.स. १८८९ वर्सा बडोद्याचो महाराजा, सय्याजीराव गायकवाड हाणें रविवर्माक बडोद्याक आपोवन व्हेलो आनी ताचेकडल्यान

इ.स. १८८१ वर्सा बडोद्याचो महाराजा, सय्याजीराव गायकवाड हाणें रविवर्म्याक बडोद्याक आपोवन व्हेलो आनी ताचेकडल्यान राजघराण्यांतल्या लोकांचीं चित्रां काडून घेतलीं. हाचेभायर रविवर्म्यान नलदमयंती, राधा-माधव, विश्वामित्र-मेनका, सीतास्वयंवर, कीचक-सैरम्भी, शंतनू-मत्स्यगंधा, कृष्णजल्म, द्रौपदी-वस्त्रहरण आदी जायतीं चित्रां काडलीं. भावनगरच्या महाराजानूय ताका त्याच कामाखातीर आपोवन व्हेलो.

आपलीं रंगीत चित्रां तशाच रंगांत छापून आयल्यार तीं सामान्य लोकांकूय उपलब्ध जातलीं, ह्या हेतान ताणें १८९४ वर्सा मुंबय रंगीत चित्रां छापपाचो एक छापखानो घालो. उपरांत पुणें जिल्ह्यांतल्या मळवली गांवांत तो छापखानो व्हेलो.

शिकागो आनी लंडनांतल्या प्रदर्शनांत ताणें आपलीं चित्रां घाडिल्लीं. थंय ताका इनामांय मेळ्ळीं. लॉर्ड कर्झन हाणें ताका मेळून ताची तोखणाय केल्ली. ताणें सुमार चारशें ते पांचशें चित्रां काडलीं अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

रविशंकर, पंडित : (जल्म : ७ एप्रिल १९२० वाराणसी).

नामनेचो भारतीय सतारवादक. ताचो मूळ गांव जेसोर (बांगलादेश). ताचो बापूय श्याम शंकर हो संस्कृत विद्याविद् आशिल्लो. तो कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत तत्त्वज्ञान शिकयतालो. प्रख्यात नर्तक उदय शंकर हो रविशंकराचो व्हडलो भाव. १९३० च्या सुमाराक तो

आपल्या भावाचे नृत्य मंडळींत गेलो. ते वर्वीं ताका परदेशांतली भोंवडी आनी नृत्याचें शिक्षण मेळ्ळें. १९३४ वर्सा ताची भेट सेनिया घराण्याचो उस्ताद अल्लाउद्दिनखान हाचेकडेन जाली. १९३८ ते १९४४ ह्या काळांत ताणें ताचेकडल्यान तालीम घेतली. १९४१ वर्सा खासायबाची धूव अन्नपूर्णा, हिचे वांगडा ताचें लग्न जालें. १९४५-४६ वर्सा तो 'इप्टा'

(इंडियन पिपल्स थिएटर असोसिएशन) हे संस्थेंत गेलो. थंय ताणें नृत्यनाटिकांखातीर संगीतरचना केली. फुडें राजकीय मतांच्या दडपणाच्या विरोधांत १९४७ वर्सा 'इंडियन रॅनॅसान्स आर्टिस्ट्स' हे स्वताचे संस्थेची ताणें स्थापना केली. १९४८ त डिस्कवरी ऑफ इंडिया हे सारक्या नृत्यनाट्यांची संगीत येवजण ताणें केली. १९४९-५५ मदीं तो दिल्लीच्या अरिवल भारतीय आकाशवाणी वाद्यवृंदाचो संचालक आशिल्लो. १९६६ त प्रसिद्द अमेरिकन वायोलिन वादक येहुदी मेनुईन हाचेवांगडा ताणें बाथ शारांत संगीत महोत्सवांत संयुक्त कार्यावळ सादर केली. बिटल्स ह्या नामनेच्या जनसंगीत (पॉप म्युझिक) समुहाचो अध्वर्यू जॉर्ज हॅरिसन हो ताच्या प्रभावान १९६६ त सतारभक्त जालो. मुंबयंत

ताणें १९६२ वर्सा 'किन्नर' नांवाची संगीत शिक्षणसंस्था स्थापन केली आनी मे १९६७ त तिचो फांटो लॉस एंजेलीसांत घालो. मेनुईन हाच्या पालवान ताणें भारतीय आनी अस्तंती संगीतपद्धतीक एकठांय हाडपाचो यत्न केलो. ताच्या ह्या यत्नाक लागून भारतीय शास्त्रीय संगीताकडेन पळोवपाची अस्तंती लोकांची नदर बदलली आनी भारतीय शास्त्रीय संगीताचो देशाभायर प्रसार जालो.

ताणें संगीतरचनाकार म्हणून केल्ली कामगिरी भरीव आसा. पथेर पांचाली (१९५५), अपराजितो (१९५९), मीरा (१९७८) असल्या चित्रपटांच्या संगितांत पंडीत रविशंकराचे खास शैलीचो ठसो सहजपणान जाणवता. भारतीय ताल वा रागरागिण्यो तशेंच स्वरसंहतितत्त्व हांचे बाबतींत गरज पडटा तेन्ना तडजोड करून आपलें संगीत भारतीय दवरपांत ताणें बऱ्याच प्रमाणांत यश मेळयलां. ताका कितलेशेच राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय मान - सन्मान फावो जाले. बर्लिनचें सिल्वर वॅर अवॉर्ड, वॅनिस महोत्सवांत इनाम; १९६२त संगीत नाटक अकादमीचें इनाम; 'पद्मभूषण' १९६७ तशेंच १९६२ त आनी १९८० त दोनदां राश्ट्रपती पुरस्कार; १९७५ 'इंटरनॅशनल म्युझिक काउन्सिल चो युनेस्को पुरस्कार; १९८७-८८ मध्य प्रदेश सरकाराचे वतीन 'कालिदास सन्मान' तशेंच १९६८ अमेरिकेंतल्या 'युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया' आनी १९७३ भारतांतली 'इंदिरा कलासंगीत विश्वविद्यालय' 'रविंद्र भारती' (१९७३), विश्वभारती' (देशिकोत्तम ही पदवी), 'बनारस हिंदू विश्वविद्यालय', हांणी सन्माननीय डॉक्टरेट पदव्यो दिवन ताचो भौमान केलो. १९६८ त माय म्युझिक माय लायफ, राग - अनुराग (बंगाली) हीं ताचीं आत्मचरित्रपर पुस्तकां गाजल्यांत.

भारत सरकारान ताका १९९९ वर्सा 'भारत रत्न' पुरस्कार दिवन ताच्या संगिताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

रवींद्र भारती विद्यापीठ : अस्तंत बंगाल राज्यांतलें एक विद्यापीठ. कलकत्त्याक ८ मे, १९६२ ह्या दिसा ताची स्थापना जाली. अस्तंत बंगाल राज्य शासनान रवींद्रनाथ टागोर हाचे वास्तूंत नाच, नाटक आनी संगीत अकादमीची स्थापना १९५६त केली. फुडें टागोराचे १०१ वे जयंतीच्या म्हूर्तार राज्य शासनान रवींद्र भारती विद्यापीठ स्थापन केलें आनी तातूंत ही अकादमी आस्पावन घेतली. १९७५ वर्सा राज्य शासनान केल्ल्या सुदारीत अधिनेमांप्रमाण विद्यापिठाचो कारभार चलता.

अस्तंत बंगालांतल्या ललीत कलांचें शिक्षण दिवपी सगळ्यो संस्था विद्यापिठाच्या आंवाठांत येतात. विद्यापिठाकडेन सुमार साठेक संस्था संलग्न आसात. विद्यापिठांत मानव्यविद्या, दृश्यकला, सगळ्यो ललितकला, (नाटक, वाद्यसंगीत, कंठसंगीत) आदी विद्यांचे फांटे आसात. मानव्यविद्या कक्षांभितर इंग्लीश, बंगाली, संस्कृत, अर्थशास्त्र,

तत्त्वगिन्यान, राज्यशास्त्र, बंगाली लोककला आनी लोकांकाणयो, वेद वाङ्मय तशेंच भारतीय तत्त्वगिन्यान, पुर्विल्ल्यो भारतीय विद्यासंख्या आनी संस्कृत साहित्य हांचें खोलायेन अध्ययन जाता. ह्या सगळ्या विद्या फांट्यांनी रवींद्रनाथ टागोर हाच्या जीवन कार्याच्या अभ्यासाक चड म्हत्व दितात. शिक्षणाचें माध्यम बंगाली आनी इंग्लीश आसा.

विद्यापिठाचें रवींद्र भारती संग्रहालय टागोराच्या वास्तुंतच आसा. विद्यापिठांत मानव्यविद्येंतलें पदवेउपरांतचें शिक्षण आनी टागोर पदविका अभ्यासक्रमाखातीर सांजवेळां वर्ग घेतात. नृत्य, नाट्य आनी चित्रकला हातूंत खास अभ्यासाची सोय विद्यापिठांत आसा. रवींद्रनाथ टागोर हाच्या कला वाङ्मयाचो खोलायेन अभ्यास ह्या विद्यापिठांत जाता. बौध्द धर्म आनी तुळात्मक धर्म हांच्या अभ्यासाची सोय करपाची विद्यापिठाची येवजण आसा.

गिमाचे सुटयेंत भायलीं व्याख्यानां, भासाभासो आनी परिसंवाद विद्यापिठाच्या शिक्षकांकडल्यान घडोवन हाडटात. डिसेंबर, १९६५ त स्थापन जाल्ली अस्तंत बंगाल नाट्य, संगीत आनी ललित कला अकादमी ही विद्यापिठाची एक उपघटक संस्था म्हणून ह्या कलांचो अभ्यास तशेंच संशोधनाचें कार्य करता.

विद्यापीठ अनुदानाच्या आदारान रवींद्रनाथ टागोर हाचे १०१ वे जयंतीच्या निमतान राश्ट्रीय प्रौढ शिक्षणाची सुरवात ६६ केंद्रां स्थापून केल्या. तातूंत समाजीक विज्ञान, नाटक आनी संगिताचो अभ्यासक्रम निरंतर शिक्षण येवजणेखाला राबोवपाचो विद्यापीठ यत्न करीत आसा. संदेशवहन तंत्रांतले चड करून चित्रपट निर्मणी, आकाशवाणी आनी दूरचित्रवाणी वयल्या कार्यावळींची निर्मिती संबंदांतलें प्रशिक्षण दिवपी केंद्र सुरू करपाचीय एक येवजण विद्यापिठाच्या विचारांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रवींद्र संगीत : रवींद्रनाथ टागोरान प्रवर्तित केल्लो एक खाशेलो संगीत प्रकार. भारतांत एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शेंकड्यांत जी कलात्मक - संस्कृतीक क्रांती जाली तिचें बरेचशें श्रेय गुरूदेव रवींद्रनाथ टागोराक वता. इतलेंच न्हय, तो ते क्रांतीचो एक मुखेल प्रणेता आशिल्लो, अशें म्हणपाक जाता. ताणें अदमासान तीन हजार पदां बसयलीं आनी तीं स्वरबद्ध केलीं. कवी आनी संगीतकार हांचो सोबीत मेळ ताच्या व्यक्तिमत्वांत दिश्टी पडटा. रवींद्रनाथाचीं हींच पदां फुडाराक 'रवींद्रसंगीत' ह्या नांवान प्रसिद्द जालीं. भुरगेपणांत कांय तेंप ताणें शास्त्रीय संगीताचो अभ्यास केल्लो. ताच्या घराकडेन संगिताच्यो बसकाय जाताल्यो, त्या वेळावयले व्हड संगीततज्ञ यदुभट्ट; विष्णुचक्रवर्ती, राधिका गोस्वामी हांच्या म्होंवाळ गायनान त्यो रंगताल्यो आनी ह्या शास्त्रीय संगीताच्या प्रभावाक लागून रवींद्रनाथाच्यो संगीतरचना खाशेल्यो अशो परिपूर्ण थरल्यो. शास्त्रीय संगीतावांगडाच भुरगेपणांत

ताणें बंगालचीं लोकगितांय खूब आयकलीं. पद्मा न्हंयेचेर व्हडीं चलोवपी खारवी लोकांचीं बंगाली गितां, गांवागांवानी भोंवडी करपी संन्याशी लोकांचीं बाऊलगितां, तशेंच राधाकृष्णाच्या रूपलीलावर्णनांचीं भजनां, किर्तनां हांचे संस्कार ताचेर जाले. तातूंतले स्वर ताचे रचनेंत भरसल्ले दिसतात.

रवींद्रनाथान जीं बरींच देशभक्ती वयलीं गितां, धर्मगितां, मोगागितां आनी अनुशुनीक गितां बरयल्यांत, तातूंत मुखेल करून भावनांचो आविश्कार आनी प्रसंगाप्रमाण वातावरण निर्मणीक फावो अशी शब्दरचना आनी सूर हाचो संमेल दिश्टी पडटा.

रवींद्र संगीताचें सामान्यपणान तीन गटांमदीं वर्गीकरण करूं येता - १) ताच्या सुरवेच्या गितांमदीं शास्त्रीय संगिताचे आनी लोकागितांचे स्वर जशाक तशे आयिल्ले दिश्टी पडटात. २) दुसरे तरेच्या गितांनी प्रचलीत सुरावांगडाच ताचे स्वताचे स्वर भरसल्ले दिसतात ३) तिसरे तरेच्या गितांनी गुरूदेवाची स्वयंभू स्वर रचनाय दिश्टी पडटा.

वाक्य जंय सोंपता, थंयसावनूच गिताची सुरवात जाता. जें वाक्य उक्तें करूंक शकना, तें पद प्रगट करूंक शकता आनी म्हणुनूच तें अनिर्वचनीय जावन रावलां. ही रवींद्रनाथ टागोराची काव्य आनी संगीत हांची मदले नातें दाखोवपी भुमिका.

भारतांतले चालंत अशे संगीत शैली परस, रवींद्रनाथाची शैली वेगळी. गुरूदेवांचीं गितां रागांत बांदिल्लीं आसात, पूण ख्यालाचे बंदिशीभाशेन आलाप - तानो घेवन तीं गावपाची रीत ना. गुरूदेवान म्हळांच, 'हांवें म्हज्या गितांमदीं अशें अंतरूच दवरूंक ना, दुसऱ्या कोणेंय तें भरून काडचें आनी ताका लागून हावें खोशी जावचें'.

ताचीं बरींचशीं गितां भैरवी, खमाज, काफ़ी पिलू, मल्हार, बिहाग, यमन आदी रागांमदीं रचिल्लीं आसात. जायत्या रागांत मिश्रराग आसावरी- भैरवी, दरबारी तोडी - भैरवी, भैरव - भैरवी, मुलतानी - भीम पलासी येतात. तशेंच काय गितांचे स्वर रागाच्या नेमांसावन मेकळे आशिल्ले दिसतात. रागांच्यो शिमो ताणें निसंकोचपणान हुंपिल्ल्यो आसात. ताणें आपल्या गितांनी भावनांप्रमाण शब्दयेवजणेक बरेंच म्हत्व दिलां आनी म्हणुनूच ताच्या रचनांमदीं नव्या प्रकारच्या छंदांचो आविश्कार जाला. छंदाखातीर नव ताल, निर्मून ताणें संगिताचें साहित्य आनी व्याकरण समृद्ध केलां. देखीक - झपताल- ५ मात्रा, षष्ठीताल- ६ मात्रा, एकादशीताल - ११ मात्रा, नवपंचताल -१८ मात्रा.

ताची स्वरलिपी पद्दत ही भातरवंडे आनी पलुस्कार पद्दतीकडेन मेळपी - जुळपी आसून तातूंत ताची वेगळी आनी स्वतंत्र अशी स्पष्ट प्रतिमा दिश्टी पडटा. स्वयंच्या गितांमदीं स्वयंच्या उतराउपरांत, कितलें रावपाचें, कितले खेपे ताची पुनरावृत्ती करपाची, स्वयं अनुकोमल, अतीकोमल स्वर गावपाचो, हें दाखोवपाखातीर ताणें स्वतंत्र कुरवांचो उपेग केला.

ताचे स्वररचनेंतल्यो सुमार ३००- ४०० रचना प्रसिद्द आसात आनी तातुंतल्या तीनचार गितांक संवसारीक कीर्त लाबल्या. देरवीक - (१) 'जन - गण - मन अधिनायक जय हे भारत भाग्य विधाता!', (२) 'जदि तोर डाक शुने केऊ ना आसे तब एकला चलो रे', (३) 'आमार शोनार बांगला आमि तोमार भाल बासि!' आदी.

रवींद्र संगिताचें संगीतलेखन तपशिलान (खोलायेन) जाल्लें आसून तें तशाक तशें गावपाची रीत जाल्या. हे बाबतींत भारतीय संगिताच्या चडशा रागसंगितापरस तें वेगळें. बंगालाभायर ह्या संगिताचो प्रसार चडसो नासलो, तरी एका संवेदनशील, प्रतिभावान कवी - कलाकारान उतरां आनी स्वर हांचे नातें निश्चीत करपाचो स्वर यत्न केल्लो आसा, हें ताचें खाशेलेपण. पंकज मलिक, सुचित्रा मित्र, संतोष सेन गुप्ता, द्विजेंद्र मुखर्जी, कनिका बॅनर्जी, हे चड उल्लेख करपासारके रवींद्र संगीत गायक आसात. सदद्या रवींद्र संगिताचें शास्त्रीय शिक्षण कलकत्याच्या 'रवींद्र भारती', 'विश्वभारती' आनी 'शांतिनिकेतन' ह्या सुवातीचेर दितात. हाचेभायर भारताच्या कांय हेर कडेनूय रवींद्र संगिताच्या शिक्षणाची सुविधा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रवी : (पळेयात सूर्य).

रशियन भास : युरोप खंडाचे उत्तरेक आशिल्ल्यो इंडो - युरोपियनांच्या स्लाविक फांट्याची रशियन ही सगळ्यांत म्हत्वाची भास. ह्याच फांट्यांत दक्षिणेकडेन मॅसेडोनियन आनी बल्गेरियन, सर्बो - क्रोआत आनी स्लोव्हेन जाल्यार अस्तंतेवटेन चॅक, सोराब, पोलाब आनी पॉलीश हांचो आस्पाव जाता. रशियन भाशेचे व्हडली रशिया, ल्हान रशिया आनी श्वेत रशिया अशे तीन भाग आसात. व्हडली रशिया देशाचे उदेंतेक आनी उत्तरेक पातळ्ळ्या. मॉस्को हो तिचो केंद्रबिंदू. ल्हान रशियन वा युक्रेनियन ही दक्षिणेकडली भास. तिची एक वेगळी साहित्यिक भास आसा. श्वेत रशियन हो लोक बोर्लीचो एक वेगळो पंगड आसून तांचीय साहित्यिक भास आसा. ह्यो तिनय रशियन भासो एकेच म्हळ्यार स्लाविकाचे एकेच बोर्लींतल्यान तयार जाल्ल्यो आशिल्ल्यान तांचेमदीं सारकेंपण चड आसा. रशियन भास सोविएत संघराज्याच्या सगळ्या घटकांनी आनी रशियेच्या प्रभावाखाला आशिल्ल्या वा प्रभावळींतल्या फिनलंड, एस्टोनिया, लाटविया, लिथुएनिया, पोलंड, बेसारेबिया ह्या भोंवतणच्या प्रदेशांनी वापरतात. रशियन भाशिकांची संख्या २५ कोटींच्या लागसार आसून राजकीय नदरेन तिचो इंग्लिश फाटोफाट क्रमांक लागता.

रशियन भास लिखाणाखातीर सिरिलॅक लिपींतल्या ३३ चिन्नांचो उपेग करता. रशियन उतरां एक dom, दोन strana, वा तीन robota अवयवांचीं आसतात. तीनांपरस चड अवयवांचीं उतरां

चड नात. उतरांतल्या खंयच्या तरी अवयवांचेर परंपरागत बलाघात आसता. पूण ताचें स्थान आद्य, मध्य वा अंत्य आसूं येता, पूण तें निश्चित आसता. आघातयुक्त अवयवा म्हऱ्यांतलो o वा a अस्पष्ट वा लागीं लागीं आघातहीन a भाशेन आसता.

हातूंत पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग हीं तीन लिंगां; एकवचन आनी भोववचन अशीं दोन वचनां; आनी कर्तृत्व, स्वामित्व, संप्रदान, कर्म, करण आनी अधिकरण हे संबंद दाखोवपी स विभक्ती आसात. सामान्यपणान निमाणी आशिल्लीं नामां पुल्लिंगी, a, ya निमाणी आशिल्लीं चडशीं स्त्रीलिंगी आनी o, ye, mya निमाणी आशिल्लीं नपुंसकलिंगी आसतात.

प्रत्यय दाखोवपी तकटो

लिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग		
वचन	एकवचन	भोववचन	एकवचन		
विभक्ती	भोववचन	भोववचन	भोववचन		
कर्तो	-	i	a	o	a
स्वामित्व	a	ov	i	--	a
संप्रदान	u	am	ye	am	u
कर्म	a,-	ov,i	u	ami	o
करण	om	anu	oy(u)	ami	om
अधिकरण	ye	ax	ye	ax	ye

विशेशण - विशेशण हें ताच्या (विशेशणाच्या) लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाण चलता. विशेशणाच्या अंत्य चिन्नाचे सुवातेर yeye हो प्रत्यय लावन तुलनात्मक रूप जाता. मूळ विशेशणापयलीं samiy हें उतर लावन श्रेश्ठत्व दाखोवपी रूप तयार जाता आनी नपुंसकलिंगी विशेशणरूप क्रियाविशेशणाचें कार्य करता.

संख्या - 'एका' बगर हेर संख्यावाचकां नामाप्रमाण चलयतात.

कांय संख्यावाचकां अशीं -

एक	odin	पयलो	perviy
दोन	dva	दुसरो	vtoroy
तीन	tri	तिसरो	tretiy
चार	t'etire	एक फावट	raz
पांच	pyat'	दुसरे फावटी	dva raza
स	s' yest'	शंबरावो	sotiy
सात	sem'	दर एके खेपेक	vsyakiy raz
आठ	vosem'		
णव	devyat'		
धा	desyat'		
शंबर	sto		
हजार	tisyac'a		
धा लाख	million		

मुखेल सर्वनामां : हांव ya; आमी mi; तूं ti; तुमीं vi; तांz on; ती ona; ते ono; ते, त्यो, ती oni; स्वता sebya. हांचीं स्वामित्वरुपां moc, tvoi अशीं जातात.

दर्शक सर्वनामां - हो, हे etot, तो, ते tot

संबंदीं - जो koto, ry

प्रस्नार्थक - कोण kto, किदें c'to

क्रियापद- वर्तमानकाळ प्रथमपुरुष एकवचनाच्या रुपाप्रमाण क्रियापदाचे तीन वर्ग मानल्यात. पयलो निमाणेकडेन yu आसपी, दुसरो u आसपी आनी तिसरो yom आसपी.

हातूंत वर्तमान, भूत आनी भविश्य हे तीन काळ आनी पूर्ण; अपूर्ण (चालू) ह्यो दोन अवस्था आसात.

‘उलोवप’ हें क्रियापद तीन काळांनी दाखयलां.

वर्तमानकाळ

हांव उलयता - ya govorya

तूं उलयता - ti govoris'

तो उलयता - on govorit

भूतकाळ

हांव उलयलों - लें ya govorit, - la

तूं उलयलो - लें - ti govorit, - la

तो उलयलो - on govorit

तीं उलयलीं - ona govorita

भविश्यकाळ : रशियन भाशेंत bit ‘आसप’ ह्या

क्रियापदाचो भविश्यकाळ तुमंत रुपापयलीं लावन हेर क्रियापदांचो भविश्यकाळ सिध्द जाता. ‘bit’ चो भविश्यकाळ असो -

ya budu - हावं आसतलों

ti budyes - तूं आसतलो

on, ona budyet - तो, ती आसतली

ते खातीर govorit उलोवप हाचीं भविश्यकाळाचीं रुपां अशीं जातलीं-

ya budu govorit - हांव उलयन

ti budyesgovorit - तूं उलयशी

on budyet govorit - तो उलयतलो

आज्ञार्थाचीं रुपां एकवचनी i, i आनी भोववचनी v

itye, 'tye हे प्रत्यय लावन जातात; govori govoritye ‘उलयतात’.

हाचेभायर संकेतार्थ आनी विध्यर्थ अशीं दोन वेगळीं रुपां आसात

देखीखातीर कांय उतरां दिल्यांत -

आवय mat' गाय korova

बापूय otyec सुणो sobaka

चलो sin माजर kos'ka

चली doc' च्या cay

भाव brat दूद motoko

भयण syestra सत्री zontik

इश्ट drug तकली golova

हांव पत्र बरयतां - ya pis 'u pis' mo

हांव पत्र बरयना - ya ne pis' u pis' ma

पुस्तक म्हज्या टेबलाचेर आसा - kniga dyez' it u myenya stole.

- कों. वि. सं. मं.

रशियन साहित्य : रशियन साहित्याच्या इतिहासाचे चार काळ करूं येतात. - १) प्राचीन साहित्याचो काळ (११ वो ते १७ वो शेंकडो २) अठराव्या शेंकड्यांतलें साहित्य ३) एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन रशियन क्रांतीमेरेनचें साहित्य ४) क्रांती उपरांतचें वा सोविएत साहित्य.

प्राचीन साहित्य (११ वो ते १७ वो शेंकडो) : रशियन साहित्याचे सगळ्यांत पोरने नमुने इकराव्या शेंकड्यांतले आसात आनी ते ‘चर्च स्लाव्हनिक’ ह्या नांवान वळखतले भाशेंत आसात. संत सिरिल (८२७ - ६९) आनी संत मिथोडिअस (८२६ - ८५) ह्या स्लाव जगतांतल्या संतांनी ‘चर्च स्लाव्हनिकांक व्हड प्रतिश्ट मेळोवन दिली. पूण सतराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत रशियन भाशेचो खऱ्या अर्थान वाड्मयीन भास म्हणून उपेग जावपाक लागलो. सगळ्यांत पोरनें रशियन साहित्य हें, रशियेंतल्या समृध्द सांस्कृतिक केंद्र आशिल्ल्या कीव्ह ह्या शाराच्या संस्कृतीक वातावरणांत निर्माण जालें. हें साहित्य धर्मीक आनी बोधवादी स्वरुपाचें आसा. ह्या साहित्याचेर बायझंटायन ग्रीक साहित्याचो लक्षणीय प्रभाव दिश्टी पडटा. सुरवेच्या लौकिक साहित्यांत चड करून इतिवृत्तांचो आस्पाव जाता. रशियेचो पुर्विल्लो इतिहास एकठावपाचे नदरेन हीं इतिवृत्तां खूब म्हत्वाचीं आसात. ‘पोव्हस्त ओ व्हरेमेन्निख ल्येत’ (इकरावो शेंकडो, इ. शी. द टेल ऑफ बायर्गॉन यियर्स) हें ह्या काळांतलें सगळ्यांत लोकप्रिय अशें इतिवृत्त आसा. कीव्ह हांगाच्या क्रिस्तांव मठांतल्या न्येस्तर ह्या संन्याशान तें बरयलां. फाटल्या कांय इतिवृत्तांचो फुडलो भाग बरोवन इतिवृत्तलिखाणाचे परंपरेचें सातत्य तिगोवपाच्या हेतान न्येस्तरान हें इतिवृत्त रचलां. १११२ मेरेनच्यो घडणुको ह्या इतिवृत्तांत आयल्यात. ‘ओ व्हरलामे इ इयोसफे’ ही इकराव्या शेंकड्यांतली उल्लेख करपासारकी कथा. ही कथा म्हळ्यार गौतम बुध्दाचे जिणेवयलीं एके भारतीय कथेक दिल्लें क्रिस्तांव रूप. रशियन लोककाव्यांत ‘बिलिनी’ ह्या काव्यप्रकाराचो आस्पाव जाता. हांकां रशियन म्हाकाव्यां म्हणूं येता. हीं म्हाकाव्यां धाव्या शेंकड्यासावन रचपाक लागिल्लीं. लोकविद्येचे (folklore) आयचे अभ्यासक ह्या म्हाकाव्यांची विभागणी, कीव्हांचीं म्हाकाव्यां आनी नॉव्हगोर्गोडचीं म्हाकाव्यां अशा दोन प्रकारांनी करतात.

बाराव्या शेंकड्याचे सुरवेक, कीव्ह आनी नॉव्हगोरॉड हांचे जोडयेक च्येर्निगोव्ह, व्हलधीम्यर, रॉस्टॉव्ह आनी स्मोलेन्स्क हेसारकी वाङ्मयनिर्मितीचीं हेरुय केंद्रां उबीं रावलीं. ह्या शेंकड्यांत निर्माण जाल्ली सगळ्यांत श्रेश्ठ साहित्यकृती म्हळ्यार स्तोवो ओ पल्कू ईगरवे हें काव्य.

मॉस्को हें रशियन राष्ट्रवादाचें केंद्रस्थान म्हणून १४ व्या शेंकड्यासावन फुडें येवंक लागलें. ताका लागून सादारण १५ व्या शेंकड्यासावन मॉस्कोच्या साहित्याचो प्रभाव वाडूंक लागलो. पंदराव्या शेंकड्यांत भारतीय पंचतंत्रांतल्यो कथा चडशो युगोस्तावियांतल्यान रशियेंत आयल्यो. 'स्काजानिये ओ मामायेव्हम पबड्श्वे' (इं. शी. द टेल अबाउट द बॅटल ऑफ मामाई) ही पंदराव्या शेंकड्यांतली सगळ्यांत लोकप्रिय अशी साहित्यकृती. न्यझानच्या साफोनीन बरयल्ली 'जादोनशीना' (पंदराव्या शेंकड्याची सुरवात) ही अशीच एक झूजकथा. अफानासी निकितीन हाचें 'रवझेनिये जा त्री मर्या' (इं. शी. व्हॉयेज अक्रॉस थ्री सीस) हें भोंवडेवर्णन उल्लेख करपासारकें आसा. रशियन साहित्यांत भोंवडेवर्णन हो प्रकार हाडपाचें श्रेय निकितीनाक वता. भारतीय जिणेचीं जितीं जितीं आनी वेधक चित्रां ताणें ह्या भोंवडेवर्णनांत चितरायल्यांत. ह्याच काळांतली आनीक एक म्हत्वाची साहित्यकृती 'पोवेस्त ओ पित्रे इ फेव्हरोनी मुरोमस्किख' (इं. शी. टेल अबाउट प्योत्र अँड फेव्हरोनी मुरोमस्कीज). पंदराव्या शेंकड्याचे निमाणें (१४८०) सुमार २५० वर्सांच्या लांब काळाउपरांत, रशिया तार्तरांच्या वर्चस्वांतल्यान मुक्त जालो. इव्हान तिसरो हाणें रशियेंचें एकिकरण घडोवन हाडलें. इव्हान द टॅरिबल म्हळ्यार इव्हान चवथो आनी ताचो सेनापती अंद्रेई कुर्बस्की हांचेमदलो वादविवादात्मक पत्रवेव्हार इतिहासीक नदरेन म्हत्वाचो आसा. 'द कॉरस्पॉन्डन्स बिटवीन प्रिन्स ए. एम. कुर्बस्की अँड झार इव्हान फोर्थ,' हो त्या पत्रवेव्हाराचो इंग्लीश अणकार (१९५५).

'दमस्त्रोई' (इं.शी. ऑर्गनायझेशन ऑफ अफेअर्स ऑफ होम) हो सोळाव्या शेंकड्यांतलो उल्लेख करपासारको ग्रंथ. सतराव्या शेंकड्यांत, रशियेंत कृशकांचीं कांय बंडां जालीं. तांचो लक्षणीय परिणाम ह्या शेंकड्यांतल्या रशियन साहित्याचेर जाल्लो दिश्टी पडटा. ह्या बंडांचीं आनी तातूंत स्विडन आनी पोलंडासारक्या परक्या सत्तांनी केळ्या हस्तक्षेपाचीं वर्णनां रूबशा ग्रंथांतल्यान मेळटात. कृशकांच्या बंडांक लागून निर्माण जाल्ले हे अस्वस्थतेच्या काळांत, त्या काळांतल्या रशियाचे संस्कृतीक जिणेंत ज्या समाजीक पंगडांचो आस्पाव आशिल्लो ते आतां वाङ्मयनिर्मिती करूंक लागले. लौकिक विशय, वास्तववादी नदर आनी लोकसाहित्याचे कांय लक्षणीय सूर ह्या साहित्यांत दिसतात. तुर्कांपसून अँझॉव्ह ह्या शाराचो सांबाळ कसो केलो, हाचो कॉसंकांनी झार हाका दिल्लो एक अहवाल ते नदरेन लक्षणीय आसा. तो स्टोरी ऑफ द डिफेंन्स ऑफ अँझॉव्ह ह्या नांवान

प्रसिद्द आसा. 'स्काजानिए ओ कूरे इ ओ लिस्मित्से (इं. शी. टेल अबाउट ए हॅन अँड ए फॉक्स) आनी 'पोवेस्त ओ एरशे एरशोविचे (इं. शी. टेल ऑफ एर्श एरशोविच) हें रशियन भाशेंतलें सुरवातीचें उपरोधप्रचुर लिखाण ह्याच शेंकड्यांतलें आसा. ह्या शेंकड्याचे निमाणें चरित्र आनी समाजीक विशयांचेर कथा बरोवप जाल्यो. इस्तोरिया ओ सेभि मुद्रेत्सारव हो एक लोकप्रिय लोककथासंग्रह. पोवेस्त ओ गोर्ये ज्लोशास्ती, स्काजानिए ओ पपे साव्दे, स्काजानिए ओ क्रेस्त्यानस्कम सूपे, पोवेस्त ओ कार्पे सुतूलव्हे ह्यो कांय उल्लेख करपासारक्यो कथा आसात. ह्या शेंकड्यांतलें चरित्रात्मक - आत्मचरित्रात्मक लिखाणूय लक्षणीय आसा. सुरवेक संत जूल्यानीया लाझारेवस्काया हिचें चरित्र तिचो पूत कालीस्त्रातस ओसोरीन हाणें बरयलें. आर्चप्रीस्ट अव्हॅकम हाणें बरयल्ली आपजिणूय म्हत्वाची. तिचो इंग्लीश अणकार 'द लायफ ऑफ द आर्चप्रीस्ट अव्हॅकम बाय हिमसॅल्फ' प्रसिद्द जाला (१९२४). एक वाङ्मयीन आविश्कार, हे जाणविकायेन कविता बरोवप जाली ती सतराव्या शेंकड्यांत. हातूंत सिमेऑन ऑफ पोलोत्सक हाचें नांव म्हत्वाचें. ताणें पॉलीश कवितेच्या अनुकरणान रशियन कवितेंत अक्षरवृत्ताचो वापर पयलीं सुरू केलो. रशियन नाटक आनी रशियन रंगमाची हांच्या विकासाचे नदरेन ह्या शेंकड्यांत कांय लक्षणीय घडणुको घडून आयल्यो. सोळाव्या शेंकड्याचे अरवेक धर्मीक नाटकां अस्तंती रशियेंतल्या शाळांतल्यान जातालीं. पूण सतराव्या शेंकड्याच्या मध्याक तांच्या प्रयोगांची परंपरा बळिश्ट जाली. हीं नाटकां लॅटीन वा पॉलीश आसतालीं वा त्या भासांनी अणकारिल्लीं आसतालीं. १६७२ वर्सा झार अलेक्सिस हाणें डॉ. योहान गोटफ्रीट ग्रेगरी नांवाच्या जर्मन पास्टराक (धर्मीक पद) एक हौशी नाटकमंडळी काडपाक लायली आनी तांचेकडेन आशिल्ल्या संहितांचो स्लाव्होनिक् गद्यांत अणकार केलो. तेच भाशेन राजप्रासादांतूच रंगमाची उबारली. ग्रॅगरी फाटल्यान सिमेऑन ऑफ पोलोत्सक हाणें नाटकां बरोवपाक सुरवात केली. द कॉमेडी ऑफ द पॅरबल ऑफ द प्रॉडिगल सन (१६८५) हें ताचें उल्लेखनीय नाटक.

अठराव्या शेंकड्यासावन आधुनिक रशियन साहित्याचो इतिहास सुरू जाता. **अठरावो शेंकडो** : ह्या शेंकड्यांतल्या साहित्याचे पांच काळखंड करूं येतात. (१) १६९० - १७३० (२) १७३० - ५० (३) १७५० - ७५ (४) १७७५ - ९० आनी (५) १७९० उपरांतचो पयल्या (१६९० - १७३०) ह्या कालखंडाचेर पिटर द ग्रेट हाचे कारकिर्दीची छाप आसा. १६९५ वर्सा रशियेची सत्ता पीटर द ग्रेट हाच्या हातांत आयली. ताणें विद्या - कलांक उर्बा दिली क्रांतीकारक स्वरुपाच्या शिक्षणीक - संस्कृतीक सुदारणा घडोवन हाडल्यो, रशियन भाशेची वर्णमाळ सोंपी केली, अरबी अंकांचो स्विकार करून शिक्षण पद्दत अदीक सोंपी करपाचो यत्न केलो. रशियेतलें आनी रशियन भाशेतलें पयलें नेमाळें पिटराचे कारकिर्दींत सुरू जालें. ताचो एक

निकटवर्ती नॉव्हगोरॉडचो आर्चबिशप फिओफान प्रोकोपोव्हिच हो ह्या काळखंडांतलो उल्लेख करपासारको साहित्यिक. ताणें कांय शोकसुरवात्मिका, भावकविता बरयल्यात आनी पुस्तपत्रलिखाणूय केलां. व्हलधीम्यर (१७०५) ही ताणें बरयल्ली शोक - सुरवात्मिका आनी उस्ताव्ह दुखोव्हनिआ कोल्लेगीय (इं. शी. रूल्स ऑफ द स्पिरिच्युअल अॅकॅडमी) हें ताणें बरयल्लें उपरोधप्रचुर पुस्तपत्र उल्लेख करपासारकें आसा.

ह्या कालखंडाचें खाशेलपण म्हळ्यार लौकिक स्वरुपाची साहित्यनिर्मिती. हे विशीं इव्हान पोसोश्हॉव्ह आनी व्हासिली निकीतिच तातीश्वेव्ह हीं नांवां चड उल्लेखनीय आसात. कर्तव्य आनी विकारवशता, भावना आनी बुदद, व्यक्ती आनी समाज हांचेमदलो संघर्श हे ह्या कालखंडांतल्या नाटकांचे मुखेल विशय आसात. हे उपरांतचो १७३० ते १७५० हो वीस वर्सांचो काळ रशियन साहित्यांतल्या नव अभिजाततायवादाच्या प्रभावाचो. ह्या काळांतल्या चड उल्लेख करपासारक्या लेखकांभितर अंतिओख दमित्रियेव्हिच कांतेमीर, व्हासिली किरिल्लोव्हिच त्रेदियाकोव्हस्की, मिरवायल लमनॉसॉव्ह, आलेक्सान्द्र पित्रोव्हिच सुमारोकोव्ह आनी मिरवायल मातव्हेयेव्हिच खेरास्कोव्ह हांचो आस्पाव जाता. १७५० ते १७७५ हो तिसरो कालखंड. अठराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धाचें वर्णन ज्ञानोदयाचो (एनलायटनमेंट) काळखंड अशें करतात. १७५० वर्सा सावन हो काळखंड सुरू जाता. ह्या काळखंडांतले दोन म्हत्वाचे साहित्यिक म्हळ्यार न्यिकलाय इवानोविच नोव्हिकॉव्ह आनी दिनीस इवानोविच फनवीजीन. नोव्हिकॉव्ह हो पत्रकार आनी भूदास पद्दतीचो खर विरोधक. ताणें आपल्या 'द ड्रोन', 'द विडबॅग', 'द पॅटर' (इं. शी). ह्या नेमाळ्यांतल्यान सामाजिक अन्यायाआड उपरोधप्रचुर टिका केली. फनवीजिन ह्या नाटककारान आपल्या सुरवात्मिकांतल्यान रशियन उमरावांचेर उपरोधपूर्ण टिका केली. परके भाशेंतल्या कथात्मक साहित्याचो अणकार तशेंच स्वतंत्र कथा - कादंबऱ्यांचें लिखाण ह्या काळांत दिसता. इंग्लिशींतले डॅफो, फिलिडिंग, स्विफ्ट हांचें लिखाण रशियन भाशेंत अणकारलां. विख्यात इंग्लीश कादंबरीकार सॅम्युएल रिचर्डसन हाचे 'पामेला' हे कादंबरीच्या प्रभावांतल्यान पाव्हेल लव्हॉव्ह हाणें 'द रशियन पामेला ऑर द स्टोरी ऑफ मारिआ, द व्हर्च्युअस कंट्री गर्ल' (१७८९, इं. शी.) ही कादंबरी बरयली. सामान्य मनशाचे मानसिकतायेचें विश्लेशण करपाचो रशियन साहित्यांतलो सुरवातीचो निर्देशनीय यत्न म्हणून फ्योडर आल्यिक्सान्द्रोव्हिच एमीन हाच्या लॅटर्स ऑफ अर्नेस्ट अँड डॉराव्हा (१७६६, इं.शी.) हे कादंबरीचो उल्लेख करूं येता. भावविशतायेकडेन झुकपी कादंबरी लिखाण ह्या कालखंडांतल्या कांय लेखकांनी केलां. फ्योडर आल्यिक्सान्द्रोव्हिच एमीन हाचो पूत न्यिकलाय एमीन हो तातुंतलोच एक लेखक. रशियेची सम्राज्ञी कॅथरिन द ग्रेट ही स्वता लेखिका आशिल्ली. 'ऑल सॉर्ट्स अँड सँड्रीज' (इं.शी.) नांवाचें एक

उपरोधप्रचुर नेमाळें तिणें सुरू केल्लें. पूण नोव्हिकॉव्ह सारक्यांनी काडिल्ल्या उपरोधप्रचुर नेमाळ्यांतल्यान समकालीन समाजीक परिस्थितीक लागून स्वताचे राजवटीचेर जावपी टिका तिका मानवलिना. १७७३ वर्सा तिणें बंदी घालून अशा नेमाळ्यांचो आवाज चिड्डिलो. कांय कथा, सुरवात्मिका अशें लिखाणूय तिणें केलां.

फ्रेंचांतलीं विनोदी संगितिकांचीं (ऑपेरा) रुपांतरां ह्या कालखंडांत जालीं. तशेंच कांय विनोदी संगितिका स्वतंत्रपणान बरयल्यो. न्यिकलाय पित्रोव्हिच निकोलेव्ह, याकोव्ह वोरिसोव्हिच क्न्याझनीन, इव्हान क्रिलॉव्ह, अल्यिक्सान्द्र अब्लेसिमॉव्ह हे ह्या कालखंडांतले उल्लेखनीय नाटककार. इव्हान इव्हानोव्हिच खेमनिस्टर होय एक बोधकथाकार.

१७७५ ते १७९० हो अठराव्या शेंकड्यांतलो रशियन साहित्याचो चवथो काळखंड. गाव्हरीना रमानोव्हिच दि रझाविन हो अठराव्या शेंकड्यांतलो सर्वश्रेष्ठ रशियन कवी. उद्देशिका हो ताचो आवडटो कविता प्रकार. 'फिलित्सा' ही रशियेची सम्राज्ञी कॅथरिन दुसरी हिचेर बरयल्ली ताची उद्देशिका प्रसिद्द आसा. विख्यात रशियन साहित्यिक गोगोल हाणें दिरझाविन हाका 'म्हानतेचो कवी' अशें म्हळां. इपोलित बोगदानोव्हिच हो ह्या काळखंडांतलो आनीक एक उल्लेख करपासारको कवी. 'दुशेंका' ह्या ताच्या कथाकाव्याक खूब नामना मेळ्ळी.

१७९० उपरांतच्या काळखंडांत पुत्येशेस्तव्हीये इज पीतरबुर्गा व्ह भस्कव्हू (१७९०, इं. शी. जर्नी फ्रॉम पीटर्सबर्ग टू मॉस्को) हो स्फोटक ग्रंथ बरोवपी आलेक्सान्द्र निकलायेव्हिच रादीश्वेव्ह हाचें नांव पयलीं घेवचें पडटा. व्हासिली व्हस्यील्येव्हिच कापुनिस्त हाणें फनवीजिन हाचे भाशेन नाटकाच्या माध्यमांतल्यान अन्यायाचेर उपरोधप्रचुर टिका केली. ह्याच संदर्भांतलें क्रिलॉव्हचें 'पोस्ट ऑफ स्पिरिट्स' (१७८९, इं. शी.) हें नाटकूय उल्लेख करपासारकें. ह्या काळखंडांत भावोत्कटतावाद (सेंटिमेटॅलिझम) ही मुखेल वाड्मयीन चळवळ थरली. तिचें फुडारपण न्यिकलाय म्यिकायलव्हिच करमइयीन हाणें केलें. भाववेगाक ताणें म्हत्व दिलें. रशियन साहित्याखातीर नवी साहित्यभास घडोवप हो करमइयीनचो आनीक एक उद्देश आशिल्लो. ताणें कविताय बरयल्ल्यो.

एकुणिसावो शेंकडो : हो शेंकडो म्हळ्यार रशियन साहित्यांतलें भांगरायुग. ह्या काळांत साहित्यावांगडा चित्रकला, संगीत, रंगमाची अशीं विंगड विंगड कलाक्षेत्रांय समृध्द जालीं. वाड्मयीन विकास खूब नेटान जालो. ह्या शेंकड्याचे सुरवातीक, अठराव्या शेंकड्यांतले वेगवेगळे वाड्मयीन प्रवाह आनी प्रवृत्ती क्षीण जायत गेल्यो. नव्या - पोरन्याचो संघर्श जावंक लागलो. करमइयीनचे वाड्मयीन भुमिकेआड बिस्येदा, नांवाचो एक पंगड उबो रावलो. पूण हो पंगड पोरने अभिजाततायवादी शैलीचो पुरस्कर्तो आशिल्लो.

अल्यिक्सान्डर सिमेनोव्हिच शिश्कोव्ह हो ह्या पंगडाचो फुडारी. इव्हान आंद्रयेव्हिच क्रिलॉव्ह हो बिस्येदा ह्या पंगडाचो फुडारी. पूण ताच्या लिखाणांतल्यो वास्तववादी प्रवृत्ती लक्षणीय आसात. अभिजाततायवादी बिस्येदा पंगडाक शह दिवपाखातीर आरजामासची स्थापणूक जाल्ली. ह्या पंगडाचो संस्थापक आशिल्लो करमइयीनचो अनुयायी आनी विख्यात रशियन कवी व्हस्यील्यई आंद्रयेव्हिच झुकोव्हस्की. हो रशियन साहित्यांतल्या स्वच्छंदतावादाच्या प्रणेत्यांतलो एक. करमइयीनच्या वाङ्मयीन दृष्टिकोनाचेर आदारीत अशी कवितेची नवी भास झुकोव्हस्कीन घडयली. नादमाधुर्य हें ताचें कवितेचें आनीक एक खाशेलपण. ताणें केल्ले जर्मन आनी इंग्लीश साहित्यकृतींचे अणकारुय निर्देशनीय आसात. संस्कृतांतली नल - दमयंतीची भारतीय कथाय ताणें रशियन भाशेंत हाडली. ग्रीसी म्हाकवी होमर हाच्या 'ओडिसी' चोय ताणें रशियन अणकार केला. ताणें केल्ल्या अणकारांक लागून जर्मन - इंग्लीश साहित्यांतल्या स्वच्छंदतायवादी प्रवाहांची वळख रशियांत जाली. ह्या संदर्भांतलें आनीक एक म्हत्वाचें नांव म्हळ्यार कन्स्तांतीन निकलायेव्हिच बात्युशकव्ह हाचें.

१८९२ वर्सा रशियेचें नेपोलियनावांगडा जें झूज जालें, ताचो लक्षणीय परिणाम रशियन समाज आनी संस्कृताय हांचेर आनी साहित्याचेर जालो. एक नवेंच वातावरण ह्या झुजान रशियेंत निर्माण केलें. स्वातंत्र्याची, मुक्ततायेची ओड साहित्यांतल्यान चड प्रमाणांत व्यक्त जावंक लागली. ह्या नव्या वातावरणाक तरणाटे पिळगेचो रोखडो प्रतिसाद मेळ्ळो. तातुंतल्यान खूबशो गुप्त संघटना निर्माण जाल्यो. रशियेंत घटनात्मक राजेशाहीची मागणी करपाखातीर १८२५ वर्साच्या डिसेंबर म्हयन्यांत कांय तरणाटे लश्करी अधिकारी एकठांय आयले. तांकां 'डिसेंबरवाले' (डिसेंबरिस्ट्स) म्हण्टाले. पूण ह्या डिसेंबरवाल्यांक चिड्डावन उडयले. कांय जाणांक मर्णखास्त दिली जाल्यार हेर कांय जाणांक सायबेरियेंत शिमेभायरे केले. ह्या लोकांभितर कांय साहित्यिकांचोय आस्पाव आशिल्लो. देरवीक - व्हिलेल्म क्यूरवेलबेकर (कवी), अल्यिक्सान्डर बेस्तूझेव्ह (कवी आनी कादंबरीकार), अल्यिक्सान्डर अदायेव्हस्की (कवी). जनतेन जुलमाआड झगडूंक जाय, अशी ह्या साहित्यिकांची भुमिका आशिल्ली. हातुंतल्या कनड्राट्यई फ्याडॉव्हिच रिल्येयेव्ह हो साहित्यिक चड निर्देशनीय. हो डिसेंबर बंडाचो मुखेल फुडारी. व्हइनारोव्हस्की, नालिक्वाइको, हीं ताचीं उल्लेख करपासारकीं कथाकाव्यां आनी मेडिटेअन्स ही ताची आनीक एक म्हत्वाची कविता. झारशायेंतल्या जुलमांविशींची ताका दिसपी तिडक तातूंत प्रभावीपणान उकती जाता. पूण आलेक्सान्द्र सिर्गयेविच पुशिकन हो एकुणिसाव्या शेंकड्यांतलो सगळ्यांत श्रेश्ठ रशियन कवी. ताणें गद्यलिखाणूय केलां आनी रशियन गद्याक आधुनिक मोडण लायलें. बरीस गदुनोव ही ताची पद्यनाट्यकृती. हे शोकात्मिकेंत झारशायेंतलो सत्ताधारी वर्ग आनी इतिहासनिशठ नदर,

उत्कट राश्ट्रभक्ती आनी सामाजिक विशमतेक खर विरोध ह्यो पुशिकनच्या वास्तववादा फाटल्यो मुखेल प्रेरणा आशिल्ल्यो. आपल्या साहित्यांत ताणें लोकभाशेचो वापर केलो. ताच्या मरणाउपरांत, ताचेर बरयल्ल्या उत्कट शोककाव्याक लागून मिखायल ल्यर्मटॉव्ह हाका खूब नामना मेळ्ळी. डेमन, मत्सीरी ह्यो ताच्यो म्हत्वाच्यो काव्यकृती. ताणें कांय नाटकांय बरयलीं. मस्कराद् ह्या ताच्या नाटकाक खूब नामना मेळ्ळी. गिरोय नाशेव्हो व्हेमिनी (१८४०, इ. अणकार ए हीरो ऑफ नाउ - अ - डेज, १९२०; ए हिरो ऑफ अवर टायम, १९२८ आनी ए हीरो ऑफ अवर ओन टायम्स, १९४०) ही ताची उल्लेख करपासारकी कादंबरी. हेर उल्लेख करपासारक्या कवींभितर फ्याडॉर इव्हानव्हिच ट्यूटचेव्ह आनी न्यिकलाय न्येक्रासॉव्ह हांचो आस्पाव जाता. यिव्हगेन्यी बॅराटिन्स्की, प्रिन्स फ्याटॉर आंद्रयेव्हिच व्हाझेम्स्की आनी न्यिकलाय म्यिखाइलोव्हिच याझिकॉव्ह, निकोलस अगारयोव्ह, अफानासी फ्येत, अपोलॉन निकलायेव्हिच माईकव्ह हे हेर कवी. रशियांतल्या वास्तववादी नाटकांचो प्रवर्तक मानतात तो अल्यिक्सान्डर म्यिबयेडॉव्ह हो एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांतलो नामनेचो नाटककार. गोर्ये ऑत उमा (इं.शी. वो फ्रॉम विट) ही ताची नामनेची नाटककृती आनी द मिस्फॉर्च्यून ऑफ बिडिंग क्लॅव्ह, १९१४; द मिस्फीफ ऑफ बिडिंग क्लॅव्ह १९२५ हे ह्या नाटकांचे कांय इंग्लीश अणकार).

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत चड नामनेक पाविल्लो पयलो रशियन कादंबरीकार मिखायल निकोलायेव्हिच झागेस्किन. 'युरी मिलोस्लाव्हस्की ऑर द रशियन्स इन १६१२ ही ताची उल्लेख करपासारकी कादंबरी. अल्यिक्सान्डर बेस्तूझेव्ह होय एक लोकप्रिय कादंबरीकार. पूण आपल्या कथात्मक आनी हेर लिखाणांन आपल्या तशेंच फुडल्या पिळग्यांचेर खोलायेन छाप घालपी साहित्यिक म्हळ्यार निकोलाय गोगोल. कथा, कादंबऱ्यो, नाटकां अशें विंगड विंगड प्रकारांचें गद्यलिखाण ताणें केलें. 'शिन्येल' ही ताची संवसारीक नामनेची कथा. मोतीव्हिये दुशि (भाग १, १८४२, इ. अणकार, द डेड सोल्स) हे ताचे कादंबरींत न्यायनितीची जाणविकाय आनी करुणा हांचो पुराय अभाव आशिल्ले जमीनदार आनी गुलामांचे धनी हांचें उपरोधप्रचुर चित्र उबारलां. रशियन कादंबरीचो विकास आनी रशियन साहित्यांतलो वास्तववाद हांचें आकलन जावपाचे नदरेन हे कादंबरीक खूब म्हत्व दिलां. रिविजोर (१८३५ इ. अणकार द गव्हर्नमेंट इन्स्पेक्टर) हें ताचें नाटकूय खूब गाजलें. गोगोलच्या ह्या नाटकाचें मराठी रुपांतर पु. ल. देशपांडे हाणें 'अंमलदार' ह्या नांवान केलां (१९५२). श्रेश्ठ रशियन साहित्यसमिक्षक व्हिससर्जिऑन ब्यिल्यीन्स्कई हो गोगोलचो समकालीन, ताच्या समिक्षात्मक लिखाणाचो प्रभाव रशियेंतल्या हेर सर्जनशील साहित्यिकांचेर पडलो. ह्या शेंकड्यांतलो आनीक एक म्हान रशियन साहित्यिक फ्याडॉर डॉस्टोव्हस्की हाणें

आपल्या सुरवातीच्या लिखाणांत गोगोलाचीच वास्तववादी परंपरा फुडें चलयली. ताची पयली स्वतंत्र साहित्यकृती बॅदनिये ल्यूदि (१८४६, इ. शी. पूअर फोक). फुडें ताका सायबेरियेंत कश्टांचे बंदखणी खातीर शिमेभायर धावंडायलो. ही ख्यास्त भोगून परत येतकच ताचे साहित्यिक जिणेचो दुसरो पांवडो सुरू जालो. प्रिस्तुलोनिये इ नकझानिये (१८६६, इ. अणकार, क्रायम अँड पनिशमेंट), इडिओत (१८६८, इ. अणकार, दी इडिअट), ब्येसी (१८७१-७२, इ. अणकार, द पॅन्संड), ब्रात्या कारामाझवि (१८७९-८०, इ. अणकार, ब्रदर्स करमझोव) सारक्यो नामनेच्यो कादंबऱ्यो ताणें बरयल्यो. तशेंच उत्कृश्ट कथालिखाणूय ताणें केलें.

रशियन साहित्याक श्रेश्ठ कादंबऱ्यांची देण दिवपी इव्हान टुर्ग्येन्येव्ह, झापिस्की अखोतनिका (१८५२, इ. अणकार, स्पोर्ट्समन्स नोटबुक) ह्या ताचे गांवगिरे जिणेचेर बरयल्ल्या शब्दचित्रांक लागून ताका खूब नामना मेळ्ळी. टुर्ग्येन्येव्हच्या कादंबऱ्यांनी रुदिन (१८५६), व्- यान्स्कये गिनझदो (१८५९, इ. शी. अनेस्ट ऑफ जंटल फोक), नाकानून्ये (१८६०, इ. शी. ऑन दी ईव्ह), अत्सी इ घेती (१८६२, इ. शी. फादर्स अँड सन्स), दीम (१८६७, इ. शी. स्मोक) आनी नोफ (१८७७, इ. शी. व्हर्जिन सॉइल) हांचो आस्पाव जाता. टुर्ग्येन्येव्ह हाणें कांय नाटकां आनी कविताय बरयल्यो.

रशियन साहित्याची कीर्त वाडोवपी आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या हेर साहित्यिकांक प्रभावीत करपी म्हान साहित्यिक लीओ टॉलस्टॉय हाणें कथा, कादंबऱ्यो, नाटकां अशें विंगड विंगड प्रकारचें लिखाण केलें. व्हयना इ मीर् (इ. शी. वॉर अँड पीस) आनी अँना कारेनिना (कादंबरीचो पयलो भाग) ह्या दोन कादंबऱ्यांनी ताका शिश्टयूच न्हय जाल्यार संवसारीक कीर्त मेळोवन दिली. टॉलस्टॉयच्या हेर निर्देशनीय साहित्यकृतींनी वस्त्रेमेनिये (१८९९, इ. शी. रिझरॅक्शन) हे कादंबरीचो तशेंच प्शेर्त इवाना इलिचा (कथा १८८०, इ. शी. द डॅथ ऑफ इव्हान इलिच), क्रैडत्सेरवा सनाता (१८८७-८९, इ. शी. द क्राइट्सर सोनाता) ह्या कथांचो आस्पाव जाता. व्लास्त तमी (१८८६, इ. शी. द पॉवर ऑफ डार्कनेस) आनी झिवोयू त्रूप (१९००, इ. शी. द लिव्हिंग कॉर्प्स) हीं ताचीं नाटकां उल्लेख करपासारकीं आसात. रशियन साहित्याच्या इतिहासांत टॉलस्टॉयाच्या साहित्यांत एक युग निर्माण केलें. इव्हान अल्यिक्सांद्रविह्यच गनचरॉव्ह हाच्या अब्ब्लोमेन्नाया इस्तोरिया (१८४७, इ. अणकार, अ कॉमन स्टोरी), अब्लोमव्ह (१८५०) आनी अब्रीव्ह (१८६९, इ. अणकार द प्रेसिपिस) ह्या कादंबऱ्यांतल्यान निरुद्योगी आनी निरुपयोगी अशा रशियन सरंजामदारांचे जीणेचें प्रभावी चित्रण मेळटा. हातूंतली अब्लोमव्ह ही कादंबरी रशियन साहित्यांतली श्रेश्ठ कादंबरी मानतात. अल्यिक्सेय पिसेमस्की होय एक उल्लेख करपासारको कादंबरीकार. 'अ थाउझंड सोल्स' (१८५८, इ. शी.) हे कादंबरीक लागून ताका खूब लोकप्रियता मेळ्ळी.

अल्यिक्सांडर इव्हानविह्यच क्यूप्रिन हाची वाड्मयीन कारकीर्द एकुणिसाव्या आनी विसाव्या अशा दोनूय शेंकड्यांतली. गरिबांचीं दुख्खां, सैनिकी जिणेंतले अणभव हे ताणें आपल्या कथांतल्यान मांडले. पूण यामा (१९०९ - १५, इ. अणकार, यामा : द पिट १९२७, मराठी अणकार यामा, २ भाग १९३४; १९३६) हे वेश्येचे जिणेचेर आदारिल्ले ताचे कादंबरीक खूब नामना मेळ्ळी.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या रशियन नाट्यलिखाणाच्या संदर्भांत अल्यिक्सांडर अस्ट्रॉव्हस्की, हाचो उल्लेख, गोगोलाच्या फाटल्यान म्हत्वपूर्ण नाटककार म्हणून करतात. 'द बॅक्स्ट' (१८५०, इ. शी.) आनी स्टॉर्म (१८६०, इ. शी.) हीं ताचीं दोन खास लोकप्रिय नाटकां.

ह्या शेंकड्यांतलो एक श्रेश्ठ उपरोधकार एन्. श्रेड्मिचन (मिरवायल सलटिकॉव्ह हें ताचें खरें नांव) हो पत्रकार, नाटककार आनी कादंबरीकार. स्म्येर्त पाजूरिवना (इ. शी. पाजू रिवन्स डॅथ) ही ताणें रशियन वेपान्यांचेर बरयल्ली सुरवात्मिका प्रसिद्द आसा. ताणें उपरोधप्रचुर अशो कांय बोधकथाय (फेबल्स) बरयल्ल्यो आसात. गस्पदा गलव्हल्योवि (१८७२-७६ इ. शी. द गलव्हल्योव्ह फॅमिली) हे वास्तववादी समाजीक कादंबरीक लागून ताका चड नामना मेळ्ळी. न्यिकलाय ल्येस्कॉव्ह हाणें कथालिखाणाच्या मळार लक्षणीय कर्तृत्व दाखयलें. लेडी मॅकबॅथ ऑफ द मिसेन्स्क डिस्ट्रिक्ट (१८६५, इ. अणकार) ही ताची सर्वात्कृश्ट कथा. पूण द टेल ऑफ क्रॉस आइड लेफ्टी फ्रॉम तुला अँड द स्टील फ्ली' (१८८१) हे ताचे कथेक सगळ्यांत चड लोकप्रियता मेळ्ळी. म्हान रशियन कथाकार आनी नाटककार आंतोन चेकॉव्ह हाचे साहित्यकृतींतल्यान रशियन साहित्यांतले श्रेश्ठ परंपरांचे संपन्न संस्कार दिश्टी पडटात. ताणें युरोपीय नाट्यपरंपरेच्या विकासांत मोलादीक भर घाली. च्याइका (१८९६, इ. शी. द सी गल), घाघा व्हान्या (१८९७, इ. शी. अंकल व्हान्या) आनी व्हिश्न्योवि साद (१९०३, इ. शी. द चॅरी ऑर्चर्ड) हीं ताचीं कांय निर्देशनीय नाटकां. द चॅरी ऑर्चर्ड, हाचो मराठी अणकार सुमति कानिटकर हिणें केला (चेरीचा मळा, १९८२).

लिओनिद आंद्रेयेव्ह, व्हसेव्हलॉट गाशिन आनी व्हलदीमिर कोरोलेंको हे कथेच्या क्षेत्रांतले आनीक कांय साहित्यिक. रॅड लाफ (१९०५, इ. अणकार) आनी द सॅव्हन डॅट वॅर हॅण्ड (१९०९, इ. अणकार). ह्यो आंद्रेयेव्हच्यो उत्कृश्ट कथा आनी फोर डॅस (१८७७, इ. शी.) आनी 'द रॅड फ्लावर (१८८३, इ. शी.) ह्यो गाशिन्याच्यो उल्लेखनीय कथा. मकार्स ड्रीम (१८८५, इ. शी.), अँट नायट (इ. शी.) आनी द डे ऑफ अटोनमेंट ह्यो कोरोलेंकोन बरयल्ल्यो नामनेच्यो कथा. अल्यिक्सांडर हेर्त्सेन हो पत्रकार आनी राजकीय विचारवंत. 'माय पास्ट अँड थॉट्स (इ. शी.) ह्यो ताच्यो संस्मरणिका म्हळ्यार रशियन साहित्यांतली एक उत्कृश्ट गद्यकृती. ह्या

शेंकड्यांतल्या रशियन साहित्य समीक्षेच्या क्षेत्रांत न्यिकलाय गव्हर्निलव्हिच चेरनिशेव्हस्की, न्यिकलाय ढब्रल्यूबॉव्ह आनी डम्यीट्रॅई पिसारेव्ह ह्या तीन समीक्षकांनी आपली छाप घाली. सवरेमेन्निक ह्या नेमाळ्याचो कांय काळ संपादक आशिल्लो चेरनिशेव्हस्की हाका फकत समीक्षकूच न्हय जाल्यार विचारवंत म्हणूनय नामना मेळ्ळी. कला आनी वास्तववाद हांचेमदलें सौंदर्यशास्त्राचेर ताणें केल्लें लिखाण रशियेंतले जडवादी विचारसरणेच्या विकासांत मोलादीक थरलें. सौंदर्यशास्त्रीय विचाराच्या संदर्भांत ताणें जडवादी नदर आपणायली. जिणेच्या आकलनाचेर सौंदर्य आदारून आसता असो विचार ताणें मांडलो. 'व्हॉट टू डू ?' ही कादंबरी ताणें बरयली. रशियन साहित्यांतल्या गोगोलाच्या काळखंडाचेर ताणें केल्लें लिखाणूय म्हत्वाचें. ढब्रल्यूबॉव्ह हाणें सवरेमेन्निकच्या संपादक मंडळांत मुखेल समीक्षक म्हणून काम केल्लें. भूदासपददत, जुलुमशाय आनी निरंकुश सत्ता हेविशीं ताका तिडक आशिल्ली. ताच्या समीक्षात्मक लेखांनी गनचरॉव्हकृत अब्लोमव्ह (कादंबरी), अस्ट्रॉव्हस्कीकृत 'अ किंग्डम ऑफ डार्कनेस' (नाटक इ. शी.), टुर्येन्येव्हकृत 'ऑन द इव्ह' (कादंबरी, इ.शी.) हे सारक्या साहित्यकृतींयल्या लेखांचो आस्पाव जाता. ह्या साहित्यकृतींतल्यान चित्रायल्ले रशियन जिणेचे समीक्षेचेर ढब्रल्यूबॉव्हचो चड भर आशिल्लो अशें दिसता. रशियन क्रांतीकारकांक ताच्या लिखाणांन प्रभावीत केल्लें.

विशुध्द कलावादाक पिसारेव्हचो विरोध आशिल्लो तशेंच कलेचो विचार फकत उपयुक्ततायवादी नदरेंतल्यान करुंक जाय अशी ताची भुमिका आशिल्ली. समाजाच्या शिक्षणीक - विज्ञानीक - भौतिक उदरगतीचे आड जें येतलें तें विघातक अशें ताणें मानलें. कवितेकूय ताचो विरोध आशिल्लो. पिसारेव्हची भुमिका वादग्रस्त पूण म्हत्वाची थरली.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांतल्या रशियन साहित्यांत कवितेपरस गद्यकृतींनी आपलो छाप घालो. ह्या संदर्भांत पिसारेव्हची काव्याआडची भुमिकाय प्रभावी थरली.

विसावो शेंकडो - ह्या शेंकड्यांत प्रतीकवाद, नवकालवाद (फ्युचुरिझम), प्रतिमावाद (इमेजिझम) अशे विंगड विंगड वाङ्मयीन प्रवाह आनी प्रवृत्ती साहित्यांत दिसूंक लागल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक प्रतीकवादान रशियन कवितेंत चंवर हाडलो. सिमेन याकोव्हलेव्हिच नाडसन, अलेक्सी निकोलायेव्हिच अपुरवतीन आनी व्हलधीम्यर सोलोव्होव्ह हे ह्या प्रतीकवादाचे अग्रदूत. सोलोव्होव्ह हो कवी, तत्वज्ञ आनी गूढवादी. कन्स्तांतीन बालमाँत होय प्रतीकवादी कवी. अल्यिक्सान्डर ब्लॉक होय श्रेष्ठ प्रतीकवादी कवी. 'व्हर्सिस अबाउट द ब्यूटिफुल लेडी' (१९०४, इ. शी.) ह्या आपल्या काव्येच्यांतल्या कवितांतल्यान एके बायलेविशींचे आपले भाव-अणभव ताणें एका गुढोत्कट पांवड्याचेर व्हरून दवरले. हे बायलेंत ताणें

सोफियाचे ईश्वरी प्रजेचें प्रतीक पळयलें. 'द ट्वॅल्व्ह' (इ.शी.) ही ताची नामनेची कविता. पेट्रोग्राडच्या रस्त्यांतल्यान गस्त घालपी बारा तांबडे रक्षक हातूंत दिसतात. बारा हो आंकडो एक प्रतीक म्हणून हे कवितेंत आयला. ह्या प्रतिकाचे विंगड विंगड अर्थ भाश्याकारांनी लायल्यात. जेजूस ख्रिस्ताच्या बारा मुखेल शिश्यांचे (अपॉसल्स) प्रतीक म्हणून तो आयला अशेंय म्हण्टात. अंड्रेचेई ब्येलई ह्या प्रतीकवादी कवीचेर सोलोव्होव्हच्या गूढवादी विचारांचो प्रभाव आशिल्लो. त्या प्रभावांतल्यानूच तो प्रतीकवादी काव्यसंप्रदायावटेन घुंवलो. गोल्ड इन अँडर (१९०४, इ. शी.), अँशिस (१९०८, इ. शी.) आनी अर्न (१९०८, इ. शी.) हे ब्येलईचे उल्लेख करपासारके कवितांझेले आसात. ताणें कादंबऱ्योय बरयल्यात. उदेंती आनी अस्तंती संस्कृतायांतलो विरोध दारवोपी 'सिल्व्हर डव्ह' (१९१०, इ.शी.) आनी क्रांतिपूर्व रशियांतले स्थितीचें दर्शन घडोवपी पीटर्झबर्ग (१९१६) ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो. सिंफनी (सेकंड ड्रॅमॅटिक १९०२, इ. शी.) ह्या नांवान बरयल्ल्या गद्यकाव्यांचें एक लक्षणीय खाशेलपण. हेर उल्लेख करपासारक्या प्रतीकवादी कवींभितर व्हालेरी ब्रूसॉव्ह, व्हाचेस्लाव्ह इव्हानोव्हिच इव्हानॉव्ह आनी फ्याँडर सोलोगब हांचो आस्पाव जाता. ब्रूसॉव्ह हो रशियन प्रतीकवादी चळवळींतलो सुरवेचो कवी. ब्रूसॉव्ह हाणें १९०४ वर्सा हे चळवळीचो एक वांटो म्हणून 'द स्केल्स' (इ. शी.) ह्या नांवान एक प्रतीकवादी नेमाळें सुरू केल्लें. ताचेर फ्रेंच प्रतीकवादाचो एक मुखेल कवी पॉल व्हर्लेअन हाचो प्रभाव आशिल्लो.

इव्हानॉव्ह हो विद्वान आनी कवी. ताका ग्रीक धर्म आनी संस्कृतायेविशीं आकर्षण आशिल्लें. ताचो 'पायलट स्टार्स' (१९०९, इ.शी.) हो कवितांझेलो उजवाडा येतकच, नवे प्रतीकवादी चळवळीचो एक फुडारी म्हणून ताका सुवात फावो जाली. कोर आर्देन्स (दोन खंड, १९११) आनी द विंटर सॉनॅट्स (१९२०, इ.शी.) हे ताचे हेर उल्लेख करपासारके ग्रंथ. ताणें गद्य लिखाणूय केलां. 'बाय द स्टार्स' (१९०५, इ. शी.) आनी फरोज अँड बाउंडरीस (१९१६, इ. शी.) हे ताचे निबंदांझेले. नामनेचो सोव्हिएत कवी आनी कादंबरीकार बोरीस पास्तेरनाक हाच्या कवितांचेरुय प्रतीकवादाचो प्रभाव दिसता. १९१० वर्सा उपरांत प्रतीकवादी चळवळीचें विघटन जावंक लागलें आनी हेर प्रतिस्पर्धी काव्यसंप्रदायाचो उदय जालो. अक्रेइस्त संप्रदाय आनी नवकालवादी संप्रदाय हे तातुंतले चड उल्लेख करपासारके. अर्देअव्हन गोरेंको, न्यिकलाय गुमिल्योव्ह, ओसिप मँडलस्टाम हे अक्रेइस्त संप्रदायांतले उल्लेख करपासारके कवी आसात. तशेंच व्हिक्टर स्वल्येबनिकव्ह हाका रशियन नवकालवादाचो संस्थापक मानतात. स्मेख (हास्य) ह्या शब्दाचीं वेगवेगळीं रुपां उकतावपी. ताची एक कविता प्रसिद्द आसा. 'ए स्लॅप इन द फेस ऑफ पब्लिक टेस्ट' (इ.शी.) ह्या नांवान नवकालवाद्यांनी जो जाहीरनामो काडिल्लो ताचेर व्हलधीम्यर

माय्कोव्हस्की हाचीय निशाणी आशिल्ली. ए क्लाउड इन ट्राउझर्स' ही ताची सुरवातीची एक कविता नवकालवादी म्हणूं येता. १९१७ वर्सा रशियेंत जाल्ले ऑक्टोबर क्रांती उपरांत ते क्रांतीक येवकार दिवपी कांय कविता. देखीक - 'ओड टू रेव्होलूशन (१९१८, इं.शी.) आनी लॅफ्ट मार्च (१९१९, इं. शी.) ताणें बरयल्यो. सोव्हिएत रशियेक चपक्यांत घरपाक पळोवपी अस्तंत्यांक जाब म्हणून ताणें १५००,००,००० ही कविता बरयली. कवितेचो माथाळो आशिल्ली संख्या ही त्या काळांतल्या रशियेची लोकसंख्या. ताणें नाट्य लिखाणूय केलां. क्रांती उपरांत सोव्हिएत साहित्यांत परिवर्तन घडून आयलें. सोव्हिएत साहित्याक नवी दिका मेळ्ळी. ह्या संदर्भांत माविझम गोर्की हें नांव चड म्हत्वाचें. कथालेखक म्हणून ताणें साहित्यक्षेत्रांत पावल दवरलें. १९३२ वर्सा सोव्हिएत साहित्याकचें संघटणेचो पयलो अध्यक्ष म्हणून ताची नेमणूक जाली. गोर्कीन समाजवादी वास्तववाद ह्या वाङ्मयीन तत्त्वज्ञानाचो पुरस्कार केलो. क्रांतिकायचें निश्टेन एक भित्री, चिड्डल्ली बायल कशी निर्भय जाता हें दाखोवपी 'द मदर' (१९०७, इं. अ. १९२९) ही ताची कादंबरी समाजवादी वास्तववादाचो व्हड आदर्श मानतात. लोअर डेथ हें ताचें आंतरराश्ट्रीय नामनेचें नाटक. 'चायल्डहूड, इन द वर्ल्ड' आनी 'माय युनिव्हर्सिटीस' हे ताचे आपजिणेचे तीन फामाद खंड आसात. 'द लायफ ऑफ विल्म सॅमगीन' (इं.शी.) हे ताचे कादंबरेकय खूब नामना मेळ्ळी.

रशियन क्रांतीच्या आनी क्रांती उपरांतच्या काळांत बरेचशे वाङ्मयीन पंगड अस्तित्वांत आयले. १९३४ ते १९४१ हो समाजवादी वास्तववादाचो प्रकर्शकाळ म्हणूं येता. सोव्हिएत राजवटीक विरोध करीनासतना आपलें स्वातंत्र्य सांबाळपी, सोव्हिएत युनियनांतली पयली वाङ्मयीन संघटना १९२१ वर्सा 'सेरेपिअन ब्रदरहूड' (इं. अर्थ) ह्या नांवान स्थापन जाली. हे संघटनेंत मिखायल झॉशॅव्हॉ, कोन्सांतीन आलेक्सांद्रोविच फेदिन, न्यिकोलाय तीरवॉनॉव हे सारक्या साहित्यिकांचो आस्पाव आशिल्लो. पीरिह्ल हो सोव्हिएत लेखकांचो आनीक एक पंगड उल्लेख करपासारको. ह्या पंगडांतले चडशे साहित्यिक कम्युनिस्ट पक्षाचे वांगडी आशिल्ले. १९२४ वर्सा हाची स्थापणूक जाली. १९३२ वर्सा मेरेन हो पंगड अस्तित्वांत आशिल्लो. इव्हान कटायव्ह हो ह्या पंगडाचो मुखेल वांगडी. 'मिल्क' (इं. शी.) ही ताची नामनेची कथा. सोव्हिएत साहित्याच्या सामक्या सुरवातीच्या काळांतले विशय चड करून यादवी झूज, क्रांती हांचेकडेन संबंदीत आशिल्ले. बोरिस पिलन्याक हाची 'द नेकिड यीअर (१९२२, इं. शी. १९२८) ही कादंबरी ह्या संदर्भांत उल्लेखनीय आसा. अल्यिक्सांडर सिरफिमोव्हिच हो ऑक्टोबर क्रांती जावचे पयलीं लिखाण करतालो. क्रांती उपरांत ताणें कम्युनिस्ट पक्षाचें वांगडीपद घेतलें. ताची 'दी आर्यन फ्लड' ही कादंबरी, कांय सोव्हिएत समिक्षक समाजवादी वास्तववादाची अग्रदूत मानतात. अल्यिक्सेई टॉलस्टॉय हाचे द रोड टू कॅल्हरी हे तीन

खंडांचे कादंबरींत राज्यक्रांतीच्या आनी यादवी झुजाच्या काळांतल्या रशियन लोकांची जीण वर्णिल्या. सायबेरियेंतलें गनिमी झूज व्हस्येव्हलॉट इव्हानॉव्ह हाचे आर्मर्ड ट्रेन नंबर १४ - ६९ (१९२२, इं. भा. १९३३) हे कादंबरींत प्रभावीपणान चितरायलां. द्मित्री अंदेयेविच फुरमानव हाणें चापायेव आनी मित्येझ ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. अल्यिक्सांडर निव्हेरव्ह हाणें दुकळपीडित मिशा डोडोनव्हेचेर 'ताश्कंद; सिटी ऑफ ब्रॅड', (१९२१ इं. शी.) ही कादंबरी बरयली. ईसाक बाबल हाका गोर्कीचें वाङ्मयीन मार्गदर्शन मेळिल्लें. 'रॅड कॅल्हरी' हो ताचो उल्लेखनीय कथासंग्रह.

इव्हान बून्धिन हाचो सोव्हिएत क्रांतीक विरोध आशिल्लो. अंतोनोंव्ह अॅपल्स, द जंटलमन फ्रॉम सान फ्रांसिस्को ह्यो ताच्यो कथा प्रसिद्द आसात. रशियेंतल्यान भायर सरतकच ताणें मित्याज लव्ह (१९२५, इं. भा. १९२६) आनी द वॅल ऑफ डेज (१९३०, इं. भा. १९३३) ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. १९३३ वर्सा ताका साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. हो पुरस्कार मेळोवपी तो पयलो रशियन साहित्यिक. मिखायल बूलगाकोव्ह हाणें कथा, कादंबऱ्यो आनी नाटकां बरयलीं. अल्यिक्सांद्रोविच फादेयेव्ह हाणें यादवी झुजाचे फाटभुंयेचेर राजग्रोम' (१९२७, इं. शी. द राउट; इं.भा.द. नाईटीन, १९२९) ही कादंबरी बरयली. मलदाया ग्व्हार्दिया ही ताची अशीच उल्लेख करपासारकी कादंबरी. कोन्सांतीन अलेक्सांद्रोविच फेदिन हाणें 'गरदा अ गोदी' (१९२४, इं. शी. सिटीस अँड यीअर्स), ब्रात्या (१९२८, इं. शी. ब्रदर्स), पेरविये रादस्ती (१९४५, इं. शी. अर्ली जॉइज), निअबिक्नोव्हेंन्योये ल्येतो (१९४७ - ४८, इं. शी. नो ऑर्डिनरी समर), पारिवेश्चनिये येवरोपी (१९३३- ३५, इं. शी. 'अॅबडक्शन ऑफ यूरोप' आनी क्रस्त्योर (१९६१), इं. शी. कॉनफ्लॅगेशन) ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. लिओनिद लिओनॉव हाका बारसुकी (१९२४, इं. शी. द बॅजर्स) हे कादंबरीक लागून खूब नामना मेळ्ळी. रुस्की ल्येस हीय ताची एक उल्लेख करपासारकी कादंबरी. ताणें कांय नाटकांय बरयल्यांत. युरी ओलेशा हाचे एनव्ही (१९२६, इं. भा. १९३६) हे कादंबरींत नव्या सोव्हिएत समाजाक लागून निर्माण जाल्ल्या मूल्यसंघर्शाचो प्रसन्न हाताळ्ळा. व्हल्यिंट्यीन प्यिट्रोव्हिच कटायव्ह हाचे द इंबेझल्स (१९२६, इं. भा. १९२९) हे कादंबरींत एका रसायनीक कारखान्यांतल्या कामगार आनी तंत्रज्ञ हांचे कामगिरीचें चित्रण आसा. फ्यॉडर ग्लटकोव्ह हाचे त्सेमेंत (१९२५, इं. शी. सिमेंट) हे कादंबरींत यादवी झुजाउपरांतच्या रशियेंतले उद्येगिकीकरणाचें आनी कामगार वर्गाचें चित्रण आसा. बरीस पिलन्याकची 'द व्होल्गा फ्लोस इंटू द कॅस्पियन सी (१९३०, इं. भा. १९३१) आनी व्हल्यिंट्यीन प्यिट्रोव्हिच कटायव्ह हाची टायम फॉरवर्ड (१९३२, इं. भा. १९३३) ह्यो कादंबऱ्यो उल्लेख करपासारक्यो आसात. नामनेचो सोव्हिएत कवी स्थिरग्येई अल्यिक्सांद्रोव्हिच यिस्येन्यिन हाका पारंपारीक ग्रामीण

द टॅक्नर्स (१९२४, इ. शी.) ह्यो कविता चड उल्लेखनीय आसात. म्यिरवायल इसाकोव्हस्की हाचीय कविता लोकगितांकडेन नातें सांगपी. सोव्हिएत कवी धिम्यान ब्येदन्यी हाणें समूहगितां, क्रांतीगौरवगितां बरयलीं. न्यिकलाय अस्ट्रोव्हस्की हाचे कांक जाकाल्यालास स्ताल (१९३४, इ. शी. हाउ स्टील वॉझ टॅपर्ड; इ. भा. द मेकिंग ऑफ ए हिरो, १९३७) हे आपजिणेचेर आदारीत कादंबरेक खूब नामना मेळ्ळी. नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी म्यिरवायल शोलोखॉव्ह हाणें १९२३ वर्सा लिरवाणाक सुरवात केली आनी १९२५ वर्सा टेलस ऑफ द डॉन, (इ. भा. १९६१) हें ताचें पयलें पुस्तक (कथांझेलो) उजवाडा आयलें. तीरवी दोन (४ खंड, १९२८ - ४०, इ. भा. दोन खंड; अँड क्रायट फ्लोज द डॉन, १९३४ आनी द डॉन फ्लोज होम टू द सी, १९४०), पोदन्याताया त्सेलिना (१९३२ - ६०, इ. भा. २ खंड, व्हर्जिन सॉयल अप्टर्नड, १९३५ आनी हार्व्हॅस्ट ऑन द डॉन, १९६०) ह्या ताच्या दोन कादंबऱ्यांनी ताका अग्रगण्य सोव्हिएत कादंबरीकार म्हणून नामना मेळोवन दिली.

व्होस्व्होल्ड व्हिश्वेव्हस्की हाच्या पेरवाया कोन्नाया (१९२९, इ. शी. द फर्स्ट कॅव्हलरी) आनी पसल्येदनी रिशीत्येलना (१९३१, इ. शी. द लास्ट डिसायर्सिक्) हे सारक्या नाट्यकृतींतल्यान समाजवादी वास्तववादाचें दर्शन घडटा. न्यिकलाय पगोदीन हाची त्येंप (१९३०, इ. शी. टॅपो) ही नाट्यकृती चड उल्लेखनीय.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत राश्ट्रप्रेम आनी वीरकृत्यां हे सोव्हिएत साहित्याचे मुखेल विशय जाले. बोरीस गोर्बाटॉव्ह (घ फॅमिली ऑफ तारास, १९४३, इ. शी.), कोन्स्तांतीन सिमॉनॉव्ह (डेस अँड नायट्स, १९४४, इ. भा. १९४५), लिओनिद लिआनॉव (चॅरिअर ऑफ रॉथ, १९४४, इ. भा. १९४६), अल्यिक्सांडर फादेयेव्ह (द यंग गार्ड, १९४५, इ. शी.) हांच्या कादंबऱ्यांतल्यान जर्मनीचें आक्रमण, स्टालिनग्राडाचो लढो, जर्मनव्याप्त प्रदेशांनी तरनाट्या कम्प्युनिस्टांनी भूंयगत रावन दिल्लें झूज हाचें चित्रण जालां.

आलेक्सी सुरकॉव्ह, अल्यिक्सांडर प्रोकोफयेव्ह, न्यिकलाय तीरवॉनॉव्ह, अलिक्सांद्र त्वाहॉव्हस्की हे ह्या झूजकाळांतले उल्लेखनीय कवी.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळाचें पडबींब सोव्हिएत साहित्यांत दिसता. व्ह. अकोपारव स्तालिनग्रादा (इ. शी. इन द ट्रॅचीस ऑफ स्तालिनग्राड) ही व्हिक्तोर न्येक्रासॉव्हची कादंबरी ह्या संदर्भांत उल्लेख करपासारकी आसा. व्हेरा पानोव्हा, बरीस पल्येव्हई हांणीय दर्जेदार लिरवाण केलां. पानोव्हा हाच्यो ट्रॅव्हलिंग कॅम्पेनिअन्स (१९४६, इ. शी.), कुझिलिखा (१९४७, इ. भा. द फॅक्टरी, १९४९), ह्यो कादंबऱ्यो आनी पल्येव्हईची 'द टेल ऑफ ए रिअल मॅन, (१९४७, इ. शी.) ही कादंबरी उल्लेखनीय आसा.

इल्या म्यिगॉर्येव्हिच एरनबुर्क हाची द स्टॉर्म (१९४८,

इ. भा. १९४९) दुसऱ्या म्हाझुजाचेर आदारिल्ली आसा. व्हल्यिंटयीन कटायव्ह हाची 'फॉर द पावर ऑफ द सोव्हिएट्स' (१९४८, इ. शी.) हीय झुजाचेर बरयल्ली एक कादंबरी. प्योत्र पाव्हलेंको (१८९९-१९५१) हाची हॅपिनेस (इ. भा. १९४७) आनी सिम्यॉन बाबायेव्हस्की हाची कॅव्हलिअर ऑफ द गोल्डन स्टार (१९४७, इ. शी.) ह्या कादंबऱ्यांनी पुनर्बांदणेच्या कार्याचें दर्शन जाता. कोस्तांतीन पाउस्तोव्हस्की हो कथाकार. ताणें आपले प्रवासांतले अणभव कथेंत मांडल्यात. युरी नागीबीन हाणें खूबशो झूजकथा बरयल्यो. मिरवायल प्रीश्चिन हाका लेस्नाया कापेल ह्या ताच्या शब्दचित्र संग्रहा खातीर खूब नामना मेळ्ळी. ताणें निबंद, कथा, कादंबरी अशेंय लिरवाण केलां.

ह्या काळांत सोव्हिएत कवितेचोय खूब विकास जालो. नोव्हल्ला मात्रयेव्हा, युरी स्तेपानॉव्ह, जोसेफ ब्रॉडस्की, यिव्हगेन्यी अल्यिकसांद्रव्हिच यिव्हटशेंको हे युध्दोत्तर काळांतले कांय कवी. १९८७ वर्सा ब्रॉडस्की हाका नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. पोएम्स (१९६५, इ. शी.), हॉल्ट इन द विल्डरनेस (१९७०, इ. शी.) ह्या ताच्या कवितांतल्यान दुख्ख आनी निराशा दिसता. द प्रॉस्पेक्टर्स ऑफ द फ्युचर (१९५२, इ. शी.) हो यिव्हटशेंकोचो पयलो काव्यझेलो. उपरांत 'झिमा जंक्शन' (१९५६, इ. शी.) ही वादग्रस्त थारिल्ली कविता ताणें बरयली. नाझी जर्मनांनी युक्रेनियन जुदेवांचे केल्ले कत्तलीचेर ताणें बरयल्लें उत्कट शोकगीत 'बाबीयार' (१९६१) हेंय निर्देशनीय आसून ताका आंतरराश्ट्रीय कीर्त मेळ्ळी. अँड्रयेई व्होझनेसेव्हस्की हाच्या 'घ ट्रॅंग्युलर फियर' (१९६०, इ. शी.) आनी अँटी - वर्ल्ड (१९६७, इ. शी.) ह्या कवितांनी भाशेचो मोलादिकपणान केल्लो वापर, ताची खाशेली प्रतिमासृश्ट आनी विशयांची विविधताय दिश्टी पडटा. न्यिकलाय झाबोलॉट्स्की हाच्यो ओल्ड टेल (१९५२, इ. शी.), फ्लाइट इंटू ईजिप्ट (१९५५) ह्यो सोबीत काव्यकृती. ताचो 'कॉलम्स' (इ. शी.) हो पयलो लक्षणीय काव्यझेलो १९२९ वर्सा उजवाडा आयलो.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत आठ वर्सांच्या काळांत 'द थॉ' ह्या नांवान वळखतलो म्हत्वाचो काळखंड सोव्हिएत साहित्यांत सुरू जालो. १९४५ ते १९५३ ह्या काळांत कसलीच कला ही पक्षहिताचे नदरेन निर्माण जावंक जाय अशी ठाम भुमिका घेतिल्ली आनी तिचो साहित्याचेर प्रतिकूल परिणाम जाणवतालो. हे स्थितीविशींचो नाराजीचो सूर साहित्यांतल्यान उदेतालो. मार्च १९५३ वर्सा स्टालिनाक मरण येतकच सोव्हिएत रशियेंतले हेर ताण कशे सदळ जायत गेले हेविशीं इल्या एरेनबुर्क हाणें आपले 'द थॉ' (१९५४, इ. शी.) हे खववळ घालपी कादंबरेत चित्रायलां. ताचे पयलींचें लिओनिद झोरीन हाचें 'द गेस्ट्रस' (१९५३, इ. शी.) हें नाटकूय पक्षाच्या कलाविशींचे भुमिकेंत बसनाशिल्लें. १९५६ वर्सा बोरीस पास्तेरनाक हाणें डॉ. झिवागो' ही संवसारीक नामनेची कादंबरी बरयली. स्वातंत्र्यप्रेमी अशा कविमनान मांडिल्ले व्यक्ती जिणेच्यो समस्या हे कादंबरींत

दिसतात. १९५७ वर्सा ही कादंबरी सोव्हिएत रशियेभायर उजवाडा आयली आनी १९५८ वर्सा पास्तेरनाकाक साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. पूण ताणें तो न्हयकारलो. व्हलधीम्यिर दुदिन्त्सेव्ह हाचे 'नॉट बाय ब्रॅड अलोन' (१९५७) हे कादंबरिन्तूय रशियेंत आनी रशियेभायरूय प्रचंड गोंदळ घालो. व्हार्दोव्हस्की हाचे नोवये त्रेन्या (इं. शी. द न्यू टायम्स) ह्या नेमाळ्यांत कांय वादग्रस्त कादंबऱ्यो उजवाडा आयल्यो. तातूंत आलेक्सांद्र सोल्झेनित्सीन हाचे अदीन देन इवाना दिनीसोविचा (वड डे इन द लायफ ऑफ इव्हान दिनीसोविच, इं. अ. १९६३) हे कादंबरेचो आस्पाव जाता. यिव्हटशेंकोच्योय कांय कविता ह्या नेमाळ्यांत उजवाडायल्यात. सोल्झेनित्सीन हाच्या हेर कादंबऱ्यांनी कॅन्सर वॉर्ड (१९६८), द फर्स्ट सर्कल (१९६८), ऑगस्ट १९१४ (१९७१), द गुलाग आर्चिपॅलागो (पुराय इं. अ. ३ खंड, १९७४-७८) हांचो आस्पाव जाता. ताका १९७० चो साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. सोल्झेनित्सीन हाचें चडशें लिखाण सोव्हिएत रशियेंत वादग्रस्त थरलें आनी १९७४ वर्सा ताका देश सोडचो पडलो. विसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक हेर उल्लेख करपासारके साहित्यिक अशे- बोरीस स्लट्स्की (कवी), लिओनिद मार्टिनोव्ह (कवी), आर्सेनी तारकोव्हस्की (कवी), बुलात ओकुडझा (कवयित्री), वेला आरब्यादुलिना (कवयित्री), ग्लेब गॉर्बोव्हर्स्क (कवी), अल्येक्सांडर कुशनर (कवी), गेन्नादी आयगी (कवी), व्हासिली अकस्यॉनोव्ह (कथाकार), फाझिल इस्कंदर (कवी आनी कथालेखक), बोरीस बाल्टर (कथा-कादंबरीकार), अंड्रयेई सिन्याव्हस्की (कादंबरीकार आनी समिक्षक) हांचो आस्पाव जाता. १९६० उपरांतच्या रशियन नाट्यलिखाणाच्या संदर्भांत व्हिक्टर रोझॉव्ह आनी अलेक्सी अर्बुझॉव्ह हीं नांवां चड उल्लेख करपासारकीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रशिया : संवसारांतलें सगळ्यांत व्हडलें राश्ट्र. १९२२ ते १९९१ मेरेन सोविएत युनियनातलें तें एक सगळ्यांत व्हडलें गणराज्य आनी एक बळिश्ट कम्युनिस्ट देश आशिल्लो. १९८० वर्सा सावन सोविएत युनियनातल्या साबार गणराज्यांनी स्वातंत्र्याची मागणी केल्ली. उपरांत १९९१ त तांणी उठावूय केल्लो. त्याच वर्सा सोविएत युनियनाचें विभाजन जालें. रशियेन आपली कम्युनिस्ट राजनिती सोडून दिवन नवी राजकीय, न्याय आनी अर्थीक पद्दत आपणायली.

रशियेचे उत्तरेक आर्क्टिक म्हासागर, अस्तंतेक काळो दर्या आनी बाल्टिक दर्या, दक्षिणेक आशिया खंड, जाल्यार उदेंतेक पॅसिफिक म्हासागर आसा. रशियेन युरोप तशेंच आशिया खंडाचोय व्हड भाग रेवडायला. क्षेत्रफळ १७, ०७५,४०० चौ.किमी. देशाची चडांत चड लांबाय (उदेंत - अस्तंत) ९,६५० किमी. जाल्यार चडांत

चड रुंदाय (उत्तर- दक्षिण) ४,५०० किमी. लोकसंख्या : १४६,८६१,०२२ (१९९८).

भूंयप्रकार : भूंयतज्ञांनी, रशियन भुंयेचेर मेळपी वेगवेगळे मातयेचे प्रकार, रुखावळ आनी विंगड विंगड वाठारांतलें वेगवेगळें हवामान हांकां अणसरून सादारणपणान चार विभाग केल्ले आसात. हे विभाग उत्तर ते दक्षिण अशे - (१) टंड्रा, (२) रान, (३) स्टॅप्स, (४) दोंगरी आनी रेंवटी प्रदेश.

टंड्रा हो विभाग रशियेचे साप्प उत्तरेक आसा. त्या विभागांत रुखावळ ना. थंय गिमाचो तेंप साप्प उणो आसून, शिंयाळे खूब कडक. त्या विभागांतली सुमार अर्दवयर जमीन सदांच गोठिल्ले स्थितींत आसून, तिका पर्माफ्रॉस्ट अशें म्हण्टात. त्या प्रदेशांतली मुखेल वनस्पत म्हळ्यार झोंपां. साप्प उण्या प्रमाणांत मोटवीं झाडां आनी वेगवेगळ्या प्रकारचो शेळो थंय आसा. रेनडियर, आर्क्टिक लांडगे, सोंशे, एर्मिन आनी लॅमिंग ही त्या विभागांत मेळपी मुखेल मोनजात.

टंड्रा विभागा सकयल रानाचो प्रदेश मोडटा. ह्या रानाच्या साप्प उत्तरेकडच्या भागाक 'टायगा' अशें म्हण्टात. थंय सिडार, फर, पायन आनी स्प्रूस हे सारकिल्लीं कॉनिफरस रुखावळ आसा. त्या भागांतली माती वशाड गोबरीशी आसून तिका पोडझोल अशें म्हण्टात. रानाच्या दक्षिण भागांत कॉनिफरस, आरपॅन, बर्च, एल्म, मेपल, ओक आनी हेर प्रकारचे वेगवेगळे रूख आसात.

रान विभागाचे दक्षिणेक स्टॅप्स हो तणाचो प्रदेश मोडटा. ह्या प्रदेशाचो उत्तरेकडचो चडसो भाग सपाट आसून तातूंत चरवांचीं मळां आनी जळींमळीं काय झाडांय दिश्टी पडटात, जाल्यार दक्षिणेकडच्या भागांत फकत तणूच वाडटा. 'चॅर्मनोजेम' ही रशियेंतली सगळ्यांत पिकाळ जमीन ह्या भागांत आसा. हाका लागून स्टॅप्स जमनीचो चडसो उपेग शेतवडीखातीर जाता.

रशियेचो साप्प सकयलो प्रदेश रेंवटी आनी पर्वतांचो आसून, त्या भागांत वेगवेगळ्या प्रकारची माती तशेंच थंयच्या ऊंच-सकयल वाठारांत वेगवेगळें हवामान आसता.

भूंयप्रकाराचे नदरेन भूंयतज्ञांनीय रशियन भुंयेचे वेगवेगळे पांच विभाग केल्ले आसात. तांणी अस्तंतेकसावन उदेंतेकडेन केल्ले पांच विभाग अशे - १) युरोपीयन प्लॅन, २) उराल दोंगरी प्रदेश, ३) वॅस्ट सायबेरीयन प्लॅन, ४) मध्य सायबेरियन पठारी प्रदेश आनी ५) उदेंत सायबेरियन ऊंच प्रदेश.

रशियेचो युरोप आनी आशिया खंडांनी आस्पाव जाता. युरोप खंडांत आस्पाव जावपी देशाचो चडसो भाग सपाट आसून, ताची दर्याथरासावन सरासरी उंचाय १८० मी. आसा. सैमीक सांठ्यांचें प्रमाण जरी साप्प उणें आसलें, तरी लोकवस्ती आनी चडशे उद्देगधंदे

ह्या प्रदेशांत आसात. काळो दर्या आनी कॅस्पियन दर्या हांचेमदीं आशिल्ल्या कॉकॅसस पर्वताचो दक्षिणेकडचो भाग चड ऊंच आसा. ह्या भागांत आशिल्ल्या माऊंट एल्ब्रूस ह्या तेमकाची उंचाय ५,६४२ मी. इतली आसून, तें युरोप खंडांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक.

उत्तर - दक्षिण अशी रशियेंतल्यान पासार जावपी उराल पर्वतांची रांक रशियेचे युरोपीय आनी आशियायी अशे दोन वांटे करता. त्या पर्वतांवयल्यान एकसारक्या व्हांवपी झऱ्यांक लागून तांची खूब झीज जाल्ली आसा. पर्वतांची सरासरी उंचाय फकत ६१० मी. इतली आसा. पर्वतांच्या मध्य आनी दक्षिणेकडच्या भागांत लोरवण, तांबें आनी हेर धातूंचे व्हड सांठे आसात. उराल पर्वतीय प्रदेशाच्या मध्य भागांत लोकवस्ती दाट आसून तें एक उद्देगीक केंद्र आसा. येकाटॅरीनबर्ग आनी चेलयाबींस्क हीं प्रसिद्द शारां थंय आसात.

वॅस्ट सायबेरीयन प्लेन हो संवसारांतलो सगळ्यांत व्हडलो सपाट प्रदेश. ह्या प्रदेशाखाला २६ लाख चौ.किमी. जमीन आसून तिची दर्यातळा सावन सरासरी उंचाय १५० मी. इतली आसा. ऑब ही त्या प्रदेशांतल्यान व्हांवपी प्रसिद्द न्हंय. त्या प्रदेशाची चडशी भूंय रेंवटी प्रकारची आसून, सैमीक तेल आनी वायू हांचे व्हड सांठे थंय सांपडल्यात. नोवोसिबर्क आनी ओम्स्क ह्या शारांचो आस्पाव तातूंत जाता.

मध्य सायबेरीयन सड्याच्या प्रदेशाची उंचाय आर्वीक दर्यादेगेसावन दक्षिणेकडेन वाडत वता. त्या प्रदेशाची सरासरी उंचाय ६१० मी. इतली आसा. सायान आनी बायकल हीं त्या प्रदेशांतलीं उंचेलीं तेमकां आसून तांची उंचाय ३,३६० मी. परस चड आसा. थंय पायन प्रकारचे रुखावळीचीं दाट रानां आसात. थंयचे गीम आनी शिंयाळो खूब कडक आसतात. वेगवेगळ्या धातूंचे व्हड सांठे थंय आसात. क्रॅस्नोयार्क आनी इस्कूट्स्क हीं त्या प्रदेशांतलीं व्हड शारां.

उदेंत सायबेरीयन हो ऊंच प्रदेश, उसू दोंगरी आनी सड्याचो प्रदेश. कांय पर्वतांची उंचाय ३०००मी. मेरेन आसा. त्या विभागांतल्या कामचट्कर द्विपकल्पाचेर सुमार २५ क्रियाशील ज्वालामुखी आसात. हिमान भरिल्ल्या क्लूचेवास्काया पर्वताची उंचाय ४,७५० मी. आसून तो रशियेंतलो सगळ्यांत उंचेलो ज्वालामुखी पर्वत. त्या विभागांत वेगवेगळ्या खनिजांचे व्हड सांठे आसात. पूण थंयच्या सामक्या कडक हवामानाक लागून ते काडप कुस्तार जाता.

रशियेंत साबार व्हड न्हंयो आसून, तांचो येरादारीखातीर खूब उपेग जाता. सायबेरियेंतली 'लीना' न्हंय ४,४०० किमी. लांब आसून ती रशियेंतली सगळ्यांत लांब न्हंय. तिचो लोट आर्क्टिक म्हासागराक मेळ्ळा. आमूर, ऑब आनी येनीसे ह्यो सायबेरीया प्रदेशांतल्यान व्हांवपी हेर म्हत्वाच्यो न्हंयो. पूण वसांतले सात ते णव म्हयने त्यो गोठेले अवस्थेंतूच आसतात. 'वोल्गा' ही युरोपीय रशियेंतली सगळ्यांत लांब न्हंय. मॉस्को शाराचे वायव्य दिकेक आशिल्ल्या

वाल्दाय दोंगरांत तिचो उगम जाल्लो आसून, ती दक्षिणेकडेन सुमार ३,५३१ किमी. व्हांवत वचून कॅस्पियन दर्याक मेळटा. दर वर्सा ती सुमार तीन म्हयने गोठेले स्थितींत उरता. डॉन आनी डिबना ह्यो युरोपीय रशियेंतल्यो हेर म्हत्वाच्यो न्हंयो.

रशियेंत ल्हान-व्हड अशीं सुमार दोन लाखवांवयर तळीं आसात. कॅस्पियन दर्या हें खान्या उदकांचें एक व्हड तळें. दर्याथरासावन तें सुमार २८ मी. सकयल आसा. चोंशी वटेन भुंयेन रेवडायल्लें तें संवसारांतलें एक सगळ्यांत व्हडलें खान्या उदकाचें पात्र. सेंट पिटर्सबर्गा लागसार आशिल्लें 'लाडोगा' हें सबंद युरोपातलें सगळ्यांत व्हडलें तळें. 'बायकल' तळ्याची खोलाय सुमार १,६२० मी. इतली आसून, तें संवसारांतलें सगळ्यांत खोल तळें.

हवामान: रशियेचें सरासरी हवामान थंड आसून, थंयचो शिंयाळो खूब कडक आनी खूब तेंप मेरेन उरता. थंयच्या कडक शिंयाळ्याक लागून आदल्या तेंपार रशियेच्या दुस्मानांनी त्या देशाचेर घाल्ल्यो साबार घुरयो निकामी थरिल्ल्यान रशियेच्या शिंयाळ्याक इतिहासीक म्हत्व मेळ्ळां. मॉस्को प्रदेशांत वर्साचे सुमार पांच म्हयने मेरेन हीम दाटिल्लो आसता.

रशियेच्या साप्प दक्षिणे कडल्या भागांत वर्साचे आठ ते णव म्हयने मेरेन हीम पातळिल्लो आसता. त्या भागांतली चडशी जमीन गोठेले स्थितींतूच आसता. तशेंच त्या भागांतलें दर्यादेगाचें, तळ्यांतलें उदक चडकरून गोठेलेच आसता.

शिंयाळ्या प्रमाण रशियेंतलो गिमूय खूब कडक आसता. पूण शिंयाळ्याच्या मानान ताचो तेंप खूब उणो आसता. सायबेरीयेचो ईशान्य भाग हो संवसारांतलो सगळ्यांत थंड भाग. जानेवारी म्हयन्यांत त्या भागांतलें तापमान गोठबिंदू सकयल सुमार -४६° से. इतलें सकयल देंवता. जुलय म्हयन्यांत थंयचें सरासरी तापमान १६° से. इतलें आसता. केन्नाकेन्नाय तें ३८° से. मेरेन वाडटा. तापमानांत इतलो फरक संवसारांतल्या हेर खंयच्याच प्रदेशांत सांपडना. रशियेंत पावस खूब उणो पडटा. युरोपीयन प्लेन आनी उदेंत सायबेरियेंत रशियेंतल्या हेर प्रदेशांपरस चड पावस पडटा. सायबेरियेंतल्या अस्तंत आनी मध्य भागांत १२० सेंमी. मेरेन हीम पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : रशियेच्या साप्प उत्तरेच्या म्हळ्यार टंड्रा प्रदेशांत रुखावळ ना. थंय खूब उण्या प्रमाणांत वेगवेगळ्या प्रकारांचीं झोंपां आनी वेगवेगळ्या प्रकारांचो शेळो सांपडटा. त्या प्रदेशांत रेनडियर, आर्क्टिक प्रकारचे लांडगे, एर्मीनेस, सोंशे आनी लॅम्बींग ही मोनजात सांपडटा. टायगा प्रदेशांत सिडार, फर, पायन आनी स्पूस, आस्पेन, बर्च, एल्म, मेपल, ओक ह्या प्रकारची कोनिफरस रुखावळ सांपडटा. जाल्यार वांस्वेल, हरण, एल्क, लिंक्स, चानी, सोंसो ही मोनजात थंयच्या रानांनी आसा. 'जेर्बोस' हें

कोळहुंदरा प्रमाण दिसपी जनावर स्टॅप्स प्रदेशांत सांपडटा.

इतिहास : युरोप आनी आशिया खंडांनी पातळिल्ल्या ह्या देशांच्या इतिहासाक दोनूय खंडांचें दायज मेळ्ळां. १९१७त 'बॉल्शेव्हिक' ह्या क्रांतीकारी गटान झार सरकार उमथावन उडोवन रशियेचें नांव 'रशियन सोव्हिएत फॅडरेशन ऑफ सोशियालिस्ट रिपब्लीक' (R.S.F.S.R.) अशें दवरलें. १९२२त R.S.F.S.R. आनी हेर तीन गणराज्यां मेळून 'युनियन ऑफ सोव्हिएत सोशियालिस्ट रिपब्लीक' नांवाचें नवें राष्ट्र तयार केलें. ताका सोव्हिएत युनियन अशेंय म्हण्टाले. पूण १९९१ त सोव्हिएत युनियन विभक्त जालें. उपरांत रशिया, युक्रेन आनी बेलारूस देशांनी हेर गणराज्यांक उलो मारून 'कॉमनवेलथ ऑफ इंडिपेंडेंट नेशन्स' हें नवें संघराज्य तयार केलें.

पुर्विल्लो इतिहास : सिमेरीयन हे बाल्कन लोक इ.स.प. १२०० त काळ्या दर्याच्या उत्तर भागांत म्हळ्यार सद्याच्या दक्षिण युक्रेन प्रदेशांत रावताले. इ.स.प. ७०० च्या सुमाराक स्कायपीयन ह्या मध्य आशियाच्या इराणी लोकांनी सिमेरीयन लोकांचेर हार घाली. इ.स.प २०० मेरेन तो प्रदेश स्कायथीयन लोकांच्या शेकातळा आसलो. उपरांत सारमातीयन ह्या दुसऱ्या इराणी लोकांनी तांचेर हार घाली. स्कायथीयन आनी सारमातीयन लोकांचो काळ्या दर्याच्या उत्तर भागांत रोमी लोकांच्या शेकातळा आशिल्ल्या ग्रीक वसणुकीकडेन लागींचो संबंद आशिल्लो. हाका लागून तांणी ग्रीक आनी रोमी लोकांच्यो साबार पद्दती आपणायल्यो.

गोथ हे जर्मनीक जमातीन इ.स. २००त तो प्रदेश आपल्या शेकातळा व्हेलो. उपरांत तांचो ३७० मेरेन थंय शेक चलतालो. त्याच वर्सा हून ह्या आशियेंतल्या झुजारी वृत्तीच्या लोकांनी तांचेर हार घाली. हून लोकांचो मुखेली आटीला हाका ४५३ त मरण आयले उपरांत हून सम्राज्याचे वांटे जाले. उपरांत ५०० च्या मध्याक सावन हून लोकांचीच एक दुसरी जमात 'अवार' ह्या प्रदेशाचेर आपलो शेक गाजोवपाक लागली. ६०० च्या मध्याक 'स्वाझर' ह्या आशियेंतल्या लोकांनी दक्षिण वोल्गा आनी कॉकॅससच्या उत्तर प्रदेशाचेर जैत मेळयलें. उपरांत ते ज्यूदेव जाले आनी तांणी भोंवतणच्या लोकांकडेन वेपारी संबंद जोडले.

स्लावीक लोकांच्या पंगडांनी इ.स. ८०० च्या सुमाराक उदेंत युरोपांत साबार नगरां उबारिल्लीं. त्या तेंपार तांचो वेपारूय नेटान चलतालो. पूण स्लाव लोक खंयच्यान आयले हें आयज लेगीत स्पश्टपणान खबर ना. कांय इतिहासकारांच्या मतान ते ४०० च्या सुमाराक पोलंडाच्यान आयले, जाल्यार हेर कांय जाणांच्या मतान ते काळ्या दर्या भोंवतणच्या वाठारांतल्यान आयले. सद्या बेलारस, रशिया आनी युक्रेन गणराज्यांतल्या स्लाव लोकांक 'उदेंत स्लाव' अशें म्हण्टात.

रशियेचो इ.स. ८०० च्या सुमाराचो इतिहास १११११त कीव शारांत बरयल्ल्या बखराचेर आदारिल्लो आसा. बखरा प्रमाण नॉव्हगोरोड शारांत रावपी स्लावीक लोकांनी वायर्कींग जमातीक त्या प्रदेशाचेर राज्य चलोवन थंय सुवेवस्था स्थापीत करपाक प्रार्थना केली. त्या तेंपार वायर्कींग लोकांक वारांगीयन रूस अशें म्हण्टाले. वायर्कींग जमातीकडच्यानूच त्या प्रदेशांतल्या लोकांनी रशिया हें नांव घेतलें अशें त्या बखराचो आदार घेवपी इतिहासकार मानतात. वारांगीयन कुळाचे लोक ८६२त रुरीक हाच्या फुडारपणासकयल नॉव्हगोरोड शारांत येवन रावले. हाका लागून त्या प्रदेशांत 'रूस लोकांची भूंय' म्हण्टाले अशेंय ते बखरींत मुखार सांगलां. पूण चडशा इतिहासकारांच्या मतान वायर्कींग लोकांनी खुद्द स्लाव लोकांचेर घुरी घालून नॉव्हगोरोड शार आपल्या शेकातळा व्हेलें. कांय इतिहासकारांच्या मतान 'रूस' ह्या उतरावयल्यान 'रशिया' नांव आयलां. तें काळ्यादर्या भोंवतणीं रावपी सुरवेच्या स्लावीक जमातीकडच्यान आयलां. उदेंत स्लाव लोकांनी कीव शारांत ८००त स्थापीत केल्ल्या पयल्या राज्याक 'कीवान रूस' अशें म्हण्टाले. डॅपर न्हंयच्या कांठार वशिळें कीव शार त्या वेळार एक म्हत्वाचें उद्देगीक केंद्र आशिल्लें. कीव सद्या युक्रेन गणराज्याची राजधानी आसा.

बखरींत दिल्ले म्हायती प्रमाण ८८२त ऑलेग ह्या वारांगीअन राजकुंवरांन कीव शाराचेर जैत मेळयलें. त्या तेंपार नॉव्हगोरोड तशेंच भोंवतणच्या प्रदेशांनी अशो कांय प्रिन्सीपालीटीस आशिल्ल्यो. ९००त 'क्वान रूस' हे प्रिन्सिपालिटीन कीव प्रिन्सिपालिटीचें व्हडपण मानून घेतिल्लें. कीव सैन्यान हेर प्रिन्सिपालिटीचेर आयिल्ल्यो साबार घुरयो परतुपाक तेंको दिल्लो. हाका लागून तांचें म्हत्व मुखार वाडत गेलें. कीव शाराची त्या वेळार वेपारी मळाचेरूय खूब उदरगत जाली. ह्या सगळ्या कारणांक लागून कीव राजकुंवराक 'ग्रँड प्रिन्स' म्हणपाक लागले. त्या काळांत उदेंत स्लाव लोक सैमीक अद्भूत घडणुकांतूच विस्वास दवरताले. पूण ९८८ त ग्रँड प्रिन्स व्लादिमीर पयलो हाणें क्रिस्तांव धर्म आपणावन तो राजकीय धर्म म्हणून घोशीत केलें. हाका लागून ताचे राजवटींत साबार लोकांनी क्रिस्तांव धर्म आपणायलो. उपरांत व्लादिमीर रशियन ऑर्थोडॉक्स इगर्जेचो संत जालो.

इकराव्या शेंकड्यांत हेर प्रिन्सिपालिटींचोय शेक वाडत गेलो. कांय राजकुंवरांनी ग्रँड प्रिन्स ही पदवी घेतिल्ली. इकराव्या शेंकड्याच्या मध्याक कीव राज्याक देंवती कळा लागली. उपरांत सत्ता हाशील करचे खातीर ग्रँड प्रिन्स हांचेमदीं झगडीं जावपाक लागलीं. ते स्थितीचो फायदो घेवन १२००त टार्टर ह्या मोगल सैन्यान कीव्हान रुसाचेर घुरी घालून थंय आपलो शेक बसयलो.

इ.स. १२३७ त आक्रमक गंधीस खान हाचो पूत बाटू हो १,५०,००० ते २,००,००० मोगल सैन्य घेवन रशियेंत घुसलो.

ताणें रशियेच्या शारांचेर एका फाटल्यान एक अशो घुरयो घालून तीं आपल्या शेकातळा व्हेलीं. १२४० त तांणी कीव शाराचेर जैत मेळयलें. अशे रितीन रशिया हो मोगल साम्राज्याचोच एक वांटो जालो. रशिया आपल्या साम्राज्याक जोडले उपरांत बाटू सम्राटान ताचो आस्पाव गोल्डन होर्डे प्रांतांत केलो आनी रशियेचो राजपूत गोल्डन होर्डे प्रांताकडेन निश्टेन वागतलें हाचें उतर घेतलें. उपरांत रशियेच्या ग्रँड प्रिन्स' हांची नेमणूक मोगल सम्राटूच करपाक लागले. तांणी साबार रशियन लोकांक बळजबरेन मोगल सैन्यांत भरती केल्ले. पूण तांणी रशियेंत लोकांचे दीसपट्टे जिणेंत केन्नाच हस्तक्षेप केलोना. रशियन लोकांक आपल्या शेकातळा दवरून कर वसुली करप होच तांचो मुखेल हेत आशिल्लो.

मॉस्कोचो प्रिन्स युरी हाचें गोल्डन होर्डेचो राज्यकर्तो खान हाचे भयणीकडेन १३००त लग्न जालें. उपरांत १३१८ त मोगल सैन्याच्या आदारानूच ताची रशियेचो ग्रँड प्रिन्स म्हूण नेमणूक केली. १३३०त इवान पयलो ग्रँड प्रिन्स जाले उपरांत मोगल राज्यकर्त्यांनी ताका रशियेंतल्या हेर राजपुतांकडच्यान कर वसुली करपाचे हक्क दिले. इवान कर वसुली करतना चडशी रक्कम आपले कडेन दवरपाक लागलो. त्या पयशांच्या खुस्तार ताणें खूब जमीन विकत घेवन आपल्या राज्याचो विस्तार वाडयलो. वरिशठ घराण्यांतल्या साबार मनशांक ताणें सैन्यांत आनी सरकारांत उंचेल्या पदांचेर नेमिल्ले. तशेंच, रशियेन ऑर्थोडॉक्स इगर्जेच्या मुखेल बिशापाकूय मॉस्कोंत रावपाक सांगलें. ताचे पयलीं कीव हें रशियेचें धर्मीक केंद्र आशिल्लें. अशे रितीन मॉस्को एक बळिश्ट आनी गिरेस्त राज्य जालें.

गोल्डन होर्डेचें मुखेलपण हातासपाखातीर मोगल राजांभितर एकसारकीं झगडीं जायत राविल्ल्यान ताका ल्हव ल्हव देंवती कळा लागली. ताचो परिणाम म्हळ्यार १३८० त ग्रँड प्रिन्स दमित्री हाणें कुलिकीचो झुजांत मोगलांचेर हार घाली. पूण १३८२ त मोगलांनी मॉस्को शाराचेर परतून जैत मेळयलें. इ. स. १४०० सुमाराक मॉस्को हें रशियेंतलें बळिश्ट शार आशिल्लें. इवान तिसरो हाणें रशियेंतल्या हेर प्रिन्सपालीटींचेर आपलो शेक बसयल्लो. जाल्यार कांय राज्यांनीय ताका पालव दिल्लो. १४८० त इवानान गोल्डन होर्डेक कर दिवपाक न्हयकारून मोगलांच्या चपक्यांतल्यान रशियेची सदांखातीर सुटका करून घेतली. ताचो बदलो घेवपाक म्हणून मोगल सैन्यान मॉस्को शाराचेर घुरी घाली. पूण संघटीत रशियन सैन्यान तांचेर हार घाली.

मॉस्को राज्याचो शेक खूब वाडलो तेन्ना ताच्या ग्रँड प्रिन्साक झार म्हणपाक लागले. १५४७ त इवान चवथो हो कायदेशीर राज्याभिशेक करून झार हो मुकूट घेवपी पयलो राज्यकर्तो आशिल्लो. उपरांत इवानान सबंद रशिया झाराच्या शेकातळा हाडली. इवान चवथो हो कपटी आनी क्रूर राजा आशिल्लो. ताणें उमरावशाय नश्ट

करचेखातीर एक खाशेलें पुलीस दळ उबें केल्लें. ताका विरोध करतल्या कांय पाद्रींची ताणें हत्या केली. तशेंच, साबार गांव आनी कांय नगरां ताणें हुलपावन उडयल्लीं. हाका लागून ताका 'इवान द टॅरीबल' (भयांकृत इवान) अशें म्हण्टाले. तो खूब क्रूर आशिल्लो, रागाच्या भरांत ताणें आपल्या व्हडल्या पुताक लेगीत जिवेशीं मारिल्लो. ताणें जमीनदारांक कांय खाशेल्यो सवलती दिल्ल्यो. पूण ताच्या बदलाक दर एका जमीनदारान राजाचें सैन्य बळिश्ट करपाक अमुकूच सैनीक आनी घोडे धाडचे पडटाले. आपल्या व्हड सैन्याच्या आदारान इवानान आस्ट्रारवान आनी कझान प्रदेशांत टार्टर लोकांचेर हार घालून तांची जमीन हातासली. उपरांत ताच्या सैन्यान उराल पर्वत हुंपून अस्तंत सायबेरिया प्रदेश रशियेच्या शेकातळा हाडलो. इवानाच्या सैन्यान बाल्टीक दर्याचे वायव्येक आशिल्लोय प्रदेश रशियेक जोडपाचे खूब यत्न केले. पूण लिथुआनीया, पोलंड आनी स्विडन सैन्यान तांचेर हार घाली. इवानाक मरण आयले उपरांत झारांचो शेक उणो जायत गेलो. इवानाचो दुसरो पूत थिओदोर पयलो हो एक अशक्त झार आशिल्लो. ताणें रशियेच्या राजकारभाराचीं सगळीं सुत्रां आपलो मेवणो बोरीस गोडुनोव हाच्या हातांत दिल्लीं. थिओदोराचो धाकलो भाव दमित्री हाका १५९१ त मरण आयलें, जाल्यार १५९८त थिओदोराक मरण आयलें. ताका पूत नासलो देखून 'झेम्स्की सोबर' हे कांय मोजकेच हक्क आशिल्ले संसदेन बोरिसाची झार म्हूण नेमणूक केली. पूण आदलो माँक, ग्रॅगरी ऑट्ट्रेपीव हाणें आपूण दमित्री आशिल्ल्याचो दावो करून झार पद हाशील करपाचे खूब यत्न केले. पूण बोरीसान ताका धरपाचें फर्मान काडिल्ल्यान ग्रॅगरीन लिथुआनियेंत आलाशिरो घेतलो. १६०४ त ग्रॅगरीन पोलंडी सैन्याच्या आदारान रशियेचेर घुरी घाली. ताका साबार असंतुश्ट रशियन लोकांनी पालव दिलो. उपरांत यादवी झूज, आक्रमणां आनी राजकीय घुस्पागोंदळाक लागून रशियेची स्थिती साप्प इबाडली. १६०५ त ग्रॅगरी झार जाले उपरांत एका वर्साभितरूच ताची हत्या जाली. उपरांत प्रिन्स बासील शुक्यकी झार जालो. १६१०त पोलंडी सैन्यान मॉस्को शाराचेर घुरी घाली. उपरांत १६१२ मेरेन तांणी रशियेचेर सत्ता गाजयली. त्या काळांत रशियेंतल्या साबार शेतकामत्यांनी आनी जमीनदारांनी पोलंडीआड साबार उठाव केले. निमाणेकडेन रशियन लोक संघटीत जावन तांणी पोलंड लोकांक धांवडावन घाले. पोलंड लोकांचेर हार घाले उपरांत रशियेंत राजकारभार चलोवपाक राज्यघराण्या संबंदीत असो कोणूच वारस नाशिल्लो. हाका लागून १६१३ त 'झेम्स्की सोबर' हे संसदेन मायकल रोमानोव हाची झार म्हणून नेमणूक केली. उपरांत रोमानोव वंशावळीन रशियेचेर तीनशें वर्सांवर्य सत्ता गाजयली. फेब्रुवारी १९१७ त रशियेंत व्हड क्रांती जावन रोमानोव झारांची सत्ता काबार जाली.

सतराव्या शेंकड्यांत रशियेन युक्रेनाचो चडसो भाग आनी सायबेरियेचो उदेंतेकडचो पॅसिफीक म्हासागरामेरेनचो पातळिल्लो

सगळो प्रदेश हातासलो. त्याच काळांत रशियेन ऑर्थोडॉक्स इजर्जेन्यूय धर्मीक पुस्तकांनी आनी विधींत कांय बदल केले. १६८२त पिटर पयलो आनी इवान पांचवो ह्या दोगां सवती भावांमधल्या कोणाक झार करचो हाचेर वाद सुरू जालो. निमाणेकडेन दोगांकूय झार करपाचें मान्य जालें. पूण ते दोनूय नेप्टे आशिल्यान इवानाची भयण सोफिया तांची प्रतिनिधी म्हणून राज्यकारभार चलोवपाक लागली. पूण १६८९त पिटरच्या सांगात्यांनी सोफियाक बळजबरेन निवृत्त केली. १६९६ त इवानाक मरण आयले उपरांत सगळी सत्ता पिटराच्या हातांत गेली. पिटर हो एक कुशळ राज्यकर्तो आशिल्लो. ताणें राजकारभारांत थिराय हाडून रशियेचो वेपारूय वाडयलो. ताणें भोंवतणच्या कांय प्रदेशांचेर जैत मेळोवन रशियेचो विस्तार वाडयलो. १७०३ त ताणें बाल्टीक दर्यादेगेर सेंट पिटर्सबर्ग नगर उबारून, उपरांत १७१२त आपली राजधानी थंय व्हेली. प्रबोधन काळांत अस्तंत युरोपांत जाल्ली उदरगत मतींत घेवन ताणें त्याच प्रकारच्यो उद्देगीक, संस्कृतीक, शिक्षणीक आनी राजकीय पद्दती रशियेंत आपणायल्यो. ह्या पद्दतीक विरोध करतल्यांक तो कडक खास्त दितालो. तशेंच उमरावशाय आनी इजर्जेचेरूय ताणें आपलो शेक बसयल्लो. १७२५ त पिटरच्या मरणा उपरांत रोमानोव घराण्यांत सत्तेर येवपाखातीर सर्त सुरू जाली.

अठराव्या शेंकड्यांत रशियेंत अस्तंती प्रभावाखाला उत्सव, कलाकुसर, शिक्षण हांची खूब वाड जाली. पूण तांचो लाभ मुखेलपणान गिरेस्त लोकांकूच मेळ्ळो. रशियन इम्पेरीयल बॅलेट स्कूल आनी इटालीयन ऑपेराचीय स्थापणूक अठराव्या शेंकड्यांतूच जाली. अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत एम्प्रस कॅथरीन दुसरी हिच्या शेकातळा रशियेंत अस्तंती कल्पनांची आनिकूय वाड जाली. तिणें कायद्याच्या मळारूय कांय सुदारणा घडोवन हाडिल्ल्यो. पूण त्या तेंपार चडशे रशियन लोक दळिद्र रेशेखालाच आशिल्ले. रोमानोव घराण्यान तांचे जीणेंत सुदारणा घडोवन हाडचेखातीर कांयच पावलां उबारूंक नाशिल्लीं. हाचो परिणाम म्हळ्यार १७७३ आनी १७७४ त एमेलीयन पोगाशेव हाच्या फुडारपणाखाला शेतकामत्यांनी राजघराण्याआड उठाव केलो. तो सबंद रशियेंत पातळिल्लो. पूण १७७५ चे सुरवेक सरकारी सैन्यान तो मोडून उडयलो. कॅथरीनाच्या तेंपार रशियेचो मुखेल राश्ट्रांभितर आस्पाव जातालो. त्या काळांत रशियन पोलंडाकडच्यान बॅलारूस, लिथुआनीया आनी युक्रेन राज्यां आपल्या शेकातळा हाडलीं. ऑटोमन साम्राज्याचेर घुरी घालून क्रिमिया आनी हेर प्रदेश रशियेक जोडले. १७९६त कॅथरीनाक मरण आयले उपरांत तिचो पूत पावल हो झार जालो. पूण १८०१त पावलाची हत्या जाली. उपरांत ताचो चलो आलेक्झाण्डर पयलो झार जालो. ताणें रशियेंत साबार शाळा उबारून तशेंच राजकीय विरोधकांची सुटका करून रशियेंत खूब सुदारणा घडोवन हाडली. पर्शिया, स्वित्झन आनी ऑटोमन साम्राज्याचेर घुरयो घालून साबार प्रदेश रशियेक जोडले.

जून १८१२ त प्रसिद्द फ्रेंच सम्राट नेपोलियन बॉनापार्ट हाणें रशियेचेर घुरी घाली. सुरवेक फ्रेंच सैन्यान रशियेच्या कांय प्रांतांचेर जैत मेळयल्लें. पूण उपरांत रशियन सैन्यान आपणायल्ल्या आपनाशक (Scorcheath policy) झूज पद्दतीक लागून तशेंच रशियेंतल्या कडक शिंयाळ्याक लागून नेपोलियनाक फाटीं सरचें पडलें. त्या झुजांत सुमार पांच लाख फ्रेंच सैनिकांक मरण आयलें अशें म्हण्टात. श्रेश्ठ नेपोलियनाचेर हार घाल्ल्यान, देशांतल्या श्रेश्ठ राश्ट्रांभितर रशियेन आपली सुवात घट्ट केली.

आलेक्झाण्डरान सुरवेच्या काळांत रशियेंत कांय सुदारणा घडोवन हाडिल्ल्यो. पूण झाराची निश्टूर सत्ता चालूच उरली. हाका लागून ताच्या तेंपार कांय उठाव जाल्ले. १८२५ त आलेक्झाण्डराक मरण आयले उपरांत, ताचो चलो निकोलास पयलो झार जालो. ताच्या तेंपार वरिश्ट घराण्यांतल्या कांय तरणाट्यांनी भूंयगत पंगड करून झार सत्तेआड सेंट पिटर्सबर्ग शारांत उठाव केलो. झार सैन्यान तो मोडून उडयलो. पूण निकोलसान त्या उठावाचो खूब धाक घेवन, ताणें सरकारी वरिश्ट पदांचेर अशिल्ल्या उमराव लोकांक काडून उडोवन तांचे सुवातेर लश्करी अधिकाऱ्यांक नेमले. शिक्षण आनी पत्रकार वेवसायाचेर आपलो ताबो दवरलो. तशेंच, वेगवेगळ्या संस्थांचेर आनी संघटनांचेरूय बंदी घाली. ताणें खाशेलीं स सरकारी क्षेत्रां उबारून अर्थीक आनी राजकीय वेवस्थांचेर कडक नियंत्रण दवरलें. सादारणपणान निकोलसान निश्टूरपणान सत्ता चलयली. पूण ताच्या तेंपार साहित्यिक मळार खूब उदरगत जाली. तशेंच अर्थीक क्षेत्रांतूय थोडीभोव उदरगत जाली.

१८५३ त रशिया आनी ऑटोमन साम्राज्यांभितर क्रिमीयन झूज सुरू जालें. ऑटोमन साम्राज्याक ब्रिटन आनी फ्रांसांचो तेंको आशिल्लो. हाका लागून १८५६ त रशियेचेर हार पडली. क्रिमीयन झूज चालू आसतनाच निकोलस हाका मरण आयलें. उपरांत ताचो चलो आलेक्झाण्डर दुसरो झार जालो. क्रिमीयन झुजा उपरांत रशियेन आपली मोख उदेंत आशियेंत दवरली. आलेक्झाण्डर दुसरो झार जाले उपरांत ताणें आर्थीक वेवस्थेंत आनी भौशीक जिणेंत उदरगत घडोवन हाडचेखातीर कांय येवजणो आंखल्यो. ताणें जमीनदारांच्या चपक्यांतल्यान शेतकामत्यांची सुटका करून जमनीचें वांटप केलें. तशेंच, रेल्वे आनी बँकींग क्षेत्रांत उदरगत घडोवन हाडचेखातीर खर पावलां उखललीं. पूण ताणें आंखिल्ल्या येवजण्यांचो प्रभाव मर्यादितूच उरलो. हाका लागून ताच्या तेंपार देशांत साबार संघटनां तयार जाल्यो. तांणी झाराआड साबार उठाव केले. निमाणेकडेन १८८१ त एका क्रांतीकारी पंगडान केल्ल्या बाँब हल्ल्यांत सेंट पिटर्सबर्ग शारांत ताका मरण आयलें. उपरांत ताचो चलो आलेक्झाण्डर तिसरो ह्या नांवान रशियेचो झार जालो. पूण ताचे सत्तेचो उमराव लोकांकूच चड लाब मेळ्ळो. जाल्यार शेतकामती आनी कामगारांची स्थिती

आनीक इबाडली. १८९४ त निकोलास दुसरो हो झार जाले उपरांत क्रांतीकारी हालचालींक आनीक नेट आयलो. शिक्षीत मध्यमवर्गीय लोकांनी साबार राजकीय संघटना उबारिल्ल्यो. तांचेमदल्यो लिबरल काँस्टिट्युशनलिस्ट, सोशल रिवोल्युशनरी आनी माकिर्सस्ट ह्यो तीन संघटना म्हत्वाच्यो आशिल्ल्यो. १८९८ त माकिर्सस्ट संघटनेचें 'रशियन सोशल डॅमोक्रेटीक लॅबर पार्टी' अशें नामकरण जालें. १९०३ त लॅबर पार्टीचे बोलशेवीक आनी मॅन्शेवीक अशे दोन वांटे जाले. १८९९ ते १९०४ ह्या तेंपार भौशीक स्थिती आनीक इबाडली. हाका लागून रशियेंत संप आनी बंड हीं त्या तेंपार एक सदांचीच बाब जावन आसली. हाचो परिणाम म्हळ्यार १९०५ रशियेंत व्हड क्रांती जाली. त्या वेळार राज्य सैन्यान क्रांतीकारांचेर केल्ल्या फारपेटांत खूब लोकांक मरण आयलें, जाल्यार साबार लोक जखमी जाले. उपरांत फेब्रुवारी म्हयन्यांत निकोलासान आपल्याक सल्लो दिवंचेखातीर वेंचून काडिल्ल्या वांगड्यांची संसद उबारपाची घोशणा केली. तिका ड्युमा अशें म्हण्टाले. उपरांत १९०५ ते १९१७ मेरेन अशो तीन ड्युमा भरल्यो. पूण हट्टी निकोलास आनी वरिश्ट सैनिक अधिकाऱ्यां मुखार ड्युमा वांगड्यांचें कांयच शाणेपण चलना जालें. त्या काळांत रशियेंत ल्हान-व्हड उठाव जायत रावले. १९१४त पयलें म्हाझूज सुरू जालें तेन्ना रशिया, फ्रांस आनी ग्रेट ब्रिटन वटेन झगडटाली. पूण रशियन सैनिकांक फावो तें प्रशिक्षण मेळूंक नाशिल्ल्यान ऑस्ट्रिया आनी जर्मन सैन्यान तांचेर वचत थंय हार घाली. झुजाचेर व्हड खर्च जायत राविल्ल्यान रशियेची अर्थीक स्थिती आनीक इबाडली. दीसपट्ट्या गरजेच्या वस्तूंचें उणेपण दिसानदीस वाडत रावलें. हाका लागून रशियेंतले शिक्षीत तशेंच अशिक्षीत लोक झार सत्तेक विरोध करपाक लागले. मार्च १९१७ त रशियन लोकांनी झाराआड व्हड हिंसक उठाव केलो. चडशे कामगार लोक संपार गेले. निकोलासान ड्युमा बरखास्त करपाचो हुकूम सोडलो. पूण ताचे कडेन दुर्लक्ष करून ड्युमान आपलो वावर चालूच दवरलो. अशे रितीन सगळो राजकीय तेंको पयस जाल्ल्यान निकोलासान १५ मार्चा दिसा राजिनामो दिलो. उपरांत निकोलास आनी ताच्या घरच्यांक बंदखणींत दवरलीं. मार्च क्रांती उपरांत रशियेंत साबार समिती (Soviets) उबारल्यो आनी प्रांतीक सरकारांचीय स्थापणूक जाली. उपरांत सत्ता मेळोवचेखातीर कामगार आनी फौजी हांचेमदीं सर्त सुरू जाली. त्या वेळार पुराय रशियेंतली परिस्थिती उग्र आशिल्ली. अशे स्थितींत ७ नोव्हेंबर १९१७ दिसा बोलशेवीक पक्षाच्या फुडारपणाखाला कामगार, सैनिक आनी तारवट्यांनी 'विंटर पॅलस' ह्या प्रांतीक सरकाराच्या केंद्राचेर ताबो मेळयलो. उपरांत तांणी प्रांतीक सरकार मोडून उडोवन लॅनीनाच्या फुडारपणाखाला नव्या सरकाराची स्थापणूक केली. नव्या सरकारान बेगोबेग रशियेक पयल्या म्हाझुजांतल्यान भायर काडली. तेचपरी सगळे उद्देगधंदे आनी शेतकी जमनीचें राश्ट्रीयीकरण केलें. १९१८त

बॉलशेवीक पक्षान मॉस्को शारांत आपली राजधानी हालयली. तांणी आपल्या पक्षाचें 'रशियन सोशल डॅमोक्रेटीक लेबर पार्टी' हें नांव काडून 'रशियन कम्युनिस्ट पार्टी' हें नवें नांव दवरलें. १९१८ ते १९२०त कम्युनिस्ट आनी अँटी - कम्युनिस्ट हांचेमदीं यादवी झूज सुरू जालें. अँटी-कम्युनिस्टांक फ्रांस, ब्रिटन, जपान आनी अमेरिकेचो तेंको आसतना लेगीत कम्युनिस्टांनी तांचेर हार घाली. इतलेंच न्हय जाल्यार जॉर्जिया, युक्रेन, उदेंत आर्मेनिया, बॅलारूस आनी मध्य आशियेंतूय तांणी कम्युनिस्ट राजवट स्थापीत केली. शेतकी जमनीचें आनी उद्देगधंद्याचें राश्ट्रीयीकरण केल्ल्यान १९२१त साबार शेतकामत्यांनी आनी कामगारांनी उठाव वा संप केले. हाका लागून रशियेची अर्थीक आनी भौशीक स्थिती घट्ट करपाखातीर लॅनीनान रशियेंत नवी अर्थीक पद्दत सुरू केली. हे येवजणेखाला ताणें बँकींग, परकी वेपार, व्हड उद्देग धंदे आनी येरादारी हांचेर सरकाराची मालकी दवरली.

डिसेंबर १९२२ त कम्युनिस्ट सरकारान 'युनियन ऑफ सोव्हिएत सोशलिस्ट रिपब्लीक' ह्या नांवाखाला नव्या राश्ट्राची स्थापणूक केली. तातूंत रशियन सोव्हिएत फॅडरॅटीव सोशलिस्ट रिपब्लीक, बॅलोरशिया (बॅलारूस), ट्रान्स्कॉकेसीया आनी युक्रेन हांचो आस्पाव आशिल्लो. १९४० त ट्रान्स्कॉकेसीयेचे आझरबायझान, आर्मेनिया, आनी जॉर्जिया अशे वांटे केले. उपरांत आनीक धा गणराज्यांची स्थापणूक केली. तीं धा गणराज्यां सध्या इस्टोनिया, कझाखस्तान, रिवर्गिस्तान, लात्विया, लिथुआनिया, मोलडोवा, ताजिकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान आनी उझबेकिस्तान ह्या नांवांनी प्रसिद्द आसात.

१९२४ त लॅनीनाक मरण आयलें. उपरांत, १९२२ वर्सा सावन कम्युनिस्ट पक्षाचो जनरल सॅक्रेटरी म्हणून वावुरपी जोसेफ स्टालीन सत्ताधीश जालो. ताणें आपल्या विरोधकांचेर एका फाटल्यान एक अशी हार घालून १९२९ मेरेन तो सोव्हिएत युनियनाचो हुकूमशाह जालो. ताणें शेतकी जमनीचें आनी उद्देग धंद्यांचें व्हडा प्रमाणांत राश्ट्रीयीकरण करपाक सुरवात केली. आपल्याक जावपी विरोध मोडून उडोवंचेखातीर ताणें खाशेलें पुलीस दळ उबारिल्लें. आपले येवजणेक विरोध करतल्यांक तो भयांकृत ख्यास्त दितालो. हजारांनी लोकांक ताणें बंदखणींत दवरिल्ले वा तडीपार केल्ले. हाका लागून ताच्या काळाक 'तिरव्या सत्तेचो काळ' (Rule Of Iron) अशें म्हण्टात. दुसऱ्या म्हाझुजांत रशिया पयल्या झुजाप्रमाण ग्रेट ब्रिटन, फ्रांस आनी अमेरिकेच्या पंगडाक मेळून जर्मनी आनी जपान ह्या राश्ट्रांआड झुजतालो. सुरवेच्या तेंपार जर्मन सैन्यान रशिया सैन्याचेर साबार कडेन हार घाली. पूण १९४३ त स्टालिनग्राडच्या झुजांत जर्मन सैन्यांक परतावपाक रशियेक येस मेळ्ळें. मुखार एप्रिल १९४५ त रशियेन बर्लिन शाराचेर घुरी घालून तें आपल्या शेकातळा दवरलें. जर्मनीन शरणांगती आपणायले उपरांत रशियेन जपानाआड

झूज उबारलें. दुसरें म्हाझूज काबार जाले उपरांत रशियेन हेर उदेंत युरोपी राश्ट्रांनी कम्युनिस्ट राजवट पातळावपाचो वावर नेटान सुरू केलो. १९४८ मेरेन जायते देश सोव्हिएत युनियनाचे अंकीत देश जाले. तातूंत बल्गेरिया, झॅकोस्लोवाकिया, हंगेरी, पोलंड, रोमानिया आनी उपरांत उदेंत जर्मनीचो आस्पाव जातालो. दुसरे वटेन अमेरिका युरोपांत आनी हेरकडेन लोकशाय राखून दवरपाक वावुरताली. अशे रितीन सोव्हिएत युनियनाच्या फुडारपणाखाला कम्युनिस्ट राश्ट्रांभितर आनी अमेरिकेच्या शेकातळा लोकशायी राश्ट्रांभितर शीत झूज सुरू जालें. दोनूय पंगडांभितर नवीं नवीं आयुधां करपाची सर्त सुरू जाली. तें शीत झूज उपरांत १९८० च्या सुमाराक मेरेन चालूच आशिल्लें.

स्टालीनाक ५ मार्च १९५३ त मरण आयलें. उपरांत सप्टेंबरांत निकीता क्रुश्चेव कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली जालो. १९५८त तो सोव्हिएत युनियनाचो अध्यक्ष जालो. स्टालीनान पातळायल्लो आकांतवाद क्रुश्चेवान पयस केलो. तशेंच ताणें साबार कैद्यांक मुक्त करून वेपार, संचारण हांचेयवयलीं खूबशीं बंधनां काडून उडयलीं. ताणें कम्युनिस्ट प्रणाली हेर देशांनी पातळावपाचो वावर चालूच दवरलो. तशेंच, ताणें उदेंत आनी अस्तंती युरोपीय देशांमदले संबंद सुदारपाचे खूब यत्न केले. पूण ताका येस मेळ्ळेंना. १९६४त कम्युनिस्ट अधिकाऱ्यांनी क्रुश्चेवाक सत्तेभायरो करून लिओनीद ब्रेझनेव हाका कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली केलो, जाल्यार आलेक्सी कोसिजीन सोव्हिएत युनियनाचो अध्यक्ष जालो. ब्रेझनेव आनी कोसिजीन हांणी गरजेच्या वस्तूंच्या उत्पादनांत वाड करून गरिबांखातीर खूब घरां बांदलीं. तशेंच सोव्हिएताचो प्रभाव आफ्रिकेच्या देशांनी पातळावपाक सुरवात केली. १९७५ मेरेन ब्रेझनेव हो सोव्हिएताचो बळिश्ट फुडारी जालो. ताका अस्तंत आनी उदेंत देशांमदले संबंद सुदारपाक कांय प्रमाणांत येस मेळ्ळें. पूण १९८० च्या सुमाराक मनीसहक्क वादावयल्यान, सोव्हिएताचें अफघान आक्रमण आनी परमाणू शस्त्रांनी केल्ले वाडीक लागून सोव्हिएत युनियनाचे आनी अमेरिकेचे संबंद आनीक इबाडले.

सोव्हिएत युनियन आनी अमेरिका हांचेमदीं तणावाची परिस्थिती निर्माण जाल्ली आसतनाच १९८५ त मिरवायल गोर्बाशॉव कम्युनिस्ट पक्षाचो अध्यक्ष जालो. ताणें राजकारणांत, साहित्य, कला आनी हेर क्षेत्रांनीय आपले विचार मांडपाक रशियन लोकांक मेकळीक दिली. सत्तेर येनाफुडेंच तो सोव्हिएत आनी अस्तंती देशांमदले संबंद सुदारपाच्या वावराक लागलो. तशेंच, सोव्हिएत अर्थीक वेवस्थेचेर घाल्लीं साबार नियंत्रणां पयस करपाक ताका येस मेळ्ळें. १९८९त काँग्रेस प्रतिनिधी मंडळाचे वांगडी वेंचून काडचेखातीर सोव्हिएत युनियनांत पयलेच खेपे वेंचणूक घेतली. उपरांत अ - कम्युनिस्ट पक्षांकूय वेंचणुकेंत वांटो घेवपाक दिल्ल्यान कम्युनिस्ट पक्षाच्या वरिश्ठ

अधिकाऱ्यांनी गोर्बाशॉवाक खर विरोध केलो. तरीय १९९० त जाल्ले वेंचणुकेंत काँग्रेसीच्या वांगड्यांनी गोर्बाशॉवाक सोव्हिएताचो अध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. १९८० सावन सोव्हिएत युनियनाच्या कांय गणराज्यांनी केंद्र सरकाराकडेन स्वशासनाची मागणी केल्ली. हाका लागून १९९१ त गोर्बाशॉव आनी हेर धा गणराज्यांचे फुडारी एकठांय येवन तांणी गणराज्यांक स्वशासनाची मेकळीक मेळची म्हणू कबलात घडोवन हाडपाचें मान्य केलें. हाका लागून १९ ऑगस्ट, १९९१ दिसा कम्युनिस्ट पक्षाच्या अधिकाऱ्यांनी गोर्बाशॉवाआड उठाव करून ताका बंदखणींत घालो. ह्या उठावाक बोरीस यॅल्त्सीनान खर विरोध केलो. उठावा उपरांत गोर्बाशॉव परत सत्तेर आयलो. पूण कम्युनिस्ट पक्षाचो अध्यक्ष म्हणून ताणें राजिनामो दिलो. त्या उठावा उपरांत सोव्हिएताच्या लोकांनी आपल्याक चड स्वातंत्र्य मेळचें अशी मागणी केल्ली. सप्टेंबर १९९१ त काँग्रेसीच्या शिश्टमंडळान गणराज्यांभितर नवी युती आनी नवें संविधान जायमेरेन अंतरीम सरकार स्थापीत केलें. ८ डिसेंबर १९९१ दिसा यॅल्त्सीन तशेंच बॅलारूस आनी युक्रेनचो अध्यक्ष एकठांय येवन तांणी स्वतंत्र राज्यांच्या राष्ट्रकुलाची घोशणा केली. तेचपरी तांणी सोव्हिएत युनियनाचो अखेर घोशीत करून हेर गणराज्यांकूय राष्ट्रकुलांत येवपाक आमंत्रित केले. जॉर्जिया तशेंच इस्टोनिया, लाटविया आनी लिथुआनिया हीं बाल्टीक राज्यां सोडून हेर स्वतंत्र गणराज्यां राखणे वेवस्था आनी अर्थीक संबंदांविशीं राष्ट्रकुलाक मेळ्ळी. अशे रितीन यॅल्त्सीनान सोव्हिएताच्या केंद्र सरकाराचेर ताबो मेळयले उपरांत २५ डिसेंबर, १९९१ दिसा गोर्बाशॉवान आपल्या अध्यक्षपदाचो राजिनामो दिलो.

रशियन राज्यांची नव्यान स्थापणूक जाले उपरांत नव्या सरकाराची उबारणी करपाक आनी अर्थीक स्थिती जाग्यार घालपाखातीर रशियेक नव्यो येवजण्यो आंखच्यो पडल्यो. दरेचेर आशिल्लो सरकारी निर्बंध काडिल्ल्यान म्हारगाय खूब वाडली आनी रशियन लोकांचो राहणीमानाचो दर्जो खूब सकयल देंवलो. राष्ट्रकुलांतल्या वांगड्यांकडेन नवे संबंद जुळोवन तांचेर आपलो शेक कसो दवरप होय खूब कठीण प्रस्न रशिये मुखार उबो रावलो. सोव्हिएत युनियनाचें विभाजन जाले उपरांत अस्तंत आनी उदेंत देशांभितरले खूबशे तणाव पयस जाले.

राज्यवेवस्था : सोव्हिएत युनियनाचें डिसेंबर १९९१ त विभाजन जावंचे पयलीं थंय कम्युनिस्ट राजवट चलताली. १९१७ ते १९९१ मेरेन कम्युनिस्ट हो सोव्हिएताचो एकमेव पक्ष आशिल्लो. सगळ्या क्षेत्रांनी मुखेलपणान ताचोच शेक आशिल्लो. १९९१ त बोरीस यॅल्त्सीन सोव्हिएत युनियनाचो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. त्याच वर्सा सोव्हिएत युनियनाचे कुडके जाले उपरांत बोरीस यॅल्त्सीनच रशियेचो अध्यक्ष म्हणून राज्य कारभार चलोवपाक लागलो. पूण सुरवेच्या काळांत थंयची राजकीय स्थिती अस्थिरूच आशिल्ली. अर्थीक

आनी सरकारी क्षेत्रांनी सुदारणा घडोवन हाडचे पासत यॅल्ट्सीनान साबार नव्यो येवजण्यो आंरवल्यो. पूण त्या येवजणांक आदले कम्युनिस्ट आनी हेर अधिकारी खरपणान विरोध करपाक लागले.

अध्यक्ष हो रशिया गणराज्याचो मुखेली म्हूण जाल्यार प्रधानमंत्री हो राज्यवेवस्थेचो मुखेली म्हूण वावुरता. प्रधानमंत्र्याक सल्लो दिवपाक कांय वेंचीक मंत्र्यांचें कॅबिनेट आसता. ताका काउन्सिल ऑफ मिनिस्टर्स अशें म्हण्टात, रशियेचे संसदेक 'काँग्रेस ऑफ पिपल्स डेप्युटिस' अशें म्हण्टात. तातूंत १,००० वयर वांगडी आसतात. तें विधिमंडळांतलें सगळ्यांत श्रेश्ठ मंडळ. सुप्रीम सोव्हिएत ह्या मंडळाकय कांय खाशेले कायदे करपाचो हक्क आसा. सुप्रीम सोव्हिएत हें 'काउन्सिल ऑफ फॅडरेशन' आनी 'काउन्सिल ऑफ नॅशनलिस्ट' अशें दोन घरांनी विभागिल्लें आसा. सुप्रीम काउन्सिलाचे वांगडी हे काँग्रेस वांगड्यांमदलेच वेंचून काडटात.

देशांतलो राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हणून रशियेचे ४९ प्रांत केल्ले आसात. तांकां रशियन भाशेंत 'ओब्लास्ट' अशें म्हण्टात. तशेंच ६ व्हडले वांटे केल्ले आसात, ताका 'क्रॅस' म्हण्टात. तशेंच, नागरिकत्वां प्रमाण वांटे केल्ले हेर सुमार ३० स्वशासनी प्रदेश थंय आसात. देशांतले पुराय राज्यवेवस्थेंत थिराय हाडचेखातीर काँग्रेसीन १९९१त यॅल्ट्सीनाक कांय खाशेले हक्क दिल्ले. त्या हक्कांचो उपेग करून यॅल्ट्सीनान साबार थळाव्या अधिकाऱ्यांक काडून उडोवन, तांचे सुवातेर नवे अध्यक्ष नेमले. तशेंच, ताणें आरिवल्ले नवे अर्थीक येवजणेक कसलीच बादा येवंची न्हय हेपासत ताणें प्रदेशीक वेंचणुकोय फुडें धुकल्ल्यो.

रशियेंत कम्युनिस्टांची राजवट चलताली तेन्ना सोव्हिएत सरकाराची केजीबी नांवाची एक खाशेली राजकीय पुलीस पद्दत आशिल्ली. मनशाचे जिणेंत तशेंच कायद्यांत हस्तक्षेप करपाचे कांय खाशेले हक्क सोविएत सरकारान ते संस्थेक दिल्ले. पूण सोव्हिएत युनियनाचे कूडके जाले उपरांत केजीबी संस्थेचोय अंत जालो. सध्या रशियन लोकांचें स्वातंत्र्य आनी हक्क राखून दवरपाखातीर रशियन सरकारान कांय खाशेले कायदे केल्यात. प्रोक्युरेटर जनरल ह्या मुखेल रशियन कायद्यासंबंदीत अधिकाऱ्याची काँग्रेसीच्या सल्ल्यान अध्यक्ष नेमणूक करता. संविधानीक न्यायालय ह्या रशियेंतल्या मुखेल न्यायालयाची स्थापणूक १९९२ त जाली. थळाव्या न्यायालयांक पिपल्स कोर्ट अशें म्हण्टात. तांचे न्यायाधीश भोवमतान पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. न्यायवेवस्थेंत सुदारणा घडोवन हाडचेखातीर रशियन सरकारान न्याय आयोगाचीय स्थापणूक केल्या.

राखणेवेवस्था : सोव्हिएत युनियनाची फौज ही संवसारांतली सगळ्यांत व्हडली फौज आशिल्ली. पांयदळ, नाविक दळ आनी हवाई दळांत मेळून सुमार चाळीस लाख सोव्हिएत युनियनाचे लोक वावुरताले. अठरा वर्सां जाल्ल्या दादल्यांक उण्यांत

उणें दोन वर्सांखातीर तरी सैन्यांत भरती जावंचें पडटालें. पूण सोव्हिएत युनियनाचे कूडके जाले उपरांत सोव्हिएत फौजेचो ताबो स्वतंत्र गणराज्यांच्या राष्ट्रकुलाकडेन गेलो. सोव्हिएत युनियनासावन वेगळ्या जाल्ल्या राश्ट्रांनी सदद्या आपआपली फौज उबारपाचो दावो केला. ते प्रमाण १९९२ वर्साच्यान रशियेन आदल्या सोविएताचें कांय सैन्य दवरून तो आपलें नवें सैन्य उबारपाचे तयारेक लागला. त्याच वर्सा बेलारस, रजाकस्तान तशेंच युक्रेन ह्या गणराज्यांनी आपआपल्या राज्यांत आशिल्लीं सोव्हिएताचीं प्रमाणू हत्यारां इबाडून उडोवपाचो, ना जाल्यार सात वर्सांभितर रशियेचे स्वाधीन करपाची रशियेकडेन कबलात केल्या.

अर्थीक स्थिती : सोव्हिएत युनियनाच्या तेंपार अर्थीक वेवस्थेचेर रशियेचें कडक नियंत्रण आशिल्लें. ल्हान-व्हड उद्देग धंदे तशेंच शेतकी जमनीचेरूय सरकाराचीच मालकी आशिल्ली. खाजगी वेवसायाक बंदी आशिल्ली. कम्युनिस्ट अधिकाऱ्यांनी नव्यो येवजणो आंरवून रशियेचो उद्देगीक राश्ट्रांभितर आस्पाव केलो. दर एकल्याक काम आनी राश्ट्राचो विकास घडोवन हाडचेखातीर कम्युनिस्ट पक्षान पांचवर्सुकी येवजणो चालीक लायल्यो. दर एके येवजणेंत एका खाशेल्या उद्दिश्टांचेर भर दिल्लो. कम्युनिस्ट सरकार दर एका कारखान्याक कच्च्या म्हालाची पुरवण करून, तांच्या मॅनेजरांक दर म्हयन्यांक कितलें उत्पादन करचें आनी तें कोणाक विकचें हाची पुराय म्हायती दिताले. तशेंच, शेतकी जमनीचेय ल्हान - व्हड वांटे करून ते थरावीक पंगडाचे सुवादीन केल्ले. त्या पंगडांक कम्यून म्हण्टाले. सादारणपणान शेतकामत्यांचीं धा - बारा कुटुंबां एकठांय येवन एक कम्यून तयार जातालें. पूण ही पद्दत अपेशी थरिल्ल्यान फुडें तिचे कोलखोज आनी सोव्हखोज अशे दोन भाग केले. कोलखोज हे पद्दतींत शेतकी जमीन सामुदायिक मालकीची आसताली आनी ती सामुदायीकपणानूच कसताले. सोव्हखोज हातूंत पुराय जमीन सरकाराचे मालकीची आसून, तातूंत वावुरतल्याक म्हयनाळें वेतन मेळटालें. पूण १९९२त नव्या रशियन सरकारान कांय जमनीचें खाजगीकरण सुरू केलें.

सोव्हिएत युनियनाचें विभाजन जाले उपरांत रशियेची अर्थीक स्थिती साप्प इबाडिल्ली. कारखान्यांतलें उत्पादन घटत रावून, म्हारगाय खूब वाडली. नव्या रशियन सरकारान अर्थवेवस्था जाग्यार हाडचेखातीर अमेरिका, तशेंच हेर अस्तंती देशांचो आनी जपानाचो आदार घेतला.

बार्ली, फ्लेक्स, भाजीपालो, फळफळावळ, ओट, बटाट, राय, शुगर बीट, सुर्यफूल आनी गंव हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. हेर देशांपरस रशियेंत कड्डणां चड पिकतात. पशूधनाच्या मळारूय हो देश समृद्ध आसून गोरवां, मेंढरां आनी दुकर हीं तांचेमदलीं मुखेल.

खनीज संपत्तीच्या मळार हो देश गिरेस्त आसा. थंय फातरी कोळसो, अशुध्द खनीज तेल, सैमीक वायू, लोहधातू, मँगनीज, तांबें, शिंशें, जस्त, निकॅल, बॉक्सायट, टंगस्टन, पारो, अभ्रक, पोटॅश सॉल्ट हांचे सांठे हेर देशांपरस चड आसात. तशेंच, फॉस्फेट, टिटॅनियम, मॉलिब्डेनम, युरेनियम आनी गंधक हांचेय व्हड सांठे थंय आसात.

देशाक व्हड दर्यादेग लाबिल्ली आसून, व्हड यांत्रिकी बोटींच्या आदारान नुस्तें मारप जाता. देशाच्या उत्तरेकडच्या बॅरंट दर्या आनी वायट दर्यांत कॉड, हॅडोक्, हॅरींग आनी सालमॉन उपगणांतलें नुस्तें खूब मेळटा, जाल्यार स्टर्जन जातीचें नुस्तें कॅस्पियन दर्यांत चड प्रमाणांत मेळटा. पॅसिफीक, अँटलांटीक, बाल्टीक आनी काळ्या दर्यांतूय व्हड प्रमाणांत नुस्तेमारी चलता.

अमेरिके फाटल्यान रशियेचो उद्देगीक क्षेत्र म्हणून उल्लेख जाता. मॉस्को हें देशांतलें मुखेल उद्देगीक क्षेत्र. सेंट पिटर्, वॉल्गा न्हंयेचे देगेर आनी उराल पर्वताचेरूय देशांतले व्हड कारखाने आसात. वेगवेगळीं रसायनां, सारें, पॅट्रॉकॅमिकल्स, प्लास्टीक, सोडा अॅश आनी कृत्रीम रेझीन उत्पादनांखातीर रशियेची नामना आसा.

सुरवेक सोव्हिएत युनियनाचे वेपारी संबंद मुखेलपणान बल्गेरीया, झॅकोस्लावाकिया, हंगेरी आनी पोलंड ह्या कम्युनिस्ट देशांकडेनूच आशिल्ले. पूण कम्युनिस्टांचो शेक काबार जाले उपरांत रशियेन ह्या देशांकडेन आपले वेपारी संबंद तशेंच दवरून हेर देशांकडेनूय वेपारी संबंद प्रस्थापीत केल्यात. भारत आनी रशिया हांचे भितरले वेपारी संबंदूय बरे आसात.

येरादारी आनी संचारण : देशाचो व्हड आवाठ आनी थंयचो कडक शिंयाळो हांकां लागून देशाची येरादारी आनी संचारण वेवस्था कांय खाशेल्या भागांतूच विकसीत जाल्ली आसा. देशांतली येरादारी मुखेलपणान रेल्वे मार्ग आनी रस्ते हांच्या माध्यमांतल्यान जाता. हांगाच्यो न्हंयो वर्साचे चडशे म्हयने गोठीले स्थितींतूच आशिल्ल्यान, न्हंयांतल्यानूय येरादारी उप्या प्रमाणांत जाता. आरवॉगिल्स, कॅलिंग्ग्रॅंड, मुर्मास्क, नारवोडका, सेंट पिटर्सबर्ग आनी व्लादिवॉस्तॉक हीं देशांतलीं मुखेल बंदरां. अॅरोप्लोट हे संस्थेवरवीं देशाभितरली आनी आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारी चलता. अॅरोप्लीट ही विमान येरादारी संस्था संवसारांतली सगळ्यांत व्हड.

लोक आनी समाजजीण : रशियन समाज हो वेगवेगळ्या वंशीक गटांसावन तयार जाला. तातूंतले रशियन, युक्रेनियन, बेलोरशियन, पोलंडी, उझबॅक, कझाक, तातार, आझरबैजानी, आर्मेनियन, जॉर्जियन, मॉल्डेवियी, ताजीक, लिथ्युआनीयन, तुर्कमेनी, जर्मन, रिवरगीझ, ज्यू, लाटवीयन, बश्कीर आनी अॅस्टोनीयन हे वंशीक गट मुखेल. सोव्हिएत युनियनाचे कूडके जावन बेलोरशिया, युक्रेन, आर्मेनिया आनी हेर राज्यां वेगळीं जाल्लीं आसलीं तरी ह्या

वंशगटांतले खूब लोक रशियेंत मेळटात. सद्या देशाचे वट्ट लोकसंख्येंत ८३% रशियन लोकांचो आस्पाव जाता. रशियन ऑर्थोडॉक्स इगर्ज हो देशांतलो सगळ्यांत व्हडलो क्रिस्तांव धर्मसमूह. मुसलमान, प्रॉटॅस्टंट, रोमन कॅथलीक आनी ज्यू धर्माचेय लोक थंय आसात.

शिक्षणीक मळार खूब उदरगत जाल्ली आसा. १९१७चे क्रांतीउपरांत धर्मीक श्रध्दा आनी कल्पना हांचो पुरस्कार करपी शिक्षण वेवस्था बदलून ज्ञानविज्ञानाचेर चड भर दिवप जालें. रशियेंत सगळ्या पांवड्यांतलें शिक्षण फुकट आसा. रशियेंत शंबरांपरस चड वेगवेगळे वंशीक समूह आशिल्ल्यान देशांतलें शालेय शिक्षण वट्ट ४६ भाशांनी दिवप जाता. दर एका नागरीकाक आपआपले आवय भाशेंतल्यान शिक्षण घेवपाक मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

रस (रससिध्दांत) : नाट्य - काव्यांतलें एक प्राणभूत तत्त्व. 'रस्यत इतिरसः' = जाचो आस्वाद (सुवाद) घेता तो रस, अशी ताची व्याख्या आसा. रसनैद्रियांवरवीं आस्वाद येवपी रस - कोडू, तीरव, तोरट, गोड, खारट आनी आंबट अशे आसात. ह्या रसांनी भरिल्ल्या जेवणाक षड्रसभोजन (स रसांनी युक्त जेवण) अशें म्हण्टात. नाटक, कविता ह्या साहित्यांतूय सुवादीकपण ह्या लक्षणांक लेखून कांय रस मानल्यात. शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स आनी अद्भूत हे आठ मुखेल रस. कांय काव्य शास्त्रज्ञांनी हांची संख्या चड - उणी मानल्या.

भरताचें नाट्यशास्त्र हो रस प्रक्रियेचें स्वरूप सांगपी पयलो ग्रंथ अशें मानतात. पूण भरताचेय पयलीं द्रुहिन आनी वासुकी ह्या दोन आचार्यांच्यो दोन वेगळ्यो रसपरंपरा आशिल्ल्यो अशें दिसता, भरताचें विवेचन नाटकांत त्या रसामेरेनच शिमीत आसा. भरताचें रससूत्र अशें-

विभावानुभावसञ्चरिसंयोगाद्रस निष्पात्तिः। (ना.शा. ६.३२)

अर्थ - विभाव, अनुभाव आनी संचारी भाव हांच्या संयोगांतल्यान रसनिर्मणी जाता. हांगा निर्मणी (निष्पत्ती) ह्या उतराचो अर्थ अभिव्यक्ती, उत्पत्ती, पूर्णताय, वा परिपक्वताय असो आसा. संयोगा (मेळा) खातीर ताणें दृश्टांत दिला, तो असो - 'जे प्रमाण तेल, तिरवट (मिरसांगो) मीठ, मसालो हे जिनस घालून तयार केल्ल्या भाजी - कालवण्यान जेवणाक एके तरेची सुरबूससाण (रूच) येता. ते प्रमाण खंयच्याय नाटकांत विभाव, अनुभाव आदी सामग्री एकठांय आयिल्ल्यान रसाची निर्मणी जाता.

काव्यांतलें मुखेल तशेंच कवितेचो जीव म्हळ्यार रस. उतरांक जें काव्यत्व येता, तें ह्या रसाकलागूनच. जातूंत रस आसा तेंच काव्य, ताचेविणे आशिल्लें काव्य नासून ती काव्याची नकल,

काव्यांत जी गोडी निर्माण जाता ती रसाखातीरच. इंद्रियांनी रसाचें ग्रहण केले उपरांत, ताका लागून तयार जावपी सूरव - दुरवाच्यो संवेदना मनामेरेन पावतात आनी ते ते संवेदने प्रमाण मनाचेर त्यो त्यो भावना निर्माण जातात. ह्या भावनांच्यो प्रतिक्रिया म्हणून भावनेप्रमाण मनशाच्या मुखामळार तशेंच कुडीच्या हेर आंगांचेर कुरू (भाव) निर्देशीत जाता. खंयचेय कलाकृतीचो रसस्वाद घेतना तो घेवपी मनीस त्या प्रसंगांत समरस जाता आनी परिस्थितीचो कलात्मक अणभव घेवंक पावता. त्या त्या रसाचो भावनीक थरावयल्यान आस्वाद घेवप ताका शक्य जाता. तशें जातकच ताका खरो कलानंद प्राप्त जाता.

अशे तरेचो आनंद काव्यांत वा नाटकांत उत्पन्न जाता, तो मनशाच्या मनाभितर ज्यो किदें खाशेल्यो अशो मनोभावना आसतात, तांची सगळ्या वटांनी पोसवण केल्ल्यान घडटा. त्या मनोभावनांचें उठावदार चित्र ज्या काव्यांत दिसता, त्या काव्याक वा नाटकाक 'रसयुक्त' अशें म्हण्टात. म्हणून त्या विशिश्ट मनोभावांकूच रस हेंच नांव साहित्यशास्त्रज्ञांनी दिलां. राग येवप, आनंद जावप, हळशिकवापें दिसप, हे मनाचे धर्म सगळ्यांकूच अणभवपाक येतात, तांकांच काव्यशास्त्रवेत्त्यांनी भाव वा भावना अशो संज्ञा दिल्यात. लहानासावन व्हडांमेरेन सगळ्यांच्या मनांत ह्यो भावना राबितो करून आसतात आनी चेतना मेळटकूच उदकांत बुडयल्ल्या तेलाच्या थेंब्याप्रमाण त्यो व्हड जावन (फांकारून) मनाचेर ताबो मेळयतात. हास्य (हासो), क्रोध (तिडक), उत्साह (उमेद), शोक (दुरव), भंय (भिरांत), किळस (हळशीक), अजाप ह्यो भावना ल्हान भुरग्यांमदीं लेगीत दिश्टी पडटात. व्हड जातकूच लेगीत खिणाखिणाक ह्याच भावनांचो वेगवेगळ्या रितींनी दर एक मनीस अणभव घेत आसता. ह्यो ज्यो बुन्यादी आनी आपसूक अशो मनशाच्यो अंतरंगांतल्यो भावना आसात, ताचेचवयल्यान काव्यशास्त्रवेत्त्यांनी रस थारायल्यात. ह्या रसाची प्रक्रिया सांगतना कांय परिभाशीक संज्ञा दिल्यात त्यो अशो - (१) स्थायी भाव : स्थायी भाव म्हळ्यार कायम तिगपी भाव वा धर्म. मनशाच्या मनांतले हांसो, दुरव, खंत हे जे बुन्यादी आनी आपसूक भाव आसतात तांकां स्थायी भाव ही संज्ञा वापरतात. हे स्थायी भाव रती, हास्य, शोक, क्रोध, उत्साह, भंय, जुगुप्सा वा किळस आनी विस्मय अशे आठ आसून, हांचेर आदारूनच शृंगार, हास्य, करून, रौद्र, वीर, भयानक, बिभत्स आनी अद्भूत अशे आठ रस मानल्यात. तर शांत रसाचो स्थायी भाव अभावात्मक मानला, कित्याक तर हातूंत कसलेय तरेची संवेदना दिसना.

(२) विभाव : वासनेच्या रुपान मनांत आशिल्ल्या स्थायी भावांक सुवादीक करून रस पदवेक पावोवपी ते विभाव.

(३) अनुभाव : स्थायी भावांचो अणभव दाखोवपी म्हळ्यार कुडीचेर परिणाम दाखोवपी ते अनुभाव.

(४) व्यभिचारी भाव : स्थायी भावांचो परिपोश करून ताका सगळ्याक (काव्यांत) संचार करपाक तयार करपी भावांक व्यभिचारी भाव अशें म्हण्टात.

रसांचें स्पश्टीकरण अशें - (१) शृंगाररस : हो सगळ्या रसांचो राजा. रती म्हळ्यार दादल्याक बायलेविशीं आनी बायलेक दादल्याविशीं दिसपी कामूक ओड, ही भावना ह्या रसांत सुरवेक सावन अखेर मेरेन मुखेलपणान आसता. शृंगाररसाचे दोन प्रकार आसात. एक संभोगशृंगार आनी दोन विप्रलंभशृंगार : 'अभिज्ञान शाकुंतलांतलें दुष्यंत शकुंतलेचें मिलन हो संभोगशृंगार जाल्यार गीत गोविंदांतल्या राधाकृष्णाच्या शृंगाराच्या वर्णनाक विप्रलंभशृंगार म्हण्टात. हाचे वयल्यान मोगी जिवांचें मिलन घडटा तो संभोगशृंगार जाल्यार हाचे उरफाटें दोनूय जिवांक मेळपाची ओड आसता पूण मेळप शक्य जायना, हातुंतल्यान जो शृंगार रूप घेता तो विप्रलंभशृंगार,

(२) हास्य : हांसो निर्माण करपी रस. मागीर ताका कारणां खंयचींय आसू येतात. जाका लागून हांसो निर्माण जाता ती व्यक्ती वा कृती म्हत्वाची थरता.

(३) करूनरस : भोव आवडपी वा लागशिल्ल्या मनशाचें मरण वा बऱ्याच तेंपामेरेन वियोग, केन्नाय बरें जावंक शकना अशा दुयेंसाक लागून कुडीक जावपी पिडा, संपत्तीचो नाश ह्या कारणांक लागून ह्या रसाची निर्मणी जाता. शोक होच ह्या रसाचो स्थायीभाव आसता.

(४) रौद्ररस : राग हो ह्या रसाचो स्थायीभाव. सुडाचे, बदल्याचे भावनेन भरिल्ली आनी राक्षसी वृत्तीची कृती हे रौद्ररसाचे विशय जातात.

(५) वीररस : उत्साह, उमेद, नेट, उर्बा हे ह्या रसाचे स्थायीभाव.

(६) भयानकरस : भंय, भिरांत होच ह्या रसाचो स्थायीभाव.

(७) बीभत्सरस : हळशीक दिसप, पोजडेपण दिसप हो ह्या रसाचो स्थायीभाव.

(८) अद्भूतरस : विस्मय म्हळ्यार अजाप, हो ह्या रसाचो स्थायीभाव.

रसाचो सुवाद घेवप हो एक अणभव वा भावप्रतीती. ही प्रतीती लोकीक अशा प्रत्यक्ष, अनुमान ह्या प्रतीतीसावन वेगळी आसता. रस अणभवपाखातीर, रसिकाक एके खाशेले पातळेवयल्यान काव्याची गोडी चारवची लागता. खंयचेय गजालीक वा कारणाक लागून ती पातळी सुटली म्हणटकच रस ना जाता वा उणो जाता. ही पातळी सुटपाक कारण थरपी गजालीक अनुभवगुणान रसविघ्नां म्हळ्यांत. संभावनाविरह, स्वपरगत देशकाल विशेशावेश, निजसुरवादिविशीभाव, प्रतीत्युपायवैकल्य, स्फुटत्वाभाव, अप्रधानता आनी संशययोग ही सात रसविघ्नां आसात.

जरी आठ रसांक मुखेल मानल्यात तरी हो आंकडो उणो अदीक जाता. काय जाणांनी एकूच रस मानला, जाल्यार कांय जाणांनी जितले भाव तितले रस अशें म्हळां. भोज, भवभूती, मधुसूदन

विश्वनाथ हे एकूच रस मानतात जाल्यार साहित्यशास्त्रज्ञ रुद्रट भाव तितले रस ह्या मताचे आसात. भरतान आठ रस मानल्यात जाल्यार उद्भटान 'शांत' ह्या णवव्या रसाची तातूंत भर घाल्या. मधुसूदन सरस्वतीन धावो रस म्हणून भक्ती कडेन बोट दारवयलां. क्रांती, प्रक्षोभ, देशभक्ती हेय रसूच अशें कांय नवे साहित्यशास्त्रकार हालींकडेन मानूंक लागल्यात. धनीक, धनंजय, मम्मट, रामचंद्र गुणचंद्र, कर्णपूर, तशेंच भट्टनायकान विशयानंद, ब्रह्मानंद आनी रसानंद हे आनंदाचे तीन प्रकार सांगल्यात. रस होच काव्याचो आत्मो, म्हळ्यार मुखेल प्राणवत तत्त्व, अशें प्रतिपादन करपी जें मत, ताकाच 'रससिध्दांत' म्हण्टात. रस म्हळ्यार एके खाशेले तरेची चित्तवृत्ती. हिचें स्वरूप सुवाद घेवपाचें, चर्वण करपाचें म्हळ्यार आल्हाद अणभवपाचें आसा. कलाकृतीचें आधुनिक मानसशास्त्रीय विश्लेशण आनी रससिध्दांत हांचो खूब लागींचो संबंद आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रसगुल्ला : हें एक बंगाली गोडशें (पक्वान्न). साकरेच्या पाकांत घोळयल्ले धवेधवे गुळे अशें ताचें रूप. रस + गुळो = रसगुल्ला. दूद फोडून चायोबोयो जातकच ताचे गुळे करतात आनी उपरांत ते साकरेंत शिजयतात. ते खावपाक अरळ आनी सामके रुचीक आसतात. रसगुल्ला म्हळ्यार बंगाल अशें समीकरण जालां. हाचेवयल्यान रसगुल्ला हें बंगालचें एक खास पक्वान्न हाची कल्पना येता.

बंगालचे लोक गोड जिनस चड खातात. दुदाचेंय प्रमाण थंय चड आसा, हाका लागून थंय रसगुल्ला हें गोडशें सगळ्या बंगाली मनशांच्या घरांत करतात. लग्नसुवाळ्या वेळार वा कसल्याय धर्मीक सुवाळ्याच्या जेवणांत रसगुल्लाबगर बंगाली लोकांच्या जेवणाक सोबाय येना.

रसगुल्ला तयार करपाची पद्दत - साहित्य : १ लिटर दूद, २ कुलेरां मैदो वा आरारूट पिठो, १ वाटी साकर, चिमटीभर खावपाचो सोडा.

१ वाटीभर दूद घेवन तें खतखतावन, तातूंत लिंबू पिळटात. लिंबू पिळटकच तें दूद विटकळटा. दूद विटकळटकच जें उदक सुट्टा, तें एके बाटलेंत भरून गच्च धांकणें लावन दवरतात. सात आठ दीस तें बरें उरता.

उपरांत उरिल्लें दूद तापोवन तातूंत, पयलीं तयार करून दवरिल्लें उदक घालतात. तशें केळ्यान दूद विटकळटा. तें विटकळिल्लें दूद भाणशिरें, वालो वा कसल्याय धव्या पातळ लुगटान बांदून ताचेर चेपण दवरतात. मागीर तातुंतलें सगळें उदक निस्तून वता आनी त्या दुदाची गुठली कशी जाता. ताका पनीर म्हण्टात. हें तयार जाल्लें पनीर बरें मस्तीतांत. ह्या मस्तिच्या पनिरांत मैदो आनी सोडा घालून परतून मस्तीतात. १ वाटी साकरेंत, स वाटयो उदक

घालून ताचो एकतारी असो कच्चो पांक तयार करतात. उपरांत त्या पनिराच्यो ल्हान सुपारेयेद्यो गुळच्यो करून, पांक खतखतना तातूंत घालतात. मदीं मदीं उदक मारतात. म्हण्टकच पांक घट जायना. वाटयेंत इल्लेंशें उदक घेवन तातूंत रसगुल्ला उडोवन पळयतात. तो एकदम वाटयेंच्या तळाक गेल्यार खावपाक तयार जालो अशें समजतात. वाटयेंत वयर उफेल्यार पाकांत आनीक थोडो वेळ शिजूक दवरतात.

हें पक्वान्न बंगाल्यांचें बंगालीपण दारवयता आसलें तरी ताचे रुचीक लागून हालीं हो पदार्थ भारतभर करप जाता. हालींसरा हवाबंद डब्यांनी रसगुल्ले मेळपाची सोय जाल्या.

- सुधा सुरेश आमोणकार

रसायनशास्त्र : भौतिकशास्त्राचो एक फांटो. पदार्थाचे गुणधर्म, संघटन आनी संरचना आनी तातूंत जावपी बदल आनी आनुषंगिक ऊर्जाबदल हो ह्या शास्त्राचो विशय.

अकार्बनी रसायनशास्त्र, कार्बनी रसायनशास्त्र, भौतिकीय रसायनशास्त्र, वैश्लेषिक रसायनशास्त्र आनी जीवरसायनशास्त्र हे रसायनशास्त्राचे मुखेल विभाग मानतात. तशेंच वखदी रसायनशास्त्र, अणुकेंद्रीय रसायनशास्त्र आनी विद्युत् रसायनशास्त्र हांचो उपविभाग म्हणून तातूंत आस्पाव जाता.

सोळाव्या शेंकड्या सावन जरी ह्या फांट्याचो स्वतंत्र शास्त्र म्हणून विचार जावंक लागलो, तरी पुर्विल्ल्या काळापसून म्हणजे सुमार १,००० वर्सांपयलींपसून मनीस जायत्या रसायनीक कृतींचो वेव्हारीक पदार्थ तयार करपाखातीर उपेग करतालो. विरजण लावन दुदाचें धंय करप, सोरो तयार करप, उज्याचो सोद लागल्याउपरांत उश्णतेचो उपेग करून धातुकांपसून शुध्द धातू वेगळो काडप, मिश्र धातू तयार करप हांच्यासारक्यो कृती मनीस घडोवन हाडपाक लागलो. ह्या कृतींखातीर ज्यो प्रक्रिया वापरताले त्या प्रक्रियांची प्रत्यक्ष अणभवान मेळिल्ले म्हायतीचेर आनी परंपरागत चलत आयिल्ल्या पद्दतींचेर आदारिल्ल्यो त्यो प्रक्रिया आसताल्यो.

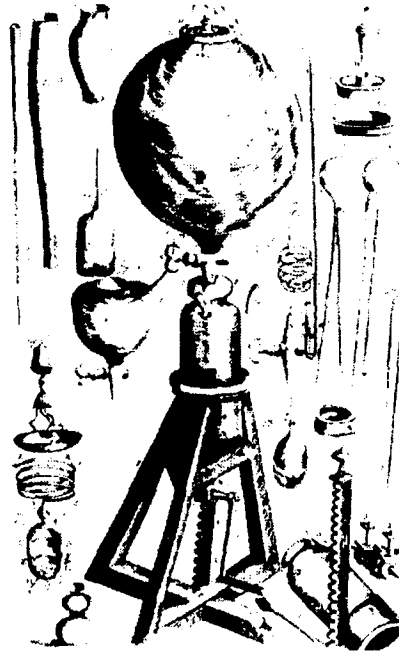
इ.स.प. ६०० वर्सांच्या अदमासाक ग्रीकांनी सैमाचे कांय नेम आसात आनी तांचेप्रमाण सैमीक गजाली घडटात म्हणपाचें दारखोवन दिलें. सैमांतले पदार्थ जरी जायते आसले तरीय सगळ्यांक मुलभूत असो एकूच पदार्थ आसुंये अशी त्या काळच्या कांय तज्ञांची पयलीं समजूत आशिल्ली. पूण त्या उपरांतच्या तज्ञांनी अशीं चार मूलतत्त्वां आसात म्हणपाचें प्रतिपादन केलें. तीं म्हळ्यार धर्तरी, आप, तेज आनी वायू. ह्या दर एका तत्त्वाचे कांय गुणधर्म आसात आनी वेगवेगळ्या प्रमाणांत तांचें मिश्रण जाल्ल्यान पदार्थांत वेगळेंपण येता. हीं मिश्रणांचीं प्रमाणां जर बदललीं जाल्यार एका पदार्थाचें दुसऱ्यांत रुपांतर करप शक्य जातलें असो तर्कताचेवयल्यान काडलो. तातुंतल्यानूच रसायनविद्येचो विकास जायत रावलो.

इ. स. पयल्या शेंकड्यापसून सुमार पंदराव्या शेंकड्यामेरेनच्या काळांत कांय रसायनशास्त्रज्ञांच्या यत्नांकलागून नवे नवे अम्लधर्मी (acidic) आनी क्षारधर्मी (alkalic) पदार्थ, जायतीं लवणां आनी हेर विक्रियाशील पदार्थ तयार करपाच्यो कृती मनशाक कळ्ळ्यो आनी वेगवेगळ्या उपकरणांचोय सोद लागलो. ह्या पदार्थांचो उपेग वेव्हारांत जावपाक लागलो. तशेंच उपयुक्त वखदां करपाची कल्पना मुखार आयली. फिलिपस ऑरिओलस पॅरासेल्सस (सुमार इ.स. १५०० ते १७०० च्या अदमासाक) ह्या स्वीस वैजान ते नदरेन यत्न केले आनी ताच्या वांगड्यांनी ते फुडें व्हेले. तांच्या यत्नांतल्यान वेगवेगळ्या प्रक्रियांनी उपेगी पदार्थ तयार करप आनी ऊर्ध्वपातन (distillation) घडोवप ह्यो क्रिया प्रचारांत आयल्यो आनी तांचीं वर्णनां करपी पुस्तकांय प्रसिद्द जावपाक लागलीं. आंद्रेअस लिबॅव्हियस हाचें अल्केमिया (१५९७) हें अशे तरेचें पयलें पुस्तक.

बुध्द काळापासून (इ.स.प. ६२३ - ५४३) ह्या शास्त्राचेर ग्रंथ आसात. भारतीय रसायनशास्त्राची वाड वैजकीचो वखदी फांटो म्हणून जाल्ली आसा. धातूंचीं भस्मां तयार करप आनी तांचो दुयेसां ना करपाखातीर आनी शारिरीक बळगें वाडोवपाखातीर कसो उपेग करचो हाचो विचार तातूंत मुखेलपणान आसा.

भारतीय अत्रयक्षपणान सायट्रिक, टार्टरिक आनी ऑक्झॅलिक हीं अम्लां आनी कार्बनी अम्लां खबर आशिल्लीं. तेचप्रमाण सल्फ्युरिक, नायट्रिक सारकिल्लीं खनीज अम्लांय भारतांत तयार

करताले म्हणपाचें समजलां. द्रव्यां विरगळावपी सगळे विद्रावक जलराज (अँका फॉर्टिस) तांकां खबर आशिल्ले. लोखण, जस्त, तांबें हांच्या धातुकांपसून ते ते धातू वेगळे करपाच्यो क्रियाय तांकां खबर आशिल्ल्यो. मोरचूद, तुरटी, हिराकस, रसकापूर (कॅलोमेल) सारकिल्ले रसायनीक पदार्थ तयार करपाचे कारखाने पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत आशिल्ले. शुध्द धातूपसून तांचीं ऑक्सायडां, सल्फायडां, क्लोरायडां तयार करपाची कृतीय तांकां खबर आशिल्ली. आयज रसायन शास्त्रज्ञ एकाद्र्या धातवीय संयुगांत खंयचो धातू आसा हें वळखुपाखातीर जी ज्योत - कसोटी-वापरतात तीय कांय प्रमाणांत तांकां खबर आशिल्ली.

पोरनी प्रयोगशाळा

आधुनिक रसायनशास्त्रीय प्रयोगशाळेंतल्या ऊर्ध्वपातन उपकरणासारकें ऊर्ध्वपातन यंत्रूय तांणी तयार केल्लें. पुर्विल्ल्या भारतीयांच्यो अपू आनी परमाणूविशींच्यो संकल्पना अनुक्रमान रेणू आनी अपू हांच्या व्याख्यांकडेन जुळपी आशिल्ल्यो. रसायनीक संश्लेशन क्रियाय तांकां खबर आशिल्ल्यो.

सतराव्या शेंकड्यांत वेगवेगळ्या मार्गांनी वा वेगवेगळ्या पदार्थांपसून तयार केल्ले जायते पदार्थ एकूच तरेचे आसात हें दाखोवपांत आयलें. अम्ल आनी क्षारक हांच्या विक्रियांत विक्रियासमाप्ती दाखोवपाखातीर वनस्पतिज रंगाचो उपेग दर्शक म्हणून करूं येता हें रॉबर्ट बॉयल हाणें दाखयलें. ताणेंच पदार्थांची वळख पटोवपाखातीर अवक्षेपण (Precipitation) पद्दतीचो पयलीं वापर केलो. अशेतरेन गुणात्मक विश्लेशन आनी जातूंत रंगाचो उपेग केला अशा विश्लेशन पद्दतीचें मुळावण घालें. तापमान तशेंच दवरल्यार वायुच्या घनफळाचेर दाबाचो परिणाम कसो जाता हाचेविशींचे नेमूय ताणें सोदून काडले. तशेंच ताणें स्केप्टिकल केमिस्ट (१६६९) हो ग्रंथ प्रसिद्द केलो.

अठराव्या शेंकड्यांत ज्वलनाचें स्पश्टीकरण करपाक पळोवपी 'फ्लॉजिस्टॉन' उपपत्ती प्रचारांत आयली. तशेंच ह्या शेंकड्यांत हवेचे घटक आनी हेर वायू हेसंबंदीचे बरेंच मुळावें संशोधन जालें. खडू वा मॅग्नेशिया अल्बा (मॅग्नेशियम कार्बोनेट) तापयल्यार जांव ह्या पदार्थाचेर अम्लाची विक्रिया केल्यार जो वायू (कार्बन डायऑक्सायड)

तयार जाता, ताचो संयोग भाजिल्ल्या चुनखडीकडेन केल्यार खडू जाता म्हणपाचें जोसेफ ब्लॅक हाणें दाखयलें. ह्या वायूक ताणें 'थीर हवा' हें नांव दिलें. हेन्री कॅव्हेंडिश हाणें ह्या वायुची घनता, उदकांत विरगळपाची तांक ह्या गुणधर्मांचो अभ्यास केलो. तेचप्रमाण १७६६ त हायड्रोजन वायू सुटावो करून ताचो अभ्यास केलो आनी ताका ताणें 'ज्वालाग्राही' वायू हें नांव दिलें.

इ.स. १७७४ त जोसेफ प्रीस्टली हाणें मर्क्युरिक ऑक्सायड तापयलें आनी निर्माण जाल्लो ऑक्सिजन वायू एकठांय केलो. तशेंच ताणें अमोनिया, हायड्रोजन क्लोरायड, नायट्रोजनाचीं तीन ऑक्सायडां,

तशेंच सल्फर डाय - ऑक्सायड आनी दुसरेय जायते वायू तयार करून तांच्या गुणधर्मांचो अभ्यास केलो. कार्ल व्हिल्हेल्म शेले हाणेंय स्वतंत्रपणान ऑक्सिजन वायू तयार करून ताका 'अग्नी वायू' (फायर एअर) हें नांव दिलें.

आंतवान लॉरां लव्हॉयझर हाणें शिशें आनी पारो तापोवन प्रयोग केलो. गंधक, फॉस्फरस, कार्बन सारकिल्ल्या अघातूंचीं प्रीस्टली हाणें वर्णिल्ल्या वायूंचीं संयुगां अम्लधर्मी आसतात अशें दिसून आयलेउपरांत लव्हॉयझरान ह्या वायूक 'अम्लजनक' ह्या अर्थाच्या ग्रीक उतरावयल्यान 'ऑक्सिजन' हें नांव दिलें. ताणें हायड्रोजन वायुचोय सोद लावन ताका 'जलजनक' ह्या अर्थाचें 'हायड्रोजन' हें नांव दिलें.

लव्हॉयझरान आपल्या प्रयोगी पुराव्याच्या आदाराचेर १७८३त फ्लॉजिस्टॉन उपपत्ती चुकीची आसून ज्वलन आनी भर्जन (भाजप) ह्या क्रियांत हवेंत आशिल्लो ऑक्सिजन, हो घटक जळपी पदार्थाकडेन जाव धातूकडेन संयोग पावता आनी तांचीं ऑक्सायडां तयार करता असो सिध्दांत मांडलो. ह्या सिध्दांताक प्रसिद्द फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञांनी आनी इंग्लीश आनी जर्मन रसायनशास्त्रज्ञांनी मान्यताय दिली. तशेंच लव्हॉयझरान सी. एल्. बेर्तॉले आनी हेर फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञांच्या पालवान रसायनांच्या नामकरणांत सुदारणा करपाचे नदरेन १७८७त एक ग्रंथ बरयलो. ताका परंपरागत नांवांच्या जाग्यार संयुगांची रसायनीक संघटना दाखोवपी नांवां चड मानवलीं. अकार्बनी रसायनशास्त्रांत सद्या प्रचलीत आशिल्ल्या नामकरण पद्दतीक ही पद्दत आदारावळ थारिल्ली. ह्याच शेंकड्यांत निकेल, मॅगॅनीज आनी मॉलिब्डेनम, युरेनियम, झिर्कोनियम, सिरियम, टेल्युरियम, टंगस्टन, इट्रियम, बेरिलियम, क्रोमियम, निओबियम, टँटॅलम, पॅलॅडियम, न्होडियम, ऑस्मियम आनी इरिडियम ह्या मूलद्रव्यांचो सोद लागलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अणुसिध्दांताचो विकास जालो आनी मूलद्रव्याचे अणूभार थारावपाचे यत्न जाले. शुध्द रसायनीक पदार्थाचें संघटन थारिल्लें आसता काय तें वेगवेगळें आसपाक शकता हाचे विशीं पयलीं एकमत नाशिल्लें. रसायनीक पदार्थाचें संघटन, तो पदार्थ तयार करपाखातीर वापरिल्ल्या विक्रियाकारकांच्या संहतीप्रमाण (प्रमाणानुसार) वेगवेगळें आसता अशें क्लोद ल्वी बेरताले (१८०३)

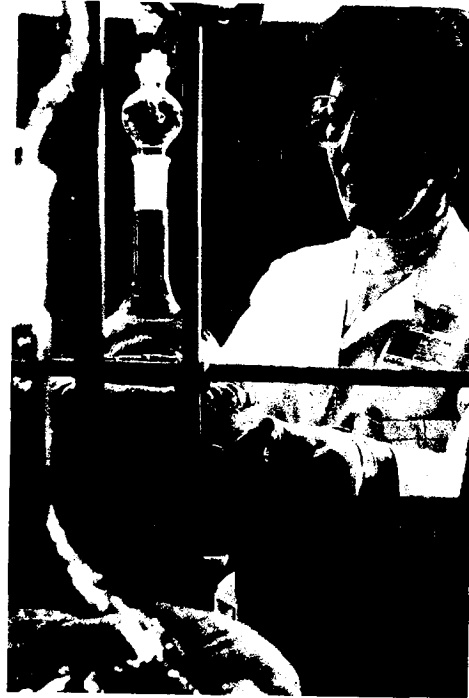
हाणें प्रतिपादन केलें. रसायनीक पदार्थाचें जतनायेन विश्लेशण केलें तेन्ना तांचीं संघटना थारायल्लीं आसता म्हणपाचें झोझेफ ल्वी प्रूस्त हाका दिसून आयलें आनी शेवटाक हेंच मत खरें मानलें. हाचेवयल्यानूच 'थारायल्लो प्रमाण नेम' अस्तित्वांत आयलो. रसायनीक संयोगाविशींचो 'गुणीत प्रमाण नेम' जॉन डाल्टन हाणें सुचयलो. ताचो अणुसिध्दांत आनी अणुभाराची संकल्पना रसायनशास्त्रांत मूलभूत म्हत्वाची थरली. ताचे उपरांत तापमान आनी दाब सारको आशिल्ले अवतिकायेंत मेजल्यार विक्रियेक पावपी वायुरूप द्रव्याच्या घनफळांचे गुणोत्तर ल्हान पुर्णांकानी दाखोवपाक येतलें अशे आसतात म्हणपाचो सोद झोझेफ ल्वी गेल्युसॅक ह्या फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञाक लागलो. हाचेवयल्यान सारक्या

घनफळाच्या वायुरूप द्रव्यांत अणुंचो आंकडो सारको आसुंये असो ताणें तर्क केलो. शेवटाक यन्स याकॉप बर्झीलियस हाणें जतनायेन प्रयोग करून जायत्या मूलद्रव्यांचे अणुभार थारावन प्रसिद्द केले.

अणुभार थारावपाखातीर उपेगी पडटलें अशें एक निरीक्षण १८१९ त फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ प्येअर ल्वी डुलॉंग आनी आलेक्सी तेरेअझ हाणें प्रसिद्द केलें. असोच पालव दिवपी एक नेम आइलहार्ट मिचर्लिख ह्या जर्मन रसायन शास्त्रज्ञान प्रसिद्द केलो. तशेंच झां बातिस्त आंद्रे द्यूमा हाणें घन आनी द्रव पदार्थांची बाश्प घनता थारावपाची एक पद्दत तयार केली. ताचेवयल्यान मागीर १८६० उपरांत संयुगांचे आनी मूलद्रव्यांचे रेणुभार थारावप सोंपें जालें.

विद्युत् रसायनशास्त्र : आलेक्सांद्रो

जुझेप्पे व्होल्टा हाणें इ.स. १८००त, धातूच्या दोन चकत्यांमदीं मिठाच्या उदकान भिजिल्लो कपडो वा टीपकागद दवरलो आनी अशो जायत्यो चकत्यो एकाचेर एक दाळून कडेच्या म्हणजे सगळ्यांत वयली आनी सगळ्यांत सकयल्ली, ह्यो चकत्यो तारेन जोडल्यो जाल्यार विद्युत् प्रवाह मेळटा म्हणपाचें दाखयलें. अशा प्रवाहाचो उपेग करून विल्यम निकल्सन आनी अँथोनी कार्लायल हाणें उदकाचें अपघटन (decomposition) घडयलें. विजेच्या प्रवाहाचो उपेग पदार्थाचें रसायनीक अपघटन घडोवपाखातीर करूं येता आनी अशा अपघटनांत हायड्रोजन वायू आनी धातू हे ऋणाग्राकडेन आनी ऑक्सिजन आनी अम्लधर्मी पदार्थ धनाग्राकडेन जमतात अशें बर्झीलियस आनी सर हॅफ्री डेव्ही हांणी दाखोवन दिलें. हाचेवयल्यान रसायनीक ओड वा रसायनीक आसक्ती हिचें स्वरूप विद्युतीय आसपाक जाय

आधुनिक प्रयोगशाळा

असो अदमास काडलो. तशेंच डेव्ही हाणें विद्युत् प्रवाहाचो उपेग करून पोटॅशियम, सोडियम, बेरियम, स्ट्रॉशियम, कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम हे धातू तांच्या संयुगांतल्यान सुटावे केले. इ.स. १८३३त मागीर मायकेल फॅराडे हाणें विद्युत् रसायनीक नेम सोदून काडले.

सदद्या वापरान्त आशिल्लीं मूलद्रव्यां, संयुगां हांचीं सांकेतिक चिन्नां थारावपाचें काम ह्याच शेंकड्यांत सुरू जालें. पयलीं रसायनशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या पदार्थांखातीर सांकेतिक चिन्नां थारायल्लीं. पूण तीं पद्दतशीर नाशिल्लीं. ताचे उपरांत डाल्टन हाणें मूलद्रव्यांखातीर वेगवेगळ्या तरांचीं वाटकुळां सुचयल्लीं. पूण तीं सोयीचीं नाशिल्लीं. मूलद्रव्यांच्या प्रचलित वा लॅटीन वा हेर नांवांचें पयलें अक्षर त्या त्या मूलद्रव्यांचें सांकेतिक चिन्न म्हणून वापरचें अशें १८१४ त बर्झीलियस हाणें सुचयलें. जंय तेंच आद्याक्षर वेगवेगळ्या मूलद्रव्यांखातीर येवपाची शक्यताय आशिल्ली थंय नांवांतल्या पयलीं दोन (वा त्या फुडलीं) अक्षरां वापरताले. देखीक - क्लोरीनाखातीर cl (chlorine), फ्ल्युओरिनाखातीर F. (Fluorine). रसायनीक संयोग दाखोवपाखातीर घटक मूलद्रव्यांचीं चिन्नां मदीं अदीक चिन्न (+) घालून त्या काळांत बरयताले. सांकेतिक चिन्नांकलागून रसायनीक विक्रियांत भाग घेवपी मूलद्रव्यां आनी निर्माण जावपी संयुगां वा मूलद्रव्यां व्यक्त करप खूब सोंपें जालें.

अम्लांच्या रसायनीक स्वरूपाविशीं पयलीं कल्पना स्पश्ट नाशिल्ल्यो. इ.स. १८३० त टॉमस ग्रॅहॅम आनी युस्टुस फोन लिबिग हाणीं बहुक्षारकीय (Polybasic) अम्लांसंबंदीं संशोधन केलें. तातुंतल्यान फॉस्फोरिक अम्लांच्या लवणांच्यो तीन श्रेणी पडटात आनी त्यो $H_2O + P_2O_5$, $2H_2O + P_2O_5$ आनी $3H_2O + P_2O_5$ हांचेपसून तयार जावपी अम्लांच्यो आसतात अशें ताणें दाखोवन दिलें. आर्सेनिक अम्लां आनी आर्सेनेट हांच्यांतूय असोच संबंद आशिल्ल्याचें ताणें दाखयलें. ताचेउपरांत लीबिग हाणें ह्या गजालीचें स्पश्टीकरण केलें. तें मतींत घेवन तीन फॉस्फोरिक अम्लांचीं सूत्रां HPO_3 , $H_2P_2O_7$, आनी H_3PO_4 अशीं मांडपाक येतात.

मूलद्रव्यांचे अणुभार लक्षांत घेवन जायत्या मूलद्रव्यांचीं त्रिकुटां तयार करूं येतात अशें जे. डब्ल्यू. डबेरायनर हाका १८२९ त दिसून आयलें. ह्या त्रिकुटां तयार करपाच्या नेमाक 'त्रिक नेम' म्हण्टात. हे पद्दतीक लागून सारक्या गुणधर्मांच्या मूलद्रव्यांचीं कांय कुळां करपांत आयलीं. पूण हे पद्दतीचो उपेग खूब कमी प्रमाणांत जालो.

मूलद्रव्यां अणुभारांच्या चडट्या आंकड्यान मांडलीं जाल्यार तांतुंतलें पयलें मूलद्रव्य आनी आठवें मूलद्रव्य त्याचप्रमाण दुसरें, णववें आनी सोळावें मूलद्रव्य आनी तांचीं संयुगां हातूंत सारकेपण दिसता म्हणपाची सप्तकाची एक कल्पना जॉन न्यूलँड्स हाणें १८६५त सुचयली. तशेंच मूलद्रव्यां अणुभारांच्या चडट्या क्रमान

लायलीं जाल्यार कांय अंतर गेल्या उपरांत त्याच त्याच गुणधर्मांचें आवर्तन जाल्लें दिसता म्हणपाचें इ.स. १८६९ त दमित्री इव्हानव्हिच मॅन्डेलेव्ह हाणें दाखोवन दिलें. ह्या निरीक्षणाचो विकास करून ताणें एक आवर्त सारणीय सिध्द केली. तिका लागून मूलद्रव्यां आनी तांचे गुणधर्म हांचें एकवटीतपण करपांत आयलें. विरल वायू हो मूलद्रव्यांचो एक समूह १८९० त आवर्त सारणींत आस्पायलो. मूलद्रव्यांची रचना अशे तरेन कित्याक करतात हें विसाव्या शेंकड्यांत अणुंची संरचना स्पश्ट जाल्याउपरांत कळ्ळें.

कार्बनी (सॅद्रिय) रसायनशास्त्र : खनिजांपसून मेळपी पदार्थ आनी जनावरां आनी सजीव सैमांतले (इंद्रियां आशिल्ल्यांपसून मेळपी) पदार्थ हांच्याविशींच्या रसायनशास्त्रांत वेगळेंपण आसा हें दाखोवपाखातीर सॅद्रिय रसायनशास्त्र ही संज्ञा पयलीं प्रचारांत आयली. सजीव सैमांतल्या पदार्थांचे निर्मितीखातीर एकाद्रे जैवशक्तीची गरज आसता आनी मनशाक अशे पदार्थ निर्माण करपाक येनात अशी त्या काळांत कल्पना आशिल्ली. पूण १८२८ त यूरिया हो सॅद्रिय पदार्थ प्रयोगशाळेंत तयार केल्ल्यान ही कल्पना फट थारली आनी सॅद्रिय रसायनशास्त्र म्हणजे कार्बन ह्या मूलद्रव्याच्या रसायन शास्त्राचो विभाग आसा हें जाणून ताचो उल्लेख कार्बनी रसायनशास्त्र असो करपाक लागले.

इ.स. १८०० पयलीं वनस्पत आनी जनावरां हांचेपसून, मुखेलपणान शेले हाणें वेगळीं केल्लीं ऑक्झॅलिक, मॅलिक, सायट्रिक, टार्टारिक, लॅक्टिक, यूरिक, गॅलिक, पायरोगॅलिक, म्युसिक आनी पायराम्युसिक हीं अम्लां आनी ग्लिसरीन, एच्. एम्. रौले हाणें मनशाच्या मुतांतलें यूरिया आनी गायच्या मुतांतलें हिप्युरिक अम्ल ह्या पदार्थांचो आस्पाव जाता. ताचे उपरांत सजीव सैमांतले जायते पदार्थ वेगळे करप, वळखप आनी तांचेपसून सजीव सैमांत नाशिल्ले पदार्थ तयार करपाक येवंक लागले. ग्लुकोज, सुक्रोज आनी फ्रुक्टोज ह्या साकरेचो सोद लागलो. १८४४ त कार्ल श्मिट हाणें ह्या पदार्थांच्या वर्गाक कार्बोहायड्रेट ही संज्ञा दिली. अशेच तरेन जायत्या वैजकीशास्त्रज्ञांनी वनस्पतिज पदार्थांपसून जायतीं अल्कलॉयडां वेगळीं करून तांच्या रसायनीक आनी वखदी गुणधर्मांचो अभ्यास केलो.

इ.स. १८१०-२३ ह्या कालखंडांत एम्. ई. श्वरल ह्या फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञान शाबू तयार करतना खंयच्यो रसायनीक क्रिया घडटात हांचें स्पश्टीकरण केलें. ताचेवयल्यान वसो (स्निग्ध पदार्थ) हो वसाम्लां आनी ग्लिसरीन हांचेपसून तयार जाल्लीं संयुगां आसात हें सिध्द जालें. ताणें जायत्या वसाम्लांचें वर्णन केलें आनी कार्बनी पदार्थांचें परीक्षण करपाचीं सर्वसादारण तत्वां प्रस्थापित केलीं.

फ्रीड्रीख व्हलर हाणें एक अमोनियम संयुग आनी एक सायनेट ह्या अकार्बनी समजल्ल्या पदार्थांचेर प्रयोग करून युरिया

मेळयलें आनी मनशाक संश्लेशणान सजीव सैमांतले पदार्थ तयार करूं येतात हें सिध्द करून दारवयलें.

ताकालागून कार्बनी संयुगां संश्लेशणान तयार करपाच्या यत्नांक चालना मेळ्ळी. १८६५ त प्येअर यूझेअन मार्सेलां बर्थेलॉट हाणें कार्बन डायसल्फायड आनी हायड्रोजन सल्फायड ह्या मूलद्रव्यांपसून तयार जावपी संयुगां वापरून मिथेन, एथिलीन आनी नॅथॅलीन हांचेसारकिल्लीं संयुगां तयार करपाक येतात हें सिध्द केलें. तशेंच कार्बन आनी हायड्रोजन हांचेपसून ॲसिटिलीन वायू तयार करूं येता आनी हो वायू तांपयल्ले नळयेंतल्यान सोडल्यार बॅझीन हें संयुग मेळटा हें १८६६ त दारवयलें. अकार्बनी रसायनशास्त्र आनी सेंद्रिय रसायनशास्त्र हांच्यांत कांयच फरक ना म्हणपाचें बर्थेलॉट हाणें १८६० त प्रसिद्द जाल्ल्या आपल्या ग्रंथांत प्रतिपादन केलें. तशेंच वनस्पत आनी जनावरां हांचेमदीं आसपी खंयचेय पदार्थ अकार्बनी रसायन शास्त्रांतल्या पदार्थांपसून रसायनशास्त्रज्ञांक तयार करपाक येतले. म्हणपाचेंय सांगलें. हाकालागून रसायनशास्त्रांतलो जैवशक्तिवादी सिध्दांत नश्ट जालो.

रसायनशास्त्रांतले हे उदरगतीकलागून जायते प्रश्न निर्माण जाले. तातुंतलो एक चड म्हत्वाचो म्हणजे संयुगांचीं रेणुसुत्रां थारावप. ते खातीर कार्बनी संयुगांतलो कार्बन, नायट्रोजन सारकिल्ल्या मूलद्रव्यांचें राश्यात्मक विश्लेशण करपाची गरज आशिल्ली. १८३० त लिबिग हाणें विकसित केल्ली पद्दत हे नदरेन खूब म्हत्वाची आसा. हे पद्दतींत पदार्थांतलो कार्बन आनी हायड्रोजन हांची टक्केवारी काडूं येता. नायट्रोजनाच्या मापनारखातीर द्यूमा हाणें एक पद्दत बसयल्ली. हे पद्दतींत नायट्रोजनाची टक्केवारी थारावपाक येता. तशेंच पदार्थांतलें ऑक्सिजनाचें प्रमाण प्रत्यक्ष थारायनात. तर हेर मूलद्रव्यांच्या शेंकडो प्रमाणाची बेरीज करून ती १०० तल्यान वजा केल्ली म्हणजे ऑक्सिजनाचें शेंकडो प्रमाण कळटा. पूण पदार्थांत जर गंधक आनी हॅलोजन आसत जाल्यार तांच्या मापनारखातीर जी. एल्. कॅरियस ह्या जर्मन रसायनशास्त्रज्ञान १८६४ त बसयल्ली पद्दत उपेगी पडटा.

कार्बनी रसायनशास्त्रांतल्या संयुगांच्या संघटनारखातीर एकाद्री एकीकृत पद्दत आसची ह्या उद्देशान द्यूमा आनी प्येअर बौले हांणी १८२८त 'मूलक सिध्दांत' सुचयलो. १८३२ त लीबिग आनी व्हलर हांणी कोडू बदामाच्या तेलासंबंदींच्या संशोधनांत बॅझालिहहायड हें संयुग वेगळें केलें आनी ताच्या संघटनारखातीर बॅझायल हें मूलक सुचयलें. ताचेउपरांत मिथिल, एथिल, सॅलिसिल, ॲसिटिल सारकिल्लीं जायतीं मूलकां सुचयलीं. रसायनीक विक्रियेंत तीं जर्शीच्या तशींच उरतात तरी तांच्या थीरपणाक मर्यादा आसतात अशें प्रयोगांवयल्यान दिसलें. ताचेवयल्यान द्यूमा हाणें १८३४त प्रतिशठानाचो नेम मांडलो. तशेंच ताणें इ.स. १८४० उपरांतच्या दशकांत परिशुध्द अणुभार थारायले.

इ.स. १८४१त शार्ल आदोल्फ व्ह्यूर्त्स हाणें अमायनां हीं कार्बनी संयुगां तयार करपाची पद्दत सोदून काडली. तशेंच अलेक्झांडर विल्यमसन हाणें ईथरे हीं कार्बनी संयुगां तयार करपाची प्रक्रिया सोदून काडली. सी. एफ्. डेरार हाणेंय आनीक कांय प्रतिनिधीक प्रकार सुचयल्ले.

मूलद्रव्यांचे अणू आनी अणुसमुच्चय हांची संयोगक्षमता (संयुजा) थरावीक आसून ती ल्हान आंकड्यांनी व्यक्त करूं येता म्हणपाचें सर एडवर्ड फ्रँकलंड हाका दिसून आयलें. ही संयुजा - संकल्पना जरी सवकास आपणायली तरीय तिकालागून संयुगांच्या रसायनीक सुत्रांचो अदमास पयलीं करप आनी तांचो अर्थ लावप सोंपें जालें. संयुजा - संकल्पनेच्या आदाराचेरूच १८५८ त चार संयुजा आशिल्ले कार्बन अणू एकामेकाकडेन संयोग पावन लांब सरपळ्यो तयार करपाक शकतले अशें फोन श्ट्राडोनिट्स फ्रीड्रिख आउगुस्ट केकले हाणें सुचयलें. अशीच कल्पना आर्चिबॉल्ड स्कॉट कूपर हाणेंय सुचयल्ली. पूण केकलेचो हेविशींचो निबंद पयलीं प्रसिध्द जालो आनी ताणें तातूंत कांय संकल्पनांचीय भर घाली. ताकालागून हे संकल्पनेचें व्हडपण ताका दितात.

संयुजा - संकल्पनेचो आदार घेवन संयुगांच्या रेणूंची संरचना म्हणजेच रेणूंत अणूंची जोडणी एकामेकाकडेन कशी जाल्ली आसता, हें स्पश्ट करपी सूत्रां विकसित करपाच्या कामांत १८६० उपरांत चडकरून कार्बनी रसायन शास्त्र विभागांत प्रगती जाली. केकले आनी रशियन रसायनशास्त्रज्ञ ए.एम्. बूटल्येरॉव्ह हाणें ह्या कामांत मुखेलपण घेतलें. हाचेपयलींच कांय शास्त्रज्ञांनी संरचनांचो उपेग केल्लो.

त्रिमितीय रसायनशास्त्र : कांय संयुगां उजवाडीय सक्रियता दारवयतात. टर्पेंटाइन, लेमन ऑयल सारकिल्लीं तेलां ध्रुवित (एकाच प्रतलांत कंपन जावपी) उजवाडाचें वलन (rotation) घडयतात. टार्गारिक अम्लाच्या अमोनियम लवणाचीं दोन रुपां आसून तातुंतलें एक ध्रुवित उजवाड उजवे वटेन, जाल्यार दुसरें तितकेंच पूण दावे वटेन घुंवडायता अशें लुई पाश्चर हाणें १८४८त दारवयलें. हाचें कारण तांच्या रेणवीय फरकांत आसुंये अशी ताची कल्पना आशिल्ली. ताचे उपरांत याकोबस हेंड्रिकस व्हॉट - हॉफ, जे. ए. लबेल, एमील हेरमान फिशर, जे. ए. ग्यूथर, फ्रँकलँड, बी. एफ्. डुपा, कोनराड लार, लूटव्हिख वनोर आनी कूर्ट मायर ह्या रसायनशास्त्रांनीय जायतें संशोधन केलें.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत संश्लेशणाचीं जायतीं तंत्रां विकसीत करपांत आयलीं. तांचो उपेग करून जायते सैमीक पदार्थ आनी तेचप्रमाण सैमांत नाशिल्ले पूण उपेगी पदार्थ संश्लेशणान तयार केले. तातूंत मॉव्ह हें सर विल्यम हेन्री पॅरिन् हाणें तयार केल्लें रंजकद्रव्य आनी ॲलिझरीन, नीळ सारकिल्ल्या सैमीक रंजकद्रव्यांचो आस्पाव जाता.

जीवरसायनशास्त्र : ह्या काळांत रसायनशास्त्रज्ञांचें लक्ष जैव सैमांतल्या फकत पदार्थांकडेन आशिल्लें अशें ना. तशेंच सैमांत पदार्थ निर्माण जावपाच्यो ज्यो प्रक्रिया आसात तांचेविशींय तांकां कुतुहल आशिल्लें. ह्या हेतून तांणी केल्ल्या यत्नांतल्यान उजवाड संश्लेषण, वनस्पतींच्या वाडीखातीर लागपी पोशक मूलद्रव्यां, अल्कोहॉलाच्या किण्वनांत उपेगी पडपी एंझायमां आनी तांचें स्वरूप हांचेविशीं मोलादीक म्हायती मेळयली.

भौतिकीय रसायनशास्त्र : पदार्थांचे भौतिक गुणधर्म आनी रसायनीक संरचना हांचो संबंद जोडपाचे यत्न हरमन कोप हाणें १८४०-६० ह्या अदमासाक केले. तशेंच आल्कोहॉलाच्या समजात श्रेणींतल्या संयुगांच्या भौतिक गुणधर्मांत पध्दतशीरपणान आनी नियमीत प्रमाणांत बदल जायत आसतात म्हणपाचेंय ताणें तेउपरांत दाखयलें. रसायनीक विक्रियांनी जावपी उश्णता बदलाकडेनूय रसायन शास्त्रज्ञांचें लक्ष पयलींपसून आशिल्लें. ज्वलन - उश्णतेचो विस्तारीत अभ्यास कोपन हेगनांतल्या एच्. पी. जे. टॉमसेन आनी पॅरिसांतल्या बर्थलॉट हाणें केलो. रसायनशास्त्रांत ऊश्मा गतिकीचो उपेग ए.एफ्. हॉस्टमान हाणें १८६८ त केलो. विशमांगी पदार्थांच्या समतोलावस्थेखातीर उश्मा गतिकीचें उपयोजन जोसिआ विल्ड गिब्ज हाणें केलें. ताणें प्रावस्था नेमाचो प्रस्ताव केलो. मिश्रधातूंचो अभ्यास करतना एच्. डब्ल्यू. बी. रोझेबोम हाणें ह्या नेमांचो विस्तारीत तरेन उपेग केलो.

व्हाट - हॉफ आनी फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ एच्. एल्. ल. शातल्ये हांणी जीं ऊश्मागतिकेचीं तत्वां थारायलीं तांचो उपेग करून फ्रिट्स हाबर हाणें वातावरणांतलो नायट्रोजन आनी हायड्रोजन हांचेपसून उद्देगीक प्रमाणाचेर अमोनिया निर्माण करपाखातीर सगळ्यांत बरी आनी वेवहार्य परिस्थिती थारायली. पदार्थांची एंट्रॉपी निरपेक्ष शून्य तापमानाक शून्य आसता म्हणपाचें व्हॉल्टर हेर्मान नेबर्ट हाणें ऊश्मा गतिकी तत्वांचो विस्तार करून १९०६त सुचयलें. हो सिध्दांत मर्यादित भौतिकी स्थिरांकांच्या उपेगान रसायनीक प्रणालींचो समतोल थारावपाखातीर व्यापक प्रमाणाचेर वापरलो.

गत्यात्मक रेणवीय सिध्दांताचो विकासय ह्या शेंकड्यांत जालो. वायू हे गतिमान कणांचे जाल्ले आसुंये असो अदमास सैमीक तत्त्वज्ञानांनी पयलीं केल्लो. तरीय ताचें खात्री दिवपी विवेचन एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन जावंक नाशिल्लें. यम, बॅरन विल्यम टॉमसन केल्व्हिन आनी जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल हांच्या कार्यान जालें.

गत्यात्मक सिध्दांताचें म्हत्व वायूंच्या द्रवीकरणांतूय आसा. फ्रान्सांत ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन हांचें पयलें द्रवीकरण १८७७त केलें. जेम्स देवार (ड्यूअर) हाणें लंडन हांगा जाल्यार एस्. एफ्. फोन व्हर्ब्लेफ्स्की आनी के. एस्. ओल्सझेवस्की हांणी क्रेको (पोलंड) हांगा हे प्रक्रियेचो व्हडा प्रमाणाचेर वापर केलो. हिलीयमाचें द्रवीकरण मात १९०८ त लायडन हांगाच्या हायके कामलिंग ऑनेस

हाणें केलें. दर एका आयनाक खाशेली गती आसता म्हणपाचें फ्रीड्रिख हाणें १८७४ त दाखयलें. स्वांट ऑगस्ट अहेनियस हाणें १८८४ त आयनीभवन (Ionisation) हो म्हत्वाचो सिध्दांत मांडलो. ह्या सिध्दांताक लागून विद्रावांच्या स्वरुपाविशींच्या गिन्यानांत व्हड प्रगती जाली. योहान दि टॉफ हाचोय ह्या मळावयलो सोद म्हत्वाचो आसा.

युरेनियम हें मूलद्रव्य उत्स्फूर्तपणान क्ष-किरणा सारकें प्रारण भायर सोडटा असो सोद एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या निमण्या काळांत लागलो. आंतवान आंरी बेक्रेल हो प्रस्फुरक (Phosphor) पदार्थाचो अभ्यास करता आसतना अचकीत ताचे नदरेक हें आयलें. युरेनियमाच्या सगळ्या प्रकारांत हो आविश्कार दिसता म्हणपाचें मागीर रोकडेंच स्पश्ट जालें. थोरियमाचीं संयुगांय किरणोत्सर्गी आसतात अशें मारी क्यूरी हिका दिसलें. मागीर मारी क्यूरी आनी तिचो घोव प्येअर क्यूरी हाणें पोलोनियम आनी रेडियम हीं किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यां वेगळीं केलीं.

विसावो शेंकडो : रेडिओ रसायनशास्त्र: किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यांचो अभ्यास केलेउपरांत १८९१त अर्नेस्ट रदरफर्ड आनी ताचे वांगडी हांकां ह्या मूलद्रव्यांपसून भायर सरपी प्रारणां एकसारकीं नासतात म्हणपाचें दिसून आयलें. तातूंत सहज शोशण जावपी भाग (आल्फा कण), एक चुंबकीय क्षेत्रान विचलित जावपी चड भेदनक्षम भाग (बीटा कण) आनी क्ष-किरणांसारको सामको भेदनक्षम असो एक भाग (गॅमा किरण) आसात. १९०३ त सर विल्यम रॅम्झी ह्या इंग्लीश संशोधकाक रेडियम क्लोरायडापसून हिलीयम थीर वेगान भायर सरता म्हणपाचें दिसून आयलें. रदरफर्ड आनी टॉमस रॉयड्स हांणी आल्फा कण हे दुप्पट घन विद्युत् भार आशिल्ले हिलीयम आयन आसतात म्हणपाचें सिध्द केलें. रदरफर्ड आनी सॉडी हांणी थेरियमापसून थेरियम - एक्स हें एक किरणोत्सर्गी द्रव्य वेगळें केलें. जायत्या प्रयोग शाळांनी किरणोत्सर्गी वायू वेगळे केले. तशेंच क्षय जावपी प्रमाणाचें स्वरूप अर्द आयुश्यान म्हणजे सुरवातीक आशिल्ल्या द्रव्यांतलें निम्म्या द्रव्याचो क्षय जावपाक लागपी काळांत व्यक्त करूं येता म्हणपाचें किरणोत्सर्गी द्रव्यांच्या क्षयत्वरेच्या अभ्यासावयल्यान दिसून आयलें. क्षय पावपी किरणोत्सर्गी द्रव्यांपसून वेगळीं केल्ल्या मूलद्रव्यांची वळख पटली तेन्ना खबर आशिल्ल्या मूलद्रव्यांकडेन तांचें सारकेपण दिसून आयलें. ताचेउपरांत रेडिओ रसायनशास्त्रांत जायते सोद लागले. तातूंत जे. जे. टॉमसन, फ्रान्सिस विल्यम अँस्टन, नील्स बोर, ल्वी व्हीक्टॉर द ब्रॉग्ली, एव्हॉन श्रोडिंजर, व्हेर्नर कार्ल हायझेनबेर्क, हेन्री विनजेफ्रिझ मोझली, सर जेम्स चॅडविक, गिलबर्ट न्यूटन ल्यूइस आनी अर्विंग लँगम्यूर हांणी म्हत्वाचे सोद लायले.

रसायनशास्त्रासंबंदीत कांय मुखेल संस्था : १९१९ वर्सा ऑक्सफर्ड हांगा इंटरनॅशनल युनियन ऑफ प्युअर अँड ऑप्लायड

कॅमिस्ट्री ही आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन जाली. तिचे मुखेल हेतू अशे आशिल्ले - वांगडी देशांतल्या रसायनशास्त्रांतलें सहकार्य सतत वाडोवप; ज्या आंतरराष्ट्रीय म्हत्वाच्या विशयांविशीं नेम मानकीकरण वा संकेतावली थारावप गरजेचें आसता अशा आंतरराष्ट्रीय म्हत्वाच्या विशयांचो अभ्यास करप आनी शुध्द आनी अनुयुक्त रसायनशास्त्रांतल्या सगळ्या गजालींचे उदरगतीक हातभार लावप, हे संस्थेचे ४२ देश वांगडी आसात (१९८७). हे संस्थेचेवतीन प्युअर अँड अॅप्लायड केमिस्ट्री (म्हयनाळें) आनी केमिस्ट्री हें व्हेमासिक प्रसिद्द जाता.

रॉयल सोसायटी ऑफ कॅमिस्ट्री ही संस्था केमिकल सोसायटी आनी रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिस्ट्री हांच्या एकत्रीकरणांतल्यान १९८० वर्सा लंडनाक स्थापन जाली. हे संस्थेचे वतीन प्रसिद्द जावपी प्रकाशनां: केमिस्ट इन ब्रिटन (म्हयनाळें), प्रोफेशनल बुलेटीन (वर्सांतल्यान ९ खेपे), जर्नल ऑफ द केमिकल सोसायटी, एज्युकेशन इन केमिस्ट्री तशेंच रशियन जर्नल ऑफ फिजिकल केमिस्ट्री, रशियन जर्नल ऑफ इनऑर्गेनिक केमिस्ट्री आनी रशियन केमिकल रिव्ह्यूज हे अणकार आनी स्पेशलिस्ट पिरिऑडिकल रिपोर्ट्स, अॅनॅलिटिकल अॅब्सट्रॅक्ट्स आनी केमिकल बिझिनेस न्यूज बेस हांचेविशींच्यो माळो (मालिका).

Societe Francaise de chimie (फ्रेंच केमिकल सोसायटी) ही पॅरिसची संस्था १८५७ वर्सा स्थापन जाल्ली आसून तिचेवतीन चार नेमाळीं प्रसिद्द जातात.

अमेरिकन केमिकल सोसायटी ही संस्था १८७६ वर्सा स्थापन जाली आनी जर्नल ऑफ द ए. सी. एस्. केमटेक, केमिकल अँड इंजिनियरिंग न्यूज, इंडस्ट्रियल अँड इंजिनिअरिंग केमिस्ट्री, अॅनॅलिटिकल केमिस्ट्री, केमिकल अॅब्सट्रॅक्ट्स अँड इट्स व्हेरियस सर्किसेस, जर्नल ऑफ फिजिकल केमिस्ट्री हीं नेमाळीं हे संस्थेच्या आसऱ्याखाल उजवाडाक येतात.

अमेरिकन इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिस्ट्री ही बथेस्टा हांगाची संस्था स्थापन जाली. हे संस्थेचें द केमिस्ट हें म्हयनाळें आनी प्रोफेशनल डिरेक्टरी हीं वर्सान वर्स प्रसिध्द जातात.

निपॉन कागा कुवाय (केमिकल सोसायटी ऑफ जपान) ही टोकियोची संस्था १८७८ वर्सा स्थापन जाली. तिचीं तीन जपानी आनी दोन इंग्लीश नेमाळीं प्रसिद्द जातात.

Gesellschaft Deutscher Chemiker (सोसायटी ऑफ जर्मन केमिस्ट्स) हे संस्थेची स्थापना १९४६ वर्सा फ्रँकफूर्ट हांगा जाली. तिचीं ५ म्हयनाळीं, एक व्दिमासीक आनी एक सातोळें प्रसिद्द जाता.

हांचेभायर रशियंत चांगचुन इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅप्लायड केमिस्ट्री (चांगचुन, स्थापणूक १९४८), इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅप्लायड

केमिस्ट्री (पीकिंग, स्थापना १९५६), नॅशनल कमिटी ऑफ सोव्हिएत केमिस्ट्स (मॉस्को) ह्यो संस्था आसात.

भारतांतली इंडियन केमिकल सोसायटी ही संस्था १९२४त कलकत्ता हांगा स्थापन जाली. ती इंडियन केमिकल सोसायटी जर्नल हें म्हयनाळें प्रसिद्द करता. तशेंच भारतांत रसायनशास्त्रांतल्या वेगवेगळ्या फांट्यांनी, संशोधन करपी कांय संस्थांचीं नांवां अशीं आसात. १) नॅशनल फिजिकल लॅबोरेटरी (NPL) - १९५० दिल्ली, २) सेंट्रल इलेक्ट्रॉनिक्स इंजिनिअरिंग रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CEERI) - १९५३ पिलानी (राजस्थान), ३) सेंट्रल सायंटिफिक इन्स्ट्रुमेंट्स ऑर्गनायझेशन (CSIO) - १९५९ चंडीगढ, ४) नॅशनल जिऑफिजिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट (NGRI) - १९६१ (हैदराबाद), ५) नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ओशनोग्राफी (NIO) - १९६६ (पणजी), ६) नॅशनल केमिकल लॅबोरेटरी (NCL) - १९५० (पुणे), ७) सेंट्रल इलेक्ट्रोकेमिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CECRL) - १९५३ (कराईकुडी), ८) सेंट्रल सॉल्ट अँड मरीन केमिकल्स रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CSMCRI) - १९५४ (भावनगर), ९) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९५६ (हैदराबाद), १०) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९५९ (जोरहाट), ११) इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पेट्रोलियम (IIP) - १९५९ (डेहराडून), १२) सेंट्रल फूड टेक्नोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CFTRI) - १९५० (म्हैसूर), १३) सेंट्रल ड्रग रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CDRI) - १९५१ (लखनौ), १४) सेंट्रल लेदर रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CLRI) - १९५३ (अड्यार, चेन्नई), १५) इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल बायॉलॉजी (IICB) - १९५६ (दिल्ली), १७) नॅशनल बोटॅनिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट (NBRI) - १९५३ (लखनौ), (१८) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९५७ (जम्मू - तावी), १९) सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिसिनल अँड अॅरोमॅटिक प्लॅंट्स (CIMAP) - १९५९ (लखनौ), २०) इंडस्ट्रियल टॉक्सिकॉलॉजी रिसर्च सेंटर (ITRC) - १९६५ (लखनौ), २१) सेंटर फॉर सेल्युलर अँड मॉलिक्युलर बायॉलॉजी (CCMB) - १९७७ (हैदराबाद), २२) इन्स्टिट्यूट ऑफ मायक्रोबियल टेक्नॉलॉजी (IMTECH) - १९८४ (चंडीगढ), २३) सेंट्रल फ्यूएल रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CFRI) - १९५० (बिहार), २४) सेंट्रल ग्लास अँड सिरेमिक रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CGCRI) - १९५० (कलकत्ता), २५) नॅशनल मेटॅलर्जिकल लॅबोरेटरी (NML) - १९५० (जपशेटपूर), २६) सेंट्रल रोड रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CRRI) - १९५२ (दिल्ली), २७) सेंट्रल बिल्डींग रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CBRI) - १९५१ (रूडकी), २८) सेंट्रल मायनिंग रिसर्च स्टेशन (CMRS) - १९५६ (बिहार), २९) सेंट्रल मेकॅनिकल इंजिनियरिंग रिसर्च इन्स्टिट्यूट (CMERI) - १९५८ (दुर्गापूर) ३०) नॅशनल एनव्हायरनमेंटल इंजिनिअरिंग रिसर्च इन्स्टिट्यूट (NEERI) - १९५८ (नागपूर), ३१) नॅशनल एरॉनॉटिकल लॅबोरेटरी (NAU) -

१९५९ (कोडीहळ्ळी - बेंगलोर), ३२) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९६४ (भुवनेश्वर), ३३) स्ट्रक्चरल इंजिनिअरींग रिसर्च सेंटर (SERC) - १९६५ (रूडकी), ३४) स्ट्रक्चरल इंजिनिअरींग रिसर्च सेंटर (SERC) - १९६५ (चेन्नई), ३५) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९७६ (त्रिवेंद्रम), ३६) रिजनल रिसर्च लॅबोरेटरी (RRL) - १९८१ (भोपाळ), ३७) टी रिसर्च अॅसोसिएशन (TRA) - १९६४ (कलकत्ता), ३८) इलॅक्ट्रीकल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट अॅसोसिएशन (ERDA) - १९७८ (मुंबय), ३९) इंडियन नॅशनल सायंटिफिक डॉक्युमेंटेशन सेंटर (INSDOC) - १९५२, ४०) पब्लिकेशन्स अँड इन्फर्मेशन डायरेक्टोरेट (PID) - १९५१ आनी ४१) नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, टेक्नॉलॉजी अँड डेव्हलपमेंट स्टडीज (NISTADS) - १९७३.

भारतांतलीं आनी हेर देशांतलीं कांय म्हत्वाचीं रसायनशास्त्राविशींचीं नेमाळीं अशीं आसात -

केमिकल बुलेटीन (१९१४, शिकागो); जर्नल ऑफ केमिकल एज्युकेशन (१९२४, न्यूयॉर्क); केमिकल रिव्ह्यूज (१९२४, वॉशिंग्टन); जर्नल ऑफ जॅपनीज केमिस्ट्री (१९४७, टोकिओ); केमिस्ट्री इन कॅनडा (१९४९, ओटावा); जर्नल ऑफ जनरल केमिस्ट्री ऑफ द यू.एस.एस.आर. (१९४९, न्यूयॉर्क); केमिकल अँड फार्मॅस्युटिकल बुलेटीन (१९५३, टोकिओ); चायनीज केमिकल सोसायटी जर्नल (१९५४, तैपेह); मॉस्को युनिव्हर्सिटी केमिस्ट्री बुलेटीन (१९६०, न्यूयॉर्क); रशियन केमिकल रिव्ह्यूज (१९६०, लंडन); सोव्हिएत प्रोग्रेस इन केमिस्ट्री (१९६६, न्यूयॉर्क); केमिकल सोसायटी, लंडन रिव्ह्यूज (१९७२; लंडन); केमिस्ट्री लेटर्स (१९७२, टोकिओ); इंटरनॅशनल न्यूज लेटर ऑन केमिकल एज्युकेशन (१९७४, ऑक्सफर्ड) आनी जर्नल ऑफ केमिकल रिसर्च (१९७७, लंडन).

इन्स्टिट्यूशन ऑफ केमिस्ट्री (इंडिया); जर्नल (१९२९, कलकत्ता); केमिकल एज ऑफ इंडिया (१९४९, मुंबय, ५,५००); केमिकल वीकली (१९५६, मुंबय, ५,०००); इंडियन जर्नल ऑफ केमिस्ट्री; सेक्शन ए : इन ऑर्गॅनिक, फिजिकल, थिओरेटिकल अँड अॅनॅलिटिकल केमिस्ट्री (१९६३, नवी दिल्ली, १४००); इंडियन जर्नल ऑफ केमिस्ट्री सेक्शन बी : ऑर्गॅनिक अँड मेडिकल केमिस्ट्री (१९७६, नवी दिल्ली); केमिकल इरा (१९६४, कलकत्ता); केमिकल्स इंटरनॅशनल (१९६५, नवी दिल्ली ५,७६०); इंडियन केमिकल जर्नल (१९६६, मुंबय, ४५००); केमिकल अँड पेट्रोकेमिकल्स जर्नल (१९७०, मुंबय, ४,०००); केमिकल टेक-ऑफ (१९७१, नवी दिल्ली, ६,०००); केमिकल टायम्स (मुंबय) आनी इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिस्ट्री (इंडिया), प्रोसिडिंग्ज (कलकत्ता).

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : जीवरसायनशास्त्र.

रसूल, मीर : (जल्म : सुमार १८२२; मरण : सुमार १८७०).

नामनेचो काश्मीरी कवी. ताच्या जल्म-मरणाविशीं निश्चीत म्हायती तशेंच ताच्या हेर चरित्राविशीं म्हायती उपलब्ध ना. ताच्या काव्यांतले कांय आनुषंगिक निर्देश आनी परंपरा हांच्या आदारान ताचें कोंगी हिचेकडेन प्रेमसंबंद आसले, तशेंच ताणें तरणेपणांत अभिजात फार्सी काव्याचो अभ्यास केल्लो, अशीच म्हायती मेळटा. ताचे प्रतिमासृष्टींत अभिजात फार्सी कवी निजामी - ए - गंजवी हाचे प्रतिमासृष्टीचें पडबींब पडलां अशें आसुनूय फार्सीतलीं नांवां आनी गूण विशेशण, तशेंच वाक्प्रचार काश्मीरींत हाडून रूढ करपाचें श्रेय रसूल मीराक दितात. मीराचें वेगळेंपण म्हळ्यार ताणें गूढवादी परंपरेची आनी मस्नवी प्रकारची रूढ फास्की आत्मविश्वासान आनी मोट्या धिरान सोडून दिवन, आपली स्वतंत्र आनी वेगळी काव्यरचना केली. ताणें आपली लौकीक स्वरुपाची विशुध्द प्रेमकविता ईश्वराविशींच्या प्रेमाच्या गर्भितार्थान घुस्मटूंक दिलीना. ताच्या गितांनी भावनेचो, उत्स्फूर्ततायेचो, माधुर्याचो आनी संपन्न लयीचो एक स्वर भरिल्लो आसा. ओडलायणी शैली, तिच्यांतलें ऐंद्रिय आव्हान आनी नादमधुर शब्दकळा हांका लागून तो एकुणिसाव्या शेंकड्यांतलो सर्वश्रेष्ठ काश्मीरी गीतकार म्हणून नामनेक पावला.

श्रीनगरच्या 'गुलाम मोहंमद नूर मोहंमद' प्रकाशनान मीराच्या कांय गितांचो संग्रह 'बहार-ए-गुलशन-ए-काश्मीर' नांवान उजवाडायलो. एम्. युसूफ तेंग हाणें मीराचे जिणेचेर आनी कृतीचेर १९६० त एक पुस्तिका संपादीत केली. ती काश्मीरच्या 'कल्चरल अकादमी' न उजवाडायली. ताच्या नांवार 'जैब निगार' नांवाची एक मस्नवीही सांगल्या. पूण ती आजमेरेन उपलब्ध जावंक ना.

दुरू शाहबादाक मीराचें दफन केलें. थंय ताची कबर आसा. ताचे कबरीक आयज कितलेशेच काश्मीरी कवी आनी लोक भेट दितात आनी नव्या आशयान काश्मीरी काव्य समृध्द करपी ह्या श्रेष्ठ कवीचे स्मृतीक आपलीं आर्गां ओंपतात.

- कों. वि. सं. मं.

रसेल, बर्ट्रांड : (जल्म : १८ मे १८७२, ट्रेलेक - इंग्लंड; मरण : २ फेब्रुवारी १९७०, पेन्सिल्वेनिया - डायझायथ).

वि सा त य ा शेंकड्यांतलो एक श्रेष्ठ अस्तंती तत्त्ववेत्ता. तत्त्वज्ञानांतल्या विश्लेशणवादी म्हणून वळखिल्या पंथाची बुन्याद रसेलान जी.

ई. मूर हाच्या सहकारान घाली आनी तर्कशास्त्र, ज्ञानमीमांसा आनी तत्त्वमीमांसा ह्या तत्त्वज्ञानाच्या फांट्यांतल्या समस्यांचेर म्हत्वाचे आनी मोलाचे विचार मांडले.

ताचें पुराय नांव बर्ट्रांड आर्थर विल्यम रसेल बर्ट्रांड. रसेल हो पयल्या 'रिफॉर्म बिला' चो शिल्पकार म्हणून नामना आशिल्ल्या ब्रिटीश प्रधानमंत्री लॉर्ड जॉन रसेल हाचो नातू. तो चार वर्सांचो आसतना ताच्या आवय-बापायक मरण आयलें. तेन्ना ताचो सांबाळ ताचे आजयेन केलो. ती धर्मीक आनी विरक्त वृत्तीची आनी खंबीर मनाची बायल आशिल्ल्यान तिचे शिकवणेचो खोल प्रभाव ताचेर पडलो.

ताचें मुळावें शिक्षण खाजगी शिक्षकाकडल्यान आनी उपरांतचें शिक्षण कॅंब्रीज विद्यापिठांतल्यान जालें. भुरगेपणासावन ताका गणिताची आवड आसली. गणितांतले सिध्दांत निश्चीतपणान खरे आसात अशें मानपी आदार सोदपाखातीर रसेल तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासावटेन गेलो.

१८९० वर्सा ताणें कॅंब्रीज विद्यापिठांत प्रवेश करून, गणित आनी तत्त्वज्ञान ह्या विशयांचो अभ्यास केलो. १८९५त तो ट्रिनिटी कॉलेजीचो व्याख्यातो जालो. आल्फ्रेड नॉर्थ व्हायटहेड (१८६१-१९४७) हो कांय काळ ताचो गुरू आसलो. फकत तर्कशास्त्राच्या मूळतत्त्वांचेर गणिताची उबारणी करून दाखोवपी "प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका" (३ खंड १९१० गणिताचीं तत्त्वां) हो ग्रंथ रसेल आनी व्हायट हेड ह्या दोगांनीय मेळून बरयलो. १९१४ त सुरू जाल्ल्या म्हाझुजाक ताका मानसीक धक्को बसून, ताची सगळी जीण ह्या काळासावन खऱ्या अर्थान सुरू जाली. ताणें ह्या झुजाक विरोध केलो. ताचो परिणाम म्हणून ताका ट्रिनिटीमदल्या व्याख्यात्याच्या पदावयल्यान काडलो.

१९१६ वर्सा प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशल रिकन्स्ट्रक्शन आनी १९१८ त रोड्स टू फ्रिडम ह्या समाजीक तत्त्वज्ञानाचेर ताणें पुस्तकां बरयलीं. कादयेंत आसतना ताणें १९१८ वर्सा "इंट्रडक्शन टू मॅथेमॅटिकल फिलॉसॉफी" हो ग्रंथ बरयलो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत रसेलाचें लक्ष तत्त्वज्ञानाकडल्यान हेर गजालींवटेन गेलें. ह्या काळांत ताणें समाजीक विशयांचेर भरपूर लिखाण केलें. १९२९ वर्सा ताणें 'मॅरेज अॅण्ड मोरल्स' आनी १९३० 'कॉन्क्रेट ऑफ हॅपिनेस' ही समाजीक विशयांचेर पुस्तकां बरयलीं. १९२१ वर्सा 'दी अॅनालिसिस ऑफ मायंड' आनी १९२७ त दी 'अॅनालिसिस ऑफ मॅटर' हीं तत्त्वज्ञानाचेर पुस्तकां उजवाडायलीं. १९४० वर्सा ताणें हार्वर्ड विद्यापिठांत व्याख्यानां दिलीं. तीं ताणें अॅन इन्क्यारी इण्टू मिनिंग अँड टूथ ह्या नांवान उजवाडा हाडलीं. १९०० वर्सा 'अक्रिटिकल एक्सपोजिशन ऑफ द फिलॉसॉफी ऑफ लायजिट्स' आनी १९४५ वर्सा 'अ हिस्टरी ऑफ वॅस्टर्न फिलॉसॉफी' हीं पुस्तकां उजवाडा आयलीं.

१९३८ वर्सा शिकागो विद्यापिठाचो आनी फुडल्या वर्सा

कॅलिफोर्निया विद्यापिठाचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९३९ वर्सा न्यूयॉर्क शारांतले कॉलेजींत प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. १८९८ च्या सुमारक कॅंब्रीजांतल्या सहकारी जी. ई. मूर हांचे वांगडा तात्वीक मतभेद जाले. सगळे संबंद आंतरीक आसतात. सिध्दांताचो ताणें त्याग करून विश्व हो एकमेकांपरस स्वतंत्र आशिल्ल्या वस्तुंचो आनी वस्तुस्थितींचो समुदाय आसा ह्या अनेकतायवादी सिध्दांताचो ताणें स्विकार केलो.

रसेल गणिताकडल्यान तत्त्वज्ञानावटेन आनी तर्कशुध्द बसकेचेर गणिताची कशी उबारणी करप हो ताचो प्रश्न आशिल्लो. १९०० वर्सा पॅरिसांत भरिल्ल्या आंतरराश्ट्रीय तत्त्वज्ञान परिशदेंत ताचो जुझेपे पेआनो (१८५८ - १९३२) हाच्या अंकगणितावयल्या संशोधनाकडेन परिचय आयलो. पेआनोच्या अंकगणिताचे तर्कशुध्द रचनेपसून प्रेरणा घेवन ताणें हे रचनेक स्वता रचिल्ल्या संबंदांच्या तर्कशास्त्राची जोड दिवन तर्कशास्त्रांतल्या मूलभूत संकल्पनांची व्याख्या करूं येता आनी तर्कशास्त्राच्या मूलभूत सिध्दांतापसून अंकगणिताचे मूलभूत सिध्दांत प्राप्त करूं येतात हें सिध्द करपाचो यत्न केलो.

व्यक्तीस्वातंत्र्य, समाजीक समता आनी आंतरराश्ट्रीय शांतताय, ह्या उद्दीश्टांखातीर चलयतल्या कितल्याश्याच आंदोलनांनी ताणें वांटो घेतलो. बायलांक मतदानाचो हक्क मेळोवन दिवपाखातीर त्या वेळार चालू आशिल्ले 'सफरेज' चळवळींत वांटो घेतलो. तो समाजवादाचो प्रचार करपी फेबीयन सोसायटीचो वांगडी आसलो. १९२७ वर्सा ताणें भुरग्यांखातीर शाळा सुरू केली. पिरायेच्या ८९ वर्सांचेर ताणें अणवस्त्राचेर बंदी घालची आनी मानववंशाचें अणू झुजासावन संरक्षण जावंचें म्हणून चळवळ केली. ताचो परिणाम म्हणून ताका सात दिसांची बंदखणीची ख्यास्त फावो जाली. १९१८ वर्सा ब्रिटनचो इश्ट राश्ट्र आशिल्ल्या अमेरिकन सैन्याची चाडी केल्ल्याच्या आरोपावयल्यान ताका स म्हयन्यांची बंदखणीची ख्यास्त फावो जाली.

१९४९ वर्सा ऑर्डर ऑफ मॅरिट हो ब्रिटीश किताब ताका फावो जालो. १९५० वर्सा साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

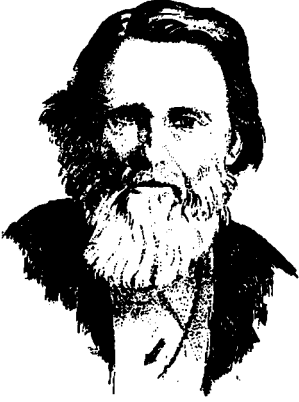
आधुनिक मनशांमुरवार आशिल्ल्या म्हत्वाच्या नैतिक, समाजीक, राजकीय आनी अर्थीक प्रश्नांचेर रसेलान मोलाचें आनी अभिनव विचार मांडपी भरपूर लिखाण करून एक क्रांतीकारी विचारवंत म्हणून संसारांत नामना जोडल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रस्किन, जॉन : (जल्म : फेब्रुवारी १८१९, लंडन; मरण : २० जानेवारी १९००, कोनिश्टन).

इंग्लीश साहित्यिक, समिक्षक आनी कलावंत. ताचो बापूय एक वेपारी, पूण ताका चित्रकलेंत रस आशिल्लो. रस्किनाचें मुळावें शिकप आवय-बापायन घरचे घराच केलें. तांच्या रसिक,

सुसंस्कृत व्यक्तिमत्वांचे संस्कार रस्किनचेर जाल्ले. बापायवांगडा ताणें खुबशा कलादालनांक भेटीय दिल्यो. तशेंच बऱ्याबऱ्या साहित्यकृतींचें

वाचनूय केलें. कॉप्ली फिलिडिंग ह्या चित्रकाराकडल्यान ताणें चित्रकलेचे धडे घेतले. 'डलिन गॅलरी' ह्या नांवान वळखतल्या चित्रसजांतल्या चित्रांनी ताका प्रेरणा मेळ्ळी आनी ह्या चित्रांनीच ताच्या कलेच्या विचारांक बुन्याद घाली. १८३६ वर्सा ऑक्सफर्डाच्या क्रायस्ट चर्च कॉलेजींत रस्किनान प्रवेश घेतलो. थंय ताणें पद्दतशीर अशें कांयच केलें ना, तरी काव्यरचनेखातीर

दवरिल्लें, 'न्यूडिशेट पारितोषिक' (१८३९) मेळयलें. १८४२ त तो पदवीधर जालो. फुडें 'मॉडर्न पेंटर्स' हो पांच खंडांतलो ताचो पयलो ग्रंथ उजवाडाक आयलो.

इंग्लीश सैमचित्रकार टर्नर हांच्या चित्रांचेर कला समिक्षकांनी केल्ले टिकेखातीर मॉडर्न पेंटर्सचो पयलो खंड बरोवपांत ताका स्फूर्त मेळ्ळी. तातूंत ताणें खास कलानिर्मिती फाटलीं तत्वां सांगून टर्नरच्या चित्रकृतींतल्या कलागुणांचें विवेचन केलें. कलेच्या संदर्भांत कल्पनाशक्तीचें कार्य, सैमीक चित्रांच्या रसग्रहणाचो इतिहास, वेगवेगळ्या तपशिलांच्या आंगान सैमीक चित्रांचो अभ्यास हांचो आस्पाव ह्या ग्रंथाच्या खंडांत केल्लो आसा. 'द सेवन लॉस ऑफ आर्किटेक्चर (१८४९), द स्टोन्स ऑफ व्हेनिस (१८५१-५३), अँटू धीस लास्ट आनी सेसमी अँड लिलीज (१८६८) हे रस्किनचे हेर उल्लेख करपासारके ग्रंथ. गॉथिक कलेचो भौमान करप आनी प्रबोधन काळांत कलेचेर खर टिका करप हो हे ग्रंथ कलेफाटलो ताचो हेतू आसलो. प्रबोधनकाळांत कलेचो प्रकर्ष व्हॅनिसांत जालो. ते कलेचे थंयचे नमुने तोखणाय करपासारके नात जाल्यार ती कला हेर खंयच मोटेंपण घेवंक शकचीना अशें ताचें मत आशिल्लें. व्हिक्टोरिया कालखंडांत, इंग्लंडांत गॉथिक कलेचो जो पुनर्जल्म जालो, त्या संदर्भांत रस्किनचो हो ग्रंथ म्हत्वाचो मानतात.

ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत १८६९ वर्सा 'स्लेड प्रॉफेसर ऑफ आर्ट' म्हणून रस्किनची नेमणूक जाली. जिणेचे अखेरेक ताणें 'प्रिटेरीटा' हें आत्मचरित्र बरयलें.

व्हिक्टोरिया काळांत रस्किन एक भोवढंगी व्यक्तिमत्व आसलें. कलाक्षेत्रावांगडा सैमविज्ञान, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र ह्या विशयांत ताका आवड आशिल्ल्यान एका खास विशयाचेर पुराय लक्ष दिवंक तो शकलोना असो ताचेर आक्षेप घेवप जाता. इटली आनी इंग्लंड ह्या देशांतल्या प्रबोधनकाळांत कलेपलतडी ताचो अभ्यास

चडसो वचूंक नासलो आनी कलासमिक्षा ह्या क्षेत्राचो विस्तारूय जावंक नासलो. अशा काळांत रस्किनान कलासमिक्षात्मक लिखाण केलें. ताका लागून ताच्या ह्या लिखाणाच्यो मर्यादा ह्यो एका अर्थान ताच्या काळाच्यो मर्यादा आसात.

सामर्थ्य आनी सादेंपण हांचो प्रत्यय दिवपी रस्किनचे शैलीचेर बायबलाच्या किंग जेम्स आवृत्तीचे संस्कार जाल्ले दिसतात. ताच्या विचारांचेरूय बायबलाचो प्रभाव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रहमान, शेख मुजीबूर : (जल्म : १७ मार्च १९२०, तोंगीपारा - फरीदपूर - बंगाल; मरण : १५ ऑगस्ट १९७५, ढाक्का).

बांगलादेशाचो संस्थापक, पयलो प्रधानमंत्री, पयलो राश्ट्राध्यक्ष आनी सुटके चळवळीचो व्हड फुडारी. ताणें कलकत्ता आनी ढाक्का विद्यापिठांतल्यान राज्यशास्त्र आनी कायद्याची पदवी

घेतली. ताचे बायलेचें नांव फझीलातेनेसा. ताका हसीना आनी रेहाना ह्यो दोन चल्यो, तशेंच शेख कमाल, शेखजमाल आनी रसेल हे तीन चले. ताची हसीना वजेद ही चली फुडें सक्रीय राजकारणांत पडली आनी बांगलादेशाची प्रधानमंत्री जाली.

विद्यार्थीदशेंतूच ताका राजकारणाविशीं आवड निर्माण जाल्ली. भारताचे सुटके चळवळींत वांटो घेतिल्ल्यान ताका कांय काळ बंदखण भोगची पडली. ताणें उदेंत पाकिस्तानाक स्वायत्त राज्य आसचें हेखातीर वांगड्यांच्या आदारान 'अवामी लीग' पक्षाची स्थापणूक केली (१९४९). फुडें ह्याच पक्षाचो तो सचीव जालो (१९५३). उपरांत डिसेंबर १९७०त नव्या संविधानाप्रमाण भौशिक वेंचणुको जाल्यो. हातूंत रहमानाच्या अवामी लीगान संघीय विधीमंडळांत ३०९ तल्यो १६७ आनी प्रांतिक विधीमंडळांत २७९तल्यो २६९ सुवाती जिखून भोवमत मेळयलें. जेन्ना ताणें असहकाराचें धोरण धरलें तेन्ना ताका धरून उदेंत पाकिस्तानांत लस्करी कायदो लादलो. इतलें करूनय पाकिस्तानाचे अस्थीर परिस्थितीचेर नियंत्रण दवरूंक जालेंना. तेन्ना अयुबखानान शांतता हाडपाक जनरल टिकारखानच्या फुडारपणारवाल सैन्य धाडलें. ह्या सैन्यान ताळमेळ दवरिनासताना अत्याचार केले. मुक्तवाहिनीन देशाच्या स्वातंत्र्याचें सशस्त्र झूज आनीकय खर केलें. शिमेभायर बांगला देशाचें सरकार स्वातंत्र्याखातीर यत्न करताले. बंगाली भाशीक एकठांय येवन ह्या झुजाचें स्वरूप आनीकय खर केलें. लारवांनी हिंदू - मुसलमान

निर्वासीतांनी भारताचो आश्रय घेतलो. ते स्वातीर भारतीय मुक्तवाहिनीक मदत करूंक उदेंत पाकिस्तानांत सैन्य धाडले बगर भारतामुरवार दुसरो पर्याय उरलोना. भारत - पाकिस्ताना मदीं हे झूज १४ दीस चललें.

१६ डिसेंबर १९७१त उदेंत पाकिस्तानांतल्या पाकिस्तानाच्या सैन्यान शरणांगती आपणायली. १ जानेवारी १९७२ त पाकिस्तानाचो तेन्नाचो राश्ट्राध्यक्ष भुट्टो हाणें शेख मुजीबूर हाची सोडवणूक केली. तेन्ना तो बांगलादेशाचो पयलो प्रधानमंत्री जालो आनी अबू सय्यद चौधरी राश्ट्राध्यक्ष जालो. मुजीबान राश्ट्रवाद, धर्मनिरपेक्षताय, लोकशाय, समाजवाद ह्या चार गजालींचेर लक्ष केंद्रीत केलें. तेखातीर ताणें अंतर्गत सुदारणांची मोहीम आंखून अलिप्ततायेचें परराश्ट्रीय धोरण जाहीर केलें. उपरांत १९७३ त सार्वत्रिक वेंचणुको घेतल्यो. हातूंत अवामी लीग पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. चौधरीन राजिनामो दिलो तेन्ना सगळी सत्ता मुजीबूराकडेन केंद्रीत जाली. फुडें मुजीबूराच्या सोयऱ्यांनी भ्रश्टाचार केल्ल्याचें दिसलें. तातुंतूच ताचें भारत धार्जिणें धोरण ताच्या वांगड्याक आवडलें ना. ताका लागून ताची लोकप्रियताय उणी जाली आनी राज्यांत असुरक्षिततायेचें वातावरण निर्माण जालें. तेन्ना मुजीबान आणबाणी जाहीर केली डिसेंबर १९७४. ताणें राश्ट्राध्यक्षपद आपलेकडेन घेतलें आनी भौपक्षीय पद्धतीचेर नियंत्रण घालून विरोधी पक्ष बरखास्त केले. देशांत अध्यक्षीय राजवटीची घोशणा करून सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. पूण ताची ही सत्ता फक्त सातूच म्हयने तिगली. १५ ऑगस्ट १९७५ दिसा लश्करी उठाव जावन अकस्मात सत्तांतर घडून आयलें आनी तातूंत शेख मुजिबुराची ताच्या घरच्यांसयत हत्या जाली.

ताचो मूळ पींड हो समाजवादी कार्यकर्त्याचो आशिल्लो. ताणें असहकाराच्या तत्वाप्रमाण घटनात्मक मार्गानी सत्ता हस्तगत केली.

- कों. वि. सं. मं.

रहिमतखाँ : (जल्म: जून १९२२).

हिंदुस्थानी संगितांतलो ग्वाल्हेर घराण्याचो नामनेचो गायक. श्रेश्ठ गायक हद्दूखाँ हांचो तो धाकलो पूत. ताच्या गोड गळ्यारवातीर 'भूगंधर्व' ह्या नांवान महाराष्ट्रांत ताची नामना आसली. आपल्या बापायकडल्यान ताणें गायनाचें शिक्षण घेतलें. बापायच्या मरणाउपरांत ताचोच गुरूभाव आसपी सर्कसचालक विष्णुपंत छत्रे हाणें ताका बनारसाच्यान हाडून ताचो भावाप्रमाण सांबाळ केलो.

महाराष्ट्राक ताच्या गावपाची वळख विष्णुपंतानूच करून दिली. रहिमतखाँ फुडें दक्षिण महाराष्ट्रांत कुरूंदवाडकरांच्या दरबारांत रावलो. रहिमतखाँचो आवाज सुमाराभायर गोड सुरेल, बारीक, नेटाचो आनी खणखणीत आसलो. ताची तान सामकी चपळ, अतिशय सभावीक आनी लयेचे नदरेन अचूक आसली, म्हणून ताका 'तानेक कप्तान' म्हण्टाले. गोविंदराव टेंबे हाणें ताचे तानेचें वर्णन 'म्होंवांत बुडयल्लो द्राक्षांचो घोंस' अशें केल्लें आसा. कुरूंदवाडाक ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

रहीम : (इ.स. १५५६ - १६२६).

एक हिंदी भक्तकवी. ताचें पुराय नांव अब्दुरहीम खाँ खानखाना. ताच्या बापायचें नांव बहरमखान. रहीम पांच वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायचो खून जालो. ताका लागून रहीमाचें पालनपोशण अकबराचे देखरेखीखाला जालें. बेचाळिसाव्या वर्सा ताचे बायलेक मरण आयलें. जांवंय आनी तीन पुतूय सोंपले. ताका आलाशिरो दिवपी अकबरूय ताचेच हयातींत सोंपलो. हे सगळे आघात रहीमान व्हड धिरान सोंसले. कुटुंबीक जिणेंत ताका केन्नाच खूब मेळ्ळेंना. ताच्या काव्यांत ताच्यो ह्यो व्यथा दिसतात.

रहीम अजरामर जालो तो एक कवी म्हणून. अकबराच्या दरबारांतल्या हिंदी कवींमदीं ताका म्हत्वपूर्ण स्थान आशिल्लें. त्या काळांतल्या समाजीक आनी साहित्यिक प्रवृत्तीचो तो प्रतिनिधी आशिल्लो. अरबी, फारशी, तुर्की आनी संस्कृत ह्यो भासो ताका बेस - बऱ्यो येताल्यो. अवधी आनी ब्रज ह्या भाशांचेर ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. भारतीय संस्कृतायेची वळख जावंची म्हणून ताणें संस्कृत भाशेचो अभ्यास केलो. ताच्या जायत्या नितीविशींच्या दोह्यांचेर संस्कृत कवींची छाप दिसता.

रहीमाच्या आंगांत राजकारणाक लागपी जायते गूण आशिल्ले. त्या गुणांनी प्रभावीत जावन अकबरान ताका पाटनाची जहांगीरी दिल्ली (१५७२). मागीर गुजराताच्या जैता उपरांत अकबरान ताका गुजराताची सुभेदारी दिली (१५७६). गुजरातांत जाल्ली बंडाळी ताणें स्वपराक्रमान शांत केली देखून अकबरान ताका खानखाना ही पदवी दिली. इ.स. १६०४त शहाजादा दानियालाचें मरण आनी अबुल फजलाचो खून जालेउपरांत अकबरान रहीमाक दक्षिणेचो सगळो अधिकार दिलो. जहांगिराच्या काळांतूय कांय वर्सां ताका सन्मान मेळत रावले. पूण उपरांत शहाजहानाचो पक्ष घेतिल्ल्यान जहांगिरान ताका कांय काळ बंदखणींत दवरलो. बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत मात ताका पयलींचे कांयच अधिकार परत मेळ्ळे नात.

उच्च कोटीचो कवी म्हण रहीमाची नामना आशिल्ली. तेचवांगडा कवींचो आनी विद्वानांचोय तो आश्रयदातो आशिल्लो. विद्वान आनी कवी हांचे विशींचें रहीमाचें उदारपण हें इतिहास आनी आख्यायिका

हांचो विशय जालां. केन्नाय आनी खंयूय कोणाय कवींच्या तोंडांतल्यान जर अर्थपूर्ण छंद वा दोहा आयकलो म्हणजे तो मंत्रमुग्ध जातालो आनी रोखडोच त्या कवीची संभावना करतालो. गंग कवीचो छंद आयकून रहीमान ताका छत्तीस लाख रुपयांचो पुरस्कार दिल्लो अशें सांगतात.

उदारपण आनी सम्राटाची अवकृपा ह्या दोनूय गजालींक लागून जिविताचे अखेरेक रहीम निर्घन आनी निराश्रीत जालो. अशे अवतिकायेंत तो चित्रकुटाचेर रावतालो. तरीय पूण कवी ताचेकडेन याचना करपाखातीर वतालेच.

सामान्य निती आनी सद्गुण हांचेर रहीमान जायते दोहे बरयल्यात. तातूंतलो एक असो :

दीन सबनको लखत है, दीनही लखे न कोय।

जो रहीम दीनही लखे, दीनबंधु सम होय।।

अर्थ : दीन मनीस सगळ्यांच्या तोंडाकडेन आशेन पळयत आसता. पूण ताचेकडेन मात कोणूच पळयना. रहीम म्हणटा, जो मनीस गरिबांचो विचार करता तो दीनबंधू परमेश्वरासमान आसता.

रहीमाच्या हिंदी काव्यांत बरवै नायिकाभेद, रहीम दोहावली आनी मदनाश्टक हे ग्रंथ प्रसिद्द आसात. शृंगार, निती आनी भक्ती हे ताच्या काव्याचे मुखेल विशय. विष्णु आनी गंगा हांचेविशींच्यो ताच्यो कविता उल्लेखनीय आसात. नायिकाभेद हो ग्रंथ ताणें बरवै छंदांतूच बरयला. तुलसीदासाक बरवै रामायण बरोवपाची प्रेरणा रहीमाकडल्यानूच मेळ्ळी अशें म्हण्टात. बरवै भायर रहीमान दोहा, सोरठा, कवित्त, सवैया, मालिनी सारकिल्ल्या जायत्या छंदांचो उपेग केला. रहीमाच्या काव्यानूच हिंदी भाशेक गिरेस्तकाय लाबल्या.

हाचेभायर रहीमरत्नावली, रहीमविलास, रहीमनविनोद, रहीमकवितावली, रहीमचंद्रिका, रहीमनशतक हे ताचे काव्यसंग्रह प्रसिद्द आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रॅड क्रॉस : एक मानवहीतवादी, सेवाभावी आनी स्वयंसेवी अशी आंतरराश्ट्रीय वैजकी संस्था. सुरवेक झुजांत जरवमी जाल्ल्या वा पिडेस्त सैनिकांचीच सेवा करप हो हे संस्थेचो मूळ उद्देश आशिल्लो. उपरांत मानवी हालअपेश्टा, कश्ट, त्रास टाळप वा ते उणे करपाचो यत्न करप, तेचपरी सैमीक वा मानवनिर्मित अरिश्टां पयस करप, पिडेस्तांक आदार दिवप, तांची सेवा करप हीं कामां संस्था करूंक लागली.

झां आंरी घुना (१८२८ - १९१०) हाका रॅड क्रॉस चळवळीचो जनक मानतात. पूण ते आदीं १५८६ वर्सा रोमाच्या सेंट पिटर्स इगर्जेंतल्या कांय धर्मगुरूंनी, जरवमी जाल्ल्यांची सेवा करपाखातीर एक संस्था स्थापन केल्ली. त्याच सुमाराक फ्रांसाचो सत्ताधीश, चवथो

लुई आनी फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल (१८२० - १९१०) हांणी झुजांतल्या जरवमी सैनिकांची सेवा करपाचे असंघटीत यत्न केल्ले.

१८६३ वर्सा जरवमी सैनिकांच्या आदारखातीर सैमीक कल्याणकारी संस्थेचे पांच स्वीस नागरीक घुनां, ल्वी, आपप्या, ग्युस्ताव्ह मोइन्ये आनी तेओदॉर मून्ये हांची जिनीव्हांत आंतरराश्ट्रीय समितीची बसका भरली. हाकाच १८८० त रॅड क्रॉसाची आंतरराश्ट्रीय समिती हें नांव दिलें. हे समितीन २६ ते २९ ऑक्टोबर दिसा जिनीव्हांत बसका घेतली. हातूंत चवदा देश आनी जायत्यो धर्मादाय संस्था हांचे प्रतिनिधी हजर आशिल्ले. हे बसकेंत रॅड क्रॉसाचीं मूलभूत तत्वां आनी बोधचिन्न निश्चीत केलें. ८ ते २२ ऑगस्ट १८६४ मदीं जिनीव्हांत एके राजकी परिशदेंत जिनीव्हा झूजसंकेत निश्चीत केलें. तेप्रमाण जिनीव्हा कबलातीचेर निशाणी करपी देशांचेर झुजांत जरवमी जाल्ल्या दोनूय वटांतल्या सैनिकांची जतनाय तटस्थपणान करपाची जबाबदारी घाली. हे कबलातीक मदर कन्व्हेंशन म्हण्टात. फुडें त्या त्या वेळार ह्या संकेतांत सुदारणा करून तातूंत फेरमांडणी केली. अशे तरेन १९०७ वर्सा दर्याझुजांतल्या सैनिकांचो, १९२९ वर्सा जरवमी झुजबंदांक आनी १२ ऑगस्ट १९४९ दिसा बिगर लश्करी वा असैनिकी नागरिकांचो आस्पाव केलो.

संस्थेचीं मूलभूत तत्वां : मानवतेच्या तत्वांक स्मरून मानसीक दुख्ख उणें करप आनी एकामेकांमदीं सहकाराची भावना चालीक लावप. निपक्षपातीपण - देश, वंश, धर्म, श्रध्दा वर्ग, लिंग, जात वा राजकी मतप्रणाली हातूंत भेदभाव करप ना.

तटस्थताय : खंयच्याच राजकी, वांशिक, धर्मीक वादांत पडप ना.

स्वातंत्र्य : स्वायत्तताय अबादीत दवरप जाका लागून त्या त्या देशांतल्या कायद्याचे शिमेंत रावन रॅड क्रॉसाच्या तत्वांचेर काम करप शक्य जाता.

एकताय : (अद्वितीयता) : एका देशांत एकूच रॅड क्रॉस संस्था.

सर्वव्यापी स्वरूप : ही संवसारव्यापी संघटना आसून तिचेभितर सगळ्या समाजाक समान दर्जा आसता.

बोधचिन्न : धवेफुल्ल फाटभुंयेचेर अदीक चिन्नावरी तांबडी फुली हें हे संघटणेचें बोधचिन्न आसून ताचेवयल्यानूच संघटणेक रॅड क्रॉस हें नांव पडलें. घुना हो स्विट्झर्लंडाचो नागरीक आशिल्ल्यान, त्या देशाच्या मानाक तांबडे फाटभुंयेवयली धवी फुली आशिल्ल्या राश्ट्रध्वजावयल्या रंगाची अदलाबदल करून हें चिन्न तयार केलां. इस्लामी राश्ट्रांनी तांबडे फुलीजाग्यार धवे फाटभुंयेचेर चंद्रकोर (रॅड क्रॉसॅट), इराणांत तांबडो सूर्य आनी शींव (रॅड लायन अँड सॅन) आनी इझ्राएलांत तांबडें डेव्हिडाचें नखेत्र असो ह्या बोधचिन्नांत बदल केल्लो आसा.

संवसारीक रॅड क्रॉस चळवळ : (अ) रॅड क्रॉसाची आंतरराश्ट्रीय समिती, (आ) राश्ट्रीय रॅड क्रॉस संस्थांचो संघ (द लीग ऑफ रॅड क्रॉस सोसायटीस) आनी (इ) राश्ट्रीय रॅड क्रॉस संस्था. हाचेभायर आंतरराश्ट्रीय रॅड क्रॉस परिशद ही हे चळवळींतलो म्हत्वाचो दुवो.

आंतरराश्ट्रीय रॅड क्रॉस परिशद : रॅड क्रॉसविशींच्या सगळ्या गटांचो आस्पाव आशिल्ल्या उपक्रमांक आंतरराश्ट्रीय रॅड क्रॉस म्हण्टात. दर चार वर्सांनी ही परिशद भरता. वयर उल्लेख केल्ल्या तिनूय घटकांभायर जिनीव्हा झूजसंकेताचेर निशाणी करपी देश हिचे वांगडी आसतात.

रॅड क्रॉसाची आंतरराश्ट्रीय समिती : १८६९ वर्सा स्थापन जाल्लें हें २५ स्वीस नागरिकांचें स्वायत्त मंडळ आसून जिनीव्हांत ताचें मुखेल कार्यालय आसा. नव्यो राश्ट्रीय संस्था आनी तांच्यो घटना हांकां मान्यताय दिवप हें तिचें म्हत्वाचें काम. झूज काळांत हे समितीचें मुखेल काम झुजांतल्या जरवमींक आनी पिडेस्त सैनिकांक सांबाळप, तांची सेवा करप, तांच्या छावण्यांक भेटी दिवप, तांकां आदार दिवप, तांच्या घरच्यांक आनी तांच्या देशाक तांचें कुशल कळोवप, तांच्या पत्रवेव्हाराची वेवस्था पळोवप, जरवमी झूज कैद्यांच्या अदलाबदलाची वेवस्था पळोवप, मेल्ल्यांचे निमाणे संस्कार योग्य तरेन करप असलीं कामां करता. हाचेभायर झुजाक लागून मनशांचें जावपी स्थलांतर, झुजांत सांपडिल्ल्या सामान्य नागरिकांचे हाल, तातुंतल्यान येवपी पिडा, उपासमार, वस्तू आनी वखदांचो उणाव हांकां लागून समितीचें काम झुजाउपरांतूय चालू उरता.

परागंदा सैनीक वा मनशाचो सोद घेवपाच्या कामांत आदार दिवपाखातीर हिची 'मध्यवर्ती सोद उपक्रम' (सँट्रल ट्रेसिंग एजन्सी) हो उपफांटो १८७० वर्सा स्थापन केला. जिनिव्हांत तिचें स्वतंत्र कार्यालय आसा.

दर वर्सा बऱ्यांतलें बरें काम करपी परिचारिकेक ही समिती 'प्लॉरॅन्स नाइटिंगेल' पदक दिता.

राश्ट्रीय रॅड क्रॉस संस्थांचो संघ : शांतताय काळांतलो आदार आनी उदरगतीविशींच्या कामाची आंखणी करप ह्या हेतान अनौपचारिक स्वरुपाची संघटना १९१९ वर्सा सुरू जाली. वेगवेगळ्या राश्ट्रीय संस्थांमदीं संपर्क सादप, आंतरराश्ट्रीय पातळीवयल्या मदत आनी बचाव कार्यांत एक सुत्रताय हाडप, ह्या संस्थांचें प्रतिनिधित्व करप, चड करून शांततायेच्या काळांत भलायकेविशीं सुदारणा करप, रोगप्रतिबंधक उपाय येवजप आनी वखदांची सोय करप तशेंच हुंवार, भुंयकांप, स्फोट, उजो, अपघात, वादळ, धरण फुटप, दुकळ ह्या सारक्या सैमीक आनी मानवनिर्मित अरिश्टां वेळार आदार दिवपाक कायम स्वरुपाची यंत्रणा तयार दवरप ही ह्या संघाचीं म्हत्वाचीं कामां. संघाच्या रुग्णसेवा कार्यालयांत १९५१ वर्सा समाजसेवा ह्या विभागाचो

आस्पाव केला. हो विभाग म्हायतीविशीं सेवा पावयता तशेंच रॅड क्रॉसाचे शिश्यवृत्तीखातीर उमेदवार वेंचता आनी सल्लो दिता. तशेंच रॅड क्रॉस रुग्णसेवा शाळा, रुग्णपरिचारिकांचे सहाय्यक आनी रुग्णसेवा शिक्षक हांच्या प्रशिक्षणाच्या संदर्भांत मार्गदर्शन करता.

राश्ट्रीय रॅड क्रॉस संस्था : जिनीव्हा झूजसंकेत मान्य आशिल्ल्या दर एका देशांत रॅड क्रॉसाची एकेक संस्था स्थापन केल्या. तिका राश्ट्रीय रॅड क्रॉस संस्था म्हण्टात. आंतरराश्ट्रीय रॅड क्रॉस समितीकडल्यान मान्यताय मेळोवपाखातीर राश्ट्रीय संस्थेक ह्यो अटी मान्य करपाच्यो आसतात. त्या देशाचें शासन जिनीव्हा संकेत मानपी आसूंक जाय. (२) संस्थेचें रॅड क्रॉस हें नांव आनी बोधचिन्न आपणावंक जाय. (३) तो देश आनी ताच्यो वसणुको हें सगळें संस्थेचें कार्यक्षेत्र आसून असो वावर करपी ती एकसुरी संस्था आसूंक जाय. (३) वंश, जात, वर्ग, राजकी मतप्रणाली वा धर्म हें लक्षांत घेनासतना संस्थेचें वांगडीपण देशांतल्या सगळ्यांखातीर उकतें आसूंक जाय. हेर देशांतल्यो राश्ट्रीय संस्था आनी आंतरराश्ट्रीय समिती हांचेकडेन संपर्क दवरपाक संस्थेक मान्य आसूंक जाय. (६) तिणें आपलीं कामां जिनीव्हा झूजसंकेतावरीच करूंक जाय.

बेल्जियम, फ्रांस, इटली आनी स्पेनांतल्यो राश्ट्रीय संस्था १८६४ वर्सा स्थापन जाल्यो. १९६० - ७० ह्या दशकांत अफ्रिकेंत २२ (१६ रॅड क्रॉस आनी ६ रॅड क्रॉस), उत्तर आनी दक्षिण अमेरिकेंत २३, आशियांत २५ (१८ रॅड क्रॉस, ६ रॅड क्रॉस आनी १ रॅड लायन अँड सन), ऑस्ट्रेलियांत २ आनी युरोपांत २९ तशेंच रशियांत रॅड क्रॉस आनी रॅड क्रॉस अशी एक संयुक्त राश्ट्रीय संस्था स्थापन केली.

शांततायेच्या काळांतलीं कामां : हातूंत भलायली आनी समाजकल्याण हेविशींचीं जायतीं कामां येतात. देरवीक - अपघात टाळपाचें शिक्षण, पेंवपाक शिकोवप, दयदिगांनी आनी रस्त्यार प्रथमोपचार केंद्रां चलोवप, आण्णबाणी वेळार रुग्णवाहिकेची सेवा उपलब्ध करून दिवप आदी जायतीं कामां ही संस्था करता.

हाचेभायर ही संस्था रुग्णपरिचारिकेच्या सहाय्यकांक तशेंच वैजिणीक प्रशिक्षण दिता. कांय संस्थांनी शाळेंतल्या भुरग्यांच्या भलायकेचेर भर दिला जाल्यार कांय संस्था अनाथ भुरग्यांखातीर केंद्र चलयतात. तशेंच रुग्णालयां, वखदालयां, चिकित्सालयां चलोवप हेंय कांय रॅड क्रॉस संस्थांचें मुखेल काम आसा.

रॅड क्रॉसाच्यो कांय संस्था रक्तपेडयो चलोवपाचें काम करतात.

भारतीय रॅड क्रॉस संस्था : १९१३ वर्सा भारतीय कंपनी अधिनेमाप्रमाण रॅड क्रॉस असोसिएशनची नोंद जाली. बंगालाचो दुकळ आनी हेर सैमीक अरिश्टां वेळार हे संस्थेन मोलादीक वावर केलो. २७ मार्च १९२० दिसा त्या वेळावयल्या शासनाच्या अधिनेम १५

प्रमाण ब्रिटीश रॅड क्रॉसाचो फांटो म्हणून भारतीय रॅड क्रॉसाची स्थापना जाली. उपरांत पुराय देशांतले फांटे संघटीत केले.

भारतीय रॅड क्रॉस संस्थेची राज्य, जिल्हो आनी उपजिल्हो अशा तीन फांट्यांनी विभागणी केल्ली आसा. उपराश्ट्रपती तिचे पदसिध्द अध्यक्ष आसून राज्यपाल राज्यफांट्याचो अध्यक्ष आसता. भारतांतली कनिशठ रॅड क्रॉसाची सुरवात १९२६ वर्सा सुरू जाली. १९३० वर्सा तिची कायदेशीर नोंद जाली. १९७६ - ७७ वर्सा हातूंत रॅड क्रॉस युवक गटाची भर जाली.

भारतीय रॅड क्रॉस संस्था जे तरेचीं कामां करता तीं अशीं- पिडेस्तांचेर उपचार करप, कुटूंबकल्याणाविशीं शस्त्रक्रिया आनी तांचो प्रचार करप, घामीच्या पिडांआडचे लस तोपपासारके प्रतिबंधनात्मक उपाय आनी साथ येतकच तिच्या निवारणाचे उपाय येवजप, शारिरीक आनी मानसिक अपंगुळां खातीर शाळा चलोवप, सैनिकांक निवृत्ती उपरांतचे लाब मेळोवन दिवप, गुरवार आनी नव्या आवयांक सल्लो दिवप, आवय आनी भुरगें हांचीं कल्याण आनी मार्गदर्शन केंद्रां, अलर्क पिडेआडच्या लसीचें केंद्र, बालवाडी, बालसंगोपन आनी विकासकेंद्रां, घरगुती सेवा, प्रथमोपचार आनी शिवणकामाचे वर्ग, वैजकी तपासणी शिबिरां, रुग्णवाहिकासेवा, अपंगूळ सैनिकारवातीर पुनर्वसन केंद्रां चलोवप, रक्तपेडी आनी रक्तादान हेविशींचेंय काम भारतीय रॅड क्रॉस संस्था करता. रक्तदान जीवनदान १९६२ वर्सा संवसारीक भलायकी केंद्रा वतीन रक्तदानाची मोहीम हातांत घेतली. देशांत १४० केंद्रांच्या माध्यमांतल्यान दर वर्सा दोन लाख एकक रगत एकठांय करतात. रक्तदात्याकडल्यान मेळयिल्लें रगत हे संस्थेचेवतीन गरजू वायटकारांक दितात. १९९६ वर्सा दिल्लीत आयिल्ल्या डॅंग्यू जोराचे घामीवेळार रॅड क्रॉस मुख्यालयान ८,००० एकक प्लेटलेटस उपलब्ध करून दिवन शेंकड्यांनी वायटकारांक मरणाच्या चपक्यांतल्यान सोडोवपाक आदार केल्लो.

देशभर पातळिल्ले प्रभावी यंत्रणेवरवीं स्वेच्छेन केल्ल्या रक्तदानाच्या माध्यमांतल्यान एकठांय जाल्ल्या रगताचो आनी तातुंतल्या घटकांचे साबार हॉस्पिटलांतल्ल्या वायटकारांक पुरवण करपी रॅड क्रॉस ही सगळ्यांत व्हड बिगर सरकारी संघटना आसा. हाचेभायर भुंयकांप, हुंवार, दुकळ, उजो, अपघात, स्फोट, झूज ह्या सारक्या अरिश्टां वेळार देशांतल्या आनी परदेशांतल्या आपदग्रस्तांक, निराश्रीतांक आनी जरवमींक अन्न, वस्त्रां, वखदां, उदक, पुस्तकां, वैजकी आनी करमणुकीची सेवा आनी साधनांची पुरवण करप तशेंच तांकां अर्थीक मदत दिवप हीं कामां रॅड क्रॉस संस्था करता.

कनिशठ आनी युवक फांटे : शाळा आनी म्हाविद्यालयांतलीं ५ ते २५ वर्सांमेरेनचीं भुरगीं हे संस्थेचे वांगडी आसतात. संवसारीक आनी भारतीय रॅड क्रॉस चळवळीची म्हायती ल्हानपणांतूच करून घेवप. तशेंच हे चळवळीच्या तत्वांचो प्रसार

करपाखातीर वेगवेगळे कार्यक्रम आनी उपक्रम हातांत घेवप हें तिचें मुखेल काम. हे संस्थेचे वांगडी आपल्या स्वताच्या आनी हेरांचे भलायकेची जतनाय घेवप, पिडेस्त आनी आपदग्रस्त भुरग्यांक आदार दिवप, संवसारांतल्या सगळ्या भुरग्यांक आपले इश्ट मानप हीं कामां करपाचो सोपूत घेतात.

भारतांत ह्या फांट्याचेवतीन जीं कामां जातात तीं अशीं - गरजेवंत आनी अपंगूळ विद्यार्थी, रुग्णालयांतले पिडेस्त हांचेकडेन इश्टागत करप, अरिश्टां वेळार निधी आनी मदत एकठांय करप, देशी - विदेशी विद्यार्थ्यांकडेन चिटींतल्यान इश्टागत करप, उत्सवाच्या आनी मिरवणुकीच्या वेळार, तशेंच रेल्वे, बसस्थानकांचेर प्रथमोपचार आनी सेवा केंद्रां चलोवप, फुडारपणाविशीं, तशेंच आंतरराज्य आनी आंतरराश्ट्रीय शिबिरां भरोवन इश्टागत वाडोवप, तशेंच श्रमदान, कपडे एकठांय करप, अपंगुळांचे मेळावे घेवप, वैजकी तपासणी शिबिरां भरोवप, नेत्रदान आनी कुशठरोगाविशीं जागृती निर्माण करप आदी वावर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रॅम्झी, सर विल्यम : (जल्म : २ ऑक्टोबर, १८५२, ग्लास्गो, स्कॉटलँड; मरण : २३ जुलय १९१६, हॅड्लेमीर (हाय विकम (बर्किंगहॅम))).

ब्रिटीश रसायनशास्त्रज्ञ. अक्रिय वायुचो सोद लावन तांचें आवर्त सारणींतलें म्हळ्यार इलॅक्ट्रोन रचनेप्रमाण केल्ल्या मूलद्रव्यांचे कोश्टकरूप मांडणेंतली सुवात निश्चित केल्लेखातीर ताका १९०४ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फावो जालो.

ताचें १८७० वर्सा मेरेनचें शिकप स्कॉटलँडांतल्या ग्लास्गो शारांत जालें. फुडलें शिक्षण ताणें हायडलबर्ग आनी ट्यूबिंगेनाक करतकच १८७२ वर्सा तो अँडरसन विद्यापिठांत गेलो. १८७३ वर्सा त्या विद्यापिठाची ताणें पीएच्.डी. पदवी मेळयली आनी थंयच तो पाठनिर्देश सहाय्यक म्हणून काम करूंक लागलो. १८८० वर्सा तो ब्रिस्टलच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजच्या रसायनशास्त्र विभागांत काम करूंक लागलो आनी १८८१ वर्सा तो थंयच प्राचार्य जालो. १८८७ तें १९१३ म्हळ्यार निवृत्त जायमेरेन तो युनिव्हर्सिटी कॉलेज, लंडन हातूंत आशिल्लो.

सुरवेक रॅम्झीचें संशोधन हें रसायनशास्त्राच्या सगळ्या फांट्यांतलें आशिल्लें. बिस्मथच्या नव्या खनिजापसून आल्कालॉयडांच्या शरीरक्रियाविज्ञानीक क्रियेमेरेनचो अभ्यास ताणें केलो आनी आल्कालॉयडां हीं पिरिडिनाकडेन संबंदीत आसात हें दाखोवन दिलें. उपरांत मात ताणें आपलें लक्ष अकार्बनी आनी भौतिकी रसायनशास्त्राचेर केंद्रीत केलें.

रॅम्झी आनी सिडनी यंग हांणी मेळून रसायनीक नदरेन सारक्या आशिल्ल्या दोन द्रवांचो बाश्पदाब ज्या तापमानांक एकूच आसता त्या तापमानांचें गुणोत्तर ह्या बाश्पदाबाचेर आदारिल्लें नासता अशें सांगपी 'रॅम्झी - यंग नेम' सोदून काडलो आनी १८८७ वर्सा तांणी सुको आमोनिया आनी हायड्रोक्लोरिक आम्ल हांची विक्रिया जायना अशें सिध्द केलें.

१८९२ वर्सा लॉर्ड रॅली हाका, प्रयोगशाळेंत तयार केल्ल्या आनी हवेंतल्यान वेगळो काडिल्ल्या नायट्रोजन वायुचे घनतायेंत फरक आसता अशें दिसलें. ते खातीर ताणें हो फरक किदद्याक लागून येता हे विशीं खूबशा रसायनशास्त्रज्ञांकडेन भासाभास केली. तेन्ना नायट्रोजनांतल्या ओझोनासारक्या जड वायूक लागून घनतायेंत फरक येता अशें रॅलीक दिसलें. हाची खात्री करून घेवपाखातीर रॅम्झीन संशोधन सुरू केलें. तेन्ना वातावरणांतल्या नायट्रोजनांत आनीकय कांय जड वायू आशिल्ल्याचें रॅम्झीक समजलें. तेन्नाच ताणें हवेंतल्यान ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन पुराय वेगळे करपाच्या तंत्राचो सोद लायलो. हे वायू हवेपसून वेगवेगळे करतकच उरिल्ल्या भागांत अज्ञात असो वायू सामक्या उण्या प्रमाणांत ताका दिसलो. १८९४ वर्सा रॅली आनी रॅम्झी हांणी नवो वायू 'आरगॉन' सोदून काडिल्ल्याचें जाहीर केलें. हाचेपयलीं १७८५ वर्सा हॅन्री कॅव्हेंडिश हाका ह्या वायुचें अस्तित्व होलमल्लें. आरगॉनाचे उच्च घनतायेक लागून वातावरणांतल्या नायट्रोजनाची घनताय चड येता, हे अशे तरेन सिध्द जालें. १८९५ वर्सा आरगॉनाखातीर नवो उद्गम सोदपाखातीर रॅम्झीन क्लिक्वायट खनीज आनी आम्ल तापोवन नवो वायू तयार केलो. ह्या वायूपसून सुर्यावयलो हिलियमा सारको वर्णपट मेळटा अशें ताका कळ्ळें. अशे तरेन पयलीं मेळिल्लो हो हिलियम वायू हवेंत खूब उण्या प्रमाणांत आसता अशें उपरांत समजलें. हिलियम आनी आरगॉन हे वायू रसायनीक नदरेन क्रियाशील नात अशें दिसतकच तांकां अक्रिय वायू अशें नांव पडलें.

अक्रिय वायूंक आवर्त सारणींत सुवात नाशिल्ली तरीय ते आवर्त प्रणालींत घट बसले. आवर्त सारणींतली तांची सुवात थारायतना आनीक कांय अक्रिय वायू आसूयेत अशें दिसलें. १८९८ वर्सा रॅम्झी आनी एम्. डब्ल्यू. ट्रॅव्हर्स हांणी द्रव हवेंतल्यान ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन वेगळे करून उरिल्ल्या द्रवांतल्यान निऑन, क्रिप्टॉन आनी झेनॉन हे अक्रिय वायू सोदून काडले.

रॅम्झी हाका किरणोत्सर्गी म्हळ्यार भेदक कण वा किरणां भायर उडोवपी खनीजांवांगडा हिलियम आसता हें खबर आशिल्ल्यान ताणें फुडें आपलें लक्ष किरणोत्सर्गाचेर केंद्रीत केलें. १९०३ वर्सा रॅम्झी आनी एफ. सॉडी हांकां रेडियमापासून हिलियमा भाशेन निर्मिती जाता अशें दिसलें. रेडियमाच्या उत्सर्जनाक लागून मेळपी द्रव्याची घनताय थारायतना १९१० वर्सा रॅम्झी आनी व्हिट्लॉ

ग्रे हांकां नवो वायू मेळ्ळो. ताका 'रेडॉन' म्हण्टात. अशे तरेन तांणी सगळे अक्रिय वायू सोदून काडले.

रॅम्झीक नोबॅल पुरस्काराभायर आनिकूय भोवमान फावो जाल्यात, ते अशे - १८८८ वर्सा रॉयल सोसायटीचें फॅलोपद, १८९५ वर्सा डेव्ही पदक, १९०२ वर्सा 'नायट' हो किताब. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं - ए सिस्टिम ऑफ कॅमिस्ट्री (१८९१), द गॅसीस ऑफ द. अँटमॉस्फिअर (१८९६), इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ फिजिकल कॅमिस्ट्री (१९०४), एलॅमँट्स अँड इलॅक्ट्रॉन्स (१९१३).

१९१० वर्सा रॅम्झी भारतांत आयिल्लो आसतना ताका टाटा घराण्याकडल्यान मेळिल्ले देणगेंतल्यान एक शास्त्रीय संशोधन शाळा उबारून तिचो विकास करपाक खूब आदार जालो. ह्याच यत्नांनी बॅंगळूराक इंडियन 'इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' ही संस्था १९११ वर्सा सुरू जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रॅली, जॉन विल्यम स्ट्रट : (जल्म: १२ नोव्हेंबर १८४२, लँगफर्ड ग्रीव्ह, मॉल्डनलागसार, एसेक्स; मरण: ३० जून १९१९, विटाम, एसेक्स).

ब्रिटीश भौतिकीविज्ञ. म्हत्वाच्या वायुंचे घनतायेविशीं केल्ल्या संशोधनाखातीर आनी सर विल्यम रॅम्झी हाचेवांगडा आरगॉन ह्या अक्रिय वायुचो सोद लायिल्लेखातीर रॅली हाका १९०४ वर्साचो भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

रॅलीचें शिकप कॅंब्रिजाचे ट्रिनिटी कॉलेजींत जालें. १८६५ वर्सा ताका स्मिथ इनाम मेळून तो सिनियर रँग्लर जालो. १८६६ - ७१ ह्या काळांत तो ट्रिनिटी कॉलेजीचो फॅलो आशिल्लो. १८७३ वर्सा तो बापायच्या फाटल्यान वारसाहक्कान रॅली घराण्याचो तिसरो बॅरन जालो. जे. सी. मॅक्सवेल हाच्या मरणा उपरांत रॅली हो कॅंब्रिज चे कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेचो मुखेल जालो (१८७९ - ८४). उपरांत तो रॉयल इन्स्टिट्यूटांत निसर्गविज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो (१८८७ - १९०५). रॅलीन स्फोटक द्रव्यांसंबंदीच्या सरकारी समितीचो स वर्सां अध्यक्ष म्हणून आनी १८९६ ते १९१९ ह्या काळांत ट्रिनिटी हाऊसाचो विज्ञानीक सल्लागार म्हणून काम केलां.

रॅलीच्या सुरवातीच्या संशोधन कार्यांभितर मळबाच्या निळ्या रंगाचें स्पश्टीकरण म्हळ्यार आकाशवर्ण, जॉन टिटल हाच्या सिध्दांताक आदार दिवपी आनी वातावरणांतल्या सुक्ष्म कणांनी केल्लें प्रकाशाचें प्रकीर्णन आनी सूर्यप्रकाशांची तरंगलांबाय हांचो संबंद दाखोवपी ताणें माडिल्लें समीकरण प्रसिद्द आसा. ताणें येवजिल्ल्या सुक्ष्मग्राही प्रयोगांक लागून विद्युत् रोध, विद्युत् प्रवाह आनी विद्युत् चालक प्रेरणा हांची मानका म्हळ्यार प्रमाणां प्रस्थापीत जावपाक खूब आदार जालो. लॉर्ड रॅली हाणें ध्वनीशास्त्र, तरंग सिध्दांत, वर्णदृश्टी, विद्युत्

गतिकी, विद्युत् चुंबकत्व, प्रकाशाचें प्रकीर्णन, द्रवगतिकी, वायुंची घनताय, श्यानताय म्हळ्यार दाटसाण, कैशिकताय, स्थितिस्थापकताय आनी छायाचित्रण अशा भौतिकींतल्या विविध फांट्यांनी संशोधन केलें.

रॅलीक रॉयल सोसायटीच्या वांगडीपणाचो (१८७३) आनी कॉप्ली, रॉयल आनी रम्फर्ड ह्या पदकांचो सन्मान मेळ्ळो. तो रॉयल सोसायटीचो सचिव (१८८५ - ९६) आनी १९०५ - १९०८ ह्या काळांत अध्यक्षूय आशिल्लो. ब्रिटीश सरकारान ताच्या शास्त्रीय कार्याच्या भोवमानारवातीर ताका ऑर्डर ऑफ मॅरिट (१९०२) हो किताब दिलो आनी प्रिन्सी काउन्सिलर ह्या पदाचेर ताची वेंचणूक जाली.

द थिअरी ऑफ साऊंड (१८७७ - ७८, २ खंड), हो ताचो ध्वनिविशींचो ग्रंथ, तातुंतले कंपनीची मीमांसा आनी कंप्रता थरोवपाची पद्दत हांचेखातीर प्रसिद्द आसा. ताचें हेर शास्त्रीय कार्य सायंटिफिक पेपर्स (१८९९- १९२०, ६ खंड) ह्या नांवाखाल उजवाडा आयलां. तातुंतलो स्थितिस्थापकीय तरंगांविशींचो सिध्दांत चड उल्लेख करपासारको आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राऊत : एक जात. हे लोक चड करून मध्य प्रदेशांत आनी हेर कडेन कांय प्रमाणांत मेळटात. तांच्या मानववंशाची निश्चीत अशी म्हायती मेळना. पूण रिस्लेच्या मतान तांचेभितर आर्य रगत भरसल्लें आसा. ह्या लोकांचो अहीर, कवार आनी कोल ह्या जातींकडेन मिलाप जाल्लो आसुंये.

झासपूरच्या राऊतांमदीं बडाईक, नाईक आनी परप अशो तीन पोटजाती आसात. हे लोक जानवें घालतात. दुल्हादेव आनी पितर हांकां भजतात. तांच्या घरांत वा गांवांत देवप्रतिमा आसनात. गांवांतलो बेंगा हो तांचो पुरयत; तो ग्रामदेवता आनी दोंगरांतलीं भुतांखेतां हांची पुजा करता. तांचेमदीं देवकां आसात. तांचेमदीं वारसाचे नेम हिंदुंच्या नेमांपरस वेगळे आसात. बंगालांतल्या रावतांमदीं व्हडल्या चल्याक बापायची सगळी आस्पत मेळटा. ताणें आपल्या धाकट्या भावाच्या निर्वाहारवातीर किदेंय तरी नेमणूक करची पडटा. व्हडलो भाव मेल्यार ताची बायल धाकट्या भावाकडेन लग्न जाता. तिच्या भुरग्यांक बापायचे आस्पतीचेर पुराय हक्क मेळटा. मध्य प्रदेशांतल्या राऊतांमदीं व्हडल्या चल्याक सगळी संपत्ती मेळना, पूण धाकट्या भावापरस देडपट चड वांटो मेळटा.

गोरवां पोसप हो तांचो मुखेल वेवसाय. गोपाळकृष्ण हो तांचो कुळदेव. हाचेभायर हे लोक दुल्हादेव आनी गोसाईदेव हांकांय भजतात. पूण तांचो मुखेल उपास्य देव म्हळ्यार सॅहडा. सॅहडा म्हळ्यार सांड वा पुश्ट बैल.

गोबरधनसुंदाना नांवाचो एक उत्सव हे लोक करतात. तातूंत शेणाची व्हडली रास करून ती पांयांपोंदा माडितात. हो उत्सव दिवाळे तेंपार जाता. ह्या वेळार हे लोक दर एके गायच्या

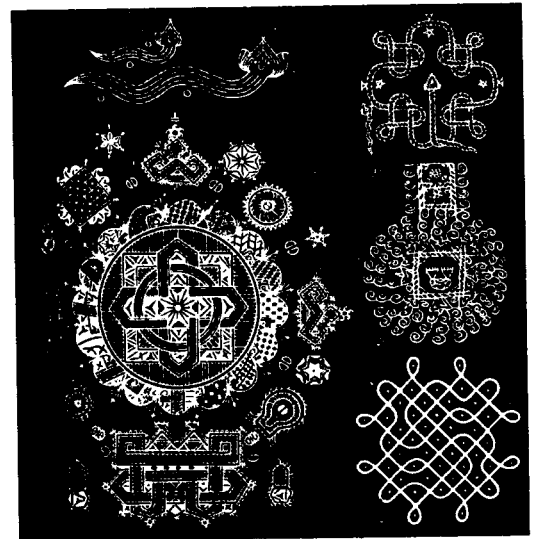
गळ्यांत सुहाई म्हळ्यार राखणेचें कट्टें बांदतात. भडक भेस करतात. हड्ड्यार कांकाडे आनी फाटीर मोरापांख हें ह्या भेसांतलें म्हत्वाचें आंग आसता. असो भेस करून दिवाळेचे परबेक हे लोक वाड्यावाड्यांनी भोंवतात. ह्या उत्सवांत नवारवाई नांवाचो आनीक एक विधी आसता. हाचो अर्थ नवान्नप्राशन असो आसा. मातरपुजा ही तांची खास पुजा आसून, मातर देवतेक ते कोंबे, रानदुकर हांचो बळी दितात आनी बळीपशूक गायच्या पांयांसकयल माडयतात. आपल्या गोरवांक रोगराय जावंची न्हय देखून हें पुजापर्व आसता.

लग्ना वेळार हे लोक दुल्हादेवाची पुजा करतात. तिचो विधी असो - व्हंकलेक पालखेंत बसोवन लग्नाच्या थळार व्हरतात. उपरांत थंय एका बोकडाक कुराडीन मारतात. ताचें रगत घरांतल्या तांदळार शिंपडायतात आनी न्हवऱ्या - व्हंकलेचें बरें जावंचें म्हणून तीन खेपे प्रार्थना करतात. तांचेमदीं मडें लासपाची चाल आसा. पूण गरीब, ल्हान भुरगीं आनी अपघातान मेल्ल्या मनशांक पुरतात. झासपुरचे राऊत मडें पुरतात. पुरताना मड्याची तकली उत्तरेकडेन आनी तोंड मळबाकडेन करतात.

छत्तीसगड प्रदेशांतले राऊत स्वताक कृष्णाच्या वंशांतलो म्हळ्यार अहिरा वा गहिरा अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

रांगोळी : भारतांतलो एक पारंपारीक कलाप्रकार. संस्कृत भाशेंत ताका रंगवल्ली अशें म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळांत रांगवळी असो उल्लेख करताले. खाशेले धवें चूर्ण चिमटेंतल्यान भुंयेंचेर सोडून रेखिल्ले आकृतायेक रांगोळी अशें म्हण्टात. रांगोळी काडप (घालप) ही एक कला. हे कलेचो उगम धर्मांतल्यानूच जाला. मनीस रांगोळी केन्नासावन

घालूंक लागलो आनी रांगोळेची पयली रंग कोणे काडली हाची निश्चीत म्हायती मेळप कठीण. रांगोळी ही मूर्तीकला आनी चित्रकला.

हाचे पयलींची कला, इतलेंच ह्या संदर्भात म्हणूं येता. चवसठ कलांमदली ही एक कला असो उल्लेख वात्सायनाच्या कामसूत्रांत आसा.

खंयचेय धर्मीक वा मंगल कामाक रांगोळी गरजेची आनी मुळावी गजाल. खंयचोय सण, परब, पवित्र सुवाळो आदी शुभ प्रसंगां वेळार धर्मकृत्याचे सुवातेर सगळ्यांत पयलीं रांगोळी घालपाची रीत आसा. कोणाकूय आंवाळटना आंवाळपाक बशिल्ल्या मनशाच्या पाटाभोंवतणी तशेंच पाटामुखार रांगोळी घालतात. जेवणावेळारूय पाटाभोंवतणी आनी पानांभोंवतणी रांगोळी घालतात. दिवाळेचे परबेंत दारासामकार वा आंगणांत तरातरांच्यो रांगोळ्यो घालून उपरांत तातूंत तरांतरांचे रंग भरतात. पुर्विल्ल्या काळांत दर एकल्याच्या घरामुखार सकाळीं फुडें शेण - शिंताडो घालून रांगोळी घालपाची प्रथा आशिल्ली. रांगोळी शिरमुळ्याच्या चुर्णान घालतात. कोंकणांत भाताचीं कल्लं लासून जाल्ल्या धव्या गोबरचोय उपेग रांगोळी घालपाक करतात. रांगोळेचें पीठ भरभरीत आसता. ताका लागून चिमटेंतल्यान तें सहज पडटा. हालींसरा रंगी बेरंगी रांगोळेची पूड सर्रास मेळटा. तशेंच रांगोळी घालपाची उपकरणांय आता उपलब्ध जाल्यांत. जमनीक शेण काडले उपरांत ताचेर रांगोळेच्यो चार रेगो मुजरत घालतात. अशें केलेंना जाल्यार शेण सारयल्ले जमनीक अशुभ मानतात.

सौंदर्याचो दिश्टावो आनी मंगलाची सिध्दताय हेच रांगोळी घालपाफाटले दोन मुखेल हेतू. रांगोळेंतल्यो आकृतायो ह्यो प्रतिकाम्क आसतात. चड करून वांकड्या रेगांचो उपेग रांगोळेंत करतात. थिपके, त्रिकोण, चवकोन, वाटकुळां हांच्या आदारान सोबीत आकृतायो घालतात. चवकोनाचे कोनशे मात केन्नाच मेकळे दवरिनात. ह्या कोनशांचेर चड करून त्रिदळाची आकृताय रेखतात. त्रिदळाक त्रिभुवन, तीन देव, तीन अवस्था आनी त्रिकाल अशा विश्वतत्वाचें प्रतीक मानतात. अर्शाच कांय प्रतिकां म्हळ्यार शंख, स्वस्तिक, चंद्र, सूर्य, नागयुग्म, अष्टदल, कमळ. व्हडल्या चवकोनांतले बारकेले चवकोन खाशेले पद्दतीन कुकमान भरतात. हाचेभायर टिपक्यांची रांगोळी काडपाचीय चाल आसा. पयलीं जमनीचेर मेजून कांय टिपके घालतात आनी मागीर ते उब्या-आडव्या रेगांनी जोडून तातुंतल्यान मोर, कांसव, वेल, कमळ आदी आकृत्यो निर्मितात. ही रांगोळी चड करून बायलोच घालतात. हालीं तेंपार दादलेय हे कलेंत रस घेतना दिसतात. रांगोळीच्या सर्तीनी बायलांवांगडा दादलेय वांटेकार जातात आनी इनामां जोडटात.

आकृतीप्रधान आनी वल्लरीप्रधान अशे रांगोळेचे दोन मुखेल प्रकार आसात. धान्यां आनी कड्डणां वापरून, फूलां वापरून, विंगड विंगड तरांचीं चुर्णां, पावडर, रंग वापरूनय रांगोळी घालतात. उदकाचेर लेगीत उफेवपी रांगोळी घालतात. हालीं तेंपार फेविकॉलत रंग घोळोवनूय रांगोळी घालतात.

भारतांतल्या हिंदू समाजांत रूढ जाल्लो हो पारंपारीक कलाप्रकार अशें म्हळ्यार जाता. सण, परबो, मंगल समारंभ, पुजा, कुलाचार, कुलधर्म, संस्कारविधी, व्रतां वैकल्यां हांचेकडेन ही कला संबंदीत आशिल्ली दिश्टी पडटा. तेच प्रमाण जैन, पारशी ह्या धर्मांनीय हिंदू धर्माप्रमाणूच अशुभनिवारक आनी शुभप्रद म्हणून मंगल सुवाळ्यां वेळार रांगोळी घालतना पळोवंक मेळटा. हालींसरां रांगोळी घालपाच्यो सर्ती जातात. दोन हजार वर्सांपयलींची ही कला आजुनूय तग धरून आसा.

राजस्थानांत हिका 'मांडणा', सौराष्ट्रांत 'सय्या', मध्यप्रदेश आनी उत्तरप्रदेशांत 'चौकपूरना' वा 'सोनारखन्ना', आंध्र प्रदेशांत 'मुग्गू', बिहारांत 'अरीपण' वा 'अयपन', तमीळनाडूंत 'कोलम', केरळांत 'पुविडल', ओरिसांत 'झुंटी', बंगालांत 'अलिपना', गुजरातांत 'साथिया', कर्नाटकांत 'रंगोली' जाल्यार महाराष्ट्र आनी गोंयांत रांगोळी ह्या नांवांनी वळखतात.

वात्सायनाच्या कामसूत्रांत चवसठ कलांचे वळेरेंतूय रांगोळेचो उल्लेख केल्लो आसा. पुर्विल्ल्या मराठी वाडमयांतूय रांगोळेचे बरेचकडेन निर्देश आयिल्ले पळोवंक मेळटात. नलचंपूण (इ. स. 90 वो शेंकडो) उत्सवा वेळार घराफुडें रांगोळी घालताले असो उल्लेख आसा. नाम चिंतामणी (इकरावो शेंकडो) ह्या ग्रंथांतूय जेवणाच्या प्रसंगावेळार रांगोळेचो उल्लेख जाता. हेमचंद्राचे (99 वो 92 वो शेंकडो) देशी नाममाला ह्या ग्रंथांत, तांदळाच्या पिठान रांगोळी घालताले असो उल्लेख मेळटा. मानसोल्लासांत (बारावो शेंकडो) आनी श्री कुमार हाच्या शिल्परत्नांत 'धूलिचित्र' ह्या नांवान रांगोळेचो उल्लेख केल्लो मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

राखी पुनव : एक परब. ही परब श्रावण म्हयन्यांतले पुनवे दिसा मनयतात. ह्या दिसा भयणीन भावाक राखी बांदपाचो सुवाळो जाता. राखी बांदपाची ही प्रथा कशी आनी केन्ना सुरू जाली हाची म्हायती हेमाद्रीन चतुर्वर्ग चिंतामणी हातूंत (व्रतरवंड - अध्याय) भविश्योत्तर पुराणांत इंद्राणीची कृष्णान युधिष्ठिराक सांगिल्ली कथा दिल्या. हे कथेप्रमाण असुरांकडल्यान हार खाल्ल्या इंद्राची दुर्दशा जाले उपरांत इंद्राणीन ताच्या उजव्या हाताक राखी बांदली. ते राखीच्या प्रभावान ताणें असुरांक सडेतोड जाप दिली. राखीचो प्रभाव वर्सभर उरता आशिल्ल्यान शुक्राचार्यान असुरांक वर्सभर वाट पळोवपाक सांगलें. तेखातीर दर वर्सा राखी बांदप म्हळ्यार राखीच्या प्रभावाचें पुनरुज्जीवन करप अशें जाता. मूळचे प्रथेप्रमाण राखी ही राजारवातीर आशिल्ली आनी राजपुरयतान ती राजाच्या उजव्या हाताक मंत्रक म्हणून बांदप असो नेम आशिल्लो.

ते राखयेंत तांदूळ, भांगर आनी सांसवां एकठांय केल्ली पुडी आसताली. उपरांत तिची पुजा करून ती हाताक बांदताले. हळदींत भिजिल्लो दोरो राखी म्हणून वापरतात. पूण आतां मात बाजारांत मेळपी तरातरांच्या जिनसांच्यो आनी रंगाच्यो राखी बांदतात. पूण हालींच्या राखींनी आदीं सांगलां तशी पुडी नासता. जाल्यार दोरो आनी कलाभूत हांचें फूल करून ताका रेशमी दोरो बांदिल्लो आसता.

भावाचें कल्याण जावंचें आनी भावान आपले भयणीक संरक्षण दिवंचें ही ते फाटली भावना आसता. रक्षाबंधनाक लागून सगळ्या अशुभांचो नाश जावन जैत, सुख, भलायकी, धन हांची प्राप्ती जावची अशी आस्त आसा.

उत्तर भारतांत नोकर लोक मालकाच्या हाताक राखी बांदतात. गरीब लोक गिरेस्तांच्या हाताक राखी बांदून तांचेकडल्यान पैशांची अपेक्षा बाळगतात.

जैन लोक हो दीस 'रक्षापर्व' म्हणून पाळटात. त्या दिसा जैनांच्या देवळांत राखी दवरिल्ल्यो आसतात. जैन मुनी त्या राखीची पुजा करून तांचो मानान स्विकार करतात. राखी पुनवेक 'पोवती पुनव' अशेंय म्हण्टात. ह्या दिसा पवित्रारोपण म्हळ्यार देवतेक पोवती अर्पण करप आनी उपरांत ती दादल्या - बायलेन हाताक बांदप. (पोवती म्हळ्यार देवतेक अर्पण करपाचो पवित्र दोरो) रक्षाबंधन हें ह्या विधीचें रुपांतर आसूं येता.

हे पुनवेक 'नाल्ल पुनव' वा सुता पुनव' अशेंय म्हण्टात. ह्या दिसा कोंकण, मलबार ह्या दर्यादेगेवयल्या प्रदेशांतले लोक उदकाची अधिश्ठात्री देवता आसपी वरुणाक उद्देशून दर्याक नाल्ल आनी सूत (जानवें) अर्पण करतात. नाल्ल आनी सूत पडलें म्हण्टकच खवदळिल्लो दर्या ह्या दिसाच्यान शांत जाता आनी दर्याचे येरादारीक तशेंच नुस्तेंमारीक बरो पडटा असोय समज आसा. मुसलमान आनी पारशी लोकांमदीं नाल्ल अर्पण करपाची प्रथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राघवन, व्ही. : (जल्म: २२ ऑगस्ट १९०८, तिरुवरूर, तमिळनाडू; मरण: ५ एप्रिल १९७९, चेन्नई).

एक प्राच्यविद्यापंडीत, आंतरराश्ट्रीय नामनेचो अश्टतासांचो विद्वान. प्रतिभाशाली कवी, उत्तम नट आनी अभिजात संगिताचो मार्मिक जाणकार. तिरुवरूर नगरांत ताणें आपलें शालेय शिक्षण पुराय केलें. उपरांत १९३० वर्सा चेन्नईचे प्रेसिडॅन्सी कॉलेजींतल्यान संस्कृत विशय घेवन तो एम.ए. ची परिक्षा पयले श्रेणींत पयल्या क्रमांकांन पास जालो. तेभायर ताणें पं. अप्पाशास्त्री शास्त्रीगळ, पं. ऋषियुर संतनम् अय्यर आनी पं. नारायण वाजपेयार हांचेकडेन पुर्विल्ले पद्दतीन संस्कृत शास्त्रांचें अध्ययन केलें. १९३५ वर्सा ताणें 'शृंगारप्रकाश' ह्या भोजाच्या ग्रंथाचेर संशोधन करून मद्रास विद्यापिठाची पीएच. डी. मेळयली.

१९३० वर्सा ताणें तंजावरच्या सरस्वती महाल ग्रंथालयाच्या हातबरपाच्या सूचीविभागाचो मुखेल म्हणून काम करपाक सुरवात केली. १९३५ वर्सासावन ते निमाणेमेरेन ताणें 'न्यू कॅटलोगस कॅटलागोरम' ह्या प्रकल्पांत काम केलें. १९३९ वर्सा ताची मद्रास विद्यापिठांत कनिश्ठ अधिव्याख्यातो म्हणून नेमणूक जाली आनी उपरांत प्राध्यापक, विभागाचो अध्यक्ष अशो बडट्यो मेळून तो सेवेंतल्यान निवृत्त जालो. १९६० - ७० ह्या काळांत ताणें 'जवाहरलाल नेहरू फॅलो' म्हणून संशोधन केलें.

संस्कृताच्या आनी कलेच्या क्षेत्रांत ताणें खूब काम केलां. 'संस्कृत रंग' हे संस्थेचो तो संस्थापक आनी खूब तेंपमेरेन अध्यक्ष आशिल्लो. जायतीं वर्सां तो चेन्नईचे म्युझिक अकादमीचो कार्यवाह आशिल्लो. तशेंच मद्रास नाट्यसंघाचोय अध्यक्ष आशिल्लो. साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी, आकाशवाणी, नॅशनल बुक ट्रस्ट हांचो वांगडी आनी सल्लागार म्हणून ताणें काम केलां. संस्कृताचें अध्यापन करपी भारतीय तशेंच भारताभायल्यो संस्था आनी विद्यापिठांच्या सल्लागार समित्यांचेर ताणें काम केलां.

राघवनाच्या लिखाणाचो व्याप खूब व्हड आसा. ताच्या ग्रंथांची संख्या शंबरां परस चड आसा. ८०० सुमार ताचे स्फूट लेख आसात. ताच्या कांय वेंचीक ग्रंथांचीं नांवां अशीं - भोजकृत शृंगारप्रकाश (संपा. १९४० - ४५), आनंदरंगविजयचंपू (१९४८), न्यू कॅटलोगस कॅटलागोरम (खंड १ ते ९; १९४९ - ७९), यंत्राज ऑर मेकॅनिकल कंट्रॉलव्हन्सीस इन एन्शंट इंडिया (१९५२), द इंडियन हेरिटेज (१९५६), मॉडर्न संस्कृत रायटिंग्ज (१९५७), संस्कृत लिटरेचर (१९६१), मलयमाकत (संपा. १९६६), द रामायण इन ग्रेटर इंडिया (१९७४). तमिळींत ताणें कांय कथा - लिखाण केलां. ताणें बरयल्ल्या संस्कृत नाटकांत आनी एकांकिकांत 'कामशुद्धि' (१९४६), प्रैक्षणकत्रयी (१९५६), अवंतिसुंदरी (१९५६), लक्ष्मी स्वयंवरम् (१९५९), आषाढस्य प्रथम दिवसे (१९६१), भद्राश्वेता (१९६१) हांचो आस्पाव जाता. मुत्तुस्वामी दीक्षितचरितम् हें ताणें रचिल्लें संस्कृत महाकाव्य. रविंद्रनाथ टागोराच्या कांय साहित्यकृतींचो संस्कृत अणकार ताणें संस्कृत रवींद्रम् (१९६६) ह्या नांवान केला. महाभारताचो संक्षिप्त इंग्लीश अणकार (१९३५), श्री देवी माहात्म्याचो तमीळ अणकार (१९४६) आनी नाटकलक्षणरत्नकोशाचो इंग्लीश अणकार हे ताणें केले अणकारूय उल्लेख करपासारके आसात.

१९५५ वर्सा कांची कामकोटी पिठाकडल्यान 'कविकोकील' आनी 'सकलकलाकलाप' हे मानादीक पुरस्कार ताका मेळ्ळे. १९६२ वर्सा ताका भारत सरकारान पद्मभूषण ही उपाधी दिली. १९६६ वर्सा ताका भोजाज शृंगारप्रकाश ह्या ग्रंथाखातीर साहित्य अकादमीचें इनाम मेळ्ळें.

- कों. वि. सं. मं.

राघवेंद्र तीर्थ : (इ.स.चें १७ वें शतमान). माधव संप्रदायाचो एक प्रचारक आनी संत. ताचो पुतणयो नारायण हाणें राघवेंद्र विजय नांवाचें एक सुंदर काव्य रचिल्लें आसून तातूंत राघवेंद्राचें चरित्र वर्णन केल्लें आसा तें अशें - ताचे आवयचें घराणें गौतमगोत्री आशिल्लें आनी आजो कृष्णभट्ट हो सम्राट कृष्णदेवराय हाका वीणावादन शिकयतालो. ताचो बापूय तिमण्णाचार्य हो एक पंडीत आनी संगीततज्ञ आशिल्लो. विजयनगराचो अस्त जातकच तो तुंडीरमंडल (कांची) ह्या भागांत वचून पट्टणाक स्थायीक जालो. ताचे बायलेचें नांव गोपिका. ताका गुरुराज, वेंकटांबा आनी वेंकटनाथ अशीं तीन भुरगीं. तातुंतल्या वेंकटनाथान बरो अभ्यास करून पंडीत म्हणून नामना मेळयली. कुंभकोणमचो माधव मठाधिपती सुधींद्रतीर्थ हाका ताची नामना कळ्ळी. तेन्ना ताणें ताका आपोवन हाडून आपल्या फाटल्यान मठाधिपती जावपाची आपली इत्सा उक्तायली. पूण बायल - भुरग्यांक सोडून संन्यास घेवपाची ताची तयारी नाशिल्ली. सुधींद्रतीर्थान परत परत सांगून ताच्या मनाची तयारी केली आनी निमाणें इ.स. १६२१ त वेंकटनाथान त्या संप्रदायाची दिक्षा घेतली. गुरून ताका राघवेंद्र हें नांव दिल्लें. दोन वर्सांनी सुधींद्रतीर्थाक मरण आयलें तेन्ना राघवेंद्रतीर्थ मठाधिपती जालो. आपल्या पंथाच्या प्रचाराखातीर ताणें मदुराई, श्रीरंगपट्टण, उडुपी, पंढरपूर, कोल्हापूर, विजापूराक भोंवडी केली. ह्या भोंवड्यांतल्यान ताणें जायतें ग्रंथलिखाणूय केलें.

माधव संप्रदायाची दिक्षा घेतिल्ल्यान तो द्वैतमताचो प्रचारक जालो. ताणें सुमार चाळीस ग्रंथ बरयले. तातुंतले बरेचशे ग्रंथ माधव, जयतीर्थ आनी व्यासराय हांचे गीतेवयले टिकेच्या स्वरुपांत आशिल्ले. ताच्या चडशा ग्रंथांक भावदीप हें नांव आसा. ताच्या स्वतंत्र ग्रंथांत परिमल ह्या ग्रंथाची नामना आसून ताच्या नांवावयल्यान ताका परिमलाचार्य अशें नांव मेळ्ळें. ताची भास सादी आनी सरळ आशिल्ल्यान ताणें वेदान्तासारको कठीण विशय सर्वसामान्यांक समजतलो अशे रितीन मांडलो.

इ.स. १६६३त तो म्हैसुराक गेल्लो. थंय दोड्ड देवराज वडियार ह्या राजान ताका व्हड देणगी दिली. उपरांत तो बेळारी म्हालांतल्या मंत्रालय गांवांत स्थायीक जालो. आडोनिचो सुभेदार सिद्दी मसूदरवान हाचो दिवाण वेंकण्णा पंत हाणें हो गांव ताका दान दिल्लो. थंयच इ.स. १६७१ त ताणें समाधी घेतली. जायते भावीक भोंवडेकार दर वर्सा थंय दर्शनाखातीर येतात.

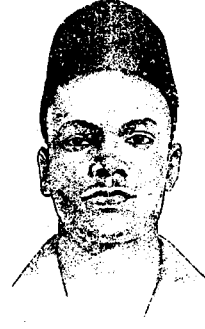
- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद: माधव संप्रदाय

राजगुरू, शिवराम हरी : (जल्म : १९०८, रवेड - पुणें; मरण: २३ मार्च १९३१, लाहोर).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो सशस्त्र क्रांतीवीर. मुळावें शिक्षण घेतले उपरांत तो अमरावतीक वचून, थंयचे हनुमान

व्यायामशाळेच्या वातावरणांत ताणें देशभक्तीची दिक्षा घेतली. पिरायेच्या १५ व्या वर्सा तो बनारसाक संस्कृत अध्ययनाखातीर गेलो. थंय

न्यायशास्त्रांतली मध्यमा परीक्षा तो पास जालो. लघु सिध्दांत कौमुदीचो ताणें अभ्यास केलो. ताका संस्कृत आनी मराठी भायर इंग्लीश, कन्नड, मळयाळम, हिंदी आनी उर्दू ह्योय भासो येताल्यो. शिवाजी आनी ताची गनिमी झूजपद्दत हे विशीं ताका तोरवणाय दिसताली. कांय काळ तो काँग्रेस सेवा दलांतूय आसलो. बनारसाक आसतना

ताची सचिन्द्रनाथ सन्याल, चंद्रशेखर आझाद ह्या क्रांतिकारी नेत्यांकडेन वळख जाली. हिंदुस्थान रिपब्लिकन आर्मींत वचून ताणें उत्तर भारतांत क्रांतीकार्यांत वांटो घेतलो. ताच्या तुंबकाचो नेम अचूक आसलो. फुडें ताची भगतसिंग, जतीनदास, सुखदेव आनी हेर पंजाबी क्रांतीकारी फुडान्यांकडेन इश्टागत जाली.

सायमन कमिशन विरोधी निदर्शनांत पुलिसांनी केल्ल्या हल्ल्यांत लाला लजपतराय जखमी जालो. ताका लागून १७ नोव्हेंबर १९२८ वर्सा ह्या पंजाबी फुडान्याक मरण आयलें. ताच्या मरणाचो सूड घेवपाचो अशें पंजाबी क्रांतीकारकांनी थारायलें. ते खातीर चंद्रशेखर आझाद, शिवराम राजगुरू, भगतसिंग आनी जयगोपाल हांची नेमणूक केली. चंद्रशेखर आझाद आनी राजगुरू हे दोनूय संयुक्त प्रांतांतल्यान आयले. पंजाब आनी उत्तर प्रदेश फांट्या फुडान्यांनी संयुक्तपणान लाहोरांत ही कृती केली. ब्रिटीश पुलीस अधिकारी साँडर्स हाचेर लाहोराक १७ डिसेंबर १९२८ दिसा हल्लो जालो तेन्ना पयल्यो दोन गुळयो राजगुरून मारल्यो. फुडें काउन्सिल हॉलांतल्या बाँब हल्ल्या उपरांत पंजाबी फुडान्यांक धरले. पूण आझाद आनी राजगुरू सुमार दोन वर्सां भूंयगत आसले. साँडर्सच्या मरणाउपरांत २२ म्हयन्यांनी म्हळ्यार ३० सप्टेंबर १९२९ वर्सा राजगुरूक पुण्यांत धरलो आनी ताका भगतसिंग, सुखदेव हांचे वांगडा लाहोराच्या कारावासांत सुळाचेर चडयलो. ताचे यादीक ताच्या रवेड ह्या जल्मगांवाचें राजगुरू नगर अशें नांव दवरलें.

- कों. वि. सं. मं.

राजगोपालाचारी, चक्रवर्ती : (जल्म : १० डिसेंबर, १८७८, थोरपल्ली - तमीळनाडू; मरण : २५ डिसेंबर १९७२, मद्रास).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो एक व्हड फुडारी. स्वतंत्र भारताचो पयलो गव्हर्नर जनरल (१९४८-५०) आनी स्वतंत्र पक्षाचो संस्थापक अध्यक्ष (१९५९).

ताचो जल्म एका मध्यमवर्गीय वैश्व ब्राह्मण कुटुंबांत जालो. ताचो बापूय नल्लन चक्रवर्ती आय्यंगार हो थोरपल्लीचो मुन्सफ

आशिल्लो. आवय सिंगारमल्ल धर्मीक वृत्तीची आशिल्ली. ताचें मुळावें शिक्षण थोरपल्ली गांवांत जालें. फुडें ताणें बेंगळूर आनी मद्रासाक उंचेलें शिक्षण घेवन बी.ए. (१८९६) आनी एलएलबी (१९००) ह्यो पदव्यो हातासल्यो. ह्याच वेळार ताचें आवयक मरण आयलें. उपरांत ताणें अलामेलू मंगम्मल हे १० वर्सांचे चलयेकडेन लग्न केलें (१९००). ताका कृष्णस्वामी, नरसिंहन आनी रामस्वामी हे तीन चले, तशेंच नामगिरी आनी लक्ष्मी ह्यो दोन चलयो जाल्यो. राजाजीन लक्ष्मी हे आपले चलयेचें लग्न महात्मा गांधीच्या देवदास ह्या चल्याकडेन केलें. हें वैश्य - ब्राह्मण आंतरजातीय लग्न त्या वेळार गाजलें.

राजाजी सुरवेक सेलमाक वकिली करतालो. तातूंत ताका अर्थीक प्राप्तीय बरी जाताली. रोखडोच तो सक्रिय राजकारणाकडेन आकृश्ट जालो आनी सेलम नगरपरिशदेचो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. १९१५त ताची घरकान्न सोंपली. उच्च न्यायालयांत वकिली करपाखातीर ताणें मद्रासाक स्थलांतर केलें. लोकमान्य टिळक, अॅनी बेझंट, चक्रवर्ती विश्वराघवाचार्य, सरोजीनी नायडू, आदी राजकीय फुडान्यांच्या विचारांची छाप ताचेंर पडली. मद्रासाक १९१९त महत्मा गांधीची भेट जालेउपरांत तो पुरायतरेन गांधीवादी जालो. ताणें गांधीचे असहकार चळवळींत वांटो घेवपाखातीर वकिली वेवसाय सोडलो. रौलेट कायद्याउपरांत गांधीजीवांगडा ताका तीन म्हयन्यांची बंदखण भोगची पडली. त्यावेळार ताणें बरयल्ली 'जेल डायरी' प्रसिद्द आसा. तेउपरांत जाल्ल्या सगळ्या आंदोलनांनी (१९४२चे 'छोडो भारत' आंदोलन सोडून) ताणें वांटो घेतलो. मिठाच्या सत्याग्रहा वेळार ताणें तमीळनाडूंत तेच धर्तेर सत्याग्रह घडोवन हाडलो. सत्याग्रहांतल्या ह्या वेगवेगळ्या मोहिमांखातीर ताका चारखेपे कादयेंत वचचें पडलें. महात्मा गांधी बंदखणींत आसतना तो गांधीजीचो प्रवक्तो म्हणून काम करतालो. कांय म्हयने ताणें 'यंग इंडियाचें' संपादनूय केलें. गांधीजीन पुरस्कारील्लो खादीचो प्रसार, जातीय एकवट, राश्ट्रीय शिक्षण अस्पृश्यताय ना करप ह्या चतुःसूत्रीचो ताणें जीणभर प्रसार आनी प्रचार केलो. ते खातीर ताणें तमीळनाडूंतल्या तिरुचेन गोडे ह्या गांवांत गांधी आश्रमाची स्थापणूक केली. खादी केंद्र उबारलें आनी अस्पृश्यांखातीर एक शाळाय सुरू केली. हाचेभायर 'विमोचन' नांवाचें तमिळ भाशेंतलें म्हयनाळें सुरू करून सोरो बंदीचो प्रसार केलो. बाबासाहेब आंबेडकर आनी महात्मा गांधी हांचेमदीं जाल्ल्या पुणें कराराचो मसुदो राजाजीनूच तयार केल्लो (१९३२).

राजाजी अखील भारतीय काँग्रेसीचो सरचिटणीस जालो (१९२१ - २२). तो काँग्रेसीच्या कार्यकारिणीचो बरींच वर्सां

वांगडी आशिल्लो. १९३५ त कांय तेंप ताणें हंगामी (तात्पुरतो) अध्यक्ष म्हणूनय काम केलें. दुसऱ्या म्हाझुजासावन काँग्रेसीच्या सगळ्या ध्येय - धोरणांविशीं राजाजीचे मतभेद जावंक लागले. १९३५ च्या अधिनेमाप्रमाण भारतांत प्रांतीय कायदेमंडळाच्यो वेंचणुको जावन तातूंत मद्रास प्रांताचो राजाजी मुखेलमंत्री जालो (१४ जुलय, १९३७). दुसरें व्हड झूज सुरू जालेउपरांत काँग्रेस मंत्रीमंडळान ब्रिटीश सरकाराकडेन असहकार्य करपाच्या तत्वां वांगडाच सगळ्यांनी राजिनामे दिले. हे दोन वर्सांचे कारकिर्दींत राजाजीन आपल्या प्रदेशांत सोरोबंदी, हरिजनांक देवळांत प्रवेश, मूळ उद्देग, शिक्षण बी हांचो प्रसार आनी हेर कार्यावळीय चालीक लायल्यो. ३ जुलय १९४० चे काँग्रेस कार्यकारिणींत राजाजीन मांडिल्ल्या थरावाप्रमाण भारताक पुराय स्वातंत्र्य दिवपाचे अटीचेर ब्रिटिशांक झुजांत पुराय सहकार्य दिवपाचें धोरण धरलें. पूण ब्रिटीश सरकारान तें भायरयिल्ल्यान महात्मा गांधीन वैयक्तिक सत्याग्रहाचें अभियान सुरू केलें. ते उपरांत आयिल्ल्या क्रिप्स मंडळाच्या येवजणांक काँग्रेसीचो विरोध आसतनाच राजाजीन त्यो उखलून धरल्यो. मुस्लिम लिंगाचे स्वतंत्र राश्ट्राचे मागणेचो प्रश्न सुटले बगर देशाक स्वातंत्र्य मेळप कठीण अशें राजाजीचें म्हणणें आशिल्लें. ताचे हे भुमिकेक काँग्रेसीकडल्यान कांय तेंको मेळ्ळोना. काँग्रेस आनी मुस्लिम लिंग हांचेमदीं एकवट घडोवन हाडपाखातीर ताणें परत खूब यत्न केले, पूण तो अपेशी थरलो. अलाहाबाद काँग्रेस अधिवेशनांत (१९४२) ताणें थराव मांडलो तोय भायरयलो. हाचो परिणाम असो जालो, ताणें पयले सुवातेर काँग्रेस कार्यकारिणीचो आनी उपरांत पक्षाचो राजिनामो दिलो (१९४२). तीन वर्सांमेरेन तो काँग्रेसीभायर रावलो. ताका व्हड अपमान सहन करचो पडलो, तरीय तो आपल्या तत्त्वांसावन कडेक सरलोना. भारत छोडो आंदोलनांतूय ताणें वांटो घेतलो ना. त्या वेळार सगळे फुडारी बंदखणींत आशिल्ले. राजाजीन परत एकदां राश्ट्रीय एकवटीची येवजण मांडली. तिचेर ताणें महात्मा गांधीची संमतीय मेळयली. पूण तिचो चडसो उपेग जालोना. कांय फुडान्यांच्या आग्रहाखातीर ताणें परत काँग्रेसींत प्रवेश केलो (१९४५). तो गव्हर्नर जनरलाच्या कार्यकारी मंडळाचो वांगडी जालो (१९४७). स्वातंत्र्या उपरांत ताची बंगालचो गव्हर्नर म्हणून नेमणूक जाली (ऑगस्ट ते नोव्हेंबर, १९४७). ते उपरांत तो स्वतंत्र भारताचो पयलो गव्हर्नर जनरल जालो (१९४८ - ५०). नेहरूच्या सुरवेच्या मंत्रीमंडळांत ताणें पयलो बिनखात्याचो आनी फुडाराक घरमंत्री (१९५१) म्हणून काम पळयलें. पूण मद्रास राज्यांतलो काँग्रेस पक्ष अल्पमतांत येता अशी सुलूस लागतकच ताची मद्रासचो मुखेलमंत्री म्हणून निवड केली (१९५२ - ५४). उपरांत भारत सरकारान ताचे देशसेवेचो आनी वेगवेगळ्या कार्यांचो, 'भारतरत्न' पुरस्कार दिवन भोवमान केलो (१९५४). फुडाराक ताचे

पंडित नेहरू आनी हेर काँग्रेस फुडान्यांकडेन मतभेद जाले. काँग्रेसीच्या पुराय धोरणाविशीं तो निराश आशिल्लो. म्हणून ताणें ४ जून, १९५९ ह्या दिसा स्वतंत्र पक्षाची स्थापणूक केली. मिन् मसानी, क.मा. मुन्शी, प्रा. एन.जी. रंगा आनी हेर कितल्याशा लोकांनी पक्ष स्थापणुकेच्या कामांत ताका आदार केलो. स्वातंत्र्यांतल्यानूच उदरगत हें ताचें ब्रीदवाक्य आशिल्लें. १९६२ आनी ६७ च्या भौशिक वेंचणुकांनी पक्षाक बरो प्रतिसाद (४४ खासदार - १९६७) मेळ्ळो. पूण फुडाराक ह्या पक्षाक लोकांचें फाटबळ मेळूंक पावलेंना.

महात्मा गांधी शांतताय प्रतिश्ठापनेवतीन ताणें अप्पुऱ्यांच्या वापराचेर बंदी घालची म्हणून भारतीय शिश्टमंडळाचें फुडारपण केलें (१९६२) आनी तो पयलेच खेपे देशाभायर अमेरिकेक गेलो. थंय ताणें जॉन कॅन्डीची भेट घेवन ताका एकवटीत राश्ट्र संघटनेंत अप्पुऱ्यांचे चांचणेचेर बंदी हाडची असो थाराव मानून घेवंचो, अशी विनंती केली.

तेउपरांत ताणें ल्हव-ल्हव सक्रीय राजकारणासावन आंग काडून घेतलें आनी तो मद्रासाक स्थायीक जालो. राजाजीचो मुदलांतलो पीड तत्त्वचिंतकाचो आसलो. धर्माचेर ताची श्रध्दा आशिल्ली, पूण तो कुड्डी श्रध्दा मानपी वा धर्मपिसो नाशिल्लो. गीतेंतलो कर्मवाद, ताणें आचरणांत हाडलो. भारताचे सांस्कृतिक विविधतायेंतले एकात्मतेचें अधिश्ठान रामायण - महाभारतांतले आदर्श आनी तत्त्वज्ञानांत आसा अशें तो म्हण्टालो. ताणें तमिळ आनी इंग्लिशींत रामायण - महाभारत ह्या ग्रंथाचें भाशांतर केलें. ताचे स्फूट आनी ग्रंथीक लिखाण भरपूर आसा. तातूंत मुखेलपणान रामायण, महाभारत, भगवद्गीता आनी उपनिशदां हांचेर चिकित्सक विवेचन आसून मार्क्स ऑरीलीयसाचीं पुस्तकां ताणें तमिळींत अणकारीत केल्यांत. ताच्यो कांय कथाय इंग्लिशींत आसात. तिरुवळ्ळुवर हाच्या "कुरळ" ह्या काव्याचो तमिळ अणकार ताणें केला. सुमार बाराव्या शेंकड्यांत जावन गेल्ल्या अवैयार ह्या संत कवयित्रीच्या काव्याची ओळख करून दिवपी एक पुस्तकय ताणें बरयलां. हाचेभायर 'मुडियुम' हें शास्त्रविशयक पाठ्यपुस्तक ताणें तमिळींत बरयलां. ताच्या ५३ कथांचे दोन कथांझेले उजवाडाक आयल्यात. सादी, सोंपी आनी सुबोध भाशाशैली हें ताचे लेखनशैलीचें खाशेलेपण. ताच्या तमिळ महाभारताक साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मेळिल्लो आसा.

इंग्लीश भाशेचो ताका अभिमान आशिल्लो आनी भारतीय एकवटाची भास म्हणून ती कुस्कूटावंक जायना, तिच्या शासकीय वापराचेर निर्बध घालूंक जायनात, अशें ताचें मत आसलें. आवयभाशेक ताणें प्राधान्य आसूंक जाय अशें जरी सांगिल्लें आसलें तरीय हिंदी भाशेक ताचो विरोध नाशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

राजतरंगिणी : कल्हण हाणें बाराव्या शेंकड्यांत संस्कृतांत बरयल्लो काश्मीराचो पद्यबध्द इतिहास. राजतरंगिणी म्हळ्यार न्हंय, प्रवाह, वा परंपरा ह्याय अर्थान कल्हणान ह्या ग्रंथाक नांव दिल्लें आसा.

ह्या ग्रंथाचे वट्ट आठ तरंग आसून तांची श्लोकसंख्या ७,००० आसा. कलियुगाची सुरवात इ.स. आदीं ३१०१ त जाता अशें परंपरेन मानतात. तेन्नाच्यान काश्मीराच्या राजांची आनी राजवंशाची म्हायती राजतरंगिणींत दिल्या. ह्या ग्रंथांत कल्हणान ताच्या आदले इकरा इतिहासकार तशेंच सुव्रताची राजकथा, क्षेमद्राची नृपावलि, नीलमतपुराण, हेलराजाची पार्थिवावलि, पद्ममिहीर आनी छविह्लाकार हांचे इतिहासाविशींचे ग्रंथ, पोरणी कागदपत्रां, नाणीं, राजांचीं दानपत्रां, ताम्रपट, प्रशस्तिपट, शिलालेख हांचो नियाळ घेतिल्ल्याचो उल्लेख केला. राजतरंगिणींत इतिहासीक पुराव्याचो अभाव आसून कल्हणान लोकपरंपरा आनी दंतकथा हांचेर चड भर दिला. तशेंच, शकून, यातुविद्या, चेटूक, भूतबादा, हांचेर ताचो खूब विस्वास आशिल्ल्याचें दिसता. राजतरंगिणींत इतिहासीक क्रम जरी सारको नासलो तरी सातव्या शतमानापसूनच्या घडणुकांची ताणें दिल्ली म्हायती विश्वासाची दिसता. काश्मीरी जनतेची सूखलोलुपताय आनी आळसाय, राजकीय फुडान्यांकडेन आशिल्लो स्वामिभक्तीचो उणाव, बेशिस्त आनी भिवकुन्या सैनिकांचें पळपुटपण आनी जमीनदारांचें निर्दयपण आदी गजाली मात कल्हणान अभ्यासूपणान मांडल्यात.

ह्या ग्रंथांत कल्हणाचे कविताप्रतिभेक बरो वाव मेळ्ळा. कसल्याय घडणुकांचें वर्णन करतना ताणें काव्यालंकार, सुभाशितां आनी काव्यमय भाशा हांचो वापर करून हो ग्रंथ सोबीत केला.

- कों. वि. सं. मं.

राजदूत : एका देशान दुसऱ्या देशांत मुखेलपणान राजकीय वेव्हाराखातीर नेमिल्लो प्रतिनिधी. दोनूय देशांभितरले संबंद एकामेकांक पूरक दवरप हो राजदुताचो मुखेल वावर. तशेंच, त्या देशांतलें राजकीय धोरण आनी हालचाली समजून घेवप; दोनूय देशांचे हितसंबंद राखून दवरपाचे यत्न करप; एकमेकांची विचारसरणी आनी राजकारणाचें देव-घेव करप अशो साबार जापसालदारक्यो ताणें सांबाळच्यो पडटात.

भारताच्या पुर्विल्ल्या इतिहासांत राजदूत वा दूत हीं उतरां साबारकडेन आयल्यांत. परक्या राजाकडे धाडिल्लो वकील, वा संदेश पावोवपी वा हेर (गुप्तहेर) अशा साबार अर्थानी तें उतर ऋग्वेदांत वापरलां. महाभारतांतूय राजदुताचे वेगवेगळे आठ गूण सांगल्यात. कौटिल्ल्यान आपल्या अर्थशास्त्रांत राजदुताविशीं एक स्वतंत्र नोंद बरयल्या. तातूंत राजदुताच्या गूणधर्माची, अधिकाराची आनी कार्याची म्हायती दिल्ली आसा. सद्या राजदुताचें कार्यक्षेत्र आनी जापसालदारक्यो हांची व्याप्ती व्हड आसा.

राजद्रोह

सादारणपणान राजदूत हें उतर आपल्या देशांतल्या परकी वकिलातीच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याक उद्देशून वापरतात. पयल्या म्हाझुजाउपरांत आनी मुखेलपणान दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत लोकशाय प्रस्थापीत जाल्ल्या देशांनी अशे अधिकारी नेमपाची प्रथा सुरू जाली. १९६१त आंतरराष्ट्रीय मळार राजदुता संबंदीं विण्णा शारांत भरिल्ले परिशदेंत ताचो दर्जो, सुवात आनी ताका मेळपी संरक्षण हेसंबंदीं कांय नेम थरयल्यात आनी कांय प्रथा मान्य केल्यात. हे प्रथेप्रमाण राजदुताचे तीन प्रकार मानल्यात (१) पुराय अधिकार आशिल्लो राजदूत (अॅम्बसेडर) (२) प्रतिनिधीक दूत (एन्व्हॉय) (३) स्थायी राजदूत (शार्ज द अॅफॅर्स). राजदूत वा प्रतिनिधीक दूत हांकां ज्या देशांनी धाडटात, त्या देशाची पयलीं मान्यताय घेवंची पडटा. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत एकवटीत राश्ट्रसंघान आपले घटनेंत सगळ्या राश्ट्रांक उपचारीक आनी कायदेशीरपणान समान दर्जो दिल्लो आसा. तेन्नासावन चडशा सगळ्या राश्ट्रांनी आपआपले प्रतिनिधी सगळ्या राश्ट्रांखातीर नेमल्यात. ज्या राश्ट्रांक परदेशांत आपल्या प्रतिनिधीखातीर खर्च करपाची कुवत नासता, थंय तें राश्ट्र आपल्या इश्ट राश्ट्राचे वकिलातीकडेन आपलें प्रतिनिधीत्व सोंपयता.

आपल्या देशाचें पडबींब परकी देशांत उजळ दवरप हें राजदुताचें मुखेल छे. तेखातीर ताका आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतल्यो विचारसरण्यो खबर आसपाक जाय. ताका संबंदीत देशाचो भौशिक आनी संस्कृतीक संबंदांचो परीचय आसपाक जाय. त्या देशांतलो शिक्षणक्रम, विज्ञानसंशोधन आनी राजकीय पक्षांची घोरणांची बरी म्हायती आसपाक जाय. तशेंच ताका आपल्या देशाचें अर्थीक आनी संरक्षणेविशींचें घोरण खंयचें आनी तें परदेशांत खंयच्या स्वरुपांत मांडल्यार ताचो फायदो जातलो, हाचो ताणें बारीक अभ्यास करप गरजेचें आसता. राजदुताचें व्यक्तिमत्व आकर्शक आसपाक जाय. तो एक फिशाल उलोवपी, प्रसंगावधान राखून आनी अनपेक्षीत अडचणींतल्या निभोवन व्हरपाची मुत्सद्देगिरी ताचेकडेन आसपाक जाय. राजदुताक आनी ताच्या कार्यालयांतल्या अधिकाऱ्याक त्या देशांतल्या शासनाकडच्यान संरक्षण मेळटा. खंयच्याय राश्ट्राकडेन वांकडेपण येतकच एक तर राश्ट्र आपलो राजदूत त्या राश्ट्रांतल्यान काडून घेता, वा तें राश्ट्र परक्या राश्ट्रांतल्या राजदूताक आपल्या राश्ट्राभायर वचपाचो हुकूम सोडटा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दूत

राजद्रोह : कायद्यान आनी संविधानान निर्माण जाल्ले राजसत्तेआड, नागरिकाकडल्यान जाल्लो विद्रोह, बंड, फितुरी, वा तत्सम करणेक वा तशा यत्नाक वा चिथावणेक राजद्रोह म्हण्टात.

राजद्रोह हो गुन्यांव आसून भारतीय दंड संहितेच्या १२४ अ

ह्या कलमाखाला ह्या गुन्यांवाची व्याख्या केल्या. कायदेशीर शासनाआड अलोकशाय मार्गान विद्रोह, तिरस्कार वा विद्रेश पातळावपाखातीर वा ते नदरेन यत्न करपाखातीर उलोवप, लिखाण, चिन्नां वा दृश्य हावभाव ह्या माध्यमांचो उपेग करून तशेंच हेर खंयच्याय मार्गान तशा हेतान कृत्य केल्यार तो राजद्रोहाचो गुन्यांव जाता. कायद्याचे नदरेन विद्रोह ह्या उतरांत शासनाविशींचे निश्टेचो अभाव वा तेसंबंदी सगळ्या तरांच्या दुस्मानकायेच्या भावनांचो आस्पाव जाता. पूण लोकशायेच्या संकेतांचे मर्यादितल्या शासनावयली टिका म्हळ्यार राजद्रोह जायना. शासनाचे उपाय - येवजणेसंबंदीं तातूंत कायदेशीर मार्गान बदल घडोवन हाडपाच्या हेतान केल्ली टिका, दाखयल्लो न्हयकार वा केल्लो निशेध हांकां लागून सरकाराविशीं विद्रोह, विद्रेश वा तिरस्कार निर्माण जायना आसत वा तसो यत्न केल्लो नासत जाल्यार तशी टिका, नापसंती वा निर्णय हो गुन्यांव थरना. तेच भाशेन शासनान केल्ल्या प्रशासकीय कृत्याविशीं नापसंती दाखोवपी टिका करप हो गुन्यांव जायना. पूण ते टिकेक लागून विद्रोह, विद्रेश वा तिरस्कार निर्माण जावंक फावोना. वा तशे तरेचो यत्नय केल्लो आसूंक जायना.

ब्रिटीश राजवटींत लोकमान्य टिळकाआड राजद्रोहाच्या आरोपाखाला १८९७ आनी १९०८ वर्सा असो दोनदां दोशी थारावन, खटले भरून ताका ख्यास्त फर्मायली. राजद्रोहाचो अन्वयार्थ करतना सरकाराविशीं अप्रिती आसप होय गुन्यांव थारावंचो अशें मत न्यायालयांनी दिल्ल्यान टिळक दोशी थरलो. फकत अप्रिती आसून उपकारना. तिका लागून केल्ले टिकेन सरकाराआड सशस्त्र उठाव वा बंड जावपाची शक्यताय आसची पडटा, असो युक्तिवाद टिळकान केलो. लोकशायेंत सरकाराचेर टिका करपाचो अधिकार व्यक्तीक जाय, हे भुमिकेंतल्यान वयलो युक्तिवाद केल्लो. वसाहतवादी शासनांत, स्वातंत्र्य चळवळीखातीर केल्ल्या सगळेच तरेच्या उठावांत राजद्रोह मानपाची शासनकर्त्यांची प्रवृत्ती जाल्ली. भारतीय संविधानाच्या १९ (१) (अ) ह्या अनुच्छेदांत दर एका नागरिकाक भाशण करपाचें आनी अभिव्यक्तीचें स्वातंत्र्य दिलां. शासनाक देशाचे सुरक्षिततायेखातीर वा कायदो आनी सुवेवस्था राखपाखातीर ह्या स्वातंत्र्याचेर कांय मर्यादा घालपाचो अधिकार आसा. ह्या संदर्भांत भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयान दिल्लो. केदारनाथ सिंगाआड बिहार सरकार (ऑल इंडिया रिपोर्टर, १९६२) ह्या खटल्यांतलो निकाल म्हत्वाचो आसा. तातूंत म्हळां, सरकारावयले टिकेखातीर खंयचोय मार्ग आपणायल्यार, ताचे फाटलो हेत हो जर भौशिक सुवेवस्थेक भंय निर्माण करपाचो वा सरकाराआड प्रक्षोभ मातोवपाचो वा तसो यत्न करपाचो आसत, जाल्यार हो राजद्रोहाचो गुन्यांव घडला अशें म्हणूं येता.

राजद्रोहाच्या गुन्यांवाक उण्यांत उणी रव्यास्त आजल्म बंदरवण वा विशिश्ट रकमेचो दंड अशी आसा तर चडांत चड रव्यास्त मरणाची आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राजनीतिकल्पतरु : राजनितिचेर आदारिल्लो एक ग्रंथ. व्यासदास क्षेमेन्द्र हाणें ह्या ग्रंथाची रचना केली. ताच्या काळाविशीं निश्चीत अशी म्हायती मेळना. पूण लेखांत उल्लेख केल्ल्या राजांच्या वर्णनावयल्यान ताचो काळ इसवी सन इकरावें शतमान (इ.स. ११० ते १०७०) असो मेळटा. जयपीड राजाच्या दरबारांत नरेन्द्र नांवाचो मंत्री आशिल्लो. क्षेमेन्द्र हो ताचो खापरपणटू. क्षेमेन्द्रान वट्ट ३४ ग्रंथांची रचणूक केली. पूण तातुंतले फकत अठराच ग्रंथ उपलब्ध आसात.

नीतिकल्पतरु ह्या ग्रंथाक क्षेमेन्द्रान फुलां-तुऱ्याची ओपार दिल्ली आसा. ह्या ग्रंथांत वट्ट १३८ विभाग दिल्यात. तातुंतल्या १५-१६ विभागांनी राज्य, राजा, हांचेविशीं भासाभास केल्ली आसा. ताणें 'निती' ह्या उतराचो अर्थ 'अमलप्रज्ञा' म्हळ्यार 'दूरदृश्टी' वा 'दिव्यनदर' असो दिला. नितीक लागून बरें किदें, वायट किदें हें कळटा. राजान नितीन वागूंक जाय. तो अनितीन वागल्यार राज्याचो नाश जाता. ताणें नितीन वागतना किदद्याकूच भियेवंक जायना. राजान सज्जनांक लागीं करप, दुर्जनांक पयस करप आनी दुश्ट राजाक राज्यभ्रश्ट करप अशेंय क्षेमेन्द्र सांगता.

- कों. वि. सं. मं.

राजनीतिप्रकाश : वैशांपायन हाणें रचिल्लो एक ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत मुखेलपणान आयुधां आनी सैन्याचें प्रशासन हांचेर भर दिला. ह्या ग्रंथांत पुर्विल्ल्या मध्ययुगीन काळांतल्या आयुधांचीं वर्णनां आसात. हातूंत सैनिकी प्रशासन आनी राज्याचें प्रशासन हांचेर विचार केल्लो आसा. सैनिकांची भरती कशी करप, सैन्याची व्यूहरचना कशी आसची, अधिकाऱ्यांची नेमणूक, तांचें वेतन, राजाचीं कर्तव्यां ह्या विशयांची ह्या ग्रंथांत भासाभास केल्ली आसा. सैन्य, सेनापती, लस्करी डावपेंच हांची भरपूर म्हायती आशिल्लो हो एक खाशेलो असो ग्रंथ.

- कों. वि. सं. मं.

राजनीति - रत्नाकर : राज्यशास्त्राविशींचो एक ग्रंथ. चंडेश्वर हाणें हो ग्रंथ रचलो. चंडेश्वराविशीं निश्चीत अशी म्हायती मेळना. ह्या ग्रंथांत त्या काळांतल्या राजांच्या नांवाचो जो उल्लेख आयला ताचेवयल्यान ग्रंथकर्त्याचो काळ इ.स. १३ वें वा १४ वें शतमान आसूंक जाय असो अदमास करप जाता. मिथिलाधिप हरिसिंह देव हाचो चंडेश्वर मंत्री आशिल्लो.

ताणें जायत्या ग्रंथांची रचणूक केली. 'राजनीति - रत्नाकर' हो तातुंतलोच ग्रंथ आसून ताचे सोळा उपविभाग आसात. हे राजा, मंत्री, पुरयत, न्यायाधीश, दूर्ग, शासन यंत्रणा (खाती, मंत्रीमंडळ) कोष, बळ (सेना), सेनापती, दूत. राज्याचीं सर्रास कामां, दंड (रव्यास्त), राज्यवेवस्था, राज्यदान, राज्याभिशेक अशे सोळा उपविभाग आसात.

इ.स. ४०० ते ७०० ह्या काळांत आचार्य हारीत ह्या काश्मीरी पंडितान धर्मसूत्र नांवाचो एक ग्रंथ बरयल्लो. ताणें सांगिल्ले सभेचे चार प्रकार चंडेश्वरान अशे तरेन दिल्यात -

- (१) प्रतिश्टीता : राजान आमंत्रण दिल्ली सभा, सादारणपणान राजधानीच्या जाग्यार, राजवाड्यांत भरपी सभा.
- (२) अप्रतिश्टिता : हेर गांवांत भरपी सभा.
- (३) सुमुद्रिता : जे सभेचो मुखेल न्यायाधीश आसता अशी सभा वा जे सभेचो अध्यक्ष 'सभापती' आसता अशी सभा.
- (४) शासिता : ज्या जाग्यार स्वता राजा हाजीर आसता तो जागो.

सभेचीं घा मुखेल आंगांय ह्या ग्रंथांत दिल्लीं आसात - (१) राजा (२) अधिकारी (३) सभासद (४) धर्मशास्त्र (५) गणक (६) लेखक (७) भांगर (८) उजो (९) उदक, आनी (१०) दण्डधारी. भांगर, उदक आनी उजो हीं सभासदांक सोपूत घेवपाखातीर आसतालीं.

- कों. वि. सं. मं.

राजपुरी : कर्नाटकांतल्या मंगळूर जिल्ह्यांत आशिल्ली एक जात. हे लोक कोंकणी भास उलयतात. शेती हो तांचो मुखेल वेवसाय. ते स्वताक वैश्य मानतात; पूण आपलो दर्जो ब्राह्मणाच्या फाटल्यान आसा अशें म्हणपी हे लोक जानवें घालतात. सगळ्यो धर्मीक कृती करपाखातीर हे लोक कऱ्हाडे ब्राह्मणांक आपयतात. हे शैव पंथाचे आसात.

कुडाळदेशकार आनी कुडुलकार ह्यो राजपुरी जातीच्यो पोटजाती, अशें १८९१ तले जनगणनेच्या वृत्तांतवयल्यान कळटा. कुडुलकार हे मिठाय तयार करपी लोक.

तांचेमदीं चली पिरायेंत येवंचे पयलींच तिचें लग्न करतात. न्हवऱ्या-व्हंकलेचे हात जोडून व्हंकलेच्या बापायन घरपाचे आनी व्हंकलेचे आवयन तांचेर उदक ओतपाचें हो लग्नांतलो मुखेल विधी. उदक पयलीं व्हंकलेच्या हातार आनी उपरांत न्हवऱ्याच्या हातार पडटलें अशेरितीन हात धरतात. हो विधी व्हंकलेच्या घरा करतात. चार दीस मेरेन न्हवरो वा व्हंकल कोणूय एकठें लग्नाचे बाजरे बसून रावतात. कारण ती बाज केन्नाच रिकामी दवरूंक उपकारना. चवथ्या दिसा नवरो - व्हंकल न्हवऱ्याच्या घरा वचून थंय लेगीत तोच प्रकार करतात. तांचेमदीं विधवेच्या लग्नाची पद्दत ना. शीत हें तांचें मुखेल अन्न.

हे लोक चड करून शिवराक. पूण कांय जाण मात नुस्तें खातात. बदलत्या काळानुसार हे जातींतय आधुनीक बदल जायत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राजपूत : उत्तर भारतांतली एक व्हड जात. सद्या ह्या लोकांची वसणूक चड करून पंजाब, उत्तर प्रदेश, बंगाल, राजस्थान, मध्य प्रदेश आनी गुजरात ह्या राज्यांनी आसा. राजपुत्र ह्या उतरापसून राजपूत हें उतर तयार जाल्लें आसून हे लोक आर्यवंशी क्षत्रीय आसात अशें सादारणपणान मानप जाता.

आदीं राजपुत्रांचीं ३६ कुळां आशिल्लीं. तांचीं नांवां चंदवरदायीन पृथ्वीराजरासो ह्या ग्रंथांत दिल्लीं आसात. हीं नांवां अशीं : ककुत्स्थ, परमार, सदावर, चाहुवान, चालुकक, छंद, सिलार, अभीयर, दौयमत, मकवान, गरूअ, गोहिल, गुहिलोत, चापोत्कट, परिहार, राठोड, रोसजुत, देवरा, टांक, सेंधव, अनिग, यौतिक, प्रतिहार, दधिष्टट, कारट्टपाल, कोटपाल, हुल, हरितट, गौर, कमाष (कलाष), मट, धान्य-पालक, निकुंभवर, राजपाल, कवीनीस आनी कालच्छुरक (कलचुरी हैहय).

पंजाब, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान आनी गुजरात ह्या वाठारांत ह्या जायत्या राजपूत कुळांनी राज्यां स्थापन केलीं, तांचीं नांवां अशीं - गुहिलोत, राठोड, कच्छवाह, चौहान, परमार, चौलुक्य (सोळ्की), जाडेजा, चूडासम, झाला, चावडा, जम्मुवाल, चंदेल, गढवाल, तोमर, प्रतिहार, बुंदेले.

इतिहास : इ.स.च्या आठव्या शतमानांत अरबांनी सिंधाचेर जैत मेळयलें आनी थंयसावन राजस्थानाचेर घुरी घालूंक लागले. पूण मेवाडांतल्या गुहिलोत घराण्यांतल्या बाप्पा रावळ नांवाच्या पराक्रमी मनशान तांकां सडेतोड जाप दिली. इ.स.च्या णवव्या शतमानांत बगदादचो खलिफा अलमानून हाणें व्हडलें सैन्य घेवन भारताचेर घुरी घाली. पूण मेवाडचो राजा खुम्माण हाणें ताका हारयलो. ताका लागून ते उपरांत अरबांनी राजस्थानाचेर परत घुरी घालिना. इ.स.च्या ११ व्या शतमानांत गझनीच्या महमुदान भारताचेर जायत्यो घुरयो घाल्यो. पूण तो राजस्थानांत आयलोना. इ.स.च्या तेराव्या शतमानांत दिल्लीचेर सुलतानशाय प्रस्थापित जातकच भारतांतलीं चडशीं राज्यां सुलतानान घेतलीं. राजस्थानाचेरूय ताणें जायत्यो घुरयो घाल्यो पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळेंना. त्या शतमानांत मेवाडचो राजा जैत्रसिंह हो खूब पराक्रमी आशिल्लो. ताणें मुसलमानी सैन्याक हारोवन मेवाडची राखण केली. हीच परंपरा १३ व्या शतमानाचे अखेर मेरेन तिगोवन मेवाडच्या राजांनी आपलें स्वातंत्र्य राखून दवरलें. इ.स. १३०३त अलाउद्दीन रिवलजीन चित्तोडाचेर घुरी घाली. त्या वेळार रत्नसिंह आनी लक्ष्मणसिंह हांणी ताका खर प्रतिकार केलो. पूण झुजांत तांकां

मरण आयलें. त्या वेळार राणी पद्मिनीन हजारांनी राजपूत बायलांवांगडा जोहार (आत्मसमर्पण) केलो. तेन्ना चित्तोडचें राज्य नश्ट जालें. उपरांत लक्ष्मणसिंहाचो नातू हम्मीर हाणें तें परत स्वतंत्र केलें. उपरांत क्षेत्रसिंह, मोकल, महाराणा कुंभा आनी संग्रामसिंह हे भीमपराक्रमी मनीस चित्तोडचे गादयेर आयले आनी ताणें स्वधर्माची आनी स्वातंत्र्याची राखण केली. फुडें बाबराच्या संघटीत सैन्यबळ्यामुखार राणासांगाचो तग लागलो ना आनी मेवाडाचें स्वातंत्र्य नश्ट जालें.

राजपुतांक राजस्थानाचेर एकछत्री राज्य स्थापप केन्नाच शक्य जालेंना. जयपूर, जोधपूर, उदयपूर, अजमीर, बिकानेर आदी राजस्थानांतलीं राज्यां स्वतंत्र आशिल्लीं.वेळ पडल्यार तीं मेवाडच्या फुडारपणाखाला एक जातालीं तरी तांचेमदीं एकामेकांभितर झुजां जातालीं. राजपुतांमदीं वेगळ्यो वेगळ्यो जमाती आनी कुळां आसून दर एके जमातीक आनी कुळांक आपापल्या व्हडपणाचो अभिमान आसतालो. ताका लागून वेगवेगळे जमातींत सतत यादवी झुजां जातालीं आनी तांचेमदीं एकचार जावंक पावनासलो.

राठोड, भाटी, चौहान, कच्छवाहा, सिसोदिया, पंवार, सोळ्की, पडिहार, तंवर, झाला, चावडा, चुडासमा, जेठवा, जाडेजा, गोहिल, नातरायत, बुंदेल, परमार आनी वाघेला ह्यो राजपुतांच्यो मुखेल जाती. ह्यो पंजाब, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, गुजरात, आदी ह्या राज्यांत मेळटात. सगळ्या जातींचे पोटभेदूय खूब आसात.

आदीं सगळे राजपूत लोक क्षात्रवृत्तीचे आशिल्ले. राजा, सेनापती, सरदार सैन्यांतले वेगवेगळे अधिकारी आनी सामान्य सैनीक अशे तांचे वेगवेगळे वर्ग आशिल्ले. हाचेभायर हेर वेवसाय ते करिनाशिल्ले. ताका लागून ही जात हुशार आनी झुजारी अशें मानतात. तशेंच, सरदारांक जहागिरी मेळिल्ल्यान भूस्वामित्वाची परंपराय तांचेमदीं निर्माण जाली. सध्याच्या काळांत क्षात्रवृत्तीचो लोप जाल्ल्यान जमीनदारी आनी शेती हांचेर ताची प्रतिशठा आदारून आसा. सद्या शेती होच तांचो मुखेल वेवसाय जालो.

राजपूत लोक ऊंच घटमूट आनी देखणे आसतात. तांच्यो बायलो सोबीतकाय, नाजूकसाण, गोरो वर्ण, हांचेखातीर प्रसिद्द आसात. राजपुतांचो सरदारी थाटाचो भेस म्हळ्यार अंगरखो, अचकन, चोळगो, तकलेक साफा, आनी गळ्याभोंवतणीं लेंस असो आसता. सादारण राजपूत लोक धोतर वा लुंगी, सदरो, जाक्रीट खांद्यार रुमाल, वा उपरणें आनी तकलेक फेटो असो भेस करतात. बायलो लांब घांगरो, पोलक्यावरी कोंपरामेरेनची चोळी आनी तकलेर ओडणी असो भेस करतात. तांच्या आंगार खूब वस्ती आसतात.

सरदार आनी श्रीमंत राजपुतांमदीं पड्ड्याची चाल आसा. राजपूत समाजांत बायलांक बरोच मान आसा. आदीं तांकां स्वयंवर करूंक मेळटालें. घरांतले घरांत तीं शिक्षणूय घेतालीं. राजपूत

घराण्यांत विदुशी आनी कवयत्री बायलो जावन गेल्ल्याचीं उदाहरणां इतिहासांत मेळटात.

राजपूत लोक शिव आनी शक्ती हांचे उपासक. एकलिंगजी हें मेवाडच्या राजवंशाचें आराध्य दैवत. हे लोक दुर्गा, गौरी, अन्नपूर्णा, शाकंभरी, आशापुरी आदी जायत्या नांवांनी शक्तीची उपासना करतात.

राजपुतांमदीं वैष्णव पंथाच्या उपपंथाचे अनुयायी आसात. वल्लभ संप्रदायाचे अनुयायी कृष्णभक्त आसून नाथद्वारा हें तांचें व्हड पुण्यक्षेत्र. कांय राजपूत सूर्यापासक आसात. हे लोक गणपती, हनुमान ह्याय देवांक भजतात. जलदेवीक तशेंच नागाक पुजपीय जायते राजपूत आसात. तेजाजी, गूगा आनी पीपा ह्या वीर पुरसाची पुजा जायते जाण करतात.

पुर्विल्ल्या काळांत राजपूत लोकांमदीं बालविवाह प्रचलित आशिल्लो. तांचेमदीं लग्न संबंद जुळोवपाचें काम भाट वा चारण करतात. कारण ताका सगळ्या कुळांची बरी म्हायती आसता. उपरांत व्हंकलेचो बापूय आपले ऐपतीप्रमाण वराक अहेर घाडटा. हाका टिका म्हण्टात. हातूंत वस्त्रालंकार, नाल्ल, घोडो आनी हेर वस्तू आसतात. उपरांत लग्नाची तीथ निश्चीत करतात. व्हंकलेचें लग्न सुरवेक न्हवऱ्याकडेन आशिल्ले कट्यारीकडेन करतात. उपरांत व्हंकलेकडले लोक न्हवऱ्यागेर वतात आनी थंय मुखेल लग्नविधी करतात. लग्नांत ब्राह्मण पुरयत देवांक आवाहन करून होम घालता. न्हवरो-व्हंकल अग्नीक चार प्रदक्षणा घालता. पुरयत मंत्र म्हण्टात. बायलो पदां म्हण्टात. इतलें जातकच लग्नविधी पुराय जाता.

तांचेमदीं जायत्यो बायलो करपाची रीत आसा. घटस्फोटाची चाल ना, तशेंच विधवाविवाहूय मान्य ना. ही चाल मोडून जो विधवाविवाह करीत ताका नातरायत हें नांव मेळ्ळां तशेंच ताका जातीभायरूय घालतात.

राजपूत लोक मडीं लासतात. निशणीक (तिरडी) मडे बांदचेआदीं ताका न्हाण घालून नवीं वस्त्रां न्हेसयतात. मसंडेंत मडें सरणार दवरचे आदीं ताका परत न्हाणयतात. उपरांत सरणार दवरून ताचेर बेलाचीं पानां, चंदन, धूप, आनी नाल्ल दवरतात. ताच्या हातांपांयांक तूप लायतात. उपरांत मृताचो वारस मड्याक उजो लायता.

राजपूत लोक धा दीस सुतक पाळटात. ह्या धा दिसांमदीं दोण्यांत साकर, दूद आनी अफूचें उदक घालून घराच्या पारव्यार दवरतात. णव दीस सदांच पीडदान करतात. इकराव्या दिसा सगळे न्हावन ताचें श्राध्द वाडटात.

राजपूत लोकांक पेंवप, घोड्याचेर बसप, कुस्ती, शिकार तशेंच तरसाद, भालो हीं शस्त्रां चलोवप, धनुर्विद्या, फासे, बुद्दीबळ ह्या खेळांची आवड आसा. अचूक नेम मारपांत ते खांपे. खूबशा लोकांक कुस्तेचो तशेंच शिकारेचो नाद आसता. वसंतऋतू आयलो

म्हण्टकच ते आहेरिया नांवाचो उत्सव करून शिकारेक सुरवात करतात. तांकां सोऱ्याचें तशेंच अफूचेंय व्यसन आसता.

दसरो, दिवाळी, होळी - रंगपचम, आहिरिया ह्यो परबो राजपूत लोक मोटे उमेदीन मनयतात. हे लोक वसंतोत्सव मोटे उमेदीन मनयतात. वसंतपंचमीसावन चाळीस दीस रंगीत भेस करून गावप, नाचप, खेळप आनी मजा करप हे मुखेल कार्यक्रम आसतात.

रथसप्तमीक राजपूत लोक भानुसप्तमी म्हण्टात. फाल्गुनांत होळी हो वसंतोत्सवाचोच एक वांटो, हातुंतल्या अष्टम आनी पुनवे दिसा खास उत्सव आसता. चैत्र म्हयन्यांत बायलो गौरीचो उत्सव करतात. चैत्र शुध्द तिरोदस आनी चतुर्दस ह्या तिथींक मदनत्रयोदशी आनी मदनचतुर्दशी म्हण्टात. ह्या दिसा बायलो फुलांचो शिरंगार करून, पदां म्हणून नाच करतात. हाचेभायर वैशाख म्हयन्यांत धाकली गौर, वैशाख शुध्द चतुर्दशीक वडापुनव, ज्येष्ठ म्हयन्यांत रंभापुजन, अरण्यशशी, श्रावणांत नागपंचम, रक्षाबंधन आनी कृष्णजल्म, अश्विनांत नवरात आनी दसरो, दिवाळी हे उत्सव ते मोटे उमेदीन मनयतात.

साहित्य आनी कलेच्या मळार राजपुतांनी बरीच उदरगत केल्ली आसा. राजसमुद्र आनी जयसमुद्र हीं संगमरवरी पाशाणान बांदून काडिल्लीं तळीं, पिछोला तळ्याभितर आनी देगेर बांदिल्लीं सोबीत राजमंदिरां, जयपूर आनी जोधपूरच्या जैताचीं यादस्तिकां म्हणून बांदिल्ले कीर्तिस्तंभ, जैन साधू खातीर बांदिल्ले मठ, विहार आदी जायत्यो वास्तू आयजूय राजपुतांचे कलाप्रियतेची गवाय दीत उब्यो आसात.

राजस्थानांत कविता, नाटक, संगीत, शिल्प, आयुर्वेद, ज्योतीश आदी वेगवेगळ्या विशयांचेर बरयल्ले ग्रंथ उपलब्ध आसात. तातूंतले कांय शिलारवंडार कोरांतिल्ले आसात. राजपूत राजामदीं राणा कुंभा हाची साहित्यसेवा उल्लेख करपासारखी आसा. तो षड्दर्शनाचो पंडीत आनी संगीतशास्त्रांतूय पारंगत आशिल्लो. ताणें स्वता संगिताचेर ग्रंथ रचिल्ले आसात आनी शिल्पशास्त्राचेर ग्रंथ रचून घेतिल्ले आसात. ताणें निर्माण केल्लीं कीर्तिस्तंभ, कुंभस्वामी, आदिवराह हांचीं देवळां, कुंडां, तळीं, कुंभलगडचो किल्लो हीं ताचे कलाभिरुचीची गवाय दितात. बाप्पा रावळ, रायमल, प्रताप, अमरसिंह, राजसिंह, जयसिंह आदी जायत्या राजपूत राजांनी साहित्याची आनी कलेची सेवा केली. मीराबाईच्या भक्तीरसान भरिल्ल्या पदांची खूबूच नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राजपूत चित्रशैली : चित्रकारांनी राजस्थानांतल्या राजपूत राजांच्या आलाशिऱ्याक रावन राजस्थानी प्रकृती - संस्कृतीचो संदर्भ घेवन नवे पद्दतीचीं चित्रां काडलीं तिका राजस्थानी वा रजपूत चित्रशैली हें नांव मेळ्ळें. रामायण, महाभारत, गीतगोविंद आदी ग्रंथ

आनी संतसहित्य हातुंतलीं म्हत्वाच्या प्रसंगांवयलीं चित्रां तांणी काडलीं. तेचपरी लोकजिणेंतले कांय प्रसंगय तांणी चितारले. ताका लागून तांची कला सगळ्यांक आवडली. तांचो भर चडसो राधाकृष्णाच्या

राजपूत सरदार

लिलाचें चित्रण करपाचेर आशिल्लो. पूण तांच्या चित्रांनी राधाकृष्णाच्या प्रणयाचो प्रतिकाल्मक उपेग करून आत्मो आनी परमात्मो हांचें मिलन दिसता. रचनेचे नदरेन पळोवंक गेल्यार तांचीं गीतगोविंदावयलीं चित्रां, सादीं आसून तातूंत गाड रंगाचे फांटभूयेचेर सावळेवरी मनशाकृती,

रेशेची सुबकताय आनी तालबदद हालचाल ह्यो गजाली दिसतात. रसिकप्रिया काव्यावयल्या चित्रांतल्या मनशांआकृतींचेर मुखामळाची एकूच वट चितारप हें मोगल शैलीचें खाशेलपण ह्या चित्रांनी दिश्टी पडटा. रागमाला, बारहमास आनी स ऋतू हांचेवयल्या चित्रांनी राजपूत कलावंतानी सुमाराभायली कामगिरी केल्या.

सेमांतलें जिवेपण आनी टवटवीतपणा रेखाटपाची तांची कुशळताय अप्रूप आशिल्ली. तेखातीर तांणी प्रतिकांचें माध्यम वापरिल्लें आसा. आनी ताका लागून राजपूत चित्रकला सजीव दिसता. मनशाच्या आकृतींच्या चित्रणांत दोळ्यांचो आकार नुस्त्यावरी काडून चितारिल्ल्यान मनशाचे मनोभाव कलाकारांनी सहज उक्तायिल्ले आसात.

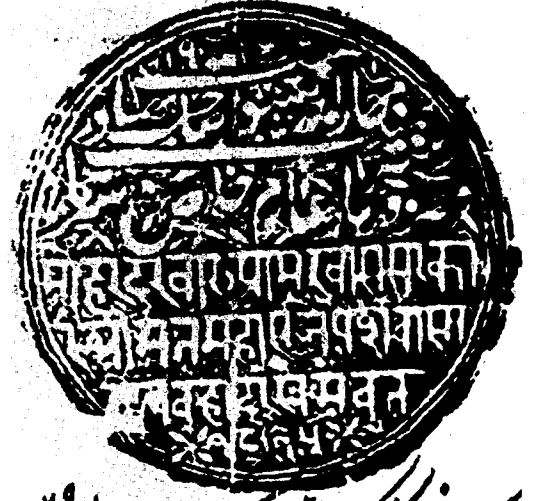
मोगल चित्रशैली आनी राजपूत चित्रशैली हातुंतलें वेगळेपण म्हळ्यार मोगल चित्रशैली दरबारी आनी राजपूत लोकाभिमुख आसा. मोगल बादशाहाच्या आलाशिऱ्याक आशिल्ल्या कलाकारांनी राजा, बादशा सरदार, संत, हांचीं चित्रां काडलीं आनी दरबारांतले प्रसंग चित्रित केले. राजपूत आनी पहाडी कलासंप्रदायांत राधाकृष्ण हें बायलां-दादल्याचें शाश्वत मिलनाचें प्रतीक आशिल्लें. हाचेभायर हरण, मोर, कुपां, पावस, वीज, सोरोप, वाल, यमुनेचो प्रवाह आदी सुबोध प्रतिकांय ह्या संप्रदायांत वापरिल्लीं आसात. राजपूत चित्रकलेंत काल्पनीक सृष्टीचें चित्रण केल्लें नासून वास्तव सृष्टिकूच लाक्षणीक रूप दिलां आनी प्रणयाक प्राधान्य दिल्लें आसा.

राजस्थानांतल्या जोधपूर, जयपूर, उदयपूर, कोटा बुंदी, किशनगढ, नाथद्वारा, अलवार, बिकानेर आदी वेगवेगळ्या संस्थानांनी वेगवेगळ्या चित्रकारांनी हे चित्रशैलीची जोपासना केली. वेगवेगळ्या थळांच्या कलाकारांचे चित्रपद्दतींत कांय प्रमाणांत फरकूय दिसता. ताका लागून ते ते पद्दतीक त्या त्या थळाचें नांव मेळिल्लें आसा.

जयपूर, जोधपूर, कोटा, बिकानेर आनी नागोर हांगाच्या राजप्रासादांत आनी देवळांत राजपूत शैलीचीं वण्टीचित्रां पळोवंक मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

राजमुद्रा : कसल्याय दस्तऐवजाचें अधिकृतपण दाखोवपी राजचिन्न. खंयचोय हुकूम, आज्ञा, दान, अग्रहार ह्या अधिकृत दस्तऐवजांचेर राजमुद्रा मारून त्या दस्तऐवजाक राजाची मान्यताय आसा हें सिध्द

بركان اف كلكم ابو ابراهيم ۳۳۱۵ اپریل ۱۹۱۵

जातालें. ही प्रथा भारताच्या जायत्या भागांनी प्रचलित आशिल्ली. वेगवेगळ्या प्रदेशांनी केल्ल्या उत्खननांनी आनी समन्वेशणांत जायत्या तरांच्यो मुद्रा सांपडल्यात. राज्य करपी राजा भायर हेर जायत्या अधिकार्यांच्यो, व्यक्तींच्यो, गणराज्यांच्यो मुद्रा व्हड संख्येन उपलब्ध जाल्ल्यो आसात.

इंग्लिशींत मुद्रांक 'सील' आनी 'सीलिंग' अशो संज्ञा आसात. गुप्त, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट सारकिल्ल्या घराण्यांच्या तशेंच हर्षवर्धनाच्या ताम्रपटांच्या कड्यांचेर अशो मुद्रा आसून ते ताम्रपट 'अधिकृत' केल्ल्याचो तो पुरावो. राजा, राणी, राजपुत्र, कुमारामात्य, अधिकारी, प्रदेशीक कारभाराविशींचे घटक, शिक्षणीक संस्था, अर्थीक संस्था, देवळां, विहार, पंथोपपंथ आनी वेगवेगळ्या समाजीक स्तरांवयल्यो व्यक्ती ह्या सगळ्यांविशीं उपेगी आनी नवी म्हायती मेळोवपाचे नदरेन मुद्रांचो अभ्यास खूब उपेगी थारिल्लो आसा.

इ.स.आदीं सुमार दुसरो शेंकडो ह्या कालखंडांत आस्पाव जावपी मुद्रा पंजाब आनी राजस्थानांत सांपडल्यात. तांचेर मालव जनपद वा मालव गण असो लेख आसा. तशेंच पंजाबांत यौधेय गण

असो निर्देश आशिल्ल्यो मुद्रा उपलब्ध आसात. हांचे भायर इतिहासांत आनी वाङ्मयांत चडशा नामनेच्या नाशिल्ल्या राजांच्यो मुद्राय सांपडिल्ल्यो आसात. पंजाबांत संघोलाक इ.स. पयल्या शेंकड्यांत खरोष्ठी लिपींत 'रजदिरजस त्रतरस गुडुफरस' (गोण्डोफरीस) असो लेख आशिल्ली मुद्रा उपलब्ध जाल्या. हे मुद्रेचेर मदीं उजव्या हातांत ढाल आनी दाव्या हातांत वज्र घेतिल्ले 'पलास' हे देवतेची मूर्त आसा. कनिष्क, अस्तंती क्षत्रपांचे रुद्रसेनादी राजांच्या इसवी सनाचे सुरवेच्या काळांतल्यो राजघराण्यांच्यो मुद्रा प्रसिद्द आसात. पुण्यांत सांपडिल्ल्या वाकाटक राजघराण्यांत लण्ज जाल्ल्या प्रभावती - गुप्ता हे राणयेच्या ताम्रपटाची मुद्रा चार ओळींची आसून 'वाकाटक ललामस्य क्रप्रासनृपश्रियः जनन्या युवराजस्य शासनं रिपुशासनम्' असो मजकूर ताचेर आसा. वाकाटक घराण्यांतलो दुसरो प्रवरसेन हाचे जायते ताम्रपट विदर्भांत मेळ्ळ्यात. आनी तांचेरूय राजाचें आनी वंशाचें नांव दिल्लें आसा. गुप्त घराण्यांतल्यो श्रीगुप्त, समुद्रगुप्त, घटोत्कचगुप्त, बुधगुप्त ह्या राजांच्यो मुद्रा उपलब्ध आसून त्यो ह्या राजांच्यो पदव्यो, तांचो धर्म हांची म्हायती दितात. तांचेवयलो गरुडादी आशय खूब कलात्मक आसा. हीच प्रथा गुप्तोत्तर काळांत चालूच उरली.

चालुक्य, राष्ट्रकूट सारकिल्या दक्षिणेंतल्या राजघराण्यांच्या ताम्रपटांच्या कड्यांचेर राजाचें नांव, पदव्यो, राजचिन्न सारकिले आशय सांपडटात. मध्ययुगांत राजमुद्रांची प्रथा चालूच उरली. सनद सरकारी पत्रांचेर राजमुद्रा वा पयले श्रेणींतल्या अधिकाऱ्यांच्यो मुद्रा छापताले. ही प्रथा सामकी शिवकाल आनी ताचे उपरांतूय चालूच उरली. मोडी सनद आनी पत्रां हांचो अखेर चड करून 'इति लेखनसीमा' ह्या उतरांनी करताले आनी मागीर राजमुद्रा छापताले. 'प्रतिपञ्चन्दरैव .. मुद्रा भद्राय राजते', ही शिवछत्रपतीची मुद्रा प्रसिद्द आसा.

आधुनीक काळांतय अशाच उद्देशाच्यो आनी उपेगाच्यो अधिकार - मुद्रा वापरांत आसात.

भारत स्वतंत्र जातकच राज्य यंत्रणेंत जाल्लो बदल अधिकृतपणान सुचीत करप आनी स्वतंत्र राश्ट्राची नवी अस्मिता दाखोवन दिवप अशा दोट्टी उद्देशान भारताचे घटना समितीन एके नवे राश्ट्रमुद्रेची येवजण केली. हे येवजणे प्रमाण सारनाथ हांगाच्या अशोक स्तंभाच्या शिर्षाची प्रतीकृती राजमुद्रा म्हणून घेतली. हे मुद्रेंत चार दिकांक तोंडां केल्ले आनी एकामेकांक फाट केल्ले उबे शींव, शिंवाच्या पांयांपोंदां आशिल्ले वाटकुळे पिटीकेचेर हत्ती, शींव, घोडो आनी बैल हे प्राणी आनी प्राण्यांमदले सुवातेंत एक एक धर्मचक्र. हे राजमुद्रेवाला 'सत्य मेव जयते' हें स्वतंत्र भारताचें बोधवाक्य बरयल्लें आसा. स्वतंत्र भारताचो राजकारभार सम्राट अशोकाच्या राज्यकारभारा सारको आदर्श आसचो ही भावना हे राजमुद्रे फाटल्यान दवरल्या. नाणी, नोटी, टपालाचीं तिकीटां, सरकारी कागदपत्र, आनी हेर सरकारी

दस्तऐवज हांचेर राजमुद्रा छापिल्ली आसता. तशेंच राश्ट्रपती भवन, संसद भवन, सचिवालयां सारकिल्लीं सरकारी अधिकृत सभाघरां आनी प्रधानमंत्री, राज्यपाल, मुख्यमंत्री हांचीं निवासस्थानां; सर्वोच्च न्यायलय, उच्च न्यायलय हांच्यो इमारती हांचेर राश्ट्रमुद्रेच्यो प्रतीकृती बसयल्ल्यो आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

राजराजेश्वरी : एक देवी. दशमहाविद्यांतली जी चवथी शक्ती भुवनेश्वरी, तिकाच भैरव तंत्रांत राजराजेश्वरी अशें म्हळां. राजापरस चड वैभव भोगपी आनी ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ह्या देवांचीं आसनां करून तांचेर बसपी म्हणून हिका राजराजेश्वरी म्हणिल्ली आसा. ब्रह्मा, विष्णु, रूद्र ह्या देवांनी आपआपल्याक दिल्लीं कामां सोडून दिलीं आनी ताका लागून ते मेल्लेवरी जाले. अशी शाक्त तंत्रांतली कल्पना आसा. अशा वेळार ही तांच्या मड्याचेर उबी रावन विश्वाची वेवस्था चलयता अशें तातूंत म्हळां.

उत्तर प्रदेशांतल्या उनाव जिल्ह्यांत बांगरमऊ नांवाच्या गांवांत हिचें नामनेचें देवूळ आसा. हांगाची मूर्ती तंत्रशास्त्र आनी योगशास्त्र हांच्या आदारान तयार केल्ली आसा. हाचेभायर नेपाळ, रामेश्वर, आनी विदर्भांतल्या मंडला किल्ला ह्या स्थळांनी तिचीं देवळां आसात.

राजराजेश्वरीक राजरा अशेंय म्हण्टात. महाराष्ट्रांतल्या कांय ब्राह्मणांच्या घरा हिचे टाक आसतात. ह्या टाकांनी तिच्यो सात प्रतिमा आसतात. हे देवीच्या नांवान एक कूलधर्म आसता. घरांत लण्जकार्य जाल्लें म्हण्टकच हो कूलधर्म करतात. कांय कडेन चैत्र पुनवेकूय हो कूलधर्म करतात. हाका साडेसात मनशांचो कूलधर्म म्हण्टात. साडेसात मनशांमदीं एक घरचो मेवणो, एक भायलो मेवणो, एक ब्राह्मण, एक सवायशीण, एक ब्रह्मचारी (अर्दो मनीस) आनी एक विधवा अशा मनशांक जेवपाक आपयतात. हातुंतले विधवेक मायगोसावीण वा विठ्ठलवाष्ण अशें नांव आसा.

ह्या वेळार केल्लें जेवण साडेसात मनशांपुरतेंच करतात. जेवण करून उरिल्लें अन्न जमनींत पुरतात ना जाल्यार गांवाभायर व्हरून उडयतात. हें जेवण घरांतल्या कुमारिकांचे नदरेक पडूंक दिवपाचें नासता अशी समजूत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राजवाडे, कृष्णशास्त्री : (जल्म : इ.स. १८२०; मरण : ६ ऑगस्ट १९०१, पुणे).

मराठी ग्रंथकार. पुण्याचे संस्कृत पाठशाळेंत न्याय, अलंकार, वेदान्त आनी धर्म ह्या शास्त्रांचें ताणें अध्ययन केलें. उपरांत थंयच तो साहित्य आनी अलंकारशास्त्र ह्या विशयांचो १८४१ वर्सा अध्यापक जालो.

१८५६ वर्सा शिक्षण खात्याच्या भाशांतर विभागांत ताची नेमणूक जाली. "अलंकारविवेक" (१८५३) हो ताचो चड उल्लेख

करपासारको असो ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत संस्कृतांतल्या अलंकारांचो परिचय थोडेभितर करून दिला. ह्या अलंकारांचीं उदाहरणां मुक्तेश्वर, वामन ह्या सारक्या मराठी कवींच्या रचनांतल्यान ताणें दिल्यांत. संस्कृतांतले साहित्यविचार मराठींत हाडपाचो हो सुरवातेचो प्रयत्न म्हणूं येता. संस्कृतांतल्या मालतीमाधव, मुद्राराक्षस, अभिज्ञानशाकुंतल,

महावीरचरित ह्या नाटकांचे ताणें मराठी अनुवादूय केल्यात. ऋतुवर्णन आनी उत्सवप्रकाश हीं ताणें रचिल्लीं काव्यां. ऋतुवर्णन हें कालिदासाच्या ऋतुसंहाराच्या अनुकरणांतल्यान रचलां. उत्सवप्रकाशांत अठरा हिंदू सणांचें वर्णन आसा.

पुण्याक, १८८५ वर्सा भरिल्ल्या दुसऱ्या मराठी साहित्यसंमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ : (जल्म: १२ जुलय १८६४, पुणें; मरण : ३१ डिसेंबर १९२६, धुळे).

मराठींतल्यान इतिहास, भाशाशास्त्र, व्युत्पत्ती, व्याकरण ह्या वेगवेगळ्या विशयांचेर संशोधन आनी लिखाण केल्लो एक व्हड प्रतिभावान विद्वान. इतिहाससंशोधक म्हणूनय ताका चड नामना मेळ्ळी.

१८८२ वर्सा तो मॅट्रीक जालो. मुंबयचे एल्फिन्स्टन कॉलेज आनी पुण्याचे डेक्कन कॉलेजींतल्यान महाविद्यालयीन शिक्षण घेवन १८९० त तो बी. ए. जालो. १८९१ त पुण्यांतल्या इंग्लीश स्कुलांत शिक्षक म्हणून ताची नेमणूक जाली. पूण सुमार अडेज वर्सांनी १८९३त ताणें ते नोकरेचो राजिनामो दिलो. ताणें पुणें, सातारा, वाई, धुळे, मिरज, तळेगांव - दाभाडे ह्या सुवातांचेर वास्तव्य केलें. तशेंच महाराष्ट्रभर आनी महाराष्ट्राभायर इतिहासीक साधनांच्या आनी पुर्विल्ल्या साहित्याच्या सोदांत एकसारको भोंवत रावलो. देगणांतले पुर्विल्ले अवशेश पळयत आनी खांची-कोनशांतलें पोरनें साहित्य एकठांय करीत आसतना, ताचें बरोवपाचें कार्य (लेखनकार्य) व्हड प्रमाणांत सुरू जालें. १८९४ सावन आपणें सुरू केल्लें 'भाशांतर' तशेंच कोल्हापूरचें समर्थ, ग्रंथमाला, विश्ववृत्त, सरस्वती मंदिर, प्राचीप्रभा ह्या नेमाळ्यांतल्यान तो आपलें भरपूर लिखाण करूंक लागलो. १८९८-१९१७ ह्या मजगतीच्या काळांत 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' ह्या नांवाच्या अस्सल मुळाव्या मराठी साधनांचे बावीस खंड ताणें

संपादून उजवाडायले. हातुंतल्या खंडांनी ताणें विस्तृत प्रस्तावना बरयल्यात. राधामाधवविलासचंपू आनी महिकावतीची बरवर हे दोन पोरने ग्रंथ अनुक्रमान १९२२ आनी १९२४ त संपादून उजवाडायले. ज्ञानेश्वरीचीं खूब पोरनीं हातबरपां, पोथयो, निड्त विचार, सुबंत विचार, संस्कृत भाशेचो उलगडो, महाराष्ट्राचो वसाहतकाळ अशें कांय ग्रंथ ताणें बरयले आनी ते ताचे हयातींत उजवाडा आयले. मराठी घातुकेश, नामादिशतदव्युत्पत्तिकेश हे ग्रंथ ताच्या मरणाउपरांत उजवाडा आयले. ताच्या लेखांचे आनी प्रस्तावनांचे कांय खंड शं. ना. जोशी हाणें संपादून उजवाडायले. तेभायर ताचें स्फूट लिखाण धुळ्यांच्या 'संशोधक' ह्या अंकांतल्यान उजवाडा आयलें. संत रामदास आनी शिवाजी महाराज हांचे विशींचेंय लिखाण ताणें केलें. १९०५ वर्सा उजवाडा आयिल्ली इतिहासमिमांसा त्या वेळार खूब गाजली. राजकीय इतिहासाचो सोद घेत घेत पुर्विल्ल्या साहित्याकडेन पावून पोरन्या मराठी साहित्याचो अर्थ जाणून घेवपाखातीर त्या काळावयल्या मराठी भाशेच्या उतरांचो उगम व्युत्पत्तिशास्त्र आनी भाशेंतलें स्थित्यंतर अशा कितल्याशाच विशयांचेर ताचें योगदान आसा. महाराष्ट्रांतल्या व्यक्तींचीं उपनांवां-ग्रामनांवांचीं मुळां सोदून ती चड करून संस्कृतोद्भव आसात तें दाखोवन दिलें आनी ते नदरेन संस्कृत भाशेचो आनी वैदिक भाशेचो खोल विचार करून ते नदरेन ताणें कांय संशोधनात्मक प्रबंध बरयले. ते कांय ताच्या मरणा पयलीं आनी कांय मरणाउपरांत उजवाडा आयले.

कसलेय तरेचें कार्य सिध्दीक पावयतलो जाल्यार ताका संघटनेची गरज आसता हें जाणून १९१० वर्सा ताणें पुणेंच्या नामनेच्या भारत इतीहास संशोधक मंडळाची स्थापणूक केली. समाजशास्त्र मंडळ आनी आरोग्यमंडळ अशोय संस्था ताणें स्थापन केल्ल्यो. तेभायर रेल्वे प्रवाशांची संघटना स्थापन करपाक फुडाकार घेतलो.

स्वभाशेच्या आनी स्वदेशाच्या इतिहासांतल्यान स्वाभिमान जागोवप आनी सामान्य मनशांत स्वत्वाची जागृताय हाडप ही ताच्या कार्याची मोख आसली.

- कों. वि. सं. मं.

राजशेखर : (इ.स.चो ९ वो शेंकडो).

एक कवी, नाटककार आनी साहित्य शास्त्रज्ञ. राजशेखरच्या बापायचें नांव दुर्दुक (दुहिक) आनी आवयचें नांव शीलवती. यायावर नांवाच्या ब्राह्मण कुळांत ताचो जल्म जालो. तो आपल्या ग्रंथांत 'महाराष्ट्र कुलचूडामणी' अशें आपलें वर्णन करता. हाचेवयल्यान तो मूळचो महाराष्ट्रीय म्हणपाचें कळटा. तो आनी ताचे पुर्वज जरी मूळचे विदर्भांतले आसले तरीय विदर्भांत खंयच्याच राजाची त्या काळांत समृध्द अशी राजधानी नाशिल्ली. देखून तें कुटूंब त्रिपुरीच्या कलचुरी राजांच्या आलाशिऱ्याक गेलें.

राजशेखर जरी ब्राह्मण आशिल्लो तरीय तो चौहान नांवाच्या क्षत्रीय कुळांतल्या अवंतिसुंदरी हे चलयेकडेन लग्न जाल्लो. तिका विदुशी आनी काव्यशास्त्र कळटालें.

राजशेखराक लहानपणापसूनच काव्यकला अवगत आशिल्ली. देखुनूच ताका बालकवी अशी पदवी मेळिल्ली. त्या काळांत कनौजाचेर प्रतीहारांचे साम्राज्य आशिल्लें. राजशेखर आपलें नशीब पारखुपारवातीर प्रतीहार सम्राट महेंद्रपाल हाच्या आलाशिऱ्याक गेलो. राजशेखराची विद्वत्ता पळोवन महेंद्रपालान ताका आपलो गुरू केलो. थंयच ताका कवीराज ही पदवी मेळ्ळी. महेंद्रपाल आनी ताचे उपरांत ताचो पूत महीपालाच्या दरबारांत रावुनूय ताणें आपली बरीच ग्रंथरचणूक केली.

इ.स. ९१८ च्या अदमासाक राश्ट्रकूट राजा इंद्र (तिसरो) हाणें कनौजाचेर घुरी घालून तें नगर उद्ध्वस्त केलें. ताचे उपरांत प्रतिहारांच्या साम्राज्याक देंवती कळा लागली. देखून राजशेखर परत त्रिपुरीक युवराजदेव (पयलो) ह्या कलचूरी राजाच्या आलाशिऱ्याक आयलो. काव्यमीमांसा ह्या ताच्या बृहद्ग्रंथाचे रचनेक ताणें थंयच सुरवात केली.

राजशेखर आपणाक महाकवी म्हणिनासतना कवीराज म्हण्टालो. ताचें पांडित्य काव्याच्या मळार उठून दिसपी आशिल्लें. ताका ताची जाणविकायय आशिल्ली. संस्कृत, प्राकृत, पैशाची आनी जायत्या अपभ्रंश भाशांनी तो तरबेज आशिल्लो आनी ह्या सगळ्या भाशांनी तो काव्य निर्मिती करतालो.

राजशेखरान बालरामायणांत आपणें रचिल्ल्या षट्प्रबंधांचो निर्देश केल्लो आसा. ते स प्रबंध अशे- १) बालरामायण : हें धा अंकांचें महानाटक आसून सीतास्वयंवरापसून रावणवधामेरेनची रामकथा हातूंत येता. हे नाट्य रचणुकेंत कवीन आपली समस्त काव्यचातुरी आनी पदविन्यास कुशळटाय प्रकट केल्या.

२) बालभारत : हेंय एक नाटक आसून हाचे फकत दोनूच अंक उपलब्ध आसात. हाचें दुसरें नांव प्रचंडपांडव. तातूंत द्रौपदीस्वयंवर, धूत आनी वस्त्रहरण ह्या तीन घटनांचें वर्णन आसा.

३) विध्वंसालभञ्जिका : ही चार अंकांची नाटिका. हातूंत राजा विद्याधरमल्ल आनी राजकन्या मृगांकावली हांची प्रणयकथा वर्णिल्ली आसा.

४) कर्पूरमंजरी : हें चार अंकांचें नाटक आसून तें प्राकृत भाशेंत बरयल्ल्यान ताका सट्टक अशें म्हण्टात. हातूंत राजा चंडपाल आनी कुंतल राजकन्या कर्पूरमंजरी हांची प्रणयकथा वर्णिल्ली आसा.

५) काव्यमीमांसा : एक साहित्यशास्त्रीय ग्रंथ. ताणें तो अठरा विभागांनी पुराय करपाचें थारायल्लें. पूण ह्या ग्रंथाचो पयलोच भाग उपलब्ध आसून तो अठरा अध्यायांचो आसा. ताणें ह्या पयल्या भागाचें नांव कविरहस्य अशें दवरलां. हो ग्रंथ अपूर्व आसा. ह्या ग्रंथांत कवीन फकत मार्गदर्शक अशो वेव्हारीक सुचोवण्यो केल्यात.

पयल्या अध्यायांत काव्यमीमांसेचे नदरेन शास्त्रसंग्रह केल्लो आसा. दुसऱ्यांत वाङ्मयाचें वर्गीकरण केल्लें आसून ताचें शास्त्र आनी काव्य अशे भेद सांगिल्ले आसात. तिसरो अध्याय काव्यपुरूशोत्पत्तीचो आसा.

काव्यरचणुकेच्या कामांत उपेगी पडपी अशा जायत्या विशयांची काव्यमीमांसेंत फोडणिशी केल्ली आसा. राजशेखरान आपल्या ह्या ग्रंथांत कांय म्हत्वाची इतिहासीक आनी ग्रंथविशयक म्हायतीय दिल्ली आसा.

६) भुवनकोश : ह्या नांवाचो भुगोलवर्णात्मक एक ग्रंथ आपणें रचला अशें कवीन काव्यमीमांसेंतूच सांगिल्लें आसा. बालरामायणांतल्या धाव्या अंकांतय ताणें भुगोलाची बरीच म्हायती दिल्ली आसा.

तशेंच हरविलास नांवाच्या ताच्या एका म्हाकाव्याचोय उल्लेख ताणें बालरामायणांत केला. हेमचंद्र आनी उज्ज्वलदत्त हाणें त्या काव्यांतले एक - दोन श्लोक उद्धृतय केल्ले आसात. हें महाकाव्य उपलब्ध ना.

शार्दूलविक्रीडीतांत राजशेखर कुशळ आशिल्लो.

शब्द कलेचेर अमाप प्रभुत्व आशिल्ल्या ह्या कवीच्या काव्यांत रसपरिपाक खुबूच उण्या प्रमाणांत दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

राजसूय यज्ञ : एक श्रौत याग. राजाच्या राज्याक नामना मेळची म्हणून हो यज्ञ करतात. जायत्यो इष्टी पशुयाग आनी स सोमयाग हे ताचे घटक.

दोन वर्सांपरस चड काळमेरेन हाचें अनुष्ठान चालू आसता. राजपरिवाराकडेन संबंद आशिल्ल्या व्यक्तींच्या घरांत सदांच एक हे प्रमाण बारा दीसमेरेन 'रत्निनां हवींषि' नांवाच्यो इष्टी राजा करता. अभिषेचनीय नांवाचो जो दुसरो सोमयाग करपाचो आसता तो चड म्हत्वाचो. राजाक करपाच्या अभिषेकारवातीर वेगवेगळ्या जाग्यांवयलें आनी जायत्या तरांचें उदक हाडून तें संस्कारीत करतात. राजाच्या शेकातळा आशिल्ल्या प्रदेशाचो औपचारीकपणान उच्चार करतात. ताच्या हातांत धोणू दितात. वागाच्या कातड्याचेर ताका बसोवन ताचे तकलेर बुराक आशिल्लें भांगराचें पात्र धरतात. सोमराजा, वरूण आनी धर्मप्रवर्तक देवता राजाक सगळ्या तरांचें बळगें दिवं, अशें मागणें करतात. लोकप्रतिनिधी आनी मुखेल ऋत्विज राजाक आपल्या हातांतल्या उदकांनी अभिषेक करतात. त्या उदकाचो शेष घेवन ऋत्विज राजाच्या वारसदाराच्या घरा येतात. ताच्या हातांत हें उदकपात्र दिवन ताच्या अभिषेकाची वेळ येमेरेन तें सांबाळून दवरपाक सांगतात. राजाच्या पुर्वजांचो नामोच्चार करून राजाक राजसुयाचो अभिषेक केल्ल्याची घोशणा करतात.

उत्तर दिकेक रथ उबे आसतात. वारसदाराच्या हातांतलें धोणू घेवन राजा रथाचेर बसता. ताचे फाटोफाट वारसदारूय रथाचेर चडटा. ताच्या हातांत धोणू दिवन राजा ताका आज्ञा करता, 'हांगाच्यान कांय अंतराचेर अमको अमको क्षत्रीय आपल्या सैन्यावांगडा येवन रावला. ताका जिखून दक्षिणेवटेन धांवडावन घाल' रथ धांवपाक लागतात आनी परत येवन उबे रावतात. राजप्रतिनिधी तातुंतल्यान सकयल देंवता. ताच्या हातांतलें धोणू घेवन राजा जैताचो अभिनय करता. वारसदाराकडेन धोणू परत दिवन ताच्या राज्यभिशेकामेरेन तें सांबाळून दवरपाक सांगता.

यज्ञमंडपाचे अस्तंतेक उबारिल्ल्या माटवांत रुमडाच्या लांकडाचें आसन मांडिल्लें आसता. राजा ताचेर बसता. ऋत्विज आनी राजपरिवारांतले अधिकारी भोंवतणीं बसतात. हे सगळे राजाची तुस्त करून एके तरेन ताका पालव दिवपाचें उतर दितात. मागीर भांगराच्या फाशांनी घुताचो खेळ जाता. राजा डाव जिखता. होता हो ऋत्विज राजाक शुनःशेपाचें आख्याय सांगता.

कांय दिसांनी दशपेय नांवाचो तिसरो सोमयाग जाता. जांच्या कुळांत धा पिळग्यांमेरेन अविच्छिन्न रितीन सोमयाग जाल्ले आसात अशे प्रसर्पक म्हणजे सोयरे यज्ञाक हजर आसतात. तांकां ऋत्विजांवांगडा सोमपान करपाचो अधिकार आसता. ताचेउपरांत आनीक इष्टी, पशुयाग आनी तीन सोमयाग जातात. अखेरेक सौत्रामणी याग जाता. विधींत आनी क्रमांत चड उणे बदल वेगवेगळ्या ग्रंथांनी सांपडटात. राजसुयाची म्हायती हेर वेदांच्या सुत्रांत मातशी कमी आयिल्ली आसून यजुर्वेदाच्या मंत्रब्राह्मणांतूय हो विशय आसा. मात थंय तो क्रमान वा तपशीलवार ना. आपस्तंब, सत्याषाढ, वैश्वानस, मानव, वाराह, कात्यायन ह्या यजुर्वेदाच्या स श्रौतसुत्रांनी राजसूय यज्ञाची म्हायती तपशीलवार सांपडटा.

राजसूय यज्ञ जाणें केला तो राजा जाता आनी जाणें वाजपेय याग केला तो सम्राट जाता अशें वचन आसा. कांय कडेन राजसूय वाजपेयापरस व्हड मानला.

युधिष्ठिरान केल्ल्या राजसूय यज्ञाचें वर्णन महाभारताच्या सभापर्वांत आयिल्लें आसा. पुराणकाळांत हरिश्चंद्रान आनी इतिहासकाळांत कनौजाच्या जयचंद्रान राजसूय केल्ल्याचें सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

राजस्थान : भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. क्षेत्रफळ ३,४२,२१४ चौ. किमी. लोकसंख्या ४३८८०६४० (१९९१). अक्षयवृत्तीय विस्तार २३°३' ते ३०°१२' उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार ६९°३०' ते ७८°१७' उदेंत ह्या दरम्यान. उदेंत अस्तंत लांबाय ८५० किमी. आनी दक्षिणेक रुंदाय ७८४ किमी. क्षेत्रफळाविशीं मध्यप्रदेश राज्या फाटल्यान राजस्थानाचो देशांत दुसरो नंबर लागता.

भारताच्या वायव्य वाठारांत आशिल्ल्या ह्या राज्याचे अस्तंतेक आनी उत्तरेक पाकिस्तान, उत्तरेक आनी ईशान्येक भारतांतलीं पंजाब, हरियाणा आनी उत्तर प्रदेश हीं राज्यां, उदेंतेक आनी आग्नेयेक मध्यप्रदेश राज्य आनी नैऋत्येक गुजरात राज्य आसा. राजस्थानची १०७० किमी. लांबायेची अस्तंत सरहद्द ही भारत पाकिस्तान ह्या दोन देशांमदली आंतरराष्ट्रीय सरहद्द आशिल्ल्यान राजस्थानांतल्या गंगानगर, बिकानेर, जैसलमोर, बारमेर हे जिल्हे, पाकिस्तानांतले बहावलपूर खैरपूर आनी मोरपूर खास ह्या जिल्हांसावन वेगळे केल्यात. जयपूर ही राजस्थानची राजधानी.

भूंयवर्णन : ईशान्य नैऋत्येक पातळिल्ल्या अरवली पर्वतरांगेन राजस्थानचे भुगोलीक नदरेन वायव्य आनी आग्नेय अशे दोन वाठार जाल्यात.

जमनीचे प्रकार - राजस्थानचे भूंय रचणुकेचे ४ प्रकार करूं येतात : १) अस्तंतेकडचो रेंवट मैदानी प्रदेश २) अरवली पर्वतरांगो आशिल्लो दोंगराळ प्रदेश ३) उदेंतेकडलो मैदानी प्रदेश ४) आग्नेयेकडलो राजस्थान पठार.

अस्तंतेकडचो रेंवट मैदानी प्रदेश : राज्याचो बरोच वाठार अरवली प्रदेशाचो, अस्तंतेकडल्या आनी वायव्येकडल्या प्रदेशांत आस्पावला. प्रदेशाची उदेंत शीम ५० सेंमी. पावस रेशन आडायल्या, अस्तंत शीम भारत - पाकिस्तान लागिंच्या आंतरराष्ट्रीय सरहद्दीन, उत्तर शीम पंजाबान तर नैऋत्य शीम गुजरात राज्यान सीमीत केल्या. चडसो प्रदेश रेंवट, ओसाड आनी कमी लोकवसतीचो आसा. बारमेर, जैसलमोर आनी बिकानेर जिल्हे रेंवटदोंगराचे तर ताच्या उदेंतेकडल्या प्रदेशांत फातर मेळटात. दक्षिणेच्या वाठारांत लुनी न्हंयेचें खोरे आनी उत्तर वाठारांत दिडवानी, सांभर, आनी दुसरीं खान्या उदकाचीं तळीं आसात.

अरवली पर्वतरांगो आनी दोंगराळ प्रदेश : ईशान्येक दिल्लीसावन ते नैऋत्येक गुजरातच्या मैदानी प्रदेशामेरेन ह्यो पर्वत रांगो पातळ्ळ्यात. माऊंट अबूसावन अजमेर मेरेन ही एक सारकीच रांग आसा.

उदेंतेकडलो मैदानी प्रदेश : अरवलीच्या उदेंतेकडल्या प्रदेशाक मेवाड म्हण्टात. हो वाठार पिकाळ आसा. तातूंत दोंगर, दोंगुल्ल्यो, देगणां, सुपीक प्रदेश आनी रानां आसात. ह्या वाठारांत न्हंयो व्हांवतात. हांगची जमीन फातराळ आनी पातळ थराची आसा. हांगाच्या पावसाची सरासरी ७३ सेंमी. आसा.

आग्नेयेकडलो राजस्थान पठार : राज्याचो उदेंतेकडलो चंबळ देगणाचो प्रदेश हातूंत आस्पावला. चंबळ, काली, सिंध, पारवान आनी पार्वती ह्यो उपन्हंयो हो वाठार भिजयतात. उदेंतेकडलो बुंदेलखंड वाठार ह्या प्रदेशांत आस्पावता.

न्हंयो : अरवली पर्वत वाठार हो देशांतलो एक मुखेल उदक दिवपी वाठार. खूब न्हंयो हांगाच्यान सुरू जातात. लुनी, सुक्री, बनास, साबरमती आनी मट्टी ह्यो मुखेल न्हंयो आसात. हातुंतल्यो चडशो न्हंयो राजस्थानसावन दक्षिणेकडे गुजरात राज्यांत व्हांवतात. उदेंत वाठारांत बनास न्हंय उदेंतेकडे वचून चंबळ हे यमुना न्हंयेच्या उपन्हंयेक मेळटा. खारी मोशी आनी मोरेल ह्यो बनासचे दावे देगेवयल्यो जाल्यार बेराच, बाजासेन आनी गोलवा ह्यो उजवे देगेवयल्यो उपन्हंयो आसात. अरवलीच्या अस्तंत वाठारांत कांती, सोद्रा साहिबी, बराह आनी लुनी ह्या न्हंयांचीं देगणां मेळटात. अजमेर लागीं अनासागर हांगा सुरू जावपी लुनी हीच ह्या वाठारांतली मुखेल न्हंय. पुश्कर देगणांतल्यान व्हांवत आशिल्ली एक उपन्हंय मेळटकच लुनी न्हंयेचें पात्र व्हडलें जाता. न्हंयेचो वट्ट उदक व्हरपी आंवाठ ३४८६६.४० चौ. किमी. आसा. राजस्थानच्या दक्षिण आनी उदेंत वाठारांत चंबळ हीच राज्यांतली सगळ्यांत व्हडली आनी वर्सभर उदक दिवपी न्हंय आसा. बनास, काली, सिंध, कुरई आनी पार्वती ह्यो तिच्यो मुखेल उपन्हंयो आसात. जयपूर जिल्ह्यांत सुरू जावपी बाणगंगा न्हंय भरतपूर आनी धोकपूर मदल्यान उदेंतकडल्यान व्हांवत वचून यमुनेक मेळटा.

दोंगर : अरवली ही राज्यांतली मुखेल पर्वतरांग आसा. ईशान्येक दिल्लीसावन ते नैऋत्येक गुजरातच्या मैदानी प्रदेशामेरेन पातळिल्ले हे पर्वतरांगेची वट्ट लांबाय सु. ६९२ किमी. आसा. माऊंट अबूसावन अजमेर मेरेनची मुखेल अशी रांग आसा. अरवली ही एका काळावयली सगळ्यांत उंच आशिल्ली आनी जगांतली एक पुर्विल्ली पर्वतरांग समजतात. बबई ७८० मी.; खो ९२० मी.; रघुनाथगड १०५५ मी. आनी तारागड ८७३ मी. ह्यो हे रांगेंतल्यो मुखेल पर्वताच्यो तेंगशो आसात. माऊंट अबू हाची गुरू तेंगशी सगळ्यांत उंचेली आसून तिची उंचाय १७२७ मी. आसा. हे पर्वत रांगेंतच उदयपूरच्या वायव्य वाठारांत १२२५ मी. उंचायेचें भोरट पठार आसा.

हवामान : शिंयाच्या दिसांत हवा खूब थंड आसता. खूबकडे तापमान सामकें सकयल येता. हाचे उरफाटें गिमाच्या दिसांनी खूब उश्णताय आसता. अस्तंत राजस्थानचो वसाड (वाळवंटी) प्रदेश हो भारतांतलो सगळ्यांत उश्ण हवामानाचो प्रदेश आसा.

वनस्पत आनी मोनजात : राज्याचो १२.७% वाठार रानाखाला आसा. अस्तंतेकडल्या रेंवट वसाड प्रदेशांत वनस्पत सामकी उणी मेळटा. तर अरवलीच्या उदेंतेकडल्या आनी आग्नेयेकडल्या प्रदेशांत मिश्र वनस्पत आनी पाचवीं रानां मेळटात. रेंवट भूंय आनी कमी पावस आशिल्ल्यान हांगा आंखूड आनी कांटेरी वनस्पत चड जाता. कांय वाठारांत तण दिश्टी पडटा. माऊंट अबूच्या वाठारांत खूब पावस पडटा देखून थंय दाट वनस्पत मेळटा.

हांगाचो वाठार १०७० ते १३७५ मी. उंचायेचो आसा आनी पावस १५० सेंमी. पडटा. ते खातीर पाचवीचार रानां पळोवंक मेळटात.

राज्याच्या दक्षिण वाठारांत बांरुवाडा रानाच्या वाठारांत सायल रुखाचें प्रमाण ६०% ते ९०% आसा. अरवलीच्या दोंगराळ वाठारांत धावडा जातीचीं झाडां मेळटात. जळोव आनी कोळसो करपाक ताचो उपेग करतात.

अलवर, चित्तोडगड, उदयपूर, सिरोही, अजमेर, जोधपूर आनी जयपूर ह्या जिल्ह्यांच्या कांय वाठारांत सालई रुखाचें प्रमाण चड आसा. न्हंय लागीं आशिल्ल्या सुपीक जमनीच्या वाठारांत पळस रूख चड आसात.

इतिहास : घग्गर न्हंये देगेर आनी कालीगंगा उत्खननांतल्यान हांगा हडप्पायलीं वसती आशिल्ली अशें सिध्द जालां. ताचे वयल्यान सु.३७०० वर्सां पयलीं हांगा सुसंस्कृत मनीस रावतालो अशें दिसता.

ऋग्वेद, महाभारत, शतपथ ब्राह्मण, अंगुत्तारनिकाय ह्या ग्रंथांत ह्या प्रदेशाचो उल्लेख मेळटा आसलो तरी राजस्थानच्या इतिहासाची सुरवात मौर्य काळासावन जाता. सम्राट मौर्याची सत्ता वतकच मालव, अर्जुनायन, यौधेय ह्या जमातींनी जैत मेळयलें आनी गणराज्यां स्थापन केलीं. इ.स. दुसऱ्या ते चवथ्या शतमानामेरेन राजस्थानच्या वाठारांत शकांचो शेक आशिल्लो. मागीर कांय काळामेरेन मगधाच्या गुप्त सम्राटांची, मंदसोरच्या यशोधर्म्याची आनी जोधपूर वाठारांत हरिश्चंद्रान गुर्जर - प्रतिहाराची सत्ता स्थापन केली. सातव्या शतमानांत गुहिलोन (सिसोदिया), आठव्या शतमानांत प्रतिहार, चाहमान (चौहान), भाटी (जेसलमोरचे), धाव्या शतमानांत परमार, सोळंकी ह्या वंशाचो राजस्थानच्या वेगवेगळ्या वाठारांत शेक चलतालो. कच्छवांनी बाराव्या शतमानांत सुरवेक अंबराक तर कनौजच्या राठोडांनी तेराव्या शतमानांत सुरवेक मारवाड्यांत सत्ता स्थापन केली.

ह्या राजपूत घरण्यांनी आठव्या शतमानासावन धाव्या शतमानामेरेन गुर्जर - प्रतिहारांचे सामंत ह्या नात्यान इस्लामी आक्रमणाक आडायलें. तातूंत मंडोरचे प्रतिहार, शाकंभरी (अजमीर) आनी नाडालेचे चाहमान, मेवाडचे गुहीलोत आनी दिल्ली वाठारांतले तोमर मुखेल आशिल्ले. धावें शतमान सोंपता सोंपता गुर्जर प्रतिहारांची सत्ता सोंपत आयली आनी शाकंभरीचे चाहमान हांकां स्वतंत्रताय मेळ्ळी. इकराव्या आनी बाराव्या शतमानांत, चाहमान, गुजरातचे चालुक्य आनी माळव्याचे, परमार हांचे भितर राजस्थानचेर शेक चलोवपाखातीर झगडीं जावंक लागलीं. गझनीकडल्यान मुसलमानी घुरयो जाल्यो. चाहमानांनी धीरान ह्यो घुरयो आडायल्यो, पूण गझनी महमूद जैतवंत जालो. तिसरो पृथ्वी राजाक मुहमद घोरीन तराईच्या झुजांत ११९१ सालांत हारायलो. तेराव्या आनी चवदाव्या शतमानांत

कुत्बुद्दीन ऐबक, अल्तमश, अल्लाउद्दीन खिलजी हांणी चितोडचेर जैत मेळयलें. राणी पद्मिनीन १३०३ सालांत जोहार केलो. चवदाव्या शतमानांत माळवा आनी गुजरात हांचेर मुसलमानांचो शेक चलतालो.

मेवाडच्या राणा कुंभान तांचेवांगडा झुजां केलीं. सिसोदियाचें म्हत्व वाडलें. राणा संगान सुलतानाचेर जैत मेळयलें आनी राजस्थानचो बरोच वाठार ताच्या शेकतळा हाडलो. ताणें दिल्लीच्या इब्राहीम लोदीकय हारयलो.

१५२६ सालांत बाबरान इब्राहीम लोदीआड पानिपतच्या झुजांत जैत मेळयलें आनी दिल्ली ताच्या शेकातळा हाडली. फत्तेपूर सिक्रिलार्गीच्या झुजांत राणा संगेचेरय जैत मेळयलें. गुजरातच्या बहादुरशहान चितोडचेर, घुरी घाली. राणी कर्मवतीन हुमायुनचो आदार मागलो. पूण ताणें कांयच आदार दिलो ना. राजस्थानचेर मोगलांचो शेक खरो सुरू केलो अकबरान. ताणें पयलीं अजमेर, कालिंजर, चितोड, रण थंभोर हांगाचे मुखेल किल्ले मेळयले. बुंदी वांगडा कबलात केली. अंबर (जयपूर), जोधपूर, बिकानेर, जैसलमीर ह्या राजघराण्यांकडे सोयरीको केल्यो. राजपुतांचो शूरपणाचो उपेग करून घेतलो. पूण मेवाडच्या राणाप्रताप हाणें, मात झूज चालूच दवरलें. १५७६ सालांत हळदीघाटच्या झुजांत ताका ताणें हारयलो. जहांगीर आनी शाहजहान हांच्यो आवयो राजपूत आशिल्ल्यान राजपूतांकडे संबंद उरले. राजस्थानाक राजकीय घटाय मेळ्ळी. औरंगजेबान झुजावेळार मिर्झा राजा जयसिंह, महाराणा जसवंत सिंह हांचो उपेग करून घेतलो. जसवंतसिंहाच्या मरणाउपरांत ताणें मारवाडाचेर घुरी घाली. दुर्गादास राठोडच्या मुखेलपणाखाल मारवाड राज्यान सतत २५ वर्सां झूज केलें. ह्या झुजांत औरंगजेबाचो पूत शाहजादा अकबर कांय काळ राजपुतांक मेळ्ळो. निमणें मारवाड स्वतंत्रच उरलें.

अठराव्या शतमानांत राजपूत राज्यांभितर झगडीं जावंक लागलीं. घरचीं झगडीं, सत्तेखातीर सर्त, स्वताच्या सुवार्थाखातीर झुजां हाकालागून राजपूत सत्ता निर्बळ जाली. तातूंत आनी १७२४ सावन मराठ्यांच्यो मेवाड मारवाड हांचेर घुरयो सुरू जाल्यो. राजपूत राज्यांनी एकचारान मराठ्यांआड झूज करपाचो यत्न केलो. पूण कांय उपेग जालोना. शिंदे होळकर हांणी राजस्थानचेर जैत मेळयलें.

मेवाडची राजकन्या कृष्णकुमारी खातीर राजपूत राज्यांभितर झगडीं जावंक लागलीं आनी ताचो फायदो अमीरखान पेंढाच्यान घेतलो. हाका लागून एकुणीसाव्या शतमानाचे सुरवेक ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीक राजपूत राज्यांभितर सरपाक वाव मेळ्ळो. इंग्लिशांनी संस्थानांकडे तह करून खंडणी घेतली आनी ताच्या बदला तांच्या सुरक्षतायेची हमी घेतली. गादयेचे तंटे मिटवप, सुवेवस्था राखप असल्या निमतान कंपनीच्या फौजांनी भरतपुरांत १८२६, १८३०त बुंदी संस्थानांत, १८३३त करोली संस्थानांत तर १८३९त जोधपूर आनी १८४१त उदयपूर ह्या संस्थानांत वांटो घेतलो. १८५७ च्या उठावांत

नासिराबाद, जोधपूर, मेवाड, कोटा संस्थानांतल्या शिपायांचीं झगडीं संस्थानिकाच्या पालवान इंग्लिशांनीं जाग्यार घालीं. राणीच्या जाहीरनाम्याप्रमाण १८६२त ब्रिटिशांनी सगळ्या संस्थानाक नव्यो सनदी केल्यो आनी दत्तकाचो अधिकार मान्य केलो.

पयल्या म्हाझुजांत ह्या संस्थानांतल्यान इंग्लिशांक अर्थीक आनी सैन्याचो पालव मेळ्ळो. पूण व्हायसरोयचो एजंट जनरल ताच्या हाताखालचे रेसिडेंट एजंट ब्रिटिश. अधिकारी हांणी संस्थानावयलो शेक घट केलो. १९२१ वर्सा उदयपुरच्या महाराजाक सत्तेवयलो काडून वडयलो. १९३५ च्या कायद्याप्रमाण आशिल्ल्या त्या स्वायत्त संघराज्यांत राजपूत संस्थानां नाशिल्लीं.

भारत स्वतंत्र जातकच १९४७ त येणावळ कायम दवरून आनी तनखा दिवपाचें मान्य करून भारतीय संघराज्यांत संस्थानां विलीन जालीं.

राजस्थान राज्य हें सगळीं राजपूत संस्थानां एकठांय करून तयार जालां. सुरवेक १८ मार्च १९४८ दिसा अलवर, भरतपूर, धोलपूर आनी करौली ह्या चार संस्थानांचो मत्स्यसंघ तयार केलो. मागीर बांसवाडा, बुंदी, डूंगरपूर, झालवाड, किशनगढ, कोटा, परताबगढ, शाहपुरा आनी टोंक ह्या णव संस्थानांचो आनी लोवा- कुशालगढाच्यो जहागिरी मेळून राजस्थान संघ २५ मार्च १९४८ सालांत अस्तित्वांत आयलो.

मागीर उदयपूर ह्या संघांत सामील जालें. बिकानेर, जयपूर, जैसलमेर आनी जोधपूर हीं व्हडल्या आकारांचीं आनी उत्पन्न दिवपी संस्थानां ह्या संयुक्त संस्थानांत १९४९ वर्सा सामील जालीं. २५ एप्रिल १९४९त संयुक्त संस्थानां आनी मत्स्यसंघ मेळून बृहद्राजस्थानची निर्मिती जाली. १९५०त तातूंत सिरोंही संस्थानाचो आस्पाव जालो. १९५६त राज्यपुनर्रचना अधीनेमा प्रमाण अजमेर, अबू तहसील (मुंबई शारवा) आनी सुनेल तप्पा (मध्य भारतांतलें एक संस्थान) हीं बृहद्राजस्थानांत सामील केलीं. सिरोंज हो वाठार मध्यप्रदेशांत घालो आनी बाकीच्या सगळ्या वाठाराक राजस्थान हें नांव दिलें.

राज्यवेवस्था : भारतांतल्या बाकीच्या राज्यांप्रमाणच हांगाय विधीमंडळ आसा. तातूंत लोकांनी वेंचून काडिल्ले २०० सभासद आसतात. राज्यांत २७ जिल्हे आसात. तांचें शासन बरें जावपाखातीर ८४ भाग केल्यात. परत तांचे २०३ उपविभाग केल्यात.

स्वतंत्राये उपरांत जमिनदारी ना जावची तशेंच वेठ बिगार पद्दत ना जावची म्हणून कांय खाशेले कायदे केले. पंचायत राज ही येवजण चालीक लावपी राजस्थान हें भारतांतलें पयलें राज्य आसा. पंचवर्सुकी येवजणांक लागून राज्यांत उद्वेगीक शिक्षण, भलायकी, समाजकल्याण ह्या मळार उदरगत जावंक पावली.

अर्थीक स्थिती - शेतकी पिकावळ : राज्यांतली वट्ट पीक

काडपी जमीन २७४.७१ (१९९२-९३) लाख हेक्टर आसा. शेतकी पिकावळ सुमार १४७.५७ लाख टन वयर आसा (१९९३-९४). राज्यांत मुखेल कडधान्यां जातात तीं अर्शा - ज्वारी, बाजरी, मको, हरभरे, गंव, तेलबियो, कापूस, दाळ आनी तंबाकू, भाजी, फळां, मोसंबी, ऊंस हांचीय लागवड बरीच जाता. त्या भायर तांबड्यो मीरसांगो, मेथी, हींग, सांसवां, जीरें ह्या पिकांची लागवडय हांगा करतात.

शेती वेवसायाफाटल्यान पशू पालन हो राजस्थानांतलो दुसरो म्हत्वाचो वेवसाय आसा. अलवर, बस्सी, आनी नागौरा हांगा पशू प्रजनन केंद्रां स्थापन केल्यांत. बिकानेर हांगा पशूवैद्यकीय महाविद्यालय सुरू केलां. बिकानेर हांगा ५२ प्रजनन केंद्रां आसात. बाकीच्या राज्याच्या मानान राजस्थानांत गोरवां, बोकड्यो, मेंढऱ्यो आनी उंट हांची वाड चड आसा.

खनीज संपत्ती : खनीज उत्पादनांत राजस्थानाचो सवो नंबर लागता. कोळसो, लोखण आनी खनीज तेल हांचे सांठे कमी आसले तरी दुसरे तरेचीं ४० खनिजां आसात. देशांतलें जस्त, पाचू, रत्नां, हांचें उत्पन्न सगळ्या राजस्थानांत जाता. देशांतलें ७६% रुपें, ८४% अस्बेस्टस, ९४% जिप्सम, ८२% शंखजीरें, ६८ % फेलस्पर, ५०% कॅल्साइट आनी १२% अभ्रक हांचें उत्पन्न राजस्थानांत जाता. अरवली पर्वताच्या २६ किमी. लांबायेच्या वाठारांत तांब्याचो व्हडलो सांठो मेळ्ळा. खेत्री आनी दरिबा हांगाच्यो तांब्या खणी मुखेल आसात.

बिकानेर जिल्ह्यांतल्या पलना हांगा लिग्नाइटचो सांठो आसा. बिहाराफाटल्यान अभ्रक उत्पन्नांत राजस्थानचो दुसरो नंबर लागता. भिलवाडा हें अभ्रकाचें उत्पन्न काडपी मुखेल केंद्र आसा. झवार वाठारांत जस्त, शिसें आनी रुपें तर जयपूर वाठारांत मोनिझो हांगा लोखण (मीन) मेळटा. राज्यांत कंवचे कारखान्याक लागपी रेंव चड प्रमाणांत मेळटा. तशेंच मुलतानी माती, कायनायट, मॅंगनीज, बॅटोनायट हीं उत्पन्नांय म्हत्वाचीं आसात. राजस्थानांत बांदपाक लागपी फातरय व्हड प्रमाणांत मेळटात. हांगा उच्च मोलाचो गुलाबी, हळदुवो, पाचवो आनी काळो संगमरवर फातर मेळटा. हांगा चुनखडीचेंय उत्पन्न आसा.

पर्यटन : हांगा पर्यटन वेवसाय व्हड प्रमाणांत चलता. राजस्थानचो संघर्षपूर्ण इतिहास, हांगाच्या समाजाचें खाशेलें संस्कृतीक दायज, तरेतरेच्यो कला हांकांलागून राजस्थानांत इतिहास प्रसिद्द थळां, किल्ले, व्हडले महाल, राजप्रासाद, देवळां, पळोवंक मेळटात. राज्यांत पुर्विल्ले आनी मध्ययुगीन काळांतल्या वास्तुशिल्पाचे जायते नमुने पळोवंक मेळटात. आयज हींच थळां पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचीं जाल्यांत. जयपूर, जोधपूर, कोटा, बिकानेर, उदयपूर, अलवर, गंगानगर, भिलवाडा, भरतपूर, सिकार हीं व्हडलीं शारां तशेंच जसलमीर,

पाली चित्तोडगड, बांसवाडा बारमेर, डूंगरपूर, बुंदी, चुरू, माऊंट अबू हीं पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. तेखातीरच लारवांनी परदेशी पर्यटक आनी देशी पर्यटक राजस्थानाक भेट दितात.

उद्येग धंदे : राजस्थानांत खनीज संपत्ती खूब आसा. पूण ताचेर आदारिल्ले उद्येग धंदे कमी आसात. चडशीं खनिजां राज्या भायरच धाडटात. खेत्री, उदयपूर, अजमेर, कोटा लखेरी, चित्तोडगड, सवाई, माधोपूर, धोलपूर, दौसा हीं खनीज उद्येगधंद्याचीं केंद्रां आसात. तर जयपूर आनी सवाई माधोपूर हीं अभियांत्रिकी उद्येगांचीं मुखेल केंद्रां आसात. कागद आनी कंवची कारखान्याक लागपी सोडियमसल्फेट तयार जावपी प्रकल्प दिडवाना हांगा आसा. सांभर, दिडवाना आनी पचपाद्रा तळ्यांतल्यान मीठ तयार करतात. बिकानेर, जयपूर, जोधपूर, नागौर, नवलगढ, पाली, चित्तोडगढ, चुरू हीं लोकर वेवसायाचीं मुखेल केंद्रां आसात. राज्यांत हाडां, चामडी आनी कातडी हांचें उत्पादन जाता. हाडांचो पिठो करपाचेय कारखाने आसात.

लांकडापसून खेळणीं तयार करपाचो उद्येग उदयपूर, सवाई माधोपूर आनी करोली हांगा आसात. थंय खैर रुखापसून कात तयार करतात. वनस्पतीपसून अत्तर तयार करपाखातीर लागपी खस, तशेंच लाख, गोम तयार करपी वेवसाय राज्यांत आसात.

सुती वस्त्रां, लोकरीचें कापड, साखर, शिमीट, कंवची, सोडियम, ओक्सिजन अेसिटिलीकरण, कीटकनाशकां, रसायनां, रेल्वेडबे, उदक आनी वीज हांचे मीटर, दूरदर्शन संच, कृत्रीम धागे, फरशी पॉलीश, स्पिरीट, मद्यनिर्मिती अशे मुखेल उद्येग आसात.

तशेंच कॉस्टीक सोद, तांबें वितळवप असले म्हत्वाचे उद्येग हांगा आसात.

नक्षी जोतीं, चामड्याच्यो पिशव्यो, उदकाच्यो बाटल्यो, खादी हातमागावयलें कापड, लाकडी खेळणीं, शेती अवजारां अशे ल्हान ल्हान उद्येग हांगा आसात. कोरांतिल्ले संगमरवर फातर, लोकरी गालीचे, भरतकाम, मातयेचीं आयदनां अशे हस्तवेवसाय आसात. ह्या सगळ्या वस्तूंक भारतांत आनी परदेशांत बरी मागणी आसा. वीज निर्मणीचे नदरेन भाक्रा नानगल, चंबळ, गांधीसागर, राणा प्रतापसागर हे जलविद्युत् निर्मिती प्रकल्प आनी कोटा हांगाचो अणुविज प्रकल्प म्हत्वाचे जावन आसात.

भिलवाडा, चुरू, राजगढ, अदलपुरा आनी पाली हीं वेपारी नदरेन म्हत्वाचीं केंद्रां आसात.

येरादारी : राजस्थानांत ४८४२२ किमी. (१९८४त) लांबायेचे रस्ते आसात आनी २५२१ किमी. लांबायेचे राश्ट्रीय महामार्ग आसात. जोधपूर, मारवाड, उदयपूर, अजमेर, जयपूर, कोटा, बिकानेर, आनी सवाई माधोपूर हीं राज्यांतलीं मुखेल रेल्वे मार्ग स्थानकां आसात. जयपूर, जोधपूर, कोटा आनी उदयपूर हांगा विमानतळ आसात. राज्याच्या अस्तंत वाठारांत उंटांचो येरादारी खातीर वापर करतात.

लोक आनी समाजजीण : हांगा हिंदू भौसंख्येन आसात. तशेंच मुसलमान, जैन, शीख आनी किरिस्तांवय आसात. पयलींपसून राजस्थानांत कितलींशींच राजपूत राजघराणीं आशिल्लीं. राठोड, भाटी, चौहान, कछवाहा, पवार, सोळंकी, पडिहार, तंवर अशो राजपुतांच्यो जमाती आसात. ह्या प्रदेशांतले महाजन वा मारवाडी हे चडकरून वेपारी आसात. जाट हे राजस्थानचे उत्तरेक आनी अस्तंतेकडच्या वाठारांतले शेतकामती म्हणून प्रसिद्द आसात. भिल्ल, ग्रासीया, कठोडी, मीन, रंबारी, मेव, मेर, सहरिया अशा कितल्याशाच आदिवासी जमातींची वसती राज्यांतल्या दोंगर आनी रानांनी मेळटा.

राजस्थानी लोकांचो भेस रंगीबेरंगी आनी ओडलायणो आसता. हांगाची मारवाडी पगडी आनी जोधपुरी कोट प्रसिद्द आसा. राजस्थानी बायलांची मुस्तायकी बरीच भडक रंगाची आसता. दर एका देवकार्याक बायलो शुभशकून म्हणून मेथी लायतात

सण आनी उत्सव : दिवाळी, दसरो, होळी, गणगौर, तीज, आखातीज, राखी पुनव, वसंतपंचमी, जल्माश्टमी, रामनम, सतीपूजन, पुशकर-उत्सव, कपीलमुनीचो उत्सव, रामदेवजी उत्सव, वीरपुरी उत्सव, रव्वाजा मुईनुदीन चिश्ती उरुस हे राजस्थानांतले मुखेल सण आनी उत्सव आसात. होळीच्या दुसऱ्या दिसासावन ते चैत्रशुध्द तिरोदस मेरेन १८ दीस गणगौर हो उत्सव मनयतात. जयपूरांत हो व्हड प्रमाणांत जाता. तीज हो लेगीत बायलांचो मुखेल उत्सव जावन आसा तो श्रावण शुक्ल तृतीयेक करतात. सतीपूजन राजस्थानांत व्हड प्रमाणांत बायलो पाळटात. कार्तीक म्हयन्यांत अजमेरालागीं पुष्कर हांगा व्हडली जात्रा जाता. तेवेळार थंय गोरवांचो व्हडलो बाजार भरता. उंटाच्या गाड्यांच्यो सर्ती जातात. बिकानेर लागीं कोलायत तळें आसा. थंय कपील मुनीचो कार्तीक पुनवेक व्हड उत्सव जाता. अजमेर हांगा शेख मुईनुदीन चिश्ती हांचो ऊरूस बरोच मोटो जाता.

कलाकुसरी : संगीत, नाच, नाट्य, चित्र, शिल्प ह्या कलांची राजस्थानी परंपरा व्हड आसा. राजस्थानांतलीं देवळां, मूर्ती, राजमहाल, चित्रां म्हणजे मोलादीक संस्कृतीक दायज. राजस्थानांतल्या दरबारांत संगीताक एक व्हड सुवात आशिल्ली. म्हणूनच संगीत शास्त्राचेर राज्यांत बरेच ग्रंथ पळोवंक मेळटात. राजस्थानांत लोकनाचाचे घुमर, झूमर, डंडिया, गोंदड, घूमरा, गौरी भवाई हे प्रकार खुबच लोकप्रिय आसात. 'कथक' नाचय हांगा रूढ आसा. कथक नाच शिकपाखातीर जयपूर कथक विद्यालय आसा. राजस्थानांत ख्याल ह्या लोकनाट्याची चड नामना आसा. तशेंच हांगाचो खामसूत्री बावल्यांच्या खेळाची नामना आसा. खामसूत्री बावल्यो राजस्थानांत खूब तयार करतात. चित्रकला ही एक हांगाची म्हत्वाची कला आसा. हांगाचीं देवळां आनी राजमहाल हांच्यो वण्टी पुराणांतल्या आनी महाकाव्यांतल्या प्रसंगाचेर चितारल्यात. हांगाची मूर्तिकला प्रसिद्द

आसा. जयपूर हें भारतांतलें मूर्तिकलेचें मुखेल केंद्र आसा. हांगाच्यो चडशो मूर्ती संगमरवरी आसात.

शिक्षण : राज्यांत शिकिल्ल्यांचें प्रमाण १९९१ गणतीप्रमाण ३८.८१% आसा. तातूंत दादल्यांचें प्रमाण ५५.०७% आसा तर बायलांचें २०.८४% आसा. राज्यांत राजस्थान विद्यापीठ, जयपूर विद्यापीठ (स्थापना १९४७), जोधपूर विद्यापीठ (१९६२), उदयपूर विद्यापीठ (१९६२) हीं विद्यापिठां आसात. तशेंच चार कृशी महाविद्यालयां, एक पशुचिकित्सा आनी पशुवैद्यक महाविद्यालय, स अभियांत्रिकी महाविद्यालयां, तीन आयुर्वेद महाविद्यालयां, धा तंत्रनिकेतन अशो शिक्षणीक संस्था आसात. हिंदी आनी राजस्थानी ह्यो मुखेल भासो तर मेवाडी, डूंदारी, मालवी, बागडी, मारवाडी ह्यो बोली भासो आसात. मारवाडी बोलीभाशेंत लोकसाहित्य सगळ्यांत चड आसा. राश्ट्रदूत, नवज्योती, न्याय, अधिकार, कुक, यंग लीडर, अमर राजस्थान हीं हांगाचीं मुखेल दिसाळीं.

म्हत्वाचीं स्थळां : राजस्थानांत इतिहासीक म्हत्वाचीं स्थळां आसात. जाका गुलाबी नगरी म्हण्टात अशें जयपूर शार म्हत्वाचें स्थळ आसा. कलाकुसरीच्या वस्तुखातीर तें प्रसिद्द आसा. तशेंच जयपूर शारांतली सिटी पॅलेस, राजा मानसींग संग्रहालय, जंतरमंतर, हवा महल, प्राणीसंग्रहालय, रवींद्र रंगमंच, रामबाग, रामप्रसाद पॅल पॅलेस, सिसोदीया राणिची बाग हीं पळोवपासारकीं स्थळां आसात.

जोधपूर हांगाचो किल्लो 'मोती म्हाल', उमदभवन, फूल म्हाल, हिरोज हॉल हे राजप्रसाद, मंडोर बाग, राजस्थान राज्य अकादमी आनी संग्रहालय हीं म्हत्वाचीं स्थळां आसात. अजमेर ही हिंदूंची आनी मुसलमानांची धर्मीक सुवात जावन आसा. हांगा ख्वाजा मुईनुदीन चिश्ती हाचो दर्गो, शाहजहानची मशीद, अढाई दिनका झोपडा ही पोरनी पूण सोबीत इमारत; तारागढ, नयो महाविद्यालय, अनासागर तलाव, तशेंच हिंदुंचें पवित्र पुष्कर सरोवर आनी थंयचें सावित्रीचें देवूळ, ब्रह्मदेवाचें देवूळ हीं मुखेल स्थळां आसात.

बिकानेर हांगाचो किल्लो, अनुप म्हाल, करण म्हाल, लालगढ म्हाल, जैन देवळां, उदयपूर शार - सिटी ऑफ सनरायज' म्हणून प्रसिद्द आसा. थंयचीं देवळां खूब प्रसिद्द आसात. थंय सावन ४८ किमी. अंतराचेर आशिल्लें 'नाथद्वारा' हें श्रीकृष्णाचें प्रसिद्द देवूळ आसा.

अरवलीच्या दक्षिण वाठारांत सिरोही जिल्ह्यांत माऊंट अबू हें थंड हवेचें ठिकाण जावन आसा. तें प्रसिद्द जैन तीर्थक्षेत्र आसा. थंयचें रामकुंड गोमुख देऊळ, नरवी सरोवर, सनसेट पोंड, ट्रेव्हर तळें कलापूर्ण अशीं प्रसिद्द दिलवाडा जैन देवळां, तातुंतलीं आदिनाथ आनी नेमिनाथ देवळां, रॉड रोक, अचलगढ हीं पळोवपासारकीं स्थळां आसात.

माणिकराव राम नायक गावणेकार.

राजस्थानी भास आनी साहित्य : राजस्थान ही इंडो आर्यन भाशेचीच एक शाखा आसा. पुराय राजस्थान आनी मालवा तशेंच मध्य प्रदेश, सिंध आनी पंजाबच्या कांय वाठारांनी ही भास प्रचलित आसा. सुमार दोन कोटी लोकांची ही मायभास. राजस्थानांतल्या उदेंत वाठारांत वज्रभास आनी बुन्देली, दक्षिण वाठारांत बुंदेली, मराठी आनी गुजराती, अस्तंत वाठारांत सिंधी आनी हिन्दकी (लहँदा) आनी उत्तर वाठारांत हिन्दकी, पंजाबी आनी बाँगडू भाशेचो प्रसार आसा.

भाशा शास्त्रज्ञांच्या मतान मध्य आशिया सोडून आमचे पुर्वज पुर्विल्ल्या आर्य पंजाब-वाठारांत राबितो करून रावले त्या वेळार जी भास उलयताले ताच्या एका स्वरुपांतल्यान वैदिक संस्कृतायेची उत्पत्ती जाली. संस्कृत भास हाचेंच परिवर्तित साहित्यीक रूप अशें मानतात. जाल्यार लोकांचे जिबेर घोळपी चालंत भास प्राकृत ह्या नांवान प्रसिद्द जाली. प्राकृत मागीर अपभ्रंश आनी ही अपभ्रंशय मुखार आर्विल्ले आर्य भाशेंत रुपांतरीत जाली. प्राकृतचंद्रिका पुस्तकांत सत्तावीस अपभ्रंश भेद आसात अशें मानतात. हातुंतल्यान नागर अपभ्रंशाचें प्रचारक्षेत्र गुजरात आनी अस्तंती राजस्थान आसा असो विचार डॉ. ग्रियर्सन मांडटा. डॉ. सुनीतिकुमार चटर्जी ह्या क्षेत्राक सौराश्ट्री अपभ्रंश नांव दिता. पूण डॉ. मोतीलाल मोनारियाच्या मतान ही दोनय नांवां अस्पष्ट आसात. नागर अपभ्रंश म्हळ्यार नागर जातिचो अपभ्रंश काय नागरिकांचो अपभ्रंश हें स्पष्ट जायना. सौराश्ट्री अपभ्रंश हें नांव संकीर्ण अर्थ दिता म्हळ्यार ती सौराश्ट्रामेरेनच उरतली. श्री कन्हैयालाल माणिकलाल मुन्शी 'गुर्जरी अपभ्रंश' हें नांव दिता तें चड योग्य दिसता. पुर्विल्ल्या काळांत गुर्जर प्रदेशांत आधुनिक गुजरात आनी आधुनिक राजस्थानाचे वांटे मेळिल्ले. थंय हे बोलयेचो उपेग जातालो. हे गुर्जरी अपभ्रंश बोलयेंतल्यान राजस्थानी भाशेची उत्पत्ती जाली अशें मानतात. हेच बोलयेचें फुडलें रूप डिंगल नांवान प्रसिद्द जालें. जाणकारांच्या मतान इकराव्या शतमानाच्या सुरवेच्या काळांत राजस्थानी भास अपभ्रंशांतल्यान स्वतंत्र भास म्हूण विकसीत जाल्ली आसा.

राजस्थानी भाशेच्यो ज्यो वेगवेगळ्यो बोलयो आसात तातूंत विशेश अशें अंतर ना. फकत वेगवेगळ्या प्रदेशांक लागून ताचीं नांवां वेगवेगळीं जाल्यांत. राजस्थानी भाशेच्यो मुखेल रुपान पांच बोलयो आसात त्यो अशो - मारवाडी, ढूँढाडी, माळवी, मेवाती आनी वागडी.

मारवाडी: मारवाडीचें पुर्विल्लें नांव मरुभास. ही जोधपूर, बीकानेर, जैसलमेर तशेंच सिरोही राज्यांत प्रचलित आसा. अजमेर, मेरवाडा आनी तेचप्रमाण किशनगढ तशेंच पालणपुरच्या कांय वाठारांनीय, जयपुरच्या शेखावटी प्रदेशांत, सिंध प्रांताच्या कांय भागांनी आनी पंजाबच्या दक्षिण भागांत मारवाडी भाशेचो उपेग जाता. हे भाशेची प्रकृती ओजपूर्ण आसा आनी तिच्यांत साहित्याची रचनाय जाल्या. हातूंत संस्कृत, प्राकृत आनी अपभ्रंशाची उतरावळ मेळटा. छंदा

भितर 'सोरठा' छन्द आनी राग - रागिनी भितर माँड रागाचें उदाहरण चड मेळटा.

मारवाडीची एक उपबोली मेवाडी आसा. जी मेवाड राज्याचो दक्षिण - उदेंत भाग सोडल्यार पुराय मेवाड राज्यांत आनी लागसारच्या प्रदेशांत लोक उलयतात. मेवाड बोलींत साहित्य आनी साहित्यीक परंपरा खूब पोरनी आसा. महाराणा कुंभा हाणें चित्तौडगढ किर्तीस्थंभाची तूस्त करपी चार नाटकां बरयल्लीं. तातूंत मेवाडचो प्रयोग केल्लो. राजस्थानी बोलयेंतले साहित्य निर्मणेचो हो पयलो वयलो उल्लेख आसा.

ढूँढाडी : ही बोली फकत शेखावटी वाठार सोडून पुराय जयपूर शार, लावा, किशनगढ - टोंक आनी अजमेर, मेवाडच्या उत्तर - उदेंत वाठारांत उलयतात. हे बोलयेचेर गुजराती आनी मारवाडी ह्या दोनय भासांचो सारकोच प्रभाव पडिल्लो दिसता. ढूँढाडी बोलयेंत खूबशें साहित्य आसा. हातूंत संत दादू आनी ताच्या शिश्यांच्यो जायत्यो साहित्य रचना मेळटात. हे बोलयेंत गद्य - पद्यान भरपूर साहित्य मेळटा. क्रिस्तांव धर्मप्रचारकांनी बायबल आदी धर्मग्रंथाचे अणकार हे बोलयेंत केल्यात.

मालवी : पुराय माळवा प्रांत तशेंच मेवाड आनी मध्य प्रांताच्या कांय भागांत हे बोलयेचो वापर करतात. मारवाडी आनी ढूँढाडी ह्या दोनूय बोलींचें खाशेलपण माळवी भाशेंत मेळटा. ही गोड आनी मवाळ अशी भास आसा. हिचेर कांय प्रमाणांत मराठीचो प्रभाव जाणवता. माळवीच्या राजपुतांमदीं हिचें एक खाशेलें रूप प्रचलित आसा. तिका रांगडी अशें म्हण्टात. ती थोडी कर्कश लागता. चंद्रसखी नटनागर आदी कवींची रचना हेच बोलयेंत आसा. प्राचीन पट्टे आनी परवाने माध्यमातल्यानय हे बोलीचें वास्तवीक स्वरूप पळोवंक मेळटा.

बागडी : डुंगरपूर आनी बॉसवाडा ह्या वाठारांक आदीं बागडदेश म्हण्टाले. त्या वाठाराची बोली म्हूण हिका बागडी हें नांव पडलें. ही भास मेवाडच्या दक्षिणी भागांत तशेंच सूंथ राजाच्या उत्तरी भागांतले लोक उलयतात. हे भाशेचेर गुजरातीचो प्रभाव खूब आसा. हातूंत 'च' आनी 'छ' चें उच्चारण प्रायः 'स' आनी 'स' चें प्रायः 'ह' जाता. हे भाशेंत फकत अप्रकाशीत साहित्य आसा.

मेवाती : ही बोली अलवर - भरतपूर राज्याच्या उत्तर - अस्तंती वाठारांत आनी दिल्लीचे दक्षिणेक गुडगांव प्रदेशांतले लोक उलयतात. गुडगांवचे उत्तरेक बाँगडू, अस्तंतेक मारवाडी तशेंच ढूँढाडू, दक्षिणेक डाँगी आनी उदेंतेक ब्रजभाशेचो प्रचार आसा. मेवाती बोलीचेर ब्रज भाशेचो प्रभाव दिसून येता. चरणदासी पंथाचो संस्थापक चरणदास आनी ताच्यो दोन शिश्या सहजो आनी दया हाच्यो काव्य रचना मेवातींत आसात.

लिपी : राजस्थानी लिपी चडकरून देवनागरी लिपी वरीच दिसता. थोड्या अक्षरांचें वळण मातशें वेगळें आसा. पूण दिसान दीस हो फरक उणो जायत चला. ही लिपी रेग ओडून बरयतात. सरकारी वा न्यायालयीन कामकाजा खातीर हे लिपीचो उपेग करतात. पूण वेपारी लोक आपलो हिशेब बरयताना महाजनी वा वाणियावटी हे लिपीचे शैलीचो उपेग करता. हे लिपीच्या अक्षरांक 'मुडिया' नांवानी वळखतात. ह्या अक्षरांक मात्रा नासता. ही लिपी एक प्रकारचें शॉर्टहॅन्डचें काम करता. मुडिया अक्षरांचो सोद मोगल सम्राट अकबराचो अर्थ सचीव राजा टोडरमल हाणें लायलो असो उल्लेख वालचंद मोदीच्या 'देश के इतिहास में मारवाडी जातीका स्थान' ह्या पुस्तकांत मेळटा.

डिंगल : राजस्थानी भाशेचें एक रूप डिंगल ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. डिंगल हें नांव अस्तंती राजस्थानी वा मरुभास वा मारवाडिच्या साहित्यीक रुपाक दिलां. हें रूप तशें खूब प्राचीन ना. एकोणिसाव्या शतमानांत ही भास वेव्हरांत आयली. हे भाशेचें मूळ स्वरूप जोधपूरचो कविराजा बाँकीदासाच्या कुकवि - बत्तीसी नांवाच्या ग्रंथांत पळोवंक मेळटा. हो ग्रंथ १८७१ वर्सा उजवाडाक आयिल्लो.

डिंगल साहित्य : डिंगल साहित्याचेर राजस्थानाचेर जाल्ले शंबरांनी वर्सांचे संस्कार, संघर्शमय लोकजीण आनी ताचो इतिहास प्रतिबिंबित जाला. तेचपरी ह्या साहित्यांत देशप्रेम, जातीय गौरव, स्वतंत्रतायेच्या झुजाचें वर्णन आयिल्लें आसा. डिंगल साहित्याच्या इतिहासाक आगळेंच म्हत्व आसा. पंदरावें शतमान ते एकुणिसावें शतमानामेरेन सुमार चारशें वर्सांचो डिंगल साहित्याचो इतिहास मेळटा. हे भाशेंतलें गद्य साहित्य चड करून ख्यात, वात, विगत आनी पिढी च्या रुपांत मेळटा. ख्यात शब्द संस्कृत शब्द ख्यातिचें रुपांतर आसा. राजस्थानांत ह्या शब्दाचो वापर इतिहासाच्या अर्थांत जाता. राजस्थानी भाशेंत 'वात' म्हळ्यार काणी. संस्कृत शब्द वातां वयल्यान हो शब्द आयला.

डिंगल साहित्याच्यो कांय देखी अशो: ख्यात - सीसीदियाँ री ख्यात, राठौडों री ख्यात, कछवाहों री ख्यात, महाराजा मानसिंग जी री ख्यात, जोधपूर री ख्यात, देवलियै राघणियाँ री ख्यात आदी. वात - राणै, उदैसिंघ री वात, हाडै सूरजमल री वात, राणा कूँभा चितभरमिया री वात, राव बीकैजी री वात, जैसलमेर री वात, आदी.

विगत - मेवाड रा भारवरों री विगत, सीसोदिया चूंडावताँ री साख री विगत, जोधपूर बीकानेर टीकायताँ री विगत, गढ कोटाँ री विगत आदी.

पीढी - ईडर रा धणी राठौडों री पीढियाँ, राठौडां री खाँपाँ री पीढियाँ, आहाडा री पीढियाँ, चद्रावताँ री पीढियाँ आदी.

वंशावळी - राठौडों री वंशावळी, झालांरी वंशावळी, रजपूतां री वंशावळी, उदैपूर रा राजावाँ री वंशावळी, जैसलमेर राभाटी

महारावळ री वंशावळी. डिंगल साहित्यांतल्या पद्यात्मक साहित्याच्या ग्रंथांचीं नांवां चडकरून चरित्र नायकाच्या नांवा वांगडा रासौ, प्रकाश, विलास, रूपक आनी वचनिका जोडून दवरताले.

रासौ - रायमल रासौ, राणा रासौ, सगतसिंघ रासौ, रतन रासौ, महाराजा श्री सुजाणसिंघजी रो रासौ आदी.

प्रकाश - राजप्रकाश, सूरज प्रकाश, भीम प्रकाश, कीरत प्रकाश आदी.

विलास - राजविलास, जगविलास, विजैविलास, रतनविलास, अभयविलास, भीमविलास आदी.

रूपक - राजरूपक, गोगादे रूपक, राव रिणमल रो रूपक, रतन रूपक आदी.

वचनिका - अचलदास खीची री वचनिका, राठौड रतनसी री महेसदासौत री वचनिका आदी.

छंदाच्या आदारान दवरिल्लीं नांवां:

नीसाणी - गोगैजी चहूँवाणा री नीसाणी, राठौड अजबसिंघ गंगासिंघोत री नीसाणी, राव खंगारजी नीसाणी, नीसाणी बीरमाण री आदी.

झुलणा - सोढों रा गुण झुलाणा, राजा गजसिंघजी रा झुलाणा, अमरसिंह जी रा झुलाणा

अशीच झमाल जीत, कवित्त, दूहा शब्द जोडून रचिल्ली रचनाय मेळटा.

हेर विशय - इतिहासासंबंदीत ग्रंथावांगडाच धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान, दृश्टी - विज्ञान, शालिहोत्र आदींचेर बरयल्ले ग्रंथ डिंगल साहित्यांत मेळटात. हें साहित्य भाशा शास्त्राचे नदरेचो अभ्यास करपाक खुबूच उपेगी आसा. ह्या साहित्यावरवीं राजस्थानी भाशेच्या क्रमीक इतिहासाचें गिन्यान मेळोवपाक आदार जाता.

हिंदी हिंदुस्तानी - ही बरोवपाची प्रथा राजस्थानांतल्यान सुरू जाली. आर्विल्ले गद्य लेखक हाचोच वापर करतात. पूण घरान राजस्थानी भासच वापरतात.

राजस्थानी भाशेच्या साहित्याचो इतिहास चार खंडांनी विभाजीत करूं येता- (१) सुर्वेचो काळ १०४५ - १४६० (२) पूर्व मध्य काळ १४६० - १७०० (३) उत्तर मध्यकाळ १७०० - १९०० (४) आधुनिक काळ १९००ते आयज मेरेन. सुरवेच्या काळांतलें चडशें साहित्य नश्ट जालां. पूण जें मेळटा तातूंत शाईधर, असाइत आनी श्रीधरचें साहित्य आसा. ह्या काळांतल्या साहित्याची भास आनी साहित्य दोनय अपरिपक्व आसा.

पूर्व मध्य काळांत रचनाकाराचे मुखेल विशय शृंगार, भक्ति आनी कीर्तिकथन आसताले. शृंगार रसाचे दोन ग्रंथ मेळटात ते अशे- ढोला मारू रा दुहा आनी वेलि क्रिसन रूक्मणी री. ह्याच काळांत मीराबाई आनी ईसरदास दोनूय नांवां खुबूच उल्लेखनीय

आसात. तशेंच दादू दयाल नांवाचो संत ह्या काळांत खूब प्रसिद्द आशिल्लो.

उत्तर मध्यकाळांत डिंगला वांगडाच पिंगळची खूब उदरगत जाली. चड करून राधा कृष्णाची प्रेमलिला वर्णन साहित्यकार करता. ह्या काळांत रिती ग्रंथय निर्माण जाले. ह्या काळांतले नामनेचे साहित्यकार अशे - बिहारीदास, वृन्द-नागरीदास, नरहरिदास, कल्याणदास, जग्गाजी, हरिनाभ, दयाल, सूदन, सुंदरकुंवरि आदी. चरणदास पंथ हातूंत दयाबाई, सहजोबाई हांचो उल्लेख म्हत्वाचो आसा जाल्यार रामस्नेही पंथांत रामचरण, हरीराम दास हांचीं नांवां आसात.

राजस्थानी साहित्याच्या आधुनिक काळांत परिवर्तन आनी उत्तर परिवर्तन काळ अशे दोन विभाग जाले. सूरजमल हो परिवर्तन काळांतलो सर्वश्रेष्ठ रचनाकार अशें मानतात. उत्तर परिवर्तन काळांत ताचो प्रभाव मात्सो उणो जालो. हिंदी साहित्यांत भारतेन्दु हरिश्चन्द्राच्या काळांत ब्रजभाशेचो प्रभाव खूब जालो, तेन्ना राजस्थानी साहित्यकार ब्रजभाशेंत साहित्य रचूंक लागले. सद्याच्या काळांत राजस्थानी साहित्यकार ब्रजभाशा, खडीबोली आनी राजस्थानी अशा तिनूय भाशेंत रचना करतात. तांचीं नांवां अशीं - स्वरूपदास, बस्ताबरजी, प्रतापकुंवरी बाई, गणेशपुरी, गुलाबजी, चन्द्रकला, मुरारिदान, ऊमरदान, चतुरसिंह, पत्तराम गौड, चंद्रसिंह आदी.

- डॉ चंद्रलेखा डिसौझा.

राजस्थानी साहित्यांत लोकवेदाची व्हडली परंपरा आसा. एम. डी. देसाय हाणें संपादीत केल्ल्या 'जैन गुर्जर कविओ' ह्या पुस्तकांत सोळाव्या शतमानासावन ते एकुणिसाव्या शतमानमेरेनच्या कविंचीं कवनां एकठांय केल्यांत. तशेंच विरगाथा, रामायण, महाभारत कथा पोवाड्यांत आयकुपाक मेळटात.

१०५० ते १४५० हो कवनांचो सुरवेचो काळ अशें म्हण्टात. हो काळ जैन कवींचो. धनपाल' सच्चौरिय, महावीर उल्हाह (११ वें शतमान) पल्लाचे जीनदत्त सुरी स्तुती (बारावें शतमान) देव सुरीचे भरतेश्वर बाहुबली घोर (तेरावें शतमान) सोममूर्तीचें जिन प्रबोध सुरी चर्चरी (१४ वें शतमान) राजशेखर सुरीचें नेमिनाथ फागु (१५ वें शतमान) हांणी कांय महत्वाचे ग्रंथ उजवाडा हाडले. कवितेचो मध्यकाळ १४५० सावन फुडलो अशें मानतात. पंदराव्या शतमानांतल्या पद्मनाभाचो कान्हडदे प्रबंध, विहू सूजोचो चंदराउ जयतसीस्तु (१६ वें शतमान).

पृथ्वीराजाचो कृष्ण - रूक्मिणी री वेली (१७ वें शतमान). विरभाणचे - राजरूपक (१८ वें शतमान) कृपाराम खिडीयाचे राजिया रसोरठा (१९ वें शतमान) हे मुखेल ग्रंथ आसात. तशेंच नाथ संप्रदायांत पृथ्वीनाथ मानसींग, बागनाथ; विष्णोई संप्रदायांतले जांभोजी

उदोजी, परमानंद; जसनाथी संप्रदायांतले करमदास देवोजी; निरंजनी संप्रदायाचे हर्षदास, तुलसीदास; दादू पंथांतले दादू रज्जब सुंदरदास अशे खूब कवी जावन गेले.

आर्विल्ल्या काव्याची सुरवात विसाव्या शतमानाच्या चवथ्या दशकांत सुरू जाली. १९५० सावन साहित्यनिर्मणी हिंदी वाङ्मयाच्या धर्तेरच जावंक लागली. चंद्रसिंगाचे 'वादळी' हे नवकवितेचें पयलें पुस्तक. 'लूहा' हो तांचो आनीक एक काव्यसंग्रह. गणेशीलाल उस्ताद, मेघराज मुकल हे प्रसिद्द कवी. सुमरसिंग, शेखावत हांचे मेघमाला आनी नारायणसिंग भाटी हांचे 'सांज' हांणी सैमाचेर कविता केल्यात. आधुनिक कवीं भितर मणिमधुकर, सी.पी. देवल, तेजसिंग जोधा, गोवर्धनसिंग, शेखावत पारस आरोडा हे प्रसिद्द आसात. मणिमधुकराचें 'पग फेरो' सी.पी. देवलांचे पाणी हे काव्यसंग्रहाक पुरस्कार प्राप्त जाला.

नंद भारद्वाज हांचो 'अंधार परख', गोवर्धनसिंह हांचो 'किरकर', आर.डी. श्रीमाली हांचो 'म्हारो गांव' हीं पुस्तकां म्हत्वाचीं आसात. राजस्थानी नाटकांची सुरवात हालींची. शिवचंद्रभारतीय हांचे 'केशरविलास' (१९००), 'बुढापे की सगाई' (१९०६), फाटका जंजाल (१९०७), भगवती प्रसाद दारूक हांचें वृध्द विवाह (१९०३), बालविवाह (१९२०), ढलसी फिरती छाया (१९२०), कलकतियाबाबू (१९२२), तशेंच गुलाबचंद नागौरी, नारायणदास सारडा, श्री नारायण अग्रवाल, बालकृष्ण लाहोटी हे नाटककार जाले. जयपूरचे एम्. एम्. सिध्द हांचे जयपूरकी ज्योणार. एम. एम्. भट्टाचें 'रंभारमण' (१९२०), जमनकाल पछेरियाचे नई बिनणी, भरत व्यासाचें रंगीलो मारवाड आनी घोला - भारू हाचे सारक्या नाटकांची निर्मणी जाली. स्वतंत्रताये उपरांत आज्ञाचंद्र भंडारीचें 'पन्नाघाय', जी. एक. शास्त्रीचें 'प्रणवीर', प्रताप यादवेंद्र चंद्राचें 'ताशरो घर' हाचे सारकी नाटकाची निर्मणी जाली. अर्जुनदेव चरण हांणी 'दो नाटक आजरा' सारकें प्रायोगिक नाटक बरयलें. तशेंच मनोहर शर्मा, जी. एफ. माथूर आनी जी. एल. व्यास हांणी कांय एकांकिका बरयल्यो. बिकानेरचे एम. एन. जोशी हे आद्य राजस्थानी कादंबरीकार अशें मानतात. 'आभइ पटकी', 'घोरा रो धारी अन्नाराम हाची 'महकती काया', मुळकती धरती', यादवेंद्र चंद्र हाची हूं गोरी किणपीव री ह्यो मुखेल कादंबरी आसात. तेच प्रमाण आर. एन. शर्मा हांची 'काल भैरवी', यादवेंद्र हाची 'जोग संजोग, सत्येन जोशी हाची कँवल पूजा, बी. एक. माली हाची 'मानख रा खोज', पारस आरोडा हाची 'खुलती गंठान' ह्यो प्रसिद्द कादंबऱ्यो जावन आसात. प्रसिद्द कथाकारांभितर एम.डी. व्यास, शिवचंद्र भारतीय, गुलाबचंद्र नागौरी, शिवनारायण तोष्णीवाल, छोटाराम शर्मा ब्रजलाल बियाणी, बी. एन. पुरोहीत, एस. आर. चंदाणी, चंद्रसिंग, चंद्र रे हे बरे कथाकार आसात. स्वातंत्र्याउपरांत एन. आर.

राजपुरोहित हे श्रेष्ठ कथाकार जावन आसात. ताचे 'रातवासो', 'अमर चुनडी' हे प्रसिद्द कथाझेले आसात. आर. डी. श्रीमालींचो 'सळवटी' मूलचंद्रप्रानेश हाचो 'उकळता आंतर सिला सांस', चश्म दीर गवाह' हे कथाझेले प्रसिद्द आसात. तेचप्रमाण मनोहर शर्मा, दामोदर शर्मा, प्रेमजी प्रेम, विनोद सोमाणी, सचिंद्र उपाध्याय हे बरे कथाकार आसात.

- माणिकराव राम नायक गावणेकार.

राजहंस : अॅनॅटिडी पक्षीकुलाच्या अॅन्सरिनी उपकुळांत राजहंस ह्या सोबीत पक्षाचो आस्पाव जाता. विशिश्ट थाटाची लांब मान, लांबशें - बारीक पूण घटमूट शरीर आनी व्हड पांय अशी ताची सादारण

रचना आसता. चोंच चेपटी, मोटी आसून तोंकाकडेन कांय प्रमाणांत वयर आयिल्ली आसता.केन्ना केन्नाय तिच्या तळाक मासाळ, गुळयेवरी वाड जाल्ली आसता. अॅनॅटिडी पक्षीकुळांतल्या आनी उदकांत रावपी सगळ्या सुकण्यांमदीं राजहंसाचो आकार व्हड आनी वजन चड आसता. राजहंस खुबूच वेगान आनी लांब अंतरामेरेन पेवंक वा उडूंक शकता. तो चडसो समशीतोश्ण कटिबंधांत, उदकांत वा उदकाच्या लागसार दिश्टी पडटा.

सामान्य राजहंसाचें शास्त्रीय नांव सिग्नस सिग्नस. ताचें शरीर व्हड, लांबाय सुमार १५० सेंमी. आनी मानेची लांबाय ७५ सेंमी. आसता. रंग धवोफुल्ल, चोंच हळदुवसार आसून तोंकाकडेन मातशी काळी आसता.चोंच आनी दोळो हांचे मदल्या भागाचेर पिसां आसनात. पांय आनी पांयांचे पंजे काळे आसून बोटांमदीं मासाळ पड्डो आसता. नर आनी मादी पळोवंक सारकींच दिसतात. पूण मादी नरापरस आकारान ल्हान आसून तिचें वजन सुमार ६ - १० किग्रॅ. जाल्यार नराचें वजन ७ ते १२ किग्रॅ. आसता.

सिग्नस-प्रजातींतल्यो आनीक दोन जाती भारतांत मेळटात. ते गिमा दिसांनी भारतांत सोयरे कशे येतात. तातुंतलो शिळोणी घालपी राजहंस दिल्ली आनी कच्छ ह्या वाठारांनी मेळटा. ताचें शास्त्रीय

नांव सि. कोलंबियानस. हो रंगान धवोफुल्ल, चोंच हळदुवसार आनी चोंचीच्या मुळांत हळदुव्या रंगाचो दाग आसता. ताचे चोंचीचें तोंक काळें आसता.मोनो राजहंस सिंधू न्हंयेचे देगेर आनी पंजाबांत मेळटा. ताचें शास्त्रीय नांव सि. ओलॉर. ताचे चोचीकडेन मुळांत व्हड काळी गुठली आसता.राग येतकच तो मान शरिराकडेन दोडून ओडून घेता आनी पांखां पातळावन शरिराक चिकटावन उबो रावता.

काळो राजहंस चड करून ऑस्ट्रेलियांत मेळटा. ताचें शास्त्रीय नांव सि. मेलॅकोरीफस. ताचें पुराय शरीर काळेंकिट्टू आसून ताचेर पाचविसार सया मारता. ताची चोंच तांबडी आसून तिच्या तळाक तांबड्या रंगाची मांसाची गुठली आसता.

राजहंस पेंवता आसतना मोटे ऐटीन पेंवता. पेंवता आसतना कांय सुकण्यांची मान सरळ उरता जाल्यार कांय जाणांचे मानेक इंग्लीश -थ- (एस) अक्षरावरी आकार येता.उडटा आसतना तो आपली मान फुडें लांबोवन सवकासायेन पांखां वयर - सकयल हालयत थंडसाणेन उडटा. स्थलांतर करता आसतना हाचो थवो इंग्लीश-क (व्ही) अक्षराच्या आकारान उडत वता. ताचे पांय शरीराचे बरेच फाटले वटेन आशिल्ल्यान तो चलता आसतना कुरूप दिसता.

राजहंस वेगवेगळे तरांचे आवाज काडूंक शकता. त्या आवाजांवयल्यान तांकां शृंगवाकू (ट्रॅपेटर), शिळोणी घालपी (व्हिसलिंग), रवोंकपी (व्हूपर) अशीं वेगवेगळीं नांवां दिल्लीं आसात. मोनो (म्यूट) हंस म्हणून वळखतलो राजहंस फुत्कारिल्लेवरी, गुरगुरिल्लेवरी आनी घोरेल्लेवरी आवाज काडटा.

राजहंसाचे व्हड व्हड थवेच दिश्टी पडटात. प्रजोत्पादनाच्या काळांत मात नर-मादयेच्यो जोडयो दिसतात. ताची नरमादयेची जोडी जल्मभर तिगता. जमनीर, फोंडांत पानांची रास जमोवन घोंटेर बांदतात. मादी एके रवेपेक सुमार ६- ८ लेव हळदुवसार रंगाचीं तांतयां घालता. मादी तांतयां उबयता तेन्ना नर तिच्या तांतयांची राखण करता. दुस्मानाक धांवडायतकच नर आपलें जैत उक्तावपाखातीर व्हड आवाज करता. पिलां आंरवूड मानेचीं आसून तांकां मोव ल्हंवदार पिसां आसतात. पिलांचो रंग लेव तपकिरी, लेव हळदुवसार-करडो आसता. जल्मतकच कांय वरां भितर पिलां पेवंक वा उडूंक शकतात. कांय जातींनी पिलां व्हड जायसर मादी तांकां पेंवतना आपले फाटीर घेता.तिसऱ्या ते चवथ्या वर्सा राजहंस पिरायेत येता. सैमीक परिस्थितींत राजहंस सुमार २० वर्सां आनी पोशिल्ले सुमार ५० वर्सां जगतात.

उदकांतली वनस्पत हें राजहंसाचें मुखेल खाण. पोशिल्ले राजहंस तृणधान्यां (तणाचें बीं) खाता.

राजहंसाचे सोबितकायेक लागून आनी ताच्या विशिश्ट थाटाक लागून ताका ललित साहित्यांत खूब आदल्या काळारसावन सुवात

मेळ्ळ्या. तशेंच, तो मोतयांचो चारो खाता, दूद उदक भरसून दवरल्यार उदक सोडून फकत दूद पियेता, मरपाची ताका आदींच सुलूस लागता अशो दंतकथा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

राजाराम छत्रपती : (जल्म : २ मार्च १९७०, रायगड; मरण: १५ मार्च १९७०, सिंहगड).

छत्रपती शिवाजीचो धाकलो पूत. शिवाजी महाराजाक सोयराबाईपसून हो पूत जाल्लो. छत्रपती संभाजी हो ताचो भाव. ताचें लग्न १५ मार्च १९८० दिसा प्रतापराव गुजराची धूव जानकीबाई वांगडा जालें. तिच्या मरणा उपरांत ताराबाई, राजसबाई, अंबिकाबाई हांचे वांगडा ताचीं लग्नां जालीं. शिवाजीच्या मरणा उपरांत संभाजीन आपल्या हातांत सुत्रां घेतलीं, तेन्ना राजाराम नदर कैदेंत आशिल्लो. १९८५ वर्सा मोगलांकडल्यान जहांगीर मेळोवपाखातीर राजारामान रायगडावयल्यान पळून वचपाचो अयशस्वी यत्नूय केल्लो.

संभाजीक मोगलांनी अटक केल्ले उपरांत १ फेब्रुवारी १९८९ वर्सा चांगोजी काटकर आनी येसाजी कंक हांणी राजारामाक १२ फेब्रुवारी १९८९ दिसा सत्तेर हाडलो. राजारामान प्रल्हाद निराजी, मनाजी मोरे हे मंडळीक बंदखणींतल्यान सोडोवन तांची आदल्या पदांचेर नेमणूक केली.

मोगलांनी रायगडाक घेराव घाल्ल्यान २५ मार्च १९८९ दिसा राजाराम आनी ताचे कुटुंबीय, प्रल्हाद निराजी, खंडो बल्लाळ हांणी रायगड सोडलो आनी १९९४ वर्सा मोगलांच्या चपक्यांतल्यान सुटपाखातीर ते जिंजीक गेले. ताणें महाराष्ट्रांतलीं अधिकार सुत्रां शंकराजी नारायण आनी रामचंद्रपंत हांचेकडेन दिवन धनाजी जाधव आनी संताजी घोरपड हांकां सेनापती नेमले. १९९६ वर्सा दोगांयमदीं झगडीं जालीं. तेन्ना राजारामान संताजीचें सेनापतीपद काडून धनाजीक दिलें. १९९७ त राजाराम जिंजी सोडून विशालगडार गेलो. १९९८ - ९९ च्या सुमाराक ताणें खंडेराव दाभाडे, परसोजी भोंसले, धनाजी जाधव हांचे वांगडा वऱ्हाड - खानदेशांत घुरी घाली. पूण तो जैत जोडूंक पावलो ना.

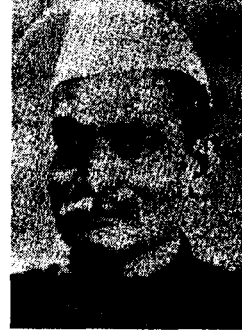
राजारामान स्वताचे हिमतीचेर कसलीय गजाल केल्ली नासली, तरी ताणें सरदार आनी मुत्सद्दी हांचो फावो तो उपेग करून घेतलो. तो स्वभावाचो शांत आनी थीर बुध्दीचो आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

डॉ. राजेंद्रप्रसाद : (जल्म: ३ डिसेंबर १९८४, सारन - बिहार; मरण: २८ फेब्रुवारी, १९६३, पाटणा).

एक व्हड देशभक्त आनी स्वतंत्र भारताचो पयलो राष्ट्रपती. ताचो जल्म श्रीवास्तव कायस्थ घराण्यांत जालो. ताच्या बापायचें नांव

महादेव सहाय आनी आवयचें कमलेश्वरीदेवी. ताका चार भावंडां आशिल्लीं.

गांवांत शाळा नाशिल्ल्यान ताचें शिक्षण घराकडेनच मौलवीच्या मार्गदर्शनाखाला जालें. तातूंत उर्दू - फारशी भाशेचेर चड भर आशिल्लो. उपरांत छपरा, हाथुआ, पाटणांत हायस्कूलाचें शिक्षण घेतलें. इ.स. १९०२ त तो कलकत्ता विश्वविद्यालयांत मॅट्रिकेचे परिक्षेंत वीस हजार विद्यार्थ्यांमदीं पयलो आयलो. फुडाराक कलकत्त्याचे प्रेसिडेन्सी कॉलेजींतल्यान ताणें बी.ए., एम.ए. च्यो पदव्यो बऱ्या गुणांनी हातासल्यो. ह्या वेळार ताका फांकिवंत वनस्पतिशास्त्रज्ञ जगदीशचंद्र बोस आनी रसायनशास्त्र आचार्य प्रफुल्लचंद्र रे हांच्या अध्यापनाचो लाव मेळ्ळो. इ.स. १९०९त ताणें कायध्याची बी.एल्. ही परिक्षा दिली. सुरवेक कांय वर्सां ताणें अध्यापनाचें काम केलें आनी १९११वर्सा सावन कलकत्त्याच्या हायकोर्टांत तो वकिली करपाक लागलो. १९१५त तो पयल्या वर्गांत एम्.एल्. जालो. ताचो त्याग, देशसेवा आनी विद्वत्ताय पळोवन अलाहाबाद विश्वविद्यालयान फुडाराक ताका डॉक्टर ऑफ लॉ ही पदवी दिली. शिकता आसतनाच त्या वेळावयले रिती प्रमाण ताचें (१९१७) त राजबंसीदेवीकडेन लग्न जालें.

कॉलेजींत आसतना ताणें भौशिक कामांत रस घेतलो. विंगड विंगड भौशिक संस्थांकडेन ताचो लागींचो संबंद आसलो. १९०१ त ताणें कलकत्त्यांत अरूण मंडळ नांवाची धर्मीक संस्था स्थापन केली. बिहारी विद्यार्थ्यांचें छात्रसंमेलन भरोवपाक ताणें फुडाकार घेतलो. एम्.ए. जाले उपरांत मुझफ्फरपूरचे भूमिहार ब्राह्मण कॉलेजींत अध्यापक म्हणून काम केलें. फुडें कलकत्त्याचे सिटी कॉलेजींत प्रोफेसर म्हणून ताणें नोकरी केली. बरो शिक्षक अशी भुरग्यांमदीं ताची नामना जाली. हायकोर्टांत वकिली करपाक सुरू केले उपरांत १९१४ ते १९१६ अशीं दोन वर्सां तो कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे लॉ कॉलेजींत प्रोफेसर म्हणूनच वावुरतालो. उपरांत ताणें खंयचेच सरकारी कॉलेजींत नोकरी केली ना. १९२१ त ताणें स्वताच एक राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करून तातूंत प्रोफेसर, प्रिन्सीपॉल आनी व्हायस चॅन्सेलर म्हणून वावर केलो.

१९११ ते १९२० मेरेन ताणें कलकत्ता आनी पाटणांत हायकोर्टाचो वकील म्हणून वकिली केली. १९२० त ताणें वकिली सोडली आनी असहकारितेचे चळवळींत वांटो घेतलो. बिहारच्या चंपारण्यांतल्या शेतकामत्यांचो प्रश्न सोडोवपाक म. गांधी १९१७ त चंपारण्यांत आयिल्लो तेन्ना ताचो संबंद गांधीजीकडेन आयलो आनी तेन्नासावनूच तो गांधीचो लागींचो सहकारी जाल्लो. १९०६ वर्सा सावन

राजेंद्रबाबू काँग्रेसीचो वांगडी आशिल्लो. पूण १९१९त रौलट कायदो रद्द करपाखातीर सत्याग्रहाची मोहीम जाली, तेन्नासावन काँग्रेसीकडेन ताचो सामको लागींचो संबंद आयलो. १९२० त बिहारांत ताणें परिशद घडोवन हाडली. तेन्नासावन बिहारांतले चळवळीचें फुडारीपण ताचेकडेन आयलें. राश्ट्रीय सभेच्या हुकुमाप्रमाण ताणें बिहारभर भोंवडी करून थंय ग्रामसंघटना, काँग्रेस कमिट्यांची पुनर्घटना केली. तेचपरी. टिळक स्वराज्य फंड जमोवप, चरख्याचो प्रसार करून भायल्या देशांतल्या म्हालांचेर बहिश्कार घालपाचो प्रचार करप, काँग्रेसीचे वांगडी वाडोवप, सोरो बंदीचो पुरस्कार करप हीं सगळीं कामां केलीं. खादीच्या प्रचाराचेर ताणें चड भर दिलो. बिहारांत ताणें बरींच खादी केंद्रां सुरू केलीं. म. गांधीच्या चरखासंघांत तो मुखेल वांगडी आशिल्लो.

१९३० त गांधीजीचे कायदेभंगाचे चळवळींत सक्रीय वांटेकार जावन ताणें मिठाचो कायदो मोडलो, चौकीदारी कर दिवपाक न्हयकार दाखयलो आनी बेकायदेशीर मिरवणुकांचें फुडारपण केलें. ताका लागून ताका दोनदां कादयेंतय वचचें लागलें. १९३० - ३१ आनी १९३२ त ताची काँग्रेसीचो अध्यक्ष म्हणून तात्पुरती नेमणूक जाली. १९३३ त तो अध्यक्ष आशिल्लो, तेन्ना बेकायदेशीर काँग्रेसीचो अध्यक्ष म्हणून ताका धरलो आनी १५ म्हयन्यांची सक्तमजुरेची ख्यास्त फर्मायली. पूण कादयेंत प्रकृती इबाडिल्यान मुदतीचे पयलींच तीन म्हयने ताची सुटका केली. १९३४ त बिहारांतल्या व्हड भूंयकांपांत स्वता दम्याच्या त्रासान बरो नासतना ताणें मदत समितीची स्थापणूक करून लोकांक आदार, आलाशिरो दिलो हें ताचें काम बिहारच्या इतिहासांत अजरामर जालां.

१९३४त मुंबयच्या भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेसीच्या अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष जालो. ९ ऑगस्ट १९४२त इंग्लीश सरकारान म. गांधीसकट सगळ्या व्हड फुडान्यांक धरून बंदखणींत घाले. तेन्ना राजेंद्रबाबूकय पाटण्यांत बांकीपूर बंदखणींत बंद केलो. १५ जून १९४५त ताची सुटका जाली. हे कादयेंतच ताणें 'द्विखंड भारत' हें पुस्तक बरयलें आनी आपले 'आत्मकथेचो' बरोचसो वांटो बरोवन काडलो. फुडें २ सप्टेंबर १९४६ ह्या दिसा पं. नेहरूच्या फुडारपणाखाला राश्ट्रीय सरकार म्हळ्यार हंगामी (तात्पुरतें) मंत्रीमंडळ घडयलें. तातूंत राजेंद्रबाबूचोय आस्पाव आशिल्लो. ९ डिसेंबर, १९४६ ह्या दिसा दिल्लींत घटना परिशद जाली. तेन्ना एकमतान राजेंद्रबाबूची अध्यक्षपदारवातीर निवड जाली. हे परिशदेंत तीन वर्सां काम करून २६ नोव्हेंबर, १९४९ त घटना मान्य करून घेतली. ६ मे १९५२ दिसा ताची पयले खेपे "राश्ट्रपती" ह्या सगळ्यांत उंचेल्या पदारवातीर निवड जाली. १३ मे १९५७ दिसा ताची त्याच पदारवातीर दुसरे खेपे निवड जाली.

राजेंद्रबाबूक इंग्लीश, हिंदी, गुजराती, बंगाली, संस्कृत ह्यो भासो कळटाल्यो. पूण ताचें हिंदी भाशेचेर चड प्रभुत्व आशिल्लें.

ताणें बिहारांत आनी दक्षिण भारतांत हिंदीचो प्रचार जावंचो, म्हणून बरोच मोलाचो वावर केलो. १९१२ त कलकत्याक जाल्ल्या तिसऱ्या हिंदी साहित्य संमेलनाचो तो मुखेल कार्यवाह आशिल्लो. १९२० तच पाटणाक जाल्ल्या १० व्या अधिवेशनांत तो मुखेलपणान वांटेकार जालो. १९२६त दरभंगा पाटणाक जाल्ल्या बिहार प्रांतीय संमेलनाचो तो येवकार अध्यक्ष आशिल्लो. १९२३ वर्सा काकिनाडा हिंदी साहित्य संमेलन, १९२७वर्सा गुरुकुल कांगडीचें संयुक्त प्रांतीय साहित्य संमेलन आनी १९३६ वर्सा नागपूराक जाल्ल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचो मान ताका लाबलो.

राजेंद्रबाबून हिंदी आनी इंग्लिशींत लिखाण केलां. चंपारण्य में मं.गांधी, मेरे युरोप के अनुभव आनी 'आत्मकथा' हीं ताचीं पुस्तकां हिंदींत आसात, जाल्यार इकॉनॉमिक्स ऑफ खादी आनी डिक्वायडेड इंडिया हीं ताचीं इंग्लीश पुस्तकां. ताणें पाटण्यांत 'सर्व लायट' (दिसाळें), 'पाटणा लॉ विकली' (सातोळें) इंग्लिशींत सुरू केलें. 'देश' नांवाचें हिंदी सातोळेंय ताणें सुरू केलें, तो ह्या पत्रांचो सुरवेक संपादक म्हणून वावुरलो.

२० डिसेंबर १९४७ ह्या दिसा पाटणा विश्वविद्यालयान ताका 'डॉक्टर ऑफ लिटरेचर' हो किताब दिलो. अलाहाबाद विश्वविद्यालयानय डॉक्टर ऑफ लॉ, जाल्यार सागर विद्यापीठ, म्हैसूर आनी दिल्ली विश्वविद्यालयानूय आपल्यो सगळ्यांत उंचेल्यो पदव्यो ताका दिल्यो. १९५०त काशी विद्यापीठाचे विद्वत्परिशदेन ताका 'विद्यावाचस्पती' ही पदवी प्रदान केली. भारत सरकाराचो 'भारत रत्न' हो सगळ्यांत व्हड मानाचो किताब ताका १९६२ त मेळ्ळो.

१९२७ त श्रीलंका आनी १९२८त युरोपाची ताणें कामानिमता भोंवडी केली. राश्ट्रपती जाले उपरांत १९५६ त नेपाळ, १९५८त जपान, मलाया, इंडोनेशिया, कंबोडिया, दक्षिण - उत्तर व्हिएतनाम, लाओस आनी श्रीलंका जाल्यार १९६० त रशियेच्या सदिक्सा भोंवडेक तो वचून आयलो. १० मे १९६२ दिसा तो राश्ट्रपती पदावयल्यान निवृत्त जालो.

राजेंद्रबाबू राजकारणा इतलोच समाजसेवेंत वांटो घेतालो, तो धर्मनिश्ठ पूण रुढिप्रिय नाशिल्लो. समाजीक सुदारणांची सुरवात ताणें आपल्या घरासावनच केल्ली. ताचें राश्ट्रपतीचे कारकिर्दींत राश्ट्रपतीची घटनात्मक सुवात आनी अधिकार हे विशींचो प्रश्न दोन - तीन खेपे उपरासलो. ताका लागून प्रधानमंत्री पं. नेहरूकडेन ताचो तत्वीक मतभेदूय जालो. पूण ताचे व्यक्तिगत इश्टागतींत आनी स्नेहबंधांनी ताणें बादा येवंक दिली ना. ताचें व्यक्तिमत्व सगळ्यांक स्पर्शून वचपी अशें आशिल्लें. समतेचेर आनी मनीसपणाचेर आदारिल्ल्या नवसमाजाची घडण जावंक जाय ह्या मताचो तो आसलो. नेहरूच्या समाजवादी विचारांसावन तो सदांच पयस रावलो. ताचेर म. गांधीचीं धोरणां आनी मुल्यां हांचो बरोच प्रभाव आशिल्लो. सौजन्य, विद्वत्ताय आनी कार्या

वयली निश्ठा हांकां लागून तो सामान्यांमदीं बरोच लोकप्रिय जालो. हाकाच लागून म. गांधी ताका 'अजातशत्रू' अशें म्हण्टालो.

- कों. वि. सं. मं.

राज्यघटना : (पळेयात संविधान).

राज्यशास्त्र : सामाजिक शास्त्राचो एक प्राचीन असो फांटो. ह्या फांट्यांत समाजाच्या सगळ्याच घटकांचो विचार जावप शक्य आसलें आनी एका तेंपार तशें करप जाल्लें आसलें तरी आधुनिक काळांत ह्या फांट्यांत भुगोलीक मर्यादेची राज्य ही संकल्पना, हे संकल्पने फाटलें तत्त्व, थंयचें शासन, ताचें कार्य आनी संबंदीत घटकांमदलो वेव्हार हाचो मुखेलपणान विचार जाता आनी ह्याच विचाराक धरून सद्याचे राजकीय परिस्थितीचो परिणाम म्हणून आंतरराष्ट्रीय वेव्हाराचोय ह्या शास्त्रांत आस्पाव जाता. संयुक्त राश्ट्र संघाचे शिक्षण शास्त्र संस्कृती हे संघटनेन युनोस्को राज्यशास्त्रांत आस्पाव जावपी वळेरी केल्या. तातूंत राजकीय तत्त्व आनी ताचो इतिहास, राजकीय संघटना, राजकीय पक्ष आनी लोकमत, आंतरराष्ट्रीय राजकारण हांचो आस्पाव केला.

वैदिक वाङ्मयांत राजा हे संज्ञेचो उल्लेख खूब आदीं सावन मेळटा. आर्य लोक जे वेगवेगळ्या गणांत विभागून रावताले ते परकी आक्रमणांपसून संरक्षण मेळपाचे गरजेंतल्यान आपल्या मदल्या बळिश्ट मनशाक आपलो अधिपती (राजा) मानून घेताले आसुंये. तैत्तरीय ब्राह्मण आनी ब्राह्मणांत दैत्याकडेन झूज करपाच्या कामारवातीर देवांनी आपल्या मदल्या सोम आनी इंद्र हांकां राजा केल्ल्याचो उल्लेख आसा. महाभारतांतल्या शांतीपर्वांत भीष्म आनी धर्मराज हांचेमदल्या संवादांतल्यानय अशेच तरेची राजाची प्रेरणा दिसता.

भारतीय राज्यशास्त्र : बऱ्याच पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत राज्यशास्त्र ही गिन्यानाची शाखा अस्तित्वांत आशिल्ली. पुर्विल्ल्या संस्कृत साहित्यांत बृहस्पती, शुक्र, मनु, भीष्म आनी कौटिल्य ह्या राज्यशास्त्राच्या प्रणेत्यांचो उल्लेख मेळटा. कौटिलीय अर्थशास्त्र, मनुस्मृती, याज्ञवल्क्य स्मृती आनी महाभारत आदी ग्रंथांनी राजनितीक तत्त्वां स्पश्टपणान मांडल्यांत. पुर्विल्ल्या काळांत ज्यो वेगवेगळ्यो गिन्यानाच्यो शाखा आशिल्ल्यो तांचें वर्गीकरण जावन त्रयी, वार्ता, दंडनिती आनी आन्वीक्षिकी अशो ह्यो चार विद्या त्या वेळच्या शिक्षणीक कार्यक्रमांत आस्पाविल्ल्यो. त्रयी म्हळ्यार धर्मशास्त्र, वार्ता म्हळ्यार अर्थोत्पादन आनी अर्थविनीमय, दंडनिती म्हळ्यार राज्यशास्त्र तशेंच आन्वीक्षिकी म्हळ्यार तत्त्वगिन्यान आनी तर्कशास्त्र. ह्या चार विद्यांचें समाजिक जिणेंत सातत्य उरचें देखून विधीनिशेध वेवस्था, वेगवेगळ्या कर्तव्यांची वेवस्था, वर्णाश्रम वेवस्था म्हळ्यार धर्म स्थापनेची मांडावळ जाल्ली आनी हांकां पूरक अशी दंड ह्या म्हत्वाच्या साधनाचें प्रयोजन केल्लें. भारतीय राज्यशास्त्रांत दंड हें धर्मस्थापनेचें साधन अशें विश्वव्यापी तत्त्व मांडिल्लें आसा.

जें मेळपाचें तें मेळून तें मेळोवपाखातीर, जें मेळिल्लें आसा ताची राखण करपाखातीर, राखिल्लें वाडोवपाखातीर आनी वाडिल्लें योग्य कडेन पावोवपाखातीर जाय आशिल्लें धोरण म्हळ्यार दंडनीती. लोकजीण म्हळ्यार लोकयात्रा, दंडनितीचेर आदारून आसा. त्रयी, वार्ता आनी दंडनीती हांचें समीक्षण आन्वीक्षिकीच्या योगानच जावंक शकता. अधर्म खंयचो, धर्म खंयचो, खंयचें तंत्रगिन्यान चड अर्थसाधक आनी खंयचें तशें ना, खंयचें राजकीय धोरण यशस्वी जातलें आनी खंयचें जावंचें ना हाची समीक्षा करपाचें बळगें आन्वीक्षिकीन फाव जाता. दंडनीतीच्या योगान फाव तें धोरण, फाव नाशिल्लें धोरण तशेंच बळ किद्यांत आसता आनी दुबळेंपण किद्यांत आसा हाचो निर्णय करूं येता. दंडनीतीन समाजजीण म्हळ्यार लोकयात्रा सुरक्षितपणांत चलता, हो भारतीय राज्यशास्त्राचो मुखेल मुलभूत सिध्दांत आसा. वेदांत त्रैलोक्य ही राजसंस्था आसून दंडतत्त्व वेदांत त्रैलोक्यव्यापी आसा. विश्वाची सुवेवस्था आनी ते सुवेवस्थेचे नेम हांकां वेदांत ऋत अशें नांव आसा. ऋत शब्दाचो दुसरो अर्थ यज्ञाची फाव ती प्रक्रिया आनी तिसरो अर्थ नैतिक नेम. विश्वाची सुवेवस्था वा नेमबध्दता ही शास्वत आसून ते नेमबध्दतेचें पालन इंद्र, वरुण, मित्र, सविता, यम आदी देव करीत आसतात. हे ऋतज ह्या नेमांतल्यानच तयार जाल्ले आसतात. देखीक - मानवी समाजांतले राजा, मंत्री, सचिव हांची नेमणूक वा निर्मिती जशी नेमाप्रमाण जाता ते प्रमाण देवांची येवजण वा नेमणूक ऋता प्रमाण जाता. देखून तांकां ऋतज म्हळ्यार.

भारतीय राज्यशास्त्रांत स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दंड, आनी मित्र अशें सप्तांग राज्य गरजेचें म्हण गृहीत धरलां.

तशेंच भारतीय दंडनीती म्हळ्यार राज्यशास्त्रांत, राजसत्ताक पद्धतीक गृहीत धरून राजनीती वर्णिल्ली आसा. गणराज्याची कल्पना लेगीत भारतीय नीतीशास्त्रांत तशेंच कौटिलीय अर्थशास्त्रांतय आसा. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत भारतीय राज्यशास्त्राचें म्हत्वाचें अशें मोलादीक तत्त्वगिन्यान सुरवेक सूत्ररूपान मांडिल्लें आसा. तशेंच मनुस्मृतीच्या ७ आनी ९ ह्या अध्यायांत आनी महाभारताच्या शांतिपर्वांतल्या राजधर्मपर्व आनी आपदपर्व हातूंत वेगवेगळ्या स्वरुपाचें राजकीय तत्त्वगिन्यान सांपेतरेन मांडिल्लें आसा.

सोळाव्या शतमानांत युरोपियन प्रबोधन काळांत राज्यशास्त्राक दास्तववादाचें अधिष्ठान दिवपी मॅकिआव्हेली हाचें आनी कौटिल्याचें राजनितीशास्त्र सारकेंच आसा. कौटिल्यान आदर्श धर्मराज्य स्थापनेखातीर आनी तें सतत तिगोवपाखातीर आदर्श राजा वर्णिल्लो आसा. ताच्या मतान जितेंद्रिय राजा होच विवेकपूर्ण रितीन दंडधारण करून लोकसंस्थेक पाळो दिवंक शकता. तशेंच प्रजेक पुरुषार्थ साधनेंत सदांच उपयुक्त करता. विवेकी आशिल्ल्यान गुन्यांवकाराचेर दंडप्रयोग करता आनी निर्दोश आशिल्ल्यांक पुरुषार्थसाधनेंत शांततापूर्ण समाजिक वातावरण निर्माण करता. दंडशक्तीचो योग्य प्रयोग विद्याविनीत

राजाच करूंक शकता. विद्याविनीत राजा प्रजेच्या विद्याविनयांत सदांच मग्न उरता आनी सगळ्या भूतहितांत मग्न रावन अविरोधान राज्य भोगूंक शकता. फुडें कौटिल्य अशें मत मांडटा, शिक्षणान पात्रताय आशिल्लो मनीसच विद्येचें ग्रहण बरे तरेन करूंक शकता. विद्याविनयाच्या योगान इंद्रियजयाची प्राप्ती जाता. काम, क्रोध (राग), लोभ, मान, मद आनी हर्ष ह्या स विकारांचो त्याग केलो म्हणजे इंद्रियांचेर जैत मेळटा. असो इंद्रियांचेर जैत मेळयल्लो राजा राज्य बरेतरेन चलोवंक शकता.

स्वता दंडधारी राजा आनी प्रजा ह्या दोगांयनी पुरुषार्था जीण जगची देखून पुरुषार्थाविशींची तात्त्विक मिमांसा कौटिल्य सांगता. हीच तत्त्वमिमांसा महाभारतांतल्या राजनीतीशास्त्रांत वेगवेगळ्या नदरेंतल्यान परत परत मांडिल्ली आसा. सत्ताधारी राजा हो जितेंद्रिय आसूंक जाय जाल्यारच तो न्याय्य राज्य वा धर्मराज्य बरेतरेन चलोवंक शकता. हाचेर राजान सुखोपभोग घेवचो काय ना असो प्रस्न येता. तेन्ना कौटिल्य 'त्रिवर्ग' ह्या पारिभाशीक शब्दान धर्म, अर्थ आनी काम ह्या तीन मानवी उद्दिश्टांचो निर्देश करून तिगांयचेंय सेवन राजान आनी दर एका मनशान करप गरजेचें अशें सांगता. धर्म आनी अर्थ ह्या दोन पुरुषार्थांक बादा येवची ना, अशें तरेन काम पुरुषार्थाचो भोग घेवचो. फकत सुखाचीच जीण आसूंक जायना. धर्म, अर्थ आनी काम ह्या तिनूय पुरुषार्थांचो समतोल आसूंक जाय. तातुंतल्या खंयच्याय एकाचोच अतिरेक आसूंक जायना. मनुस्मृतीत हे तिनूय पुरुषार्थ एकमेकांत गुंथिल्ले आसात. देखून तिगांयकूय सारकेंच म्हत्वय आसा. लोकयात्रा हें राज्यशास्त्राचें मुखेल उद्दिश्ट. पुरुषार्थाचें योग्य रितीन सेवन करीत प्रजा जगतली अशी वेवस्था म्हळ्यार लोकयात्रा. महाभारतांत तीन पुरुषार्थांत, चवथ्या मोक्ष ह्या पुरुषार्थाची भर घालून तीनाजाग्यार चार पुरुषार्थ मानिल्ले आसात. कौटिल्यान जशें स्वामी म्हळ्यार राजा म्हणजेच निमाणो सत्ताधारी वा दंडधारी कसो आसूंक जाय हाची फोडणिशी केल्या. तशेंच मनु, याज्ञवल्क्य, आदिच्या धर्मशास्त्र ग्रंथांत तशेंच महाभारत आनी रामायण केल्लें आसा.

अराजक स्थितींत बेबंदशाय पातळटा, दुबळ्यांक सबळ त्रास करतात. मात्स्यन्याय पातळटा. म्हणजेच ल्हान नुस्त्याक व्हड नुस्तें गिळटा, ते प्रमाण समाजाची स्थिती जाता. तातुंतल्यान भायर येवपारवातीर ह्या सगळ्या चराचरांच्या रक्षणार्थ ईश्वरान राजा निर्माण केलो, अशी आधिदैवीक वा पारलौकीक उपपत्ती मनुस्मृतींत सांगल्या. आदर्श राजा म्हळ्यार इंद्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नी, वरुण, चंद्र आनी कुबेर ह्या देवांचें शास्वत सार एकठांय करून ईश्वरान राजा तयार केलो म्हणजेच ह्या देवतांच्या गुणाचो अंश राजा हे व्यक्तींत एकत्रीतपणान आस्पावता अशी ताचेफाटली धारणा आसा. देखून राजाची निंदा करूं नये. मनशाच्या रुपांत तो श्रेश्ठ देवच शिंवासनाचेर विराजमान जाल्लो आसता. धर्मस्थापनेखातीर तो वेगवेगळीं रुपां धारण करता. ब्रह्मतेजान

भरिल्लो धर्मरूप, सगळ्या प्राण्यांचो रक्षक दंड हो ईश्वरान पयलीं निर्माण केलो आनी उपरांत वयल्या इंद्रादी देवांचें सार एकठांय करून दंडधारी राजा ईश्वरान निर्माण केलो.

अस्तंती राज्यशास्त्र : हाची सुरवात प्लेटोपसून मानतात. प्लेटोन आपल्या द रिपब्लिक (सुराज्य), स्टेट्समन (राज्यकर्ता), लॉज (कायदे) ह्या ग्रंथांवरवीं राज्यशास्त्राचें तत्त्वगिन्यानात्मक स्वरूप मांडिल्लें आसा. नगरराज्य कशें आसचें ताची मांडावळ करता आसतना वेगवेगळ्या मानवी-सैमीक स्वभावाप्रमाण उच्च-नीच वर्गांत समाजरचना वर्णिल्ली आसा. ही नगरराज्यांतली संस्कृती नोकरवर्गाच्या कश्टांचेर निर्माण जाल्ली आसा. वरिष्ठ वर्गाची संपन्न आनी नैतीक वा कल्याणमय जीण आदर्श राज्यांत कशी आसची हाचें स्पश्टीकरण हातूंत मेळटा. सगळे वरिष्ठ सत्ताधारी, घोव-बायल हे भौशिक आसूंक जाय, तांची आस्पतय भौशीकूच आसूंक जाय. भुरग्यांक आपले स्वताचे आवय बापूय नेमके खंयचे हें खबर आसूंक जायना. अशेतरेचे स्वार्थविरयत सत्ताधारी म्हळ्यार राजा हे तत्त्वगिन्यानी जाले जाल्यारच निस्वार्थी आनी निरहंकारी जावंक शकतात. कारण समाजाक न्यायाचें राज्य जाय आसता.

प्लेटोन सुराज्य हो युटोपियावाद मांडटकच त्या काळांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या राज्यसत्ता, श्रेश्ठसत्ता, ऑरिस्टॉक्रसी आनी प्रजासत्ता आदी वेगवेगळ्या राज्यवेवस्थांचें मूल्यमापन केलें. राज्यसत्ता बरी आसता, पूण तिका वेवहार्य (वेव्हारिक) स्वरूप दिवप कठीण आसता. उच्चवर्गीय श्रेश्ठीचें शासन संपत्तीच्या मोहान नश्ट जायत वता. कारण शास्ते चड संपन्न जायत वतात आनी गरीब लोकांचो प्रभाव वाडटा. लोकशायेंतले गरीब फुडारी संपन्न वर्गाक नागोवंक लागतात आनी अशेतरेन अवेवस्था जावन दंडधारी, जोमी मनीस राज्य करूंक लागता. हाका लागून प्लेटोन सुसंवादी, समाजवेवस्था, कल्याणमय जिणेपद्दत आनी कायद्याचें राज्य ह्यो तीन गजाली म्हळ्यार राज्याचीं उद्दिश्टां असो विचार मांडला.

ऑरिस्टोटलच्या पॉलिटिक्स ह्या ग्रंथांत त्या काळच्या शिक्षीत ग्रीक नागरिकांचे ग्रह तातूंत प्रतिबिंबीत जाल्यात. मध्ययुगांतलो तो राज्यशास्त्राचो प्रमाणभूत ग्रंथ आशिल्लो. ऑरिस्टोटल ह्या ग्रंथांत उच्चतम कल्याणाच्या उद्देशान उच्चतम आकृती बंधाचो अस्तित्वांत आयिल्लो मानवी समाज म्हळ्यार राज्य. ताच्या मतान कल्याणमय जीवन हें राज्याचें उद्दिश्ट आसा. ऑरिस्टोटल सत शासनाचेर भर दिता. पुराय समाजाचें हीत वा कल्याण सादपी शासन हें सत शासन. ताच्या मतान तीन प्रकारचीं सत शासनां सांगता - राजसत्ता वा राजेशाही (मॉनर्की), अभिजनसत्ता (ऑरिस्टॉक्रसी) आनी संविधाननिश्टसत्ता (पॉलिटी) आनी असत शासनां तीन प्रकारचीं आसात. सुलतानशाही (टिरनी), स्वल्पतंत्र (ऑलिगॉर्की) आनी प्रजाशासन (डॅमॉक्रसी). ह्या स प्रकारच्या शासनाभायर हेर जायत्या प्रकारचीं मिश्रणां मेळटात.

सत शासन काय असत शासन हें शासनाच्या नैतिक गुणाचेर अवलंबून आसता. अॅरिस्टॉटलान बंडां आनी क्रांत्यो कित्याक जातात ताची सविस्तर विस्कटावणी केल्या. शिक्षणाचो प्रसार, कायद्याविशीं आदर आनी कायद्याचे अंमलबजावणेंत आनी प्रशासनांत न्याय ह्यो तीन गजाली आसल्यार क्रांती टाळूं येता. ताच्या राज्यशास्त्रांत राज्याच्या उद्दिश्टांत सुसंस्कृत नागरीक निर्माण करप ही मुखेल गजाल सांगल्या. कला आनी ज्ञान हांचेविशीं प्रेम आशिल्लो श्रेश्ठ वर्ग निर्माण करप हें राज्याचें ध्येय आसा. प्लेटोच्या मतान न्याय आनी अॅरिस्टॉटलच्या मतान कल्याण हीं राज्याचीं निमणीं उद्दिश्टां.

रोमन तत्त्वगिन्यानी सिसेरो (इ.स.प. १०६ - ४३) हाणें रिपब्लिक आनी लॉ ह्या नांवाचीं पुस्तकांय बरयलीं. ताच्या मतान स्थानिक प्रदेशांक स्वयंशासन आनी स्वातंत्र्य दिल्ल्यानच व्यापक आनी व्हड साम्राज्याची एकात्मता सिध्द जाता. तशेंच सगळें विश्वच राज्य आसून देव आनी मनीस ताचे नागरीक आसात. सगळ्या राश्ट्रांक सदांकाळ लागू पडपी सैमीक प्रमाणभूत असो कायदो आसा. दरएका मनीस मार्गदर्शन मेळ्ळ्यार सद्गुणी जावंक शकता अशें ताचें मत आशिल्लें. राज्याविशीं सांगतना तो कायद्याक म्हत्व दिता. ताच्या मतान मनशाची संपत्ती सारकी आसूंक शकना, गूण सारके नासतात, पूण सगळ्या नागरिकांचे समान कायदेशीर हक्क आसतात. ताच्या मतान कायदो फक्त अधिकार आनी जबरदस्ती हांचे मर्यादेंत सिध्द जावंक शकना. खरो कायदो सद्दिवेक बुद्दीनच सिध्द जावंक शकता आनी तो सैमाकडेन सुसंगत आसता. राज्यांचे वेगवेगळे आकृतीबंध तपासतना तो अॅरिस्टॉटलची तत्त्वमिमांसा मान्य करून न्याय हें राज्यसंस्थेचें निमणें उद्दिश्ट मानता.

सेंट ऑगस्टीन (इ. स. ३५४ - ४३०) ह्या रोमी बिशपान सिटी ऑफ गॉड (देवनागरी) हो ग्रंथ बरयलो. हातूंत ताणें जिणेचे दिव्य मार्ग (देवनागरी) आनी पार्थिव मार्ग (ऐहिक नगरी) अशे दोन विभाग वर्णिल्यात. युरोपाच्या मध्ययुगीन राजकीय आनी धर्मीक इतिहासाक म्हत्वाची प्रेरणा ह्या ग्रंथावरवीं मेळ्ळी. सेंट ऑगस्टीनान प्लॅटोचें न्याय हें राजकीय उद्दिश्ट आनी कल्याणमय जीण हे अॅरिस्टॉटलचें राजकीय उद्दिश्ट किरिस्तांव धर्मीय नदरेंतल्यान मांडलां.

नीक्कोलो मॅकिआव्हॅली (१४६९ - १५२९) हाणें प्रबोधन युगांत सत्तेविशींच्या तत्त्वगिन्यानाची मांडणी केल्या. ताचें हें तत्त्वगिन्यान अणभवीक आनी विज्ञानीक आसा. सत्तेविशींचीं उद्दिश्टां साध्य करून दिवपाक वास्तव साधनां कशीं आसतात हाचें स्पश्टीकरण ताणें केलां. दोन राज्यांचेर कशें जैत मेळोवप, तांची बरे तरेन कशी राखण करप आनी ती कित्याक लागून वगडावतात हाचें स्पश्टीकरण ताणें आपल्या प्रिन्स ह्या पुस्तकांत केलां. ताच्या मतान राज्याक धर्माची गरज आसता, पूण धर्मांत सत्य आसा म्हणून न्ही, तर धर्म हो समुदाय, शक्त निर्माण करता आनी मनशांक जोडटा. तशेंच राश्ट्रीय स्वातंत्र्य,

सुरक्षितता आनी सुवेवस्थीत संविधान ह्या तीन राजकीय गजालींक तो चड म्हत्व दिता.

टॉमस हॉब्स (१५८८ - १६७९) हाच्या मतान जंय राज्य ना, सरकार ना, थंय मनशां सैमीक स्थितींत रावतात. हे स्थितींत अन्याय, संघर्श, स्पर्धा हांकां चड प्राधान्य आसता. हें टाळपाखातीर मनीस समाज घडोवंक सोदता. तेखातीर जायतीं मनशां एकठांय येवन मुखेली वेंचून काडटात आनी गरज आशिल्ली सत्ता ताच्या हातांत सोंपयतात. अशेतरेन राज्यांतली जनता सार्वभौम सत्ता कोणायकडेन तरी सोंपोवन ताच्या अधिपत्याखाल राज्यांत अंतर्गत अशी सवस्तकाय राखपाचो करार करता. सार्वभौम सत्तांघीश आपल्या मस्तेपणांत सुलतानशाय हाडपाची शक्यताय हॉब्स न्हयकारना. पूण सार्वभौम सत्तेच्या अभावी अंतर्गत बेबंदशाय ही सुलतानशायेपरस चड घातक, तशेंच एकाधिकारी सत्तेंत भ्रश्टाचाराचो परिणाम एकापुरतोच शिमीत उरता. तर बहुवांगडी सत्तांघीश मंडळांत भ्रश्टाचारी लोकांचो आंकडो वाडटा.

हॉबजावरी जॉन लॉक (१६३२ - १७०४) समाजीक करार हें राज्यशासनाचें अधिष्ठान मानता. ताणें राजकीय सत्तेची व्याख्या केली ती अशी - मरणाची शिक्षा धरून आनी ताच्यायपरस कमी खर शिक्षा दिवपाभेरेनचे कायदे करपाचो अधिकार म्हळ्यार राजकीय सत्ता. हे कायदे चडकरून संपत्तीचे वेवस्थेखातीर आनी राखणे खातीर गरजेचे आसतात. स्वराज्याक परकी सत्तेपसून बादा येवची न्हय देखून राखण करपाक आनी केल्ले कायदे अंमलांत हाडपाक समाजाक अधिकार आसतात आनी ते फक्त समाजीक हिता खातीरच आसतात.

फ्रेंच राज्यक्रांतींतलो झां झाक रुसो (१७१२ - ७८) हाणें 'समाजीक करार' ह्या आपल्या पुस्तकांत राज्यापत्ती सांगल्या. ताच्या समाजीक कराराचे संकल्पनेंत दोन मुलभूत संकल्पना आसात आनी ह्यो आधुनिक राज्यसंस्थेच्यो संकल्पना आसात. (१) जनतेची सार्वभौम सत्ता आनी (२) समुहईहा (जनरल विल) - जनतेची सार्वभौम सत्ता ही जनतेपसून केन्नाच वेगळी जायना आनी नाशय जायना. समाजीक करारान ही जनतेची सार्वभौम सत्ता मान्यता पावता. दुसरी म्हत्वाची संकल्पना समुहईहा. ईहा म्हळ्यार इत्सा, अपेक्षा, वासना वा आकांक्षा. ह्यो दोन प्रकारच्यो आसतात. (१) ते ते व्यक्तीच्यो स्वार्थाविशींच्यो इत्सा (२) समस्त समाजाचें जातूंत कल्याण साधता अशी इत्सा.

एकोणिसाव्या शतमानाच्या राज्यशास्त्राविशींच्या विचारांत उपयुक्ततावाद हो मुलभूत मानतात. ताचो मुखेल प्रवर्तक जेरेमी बेंथेमी (१७४८ - १८३२) ताच्या मतान सुख-दुखाचो हिशेब करून मनीस बुध्दिवादाच्या आधाराचेर राज्याचे वेव्हार सदा चलोवंक शकतात. आरोग्य, संपत्ती, सत्ता, मैत्री आनी हेर जायतीं इश्ट आनी अनीश्ट

जीवनमुल्यां हांचें मोजमाप मनीस सदांच करता आनी राजकीय वेव्हार चालू दवरतात. अशी मुलभूत भूमिका मांडून उक्त्या वेपार्याचें आनी शिक्षीत मतदारवर्गांन निर्माण केल्लें शासन ह्यो दोन गजाली समाज धारणेक गरजेच्यो आसतात, हें ताणें सिध्द केलें. जॉन स्टूअर्ट मिल (१८०६ - १८७३) हाच्या मतान संस्कृती समृध्द जाता ती सर्जनशील अल्पसंख्य प्रजावंतावरवींच आनी ताचे मुक्त विचारसरणेक लागून लोकशायेंत असोच पक्षावंत वर्ग आसचो पडटा. ताणें पयलेखेपे बायलमुक्तीचो सिध्दांत व्यवस्थीत रितीन मांडलो. उपरांतच्या काळांत राश्ट्रवादाचो जल्म जालो. हातूंत जोसेफ मॅझिनी ह्या इटालियन देशभक्तान सगळीं राश्ट्रां स्वतंत्र जावंक जाय, ह्या सिध्दांताक तेंको दिलो. सगळ्या नागरिकांक मतदानाचो हक्क जिच्यांत दिला अशे तरेचे राज्यसत्तेचो ताणें पुरस्कार केलो.

आदर्श अराजकतावाद आनी समाजसत्तावाद ह्या दोन ध्येयवादांच्या संयुक्त नदरेंतल्यान सतराव्या शतमानापासून ते तिसाव्या शतमानामेरेन युरोपियन आनी संवसारीक राजकीय विचारसरणीचेर मुळावे परिणाम जाल्ले दिसतात. हाचोच प्रभाव विल्यम गोडविन हाच्या पोलिटिकल जस्टिस (१७९३) आनी रॉबर्ट ओएन हाच्या न्यू व्यूव ऑफ सोसायटी (१८१३) ह्या ग्रंथांत दिसतात. गोडविनच्या मतान मनीस स्वभावांतूच विवेकशिल आसता, सत्तेअधीन जाल्ल्या राज्यकर्त्यांनी झूजसंख्या निर्माण केली आनी जुलमी राजवेवस्था स्थापन केली. शिक्षण आनी स्वातंत्र्याचे हक्क हाचेर भर दिवन राज्यसंख्येंतल्यान सत्तेअधीन जाल्ल्या लोकांचो प्रभाव उणो करूंक जाय.

रोबर्ट ओएन (१७७१ - १८५७) ह्या इंग्लीश तत्त्वगिन्यानान समाजवादी सहकारी अर्थशास्त्र आनी सहकारी समाजसंख्या हाचो पुरस्कार केलो. प्लोअर झोझेफ प्रुदॉ (१८०९ - १८६५) हाणें समाजीक वर्गभेद, भांडवलशाय अर्थवेवस्था, नोकरशायी शासन वेवस्था हांकांलागून एकामेकांकडेन संघर्श करपी सार्वभौम राजकीय सत्ता जल्माक येता. हे भेद वतकच एकामेकांमदली सर्त पयस जातली आनी तिची सुवात सहकार्याची भावना घेतली. तेन्ना आपशींच शासन वेवस्थेचें म्हत्व उणें जातलें. एकोणिसाव्या शतमानांत जी. डब्ल्यू. एफ. हेगेल ह्या युरोपियन तत्त्ववेत्यान विश्वाविशींच्या गिन्यानाचें अधिश्ठान घेवन राज्याविशींचे आपले विचार मांडल्यात.

ह्याच शतमानांतलो समाजवादी क्रांतीकारक कार्ल मार्क्स (१८१८ - १८८३). नागोवपी वयलो वर्ग आनी नागोवन घेवपी सकयलो वर्ग ह्या दोन वर्गांचे अर्थीक तफावतीक लागून ह्या दोगांमदल्या संघर्शाची गरज म्हणून बळिश्ट वर्गांन आपली सत्ता दुबळ्या वर्गांचेर प्रस्थापीत केली. हातुंतल्यान सरदार वर्गाची सत्ता, सरदार वर्गांचेर नियंत्रण करपी साम्राज्य संस्था, कामगार वर्गांचेर नियंत्रण करपी भांडवलदाराची सत्ता अस्तित्वांत आयली. खाजगी संपत्त हें सगळ्या संघर्शाचें मूळ आशिल्ल्यान ती कामगार वर्गांच्या हुकूमशायेन नश्ट

जातकच राज्यसंस्था नश्ट जातली आनी आदर्श साम्यवादी समाजवेवस्था ताची सुवात घेतली, असो कार्ल मार्क्साचो भविश्यवाद आसलो. पूण हो साम्यवादी भविश्यवाद प्रत्यक्षांत खरो जालो ना, तरी कार्ल मार्क्साक अपेक्षित आशिल्ली भांडवलशायेकडल्यान जावपी कामगारांची पिळवणूक प्रगत राश्ट्रांत उरली ना. भांडवलशाय राश्ट्रांत लेगीत लोकशायेच्या प्रभावारवाला कामगारवर्गाक एक खाशेली सुवात मेळून कामगार वर्गाचें हीत साधलां. लोक कल्याणकारी लोकशायप्रणीत शासनवेवस्था सगळ्याच घटकांक फायदेशीर जावं येता हाची शाश्वती मेळूंक लागली.

चीनाच्या राज्यशास्त्राचो इतिहास: नामनेचो राजकीय विचारवंत लियांग चीयाओ (इ.स. १८७३- १९२९) हाणें चीनाच्या प्राचीन राजकीय विचारांचे 'ताओ, कन्फ्यूशियन, मोन्शे आनी नियमवादी अशे चार प्रवाह सांगल्यात. हातुंतल्या कन्फ्यूशियन आनी ताओ विचारांचो चीनचे संस्कृतीचेर सुमार अडेज वर्सां परसय चड काळ प्रभाव आशिल्लो. कन्फ्यूशियस (इ.स.आ. ५५१ - ४७९). त्या काळांत सगळ्या चीन भर यादवी झुजां चालू आशिल्ल्यान लोकांचें नितीधैर्य सोंपिल्लें. अशा वेळार कन्फ्यूशियसान इतिहास, काव्य, आनी संगीत हे विशय घेवन चीनी संस्कृतीक नवें वळण दिलें. इतिहासाक लागून मनशाच्या सभावाक आकार येता, काव्याक लागून मनाचो विकास जाता आनी संगीताक लागून व्यक्तिमत्वाक पुर्णताय येता अशें ताचें मत आशिल्लें.

समाजीक जिणेंत शिस्त कशी लागतली हे विशीं ताका हुस्को आशिल्लो. मरण म्हळ्यार कितें आनी मरणा उपरांतची जीण कशी आसतली हे विशीं हुस्को करीनासतना, संवसारांतल्या लोकांच्यो गरजो कशो पुराय करूंक मेळटल्यो हे विशीं मनशाक चिंता आसूंक जाय अशें ताका दिसतालें. समाजीक नीती कशी वाडटली हें विशीं सांगतना कन्फ्यूशियस म्हण्टा, राज्यांतले सगळे लोक वर्तनान बरे जावचे ही इत्सा आशिल्ली राजा सुरवेक आपल्या राज्यांत सुस्थिती उरची म्हूण जतनाय घेता. राज्यांत सुस्थिती दवरूंक आपल्या लोकांचें वर्तन शुध्द जावचें हाचेर तो लक्ष दवरता. ते खातीर तो सुरवेक स्वता सदाचारी वर्तन आपणायता. सदाचारी वर्तनाखातीर विचारशुध्दीची गरज आशिल्ल्यान आनी ती गरज गिन्यानावरवी मेळटा आशिल्ल्यान तो ते नदरेन यत्न करता. कन्फ्यूशियसच्या राजकीय तत्त्वगिन्यानाचो उद्देश संवसारीक साम्राज्य आसलो तरी ते विशीं उलयतना ताका कारभारपरस सुवेवस्थेचो चड हुस्को दिसता. तेखातीर राज्याचे कायदे समाजांत सगळ्यांक सारके लावंक जाय अशे विचार तो मांडटा. सगळे मनीसजार्ती मदीं एकामेकाविशीं एकचाराची भावना आसूंक जाय, अशी ताची समाजीक नितीविशींची म्हत्वाची शिकवण आशिल्ली. दर एका मनशाक हेरांविशीं भावपण वाडोवपाक जाय असो ताच्या राजकीय विचारांचो आदर्श आशिल्लो आनी हाकाच तो 'म्हान

राश्ट्रकूल' म्हण्टालो. खंयचेंय सरकार तिगून उरपाखातीर तीन गजालींची चड गरज आसता. धनधान्य समृध्दी, लश्करी सत्ता आनी लोकांचो आपल्या विचारांचेर आशिल्लो विश्वास, तशेंच देशाक अर्थीक नदरेन स्वावलंबी करूंक जाय. सगळेकडे शिक्षणाचो चडांत चड प्रसार करूंक जाय ताका लागून वर्गभेदय ना जातले. अशे तरेचे जायते विचार कन्फ्यूशियसान लोकांमुरवार त्या काळांत दवरिल्ले. आपल्या घरांतल्यानच सुरवात करून मानवी समाजाविशीं भावकी निर्माण करपाचो यत्न करप हेंच ताच्या तत्त्वगिन्यानाचें खाशेलेंपण आशिल्लें.

उपरांतच्या हैन वंशाच्या राजान कन्फ्यूशियसच्या तत्त्वगिन्यानाक मानाची सुवात दिली. नवे शिक्षण पध्दतींत ताच्या तत्त्वगिन्यानाचो अभ्यास एक गरजेचो विशय म्हूण दवरपांत आयलो.

कन्फ्यूशियसान मनशाचें शील आनी सवयो बऱ्यो नासत जाल्यार समाजाक कीड लागता अशें मत उक्तायल्लें, तशेंच ताणें बऱ्या सवयींचेर आनी बऱ्या वर्तनाचेर भर दिल्लो. मेन्शियसच्या मतान मुळचो मनीस स्वभाव बरोच आसता. सगळ्याच मनशांत दयेची भावना जागृत आसता. मनशाच्या मनांतले हे सद्भावनेचो प्रसार जालो जाल्यार पुराय संवसारांत शांतता नदप कठीण ना. मेन्शियसाच्या मतान राश्ट्रीय वा व्यक्तीगत पांवड्याचेर सुवार्थाचो विचार येवप म्हळ्यार पाप. मेन्शियसान शिक्षणाचें म्हत्वय सांगलां आनी सगळेकडे सक्तीच्या शिक्षणाचो पुरस्कार केला. मनशाक फकत सुबत्ता मेळ्ळी आनी शिक्षण ना जाल्यार ताका किंमत आसना. शिक्षणाक लागून एकामेकांमदली भावकी, राज्यनिश्ठा आनी मनशांची एकामेकांमदली निश्ठा घट जातली. असो एकामेकांकडे एकचारान आनी बरेभाशेन रावपी समाज हें राज्याचें उद्दिष्ट आसूंक जाय. ताणें फुडें हेय स्पश्ट केलां, खंयच्याय सरकाराचें उद्दिष्ट हें लोकांचें बरेंपण हेंच आसूंक जाय. लोकांचो विचार पयलीं, मागीर राज्याचो आनी उपरांत राजाचो असो क्रमय ताणें सांगला.

सुन्धु (इ.स.आ. ३१८ - २३०) हो चीनी विचारवंत मेन्शियसाच्याच काळांतलो. ताच्या मतान मनशामदीं आशिल्ल्या मुळच्या स्वार्थां आनी वायट प्रवृत्तींचेर मात करपाखातीर सगळ्या संवसारांत एकचार पातळावंक जाय. आमचे भोंवतणी आशिल्ले सचेतन आनी अचेत सृश्टी परस मनीस श्रेष्ठ आसा, कारण ताचेकडे गिन्यान आनी न्याय आसा. समाजांत एकठांय रावपाची तांक आसा. ताणें आपल्या आनी हेरांच्या हक्कांची जाणविकाय दवरली जाल्यार हें सहज शक्य जाता. ते खातीर न्यायाची जाण आसली, म्हण्टकच खरी एकवट निर्माण जाता आनी तांतुतल्यानच एकचार सादता. समाजीक जिणेच्या यशा खातीर ताणें श्रमविभागेचीय गरज उक्तायल्या.

ताओन्झे (इ.स. ३६५ - ४२७) च्या मतान मनशाक गिन्यान प्राप्त जालें म्हण्टकच तो नेम आनी कायद्याचे भाशेंत उलोवंक

लागता. ताच्या मतान हांगाच खरो धोको आसा. जें सरकार जनतेचे जिणेंत उण्यांत उणो हस्तक्षेप करता तें सगळ्यांत बरें सरकार. ताच्या मतान सैमांत सगळें थंडसाणेन चलिल्लें आसा. मनशान तेचप्रमाण चलूंक जाय. सैमाच्या नेमाप्रमाण कागाळी करिनासतना वागपांत मनशाचें कल्याण आसा. पूण ताओची ही विचारसरणी चीनी लोकांमदीं तितलीशी तिगली ना, पूण तातूंत सांगिल्ले सर्वसंगपरित्यागाचे विचार चीनांत प्रसुत जाले. ताओ विचारसरणेंतल्यान व्यक्तिवाद, नास्तिकवाद अराज्यवाद आनी सैमीकवाद अशे चार पंथ निर्माण जाले.

उपरांतच्या काळांत चीन राजकीय विचारसरणेंत नियमवाद बरोच मुखार आयलो आनी ताची सुरवात कान चुँग (इ.स.प. ७०८ - ७४३) आनी झेनचॅन (इ.स.प ५४३ - ५२२) हांच्या काळांत जाल्ली.

ह्या नियमवादाच्या मतान शासनसंस्था अस्तित्वांत येवचे आदीं मनशामनशांमदीं जनावरांची वागणूक आशिल्ली. बळिश्ट लोक समाजांतल्या गरीब लोकांचो छळ करताले. उपरांत समाजांतल्या विचारवंतांनी एकठांय येवन आपल्या संयुक्त यत्नांनी तांचो छळ बंद केलो. कायदे करपांत आयले आनी तांकां फाव तो पाळो दिता काय ना हें पळोवपाक खास नोकर वर्ग दवरपांत आयलो. उपरांत तांच्या नियंत्रणाखातीर एक केंद्रिय नियंत्रक सत्ता निर्माण करपांत आयली आनी अशे तरेन राजा ही संस्था अस्तित्वांत आयली.

सुरवेच्या काळांत रगताचें नातें आशिल्ल्या पंगडा पुरती सुरवेवस्था मर्यादीत आशिल्ली. समाजाचो जसो जसो विकास जायत गेलो तसो राज्यकारभार घुस्पागोंधळाचो जालो आनी अशा समाजाचें फुडारपण करपाखातीर कांय खास गुणांची गरज भासूंक लागली. ताका लागून फुडारपणाचे खास गूण आशिल्ल्या मनशाकडेनच सरकाराचीं सुत्रां गेलीं. समाज जसो जसो प्रगत जायत गेलो तशें तशें शासनसंस्थेचे अधिकारय कायद्यान थरोवपांत आयले.

- प्रदिप म्हस्के
- डॉ. वि. सं. मं.

राज्याभिशेक : राजघराण्यांतल्या राज्याच्या वारसाक राजपदाचो अधिकार प्राप्त जावपाक गरजेचो असो एक धर्मीक विधी. अभिशेक ह्या संस्कृत उतराचो 'शिंपडप' असो अर्थ जाता. राजाक राजपदाचो अधिकार दिवपी विधीमदीं ताच्या माथ्यार पवित्र उदकाचो शिंताडो घालप हो एक म्हत्वाचो विधी आसता. संवसारांतल्या विंगड विंगड समाजांत खूब पुर्विल्ल्या काळारसावन ही चाल सुरू आसा.

राज्याभिशेकाची प्रथा भारतांत वेद काळांत सुरू जाली, अशें ऋग्वेदांतल्या कांय ऋचांवयल्यान समजता. वेदकाळांत सादो आशिल्लो हो राज्याभिशेकाचो विधी 'ब्राह्मण' काळांत बरोच गुंतागुंतीचो जालो. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या मतान देवान जैत हातासपाखातीर इंद्राची राजा म्हणून वेंचणूक केली आनी ताका राज्याभिशेक केलो. हाकाच

‘ऐंद महाभिशेक’ अशें म्हण्टात. उपरांतच्या काळांत ह्या महाभिशेकाकच लेखून क्षत्रियांचे राज्याभिशेकाचो विधी थरयले.

सुरवेच्या काळांत अराजकाची स्थिती आसतना लोकांचे राखणेखातीर देवान राजाची निर्मणी केली हो समज प्रचलीत आशिल्लो. राजाच्या आंगांत हें ईश्वरी बळगें राज्याभिशेका उपरांतूच निर्माण जाता. राज्याभिशेका पयलीं राजा हेरांसारकोच सर्वसादारण मनीस आसता. प्रजा अशा सर्वसामान्य मनशाच्या हुकमाचें पालन करपाची शक्यताय नासता, म्हणून राजा सगळ्या सामान्यांपरस वेगळो आनी व्हड हें सिध्द करपाखातीर आनी ताच्या अधिकाराक पावित्र्य आनी मान्यताय मेळोवन दिवपाखातीर राज्याभिशेकाचो विधी गरजेचो मानताले.

अभिशेकाच्या विधीखातीर वेगवेगळ्या रुखांचीं फळां, धान्यां, धंय, दूद, सारकिलीं द्रव्यां आनी उदक हांची गरज आसता. अभिशेका वेळार राजाक प्रजेविशींच्या कर्तव्याची जाणविकाय करून दिताले, तशेंच ताका इंद्रा असलें वैभव मेळचें अशी शुभेत्साय दिताले. अभिशेकाउपरांत रेशमी वस्त्रां कुडीचेर घालून ताच्या माथ्याचेर मुकूट घालताले. ते उपरांत आसनावयल्यान सकयल देंवून तो गादयेर चडटालो. त्या वेळार ताचो पुरयत एका दंडान ताचे बरगडेक हात लायतालो. जे दंडशक्तीचेर राजाचे सगळे अधिकार आदारून आसतात, ती दंडशक्ती ताका मेळ्ळी, अशें हे कृतींतल्यान सुचयताले. अभिशेक जातकच राजा रश्मी वस्त्रां घालता आनी मस्तकाचेर मुकूट घालता. उपरांत तो आपल्या कर्तव्याची घोशणा करता, ‘जर हावें तुमचो द्रोह केलो जाल्यार म्हजें सगळें राज्य नाश जांव’ हे प्रतिज्ञेउपरांत राजपुरयत ताका सांगता -

इयं ते राझू यन्तासि यमनो ध्रुवोडसि धरुणः।

कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रय्ये त्वा पोषाय त्वा । (वाज. सं.

९.२२)

अर्थ : हें राज्य तुजें आसा. ताचो तूं संचालक आनी नियंतो आसा. तूं अचल आसा आनी त्या राज्याचो पोशक आसा. शेती प्रजा - कल्याण, राश्ट्र समृद्धी आनी लोक पोशण हाचे खातीर तुका हें राज्य दिल्लें आसा.

मागीर राजा भूंयवंदन करतालो आनी पुरयत ताच्या हातांत तरसाद दितालो. मागीर लोक राजाक भेटो दिताले आनी राजाय तांचे योग्यतायेप्रमाण वस्त्रभरणां दिवन तांचोय परत सत्कार करतालो. राजाच्या अभिशेकाप्रमाण युवराज आनी सेनापती हांचोय एक प्रकारचो अभिशेक करतात. महाभारतांत युधिष्ठिराच्या युवराज्यभिशेकाचें, अर्धराज्याभिशेकाचें, राजसूयभिशेकाचें, पट्टाभिशेकाचें आनी अश्वमेधाभिशेकाचें वर्णन केल्लें आसा. रामायणांत रामचंद्राच्या अभिशेकाचें वर्णन केल्लें आसा. अग्निपुराण, वीरमित्रोदय, नीतिमयूर, राजधर्म कौस्तुभ, विष्णुधर्मोत्तर पुराण आदी ग्रंथांत राज्याभिशेकाचें पुराय वर्णन केल्लें आसा. वर्धमानसूरी नांवाच्या पंडितान इ.स. च्या १५ व्या

शतमानांत रचिल्ल्या आचार दिनकर नांवाच्या ग्रंथांत, नृपत्व, सामंतत्व, मंडलेश्वरत्व, देशमंडलाधिपत्य, ग्रामाधिपत्य, मंत्रित्व, सेनापतित्व आनी कर्याधिकारित्व अशे आठ तरेचे अभिशेक सांगल्यात. नीलकंठ महान (इ.स.चें १७ वें शतमान) नीतिमयूर नांवाचो एक ग्रंथ रचिल्लो आसा. तातूंत राज्याभिशेकाचो पुराय विधी वर्णन केल्लो आसा.

युरोपांतल्या ख्रिस्ता पयलींच्या समाजांत राजाक जमातीचे लोक खांदावयल्यान मिरयत हाडटाले आनी जमिल्ल्या लोकांक तीन रवेपे प्रदक्षिणां घालताले. तेउपरांत राजाक अधिकाराचो भालो आदी प्रतिकां दिताले. युरोपाचें ख्रिस्तावीकरण जाले उपरांत ह्या धर्मीक विधीचें रूप बदललें आनी तातूंत बायबलांतल्या पोरन्या कराराचेर आदारिल्ल्या विधींचो आस्पाव जालो. ह्या काळांत राज्याभिशेकाच्यावेळार राजाचे कुडीक तेल लावपाच्या (अभ्यंजन) विधीक चड म्हत्व आयिल्लें.

इंग्लंडांत १३०७ त दुसऱ्या एडवर्डाचो राज्याभिशेक जालो. तेन्नाचो धर्मीक विधी फुडाराक सोळाव्या शेंकड्यामेरेन चालू उरलो. १६०३ त पयल्या जेम्साचो राज्याभिशेक जालो. त्या वेळार धर्मीक विधींमदीं पयलेच रवेपे इंग्लीश भाशेचो उपेग केलो. १३०७त ज्या विधींचो उपेग केल्लो तेच विधी कांय किरकोळ बदलांसकट २० व्या शेंकड्यामेरेन चालू आशिल्ल्याचें दिसता. युरोपांत इंग्लंडाप्रमाणेच स्वित्झर, नॉर्वे आनी हॉलंडांतूय अजुनूय राज्याभिशेकाचे सुवाळे मनयतात. - कों. वि. सं. मं.

राझू : दक्षिण भारतांतली एक तेलुगू जात. ह्या लोकांक राझू अशेंय म्हण्टात. कडप्पा आनी उत्तर अर्काट ह्या म्हालांनी हांची चड वसती आसा. विजयनगरच्या सैन्यांवांगडा ते ह्या वाठारांत आयले आनी हांगाच स्थायीक जाले. आदल्या काळांत हे लोक लश्करांत काम करताले. ते स्वताक क्षत्रिय म्हण्टात.

उत्तर अर्काटांतले राझू लोक शेती करतात. तांचेमदीं बरेचशे राझू वैशणव आसात आनी कांय शैव आसात.

विशाखापट्टणम् जिल्ह्यांतल्या राझूंत कोंड राझू (दोंगरार रावपी) आनी भूराझू (जमनीर रावपी) अशे दोन भेद आसात.

गोदावरी जिल्ह्यांतले राझू हे आपल्याक सूर्यवंशी, चंद्रवंशी आनी मच्छीवंशी मानतात आनी आपलो संबंद अनुक्रमान रामचंद्र, पांडव आनी हनुमान हांचेकडेन जोडटात. हांगाचे चडशे लोक शेती करतात. जमीनदार राझूची काली ही कुलदेवता. कांय राझू लक्ष्मीक भजतात.

तिनेवेल्ली जिल्ह्यांतल्या राजापलैयम ह्या गांवांत आनी ताचे लागसार जायते राझू लोक रावतात. विजयनगर राजाच्या धाकल्या भावा वांगडा, चार-पांच शतमानांआदीं आपूण हांगा आयले, अशें ते सांगतात. तांचेमदीं धनंजय, काश्यप, कौंडिण्य आनी वसिष्ठ हीं चार

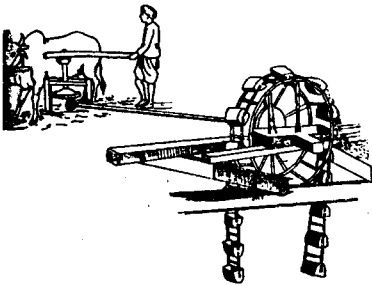
गोत्रां आसून तातूंत परत पोटभेद आसात. ते तेंगलई वैष्णवपंथी आसुनूय अय्यनाराक भजतात.

साकरपुडो चलयेगेर करतात. माटवांत केळीं, नाल्ल, विड्याचीं पानां, सुपाच्यो, हळदीकुटां आनी फुलां घालून एक तबक दवरतात. उपरांत ब्राह्मण - सवायशीण बायल पंचवीस रुपया आनी खण हाडून व्हंकलेची हॉट भरता, तिच्या आंगाक हळद, चंदन लायता.

लग्नादिसा व्हंकलेकडले लोक केळीं, नाल्ल, खावचीं पानां - सुपाच्यो आनी पागोटें. (बाशींग) घेवन वाजत-गाजत न्हवऱ्यागेर वतात. उपरांत न्हवऱ्याच्या माथ्यार दूद शिंपडावन ताका न्हाणयतात. घरांत परत येतकच माटवांत दूदखांब पुरतात आनी ताका आंब्याचे ताळे बांदतात. त्या खांब्याचेर एक आडवो खांबो दवरून ताका एका लुगटांत नाल्ल, सुपारी, हळदीकुटां गुठलावन बांदतात. उपरांत न्हवरो आनी ताचे हेर लोक व्हंकलेगेर वचून थंय दूदखांब पुरपाचो विधी करतात आनी घरा येतात. उपरांत म्हालो येवन न्हवऱ्याचे केंस कापता आनी मागीर ब्राह्मण पुरयत ताचें जातकर्म, नामकरण, चौल, मूज, संस्कार करता. सांजवेळो न्हवरो पालखेंत बसून व्हंकलेगेर वता आनी सव्यार वचून बसता. उपरांत व्हंकलेचो भाव व्हंकलेक ताचे कुशीक हाडून बसयता. व्हंकलेन न्हवऱ्याक पळोवंचें न्हय देखून एक भाव तिचेच हात तिच्या दोळ्यांचेर धरता. लग्नाची कुरू म्हणून पुरयत न्हवऱ्याच्या गळ्यांत दुसरें जानवें घालता. उपरांत न्हवऱ्या-व्हंकलेचेर अक्षता उडयतात. व्हंकलेच्या गळ्यांत न्हवरो ताळी बांदता. उपरांत व्हंकलेच्या दोळ्यांवयले हात कुशीन काडटकच दोगांय सव्या भोंवतणीं प्रदक्षणां काडटात. मागीर दोगांय एके कुडींत रांकेंत मांडून दवरिल्ल्या पन्नास रंगयल्ल्या घटांची पुजा करतात. उपरांत जमिल्ल्या लोकांक पान-सुपारी वांटटात. तिसऱ्या दिसा पांच घटांची पुजा करतकच व्हंकलेच्या गळ्यांत न्हवरो काळो पोत बांदता. लग्न चालू आसतना बायलांक लग्नां माटवांत बसपाक बंदी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

राट : आयदनांची माळ (माती, धातू, प्लास्टीक) बसयल्लें लांकडी

वा लोखणी चक्र, मनीस वा जनावराच्या (बैल, रेडे, ऊंट, घोडे) आदारान घुंवडावन बांयतलें उदक उसपुपाचें एक प्राचीन साधन.

लोखणी दांतांच्या आदारान उण्या श्रमान चाकां घुंवडावप ह्या शास्त्रीय तत्वाचेर आदारीत ह्या साधनाची यंत्रणा निर्माण जाल्ली आसा. विट्रोवियस ह्या प्राचीन ग्रीक अभियंत्यान (इ.स.चें पयलें शतक) नोरिया नांवाचें उदक उसपुपाचें साधन निर्माण केल्लें. तें राटाचें, सगळ्यांत आदलें रूप आसा. न्हंयेच्या उदकाच्या प्रवाहाच्या वेगान तें राट चलचें अशें अपेक्षीत आसलें तरी कांयकडेन त्या वेळारय मनशाच्या आदारान चल्लोवप जातालें.

मनीस वा जनावरांच्या आदारान लोखणी दांतांचे तंत्रविद्येचेर आदारीत राटाची यंत्रणा सुरू केली (जागच्या जाग्यार घुंवडायली) म्हण्टकच ही यंत्रणा आनी आयदनाचें चाक हांचे मदीं आशिल्ली दांडी आयदनाच्या चाकाक घुंवपाक चालना दिता. चाक घुंवलें म्हण्टकच, चाकार बसयल्लीं आयदनां आपशींच बांयचें उदक भरून वयर सरतात आनी बांयचे देर पावतकच आपसुकीच थंय आशिल्ले टाकयेंत रिती जाता. चाक गतीमान आशिल्ल्यान रिती जाल्लीं आयदनां परतून एक घेवन वयर सरता आनी टाकयेंत परतून रिती जाता. यंत्रणा चालू आसा म्हणसर ही प्रक्रिया सतत चालू उरता.

आधुनिक काळांत उदक उसपुपाचे विजेर चलपी आधुनिक तंत्रांनी युक्त अशे पंप उपलब्ध आशिल्ल्यान अशा पंपाचो आता सर्रासपणान वापर जाता. तरी जंय वीज पावंक ना अशे सुवातीचेर राटाचो आजय वापर जाल्लो दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : लाठ

राठोड राजवंश : अस्तंत राजस्थानांत राज्य करपी एक वंश. इ.स. ११९४ त कनौजाचो राजा जयचंद्र हाचो अस्त जाले उपरांत मुसलमानी घुरयांक लागून बदार्चूच्या राष्ट्रकूट (राठोड) घराण्यांतले कांय लोक पळून वचून राजस्थानांत स्थायीक जाले. तांचेमदल्या शियजी वा शिवजी नांवाच्या दादल्यान मेर आनी मीना नांवाच्या आदिवासी जमातींचेर हार घालून तांच्या प्रदेशाचेर आपली सत्ता स्थापली. शिवजी हो राठोड वंशाचो मूळ पुरूस आनी स्वतंत्र राज्याचो संस्थापक अशें मानतात. इ.स. १२०० ते १४०० ह्या दोन शेंकड्यांच्या काळांत अश्वत्थामा, डूहड, रायपाल, कन्हल, जल्हन, चाडो, थीडो, सिल्को, बीरमदेव आनी चोंडा ह्या राठोड राजांनी ल्हान-व्हड संस्थानिकांक जिखून त्या राज्याचो विस्तार केलो.

चोंडा उपरांत ताचो पूत रणमल्लान मेवाडच्या आदारान मंडोराचें राज्य घेतलें. उपरांत ताचो पूत जोधा हाणें इ.स. १४५९ वर्सा जोधपूर नगराची स्थापना केली. जोधाचो पूत बि.का. हाणें अस्तंतेकडच्या रेंवटांत स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. तेंच सदद्याचें बिकानेर. जोधाचो दुसरो पूत सूरजमल आनी ताचे उपरांत ताचो नातू गंगा आनी गंगाचो नातू रायमल्ल हांणी थंय राज्य केलें. तांचो वंश सोंपले

उपरांत इ.स. १५३२त मालदेव गादयेर बसलो. ताणें आपल्या राज्यांतल्या सरदारांक संघटीत करून राठोडांचें बळणें वाडयलें आनी बिकानेर, नागौर आनी अजमेर हीं राज्यां जिखून आपल्या राज्याक जोडलीं. आंबेर आनी जैसलमीर ह्या राज्यांचेरूय ताणें घुरी घाली. राज्याचे राखणेखातीर ताणें जायते किल्ले बांदले. राजवेवस्थेचे नदरेन ताणें बऱ्योच सुदारणा घडोवन हाडल्यो.

इ.स. १५४४ वर्सा शेरशहा हाणें मारवाडाचेर घुरी घाली. तेन्ना मालदेव जोधपूरक गेलो. पूण शेरशहा थंय चड तेंप रावलोना. उपरांत मालदेवान थंय जायतीं वर्सां राज्य केलें. इ.स. १५६२ वर्सा अकबर बादशाहान मारवाडाचेर मोगल सैन्य घाडून मेडताचो किल्लो जिखलो. मालदेवाच्या मरणाउपरांत ताचो पूत चंद्रसेन गादयेर आयलो. चंद्रसेन इ.स. १५८१त सोंपले उपरांत ताचो व्हडलो भाव उदयसिंह गादयेर आयलो. ताणें मोगलांची सार्वभौम सत्ता मान्य केली आनी आपली धूव जगत गोसाई ऊर्फ जोधाबाई ही राजपूत सलिमाक दिली. तेन्ना अकबरान ताचे सगळे प्रदेश ताका दिले. उदयसिंहान १५९५ मेरेन मोगलांचो सामंत म्हणून राज्याचो उपभोग घेतलो. ताचे उपरांत ताचो पूत (सूरसिंह) मारवाडाचो राजा जालो. अकबराच्या साम्राज्यविस्तारांत ताणें मोलादीक कामगिरी केल्ल्यान ताका अकबरान सवाई राजा ही पदवी दिली. ताणें १६१९ मेरेन राज्य केलें. ताच्या उपरांत ताच्या पुतान १६३८ मेरेन मोगल साम्राजाची सेवा केली. ताचे उपरांत ताचो पूत जसवंतसिंह इ.स. १६३८ वर्सा मारवाडाचो राजा जालो. मारवाडाच्या इतिहासांत सगळ्यांत पयलीं महाराजा ही पदवी घेतली. तशेंच, औरंगजेबाच्या साम्राज्यांत सुभेदारीय केली. १६७८ वर्सा ताका औरंगजेबान वीख दिवन जिवो मारलो. जसवंत सिंहाचो पूत अजितसिंह हाका औरंगजेबान बंदी करून मारवाडाचें राज्य मोगल साम्राज्यांत आस्पावन घेतलें. पूण राठोड वीर दुर्गादास हाणें ताका व्हड धिरान सोडोवन घेतलो आनी ताणें मेवाडचो राजा राजसिंह हाचो आलाशिरो घेतलो. ताणें सुमार ३० वर्सां औरंगजेबा कडे संग्राम केलो. निमाणें औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत इ.स. १७०९ वर्सा दुर्गादासान अजितसिंहाक मारवाडाचो राजा केलो आनी आपल्या पराक्रमान बादशाहाचीं सुत्रां खूब फावटीं आपल्या हातांत घेतलीं. इ.स. १७१९ वर्सा अजितसिंहान बादशाहाक कादेयेंत घालो. १७२० वर्सा सय्यद भावांची सत्ता नश्ट जाले उपरांत अजितसिंहान अजमेराक स्वतंत्र शिंवासनाची स्थापणूक करून चक्रवर्ती राजाचीं चिन्नां धारण केलीं.

इ.स. १७२४ त अजितसिंहाक मरण आयले उपरांत ताचो पूत अभयसिंहान इ.स. १७४९ त राज्य केलें. ताणें बादशाहाचे वतीन अहमदाबाद जिखलें आनी सर बुलंदखानाचें बंड मोडून काडलें. मुखावर, ताणें बिकानेराचेर घुरी घालून जयपूर, मारवाड आनी मेवाड ह्या तीन राज्यांनी स्नेहसंधी घडोवन इ.स. १७४९ त ताका मरण आयलें.

अभयसिंहा उपरांत ताचो पूत रामसिंह गादयेर बसलो. तेन्ना ताचो बापोलयो नागौरचो जहागीरदार भक्तसिंह ताका राजतिलक लावपाक आयलोना. तो गादयेचो अपमान समजून रामसिंहान नागौराचेर घुरी घाली. पूण त्या झुजांत भक्तसिंह जैतीवंत जालो आनी ताणें राज्याची स्थिती सुदारली. भक्तसिंहाक मरण आयले उपरांत ताचो पूत गादयेर आयलो आनी ताणें १८ व्या शेंकड्याचे अखेरमेरेन राज्य केलें. ताचीं ताच्या सरदाराकडेन जाल्लीं झुजां, मराठ्यांच्यो घुरयो आनी जबरदस्त खंडणीची वसुली, सिंधी शिपायांनी प्रजेचेर केल्ले अत्याचार आनी विजयसिंहाचें दुराचरण ह्या गजालींनी ताची कीर्त गाजली.

ताणें आपल्या मानसिंह नांवाच्या नातवाक मारवाडचे गादयेचो वारस नेमलो. पूण ताच्या मरणाउपरांत भौमसिंह नांवाच्या पुताचो पूत भिमसिंह हाणें सिंहासन मेळयलें आनी गादयेचे वारसदार आशिल्ल्या आपल्या बापोलयांक आनी भावांक जिवे मारले. मानसिंह, मात पळून गेलो. भीमसिंह मेल्या उपरांत ताच्या सरदारांनी मानसिंहाक आपोवन गादयेर बसयलो. ताची कारकीर्द जुलूम, लूटमार आनी अत्याचार हांणी गाजली. ताचेकडल्यान इंग्लिशांनी मारवाडाचें राज्य इ.स. १८१८ च्या डिसेंबर म्हयन्यांत घेतलें.

- कों. वि. सं. मं.

राणा प्रताप : (जल्म : ९ मे १५४०, राजस्थान; मरण : १९ जानेवारी १५९७, मेवाड).

राजस्थानांतलो एक शूर आनी स्वाभिमानी राजा. राजस्थानांतल्या एका नामनेच्या शिसोदिया कुळांत हाचो जल्म जालो. मेवाडाचो राणा उदयसिंह हाचो हो व्हडलो पूत. अकबरान चितोड घेतले उपरांत उदयसिंह वनवासी जालो आनी चार-पांच वर्सांभितर मेलो. मरणापयलीं ताणें आपलो अपुरबायेचो चलो जगमल हाका राज्याधिकार दिले. पूण दरबारांतल्या मातब्बर सरदारांनी आनी प्रतापसिंहाच्या मामान मेवाडाचो खरो युवराज प्रताप हाका सिंहासनाचेर बसयलो. १ मार्च १५७२ त कुंभलगडार प्रतापाचो राज्याभिशेक जालो आनी तो महाराणा जालो. त्या वेळार ताची पिराय बत्तीस वर्सां आशिल्ली.

राणा प्रताप जेन्ना गादयेर आयलो तेन्ना मेवाडची सामकी दुर्दशा जाल्ली. परत परत जावपी मोगली घुरयांक लागून सगळो वाठार वसाड आनी उद्ध्वस्त जाल्लो. जायते व्हड व्हड राजे-महाराजे आनी सरदार अकबराक शरण गेले. जायत्या जाणांनी अकबराकडेन बरें नातें जोडपाक ताचेकडेन आनी ताच्या लागिंच्याकडेन घरगुती नातें जोडिल्लें. प्रतापाच्या हातांत फकत अरवली दोंगरांचो १०० मैल लांब आनी ६०-७० मैल रुंद इतलोच भूंयवाठार स्वतंत्र राज्य म्हणून उरिल्लो. चडशा हेर सगळ्या राजस्थानाचेर मोगलांची सत्ता प्रस्थापीत जाल्ली.

मेवाडाची ही दुर्दशा राणा प्रतापाच्यान पळोवंक जाली ना. सुरवेक ताणें आपल्या देशाकडेन आनी धर्माकडेन दुस्मानकाय करून अकबराची साथ सांगात करपी राजपूत सरदार - संस्थानिकांकडेन कडक असहकार पुकारलो. कोणेंच प्रजाजनान तांकां कसलोच पालव दिवंचो न्हय असो ताणें हुकूम काडलो. मागीर ताणें आपल्या प्रजाजनांक सगळी शेतवड आनी उद्देग धंदे थांबोवन अरवलीच्या दोंगरी वाठारांत स्थायीक जावपाची आज्ञा दिली. तांचेवांगडा तो आपुणूय वनवासी जालो. शस्त्रां आनी स्वाभिमान सोडून बाकी सगळ्या फोलंगी गजालींचो ताणें त्याग केलो. स्वातंत्र्य मेळोवपाखातीर अशेतरेन ताणें अरवलीच्या दोंगरी वाठारांत व्हड तप सुरू केलें. अकबराच्या सैन्याक जेवण-खाण वा गरजेच्यो खंयच्योच गजाली मेळच्यो न्हय हो दोंगरांनी वचून रावपाफाटलो हेतू आशिल्लो.

राजस्थानाचे सगळे राजा आपल्याक शरण आयले पूण अजून मेवाडाचो राणा प्रताप आपल्याक शरण येना हे गजालीची अकबराक खूब खंत जाताली. ताणें आपल्याक शरण आयिल्ल्या राजपूत सरदारांवतीन उलोवणी करून आपल्याक शरण येवपांतूच ताचें हीत आसा म्हणपाचें सांगून पळयलें. पूण राणा प्रतापान ताचेकडेन कसलीच अपमानकारक तडजोड करपाक न्हयकार दिलो. ताका लागून लडायेक पर्याय उरलो ना. प्रतापाचीय ते खातीर तयारी आशिल्लीच. अरवलीच्या दोंगरी जातीची आनी सगळ्या राजस्थानांतल्या स्वाभिमानी ल्हान-व्हड राजपुतांचीं सुसज्ज सेनापथकां उबारून तो अकबराच्या घुरयांक तोंड दिवपाक तयार रावलो.

ह्याच काळांत मानसिंह कछवाहा हो राणा प्रतापाक भेटपाक आयलो अशें सांगतात. पूण प्रतापान ताच्या बहिश्काराच्या तत्वाप्रमाण ताचेवांगडा जेवपाक न्हयकार दिलो. इतलेंच न्हय, तर तो ज्या जाग्यार जेवणाक बशिल्लो ती सुवात गंगाजल आनी गोमूत्र फाफडून पवित्र करून घेतली. हाचे वयल्यान ताचो स्वाभिमान दिसता. जाल्ल्या अपमानाक लागून मानसिंह पेटून उठलो आनी अकबराचें सेनाधिपत्य आपणावन प्रतापाक नमोवपाखातीर ताणें ताचेर घुरी घाली. प्रतापान ताका हळदीघाटाचे रिवडींत गांठलो. ही रवीड नाथद्वारापसून ११ मैल नैऋत्येक आसा. गोगुंदा आनी खमणोर हांचेमदीं दोंगरांच्यो ज्यो कठीण रांको पातळिल्ल्यो आसात तातुंतले एके अशीर वाटेक हळदीघाट अशें नांव आसा. तिच्या दोनूय वटांनी राजपूत आनी भिल्ल सैनिकांचीं पथकां दवरून प्रतापान मानसिंहाच्या सैन्याची बरीच धांदल केली. मागीर ताणें आपूण तीन राजपूत सैनिकांवांगडा रिवडीभायल्या मोगल सैन्याचेर हल्लो केलो. राणा प्रतापान अचकीत केल्ल्या ह्या हल्ल्याक लागून मोगल सेनेची चडूच धांदल जाली. मागीर मोगल सैन्याची कापाकापी करीत तो मानसिंहा म्हऱ्यांत पावलो. तेन्नाच ताणें आपलो भालो मानसिंहाचे वटेन मारलो. पूण ताचो नेम चुकलो आनी मानसिंह

वाटावलो. इतल्यांत ताचे भोंवतणी मोगल सैन्य जमपाक लागलें. तसो तो फाटीं सरलो आनी हुशारेन भायर पडलो. हातूंत ताचो घोडो चेतक मात सोंपलो.

ताचे उपरांत चार म्हयने मानसिंहाची फौज गोगुंदा गांवांत तळ दिवन रावली. पूण थंय तिची उपासमार जाली. मागीर मानसिंह अजमेराक परत गेलो.

ते उपरांत प्रतापसिंहान गुजरातांतल्या मोगली मुलखाचेर छापे घालपाक सुरवात केली. प्रतापाचें हें नवें धाडस पळोवन अकबर आपूण गोगुंदाक गेलो आनी थंय तळ ठोकून प्रतापाकडेन मुकाबलो करपाक लागलो. सतत स म्हयने तो प्रतापाकडेन झुजतालो. पूण ताका तोंड दिवप ताका जमलें ना आनी अखेरेक तो परतलो. अकबरान फाट परतीतकूच प्रतापान परत दोंगरांतल्यान भायर येवन ताच्या सैन्याचेर छापे घाले आनी आपलीं ठाणीं परत जिखून घेतलीं.

ते उपरांत अकबरान जायते खेपे प्रतापाचेर सैन्य धाडलें. पूण प्रताप हारलो ना. ह्या काळांत ताणें दाखयल्ले ध्येय निशेचेर आनी स्वातंत्र्य मोगाचेर भुलून जायते राजपूत राजा-महाराजा ताका येवन मेळ्ळे. ह्या सगळ्यांच्या पालवान मेवाडाचो किर्तीध्वज झेतान मळबांत उबयत दवरलो. इ.स. १५८४ मेरेन ताणें चित्तोड आनी मांडलगड सोडून उदयपूरासयत सगळो मेवाड मुक्त केलो. हीं बारा वर्सां राणा प्रतापान सामको वनवास भोगलो. अकबराच्या सैन्यावांगडा झुजता आसतना तो थकलो पूण बागवलो ना. ताचे हे स्वाभिमानी वृत्तीचो हेर राजपूत सरदारांक व्हड अभिमान दिसतालो.

इ.स. १५८४ उपरांत प्रतापाक मातशें सूरख लाबलें. सुमार तेरा वर्सां तो समाधानान रावलो. पूण इ.स. १५९७ वर्सा तो आंतकड्यांच्या दुयेंसान दुयेंत पडलो आनी अखेरेक तातुंतूच सोंपलो.

- कों. वि. सं. मं.

राणे, तानाजी त्र्यंबकराव : (जल्म : ७ ऑक्टोबर १९२४, कोल्हापूर, महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें मॅट्रीक मेरेनचें शिक्षण घेतलें. १९४१ सावन तो काँग्रेस सेवा दलाचो स्वयंसेवक आशिल्लो. तो अच्युतराव पटवर्धन, नाना पाटिल, किसन वीर हांच्या फुडारपणाखाल भूंयगत चळवळींनी वांटो घेतालो. जेन्ना ताची वळख सुटकेझुजारी वामन देसाय हाचेकडेन जाली तेन्ना तो गोंयचे सुटके चळवळींत आयलो. ताचे वांगडा तो विडी (सांखळी) हे सुवातेर काम करूंक लागलो. तशेंच शिमेवयल्यान हत्थारां हाडपाक ताका मदत करतालो. १९५४ वर्सा तो युनायटेड फ्रंट ऑफ गोवन्स हे संघटनेचो वांगडी जालो. २० जुलय १९५४ दिसा दादराक घातकी हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ह्या हल्ल्यांत आनिसेतु रुझारियु हाच्या तुबकाची गुळी ताच्या उजव्या

हाताक लागली, पूण ताकाय आनिसेताक जिवेशीं मारूंक यश मेळ्ळें.

हातूंत तो गंभीर जरवमी जालो. फुडें वामन देसाय हाच्या फुडारपणारवाल ताणें दमणाक दोन फावटीं आनी सत्तरींतल्या रावण पुलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत वांटो घेतिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. तशेंच महाराष्ट्र सरकाराकडल्यान आनी दादरा आनी नगर हवेली शासना कडल्यान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान जाला.

- कों. वि. सं. मं.

राणे, दिपाजी : गोंयचो नामनेचो झुजारी. राणे हे मूळचे राजस्थानांतले. पुर्तुगेजां आदीं तीस - चाळीस वर्सां पयलीं सत्तरींत राण्यांचें आगमन जालें. तांचो मूळ पुरूस सत्रोजी (क्षेत्रोजी) राणे हाणें सत्तरी म्हालाची वसणूक केली. त्या वेळार हो प्रदेश वाडीकर सावंताचे सत्तेखाल आसलो. इ.स. १७४६ वर्सा सावंतांचें आनी पुर्तुगेजांचें झूज जावन पुर्तुगेजांनी सत्तरी म्हाल बळकायलो. तेन्नाच्यान राण्यांक पुर्तुगेजांच्या हातासकयल रावचें पडलें.

पुर्तुगेजांनी जेन्ना जेन्ना ताचेर घुरी घाल्या तेन्ना तेन्ना राण्यांनी तांचे आड ल्हान व्हड १४ बंडां केलीं. तातूंत १८५२ वर्सा दिपाजी राण्यान केल्लें पयलें बंड म्हत्वाचें.

हें बंड साडेतीन वर्सां मेरेन चालू आसलें. त्या वेळार गोंयांत विश्कोद द व्हील नॉव्ह द औरॅ हाची कारकीर्द चालू आसली. ताणें ग्रामसंस्थांचेर आनी धर्मीक कृत्यांचेर निर्बंद घालून सत्तरीच्या लोकांची पिडणूक केली. तांचे हे जबरदस्तीक लागून राण्यांनी पुर्तुगेजांक प्रतिकार करपाचें थरयलें आनी दिपाजीन गांवागांवांनी गुपीत रितीन भोंवन पुर्तुगेजांच्या अन्यायाक तोंड दिवपाक लोकांक उत्तेजन दिलें. २६ जानेवारी १८५२ वर्सा बंडाची पयलीं घाड नाणसाच्या कोटार घाली आनी पुर्तुगेजांकडल्यान कोट सुवादीन करून घेतलें आनी सत्तरी म्हालाच्या सगळ्या वटांनी घुसून, पुलीस ठाणीं लासून उडयलीं, सरकारी तिजोऱ्यो लुटल्यो आनी पुर्तुगेजांक धांवडावन राजांनी आपलें राज्य सुरू केलें. उपरांत हें बंड हेमाडबाशें, केपें, काणकोण, भतग्राम, फोंडें ह्या म्हालांनी पातळ्ळें. प्रतिकार मोहीम चलोवपाखातीर राण्यान गिरेस्त लोकांकडल्यान खंडणी वसूल करपाची येवजण आंखली. पूण हे गिरेस्त लोक सरकार धार्जिणे आशिल्ल्यान तांणी बंडवाल्यांआड अपप्रचार सुरू केलो. तेन्नां पुर्तुगेज सरकारान आपल्या सैन्याची पुनर्घटना करून बंडवाल्यांआड कारवाय सुरू केली. पूण बंडवाल्यांनी राणांचो आदार घेवन पुर्तुगेज लश्कराचेर हल्ले केले. तांच्या लश्कराचें नितीधैर्य खचूंक लागिल्ल्यान लश्कर मुखेल्यान बंडवाल्यांच्या सादरेगडाक रेवाडो घालपाचें थरयलें. पूण तांचो यत्न असफळ जाल्ल्यान गोंयचो गोवेर्नादोर जेराल विश्कोद द व्हील द औरॅ हाणें

दिपाजी राण्याकडेन पेगाद हाचे मध्यस्थीन उलोवणीं करपाचें थरयलें. तेन्ना दिपाजीन पेगादाचे मध्यस्थेक मान्यताय दिली आनी गोंयच्या गव्हर्नर जनरलाकडेन आपल्या लोकांच्या हिताच्यो मागण्यो केल्यो. त्यो मागण्यो गव्हर्नर जनरलान मान्य करून दिपाजीक वस्त्रां, तरसाद आनी कॅप्टनाचे हुद्दो दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

राणे, मुरलीधर विश्वनाथ : (जल्म : किन्नर, कारवार). सुटकेझुजारी. ताणें इंटर सायन्सी मेरेनचें शिक्षण घेतिल्लें. तो नॅशनल काँग्रेस गोंय हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १६ सप्टेंबर १९५४ ह्या 'तेरखोल दिसा', तेरेखोलाक आल्चीनु बी. कुएल्ल्यु हाच्या फुडारपणारवाल ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पुलिसांनी ताका धरलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करतकच न्यायालयान ताका आठ वर्सां खबर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २२ सप्टेंबर १९५७ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका केली आनी ताका शिमेभायर घालो. मुंबय ताणें आपलें सुटके झुजाचें काम चालूच दवरिल्लें. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

रात : (पळेयात दीस).

रातकिडो : रातच्या वेळार 'किर-किर' आवाज करपी एक किडो. हाचो आस्पाव ऑरथॉप्टेरा गणांतल्या, ग्रायलिडी कुळांत जाता. तांच्यो सुमार २,००० जाती आसात. ह्या किड्यांची लांबाय ३ मिमी. ते ५० मिमी. इतली आसूंक शकता. तांच्यो शृंगिका बारीक आनी नाजूक आसतात. फाटले पांय उडी मारपाक योग्य आसून ते तीन खंडांनी तयार जाल्ले आसतात. पोटाचेर दोन पुच्छिका आसतात. फुडले पांय ताठर आनी चिवट आसतात. नरांत हाचेरूच आवाज करपाचें साधन आसता. फाटलीं पाखां लांब आनी पातळ आसून तांचो उडपाखातीर उपेग जाता.

ह्या किड्याच्या एका फुडल्या पाखांची कडेवयली खरड यंत्रणा दुसऱ्या मुखवावयल्या पाखाचे सकयलेवटेन आशिल्ल्या ५० ते २५० दात्याचेर घांसून ह्या किटकांतले नर 'किर' असो आवाज काडटात. खरड यंत्रणा आनी दाते दोनय पाखांचेर आशिल्ल्यान खंयचें पाख वयर आनी खंयचें सकयल हाका म्हत्व नासता. आवाजाची प्रभावी कंप्रता दर एका सेकंदाक कितले दाते घांसप जाता ताचेर आदारून आसता. एका सेकंदाक व्हड आकारमानाच्या किड्यांत १,५०० आवर्तनां जाल्यार ल्हान किड्यांत १०,००० आवर्तनां इतलो बदल आसूंक शकता. आवाज हो स्पंद रुपान निर्माण जाता आनी हे

स्पंद एका सेकंदांत २५० इतले आसूंक शकतात. तशेंच पाखांच्या एका झटक्याक एक स्पंद ह्या प्रमाण आवाज उप्रासता. हो किडो मादीक आपोवपाक एके तरेचो किर आवाज, मादीक मीलनाक उद्युक्त करपाक दुसरे तरेचो किर आवाज, दुस्मानाक भिवोवपाक तिसरे तरेचो किर आवाज काडटा. नरांत आनी मादींत फुडल्या पांयांचे पोकळेंत कर्णद्वियां आसतात. ताका लागून ताच्या आवाजाची दिशा थारावंक मेळटा.

रातकिड्याच्या आवाजाचेर तापमानाचो परिणाम जाता. उत्तर अमेरिकेंतल्या झाडाचेर रावपी रातकिडो इकॅथस फुलटोनी हो थर्मामीटर क्रिस्ट म्हणून वळखतात. कारण ताच्या किरकिऱ्या वयल्यान तापमानाचो अदमास करूंक मेळटा. मादी आपलीं तांतयां जमनींत वा वनस्पतीच्या कांडाचेर घालता.

उत्तर गोलार्धांत रातकिडे सादारण शिंयाळ्या आदीं जाण्टे जातात. वसंत ऋतूंत तांतयांतल्यान डिंभ भायर येतात. डिंभ ६ - १२ खेपे कात उडयतात. जाण्टे अवस्थेंत रातकिडो सादारण ६ - ८ सप्तकां जियेता. रातकिडो सगळे तरेचें अन्न खाता. मनशाचे वसणुकेंत वा उश्टवाऱ्या हे किडे दिश्टी पडटात. कांय रातकिड्यांच्यो जमनींत रावपी जाती झाडाच्या मुळांचेर जगतात आनी ताका लागून तांचो आंकडो चड जाल्यार पिकांक धोको उप्रासता. गन्याक हो किडो लावन ताचें हांयस करून नुस्तें गरयेक फारावंक ताचो उपेग करतात. प्रयोग शाळेंतय हे किडे खूब प्रमाणांत वापरतात. चिनांत करमणुकीखातीर रातकिड्यांचीं झुजां लावपाची चाल हजार वर्सांपरसय चड काळ चलता.

- कों. वि. सं. मं.

रातराणी : (मराठी : रातराणी; हिंदी : रात की रानी; इंग्लीश: क्वीन ऑफ द नायट, लेडी ऑफ द नायट, नायट सिरिंगा ; लॅटीन: सेस्ट्रम नॉक्टर्नम; कूळ : सोलॅनेसी).

हें पातळून वाडपी झाड मुळचें वेस्ट इंडिजांतलें आसून ताचो प्रसार भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, तशेंच मेक्सिको, मध्य अमेरिका, उश्ण कटिबंधांतले अमेरिकेचे वाठार, वेस्ट इंडिज आदी वाठारांनी आसा. रातराणीचे प्रजातींत वट्ट सुमार १५० जाती आसून तातुंतल्यो

भारतांत फकत आठ जाती मेळटात.

रातराणीची उंचाय सुमार १.२५ ते ३.७५ मी. आसून खांदयो लेव पुडिकोराच्यो आनी हुमकळपी आसतात. पानां सादीं एकाआड एक तांतया आकाराचीं, लांबशी - पातळ सुमार १० सेंमी. लांब, आनी ४ सेंमी. रूंद आनी चकचकीत आसून तोंकाकडेन अशीर आसतात. फुलां लेव हळदुवसार सुमार २ सेंमी. लांब आसून जुलय - सप्टेंबरांत पानाचे खाचींत, तेंगशेर फुलां येतात. फुलां रातचीं फुलतात. तांचो मंद वास सगळेकडेन पातळटा. ह्या फुलांपासून अत्तर काडटात. हे वनस्पतीचो अर्क मोडणें मारप ह्या दुयेंसाचेर वखद म्हण वापरतात.

दर्यापातळेसावन ऊंच-सकयल प्रदेशामेरेनच्या सगळ्या वाठारांत हें झाड जाता. पोरसांत तशेंच वंयेकडेन ह्या झाडाची लागवड केल्ली दिश्टी पडटा. ह्या झाडाचीं छाट कलमां वा गुटी कलमां लावन पावसाळ्यांत लागवड करतात. जानेवारी ते एप्रिल म्हयन्यांत फुलां येतात. फुलांचो भार सोंपतकच सादारणपणान एका म्हयन्या उपरांत चड वाडिल्ल्यो ताळ्यो कापून उडयल्यार फुलां चड येतात. ह्या झाडाक मावा आनी पिठ्या भिकुणांचो त्रास जाता. तेखातीर १०% बीएचसी धुंवरी फवारतात.

- कों. वि. सं. मं.

राधा : गोकुळांतली एक गोपी. कृष्णाची मोगिका आनी वैश्वव संप्रदायांतली आराध्य देवी. वेगवेगळ्या पुराणांत हिच्या जल्माच्यो वेगवेगळ्यो कथा मेळटात. पूण राधेचे उत्पत्तीविशींच्या सादारण मताप्रमाण, राधा ही आर्य जातीची देवता नासून, ती मुळांत आभीर जातीची कुलदेवता आसली. आर्यांचो आभीराकडे जेन्ना लागींचो संबंद आयलो, तेन्ना तांणी हे आभीर देवतेक आपणायली आनी तिची आराधना सुरू केली. ती आर्यांची आसून तिचो उगम सांख्यशास्त्रांतल्यान जाला अशें काय जाणकार समजतात.

राधा आनी कृष्ण ह्या दोगांयचे आदार सांख्यशास्त्रांतले प्रकृति - पुरुष जाता. वैश्वव धर्मांत प्राधान्य मेळोवपी राधा ही आपल्या मुळरुपांत सांख्य्याची प्रकृती आसा. वैश्वव साहजिया संप्रदायांत दादल्या - बायलेच्या तत्वांचें प्रतिपादन करतना बायल तत्व म्हळ्यार राधा आनी दादलो तत्व म्हळ्यार श्रीकृष्ण अशे उल्लेख मेळटात. रसिक वैश्ववांच्या मतान राधा - कृष्ण हे अनुक्रमान रती आनी रस आसात.

पुराणाच्या पयलीं म्हळ्यार इसवीसन पयल्या शेंकड्यांत महाराष्ट्रांत गाथासप्तशती निर्माण जाल्यो, तातूंत राधेच्यो गाथा मेळटात. त्या काळांतली राधा ही कृष्णाची सरवी आनी मोगिका आसली. भागवत पुराणांत राधेचो प्रत्यक्ष उल्लेख ना तरी एक विशिश्ट गोपी (गवळण) सगळ्या गवळणीं परस कृष्णाक चड आवडटाली. तो तिचेवांगडा

एकांतात खेळटालो असो संदर्भ येता. इ.स.च्या ५ व्या शेंकड्यांतली ही गोपी म्हळ्यार राधेची पुर्विल्ली छाया जावंक जाय. इ.स.च्या ६ व्या शेंकड्यांत आपणाक राधा मानून श्रीकृष्णाची उपासना करपी कितलेशेच द्रविड ध्रुवो तमिळनाडूंत निर्माण जाल्यो.

आनंदवर्धनाच्या ध्वन्यालोक हातूंत इ.स.च्या ९ व्या शेंकड्यांत आनी त्रिविक्रमभट्टाच्या नलचंपूत १० व्या शेंकड्यांत राधा - कृष्णाच्या विलासवर्णनाचे श्लोक आसात. धनंजयाच्या दशरूपकांत १० व्या शेंकड्यांत श्रीकृष्ण राधेचो अनुनय करता म्हणपाचें सांगलां.

ब्रह्मवैवर्त पुराणांत राधा-कृष्णाच्यो लीला दिव्य शृंगाराचे फाटभुंयेचेर रंगयल्यात. भागवतांत छायारुपांत वातुरपी राधा ब्रह्मवैवर्त पुराणांत कृष्णाची शृंगार सहचारीणी म्हूण निश्चित जाल्या.

इ.स.च्या १२ व्या शेंकड्यांत बंगालांतलो कवी जयदेव हाणें गीतगोविंद नांवाचें राधा-कृष्णाच्या शृंगार लीलांचें काव्य बरयलें. रसाळ भास, रसमाधुर्य आनी छंदोवैचित्र ह्या वाङ्मयीन गुणांनी त्या काव्यान लोकांच्या काळजाचो थाव घेतलो आनी बंगालांतल्या वैशणवांमुखार तो एक भक्तिग्रंथ थारलो.

राधा ही कृष्णाची मोगिका, कृष्णाची मूळशक्ती आनी वृंदावनांतली शृंगार सहचारीणी, विश्वाची ल्हादिनी शक्ती अशीं तिचीं वर्णनां येतात.

हरिऔध ह्या हिंदी कवीच्या 'प्रियप्रवास' ह्या कृष्णाविशींच्या काव्यांतली राधा सरल, सुशील आनी मोगाळ आसून कृष्णाची नायिका आसा.

द्वारिकाप्रसाद मिश्र हांच्या 'कृष्णायन' नांवाच्या काव्यांतली राधा प्रेमयोगिनी, साक्षात भक्ती आनी प्रेमशक्ती आसा. ती आपल्या माधुर्यबळाचेर कृष्णपरब्रह्माकडे अद्वैत सादून सामरसांत विलीन जाल्ली आसा.

राधेचीं तीन विंगड विंगड रुपां पळोवंक मेळटात - १) पुराणीक राधा २) संप्रदायीक आनी ३) कलाविशयक राधा

पुराणीक राधा : सगळ्या पुराणांमदीं ब्रह्मवैवर्त पुराणांत राधेविशीं विस्तारान बरोवन तिची व्हडवीक वाडयल्या. ताचो आशय असो, राधा हो एक मंत्र आसून, तातुंतल्या रकाराच्या उच्चारणान कोटी जल्मांतलीं शुभाशुभ कर्मां आनी कर्मफळां नश्ट जातात आनी आकाराच्या उच्चारणान गर्भवास, मरण आनी पिडा टळटा. धकार दीर्घायुश्य दिता आनी आकार भावबंधांतल्यान मुक्त करता. राधा ही पयलीं गोलोकांत उत्पन्न जावन कृष्णाची प्राणेश्वरी जाली. फुडें ती वृषभानूगेर जल्माक येवन ब्रजमंडलांतल्या भक्त जनांची आराध्य जाली. रायण नांवाच्या तरणाट्याकडे तिचें लग्न जालें. पूण हें लग्न राधेच्या छायेकडे जालें. राधा आपले कुडींत स्वतःची छाया दवरून ते कुडीसावन पयस जाली आनी मुळरुपांत कृष्णाच्या काळजांत वचून बसली.

देवीभागवतांत राधेक मूळप्रकृती मानल्या आनी तिचे पुजेचें विस्तृत विधान सांगलां. 'श्री राधायै स्वाहा' हो तिचो स अक्षरी मंत्र. हो मंत्र मूळ प्रकृतीच्या उपदेशान सगळ्यांत पयलीं कृष्णाक रासमंडलांत प्राप्त जालो. राधेची पुजा केलेबगर कृष्णपुजेचो अधिकार प्राप्त जायना. ह्या आदले प्रकृतीक आदिदादल्यासावन जो पूत जालो, तोच महाविष्णु. ताकालागून राधा श्रीकृष्णाची आवय देखून तो तिची पुजा करता.

सांप्रदायीक राधा : मधुराभक्तीच्या संप्रदायांत राधेची सुवात उंचेली आसून, ती कृष्णाच्या वामांगांतल्यान उत्पन्न जाल्ली आसून, ताची ल्हादिनी शक्ती आसा, अशें मानतात. श्रीकृष्णाच्या लीलांची राधा संचालिका आसून, ती भगवंताच्या आनंदाची पुरायशक्त आसा आनी दोगांयचो संबंद चंद्रचंद्रिकेसारको आसा आनी कृष्णाची मोगिका नासून, ताची स्वामिनी आसा.

निंबार्क संप्रदायांत ती कृष्णाची स्वकीया आसून, भक्तीची परमाराध्य आसा. रसत्व आनी रसिकत्व हे त्या युगुलांत प्रतिशुद्ध आसा. ह्या संप्रदायांत राधाकृष्णाची युगलउपासना रूढ आसा.

राधावल्लभ संप्रदायांत राधा ही आनंद स्वरुपांत आसा. कृष्णाच्या आनंदाचेंच नांव राधा. हो राधाभाव स्वयंचाय ब्राह्म लौकिक कर्मांनी वा ज्ञानान उपलब्ध जावपी न्हय तर तो प्रेमभावनेनूच उपलब्ध जावपी आसून तीं दोगांय एकाच तत्त्वांचीं रुपां आसात.

चैतन्य संप्रदायांतली राधा ही परकी आशिल्ल्यान तिच्या कृष्णमोगाक उत्कटताय आयल्या. चैतन्याच्या काळांत भारतांत शाक्तमताचो प्रभाव आशिल्लो. शिव आनी शक्ती ह्या दांपत्याच्या नांवार शाक्तांनी हळशिकावणे प्रकार सुरू केले. पूण लोकांक ह्या गजालींची उबगण आयली. ह्या बीभत्स उपासना मार्गांतल्यान समाजाक भायर काडपाखातीर चैतन्यांनी राधा - स्वीकृत करून राधेसयत कृष्णाचे भक्तीचो आनी पुजेचो प्रचार केलो. राधाकृष्णाचें गुणसंकीर्तन करून ती उपासना सगळ्या लोकांमेरेन पावयली.

कलाविशयक राधा : मध्ययुगांत कला, काव्य आनी संगीत हांचो नायक कृष्ण आसा, तर नायिका राधा आसा. चित्रकारांनी रंगाच्या माध्यमांतल्यान राधा ह्या प्रतिकांत जीव भरलो, जाल्यार जयदेवादी कवींनी पदलालित्य अलंकार आनी भावभंगिमा हांणी तिका श्रवणरम्य केली. संगीतकारांनी स्वर आनी शब्द हांच्या आदारान तिका संगीतबध्द केली. अशे तरेन राधा ही मध्ययुगांत ललित कलेची प्रेरणा जावन रावली. रसिक भक्तांक राधेच्या रूपमाधुर्यान जिणेची एक नवी नदर फाव जाली. राधा-कृष्णाच्या पयलीं आनी उपरांत अशी नायक-नायिकेची जोडी समाजाक आनी कलाकारांक इतले उत्कंठेन आकर्शित करूंक पावलीना. शृंगाराक भक्तिरसाच्या दर्यांत भरसून उडोवपाचें श्रेय राधा - कृष्णाकूच फाव जालां.

राधेचीं जीं कितलींशींच चित्रां निर्माण जाल्यांत तातूंत किशनगढ शैलींतली राधा अलंकृत आसा; तर कांगडा शैलींतली राधा भावमुग्ध आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राधाकृष्णन, सर्वपल्ली : (जल्म : ५ सप्टेंबर, १८८८, तिरुत्तनी - आंध्र प्रदेश; मरण: १६ एप्रिल १९७५).

भारताचो दुसरो राष्ट्रपती (१९६२ - ६७) आनी अस्तंत

संवसाराक भारतीय तत्त्वगिन्यानाची वळख करून दिवपी व्हड तत्त्वचिंतक.

ताणें उंचेलें शिक्षण मद्रासच्या रिद्रश्चन महाविद्यालयांत जालें. उपरांत मद्रासचें प्रेंसिडन्सी कॉलेज (१९०९ - १६), म्हैसूर विद्यापीठ (१९१६ - २१), राजे पंचम जॉर्ज अध्यासन, कलकत्ता विद्यापीठ (१९२१ - ३१) हांगा तत्त्वज्ञानाचो

प्राध्यापक म्हणून ताणें काम केलें. त्याचवेळार तो ऑक्सफोर्डाक मॅचेस्टर कॉलेजींत तुळात्मक धर्मशास्त्राचो प्राध्यापक (१९२९) आनी उपरांत व्हॉल्टेर हांगाच्या आंध्र विद्यापिठाचो कुलगुरू (१९३१ - ३५), लंडन हांगा 'पौरस्त्य धर्म आनी नीतिशास्त्र' हाचो प्राध्यापक (स्फाल्डिंग प्रोफेसर), बनारस हिंदू विद्यापिठाचो कुलगुरू (१९३९ - ४८) आशिल्लो. १९३१ ते ३९ मेरेन तो राष्ट्रसंघांत भारताचो प्रतिनिधी आशिल्लो. १९४९ ते १९५२ मेरेन भारताचो रशियेंतलो राजदूत म्हणून ताणें काम पळयलें. तेवेळार आपली सदची प्रथा मोडून स्टालिनान ताका मुजरत आपोवन घेवन ताची भेट घेतली. अरिवल भारतीय तत्त्वज्ञान परिशदेचो (१९२७) आनी अरिवल भारतीय शिक्षण परिशदेचो (१९३०) तो अध्यक्ष जालो. ऑक्सफोर्डाक ऑप्टन व्याख्यानमाळ तशेंच हिबर्ट व्याख्यानमाळेंत व्याख्यान दिवपाचो भोवमान ताका मेळ्ळो. १९५४ त 'भारतरत्न' हो सगळ्यांत उंचेलो किताब दिवन ताका भोवमानीत केलो. १९५२ ते १९६७ ह्या काळांत भारताचो उपराष्ट्रपती जावन तो निवृत्त जालो. निवृत्तीकाळांत तो मद्रासाक वचून रावलो. थंयच ताका मरण आयलें.

शांकर तत्त्वज्ञानाच्या आदाराचेर प्रवृत्तीपर जीण जगपाक येता, अशें ताणें दारखोवन दिलें. सगुण ब्रह्म वा ईश्वर हो निर्गुण परब्रह्माच्या सकयल्या थरावयलो आविश्कार आसा, अशें मानिनासतना भक्तांकडे आशिल्ल्या ताच्या संबंदाचे अपेक्षेन ग्रहण केल्यार जो ईश्वर असो आमकां दिसता ताचेच संबंद निरपेक्ष रितीन ग्रहण केल्यार तोच परब्रह्म म्हणून उरता, अशें ताचें प्रतिपादन जावन आसा. राधाकृष्णन् हाणें मायावाद आपणायल्लो. संवसार ईश्वराचेर आदारून आसा, तो स्वप्रतिष्ठित ना आनी अशाश्वत आसा असो ताणें ताचो अर्थ केला. हिंदू धर्माक कांय आर्विल्लें रूप मेळटा अशें मानल्यार ताचें श्रेय स्वामी विवेकानंद, डॉ. भगवानदास, म.गांधी आदींचेप्रमाण राधाकृष्णन हाकाच आसा.

सगळ्या धर्मांतलें मूलभूत (बुन्यादी) सत्य एकूच आसा, आनी ही वृत्ती हिंदू धर्मान खास करून जोपासल्या अशें राधाकृष्णन

हाणें सांगलां. खंयच्याय धर्माच्यो शिकवणी ह्यो तत्त्वज्ञानाचो अभ्यासविशय आसता; देवशास्त्राच्यो (थिऑलॉजीच्यो) न्हय, अशें ताचें म्हणणें आशिल्लें, अशें तो म्हणूंक पावलो, हाचें कारण ज्ञानमीमांसेंत प्रत्यक्ष आनी अनुमान हाचेप्रमाणच अंतःप्रज्ञ (इंट्यूइशन) हेंय सत्यज्ञान मेळोवपाचें एक साधन आसा अशें ताणें मानलां. धर्मग्रंथांचें प्रामाण्य तातूंत ग्रंथित आशिल्ल्या ऋशींच्या गुढानुभूतींचेर आसा, त्या ग्रंथांच्या ईश्वर कर्तृत्वाचेर ना, अशी ताची भुमिका आसा. ही नदर आपणायली म्हण्टकूच धर्माची चिकित्सा करूंक येता आनी प्रस्थापित धर्ममतांचो समन्वय करपाक जाता.

बुध्दान अनात्मवाद सांगलो, पूण राधाकृष्णन हाच्या मताप्रमाण तो अनात्मवाद आनी वेदांताचो आत्मवाद वा ब्रह्मवाद हांचेमदीं विरोध ना. बुध्दान न्हयकारला तो 'हाव' आनी 'म्हजें' अशी वृत्ती निर्मुपी जीवात्मो. जीवात्मो हो अहंकाराचो परिणाम. अहंकार ना जालो, म्हण्टकच निर्वाणरुपी परम शांतीचो अणभव येता. वेदान्तूय अहंकार ना करपाक सांगता. अहंकार ना जातकच जो शुध्द चैतन्याचो अणभव येता ताका वेदान्तांत आत्म्याचो अणभव म्हण्टात.

खरें म्हळ्यार धर्म एकच आसता. संप्रदाय खूब आसतात. हाचो अर्थ असो न्हय की, खंयचोय संप्रदाय आनी ताच्यो खाशेल्यो परंपरा ना करूंक जाय. इतलेंच करूंक जाय की, संप्रदायांनी आपली आग्रही वृत्ती सोडूंक जाय. रुढींच्या बंदखणींतल्यान आपली सुटका करून घेवंक जाय. धर्म ही मनशा मनशाक जोडपी शक्त आसा, तांचेमदीं फूट घालपी न्हय हें वळखूंक जाय असो विचार ताणें मांडला.

'द रेन ऑफ रिलिजन इन कंटेपररी फिलॉसॉफी' ह्या १९२० त उजवाडायिल्ल्या ग्रंथांत ताच्या मनाचो ओडो रामानुजाच्या विशिश्टाद्वैत मताकडे म्हळ्यार सगुणोपासनेकडे बागवलो दिसता. फुडें १९२३ (पयलो वांटो) आनी १९२७ (दुसरो वांटो) ह्या वर्सा उजवाडाक आयिल्ल्या 'इंडियन फिलॉसॉफी' ह्या ग्रंथांत शंकराचार्याचें केवलाद्वैत मत आपणायल्लें दिसता. पूण १९२९त उजवाडाक आयिल्ल्या 'अॅन आयडियालिस्ट व्ह्यू ऑफ लाइफ' ह्या ग्रंथांत ताचे जीणेविशींचें पुराय तत्त्वगिन्यान साररुपान आयलां, अशें म्हणूं येता. हातुंतल्या तत्त्वगिन्यानाप्रमाण देहपातापयलींच मनशाक परमेश्वराकडे सायुज्यताय मेळूंक शकता, पूण निमणो मोक्ष वा ब्रह्म - निर्वाण हे सगळे जीव मेकळे जालेबगर एका मनशाक प्राप्त जायनात. म्हणून सायुज्य मुक्तताय मेळिल्ले व्हड मनीस हे तर जीवाच्या उध्दारखातीर सदांच यत्नशील आसतात. हें मत महायान पंथांतल्या बौध्द मतावरी बोधिसत्व संकल्पनेसारकें आसा. ताणें उपनिषदां (द प्रिन्सिपल उपनिषदास - १९५३), ब्रह्मसूत्रां (द ब्रह्मसूत्राज - १९६०) आनी भगवद्गीता (द भगवद्गीता - १९४८), ह्या वेदांताच्या प्रस्थानत्रयीचेर भाश्यस्वरूप ग्रंथ बरयल्यात. हाचे भायर 'द फिलॉसॉफी ऑफ रवींद्रनाथ टागोर'

(१९१८), 'द हिंदू व्ह्यू ऑफ लाइफ' (१९२६), 'इस्ट अँड वेस्ट इन रिलिजन' (१९३३), 'ईस्टर्न रिलिजन्स अँड वेस्टर्न थॉट' (१९३९), 'द धम्मपद' (१९५०), 'द रिकवरी ऑफ फेथ' (१९५५) आदी ताची ग्रंथरचना आसा.

धर्म आनी तत्त्वज्ञान हांचेप्रमाण शिक्षण होय ताच्या परिशीलनाचो विशय आशिल्लो. शिक्षणान मनशाक आत्मभान जावंक जाय आनी ताका आपल्या विचाराची दिका थरोवपाक येवंक जाय, अशें ताचें मत आशिल्लें. स्वतंत्र भारताच्या पयल्या शिक्षण आयोगाचो (१९४८) तो अध्यक्ष आशिल्लो. ताच्या शिक्षणीक कार्याविशींचो आदर उक्तो करपाखातीर आनी ह्या आदर्श शिक्षकाच्या भोवमानाखातीर भारतांत सगळ्याक ताचो जल्मदीस (५ सप्टेंबर) हो 'शिक्षकदीस' म्हणून मनयतात.

आयज जाका विश्लेशणात्मक तत्त्वज्ञान म्हण्टात ताचेकडेन आपल्या विचाराचो सांदो जमोवन घेवपाचो ताणें केन्नाच यत्न केलो ना. तेचप्रमाण आयच्या अस्तित्वादाविशीं ताणें चडसो आदर दाखोवंक ना. ताच्या मतान उपनिशदांतलें तत्त्वज्ञान हेंच खरें अस्तित्वादी आसा. कारण ताची, सुरवात आत्म्याच्या अस्तित्वासावन जाता. जडवादांत अंतःप्रज्ञेक वा गूढानुभूतीक सुवात नाशिल्ल्यान आध्यात्मिक मर्मदृश्टीक तो पारखो जाता.

- कों. वि. सं. मं.

राधाकृष्ण, वामन : (जल्म : ६ मे १९३१, वेंगुर्ला).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें बी.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो पत्रकारितेचो वेवसाय करतालो. नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. तो राश्ट्रीय नेमाळ्यांवरवीं गोंयच्या तरणाट्यां मदीं, सुटकेझुजाविशीं जागृताय निर्माण करतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा सत्याग्रह घडोवन हाडपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. त्याच दिसा पुलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. बंदखणींत जावपी सुमाराभायर अत्याचारांआड झूज दिवपाक ताणें आमरण उपास सुरू केल्लो. एक वर्स बंदखण भोगल्या उपरांत ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. बंदखणींतल्यान सुटका जाल्या उपरांत गुपीत बसकांनी वांटो घेवप, गुपीत खबरो पावोवप, रेडिओ केंद्राक आनी नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेच्या भुंयगत फुडान्यांक पुर्तुगेज पुलिसांच्या कारवायांविशीं खबरो दिवप असलीं कामां तो करतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. गोंयचे सुटके उपरांत ताणें गोंयचें राजकारण, समाजकारण, साहित्य हेसंबंदीं चिंतनशील अशें लिरवाण केलें.

- कों. वि. सं. मं.

राधान आट : कर्नाटकांतल्या लोकनाट्याचो एक प्रकार. मराठी तमाशांचें हें कन्नड रूप आसा. मराठी तमाशांतली राधा ह्या पात्रावयल्यान ह्या लोकनाट्याक राधान आट हें नांव दिला. काळांतरान ताका राजान आट अशें दुसरें नांव मेळ्ळें. हातुंतलें संगीत हें छक्कड, कव्वाली आनी लावणी हांचे धर्तेर आसून ताका सारंगी आनी धप्प ह्या वाद्यांची साथ आसता. पयलीं हातुंतलीं कथानकां पुराणीक आसतालीं. पूण आतां तीं सामाजिकय आसतात. चडकरून मोगाच्या त्रिकोणाभोंवतणीं कथानक गुंथिल्लें आसता. रूपसिंगन आट, मुकुंद - गोविंद आनी संग्या बाळ्या हे तातुंतलें तीन वग लोकांचे चड आवडीचे. राधान आटांतल्या पात्रांचो भेस चडसो भडक नासता. वगांतलीं पदां गावपाखातीर आठ जाणांचो एक वृंद आसता.

प्रणयप्रधान कथानक, अश्लीलतेकडेन वचपी संवाद आनी ताका फावता तशे हावभाव हाकालागून खेड्यापाड्यांतलें हें लोकनाट्य लोकांक चड आवडटा. वीस वर्सां पयलीं उत्तर कर्नाटकांत दर एका गांवांत ह्या लोकनाट्याचे दोन फड उबारिल्ले आसताले.

- कों. वि. सं. मं.

राधावल्लभ संप्रदाय (पंथ) : उत्तर भारतांतलो एक वैष्णव संप्रदाय. वज्रमंडळांत ह्या संप्रदायाचो जल्म जालो आनी थंयच तो फांकारलो. आयजूय ह्या संप्रदायाच्या अनुयायांचें वज्रमंडळ हेंच मुखेल केंद्र आसा. श्रीहित हरिवंश (१५०२ - ५२) हो ह्या संप्रदायाचो संस्थापक. ताका श्रीकृष्णाचे मुरलीचो अवतार अशें मानतात, हित हरिवंशाच्या काळा आनी जल्मथळाविशीं विद्वानांमदीं मतभेद आसात. मथुरेसावन लागींच आशिल्लें बाद हांगा ताचो जल्म जालो अशें मानतात. ल्हानपणांतूच राधेन हित हरिवंशाक सपनांत गुरुमंत्र दिलो आनी फुडाराक तिचेच आज्ञेवयल्यान ताणें घरदार सोडून वृंदावनांत देवूळ बांदून ताका मेळिल्ल्या श्रीकृष्णाचे मूर्तीची ताणें स्थापणूक केली. तो राधाकृष्णाचे युगुल मूर्तीचो उपासक आशिल्लो. तातुंतूय श्रीकृष्णापरस ताका राधेची भक्ती चड म्हत्वाची तशीच रोखडीच फळ दिवपी अशी दिसताली. ताणें राधावल्लभाची उपासना आनी प्रेमभक्तीचो उपदेश आनी प्रचार केलो. राधेच्या मंगलयुक्त भक्ती आनी मोगाखातीर ताणें 'हितहरिवंश' अशें नांव धारण केलें अशें मानतात. दामोदरदास म्हळ्यार सेवक, हो ह्या संप्रदायाचो दुसरो आचार्य. ताकाय राधेनूच सपनांत दीक्षामंत्र दिल्लो. ताणें हरिवंशाचो महिमा आनी राधावल्लभ संप्रदायाची तात्विक फोडणिशी आपल्या ग्रंथांतल्यान केली. ते उपरांतचो आचार्य म्हळ्यार हरिरामशुक्ल (व्यास). ताणें हितहरिवंशाकडल्यान दीक्षा घेतिल्ली अशें म्हण्टात. तो वृंदावनांतूच रावतालो. वैष्णव भक्त ताका विशारवा सरवीचो अवतार मानतात. ताणें 'नवरत्न' आनी 'व्यासपाणी' हे दोन ग्रंथ बरयले. उपरांतचो आचार्य चतुर्भुजदास हो ह्या संप्रदायाचो खाशेलो प्रचारक आशिल्लो. ताणें बरीच व्हड ग्रंथरचनाय

केल्या. हांचेभायर ध्रुवदास नेशी नागरीदास, कल्याणपुजारी, अनन्य अली, रसिकदास, वृंदावनदास हांणीय वृंदावनाच्या सोबितकायेचें आनी राधाकृष्णाच्या दिव्य लिलांचें सोबीत चित्रण ब्रज भाशेंतल्यान केलां. ह्या सगळ्यांनी आपल्या नांवांमुखावर 'हित' ही संज्ञा लावपाची प्रथा पाळ्ळी, अशेंय दिसून येता.

हितहरिवंशाची साधन प्रणाली बरीच गूढ. सादो भक्त हे साधनेचो अधिकारी जांव नजो. खाशेली निश्ठा आशिल्ल्या साधकांकूच ही साधना शक्य जाता. प्रेमतत्त्व होच हे साधनेचो सिध्दांत. राधाकृष्ण प्रेमविरह हेंच राधावल्लभ संप्रदायाचें रहस्य. तशें पळोवंक गेल्यार हो संप्रदाय रससंप्रदाय म्हळ्यार जाता. प्रेममूर्ती राधा-माधव हांचें सदांच्याच मिलनाच्या प्रसंगार साधकान गूंग जावन ताची सेवा करप हीच ताचे जिणेची मोख, अशें संप्रदाय मानता. ह्या संप्रदायाच्या नित्याच्या विहारांत राधा, कृष्ण, वृंदावन आनी सहचरी ह्या चार विधायक तत्वांचोय आस्पाव केल्लो दिसता. तेच प्रमाण हो नित्य विहार सिध्द जावंचो देखून ह्या संप्रदायांत नित्यकिशोरी राधा, नित्यकिशोर कृष्ण, नित्यकिशोरी सहचरी आनी नित्यधाम वृंदावन हीं चार तत्वांय मानल्यांत. वृंदावनांत राबितो केल्यार जल्मजल्मांतरीचीं पातकां नश्ट जातात अशी ह्या पंथियांची धारणा जावन आसा.

हितहरिवंशांत रचिल्लीं ८४ पदां 'हितचौरासी' ह्या ग्रंथांत एकवटायल्यांत. होच त्या संप्रदायाचो आदारग्रंथ. वैष्णव धर्मांतल्या बाह्याचार संबंदींचे रुढींक ह्या संप्रदायान म्हत्व दिवंक ना. एकादस, तीर्थस्नान आदी गजालींकच गरजेच्यो अशो मानूंक नात, 'राधासुधानिधी' हो संस्कृत भाशेंत ताणें आनीक एक ग्रंथ बरयलो.

ह्या संप्रदायांत राधाकृष्णाच्या सेवा पुजेसंदर्भांत खाशेले अशे नेम आसात. इ.स. १५३४ च्या 'पाटोत्सवा' वेळार हे नेम थारायल्यात. ह्या संप्रदायांत 'समाज' नांवाची वेवस्था पळोवंक मेळटा. समाजांतल्या मुखेल गायकाक 'मुखिया' म्हण्टात. तो वेगवेगळ्या दबाज्यावेळार तशेंच नित्यविहारावेळारूय त्या त्या संदर्भांतलीं पदां गायता आनी पदांतल्या संदर्भांयल्यान राधावल्लभाचो भेस करतात. देवळांत सदची अष्टयाम सेवा जाता. तातूंत मंगलारती, श्रृंगार, राजभोग, उत्थापन, संध्या, शयन आनी शय्यासमय हे आठ आयाम आस्पावतात. दर सेवेच्यावेळार आरती जाता. फागू (होळी वा रंगपंचम), डोल, चंदनवसन, तीज, (अक्षयतृतीया), पार, दीपमालिका, प्रतिपदा, वनविहार, खिचरी आनी वसंत पंचम हे मुखेल उत्सव.

ह्या संप्रदायाचे शिश्य खाशेले पद्दतीचो तिबो आपल्या कपलार लायतात. दोन सरळ उब्यो वळी आनी मदीं बिंदू अशी ही रचणूक आसता. तिबो हें कृष्णरुपाचें तर बिंदू राधेच्या रुपाचें प्रतिक. ह्या तिब्याखातीर राधा कुंडांतलें रज, तस वा कुकूम योग्य मानतात.

ह्या संप्रदायाची दीक्षा घेतल्याउपरांत भक्ताक तुळशीच्या मण्यांची दोट्टी कंठी घालची लागता. हे कंठेचे दोन पदर युगल

ध्यानाचें निदर्शन करता. सोळाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दान हो पंथ अस्तित्वांत आयलो आंसुये. आयचे उत्तरप्रदेश राज्यांतले वृंदावन आनी लागसारच्या वाठारांत खास करून ह्या पंथाचो प्रसार जालो, अशें मानतात. राजस्थान, गुजरात आनी मध्य प्रदेशांतूय ह्या पंथाचे अनुयायी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रान आनी रानविद्या : सादारणपणान रुखांनी व्यापिल्लो भुंयेवाठार. हातूंत ल्हान-व्हड रुखां वांगडाच हेर झाडां, कीटक, मोनजात, सुकणीं, जिवणीं आनी ह्या सगळ्यांक पोसपी आनी तांचेमदीं सुमेळ सादपी पर्यावरणाचो आस्पाव जाता. रानांत झाडां, झोपां, वेगवेगळी वनस्पत, वखदी जिवोपजिवी, तण, शेवाळीं, कवकां, शेळो, कीटक, सरपटपी, उडपी मोनजात, सुकणीं, जमीन उदक, वारो, हे सगळे रानांतले घटक आसून तांचेमदीं सहअस्तीत्व आनी सहजिवीताची प्रक्रिया सतत चालू आसता.

उश्ण म्हयन्यांत तापमान १०°से. परस चड आनी वर्सुकी पावस (दव) आनी तत्सम वर्षण २०० मिमी. परस चड आशिल्ल्या वाठारांत रूख वा झाडां, झिली निर्माण जावंक शकता. हवामान, भुगोलीक सुवात आनी रचणूक, मातयेचो कस आनी प्रकार वाच्या - पावसाची दिशा आनी वेग हांचेर रानाची निर्मिती आनी रानाचे प्रकार थारता. ही जरी रानांची शास्त्रीय संकल्पना आसली तरी प्रशासनाचे तजवीजे खातीर आनी कायदो चालीक लावपाखातीर वेव्हारीक नदरेंतल्यान उणे चड रूख आशिल्ले वा रूख नाशिल्ल्या वाठारांचोय रानांत आस्पाव केल्लो दिसता.

रानाचे प्रकार आनी भुगोलीक वितरण : रानाच्या प्रकारांचो विचार करतना रानांतल्यो घटक वनस्पती, थंयचें जलवायुमान आनी थळावे परिस्थितीचीं हेर ठळक लक्षणां हांकां म्हत्व दिसता. दर एका रान प्रकारांत तातुंतले वेगवेगळे वनस्पतीचें मिश्रण जावन ताचो खाशेलो असो गट जाता आशिल्ल्यान सादारणपणान रानप्रकार आनी वनस्पती जातींचो चोमो अशें समीकरण प्रत्यक्षांत मेळटा. सैमांत वनस्पती चोम्यांतल्या घटकांत एकसारक्या जावपी बदलांक लागून रानप्रकारापसून दुसरो प्रकार भुगोलीक मर्यादांनी नेमको वेगळो दारखोवप मातशें कठीण आसता.

सादारणपणान संवसारांतले रानवाठार आठ प्रकारांनी वांटूक मेळटात.

(१) सदांच पाचवीं उरपी सूचिपर्णी रानां : रशिया, स्कॅडिनेव्हिया, बाल्टिक प्रदेश, स्कॉटलंड आनी उत्तर अमेरिका ह्या गोलाघातल्या देशांच्या सु. ४० ते ६६.५ अक्षांशांच्या पट्ट्यांत तशेंच दक्षिण गोलाघातल्या ब्राझील, चिली, आग्नेय आशिया, फिलिपीन्स आनी ऑस्ट्रेलिया - न्यूझीलंड ह्या देशांच्या कांय वाठारांत हो रानाप्रकार

दिश्टी पडटा. स्प्रूस, फर, डग्लस् फर, सेक्बेया, पाइन, जूनिपर, सीडार, लार्च आनी ओक ह्या जातींचे रूख ह्या रानांत दिश्टी पडटात.

(२) समशीतोश्ण वाठारांतलीं पानझडी आनी मिश्र रानां: ब्रिटन, मध्य आनी अस्तंत युरोप, रशिया, चीन, जपान, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, उत्तर अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका आनी दक्षिण अमेरिकेचो कांय वाठार हांगा हे तरेचे रानप्रकार दिश्टी पडटात. हातूंत सदांच पांचवीं उरपी सूचिपर्णी आनी घट्ट लांकूड, पानझडीचे जातीचे बीच, एल्म, चेस्टनट, ओक, विलो, अँल्डर, चेरी, मॅपल, पाईन आदी रूख मेळटात.

(३) विस्तृत चर्मिलपर्णी सदांपाचवीं रानां : चड करून भूमध्य दर्यालागसरचो वाठार आनी कांय प्रमाणांत दक्षिण आफ्रिका, चिली, ऑस्ट्रेलिया, कॅलिफोर्निया ह्या वाठारांत हो रानप्रकार मेळटा. हातूंत कॉर्क ओक, ऑलिव्ह, यूकॅलिप्टस, पीच पाइन, स्वीट चेस्टनट आदींचो आस्पाव जाता .

(४) विषुववृत्तीय पावसा रानां : विषुववृत्ताच्या आसमंतांतल्या वाठारांत दक्षिण अमेरिका (अँमेझॉन देगण), आफ्रिका (काँगो देगण), मध्य अमेरिका, भारताचो कांय वाठार, मियानमार (ब्रह्मदेश), थायलंड, मलेशिया, फिलीपीन्स आनी ऑस्ट्रेलियाचो कांय वाठार हातूंत हीं रानां मेळटात. हातूंत गुर्जन (चालन), होपिया (कल्होणी), मेसुआ (नागचाफो), डायसोक्झायलॉन (बिली), रबर, पणस, शिसू वेगवेगळ्या प्रकारचे कोंडे, वेत आनी लारवांनी वखदी वनस्पत ह्या रानप्रकारांत दाटायन वाडटात.

(५) विषुववृत्तीय मोसमी आनी मिश्र रानां : हीं रानां चडकरून उत्तर आनी दक्षिण गोलार्धांतल्या १० ते ३५ अक्षांशाच्या वाठारांत मेळटात. हातूंत भारत, पाकिस्तान, इंडोचायना, थायलंड, मादागास्कर, ऑस्ट्रेलिया, आफ्रिका आनी दक्षिण अमेरिका हांचे कांय भाग हे वाठार येतात. ह्या रानांत सागवान, बिबळो (बीजा), ऐन, धावडो, साल, हेदी, तेंडू, शिरिष, रवैर, पळस, चारोळी, बामूळ अशीं जायतीं झाडां - कोंडे आनी तणाचे प्रकार हांगा मेळटात.

(६) विषुववृत्तीय दोंगरी रानां : हो रानांचो प्रकार मध्य आनी दक्षिण अमेरिका, उदेंत आफ्रिका, इंडोचायना आनी मध्य आशियांतलो हिमालयामेरेनचो वाठार हातूंत हीं रानां मेळटात. ह्या रानांत ओक, चेस्टनट, मॅपल आनी हिकरी ह्यासारक्या रूंदपानी, सदांपाचवे रूख मेळटात.

कांटयाळीं रानां : हीं रानां उत्तर ऑस्ट्रेलिया, वायव्य आनी मध्य भारत, पाकिस्तानचो उदेंत वाठार, आफ्रिका, मध्य आनी दक्षिण अमेरिकेचे कांय वाठार हांगा मेळटात. हातूंत बामूळ, खाजूर, हिवर, निलगिरीच्यो वाळवंटी जाती आदी रूखांचो आस्पाव आसा.

तणाचीं रानां : हे वाठार चडकरून विषुववृत्तीय तशेंच समशीतोश्ण कटिबंधांत मेळटात. हातूंत आग्नेय युरोप, सायबेरियाचो

दक्षिण वाठार, ऑस्ट्रेलिया मध्य आनी उदेंत आफ्रिका आनी उत्तर आनी दक्षिण अमेरिकेचो कांय भाग हांचो आस्पाव जाता.

वनांचें संवसारीक वितरण : संयुक्त राश्ट्रांच्या अन्न आनी शेती संघटनेच्या १९८२ च्या उत्पादन वर्सावळीप्रमाण १९८१ त संवसारांत वट्ट ४०९०१ लाख हेक्टर रानक्षेत्र आशिल्लें. ह्या वर्सांतल्या कांय वेंचीक देशांतलें वट्ट भूक्षेत्र, शेतायोग्य आनी कायम पिकारवाला भूंयक्षेत्र आनी रानक्षेत्र हांचे आंकडे सकयल कोश्टकांत दिल्ले आसात.

देश	वट्ट भूंयवाठार	शेतीयोग्य आनी कायम पिकारवाला भूंयवाठार	रानक्षेत्र
अंगोला	१,२४,६७०	३,५००	५३,६७०
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	९,१२,६८०	१,९०,६२४	२,८४,४६४
अर्जेंटिना	२,७३,६६९	३५,२००	६०,०००
आयव्हरी कोस्ट	३१,८००	३,९३०	९,३८०
ऑस्ट्रेलिया	७,६१,७९३	४३,३००	१,०५,८६७
इंडोनेशिया	१,८१,१५७	१९,५५०	१,२१,८००
इटली	२९,४०२	१२,४२४	६,३५५
इथिओपिया	१,१०,१००	१२,९६०	२६,५७०
इराण	१,६३,६००	१५,९७०	४४,०००
एक्वाडोर	२७,६८४	२,६२०	१४,४५०
कंबोडिया	१७,६५२	३,०४६	१३,३७२
कॅनडा	९,२२,०९७	४६,१२२	३,२६,१२९
कॅमेरून	४६,९४४	६,९४०	२५,५३०
काँगो	३४,१५०	६७१	२१,३४०
केन्या	५६,९२५	२,३१६	२,५००
कोलंबिया	१,०३,८७०	५,६५०	५२,४५०
गार्बा	२५,७६७	४५२	२०,०००
गिनी	२४,५८६	१,५७२	१०,५६०
गुयाना	१९,६८५	४९५	१६,३६९
घाना	२३,००२	२,७६०	८,७००
चॅड	१,२५,९२०	३,१५०	२०,४२०
चिली	७४,८८०	५,५२८	१५,४८०
चीन	९,३२,६४१	१,००,९००	१,२३,७२५
झंबिया	७४,०७२	५,१५८	२०,३५०
झाईर	२,२६,७६०	६,३५२	१,७७,२८०
झिंबाब्वे	३८,६६७	२,६७८	२३,८१०
जपान	३७,१०३	४,८५३	२५,१९८
जर्मनी, अस्तंत	२४,४२८	७,४८३	७,३२८

जर्मनी, उदेंत	१०,६०६	५,०१५	२,९६२
टंझानिया	८८,६०४	५,१९०	४२,०००
तुर्कस्तान	७७,०७६	२८,४८९	२०,१९१
थायलंड	५१,१७७	१८,३००	१५,२८०
दक्षिण आफ्रिका	१,२२,१०४	१३,६२०	४,६००
नामिबिया	८२,३२९	६५७	१०,४२०
नायजर	१,२६,६७०	३,४५०	२,८४०
नायजेरिया	९१,०७०	३०,३८५	१४,६००
नॉर्वे	३०,७८६	८३०	८,३३०
नेपाळ	१३,६८०	२,३३०	४,४५०
न्यूझीलंड	२६,८६७	४५२	७,१००
पॅराग्वे	३९,७३०	१,९४०	२०,५५०
पाकिस्तान	७७,८७८	२०,३३१	२,८००
पेरू	१,२८,०००	३,५१५	७०,६५०
पोलंड	३०,४५३	१४,८५८	८,६९४
फिनलंड	३०,५४७	२,३७९	२३,३२१
फिलिपीन्स	२९,८१७	९,९४०	१२,१००
फ्रान्स	५४,५६३	१८,६६४	१२,८३०
बांगला देश	१३,३९१	९,१३८	२,१९०
बोत्स्वाना	५८,५३७	१,३६०	९६२
बोलिव्हिया	१,०८,४३९	३,३७५	५६,१३०
ब्रह्मदेश	६५,७७४	१०,०४०	३२,१६५
ब्राझील	८,४५,६५१	७३,२७०	१,६२,०००
ब्रिटेन	२४,१६०	६,९८२	२,१२०
भारत	२,९७,३१९	१,६९,४३०	६७,५००
मंगोलिया	१,५६,५००	१,२१२	१५,१७८
मलेशिया	३२,८५५	४,३३५	२२,१५०
मादागास्कर	५८,१५४	३,०४५	३४,०००
माली	१,२२,०००	२,०५६	८,७६०
मॉरिटोनिया	१,०३,०४०	२०८	१५,१३४
मेक्सिको	१,९२,३०४	२३,४५०	४७,९७०
मोझंबीक	७८,४०९	३,०८०	१५,३४०
मोरोकको	४४,६३०	८,३९४	५,१९५
युगांडा	१९,९७१	५,७६०	६,०१०
यूगोस्लाव्हिया	२५,५४०	७,८६८	९,३१०
रशिया	२२,२७,२००	२,३२,१७३	९,२०,०००
रूमानिया	२३,०३४	१०,५०२	६,३४०
लाओस	२३,०८०	८८५	१२,९००
व्हिएटनाम	३२,५३६	६,११५	१०,२८०
वेनेझुएला	८८,२०५	३,७५५	३४,७००

श्रीलंका	६,४७४	२,१५६	२,३८३
सूदान	२,३७,६००	१२,४४८	४८,६३०
सोमालिया	६२,७३४	१,११६	८,८१०
स्पेन	४९,९५४	२०,४८८	१५,५८१
स्वीडन	४१,१६२	२,९६१	२६,४२४
जागतिक	१,३०,७७,३९७	१४,६८,५९९	४०,९०,१२६

भारतांतले रानप्रकार : भारतीय रानप्रकारांत खुबशी विविधताय दिसून येता. पूण लोकसंख्येच्या प्रभावाक लागून हीं रानां फकत कांय दोंगराळ वाठार आनी हलके प्रतीचे जमनीचेरच तिगून उरिल्लीं आसात. हांगाच्या वट्ट वनक्षेत्राचो आवांठ सुमार ७४७.२ लक्ष हेक्टर आसून तातुंतली फक्त ४०० हेक्टर सुवातेर रानांनी व्यापिल्लो आसा. भारतीय रानांचें वर्गीकरण जलवायुमान आनी चडकरून पावस हाचे परिस्थितीप्रमाण केल्लें आसा. हे रानांप्रकार अशे :

(१) **विषुववृत्तीय सदांपाचवी पावसाळीं रानां:** अस्तंत घाट, ईशान्य भारतांतले दोंगराळ वाठार, अंदमान आनी निकोबार जुंवे ह्या वाठारांत हीं रानां मेळटात. हांगाचो सरासरी पावस २५०० मिमी. परस चड आसता. ह्या रानांनी शिसू, एबनी, रक्तचंदन, गर्जन, नागचाफो, चाफो, रबर आदी म्हत्वाची वनस्पत दिश्टी पडटा.

(२) **विषुववृत्तीय अर्दसदांपाचवी उरपी रानां :** हीं रानां सादारणपणान १९०० ते २५०० मिमी. पावसाच्या वाठारांत मेळटात. महाराष्ट्रांत कोल्हापूर, सातारा, रायगड आनी पुणे जिल्ह्यांतल्या घाटमाथ्यावयल्या विशिश्ट वाठारांत (महाबळेश्वर, माथेरान, आंबोली, भीमाशंकर) हो रानांप्रकार दिश्टी पडटा. ह्या रानांत जांभळां, नाणो, हिरडो, अंजनी, आंबो, पणस हीं म्हत्वाचीं रानां आसात.

(३) **विषुववृत्तीय पानझडी रानां :** सुमार १२५० ते १९०० मिमी. पावसाच्या वाठारांत हीं रानां मेळटात. रानांचो हो प्रकार उदेंतेकडलो प्रदेश, उत्तरेकडलो तराईचो भाग, मध्य भारत आनी उदेंतेकडलो कांय वाठार हांगा हो रानांप्रकार दिश्टी पडटा. हातूंत मध्य आनी अस्तंत भारतांत सागवान आनी उदेंत तशेंच उत्तर भागांत साल हे नामनेचे आनी मोलादीक रूख मेळटात. तेभायर बेहडा, शिसू, घावडो, बिबळो, सुर्या, नाणो, हिरडो, हेद, जांभळ ह्यो हेर मुखेल जाती आसून कोंडो आनी हेर तरेचीं झोपां आनी वखदी वनस्पतूय हांगा वाडटा.

(४) **विषुववृत्तीय सुकीं पानझडी रानां :** महाराष्ट्र, मध्य प्रदेशाचो खुबसो वाठार, उत्तर प्रदेश, ओरिसा, अस्तंत बंगाल, बिहार, कर्नाटक, तमिळनाडू, राजस्थान आनी गुजरात हांगाच्या सुमार ७५० - १२५० मिमी. पावसाच्या वाठारांत हीं रानां मेळटात. हांगा सागवान, साल,

मिमी. पावसाच्या वाठारांत हीं रानां मेळटात. हांगा सागवान, साल, हिवर, शिरीश, सालई, बाभूळ, अंजन, मोह, तेंडू ह्यो हांगाच्यो कांय मुखेल झाडाच्यो जाती आसात.

(५) विषुववृत्तीय कांटेरी रानां : ७५० मिमी. परस उणो आशिल्ल्या पावसाच्या वाठारांत चडकरून राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, मध्य आनी दक्षिण भारत हांगा हीं रानां मेळटात. ह्या रानांत चडकरून बाभूळ, बोर, हिवर, शिंदी, गराडी, चारोळी, चंदन, घायपात, पळस, नागफणो आदींचो हातूंत आस्पाव जाता.

(६) समशीतोष्णीय रानां : हो प्रकार हिमालयांत मेळटा. हातूंत समशीतोष्ण आर्द्र, समशीतोष्ण शुष्क आनी आल्पायन हे तीन उपप्रकार आसात. हिमालयाच्या सगळ्यांत भायल्या रांकांच्या वाठारांत पयलो उपप्रकार दिसता. हातूंत ओक, अक्रोड, चेस्टनट, लॉरेल, आनी मॅपेल; चड उंचायेच्या वाठारांत तशेंच उत्तरेकडल्या रांकांत देवदार, स्प्रूस आनी फर जाल्यार अती उंच वाठारांत भूर्ज, फर, जूनिपर आनी न्होडोडेड्रॉन हे जातीचीं झाडां मेळटात.

ह्या मुखेल रानांप्रकारांभायर दक्षिणेंत निलगिरी आनी तमिळनाडूंतल्या पळणी दोंगुल्ल्यांवयली शोला रानां, शिलाँग आनी आसामाच्या उत्तरेकडल्या भागांत मेळपी दोंगरी उपोष्ण कटिबंधीय पावसाळीं रानां, गंगा, ब्रह्मपुत्रा आनी हेर न्हंयांच्या मुखावयलीं कच्छ रानां अशे कांय खाशेले वनस्पतीसमुदाय आशिल्ले रानांचें प्रकारय भारतांत मर्यादित क्षेत्रांत मेळटात. महाराष्ट्रांत ल्हान विस्ताराचीं कच्छ रानां ठाणें, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग ह्या जिल्ह्यांत मेळटात. गोंयांत कर्नाटकावटेनच्यान ईशान्य आनी आग्नेय वटेन पाचवींचार उरपी रानां आसा. हीं रानां काणकोण, सांगें आनी सत्तरी ह्या तालुक्यांनी पातळ्ळ्यांत. गोंयच्या पेडणें, दिवचल, फोंडें, केपें ह्या तालुक्यांनीय कुडक्या कुडक्यांनी रानां वाडल्यांत. हीं डेसिड्यूस प्रकारचीं म्हळ्यार पानां झडपी रुखाचीं रानां आसात. ह्या रानांतल्यान नाणो, किन्नळ, जांब, शिसव, हेद, घोटक हे रूख दिश्टी पडटात. घराच्या मदेराक आनी फर्निचराक ह्या रुखांचें लांकूड उपेगाचें आसा. ते भायर शिरस, शिवण, बेल, कवठ, चार, कुडो, खैर, हिरडो असलीं वखदी आनी वेपाराखातीर उपेगी आशिल्लीं झाडां हांगा वाडटात.

उपेग : वत, वारो आनी धूप हांच्या अतिरेकी प्रभावापसून धर्तरेचें संरक्षण करप आनी धर्तरेवयले सगळे तरेचे जीवसृश्टीक मानवता अशें पर्यावरण निर्माण करप असो रानांचो दोट्टी उपेग जाता. जमनीवयल्या झाडांभायर हेर अन्न दुर्मीळ आशिल्ल्यान जायते प्राणी रानांचो फकत आसरो म्हूण उपेग करतात. समशितोष्ण रानांत वाऱ्यावांगडाच पक्षी झाडाच्या बियांचें वितरण करतात आनी कीटक पराग सिंचनाक आदार करतात. रानांत उजवाडा संश्लेशणाचो वेग उच्च आसून ताचो जटिल जैव मालिकेच्या रुपांत वनस्पती आनी

मोनजात जीण ह्या दोगांयचेर परिणाम घडून येता.

संयुक्त राश्ट्रांच्या अन्न आनी शेती संघटनेचे व्याख्येप्रमाण रानांत रुखांचो चड आस्पाव आसता आनी तातूंत लांकूड तशेंच हेर रान उत्पादनाचे निर्मणेची तांक आसता. तेचपरी जलवायुमान आनी उदकाचें नियमन तशेंच हेर वातावरण प्रभावित करपाची आनी रानवटी जनावरांक राखण दिवपाची तांक आसता.

मनशाचे जिणेंत रानांचो म्हत्वाचो आदार जाता. सैमाचीं संतुळां राखून रानां मानवी जिणेक थीरपण प्राप्त करून दितात. रानांक लागून थळाव्या जलवायुमानाचेर परिणाम जाता. गिमा दिसांनी हो रानांचो वाठार थंड आनी थंड काळांत हो वाठार उबदार जाता. रानांतल्या झाडांची दाटसाण आनी थंयच्या झाडांच्या पानांची रचणूक ह्या प्रमाण उण्या अदीक प्रमाणांत हो फरक घडटा. रानांवाठारांतले जमनीक दिसाची सुयचि उश्णतेपसून राखण मेळटा आनी रातच्या वेळार झाडांच्या आच्छादनाकलागून ही जमीन उक्त्या मळावयल्या जमनीप्रमाण बेगीन थंड जायना. ताकालागून रानावाठारांत हवेचें आनी जमनीचें चडांतचड तापमान उक्त्या भूंयभागांपरस कमी आनी उण्यांत उणें तापमान उक्ते जमनीपरस चड आसता.

चक्रवाती पावस हो वातावरणीय घटकांचेर पातयेवन आसता. रानांक लागून वा रानांच्या उणावाक लागून ताचेर परिणाम जायना. पूण रानांच्या वाठारांत प्रवाही कुपांचे वाटेंत आडमेळीं येवन तशेंच थंयच्या झाडामाथ्यावयल्या असमतोल पृशठभागाचो कुपांचेर गतकीय परिणाम जावन आनी कुपांच्या प्रवाहाची उंचाय वाडून पावस सहजतायेन पडटा. देखूनच लागसारच्या रान नाशिल्ल्या वाठारापरस रानांच्या वाठारांत पावस पडपाची चड शक्यता आसता. तशेंच हवेंतल्या आर्द्रतेरय रानांचो प्रभाव आसता. रानांवाठारांतल्या उदकांतलें बाष्पीभवन थंयच्या आच्छादनाक लागून उणें जाता आनी अशे तरेन रानांच्या वाठारांत, हवेंत आनी जमनींत ओलसाण चड आसता.

रानांत आशिल्ले झाडीक लागूनय ह्या वाठारांत व्हांवपी वाऱ्याचेर खाशेले परिणाम जातात. चड दाट झाडी आशिल्ल्या वाठारांत वाऱ्याचो वेग एकदम १० % ते ६०% उणो आसता. रानांवाठाराच्या आड आशिल्ल्या शेताच्या पिकाकूय ह्या वाऱ्यापसून बरी राखण मेळटा. तशेंच एकसारक्या वाऱ्याकलागून मातयेचे कण हवेंत उडून धुळीच्यो वावटळीं येवप आनी जमनीची धूप जावप ह्यो क्रिया झाडी आशिल्ल्या रानावाठाराक लागून बंद जातात. तशेंच वादळां आनी चक्रीवादळां हांचेपसून वनाकलागून परिणामकारक राखण मेळटा.

रानाचो पर्यावरणाचेर जायतो परिणाम जाता. हातूंत उदका नियमनाचेर जावपी परिणाम म्हत्वाचो आसा. झाडां आशिल्ल्या भूभागाचेर पडपी पावसाचें उदक एकदम जमनीचेर पडनासताना पानार, ताळयेर, कांडार आनी मागीर भुंयेचेर अशा क्रमान देंवता आनी मागीर तें ल्हव ल्हव जमनींत मुरता. मुळां हें उदक शोशून घेतात ताकालागून

उदकाच्या वेगाचेर नियंत्रण उरता आनी मातयेर ताचो प्रतिकूल परिणाम जायना. हें उदक जमनीच्या सच्छिद्र वाटांवरवीं थंड आनी नितळ झऱ्याच्या आनी व्हाळाच्या रुपान जमनीच्या भायर येता आनी तें खूब काळ तिगून उरता. हाच्या उरफाटें झाडां नाशिल्ल्या वाठारांत पावसाचें उदक व्हांवत वता आसतना वांगडा मातीय उदकावांगडा व्हांवन व्हरता. भारतांत दर वर्सा सुमार ५०० कोटी टन माती अशे तरेन व्हांवन वता. ताका लागून जलविद्युत् आनी शिंपणावळ प्रकल्पावरवीं व्हड गुंतवणूक करून तयार केल्ल्या जलाशयांत भरपूर गाळ साचून थंयची उदक सांठोवपाची तांक उणी जाता.

सैमनिर्मित जायत्यो वनस्पती आनी मोनजात हांचें अस्तित्व फक्त रानांचेरच पातयेवन आसता अशो वनस्पती, सुकणीं, किडी आनी हांचें आश्रयस्थान म्हूण रानाक म्हत्वाची सुवात आसा. रानांचो विध्वंस जावन तांचें सैमीक निवासस्थान नाजाल्ल्यान जायत्या रानवटी पशुपक्षांच्यो जाती भूंयतळावयल्यान निर्वंश जाल्ल्यो आसात. बरी राखण मेळिल्ल्या रानांत वनस्पत, मोनजात हांकां आलाशिरो मेळटाच, तेचवांगडा ह्या वाठारांतल्यो रमणीय सैमीक देख्याव, शांतता आनी नितळ वातावरण हाका लागून मनीस समाजाक खाशेलें मनोरंजनाचें आनी विसवाचें थळ मेळटा. तशेंच ह्या सैमीक जिवांच्या शास्त्रीय अभ्यासाक आनी संशोधनाक वाव मेळटा. तेखातीरच जायत्या देशांत निसर्गोद्यानां, अभयारण्यां, वनोद्यानां आनी राश्ट्रीय उद्यानां म्हणून वेंचीक रानां राखून दवरिल्लीं आसात.

रानांचें आनी आदिवासींचें जाल्यार खूब पोरनें नातें आसा. रानांच्या सैमीक पर्यावरणाकडे समरस जाल्ल्या आदिवासींची एक खास अशी संस्कृती आसता. अर्थीक नदरेन सगळ्यांत म्हत्वाचें रानांचें उत्पन्न म्हळ्यार लांकूड. रानांत सामकें मोव आनी हलकें लांकूड तशेंच सामकें घट्ट आनी सामकें मोव आनी हलके प्रकारय मेळटात, भारतांतल्या रानांत सागवान, बिबळो, चंदन, धावडो, हेदी, सायल, सांवर, ओक, देवदार, स्प्रूस, हिकरी आदी प्रकार चड मेळटात. अशा जायत्या झाडांपासून मेळपी लांकडाक इमारती, जहाजां, रेल्वे वाघीणी, पूल, फर्निचर, लांकडी पिपां, रेल्वेमागांचे तळपाट, बंदरां आनी धक्खारवातीर वापरपाचे टेकू, अवजारां, लांकडी पेटयो, खेळाचें साहित्य, चित्रचौकटी, पेन्सिली आदी जायत्या सादारण आनी खास उपेगाखातीर एकसारकी मागणी आसता. मूळ लांकडाभायर प्लायवुड, घट्ट फळे ह्या सारके लांकडाचेर प्रक्रिया करून तयार केल्ले लांकडाचे दुय्यम प्रकारय हालीं व्हड प्रमाणांत वापरांत आसात. कांय खाशेल्या जातीच्या लांकडाचो लगदो रेंयॉन आनी कागद हांचे निर्मतीखातीर वापरांत आसा. लांकडाच्या घटकाचो प्लास्टीकच्यो वस्तू तयार करपाखातीर उपेग जाता. विकसनशील देशांतल्या लांकडाच्या उत्पादनाचो खूब व्हड भाग हो इंधनाखातीर वापरांत आसा. भारतासयत जायत्या देशांत लांकडापसून लोणारी कोळसो तयार करपाचे उद्येग

व्हड प्रमाणात चलतात. पानांत खावपाचो कात हो पदार्थ खैराच्या लांकडापासून तयार करतात. लांकडापसून हेर खाशेलीं अशीं रसायनां अर्क आनी हेर उद्येगीक पदार्थ मेळटात.

रानांतल्यान विशिश्ट पानां, मुळां, फळां ह्या रुपांतूय मनशाक जायत्या खावपा जिनसांची पुरवण जाता. तेंभायर जनावरांची खावड, खावपाचीं आनी हेर तेलां, वासाळ आनी वखदी द्रव्यां, म्होंव, रेशीम, रबर, सुतापसून मेळपी दोरी आनी हेर पदार्थ, रेझिनां, गोम, लाख, विडयो वळपाचीं पानां, शिंगां आनी टॅनिनां अशा जायत्या प्रकारचीं उत्पादनां काडूंक येतात. रानांत जीं वेगवेगळीं कामां करतात ताका व्हड प्रमाणांत मनीसबळ लागता. तांकांलागून रोजगारी उपलब्ध करून दिवपाचें रान हें एक बरें आनी उत्पादक अशें साधन थारता.

भारतांतल्या वनांचें वट्ट क्षेत्र सुमार ७.५ कोटी हेक्टर म्हळ्यार वट्ट भूंयेभागाच्या सुमार २३ % इतलें आसलें तरी वक्षाच्छादीत रानभूंयेचें प्रमाण उणें आसा आनी वेगवेगळ्या राज्यांत आनी प्रदेशांत ह्या रानक्षेत्राचें वितरण एकसारक्या स्वरुपाचें ना. वट्ट रानक्षेत्र, वट्ट भुगोलिक क्षेत्राकडे रानक्षेत्राचें प्रमाण आनी दर मनशाफाटलें रानक्षेत्र हाची क्रमवारी लायल्यार देशांतल्या पयल्या धा क्रमांकाचीं राज्यां अशीं आसात :

वट्ट वनक्षेत्र : (१) मध्य प्रदेश (२) महाराष्ट्र (३) आंध्र प्रदेश (४) ओरिसा (५) अरुणाचल प्रदेश (६) उत्तर प्रदेश (७) कर्नाटक (८) राजस्थान (९) आसाम (१०) बिहार.

भुगोलीक क्षेत्राकडे रानक्षेत्राचें प्रमाण : (१) अंदमान निकोबार (२) मिझोराम (३) मणिपूर (४) अरुणाचल प्रदेश (५) त्रिपुरा (६) मेघालय (७) दाद्रा नगर हवेली (८) आसाम (९) ओरिसा (१०) हिमाचल प्रदेश.

दरडोई रानक्षेत्र (१) अरुणाचल प्रदेश (२) अंदमान निकोबार (३) मिझोराम (४) मणिपूर (५) सिक्कीम (६) मेघालय (७) हिमाचल प्रदेश (८) नागालँड (९) जम्मू काश्मीर (१०) त्रिपुरा.

रानांचेर आदारिल्ले उद्येग : पुर्विल्ल्या काळांत मनशाक सगळ्यो गरजेच्यो वस्तू रानांतल्यान मेळटाल्यो. कारखान्यांखातीर कच्चे माल म्हूण रानउत्पादनाचो आजय व्हड प्रमाणाचेर उपेग जाता.

काशठोद्येग : राननिर्मित उद्येगीक कच्च्या मालांत लांकडाक आगळेंच म्हत्व आसा. संवसारांतल्या वट्ट लांकूड उत्पादनांत ५८.७% लांकूड हें उद्येगीक लांकूड म्हूण वापरांत येता. उद्येगीक लांकडाचेर पातयेवन आशिल्ल्या उद्येगधंद्यांत लांकडागिरण उद्येग हो मूळ उद्येग मानतात. भारतांत लांकूड गिरणींतल्यान कापिल्ल्या लांकडाचें उत्पादन सु. ८९ लाख घन मी. आशिल्लें. लांकडाचे खाशेले जातीच्या गुणधर्माप्रमाण कापिल्ल्या लांकडाचे इमारत बांदकाम, फर्निचर, रेल्वे शिळेपाट (स्लीपर), मोटार गाडयांचे सांगाडे, खेळणीं, पेन्सिली आदी प्रकारांचे जायते उद्येगीक उपेग करतात.

लांकडाचेर आदारिल्ल्या उद्येगांत लगदो आनी कागद उद्येगाक म्हत्वाची सुवात आसा. संवसारांत वट्ट सुमार १२ कोटी टन कागदाचो आनी रेयॉनाचो लगदो, २ कोटी टन दिसाळ्याचें कागद आनी १३ कोटी टन हेर कागद आनी पुठ्टे लांकडापासून तयार करतात. भारतांत १०६ कागद कारखाने आसात आनी तांची उत्पादन तांक सुमार १४ लाख टन आसून प्रत्यक्ष उत्पादन १९८२ - ८३त १२.०३ लाख टन आशिल्लें.

लांकडाच्या उद्येगांत तिसरो म्हत्वाचो उद्येग म्हळ्यार संमिश्र काश्टोद्येग. हातूंत प्लायवुड, घागी फलक, कणी फलक, ठोकळी फलक आदी लांकडाचे वेगवेगळे प्रकार तयार करपाच्या कारखान्यांचो आस्पाव जाता. भारतांत १९८० वर्सा ल्हान - व्हड १०० प्लायवुड कारखाने आशिल्ले आनी तातूंत वेगवेगळ्या १७ तरेचीं उत्पादनां दर वर्सा जातालीं.

ह्या उद्येगाभायर फस्कां उद्येग, पेन्सीली, कापड उद्येगांत लागपी सुतागाडयो, आदी सामान तयार करपी उद्येग, बरोवपाच्यो पाटयांच्यो आनी चित्रांच्यो चवकटी, रवेळणीं, तुबकाचे दस्ते, हॉकी, क्रिकेट आदी रवेळांक लागपी साहित्य तयार करपाच्या कारखान्यांचो काश्टोद्येगांत आस्पाव जाता. वेगवेगळ्या काश्टोद्येगांत वापरपाक फाव अशा भारतीय लांकडाच्या जातींचीं उदाहरणां अशीं :

उत्पादन प्रकार	योग्य झाडाच्यो जाती
लगदो / कागद उद्येग, प्लायवुड	कोंडे, मुखेलपणान मोव लांकडाच्याजातीचीं आनी जायत्या घट लांकडाचीं झाडां, सावर, पदौक, तून, ओक, आंबो, तांबडो देवदार, सागवान, शिसू, अक्रोड, चाफो.
फस्काकाडयो	सावर, राळधूप, कदंब, सालई, काकर
फस्कां	धूप, इव्होडिया, पॉप्लर, फर, देवदार, स्प्रूस, पाईन, सालई, सावर, आंबो.
पेन्सील	सायप्रस, देवदार, सातवीण, बनाती, वारंग, काकर.
कापड उद्येग साधनां	हळदू, कदंब, डायकॉप्सिस, घोगर
रवेळासाहित्य	अॅश, बीच, भूर्ज, मॅपल, अक्रोड, चाफो, शिवण, पॉप्लर, घामणी, वेत, कोंडो, तुती, हेदी.

रानाचेर आदारीत उद्येगधंद्यांत लोणारी कोळसो तयार करपाच्या उद्येगाकूय खूब म्हत्व आसा. हेर रानोद्येगांत टॅनीननिर्मिती, रेझीन, टर्पेटाईन उद्येग, कातउद्येग, लाख, बाश्पनशील तेलां, दीख, विडी उद्येग, रबरनिर्मिती हांचो आस्पाव जाता. हातूंतल्या टॅनिनाखातीर बाभूळ, रवैर, बाहवा, तरवड, हिरडो आदी झाडांच्यो साली, पानां वा फळां हांचो उपेग करतात. रेझीन आनी टर्पेटायन चीरपाइन झाडांपासून मेळटा. कातउद्येग हो रवैर झाडाचेर पातयेवन आसता आनी हातूंत कॅटेचीन आनी कॅटेच्यू अशीं दोन रसायनां मेळटात. रानांतल्या उत्पादनापसून भारतांत तयार जावपी बाश्पनशील तेलांत चंदन, लेमनग्रास तेल, सिट्रोनेल, रोशा, रवस, निलगिरी, जिरेनियम आनी दालचिनी हांचो आस्पाव जाता. विवनीन, सर्पगंधा, रानतुळस, इसबगोल, डायॉस्कोरिया, गुळवेल आदी वखदांचे निर्मितीक लागपी जायत्यो मोलादीक वनस्पती भारतीय रानांत मेळटात. पळस, कोशंब, बोर आदी झाडांचेर वाडपी किड्यांपसून लाख आनी शेलॅक मेळटात. मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, बिहार, ओरिसा ह्या राज्यांत विडी उद्येगाक लागपी तेंडू पानांचें भरपूर उत्पादन जाता. साल, करंज, मोह, कडुलिंबू आदी झाडांच्या बियांपासून मोलादीक अखाद्य तेलां काडटात.

भारतांतल्या रानांपसून मेळपी मुखेल आनी दुय्यम उत्पादनापसून मेळपी राज्यवार उत्पन्न अशें :

भारतांतलें रानांचें वितरण (१९८३ - ८४)				
राज्य	भुगोलिक क्षेत्र (हजार हेक्टर)	रानक्षेत्र (हजार हेक्टर)	वट्ट क्षेत्रांतल्या वनक्षेत्राची टक्केवारी	१९८१चे जनगणनेप्रमाण दरडोई वनक्षेत्र प्रमाण
आंध्र प्रदेश	२७,६८२	६,३७७	२३.०३	०.१२
आसाम	७,८५२	३,०७१	३९.११	०.१५
उत्तर प्रदेश	२९,४४१	५,१२७	१७.४१	०.०५
ओरिसा	१५,५७८	५,९९६	३८.४९	०.२३
कर्नाटक	१९,१७७	३,८६३	२०.१४	०.१०
केरळ	३,८८७	१,१२२	२८.८७	०.०४
गुजरात	१९,५९८	१,९६६	१०.०३	०.०६
जम्मू आनी काश्मीर	२२,२२४	२,१००	९.४५	०.३५
तमिळनाडू	१३,००७	२,१७९	१६.७५	०.०५
त्रिपुरा	१,०४८	६४०	६१.०६	०.३१
नागालँड	१,६५३	२८८	१७.४२	०.३७
पंजाब	५,०३६	२६४	५.२४	०.०२
अस्तंत बंगाल	८,७८५	१,१८३	१३.४७	०.०२
बिहार	१७,३८८	२,९२३	१६.८१	०.०४

मणिपूर	२,२३६	१,५१०	६७.५३	१.०६
मध्य प्रदेश	४४,२८४	१५,५४१	३५.०९	०.३०
महाराष्ट्र	३०,७७६	६,४१७	२०.८५	०.१०
मेघालय	२,२४९	९४८	४२.१५	०.७१
राजस्थान	३४,२२१	३,१०९	९.०९	०.२९
सिक्कीम	७३०	२६५	३६.३०	०.८४
हरयाणा	४,४२२	१७२	३.८९	०.०१
हिमाचल प्रदेश	५,५६७	२,१३२	३८.३०	०.५०
दिल्ली	१४९	-	२.६८	-
गोवा दमण, दिव	३८१	९९	२५.९८	०.०९
अंडमान - निकोबार बेटां	८२९	७१४	८६.१३	३.७८
अरुणाचल प्रदेश	८,३५	५,१७४	६१.९०	८.१९
दाद्रा आनी नगरहवेली	४९	२०	४०.८२	०.१९
मिझोराम	२,१०९	१,६९८	८०.५१	३.४४
<hr/>				
वट्ट भारत	३,२८,७७९	७४,८९८	२०.७८	०.११

रानविद्या : रानांचें शास्त्रीय पद्धतीन वेवस्थापन करपाचें शास्त्र. नवीं रानां तयार करप तेचपरी, रानांची राखण, संगोपन आनी विकास घडोवन हाडप तेखातीर गरजेचे अशे घटक म्हणजे माती, उदक, हवामान आनी पर्यावरण हांचें नियंत्रण करप, रानांपसून अर्थकारण होय विशय ह्या शास्त्रांत येता. हातूंत ज्या मुखेल गजालींचो आस्पाव जाता त्यो अशो : (१) रान संवर्धन आनी रानराखण (२) रानचित्रण आनी रानमापन (३) लांकूड आनी हेर रानउत्पन्नाचें निश्कर्षण, ताचें प्रतवारीकरण, ताचेवयली प्रक्रिया आनी तांचे विक्रिचें व्यवस्थापन (४) रान अभियांत्रिकी (५) रानटी मोनजात, सुकणीं सांबाळ (६) सामाजिक विद्या.

रानां आनी रानविद्येचो इतिहास : दीर्घकाळीन सरासरी हवामान आनी हेर सैमीक घटकांच्या स्वर प्रभावाक लागून त्या वेळच्या रुखाच्या मुळच्या खुटिल्ल्या रुपांत बदल जावन सद्याच्या वनस्पत झाडांकडे सारकेपण आशिल्लीं रानां तयार जालीं. फुडें थळ आनी काळ ह्या प्रमाण ह्या रानांतूय बदल जावन सद्याच्या रुपांतलीं रानां अस्तित्वांत आयलीं. मनशाचो सगळ्यांत पयलीं रानांकडेन संबंद आयलो तो मोनजातीच्या कासाक लागून. ते भायर लांकडापसून उब, झाडांचे सालीचीं वल्कलां, कंदमुळां, कासारवातीर ओबडघोबड शस्त्रां हे खातीरय रानांकडे मनशाचो संबंद आयलो. उपरांतच्या शेतीप्रधान जिणे पद्धतींत रानामळां निवळ करून धान्याची लागवड करप आनी शेतांच्या अवजारांखातीर लांकडां तोडप हे खातीर मनीस लांकडाचो उपेग करूंक लागलो. फुडें फुडें रानापसूनचे जायते उपेग

जावंक लागले. फळां, वासाळ आनी वखदी वनस्पत जमोवप, घरां, गोरवांचे गोठे, व्हडीं, अवजारां, इंधन आदींखातीर तशेंच शेतीच्या विस्ताराखातीर वेगवेगळ्या झाडांचीं लांकडां मारप अशे तरेचे जायते उपेग मनीस रानापसून करून घेतालो.

उपनिषदां, रामायण, महाभारत हातूंत रानांचो वा झाडांचो आदरान उल्लेख केल्लो मेळटा. इ.स. आदीं चवथ्या शतमानांतल्या कौटिल्याच्या लिखाणांत रानांची राखण वेवस्था, उत्पादन विनियोग हे विशीं म्हायती मेळटा. चंद्रगुप्त मौर्य हाचे राजवटींत रानांखातीर खास अधिकाऱ्याची नेमणूक जाताली. तशेंच रानक्षेत्राचें वर्गीकरण करून ताचे राखणेची वेवस्थाय अस्तित्वांत आशिल्ली. सम्राट अशोक, ते उपरांत मोगल, मराठे आनी गोंड राजे हांचे मुस्तींत रस्त्याच्या कडांनी आनी सैन्यतळाभोंवतणी झाडांची लागवड केल्ली दिश्टी पडटा. शिवाजी राजाच्या झाडा संवर्धनाविशींची जागरूकता आनी तळमळ ताणें काडिल्ल्या एका खास आज्ञापत्रांत स्पश्ट जाणवता.

रानां म्हळ्यार आपसुकच निर्माण जावपी आनी केन्नाच सोंपनाशिल्ली सैमीक उपज असो समज कांय आडवाद सोडल्यार पुराय संवसारांत रूढ आशिल्लो. ताकालागून रानांचो नाश जायत रावलो. तशेंच गरजेप्रमाण रानांतल्यान उत्पन्न घेवचें, हे वृत्तीचो अतिरेक जावन थंयच्या वनसंहाराक लागून भुंयप्रदेशाचें रेंवटांत रुपांतर जालें. हाचो परिणाम थंयचे अर्थवेवस्थेचेर आनी समाजवेवस्थेचेर जालो. सतराव्या शतमानांत झुजकाळांत युरोपांत व्हड प्रमाणांत लांकडाचो उणाव भांसूंक लागलो. तेन्ना रान म्हळ्यार म्हत्वाची साधनसंपत्ती आनी तिची खास जतनाय घेवंक जाय हाची जाणीव थंयच्या समाजकारणी आनी राजकारणी मनशांमदीं जाली. तेन्नाच्यानच शास्त्रीय नदरेंतल्यान रानांचें वेवस्थापन करपाक मुळावण पडलें. सगळ्यांत पयलीं ही सुरवात जर्मनींत जाली. ते उपरांत युरोपांतल्या हेर देशांत आनी मागीर भारतांत तिचो प्रसार जालो.

भारतांत ब्रिटिशांची सत्ता येमेरेन रानांच्या शास्त्रोक्त वेवस्थापन आनी पुनरुत्पादनाची जाणविकाय नाशिल्ली. ब्रिटीश राजवट येतकच सुरवातीच्या काळांत रानांतल्यान वेपारी म्हत्वाच्या झाडांची तोड जाताली. तशेंच इमारतीचीं बरींबरीं लांकडां, वखदी आनी वासाचीं द्रव्यां परदेशांत निर्यात जातालीं. पूण १८०६ उपरांत युरोपांतल्या रानांच्या वेवस्थापनाविशींचो प्रभाव भारतांतल्या ब्रिटीश राजकर्त्यांचेर पडलो. अशे तरेन रानांचें प्रशासन पद्धतशीरपणान जावपाक सुरवात जाली. १८४२ त भारतांतलें पयलें सागवानाचें रोपवन मलबारांत कोनोली आनी चाथू मेनन हांणी निर्माण केलें. १८४७ वर्सा भारतांत सगळ्यांत आदीं मुंबय वाठारांत गीब्सन हाची रानसंरक्षक म्हूण नेमणूक जाली. १८५६ वर्सा मद्रास आनी उपरांत हेर प्रांतांत स्वतंत्र अधिकारी नेमलें. १८५५ वर्सा तेन्नाचो गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी हाणें देशांतले रानवेवस्थापनेविशीं एक सविस्तर निवेदन जारी केलें. तेन्नाच भारताच्या

रानांसांबाळ वावराक पद्दतशीरपणान सुरवात जाली. १८६४ वर्सा सर डिट्रिच बॅड्रिस ह्या जर्मनरानशास्त्रज्ञाची भारताचो पयलो रान महानिरीक्षक म्हूण नेमणूक जाली. तेन्नाच्यान खाशेलें प्रशिक्षण घेतिल्ले रानाधिकारी भारताच्या रानांत शास्त्रोक्त रानांसांबाळ आनी वेवस्थापनाच्या कामाखातीर मेळूंक लागले. ह्या अधिकाऱ्यांनी एकुणिसाव्या शतमानाच्या उत्तरार्धांत ब्रिटीश सत्तेखाल रानवाठाराचें सीमांकन करून नकाशे तयार करप, रानांचो सविस्तर अभ्यास करून वाघरा येवजण तयार करप आनी रानोपजाच्या निश्कर्षणाची आनी पुनरुत्पादनाची पद्दतशीर कार्यावळ हीं कामां केलीं आनी तेप्रमाण शास्त्रोक्त वेवस्थापन सुरू जालें. १८६५त भारतांतय रानांविशींचे खास अधिनेम लागू केले. १८९४ वर्सा तेन्नाच्या शासनान भारताच्या वनस्पतीविशींचो एक थाराव केलो. हें भारताचें पयलें अधिकृत रानां धोरण १८७८ त डेहराडून आनी १९१२ त कोईमतूर हांगा रानां प्रशिक्षणाच्यो संस्था आनी १९०६ त डेहराडुनाक मध्यवर्ती रानां संशोधन संस्था सुरू जाल्यो.

१९५२ वर्सा, स्वतंत्र भारताची पयली राननीती थारायली. ह्या काळांत रानांचेर आदारिल्ले जायते नवे उद्येगधंदे प्रस्थापित जाले. राज्य फेररचणूक, संस्थानाचें विलीनीकरण आनी कांय खाजगी रानांवयल्या मालकी हक्कांचें उच्चाटन हाकालागून शास्त्रोक्त रानवेवस्थापनाखाल रानांचें क्षेत्र वाडलें. तरीपूण भराभर वाडपी लोकसंख्या, भुंयहीन कामगारांची जमनीची एकसारकी मागणी, शिंपणावळ आनी विद्युत् निर्मिती प्रकल्प आनी उद्येगक्षेत्रांतली वाड हाकालागून रानांच्या विस्तारांत घट आयली. तशेंच पंचवर्सुकी येवजणेंतूय रानांचे उदरगतीखातीर केल्ली गुंतवणूक खुबूच उणी आशिल्ल्यान नवीं रोपवनां आनी रानकरणाच्या प्रकल्पाचे यत्न उणे जाले. फुडें 'रानां उदरगत मंडळ' नांवाच्यो संस्था सुरू करून केंद्र सरकारान रान उदरगतीच्या व्हड प्रकल्पाक सुरवात केली. १९८०त केंद्र शासनान, 'रानां सांबाळ' अधिनेम १९८० हो कायदो करून निर्वनीकरणाचे प्रक्रियेक चालना दिली. 'वर्ल्ड लायफ फंड', 'फ्रेडस ऑफ ट्रीज' ह्या सारक्यो संघटनां तशेंच 'चिपको' आनी 'अपिको' ह्या सारकीं आंदोलनां हाकालागून पर्यावरण आनी सांबाळ हांकां म्हत्व आयलें.

रान संवर्धन : रान संवर्धन म्हळ्यार रानांत जाय आशिल्लीं झाडां आनी हेर वनस्पती समुहाचें उत्पादन करप आनी ताची जतनाय घेवप. रान संवर्धनशास्त्र हें रानांतल्या वट्ट वनस्पती समुदायाच्या पुनरुत्पादनाकडेन आनी वाडीकडे संबंदीत आसता. अशा वनस्पत समुदायाक रानसंवर्धनशास्त्रांत 'रानसस्य' अशें म्हण्टात. जमनीच्या कमाल उत्पादन क्षमतेचो वापर करून अखंड उत्पादन निर्मिती करप, तांची जतनाय घेवप आनी ताचो विकास करप हे रानसंवर्धनाचे मुखेल हेत आसतात. रानसस्याचें सैमिक वा कृत्रीम तरेन उत्पादन करप आनी निर्माण जाल्ल्या रानसस्याची जतनाय घेवप अशे रानसंवर्धनाचे

दोन मुखेल भाग आसतात. पोरनें रानसस्य तोडटकच त्या जाग्यार नव्या रानसस्याची निर्मिती करप हाका रान पुनरुत्पादन, रानपुनरुद्भवण वा रानपुनर्जनन अशें म्हण्टात. रानसस्याच्या संवर्धनाचो दुसरो मुखेल भाग म्हळ्यार पुनरुत्पादित रानांची जतनाय घेवप हाका रानसंगोपन अशें म्हण्टात.

सैमिक पुनरुत्पादन : खाशेल्या जातीच्या झाडाचें सैमिक पुनरुत्पादन जावचें देखून रानांतल्या भुंयेवाठाराचो अभ्यास करून जमनींत ते जातीच्यो बियो किल्लवन ते जातीचीं सैमिक रोपां वाडचीं देखून ते परिस्थितींत फाव ते बदल घडोवन हाडचे पडटात. आर्द्र प्रकारच्या सागवानी रानांतल्या वयल्या रानथरांत जायतीं बिगर सागवानी आर्द्रतासहिष्ण झाडां आसतात. त्या पोंदच्या स्तरांत आनी भुंयेचेर बऱ्याच झाडांची दाटी आसता. ताका लागून सागाचें बीं किल्लून येवपाक त्रास जाता. तशेंच सुक्या आनी फक्त सागाचीं झाडां आशिल्ल्या वनसस्यारवालयचो जमनी चडकरून दर वर्सा लागपी वणव्याकलागून आनी गोरवाचें अती चारणेकलागून टणक आनी उगड्यो आसतात. अशे जमनींतय साग सहज किल्लून येता. आर्द्र रानांत बरींच वर्सां सतत आनी कुशळतायेन झाडां लावपाचें उणें केल्यार आनी सुक्या रानांत जमनीची मशागत करून झाडां रोवपाची घनता वाडयल्यार ह्या दोनय प्रकारच्या रानांत सैमिक पुनरुत्पादन करूंक येता. साल, देवदार आनी हिरडो ह्या प्रकारच्या वनसस्याचो सैमिक पुनरुत्पादनाखातीर ते ते परिस्थितीप्रमाण विशिश्ट पुनरुत्पादन तंत्रां निर्माण जाल्लीं आसात.

कृत्रिम पुनरुत्पादन : जेन्ना सैमिक पुनरुत्पादन जायत्या प्रमाणांत रूजवप शक्य नासता तेन्ना रानाची तोडणी करून पुरायतरेन नव्या जातीचें वनसस्य तयार करपाचें आसता. तेन्ना कृत्रिम पुनरुत्पादन (नव्या झाडाची लागवड) करचें पडटा. हाकाच वनविद्येंत रानरोपण अशें म्हण्टात. जाल्यार ते लागवडीपसून निर्माण जावपी वनसस्याक रोपवन म्हण्टात. दर एका झाडाचे जातीच्या सैमिक गुणधर्माप्रमाण आनी लागवडीच्या जाग्याच्या माती, जलवायुमान आनी हेर परिस्थितीप्रमाण लागवडीचें तंत्र आनी कार्यपद्दती थरिल्ल्यो आसात. भारतांत सागवानाभायर पाइन, देवदार, पॉप्लर, निलगिरी, सुबाभूळ, शिरीष, सांवर, चंदन, कोंडे अशा जायत्या जातींचीं रानरोपणां करपांत येतात. संवसारांतलें सगळ्यांत पयलें सागवानी रोपण १८४६ वर्सा भारतांत जालें. केरळांतल्या निलांबुर हांगा अजुनय ह्या सागवानी रोपवनाचो भाग जतनायेन दवरिल्लो आसा.

अस्तंत युरोपांत आनी उत्तर अमेरिकेंत कृत्रिम पुनरुत्पादनाची पद्दत सर्रास वापरतात. कृषी रान रोपण होय एक कृत्रिम रानपुनरुत्पादनाचो प्रकार आसा. हाका उत्तर भारतांत 'टांग्या' पद्दत अशें म्हण्टात.

रान संगोपनांतल्यो म्हत्वाच्यो संक्रिया : नवें रानसस्य

ह्या काळांत नडणी, नितळसाण, छाटणी आनी विरळणी ह्यो म्हत्वाच्यो क्रिया करच्यो पडटात. लागवड केल्ल्या नव्या रोंपाची फाव ती वाड जावचेखातीर तांचे भोंवतणी आयिल्ली हेर वनस्पत हुमटून उडोवपाचे क्रियेक नडणी म्हण्टात. वनस्पत ल्हान अवस्थेंत आसतना तातुंतल्या मुखेल झाडाचे वाडीक उत्तेजन दिवपाखातीर नितळसाण संक्रिया करप जाता. नडणी आनी नितळसाण ह्या संक्रियांक लागून जोमान वाड जाल्ल्या रोपवनांतलीं झाडां रोखडींच वाडटात आनी तीं एकामेकांक तेंकतात. तेन्ना तांची वाड बरे तरेन जावची देखून थरावीक काळान थरावीक झाडां काडून उडयतात, हे संक्रियेक विरळणी अशें म्हण्टात. विरळणींत काडिल्ल्या झाडांपसून मेळपी उत्पन्नाक रानविद्येंत 'अंतरिम उत्पन्न', म्हण्टात. ते तोडणीच्या उपजाक अंतरिम उपज अशें म्हण्टात. जाल्यार वनस्पत जून जावन निमाणें जी निमणी तोडणी जाता तेन्ना मेळपी उपजाक आनी उत्पन्नाक 'अंतिम उपज' आनी अंतिम उत्पन्न अशें म्हण्टात.

रानसंवर्धन पद्दत : वनस्पत फाव त्या विकासाखातीर आनी निमणी तोडणी केल्या उपरांत खास प्रकारची पुनर्निर्मिती मेळची देखून वनसंवर्धन तत्वाचेर आदारिल्ल्या खास प्रकारच्या तोडणी, संपोषण आनी पुनरुत्पादन रानसंक्रियांचो आस्पाव आसपी कार्यप्रणालीक रानसंवर्धन पद्दत अशें म्हण्टात. रानसांबाळ पद्दतीचे दोन मुखेल विभाग आसात. ताका बीजरान पद्दत आनी फुटवी रानां पद्दत अशें म्हण्टात आनी हे पद्दतीवरवीं तयार जावपी नवे राननिर्मितीक अनुक्रमान बीज रानां आनी फुटवी रानां अशें म्हण्टात. बीज रानां हीं बियांपसून किल्ल्या आनी सरळ वाडिल्ल्या झाडांचीं आसतात. जाल्यार फुटवी रानां किल्ल्या रोपाचीं जमनीकडे छाटणी करून निर्माण जाल्ल्या फुटव्यांपसून तयार जाल्लीं झाडां आसतात. बीज रानपद्दत आनी फुटवी रान पद्दत हातूंत जायत्या प्रमाणांत रानसंवर्धन पद्दतीचो आस्पाव आसता. देखीक -

गट - १ : बीज रान पद्दत, निःशेश तोडणी पद्दत, निःशेश पट्टा पद्दत, समान वय पद्दत, वेंचीक पद्दत, द्विस्तरीय बीजवन पद्दत.

गट - २ : फुटवी रान पद्दत, सरळ फुटवी पद्दत, निशाण फुटवी आनी आच्छादक फुटवी पद्दत.

रानांची निर्मिती, तांचें संवर्धन हाचे वांगडाच तांची राखण करप तितलेंच म्हत्वाचें आसा. मनीसजात आनी मोनजातीच्या अतिरेकी वापरांत रानांचें नुकसान जाता. तशेंच वादळां, पावस, बुट्टी, वीज, उजो सारकिल्ल्या अवर्शणांतय रानांची नाशाडी जावपाची शक्यताय आसता. समाजीक प्रबोधन (समाजीक रानकरण) सारक्यो चळवळी, सैमीक अवर्शणां आड घेतिल्ली जतनाय आनी रानांचें नुकसान करपी घटकांआड घेतिल्ले उपाय हांचेवरवीं रानांचें संरक्षण करप गरजेचें आसा.

रानसंशोधन : इ.स. १९०६ त डेहराडून हांगा रानसंशोधन

संस्था स्थापन जाली. रानसंशोधन क्षेत्रांत आंतरराष्ट्रीय मान्यता मेळिल्ली अद्ययावत संशोधन संस्था आसून तिच्यांतल्या संशोधन विशयाचीं विभागवार उदाहरणां अशीं आसात -

(अ) रानविद्या संशोधन : (१) रानांसांबाळ (२) रानपरिस्थितीविज्ञान (३) रान भूंयविज्ञान (४) रान आनुवंशिकी (५) रानमिती (६) रान वेवस्थापन (७) रान अर्थशास्त्र (८) प्रकाश - निश्कर्षणशास्त्र (९) रानोपजांचें रसायनशास्त्र आदी.

(आ) जीव विज्ञानीक संशोधन : (१) लांकूड रचनाशास्त्र (२) वनस्पतिरोगविज्ञान (३) कीटकविज्ञान आदी.

(इ) रानोपज संशोधन : (१) लांकूड रांपोवपाचे आनी परिक्षाणाचें शास्त्र (२) प्रकाश अभियांत्रिकी (३) लांकूड कापपाच्यो गिरण्यो आनी लांकूडकाम (४) संयुक्त काशठ (५) लगदो आनी कागदनिर्मिती आदी.

हे भायर देशांत हे संस्थेचीं चार प्रदेशीक केंद्रां कोईमतूर, जबलपूर, बर्नीहाट आनी बेंगलोर हांगा आसात. तशेंच विशिश्ट प्रकल्पाचीं जायतीं ल्हान व्हड केंद्रां आनी प्रयोगशाळा हेर जायतेकडेन आसात. दर एका राज्याच्या रानसंशोधना संबंदींच्यो थळाव्यो गरजो भागोवपाखातीर त्या त्या राज्यशासनाच्यो स्वतंत्र रानसंशोधन संस्था, संशोधन केंद्रां आनी प्रयोगशाळाय आसात.

रानांविशींचे कायदे : राश्ट्रीय वनघोरण थारायतकच तें प्रत्यक्ष चालीक लावंक येवचें आनी घोरणाचीं खाशेलपणां सादचेखातीर जी कार्यवाही वा यत्न करचे पडटात ताचेखातीर रानघोरणाक योग्य असो रानांविशींचो कायदो करप गरजेचें आसता. वेगवेगळ्या देशांतले परिस्थितीप्रमाण रानांविशींच्या घोरणांत जशें वेगळेंपण आसता, तशें वेगवेगळ्या देशांतल्या रानांविशींच्या कायदांतय वेगळेंपण आसता. भारतांत १८६५ त पयलो भारतीय रानकायदो चालीक आयलो. १८९७ - १९१९ ह्या काळांत तातूंत बऱ्योच सुदारणा करपांत आयल्यो. १९२७ वर्सा त्या आदल्या सगळ्या संबंदीत कायदाचें एकत्रीकरण करपांत आयलें. होच १९२७ चो भारतीय रान अधीनेम. हातूंत वेगवेगळ्या राज्यांनी वेळच्यावेळार केल्ल्या बदलांसयत सद्या भारताच्या सगळ्या राज्यांत लागू आसा. १९८० वर्सा लोकसभेन रान संरक्षण अधीनेम ह्या नांवाचो कायदो मंजूर केलो. तातूंतले तरतुदीप्रमाण केंद्र शासनाचे पुर्वसंमतीबगर राखीव रानांतल्या खंयच्याय क्षेत्राच्या निर्वनीकरणाचेर खर निर्बंध घाल्यात. उपरांतच्या काळांत रानटी जीवांच्या सर्वेक्ष संरक्षणाच्या आनी संवर्धनाचे नदरेन तशेंच अभयारण्यां आनी राश्ट्रीय उद्यानां हांच्या विकासाचे नदरेन गरजेच्यो अशो तरतुदी आसपी एक खास अधीनेम 'रान जीव संरक्षण अधीनेम १९७२' ह्या नांवान राज्याच्या पूर्वसंमतीन लोकसभेंत संमत जालो.

रानविद्याविशींच्यो संस्था आनी प्रकाशनां : रानांच्या अर्थीक

आनी पर्यावरणाविशींच्या म्हत्वाकलागून संवसारीक मळार आनी बऱ्याच देशांत रानविद्येच्यो संशोधन आनी प्रशिक्षणांविशींच्यो संस्था स्थापन जाल्ल्यो आसात. संवसारांत शंभरांपरस चड देशांत अशो संस्था आसात. तातुंतल्यो मुखेल संस्था आनी तांचीं प्रकाशनां अशीं-

आंतरराश्ट्रीय : (१) संयुक्त राश्ट्रांची अन्न आनी शेती संघटना, रोम, इटली, स्थापना - १९४५. प्रकाशन : युनासिल्वा (तिम्हयनाळें); (२) इंटरनॅशनल युनियन ऑफ फॉरेस्ट्री रिसर्च ऑर्गनायझेशन्स, व्हिएन्ना, ऑस्ट्रिया, स्थापना : १८९२. प्रकाशन : वर्सुकी अहवाल काँग्रेस प्रोसीडिंग्ज, आय. यू. एफ. आर. न्यूज (त्रैमासिक); (३) कॉमन वेल्थ फॉरेस्ट्री ब्यूरो, ऑक्सफर्ड - इंग्लंड : स्थापना : १९३८. प्रकाशनां : फॉरेस्ट्री अँबस्ट्रॅक्ट्स आनी फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स अँबस्ट्रॅक्ट्स (म्हयनाळें).

अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां: कांय मुखेल राश्ट्रीय संस्था-अमेरिकन फॉरेस्ट्री अँसोसिएशन, वॉशिंग्टन (१८७५) ; सोसायटी ऑफ अमेरिकन फॉरेस्टर्स, बेथेसड (१९००); नॅशनल वाइल्डलाइफ फेडरेशन, वॉशिंग्टन (१९३६), वाइल्डलाइफ मॅनेजमेंट इन्स्टिट्यूट, वॉशिंग्टन (१९४६); वाइल्डलाइफ सोसायटी, बेथेसडा (१९३७); फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स रिसर्च सोसायटी, मॅडिसन, विस्कॉन्सिन (१९४७).

ऑस्ट्रेलिया : कॉमनवेल्थ फॉरेस्ट्री अँड टिंबर ब्यूरो, कॅनबरा (१९७५).

इंग्लंड (युनायटेड किंग्डम) : कॉमनवेल्थ फॉरेस्ट्री अँसोसिएशन, ऑक्सफर्ड (१९२१); इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड फॉरेस्टर्स (१९७३); रोयल फॉरेस्ट्री सोसायटी ऑफ इंग्लंड, वेल्स अँड नॉर्थन आयर्लँड, ट्रिंग हर्ट्स (१८८२); रॉयल स्कॉटिश फॉरेस्ट्री सोसायटी, एडिंबरो (१८५४); कॉमनवेल्थ फॉरेस्ट्री इन्स्टिट्यूट; ऑक्सफर्ड (१९२४); फॉरेस्ट्री कमिशन, रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट डिव्हिजन (१९१९).

कॅनडा : कॅनडियन फॉरेस्ट्री सर्व्हिस, ओटोवा (१८९९); फॉरेस्ट्रेक आनी फॉरेस्ट इंजिनिअरिंग रिसर्च इन्स्टिट्यूट ऑफ कॅनडा (संलग्न संस्था).

चीन : चायनीज अँकडेमी ऑफ फॉरेस्ट्री, बीजिंग (१९७८); हे संस्थेकडे ज्यो आठ संस्था संलग्न आसात त्यो अशो : (१) फॉरेस्ट्री रिसर्च इन्स्टिट्यूट, बीजिंग (२) सब - ट्राॅपिकल फॉरेस्ट्री रिसर्च इन्स्टिट्यूट, फूयांग काउंटी, जजिआंग (३) ट्राॅपिकल फॉरेस्ट्री रिसर्च इन्स्टिट्यूट, ग्वांजो, ग्वांगटुंग (४) लॅक रिसर्च इन्स्टिट्यूट जिंगझांग काउंटी, युनान (५) वुड रिसर्च इन्स्टिट्यूट, बीजिंग (६) कॅमिकल प्रॉसेसिंग अँड फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स युटिलायझेशन रिसर्च इन्स्टिट्यूट, नानकिंग जिआंगसू (७) फॉरेस्ट इकॉनॉमिक्स रिसर्च इन्स्टिट्यूट, बीजिंग (८) सायंटिफिक अँड टेक्निकल फॉरेस्ट्री इन्फर्मेशन इन्स्टिट्यूट, बीजिंग.

जपान : (१) जपान वुड रिसर्च सोसायटी, टोकिओ (१९५५) (२) जपानीज फॉरेस्ट्री सोसायटी, टोकिओ (१९१४) (३) फॉरेस्ट अँड प्रॉडक्ट्स रिसर्च इन्स्टिट्यूट, इबाटकी (१८७८).

अस्तंत जर्मनी : Deutsche Gesellschaft fur Halzforschung. ev. म्यूनिक (१९४२).

फिनलंड : सोसायटी ऑफ फॉरेस्ट्री इन फिनलंड, हेलसिंकी (१९०९).

फ्रांस : Centre National du Machinisme Agricole du Genie Rural, Des Eaux et Des Forests, पॅरिस (१९४६); Centre Technique Forestier Tropical (CTFT) Nogent - Sur - Marne.

रशिया : इन्स्टिट्यूट ऑफ फॉरेस्ट्री, पेट्रोझाव्होटस्क स्वीडन, Kungl Skugs - OCL Lantbruksakademien (रॉयल स्वीडिश अँकडेमी ऑफ अॅग्रिकल्चर अँड फॉरेस्ट्री, स्टॉकहोम).

भारत : रानसंशोधन संस्था आनी म्हाविद्यालयां, डेहराडून (१९०६). मुखेल विभाग : (१) रानविद्या प्रशिक्षण (२) रानविद्या संशोधन (३) जीवविज्ञान संशोधन (४) रानोत्पादन (५) रान जीव संशोधन आनी प्रशिक्षण : इंडियन फॉरेस्ट रेकॉर्ड्स, इंडियन फॉरेस्ट बुलेटिन्स, एफ. आर. आय क्वार्टर्ली न्यूजलेटर, इंडियन फॉरेस्टर. - कों. वि. सं. मं.

रानकोंबडी : हांचो आस्पाव फॅजिअॅनिडी ह्या पक्षिकुळांत जाता. भारतांत रानकोंबड्यांच्यो दोन जाती मेळटात. एक तांबडी रानकोंबडी आनी दुसरी पुडीकोराची. तांबडे रानकोंबडेचें शास्त्रीय नांव गॅलस गॅलस आनी पुडिकोराचे रानकोंबडेचें शास्त्रीय नांव गॅ. सोनेरेटाय.

तांबडी रानकोंबडी : भारत, (मियानमार) ब्रह्मदेश, थायलंड, मलाया, द्वीपकल्प, सुमात्रा आदी वाठारांत हो पक्षी मेळटा. भारतांत हिमालयाच्या दोंगुल्ल्यांसावन उदेंतेक आसाम, बंगाल, ओरिसामेरेन आनी दक्षिणेक गोदावरी न्हंयेमेरेन ती मेळटा. हिमालयांत १५२५ मी. उंचायेचेर रानकोंबडी दिश्टी पडटा. हें चडकरून रानांत रावपी सवणें आसलें तरी दाट झोपां आशिल्ल्या रानांत तो चड दिश्टी पडटा.

नर आनी मादी हांच्या रंगांत फरक आसता. नराचें शेंकरें आनी मानेवयलीं पिसां नारींगी, तांबडो वा हळदुवीं, फाटीचो रंग तिकतिकात काळसर तांबडो, शेपडी आनी तिका घापपी पिसां पाचवीं आनी जांभळी सया आशिल्ल्या काळ्या रंगाचीं, पोटाकडलो भाग काळोसो आसता. मादीचो रंग सादो तपकिरी आनी ताचेर रेगो, शरिराचो सकयलो भाग तांबडो तपकिरी, शेपडेचीं पिसां गडद तपकिरी आनी शेंकरें तांबडें आसता.

तीन चार मादी आनी एक नर अशी तांची टोळी आसता. घान्य, बीं, वनस्पतीचे कोंब, किडे, शेड्डे हें ताचें भक्ष्य. तांचो आवाज

पाळीव कुकडांवरी पूण चड कर्कश आसता.

मार्च ते मे हो तांचो विणीचो काळ. दाट झोपाच्या मुळांत उथळ खळगी करून तातूंत सुकिल्ल्या पानां पसून घोटेर तयार करतात. मादी ५ - ६ तांतयां घालता.

पुडिकोराची रानकोंबडी : ही जात फकत भारतांतच मेळपी आसून अस्तंत आनी दक्षिण भारतांतल्या रानांत ती रावता. ती भिऱ्या स्वभावाची आसा. दिसाची ती लिपून रावता आनी फांतोडेर तशेंच सांजवेळची भक्ष्य सोदपाखातीर भायर सरता. धान्य, बीं, किडे, ल्हान फळां आनी कोंब हें तांचें भक्ष्य. तांच्या प्रजोत्पादनाचो काळ फेब्रुवारी सावन मे मेरेन आसता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : कुकड

रानडे, नीलकंठ बाबाजी : (जल्म : १८७२; मरण : १९१८).

मराठी कोशकार. ताचें मुळावें शिक्षण मुंबयच्या विल्सन हायस्कुलांत जालें. ताणें विल्सन कॉलेजींतल्यान बी. ए. मेरेनचें शिक्षण पुराय केलें. पदवी मेळयल्याउपरांत कांय काळ भावनगर हांगा इंग्लीश आनी इतिहास ह्या विशयांचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९०३ - १६ ह्या काळांत 'द ट्वेंटिएथ सेंच्युरी इंग्लीश - मराठी डिव्हनरी' हें १६ खंडांनी रानडे हाणें केल्लें म्हत्वाचें कार्य. रानडेच्या कोशापयलीं मेजर टॉमस कॅडीन १८४० - ४७ ह्या काळांत इंग्लीश - मराठी कोश तयार केल्लो. पूण त्या उपरांतच्या काळांत मराठी भाशेच्या स्वरुपांत पडिल्लो फरक आनी शब्दसंग्रहांत पडिल्ली भर मतींत घेवन रानडेन आपलो कोश तयार केलो. तेखातीर जाय थंय अस्तंती शास्त्रांत आशिल्ल्या विद्वानांचो ताणें आदार घेतलो. कोशांतलो परिभाषिक शब्द संबंदीत शास्त्रांतल्या तज्ञांचे नदरेसकयल वतले हें ताणें जाणलें. ताकालागून मराठी भास गिरेस्त करपाचे नदरेतल्यान हें काम मोलाचें थरलें. हेर इंग्लीश मराठी शब्दकोशांचे तुळें रानडे हाणें संपादीत केल्ल्या कोशाक उंचेली सुवात मेळ्ळ्या. १९७७ त शब्दकोशाची नवी आवृत्ती आयली.

- कों. वि. सं. मं.

रानडे, महादेव गोविंद : (जल्म : १८ जानेवारी १८४२, निफाड, जि. नासिक; मरण : १६ जानेवारी १९०१, मुंबय).

महाराष्ट्रांतलो एक व्हड विचारवंत, व्यासंगी विद्वान, समाज सुदारक. राश्ट्रीय पांवड्यार अर्थीक, राजकीय, समाजीक आनी धर्मिक मळार व्हड योगदान दिवपी तत्त्वज्ञ आनी मार्गदर्शक. आर्विल्ल्या भारताचो निर्मातो म्हणून ज्या म्हापुरसांचो उल्लेख जाता, तांच्यांत न्यायमूर्ती महादेव रानडे हाका म्हत्वाची सुवात फाव जाता. ताचो बापूय पयलीं नगर जिल्ह्यांतल्या दुय्यम जिल्होधिकान्याच्या हातारवाल

कारकून आशिल्लो, उपरांत तो कोल्हापूरच्या कारभान्याकडे जबाबनिशीच्या हुदयाचेर काम करूंक लागलो. महादेवाचे आवयचें नांव गोपिकाबाई.

महादेवाचें मराठी आनी मुळावें इंग्लीश शिक्षण कोल्हापूरक जालें. फुडल्या शिक्षणाची थंय वेवस्था

नाशिल्ल्यान, बापायन ताका इ.स. १८५६ वर्सा मुंबय एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत घाडलो. इ.स. १८६२ वर्सा महादेवराव बी.ए. चे परीक्षेंत पयल्या वर्गांत पास जालो. कॉलेजींत आसतना विद्यालयीन अभ्यासाभायर ताणें इतिहास, काव्य, निबंद, भोंवडेवर्णनां, कादंबऱ्यो ह्या विशयांवयल्या ग्रंथांचें वाचन केलें. उपरांत ताणें इतिहास आनी अर्थशास्त्र हे विशय घेवन ऑनर्सची परिक्षा दिली. बी.ए. जावचेपयलीं म्हळ्यार इ.स. १८६१ वर्सासावन तो अध्यापनाचेंय काम करतालो. इतिहास, भूगोल, गणित, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, निबंदलिखाण, इंग्लीश हे विशय तो शिकयतालो. इ.स. १८६४ वर्सा इतिहास विशय घेवन तो एम्.ए. जालो आनी १८६६ वर्सा ताणें कायद्याचीय परिक्षा दिली. ह्यो दोनूय परिक्षा भोवमानान पास जाल्ल्यान मुंबय विद्यापिठाचो पयलो फेलो म्हूण ताची निवड जाली. दोन वर्सां सुमार 'ओरिएंटल ट्रांसलेटर' म्हूण काम करतकच जून १८६८ वर्सा ताची एल्फिन्स्टन महाविद्यालयांत इंग्लीश आनी इतिहासाचो प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली. अक्कलकोट आनी कोल्हापूर हांगा अनुक्रमान कारभारी आनी न्यायाधीश म्हणूनय ताणें काम केलें. उपरांत तो स्मॉल कॉज कोर्टाचो न्यायाधिश, केन्ना पोलिस दंडाधिकारी, केन्ना हायकोर्टाचो डेप्युटी वा असिस्टंट रजिस्ट्रार म्हूण काम करतालो. इ.स. १८७९ वर्सा मुंबय सरकाराच्या न्याय खात्यांत कनिश्ट न्यायाधीश म्हूण ताणें प्रवेश केलो. इ.स. १८८१ वर्सा ताची 'प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट' म्हूण नेमणूक जाली. तेन्नाच ताचे प्रेरणेन बायलांच्या शिक्षणाखातीर पुण्यांत 'फिमेल हायस्कूल' सुरू जालें. इ.स. १८८५ वर्सा ताका मुंबय उच्च न्यायालयाचो न्यायमूर्ती म्हूण बढती मेळ्ळी. न्यायाधीश पदाचेर आसतना १८८५ वर्सा ताची मुंबय कायदे मंडळाचेर कायद्याचो सल्लागार म्हूण नेमणूक जाली. १८९० आनी १८९३ वर्सा तो मुंबय प्रांत मंडळाचो वांगडी आशिल्लो.

न्यायमूर्ती रानडे हाचें इंग्लीश, मराठी आनी संस्कृत ह्या तीनूय भाशांचेर प्रभुत्व आशिल्लें. भारतीय नदरेन भारताच्या इतिहासाचें परत बरप करूंक जाय अशें ताचें मत आशिल्लें. ताणें दोन लग्नां केलीं. पयले बायलेक १८७३ वर्सा मरण येतकच, जाण्ट्या बापायचे सांगणेक लागून, ताका साताऱ्याच्या कुर्लेकर घराण्यांतल्या रमाबाई नांवाचे चलयेकडे दुसरें लग्न करचें पडलें. फुडाराक तिका स्त्री -

शिक्षण चळवळीचो प्रवर्तक म्हूण खूब नामना मेळ्ळी. तेन्ना महादेवरावाची पिराय एकतीस वर्सा आनी बायलेची पिराय इकरा वर्सांची आशिल्ली. बालविवाहाचो निशेध आनी विधवाविवाहाचो पुरस्कार करपी महादेवरावान इकरा वर्सांचे चलयेकडे लग्न केल्ल्यान लोकांनी ताचेर खूब टिका केली.

रानडे सर्वांगीण सुदारणेचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण आनी समाजकारण हीं समाजाचीं वेगवेगळीं आंगां एकामेकांकडे संबंदीत आसात, तेखातीर समाजजिणेचो बारिकसाणेन विचार करूंक जाय, हें ताच्या समाजकारणाचें पयलें तत्व. त्या काळांत परदेशी भोंवडी निशिध्द मानताले आनी भोंवडेक सावन परत येतकच प्रायश्चित घेवचें पडटालें. देखून असले परदेशी भोंवडेक मान्यताय तशेंच बायलांच्या मालमत्तेच्या हक्काक न्हयकार आनी बायलांच्या शिक्षणाक प्रतिबंध ह्यो मुखेल समाजीक अडचणी आशिल्ल्यो. हातुंतल्यो कांय अडचणी सोडोवपाक ताका यश मेळ्ळें. इ.स. १८६२ वर्सा कांय म्हयने ताणें 'इंदुप्रकाश' ह्या खबरेपत्राच्या इंग्लीश विभागांतल्यान समाजसुदारणेचेर लेख बरयले. १८६५ वर्सा विधवांच्या लग्नांक उर्बा दिवपी मंडळाची स्थापणूक जाली आनी १८६९ वर्सा त्या मंडळान एक विधवाविवाह घडोवन हाडलो. तेन्ना सनातन धर्माच्या अभिमानींनी मंडळाच्या लोकांचेर बहिश्कार घालो. ताकालागून तातुंतल्या कांय लोकांनी प्रायश्चित घेवन आपली सोडवणूक करून घेतली आनी रानडेक मात खूब त्रास सोंसचो पडलो. ह्या वादाच्या निमतान ताणें वेद, स्मृती, पुराणां आनी इतिहास हांचो अभ्यास करून आनी सगळे शास्त्राधार विचारांत घेवन एक विद्वत्ताप्रचुर निबंद बरयलो.

इ.स. १८७० वर्सा गणेश वासुदेव जोशी हाणें स्थापन केल्ले भौशीक सभेचो रानडे सुरवातीसावन मार्गदर्शक आशिल्लो. १८७८ वर्सा हे सभेन एक नेमाळें सुरू केलें. ह्या नेमाळ्यांतले चडशे लेख स्वता रानडेनूच बरयल्यात. महाराष्ट्रांतल्या जिल्हांचे अर्थीक परिस्थितीची पळोवणी करची अशी येवजण भौशीक सभेन रानडे हाच्या मार्गदर्शनाखाल हातांत घेतली आनी त्या आदारान अहवाल बरोवन महाराष्ट्राचे अर्थीक हलाखीची परिस्थिती स्पश्ट केली. अशे तरेच्या प्रस्नांचो विचार करपाची, ताचेर उपाय सुचोवपाची आनी आंकडेवार म्हायती मेळपाची पद्दत रानडेन सुरू केली. इंग्लंडांत जेतेरेन जापसालदार राज्यपद्दत आसा तशीच भारतांतूय लागू जावची असो अर्ज ब्रिटीश संसदेकडे न्या. रानडे हाचे प्रेरणेनूच घाडलो. पुण्याक आसतना प्रार्थना समाजाचे प्रतिस्थापनेंत न्या. रानडे हाचो व्हड वांटो आशिल्लो. प्रार्थना समाजाचे स्थापणुके फाटलीं मुलतत्वां सांगतना ही संस्था म्हळ्यार धर्मीक उध्दाराचें स्थान आसा हें ताणें स्पश्ट केलें. प्रार्थना समाजाचीं तत्वां, उपासनापद्दत आनी विधी हांचें समर्थन करपाखातीर ताणें 'एकेश्वरनिष्ठाची कैफियत' ह्या नांवाचो एक निबंद बरयलो.

भारतीय भौसाच्या राजकीय आकांक्षांक वाचा फोडपाखातीर काँग्रेसची स्थापणूक करपाचें थारलें. तेन्ना न्या. रानडेन फुडाकार घेतलो. १८८५ वर्सा भरील्ल्या पयल्या अधिवेशनाक जे ७२ वांगडी आशिल्ले, तातूंत रानडे मुखेल आशिल्लो. काँग्रेसचो संस्थापक म्हूण वळखूपी ह्यूम, होलेगीत रानडेक आपलो राजकीय गुरू मानतालो. रानडे समाजीक सुदारणेचो कट्टर पुरस्कर्तो. ताणें काँग्रेसीच्या पयल्याच अधिवेशनांत समाजीक परिशदेची प्रतिस्थापना केली आनी फुडें धा वर्सांमेरेन दर वर्सा काँग्रेसचें अधिवेशन भरता, थंय समाजीक परिशदेचेंय अधिवेशन जावंक लागलें. पूण उपरांत कांय वर्सांनी पयलीं समाजीक काय राजकीय सुदारणा हो वाद उप्रासलो. इ.स. १८९५ वर्सा पुण्यांत काँग्रेस अधिवेशन भरील्लें आसतना, सनातन्यांनी समाजीक परिशद थंय भरल्यार माटव जळोवन उडोवपाची धमकी दिली. त्यावेळार रानडेन हें अधिवेशन वेगळे सुवातेर भरोवपाचें उतर दिवन वाद पालयलो. इ.स. १८९६ वर्सा रानडेन पुण्यांत 'डेक्कन सभा' ही नवी सभा काडली.

न्या. रानडे हाच्या राजकीय विचारांत बुध्दिनिश्ठ उदारमतवादाचो प्रभाव दिसून येता. समाजीक तत्त्वज्ञानांतलें बुध्दिप्रामाण्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, परमसहिष्णुता आनी समाजीक कर्तव्यबुध्दी हींच तत्वां राजकीय विचारांतूय ताणें ग्राह्य मानलीं. सनदशीर शासन हो उदारमतवादाचो आविश्कार आसा अशें ताचें म्हणणें आशिल्लें.

नासिक हांगा आसतना न्या. रानडेन 'मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी' नांवाची एक संस्था सुरू केली. इतिहास, शास्त्रां, देशाची सुदारणा, म्हान मनशांचीं चरित्रां, धर्म अशा विंगड विंगड विशयांचीं पुस्तकां उजवाडावप हो हे संस्थेचो वावर आशिल्लो.

न्या. रानडे हाची बुध्दिमत्ता, दूरदृश्टी आनी खंयचेय अडचणीची विस्कटावणी करून व्यवहार्य मार्गदर्शन करपाची कुवत अर्थीक मळारूय दिसून येता. ताणें भारतांतल्या दळिद्राचो खोलायेन अभ्यास करून ताचीं स कारणां सांगल्यांत. धर्मीक आनी समाजीक मळार ताणें सगळ्या ग्रंथप्रामाण्यवादी रुढी आनी कल्पनांचो त्याग करून समानतेचो पुरस्कार केलो. सार्वजनिक सभा उद्देगीक परिशद, फीमेल हायस्कूल, वसंत व्याख्यानमाला, मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी अशा पुण्यांतल्यो तरातरांच्यो संस्था आनी अखिल भारतीय पांवड्यावयली इंडियन नॅशनल काँग्रेस, अर्थशास्त्र परिशद, समाजीक परिशद ह्या संस्थांचे स्थापनेंत आनी वाडींत ताचो व्हड वांटो आसा.

न्या. रानडे एक बरो वक्तो. खंयच्याय प्रस्नाचो खोलायेन अभ्यास आनी देशोध्दाराची तळमळ हाकालागून तांचीं व्याख्यानां अभ्यासू आनी मार्गदर्शक आसतालीं. न्या. रानडे भौतिकशास्त्राचो पुरस्कर्तो आशिल्लो तरी ताची वृत्ती धर्मीक आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

रानडे, मोहन : (जल्म : २५ डिसेंबर १९३०, मिरज - सांगली).

सुटकेझुजारी. ताणें बी. कॉम आनी एल्. एल्. बी. चें शिक्षण घेतिल्लें. ताचें खरें नांव मनोहर आपटे. पूण सुटके चळवळी वेळार ताणें मोहन रानडे हें नांव घेतलें आनी तेंच उरलें. तो आज्ञाद

गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सावयवेरें (वळवय) हें ताच्या कार्याचें ठाणें आशिल्लें. थंय तो लोकांमदीं राजकीय जागृताय हाडपाचें काम करतालो. गोंयच्या शिमे वयल्यान पत्रकां हाडून तीं सुटके झुजाच्यांकां वांट्टालो. १ ऑगस्ट १९५४ दिसा सिल्वासाचे सुटके खातीर सशस्त्र हल्लो करपांत ताणें वांटो

घेतिल्लो. हाचे भायर जायत्या पुलीस ठाण्यांनी, मीनारवणींनी हत्यारां आनी स्फोटकां हस्तगत करपाक तो सशस्त्र हल्ले करतालो.

बाणस्तारी पुलीस ठाणें (१ जानेवारी १९५५); गुळेली कस्टम आऊटपोस्ट (१ फेब्रुवारी १९५५); कळंगुट पुलीस ठाणें (११ फेब्रुवारी १९५५); अस्नोडा पुलीस आवटपोस्ट (१२ फेब्रुवारी १९५५); रावण पुलीस आऊट पोस्ट (१९ मार्च १९५५); हळदोणे पुलीस आऊट पोस्ट (२७ मे १९५५); शिरगांव मिनारवण (३ ऑक्टोबर १९५५); बेर्ती पुलीस ठाणें (२५ ऑक्टोबर १९५५); अशा सुवातींचेर ताणें हल्ले केल्यात. १८ जून १९५५ दिसा ताणें पुर्तुगेजांचो हस्तक कास्तदियो फर्नांडीस हाचेर फार पेटयलो.

बेर्ती पुलीस ठाण्यार जाल्ल्या हल्ल्यांत तो जरवमी अवस्थेंत पुर्तुगेजांचे तावडींत सांपडलो. उपरांत प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून २९ डिसेंबर १९५६ ह्या दिसा ताका खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ताका पुर्तुगालाक धाडलो. उपरांत २३ ऑगस्ट १९६० दिसा ताका फुडली बंदखण भोगूंक काशीयस बंदखणींत दवरलो. स वर्सा ताका एकोडे बंदखणींत दवरिल्लो. तातुंतलीं दोन वर्सां ताका बेडयो घालून दवरिल्लो. ताकालागून ताका चलूंक लेगीत येनाशिल्लें. ताची सुटका २५ जानेवारी १९६९ दिसा जाली. गोंय सुटके उपरांतय ताका बंदखणींत दवरिल्ल्यान पुराय भारतांत निशेध परगटायिल्लो.

१९६९ वर्सा तो गोंयांत येतकच लोकांनी ताचो भोवमान केलो. उपरांत ताणें आपलें फुडलें शिक्षण पुराय केलें आनी तो समाजीक वावर करूंक लागलो. ताणें 'सतिचे वाण' नांवाची मराठींतल्यान आपजीण बरयली. हांतूत ताणें आपले सुटके झुजांतले आनी बंदखणींतले अणभव सांगल्यात. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

रानडे, रमाबाई : (जल्म : इ. स. १८६२, मौजे देवराष्ट्रे, जि. सातारा; मरण : इ.स. १९२४).

स्त्री - शिक्षण चळवळीची प्रवर्तक. तशेंच समाजसेवेचें आजल्म व्रत आचरणांत हाडपी कुशळ संघटक. बायलांक ज्या काळांत, शिक्षणापसून कुशीक दवरलें त्याच काळांत रमाबाईन स्वता मुळाक्षरापसून आपल्या शिक्षणाक सुरवात केली. रमाबाईचें कुळारचें आडनांव कुर्लेकर. तिचो बापूय उदार वृत्तीचो आनी सरदारी बाण्याचो आशिल्लो. आवय, मिरजेचो राजवैद्य करमरकर हाची धूव. ती फाविल्ल्या वेळांत बापायचें दायज चलोवन गरीब लोकांक फुकट वखदां दिताली. सुसंस्कारी आनी परोपकारी वृत्तीच्या घराण्यांत जल्म जाल्ल्यान आपसूक रमाबाईचे आचार - विचार तेच पद्दतींत घडपाक लागले.

त्या काळांतले रितीप्रमाण, पिरायेच्या इकराव्या वर्सा, रमाबाईचें लग्न न्यायमूर्ती महादेव रानडे हाचेकडे जालें. त्या काळांत बायलांनी शिक्षण घेवपाची चाल नाशिल्ल्यान रमाबाईक मुळाक्षराचीय वळख नाशिल्ली. अशे परिस्थितींत न्यायमूर्तीन रमाबाईक शिकोवपाक सुरवात केली. तेखातीर रमाबाईक समाजा वांगडा घरच्यांचोय त्रास सोंसचो पडलो. जातिभेदाचें कडक अनवाळपण आसतना, रमाबाईक जेन्ना एक किरिस्तांव बायल इंग्लीश भास शिकोवपाक येवंक लागली, तेन्नाय तिका खूब निंदा सोंसची पडली. पूण तिचेर जाल्ल्या संस्कारांक लागून सोंसपाची शक्त, अभ्यासाची आवड आनी घोवाचो घटमूट आदार हाका लागून रमाबाईन सगळ्यांचेर जैत मेळयलें. अभ्यासू वृत्ती आनी धीटपणाचो प्रभावय रमाबाईचेर पडिल्लो.

ज्या संवसारी बायलांक शिक्षण घेवंक मेळना, तांचेखातीर रमाबाईन सगळ्या तरांचे वर्ग सुरू केले. प्रार्थना समाजाच्या 'आर्य महिला सभे' ची अध्यक्ष हा नात्यान तिणें ज्ञानप्रसाराचें कार्य हातांत घेतलें. तेखातीर तिणें 'हिंदू सोशल अँड लिटररी क्लब' ची स्थापणूक करून कला, भास, विज्ञान हांचे बायलांखातीर वर्ग सुरू केले. ल्हव ल्हव करून तिका बायलांचो खूब आदार मेळपाक लागलो. तेन्ना तिणें इ.स. १९०८ वर्सा पुण्यांत 'सेवासदन' हे संस्थेची स्थापणूक केली. दोतोर आनी परिचारिका म्हूण बायलांचो आंकडो उणो आसा अशें कळटकच इ.स. १९११ वर्सा तिणें रुग्णपरिचर्येचो आनी वैजकी शिक्षणक्रम सुरू केलो.

सेवासदन संस्थेच्या ह्या व्यापाक अर्थीक आदार मेळचो तशेंच शिक्षणाचोय प्रसार जावचो ह्या दोट्टी हेतान रमाबाईन, थंयच्या बायलांनी तयार केल्ल्या भरतकामाच्या, शिवणीच्या आनी कलाकुशळीच्या वस्तूंचें प्रदर्शन भरोवपाक सुरवात केली. तेन्नासावन हे संस्थेची खूब उदरगत जाली.

इ.स. १९०१ वर्सा न्या. रानडे हाका मरण आयलें तेन्ना रमाबाईचो काळ दुख्खांत गेलो. पूण त्या दुख्खांतल्यान तिणें स्वताक सावरलें आनी आपली जीण भौशिक वावराक ओंपली. इ.स.

१९०४ वर्सा भरिल्ले पयले 'भारत महिला परिशदे'चें अध्यक्षपद रमाबाईक फावो जालें. न्यायमूर्तीन स्थापन केल्ले 'सामाजिक परिशदे' वांगडा हे परिशदेचेंय कार्य सुरू जालें.

इ.स. १९०४ ते इ.स. १९२४ ह्या काळांत रमाबाई हे परिशदेच्या कार्यांत सक्रिय आशिल्ली. बायलेक आपल्या कर्तृत्वाची, हक्कांची, अधिकारांची जाणीव जावची म्हूण रमाबाईन उपाट यत्न केले. दुकळांत सांपडिल्ल्यांक, हुंवारांत, उज्यांत सांपडिल्ल्यांक पयशे, कड्डण, कपडे अशा सगळ्या मार्गांनी आदार करपाचें कार्य तिणें सेवासदनाच्या बायलांवातीन हातांत घेतलें.

संकटांत सापडिल्ल्यांक आदार करप हेंच तिचें जिवितकार्य जाल्लें. फकत महाराष्ट्रांतूच न्हय तर हेर प्रांतांनी ती स्वता भोंवन तरातरांचे उपक्रम सुरू करताली. गुन्यांवकारी बायलांक तांचे जिणेक बरी दिका दिवन तांकां वेवसायीक शिक्षण मेळून, त्यो स्वताच्या पांयांचेर उब्यो रावन तांकां मानान जियेवंक मेळचें म्हूण रमाबाईन खूब यत्न केले.

बायलांक मतदानाचो हक्क मेळचो म्हूण रमाबाईन शासनाकडे मागणी केली. ताचें म्हत्व सगळ्या थरांतल्या बायलांक पटचें म्हूण तिणें सभा घेतल्यो, तांच्या हक्कांची तांकां जाणविकाय करून दिली. स्वबरापत्रांनी लेख बरोवन आपलीं मतां उक्तायलीं. हाचो परिणाम विधिमंडळाचे वेंचणुकेंत बायलांक मतदानाचो हक्क मेळ्ळो. जिणेचे निमाणेमेरेन रमाबाई येरवडा बंदखणीक भेट दिताली.

- कों. वि. सं. मं.

रानदुकर : (पळेयात दुकर).

रानमाजर : (पळेयात माजर).

रानसुणो : (पळेयात सुणो).

राबी, इझिडॉर इझाक : (जल्म : २९ जुलय १८९८, रेमॅनॉव्ह, ऑस्ट्रिया; मरण : ११ जानेवारी १९८८, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. अणुकेंद्राच्या चुंबकीय गुणधर्मांची नोंद करपाखातीर उपयुक्त थरिल्ल्या अनुस्पंदन पद्धतीच्या सोदाखातीर ताका १९४४ वर्साच्या भौतिकीचें नोबॅल इनाम फावो जालें.

१८९९ वर्सा तो आपल्या घरच्यांसयत अमेरिकेक गेलो आनी थंय ताणें १९१९ वर्सा कॉर्नेल विद्यापिठाची रसायनशास्त्राची पदवी घेतली. उपरांत ताणें १९२७ वर्सा स्फटिकांच्या चुंबकीय गुणधर्मांचेर संशोधन करून कोलंबिया विद्यापिठाची पीएच्.डी घेतली. शिश्यवृत्ती मेळिल्ल्यान युरोपांत ताका आर्नोल्ड झोमरफेल्ड, नील्स बोर, व्होल्फगांग पाडली, ओटो स्टर्न आनी व्हेर्नर हायझेनबेर्क ह्या नामनेच्या

शास्त्रज्ञांवांगडा काम करपाची संद मेळ्ळी. १९२९ वर्सा तो कोलंबिया विद्यापिठांत सैध्दांतिक भौतिकीचो अधिव्याख्यातो आनी फुडें १९३७ वर्सा प्राध्यापक जालो.

दुसऱ्या म्हाझुजांत तो मॅसेचूसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीच्या रेडिएशन लॅबॉरेटरीचो सहयोगी संचालक आशिल्लो. ताणें सूक्ष्मतरंग रडार आनी अणुबाँब हांच्या विकासांत पालव दिलो. म्हाझूज सोंपतकच १९४५ वर्सा तो कोलंबिया विद्यापिठांत भौतिकी विभागाचो कार्यकारी अधिकारी जालो. उच्च ऊर्जा भौतिकी आनी सूक्ष्मतरंगांचे वैज्ञानिक आनी वेव्हारीक उपेग ह्या नव्या क्षेत्रांतल्या विभागाक ताणें म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिली. ह्याच विद्यापिठांत, १९५१ - ६४ त तो भौतिकीचो हिगिन्स प्राध्यापक, १९६४ - ६७ त पयलो विद्यापिठीय प्राध्यापक आनी १९६७ वर्सासावन गुणश्री प्राध्यापक जालो.

१९३० वर्सासावन ताणें अणुकेंद्रांच्या चुंबकीय गुणधर्मांचो अभ्यास करपाक सुरवात केली आनी हें गुणधर्म मेजपाचें साधन म्हणून स्टर्न हाच्या रेणवीय शलाका पद्धतीचो विकास केलो. १९३७ वर्सा ताणें आणवीय वर्णपटांचें निरीक्षण करपाखातीर रेणवीय आनी आणवीय शलाकांच्या चुंबकीय अनुस्पंदनाचे पद्धतीचो सोद लायलो. हे पद्धतीचो उपेग करून अणू आनी रेणू हांच्या परिभ्रमणाच्या एकेका अवस्थांचें अभिज्ञान करपांत आनी त्यो मेजपांत ताणें जैत मेळयलें. ताचे हे पद्धतीक लागून अणू आनी रेणू हांचे संरचनेविशीं चड विस्तारान म्हायती मेळ्ळी. उपरांत सोदिल्ल्या आणवीय कालमापक, मेसर आनी लेसर हेसारक्यो प्रयुक्ती राबी हाच्या ह्या मूलभूत कार्याचेर व्हड प्रमाणाचेर आदारल्यात. झुजा उपरांतच्या काळांत (१९४६ - ५६) तो अमेरिकेच्या अणुऊर्जा मंडळाच्या सर्वसादारण सल्लागार समितीचो वांगडी आनी चार वर्सा अध्यक्ष आशिल्लो. १९५५, १९५८ आनी १९६४ ह्या वर्सा जिनीव्हा हांगा अणुऊर्जेच्या शांतिकायेच्या उपेगांखातीर आंतरराश्ट्रीय परिशदो भरोवपाक ताणें म्हत्वाचें कार्य केलें. युनेस्कोंतलो अमेरिकेचो प्रतिनिधी ह्या नात्यान ताणें केल्ल्या प्रयत्नांक लागून जिनीव्हा हांगा उच्च ऊर्जा भौतिकीच्या अभ्यासाखातीर एक आंतरराश्ट्रीय प्रयोगशाळा (CERN) उबारपाक खूब आदार जालो. ब्रुकहॅवन नॅशनल लॅबोरेटरी स्थापन करपाकूय ताचो वांटो आशिल्लो. अमेरिकेच्या शस्त्रास्त्र नियंत्रण आनी निःशस्त्रीकरण विभागाच्या सल्लागार समितीचो तशेंच हेर सरकारी आनी आंतरराश्ट्रीय समित्यांचो तो वांगडी आशिल्लो.

'फिजिकल रिव्ह्यू' ह्या नेमाळ्यांत राबीचे म्हत्वाचे संशोधन निबंध उजवाडा आयले. ह्या नेमाळ्याचो तो कांय काळ सहयोगी संपादकूय आशिल्लो. माय लायफ अँड टाइम्स अँज अ फिजिसिस्ट, (१९६०), मॅन अँड सायन्स (१९६८) आनी सायन्स द सेंटर ऑफ कल्चर (१९७०) हे ग्रंथ ताणें बरयले.

नोबेल इनामावांगडा ताका आनीकूय कांय उल्लेख करपासारकीं इनामां मेळ्ळ्यांत, तीं अशीं - अमेरिकन असोसिएशन फॉर द अॅडव्हान्समेंट ऑफ सायन्सेस हाचें इनाम (१९३९), फ्रँकलिन इन्स्टिट्यूटाचें एलिअट क्रिसन पदक (१९४२), मेरिट पदक (१९४८), किंग्ज पदक (१९४८), अॅटम्स फॉर पीस पुरस्कार (१९६७) तशेंच प्रिन्स्टन, हार्वर्ड, बर्मिंगहॅम ह्या विद्यापिठांच्यो सन्माननीय पदव्यो हे भोवमान मेळ्ळे. अमेरिकन फिजिकल सोसायटी, नॅशनल अॅकॅडमी ऑफ सायन्सेस, अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटी ह्या संस्थांचो तो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

राभा : एक जमात. हांची वसती चडकरून आसामांत आनी अस्तंत बंगालच्या जलपैगुडी आनी कुचबिहार ह्या जिल्ह्यांत आसा. राभा लोक मंगोलायड वंशाचे आसून बोडो गटांतले गारो, काचारी, मेज आदी लोकांकडेन तांचें सारकेंपणा आसा. अस्तंत बंगालांतल्या राभा लोकांचे कुडीची ठेवण सादारणपणान मंगोलायड लोकांचे कुडीवरी आसता. ते मोटवे वा मध्यम उंचायेचे आसून तांचो वर्ण हळदुवो, चपटें नाक, केंस सरळ वा मातशे मुदयाळे आसतात.

तांचीं घरां कोंड्याचीं आसतात आनी घराचें पारवें तणाचें आसता. जाल्यार वण्टी मातयेच्यो आसतात. घराक तेंकून गोरवांचो गोठो आसता. तशेंच दुकरां, बोकड्यो, कुकडां खातीर स्वतंत्र जागे दवरतात. कांय लोकांक ट्रायबल वेलफेअर खात्यावतीन घरां बांदून दिल्लीं आसात. शीत हें ताचें मुखेल अन्न. भाज्यो, दाळ, मांस, नुस्तें हे पदार्थ तांच्या जेवणांत आसतात. ल्हायो आनी धंयांतले फोव हे तांचे आवडिचे पदार्थ.

सादारणपणान राभा लोक गरीब आसतात. तांकां तांदळांपसून तयार केल्लो सोरो खूब आवडटा. हे लोक जाळें आनी पांजऱ्याच्या आदारान नुस्तें धरतात.

राभा लोक सादारणपणान थळावी बंगाली बोली उलयतात. जाण्ट्या लोकां मदीं मात मुळची राभा बोली उलोवप जाता.

राभा दादले पुडवें आनी सदरो घालतात. बायलो साडी आनी पोलको घालतात. सदऱ्याच्या काळांत लागशिल्ल्या सुदारिल्ल्या लोकांच्या भेसांचोय तांचेर प्रभाव पडला. बायलो केंसाचो आंबाडो घालतात. परबेदिसा हे लोक रुपें, पितुळ, शंख वा कंवचेच्यो वस्ती घालतात.

पुर्विल्ल्या काळांत हे लोक भूतपुजक आशिल्ले. पूण विसाव्या शतमानाचे सुरवेक ह्या लोकांनी भौशिकतरेन हिंदू धर्म आपणायलो. ऋषी वा महाकाल हें तांचें सगळ्यांत व्हड दैवत. हाचेभायर काली, कामाक्षा, शीतला, गंगादेवी, नारायण, बडा ठाकूर, सत्यपीर आदी

देवता आनी कांय भूतारवेतां हांकां ते भजतात. दर एका घरांत देवपुजेखातीर कोंड्याचो एक चौथरो आसता आनी ताचेर मातयेचो ल्हानसो ओटो आसता. ह्या ओट्याचेर तांदळान भरिल्लो एक घट महाकालीचें प्रतीक म्हणून दवरिल्लो आसता. ताका कोंबो, दुकर हांचो बळी दितात. कांय देवांचे पुजेचे कांय खास दीस थरिल्ले आसतात. बलरामपुजा - हो उत्सव वैशाखांत येता. निशाकालीपुजा - ज्या लोकांची निशाकाली ही देवता आसता अशे लोक भौशिक वा धर्मीक उत्सवावेळार सांजेचे वा रातचे तिची पुजा करतात. हाचेभायर गोकुळाश्टम, राधापटम, बिसहरीपुजा, कामारव्यापुजा, कालीपुजा, सत्यनारायणपुजा, शिवपुजा आदी उत्सव राभा लोक करतात.

राभा लोकांमदीं तीस दीस सुयेर पाळटात. सुयेर सोंपतकच त्या दिसा म्हालो भुरग्याचें जावळ काडटा आनी भुरग्याच्या आवयचीं नाखटां कापतात. उपरांत सगळे घरचे लोक भुरग्याक आनी बाळंटीक घेवन लागसल्ल्या व्हाळार न्हावंक वतात. थंयच्यान न्हावन परत येतकच पुरोयत बलरामाची पुजा करता. चडकरून त्याच दिसा भुरग्याचें नांव दवरतात. केन्ना केन्नाय भुरगें एका म्हयन्याचें जातकच वा दोन म्हयने जावचे आदीं बरो दीस पळोवन नांव दवरतात. भुरग्याचो मामा वा आजो त्या दिसा भुरग्याक मांडयेर घेवन उदकान भरिल्ल्या एका दोण्यांत, जें नांव दवरपाचें तें उच्चारून तांदळाचो एक दाणो उडयता. तो तांदूळ उदकाचेर उफेलो जाल्यार तेंच नांव दवरतात. जर तो बुडलो तर दुसरें नांव उच्चारून दुसरो तांदूळ उडयतात. अशें तांदूळ वयर उफे मेरेन करतात. उपरांत नांव दवरतात. चलो णव म्हयन्यांचो जातकच आनी चली सात म्हयन्यांची जातकच अन्न उश्टावपाचो विधी करतात.

राभा लोकांत लग्नाक भोव म्हत्व आसता. चलो लग्नाचो जातकच आनी ताका फावो अशी चली मेळटकच चल्याचो बापूय, गांवचो मुखेली, गांवचो ब्राह्मण पुरोयत हांकां घेवन चलयेगेर वता. चलयेकडलेय लोक चल्यागेर वचून चल्याक पळयतात. दोगांकय संबंद पसंत आसल्यार लग्नाचो म्हूर्त, देजाची रक्कम, हेर देणीघेणी आदी गजाली थारायतात.

लग्नाच्या आदल्या दिसा न्हवऱ्यागेर आनी व्हंकलेगेर अधिवास नांवाचो एक विधी करतात. लग्नादिसा सकाळीं न्हवरो आनी व्हंकल हांकां आपआपल्या घरा हळद लावपाचो कार्यक्रम जाता. दनपारचो न्हवऱ्याचो मामा हेर सोयऱ्यांक घेवन वाजत - गाजत व्हंकलेक हाडपाक वता. थंय जेवणबी जेवन चल्याचो मामा व्हंकलेच्या बापायक देज दिता आनी सगळे जाण मिरयत न्हवऱ्यागेर येतात.

लग्नाच्या माटवांत चार वटेनच्या चार खांब्यांकडे चार आनी मदीं एक अशे घट स्थापन केल्ले आसतात. न्हवऱ्याचे व्हडले भयणीचो घोव न्हवऱ्याक उबारून माटवांत हाडटा. न्हवरो उदेंतेकडे

तोंड करून उबो रावता. तेन्ना ताच्या मुखार अंतरपाट धरतात. व्हंकलेचे व्हडले भयणीचो घोव व्हंकलेक उबारून माटवांत हाडून न्हवऱ्या भोंवतणी सात वेळा फेरयो मारता. दर फेरी पुराय जातकच व्हंकल, न्हवऱ्याच्या आंगार मुठभर ल्हायो उडयता. सात फेरयो पुराय जातकच व्हंकलेचो भावोजी तिका घेवन न्हवऱ्यामुखार उबो रावता. उपरांत व्हंकलेचेर आनी न्हवऱ्याचेर बुरखो घालतात आनी मदलो अंतरपाट कडेन काडटात. दोगांय आपआपले बुरखे कडेक काडून समारंभपूर्वक एकामेकांक पळोतात. पुरोयत न्हवऱ्याच्या उजव्या तळव्यार व्हंकलेचो दावो तळवो दवरता आनी दोगांकय मंत्र म्हणूंक लायता. दोगांयच्या जुळयल्ल्या हातांचेर तो लेंस घालता आनी ताचेर घट दवरता. उपरांत त्या दोगांयच्या वस्त्रांक गांठ मारता. ताचेउपरांत सिंदूरदान हो विधी जाता. तेन्ना न्हवरो व्हंकलेच्या कपलाक तीन वेळा सिंदूर लायता आनी तिचो मागो भरता. व्हंकल न्हवऱ्याच्या कपलाचेर तीन वेळां काजळाचो थिपको लायता. मागीर दोगांय एकामेकांक हारसो दाखयतात. उपरांत न्हवरो आपल्या गळ्यांतलो हार व्हंकलेच्या गळ्यांत आनी व्हंकल आपल्या गळ्यांतलो हार न्हवऱ्याच्या गळ्यांत घालता. उपरांत लजा होम जाता. दुसऱ्या दिसा व्हंकल जमिल्ल्या सगळ्या लोकांक खावपाक दिता. लोकांक जर ही व्हंकल समाजघटक म्हूण आपणावची नासत तर तिचें हातचें अन्न घेनात. तिच्या हातचें अन्न स्विकारप ही आंनदाची गजाल मानतात. ते उपरांत मेजवानी जाता.

बंगाली आचार विचार आपणायल्ल्या रामांचें लग्न चलयेघरा जाता. देज दिवपाक पैसे नासल्यार एकाद्रो तरणाटो आपल्या भावी मांवागेर कांय दीस काम करता आनी मागीर चलयेकडेन लग्न जाता.

शेती हो ह्या लोकांचो मुखेल वेवसाय. हाचेभायर ते तेलबियां, भाजीपालो, कड्डणां, ताग हांचींय पिकां काडटात. पीक बरें येवचें आनी जिवांपसून पिकांक राखण मेळची देखून हे लोक कांय धर्मीक विधी आनी पुजा करतात.

वैशाख वा जेष्ठ म्हयन्यांत ब्राह्मण पुरोयत वा अधिकारी म्हूर्त पळोवन विश्वकर्माच्या पुजेचो दीस थारायता. त्या दिसा कुटुंबांतलो मुखेली न्हावन, धुतवस्त्र न्हेसून, आंगणांत सारयल्ल्या जाग्यार विश्वकर्माची पुजा करता. उपरांत शेतांतल्या अवजारांचेर तुळशीपानान उदक शिंपडायता आनीक कुकूम लायता. उपरांत शेतांत वचून थोडीशी जमीन नांगरता आनी मागीर घरा येवन इश्टां-वांगड्यां सयत जेवण जेवता. पेरणीवेळार हे लोक शेतांत वचून लक्ष्मीची पुजा करतात आनी थोडेंशें शेत पेरतात. मार्गशीर्ष म्हयन्यांत शेत कापचेआदीं ते माडहन नांवाचो उत्सव करतात. एक बरो दीस पळोवन त्यादिसा कुमारीका शेतांत वचून लक्ष्मीची पुजा करता. शेताच्या कांय रोप्यांक कुकूम लावन तीं कापतात आनी तांचे दोन भोरे नव्या कपड्यांत बांदून

घरा व्हरतात. हे भोरे देवाऱ्यांत आठ दीस दवरतकच घराच्या वा कोठयेच्या दाराच्या खांब्याक बांदून दवरतात. हो सुवाळो जाल्या बगर कोणच शेत कापीनात.

गोश्वां, मेंढरां, दुकरां, कुकडां आदी प्राणी पोसून तांचें दूद, मास, तांतयां विकपाचो कांय लोक धंदो चलयतात.

गायेक ते खुबूच पवित्र मानतात आनी एकाद्र्याच्या हातांतल्यान चुकून गाय मेली जाल्यार ताका प्रायश्चीत घेवचें पडटा.

रामा लोकांत कांय पोटभेद आसात. प्रदेशीक नदरेन तांचें गांवगिऱ्या वाठारांत रावपी आनी अस्तंत बंगाल सरकाराच्या राखीव वनविभागांतल्या वसत्यांनी रावपी अशे दोन भेद आसात. रवेडेगांवांत रावपी लोक शेती करतात आनी वनविभागांत रावपी मजुरी करतात. ह्या दोन भेदांतल्या लोकांत लग्नसंबंद जुळना.

वंशीक नदरेन अस्तंत बंगालांतले रामा हे कोच रामा गटांतले आसात. डाल्टन हाणें रामाचे रंगदणी आनी पाटी अशे दोन भेद सांगल्यात. पाटी लोकांनी बंगाली लोकांच्यो जायत्यो चालीरिती आनी बंगाली भास आपणायल्या आनी एका इतिहासकाराच्या मताप्रमाण तांचे रंगदणी, पाटी, मैटोरिया, डाबुरी आनी काचारी अशे पांच भेद आसात. ह्या लोकांमदीं जायते हुसूक वा गोत्रां आसात आनी एका गोत्रांत लग्नसंबंद जायना.

- कों. वि. सं. मं.

राम : विष्णुच्या धा अवतारांतलो सातवो अवतार. इक्ष्वाकू कुळांतलो अयोध्येचो राजा दशरथ आनी पट्टराणी कौसल्या हांचो पूत. अभ्यासकांच्या मतान ताचो काळ इ.स. आदीं २००० ते १९५०. ताची जल्मतीथ चैत्र

शु. नम (रामनम) वाल्मीकी मुनीच्या "रामायण" ह्या म्हाकाव्यांत तो आदर्श पूत, एकपत्नीव्रती, महापराक्रमी, सर्वश्रेष्ठ झुजारी आनी

आदर्श राजा अशें रामाचें वर्णन केलां. नारदान ताचेविशीं वर्णन केलां तें अशें - इक्ष्वाकू कुळांतलो राम हो आदर्श पुरुश, सोबीत मुरवामळ, विशाल कपल, व्हड दोळे, पुराय कुडीचेर आगळीच कांती आशिल्लो, विद्येंत खांपो, राजनितीज्ञ, सज्जनाचो संग्रह आनी दुर्जनाचो निग्रह करपी, धर्म, अर्थ आनी काम ह्या तिनय पुरुषार्थाचें योग्य तरेन सेवन करपी, संगीत, वाद्य, चित्रकला हातूंत हुशार, प्रजाहितदक्ष आनी प्रजनांक प्रिय असो देवासुरांक खबर आशिल्लीं सगळीं अस्त्रां जाणपी आनी अजिंक्य असो हो राम श्रेष्ठ पुरुश.

राजा दशरथाक कौसल्या, सुमित्रा आनी कैकेयी अशो तीन राणयो आशिल्ल्यो. तांकां बरोच तेंप मेरेन भुरगीं जाली ना. ताणें ऋश्यश्रृंग मुनीवरवीं पुत्रकामेश्ठी यज्ञ केलो. तेन्ना कौसल्येगेर राम, सुमित्रेगेर लक्ष्मण आनी शत्रुघ्न आनी कैकेयीगेर भरत अशे चार पूत जाले. सगळे पूत गिन्यानी, गुणी आनी हुशार आशिल्ले. राम हो हतयाचेर आनी घोड्याचेर बसपांत आनी रथसंचलन करपांत फिशाल आशिल्लो. तो पंदरा वर्सांचो आसतना आपले यज्ञभुंयेक राक्षसांपसून राखण मेळची देखून विश्वामित्र ऋषी ताका घेवन गेलो. थंय ताणें रामाक बला आनी अतिबला ह्यो झूजविद्या शिकयल्यो. तेवेळार रामान ताटका हे राक्षशिणीक जिवेशीं मारली. तशेंच मारीच, सुबाहु आदी राक्षसांक धावंडावन घाले. तेन्ना विश्वामित्रान खोशी जावन रामाक दिव्य अस्त्रां दिलीं.

उपरांत विश्वामित्रान ताका मिथिलेक जनक राजागेर व्हेलो. वाटेंत रामान गौतम ऋषिची बायल अहिल्या हिका शापमुक्त केली. मिथिलेक रामान शिवधोणू उबारून आपलें बळगें दाखयले उपरांत जनकराजान ताचें आनी सीतेचें लग्न लावन दिलें.

जेन्ना दशरथान रामाचो युवराज्याभिशेक करपाचो थारायलो तेन्ना कैकेयीन रामाक चवदा वर्सां वनवास आनी भरताक युवराज्याभिशेक अशे दोन वर मागून घेतले. बापायचे आज्ञेक पाळो दिवपाक राम वनवासाक वचूंक भायर सरलो. तेन्ना ताचेवांगडा सीता आनी लक्ष्मणय वनवासाक गेलीं. जेन्ना तीं चित्रकूट पर्वताचेर पावलीं तेन्ना भरत तांकां परत अयोध्येक व्हरपाक आयलो. ताणें रामाक दशरथ मरपाची खबर दिली आनी अयोध्येक परत वचपाक विनयलें. रामान बापायक दिल्लें वचन मोडूंक न्हंयकार दिलो तेन्ना भरतान ताच्यो पादुका अयोध्येक व्हरून तांचे प्रेरणेन ताणें राजकारभार चलयलो.

थंयच्यान राम, लक्ष्मण, सीता अत्री ऋषींच्या आश्रमांत गेलीं. थंय सीतेची आनी तपस्वीनी अनुसूयेची भेट जाली. थंयच्यान तीं दंडकारण्यांत गेलीं. थंय तांणी धा वर्सां सारलीं. जायते म्हयने तांणी ऋषींच्या वेगवेगळ्या आश्रमांत वसणूक केली. ह्याच काळांत अगस्त्य ऋषीन रामाक दिव्य धोणू दिलें. पंचवटींत आसतना रामान जायत्या नरभक्षक राक्षसांचो नाश केलो. रावणाची भयण शुर्पणखेचो तर लक्ष्मणान कान आनी नाक कापून अपमान केलो.

ते उपरांत रावणान जेन्ना सीतेक उबारून व्हेली. तेन्ना रामाक खूब वायट दिसलें. तो लक्ष्मणावांगडा तिचो सोद घेवंक लागलो. वाटेर ताका सुग्रीव आनी हनुमान मेळ्ळे. तांच्या आदारान ताणें रावणाकडे झूज करून सीतेची सुटका केली. तरी ताणें सीतेचो स्वीकार करचे आदीं तिका अग्नीपरिक्षा दिवची पडली. राम अयोध्येंत परत येतकच ताचो राज्याभिशेक केलो.

कांय दिसांनी लोकोपवादाक लागून ताणें गुरवार सीतेक वाल्मीकी आश्रमांत सोडली. थंय तिणें लव आनी कूश ह्या दोन जुवळ्या भुरग्यांक जल्म दिलो. थंय वाल्मीकीन तांकां आपणें रचिल्लें महाकाव्य गावपाक शिकयलें. ह्या दोनय कुमारांनी रामाक तें गावन दाखयलें. उपरांत रामान अश्वमेध यज्ञ केलो.

रामाच्या आदर्श जिणेचो आनी रामायणाचो भारतीय आनी बृहद्भारतीय कलासाहित्याचेर खोल छाप उठिल्लो दिसता. बौध्द आनी जैन साहित्याचेरय रामकथेचो प्रभाव पडला. बौध्द धर्मांत राम हो बोधिसत्त्व, जाल्यार जैन धर्मांत तो आठवो बलदेव मानून साहित्यनिर्मिती जाल्ली आसा. संस्कृत, प्राकृत आनी प्रदेशीक भासांत रामकथाप्रसंगाचेर जायतीं महाकाव्यां, नाटकं, चंपूकाव्यां आनी खंडकाव्यां बरयल्यांत.

रामलिला, सारक्या लोकनाट्याचेर तशेंच लोकगितांतय रामचरित्राचो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता. भारताभायर तिबेट, खोतान, जावा, मलाया, सयाम, ब्रह्मदेश, कंबोडिया (ख्मेर) आदी देशांतय रामकथेचो अविश्कार जाल्लो आसा. हाचेभायर नाच, नाटक, चित्रां, शिल्पां आदी कलांवरवींय रामजिणेंतल्या प्रसंगाचो सोबीत आविश्कार दिसून येता. राजपूत आनी कांग्रा शैलींत रामायणाच्या प्रसंगाचीं जायतीं चित्रां आसात. जोधपूर संग्रहालयांतल्या ९१ चित्रांचो संग्रह उल्लेख करपासारको आसा. जयपूर पोथी संग्रहालयांतल्या फार्सी रामायणाचे प्रतींत ७६ सोबीत चित्रां आसात. कंबोडियांतूय रामायण प्रसंगाचेर सोबीत चित्रां मेळटात. नामनेचो चित्रकार रविवर्मा हाणेंय रामायणांतल्या कांय प्रसंगांचेर सोबीत चित्रण केल्लें आसा.

वेरूळच्या कैलास लेण्यांत, हळेबीठ, हंपी, कुंभकोणम, चंद्रगिरी, देवगढ, ऐहोळे, पहाडपूर (बंगाल), नागार्जुनकोंडा तशेंच राजस्थानांतल्या केंकिदा, किवाडू (जि. बारमेर), खेड (रणछोडराम), देवूळ आदी देवळांतल्यान रामकथेंतल्या वेंचीक प्रसंगांचो कलात्मक आविश्कार दिसून येता.

दक्षिण भारतांत रामाच्यो पाशाणमूर्तीपरस धातूमूर्ती जायत्यो मेळटात. उबो राम द्विभूज आनी कोदंडधारी (धोणू) आसा; वांगडा सीता, लक्ष्मण आनी हनुमान आसा. त्रिवेद्रम हांगा हस्तिदंतांत कोरिल्ल्यो राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, सीता आनी हनुमान हांच्यो हालींच्या काळांतल्यो सोबीत मूर्ती आसात. राम, लक्ष्मण, सीता आनी हनुमान हांच्यो उब्यो कांश्यामूर्ती दक्षिण भारतांत जायत्यो

आसात. उब्या रामाची मूर्त धनुर्धारी आसता देखून तिका कोदंडराम म्हूण वळखतात.

- कों. वि. सं. मं.

रामकृष्ण परमहंस : (जल्म: १८ फेब्रुवारी १८३६, कामारपुकुर, हुगळी - बंगाल; मरण: १५ ऑगस्ट १८८६, काशीपूर).

एक संतश्रेष्ठ, अद्वैत वेदांताचो प्रचारक आनी सर्वधर्मसमन्वयाचो प्रणेता. ताच्या बापायचें नांव सुदिराम आनी आवयचें

चंद्रादेवी. हें घराणें रामाची उपासना करपी आशिल्लें. गदाधराचे कृपेन ताचो जल्म जालो म्हणून ताका गदाधर हें नांव दवरिल्लें. लोक ताका परमेश्वराचो अवतार मानतले अशें ताच्या भुरगेपणांत भविश्य वर्तयल्लें. 'एकुणिसाव्या शेंकड्यांत बंगालांत जावन गेल्लो एक संवसारीक किर्तीचो

सत्पुरुश' अशें ताचें फुडाराक नांव जालें.

भुरगेपणांत तो बरोच मस्तो आशिल्लो. गणित विशय ताका मात लेगीत आवडनासलो. पूण तो एकपाठी आशिल्लो. भुरगेपणांतूच ताची आवय भायर पडली. ल्हानपणासावन ताची ओड पुराण - भजन आनी मूर्ती कलेकडेन आशिल्ली. साधु-बैराग्यांचीय तो सेवा करतालो.

पिरायेच्या णवव्या वर्सासावन देवाचें ध्यान करतना, भजनां - पदां म्हण्टना अर्दीमर्दी ताची समाधी लागताली. ते अवस्थेंतल्यान सावचित जाल्याउपरांत आपूण ज्या देवदेवतांचें ध्यान करतां ती देव - देवता आपले मुखार उबी रावता अशें तो सांगतालो. ताची ती भावावस्था पळोवन गांवांतल्यो बायलो ताका श्रीकृष्ण - चैतन्यमहाप्रभू अशें म्हणून ताची पुजा करताल्यो. लोक ताचेकडल्यान रामायण - महाभारतातलीं आख्यानां वाचून घेताले.

फुडें ताचो व्हडलो भाव रामकुमार हाणें ताका शिक्षणाखातीर म्हणून कलकत्याक व्हेलो. पूण अभ्यासांत ताचें लक्ष लागलें ना. भावान ताका शिक्षणाविशीं सांगलें, तेन्ना रामकृष्णान भावाक परती जाप दिवन सांगलें, 'केळ्या तांदळाची पोटली बांदपाची विद्या हांव शिकूंक सोदीना, हांव अशी विद्या शिकूंक सोदता जिकालागून ज्ञानाचो उदय जावन मनीस धन्य जातलो. म्हाका जेवण खाण दिवपी विद्या नाका. ईश्वराचें दर्शन जातलें अशी विद्या म्हाका जाय'. पिरायेच्या १६ व्या वर्सा ताणें दिल्ली ही जाप म्हळ्यार साधक भावांचो पयलो वयलो आविश्कारूच आसलो.

कलकत्याक राणी रासमणी नांवाचे बायलेन दक्षिणेश्वरी हांगा बांदिल्ल्या कालीमातेच्या देवळांत तो पुजारी म्हणून फुडें काम करूंक लागलो. पुजा करतना तो तल्लीन जातालो. ताच्या दोळ्यांतल्यान दुकांच्यो पावळ्यो लागताल्यो आनी ताची छाती चिप्प भिजताली. अंगन्यास आदी पुजांगां करतना तर ते ते मंत्र, वर्ण अक्षरांनी आपलेच कुडीर येतात अशें ताका प्रत्याक्षांत दिसतालें. देवीचे पूजेखातीर शक्तिदिक्षा घेवप गरजेचें आसा, अशें ताका दिशिल्ल्यान ताणें केनाराम भट्टाचार्य नांवाच्या एका व्हड साधकाकडल्यान शक्तिदिक्षा घेतली.

फुडाराक तो रातदीस पंचवटींत झाडासकयल बसून जगन्मातेचें ध्यान करूंक लागलो. लज, भंय, तिरस्कार, कूळ, शक्त, जात, मान, भोवमान ह्या अश्टपाशांसावन मेकळो जावपाचो तो यत्न करतालो. अहंकार ना जावन नमळीकाय येवची म्हणून सडांस बी धुवपाचीं कामांय तो करतालो. भिकार्याचे पंक्तींतलें उश्टें, देवीचो प्रसाद म्हणून तो खातालो. जगदंबेन आपल्याक साक्षात दर्शन दिवचें म्हणून तो आकूळ पिकूळ जावन तिची प्रार्थना करतालो. तेखातीर ताणें जेवप खावप, न्हीदप सगळें सोडलें. शेवटाक ताणें आत्मघात करपाचो यत्न केलो, तेन्ना जगदंबेन ताका आपलें दर्शन दिलें. तो तिचें दर्शन परत परत जावचें म्हणून रडटालो, जमनीर लोळटालो, तेन्ना ताका देवी दर्शन दिताली. फुडें फुडें तर देवीमाता हांसता, आपलेकडेन उलयता, आपल्याक ती धातारता अशे अणभव ताका येवपाक लागले. हेच अवस्थेक लागून देवीची पुजा करपाक ताका शक्य जाय ना जालें. लोकांक ताका वातांची पिडा जाल्या अशें दिसलें. फुडाराक ताका लोकांच्या मनांत कितें चलता, तेंय कळूंक लागलें. एक दीस भजन गायतना मदींच थामून ताणें रासमणीचेर दोन थापटां फुलयलीं आनी 'हांगा लेगीत संवसाराचेच विचार?' असो प्रस्न केलो. लोक ताका पिशें लागलां अशें म्हणूक लागले. तेन्ना देवळाच्या वेवस्थापकान ताका पुजारीपदावयल्यान काडलो. आवयक हें कळना फुडें तिणें ताका घरा व्हरून ताचेर मंत्रतंत्र केले आनी ताका बरो केलो. उपरांत रोखडेंच ताचें पिरायेच्या २३ व्या वर्सा १८५९ त जयरामवाडींतल्या रामचंद्र मुखोपाध्यायाचे चलयेकडेन लग्न जालें. कांय तेपा उपरांत तो परत देवळाचो पुजारी जालो आनी राखडोच संवसाराच्यो गजाली पुराय तरेन विसरून गेलो.

भैरवी ब्राह्मणीचे देखरेखीखाल ताणें तंत्रीक साधना केली. ६४ तंत्रांची साधना केल्या उपरांत तिच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें वैष्णव मताचीय साधना केली. फुडें एका गुरूकडल्यान राममंत्र घेवन रामाचीय उपासना केली. उपरांत श्रीकृष्णाची राधेच्या रुपांत सेवा केली. ह्या स म्हयन्यांच्या साधना काळांत तो बायलेसारको व्हेसतालो, पांगुरतालो. परमहंस तोतापुरीच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें अद्वैत साधनेचीय दीक्षा घेतली. थोड्याच दिसांनी रामकृष्णाक निर्विकल्प समाधीचो लाव जालो. स म्हयने तो निर्विकल्प समाधींत रावलो. फुडें

तागेली घरकान्न जगदंबादासी बरीच दुयेंत जाली, तेन्ना तिचें दुयेंस ताणें आपले कुडीर घेतलें. आपले घरकान्नीकूय ताणें जायतें शिक्षण दिवन तिकाय निर्विकल्प समाधीचे अवस्थेमेरेन पावयली. मागीर रामकृष्ण दक्षिणेश्वरीसावन तीर्थयात्रेक भायर सरलो. ताचे वांगडा मथुरनाथ, जगदंबादासी, चंद्रादेवी आदी सुमार १२५ भक्तगण आशिल्ले. वैद्यनाथ, काशी, प्रयाग आदीं तीर्थांची भोंवडी करून तो वृंदावनाक गेलो. वज्रमंडळांत ताका राधाकृष्णाचें बऱ्याच रुपांनी दर्शन घडलें. मागीर तो गौरांगप्रभूचें जल्मस्थळ नवद्वीपाक गेलो आनी उपरांत थंयच्यान तो कलकत्त्याक परतलो. मात गदाधराक रामकृष्ण हें नांव कोणें आनी केन्ना दिलें हाचो सारको उलगडो खंयच जायना. तरी कांय जाण ताच्या दुसऱ्या गुरून म्हळ्यार तोतापुरीन हें नांव ताका दिलें अशें मानतात. ताणेंच ताका परमहंस ही पदवी दिली अशेंय मानतात. तो संवसारी जालो तरीय तो संवसारांत केन्नाच रमलो ना. आपल्या घरकान्नीची देवी म्हणून पुजा केली. जी तागेले जीणेंत षोडशी पुजा म्हणून प्रसिद्द आसा. १८६६ त रामकृष्णान शंभुचरण मालिक हाचे कडल्यान ख्रिस्ती तर गोविंद रायाकडल्यान इस्लामी धर्माच्यो साधना शिकून घेतल्यो. बौध्द, जैन आनी शीख धर्माच्यो साधनाय ताणें आचरणांत हाडल्यो. तरेकतरेवार साधनां आचरून जालेउपरांत आपल्याक अणिमादी सिध्दी प्राप्त जाल्या असो अणभव ताका आयलो. पूण ताणें ताचो केन्नाच उपेग केलो ना आनी हेरांकूय तो हे सिध्दीचो उपेग करपाक विरोध करतालो. ताणें हयोगाचोय अभ्यास केल्लो.

निर्विकल्प समाधीचे अवस्थेउपरांत ताचेकडेन गुरूपद आयलें, पूण तरी लेगीत ताच्या मनांत अहंकार केन्नाच आयलो ना. वयल्यान मनांत सर्वात्मभावांक सुवात मेळ्ळी. फकत स्पर्शन वा इत्सेन दुसऱ्यांचे विचार बदलुपाचें बळगें ताच्या आंगांत उत्पन्न जालें. तेचप्रमाण दुसऱ्यांचीं दुयेंसां आपले कुडीचेर ओडून घेवपाची तांकूय ताचे कुडींत आसली. पूण ताचें ताणें केन्नाच भांडवल केलेंना. अद्वैताचे सामके उंचेले अवस्थेंत आसतनाय ताणें देवाकडेन आवय भुरग्यासारको जिव्हाळ्याचो संबंद दवरिल्लो. आपल्या नेमांत ताणें केन्नाच खंड पडूंक दिलोना. निंदा आनी तुस्त ताका दोनूय सारकींच आशिल्लीं. पूण देवाची कोणेय निर्भत्सना केली तर ताका राग येतालो आनी मागीर तो तिडकून उलयतालो. तागेलें वैराग्य असादारण अशें आशिल्लें. ताणें सगळ्या भोगांचो आनी वासनांचो त्याग केल्लो. संपत्ती ही ईश्वर प्राप्तीच्या मार्गांतले आडमेळे हें कळिल्ल्यान ताणें तिचोय त्याग केल्लो. ताच्या मनांत व्हड सत्यनिश्ठा आशिल्ली. फकाणांनी लेगीत फट उलयल्लें ताका आवडनासलें.

ताचो शिश्य परिवार वाडलो. मात कोणाची सारकी परीक्षा घेतल्याबगर तो कोणाकूच आपल्या शिश्यमंडळांत घेनाशिल्लो. एकदां शिश्याक आपणायलो की मागीर ताचे साधनेकडेन तो बारीक नदर

दवरतालो. स्वामी विवेकानंद हो ताचो पट्टशिश्य आसलो. पूण ताचीय ताणें परीक्षा घेतिल्ली. आपलेकडेन येवपी दर एकल्याचो भाव वळखून तो ताचेकडेन तसो वागतालो. कुडीच्या लक्षणांवयल्यान तो मनशाची पारखणी करतालो. जशी तो आपूण दुसऱ्याची परीक्षा घेतालो, तशी लोकांनी आपलीय परीक्षा घेवची अशें ताका दिसतालें. तो सदांच म्हण्टालो, 'साधूक दिसाचो पळोवचो, रातचो पळोवचो आनी मागीरूच ताचेर विश्वास दवरचो'.

रामकृष्णाच्या सहवासांत रावप हेंय एके तरेचें आध्यात्मिक शिक्षण आशिल्लें. ताची खंयचीच कृती निरर्थक नाशिल्ली. आपलेकडेन येवपी दर एकल्याक तो रोखडोच आपलोसो करतालो आनी मागीर ताका जें कितें सांगूक जाय तें सिध्दांत रुपांत सांगतालो. ताच्या दोशांचेर बोट दवरून, केन्ना म्होंवाळपणान तर केन्ना तिडकल्लोसो करून तो ताचे दोश पयस करतालो. संवसारी लोकांक तो देवाची भक्ती संवसारांत रावनूच करची असो उपदेश करतालो. तर बालभक्तांक वैराग्याच्यो गजाली सांगतना थंय लागीं कोणूय संवसारी भक्त ना हाची जतनाय घेतालो. दर एकल्याच्या सभावाप्रमाण तो ताका मार्ग दाखयतालो. श्रध्दा आसल्याबगर धर्म मार्गान केन्नाच उदरगत जायना, अशें ताचें मत आशिल्लें. तो साधकाक लज, तिरस्कार, भंय हांचो त्याग करपाक शिकयतालो. वर्णविशय ल्हान भुरग्यांकय समजतलो अशे सोंपे तरेन तो सांगतालो आनी तो पटोवपारयातीर सादे सोंपे दृश्टान्त दितालो आनी संतांचीं पदां गावन दाखयतालो. ईश्वर - माया, ईश्वर - दर्शन, ईश्वर - रूप, ज्ञान - विज्ञान हांचे विशीं तो साधकाक सांगतालो. पूण तो भासाभाशेंत खंडन - मंडन करपाचे भानगडींत केन्नाच पडनासलो. मतभेद जालो तरीय कोणाकडेन केन्नाच वाद घाली नासलो.

रामकृष्णाक जे बरेच भक्त मेळ्ळे तातूंत राखालाचें नांव मुखेलपणान घेवचें पडटा. रामकृष्ण ताका आपलो मानिल्लो पूत म्हण्टालो. ब्रह्मानंद हें नांव ताणें ताका दिल्लें. राखाला उपरांत विवेकानंद रामकृष्णाकडेन पावलो. ताचे उपरांत महेंद्रनाथ गुप्त आयलो. हाचेभायर स्वामी दयानंद, केदारनाथ चट्टोपाध्याय, केशवचंद्र सेन, रामचंद्र दत्त, मनमोहन, विजयकृष्ण गोस्वामी, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बंकिमचंद्र चटर्जी, बलराम बसू, महेंद्रनाथ गुप्त, साधू नागमहाशय, डॉ. रामचंद्र दत्त, गिरीशचंद्र घोष, सुरेंद्रनाथ मित्र आदी फाकिवंत भक्तगण ताचे भोंवतणी जमा जाले. तांचेवांगडा रामकृष्णान धर्मप्रचाराचो बरोच वावर केलो.

निमाणेकडेन ताका गळ्याचें दुयेंस जालें. देड वर्स तो दुयेंत उरलो. ह्या वेळार ताका जीवाक खूब त्रास जातालो, तरीय पूण ताची उमेद भुरग्यांवरीच आशिल्ली. फुडें वैजकी उपचार करपाखातीर ताका कलकत्त्याक हाडलो, पूण कसलोच उपेग जालोना. दोळे धांपचेपयलीं ताणें आपलो पट्टशिश्य नरेंद्र (स्वामी विवेकानंद) हाका

सगळ्या सिध्दींचें दान केलें. रामकृष्ण परमहंस हो देवत्वाची जीवी मूर्तूच आशिल्लो. ताचीं उतरां म्हळ्यार पदिक पंडिताचीं सुकी वचनां न्हय तर, तीं ताच्या जीवन ग्रंथाचीं पानां आशिल्लीं. तातूंत ताचे स्वताचे अणभव उकते जाल्ले म्हणूनच लोकांच्या मनार ताचो बरोच खोल छाप बसलो.

रामकृष्णान एकय ग्रंथ वाचूंक नासलो. फकत कांय पुराणां प्रवचनां आयकलीं. आध्यात्मिक साधनेंतल्यान घेतिल्लो साक्षात अणभव हो ताच्या विचारांचो एकलो एकसुरो आदार आसलो. ताचें सगळें उलोवणें हें प्रचितीचें आसलें. सगळे धर्म हे एका परमेश्वराकडेन वचपाचे मार्ग आसात ही ताची शिकवण आसली. फुडाराक ताचो पट्टशिश्य स्वामी विवेकानंद हाणें स्थापन केल्ल्या रामकृष्ण मिशन हे संस्थेवरवीं आनी तिच्या देशविदेशांत आशिल्ल्या १०० वयर फांट्यांवरवीं रामकृष्णाचो आध्यात्मिक संदेश आयज संवसारांत सगळकडेन पावला.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : रामकृष्ण मिशन

रामकृष्ण भट्ट - (१) : (इ. स. चो. १६ वो शेंकडो).

एक नामनेचो मीमांसक. हो पाराशरगोत्राचो ब्राह्मण आशिल्लो. हाचें कूळ माळव्यांतलें. ताचो बापूय माधव आनी आवय प्रभावती. रामकृष्ण भट्टाचो जल्म काशीक जालो. मीमांसा आनी वेदान्त हांचें अध्ययन तांच्या कुळांत परंपरेन चलत आयलां. रामकृष्ण रामभक्त आशिल्लो आनी धर्म हो रामचंद्राचें रूपच आसा, अशें तो मानतालो. ताणें कांय ग्रंथूय बरयल्ले आसात. तातूंत पार्थसारथी मिश्राचे शास्त्रदीपिकेचेर युक्तिस्नेहप्रपुरणी नांवाची ताणें व्याख्या केल्या. तिचेर हाचेपयलीं कोणेच टिका करूंक नासली. ताणें 'प्रतापमार्तंड' नांवाचो ग्रंथ बरयलो. त्या ग्रंथाखातीर ताका पंडित शिरोमणी ही पदवी मेळ्ळी. भट्ट ही लेगीत ताची पदवीच आसली.

- कों. वि. सं. मं.

रामकृष्ण भट्ट - (२) : (इ.स. चो १६ वो शेंकडो).

काशीच्या भट्ट घरण्यांतलो एक धर्मशास्त्रकार. ताच्या बापायचें नांव नारायणभट्ट. ताणें जीवत्पितृकर्मनिर्णय, तंत्रवा कटीका हे ग्रंथ बरयले. ताका पिरायेच्या बावनाव्या वर्सा मरण आयलें. त्या वेळार ताची बायल उमा हिकाय सती वचची पडली. निर्णय सिंधूकार कमलाकर भट्ट हो ताचो पूत.

- कों. वि. सं. मं.

रामकृष्ण मिशन - संघ : स्वामी रामकृष्ण परमहंस हाचे शिकवणुकेचो प्रचार आनी प्रसार करचो ह्या उद्देशान ताचो शिश्य, स्वामी विवेकानंदान सुरू केल्ली संस्था. 'रामकृष्ण मिशन असोसिएशन'

हे संस्थेची स्थापणूक १ मे १८९० ह्या दिसा जाली. रामकृष्ण परमहंस मरणाच्या दारांत आसतना, मनीस जातीच्या उध्दारखातीर

रामकृष्ण मिशनाचें बोधचिन्न

स्वार्थाचो त्याग केल्ले आनी लोकांक उपेगी पडटले अशा संन्याशांची संघटना उबी करूंक जाय, असो विचार ताच्या मनांत आयिल्लो तो ताणें सगळ्या शिश्यांमुखार उलोवन दाखयल्लो. विवेकानंदाच्या मार्गदर्शनाखाला सगळ्यांनी काम करचें अशेंय तांकां सुचयल्लें आनी आपल्या सामक्या लागींच्या इकरा शिश्यांक भगवीं वस्त्रांय दिल्लीं. रामकृष्णाच्या मरणा उपरांत म्हळ्यार इ.स. १८९८ त स्वामी विवेकानंद भारताचे भोंवडेर गेले उपरांत तो अमेरिकेक सर्वधर्मपरिशदेखातीर गेलो. ते उपरांत ताणें सगळ्या संन्याशांक आनी गुरूभावांक एकठांय आपोवन रामकृष्ण मिशन स्थापन करपाची कल्पना तांचेमुखार दवरली. कलकत्याच्या आलमबाजारांतल्या मठांत ही संस्था स्थापन जाली.

वेदान्ताचीं मूळतत्वां लोकांक समजावन दिवप, साहित्यादी सगळ्यो कला, भौतिक शास्त्रां, उद्देगधंदे हांचें शिक्षण दिवप ह्या शिक्षणाखातीर जाय तसले शिक्षक तयार करप, शाळा, महाविद्यालयां, दवाखाने, भुरग्यांखातीर घरां आदी लोकांक उपेगाक पडपी संस्था स्थापन करप आनी ह्या सगळ्या गजालींचो प्रचार करपाखातीर जाय पडपी वाङ्मय उजवाडावन विकप हीं पांच मिशनाचीं धोरणां थरलीं. पूण संस्थेचे स्थापणुके उपरांत रोखडोच भूंयकांप जालो आनी तातूंत हो मठ उध्वस्त जालो. तेन्ना स्वामी विवेकानंदान बेलूराक संस्थेचें कार्यालय सुरू केलें. गंगा न्हंयेचे अस्तंत देगेर बेलूर ह्या खेडेगांवांतल्या नीलांबर मुखर्जी हाणें ताचें उद्यानगृह संस्थेक दिलें. उपरांत मठाखातीर नवी इमारत बांदली. ह्या मठांत स्वामी रामकृष्णाची

प्रतिमा आनी ताचे पार्थीव अवशेश दवरल्यात. उपरांत संस्थेचें बोधचिन्न थरलें. विवेकानंदान मिशनच्या वावराक पुराय रितीन ओंपून घेतलो. ताणें हिंदू धर्मीयांमदीं नवी उर्बा निर्माण करपाचो वावर नेटान सुरू केलो. इ.स. १९०२ त बेलूरमठांतूच स्वामी विवेकानंदान समाधी घेतली. ताचे उपरांत ब्रह्मानंद, शिवानंद, अखंडानंद आदी संन्यासी रामकृष्ण मिशनाचे मुरवेली जाले.

भारताच्या आध्यात्मिक प्रबोधनांत आनी मनशाच्या उद्धारारच्या कामांत निश्चयान आनी पोटतिडकेन वावर करपी संस्था म्हणून रामकृष्ण मिशन नामनेक पावलां. तेभायर स्वामी रामकृष्ण परमहंस आनी स्वामी विवेकानंद ह्या दोन व्हड मनशांचें तें जागृत यादस्तिक थरलां.

लोकांमदीं जागृताय निर्माण करपाचें आनी लोकांची सेवा करपाचें मुरवेल काम हें मिशन करता. जात, रंग, पंथ, धर्म, देश असो कसलोच वेगळोचार करिनासतना लोकांची सेवा करप हीच व्हड मोख मिशनान दवरल्या.

समाजांत जागृताय जावची हे नदरेन मिशनान आतांमेरेन रामकृष्ण परमहंस, शारदामाता, विवेकानंद, भगिनी निवेदिता हांचीं चरित्रां आनी उपदेश तशेंच हेर धर्मसंस्थापक, साधू संतांचे उपदेश, शिकोवपी पुस्तकां उजवाडायल्यांत. संस्कृत ग्रंथांचीय सटीप उजवाडावणी केल्या. संस्थेचो स्वतंत्र असो प्रकाशन विभाग कार्यरत आसा. रामकृष्ण मिशनचो 'आश्रमवासी' जातलो जाल्यार कांय अटी आसात. रामकृष्ण विवेकानंदाच्या विचारांचेर श्रद्धा आनी परमात्म्याच्या साक्षात्काराखातीर जीव ओंपपाची तयारी आशिल्ल्याक, कुडीन आनी भलायकेन घटमूट आशिल्ल्याक आनी कुटूंबाची कसलेच तरेची जापसालदारकी नाशिल्यांकच हांगा प्रवेश मेळटा.

स्वामी विवेकानंदावांगडाच स्वामी ब्रह्मानंद, स्वामी शिवानंद, स्वामी सारदानंद, स्वामी प्रेमानंद, स्वामी अभेदानंद, स्वामी तुरीयानंद, स्वामी रामकृष्णानंद, स्वामी त्रिगुणातीतानंद, स्वामी अखंडानंद, स्वामी योगानंद, स्वामी निरंजनानंद, स्वामी अद्वैतानंद आनी स्वामी अद्भूतानंद हांणीय रामकृष्ण मिशन नांवालोकिकाक हाडपाक बरेच कष्ट घेतल्यात. म्हणूनच एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन बंगालांत स्थापन जाल्ली आध्यात्मिक मळावयली सेवाभावी अशी अग्रणी संस्था म्हणून संवसारभर हे संस्थेची कीर्त फांकल्या. संस्थेचे भारताच्या सगळ्या वाठारांत मेळून णव्वद मठ वा मिशन तर फ्रांस, इंग्लंड, अमेरिका, अर्जेन्टिना, स्वित्झर्लंड, सिंगापूर, मॉरिशस, फिजीजुंवे, श्रीलंका आनी बांगला देशांत मेळून तिसांवयर फांटे आसात. अमेरिकेंतल्या वेदांत मंडळाचो वावरूय मिशन पळयता आनी तिचे देशविदेशांतल्या शंभरांवयर फांट्यांवरवीं आध्यात्मिक संदेश आयज संवसारांत सगळेकडेन पावला. भारतांत तेरा व्हडलीं इस्पितळां

आनी खूबशे दवाखाने आसात. शंभरांवयर आश्रम, पांचशांवयर शिक्षणसंस्था मिशनाचे देखरेखेखाला चलता. बायलो आनी आदिवासी हें मिशन चलयतात. ते भायर अनाथालयां आनी वाचपघरांय चलयतात. दुयेंसाच्यो धामी, दुकळ, भूंयकांप, व्हडलो हुंवार अशे सैमीक आपत्तीच्या वेळार संस्थेन व्हड सेवा कार्य केलां. सारदामातेचे जल्मशताब्दीचे निमतान १९५४ त बायलांखातीर स्वतंत्र असो संन्यासिर्नीचो सारदामठूय स्थापन केला. हाचेभायर श्रीरामकृष्ण - सारदा मिशन ही एक वेगळी संस्थाय कार्य करतना दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद

रामगीता : तत्त्वगिन्यानाचेर आदारील्लो एक पुरातन ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत अद्वैत वेदान्ताच्या अनुभवाद्वैत ह्या पंथाच्या तत्त्वगिन्यानाचें विवेचन केल्लें आसा. वसिष्ठाच्या तत्त्वसारायण ग्रंथाच्या उपासना कांडांतल्या दुसऱ्या अध्यायांत ही रामगीता आयिल्ली आसा. हिच्यांत अठरा अध्याय आनी एक हजार श्लोक आसात.

अयोध्येंतल्या सोबीत अशा उद्यानांत आशिल्ल्या एका सभामंडपांत दिव्य सिंहासनाचेर बसून प्रभू रामचंद्र समाधीश्ट जाला. समाधींतल्यान उठटकच ताचो सेवक हनुमान हाणें ताका संवसार दुखांतल्यान मुक्त जावपाखातीर ब्रह्माच्या निर्गुण स्वरुपाची म्हायती विचारली आनी रामचंद्रान ती ताका सांगली अशी ही रामगीतेची फाटभूंय आसा.

ह्या ग्रंथांत अनुभवाद्वैत पंथाच्या तत्त्वगिन्यानाक अणुसरून श्रौत वा वैदिक, सांख्य आनी योग हांचो पुरस्कार केल्लो आसा. ह्या पंथाच्या अनुयायांक कर्म, भक्ती, गिन्यान आनी योग अशे चारय मार्ग सारकेच मान्य आसात. तांच्या मताप्रमाण साधकाक फक्त गिन्यानानच पुर्णताय येना. जीवन्मुक्त स्थितीच्या सामक्या निमाण्या तोंकार पाविल्ल्या ज्ञानयोग्यांकय शरीर आसा, तो मेरेन वर्णाश्रमधर्माप्रमाण आचरण सोडूंक जायना. तांणी सदांचीं कर्मां करूंकूच जाय.

रामगीतेच्या मताप्रमाण ज्ञानपूर्वक सप्तमाङ्गिक उपास्तियोग हें मोक्षाचें निमाणें साधन आसा. ब्रह्मात्मैक्याचें अनुसंधान करप हाका शब्दानुविध्व वा सविकल्प समाधी अशें नांव रामगीतेंत दिल्लें आसा. हे सविकल्प समाधीचो अभ्यास वाडलो म्हणजे ज्योतिदर्शन घडटा आनी त्या योगान मायेचें कट्टें पयस जावन दूरव पुराय ना जाता आनी साधकाक स्वानंद मेळटा. देहाविशीं जाची ममत्वबुध्दी सुटली तो जीवन्मुक्त आनी देहाविशीं जाका पुराय विस्मृती जाली तो विदेहमुक्त असो भेद हे गीतेंत केल्लो आसा.

एकशें आठ उपनिषदां खबर आशिल्लो आनी वेदविद्यात्रांत आचरणांत हाडपी गुरू करचो असो रामगीतेचो नेम आसा.

रामगीतेंत सदाचाराचेर खूब भर दिल्लो आसा. गिन्यानी

आसूनय मनीस सद्गुणी आनी सदाचारी नासलो जाल्यार ताच्या जल्माक अर्थ ना अर्थ हे गीतेंत रामचंद्र म्हण्टा. देखुनूच तो फुडें हनुमानाक म्हण्टा, गिन्यान मेळटकच ताची सिध्दी मेळूं वा ना मेळूं, स्वयंच्याय कारणाखातीर केन्नाच सदाचार सोडूं नाका.

हनुमानाचे विनवणेवयल्यान रामान १२ व्या अध्यायांत आपल्या विश्वरुपाचें वर्णन करपाक सुरवात केल्ली पूण त्या वर्णनाचे कल्पनेनच हनुमान बेशुध्द पडलो.

ह्या ग्रंथांत निमाणें रामान हनुमानाक गीतामृत पियेल्यार तूं चिरंजीव जातलो असो वर दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

राम गोपाल : (जल्म : २० नोव्हेंबर १९१७, बेंगलोर).

नामनेचो भारतीय नर्तक. ताचो बापूय अजमीर हांगा वकील आशिल्लो आनी आवय ब्रह्मदेशांतली आशिल्ली. भुरगेपणासावन राम

गोपालाचें लक्ष नाचाकडे आशिल्लें. पूण त्या काळाच्या प्रतिश्टेच्या रूढ कल्पनेप्रमाण बापायन आपल्या पुताच्या नृत्यप्रेमाक विरोध केलो. अशा विरोधी वातावरणांतूय राम गोपालान भुरगेपणांत एकलव्याचे निश्टेन ध्वनिमुद्रिकांवयल्यान नाच शिकपाचो यत्न केलो. कश्टांतल्यान मुखार ताणें स्वतंत्र नृत्यप्रयोग सादर करपाक

सुरवात केली. ताचे कलेचें हें बीज पळोवन म्हैसूरच्या युवराजांनी ताका आपल्या दरबारांत आलाशिरो दिलो. ते उपरांत ताणें नामनेचो नृत्यगुरू कुंचू कुरूप हाचेकडे कथकळी, मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळें हाचेकडे भरतनाट्यम्, मिश्राकडे कथक आनी नबकुमार हाचेकडे मणिपुरी ह्या वेगवेगळ्या नृत्यशैलींचें शिक्षण घेतलें. बंगळूर शारांत १९३५ त ताणें स्वताच्या नृत्यसंस्थेची स्थापना केली. १९३७ - ३९ त कला मेरी ह्या अमेरिकन नर्तकीन नाचांतलो जोडीदार म्हूण ताची निवड केली आनी तिचेवांगडा ताणें जगांतल्यो भोंवड्योय केल्यो.

रामगोपालान नृत्यनाट्यांच्या परिणामकारक प्रयोगाखातीर बारीकसाणेन चिकित्सक नदरेन रंगभूमिचीं आर्विल्लीं तंत्रां आत्मसात केलीं. रंगमाचयेवयली सुविहीत वेवस्था आनी रंगमंचाची अद्ययावत सजावट ह्या गजालींकडे बारीकसाणेन लक्ष दिलें. उजवाडा येवजण, बंदिस्त हालचाली, सुयोग्य विवरण सारकिल्लीं रंगभूयेचीं वेगवेगळीं आंगां ताणें भारतीय नृत्यप्रयोगांत समाविश्ट केलीं. परंपरागत न्हेसण वर्ज्य मानून ताणें नवी, सूचक आनी ओडलायणी अशी न्हेसण नाचांत हाडली. नृत्य आनी नृत्यनाट्यां सादर करपाचें पाश्चात्य तंत्र ताणें आपणायलें. ह्या सगळ्या नव्या तंत्रप्रयोगाचो वापर करून ताणें

नामना आनी कीर्त मेळयली. इंग्लंड, अमेरिका हांगा भोंवड्यो करून, एडिंबरो हांगाच्या महोत्सवांत १९५६ त ताणें नृत्यनाट सादर केलें. १९६५ वर्सा राश्ट्रकुल कला महोत्सवांत वांटो घेतलो आनी १९६२ वर्सा लंडनाक भारतीय नृत्य आनी संगिताची अॅकॅडमी स्थापन करून थंयच तो स्थायिक जालो. डाब्लेस ऑफ इंडिया, लेजंड ऑफ ताजमहाल, डाब्लेस ऑफ द सेटिंगसन हीं ताणें सादर केल्लीं नामनेचीं नृत्यनाट्यां. या नृत्यनाट्यांच्या आकृतिबंधांत ताणें तांच्या कथकळी आनी भरतनाट्यम् नृत्यांच्या ज्ञानाचे कुशळतेचो उपेग करून घेतला.

भरतनाट्यम् हो बायलांचो नाच मानलो, तरी राम गोपालान तातूंत असामान्य फिशालकाय मेळयली. लवचिक, सुडौल कूड आनी प्रसन्न व्यक्तिमत्व ह्या सैमीक गुणांक ताणें कल्पकता आनी अखंड परिश्रम हांची जोड दिवन भरतनाट्यमांतलो एकमेवाद्वितीय दादलो कलाकार अशी नामना मेळयली.

विसाव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत कमी मानिल्ल्या भारतीय नाचाक अस्तंती नृत्यव्यासंगाची जोड दिवन, ज्या नर्तकांनी पारंपारीक भारतीय नाच वेगळ्या रुपांत मांडपाचो यत्न करून ताका आंतरराश्ट्रीय प्रतिश्टा मेळोवन दिली तातूंत रामगोपाल हाची सुवात उंचेली आसा. उदय शंकर, मेनका आनी रामगोपाल हांणी भारतीय नृत्य जागतिक रंगमाचयेर व्हरून ताका रशियन बॅले फाटोफाट संवसारीक नामना मेळोवन दिली. 'हीदम इन द हेवन्स' हें आपजिणेचें पुस्तक ताणें बरयलां. तशेंच नामनेचो फ्रेंच दिग्दर्शक मादाम क्लॉद ला मॉरिस हाणें राम गोपालाचेर दोन अनुबोधपट तयार केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

रामचरितमानस : रामायणाचेर आदारिल्लें एक म्हाकाव्य. गोस्वामी तुलसी हाणें तें अवधी भाशेंत बरयलां. रामायण, तुलसीरामायण वा चौपाई रामायण ह्या नांवान ताची नामना आसा. पूण रामचरितमानस ह्या नांवानूच ताची चड वळख आसा. कवीन हें काव्य चडशें चौपायांत रचलां. पूण तातूंत अदीमदीं दोहा, सोरठा, हरिगीतिका, त्रिभंगी, तोटक, तोमर, भुजंगप्रयात, नागस्वरूपिणी आदी छंद मेळटात. हातूंत सात कांडां आसात आनी दर एका कांडाचे सुरवेक संस्कृत श्लोक आसा. उत्तर कांडाच्या निमाणें दोन संस्कृत श्लोक आसात. कांय कांडां मदीं संस्कृत स्तोत्रां आसात. कांडाचो अनुक्रम वाल्मीकीक अनुसरूनच आसा. फकत ताणें झूजकांडाक लंकाकांड म्हळां.

रामचरितमानस बरोवंक कवीन जरी वाल्मीकी रामायणाचो मूळ आदार घेतलो तरी ताणें रामकथा, जायतीं पुराणां आनी निगमागम हातूंतल्यान जशी बरी दिसता तशी घेतल्या. ताकालागून हातूंतली रामकथा वाल्मीकीचे रामकथेपरस वेगळी आसा. तुलसीदासान अध्यात्म रामायणाचीच संवाद पद्दत घेतल्या. हो संवाद तीन उलोवपी आनी

आयकुपी हांचे मदलो आसा. रामकथा ही शिवान उमा आनी भुशुंडी हांकां सांगल्या. भुशुंडीन गरूडाक सांगल्या आनी याज्ञवल्क्यान भरद्वाजाक सांगली. पूण जायतेकडेन तुलसीदासान अध्यात्मरामायणाकडे मतभेद दाखयला. रामचरितांत कवीन आपणायली कथा कलापूर्ण रितीन घडोवन आनी जाय थंय तिच्यांत बदल घडोवन एक बेस बरो उत्कर्श सादला. तुलसीदासान महाभारत आनी जायतीं पुराणां हातूंत जंय जंय रामकथा मेळ्ळ्यो थंयच्यान कांय अंश घेतला. रघुवंश, प्रसन्नराघव, हनुमन्नाटक हातुंतल्यानय तुलसीदासान जायतीं म्हायती मेळयल्या. ताणें ब्रह्मा, विष्णु, महेशापरसय रामाक उंचेली सुवात दिल्या. रामचरितांत ताणें इतिहास भक्ती, आनी प्रेरणा हांचो मेळ घडोवन हाडला.

तुलसीदासान रामकथेक आपले प्रतिभेन उंचेली सुवात दिल्या, तिका नवरसांनी समृद्ध केल्या, गुणांनी सोबयल्या आनी अलंकारांनी नटयल्ली आसा. हे कथेंतली तुलसीदासाची रसनिर्मातीय उल्लेख करपासारकी आसा. रामसीतेचे पयले भेटेचो प्रसंग मांडून ताणें शृंगार रसाक बेसबरो आळयला. वीररसाचें वर्णनय हांगा जायतेकडेन आयलां. ताचीं व्यक्तिचित्रणां उदात्त आसात. तशेंच सहानुभूतीपूर्ण अशीं आसात. रामाक वनवासाक धाडपाचो दोश सहसा कैकेयीक दितात. पूण तुलसीदासाच्या मतान मंथरेची बुद्धी सरस्वतीन भ्रश्ट केल्ली. देवान आपल्या उद्देशारवातीर तिका नीच दाखयली.

तुलसीदासाच्या मतान रावण हो रामाचो विरोधी भक्त. ताच्या मतान ताणें सीतेचें हरण केलें तें तिचेर भाळून वा मनांत विशयवासना धरून न्हय, जाल्यार ताका रामाच्या हातांतल्यान मरण मेळोवन हो भवसागर पार करपाचो आशिल्लो. दुस्मानपण केलेबगर रामाच्या हातांतल्यान आपल्याक मरण येवचें ना हें खबर आशिल्ल्यान ताणें हो वांकडो मार्ग धरलो. तशेंच ताणें रामाच्या सगळ्या भावांत भरताची रामभक्ती व्हड मानल्या. सीतेचें चरित्र वर्णन करतना ताणें तिचो जगदंबा म्हणून उल्लेख केल्लो आसा. रामचरित मानसांत ताणें रामान केल्लें सीतात्यागाचें वर्णन घेवंक ना. तुलसीदासान रामराज्याचें वर्णन करून तितल्यारच आपलो ग्रंथ पुराय केला.

रामचरितमानसाचो उत्तर भारतांत खूब प्रसार जालो. घराघरांनी ताचे पाठ जावंक लागले.

तुलसीदासान आपल्या काव्यांत भक्तीरस आळयल्ल्यान तातुंतल्या काव्यगुणांनी रसिकजनांच्या चित्ताक भुलोवणी घाली. रामचरितमानस हें गेय काव्य आशिल्ल्यान जायत्या गायकांनी रामायणमंडळ्यो स्थापन केल्यो. हे पंगड गांवागांवांनी फिरून मानसाचें गायन करून लोकांचें मनोरंजन करताल्यो. तुलसीदासान हातूंत अवधी हे विशयानुरूप भाशेचो प्रयोग केल्ल्यान हो ग्रंथ सोबीत आनी मनोहर असो जाला.

तुलसीदासाच्या काळासावनच रामचरितमानसाचें

नाट्यरुपांत प्रयोग जाताले. आजून लेगीत रामलिलेच्या उत्सवांतलीं सगळीं पात्रां तुलसीदासाचेच संवाद म्हण्टात.

तुलसीदासान रामचरितमानसांत भक्तीक चड म्हत्व दिल्लें आसा. हातूंत ताणें समाजाचें चित्र विचलित करून नाका आशिल्ल्या मार्गान व्हरपी मतांचें आनी पंथाचें खंडन केलां. ताणें सज्जनाचें स्वरूप विशद केलें आनी दुर्जनाचें स्वरूप उकतें केलें. मनशाचो आचार कसो आसचो, मनशांमनशांमदले संबंद कशे आसचे, ल्हानांनी व्हडांकडेन आनी व्हडांनी ल्हानांकडे कशें वागचें, समाज वेवस्था आनी राजवेवस्था कशी आसची तशेंच मनशाचें श्रेय आनी प्रेय खंयचें ह्या सगळ्या गजालिंचें दिग्दर्शन रामचरितमानसांत केल्लें आसा. धर्म खंयचो आनी अधर्म खंयचो हें फकत ताणें दोन वर्ळांत सांगलां :

परहित सरिस धरम न्हिं भाई ।

पर पीडा सम न्हिं अधमाई ॥

अर्थ : दुसऱ्याचें कल्याण करप ह्या सारको धर्म आनी दुसऱ्याक पिडप ह्या सारको अधर्म ना.

- कों. वि. सं. मं.

रामजोशी : (इ. स. १७५८ - १८१३). पेशवाईंतलो एक नामनेचो शाहीर आनी कीर्तनकार. रामजोशी हो मुळचो सोलापूरचो आशिल्ल्यान, ताका सोलापूरकर रामजोशी अशेंय म्हण्टाले. ताचें मूळ आडनांव तासे. पूण ताच्या घराण्याची वृत्ती भिक्षुकीची आशिल्ल्यान काळांतरान तासे हें आडनांव फाटीं पडून जोशी हें आडनांव कायमचेंच उरलें.

हाचें पुराय नांव रामचंद्र जगन्नाथ जोशी. रामजोशीचो बापूय जगन्नाथ आनी चुलतो अनंत हे दोगूय वेदशास्त्रसंपन्न आसून, समाजांत तांकां मान आसलो. राम जोशीचो व्हडलो भाव मुद्गलभट हो कथा - कीर्तन करतालो आनी पुराणांय सांगतालो. तेच प्रमाण तो आपली परंपरेन प्राप्त जाल्ली भिक्षुकी चलयतालो. बापायन संवसार सोडल्या उपरांत धाकट्या भावाक सांबळपाची जापसालदारकी ताणें घेतली.

रामजोशीनूय आपलेपरीन कीर्तन, प्रवचन, भिक्षुकी करप आनी आपल्या कुळाची कीर्त वाडोवप अशी मुद्गलभटाची इत्सा आसली. पूण रामजोशी हो भुरगेपणासावन मस्तो आनी तवनास आशिल्लो ताणें भावाचे इत्सेची कदर केली ना. तो प्रतिभावान आनी बुदवंत आसलो खरो, पूण तमासगिरीचे संगतीन ताका वायट वळण लागलें आनी ताणें शाळा सोडून आपल्या घरामुखार घोंडिबा नांवाच्या शाहिराकडे तो रातदीस रियाझ आनी आपलें जेवणखाणय करूंक लागलो.

मुद्गलभटान ताका शिस्त लावपाचो यत्न करीनाफुडें ताणें भावाचो संबंद तोडून उडयलो आनी तो राजरोस तमाशाच्या पंगडांत सामील जालो.

सुरवातीक तो धोंडिबा शाहिराक लावण्यो रचून दिवपाचें काम करी. पूण फुडें तो स्वताच तमाशा करूंक लागलो आनी एक नामनेचो तमासगीर शाहीर म्हण फामाद जालो. ताका नामना आनी संपत्ती खूब मेळ्ळी खरी, पूण ताच्या चैनी आनी व्यसनाखातीर ती ताका तिगोवपाक आयली ना. निमाणो तो कफळक जालो. पश्चातापान पंढरपूराक वचून वे.शा.सं. बाबा पाध्ये हांच्या म्हऱ्यांत विद्याध्ययनाखातीर रावलो. उपरांतचीं कांय वर्सां ताणें थंय मन लावन अभ्यास केलो आनी एक बरो कीर्तनकार आनी पुराणीक जावन तो सोलापूराक परतलो.

सोलापूरच्या एका देवळांत ताणें पुराणकथा सांगली आनी फुडें ताणें कीर्तनांय करपाक सुरवात केली आनी फुडलो सगळो काळ ताणें संबंद महाराष्ट्रांत कीर्तन करपाखातीर सारलो. पंढरपूर वर्णन, तुळजापूर वर्णन, गिरीच्या व्यंकटेशाचें वर्णन, ह्यो लावण्यो ताणें ते ते भोवडेंत रचल्यो.

रामजोशीक चडकरून श्रृंगारकवी म्हण वळखतात. ताची आध्यात्मिक काव्यरचणूक ही ताचो तमाशाचो नाद सुटल्या उपरांतची आसा. लावणीवाड्मयांत रामजोशी हो श्रृंगाराचो कवी आसून, उपमा, तरल कल्पना आनी अनुप्रास ह्या वाड्मयीन गुणांनी ताचें लावणीवाड्मय कोणाचेंय मन ओडून घेवपी अशें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रामटेक : विदर्भांतलें एक पुर्विल्लें स्थान. रामगिरी हें हाचें संस्कृत नांव. पुर्विल्ल्या काळासावन ह्या शाराक धर्मीक, संस्कृतीक आनी राजकीय म्हत्व आसा. राम वनवासाक आसतना थोडो वेळ ह्या जाग्यार विसव घेवपाक आयिल्लो. ताका लागून ह्या जाग्याक रामटेक हें नांव पडलें अशें सांगप जाता. रामटेकाक काशीचें महाद्वार अशेंय म्हण्टात. रामटेकाच्या लागसल्ल्या दोंगरार एका तेंपार हिरण्यकशिपू हो दैत्य राज्य करतालो असो उल्लेख मेळटा. विष्णुन ताका मारलो आनी ताच्या रगतान हो पुराय दोंगर तांबडोगुंज जालो. ताचेवयल्यान ह्या वाठाराक सिंदूरगिरी अशेंय म्हणूक लागले.

इतिहासीक संशोधनावयल्यान रामटेकाक सुमार १५०० वर्सां रामगिरी ह्या नांवान वळखताले. पुर्विल्ल्या काळांत हे दोंगुल्लेचेर रामाच्या पादुकांचें पुजन जातालें. 'वन्यैः पुंसां रघुपतिपदैरडकितं मेखलासु' म्हळ्यार रामचंद्राच्या पुज्य पावलांनी पावन जाल्लो हो रामगिरी अशें कालिदासान मेघदुतांत म्हणिल्लें आसा. उपरांतच्या काळांत केन्नातरी थंय पादुकांजाग्यार राम, सीता आनी लक्ष्मण हांच्यो मुर्ती स्थापन केल्यो आसूंक जाय.

वाकाटक राजकुळांतले लोक रामाचे उपासक आशिल्ले. वाकाटकांची राजधानी नंदीवर्धस्त (नगरधन) रामटेकाच्या लागसारच आशिल्ली. ह्या कुळांतलो एक राजा प्रवरसेन (दुसरो) हाच्या दरबारांत

कालीदास हो सम्राट चंद्रगुप्ताचो वकील म्हूण कांय तेंप आशिल्लो. थंयच्या राजमंडळी वांगडा तोय परत परत रामटेकाक वतालो. थंयचो सोबीत सैम पळोवन ताका आपलें मेघदूत हें खंडकाव्य बरोवपाची स्फूर्त आयली, अशें म्हण्टात.

औरंगजेबाच्या काळांत हांगाच्या मुर्तींक सांबाळून दवरपाखातीर हांगाच्या पुजाऱ्यान त्यो दुधाळे नांवाच्या तळ्यांत बुडोवन दवरिल्ल्यो. फुडें नागपुरचो रघुजी भोसले हाणें त्यो मुर्ती तळ्यांतल्यान काडून इ.स. १७५३ त तांची परत प्रतिशठापना केली. तेचपरी पुजेची कायम वेवस्था जावची देखून द्रव्य दिवन विश्वस्तनिधीय उबारलो.

ह्या गडाचेर वचूंक जायते मार्ग आसात. पूण धूम्रेश्वर आनी अंबाळा हे म्हत्वाचे आसात. धूम्रेश्वर हें लागसल्ल्या दोंगुल्ले वयलें शिवलिंग आसा. शुद्र मुनी शंबूक हो हांगा तप करतालो. शुद्राक तपाचो अधिकार ना ह्या धर्मशास्त्रांतल्या वचनाक पाळो दिवपाक रामान ताका जिवो मारलो. मरता आसतना ताणें रामाकडेन तीन वर मागले : १) रामान हे दोंगुल्लेचेर कायम वास्तव करप २) आपलो देह शिवलिंगरूप जावचो आनी ३) रामटेकार वचपी यात्रेकरूंनी सुरवेक आपलें दर्शन घेवचें. रामान हे तीनय वर ताका दिले. ताका लागून भावीक लोक सुरवेक धूम्रेश्वराचें दर्शन घेतात.

अंबाळा मार्गांत सुरवेक अंबाळा तळें लागता. थंयच राधाकृष्ण देवूळ, प्रेमकुटी, वैष्णवी देवी, दत्तमंदिर आनी सिंदूरपापी (सेंदूरबावली) नांवाची एक बांय आसा. हे बांयक मुदगर्तीर्थ अशेंय म्हण्टात.

हांगाचे उत्तरेकडले दोंगुल्लेचेर त्रिविक्रम वामनाचें देवूळ आसा. सेंदूरबावलेचे दक्षिणेक नरसिंहाचीं दोन देवळां आसून तांकां, धाकटो नरसिंह आनी व्हडलो नरसिंह ह्या नांवान वळखतात. थंय लागसारच वराहाचें देवूळ आसून ही मूर्त चतुष्पाद, चार फूट उंचायेची आनी गडगंज आसा. तिच्या पांयांतळा हिरण्यक्ष राक्षस चिड्डो आसा. लोक हे मुर्तीच्या पोटा पोंदच्यान सरपटत पलतडीन वतात.

हाचेभायर हांगा भोगरामाचें आनी देवीचें देवूळ आसा. ह्या दोनय देवळांमदीं जो जागो आसा, त्या जाग्याक महानुभाव पंथाचे लोक पवित्र मानतात. महानुभावांची हांगा व्हड जात्रा भरता.

रामटेकावयलें मुखेल देवूळ म्हळ्यार राममंदीर. हातूंत राम सीतेच्यो काळ्या पाशाणाच्यो वनवासी भेसांतल्यो मुर्ती आसात. ह्या देवळाचो प्राकार व्हड आसून ताच्या चारय दिकांनी दारां आसात.

रामाच्या देवळामुखारच लक्ष्मणाचें स्वतंत्र देवूळ आसा. ह्या देवळांत एक यादव काळांतलो शिलालेख आसून तातूंत यादव राजांनी केल्ल्या पराक्रमाचें वर्णन आसा. ह्या देवळाचे दक्षिणेक सीतेची न्हाणी ह्या नांवान वळखतात तें एक कुंड आसा.

रामनम आनी त्रिपुरी पुनवेक हांगा व्हड जात्रा भरता. हाचेभायर हांगा जायते उत्सव जातात.

- कों. वि. सं. मं.

रामण्णा, राजा : (जल्म : २८ जानेवारी, १९२५).

भारतीय शास्त्रज्ञ. भारतीय अणुऊर्जा आयोगाचो चवथो अध्यक्ष. ताणें भारतांत अणुकेंद्रीय तंत्रविद्येचो विकास करपांत म्हत्वाचें कार्य केलां.

रामण्णा हाचो जल्म म्हैसूरान्त जालो. मुळावें शिक्षण बंगलोरान्त जालें. ताणें मद्रास विद्यापिठाची बी.एस्. सी. आनी लंडन विद्यापिठाची पी.एच्.डी. ह्यो पदव्यो जोडल्यो. १९४९ वर्सा तो टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च, मुंबय हांगा रुजू जालो. १९५३ वर्सा तो भाभा अणुसंशोधन केंद्र (पयलींचें अणुऊर्जा आस्थापन) हांगा अणुकेंद्रीय भौतिकी विभागाचो मुखेली जालो. जून १९७२ सावन, जून १९७८ मेरेन तो भाभा अणुसंशोधन केंद्राचो संचालक आनी अणुऊर्जा आयोगाच्या संशोधन आनी विकास फांट्याचो वांगडी जालो. जुलय १९७८ त तो केंद्रीय संरक्षण (राखणे) मंत्र्याचो विज्ञानिक सल्लागार आनी संरक्षण, संशोधन आनी विकास संघटनेचो महासंचालक आनी भारत सरकाराच्या संरक्षण संशोधन खात्याचो सचिव जालो. जानेवारी १९८१ त तो परत भाभा अणुसंशोधन केंद्राचो संचालक, भारत सरकाराच्या अणुखात्याचो सचिव आनी अणुऊर्जा आयोगाच्या संशोधन आनी शिक्षण विभागाचो वांगडी जालो. सप्टेंबर १९८३ ते फेब्रुवारी १९८७ ह्या काळांत तो अणुऊर्जा आयोगाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

रामण्णा हाचें संशोधन कार्य अणुकेंद्रीय विक्रिया आनी न्यूट्रॉन करण आविश्कार चड करून स्पंदित न्यूट्रॉन तंत्राचो विकास हें आसा. ताणें अणुकेंद्रीय भंजन (अणुकेंद्राचे कुडके करपाखातीर) भौतिकीचो वेगवेगळे नदरेंतल्यान अभ्यास केलो आनी एक नवो सिध्दांत मांडलो. अप्सरा, सायटस आनी पूर्णिमा ह्या संशोधन विक्रियाकांचो, कलकत्याच्या चलऊर्जा सायक्लोट्रॉन ह्या कणवेग वर्धकाचो तशेंच कल्पकम हांगासरल्या शीघ्र प्रजनक चांचणी विक्रियकाचो अणुकेंद्रीय अभियांत्रिकी आराखडो तयार करप, प्रतिस्थापना करप आनी कार्यान्वित करप हांचेविशीं रामण्णा हाणें मोलादीक वावर केला. १९७४ वर्सा पोखरण हांगा शांततायेखातीर अणुचांचणी घडोवन हाडपी शास्त्रज्ञांच्या पंगडाचो तो मुखेली आसलो. अणुऊर्जेचे शांततामय उपेग ह्या विशयावयल्या एकवटीत राश्ट्राच्या घेवपांत आयिल्ल्या बऱ्याच आंतरराश्ट्रीय परिशदांत ताणें वांटो घेतला आनी बऱ्याच राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय म्हत्वाच्या समित्यांचेर अध्यक्ष म्हणून काम केलां. १९६१ त तो नॉर्वे देशाच्या 'नोरा' ह्या नव्या अणुकेंद्रीय विक्रियकाच्या वेवस्थापकीय समितीचो अध्यक्ष, इंटरनॅशनल अॅटॉमिक एनर्जी एजन्सीच्या महासंचालकाच्या वैज्ञानिक सल्लागार समितीचो तो वांगडी जावन आसा. १९८६ त अॅटॉमिक एनर्जी एजन्सीच्या व्हिएन्ना हांगा जाल्ले विसावे असादारण परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

रामण्णा इंडियन फिजिक्स असोसिएशनचो अध्यक्ष, भारतीय विज्ञान परिशदेच्या भांगरामहोत्सवी अधिवेशनांत भौतिकी विभागाचो

अध्यक्ष, इंडियन नॅशनल सायन्स अॅकॅडेमीचो अध्यक्ष (१९७६) आनी अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस हे संस्थेचो उपाध्यक्ष आशिल्लो. ताका पद्मश्री (१९६८), पद्मभूषण (१९७३) आनी पद्मविभूषण (१९७५) हे तशेंच केंद्रीय शांतिस्वरूप भटनागर पुरस्कार (१९६३), मध्य प्रदेश सरकाराचो पंडित जवाहरलाल नेहरू पुरस्कार (१९८३), इंडियन नॅशनल सायन्स अॅकॅडेमीचें मेघनाद साहा पदक (१९८४), ओम प्रकाश भसीन पुरस्कार (१९८५) आनी बऱ्याच विद्यापिठाच्यो सन्माननीय डॉक्टरेट पदव्यो हे भोवमान ताका मेळ्ळ्यात.

रामण्णा हाका संगिताची आवड आसून तो बरो पियानोवादक आसा. ताका रॉयल स्कूल ऑफ म्युझिकाचें प्रमाणपत्रय फावो जालां.

- कों. वि. सं. मं.

रामतीर्थ - (१) : (जल्म: इ.स. चो १६ वो शेंकडो).

एक वेदान्ती. हो कार्शीत रावतालो. कृष्णतीर्थ हाचो शिश्य. भक्तिविवेककार (पयलो) अनंतदेव हाचो तो गुरू आसुंये, अशें कांय पंडितांचें मत आसा.

ताणें पदयोजनिका, अन्वयार्थप्रकाशिका, सुरेश्वराच्या दक्षिणामूर्तिवार्तिकावयली टीका, सदानंतकृत वेदान्तसाराचेर विद्वन्मनोरंजनी टीका, शारीरकरहस्यार्थतत्त्वप्रकाशिका आनी वाक्यार्थदर्पण हे ग्रंथ रचल्यात. पदयोजनिका ही आचार्यकृत उपदेशसाहस्रीवयली टीका आसून, अन्वयार्थप्रकाशिका ही संक्षेपशारीरकाची टीका आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रामतीर्थ - (२) : (जल्म: २२ ऑक्टोबर, मुरलीवाल - गुजराणवाला, पंजाब १८७३; मरण: १७ ऑक्टोबर, १९०६).

फाकिवंत तत्त्वचिंतक. ताचें पयलींचें नांव तीर्थराम आनी

संन्यास घेतल्या उपरांतचें नांव रामतीर्थ. बापायचें नांव हिरानंद गोस्वामी. ताचे आवयक तो भुरगो आसतनाच मरण आयलें. तुळशीदासाचो वंशज म्हणून ह्या घराण्याची कीर्त आशिल्ली. भुरगेपण बऱ्याच हालांनी गेलें. तो धा वर्सांचो आसतना ताचें लग्न केल्लें. गुजराणवाला हायस्कुलांतल्यान तो

मॅट्रिकेची परीक्षा (१८८८) पास जालो. लाहोरच्या फोरमन कॉलेजींतल्यान गणित विशयांत एम्. ए. (१८९५) पयल्या श्रेणींत पयलो क्रमांक आनी तेच कॉलेजींत गणिताचो प्राध्यापक म्हणून नोकरी केली (१८९६). लाहोरक तो धर्मसभेच्या शिक्षण मंडळाचो

पयलीं सुरवातीक वांगडी, तर उपरांत सचिव जालो. गुजराणवाला हांगा शिकता आसतनाच बापायचो इश्ट आनी रामकृष्ण परमहंसाचो शिश्य धन्नाराम भगत हाचो सहवास ताका लाबलो. फुडाराक तोच ताचो गुरू जालो. रामतीर्थ कृष्णभक्त आशिल्लो. ताका प्रत्यक्ष श्रीकृष्णान दर्शन दिल्लें अशें म्हण्टात. द्वारका मठाचो शंकराचार्य श्री राजराजेश्वरतीर्थ हाचेवांगडा तो काश्मीराक गेल्लो आसतना ताका सत्संग घडून ब्रह्मसूत्रां, उपनिशदां हांचेवयलीं भाश्यां आयकूंक मेळ्ळीं. तेचवेळार ताणें स्वामी विवेकानंदाचीं उलोवपां आयकलीं आनी तांचो अभ्यास केलो. हाकाचलागून आंतरिक आध्यात्मिक ज्ञानार्जनाची ओड लागून नोकरींत ताचें लक्ष लागना जालें. हाचोच परिणाम म्हणून तो सर्वसंगपरित्याग करून हिमालयांत गेलो आनी पिरायेच्या २८ व्या वर्सा ताणें संन्यास घेतलो. तेउपरांत ताणें बऱ्याच तीर्थथळांची भोंवडी केली. भारतधर्म महामंडळाच्या अध्यक्षपदावयल्यान ताणें वैदिक धर्माचो पुरस्कार केलो. अनासक्ती, समाधानी वृत्ती, आनी सादी राहणी हांचें सदांच पालन करून फकत आत्मसाक्षात्काराचो, विचार करीनासतना ताणें आपल्या देशाचेंय बरें जावचें म्हणून यत्न केले. ताचो वेदान्त फकत शाब्दीक नासून तो ताणें आचरणांत हाडिल्लो. म्हणूनच व्हड सुधारकांमदीं ताचें नांव घेतात. भौतिक शास्त्राच्या आदारानूच वेदांताचे सिध्दांत मांडून ते आर्विल्ल्या काळांतूय खरे थारतात, हें ताणें सप्रमाण दाखोवन दिलें.

टोकियोक भरिल्ले आंतरराश्ट्रीय परिशदेक टेहरीच्या महाराजाच्या आग्रहावयल्यान तो हाजीर रावलो (ऑगस्ट १९०२). ताणें जपानांत वेदांताचेर व्याख्यानां दिलीं आनी तीं पांडित्य आनी उत्तम कवित्वाक लागून लोकांक बरींच मानवलीं. उपरांत अमेरिकेकूय स्वामी विवेकानंदाभाशेन ताका बरो येवकार मेळ्ळो. हो दौरो सोंपोवन तो मायदेशाक परतलो. भारतांत येतकच बरेच जाण ताचे शिश्य जाले. तांचेमदीं नारायणस्वामी, टेहरीचे महाराज, मदन मोहन मालवीय, स्वामी शिवानंद, डॉ. महंमद इक्बाल हे मुखेल आशिल्ले.

रामतीर्थान आपल्या आयुश्याच्या पयल्या पर्वांत बरेच ग्रंथ बरयल्ले. पूण अचकीत निर्शेणेच्या भरांत ताणें आपली बरीच ग्रंथसंपदा गंगार्पण केली. ताकालागून परदेशांत आनी भारतांत दिल्लीच्या व्याख्यानांचेर आदारीत अशा लिखाणाभायर ताचें स्वतंत्र वाङ्मय चंडशें मेळना. उर्दू, फारसी आनी इंग्लीश भाशांचेर ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. ताका बरेपेकीं कवित्व लाबिल्लें. ताचीं हजारांवयर पत्रां आनी कांय टिपणां रामतीर्थ प्रकाशनावतीन उजवाडाक आयल्यांत.

रामतीर्थ आध्यात्मिक स्वोशयेंत इतलो व्यस्त आसतालो, ताणें आपल्या बरोवपांत बरेच कडेन स्वताचो उल्लेख 'राम बादशाह' असो केल्लो आसा. ताचें उजवाडाक आयिल्लें इंग्लीश बरप अशें आसा: (१) 'इन वुड्स ऑफ गॉड्स रीअलाइझेशन' (८ खंड), (२) 'रामाज नोटबुकस', (२ खंड), (३) हार्ट ऑफ राम, (४) पॅरबल्स ऑफ राम आदी. ह्या पुस्तकांचे हिंदी, मराठी अणकारूय

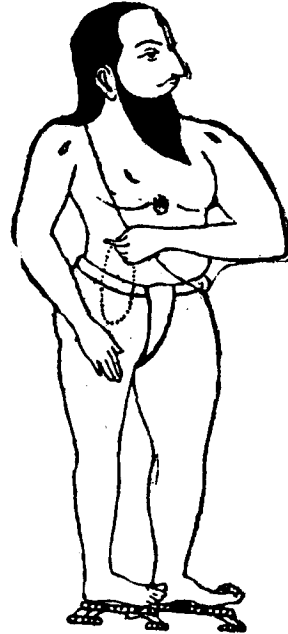
उजवाडाक आयल्यात. रामतीर्थाक हिमालयाची खूब ओड आशिल्ली. थंयच्या व्हड सैमाचे सोबीतकायेची ताणें केल्ल्या वर्णनांत सौंदर्यवृत्ती आनी आध्यात्मिकताय हांचो बरेतरेन मेळ दिसून येता.

रामतीर्थ गंगेचेर न्हावंक गेल्लो आसतना भोवऱ्यांत सांपडून पिरायेच्या फकत ३३ व्या वर्सा ताका मरण आयलें. योगायोगान त्याच दिसा ताणें बरयल्लो मरणासंबंदींचो एक लेख ताच्या शिश्यांक ताच्या मेजार मेळ्ळो. उत्कृश्ट काव्याचो तो एक नमुनो जावन आसा. तातूंत मरणाक उद्देशून ताणें बरयलां, 'म्हजी कूड तूं खुशाल घेवन वच. चंद्राच्या किरणाच्या रुपान, दोंगराळ न्हंया - झऱ्यांच्या भेसान, दर्यावयल्या ल्हारांच्या निमतान हांव संवसारांत वावरूंक शकतलो'.

हृषिकेशालागसरच्या ब्रह्मपुरी हांगा रामतीर्थाचें यादस्तीक कशें एक वाचपघर चलता.

- कों. वि. सं. मं.

रामदासस्वामी : (जल्म: १६०८ जांबगांव - महाराष्ट्र; मरण: २ फेब्रुवारी १६८२). महाराष्ट्रांतलो संत कवी. ताच्या बापायचें नांव सूर्याजीपंत ठोसर आनी आवयचें नांव राणूबाई. गंगाधर हो ताचो व्हडलो भाव. नारायण हें रामदासाचें पाळण्यांतलें नांव. पूण उपरांत तो रामदास आनी समर्थ ह्या नांवांनी नामनेक पावलो.

भुरगेपणासावनूच रामदास खूब हुशार. पिरायेच्या बाराव्या वर्सा मेरेन शब्दरुपावली, समासचक्र, अमरकोश, रुद्र, पवमान सारकिल्ल्या ग्रंथांचें ताणें पाठांतर केल्लें. ल्हान आसतनाच सुरवेक बापायकडल्यान आनी उपरांत भावाकडल्यान ताणें मंत्रोपदेश घेवपाचे खूब यत्न केले. पूण रामदासाची पिराय ल्हान आशिल्ल्यान तांणी ताका मंत्रोपदेश दिवपाक न्हयकार दिल्लो. हाका लागून रामदास तिडकीन गांवाभायल्या देवळांत

वचून बसलो. थंयच ताका रामान दर्शन दिवन 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हो त्रयोदशाक्षरी मंत्र दिलो अशें म्हण्टात.

रामदासाचे इत्सेआड ताचे आवयन आनी भावान ताचें लग्न थरयल्लें. पूण मंगलाश्टकां चालू आसतनाच तो मंटांतल्यान पळून गेलो अशें सांगतात. उपरांत तो तपश्चर्येखातीर नासिक लागशिल्ल्या टाळकी गांवांत येवन रावलो. टाळकीच्या बारा वर्सांच्या काळांत ताणें

राममंत्राचो तेरा कोटी जप, वेदशास्त्रां, वेदान्त, काव्यां आनी पुराणां हांचो अभ्यास, तशेंच संगीत साधनाय केली. बारा वर्सां तप केल्या उपरांत तो टाळकी सोडून तीर्थयात्रेक भायर सरलो. सुरवेक काशी, प्रयाग, गया, अयोध्या, श्रीनगर, हिमालयांतल्या बद्रीनारायण आनी केदारनाथ ह्या प्रसिद्द धर्मीक क्षेत्रांक ताणें भेट दिली. पंजाबाक वचून तो शीख धर्मगुरूंक मेळ्ळो. उपरांत दक्षिणेंतल्या मुखेल क्षेत्रांकूय ताणें भेट दिली. हे भोंवडेंत तो कांय श्रेश्ठ साधुसंतांक मेळ्ळो आनी कांयकडेन राम - हनुमान हांचीं देवळां आनी मठ उबारले. आपल्या आयुष्याच्या निमाण्या पर्वांत ताणें धर्मसंस्थापनाचें कार्य करपाचें थारायलें. तेखातीर तो कृष्णा न्हंयेचे देगेर येवन रावलो. राजकारण होच राजाचो खरो धर्म हें आपलें मत ताणें जाणीवपूर्वक अभ्यास करून स्पश्ट केलां. रामदासाच्या मतान राजा हो परमार्थसंस्थापक आनी सज्जनांचो राखणदार. अशा राजाचें राज्य तें ताचे नदरेन रामराज्य. परमार्थाचो अधिकार दादल्याप्रमाण बायलांकूय आसा अशें तो मानतालो. आपल्या धर्मप्रचारखातीर ताणें इस्लामी राजवटींत मोडतोड जाल्लीं देवळां आनी मुर्ती हांची पुर्नस्थापना केली. पूण आपल्या धर्मविचारांत ताणें हिंदू - मुसलमान असो भेदभाव केलो ना. शिवाजी महाराजान रामदासाचो उपदेश घेतिल्लो. पूण ताच्या स्वराज्य संस्थापनाच्या वावरांत रामदासान प्रत्यक्षपणान वांटो घेतलो ना.

दासबोध आनी रामायण हे रामदासाचे मुखेल ग्रंथ. दासबोध हो ग्रंथ ७,७५१ ओव्यांचो आनी उपदेश स्वरूपी आसा. ताचो रामायण हो ग्रंथ सुंदर आनी युध्द अशा दोन कांडांनी विभागला. सुंदर कांडांत १०१ श्लोक, जाल्यार युध्द कांडांत १,३६२ श्लोक आसात. तशेंच ताणें खूब अभंग, श्लोक आनी भूपाळ्यो रचल्यात. ताचें करूणाष्टक, मनाचे श्लोक आनी सुरवेकर्ता दुःखहर्ता ही गणपतिची आरत खूब प्रसिद्द आसा. रामदासाच्या लिखाणांतले शिंवरून पडिल्ले साहित्यविशयक विचार सोदून काडून 'रामदासांचे साहित्यशास्त्र' (१९७३) हो ग्रंथ भा. श्री. परांजपे हाणें बरयला.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दासबोध

रामन, चंद्रशेखर व्यंकट : (पळेयात रामण चंद्रशेखर).

रामनम : चैत्र शुध्द नमीक रामनम अशें म्हण्टात. ह्या दिसा प्रभु रामचंद्राचो जल्म जाल्लो. ह्या दिसा रामाचें व्रत करतात. अश्टमी दिसा व्रताचो संकल्प करून, नमी दिसा सकाळीं पुजा करपाच्या जाग्यार फुलांनी सजोवन ल्हान माटोव तयार करतात. ताचे चार वटेन चार दारां दवरून उदेंत दाराचेर शंख, चक्र आनी हनुमान; अस्तंत दाराचेर गदा, खड्ग आनी अंगद; दक्षिण दाराचेर घोणू, बाण आनी गरूड आनी उत्तर दाराचेर पद्म, स्वस्तिक आनी नील हांच्यो प्रतिमा

दवरून तो माटोव सजयतात. ताचे मदीं वेदी तयार करून ताचेर उदकान भरिल्लो कलश आनी कलशाचेर पडगो दवरून तातूंत राम - सीतेची भांगरा मुर्ती दवरतात. हे प्रतिमेची षोडशोपचार पुजा करतात आनी हो मंत्र म्हण्टात :

दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निघनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः।

गृहणात्वर्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो विभुः ॥

हो मंत्र म्हणून अर्घ्य दितात आनी प्रार्थना करतात. रामाचो जल्म दनपरां जाल्लो देखून त्या वेळार वाद्यां वाजोवन फुलां ओंपतात.

हाचेभायर ह्या दिसा राममंत्राचो जप आनी पुराय दीस उपास करप जाता. रातचें भजन, कथा - कीर्तन आदी करतात. दसमी दिसा रामाची पुजा करून आज्य आनी पायस हांचें दर एकी १०८ आहुतींचें हवन करतात. उपरांत भटाची पुजा करून ताका ती प्रतिमा दान दितात. उपरांत उत्तर पुजा करून ब्राह्मणांक जेवण दितात.

हें व्रत केल्ल्यान सगळीं व्रतां केल्ल्याचें फळ मेळटा अशी समजूत आसा. ह्या दिसा कांयकडेन रामाच्या देवळांत चैत्र शुध्द प्रतिपदेसावन णव दीस हो उत्सव चलता. रामायणाचें पारायण, कथाकीर्तन करून हो उत्सव मनयतात. नमी दिसा दनपरां रामजल्माचें कीर्तन जाता आनी उपरांत कुंची घाल्लो राम पाळण्यांत दवरून पाळणो हालयतात. भक्त लोक ताचेर गुलाल आनी फुलां घालतात. उपरांत सगळे सुवाळे जातकच हो उत्सव सोंपता.

नासिक, अयोध्या, तिरुपती, रामेश्वर हांगा हो उत्सव व्हड प्रमाणांत मनोवप जाता.

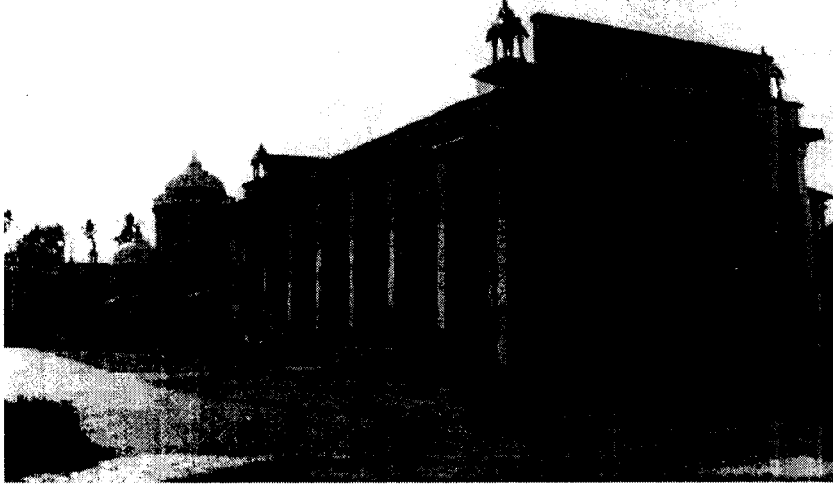
गोंयांत जायत्या देवस्थानांनी हो उत्सव मनयतात. ह्या दिसा सकाळीं १० वरांचेर कीर्तन सुरू करून दनपरां रामजल्मोत्सव जाता. फुलांनी सजयल्ल्या ल्हानशा पाळण्यांत रामाची भांगराची, रुप्याची वा पंचलयी मूर्त पाळण्यांत घालतात. उपरांत पुरोयत पाळण्याक घालयता. पतंगाळ हांगाच्या जिवोत्तम मठांत रामनमीचो उत्सव व्हड प्रमाणांत मनयतात. त्या दिसा रामाची मूर्त रथार बसोवन भक्तलोक रथ ओडटात. कांय देवळांनी ह्या दिसा पालखी काडटात.

- कों. वि. सं. मं.

रामनाथ - (९) : गोंयाचें एक नामनेचें देवस्थान. रावणाचो वध केल्ल्यान रामाक ब्रह्महत्येचें पातक लागलें, तें ना करचें म्हणून ताणें रामेश्वराक शिवलिंगाची स्थापणूक केली. ताचेंच नांव रामनाथ. देखून हें शिवदैवत जावन आसा. पुर्विल्ल्या काळांत वत्स आनी कौंडिण्य गोत्राच्या सारस्वत ब्राह्मणांनी गोंयांतल्या साश्टींत, लोटली गांवांत राबितो केलो, तेन्ना तांणी आपलो कुळदेव श्री रामनाथ हाची मूर्ती

आपल्यावांगडा व्हेली. ते मूर्तीची थंयच्या एका देवळांत प्रतिष्ठापना केली. ताच्याच वाठारांत श्रीलक्ष्मीनारायण, श्रीशांतादुर्गा (सांतेर),

क्षेत्राची सया रामनार्थी दिसता. बेताळ आनी काळभैरव हांचीं पोरनी देवळां घटमूट आशिल्ल्यान तीं तशींच दवरली आनी उपरांत तांचें

रामनाथ देवस्थान - रामनाथी

बेताळ आनी सिधनाथ ह्या देवतांचीय स्थापना जाली. त्या पांच देवतांचीं पांच देवळां उपरांत बांदलीं आनी ते सुवातेक 'देवुळाडो' अशें नांव मेळ्ळें. इ. स. च्या १६ व्या शेंकड्यांत गोंय पुर्तुगेजांनी घेतलें आनी हिंदूंक बाटोवपाक सुरवात केली. हिंदूंच्या देवळांचोय तांणी इबाड करपाक सुरवात केली. म्हणून इ.स. १५६६त लोटलीच्या गांवकारांनी आपल्या सगळ्या देवतांवांगडा स्थलांतर केलें. विजापूरकाराच्या राज्याच्या अंजुज म्हालांत बांदोड्यां गांवांत ते राबितो करून रावले आनी थंयच तांणी आपल्या देवतांची परत स्थापणूक केली. फुडाराक ते लोक थंयच स्थिरस्थावर जावन तांची वेपार धंद्यांत भरभराट जाले उपरांत तांणी बांदोडे हांगा पांच वेगवेगळीं देवळां बांदलीं आनी तातूंत पांचूय देवतांची स्थापना केली. तांचेमदीं मदेगाक आशिल्ल्या देवळांत लक्ष्मीनारायणाची काळ्या पाशाणाची सोबीत मूर्त आसून दावे वटेन रामनाथ आनी शांतादुर्गा हांचीं देवळां आसात. उजवे वटेन कामाक्षीचें देवूळ आसा. रामनाथाच्या देवळांतूच सिधनाथाची स्थापना केल्या. तशेंच रामनाथाच्या प्राकारांत बेताळ आनी काळभैरव हांचीं ल्हान देवळां आसात.

गेल्या शेंकड्यांत हीं पोरनी देवळां पडूंकडूंक लागिल्ल्यान इ.स. १९०५ त तांचो जीर्णोद्धार केलो आनी नवीं व्हड देवळां बांदलीं. तेवेळार मुरवेल गर्भकुडींत वयले सुवातेर लक्ष्मीनारायण आनी मदीं रामनाथ (शिवलिंग) ह्या देवतांची स्थापना केली. लागींच ताचें वाहन नंदीय आसा. उजवे वटेनच्या देवळांतल्या गर्भागारांत शांतादुर्गा (ही लोटली गांवची ग्रामदेवता) आनी तिचे उजवे वटेन गर्भागाराभायर सिधनाथाची स्थापना केली. हाका लागून दक्षिण भारतांत हरिहरेश्वर

नुतनीकरण केलें. मुरवेल देवळाच्या दोनूय वटेन आनी फाटल्यान अग्रशाळा आसात. सभाघरूय आसा. इ. स. १९३४ त ह्या देवळाचो नगारखानो बांदलो आनी इ.स. १९५१ त तूर्ताक आशिल्लो व्हड सभामंटपूय बांदून तयार जालो. बांदोडें गांवाच्या रामनाथ देवस्थानाच्या वाडपाक रामनाथ देवावयल्यान रामनार्थी हें नांव पडलां. हांगाचो माघ म्हयन्यांत जावपी महाशिवरात्री उत्सव चड प्रसिद्द आसा. तो माघ कृ. १२ सावन फाल्गुन (शिगमो) शु. २ मेरेन चलता. हे वेळार लालखी, पालखी, सांगोड तशेंच वेगवेगळ्या वाहनांतल्यान देवतांच्यो मिरवणुको काडटात. शिवरात्रीच्या दुसरे दिसा फांतोडेर आनी सांजवेळां रामनाथाची रथांतल्यान मिरवणूक काडटात. ह्या उत्सवांत ४ - ५ दीस विंगड विंगड कार्यावळी जातात. दर सोमारा, अक्षयतृतीयेक आनी दसऱ्याकूय रामनाथाचे पालखेचो सुवाळो आसता. हाचेभायर लक्ष्मीनारायणाची दर पंचमीक शांतादुर्गेची आनी कामाक्षीची दर उमाशेक पालखेचे सुवाळे आनी हेर उत्सवूय वेगवेगळ्या वेळार जातात. चातुर्मासांत लक्ष्मीनारायणाची पालखी मात जायना. फाल्गुन म्हयन्यांत दसमीक देवतांच्या पुर्नःप्रतिष्ठा दिसाचो यादस्तीक दबाजो जाता. तातूंत दनपारां समराधना, संतर्पण आनी रातीकडेन चार देवतांची मिरवणूक, सांगोड, दीपोत्सव आदी कार्यावळी जातात. शिगम्याचे रंगपंचमीक जावपी पालखेचो हो खाशेलो सुवाळो जावन आसा. ते भायर नवरात्राचो उत्सवूय मनयतात. गोंय, मुंबय, राजकोट, दक्षिण कर्नाटकांतले शणै उपनांवाचे सारस्वत ब्राह्मण हे देवाचे कुळावी आनी म्हाजन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रामनाथ - (२) : (इ.स. १८६४ - १९३०).

एक राजस्थानी भक्तकवी. हो बुंदी हांगा रावपी. ताच्या बापायचें नांव रावगुलाबजी आशिल्लें. हो बहुश्रुत, विद्वान आनी व्रजभाशेचो पाटांगडो कवी आशिल्लो. ताणें समस्यासार, सतीचरित्र, राजनीती, नितिसार, शंभशतक, परमेश्वराश्टक, गणेशाश्टक, सूर्याश्टक, दुर्गाश्टक, शिवाश्टक, नीतिशतक आदी इकरा ल्हान व्हड ग्रंथ रचल्यात. तातूंत मुरवेलपणान भक्तिगीतांच आसून तांची रचना सरळ आनी सोबीत अशी आसा. ह्या कवितांनी चड करून बोध दिवपी वचनां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रामनाथकर, रघुवीर : (जल्म : रामनाथी).

खांपो पेटी वाजोवपी आनी पड्डे रंगोवपी. हस्त कौशल्याच्या ह्या दोनूय विद्यांनी तो पारंगत आशिल्लो. मुंबय वचून तो नांवारुपाक आयलो. तो एक खांपो पेटिवालो अशी ताची भारतभर कीर्त जाल्ली. ताची संगीत परंपरा ताचो पूत रत्नकांत आनी मोहन लाल ह्या दोगांयनी फुडें व्हेली.

- कों. वि. सं. मं.

रामनाथकार, रत्नकांत : (जल्म : रामनाथी).

रघुवीर रामनाथकाराचो पूत. बापायकडल्यान संगिताची देणगी मेळ्ळी. सुरवेचीं भुरगेपणांतलीं १४ वर्सां रामनाथीं गेलीं. १९१८ त तो मुंबय गेलो, तेन्ना सावन ताच्या संगिताच्या शास्त्रीय शिक्षणाक सुरवात जाली आनी थोड्या काळाभितर बापायची पेटी वाजोवपाची कला आत्मसात करून ते कलेंत 'बापायपरस पूत सरस' अशी वचत थंय ताणें नामना जोडली. ताची पेटी वादनाची कीर्त मुंबय आनी मुंबय भायरूय पावली.

बापायकडल्यान गायनवादनाचे सुरवेचे धडे चिरले उपरांत ताणें विलायत हुसेन खाँ, नन्हें खाँ, फैयाज खाँ, निसार हुसेन खाँ, खादिम हुसेन खाँ, वझेबुवा हांचेकडल्यानूय विद्यार्जन केलें.

ताणें मुंबय आकाशवणी केंद्राचेर पेटी वादक म्हणून चाकरी केली. नोकरेच्या काळांत व्हड व्हड दिग्गज कलाकारांक ताणें साथ केली. निवृत्तीउपरांतूय आकाशवाणीन ताका गायक कलाकार म्हणून नोकरेक दवरून घेतलो. ताणें कांय राग, तशेंच स्वरचित चीजांचो आनी तराण्यांचो संग्रह केल्लो आसून आकाशवाणीवयल्यान ताणें रचलेल्यो स्वररचना आयकूंक मेळटात. पेटी वाजोवपावांगडाच तो सतार, सारंगी, जलतरंग हीं वाद्यांय बेस बरीं वाजयतालो. तंबोरो लावपाची ताची कळाशी अजापभरीत आसली.

जितेंद्र अभिषेकी, कागलकरबुवा, जगन्नाथबुवा पुरोहित, मीनाक्षी मुडबिंद्री, गंगुबाई हंगल, सरस्वती राणे हांकां तशेंच कितल्याशाच हेरांकय ताणें संगिताचे धडे शिकयल्यात. पिरायेच्या ६५

व्या वर्सा कला अकादमी (गोंय) हांगा ताणें संगीतशिक्षक म्हणून काम केलां. ताणें संगीत शास्त्रावयलें पुस्तक बरयलां. ताचें यादस्तीक कशें ताच्या शिश्यांचे वतीन दर वर्सा एक संगीत संमेलन गोंयांत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

रामफळ : (पळेयात आंतेर).

रामरक्षा : एक नामनेचें स्तोत्र. हातूंत रामाची तूस्त केल्ली आसा आनी तें पठण केल्ल्यान रामाकडल्यान राखण जाता असो भावार्थ आशिल्ल्यान हाका रामरक्षा हें नांव पडलां आसुंये. बुधकौशिक हो ताचो कर्तो आसा आनी सीता-राम ही देवता आसा. भगवान शंकरान बुधकौशिक ऋषीच्या स्वप्नांत वचून ताका ही रामरक्षा सांगली आनी सकाळीं उठटकच बुधकौशिकान ती बरोवन काडली. हें स्तोत्र सादें, सोंपे संस्कृत भाशेंत आसून तातूंत पांच वृत्तां आसात. ह्या स्तोत्रांत वट्ट चाळीस श्लोक आसून तातूंत रामचंद्राची तुस्त केल्ले बारा श्लोक आसात. ह्या बारा श्लोकांतले पयले स श्लोक म्हळ्यार खरी रामरक्षा आनी दुसरे स म्हळ्यार रक्षाकार्याखातीर केल्ली सदिक्खा आसा. देखून ह्या भागाक कवच म्हण्टात. कवचांत ते ते देवतेन आपल्या सगळ्या शरीरांअवयवाचें रक्षण करचें अशी प्रार्थना आसता. रामरक्षेंतलें हें कवच अशें आसा :

शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथात्मजः ॥

कौसल्येयो दृशो पातु विश्वमित्रप्रियः श्रुती ।

घ्राण पातु मखत्राता मुखं सौमित्रिवत्सलः ॥

जिह्वां विद्यानिधीः पातु कण्ठं भरतवन्दितः ।

स्कन्धा दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकार्मुकः ॥

करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ।

मध्य पातु खरध्वंसी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ॥

सुग्रीवेशः कटिं पातु सक्थिनी हनुमत्प्रभुः ।

ऊरू रघुत्तमः पातु रक्षः कुलविनाशकृत् ॥

जानुनी सेतुकृत पातु जडघे दशमुखान्तकः ।

पादौ बिभ्रिषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥

अर्थः राघव म्हजे तकलेचें, दशरथात्मज कपलाचें, कौसल्यापूत दोळ्यांचें, विश्वामित्रप्रिय कानांचें, मखरक्षक नाकाचें, लक्ष्मणाविशीं वात्सल्य धारण करपी तोंडाचें, विद्यानिधी जिबेचें, भरतवंदित गळ्याचें, दिव्य आयुधां धारण करपी खांद्याचें, शिवधोणू भग्न करपी भुजांचें, सीतापती हातांचें, परशुरामाक जिखपी काळजाचें, क्रूर राक्षसांक मारपी कटिभागाचें, जांबवनाक आलाशिरो दिवपी नाभीचें, सुग्रीवाचो धनी कंबराचें, हनुमंताच्या प्रभु जांघांचें, राक्षसांच्या कुळांचो संहार करपी रघुकुलांतल्या व्हड मांडयांचें, सेतू बांदपी धोंपरांचें, रावणाचो

नाश करपी पोवट्यांचें आनी बिभीषणाक राज्यलक्ष्मी दिवपी पांयांचें रक्षण करूं. ह्या प्रमाण श्रीरामचंद्र हो सगळो रक्षामंत्रविभाग बरयता आसतना बुधकौशिकान रामायणांतल्या म्हत्वाच्या प्रसंगाचो कालक्रमान उल्लेख केल्लो आसा. हाचेभायर ह्या स्तोत्रांत रामचंद्राचें पुराय वर्णन, रामतूस्त, फलश्रुती, रामायणाची रूपरेखा, रामवंदन, रामभक्त तूस्त, पूर्वसुरीक वंदन आनी ताची तोखणाय आदी विशय घेतिल्ले आसात.

रामरक्षेचें घरांत सदांच पठण केल्यार सगळ्यो पिडा आनी भूतबादा नश्ट जाता अशें सांगतात. जो ह्या स्तोत्राचें पठण करता तो दीर्घायुशी, सुरवी, संततीवान, जैतीवंत आनी विजयसंपन्न जाता अशें फळ ह्या स्तोत्रांतच सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

रामलिंग स्वामिगळ : (जल्म: इ.स. १८२३, मरुदर - चिदंबरम्; मरण: इ.स. १८७४).

तमिळनाडुंतलो एक शैव कवी आनी संत. ताच्या बापायचें नांव रामय्या पिळ्ळै आनी आवयचें नांव चिन्नमय्यार. तांच्या घराब्यांत रामलिंग हो सगळ्यांत धाकटो. तो ल्हान आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयिल्ल्यान ताच्या व्हडल्या भावानच ताचो सांबाळ केलो. ताच्या शिक्षणाची वेवस्थाय ताणेंच केली.

भुरग्यापणांतसावन तो शिटूक. ल्हान पिरायेचेरच तो भगवद् भक्तीच्यो कविता रचतालो. तो रकंदाचो उपासक आशिल्लो. ताका संवसाराविशीं मातय आस्था नाशिल्ली तरी आवयचे सांगणेन तो लग्न जालो, पूण घरसंवसारांत मात रमलो ना. ताणें आपलें चडशें आयुश्य चेन्नई आनी तिरुवायूर हांगा सारलें. तो सदांच भक्ती साधनेंत गुल्ल आसतालो. साधना करता करता तो सिध्द जालो. फुडें जायते भक्त आनी विद्वान ताचे शिश्य जाले.

आवयक मरण येतकच तो चिदंबरम् लागसारच्या वडलूर गांवांत गेलो थंय तो जे कुटींत रावतालो, ते कुटींत एके दिव्य ज्योतीचें अवतरण जालें. ताणें ते दिव्य ज्योतीक भगवती मानून सुमार १५०० छंदांत तिचें स्तोत्र केलें. ह्या स्तोत्रसंग्रहाक अरुळपा ह्या नांवान वळखतात, तशेंच रामलिंगमची ती एक अमर कृती मानतात. हे घडणुकेची याद म्हणून थंय एक कायमचो दिवो लावन दवरला.

हे ज्योतीक लागून रामलिंगमाकडे जायते साधक एकठांय आयले. ताणें तांकां ईश्वरी अनुग्रहाचो आनी ज्योतीच्या दर्शनाचो मार्ग उपदेश केलो. ह्या मार्गाक ताणें षडन्तसमरस सन्मार्ग अशें नांव दिलें.

योगान्त, कलान्त, नादान्त, बोधान्त, वेदान्त आनी सिध्दान्त अशे हे स अन्त आसात. साधकभक्त योगान्तापसून सिध्दान्ता मेरेन पावतकच ताका निर्विकल्प समाधींत अनिर्वचनीय अशी शिवानंदाची

प्राप्ती जाता.

१) **योगान्त :** योग हो चित्तवृत्तिनिरोधक आसता. चित्ताच्यो वृत्ती पांच तरांच्यो मानल्यात. तातुंतल्यो कांय त्रासीक जाल्यार कांय त्रासांवरियत आसात.

२) **कलान्त :** शैव सिध्दान्ताप्रमाण छत्तीस तत्त्वां वा कला आसात. कला होच विद्यातत्त्वाचो आदार आसा. तिच्या आदारान साधक अविद्येचें निराकरण करपाक समर्थ जाता. शिवज्ञानसिध्दी ह्या ग्रंथांत ह्या विशयाचें विवरण आसा.

३) **नादान्त :** नाद म्हळ्यार श्रूयमाण ध्वनी. ध्वनी जायत्या तरांचे आसतात. ह्या सगळ्यांक आदारभूत म्हळ्यार ॐकार ध्वनी. हाकाच पुर्विल्ल्या ऋषीमुनींनी नाद म्हळां. साधक समाधीमेरेन पावतकच ताका शिवाच्या नादात्म स्वरुपाचो अणभव मेळटा.

४) **बोधान्त :** बोध म्हळ्यार बुध्दी. बोधावरवीं शिवरुपाचो अंत जाणून घेवप म्हळ्यार शिवानुभूती प्राप्त करून घेवप.

५) **वेदान्त :** बोधावस्थेंत ज्योतिर्मय शिवाचें जावपी गिन्यान हे अवस्थेंत चड स्पश्ट जाता.

६) **सिध्दान्त :** ही निमाणी अवस्था. हे दर्शेंत साधकाच्या श्रमांचें फळ मेळून तो कृतार्थ जाता.

वडलूर गांवालागसारच्या मेलकुप्पमांत रामलिंगस्वामीन सत्यज्ञानसभेची स्थापणूक करून तेवरवीं तो आपल्या आध्यात्मिक सिध्दान्ताचो प्रचार करूंक लागलो. आपलीं पदां आनी स्तोत्रां हांचें अध्ययन आनी अध्यापन करपाखातीर समरसवेदपाठशाळा निर्माण केली. शिवगूणसंकीर्तनाखातीर एक भजनमठ तयार केलो. दीन आनी धर्मीक मनशांक जेवण मेळचें देखून सत्यधर्मशाळा उगडली. मेलकुप्पमाक ताणें उत्तरज्ञानचिदंबरम अशें नांव दिलें.

- कों. वि. सं. मं.

रामलीला : उत्तर प्रदेशांतलें एक धर्मीक लोकनाट्य. आश्विन शुध्द प्रतिपदेक रामलीलेक सुरवात जावन दसऱ्या दिसा ती सोंपता. हातूंत प्रभू रामचंद्राच्या जिवितांतले कांय प्रसंग नाट्यरुपान दाखयतात. तुलसीदासान हे रामलिलेची सुरवात केली, अशें विद्वानांचें मत आसा.

उत्तर प्रदेशांतल्या गांवगिऱ्या वाठारांत कांय लोक तुलसीरामायण वाचतात तांकां पाठक म्हण्टात, जाल्यार कांय लोक त्या श्लोकांचो अर्थ सांगतात तांकां धारक म्हण्टात. कांय गांवांत रामायणांतले हे प्रसंग रंगमाचयेर सादर करतात, जाल्यार कांय कडेन वेगवेगळ्या प्रसंगा प्रमाण जशी जशी फाटभूंय आसा आनी ती जंय जंय कडे आसा थंय थंय हे प्रसंग सादर करतात. देखीक - रामाच्या वनवासामेरेनचे प्रसंग देवळांत दाखयतात जाल्यार गंगा पार करपाचो प्रसंग गांवांतल्या पाण्ट्यार वा न्हंयदेगेर दाखयतात.

तशेंच चित्रकूटाचेर येवप आनी तेफुडली रामलीला गांवाभायर आशिल्ल्या व्हड मैदानाचेर दाखयतात आनी भरत भेटीचो प्रसंग दाखोवपाखातीर परत गांवांत येतात.

हेच रंगमाचयेचो आनीक एक प्रकार म्हळ्यार एका व्हड मैदानाचेर एके वटेन अयोध्या आनी ताचे मुखारवयले वटेन लंका अशें समजतात. मदीं एक व्हड रंगमाची घालून तिचे चारय वटेन प्रेक्षक बसतात. रंगमाचयेचे एकेवटेन पाठक आनी धारक बसतात. त्या त्या प्रसंगाप्रमाण राम अयोध्येतल्यान आनी रावण लंकेतल्यान रंगमाचयेर येता. मैदानाच्या एका भागांत वनवासाचें दृश्य दाखोवपाखातीर तणाच्यो खोंपी बांदतात. कांय गांवांत अशो रंगमाचयो कायमच्यो घालून दवरतात. माळवा आनी बुंदेलखंड हांचे शिमेर अशो उब्यो रंगमाचयो दिश्टी पडटात.

शारांनी एका व्हड मैदानाचेर रंगमाचयेचेर रामायणांतले कांय प्रसंग नाट्यरूपान दाखयतात. कांय भुरगीं राम, लक्ष्मण, सीता आनी वानरांचीं संवंगां घेतात. एक लांबखूंद मनीस फाटल्यान शेपडी लावन मारुती जाता. मैदानाच्या मदीं फोग (दारूकाम) भरिल्ली रावणाची एक व्हड प्रतिमा उबी करतात. कांय वेळां ताच्या म्हऱ्यांत मेघनाद आनी कुंभर्णाचीय प्रतिमा उबारतात. तांच्यो प्रतिमा ज्या जाग्यार आसात थंय लंका समजून, दसऱ्या दिसा रामाचें सवंग घेतिल्लो मनीस रथांत बसून येता आनी लंकेचेर चाल करता आनी त्या रावणाचे प्रतिमेर बाण सोडटा. ते बरोबर ती प्रतिमा पेट घेता आनी थोड्या वेळान ते प्रतिमेचो लासून गोबोर जाता. ते बरोबर वानराचें सवंग घेतिल्ले लोक उडयो मारून आनंद उक्तायतात. उपरांत राम, सितेक रथांत बसोवन परत हाडटा आनी खेळ सोंपता.

उत्तर प्रदेशांतल्या कांय शारांत व्हड प्रमाणांत रामलीला मनोवप जाता. थंय रामलीला आश्विन वद्य नमीक सुरू जावन फुडें सतरा दीस चलता. हांगाच्या लंका दहनाच्या कार्यक्रमाक आगळींच खाशेलपणां आसात. तेखातीर रावणाचो महाल साठ - सत्तर फूट उंचायेचो बांदतात. हनुमान दोरयेच्या आदारान त्या महालाचेर चडटा आनी त्या महालाक उजो लायता.

दिल्ली शारांतय रामलीला मोटे खोशयेन आनी व्हड प्रमाणांत मनोवप जाता. तेखातीर थंय एक रामलीला मैदान तयार केल्लें आसा. हांगाच्या ल्हान ल्हान वसतींनी लेगीत हजारांनी रामलीलांचे कार्यक्रम जातात. बहादुरशहा जफरचे कारकिर्दींत महंत राघोदासान दिल्लींतले हे रामलीलेची सुरवात केली. इ.स. १९३८ त ह्या कार्यक्रमाखातीर एक समिती नेमपांत आयिल्ली आनी तेन्नाच्यान हे समितीवतीन हो उत्सव मनोवप जाता.

काशीच्या (वाराणसी) रामनगर गांवाच्या रामलीलेची खूब नामना आसा. सादारण सात - आठ मैलांच्या वाठारांत ही रामलीला सादर करतात. तेखातीर रामायणांतली अयोध्या, जनकपुरी, शरयु

न्हंय, पंचवटी लंका आदी सुवाती आदींच बांदून दवरतात. हातूंत कथानक जशें जशें मुखार वता तशे तशे अभिनयाचे जागे बदलतात आनी प्रेक्षक एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार वतात. हे रामलीलेक चाळीस दीस लागतात. प्रेक्षकाचे फाटले वटेन ऊंच माचयेर कथाकार आनी वादकवृंद बसता. जेन्ना कथाकार व्हड आवाजांत तुलसीदासाच्या रामचरितमानसांतल्यो चौपायो गाता तेन्ना कलाकार रंगमाचयेर येवन उबे रावतात. ताचें गायन सोंपतकच कलाकार तातुंतलो आशय थळावे बोलयेन संवाद रुपांत उलयतात आनी तेप्रमाण अभिनय करतात. त्या त्या दृश्याप्रमाण रंगमाचीय बदलता आनी प्रेक्षकय तें नवें दृश्य पळोवंक उठून दुसऱ्या जाग्यार वतात. लंकादहन पळोवंक तर हजारांनी प्रेक्षक जमिल्ले आसतात. शेंकड्यांनी कलाकार झगझगीत कपडे घालून चकचकीत मुकूट घालून तेचपरी मुखवटे घालून सुमार चाळीस दीस ही रामलीला मनयतात.

राजस्थानांत रामलीला दाखोवपी खास मंडळां आसतात. तीं वर्सभर अदींमदीं तांचे प्रयोग करतात. एका गांवांत पंदरा दीस ते एक म्हयनोमेरेन रामलीला चलता.

आग्रा शारांत आश्विन वद्य प्रतिपदेसावन रामलीलेक सुरवात जाता. हाचेभायर पंजाब, मध्य प्रदेश, गुजरात, बिहार, उडीसा, बंगाल, हिमाचल प्रदेश ह्या वाठारांतय दसऱ्याक रामलीला जाता.

गांवांत रामलीलेक लागींचो असो रणमालें हो लोकनाट्य प्रकार सादर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रामशास्त्री प्रभुणे : (जल्म: १७२० सातारा; मरण: २५ ऑक्टोबर १७८९ पुणे).

पेशवाईच्या सोंपत्या काळांतलो नामनेचो न्यायाधीश. रामशास्त्री भुरगो आसतनाच बापूय विश्वनाथ आनी आवय पार्वतीबाय हांकां मरण आयलें. हाकालागून बापोलयान कांय तेंप ताचो सांबाळ केलो. व्हड जालो तरी हो कांयच जोडीना तें पळोवन बापोलयान ताका घराभायर काडलो. तेन्ना तो साताराचो सावकार अनगळ हाच्या घरा 'शागिर्द' म्हणून चाकरेक रावलो. उपरांत ताचोच आदार आनी उर्बेन काशीक वचून ताणें धर्मशास्त्र आदी विद्यांचो अभ्यास केलो आनी १७५१ त पेशव्यांच्या दरबारांत एक शास्त्री म्हणून तो पयलीं नोकरेक लागलो. पेशवे दरबारांतलो न्यायाधीश बाळकृष्णशास्त्री सोंपत्या उपरांत ताची न्यायाधीशाचे सुवातेर इ.स. १७५९ त नेमणूक जाली. माधवराव पेशवे (पयलो) दर एका म्हत्वाच्या प्रस्नांत, झुजासंग्राम, हारजैत, फायदोनुकसानी, खाजगी वा भौशिक खंयच्याय गजालीं बाबतींत रामशास्त्रीची बुद्ध घेतालो.

पेशवे नारायणराव हाचे हत्येक (१७७३) ताचो बापोलयो रघुनाथराव होच जापसालदार आसा अशें गृहीत धरून तेखातीर

ताणें देहान्त प्रायश्चित्त घेवंक जाय, अशें ताणें फर्मायलें आनी रोखडोच न्यायाधीशपदाचो राजीनामो दिवन तो वाईलागसारच्या पांडेवाडी वा मुगांव हांगा वचून रावलो. फुडाराक रघुनाथरावाआड एकठांय आयिल्ल्या बारभाई म्हणून वळखुपांत येवपी नाना फडणीस, सरवाराम बापू आदी कारभान्यांची रघुनाथरावा आडची येवजण यशस्वी जावन तो पदभ्रष्ट जाले उपरांत १७७७ त कारभान्यांनी रामशास्त्र्याची पेशवे दरबारांत परत न्यायाधीशपदाचेर नियुक्ती केली.

शनिवारवाड्यांत रामशास्त्री न्यायनिवाडे आनी विद्वानांच्यो परिक्षा घेतालो. ताणें अग्नीहोत्र घेतिल्लें. कोणाचेय बाबतींत आनी खंयचेय परिस्थितींत निपक्षपातिपणान न्यायदान करपी म्हणून सगळेकडेन ताची नामना आशिल्ली. तशेंच ताचे कडक परिक्षा पद्दतीकलागून तो सगळ्याक प्रसिद्द आसलो.

रामशास्त्रीचे खाजगी जीणेविशीं चडशी म्हायती आजूनमेरेन उजवाडाक येवंक ना. ताणें पयलें लग्न १७५८त केलें. हे बायलेसावन ताका एक भुरगो आसुंये अशें म्हण्टात. हे बायलेच्या मरणाउपरांत ताणें १७८८ त काशीबाय हे चलयेकडेन दुसरें लग्न केलें. तिचेपसून ताका एक चलो आनी एक चली जाली. पुण्यांत ताका मरण आयलें. ताच्या मरणा उपरांत ताचे फाटल्यान आशिल्ल्या ताच्या चल्याक म्हळ्यार गोपाळशास्त्रीक पयलीं पेशवेदरबारांतल्यान आनी उपरांत इंग्रज सरकाराकडल्यान तनखा मेळटालो.

रामशास्त्री स्पश्ट वक्तो आशिल्लो. धर्मीक वेव्हारांत काळमान आनी परिस्थिती वळखुपाचें ताचें मनोधैर्य, मराठी राज्याविशींची ताची अतूट निश्ठा आनी निवाडे करपाची कडक पद्दत हाका लागून महाराष्ट्राच्या इतिहासांत ताका एक खाशेली सुवात फाव जाल्या. ताचे वंशज पुणें जिल्ह्यांतल्या जेजुरी लागसारच्या राखी गांवांत रावतात.

- कों. वि. सं. मं.

रामसिता देवस्थान, दोंगरी - मंडूर : तिसवाडी तालुक्यांतल्या दोंगरी मंडूर वाठारांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. श्रीमंत सद्गुरू श्रीकृष्ण महाराज बांदेकार हाणें इ.स. १७९३ वर्सा आपल्या घरांतूच श्रीरामसीतेच्या पाशाणाचे मुर्तीची स्थापना केली. फुडें सांगे तालुक्यांतल्या मारुती देवान दृश्टांत दिल्ल्याप्रमाण १८०७ वर्सा ताची स्थापना हे रामसीतेच्या गर्भकुडी भायर करपांत आयली. पुर्तुगेज राजवटींत ज्या काळांत पुर्तुगेजांनी गोंयच्या हिंदुंचो धर्मीक छळ आनी देवळाची मोडतोड करपाक सुरवात केली. त्याच काळांत किरिस्तांव धर्माचें केंद्रस्थान आशिल्ल्या ओल्ड गोवा सावन फकत दोन किलोमीटर अंतराचेर आशिल्ल्या दोंगरेर रामसीतेचें देवस्थान स्थापन करप हो त्या काळाच्या संदर्भांतलो उल्लेखनीय असो उपक्रम आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

रामाणी, शंकर : (जल्म : २६ जून १९२३, वेरें, बार्देस).

एक कवी. ताचें मुळावें शिकप मराठींतल्यान पणजे जालें. उपरांत ताणें पुर्तुगेज शिक्षण घेतलें. लिसेंवाचें शिकप पुराय करून इंग्लीश शिक्षण वास्कोचे सेंट जोसेफ संस्थेंत घेवन १९४५ वर्सा तो मॅट्रीक पास जालो.

तो मराठी कवितेवांगडा कोंकणीय कविता बरयता. गुढता हो ताचे कवितेचो स्थायीभाव जावन राविल्ल्यान ताणें कोंकणी आनी मराठी कवितेक एक खाशेल्या आशयघनाचो साज आनी आकृतीबंद दिला. मराठी तशेंच कोंकणी काव्याक ताणें वेंचीक अशें योगदान दिलां.

१९३७ वर्सा शाळेंत शिकतना 'पारवरा येशील कधी परतुनी' हें विडंबनात्मक कवितेन ताणें काव्याक सुरवात केली.

'प्रकाश' सातोळ्यांत ताची पयली प्रकाशीत कविता १९३९ वर्सा आयली. उपरांत नयन, झारापकार, किल्लोस्कर, स्वदेश, महाद्वार, दुधसागर ह्या मासिकांतल्यान ताणें कवितांचें लिखाण केलें. ताचो पयलो मराठी बालगीतांचो संग्रह 'सुर्यफूल' ह्या नांवान १९५० वर्सा उजवाडा आयलो. उपरांत 'कातरवेळ' (१९५९), 'आभाळ वाटा' (१९६७) आनी 'पालाण' (१९७९) अशे काव्यसंग्रह प्रकाशीत जाले.

जोगलांचें झाड, निळें निळें ब्रह्म आनी निरांजन हे ताचे तीन कोंकणी काव्यसंग्रह प्रकाशीत जाल्यात. तातुंतल्या निळें निळें ब्रह्म, ह्या काव्यसंग्रहाक १९९७ वर्साचो साहित्य अकादमीचो पुरस्कार फाव जाला.

तेभायर ताच्या कवितासंग्रहाक गोवा कला अकादमीचो पुरस्कार फाव जाला.

गोंय सरकारच्या न्हंय येरादारी खात्यांत प्रशासन अधिकारी म्हणून निवृत्त जावन सद्याक ताचो बेळगांवांत राबितो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रामानंद : उत्तर भारतांतल्या रामानंदी संप्रदायाचो प्रवर्तक आनी आदलो रामभक्त आचार्य. ताच्या जल्म मरणासंबंदींच्या तारखांविशीं मतभेद आसात. ताच्या चरित्रांतल्या कांय घडणुकांचो उल्लेख अगस्त्यसंहिता, भक्तभाल, प्रसंगपरिजात, भविष्यपुराण, वैश्वानरसंहिता, रसिकप्रकाश, वैष्णवधर्म, रत्नाकर ह्या ग्रंथांतल्यान ताची थोडीभोव म्हायती मेळटा. ताचो जल्म प्रयाग हांगाच्या एका कान्यकुब्ज ब्राह्मण घराण्यांत १३५६ वर्सा जालो, अशें अगस्त्यसंहितेच्या आदारान मानतात. रामानंदी संप्रदायाच्यो अयोध्या, मिथिला, चित्रकूटादी

मठांत हेच तिथीक ताची जयंती मनयतात. भुरगेपणांत ताच्या आवयबापायन अध्ययनारवातीर ताका काशीक धाडलो. थंयच ताचेर शांकर अद्वैत मताचो प्रभाव पडलो. ते उपरांत ताणें स्वामी राघबानंदाचें शिश्यत्व आपणायलें अध्ययनाउपरांत तीर्थयात्रां करून आयल्याउपरांत थंयच्या शिश्यांवांगडा जात्रा करताना रामानंदान रवाणाजेवणाचे आनी स्पृश्यास्पृश्यतेचे नेम पाळूंक नासले, म्हण तांच्यावांगडा जेवपाक रामानंदाक न्हयकार मेळ्ळो. हाचो परिणाम म्हण गुरूचे आज्ञेवयल्यान ताणें आपलो नवो उदार दृश्टीकोन आसपी, आनी कर्मकांडाक चडशें म्हत्व न दिवपी रामावत आनी रामानंदी संप्रदाय घडयलो. काशींत पंचगंगा घाटाच्या वाठारांत एके घोलींत मठ स्थापून कबीरादी बारा शिश्यांक उपदेश केलो आनी काशीक वैशारव शुध्द तृतीया, संवत १४६७ (इ.स. १४१० वर्सा) ताणें संवसार सोडलो अशें अभ्यासक आनी परंपरा मानता. श्रीवैष्णवमतावजभास्कर आनी रामार्चनपध्दति हे दोन ग्रंथ रामानंदान रचल्यात.

उत्तर भारताचे संत परंपरेंत रामानंदाचें स्थान म्हत्वाचें आसा. तो स्वतंत्र प्रज्ञेचो संत आसलो. ताचो प्रभाव त्याकाळांत आनी उपरांतच्या उत्तर भारतांत आध्यात्मिक वातावरणाचेर पडून सगळ्याक व्हडलें परिवर्तन घडून आयलें. त्याकाळचो धर्मीक फुडारी, मार्गदर्शक, जातिवर्णभेदाचीं बंधनां शिथिल करपी सुदारक, धर्मप्रचाराखातीर संस्कृताब्दला हिंदीचो पुरस्कार करपी भाषाभिमानी, भक्तिमार्गांन असामान्य संघटक आनी प्रचारक म्हण रामानंदाचें स्थान भारतीय परंपरेंत वैशिष्ट्यपूर्ण मानलां. तीर्थयात्रेंत भारताचें अवलोकन करून. ताणें आपल्या विचारांक युगधर्मानुरूप उदार वळण दिवन, नव्या संप्रदायाचेवतीन ताणें त्या विचारांचो प्रचार केलो. ताचें उपास्य दैवत राम आसून ताचो मार्ग भक्तिमार्ग आसलो. वैष्णव आनी नाथ संप्रदायाचो ताचेर प्रभाव आसलो. रामभक्तीक रूप दिवपी रामानंद हो आद्य आचार्य. ताचे प्रेरणेन मध्ययुगांत आनी उपरांतच्या काळांत रामभक्तिचेर हिंदी साहित्य निर्माण जालें. भक्ती मार्गाचें दार सगळ्या जातींच्या लोकांक उक्तें करून दिलें. ताणें आपले उदार भावनेन हिंदू आनी मुसलमानांक लागीं हाडपाची फाटभूंय तयार केली. हिंदींतले कितलेशेच कवी रामानंदाक आपलें प्रेरणास्थान मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

रामानुजन, श्रीनिवास अय्यंगार : (जल्म: २२ डिसेंबर

१८८७ एरोड - चेन्नई; मरण: २६ एप्रिल १९२० चेन्नई).

भारतीय गणितज्ञ. संख्यासिध्दांत ह्या विशयांतल्या कार्याखातीर प्रसिद्द. ताचो जल्म चेन्नई इलारव्यांतल्या तंजावर जिल्ह्यांत एरोडा हांगा गरीब ब्राह्मण

घराण्यांत जालो. ताचें मुळावें शिकप कुंभकोणम् गांवांत जालें. सुरवातीक ताणें स्वताच त्रिकोणमितीचो अभ्यास केलो आनी पिरायेच्या १४ व्या वर्सा ताणें लेनर्ड ऑयलर (१७०७ - ८३) हाणें पूर्वसूचित केल्ली ज्या आनी कोज्या ह्या संबंदींचीं प्रमेयां मांडलीं. १९०३ त ताका जी. एस्. कार हाच्या 'सिनॉप्सिस ऑफ एलिमेंटरी रिझल्ट्स इन प्युअर अँड अॅप्लाइड मॅथॅमॅटिक्स' हो ग्रंथ अभ्यासपाची संद मेळ्ळी. ह्या ग्रंथांत सु. ६,००० प्रमेयां आसलीं आनी तीं सगळीं १८६० वर्सापयलींचीं आसलीं. ह्या ग्रंथाखातीर रामानुजन हाचे शिटूक बुध्दीक गती मेळ्ळी. पूण ताच्या पयलीं गणितांतल्या बऱ्या प्रमाणभूत ग्रंथांकडे संपर्क येवंक नाशिल्ल्यान ताका दर खेपे स्वता मुळावें संशोधन करचें पडलें. ह्या कार्यांत ताणें कितलींशींच नवीं बैजिक श्रेढी सोदून काडल्यात. १९०४ त कुंभकोणम्च्या सरकारी महाविद्यालयांत ताका प्रवेश मेळ्ळो आनी शिश्यवृत्तीय मेळ्ळी. ताचो प्राध्यापक पी.व्ही. शेषू अय्यर हाका रामानुजनाच्या गणितांतलें असामान्य प्रभुत्व जाणवलें आनी ताच्या मार्गदर्शनाखाल रामानुजनाचें वाचन आनी संशोधन चालू जालें. पूण गणिताचो सेगीत अभ्यास करपाच्या नादांत ताणें इंग्लीश भास आनी बाकीच्या विशयांकडे दुर्लक्ष केल्ल्यान तो परिक्षेंत नापास जालो. हाकालागून ताची शिश्यवृत्तीय बंद पडली. ते उपरांत तो पयलीं विशारवापटनमाक आनी उपरांत चेन्नईक गेलो. १९०६ त तो परत परिक्षेक बसलो आनी परत नापास जालो. हाकालागून ताणें परत परिक्षेंत बसपाचो विचार सोडून दिलो. पूण गणितांतलें आपलें स्वतंत्र कार्य फुडें चालू दवरलें. १९०९ त नोकरी सोदता आसतना नेल्लोरचो जिल्हाधिकारी रामचंद्रराव हाचेकडेन ताचो संपर्क आयलो. रामानुजनाक गणितांत आवड आसा, तें पळोवन ताणें रामानुजनाक परत चेन्नईक धाडलो. पूण हांगाय ताचो यत्न निश्फळ थरलो. १९१२ त ताका मद्रास बंदर विश्वस्त मंडळाच्या (पोर्ट ट्रस्टच्या) कार्यालयांत नोकरी मेळोवपांत यश आयलें. ह्या वेळार ताणें जर्नल ऑफ द इंडियन मॅथॅमॅटिकल सोसायटी ह्या नेमाळ्यांत आपलें लिखाण उजवाडावंक सुरवात केली. ताचो पयलो निबंद बेर्नुली संख्यासंबंदीं आसलो. ते उपरांत श्रेढी, अनंत गुणाकार आनी लॅचें मुल्य काडपाखातीर भूमितीय रचना हें संबंदीं ताणें बरयलें. उपरांत ताणें कॅंब्रिज हांगाचो गणिताचो प्राध्यापक सर गॉडफ्री हॅरल्ड हार्डी हाचेकडेन पत्रवेव्हार सुरू केलो. पयल्या पत्रांत ताणें अविभाज्य संख्येच्या वितरणा संबंदींच्या आपल्या संशोधनाविशीं तशेंच गणिताच्या वेगवेगळ्या फांट्यांत स्वता सोदून काडिल्ल्या शंबरांपरस चड प्रमेयांसंबंदीं बरयलें. ह्या पत्रवेव्हारान हार्डी प्रभावित जालो. १९१४ त ताका रामानुजनाक कॅंब्रिज हांगाच्या ट्रिनिटी कॉलेजांत प्रवेश मेळ्ळो. हार्डी आनी जे. ई. लिट्लवुड हांच्या मार्गदर्शनाखाल रामानुजनाची उदरगत जाली. तांच्या आदारान रामानुजनाचे निबंद इंग्लीश आनी बाकीच्या युरोपीय नेमाळ्यांतल्यान उजवाडा आयले. १९१८ वर्सा रॉयल सोसायटीचो वांगडी आनी

ट्रिनिटी कॉलेजाचो अधिछात्र म्हण ताची निवड जाली. इंग्लंडांतल्या पांच वर्सांच्या राबित्यांत ताणें सुमार २१ निबंद उजवाडायले. ह्याशिवाय इंडियन मॅथेमॅटिकल सोसायटीच्या जर्नलांतल्यान ताणें सुमार १२ निबंद उजवाडायले. केंब्रिज विद्यापिठांतल्या अणभवाक लागून रामानुजनाचें कार्य विकसीत जालें. ताच्या गणितांतलें ज्ञान उपाट आसलें, तरी तातुंतले चडशें ज्ञान ताणें स्वताच मेळयलें. परंपरित अपूर्णाकासंबंदीं आदीं कार्य विकसित जाल्लें, हे संबंदीं ताका कांयच खबर नासली तरीय ह्या विशयांतली ताची हुशारी त्या काळच्या गणिततज्ञांचे तुळेंन अनन्यसादारण आसा. विवृत्तीय समाकल (अवकलन आनी समाकलन), अतिगुणोत्तरीय श्रेढी (श्रेढी), रीमान श्रेढी, झीटा फलनाचीं समीकरणां आनी ताचो स्वताचो अपसारी श्रेढीसंबंदींचो सिध्दांत हें ताणें स्वता संशोधन करून सोदून काडलां. हाच्या उरफाटें गणितांतल्यान पद्दतशीर प्रशिक्षण न मेळिल्ल्यान, अविभाज्य संख्यांविशींचीं ताचीं प्रमेयां बुध्दीची तांक दारखोवपी आसलीं तरी तीं फुडें चुकिचीं थरलीं.

इंग्लंडांतल्या राबित्यांत पयल्या निबंदांत ताणें ळ चें आसन्न मुल्य काडपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती दिल्यो. ते उपरांत संख्या विभाजन फलनाच्या गुणधर्मांविशीं काम केलां तें मोलाचें मानतात. १९१९ वर्सा मद्रास विद्यापिठान दर वर्सा २५० पौडांची शिश्यवृत्ती ताका पांच वर्सांखातीर जाहीर केली.

ताणें संख्या सिध्दांतांत केल्लें कार्य भौतिक आनी संगणक विज्ञानांतल्यो कांय समस्या सोडोवपाखातीर भोव गरजेचें आसा.

ताचें सगळें संशोधनकार्य जी.एच्.हार्डी, पी.व्ही.शेषू अय्यर आनी बी.एम्.विल्सन हांणी संपादीत करून 'कलेक्टेट पेपर्स ऑफ श्रीनिवास रामानुजन १९२७' ह्या माथाळ्यारवाला उजवाडा आयलें. ताणें केल्लीं वेगवेगळीं टिपणां 'नोटबुक्स ऑफ श्रीनिवास रामानुजन' (दोन खंड, १९५७) ह्या ग्रंथांत प्रसिद्द जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

रामानुजाचार्य : (जल्म : इ.स. १०१७, पेरुंबुदुर, तमिळनाडू; मरण : ११३७, श्रीरंगम).

एक वैष्णव आचार्य आनी विशिष्टाद्वैताचो पुरस्कर्तो. ताच्या बापायचें नांव केशव सोमयाजी आनी आवयचें नांव कांतिमती. कांतिमतीचो भाव जेन्ना आपले भयणीक चलो जाला म्हण मेळपाक आयलो तेन्ना ताका त्या भुरग्याचे तकलेभोंवतणी एक तेजोवलय दिसलें. तशेंच ताच्या आंगाचेर प्रभू रामचंद्राचो धाकटो भाव लक्ष्मण हाचींय लक्षणां दिसलीं म्हणून ताणें त्या भुरग्याचें नांव रामानुज दवरलें.

रामानुजाचें मुळावें शिक्षण बापायकडेनच जालें. ताचे उपरांत तो कांचीक यादवप्रकाश ह्या व्हड अद्वैती आचार्याकडेन वेदान्ताचें अध्ययन करपाखातीर गेलो. थोड्याच तेंपान ताणें वेदान्त तत्त्वज्ञान

आत्मसात केलें. पूण मुखार उपनिषदांतल्या कांय वाक्यांचो अर्थ लावपांत ताचो गुरूकडेन मतभेद जावपाक लागलो. यादवप्रकाशाक तें मानवलें ना. ताकालागून रामानुजाविशीं ताका जें आपलेपण दिसतालें तें ना जालें. तो ताचो मत्सर करपाक लागलो. रामानुज अद्वैतवादाचो कट्टर विरोधक जावन आपलो नवो पंथ स्थापतलो अशी जेन्ना ताची खात्री जाली, तेन्ना आपल्या परंपरागत अद्वैत सिध्दान्ताची राखण करपाखातीर ताणें रामानुजाक ह्या संवसारांतल्यान ना करपाचें थारायलें. आपल्या ह्या कटांत ताणें आपल्या शिश्यांकय सामील करून घेतले. सगळ्यांनी मेळून काशीयात्रेक वचचें आनी वाटेर रामानुजाक मारचो अशें तांणी थारायलें. रामानुजाचो मावसभाव गोविंदय यादवप्रकाशाचो शिश्य आशिल्लो. तोय रामानुजावांगडा वचपाक भायर सरलो. गोविंदान रामानुजाक गुरूच्या कपटकारस्थानाची गजाल सांगली. तें आयकून रामानुजान परत घरा वचपाचो निश्चय केलो आनी एके काळखे राती कोणाक कळनासतना तो गटांतल्यान भायर सरलो. पूण भोंवतणच्या रानांतल्यान वाट कशी सोदून काडची हें ताका कळलेंना. तेन्ना ताणें वरदराजाचें स्मरण केलें. तेन्ना वरदराजा आनी लक्ष्मी भिल्ल - भिल्लिणीचें रूप घेवन थंय प्रगटलीं. तांणी रामानुजाक कांचीमेरेन पावयलो. रामानुजान घरा वचून घडिल्ली सगळी गजाल आपले आवयक सांगली. ताचे उपरांत कांय दीस ताणें घराच अध्ययन करपाचें थारायलें. ह्याच वेळार आवयचे आज्ञेन रामानुज लग्नय जालो.

रामानुजाची नामना श्रीरंगमाक आशिल्ल्या यामुनाचार्याच्या कानार गेल्ली. आपल्याफाटल्यान ताकाच श्रीरंगमच्या देवळाचो उत्तराधिकारी करचो अशें ताणें थारायलें. आपल्या शिश्याक ताणें रामानुजाक श्रीरंगमाक आपोवन हाडपाक धाडलो. पूण रामानुज थंय पावचेपयलींच यामुनाचार्य सोंपलो. रामानुजान जेन्ना ताचें निमणें दर्शन घेतलें तेन्ना ताचीं हाताचीं तीन बोटां दोडील्लीं आशिल्लीं. तेविशीं ताणें लागींच्या लोकांक विचारलें. आपल्यो अदर्शो उरिल्ल्यो इत्सा मेजता आसतनाच ताका मरण आयलें म्हणपाचें लोकांनी ताका सांगलें. त्यो तीन इत्सा अशो - १) ब्रह्मसूत्रांचेर भाश्य बरोवप २) त्या वेळावयल्या दिल्लीच्या बादशहाकडेन आशिल्ले मूर्तीचो ताबो घेवप आनी ३) दिग्विजय करून विशिष्टाद्वैत मताचो प्रचार करप.

कांय जाणांच्या मताप्रमाण ह्यो तीन इत्सा वेगळ्यो आशिल्ल्यो. त्यो अशो - १) ब्रह्मसूत्रांचेर भाश्य करप. २) द्राविड वेदाचो प्रचार करप आनी ३) दोन पुरूशांक, पराशर आनी शठकोप ह्यो उपाधी दिवप.

रामानुजान ह्यो तीनय इत्सा पुराय करपाची प्रतिज्ञा केली. तेन्नाच यामुनाचार्याचीं दोडिल्लीं बोटां सरळ जालीं. ताचेर निमणें संस्कार करून तो कांचीक परतलो.

कांचीक परत आयल्या उपरांत रामानुज वरदराजाची उपासना करपाक लागलो. तेचवांगडा ताचें शिकपय चालूच आशिल्लें. फुडें ताणें स म्हयने पेरियनंबी हाचेकडच्यान वेदान्त सुत्रां आनी तीन हजार गाथा शिकून घेतल्यो.

रामानुजाच्या लग्ना उपरांतचें जिवीत व्हडलेंशें सुरवी नाशिल्लें. देखून ताणें आपले बायलेक कुळारा धाडली आनी संन्यास घेतलो. मागीर वरदराजाच्या देवळालागीं ताणें एक मठ उबारलो आनी तो थंय रावपाक लागलो. ताका जायते शिश्य आनी शिश्याय मेळ्ळ्यो. ताचो पयलो गुरू यादव प्रकाशानय उपरांत ताचें शिश्यत्व आपणायलें.

ताचे उपरांत यामुनाचार्याचो पूत वरदरंग रामानुजाकडेन आयलो आनी ताका श्रीरंगमाक घेवन गेलो. थंय गेल्या उपरांत श्रीरंगनाथाच्या देवळाचीं आनी थंयच्या मठाचीं सगळीं सुत्रां ताणें आपल्या हातांत घेतलीं. मागीर ताणें गोष्ठीपुर्णाकडच्यान परत दीक्षा घेतली. गोष्ठीपुर्णान ताका 'ॐ नमो नारायणाय' हो मंत्र दिलो आनी ताचें गुपीत समजावन सांगलें. हो मंत्र कोणाक दिवं नाका अशीय ताणें आज्ञा दिली. पूण हो मंत्र आयकल्यार मुक्ती मेळटा म्हणपाचें जेन्ना ताका कळ्ळें तेन्ना तो एका देवळाच्या माथ्यार चडलो आनी व्हडा व्हडान तो मंत्र उच्चारपाक लागलो. जायत्या बायलां - दादल्यांनी तो मंत्र आयकलो. ही गजाल कळटकच गोष्ठीपुर्णाक खूब तिडक आयली. ताणें रामानुजाक आपयलो आनी सांगलें - 'तुवें गुरूची आज्ञा मोडली, आतां तुका जायतो काळ नरकांतच रावचें पडटलें !' हाचेर रामानुजान म्हटलें - 'जर तुमचे कृपेन हे सगळे बायल - दादले मुक्त जातले आनी हांव नरकांत वतलों जाल्यार म्हाका खोसच जातली'. रामानुजाचें हें उलोवणें आयकून गुरू प्रसन्न जालो आनी म्हणपाक लागलो - 'आयजपसून विशिष्टाद्वैतवाद तुज्याच नांवान रामानुजदर्शन म्हणून नामनेक पावतलो'.

एक फावट यज्ञमूर्ती नांवाचो एक अद्वैतवादी संन्यासी आनी रामानुजाचो अठरा दीस शास्त्रार्थ जालो. तातूंत यज्ञमूर्तीचो पराभव जालो. यज्ञमूर्तीन मागीर वैष्णव मत आपणायलें आनी रामानुजाचें शिश्यत्व पत्करलें.

मागीर रामानुजान यामुनाचार्याच्या मड्यालागीं केल्ल्यो प्रतिज्ञा पुराय करपाचें थारायलें. ब्रह्मसूत्रांचेर विशिष्टाद्वैती भाश्य बरोवप ही पयली प्रतिज्ञा आशिल्ली. भाश्य बरोवपाच्या पयलीं शंकराचार्यान आपल्या भाश्यांत तुस्त केल्लो बोधायनवृत्ती नांवाचो ग्रंथ काश्मीरांत वचून मेळयलो. ताचे उपरांत श्रीरंगमाक परत येवन रामानुजान ब्रह्मसूत्रांचेर श्रीभाश्य नांवाचें भाश्य बरयलें. मागीर तो परत काश्मीराक गेलो. थंय सरस्वतीपिठान ताच्या भाश्याची तुस्त केली. थंयच्या पंडितांनी ताका हयग्रीवाची मूर्त भेट दिली. आयजय म्हैसूरच्या परकालमठांत ती मूर्त आसा आनी तिची नेमान पुजा जाता. ताचे उपरांत दिल्लीक वचून ताणें त्या काळावयल्या बादशहाकडच्यान विष्णुची मूर्त मेळयली

अशें सांगतात. फुडें ताणें आपल्या मताचो देशभर प्रचार केलो. अशेतरेन ताणें यामुनाचार्याच्यो तीनय इत्सा पुराय केल्यो.

रामानुजाचो शिश्य कुरेशाक खूब वर्सांनी दोन पूत जाले. रामानुजाचे आज्ञेप्रमाण तातुंतल्या एकाक पराशर नांव दवरलें. कांय लोकांच्या मतान यामुनाचार्याची ही एक अपुरी इत्सा आशिल्ली तीय हे गजालीन पुराय जाली.

त्या काळांतलो चोळ देशाचो राजा कुल्लोत्तुंग वा दुसरो राजेंद्र चोळ शैव आशिल्लो. रामानुज वैष्णव धर्माचो प्रचार करता हें ताका सहन जालेंना. शिवापरस खंयचेंच दैवत व्हड न्हय अशी मान्यता रामानुजाकडच्यान घेवंची असो सल्लो राजाच्या सल्लागारांनी राजाक दिलो. तेन्ना राजान रामानुजाक हाडपाक सेवकांक धाडले. सेवक मठांत पावले तेन्ना रामानुज न्हावपाक म्हण न्हंयेचेर गेल्लो. कुरेशान गुरूचेर आयिल्लें संकट वळखलें आनी संन्याशाचो भेस आंगार चडोवन पेरियनंबी वा महापूर्ण हाच्यावांगडा तो राजदरबारांत गेलो. शिव हो एकच व्हड देव हें ताणेंय मान्य करूंक ना. देखून राजान त्या दोगांचेय दोळे काडपाक लायले. ते त्रास सोंसना जावन पेरियनंबी मेलो.

ताचे उपरांत शिश्यांचो सल्लो मानून रामानुज श्रीरंगमच्यान होयसळ राज्यांतल्या तोंडप्पूर ह्या गांवांत गेलो आनी जायतीं वर्सां थंय रावलो. थंयचो राजा बिहिदेव जैन आशिल्लो. रामानुजाचें व्हडपण मानून उपरांत ताणें वैष्णव पंथ आपणायलो. रामानुजान ताका विष्णुवर्धन अशें नांव दिलें. रामानुजान मागीर राजाच्या पालवान मेलकोटे वा तिरूनारायणपुरमाक नारायणाचें एक देवूळ बांदलें. आनीकय पांच जाग्यांनी तांणी विष्णुचीं देवळां बांदलीं.

रामानुज मेलकोटाक बारा वर्सां रावलो. इतल्यांत चोळ राजा मेलो म्हणपाची खबर कळ्ळी आनी तो श्रीरंगमाक आयलो. थंय ताणें चडशा सगळ्या आळवारांच्या मुर्तीची स्थापना केली. मागीर तो तिरूपतीक गेलो. तिरूपतीची मूर्त दर्यांत उडयल्ली ती ताणें वयर काडली आनी परत तिची स्थापना केली. ताचे उपरांत रामानुज श्रीरंगम सोडून खंयच गेलो ना. कुरेशाचो पूत पराशर भट्टर हाका ताणें आपलो उत्तराधिकारी नेमलो आनी आपल्या वैष्णवमताच्या प्रचाराखातीर चौदद्यात्तर शिश्यांची तजवीज केली. अशेतरेन आपलें सगळें जिवीत अध्ययन आनी धर्मप्रचार हातूंत घालोवन रामानुज १२० वर्सां जगलो आनी शेवटाक विष्णु रुपांत विलीन जालो.

आपल्या मताच्या प्रचाराखातीर रामानुजान श्रीभाष्याव्यतिरिक्त वेदान्तसंग्रह, वेदान्तदीप, वेदान्ततत्त्वसार, गीताभाष्य, अष्टादशरहस्य, कूटसन्दोह, गुणरत्नकोष, न्यायरत्नमाला, नारायणमन्त्रार्थ, नित्याराधनविधी, पञ्चरात्ररक्षा, मुण्डकोपनिषद्ब्याख्या, विष्णुविग्रहशंसनस्तोत्र सारकिल्ल्या जायत्या ग्रंथांची रचणूक केली.

- कों. वि. सं. मं.

रामायण : नामनेचें आदिकाव्य वा छंदोबध्द इतिहास. वाल्मीकी मुनी हो ह्या महाकाव्याचो निर्मातो. प्रस्तुत ग्रंथाचीं सात कांडां आसून, सर्गसंख्या ६४५ आसा. ह्या आदिइक्ष्वाकु वंशांतलो पुरुषोत्तम श्रीराम हाचें चरित्र वर्णिलां. हातुंतली कथा थोडेभितर अशी आसा -

रामायणकथा - एकदां वाल्मीकीन नारदाक, प्रस्न केलो, हे धर्तरेचेर गुणवान, पराक्रमी, धर्मज्ञ, सत्यवचनी आनी राग आयिल्लो आसतना देवांकूय भंय घालपी असो गुणसंपन्न पुरूश कोण आसा? तेन्ना नारदान ताका, इक्ष्वाकू वंशांत जल्मल्ल्या रामाचें नांव सांगलें. तेन्ना वाल्मीकीन रामाचें पुराय चरित्र आयकुपाची इत्सा नारदाकडे उक्तायली. नारदान वाल्मीकीक पुराय रामकथा सांगली. ती आयकून वाल्मीकीक खूब खोस भोगली. ताणें नारदाची पुजा करून ताचो निरोप घेतलो. उपरांत भरद्वाज नांवाच्या शिष्यासयत तमसा न्हंयेचेर न्हावपाक गेलो. वाटेंत एका झाडाचेर ताका क्रौंच पक्ष्याचें जोडपें बशिल्लें दिसलें. इतल्यान एका निषादान बाण मारून तातुंतल्या नरपक्ष्याक मारून उडयलो. तें पळोवन ताची जोडीदार व्हडाव्हडान आक्रोश करूंक लागली. त्या दृश्यान वाल्मीकीक वायट दिसलें आनी त्या निषादाचो रागूय आयलो. तेन्नाच ताच्या तोंडांतल्यान शापवाणी भायर आयली -

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

अर्थ - हे निषादा, तू ह्या भूतलाचेर चड वर्सां जगचोना कारण तू काममोहित अशा क्रौंचयुग्मांतल्या एकाचो वध केला.

ही शापवाणी पद्य आशिल्ली. तो एक सहजस्फूर्त असो अनुष्टुप् छंद आशिल्लो. वाल्मीकीक ते घडणुकेचें अजाप दिसलें आनी त्या श्लोकाचो विचार करीत तो आश्रमांत आयलो. फाटोफाट पितामह ब्रह्मदेव थंय आयलो. वाल्मीकीन ताका तो श्लोक म्हणून दाखयतकच, ब्रह्मदेवान ताका सांगलें, तुज्यांत सरस्वती आविर्भूत जाल्या, ह्या अनुष्टुप छंदांत समग्र रामचरित्राचें वर्णन कर.

उपरांत वाल्मीकी रामचरित्र बरोवंक बसलो. चोवीस हजार श्लोक, पांचशे सर्ग, स कांडां आनी सातवें उत्तरकांड जातूंत आसा, अशें तें महाकाव्य निर्माण जालें. वाल्मीकीन ताका पौलस्त्यवध अशें नांव दिलें आनी हें काव्य ताणें लव - कुशाक शिकयलें.

वाल्मीकीरामायणाचें बालकांड, अयोध्याकांड, अरण्यकांड, किष्किंधाकांड, सुंदरकांड, युध्दकांड आनी उत्तरकांड अशे सात भाग आसात.

बालकांड : ७७ सर्ग. अयोध्या नगरांत दशरथ राजा राज्य करतालो. कौसल्या, सुमित्रा आनी कैकेयी अशो ताच्यो तीन राणयो, पूण वंश चलोवपाक ताका पुत्रसंतत नाशिल्ली. ती जावची म्हणून ताणें ऋष्यशृंग ऋषींच्या मुखेल पुरयतपणारवाल अश्र्वमेध यज्ञ केलो आनी उपरांत पुत्रकामेष्टि नांवाचो याग केलो.

मनशाबगर हेर खंयच्याच प्राण्याकडल्यान तुका भंय ना असो ब्रह्मदेवाकडल्यान रावणाक वर मेळिल्लो. तेखातीर दशरथागेर जल्म घेवन रावणाचें पारिपत्य करचें, अशी देवांनी भगवान विष्णुक विनवणी केल्ली. दशरथ राजाचो पुत्रकामेष्टि याग चालू आसतना अर्गनींतल्यान एक म्हापुरूस आयलो आनी ताणें संतान दिवपी, देवनिर्मित पायस दशरथाक दिलो. दशरथान हो पायस, कौसल्या, सुमित्रा आनी कैकेयीक वांटून दितकच दशरथाक राम, लक्ष्मण, भरत आनी शत्रुघ्न अशे चार पूत जाले. राम कौसल्येचो, लक्ष्मण - शत्रुघ्न सुमित्रेचे आनी भरत हो कैकेयीचो. हे भुरगे व्हड जाता आसतना, एक दीस विश्वामित्र मुनी दशरथाकडे आयलो. मारीच आनी सुबाहू हे दोन पराक्रमी राक्षस यज्ञांत विघ्नां हाडटाले. तांकां मारपाखातीर मुनीक रामाची गरज आशिल्ली. तेखातीर राम आनी लक्ष्मण विश्वामित्रावांगडा गेले. रामान त्या राक्षसांक मारले, ताटकेचोय वध केलो. उपरांत विश्वामित्रान तांकां विदेहराज जनकाकडे व्हेले. जनकाकडे शंकराचें श्रेश्ठ धोणू आशिल्लें. तें धोणू जनकान राम - लक्ष्मणाक दाखोवचें अशी इत्सा उक्तायतकच जनकान तांकां त्या धोणुची कथा सांगली. जमीन नांगरतना त्या नांगराक लागून एक कन्या वयर आयली. शेत नांगरतना मेळ्ळी म्हणून ते चलयेचें नांव सीता दवरलें. हें धोणू ज्या कोणाक पेलतलें ताचेकडे सीतेचें स्वयंवर जातलें अशेंय जनकान तांकां सांगलें. उपरांत स्वयंवरांत खूब राजांनी तें उखलपाचो यत्न केलो पूण तो निश्फळ थारलो. निमाणें रामान तें सहजतायेन उबारून, ताका प्रत्यंचा चडोवन कानामेरेन ओडलें आनी मोडून उडयलें. उपरांत रामाचें लग्न सीतेकडे आनी लक्ष्मणाचें लग्न जनकाचीच दुसरी धूव. उर्मिला हिचेकडे जालें. विश्वामित्राचे सांगणेन जनकराजाचो धाकटो भाव कुशध्वज हाच्यो दोन धुवो मांडवी आनी श्रुतकीर्ती ह्यो अनुक्रमान भरत आनी शत्रुघ्न हांकां दिल्यो.

ह्या बालकांडांत मदीं मदीं हेर कथा आयल्यात. क्षत्रिय विश्वामित्र आनी ब्राह्मण ऋषी वसिष्ठ हांच्यांतल्या संघर्शाची कथा, विश्वामित्राक दीर्घ तपश्चर्येन ब्राह्मण्य प्राप्त जाल्ल्याची कथा, वामनावताराची कथा, शिवपूत कार्तिकेय वा कुमार हाच्या जल्माची कथा आसा.

अयोध्याकांड : १७७ सर्ग. दशरथ राजा रामाचो युवराज्याभिशेक करपाचो थारायता. पूण राणी कैकेयीक ह्या अभिशेकाचे खबरेची तिडक मारता. ती दशरथान पयलीं दिवन दवरील्ल्या दोन वरांची मागणी करता. दशरथाक खूब वायट दिसता. भरताक राज्याभिशेक आनी रामाक चवदा वर्सां वनवास अशे दोन वर ती मागता. अभिशेक जावपाच्या दिसा कैकेयी रामाक ह्या दोन वरांची म्हायती दिता. राम, सीता आनी लक्ष्मणासयत वनवासाक वता. तेन्ना भरत आपल्या आजोळा आसता. ताका जेन्ना खरी वस्तुस्थिती समजता तेन्ना तो आपलो राज्याभिशेक करून घेवपाचो न्हयकारता.

रामाक परतून हाडपारवातीर तो दंडकारण्यांत वता. पूण राम अयोध्येक परतून येना. शेवटाक तो रामाच्यो पादुका राज्यतंत्राचेर दवरून रामाचे वतीन राज्य करता.

अरण्यकांड : ७५ सर्ग. दंडकारण्यांत ऋषिमुनींक सतत राक्षसांचो त्रास जायत आसता. तेखातीर ऋषिमुनी रामाकडे संरक्षणाची मागणी करतात आनी राम तशें तांकां आश्वासन दिता. रावणाची भयण शूर्पणखा रामाक मेळून ताचेकडे लग्न जावपाची इत्सा परगटायता. रामान न्हयकारतकच ती लक्ष्मणाक विचारता. लक्ष्मणा कडल्यान न्हयकार मेळटकच ती सीतेक जिवी मारपाचो यत्न करता, तेन्ना लक्ष्मण रामाचे आज्ञेन तिचें नाक आनी कान कापून उडयता. तेन्ना ती आपलो भाव खर हाका ताच्या चवदा हजार राक्षस सैनिकांसयत रामाचेर हल्लो करपाक धाडून सूड घेवपाचो यत्न करता. पूण राम तांकां सगळ्यांक वाटेक लायता. ही खबर अकंपन नांवाच्या राक्षसा कडल्यान रावणाक कळटा. तेन्ना रामाक दुख्ख दिवपापासत सीतेक उबारून हाडपाचें थारायता. मारीच हो खूब रुपां धारण करपांत कुशळ आशिल्ल्यान तो कांचनमृगाचें रूप घेता. सीता कांचनमृगाक पळोवन भुलता आनी आपल्याक तो जाय म्हणून हट्ट धरता. राम ताका धरपाक रानांत वता. फाटोफाट लक्ष्मणाकूय वचचें पडटा. उपरांत रावण साधूचो भेस करून सीतेकडे येता आनी तिका उबारून लंकेंत व्हरता. रामाचो इश्ट गृध्रराज जटायू रावणाचेर वाटेंत हल्लो करता, पूण रावण ताका मारता. लंकेंत रावण, सीतेक आपल्यावांगडा लग्न जावपाक याचना करना. पूण सीता ताका बदना. राम आनी लक्ष्मण कांचनमृगाची शिकार करून आश्रमांत परततात. सीता आश्रमांत ना ती पळोवन राम भियेता आनी दोगूय जाण तिका सोदपाक भायर सरतात. आसन्नमरण जटायूकडल्यान तांकां रावणान सीतेक व्हेल्ल्याचें समजता. फुडें तांकां मानेपसून वयर तकली नाशिल्लो, फकत घड आनी तोंड पोटांत आशिल्लो असो, कबंध राक्षसाकडे गांठ पडटा. तो राम - लक्ष्मणाक खावपाक पळयता तेन्ना राम - लक्ष्मण ताचे हात तोडून ताका मारून उडयतात. ताचें दहन करतकच, ते चितेंतल्यान कबंध तेजीश्ट रुपांत प्रकट जावन, रामाक सुग्रीव ह्या वानरराजाकडे इश्टागत केल्यार सीता मेळटली अशें सांगता. कबंधाचे सुचोवणे वयल्यान राम मतंगवनांत वता. थंय ताका शबरी मेळटा.

किष्किंधाकांड : ६७ सर्ग. पंपा सरोवराह्यांत रामाची सुग्रीवाकडे भेट जाता. वाली हो सुग्रीवाचो व्हडलो भाव. ताणें सुग्रीवाचे बायलेचो अपहार करून ताका वनवास आपणावपाक लयिल्लो आसता. म्हणून वालीचें पारिपत्य करून आपूण तुका तारतलो अशें राम सुग्रीवाक उतर दिता. सुग्रीवूय रामाक सीतेचो सोद करपाचें अभिवचन दिता. उपरांत सुग्रीव रामावांगडा किष्किंधेक वता आनी वालीक युद्धाचें आव्हान दिता. वाली आनी सुग्रीव हांचें युद्ध चालू आसतना, थारायल्ल्याप्रमाण रामान वालीचेर बाण सोडून ताका मारपाचो आसता.

पूण दोगूय जाण एक सारके दिशिल्ल्यान राम गोंदळटा आनी सुग्रीव वाली कडल्यान मार खावन पळून वता. पूण वळखीखातीर गजपुष्पी वाल सुग्रीवाच्या गळ्यांत घालून परतून युद्ध जाता आनी राम ताका मारता. किष्किंधा नगराच्या शिंवासनाचेर सुग्रीवाचो राज्याभिशेक जाता. उपरांत सुग्रीवूय सीतेचो सोद घेवंक लागता. तेखातीर वानरांचीं पथकां सगळ्या दिकांनी धाडटात. दक्षिणेवटेन गेल्ल्या वानरांभितर हनुमंत आनी वालीचो पूत अंगद आसता. एका पर्वताच्या पठाराचेर तांकां जटायुचो व्हडलो भाव संपाती मेळटा आनी ताचेकडल्यान तांकां कळटा की रावण, लंका नांवाच्या रमणीय द्वीपाचेर रावता. पूण सागर पार करून लंकेंत वचपाचो प्रस्न येतकच हनुमान ती जबाबदारी आपणाचेर घेता आनी महेंद्र पर्वताच्या शिखराचेर उबो रावता.

सुंदरकांड : ६८ सर्ग. हातूंत चडशो चमत्कारीक कथा आसात. महेंद्र पर्वतावयल्यान हनुमान त्रिकूटाचल पर्वताचेर वशिल्ले लंकेंचें दर्शन घेता आनी राती वेळार लंकेंत भितर सरता. सोद घेतना अशोकवनांत ताका सीता दिसता. रावण थंय येवन तिका वश करपाचो यत्न करता आनी सीता ताका झिडकारता. सीतेचें हें दुख्ख पळोवन हनुमानाक वायट दिसता. उपरांत सीतेक मेळून वळखी खातीर तिका राममुद्रिका दाखयता आनी तिका व्हरपाखातीर राम व्हड सैन्य घेवन येतलो अशें आश्वासन दिता. सीतेन दिल्लो चूडामणी म्हळ्यार विणयेंत घालपाचें रत्न घेवन तो रामाकडे वता. पूण वता आसतना रावणाक आपल्या शौर्याची जाणविकाय करून दिवपाखातीर तशेंच ताचीय शक्त पळोवपाखातीर रावणाचें उपवन उध्वस्त करता. उपरांत लंकेंचेंय दहन करून रामाकडे वता.

युद्धकांड : १२८ सर्ग. हातूंत राम आनी रावण हांच्या झुजाचो वृत्तांत आसा. राम - लक्ष्मण वानरसेनेसयत दयदिगेर येतात. पूण येदो व्हड दर्या कसो हुंपप असो तांकां प्रस्न पडटा. तेन्नाच विभिषण, सीतेक लागून रावणाकडे वाद जाल्ल्यान रामाक येवन मेळटा. विभिषणाचे सांगणेन, राम दर्याची उपासना करतकच दर्या, रामाक, विश्वकर्माचो पूत नल हाचेवरवीं सेतू बांदून लंकेंकडे वचपाक सुचयता. वानरांच्या आदारान नल सागराचेर सेतू बांदता. झूज सुरू जावचेपयलीं वालीचो पूत अंगद रावणाकडे शिश्टाई करून वता पूण तातूंत ताका यश मेळना. झूज सुरू जाता. इंद्रजित राम - लक्ष्मणाक नागपाशांनी बांदता, पूण थंय गरूड येता आनी नाग पळून वतात. राम रावणाचो रथ मोडून, रावणाक बेशुध्द करता पूण जिवो मारना. उपरांत कुंभकर्णाक मारता. इंद्रजित स्वता अदृश्य जावन वानरसेनेचेर हल्लो करता, ब्रह्मास्त्राच्या आदारान राम - लक्ष्मणाक निशेष्ट करता. तेन्ना हनुमान तांकां महोषधींचो वास दिवन जागे करता. फुडें इंद्रजित मायावी सीता निर्माण करता आनी वानरांच्या सामकार तिका जिवी मारता. तें पळोवन राम परतून घुंवळ येवन पडटा. विभिषण रामाक ती मायावी सीता म्हणून सांगतकच राम - रावणाचें झूज सुरू जाता

आनी रावण मरता. राम, विभिषणाक रावणाचें राज्य दिता. सीतेक रामा म्हन्यांत हाडटात तेन्ना राम सीतेच्या चारित्र्याविशीं दुबाव घेता, सीता अग्निदिव्य करता. सीता पवित्र आशिल्ल्याचें अग्नीदेवता सांगतकच राम तिका आपणायता आनी अयोध्येक येता. रामाचो राज्याभिषेक जाता.

उत्तरकांड : १११ सर्ग. संशोधकांच्या मतान हें कांड म्हळ्यार मूळच्या काव्यांत पडिल्ली भर. राम अयोध्येक येतकच सगळे ऋषिमुनी आनी प्रजा ताचें स्वागत करता. उपरांत सीतेक दीस वतात. पूण सीतेचे शुध्दीविशीं लोकोपवाद पातळटा. रामाक मात तिचेविशीं इल्लोय दुबाव नासता. पूण लोकांक देख घालून दिवपाखातीर दुख्खी मनान तो सीतेचो त्याग करता. लक्ष्मणूय दुख्खेस्त मनान तिका गंगेचे पलतडीं, तमसा न्हंयेदेगेर वाल्मीकी मुनीच्या आश्रमा लागसार सोडून येता. उपरांत वाल्मीकी मुनी तिका आलाशिरो दिता. थंयच तिका उपरांत कुश आनी लव अशे दोन जुंवळे पूत जातात. राम अश्वमेध यज्ञ करता, तेन्ना वाल्मिकी आपल्या शिश्यांक घेवन थंय येता. लव कुशाक तो रामायण गावपाक लायता. तेन्ना रामाक ते आपले पूत म्हणपाचें समजता. उपरांत सीतेची इत्सा आसल्यार तिणें आपले शुध्दतेचो निर्वाळो दिवचो असो राम, वाल्मीकीकडे सीतेक रकाद धाडटा. सीता आपली शुध्दता सिध्द करपाक येता पूण धरतीमातेक उल्लेखून म्हण्टा की आपूण शुध्द आसल्यार तूं आपल्याक पोटांत घे. तशेंच घडटा. लोकांक अजाप जाता. राम खूब दुख्खी जाता. उपरांत लव कुश रामाचें भविश्यचरित्र सांगपी उत्तरकाव्य गायतात.

उत्तरकांडाचे निमाणें प्रत्यक्ष काळ येवन रामाक मेळटा आनी रामाक अट घालता आपूण तुजेकडेन उलयतना कोणूच तुका मेळूंक येवंक फावना. तशें जाल्यार तुवें ताका मारचो पडटलो. तेखातीर काळ आनी राम उलयता आसतना, लक्ष्मण दाराचेर रक्षक म्हणून रावता. त्याच वेळार दुर्वासमुनी रामाक मेळपाक येता. रामाक मेळूंक दिलो ना जाल्यार रामाक, नगराक आनी देशाक आपूण शाप दितलो म्हणपाची धमकावणी दिता. तेखातीर उपाय नाशिल्ल्यान लक्ष्मण भितर वचून दुर्वास आयिल्ल्याचें रामाक सांगता. नियमभंग केल्ल्यान लक्ष्मणाक शासन करचेंच पडटा. सज्जनांचो त्याग करप आनी वध करप ह्यो दोनूय गजाली सारक्योच आशिल्ल्यान राम लक्ष्मणाक मारीनासतना ख्यास्त म्हूण ताचो त्याग करता. लक्ष्मण शरयू देगेर वता थंय ताचें निर्वाण जाता. उपरांत लव कुशाक राज्याभिषेक करून राम महाप्रस्थानाक वता. सगळे भाव, लोक, वानर, राक्षस हांचेसयत राम शरयू न्हंयेंत वता. सगळे प्राणत्याग करतात. रामावांगडा आयिल्ल्या सगळ्यांक बरी गती मेळटा. उत्तरकांडांत ययाती देवयानी कथा, इंद्रान केल्ल्या वृत्रवधाची कथा, मित्र आनी वरूण हांची आनी पुरूची कथा, ब्राह्मणांचें माहात्म्य वाडोवपी मजकूर आसा.

वाल्मीकीमुनीन मूळ 'रामायण' रचलां आसलें तरी ताचे उपरांत कितलींशींच रामायणां बरोवप जालीं. तातुंतल्यान रामाच्या आनी सीतेच्या व्यक्तिरेखांक आपल्या विशिश्ट तत्वीक धर्मीक विचारांक सुसंगत अशें रूप दिवपाचे यत्न जाल्यात आनी अशा यत्नांतल्यानूय कांय रामायणां तयार जाल्यांत. संस्कृतांतल्या रामायणांत भुशुंडी रामायण, अद्भूत रामायण, अध्यात्म रामायण आनी आनंद रामायण हीं चड उल्लेख करपासारकीं आसात. भुशुंडी रामायणांत मधुरा भक्तीचो पुरस्कार केला. अद्भूत रामायणांत सीतेचे व्यक्तिरेखेक दुर्गेचें रूप दिवन शतमुरवी रावणाचो वध सीतेन केल्ल्याचें दाखयलां. सीता ही रावणाची धूव कशी जाली हाचोय वृत्तांत ह्या रामायणांत आसा. आनंद रामायणांत चडशो रामाच्या राज्यकारभाराच्यो कथा आसात.

महाराष्ट्री प्राकृतांतलें विमलसूरीचे पउमचरिय आनी महाकवी स्वयंभू हाचें अपभ्रंश भाशेंतलें पउमचरिउ हीं जैन महाकाव्यां रामकथेचेर आदारिल्लीं आसात. विंगड विंगड भारतीय भाशांनी जीं रामायणां जाल्यांत, तातूंत तुलसीदासाचें रामचरितमानस हें खूब लोकप्रिय आसा. शिरवांचो धावो गुरू गोविंदसिंग हाणें 'रामावतार' ह्या नांवान एक रामायण बरयलें. दक्षिणेंत कंबनाचें तमिळ भाशेंतलें 'कंब रामायण' प्रसिद्द आसा. कन्नड भाशेंत 'कौशिक रामायण' आसा. तेलगूंत 'रंगनाथ रामायणम्', 'भास्कर रामायणम्' अशीं रामायणां आसात. मराठींत, संत एकनाथान 'भावार्थ रामायण' रचलें. समर्थ रामदासान रामायणाचीं सुंदर आनी युध्द हीं दोन कांडां रचलीं आनी रामायणाचें सार सांगलें. लागीं लागीं सगळ्याच भारतीय भाशांनी रामायणाच्यो आवृत्ती प्रसिद्द जाल्यात.

आशियाई चड करून आग्नेय आशियांतल्या लोकांचेर रामायणाचो खूब व्हड प्रभाव दिसून येता. प्राचीन जावानीज भाशेंत एक रामायण रचिल्लें आसा. नेपाळ आनी श्रीलंकेंत रामायण आसाच पूण जपान, मलेशिया, फिलिपीन्स, थायलंड, लाओस, ब्रह्मदेश ह्या देशांनीय रामायण पावलां. रामकथेचेर आदारीत काव्य - नाटकां अशें खूब साहित्य विंगड विंगड भासांनी आसा. तशेंच शिल्पाकृती आनी रुपण कलांतल्यानूय रामायणाचो आविश्कार दिसून येता.

- कों. वि. सं. मं.

रामाँन इ काहाल, सांत्यागो : (जल्म : १ मे १८५२, पेटिल्ला दे अँर्रॉन; मरण : १७ ऑक्टोबर १९३४, माद्रिद).

स्पॅनिश ऊतकवैज्ञानिक. तंत्रिका एकक वा तंत्रिका कोशिका (मज्जापेशी) ही तंत्रिका तंत्राचें मूलभूत एकक आशिल्ल्याचें प्रस्थापित केल्लेखातीर ताका कामील्लो गॉल्जी हाचे वांगडा १९०६ वर्साचें वैजकी वा शरीरक्रियाविज्ञानाचें नोबॅल पारितोशिक वांटून मेळ्ळें. तांच्या ह्या

सोदाक लागून तंत्रिका एककाचें मुळावें कार्य वळखुपाक आनी तंत्रिका आवेगाची प्रक्रिया आर्विल्ले नदरेंतल्यान कळपाक मदत जाली.

ताणें सारगॅसो विद्यापिठांत वैजकी शिक्षण घेवन पदवी मेळयली आनी सैन्यांत भरती जालो. फुडल्या वर्सा तो क्यूबाक गेलो. पूण ताका मलेरियाची लागण जाल्ल्यान ताका स्पेनाक परतून धाडलो. तेउपरांत ताणें सारगॅसो विद्यापिठांत शरीराचें म्हळ्यार शरीररचनाशास्त्राचें अध्ययन करून डॉक्टर पदवी मेळयली. १८८३ वर्सा व्हॅलेन्शिया हांगा ताची वर्पनात्मक शरीर ह्या विशयाचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली. मजगतच्या काळांत तो एक बरो सूक्ष्मदर्शकविज्ञानी उतकवैज्ञानिक जालो. त्याच वेळार क्षयांतल्यान बरो जातना तो एक बरो छायाचित्रकारूय जालो. १८८७ वर्सा बार्सेलोना विद्यापिठांत ताची उतकविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली. उपरांत १८९२ वर्सा माद्रिद विद्यापिठांत तो उतकविज्ञान आनी विकृतिविज्ञानीय शरीर ह्या विशयांचो प्राध्यापक जालो आनी १९२२ वर्सा निवृत्त जालो.

रामॉन हाणें तंत्रिका कोशिका अभिरंजित करपाखातीर म्हळ्यार सूक्ष्मदर्शकाच्या आदारान अभ्यास करपाखातीर कृत्रिम रितीन रंगोवपाखातीर वापरपाक येवपी गॉल्जी हाच्या सिल्व्हर नायट्रेट रंजकाभितर १९०३ वर्सा सुदारणा केली. भ्रूणांच्या आनी ल्हान पिरायेच्या प्राण्यांच्या मेंदूंतली तंत्रिका उतक, संवेदी केंद्रां आनी मेरुरज्जू हांच्या सूक्ष्म संरचनांच्या सर्वसादारण अध्ययनाखातीर उपयुक्त असो रंजक १९१३ वर्सा विकसित केलो. ह्या तंत्रिकाविशिष्ट रंजकाकलागून रामॉनाक दोळ्यांतल्या जालपटलाची सूक्ष्मसंरचना आनी मेंदूंतल्या कड्ड्या द्रव्यांतली आनी मेरुरज्जूंतली तंत्रिका कोशिकांची संरचना आनी अनुबंधना हांचो सोद निश्चित करप शक्य जालें; तशेंच मेंदूंतल्या अर्बुदांच्या निदानांत ताचो खूब आदार जालो. १९०२ वर्सा स्पेनाचो राजा तेरावो आल्फॉन्सो हाणें रामॉन इ काहाल हाच्या नांवान माद्रिदांत 'इन्स्टिट्यूट काहाल' ही संस्था स्थापन केली. थंय रामॉनान निमाणेमेरेन संचालक म्हणून काम केलें.

नोबॅल इनामाभायर ताका बरीचशीं स्पॅनिश आनी परदेशांतल्यो मानादीक पदव्यो मेळ्ळ्यात. १८९४ वर्सा रॉयल सोसायटीन क्रूनियन व्याख्यानां दिवपाखातीर रामॉनाक आपोवणें दिलें. १८९९ वर्सा अमेरिकेंतल्या बुस्टर (मॅसॅचूसेट्स) हांगाच्या क्लार्क विद्यापिठांत तो खाशेलो व्याख्यातो आशिल्लो. १९०९ वर्सा रॉयल सोसायटीन ताची परदेशी सदस्य म्हणून निवड केली.

रामॉनान तंत्रिका संरचनांचेर खूब ग्रंथ निर्मिती केली. तातुंतलो *Estudios Sobre la de generacion y regeneracion del sistema nervioso* (खंड २, १९१३ - १४) हो म्हत्वाचो ग्रंथ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रामेश्वर : एक पवित्र थळ. हें बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक आसून, चार धामांतलें दक्षिण धाम आसा. भारताचे दक्षिणेक तमिळनाडू राज्यांत रामनाड जिल्ह्यांतल्या रामेश्वर जुंव्याचेर हें थळ आसा. तीर्थयात्रेचे नदरेन ह्या थळाक आगळेंच म्हत्व आसा. ह्या थळाविशीं जी म्हायती मेळटा ती अशी -

रामान लंकेचेर घुरी घालून रावणाक जिवो मारलो. उपरांत गंधमादन पर्वताचेर येवन ताणें विसव घेतलो. थंय अगस्त्य आदी ऋषींनी ताका येवकार दिलो. तेन्ना रामाच्या मुखामळार ताका निर्शेवणी दिसली. रामाक, लंकेचेर जैत मेळयलें हे खोशये परस रावणासारक्या एका ब्राह्मणाक मारलो आनी ब्रह्महत्येसारक्या पातकाचो धनी जालो तें दूरव्व ताका चड सतायतालें. ऋषींनी ताका जेन्ना ताच्या दुरव्ववाचें कारण विचारलें तेन्ना ताणें आपली मनोव्यथा ताचेकडेन उक्तायली. तेन्ना अगस्त्यान ताका ब्रह्महत्येचें पातक घुवन उडोवपाखातीर दयदिगेर लिंग स्थापन करपाचो आदेश दिलो. तशेंच जेश्ठ शुध्द दसमीचो म्हूर्तय काडून दिलो. तेन्ना रामान दिव्य लिंग हाडपाखातीर मारुतीक कैलास पर्वताचेर धाडलो. मारुती कैलासाचेर गेलो तेन्ना ताका शंकराचें दर्शन जालें ना. देखून ताणें थंयच तप सुरू केलें. कांय काळा उपरांत शंकर प्रकट जालो आनी ताणें आपलें दिव्य लिंग ताका दिलें. पूण वेळ जाल्ल्यान मारुती म्हुतविळार थंय पावलो ना. तेन्ना सीतेन रेंवेचें लिंग तयार करून दिलें. ऋषींच्या आदेशाप्रमाण रामान ह्याच लिंगाची स्थापना केली. तेंच हें रामेश्वर लिंग. थळावे लोक ताका रामनाथलिंग अशें म्हण्टात. मारुती जेन्ना परत आयलो आनी ताणें रामान लिंग स्थापन केल्लें पळयलें तेन्ना ताका खूब वायट दिसलें. तेन्ना रामान ताका स्थापन केल्ल्या लिंगा लागसारच ताणें हाडिल्ल्या लिंगाची स्थापना करूंक सांगलें. तेचपरी ताणें स्थापन केल्ल्या लिंगाचें दर्शन केलेबगर यात्रेकऱ्याक रामेश्वर दर्शनाचें फळ मेळचेंना अशेंय वचन दिलें. उपरांत हनुमानान कैलासावयल्यान हाडिल्ल्या लिंगाची स्थापना केली. ह्या लिंगाक काशीविश्वनाथ वा हनुमदीश्वर अशेंय नांव आसा.

रामेश्वराचें देवूळ जुंव्याचे उदेंत देगेर आसा. हें देवूळ खूब व्हड आसून तें द्रविड शिल्पपद्दतीन बांदिल्लें आसा. देवळाच्या चारय वटेन चार गोपुरां आसात. चारय गोपुरांचेर तरेकतरेच्यो जायत्यो मूर्ती कोरातिल्ल्यो आसात. उदेंत दारावयल्या गोपुराक धा माळयो आसून अस्तंत दारावयल्या गोपुराक सात माळयो आसात. भितरल्या देवळांत तीन व्हड दालनां आसून तीं व्हड खांब्यांच्या रांकांनी विभागिल्लीं आसतात. ह्या दालनांची उंचाय खूब व्हड आसा आनी तांचेपोंदसून देवाचे उत्सवमूर्तीचे मिरवणुकींतलो हत्ती अंबारेसयत वचूंक शकता. रामेश्वर देवळांत वट्ट २२ तीर्थां आसून तातुंतलीं ६ तीर्थां सगळ्यांत भायल्या तिसऱ्या दालनांत आसात.

देवळाच्या तिसऱ्या दालनांत रामेश्वरलिंग आसा. ताच्या मुरवारच मृण्मय आनी श्वेतवर्ण असो व्हड नंदी आसा. ह्या नंदीची उंचाय १३ फूट, लांबाय ८ फूट आनी रुंदाय ९ फूट आसा. नंदी लागसारच भांगराच्या पत्र्याचे गरुडस्थंभ आसात. पार्वतीचें देवूळ स्वतंत्र आसा. शिव आनी पार्वती हांच्यो उत्सवमूर्ती भांगराच्यो आसात आनी उत्सवावेळार तांकां फाटीर मिरवपी नंदीय भांगराचोच आसा.

रामेश्वराभायर हांगा पार्वती, षडानन, गणपती आनी काशीविश्वेश्वर अशीं स्वतंत्र देवळां आसात. हांगा उपदेवतांय खूब आसून तातूंत नंदिकेश्वर, रामपंचायतन नवगृद विशालाक्षी, अन्नपुरा आनी सप्त मातृका हांचीं स्वतंत्र देवळां आसात.

रामेश्वराच्या देवळांत फांतोडेर साडेचार - पांचच्या सुमाराक पयलीं पुजेचो आरंभ जाता. उपरांत दुसरी पुजा सातांच्या सुमाराक सुरू जाता. ही पुजा भाविकांक पळोवंक मेळटा, ते उपरांत तिसरी पुजा सकाळीं णवांक सुरू जाता. तशेंच दनपारची, सांजेची आनी रातची अशी पुजा करतात.

हें देवूळ रामनाडच्या सेतुपती राजघराण्यान बांदिल्लें. साद्याचें देवूळ हें इ.स. १४१४ त उदयन सेतुपती हाणें लंकेचो परराजशेखर हाच्या आदारान बांदलें. फुडें साडेतिनशें वर्सां सेतुपती घराण्यांतल्या राजपुरुशांनीच ताचो विस्तार केलो. देवस्थानाचे पुजेखातीर तांकां ७२ गांव ह्याच घराण्यान दिल्ले आसात. तेचपरी देवाची पयली पुजा ह्याच घराण्याची आसता.

हांगाच्या देवळांत, सातोळे, म्हयनाळे आनी वर्सुकी अशे जायते उत्सव जातात. दर शुक्राराक पार्वतीची पालखी आसता. महाशिवरात्रेचो हांगा मोटो उत्सव जाता आनी तो धा दीस चलता. धाय दीस वेगवेगळ्या वाहनांतल्यान उत्सवमूर्तीची मिरवणूक काडटात. जेष्ठ म्हयन्यांत हांगा रामलिंगप्रतिष्ठा जाता. आषाढांत भरणी नक्षत्राचेर रामेश्वराचो धा दीस उत्सव जाता. श्रावणशुध्द प्रतीपदेसावन पंचमीमेरेन हांगा पार्वतीच्या लग्नाचो सुवाळो जाता. हाचेभायर वैशाखांत वर्सोत्सव आनी आश्विनांत नवरात्रीचो उत्सव हांगा मनयतात. तेचपरी कार्तिक शुध्द षष्ठीक हांगा कार्तिकस्वामीचो वाडदीस मनयतात. दुसऱ्या दिसा ताचो ब्रह्मदेवाच्या वळी आनी देवसेना ह्या धुवांकडेन लग्नाचो सुवाळो आसता.

हांगा बाराय म्हयने यात्रिकांची गर्दी आसता. भावीक लोक हांगाच्या चोवीस पवित्र तीर्थांत क्रमान न्हाण घेतात आनी रामेश्वराक काशीच्यान हाडिल्ल्या गंगाजलान अभिशेक करतात. तेचपरी रामेश्वरापसून १२ मैल पयस आशिल्ल्या सेतूबंधावयली सेतू (रेंव) हाडून तो सेतू रामेश्वर देवळांतल्या सेतूमाधवाकडेन दवरून ताची पुजा करतात. हो सेतू प्रयाग हांगाच्या त्रिवेणी संगमांत विधीपुर्वक विसर्जित करतकच ही यात्रा सोंपता असो भावार्थ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रामोशी : एक जात. ह्या लोकांची वसणूक चडकरून महाराष्ट्रांत आसा. कानडी बेरडांची ही एक शाखा आसा अशें म्हण्टात. हे लोक स्वताक रामवंशी म्हण्टात, ताचेवयल्यान तांचें रामोशी हें जातिनाम जालें आसुंये. तांकां रामोशी हें नांव कित्याक मेळ्ळें, तेविशीं एक दंतकथा आसा ती अशी - राम वनवासांत आसतना भरत ताचे भेटेक गेलो. रामाची आनी ताची भेट जातकच भरतान थंयच्या वनवासी लोकांक आपले बरोबर अयोध्येंत व्हेले. राम परत येतकच ताणें तांची आनी रामाची भेट घडयली. रामान तांकां गांवचे राखणदार नेमले आनी रामवंशी म्हणून घेवपाची परवानगी दिली.

ते स्वताक क्षत्रिय समजतात. हांच्यांत पुरंदर रामोशी आनी होळगा रामोशी अशे दोन पोटभेद आसात. ह्या दोनय गटांत रोटी - बेटी वेव्हार जायनात. तशेंच एकाच आडनांवाच्या कुळांत आनी एक कुलदैवत आशिल्ल्या कुळांत लग्नां जायनात.

रामोशी हे ऊंच, घटमूट आनी राकट आसून रंगान काळे आसतात. तांच्या गळ्यांत कंठी आनी सुलेमानी गंडो आसता. ताका लागून भूतपिशाचां पसून आपली राखण जाता अशें ते समजतात. गायेचें मांस सोडून हेर सगळे तरेचें मांस ते खातात.

सुरवेच्या काळांत हे लोक तेलुगू भास उलयताले. सदद्या ते मराठी भास उलयतात. तांची एक सांकेतिक भास आसा. आदीं चोरी करता आसतना वा गुपीत वेव्हार करता आसतना ते ही भास उलयताले.

राम, रवंडोबा महादेव, कृष्ण आदी देवांक हे लोक भजतात. संत आनी पीर हांकांय ते मानतात. रवंडोबाचो सोपूत घेतना हातांत भंडारो घेतात आनी तो सोपूत निमाणे मेरेन पाळटात. नंदी, माकड, गाय हांचीय ते पुजा करतात. नागपंचमीक नाग आनी दसऱ्याक घोडो पुजतात.

शिगम्याची परब ते मोटे उमेदीन मनयतात आनी रातभर अश्लील पदां म्हण्टात.

ह्या लोकांत चलो जल्माक येतकच थाळी वाजोवन आनंद उक्तायतात. चली जाल्यार तांकां दूरव जाता. ज्या घरांत चलो जल्माक येता त्या घरामुखार कुणबी, धनगर, गवळी, कोळी, म्हार, मांग हे लोक शिताडो घालतात. पांचव्या दिसा पांचवीची पुजा करतात आनी घरांतलीं मनशां रातभर जागरण करतात. बाराव्या दिसा रस्त्याचे कडेक पांच सात फातर मांडून तांची पुजा करतात. तांच्यांत सुयेर पाळनात. भुरग्याचें नांव ब्राह्मण वा जंगम दवरता. भुरगें दोन तीन म्हयन्यांचें जातकच ताका सटवाई, एकाई वा हेर खंयच्याय देवाच्या दर्शनाक व्हरतात. भुरग्याचें जावळ काडटात. जावळाचे केंस कट्टेंत घालून देवामुखार दवरतात आनी बोकडाचो बळी दितात.

तांच्यांत आते, मामे भयणीकडे लग्नसंबंद जाता. चल्याचो बापूय चलयेगेर मागणी घालूंक वता. देवक बसोवचे आदीं ते लग्नाच्या

माटवांत बोकडे कापतात. लग्नाक वता आसतना न्हवरो हातांत खंजीर घेवन घोड्याचेर बसून वता. थंय व्हंकलेच्या गांवांत म्हार ताका ओंवाळटा. उपरांत वर पक्षाचे लोक देवळाकडे वतात. व्हंकलेकडलो लोक न्हवऱ्याचे तकलेर पापड मोडटात. उपरांत न्हवरो माटवांत येता. लग्नावेळार माटवांत तांदळांच्यो दोन राशी घालतात. एके राशीर अस्तंतेकडेन तोंड करून न्हवरो एका हातांत खंजीर आनी दुसऱ्या हातांत नाल्ल घेवन उबो रावता. ताच्या मुखार दुसरे राशीर व्हंकल उबी रावता. हाकाच कन्यादानविधी म्हण्टात. हो विधी म्हत्वाचो आसता. उपरांत न्हवरो व्हंकलेक घेवन दुसऱ्या दिसा आपल्या घरा वता. थंय न्हवरेकारांनी चावडेर गांवजेवण दिवपाचें आसता. ताचें पुरोयतपण देशस्थ ब्राह्मण वा जंगम करतात. तांच्यांत विधवेचें लग्न गोरज म्हुर्तार जंगम पुरोयत लायता. ह्या लग्नाक फकत दादलेच उपस्थित रावतात.

रामोशी लोकांत मड्याक पुरतात. मनीस मरतलो अशें दिसल्यार ताचो वारस ताची तकली आपले मांडयेर घेवन कांय दानधर्म करता. पितृपक्षांत ते श्राध्द वाडटात.

दरोडे घालप, चोरयो करप असले वेवसाय ते आदीं करताले. तेखातीर ते आर्मा, गोफणी, कुराडी, बडयो हांचो वापर करताले. मराठेशाहींत तांचेकडेन पाळेगारीचें काम आसतालें. इंग्लिशांच्या काळांत तांकां कामावयल्यान उणे करून तांचीं इनामांय जप्त करपांत आयलीं. ताकालागून हे लोक दरोडे घालूंक लागले. पूण जाच्या घरचें हे मीठ खाताले थंय खाल्ल्या मीठाक जागताले आनी तांगेर चोरी करि नासले. बारा बलुत्यांत रामोशांचो आस्पाव जाता. सदयाच्या काळांत हे लोक शेती, नोकरी आदी वेवसाय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रायकार, गजानन गोपीनाथ : (जल्म: २७ मे १९३५, कवळें, फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें एम्.ए. मेरेन तेचपरी हिंदी साहित्य रत्न मेरेन शिक्षण घेतलें. वेवसायान तो शिक्षक आशिल्लो. तिसवाडी आनी फोंडा तालुक्यांत 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचे फांटे सुरू करपांत ताचो मोलादीक वांटो आसा. १९५४ वर्सा पुलिसांनी ताका अटक केली आनी आल्तिनोवयले बंदखणींत दवरलो. १९५५ त तो बंदखणींतल्यान पळून गेलो. ताचे गैरहाजेरेंत प्रदेशीक लश्करी न्यायालयान ताका १० वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच ताका धरून दितल्याक धा हजारांचें इनाम जाहीर केल्लें. उपरांतच्या काळांत तो शिक्षणाचो प्रसार करपाखातीर वावुरलो. हाचेभायर ताणें जमीन कसपी आनी तरणाटे हांचे चळवळींतूय सक्रीय वांटो घेतिल्लो. गोंय सुटके उपरांत पयले विधानसभा वेंचणुकेंत फोंडें मतदारसंघांतल्यान गोंयचे विधानसभेचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. हाचेभायर एक कवी

म्हणूनय ताची आगळीच नामना आसा. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

रायकार, गुरूदास उपेंद्र पै : (जल्म: २७ जानेवारी १९२८, पणजी).

सुटकेझुजारी. ताणें पुर्तुगेज आनी इंग्लिशींतल्यान मॅट्रिक मेरेन तशेंच हिंदी कोविदचें शिक्षण घेतलें. 'गोवा विडी कामगार संघटना' स्थापन करपांत ताचो हातभार आशिल्लो. १९४५ त तो 'गोवा विद्यार्थी संघाचो' वांगडी आशिल्लो. १९४६ वर्सा सावन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी जालो. पणजे आशिल्लें घरय ताणें हे संघटनेच्या कार्यालयाक दिल्लें. हे संघटनेच्या पणजेच्या वावुरप्यांक जेवण, रावपाची वेवस्था तशेंच हेर मदत दिवपाची जबाबदारी ताचेर आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

रायकार, व्यंकटेश अनंत पै : (जल्म: १ मार्च १९१२ सावयवेरें, फोंडें गोंय).

नामनेचो साहित्यीक ताचें ६ वी मेरेनचें मुळावें शिकप खाजगी शिक्षकाकडल्यान घरच्या घरा जालें. उपरांत पुर्तुगेज शिक्षण कुमारजुंव्यां मामागेर आनी उपरांत लिसेंवाचें तीन वर्सांचें शिकप पणजे जालें.

व्यंकटेश रायकाराची १९३२ वर्सा 'लोकमित्र' ह्या खानापूरच्या म्हयनाळ्यांत पयली कथा उजवाडा आयली आनी मागीर 'यशवंत', 'परिजात', 'ध्रुव', 'चित्रमयजगत', 'कला' ह्या नेमाळ्यांतल्यान ताच्यो कथा उजवाडा आयल्यो. १९३९ वर्सा ताचो 'कारंजाचे तुषार' हो पयलो कथासंग्रह उजवाडा आयलो. पुर्तुगेज कादंबरीचो 'तीन तरुणी' ह्या नांवान मराठी अणकार १९४२ वर्सा उजवाडा आयलो. हे कादंबरी सारकीच 'प्रेमवेडी' नांवाची शृंगारप्रधान कादंबरी १९५० वर्सा उजवाडा आयली. १९४० ते १९६५ ह्या पंचवीस वर्सांच्या काळांत सात कथांचो एक संग्रह 'सप्तस्वर' ह्या नांवान उजवाडायलो. जितीं जितीं व्यक्तिमत्वां, सादी भास, तृतीय पुरुशी निवेदन, कथाविशयाची निवड, कथाविशयाची समरसता हे गूण ताच्या पयल्या संग्रहांत प्रकर्शांन जाणवतात.

शृंगार हो ताच्या भोवतेक कथांचो स्थायीभाव आशिल्लो. ताची 'तीन तरुणी' ही पुर्तुगेज अणकारीत कादंबरी मुळांत उच्छंखल आनी उत्तान आसून ताणें तिचें भाशांतर मुळच्या प्रसंगाक उठाव हाडटलें अशेंच केल्लें आसा. असो शृंगार आनी प्रणय इतल्या मेकळेपणांन वाचप्यांमुखार हाडिल्ल्यान, तेवेळार हे कादंबरीचेर अश्लील - तेचो आळय आयिल्लो.

पुर्तुगेज भाशेंतल्या कादंबरीचो मराठींत अणकार हें ताचें मराठी भाशेक मेळिल्लें एक खास योगदान.

- कों. वि. सं. मं.

रायगड : महाराष्ट्रांतलो एक नामनेचो इतिहासिक किल्लो आनी शिवछत्रपतीन घडयल्ल्या हिंदवी स्वराज्याची राजधानी. रायगड जिल्ह्यांत तो महाडचे उत्तरेक २५ किमी. अंतराचेर आनी जंजिऱ्याचे उदेंतेक ६५ किमी. अंतराचेर सह्याद्री दोंगर ५. १२५ चौ. किमी. चेर आसा. ताची उंचाय ८४६ मी. आसून, सरभोंवतणी सांदोशी, छत्री निजामपूर, वाघेरी वाडी, पाचाड अशा शबड्यांचो पुंजुलो दिसता. रायरी हें दोंगुल्लें पोरनें नांव. जिब्राघ्य असोय ताचो उल्लेख करतात. इशान्येकडे लिंगाणा, उदेंतेकडे तोरणा, दक्षिणेकडे कांगोरा, चांभारगड, सोनारगड, वायव्येकडे तळेगड, उत्तरेकडे घोसाळगड हे गड रायगड किल्ल्याभोंवतणी राखणदार कशे उबे रावल्यात. तेचखातीर शिवाजी महाराजान थंय राजधानीची स्थापना केली.

ह्या रायगडाविशीं कितल्योशोच दंतकथा प्रचलित आसात. शिवाजी - संभाजी हांच्या काळांत इंग्रज, डच, पुर्तुगेज ह्या वकिलानी. ह्या किल्ल्याक भेट दिवन ताचें वर्णन बरोवन दवरलां. १२व्या शेंकड्यांत रायरी हें मराठी पाळेगारांचें निवासस्थान आसलें. १४व्या शेंकड्यांत ह्या पाळेगारांनी विजयनगराचें मांडलिकत्व आपणायलें. इ.स. १४३६ त दुसरो अल्लाउद्दीन बहमनीशाहान रायगड आपल्या ताब्यांत घेतलो. इ.स. १४७९ त अहमदनगराच्या निजामशाहान रायरी आपल्या ताब्यांत घेतली. इस्तंबोली हो ताचो किल्लेदार आसतना आदिलशाहाचे वतीन हैबतरवानान रायरीचेर हल्लो करून, भोंवतणच्या प्रदेशासयत किल्लो जिखून ताणें राजे पतंगराव हाका किल्लेदारी दिली. फुडें १६२१ त मलिक जमरून हो हवालदार जालो. मागीर परत हो किल्लो निजामशाहींत गेलो. मोगलानी निजामशाही नश्ट केल्याउपरांत आदिलशाहींत जाल्ले कबलातीप्रमाण रायरी आदिलशाहीकडे आयली. आदिलशाहान १६३६ ते १६४४ च्या अदमासाक जंजिऱ्याच्या सिध्दी घराण्यांतलो इब्राहीम-सय्यद कब्बरी आनी शेख अली हांकां हवालदारीचो हक्क दिलो. चंद्रराव मोरे हाचेकडे रायरी आदिलशाहाच्या वतीन गेली. शिवाजी महाराजान जावळी जिकून १६५६ च्या सुमाराक चंद्रराव मोच्याकडले सगळे किल्ले काबीज केले. १५ एप्रिल ते १४ मे १६५६ च्या अदमासाक रायरी शिवाजीच्या हातांत आयली. तेन्ना शिवाजीन रायरीचें रायगड नांव दवरलें आनी तीन चार वर्सांभितर थंय ल्हान व्हड तीनशें वास्तू बांदल्यो. १६६२ वर्सा शिवाजीन राजधानीखातीर रायगडाची निवड केली आनी १६७४ त राज्याभिशेक केलो. शिवाजीच्या मरणाउपरांत १६८९ त तो छत्रपती संभाजीच्या ताब्यांत आसलो. फुडें मोगलांनी तो घेतलो. १६८९ त परत मराठ्यांनी घेतलो. १७३५ तो किल्लो उत्तर पेशवाईंत राजकीय बंद्यांची बंदरवण

जाल्ली. नाना फडणीस आनी दुसरो बाजीराव हाणें पडट्या काळांत ताचो आलाशिरो घेतलो. मराठ्यांचो पराभव करून ब्रिटीश लश्करी अधिकारी कर्नल प्रॉथरान १० मे १८१८ त रायगड जिकून घेतलो. त्यावेळार तोफांच्या मान्यांत जायत्यो इमारती मोडल्यो. ते उपरांत शिवजयंती उत्सवानिमित्तान १८९७ त लोकमान्य टिळक स्मृतीनी लोकजागृतायेकलागून ह्या इतिहासिक वास्तूकडेन परत लक्ष दिलें, आतां तें पर्यटकांचें एक प्रेक्षणीय स्थळ जालां.

नगारखाना, मनोरे, बुरूज, देवळां अशो कांय वस्तू नश्ट जाल्ल्यो आसून लेगीत, ते वास्तूचे भव्यतेची कल्पना येता. किल्ल्याक हिरकणी, टकमक, भवानी आनी श्रीगोंदे अशीं चार तोंकां आसून, टकमक तोंक आनी हिरकणीविशीं जायत्यो कथा प्रसिद्द आसात.

चोर दाराखेरीज किल्ल्याक एकूच व्हडलें दार आसा. सगळ्या वटांनी कातळ आनी कांय कडेन तटबंदी आसा. नाणेदार हें रायगडाचें सुरवातीचें प्रवेशदार आसून, ताचे भितरले वटेन महादार लागता. थंय २२ मीटर उंचायेचे दोन बुरूज आसात.

मनोऱ्याचे अस्तंतेक एकवीस सोपणां चडून गेल्याउपरांत बालेकिल्ल्याचें दार लागता. ताचें क्षेत्रफळ ३०० x १५० मीटर आसून, सरभोंवतणी तटबंदी आसा. भितरलेवटेन पोरने इमारतीच्यो दोन वळी लागतात. उजवेवटेन राणयांचे सात म्हाल आसून दावेवटेन नोकरांच्यो कुडी आसात. बालेकिल्ल्याचे मदीं सिंहासनाचो चवथरो आसून तो सुस्थितींत आसा. सिंहासनामुखार फवारे आसून, ताचेमुखार उदेंतेक १६ मीटर उंचायेचो भव्य नगारखानो आनी बालेकिल्ल्याचें मुखेल प्रवेशदार आसा. हांगाच शिवाजी महाराजाचो दरबार भरतालो. ह्या सभाघराचो आवाजाचे नदरेन विचार केल्लो आसा. कारण नगारखान्यामुखार आशिल्ले व्यक्तिक सिंहासनालागीं उलयल्लें स्पश्ट आयकूंक येता. ताच्या मुखार शिवाजीचो वाडो आनी त्या भोंवतणी कार्यालयीन इमारती आसात.

नगारखान्याचे उदेंतेक कुशावर्त नांवाचें तळें आसून, लागींच श्रीगोंदे तोंक आसा. तशेंच शिवाजीच्या अश्ट प्रधानांचे वाडे आसात. ताच्या मुखार दारूखान्याचें कोठार २५ x ६ मी. आसा. बालेकिल्ल्याचे वायव्येक पीलखान्याची जीर्णशीर्ण वास्तू, ताचे उत्तरेक गडावयल्या बाजारपेठेचो अवशेश, दोनूय वटेंतलीं मेळून सुमार ४४ दुकानां आसात. दोनय रांकेंत फरसबंदी आसून सुमार बारा मी. रूंद रस्तो आसा. थंयच्यान इशान्येच्या प्राकारांत हेमाडपंती पद्दतीन बांदिल्लें जगदीश्वर महादेवाचें देवूळ आसून, ताच्या प्रवेशदाराकडे मारुतीची सोबीत पाशाणी मूर्ती आसा. देवळाभोंवतणी नृत्यांगनांच्यो रावपाच्यो कुडी आनी देवळाच्या एका शिलालेखाचेर राज्याभिशेकाची मितिथी आनी शके हाचो उल्लेख आसा. देवळाच्या उदेंत दारामुखार शिवछत्रपतींची समाधी आनी घुमटाकृती यादस्तीक आसून, ताच्या मुखार इमानी वादद्या सुण्याचेंय यादस्तीक आसा. ते भायर फरास

मदारशाह ह्या मुस्लीम साधुची कबर, हत्ती तळें, गंगासागर तळें ह्योय वास्तू आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रायचौधरी, देवीप्रसाद : (जल्म : १५ जून १८९९, रंगपूर जिल्हो - बांगलादेश; मरण : ? ऑक्टोबर १९७५).

आर्विल्लो भारतीय शिल्पकार आनी चित्रकार. ताचें मुळावें शिकप उत्तर कलकत्यांत 'स्वेलतचंद्र' हे संस्थेंत जालें. उपरांतचें शिक्षण कलकत्यांतल्या मित्र विद्यालयांत जालें. ताची भुरगेपणापसुनची चित्रकलेची आनी मातयेच्या मूर्तिकामाची आवड पळोवन ताच्या बापायन (उमाप्रसाद रायचौधरीन) ताका शाळेंतल्यान काडून अर्नीद्रनाथ टगोर हाचे कडेन चित्रकलेच्या शिक्षणारवातीर धाडलो. ताची सुरवातीच्या काळांतलीं चित्रां अर्नीद्रनाथाचे शैलीचो प्रभाव दाखोवपी, परंपारीक भारतीय शैलीचीं आनी उदकारंगांतल्या गाड रंगसंगतीचीं रंगयल्लीं आसात. हे शैलींत प्राविण्य मेळयल्या उपरांत फुडें ताणें ब्रिटीश चित्रकारांची वास्तववादी चित्रशैली आपणायली. नामनेचो डच चित्रकार रेम्ब्रँट आनी फ्रेंच चित्रकार राँदँ आनी बृदेल हांच्या शैलीचोय प्रभाव ताचेर पडलो. आफ्टर द स्टॉर्म, लेपूचागर्ल, लॉटस पॉड, क्युरियो सिटी ह्या चित्रांतल्यान ताणें मानवी मनाचे तरल कोंगरे दाखयल्यात. तेलरंगांतल्या चित्रांभितर निर्वाण, दुर्गापूजा प्रोसेशन, पुजारिणी हीं चित्रां म्हत्वाचीं आसात. पेरिलस पाथ आनी रोड - मेकर्स ह्या चित्रांत उजवाड - सावळेच्यो विंगड विंगड सया समर्थपणान चित्रित केल्यात. ताणें रंगयल्लीं दर्याचित्रां (सी - स्केप) आनी जनावरांचीं चित्रां उल्लेख करपासारकीं आसात.

१९२९ वर्सा सरकारान मद्रास शारांतल्या शासकीय महाविद्यालयांत प्राचार्य म्हण ताची नेमणूक केली. थंय ताची कारकीर्द खूब फळादीक जाली. कलाशाळेंतल्या वास्तुंची उंचाय अदीक वाडोवन तातूंत पुराय उजवाड खेळटलो अशे रीतीन सुदारणा केली.

तशेंच शिक्षणपद्दतीच्या संदर्भांत रोमन शिल्पावयल्यान रेखाटनाचे धडे गिरोवच्यापरस प्रत्यक्ष जिव्या मॉडेलावयल्यान रेखाटनाचो अभ्यास करपांत ताणें चड भर दिलो. सुरवातीसावन ताका व्यक्तिशिल्पां करपाचो नाद आसलो. त्या काळचो सुप्रसिद्द शिल्पकार हिरण्मय रायचौधरी हाचें ताका मार्गदर्शन मेळ्ळें.

ताणें मद्रास आनी कलकत्ता हांगाच्या जायत्या नामनेच्या भारतीय आनी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचीं व्यक्तिशिल्पां केलीं. तातूंत ताचो बापूय, अॅनी बेझंट, सी.पी. रामस्वामी अय्यर आनी गव्हर्नर जॉर्ज स्टनले तशेंच आशुतोष मुखर्जी, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, महात्मा गांधी, मोतीलाल नेहरू आनी स्वामी विवेकानंद हांचो आस्पाव जाता. ह्या व्यक्तिशिल्पांतलें भारदस्तपण, भावदर्शन आनी व्यक्ति साम्य तुस्त करपा इतलें फिशाल जालां. व्यक्तिशिल्पांपरसय ताणें घडयल्ल्या

'ट्रायम्फ ऑफ लेबर' (श्रमप्रतिश्ठा) हें शिळा परतुपी कामगार समुहाचें रचणूक - शिल्प, (१९५४), मार्टीयर्स मेमोरिअल (हुतात्मो - स्मारक) हें व्हडल्या आकाराचें समुहशिल्प (१९५६) ह्या शिल्पांनी ताका व्हड नामना जोडून दिली. चित्र - शिल्प कलेभायर संगीत, लेखन, कुस्ती, शिकार अशा वेगवेगळ्या कलेतय ताणें फिशालकाय मेळयली.

१९५७ वर्सा तो मद्रास कलाविद्यालयांतल्यान निवृत्त जालो. पूण ते उपरांत लेगीत ताणें आपली कलानिर्मिती चालू दवरली. ताका खूब मानसन्मान फाव जाल्यात. ब्रिटीश सरकाराचेवतीन ताका 'एम्.बी.ई.' ही सन्मान पदवी आनी १९५३ त तो ललित कला अकादमीचो पयलो अध्यक्ष जावपाचो मान मेळ्ळो. १९५५ वर्सा टोकियोंत आयोजित केल्ल्या यूनेस्को कलाचर्चासत्राचो अध्यक्ष आनी संचालक जालो. १९६८ त कलकत्यांतल्या रवींद्र भारती विद्यापिठान 'डी.लिट.' पदवी दिली. १९५८ वर्सा पद्मभूषण किताब फावो जालो. त्याकाळच्या मान्यताप्राप्त बंगाल संप्रदायाची शैली सोडून आर्विल्ली शैली आपणावपाची वृत्ती आनी शिल्प कलेंतली फिशालकाय आनी नावीन्य हाकालागून आर्विल्ल्या शिल्प कलाकारांमदीं ताका उंचेली सुवात फाव जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रायट, ऑर्व्हिल : (जल्म: १६ एप्रिल १८६७, मिलव्हिल लागसार, इंडियाना; मरण: ३० मे १९१२, डेटन).

रायट, विल्बर : (जल्म: १९ ऑगस्ट १८७१, डेटन, ओहायो; मरण: ३० जानेवारी १९४८, डेटन).

विमानविद्येंतले आद्य अमेरिकन संशोधक भाव. १९०३ वर्सा तांणी हवेपरस जड अशा विमानाची पयली जैतीवंत शक्तिचलित, अखंड आनी नियंत्रित उड्डाणां साध्य केलीं. उपरांत १९०५ वर्सा पयलें पुरायपणान वेवहार्य विमान तयार केलें. दोगांयचेंय शिक्षण उच्च माध्यमिक शाळेमेरेनूच जाल्लें पूण तांणी स्वताच त्या काळांतल्या तंत्राविशींच्या साहित्याचो आनी गणिताचो अभ्यास केलो.

तांणी खबरापत्राची घडी घालपी यंत्राचो आराखडो तयार केलो आनी एक व्हड छापखानो उबारून सुरवातेकूच आपली यांत्रिक कुशळताय दाखोवन दिली. बरीच वर्सा हो वेवसाय करतकच १८९२ वर्सा तांणी सायकलीची विक्री आनी दुरुस्ती करपी रायट सायकल कंपनीची स्थापणूक केली. फुडें १० वर्सा मेरेन तांणी सायकलीचे आराखडे, उत्पादन आनी विक्री केली.

जर्मन संशोधक ओटो लीलिएंटाळ हाच्या उड्डाणाविशींच्या केल्ल्या प्रयोगासंबंदीं तेचभशेन १८९६ वर्सा ग्लायडिंगांत जाल्ल्या अपघाताच्या ताच्या मरणाविशीं वाचतकच रायट भावांनी विमानविद्येचो खोलायेन अभ्यास करपाचें थारायलें.

लीलिएंताल हाणें उड्डाणाखातीर हँग्लायडचो उपेग केल्लो आनी ताचें नियंत्रण शरीराक फाव ते दिकेन झेले दिवन गुरुत्वमध्याचें म्हळ्यार जातुंतल्यान गुरुत्वाकर्शणाची परिणामी प्रेरणा कार्य करता त्या बिंदूचें स्थान बदलून साध्य केल्लें. रायट भावांनी हे पद्दतीबदला दोन पंखांचें घट्ट विमान वापरपाचें थारायलें.

बझर्ड पक्षी उडटना हवेंत आपलो संतुल कसो सादता हाचें निरीक्षण करतकच विल्बराक समजलें की विमान उडपाखातीर तीन अक्षांचेर ताचें कार्य जावपाक जाय. पक्ष्याभशेन उडपी यंत्राविशींच एके वा दुसरे वटेन तिरपें जावप, वयर चडप वा सकयल देंवप, उजवे वा दावे वटेन वळप आनी गरजेप्रमाण एकाच वेळार ह्या क्रियांतल्यो दोन वा सगळ्यो क्रिया करपाक येवप गरजेचें आसा. रायट भावांक उड्डाण नियंत्रण म्हत्वाचें आशिल्ल्याची खात्री जाल्ली.

बझर्ड पक्षी आपले दोलन गतीचें नियंत्रण पारवांक पीळ दिवन करतात अशें तांकां समजलें. १८९९ वर्सा तांणी तयार केल्ल्या दोन पारवांच्या पतंगाक बसयल्लीं पारवां यांत्रिक रितीन पिळ्ळूक मेळटलीं अशी वेवस्था तातूंत केल्ली. हाका लागून एके वटेनचें उत्पादन चड आनी दुसरे वटेनचें त्याच वेळार कमी जावन यान तिरपें जावपाखातीर घुंवडावप वा वाऱ्यान घुंविल्लें आसल्यार दोलनान परतून योग्य पातळेंत हाडप तांकां शक्य जालें. १९०० आनी १९०१ वर्सा नॉर्थ कॅरोलायनांतल्या किटी हॉक हांगा केल्ल्या प्रयोगांवयल्यान आनी ग्लायडिंग वाचण्यांवयल्यान तांकां समजलें की, त्या काळांत उपलब्ध आशिल्ली चडशी वायुगतिकीय म्हायती चुकीची आशिल्ली. तेखातीर तांणी एक ल्हान वातविकार उबारून तातूंत १९०१ वर्सा कितल्योशोच वायुयामिकी चांचण्यो घेतल्यो आनी तांचेवयल्यान खात्रीची अशी वायुगतिकीय म्हायती मेळयली. ह्या सगळ्या अभ्यासावयल्यान तीन ग्लायडर तयार केले. १९०० ते १९०२ ह्या काळांत किटी हॉकलागसार तांचीं उड्डाणां करून रायट भावांनी योग्य उड्डाण नियंत्रण साध्य केलें. हेखातीर तांणी निमाण्या ग्लायडरांत वयर-सकयल नियंत्रणाखातीर अग्रीय उत्पादक, उजवे दावे वटेन घुंवपाखातीर फाटले वटेन उबे सुकाणू आनी दोलन नियंत्रणा खातीर पंखांक सर्पिलाकार पीळ दिवपी यंत्रणा अशी येवजण केल्ली. अशे तरेन साध्य केल्ली त्रिअक्षीय नियंत्रण पद्दत ही तांची वायुगतिकीय आनी वेवहार्य विमान उड्डाणांतली म्हत्वाची कामगिरी आशिल्ली. हे पद्दतीचें तांणी १९०६ वर्सा पेटंट मेळयलें. तेन्ना सावन ही पद्दत सगळ्या विमानांनी वापरतात.

१९०३ वर्सा तांणी पयलें शक्तिचलित विमान तयार केलें. तेखातीर तांणी वापरिल्लें १२ अश्वशक्तीचें इंजिन आनी पंखो हांचो अभिकल्प आनी उत्पादन तांणीच केल्लें. ह्या विमानान १७ डिसेंबर १९०३ दिसा किल डेव्हिल हिल्सन लागसार चार यशस्वी उड्डाणां केलीं. तातुंतल्या पयल्या उड्डाणांत ऑर्व्हिल विमान चलयतालो तेन्ना ताणें १२ सेकंदांनी सुमार ३६ मीटर अंतर हुंपलें. निमाण्या उड्डाणांत

विल्बर चालक आशिल्लो आनी ताणें ५९ सेकंदांनी सुमार २५५ मीटर अंतर हुंपलें. 'किटी हॉक' ह्याच लोकप्रिय नांवान वळखुपांत येवपी हें विमान उपरांत १७ डिसेंबर १९४८ दिसा वॉशिंग्टन हांगाच्या रिमथसोनियन इन्स्टिट्यूशनांत दवरलें. फुडलीं पांच वर्सां रायट भावांनी, आपल्या विमानांत आनी तें चलोवपाचे आपले कुशळतायेंत सुदारणा करपांत सारलीं.

१९०५ वर्सा तांणी बांदिल्लें तिसरें विमान हें जगांतलें पयलें पुरायपणान वेवहार्य विमान थारलें. हें विमान घुंवप, वाटकुळी भोंवडी मारप आनी इंग्लीश आठ आकारांत उडप ह्यो हालचाली करूंक शकतालें. तशेंच हें विमान सुमार अर्द वर हवेंत रावंक शकतालें.

विमानाचो पयलो उपेग झुजांत जावपाची खात्री जाल्ल्यान रायट भावांनी परदेशी बाजारांत आपल्या विमानाखातीर गिरायक सोदपाक सुरवात केली. उपरांत १९०८ वर्सा फ्रांसांतल्या वेपारी संस्थांनी आनी अमेरिकेच्या सरकारान तांचेकडल्यान विमान घेवपाचे करार केले. त्याच वर्सा फ्रांसांत रायट कंपनीची स्थापणूक केली. दोनूय देशांत प्रात्यक्षिक चांचण्यो दारवोवपाखातीर ऑर्व्हिल हाणें अमेरिकेंत आनी विल्बर हाणें फ्रांसांत उड्डाणां केलीं. हाका लागून रायट भावांचें विमान उड्डाणाविशींचे सगळे दुबाव पयसावन अमेरिका आनी युरोप ह्या दोनूय खंडांतल्या जाणकारांनी तांची विमान तंत्रज्ञान मळावयली विद्वत्ता मानून घेतली.

१९०९ वर्सा ऑर्व्हिल हाणें फोर्ट मायर हांगा आपल्या 'रायट ए' ह्या नव्या विमानाचें यशस्वी उड्डाण केलें आनी ताका लागून तांकां अमेरिकेच्या लश्कराचें कंत्राट मेळून तांचें विमान जगांतलें पयलें लश्करी विमान थारलें. १९०९ वर्साच्या निमाणें अमेरिकन रायट कंपनीची स्थापणूक जाली. ते उपरांत रायट भावांनी आपलें लक्ष हेरांक उड्डाणाचें तंत्र शिकोवपाक आनी रायट कंपनीचो कारभार पळोवपाक घालयलें.

१९१० आनी १९११ वर्सा सुदारीत रायट विमानां वापरांत आयलीं. तांचें उड्डाणूय बरें जातालें. पूण तेउपरांत युरोपीय तंत्रज्ञांनी रायट भावांच्या तंत्रज्ञानाचेर मात केली. विल्बराक टायफॉथडान मरण येतकच १९१५ वर्सा ऑर्व्हिलान रायट विमान निर्मिती कडलो आपलो संबंद पयस केलो आनी उरिल्ली जीण विमानविद्येंतल्या संशोधनांत घालयली. १९१५ - ४८ ह्या काळांत ताणें विमानविद्येच्या राश्ट्रीय सल्लागार समितीचो वांगडी म्हणून काम केलें.

- कों. वि. सं. मं.

रायतुरकार, रवींद्रनाथ यशवंत पै : (जल्म: २९ एप्रिल १९३२, मडगांव, साश्ट).

गोंयचो सुटकेझुजारी. शिक्षण बी.एस्सी., एम.एड. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ त तो सुटके

झुजाखातीर वांगडी जमोवप, पुर्तुगेज सत्तेआड कागदपत्रां छापून हाडप, पत्रकां वांटप असलीं कामां करतालो. १० नोव्हेंबर १९५४ ह्या दिसा पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका धरलो. ऑगस्ट १९५५ त ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून स वर्सांखातीर ताका खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेचपरी २० वर्सांखातीर ताच्या राजकीय हक्कांचेर बंदी घाली. फुडें चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच २४ नोव्हेंबर १९५८ ह्या दिसा ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

रायतें : जेवणांतलो एक खाद्य पदार्थ. आंबट, तिरवट, गोड असो हो जिन्नस भारतांत सगळेकडेन मुखेल जेवणाचे जोडयेक करपाची पद्दत आसा.

ताचे आंबट, गोड, तिरवट रुचीक लागून तो जेवणाक एक आगळी रूच हाडटा. जेवणाचे एकंदर रुचीक एक आगळी अशी रूच हाडपाच्या प्रयोजनांतल्यानूच रायत्याचो जेवणांत आस्पाव जाला आसूं येता. चड करून धर्मीक सुवाळ्याचे शिवराक जेवणावळींत रायतें आसचेंच असो संकेत आसा.

मिरसांगां रायतें, आंबाड्यां रायतें, कारात्या रायतें, बिमलां रायतें, तवशा रायतें, बटाटां रायतें, लिंबू रायतें, दुदया रायतें, खाराबुंदी रायतें, पकोडा रायतें अशे प्रदेशा प्रमाण रायत्याचे प्रकार आसात. गोंयां परस गोंयां भायर चड करून उत्तर भारतांत रायत्याचो वापर चड जाता.

धंय, मिरसांगो, आमटाण, मिरयां, हींग, सांसवां, मीठ, करबील, सोय, हळद, तीळ, काजुबियो, भिकणां आनी रायत्याच्या प्रकारा प्रमाण तेते जिन्नस घालून तरे तरेचीं रायतीं करतात. कांय प्रकारांत जिन्नस मसाल्यासयत शिजोवप जाता, तर कांय प्रकारांत ते चटणेंसारके वांटप जातात.

- सुधा सुरेश आमोणकार

राय, प्रफुल्लचंद्र हरीशचंद्र : (जल्म: १८६१, ररुलीकतिपरा, खुलाना - बंगाल; मरण: १९४४).

आर्विल्ल्या काळांतलो एक व्हड रसायनशास्त्रज्ञ. ताचो बापूय हो एक विद्याप्रेमी, सुदारक वृत्तीचो आनी बुध्दिवादी आशिल्लो. हिंदू समाजाचे उदरगतीखातीर इंग्लीश शिक्षणाची खुबूच गरज आसा अशें धरून ताणें आपल्या गांवांत इंग्लीश शाळा सुरू केली आनी तेखातीर आपलें घर दिलें.

हेच शाळेंत प्रफुल्लचंद्र हाणें मुळावें शिक्षण घेतलें. उपरांत तो कलकत्याक फुडलें शिक्षण घेता आसतना ताणें भरपूर वाचन केलें. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, आनंदमोहन बसू आनी केशवचंद्र सेन हांचीं व्याख्यानां आयकून ताका देश आनी समाजाच्या आपल्या कर्तव्याविशीं बोध मेळ्ळो. तेन्नाच तो ब्राह्मसमाजाचो वांगडी जालो. ताका खरेपणान इतिहास आनी साहित्य ह्या विशयांची चड आवड आशिल्ली. पूण गॅलिलिओ, न्यूटन, फ्रँक्लिन ह्या शास्त्रज्ञांचीं चरित्रां वाचून ताका विज्ञानाविशीं ओड निर्माण जाली. तशेंच विज्ञानाबगर ह्या देशाची उदरगत साध्य ना हे जाणिवेन ताणें विज्ञानाचो अभ्यास करपाचें थारायलें.

इ. स. १८८२ वर्सा ताणें गिल्ड रिक्टर शिश्यवृत्तीची परिक्षा दिली आनी तो पयलो आयलो. ताकालागून इंग्लंडाक वचून शास्त्राभ्यास करपाची संद ताका मेळ्ळी. इंग्लंडांतल्या एडिंबरो विद्यापिठांतल्यान ताणें पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, प्राणिशास्त्र आनी जीवशास्त्र ह्या विशयाचो अभ्यास केलो. पूण ताचो चड भर आशिल्लो रसायनशास्त्राकडे. १८८५ त तो पदव्युत्तर जालो. थंयच आनीक दोन वर्सां चड संशोधन करून ताणें डी. एस्.सी. ही पदवी मेळयली. तेभायर ताका बऱ्या संशोधनाखातीर पदकां आनी शिश्यवृत्तियो मेळ्ळ्यो. थंयच्या विद्यापिठाच्या रसायनमंडळाचो तो उपाध्यक्ष जाल्लो. डॉक्टर मेळटकच थंय आनीक एक वर्सभर संशोधन करून तो भारतांत आयलो.

भारतांत ताका १८८९ त प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत असिस्टंट प्रोफेसर म्हूण नोकरी मेळ्ळी. थंय ताणें शास्त्रीय संशोधन सुरू केलें. १८९२ त ताणें आपल्या घरांतच विलायती वखदां तयार करपाखातीर बंगाल केमिकल अँड फार्मास्युटिकल वर्क्स नांवाचो कारखानो सुरू केलो. अशे तरेचो भारतांतलो तो पयलो कारखानो आशिल्लो.

हवेंतलो नायट्रोजन वायु काडून नायट्रोजन युक्त पदार्थ (मर्क्युरस नायट्राइट) तयार करपांत ताका यश मेळ्ळें (१८९६). ह्या सोदान ताका संवसारीक नामना मेळोवन दिली. उपरांत ताणें जायतीं संयुक्तां तयार केलीं आनी त्या शास्त्रांतल्यो जायत्यो घुस्पागोंदळाच्यो अडचणी सोडयल्यो. इ. स. १९०४ वर्सा भारत सरकारान ताका युरोपांतल्या वेगवेगळ्या रसायनीक प्रयोगशाळांचें निरीक्षण करपाक सरकारी खर्चान धाडलो.

ताणें धा - बारा वर्सां पुर्विल्ल्या ग्रंथाचो अभ्यास करून 'हिंदू रसायनशास्त्राचो इतिहास' ह्या नांवाचो एक इंग्लीश ग्रंथ बरयलो. ह्या ग्रंथांत पुर्विल्ल्या भारतांतल्या असंख्य रसविदांची आनी तांच्या प्रयोगांची पुरायतरेन म्हायती मेळटा. युरोपांतल्या जायत्या भासांनी ह्या ग्रंथाचे अणकार उजवाडायल्यात. ताच्या ह्या ग्रंथाक डरहॅम विद्यापिठान ताका डी.एस्.सी. ही पदवी दिली.

इ. स. १९११ त सरकारान ताका सी. आय. ई. ही पदवी दिली. पयल्या म्हाझुजाउपरांत ताका सर ही पदवी दिली. इ. स. १९२० वर्सा जाल्ले विज्ञानपरिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. ताणें बंगाली भाशेंत जायतीं शास्त्रीय पुस्तकां बरयलीं. तातुंतलीं जंतुविज्ञानाविशींची पुस्तकां उल्लेख करपासारकीं आसात. १९२२ वर्सा बंगालाचेर हुंवार आनी दुकळ हांचें अरिष्ट आयलें. अशा वेळार आपल्या वांगडा शेंकड्यांनी तरणाट्या विद्यार्थ्यांक घेवन ताणें संकश्ट पिडितांक मदत केली. महात्मा गांधीच्या चरखो आनी रवादी विशीं जेन्ना ताका म्हत्व पटलें तेन्ना तो चरख्याचो परमभक्त जालो आनी चरख्याविशीं प्रचार करूंक लागलो.

इ. स. १९१३ वर्सा तो निवृत्त जालो. १९२६ मेरेन कलकता विद्यापिठाच्या रसायनप्रयोग शाळेचो मुखेल आशिल्लो. इ. स. १९२४ त ताणें इंडियन कॅमिकल सोसायटीची स्थापना केली.

तो एक व्हड देशभक्त आनी समाजसेवक आशिल्लो. आपलो अज्ञानी आनी रुढींनी बांदिल्लो समाज, चाकोरींतल्यान भायर सरूंक जाय जाल्यार तांकां शास्त्रीय गिन्यान मेळूंक जाय अशें ताका दिसतालें. ताका लागून बंगाली भाशेंत तो विज्ञानाविशीं लेख बरोवंक लागलो. जातीभेद, अस्पृश्यता, वायट चालीरिती हांचेर ताणें लेखनावरवीं हल्ले चडयले. विज्ञानाच्या मळार ताणें शेंकड्यांनी विद्यार्थ्यांक वांगडा घेवन संशोधकाची परंपरा निर्माण केली. आपलें पुराय आयुश्य ताणें संशोधन कार्याक ओपलें. आर्विल्ल्या भारतीय रसायनशास्त्राचो प्रवर्तक आनी आचार्य म्हूण ताका आगळीच सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राय, लाला लजपत : (जल्म: २८ जानेवारी १८६५ लुधियाना, पंजाब - धुठिके (जागराँ तहशील); मरण: १८ नोव्हेंबर, १९२८).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो एक व्हड क्रान्तिकारी फुडारी. ताची आवय गुलाबदेवी पयलींची शीख आशिल्ली. बापूय लाला राधाकिशन हो फार्सी आनी उर्दू विशयाचो शिक्षक आशिल्लो. धर्मीक सहिष्णुतायेच्या वातावरणांत वाडत आशिल्ल्या लजपतरायान मिशन हायस्कुलांतल्यान शिक्षण घेवन फुडें एल्.एल्.बी. ची पदवी जोडली (१८८६)

आनी थोड्याच काळाभितर यशस्वी वकील म्हणून तो नामनेक पावलो. फुडाराक १८९२ त लाहोराक स्थायीक जावन ताणें थंय वकिली सुरू केली. ताचेपयलीं विद्यार्थी आसतनाच ताचें राधादेवी हे हिस्साट हांगासल्ले अगरवाल कुटुंबांतले चलयेकडेन लग्न जालें (१८७७). ताका दोन चले आनी पार्वती नांवाची एक चली आशिल्ली.

त्याकाळार जातीच्यो वण्टी मोडून समर्थ जावन परकी इंग्रज सरकारा आड आवाज काडपी आर्य समाजाची पंजाबी हिंदूचेर मोहिनी पडपाक लागिल्ली. लालाजीकूय ताची ओड दिसली आनी तो सक्रिय आर्य समाजवादी जालो. अर्ज विनवणुकांचें नेमस्त राजकारण चलोवपी काँग्रेसीविशीं ताका सहानुभुती दिसनाशी जाली. तरीय १९०४ त 'पंजाबी' नांवाचें पत्र सुरू करून पंजाबचो वांगडी म्हणून तो काँग्रेस अधिवेशनाक गेलो. थंय ताचो इतको प्रभाव पडलो, ब्रिटीश लोकांमुखार हिंदी लोकांचे कर्जन राजवटींतले प्रस्न आनी राजकीय मागण्यो मांडपाखातीर सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, मुहंमद अली जिना आनी गो. कृ. गोखले हांचे वांगडा लालाजीचीय निवड जाली. मे १९०५ त तो इंग्लंडाक गेलो. पूण थंयचे लोक थळाव्या प्रस्नांत इतले घुस्पल्ले, लालाजीचे भोंवडेचो कांयच उपेग जालोना. वयल्यान परततकूच बंगालची फाळणी जाहीर जाली.

बरींच वर्सां सत्तेर आशिल्लो कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्ष वेंचणुकेंत १९०५ त हारलो. नव्या उदारमतवादी पक्षाविशीं काँग्रेसच्या नेमस्त फुडाऱ्यांक बऱ्योच आशा आशिल्ल्यो. ताकालागूनच डिसेंबरच्या बनारसच्या काँग्रेसच्या अध्यक्षीय उलोवपांत गोखलेन फाळणीक विरोध करूनूय एकूण मवाळ भास वापरली. त्या वर्सा देशांत दुकळ पडिल्लो आनी कर्जनचे हुकुमशायेक लागून लोक त्रासांत आशिल्ले. ह्या कारणाखातीर ब्रिटीश युवराजाक येवकार दिवपी पयल्याच थाटाक लालाजीन कडक विरोध केलो. ताका लोकमान्य टिळक आनी बिपिनचंद्र पालासारकिल्या जहाल फुडाऱ्यांचोय तेंको मेळ्ळो. उक्त्या अधिवेशनांत ह्या थारावावयल्या भासाभाशेच्या वेळार जहाल फुडारी गैरहाजीर रावले. बंगालाची फाळणी अनी कर्जनचे हुकुमशायेच्या निशेधार्थ लारवांनी लोकांनी व्हड निदर्शनां करचीं ही मागणीय लालाजीन केली. इंग्लंडांतले सत्तेर आशिल्ल्या उदारमतवादी पक्षाचेर आनी चडकरून भारताचो मंत्री मोर्ले हाचेर विस्वास दवरून नेमस्त फुडारी फाळणे आडचें आंदोलन बंगाला पुरतेंच शिमीत दवरपाचे यत्न करताले. १९०६ त जव्हालांनी ह्या धोरणाक कडक विरोध केलो आनी ब्रिटीश मालाचेर पुराय देशभर बहिश्कार घालपाखातीर प्रचाराची मोहिम सुरू केली. १८५७ च्या संग्रामाच्या भांगरा जयंती सुवाळ्याखातीर ताणें लोकजागृताय सुरू केली. कालव्याची आंखणी केले उपरांत व्हडा प्रमाणाचेर मेकळी उरिल्ली भूंय भायल्या शेतकारांक कांय अटीचेर दिल्ली. वीस - पंचवीस वर्सां उपरांत ताचेर नवे निर्बंध घालपी कॉलनायझेशन बिल पंजाब सरकारान मानून घेतलें. तेचवेळार तीन जिल्ह्यांतली उदकाची पट्टी (कर) देडपटीन वाडयली. लालाजी आनी ताचो वांगडी अजितसिंग (हुतात्मो भगत सिंगाचो बापोलयो) हांच्या प्रचाराक लोकांनी, शेतकारांनी आनी चड करून पिडेस्त निवृत्त सैनिकांनी व्हड प्रतिसाद दिल्लो. १० मे १९०७ ह्या दिसा हजारांनी पंजाब्यांक घेवन लाहोरचो किल्लो घेवन १८५७ ची भांगरा उत्सवी

कार्यावळ मनोवपाची येवजण लालाजीन थरयल्या असो बोवाळ सरकार धार्जिण्या युरोपीय पत्रांनी सुरू केलो. पंजाब सरकारानूय बंडाचो उलो मारलो. निमाणें आदले दिसा म्हळ्यार ९ मेक लालाजी आनी अजितसिंगाक अटक करून मंडालेच्या बंदरवणींत दवरले. देशांत आनी देशाभायरूय निशेधाचें ल्हार पातळ्ळें. व्हायसरॉयान पंजाब कॉलनायझेशन बिलाक मान्यताय न्हयकारली. वाडयल्ली उदकावयली पट्टीय रद्द केली. पंजाब थंड जालो. मात सरकारान वृत्तपत्रांचो गळो अंदोवपी काळें बील आनी राजद्रोही सभांक बंदी घालपी बील हाडलें. सभा बंदीचो कायदो जालेउपरांत तीनच दिसांनी लजपत राय आनी अजितसिंग हांची सुटका जाली.

लालाजीक पंजाबचो शीव म्हणून गौरवपांत आयलो. ताच्या बंदरवणीच्या काळांत ताच्या बऱ्याचशा अनुयायांनी मोवाळ धोरण आपणावन शरणांगतीवादी भुमिका घेतली. ताची दुखेस्त जाणवीकाय ताका सुटकेउपरांत जाली. कांय शिरवांनी तर अजितसिंग हो शीरवूच नाशिल्लो अशें पत्रक काडलें. आर्य समाजी फुडान्यांनी आपली राजकारणाकडेन कांयच लागणूक ना, अशें परत परत घोशीत केलें. ताकालागून म्हयन्या उपरांत भरिल्ल्या सुरत हांगा जावपी काँग्रेस संघटनेच्या अधिवेशनाचो अध्यक्ष जावपाच्या, प्रस्तावाक लालाजीन संमती दिलीना. ताणें पंजाब पीपलस सोसायटी नांवाची संघटना काडली. आर्य समाजाच्या दयानंद कॉलेजींतलो जहाल देशभक्तीचो ओतो देंविल्लो पळोवन ताणें राश्ट्रीय कॉलेज काडलें.

१९२० त खिलाफत आंदोलनाक तात्त्विक विरोध आसूनय ताणें नमतें घेतलें. त्या वर्साचें काँग्रेस अधिवेशनाचें अध्यक्षपद सगळ्यांच्या मतान ताका दिवपांत आयलें. नोव्हेंबर १९२१ त ताका अटक जावन ख्यास्त फर्मायली पूण भलायकी इबाडिल्ल्यान ताची बेगीनूच सुटका जाली. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास हांचे वांगडा 'फेर' गटांत रावन ताणें स्वराज्य पक्षाची स्थापणूक केली. खिलाफत आंदोलनांत मलबारांतल्या खुबळिल्ल्या मोपल्यांनी व्हड दंगली केल्यो आनी आक्रमक मुस्लिम जातीयवाद उसळून आयले. ताची खर प्रतिक्रिया जाल्ल्यान बऱ्याचशा राश्ट्रीय फुडान्यांनी हिंदू महासभेचें पुनरुज्जीवन केलें. १९२५ च्या पयल्या अधिवेशनाचो लालाजी अध्यक्ष आशिल्लो. १९२६ उपरांत 'स्वराज्य' पक्षान अॅसेंब्लीचेर बहिश्कार घालो. तातूंत लालाजी वांटेकार जालोना. फेब्रुवारींत (१९२८) केंद्रीय अॅसेंब्लींत सायमन कमिश्नाचेर सगळे ब्रिटीश वांगडी नेमिल्ले खातीर सरकाराचो निशेध करपी थाराव लजपतरायान मांडलो. तो व्हडा मतान मान्य जालो. नोव्हेंबराचे सुरवेक पंजाबांत कमिशन आयले उपरांत लालाजीन निदर्शनाचें फुडारपण केलें. तातूंत जाल्ले नेटाचे मारहाणीन तो दुयेंत पडलो आनी तातुंतच ताका मरण आयलें. म्हयनेभराभीतर भगतसिंग आदी क्रांतिकारकांनी साँडर्सची हत्या करून लालाजीच्या मरणाचो बदलो घेतलो.

समाजीक सुदारणा आनी हरिजनांचो उध्दार हे बाबतींतूय लालाजी कार्यरत आशिल्लो. ताच्या 'अनहॅपी इंडिया' ह्या खासकरून गाजिल्ल्या ग्रंथाचेर आनी हेर लेखांचेर मेळयल्ले दोन लाख रुपये ताणें ह्याच कामाखातीर वापरले.

- कों. वि. सं. मं.

रावण : लंकेचो राजा आनी वाल्मिकी रामायणाचो खलपुरूश. पुलस्त्य ऋषीच्या विश्रवा नांवाच्या पुताचो हो पूत. रामायणांत हाचे आवयचें नांव कैकसी अशें सांगलां. पूण केशिनी आनी पुष्पोत्कटा अशींय तिचीं नांवां मेळटात. आवय वंशाकडल्यान रावण राक्षस आनी बापाय वंशाकडल्यान तो ब्राह्मण आशिल्लो. ताचो बापूय अग्निहोत्री आनी तपःसंपन्न आशिल्लो. तरी रावणाक आवय वंशाचें वळण लागिल्लें. तो त्या काळांत महाबळिश्ट आशिल्लो आनी ताचेकडेन शुरता, हुशारकाय, चिकाटी, निर्भयता आनी स्वाभीमान हे गूण जशें आसले तशे मदांधकाय, दुश्टकाय सारकिल्ले दुर्गूणय आसले. कुंभकर्ण आनी बिभीषण अशे ताका दोन भाव आनी शुर्पणखा ही भयण आशिल्ली. मंदोदरी ही ताची पट्टराणी. इंद्रजित, देवांतक, नरांतक, त्रिशिरस आनी अंतिकाय हे पूत आशिल्ले. रावणाक धा तोंडां आनी वीस हात आशिल्ल्याचें कांयकडेन वर्णन मेळटा. ताचेवयल्यानच ताका दशानन हें नांव पडलां आसुंये. वाल्मिकीन ताका दोन हात आनी एक तोंड आशिल्ल्याचें सांगलां. तरी वाल्मिकीरामायणांत कांयकडेन ताचो दशग्रीव असो उल्लेख आसा.

कुबेर हो ताचो सावत्र भाव. ताचेकडेन भरपूर आस्पत आनी पुष्पक विमान आशिल्लें. एक दीस तो विमानांत बसून बापायक मेळपाक वता आसतना रावणाचे आवयन ताका पळयलो. तिका मत्सर जालो, तिणें रावणाक कुबेरावरी श्रीमंत जावंक सांगलें. तेन्ना रावणान गोकर्णाक वचून धा हजार वर्सां तपश्चर्या केली. दर एक हजार वर्सांच्या निमाणें ताणें आपलें एक एक मस्तक अर्गतीत हवन केलें. निमाणें ब्रह्मदेवान प्रसन्न जावन 'मनशाकडल्यान तुका मरणाचो भंय ना' असो वर दिलो, अशी ताचे संबंदी कथा आसा. ह्या वरा उपरांत तो आनीकय बळिश्ट जालो. लंका ही कुबेराची राजधानी आशिल्ली. रावणान आडांगीपणान तिचेर जैत मेळयलें. हाचेभायर ताणें मरुत्त, अनरण्य ह्या आदी जायत्या राजांक हारयले. इंद्र आदी देवांकय ताणें हारयले. पाताळाचेर जैत मेळोवपाक गेल्लेकडेन बळीन ताचो पराभव केलो. कार्तवीर्य अर्जुनान ताका धोणुचे दोरयेन बांदून दवरिल्लो. पुलस्त्याचे सांगणेन ताची सुटका जाली.

दंडकारण्यांत ताणें साधुरूप घेवन सीतेक उबारून व्हेली. ताणें सीतेक वश करपाक जायते उपाय केले. पूण सीता ताका वश जाली ना. निमाणें रामाकडे जाल्ल्या झुजांत ताका मरण आयलें.

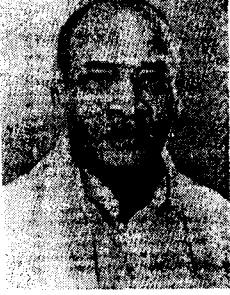
रामायणांत रावणाच्या गुण दुर्गुणाविशीं म्हायती मेळटा ते प्रमाण तो याचकांक दान दितालो, ताचेर अवलंबून आशिल्ल्यांक पाळो

दितालो. तशेंच तो व्हड तत्त्वज्ञानी आनी धर्म-कर्मच्या आचरणांत अग्रगण्य आशिल्लो. पूण ह्या सगळ्या गुणांचेर मात करपी दुर्गुण ताचेकडेन आशिल्ले. ताकालागून ताचेकडे आशिल्ल्या गुणांचो बऱ्या कामारवातीर उपेग जालो ना. कांय रामायणांत आडवाद म्हण्टा तशें रावणाचें उदात्तीकरण करपाचो यत्न जाला आसलो, तरी वाल्मिकीरामायणांत ताका एक रत्नपुरुश म्हणुनूच चड चितरावप जाला. लोक मानसांतय ताची तीच प्रतिमा चड प्रमाणांत घोळटा.

- कों. वि. सं. मं.

राव, पामुलपती वेंकट नरसिंह : (जल्म : २८ जून १९२१, करीमनगर, आंध्र प्रदेश).

भारताचो णवो प्रधानमंत्री. एक कुशळ आनी अणभवी प्रशासक. प्रधानमंत्री राजीव गांधीचे हत्ये उपरांत धावे लोकसभा वेंचणुकेंत इंदिरा काँग्रेस पक्षाक घसघशीत यश मेळ्ळें. तेन्ना पी.वी. नरसिंह रावाक इंदिरा काँग्रेस पक्षाचो मुखेली म्हूण वेंचून काडलो (१९९१). उपरांत तोच प्रधानमंत्री जालो. ह्या पदाचेर पावपी तो भारताचो पयलो नेतो.

ताणें उस्मानिया, मुंबय आनी नागपूर विद्यापिठांतल्यान उच्च शिक्षण घेतलें. ताणें बी.एस्.सी. आनी एल्.एल्. बी. पदवी घेतल्या. तशेंच ताणें साहित्यरत्न ही उपाधीय मेळयली.

पी.व्ही. नरसिंह रावान आपली जीण एक शेतकामती म्हूण सुरू केली. पूण उपरांत ताणें वकालत सुरू केली. प्रधानमंत्री जावचे पयलीं ताणें केंद्र सरकारांत सुरक्षा, विदेश, मानव संसाधन, विधी, आरोग्य आनी शिक्षण मंत्री म्हूण वावर केला. ताका भारताचो एक बरो विदेश मंत्री म्हूण गौरव प्राप्त जाला. तो पयलीं १९६२ त आंध्राचो मंत्री आनी उपरांत मुखेलमंत्री जालो.

विद्यार्थी दर्शेंत आसतनाच ताचे राजनीतीक जिणेक सुरवात जाली. निजाम सरकारान 'वन्दे मातरम्' पद म्हणपाचेर प्रतिबंध लायिल्ले, तेन्ना १९३८ त सुरू जाल्ल्या आंदोलनांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आसलो. १९४२ त सुरू जाल्ल्या 'भारत छोडो' आंदोलनांत ताणें सक्रिय वांटो घेतिल्लो. तेखातीर ताणें आपली वकालत सोडून दिल्ली. भारताक स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत १९५७ सावन तो २० वर्सां मेरेन आंध्र प्रदेश विधानसभेचो वांगडी आसलो. १९६२ त तो पयले खेपे संजीव रेड्डी मंत्रीमंडळांत मंत्री जालो. उपरांत ब्रह्मानंद रेड्डी सरकारांतय ताका मंत्रीपद फावो जाल्लें. १९७१ ते १९७३ मेरेन तो आंध्र राज्याचो मुखेलमंत्री आसलो.

श्रीमती इंदिरा गांधीच्या शासन काळांत १९७५ त तो काँग्रेस पक्षाचो महासचीव जालो. १९८० त तो विदेशमंत्री जालो. १९८८ त परतून तेंच पद ताका फावो जालें. १९८४ त तो सुरक्षा मंत्री जालो. उपरांत तो मानवसंसाधन विकास मंत्री जालो. राजीव गांधीची हत्या जाल्याउपरांत ताका पक्षाचो अध्यक्ष केलो. १९९१ त जाल्ले वेंचणुकेंत इंदिरा काँग्रेस पक्षाक घसघशीत यश मेळ्ळ्या उपरांत २० जून १९९१ दिसा ताका एका मतान काँग्रेस संसदीय दलाचो नेता म्हूण वेंचून काडलो. अशे तरेन तो भारताचो णवो प्रधानमंत्री जालो. उपरांत १० मे १९९६ मेरेन तो त्या पदाचेर आसलो.

हिंदी, इंग्लीश, संस्कृत, तेलुगू, कन्नड, मराठी, फारसी, अरबी, स्पेनीश आनी फ्रेंच ह्या भाशांचेर ताचें प्रभुत्व आसा. ताका विश्वनाथ सत्यनारायणच्या 'वेई पडारालू' हाचो हिंदींत अणकार केल्लेखातीर साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मेळ्ळा. तो स वर्सांमेरेन ज्ञानपीठ पुरस्कार चयनसमितीचो अध्यक्ष आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

रावळ : एक जात. हिका राऊळ वा रावळिया अशेंय म्हण्टात. हांची वसती चडकरून गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र आनी कर्नाटक ह्या वाठारांत आसा. ह्या लोकांची आदीं भाट म्हूण नामना आशिल्ली. तांच्यांतले कांय लोक शेती करतात, कांय विणकाम करतात जाल्यार कांय लोक सकाळीं उठून त्रिशूळ हातांत घेवन पदां म्हणत भीक मागतात. राजस्थानांतले रावळ लोक बारा बारा मनशांचो एक फड उबारून गांवांनी भोवन लोकांक आपले नाच - गावपाचे खेळ करून दाखयतात.

पंजाबांत रावळ नांवाचे लोक आसात. ते चडशे मुसलमान आसून तांकां जोगी अशेंय म्हण्टात. ते भक्तिगीतां गावन भिक्षा मागतात. तांच्यांतले कांय लोक हकिमाचें काम करतात, जाल्यार कांय लोक भविश्य सांगपाचो धंदो करतात. रावळपिंडी हें नांव रावळ लोकांवयल्यान पडलें अशें सांगतात. मोहरमचे परबेवेळार हे लोक महंमद पैगंबराच्यो कथा, ताणें केल्ले चमत्कार हाचेविशीं सांगून तांची स्तुती गीतां गायतात. गुजरातांतल्या रावळामदीं बरिया, भलिया, सरिया आदी सात पोटभेद आसात. परमार, चोहान, वाणिया, पटलिया, गधेडिया, होरांची आदी आडनांवां तांच्यांत आसात. तांच्यांत धा वा बारा गांवांचो मेळून एक एक गट तयार केल्लो आसता. प्रत्येकान आपल्या गटाभितरच लग्न संबंद जुळोवंक जाय असो तांच्यांत नेम आसा.

व्हंकलेचो बापूय न्हवऱ्याच्या घरा वता. चली पसंत पडल्यार न्हवऱ्याचो बापूय सुमार चाळीस रुपया तिचेखातीर देज दिता. ज्योतिशी लग्नाचो म्हूर्त काडून दिता. लग्नाच्या तीन, पांच, सात वा णव दीस पयलीं न्हवरे - व्हंकलेच्या घरा गणपतीची प्रतिश्ठापना

करतात आनी ते राती बायलो पदां म्हण्टात. लग्ना दिसा न्हवरो - व्हंकल एकामेकांचो उजवो हात हातांत घेतात आनी उपरांत एकामेकांच्या गळ्यांत हार घालतात. उपरांत दोगांय अग्नीर्भोवतणी पांच प्रदक्षिणां घालतात. हें सगळें जातकच दोगांय एकामेकांक पिठ्याच्या लाडवाचे पांच घांस भरयतात. तांच्यांत विधवेक पुनर्विवाह करूंक मेळटा. दादल्याक रवंयच्याय रिवागाक आपले बायलेक सोडूं येता. पूण बायलेक मात घोवाचे मान्यतायेबगर घटस्फोट घेवंक मेळना. घटस्फोटीत बायलेक परत लग्न करूंक मेळटा.

हे लोक मेल्ल्या मनशाक बशिल्ले स्थितींत पुरतात आनी तांचें तोंड दक्षिणेकडेन करतात. बाराव्या दिसा सांजवेळचें तांदळाच्या पिठाचो दिवो करून तो पेटयतात आनी ताच्या मुखार एका पाटार गंव, तांदूळ, फुलां, फळां आदी वस्तू दवरतात आनी रातभर थंयच बसून रावतात. हे लोक महाकाली, अंबा, बहुचरा, हिंगलाज आदी देवतांक भजतात.

महाराष्ट्रांतल्या रावळ जमातींत चव्हाण, छत्रभुज, लके, पोवार, गायकवाड, जाधव, कवड, आदी आडनांवां आसात. एक आडनांव आशिल्ल्या कुळांत तांच्यांत लग्नसंबंद जायनात. लग्नाच्या दोनचार दीस आदी न्हवऱ्याक हळद लायतात आनी उरिल्ली हळद व्हंकलेक लावपाखातीर तिच्या घरा धाडटात. हळदी वागंडा पाचवी साडी आनी गोंडे (मुंडावळ्यो) धाडटात. दुसऱ्या दिसा देवकारखातीर बोकडो मारून ताच्या मांसाची मेजवानी दितात. लग्ना दिसा न्हवऱ्याक घोड्यार बसोवन मिरयत पयलीं मारुतीच्या देवळांत व्हरतात. थंय ताका नवें पागोटें आनी थैली दितात. थंयच्यान न्हवरो व्हंकलेगेर वता. थंय न्हवरो-व्हंकलेक एकामेकां मुखार उबीं करून मदीं अंतरपाट धरतात आनी पुरोयत मंगलाश्टकां म्हण्टात. मंगलाश्टकां जातकच अंतरपाट कुशीक काडटात आनी उपरांत दोगांय घोव बायलां जातात. सांजेची जेवणावळ जाता.

हांच्यांत मनीस मरतकच ताच्या तोंडांत तीर्थ आनी गोमूत घालतात. मडें कोंड्याच्या मरवरांतल्यान मसंडेंत व्हरून तें उदेंतेकडेन तोंड करून पुरतात. मृताचो उत्तराधिकारी शंखांतल्यान थोडें उदक ताच्या तोंडांत घालता. मड्याचेर सुरवेक मीठ घालून उपरांत माती घालतात. मागीर त्या जाग्यार थडें बांदतात. तिसऱ्या दिसा सकाळीं मसंडेंत वचून मृतात्म्याक शीत, भाजी ओंपतात. इकराव्या दिसा घराच्या वाश्याक फुलांचो एक हार हुमकळायतात आनी ताचे सकयल एक तांबयो तशेंच पिठा दिवो दवरतात. उपरांत एक बोकडो बळी दितात. त्यावेळार मेल्ल्या मनशाचो आत्मो एखाद्या सोयऱ्याच्या आंगांत येता आनी आपली इत्सा सांगता. आंगांत आयिल्लो मनीस निपचीत पडटकच मेल्लो मनीस स्वर्गाच्या दाराकडे पावलो अशें समजतात. उपरांत जेवण घालतात. मेल्ल्या मनशाचें वर्सश्राध्द करतात. कांय वेळां नागपंचमीक वा दसऱ्याक श्राध्द करतात.

हे लोक महादेव, ताचो त्रिशूळ, भैरोबाचें मुखें वा चांदीचो टाक, देवी आनी रवंडोबा हांकां पुजतात. तांच्या घरांत भैरोबा, तुळजापुरची भवानी, चतुःश्रृंगी हांगाची देवी, गोररवनाथ, रवंडोबा, मच्छिंद्रनाथ आदींच्यो मूर्ती आसतात.

अस्तंत खानदेशांतले रावळ सुमार आठशें वर्सां आदीं चितोड आनी अबू हांगाच्यान खानदेशांत आयले. घरांतल्या कर्त्या दादल्याक रावळ ही उपाधी आसा अशें मानतात. तांच्यांत ल्हान चल्या भुरग्याक कुंवर म्हणपाची चाल आसा, देखून राजपूत घराण्याकडे तांचो संबंद आसूं येता. तांच्यांत विधवेक परत लग्न करूंक मेळना. तेचप्रमाण तांचीं गोत्रां राजपूत लोकांवरीं आसात. हे लोक चडशे शेती करतात. कांय लोकांक व्हड व्हड जमनी इनामां मेळिल्ल्यो आसात. तांचे वट्ट शाण्वण पोटभेद आसात अशें सांगप जाता. पूण ह्या भागांत चव्हाण, चित, धवल, डोरिक, जाधव, कुंभे, परमार, सोळंकी आदी कांय पोटभेद मेळटात. हे लोक महादेव, गणपती, विठोबा, कृष्ण, देवी, रवंडोबा आनी त्रिशूळ हांची पुजा करतात. दक्षिण वा गुजराती ब्राह्मण ताचे पुरोयत आसतात. गोसावी हे तांचे धर्मीक गुरू. चित आनी डोरिक रावळ चल्याच्यो मुजी करतात.

हांच्यांत मामेभयणीकडे लग्न जावंक मेळटा. पूण आतेभयण आनी मावसभयणीकडेन लग्नां जावंक मेळना. लग्नाच्या कांय दीस आदी न्हवरो-व्हंकलेचो साकरपुडो करून न्हवऱ्या वटेनचे लोक व्हंकले हातांत साकरेचो पुडो दितात. लग्नावेळार न्हवरो - व्हंकले मदलो अंतरपाट कुशीन काडटकच दोगांय एकामेकांचे दोनय हात हातांत धरतात. उपरांत तीं दोगांय एकामेकांक पिठाच्या लाडवाचे पांच घांस दितात. हेर लग्नविधी महाराष्ट्रांतल्या हेर रावळ लोकांच्या लग्नविधीवरीं आसता. चित आनी डोरिक रावळ कपलाचेर बाशींग बांदिनात.

हे लोक मड्याक लासतात वा पुरतात. ताचे आदीं वडाच्या वा पिंपळाच्या पानान मेल्ल्या मनशाच्या तोंडांत थोडें उदक घालतात. इकराव्या दिसा मनीस ज्या जाग्यार मरता थंय एक ल्हानसो फोंड मारून तातूंत एक जितें नुस्तें पुरतात. उपरांत त्या फोंडकुलार थोडे तांदूळ वाटकुळे पातळावन ताचेर इकरा दिवे आनी इकरा भाकऱ्यो दवरतात आनी तांची पुजा करतात. हे लोक मेल्ल्या मनशाचें श्राध्द वाडटात आनी म्हाळय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रावळ राजवंश : चितोड हांगा राज्य केल्लो एक राजवंश. इ. स. १२ व्या शतमानासावन ह्या वंशाच्या इतिहासाक सुरवात जाली. ह्या शतमानांत गुहिलोत वंशांतलो राजा रणसिंह (कर्णसिंह) चितोड हांगा राज्य करतालो. ताका महणसिंह, क्षेमसिंह, माहप आनी राहप अशे चार पूत आशिल्ले. रणसिंहा उपरांत क्षेमसिंह चितोडचे गादयेर

आयलो. माहप हाका शिसोदा गांवची जहांगिरी मेळ्ळी. थंय ताणें स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें, पूण तो चितोडचो सामंत म्हणुनूच राज्य करतालो. अशेतरेन गुहिलोत वंशाच्यो दोन शाखा जाल्यो. क्षेमसिंहाच्या वंशाक रावळ हें नांव मेळ्ळें आनी माहपाचो वंश राणा ह्या नांवान वळखुपांत येवंक लागलो. फुडें ह्या राणा वंशाक शिसोदिया ह्या नांवान नामना मेळ्ळी.

क्षेमसिंहासावन चितोडची रावळ शाखा सुरू जाता. ताका सामंतसिंह आनी कुमारसिंह अशे दोन पूत आशिल्ले. क्षेमसिंहा उपरांत सामंतसिंह राज्यार आयलो. ताणें इ. स. ११७४ च्या सुमाराक गुजरातचो सोळंकी राजा अजयपाल हाचेर घुरी घालून ताका हारयलो. फुडें ताणें आपल्या सरदाराच्यो जहांगिरी जप्त केल्ल्यान तांचे मदीं वितुश्ट आयलें. अशे परिस्थितींत नाडोलचो चौहान राजा कीर्तिपाल हाणें मेवाडाचेर घुरी घालून चितोडगड घेतलो. तेन्ना सामंतसिंह बागड (डुंगरपूर - बांसवाडा) देशांत गेलो आनी थंय ताणें आपल्या राज्याची स्थापना केली. मेवाडाचेर कांय वर्सां चौहानांनी राज्य केलें. पूण सामंतसिंहाचो धाकटो भाव कुमारसिंह हाणें रोखडेंच गुजरातचो राजा भीमदेव सोळंकी आनी शिसोदियाचो राणा भुवनपाल हांच्या आदारान मेवाडचें राज्य परत घेतलें.

कुमारसिंहा उपरांत ताचो पूत मंथनसिंह आनी ताचो पूत पद्मसिंह हांणी राज्य चलयलें. ताचेउपरांत इ.स. १२१३ त पद्मसिंहाचो पूत जैत्रसिंह राजा जालो. तो हुशार आनी कर्तबगार आशिल्लो. दिल्लीचो सुलतान शमसुद्दीन इल्तमश हाणें मेवाडाचेर घुरी घालून नागदा घेतिल्ल्यान जैत्रसिंहान चितोडगड हांगा राजधानी स्थापन केली. उपरांतच्या काळांत मात जैत्रसिंहान ताचेर जैत जोडलें. सिंधचो सुलतान जलालुद्दीन खार्जमी हाचो सरदार खवासखां हाणें अणहिलवाडचेर घुरी घालून मेवाडचेर हल्लो करपाची तयारी केली. अशा वेळार जैत्रसिंहान ताचेर आपलें सैन्य धाडून ताका हारयलो. हाचेभायर ताणें मारवाड, गुजरात, माळवा, जांगलदेश आनी नाडोल हांगाच्या राजांचेरय जैत मेळयलें. हाचेउपरांत दिल्लीचो सुलतान नासिरुद्दीन हाणें चितोडचेर घुरी घालून ७ - ८ म्हयने ताका वेढायल्लो. पूण ताका हातूंत जैत मेळ्ळें ना. जैत्रसिंहान इ. स. १२५२ मेरेन राज्य केलें.

तेउपरांत ताचो पूत तेजसिंह चितोडच्या राज्यार आयलो. तोय जैत्रसिंहावरी पराक्रमी आशिल्लो. गुजरातचो राजा बीसलदेव वाघेला हाणें मेवाडाचेर घुरी घाली तेन्ना तेजसिंहान ताका हारयलो. तेजसिंहान परमभट्टारक, महाराजाधिराज आनी परमेश्वर ह्यो पदव्यो धारण केल्ल्यो. तेउपरांत ताचो पूत समरसिंह गादयेर आयलो. हाणें पराक्रमी आनी धर्मात्मा म्हूण नांव जोडलें. दिल्लीचो सुलतान बल्बन हाणें गुजराताचेर घुरी घाली तेन्ना व्हड पराक्रमान ताणें गुजराताची राखण केली. तो शिवोपासक आशिल्लो तरी ताची आवय जैन धर्माक

मानताली. ताका लागून तो जैन पंडिताक मानतालो. ताणें जैन मठांक आनी देवळांक देणग्यो दिल्ल्यो. तेचपरी राज्यांत ताणें मोनजातीक मारपाचेर बंदी हाडिल्ली. ताणें इ. स. १३०१ मेरेन राज्य केलें.

तेउपरांत ताचो पूत रत्नसिंह (पयलो) हो राज्यार आयलो. ताचो दुसरो पूत कुंभकर्ण नेपाळांत गेलो आनी थंयच ताणें राज्य स्थापन केलें. हाकाच नेपाळच्या राजवंशाचो मूळपुरूश मानतात.

समरसिंहा उपरांत ताचो पूत रत्नसिंहच चितोडचे गादयेर आयलो. पूण ताका चड वर्सां राज्य करूंक मेळ्ळें ना. इ. स. १३०३ वर्सा अल्लाउद्दीन रिबलजी हाणें मेवाडाचेर घुरी घाली. थंयचो बरोचसो वाठार ताणें उध्वस्त केलो आनी चितोडगडाक रेवाडो घालो. तेन्ना रत्नसिंहान सुमार धा म्हयने गडाक झूज दिलें. पूण गडावयली अन्नसामुग्री सोंपत आयिल्ली, तेचपरी भायल्यान कोणाकडल्यानय तांकां आदार मेळ्ळो ना. तेन्ना रत्नसिंहाची बायल राणी पद्मिनी हिणें जायत्या राजघराण्यांतल्या बायलांवांगडा स्वताक जिवेंशी लासून घेतलें. तेन्ना रावळ रत्नसिंहान केसरी वस्त्रां घालून हजारांनी सैनिकांक घेवन दुस्मानांक नेटान तोंड दिलें. ह्या भिरांकूळ झुजांत रत्नसिंह आनी ताच्या सैनिकांक वीर मरण आयलें. निमाणें अलाउद्दीन रिबलजीन चितोड गडाचेर जैत जोडलें आनी थंय आपलो चलो खिजरखां हाका मेवाडचो सुभेदार नेमलो.

अशे तरेन मेवाडच्या रावळ वंशाचो अंत जालो. इ. स. च्या १० व्या शतमानांत दिल्लीच्या सुलतानाचे सत्तेक नेट आयिल्लो. तांणी मेवाडाचेर जायत्यो घुरयो घाल्यो. पूण रावळ राजांनी ताका हारोवन स्वातंत्र्य तिगयलें. तेचपरी लागसल्ल्या हिंदू राज्यांचें स्वातंत्र्यय अबादीत दवरलें.

- कों. वि. सं. मं.

रावी न्हंय : भारतांतल्या पंजाब राज्यांतल्या मुरवेल पांच न्हंयांतली एक म्हत्वाची न्हंय. तिची लांबाय ७२५ किमी. जलवाहनक्षेत्र ५९५७ चौ. किमी. आसा. पुर्विल्ल्या ग्रंथांत हे न्हंयेक ऐरावती वा इरावती तशेंच पुरुष्णी, हैमावती, हिड्राओटस (ग्रीक) अशीं नांवां मेळटात. इरा नांवाच्या तळ्यांतल्यान तिचो उगम जाल्ल्याचो उल्लेख कालिका पुराणांत मेळटा. ऋग्वेदांत परुष्णी ह्या नांवान तिचो जायते फावटी उल्लेख आयिल्लो आसून 'दाशराज' झूज हेच न्हंयेचे देगेर जाल्ल्याचें म्हळां.

हिमाचल प्रदेश राज्यांतल्या कांग्रा जिल्ह्याच्या ईशान्य वाठारांत धवलधार पर्वताच्या हिमाच्छादित बारा बंगहाल श्रेणींत ही न्हंय उगम पावता. हिमाचल प्रदेशांत उत्तरेक पीर पंजाल आनी दक्षिणेक धवलधार हांचेमदीं रावी न्हंयेचें देगण आसून थंय ती सादारण अस्तंत वाहिनी आसा. फुडें चंबा जिल्ह्यांत धवलधार श्रेणी काडून ती नैर्ऋत्यवाहिनी जाता. तेउपरांत ती हिमाचल प्रदेश आनी जम्मू -

काश्मीर तशेंच जम्मू - काश्मीर आनी पंजाब ह्या राज्यांच्या शिमेवयल्यान पंजाबच्या उत्तर वाठारांतल्या गुरूदासपूर जिल्ह्यांत वता. थंयच्यान ती पंजाब (भारत) आनी पाकिस्तान शिमेवयल्यान कांय अंतर व्हांवत वचून पाकिस्तानांत प्रवेश करता. थंय लाहोराकडल्यान ती व्हांवत वचून अहमदपूरचे दक्षिणेक चिनाब न्हंयेक वचून मेळटा. मंगमरी जिल्ह्यांत वायव्येक कडल्यान तिका दाग ही उपन्हंय मेळटा. रावी न्हंय शाहपूरसावन जंय मैदानी वाठारांत येता थंयमेरेन तिचे दोनय वटेन ऊंच कटे आसात. फकत मुलतान जिल्ह्यांत कुचलंबा ते सराई सिंधू हांगा ती सरळ आसा. हांगाच हे न्हंयेपसून स्वारीज काडिल्लें आसा. पाकिस्तानांत हे न्हंयेचेर लोअर बारी दुआब हें एक मुखेल स्वारीज काडिल्लें आसा (१९१७). भारतांत माधोपूर हांगा रावीचेर अपर बारी दुआब हें एक व्हड स्वारीज काडलां (१७७८-७९). भारत-पाकिस्तान ह्या दोनूय देशांक उदकाशिंपणावळीचे नदरेन हें स्वारीज खुबूच उपेगी पडटा. हिमाचल प्रदेश राज्यांत रावी न्हंयेचेर काक्री, हिब्रा, बाला, कुराण, चारोर आनी खुजारा हे उदका वीज निर्मणी प्रकल्प आसात.

- कों. वि. सं. मं.

राशी : क्रांतिवृत्ताचे जे समसमान बारा भाग कल्पिले आसात तांकां राशी अशें म्हण्टात. क्रांतिवृत्ताचे वट्ट ३६० अंश आशिल्ल्यान दर एके राशीचे ३०-३० अंश जातात.

हे विभाग गणिताचे सोयीखातीर आसात. म्हणून तांकां विभागात्मक राशी अशें म्हण्टात. विभागात्मक राशी म्हळ्यार क्रांतिवृत्त मेजपाची मेजपट्टीच आसा. सुर्यमार्गावयले हे ३० अंशावयले टप्पे लक्षांत दवरपाखातीर त्या मार्गावयल्यो कांय ठळक तारखो प्रत्येक विभागांत आकृतिबद्द करून, तांच्यो बारा आकृत्यो कल्पिल्यात. तांकां तारात्मक राशी अशें म्हण्टात. ह्या तारात्मक राशींचीं नांवां अशीं:

१) मेष २) वृषभ ३) मिथुन ४) कर्क ५) सिंह ६) कन्या ७) तूळ ८) वृश्चिक ९) धनु १०) मकर ११) कुंभ आनी १२) मीन.

तारात्मक राशींची गणना अश्विन्यादी नक्षत्रांक धरून केल्ली आसा. प्रत्येक नक्षत्राचे चार चरण म्हळ्यार चार भाग केल्ले आसात.

ताकालागून णव चरणांची म्हळ्यार सव्वादोन नक्षत्रांची मेळून एक

रास तयार जाता. हें कोश्टक फुडें दिल्ल्या प्रमाण आसा :-

- १) अश्विनी, भरणी आनी कृत्तिकांचो पयलो चरण - मेष
- २) कृत्तिकांचे तीन चरण, रोहिणी आनी मृगाचे पयले दोन चरण - वृषभ.
- ३) मृगाचे फुडले दोन चरण, आर्द्रा आनी पुनर्वसूचे पयले तीन चरण - मिथुन.
- ४) पुनर्वसूचो चवथो चरण, पुष्य आनी आश्लेषा - कर्क.
- ५) मघा, पूर्वा आनी उत्तरेचो पयलो चरण - सिंह.
- ६) उत्तरेचे फुडले तीन चरण, हस्त आनी चित्रेचे पयले दोन चरण - कन्या.
- ७) चित्रेचे फुडले दोन चरण, स्वाती आनी विशाखाचे पयले तीन चरण - तूळ.
- ८) विशाखाचो चवथो चरण, अनुराधा आनी ज्येष्ठा - वृश्चिक.
- ९) मूळ, पूर्वाषाढा आनी उत्तराषाढाचो पयलो चरण - धनु.
- १०) उत्तराषाढाचे फुडले तीन चरण, श्रवण आनी धनिष्ठेचे पयले दोन चरण - मकर.
- ११) धनिष्ठेचे फुडले दोन चरण, शततारका आनी पूर्वा भाद्रपदेचे पयले तीन चरण - कुंभ.

१२) पूर्वा भाद्रपदेचो चवथो चरण, उत्तरा भाद्रपदा आनी रेवती - मीन.

फलज्योतिशांत राशी, नक्षत्रां आनी गीरे हांच्या संयोगान फळादेश सांगिल्लो आसता. राशींचें फळ तिच्या स्वामीवयल्यानूय विचारांत घेतात. रास आनी तिचो स्वामी हांचो क्रम असो आसा :

१) मेष - मंगळ २) वृषभ - शुक्र ३) मिथुन - बुध ४) कर्क - चंद्र ५) सिंह - रवी ६) कन्या - बुध ७) तूळ - शुक्र ८) वृश्चिक - मंगळ ९) धनु - गुरू १०) मकर - शनी ११) कुंभ - शनी आनी १२) मीन - गुरू.

चर, स्थिर आनी द्विस्वभाव अशे राशींचे स्वभाव कल्पिल्ले आसात. मेष, कर्क, तूळ, मकर - चर ह्यो राशी जल्म लग्नकुंडलींतल्या ज्या जाग्यार

येतात, त्या जाग्यांचें आनी राशींचें मेळून फळ विचारांत घेत गीरे

श्रीलीप नांव	पात्रात्थ नांव	आकृती	चिन्ह	सूर्य-पर्वण	
				निरवन (अयनांश २३)	सावन
मेष	एरिज			१३ एप्रिल	२० मार्च
वृषभ	टॉरस			१४ मे	२० एप्रिल
मिथुन	जेमिनी			१४ जून	२१ मे
कर्क	कॅन्सर			१६ जुलै	२१ जून
सिंह	लियो			१६ ऑगस्ट	२२ जुलै
कन्या	व्हर्गो			१६ सप्टेंबर	२३ ऑगस्ट
तूळ	लिब्रा			१६ ऑक्टोबर	२३ सप्टेंबर
वृश्चिक	स्कॉर्पियस			१५ नोव्हेंबर	२३ ऑक्टोबर
धनु	सॅज्जिटॅरियस			१५ डिसेंबर	२२ नोव्हेंबर
मकर	कॅप्रीकोर्नेस			१४ जानेवारी	२१ डिसेंबर
कुंभ	अॅक्वॅरियस			१२ फेब्रुवारी	२० जानेवारी
मीन	पिशीज			१४ मार्च	१८ फेब्रुवारी

राशींचीं नांवां, आकृत्यो, चिन्हां आनी सूर्य-प्रवेशाच्यो तारखो.

आपले राशींत, इश्टाचे राशींत आनी वयले राशींत बरें फळ दितात आनी सकयले राशींत आनी दुस्मान राशींक वायट फळ दितात.

पंचांगांत चंद्र आनी सूर्य हांच्यो राशी दिल्ल्यो आसात. पंचांगांतल्या निमण्या खांब्यांत ज्या राशींचीं नांवां दिल्लीं आसतात तीं चंद्राचें राशीभ्रमण सांगपी आसतात. ह्या खेरीज पंचांगांत 'मेषऽर्कः', 'वृषभऽर्कः' अशें एखादे तिथीच्या कोश्टकाभायर बरयल्लें आसता. त्यो सौर राशी आसतात. 'मेषऽर्कः' म्हळ्यार सूर्यान मेष राशींत प्रवेश केलो असो ताचो अर्थ. एका वर्साक सूर्य बारा राशींतल्यान भोंवडी करता.

भारतीय वेदांगांतलें ज्योतिश २७ नक्षत्रांचेर आदारील्लें आसा. महाभारतांत लेगीत राशींचो उल्लेख येनासतना नक्षत्रांचोच उल्लेख येता. बौध्द त्रिपिटकांतूय राशींचो उल्लेख नासून नक्षत्रांचोच उल्लेख मेळटा. बौध्दांचे चडशे ग्रंथ बुध्दाच्या निर्वाणाउपरांत (४७५) आनी अशोकाच्या काळामेरेन तयार जाले. तेन्ना भारतीय ज्योतिशांत राशींचो उल्लेख अशोका उपरांत जालो जांवये. राशींची कल्पना भारतीय ज्योतिशांनी ग्रीक ज्योतिश्यांकडल्यान घेतल्या अशें विद्वानांचें मत आसा. इ.स. प. ६ व्या शेंकड्यांत पर्शियन सम्राट दरायस हाणें पंजाबाचेर घुरी घाली आनी त्या उपरांतच्या काळांत ग्रीक ज्योतिशी आनी भारतीय ज्योतिशी हांचो शेंकड्यांनी वर्सा संपर्क आयलो. ग्रीकांचें ज्योतिगणित राशींचेर आदारील्लें आशिल्ल्यान भारतीय ज्योतिश्यांनी तांची राशीकल्पना आपणायली आनी आपल्या ज्योतिश ग्रंथांत आस्पावन घेवन राशीवयल्यान फळादेश सांगपाक सुरवात केली असो समज आसा. इ.स.प. ४२५ वर्सा हो भारतांतलो राशी प्रचारांत येवपाचो काळ अशें शं. बा. दीक्षित मानतात; तर इ.स.प. दोनशें वर्सांच्या सुमाराक राशी प्रचारांत आयल्यो अशें श्री.चि.वि.वैद्य मानतात. ह्या काळाउपरांत सगळे ज्योतिग्रंथ राशींचेर आदारून बरयल्ले आसात.

राशींचे सायन - निरयण अशे आनीक दोन भेद आसात. वयर अश्विन्यादी गणनेक धरून ज्यो राशी दिल्ल्यो आसात त्यो निरयणराशी आसात. निरयण हाचो अर्थ गती नाशिल्लो असो जाता. निरयण पद्दतींत मेष राशीची सुरवात ही क्रांतिवृत्तावयल्या एकाच बिंदू कडल्यान जाता.

वसंतसंपातबिंदू सावन वा स्थूल मानान सांप्रतच्या उत्तर भाद्रपदासवन जें ३० -३० अंशांचें अंतर, ताकाय राशी अशेंच नांव आसा. वसंतसंपातबिंदू ल्हव ल्हव आपलो जागो सोडून दर एका हजार वर्सांनी सुमार १३ अंश अस्तंतेकडे सरकत आसता. त्याभायर ह्या ३० -३० अंशांच्यो राशी अस्तंतेकडे वतात. म्हणून तांकां सायन (गतियुक्त) राशी म्हण्टात.

पंचांगांतल्यो सायन राशी दवरी नासतना निरयणच राशी वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्र : वंश, समाज, धर्म, संस्कृती, भास, प्रदेश अशा घटक तत्वांचेर आदारिल्ली एक राजकीय संकल्पना. 'नेशन' हो शब्द मूळ नेशिओ (Nation) ह्या लॅटीन शब्दावयल्यान आयला. नेशिओ म्हळ्यार जल्म वा वंश आनी ह्या अर्थाक धरून जल्मान वा वंशान एक आशिल्लो लोकसमाज अशी राश्ट्राची कल्पना निर्माण जाता. कुटुंब, पंगड वा टोळी, राज्य, राश्ट्र अशो राश्ट्रनिर्मितीच्या क्रमाचो संभव दिसता. राश्ट्र हे संकल्पनेक जल्म वा वंशाचो संदर्भ लावप जाला आसलो तरी राश्ट्राची संकल्पना सांगपाक तो अपुरो पडटा. ताचे जोडयेक भुगोलीक सलगता, धर्मीक एकचार, भास अशा पुरक घटकांची गरज लागता. सगळ्याचे सगळे घटक एकठांय आयल्या उपरांतच राश्ट्र घडटा अशेंय ना. वेगवेगळे धर्म, वेगवेगळे वंश, वेगवेगळ्यो भासो आशिल्लीं राश्ट्रां आसात. इतलेंच न्हय तर भुगोलीक सलगता नासूनय राश्ट्र ही संकल्पना लागू जाल्ल्याच्यो देखी आसात. देखीक - इझायल राश्ट्राक भुगोलीक वाठार मेळचे पयलींच ताका राश्ट्र ही संज्ञा प्राप्त जाल्ली. एकावेळावयलें उदेंत पाकिस्तान आनी अस्तंत पाकिस्तान हें इस्लामी धर्माचेर आदारिल्लें एक राश्ट्र आशिल्लें. पूण राजकीय मतभेदाक लागून पाकिस्तान आनी बांगलादेश अशीं दोन राश्ट्रां निर्माण जालीं. युरोपाच्या इतिहासांतय एका वेळार एकठांय आशिल्ली राज्यसत्ता आनी धर्मसत्ता धर्म सुदारणेचे चळवळींत वेगळ्यो जाल्यो. एक वंश वा एक रगत हेंय तत्त्व राश्ट्र निर्मिती आनी राश्ट्र भावनेखातीर पुरें ना. कारण खंयच्याय राश्ट्रांत खंयचोच एक वंश असो मेळना. जी गजाल हेर घटकांची तीच गजाल भाशेची. दर एका राश्ट्रांत भौभाशीक लोक पंगड रावतात तरी तें राश्ट्र म्हणून उबें आसता. हाचेवयल्यान अशें दिसता की, राश्ट्र ही संकल्पना निर्माण जातली तर समाजांत एक राश्ट्र म्हणून जगपाची आंतरीक ओड आसप आनी हे ओडीखातीर व्हडांतल्या व्हड त्यागाची तयारी दवरप, तशेंच तन मन धनान राश्ट्राचे उबारणेखातीर आपलें योगदान दिवप आनी राश्ट्राकडेन निगडीत अशी एकचाराची श्रद्धा आसप ही भावना सगळ्यांत म्हत्वाची दिसता. अशें जरी आसलें तरी राश्ट्र हे संकल्पनेचो प्रत्यक्षांतलो वेव्हार सुरळीत चलपाखातीर भुगोलीक सलगता गरजेची दिसता. तशेंच राश्ट्र ही भावना मनांत प्रभावीपणान रुजपाखातीर आनी राश्ट्राचो अभिमान निर्माण जावपाखातीर वंश, धर्म, संस्कृती, भास हे घटक व्हड योगदान करतात.

जॉन स्ट्युअर्ट मील हाणें आपल्या राज्यशास्त्राच्या पुस्तकांत (१८६१) केल्ले व्याख्येप्रमाण - १) समाजांत एकचाराची भावना, २) लोकांचें एकामेकांक सहकार्य, ३) एका शासनासकयल रावपाची लोकांची इत्सा ४) लोकशाय पद्दतीची प्रशासन वेवस्था. हे चार घटक म्हत्वाचे मानल्यात. आर्नेस्टा रेन्हो ह्या फ्रेंच विचारवंताच्या मताप्रमाण समान इतिहासीक अणभव आनी वर्तमानकाळांतली आनी भूतकाळांतली समान अणभवाची जाणीव ह्यो भावना राश्ट्र संकल्पनेक

लागींच्यो आसात. 'ग्रामर ऑफ पॉलिटिक्स' (१९२५) ह्या आपल्या ग्रंथांत राश्ट्रीयत्व आनी राश्ट्र ही कल्पना मुळांत समाजाची मानसिक प्रवृत्ती आसून ती समाजाच्या इतिहासीक घडणुकांच्या आदारार निर्माण जाल्ली आसता, अशें मत ताणें मांडलें. मॅकाव्हर हाणें आपल्या 'द मॉडर्न स्टेट' (१९२८) ह्या ग्रंथांत राश्ट्राचो संबंद समाजीक परिस्थितीकडेन लावन तिचेवरवीं घडपी एकचाराची भावना आनी शक्त हांचेर भर दिला.

राश्ट्र ही संकल्पना सुरवेक संस्कृतीची परिणीती आसा आनी उपरांत तातुंतल्यान राज्य प्रशासनाची वेवस्था निर्माण जाली असो विचार जर्मन राश्ट्रवादी जोहान गॉड फ्रीड व्हेन हर्डर मांडटा.

राश्ट्र ही संकल्पना लोकांमदीं एकचाराची भावना, त्यागाची सिध्दता आनी भावनीक श्रध्दा एकेवटेन निर्माण करता आसली तरी तेवरवीं अमूक अशा लोक समुहाक ताचो फायदो जाता आसलो तरी केन्ना केन्ना कुड्ड्या राश्ट्रवादांतल्यान धर्मवाद, वंशवाद, वयर सरता आनी तातुंतल्यान दोन राश्ट्रांमदीं तंटे निर्माण जातात. अशा वंश भेदांतल्यानच दोन जागतिक झुजां जालीं आनी संवसाराची बरीच हानी जाली. आजय विश्वात्मक अशें संवसारीक एक राश्ट्र घडोवपाचो विचार मुखार आयलो तरी राश्ट्रां राश्ट्रांमदीं झुजां चालूच आसात. ह्या झुजांफाटलीं कारणां राजकीय दिसता आसलीं तरी तांकां वंशभेद, धर्मभेद, संस्कृतीभेद हांचें अधिष्ठान मेळिल्लें दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रगीत : देशभक्तीचेर आदारिल्लें आनी मायभुयेविशींचो आदर, अभिमान व्यक्त करपी एक राश्ट्रीय गीत. राश्ट्रांत एकचाराची भावना वाडीक लागची आनी राश्ट्राविशींचो अभिमान सदांच जागृत उरचो ह्या उद्देशान दर एक राश्ट्र आपलो बावटो (ध्वज), आपलें राश्ट्रीय प्रतीक वा राज्यमुद्रा, राश्ट्रीय सुकणें, राश्ट्रीय जनावर आनी राश्ट्रगीत ह्यो गजाली थारायता. हीं राश्ट्रीय प्रतीकां त्या त्या राश्ट्राचो मानदंड आसून दर एक नागरीक तांचेविशीं आदर आनी अभिमान बाळगीता.

राश्ट्र - राज्याची कल्पना थीर जातकच राश्ट्रगीताची कल्पना अस्तित्वांत आयली. इ.स. १८२५ त ग्रेट ब्रिटनान सुरू केल्लें राश्ट्रगीत हें आद्य समजतात. अठराव्या शतमानाच्या मदेगाकसावन ब्रिटनान राजदरबारांत दर एका समारंभाचे सुरवेक राश्ट्रगीत म्हणपाची चाल सुरू केली आनी उपरांत एकोणिसाव्या शतमानाच्या निमाणें आनी विसाव्या शतमानाचे सुरवेक जायत्या युरोपीय राश्ट्रांनी ही प्रथा आपणायली.

राश्ट्रगीतांत राश्ट्रभक्ती, राश्ट्राभिमान आनी राश्ट्राची विजयगाथा गुंथिल्ली आसा.

'जनगणमन' आनी 'वंदे मातरम्' हीं भारताचीं दोन राश्ट्रगीतां आसात. हातुंतलें 'जनगणमन' हें राश्ट्रगीत एक व्हड बंगाली

साहित्यिक रवींद्रनाथ टागोर हाणें रचलां. २७ डिसेंबर १९११ ह्या दिसा इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे राश्ट्रीय सभेचे माचयेर तें पयले खेप गायिल्लें. २४ जानेवारी १९५० ह्या दिसा भारतीय घटना परिशदेन 'जनगणमन' ह्या गीतांतल्या फकत पयल्या कडव्याक राश्ट्रगीताची मान्यता दिली.

'वंदे मातरम्' हें संस्कृतप्रचूर अशें बंगाली भाशेंतलें गीत बंगाली साहित्यिक बंकिमचंद्र चटर्जी हाणें बरयल्लें (सुमार १८७०). १८८२ त तें आनंद मठ हे कादंबरींत उजवाडाक आयलें. इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या इ. स. १८९५ चे सभेवेळार तें पयले खेप गायिल्लें. बंगालचे फाळणीक विरोध करपाचे चळवळीवेळार ह्या गीताचेर ब्रिटीश सरकारान बंदी हाडिल्ली. तेन्ना पुराय भारतान ताचो निशेध केलो.

जनगणमन आनी वंदे मातरम् ह्या गीतांखातीर वाद चालू आसतनाच पंडित नेहरून आकाशवाणी केंद्रार जनगणमन हें गीत सादर करूंक लायलें. नेहरूचे सांगणेन आकाशवाणी केंद्रान ह्या गीताची चाल बसोवन तें १ मीनटा भितर म्हणून बि.बि.सी कडेन दिलें. फुडें हर्बट म्युर्रील हाणें ताका सद्याची चाल दिली.

हीं राश्ट्रगीतां अशीं आसात -

वन्दे मातरम्

सुजलां सुफलां मलयजशीतलां सस्यशामलां मातरम्
शुभ्रज्योत्सना पुलकितयामिनीम्
फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीम्
सुहासिनी सुमधुरभाषिणीं सुरवदां वरदां मातरम् ॥
कोटि कोटि कष्ट - कलकल निनाद - कराले
कोटि कोटि भुजै धृतै - खर - करवाले ।
के बले मा तुमि अबले बहुबल - धारिणीं
नमामि तारिणीं रिपुदलवारिणीं मातरम् ॥
तुमि विद्या तुमि धर्म तुमि हृदि तुमि मर्म
त्वं हि प्राणा : शरीरे बाहु ते तुमि मा शक्ति
हृदये तुमि मा भक्ति तो मारइ प्रतिमा गडि मन्दिरे मन्दिरे।
त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी
कमला कमलदलविहारिणी
वाणी विद्यादायिनी नमामि त्वां
नमामि कमलां अमलां अतुलां
सुजलां सुफलां, मातरम् । वन्दे मातरम्
श्यामलां सरलां, सुस्मितां भूषितां
धरणीं भरणीं मातरम् । वन्दे मातरम्

- बंकिमचंद्र चटर्जी

जनगणमन

जनगणमन अधिनायक जय हे भारत भाग्य विधाता
पंजाब सिंधु गुजरात मराठा द्राविड उत्कल वंगा
विंध्य हिमाचल यमुना गंगा उच्छल जलधितरंगा
तव शुभ नामे जागे । तव शुभ आशिष मागे
गाहे तव जय गाथा

जनगण मंगलदायक जय हे भारत भाग्यविधाता
जय हे, जय हे, जय हे, जय, जय, जय, जय हे ॥
अहरह तव आव्हान प्रचारित सुनि तव उदार वाणीं
हिंदू बौध्द सिरव जैन पारसिक मुसलमान ख्रिस्तानी
पूरब, पश्चिम आसे । तव सिहासन पासे
प्रेमहार हय गाथा ॥

जनगण ऐक्यविधायक जय हे भारत - भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे जय, जय, जय, जय हे ॥
पतन अभ्युदयबंधुर पंथा युग - युग धावित यात्रि,
तुम चिर सारथि ! तव रथचक्रे मुखरित पथ दिन रात्री
दारूप विप्लव माजे । तव शंखध्वनि बाजे ।

संकट - दुःखत्राता ।

जनगण - पथ परिचायक जय हे भारत भाग्यविधाता
जय हे, जय हे, जय हे जय, जय, जय, जय हे ॥
घोरतिमिरघननिविड निशीचे पीडित मूर्ध्ति देशे,
जागृत छिल तव अविचल, मंगल नत नयने अनिमेषे
दुःस्वप्ने आतंके।

रक्षा करिले अंके स्नेहमयी तुमि माता ।

जनगण - दुःख : त्रायक जय हे भाग्य विधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे, जय, जय, जय, जय हे ॥
रात्र प्रभातिल उदिल रविच्छवि पूर्व उदयगिरी भाले
गाहे विहंगम पुण्य - समीरण नवजीवन - रस ढाले ।
तव करुणारूप रागे निद्रित भारत जागे ।

तव चरण नत माथा !

जय हे, जय हे, जय हे, जय, जय, जय, जय हे
भारत - भाग्यविधाता

- रवीन्द्रनाथ टागोर

- कों. वि. सं. मं.

राष्ट्रध्वज : एक राष्ट्रीय मानचिन्न. राष्ट्रविशींच्यो भावना
उक्तावपी एक प्रतीक म्हळ्यार राष्ट्रध्वज. राष्ट्रीय आशाआकांक्षा
आनी राष्ट्रीय आदर्श, हांची याद करून दिवपी ती एक प्रतिनिधीक
खूण. परक्यांक राष्ट्राची वळख करून दिवपी एक राष्ट्रीय निशाणी.
राष्ट्राचे उज्ज्वल परंपरेची आनी तेजीश्ट पराक्रमाची स्मृती

राष्ट्रध्वजाक लागून लोकांमदीं रुजता. तेखातीर राष्ट्रध्वज हो दर
एका राष्ट्राचो मानदंड आसता. राष्ट्रध्वजाविशीं नागरिकांच्या मनांत
आदराची आनी पावित्र्याची भावना आसूंक जाय, ताचो मान राखपाची
प्रवृत्ती आसपाक जाय असो संकेत दर एका देशांत पाळटात. आपल्या
पंगडाचो, वंशाचो, राज्याचो ध्वज आसचो ही कल्पना खूब आदीं
सावन अस्तित्वांत आसा. ध्वजावरवीं त्या त्या गटाची वळख करून
घेवपाची प्रथाय तेन्ना सावन सुरू जाली.

युरोपांतल्या धर्मझुजाउपरांत राष्ट्रध्वजाचो वापर जावंक
लागलो. तेराव्या शेंकड्यांत, डेन्मार्काचो राष्ट्रध्वज हो युरोपीय राष्ट्रांतलो
पयलो राष्ट्रध्वज आशिल्ल्याचें मानतात. इटलींतल्या लोकसत्ताक
राज्यांनी राष्ट्रध्वजाचो वापर सुरू करतकच हेर देशांनी ही प्रथा सुरू
केली.

भारतीय राष्ट्रध्वजाचो इतिहास इ. स. १९०६ वर्सासावन
सुरू जाता. राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापणूक इ. स. १८८५ वर्सा जाली.
पूण इ.स. १९३१ वर्सा मेरेन ते राजकीय संघटनेचो सर्वमान्य असो
ध्वज नाशिल्लो. ताचेपयलीं म्हळ्यार इ.स. १९०६ - १९०७ च्या
अदमासाक युरोपांत जे भारतीय क्रांतिकारक वावुरताले, तांकां आपल्या
स्वतंत्र ध्वजाचीं गरज जाणवपाक लागली. तेन्ना श्रीमती भिकाजी
रुस्तुम कामा हिणें ध्वज तयार केलो. १९०७ च्या ऑगस्टांत जर्मनींत
भरिल्ल्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिशदेंत सरदारसिंग राणावांगडा
कामाबाईन वांटो घेतलो आनी ब्रिटीश प्रतिनिधींच्या विरोधाक जुमानी
नासतना भारतीय स्वातंत्र्याविशीं प्रस्ताव मांडलो. तेन्नाच भारतीय
स्वातंत्र्याचें प्रतीक म्हणून 'वंदे मातरम्' हो मंत्र आशिल्लो तिरंगी ध्वज
हुबयलो.

राष्ट्रसभेंत ही कल्पना इ.स. १९३१ वर्सा रूजली आनी
ताका निश्चित स्वरूप दिवप जालें. ताची लांबाय, रुंदाय ३:२ ह्या
प्रमाणांत आसता. वयर गाड केसरी, मदीं धवो फुल्ल आनी सकयल
गाड पांचवो ह्या कोरांचे तीन समान पटे आसून ताचेर मदीं म्हळ्यार
धव्या पट्याचेर निळ्या रंगांत चरख्याचें चित्र रेखाटिल्लें. स्वातंत्र्याउपरांत
स्वतंत्र भारतीय घटनेन जो राष्ट्रध्वज आपणायलो तातूंत चरख्याच्या
बदला अशोकचिन्न घालें. २२ जुलय १९४७ दिसा भारतीय संविधानान
राष्ट्रध्वजाचो स्वीकार केलो.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन हाणें राष्ट्रध्वजाचें वर्णन केलां तें
अशें - तीन रंगांतलो केशरी रंग हो त्याग आनी धैर्य हांचें प्रतीक
आसा. धवो फुल्ल रंग शांतीकाय आनी सत्य हांचो आदर्श दवरपाक
प्रवृत्त करता आनी पांचवो रंग शौर्य आनी भावार्थ हांचें द्योतक आसून
सैमाकडे आनी भूंयेकडे दाट नातें दाखयता. धव्या पट्यावयलें
अशोकचिन्न हें गतिमानतेचो आनी विश्वशांतीचो आदेश दिता. बौध्द
धर्माचें धर्मचक्र म्हणून ताचें म्हत्व मान्य करप जाता. ह्या चाकाक
चोवीस आरे आसतात. राष्ट्रध्वज हो खादीच्याच कपड्याचो आसचो

असोय संकेत आसा. अशे पददतीन तयार केल्लो ध्वज हो राश्ट्रध्वजाच्या पदाक प्राप्त जाता.

राश्ट्रध्वजाचें रूप, ताचो वापर आनी ताचो मान हेविशीं भारतीय जनतेंत निश्चित अशो कल्पना मान्य जाल्यात. आनंद, उमेद, स्वागता वेळार वा दुरव्वावेळार, राश्ट्रध्वज रवंयचे स्थितींत आसचो हेविशीं थाराविक संकेत आसात. तेप्रमाण शिस्तीन ते पाळटात. विंगड विंगड समाजीक आनी राजकीय तशेंच शैक्षणिक संस्था, महानगरपालिका, क्रीडासंघटना हांगा राश्ट्रध्वजाचो मान राखून ताका मानवंदना दितात.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रमुद्रा : (पळेयात राजमुद्रा).

राश्ट्रसंघ : (पळेयात संयुक्त राश्ट्रसंघटना).

राश्ट्रसेवादल : तरणाटे पिळगेक राश्ट्रनिश्ठा, लोकशाय, जात, धर्मविरयत समता, विज्ञानाभिमुखताय सारकिल्या जीवन मुल्यांची शिकवण दिवपाच्या उद्देशान कार्य करपी एक संघटना. अखिल भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेसच्या फुडारपणारवाला देशांत मुक्ततायेची चळवळ चालू आशिल्ली. हे चळवळीच्या कामाक शिस्त आनी वेवस्थीतपण हाडपाक आदार करप आनी ल्हान भुरग्याक जात, धर्म निरपेक्षतायेचे धडे दिवप हीं कामां करपाखातीर तरणाट्यांची संघटना चलोवपाची गरज काँग्रेसच्या कांय तरणाट्या फुडाऱ्यांक दिसपाक लागली. ह्या विचारांतल्यान ना.सु. हर्डीकार हाच्या फुडारपणारवाल १९२३ त हिंदुस्थानी सेवा दलाची स्थापणूक जाली. म्हयन्याचें झेंडावन शिस्तबध्दरीतीन घडोवन हाडपाचें काम हें सेवा दल करूंक लागलें. १९३८ च्या सत्याग्रहाच्या तेंपार ब्रिटीश सरकारान हें सेवादल बेकायदेशीर थारायलें. दुसऱ्या संवसारीक म्हाझुजा मदीं कांय सांप्रदायिक विचाराच्यो संघटना समाजीक विचारांच्यो कार्यावळी करूंक लागल्यो. तांकां जाप म्हणून वि.म. हर्डीकार, शिरूभाऊ लिमये, ना.ग.गोरे आदींनी फुडाकार घेवन ४ जून १९४१ ह्या दिसा पुण्याक तरणाट्यांचें एक शिबीर घेवन जातिधर्मातीत राश्ट्रवाद वाडोवपाखातीर राश्ट्रसेवादलाची पुर्नघडणूक केली. एस्. एम्. जोशी हाका दलाचो मुखेली नेमलो. सांजवेळां चल्या-चलयांनी एकठांय जमप, चरखो ही निशाणी मदीं आशिल्ल्या तिरंगी राश्ट्रीय बावट्याक नमन करप, उपरांत क्वायत, लेझीम, लाठी, सामुदायिक राश्ट्रीय गाणी, मैदानावयले खेळ, अभ्यासवर्ग आदी कार्यावळी करप. 'वंदेमातरम्' ह्या राश्ट्रगीतान बसका विसर्जीत जाताली. सेवा दलाचे फांटे अस्तंत महाराष्ट्रांत गांवागांवांनी सुरू जाले. फुडें 'छोडो भारत' आंदोलनाक ९ ऑगस्ट १९४२ ह्या दिसा सुरवात जाली. सेवा दलाचे बरेचशे वावुरपी भूंयगत

चळवळींत देंवले. ताकालागून सरकारान सेवादलाचेर बारीक नदर दवरली. बऱ्याच वावुरप्यांचो छळ केलो. भूंयगत चळवळीन खेड्याखेड्यांनी सेवादलाच्या वावुरप्यांचो संपर्क वाडिल्ल्यान राश्ट्रसेवादलाचें काम महाराष्ट्रांत बरेच कडेन फाकारलें. फुडें सातारा हांगा सेवादल सैनिकांचो व्हड मेळ १९४७ त जालो. आझाद हिंद सेनेचो एक व्हड सेनानी कॅ. शाहनवाजरवान हो त्या मेळाक मुखेल सोयरो म्हणून हाजीर आसलो. बारा हजार तरणाटे-तरणाट्यो ह्या मेळांत वांटेकार जाल्ल्यो.

राश्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रोत्साहनान निर्माण जाल्ले सेवा दल संघटनेचो कारभार काँग्रेसीच्या पुराय कारभारा सकयल चलचो अशें काँग्रेस फुडाऱ्यांक दिसप सभावीक जालें. पूण सेवादल आनी काँग्रेस हांच्या अंतीम उद्दिश्टांतल्या आनी कार्य पध्दतींतल्या मुळाव्या फरकाक लागून सेवा दलाचो वावर स्वायत्तपणान चलचो अशें निर्माण थारलें.

पंढरपूरचें विठ्ठलाचें देवूळ दलितांक उक्तें जावचें म्हणून सानेगुरुजीन महाराष्ट्रभर दौरो केलो आनी फुडाराक पंढरपूराक उपासय केलो. ते चळवळीक पूरक कार्यक्रम दिवपाच्या हेतान राश्ट्र सेवा दलाच्या कलापथकान वांटो घेतलो. वसंत बापट, पु. ल. देशपांडे, लीलाधर हेगडे, आवाबेन देशपांडे, सुधा वर्दे आदींनी तातूंत वांटो घेतलो.

स्वातंत्र्य मेळ्ळ्याउपरांत राश्ट्र निर्मणीचें व्हड कार्य मुखार आशिल्लें. तरणाट्यांची शक्त त्या कामाखातीर वापरची ह्या उद्देशान सेवा दलाचें कार्य सुरू जालें. बऱ्याच खेड्यावाठारांनी शिबिरां घडोवन हाडलीं. रस्ते बांदप, तळ्यांतलो चिखोल उसपप, शेताचे बांध सारके करप, भौशिक संडास निवळ करप, आदी कामां सेवा दलाचे वतीन जालीं. आचार्य विनोबा भावे हाणें भूदान आंदोलन सुरू केलें. राश्ट्र सेवा दलाचें भूदानपथक एक वर्सभर हें काम करतालें.

शाखाकार्य, कलापथक, भूदानपथक आदी विंगड विंगड कार्यावळींतल्यान सेवा दलाचें काम अखंडपणान फुडें चालू उरलें. फुडें संवसारीक मळार काम करपी समाजवादी तरणाटे संघटनाकडेन तिचे संबंद आयले. इंटरनॅशनल युनियन ऑफ सोशॅलिस्ट यूथ आनी इंटरनॅशनल फाल्कन मूव्हमेंट (चल्या चलयांच्या मनाचेर शांततायेचो संस्कार घडोवपाखातीर अस्तंत युरोपांत काम करपी पालकांची संघटना) हे संघटनेचें वांगडीपण सेवा दलान आपणायलें. १९६२ त सेवा दलान घटना दुरुस्ती करून वांगड्यांची नोंदणी आनी अंतर्गत वेंचणुको हाचोय स्विकार केलो. सेवा दलाचें काम १९६७ वर्सा सावन उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश, मणिपूर, जम्मू - काश्मीर आदी राज्यांनीय सुरू जालें.

राश्ट्र सेवा दलांत दादलो बायलेच्या सहाकार्याचेर पयलींसावनच भर दिल्ल्यान बऱ्याच बायलां वावुरप्यांनी दलाच्या वावरांत म्हत्वाचें योगदान दिलें. कुडी श्रध्दा निर्मुलनाचें काम करपाखातीर १९८० सावन सेवादल विज्ञानपथक सुरू केलें.

तूर्ताक सेवादलाच्यो महाराष्ट्रांत मुंबय, ठाणें, पुणें, नाशिक, जळगांव, अहमदनगर, बीड, सोलापूर, नांदेड, परभणी, कोल्हापूर, सांगली, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी ह्या जिल्ह्यांत वट्ट १२३ सायंशारवा आसून १४ सप्तकी शारवा चलतात. मध्य प्रदेशांत रेवा, शहडोल, ह्या जिल्ह्यांनी १३, बिहारांत गया, नवाडा, मोँधीर, पूर्णिया ह्या जिल्ह्यांनी मेळून ११, उत्तर प्रदेशांत आझमगड, आग्रा ह्या जिल्ह्यांनी मेळून १६ शारवो चलतात. सहकार आनी शिक्षण व्यासपिठाचेवतीन त्या त्या वाठारांतल्या वावुरप्यांच्या कामाचें संयोजन करतात. गोंयांतूय राश्ट्र सेवा दलाच्यो शारवा कार्यरत आसात.

सेवा दलान शिक्षण, आरोग्य, सहकार आदी मळांचेर निशठेन वावुरपी कार्यकर्ते तयार केले. आंतरभारती, साने गुरूजी कथामाला हे चळवळीकय सेवा दलान आदार दिलो. सेवादलाचे वतीन 'सेवा दलाची घटना', 'इतिहास', 'सैनिकीगीत', कै. नरहर कुरुंदकराचें 'वाटा : तुड्या माड्या', पु. ल. देशपांडे हाचें 'पुढारी पाहिजे' हें लोकनाट्य उजवाडायलां.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रीय छात्र सेना : (नॅशनल कॅडेट कोअर). विद्यालय, महाविद्यालय आनी विद्यापीठ विद्यार्थ्यांखातीर सैनिकीचें प्रशिक्षण दिवपाखातीर भारत सरकारान १९४८ वर्सा सावन सुरू केल्ली येवजण. फुडारीपण, चारित्र्य, भावपण, खिलाडूवृत्ती आनी सेवावृत्ती आदी खाशेल्या गुणांचें तरणाट्यांक शिक्षण दिवप ही राश्ट्रीय छात्रसेनेची मोख जावन आसा.

सैनिकी सेवेंत प्रवेश घेवपाखातीर विद्यार्थ्यांची पूर्वतयारी करप, राश्ट्रीय संकटाच्यावेळार प्रशिक्षित आनी शिस्तबध्द अशा तरणाट्यांची मदत मेळोवप अशेय कांय हेतू हे येवजणेफाटल्यान आसात. छात्रसेनेंतल्या विद्यार्थ्यांक प्रत्यक्ष सैनिकी सेवेंत प्रवेश घेवपाची सक्त ना. १९८६ त भारतांत अंदाजान १० हजार शिक्षणीक संस्थांत छात्रसेनेचीं केंद्रां आशिल्लीं आनी तातूंत सुमार ११ लाखवांयय विद्यार्थ्यांचो आंकडो आशिल्लो. लेफ्टनंट जनरल ह्या दर्जाचो अधिकारी राश्ट्रीय छात्रसेनेचो मुखेली आसता. देशांत छात्रसेनेचीं वट्ट १६ संचालनालयां आसून तांच्या अखत्यारीत देशांतलीं सगळीं घटक राज्यां आनी केंद्रशासित प्रदेश आस्पावतात. ब्रिगेडियर वा त्याच पांवड्याचो अधिकारी ह्या संचालनालयाचो मुखेली आसता. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचो वयलो विभाग, शालेय विद्यार्थ्यांचो सकयलो विभाग आनी विद्यार्थ्यांची विभाग अशे छात्रसेनेचे तीन विभाग आसात. विद्यार्थ्यांच्या विभागांतूय उंचेले आनी सकयले अशे विभाग आसतात. १९८६ त उंचेल्या विभागांतल्या छात्रांचो आंकडो ४० लाख आशिल्लो. तातूंत भूसेना, नौसेना आनी वायुसेना हांचेखातीर अनुक्रमान ३ लाख, ३३ हजार ८००, १२ हजार ६०० आनी ११ हजार ६०० अशी छात्रांची संख्या

आशिल्ली. विद्यार्थ्यांची आंकडो ६२ हजार इतलो आशिल्लो. परत भूसेना ५ लाख ३१ हजार ९००, नौसेना ४९ हजार १००, वायुसेना ५२ हजार आनी विद्यार्थ्यांनी ६७ हजार.

सैनिकी प्रशिक्षणावांगडाच छात्रांक गिर्यारोहण, उदकांतली भोंवडी, डिंग आदी तरांचें साहसाच्या कामाचें प्रशिक्षणय दितात. देशा देशांवांगडा छात्रांच्या आदान प्रदानाच्यो कार्यावळीय कार्यवाहींत हाडटात. विद्यार्थ्यांक सिंगापूर, ग्रेट ब्रिटनांतलें कॅम्पस आनी बांगला देशांतल्या विजय दिसाच्या सुवाळ्यांत तांकां वांटेकार जावपाची संद मेळटा. तशेंच तांकां दर्याचे भोंवडेचोय लाव मेळटा.

राश्ट्रीय एकचाराची एक नवी कार्यावळ १९८३ वर्सासावन सुरू जाल्या. तिचेप्रमाण एकाद्र्या रवेडे वाठारांतल्या प्रकल्पाचेर दुसऱ्या प्रांतांतल्या वा स्थानिक छात्रावांगडा काम करतात. तांच्या घरांनी रावतात. रगतदान, रुखांची लागवड, घाणयान्या वस्त्यांचें निर्मूलन, प्रौढ शिक्षण आदी तरातरांच्या समाजीक कार्यांतूय हे छात्र वांटेकार जातात. राश्ट्रीय छात्रसेना ही केंद्रीय राखणे खात्याचे अखत्यारींत आस्पावता.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रीय बोधवाक्य : दर एका राश्ट्राचे कांय आदर्श आसतात. हे आदर्श एकाद्र्या खास अशा बोधवाक्यान सूचित वा घोशित करपाची चाल आसता. 'सत्यमेव जयते' हें भारताचें राश्ट्रीय बोधवाक्य जावन आसा. हें वाक्य मुंडकोपनिषदांतल्यान घेतलां. हाचो अर्थ सत्याचेंच जैत जाता असो आसा. भारताक सत्याचोच रस्तो मान्य आसून, भारताचे राज्यकर्ते आनी प्रजा तो आपणायतलो, अशी आस्त ह्या बोध वाक्यावयल्यान समजून येता. लोकांक सत्यान वागपाची उर्बा मेळची म्हूण हें वाक्य राज्यमुद्रे कोरांतिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघ : राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही सगळ्या 'हिंदूंक' एकठांय हाडपाखातीर वावुरपी संस्कृतीक संघटना. 'हिंदू' हें उतर हांगा भारताचें राश्ट्रीयत्व मानतल्या सगळ्या पंथांचो आस्पाव करता.

राश्ट्राविशीं निशठावान आशिल्लो तशेंच भारतभूयेक आपली आवय मानपी तो राश्ट्रीय. स्वयंसेवक म्हळ्यार फकत आपवावुरपी नासून आपले इत्सेन त्याग करपाक तयार आशिल्लो. 'संघ' हें उतर संघटनावाचक आसा.

जाती, पंथ, भाशा हांकांलागून शिंपडिल्ल्या हिंदू समाजाची संघटना करून भारत देशाक एक आदर्श राश्ट्र म्हण उर्बें करप हो राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचो उद्देश आसा.

राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापणूक डॉ. केशव बळिराम

हेडगेवार (१९८९ - १९४०) हाणें नागपुरांत १९२५ वर्सा दसऱ्याच्या म्हूर्तार केली. तेन्नाच्यान नागपूर हें राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचें केंद्रस्थान आसा. संघाच्या सगळ्यांत ऊंच पदावयल्या नेत्याक सरसंघचालक म्हण्टात. आतांमेरेन डॉ. हेडगेवार, माधव सदाशिव गोळवलकर (गुरूजी), मधुकर दत्तात्रय देवरस (बाळासाहेब), प्रा. राजेन्द्रसिंग (रजूभैया) अशे चार सरसंघचालक जाले. संघाच्या गांवांतल्या विकेंद्रीत घटकांक शाखा म्हण्टात.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ वर्सांतले स दीस उत्सव मनयता. तातूंत संवसार पाडवो, हिंदू साम्राज्य दिनोत्सव (ज्येष्ठ शु. त्रयोदस), गुरूपौर्णिमा, राखी पुनव, दसरो, मकर संक्रांत हांचो आस्पाव जाता.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचो संस्कृतीक राश्ट्रवादाचेर स्वर विश्वास आसा. भारताची संस्कृती ही हिंदू संस्कृती आसून ह्या देशांत हिंदू चड आशिल्ल्यान भारत हिंदूराश्ट्र आसा अशी हे संघटनेची विचारप्रणाली आसा. तशेंच हिंदूत्व हें पंथवाचक नासून तें राश्ट्रवाचक आसा म्हणून वैदिक, सनातनी वांगडाच बौध्द, जैन, शीख वा हेर भारतांत स्थापणूक जाल्ल्या पंथाचे लोक हिंदूच अशें राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ मानता. भारतांतले मुसलमान आनी किरिस्तांव हे लेगीत वंशान हिंदूच आसात अशें संघाच्या नेत्यांनी जायते फावटी म्हळां. अखंड भारताचे संकल्पनेचेर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचो विश्वास आसा.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघटनेच्या स्वयंसेवकांनी जम्मू काश्मीरचें भारतांतलें विलीनीकरण, हैद्राबाद सत्याग्रह, गोंयचे स्वतंत्रतायेचो सत्याग्रह तशेंच दाद्रा नगरहवेलीच्या स्वतंत्रतायेच्या सशस्त्र लढायेंत वांटो घेतला. चिनी आनी पाकिस्तानी घुरयांवेळार भारतीय सेनेक म्हत्वाचो पालव दिला. १९६३ वर्साच्या प्रजासत्ताक दिसाच्या संचलनांत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्वयंसेवकांक सरकारान वांटो घेवपाची संद दिल्ली.

ह्या संघाच्या सेवकांनी दुकळ, भूंयकांप सारकिल्ल्या सैमीक संकटांवेळार लोकांक पालव दिला. तशेंच देशाची वांटणी जाली तेन्ना निर्वासितांक राखण दिवन तांकां स्वतंत्र भारतांत पावसर तांची जबाबदारी घेतल्या आनी वसणूक करपाचें काम केलां. १९५५ ते १९७७ ह्या काळांत आपिबाणीविरोधी संघर्शांतय हे संघटनेन वांटो घेतला.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे प्रेरणेन अरिवल भारतीय विद्यार्थी परिशद, भारतीय जन संघ, भारतीय जनता पार्टी, विश्व हिंदू परिशद, कुश्ट निवारक संघ, भारतीय मजदूर संघ, भारतीय किसान संघ, वनवासी कल्याण आश्रय, समाजीक समरसता मंच, अ. भा. ग्राहक पंचायत, राष्ट्रीय शीख संगत सारकिल्ल्या संघटनांची स्थापणूक जाल्या.

ब्रिटिशांचे फोडा आनी राज्य करा हे पद्दतीन चलिल्लें

राजकारण, रिवलाफत चळवळींतल्यान हिंदू मुसलमान एकचार जावंचो सोडून सुरू जाल्ल्यो दंगली हीं राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या उदयाचीं त्या वेळावयलीं कारणां आसलीं तरी देश स्वतंत्र जालो तरी हिंदू संघटीत जाल्याबगर देशामुखावयले प्रश्न सुटचे नात ह्या विश्वासान डॉ. हेडगेवार आनी ताच्या इश्टांनी ह्या संघाची स्थापना केल्ली. दिनदयाल उपाध्याय, एकनाथजी रानडे, हो. वे. शेषाद्री, दत्तोपंत ठेंगडी, नानाजी देशमुख, अटल बिहारी वाजपेयी सारकिल्ले विचारवंत हेच संघटनेंतल्यान मुखार सरल्यात.

हिंदुंची संघटना करता म्हणून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे जायते विरोधक हे संघटनेक जातीयवादी आनी फॅसीस्ट अशींय विशेशणां लायतात. ह्या संघाचेर १९४८, १९७५ आनी १९९२ वर्सा अशी तीन खेपे त्या त्या वेळच्या सरकारान बंदी घातिल्ली. पूण ती बंदी दोन वर्सांवर्य उरूंक ना.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे स्वयंसेवक व्यायाम आनी कवायत करपाखातीर एक वरभर मैदानार जमतात. हाकाच शाखा म्हण्टात. शाखेचेर सगळ्यो आज्ञा संस्कृत भाशेंत दितात. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचो गणवेश म्हळ्यार खाकी मोटवी पॅट, धवो शर्ट, तांबडो पटो, काळी तोपी आनी काळे बूट. ह्या गणवेशांत दंड म्हळ्यार लाठयेचोय आस्पाव जाता. भगवो झेंडो हो संघाचो ध्वज आसा.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचें काम भारताच्या सगळ्या जिल्ह्यांनी पावलां. त्या भायर आशिया, आफ्रिका आनी युरोपांतल्या देशांनीय हे संघटनेचें भारतीय स्वयंसेवक संघ वा हिंदू स्वयंसेवक संघ ह्या नांवान काम चलता.

गोंय मेकळें जावचे पयलीं कांय लोकांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचें काम गोंयांत केल्लें अशी म्हायती मेळटा. पूण गोंय मेकळें जाल्याउपरांत १९६२ वर्सासावन गोंयांत ह्या संघाचें काम उक्त्या मळार सुरू जालां आनी तें गोंयच्या इकराय तालुक्यांनी पावलां.

- दत्ता भि. नाईक

राष्ट्रीय सागरविज्ञान संस्था (National Institute Of Oceanography - NIO) : दर्यांतले सजीव आनी निर्जीव साधनसंपत्तीचो अभ्यास करपी राष्ट्रीय पांवड्यावयली संस्था. ही संस्था १९६६ वर्सा दोनापावल, गोंय हांगा स्थापन जाली. हे संस्थेवरवीं दर्यांतलें खासकरून भारता भोंवतणच्या दर्यांतले साधनसंपत्तीचें संशोधन, विकास आनी समुपयोग करप जाता. तशेंच अंटार्क्टिक महासागर आनी तातुंतले साधनसंपत्तीविशीं महासागर विज्ञानीक अभ्यास करपाखातीर अंटार्क्टिक संशोधनाच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमांत आनी दर्यांतल्या खनिजांविशींच्या कार्यक्रमांत ही संस्था सक्रिय वांटो घेता.

ही संस्था दर्याचे अन्ननिर्मितीचे नदरेन दर्यांतले सजीव

साधन संपत्तीचें सर्वेक्षण, नुस्तेमारीखातीर नवे नवे जागे सोदप, सुंगटां, तिसच्यो, शिनाप्यो, खुबे आदी प्राणी तशेंच दर्यांतलें तण हांच्या संवर्धनाचीं तंत्रां विकसीत करप, तेभायर दर्यांतल्या पर्यावरणाचेर सैमीक आनी मनशांवरवीं जावपी बदलांचो जीववैज्ञानीक अभ्यास करप, दर्यांतल्या खनिजांचो अभ्यास करपाखातीर वेगवेगळे तरेन भूवैज्ञानीक आनी भूभौतिकीय संशोधन करप आदी गजालींचेर चड भर दिता. तेभायर कार्बनी रसायनां आनी वखदी द्रव्यां मेळोवपाचे नदरेन उपेगी अशा दर्यांतल्या जीवांचो सोद घेवपाचें कामय ही संस्था करता. संस्थेच्या ह्या कामाक 'गवेषणी' आनी 'सागरकन्या' हीं दोन संशोधन जहाजां महासागराच्या संशोधन वावराक हातभार लायतात.

दर्या, भूंय आनी हवा हांचेमदीं जावपी आंतरक्रिया, तशेंच सकयले पातळेवयलें उदक वयले पातळेचेर येवपाची क्रिया आनी तांचेमदीं जावपी भौतिक प्रक्रियांचो अभ्यास करून ही संस्था मन्सून वारें, चक्रीवादळ, अरबी दर्या, बंगालचो उपसागर आदींची म्हायती मेळयता.

हे संस्थेंत भौतिकीय महासागर विज्ञान, रासायनिक महासागरविज्ञान, जैव महासागर विज्ञान, सागरी प्रदूषण, भूवैज्ञानीक महासागर विज्ञान आदी १२ विभाग आसून तिचीं मुंबय, कोचीन आनी वॉल्टेअर हांगा विभागीय केंद्रां आसात.

हांगाच विकसीत केल्ली हवामानाचो अदमास घेवपी एक स्वयंचलीत प्रणाली आनी हेर कांय खास उपकरणां अंटार्क्टिकाचेर आसात. द इंडियन नॅशनल ओशनोग्राफी डेटा सेंटर हें संस्थेचें केंद्र हिंदी महासागराविशीं म्हायती मेळोवप, ती सांठोवप आनी तिचो प्रसार करप असलीं कामां करता. तशेंच संवसारांतल्या हेर केंद्रांकडेन संपर्क दवरप, सूक्ष्मसंदर्भ दवरप, म्हायती प्रकाशीत करप आदी कामांय हें केंद्र करता. हे संस्थेचें सुमार ३०० संशोधन ज्ञानपत्रिका आशिल्लें व्हड ग्रंथालय आसा.

मुंबयच्या विभागीय केंद्रांत खासकरून महाराष्ट्र आनी गुजरात लागसारच्या वाठारांतल्या प्रदूषण नियंत्रणाचो अभ्यास करप जाता. तशेंच थंय ह्या वाठारांतलो महासागरविज्ञानीक अभ्यासय करतात. कोचीनांतल्या विभागीय केंद्रांत आंतरराश्ट्रीय हिंदी महासागर मोहिमेंत एकठांय केल्ले प्राणिप्लवकांचे नमुने दवरल्यात. तेभायर ह्या केंद्रांत केरळांतल्या प्रतिप्रवाहाचे परिस्थितिविज्ञान, प्रदूषणाच्यो कांय बाबी, प्राणी संवर्धन, देगांची झीज आदीविशींचें संशोधनकार्य चलता. वॉल्टेअर आनी ताच्या लागसारच्या वाठाराच्या दर्यावाठाराचो भूभौतिकीय अभ्यास हें वॉल्टेअर विभागीय केंद्राचें खाशेलें अशें काम आसा. पोर्ट ब्लेअर, चेन्नई आनी गुजरात हांगा विभागीय केंद्रां उगडपाची संस्थेची येवजण आसा.

इंटरगव्हर्नमेंट ओशनोग्राफिक कमिशन, यूनेस्को ह्या सारक्या आंतरराश्ट्रीय संघटनांकडल्यान मदत मेळपी प्रकल्पांतय ही संस्था

वांटो घेता. हे संस्थेवरवीं महासागर आनी एन आय ओ न्यूजलेटर हीं त्रैमासिकां, कलेक्टेट रिप्रिंटस् ही वर्सुकी आनी वर्सुकी अहवाल उजवाडा हाडटा.

- कों. वि. सं. मं.

राश्ट्रीयीकरण : उद्येगधंदे आनी सेवा ह्या सदराखाल येवपी आस्थापनां (माध्यमां) हांचो कारभार थेट सरकारी नियंत्रणाखाला हाडप हाका सामान्यपणान राश्ट्रीयीकरण म्हण्टात. सामान्य जनतेक अर्थीक येणावळीचो लाव मेळचो आनी तातुंतल्यान अर्थीक समता घडची, तशेंच सामान्य जनतेक अत्यावश्यक सेवेचो फाव त्या मोलांत फायदो मेळचो हें जनहिताचें तत्त्व राश्ट्रीयीकरणाफाटलें मुखेल सूत्र आसा. कांय आडवाद सोडले तर राश्ट्रीयीकरण हें मुखेलपणान समाजवादाचें कारण आसा. लोकशायेंत समाजवादी अर्थीक धोरण म्हणून राश्ट्रीयीकरणाचें समर्थन जालां. फायदो (येणावळ) हें खाजगी अर्थकरणाचें मुखेल तत्त्व जाल्ल्यान गिरायकाचेर विनाकारण अर्थीक भार पडटा. ह्याच तत्त्वाक लागून उद्येगमळार अडेची टंचाय निर्माण करपाची प्रवृत्ती जाता. बीन फायदद्याचे पूण सामान्य जनतेक गरजेच्या अशा उद्येगधंद्याकडेन खाजगी अर्थकारणांत दुर्लक्ष जाता. राश्ट्र उबारणेखातीर आनी विशेश करून आपिबाणीचे परिस्थितींत कांय उत्पादनां सामकीं गरजेचीं थरतात. ह्या सगळ्यांचेर केंद्रीय खाजगी उत्पादन वेवस्थेंत श्रम ह्या घटकाचें व्हड योगदान आसता. पूण प्रत्यक्षांत श्रम दिवपी कामगाराक ताच्या श्रमाच्या प्रमाणांत येणावळींतलो वांटो मेळना. ह्या सगळ्यांचेर केंद्रीय नियंत्रण आसप गरजेचें जाता, हातुंतल्यान राश्ट्रीयीकरणाचें समर्थन करप जालां. संवसारांतलो राश्ट्रीयीकरणाचो इतिहास सगळेच कडेन समाधानकारक ना. कांय आडवाद सोडले तर राश्ट्रीयीकरण हो खाजगी उद्येगधंद्याक एक आदर्श पर्याय थारूंक ना. हाचें मुखेल कारण म्हणजे खाजगी उद्येगयंत्रणेंत जी एके तरेची कार्य क्षमता, शिस्त, स्वायत्ता, वेवस्थापन कळाशी अंतर्भूत आसा. अशे तरेची वेवस्था राश्ट्रीयीकरणांत हाडपाक व्हडलेंशें यश मेळूंक ना. तेभायर नफो (येणावळ) ही मोख सदळ दवरिल्ल्यान राश्ट्रीय उद्येगधंद्याचो अर्थीक कणो दुबळो जावन नप्या तोट्याचें प्रमाण सारखें जुळना. खाजगीकरण आनी राश्ट्रीयीकरण दोगांतय फायदे - तोटे आशिल्ल्यान खंयचे एकेच वेवस्थेचेर पातयेवन रावप खंयच्याय राश्ट्राक परवडपासारकें ना. देखून मिश्रप अर्थवेवस्था हो तिसरो पर्याय मुखार आयलो. हे वेवस्थेंत राश्ट्रीय तशेंच खाजगी उद्येगधंद्याक वाव मेळटा. गरजेप्रमाण आनी उत्पादन क्षमतेचे कुवतीनुसार उद्येगधंद्याची दोगांयमदीं वांटणी करून एकंदर अर्थ वेवस्था घटमूट करपाच्या उद्देशान भौतेक राश्ट्रांनी ही मिश्र पद्दत आपणायल्या. येणावळ, कर, कामगारांचो वेवस्थापनांत सहभाग, खाजगी वेवस्थापनाचें नियंत्रण, संबंदीत कायदे अशा पूरक उपायांनी

मिश्र वेवस्थेक संरक्षण दिवपाची कल्पना मुखार आयल्या. भारताच्या स्वातंत्र्यापयलीं कांय अर्थवेव्हार ब्रिटीश सरकाराच्या प्रशासनारवाल आशिल्ले. तरी मुखेलपणान ब्रिटीश वेपाऱ्याक आयात निर्यात करप सोपें जावचें ह्या उद्देशान ती वेवस्था केल्ली. स्वातंत्र्या उपरांत लोकशाय राज्यंत्राची समाजवादी वेवस्था ही मोख मुखार दवरून अर्थीक नियोजनाच्या मार्गान अर्थीक विकासांतल्यान समाजीक हीत साधप हें उद्दीश्ट दवरिल्ल्यान मिश्र अर्थ वेवस्था हो पर्याय भारत सरकारान स्विकारलो. हाचो परिणाम म्हणून व्हड प्रमाणांत भौशिक, अर्थीक मळार भारत सरकारान भांडवल घालें. लोकोपयोगी वस्तू आनी सेवा हांचें उत्पादन आनी समान वांटप हाचेर सरकारी उद्देगधंद्यांनी भर दवरलो. फुडाराक उपेगी वस्तुची टंचाय भरून काडप आनी बंद पडिल्ल्या उद्देगधंद्यांतल्या कामगारांक काम दिवप ह्या दोन मोरवींची तातूंत भर पडली. उद्देगधंद्यांत कर्जरुपान दुडवांपुरवण करपी वेपारी बँकांचें सरकारान १९६९ आनी १९८० त राश्ट्रीयीकरण करून सरकारी मळार चलपी उद्देगधंद्यांक चालना दिली आनी ह्याच वांगडा ह्या संस्थांचो जावपी अर्थीक दुरुपयोग उणो केलो. सदद्याचे परिस्थितींत भारतीय अर्थ वेवस्थेंत रवनीजां, कोळसो, तिरवें, वीज, सारें, येरादारी, दळणवळण, उदकापुरवण, वित्तपुरवण, संरक्षण, उत्पादन आदी मळां व्यापक रुपान सरकारी वेवस्थेरवालां हाडल्यांत.

सरकारी क्षेत्रांतली गुंतवणूक (आंकडे कोटी रुपयांत)

येवजण क्रं.	सरकारी क्षेत्र	वट्ट गुंतवणूक	वट्ट गुंतवणुकीचो शेंकडो/प्रमाण
पयली येवजण	१,५६०	३३६०	४६.४
दुसरी येवजण	३,७३१	६८३१	५४.६
तिसरी येवजण	७,१८०	११,२८०	६३.७
चवथी येवजण	१३,६५५	२२,६३५	६०.३
पांचवी येवजण	३६,७०३	६३,७५१	५७.६
सवी येवजण	८४,०००	१५८,७१०	५२.९

सरकारी उद्देगधंद्यामार्फत उत्पन्न जाल्ल्या म्हालाची निर्यात आनी आयात पर्यायीकरणांतल्यान सरकाराचे तिजोरेंत व्हड प्रमाणांत परकी चलन जमा जाता. देशांतलें बेकारीचें प्रमाण कमी करपांतय सरकारी उद्देगधंद्यांचो बरोच हातभार लागता.

सरकारी क्षेत्रांतल्या उद्देगधंद्यांनी १९६८ - ६९ त वट्ट ८५ कोटी रुपया फायदो मेळयलो. १९८३ - ८४ त तो ३५६९ कोटी रुपया जालो. फकत नफ्याचो हिशेब केल्यार १९६८ - ६९ ते १९७१ - ७२ ह्या काळांत ह्या उद्देगधंद्यांक नुकसान जाल्ल्याचें दिसता. १९७२ - ७३ त तांकां कांय प्रमाणांत म्हळ्यार ८.१८ कोटी रु. फायदो मेळ्ळो. १९७६-७७ तो १८४ कोटी रु. जालो. ते उपरांतचीं रिणां परत नुकसान दारवयतात. १९८२ - ८३ वर्सा फकत फायदो ६१३ कोटी रु. जालो. पूण १९८३ - ८४ त तो २४६ कोटी मेरेन उणो जाल्ल्याचें

दिसता. वट्ट फायद्याचें गुंतवणुकीचें प्रमाण १९६८ - ६९ त फकत २.८ % आशिल्लें, तें १९७६ - ७७ वर्सा ८.४ टक्क्यांमेरेन वाडलें. १९८२ - ८३ वर्सा तें १३% आशिल्लें. १९८३ - ८४ वर्सा हें प्रमाण ११.९% मेरेन देवलें. भारतांतल्या सरकारी उद्देगधंद्यांची परिस्थिती समाधानकारक ना अशें मानून लेगीत भारतीय समाजवादी अर्थवेवस्थेंत राश्ट्रीयीकरण अपरिहार्य आसा. अर्थीक नियंत्रणांतल्यान अर्थीक समता हें राश्ट्रीयीकरणांचें उद्दीश्ट आशिल्ल्यान फकत फायदो- नुकसान हे कसोटीचेर राश्ट्रीयीकरणाचें मूल्यमापन करप समा जावचें ना. भारतासारक्या प्रगतशील देशाखातीर अशे अर्थवेवस्थेची नितांत गरज आसा. अशे वेवस्थेच्या अणभवांतल्यान आवश्यक ती जतनाय घेवन भौशिक क्षेत्राची कार्यक्षमता वाडोवपाचो विचार जावप होच हाचेर उपाय दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

राष्ट्रकुल : एक आंतरराश्ट्रीय संघटना. एका तेंपार ब्रिटीश साम्राज्या अंतर्गत अशा वसाहती राश्ट्रांची ही संघटना आसली. ह्यो वसाहती स्वतंत्र जातकच चडशा राश्ट्रांनी राश्ट्रकुलाचें सभासदत्व दवरलें. ब्रिटीश साम्राज्याचे राजकीय, अर्थीक आनी प्रशासकीय गरजेंतल्यान वसाहतींच्या परिशदेच्या रुपांत (कॉलोनियल कॉन्फरन्स) राष्ट्रकुल (ब्रिटीश कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स) हे संस्थेचो जल्म जालो. १९४७ त ब्रिटीश साम्राज्याखालच्यो बऱ्योच वसाहती बरखास्त जावन थंय स्वतंत्र राश्ट्रांची निर्मिती जातकच, ब्रिटीश हें उतर गाळून फकत 'कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स' हें नांव उरलें. साम्राज्यांतल्या वेगवेगळ्या वसाहतींचे गव्हर्नर आनी प्रशासक हांणी एकामेकांच्या अणभवांची देवघेव करची, राजकीय आनी प्रशासकीय धोरणांत एकसुत्रता हाडपाचो यत्न करचो आनी वसाहत मंत्र्याकडल्यान फुडल्या धोरणाविशीं मार्गदर्शन मेळचें ह्या उद्देशान हे संघटनेचीं अधिवेशनां घेवप जातालीं.

हे संघटनेचीं सभासद राश्ट्रां अशीं: ग्रेट ब्रिटन, आयर्लँड प्रजासत्ताक, कॅनडा, न्यू फाउंडलँड, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलँड, दक्षिण आफ्रिका, श्रीलंका, घाना, मलेशिया, नायजेरिया, सायप्रस, सिएरा लेओन, टांझानिया, जमेका, त्रिनिदाद, टोबॅगो, युगांडा, केनया, मालावी प्रजासत्ताक, झांबिया, मॉल्टा, गॅंबिया, सिंगापूर, गुयाना, बोटस्वाना, लेसोथो, बार्बेदोश, मॉरिशस, स्वाझीलँड, अस्तंत सॅमोआ, टॉंगा, फिजी, बांगला देश, बहामा, ग्रेनेडा, भारत, पाकिस्तान, नाऊरू, ऑटिंग्वा - बार्बूडा, सेंट किट्सनेव्हिझ, डोमिनिकन प्रजासत्ताक, सेंट लुसीया, सेंट व्हिंसेंट, ब्रुनाई आनी न्होडेशिया (झिंबाब्वे). हातुंतलो आयर्लँड प्रजासत्ताक, दक्षिण आफ्रिका आनी पाकिस्तान हांणी अनुक्रमान १९४९, १९६१ आनी १९७२ वर्सा राश्ट्रकुलांतल्यात सभासदत्व काडून घेतलें. तशेंच १९९५ त नायजेरियाचें सभासदत्व रद्द केलें. राष्ट्रकुलाचें पायाभूत तत्त्व स्वयंस्फूर्त सहकार्य हें आशिल्ल्यान सभासद राष्ट्रकुलाचो प्रभाव कायद्याच्या स्वरुपाचो नासून राजकीय स्वरुपाचो आसा.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत आफ्रिका आशिया खंडांतल्या ब्रिटीश वसाहतींक स्वातंत्र्य मेळ्ळें. हाचें बरेंच श्रेय राष्ट्रकूल हे संघटनेचे विचारसरणेक आनी धोरणाक वता. चड करून ब्रिटीश नियंत्रणाखाल आशिल्लो न्होडेशिया (झिंबाब्वे) १९७९ त मेळिल्लें स्वातंत्र्य, दक्षिण आफ्रिकेंतली वर्णभेदाचेर आदारीत राज्यवेवस्था आनी दक्षिण आफ्रिकेच्या हुकमतीखाला आशिल्ल्या नामीबियाचें स्वातंत्र्य मेळपाक राष्ट्रकुलाचें धोरण बऱ्याच अंशी कारणीभूत जालां. राष्ट्रकुलांत आशिल्ल्या राश्ट्रांच्या अंतर्गत वेव्हाराचेर राष्ट्रकुलाचो कायदेशीर असो अधिकृत शेक चलना आसलो, तरी हे संघटनेचो धोरणात्मक दबाव लोकमत तशें आंतरराश्ट्रीय - राश्ट्रीय संबंद हांचेर पडटा. हे संघटनेचें कायमस्वरुपी मुखेल कार्यालय लंडनाक आसलें तरी ताच्यो परिशदो सभासद राश्ट्रांनी जाता. अशी एक परिशद १९८३ त दिल्ली जाल्ली.

काँग्रेसच्या जयपूर हांगाच्या अधिवेशनांत (१९४८) पंडित नेहरूच्या फुडाकारान स्वतंत्र भारतान समतेच्या आनी सार्वभौमत्वाच्या तत्वांवरवीं राश्ट्रकुलांत रावपाचो निर्णय घेतलो. त्यावेळार भारताक लागपी लश्करी सामुग्रीचो ब्रिटनाकडल्यान जावपी पुरवण, स्टर्लिंग क्षेत्रांत आस्पाव आशिल्ल्या भारताक मेळपी परकीय हुंडणावळीच्यो सुविधा, भारतीय निर्यात मालाक ब्रिटीश बाजारपेठेंत मेळपी जकात सूट आनी पाकिस्तानाच्या नाकाआशिल्ल्या प्रचाराक आळाबंदा हाडपा खातीर उपेगी आशिल्लें राष्ट्रकुलाचें व्यासपीठ ह्या सगळ्या कारणांनी राष्ट्रकुलांत रावपाचो भारताचो निर्णय योग्य थारलो.

फुडल्या काळांत शीतझुजाच्या संदर्भांत राष्ट्रकुलाचें राजकीय म्हत्व खूब उणें जालें. राष्ट्रकुलाभायल्याय राश्ट्रांकडेन भारताचे शस्त्राविशींचे अर्थीक आनी राजकीय हितसंबंद जोडिल्ल्यान राष्ट्रकुलाक भारताचे नदरेन दुसरी सुवात आसा. १९६५ पयलीं राष्ट्रकुलाच्या कारभाराचेर ब्रिटीश सरकाराचें बरेंच नियंत्रण उरतालें. १९६५ त राष्ट्रकुलाचें कायमस्वरुपी कार्यालय लंडनांत स्थापन करून ताका स्वायत्त अशें प्रशासन मेळ्ळें. आधुनिक काळांत राष्ट्रकुलाचें म्हत्व आंतरराश्ट्रीय मळार पयलीं सारकें उरूंक ना. तरी समान राश्ट्रीय धोरणाचेर राष्ट्रकुलाचे परिशदेंत भासाभास जावन कांय निश्चीत अशीं तत्वां सभासद राश्ट्रां आपखोशयेन आपणाक लागू करतात.

१९३० च्या अदमासाक राष्ट्रकुलाचे वतीन सभासद राश्ट्रांखातीर दर चार वर्सांनी राष्ट्रकुल खेळासर्ती सुरू केल्ल्यो त्यो चालू आसून तांकां खेळाच्या मळार ऑलिंपिक खेळासर्ती फाटोफाट म्हत्व मेळ्ळां.

- कों. वि. सं. मं.

राष्ट्रकूट राजवंश : महाराष्ट्रांत राज्य करपी एक प्राचीन वंश. पयलींच्या काळांत राष्ट्रकूट ह्या नांवाचीं खूबशीं घराणीं भारतांत आशिल्लीं. पयलीं राष्ट्रकूट हें एक अधिकारपद आशिल्लें. राज्याच्या व्हड

विभागाक राश्ट्र म्हण्टाले. पुर्विल्ल्या तांब्यापट्यांनी राष्ट्रकूटांचो उल्लेख येता. राश्ट्राचो प्रशासक तो राष्ट्रकूट. तांकां राजदानाची म्हायती दिल्ली आसता. कांय काळा उपरांत राष्ट्रकूट प्रबळ जावन तांणी स्वतंत्र राज्यांची स्थापना केली. तेखातीर तांचीं कुळां राष्ट्रकूट ह्या नांवान नामनेक पावलीं. अशीं घराणीं लातूर, वेरूळ, सोलापूर, अचलपूर हांगा स्थायिक जालीं.

मानपूरचे राष्ट्रकूट - सगळ्यांत पोरनें घराणें. इ. स. च्या ४ थ्या आनी ५ व्या शेंकड्यांत कृष्णा न्हंयेच्या देगणांत राज्य करतालें. ताचो मूळ पुरूस मानांक हाणें आपल्या नांवान मानपूर नांवाचें नगर स्थापून थंय आपली राजधानी केली. ह्या राष्ट्रकूट राजाक कुंतलेश्वर अशेंय म्हण्टाले. विदर्भाचे वाकाटक आनी कुंतलाचे राष्ट्रकूट हांचीं राज्यां एकामेकांक तेकून आशिल्ल्यान तांचेभितर सतत वाद चलताले. मानांकान विदर्भाक खूब सतायलें, अशें राष्ट्रकूटांच्या पांडरंगपल्ली तांब्यापटांत म्हळां, तशेंच वत्सगुल्म (वाशीम) च्या विध्यसेन वाकाटकान कुंतलेशाचो पराजय केल्ल्याचो उल्लेख अजिंठ्याच्या लेखांत आयला. मानांकांचो पूत देवराज हाच्या काळांत गुप्त सम्राट दुसरो चंद्रगुप्त (विक्रमादित्य) हाणें आपलो राजकवी कालिदास हाका ह्या कुंतलेश राष्ट्रकूटांच्या दरबारांत वकील म्हणून घाडिल्लो. मानपूर हांगा हें घराणें दुसऱ्या पुलकेशीच्या काळामेरेन तिगलें. पुलकेशीन तांकां हारोवन तांचो प्रदेश खालसा केलो.

सव्या शेंकड्यांत, विदर्भांत दुसरें राष्ट्रकूट घराणें कलचुरींचे मांडलिक म्हणून उदयाक आयलें. कलचुरींच्या उच्छेदाउपरांत तांणी बादामीच्या चालुक्यांचें स्वामित्व आपणायलें आनी फुडें ते राष्ट्रकूटांचे मांडलिक जाले. तांची राजधानी पयलीं नंदिवर्धन, उपरांत भंडारा जिल्ह्यांतल्या पद्मपूर (पद्मनगर) आनी निमाणें अमरावती जिल्ह्यांतल्या अचलपूर हांगा आशिल्ली. हें घराणें धाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन उरलें. ह्या दोनूय घराण्यांपरस चड नामनेचें अशें तिसरें राष्ट्रकूट घराणें औरंगाबाद जिल्ह्यांत उदयाक आयलें. ह्या घराण्याचो पयलो नामनेचो राजा दंतिदुर्ग. हो पयलीं बादामीच्या चालुक्यांचो मांडलिक आशिल्लो. पूण फुडें तें सोडून ताणें सुमार ४५ वर्सां राज्य केलें. लाट (दक्षिण गुजरात), महाराष्ट्र, विदर्भ हे प्रदेश जिखून ताणें आपल्या राज्याक जोडले. उपरांत ताणें मालव, कोसल (छत्तीसगड), कलिंग (ओरिसा), श्रीशैलम ह्या प्रदेशांचेर घुरयो घाल्यो. ७५३ च्या अदमासाक ताणें चालुक्य कीर्तिवर्म्याक हारयलो.

दंतिदुर्गा उपरांत ताचो बापलयो पयलो कृष्ण हाणें चालुक्य सम्राट दुसरो कीर्तिवर्मा हाका परतून हारोवन चालुक्य राजवट सोंपयली. उपरांत ताणें गंगावाडीच्या गंगांचो आनी बेंगीच्याय पयलींच्या चालुक्यांचो पराभव केलो. अशे तरेन ताणें राष्ट्रकूट साम्राज्याची बसका घाली. ताच्या काळांत वेरूळ हांगाचें कैलास लेणें खोदलें.

कृष्णा उपरांत ताचो पूत दुसरो गोविंद गादयेर आयलो पूण ताच्या काळांत सगळी सत्ता ताचो धाकटो भाव ध्रुव हाच्या हातांत आशिल्ली. निमाणें ध्रुवान ताका हारोवन स्वता गादी घेतली. उपरांत ध्रुवान गोविंदाच्या पक्षाचे गंग आनी पल्लव राजांक हारोवन गंग राजपुत्र शिवमार हाका बंदिस्त केलो आनी गंगवाडी खालसा केली. उपरांत ताणें उत्तर भारतांत स्वारी करून दोआबामेरेन आक्रमण केलें. गुर्जर प्रतीहार नृपती वत्सराज हाका राजपुतान्यांत धांवडावन घाले आनी बंगालचो पालनृपती धर्मपाल हाका दोआबांत हारयलो. तेन्नासावन गंगा आनी यमुना न्हंयांचीं चिन्नां राष्ट्रकूटांच्या ध्वजांचेर दिसूंक लागलीं. ध्रुवाउपरांत तिसरो गोविंद हो गादयेर आयलो. ताणें आपल्या स्तंभ नांवाच्या व्हडल्या भावाचो आनी ताच्या पक्षाच्या आनी बंदीतल्यान मुक्त जातकच उलटल्ल्या गंग राजाचो पराभव केलो. गंगाक परतून बंदींत उडयलो. पूण स्तंभाक परतून गंगवाडीचो अधिपती नेमलो. उपरांत ताणें आपल्या बापायप्रमाण उत्तर भारतांत घुरी घालून थंयच्या वत्सराजाचो पूत दुसरो नागभट हाका हारयलो. पालनृपती धर्मपाल आपलो हस्तक कनौजाचो अधिपती चक्रायुध हाचेसयत ताका शरण आयलो. उपरांत ताणें हिमालयामेरेन स्वारी केली. परतून नर्मदा देगेचेर येवन ताणें मालक, डाहल (चेदि), ओड्रक (ओरिसा) हे देश जिखून पावसाच्या दिसांनी श्रीभवन (गुजरातांतलें सारमोण) हांगा मुक्काम केलो. थंयच ताका पयलो अमोघवर्ष हो चलो जालो. गोविंद तेउपरांत मयूरवंदीक परतून आयलो. थंय कांय काळ रावन ताणें दक्षिणेच्या दिग्विजयाची तयारी केली आनी तुंगभद्रेचे देगेर हेलापूर हांगा तळ दिलो. थंयसावन ताणें गंग, पल्लव, पांड्य आनी केरळ देशांचेर घुरयो घालून थंयच्या राजांचो पराभव केलो. तांकां आपलें स्वामित्व आपणावपाक लायलें. ताणें वेंगीचो पूर्वचालुक्य दुसरो विजयादित्य हाका हारोवन ताचो धाकटो भाव भीम हाका गादयेर बसयलो. अशे तरेन ताणें हिमालयासावन कन्याकुमारीमेरेन आपलें साम्राज्य पातळायलें.

तिसऱ्या गोविंदा उपरांत ताचो पूत पयलो अमोघवर्ष गादयेर आयलो. तेन्ना तो पंदरा - सोळा वर्सांचो आशिल्लो. अमोघवर्षाचे कारकीर्दींत खूब बंडां जालीं. पूर्वचालुक्य विजयादित्यान आपली गादी परत मेळयली. गंगांनी राष्ट्रकूटांक गंगवाडींतल्यान धांवडावन घाले. गुजरातांत तिसऱ्या गोविंदांन स्थापन केल्ले राष्ट्रकूट शाखेनूय स्वातंत्र्य फर्मायलें. हातुंतल्या खूब जाणांक अमोघवर्षान काबूत हाडले. पूण ह्या बंडाळ्यांखातीर ताच्या राज्याक शांतिकाय लाबलीना. अमोघवर्षाच्या काळांत विद्येक खूब उर्बा मेळ्ळी. ताणें स्वता कविराजमार्ग नांवाचो साहित्यशास्त्रीय ग्रंथ कन्नड भाशेंत बरयलो. ताच्या प्रश्नोत्तरमालिका नांवाच्या दुसऱ्या एका ग्रंथावयल्यान तशेंच कोरांतिल्ल्या लेखांच्या उल्लेखांवयल्यान तो मदीं मदीं आपल्या युवराजाचेर कारभार सोंपोवन धर्मीक चिंतनाखातीर मठांत वचून रावतालो अशें दिसता. एक फावट

ताणें वशाच्या रोगनिवारणाखातीर आपल्या हाताचें बोट कापून तें कोल्हापूरचे महालक्ष्मीक ओंपिल्ल्याचो उल्लेख लेखांत आसा. ताच्या दरबारांत बऱ्याचशा जैन कवींनी आपले ग्रंथ रचिल्ल्याचे उल्लेख आसात.

पयल्या अमोघवर्षाउपरांत ताचो पूत दुसरो कृष्ण गादयेर आयलो. कृष्णान आपले कारकीर्दीच्या शेवटाक उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतल्या बाण नृपती दुसरो विजयादित्य प्रभुमेरू हाचो पराभव केलो. हे घुरयेंत ताचो नातू तिसरो इंद्र हाणें पराक्रम गाजयल्लो. कृष्णाक उत्तर भारतांतले माळवो आनी कोठवाड हे प्रांत गुर्जर प्रतीहार पयलो भोज हाका दिवचे पडले. ताचे कारकीर्दींत गुजरातेंतले राष्ट्रकूट शाखेचो अस्त जालो. कृष्णाचो पूत जगतुंग हो ताचे हयातींत मेळयान ताचे उपरांत ताचो नातू तिसरो इंद्र हो गादयेर आयलो. इंद्राक इ. स. ९२७ वर्सा मरण आयलें. ते उपरांत ताचो पूत दुसरो अमोघवर्ष हो गादयेर आयलो. पूण एका वर्सांतूच ताका मरण आयिल्ल्यान ताचो भाव चवथो गोविंद हाका गादी मेळ्ळी. हाच्या काळांत बऱ्याचशा सामंतांनी बंड करून मान्यखेटाचेर चाल केली. कलचुरी युवराजदेवान आपलो जावंय तिसरो अमोघवर्ष हाचो पक्ष घेवन उत्तरेकडल्यान राष्ट्रकूट प्रदेशाचेर सैन्य धाडलें. त्या सैन्याचें आनी राष्ट्रकूटांच्या अचलपूर हांगाच्या सामंताच्या सैन्याचें पयोष्पीचे देगेर व्हड झूज जालें. तातूंत कलचुरी सैन्याक जैत मेळ्ळें. ताणें अमोघवर्षाक फुडें घालून मान्यखेटाचेर चाल केली. दक्षिणेकडल्यान अमोघवर्षाचे साहाय्यक आयिल्लेच. हे धुमश्चर्कींत चवथो गोविंद मेलो आनी तिसरो अमोघवर्ष गादयेर आयलो. पूण तेन्ना तो खूब जाण्टो जाल्लो. तशेंच तो शांत वृत्तीचो आशिल्ल्यान ताचो पूत तिसरो कृष्ण होच सगळो राज्यकारभार पळयतालो. तीन वर्सांनी बापायच्या मरणाउपरांत तो गादयेर आयलो.

तिसरो कृष्ण महापराक्रमी आशिल्लो. ताणें आपलो मेवणो बूतुंग हाका गंगवाडीचे गादयेर बसयलो, उत्तरेंत घुरयो घालून कालंजर आनी चित्रकूट हांगा राष्ट्रकूटांचीं ठाणीं वसयलीं. उपरांत दक्षिणेंत परत येवन कांची आनी तंजावर हीं स्थळां काबीज केलीं. फुडें स वर्सांउपरांत तक्कोलम् हांगा जाल्ल्या खर झुजांत चोल युवराज राजादित्य हाका गंग सामंत बूतुंगान जिवो मारलो. उपरांत कृष्णान रामेश्वरमेरेन चाल करून थंय आपलो जयस्तंभ उबारलो. फुडें चोलांनी आपलो कांय प्रदेश जिखून परत घेतलो पूण तांचो तोंडइमंडल (अर्काट, चिंगलपुट आनी वेल्लोर जिल्ह्यांचो) प्रदेश राष्ट्रकूटांच्या हातांत उरलो. कृष्णान परतून ९६३ वर्सा उत्तरेंत घुरी घाली आनी माळवा काबीज करून बुदेलखंडाचेर आक्रमण केलें.

कृष्णाउपरांत ताचो धाकटो भाव खोद्विग गादयेर आयलो. ताचे कारकीर्दींत माळव्याच्या परमार सीयकान मान्यखेटाचेर इ. स. ९७२ वर्सा घुरी घालून तें नगर लुटलें. उपरांत खोद्विगाचो पुतणयो दुसरो कर्क गादयेर आयलो पूण तो व्यसनी आशिल्ल्यान राज्यांत

बेबंदशाय माजली. हाका लागून बेळगांव जिल्ह्यांतल्या तरदवाडी हांगा राज्य करपी राष्ट्रकूटांचो मांडलिक तैलप हाणें हाचो फायदो घेतलो आनी ९७३ वर्सा घुरी घालून कर्काचो पराभव केलो आनी मान्यरवेट काबीज केलें.

धार्मिक मळार राष्ट्रकूट राजे सहिष्णू आनी उदार आशिल्ले. बौध्द, जैन, मुसलमान, शैव, वैष्णव ह्या सगळ्यांक तांणी समभावान वागोवन आदार केलो. मुसलमान धर्माविशीं तांचें उदार धोरण आशिल्लें. तांकां मशिदी बांदपाक परवानगी दिल्ली. कितल्याशाच प्रदेशांचेर मुसलमानांनी प्रांतधिपतीची नेमणूक केल्ली. राष्ट्रकूटांच्या काळांत सगळ्याक बौध्द धर्म अधोगतीचे वाटेर आशिल्लो तरी राष्ट्रकूटांच्या साम्राज्यांत एक - दोन सुवातींनी बौध्द विहार आशिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. कृष्णगिरी (कोंकणांतलें कान्हेरी) हांगाच्या बौध्द संघाक पयल्या अमोघवर्षाचे कारकीर्दींत शिलाहारांच्या अमात्यान कांय द्रव्यांच्यो देणग्यो दिल्ल्यो. पयलो अमोघवर्ष आनी ताचो पूत दुसरो कृष्ण हांणी जैन देवळांक देणग्यो दिल्ल्यो. गुजरातांतल्या सामंत राष्ट्रकूट शाखेच्या दंतिवर्म्यान कांपील्य तीर्थांतल्या विहाराक ग्राम दान दिल्लें. राष्ट्रकूटांनी धर्म, विद्या आनी कला हांकां आलाशिरो दिला. तशेंच तांचो विद्वानांक आश्रय आसतालो. तांणी बऱ्योचशो साहित्यकृती निर्माण केल्यो. तांच्या काळांत स्थापत्य आनी शिल्प ह्या कलांकूय उर्बा मेळ्ळी. तांणी आपल्या राज्यांत खूबशीं देवळां, वास्तू बांदल्यो. सामान्यपणान राष्ट्रकूट राजे हिंदू आसून शिवाचे उपासक आशिल्ले. कृष्णराजाचें कृष्णेश्वर हें कैलासलेणें हें एक शिवमंदिरूच आसा. हाचे भायर तांणी अठरा शिवमंदिरां बांदिल्ल्याचो उल्लेख राष्ट्रकूटांच्या कोरांतिल्ल्या लेखांनी येता. वेरूळाभशेनूच धारापुरी हांगा राष्ट्रकूट राजांनी कितलेशेच शिवकथा प्रसंग चितरायल्यात. हेभायर आनीकूय खूब कडे शिवमंदिरां राष्ट्रकूट राजांनी बांदल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : वेरूळ

रासलीला : ब्रज वाठारांतलें एक धर्मीक आनी संगीत नृत्यनाट्य. 'रसानां समूहः' = नव रसाचो समुदाय आनी 'रसः उत्पद्यते यस्मात्' = जाचे पसून रस उत्पन्न जाता तो, अशो रस शब्दांच्यो दोन उत्पत्यो सांगल्यात. पुर्विल्ल्या संस्कृतांत तशेंच अपभ्रंश साहित्यांतय रस शब्दाचो उल्लेख मेळटा.

रासक्रिडा हो वृंदावनांत रावपी श्रीकृष्ण आनी गोकुळांतल्यो गोपी हांचे जिपेतलो एक अमृतमधुर प्रसंग आसा. भागवत पुराणाच्या दशम स्कंधांतल्या २९ ते ३३ ह्या अध्यायांत रासांचें वर्णन आयिल्लें आसा. देखून ह्या पांच अध्यायांक मेळून रासपंचाध्यायी अशें म्हण्टात. हे पांच अध्याय भागवताचे प्राणभूत मानील्ले आसात.

रासपंचाध्यायींत रासाचें वर्णन आयलां तें अशें - शरद ऋतुंतले पुनवेराती चंद्र क्षितिजावयल्यान वयर येवंक लागलो आनी थोड्याच वेळांत ताचें धवेंफुल्ल चान्नें सगळेकडेन फांकारलें. अशावेळार श्रीकृष्णाक गोपबालां वांगडा क्रिडा करपाची इत्सा जाली. ताणें आपली मुरली ओंठाचेर तेकयली आनी तातुंतल्यान गोड तान छेडली. ती तान सगळ्या ब्रजमंडलांत घुमली, तेन्ना वज्रांतल्यो गोपी ती तान आयकून मोहित जाल्यो आनी हातांतलें काम थंयच सोडून, आपल्या वस्त्राचें भान दवरिनासतना घरच्यांच्या विरोधाक आयकनासतना वृंदावनांत यमुनादेगेर उब्या आशिल्ल्या कृष्णाकडेन धावल्यो. तेन्ना कृष्णान तांकां इतल्या रातच्यो तुमी भुरग्याबाळांक सोडून कित्याक आयल्यात, हें योग्य न्हय. तुमी आयल्यांत तशींच परत वचात, अशें तांकां सांगलें.

कृष्णाच्या तोंडांतली हीं खर उतरां आयकून त्यो दुरवी जाल्यो. तांणी कृष्णाक म्हळें तुका आमच्या मनांतलो भाव कळटा, आमी तुजेकडेन रास खेळूंक आयल्यात.

गोपींची ही उपाट भक्ती पळोवन कृष्ण खोशी जालो आनी ताणें तांची इत्सा पुराय करपाचें थारायलें. उपरांत यमुनेच्या वाळवंटांत ते राती रासलिलेक सुरवात जाली. गायन - वादनाचे साथीचेर जसो जसो नाच सुरू जालो तसो तसो गोपींक आपल्या भाग्याचो गर्व जालो. तें पळोवन ताचो गर्व ना करपाक कृष्ण थंयचो नाच जालो. सगळ्यो गोपी व्याकूळ जाल्यो आनी कृष्णाक पुराय रानांत सोदूंक लागल्यो. थंयच्या झाडांझुडपांकडे, शेवण्यांकडे तांणी कृष्णाची चवकशी केली. पूण कृष्ण तांकां खंयच मेळ्ळो ना. कृष्णावांगडा केल्ल्या लिलाची ताका याद जावंक लागली. त्यो कृष्णाच्या वेगवेगळ्या लिलाचें अनुकरण करूंक लागल्यो. ताचे भितरली एक गोपी कृष्ण जाली, दुसऱ्यो कांय जाण तांच्यो सवंगडी जाल्यो. कृष्णाचे वेगवेगळे खेळ खेळत तीं वृंदावनांत फिरूंक लागलीं. तेन्ना एकेकडे तांकां कृष्णाच्या पावलांच्यो कुरवो (पावलट) दिसल्यो. ताच्या लागसारच एके बायलेच्या पावलाच्यो कुरवो आशिल्ल्यो. तें पळोवन आपले आराधिके वांगडा एकांतांत क्रिडा खेळपाक कृष्ण गेला हें तांकां कळ्ळें, तेन्ना कृष्णाच्या पावलांच्या कुरवांची सुलूस घेत तीं फुडें वचूंक लागलीं. तेन्ना तांकां एका जाग्यार कृष्णाची ती मोगी भान शेल्ले अवस्थेंत मेळ्ळी. तिका कृष्णाविशीं विचारलें तेन्ना आपल्याक आपल्या भाग्याचो गर्व जाळ्यान कृष्ण आपल्याक सोडून गेलो अशें तिणें सांगलें. तें आयकून गोपी परत विलाप करूंक लागल्यो. कृष्णाची याद काडून काडून त्यो पुरायतरेन कृष्णमय जाल्ल्यो. तांच्या मनांतलो गर्व ना जालो, तेन्ना कृष्ण परत तांच्या मुखार प्रगट जालो. कृष्णाक पळोवन गोपी खोशी जाल्यो. ताका घेवन कृष्ण यमुनेच्या वाळवंटांत गेलो.

थंय गोपींनी फेर धरलो. कृष्णान आपलीं जायतीं रुपां केलीं आनी दोन गोपींमदीं एक कृष्ण अशें महावर्तुळ निर्माण जालें. ह्या वर्तुळाच्या मदीं उबो रावन बासरी वाजोवपाक आनीक एक कृष्ण निर्माण जालो. अशे तरेन शरद ऋतुच्या पुनवेचे चान्न्या राती कृष्णान गोपीं वांगडा रासोत्सव रचलो.

रासनाच : रासाचे नित्य रास, अवतरित रास आनी अनुकरणात्मक रास अशे तीन प्रकार मानिल्ले आसात. ब्रजवृंदावनांत कृष्ण आपल्या आनंदप्रसरिणी शक्ती वांगडा सदांच रासक्रिडेंत गुल्ल आसता अशें कृष्णसंप्रदायी मानतात. हिकाच नित्यरास म्हण्टात. श्रीकृष्णान द्वापर युगांत आपले आनंद शक्तीवांगडा रसात्मक रुपांत अवतार घेतलो आनी जी रास क्रिडा केली तिका अवतरित रास अशें म्हण्टात. ब्रजांतले भक्त लोक कृष्णाचे रासलिलेचें जें अनुकरण करतात तिका अनुकरणात्मक रास अशें म्हण्टात.

रासलिलेंतलीं मुखेल पात्रां म्हळ्यार श्रीकृष्ण, राधा, श्रीदामा, आनी ललिता आदी वज्रांगना. कृष्ण आनी राधा हांचे सेवेखातीर जायत्यो सरवीय आसतात. तातूंत ललीता, विशाखा, सुचित्रा, चंपकलता, रंगदेवी, सुदेवी, तुंगविद्या आनी इंदूरेखा ह्यो मुखेल आसात. हें दर एके सरवीचो एक एक युथ म्हळ्यार संच आसता. आपआपलो युथ घेवन युथेश्वरी ह्या रासांत येतात.

नित्य रास : हातूंत नाचाचो आस्पाव जाता. रास सुरू जावचे आदीं श्रृंगार कक्षांत कृष्णाच्या माथ्यार मुकूट चडयतात आनी

ताका दिवे आनी निवेद्य दाखोवन ताची पुजा करतात. उपरांत कृष्ण विडो खावन रंगमाचयेर येता आनी राधेवांगडा सिंहासनार बसता. गोपीय रंगमाचयेर येवन बसतात. उपरांत रास मंडळीचो स्वामी येवन सगळ्या पात्रांची पुजा करता. गोपी - राधा - कृष्णाची आरती करतात आनी नित्यरासाची वेळ जाल्ल्याचें सुचयतात. उपरांत कृष्ण आनी राधा एकामेकांची तुस्त करून एकामेकांक रासमंडलांत उतरपाखातीर विनयतात. उपरांत सगळीं नाचाखातीर उबीं रावतात आनी स्वामी गीत गावंक सुरू करता. हें गीत अशें -
नाचत रास में रास - बिहारी नँचवत है ब्रजकी सब नारी
तादीम - तादीम तत - तत थेई - थेई । थुंगन - थुंगन देत गति न्यारी
तततता थेई तततता थेई तततता थेई । तिटक तिटक धिलांग
धिकतक, तोदीम धिलांग, तकतो
ता धिलांग, धिग धिलांग, धिकतक
तोदीम तोदीम, धेताम धेताम
धिलांग धिलांग धिलांग तक गदगिन थेई
तततता थेई, तततता थेई तततता थेई ॥

हें गीत सुरू जातकच ताका वाद्याची साथ दितात आनी कृष्ण, राधा, गोपी तालार नाच सुरू करतात. अशे तरेन स्वामी एक एक गीत गायत रावता आनी त्या त्या गिताच्या तालार कृष्ण, राधा आनी गोपी नाचतात. मदीं मदीं दोहे, कविता, सवैयो आदी गावप जाता. अशा वेळार नाचपी लोक सुशेग घेतात. ते उपरांत सामुहिक गायन आनी रासनृत्य जाता. ह्यावेळार केन्ना केन्नाय टिपन्यांचे वा केन्नाय गोफ गुंफपाचे नाच जातात.

ब्रज वाठारांत गुजरिया, मयूर, ताली, उंडा, पद, चलकला आदी रासांची नामना आसा. रासाचो प्रसार गुजरात, राजस्थान आनी मणिपूर ह्या वाठारांतय जाल्लो आसा.

रासलीला : रासनाचाच्या उपरांत रासलीलेची सुरवात जाता. हातूंत श्रीकृष्णाचे जीणेंतल्या कांय खाशेल्या प्रसंगांक लीलांचें रूप दिल्लें आसा. कृष्णजल्म, पुतनाउध्दार, कालियादमन, गोवर्धनधारण, कंसवध, उध्दवसंवाद आदी लिला भागवत पुराणाचेर आदारिल्ल्यो आसात. तशेंच अन्नप्राशन, चंद्राचें रवेळप, श्याम सगाई आदी लिला सुरदास, नंददास ह्या सारक्या कवींच्या कवनांचेर रचिल्ल्यो आसा.

रासलिलेची रंगमाची उक्ती आसता. ल्हान ल्हान भुरगे कृष्णाचीं आनी गोपीचीं सवंगां करतात. तांकां संस्कृतप्रचूर ब्रज भाशेंतले व्हड व्हड संवाद, पदां रसिया पाठ आसतात. कृष्णाच्या माथ्याचेर मोराचो मुकूट, कपलाचेर चंदनाचो तिबो, गळ्यांत माळो आनी कानांत कुंडलां आसतात. राधेच्या आनी गोपींच्याय माथ्याचेर मुकूट आनी आंगार अलंकार आसतात.

समाजी म्हळ्यार वृंदावादन हें रासलिलेचें म्हत्वाचें आंग आसा. हार्मोनियम, सारंगी, मृदंग, झांज, बासरी, तंबोरो हीं वाद्यां

समाजी वाजयता. रासमंडलीचो स्वामी दोहा रसिया, कवित्त, सवैया, आदी पदां गावन रासलिलेचें निर्देशन करता. जेन्ना पदां गावप जातात तेन्ना तांचो अर्थ व्रज भाशेंत सांगतात.

व्रज प्रदेशांत जायत्यो रासमंडळ्यो आसात. ह्यो मंडळ्यो वृंदावनांत तशेंच हेर व्हड व्हड शारांत रासलिलेचे प्रयोग करून दाखयतात. ह्या मंडळ्यांत वृंदावनांतले स्वामी कुवरपाल शर्मा, स्वामी रामस्वरूप शर्मा आनी स्वामी हरगोविंद हांच्यो मंडळ्यो प्रसिद्द आसात. चडशा स्वामींनी बापायकडल्यान परंपरेन आयिल्लो वेवसाय आपणायतात. हे सगळे ब्राह्मणच आसात, तेचपरी रासलिलेंत भाग घेवपी किशोरय ब्राह्मणच आसतात आनी ते चडकरून रासधारी स्वामीच्या परिवारांतलेच आसतात. सात आठ वर्सांचीं जातकच भुरगीं रासलिलेंत काम करूंक लागतात आनी सादारण १२ वर्सांचीं जातकच तीं काम करप सोडून दितात. रासांतल्या कलाकारांनी गळ्यांत जानवें आनी माळो घालूंक जाय असोय नेम आसा. तेचपरी शुध्द जेवण आनी अध्ययन ह्यो गजालीय तांचे खातीर गरजेच्यो मानल्यात.

सद्याच्या काळांत कलात्मक नदरेन रासलिलेचो पावंडो उणो जायत चलला. आदल्या तेंपार ह्यो मंडळ्यो देवळांच्या आलाशिऱ्यान रावताल्यो आनी थंयच तातुंतल्या कलाकारांचें शिक्षण जातालें. तशेंच नेमान त्या देवळांनी रासलिलेचे प्रयोग करून दाखोवप जातालें. सद्याच्या काळांत देवळांचें उत्पन्न घटिल्ल्यान रासधारींक पोटाखातीर व्रजाभायर वचून व्हड शारांत प्रयोग करचे पडटात. थंयच्या प्रेक्षकांचे रुची प्रमाण तांकां रासलिलेंत हास्यविनोद, संवगां, गितां आनी सादारण काव्य हांचो आस्पाव करचो पडटा. ताका लागून मूळचे भावगंभीर रासलिलेपसून सद्याची रासलिला खुबूच वेगळी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रासो काव्य : वीररसात्मक काव्य. ह्या काव्यांत राजाचे आश्रित, चारण वा भाटांनी राजा तशेंच वीरपुरुशांनी युद्धाच्या वेळार दाखयल्ली वीरता आनी तांच्या मोगा विशींचें पद्यमय वर्णन डिंगल ह्या पोरन्या राजस्थानी मिश्रीत हिंदी भाशेंत केल्लें आसता. चारणांनी रचिल्ल्या ह्या काव्याक 'चारण काव्य' अशेंय म्हण्टात. ह्या काव्याचो रचणुकेचो काळ इ. स. चो १० वो शेंकडो ते १८ वो शेंकडो अशें मानतात. ह्या काव्याच्या प्रकारांतल्या म्हत्वाच्या एका काव्यांत, 'वीसलदेवरासो' त 'रसायण' उतराचो उपेग परतून परतून जाला. ताचेवयल्यान 'रहस्य' आनी उपरांत 'रासो' अशी ह्या उतराची व्युत्पत्ती मानतात. रसायण 'रहस्य' रासो.

हिंदी साहित्यांत हीं काव्यां काव्यतत्त्वाचे आनी काव्यगुणांचे नदरेन चड म्हत्वाचीं आसात. रासोकाव्यानच हिंदी साहित्याच्या सुरवेच्या काळांतल्या चडशा साहित्याची निर्मणी जाल्या. त्यावेळच्या सोबीत, सुवेवस्थित आनी साहित्यिक भाशेची उत्तम देख म्हूण ह्या 'काव्या'

कडेन पळोवंक येता. ह्या काव्यांत त्याकाळावयल्या छप्पय, कवित्त, वूहा वा दोहा, तोमर, शार्दूलविक्रित, स्यग्धरा, त्रोटक, आर्या, अडिला, ढोसा, मात्रा, रड्डा, धत्ता, पध्दडिया अशा जायत्या छंदांचे प्रयोग जाताले. अपभ्रंशाच्या चडशा छंदपंडितांनी रासो छंदाचें लक्षण सांगलां आनी रासक वा रासाबंध नांवान चालंत आशिल्ल्या काव्यरुपाचेंय लक्षण सांगलां. विरहांक हाणें 'वृत्त जातिसमुच्चयांत' म्हळां :

अडिलाहि दुवहएहिं व मत्तारड्डहिं तहअ दोसाहिं ।

बहुएहिं जो रड्डइ सो भण्णइ रासओ आम ॥'

अर्थ : जातूंत चडशे अडिला, दुवहअ, मात्रा, रड्डा आनी ढोसा हे छंद आसात ते रचनेक रासक म्हणचें.

जाल्यार स्वयंभू हाणें 'स्वयंभूछंदस्' हांतूंत म्हळां -

'धत्ता छड्डणि आहिं पध्दडिया सुअण्ण रुएहिं ।

रासाबंधो कव्वे जण - मण अहिराम होई ॥'

म्हळ्यार - काव्यांत रासकाव्य हें धत्ता, छप्पय, पध्दडिया आनी हेर जायत्या रुपकांवरवीं मनभुलोवणें जाता.

ह्या काव्याचो मुखेल रस हो वीर आनी शृंगार आसतालो. झुजाचें सुंदर आनी जीवें वर्णन, कल्पनांनी भरिल्लीं वर्णनां आनी विशयाक तशेंच आशयाक फावो तशी ओजस्वी भास हीं ह्या काव्याचीं खाशेलपणां आसात.

हातूंत नृत्यगीतांची परंपरा आशिल्ली तशी छंदांची विविधताय आशिल्ली म्हळ्यार रचनेंत वेगळ्या वेगळ्या छंदवृत्तांचो वापर करून निरवटें वाचन करपाखातीर बरयल्लीं, अशे दोन परंपरागत काव्यप्रकार मेळटात. नाचून, गावन, अभिनय करून दाखोवपी रासो काव्याचे परंपरेक जैन परंपरा म्हूण वळखतात. जैन धर्मासंबंदीचे विचार आनी तांचे तीर्थंकर, धर्मोपदेशक आनी संघपती हांचीं चरित्रां तशेंच धर्मोपदेशाचीं वर्णनां हो ह्या रासोकाव्याचो मुखेल उद्देश जावन आसा.

नरपती नाल्ह ह्या रासो कवीचें वीसलदेवरासो हें काव्य.

इ.स. ११५५ हो ह्या काव्याचो रचनाकाळ मानतात. तरीकूय ह्या काळासंबंदान दुबाव आनी मतमतांतरां आसात. कांय जाण इ. स. १२५५ हो काळय हाचो रचनाकाळ म्हण्टात. देखीक -

'बारह सै बहोत्तराहां मँझरि । जेठवदी नवमी बुधिवारि ।

नाल्हरसायण आरंभई । सारदा तूठी ब्रह्मकुमारि ।

कासमीरा मुख मंडनी । रास प्रसागो वीसलदेराई ॥'

ह्या श्लोकांतले पयले वळीवयल्यान इ. स. १२७२ वर्साचो उल्लेख मेळटा. हिंदींतल्या डॉ. मोतीलाल मेनारिया, माताप्रसाद गुप्त सारकिल्या कांय विद्वानांनी ह्या ग्रंथाक आदिकाळांतली रचना मानूंक ना. १४ व्या, १६ व्या शतमानांतल्या नरपती नांवाच्या एका गुजराती कवीकडेन ताचो संबंद आसुंये अशें मत उक्तायलां. पूण ह्या काव्याची एक प्रत अशी मेळ्ळ्या जिचेर ताचो रचनाकाळ इ. स. १०९६ अशें मेळटा. तातूंत "संवत् सहस तिहत्तर जानि, नाल्ह कविसा सरसीय वाणी" अशो वळी बरयिल्ल्यो मेळटात.

‘वीसलदेवरासो’क हिंदी साहित्याच्या आदिकाळांतलें श्रेश्ठ आनी म्हत्वाचें तशेंच पयलें काव्य मानतात. हें मुळांत गेय काव्य आशिल्लें. ताकालागून काळमानाप्रमाण ताच्या स्वरुपांत बदल जायत गेले. हो ग्रंथ पुराय स्वरुपांत उपलब्ध ना. पुण डॉ. माताप्रसाद गुप्त हांणी ताचे १२८ छंद संपादीत केल्ली एक प्रत सिध्द केल्या. ताचे वयल्यान ह्या काव्याची भास ही आदिकाळांतले हिंदीचें सहज, सोंपें रूप दाखोवपी भास आसा अशें दिसता. हे भाशेंत अपभ्रंश आनी हिंदी भाशेचीं रुपां मेळटात.

पुराय रुपांत नाशिल्ल्या ह्या काव्याचें कथानक चार भागांनी वांटलां. भोजपरमार राजाची कुंवर राजमती आनी अजमेरचो राजा तिसरो विसलदेव हांच्या लग्नाचें वर्णन पयल्या खंडांत, दुसऱ्या खंडांत राजमतीन केल्ल्या अपमानान दुरवावल्ल्या वीसलदेवान रागान ओरिसाक युध्दाखातीर वचप हाचें वर्णन, तिसऱ्या खंडांत विरहान जळपी अश्रुवणी लागिल्ल्या राजमतीचें दूख आनी चवथ्या खंडांत राजमती एका पंडिताकडल्यान वीसलदेवाक संदेश धाडटा आनी तो येतकच शृंगारून ताचे भेटेक कशी वता हाचें चित्रण आयलां. ह्या काव्यांत वीररसाचें चित्रण जालांच पूण शृंगारांतल्या वियोगाचें आनी संयोगाचेंय नकसूद चित्रण आयलां. कुलीन राजमतीच्या स्वभावाचें संयमित चित्र दोळ्यांमुखार उबें करपांत कवी जैतिवंत जाला.

देखीक -

“अस्त्रीय जनम काई दीघऊ महेस ।

अवर जनम थारई घणा रे नटेस ।

राणि न सिरणीय घडलीय गाइ ।

वणषण्ड काली कोईली ।

हऊं बइसती अंबा नइ चंपाकी डाल ।

भषती दाष बीजोरडी ।

इणि दुष झूरइ अवलाजी बाल ।” अशे तरेन तिचे विरही अवस्थेचें चित्र चड प्रभावी करपाखातीर कवीन सैमाच्या वर्णनाचोय आदार घेतला. ह्या काव्याचे ५०० परस चड छंद मेळटात. पूण तातुंतले १२८ छंदच प्रमाण मानतात. गीत - नृत्याचे परंपरेंतलो वीसलदेव रासो होच एक रासो जैनाभायरो आसा.

ह्या काव्याच्या सांगातान हिंदींतली शृंगार काव्याची परंपरा मुखार चलत रावली. विद्यापतीसावन सुरू जाल्ली ही परंपरा भक्तीकाळांत प्रेमाख्यानाक कविता आनी मुखार रीतिकाळांत शृंगार काव्य म्हूण विकास पावली.

जैन परंपरेंतल्या ह्या रासो काव्याच्या आनीक कांय मुखेल कवींची आनी तांच्या काव्यांचीं नांवां अशीं आसात -

जीनदत्त सूरी हाचो रचनाकाळ इ.स. १२०० उपरांत मानतात. ताणें रचिल्ल्या ‘उपदेश रसायनां’ त ३२ तरांचे छंद आसून जैन धर्मा संबंदींचो उपदेश हो ताचो विशय आसा. शालीभद्र सूरी हाणें ‘भरतेश्वर

बाहुबली रास’ हें इ.स. १२३१ वर्सा ‘बुध्दीरास’. इ.स. १२४१ वर्सा आनी ‘पंचपांडवरास’ हें इ.स. १४१० वर्सा बरयलें. पयल्या काव्यांत २०३ छंद आसून ऋषभदेव राजाचे दोन चले भरतेश्वर आनी बाहुबली हांच्यामदल्या सत्तेच्या झुजाची कथा आयल्या. दुसऱ्या काव्यांत ६३ छंद आसून तातूंत जैन धर्माचो उपदेश केला. तिसरें रासोकाव्य ७९० छंदांचें आसून पांडवांच्या चरित्राचें वर्णन केल्लें आसा.

आसगू हाणें ‘जीवदया रास’ आनी ‘चंदनबालारास’ ही १२५७ त रचून दयाधर्माचो उपदेश आनी चंदनबालेची धर्मीक कथा हे दोन विशय अनुक्रमान वर्णिल्यात. धर्मसूरी हो त्यावेळावयलो आनीक एक रासोकवी. ताचो रचना काल निश्चिततायेन खबर ना. पूण ‘जंबूस्वामी रासो’ ह्या काव्यांत ताणें जंबूस्वामीच्या चरित्राचें वर्णन केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

विजयसेन सूरी हाणें ‘रेवंतगिरीरासू’ हें इ. स. १२८८ त बरयलें. ह्या काव्यांत गिरनारांतल्या जैन मंदिराच्या जीर्णोद्धाराची कथा ७२ छंदांत वर्णिल्या. तेच प्रमाण पाल्हेण हाणें ‘नेमिजिर्णद रासो’ ची रचना इ. स. १२०६ त केल्या. ह्या काव्यांत ५४ छंदांची रचना जाल्ली आसा. इ. स. १३०० तल्या देल्हणी ह्या कवीन ‘गयसुकुमालरास’ ह्या नांवान गयसुकुमाराचें चरित्र ३४ छंदांतल्यान वर्णन केल्लें आसा. गुजरातांतलो आनीक एक कवी मंडलिक हाणें संघपती पथड हाचें चरित्र ‘पथड रास’ ह्या नांवान इ. स. १३६० त रचलां. ताणें ह्या काव्यांत ६५ छंदांचो उपेग केला.

अंबदेव सूरीचो रचनाकाळ इ. स. १३७१ मानतात. ‘समरारासू’ ह्या नांवाचें आती समरा ह्या संघपतीचें ११० छंदांतलें चरित्र तातूंत वाचूंक मेळटा.

रासोकाव्याची दुसरी परंपरा वीरगाथेच्या रुपांत बरयिल्ली मेळटा. ती जैन रासोकाव्यापरस वेगळी आसा. दोगांचेय रचणुकेचे शैलींत वेगळेंपण आसा. ह्या काव्याच्या विरायवस्तुचो मुळावो संबंद राजाचें चरित्र वा ताची तोखणाय करप हो आशिल्ल्यान हाची लांबाय कवीच्या मरणाउपरांतय वाडत वता. ह्या काव्यांत तेवेळचे राजनीतिक परिस्थितीचें पडबिंब पडलां. पूण चडशा काव्याचे नायक काल्पनिक आशिल्ल्यान ताका इतिहासीक म्हत्व चडशें ना. पूण काव्यगुणांच्या बाबतींत मात तें सरस आसा. हातूंत वीर रसाचो आविश्कार पुराय कळाशीन आनी प्रौढतायेन जाला. तांच्यांतलीं झुजांचीं वर्णनां जितीजीवीं दिसतात आनी तीं ओजगुण आनी गौडीरीतीक पोसवण दिवपी जाल्यांत. ह्या सांगतात रौद्र, बीभत्स वा भयानक ह्या रसांचोय फावोतसो वापर कवींनी करून ह्या काव्याक सोबीतकाय हाडल्या.

हीं रासोकाव्यां पळयतकच अशें दिसता, मूळ रचपी ज्या राजाची वीरगाथा रचताले त्या राजाचे वंशजय आपल्या आश्रित कवींच्या आदारान मुखार आपणाल्याय चरित्रांचो आस्पाव करताले. देखून ह्या काव्यांनी मध्यकालीन राजांचेंय वर्णन मेळटा तेचतरेन

उपरांतच्या भाशेच्योय प्रती मेळटात आनी हाकाच लागून तांच्या अस्सलतायेचो दुबाव अभ्यासकांक येवप सभाविक जाला.

छंदांची विविधताय आशिल्ल्या रासो काव्याच्या दुसऱ्या प्रकारांत अपभ्रंशकाळांतलीं दोन रासोकाव्यां मेळटात. हेमचंद्राचें 'मुंजरासो' (इ. स. १०५४ ते ११९७ ह्या काळांतलें) आनी अब्दुरहमानाचें 'संदेशरासेक'. पयल्या काव्यांत मुंजराजाचें चरित्र १६ छंदांत आनी ६ वृत्तांत आयलां जाल्यार दुसऱ्यांत एका मोगिकेच्या विप्रलंभशृंगाराचें २२३ छंदांत आनी वेगवेगळ्या वृत्तांतलें वर्णन आयलां.

चंदवरदाई हांणी ११६१ वर्सा बरयिल्लें 'पृथ्वीराजरासो' नांवाच्या रासो काव्याक हिंदींतलें लिखित रुपांतलें पयलें महाकाव्य अशें मानतात. हाचीं चार संस्करणां मेळटात. तातूंत सुमार ६९ 'समय' म्हळ्यार खंड आनी ७० छन्द आसात. पिंगल शैलींत बरयिल्ल्या ह्या काव्याची कथा पृथ्वीराजाच्या जायत्या झुजांकडेन तेच तरेन ताणें वेळच्यावेळार केल्ल्या लग्नांकडेनय संबंदीत आसा. वीररसात्मक काव्यांत शृंगाररसय भरसून आयला. तशेंच विशयाक फावो थंय वीर आनी रौद्र रसांतलीं कठोर पदां जाल्यार शृंगार प्रसंगावेळावयलीं कोमल नाजूक अशीं पदां रचल्यांत. देखीक, पळेयात -

'मनहुं कला ससिभान कला सोलह सो बन्निय ।
बाल बैस ससि ता समीप अमृत रस पिन्निय ।
बिगसि कमल फ्रिग भ्रमर नैनु खंजन म्रिग लुटिटय ।
हीरकीर अरू बिम्ब मोती नख सिख अहिघुटिटय ।
छत्रपति गयंद हरि हंस गति बिह बनाय संचै सचिय ।
पद्मिनी रूप पद्मावतिय, मनहुं काम कामिनि रचिय ॥''

अस्तुरीच्या सुंदरकायेचें वर्णन करून वीर आनी शृंगार रसा सांगातान हेर रसांची येवजण करपांत चंदवरदाई पाटांगडो आशिल्लो.

एका 'हम्मीर रासो' चो बरोवपी महेश आसा. हाच्या 'प्राकृत-पैंगलमां' त मेळिल्ल्या कांय छंदांवयल्यान ह्या काव्याची कल्पना केल्या. रथमौराचो राजा हम्मीर वा अमीर आनी अल्लाउद्दीनाच्या झुजाचें वर्णन तशेंच हम्मीराची तुस्त तोखणाय ३०० छंदांतल्यान केल्या. जाल्यार ह्याच शीर्शकाच्या दुसऱ्या रासोकाव्याचो रचपी जोधराज मानतात. हाचो रचनाकाळ इ.स.१७८५. हातूंतय हम्मीर राजाच्या चरित्राचें वर्णन आयलां.

उत्तर प्रदेशांत 'आल्हा खंड' नांवान जें काव्य प्रचलित आसा तेंच 'परमाल रासो' चें मुळावें आनी खरें रूप मानतात. हाचो कवी जगनिक. पूण 'परमाल रासो' ची खंयचीच प्रत उपलब्ध नाशिल्ल्यान ताच्या साहित्यिक गुणांविशीं कांयच सांगपाक येना. हें काव्य गेय स्वरुपांतलें आशिल्ल्यान तातूंत उपरांतच्या काळांत नवे नवे श्लोक वा पदां भरसून गेलीं आनी हाच्या मूळ स्वरुपांत बदल जायत गेल्ल्यान मूळ रुपांतलो खंयचोच अंश शुध्द रुपांतल्यान मेळना. पूण छंद - विधानाचे नदरेंतल्यान ह्या काव्याची एक खाशेली शैली आसा तिका 'आल्हशैली' मानतात. देखीक पळेयात -

“बारह बरसलीं कूकर जीवें, अस तेरह लौं जियें सयार ।
बारह अठारह क्षत्रिय जीवें, आगे जीवन कौं धिक्कार ॥”

ह्या काव्याची कथा म्हळ्यार परमाल आनी पृथ्वीराज हांचेमदीं नहोबाच्या लागसार जाल्ल्या युध्दाचें वर्णन. आल्हा आनी उदल हे परमालाचे सामंत. कांय कारणांक लागून ताका सोडून जयचंदराजा लागीं वचून रावले. पृथ्वीराजान परमालाचेर घुरी घालतकच परमाल तांकां आफोवन हाडटा आनी तेय राजाक आदार दितात. पृथ्वीराजा आड जाल्ल्या झुजांत हे दोगय जाण वीरगतीक पावून परमाल हारता.

नल्हसिंह भट्टान इ. स. १२६८ त 'विजयपाल रासो' ह्या अपभ्रंशांतल्या रासोकाव्याची रचना केली. ४२ छंदांतल्यान विजयपालाच्या झुजाचें ओजस्वी शैलींत ताणें वर्णन केलां.

दलपत विजय हाणें 'खुमाण रासो' नांवाचें रासो काव्य बरयलां अशें मानतात. ह्या काव्याची जी प्रत मेळ्ळ्या ती पुराय नाशिल्ल्यान ह्या काव्याच्या रचनाकाराविशींय टीकाकारांच्या मनांत दुबाव आसा. इ.स. ८१० सावन इ.स. १००० हाचे मदीं जे तीन वेगवेगळे खुमाण चितोडचे राजा जावन गेले तांच्या झुजाचें हें चित्रण. देखून कांय विद्वान ही रचना १७ व्या शतमानांतली अशें मानतात. हाचें कारण १७ व्या शेंकड्यांतल्या राजांचें वर्णन हातूंत मेळटा. पुण आ. रामचंद्र शुक्ल हिका पवव्या शतमानांतली रचना मानतात. खरें पळयल्यार ह्या काव्याची मूळ रचना पवव्या शतमानांतच जाल्या हाचो पुरावो त्या काव्यांतच आसा. तो म्हळ्यार ह्या काव्यांत तेवेळच्या राजाचें जीवें वर्णन, तेवेळच्या समाज परिस्थितीचें फावो तितलें गिन्यान आनी हिंदी भाशेचीं आरंभिक काळांतलीं रुपां.

हें काव्य पांच हजार छंदांचें आसून राजांचीं झुजां आनी तांच्या लग्न सुवाळ्याचीं वर्णनां हीं ह्या काव्याची फाटभूंय. संदर्भाप्रमाण तातूंत नायिकाभेद, सन्नर्तुंचीं वर्णनां मेळटात. पूण राजाची तुस्ततोखणाय होच खरो विशय जावन आसा. वीर रसासांगातान शृंगार रसाचोय फावोसो प्रयोग सुरवेक सावन निमाणेमेरेन जाला. हातूंत दोहा, सवैया, कवित्त अशे छंद आसात. राजाचीं वर्णनां आसूनय तीं काव्यात्मक -तायेच्यो सरस अशो देखी थारल्यात. देखीक :

“पिड चितोड न आविऊ, सावण पहिली तीज ।
जोवें बार बिरहिणी, खिण - खिण अणवें खीज ॥
संदेसो पिण साहिबा, पाछो फिरिय न देह ।
पंछी घाल्या पिंझरें, छटण रो संदेह ॥”

भट्टकेदार हाणें इ. स. ११६८ त 'जयचंद प्रकाश' नांवाचो रासोकाव्यग्रंथ रचिल्लो असो उल्लेख मेळटा. जाल्यार मधुकर कविन इ. स. ११८३ त 'जयमयंक जस चंद्रिका' बरोवन जयचंद राजाची तोखणाय वर्णिल्या. 'शारंगधर पध्दती' हो सुभाशितांचो ग्रंथ बरोवपी शारंगधर (इ. स. १३००) होय रासो कवी अशें मानतात. ते भायर 'रामरासो', 'राणारासो', 'रतनरासो' (कुंभकर्ण इ.स. १६७५)

‘कायमरासो’, ‘शत्रुसाल रासो’ (डुंगरसी १७१०), ‘मांकण रासो’ (कीर्ति सुंदर इ. स. १७५७), ‘सगतासिंह रासो’ (गिरिधर चारण इ. स. १७५५), ‘हम्मीर रासो’ (महेश कवी), ‘हम्मीर रासो’ (जोधराज १७८५), ‘रासा भगवंत सिंह का’ (सदानंद), ‘करहिया कौ रायसो’ (गुलाबकवी) ‘रायसा’ आनी ‘रासा भइया बहादुर सिंह का’ (शिवनाथ) ‘कलियुग रासो’ (अतिरसिक गोविंद १८६५), ‘पारीछंत रायसा’ (श्रीधर १८७३) अशे आनीक जायत्या ल्हान व्हड कवींचें रासो काव्यां आसात अशे उल्लेख मेळटात. पूण ह्या कोणाचेंच काव्य उपलब्ध नाशिल्ल्यान तांच्या सत्यतायेची आनी काव्यगुणांची चर्चा स्पश्टतायेन करपाक येना.

ह्या काव्याक रास, रासा, रायसा, रासक, रासू वा रासो अशें म्हण्टाले. रासोकाव्य हें त्यावेळच्या सुंदर, सुवेवस्थित साहित्यिक भाशेची बरी देख आसा. तातूंत त्या काळांत चालंत आशिल्ली कवित्त, छप्पय, दूहा, तोमर, शार्दूल विक्रिडित, स्त्रग्धरा, त्रोटक, आर्या अशे तरेच्या जायत्या छंदांचो प्रयोग जातालो. अपभ्रंश भाशेंतल्या जैन रासो काव्याची रचना पश्चिम राजस्थानांत आनी गुजरातेंत जाताली जाल्यार छंदबध्द रासो काव्याची भास आर्विल्ली (आधुनिक) हिंदी आसून तांची रचना हिंदी प्रदेशांतले कवी मुखेल करून करताले. पयल्यांत धर्मीक नदर म्हत्वाची दवरून रचना जाताली जाल्यार दुसऱ्यांत निरवटी साहित्यिक नदर मुखेल मानून रचना जाल्ली.

वीरकाव्याची ही हिंदी साहित्याच्या आदिकाळांतली परंपरा आदिकाळाच्या उपरांतय चालंत उरल्या. भक्तीकाळांत पृथ्वीराज दुरसा, बाँलीदास, सूर्यमल्ल हांणी जाल्यार रीतिकाळांत भूषण, लाल, सूदन हांणी वीर काव्यां बरोवन ती परंपरा जीवी दवरली. हे वटेन आधुनिक काळांत मैथिलीशरणगुप्त आनी रामधारीसिंह ‘दिनकर’ सारकिल्या कवींनीय जायतीं वीरकाव्यां रचल्यात.

- प्रियदर्शिनी सु. तडकोडकार

राहू : नवग्रहांतलो आठवो ग्रह. विप्रचिती आनी सिंहिका हांचो चलो. भागवताच्या मतान हो कश्यप आनी दनू हांचो पूत. ताचो

आकार वांटकुळो. राहू आनी केतू मेळून मुळांत एकच मनीस आशिल्लो. देव दानवांनी वेळ्या समुद्रमंथनांतल्यान अमृत भायर आयलें. मोहिनी रुपांत विष्णून तें अमृत देवाक वाट्टा आसतना राहू देवाचे पंगतीक चोरून बसलो. सूर्य - चंद्रान ताचें हें कपट उगडकेक हाडलें. विष्णून ताची तकली कापली. तेन्ना धडाचो जालो राहू आनी तकलेचो जालो केतू. त्या दोगांयनी सूर्य - चंद्राविशीं राग धरलो,

त्या रागान अजूनय पर्वकाळांत राहू - केतू, सूर्य - चंद्राक गिळूंक पळेतात, अशी तांचे संबंदीं कथा घोळणुकेंत आसा.

वेदांत राहूक स्वर्भानू म्हळां. राहू तमोगुणी आसून नैऋत्य दिशेचो स्वामी आसा. ग्रहशांतींत ‘कया नश्चित्र’ ह्या ऋग्वेदांतल्या मंत्रान राहूच्या निमतान दर्भाचें हवन करतात. ग्रहशांतींत राहूचें गोत्र पैठीनस अशें सांगिल्लें आसा. बृहत्पाराशरी होरा ह्या ग्रंथांत ताका चांडाल जातीचो म्हळां. बर्बर देशार ताची सत्ता चलता. हाचें वाहन काळो शींव आसून शिंशें हो ताचो धातू, गोमेद हें रत्न आनी तीळ हें धान्य आसा. नीळें वस्त्र आनी कृष्ण फूल ह्यो ताच्यो दानवस्तू आसात.

हो ग्रह आदल्या जल्माच्या कर्माचो बोध करता. ताकालागून ह्या जल्मांत खंयच्या दोशांक लागून मनशाचें खाशेले तरेचें सुख ना जातलें हे संबंदींचें विवेचन बृहत्पाराशरी होरा ह्या ग्रंथांत केल्लें आसा. हो ग्रह अनिष्ट सुवातेर पडल्यार पिशाचबाधा जाता अशें सर्वाधिक्रितामणींत म्हळां.

आंग्ल जोतिशी विल्यम लिली हाच्या मतान राहू हो पुरूशप्रकृतीचो आसून तो गुरू - शुक्राच्या स्वभावधर्माचो आनी भाग्यवृद्धी करपी आसा. तो गुरू - शुक्रावरी शुभ फलदायी आसा. हो जेन्ना हेर अशुभ ग्रहांवांगडा आसता तेन्ना तो तांचे अशुभ धर्म उणे करता. जेन्ना तो शुभ ग्रहान युक्त आसता तेन्ना ताच्या शुभ धर्माची वाड करता.

अस्तंत ज्योतिशग्रंथांत राहू - केतूक सर्पाकार मानिल्ले आसात. बृत्पाराशरीत वृषभ राशी ही ताची उच्च रास आनी कन्या ही स्वगृह रास सांगिल्ली आसा. भोंवडेचो वेळ, सोरोप, रात, द्यूत, यश, प्रतिशठा, छत्रचामरादी राजयोग हांचो राहू कारक आसा.

खरें म्हळ्यार राहू आनी केतू हे दोगय हेर ग्रहांवरी दिसपी ग्रह नात. ते दोगय म्हळ्यार दोन संपात बिंदू. ज्या वाटकुळां मार्गान धर्तरे भोंवतणी चंद्र फिरता तो मार्ग आनी ज्या मार्गान धर्तरी सुर्याभोंवतणी फिरता तो मार्ग हे दोन मार्ग अवकाशांत एकामेकांक ज्या दोन वेगवेगळ्या जाग्यांर छेदतात तातुंतल्या एका छेदन बिंदूक राहू आनी दुसऱ्या छेदन बिंदूक केतू म्हण्टात. ह्या दोनय छेदन बिंदूक गती आसा. देखून फलज्योतिशांनी ताका स्वतंत्र ग्रह मानून तांची सुवात एकामेकांमुखार म्हळ्यार १८० अंशांर कल्पिल्ली आसा. मेषादी राशींत ते फुडें फुडें वचनासतना फाटीं फाटीं येत आसता. सुर्याभोंवतणी एक प्रदक्षिणा करपाक १८ वर्सां लागता.

दोसाद आनी धनगर हे राहूक देव मानून ताका भजतात.

राहूविशीं लंकेत लोककथा आसा ती अशी - विष्णुक जेन्ना धर्तरी निर्माण करपाची आशिल्ली तेन्ना तो राहूकडे विचारारवातीर गेलो. राहून ताका कमळाचें बीं दिलें. विष्णून तें दर्यांत रोयलें. ताचेपसून कमळ तयार जालें. ताच्या देंठाक धरून राहू दर्याच्या

तळाक गेलो आनी थंयच्यान चिमटीभर माती घेवन वयर आयलो. तिचीच फुडें धर्तरी जाली.

- कों. वि. सं. मं.

राहूल सांकृत्यायन : (जल्म : १ एप्रिल १८९३, कनैला, जि. आजमगढ, उत्तर प्रदेश; मरण : १४ एप्रिल १९६३, दार्जिलिंग).

संवसारीक नामनेचो भारतीय महापंडित आनी लेखक. ताचें मूळ नांव केदारनाथ आनी कुलनांव पांडे. ताच्या बापायचें नांव गोवर्धन आनी आवयचें नांव कुलवती. ब्राह्मण कुटुंबांत जल्मल्ल्या केदारनाथान बौध्द धर्माची दीक्षा घेतकच राहूल हें नांव घेतलें आनी 'सांकृत्य' हें ताचें गोत्र आशिल्ल्यान ताका 'राहूल सांकृत्यायन'

अशी नामना मेळ्ळी.

पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा उर्दू मिडल स्कूल परीक्षा पास जातकच तो घरांतल्यान पळून गेलो. ताचे पयलीं इकराव्या वर्सा ताणें लग्न केल्लें, पूण नेप्टेपणांत केल्लें लग्न म्हणून ताणें हें बंधन मानलेंना.

पिरायेच्या अठराव्या वर्सा तो वाराणसीक गेलो. थंय ताणें संस्कृत आनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचें अध्ययन केलें. साधू जावपाची ताची विरक्त वृत्ती पळोवन छप्रा गांवच्या एका महंतान ताका वैश्वणव धर्माची दीक्षा दिली आनी ताचें पंथीय नांव 'रामोदार साधू' अशें दवरलें. थंय कांय काळ मठपती म्हणून रावन उपरांत तो दक्षिण भारताचे तीर्थयात्रेक गेलो. ताणें सबंद भारताची भोंवडी केली. उपरांत तो अयोध्येक गेलो आनी संस्कृत पाठशाळेंत ताणें वेदान्ताचो खोलायेन अभ्यास केलो. आर्यसमाजाकडे आकृश्ट जाल्ल्यान ताणें दयानंदाच्या सत्यार्थ प्रकाशाचें खोलायेन अध्ययन केलें. अयोध्येसावन आपल्याक वचून तो थंयच्या आर्यसमाजाच्या विद्यालयांत गेलो. किरिस्तांव आनी इस्लाम धर्मीय आपल्या धर्मप्रसाराखातीर खूब यत्न करतात आनी हिंदुंचेर आघात करतात, तेखातीर ताणें विरक्त, विद्वान आनी संघटनाकुशल अशा हिंदू तरनाट्यांची मिशनरी वृत्तीन काम करपी संघटना उबी केली.

१९१७ वर्सा रशियांत जाल्ले क्रांतीन प्रभावित जावन तो क्रांती आनी साम्यवादाकडे आकृश्ट जालो. ताणें साम्यवादी तत्त्वज्ञान अभ्यासून 'बाइसवी सदी' (१९३३) हो ग्रंथ बरयलो. मार्क्सवादाचेरय ताणें खूब लिखाण केलां. राजनीतिचेर ताणें ग्रंथ बरयल्यात ते अशे - साम्यवाद ही क्यो ? (१९३४), सोविएत न्याय (१९३९), मानव समाज (१९४२), आजकी समस्याएँ (१९४४), आजकी राजनीति (१९४९). उपरांत तो बौध्द धर्माकडे आकृश्ट जावन ताणें पाली भाशा साहित्याचें आनी बौध्द - धर्म - तत्त्वज्ञानाचें सर्वोत्तम अध्ययन केलें. लेखनौच्या

बोधानंद भिक्षू हाचेवांगडा ताणें जायत्या बौध्द तीर्थक्षेत्रांची यात्रा केली. भारताभायरूय बौध्द धर्माचो खूब प्रसार आसा अशें कळटकच ताणें त्या त्या देशांच्यो भाशा आनी लिपींचो अभ्यास केलो. १९३० वर्सा ताणें श्रीलंकेंत वचून बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली. मजगतीं १९२१ वर्सा ताणें गांधीजीवांगडा स्वातंत्र्य आंदोलनांत वांटो घेतलो. १९२२ वर्सा स म्हयने आनी १९२३ ते २५ ह्या काळांत दोन वर्सां ताणें बंदखणूय भोगली. १९२७ वर्सा तो बौध्द धर्माच्या अभ्यासाखातीर संस्कृताचो अध्यापक म्हणून श्रीलंकेंत गेलो. फुडें चड खोलायेन अध्ययन करपाखातीर तो नेपाळ मार्गान तिबेटांत ल्हासा हांगा गेलो. १९३० वर्सा तो परतून श्रीलंकेंत गेलो. १९३२ वर्सा तो बौध्द धर्मप्रचाराखातीर लंडनाक आनी थंयसावन युरोपांत गेलो. थंय तीन म्हयने रावन १९३३ वर्सा तो परतून युरोपांतल्यान श्रीलंकेंत वचून थंयसावन भारतांत आयलो आनी परतून दुसरे खेपे जम्मू - काश्मीरांतल्यान लडारवाक गेलो. हे भोंवडेंत ताणें सुत्तपिटकांतलो नामनेचो ग्रंथ माज्झिमनिकायचो हिंदींत अणकार केलो (१९३३). उपरांत ताणें धम्मपद (१९३३), विनयपिटक (१९३४), दीघनिकाय (१९३५) हांचे हिंदींत अणकार केले. आनंदकौशल्यायन आनी जगदीश काश्यप हांच्या सहकार्यान ताणें खुदकनिकायाचे इकरा ग्रंथ देवनागरींत हाडले. तशेंच ताणें बुध्दचर्या (१९३०), महामानव बुध्द (१९५६) हे बुध्दाचें चरित्र आशिल्ले ग्रंथ हिंदींत बरयले.

१९३४ वर्सा तो भूंयकांप पिडेस्तांक आदार करपाखातीर बिहारांत रावलो. थंयसावन तों सिक्कीमांतल्यान परतून, भारतांत उपलब्ध नाशिल्ल्या संस्कृत ग्रंथांचो सोद घेवपाखातीर तिबेटांत ल्हासा हांगा गेलो. उपरांत उदेंतेकडल्या बौध्द धर्मीय देशांनी म्हळ्यार ब्रह्मदेश, थायलंड, जपान, कोरिया हांगा गेलो. १९३५ वर्सा तो जपानाक पावलो. थंयसावन परतून तो नेपाळांतल्यान तिबेटांत गेलो आनी थंय ताका म्हत्वाचे प्राचीन ग्रंथ मेळ्ळे. ते ताणें भारतांत हाडले. ताणें तिबेटी ग्रंथ 'कंजूर' (मूळ बुध्दवचनांचे अणकारीत - ग्रंथ संख्या - ११०८) - 'तंजूर' (अणकारीत भाश्यग्रंथ - संख्या - ३४५८) सयत, तशेंच जायत्यो संस्कृत हातबरपांच्यो छायाप्रती वा नकलो करून हाडल्यो. म्हत्वाचें ग्रंथभांडार पाटणाच्या 'बिहार रिसर्च सोसायटी' आनी 'के. पी. जयस्वाल रिसर्च इन्स्टिट्यूट'च्या ग्रंथालयांत दवरलां.

भारतांतल्यान नश्ट जाल्ल्यो प्राचीन संस्कृत ग्रंथांच्यो छायाप्रती ताणें तिबेटांतल्या मठांतल्यान हाडल्यो. तातूंत वसुबंधुकृत अभिधर्मकोश - भाष्य, अभिधर्मदीप; महासांधिकांचें प्रतिमोक्षसूत्र, अर्थ - विनिश्चयसूत्र टीकेसयत; दुर्वकृत धर्मोत्तर प्रदीप, प्रमाणवार्तिक भाष्य (संपा. १९५३), योगाचारभूमि, विनयसूत्र आनी ताचेवयली वृत्ती आनी टीका हांचो आस्पाव जाता.

१९३७ वर्सा तो इराणमार्गान रशियेंत गेलो. तेन्ना लेनिनग्राड हांगाच्या 'ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट' हातूंत तो प्राध्यापक म्हणून गेलो.

एलेना ह्यो ते संस्थेच्यो सचिव आशिल्ल्यो. तिचेचकडे उपरांत राहुलाचें लग्न जालें. परतून एकदां तो तिबेटांत वचून आयलो.

उपरांत भारताच्या गरीब जनतेची सेवा करपाखातीर आनी 'किसान मजदूर राज्य' भारतांत हाडपाखातीर ताणें राजकारणांत वांटो घेतलो आनी एकूण अडेज वर्सां बंदखण भोगली. बंदखणींत आसतना ताणें लिखाण करून हिंदी साहित्यांत मोलाची भर घाली. बंदखणींत बरयल्लो 'वोल्या से गंगा' (१९४४) ह्या हिंदी कथासंग्रहांतल्यो कथा, भारतीय आनी परदेशी अशा १५ भाशांनी अणकारल्यात.

उपरांत परतून ताका रशियेचें आमंत्रण येतकच सुमार दोन वर्सां रशियेंत रावन तो भारतांत परतलो. १९४९ वर्सा हैदराबादेक भरिल्ल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. तेन्ना एक नेपाळी बायल कमला ताची खाजगी सचिव आशिल्ली. तिचेकडे उपरांत ताणें लग्न केलें. एलेनापासून ताका इगोर राहुलोविच आनी कमलापासून जया, जेता अशीं भुरगीं जालीं.

मेरी जीवनयात्रा (३ खंड - १९५१) ही ताची आपजीण. मसूरीक रावता आसतना ताणें 'मध्य एशियाका इतिहास' (२ भाग - १९५२) तशेंच 'हिमालय परिचय' येवजणेवतीन ताणें जायते म्हत्वाचे ग्रंथ बरयले. १९५४ वर्सा ताणें कार्ल मार्क्स, लेनिन, स्टेलिन आनी माओ - त्से - तुंग हांचीं चरित्रां बरयलीं.

१९५८ त तो चीनाक गेलो. भारतांत परतून येतकच परतून श्रीलंकेच्या निमंत्रणावयल्यान 'विद्यालंकार' विद्यापिठांत तो तत्त्वज्ञान विभागाचो मुखेल म्हणून १९५९ वर्सा गेलो आनी १९६१ वर्सा प्रकृती बरी नाशिल्ल्यान भारतांत परतलो. ल्हानपणासावन ताणें खूब लिखाण केलें. हिंदींत मेरी लद्दाख यात्रा (१९२६), तिब्वतमे सवा वर्ष (१९३९), मेरी युरोप यात्रा (१९३२), जापान (१९३५) हीं भोंवडेवर्णनां बरयलीं. सतमी के बच्चे (१९३५), बहुरंगी मधुपुरी (१९५३), कनैलाकी कथा (१९५५ - ५६). ह्यो कथा आनी जीनेके लिए (१९४०), जय योधेय (१९४४), विस्मृत यात्री (१९५४) ह्यो ताच्यो हिंदी कादंबऱ्यो आसात.

ताच्या कथा - कादंबऱ्यांतल्यान संस्कृतीक आनी इतिहासीक जिणेचें दर्शन घडटा. संस्कृत - प्राकृत ह्या प्राचीन भाशांतले ग्रंथ ताणें हिंदींत अणकारीत करून हिंदी भाशेक चड समृद्ध केली. ताच्या ग्रंथांची संख्या १५० परस चड आसा. हिंदी वांगडाच ताणें संस्कृत, अपभ्रंश आनी तिबेटी भाशेंतूय ग्रंथ बरयले आनी प्राचीन संस्कृत ग्रंथ बरे तरेन संपादून उजवाडायले. धर्म, तत्त्वज्ञान, राजनीती, इतिहास, पुरातत्त्व, समाजशास्त्र, प्राच्यविद्या, व्याकरण, संस्कृती, भाशा - साहित्य कोश, विज्ञान, चरित्र, आत्मचरित्र, निबंद, कथा, कादंबरी, नाटक, भोंवडेवर्णन, देशदर्शन ह्या विशयांचेर ताणें दर्जेदार लिखाण केलां.

ताच्या अशा ह्या असामान्य पांडित्याक लागून ताका महापंडित,

महामानव, तशेंच बौध्द ग्रंथांच्या सर्वोत्तम अध्ययनाक लागून त्रिपिटकाचार्य अशो मानाच्यो पदव्यो दिल्यो. बौध्द देशांतल्यान तशेंच रशिया सारकिल्या देशांतल्यान ताका खूब मान भोवमान मेळ्ळे. भारतांत ताका मानाची डॉक्टरेट आनी साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ्ळे. भारत सरकारान 'पद्मभूषण' दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

राक्षस : देव आनी मनीस हांच्यामदली एक अनार्य जात. राक्षस म्हणजे आर्यविरोधक. तशेंच भारतांतली एक आदिवासी जमात अशें संशोधकाचें मत आसा. दैत्य, दानव, असूर आनी राक्षस मेळून राक्षससंघ जाता.

वैदिक आर्यांक ही जात मेळिल्ली आनी तिचो तांकां त्रास जातालो म्हणपाचें ऋग्वेदांतल्या राक्षोघ्न सूक्तांवयल्यान कळटा. निर्रुती ही मृत्युदेवता ऋग्वेदांत राक्षसच मानल्या. देवांनी राक्षसांक असुरांपसून फोडले आनी मागीर असुरांचो पराभव करून राक्षसांकय धांवडायले अशी कथा तैत्तिरीय संहितेंत आयिल्ली आसा. वेदांत सगळेकडेन राक्षसांचो उल्लेख देवांचे दुस्मान म्हूण जाता.

ऋग्वेदांत राक्षसांचें वर्णन अशें आसा -

राक्षस मायावी आसात. तशेंच ते अद्भुत आनी विचित्र आसात; देव-मनशांचे ते द्वेष्टे, दस्यू आनी दास्य हांच्यापरसय दुश्ट कामां करपी, द्वयू (भितर एक आनी भायर एक अशे), द्रुह (छळ करपी), अत्री (खावणे), क्रव्याद (हरवें मांस खावपी) दुरेव (दुर्जय), यातुमत् (जादुगिरी करपी), रेभ (व्हडल्यान आड्डून आनी किळांच्यो मारून जनावरांक भियेवपी), हविर्मयी (यज्ञांतले हवीचेर झोपय घालपी), शफारूज (नारवटांनी बुड्डून जनावरांचो जीव कासावीस करपी), अघशंस (पाप कृत्याचे प्रशंसक), ब्रह्माद्विष (ज्ञानाचे द्वेष्टे), स्वयंच्याय जनावरांचें रूप घेवपी वा बायलांच्या गर्भाचो आनी नवजात भुरग्याचो घात करपाखातीर तिच्या भावाचें वा घोवाचें रूप घेवन लागीं येवपी आसात.

ऋग्वेदांतल्या राक्षोघ्न सुक्तांत तांचो नाश करपाखातीर देवतांचें मागणें केल्लें आसा. अग्नीकय राक्षसांचो सामको विध्वंसक मानला. महाभारतांतय राक्षशिणीविशीं सांगिल्लें आसा तें अशें -

सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।

कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ।

अर्थ : गर्भ धरल्याउपरांत राक्षसी रोखड्योच भुरग्याक जल्म दितात. इत्सेप्रमाण त्यो रुपां घेतात आनी रुपां बदलतात.

राक्षस हे काश्यप आनी खशा हांची संतती. बुभुक्षित जावनच ते जल्माक आयले. यक्षांक वांगडा घेवन ते सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाक खावपाक गेल्ले. तेन्ना ब्रह्मदेव भियेलो आनी ताणें तांकां तुमी यक्ष आनी राक्षस ह्या नांवांच्यो म्हज्योच प्रजा आसात म्हणपाचें सांगलें.

राक्षसांचे उत्पत्तीच्यो आनीक दोन कथा आसात, त्यो अशो-
१) पौलस्त्यापसून राक्षस उत्पन्न जाले. २) ब्रह्मदेवान
उदकां निर्मिलीं आनी तीं राखपाखातीर राक्षस निर्मिले.

राक्षसांच्या अस्तित्वाची मुळावी कल्पना आर्यांक आशिल्ली.
पुराणांनीय राक्षसांच्यो कथा वर्णिल्ल्यो आसात. महाभारतकाळामेरेन
राक्षस योनी ल्हव ल्हव क्षूद्र देवतांच्या स्वरुपांत पाविल्ली दिसता. जरा
नांवाची एक राक्षसीण त्या काळांत बालरक्षक देवता म्हण पूजताले.
लोक साहित्यांतय राक्षसाविशीं जायत्यो कल्पना सांपडटात.

राक्षस चडकरून मसंडेंत वा रानांनी रावतात. भोंवडेकारांक
ते भ्रमांत उडयतात. दिवो पळयल्यार ते पळून वतात. ते झाडांचेर
रावतात आनी तांच्या रावपाचे सुवातीकडच्यान वचपी मनशांक ओंकारे,
अपचन सारकिल्ले उपद्रव निर्माण करतात. जेवतना जर दिवो पालवल्लो
जाल्यार ताचे उपरांत उरिल्लें जेवण जेवप ना असो समज आसा.
कारण ताचेर राक्षस झोपय घालतात असो समज आसा. सांजवात
लावन ती घरभर भोंवडायल्ल्यान गुप्त रुपान घरांत वावुरपी राक्षस
पळून वतात. तांकां आपलो हात जाय तितलो लांब करपाक येता.
मनशाचें मांस तांकां खूब मानवता. तांचो आहारय खूब आसता.
महाभारतांतली बकासुराची गजाल हेरवातीर गाजिल्ली आसा. दुश्ट
ब्राह्मण मेल्या उपरांत ब्रह्मराक्षस जातात आनी ते सामान्य राक्षसांपरस
खूब भिरांकूळ आसतात अशेंय म्हण्टात.

राक्षसांविशीं जायत्यो समजुती आसात. भारतीय
लोकसाहित्यांतय राक्षसांच्यो जायत्यो कथा आसात. वेग वेगळ्या
बांदकामांकडेनय राक्षसांचो संबंद लायिल्लो दिसता. कांय हेमाडपंती
देवळां राक्षसांनी निर्माण केल्ल्याचें सांगतात. रामटेकावयलें एक
देवूळ राक्षसांनी बांदलें अशी दंतकथा आसा. भारतांतलो विजयगडचो
सगळो किल्लो आनी ताच्या लागींचो कुंडकोटचो किल्लो हे राक्षसनिर्मित
आसात अशी समजूत आसा. मध्यप्रदेशांतलो मिझापुरचो करसोटा
तलाव राक्षसनिर्मितच आसा अशें म्हण्टात.

राक्षस अतिमानवी योर्नीतले नासून ते मानवच आशिल्ले.
दक्षिणेंतल्या कांय नरमांसभक्षक आनी आडदांड जातींक राक्षस म्हळां.
आर्य लोक जेन्ना विंध्य पर्वत हुंपून दक्षिण भारतांत देंवले तेन्ना तांचो
आनी राक्षसांचो संपर्क आयलो. आर्यांचें हें आक्रमण राक्षसांक मानवलें
ना आनी ते आर्यांचे कट्टर दुस्मान जाले. तशेंच तांचो रंग, रूप आनी
आकार हातूंत वेगळेंपण आशिल्ल्यान आर्य लोकांनी तांकां दुश्ट
योनीचे मानले. कांय विद्वान भारतांतल्या आदिद्रविडांक राक्षस मानतात.
हे राक्षस धनचैभवसंपन्न आशिल्ले, तांचीं राज्यां आशिल्लीं, राज्यवेवस्था
आशिल्ली आनी वेगळी अशी संस्कृताय आशिल्ली.

राजनैतिक नदरेन आर्य आनी राक्षस हांच्या संघर्शाचें विस्तारीत
विवरण रामायणांतच मेळटा. महाभारतांत आनी पुराणांत जरी राक्षसांचे
उल्लेख आयिल्ले आसले तरी संस्कृतीक नदरेन ते व्हडलेशे म्हत्वाचे

नात. महाभारतकाळांत राक्षसांची शक्त सोंपत आयिल्ली. रामायणांत
मात राक्षसांचो परम उत्कर्श आनी वायट दशा दिसून येता.

रामायणांत मुखेलपणान राक्षसांचे तीन फांटे दिसतात. दर
एका फांट्याचो वंश वेगळो आसा. तातुंतली पयली विराधशाखा
दंडकारण्याच्या उत्तर भागांत रावताली. विराध त्या फांट्याचो मुखेली
आशिल्लो. जव आनी शत ह्या नांवाचेपसून तो उत्पन्न जाल्लो. वनवासी
राम - लक्ष्मणाचेर जेन्ना ताणें हल्लो केलो तेन्ना तांणी ताका मारलो.
दुसरो फांटो दानव ह्या नांवान प्रसिद्द आशिल्लो. ती दनूची संतत.
तिचो मुखेली कबंध नांवाचो राक्षस आशिल्लो. ताकाय राम - लक्ष्मणानच
मारलो. तिसरो फांटो राक्षस ह्या नांवान प्रसिद्द आसून तो सगळ्यांत
कूर आनी बळिश्ट आशिल्लो. लंकेंतले लोक हे राक्षस जातींत
आस्पावताले. हो फांटो पुलस्त्य आनी दिती हांचेपसून निर्माण जाल्लो
आनी रावण हो तांचो मुखेली आशिल्लो.

ह्या राक्षस फांट्यांत विद्युत्केश नांवाचो एक राजा जालो.
संध्येची धूव सालकटंकटा हिचेकडेन ताणें लग्न केलें. तिका सुकेशी
नांवाचो चलो जालो. पूण सालकटंकटेन जल्मताच ताचो त्याग केलो.
शिव - पार्वतीन कृपा करून सुकेशीची राखण केली, ताका व्हड
आयुश्य दिलें आनी एक विमानय दिलें. सुकेशीक माली, सुमाली
आनी माल्यवान नांवाचे तीन चले जाले. तांणी सुर आनी असुर ह्या
दोगांकय तांच्या तांच्या जाग्यांवयल्यान धांवडावन घाले. मागीर ते
आपल्या वांगड्यांक घेवन लंकेच्या किल्ल्यांत वचून रावले. राक्षसांचो
त्रास सोंसपी देवांनी मागीर विष्णुक उलो मारलो. विष्णुन सगळ्या
राक्षसांक लंकेंतल्यान धांवडायले. तेन्ना ते सगळे राक्षस रसातळाक
गेले आनी थंय तांणी वसती केली.

ताचे उपरांत सुमाली रसातल सोडून भारताच्या मैदानी
वाठारांत आयलो. ताचे कैंकसी नांवाचे धुवेन विश्रवा नांवाच्या मुनीकडेन
संततीची मागणी केली. विश्रवापसून तिका रावण, कुंभकर्ण, बिभीषण
आनी शूर्पणखा नांवाचीं चार भुरगीं जालीं. रावणान जायतो तेंप
तपश्चर्या करून आपूण अजिंक्य जावचो असो ब्रह्मदेवाकडच्यान वर
मेळयलो. ताचो आजो सुमाली लंकेंतल्यान गेल्या उपरांत यक्षाधिपती
कुबेरान थंय आपलें राज्य स्थापलें. रावणान कुबेराक धांवडायलो
आनी तेन्नाच्यान लंका राक्षस साम्राज्याची राजधानी जाली. रावणान
भारताच्या दर्या वाठाराचेरय आपलो अधिकार दवरलो. तशेंच ताणें
रसातळय जिखलें. पंचवटीलागींच्या जनस्थानांत आपली उत्तरसीमान्त
चौकी स्थापन केली. खर-दूषण हांच्या अधिकारासकयल १४ हजार
राक्षसांचें सैन्य थंय उबें केलें. थंयच्यान हे राक्षस गंगा-यमुनेच्या
प्रदेशांमेरेन मदीं मदीं हल्ले करीत रावले. उत्तर भारतांतल्या कांय
प्रदेशांचेर राक्षसांचो अधिकारय प्रस्थापित जालो. रावणाचो पुतणयो
लवणासुरान मथुरेचेर ताबो मेळयलो. मारीच राक्षसान शोण आनी
गंगा ह्या न्हंयांच्या मदल्या वाठाराचेर अधिकार स्थापलो. तशेंच

रावणान उत्तर भारतांतल्या जायत्या राजांचो पराभव केलो. अयोध्येचेरय ताणें दोन खेपे घुरयो घाल्यो. फकत महिष्मतीचो राजा कार्तवीर्य अर्जुन आनी किष्किंधेचो वाली ह्या दोगांनीच ताची मस्ती जिरयली.

आर्य आनी राक्षस हांचेमदीं दुस्मानपण आसतालें. राक्षस आर्यांच्या प्रदेशाचेर वर्चस्व मेळोवपाक पळयताले जाल्यार आर्यांनी दक्षिण भारतांत आपली सत्ता आनी संस्कृतायेचो विस्तार करपाक नेट दिल्लो. त्या काळांत चडशे राजे राक्षसांक भियेवनच वागताले. पूण रामान ह्या सगळ्या राक्षसांचो संहार केलो. लंकेच्या झुजांत रावणाक मारल्याउपरांत भारताच्या राजकारणांतलें राक्षसांचें म्हत्व सोंपलें.

आवयच्या वंशावयल्यान राक्षसांमदीं वंश चलतालो. शिश्टाचार आनी लोकवेव्हार हांचेविशीं ते आर्यांचें अनुकरण करताले. कुंभकर्ण झुजाक वतना आपलो व्हडलो भाव रावणाक भोंवताडो काडून आनी अभिवादन करून गेल्लो. रावण जेन्ना झुजामळाचेर गेल्लो तेन्ना ताच्या पुरयतांनी मंत्रघोश करून ताचेखातीर मंगल कामना केल्ली. अशो जायत्यो प्रथा आर्य आनी राक्षसांमदीं सारक्यो आशिल्ल्यो. राक्षसांचीं लग्नांय अग्निसाक्षींत जातालीं. बायलांक उबारून हाडून लग्न करपाची पद्दतय तांच्यांत आशिल्ली.

राक्षसांमदीं स्वस्त्ययन नांवाची मांगलिक क्रिया प्रचलीत आशिल्ली. खंयच्याय व्हड कार्याक भायर सरचेपयलीं ते स्वस्त्ययन करताले. आर्यांभशेन तांकां तपस्याय मानवताली. पूण आर्य ऋषी पुण्य आनी परलोक मेळोवपाखातीर तप करताले जाल्यार राक्षस भौतीक शक्तीखातीर तप करताले. पूण कठोर नेम पाळपांत राक्षस आर्यांपरस फुडें आशिल्ले. आर्यांचे भशेन तेय यज्ञयाग करताले. पूण तांच्यांत मुखेलपणान यातुक्रियाच करताले. रावण एक व्हड याज्ञिक आनी अग्निहोत्री आशिल्लो. निकुंभिला राक्षसांची कुलदेवता आशिल्ली. गुपीत आनी रहस्यमय क्रियाकलाप आचरपी आसूनय जायते राक्षस सुशिक्षित आशिल्ले. तांचेमदीं वेदविद्येचोय प्रचार जाल्लो. वेद आनी यज्ञाचें अनुष्ठान करपी राक्षसांक ब्रह्मराक्षस ह्या नांवान वळखताले. रावणाचो पूत अतिकाय वेदपारंगत आनी शास्त्र जाणपी आशिल्लो. आर्यांचे चतुर्विध पुरुषार्थय राक्षसांक मान्य आशिल्ले. महोदन नांवाच्या राक्षसान रावणाचे राजसभेंत तांचें विवेचन केल्लेंय सांपडटा. राक्षस संस्कृत भाशाय उलताले. शास्त्रानुशीलनावांगडा ते वेगवेगळ्या कलांचोय आस्वाद घेताले. सर्वज्ञ आनी बुद्धिमान अशा राक्षसांक रावणान आपले अमात्य नेमिल्ले. ताच्या दरबारांत कडक शिस्त पाळटाले. लंकेतल्या राक्षसांचीं घरां व्हड, समृध्द आनी अलंकृत आसतालीं. घरांतलें वातावरणय सुगंधित आसतालें. तशेंच उद्यानां निर्माण करपाचोय तांकां छंद आसतालो.

पुराणांतल्या वर्णनांवयल्यान राक्षसांविशींची सर्वसादारण कल्पना अशी जाल्ली. अक्राळविक्राळ, काळो देह, लोमकळपी जीब, व्हड दांत, फुडें आयिल्ली खाडकी, तांबडे दोळे, जड्डे केंस अशें तांचें

रूप भयानक आसतालें. पूण सगळे राक्षस तशे नाशिल्ले. रंगान जरी ते काळे आसले तरीय ते सामान्य मनशाभशेनच आशिल्ले. तांचो देह मात व्हड आशिल्लो. जायत्यो राक्षिणी सोबीत आशिल्ल्यो, अशें वर्णन रामायणांत सांपडटा. मारूतीक लंकेंत सुरूप आनी कुरूप अशो दोनय तरांच्यो राक्षसीणी दिशिल्ल्यो. उपरांतच्या काळांत मात मनशाचे ते दुस्मान आशिल्ल्यान तांचेर भयानक रुपाचो आरोप केला आसुंये.

राक्षस क्रूर योद्धे आशिल्ले. गनिमी पद्दतीन ते दुस्मानाचेर घुरी घालताले. तशेंच ते जादू, वीरव आनी अग्नीचोय प्रयोग करताले. आपापल्या सेनापतीचे आज्ञेन ते कामां करताले. तांच्या सैन्यांत हेर-गिरीचोय एक विभाग आशिल्लो. राम आनी सुग्रीवाचे इश्टागतींत फूट घालपाखातीर रावणान शुक्र नांवाच्या गुप्तचराक किष्किंधेंत धाडिल्लो.

इतलें सगळें आसूनय राक्षसांक आर्यांच्या फुडें हार खावंची पडली. कारण ते लोक युध्दसाधनां आनी युध्दसंचालनांत आर्यांइतले तरबेज नाशिल्ले. ते भायर आर्य हे राक्षसांपरस चड भितरले बुद्दीचे आशिल्ले.

राक्षसांची वृत्ती हिंसक आशिल्ली देखून शांतीप्रिय आर्य ऋषी मुनींच्या मतान राक्षस हेंच नांव तांकां फावतालें. ऋषी मुनींच्या यज्ञांत विध्वंस करप होच तांचो छंद आशिल्लो. जायते खेपे ते यज्ञ करपी ऋषींकय जिवेशीं मारताले. रावणय तातुंतलोच आशिल्लो. ताका ब्रह्मघ्न हें नांव मेळिल्लें. माहेश्वर यज्ञाखातीर जमिल्ल्या ऋषींक मारून तो तांचें रगत पियेल्लो अशें रामायणांत म्हळां.

ह्यो सगळ्यो गजाली रामायणावयल्यान कळटात तरीय राक्षस खरेपणी कोण आशिल्ले हेविशीं विद्वानांमदीं मतभेद आसात. रामायण काळांत आर्यांचे नदरेन जे धर्मभ्रश्ट जावन जातिभायरे जाताले ते राक्षसश्रेणींत वताले अशें दिसता. ह्या विधानाक पूरक अशो देखीय सांपडटात. तशेंच एकाद्रो आर्य मनीसय, घृणित अपराध केल्ल्याचो दंड म्हणून राक्षस योनींत पडटा, म्हणपाचें ह्या देखीवयल्यान जाणवता. तशेंच राक्षसांमदीं वैदिक कर्मकांड प्रचलित आशिल्ल्याचें जाणून कांय विद्वानांच्या मतान राक्षस जात ही मुळांत आर्यांचोच फांटो आशिल्लो. पूण ह्या फांट्याचो आपले मूळ संस्कृतीकडेन आशिल्लो संबंद तुटलो आनी तो फांटो पयसावलो. तशेंच क्रूरता आनी मेकळेपणाचे वागणुकेक लागून अनार्यत्वाक गेली.

राक्षस लोक दक्षिण भारत आनी लंकेचे मूळ रावपी आशिल्ले अशेंय दुसरें एक मत आसा. आपले रानटी अवस्थेंतल्यान वयर येतना रामायण काळांत ते अर्दवट रानटी आनी अर्दवट सभ्य अशे अवस्थेक पावले. वंशाचे नदरेन पळयल्यार ते ऋग्वेदांतलो आर्य दुस्मान दस्यू हाचे भशेन आशिल्ले.

रामायण काळांत भारताच्या दक्षिण तोंकालागीं लंकेंत क्रूर आनी रक्तपिपासू अशी एक मानवजात रावताली ही गजाल मात सामकी खरी.

दक्षिणेंत आर्यांचो प्रवेह तिका मान्य नाशिल्लो. हेच लोक आर्यांच्या यज्ञयागांतय विघ्नां हाडटाले. तांची विध्वंसक प्रवृत्ती हिंदी म्हासागरांतल्या जुंव्यामेरेन पातळिल्ली. आर्यांचें दक्षिणेंत व्हडपण स्थापन जावचे पयलीं हे जातीन थंय आपलो शोक चलयल्लो. हे आदिम राक्षस जातीचे अवशेश आजय जावा जुंव्याचेर पळोवपाक मेळटात. हे लोक काळेकुट्ट आनी मुदयाळ्या केसांचे आशिल्ले. तशेंच भांगर आनी रुप्याचे जायते अलंकार ते वापरताले.

आर्यांचो राजकीय विस्तार आनी थळावे जमातींचो ताका प्रतिकार हो आर्य आनी राक्षस हांच्या मदल्या दुस्मानकायेचो मुखेल प्रवाह दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

रॉटगॅन, विल्हेल्म कोनराट : (जल्म : २७ मार्च १८४५, लेनेप, प्रशिया; मरण १० फेब्रुवारी १९२३, म्युनिक).

जर्मन भौतिकीविज्ञ. क्ष-किरणांच्या सोदाक लागून ताका १९०१ वर्सा भौतिकीचो पयलो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. ह्या सोदाक लागून आधुनिक भौतिकीचें युग सुरू जालें आनी वैजकी शास्त्रांत व्हड क्रांती घडून आयली.

रॉटगॅन हाणें झुरिकच्या पॉलिटेक्निकांत यांत्रिक अभियांत्रिकीचें शिक्षण घेतलें. आर्. जे. ई. क्लॉसियस हाचीं व्याख्यानां आयकलीं. तशेंच ए.ए. कुंट हाचे प्रयोगशाळेंत काम केलें. १८६९ वर्सा ताणें झुरिक विद्यापिठाची पीएच्. डी. पदवी मेळयली आनी उपरांत, पयलीं वुर्ट्सबर्गाक आनी फुडें स्ट्रॅसबर्गाक कुंट हाचो साहाय्यक म्हणून काम केलें (१८६९ - ७४).

१८७४ वर्सा स्ट्रॅसबर्ग विद्यापिठांत अध्यापक म्हणून अर्हता मेळटकच ताणें होअनहायम (१८७५), परतून स्ट्रॅसबर्ग (१८७६ - ७९), गीसेन (१८७९ - ८८) आनी वुर्ट्सबर्ग (१८८८ - १९००) शारांनी अध्यापन केलें. १९०० वर्सा म्युनिक विद्यापिठांत भौतिकीच्या अध्यासनाचेर ताची नेमणूक जाली आनी निमाणे मेरेन ताणें थंयच अध्यापन आनी संशोधन केलें. १८७० वर्सा रॉटगॅनाचें पयलें संशोधन कार्य उजवाडा आयलें. तें वायूंच्या विशिश्ट उश्णतायांसंबंदीं आशिल्लें.

उपरांत ताणें स्फटिकांची ऊश्मीय संवाहकताय, क्वॉर्ट्झाचे विद्युत् आनी हेर गुणधर्म, वेगवेगळ्या द्रायूंच्या म्हळ्यार द्रव आनी वायू हांच्या प्रणमनांकांचेर दाबाचो जावपी परिणाम, विद्युत् चुंबकीय प्रभावाक लागून ध्रुवित प्रकाशाच्या प्रतलांत जावपी बदल, दाबविद्युत् ह्या प्रस्नाविशीं ताणें संशोधन केलें. पूण क्ष-किरणांच्या सोदाक लागुनूच ताका चड नामना मेळ्ळी.

१८९५ वर्सा तो कंवचेचे नळयेंतल्या सामको उणो दाब आशिल्ल्या वायूंतल्यान व्हांवपी विद्युत् प्रवाहाकडेन संबंदीत आशिल्ल्या आविश्काराविशीं संशोधन करतालो. तेन्ना ही नळी कार्यान्वित आसतना

लागसार दवरिल्ल्या आनी एके वटेन बेरियम प्लेटिनोसायनायड लायिल्ल्या कागदी पट्टेसावन प्रकाश उत्सर्जीत जाता अशें ताका होलमलें. हाचें स्पश्टीकरण दिवपाखातीर ऋण किरण (इलॅक्ट्रॉन) नळयेचेर आदळ्ळे तेन्ना खंयचें तरी अज्ञात प्रारण (तरंगरूपी ऊर्जा) तयार जावन ते कुडींतल्यान वचून त्या रसायनाचेर आपटलें आनी ताका लागून अनुस्फुरण निर्माण जालें असो रॉटगॅन हाणें सिध्दांत मांडलो. उपरांत केल्ल्या प्रयोगांवयल्यान कागद, लांकूड आनी अॅल्युमिनियम हीं ह्या किरणांक पारदर्शक आसून विंगड विंगड जाडायांच्यो वस्तू ह्या किरणांच्या मार्गांत दवरून छायाचित्रण कंवचेचे पट्टेचेर नोंद करतकच ह्या किरणांविशीं त्या वस्तूंची पारदर्शकताय वेगवेगळी आशिल्ल्याचें ताका दिसलें. ह्या किरणांच्या मार्गांत स्वताचे बायलेचो हात दवरून छायाचित्रण कंवचेचे पट्टेचेर नोंद करतकच तातूंत किरणांक अपारदर्शक आशिल्लीं हाडां आनी बोटांतली मुदी हांच्यो गाड सावळ्यो आनी तांचेभोंवतणीं किरणांक चड पारगम्य आशिल्ल्या मांसाची हयन्हयशी सावळी ताका दिसली. ह्या किरण प्रकाशाचें परावर्तन वा प्रणमन हे सारके गुणधर्म लक्षणीय रुपांत दिसनाशिल्ल्यान ताणें हे किरण प्रकाशाकडेन संबंदीत नात असो चुकीचो निश्कर्श काडलो. ह्या किरणांच्या अनिश्चीत स्वरुपाक लागून रॉटगॅन हाणें त्या किरणांक क्ष-किरण (x-rays) अशें नांव दिलें. पूण तांकां रॉटगॅन किरण ह्या नांवानूय वळखतात. उपरांत माक्स फोन लौए आनी ताचो शिश्य हांणी ह्या किरणांचें स्वरुप प्रकाशाभाशेनूच विद्युत् चुंबकीय आसून तांच्या कंपनांची उच्च कंप्रताय होच तांच्यांतलो फरक आसा अशें दाखयलें.

रॉटगॅनाक नोबॅल इनामाभायर लंडनचे रॉयल सोसायटीचें रम्फर्ड पदक (१८९६), कोलंबिया विद्यापिठाचें बर्नार्ड पदक (१९००) आनी हेर भोवमान आनी मानादीक पदव्यो मेळ्ळ्यात. रॉटगॅन एक बरो गिर्यारोहकूय आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

रॉकफॅलर घराणें : नामनेच्या अमेरिकन उद्देगपतीचें दानी घराणें. ह्या उद्देग समुहान आर्विल्ल्या खनीज तेल उद्देगाचो विकास तेचपरी व्हड प्रमाणांत परोपकारी आनी भौशिक वावर केला.

जॉन डेव्हिसन रॉकफॅलर : (जल्म : ८ जुलय १८३९, रिचर्ड - न्यूयॉर्क; मरण: २३ मे १९३७, आर्मंडबीच - फ्लॉरिडा).

रॉकफॅलर घराण्यांतलो पयलो उद्देगपती, स्टॅंडर्ड ऑयल उद्देगसमुह आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या पयल्या तेल उद्देगाचो संस्थापक. १८५३ त ताचें घराणें ओहायओ राज्यांतल्या क्लिवलँड शारांत स्थायीक जालें. ताणें माध्यमिक शाळेंतलें आनी वेवसायीक म्हाविद्यालयीन शिक्षण पुराय करतकच १८५९ वर्सा क्लार्क हाचे भागीदारीन दलालीचो धंदो सुरू केलो. १८६३ वर्सा ताणें

‘अॅण्डन्यूस क्लार्क अँड कंपनी’ स्थापन करून तेल शुध्दीकरण उद्देग सुरू केलो. फुडें आपलो भाव विल्यम हाचे भागीदारीन ताणें ‘विल्यम रॉकफॅलर अँड कंपनी’, अशी दुसरी तेल कंपनी स्थापन केली.

१८६७ त ह्यो दोनूय कंपन्यो रॉकफॅलर, अॅण्डन्यूस लॅंग्लर अँड कंपनींत एकठांय आयल्यो. उपरांत रोखडेंच ‘स्टॅंडर्ड ऑयल कंपनी ऑफ ओहायओ’ ही एक संयुक्त भांडवली कंपनी काडली आनी जॉन रॉकफॅलर तिचो अध्यक्ष जालो. १८८२ त ‘स्टॅंडर्ड ऑयल ट्रस्ट’ हे व्हड उत्पादन संस्थेची स्थापना जाली. ह्या ट्रस्टाच्या नियंत्रणारखाल अमेरिकेंतल्यो ९५% तेल उद्देग, लोह धातुकाच्यो खाणी, लांकूड कारखाने, येरादारी उद्देग हे सारके जायते उद्देग आशिल्ले. पूण १८९९ वर्सा ओहायओच्या सर्वोच्च न्यायालयान शेर्मन ट्रस्टा आडच्या कायद्याप्रमाण वयलो ट्रस्ट बेकायदेशीर थारायल्ल्यान ताचें रुपांतर स्टॅंडर्ड ऑयल कंपनी ऑफ न्यू जर्सी’ हे नियंत्रक कंपनींत केलें. ही कंपनी १९११ मेरेन निर्वेध काम करीत आशिल्ली. पूण रोखडेंच सर्वोच्च न्यायालयान हे नियंत्रक कंपनीचें जायत्या स्वतंत्र कंपनीनी विभाजन करपाचो आदेश दिलो.

जॉन रॉकफॅलरान उद्देगा वांगडाच भौशिक कामांकूय आपले जिणेंत खाशेलें म्हत्व दिलें. आपल्या फायदयांतलो कांय वांटो कुशीक काडून तो ह्याच कामाखातीर दवरतालो. ताणें अमेरिकेंतल्या वैजकीशास्त्र, शिक्षणीक मळ, संशोधन हांचो विकास आनी उदरगत हे खातीर लाखो डॉलर खर्च केले. तशेंच जायते धर्मादायी निगम उबारून तेवरवीं सुमार आठ कोटी डॉलर रकमेचो विनियोग केलो. ह्या कामाखातीर ताणें कर्तव्यदक्ष आनी तळमळीन काम करपी अधिकारी नेमिल्ले. ‘जनरल एज्युकेशन बोर्ड’ हें शिक्षणीक मंडळ स्थापन केलें (१९०२). वंश, धर्म, जात, शिक्षण हांचो विचार करिनासतना अमेरिकेंतल्या शिक्षणाची उदरगत करप हें ह्या मंडळाचें उद्दिश्ट. १९५२ त अर्थीक अडचणीक लागून ह्या मंडळाक काम थांबोवचें पडलें. १९०१ वर्सा न्युयॉर्कांत रॉकफॅलर वैजकी संस्था स्थापन जाली. आरोग्यशास्त्र, शस्त्रक्रिया, वैजकी, तदनुषंगिक शास्त्रां हांच्या संशोधन कार्यांत मदत करप, रोगाचें स्वरूप, कारणां आनी निवारण ह्या वावरांत मदत आनी संशोधन, हेविशीं जाल्ल्या संशोधनाचो आनी गिन्यानाचो भौशिक कल्याणारखातीर प्रसार करप अशीं हे संस्थेचीं उद्दिश्टां आशिल्लीं. फुडें हेच संस्थेचें रॉकफॅलर विद्यापिठांत रुपांतर केलें. १९१३ वर्सा मानवजातीच्या कल्याणाचें उद्दिश्ट मुखार दवरून रॉकफॅलर प्रतिष्ठानाची स्थापना केली.

जॉन डेव्हिसन रॉकफॅलर : (जल्म : २९ जानेवारी १८७४, क्लिलँड ओहायओ; मरण : ११ मे १९६०).

संस्थापक रॉकफॅलरचो पूत. १८९७ वर्सा ब्राउन विद्यापिठांतल्यान पदवी घेवन तो बापायक उद्देगांत आदार करूंक

लागलो. ताणें मॅनहॅटन विभागांत रॉकफॅलर सँटर ह्या मळबाक तेंकपी अशा ऊंच वास्तुसमुहाची उबारणी केली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें अमेरिकन लश्करांतले सैनीक आनी कुटुंबाक आदार दिवपाखातीर ‘युनायटेड सर्व्हिस ऑर्गनायझेशन्स’ ही संस्था उबारली. १९२३ वर्सा ताणें सैमीक विज्ञानां, मानव्यविद्या आनी शेती ह्या मळांखातीर ‘आंतरराश्ट्रीय शिक्षण मंडळ’ स्थापन केलें. हाचेभायर ताणें व्हर्जिनिया राज्यांतल्या, वसणूक काळांतल्या विल्यम्सबर्ग शाराची पुनर्रचणूक केली. न्यूयॉर्क सिटींतल्या गरीब वाठारांतल्या लोकांखातीर उण्या भाड्याचीं घरां बांदून दिवपाचो प्रकल्प सुरू केलो. तशेंच जायत्या संस्थांक ताणें देणग्यो दिल्यो. तो दोन फावटीं लग्न जालो. अँबी ग्रीन अँल्ड्रिच हे पयले बायले पसून अँबी ही चली आनी जॉन डी. तिसरो, नॅल्सन, लॉरेन्स, विन्थ्रॉप आनी डेविड हे तीन चले जाले.

तिसरो जॉन डेव्हिसन : (जल्म : २१ मार्च १९०६, न्यूयॉर्क; मरण : १० जुलय १९७८).

जॉन डी. दुसरो हाचो व्हडलो चलो. १९२९ वर्सा प्रिस्टन विद्यापिठांतल्यान पदवी मेळयतकच तो रॉकफॅलर विद्यापिठांत आयलो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत (१९४२ - ४५) तो अमेरिकन नौदलांत काम करतालो. उपरांत तो परोपकारी वावर करूंक लागलो. ताणें लिंकन सँटर फॉर द परफॉर्मिंग आर्ट्सन्यूयॉर्क, इंडिया इंटरनॅशनल सँटर - दिल्ली, धी इंटरनॅशनल हाउस ऑफ जपान आनी एशिया सोसायटी’ ह्या संस्थांखातीर वावर केलो. ताणें जायत्या आंतरराश्ट्रीय संस्थांक अर्थीक आदार दिलो. तशेंच १९५२ त कुटूंब येवजण संशोधन केंद्र म्हणून लोकसंख्या परिशद (पॉप्युलेशन काउन्सिल) ही संस्था उबारली. जॉन (जे.) डेव्हिसन रॉकफॅलर चवथो हो ताचो पूत आसून १९७७ वर्सासावन तो राज्याचो गव्हर्नर आशिल्लो.

नॅल्सन अँल्ड्रिच रॉकफॅलर : (जल्म: ८ जुलय १९०८, बार हार्बर - मेन; मरण : २६ जानेवारी १९७९).

जॉन डी. तिसरो हाचो दुसरो पूत. न्यू हॅंपशायर राज्याच्या डार्टमथ म्हाविद्यालयांतल्यान १९३० वर्सा ताणें अर्थशास्त्राची पदवी मेळयली. कांय काळ तो चेस नॅशनल बँक, रॉकफॅलर सँटर, क्रिओल पॅट्रोलियम आदी वेगवेगळ्या रॉकफॅलर संस्थांनी काम करतालो. क्रिओल पॅट्रोलियम ह्या स्टॅंडर्ड ऑयलच्या वेनेझुएलांतल्या संलग्न कंपनीचो संचालक म्हणून काम करतालो. १९४८ त तो उपपराश्ट्र मंत्री जालो. १९५३ - ५५ ह्या काळांत तो नवनिर्मित आरोग्य - शिक्षण - कल्याण ह्या खात्यांचो अवर सचीव म्हणून काम पळयतालो. १९५८, १९६२, १९६६, १९७० ह्या वर्सांनी गव्हर्नर पदाचे वेचणुकेंत वेंचून आयलो. ह्या काळांत ताणें जायत्यो विवृतीय, सांस्कृतिक आनी शिक्षणीक सुदारणा घडोवन हाडल्यो. १९७३ त तो गव्हर्नर पदावयल्यान निवृत्त जालो आनी तो नॅशनल कमिशन ऑन क्रिटिकल

चॉयसीस फॉर अमेरिका आनी कमिशन ऑन वॉटर क्वॉलिटी ह्या दोन आयोगांचें काम पळोवंक लागलो. १९७४ त ताची उपराश्ट्राध्यक्षपदाचेर नेमणूक जाली. नॅल्सनाची, कलेचो आश्रयदातो आनी कला वस्तुसंग्राहक म्हणून नामना आशिल्ली. 'म्युझीयम ऑफ मॉडर्न आर्ट' ह्या संग्रहालयाचो विश्वस्त आनी म्युझीयम ऑफ प्रिमिटिव्ह आर्ट ह्या संग्रहालयाचो संस्थापक अध्यक्ष म्हणून ताणें काम केलें.

लॉरेंस स्पेलमन रॉकफॅलर : (जल्म : २६ मे १९१० न्यूयॉर्क).

जॉन डी. तिसरो हाचो तिसरो पूत. ताणें प्रिन्स्टन विद्यापिठांतल्यान तत्त्वगिन्यानाची पदवी मेळयली (१९३२). ताणें १९३८ वर्सा इस्टर्न अॅरलायन्स ही विमान कंपनी स्थापन केली. दुसऱ्या महाझुजाच्या काळांत तो अमेरिकन नौदलांत आशिल्लो. ताणें हॉटेल वेवसाय, अप्पचीक उपकरणां आनी संगणक ह्या उद्देगांनी गुंतवणूक केल्ली. हाचेभायर जायत्यो पर्यावरणाविशींच्यो समित्यो, आयोग, संस्था, जायतीं प्रतिशठानां, धर्मादाय संस्था हांच्या अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सल्लागार अशा वेगवेगळ्या पदांचेर ताणें काम केलें. १९७३ वर्सा सावन तो 'रीडर्स डायजेस्ट' असोसिएशनचो संचालक आशिल्लो. 'रॉकफॅलर ब्रदर्स फंड' हे संस्थेचो पयलीं उपाध्यक्ष म्हणून आनी उपरांत अध्यक्ष म्हणून ताणें काम पळयलें.

विन्थ्रॉप रॉकफॅलर : (जल्म : १९ मे १९१२, न्यूयॉर्क; मरण : २२ फेब्रुवारी १९७३, पामस्प्रिंग्स, कॅलिफोर्निया).

जॉन डी. तिसरो हाचो चवथो पूत. १९३४ वर्सा ताणें म्हाविद्यालयीन शिक्षण सोडून टॅक्ससच्या तेल खणींचेर, चेस नॅशनल बँक आदी वेगवेगळ्या संस्थांनी काम केलें. १९४१ त तो अमेरिकेच्या भूंय दळांत आशिल्लो. १९५३ त तो आर्कांन्सास राज्यांत गेलो आनी थंय ताणें व्हड प्रमाणांत प्रयोगीक शेती करपाक सुरवात केली. १९६७ - ७१ ह्या काळांत तो आर्कांन्सास राज्याचो गव्हर्नर आशिल्लो. त्या वेळार ताणें पयलो उण्यांत उणें वेतन कायदो संमत करून घेतलो. बंदखणींत व्यापक प्रमाणांत सुदारणा करून घेतल्यो, राज्यांतल्यो सगळ्यो शाळा सगळ्या जातींच्या चल्याचलयांखातीर उकत्यो करपाक यश मेळयलें.

डेविड रॉकफॅलर : (जल्म : १२ जून १९१५, न्यूयॉर्क).

जॉन डी.चो सगळ्यांत धाकलो आनी पांचवो पूत. १९३६ वर्सा ताणें हार्वर्ड विद्यापिठांतल्यान बी. एस् सी.ची पदवी मेळयली. हाचेभायर ताणें न्यूयॉर्क आनी लंडन अर्थशास्त्र संस्थेंत अर्थशास्त्र विशयाचो अभ्यास केलो. शिकागो विद्यापिठांतल्यान ताणें अर्थशास्त्रांतली डॉक्टरेट ही पदवी मेळयली (१९४०). १९४२ - ४५ ह्या काळांत तो भूंय दळांत आशिल्लो. १९४६ वर्सा सावन तो न्यूयॉर्क सिटींतले चेस नॅशनल बँकेंत काम करूंक लागलो. १९५२ वर्सा तो बँकेचो ज्येश्ठ

उपाध्यक्ष जालो. चेस नॅशनल बँक आनी बँक ऑफ मॅनहॅटन कंपनी हांच्या विलिनीकरणांत आनी चेस मॅनहॅटन बँकेचे स्थापनेंत ताचो मोलादीक वांटो आसा. १९६९ - ८१ ह्या काळांत तो हे बँकेच्या संचालक मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो. ताका जायत्या विद्यापिठांतल्यान डॉक्टरेट आनी हेर मानसम्मान मेळिल्ले आसात. अनयूज्ड रिर्सोर्सेस अँड इकॉनॉमिक वॅस्ट (१९४०), क्रिएटिव्ह मॅनेजमेंट इन बँकिंग (१९६४) हे ताचे नामनेचे ग्रंथ.

रॉकफॅलर घराण्यान वैजकी, शिक्षण, कला, संस्कृतीक घडणुको ह्या आनी अशा जायत्या मळांचेर व्हड प्रमाणाचेर अर्थीक आदार दिवन मनीस जातीचें कल्याण आनी उदरगत जावपाचे नदरेन प्रतिशठानां आनी वेगवेगळे निधी उबारून आपलो वावर अखंड चालू दवरला.

- कों. वि. सं. मं.

रॉकफॅलर प्रतिशठान : संवसारांतल्या मनीसजातीच्या कल्याणाक गती दिवपाखातीर जॉन डी. रॉकफॅलर हाणें १४ मे १९१३ वर्सा स्थापन केल्ली लोकोपकारी संघटना. हें प्रतिशठान संवसारीक पातळेवयलो लोकोपयोगी वावर करता.

ह्या प्रतिशठानाच्या वावरांत संवसारीक पातळेचेर जावपी कार्यक्रमांनी (१) भुकेचेर मात (२) लोकसंख्या नियंत्रण, भलायकेची जतनाय हातूंत सुदारणा (३) आंतरराश्ट्रीय संबंदांमदले संघर्श आनी ताण हांचें निरसन (४) विकसनशील राश्ट्रांतले शिक्षणीक विकास हांचो आस्पाव जाता. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत प्रतिशठानावरवीं आंखिल्ल्या कार्यक्रमांनी (१) पर्यावरणाविशीं गुणवत्ता साध्य करपाचे यत्न (२) सगळ्यांक सारक्यो संधी (३) नाटक, साहित्य, संगीत हेसारक्या सांस्कृतिक घटकांचो विकास ह्या तीन येवजणांचो आस्पाव जाता.

प्रतिशठानाचो निधी आनी तांचीं धोरणां हांचें संयोजन स्वतंत्रपणान नेमिल्ल्या योग्य व्यक्तींनी तयार केल्लें मंडळ चलयता. हें मंडळ विद्यापिठां, संशोधन संस्था, संघटना आनी हेर लायक संस्था संघटना हांकां अनुदानां आनी देणग्यो दिता. प्रतिशठानाच्या कार्यक्रमाक दीर्घकालीन छात्रवृत्त्यो आनी शिश्यवृत्त्यो हांचीय जोड मेळटा.

रॉकफॅलरान सुरवेक धा कोटी डॉलर रकमेचेर ह्या प्रतिशठानाची स्थापना केल्ली. फुडें ही रक्कम १८.३ कोटीमेरेन वाडयली स्थापनेसावन प्रतिशठानाचो स्थायी निधी खुबूच वाडिल्लो आसून तो ७० ते ८० कोटी डॉलराकडेन पावला. प्रतिशठानान आतांमेरेन सुमार ३.७ कोटी डॉलर इतली रक्कम देणग्यांच्या रुपान वितरीत केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रॉड, मिंगेल : (जल्म: १९२०; मरण: १९५५, कुठ्ठाळे).

गोंयचो एक नामनेचो तियात्रिस्त. ताणें जुआंव आगुशतीन फेर्नादीशाच्या तियात्रांतल्यान माचयेर पयलें पावल दवरलें. उपरांत सौझा - फेर्रिवा वांगडा वावर केलो. 'दुडवांचो कोर्स' हो ताचो पयलो तियात्र. ताचो सगळ्यांत चड गाजिल्लो तियात्र 'घराचें केस्तांव', 'कोडू संवसार' हो ताचो निमाणो तियात्र.

मिंगेल रॉडान सुमार चाळीस तियात्रां बरोवन माचयेर हाडल्यांत अशें म्हण्टात. १९४५ - १९५५ ह्या दशकांत तो तियात्राचे माचयेवयलो पाटांगडो आशिल्लो. ताचे कांय गाजिल्ले तियात्र अशे - 'जॉनी साश्टीकार', 'गरीब शेजारी', 'ओपन टु क्लोज', 'मेस्त दर्जी', 'लेंबडो सांतान', 'सिविल मॅरेज', 'तारवोटी इर्माव', 'कासादोर कायतान', 'पोब्र फिदाल्ग', 'बाकरा ओगोत जालोना', 'नरेश र्वंडपी', 'व्होडल्या आबाचेर फेस्त पडलां', 'लॉर्ड फकीर', 'वीद चुचुन्यांचे', 'सोमेस्तांचो रीणकारी', 'हिमट्यांचे भोगणार', 'इंजूझ वो कार्नावाल', 'इश्ताद तार वोट्यांचो', 'कुन्याद बोमोयकार', 'आफ्रिककार बायल', 'हेलमेटकार बाब' आनी 'मिल्योर लिब्रांचो' हे ताणें बरयल्ले तियात्र आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रॉबिन्सन, जॉन व्हायोलेट : (जल्म : १९०३, स्पेर, इंग्लंड; मरण : ५ ऑगस्ट १९८३, लंडन).

एक नामनेची अर्थशास्त्रज्ञ. अध्यापनाच्या वावराक तिणें १९३१ वर्सा सावन सुरवात केली. केंब्रिज विद्यापिठांत तिणें सुरवेक प्रपाठक म्हूण काम केलें. पूण १९६५ त ती त्याच विद्यापिठाची प्राध्यापक जाली. कांय तेंप तिणें भारतांत ग्वाल्हेर शारांत राबितो केल्लो. 'इकॉनॉमिक्स ऑफ इम्परफॅक्ट

कॉंपिटिशन' हें १९३३ वर्सा तिणें बरयल्लें पुस्तक खूब गाजलें. १९४२ त मार्क्सवादी अर्थशास्त्रीय येवजणेचेरूय तिणें निबंद बरयलो. १९३३ ते १९६२ मेरेन तिणें आपलो चडसो वेळ लिखाणांतूच सारलो. तिणें अर्थशास्त्रीय मळार मोलादीक भर घाली. १९७० त 'फ्रीडम अँड नेसिसिटी' हें अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र आनी मानसशास्त्र विशय आशिल्लें तिचें पुस्तक उजवाडा आयलें.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत विकासशील देशांतले अर्थवेवस्थेंत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर ती खूब वावुरली. तेच प्रमाण समाजवादी देशांतले अर्थवेवस्थेचोय तिणें खोलायेन अभ्यास केलो. तिणें सोव्हियट रशिया आनी चीन अर्थवेवस्थांचो तुळात्मक अभ्यास केल्लो. चीन देशाची व्हड लोकसंख्या, दळडीर आनी रुढीप्रिय मतां, ह्या सारकिले

विचार अर्थाक विकासाचे प्रक्रियेंत आडमेळीं आशिल्ल्यान चीनांतलो माओन आपणायल्लो साम्यवादी प्रयोग आशादायी आशिल्लो अशें तिचें मत आसलें. रॉबिन्सनाच्या मतान शीतझुजावेळार शस्त्रास्त्रसर्तीक लागून चडशा देशांक रोजगाराची पातळी येवपाक शक्य जालेंना. सरकारी हस्तक्षेपान मंदीचें ल्हार पयस करपाक जाता. पूण अशे परिस्थितींत सरकार रवंयच्या बाबींचेर खर्च करता हो प्रस्न म्हत्वाचो थारता. तेच प्रमाण सरकार ज्या बाबींचेर खर्च करता ताचो परिणाम फायदो, पगार, मजुरी आनी र्वंड हातूंत उत्पन्नाची वांटणी जे पद्दतीन जाता ताचेरूय आदारून आसता अशें तिचें मत आशिल्लें. 'सिमांत परिव्यय' (Marginal Cost), 'सिमांत आय' (Marginal Revenue), 'एकक्रयण' (Monopsony) ह्यो अर्थशास्त्रांतल्यो म्हत्वाच्यो संज्ञा तिणें वापरत हाडल्यो. 'श्रम' ह्या घटकांचो अभ्यास करतना तिणें कामगार संघटना आनी किमान वेतन कायदो हांचें म्हत्व स्पश्ट केलां.

- कों. वि. सं. मं.

रॉबिन्सन, सर रॉबर्ट : (जल्म: १३ सप्टेंबर १८८६, रूफर्ड, डर्बिशर, इंग्लंड; मरण : ८ फेब्रुवारी १९७५, ग्रेट मिसनडन).

ब्रिटीश रसायनशास्त्रज्ञ. १९४७ वर्साच्या रसायनशास्त्राच्या नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी. अँथोसायनिनां आनी अँथोझॅथिनां, प्लॅव्होनां आनी आल्कालॉयडां हांचेविशींच्या संशोधनाखातीर प्रसिद्द.

रॉबिन्सनाचें शालेय शिक्षण चॅस्टरफील्डाक जालें. १९०६ वर्सा ताणें मॅचेस्टर विद्यापिठाची बी. एस्सी. पदवी आनी १९१० वर्सा डी. एस्सी. पदवी मेळयली. त्याच वर्सा ताणें डब्ल्यू. एच्. पर्किन हाचेवांगडा संशोधनाक सुरवात केली. इ. स. १९१२ वर्सा ताची सिडनी विद्यापिठांत कार्बनी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली. १९१५ वर्सा इंग्लंडाक परत येतकच ताणें लिक्वरपूल (१९१५ - २०), सेंट अँड्रूझ (१९२१ - २२) आनी मॅचेस्टर (१९२२- २८) हीं विद्यापिठां तशेंच लंडन हांगाचें विद्यापीठ महाविद्यालय (१९२८ - ३०) आनी ऑक्सफर्ड विद्यापिठांतलें मॅग्डालीन महाविद्यालय (१९३० - ५५) हांगा कार्बनी रसायनशास्त्राचीं अध्यासनां भुशयलीं. १९५५ वर्सा तो निवृत्त जालो. ताणें कार्बनी रसायनशास्त्रांतल्या वेगवेगळ्या फांट्यांनी खूब संशोधन केलें. मुखेलपणान वनस्पतींतलीं रंगद्रव्यां आल्कलॉयडां आनी फेनॅथ्रीन वर्गांतले पदार्थ हे विशींच्या ताच्या संशोधनाक खूब नामना मेळ्ळी. वनस्पतींचीं मुळां, खोडां, साली आनी फुलां हातूंत वेगवेगळीं रंगद्रव्यां आसतात. तांबडो, जांबळो, निळो हे रंग वनस्पतींपसून मेळटात. हे रंग अँथोसायनिडीन वर्गांत मोडटात. रॉबिन्सन हाणें सुरवेक ब्राझिलीन आनी हीमॅटॉक्सिलीन ह्या दोन रंगद्रव्यांविशीं संशोधन करून तांची संरचना थारायली. कांय खाशेल्या प्रकारांचीं लांकडां उदकांत शिजोवन हीं दोनूय रंगद्रव्यां काडटात. रासायनिक नदरेन अँथोसायनिनाभशेन आसपी प्लॅव्होनांचेरूय ताणें

संशोधन केलें. अँथोसायनिनां आनी फ्लॅव्होनां हांच्या अभ्यासांतल्यान ताणें वनस्पतिज आल्कलॉयडांत आपलें लक्ष घालें. काळ्या धुतऱ्यासावन मेळपी ट्रॉपिनोन आनी अँट्रोपीन ह्या संयुगांची संरचना ताणें तांची विस्कटावणी आनी संश्लेशण करून थारायली. हाचे उपरांत ताणें अफूच्या बोंडांतल्या पॅपॅवरीन, नार्कोटीन, मॉर्फिन, ब्रुसीन आनी स्ट्रिक्नीन हांचेर संशोधन करून तांची संरचना थारायली. पेनिसिलिनाचो सर्वास वखदी उपेग जातालो पूण ताची संरचना सिध्द जावंक नाशिल्ली. ती अमेरिकन शास्त्रज्ञ, रॉबिन्सन आनी ताचे वांगडी हांणी एकठांय काम करून सोदून काडली. रॉबिन्सन हाच्या मार्गदर्शनाखाल इंग्लंड आनी अमेरिका ह्या दोनूय देशांनी हें संशोधन जालें. इ. स. १९१७ वर्सा ताणें वनस्पतींनी मेळपी वेगवेगळीं द्रव्यां कशीं तयार जातात आसुंये हेविशीं एक उपपत्ती मांडली. १९२१ - ३० ह्या काळांत ताणें इलॅक्ट्रॉनांच्या देवाण-धेवाण आनी समाईकत्व ह्या कल्पनांच्या आदारान बऱ्याचशा रासायनिक प्रकियांचें स्पश्टीकरण केलें. हाचेपयलीं कार्बनी रसायनशास्त्रांत इलॅक्ट्रॉन वा प्रोटॉन हांचो विचार जायनाशिल्लो. १९५० वर्सा पुण्यांत भरिल्ल्या भारतीय विज्ञान परिशदेच्या अधिवेशनाक तो भारत सरकारच्या खास आमंत्रणावयल्यान हजर आशिल्लो. रॉबिन्सनाच्यो विद्युत् संयुजी आनी सहसंयुजी ह्यो कल्पना पयलीं शास्त्रज्ञांक मान्य नाशिल्ल्यो. १९३९ वर्सा ब्रिटीश सरकारान ताच्या वावराचो भोवमान म्हणून ताका 'नायट' हो किताब भेटयलो. उपरांत तीन वर्सांनी तो लंडनचे रॉयल सोसायटीचो फॅलो आनी ते उपरांत अध्यक्ष (१९४५ - ५०) जालो. ताका ब्रिटीश आनी परदेशी विद्यापिठांनी सुमार वीस मानादीक डॉक्टरेट पदव्यो दिल्यो. कॅमिकल सोसायटीन लॉगस्टाफ, फॅराडे आनी फिल्टॉफ, रॉयल सोसायटीन डेव्ही, रॉयल आनी कॉप्ली हीं पदकां ताका दिलीं. स्वीस, अमेरिकन, फ्रेंच आनी जर्मन रासायनिक संस्थांनीय ताचो भोवमान केलो. फिलाडेल्फियांतल्या फ्रँक्लिन इन्स्टिट्यूटान ताका फ्रँक्लिन पदक दिलें. सन्माननीय फॅलो, परदेशी वांगडी म्हणून पन्नास देशी आनी परदेशी नामनेच्या संस्थां कडेन ताचो संबंद आयिल्लो. तो ब्रिटीश बुध्दिबळ फेडरेशनाचोय अध्यक्ष आशिल्लो (१९५० - ५३). तशेंच गिर्यारोहण, छायाचित्रण आनी संगीत हातुंतूय ताका आवड आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

रॉबिन्स, फ्रेड्रिक चॅपमन : (जल्म : २५ ऑगस्ट १९१६, ऑबर्न, अँलाबॅमा; मरण :).

अमेरिकन बालरोगतज्ञ आनी सूक्ष्मजीववैज्ञानिक. बालपक्षाघाताच्या (Polio) व्हायरसांची विविध मानवी संवर्धित ऊतकांत वाड करूं येता हो सोद लायिल्लेरवातीर रॉबिन्साक जॉन फ्रँक्लिन एंडर्स आनी टॉमस हकल वेलर हांचे वांगडा १९५४ वर्साचें वैजकी वा शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

ताणें मिसुरी विद्यापिठाच्यो ए. बी. (१९३६) आनी बी. एस्. (१९३८) ह्यो पदव्यो घेतल्यो आनी १९४० वर्सा हार्व्हर्ड मॅडिकल स्कुलांतल्यान एम्.डी. ही पदवी घेतली. १९४२ वर्सा मेरेन ताणें बॉस्टनांतल्या चिल्ड्रन्स हॉस्पिटल मॅडिकल सँटरांत सूक्ष्मजंतुविज्ञानाचो निवासी वैज म्हणून काम केलें. उपरांत ताणें अमेरिकेच्या सेनादलांत नोकरी केली. सेनादलाच्या पंदरावे वैजकी प्रयोगशाळेंत ताणें व्हायरस आनी रिकेट्सियाजन्य रोग विभागाचो मुखेल म्हणून अमेरिका, उत्तर आफ्रिका आनी इटलींत चार वर्सां काम केलें. ह्या काळांत ताणें संसर्गजन्य यकृतशोथ, प्रलापक सन्निपात ज्वर (टायफस ज्वर) आनी क्यू ज्वर हांचेर संशोधन केलें आनी वांगडाच निदानात्मक व्हायरस प्रयोगशाळेची देखरेख केली. १९४६ वर्सा परतून बॉस्टनच्या चिल्ड्रन्स हॉस्पिटल मॅडिकल सँटरांतलें आपलें प्रशिक्षण ताणें फुडें चालू दवरून १९४८ वर्सा पुराय केलें. १९५० वर्सा मेरेन तेच संस्थेच्या संसर्गजन्य रोगांविशींच्या संशोधन विभागांत एंडर्स हाचेवांगडा संशोधन करतना तो नॅशनल रिसर्च कौन्सिलाच्या व्हायरसजन्य रोग विशयाचो वरिष्ठ अधिछात्र आशिल्लो. एंडर्स हाचेवांगडा काम करतना रॉबिन्सान पोलिओक कारणीभूत आशिल्ल्या व्हायरसाची संवर्धित ऊतकांत वाड करपाविशीं आनी तातुंतल्या तंत्राचो हेरकडेन उपेग करपाविशीं खूब संशोधन केलें. हो व्हायरस तंत्रिका ऊतकाच्या भायर वाडूंक शकता आनी चडसो तो शरिराच्या तंत्रिकाबाह्य ऊतकांत अस्तित्वांत आसता आनी उपरांतूच तो मेंदूच्या तळा कडल्या भागांत आनी मेरुरज्जूच्या कांय भागांनी आक्रमण करता, अशें रॉबिन्स आनी ताच्या वांगडांनी प्रस्थापीत केलें. ह्या संशोधनाक लागून पोलिओवयली लस तयार करपाक, प्रकृश्ट निदान पद्दत विकसीत जावपाक आनी वेगवेगळे नवे व्हायरस वेगळे जावपाक आदार मेळ्ळो. हाचेभायर रॉबिन्स हाणें गालगुटां, सरपी (herpes) आनी गोरवांची देवी हांकां कारण आशिल्ल्या व्हायरसांचोय अभ्यास केलो. इ.स. १९५२ वर्सा हार्व्हर्ड मॅडिकल स्कूल, चिल्ड्रन्स हॉस्पिटल मॅडिकल सँटर, बॉस्टन लाइंबा - इन हॉस्पिटल आनी मॅसॅच्युसॅट्स जनरल हॉस्पिटलांत सहयोगी वैज, सहयोगी संचालक, संशोधन अधिछात्र अशा विंगड विंगड पदांचेर ताची नेमणूक जाली. फुडें त्याच वर्सा तो क्लिव्हलँड (ओहायो) च्या वॅस्टर्न रिझर्व्ह युनिव्हर्सिटी स्कूल ऑफ मेडिसिन हातूंत बालरोगविज्ञानाचो प्राध्यापक आनी क्लिव्हलँड मेट्रोपॉलिटन जनरल हॉस्पिटलाच्या बालरोगविज्ञान आनी संपर्कजन्य रोग विभागाचो संचालक जालो. १९६६ वर्सा तो केस वॅस्टर्न रिझर्व्ह युनिव्हर्सिटी स्कूल ऑफ मेडिसिनाचो अधिष्ठातो आनी १९८० वर्सासावन गुणश्री अधिष्ठातो आसा.

रॉबिन्स, नॅशनल अँकडेमी ऑफ सायन्सीस आनी अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटी ह्या संस्थांचो वांगडी आसून वैजकी शिक्षण, बालरोगविज्ञान, संपर्कजन्य आनी संसर्गजन्य रोग हेविशीं वेगळ्या

वेगळ्या समित्यांचो वांगडी अध्यक्ष वा सल्लागार म्हणून ताणें काम केलें. नोबॅल पुरस्काराभायर ताका जॉन कॅरोल, मिसूरी आनी न्यू मेक्सिको ह्या विद्यापिठांच्यो मानादीक पदव्यो तेच भाशेन दुसऱ्या म्हाझुजांतले खाशेले सेवेखातीर ब्राँझ स्टार (१९४५), मीड जॉन्सन पुरस्कार (१९५३) आनी मॅडिकल म्युच्युअल ऑनर पुरस्कार (१९६९) हे भोवमान मेळ्ळे. व्हायरस आनी रिकेट्सियाजन्य रोगांविशींचे ताचे संशोधनात्मक निबंद उजवाडा आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

रॉब्लेस, आल्फॉन्सा गार्सिया : (जल्म : २० मार्च १९११, झामोरा, मेक्सिको).

मेक्सिकन मुत्सद्दी. निशस्त्रीकरणाचो पुरस्कर्तो आनी जागतिक शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो पयलो मेक्सिकन मानकरी (१९८२).

ताच्या बापायचें नांव कीरीनो आनी आवयचें नांव तेरेसा रॉब्लेस. मेक्सिकॉंतल्या राश्ट्रीय स्वायत्त विद्यापिठांतल्यान शिक्षण घेवन ताणें पदवी मेळयली आनी उच्च शिक्षणाखातीर तो पॅरिस विद्यापिठांत गेलो. कांय वर्सां ताणें द हेग हांगाच्या आंतरराश्ट्रीय विधी अकादमींत शिक्षण घेतलें आनी उपरांत ताणें मेक्सिकोच्या विदेश खात्यांत नोकरी धरली. तेन्नाच ताणें सॅन फ्रॅन्सिस्कोचे परिशदेंत वांटो घेतलो. हे परिशदेंतूच संयुक्त राश्ट्र संघटनेची स्थापणूक करपाचो निर्णय घेतलो आनी उपरांत ताची संयुक्त राश्ट्र संघटनेच्या सचिवाल्यांत नियुक्ती जाली. तेन्नाच कॅॉनॉ मारिआ द शिझ्सलो हिचेकडेन ताचें लग्न जावन ताका दोन चले जाले.

१९३९ - ४१ ह्या काळांत ताणें स्वीडनांत आंतरराश्ट्रीय विभागांत काम केलें, थंयच ताका राजकीय घडामोडींचे समितीचें महासंचालकपद मेळ्ळें (१९४१ - ४६). उपरांत (१९४६ - ५७) ह्या काळांत ताका संयुक्त राश्ट्र संघटनेच्या मुखेल सचिवाल्यांत महासंचालकपद दिलें. १९६२ - ६४ त तो ब्राझीलाक मेक्सिकन राजदूत म्हणून गेलो. १९६४ वर्सा लॅटीन अमेरिका अप्पवस्त्र चांचणेपसून मुक्त उरची म्हणून नियुक्त केल्ल्या आयोगाचें अध्यक्षपद ताचेकडेन आयलें. ताच्याच यत्नांनी इलातेलोल्को हो म्हत्वाचो करार जालो (१९६७). तेच भाशेन सहाय्यक विदेश सचीव (१९६४ - ७१), संयुक्त राश्ट्रां हे संघटनेंत स्थायी प्रतिनिधी परराश्ट्र मंत्री ह्या उंचेल्या पदांचेर ताची नेमणूक जाली. निशस्त्रीकरणाच्या धोरणाक तेंको दिवपाखातीर जिनीव्हा आनी न्युयॉर्कांतल्या निशस्त्रीकरण परिशदांनी ताणें वांटो घेतलो आनी संवसारीक शांततायेखातीर ताणें निशस्त्रीकरणाचो खर पुरस्कार केलो (१९७७ - ७८). इलातेलोल्को ह्या शांतताय तहाराखातीर तशेंच निशस्त्रीकरणाच्या यत्नाखातीर ताका शांततायेखातीरचो मिर्दाल हिचेवांगडा १९८२ चो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

रॉब्लेसान जागतिक शांततायेचो पुरस्कार करपाखातीर खूब लिखाण केलें. तातूंतले कांय उल्लेख करपासारके आसात ते अशे - पॅन अमेरिकेनिझम अँड द गुडनेबर पॉलिसी (१९४०), द सॉरबॉन यस्टरडे अँड टुडे (१९४३), पोस्ट वॉर मेक्सिको (१९४४), मेक्सिकन इंटरनॅशनल पॉलिसी (१९४६), द पोस्ट वर्ल्ड वॉर : फ्रॉम द अटलांटिक चार्टर टू द सॅन फ्रॅन्सिस्को कॉन्फरन्स (३ खंड, १९४९), मेक्सिको इन युनायटेड नेशन्स (२ खंड, १९६०), द प्रोहिबिशन ऑफ न्यूक्लियर आर्मस इन लॅटीन अमेरिका (१९७५), सिक्स थिअर्स ऑफ मेक्सिकन फॉरिन पॉलिसी (१९७६), ३३८ डेज ऑफ इलातेलोल्को (१९७७).

- कों. वि. सं. मं.

रॉय, मानवेंद्रनाथ : (जल्म : इ. स. १८८७; मरण : २५ जानेवारी १९५४).

भारताचे स्वातंत्र्य चळवळींतलो क्रांतिकारक, आंतरराश्ट्रीय साम्यवादी चळवळीचो सुरवातीच्या काळांतलो अग्रणी आनी स्वतंत्र बुध्दिमत्तेचो व्हड तत्त्वचिंतक.

बंगालच्या एका ब्राह्मण कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताचें मूळ नांव नरेंद्र भट्टाचार्य. कॉलेजींत आसतना लेगीत तो राजकीय चळवळींत पडलो. तो दहशतवादी पंगडाकडेन चड आकर्शांत जालो आनी ताणें पिश्टोल वापरपाचें तशेंच बॉम तयार करपाचें शिक्षण घेतलें. जतीन मुखर्जी ह्या क्रांतिकारकाचे प्रेरणेन

ताणें सशस्त्र बंडांतूय वांटेकार जावपाचें थारायलें. हाचोच एक वांटो म्हणून तो गुप्तपणान फादर मार्टिन आनी मानवेंद्रनाथ रॉय हीं नांवां घेवन इस्ट इंडिज, जर्मनी, चीन, जपान, आग्नेय आशियांतले कांय देश, अमेरिका, न्यूयॉर्क, मेक्सिकॉंत शस्त्रां मेळोवपाखातीर गेलो. मेक्सिकोक बोरोडीन हो फांकिवंत क्रांतिकारक ताका मेळ्ळो आनी ताच्याच प्रभावान तो पुराय साम्यवादी जालो. ह्याच काळांत इव्हलिन ट्रेंट हे अमेरिकन चलयेकडेन तो लग्न जालो. मेक्सिकॉंत साम्यवादी पक्षाची ताणें स्थापना केली. क्रांतीउपरांत मेक्सिकॉंत घडलेल्या सरकाराचें अध्यक्ष करंझा हाचो तो लागशिल्लो सल्लागार आसलो. लॅनिन ताच्या कार्यान प्रभावित जालो आनी १९१७ वर्सा बोल्शेव्हिक क्रांती सफळ जाले उपरांत रशियेच्या फुडान्यांनी रॉयाक मॉस्कोक आपोवणें धाडलें. कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलच्या (कॉमिन्टर्न) कार्यकारिणीचेर रॉय हाची नेमणूक केली. १९२६ चे अखेर हे संघटनेंतल्या चारूय म्हत्वाच्या पदांचेर म्हळ्यार प्रेसिडियम, राजकीय मंडळ, कार्यकारी मंडळ आनी

संवसारीक काँग्रेसीचेर ताची निवड जाली. १९३६ त चीनान क्रांतीचो मार्गदर्शक म्हणून ताका घाडलो. थंय बोरोडीन आनी रॉय हांचेमदीं मतभेद जाले. चीनांत क्रांती फसली. रॉय मॉस्कोक परतलो तो वेळमेरेन रशियेंत स्टालीनान सत्तासर्त सुरू केल्ली. तेन्ना रॉय बुखारिनाच्या आदारान बर्लिनाक गेलो आनी १९३० वर्सा गुपीतपणान भारतांत परतलो.

भारतांत सुरवेचो काळ ताणें अज्ञातवासांत डॉ. महमूद ह्या नांवान काडलो. कानपूर कटांत वांटेकार जाल्ल्याचो आरोप दवरून ब्रिटीश सरकारान ताका बारा वर्सांची ख्यास्त फर्मायली. कादयेंतल्यान भायर सरल्या उपरांत तो काँग्रेस पक्षांत सामील जालो. पूण फुडाराक गांधीजीचे विचारसरणेकडेन रॉयाचे विचार जमना जाले. १९३९ तल्या दुसऱ्या झुजाक भारतान तेंको दिवंक जाय अशें ताचें मत आशिल्लें. काँग्रेसीकडेन मतभेद जाल्ल्यान निमाणें १९४० त आपलें रॅडिकल डेमोक्रेटिक गटाक काँग्रेसींतल्यान ताणें भायर काडलो. १९४२ चे चळवळी पसूनय तो पयस रावलो. १९४८ त ताणें आपल्या पक्षाचें विसर्जन केलें. नवमानवतावादाचो विचार ताणें मांडलो. रॉय हाणें स्वातंत्र्य हें सगळ्यांत उंचेलें मुल्य मानलां. स्वातंत्र्याचो सोद म्हळ्यारूच सत्याचो सोद अशें तो मानतालो. हुकूमशायेचो तो कट्टो विरोधक आशिल्लो. स्वातंत्र्य, बुध्दिप्रामाण्य आनी सामाजिक सुसंवाद हांचेरूच क्रांतीची उबारी आसता. व्यक्ती ही समाज आनी राज्य हांचेपरस व्हड आनी म्हत्वाची. सामाजिक संघटनेपरस व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हत्वाचें अशे ताचे विचार आशिल्ले. आपल्या ह्या विचारांच्या आदारान स्वतंत्र भारताखातीर ताणें एक राज्य घटनाय तयार केल्ली. उपचारिक उंचेलें शिक्षण घेनासतना मानवेंद्रनाथ रॉयाची गणना आर्विल्ल्या भारतांतल्या व्हड विद्वानांमदीं जाता. ताणें तत्वज्ञान, राजकारण असल्या विशयांचेर ६५ ग्रंथ तशेंच ३७ पुस्तकां बरयल्यांत. 'इंडिपेंडंट इंडिया' ह्या सातोळ्यांतल्यान ताणें बरेंच लिखाण केलां. ताचे बरेचशें बरप अप्रकाशीत उरलां.

दहशतवाद, साम्यवाद, राश्ट्रवाद आनी निमाणे कडेन नवमानवतावाद असो ताचो विचार प्रवास जालो. दर खेपे तर्कशुध्द विचारीक आलोकनां उपरांतूच ताच्या मतांत बदल जालो. लोकमताक वा प्रस्थापिताक खूश करपाखातीर ताणें केन्नाच तडजोड केली ना. देखून ताका अज्ञातवासांत रावचें पडलें इतकेंच न्हय तर वेंचणुकेंत ताच्या पक्षाची हार जाली.

मसुरीक इ. स. १९५२त एका अपघातांत ताका अपंगूळपण आयलें, तरी ताचो वावर आनी लिखाण, वाचन, चिंतन चालूच आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

रॉय, राजा राममोहन : (जल्म : इ.स. १७७२; मरण : १८३३).

राजा राममोहन रॉय हो भारतांतल्या आर्विल्ल्या विचारांचो आनी सामाजिक सुदारणेचे चळवळीचो आद्य प्रवर्तक.

बंगालच्या बर्दान जिल्ह्यांतल्या राधानगर गांवांत एका गिरेस्त घराण्यांत रॉय हाचो जल्म जालो. ताचो बापूय हो सनातनी ब्राह्मण

आशिल्लो. राममोहनाचे भोंवतणी मुसलमान लोक आशिल्ले. उर्दू आनी फारसी भाशांचो आनी तातुंतले तातूंत सुफी पंथीय शिकवणेचो ताच्या मनाचेर अदीक प्रभाव पडलो. कुराणाच्या अभ्यासान प्रभावीत जाल्ल्यान ताचो मुर्तीपुजेचेर विश्वास नाशिल्लो. हेचखातीर

बापायकडेन मतभेद जाल्ल्यान ताणें घर सोडलें आनी तो रंगपूराक दिग्बी ह्या इंग्रज अधिकाऱ्यावांगडा रावूंक लागलो. किरिस्तांव धर्मियांकडेन ताचो लागशिल्लो संबंद आयलो. १८०५ ते १८१४ ह्या काळांत ताणें इस्ट इंडिया कंपनींत नोकरी केली. १८१५ त नोकरी सोडून तो कलकत्त्याक रावूंक लागलो. हांगा ताणें 'आत्मीय सभा' ही संस्था स्थापली. हिंदू धर्माचें मूळ आशिल्ल्या वेदांचो अभ्यास करपाखातीर ताणें इ. स. १८२५ त वेदान्त कॉलेजीची स्थापणूक केली. अस्तंती शिक्षणाचो प्रसार जावपाखातीर ताणें लोकशिक्षणाचेर भर दिलो. धर्मसुदारणेचें वा शिक्षणप्रचाराचें कार्य करतना ताचे मुखार लोक जागृतायेचें उद्दिष्ट आशिल्लें.

जो समाज धर्माचेर आदारिल्लो आसता ताचो उध्दार करपाचो जाल्यार पयलीं धर्मसुदारणा जावंक जाय, ह्या ध्येयान ताणें आपल्या वावराची सुरवात धर्मसुदारणेन केली. मुर्तीपुजा, ल्हान व्हड देवदेवता ह्या वादांत तो केन्नाच घुसपून रावलो ना. समानताय आनी भावपणान मनीस जीण समृध्द जाता, ते खातीर धर्मांत सुदारणा करूंक जाय ही मोख नदरेमुखार दवरून ताणें इ. स. १८२८ त ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली.

भुरग्यांचो बळी दिवप, घोवा फाटल्यान बायलेन सती वचप तशेंच बायलांची समाजांतली स्थिती, तांचेर जावपी अन्याय पळोवंक नजो जावन ताणें ब्रिटीश सरकाराक हाचे आड कायदो करपाची विनवणी केली, ताच्या ह्या यत्नांक यश मेळ्ळें. इ. स. १८२९ त सरकारान सतीची पद्दत बंद केली. बायलांच्या हक्कांखातीर पयलो आवाज काडलो तो राजा राममोहन रॉय हाणेंच, देखून स्त्री मुक्ती चळवळीचो आनी बायलांच्या शिक्षणाचो तो आद्य प्रवर्तक थरता.

किरिस्तांव धर्मातलो आदर्शवाद आनी समानताय हांची हिंदू धर्माकडेन जोड घालची आनी समाजसुदारणा करून संवसारीक भावपणाचें ध्येय साकार करचें ह्या उद्दिश्टांखातीर झगडपी राजा राममोहन रॉयाक लोकांचो विरोध आनी वायटपण आपणावचें पडलें, पूण तो आपल्या निर्णयासावन मातलेगीत हाललोना. विधवा बायलांचें परत लग्न आंतरजातीय लग्नां हांचो ताणें १५० वर्सांपयलीं पुरस्कार केल्लो.

देशाचे शिक्षण पद्दतींत पुराय बदल जालेबगर कुड्डी श्रध्दा आनी रुढींच्या बंधनांत घुसपल्ल्या ह्या समाजाची सुदारणा शक्य ना हें ताका होलमल्लें ताकाच लागून इ. स. १७५८ त सरकारान स्थापन केल्ल्या बनारस महाविद्यालयाक ताणें खर विरोध केल्लो, हांगासल्ल्या विद्यार्थ्यांक विज्ञानीक आनी अद्ययावत शिक्षण दिवचें, अभ्यासक्रमांत विज्ञान आनी गणित ह्या विशयांचो आस्पाव करचो अशीय विनंती ताणें केल्ली. होच आदर्श ताणें पयलीं इंग्लीश शाळा सुरू करतना आपल्या मुरवार दवरलो.

रुसो, वॉल्टॅराप्रमाण ताका स्वातंत्र्याविशीं व्हड आत्मियताय आशिल्ली. राजकीय मळार तो सैमीक हक्कांची पवित्रताय मानपी आशिल्लो. मनशाक जीण, दुडू आनी स्वातंत्र्याचो हक्क जाय, अशें ताचें मत आशिल्लें. मात हे सैमीक हक्क सामाजिक सुदारणा आनी मनशाचें बरेपण हांचे आड येवंक जायना, अशें ताका दिसतालें. ब्रिटिशांचें भारताचेर राज्य आयलें, तेखातीर ताणें खोशी उक्तायल्ली दिसता. मात हिंदुस्थानांतल्या लोकांचेर आनी सरकारी नोकरींत आशिल्ल्या हिंदी सेवकांचेर जे अन्याय जातात, ताची दरवल ताणें घेतिल्ली. मुल्की आनी फौजदारी विधिनियम तयार करप, शेत साऱ्याचें प्रमाण, हेबिअस कॉर्पस अॅक्टाची कारवाय, किरिस्तांव लोकांखातीर नेमिल्ले ज्युरींत हिंदू - मुस्लीमांचो आस्पाव, हिंदी सरकारी चाकराक अधिकाराच्यो सुवाती ह्या विशयांचेर ताणें नेमाळ्यांतल्यान लेख बरयले आनी सरकाराकडेन कागाळीय केल्यो.

१८२० त आपल्या मताच्या प्रचारा खातीर ताणें 'मिरातउल् अखबार' हें फारसी वृत्तपत्र काडलें. १८२६ त ताणें 'संवाद कौमुदी' हें बंगाली खबरांपत्र सुरू केलें. ब्रिटीश सरकारच्या नव्या प्रॅस अॅक्टाक विरोध करपाखातीर ताणें सुप्रीम कोर्ट आनी किंग - इन - कौन्सिलीकडेन कागाळी केल्यो.

संवसारांतल्या राश्ट्रांची कसलीय मध्यवर्ती संघटना आसची अशें ताका दिसतालें. मानवताय आनी समानतायेचो ताणें सदांच पुरस्कार केलो.

राजा राममोहन रॉय हाका आर्विल्ल्या भारताचो निर्मातो मानतात. आपल्या धर्म ग्रंथाच्या परिशीलनांतल्यान ताणें सगळ्या धर्मांविशीं आत्मियताय आनी आदार लोकांक शिकयलो. तो भारतांतलो

मध्ययुगीन काळ सोंपोवन आर्विल्लो काळ सुरू करपी दश्टो युगपुरूस आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

रॉयल सोसायटी : ग्रेट ब्रिटनांतली ही सगळ्यांत पोरनी विज्ञानीक संस्था. १९६० वर्सा ही संस्था स्थापन जाली. तिचें पुराय नांव 'द रॉयल सोसायटी ऑफ लंडन फॉर इंप्रुव्हिंग नॅचरल नॉलेज'. १९६१ त लॉर्ड विल्यम ब्रॅगकर हाची संस्थेचो पयलो अध्यक्ष म्हूण नेमणूक जाली. इंग्लंडचो राजा दुसरो चार्ल्स हाणें १५ जुलय १९६२ दिसा संस्थेचे पयले सनदेक मान्यताय दिली. संस्थेच्या खाशेल्या अधिकारांत वाड करपी दुसरी सनद २२ एप्रिल १९६३ दिसा संमत जाली. Nullius in Verba हें संस्थेचें ब्रीदवाक्य.

ह्या ब्रीदवाक्याक अणसरून संस्थेचीं जीं उद्दिश्टां थारायलीं तीं अशीं - (१) संस्थेचे नवे वांगडी वेंचतना उंचेलो विज्ञानीक पांवडो राखप आनी फकत सामान्याभायर गुणवत्ता आशिल्ल्या मनशाकच पदकां, अधिव्याख्यातोपदां संशोधन नेमणुको हांचो मान दिवप; (२) नवें विज्ञानीक गिन्यान उजवाडा हाडप, तशेंच तेविशीं आवड आशिल्ल्यांक आनी सगळ्यांक उकते आशिल्ले संस्थेचे बसकेंत ताचेर भासाभास करपाक प्रोत्साहन दिवप; (३) वेगवेगळे तरेन विज्ञानीक संशोधनाक, खास करून नव्या मळावयल्या संशोधनाक उत्तेजन दिवप; (४) सहकारी संशोधनाक पुरस्कृत करप आनी तें सोयीचें जावपाखातीर यत्न करप, खास करून हेखातीर परदेशी विज्ञानीक संस्थांकडेन विनिमय कबलात करप आनी परदेशांत प्रवास करपाक मदत करप; (५) जायत्या आंतरराश्ट्रीय बीनसरकारी संस्थांकडेन संपर्क दवरपी ब्रिटनाची राश्ट्रीय संस्था म्हणून काम करप (६) सरकाराक आनी हेर संस्थांक विज्ञानीक सल्लो दिवप (७) खास करून विज्ञानाच्या इतिहासाविशीं ग्रंथ आशिल्लें ग्रंथालय चलोवप. ब्रिटीश सरकाराक राश्ट्रीय म्हत्वाच्या विज्ञानीक उपक्रमांविशीं सल्लो दिवपावांगडाच आंतरराश्ट्रीय संशोधन मंडळाचेर ब्रिटीश प्रतिनिधी नेमपाचो अधिकारूय संस्थेक दिला. ही संस्था सरकारापसून पुराय तरेन स्वतंत्र आसली तरी वेगवेगळ्या फांट्यांतल्या विज्ञानीक संशोधनाक चालना दिवपाखातीर आनी आंतरराश्ट्रीय सहकार आनी हेर संस्थांवांगडा आयोजीत करतल्या विनिमय कार्यक्रम हे खातीर दितल्या वर्सुकी अनुदानाची वेवस्था सरकारावतीनूच करप जाता.

हे संस्थेवरवीं जीं म्हत्वाचीं कार्यां जाल्यांत तीं अशीं: कालगणना पद्दतींतलो बदल (१७५१); लांबायेच्या ब्रिटीश आनी फ्रेंच प्रमाणभूत मापांची तुळा, भुगणितय सर्वेक्षण; अंटार्क्टिक मोहिमो (कॅप्टन जेम्स कूक १७७२, जेम्स रॉस १८३९, १९००); आर्क्टिक मोहिमो, आंतरराश्ट्रीय भूभौतिकी वर्सांतली अंटार्क्टिक मोहिमो (१९५६ - ५९), सुर्याच्या गिराणाचें निरीक्षण करपाखातीर जायत्यो मोहिमो, चार्ल्स बेबिज हाचें

गणकयंत्र, रंगाधत्वासंबंदीचें अनुसंधान, वॅस्ट इंडीजांतली ज्वालामुखी उद्रेकांची पळोवणी, आयन्स्टायन हाचो व्यापक सापेक्षताय सिध्दांताचो पडटाळो पळोवपाखातीर १९१९ तलें खग्रास सूर्यगिराणाचें निरिक्षण करपाखातीर दोन मोहिमो, वेगवेगळ्या उश्ण कटिबंधीय रोगाविशींचें (हिंवाताप, न्हिदरोग) संशोधन आदी संस्थेच्या वर्धापन दिसा, संस्थेवरवीं विज्ञानांत वा तंत्रविद्येंत म्हत्वाची कामगिरी करपी मनशांक दर वर्सा पदकां दितात. संस्थेचो सर्वोच्च भोवमान कॉप्ली पदक हो आसून तो सर गॉडफ्री कॉप्ली हाच्या मरणपत्रांतले देणगेंतल्यान १७३१ त स्थापन केला. हें पदक संवसारांतल्या खंयच्याय शास्त्रज्ञाक ताणें खंयच्याय विशयांत केल्ले कामगिरीखातीर दितात. तीन रॉयल पदकां दर वर्सा संस्थेच्या मंडळान केल्ले शिफारशीप्रमाण ब्रिटनाच्या सार्वभौम राजसत्तेवतीन दितात. हातुंतलीं दोन सैमीक गिन्यानांत म्हत्वाची भर घालपाखातीर आनी तिसरें अनुप्रयुक्त विज्ञानांत खाशेली कामगिरी केल्लेखातीर दिवप जातात. हेर णव पदकांमदीं ब्रिटनाचे राश्ट्रीय उदरगतीक भर घालपी विज्ञान वा अभियांत्रिकी, वा तंत्रविद्या हांचे प्रगतीखातीर दितल्या मुलाई पदक आनी पुरस्कार (स्थापना १९६६), तेचपरी खंयच्याय स्वरुपांतल्या उर्जेच्या कार्यक्षम उपेगाक वा रुपांतराक आदार दिवपी खाशेल्या विज्ञानीक वा तंत्रीक वावराखातीर दितल्या एस्सो पुरस्कार हांचो आस्पाव जाता. हाचेभायर डेव्ही आनी ह्यूझ हीं पदकां दर वर्सा रम्फर्ड आनी डार्विन हीं पदकां दोन वर्सांनी, सिल्व्हॅस्टर पदक तीन वर्सांनी आनी ब्यूकनन पदक पांच वर्सांनी दितात.

हे संस्थेच्यो स्वताच्यो संशोधन संस्था आनी प्रयोगशाळा नात. संशोधक प्राध्यापक आनी अधिछात्र हांची हेर संस्थांनी (विद्यापिठांत) वेवस्था करप जाता. हे संस्थेवतीन दाननिधीवरवीं आठ खास व्याख्यानां आयोजित करतात. हातुंतलीं चार व्याख्यानां वर्सुकी आसून तातुंतलीं कूनियन व्याख्यानां (स्थापना १६८४) जीवविज्ञानीय विशयाचेर, बेकरीयन व्याख्यानां (१७७५) भौतिक विज्ञानाचेर, लेव्हेनहूक व्याख्यानां सूक्ष्मजीवविज्ञानाचेर आनी क्लिफर्ड पॅटर्सन व्याख्यानां विद्युत् विज्ञान आनी तंत्रविद्या ह्या विशयांचेर आसतात. तीन व्याख्यानां तिवर्सुकीं आसून तातुंतलीं बर्नाल व्याख्यानां विज्ञानाच्या समाजीक कार्याचेर, फेरिअर व्याख्यानां तंत्रिका तंत्राची संरचना आनी वावर हांचेर तशेंच विल्किन्झ व्याख्यानां विज्ञानाच्या इतिहासाचेर आसतात. मदीं मदीं जावपी रदरफर्ड स्मृती व्याख्यानां राष्ट्रकूल देशांतल्या वेंचीक विद्यापिठांनी आनी ब्लॅकेट स्मृती व्याख्यानां अदींमदीं भारतांत आनी ब्रिटनांत आयोजित करतात.

ही संस्था विज्ञानीक संशोधनाचे निबंदय उजवाडाक हाडटा. १६६५ त स्थापन जाल्ल्या आनी सतत उजवाडाक येवपी फिलॉसॉफिकल ट्रॅन्झॅक्शन्स ह्या सगळ्यांत पोरन्या विज्ञानीक नेमाळ्यांत व्यापतीलेख आनी बसकांतल्या भासाभासांचे अहवाल उजवाडाक येतात. १८३२ त सुरू जाल्ल्या प्रोसिडिंज हातूंत लघू संशोधन निबंद व्याख्यानां आनी

एका दिसाचे बसकेंतलीं भासाभाशेचीं कार्यवृत्तां उजवाडाक येतात. दर वर्सा ही संस्था बायॉग्राफिकल मेम्बर्स ऑफ फॅलोस ऑफ द रॉयल सोसायटी (एक खंड), इयर बूक आनी नॉट्स अँड रॅकॉर्ड्स ऑफ द रॉयल सोसायटी हीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. हातुंतल्या पयल्या पुस्तकांत हालीं मरण आयिल्ल्या दर एका वांगड्याचें चरित्र आनी ताच्या वावराचो विज्ञानीक नदरेन गूणगौरव हांचो आस्पाव जाता.

इ.स. १६६६ हॅन्री हौअर्ड आनी ताचो आजो टॉमस हांणी आपले ग्रंथ संग्रह संस्थेक भेट दिवन हे संस्थेक ग्रंथालयाची बुन्याद घाली. हे संस्थेंत १,४०,००० वयर ग्रंथ आसून १६६० ते १८०० ह्या काळांतल्या विज्ञानाच्या इतिहासाचेर अभ्यास करपाखातीर हें एक बरें ग्रंथालय आसा. ह्या ग्रंथालयांत हेर देशांच्या राश्ट्रीय विज्ञानीक संस्थांनी उजवाडाक हाडिल्लीं नेमाळीं, विज्ञानाचे आनी शिक्षणीक संस्थांचे इतिहास, वांगड्यांनी बरयल्ले ग्रंथ, तशेंच वांगड्यांचीं चरित्रां आनी आत्मचरित्रां हांचे संग्रह आसात.

हे संस्थेंत आयझॅक न्यूटन, हंप्री डेव्ही, मायकेल फॅराडे, अर्नेस्ट रदरफर्ड, विल्यम टॉमसन, केल्व्हिन, जे. जे. टॉमसन, आर्थर एडिंग्टन, लॉरेन्स आनी विल्यम ब्रॅग, अल्बर्ट आयन्स्टायन, नील्स बोर, पॉल डिरॅक, तशेंच विज्ञान आनी तंत्रविद्येच्या वेगवेगळ्या फांट्यांतलें गिन्यान विस्तारपाक म्हत्वाची कामगिरी केल्ल्या जायत्या विज्ञानिकांचो हे संस्थेच्या वांगड्यांचे वळेरेंत आस्पाव आसा. राष्ट्रकुलांतल्या, देशांतल्या आनी आयरिश प्रजासत्ताकांतल्या नामनेच्या विज्ञानिकांवांगडाच संवसारांतल्या हेर देशांतल्या व्हड दर्जाच्या विज्ञानिकांकूय परदेशी वांगडी म्हूण वेंचप जाता. सुरवेक हे संस्थेचो वांगडी जावपाक मर्यादा नाशिल्ली. पूण १८४७ वर्सा सावन दरवर्सा वांगडी वेंचपाचे संख्येंत मर्यादा घाली आनी फकत बऱ्या वांगड्यांचे विज्ञानीक काम करपी विज्ञानिकांचीय वेंचणूक करपाचें थारायलें. १९८८ मेरेन संस्थेच्या वांगड्यांची संख्या हजारांपरस चड आनी परदेशी वांगड्यांची संख्या सुमार शंबर आशिल्ली.

रॉयल सोसायटीचो पयलो भारतीय वांगडी अर्देशिर कर्सेटजी हो आशिल्लो. १९८८ मेरेन २९ भारतीय विज्ञानीक रॉयल सोसायटीचे वांगडी आशिल्ले. हे वांगडी अशे: अर्देशिर कर्सेटजी (१८४१), श्रीनिवास अय्यंगार रामानुजन (१९१८), जगदीशचंद्र बोस (१९२०), चंद्रशेखर व्यंकट रामन (१९२४), मेघनाद साहा (१९२७), बिरबल रुचिराम साहनी (१९३६), कार्यमाणिककम श्रीनिवास कृष्णन (१९४०), होमी जहांगीर भाभा (१९४१), शांतिस्वरूप भटनागर (१९४३), प्रशांतचंद्र महालनोबीस (१९४५), दारशा नोशेरवान वाडिया (१९५७), सत्येंद्रनाथ बोस (१९५८), शिशिरकुमार मित्र (१९५८), तिरुव्यंकट राजेंद्र शेषाद्री (१९६०), पंचानन माहेश्वरी (१९६५), कल्पमपुडी राधाकृष्ण राव (१९६७), मामबलिकाल्थिल गोविंद कुमार मेनन (१९७०), बेंजामिन पिअरी पाल (१९७२), मोनकॉंबू सांबशिवन् स्वामिनाथन (१९७३),

गोपालसमुद्रम नारायण रामचंद्रन (१९७७), देवेंद्र लाल (१९७९), अवतार सिंग पेन्टल (१९८१), चिंतामणी नागेश रामचंद्र राव (१९८२), सुब्रह्मण्यम चंद्रशेखर (१९८३), ओबेद सिद्दीकी (१९८४), वुलमिरी रामलिंगस्वामी (१९८६), सी. गोपालन (१९८७), ए. पी. मित्र (१९८८), सी. एस्. शेषाद्री (१९८८).

- कों. वि. सं. मं.

रॉय, शरच्चंद्र : (जल्म : ४ नोव्हेंबर १८७१ करपाडा, बंगाल; मरण: ३० एप्रिल १९४२ रांची).

भारतांतलो एक नामनेचो मानवशास्त्रज्ञ. ताचो जल्म सधन बंगाली कायस्थ कुटुंबांत जालो. ताचो बापूय पूर्णचंद्र रॉय हो मुन्सीफ आसलो. तेखातीर बापायचे बदलेक लागून शरच्चंद्राचें मुळावें आनी सुरवातीचें माध्यमिक शिक्षण वेगवेगळ्या सुवातांनी जालें. कलकत्त्यांतल्या कॉलीजिएट हायस्कुलांतल्यान १८८८ वर्सा तो मॅट्रिक जालो. कलकत्ता विद्यापिठांतल्यान ताणें १८९२ वर्सा बी. ए., १८९३ वर्सा एम. ए. आनी १८९५ वर्सा बी. एल्. ह्यो पदव्यो संपादन केल्यो. १८९५ वर्सा तो मैमनसिंग हांगाच्या धल्ला विद्यालयांत मुख्याध्यापक म्हणून कामाक लागलो. उपरांत रांचीक तो मिशन स्कुलाचो मुख्याध्यापक जालो. १८९८ वर्सा ताणें अध्यापन वेवसाय सोडून वकिलीक सुरवात केली आनी रांचीक तो स्थायीक जालो. वेवसायाच्या निमतान ताचो आदिवासींच्या मुंडा जमातीच्यो चालीरिती, रुढी हांचेकडेन संबंद आयलो आनी ताचें लक्ष छोटा नागपूरच्या मुंडाच्या त्रासांचे जिणेकडेन गेलें. हे लोक अस्तांती अभ्यास करतात तें पळोवन आपुणूय तांचे खातीर किदेंय करपाक जाय अशें ताका दिसलें. तेन्ना ताणें मुंडांची भास, चालीरिती आनी रुढी हांच्या अभ्यासाक सुरवात केली. १९१२ ते १९३९ ह्या काळांत ताणें ओरिसा - बिहारांतल्या वेगवेगळ्या आदीम जमातींचो अभ्यास करून खूब लिखाण केलें. तातूंत शंबरांपरस चड सोदनिबंद आसून सुमार सात अभ्यासपूर्ण ग्रंथ आसात. ताणें मुंडासंबंदीं अभ्यास करून 'द मुंडास अँड दॅअर कंट्री' हो संशोधनात्मक ग्रंथ १९१२ वर्सा उजवाडायलो. हे उपरांत 'द ओराओस ऑफ छोटा नागपूर' (१९१५) 'द प्रिन्सिपल्स अँड मॅथड्स ऑफ फिजिकल अँथ्रॉपॉलॉजी' (१९२१), 'द बिन्होर्स' (१९२५), ओराओ रिलिजन अँड कस्टम्स (१९२८), 'द हिल मुड्यास ऑफ ओरिसा' (१९१५), 'द खरियास' (१९३७) हे ग्रंथ बरयले. हाका लागून मानवशास्त्रज्ञ म्हणून ताका मान्यताय मेळ्ळी. मानवशास्त्राच्या अभ्यासाखातीर ताणें 'मॅन इन इंडिया' हें त्रैमासिक १९२१ वर्सा सुरू केलें.

१९१९ - २१ ह्या काळांत ताणें पाटणा विद्यापिठांत प्रपाठक म्हणून काम केलें. १९२० वर्सा भारतीय विज्ञान परिशदेंत तो मानवशास्त्र विभागाचो अध्यक्ष आशिल्लो. बिहार आनी ओरिसा कायदेमंडळाचेर वांगडी म्हणून तो वेंचून आयलो.

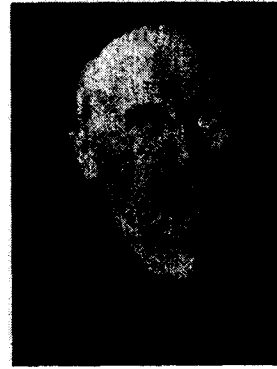
ताच्या मानवशास्त्राच्या विद्वत्तायपूर्ण लिखाणाखातीर ब्रिटीश शासनान ताका कैसर-इ-हिंद हें रुप्यापदक १९१३ वर्सा आनी रायबहादूर हो किताब १९१९ वर्सा फावो जालो.

राश्ट्रीय एकवटाचें म्हत्वपूर्ण कार्य ताणें भारतीय आदिवासींच्या अभ्यासाखातीर केलें. रॉयनी मुंडा, भुईया बिन्होर आदी जमातींचो पुराय अभ्यास करून तांचे खाशेले संस्कृतायेचें पयलें दर्शन आपल्या ग्रंथांतल्यान ताणें घडयलें.

- कों. वि. सं. मं.

रॉलां, रॉमँ : (जल्म : २९ जानेवारी १८६६, क्लामसी, फ्रांस; मरण: ३० डिसेंबर १९४४, व्हेझले).

नामनेचो फ्रेंच कादंबरीकार, इतिहासकार, नाटककार, चरित्रकार आनी संगीतज्ञ. १८८९ वर्सा एकोल नॉर्मल स्पुपेरिओर हे

शिक्षण संस्थेंत इतिहास विशयांत ताणें पदवी घेतली. उपरांतचीं दोन वर्सां ताणें रोमांतल्या पुरातत्त्वविद्या आनी इतिहास ह्या विशयांच्या एका फ्रेंच अभ्यासकेंद्रांत अधिछात्र (फेलो) म्हणून काडलीं. रोमांत आसतना माल्विदा फोन मायझेबग हे समाजवादी विचारांचे जर्मन

विदुषीकडेन ताची इश्टागत जाली. तिचे इश्ट संगीतकार व्हाग्नर आनी तत्त्वज्ञ नीत्शे हांचेविशीं माल्विदा रॉलांकडेन उलयताली. हे इश्टागतीचे उत्कृश्ट संस्कार रॉलांचेर जाले.

१८९५ वर्सा पॅरिसाक परत येतकच एकोल नॉर्मल हातूंत इतिहास आनी सॉरबॉन विद्यापिठांत ताणें संगिताचो इतिहास शिकयलो. ह्याच काळांत तो संगिताचेर बरोवंक लागलो. ताचे संगिताविशींचे कांय उल्लेख करपासारके ग्रंथ आसात ते अशे - इस्त्वार द लोपेरा आंनरॉप आव्हॉं ल्युली ए स्काल्ती (१८९५), म्युझिस्यां दोझुर्दुई (१९०८); ताच्यो धर्माविशीं शोकात्मिका आसात त्यो अशो सँ लुई (१८९७), आर्येर (१८९८) आनी ल् त्रियाँफ द ला रॅझॉं (१८९८); ले लू (१८९८), दांताँ (१९००) आनी ल् कातोई जुय्यँ (१९०२) हीं ताचीं फ्रेंच राज्यक्रांतीविशींचीं नाटकां आसात.

ताणें बरयल्लीं बेथोव्हन (१९०३), मायकेलअँजेलो (१९०५), टॉलस्टॉय (१९११) हांच्या चरित्रांक खूब नामना मेळ्ळी. जां क्रिस्तोफ (१० खंड - १९०६ - १२) ही ताची सगळ्यांत उत्कृश्ट साहित्यकृती. १९१३ वर्सा हे कादंबरेक आकादेमी फ्रांसेजान पारितोशिक भेटयलें. अरिवल यूरोप खंड ही हे कादंबरीची फाटभूंय. विशाव्या शेंकड्यांतली एक श्रेश्ठ साहित्यकृती म्हणून हे कादंबरेक मान्यताय प्राप्त जाल्या.

जगांतल्या विंगड विंगड भाशांनी हे कादंबरेचे अणकार जाल्यात. ताच्यो आनीक कांय उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो आसात त्यो अशो : कोलास ब्रडव्याँ (१९१९), क्लेरांबो : इस्त्वार धून काँसियांस लीब्र पांदा ला गॅर (१९२५) आनी लाम आंशांते (७ खंड, १९२२-२३).

१९१४ - १८ ह्या पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत तो स्वित्झर्लंडांत आशिल्लो. १९१५ वर्सा, 'ओ दस्यू द ला भॅले' हें पुस्तक बरोवन ताणें इश्ट तशेंच दुस्मानराश्ट्रांतल्या बुदवंतांक शांततायेखातीर चळवळ करपाचें आवाहन केलें आनी तेखातीर ताका खूब जाणांचो राग पत्करचो पडलो.

ताका बौध्द धर्मांत आनी साम्यवादांतूय आवड निर्माण जाल्ली. ताच्या वैचारिक परिवर्तनाचें दर्शन ताणें बरयल्ल्या 'ल प्रेक्युर्सर' (१९१९), कॅझां द काँबा (१९१९ - ३४), 'पार ला रेव्होल्युस्युं ला पॅ' (१९३५) आनी एसॅ स्युर लामिस्तीक ए लाक्सियाँ द लँद (दोन भाग, ३ खंड, १९२९ - ३०) ह्या निबंदांतल्यान दिसता. आल्बेअर श्वाइत्सर, अँल्बर्ट आइन्स्टाइन, रिचर्ड स्ट्राउस, बर्ट्रँड रसेल, रवींद्रनाथ टागोर ह्या जागतिक नामनेच्या व्यक्तींकडेन रॉलांन केल्लो पत्रवेव्हार काय्ये रॉमँ रॉलां (१९४८) ह्या नांवान ग्रंथरूपान उजवाडा आयला.

रॉलांन बरयल्लीं महात्मा गांधी (१९२४), श्रीरामकृष्ण परमहंस (१९२९) आनी स्वामी विवेकानंद (१९३०) हांचीं चरित्रां भारतांत तशेंच युरोपांत खूब लोकप्रिय जालीं. रॉलांन भारताविशीं आकर्शण आनी प्रेम आशिल्लें. ताचे भारताविशींचे अणभव आनी विचार ताच्या 'जुर्नाल-लँद' (१९२० - ४३) हातूंत आस्पावल्यात. तातूंत महात्मा गांधी, डॉ. अन्सारी, जगदीशचंद्र बोस, जवाहरलाल नेहरू ह्या भारतीय फुडान्यांचीं मनभुलोवणीं अशीं व्यक्तिचित्रां दिसतात.

फॅसिझमाचो विरोधक आनी म्हान शांततायेवादी म्हणून ताका जागतिक नामना मेळिल्ली. १९१९ वर्सा साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार ताका मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

रॉस, एडवर्ड : (जल्म : १८६६, मरण : १९५१).

एक व्हड समाजशास्त्रज्ञ. अमेरिकन समाजशास्त्राची बुन्याद घालून दिवपी म्हूण रॉसचो उल्लेख जाता. ताचें सबंद आयुश्य सामाजिक सुदारणावादी विचारांचें अध्ययन करपांत गेलें. सामाजिक वर्तन प्रकार, तणाव, सामाजिक प्रक्रिया हांचें ताणें बारिकसाणीन निरीक्षण करून तांचेर खोलायेन संशोधनूय केलें.

रॉसचो जल्म स्कॉटीश आयरीश कुटुंबांत जाल्लो. पूण पिरायेच्या धाव्या वर्साच तो अनाथ जाल्ल्यान सुरवेक ताच्या कांय सोयऱ्या - धायऱ्यांनी आनी उपरांत मेरिऑन गांवच्या बीच कुटुंबान ताचो सांबाळ केलो. मिसेस बीच हिणें ताची खूब अपुरबाय केल्ली. को (Coe)

कॉलेजींतल्यान ताणें बी. ए. पदवी घेतली. उपरांत १८९१ त जर्मनींतले जॉन्स हॉपकिन्स विद्यापिठांतल्यान पी. एच्. डी. पदवी हाशील केली. अमेरिकेक परत आयले उपरांत ताणें सुरवेक इंडियाना युनिव्हर्सिटींत प्राध्यापक म्हणून काम केलें. १८९३ वर्सा सावन तो विस्कॉन्सिन युनिव्हर्सिटींत वेवस्थापन आनी अर्थवेवस्था ह्या विशयांचो प्राध्यापक जालो. समाजशास्त्राचो अभ्यास करून ताणें मांडिल्ल्या सिध्दांतांचो सुदारणावाद वा प्रगतिवाद (Progressivism) हातूंत आस्पाव जाता. नागरीकरणाचे प्रक्रियेंत अनुस्यूत (implicit) आसपी आनी चड करून शेतकामती समाजांत मेळपी तणाव हांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अमेरिकेंत अस्तित्वांत आशिल्ल्या नीतीमोलांचेंय ताणें परिक्षण केल्लें. व्यक्तीची वैयक्तिक प्रतिश्ठा, व्यक्तिगत आनी भौशिक नितीमत्ता, समाज आनी व्यक्ती हांचेमदीं जावपी आनी जायत गेल्ली प्रगती, विंगड विंगड सामाजिक घटक ह्या सगळ्यांचें ताणें निरीक्षण करून तांचें विश्लेशण मांडलें.

'फाऊंडेशन ऑफ सोशियॉलॉजी' ह्या पुस्तकांत ताणें समाज सुदारणा घडोवन हाडपी सिध्दांत मांडून परंपरावादी सामाजिक डार्विनवादाचेर खबर टिका केली. ताच्या लिखाणांत मुखेलपणान जीवशास्त्रीय संकल्पना आनी प्रत्यक्षवाद (Positivism) हीं दोन तत्वां सांपडटात. ह्या तत्वांच्या आदारानूच ताणें बकल, लोरीया, विको ह्या तत्त्वज्ञांचो एकतत्त्ववाद, लिलियनफिल्ड आनी श्काफ्लेचो जीवशास्त्रीय सेंद्रियवाद आनी डिग्रीफ तशेंच एल्. एच्. मॉर्गनचो उत्पत्तिविशींचो उत्क्रांतीवाद हांचेर टिका केली. रॉसान आपल्या निरीक्षणाप्रमाण जीवशास्त्रीय आनी शारिरीक अनुमानांचेर भर दिवन सामाजिक आनी मानसशास्त्रीय घटकांचें विश्लेशण केलां. समाजाचो अभ्यास शास्त्रशुध्द पद्दतीन कसो करचो हाची कल्पना ताणें आपल्या 'फाऊंडेशन ऑफ सोशियॉलॉजी' ह्या पुस्तकांत मांडल्या.

समाजशास्त्रीय संकल्पनेंत रॉसान सामाजिक प्रक्रियांक म्हत्व दिल्लें आसा. सहकार, सर्त, वर्चस्व, सतवणूक, विरोध ह्या सारकिल्या घटकांवरवीं सामाजिक प्रक्रिया तयार जाता. हांचेरखेरीज लश्करी सामर्थ्य, कुटुंबरचणूक, इगर्जेचें कार्य, शासनवेवस्था ह्या सारकिल्या घटकांचोय सामाजिक प्रक्रियेंत वांटो आसता. रॉसान मांडिल्लो आकृतिवाद हो सामाजिक प्रक्रिया आनी सामाजिक वर्तनाचेर आदारिल्लो आसा. 'सोशल कंट्रोल' (१९०१) आनी 'सोशल सायकॉलॉजी' (१९०८) ह्या ताच्या दोन पुस्तकांनी ताणें औपचारीक आनी अनौपचारीक वर्तन - प्रकारांचें विश्लेशण केल्लें आसा. रॉसाच्या 'सोशल कंट्रोल' ह्या ग्रंथांत आयजूय तथ्य आसा. तातूंत रॉसान समाज नियंत्रणाची साधना मांडिल्ल्यान तो चड प्रसिद्द जाल्लो आसा. रुढी, शिष्टाचार, कायदेशीर वा भौशिक अधिकार, धर्म, शिक्षण अशा साबार घटकांक लागून व्यक्तीचें भौशिक वर्तन नियंत्रीत जाता अशें रॉसान आपलें मत त्या ग्रंथांत मांडलां. समाजशास्त्राचो अभ्यास करता आसतना रॉसान

भौशिक सुदारणांचेर चड भर दिला. सामाजिक सुदारणांचो अभ्यास करतना ताणें स्वदेशी आनी परदेशी समाज गृहीत धरिल्ले. देशांतराक लागून निर्माण जावपी सामाजिक पेंचप्रसंग पयस करपाचेय ताणें कांय उपाय सुचयल्यात. खंयच्याय राश्ट्राचो सर्वांगीण विकास जातलो जाल्यार त्या राश्ट्रांनी अमेरिकेप्रमाण अर्थवेवस्थेंत उददेगीकरण हाडप आनी राज्यवेवस्थेंत लोकशाय आपणावप खूब गरजेचें आसा अशें ताणें मुखार सांगलां. रॉसाचें 'द प्रिन्सिपल ऑफ सोशियॉलॉजी' हें पुस्तक म्हळ्यार ताच्या समाजशास्त्रीय सिध्दांतांचो आनी संशोधनाचो एक उत्कृश्ट आविश्कार. कृतीशील विचारांक लागून ताका अमेरिकन तशेंच संवसारीक समाजशास्त्रज्ञांमदीं मानाची सुवात लाबल्या.

- कों. वि. सं. मं.

रॉस, सर रॉनल्ड : (जल्म : १३ मे १८५७, अलमोडा, भारत; मरण : १६ सप्टेंबर १९३२, लंडन).

ब्रिटीश वैज आनी सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ. मलेरीया ह्या जोराक कारणीभूत थारपी परजीवीची (Anopheles) जळारांच्या जठरांत वाड जावन उपरांत तांच्या घांसांतल्यान परजीवींचो मानवी रगतांत प्रवेश ह्या संशोधनाखातीर ताका १९०२ वर्साचो वैद्यक वा शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

पिरायेच्या आठव्या वर्सासावन शिक्षणाखातीर रॉनल्डाक इंग्लंडांत धाडलो. ताचो बापूय सैन्यांत अधिकारी आशिल्लो. १८७४ - ७९ ह्या काळांत

लंडनच्या सेंट बॉर्थोलोम्यू हॉस्पिटलांत वैजकी शिक्षण घेतकच फुडलीं दोन वर्सां ताणें तारवावयलो वैज म्हणून नोकरी केली आनी खूब दर्याभोंवडी केली. १८८१ वर्सा तो भारतीय वैजकी सेवेंत नोकरेक लागलो. १८८९ वर्सा इंग्लंडांत रजेर आसतना भौशिक भलायकेची पदविका मेळयली आनी नव्यानूच प्रस्थापित जाल्ल्या सूक्ष्मजंतुविज्ञानाच्या अभ्यासक्रमाक उपस्थित रावलो. १८९२ वर्सासावन ताणें मलेरियाच्या जोराच्या अभ्यासांत लक्ष घालें. १८९४ वर्सा सर पॅट्रिक मॅन्सन ह्या नामनेच्या उश्ण कटिबंधीय वैद्यकाच्या तज्ञाकडेन वळख जाली. मॅन्सन हाच्या प्रोत्साहनान आनी मार्गदर्शनाखाल रॉस हाच्या ह्या मलेरिया जोराच्या अभ्यासांत भर पडली. मॅन्सन हाणें मलेरियाविशीं दोन मुखेल नोंदी रॉस हाका दाखोवन दिल्यो (१) मलेरिया जोर आयिल्ल्या दुयेंतीच्या रगतांत सी. एल्. ए. लाव्हरां हाणें सोदून काडिल्ले काळे रंगद्रव्ययुक्त परजीवी आसतात आनी जळारां मलेरिया पातळायतात हो मॅन्सन हाचो स्वताचो सिध्दांत. हाचेभायर रॉस भारतांत परत येतकच लेगीत दोगांयचो पत्रवेव्हार चालू आशिल्लो. रॉस हाचेमुखार

दोन मुखेल प्रस्न आशिल्ले. (१) जळारांचे खूब प्रकार आसात, तातुंतलो खंयचो रोग पातळायता? (२) कितल्याशाच परजीवीभितरलो नेमको खंयचो रोग - उत्पादक? २० ऑगस्ट १८९७ दिसा ताका अॅनोफेलीस जळार हीं रोग पातळायतात अशें दिसून आयलें. उपरांत कांय बंद करून दवरिल्ल्या सवण्यांचेर ताणें प्रयोग केले आनी रोगी सवण्यांतले रोग जळारांनी चाबतकच सरळ निरोगी सवण्यांभितर पातळायता हें दाखयलें. ताणें सवण्यांच्या मलेरियाकडेन संबंदीत आशिल्ल्या जळारांतल्या परजीवींच्या जीवनचक्राचोय सोद लायलो. १८९८ वर्सा मॅन्सन हाणें रॉस हाच्या कार्याचो वृत्तांत ब्रिटीश मॅडिकल अॅसोसिएशनच्या एडिंबरोचे बसकेंत मांडलो. त्याच वर्साच्या निमाणें जी. बी. ग्रास्सा आनी ताचो इटालियन वांगडी हांणी मानवी मलेरिया जोराच्या परजीवीचे अॅनोफेलीस जळारांतलें जीवनचक्र अशेंच आशिल्ल्याचें दाखयलें.

रॉस हाणें १८९९ वर्सा आपले नोकरेचो राजिनामो दिलो आनी तो इंग्लंडाक रावपाक गेलो. १९१२ वर्सा मेरेन लिव्हरपूल स्कूल ऑफ ट्रॉपिकल मॅडिसीन हे संस्थेंत काम करतकच ताणें लंडनाक वैजकी सल्लागार म्हणून वेवसायाक सुरवात केली. ह्या काळांत ताणें जळारांच्या नियंत्रणाचे अडचणीचेर खूब वेळ सारलो आनी बऱ्याचशा उश्ण कटिबंधीय देशांक हेविशीं सल्लो दिलो.

सुरवेच्या काळांत ताका साहित्याची चड करून कविता आनी नाट्यलिखाणाची खूब आवड आशिल्ली. १८८३ - १९२० ह्या काळांत ताचे साहित्याविशींचे पंदरा ग्रंथ उजवाडाक आयले. हाचेभायर ताका गणिताचीय आवड आशिल्ली. १९०१ - २१ ह्या काळांत ताचीं गणित विशयाचेरूय सात पुस्तकां उजवाडा आयलीं. मलेरिया जोराच्या प्रतिबंधाखातीर भौशिक भलायकी कार्यक्रम आंखपाचे नदरेन ताणें खूबशे ग्रंथ, पुस्तिका बरयल्यो. मॉस्किटो ब्रिगेड्स अँड हाऊ टू ऑर्गनायझ दॅम (१९०२) आनी द प्रिव्हेंशन ऑफ मलेरिया (१९१०) ह्या ताच्या ग्रंथांक खूब नामना मेळ्ळी. सायन्स प्रोग्रेस आनी अॅनल्स ऑफ ट्रॉपिकल मॅडिसीन ह्या नेमाळ्यांचो तो संपादक आशिल्लो. १९०१ वर्सा ताची रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हणून निवड जाली. पयल्या म्हाझुजांत ताणें शाही लश्करी वैजकी दलांत काम केलें. के. सी. बी. (१९११) आनी के. सी. एन्. जी. (१९१८) हे भोवमान ताका मेळ्ळे.

- कों. वि. सं. मं.

रिठो : (मराठी : रिठा, रिगिन, पिठा; हिंदी : रिठा; गुजराती: अरिठा; कन्नड: अंतवला, कुगटेमर; संस्कृत: अरिष्ट, फेनिल; इंग्लीश: सोपनट ट्री ऑफ साउथ इंडिया; लॅटीन : सॅपिंडस ट्रायफोलियुटस; कूळ: सॅपिंडेसी). एक मध्यम आकाराचें पानझडी झाड. ताची उंचाय सुमार १८ मी. आनी घेर १.५ मी. आसता. सॅपिंडस हे ताचे प्रजातींत वट्ट १५ जाती आसून तातुंतल्यो भारतांत सात जाती मेळटात.

हें झाड मूळचें दक्षिण भारतांतलें आसून ताचो प्रसार दर्यादेगेवयल्या आनी दोंगराचे देंवतेवयल्या सकयल्या भागांत विरळ रानांत दिश्टी पडटा. अस्तंत बंगाल, बिहार, मध्य प्रदेश आनी उत्तर प्रदेशांतल्या खेड्यांनी ताची लागवड करतात. ताची साल करडी, चकचकीत आसून ताचेर खरबरीत आनी गळून पडपी खवळां आसतात. पानां संयुक्त, एका फाटोफाट, समदली आनी १२-३० सेंमी. लांब आसतात. दर एक दल भाल्यावरी, आयाताकृतीचें लांबशा तोंकाचें आसता. ह्या झाडाक नेमान ल्हान, धवीं द्विलिंगी वा एकलिंगी फुलां ऑक्टोबर ते डिसेंबर म्हयन्यांत येतात. हाका बियो आशिल्लीं फळां येतात. तीं तरणीं आसतना केंसाळ, १.३ - २.०० सेंमी. व्यासाचीं आनी २-३ एकठांय जुळिल्लीं आसतात. पिकतकच तीं मोव जातात आनी भितरलो गर सालीकडेन एकरूप जावन ती साल घट आनी सुरकुतिल्ली दिसता. बियो २-३, काळ्यो, घट आनी चण्यायेदयो आसतात.

रिठ्याची लागवड बियो वा रोंपे लावन करतात. हो पोरसांत सोबायेखातिरूय लायतात. रिठ्यांत सॅपोनीन हें द्रव्य आशिल्ल्यान ताचो उपेग शाब्बा सारको करतात. रेशमी, लोकरी आनी हेर तरेचे तलम कपडे धुवपाखातीर तेचपरी भांगर, मोतयां, हिरे आनी केंस नितळ करपाखातीर रिठ्याचो उपेग करतात. ताचें लांकूड जड आनी घट आसून तें गाडयो आनी हेर वस्तू करपाखातीर वापरतात. ताच्या बियांचें तेल वखदी आनी फूल पुश्टीक आसून वीखबादा उणी करपी, स्तंभक, ओंकारो हाडपी आसून ताची पूड तपकिरीवरी ओडल्यार दमो, उन्माद, अर्दशिशी हांचेर गुणकारी थारता.

- कों. वि. सं. मं.

रिक्टर, बर्टन : (जल्म : २२ मार्च १९३१, ब्रुकलिन, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. 'साय' ह्या नव्या मूलकणाचो सोद एकाच वेळार पूण स्वतंत्रपणान लायिल्लेखातीर रिक्टर बर्टन आनी मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीचो प्राध्यापक सॅम्युएल सी. टींग हांकां नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

रिक्टर हाणें मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजींतल्यान बी. एस्. (१९५२) आनी पीएच्. डी. (१९५६) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९५६ - ५९ वर्सा तो स्टॅनफर्ड विद्यापिठांतल्या हाय एनर्जी फिझिक्स लॅबोरेटरींत भौतिकीचो संशोधन सहाय्यक आशिल्लो. उपरांत स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत तो साहाय्यक प्राध्यापक (१९५९ - ६३) आनी सहयोगी प्राध्यापक (१९६३ - ६७) आशिल्लो आनी १९६७ वर्सासावन प्राध्यापक आशिल्लो. स्टॅनफर्ड लिनियर अँक्सिलरेटर सँटराचो तो १९८२ - ८४ ह्या काळांत तांत्रिक संचालक आशिल्लो आनी १९८४ वर्सासावन संचालक आसा. जिनीव्हाच्या युरोपियन ऑर्गनायझेशन फॉर न्युक्लिअर रिसर्च (सर्न) हे संस्थेंतूय ताणें १९७५ - ७६ ह्या काळांत काम केलें.

नोबॅल पुरस्काराभायर रिक्टर हाका १९७५ वर्सा ई. ओ. लॉरॅन्स पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो. तो अमेरिकेच्या नॅशनल अँकडेमी ऑफ सायन्सीसचो वांगडी आसा. १९६३ - ८२ ह्या काळांत ताचे १५० परस चड संशोधनात्मक निबंद विंगड विंगड वैज्ञानिक नेमाळ्यांनी उजवाडा आयले.

- कों. वि. सं. मं.

रिचर्ड्स, डिकिन्सन वुड्रूफ : (जल्म: ३० ऑक्टोबर १८९५, ऑरेंज (न्यू जर्सी); मरण : २३ फेब्रुवारी १९७३, लेकव्हिल, कनेक्टिकट).

अमेरिकन वैज. हृद् - शलाका तंत्र म्हळ्यार तपासपाखातीर काळजांत पोकळ नळये आकाराचें उपकरण नीलेंतल्यान सारपाचें तंत्र आनी रक्ताभिसरण तंत्राचें विकृतिविज्ञान हांचेविशींच्या संशोधनाखातीर रिचर्ड्स हाका आंद्रे फ्रीदरिक कूरनांद आनी व्हेर्नर फॉर्समन हांचे वांगडा १९५६ चे शरीरक्रियाविज्ञान वा वैद्यक ह्या विशयाचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

१९१७ वर्सा ताणें येल विद्यापिठांतल्यान ए. बी. ची पदवी मेळयली. दोन वर्सां सैन्यांत काम करतकच ताणें कोलंबिया विद्यापिठाच्या कॉलेज ऑफ फिजिशियन्स अँड सर्जन्स हे संस्थेंत शिक्षण घेवन शरीरक्रियाविज्ञानाची एम्. ए. (१९२२) आनी फुडें त्याच विद्यापिठाची एम्. डी. (१९२३) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९२३ - २७ ह्या काळांत न्युयॉर्कांतल्या प्रेसबिटीरियन हॉस्पिटलांत नोकरी करतकच तो लंडनाक गेलो आनी थंयच्या नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर मॅडिकल रिसर्च हे संस्थेंत सर हॅन्री डेल हाच्या मार्गदर्शनाखाल यकृतांतल्या रक्ताभिसरणाच्या नियंत्रणाचेर एक वर्सभर संशोधन केलें. प्रेसबिटीरियन हॉस्पिटलांतल्यान परतून येतकच रिचर्ड्सान फुफूस आनी रक्ताभिसरण शरीरक्रियाविज्ञानाविशीं हार्व्हर्ड विद्यापिठांतलो प्राध्यापक एल्. जे. हेंडरसन हाच्या मार्गदर्शनाखाला संशोधन केलें. १९३१ वर्सासावन न्युयॉर्कांतल्या बेल्व्ह्यू हॉस्पिटलांत ताणें आंद्रे कूरनांद हाचे वांगडा काम सुरू केलें आनी १९४० वर्सा तांणी हृद् - शलाका तंत्र विकसीत केलें. ह्या तंत्राचो सोद फॉर्समन हाणें १९२९ वर्सा लायिल्लो. पूण ताचो निदान करपाचो आनी उपचारांतलो उपेग रिचर्ड्स आनी कूरनांद हांणी प्रयोग करून सिद्द केलो. १९४१ - ५६ ह्या काळांत ह्या तंत्राचो प्रत्यक्ष उपेग करून आघातजन्य अवसाद म्हळ्यार रगताच्या प्रवाहांत अचकीत इबाड जाल्ल्यान जावपी शक्तिपात, जल्मतनाच काळजा विकृतीचें निदान, हृदपातासंबंदींचें शरीरक्रियाविज्ञान, वखदांचो काळजावयलो परिणाम, चड तेंपाच्या (Chronic) हृदय आनी फुफूस विकारांनी तांच्या कार्यांत जावपी इबाडांचे वेगवेगळे प्रकार आनी तांचेवयले उपचार हे संबंदीं रिचर्ड्स हाणें अभ्यास केलो. इ. स. १९४५ वर्सा रिचर्डसाची कोलंबिया विद्यापिठांत वैजकीचो प्राध्यापक

आनी बेल्ट्यू हॉस्पिटलांत अभ्यागत वैज आनी पयल्या विभागाचो संचालक म्हणून नेमणूक जाली. १९४७ वर्सा तो वैजकीचो लँबर्ट प्राध्यापक जालो. १९६१ वर्सा ह्या अध्यासनावयल्यान निवृत्त जातकच तो गुणश्री लँबर्ट प्राध्यापक जालो. अमेरिकन रिच्यू ऑफ ट्यूबरक्युलोसिस ह्या नेमाळ्याचो कांय काळ तो संपादक आशिल्लो. हाचेभायर मॅडिसीन आनी सर्क्युलेशन ह्या नेमाळ्यांच्या संपादकीय मंडळाचेरूय ताणें काम केलें. १९५८ वर्सा अमेरिकेच्या नॅशनल अँकडेमी ऑफ सायन्सीसच्या वांगडीपदाचेर ताची निवड जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रिचर्डस, थिओडोर विल्यम : (जल्म : ३१ जानेवारी १८६८, जर्मनटाऊन, पेनसिल्व्हेनिया; मरण : २ एप्रिल १९२८, केंब्रिज).

अमेरिकन भौतिकीय रसायनशास्त्रज्ञ. ताका १९१४ च्या रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. अणुभार, ऊष्मा रसायनशास्त्र, विद्युत् रसायनशास्त्र ह्या विशयांवयलें ताचें संशोधन म्हत्वाचें आसा.

ताचें सुरवेचें शिक्षण घराच जालें. उपरांत हॅव्हरफर्ड महाविद्यालयांतल्यान ताणें १८८५ वर्सा बी. एस्सी. पदवी घेतली आनी त्याच वर्सा पार्सन्स कूक हाच्या हातारवाल काम करपाखातीर तो हार्व्हर्ड विद्यापिठांत गेलो. थंय ताणें १८८६ वर्सा पदवी घेतली. कूक हाणें हायड्रोजन आनी ऑक्सिजन हांचे अणुभार नक्की करपाचें काम ताचेकडेन सोंपयलें. ऑक्सिजनाचो अणुभार ह्या विशयाचेर रिचर्डसान निबंद बरोवन १८८८ वर्सा पीएच्.डी. पदवी घेतली. उपरांत रोखडेंच ताणें बाष्पीय घनतेच्या अभ्यासाक सुरवात केली. ताका एका वर्साची हार्व्हर्ड प्रवासी शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. त्या काळांत जर्मनींत संशोधनाचो अणभव घेवन तो हार्व्हर्डक परतलो आनी १९०१ वर्सा तो अध्यापक जालो. १९१३ वर्सा तो वुलकट गिबज मेमोरियल ह्या जागतिक नामनेचे प्रयोगशाळेचो मुखेल जालो.

मूलद्रव्यांचे अणुभार निश्चीत करप हें ताचें मुखेल संशोधन कार्य आशिल्लें. तेखातीर लागपी उपकरणां ताणें तयार केलीं. नेफेलोमीटर हें उपकरण ताणें तयार केल्ल्यान अचूक वजनां घेवंक मेळपाक लागलीं. ताणें ऑक्सिजन, तांबें, लोरवण, कोबाल्ट, जस्त, बेरियम, स्ट्रॉशियम अशा सुमार पन्नास मूलद्रव्यांचे अणुभार निश्चीत केले. ह्या अचूक अणुभारांक 'हार्व्हर्ड व्हॅल्यू' हें नांव मेळ्ळें. ह्याच संदर्भांत ताचें दुसरें म्हत्वाचें काम म्हळ्यार किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यांचे अणुभार काडप. १९१४ वर्सा ताणें सिध्द केलें, किरणोत्सर्गी स्वनिजांसावन मेळिल्ल्या शिंशाचो अणुभार २०६.०० इतलो आनी सर्वसादारण स्वनीज सांठ्यासावन मेळपी शिंशाचो अणुभार २०७.२ इतलो आसा म्हळ्यार एकाच मूलद्रव्याचे अणुभार वेगवेगळे आसूं

येतात अशें सिध्द केलें. तातुंतल्यानूच समस्थानिकांचे कल्पनेक मूर्त स्वरूप प्राप्त जालें. ह्या संशोधना भायर ताणें ऊष्मारसायनशास्त्र, विद्युत् रसायनशास्त्र अशा भौतिकी गुणधर्मांचेर रसायनशास्त्राचे नदरेन संशोधन केलें. रासायनिक मूलद्रव्यांच्या अणुभारांचें अचूक निश्चीतीकरण केल्लेखातीर ताका १९१४ वर्सा रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. ताका युरोप आनी अमेरिकेंतल्या मुखेल विद्यापिठांनी सन्माननीय पदव्यो दिल्यो. १९१० वर्सा डेव्ही, १९११ वर्सा फॅराडे, १९१२ वर्सा विलर्ड गिबज आनी १९१४ वर्सा फ्रँक्लिन अशीं विंगड विंगड पदकां ताका मेळ्ळीं.

- कों. वि. सं. मं.

रिचर्डसन, सर ओवेन विलान्स : (जल्म : २६ एप्रिल १८७९, ड्यूजबरी, यॉर्कशर; मरण : १५ फेब्रुवारी १९५९, ऑल्टन, हॅपशर).

ब्रिटीश भौतिकीविज्ञ. तापिल्ल्या धातूंपसून जावपी इलॅक्ट्रॉनांच्या उत्सर्जनाविशीं केल्ल्या संशोधनाखातीर रिचर्डसन हाका १९२८ च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

१९०० वर्सा केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजांत शिक्षण घेवन पदवी मेळयतकच १९०२ वर्सा ताची ट्रिनिटी कॉलेजाचो अधिछात्र म्हणून निवड जाली. १९०४ वर्सा ताणें लंडन विद्यापिठाची डी. एस्सी. पदवी घेतली. १९०० - ०६ ह्या काळांत ताणें कॅव्हेंडिश लॅबोरेटरींत तापयनिक उत्सर्जनाविशीं संशोधन केलें. उपरांत १९०६ - १३ मेरेन तो अमेरिकेंतल्या प्रिन्स्टन विद्यापिठांत भौतिकीचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९१४ वर्सा तो इंग्लंडाक परतून आयलो आनी लंडनचे किंग्ज कॉलेजींत भौतिकीचो व्हीट्स्टन प्राध्यापक जालो. थंयच ताणें १९४४ मेरेन निवृत्त जायसर काम केलें. रॉयल सोसायटीचो यारो संशोधन प्राध्यापक (१९२४ - ४४) आनी किंग्ज कॉलेजांत भौतिकीच्या संशोधनाचो संचालक म्हणुनूय ताणें काम केलें.

रॉयल सोसायटीन १९१३ वर्सा रिचर्डसन हाची वांगडी म्हणून निवड केली आनी ताका ह्यूझ (१९२०) आनी रॉयल (१९३०) ह्या पदकांचो भोवमान मेळ्ळो. सेंट अँड्रूझ, लीड्स आनी लंडन ह्या विद्यापिठांनी ताका मानादीक पदव्यो दिल्यो. १९३९ वर्सा ताका नायट हो किताब मेळ्ळो. तो ब्रिटीश ॲसोसिएशनच्या ए विभागाचो अध्यक्ष (१९२१), लंडनचे फिजिकल सोसायटीचो अध्यक्ष (१९२६ - २८), अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटीचो सदस्य (१९११) आनी इंडियन अँकडेमी ऑफ सायन्सेसचो मानादीक वांगडी आशिल्लो. ताचे १३० सुमार संशोधनाचेर निबंद आनी द इलॅक्ट्रॉन थिअरी ऑफ मॅटर (१९१४), दी एमिशन ऑफ इलॅक्ट्रिसिटी फ्रॉम हॉट बॉडीस (१९१६) आनी मॉलिक्यूलर हायड्रोजन अँड इट्स स्पॅक्ट्रम (१९३४) हे ग्रंथ उजवाडा आयले.

- कों. वि. सं. मं.

रिबेलो, जॉन गिल्बर्ट : (जल्म : १२ जुलय १९२७, टांझानिया - आफ्रिका).

सुटकेझुजारी. ताणें तिसरें वर्स लिसेंव, मॅट्रीक छायाचित्रकारितेचें तशेंच, चित्रकारितेचें आनी रंगकलेचें शिक्षण घेतिल्लें. नॅशनल काँग्रेस गोवा संघाच्या पुणें फांट्याचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. १९४८ - १९५३ ह्या काळांत तो हे संघटनेच्या मध्य वावुरपी समितीचो वांगडी आनी जोडसचौव आशिल्लो. १९५२ - १९५४ ह्या काळांत तो ताचो अध्यक्ष जालो. ताणें जनार्दन शिंकरे आनी पांडुरंग कुंकळयेकाराच्या आदारान छोडो गोवा (Quit Goa) ही भूंयगत चळवळ सुरू केली. कोंकणी, मराठी, इंग्लीश आनी पुर्तुगेजींतल्यान पत्रकां, पुस्तिका काडप आनी पुराय गोंयांत वाटप असलीं कामां तो करतालो. ऑगस्ट १९५४ त पुलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घालून थंयचीं तुबकां, पुस्तिका आनी पत्रकां जप्त केलीं. १९५४ ते १९६१ ह्या काळांत ताणें पेडणें आनी बारदेस म्हालांनी जायते घातकी हल्ले केले. १५ डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा हेर वांगड्यांसयत ताणें म्हापशें पुलीस ठाण्यार हल्लो केलो. तातूंत जायत्या पुलीस अधिकाऱ्यांक मार लागलो. तेच राती तांणी म्हापशां आशिल्लो पुर्तुगेज अधिकाऱ्याच्या पुतळ्याचेर स्फोट घडोवन हाडलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. गोंयचे सुटके उपरांत तो सुटके झुजारी संघटनेचे कार्यकारी समितीचो अध्यक्ष आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

रिबेलो, फ्रान्सिस्को द पियेदाद : (जल्म: मडगांव; मरण: १९७५).

गोंय, दमण आनी दीवचो धर्मोपदेशक प्रशासक. ताणें धर्मीक शिक्षण राशोल सेमिनारींत पुराय केलें आनी १९१५ वर्सा तो पाद्री जालो. १९६३ वर्सा गोंय, दमण आनी दीवचो पालवी धर्मगुरु म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९६६ वर्सा तो आर्कियोसीसचो धर्मोपदेशक प्रशासक जालो. १९७२ वर्सा तो निवृत्त जालो.

- कों. वि. सं. मं.

रिबैरु जे. एफ. : (जल्म : ५ मे १९२९, मुंबय).

भारतीय पुलीस अधिकारी. मारिया आनी फ्रॅडरिक ह्या कॅथॉलिक क्रिस्तांव दांपत्यागेर जल्माक आयलो. तो मूळचो गोंयचो. म्हापशेंच्या सेंट झेवियर शाळेंतल्यान शिक्षण घेतले उपरांत ताणें मुंबयच्या सिडनहॅम कॉलेजांतल्यान बी. कॉम.ची पदवी संपादन केली. उपरांत ताणें एल्.एल्. बी. ची परिक्षा दिली आनी ५ ऑक्टोबर १९५३ वर्सा ताची इंडियन पुलीस सर्व्हिसेंत नेमणूक जाली. ताचे बायलेचें नांव मॅल्बा. ताका एक चलो आनी दोन लग्न केल्ल्यो धुवो आसात.

इंडियन पुलीस सर्व्हिसेंत भरती जाले उपरांत ताणें भडोच,

नाशिक, जळगांव, परभणी, नांदेड, सोलापूर, गुजरात, मुंबय, ठाणें, पंजाब ह्या सुवातांचेर, वेगवेगळ्या हुद्यांचेर नोकरी केल्या. सेवाकार्यांत वावुरतना ताका गुळयोय लागल्यात. ताणें आपल्या पुलीस कर्मचाऱ्यांखातीर वेगवेगळ्यो येवजणो कार्यरत केल्यात. झुजारी मरण आयिल्ल्या अधिकाऱ्यांच्या कुटुंबांक अर्थीक आदार, पुलिसांच्या विधवा बायलांक अर्थीक निधी, पुलीस कुटुंबांखातीर संस्कृतीक मेळावे असो समाजसेवी वावर केला.

रेल्वेचे उपमहासंचालक म्हणून ताणें कांय काळ काम केलां. १९७३-९७ तो हैदराबादेक सेंट्रल रिझर्व पुलीस फोर्साचो मुखेली आशिल्लो. गुजरातांत आसतना ताणें पुलीस महासंचालक, उपपुलीस आयुक्त, गुन्यांव अन्वेषण विभागाचो वरिष्ठ अधिकारी अशीं पदां भुशयल्यांत.

ताणें केल्ल्या मोलादीक वावराखातीर ताका पुरस्कार आनी भौमान फावो जाल्यात. १९७२ वर्सा ताका पुलीस पदक, १९७८ वर्सा राश्ट्रपतीचें पदक आनी १९८७ वर्सा ताका पद्मश्री किताब दिवन भारत सरकारान ताचो भौमान केला.

रिबैरु हो उंचेल्या लोकांसावन तळगाळांतल्या लोकांमेरेन भरसून वागतालो. आयज ताच्या कार्याची भारतांत आनी भारताभायर तोरवणाय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रिबैरु, दियोगु पाद्री : (जल्म: इ. स. १५६०, लिस्बन, पुर्तुगाल; मरण : १८ जून १६३३, साश्ट गोंय).

कोंकणी भाशेचो शब्दकोशकार आनी जेझुईत धर्मप्रचारक. गोंयांतल्या साश्ट तालुक्यांतल्या रायतूरच्या पुर्तुगेज राशोल कॉलेजींत ताची नेमणूक जाली. थंय ताणें संस्कृत, हिंदी, मराठी आनी कोंकणी ह्या भाशांचो अभ्यास केलो. ख्रिस्तपुराणाचो (१६१६) रचनाकार फादर स्टीफन्स हाच्या 'दौत्रीन क्रिस्तां' (१६२२) आनी 'आर्ति द लिंग्व कानारी' (१६४०) ह्या ग्रंथांनी जायत्यो सुदारणा करून तांच्यो नव्यो आवृत्त्यो रिबैरुन काडल्यो. १६३४ वर्सा ताणें 'देक्लारासांव द दौत्रीन क्रिस्तां' (१६३२) हो ग्रंथ कोंकणींत बरयलो. हो ग्रंथ ताणें जेझुईत पंथाचो कार्डिनल बेलार्मिनो हाच्या 'सिम्बोलुम फिदै' ह्या नामनेच्या ग्रंथावयल्यान रचला. ह्या ग्रंथांत रिबैरुन, क्रिस्तांव धर्माविशींचो विचार उक्तावपाखातीर संस्कृत पारिभाशीक शब्दांचो व्हड प्रमाणांत वापर केला. देखीक - अमृत, वैकुंठ, अग्निप्रवेश, अवतार, देवस्थान, धर्म आदी.

कोंकणीचो शब्दसंग्रह हो रिबैरुचो सगळ्यांत म्हत्वाचो ग्रंथ. ह्या ग्रंथाचे दोन वांटे आसात - (१) व्हॉकाबुलारियु द लिंग्व कानारी व्हेर्तिदु दु पुर्तुगेझ पेलु पाद्री दियोगु रिबैरु (१६२६) (कोंकणी भाशेचो पुर्तुगीज - कोंकणी शब्दाकोश - कर्तो पाद्री दियोगु रिबैरु)

आनी (२) फ़ैतु पेलु पाद्रिश दा कॉम्पानीय द जेझू (१६२६), (जेझुईत पाद्रीनी तयार केल्लो कोंकणी - पुर्तुगेज शब्दसंग्रह). हातूंत १५,५०० उतरांच्यो नोंदी आसून, शब्दसंग्रहा वांगडाच रिबैरू कोंकणी भाशेंतले म्हत्वाचे वाक्यचार आनी म्हणीय नोंद करता. देखीक - अडेचें आयलें, अडेचें गेलें; चाकरी करुंची, भाकरी खावंची; आपलें नाशें, पेल्याचें हांशें; मडें थंय रडें आनी हेर. ह्या शब्दसंग्रहावयल्यान सतराव्या शेंकड्यांतल्या कोंकणी भाशेच्या स्वरुपाचेर उजवाड पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

रिह्यार, ज्योर्की एलियरो : (पळेयात : कुन्य रिह्यार ज्योर्की).

रिह्येरा : भूमध्य दर्यादेगेवयलें संवसारीक नामनेचें पर्यटन स्थळ. हातूंत फ्रांसांतल्या येरसावन इटलींतल्या ला स्पेत्स्यामेरेन हो प्रदेश आसून फ्रांसांतल्या आल्प्स - मॅरिटायम आनी व्हार विभागांचो तशेंच इटलींतल्या लिग्यूरिया विभागाचो हातूंत आस्पाव जाता.

इटालियन 'रिह्ये' उतराचो अर्थ दर्याची देग असो आसून ताचेवयल्यानूच रिह्येरा हें उतर आयलां. फ्रांसांत ह्या प्रदेशाक 'कोत दाझूर' म्हळ्यार 'निळी दर्यादेग' अशें म्हण्टात. ह्या प्रदेशाचो सुमार २४० किमी. लांबायेचो विस्तार फ्रांसांतल्या मार्सेमेरेनूय मानतात. रिह्येराचे उत्तरेक आल्प्स आनी अॅपेनायन दोंगरावळी आसून तेखातीर उत्तरेकडल्या आनी उदेंतेकडल्या थंड वाऱ्यांपसून ह्या प्रदेशाची राखण जाता. तेच भाशेन दक्षिणेकडल्या दर्यावाठारा कडल्यान 'बामी' वारें म्हळ्यार प्रफुल्लित वारें ह्या प्रदेशाकडेन व्हांवत आसता. हांगा वर्सांतल्यान फकत साठ दीस पावस पडटा. हांगाचो शिंयाळो चडसो सौम्य आसता आनी हांगा चकचकीत सूर्यप्रकाश आशिल्ल्यान ह्या काळांत भोंवडेकारांची खूब गर्दी आसता. सौम्य आनी उमेदभरीत हवामान, सोबीत सृश्टीसौंदर्य, उपोश्ण कटिबंधीय पाचवींचार भरपूर झाडां, दर्यादेगेवयल्यो सलग, सोबीत वेळो ह्या सैमीक खाशेलपणांक लागून संवसारभरचे पर्यटक वर्सूयभर ह्या प्रदेशांत येतात. अस्तंत युरोपांतलें 'फॅशनीचें कुळार' म्हणुनूय रिह्येराचो उल्लेख करतात.

१८६५ वर्सा पॅरिस ते नीसमेरेन लोहमार्ग बांदले. बागो, हॉटलां, भौशिक संगिताच्यो कार्यावळी, जुगार खेळपार्चीं घरां, पांयबोटी, तरातरांचे क्लब ह्या मनोरंजनाच्या आनी ओडलायण्या सवलतींक लागून हांगा व्हड प्रमाणाचेर लोक येवंक लागले. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीसावन रिह्येराची लोकप्रियता वाडूंक लागली. जेनोओ हें इटालियन रिह्येराचें केंद्रस्थान आसून ताचो उदेंतेकडलो भाग 'रिह्येरा दी लेव्हान्ते' आनी अस्तंतेकडलो भाग 'रिह्येरा दी पनेंते' ह्या नांवांनी वळखतात.

रिह्येरा प्रदेशांत आंतरराश्ट्रीय म्हत्वाचीं खूब नगरां आनी

पर्यटन थळां आसात. तातुंतलीं येर, सें त्रॉपे, कॅन, आंतीब, इवां - ले - पी हीं फ्रांसांतलीं, मॉटी कार्लो हें मोनाकॉतलें, ला स्पेत्स्या, लेव्हान्तो, सेस्त्री लेव्हान्ते, राप्पाल्लो, सांता मार्गारीता, जेनोओ, साव्होना, अल्बेंगा, अलास्सिओ, सान रेमो, बॉर्देगेरा, व्हेंतीमील्या हीं इटलींतलीं मुखेल नगरां आनी पर्यटनथळां आसात. कॅन हाची आंतरराश्ट्रीय चित्रपट महोत्सवा खातीर खूब नामना आसा. घरांची नमुनेदार बांदावळ, ओडलायणें रंगकाम, पाचवींचार वासादीक वनस्पत तशेंच फुलझाडांनी सोबयल्लीं पोरसां हांकां लागून हांगाचीं नगरांय रंगीबेरंगी आनी सोबीत दिसतात. रस्त्यांनी आनी लोकमार्गांनी तीं एकमेकांक जोडल्यांत. हांगा कांय पोरने महामार्गूय आसात. ह्या प्रदेशांत तीन स्तरांचे रस्ते (कॉर्निश) आसात. तातुंतलो दोंगराकडलो सगळ्यांत उंचावयलो ग्रांद कॉर्निश हो रस्तो आसून फ्रांसाचो सम्राट पयलो नेपोलियन हाणें पोरन्या रस्त्याचेर तो बांदलो. हो सैमीक सुंदर अशा ला त्यूर्बी गांवांतल्यान वता. मोनाकोच्या सम्राटान बांदिल्लो कॉर्निश हो सगळ्यांत उणे उंचायेवयल्यान वचपी रस्तो आसून ताका लागून दर्यादेगेवयलीं प्रेक्षणीय स्थळां एकामेकांक जोडल्यांत. पर्यटन वेवसायाखातीर बांदला तो मदलो रस्तो १९३९ वर्सा सुरू जालो. हांगाच्या लोहमार्गाचेर चुनखडकांतल्यान खूबशे बोगदे काडल्यात. रिह्येरा प्रदेशांत ऑलिव्ह, खाजूर, द्राक्षां, केळीं, दाळंबां, लिंबाच्या जातीचीं फळां आनी वेगवेगळ्या फुलांचें उत्पादन घेतात. निर्यातीखातीर आनी वासाच्या तेलांचे निर्मितीखातीर फुलांचो व्हड प्रमाणाचेर उपेग करप जाता. ह्या प्रदेशांत पर्यटन आनी ताका संबंदीत खूब वेवसाय चलतात. पर्यटन वेवसायापसून इटली, फ्रांस ह्या देशांक व्हड प्रमाणाचेर परकी चलन मेळटा. दर्यांतल्यान ताल्ल्यांचें उत्पादन घेतात. भितरल्या भागांत बॉक्सायटाचे बरेच सांठे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रीशे, चार्ल्स (शार्ल) रॉबेअर : (जल्म: २६ ऑगस्ट १८५०, पॅरिस; मरण: ४ डिसेंबर १९३५, पॅरिस).

फ्रेंच शरीरक्रियावैज्ञानिक. अपायितेवयल्या (anaphylaxis) संशोधनाखातीर ताका १९१३ चो शरीरक्रियाविज्ञानाचो वा वैजकीचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

१८७७ वर्सा ताणें पॅरिस विद्यापिठाची पदवी घेतली आनी कॉलेज द फ्रांस हातूंत काम केलें. उपरांत तो पॅरिस विद्यापिठांत परत येवन १८८७ सावन १९२७ मेरेन निवृत्त जायसर ताणें शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हणून काम केलें. पदवी मेळोवचे पयलीं ताणें अवलंबी प्रतिक्षेपी क्रियेचे पचनक्रियेंतले सुवातीविशीं संशोधन केल्लें आनी हायड्रोक्लोरिक आम्ल हेंच जठररसांतलें मुखेल आम्ल आशिल्ल्याचें दाखयल्लें.

सुरवेक रीशे हाणें जठरांतली पचनक्रिया, स्नायूंच्या आकुंचनाचें

स्वरूप, अकार्बनी लवणांचो विरवयाळो परिणाम आनी प्राणिशरीरांतली उश्णतेची निर्मिती आनी तिचें नियंत्रण हे संबंदीं म्हत्वाचें संशोधन केलें. १८७८ वर्सा ताणें जठररसाच्या गुणधर्माविशीं एक व्यापक टिपणी उजवाडायली आनी तातूंत पचनक्रियेच्या सगळ्या बाबींचो नियाळ घेवन सस्तन प्राणी, नुस्तें आनी फाटीचो कणो नाशिल्ले ते अपृश्ठवंशी प्राणी हांच्या पचनक्रियांतल्या फरकाचें वर्णन केल्लें. ताणें श्वसनासंबंदींचें शरीरक्रियाविज्ञान, अपस्मार (मोडणें) आनी क्षयरोगावयल्या उपचारांत हरव्या मांसाचो आहारांतलो उपेग ह्या विशयांचेरुय संशोधन केलें. ताचें सगळ्यांत म्हत्वाचें कार्य रोग प्रतिकारक्षमताय आनी रक्तचिकित्सा हेसंबंदीं आशिल्लें. हाचेखातीर ताणें आनी ताचो वांगडी पॉल पोर्टिअर हाणें समुद्रपुष्प ह्या प्राण्यांच्या विरवाची सुण्यांत किदें प्रतिक्रिया जाता हाचो पयलीं अभ्यास केलो. ज्या सुण्यांक ह्या विरवाच्या मूळ इंजेसांवा उपरांत कांयच त्रास जावंक ना अशा सुण्यांभितर खर प्रतिक्रिया प्रवर्तीत करूं येता अशें तांकां दिसलें. जर मारक मात्रेपरस उणे मात्रेचें इंजेसांव दोन ते तीन सप्तकांनी परतून दिलें जाल्यार तो सुणो २५ मिनिटांभितर मरता. हाचेवयल्यान ह्या विरवाची प्रतिकारक्षमताय गुणधर्म रक्तरस, हतप्रभ सूक्ष्मजंतूंची संवर्धनां आनी हेर विरवां हांचेआड आसात म्हळ्यार उपरांत दिल्लीया उणे मात्रेच्या इंजेसांवाक लागून प्राण्याची प्रतिकारशक्त ताचेफुडल्या इंजेसांवाआड वाडपाबदला उणी जाता असो ताणें निश्कर्श काडलो. हाचेवयल्यान ह्या गुणधर्माक रीशे आनी पोर्टिअर हांणी अॅनाफिलॅक्सिस अशें नांव दिलें आनी तें संरक्षणाच्या आड ह्या अर्थान वापरिल्लें.

१५ फेब्रुवारी १९०२ ह्या दिसा हो प्रयोग दोन सुण्यांचेर, सोसियेते द बियाँलॉजी हे संस्थेचे बसकेंत तांणी प्रत्यक्ष करून दाखयलो. १९०३ म्हळ्यार तांणी होच परिणाम विरवयाळ्या आनी वीख नाशिल्ल्या खंयच्याय प्रथिनांनी उत्पन्न करूं येता पूण दोन इंजेसांवांमदीं दोन ते चार सप्तकांचो काळ आसूंक जाय अशें दाखयलें. रीशेच्या ह्या कार्याक लागून पराग जोर आनी दमो हेसारके अॅलर्जीचे विकार वखदाची प्रतिक्रिया आनी रक्तरस दुयेंसां तशेंच गुंगी येवपाच्यो कांय गूढ अवंस्था आनी तातुंतल्यान येवपी मरण हांचें स्पश्टीकरण मेळ्ळें.

१९११ वर्सा रीशे हाणें स्वताच्या आनी हेर शास्त्रज्ञांच्या अपायितेवयल्या कार्याचो नियाळ घेवपी एक म्हत्वाचो लेख बरयलो. ताच्या अपायितेवयल्या कार्याक लागून त्या वेळार नव्यानूच जल्माक आयिल्ल्या रोगप्रतिकारक्षमताय विज्ञानाक सरवोल अर्थ प्राप्त जालो आनी हेचखातीर ताका नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो. रीशेक खूब गजालींनी आवड आशिल्ली. ताका शरीरक्रियावैज्ञानिक म्हणून खूब नामना मेळ्ळी. पूण तेचवांगडा तो सूक्ष्मजंतुवैज्ञानिक, विकृतिवैज्ञानिक, मानसशास्त्रज्ञ आनी वैजकी सांख्यकीविज्ञ

(संख्याशास्त्रज्ञ) आशिल्लो. ताणें केल्ल्या विंगड विंगड क्षेत्रांतल्या कार्याक लागून ताका विमानविदेंतलो एक आद्यप्रवर्तक, शांतिकायेखातीर वावुरपी एक कळकळीचो कार्यकर्तो, गूढ आविश्कारांसंबंदीं वैज्ञानिक संशोधन करपी शास्त्रज्ञ तशेंच कवी, कादंबरीकार आनी नाट्यलेखक म्हणूनय नामना मेळ्ळी.

१९१३ वर्सा अपायिता, लॅक्टिक आम्लाचें किण्वन (fermentation), मांसरस चिकित्सा आनी हेर विशयांवयलें आपलें संशोधन रीशेन चालूच दवरलें. पयल्या म्हाझुजांत कांय काळ आघाडीचेर रावन ताणें रक्ताधानांतल्या अडचणींविशीं संशोधन केलें. १९२६ वर्सा लिज्यन ऑफ ऑनरच्या क्रॉसाचो ताका भोवमान मेळ्ळो. ताणें आपल्या संशोधनासंबंदीं ११ ग्रंथ आनी बरेचशे निबंद बरयले. झुजाक लागून द्वेषबुध्दी पातळटा हें दाखोवपी इतिहासावयलीं कितलींशींच पुस्तकां ताणें बरयल्लीं. पी लांगल्वा आनी हेरांच्या आदारान ताणें शरीरक्रियाविज्ञानाचो शब्दकोश (१० खंड, १८९५ -१९२८) तयार केलो. १८८१ वर्सा Revue Scientifique ह्या नेमाळ्याचो सहसंचालक म्हणून ताची नेमणूक जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

रुझारियु, जोसेफ आल्बेर्ट दु : अमरावतीचो पयलो गोंयकार धर्मगुरू. तो मूळचो वेरें - बार्देसांतलो. १९४४त धर्मीक शिक्षण घेतलेउपरांत तो पाद्री जालो. १९५९ वर्सा धर्मगुरू म्हणून ताची नेमणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रुढी : विशिश्ट अशा समाजीक, कुटुंबीक आनी वैयक्तिक सुलभ जिवीत वेव्हाराखातीर, समाजमान्य अशा नेमांच्या रुपांत आशिल्ल्यो सांस्कृतिक, सामाजिक चालीरिती. समाजवेव्हार ही एक नित्याची प्रक्रिया आशिल्ल्यान तिचें नियमन करपाक उपेगी पडपी, तयार अशी आनी अणभवान जाल्ली सोंपी अशी आचार - विचारांची प्रणाली गरजेची लागता. कालांतरान हे प्रणालींतले सोपस्कार (चालीरिती) समाजमनांत रुढ जातात. हे रुढींतल्यान समाजाक आयती आनी सर्वसामावेशक अशी आचार विचार कार्यपद्दत प्राप्त जाता. अशे कार्यपद्दतीक कालांतरान परंपरेचें आनी दायजाचें स्वरूप प्राप्त जाता. सामाजिक वेव्हाराचे थिरायेच्या म्हत्वाक लागून चालीरितींचें पालन करप गरजेचें थारता. हें पालन बंधनकारक जावंचें म्हणून धार्मिक अधिश्ठान दिवन नैतिक - अनैतिकतेचो संदर्भ दिवप जाला आसूं येता. ह्या संदर्भाक लागून बऱ्याचशा रुढींत अंधश्रद्धेचो अंश भरसला. चडशा रुढींचे निर्मिती फाटल्यान त्या त्या काळांत फावोसारकें समाजीक कारण आसा अशें धरलें तरी कांय रुढी ह्यो निव्वळ धर्मीक सोपस्काराचो एक वांटो म्हणून अस्तित्वांत आयल्यात आसूं येता.

ज्या काळांत, ज्या भुगोलीक वाठारांत, ज्या गिन्यानाच्या पांवड्यार आनी जे परिस्थितींत रुढींचो उगम जाता, तेन्नाचो तिचो उद्देश, उपेग, मार्गदर्शन आनी तत्त्व सदांकाळ, सगळेकडेन आनी सगळ्या परिस्थितींनी जाताच असो ना. म्हणून एका काळार, एका वाठारांत, एके परिस्थितींत आदर्श आनी नैतिक थारिल्ली रूढ, दुसऱ्या काळांत, दुसऱ्या वाठारांत आनी दुसरे परिस्थितींत काळाभायरी जावन निरुपयोगी जांव येता. कांय रुढींचे बाबतींत ती बदलत्या समाजमनांत, मारक थारूं येता. अशा रुढींच्या बाबतींत बदल वा पर्याय करपाची मुभा समाज घेता. तेखातीर प्रबोधन, चळवळ, आंदोलन, बंडखोरी अशा माध्यमांतल्यान रुढीमदीं बदल जाल्ल्याच्यो देखी आसात. पोरन्या आचार - विचारांच्या जाग्यार जे नवे आचार - विचार येतात तेय कालांतरान समाजांत रुढ जावन रुढींच्या रुपांत उरतात. रुढी फाटलें तत्त्व, अधिष्ठान, संदर्भ, प्रयोजन, उपेग आदी संबंदींचें खरें - फट, विज्ञान - अज्ञान हेसंबंदीं वाद आसलो तरी परंपरेन आयत्या स्वरुपांत मेळिल्ल्यो ह्यो रुढी खूबशा प्रमाणांत समाजाच्या आचार-विचारांचें नियंत्रण करपाक तातूंत एकसारकेपण दवरपाक आनी बऱ्याच प्रमाणांत वेव्हारीक थिराय हाडपाक मदत करता हेसंबंदीं दुमत ना.

मनशाक अन्नाची गरज आसता, तशीच मनोरंजनाचीय गरज आसता. हें वळखून वर्सूयभर त्या त्या हवामाना प्रमाण, त्या त्या प्रसंगा प्रमाण, तरेतरेचे सणउत्सव, तेच भाशेन सामाजिक सणूय मनोवपाची प्रथा पडली. ते ते सण-सुवाळे मनयतना त्या त्या प्रसंगाकडे, कथा पुराणांतल्या संदर्भांची सांगड घालून, तर कांय प्रसंगांकडेन इतिहासीक गजालींचे संदर्भ घेवन समाजान हर तरांचे उत्सव मनोवपाची प्रथा; रूढ घालून दिली. तशेंच कांय उत्सवांच्या निमतान, कथा - किर्तन पुराणांवरवीं, मनशाची बौद्धिक उदरगत सादपाचीय मांडणी केली.

पयलींच्या काळांत, बायल दादल्याचेर आदारून आसताली. देखून समाजान बायलेचे जिणेंत बऱ्यो आनी वायट अशो दोनूय तरांच्यो, बऱ्योचशो रुढी रूढ केल्यो. देखीक, एके चलयेचे जिणेंत, ती पिरायेंत येवन तिचें लग्न जावन भुरगें जायसर तिची अपुरबाय, तोखणाय करपाच्यो रुढी समाजांत चलताल्यो. तशेंच भुरगेपणांत लग्न केल्ली खंयचीय चली पिरायेंत येवचेपयलींच विधवा जाली जाल्यार तिका परतून लग्न जावपाची परवानगी नाशिल्ली आनी तिका पुस्तिवंत (घोव) नाशिल्ल्यान परिस्थितीच्या धपक्यान आनी पिरायेच्या भारान तिणें अनितीच्या मार्गाक लागचें न्हय म्हणून तिणें सती वचचें अशी क्रूर प्रथा आशिल्ली. उपरांतच्या काळांत, तिचे केंस तासून बोडकी करून संन्यास दिवप आनी तेय परिस्थितींत तिचें वांकडे पावल पडलें वा तिचेर बळजबरी जावपासारकें कसलेंय अरिश्ठ आयलें जाल्यार तिका वाळींत घालपासारक्यो (समाजांतल्यान भायर घालप) प्रथा ह्या काळांत समाजांत रूढ आशिल्ल्यो.

आदल्या काळांत हॉस्पिटलां नाशिल्ल्यान घरांतूच भुरग्याचो जल्म जातालो. दर एका घरांत 'बाळंटीची कूड' म्हणून एक काळखाची कूड आसताली. पव म्हयनेमेरेन आवयच्या पोटांत आशिल्लो गर्भ जेन्ना भुरग्याच्या रुपांत संवसारांत येता, तेन्ना एकाएकी सुर्याचो झणझणीत उजवाड ताच्यान सोंसूंक जावचोना हो आसतालो. पूण हें सत्य लोकांक पटोवन दिवचें सोडून, अंधश्रध्देंतल्यान ती रूढ घालून दिली. ती म्हळ्यार, भुरगें काळखाचे कुडींत आसत जाल्यार तें सट्ट करून बाळंटीचे खबरेक येतल्या मनशांचे नदरेक पडचेंना आनी ताका कोणाची नदर, दिश्ट लागूंक पावची ना.

अशीच दुसरी एक रूढ म्हळ्यार बाळंत आनी भुरगें धा दीसमेरेन भश्टांत आसतालें. बाळ - बाळंटीक आफुडल्यार माथ्यार न्हावचें पडतालें. हे गजाली फाटलो हेत म्हळ्यार, बाळंटीक आरामाची खूब गरज आसता, ती भश्टांत आसा अशें म्हळ्यार तिका काम करचें पडनाशिल्लें. तिका खूब सुशेग घेवंक मेळटालो. तशेंच नवजात भुरग्याची प्रकृती खूब नाजूक आसता अशा वेळार बाळंटीचे खबरेक येवपी मनशांच्या रोगांचो संसर्ग त्या भुरग्याक जावन भुरगें दगावपाची भिरांत आसताली. हे हेत दवरून अशो रुढी समाजांत चलताल्यो.

अशीच आनीक एक रूढ म्हळ्यार भुरग्याक बाराव्या दिसा पाळण्यांत घालून ताका नांव दवरप. त्या दिसा घरांत आठवल करतात, सोयऱ्यांक, शेजाऱ्यांक आपोवन व्हडा समारंभान भुरग्याक पाळण्यांत घालून जमिल्ल्या लोकांक आनी बाळंटीक आठवल खावोवप. हाचे फाटलो हेत म्हळ्यार भुरग्याक नांव दवरपाच्या निमतान बाळंटीक आठवल खावोवन भुरग्याच्या दुदाची वेवस्था करप. आवयक भरपूर दूद जाल्यार, ताचेवरवीं भुरगें सूरव - स्वास्थ्यान पोसतालें, पसवतालें आनी कसलीच किरकीर नासतना सुशेगाद आसतालें.

भुरगें जशें जशें व्हड जाता तशें तशें ताच्या अपुरबायेच्या, तोखणायेच्या सुवाळ्यांच्योय जायत्यो रुढी समाजांत चलतात. देखीक, भुरग्याक दांत येतकच ताका 'दांतोळ्यो' घालतात. दांतोळ्यांक कांय लोक 'माथ्यार वडे घालप' अशेंय म्हण्टात. तेखातीर तरातरांच्या खाणांचे ल्हान ल्हान जिन्नस म्हळ्यार नेवऱ्यो, कापां, शंकरपाळी, दूदपडे आनी वडे, चिरमुल्यो, चणे, बिस्कुल्यो, पिपीरमिठां असलेय जिन्नस आसतात. हें सगळें खाण एके व्हड परातींत दाळून, पाटार बसयल्ल्या भुरग्याच्या माथ्यार ओततात. भुरग्याच्या माथ्यार खाण घालें तशी भुरग्याक मजा दिसता आनी तें भुरगें एक एक जिन्नस हातान काडून खाता. अशे तरेन भुरगें नव्या आयिल्ल्या दातांनी खावपाक सुरवात करता.

मनशाची जीण आनी सैम हांचें खूब लागींचें नातें आसा, तेखातीर पर्यावरणाविशींय जायत्यो प्रथा आसात. देखीक, झाडां पेडां, वड-पिंपळ सारकिल्या रुखांचीं आमकां हवामान शुध्द दवरपाक तशेंच हेर फायद्यांखातीर कितली गरज आसा ती वळखून त्या

रुद्रांकूच न्हय तर तुळशी सारकिल्या रोंपट्यांक लेगीत देवरूप प्राप्त करून दिलां. तें दितना इतिहासीक, पुराणीक संदर्भाची तांचेकडेन सांगड घाली आनी वडापुनव, तुळशीलग्न, दसरो - सिमोलंगन ह्या सारक्या सणांची प्रथा घालून दिली. तुळशीचें म्हत्व जाणून घेवन घराच्या आंगणांत तिका घरच्या बायलांनी नित्यनेमान गंध - फूल - उदक घालून तिची पुजा करपाची प्रथा रुढ केली. पूण ह्या सगळ्या गजालीं फाटलें खरें म्हत्व पटोवन दिवचे बदला अंधश्रध्देंतल्यान ह्यो चडशो प्रथा समाजांत रूढ जाल्यो.

जनावरां आनी हेर प्राण्यांविशींय कांय रुढी आसात. भुरग्याक गायेच्या दुदाचो उपेग जाता तेखातीर तिका गोमाता म्हणून पाचारली. पाडो हो शेतकामाचें उपकरण जावन आशिल्लो, तशेंच नंदी ह्या नांवान तो महादेवाचें आसन थारलो, ताका देवरूप प्राप्त जालें. तेच भाशेन गोरवांक मारचीं न्हय, तांचें मांस खावंचें न्हय अशो रुढी समाजांत रूढ जाल्यो.

सैमाच्या संतुलनापासत आमकां हेर जनावरांची कितली गरज आसा, हें वळखून मनीस जातीन जनावरांचेर म्हळ्यार मोनजातीचेर मोग करचो ह्या हेतान, वाग हो शांतादुर्गेचें वाहन, बैल (नंदी) महादेवाचें वाहन, हुंदीर गणपतीचें वाहन, मोर सरस्वतीचें वाहन, गरूड विष्णुदेवाचें वाहन, अशे तरेन मनशाच्या काळजांत तांकां मानाचें, श्रध्देचें स्थान मेळोवन दिलें. वर्सांतल्यान एक फावट तरी ह्या जनावरांचो मान - भोवमान राखचो, तांकां सुशेग दिवचो ह्या उद्देशान पाडव्या दिसा गोरवांक न्हाणोवन, रंगोवन, फुलांनी सजोवन, तांकां गोडशें आनी पोळे त्या दिसा खावोवंचे अशो रुढी घाल्यो. हुंदरासारक्या उपद्रवी प्राण्याची लेगीत गणपती वांगडा चवथी दिसा पुजा करपाची, ताका अन्नाचो निवेद दाखोवपाची प्रथा घालून दिली. नागासारक्या प्राण्याची लेगीत नागापंचमी दिसा पुजा करची. अशे तरेन सैमाचें संतुलन करपाक जाण्ट्यांनी ह्या रुढींवरवीं मनीसजातीक प्रवृत्त केलें.

तरातरांच्या सणां - उत्सवां वांगडाच शिगम्या उत्सवासारक्या समाजीक सणांचीय जाण्टेल्यांनी येवजण प्रस्थापीत केली. वर्सूयभर कामाच्या निमतान जळींमळीं गांवाच्याभायर रावपी लोक, ह्या शिगम्याच्या निमतान हो उत्सव नेटान मनोवपाखातीर आपापल्या गांवघरा वतात. गांवचे जाण्टे - नेण्टे सगळे एकठांय येतात आनी शिगमोत्सव व्हडा उमेदीन नाचून गावन, धोल ताशांच्या गजरांत मनयतात. अशे तरेन गांवच्या लोकांचीं मनां एकवटीत उरतात. तांचेमदीं माया-मोग, ओड जागता. गांवचो एकचार तिगून उरता. अशे तरेच्यो आनिकूय खूबशो, तरातरांच्यो रुढी आमकां जाण्टेल्यांनी घालून दिल्यात. आमी त्यो आमची संस्कृताय ह्या नांवाखाल जपतात. आज - कालच्या विज्ञानीक युगांत जरी आमी जायत्यो रुढी आयच्या काळाक अणसरून नात अशो सोडून दिल्यात आसल्यो, तरी आमची

जीण सोबीत सुंदर सुख समृद्धीची जावपाक ह्या रुढींचो आमकां खूब उपेग जाता. ह्या रुढींफाटल्यान चडसो बरो हेत आसलो, तरी समाजान तातुंतल्यो रुढी अंधश्रध्देंतल्यान आपणायल्यात. आदल्या काळांतलो रुढीं फाटलो बरो उद्देश आयच्या काळांत शास्त्रीय अशा विज्ञानीक माध्यामांवरवीं सफल जावंक लागला आसलो तरी ताची व्याप्ती वैजकी, वातावरणनिर्मिती वा तत्सम विज्ञानीक घटकां पुरतीच उरता. आयच्या काळांत लेगीत, सांस्कृतिक, सामजिक आनी पर्यायान मानसशास्त्रीय घटकांखातीर सांस्कृतिक अधिश्ठान आशिल्ल्या रुढींचें आपलेपरीन समाजाचे भलायकेक उपकारक अशें योगदान जाता.

- श्रीमती कमलादेवी राव देशपांडे

रुद्र : शिव वा शंकराच्या वेदांच्या काळांतलीं पूर्वरूप मानिल्ली एक वैदिक देवता. रुद्र हें उतर 'रु' वा 'रुद्' म्हळ्यार व्हडाव्हडान रडप ह्या धातूपसून आयलां. तांबडो रंग असोय एक रुद्राचो अर्थ आसा. ताचेवयल्यान रुद्रदेवतेची मूळ संकल्पना तांबड्या रंगाच्या वादळी रंगावयल्यान वा गडगडाटी वादळाच्या आवाजावयल्यान वा गडगडाटाचे विजेचें प्रतीक म्हणून आयली आसूं येता अशें वेबर, मॅकडॉनल्ड हे विद्वान मानतात.

रडोवपी वा रडत धांवपी असो रुद्राचो अर्थ जाता. सायणाच्या मतान निमाणो जो कोण सगळ्यांक रडयता तो रुद्र. ऋग्वेदांत रुद्राक फक्त तीन सूक्तां (१.११४; २.३३ आनी ७. ४६) दिल्यांत. तशेंच १.४३ सूक्तांतल्यो स ऋचा आनी ६.७४ सूक्त रुद्र आनी सोम हांकां मेळून दिलां. पूण उपरांतच्या यजुर्वेद, अथर्ववेद, ब्राह्मणां आनी हेर वैदिक साहित्यांत ही चड म्हत्वाची आनी मुखेल देवता जाली. सुरवेच्या ऋग्वेद काळांत रुद्र ही निसर्गप्रकोपाची एक सामान्य देवता जाल्यार उपरांतच्या साहित्यांत ती जनावरां, रानां, दोंगर, न्हंयो, शेतां, सुफलता, मसंडीची सगळी सृश्ट व्यापपी एक श्रेश्ठ आनी बळिश्ट देवता जाल्ली दिसता. ऋग्वेदांतूच तिका 'शिव' अशेंय म्हळां. यजुर्वेदांत रुद्रगणाचो उल्लेख आयला. ताचे वयल्यान वनवासी, निषाद ह्या रानवटी जमातींचो रुद्र हो 'गणपती' आसुंये अशें दिसता. अथर्ववेदांत रुद्राचीं भव, शर्व अशीं सात नांवां आसात. ब्राह्मणग्रंथांत रुद्र हो उषसाचो पूत आसून प्रजापतीन ताका आठ नांवां दिल्यांत अशें म्हळां.

ताच्या रौद्र, संहारक रुपाक लागून ताका रुद्र, शर्व, उग्र आनी अशनी हीं चार नांवां मेळ्ळीं. तशेंच ताच्या शांत, मांगलिक आनी जगत्प्रतिपालक रुपाक लागून ताका भव, पशुपती, महादेव आनी ईशान हीं चार नांवां मेळ्ळीं. श्वताश्वतर उपनिषदांत रुद्राक सृश्टीची सगळ्यांत श्रेश्ठ देवता मानल्या. रुद्र - शिवाची बायल उमा हिचो उल्लेख केनोपनिषदांत आयला. महाभारतांत रुद्राक शिव वा महादेव म्हळां. प्राण्यांचो अधिपती वा पशुपती म्हणून रुद्र हो प्राण्यांचो

रक्षणकर्ता आनी संहारकर्ता अशा दोनूय रुपांनी दिसता. पृथ्वी ही रुद्राची बायल आसून मरूत हे तिचे पूत आशिल्ल्याचें ऋग्वेदांत म्हळां. रुद्राची वेदांतली दुसरी बायल रुद्राणी वा मीढुषी आसून पृथ्वीभाशेनूच तिचेवतीन रुद्राचें सिंचन करपी, वृष्टिकर्ता अशें स्वरूप दिसता. ऋग्वेदांत शिश्रुदेवतोपासक अनार्यांचो निर्देश आयला. ताचेवयल्यान रुद्र ही अनार्य देवता आसुंये अशें दिसता. वैदिक साहित्यांत रुद्राचो अग्नी आनी सोमाकडेन लागींचो संबंद आशिल्ल्याचें दिसता.

यजुर्वेद आनी उपरांतच्या काळांत संस्कृतिसमन्वयाचें पर्व सुरू जातकच ऋग्वेदांतल्या रुद्राचो हेर आर्येतर स्थानिक देवतांकडेन समन्वय सादपाची प्रक्रिया सुरू जाली आसुंये. कारण ह्या काळांतल्या साहित्यांत रुद्राक चोर, लुटपी आनी दरोडेरवोरांची देवता अशें म्हळां. पूण ताचें मूळ कल्याणकारी, शुभंकर स्वरूपूय कायम उरलें.

उपरांत ताचीं भव, शर्व, उग्र, पशुपती, महादेव, शिव अशीं नवीं नांवां येतात. हातुंतल्या कांय नांवांचो उगम प्रादेशिक देवता नांवांनी आसा. यजुर्वेद तशेंच ब्राह्मणां आनी उपरांतच्या साहित्यांत रुद्राचें हेर देवतांभितर आनी निमाणें शिवदेवतेंत पुराय विलिनीकरण जाल्ल्याचो आलेख दिसता. 'रुद्र - शिव' हें नांव ह्या विलिनीकरणाचें द्योतक आसा.

ब्राह्मणग्रंथांच्या काळामेरेन रुद्र हो हेर देवतांपरस वेगळो आशिल्लो. ताचें हें वेगळेपण रुद्राच्या विकासांत आनी रुद्रोपासनेच्या इतिहासांत चड म्हत्वाचें आसा. ब्राह्मणकाळांत वैदिक कर्मकांडांत रुद्र सोडून हेर सगळ्यो देवता वांटो घेताल्यो. रुद्र केन्नाच विशुध्द रुपान कर्मकांडाची देवता जालोना. म्हणून त्या काळांत धर्मसुदारक आनी कर्मकांडाक गौण मानपी लोकांनी रुद्राक आपणायलो. ताका लागून आपोआप रुद्राची सुवात चड उन्नत जाली. निती आनी सदाचार हांच्यो कल्पनाय रुद्राक जोडप जाल्यो. ल्हव ल्हव रुद्र हो ऋताचो म्हळ्यार विश्वनियामक तत्त्वाचो देव जालो. यज्ञसंस्थेच्या देंवत्या काळांत जेन्ना हेर देवतांचें म्हत्व उणें जालें, त्याच काळांत रुद्राचें स्थान उंचावलें. रुद्र नांवानूच न्हय तर सामर्थ्यानूय महादेव जालो. ब्राह्मणग्रंथांच्या काळामेरेन रुद्र हो आर्य धर्माचें एक प्रधान दैवत जालो.

शिव हें रुद्राचें प्रसिद्द नांव यजुर्वेदांतल्यान आयलां. नीलशिरवंद वा नीलग्रीव हे उपाधींत शिवाचे वीरवप्राशनाचे कथेचें बीज मेळटा. कपर्दी ह्या विशेषणावयल्यान पौराणिक शिवाच्या जटाधारी स्वरुपाची कल्पना करप जाली. केशी ह्या विशेषणावयल्यान केशी आनी मुनी हांचेकडेन आशिल्लें वैदिक रुद्राचें प्राचीन साहचर्य पळोवप जालें. ताचेवयल्यान पौराणिक शिवाचो योगाभ्यासाकडेन संबंद लावन ताका महायोगी ही उपाधी मेळ्ळी.

रुद्राचें निवासस्थान उत्तरेकडल्या पर्वतीय प्रदेशांत आशिल्ल्याचें

यजुर्वेदांत सांगलां. ताचेवयल्यान पौराणिक काळांत हिमालयाचें कैलास हें उंचेलें शिखर ताचें निवासस्थान मानप जालें. कृत्तिवास ही रुद्राची वैदिक उपाधी मर्तीत घेवन पौराणिक शिव गजचर्म पांगुरता अशी कल्पना रुढ जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्राध्याय : कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय संहितेच्या चवथ्या कांडांत हो मंत्राचोंबो आयिल्लो आसा. हाका रुद्र वा शतरुद्रीय अशेंय म्हण्टात. रुद्राचे नमक विभाग आनी चमक विभाग अशे दोन वांटे आसात. तातूंत ११ अनुवाक आसात. पयल्या वांट्यांत 'नमः' उतर परत परत येता देखून ताका नमक म्हण्टात आनी दुसऱ्या वांट्यांत 'च मे' हीं उतरां परत परत येतात देखून ताका चमक अशें म्हण्टात.

रुद्राध्यायाक शांतिमंत्रान सुरवात जाता. ही शांती रुद्राध्यायाक म्हणची अशें वेदांत सांगिल्लें ना. पूण रुद्रानुष्ठान सांगपी उपरांतच्या ग्रंथांनी ह्या शांतिमंत्राचो उल्लेख केल्लो आसा. हो रुद्राध्याय कृष्णयजुर्वेदाच्या हेर संहितांनीय वाचनीय आसा. तेचप्रमाण शुक्ल यजुर्वेदांतय हो अध्याय सांपडटा.

रुद्राचो पयलो अनुवाक 'नमस्ते रुद्र' ह्या मंत्रान सुरू जाता. ह्या अनुवाकांत १५ मंत्र आसात. हातूंत रुद्राच्या रागाक नमस्कार आसून, रुद्रान आपल्या कल्याणप्रद शरिरान अज्ञान पयस करचें, अशें मागणें आसा. तुजेखातीर आमी बऱ्या उतरांनी तुजी प्रार्थना करतात', अशें थंय म्हळां. हातूंत रुद्राक नीलग्रीव, सहस्राक्ष सारकिल्या नांवांनी आळयल्लो आसा. तशेंच ताच्या शस्त्रांचेंय वर्णन केल्लें आसा.

दुसरो अनुवाक नमकान सुरू जाता. हाचे फुडल्या अनुवाकांत रुद्राक वेगवेगळ्या नांवांनी नमन केल्लें आसा. हातुंतलें 'नमः' उतर दोन तरेचें आसा. कांय अनुवाकांत 'नमः' उतर मंत्राचे सुरवेक आनी शेवटाक अशें दोन खेपे येता. कांय जाग्यांचेर तें मंत्राचे सुरवेक येता. दुसऱ्या अनुवाकांत सूत, स्थपती, मंत्री वणिज सारकिल्या स्वरुपांत रुद्राचें नमन आसा.

तिसऱ्या अनुवाकांत तस्करांचो (चोर) पती (मुखेली), आरण्यांचो पती, रातिचरांचो पती सारकिल्या स्वरुपांत रुद्राक प्रणाम आसा.

चवथ्या अनुवाकांत वैज, व्रात, गण, विरुप, महान, शुल्लक, रथकार, कुलाल, निषाद, पारधी सारकिल्या गणांचो पती आनी करुनारुंचो पती ह्या स्वरुपांत रुद्राचें नमन आसा.

पांचव्या अनुवाकांत रुद्राची भव, शर्व, रुद्र, पशुपती सारकिल्लीं नांवां सांगिल्लीं आसात.

सव्या अनुवाकांत जेश्ठ, कनिश्ठ, श्रेष्ठ, जघन्य अशा रुपांत रुद्राचें वर्णन करून फुडें ताचो रथ, कवच, शिरोवेश्टण सारकिल्या गजालींचे उल्लेख केल्ले आसात.

सातव्या अनुवाकांत सैमांत रुद्राचीं स्थानां खंय खंय आसात तें सांगलां.

आठव्या आनी णवव्या अनुवाकांत सोम, उग्र, ताम्र, भीम, शिव सारकिलीं नांवां उल्लेखिल्लीं आसात.

धाव्या अनुवाकांत रुद्राचें सर्वव्यापित्व सांगून आपल्या घरांतल्यांक, भुरग्यांक आनी गोरवां - वासरांक ताणें मारचें न्हय अशें ताचें मागणें केल्लें आसा.

इकराव्या अनुवाकांत जायत्या जाग्यांनी रावपी वेगवेगळ्या रुद्रांचें वर्णन केल्लें आसा.

चमकाच्या पयल्या स अनुवाकांत म्हाका अन्न मेळूं, धान्य मेळूं, सत्ता मेळूं, गिरेस्तकाय मेळूं, भूंय मेळूं, पर्वत मेळूं, इंद्रादी देव अनुकूल जावं अशी याचना आसा. सात, आठ आनी णव ह्या अनुवाकांत सगळीं यज्ञप्रक्रियेंतलीं उतरां आयिल्लीं आसात आनी शेवटाक म्हर्जी इंद्रियां, जीव, मन धरून सगळेंच जीवन यज्ञमय जावंचें अशें मागणें केल्लें आसा.

इकराव्या अनुवाकांत एकापसून अठ्ठेचाळिसांमेरेन कांय सम आनी कांय विशम अशो संख्या सांगिल्ल्यो आसून अखेरेक रुद्राचे कृपेन आपणाक अन्न, प्रजा, यज्ञ ह्यो गजाली मेळच्यो अशी परत इत्सा परगटायल्ली आसा.

रुद्राध्यायाचो पयलो विनियोग यज्ञांतल्या चयन प्रकरणांत जालो. तेखातीर तो एक यज्ञीय आंग थारलो. कर्मकांडांत ह्या अध्यायाचो आस्पाव केल्ल्यान ताका कर्मगत्य फावो जालें अशें मानून सायणाचार्यांनी ह्या अध्यायाचें कर्मपरच विवेचन केल्लें आसा. तशेंच रुद्राची जायत्या ऋषींनी जायत्या तरांनी तुस्त केल्ली आसा आनी ताका लागून रुद्राचें म्हत्व फकत यज्ञांतल्या विनियोगापुरतेंच नासून व्यापक अशा तत्त्वगिन्यानाचे नदरेनूय ताका म्हत्व फावो जालां हेंय तो मान्य करता.

वायू, कूर्म, लिंग हीं पुराणां; आश्वालायन आनी बौधायन हीं गृह्यसूत्रां; हरिवंश, आगम सारकिल्ले ग्रंथ हातुंतल्यान रुद्राविशीं उद्बोधक वर्णनां आसात. शंख, याज्ञवल्क्य, अत्री आनी अंगिरस ह्या स्मृतिकारांनी रुद्राध्याय हो सकल पातकांचो नाश करता अशें म्हळां.

शैव परिवारांतल्या देवतांच्या महाभिशेकाच्या वेळार रुद्राध्याय म्हण्टात. शैव पंथांत म्हत्व आशिल्लो हो रुद्राध्याय फुडें वैश्वानरीय आपणायलो. ताच्या जपान विष्णुलोक मेळटा अशें स्कंदपुराणाच्या रेवाखंडांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्राक्ष : (मराठी : रुद्राक्ष; हिंदी : रुद्रक; संस्कृत, कन्नड आनी गुजराती : रुद्राक्ष; इंग्लीश: युट्रॅसम बीड ट्री; लॅटीन : एलिओकार्पस गॅनिट्रस, ए. स्फोरिकस; कूळ : एलिओकार्पसी). फुलझाडांतलें

सुमार १८ मी. उंचायेचें झाड. ब्रह्मदेश, थायलंड, मलाक्का, मलाया, नेपाळ आनी भारत ह्या देशांनी हाचो प्रसार आसा. भारतांत बंगाल,

बिहार, आसाम, मध्य प्रदेश, गुजरात, कर्नाटक आनी महाराष्ट्र ह्या वाठारांनी हो रूख दिश्टी पडटा. कोंकणांतल्या रानांनी हो सामान्यपणान दिसता. हाच्या एलिओकार्पस हे प्रजातींत सुमार २०० जाती आसून भारतांत तातुंतल्यो सुमार २६ जाती मेळटात. तातुंतलो रुद्राक्ष हो एक.

ताची साल गाड करडी. ताचेर बारीक बुराक आनी अशीर आडव्यो बारीक भेगो आसतात. ताचो तरणो भाग लवदार आसून पानां सादीं एकाआड एक, मध्यम आकाराचीं, भाल्यावरी आनी दांतरी आसतात. उपपानां खूब ल्हान आनी बेगीन गळपी आसून खांद्यांच्या तोंकाक पानांची गर्दी आसता. थंडेच्या दिसांनी पोरन्या पानांचे खांद्यांत जायत्या हुमकळपी ताळ्यांचेर ल्हान धवीं फुलां येतात. फळ अश्मगर्भी, वाटकुळें १.३ - २.५ सेंमी. व्यासाचें गुळगुळीत आनी जांबळें आसून फळांचेर दाट उंचवटे आनी पांच खांद्या आसतात. तशेंच तातूंत पांच कपे आनी पांच बियो आसतात. गीम आनी पावस हे फळांचे मोसम. पांचां परस चड वा उण्यो खांद्या आशिल्ले रुद्राक्ष चुकून मेळटात. रुद्राक्षाच्या फळांतलो मगज (गर) आंबट आनी खाद्य आसून तो मेंदवाचे विकार बरे करता. बियो निवळ करून तांकां चकचकसाण दिवन तांच्यो माळी करतात. हिंदू धर्मांत ह्या फळांक (रुद्राक्षांक) आगळेंच धर्मीक म्हत्व आसा. फकीर लोकूय रुद्राक्षाच्यो माळी गळ्यांत घालतात.

रुद्र + अक्ष म्हळ्यार शिवाचो दोळो असो ह्या उतराचो अर्थ जाता. ह्या तिसऱ्या दोळ्याक संवसारांतल्या आध्यात्मिक तेजोबलाचें प्रतीक मानतात. देखून रुद्राक्षाक सर्वश्रेष्ठ मानतात. रुद्राक्ष - जाबालोप - निषदांत ताचे उत्पत्तीविशीं एक कथा आसा ती अशी - त्रिपुरासूर ह्या राक्षसाक मारपाखातीर कालाग्निरुद्रान ध्यानार्थ दोळे धांपले तेन्ना तातुंतल्यान जीं दुकां जमनीर पडलीं तांचे रुद्राक्षमणी जाले.

शिवाची उपासना करपी लोक भस्मधारण करपाइतलेंच रुद्राक्षधारणाक म्हत्व दितात. पोंवळें, मोर्ती, स्फटीक, शंख, रुपें, भांगर, चंदन आदी वस्तूंपसून रुद्राक्षमणी तयार करतात अशें अक्षमालिका उपनिषदांत म्हळां. रुद्राक्षाच्या आकारांत बदल आसता. देवी भागवताप्रमाण आंवाळ्याच्या आकाराचो रुद्राक्ष सगळ्यांत उच्च दर्ज्याचो, बोराएदो रुद्राक्ष मध्यम दर्जाचो आनी चण्या आकाराचो रुद्राक्ष सादो मानतात. रुद्राक्षाच्या मणयाचेर ओळी आशिल्लो जो भाग आसता ताका मूरव म्हण्टात. ह्या मणयाक एक ते चवदामेरेन मुरवां आसतात. योगसागरांत ह्या मुरवांक वेगवेगळ्या देवांचीं प्रतिकां मानल्यांत. एकमुरवी रुद्राक्ष शिवाक प्रिय आसता, द्विमुरवी रुद्राक्ष शिव आनी ताची शक्ती, त्रिमुरवी, अग्नीक, चारमुरवी ब्रह्मदेवाक, पांचमुरवी कालाग्निरुद्राक, ससुरवी कार्तिकेयाक, सातमुरवी आदिशेषाक, आठमुरवी गणपतीक, णवमुरवी भैरवाक, दशमुरवी विष्णुक, एकादशमुरवी एकादशरुद्राक, बारामुरवी सुर्याक, तेरांमुरवी कामदेवाक आनी चवदांमुरवी रुद्राक्ष शिवाक प्रिय आसता.

एकमुरवी रुद्राक्ष सगळ्यांत शुभ मानतात. हो रुद्राक्ष ज्या घरांत आसा थंय लक्ष्मीचो सदांच वास आसता असो समज आसा. जाच्या गळ्यांत एकमुरवी रुद्राक्ष आसता ताचेर शस्त्र चलना असोय एक समज आसा. एकमुरवी रुद्राक्षावरीच एकादशमुरवी रुद्राक्षूय पवित्र मानतात.

रुद्राक्ष हे चार रंगांचे आसतात. धव्या रंगाचो रुद्राक्ष सगळ्यांत श्रेष्ठ मानतात. ताचे उपरांत तांबडो आनी उपरांत हळदुवो जाल्यार काळो रुद्राक्ष सगळ्यांत हीन समजतात. धवे आनी हळदुवे रुद्राक्ष सहसा मेळनात. तांबडे आनी काळे रुद्राक्ष सगळ्याक मेळटात.

योगी आनी शैव लोक रुद्राक्षाच्यो माळी आंगार घालतात. तंत्रशास्त्राप्रमाण ही माळ जपकार्यांत चड फलदायिनी आसता. गळ्याभोंवतणीं बत्तीस वा सत्तावीस मणयांची माळ, मस्तकाचेर चाळीस, एका एका कानांत स - स, मनगटाचेर बारा आनी दंडांत सोळा - सोळा मणयांची माळ करून घालपाची पद्दत कांय शैव लोकांमदीं आसा. मंत्रजपाखातीर लागपी माळ चडशी एकशें आठ मणयांची आसता. जपमाळेखातीर लागपी मणी पंचमुरवी आनी सैमीक बुराकांचे आसल्यार बरें मानतात. माळेखातीर सगळे रुद्राक्ष सारके तेजस्वी आनी कांट्यांनी मुक्त आसचे, किड्यांनी रवाळे आनी फुटिल्ले आसचे न्हय. माळ करतना दर एक रुद्राक्षाचें मूरव दुसऱ्या रुद्राक्षाच्या मुरवाक तेंकोवंचें अशें तंत्रशास्त्रांत सांगलां.

रुद्राक्षाचे आयुर्वेदी उपेगूय जायते आसात. रुद्राक्षाची माळ गळ्यांत घाल्ली आसल्यार प्राणतत्त्व सदांच उरतात अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

फा. रुद्रिगीश, जुजे उदालरीकु द लापा :

(जल्म : १८५५, वेर्णा; मरण : १९३५).

एक गोंयकार धर्मीक शिक्षक. राशोलाक ताणें धर्मशास्त्राचें शिक्षण घेतले उपरांत तो 'सोसायटी ऑफ जिजस' हे संस्थेंत गेलो. जेजुईत प्रोव्हिन्स ऑफ पुर्तुगालचे सेमिनारींत प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. थंय ताणें ३० वर्सां शिकोवपाचें काम केलें. लापिन्यश (Lapinhas) ही बायलांनी स्वताक ओंपिल्ली सेवाभावी धर्मीक सभा ताणें स्थापन केली.

उपरांत १९१० वर्सा जाल्ले क्रांतीक लागून पुर्तुगालच्यान ताका ब्राझीलाक धाडलो. थंय तो कल्याणकारी संस्थेंत (Benedictine Seminarian) तत्त्वज्ञान हो विशय शिकोवंक लागलो. तशेंच रेसीफ (Racife) हांगाचे कोलेजीयु नोब्रेगा (Colegio Nobrega) हे संस्थेचो आध्यात्मिक संचालक जालो. ताचे ऊर्बेनूच पुर्तुगाल आनी ब्राझीलाक League of Sacerdotal Sanctity हिचो प्रसार जावंक पावलो.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्रिगीश, फॅलिक्स वेलोयश :

(जल्म : २० नोव्हेंबर १९१३, चिखली-मुरगांव; मरण : १९८२).

सुटकेझुजारी. बापायचें नांव सेबेस्त्यांव रुद्रिगीश. ताणें इंग्लीश लॅटिन आनी पुर्तुगेज माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. गोंयच्या तरणाट्या संघाचो तो वांगडी आशिल्लो. फुडें ह्या संघाच्या कराची फांट्याचो तो सेक्रेटरी जनरल जालो. १९३९ त तो मुंबयच्या राश्ट्रीय किरिस्तांव पंगडाचो वांगडी जालो.

ताणें छोडो भारत चळवळींत सक्रीय वांटो घेतलो. कराचीच्या 'रिसर्ज गोवा' 'Ressurge Goa' हें पत्रक काडपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आसा. २१ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा मडगांवां जावपाच्या सत्याग्रहांत वांटो घेवपाखातीर तो कराचीसावन आयलो. पूण १९सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा कुळें रेल्वे स्टेशनाचेर पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका धरलो. १९७४त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. तो पत्रकारितेचो वेवसाय करतालो.

- कों. वि. सं. मं.

फा. रुद्रिगीश, मानुएल द व्हिसीतासांव :

(जल्म : म्हापशें).

बंगालचो पयलो गोंयकार धर्मप्रचारक. १९१८ ते १९२८ ह्या काळांत तो बंगालाक धर्मप्रचारक म्हणून आशिल्लो. बांदेल (हुगळी) हांगाची इगर्ज ताणें सारकी करून तातूंत सुदारणा घडोवन हाडल्यो. तशेंच ताणें डेक्काच्या ट्युटेल आनी मतबारीक इगर्जो बांदल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्रिगीश, मायकल डी.डी. : (जल्म : ? ; मरण : १९६४).

बेळगांवचो पयलो गोंयकार धर्म गुरू. ताचो मूळ गांव चिंबल इल्हास. पूण धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत १९१८ वर्सा पाद्री म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९५३ वर्सा तो धर्मगुरू जालो.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्रिगीश, मारियु : (जल्म : १९२३, केळशी-साश्ट; मरण : २२ एप्रिल १९८१).

सुटकेझुजारी. भुरगेपणांत ताका १९४५चे नवाल म्युटिनी, मुंबय; सुभाषचंद्र बोसाची आझाद हिंद सेना आनी देशांतली राष्ट्रीय जागृताय हाचेपसून स्फूर्त मेळून ताका सुटकेझुजाविशीं ऊर्बा मेळ्ळी. तो ब्रिटिश हवाई दलांत काम करतालो. थंयच्यान मेकळो जातकच १९४६त तो गोंयांत आयलो आनी सविनय कायदेभंग चळवळीखातीर वावर करूंक लागलो. एवाग्रियु जॉर्ज हाचेवांगडा तो मडगांव मिरवणुकांनी वांटो घेतालो. ताका लागून पुलिसांनी ताका धरलो आनी दोन दीस मडगांव पुलीस ठाण्यार दवरलो. अहिंसात्मक चळवळीपरस ताचो कल क्रांतीकारी चळवळीकडेन चड आशिल्लो. १९४७ वर्सा तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी जालो. भूंयगत वावर करूंक तो हांगा - थंय पांयांनी वतालो आनी सुटकेझुजाच्यांक बातम्यो, पत्रकां पावयतालो. ताच्या ह्या वावराखातीर सप्टेंबर १९४८ मुंबय, थंयच्या गोंयकार रहिवाशांनी ताचो विश्वनाथ ना. लवंदे वांगडा सत्कार केलो. १९५३ वर्सा ताणें वज्र्यां गनिमी झुजाचें प्रशिक्षण घेतिल्लें. १९५४ वर्सा तो गोवन पिपल्स पार्टीचो वांगडी जालो. नगर हवेलीचे सुटके वेळार थंयचे जायते गांव तशेंच खांडवेलची सुटका करून घेवंक ताणें मोलादीक वावर केल्लो. १९५५त पणजे पालासांत बाँब स्फोट घडोवन हाडपाच्या कटांत ताचो वांटो आशिल्लो. ताका २२ वर्सा बंदखणीची ख्यास्त फर्मायल्ली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

रुद्रिगीश, सुनीत एफ. : (जल्म : १९ सप्टेंबर १९३३, मुंबय).

एक भारतीय लश्कर प्रमुख. ताच्या बापायचें नांव फ्रांसिस्क आनी आवयचें नांव आयडा. ताणें एम्. एस्सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. हाचेभायर डिफेन्स सर्विस ऑफ स्टाफ कॉलेज, वेलिंग्टन आनी रॉयल कॉलेज ऑफ डिफेन्स स्टडीज, इंग्लंड हांगा ताणें लश्कराचें शिक्षण घेतलें. १९४९ वर्सा तो भारतीय सैन्याच्या कक्षांत काम करूंक लागलो. १९५२ वर्साच्यान तो तोफखान्याचो अधिकारी जालो. १९७० - ७१ ह्या वर्सा ताका जनरल स्टाफ ऑफिसर ग्रेड - १ हें पद मेळ्ळें.

१९७१ - ७५ ह्या काळांत ताची माऊंटन ब्रिगेडची कमांडर (गिर्यारोहक) म्हूण नेमणूक जाली. हे मोहिमेंतली ताची कामगिरी पळोवन रॉयल कॉलेज ऑफ डिफेन्स स्टडीज (U.K) हांगा आर्मीचो प्रशिक्षक म्हूण नेमणूक जाली. थंयच्यान आयले उपरांत तो डिफेन्स सर्व्हिस स्टाफ कॉलेज, वेलिंग्टन हांगा मुखेल मार्गदर्शक जालो. हाचेभायर १९८३ - ८५ ह्या काळांत डायरेक्टर जनरल मिलिटरी ट्रेनिंग (आर्मी हेडक्वार्टर्स), १९८५ त जम्मू आनी काश्मीरचो आर्मी कमांडर, १९८६ वर्सा आर्मीचो उपमुखेली तशेंच १९९० वर्सा चीफ ऑफ आर्मी स्टाफ (लश्कराचो मुखेली) अशीं वेगवेगळीं पदां भुशयलीं. तशेंच तीन फावट वेगवेगळ्या भारतीय झुजांनी वांटो घेतलो.

१९८८ वर्सा ताका परम विशिश्ट सेवा मॅडल आनी उपरांत विशिश्ट सेवा मॅडल फाव जालें.

निवृत्त जाल्या उपरांत तो सद्या गोंयांत स्थायीक जाला. तो गोंय विद्यापीठ, इंटरनॅशनल सेंटर, माजी लश्कर अधिकारी संघटना आनी हेर सामाजीक, संस्कृतीक संस्थाच्या कारभारांत सक्रीय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

श्री रुद्रेश्वर देवस्थान - हरवळें : दिवचल म्हालांतल्या सांखळी वाठारांतल्या श्रीक्षेत्र हरवळ्यां आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. ह्या थळाची इतिहासीक वा पुराणीक म्हायती मेळना. पूण थंयच्या घटनात्मक नेमावळींत जी म्हायती मेळटा ताचेवयल्यान हें देवस्थान पुर्विल्ल्या काळांत नायक भंडारी समाजान स्थापन केलें आनी थंय देवूळ बांदलें म्हणपाचें कळटा. हें श्रीरुद्रेश्वर देवस्थान ज्या जाग्यार आसा त्या वाठाराक आगर देवळाकडलें थळ ह्या नांवान वळखतात. ह्या देवळांत मुखेल दैवत श्रीरुद्रेश्वर शिवलिंग आसून ताचे अस्तंतेकडेन पांडवांच्यो व्होंवच्यो आनी पुर्वाचारी तशेंच उदेंतेकडेन निराकारी हीं अनुषंगिक दैवतां आसात.

ह्या तीर्थथळार व्हड जात्रा भरता. तशेंच महाशिवरात्रेच्या दुसऱ्या दिसा सकाळीं रथोत्सव जाता. त्या देवस्थानाचे सगळे म्हाजन नायक भंडारी समाजाचे आसात. श्री रुद्रेश्वर देवस्थानची घटनात्मक नेमावळ तेन्ना तयार जावन त्या देवस्थानाच्या म्हाजनांची जी वळरी नेमावळींत आसा तातूंत सुमार १८३३ म्हाजनांचीं नांवां आसात. रायबंदर, पणजी, करमळी, कुंमारजुवें, सांतान, कुडका, पाळें, मोवळें, मेरशी, ताळगांव, कालाफूर, नुवें, म्हापशें, वेरें, निल्ला, कांदोळी, हळदोणें, शिरगांव, मयें, नानोडें, वांयगिणी, पिळगांव, सांखळी, परयें, मोरियें, कारापूर, कुडणें, विडी, गांवठण, गावणें, वाघुर्मे, खांडोळें, हडकोळण, दुर्भाट, करंझोल, म्हाडोळ, भोम, वळवय, केरी - पेडणें, हरमल, खोजुवें, मांद्रें अशा ४२ गांवांनी हे म्हाजन पातळिल्ले आसात.

पिरायेचीं अठरा वर्सां पुराय जाल्ल्या फकत नायक भंडारी समाजाच्याच खंयच्याय मनशाक ह्या देवस्थानाच्या म्हाजनांचे वळेरेंत

नांव आस्पावन घेवंक मेळटा. महाशिवरात्रे दिसा ह्या देवस्थानांत श्रीरुद्रेश्वर देवाक अभिशेक वा देवकृत्य करपाक मान्यताय आसा. तशेंच महाशिवरात्रे दिसा रायबंदर गांवच्या रवंयच्याय श्रीरुद्रेश्वर देवस्थानच्या म्हाजनाक फुकट अभिशेक करपाक मान्यताय आनी भोवमान मेळटा.

पुर्विल्ल्या काळासावन ह्या देवस्थानांत हिंदू लोकांक नारायणबळी, नागबळी सारकें अनुष्ठान करपाक मेळटा. तशेंच ह्या थळाचेर मेळ्ळ्या मनशाच्या इकराव्या आनी बाराव्या दिसाचीं वैदिक कर्मां आनी अस्थी विसर्जन करपाची वेवस्था आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रुपें : धातुरूप रसायनीक मूळद्रव्य. चिन्न Ag. अणुक्रमांक (अणुकेंद्रांतल्या प्रोटोनांची संख्या) ४७; अणुभार १०७. ८६८ आवर्त सारणींतल्या पयल्या गटांतल्या ब विभागांत तांबें आनी भांगर हांचेमदीं सुवात; ताचो वितळ गूण १०.५; कठीणताय २.५ - ३; वितळबिंदू ९६०. ८°से. उकळबिंदू २,१९३° से.; रुप्याचो विद्युत् विन्यास (इलॅक्ट्रोनांची अणुंतली मांडावळ) २,८,१८,१८,१. धर्तरेच्या शिलावरणांतलें प्रमाण प्रती दशलक्ष भागांत चार भाग आसता. एक हजार भागांनी कितलो भाग रुपें आसा हाचेवयल्यान रुप्याची प्रत थरयतात. शुध्द रुपें १९९ फायन आसता. रुपें घवें आसून ताका चकचकसाण बरी आसता. ती मोव तन्य (सरी काडपाक योग्य) आनी वर्धनशील आसा. तशेंच ती बरी उश्णताय आनी विद्युत् संवाहक आसा.

इतिहास : सुरवातीसावन भांगर, तांबें आनी रुपें हांचो उपेग मनीस करत आयला. रुपें हें सल्फायडाच्या रुपांत शिंश्यांत आसता. हेर धातूंच्या मानान रुप्याची शिलावरणांतली उपस्थिती उण्या प्रमाणांत आसता. रानांतल्या वणव्याक लागून वा वसणुकांक लागिल्ल्या उज्यांत रुप्याच्या धातुकांतलें रुपें वितळून भायर आयलें आसुंये आनी मनशाक ताचो सोद लागलो जांवये. दक्षिण युरोप आनी आशिया मायनर भुंयेवाठारांत रुप्याचो उपेग (इ. स. आदीं ४००० वर्सांच्या सुमाराक) वस्तींखातीर तशेंच वेपाराचे देवघेवीखातीर करताले असो उल्लेख पुर्विल्ल्या पोरन्या कागद पत्रांवयल्यान मेळटा. इ. स. आदीं २००० वर्सा कॅपाडोशियाचे वेपारी अँसिरियाक रुपें धाडटाले. इ. स. आदीं ५०० च्या सुमाराक ग्रीसांतल्या लॉरियमची रुप्याचे खणीची नामना आशिल्ली. तशेंच पर्शियाचें अथेन्साकडेन झूज जालें तेन्ना अथेन्साक हे खणीचो आदार मेळिल्लो. शिंश्याची अशुध्दी आशिल्लें रुपें तापोवन तातुंतलें शिंशे बाश्पनशील (उडून वचपी) ऑक्सायडाच्या रुपान काडून उडोवपाच्या क्युपेलीकरण हे क्रियेचो प्लिनी (इ. स. २३ - ७९) हाच्या लिखाणांत उल्लेख मेळटा.

भारतांत पुर्विल्ल्या काळासावन ह्या धातुची म्हायती आशिल्ली. ऋग्वेदांत रुपें आनी भांगर हांच्या वस्तींचो उल्लेख मेळटा. भारतावांगडा स्पेनाचो मसाल्याचो वेपार जातालो तेन्ना स्पेनांतल्यान भारतांत रुपें येतालें. पंदराव्या शतमानांत बोहीमिया आनी ट्रान्ससिल्हानियांत रुप्याचे खणीचो विकास जालो. फुडें स्पेनाच्या अस्तंती साम्राज्यांतल्या मेक्सिको, पेरु आनी बोलिव्हिया ह्या देशांतल्या रुप्याच्या खणींचो सोद लागलो. सोळाव्या शतमाना उपरांतच्या तीनशें वर्सांमदीं रुपें मेळोवपाखातीर पारदमेल (पाच्या वांगडा धातूचें मिश्रण करपाची) पद्दत वापरांत आशिल्ली. १९०० च्या सुमाराक अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत रुप्याच्यो खणी मेळ्ळ्यो आनी थंय रुप्याचें उत्पादन सुरू जालें.

फुडें फुडें रुप्याच्या खनिजाचे सांठे उणे जायत गेल्ल्यान रुप्याच्या मुखेल उत्पादना जाग्यार भांगर, तांबें, शिंशें आनी जस्त हांच्या धातुकापसून ते ते धातू मेळयतना एक उप-उत्पादन म्हणून रुप्याची निर्मिती जावंक लागली. एकुणिसाव्या शतमानामेरेन क्युपेलीकरण पद्दत वापरांत आशिल्ली. १८५० वर्सा सावन २० व्या शतमानामेरेन ७०% रुपें क्युपेलीकरण पद्दतीन उप-उत्पादन म्हणून मेळयताले. एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक रुपें मेळोवपाखातीर सायनायड पद्दतीचो सोद लागलो.

उपरांतच्या काळांत विनिमयाखातीर, नाण्यांखातीर तशेंच वस्ती आनी सोबेच्यो वस्तू हांचेखातीर रुप्याचो आनी भांगराचो उपेग जावंक लागलो तसतशी रुप्याची मागणी वाडली. हो वेळ मेरेन उद्येगीक मळार आनी तंत्रविज्ञानांतूय रुप्याचो उपेग जावंक लागलो. ताका लागून रुप्याचे शुध्दतायेचेर नियंत्रण दवरप गरजेचें जालें. शुध्द रुपें खुबूच मोव आशिल्ल्यान ताचेर काम करपाखातीर तातूंत थोडें तांबें भरसुचें पडटालें आनी तें उण्यांत उणें १०% आसतालें.

नॉर्वे, चिली आनी पेरू ह्या देशांची रुप्याखातीर नामना आसा. भारतांत बिहारांतल्या टण्डू, कर्नाटकांतल्या कोलार आनी हुट्टीच्या भांगराच्या खणींतल्यान आनी राजस्थानांतल्या झवारच्या जस्त शिंश्याच्या खणींनी रुपें मेळटा. हिमाचल प्रदेशांत सतलजच्या देगणांत ३३०० मी. उंचायेचेर सैमीक शुध्द रुपांत रुपें मेळटा.

रुप्याचीं मुखेल धातुकां : अर्जेटायट वा सिल्व्हर ग्लान्स (Ag₂S; ८७.१% रुपें); सेरार्जिरायट वा हॉर्न सिल्व्हर (AgCl ७५.३% रुपें); पायरार्जिरायट वा रूबी सिल्व्हर (Ag₃Sb₃, ५९.९% रुपें), पॉलिबेसायट (Ag₁₆Sb₂S₁₁; ७५.६% रुपें); प्राउस्टायट (Ag₂AsS₃; ६५.४% रुपें) हेभायर स्टेफानायट, टेल्युरायट, अर्जेटिफेरस, टॅट्राहायड्रायट, स्टोमायरायट आनी पियरसायट हीं रुप्याचीं हेर धातुकां.

रुप्याचे चडशे सगळे धातूक निक्षेप (सांठे) एक तर वेगवेगळ्या फातरांनी शिलारसांतल्या जलतापीय विद्रावांनी प्रतिश्टापन जावन वा फातरांत आसपी पोकळ्यो ह्या विद्रावांनी भरून तांचें स्फटिकीभवन जावन तयार जाल्लें आसता.

धातुकापसून रुपें मेळोवपाच्यो जायत्यो पद्दती उपलब्ध आसात. (१) शिंश्यावांगडा मिश्रधातू करून उपरांत शिंश्याचें ऑक्सिडीकरण करून (क्युपेलीकरण) पद्दतीन शिंशें काडून उडोवप; वा पॅटिन्सन हाचे पद्दतीप्रमाण मिश्रधातू वितळावन शुध्द शिंशें स्फटिकीकरणान वेगळें करप आनी पार्केस हाचे पद्दतीन वितळपी जस्तावांगडा रुपें एकठांय करून उपरांत जस्त काडून उडोवप. (२) मेक्सिकॉतले पद्दतीप्रमाण पायाकडेन रुप्याचो पारदमेल घडोवन उपरांत पारो ऊर्ध्वपातनान वेगळो करून रुपें मेळोवप. (३) सोडियम आनी पोटॅशियम सायनायडांत ऑक्सिजनाचे उपस्थितींत रुपें विरगळावन उपरांत जस्ताच्या आदारान तिचें अवक्षेपन करप. हे पद्दतीक सायनायड पद्दत वा वोली पद्दत अशें नांव आसा.

पारदमेल पद्दत : मेक्सिकॉत १५५७ वर्सा बार्तोलोमेव द मेदिना हाणें हे पद्दतीचो सोद लायलो. हे पद्दतींत सुरवेक धातुकांतल्या रुप्याचें क्लोरायडांत रुपांतर करतात. मूळ धातुकांत रुपें, तिचें क्लोरायड आनी सल्फायड आनी खुबसो फातर आसता. हाचो बारीक पिठो करून तातूंत भाजिल्ल्या क्युप्रिक आनी फॅरिक सल्फेट आशिल्ल्या पायरायटांचो पिठो आनी पारो भरसून सगळें मिश्रण एकठांय करतात. हाका लागून सिल्व्हर क्लोरायड आनी सूक्ष्मकणी पारो हांचे विक्रियेन रुपें वेगळें जाता आनी पारो तशेंच रुपें एकठांय येवन तांचो पारदमेल तयार जाता. त्या वेळार पारदमेल्याची सूक्ष्म भुकटी तयार जाता. हो पारदमेल लोखणाच्या आयदनांत तापयतात. ताका लागून पान्याची वाफ जाता आनी रुपें वेगळें जाता. १९०४ वर्सा ही पद्दत प्रचारांत आयली.

सायनायड पद्दत: हातूंत धातुकाचें सूक्ष्म चूर्ण करून ताचे ०.४% सोडियम सायनायडाच्या विद्रावान अपक्षालन (विद्राव्य घटक धुंवपाचे क्रियेन विरगळावन वेगळो करपाची क्रिया) अपक्षालन प्रक्रियेंत सोडियम अर्जेटो सायनायड ($\text{NaAg}(\text{CN})_2$) हें विद्राव्य संयुग जाता. हो विद्राव गाळून तातुंतल्यान जस्ताच्या आदारान रुप्याचें क्षपण करतात.

रजत संहतिवर्धन पद्दत : शिंश्याच्या धातुकांत १% परस उण्या प्रमाणांत रुपें आसलें जाल्यार तिची संहती (प्रमाण) वाडोवची पडटा. तेखातीर एके पद्दतींत धातूक तापोवन आनी वितळावन थंड करतात. शिंश्याच्या गोठणबिंदूच्या थोड्या उण्या तापमानाक शिंश्याचे स्फटिक वेगळे जातात. अशे तरेन शिंशें वेगळें जावन 303° से तापमानार शिंशें आनी रुपें वेगळें जाता. तेन्ना रुप्याचें त्या धातुविद्रावांतलें प्रमाण २.२५% इतलें आसता. शिंश्यांतलें रजतवर्धन करपाचे हे पद्दतीक पॅटिन्सन पद्दत म्हण्टात.

शिंशें आनी जस्त हे धातू एकामेकांत उण्या प्रमाणांत विरगळटात. वितळिल्ल्या शिंश्यांत १.६% जस्त विरगळटा, जाल्यार वितळिल्ल्या जस्तांत १.२% शिंशें विरगळटा. 480° से. तापमानाक

जितलें रुपें शिंशांत विरगळटा ताच्या तीनशें पटींनी रुपें त्याच तापमानाक तितल्याच वजनाच्या जस्तांत विरगळटा. पार्केस हाणें १८५० त सोदून काडिल्ले पद्दतींत रजतसंवर्धनाखातीर हे गजालीचो उपेग करतात.

अवपंक प्रद्रावण पद्दत : विद्युत् विच्छेदनान तांबें शुध्द करतकच धनाग्राकडेन जो गाळ जमता ताचेपसून प्रद्रावण पद्दतीन रुपें मेळोवं येता. प्रद्रावण म्हळ्यार हेर द्रव्यांसावन वितळिल्ल्या स्वरुपांत धातू वेगळे करप. ही एक म्हत्वाची पद्दत आसा. हो गाळ सल्फ्युरीक आम्लांत घालून तातूंत हवा प्रवाहीत करतकच तांबें विरगळून वता. तांब्या वांगडा थोडें सेलेनियम आनी टेल्युरियमय तातूंत विरगळटा.

गाळाची वयली प्रक्रिया करतकच तो सुकोवन तातुंतल्यान कॅल्शियम कार्बोनेट, रेंव आनी टाकण खार हातूंतलो फावो तो पदार्थ घालून ल्हान परावर्तन भट्टेंत गाळाचें प्रद्रावण करतात. उपरांत हलके धातू चिरवलावांगडा वतात आनी भांगराभरशी रुपें - हेमरज वा रजसु मेळटा. हेमरज थंड जावचे आदीं सांच्यांत ओतून तिचीं धनाग्रां तयार करतात. ही वापरून फावो ती विद्युत् प्रवाह घनताय राखल्यार ९९.९% शुध्द रुपें मेळटा. ती सुयेच्या आकाराच्या स्फटिक रुपांत आसता. ह्या स्फटिकांपसून शुध्द रुपांचे पाट तयार करतात.

रसायनीक गुणधर्म : शुध्द रुप्याचेर शुध्द हवेचो वा शुध्द ऑक्सिजनाचो कांयच परिणाम जायना. पूण सदच्या वातावरणांतल्या ऑक्सिजनावांगडा आशिल्ल्या हायड्रोजन सल्फायडाक लागून ती वयले वटेन काळी जाता. तांतयांतल्या कार्बनी गंधक संयुगाक लागून रुप्याचीं कुलेरां काळीं जातात.

रुप्याचेर क्लोरीन वायूचो चड बेगीन परिणाम जायना. त्या मानान ब्रोमीन, आयोडीन आनी गंधक हांचो परिणाम सवकासायेन जाता. रुप्याचेर हायड्रोक्लोरिक आम्लांचो तशेंच विरल सल्फ्युरिक आम्लाचो परिणाम जायना. पूण सळसळीत संहत सल्फ्युरिक आम्लांत तशेंच विरल नायट्रिक आम्लांत तें विरगळटा. सळसळीत सल्फ्युरिक आम्लावांगडा रुप्याचे विक्रियेंत सिल्व्हर सल्फेट आनी सल्फर डायऑक्सायड वायू जातात आनी सौम्य नायट्रिक आम्लांत सिल्व्हर नायट्रायट आनी नायट्रिक ऑक्सायड वायू तयार जातात.

रुप्याच्या वयल्या भागार तिच्या क्लोरायडाचो थर बसता आनी फुडली विक्रिया थांबता. ताका लागून रुप्याचेर हायड्रोक्लोरीक आम्लाची विक्रिया जायना. हून संहत हायड्रोआयोडिक आम्लांत रुप्याचो पिठो विरगळायल्यार सिल्व्हर आयोडायड आनी हायड्रोजन वायू तयार जातात.

उपेग : रुप्या पसून वस्ती, आयदनां आनी नाणीं तयार करतात. तशेंच विनिमयाखातीरूय रुप्याचो उपेग करतात. वखदांखातीर आनी आयदनां निर्जंतूक करपाखातीर रुप्याचो उपेग

करतात. रुपें हें उण्या प्रमाणांत मेळटा आशिल्ल्यान तशेंच, ताचें मोलूय चड आशिल्ल्यान भांगरावांगडा ताकाय अभिजात धातू म्हणून मान्यताय मेळ्ळ्या. वखदांनी रुप्याच्या संयुगाचो उपेग जाता. छायाचित्रणांत, विद्युत् आनी इलॅक्ट्रॉनिक उपकरणांत तशेंच मिश्रधातूंत रुप्याचो खुबूच उपेग जाता.

रुप्याची बरी विद्युत् संवाहकताय, बरी उश्णताय, संवाहकताय आनी क्षरण (झीज) तशेंच ऑक्सिडीभवनाक विरोध करपी ह्या गुणांक लागून विद्युत् आनी इलॅक्ट्रॉनिक उपकरणांनी रुप्याचो उपेग करतात.

बरी चकाकी आशिल्ल्या रुप्याच्या पृश्ठभागावयल्यान ९५ टक्के प्रकाश परावर्तित जाता. ताका लागून धातूचेर रुप्याचो मुलामो दिवन हारशे करतात. तशेंच रुप्याच्या संयुगाचें क्षण करून कंवचेचेर रुप्याचो थर दिवनूय हारशे तयार करतात. रुप्याच्या संयुगाचेर प्रकाशीय परिणाम जाता आशिल्ल्यान छायाचित्रण फिल्मचेर रुप्याच्या आयोडायड, क्लोरायड वा ब्रोमायड ह्या संयुगांचो पातळ थर दिल्लो आसता. मोडिल्लीं हाडां सादोवपाखातीर रुप्याच्यो सळयो, पत्रे आदींचो उपेग करतात. कांय ऑक्सिडीकारक विक्रियांत आनी अमोनियासावन खतां तयार करपाक रुप्याचो उत्प्रेरक म्हणून उपेग करतात. विद्युत् संचायक घटमाळेंत आनी विद्युत् विलेपनांत रुप्याचो उपेग जाता.

मिश्रधातू : रुप्याचे मिश्रधातू रुप्यापरसय घट्ट आसतात. रुपें एक बरें विद्युत् आनी उश्णतावाहक आशिल्ल्यान आनी खुबूच मोव आशिल्ल्यान तातूंत १०% तांबें वा थोडें कॅडमियम ऑक्सायड मेळून तयार केल्लो मिश्रधातू विद्युत् उपकरणांक वापरपाक बरो योग्य आसता. २८% तांबें भरसून केल्लो मिश्रधातू ७७९° से.चेर वितळटा. शुध्द रुपें १६०° से. चेर वितळटा.

भांगर वा पॅलॅडियम आनी रुपें हांचे मिश्रधातू मोव आनी तन्य आशिल्ल्यान ते रत्नजडीत अलंकार करपाखातीर आनी विद्युत् संपर्ककारी म्हणून वापरतात. विमानाच्या इंजिनांत वापरतले धारवे (बेअरिंग) तयार करपाच्या मिश्रधातूंत एक घटक रुपें आसता. रुपें, कथील आनी थोड्या प्रमाणांत तांबें आनी जस्त हांची बारीक पूड पान्यावांगडा भरसून तें मिश्रण थोडो वेळ मोव उरून उपरांत घट्ट जाता. अशी भरसण किडिल्ले दांत भरपाखातीर वापरतात.

संयुगां : रसायानीक नदरेन रुपें हो मूळधातू पयल्या गटाच्या ब विभागांतलो आसा Br^- , I^- ह्या सारक्या वर्णहीन धनायनां वांगडा ताचीं रंगीत लवणां तयार जातात. रुप्याचीं फकत तीन सार्दी लवणां नायट्रेट, फ्ल्युओरायड आनी परक्लोरेट हीं उदकांत विरगळपी; अॅसिटेट, क्लोरेट, नायट्रेट आनी सल्फेट उदकांत कांय प्रमाणांत विरगळपी आनी हेर सगळीं उदकांत विरगळनाशिल्लीं आसात. बरींचशीं विरगळनाशिल्लीं लवणां आमोनिया सायनायड वा थायोसल्फेट वा हॅलायडावांगडा जटील आयन जावन उदकांत विरगळटात. फ्ल्युओरायड परमायोडेट आनी परक्लोरेट हीं लवणां सजल आसात.

रुप्याचीं कांय संयुगां, तांचे गुणधर्म आनी उपेग अशे आसात-

सिल्व्हर नायट्रेट ($AgNO_3$) : हाका ल्यूनर काश्टीक अशेंय म्हण्टात. शुध्द रुपें विरल नायट्रिक आम्लांत विरगळवन तयार जाल्ल्या विद्रावाचें सवकासायेन बाश्पीभवन केल्यार सिल्व्हर नायट्रेटचे स्फटीक मेळटात. हे संयुग म्हत्वाचे आसून उदकांत सहज विरगळटात. तापयल्यार ताचें अपघटन जावन रुपें, नायट्रोजन डाय-ऑक्सायड आनी ऑक्सिजन तयार जाता. हें विखारी आसून प्राणघातक जावं येता. कातीक लागल्यार वा कार्बनी संयुगाकडेन आयल्यार काळो दाग पडटा. ताचेर प्रकाश किरणाचो परिणाम जाता. देखून तें बाटलेंत भरून दवरतात. दोळ्याच्या विकारांयल्या वखदांनी, हारशे तयार करपाखातीर; कपड्यावयली खुणेची शाय तयार करपाखातीर तशेंच रुप्याचीं हेर संयुगां तयार करपाखातीर ताचो उपेग जाता.

सिल्व्हर ऑक्सायड (Ag_2O) : रुप्याचें तपकिरी रंगाचें हें संयुग उदकांत मातूय विरगळना. रुप्याचें चूर्ण पंदरा वातावरण दाबारवाल ऑक्सिजनाच्या वातावरणांत 300° से. मेरेन तापयल्यार हें संयुग मेळटा. हें तयार करपाखातीर सिल्व्हर नायट्रेटाच्या विद्रावांत सोडियम, पोटॅशियम वा बेरियम हायड्रोक्सायडाचो विद्राव भरशितात आनी तातुंतल्यान मेळपी तपकिरी सिल्व्हर ऑक्सायड गाळून $60^\circ - 70^\circ$ से. तापमानाक सुकयतात.

सिल्व्हर ऑक्सायड तापयतकच रुपें आनी ऑक्सिजन मेळटा. आमोनियम हायड्रोक्सायडांत ताचें डायअमायन सिल्व्हर हायड्रोक्सायड ($Ag(NH_3)_2$) OH जाता. रंग आनी कंवचेचें पॉलिश तयार करपाखातीर, उदक निवळ करपाखातीर उत्प्रेरक म्हणून विद्युत् घटांतल्या अग्रंखातीर आनी वखदांत सिल्व्हर ऑक्सायडाचो उपेग करतात.

सिल्व्हर हॅलायडां : रुप्याचीं क्लोरायड, ब्रोमायड आनी आयोडायड हीं हॅलायडां म्हत्वाचीं आसात.

सिल्व्हर क्लोरायड ($AgCl$) : वर्ण धवो. हो सैमांत मेळपी आसून ताका हॉर्न सिल्व्हर अशें नांव आसा. हायड्रोजन वायूच्या प्रवाहांत सिल्व्हर क्लोरायड तापयल्यार परत रुपें मेळटा. छायाचित्रणांत तशेंच विश्वकिरणाच्या अभ्यासांत आयनीभवन अभिजातक म्हणून उपेग जाता.

सिल्व्हर ब्रोमायड ($AgBr$) : वर्ण लेव हळदुवो. सिल्व्हर नायट्रेटच्या विद्रावांत जलीय ब्रोमायडाची भर घाल्यार सिल्व्हर ब्रोमायड जाता. उजवाडाची विक्रिया जाल्यार तें काळें जाता. उदक आनी विरल नायट्रिक आम्लांत तें व्हड प्रमाणांत विरगळटा. आमोनिया विद्रावांत विरगळून ($Ag(NH_3)_n$) + Br^- हें जटील संयुग निर्माण जाता. सिल्व्हर ब्रोमायडाच्या छायाचित्रणांत ताचो उपेग जाता.

सिल्व्हर आयोडायड (AgI) : हळदुवसार. सिल्व्हर नायट्रेट च्या विद्रावांत पॉटेशियम आयोडायडाच्या विद्रावाची भर घालतकच हें संयुग जाता. सैमांत आयोडिरायट नांवाच्या खनिजांत ती मेळटा. कृत्रीम पावस घालपाखातीर कुपांचेर शिंपणी करपाखातीर तशेंच छायाचित्रणांत ताचो उपेग जाता.

सिल्व्हर हॅलायडाचो छायाचित्रणांत उपेग : छायाचित्रणाखातीर फिल्माचेर वा कंवचेचेर सिल्व्हर हॅलायडमिश्रीत जिलेटिनाचो सामको पातळ थर दिल्लो आसता. कॅमॅरांतल्या भिंगांतल्यान ह्या फिल्माचेर जेन्ना भायल्या दृश्यापसून येवपी प्रकाश किरण पडटात, तेन्ना थंयचीं हॅलायडां रेणूचेर प्रकाशाच्या उण्याचड स्वरसाणे प्रमाण उणो चड परिणाम घडटा. हीं फिल्मां उपरांत काळखे कुडींत विकाशकाच्या विद्रावांत दवरतात. ताका लागून प्रकाशाच्या उण्या चड प्रमाणा प्रमाण हॅलायडाचें उणेंचड क्षण जावन त्या जाग्यार रुपें अवक्षेपीत जाता. ज्या भागार चड प्रकाश त्या भागार चड रुप्याचो थर आनी उण्या प्रकाशाच्या भागार उण्या रुप्याचो थर बसता. उपरांत हीं फिल्मां उदकान धुवन थीर कारकांत (चित्राचें स्वरूप कायम दवरपी रसायनां) दवरतात.

सिल्व्हर सल्फेट (Ag₂SO₄) : रुपें सल्फ्युरिक आम्लांत विरगळटकच सिल्व्हर सल्फेट तयार जाता. तशेंच रुप्याचें ऑक्सायड वा कार्बोनेट सल्फ्युरिक आम्लांत विरगळून हें संयुग मेळूंक शकता.

सिल्व्हर सल्फायड (Ag₂S) : सैमांत ग्लान्स वा आर्जेटायट ह्या रुपांत मेळटा. सिल्व्हर नायट्रेटच्या विद्रावांतल्यान हायड्रोजन सल्फायड वायू सोडटकच सिल्व्हर सल्फायडाचो काळो अवक्षेप मेळटा.

सिल्व्हर सायनायड (Ag CN) : रुप्याच्या लवणाच्या विद्रावांत पॉटेशियम सायनायडाची भर घालतकच सिल्व्हर सायनायडाचो धवो अवक्षेप मेळटा. तो उदक, विरल आम्लां आनी आमोनिया हातूंत विरगळना. पॉटेशियम सायनायड कांय प्रमाणांत घालतकच ताचें विरगळपी लवण K(Ag(CN)₂)⁺ तयार जाता. विद्युत् विच्छेदनान हेर धातूंचेर रुप्याचो वर्ख दिवपाखातीर ह्या लवणाचो उपेग जाता.

सिल्व्हर कार्बोनेट (Ag₂CO₃) : सिल्व्हर नायट्रेटाच्या विद्रावांत सोडियम कार्बोनेटाचो विद्राव भरशितकच सिल्व्हर कार्बोनेटाचो लेव हळदुवसार अवक्षेप मेळटा. २२०° सें. तापमानाक ताचें अपघटन जावन रुपें जाता.

सिल्व्हर नायट्रायड : आक्ताक तयार केल्लें सिल्व्हर ऑक्सायड अमोनियांत विरगळटा आनी हो विद्राव वाच्याक तसोच उरल्यार सिल्व्हर नायट्रायडाचो काळो अवक्षेप मेळटा. तो सुको आसता तेन्ना खूब स्फोटक आसता.

कांय कार्बनी संयुगां : आमोनियम सिल्व्हर नायट्रेटच्या विद्रावांतल्यान ॲसिटिलीन वायू सोडटकच सिल्व्हर ॲसिटिलायड (Ag₂C₂) हो स्फोटक संयुगाचो धवो अवक्षेप मेळटा.

हाचेभायर ॲसिटेट, बॅझोएट, सायट्रेट, ऑक्झॅलेट, पामिटेट, सॅलिसिलेट, टारिटे आदीं रुप्याचीं कार्बनी संयुगां विद्युत् विच्छेदनान रुप्याचो वर्ख दिवपाक वा छापणावळींतल्या वेगवेगळ्या प्रक्रियांनी वापरतात.

गुणात्मक विश्लेशण : रुप्याचें घनरूप संयुग, सोडियम कार्बोनेटावांगडा भरसून हें मिश्रण कोळशाचे खोचेंत घालून क्षणकारक उज्याचेर तापयल्यार रुप्याचो धवो वर्धनशील मणी मेळटा. (२) रुप्याच्या लवणाच्या विद्रावांत हायड्रोक्लोरीक अम्ल आनी विरगळपी क्लोरायड घाल्यार सिल्व्हर क्लोरायडाचो धंयावरी धवो अवक्षेप मेळटा. हो अवक्षेप नायट्रिक आम्लांत विरगळना पूण आमोनियम हायड्रोक्सायडांत विरगळटा. (३) रुप्याच्या लवणाच्या विद्रावांत पॉटेशियम आयोडायड घाल्यार सिल्व्हर आयोडायडाचो हळदुवो अवक्षेप मेळटा. (४) पॉटेशियम क्रोमेटावांगडा रुप्याच्या लवणाचो विद्राव तांबड्या रंगाच्या सिल्व्हर क्रोमेटाचो अवक्षेप दिता आनी तो नायट्रिक आम्लांत विरगळटा. (५) आमोनियम हायड्रोक्सायडा वांगडा रुप्याच्या लवणाचो विद्राव काळ्या तपकिरी वर्णाचो सिल्व्हर ऑक्सायडाचो कांय अमोनियम हायड्रोक्सायडांत विरगळपी अवक्षेप दिता.

परिमाणात्मक विश्लेशण : (१) वजनी परिमाणात्मक विश्लेशणांत रुप्याच्या लवणाच्या विद्रावापसून सिल्व्हर क्लोरायडाचो वा सिल्व्हर ब्रॉमायडाचो अवक्षेप मेळयतात. तो गाळून जतनायेन सुकयतकच आनी ताचें वजन करतकच नमुन्याच्या पदार्थांतली रुप्याची मात्रा थारावंक मेळटा. (२) आकारमानी विश्लेशणांत पॉटेशियम थायोसायनेटाचो ज्ञातमूल्य (जातूंत विरगळिल्ल्या पदार्थांचें वजन कितलें आसा तें कळटा) विद्राव वापरतात. (३) विद्युत् विच्छेदनान क्षण करून (आंवळून घेवन) धातुरुपांत मेळयिल्ल्या रुप्याचें वजन करून नमुन्याच्या पदार्थांतली रुप्याची मात्रा थरयतात.

- कों. वि. सं. मं.

रुमानियन भास : रुमानियन भास ही उदेंतेकडली एक भास. रोमान्स भाशाचोंब्यांत हे भाशेचो आस्पाव जाता.

रुमानियन भाशेचे थळावे भेद आसात ते अशे - (१) डाको - रुमानियन ही रुमानिया आनी रुमानियाक लागून आशिल्ल्या युगोस्लाव्हिया, बल्गेरिया आनी सोव्हिएत संघांतल्या मॉल्डेव्हिया राज्यांतल्या संलग्न प्रदेशांत उलयतात.

(२) मॅसिडो रुमानियन वा आरुमानियन ही भास ग्रीसांतले मॅसिडोनिया आनी थेसाली हे प्रदेश आनी युगोस्लाव्हिया आनी बल्गेरियांतल्या कांय भागांनी उलयतात.

(३) मेग्लेनो - रुमानियन ग्रीसांत सालोनिकी लागसार उलयतात.

(४) इस्त्रियो - रुमानियन ही युगोस्लाव्हियाच्या वायव्य भागांतल्या इस्त्रिया प्रदेशांत मल्चोरी पर्वतालागसार उलयतात.

भाशाभेद (३) आनी (४) हे अस्तित्वांत नात. डाको - रुमानियन ही भास सोडल्यार मॅसिडोरुमानियन हीय भास अस्तंगत जायत आसा.

रुमानियन भास ही उदेंतेकडल्या रोमन साम्राज्यांत उलयतात ते लॅटीन भाशेची वंशज. रोमनांचें बाल्कन द्वीपकल्पावयलें आक्रमण ख्रिस्तापयलीं तिसऱ्या शेंकड्यांत सुरू जावन डेश (आयचो रुमानिया) जिखतकच इ.स.च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत तें पुराय जालें. भुगोलीक साहचर्याक लागून स्लाव्हिक भाशांचो रुमानियन भाशेचे शब्दसंपत्तेचेर खूब प्रभाव पडलो. अठराव्या शेंकड्यांत ग्रीक आनी तुर्की भाशांनीय रुमानियन भाशेचेर आपलो प्रभाव घालो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत आर्विल्लें विज्ञान, कला हांचेकडेन संबंदीत शब्दांची भर, फ्रेंच, इटालियन आनी इंग्लीश भाशेंतल्यान रुमानियन भाशेंत पडली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन रुमानियन भास शेजारच्या स्लाव्हिक भाशेभाशेनूच सिरिलिक लिपींत बरयताले. पूण १८५९ वर्सा रोमन लिपी आपणायली. मॉल्डेव्हियांत मात आजुनूय सिरिलिक लिपी वापरतात. सगळ्यांत पोरने रुमानियन ग्रंथ पंदराव्या शेंकड्यांतले आसून ते चडशे धर्मीक स्वरुपाचे आसात. एकुणिसाव्या शेंकड्यासावनूच राश्ट्रीय भावनेचे वाडीक लागून उत्कृश्ट वाङ्मय निर्माण जावंक लागलें. पूण भाशांतराच्या उणावाक लागून तें देशभायर वचूंक पावलेंना.

रुमानियन भाशेंतलें मुखेल खाशेलपण म्हळ्यार लॅटीन भाशेंतलें न्हस्व 'उ' आनी दीर्घ 'ओ' हातुंतलो भेद 'u' आनी 'o' असो रुमानियन भाशेंत कायम दवरला. रुमानियन भाशेंतली स्वर वेवस्था आनी व्याकरण खूबशें रोमान्स धाटणीचें आसा, पूण शब्दसमूह चड करून स्लाव्हिक भाशाचोंब्या कडल्यान प्रभावीत आसात. क्, ग् ह्या व्यंजनांचें जोडगिरांभितर ओष्ठशीकरण जालां. देखीक - ooto (आठ) >opt; तेच भाशेन 'ग्' चें 'म्न' त परिवर्तन जालां. ह्या भाशेंतल्या नामांक सरळ आनी सामान्य रुपां आसतात. तशेंच नामां निश्चीत करपी उपपदां नामांक निमाणे कडेन लायतात. देखीक - ओमु - ल : द मॅन हेंच फ्रँचींत ल् - ऑम् अशें बरयतात.

- कों. वि. सं. मं.

रुमानियन साहित्य : पंदराव्या शेंकड्यांत, धर्मसुदारणेचे चळवळीचे प्रेरणेंतल्यान कांय धर्मीक साहित्य चर्च स्लाव्हिकानिकांतल्यान रुमानियन भाशेंत अणकारीत जालें. रुमानियन भाशेंतल्या लौकिक स्वरुपाच्या लिखाणाचो आयज उपलब्ध आशिल्लो सगळ्यांत पोरनो पुरावो म्हळ्यार १५२१ त, ब्रासॉव्हच्या न्यायाधिकाक बरयल्लें एक पत्र. तुर्ककडल्यान आक्रमण जावपाची शक्यताय त्या पत्रांत उक्तायल्या. मौखिक परंपरेन सांबाळून दवरिल्लें रुमानियन लोकसाहित्य भरपूर आसा. तातूंत महाकाव्यां, भावकविता, बोधवादी साहित्य, नाट्यात्म संवाद हांचो आस्पाव जाता.

सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक वालेकियांत मुद्रणाची सोय जाल्ली. १५४४ वर्सा रुमानियन भाशेंतलें धर्मतत्त्वाविशींचें पयलें मुद्रीत पुस्तक उजवाडा आयलें. सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांत धर्मीक आनी इतिहासाविशींचें साहित्य व्हड प्रमाणाचेर निर्माण जालें. सोळाव्या शेंकड्याचे निमाणे डीकन कोरेसी हाणें बरयल्लीं सुमार बावीस धर्मीक पुस्तकां सद्या उपलब्ध आसात. व्हारलाम, अल्बा यूलिया, दोसोफतई हांणीय धर्मीक स्वरुपाचें लिखाण केलां. दोसोफतईन रुमानियनांत बरयल्लें पयलें छंदोबध्द सॉल्टर (द बुक ऑफ साम्स) म्हळ्यार रुमानियन भाशेंत बरयल्लें पयलें काव्य. इतिहासाविशींच्या लिखाणांत ग्रिगोर युरेची, मिरॉन कॉस्तिन, यॉन नेक्यूल्स, निक्यूलाय कॉस्तिन, निक्यूलाय मायलेस्क्यू आनी डीमीट्रीये कांटेमीर हांचो आस्पाव जाता. कन्स्तांतीन कांताकुझीनो हाणें वालेकियाचो इतिहास बरयला.

१६८८ वर्सा रुमानियन भाशेंत बायबलाचो अणकार जालो. ह्याच काळांत रुमानियन भाशेंत अँलेक्झांडराचें चरित्र, इसापाच्यो नितीकथा अशेंय साहित्य तयार जालें.

अठरावो शेंकडो : ह्या शेंकड्यांत ग्रीसीक फर्नॅरिऑटांच्या म्हळ्यार कॉन्स्टँटिनोपलांतले ग्रीक वेपारी हांचे सत्तेक लागून रुमानियन साहित्याच्या विकासांत आडरवळी आयल्यो. आधुनिक ग्रीक भास ही शिश्टसंमत भास थरली. अठराव्या शेंकड्यांत रुमानियन युनिएट इगर्जेच्या धर्मोपदेशकांनी रुमानियन भास ही लॅटीन भाशेपसून जाल्या अशें मानलें. लॅटीनवादी संप्रदायाचे मुखेल प्रतिनिधी म्हणून सॅम्युएल माय्क्यू - क्लेन, द्येओर्ग सिनकाई आनी पेत्रू मायॉर हे उल्लेख करपासारके आसात. माय्क्यू - क्लेन आनी द्येओर्ग सिनकाई हांणी रुमानियन भाशेचें पयलें व्याकरण तयार केलें (Elementa Linguae daco-romanae Sive Valachicae, १७८०). पेत्रू मायॉर हाणें रुमानियन भाशेच्या लिखाणाखातीर लॅटीन वर्णमाळ आसची हे खातीर खूब यत्न केले आनी रुमानियन लोकांचो इतिहासूय बरयलो (१८१२). ह्या शेंकड्यांत बरयल्ले संतचरित्रांचे २४ खंड (minei) हे भाशाशैलीचे नदरेन म्हत्वाचे थरतात. यॉनाके व्हाकारेस्क्यू हाणें रुमानियन भाशेंत रुमानियन भाशेचें पयलें व्याकरण बरयलें (१७८७) आनी नैतिक उद्बोधनाचेर कविता बरयली. ताचोच पूत आलेकू व्हाकारेस्क्यू हाणें प्रेमगितां बरयलीं. यॉन बुदाई - दिलिआनू हाणें 'जिप्सी सागा' हें महाकाव्य बरयलें. यांकू व्हाकारेस्क्यू हो एक श्रेश्ठ कवी जावन गेलो.

एकुणिसावो शेंकडो : हो रुमानियाचो प्रबोधनकाळ. ग्यॉर्गे लाझार, ग्यॉर्गे आसाची आनी एल्यादे रादूलेस्क्यू हे ह्या काळांतले उल्लेख करपासारके विद्वान. एल्यादे रादूलेस्क्यू हो ग्यॉर्गे लाझार हाचो शिश्य. वालेकियांत रादूलेस्क्यून पयलें रुमानियन पत्र काडलें. १८२८ वर्सा ताणें रुमानियन व्याकरणावयलो आपलो ग्रंथ उजवाडायलो. ग्यॉर्गे आसाची हाणें इटालियन संस्कृतीचो स्रोत मॉल्डेव्हियांत हाडलो.

ताणें इतिहासीक विशयांचेर लघुकथा बरयल्यो तशेंच रुमानियन आनी इटालियन अशा दोनूय भाशांनी कविता बरयल्यो. एकात्म रुमानियाचो पयलो प्रधानमंत्री मीहाईल कॉंगलनीचानू हो राजकारणी आनी इतिहासकार. ताणें मॉल्डेव्हियार्ची पोरनीं इतिवृत्तां संपादून उजवाडायलीं. सिल्व्हो आनी ग्रिगोर अलेक्सान्द्रेस्व्यू हे कवी. अलेक्सान्द्रेस्व्यून कांय बोधकथाय (फेबल्स) बरयल्यात. निकलाय बाल्सेस्व्यू हो व्हड इतिहासकार. कोस्ताक नेगूड्डी हो कवी कथाकार. ताणें Aprodul Purice हें महाकाव्य रचलें. निकलाय बाल्सेस्व्यू हो कादंबरीकार. बॉगदान हाशड्यू हो भाशाशास्त्रज्ञ, इतिहासकार, कवी आनी नाटककार. अलेक्सान्द्रू ओदोबेस्व्यू हो पुरातत्त्वविद्यावेत्तो आनी इतिहासकार. ताणें कांय काव्यरचनाय केल्या. व्हासीले आलेक्सान्द्रो हाणें सुमार ३०० कविता आनी ५० नाटकां बरयल्यांत. यॉन क्रीआंगा हो एक नामनेचो लेखक. यॉन ल्यूका कारागीएल हो सर्वश्रेष्ठ रुमानियन नाटककार. ए स्टॉर्मी नायट, ए लॉस्ट लॅटर, कार्निव्हल सिन्स ह्यो ताच्यो उल्लेख करपासारक्यो सुरवात्मिका. कलॅमिटी ही ताची शोकात्मिका. यॉन स्लाव्हिशी, बार्बू देलाव्हरान्सीआ, दुलिऊ झामफिरेस्व्यू, गेओर्ग कॉस्बक हे एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अरवेरेचे साहित्यिक.

विसावो शेंकडो : ह्या शेंकड्याचे सुरवेक 'युथ' हे वाङ्मयीन संघटन टिटू मायोरेस्व्यू हाच्या फुडारपणारवाल रुमानियन संस्कृतीच्या संवर्धनाचें कार्य केलें. हे संघटनेच्या आदारान कांय लेखक उदयाक आयले. अलेक्सान्द्र मॅसेदोन्स्की हो रुमानियन कवितेंतलो प्रतीकवादी प्रवाहाचो प्रवर्तक. तेचभशेन यॉन मिनूलेस्व्यू होय एक उल्लेख करपासारको प्रतीकवादी कवी. मीहाईल सादोव्हीनू हो कवी. ताणें कथा आनी खुबशो कादंबऱ्योय बरयल्यात. दोन महाझुजांच्या काळांत कांय रुमानियन लेखकांनी रुमानियन साहित्यांत मोलादीक भर घाली. तातूंत लिव्हिऊ रेब्रिआनू, यॉन आगारबिसिआनू, कामिल पेन्नेस्व्यू सेझार पेन्नेस्व्यू ह्या कादंबरीकारांचो आस्पाव जाता. जी. कालिनेस्व्यू रुमानियन साहित्याचो इतिहास आनी कादंबऱ्योय बरयल्यात. गाला गालसिऑन ह्या कथा - कादंबरीकार आनी नागी इस्तव्हन हांचो उल्लेख म्हत्वाचो आसा.

कवींभितर सगळ्यांत पयलीं त्यूदोर आर्गेझी हाचो उल्लेख करचो पडटा. ताणें तात्त्विक, समाजीक, उपरोधप्रचुर आनी मोगाचेर कविता बरयल्यात. हेर उल्लेख करपासारक्या कवींभितर ल्यूशन ब्लागा, गेओर्ग तोपीर्सीनू, अलेक्सान्द्र फिलिपीदी आनी गेओर्ग बाकोव्हीआ हांचो आस्पाव जाता.

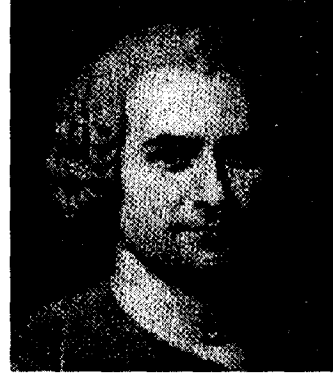
रुमानियन साहित्याक खरो चंवर आयलो तो फॅसिस्ट राजवटींतल्यान मुक्त जातकच. ह्या काळांतल्या कवींभितर झहारिआ स्टान्सू, ई. कामीलार, एम्. बेनिउक, ई. जाबेलीनू, एम्. बानूस हांचो आस्पाव जाता. गद्यलेखकांभितर एम्. प्रेदा हाणें समकालीन

बुद्धिमंतांच्या संदर्भांत बरयलें. सूतो आंद्रास, यॉन लांक्रांजन, व्हासिल रेब्रिआनू (गद्यलेखक); दान देस्लीऊ, एन्. लेबिस, ए. ई. बाकोन्स्की, व्हेरोनिका पोरंबाकू, मिहू त्रागोमीर, नीना कासिऊन (कवी); डी. मिहू, पॉल गेओर्गेस्व्यू (समीक्षक) हे सद्याच्या शेंकड्यांतले कांय मुखेल रुमानियन साहित्यिक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रुसो, जाँ जॅक : (जल्म : २८ जून, १७१२, जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड; मरण : ?).

प्रबोधन तेंपावयलो एक नामनेचो विचारवंत. ताचो बापूय घड्याळ - मेस्त्री आशिल्लो. ताच्या जल्माउपरांत कांय दिसांभितरूच

ताचे आवयक मरण आयलें. उपरांत तो ताच्या मामाच्या घरा ल्हानाचो व्हड जालो. रुसोचें मुळावें शिक्षण ताच्या मामागेरूच जालें. मामाची अर्थीक स्थिती बरी नाशिल्ल्यान सुरवेच्या तेंपार ताका खूब हाल सोंसचे पडले. सोळाव्या वर्सा कॅथॉलिक

धर्मपंथाचें शिक्षण घेवपाखातीर ताका अनेसी शारांत धाडलो. थंय मादाम लुईसी द वॉरेन्स हे गिरेस्त बायलेकडेन ताची वळख जाली. वॉरेन्स हिचेकडेन तो सुरवेक विद्यार्थी आनी सेवक म्हणून आनी उपरांत तिचो मोगी म्हूण रावपाक लागलो. उपरांत वेवसायीक शिक्षण घेवपाखातीर तिणें रुसोक न्यूरीन शारांत धाडलो. पूण थंय अभ्यासांत लक्ष लागना म्हणून तो परत तिचेकडेन आयलो. त्या काळांत ताणें साबार ग्रंथ वाचून काडले आनी तांचो बारीकसाणीन अभ्यास केलो. व्हॉलतेर हो ताचो आवडीचो लेखक आशिल्लो. प्लूटार्क आनी प्लेटो हांच्या कांय ग्रंथांचो ताणें रीतसर अभ्यास केलो. १७४१ त मादाम वॉरेन्स हिचेकडेन झगडीं जावन उपरांत तो पॅरिस शारांत गेलो. थंय ज्ञानकोश तयार करपी एक संपादक डिडेरो हाचे कडेन ताची वळख जाली. १७४३त तो व्हेनीस शारांत गेलो. थंय तो एका फ्रँच वकिलाचो सचीव म्हूण वावुरपाक लागलो. पूण ताचेकडेन वाद करून तो परत पॅरिसांत गेलो. १७४९ त ताणें दिजाँ अँकॅडमीखातीर विज्ञान विकास आनी मनीस सुदारणा ह्या विशयाचेर निबंद बरयलो. ताणें आपल्या निबंदांत त्या काळाचे समाजीक विशमतेचेर खर टिका करून, विज्ञानाक लागून मनीसजिणेंत कांय सुदारणा जांवक ना अशें स्पश्ट मत मांडिल्लें. तेखातीर ताका पयलें बक्षीस मेळ्ळें. त्या यशांतल्यान ताका प्रेरणा मेळून तो मुखार चिकित्सक लेख बरोवपाक

लागलो. १७५४ त तो जिनिव्हा शारांत गेलो. त्या शाराचें नागरिकत्व मेळोवपाखातीर ताका प्रॉटेस्टंट पंथ आपणावचो पडलो. उपरांत तो लक्झेंबर्ग शारांत गेलो. थंय ताणें आपली 'ज्युली' ही कादंबरी बरयली. 'सोशल कॉण्ट्रॅक्ट' आनी 'एमिली' हे ताणें बरयल्ले ग्रंथ १७६० त उजवाडा आयले.

- कों. वि. सं. मं.

रुस्का, एन्स्ट : (जल्म : २५ डिसेंबर १९०६, हायडल्बर्ग; मरण : ३० मे १९८८, अस्तंत बर्लिन).

जर्मन इलॅक्ट्रॉनिक अभियंतो. इलॅक्ट्रॉन प्रकाशकीय ह्या विशयांत मूलभूत म्हत्वाचें कार्य केल्लेखातीर आनी पयल्या इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकाचो आस्पाव तयार केल्लेखातीर ताका १९८६ च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराच्या अर्द्या भागाचो आनी जेट् बिनिंग आनी हायन्ब्रिव रोहरर हांकां क्रमवीक्षण सुरंगी इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकाच्या अभिकल्पाखातीर दोगांकूय मेळून उरिल्ल्या अर्द्या भागाचो भोवमान वांटून मेळ्ळो.

रुस्का म्युनिकांतल्या तांत्रिक विद्यापिठांत आनी उपरांत बर्लिन तांत्रिक विद्यापिठांत शिक्षण घेवन १९३३ वर्सा ताणें डॉक्टरेट पदवी घेतली. सुरवेक ताणें फेर्नझे - एजी (१९३४ - ३७) आनी सीमेन्स आनी हाल्सके एजी (१९३४ - ५५) ह्या कंपन्यांनी काम केलें. ते उपरांत तो बर्लिन विद्यापिठांत इलॅक्ट्रॉन प्रकाशकीय आनी सूक्ष्मदर्शकी ह्या विशयांचो बिनपगारी अध्यापक (प्रीव्हाटडोइंट; १९४९ - १९५९) आनी उपरांत १९५९ वर्सा प्राध्यापक जालो. १९५५ वर्सासावन तो फ्रिट्स हाबर इन्स्टिट्यूटाच्या इलॅक्ट्रॉन मायक्रोस्कोपी इन्स्टिट्यूटाचो संचालक जालो.

इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकाचें म्हत्व आता जीवविज्ञान आनी वैद्यक ह्यासारक्या विज्ञानाच्या विंगड विंगड क्षेत्रांनी बरे तरेन प्रस्थापित जाल्लें आसा. रुस्का हाणें बर्लिन तांत्रिक विद्यापिठांत विद्यार्थी म्हणून विसाव्या शेंकड्याच्या तिसऱ्या दशकाचे अखेरेक केल्ल्या संशोधन कार्यांत ह्या उपकरणाच्या विकासाक सुरवात जाली. दोन इलॅक्ट्रॉन भिंगां वापरून ताणें प्राथमिक स्वरुपाचो इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक तयार केलो आनी ताच्या आदारान प्रतिमेचे पंदरा पट विवर्धन करून दाखयले. ह्या सूक्ष्मदर्शकाक 'पारगमन इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक' अशें म्हण्टात. तेउपरांत रुस्का हाणें ह्या सूक्ष्मदर्शकाच्या वेगवेगळ्या तपशिलांनी नेटान सुदारणा केल्यो आनी १९३३ वर्सा आधुनिक अर्थान म्हणूं येता असो पयलो इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक तयार केलो. उपरांत सीमेन्स कंपनींत नेमणूक जातकच रुस्का हाणें वेव्हारीक आनी व्हड प्रमाणांत उत्पादीत केल्ल्या आनी विज्ञानाच्या विंगड विंगड क्षेत्रांनी नेटान उपेगांत हाडिल्ल्या इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकांच्या विकासांत सक्रीय वांटो घेतलो. असो पयलो सूक्ष्मदर्शक १९३९ वर्सा बाजारंत आयलो. ते उपरांत तांत्रिक सुदारणांचेवतीन

आनी रुस्का हाच्या पारगमन प्रकारापरस सामक्या नव्या प्रकारचो अभिकल्प देखीक, क्रमवीक्षण सुरंगी इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक उदयाक येवन इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकीचो व्हड प्रमाणाचेर विकास जालो. इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकाच्या ह्या आनी पयलींच्या विकासावस्थांनी बऱ्याचशा संशोधकांनी वांटो घेतिल्लो, पूण तातूंत रुस्काचें मूलभूत कार्य म्हत्वाचें थारलें. नोबॅल पुरस्काराभायर ताका लास्कर पुरस्कार (१९६०), चार मानादीक डॉक्टरेट पदव्यो आनी पुरस्कारांचो भोवमान मेळ्ळो. वैज्ञानीक नेमाळ्यांतल्यान ताचे शंबरांपरस चड संशोधनात्मक निबंद उजवाडा आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

रूझवेल्ट, थिओदोर : (जल्म : २७ ऑक्टोबर १८५८, न्यूयॉर्क; मरण : ६ जानेवारी १९१९, न्यूयॉर्क).

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचो सव्विसावो राष्ट्राध्यक्ष आनी शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी (१९०६).

एका सधन कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. भुरगेपणांत तो खूब अशक्त तशेंच ताका दम्याचो त्रास जातालो. तेखातीर ताका घरांतूच सुरवेचें शिक्षण दिवन ताचें शालेय शिक्षण खाजगी रितीन जालें. पिरायेच्या अठराव्या वर्सा तो हार्व्हर्ड विद्यापिठांत आयलो. १८८० वर्सा ताणें पदवी घेतली. १८८१ वर्सा ताका कायद्याची पदवी मेळ्ळी. शिक्षणावांगडाच बापायन ताच्या व्यायाम आनी खेळाची जतनाय घेतली. १८७९ वर्सा चॅस्टनट हिल्सांतले एलिस ली हे चलयेवांगडा ताचें लग्न जालें. पूण १८८४ वर्सा ताचे आवयक आनी बायलेक मरण आयलें. १८८६ वर्सा तो ताची बालमैत्रीण एडिथ कॅरो हिचेकडेन दुसरे खेपे लग्न जालो आनी ताका तीन पूत आनी दोन धुवो जाल्यो.

मजगतीं १८८१ वर्सा न्यूयॉर्क राज्य प्रतिनिधीसभेचेर तो पयले खेपे वेंचून आयलो. १८८९ वर्सा अमेरिकेच्या लोकसेवा आयोगाचेर वांगडी म्हणून ताची नेमणूक जाली. पूण १८९५ वर्सा ताणें ह्या पदाचो राजिनामो दिलो. उपरांत न्यूयॉर्क सिटी पुलीस बोर्डाचें अध्यक्षपद ताचेकडेन आयलें. परतून १८९७ वर्सा ताणें ह्या पदाचो राजिनामो दिलो आनी नौदळाचें उपचिटणीसपद आपणायलें.

१८९८ वर्सा ताणें स्पॅनिश - अमेरिकन झुजांत रफ - रायडर्स हे लश्करी संघटनेचें फुडारपण केलें. १९०० वर्सा अमेरिकेचो उपराष्ट्राध्यक्ष म्हणून तो वेंचून आयलो. दुसऱ्या वर्सा राष्ट्राध्यक्ष मॅकिन्ली हाचो खून जालो आनी ताका लागून थिओदोरान राष्ट्राध्यक्ष म्हणून सोपूत घेतलो. फुडें १९०४ वर्सा तो राष्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. राष्ट्राध्यक्षाचे आपले कारकिर्दींत ताणें बरेचशे उपेगी कायदे करून अमेरिकेची जागतिक प्रतिश्ठा वाडयली आनी अंतर्गत राजकारणांत कांय मोलादीक सुदारणा करून प्रशासन कार्यक्षम केलें. तेच भाशेन

रशिया - जपानाभितर मध्यस्थी करून तणाव उणो केलो आनी दोगांय भितरलें झूज थांबोवपाच्या कामांत फुडाकार घेतलो (१९०५). तेखातीर गरजेचे ते सगळे करार ताणें घडोवन हाडले आनी शांतिकाय प्रस्थापित केली. हाका लागून १९०६ वर्साचो शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार ताका फावो जालो. राश्ट्राध्यक्ष म्हणून आपूण सगळ्या वर्गांचो प्रतिनिधी आसा हे धारणेन ताणें 'स्कॅअर डील' ही कार्यावळ आंखली आनी राश्ट्राध्यक्षाचे अधिकार विस्तारपाचें काम हातांत घेतलें. हेखातीर भौशिक उद्देगांचेरूय कांय प्रमाणांत मर्यादा पडली. सैमीक संपत्तीची राखण आनी लोककल्याणकारी येवजण हांची बसका घाली. १९१२ वर्सा तो परतून राश्ट्राध्यक्षाच्या पदाखातीर वेंचणुकेंत तो उबो रावलो पूण ताका जैत मेळ्ळेंना आनी तो राजकारणापसून पयस रावलो.

- कों. वि. सं. मं.

रूझवेल्ट, फ्रँक्लीन डेलॅनो : (जल्म : १८८२, हायड पार्क, न्यूयॉर्क; मरण: १२ एप्रिल १९४५).

अमेरिकेचो बत्तिसावो राश्ट्राध्यक्ष. नवी दिका (New Deal) हे क्रांतीकारक कार्यावळीचो उद्घाता आनी अमेरिकेच्या राश्ट्राध्यक्ष पदाचेर

सेगीत चार खेपो वेंचून येवपी एकसुरो राश्ट्राध्यक्ष. १९३३ ते १९४५ मेरेन ताणें तें पद सांबाळ्ळें. दुसऱ्या महाझुजा वेळार ताणें इश्ट राश्ट्रांवतीन म्हत्वाची भुमिका निभायली.

ताच्या बापायचें नांव जेम्स, जाल्यार आवयचें नांव सारा. ताचें मुळावें शिक्षण घराच जालें. पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा

ताणें मॅसॅच्युसॅटच्या ग्रेटोन शाळेंत प्रवेश केलो. १९०४ वर्सा ताणें हार्व्हर्ड विद्यापिठांतल्यान पदवी मेळयली. उपरांत ताणें कायद्याचो अभ्यास केलो. कायद्याचो अभ्यास करता आसतना ताणें आपल्याक अभ्यासापरस भौशिक वावराकूच चड ओंपून घेतिल्लो. १९०७ त तो बारची परिक्षा पास जालो. १९०५ त थिओदोर रूझवेल्टाची चली एलियानॉर हिचेकडेन लग्न जालो. ताका तीन चले आनी दोन चलयो आशिल्ल्यो.

भौशिक वावर करतां करतां, जुवानपणांतूच तो राजकारणावटेन गेलो. थिओदोर रूझवेल्ट हो ताचो आवडटो राजकारणी. पिरायेच्या एकुणतिसाव्या वर्सा न्यूयॉर्क राज्यांतल्यान तो सिनेटाचेर वेंचून आयलो. त्या वेळार ताणें शेतकामत्यांखातीर कांय खाशेल्यो येवजणो चालीक लावन एक कुशळ राजकारणी म्हणून नांव जोडलें. वुड्रो विल्सन राश्ट्राध्यक्ष जालो तेन्ना ताणें रूझवेल्टाची अमेरिकेच्या नौसेनेचो

पालवी सचीव म्हणून नेमणूक केली. नौसेनेंत ताणें खूब सुदारणा केली. १९२० त उपराश्ट्राध्यक्षाचे वेंचणुकेंत ताचेर हार पडली. १९२१ त पोलियोच्या दुयेंसाक लागून तो हातरुणांर उरलो. पूण त्या वेळार राजकारणांत ताका क्रियाशील दवरपाचो वावर ताचे बायलेन केलो. ह्या दुखण्यांतल्यान भायर सरपाखातीर ताणें आनी ताच्या घरच्यांनी खूब तकालस घेतली. १९२८ त तो न्यूयॉर्क राज्याचो गव्हर्नर जालो. १९३२ चे निमाणेकडेन तो अमेरिकेच्या राश्ट्राध्यक्षपदाचेर पंचवीस हजार मतांनी वेंचून आयलो. ४ मार्च १९३३ ह्या दिसा सावन ताणें राश्ट्राध्यक्षाचीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. उपरांत तो १९४५ मेरेन त्या पदाचेर आशिल्लो. अमेरिकेच्या इतिहासांत एकसारको चार खेपो वेंचून येवपी तो एकसुरो राश्ट्राध्यक्ष.

१९३३ त ताणें राश्ट्राध्यक्षपदाचीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतिल्लीं, तेन्ना संवसारीक मंदीचें ल्हार पातळिल्लें. अमेरिकेचीय अर्थीक स्थिती खूब इबाडिल्ली. बेकारीचें प्रमाण वाडिल्लें. लोकांचो बँकांचेर विस्वास उरूंक नाशिल्लो. शेतमहाल आनी उद्देगीक उत्पादनांचीं मोलां खूब देंविल्लीं. अशे परिस्थितींत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर रूझवेल्टान न्यू डिल (New Deal) ही कार्यावळ चालीक लायली. बँको आनी शेराबाजार हांचे वेव्हार नियंत्रीत करप, शेतकी म्हालाचो दर सुदारप, कामगारवर्गाच्या हिताखातीर कायदे करप, राश्ट्राची सैमीक संपत्ती भौशिक फायद्याखातीर उपेगांत हाडप हे सारकिले धोरणात्मक निर्णय ताणें घेतले. तेखातीर फावोशे कायदे करून ते काँग्रेसीकडच्यान पास करून घेतले. अशे रितीन ताणें अमेरिकेचे अर्थीक परिस्थितींत इल्ली इल्ली सुदारणा घडोवन हाडली. हाका लागून १९३६ तले वेंचणुकेंत तो परतून भोमतान राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. १९३९ त हिल्लरान पोलंडाचेर घुरी घाले उपरांत युरोपांत दुसऱ्या म्हाझुजाचो रवरख पातळ्ळो. तेन्ना सुरवेक रूझवेल्टान तटस्थ रावून, फकत लोकशायी राश्ट्रांक आदार करपाचें थरयलें. पूण १९४० त फ्रान्साचेर हार पडले उपरांत काँग्रेसीचे मान्यतायेन ताणें इंग्लंडाक व्हड प्रमाणांत आदार दिवपाक सुरवात केली. १९४० चे निमाणेकडेन तो तिसरे खेपो राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. उपरांत इंग्लंड, रशिया हांचेवांगडा झुजाखातीर दोस्तपंगड तयार करपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आसा. संवसारांतले पयले अणुबाँब, जे जपानाच्या हिरोशिमा आनी नागासाकी ह्या शारांचेर शेंवटिल्ले, ते तयार करपांत, रूझवेल्टाचोच हात आशिल्लो. तेखातीर ताणें गुपीतपणान एक खाशेली प्रयोगशाळा उबारून, व्हड विज्ञानिकांची नेमणूक केल्ली. १९४४ चे निमाणेकडेन तो राश्ट्राध्यक्ष म्हणून चवथे खेपो वेंचून आयलो.

- कों. वि. सं. मं.

रूझीचका (रूझिका), लेओपोल्ट (स्टेफन) : (जल्म: १३ सप्टेंबर १८८७, व्हूकॉव्हर, क्रोएशिया (यूगोस्लाव्हिया); मरण: २६ सप्टेंबर १९७६, झुरिक).

स्विस रसायनशास्त्रज्ञ. पॉलिमिथिलीन आनी उच्च टर्पिनांसंबंदींच्या संशोधनारवातीर ताका आनी लिंग - हॉर्मोनांविशींच्या संशोधनारवातीर जर्मन जीव रसायनशास्त्रज्ञ आडोल्फ फ्रीड्रिख योहान बूटेनांत हाका १९३९ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून रूझीच्का हाणें तो पुरस्कार १९४५ वर्सा घेतलो.

ताचें माध्यमिक शिक्षण जर्मनींत आनी महाविद्यालयीन शिक्षण स्वित्झर्लंडांत जालें. १९१० वर्सा ताका पदवी मेळ्ळी. उपरांत ताणें जर्मनींतल्या कार्लझूए इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजींत जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ हेर्मान स्टाडिंजर हाच्या मार्गदर्शनारवाल संशोधन करून पीएच्. डी. पदवी घेतली. १९११ - १६ ह्या काळांत ताणें पायरेथ्रमांतले कीटकनाशकांचे संरचनेचेर संशोधन केलें. १९१६ वर्सा ताणें सैमीक सुगंधी द्रव्यांचें संशोधन करपाक सुरवात केली. कस्तुरी माजर आनी कस्तुरी मृग ह्या प्राण्यांपसून मेळपी अनुक्रमान सिव्हेटोन आनी मस्कोन ह्या संयुगांचें ताणें संशोधन केलें. तातूंत ताका हीं संयुगां अनुक्रमान १७ आनी १५ कार्बन अणुंचीं वलयां आशिल्लें दिसून आयलें. ह्या काळामेरेन फकत आठ कार्बन अणुंचीं वलयां जावंक शकतात आनी तेपरस चड अणुंचीं वलयां अस्तित्वांत आसचिनात, अशें शास्त्रज्ञांचें मत आशिल्लें. ते नदरेन रूझीच्काचें संशोधन म्हत्वाचें थारलें. कार्बन अणू ह्या संयुगांत वेगवेगळ्या प्रतलांनी रावन अशीं वलयां जावंक शकतात. अशा वलयांचें अस्तित्व ताणें संयुगांचें विश्लेशण आनी संश्लेशण करून निश्चीत केलें. ९ ते ३० कार्बन अणुंचीं वलयां तयार करूं येतात हें ताणें सिध्द केलें. ताणें बहु - आणवीय विशमवलयी संयुगां लेगीत तयार केलीं.

१९१७ वर्सा ताका स्वित्झर्लंडाचें नागरिकत्व मेळ्ळें. ताणें झुरिकांतल्या स्विस फॅडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजींत स्टाडिंजर हाचेवांगडा काम केलें. तो १९२६ - १९२९ ह्या काळांत नॅटर्लंडसांतल्या उत्रेक्ट विद्यापिठांत कार्बनी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९२९ वर्सा तो स्वित्झर्लंडाक परतून आयलो आनी झुरिकांतल्या स्विस फॅडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजींत ताणें १९५७ मेरेन म्हळ्यार निवृत्त जायमेरेन प्राध्यापक म्हणून काम केलें. रूझीच्का आनी ताचे वांगडी हांणी टर्पिनाचेर संशोधन करून १०, १५, २०, ३० आनी ४० कार्बन अणू आशिल्लीं टर्पिनां सोदून काडलीं. टर्पिनां हीं आयसोप्रीन एककांची (C₅H₈) जाल्लीं आसतात, अशी आयसोप्रीन मिमांसा मांडली.

१९३० वर्सा ताणें बऱ्याचशा दादलो - लिंग हॉर्मोनांची चड करून स्टॅस्टॅरोनाची रेणवीय संरचना सोदून काडली आनी तेन्नाच तांचें संश्लेशणूय केलें. ताणें लिंग - हॉर्मोनांची संरचना, जीवनसत्त्व अ, पित्ताम्लां आनी स्टॅरॉयडां हांचेरूय संशोधन केलें.

ताका आठ मानादीक डॉक्टरेट पदव्यो, सात पुरस्कार आनी पदकां मेळ्ळीं. तो रसायनशास्त्र, जीवरसायनशास्त्र अशा २४ वैज्ञानिक

संस्थांचो आनी १८ वैज्ञानिक अकादमींचो सन्माननीय आनी विदेशी वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

रूट, एलिहू : (जल्म: १५ फेब्रुवारी १८४५, क्लिंटन, न्यूयॉर्क; मरण: ७ फेब्रुवारी १९३७, न्यूयॉर्क).

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतलो नामनेचो कायदेपंडीत आनी शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी (१९१२).

एलिहूचो जल्म एका सधन कुटुंबांत जालो. ताणें हॅमिल्टन महाविद्यालयांतल्यान (न्यूयॉर्क विद्यापीठ) १८६७ वर्सा कायद्याची पदवी घेतली आनी वकिली सुरू केली. १८७८ वर्सा तो क्लारा फ्रान्सिस वॉलेस हे चलयेवांगडा लग्न जालो. ताका दोन धुवो आनी एक पूत अशीं तीन भुरगीं जालीं. थिओदोर रूझवेल्ट न्यूयॉर्काचो महापौर जातकच रूट ताचो मुखेल सल्लागार जालो. हाचेभायर पुलीस आयुक्त आनी न्यूयॉर्काचो गव्हर्नर ह्या पदांचेरूय ताणें काम केलें. रूझवेल्टाक लागून ताका राजकारणाची गोडी लागली.

विल्यम मॅकिन्लीच्या मंत्रिमंडळांत ताची युध्द सचीव म्हणून नेमणूक जाली. उपरांत ताणें लश्करी महाविद्यालय, सैन्य संघटन ह्यो गजाली केल्यो. ताणें केल्ल्या शिफारसींक लागून १९०० वर्सा फॉरेकर विधीची कार्यवाही जाली आनी घेत रीको हे स्पेनी वसणुकेंत नागरी शासन प्रस्थापित जालें. फिलिपीन्साक अमेरिकेचें थीर शासनूय आयलें. ताणें १९०३ वर्सा सचीवपदाचो राजिनामो दिलो. उपरांत थिओदोर रूझवेल्ट राश्ट्राध्यक्ष जातकच रूट विदेशमंत्री जालो. ताणें लॅटीन अमेरिकेंतल्या देशांकडेन इश्टागतीचे संबंद घट करून त्या देशांक द हेगांतले दुसरे शांतताय परिशदेंत वांटो घेवपाखातीर विनवणी केली (१९०६). तशेंच अमेरिकेचे जपानावांगडचे संबंद सुदारपाचो यत्न केलो. ह्या ताच्या समजिकायेच्या धोरणाक लागून लॅटीन अमेरिकन देश आनी अमेरिका आनी युरोपी राश्ट्रां हांचेभितर सहकार्याची भावना निर्माण जाली. उपरांत (१९०५ - १९१५) तो रिपब्लिकन पक्षावतीन सिनेटाचेर वेंचून आयलो. १९१० वर्सा द हेगांतल्या लवाद मंडळाचेर वांगडी म्हणून ताची नेमणूक जाली. त्या काळांत झुजांत अमेरिकेच्या हितारखातीर खूब तडजोडी केल्यो आनी अमेरिकेचे कोलंबिया आनी व्हेनेझुएला हांचेवांगडा इबाडिल्ले संबंद सुदारपाचो यत्न केलो विल्यम बकनान जो एकचार मुखार केलो ताची बसका रूट हाणें घाली. लॅटीन अमेरिका आनी युरोपांतल्या तेवीस देशांकडेन स्वतंत्र रितीन कबलात करून ताणें समजिकाय, शांतताय आनी सहकार्याचो पुरस्कार केलो. तेच भाशेन जपानी लोकांक वांशिक भेदभावाची अमेरिकेंत जी वागणूक मेळटाली तेविशीं समझोतो केलो आनी हो कठीण प्रस्न सोडयलो. कार्नेगी एण्डाउमेंट फॉर इंटरनॅशनल पीस ह्या प्रतिष्ठानाचो तो अध्यक्ष (१९१० - १९२५) आशिल्लो. ह्याच अदमासाक आंतरराश्ट्रीय

लवाद न्यायालयांत स्थायी वांगडी पदाचेर ताची नेमणूक जाली. ताणें ग्रेट ब्रिटन आनी अमेरिका हातुंतल्या उत्तर अटलांटिक दर्यादेगेवयले नुस्तेंमारीचो संघर्श सोंपयलो. ताच्या शांतताय कार्याचो भोवमान शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार दिवन जालो. राश्ट्रसंघाचे घडणेंत ताचो मोलादीक वांटो आसा. शस्त्रकपातीचे १९२१ चे आंतरराश्ट्रीय परिशदेंत ताचो राश्ट्राध्यक्षांचो खास प्रतिनिधी म्हणून तो हाजीर आशिल्लो.

ताचें स्फूट लिरवाण रॉबर्ट बेकन आनी जेम्स स्कॉट हांणी कलॅक्टेट स्पीचिस अँड पेपर्स ऑफ एलिहू रूट ह्या माथाळ्यान आठ खंडांनी उजवाडायलां (१९२६ - १९२७).

- कों. वि. सं. मं.

रुबिया, कार्लो : (जल्म : ३१ मार्च १९३४, गोरित्स्या, इटली).

इटालियन भौतिकीविज्ञ. जिनीव्हांतल्या युरोपीयन ऑर्गनायझेशन फॉर न्युक्लिअर रिसर्च (CERN) हे संघटनेचे प्रयोगशाळेंत चालीक लायिल्ल्या आनी जातुंतल्यान अणुकेंद्रीय दुर्बळ परस्परक्रियेच्या W आनी Z ह्या क्षेत्रवाहक कणांचें अस्तित्व सिध्द जालें त्या व्हड प्रकल्पांत निर्णायक म्हत्वाची कामगिरी केल्लेखातीर रुबियाक सायमन व्हॅन डर मेर हाचेवांगडा १९८४ च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

पीसा विद्यापिठांत शिक्षण घेवन ताणें १९५७ वर्सा डॉक्टरेट पदवी मेळयली. दोन वर्सां पीसा हांगाच अध्यापन करतकच तो न्यूयॉर्कच्या कोलंबिया विद्यापिठांत संशोधक अधिछात्र म्हणून गेलो. १९६० वर्सा रोम विद्यापिठांत ताची नेमणूक जाली आनी उपरांत १९६२ वर्सा तो सर्नात (CERN) वरिश्ठ भौतिकीविज्ञ जालो. १९७२ वर्सा हार्वर्ड विद्यापिठांत भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर नेमणूक जातकच ताणें हार्वर्ड आनी सर्नात दोनूय कडेन ताणें आपलो वेळ दिलो. जानेवारी १९८९ वर्सा सावन पांच वर्सांखातीर सर्नचे प्रयोगशाळेचो महासंचालक म्हणून ताची नेमणूक जाली.

सर्नचे प्रयोगशाळेंत W आनी Z कणांच्या लागिल्ल्या सोदाक लागून दुर्बळ परस्परक्रियेच्या स्वरुपासंबंदींच्या संशोधनांतलो एक म्हत्वाचो पांवडो मेळ्ळो. ह्या कणांक मध्यस्थ सदिश बोसॉन अशें म्हण्टात. १९८३ वर्सा W आनी Z ह्या कणांचें अस्तित्व उकतें जालें. विद्युत् चुंबकत्व आनी दुर्बळ प्रेरणा हीं एकेच तरेचे परस्पर क्रियेचीं आविश्कारणां आसात अशें सांगपी सिध्दांत मांडिल्लेखातीर शेल्डन ग्लासहौ, स्टीव्हन वाइनबर्ग आनी अब्दुस सलाम हांकां १९७९ वर्साचो भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. ह्या सिध्दांताचेर प्रभाव घालपी प्रयोगसिध्द सोदांतलो एक सोद रुबिया हाच्या मार्गदर्शनाखाल सर्नात १९७३ वर्सा काम करपी शास्त्रज्ञांच्या एका पंगडान लायिल्लो. ह्या पंगडान उदासीन दुर्बळ प्रवाहांचो सोद लायलो.

W आनी Z कणांच्या सोदारखातीर १९७६ वर्सा सर्नांतलो प्रकल्प सुरू जालो. रुबिया आनी ताच्या दोन वांगड्यांनी १९७६ वर्सा एका भौतिकीविशींच्या आंतरराश्ट्रीय परिशदेंत मांडिल्ली नवी कल्पना वापरल्यार हो प्रकल्प जैतवंतपणान चालीक लावं येता अशें रुबिया हाणें सर्नच्या वेवस्थापनाक पटोवन दिलें. हे कल्पनेप्रमाण W आनी Z हांचे निर्मितीखातीर आवश्यक आसपी ऊर्जा तीव्र प्रवेगित प्रोटॉन आनी प्रतिप्रोटॉन हांच्या आघातांक लागून निर्माण जातली. ह्या आघातांभितर नेटाच्या कणांची गतिज ऊर्जा मुक्त जावपावांगडा द्रव्य (प्रोटॉन) आनी प्रतिद्रव्य (प्रतिप्रोटॉन) हांच्या परस्पर नश्टीकरणांतल्यान निर्माण जावपी ऊर्जा मुक्त जातली. रुबिया हाणें सर्न हांगाच्या व्हड प्रोटॉन सिंक्रोटॉनांत कांय बदल करून तातूंत प्रोटॉन आनी प्रतिप्रोटॉन शलाकांच्या आघातांचे प्रयोग करूंक मेळटले अशें सुचयलें.

वेगवर्धकांतलो पयलो आघात १९८१ वर्सा घडोवन हाडलो. अपेक्षित W आनी Z कणांच्या अभिज्ञानाखातीर आनी तांचे गुणधर्म मेजपाखातीर रुबिया हाणें आपल्या वांगड्यांच्या आदारान एका प्रचंड अभिज्ञातकाचो अभिकल्प तयार करून ताची उबारणीय केली. १९८३ वर्सा ह्या अभिज्ञातकाच्या आदारान W आनी Z कणांचें यशस्वीपणान अभिज्ञान केलें. ह्या प्रयोगांतले म्हायतीची चड विस्कटावणी करतकच रुबियान W⁺ कणांच्या कांय क्षय प्रक्रियांनी नव्या क्वार्कांच्या अस्तित्वाचो सबळ पुरावो मेळिल्ल्याचो निश्कर्श १९८४ वर्सा काडलो.

रुबिया हाची १९८५ वर्सा सर्नचे समितीचो वांगडी आनी १९८६ वर्सा पापाल अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचो वांगडी म्हणून निवड जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रुय : (मराठी : रुई; हिंदी: अक, मदार; गुजराती: आकडो; कन्नड: एकमेल्ले, अर्कगिड, यक्क; संस्कृत: अर्क; इंग्लीश: जायंट मिल्कवीड; लॅटीन: कॅलोट्रॉपिस जायगॅशिया; कूळ: अँस्क्लेपीएडेसी).

सुमार २-३ मी. उंचायेचें, जायतीं वर्सां जगपी झोंप. हें झोंप पडंग आनी रूक्ष जाग्यार अशेंच वाडटा. भारतांतल्या उश्ण वाठारांत तशेंच श्रीलंका, मलाया, दक्षिण चीन, आफ्रिका आदी वाठारांनीय हें झाड दिश्टी पडटा. ह्या झाडाच्यो कॅलोट्रॉपिस हे प्रजातींत स जाती आसून भारतांत तातुंतल्यो फकत तीन जाती मेळटात. रुयेची साल हळदुवसार धवी आसून खोडार सादीं, एकामेकांसामकार, दाट, ल्हान देंठाचीं लांबशीं वांटकुळीं पानां आसतात. पानांचे खांचींत चवरां वरी घोंस येतात आनी ताचेर जांबळसार वास नाशिल्लीं फुलां येतात. उपरांत ९ ते १० सेंमी. लांब पेटिका फळां येतात. तातूंत पिंगशो ६ x ५ मिमी. चेपट्यो, भरपूर अशो लांबशो वांटकुळ्यो बियो आसून फळ सुकतकच वाऱ्यान त्यो सगळेकडेन पातळटात. फुलांची संरचना आनी वनस्पतीचीं हेर शारिरीक लक्षणां अस्क्ले पीएडेसी वा रुय कुळांत वर्णन केल्लेवरी आसतात.

भारतीय वैदिक साहित्य आनी वेदोत्तर वाङ्मय आदीं संस्कृत ग्रंथांनी 'अर्क' ह्या नांवाना रूयेचो उल्लेख आयला.

ह्या झाडाच्या मुळाची साल घाम हाडपी, कफ भायर काडपी आनी ओंकारो हाडपी आसून रक्तामांश आनी हस्तिपादरोग हांचेर उपेगी थरता. पानांचो उपेग मासिक पाळयेचो जोर येता तेन्ना जाता. फुलांचें चूर्ण थंडी, कफ, दमो, अपचन आदींचेर दितात. ह्या झाडाचो दीख कातडी कमोवपाखातीर वापरतात. खोडाचे सालीपसून घागे आनी लांकडापसून कोळसो मेळयतात.

हिंदू धर्मशास्त्रांत हनुमानाची पुजा रूयेच्या पानांनी करची अशें सांगलां, शेनवारा हनुमानाक रूयेचीं फुलां ओंपतात. हिका सूर्यकन्या अशेंय म्हण्टात. ग्रहयज्ञांत सुर्याच्या हवनारवातीर रूयेच्यो समिधा वापरतात. देवाचे पुजेंत पत्रेंत हिचो आस्पाव आसा. हरितालिकेच्या उपासांत बायलो रूयेचें पान चाटून उपास सोडटात. दर शेनवारा हनुमानाक रूयेच्या इकरा पानांची माळ ओंपतात. ताका लागून शनीची बादा पयस जाता असो समज आसा. कांयकडेन लग्ना वेळार व्हंकलेन न्हवऱ्याक घालपाची माळ रूयेच्या फुलांची करपाची प्रथा आसा.

दादलो पयल्यो दोन बायलो मरतकच तिसरे खेपे लग्न जावपाचें आसल्यार पयलीं रूयेकडेन लग्न जाता. विधवा बायलेक पयलेच खेपे लग्न जावपी न्हवऱ्याकडेन लग्न जावपाचें आसल्यार ताका पयलीं रूयेकडेन लग्न जावचें पडटा. ताका लागून तो बिजवर वा विधूर जाता असो समज आसा. बायलेक भुरगें जावन तें जगना जाल्यार घोवान रूयेकडेन लग्न जाल्यार तें भुरगें जगता असो कातकऱ्यांमदीं समज आसता. जायत्या आदिवासी जातींनी फकत लग्न जाल्ल्या दादल्याचेंच दहन करतात. कोणूय दादलो लग्नापयलींच मेलो जाल्यार ताचें आदीं रूयेकडेन लग्न करतात आनी मागीर ताका लासतात.

गांवांत रोगाची घाम पातळ्ळ्यार वा कोणाच्याय आंगांतल्यान भूत काडपाचें आसल्यार हनुमानाची पुजा करून ताच्या गळ्यांत रूयेच्या एकशें आठ पानांची, फुलांची वा फळांची माळ घालपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रेगु, जिल्बेर्त : चंदीगढचो गोंयकार धर्मगुरू. ताचो मूळ गांव परा - बार्देस. धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत १९५३ वर्सा तो पाद्री जालो. १९७१ वर्सा धर्मगुरू म्हणून ताची नेमणूक जाली. उपरांतच्या काळांत तो डायोसीसचो वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

मां. रेगु सेबास्त्यांव : (जल्म : १९१९, नेवरें; मरण: १९६५).

बेडनोरचो गोंयकार पाद्री आनी नामनेचो धर्मप्रचारक. बेडनोर इर्जचो पाद्री आसतना ताणें थंय एक कपेल बांदलें. उपरांत तो मंगळूराक पाद्री म्हूण गेलो. कानाराच्या मिशनाचो तो व्हिकार फोरान (Vicar Forane) आशिल्लो. उपरांत तो प्रवचन सभेचो वांगडी जालो. ताणें सिलोनचो (श्रीलंकेचो) धर्मोपदेशक फादर जोसेफ व्हाज हाचें चरित्र आनी हेर धर्मीक साहित्य बरयलें. उपरांत ताणें प्रवचनकाराचें काम सोडून १९६१ ते १९६३ काळांत तो धर्मीक कार्यालयांत वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

रेग्युलेटिंग ॲक्ट : ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणाचेर आनी कारभाराचेर नियंत्रण दवरपाखातीर ब्रिटीश सरकारान १९७३ त मंजूर केल्लो कायदो. वेपाराच्या निमतान पुर्तुगेजांनी हिंदुस्थानांत येवपाचो जलमार्ग सोदून काडले उपरांत वेपार करपाखातीर आनी कांय खास सवलती मेळोवन घेवपाखातीर सोळाव्या - सतराव्या शेंकड्यांत कांय युरोपी वसणूककार हिंदुस्थानांत आनी आशियेच्या हेर देशांनी आयले. तातूंत ब्रिटीश वेपार्यांचोय आस्पाव आशिल्लो. हिंदुस्थानांत वेपार करपाखातीर कांय ब्रिटीश वेपार्यांनी १६०० त ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापणूक केल्ली. ते कंपनीन वेपारी सवलती घेवपाखातीर ब्रिटीश सरकाराकडल्यान हिंदुस्थानांतले कांय प्रदेश आनी हक्क मेळयले. सरकारी मान्यताय मेळ्ळें उपरांत कंपनी आपलो प्रादेशिक विस्तार वाडयत रावली. कांय तेंपाउपरांत कलकत्ता, मुंबय आनी चेन्नई अशे तीन प्रांत कंपनीच्या प्रभावाखाला निर्माण जाले. तातुंतल्या बंगाल प्रांतांत कांय गैरप्रकार जावपाक लागिल्ल्यान कंपनीक खूब नुकसाण जालें. तें नुकसाण भरून काडपाखातीर कंपनीन ब्रिटीश सरकाराकडेन रीण मागलें. तेन्ना ते संदीचो फायदो घेवन ब्रिटीश पार्लमेंटान कंपनीच्या वाडट्या गैरकारभाराचेर नियंत्रण दवरपाखातीर १९७३ त रेग्युलेटिंग ॲक्ट मंजूर केलो.

रेग्युलेटिंग ॲक्टान केल्ल्यो तजविजो अशो - बंगालचो गव्हर्नर हो गव्हर्नर जनरल जालो. बंगाला खेरीज मुंबय आनी चेन्नई प्रांतांचेरूय ताचें नियंत्रण उरतलें अशें थारलें. त्या गव्हर्नर जनरलाक पालव दिवपाक चार सल्लागारांचें मंडळ तयार केलें. ते तजवीजे प्रमाण गव्हर्नराक निर्णायक मत दिवपाचे अधिकार आशिल्ले. कलकत्ता नगरांत एक सर्वोच्च न्यायालय स्थापित केलें. कंपनीच्या भागिदारांतले आदल्या चौवीस संचालकांतले, हाचे फुडें फकत स संचालक वेंचून काडटले. संचालकांची मुदत एका वर्साचे सुवातेर चार वर्सां वाडयली. मत दिवपाचे हक्क चारशे पाऊंड सोडून शंबर पाऊंड मोलाचें भाग भांडवल घेवपाक मेळ्ळें.

रेग्युलेटींग अॅक्टाक लागून ब्रिटीश सरकाराक कंपनीच्या कारभारांतल्या गैरप्रकाराचेर नियंत्रण दवरपाची संद मेळ्ळी. कांय रवाजगी पंगडांचो कंपनीचेर जो शेक आशिल्लो तो ना जालो. त्या अॅक्टाक लागून तिनूय प्रांतांतल्या धोरणांत सारकेपण आयलें. त्या अॅक्टावरवीं गव्हर्नर जनरलाचेर चड जापसालदारकी सोंपयल्ली. १७८४ त हो कायदो बदलून, ताचे सुवातेर पिट्स इंडिया अॅक्ट मंजूर केलो.
- कों. वि. सं. मं.

रेडिओ (प्रक्षेपण) : ध्वनी प्रक्षेपणाच्या माध्यमांतल्यान उगमस्थाना वयले कार्यक्रम वेगवेगळ्या सुवातींचेर एकमार्गी पद्दतीन आयकुपाची प्रक्रिया.

इतिहास : १९०६ वर्सा अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतलो पयलो रेडिओ कार्यक्रम आर्. ए. फेसंडेन हाणें ब्राँट रॉक मॅसेच्युसेट्सांत आपल्या प्रायोगिक रेडिओ केंद्रांतल्यान प्रक्षेपित केलो. पयल्या महाझुजाच्या निमाण्या काळांत रेडिओवयले लश्करी निर्बंध उणे जातकच उमेदी लोकांनी जायतीं प्रायोगिक केंद्रां स्थापन केलीं. पूण ह्या प्रक्षेपणाचो पल्लो कांय किलोमीटरांमेरेनूच आशिल्लो आनी ते आयकुपाक लागपी सामुग्री कांय जाणाकडेनूच मर्यादीत आशिल्ली. पूण १९१६ वर्सा डेव्हिड सारनॉफ हाणें रेडिओ ग्राही दर एका घरांत पावोवपाक हातभार लायलो.

२ नोव्हेंबर १९२० दिसा पिट्सबर्गांतल्या वेस्टिंगहाऊस कॉर्पोरेशनाच्या के डी के ए (KDKA) चेर पयल्या वेपारी रेडिओ केंद्रान अमेरिकेच्या अध्यक्षीय वेंचणुकांचो निकाल प्रक्षेपित केलो. तेन्नाच्यान अशीं वेपारी केंद्रां स्थापन जावपाक चालना मेळ्ळी. १९२१ वर्सा म्हळ्यार वट्ट आठ वेपारी केंद्रां प्रक्षेपणाचो वापर करतालीं. ह्या सुरवेच्या काळांत प्रक्षेपणाचो खर्च भागोवपाखातीर रेडिओ ग्राही साधनाचें उत्पादन आनी तांची विक्री तशेंच रेडिओ प्रक्षेपण हे जाहिरातींखातीर माध्यम म्हणून वापरप अशीं दोन संभाव्य साधनां उपलब्ध जालीं. १९२२ चे अखेरेक सुमार ५६४ प्रक्षेपण केंद्रांक परवाने दिले.

१९२२ वर्सा रेडिओ प्रक्षेपणांत दूरध्वनी सरयांचो उपेग करून जाळें (नॅटवर्क) ही नवी कल्पना प्रचारांत आयली. १९२६ वर्सा नॅशनल ब्रॉडकास्टिंग कंपनीन सदच्या कार्यक्रमाचे अशे तरेन जोडिल्ल्या रेडिओ केंद्रांचें जाळें प्रस्थापित केलें.

पयल्या महाझुजा उपरांत ब्रिटनांत रेडिओ प्रक्षेपणाचो विकास वेगळेच तरेन जालो. वेपारी संस्थांनी प्रक्षेपण हें चड करून संदेश वहनाचें साधन अशें मानलें. १९१९ वर्सा अटलांटीक म्हासागराचे पलतडीन मनशाच्या आवाजाचें प्रक्षेपण करपांत यश मेळ्ळें. तेन्ना एसेक्सच्या चेम्सफर्डच्यान सदांच अर्दवराचे दोन कार्यक्रम प्रक्षेपण करपाखातीर स किलोवॉट शक्तीचो एक मनोरो उबारलो. तो वेळ

मेरेन खंयच्याच प्रक्षेपणाक अधिकृत तरेन मान्यताय नाशिल्ली. पूण फुडें सदच्या कार्यक्रमाच्या प्रक्षेपणाची मागणी वाडिल्ल्यान मार्कोनी कंपनीक दर सप्तकाक सुमार १५ मिनां प्रक्षेपण करपाचो अधिकार दिलो. अशे तरेन पयलें अधिकृत प्रक्षेपण १४ फेब्रुवारी १९२२ दिसा चेम्सफर्ड लागसारच्या रिटलच्या केंद्रांतल्यान केलें.

अमेरिकेंतल्या पिट्सबर्गांतलें आद्य प्रक्षेपण केंद्र सुरू जावचेआदीं नेदरलँड्सांतल्या हेगा सावन नेमान प्रक्षेपण जावपाक सुरू जाल्लें आनी तें नोव्हेंबर १९१९ - १९२४ मेरेन चालू आशिल्लें. कॅनडांत मॉंट्रियलच्यान १९२० वर्सा, ऑस्ट्रेलियांत मेलबर्नच्यान १९२१ वर्सा आनी सिडनीच्यान १९२३ वर्सा नेमान रेडिओ प्रक्षेपणाक सुरवात जाली. न्युझीलंडांत १९२७ वर्सा रेडिओ ब्रॉडकास्टिंग कंपनीची स्थापना जाली. डॅन्मार्कत १९२५ वर्सा अधिकृत तरेन स्टेट ब्रॉडकास्टिंग सिस्टिम सुरू जाली. जाल्यार फ्रांसांत १९२२ वर्सा आयफेल मनोऱ्यावयल्यान नेमान प्रक्षेपण जावंक लागलें. त्याच वर्सा रशियेंतलें पयलें केंद्र मॉस्कोंत स्थापन जालें. १९२३ वर्साचे अखेरेक बेल्जियम, चेकोस्लोव्हाकिया, जर्मनी, स्पेन आदी देशांनीय रेडिओ केंद्रां स्थापन जालीं. तशेंच फिनलंड, इटली ह्या देशांनी १९२४ त जाल्यार नॉर्वे, पोलंड, मेक्सिको आनी जपान ह्या देशांनी १९२५ वर्सा रेडिओ प्रक्षेपणाक सुरवात केली. भारतांत संघटीत रेडिओ प्रक्षेपणाक १९२६ वर्सा सुरवात जाली.

प्रक्षेपणाचें तंत्र : ध्वनी प्रक्षेपण प्रक्रियेंत साधन संच आनी कार्यमान ह्या दोन भौतिक घटकांचो आस्पाव जाता. कलाघर, ध्वनी - ग्राहक, प्रेशक आनी आकाशक हे घटक एकत्रीतपणान विद्युत् चुंबकीय तरंगांची निर्मिती, विरुपण आनी समान गती सर्वदिशी प्रारण करतात. उगम स्थानाच्या परिघांत वेगवेगळ्या सुवातींचेर आशिल्ले ग्राही प्रारीत तरंगावरवीं मूळ कार्यक्रमाचें पुनरुत्पादन करतात.

कलाघरांत निर्माण जाल्ले कार्यक्रम वा भायल्या कार्यक्रमांच्यो तयार केल्ल्यो चुंबकीय मुद्रण फिती मुखेल नियंत्रण कक्षाचे देखरेखीखातीर संदेशवाहनावरवीं प्रेषकांक वितरण जातात. ह्या वितरणाखातीर थळाव्या आकाशकाची (मनोऱ्याची) मदत जाता. प्रेषकावरवीं कार्यक्रमाचें पुनरुत्पादन जावन ग्राहीकडेन मूळ कार्यक्रम परिवर्तित जातात.

रेडिओ प्रक्षेपणांत सागरी रेडिओ, वैमानीक रेडिओ, चल रेडिओ, सैनिकी रेडिओ अशे उपेगानुसार प्रकार आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : आकाशवाणी

रेडो : रेडो हो 'बोव्हायन' (Bovine) वर्गांतलो प्राणी. हो नर आसून 'म्हस' (She - buffalo) ही मादी. ही जात रंगान काळी आसून तांची चामडी दाट आसता. तांच्या आंगांर खूब उण्या प्रमाणांत ल्हंव

आसता. रेड्याची तकली म्हशीचे तकलेपरस मोटी आसून शिंगां जाड आनी मोटीं आसतात. सादारणपणान रेड्याची लांबाय २ मीटर आनी उंचाय ४ ते ४१/२ फूट आसता. रेड्याचें वजन उप्यांत उणें २५० - ३०० किलो आनी चडांत चड ६०० - ७०० किलोमेरेन आसता. ताची पिराय १५ ते १६ वर्सां मेरेन आसता.

भारत, मलेशिया, इटली, ऑस्ट्रेलिया, हंगेरी ह्या देशांनी रेड्यांच्यो जाती आसात. पूण भारतांत रेड्यांचें प्रमाण चड आसा. तातूंत सुरती, मुन्हा, जाफराबादी, पंढरपुरी अशो वेगवेगळ्यो जाती आसात. तातुंतली सुरती ही जात गुजरात राज्यांत; मुन्हा, जाफराबादी ह्यो उत्तर भारतांत आनी पंढरपुरी ही जात महाराष्ट्रांत मेळटा. हेर राज्यांनी आनी वाठारांनी दिसपी जात ही ते ते सुवातेची थळावी जात आसता. ताची वर्णवारी अमुकूच अशे एके नसलीची केल्ली ना. गोंयांत चडशा भागांनी सुरती आनी थळाव्या जातींचीं जनावरां पळोवंक मेळटात.

आफ्रिकेंत रेड्याच्यो दोन मुखेल जाती आसात - (१) केप रेडो (२) बौना रेडो (Dwarf buffalo). तशेंच एशियेंत रेड्याच्यो तीन जाती दिसतात - (१) भारताचो अरना रेडो (२) फिलिपायनाचो टमराऊ (३) सेलबीज.

रेड्याचो उपेग शेताखातीर, बियाखातीर (प्रजोप्तादन) आनी धिरयांक करतात. लांकडां ओडून व्हरपाक रेड्यांचो उपेग करतात. दुदाळ म्हशींची पैदास करपाक बरे नसलीचे रेडे पोसून तांचो बियाक वापर करतात. हे रेडे सभावान खूब रागीट आसतात. बरे जातीच्या रेड्यांक खूब खावड जाय पडटा. धिरयांखातीर रेडे तयार करपाक खूब कश्ट घेवचे पडटात. अशे हे रेडे बळिश्ट आनी पिंडान मोटे आसतात.

सादारणपणान चार वर्सांचे पिरायेचेर रेडो पिरायेंत येता. ज्या रेड्यांचो उपेग शेतांत वा गाडयेखातीर करपाचो आसता, त्या रेड्यांचें निर्बिजीकरण करतात. ताका लागून ते सभावान रागीट जायनात. तांचो कामाखातीर खूब वापर करूंक मेळटा. ह्या जनावरांची ल्हान पिरायेसावन वेगवेगळ्या दुयेंसांपसून राखण करची पडटा. ल्हान आसतना तांकां दंतांची पिडा आसता. तेच भाशेन वेगवेगळ्या रोगांचेर तांकां वासिनां दिवचीं पडटात.

भारतांतल्यान रेड्याच्या मांसाची निर्यात व्हड प्रमाणांत जाता. परदेशांतल्यान ह्या मांसाक खूब मागणी आसता. ताचे चामडेपसून वस्तू तयार करतात. शिंगांपसून सोबायेच्यो वस्तू तशेंच हाडांपसून 'बोनमील' हें सारें तयार करतात. एका रेड्यापसून दिसाक सरासरी १५ - २० कील शेण मेळटा. ह्या शेणाचो वापर सारें म्हणून झाडांक, शेताक जाता. तशेंच शेणाचो वापर गोबररॅसाकूय करतात.

संस्कृतीक संदर्भ : रेड्याक यमाचें वाहन अशें मानतात. यमावांगडा रेड्याचीय मूर्त कोरांततात. तेचप्रमाण दुर्गेच्या पांयांसकयल

रेड्याची आकृती आसता. देवीन केल्ल्या महिषासुराच्या वधाचें हें प्रतीक अशें समजतात.

आश्विनांतल्या नवरात्रांनी देवीमुखार रेड्याचो बळी दिवपाची चाल आशिल्ली. तेच भाशेन दक्षिणेंत कांय ग्रामदेवतांकूय रेड्याचो बळी दिताले. द्राविडी पुजेंत महिषबळीक चड म्हत्व आसा.

रेड्यांच्यो धिरयो लावप हें पुर्विल्लें मनोरंजनाचें एक साधन आशिल्लें. राजा लोक हेखातीर खाशेले रेडे सांबाळून तयार करताले. पंजाब, काठीयावाड ह्या प्रदेशांतल्या रेड्यांची धिरयांखातीर खूब नामना आशिल्ली.

कांय आदिवासी समाजांनी रेड्यांक खूब म्हत्व आसता. गोंड लोकांभितर मनीस मरतकच ते परधानांक रेडो बळी दितात. रेडो हें परधान जातीचें कुलचिन्न. कांय सुवातींनी गांवांत रोग आयल्यार रेड्याची पुजा करतात. रेडो हें यमाचें वाहन असो समज हे पुजेफाटल्यान आसा.

- एच्. के. मालवीय

- कॉ. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : गवो, धिरयो

रेड्डी : आंध्र प्रदेश आनी म्हैसूर वाठारांतल्या शेतकऱ्यांची एक जात. राट म्हळ्यार राजा ह्या उतराचो रेड्डी हो अपभ्रंश आसून, रेड्डीचो संबंद राश्ट्रकुटांकडेन जोडटात. रेड्डीचे जायते पोटभेद आसून तातूंत वेलनाटी, पाकनाटी, मोट्टी, कम्प, कापू पेडकाना येळ्ळम्, कोडटी हे मुखेल आसात.

तेलुगू ही तांची आवयभास आसून जे लोक म्हैसूर वाठारांत पयलींसावनूच रावन आयल्यात ते वा लिंगायत रेड्डी मात कन्नड भासूच उलयतात.

कम्म रेड्डी हे वैश्वण आसून, वेलनाटी हे लिंगायत आसात. हेर सगळे रेड्डी हे शैव आनी वैश्वण अशा दोनूय देवांक भजतात. हाचेभायर वेंकटरमण, येळ्ळम्, मल्लम्, मुनिदेव, गुरूमूर्ती, सूर्य आदी जायत्या देवांकूय ते भजतात.

लिंगायत रेड्डी सुयेर पाळिनात, पूण कम्म रेड्डी तीन दीस सुयेर पाळटात. गुरवार बायलेचे पयले दोन बाळंटेर कुळाराच जातात. नवजात अर्भकाचे बोंबले भोंवतणीं डाग दिवन मागीर नाळ कापतात. घरामुखार फोंड मारून तातूंत वार पुरतात. सातव्या, णवव्या वा इकराव्या दिसा ह्याच फोंडार बसून बाळंतीण न्हाता. तिका न्हावपाखातीर कळसुलीभर उदक, रिठो, हळद आदी वस्तू गांवांतल्या रेड्डी घराण्यांतल्यान मेळटात. तिचें न्हावन जातकच त्याच जाग्यार खाट उरफाटी करून धुयतात आनी तिची पुजा करतात. उपरांत ती खाट घरांत व्हरून तिचेर बाळंतीण न्हिदता. त्या वेळार जमिल्ल्या सगळ्या ल्हान भुरग्यांक न्हाणयतात आनी फोव वांटटात. तेचपरी

जमिळ्या बायलांक हळदकुंकूम आनी विडे दितात. उपरांत दुसऱ्या घरांतलें पाळणें मागून हाडून तातूंत भुरग्याक न्हिदयतात. त्याच दिसा वा म्हयनो जावचे आदीं खयंच्याय दिसा भुरग्याचें नांव दवरतात. चलयेचें नांव तिचो मामा दवरता.

तिसऱ्या, सातव्या वा बाराव्या म्हयन्यांत भुरग्याचें जांवळ करतात. तेखातीर झाडींत वा दोंगराच्या मुळसांत आशिल्ल्या मुनिश्वराची पुजा करतात आनी ताका निवेदूय दाखयतात. चडशा सगळ्या रेड्डी लोकांमदीं जातीनेमांआड वागण्यांक ख्यास्त करपाखातीर 'कट्टेमणे' वा कोर्ट आसताले. तांच्या अध्यक्षक येजमान म्हण्टात. तांच्या हाताखाल भंडारी नांवाचो नोकर आसता. कोडाटी रेड्डींच्या कट्टेमणे मुखेल्याक गोड अशें नांव आसा.

न्हवऱ्याक आपले व्हडले भयणीच्या, मामाच्या वा आत्याचे चलयेकडेन लग्न जावंक मेळटा. रेड्डींच्या सगळ्या पोटजातींनी लग्नविधी सारकेच आसतात. लग्नाआदीं साकरपुडो जाता. तेखातीर चल्याचे आवय - बापूय आपल्या सोयऱ्यांक घेवन चलयेगेर वतात. वतना आपले वांगडा, साडी, वस्त (भांगर) आनी मंगलकार्याच्यो वस्तू घेतात. ६४ वा ५०० शेर तांदूळ, १६ वा ८० शेर दाळ, ५ वा १६० शेर तूप, ५ शेर गोड, १० वा २० शेर सुपान्यो आनी विड्याचीं पानां ह्यो वस्तू सुरवमंचींत आस्पावतात. चलयेच्या घरा वतकच देवामुखार दिवो लायतात. हो दिवो संथपणान तेवत रावलो आनी पालीचें चुकचुकप आयकूंक आयलें जाल्यार चल्याचो बापूय आपलो येवपाचो हेत परगटायता. चलयेच्या बापायक हो संबंद पसंत आसल्यार तो पुरोयताक आनी सोयऱ्यांक आपयता. उपरांत चल्याची आनी चलयेची पत्रिका जुळयतात. पत्रिका जुळ्ळ्यार चल्याचो बापूय चलयेक साडी आनी वस्त दिता. चली न्हावन दिल्ली साडी आनी वस्त घालून गणपतीची पुजा करता. उपरांत चल्याची आवय तिची हॉट भरता. सुरवमंचीच्यो सगळ्यो वस्तू शेंदरेर मांडून तांची पुजा करतात आनी त्यो वस्तू चलयेच्या बापायक दितात. अशें करतकच लग्न थारलें अशें समजतात. उपरांत दोन कागदांचेर न्हवरो - व्हंकलेचें नांव आनी लग्नाचो म्हूर्त बरोवन पुरोयत ताची पुजा करता आनी दोनय पक्षांक दिता. मागीर सगळ्यांक पानसुपारी दितात. रातचें वा दुसऱ्या दिसा चलयेची आवय - बापूय न्हवरेकारांक जेवण घालतात.

लग्नाच्या दोन - तीन दिसां आदीं न्हवरो व्हंकलेक आपआपल्या घरा तेल - हळद लायतात. लग्न चडशें चलयेघराच जाता. लग्नाआदीं घराच्या दारांत बारा खांब्यांचो माटव घालतात. तातुंतलो दूदखांब वा आदिकंभ हो जांबळीण वा अंजीर ह्या झाडांचो आसता. चलयेचो मामा सुरवेक त्या झाडाची पुजा करून तो खांब कापता आनी उपरांत व्हड मानान तो घरा हाडटात. तो पुरचे आदीं फोंडांत थोडें दूद आनी णव तरेचीं धान्यां घालून तो खांबो पुरतात. ह्या खांब्याकडेनूच न्हवरो - व्हंकलेक कांकण बांदता आनी दर एका विधीउपरांत न्हवरो - व्हंकल ताका पांयां पडटात.

हो खांबो पुरतकच 'ऐरणे' नांवाचो एक विधी जाता. गांवच्या कुमाराक पांच ते वीस मातयेचीं आयदनां करूंक सांगतात. तो तीं गांवांतल्या देवळांत वा आपल्या घरांत दवरता. उपरांत कांय सवायशिणी कलश, हारसो, थोडे तांदूळ, दाळ आनी गोड हें साहित्य व्हरून कुमाराक दितात. उपरांत त्या मातयेच्या आयदनांची पुजा करून तीं घरा घेवन येतात. त्या दिसा ह्यो बायलो उपास करतात. उपरांत कांय सवायशिणी वाजत - गाजत बांयचेर वा न्हंयेचेर वतात आनी गंगा म्हणून त्या उदकाची पुजा करतात आनी त्या उदकान कळसुल्यो भरून हाडटात.

लग्ना दिसा न्हवरो आनी व्हंकल आपआपल्या आवय वांगडा न्हातात. उपरांत न्हवरो नवो पोशाक घालून हातांत कट्यार घेवन लग्नाच्या माटवांत वता.

वेलनाटी रेड्डी लोकांत न्हवरो एका पाटल्यांत पांय दिवन उबो रावता. व्हंकलूय तशीच उबी रावता. दोगांयमदीं अंतरपाट धरतात. उपरांत दोगांय एकामेकांचे तकलेर जिरें आनी गोड उडयतात. उपरांत अंतरपाट पयस करून दोगांय एकामेकांक पळयतात. लिंगायत पाकनाटी रेड्डी अंतरपाटाचेर बैलाचें चित्र काडटात आनी म्हूर्ता वेळार त्या चित्रा जाग्यार बारीकशी चीर मारून तातुंतल्यान एकामेकांकडेन पळयतात. तेउपरांत न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत शंबर धाग्यांनी तयार केल्ली हळदीन रंगयल्ली ताळी बांदता.

उपरांत धारे हो विधी जाता. हेखातीर न्हवऱ्याच्या हाताच्या पोशांत पुरयत नाल्ल दवरता. न्हवऱ्याच्या पोशासल व्हंकल आपलो पोसो धरता. पुरयत नाल्लाचेर दूद आनी उदक घालता, जें व्हंकलेच्या पोशांत झिरपता. व्हंकलेचो आवय - बापूय आनी लागसल्ले सोयरेय नाल्लाचेर दूद आनी उदक घालतात. हाकाच धारे अशें म्हण्टात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल, केळीच्या पानार पातळायिल्ल्या तांदळांचेर दवरिल्ल्या पांच नाल्लांची पुजा करतात. तेन्ना सोयरीं - धायरीं तांकां केळवण करतात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल दूदखांब, ऐरण, मटकी आनी कुलदेवता हांकां पांयां पडटात. कुलदेवतेक पांयां पडपाक वता आसतना न्हवऱ्याची भयण दार आडायता आनी तांकां जावपी पयली चली आपल्या चल्याखातीर मागता. ताणें तशें मान्य करतकच ती कुशीन सरता.

उपरांत फुडले चार दीस जेवणावळी आनी कांय लौकिक विधी जातात. पांचव्या दिसा सकाळीं न्हवरो व्हंकलेक घेवन वारूळ आसा त्या जाग्यार वता आनी थंयची माती खणटा. व्हंकल ती माती घरा हाडटा. न्हवरो ते मातयेचे गुळे करून माटवांतल्या दर एका खांब्याकडेन दवरता. व्हंकल तांकां निवेद दाखयता आनी तीं उपरांत दूदखांब्याक पांयां पडटात. उपरांत तो खांबो काडटात. लग्ना उपरांत चवथ्या वा पांचव्या दिसा माटवांत वा गांवां भायर न्हवरो नांगरणी करता आनी व्हंकल बीं पेरता. हो विधी तांच्या वेवसायाचो सूचक आसा.

जेन्ना चलयेक पयलेच खेप मासिक पाळी येता तेन्ना तिका तीन ते सोळा दीस एके खोंपींत वा घरांतले एके स्वतंत्र कुडींत दवरतात. खोंपीच्या वा कुडीच्या दारांत एक सान्न आनी व्हाणो दवरतात. ताका लागून भुताखेतांची बादा जायना असो समज आसा. ती चली सदांच न्हावन जातकच मडवळान दिल्ले कपडे घालता. ह्या काळांत तिका गोड जेवण घालतात. पयल्या दिसा सांजेची तिची आवय तिची होंट भरता आनी उपरांतच्या दिसांनी तिच्या सोयऱ्यांतल्यो बायलो तिची होंट भरतात. सदांच सांजवेळच्यो सवायशिणी तिचे भोंवतणीं जमतात आनी पदां म्हण्टात. चलयेचें लग्न जाल्लें आसल्यार गांवचो मडवळ तिच्या घोवाघरा ही खबर कळयता. उपरांत तिची मांय येवन तिची होंट भरता. चवथ्या वा इकराव्या दिसा ती न्हाता. पूण तिका रांदचेकुडींत आनी देवाकुडींत वचूंक मेळना. सोळाव्या दिसा तिचेर तीर्थ फाफडून तिका सवळी करतात. उपरांत ती रावताली ती खोंप लासून उडयतात. तशेंच तिणें वापरिल्लीं मातयेचीं आयदनां फोडून उडयतात. लिंगायत पाकनाटी रेड्डी आनी रेनाटी रेड्डी हांचेमदीं मडीं पुरतात. ते हाताचेर घालून मडें मसंडेंत व्हरतात आनी सुतक पाळिनात. तिसऱ्या आनी इकराव्या दिसा ते मेल्ल्या आत्म्याक अन्न दितात.

लिंगायत नाशिल्ले पाकनाट रेड्डी मडीं लासतात. म्हळ्यार एक कर्तबगार दादलो वा बायल मेलीं जाल्यार तांचीं मडीं लासतात आनी हेरांक पुरतात. लग्न जावंक नाशिल्ल्यांक उमथीं पुरतात. लाशिल्ल्या मनशाच्यो हस्ती झाडामुळांत पुरतात. इकराव्या दिसा ते श्राध्द वाडटात.

वेलनाटी रेड्डी मडें लासतात आनी शुद्रकमलाकर ह्या ग्रंथांत सांगिल्लेप्रमाण निमाणे संस्कार करतात.

कम्म रेड्डीमदीं लग्न जाल्ल्या मनशांचींच मडीं लासतात आनी हेरांचीं पुरतात. ते १० ते १५ दीस सुतक पाळटात. १० दीस सुतक पाळटकच १२ व्या दिसा ते वेंकटरमणाच्या देवळांत वचून ताची पुजा करतात आनी लोणयाचे तीन गुळे देवळाच्या दाराचेर मारतात. 'आदीं मेल्ल्या मनशान तुका फातर मारिल्ले, ताचें प्रायश्चित म्हणून आमी तुका लोणयाचे गुळे ओंपतात' अशें म्हण्टात.

मंगळारा आनी शुक्राराक खंयचोय मनीस मेलो जाल्यार ताचे वांगडा कोंबयेचें एक पील पुरतात. सवायशीण बायल मेल्यार तिची होंट भरून, होंटयेचें सामान तिचेवांगडा पुरतात.

सगळ्या रेड्डी जातींत नव्या वर्सा दिसा, भाद्रपद वद्य पक्षांत, दिवाळे दिसा वा म्हानमीक सगळ्या पितरांचें श्राध्द करतात.

शेती हो रेड्डींचो पारंपारीक वेवसाय. जायत्या जाणांक सरकाराकडल्यान जमनी मेळ्ळ्यात. बाकीचे भाटकाराकडल्यान जमीन घेवन ती खंडार (अर्धलीचेर) कसतात. ज्वारी, तांदूळ, ऊंस, नाशणें, आदीं पिकां ते काडटात. शेतीविशीं तांचीं कांय वेगवेगळीं विधानां

आसात तीं अशीं- पेरणीच्या दिसांनी ते गोरू देवरूची पुजा करतात. वाडपी पिकाक नदर लागची न्हय देखून पिकार ताकाचेंशीत, रांदनींतलो गोबर फाफुडटात. पीक भरपूर येवचें म्हणून भाद्रपद शुध्द अश्टमीक जोकुमार वा करंभेक हे देवतेक मिश्टान्नाचो निवेद दाखयतात तेखातीर बांयलागसार पांडवांचें प्रतीक म्हणून पांच फातर दवरून तांची पुजा करतात.

कांय रेड्डी आदल्या म्हैसूर संस्थानांतल्यान विजापूर, धारवाड आनी बेळगांव ह्या म्हालांत येवन स्थायिक जाल्ले आसात. खूब आदीं तांणी हें स्थलांतर केल्ल्यान म्हैसूर वाठारांतले रेड्डींत आनी तांच्या रिती - रिवाजांनी जायतें वेगळेपण आसा. रेड्डीच्या जायत्या फांट्यांभितर नामद रेड्डी हे ह्या वाठारांत रावतात.

नामद रेड्डी : हातूंत शतीस बेडगू म्हळ्यार पोटविभाग आसात. तांचेमदीं एकाच बेडगूभितर लग्नसंबंद जायनात. हे लोक वैशणव आसून व्यंकटेश हो तांचो कुलदेव. तेभायर येल्लम्म, धामव्व, केरेव्व, हनुमान आनी हेर देवतांकय ते भजतात.

नामद रेड्डींत आते वा मामेभयणीकडेन लग्न जावंक मेळटा. लग्न थरतकच चलयेघरा साकरपुडो करतात. त्या वेळार चल्याचो बापूय चलयेक साडी आनी कसलीय वस्त दितात. उपरांत चलयेची खारको, सुपाच्यो, हळदीकुटां, विड्याचीं पानां आनी केळीं हांणी होंट भरतात. उपरांत लग्न थारलें म्हणून चल्याचो आनी चलयेचो बापूय एकामेकांच्या उपरण्यांक सुपारी बांदतात. लग्नाच्या दोन - तीन दीस आदीं न्हवरो तशेंच व्हंकलेगेर देवकारें करतात. लग्नाच्या पयल्या दिसा ऐरण नांवाचो एक विधी करतात. एका चवकोनाच्या चार कोनशांचेर उदकान भरिल्ले घट दवरून तांचे भोंवतणीं सुतां गुठलायतात. त्या चवकोनांत न्हवरो ताचो आवय - बापूय आनी दोन सवायशिणी बायलो बसतात. उपरांत कांय सवायशिणी बायलो ताका गरम उदकान न्हाणयतात. उपरांत घटा भोंवतणचें सूत सोडोवन तें माटवांतल्या एका खांब्याक बांदतात. उपरांत कांय सवायशिणी उरिल्ली हळद घेवन वाजतगाजत चलये घरा वतात आनी तिकाय तशेंच न्हाणयतात.

लग्नाचे आदले रातीं न्हवऱ्या कडलो आनी व्हंकलेकडलो कांय लोक खंयच्याय देवळांत जमतात आनी एकांमेकांचेर रंग मारतात. उपरांत व्हंकलेचो बापूय न्हवऱ्याचे पांय धुता आनी ताका कपडे दिता. उपरांत न्हवरो घोड्याचेर बसून घरा वता. सिमांतपुजनाचोच हो एक प्रकार. लग्ना दिसा रुयेच्या झाडाची एक खांदी हाडून देवळांत दवरतात. उपरांत बायलो दादले देवळांत वचून तिची पुजा करतात आनी ती घरा हाडून लग्नाच्या माटवांत एका खांब्याक बांदतात. हाका हालकंब विधी अशें म्हण्टात.

लग्न चलये घरा जाता आनी अंतरपाट कुशीन काडटकच न्हवरो व्हंकलेच्या माथ्यार अक्षता उडयता आनी तिच्या गळ्यांत मंगळसुत्र बांदता. विधवेचें लग्न मंगळार सोडून खंयच्याय शुभ दिसा जाता.

नामद रेड्डींत मडें लासतात. पूण मेल्लो मनीस आंकवार आसल्यार बशिल्ले स्थितींत पुरतात. मड्याचेर गुलाल आनी विड्याचीं पानां घालतात. जंय मडें लासतात थंय ताचो वारस ५ पयशे पुरता आनी त्या जाग्यार सरण रचून ताचेर मडें दवरतात. उपरांत जमिल्ले लोक मड्याचेर दुर्वा घालतात आनी मागीर मड्याक उजो लावप जाता. तिसऱ्या दिसा मेल्ल्या मनशाच्यो हस्ती एकठांय करून न्हंयेंत उडयतात. मडें लाशिल्ल्या जाग्यार मेल्ल्याची मातयेची प्रतिमा करून स्थापतात आनी ताचे आवडीचे पदार्थ करून ते प्रतिमे मुखार दवरतात. सव्या, णवव्या वा इकराव्या दिसा मेल्ल्या मनशाचे कपडे, वस्ती धुयतात आनी घरांतल्या देवामुखार दवरतात. त्याच वेळार शीत आनी पुरणपोळी हांचो निवेद दाखयतात. मनीस मेल्ले उपरांत म्हयन्याभितर ताचो टाक घरांतल्या देवांत दवरतात आनी ताची पुजा करतात. उपरांत वर्सभर मेल्ले तिथीक भुतांरवेतांक अन्न ओंपतात. हे लोक श्राध्द मात करिनात.

शेती हो नामद रेड्डींचो पारंपारीक वेवसाय. कांय लोक शेती मजुरी वा हेर उद्देगूय करतात. शेतीविशीं तांचे जायते उत्सव आसात.

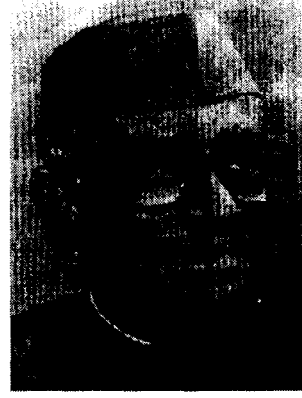
पावसाळ्यांत पेरणी करचेआदीं नांगराची आनी क्षेत्रपालाची पुजा करतात. पुजा करचेआदीं नांगर नितळ धुवन ताका लक्ष्मीचें प्रतीक मानून साडी न्हेसयतात, कांय खेपे ताका लक्ष्मीचें मुखेंय घालतात. बैलाक नांगराक जुंपचेआदीं ताका कपलाक विभुती लावन पांयां पडटात, ताका गोड गोड खावंक दितात आनी ताचे भोंवतणीं भाकरेचो कुडको उंवाळून उडयतात. कालमानानुसार रेड्डींचे संस्कृतीक गरजेप्रमाण बदल जायत आसा. भाद्रपद उमाशेक ते करणपुजा म्हळ्यार लक्ष्मीची पुजा करतात. त्या दिसा जेवण रांदून ते शेतांत व्हरतात आनी चार दिकांक तातुंतलो थोडो वांटो उडोवन उरिल्लें घरचीं मनशां जेवतात.

आश्विनी पुनवेक तांचो सिंगी हुन्नवी हो विधी आसता. धान्याचें खळें तयार जातकच तातूंत एक खांबो पुरून ताची पुजा करतात. सांजवेळचे खळ्यांत बैल बांदून मळणी करतात तेन्ना डांगोरा नांवाचीं पदां गायतात.

- कों. वि. सं. मं.

रेड्डी, नीलम संजीव : (जल्म : १९ मे १९१३ इल्लूर अनंतपूर, आंध्र प्रदेश; मरण : १९९६).

भारताचो सवो राष्ट्रपती. पिरायेच्या १४ व्या वर्सासावन ताणें भारताचे स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घेवपाक सुरवात केली. पिरायेच्या १६ व्या वर्सा तो गांधीजीक मेळ्ळो आनी थंयच्यान प्रभावित जावन तो उपरांत गांधीवादी म्हूण वावुरपाक लागलो. मद्रासचे थियोसॉफिकल कॉलेजींतल्यान ताणें उच्च शिक्षण घेतलां. १९३१ त

ताका बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली.

भारत स्वतंत्र जाल्याउपरांत १९४९ त आंध्राच्या श्रीकुमार स्वामीच्या राज्य मंत्रीमंडळांत ताका मंत्रीपद फावो जाल्लें. १९५३ त ताका आंध्र प्रदेशाचो बिनविरोध नेतो म्हूण वेंचून काडलो. २४ मार्च १९७७ त रेड्डीक लोकसभेचो स्पीकर म्हूण वेंचून काडलो.

राश्ट्रपतीचे सातवे वेंचणुकेंत निलम संजीव रेड्डी २५ जुलय १९७७ दिसा बिनविरोध राश्ट्रपती म्हूण वेंचून आयलो. उपरांत २५ जुलय १९८२ मेरेन ताणें हें पद भुसयलें. भारताचें राश्ट्रपती पद सांबाळपी तो सगळ्यांत ल्हान पिरायेचो.

- कों. वि. सं. मं.

रेणुका : रेणुका ही भुंयदेवता. तिचें नांवूच भुंयेकडलो तिचो संबंद सुचयता. संस्कृतांत 'रेणु' म्हळ्यार बारीक कण. ह्या 'रेणु' उतराक 'का' हो प्रत्यय लागून ताचें 'रेणुका' उतर घडलां. मातयेचे जायते कण एकठांय येवन घडटा ती आकृती म्हणजे 'रोयण'. तिका उद्देशून रेणुका हें उतर वापरिल्लें मेळटा. रेणुकेचो जल्मच रोयणींतल्यान जालो आनी ती रोयणींतूच अंतर्धान पावली अशी आख्यायिका सांगतात. ही आख्यायिका कितली सत हें सांगूंक नजो. पूण 'रेणुका' हें उतर 'रोयण' उतराक लागींचें हें उकतें आसा. (रोयण · रोयणु · रेणु = रेणुका).

रोयणीक धर्तरेचें प्रतीक मानतात. अनार्यांच्या सगळ्या भुंयदेवतांक मुळांत हेच रोयणीच्या रुपांत भजताले. अशाच दक्षिण भारतांतले रोयण रुपांतले अनार्यांचे भुंयदेवतेचें वैदिक संस्कृतीच्या प्रभावाखाला संस्कृतीकरण जावन तिका आयचें रेणुकेचें रूप फावो जालां. रोयणीक जरी रेणुका म्हणून उल्लेखतात आसले तरी भौतेक कडेन रेणुकेच्यो मुर्त्यो मेळटात आनी त्यो उत्तानपाद, नग्न आनी शिरा विरयत आसात. तिच्या हातांत नागकाश्टूय दाखयतात. जातूंतल्यान तिचें मातृरूप आनी सृजनाकडलो संबंद उकतो जाता. रेणुका ही मनीस योनींत जल्माक आयिल्ली बायलमनीस. मरणा उपरांत तिका देवत्वाचो मान फावो जाला असोय निश्कर्श रेणुकेसंबंदान मेळपी जायत्या आख्यायिकांच्या आदारान काडटात. रेणुका ही संतत

दिवपी देवता अशें मानतात आनी भुरगें जावचें म्हण तिका आंगवणी करतात.

गोंय वा कोंकण वाठारांत रोयणीच्या रुपांत पुजतात, ती सांतेर वा महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक ह्या वाठारांतली रोयण रुपांतली मातंगी, ह्योय देवता रेणुकेच्यो समरूप वा एकरूपूच अशें मानतात. यल्लम्मा, जोगुळांबा, यमाई, एकवीरा हींय रेणुकेचीं रुपां अशें विद्वानांचें मत आसा. स्कंदपुराणाच्या सह्याद्रिखंडांत जाचो आस्पाव आसा अशें सांगतात, त्या रेणुकामाहात्म्यांत रेणुका ही अदितीचो अवतार अशी श्रध्दा व्यक्त केल्या.

‘माहुर’ हें रेणुकेचें मूळपीठ. हांगा देवीची शिळा आसा. हांगा रेणुकेचो प्रसाद म्हणून खावंचीं पानां कुटून दिवपाची चाल आसा. भायर महाराष्ट्र - कर्नाटकांत जायतेकडेन तिचीं थळां मेळटात. गोंयांत मात तिची समरूप आशिल्ली सांतेरी गांवागांवांनी मेळटा आसली तरी रेणुका ह्या नांवान तिचें एकूय थळ आयकुपांत ना. यल्लम्मा ह्या तिच्या नांवान मेळपी देवतेची एक देवळी मात बांदोडें गांवांत बोकडबागांत आसा.

रेणुका ही पुराणांतली जमदग्नी ऋषीची बायल आनी परशुरामाची आवय अशी आख्यायिका आसा. रेणुका महात्म ग्रंथांत तिच्या जल्मासंबंदान कथा आसा ती अशी -

पुर्विल्ल्या काळांत कान्यकुब्ज देशांत इक्ष्वाकुवंशीय रेणु नांवाच्या राजान (हाका प्रसेनजीत अशें दुसरेंय नांव आशिल्लें) कन्या - कामेश्ठी याग केल्लो तेन्ना होमकुंडांतल्यान जी कन्या वयर आयिल्ली तीच ही रेणुका. रेणु राजाच्या नांवावयल्यान तिका रेणुका म्हणून वळखताले. तिचें पाळण्यांतलें नांव ‘कामली’. पिरायेंत येतकच स्वयंवरांत तिणें ‘जमदग्नी’ क घोव म्हणून स्विकारलो. तिका रूमावंत, वसू, विश्वावसू आनी परशुराम अशे चार पूत जाले. रेणुकेची उत्पत्ती कमळांतल्यान जाली आनी ‘रेणु’ हो तिचो भाव आनी ‘सोमप’ हो तिचो बापूय अशीय म्हायती महाभारतांत मेळटा. जाल्यार रेणुका ही विदर्भ राजाची धूव अशीय म्हायती कालिका पुराणांत आसा.

रेणुका आनी मातंगी हांच्या संबंदांचेर उजवाड घालपी एक कथा मेळटा, जाचीं वेगवेगळीं रुपां आसात. ‘गोंधळी’ ह्या रेणुकेच्या उपासकांमदीं मेळटा ती कथा अशी - खूब कोपिश्ट म्हणून नामना आशिल्ल्या जमदग्नी ऋषीचो आश्रम माहुरगडाचेर आशिल्लो. ताची बायल रेणुका ही पतिव्रता अशी अस्तुरी आशिल्ली. पूण एक दीस न्हंयेचेर उदक हाडूंक गेल्लेकडेन उदकांत न्हावपी स्वरूप सुंदर अशा गंधर्वांक पळोवन थोडो वेळ तिचें मन विचलीत जालें आनी आश्रमांत परतूंक तिका कळाव जालो. जमदग्नीऋषीक अंतरज्ञानान तें रोखडेंच समजलें आनी ती परत येतकच ताणें आपल्या पुतांक तिचो वध करपाक सांगलें. पयले चारूय पूत आवयक मारूंक तयार जालेनात. पांचव्या पुतान, परशुरामान तिचें मस्तक उडयलें. तेन्ना प्रसन्न जावन

जमदग्नीन ताका जाय तो वर मागूंक सांगलो. तेन्ना ताणें बापायकडेन आपले आवयक परतून जिवी करपाचो वर मागलो. तशें तिचें मारिल्लें शीर हाडून घडाचेर दवरूंक जमदग्नीन ताका सांगलें. परशुरामान खूब सोद घेतलो, पूण शीर खंय पडलां तें ताका मेळना जालें, तेन्ना ताणें रेणुकेभाशेन दिसपी एके मातंगी (मांगीण) बायलेचें शीर मारून हाडलें. तें पळोवन मागीर जमदग्नीन स्वताच्या तेजानूच रेणुकेचें शीर सोदून हाडून तिका जिवी केली. स्वताचे आवयक जिवी करपाच्या यत्नांत ती मातंगी बायल मात फुकट मेली हे जाणविकायेंतल्यान उपरांत परशुरामाक खूब दुख्ख जालें आनी ताणें तिचें घड हाडून माहुरगडाचेर ताची स्थापणूक केली आनी रेणुकेआदीं लोक तुजें दर्शन घेतले अशें तिका उतर दिलें. ह्या उतराक धरून आजूय माहुरगडाचेर रेणुकेआदीं मातंगीचो मान जाता.

कांय कथांनी निमाणो वांटो मात्सो वेगळे तरेन येता, जातूंत रेणुकेक जिवी करपाचे गडबडींत तिच्या आनी मातंगीच्या घडांची अदला बदल जाली अशी म्हायती मेळटा. मूळच्या अनार्याचें रोयणी रुपांतले भूदेवतेचें संस्कृतीकरण जातना ह्यो कथा घडल्यो अशें लोकसंस्कृतीच्या विद्वानांचें मत आसा.

परशुरामान माहूर क्षेत्रांत जमदग्नीऋषीचो निमाणो संस्कार केलो आनी रेणुका थंयच सती गेली. देखून तें रेणुकेचें मुखेल थळ जावंक पावलां असो तिच्या भगतांमदीं समज आसा. ज्योतिबाक, रेणुकेचो घोव मानतल्यांचीय म्हायती मेळटा. ‘केदारकवच’ आनी ‘खळनाथस्तवराज’ नांवाच्या तोत्रांनी ‘ज्योतिबा’क जमदग्नी, एकवीरापती आनी रेणुकानाथ ह्या नांवांनी उल्लेखला.

गोंधळी भायर जोगती - जोगतिणी आनी भुत्ये परंपरेंतले लोकूय रेणुकेचे उपासक आसात. ह्या मदले जोगतिणीक दिक्षा घेतकच जल्मभर लग्न जायनासतना देवतेचो प्रचार करीत दारादारांनी भोंवचें पडटा आनी ‘जोगवो’ (भीक) मागून आपलें पोट भरचें पडटा. पूण थारावन दिल्ल्या दादल्याकडेन शारिरीक संबंद जोडपाची तिका मेकळीक आसता.

रामानंद, विष्णुदास हे सारके कवी आदल्या काळार रेणुकेचे भक्त जावन गेले. तांणी तिची महती सांगपी जायतीं गितां रचल्यांत. एकल्या विष्णुदासानूच तिचेर शंबरांवयर गितां बरयल्यांत.

- जयंती नायक

रेनडियर : (कूळ : सर्बिडी, प्रजाती : रॅगिफर, शास्त्रीय नांव रॅगिफर टॅरॅडस). उत्तर युरोप आनी उत्तर आशिया खंडांत मेळपी एक मृग (हरण). हेच जातीचें पूण आकारान मात्शें व्हड हरण उत्तर अमेरिकेंत मेळटा. ताका कॅरिबू अशें म्हण्टात. हरणाच्या हेर जातींनी रेनडियर हीच जात मनशाळिल्ली आसा. हे जातींत नर आनी मादी ह्या दोगांकूय शिंगां आसात.

रेनडियराची तकलेसकट लांबाय १.२ ते २.२ मीटर. ताचें वजन सुमार १० ते ३१८ किग्रॅ. इतलें आसता. ताच्या आंगार २ ते

४ सेंमी. लांबायेचे दाट केंस आसतात. ताच्या मुळांत मोव केसांचो दाट थर आसता. शिंगां लांब पातळिल्लीं, वेगवेगळ्या आकारांचीं आसून तांचे फांटे तोंकाचे आसतात. भुंवयांवयल्यान आयिल्लीं शिंगां मुखार आयिल्लीं आसतात. पूण हेर शिंगांचे फांटे फाटले वटेन पातळिल्ले आसतात. दर वर्सा नोव्हेंबरांत (शिंगाळ्यांत) शिंगां गळून पडटात आनी उपरांत रोखडींच नवीं शिंगां येवंक सुरवात जाता. सुरवातीक येवपी शिंगां मोव आनी स्पंज्यावरीं बुराक आशिल्लीं आसतात. तांकां रगताची पुरवणूय भरपूर प्रमाणांत जाता. कांय तेंपान रगताची पुरवण बंद जातकच शिंगां घट्ट जातात.

रेनडियराचो रंग चडसो तपकिरी वा करडो आसता. सकयलो भाग धवो वा फिकट रंगाचो आसता. शिंगां दिसांनी तपकिरी रंगाचें रुपांतर घेवपा रंगांत जाता. खूर खूद, पसरट आनी व्हड खांच पडिल्ले आशिल्ल्यान मोव जमीन वा बर्फावयल्यान चलप ताका कठीण जायना. ते वराक ३२ किमी. गतीन प्रवास करतात. बर्फाच्या वाठारांत तांकां गाडयेक जुंपतात.

रेनडियर हो कळपांनी भोंवपी प्राणी, दुस्मानाची सुलूस लागली म्हण्टकच ते वाटकुळे उबे रावतात आनी शिस्तीन फुडें वतात. त्या वेळार तांचीं शिंगांय एके विशिश्ट पद्दतीन वाटकुळीं घुंवतना दिसतात. सप्टेंबराचे अखेरेक हजारांनी रेनडियर एकठांय येवन दाट रानांत रावंक वतात. पुराय शिंगाळो थंय काडून वसंत ऋतुचे सुरवातीक ल्हान टोळकीं करून परत येतात. झाडांचीं तरणीं पानां आनी तण हें ताचें खाण. शिंगाळ्यांत ते दगडफूल आनी शैवाल खातात.

अश्मयुगांत सुमार २५ ते ३० हजार वर्सांआदीं रेनडियर युरोपांत मेळटाले. पुर्विल्ल्या काळासावन हे प्राणी मनशाळिल्ले आसूंक जाय. उदेंत सायबेरियांतल्यो तुंगस आनी चुकची ह्यो जमाती रेनडियरचो

उपेग ताचेर बसून तशेंच सामान पयस व्हरपाखातीर आनी बर्फावयल्यो चाकाबगर गाडयो ओडपाखातीर करताले. उत्तर युरोपांतल्या स्कॅडेनिव्हियन देशांतल्या हेडग्या जमातींचे लोक भार व्हरपाखातीर रेनडियरचो उपेग करताले. ह्या प्राण्यापसुनूच तांकां मांस आनी दूद मेळटालें. रेनडियराच्या दुदांतल्यान गायच्या दुदापरस चौपटीन लोणी येता आनी दुदाचो उपेग पियेवपाभायर चीझ करपाखातीरूय करताले. ताच्या कातड्यापसून कपडे, जोतीं आनी तंबू, केंसापसून शेंदऱ्यो आनी अन्ननळयेपसून पोतयो तयार करताले.

तांचें नाक तिक्षण आसता. धोक्याची सुचोवणी करपाखातीर रेनडियर आपली शेंपडी वयर करता.

स्थलांतराच्या वेळार नर आनी मादी माजार येतात. तांचो गुरवारपणाचो काळ सुमार २४० दिसांचो आसता. मादी १ ते २ पिलां काडटा. १ ते देड वर्सांनी पिलां पिरायेंत येतात. तांचें आयुश्य सुमार पंदरा वर्सांचें आसता.

- कॉ. वि. सं. मं.

रेनवॉटर, (लिओ) जेम्स : (जल्म : १ डिसेंबर १९१७, काउन्सिल, आयडाहो, अमेरिका; मरण : ३१ मे १९८६, यॉर्कर्स, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. अणुकेंद्रांतली सामुहिक गती आनी कण गती हांच्यांतल्या संबंदाचो सोद आनी ह्या संबंदांचेर आदारिल्ल्या अणुकेंद्राचे संरचनेच्या सिध्दांताचो विकास ह्या कार्याविशीं रेनवॉटर हाका ऑगे नील्स बोर आनी बेंजामिन रॉय (बेन आर्.) मॉटेलसन ह्या डॅनिश भौतिकीविज्ञांवांगडा १९७५ च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो. कांय थरावीक अणुकेंद्रां किद्याक आनी कशे तरेन विंगड विंगड असममित आकार धारण करतात हें तांणी दाखयलें.

रेनवॉटर हाणें कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीची बी. एस्. (१९३९) आनी कोलंबिया विद्यापिठाच्यो एम्. ए. (१९४१) आनी पीएच्. डी. (१९४६) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९३९ - १९४२ ह्या काळांत ताणें कोलंबिया विद्यापिठांत भौतिकीचो साहाय्यक म्हणून काम केलें. १९४२ - ४६ त ताणें दुसऱ्या म्हाझुजांत अणुबाँब विकसीत करपाखातीर येवजिल्ल्या मॅनहॅटन प्रकल्पांत काम केलें. परतून १९४६ - ४७ त कोलंबिया विद्यापिठांत निदेशक, १९४७ - ४९ साहाय्यक प्राध्यापक, १९४९ - ५२ त सहयोगी प्राध्यापक आनी १९५२ वर्सा सावन प्राध्यापक म्हणून काम केलें. ह्याच विद्यापिठांत १९८३ वर्सा मायकेल प्यूपिन प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९५१ - ५३ आनी १९५६ - ६१ अशें दोन खेपे ताणें कोलंबियाच्या नेव्हिस सायक्लोट्रॉन लॅबोरेटरीजचो संचालक म्हणून काम केलें. अणुऊर्जा मंडळाच्या आनी नौदलाच्या संशोधन प्रकल्पांतूय ताणें १९४७ - ७६ ह्या काळांत काम केलें.

रेनवॉटर, नेव्हिस सायक्लोट्रॉन लॅबोरेटरींत आसतना म्यु - मेसॉनीय क्ष - किरणांचेर प्रयोग करतना ताणें आनी व्हाल फीच हाणें सदद्याक मान्य आशिल्ली अणुकेंद्रीय भार त्रिज्या १९५३ वर्सा प्रस्थापीत केली. हाचेभायर रेनवॉटर हाणें न्यूट्रॉन आनी हेर मूलकणांविशीं संशोधन केल्लें आसून ताका परिसरविज्ञान, भूविज्ञान, ज्योतीशशास्त्र, हवेच्या प्रदुशणाच्यो अडचणी ह्या विशयांनीय गोडी आशिल्ली.

ताका नोबॅल पुरस्कारासयत अमेरिकेच्या अणुऊर्जा मंडळाच्या ई. ओ. लॉरेंस स्मृती पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो. नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, न्यूयॉर्क अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, रॉयल स्वीडिश अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस अशा मानादीक वैज्ञानिक संस्थांचो तो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

रेमंड, लेओनार्द जॉसेफ : (जल्म: ? ; मरण: १९७५).

नागपूरचो गोंयकार धर्मगुरू. ताचो घरबो मुळचो बार्देसांतल्या शिवोली वाठारांतलो. पूण कामानिमित्तान तो कराचीक स्थायीक जाल्लो. ताणें कॅण्डीक आपलें शिक्षण घेतलें आनी बी. ए., डी. सी. एल्. आनी एल्. एल्. डी. ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. पाद्रीचें शिक्षण पुराय जातकच १९२६ वर्सा ताची पाद्री म्हणून नेमणूक जाली. १९४७ वर्सा अलाहाबादचो धर्मगुरू म्हणून ताची नेमणूक जाली. उपरांत १९६४ वर्सा नागपूरचो आर्चबिशप म्हणून ताची बदली जाली.

- कों. वि. सं. मं.

रेल्वे : रेल्वे हो शब्द मूळ इंग्लीश. 'रेल' (Rail) म्हळ्यार रूळ आनी 'वे' (Way) म्हळ्यार मार्ग म्हणजे रूळाचो मार्ग असो ताचो अर्थ जाता अशें जरी आसलें तरी सद्या रेल्वे हाचो चालंत अर्थ एके विशिश्ट पद्धतीची येरादारी वेवस्था असो जाला. हातूंत रूळांचो मार्ग, रूळांच्या मार्गावयल्यान लोकांची तशेंच सामानाची येरादार करपी रेलगाडी, येरादारीचें वेवस्थापन हांचो आस्पाव जाता. हातुंतल्या पयल्या घटकांत थरावीक अंतराचेर लांकडी, लोखणी वा काँक्रीटाच्या शिळेपाटाच्या (स्लिपर्स) आदारान घट्ट बसयल्ल्या रूळांची जोडी फातराचे खडयेच्या थरा घट रोमिल्ली आसता. रूळामार्गांतल्या दोन समांतर रूळांतलें अंतर वेगवेगळ्या देशांतले प्रथेप्रमाण थारायल्लें आसता. रेल्वे येरादारींत सगळ्यांत म्हत्वाचें गेज म्हळ्यार स्टँडर्ड गेज हे ४' ८^{१/२} (१.४३६ मी.) इतलें आसा. भारतांत रेल्वे येरादारीची सुरवात ब्रॉड गेज ५' ६''९ (१.६७६ मी.) ह्या अंतरान जाली. फुडें तातूंत मीटर गेज (१ मी.) आनी नॅरो गेज (२'६) आनी २९ ०.७६२ मीटर आनी ०.६१०मी. ह्या अंतराची भर पडली. रूळांच्या मार्गावयल्यान लोकांची तशेंच सामानाची हाड - व्हर करपी रेलगाडयेचीं चाकां कडो

आशिल्लीं आसतात. हीं चाकां एका कड्यार एक जोडी अशे तरेन बसयल्लीं आसतात आनी तातुंतलें अंतर दोन रूळांतल्या अंतरापरस थरावीक प्रमाणांत उणें आसता. हे यंत्रिक रचणुकेक लागून चाकां रूळांवयल्यान सकयल घसरनासतना जलद गतीन घुंवतात आनी रूळांची दिशा बदलता, तेचप्रमाण आपशींच वाहनांची दिशाय बदलता. हे येवजणेक लागून उज्यागाडी वेगान वचूंक शकता. दोन रेल्वेमार्ग एकठांय येतात वा एका लोहमार्गापसून दोन मार्ग जातात तेन्ना चाकां सरळपणान वचपारवातीर रूळामार्गाची विशिश्ट तरेची रचना करची पडटा.

रेल्वे वेवस्थेचो तिसरो घटक म्हळ्यार डबे आनी वागिणी ओडून व्हरपी वा धुकलपी इंजिनां. सादारणपणान उज्यागाडयेक एक इंजिन फुडें जोडटात. पूण गाडयेच्या डब्यांची वा वागिणींची संख्या चड आसल्यार गाडी ओडपारवातीर दोनूय इंजिनां वापरतात. सद्याच्या काळांत सामान येरादारींत रेल्वे वेवस्थेची कार्यक्षमताय वाडिल्ली आसा. अस्तंत्या देशांत, चड करून अमेरिकेंत, शंबरांपरस चड वागिणी आशिल्ले म्हालगाडयेक फुडें दोन आनी अर्दीमदीं कांय वागिणीच्या गटाउपरांत एक अशीं वट्ट तीन इंजिनां लायतात. भारतांतय ही ऐवजण प्रायोगिक रितीन चालींत आसा. आर्विल्ल्या काळांत लोकांक व्हरपी कांय उज्यागाडयांक इंजिन हो वेगळो घटक नासून तातुंतल्या कांय डब्यांकच विजेचीं चलित्रां बसयल्लीं आसतात.

रेल्वे येरादारीचे तंत्रविद्येंत तिरव्या रूळावयल्यान भितरले वटेन कडो आशिल्लीं तिरक्या चाकां वेगान घुंवत वचप हें मुरवेल आंग आसा. हे येवजणेक लागून खंयच्याय वाहनांचे गतींत घर्शणान येवपी आडखळ उणी आसता आनी वाहनांची दिशा बदलपारवातीर चाकां घुंवडोवपांत खर्च जावपी यंत्रिक शक्त वांचता.

ताका लागून लोकांक व्हरपी डबे आनी म्हालाच्यो वागिणी ओडून व्हरपारवातीर वापरपांत येतल्या इंजिनाची अश्वशक्ती खंयचेय येरादारी साधनेपरस रेल्वे वेवस्थेंत उण्या प्रमाणाचेर लागता. देखीक ५००० टन वजन आशिल्ली म्हालगाडी सपाट लोहमार्गावयल्यान सदच्या वेगान ओडीत व्हरपाचें काम तितलीच अश्वशक्ती आशिल्लें इंजिन सहज करूंक शकता. म्हणजेच रेल्वे माल वाहतुकीक दर टनाफाटल्यान एक अश्वशक्ती पुरो जाता. रस्त्यावयल्यान जावपी म्हालवाहतूक पद्धतींत हें प्रमाण सादारणप्रमाण दर टनाक ८-१० अश्वशक्ती इतलें आसता. हाका लागून हेर खंयचेय येरादार साधनेपरस रेल्वे येरादारीक आनी सामान हाड व्हर करपाची कार्यक्षमताय व्हड प्रमाणाचेर फाव जाल्या. ताका लागून संवसारीक येरादारीच्या मळार रेल्वेक पयल्या क्रमांकाची सुवात मेळ्ळ्या.

इतिहासीक फाटभूंय (इ.स. १५०० - १८३०) : सोळाव्या शतमानासावन युरोपांतल्या कोळशाच्या खाणींनी लांकडी वा लोखणी रूळावयल्यान कडो आशिल्लीं चाकां बसयल्लीं वेगवेगळ्या प्रकाराचीं

वाहनां ओडून वा धुकलून व्हरपाची पद्दत आशिल्ली. सतराव्या शतमानांत इंग्लंडांत हे पद्दतींत कांय सुदारणा करून लोरवणी रूळ आनी चाकां आशिल्ल्या लोहमार्गांत ताचें रुपांतर करपाचे यशस्वी यत्न केले. ह्या शतमानाचे निमाणेमेरेन कोळशाचे खणीपसून बऱ्याच अंतराचेर आशिल्ल्या बंदरामेरेन म्हालाची येरादार करपी जायते लोहमार्ग अस्तित्वांत आयले.

अठराव्या शतमानांत हातूंत चड यंत्रीक सुदारणा जाल्यो आनी अशा लोहमार्गांक १७५८त इंग्लंडाचे संसदेन संमत केल्ल्या कायद्याप्रमाण शासकीय मान्यताय मेळ्ळी. ह्याच सुमाराक जेम्स वॉट ह्या अभियंत्यान १७८८त वाफेचेर चलपी शक्तीयंत्र तयार करून उद्देगीक मळार यंत्रयुगाची सुरवात केली. सॅम्युएल हाम्फ्रे ह्या कारखानदारान ट्रेव्हिथिक हाका पयली रेल्वे उज्यागाडी तयार करपाक आपयलो. ताणें तयार केल्ल्या 'इनव्हिक्टा' ह्या वाफेच्या रेल्वे इंजिनाक २१ फेब्रुवारी १८०४ दिसा १० टन म्हाल भरिल्ल्यो पांच वागिणी आनी तांचेर चडून बशिल्लीं ८० मनशां हांकां वराक ८ किमी. वेगान १६ किमी. लांबायेच्या लोहमार्गावयल्यान ओडून व्हेले. त्याच वर्सा ट्रेव्हियिक हाणें न्यू कॅसल नांवाचें दुसरें शक्तिमान इंजिन तयार करून ताच्या आदारान वेल्स भागांतल्या एके खाणींतल्या लोहमार्गांर कोळशाची येरादारी सुरू केली.

जॉर्ज स्टीव्हन्सन ह्या अभियंत्यान दोन वर्सांच्या श्रमाउपरांत २७ सप्टेंबर १८२५ ह्या दिसा प्रवासी आनी म्हाल हांची येरादार करपी जगांतली पयलीच भौशिक रेल्वे तयार केली. १८२७ वर्सा स्टीव्हन्सन हाणें 'रॉयल जॉर्ज' नांवाचें दुसरें वाफेचें इंजिन उपेगांत हाडलें.

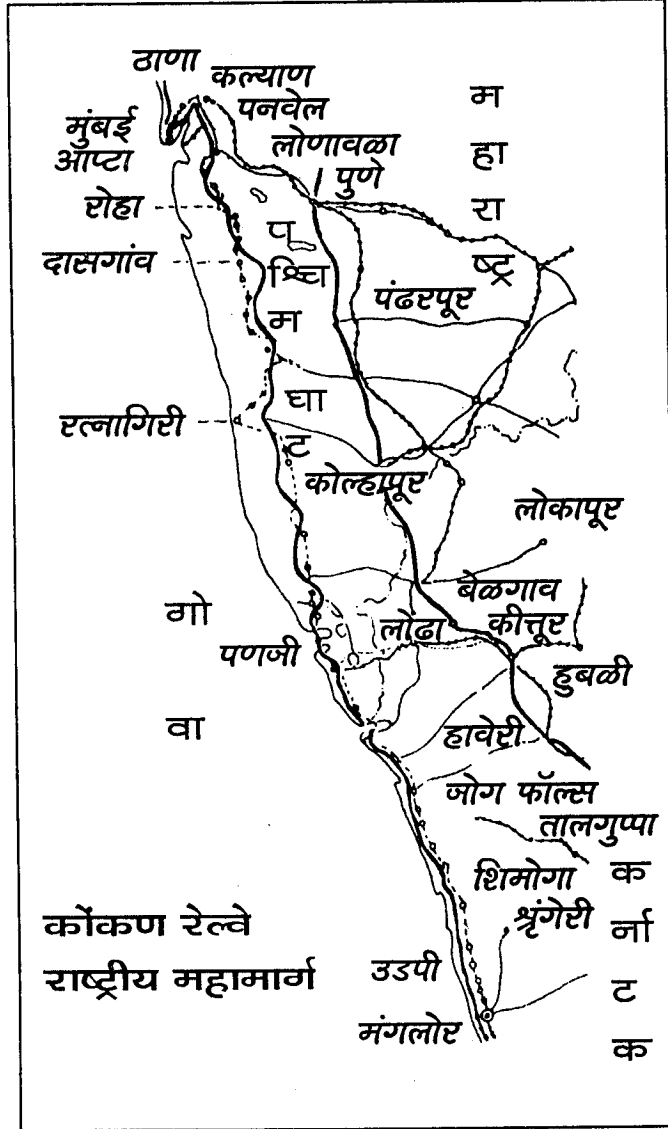
ह्याच वेळार लिव्हरपूल - मँचेस्टर रेल्वे कंपनी स्थापन

जावन तिणें लिव्हरपूल आनी नामनेचें उद्देगीक केंद्र मँचेस्टर हांकां जोडपी ५० किमी. लांबायेची अद्ययावत रेल्वे परिवहन वेवस्था तयार करपाची येवजण आंखली आनी ताची जबाबदारी स्टीव्हन्सनाचेर सोंपयली. हाचें इंजिन सगळ्यांत कार्यक्षम आसचें देखून एक इंजिन सर्त आयोजीत केली. हातूंत स्टीव्हन्सन हाच्या रॉकेट ह्या इंजिनाक पयलो क्रमांक मेळ्ळो. फुडें लिव्हरपूल - मँचेस्टर लोहमार्गावयले पयले उज्यागाडयेखातीर ह्या रॉकेट इंजिनाचो उपेग केलो. १५ सप्टेंबर १९३० ह्या दिसा हे रेल्वेचें उक्तावण जालें.

फ्रांसांतलो पयलो रेल्वेमार्ग १८२७ वर्सा सँतेत्येनसावन अँद्रेइयमेरेन तयार जालो आनी ताचेवयल्यान फक्त सामान हाड - व्हर करप जातालें. १८३२ वर्सा हांगा वाफेच्या इंजिनाक रेल्वे परिवहन सुरू जालें.

जर्मनींत वाफेच्या इंजिनाचो उपेग करपी पयली रेल्वे वेवस्था ७ डिसेंबर १८३५ दिसा न्यूरेंबर्ग आनी एष्यूर्ट ह्या शारांत चालू जाली. ऑस्ट्रिया हंगेरींत पयली रेल्वे परिवाहन वेवस्था १८३७त सुरू जाली. एकुणिसाव्या शतमानाचे सुरवातीकच अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत रेल्वेमार्गांन येरादार करपांत सुरवात जाल्ली. १८१३ च्या सुमाराक ऑलिव्हर एव्हान्ड ह्या संशोधकान न्यूयॉर्कासावन फिलाल्डेल्फिया मेरेन रेल्वे मार्ग बांदपाची येवजण आंखली, पूण तातूंत ताका प्रतिसाद मेळ्ळोना. जॉन स्टीव्हन्सन हाणें न्यू जर्सींतले आपले खासगी जमनीचेर सुमार ०.८ मी.

लांबायेचो वाटकुळो रेल्वेमार्ग बांदून ताचेर ताणें तयार केल्ल्या वाफेच्या इंजिनाची १८२५ वर्सा यशस्वी चांचणी घेतली. रेल्वे परिवहनाचें मुळावण घालपी अमेरिकेंतली ही पयलीच रेल्वे वेवस्था आशिल्ली. १८३० वर्सा वॉल्टिमोर अँड ओहायओ रेलरोड कंपनीन अमेरिकेंतली पयली रेल्वे परिवहन वेवस्था सुरू केली.

इ.स. १८३० - १९० : १८३० उपरांत २०-२५ वर्सांच्या काळांत संवसारांतल्या सगळ्या देशांनी अशे तरेच्यो रेल्वे अस्तित्वांत आयल्यो. १८७० म्हळ्यार रेल्वे परिवहन ही एक संवसारीक अस्तित्त्व आशिल्ली गतिमान वाहतूक वेवस्था म्हणून सर्वमान्य जाली. उद्येगीक युगाचे सुरवेकच यंत्राचोय सोद लागिल्ल्यान रेल्वेचें संयोजन जावपाक बरो उपेग जालो. तशेंच रेल्वे परिवहन वेवस्थेचो उद्देगिकरणाचो विस्तार जावपाक हातभार लागलो.

संवसारांतली पयली रेल्वे सुरू करपी इंग्लंडांत १५ वर्सांच्या काळांत २१०० किमी. रेल्वेमार्ग कार्यान्वित जाले. देशांतल्या सगळ्या वेवस्थांनी रेल्वेमार्गाखातीर ४' ८१/२ (१.४३६मी) ही सर्वमान्य रुंदाय (स्टँडर्ड गेज) घेतली. तरी इंग्लंडच्या द ग्रेट वॅस्टर्न हे रेल्वे वेवस्थेन आय.के. ब्रुनेल ह्या अभियंत्याचे सुचोवणेप्रमाण आपल्या लोहमार्गाची रुंदाय ७' (२.१ मी.) दवरपाचें थारायलें. पूण जेन्ना देशभर प्रमाणभूत लोहमार्गाचो प्रसार जालो. तेन्ना ग्रेट वॅस्टर्न रेल्वे वेवस्थेक हेर रेल्वेमार्गांकडेन संबंद जोडपाखातीर आपलोय रेल्वेमार्ग स्टँडर्ड दवरचो पडलो. युरोपांतल्या चडशा देशांतल्या रेल्वे वेवस्थांनी रेल्वेमार्गाची सर्वमान्य रुंदाय आपणायली.

रशियांत १८३५ त ६' (१.८मी.) रुंदायेचो रेल्वेमार्ग घालून अश्वबळाच्या आदारान रेल्वे येरादारी सुरू जाली. ते उपरांत रशियाच्या साम्राज्यांतल्या पोलंड देशांत स्टँडर्ड गेजाचो रेल्वेमार्ग घाल्लो. १८५१ मेरेन रशियांत सेंट पीटर्सबर्ग ते मॉस्कोमेरेन ६५० किमी. लांबायेचो रेल्वेमार्ग पुराय जालो.

फ्रांसांत १८५० मेरेन ३२०० किमी. लांबायेचो लोहमार्ग चालू जाल्लो आनी फुडल्या २० वर्सांत पुराय देशभर रेल्वे मार्गाचें जाळें पातळिल्लें. फ्रेंच सरकारान प्रत्यक्ष रेल्वेमार्गाचें बांदकाम आनी वेवस्थापन खाजगी कंपन्यांचेर सोंपयल्लें. तशेंच तांणी गुंथयल्ल्या भांडवलाचेर नियमीत केल्लो उप्यांत उणो फायदो मेळून भागीदारांक फायदो मेळटलो हाचेंय शासनान उतर दिल्लें. ताका लागून जायत्या उद्देजकांनी ह्या नव्या वेवसायांत प्रवेश केलो.

१८३१ वर्सा नॅदर्लंडसावन स्वतंत्र जाल्ल्या बेल्जियम ह्या देशांतूय रेल्वे येरादारी सुरू जाली. तांणी दोन मुखेल रेल्वेमार्गांची येवजण आंखून उदेंत - अस्तंत रेल्वेमार्गांत जर्मनी आनी फ्रांस ह्या देशांकडेन आनी दक्षिण - उत्तर मार्गांनी जर्मनी आनी ब्रिटन ह्या देशांकडेन दळणवळणाचें कार्य सुरू केलें. १८७० जाता म्हळ्यार ह्या देशांत सुमार ३००० किमी. लांबायेचें रेल्वेमार्गाचें जाळें पातळिल्लें.

स्पेनांत दोंगराळ वाठार आनी उण्या प्रमाणांतले उद्देगधंदे हांकां लागून रेल्वे परिवहनाची व्हडलीशी उदरगत जाली ना. तरीय पूण १८३७ वर्सा साम्राज्यशाही देशांच्या वसणुकांनी पयली रेल्वे वेवस्था स्पेनाच्या अधिपत्याखाल आशिल्ल्या वॅस्ट इंडिजांतल्या क्युबा ह्या देशांत सुरू जाली.

इंग्लंडांत रेल्वे येरादारीचे युग सुरू जायत सावन तिस वर्सांच्या काळांत हे येरादारीची खूब वाड जाली आनीन तातुंतल्यान जायत्यो अडचणी मुखार आयल्यो. ताचेर उपाय म्हणून अभियंत्यांनी भुयारी रेल्वे मार्गाची अभिनव कल्पना मुखार हाडली. १८६३ वर्सा लंडनांत संवसारांतलीं पयली भुयारी रेल्वे वेवस्था सुरू जाली. १८७० म्हळ्यार इंग्लंडांत २१ हजार किमी. परस चड लांबायेचे रेल्वेमार्ग बांदले. तातुंतलें चडशे दोट्टी (Double) आशिल्ले. १८७३-८६ ह्या काळांत ग्रेट ब्रिटनान संवसारांतलो सगळ्यांत लांब आनी सेव्हर्न न्हंयेच्या पात्रासकयल्यान वचपी भुयारी रेल्वे मार्ग बांदलो. तशेंच १८९० वर्सा एडिंबरो शाराकडले फोर्थ न्हंयेचेर प्रक्षेप बहाली पद्दतीन संवसारांतलो त्या काळाचो सगळ्यांत लांब असो रेल्वेखातीर तिरव्यापूल बांदलो. रेल्वे परिवहन सुरू जावन फुडल्या ३०-४० वर्सांभितर प्रवासी डब्याचे बांदावळींत बरीच सुदारणा जाली. चार चक्रा जाग्यार आठ चक्रां आयलीं. डब्यांभितरय खूब बदल जाले. सुशेगादीन प्रवास करपाखातीर पयलो वर्ग, सामान्य प्रवाशांखातीर दुसरो वर्ग आनी हेरांखातीर तिसरो वर्ग अशी डब्यांची विभागणी जाली. एकुणिसाव्या शतमानाच्या निमाणें पयसुल्लो प्रवास करपी जलद गाडयो सुरू जाल्यो. तशेंच बाड्डो आशिल्ल्यो आरामशीर आनी सगळ्या सूरव-सुविधांनी युक्त आशिल्ले जी. एम. पुलमन हाणें बांदिल्ले पुलमन ह्याच नांवान वळखतले प्रवासी डबे ह्या गाडयांक जोडले.

युरोप खंडांभायर रेल्वे येरादारीचो प्रसार सुरवेक उत्तर अमेरिकेंत जालो. इंग्लंडावरी अमेरिकेंतूय सुरवेक खाजगी उद्देगधंद्यांक स्वातंत्र्य दिवपाचें धोरण कार्यान्वित जाल्ल्यान थंय जायत्यो ल्हान कंपन्यो अस्तित्वांत येवन उण्या अंतराचे लोहमार्ग बांदले. १८४० जाता म्हळ्यार न्यूयॉर्कासावन वॉशिंग्टनाक रेल्वे परिवहनावरवीं वचपाक जायत्यो गाडयो बदलच्यो पडटाल्यो. फुडल्या दोन दशकांत न्यूयॉर्कासावन शिकागो वचपाक सुमार २००० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग अस्तित्वांत आयले. पूण हातुंतूय गाडयो बदलच्यो पडटाल्योच. फुडें १८६१ - ६५ ह्या काळांत मात यादवी झुजावेळार सैन्याक जलद हालचाल करपाखातीर रेल्वे परिवहनाचें म्हत्व लक्षांत घेवन अमेरिकन सरकारान एकसंघ रेल्वे वेवस्थेचें नवें धोरण दवरलें. तशेंच ल्हान रेल्वे कंपन्यांक व्हड कंपन्यांमदीं आस्पावन घेवपाक उत्तेजन दिलें. फावो ते कायदे केले आनी रेल्वे सुसूत्रीकरण हाडलें. हातुंतल्यान युनियन पॅसिफीक आनी सेंट्रल पॅसिफीक ह्या दोन व्हड रेल्वे कंपन्यांनी दोंगराळ आनी निर्जन वाठारांतल्यान खूब त्रासांनी रेल्वेमार्ग पुराय केले. १० मे १८६९ दिसा दोनूय दिशांनी स्पर्धात्मक प्रगती करपी हे दोन रेल्वेमार्ग उटा राज्यांतल्या प्रॉमटरी ह्या गांवाभायर एक भांगराचो खिळो मारून जोडले आनी संवसारांतली पयली परिवहन वेवस्था कार्यान्वित जाली.

ते उपरांत रेल्वे परिवहनाचे उदरगतीत वाड जायत गेली. अमेरिकेच्या व्हड आनी निर्जन अस्तंत भागाचें वसणुकीकरण करपाखातीर सरकारान खाजगी रेल्वे कंपन्यांक उण्या दराच्या कळंतरान नव्या रेल्वेमार्गाचे बांदावळीखातीर रीण दिलें. तशेंच, रेल्वेमार्गाच्या दोनूय वटांतल्यो चड क्षेत्रफळाच्यो जमनी तांकां इनामां म्हणून दिल्यो. अशेतरेन २९ रेल्वे कंपन्यांक ३०,००० किमी. लांबायेची लोहमार्गा भोंवतणी सुमार ५३,००० हॅक्टरांवयर इनामी जमीन दिली. एकुणिसावे शतमानाचे निमाणेमेरेन अमेरिकेच्या उदेंत देगेसावन अस्तंत देगेमेरेन अखंडीत प्रवासी वा म्हाल येरादार करपी णव लोहमार्ग अस्तित्वांत आयले.

जेन्ना इंग्लंडांत रेल्वे येरादार सुरू जाली तेन्नाच्यान भारतांत वेपाराच्या निमतान येवन राजकीय सत्ता प्रस्थापीत केल्ल्या इस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांक भारतांतूय रेल्वे परिवहन चालू करपाची इत्सा जाली. तेन्ना उदेंतेकडेन कलकत्यासावन राणीगंजामेरेन सुमार २०० किमी. लांबायेचो आनी अस्तंतेकडेन मुंबयसावन कल्याणामेरेन ५० किमी. अंतराचो अशे दोन रेल्वेमार्ग बांदपाच्यो येवजणो आंखल्यो. तेप्रमाण १६ एप्रिल १८५३ वर्सा मुंबय प्रांतांत बोरीबंदर ते ठाणें ही सुमार ३४ किमी. लांबायेची भारतांतली पयलीच रेल्वे परिवहन वेवस्था चालू जाली. तिची मालकी आनी वेवस्थापन ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वे हे कंपनीकडेन आशिल्लें. १५ ऑगस्ट १८५४ दिसा भारतांतलो दुसरो रेल्वेमार्ग कलकत्यांतल्या हावडा वाठारासावन सुमार ३० किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या हुगळी ह्या गांवां मेरेन चालू जालो. १८५३ ते १८६९ ह्या सोळा वर्सांच्या काळांत भारतीय रेल्वे परिवहन वेवस्थेची सुमार ६००० किमी. लांबायेची रेल्वे येरादार वेवस्था अस्तित्वांत आयिल्ली. ह्या काळांतलो मुंबय - पुणें रेल्वेमार्गावयलो कर्जत ते लोणावळा हो खुबूच चडटी आशिल्लो घाटांतलो रेल्वेमार्ग संवसारांतल्या त्या काळांतल्या अभियांत्रिकेंत उल्लेखनीय थरलो.

१८९० म्हळ्यार संवसारांतल्या पुराय रेल्वेमार्गाची वट्ट लांबाय सुमार ४,५०,००० किमी. इतली जाल्ली.

इ.स. १८९० - १९५० : एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक रेल्वे परिवहन वेवस्थेचे कार्यक्षमतायेंत सर्वांगीण सुदारणा करपांत चड भर दिलो. रेल्वेच्या अभियांत्रिकी आनी कर्षण प्रेरणा ह्या तंत्रांत जाल्ले उदरगतीक लागून उज्यागाडयेच्या वेगांत नवे विक्रम करपांत येताले. जर्मनींत विसाव्या शतमानाचे सुरवेक खाशेल्या प्रवाहरेखीत (गतीक हवेचो रोध उणो जातलो अशे तरेन तयार केल्ल्या) आकाराच्या सांच्याचीं इंजिनां बांदपाक सुरवात जाली आनी तांच्या आदारान वराक १५० किमी. वेगाचो उच्चांक गांठलो. १९३०-४० ह्या दुसऱ्या म्हाझुजा आदींय इंग्लंडांत अशेतरेच्या इंजिनाची आनी उज्यागाडयांची बांदावळ प्रचारांत आयली. ताका लागून दोनूय देशांनी इंजिनाच्या चांचणीवजा धांवांत २०० किमी. वेगाचो विक्रम केलो. इंग्लंडांत १९३५ वर्सा

पांचव्या जॉर्ज बादशाच्या राज्याभिशेकाच्या रजत महोत्सवानिमित्तान केल्ल्या जायत्या उपक्रमांत लंडन सावन एडिंबरो मेरेन सुमार ६४० किमी. लांबायेच्या रेल्वेमार्गावयल्यान कॉरोनेशन स्कॉट ह्या नांवाची खास बांदावळीची उज्यागाडी हो प्रवास सदांच स वरांनी करूंक लागली. एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक विद्युत् शक्तीचेर चलपी इंजिनाच्या संशोधनाक जायत्या देशांनी सुरवात जाली. उपरांत १८९०त लंडनांत ५ किमी. लांबायेची पयली विद्युत् शक्तीन चलपी भुयारी रेल्वे परिवहन वेवस्था चालू जाली. फुडल्या वीस वर्सांमदीं विद्युत् शक्तीचो रेल्वे परिवहनाखातीर जायत्या देशांत प्रसार जालो. विसाव्या शतमानाचे सुरवातीकच पॅरिसांतूच कार्यान्वीत आशिल्ली नामनेची रेल्वे वेवस्था (मॅट्रो) पुराय विद्युत् शक्तीचेर आदारिल्ली आशिल्ली. २६ नोव्हेंबर १९०३ दिसा ब्राउन बोव्ही कंपनीन तयार केल्ल्या विजेच्या इंजिनान वराक २१० किमी. वेगाची तेंगशी गांठली.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत डिझेल इंजिनाच्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत विद्युत् इंजिनाच्या आदारान चलपी रेल्वे परिवहनाचो संवसारभर प्रसार जालो. अमेरिका आनी रशिया ह्या देशांतल्या लांब अंतराचे म्हाल येरादारीखातीर आनी महानगरी प्रवासी परिवहनाखातीर विद्युत् शक्तीचेर चलपी उज्यागाडयांचो चड प्रमाणांत वापर जावंक लागलो. युरोपांतल्या देशांत रेल्वेमार्गाची लांबाय उणी आसली तरी विद्युत् शक्तीचें उण्या खर्चांत उत्पादन शक्य आशिल्ल्यान थंय रेल्वे परिवहनान विद्युत् कर्षणाचो उपेग करताले. युरोपी देशांची संवसारांत जंय जंय साम्राज्यां आशिल्लीं, थंय लैगीत विद्युत् कर्षणाचो प्रसार केलो. देखीक, भारतांत पयली विद्युत् कर्षणान चलपी रेल्वे वेवस्था १९२५त सुरू जाली.

रेल्वे वेवस्थेंत विद्युत् कर्षण पद्दतीचो प्रसार जाता आसतनाच डिझेल कर्षण प्रकाराचोय कांय देशांत तितल्याच नेटान प्रसार जातालो. डिझेल इंजिनाचेर चलपी आनी रुळावयल्यान वचपी गाडयो युरोपांत १८९० आनी अमेरिकेंत १९०९ वर्सा सुरू जाल्यो. तरी तें इंजिन शक्तिमान करून ते वरवीं रेल्वे इंजिन तयार करपाक बरोच तेंप गेलो. डिझेल रेल्वे इंजीन हें डिझेल विद्युत् रेल्वे इंजिन आसता. म्हणजेच तें डिझेल इंजिनाच्या आदारान निर्माण जावपी आनी विद्युत् शक्तीच्या नेटार चलपी रेल्वे इंजीन आसता. अशे तरेचें पयलें डिझेल रेल्वे इंजीन तयार करून रुडोल्फ डिझेल ह्या जर्मन अभियंत्यान पर्शियन रेल्वे वेवस्थेच्या रेल्वेमार्गांर चांचणी घेतली. जर्मनींत डिझेल - विद्युत् रेल्वे इंजिनाची पयली चांचणी जर्मनींत १९२४ वर्सा जाली आनी प्रत्यक्षांत शंटिंग इंजीन म्हणून ताचो उपेग १९३० वर्सासावन जालो.

१९३२ वर्सा डिझेल रेल्वे इंजीन लायिल्ले पयले प्रवासी उज्यागाडयेचें उक्तावण अमेरिकेंतल्या बर्लिंग्टन रेलरोड हे कंपनीन सुरू केल्ल्या 'झेफर' नांवाचे उज्या गाडयेन जालें आनी तेन्नासावन

रेल्वे परिवहनांत डिझेल येरादारीचें पर्व सुरू जालें. जायत्या रेल्वे वेवस्थांनी डिझेल रेल्वे इंजिनाचे निर्मितीक उत्तेजन दिलें. दुसऱ्या म्हाझुजांत अमेरिकेंत जाल्ल्या प्रचंड म्हाल आनी सैनिकी येरादारेंत ३००० टन वजनाची उज्यागाडी सरासरी वराक ५० किमी. वेगान ओडून व्हरपी जनरल मोटर्सच्या डिझेल रेल्वे इंजिनाचो म्हत्वाचो वाटो आसा.

एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक तारायंत्राची निर्मिती जातकच एकाच रेल्वेमार्गांर दोन स्थानकांमदीं एका वेळार एकूच उज्यागाडी वतली अशी यांत्रिक येवजण केल्ली. पूण गाडी मदीं अकस्मात थांबोवपाची गरज लागली जाल्यार प्रभावी गतीरोधक प्रणाली उपलब्ध जावची देखून मुळाव्या स्वरुपाची येवजण आरिवल्ली. फुडें अमेरिकेंत जॉर्ज वॅस्टिंगहाऊस ह्या अभियंत्यान एक स्वयंचलित वेग गतिरोधक प्रणाली तयार केली. हे येवजणेप्रमाण उज्यागाडयांच्या डब्यांक हवेच्या दाबांतल्या फरकाच्या आदारान चलपी गतीरोधक बसयल्ले आनी ते चालक वा रक्षक हांणी कार्यान्वित करपाची यंत्रणा उपलब्ध केल्ली. हे यंत्रणेक लागून उज्यागाडयांचे वेग सुरक्षिततायेक बादा येता आसतना वाडोवप शक्य जाता. हाचेभायर रेल्वे परिवहनांत आनीक दोन सुरक्षा साधनां आसात. तीं म्हळ्यार मध्यवर्ती परिवहन नियंत्रण हे वेवस्थेक लागून परिवहन नियंत्रकाक स्वयंच्या रेल्वेमार्गांर इंजीन वा गाडी उबी आसा वा धांवता तें एका नकाशाचेर आपशींच ल्हान दिवे लागून कळटा आनी ते प्रमाण योग्य तरेन येरादारीचें नियंत्रण करूंक मेळटा. दुसरी सुरक्षा येवजण म्हळ्यार रेल्वेमार्गांत दोन रूळ जोडपी जोडावयल्यान गाडी वता आसतना जावपी आवाज, प्रवाशांक बसपी धक्के आनी सगळ्यांत म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार जोडांतल्या यांत्रिक दोशांक लागून वा मानवनिर्मीत त्रुटिक लागून जावपी संभाव्य अपघात, हें सगळें टाळपाखातीर जायते रूळ जोडकामान एकामेकांक जोडून दीर्घ अंतराचो अखंड रूळ करप.

भारतीय रेल्वे : रेल्वे हें भारतांतले येरादारीचें मुखेल साधन. भारतांतलो पयलो रेल्वेमार्ग मुंबय ते ठाणें हांचे मदीं १६ एप्रिल १८५३ दिसा सुरू जालो आनी ताची लांबाय सुमार ३४ किमी. आशिल्ली. पयले गाडयेक १४ डबे आनी ३ इंजिनां जोडिल्लीं. १८५४ - ६० ह्या काळांत आठ रेल्वे कंपन्यो स्थापन जाल्ल्यो. (१) इस्ट इंडियन रेल्वे (२) ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वे (३) मद्रास रेल्वे (४) बाँम्बे बरोडा अँड सँट्रल इंडिया रेल्वे (५) सिंदिया रेल्वे (६) इस्टर्न बँगॉल इस्टर्न रेल्वे (७) साउथ इंडियन रेल्वे (८) कलकत्ता अँड साऊथ रेल्वे. १८६९ - ८१ ह्या काळांत रेल्वे कंपन्यांनी आनी ब्रिटीश कंपन्यांनी मेळून सुमार १४९२० किमी. मेरेन गेजाचे रेल्वेमार्ग बांदले. इ.स. १८८१-१९०० ह्या काळांत बँगॉल सँट्रल रेल्वे (१८८१), रोहिलखंड अँड कुमाऊँ रेल्वे (१८८२), सदरन मराठा रेल्वे (१८८२), इंडियन मिडलँड रेल्वे (१८८५), बँगॉल - नागपूर रेल्वे (१८८७), आसाम -

बँगॉल रेल्वे (१८९२) आनी बर्मा रेल्वे (१८९७) ह्यो कंपन्यो स्थापन जाल्यो. ह्या काळांत वट्ट ३३ रेल्वे कंपन्यो ९८ मार्ग चलयताल्यो. १९०० उजवाडटा म्हळ्यार रेल्वेमार्गांची वट्ट लांबाय ३९,६०३ किमी. आशिल्ली. १९०५ वर्सा रेल्वे मंडळाची स्थापना जाली. १९०८ म्हळ्यार ह्या मंडळाची पुनर्रचणूक केली. ह्या काळांत सरकारान सुमार १६,००० किमी. लांबायेचे फांटे आनी पुरवण रेल्वेमार्ग बांदले. १९१५ म्हळ्यार रेल्वेमार्गांची लांबाय सुमार ५६,४५६ किमी. इतली जाली. पयल्या म्हाझुजांत आनी त्या उपरांतच्या काळांत (१९१४ - २१) भारतीय रेल्वे वेवस्था मोडकळीक आयली. तेखातीर लश्करी नदरेन म्हत्वाचे अशे रेल्वेमार्ग बांदले. ताका लागून रेल्वेमार्गांची वट्ट लांबाय ५८७७६ किमी. मेरेन पावली.

नोव्हेंबर १९२० वर्सा सर हाचे अध्यक्षतायेखाल नेमिल्ले समितीन केल्ल्यो चडशो शिफारशी सरकारान आपणायल्ल्यो. १९२५ वर्सा सरकारान इस्ट इंडियन आनी ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला हे कंपनीची वेवस्था आपणाकडेन घेतली. ताका लागून चडशा भारतीय लोकांक रेल्वेंत रोजगार मेळूंक लागलो आनी प्रवाशांच्या सूरव-सोयीखातीर चड लक्ष दिलें. १९२४ वर्सा रेल्वे अर्थवेवस्था वेगळी करपाच्या प्रस्तावाक मंजुरी दिली.

इ.स. १९२५-३० ह्या काळांत रेल्वेची अर्थीक स्थिती कांय प्रमाणांत सुदारली. ह्या पांच वर्सांमदीं शिलकी उत्पन्न रु. ५२.६४ कोटी. ह्या काळांत मुंबय आनी चेन्नई ह्या वाठारांत विजेच्यो गाडयो सुरू जाल्यो. १९२९ - ३०त रेल्वेमार्गांची लांबाय ६६,७५८ किमी. आशिल्ली.

तेउपरांतच्या १९३१ - ३५ ह्या काळांतलो अर्थीक मंदीचो भारतीय रेल्वेचेर वायट परिणाम जालो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या पूर्वकाळांत रेल्वेचे अर्थीक स्थितींत सुदारणा जाली. १९३७ वर्सा भारतापसून ब्रह्मदेश वेगळो जालो. तेन्ना वट्ट रेल्वेमार्गांची लांबाय ३२०० किमी.न उणी जाली. १९३९त भारतीय रेल्वेमार्गांची वट्ट लांबाय ६५८५० किमी. आशिल्ली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत भारतीय रेल्वे पयल्या म्हाझुजाच्या मानान चड सुसज्ज आशिल्ली. झुजा साहित्य व्हरपाखातीर खूब प्रमाणांत वाणिर्णीचो वापर जालो. ताका लागून खाजगी उपेगाखातीर खुबूच थोड्यो वाणिर्णी उपलब्ध आशिल्ल्यो. १९४२ त झूज येरादार मंडळ स्थापन केलें. सुमार ६५०० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग काडून मेसोपोटेमिया आनी इराक ह्या देशांत धाडले. १९४३ - ४४ च्या बंगालांतल्या दुश्काळाक लागून रेल्वेमंडळामुखार पेंच निर्माण जालो. लश्करी आनी नागरी लोकांवांगडाच दुकळाच्या वाठारांत अन्नधान्य धाडपाची जबाबदारी रेल्वेचेर आयली. त्या काळांत रेल्वेन सदचेपरस दर म्हयन्याक सरासरी दोन कोटीपरस चड प्रवाशांची येरादारी केली.

भारताचे सुटकेउपरांत देशाचे फाळणेक लागून भारतीय रेल्वेचीय विभागणी जाली. लश्करी नदरेन म्हत्वाचे अशे रेल्वेमार्ग म्हळ्यार बँगोल आसाम रेल्वेचो चडसो भाग आनी नॉर्थ वॅस्टर्न रेल्वेचो ४/५ भाग पाकिस्तानाकडेन गेलो. ह्या वेळार रेल्वे कर्मचाऱ्यांचें स्थलांतरूय व्हड प्रमाणांत जालें. पाकिस्तानांतल्यान सुमार १०४००० कर्मचारी भारतांत आयले. जाल्यार भारतांतल्यान सुमार ८३,००० कर्मचारी पाकिस्तानांत गेले. राजकीय स्वातंत्र्य मेळटकच भारतीय रेल्वेक जायत्या अडचणींक तोंड दिवचें पडलें. आदलीं संस्थानां भारतीय संघराज्यांत विलीन जातकच भारत सरकाराच्या रेल्वेची मार्गलांबाय १२,०९६ किमी. न वाडली. ह्या संस्थानांचे रेल्वेमार्ग वेगवेगळ्या प्रकारांचे आनी वेगवेगळ्या आकारमानांचे आशिल्ले.

३१ मार्च १९७८ दिसा वट्ट रेल्वे वेवस्थांची णव परिमंडळांनी विभागणी केली. ह्या परिमंडळांचीं नांवां ताच्या मुख्यालयाचें ठिकाण आनी मार्गलांबाय (किमी.) अशीं आसात - मध्य (मुंबय - बोरीबंदर - व्ही.टी.; ६८१५), उदेंत (कलकत्ता; ४२९१), उत्तर (नवी दिल्ली; १०९८७), ईशान्य वा उत्त-उदेंत (गोरखपूर ५१६३) ईशान्य सीमा (माली गांव - गौहाती; ३७६३), दक्षिण (चेन्नई; ६७५६), दक्षिण मध्य (सिकंदराबाद; ७२०४), अग्नेय वा दक्षिण उदेंत (कलकत्ता; ७११५), आनी अस्तंत (मुंबय-चर्चगेट ९८८९).

भारतीय रेल्वेवेवस्था ही आशियांतली सगळ्यांत व्हड आनी संवसारांतली पांचव्या क्रमांकाची. सुटकेउपरांत तिच्यांत जायती उदरगत जावन ३१ मार्च १९८८ दिसा ६१, ९७६ किमी. जाली. भारतांत ब्रॉड गेज, मिटर गेज आनी नॅरो गेज हे रेल्वेमार्गाच्या रुंदायेचे तीन प्रकार वापरांत आसात. १९७२ सावन वाफेच्या रेल्वे इंजिनाजाग्यार विद्युत् आनी डिझेल इंजिनां आयलीं. तशेंच संकेत निदर्शन आनी दूरसंदेशवहन हांच्या अद्ययावतीकरणांत आनी सुदारणेंत बरीच प्रगती जाली. उपरांत संगणकाचें युग रेल्वेंतूय पावलें. नवी दिल्ली, मुंबय, कलकत्ताच्यान येवपी गाडयांच्या आरक्षणारवातीर संगणकाचो उपेग करूंक लागले. तेभायर वाहनाचें वितरण आनी नियंत्रण हांचेखातीर तशेंच दर एके वागणिका आनी प्रवासी डब्याच्या स्थलांतराचो तपशील दवरपारवातीर संगणकाचो वापर करतात.

साहित्य सामग्रीचे बाबतींत भारतीय रेल्वेन स्वयंपूर्णतेचे नदरेन उल्लेख करपासारकी प्रगती केल्ली आसा. १९५१ - ५२ त योजनाबध्द विकासकार्यक्रमाचे सुरवेक भारतीय रेल्वे २३% साहित्य सामग्री आयात करताली. १९८५ - ८६ म्हळ्यार हे आयातीचें प्रमाण ८.३% मेरेन उणें जालें. पंचवर्सुकी येवजणेंतूय रेल्वेच्या विकासाखातीर तरतूद वाडयली. भारतीय रेल्वेच्या प्रशासनाची आनी वेवस्थापनाची जबाबदारी रेल्वे राज्यमंत्र्याचे देखरेखीखाल रेल्वे मंडळ पळयता. ह्या मंडळांत रेल्वे मंत्रालयांतलो पदसिध्द मुखेल सचिव हो अध्यक्ष, एक अर्थीक आयुक्त आनी पांच वांगडी हांचो आस्पाव आसता. वट्ट

रेल्वे वेवस्था णव परिमंडळांनी विभागिल्ली आसून दर एका परिमंडळाचो एक महावेवस्थापक आसता आनी तो रेल्वेचें कार्य, सांबाळ आनी अर्थीक गजाली हे नदरेन रेल्वे मंडळाक जबाबदार आसता. रेल्वे प्रशासन आनी जनता हांच्यांतल्या परस्पर सहकाराखातीर राश्ट्रीय रेल्वे उपेग कर्त्यांची सल्लागार समिती, परिमंडळीय रेल्वे उपेगकर्त्यांची समिती बी वेगवेगळ्यो समित्यो काम करतात.

१९२४-२५ वर्सासावन रेल्वेची अर्थवेवस्था सरकाराच्या सर्वसादारण उत्पन्नाचे बाबींसावन वेगळी केली. रेल्वेचो स्वताचो निधी आनी लेखा वेवस्था आसून संसदेक रेल्वेचें वेगळें अदमासपत्रक स्थापन करतात.

भारतीय रेल्वे इंजिनाचें उत्पादन चित्तरंजनांतल्या (अस्तंत बंगाल) चित्तरंजन लोकोमोटिव्ह वर्क्स आनी वाराणसी (उत्तर प्रदेश) हांगाच्या डिझेल लोकोमोटिव्ह वर्क्स ह्या कारखान्यांनी करतात. ते उपरांत मुखेल मार्गावयल्या विद्युत् आनी डिझेल द्रवीय शर्टींग इंजिनाचें उत्पादन करूंक लागले. ह्याच काळांत मिटर गेजावयलीं चडशीं वाफेचीं इंजिनां टाटा इंजिनियरींग अँड लोकोमोटिव्ह कंपनीन तयार केलीं. चित्तरंजन कारखान्यांत एकदिश विद्युत् प्रवाहाचेर चलपी पयलें इंजीन १९६१ - ६२त आनी पयलें डिझेल इंजीन द्रवीय शर्टिंग इंजीन १९६७-६८त तयार केल्लें. मुखेल मार्गावयलें डिझेल विद्युत् इंजीन तशेंच जड कामाखातीर वापरतलीं शर्टिंग इंजिनां वाराणसी हांगांच्या कारखान्यांत तयार करतात. ह्याच कारखान्यांत १९६३ - ६४ वर्सा ब्रॉड गेज इंजिनाच्या आनी १९६८ - ६९ वर्सा मिटर गेज इंजिनाच्या उत्पादनाक सुरवात जाली. ते उपरांत मात देशांत डिझेल विद्युत् इंजिनां आयात केलीं नात. प्रवासी सेवेखातीर लागपी डब्यांचें चडशें उत्पादन पेरांबूर (तमिळनाडू) हांगाच्या इंटिग्रल कोच फॅक्टरी ह्या कारखान्यांत जाता. ह्या उत्पादनाक पूरक अशें उत्पादन भारत अर्थ मुव्हर्स लि. आनी जेसप्स हे भौशिक मळावयले उपक्रम करतात आनी हे तीन कारखाने मेळून भारतीय रेल्वेची चडशी गरज भागयतात. डब्यांचीं चाकां आनी तांकां जोडपी आस तयार करपाखातीर १९८४ वर्सा बँगलोर हांगा कारखानो स्थापन जालो. १९८८वर्सा थंय पयल्या डब्याची निर्मिती जाली. भारतांतल्यान टांझानिया, तैवान, युगांडा, ब्रह्मदेश, व्हिएटनाम, फिलिपीन्स आदी देशांक रेल्वे प्रवासी डबे निर्यात केल्यात. भारतीय रेल्वेची वागणिकाची गरज भौशिक आनी खासगी मळावयले कारखाने मेळून भागयतात. तीन रेल्वे दुरुस्ती कर्मशाळा ह्या कारखान्याच्या उत्पादनाक पूरक अशें उत्पादन करतात.

रेल्वेच्या वावराच्या वेगवेगळ्या गजालींविशींचें संशोधन आनी तंत्रिक विकासाची जबाबदारी आशिल्लें रिसर्च डिझाइनस अँड स्टँडर्ड्स ऑर्गनायझेशन ही वेगळी संस्था आसा. ही संस्था रेल्वे मंडळ, परिमंडलीय रेल्वे वेवस्था, उत्पादक कारखाने आनी उद्येग तशेंच वेपार हांकां सल्लो दिवपाचें काम करता. वाहनां रेल्वेमार्ग पूल आनी

हेर बांदकामां तशेंच रेल्वे वापरता ती साहित्यसामग्री हातूंत क्रमाक्रमान प्रमाणी करण करप हो हे संस्थेचो मुखेल उद्देश आसा. तशेंच रेल्वेच्या वावराच्या सगळ्या मळावयलें संशोधन हातांत घेवप हें हे संस्थेचें दुसरें म्हत्वाचें कार्य.

रॅड इंडिया टॅक्नीकल अँड इकॉनॉमिक सर्व्हिसेस आनी इंडियन रेल्वेस कन्स्ट्रक्शन कंपनी ह्यो भौशिक मळावयल्यो भारतीय रेल्वेच्यो दोन कंपन्यो आसून त्यो रेल्वेमार्ग तंत्रविद्या आनी रेल्वे प्रकल्पाची अंमलबजावणी करप हे विशींच्यो उच्च-पातळेवयल्यो सल्लागार सेवा दितात. पयली कंपनी येरादारी तंत्रविद्येक सगळ्या बाबींसंबंदींच्यो सल्लागार सेवा दिता, जाल्यार दुसरी भारतांत आनी परदेशांत पुराय रेल्वे प्रकल्पांची उबारणी करपाचें काम करता. ह्या कंपन्यांनी आल्जेरिया, झाईरे, घाना, फिलिपिन्स, नायजेरिया तशेंच सौदी अरेबिया, इराक, जॉर्डन आदी मध्य उदेंत देशांनी अशें कार्य केलां .

येरादारी वेवस्था : रेल्वे परिवहनाचो मुखेल उद्देश म्हळ्यार म्हाल आनी प्रवासी हांकां रोकड्या रोकडे, सुरक्षीतपणान आनी किफायतशीरपणान हाड व्हर करप आसता आनी ही जबाबदारी रेल्वेच्या परिचलन आनी वाणिज्य ह्या दोन विभागांनी विभागिल्ली आसता. वाहनां (वागिणी आनी डबे) आनी इंजिनां ह्या साधनांचो चडांत चड कार्यक्षमतायेन उपेग करून म्हाल आनी प्रवासी येरादारीचो पांवडो वाडोवप ही परिचलन विभागाची जबाबदारी आसता. जाल्यार वाणिज्य विभाग रेल्वेच्या गिरायकांकडेन संबंद दवरून तांचे मागणेप्रमाण येरादार सेवा उपलब्ध करून दिवप आनी ताचेपसून फावो तें उत्पन्न मेळोवपाखातीर गिरायकाची क्षमताय आनी रेल्वेच्या परिवहनाखातीर जावपी खर्च ह्या दोगांयचो मेळ घालून येरादारीचे दर थारावप हाचेर केंद्रीत केल्ले आसतात.

वयर सांगल्या ती परिचलनाची जबाबदारी पुराय करपाखातीर योजनाबद्ध कार्यप्रणाली ही वक्तशीरपणान आनी अचूकपणान यशस्वी करपाची कार्यक्षमताय गरजेची आसता. तशेंच येरादारीचे मागणेंत जावपी वाड लक्षांत घेवन तेचप्रमाण येरादारीची तांक वाडोवपाची येवजण आंरवप चड गरजेचें आसता.

आगगाडी हें जरी परिचलनाचें एकक आसलें तरी तिका जोडिल्ल्यो जायत्यो वागिणी आसात. ज्यो सदांच एका स्थानकापसून आयिल्ल्यो नासतात आनी एकेचकडेन वचपीय नासतात. अशा शेंकड्यांनी वा हजारांनी वागिणिचे मार्ग कांय अंतराखातीर एकठांय आसतात जाल्यार बऱ्याच अंतराखातीर वेगवेगळे आसतात. ताका लागून रेल्वे परिवहन वेवस्थेंत जायत्या जाग्यार दर एके आगगाडयेक जोडिल्ल्यो वागिणी वेंचून त्यो वेगवेगळ्या दिशांक वचपी गाडयांक जोडच्यो पडटात. जायतेफावट एकाच कडल्यान वचपी वागिणी चड आसल्यार ताची एक पुराय गाडी तयार करतात. वागिणींची जोडणी आनी वेगळावपाचें काम हें वेळाचें आनी कटकटीचें आसता. जेन्ना अशो हजारांनी

वागिणी अशे तरेन वेंचून परत त्या ठिकाणांच्या क्रमांकान तांची जुळोवणी करची पडटा, तेन्ना त्या कामांखातीर व्हड जुळोवणी आदारांची गरज लागता. अशे आवार सादारणपणान २०० ते ३०० किमी. अंतराचेर येवजिल्ले आसतात.

रेल्वे परिवहनांतले म्हाल येरादारीच्या आनीक एका खाशेलपणाक लागून रेल्वे परिचलन वेवस्थेचेर बरोच ताण पडटा. रेल्वेच्यो वागिणी गरजेप्रमाण धांपिल्ल्यो आनी उक्त्यो अशो दोन तरांच्यो आसतात. तातुंतल्यो धांपिल्ल्यो वागिणी धान्यां आनी हेर कृषीजन्य म्हालाची आनी अशे तरेच्या सैमीक आनी मानवी अरिशांपसून राखणेची गरज आशिल्ल्या वस्तूंची हाड - व्हर करपाखातीर वापरतात. तशेंच उकते वागिणींतल्यान कोळसो, मीन, चुनो आदी खनीज पदार्थ हाड - व्हर करतात. खनीज म्हालान भरिल्ल्यो हजारांनी उक्त्यो वागिणी एका विशिश्ट वाठारांत वा दिकेन धाडिल्ल्यो आसल्यार आनी त्या वाठारांत अशे वागिणींत भरपासारको म्हाल उपलब्ध नासल्यार त्यो वागिणी थंयच्यान रिकाम्योच परत धाडच्यो पडटात. अशी गजाल धांपिल्ल्या वागिणींच्या बाबतींतूय घडूंक शकता. अशे तरेन वागिणींक रिकामे स्थितींत प्रवास करचो पडटा. ताका लागून रेल्वे वेवस्थेक अर्थीक नुकसान सोंसचें पडटा. अशेंच प्रवासी येरादारी बाबतींतय घडूंक शकतात. प्रवाशी आगगाडयांचे सगळेच डबे सुरवातीच्या स्थानकासावन निमाण्या स्थानकामेरेन वचपी नासतात. ताका लागून प्रवाशांक खूबूच त्रास जातात. १९४० वर्सा सावन आगगाडयांक आंतरस्थानकीय डबे जोडपाची प्रथा सुरू जाली आनी प्रवाशांची बरी सोय जाली. पूण अशे तरेच्या डब्यांची जोडणी आनी वेगळावणी करपाक खूब वेळ वता. तशेंच ही कारवाय करपाखातीर एक खास शर्टिंग इंजीन स्थानकाचेर सतत दवरचें पडटा. पूण हीच वेवस्था प्रवाशांक चड बरी पडटा.

माल आनी प्रवासी येरादारी करपी आगगाडयो रेल्वे परिवहनाच्या पयल्या शतकांत सादारणपणान एका इंजिनान ओडप जाताल्यो. पूण १९३० उपरांत म्हालवाहक आगगाडयांक दोन इंजिनां लावन ओडप आनी चडावाच्या मार्गार तिसरें इंजीन जोडून धुकलपाची चाल सुरू जाली. वाफेच्या इंजिना जाग्यार विजेचीं आनी डिझेलार्चीं इंजिनां उपेगांत येतकच उत्तर अमेरिका खंडांत १५०-२०० इतल्यो वागिणी जोडिल्ल्यो व्हड उज्यागाडयो ५-७ डिझेल इंजिनां लावन ओडटाले. तातुंतलीं तीन इंजिनां सगळ्या वागिणींच्या मुखार आनी हेर इंजिनां ५०-६० वागिणी उपरांत जोडटात. ह्या सगळ्या इंजिनांनी फकत पयल्याच इंजिनांत चालक आसता आनी तो हेर इंजिनां यांत्रिक साधनां नियंत्रणांत दवरूंक शकता. भारतीय रेल्वे वेवस्था अशे तरेच्या परिचलनाचे हालीं प्रयोग करता. चडशा देशांनी प्रवाशांची येरादार करपी उज्यागाडयांक आठ ते धा डबे जोडिल्ले आसतात. भारतांत रेल्वे प्रवाशांची संख्या खूब आशिल्ल्यान डिझेल वा विद्युत्

इंजिनाच्या आदारान १७-१८ डब्बांच्यो उज्यागाडयो १९७० उपरांत वचूंक लागल्यो. सद्याच्या काळांत दोन इंजिनां वापरून २२-२६ डबे जोडिल्ल्यो आनी सुमार अर्द किमी. लांबायेच्यो उज्यागाडयो अस्तित्वांत आयल्यात.

वाणिज्य : रेल्वे परिवहनाचे वाणिज्यनितीचीं दोन तासां आसात. तातुंतलो पयलो गिरायकाक जाय आशिल्ली परिवहन सेवा आयोजीत करून ती किफायतशीरपणान विकप आनी दुसरें, गिरायकाक दिल्ले सेवेचो मोबदलो तांचेकडल्यान वसूल करप. ह्या दोनय कार्यांनी रेल्वे परिवहनाच्या सुमार देडशें वर्सांच्या इतिहासांत सादरण तीन काळ दिसतात. (१) १८३०-१९१० (२) १९१०-६० (३) १९६० उपरांतचो काळ. हातुंतल्या पयल्या कालखंडांत उद्देगीक क्रांती आनी साम्राज्यशाय ह्या संवसारीक नाविन्यपूर्ण घडणुकांक लागून रेल्वे परिवहनाचो व्हड विस्तार जायत गेलो. रेल्वे परिवहनाचे वाणिज्यनितीची दुसरी वट म्हळ्यार दर निर्धारण पद्दती. ही पद्दत कांय सर्वमान्य सिध्दांताचेर आदारीत आसता. रेल्वे परिवहन जायत्या प्रकारच्या म्हालांची आनी वस्तूंची येरादारी करता. ह्या मालांचें आनी वस्तूंचें मोल, मागणी, आकारमान आनी स्वरूप पावस-वान्यापसून आनी चोरयेपसून राखण मेळची हे नदरेन त्या सगळ्या मालाचें आनी वस्तूंचें वर्गीकरण केल्लें आसता. तशेंच ९०% परस चड मालाची येरादारी पुरायपणान वाणिज्यितल्यान जाता आसतना प्रत्यक्षांत माल येरादारीचे दर वेगवेगळ्या मालारवातीर, वेगवेगळ्या आकारमानाच्या वाणिज्याच्या धारकतेचेर आदारीत आसतात.

अर्थवेवस्था आनी वेवस्थापन : रेल्वे परिवहनांत अर्थवेवस्था आनी वेवस्थापन ह्या दोनय घटकांचो म्हत्वाचो वाटो आसा.

अर्थवेवस्था : रेल्वे परिवहन हो संवसारांतल्या सगळ्या देशांनी खाजगी उद्देगधंदो म्हणून सुरू जालो आनी तेन्नाच्यान एका शतमानापरसूय चड काळ तो एक फायदेशीर उद्देगधंदो म्हणून चल्यलो. तशेंच तातूंत गुंथयल्ल्या भांडवलाचेरूय उद्देजकांक भरपूर फायदो जालो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत चड करून १९६० उपरांत ही परिस्थिती बदलली आनी हातूंत नुकसान जावंक लागलें. हाचीं मुखेल तीन कारणां आसात तीं अशीं - (१) स्वर्चांतली सुमाराभायर वाड चड करून १९७२-७३ (२) हेर परिवहन वेवस्थांचे सर्तीकलागून रेल्वेन वगडायल्ली उच्च दरान जावपी मालाची येरादारी (३) पयल्या कारणान गरजेची जाली पूण दुसऱ्या कारणान कठीण जाल्ली फाव तितली दरवाड.

ह्याच काळांत चडशा सगळ्या देशांनी रेल्वे परिवहन वेवस्थांचें राश्ट्रीयीकरण जाल्ल्यान ह्या वेवस्थांक जावपी नुकसान हेर भौशिक उद्देगांवरी सरकारी भांडारांतल्यान अनुदान, अंतरीम मदत वा रीण ह्या रुपान भरून काडप जातालें. तरी लेगीत भारतीय रेल्वेपरिवहनांत रेल्वे परिवहन ही एक भौशिक सेवा ह्या तत्वाचेर जनतेंत आनी

राजकीय पांवड्यार लक्ष केंद्रीत केल्ल्यान आनी रेल्वे परिवहन हो एक उद्देगय आसा. हाचेकडेन आड नदर केल्ल्यान भारतीय रेल्वे परिवहनाक फक्त अर्थीक नुकसानूच सोंसचें पडलेंना जाल्यार यंत्रीक आनी तंत्रीक नदरेन तिच्यांत फावो ती उदरगत जालीना.

वेवस्थापन : रेल्वे परिवहन वेवस्थेची सुरवात चड करून खाजगी कंपन्यांनी केल्ल्यान ह्या उद्देगाची वेवस्थापन पद्दत वाणिज्यप्रधान आशिल्ली. पूण उण्या-चड प्रमाणांत तांचे कार्यपद्दतीचेर चड करून तंत्रीक बाबतींत त्या त्या देशांतल्या सरकाराचें नियंत्रण आसतालें. युरोपांतल्या चडशा देशांतल्यो रेल्वे परिवहन वेवस्था पयल्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळांत पुराय तरेन राश्ट्रीयीकृत जाल्ल्यान तांच्यो वेवस्थापन पद्दती त्या त्या देशांतल्या भौशिक मळावयल्या हेर उद्देगधंद्याचे पद्दतीचेर आदारीत आसात. भारतांत १९२५ वर्सा दोन रेल्वे कंपन्यांचें राश्ट्रीयीकरण जाल्लें. १९४२ वर्सा चड करून भारतांतल्यो सगळ्यो रेल्वे वेवस्था पुराय तरेन सरकारी नियंत्रणाखाल आयल्यो. तशेंच रेल्वे परिवहन हो शासनाचो एक मुखेल विभाग जालो. शासकीय वेवस्थापनेचो एक म्हत्वाचो भाग म्हळ्यार अधिकारी आनी कर्मचारी हांची प्रशिक्षण वेवस्था. भारतीय रेल्वे वेवस्थेंत सुटकेउपरांत बरीच प्रगती जाल्या. रेल्वे कर्मचाऱ्यांक यंत्रीक आनी तंत्रीक प्रशिक्षण दिवपाखातीर रेल्वे परिमंडळाच्या दर एका विभागांत आधुनीक उपकरणांनी सुसज्ज आशिल्ली एक प्रशिक्षण संस्था अस्तित्वांत आसा. तशेंच अधिकाऱ्यांखातीर वेगवेगळ्या तंत्रांनी प्रशिक्षण दिवपी अखिल भारतीय मळावयल्यो संस्था आनी रेल्वे वेवस्थापनाचें संकलीत प्रशिक्षण दिवपी मध्यवर्ती संस्थाय स्थापन केल्ल्यो आसात. हातूंत जायत्या विकसनशील देशांतले रेल्वे अधिकारी प्रशिक्षणारवातीर येतात. भारतांत राजपत्रीत अधिकाऱ्यांखातीर चार मध्यवर्ती प्रशिक्षण संस्था आसात. इंडियन रेल्वेस इन्स्टिट्यूट ऑफ सिव्हिल इंजिनियर्स, पुणें ही संस्था स्थापत्य अभियंत्यांक प्रशिक्षण दिता. जाल्यार इंडियन रेल्वेस इन्स्टिट्यूट ऑफ सिग्नल इंजिनियर्स अँड टेलिकम्युनिकेशन्स, सिक्ंदराबाद हे संस्थेंत संकेत आनी दूरसंदेशवहन विभागांतल्या अधिकारी आनी कर्मचारी हांकां प्रशिक्षण दितात. इंडियन रेल्वेस इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅकनिकल अँड इलॅक्ट्रिकल इंजिनियर्स, जमालपूर हे संस्थेंत शिकपी उमेदवार अधिकाऱ्यांक यंत्रीक आनी विद्युत् अभियांत्रिकीचें प्रशिक्षण दितात. तशेंच रेल्वे स्टाफ कॉलेज बडोदा हे संस्थेंत सगळ्या राजपत्रीत अधिकाऱ्यांक सादारण संकलीत प्रशिक्षण दितात.

रेल्वे परिवहनाच्या शासकीय वेवस्थापनाची रुपरेशा अशी आसता - देशांत सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्याचेर रेल्वे मंडळ आसता. हें मंडळ देशांतल्या रेल्वे परिमंडळाचे कामगिरीचेर सादारण परिवेक्षण करता आनी सगळ्या म्हत्वाच्या गजालींनी धोरणात्मक निर्णय घेता. दर एका रेल्वे मंडळांत सद्या पांच ते आठ विभाग आसात आनी त्या त्या विभागांतल्या रेल्वे परिवहनाची मुखेल जबाबदारी विभागी

वेवस्थापकाचेर आसता आनी तेप्रमाण तांकां फावो ते अधिकार दिल्ले आसतात.

आधुनिकीकरण : दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत रेल्वे परिवहनाचे तंत्रविद्येंत उदरगत जाली ती सुरवेक फ्रांस देशांत १९५१ वर्सा त्या देशांतले राष्ट्रियकृत रेल्वे वेवस्थेन विद्युत् शक्तीचेर आदारिल्ल्या रेल्वे परिचालनांत क्रांतीकारक बदल घडोवन हाडले. २५,००० व्होल्ट इतल्या व्हड विजेच्या दाबाचो उपेग करून ताच्या आदारान वराक २०० किमी. वेगान धांवपी प्रवासी उज्यागाडयो चालू केल्यो. थोड्याच काळांत हे तंत्रविधेचो प्रसार युरोपाभायर रशिया, चीन, जपान, भारत आदी देशांनी जालो. १९६४ वर्सा जपानी राष्ट्रिय रेल्वे वेवस्थेन टोकियो आनी ओसाका ह्या दोन महानगरांमदीं ५१० किमी. लांबायेचो एक आर्विल्लो आनी पुराय तरेन वेगळो असो रेल्वेमार्ग बांदून प्रवाशी येरादारी आधुनिकीकरणांतलो दुसरो म्हत्वाचो टप्पो गांठलो. ह्या रेल्वे मार्गाचेर वराक २१० किमी. आनी सरासरी १७० किमी. वेगान एका फाटोफाट एक अशो वचपी उज्यागाडयो चालू केल्यो. हातुंतल्यो 'जलद गाडयो' हें अंतर तीन वरां स मिनटांनी जाल्यार, मर्यादीत जलद' गाडयो हो प्रवास चार वरां धा मिनटांनी पुराय करताल्यो. ह्या नव्या अशा 'नव होक्कायडो' रेल्वेमार्ग नांवाचे रेल्वे वेवस्थेंत परिवहनाच्या मळार जायत्यो सुदारणा आनी नव्यो येवजणो आस्पाविल्ल्यो. पुराय रेल्वेमार्ग जमनीपसून ३ - ४.६ मी. उंचायेचेर बांदिल्लो आशिल्ल्यान वाटेंत हेर खंयचोय रेल्वेमार्ग वा भूमार्ग येवपाची शक्यताय उणी आसता. तशेंच मार्गावयले सगळे संकेत निदर्शनां चालकाक ताचे कुडींत वेगवेगळ्या रंगांचे दिप येवजणेन स्पश्ट दिसचें आनी ताणें फावो तें वेग नियंत्रण केलेंना जाल्यार तें आपशींच तंत्रीक येवजणेन जावचें अशी तंत्रीक वेवस्था रेल्वे महामार्गावयल्या पुराय परिचलन संगणकाच्या आदारान नियंत्रीत करतात. जपानी राष्ट्रिय रेल्वेन चालू केल्ले हे प्रवासी रेल्वे परिवहन वेवस्थेचें आनीक एक खाशेलेपण म्हळ्यार तातूंत वापरिल्ली कर्शण पद्दत. म्हळ्यार खंयचेय उज्यागाडयेक वेगळें इंजीन लायनासतना उज्यागाडयेच्या कांय डब्यांनीच विद्युत् चलित्रां बसोवन ते वरवीं गाडी चलोवपाची पद्दत.

उपरांत १९८३ वर्सा फ्रेंच राष्ट्रिय रेल्वे वेवस्थेन पॅरिस ते लीऑँ ह्या रेल्वेमार्गा वराक सरासरी २०० किमी. धांवपी आनी चडांत चड २६० किमी. ह्या तुफानी वेगान धांवपी उज्यागाडयो चालू करून एक नवो विक्रम प्रस्थापित केलो. टी. जी. व्ही. (गजबद्ध उज्यागाडो चडवयल्लो) ह्या नांवान संवसारीक नामना मेळिल्ल्या ह्या फ्रेंच रेल्वे वेवस्थेन उज्यागाडयांचे संख्येंत आनी तांच्या लांब पल्ल्यांत वाड करून हरशीं हवाईमार्गान यो वच करपी हजारांनी प्रवाशांक हे अतीजलद उज्यागाडयेंतल्यान वचपाची आस निर्माण करून दिली.

रेल्वे परिचलनाच्या मळावयली एक नवी घडणूक म्हळ्यार १९७० उपरांत एक रुळावयल्यान वचपी उज्यागाडी. हे परिचालन

पद्दतींत एक वा दोन डबे आशिल्ल्यो गाडयो जमनीसावन ९ -१२ मी. उंचायेचेर बांदिल्ल्या एक रुळी मार्गाक हुमकळत प्रवास करतात. एक रुळी परिवहन वेवस्थेची सुरवात अमेरिकेंत ११० प्रवासी घेवन वराक ३० किमी. वेगान कांय अंतर पुराय करताली. उपरांत फ्रांसांत अशी वेवस्था १२० प्रवासी घेवन वराक ८० किमी. वेगान येरादारी करूंक लागली. पूण तिचो कायम स्वरुपाचो आनी नियमीत वेळार यो वच करपाचो उपक्रम जपानांत १९७० वर्सा भरिल्ल्या आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनाच्या निमतान सुरू जालो. अशे तरेची एक रुळी रेल्वे परिवहन वेवस्था अमेरिकेंतल्या सिअॅटल शारांत चार डबे आशिल्ल्या गाडयांनी सदांच १०,००० प्रवाशांची येरादारी करता. ही प्रवासी येरादारी हेर प्रगत देशांनीय चालू आसा.

रेल्वे परिवहनांतल्या प्रवासी येरादारीच्या आधुनिकीकरणांत रेल्वेच्या भुंयारी आनी पृथग्भागवयल्यान वचपी येरादारी वेवस्थेचोय आस्पाव जाता. हातुंतले दुसरे वेवस्थेचे दोन विभाग पडल्यात. पयल्यांत भुंयारी रेल्वेमार्गा वरवीं धांवपी आगगाडयो उपनगरांनी भूपृष्ठा वरवीं धांवतात आनी दुसऱ्यांत उण्या वजनाच्या डब्यांची आनी रुळांची हलकी रेल्वे येरादारी प्रचलित आसता.

१९४० उपरांत आगगाडयांचे वेग आनी स्वरुप हातूंत नदरेंत भरपासारके बदल जाले. तेचवांगडा तातुंतल्यान प्रवास करपी लोकांच्या सूरख-सोयींच्या येवजणांनीय खूब सुदारणा जाल्यो. भुंयारी मार्गांन वचपी आनी पृथग्मार्गावयल्यान अतीवेगान धांवपी आगगाडयांतल्या प्रवाशांक आवाजाचो, हवेंतल्या बदलत्या तापमानाचो आनी वेगवेगळ्या स्वरुपाच्या प्रदुशणाचो वायट परिणाम जावचो न्हय देखून सगळे डबे वातानुकुलीत करप गरजेचें जालें.

उपरांतच्या काळांत अमेरिका आनी युरोप खंडांतल्या कांय शारांत विमानतळासावन लागसारच्या रेल्वे स्थानका मेरेन वचपावतीर वा अशेच तरेच्या लागसारच्या दोन स्थानांमदीं एके वेळेक सुमार ४० प्रवाशांची परत परत येरादारी करपी आनी संगणकाच्या आदारान स्वयंचलीत आशिल्ली रेल्वे परिवहन वेवस्था उपेगांत हाडल्या.

१९५० वर्सा रेल्वे परिवहनांतले म्हाल येरादारींतय क्रांतीकारक बदल जाले. व्हड आकारमानाच्यो आनी चड वजन व्हरपी खूबशो (१०० ते २००) वागिणी जोडून केल्ल्या आगगाडयांनी थरावीक स्थानारसावन थरावीक थळार वाटेंत उण्यांत उण्या थळांनी रावून आपलो प्रवास पुराय करपाचो आनी आपल्या मूळ स्थानाकडेन रोखडेंच परत येवपाचें हें आर्विल्ल्या म्हाल परिचालनाचें मुखेल तत्त्व आसा.

अस्तंत्या देशांत १९६० उपरांत मालयेरादारी पद्दतींत एक नवें युग सुरू जालें आनी सद्या संवसारीक मळार ताचो प्रसार जालो. हे पद्दतींत वागिणींत माल भरिनासतना तो एके तिरव्या पेटयेंत भरप आनी अशो जायत्यो पेटयो यारीच्या आदारान वेगवेगळ्या परिवहन वेवस्थांतल्या वाहनाचेर घालप वा देंवोवप.

फुडाराच्यो सुदारणा : रुळावयल्यान धांवपी आगगाडयेच्या वेगाक रूळ आनी चाकां हांच्या घर्शणाक लागून एक मर्यादा पडटा. सादारणपणान वराक ३०० किमी. असो चडांत चड वेग उरता. फुडाराक ताचे परस चड वेग आसपाची गरज उपरासतली हें मतींत घेवन रेल्वे तंत्रज्ञानाचें ते नदरेन संशोधन चल्लां. तेखातीर रुळावयल्यान चाकां धांवपाक पर्याय म्हणून रूळ आनी चाकां हांचे मदीं अंतर दवरून धांवपी म्हणजेच रुळापसून कांय अंतरावयल्यान आगगाडी धांवपाची कल्पना १९३४ त मुखार आयली. तेखातीर पयलीं विमानाअसले पंखे वा झोट प्रचालन हांचो वापर केलो. पूण हो प्रयोग यशस्वी जालोना. फुडें हेच कल्पनेचेर चुंबकीय वा विद्युत् गतीकी तंत्रान आगगाडयेक उखलून धरून गतीमान करपी यंत्रणा मुखार आयली. रूळ आनी चाकां हांचे मदीं चुंबकीय आनी विद्युत् तंत्राच्या आदारान गाडयेक रुळापसून वयर काडून गती दिवपाची कल्पना प्रत्यक्षांत हाडप जाली.

मॅगलॅव्ह (Magnetic levitation) ह्या नांवान वळखतले हे आधुनिक तंत्रविद्येच्या संशोधनाक जपान आनी जर्मनीन विशेश प्राविण्य दाखयलें आनी वराक सुमार ४०० किमी. वेगान धांवपी आगगाडयेची निर्मिती केली.

भोवतेक हेर राश्ट्रांनी अशे तरेची महत्वेगवान आगगाडी निर्माण करपाची आपली मोख दवरल्या. भारतानूय हे कल्पनेची फाटपुरवण १९८९ त करपाची इत्सा दाखयल्ली आसली तरी प्रत्यक्षांत हे बाबतींत व्हडलीशी प्रगती जाल्ली ना.

कोंकण रेल्वे : कोंकण रेल्वे, महाराष्ट्र, गोंय आनी कर्नाटक ह्या तीन राज्यांतल्यान वता. महाराष्ट्रांत रोहा स्टेशनारवीं हो मार्ग सेंट्रल रेल्वे मार्गाक जोडला जाल्यार कर्नाटकांतल्या मंगळूर स्टेशनारवीं तो दक्षिण रेल्वेमार्गाक जोडला. रोहा ते मंगळूर अशी कोंकण रेल्वेची लांबाय ७६२ किमी आसा. भारतीय रेल्वे निगमान आयजमेरेन घेतिल्लो हो सगळ्यांत व्हडलो प्रकल्प.

ब्रिटीश राजवटींत १८८२ त कोंकण दर्यादेग मुखेल भारतीय रेल्वे मार्गाक जोडपाची येवजण आंखिल्ली. पूण सैमीक आडमेळ्यांक लागून ती येवजण चालीक लावपाक शक्य जालें ना. उपरांत १९८४त तात्पुरतें सर्वेक्षण करून कोंकण प्रदेशांत नवो रेल्वेमार्ग बांदपाची येवजण आंखली. १९८८त खोलायेन सर्वेक्षण करून कोंकण रेल्वे कॉर्पोरेशन लि. ही स्वतंत्र संस्था उबारली.

कोंकण रेल्वे प्रकल्पाचें काम ऑक्टोबर १९९० त सुरू जावन, उपरांत तें पावंड्यां पावंड्यांनी अशें डिसेंबर १९९७ मेरेन जालें. कोंकण रेल्वेमार्गाचेर वट्ट ५९ स्टेशनां आसात. पुराय जाल्ल्या ह्या ७६२ किमी. लांबायेच्या मार्गाचेर वट्ट ९२ बोगदे आसात. त्या सगळ्या बोगद्यांची मेळून वट्ट लांबाय ८३.६० किमी. तातुंतलो कारबुडेंचे (रत्नागिरी) बोगदो सगळ्यांत लांब आसून ताची लांबाय

६.५किमी. आसा. तशेंच तो भारतांतलो सगळ्यांत लांब बोगदो. कोंकण रेल्वेमार्गाचेर मुखेल अशें १७९ पूल आनी २,८१९ सादे पूल आसात. तातुंतलो शरावती न्हंयेवयलो पूल सगळ्यांत लांब (२०६५.८मी.). कोंकण रेल्वे प्रकल्पाक लागून फक्त कोंकण प्रदेशाकूच न्हय, जाल्यार सबंद भारताक व्हड लाव मेळटलो अशें मत उक्तायलां. रेल्वे महामंडळाच्या मताप्रमाण (१९९८) कोंकण रेल्वेचो वट्ट खर्च सुमार २२०० कोटी जातलो.

- कों. वि. सं. मं.

रेवती : अश्विन्यादी गणनेंतलें २७ वें म्हळ्यार निमाणें नक्षत्र. हें मीन राशींत येता. उत्तर भाद्रपदांतल्या दक्षिण नखेत्राखाला सुमार १० अंशाचेर मंदप्रभ नखेत्राची उदेंत - अस्तंत पातळिल्ली एक ओळ दिसता. ह्या सगळ्यांक रेवती म्हणिल्लें आसा. ज्योतिशग्रंथांत रेवतीच्या नखेत्रांचो आंकडो ३२ सांगिल्लो आसून तांचो आकार मृदंगावरी मानिल्लो आसा. हें नखेत्र मृदु - मैत्र तिर्यङ्मुख, अंधलोचन आसून पुषा ही ताची देवता. हें नखेत्र शुभ आसून, सगळे ग्रह ह्या नखेत्रांत बळिश्ट जातात.

हें नखेत्र देवगुणी आनी सदा सुखदायी आसून ह्या नखेत्राचेर जल्म घेवपी मनीस कसो जातलो हें कोष्ठीप्रदीपांत सांगलां तें अशें- चारुशीलाविभवो जितेंद्रिय : । सत्कुल : स्वभवनैक मानसः मानवो ननु भवेन्महीपती । रेवती भवति यस्य जन्मभम्॥

अर्थ : रेवती हें जाचें जल्मनखेत्र आसा असो मनीस सच्छील, वैभवशाली, जितेंद्रिय, राजा सत्कुलाचो आनी आपल्या घराचेर प्रेम करपी असो जाता. मार्कंडेय पुराणांत रेवतीची कथा दिल्ली आसा ती अशी - ऋतवाक नांवाचो एक मुनी आशिल्लो. ताचो पूत आडांगी आनी मवाली जालो. ऋतवाकाक ताचो हुसको जालो. एक दीस ताणें गर्गमुनीक आपली व्यथा सांगली. गर्ग हाणें सांगलें, 'तुजो चलो रेवती नखेत्राचेर जल्मला ताचें हें फळ'. तें आयकून ऋतवाकाक राग आयलो आनी ताणें शाप दिवन रेवतीक गगनमंडळांतल्यान स्थानभ्रष्ट केलो. तेन्ना रेवती एका पर्वताचेर पडली. त्या धक्क्यान थंय एक तळें तयार जालें. रेवती त्या तळ्यांत उदकाचें रूप घेवन शापीत जीण जगूंक लागली.

फुडें तिका थंयच एक चली जाली. प्रमुच नांवाच्या मुनीक ती चली दिसली. ताणें तिका आपल्या आश्रमांत व्हेली आनी ल्हानाची व्हड केली. फुडें दुर्गम नांवाच्या राजकुमाराक ही चली दिवची अशें थारावन ताणें उत्तरा-भाद्रपदा नखेत्राचेर तिचो लग्नम्हूर्त धरलो. पूण आपलें लग्न रेवती नखेत्राचेरूच जावंक जाय असो तिणें हट्ट धरलो. जेन्ना प्रमुचान ह्या हट्टाचें कारण विचारलें, तेन्ना तिणें रेवती ही म्हजी आवय आनी सद्या ती स्थानभ्रष्ट जावन तळ्यांत पडिल्ली आसा तेन्ना तूं तिचो उध्दार कर अशी मागणी केली. प्रमुच मुनीन तिचो हट्ट पुराय

केलो आनी रेवतीक उशाप दिलो, 'म्हज्या तप सामर्थ्यान तूं परत तुज्या जाग्यार वच'. ते बरोबर एक व्हड आवाज जावन तेजिश्ट रेवती तळ्यांतल्यान मळबांत गेली आनी आपल्या जाग्यार आरूढ जाली. फुडें ते चलयेक रेवती नांवाचो एक पूत जावन तो मन्वंतराधिपती जालो.

- कों. वि. सं. मं.

रेशीम : रेशमी वस्त्र ह्या अती म्हत्वाच्या वस्त्रनिर्मितींतलो बॉम्बिक्स मोरी ह्या शास्त्रीय नांवाच्या आनी तुतीच्या पानांचेर जगपी रेशमाच्या किड्याच्या कोशावरणापसून मेळयल्ल्या धाग्याक सामान्यपणान रेशीम म्हण्टात. हेर कुळांतल्या किड्यांचें कोशावरण जाळें आनी हेर पदार्थांपसून रेशमासारके तंतू निर्माण करतात. पूण तांचो दर्जो उणो आसता आनी उपलब्धताय उणी आसता. तांचेपसून धागे तयार करपाची प्रक्रिया कठीण आसता. अशे तरेन रेशमासारके गूणधर्म आशिल्ले कांय कृत्रीम तंतू तयार केले तरी रेशमाचें म्हत्व तिगून उरलां.

रेशमाचो सोद नेमको केन्ना आनी कोणें लायलो हें सांगपाक जायना, पूण रेशमाच्या किड्यांचें संगोपन आनी रेशीम

तयार करपाची क्रिया इतिहासापयलींच्या काळांत सुरू जाली अशें मानतात. सादारणपणान ह्या किड्याचें संवर्धन पयलीं चीनांत सुरू जालें, जाल्यार कांय अभ्यासकांच्या मतान रेशीम निर्मिती भारतांत पयलीं सुरू जाली.

एके दंतकथेप्रमाण इ.स. पयलीं २६४०च्या अदमासाक चीनी सम्राट हुआंग - ती हाणें आपली बायल सी लिंग शी हिका आपल्या पोरसांतल्या तुतीच्या झाडाक कसली कीड लागल्या तें पळोवपाक सांगलें. तेन्ना तिका थंय एक धवी कीड आपलेभोंवतणीं चकचकीत कोशावरण तयार करतना दिसली. तिणें तें कोशावरण काडून हून उदकांत उडयलें, तेन्ना ताचेपसून कोळ्याच्या जाळ्याभाशेन नाजूक जाळें वेगळें जाल्ल्याचें तिका दिसलें. अशे तरेन रेशमाचो सोद लागलो अशें म्हण्टात. हाचेवयल्यान रेशमाचो वापर पयलीं चीनांत जालो अशें मानतात. शांग घराण्याचे कारकिर्दींत (इ.स. पयलीं १०२७ ते इ.स. १५२३) ह्या उद्देगाची चीनांत खूब उदरगत जाली.

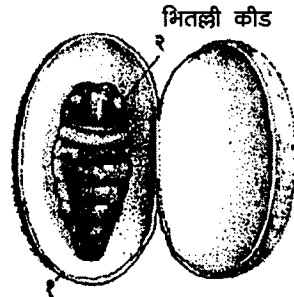
रेशमापसून सोबीत आनी तिगपी वस्त्र विणूंक येता हें कळटकच ताचें म्हत्व खूब वाडलें आनी तेखातीर किड्यांचें संवर्धन करूंक लागले.

भारतांतल्या रेशीम उद्देगाविशींचे उल्लेख पुर्विल्ल्या संस्कृत वाङ्मयांत मेळटात. पूण हे उल्लेख चड करून रेशमाचे कपडे तयार करप आनी रेशमी कपडो विणप हेविशीं आसात. एके दंतकथेप्रमाण इ.स. पयलीं १४०च्या अदमासाक एके चीनी राजकन्येन तुतीच्यो बियो आनी रेशमाच्या किड्यांचीं तांतयां आपल्या मुकुटांत लिपोवन दक्षिण चीनांतल्या आनी भारताचे शिमेलागसारच्या खोतान ह्या गांवांत हाडलीं. थंयसावन भारतांत हो उद्देग सुरू जालो आसुंये अशें कांय

जाणांचें मत आसा. भारतांतल्यान तो हेरकडेन पातळ्ळो. उपरांत तो अस्तंतेवटेन म्हळ्यार पर्शिया, अरबस्तान, तुर्कस्तान असो पातळत गेलो. थंयसावन आठव्या शेंकड्यांत हो वेवसाय स्पेन, सिसिली (इटली) आनी आफ्रिकेची उत्तर दर्यादेग असो पातळ्ळो अशें मानतात. इ.स. ३००च्या अदमासाक जपान, कोरियांत ही कला पावली आसुंये अशें मत आसा. बायबलाच्या पोरन्या करारांत रेशमाचो दोन खेपे उल्लेख आयला. अॅरिस्टॉटलाच्या *Historia animalium* ह्या पुस्तकांत रेशमाच्या किड्याविशीं म्हायती

रेशमाची कीड

कोशावरण

रेशमाचे किडीच्या कोशावरणाचो छेद

दिल्या. अभिजात वाङ्मयांत रेशमी कपड्याचे उल्लेख मेळटात. इ.स.चे सुरवेक सावनूच रोमाक रेशमाची आयात जाताली. पूण थंयच्या लोकांक रेशमाचे निर्मितीविशीं कांयच खबर नाशिल्लें. चीनाचो मात ह्या देशांकडचो रेशमाचो वेपार बरोच वाडिल्लो. पर्शियन वेपारी रेशीम उंटांचेर घालून हाडटाले. पयलीं तें रेशीम दमास्कसाक आनी उपरांत रोमी साम्राज्यांत व्हरताले. अशे तरेन रेशमाच्या विणकामाचो वेवसाय दुसऱ्या शेंकड्यांत इजिप्त, सिरिया आनी पॅलेस्टायनांत आनी चवथ्या शेंकड्यांत पर्शियांत उदरगतीक पावलो. अस्तंत देशांक रेशमाची वळख पयलीं इ.स. ५५० वर्सा जाल्ली आसपाची शक्यताय आसा. आठव्या आनी णवव्या शेंकड्यांत रेशीम काडपाचे कलेचो प्रसार स्पेन, सिसिली, पुर्तुगाल आनी उत्तर आफ्रिकेंत जालो. ह्या काळांत बायझंटायन रेशमाची संवसारभर नामना जाली. बाराव्या शेंकड्यांत इटली हें ह्या उद्देगाचें केंद्र जालें. १६८५ वर्सांमेरेन फ्रांसांतूय ह्या वेवसायाची खूब भरभराट जाली. पूण फ्रेंच राज्यक्रांती उपरांत हो

वेवसाय नश्ट जालो आनी थंयचे विणकार इंग्लंडाक गेले. नेपोलियन आनी ताच्या उपरांतच्या काळांत फ्रंसांत रेशमाच्या किड्यांचें परतून संवर्धन करूंक लागले. इंग्लंडांत चवदाव्या शेंकड्यांत रेशमाचे निर्मितीक सुरवात जाली आनी सोळाव्या शेंकड्यात ह्या वेवसायाक नेट आयलो. १८६० वर्सा उपरांत हो नेट उणो जालो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत युरोपांत स्विट्झर्लंड आनी जर्मनीक हो वेवसाय खूब भरभराटीक आयलो. रशियेंत १८९० वर्सा हो उद्देग सुरू जालो. अमेरिकेंत रेशमी कापडाची पयली गिरण १८१० वर्सा सुरू जाली, आनी एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणें ह्या उद्देगाची थंय वाड जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक चीन, भारत आनी जपान कच्च्या रेशमाची निर्यात करपाक लागले. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ग्रीस, स्पेन, ब्राझील, रशिया ह्या देशांनी ह्या उद्देगांत वाड जाली.

रेशमाच्या किड्याचे रानटी आनी संवर्धित अशे दोन प्रकार आसात. हातुंतली तुतीच्या पानांचेर वाडयतात ती संवर्धित प्रकारांतली बाँ. मोरी ही जात. हिचेपसून चडशें रेशीम मेळटा. तेच भाशेन बॉम्बिसिडी कुळांतल्या कांय हेर जातींचेंय संवर्धन करतात. साग, ऐन, ओक, एरंड ह्या रानटी रुखांचीं पानां खावन जियेवपी रानटी रेशमाच्या किड्यांच्यो खूब जाती आसात. तांचेपसून मेळपी रेशमाक टसर, एरी, मुगा अशीं नांवां आसात.

तांतीं, अळी वा सुरवंट, कोश आनी पारवो अशो पारव्याच्यो चार अवस्था आसात. तातुंतलो सुरवंट आपल्या संरक्षणाखातीर आपले भोंवतणीं कोशावरण तयार करून कोशावस्थेंत वता आनी ह्या कोशावरणापसून रेशीम मेळटा.

रेशमांत ७५% फायब्रोयन, २०% सेरिसीन, ३% मेण आनी १% ते २% हेर द्रव्यां आसतात. फायब्रोयनाचो दाट आनी नितळ रूपाव तनित्रांतल्यान भायर येतना तातूंत सेरिसिनाचो रूपाव मेळटा. हवा लागतकच फायब्रोयन घट्ट जाता आनी सेरिसिनान दोनूय तंतू दसून दोट्टी धागो तयार जाता. किडो शरिराची हालचाल करीत राविल्ल्यान हो धागो ताच्या शरिराभोंवतणी इंग्लीश आठ (8) आकाराप्रमाण घुस्पता. २४ वरांभितर किडो ह्या भायल्या जाळ्यांत लिपता. तीन ते पांच दिसांभितर कोशावरण पुराय जाता. कोशावरण तयार जातना किड्याचें शरीर बारीक जायत वता आनी कोशावरणाची लांबाय सुरवंटाचे लांबायेपरस उणी जाता. जाती आनी लिंग हांचेप्रमाण कोशावरणाचे आकार आनी आकारमानां वेगवेगळीं आसतात. तांची लांबाय १५ ते २५ मिमी. आनी व्यास १० ते २० मिमी. आनी वजन २.२ ग्रामांमेरेन आसता. सादारणपणान कोशावरणाचेर ६०० - ६१५ मी. धागो आसता. एकबार, दुबार, बहुबार आनी संकरीत जातींप्रमाण कोशाचें वजन, लांबाय, रुंदाय आनी धाग्याची लांबाय चड - उणी आसता. बहुबार जातीचे कोश उण्या दर्जाचे पूण एकबार जातीचे कोश

खुबूच दर्जेदार आसतात. दुबार आनी संकरीत जाती प्रचलित आसून तांचेपसून मेळपी धागो सरासरी ६०० मी. आनी चडांत चड ९०० मी. आसता. कोशावरण तयार जातकच, तें हून उदकांत उडयतात वा ताका वाफ दितात आनी किड्याक मारतात. ना जाल्यार किड्याचें रुपांतर पारव्यांत जाता आनी तो कोश फोडून भायर सरता. कोश फुटल्यार रेशमाचो धागो तुट्टा. तेखातीर पयलीं किड्याक मारतात. उपरांत कोश बरे सुकयतात आनी गरजेप्रमाण धागो काडपाखातीर वापरतात. बरीं वेंचीक कोशावरणां वेगळीं काडून तांची पुराय वाड जावपाक दितात. तातुंतल्यान भायर पडपी नर - मादीचें तीन वरांभितर मिलन जाता. मादी एके खेपे २०० ते ५०० तांतयां घालता आनी रोखडीच मरता. रेशमाची उत्पादकताय आनी प्रत बहुवार जातीपरस दुबार जातींत चड आसा. पूण ताची वीण मात वर्सांतल्यान दोनूच खेपे जाता. सुप्तावस्थेंतल्या तांतयांचेर हायड्रोक्लोरीक आम्लाची प्रक्रिया करून तांतयां वर्सांतल्यान चड खेपे उबोवपाची तजवीज करतात. ताका लागून दुबार जातीचे गुणधर्म आनी जायते खेपे संगोपन आनी संवर्धन वर्सूयभर शक्य जाता.

बाँ. मोरी ह्या किड्याभायर ह्या कुळांतल्या तुतीच्या पानांचेर जगपी स जातींचें संवर्धन भारतांत करतात. बाँ. टेक्स्टॉर हे बंगालांतले जातीचे पारवे व्हड आसून तांचीं कोशावरणां मोव आसतात. बाँ. सायनेक्सिसच्यो वर्सांतल्यान जायत्यो पिळग्यो निर्माण जावपाक शकतात. बाँ. क्रोएसी, बाँ. फॉर्युनॅटस आनी बाँ. अॅरॅक्युनॅक्सिस ह्या जातींच्योय वर्सांतल्यान जायत्यो पिळग्यो निर्माण जावपाक शकतात. तशेंच फिलोसॅमिया सिथिया, पॅचिपासा ओट्स, सॅमिया सेक्रोपिया, सॅ. ग्लोव्हरी, कॅलोसॅमिया प्रोमॅथी, टिलिया, पॉलिफेक्सिस आनी ऑटोमेरिस जो. अशो हेर साबार संवर्धित जाती अस्तित्वांत आसात. जायत्या रानटी पारव्यांचे सुरवंटय रेशमाचीं कोशावरणां तयार करतात. पूण तांचेपसून मेळपी रेशीम बऱ्या दर्जाचें नासता. जगांतल्या रेशमाच्या वट्ट उत्पादनांत रानटी रेशमाचो वांटो १-२ टक्के आसा. ह्या किड्यांचे टसर, एरी आनी मुगा हे मुखेल प्रकार आसात. हांचेभायर सगळ्या तरांच्या पानांचेर जगपी अॅटॅक्स अॅटलास ही रानटी जात भारत, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, चीन आनी जपानांत वाडयतात.

रेशमाच्या किड्यांचें संगोपन करपाखातीर चड करून भारतांत आनी युरोपांत तुतीची मोरस इंडिका ही जात लायतात. ह्या पानांचेर वाडिल्ल्या किड्यांपसून चड घट्ट रेशीम मेळटा आनी ताचो वापरय फायद्याचो आसता.

उश्ण प्रदेशांनी तांतयां सैमीक रितीन उबयतात. हेर जाग्यांनी मात उबोवपाखातीर तांकां कृत्रीम रितीन ऊब दिवची पडटा. तुतीच्या झाडाक कोमन्यो येवपाच्या वेळार तांतयांतल्यान सुरवंट भायर येवचो अशे तरेन तांतयां उबयतात.

रेशमाचे किडे आनी पारवे हांकां जावपी रोग म्हळ्यार मिरी रोग (पेब्रायन), मस्कारडीन, फ्लॅचेरी आनी ग्रासेरी. हाचेभायर गॅटीन आनी हेर सूक्ष्मजंतुजन्व रोगूय रेशमाच्या किड्याक जातात. तशेंच तांकां ऊझी मूस, चानी, मूय, पाल, हुंदीर, सवर्णी ह्या प्राण्यांपसून त्रास जाता.

रेशीम हो सगळ्यांत घट्ट सैमीक धागो. तो खूब लवचीक तशेंच तो चड आर्द्रताय शोशक आशिल्ल्यान ताचेर रंग चड गाड आनी समृद्धपणान बसता. अशे तरेन रेशमाचें कापड वजनान हलकें, ऊबदार, चकचकीत, उंची आनी ओडलायणें दिसता. रेशमाचे कांय रसायनीक आनी भौतीक गूणधर्म अशे आसात-

१) **रसायनीक** : रेशीम हे चड करून फायब्रोयन (७० ते ८० टक्के) आनी सेरिसीन (२० ते ३० टक्के) ह्या दोन प्रथिनांपसून तयार जाल्लें आसून हांचेभायर तातूंत मेण, रंगद्रव्य, गोबर कांय प्रमाणांत आसता. चड करून फायब्रोयनाचे दोन धागे सेरिसिनाचें चिकटावन रेशमाचो धागो तयार जाल्लो आसता. फायब्रोयन हें उभयधर्मी कलिल (आम्लीय आनी क्षारीय गूणधर्म) दाखोवपी आनी अतिसुक्ष्म कण जातूंत हुमळटात अशें मिश्रण) आसा. क्ष-किरणांपसून हाची स्फटिकीय रचणूक उकती जाता. थंड आनी संहत (विद्रावांतलें प्रमाण चड आशिल्लीं) रवनिज आम्लां, दाहक क्षार (आलकली) आनी आमोनियायुक्त कॉपर ऑक्सायड हांचेभितर तें विरगळटा.

सेरिसीन हें प्रथीन फायब्रोयनापरस रसायनीक नदरेन चड क्रियाशील आसा. गरम उदक, आम्ल वा क्षार विद्रावांतल्यान हें फायब्रोयनापसून वेगळें काडपाक येता.

हून अँसिटीक आनी फॉर्मिक आम्लांचो तशेंच ऑक्झॅलिक, सायट्रिक, टार्टरिक ह्या कार्बनी अम्लांचो रेशमाचेर सवकाश परिणाम जाता. कांय रसायनांत घालून तापयल्यार रेशीम विरगळटा जाल्यार कांय रसायनांनी ताचो रंग बदलता.

भौतीक : कशें रेशीम हळदुवसार रंगाचें आनी ताची चकचकसाण मातशी मंद आसता. तातुंतलो चिकट पदार्थ काडून उडयल्यार मात तें चकचकीत, मोव आनी धवसार दिसता. सुक्ष्मदर्शकाखाला रेशमाचो धागो भरड, खडबडीत दिसता. ताचेर सेरिसिनाच्या थराचेर घडयो, तडे पडून तो ओबड-धोबड जाल्लो दिसता. धुवीत (एकाच प्रतलांत कंप पावपी) उजवाडांत पळयल्यार तो वर्णाविलास दाखयता. रेशमाचो कापिल्लो छेद चड करून मातसो त्रिकोणी दिसता. सगळ्या सैमीक धाग्यांमदीं रेशमाचें ताणबल सगळ्यांत चड (दर चौ. सेंमी.क ४,४९५ किग्रा.) आसा. कच्चा रेशमाचे वि.गु. १.३३ जाल्यार प्रक्रिया केल्ल्या पक्क्या रेशमाचे वि.गु. १.२५ - १.२७ इतली आसता. रेशमाचो धागो दामल्यार एके तरेचो आवाज येता. रेशमाची

जल शोशण तांक ३० टक्के आसा. रेशमाचो ज्वलनांक १४०° सें. आसून ११०° सें. तापमानाचेर १५ मिनिटां तापल्यार तें हळदुवसार जाता आनी १६७° सें.क. ताचें अपघटन जाता (घटक द्रव्यां वेगळीं जातात). जोतीचेर धरल्यार रेशीम विरगळून ताची गुठली जाता आनी जळटा. रेशीम जळटना केंस वा पारवां जळिल्लेभशेन वास येता.

कापडनिर्मिती - रेशमाचो धागो मागाचेर वा सुयांनी विणून रेशमी कापड तयार करतात. मागाचेर विणिल्लें कापड रेशमी कापड विणपारवातीर वापरतात. ते माग सुती वा लोकरी कापडांखातीर वापरतात त्या मागांभाशेनूच आसतात. चडशा देशांनी यंत्रमाग चड प्रमाणांत वापरतात. पूण हातमागांचोय वापर जाता. जकार्ड मागाचेर सोबीत नक्षीकाम आनी आकृतिबंध विणपाक मेळटात. रेशमी कापडाखातीर चड करून हेच माग वापरतात. मागाचेर कशें रेशमी कापड तशेंच साडयो, पैठण्यो, कद, पीतांबर हींय वस्त्रां विणपाक येतात.

सुयांनी करपाचें विणकाम - हाचे ट्रायकोट आनी मिलानीझ अशे दोन प्रकार आसात आनी ते हातांनी वा यंत्रान करतात.

कापडाचे प्रकार - रेशमी कापडाचे जायते प्रकार आसून ते खूब पयलींपसून तयार करतात. तातुंतले टफॅटा, सॅटीन, शिफॉन, क्रॅप, क्रॅप द शिने, शॅटुंग, सुरा, ऑर्गन्झा आनी फायली हे चड प्रमाणांत वापरांत आशिल्ले लोकप्रिय प्रकार. तशेंच भारतांत साडी, धोतर, कद, पैठणी, पीतांबर, टाय आनी मफलराचे कपडे, शर्ट आनी सूट हांचे लुगट, भरतकाम केल्ले कपडे, शाली, गालीचे, ब्रोकेड अशें जायत्या तरांचें कपडे वा वस्त्रां तयार करतात.

रेशमाचें संवसारीक उत्पादन (टनांत)

देश	१९६०	१९७०	१९८०	१९८२
जपान	१८,०४८	२०,५१५	१६,१५५	१३,०००
चीन	७,०००	११,१२४	३५,३६४	३८,४००
रशिया	२,१५८	३,०००	३,६०४	३,७००
भारत	१,१५४	२,२५८	२,६२५	२,६५०
द. कोरिया	४७०	३,०२६	३,४२२	१,९७८
ब्राझील	-	२५९	१,०००	१,२००
हेर	२,३४०	५०८	१,९३८	२,२२६
वट्ट	३१,१७०	४१,०००	६४,१०८	६३,१५४

रेशमाचे निर्यातीविशीं फुडारिल्ल्या राश्ट्रांपरस विकसनशील देश मुखार आसात. निर्यातींत चीन आघाडीचेर आसून ताचे फाटोफाट दक्षिण कोरियाचो आंकडो लागता. रेशमाचे आयातींत जपान फुडारिल्लो आसून ताचे फाटोफाट अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, फ्रांस, चीन आनी स्वित्झर्लंड हांचो आंकडो लागता. भारताची रेशमाची आयात १९८० उपरांत थीर रावली.

रेशमाच्या संवसारीक आयात - निर्यातीची आंकडेवारी (वजन टनांत आनी मोल हजार डॉलरांनी)

देश	निर्यात											
	आयात						निर्यात					
	१९७८	१९७९	१९८०	१९७८	१९७९	१९८०	१९७८	१९७९	१९८०	१९७८	१९७९	१९८०
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	वजन ९०२	मोल ८,६५७	वजन ७०९	मोल ११,०४६	वजन ४७७	मोल ६,८०७	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —
चीन	वजन १३१	मोल ३,०१७	वजन ४००	मोल ९,२४७	वजन ४००	मोल १३,०००	वजन १२,२७८	मोल २,४२,०५५	वजन १२,०७८	मोल २,९३,७१३	वजन ८,१५०	मोल २,१२,०००
हॉंगकाँग	वजन ५६९	मोल १५,२१६	वजन ४५८	मोल १०,३१५	वजन ३८३	मोल ९,४४९	वजन ४१९	मोल १८,६९०	वजन १८४	मोल ४,८०४	वजन १८४	मोल ४,३२४
भारत	वजन १५८	मोल ३,१४१	वजन १८०	मोल ३,७००	वजन १८०	मोल ४,०००	वजन १,६७०	मोल ५,०८३	वजन १,०००	मोल ३,०००	वजन ४५०	मोल १,८००
जपान	वजन ११,९५५	मोल २,७३,७८७	वजन ८,७५४	मोल २,३६,८५०	वजन ६,२१७	मोल १,५९,६१५	वजन १,७४५	मोल ९,३०३	वजन ९७९	मोल ७,५०५	वजन ५१७	मोल २,६५१
सिंगापूर	वजन ४८	मोल ८२१	वजन १४४	मोल ४,२६३	वजन १७३	मोल ५,७३६	वजन २२	मोल ३६२	वजन ९३	मोल २,९५७	वजन ८७	मोल २,८५९
थायलंड	वजन ८५	मोल १,३१४	वजन १३२	मोल १,९५५	वजन १००	मोल १,८००	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —
फ्रांस	वजन १,४५०	मोल २३,८६२	वजन १,११२	मोल २४,४८८	वजन ८४५	मोल २१,४६३	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —
अ. जर्मनी	वजन १,२७२	मोल १०,८४४	वजन ९००	मोल ११,५३१	वजन ७१२	मोल ७,८२९	वजन २६०	मोल १,५६२	वजन ३२१	मोल २,८७०	वजन ४३९	मोल २,९५०
इटली	वजन ६,२५६	मोल ८०,८३६	वजन ६,८१८	मोल १,३५,४८२	वजन ३,९६८	मोल ८२,७६४	वजन ११०	मोल १,२३०	वजन ८१	मोल २,३२२	वजन ९६	मोल ३,१२४
स्वित्झर्लंड	वजन ५१८	मोल ९,५४४	वजन ४८५	मोल ९,९२४	वजन ४७३	मोल ९,९४०	वजन १५८	मोल २,६९०	वजन ९४	मोल २,३०८	वजन ११०	मोल २,७८१
ब्रिटन	वजन ४३२	मोल ३,८६५	वजन ३०७	मोल ४,१९७	वजन १३६	मोल ४,५५५	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —
रशिया	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन ३,२०७	मोल ७,५६२	वजन २,०७९	मोल १०,४२०	वजन १,९१४	मोल ७,०५३
द. कोरिया	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन २,४९९	मोल ६६,९४२	वजन १,०६०	मोल ४२,२१०	वजन ६४६	मोल ३०,१९०
बल्गेरिया	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन २३५	मोल २,३५०	वजन ४१७	मोल ५,०००	वजन १८५	मोल २,२५०
ब्राझील	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन ३८१	मोल १,२३५	वजन ३६६	मोल १,२५६	वजन ९५०	मोल ४,५००
उ. कोरिया	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन —	मोल —	वजन ९००	मोल १३,०००	वजन ६५०	मोल ११,०००	वजन ९५०	मोल १७,५००

भारतांत रेशीम उद्देग खूब पुर्विल्ल्या काळापसून चालू आसा. रामायण, महाभारत सारकिल्ल्या पोरन्या संस्कृत ग्रंथांत रेशमाचो उल्लेख कौशिकम् (कोशावरणापसून तयार केल्ले) चीनांशुक ह्या नांवान केल्लो मेळटा. भारतांतल्यान रेशमी वस्त्रांची युरोप, मध्य - उदेंत आशिया, इजिप्त आदी प्रदेशांनी जाताली. रोमी साम्राज्य, युरोप, मध्य उदेंत आशिया, इजिप्त ह्या प्रदेशांनी भारतीय रेशमी वस्त्रांखातीर व्हड बाजारपेठ आशिल्ली. रेशमाचें भरतकाम, विणकाम हीं भारताचीं खाशेलपणां आसून भारतीय कारागीर तातूंत खुबूच हुशार आशिल्ले. तशेंच ह्या उद्देगाक राजाश्रय मेळिल्ल्यान उद्देगाक थिराय फावो जाली आनी ताची उदरगतूय जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत भारतीय रेशीम जगांत मोलादीक समजताले. ह्या काळामेरेन दर वर्सा सु. १० लाख किर्या. रेशीम आनी रेशमी वस्त्रां भारतांतल्यान निर्यात जातालीं. मदीं ह्या धंद्याक मातशी देंवती कळा लागली. पूण ताची कला मात तिगून उरली.

चड - उतार जावन १९२०त रेशीम उद्देगाक पुनर्जल्म मेळ्ळो. १९३९ मेरेन हो उद्देग बंद पडपाचे वाटेर आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजान मात ह्या उद्देगाक बरेंच उत्तेजन मेळ्ळें. १९७५ मेरेन आनी उपरांत फुडें ह्या उद्देगाक जकातविशयक संरक्षण दिलें.

इ.स. १९४५त रेशीम विकास संचालनालयाची स्थापना जाली. फुडें ताचें केंद्रीय रेशीम मंडळांत रुपांतर जालें. तशेंच पंचवर्सुकी येवजणुकेचे सुरवातीकच केंद्रीय रेशीम मंडळाक थिराय फावो जाल्ल्यान ह्या उद्देगाची नेटान उदरगत जाली.

भारतांतल्या कच्च्या रेशमाचें उत्पादन (टनांत)

फिलेचर	तुती रेशीम				बिगर तुती रेशीम					
	सुदारीत यंत्र	चरखी	डुपियन	वट्ट	टसर	एरी	मुगा	वट्ट	वट्ट	
१९७०-७१	२००	४६५	१,६०७	४७	२,३१९	३७१	१६१	६३	५९५	२,९१४
१९७५-७६	२४०	९३६	१,३१२	५२	२,५४१	३६०	१२३	४३	५२६	३,०६७
१९८०-८१	-	-	-	-	४,५९३	२६५	१३५	४८	४४८	५,०४१
१९८१-८२	-	-	-	-	४,८०१	२५७	१४७	४४	४४८	५,२०९
१९८२-८३	-	-	-	-	५,४८८	-	-	-	४८९	५,९०७

भारतांतलें राज्यवार रेशीम उत्पादन (टनांत)

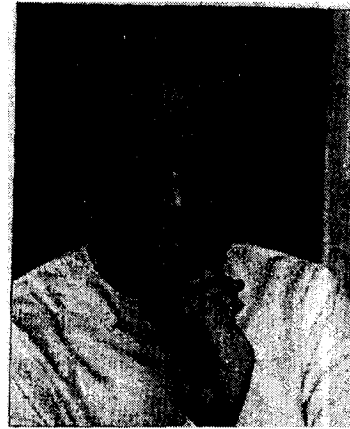
राज्य	१९८०-८१				१९८१-८२			
	तुती	टसर	एरी	मुगा	तुती	टसर	एरी	मुगा
आंध्र प्रदेश	७९७	१	-	-	५९४	१	-	-
आसाम	७	-	११०	४८	११	-	११६	४४
बिहार	१	१६८	८	-	७	१७०	१३	-
हिमाचल प्रदेश	१	-	-	-	२	-	-	-
जम्मू आनी काश्मीर	७६	-	-	-	७६	-	-	-

कर्नाटक	२,८७८	-	-	-	३,०००	-	-	-
मणिपूर	५	२०	९	-	५	२०	९	-
तमिळनाडू	४६७	-	-	-	५३०	-	-	-
अ. बंगाल	३५५	९	७	-	५	११	८	-
उत्तर प्रदेश	५	-	-	-	५	-	-	-
मध्य प्रदेश	-	६५	-	-	-	५३	-	-
हेर	१	२	१	-	१	२	१	-
वट्ट	४,५९३	२६५	१३५	४८	४,८०१	२५७	१४७	४४

- कों. वि.सं.मं.

रे, सत्यजित : (जल्म: २ मे १९२१ कलकत्ता; मरण: १९९२).

बंगाली चित्रपटसृष्टीत नवचैतन्य निर्माण करपी कलावंत

निर्मातो. एक खापो निर्मातो म्हूण ताची नामना भारतांतूच न्हय तर युरोप आनी अमेरिकेंतूय आसा. सत्यजित रे हो मुखेलपणान चित्रकार आशिल्लो. उपरांत तो चित्रपटसृष्टींत वळ्ळो. ताचो बापूय सुकुमार रे आनी आजो उपेंद्रकिशोर हे दोगूय कलावंत, लेखक आनी चित्रकार आसले. आवय सुप्रभादेवी हि लेगीत

कलानिपुण आशिल्ली. तो तीन वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयिल्ल्यान ताचें शिक्षण आनी संगोपन आवयनूच केलें. कलकत्त्याच्या सिटी कॉलेजातल्यान अर्थशास्त्र घेवन पदवी मेळयल्याउपरांत ताणें चित्रकलेच्या उच्च शिक्षणाखातीर शांतिनिकेतनांत प्रवेश घेतलो. ल्हानपणासावन चित्रकलेची आवड आनी ताच्या बापायचे आनी आज्याचे रवींद्रनाथ टागोरांकडेन लागीचे संबंद आशिल्ल्यान ताका शांतिनिकेतनांत सहजपणान प्रवेश मेळ्ळो. थंयच्या कलाभवनात प्रसिद्ध चित्रकार नंदलाल बोस हाच्या हाताखाल ताणें दोन वर्सां चित्रकलेचें अध्ययन केलें. ह्या चित्रकलेतल्यानच ताच्या चित्रपटांचो जल्म जालो अशें म्हण्टात.

फुडें १९४३ त पिरायेच्या २२ व्या वर्सा कमर्शियल आर्टिस्ट म्हूण ब्रिटीश पब्लिसिटी आर्टस् हे जाहीरात कंपनीत ताका काम मेळ्ळें. हे कंपनीत नोकरी करता आसतनाच ताणें फिल्म वेवसायाचो अभ्यास सुरू केलो. तेखातीर ताणें त्या काळांत शेंकड्यांनी अमेरिकन आनी फ्रेंच चित्रपट पळयले. उपरांत तेच कंपनीचो तो डायरेक्टर जालो. १९५० त कंपनीच्या कामाखातीर तो लंडनाक गेल्लो तेन्नाय ताणें खूब चित्रपट पळयले. तातुंतलो 'बायसिकल थीफ' (सायकल

चोर) ह्या इटालियन चित्रपटान ताच्या मनाचेर सगळ्यांत चड परिणाम जालो.

लंडनसावन परतल्या उपरांत ताणें विभूतिभूषण बेनर्जी हाचे 'पाथेर पांचाली' कादंबरीवयल्यान चित्रपट कथा तयार केली. पूण ह्या वेवसायांत तो नवो आशिल्ल्यान खंयचीच फिल्मकंपनी ती हातांत घेवपाक तयार नाशिल्ली. हाका लागून ताणें रिण काडून आनी मालमत्ता विकून तो चित्रपट तयार करपाचें थरयलें. पूण ताका यश आयलें ना. निमाणेकडेन १९५५ त बंगाल सरकारच्या आदारान तो चित्रपट तयार जालो. ल्हव ल्हव तो चित्रपट खूब प्रसिद्द जावन ताका खूब पुरस्कारूय मेळ्ळे.

पथेर पांचाली उपरांत अपराजितो (१९५६), अपूर संसार (१९५९) हीं दोन सलग चलचित्रां निर्माण केलीं. मजगतीं ताणें परश पथर (१९५७), जलसाघर (१९५९) हीं दोन चलचित्रां तयार केलीं. देवी (१९६०) हेंय चलचित्र बंगालच्या सरंजामदारी परंपरेचे फाटभुंयेचेर आशिल्लें. ह्या पयल्या स चलचित्रांक पं. रवी शंकर, विलायत खाँ, अली अकबर खाँ अशे नामनेचे संगीत दिग्दर्शक लाबले. उपरांतच्या सगळ्या चलचित्रांक मात बरो जाणकार आशिल्ल्या सत्यजित रे हाणें संगीत दिलें. १९६१ वर्सा रवींद्रनाथ टागोराच्या जल्मशताब्दी निमतान ताचे जिणेच्या कार्याचेर आदारीत एक अनुबोधपट तयार केलो. तेभायर टागोराचे कथेचेर 'तीन कन्या' हें चलचित्र त्याच वर्सा निर्माण केलें. ते उपरांत कांचनजंगा आनी अभिजान महासागर (१९६३), चारूलता (१९६४), कापुरुष ओ महापुरुष (१९६५) आनी नायक (१९६६) हीं उत्तमोत्तम चलचित्रां ताणें दिग्दर्शित केलीं. चिडियारवाना (१९६७), गोपी ज्याने बाघा ब्याने (१९६८), सोनार केल्ला (१९७४), हीं चलचित्रां ताणें खास भुरग्यांखातीर तयार केलीं. अख्येर दिन रात्री आनी प्रतिद्वंदी (१९७०), सीमाबध्द (१९७१) आनी दुसऱ्या महाझुजाचे फाटभुंयेचेर, १९४३ च्या मानवनिर्मित दुकळाचें चित्रण करपी 'अशनी संकेत' (१९७३), जनअरण्य (१९७५), शतरंजी के खिल्लाडी (१९७७) स्वताच बरयल्ले गुप्तहेर कथेचेर आदारीत 'जय बाबा फेलुनाथ' (१९७८) हीरक राजर देशे (१९८०), घरे बैरे (१९८४) हीं चल चित्रांतयार केलीं.

तो अश्टतासांचो कलावंत आशिल्ल्यान साहित्य, चित्रकला, संगीत, रेखन, छायाचित्रण अशा वेगवेगळ्या कलाक्षेत्रांनी ताणें निर्मिती केली. चलचित्रां प्रमाण उत्कृश्ट साहित्याची जाण आशिल्ल्यान 'संदेश' ह्या नेमाळ्याचें पुनरुज्जीवन करून ताणें आपल्या आज्याचो आनी बापायचो साहित्यीक वारसो चालू दवरलो. तशेंच स्वताय खूब कथावाङ्मय निर्माण केलें. ताचें 'अवर फिल्मस दॅअर फिल्मस' हें चलचित्र समिक्षेंत मोलाची भर घालपी पुस्तक १९७६त उजवाडा आयलें. चलचित्र क्षेत्रांत प्रवेश केले उपरांत ह्या वेगवेगळ्या कला संस्कारांचें समिश्र पडबींब ताचे चित्रण शैलीचेर सभाविकपणान पडलां.

पड्यावयली आकृतिबंधाची रचणूक, प्रमाणबद्धताय, दृश्यप्रकार, चित्रणकोन, अवकाशीय कूड, रंगसंगती, तेचवांगडा बाह्य प्रतिमा आनी संगीत, कॅमेऱ्यांची आशयानुरूप हालचाल, पोशक लय आनी तीच लय घट्ट करपी संकलन, सैमीक ध्वनीचो केल्लो मार्मिक उपेग अशे कितलेशे घटक ताच्या चलचित्रांनी मेळटात. तेखातीर ताचीं चलचित्रां एकदां पळोवन पुराय आस्वाद घेतलो अशें जायना.

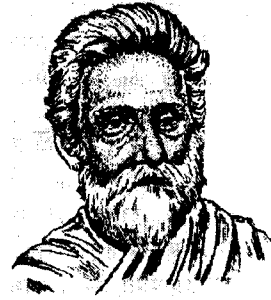
ताका खूब मानसन्मान मेळ्ळ्यात. १९६७त रामॉन मॅगसेसे पुरस्कार, १९७५ 'ब्रिटीश फॅडरेशन ऑफ फिल्म सोसायटीस्' वतीन फाटल्या अर्द शेंकड्यांतलो सर्व श्रेष्ठ दिग्दर्शक म्हणून सन्मान, १९७८ ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीची डॉक्टरेट, १९७९ 'पद्मभूषण', १९८९ फ्रांसावतीन 'लीजन ऑफ ऑनर' हो सर्वोच्च भोवमानाचो किताब ताका फ्रांसाचो राश्ट्राध्यक्ष मिर्तॉ हाचे हस्तुकीं कलकत्याक दिलो.

ताणें १९५९ वर्सासावन आंतरराश्ट्रीय चलचित्र महोत्सवाचो ज्युरी म्हणून खूब देशांनी काम केलां. १९५५ ते १९८५ ह्या तीन दशकांनी ताणें पंचवीस चलचित्रां आनी कांय अनुबोधपट निर्माण केले. खूब देशांतल्यान चलचित्रां खातीर पुरस्कार आनी मानसन्मान सातत्यान तीस वर्सां मेळोवपी तो एकलोच कलाकार.

- कों. वि. सं. मं.

रे, सर प्रफुल्लचंद्र : (जल्म : २ ऑगस्ट १८६१, जेसोर - बांगलादेश; मरण : १६ जून १९४४ कलकत्ता).

भारतीय रसायनशास्त्रज्ञ. भारतांत रसायनीक उद्देगाची

बुन्याद घालपाचें ताणें म्हत्वाचें काम केलां. तशेंच ताणें मर्क्युरस नायट्रेटाचो सोद लायलो. ताचें शिक्षण कलकत्याक जालें. ताका १८८२ वर्सा गिल क्रायस्ट शिश्यवृत्ती मेळिल्ल्यान त्याच वर्सा तो इंग्लंडाक गेलो. थंयच्या एडिंबरो विद्यापिठांतल्यान ताणें बी.एस.सी. (१८८५) आनी डी.एस.सी (१८८७) ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. ह्या

विद्यापिठांतल्यान हो पुरस्कार मेळिल्ल्या कारणान ताणें एक वर्सभर थंय संशोधन केलें. उपरांत १८८९ - १९१६ ह्या काळांत कलकत्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत रसायन शास्त्राचो प्राध्यापक आनी युनिव्हर्सिटी कॉलेज ऑफ सायन्सांत रसायनशास्त्राचो पालिट प्राध्यापक (१९१६ - ३६) आनी गुणश्री प्राध्यापक आशिल्लो.

इ.स. १८९६त रे हाणें मर्क्युरस नायट्रेट हें संयूग स्फटीक रुपांत तयार केलें. पारो आनी नायट्रोजन हांचें संयूग तयार करपाच्यो पद्दती सोदून काडल्यो आनी अमायन नायट्रेटां आनी क्षारीय मृत्तिका नायट्रेटां तयार केलीं.

रे हाणें उपलब्ध आशिल्ल्या कच्च्या मालासावन सार्दीं वरवदां तयार करपाचो घरगुती धंदो सुरू केलो. १८९२त ताणें बॅंगॉल कॅमिकल अँड फार्मास्युटिकल वर्क्स हो भारतांतलो पयलो वरवदा निर्मितीचो कारखानो काडलो. १९०१त ताणें कारखान्याचे लिमिटेड कंपनींत रुपांतर केलें. सल्फ्युरिक आम्ल तयार करपी यंत्रणा भारतांत पयली उबी केली. १९०४ वर्सा बंगाल सरकारान ताका युरोपांतली नामनेची रसायनीक प्रयोगशाळा पळोवपाखातीर अभ्यास दौऱ्याचेर लंडनाक धाडलो. १९१२ वर्सा लंडनाक आनी १९२९ वर्सा केंब्रिजाक भरिल्ल्या ब्रिटीश साम्राज्य विद्यापीठ परिशदेक, कलकत्ता विद्यापीठाचो प्रतिनिधी म्हणून तो उपस्थित आशिल्लो.

भारतांतल्या पोरन्या आयुर्वेदाच्या संस्कृत ग्रंथाचें संशोधन केले उपरांत ताणें १९०२ वर्सा 'हिस्टरी ऑफ हिंदू कॅमिस्ट्री' ह्या ग्रंथाचो पयलो खंड आनी १९०९ वर्सा ह्या ग्रंथाचो दुसरो खंड उजवाडायलो. १९३२ वर्सा 'लायफ अँड एक्स्पीरियन्सीस ऑफ ए बॅंगॉली कॅमिस्ट' ह्या आत्मचरित्राचो पयलो खंड आनी १९३५ वर्सा दुसरो खंड उजवाडायलो. हाचें बंगाली भाशांतर 'आत्म चरित्र' १९३७त ताणें उजवाडायलें.

ताणें केल्ल्या कार्याखातीर इ.स. १९१९त ब्रिटीश सरकारान ताका नायट (सर) हो किताब आनी देशबांधवांनी 'आचार्य' हो भोवमान दिलो. कलकत्ता, ढाक्का आनी बनारस ह्या विद्यापीठांनी ताका डी. एस्सी. पदवी दिली. १९३४ वर्सा डॉयश अँकॅडेमी ऑफ म्युनिक आनी लंडन कॅमिकल सोसायटी ह्या संस्थांनी ताका सन्माननीय वांगडीपद दिलें.

तो भारतीय विज्ञान परिशद (१९२०), बॅंगॉल लिटररी कॉन्फरन्स (१९१०), इंडियन कॅमिकल सोसायटी (१९३५), इंडियन सायन्स न्यूस अँसोसिएशन (१९३५), बंगीय साहित्य परिशद (१९३१-३४) ह्या संस्थांचो अध्यक्ष आशिल्लो.

इ.स. १९२१ वर्सा ताणें कलकत्त्यांतल्या युनिव्हर्सिटी ऑफ सायन्स अँड टॅक्नॉलॉजींतल्या रसायनशास्त्र विभागाक दोन शिश्यवृत्त्यांखातीर देणग्यो दिल्यो. १९२२ वर्सा रसायनशास्त्राच्या नागार्जुन पुरस्काराक लागून आनी १९३६त प्राणीविज्ञान आनी वनस्पतिविज्ञान ह्या विशयांच्या सर आशुतोष मुखर्जी पुरस्काराखातीर ताणें देणग्यो दिल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

रैना, तापीश्वर नारायण : (जल्म : २१ ऑगस्ट १९२१ जम्मू; मरण : १९ मे १९८० ओटावा).

भारताचो आदलो भूंयसेना मुखेली (१९७५-७९). जनरल रैना पंजाब विद्यापीठांतल्यान पदवीधर जालो. उपरांत ताणें हिंदुस्थानांतल्या सैनिकी दलांत प्रवेश केलो. लश्करांत ताची युध्दकालीन

राजादिश्ट अधिकारी (इमर्जन्सी कमिशनड ऑफिसर) म्हणून नेमणूक जाले उपरांत तो चवदावे कुमाऊँ पायदळ पलटणींत दाखल जालो. दुसऱ्या म्हाझुजांत आग्नेय आनी मध्य आशियांतल्या आघाड्यांवयल्या झुजांनी ताणें वांटो घेतलो आनी मलायांतल्या झुजांत ताका आपलो एक दोळो वगडावंचो पडलो. जम्मू आनी काश्मीरांतल्या सैनिकी कारवायांनी (१९४८) ताणें वांटो घेतलो. १९५७ - ५९ ह्या काळांत ताची लॅफ्टनंट कर्नल ह्या पदाचेर नेमणूक जाली. १९६२ वर्साच्या भारत - चीन संघर्शांत रैनाकडेन लडाख शीम प्रदेशाच्या संरक्षणाचें काम आशिल्लें. लडाखा भोंवतणचें क्षेत्र हें चीनी आक्रमण परतावपाचे नदरेन मर्मक्षेत्र आशिल्लें. चीनाचें वरिश्ट सेनाबळ लक्षांत घेवन रैनान सुचकताय दाखोवन फाटीं सरपाचें तंत्र आपणायलें आनी आपल्या सैन्याची जावपी जीवहानी वांटायली.

फुडें रैनान नवी दिल्लींत राश्ट्रीय सैनिकी महाविद्यालयांतल्यान संरक्षणाविशींचो सर्वोच्च शिक्षणक्रम १९६४ वर्सा पुराय केलो. १९६६त ताणें पांयदळांत एके तुकडेचो ब्रिगेडियर जनरल म्हणून काम केलें. त्याच वर्सा मेजर जनरल म्हणून ताका उंचेलें पद मेळ्ळें. सप्टेंबर १९७०त ताची भारतीय भूंयसेना मुख्यालयांत डॅप्युटी अँडज्युटंट जनरल म्हणून नेमणूक केली. १९७१ वर्सा भारत - पाकिस्तान संघर्शाच्या वेळार ताणें तेन्ना उदेंत पाकिस्तानांत दुसऱ्या भूंयसेना तुकड्यांचें मुखेलपण केलें.

छलना आनी खुलना ह्या शारांचेर ताबो मेळोवप आनी म्हत्वाचो हार्डिज पूल हस्तगत करप आनी वारिसालमेरेन सैन्यदलान धडक मारप अशें काम ताचेर सोंपयल्लें. ताचेआड उदेंत पाकिस्तानाचो सेनापती जनरल नियाझी आसलो. झुजाचे मोहिमेंत रैनाची कामगिरी जैतिवंत थारली. ढाक्काचेर नियंत्रण करपाचो ताका मान मेळ्ळो. १९७३ वर्सा भारतीय भूंयसेनेच्या अस्तंत विभागाचो मुखेल म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९७५ त जनरल ह्या पदाचेर ताची भूंयसेनाध्यक्ष म्हणून नेमणूक जाली. ५ फेब्रुवारी १९७९ वर्सा तो ह्या पदावयल्यान निवृत्त जालो. निवृत्तीउपरांत भारत सरकारान ताची कॅनडांत उच्चायुक्त म्हणून नेमणूक केली.

भारत चीन संघर्शाच्या कार्याखातीर १९६२ वर्सा भारत सरकारान ताका महावीरचक्र प्रदान केलें. १९७९ वर्सा ताका पद्मभूषण हो किताब फावो जालो.

- कों. वि. सं. मं.

रैवतक : भारतांतलो एक पुर्विल्लो दोंगर. ह्या दोंगराच्या स्थाननिश्चितीविशीं एकमत ना. पुराणांतल्या वर्णनावयल्यान हो दोंगर सद्याच्या गुजरात राज्यांत आशिल्लो अशें दिसता. वासुदेवाचो पूत कृष्ण हाणें द्वारका नगरी रैवतक पर्वताच्या मुळसांत वसयली म्हणपाचो महाभारतांत उल्लेख मेळटा, पूण गुजरात राज्याच्या जामनगर आनी

जुनागढ ह्या जिल्ह्यांनी तो दोन ठिकाणांचेर दाखयला. हाका लागून पुर्विल्ल्या रैवतक दोंगराचें स्थान निश्चित ना.

पार्जिटरच्या मतान जामनगर जिल्ह्यांत सद्याच्या द्वारका शारालागीं हालार दोंगुल्ली म्हळ्यार पुर्विल्लो रैवतक दोंगर जाल्यार कांय जाणकारांच्या मतान जुनागढ जिल्ह्यांतलो गिरनार दोंगर म्हळ्यार, रैवतक. वैवस्वत मनूचो पौत्र आनर्त ताच्या रैवत नांवाच्या भुरग्यान ह्या दोंगराच्या पांयाकडेन कुशस्थळी नांवाचें नगर वसयलें. ताच्या नांवावयल्यान ह्या दोंगराक रैवतक हें नांव मेळ्ळां अशें मानतात. कृष्णान मथुरेच्यान स्थलांतर करून कुशस्थळी नगराच्या जाग्यार द्वारका नगर वसोवन लागशिल्ल्या रैवतक दोंगराचेर एक किल्लो बांदलो, असो पुराणांत उल्लेख आसा. आयजूय गिरनार तेमकार एक पोरेनो कोट आसा. ताका उग्रसेनगड म्हण्टात. ताका लागून गिरनारच्या रैवतकाकडेन संबंद आसूं येता अशें मानतात. रैवतक दोंगर द्वारकेंतल्या लोकांचें क्रिडास्थळ आसलें आनी थंयचे लोक त्या दोंगराचेर वचून गिरिमह आनी रैवतकमह हे उत्सव नृत्य-गायनाच्यो कार्यवळी करून मनयताले. हीं वर्णनां महाभारतांत आनी पुराणांत मेळटात. दोहदच्या शिलालेखांत रैवतक दोंगराचेर देवळां आसात म्हणपाचो उल्लेख मेळटा. बृहत्संहितेंतल्या उल्लेखावयल्यान रैवतक आनी उर्जयता हीं गिरनार दोंगरांत दोन दोंगुल्ल्यांची नांवां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रोकोको कला : एक अस्तंती कलासंप्रदाय. अठराव्या शेंकड्याचे सुरवातीक तो फ्रांसांत उदयाक आयलो. 'रोकोको' ही संज्ञा 'rocaille' ह्या मूळ फ्रेंच उतरांतल्यान आयिल्ली आसून तिचो अर्थ 'खडकावयलो वा शिंपल्यावयलो अलंकृत आकृतिबंध' असो जाता.

अलंकरणप्रधान अशे बरोक कलाशैलींतल्यान रोकोको शैली विकसीत जाली. बरोक शैलींतली घुस्पागोंदळाची आनी कांय किचकटीची अलंकरणशैली रोकोको कलेंत सोंपी जाली.

वास्तुकला, चित्रकला, शिल्पकला ह्या मुखेल मळांचेर रोकोको शैलीचे वेगवेगळे आविश्कार दिश्टी पडटात. तशेंच तिच्या अलंकरणप्रधान स्वरुपाक लागून फर्निचर, वस्त्रप्रवारणां, चीनी मातयेचीं आयदनां आनी वस्तू, भांगरा - रुप्याचीं पात्रां आनी वस्ती हांचो अलंकारीक आकृतिबंधांत वा कलाकुसरींत दिश्टी पडटा. वास्तूच्या भितरल्या भागांचे सजावटीखातीर ह्या शैलीचो चड करून वापर जाला.

रोकोको शैलींतली प्रमाणबध्दताय ही उंचाय वा सडसडीतपण ह्या घटकांचेर आदारीत आशिल्ली. पानां, फुलां, वाली, शंख - शिंपले, फातर अशा सैमीक आकारांपसून प्रेरणा घेवन प्रवाही वक्राकारयुक्त आकृतिबंध घडोवपाचेर हे शैलींत चड भर दिला. स्वैर आनी समतोल विरयत रचना हें तिचें खाशेलेपण.

फ्रांसांत पंदराव्या लुईचे कारकिर्दींत (१७१५-१७७४) हे शैलीक चड चंवर आयलो. फ्रेंच रोकोको शैलीक ताच्या नांवानय वळखतात. फ्रेंच - रोकोको वास्तुशैलीचीं उदाहरणां म्हणजे शेतीचीच्या 'पेतीत शातो' हे हवेलींतलें 'सालाँ द एम्.ल प्रिन्स' (१७२२त पुराय) हें सजयल्लें दालन. झां ओबेअर हो ताचो सजावटकार. तशेंच पॅरिसांतल्या 'Hotel de Soubise' ह्या वास्तूचीं अलंकृत सोबीत दालनां (सु. १७३५ - ४०) - झेरमँ बोफ्राँद हाणें ह्या वास्तूचें अलंकरण केलें. प्येअर लपोत्र हाणें माल्सीं हे हवेलीचे सजावटींत नव्या अलंकारणात्मक कल्पनांचो वापर केला. तातूंत रोकोको शैलीचीं बिजां सांपडटात. लपोत्राचो वारसो जायत्या सजावटकारांनी आनी वास्तुविशारदांनी फुडें व्हेलो, तातूंत रॉबेअर द कॉत आनी झ्यूस्त - ऑरैल मेसॉन्ये हे मुखेल आशिल्ले. तांणी तयार केल्ले आकृतिबंध पुस्तकरुपान प्रकाशीत जावन सगळेकडेन प्रसृत जाले आनी ते अठराव्या शेंकड्यांतल्या रोकोको शैलीच्या प्रसाराक पालव दिवपी थरले. थोड्याच काळांत हो संप्रदाय युरोप खंडांत सगळेकडेन पातळ्ळो.

फ्रांसाचे सकयल जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया ह्या देशांनी ह्या संप्रदायाचो प्रभाव जाणवता. वास्तुकलेच्या मळार अमीर - उमरावांच्यो हवेल्यो आनी प्रासाद, इगर्ज वास्तू तशेंच वास्तूचे अंतर्भाग हातूंत हे शैलीचो आविश्कार दिसता. तातूंतलें अलंकरण हें चड सुबक आनी परिष्कृत आसा.

रोकोको वास्तुशैलीचें सामकें प्रगल्भ आनी विकसीत रूप जर्मनींत पळोवपाक मेळटा. म्युनिकांतली आमालेईबुर्कची नाजूक आनी परिष्कृत रुपांत सजयल्ली वास्तू (१७३४ - ३९) आनी 'रेसिडेन्स थीएटर' (१७५० - ५३) ह्या फ्रांस्वा द क्यूव्हीये ह्या वास्तुकारान उबारिल्ल्यो वास्तू सोबीत आसात. उल्लेख करपासारक्यो जर्मन रोकोको इगर्ज वास्तू अशो आसात. 'Vierzehnheiligen' (१७४३ त सुरवात) ही बव्हेरियांतली इगर्ज हाचो वास्तुकल्प बाल्टासार नॉयमानान केला; तशेंच म्युनिकालागची 'Wieskirche' (१७४५ त सुरवात) ही डोमीनिकसत्सिमरमानान उबारिल्ली इगर्ज. हे इगर्जेची सजावट ताचो भाव योहान बाप्टिस्ट त्सिमरमानान केल्ली. आंतवान व्हातो (१६८४ - १७२१), फ्रांस्वा बूशे (१७०३-७०) आनी ताचो शिश्य झां ऑनरे फ्रागॉनार (१७३२ - १८०६) हे रोकोको शैलींतले फुडारिल्ले फ्रेंच चित्रकार आशिल्ले. व्होतोन रूढ केल्ल्या 'फेत ग्लान्त' (अठराव्या शेंकड्यांतल्या फ्रेंच राजदरबारांतल्या व्यक्तींचो उक्त्या सैमीक वाठारांतलो आनंद मेळावो) ह्या चित्रप्रकारांत रोकोको शैलीचीं बिजां सांपडटात. ताचीं Embarquement Pour Cythere (१९१७), Les Plaisirs du Bal (१७१९) हांचे सारकीं चित्रां हीं ह्या प्रकाराचीं उत्कृष्ट उदाहरणां. फ्रागॉनारचे ब्लाईंड - मॅन्स - बफ (सु. १७७५) हें चित्रय हेच परंपरेंतलें मानतात. बूशेचे ट्रायम्फ ऑफ व्हीनस (१७४०) आनी फ्रागॉनारचे द स्विंग (सु. १७६६) हींय ह्या संप्रदायाचीं म्हत्वाचीं चित्रां.

पंदराव्या लुईचे कारकिर्दीतलीं स्वच्छंदी आनी खोशी समाज जिविताचें पडबिंब ह्या चित्रांतल्यान दिसता. हेर रोककोचो चित्रकारांत इटलीचो जोव्हान्नी त्येपलो (१६९६ - १७७०) आनी इंग्लंडचो टॉमस गेन्झबरो (१७२७ - ८८) हांचो उल्लेख करूं येता.

पंदराव्या लुईचे कारकिर्दीतलें फ्रांसांतलें रोककोचो शैलीचें फर्निचर ओडलायणें तशें विविधतायेन भरिल्लें आसा. ताचे सजावटींत ब्राँझाचो तशेंच लांकडी कुडक्यांच्या जडावकामाचो आनी लारवेच्या रंगकामाचो वैशिश्ट्यपूर्ण वापर केला. इंग्लंडांत टॉमस चिपेंडेलान (१७१८ - ७९) रोककोचो शैलीचो उपेग करून फर्निचर तयार केलें. रोककोच्या प्रभावांतल्यान घडिल्ली ताची खास शैली 'चिपेंडेल शैली' ह्या नांवानूच वळखतात. भांगर आनी रुप्याचीं पात्रां, वस्ती हांचेवयल्या अलंकरणांत रोककोचो शैलीचे वेगवेगळे आकृतिबंध पळोवपाक मेळटात. अठराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत नव-अभिजातवादाच्या उदयावांगडाच रोककोचो संप्रदायाचो अस्त जालो.

- कों.वि.सं.मं.

रोग : मन वा कुडिचें तात्विक संतुलन इबाडटकच निर्माण जाल्ले विकारी तन-मन अवस्थेक रोग म्हण्टात. आदल्या काळांत रोग म्हळ्यार देवाचो कोप, वायट गिरा, नक्षत्र बादा, कुडींत दुश्ट आत्म्याचों प्रवेश अशें मानताले. देखून त्या तेपार रोग पयस करचेखातीर लोक देव-देंवचाराक गाराणें घालप, कोंब्या-बोकड्याचो बळी दिवन मान थारावप, दोरे-तावीज ह्यासारखे भावार्थी उपाय करप वा घाडी-भगताकडल्यान रोग्याचो छळ करताले. इतिहास पयलींच्या काळांत (५००० इ.स. पयलीं). फातरा शस्त्रांच्या आदारान खतना (Circumcision), हात-पाय (Amputation) ह्या सारकिल्ल्यो शस्त्रक्रिया केल्ल्याचे उल्लेख मेळटात.

आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिकेंतल्या कांय देशांनी तशें ऑस्ट्रेलिया आनी पॅसिफीक म्हासागरांतल्या कांय जुंव्यांचेर वेगवेगळ्या रोगांचेर पारंपरीक उपाय आजुनूय चालू आसात. आयुर्वेद हें भारतीय वैजकी शास्त्र पुराय भारतांत आनी सद्या सबंद जगांत फाकत गेलां. सिध्दी होय भारतीय वैजकी शास्त्र प्रकार वेदकाळासावन तमिळ लोकांत प्रसिद्द आसा. इ.स. २०० काळांत चरक नांवाचो व्हड भारतीय आयुर्वेदीक वैज जावन गेलो. तशेंच इ.स. ४००तलो शुश्रूत नामा हो व्हड शल्यविशारद (Surgeon). चरकान सुमार ५००० झाडापाल्याच्या वखदांचो उल्लेख केला. चरकाच्या तेंपार हाडमोडी, मोतिबिंदू, गाठी (tumor), हर्निया, कुशिल्ले हातपाय (Gangrene) ह्या रोगांचेर शस्त्रक्रिया करताले. हें चरकान केल्ल्या उल्लेखावयल्यान कळटा. प्राचीन भारतांत वैजकी शास्त्रांत आरोग्य शास्त्राक (Hygiene) खूब म्हत्व दिल्लें हें हरप्पा-मोहेंजोदारोच्या प्रगत शार-नियोजनावयल्यान सिध्द जाता. युनानी हें ग्रीक वैजकीशास्त्र मुसलमान राजकर्त्यांनी

सुमार सव्या शेंकड्यांत भारतांत हाडलें. उपरांत तेराव्या शेंकड्यामेरेन तें दिल्ली, अलिगर, लखनौ, हैद्राबाद आनी हेंर शारांनी फाकत गेलें. जर्मन वैज सॅम्युएल हॅनेमन हाणें सोदून काडिल्लें होमिओपॅथी वैजकीशास्त्र १८१०-१८३१ ह्या तेंपार भारतांत प्रगत जालें. अॅलोपॅथी (Allopathy) ही आधुनिक उपचार पद्दत भारतांत फाटल्या शंबर वर्सासावन वापरांत आयल्या. विज्ञानीक मळार जशे नवे सोद लागत गेले, तेप्रमाण उपचार पद्दतिंतूय खाशेलेपण आनी बारकायपण (Specialization) आयलें. सद्या मेंदू, नाक, कान, दोळे, काळीज, पुल्माव, पचनेंद्रिया, मूतमार्ग, कात, हाडां अशे शरीररचनेप्रमाण आजार - उपचाराचेय वेगवेगळे विभाग विकसीत जाल्ले आसा. तशेंच ल्हान भुरगीं, बायलां, गुरवारपण, म्हातारपण अशे अवस्थेप्रमाण खाशेले विभाग सुरू जाल्ले आसात. काळीज, मेंदू, हाडां, किडणी, कात अशा भागांचेर जावपी शस्त्रक्रियेचेय खाशेले विभाग आसात. सद्या व्हड व्हड हॉस्पिटलांनी आजार अवस्थांखातीर अत्याधुनिक संगणक आनी चड विकसित उपचार, शस्त्रक्रिया यंत्रणा आशिल्ले अतिदक्ष विभाग आसात. व्हड शारांनी अशेच अतिदक्ष विभाग विकसित केल्लीं ल्हान भोंवती हॉस्पिटलां (Mobile Clinic) तात्काळ उपचाराखातीर निर्मिल्लीं आसात.

रोग मुखेलपणान सांसर्गिक आनी बिन - सांसर्गिक स्वरूपांत आसता. सांसर्गिक रोग बॅक्टेरिया, व्हायरस, फंगस आनी हेर सुक्ष्मजंतुसावन उत्पन्न जाता. देखीक टायफॉयड, कॉलेरा, न्युमोनिया, क्षयरोग हे बॅक्टेरियाक लागून, जाल्यार हुरहुरें, गालगुटां, रॅबीज आनी एड्स हे रोग व्हायरसासावन जाता. तशेंच मलेरिया. हत्तीरोग खास उपजिवी (Parasite) सुक्ष्मजंतूक लागून आनी गजकान आनी म्होये हे रोग फंगसाक लागून जातात. आदल्या काळांत सांसर्गिक रोगाची व्हड प्रमाणांत लागण वा धामी येवन हजारांनी लोकांक मरण येतालें. अशा वेळार चडकरून घरगुतीच उपाय करप जातालें. गांवांत जेन्ना रोगाच्यो धामी वा साथ पातळताली तेन्ना देवाचो कोप जाला अशें समजून देवाक बळी दिवप वा साधू-घाड्याचो आदार घेताले. पूण उपरांत सुक्ष्मदुर्बिणिचो (Microscope) सोद लागतकच सुक्ष्मजंतूविशीं चड आनी चड म्हायती मेळ्याउपरांत खूबशा सांसर्गिक रोगांचेर वासिनां आनी वखदां सोदून काडप सोंपें जालें. विद्युत्-परमाणू सुक्ष्मदुर्बिणिचो (Electron microscope) सोद लागतकच व्हायरसांचेर अभ्यास जावन व्हायरस रोगांचेर वखदां आनी वासिनां तयार जावपाक लागलीं. शिक्षण आनी अर्थीक सुदारणांक लागून व्यक्तीगत तशेंच भौशिक म्हाझुजाउपरांत राश्ट्रीय भलायकी कार्यवळींतल्यान शुध्द उदक आनी वखदां-वासिनांची पुरवण लोकांमेरेन जायत गेली तशें संवसारांतलें सांसर्गिक रोगांचें प्रमाण उणें जायत रावलें. कांय तांत्रिक कारणांक लागून मलेरिया सारको घातकी रोग फाव त्याप्रमाण आळाबंदा हाडपाक आजुनूय शक्य जावंकना. सद्या

खाशेलीं वखदां वा वासिनांचो सोद ना लागिल्ल्यान तशेंच जतनाय ना घेतिल्ल्यान चडकरून गरीब देशांत व्हायरसासावन जावपी एड्स हो म्हाभयंकर रोग दिसपट्टो वाडत आसा. गरिबी, अशिक्षितपण, कुपोशन, प्रदुशण ह्या कारणांक लागून आजुनूय कांय अविकसीत देशांनी सांसर्गिक रोगांचें प्रमाण चड आसा. पूण विकसीत राश्ट्रांत बिन-सांसर्गिक रोगांचें (अँटेक, गोडेंमूत, रक्तदाब, कॅन्सर, दमो आनी हेर) प्रमाण वाडत आसा. हाचीं मुखेल कारणां म्हळ्यार आयची तणावी जिवन पद्दत आनी जेवणांत चड प्रमाणांत तेलाचो उपेग. कांय बिनसांसर्गिक रोग आनुवंशीक दोशाक लागून जातात. अमुकचतरेचो कॅन्सर कसो जाता हें निश्चित सांगप कठीण. पूण सुरवेचे अवस्थेत काय खाशेल्या लक्षणावयल्यान तो पारखून घेवन ताची शरिरांतली वाड थांबोवंक येता. अणू केंद्र, क्ष-किरण विभाग, अणू किरणोत्सर्ग विभागांत वावुरप्यांक कॅन्सर चड प्रमाणांत जावपाची शक्यता आसता. खण काम, कारखान्या वाठारांनी घुळ वा प्रदुशित हवेक लागून अँलर्जी वा दम्यासारके रोग जांव येता. पिसावळें सुणे वा कोलो चाबल्यार रॅबिज; जाल्यार जळारां-हुलकांक लागून मलेरिया; हत्तीरोग, प्लेगासारके रोग जांव येता. तंबाकू, चरस, गांजा, मोर्फिन सारकिल्ल्या घुंवळी पदार्थांच्या सेवनान वा चड प्रमाणान सोरो पियेल्यार कुडीचे तशेंच मनाचे रोग उत्पन्न जांव येतात. गैर शारिरीक संबंदांतल्यान सिफीलीक, गोनोरिया, एड्स हे रोग जांव येतात. अनुवांशिक विचित्र स्वभाव, घरांत अति लाड वा चड कडक शिस्त, भोंवतणचें तणावी वातावरण, अंधश्रद्धा हांकां लागून मनाचेर विपरीत परिणाम जावन मनोविकार जांव येता.

रोगाचीं कारणां- स्वरुपां वेगळीं आशिल्ल्यान वेगवेगळ्या दुयेसांचीं लक्षणांय वेगळीं आसता. सांसर्गिक रोगांत जोर येवप हें मुखेल लक्षण. काळीज आनी पुलभावांच्या दुयेसांत हड्ड्यांत दुखप, छातयेंत कलकलप आनी धांप लागप हीं मुखेल लक्षणां. पोट-आतकड्यांच्या रोगांत सादी वा रगताची उलटी जावप, सादे वा रक्ताचे अतिसार, वा संडास बंद जावप. मुतना वेदनां जावप वा मूत बंद जावप हीं लक्षणां मूत्र मार्गांतल्या दुयेसांत दिश्टी पडटात. मेदंवाच्या दुयेसांत तकली दुखप, घुवळ येवप, उलटी जावप, जोर येवप, विचित्र वागणूक, स्वभावांत अचकीत बदल जावप, भ्रमिश्टावस्था वा बेशुद्धावस्था हीं मुखेल लक्षणां आसूं येतात. चड बडबड, अस्वस्थकाय, निराशकाय, मोनेपण, स्वताक आनी हेराक घातक अशे उच्चत वागणुकेचे झटके येवप हीं मनोविकाराचीं कांय लक्षणां.

कुडिचे तपासणेतल्यान खुबशे फावटी चडशा रोगांचें सोंपेपणान निदान करूं येता. सांसर्गिक तशेंच कॅन्सरासारक्या रोगाची खात्री करचेखातीर चड करून मूत, संडास, थुकी, रगत, कुडींतल्या उदकाची (Body fluids) तपासणी करची पडटा. गोडेंमूत, गोटरगत (Gout), रगताचो कॅन्सर (Blood cancer), गाठीचें दुयेंस, चरबी दोश, ह्या

रोगांचें निदान फकत रगत तपासणेतल्यान करूं येता. बारीक जोर (T. B.), सांध्याचो रोग, मूत-पित्तखडो ह्या सारकिल्ल्या रोगांचें निदान करपांत क्ष-किरणाचोच आदार घेवचो पडटा. 'एँडोस्कोप' हे खाशेले दुर्बिणीतल्यान स्वासनळी, अम्बनलिका, पोट, आंतकड्यो, मूतभाणो, उतेर (Uterus) ह्या भागांच्या रोगांचें निदान करतात. अतिसूक्ष्म ध्वनिल्लार चिकित्सा (Ultrasonography) फिफ्द, मुत्रपिंड, गर्भाशयाचे रोग तशेंच मूत-पित्त खड्याचें जुस्त निदान करपाक आदार करता. मेंदूतली गांठ (Brain tumor), रगतगांठ, रगतस्त्राव ह्या सारकिल्ल्या मेंदूत जावपी दुयेसांचें निदान करचेखातीर अतिसूक्ष्म संगणक ध्वनिल्लारां चिकित्सेचो (CT - Sxan - Computerised tomography) उपेग करतात. काळजाच्या कांय रोगांचें निदान करचेखातीर काळीज - विद्युत् ल्हार चिकित्सा पद्दत (ECG-Electro-Cardiography) आपणायतात. सद्या चडशा हॉस्पिटलांनी संगणकाच्या आदारान सुक्ष्मनळी रगतशिरेंतल्यान चलोवन वा एक्स-रे काडून काळजाची बारिकसाणेन तपासणी करतात. तशेंच नाजूक सरयेच्या आदारान काळजाच्या रगतशिरेंतली रगतगांठ (Atherma) पासतात हे पद्दतीक 'Cardiac Catheterisation' अशें म्हण्टात.

तज्ञांनी वेगवेगळ्या रोगांच्या निदाना वांगडा ताचेर उपचारय सोदून काडले. चडशा त्रीव स्वरुपाच्या दुयेसांत बेगीन बरो जावचेखातीर आराम खूब गरजेचो थारता. तशेंच रोगाप्रमाण खाणा-जेवणातूय बदल करून घेवचो पडटा. हाका पथ्य अशें म्हण्टात. देखीक-गोड्या मुताच्या पेशन्टाक सारखर आनी हेर गोड पदार्थ टाळचे पडटात. जाल्यार रगतदाब आनी काळजाच्या पेशन्टाक मीठ उणें चडकरून सांसर्गिक रोग जंतूनाशक (Antibiotics) वखदांनी पुराय तरेन बरे करूं येतात (देखीक-कूश्ट रोग, बारीक जोर, मलेरीया, टायफोयड). खंयच्याय दुयेसाक लागून चड प्रमाणांत उलटी वा संडास जाल्यार रगतशिरेंतल्यान सार-उदक (Intravenous Fluids) दिवप गरजेचें थरता. अपघात वा हेर खाशेल्या दुयेसाक लागून अतीरगतस्त्राव जाल्यार रगतशिरेंतल्यान रगत दिवचें पडटा. न्हेसस प्रतिकुलता (Rh-incompatibility) सारक्या रगतदोशांत ल्हान भुरग्याक जल्मासावनूच कामीण जाल्ली आसल्यार रगत बदली (Exchange transfusion) करची पडटा. रगत कॅन्सर (Blood Cancer), तशेंच हेर कॅन्सराचे शस्त्रक्रिये उपरांत वा शस्त्रक्रिया अशक्य आशिल्ल्या पेशन्टाक हानीकारक रसायनीक वखदां (Chemotherapy) नायलाज म्हूण दिवची पडटा. गंभीर अवस्थेंत पेशन्टाक प्राणवायू दिवचो पडटा. अपघात, मेंदूज्वर, आताक अशा पेशन्टाची अवस्था जेन्ना चड हुस्को करपासारकी आसता, तेन्ना तांकां अतीदक्ष विभागांत दवरतात. कॅन्सराच्या पेशन्टांक शस्त्रक्रिया वा रसायनीक उपचारावांगडाच कांय वेळा नायलाज म्हूण अणूकिरण उपचार (Radiation therapy) दितात. मूत्रपिंडाच्या असाध्य दुयेंसांत रगतशुध्दी प्रक्रिया (Dialysis)

करची पडटा. सद्या लेसर - किरण (Laser therapy) चड प्रसिद्द आसा. मूत्रपिंडा सारकिल्ले अवयव इबाडल्यार लागच्या नातलगाचो मूत्रपींड रोपण (Organ transplant) करपाची वेवस्था आसा. हाड मोडल्यार वा वा सांधे इबाडल्यार खाशेल्यो धातूच्यो पट्ट्यो वा कृत्रिम सांधे बसयतात. पोलिओ आनी सांधे दोशांत शक्तिप्रमाण व्यायाम उपचार (Physiotherapy) बऱ्याक पडटा. पंचेंद्रियांत तशेच अपघाती वा जल्मजात अपंगूळपण आयल्यार खाशेलें वेवसायी शिक्षण (Occupational therapy) दिवन तांकां आपल्या पांयांचेर उबे करपाची पद्दत सद्या जगभर प्रसिद्द आसा. दमो वा कातीचे अॅलर्जीसारके रोग अॅलोपथी उपचारान बरे जायनात. हे रोग वेळार उपचार केल्यार होमिओपथी तशेंच आयुर्वेदिक उपचार पद्दतीन पुराय तरेन बरे जांव येता.

भलायकेविशीं सादारण गिन्यान, तशेंच उदक, जेवणखाणांत नितळसाण दवरल्यार खूबशे सांसर्गिक वा वशाचे रोग पयस दवरू येतात. रोग निवारण वाशीनां वेळार घेतल्यार चडशे घातकी सांसर्गिक रोग देखीक - रॅबीज, बारीक जोर, पोलिओ, कांटेर, धोणकुटी, देवी, हुरहुरें हेसारके रोग सदांखातीर पयस दवरूं येतात. एड्स सारकिल्ले घातकी रोग जाचेर अजूनमेरेन उपचार सोदून काडूंक यश मेळूंक ना अशे रोग फक्त शारिरीक संबंदाविशीं योग्य गिन्यान, रगत दितना वा घेतना रगत तपासणी आनी हेर जतनायो घेतल्यार पयस दवरूं येता. सद्या हो रोग पयस दवरचेखातीर भारतीय भलायकी तशेंच राश्ट्रीय भलायकी कल्याण येवजणेवरवीं ह्या रोगाची उत्पत्ती आनी जतनायेविशींचें उण्यातउणें गिन्यान रेडिओ, टेलिविजन, सिनेमा आनी वर्तमान पत्राच्या आदारान शारांनी तशेंच गांवगिऱ्या वाठारांनी दिवप जाता.

सादारणपणान भलायकी निरोगी दवरचेखातीर विसव, प्रमाणशीर व्यायाम वा योगासनां, योग्य आहार, दर दिसा उण्यात उणी स वरां न्हीद खूब गरजेची. तशेंच सोरो, तंबाकू आनी घुंवळे वखदां टाळचीं. दर एकामनशान तीन वर्सांतल्यान एकदा तरी रगत तपासणी करची. ३० वर्सां पुराय जाल्ले दर एके बायलेन आपल्या योनी-उदकाची (Papauiculous Test) तीन तीन वर्सांनी तपासणी करची. अशें केल्यान गर्भाशयाच्या कॅन्सराचें शून्य अवस्थेंतच निदान करपाक सोंपें जाता. तशेंच ३० वर्सां पुराय जाल्ल्या जण एकल्यान दर एक वर्सा आपली शारिरीक तपासणी करून घेवची. अशें केल्यान रगतदाब, अर्दांग आनी हेर दुशपरीणाम टाळू येतात.

- डॉ. आनंद हळर्णकार

रोज : मराठी : मखमल, डोंडू; हिंदी : गुलजाफरी, गेंद; संस्कृत : स्थूलपुष्प; इंग्लीश : आफ्रिकन मॅरीगोल्ड; लॅटीन : टेजेटस इरेक्टा; कूळ - कंपॉझिटी).

हें झाड एक वर्स जगपी आसून, सुमार एक मीटर ऊंच

वाडटा. सरळ खांदयो, पानां एका फाटल्यान एक, दाट आनी लांबशीं आसतात. दाट पाकळ्यांचीं, फुलां येतात. तीं २ ते १० सेंमी. व्यासाइतलीं मोटीं आसतात. तांचो रंग धवो, हळदुवो, केसरी वा गाड केसरी अशा तीन तरेच्या रंगांचीं फुलां येतात.

हें झाड मूळ मेक्झिकॉतलें आसून ताचे वेगवेगळे प्रकार पोरसांनी आनी बागांनी सोबेखातीर लायतात.

हें खरिपांत येवपी फुलझाड. कसलेय तरेचे जमनीर वाडटा म्हणून ताची सगळेकडेन लागवड जाता. बरे सुपीक जमनींत खूब मोटीं रोजां जातात.

रोवप आनी वाडोवप : १० - १५ सेंमी. जमीन खोल खणून मातयेचे धिपळे फोडून बारीक करतात. एक चौ.मी. जाग्याक २०-३० किग्रा. शेणखत घालतात.

हे रोंपे लावन तांची लागवड करतात. ते एका वाफ्यान तयार करतात. तांचें बीं मे वा जून म्हयन्यांत पेरतात. बीं किल्लून रोंपे ५-८ सेंमी. ऊंच जाले उपरांत ते काडून दुसऱ्या जाग्यार लायतात. तांकां शेण घालतात. भरपूर वतांत ह्या झाडाची वाड बरी जाता. लागवड केले उपरांत सुमार तीन म्हयन्यांनी ह्या रोंप्याक फुलां येतात. पावसाळ्यांत झाडांचीं कापून कलमां लावनूय लागवड करतात.

तांच्या फुलांचो वखदी उपेग (दोळ्यांच्या नेत्रश्लेष्मपटल) दोळे येता त्या विकाराचेर आनी दुशीत जखमेचेर आनी तांचो पोटांत घेतल्यार रगतशुध्दिकारक आनी मूळव्याधीचेर गुणकारी आसा. पानां गळू आनी फोडाचेर (काळपुळी) लायतात. कान दुखल्यार ताचो रोस घालतात. ह्या वखदांत (बाश्पनशील) उडून वचपी तेल आनी रंजक द्रव्य आसता.

दसऱ्याक आनी दिवाळेक ह्या फुलांच्यो माळो (तोरण) लावन घर सजयतात आनी फुलां देवाचे पुजेखातीर वापरतात. खाशेल्या समारंभाची सजावट करतना रोजांच्या माळांचो उपेग जाता. ह्या झाडाक रोगाचो आनी किडींचो चडसो त्रास जायना.

- कों. वि. सं. मं.

रोजगार : वैयक्तिक नदरेन मनशाक कसलोय कामधंदो वा अर्थीक लाबाचो वेवसाय मेळप म्हळ्यार रोजगार. राश्ट्रीय नदरेंतल्यान सक्षम आनी इत्सूक लोकांक त्या राश्ट्राची अर्थवेवस्था कितल्या प्रमाणांत काम करपाची संद मेळोवन दिता हाची निदर्शक आसपी अवस्था म्हळ्यार पुराय वा वट्ट रोजगार. अर्थवेवस्थेच्या पांवड्यार रोजगार इत्सुकांचे संख्येपरस रोजगार उपलब्धताय उणी आसली तर बेरोजगारी वा बेकारी निर्माण जाता.

मनशांच्यो गरजो खूब आशिल्ल्यान त्यो गरजो भागोवपी साधनां काम करिनासतना पडून रावप शक्य ना. कारण गरजो भागोवपाच्या मानान तीं साधनां बरींच मर्यादीत आसात, असो समज

अर्थशास्त्राचे बुन्यादी प्रमेयावयल्यान पयले सुवातेर जाता. हो समज खरो आसत जाल्यार कामगार वर्गांत बेकारी आसपाचें कारण नासता. जी बेकारी आसता, ती आपले इत्सेन वा कांय तात्पुरत्या अडचणीक लागून निर्माण जाल्ली आसता. पूण सक्तीची, कायम स्वरुपाची आनी म्हणून गंभीर स्वरुपाची बेकारी अर्थविवस्थेंत निर्माण जावपाचें मुळांतूच कांय कारण नासता, अशी समजूत सनातन विचारांत दिश्टी पडटा. म्हणून सनातनवादान बेकारेच्या प्रश्नाकडेन लक्ष दिल्लें दिसना. सनातनी विचारवंत फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ झां, बाप्टिस्त से हाणें वयले समजुतीक सिध्दांताचें रूप दिल्लें दिश्टी पडटा. सनातनवादाचे रिमथप्रभृती अध्वर्यूचो काळ म्हळ्यार ग्रेट ब्रिटनांतली क्रांतीची फांतोड आशिल्ली. त्या काळांत उद्देगीक मळार रोजगार वाडत आसलो, इतलेंच न्हय तर कामगारांचो उणावूय जाणवतालो.

भांडवलशाय अर्थ वेवस्थेक मदीं मदीं मंदीचो धपको बसता आनी त्या काळांत जाणवपाइतली बेकारी आसता, अशें समजलें. अशें किद्याक जाता हाची विस्कटावणी मार्शल, पिगू ह्या नवसनातनवाद्यांनी केली. तांणी बेकारेचो दोश कामगाराचे वेतन कपातींतले ताठरतायेचेर दवरलो. मार्शलान मंदीचो खुलासो करतना सांगलें, खंयच्याय कारणान गुंथवणूक करपाच्या विस्वासाक धक्को बसलो म्हण्टकच गुंतवणूक उणी जावन मंदी आनी बेकारी येता.

बेकारेच्या प्रस्नान १९२९ च्या व्हडा मंदीच्या काळांत येदें व्हड स्वरुप घेतलें, पुराय रोजगार ही अर्थवेवस्थेची प्रकृती आसा. ह्या सनातन सिध्दांताची नव्यान विस्कटावणी करप आनी मेकळे अर्थ वेवस्थेचे यंत्रणेन बेकारेचीं बियां आसात काय किदें ह्या प्रश्नांचो गंभीरतायेन विचार करप गरजेचें जालें. हें काम सनातनवादी तालमेंतूच तयार जाल्ल्या फाकिवंत अर्थशास्त्रज्ञ केन्स हाणें परखडपणान केलें. ताची क्रांतिकारक रोजगार मिमांसा ‘‘द जनरल थिअरी ऑफ इंटरेस्ट, एम्प्लॉयमेंट अँड मनी’’ (कळंतर, रोजगार, चलनमिमांसा) १९३६ त पुस्तकरुपान उजवाडाक आयली. केन्स हाचो ग्रंथ उजवाडा येवचे पयलीं अमेरिकेचो राश्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट हाणें महामंदी ना करपाखातीर नवनिती (न्यू डील) म्हणून उपाययेवजण सुरू केल्ली. केन्स हाणें सुचयल्ल्या धोरणाकडेन सुसंगत अशी ही नवनिती आशिल्ली. रुझवेल्टचें धोरण यशस्वी जावन अमेरिकेंत रोजगार वाडपाक लागलो. हाका लागून केन्स हाचे रोजगार मिमांसेक खाशेलें म्हत्व मेळ्ळें. केन्स हाची रोजगार मिमांसा अर्थशास्त्रांत आतां बुन्यादी समजतात. ताणें पिगूच्या विचारांक विरोध केलो. कामगारांक उणो पगार दिल्यार तांचो वट्ट खर्च उणो जातलो आनी वस्तूंक आशिल्ली मागणी उणी जाल्ल्यान उत्पादनाचेर विपरीत परिणाम जातलो. रोजगार वाडनासतना बेरोजगारी वाडटली हें केन्सान सिध्द केलें, तें पेगूनय मान्य केलें.

खंयच्याय रोजगाराचो पांवडो तिगोवपाखातीर तो पांवडो आसतना लोकांक जितलें पुराय उत्पन्न मेळटा, त्या उत्पन्नांतल्यान

जितली बचत करतात, तितलेंच भांडवल गुंथपाक जाय आशिल्ल्यान रोजगाराचो तो पांवडो तिगोवप शक्य जाता, कारण वट्ट उत्पादनाचें मोल म्हळ्यार पुराय उत्पन्न जितलें आसता, तितलोच उत्पादनाचेर सगळो खर्च जाता. हो नेम पुराय रोजगाराकय लागू पडटा. पूण ह्या संदर्भांत एक गजाल कटाक्षान लक्षांत दवरप गरजेचें आसता. ती म्हळ्यार, रोजगार जितलो चड, तितलें उत्पन्न चड. साहजीकच उणे जावपी उपभोग्य प्रवृत्तीप्रमाण रोजगार जितलो चड, तितली बचत चड म्हळ्यार अदीक रोजगार तिगोवपाखातीर गुंतवणूक चड आसची लागता. पुराय रोजगाराच्या संदर्भांत हो विचार म्हत्वाचो जावन रावला. थोडेभितर सांगपाचें जाल्यार रोजगार फावो तितलो नासत आनी तो वाडोवपाचो आसत जाल्यार खर्च आनी भांडवल गुंतवणूक हांकां सगळ्या तरांनी उत्तेजन दिवंक जाय, हें केन्सप्रणीत अर्थीक धोरणाचें मुखेल सूत्र. ह्या सूत्राचो वांटो म्हणून (कळंतर) उणें करपाच्या धोरणाक केन्स हाच्या विवेचनांत वयली सुवात दिल्ली आसा.

भारतासारके विकसनशील अशे जे देश आसात, तांणी लेगीत पुराय रोजगार ही आपल्या अर्थीक धोरणाची मोख मानल्या. पूण केन्स हाणें सुचयल्ले वा उपरांत केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी तोखणाय केल्ले उपाय भारतासारक्या देशांत उपेगी पडटलेच अशें ना. कारण अशा देशांनी रोजगार उणो आसता, हाचें कारण मुळांतूच वेगळें आसता. अमेरिकेसारकिल्या देशांत, मंदी काळांतली रोजगार घट, बचतीचो म्हळ्यार भांडवल साधनांचो फावो तो उपेग जावंक शकनाशिल्ल्यान तयार जाल्ली आसता. भारतासारकिल्या देशांत मुळांतूच भांडवली संपत्तीचो उणाव आसता. म्हळ्यार भांडवल भरपूर आसून ताचो उपेग जायना, अशी अमेरिकेसारकिल्या देशांची समस्या, जाल्यार भांडवल उणें आनी तेखातीर मनीसबळाक फावोशें काम ना ही भारतासारकिल्या देशांची समस्या, मुदलांतूच समस्येचें स्वरुप वेगळें आशिल्ल्यान फकत तुटीच्या अर्थभरणीसारक्या उपायांनी भारतांत रोजगाराची वाड जातली, हो फकत एक भ्रम. केन्सान दिल्ली उपाय येवजण कांय प्रमाणांत भारतासारकिल्या देशांत उपेगी थारूंक शकता, पूण तिची उपयुक्तताय खरोवडीच सोंपता आनी अदीक मुलगामी उपाय येवजण करची पडटा. भारतासारकिल्या देशांत रोजगाराचे बाबतींत आडखळी निर्माण करपी एक खाशेलें म्हत्वाचें द्द्वच दिसता. अर्थीक उदरगत आनी रोजगारवाड हांचेमदलें हें झगडें. अशा देशांनी रोजगार वाडोवपाचो आसल्यार अर्थीक उदरगत कठीण जाता, कारण अर्थीक उदरगतीखातीर आर्विल्ल्या उत्पादन तंत्राचो आदार घेवंचो पडटा. हें तंत्र भांडवलाचेर आदारीत आशिल्ल्यान तातूंत रोजगाराक उणो वाव आसपाची भिरांत आसता. अर्थीक उदरगतीक लागून रोजगार वाडना, असो हाचो अर्थ न्हय. पूण पुराय रोजगार आनी अर्थीक उदरगत ह्यो दोनूय मोखी एकमेकांकडेन अशा देशांत सदांच सुसंगत थरनात.

- कों. वि. सं. मं.

रोझ, आल्फ्रेड : (जल्म : ५ ऑगस्ट, हळदोणे - बार्देस).

पुराय नांव रुझारियो आल्फ्रेड फेर्नादीश.ताचें मुळावें शिकप मुंबय सेंट झेवियर हायस्कुलांत जालें. मुंबयचे ग्रिंडलेस बँकेंत नोकरी करता आसतनाच स्त्री. ए.आय.बी. हें बँकिंगचें प्रशिक्षण

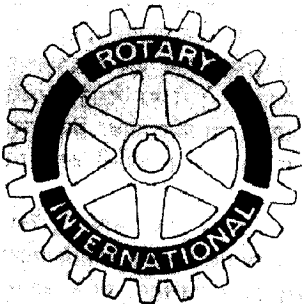

पुराय केलें. नोकरेंत मन लागना जाल्ल्यान इकरा वर्सां नोकरी करून नोकरेचो राजिनामो दिवन तो भायर सरलो. भुरगेपणासावन ताका गायनाचो छंद आशिल्लो. तोच वेवसाय करपाचें ताणें थारायलें. आपूण रचून

कांतारां गावंक लागलो. १९६२त आवाजाचें प्रशिक्षण घेवपाखातीर तो लंडनाक गेलो. १९६२ ते ७० मेरेन अबुधाबीक नॅशनल सिटी बँकेंत इम्पोर्ट एक्सपोर्ट विभाग मुखेली म्हणून ताणें चाकरी केली. ह्याचवेळार ताणें बैरुट, जर्मनी, इजिप्त, पॅरीसाची भोंवडी केली. १९७८त ताणें कोंकणी गितांची व्हड कॅसेट काडली. आयजमेरेन ताच्यो अशो १५ कॅसेटी भायर सरल्यात, तशेंच चार व्हड ध्वनीमुद्रिका आनी ५० ल्हान रेकॉर्डीय आयल्यात. ताचीं गितां (कांतारां) आकाशवाणी, दूरदर्शनावयल्यानय वाजतात. बगलांत ह्या सिनेमाचीं पदां, ताणेंच रचल्यांत, तशेंच तांकां संगीतय ताणेंच दिलां. ताच्या कांतारांक खूब नामना मेळ्ळी. मुंबय, बेळगांव, गोंय तेच प्रमाण लंडनाक ताणें स्टेज शो केल्यात. ओडलायणी उतरावळ, संगीत आनी काव्य हांकां लागून ताच्या कांतारांनी लोक धादोशी जातात. ताची घरकान्न रीटा रोझय ताका ह्या कामांत आदार दिता. एरोप्लेनाक उजो, गुपीत मोग, दोतोराचो दोतोर, ट्रेन आनी बस आविश्नेत हीं ताचीं बरींच गाजिल्लीं कांतारां. बरो गीतकार, बरो संगीतकार आनी बरो गावपी अशी ताची किर्त आसा.

- कों. वि. सं. मं.

रोटरी इंटरनॅशनल : उद्देगधंद्यांत नामना मेळयल्ल्या व्यक्तींनी वेगवेगळ्या क्षेत्रांत, समाजाची सेवा करची आनी अशी सेवा करपाक

रोटरी इंटरनॅशनलाचें बोधचिन्न

प्रोत्साहन दिवचें म्हणून स्थापणूक केल्ली एक आंतरराश्ट्रीय नागरी संस्था. भूतदया, मानवतावादी आनी शैक्षणिक प्रकल्प हांच्या माध्यमांतल्यान वेगवेगळ्या राश्ट्रांतल्या

नागरिकांमदीं इश्टागत जावंची हो रोटरी संस्थेचो मुखेल उद्देश मानतात.

पयलीं वेगवेगळ्या सभासदांच्या कार्यालयांत क्लबाची बसका जाताली. ताचेवयल्यान ह्या क्लबाक 'रोटरी' म्हळ्यार 'घुंवतो' क्लब अशें नांव पडलें. पयलो रोटरी क्लब २३ फेब्रुवारी १९०५ दिसा शिकागोक पॉल पर्सी हॅरिस ह्या वकिलान स्थापलो. तेउपरांत १९१० वर्सा 'द नॅशनल असोसिएशन ऑफ रोटरी क्लब्स' ही संघटना स्थापन जाली. फुडें कॅनडा, आयर्लंड, ग्रेट ब्रिटन ह्या देशांनी क्लबाचे फांटे जाले आनी १९१२ वर्सा क्लबाचें नांव 'इंटरनॅशनल असोसिएशन ऑफ रोटरी क्लब्स' (आंतरराश्ट्रीय रोटरी संघटना) अशें दवरलें. १९२२ वर्सा परतून ताचें नांव बदलून सद्याचें 'रोटरी इंटरनॅशनल' अशें दवरलें. हे संस्थेचें संवसारीक मुख्यालय अमेरिकेच्या इलिनॉय राज्यांतल्या एव्हॅन्स्टनाक आसा.

१९१९ वर्सा रोटरी क्लब आशिया खंडांत मनिला (फिलिपिन्स) आनी कलकत्यांत (भारतांत) सुरू जालो. १९२९ वर्सा मुंबय आनी चेन्नईक (मद्रास) ह्या क्लबाची स्थापणूक जाली. रोटरी इंटरनॅशनल डिस्ट्रिक्ट ३१४ ची स्थापना महाराष्ट्रांत १ जुलय १९७० वर्सा जाली. रोटरीच्या वांगड्यांक 'रोटेरियन' म्हण्टात. रोटरी इंटरनॅशनलाचे वट्ट १८ संचालक आसतात आनी ताचे अध्यक्ष १२ वेगवेगळे महासंघ नेमतात. वट्ट डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर ४८५ आसून ते आपापल्या डिस्ट्रिक्टाखातीर संचालक नेमतात. प्रत्येक रोटरी क्लबाचो अध्यक्ष आपआपले वांगडी नेमता. रोटरी इंटरनॅशनलचें इंग्लीश मुखपत्र रोटेरियन (स्पेनी आवृत्ती 'रिक्विस्ता रोतेरिआ') हें शिकागोच्यान उजवाडा येता. अमेरिकेंत शिकागोंत संस्थेचें सचिवालय आसून ताची विभागीय कार्यालयां झुरिक (स्विट्झर्लंड), लंडन (ग्रेट ब्रिटन) आनी मुंबयंत आसात. हुशार विद्यार्थ्यांक उंचेल्या शिक्षणाखातीर शिश्यवृत्त्यो दिवप, ग्रंथालयां उबारप, उद्देग धंद्याचें प्रशिक्षण दिवप, ग्रामविकासांत अर्थीक आदार करप, कुड्ड्या - थोंट्यांक सुविधा मेळोवन दिवप अशीं सेवेचीं कामां भारतांत आनी हेर देशांनी ही संस्था करता. १९६२ - ६३ आनी १९९१-९२ ह्या वर्सा रोटरी इंटरनॅशनलाचें अध्यक्षपद भारताक मेळ्ळें. दर वर्सा रोटरीचें संवसारीक अधिवेशन भरून, तातूंत संवसारीक अध्यक्ष वेंचून काडटात.

रोटरी इंटरनॅशनलाच्या १९१७ वर्सा अँटलांटांत (जॉर्जिया राज्य) भरिल्ले आंतरराश्ट्रीय परिशदेंत धर्मादायी, परोपकारी आनी शैक्षणिक उपक्रमांक चालना दिवपाच्या हेतून 'रोटरी फाउंडेशन' नांवाचो निधी उबारलो. ह्या प्रतिशठानाक मेळपी देणग्यो, आनी तांची वेवस्था, प्रशासन हांची जबाबदारी पांच विश्वस्तांचेर सोंपयतात. ह्या रोटरी इंटरनॅशनलच्या संचालक मंडळान १९६२ वर्सा 'इंटरव्ह' नांवाची जगांत माध्यमिक शाळांतल्या विद्यार्थ्यांखातीर एक संघटना स्थापन केली. तरणाट्यांमदले नेतृत्वगूण, तशेंच आंतरराश्ट्रीय सेवेचो आनी

सगळ्यांची उदरगत करप हो इंटरॅक्टोचो मुखेल हेतू. रोटरी क्लब हो इंटरॅक्ट क्लबाचो प्रायोजक आसा. १९८७ चे निमाणेकडेन ८५ देशांतल्या ४६० डिस्ट्रिक्टांमदीं ५,००० वयर इंटरॅक्ट क्लब आसून तांच्या वांगड्यांची संख्या सुमार १,१८,००० आशिल्ली. ह्या आंतरराष्ट्रीय रोटरीन जगांतल्या सगळ्या रोटरी क्लब आनी इंटरॅक्ट हांच्या सहकारान १८ ते २८ वर्सां पिरायेमदल्या चले चलयांखातीर 'रोटरॅक्ट' (रोटरी इन ॲक्शन) ही नवी संस्था निर्माण केली. रोटरियनांच्या बायलांक संस्थेच्या वेगवेगळ्या कार्यावळींनी वांटो घेवचो ह्या उद्देशान रोटरीन 'इनरव्हील' नांवाची नवी संस्था उबी केली.

महाराष्ट्र राज्यांत पयलो रोटरॅक्ट क्लब 'रोटरी इंटरनॅशनल क्र. ३१४', ६ ऑगस्ट १९६८ वर्सा अंबरनाथाक सुरू जालो. रोटरॅक्टच्या वांगड्यांक रोटरॅक्टर म्हण्टात. संवसारांतल्या १०५ देशांमदीं रोटरॅक्टाचे ५,००० परस चड क्लब आसून, तांची वांगडी संख्या एका लाखावयर आसा. ही रोटरी इंटरनॅशनल ही संघटना वांगड्यांच्या सहकार्यान वेगवेगळ्या तरांचे भौसाचें कल्याण जायसारके उपक्रम करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रोबॉट : मानवी हिकमतीचीं कामां करपी स्वयंचलीत पूण मानवी नियंत्रित अशें यंत्र. भारतीय भाशांनी ताका यंत्रमानव म्हणप जाता. इंग्लीशींत वापरांत आशिल्ली रोबॉट ही संज्ञा चॅक भाशेंतल्या robot'a ह्या उतरावयल्यान आयिल्ली आसून तिचो अर्थ बेठबिगारी (मोबदल्याबगर करून घेतिल्लें काम) असो आसा. हे संज्ञेचो आधुनिक उपेग कारेल चापेक ह्या चॅक नाटककारान १९२०त बरयल्ल्या R.U.R (रॉसन्स युनिव्हर्सल रोबॉट्स) ह्या नाटकांतल्यान रूढ जालो.

रोबॉट हो आधुनिक सोद आसलो तरी तत्सम यंत्रणेची कांय प्रमाणांतली कल्पना आदल्या काळांत मेळटा. आयचे रोबॉटाचे व्याख्येंत, व्याप्तींत, संकल्पनेंत आनी तत्वांत जरी आदल्या काळांतल्या यंत्र मानवाचे कल्पनेक रोबॉट ही संज्ञा दिवंक मेळचिना, तरी रवंयच्याय शास्त्राची प्रगती ही रवंयचे ना रवंयचे कल्पनेचें विस्तारीत रूप आसता. ह्या न्यायान आनी नात्यान आयच्या रोबॉटाचो संबंद आदले मुस्तींतल्या मानवयंत्राचे कल्पनेकडेन लायलो जाल्यार तें व्हडलेशें चुकता अशें जावचेंना. वाफेच्या आदारान मंदिराचीं दारां उक्तीं करपी इजिप्ताच्या धर्मगुरूंनी यंत्रणा वापरिल्ली असो उल्लेख मेळटा.

होमर ह्या ग्रीस कवीन इलिअड ह्या म्हाकाव्यांत अग्नी, धातुकर्म आनी यंत्रशास्त्र हांचो देव हीफिस्टस हाची सेवा दोन यंत्रिक बायल पुतळे करताले असो उल्लेख केल्लो मेळटा. पुर्विल्ल्या चीनी आनी इथिओपियन लोकांनीय उदकाचे आनी वाफेचे शक्तीचेर हालचाल करपी पुतळे तयार केल्ल्याचो पुरावो मेळटा. कथासरित्सागर ह्या इकराव्या शेंकड्यांतल्या भारतीय संस्कृत कथासंग्रहांत यंत्रिक बावल्यांचो उल्लेख सांपडटा. अठराव्या शेंकड्यांत प्येर आनी आंरी झाकड्रॉझ ह्या

स्वीस भावांनी घड्याळांत वरांचे टोले वाजोवपी, वाद्यां वाजोवपी, लेखणेन बरोवपी, चित्रां काडपी सिंगचलीत मनीस तयार केले. अमेरिकेंत स्युअर्ड बॅबिट हाणें १८९२त तयार केल्ले चलित्रयुक्त यारींत भट्टेंतलो हुनहुनीत तिरव्याचो गुळो भायर काडून जाय थंय दवरपी हाताची रचणूक केल्ली.

सुरवेक रोबॉटाची व्याप्ती सादारण उद्दिश्टां खातीर वापरपाचें आयूध इतलीच आशिल्ली. उपरांत, यंत्रमानव निर्मितींत आधुनिक तत्वांचो वापर जावन आनी आधुनिक विज्ञानीक सोदांचो आदार घेवन, खाशेल्या कामाच्या आनी खाशेल्या दर्जाच्या रोबॉटांची निर्मिती जाली. सकयल दाखयल्ल्या कोश्टकांत रोबॉटांचे कांय प्रकार दाखयल्यात. तातुंतले सगळेच प्रकार सध्याक अस्तित्वांत नासले तरी तशा रोबॉटांच्या अस्तित्वाची कल्पना आयच्या तंत्रज्ञानी केल्या.

रोबॉटांचें नामाभिधान

चडट्या क्रमान क्षमताय	मनशा सारको दिसपी नासल्यार नांव	मनशाभाशेन दिसता आनी मनशाभाशेन आसा जाल्यार नांव
पूर्व मुद्रित कार्यावळीप्रमाण कार्यकरपी	ऑटोमॅटन	ऑटोमन
आनी गतिशील आशिल्लो	मेकॅनॉयड	मॅनड्रॉयड
आनी तातूंत संगणक आनी संवेदक आशिल्लो	अॅड्रॉयड	ह्युमॅनॉयड
आनी अनुकूली आनी अणभवावयल्यानशिकपाची तांक आशिल्लो	सायबॉर्ग	सायमॅन
आनी मनशापरस चड भौतिक आनी मानसीक तांक आशिल्लो	हायबॉर्ग	सूपरसायमॅन

आधुनिक रोबॉटांत सेवाचलित्रां, प्रकाशीय सांकेतिक, पुनःप्रदाय क्रियेच्या आदारान करतल्यो सुदारणा आनी नियंत्रण, सुक्ष्म इलॅक्ट्रॉनिकी, संगणक, उच्चस्तरीय भाशांतलें कार्यक्रमण आनी सुविकसीत संवेदक ह्या सगळ्यांचो आस्पाव केला. असो रोबॉट रोकडोच क्रियाशील, अचूक यंत्राच्या स्वरुपाचो आसून एकलो वा कसलेय व्हडले प्रणालीचो वांटो म्हणून विश्वासान काम करता. हातुंतलो बरोचसो विकास १९४० - ६० ह्या काळांत जालो आनी तातुंतलो कांय दुसऱ्या

म्हाझुजांतल्या गरजांक लागून जालो. १९४६त जे.पी. एकर्ट आनी जे. एब्ल्यू हाणें पयलो व्हडलो इलॅक्ट्रॉनीय संगणक (ENIAC) तयार केलो आनी फुडें १९७० उपरांतच्या धा वर्सांमदीं लघुसंगणक आनी तेफुडल्या धा वर्सांमदीं सुक्ष्म संगणक विकसीत जाले उपरांत संगणक - आदारीत रोबॉट तयार करप सोंपें जालें. ह्याच काळांत किरणोत्सर्गी द्रव्यां सुरक्षीतपणान हाताळपाचे नदरेन रोबॉटाचो हस्तक्रियाकारक विकसीत केलो. हेरवातीर सेव्य - सेवक दूरहस्त क्रियाकारक प्रणाली आरगॉन नॅशनल लॅबोरेटरींत तयार केली. हातूंत सांधे, अक्ष आनी मुक्तताय मात्रा (प्रणालीची अवकाशांतली मांडणी जितल्या तरांनी बदलपाक शकता तो आंकडो) हांचेविशीं मेळिल्ले म्हायतीचो आधुनिक रोबॉटांत बऱ्याच प्रमाणांत उपेग केलो.

१९५० उपरांतच्या धा वर्सांत मॅसॅचुसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीच्या लिनकन लॅबोरेटरीसांत हे प्रणालींत सेव्य वटेक 'स्पर्शज्ञान' आनी सेवक वटेक संपर्क दिवपाखातीर स्पर्श संवेदक आनी पुनःप्रदाय हांचो आस्पाव केलो. हे प्रणालीचो आयच्या रोबॉटांत आस्पाव जाता. दूरचालक आनीक एके विकसीत केल्ले प्रणालींत सेव्य आनी सेवक हांचेमदल्या यंत्रिक दिव्यांच्या जाग्यार स्विच, बटन आनी नियंत्रक दांडी बसयल्ल्या नियंत्रक पेटयेंतल्यान सरयो वा रेडियो संकेत हांच्या आदारान दुवो सांदिल्लो आशिल्लो. हीं स्वाशेलपणां आधुनिक रोबॉटाच्या शिकवण लोलकांत आस्पावन घेतिल्लीं दिसतात. तशेंच त्या काळांत ह्या सगळ्या गजालींच्या सतत नियंत्रणाखातीर मानवाचो आदार गरजेचो आसलो.

१९६० उपरांतच्या धा वर्सांत स्टॅनफर्ड विद्यापिठांतल्या संशोधकांनी हस्तक्रियाकारकाच्या हालचालींखातीर आनी नियंत्रणाखातीर दूरचालकाच्या सव्य बाजू वटेन मनशाच्या बदला संगणकाचो उपेग केलो.

१९४६त जॉर्ज डेव्हल हाणें यंत्राची प्रक्रिया नियंत्रीत करपाखातीर एक चुंबकी नियंत्रक विकसीत केलो. १८५४त ताणें ताचो उपेग करून भुजाच्या तोंकाक हत्यार जोडणी केल्लो पयलो कार्यक्रमणशील उद्देगीक रोबॉट तयार केलो. ह्याच अदमासाक उद्देगाभायर हेर मळांचेर उपेगी पडटले अशा रोबॉटांचे आद्य नमुने विकसीत जावंक लागले.

युनिमेट २००० हो १९६९त खरेपणान उद्देगीक उपेगांत हाडिल्लो पयलो वेव्हारीक रोबॉट आशिल्लो. द्रवीय - चलीत रोबॉटाचो आराखडो जड कामांखातीर केल्लो आनी तो पयलीं जपानांत आनी मागीर अमेरिकेंत व्हड प्रमाणाचेर वापरलो. ह्या रोबॉटाचो विकास चड करून जॉर्ज डेव्हल आनी जे. एफ्. एंगेलबर्गर हांच्या यत्नांतल्यान जालो. डेव्हलाक कार्यक्रमणशील हस्तक्रियाकारकाचें एकस्व (पेटंट)

मेळ्ळे. एंगेलबर्गर हाणें डेव्हलावांगडा उद्देगांत रोबॉटांचो उपेग करपाखातीर चालना दिवपाचे नदरेन पालव दिलो आनी त्या दोगांनीय मेळून युनिमेशन ही रोबॉट तयार करपी कंपनी स्थापन केली. ताचेउपरांत थोड्याच काळांत अमेरिकन मशीन फाऊंड्री हे कंपनीन व्हर्साट्रान प्रकारचे रोबॉट तयार केले आनी मागीर हेर कंपन्यांनी उद्देगीक रोबॉट तयार करपाक सुरवात केली. सिको ह्या जपानी कंपनीन त्याच अदमासाक एक सादो पूण अचूक आनी विश्वसनीय अशा वातचलीत रोबॉटाचो घड्याळींचे जुळोवणेखातीर उपेग केलो. १९७३त सिनसिनेटी मिल्लिकॉन कंपनीन T³ ह्या लघुसंगणकान नियंत्रीत करतल्या आनी संगणकाच्या आदारान परत कार्यक्रमण करपी रोबॉट प्रचारांत हाडलो.

सद्या रोबॉटाक नदर आनी स्पर्श हांच्यो संवेदना दिल्ल्यो आसून कसलेय वस्तूचें अंतर, आकारमान आनी तापमान ते सांगपाक शकनात पूण हेर जायत्यो गजाली ते मनशापरस चड बेगीन, चड अचूक आनी चड सोंपेपणान करूंक शकतात. चलप, सोंपणां चडप, आयकप आनी दिल्ल्यो तोंडी सुचोवण्यो पाळप हांचेसारक्यो क्रिया करूंक शकतात.

संगणक नियंत्रक : चड सुविकसीत नियंत्रण प्रणाली. रोबॉटाचो गतिमार्ग संगणकाच्या आदारान आपोआप निर्माण करतात. तेखातीर लागपी संगणनां, ही प्रक्रिया करपाच्या वस्तूसंबंदी वा कामासंबंदी संगणकाच्या प्रदत्त - संग्रहांत (म्हायती संग्रहांत) आशिल्ल्या गणितीय वर्णनाच्या आदारान करतात. भोंवतणेचे परिस्थितीसंबंदी रोबॉटाच्यो संवेदना प्रणालीन दिल्ले म्हायतीप्रमाण बदलपी गतिमार्गय संगणक निर्माण करपाक शकतात. परिस्थितीविशीं गृहीत धरिल्ल्या कांय गजालींचेर आदारीत रावनासतना ह्या संवेदना - आंतरक्रियाशील प्रकाराच्या नियंत्रणाक लागून परिस्थितीप्रमाण रोबॉट फावो ती क्रिया करपाक शकता.

श्रेणीय नियंत्रण : सगळ्यांत फुडारिल्ली रोबॉट नियंत्रण प्रणाली श्रेणीय नियंत्रणान आपणायतात. अशे प्रणालींत नियंत्रण टप्प्यांचे श्रेणींतली दर एक पातळी तिचेवयले पातळेकडल्यान खंयचें ध्येय गांठपाचें आसा ताचें निवेदन आपणायता. ह्या उद्दिश्टाचो घुस्पागोंदळ पातळेचे श्रेणींतल्या स्थानाचेर आदारीत आसता. सगळ्यांत सकयली पातळी सांध्याच्या स्थितीच्या सेवा - चलित्राची आसता आनी तातूंत आज्ञेप्रमाण त्या सांध्याची फुडली स्थिती इतलेंच उद्दिश्ट आसता. दर एक उंचेली पातळी आपलें उद्दिश्ट गांठपाखातीर तिचे सकयले पातळेक आज्ञाक्रम (उपउद्दिश्टां) दिता. हीं उपउद्दिश्टां वेंचतना दर एक पातळी आपलें चालू उद्दिश्ट तिच्या संवेदना - आदानाप्रमाण आसपी भायले परिस्थितीची चालू अवस्था आनी सकयले पातळेची

चालू अवस्था हें सगळें जमेक धरता. अशेतरेन श्रेणीची दर एक पातळी फुडले सकयले पातळे क्रियांचेर सेवा - नियंत्रक म्हणून कार्य करता आनी आपल्या उद्दिष्टांप्रमाण निश्चित केल्ल्यो घटनांच्यो अवस्था आनी चालू घटनांच्यो अवस्था हातुंतलो फरक उणो करपाचे नदरेन सकयले पातळेक आज्ञा दिता. अशो प्रणाली संवेदना आंतरक्रियाशील आसून मानवी तंत्रिका तंत्रांतल्या (मज्जासंस्थेंतल्या) जायत्या कार्यांसारकी नियुक्तकार्य पृथक्करण करपी श्रेणीय रचना हांचो तातूंत आस्पाव आसता. हे प्रणालीक लागून उच्चतम पातळेचेर उद्दिष्ट निश्चित करपी सामक्या, सर्वसादारण आज्ञांच्या आदारान रोबॉटाक सुचोवण्यो दिवपाक येतात.

समन्वय : रोबॉटाचे गतीच्या नियंत्रणाच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांनी फरक करपाची एक पद्दत म्हळ्यार तांचे भाग गतिमान आसतना तांचेभितर जावपी समन्वयाचें प्रमाण मतींत घेवप.

कार्यक्रमाच्या मूलभूत भाशांपसून तयार जाल्ले वेगवेगळे प्रकार लक्षांत घेतल्यार रोबॉट कार्यक्रमाच्यो सुमार २० भासो आसून तांच्यांत आनिकय भर पडत आसा. तशेंच सद्या - वापरांत आशिल्ले चडशे रोबॉट कार्यक्रमां भाशा सुव्यक्त आसात. म्हणजेच तातुंतल्यो सुचोवण्यो रोबॉटाक सरळ क्रिया करपाचे आज्ञेच्या स्वरुपाच्यो आसतात. सद्याच्या कार्यक्रमां भाशांनी तपशीलवार सुचोवण्यो अचूक वाक्यरचना करून दिवंच्यो पडटात. पूण फुडाराक कार्यक्रमां करपाखातीर रोबॉटाकडेन उंचेले पातळेची बुद्दीमत्ता आसप गरजेचें आसतलें.

उंचेल्या स्तरावयल्या रोबॉट कार्यक्रमांची भास विकसीत करपाचें कार्य जायतीं विद्यापिठां, रोबॉट उत्पादक आनी कांय देशांची शासना करीत आसात. ह्यो भासो तशेंच तोंडी आज्ञा आनी जायत्या वेगवेगळ्या संवेदकांपसून मेळपी संकेत संयोगान परिणामकारकपणान सुरक्षीतपणान कार्य करपाक शकपी रोबॉट निर्माण करपाक येतले.

रोबॉटापसून जायते फायदे आनी नुकसानूय जाता. धोक्याच्या कामांपसून रोबॉट मनशाची सुटका करपाक शकता. मनशाक बुरशी, वाजेवणी आनी उणेपणाचीं दिसपी कामां रोबॉट करपाक शकता. जड वस्तू ते सतत उखलपाक शकतात. तशेंच ते सामके ल्हान, नाजूक भाग तांकां अपाय करीनासतना हाताळपाक शकतात.

राखणदार उजो आनी घरफोडी हांचे धोकासूचक, परिक्षक आनी संनियंत्रक म्हणून ते कठोरपणान, विश्वासूपणान आनी विसव घेनासतना काम करपाक शकतात. मनशांपरस ते उणे खर्चीक आसतात. तांकां सोंपेपणीं आनी बेगीन प्रशिक्षण दिवपाक येता आनी बदलपी गरजांप्रमाण लवचिक आनी फावो अशें जावपाखातीर परत प्रशिक्षण दिवं येता. कसलेंय काम केले उपरांत ते दुसऱ्या कामाखातीर

वापरपाक येतात. तांच्या उपेगाचेर फकत तांचो वापर करपी गरजो आनी कल्पनाशक्ती हांकां लागुनूच मर्यादा येवपाक शकतात. जशें माक्यान लोकांच्या कामाचेर आनी पर्यायान दिसवड्याचेर हावळ हाडली, तेचभाशेन रोबॉटाक लागून कांय खाशेल्या मळांचेर बेकारी निर्माण जावं येता म्हणपाचो धोको दिसता. मशिनांच्या आदारान उद्देगधंद्यांनी वाड जावन, चडांत चड लोकांक, पारंपारीक पद्दती भायलें काम मेळूंक पावलें तशें रोबॉटाक लागुनूय, वेगळे तरेच्या कामाखातीर चड लोकांची गरज पडूं येता.

एका अदमासाप्रमाण जगांतल्या उद्देगीक रोबॉटांचो आंकडो १९८१त सु. २३,००० आशिल्लो. हातुंतले १४,००० जपानांत; ५,००० अमेरिकेंत आनी ४,००० अ. युरोपांत आशिल्ले. अमेरिकेंतल्या रोबॉटांतलें सु. ८०%, धातुकाम उद्देगांत वापरताले सु. ३०% स कंपन्यांकडेन आशिल्लें आनी तातुंतल्यो तीन कंपन्यो मोटारींच्या उद्देगांतल्यो आशिल्ल्यो.

भारतांत मुंबयच्या मेकेलॉनिक वॅल्डर्स हे खाजगी मळावयले कंपनीन मुखेलपणान वितळ जोडकामाखातीर उपेगी असो द्रवीय - चलीत रोबॉट १९८२च्या अदमासाक तयार केलो. भारत इलॅक्ट्रॉनिक्स भौशीक क्षेत्रांतले कंपनीन दूरचित्रवाणींतल्या चित्रनलिकांचे जुळोवणे खातीर 'उखलपी दवरपी' प्रकारचो आनी सुक्ष्म प्रक्रियाकाच्या आदारान नियंत्रीत केल्लो रोबॉट तयार केला.

मुंबय इलॅक्ट्रॉन्यूमॅटिक्स अँड हायड्रॉलिक्स (इंडिया) हे खाजगी मळावयले कंपनीन द्रवीय आनी विद्युत् शक्तीचेर चलपी वेगवेगळ्या कामांखातीर उपेगी अशे रोबॉट तयार केल्ले आसात. हांचेभायर हिंदुस्थान मशीन टुलस (बॅंगळूर), जयहिंद सायाकी (चिंचवड, पुणे) आनी सिफ्लॅक्स ऑटोमेशन अँड रोबॉटिक्स कंपनी (मद्रास) ह्यो कंपन्यो वेगवेगळ्या प्रकारांचे रोबॉट तयार करतात.

- कों. वि. सं. मं.

रोम : इटली देशाची राजधानी आनी संवसारांत इतिहासिक प्रसिद्धी लाबिल्ल्या शारांभितरलें एक व्हडलें शार. तशेंच सुमार दोन हजार वर्सांवयर एक खाशेली संस्कृताय जतन करून दवरपी एक म्हत्वाचें केंद्र. ताच्या दीर्घ इतिहासाक लागून रोम शाराक 'इटरनल सिटी' म्हळ्यार 'सासणाचें शार' म्हळां. थंयचें आदीम स्मारक, भव्य इगर्जो आनी राजभवन हें सगळें रोम शाराची पुर्विल्ली व्हडवीक सांगता. रोमी साम्राज्याची राजधानी ह्या नात्यान रोमान पुर्विल्ल्या काळांत चडशा अस्तंती देशांचेर आपलो शेक गाजयलो. शेंकड्यांनी वर्सां रोम हें युरोप, उत्तर आफ्रिका आनी अस्तंत आशिया हांचें अधिकार क्षेत्र आशिल्लें. वास्तूशिल्प, राज्यकारभार, भास आनी कायदो हांच्यांतल्यान पुर्विल्ल्या रोमाचो प्रभाव आजुनूय दिसता. वॅटिकन शारांत रोमन कॅथलीक धर्माचो सर्वोच्च धर्मगुरू, पोपाचो राबितो हांगा आशिल्ल्यान,

रोम हें रोमन कॅथलीक इगर्जेचें केंद्र जालां. १५०० ते १६०० शेंकड्यांमदल्या काळांत पोप सायबान संवसारांतल्या कांय श्रेश्ठ कलाकारांक हाडून रोम शाराची सोबीतकाय वाडयली.

इटलीच्या मध्यभागांर, टायबर न्हंयेच्या दोनूय देगांचेर रोम शार वशिल्लें आसा. तें तिन्हेनियन दर्या सावन सुमार १६ किमी. पयस आसा. सद्या अस्तित्वांत आशिल्लें रोम शार, ल्हान ल्हान अशा वीस दोंगुल्ल्यांचेर वशिल्लें आसा. त्या दोंगुल्ल्यांभितर पुर्विल्लें रोम जें सात दोंगुल्ल्यांचेर वशिल्लें आसा, तांचोय आस्पाव जाता.

अव्हटायन, सॅलियन, कॅपिटोलीन, एस्कुलीन, पॅलटायन, कॅरिनल आनी विमिनल ह्यो त्यो सात दोंगुल्ल्यो आसात. अवेन्टान, कॅलियन आनी पॅलटायन ह्या दोंगुल्ल्यांचेर पुर्विल्ल्यो इमारती भग्न अवस्थेंत पळोवपाक मेळटात. पॅलटायन दोंगुल्लेचेर व्हड पोरसूय आसा. एस्कुलीन आनी विमिनल दोंगुल्ल्यांचेर सदांच गर्दी आसता. इटलीच्या अध्यक्षीय पालास कुरीनाल दोंगुल्लेचेर आसून ती तांचेमदली सगळ्यांत उंचेली दोंगुल्ली. कॅपिटोलीन दोंगुल्लेचेर प्रसिद्द वस्तु संग्रहालय आनी मायकलएंजलो हाणें पुर्वचित्र तयार केल्लो प्रसिद्द चौक आसा.

रोम शाराच्या पुर्विल्ल्या इतिहासीक आनी धर्मीक म्हत्वाक लागून दर वर्सा हजारांनी पर्यटक थंय वतात. वॅटिकन पालासींत सोबीत चित्रां आनी पुतळे प्रदर्शनाखातीर दवरल्यात. तातूंत लिओनार्दो दा विन्ची, मायकल एंजेलो आनी राफाएल ह्या सारकिल्ल्या संवसारांतल्या प्रसिद्द कलाकारांच्यो सगळ्यांत बऱ्यो कलाकृती थंय पळोवपाक मेळटात. कॅपिटोलीन वस्तुसंग्रहालय आनी नॅशनल वस्तुसंग्रहालय हीं संवसार प्रसिद्द संग्रहालयां रोमांत आसात.

विल्ला बोरजेसाक प्रबोधन तेंपावयली कलाकृती पळोवपाक मेळटा. जाल्यार नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्टस् ह्या संग्रहालयांत मुखेलपणान १८०० ते १९०० व्या काळामदली कलाकृती प्रदर्शनाखातीर दवरल्या. वॅटिकन शारांत आशिल्ली सेंट पिटर्स चर्च ही युरोपांतली सगळ्यांत व्हडली इगर्ज. प्रबोधन तेंपावयलो तो एक सोबीत आनी भव्य नमुनो. मायकल एंजेलो हाणें १५००त काडिल्ल्या पुर्वचित्राचेर ती इगर्ज उबारल्या. संवसारांतल्यो कांय प्रसिद्द कलाकृती तातूंत पळोवपाक मेळटात प्रबोधन तेंपार उबारिल्ल्यो हेर सोबीत आनी व्हड इगर्जे त्या शारांत आसात.

रोम शारांत सोबीत अशो साबार पालासी थंय आसात. पूण वेनेझीया पालास ही तांचेमदली चड प्रसिद्द पालास. ती १४०० च्या मध्याशी उबारिल्ली. १९२० ते १९३० मेरेनच्या तेंपार इटलीचो हुकूमशा बेनीटो मुसोलोनी हाणें आपली राजधानी ते पालासींत हालयली. सद्या ते पालासीचें वस्तुसंग्रहालयांत रुपांतर जाल्लें आसा. मॅडिसी

घराब्याची मादामा पालास हिचो १८७१ सावन इटलीचें सिनेट म्हणून उपेग जाता. जाल्यार, क्युरिनाल पालासीचो इटलीच्या राश्ट्राध्यक्षाचें घर म्हणून उपेग जाता.

- कॉ. वि. सं. मं.

रोमी लिपी : युरोपांतली एक म्हत्वाची लिपी. इ.स. आदीं इकराव्या शतमानांत सिरिया आनी पॅलेस्टायनांत नॉर्थ सेमिटिक लिपींतल्यान जल्मल्ल्या फिनिशियन ग्रीक आनी इट्रुस्कन हे लिपये परंपरेंतल्यान उत्क्रांत जाली. हे लिपीचो सुरवेचो इ.स. आदीं सव्या-पांचव्या शतमानांतलो इतिहास खुबूच तुटक स्वरुपाचो आसा.

वर्सा इ.स. आदी सव्या शतमानांत बरयल्लो सगळ्यांत पोरनो रोमी लिपींतलो लेख मेळ्ळा. तो एके भांगराचे खजिरेचे म्यानेचेर कोरांतिल्लो, आसून तो उजवेकडल्यान दावेकडेन बरयल्लो आसा. उपरांतचो शिलालेख रोमी सभाघरांतल्या एका चवकोनी फातरी खांब्याचेर चारूय वटांनी नांगरटी पद्दतीन उबो बरयल्लो आसा. उपरांतचो तिसरो शिलालेख ड्यूनॉस शिलालेख म्हणून वळखतात.

रोमांतल्या क्रिस्तालाक १८८० वर्सा तो मेळिल्लो आसून तीन आयदनांच्या व्हड रजणाच्या मदीं तो बरयला. ताचो काळ इ.स. आदीं चवथें शतमान. हाचेभायर इ.स. आदीं दुसऱ्या आनी तिसऱ्या शतमानांतलेय कांय शिलालेख मेळ्ळ्यात. पूण इ.स. आदीं पयल्या शतमानाउपरांतचे हे लिपींतले जायते शिलालेख मेळटात. तातुंतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो लेख ऑगस्टाचो आसून तो Monumentum Ancyranum म्हणून वळखतात. ताचो काळ इ.स. आदीं ६३ ते इ.स. १४ ह्या दरम्यानचो आसा.

रोमी लिपीचे उत्पत्तीविशीं विद्वानांनी कांय मतां उक्तायल्यांत. कांय जाणांच्या मतान रोमी वा लॅटीन लिपीची उत्पत्ती ग्रीक लिपीपसून जाली आसुंये. कारण ताच्या मतान लॅटीन लिपी ही ग्रीकाच्या चॅलसिडिअन प्रकाराकडेन 'g' आनी 'P' ह्या दोन अक्षरांचो अपवाद सोडल्यार सारकी जुळटा. उपरांतच्या काळांत ब्रील हाणें इट्रुस्कन लिपीपसून लॅटीन लिपीची उत्पत्ती जाली अशें मत मांडलें. ताका लागून इट्रुस्कन लिपी ही ग्रीक आनी लॅटीन हांकां जोडपी दुवो आसा. हे इट्रुस्कन लिपयेंत सव्वीस अक्षरां आशिल्लीं. रोमी लोकांनी तातुंतलीं एकवीस अक्षरां घेतलीं. 'ह' वर्णाचो उच्चार आशिल्लीं महाप्राणयुक्त अक्षरां Kh, Ph, Th हांकां वगळ्ळीं.

इ.स. आदीं सातवें शतमान वा इ.स. आदीं सव्या शतमानाचे सुरवेक अभिजात लॅटीन लिपी ही तेवीस अक्षरांची आशिल्ली. तातुंतलीं एकवीस अक्षरां इट्रुस्कन लिपींतल्यान घेतिल्लीं. तीं अशीं : A,B,C,

(With Sound K), D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R (कांयकडेन R अशेंय मेळटा) S, T, V, X

इ.स. आदीं पयल्या शतमानांत रोमी लोकांनी ग्रीकाचेर जैत मेळयतकच ग्रीक उतरां लॅटिनांत वापरपाक सोंपीं जावचीं देखून तातूंत 'Y' आनी 'Z' ह्या अक्षरांचो आस्पाव हे लिपींत जालो. तशेंच इकराव्या आनी बाराव्या शतमानांत 'V' ह्या अक्षराचें द्वित्व जावन 'W' ह्या जर्मन अक्षराचो तातूंत आस्पाव जालो. १५४२ वर्सा तातूंत 'J' हें अक्षर व्यंजन आनी 'I' हें अक्षर स्वर म्हणून लुई मायग्रेट ह्या फ्रेंच लिपितज्ञान उपेगांत हाडलें. कॅपिटल लिपींत 'V' आनी 'U' त फरक कर नाशिल्ले. 'V' हें अक्षर दोनांयखातीर वापरताले जाल्यार युन्सिअल लिपींत 'U' हें अक्षर 'U' आनी 'V' खातीर वापरताले. पूण धाव्या शतमानांत 'V' हें खास आद्याक्षरांखातीर मिनुस्कूल लिपींत उपेगांत हाडलें. त्याच वेळार 'U' हें स्मॉल लॅटर म्हणून वापरांत आयलें. अशे तरेन सद्याची रोमी लिपी ही २६ अक्षरांची जाली.

हे रोमी लिपीचे त्या त्या काळाचे गरजे प्रमाण वेगवेगळे प्रकार अस्तित्वांत आयले. तातूंत शिळा, माती वा धातूचेर कोरांतपाखातीर कॅपिटल वा मॉन्युमेंटल लिपी वापरिल्ली आसा. तिसऱ्या शतमानांत पुर्विल्ल्या बायबलाच्या हातबरपांत आनी अभिजात साहित्याच्या हातबरपांत हीच लिपी मेळटा. चवथ्या शतमानापसून सातव्या शतमानामेरेन कॅपिटलाचो मातसो वेगळो 'रस्टिक' हो प्रकार मेळटालो. हे लिपीचो वापर शिळा आनी कांशें हाचेभायर पपायरस आनी पुर्विल्ल्या हाताबरपांनी केल्लो दिश्टी पडटा.

दुसऱ्या शतमानांत कॅपिटल लिपी फाटल्यान पडून 'कर्सिह' (हाताबरपांतली धांवती लिपी) हे लिपीचो उदय जालो. फकत पुस्तकांतल्या माथाळ्यांखातीर वा आद्याक्षरांखातीर कॅपिटल लिपीचो उपेग जावंक लागलो. कॅपिटल लिपींतल्यानच युन्सिअल लिपी जल्माक आयली आनी चवथ्या शतमानासावन णवव्या शतमानामेरेन पुस्तकाखातीर युन्सिअल लिपीचो उपेग जालो. हे लिपींतलीं सुमार ३१० धर्मीक हाताबरपां उपलब्ध आसात. हे लिपीचो सगळ्यांत पुर्विल्लो पुरावो तिसऱ्या शतमानांतलो आसून तो उत्तर आफ्रिकेंतल्या शिलालेखांत मेळटा.

फुडें कॅपिटलांतल्यानच कर्सिह कॅपिटल वा मॅजुस्कूल कर्सिह ह्या प्रकाराचो उदय जालो. ही लिपी पुस्तकांखातीर आनी दीसपट्ट्या उपेगाखातीर आशिल्ली. पाँपेक १८७५त मेणाच्यो १३२ पट्ट्यो वा इश्टिका मेळ्ळ्यात. ताचेर हे लिपींत बरयल्ले सावकारी हिशेब आशिल्ले आनी तांचो काळ इ.स. ५३- ६२ इतलो आसा. कॅपिटल कर्सिहांत अक्षरांचो आकार उणो करपांत आनी अक्षरां जोडून बरोवपाचो कल दिसता. तेचपरी दुरेघी पद्धतीवयल्यान चौरेघी पद्धत घेतिल्ल्याचें

दिसता. हे पद्धतीक 'हाफ युन्सिअल' अशें म्हण्टाले. क्रिस्तांव साहित्यांत पांचव्या शतमानासावन आठव्या शतमानामेरेन हो प्रकार सर्वसामान्य म्हणून अस्तित्वांत आशिल्लो. क्रिस्तांव धर्माच्या प्रसारावांगडा हाफ युन्सिअल अस्तंत आनी दक्षिण गोलांतल्यान आयलेंडांत गेलो. ताका लागून हे लिपीक चड म्हत्व मेळ्ळें.

सातव्या शतमानांत 'मिनुस्कूल लिपी' पुस्तकांत आनी सदच्या वेव्हारांत वापरताले. तातूंत चौरेघी पद्धतीचो आस्पाव आशिल्लो. हे लिपीक न्यू आयरिश लिपी हें नांव दिलें. आयरिश धर्मप्रसारकां वरवीं ही लिपी जर्मनी, फ्रांस, इटली आनी स्वित्झर्लंडांत गेली आनी थंयचे लिपीचेर तिचो प्रभाव पडलो. रोमी लोकांची युन्सिअल आनी आयरिशांची हाफ युन्सिअल हांचो ब्रिटनांत मेळ जालो आनी तातुंतल्यान अँग्लो सॅक्सन हे लिपीचो उदय जालो. तातूंत कांय नव्या चिन्नांचोय आस्पाव जालो.

णवव्या शतमानांत रोमी लिपीक एक निश्चीत मोडण मेळून 'कॅरोलिंजिअन मिनुस्कूल' हो प्रकार अस्तित्वांत आयलो आनी ताचो प्रसार कॅरोलिंजिअन राज्यांत जालो. तेभायर ११०० च्या सुमाराक उत्तर आनी दक्षिण युरोपांतय जालो. ह्या काळांतलीं लॅटीन पुस्तकां हे लिपींत बरयल्लीं मेळटात.

बाराव्या - तेराव्या शतमानांत गॉथिक प्रकारांत मोडपी ब्रोक्न लिपी अस्तित्वांत आयली. तिका 'गॉथिक मिनुस्कूल' म्हण्टाले. पंदराव्या शतमानांत मुद्रणाखातीर 'ह्युमॅनिस्टिक अँटिका' वा रेनेसंस मिनुस्कूल नांवाची लिपी अस्तित्वांत आयली. अशे तरेन जे लिपींत कर्सिह लिपीचीं खाशेलपणां आसात, ती सदच्या वेव्हाराखातीर वा कागदपत्राखातीर उपेगांत उरली. जाल्यार तेराव्या-चवदाव्या शतमानांत वेपारी उद्देगाखातीर वेपारी लिपी अस्तित्वांत आयली. सोळाव्या शतमानांत धांवते लिपीची सुरवात जाली.

ल्हव ल्हव करून रोमी लिपी अस्तंतेकडल्या अर्द्या रोमी साम्राज्याची लिपी जाली. किरिस्तांव धर्माच्या अनुयायांनी तिचो प्रसार उत्तर, अस्तंत, आनी मध्य युरोपांत केलो. तेभायर हेर युरोपी देशांनी आनी अमेरिकेंतूय हे लिपीचो प्रसार खूब व्हड प्रमाणांत जालो. ही लिपी इंग्लीश, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन सारक्या जायत्या युरोपी भाशांखातीर वापरतात. हाचेवयल्यान हे लिपीचें म्हत्व कळटा. गोंयांत कोंकणी भाशेखातीर हे लिपीचो वापर किरिस्तांव समाजाकडल्यान आजय बऱ्याच प्रमाणांत जाता. "तियात्र" (कोंकणी नाटक) "रोमान्सी" (कादंबरी) ह्या किरिस्तांव समाजांत लोकप्रिय आशिल्ल्या कोंकणी साहित्याची लिपी रोमी आसा. तेभायर ह्या समाजांतली जाण्टी पिळगी आजूनय कोंकणी पत्रवेव्हाराखातीर रोमी लिपीचो वापर करता.

रोमी वर्णमाल

मोटीं अक्षरां (मॉडर्न कॅपस)			ल्हान अक्षरां (लोअर केस)			कोंकणी वर्णमाल
कॉपी	कॉपी	कॉपी	कॉपी	कॉपी	कॉपी	
A	A	A	a	a	a	अ, अँ, आ, ए
B	B	B	b	b	b	ब
C	C	C	c	c	c	क, च
D	D	D	d	d	d	ड, द
E	E	E	e	e	e	इ, ई, ए
F	F	F	f	f	f	फ
G	G	G	g	g	g	ग, ज
H	H	H	h	h	h	ह
I	I	I	i	i	i	इ
J	J	J	j	j	j	ज
K	K	K	k	k	k	क
L	L	L	l	l	l	ल
M	M	M	m	m	m	म
N	N	N	n	n	n	ण, न
O	O	O	o	o	o	ऑ, ओ
P	P	P	p	p	p	प
Q	Q	Q	q	q	q	क, क
R	R	R	r	r	r	र
S	S	S	s	s	s	झ,श,स
T	T	T	t	t	t	ट
U	U	U	u	u	u	अ,उ,यू
V	V	V	v	v	v	व, व्ह
W	W	W	w	w	w	व
X	X	X	x	x	x	क्स, क्ष
Y	Y	Y	y	y	y	य
Z	Z	Z	z	z	z	झ

- कों. वि. सं. मं.

रोमां द ला रोझ : संवसारांतलें नामनेचें फ्रेंच दीर्घकाव्य. गीयोम द लॉरीस आनी झांद म्यून हे ह्या काव्याचे कर्ते. लॉरीसाचे जिणेविशीं निश्चीत स्वरुपाची कांय म्हायती मेळना. झां द म्यून हो विद्यावंत व्यासंगी आसलो. ताणें व्हिजीशिअसच्या De re Militari ह्या ग्रंथाचो, तशेंच बोईथिअसच्या De Consolatione philosophiac ह्या ग्रंथाचो फ्रेंच अणकार केला.

ह्या दीर्घकाव्याचो पुर्वार्ध सु. ४,००० वर्ळांचो आसून उत्तरार्ध सु. १८,००० वर्ळांचो आसा. पुर्वार्धाची रचना गीयोम द लॉरीस हाणें १२२५ - ४० ह्या काळांत केली आसुंये तर झां द म्यून ह्या काव्याचो उत्तरार्ध सु. १२७५ - ८० ह्या काळखंडांत रचिल्ल्याचें दिसता.

ह्या काव्याचें स्वरुप थोडेभितर अशें - कवीक एक सपन पडटा तातूंत तो एका पोरसांत भोंवत आसा अशें कवीक दिसता. ह्या पोरसांतले एके सोबीत गुलाबाचे कळयेकडेन तो आकर्शीत जाता आनी कामदेवाचे सुवादीन वेता. ही गुलाबकळी मेळोवपाच्या यत्नांत कांय जाण ताका आदार करतात, जाल्यार कांय जाण आडखळी हाडटात. ह्यो सगळ्यो व्यक्ती रुपकात्मक आसात. सौजन्यपुताच्या आदारान गुलाबकळयेलागीं वचून तिचो उमो घेतकच निंदा, लोकोपवाद, भंय कवी फाटल्यान लागतात आनी कवीक पळपाक लायतात. गुलाब कळये भोंवतणीं वण्टी उबारतात आनी तिचेर नदर दवरपाची वेवस्था करतात. ह्या काव्याचो गीयोम द लॉरीसकृत पुर्वार्ध हांगा सोंपता.

गीयोम द लॉरीसाचें अर्दें उरिल्लें काव्य झां द म्यून हाणें पुराय केलें. ताचे रचणुकेचें स्वरुप खूब वेगळें आसा. गीयोम द लॉरीस हो उमरावी श्रोतृवर्गाखातीर एक रुपककाव्य बरयतालो. झांद म्यूनान बरयल्ल्या ह्या काव्याचो उत्तरार्ध पळयल्यार, तातूंत रुपकात्मकतेक तुळेंन गौणत्व आयिल्लें दिसता. झांद म्यूनानुस्वार आशिल्लो श्रोतृवर्ग सादारण आनी दृश्टीकोण मध्यम वर्गांतलो आसा. ताचेर प्रबोधन काळाचो प्रभाव आसा. कोणाय ज्ञानकोशकाराचे भूमिकेंतल्यान तो कथौघांत वेगवेगळ्या विशयावयलीं आपलीं मतां आनी भाश्यां मांडटा. सैमाचे नेम पाळचे, हें ताचें तत्त्वज्ञानाचें सार. सैमाचीं गुपितां बुध्दीच्या आदारान समजून घेवपाची गरज ताणें उक्तायल्या. ताचेर प्लेटो, अॅरिस्टोटल, व्हर्जिल, हॉरिस, बोईथिअस, रॉजर बेकन, जॉन ऑफ सॉल्झबरी हांचो प्रभाव आसलो. ताणें आपले विचार मांडटना बायलांचेर उपरोधप्रचुर टिका केल्या. सैम आनी कला हांचे संबंद, विज्ञान हांचेर ताणें बरयलें. तेचप्रमाण वंशपरंपरेन चलपी सरदारकी, लग्नसंस्था, लोभी, भिक्षूक हांचेविशींचे आपले विचार ताणें उक्तायल्यात. गुलाबकळयेची कथा ताणें सुरवांत केल्या.

ह्या काव्याचीं हातबरपां उपलब्ध आसात. चवदाव्या- पंदराव्या

शेंकड्यांतल्या कवींचेर ह्या दीर्घ काव्याचो व्हडलो प्रभाव पडिल्लो. १५३८ मेरेन ह्या काव्याच्यो सुमार ४० आवृत्त्यो भायर सरिल्ल्यो. नामनेचो फ्रेंच कवी क्लेमां मारो (१४९६ - १५४४) हाणें १५२७ वर्सा रोमा द ला रोझची आकृती संपादून उजवाडायली. मदल्या युगांतलो सर्वश्रेष्ठ इंग्लीश कवी जेफ्री चॉसस हाणें ह्या दीर्घकाव्याचो इंग्लीश अणकार रोमान्स ऑफ द रोझ करून आपले वाङ्मयीन कारकिर्दीची सुरवात केली. हें काव्य म्हळ्यार फ्रेंच साहित्यांतली पंडिती, वैचारिक काव्याचो सुरवातीचो नमुनो मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

रोमानिया : उदेंत युरोपांतलें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. रोमानिया म्हळ्यार रोमी लोकांची भूंय. तो देश आदल्या तेंपार रोमी साम्राज्याचो वांटो आशिल्लो देखुनूच ताका रोमानिया अशें म्हण्टात. देशाचें क्षेत्रफळ २३७,५०० चौ. किमी. आसून, ताचो अक्षवृत्तीय विस्तार ४३° ३७' उत्तर ते ४८° १५' उत्तर अक्षांश आनी २०° १५' उदेंत ते २९° ४१' उदेंत रेखांश. ताचें आग्नेयेक काळो दर्या (Black Sea), उत्तरेक आनी ईशान्येक मालदोवा, उदेंतेक युक्रेन, वायव्येक हंगेरी, नैऋत्येक युगोस्लावीया आनी दक्षिणेक बल्गेरीया आसा. बुरवॉरॅस्ट शार हें देशाची राजधानी.

भूंयवर्णन : देशाचे उत्तरेकडेन आनी मध्य भागार साबार पर्वतावळी वाटकुळाकार पातळ्ळ्यात. त्या पर्वतावळींनी ट्रान्सील्वानीयन सड्याची व्हड सपाट भूंय रेवडिल्ल्या त्या पर्वतांचे उदेंतेक, अस्तंतेक आनी दक्षिणेक व्हड सपाट मैदानां आसात.

रोमानियांतल्यो चडशो पर्वतांच्यो रांको कार्पाथीयन पर्वत समुहांतल्यो आसात. मोलदावीयन ही पर्वताची रांक उत्तरेक सावन देशाच्या मध्य - भागामेरेन पातळ्ळ्या, जाल्यार ट्रान्सील्वानीयन आल्प ही पर्वतांची रांक मोलदावीयन रांकेचे अस्तंतेकडेन पातळ्ळ्या. बिहार पर्वतांची रांक आनी ताचे लागशिल्ल्यो हेर रांको मेळून "वॅस्टर्न कार्पाथीयन" चोंबो तयार जाला. रोमानिया पर्वतांचेर चड ऊंच वा चड खर देंवत्यो आशिल्लीं तेमकां नात. चडशा सगळ्या पर्वतरांकांचेर साबार खिंडां आसात, जीं येरादारीच्या मळार फायदेशीर थारल्यांत. चडशो पर्वतांच्यो वळी ९१० मी. ते १८०० मी. मेरेन उंचायेच्यो आसात. ट्रान्सील्वानीयन आल्प हें रांकेंतलें मोल्देवियेनू (२,५४३ मी.) हें रोमानियांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ट्रान्सील्वानीयन सडो दर्याथळासावन सुमार ३६६ मी. ऊंच आसा. काळ्यादर्याक तेंकून वा लागीं आशिल्ली चडशी भूंय सपाट आसा. ती भूंय पिकाळ आसून, देशांतलीं चडशीं शारां आनी नगरां त्याच प्रदेशांत आसात.

भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे ट्रान्सील्वानीयन, बुकोविना, मोल्दावीया, वालाचीया, बेनाट आनी दोबरुजा अशे स वांटे केल्ले आसात. ट्रान्सील्वानीयन हो देशाचो सगळ्यांत व्हडलो भाग आसून

तो देशाच्या मध्याक सावन वायव्येक मेरेन पातळ्ळा. देशांतल्या चडशा पर्वतांचो त्या भागांत आस्पाव जाता. तशेंच ट्रान्सील्वानीयन सडो आनी वायव्य मैदानांचो तातूंत आस्पाव जाता. सड्यावयली आनी मैदानांची भूंय पिकाळ आसा. देशाचो बुकोविना भूंय भाग ट्रान्सील्वानीयाचे ईशान्येक आसा. मोल्दावियन कार्पाथीयन पर्वत रांकांचो तातूंत आस्पाव जाता. त्या भागांत कांय ऊंच तेमकां आनी रूंद देगणां आसात. मोल्दावीया हो देशाचो ईशान्येकडचो भाग. तो ट्रान्सील्वानीया सावन मोल्दोवा शिमेमेरेन पातळ्ळा. वालाचीया हो देशाचो दक्षिणेकडचो भाग. दक्षिण पर्वतांमेरेन तो डॅन्यूब न्हंयमेरेन पातळ्ळा. बेनाट हो रोमानियाचो अस्तंतेकडचो भाग जाल्यार दोबरुजा हो डॅन्यूब न्हंयेचे उत्तरेक आनी काळ्या दर्यामदीं आशिल्लो ल्हानसो मैदानी भाग.

रोमानियांत साबार न्हंयो आसून, तातुंतली डॅन्यूब ही देशांतली सगळ्यांत व्हड आनी म्हत्वाची न्हंय. तिची देशांतली लांबाय सुमार १,४०० किमी. आसून ती मुखेलपणान अस्तंतेक सावन उदेंतेकडेन व्हांवता. काळ्या दर्या लागसार ती उत्तरेकडेन घुंवता आनी उपरांत उदेंतेकडेन मोडून काळ्या दर्याक मेळटा. देशांतल्यो चडशो न्हंयो उत्तरेकडच्यान व्हांवत येवन डॅन्यूब न्हंयेक मेळटात. तातूंत जिऊ,ऑल्तूल, आर्गीस, इयालोमीता, सिरेतूल आनी प्रूत न्हंयांचो आस्पाव जाता. देशांत ल्हान - व्हड मेळून सुमार २,५०० तळीं आसात.

हवामान : रोमानियांत गिमाच्या दिसांनी चड उश्णताय जाणवता आनी रवररवीत वत आसता. पूण शिंयाळो कडक आसून, त्या दिसांनी मळबांत कुपां दाटिल्लीं आसतात. सादारणपणान देशांतलें हवामान शितळ आसता. जुलय म्हयन्यांत सरासरी तापमान २१° सें. उरता, जाल्यार जानेवारी म्हयन्यांत ते -१° सें सकयल देंवता. रोमानियाच्या सपाट मैदानी प्रदेशांनी पर्वतीय प्रदेशांपरस चड उश्णताय आसता. देशाच्या पर्वतीय भागांनी सपाट मैदानी भागांपरस चड पावस पडटा. पर्वतीय भागांत सुमार ८० सेंमी. पावस पडटा आनी सपाट प्रदेशांनी ५० सेंमी. परस उणो पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : रोमानियाचे वट्ट भुंयेंतली सुमार २७ % भूंय रानां सकयल आसा. पर्वतीय प्रदेशांचे उंचायेप्रमाण रुखावळीचे प्रकार बदलतात. ८०० मी. मेरेन उंचायेच्या प्रदेशांनी ओक प्रकारची रुखावळ चड आसा, जाल्यार ९०० ते १४०० मी. उंचायेच्या प्रदेशांनी बीच चोंब्यांतले रूख चड आसात. १४०० ते १८०० मी. उंचायेच्या प्रदेशांनी कॉनिफरस चोंब्यांतली रुखावळ चड आस. देशाच्या ट्रान्सील्वानीया भागांत दाट रानां आसात. चड उंचायेच्या प्रदेशांनी आल्पीय आनी सबआल्पीय प्रकाराची चरोव मळां आसात.

मोनजातीच्या मळार देश समृद्ध आसून, थंय कांय खाशेल्या जातींची मोनजात मेळटा. चामोंयस ही मोनजात कार्पाथीयन दोंगराचेर आल्पीय मळांनी मेळटा. रानटी मोनजातींभितर वांस्वेल, तांबडें

हरण, कोले, रानदुकर, लिंकस, मार्टेन आनी हेर मोनजात मेळटा. दक्षिणेक डॅन्यूब न्हंये भोंवतणच्या वाठारांनी वेगवेगळ्या प्रकारांची मोनजात आनी सवर्णी मेळटात.

इतिहास : सगळ्यांत पयलीं रोमानियांत मनशाचो राबितो केन्ना जाल्लो हाचेविशीं इतिहासकारांक म्हायती मेळूंक ना. पूण इ.स. पयलीं. ३००त थंय 'डासियन' लोक रावताले अशें सांगतात. शेतवड तशेंच भांगर आनी लोखण माल काडून शेजारी देशांकडेन तांचो वेपार करप हो तांचो मुखेल वेवसाय आशिल्लो. डासिय लोकांवयल्यान त्या वेळार रोमानियाक 'डासिया' अशें म्हण्टाले. इ.स. १०६त सम्राट ट्रोजनच्या फुडारपणारवाला रोमी लोकांनी डासिया आपल्या शेकातळा व्हेलो आनी तो रोमी साम्राज्याक जोडलो. डासिया रोमी लोकांच्या शेकातळा गेले उपरांत रोमी वसणूककारांनी थंय आपलो राबितो केलो. उपरांत रोमी आनी डासियी लोकांभितर लग्नां जाल्ल्यान तांचेमदीं भरसण जायत गेली. त्या वेळार रोमी लोकांचो शेक चलत आशिल्ल्यान डासियन लोकांनी रोमी संस्कृताय आनी लॅटिन भास आपणायली. अशे रितीन रोमी लोकांच्या शेकाक आनी प्रभावाक लागून 'डासिया' प्रदेश रोमानिया म्हणून प्रसिद्द जालो.

तिसऱ्या शेंकड्यासावन बल्गार, गोथ, ह्यून, मागियार, स्लाव आनी तारतर आक्रमकांनी रोमानियाचेर घुरयो घालपाक सुरवात केल्ली. तांणी रोमी लोकांक त्या प्रांतांतल्यान धांवडावन घालपाचो खूब यत्न केले. तांच्यो घुरयो ११०० मेरेन चालूच आशिल्ल्यो. त्या वेगवेगळ्या पंगडांतले कांय लोक आनी मुखेलपणान स्लाव लोक रोमानियनांकडेन लग्न जावपाक लागले. शेंकड्यांनी वर्सां चालू आशिल्ल्या त्या घुरयांक लागून देशाची राजकीय आनी अर्थीक स्थिती साप्प इबाडिल्ली. रोमानियाची सत्ता काबीज करपाखातीर ते पंगड एकामेकांआड झुजत आसले. त्या झुजांक लागून देशांत एकचाराची भावना निर्माण जाली. देशांत एकचार घडोवन हाडपाखातीर पयल्यो हालचाली १२५० आनी १२५० काळामदीं सुरू जाल्यो. त्या तेंपार रोमानियाचे दक्षिणेकडच्या वालाचीया प्रांतांतले लोक एकवटीत येवन तांणी स्वतंत्र राज्य निर्माण केलें. उदेंतेकडच्या मोल्दावीया प्रांतांतल्या लोकांनीय तशेंच केलें. दर एका राज्याचेर राजाचो शेक चलतालो देखून तांकां प्रिन्सिपालीटीस अशें म्हण्टाले.

इ.स. १०००त हंगेरीन रोमानियेचो उत्तरेकडेन आशिल्लो ट्रान्सील्वानियाचो चडसो वांटो हाताशिल्लो. तातूंत साबार रोमानियन लोकांचो आस्पाव आशिल्लो. उपरांत १९०० मेरेन तो हंगेरीकडेनूच आशिल्लो.

चवदाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत रोमानियांत अस्तित्वांत आयिल्ल्यो स्वतंत्र प्रिन्सिपालीटीस चड काळ तिगूंक शकल्यो नात. आशिया मायनरच्या ऑटमन तुर्कांनी १४७६त वालाचीया राज्याचेर आनी १५०४त मोल्दावीया राज्याचेर घुरी घालून तीं राज्यां आपल्या

शेकातळा दवरलीं. उपरांत त्या राज्यांचेर तुर्की लोकांची सत्ता सुमार तीनशें वर्सांमेरेन उरली. तुर्कांची सत्ता येवंचे पयलीं लेगीत त्या दोनूय राज्यांतल्या शेतकामत्यांची परिस्थिती वायट आशिल्ली. तुर्की राजवटींत तांकां आनीक कर भरचो पडिल्ल्यान तांची स्थिती साप्प इबाडली. सतराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत रोमानियाच्या वरिश्ठ घराण्यांतल्या लोकांनी (Nobles) तुर्की लोकांची सत्ता हाणून उडोवपाचे खूब यत्न केल्ले. देखून अठराव्या शेंकड्याचे सुरवेक तुर्कांनी दोनूय राज्यांचो राज्यकारभार चलोवपाखातीर गिरेस्त ग्रीक लोकांक आमंत्रित केल्ले. ते ग्रीसी लोक कॉन्स्टाटिनोपलच्या फानार जिल्ह्यांतल्यान आयिल्ले. देखून रोमानियन लोक तांकां फानारिओट्स अशें म्हण्टाले. तांणी शेतकामत्यांची खूब सतवणूक केल्ली. फानारिओटांची सत्ता १८२१ मेरेन तिगून आशिल्ली. तांच्या वायट कर्तुत्वांक लागून रोमानियनांनी ग्रीकांक धांवडावन घालचेखातीर तुर्कांचेर दबाव हाडलो.

अठराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन रशियन सैन्यान तुर्कांचेर साबार खेपे हार घालून तुर्की साम्राज्याचो कांय भाग हाताशिल्लो. उपरांत १८२९त रशियन सैन्यान वालाचिया आनी मोल्दाविया प्रिन्सिपालीटीचेर घुरयो घालून त्यो आपल्या शेकातळा व्हेल्यो. १८३०त रशियेन दोनूय प्रिन्सिपालीटीं खातीर ऑरगॅनिक स्टेट्स नांवाचें एक खाशेलें संविधान तयार केलें. तातूंत रोमानियेंतल्या वरिश्ठ लोकांचो आस्पाव आशिल्लो. अशे रितीन रोमानियांत प्रतिनिधीक सरकार सुरू जालें. रशियेन दोनूय प्रिन्सिपालिटींतलें आपलें सैन्य १८३४त काडून घेतलें.

वालाचिया आनी मोल्दाविया प्रिन्सिपालीटीस एकचाराचे भावनेंतल्यानूच तयार जाल्ल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक मेरेन ती भावना चड खर जाल्ली. १८५९त दोनूय प्रिन्सिपालिटींतल्या लोकांनी राजकुंवर अलेक्झँडर जॉन कुझा हाका तांचो सामाईक राज्यकर्तो म्हणून जाहिर केलो. १८६१त दोनूय प्रिन्सिपालिटीस शासकीय नदरेन रोमानिया म्हणून एकठांय आयल्यो. रोमानियांत एकचाराची चळवळ घडोवन हाडपा फाटल्यान मुखेलपणान शिक्षीत तरणाट्यांचो हात आशिल्लो. तातुंतले चडशे पॅरिसांतल्यान पदवी घेवन परत आयिल्ले. पॅरिसांत शिकता आसतना तांच्या मनाचेर त्या वेळार युरोपांत प्रचलित आशिल्ल्या क्रांतिकारी प्रणालीचो प्रभाव पडिल्लो. रोमानियांत परतले उपरांत त्या तरणाट्यांनी देशांत सुदारणा घडोवन हाडची आनी लोकशायेचो पुरस्कार करचो म्हणून मागण्यो केल्यो. हाका लागून राजकुंवर कूझाच्या फुडारपणारवाला सरकारान साबार गिरेस्त लोकांच्यो जमनी विकल्यो घेवन त्यो शेतकामत्यांक दिल्यो. गरिबांक फुकट शिक्षण दिवचे खातीरूय ताणें साबार शाळा उकल्यो केल्ल्यो. गरिबांक दिसानदीस सवलती मेळटात तें पळोवन वरीश्ठ लोकांनी कूझा सरकाराक विरोध करून १८६६त ताका राजिनामो दिवपाक लायलो. उपरांत त्या गिरेस्त लोकांनी होहेंजोलर्नच्या कार्ल हाका रोमानियेचो

मुखेली केलो. कार्ल हो मुळचो जर्मन आशिल्लो आनी ताका रोमानियनाविशीं साप्प उणी म्हायती आशिल्ली. पूण रोमानियेंतल्या वरिश्ठ लोकांच्या तेंक्यान ताणें ५० वर्सां मेरेन राज्य केलें. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक मेरेनय तुर्की साम्राज्य रोमानियाचेर आपले हक्क सांगताले. पूण १८७८त चडशा युरोपी देशांनी रोमानियेचें स्वातंत्र्य मानून घेतिल्लें. १८८१त रोमानिया राजाचें राज्य जावन कार्ल हो कॅरोल पयलो हो रोमानियाचो राजा जालो. कॅरोलाचे राजवटींत रोमानियेचे पयले राजकीय पक्ष तयार जाले. तशेंच सरकारी प्रतिनिधीक वेंचून काडपाचे हक्क लोकांक मेळ्ळे. पूण वेंचणुकेची पद्दत खूब घुस्पागोंदळाची आशिल्यान तिचो लाव शेतकामत्यांक मेळ्ळोना. कॅरोलाचे राजवटींत रोमानियाची अर्थीक स्थितीय खूब सुदारली. पूण तिचो लाव फकत देशांतल्या गिरेस्त लोकांक मेळ्ळो. शेतकामत्यांची परिस्थिती तशीच उरली. १९०७त त्राशिल्ल्या शेतकामत्यांनी बंड उबारून साबार गिरेस्त लोकांचीं घरां हुलपावन तांच्या पिकांचीय नाशाडी केली. रोमानियेच्या सैन्यान तें बंड मोडून उडयलें. तातूंत उण्यांत उणे १०,००० शेतकामत्यांक मरण आयलें. कॅरोलाक १९१४त मरण आयलें. उपरांत ताचो पुतणयो फेर्दिनांद रोमानियाचो राजा जालो.

पयल्या म्हाझुजांत सुरवेक रोमानिया तटस्थ रावलो. पूण १९१६त तो फ्रांस, ग्रेट ब्रिटन आनी तांच्या इश्ट राश्ट्रांक मेळून युरोपी मध्य देशांआड (खास करून ऑस्ट्रिया-हंगेरी आनी जर्मनी) झूजपाक लागलो. रोमानियाक बॅनाट, बुकोविना आनी ट्रान्सिल्वानिया हे रोमानियन लोकसंख्या चड आशिल्ले प्रांत ऑस्ट्रिया-हंगेरीकडच्यान घेवपाक जाय आशिल्ले. पयल्या म्हाझुजांत इश्ट राश्ट्रांक जैत मेळिल्ल्यान शांतताय कबलाती वेळार रोमानियेक जाय आशिल्ले प्रांत मेळ्ळे. त्या तिनूय प्रांतांक लागून रोमानियेची लोकसंख्या आनी आंवाठ दोन पटींनी वाडलो. अशे रितीन राबितो आशिल्ली चडशी सगळी भूंय पयलेच खेपे रोमानियेचे सत्तेखाला आयली.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत रोमानियांत लिबरल पक्षाचो शेक चलतालो. तांणी साबार गिरेस्त जमीनदारांच्यो इस्टेटी घेवन, तांचें रुपांतर शेतजमनींत करून त्यो शेतकामत्यांक विकल्यो. शेतकामत्यांचे जिणेंत सुदारणा घडोवन हाडपारवातीर लिबरल पक्षान साबार येवजणो आंखिल्ल्यो. पूण १९२९त संवसारभर सुरू जाल्ल्या मंदीच्या काळाक लागून रोमानियेची अर्थीक स्थिती इबाडली. हाकालागून लारवांनी रोमानियन लोकांच्यो नोकऱ्यो गेल्यो. देशांतले गरिबीक आनीकय ओतो आयलो. इबाडिल्ले अर्थीक वेवस्थेक लागून रोमानियांत १९३० उपरांत नवे फुडारी आयले. युरोपांतल्या हेर राश्ट्रांप्रमाण रोमानियेंतय फॅसिस्ट लोकांचो शेक वाडलो. तांणी आयर्न गार्ड (Iron Guard) चळवळीखाला देशांतल्या हेर राजकीय पक्षांक घात-पाता सारकिल्यो पद्दती आपणावन विरोध केल्लो. कम्युनिस्ट, ज्यू लोक आनी उदारमतवादी प्रणालीक लागून रोमानियेची अर्थीक स्थिती इबाडली अशें ते सांगताले.

राजा फेर्दिनांदाक १९२७त मरण आयलें. उपरांत तीन वर्सांनी ताचो चलो कॅरोल दुसरो सत्तेर आयलो. ताचे राजवटीचे सुरवेच्या तेंपार फॅसिस्टांचे चळवळीक नेट आयिल्लो. आपली सत्ता फॅसिस्टांच्या हातांत वचत, ह्या भंयान राजा कॅरोलान आपल्याकच रोमानियेचो हुकूमशा घोशीत करून आयर्न गार्ड संघटनेक आनी हेर पक्षांक बेकायदेशीर थारायले.

दुसऱ्या म्हाझुजावेळारय रोमानियेन सुरवेक तटस्थ रावपाची भूमिका आपणायली. पूण १९४०त हंगेरीन जर्मनीच्या आदारान रोमानियेचो ट्रान्सिल्वानिया भाग हातासलो. उपरांत सोव्हिएत युनियनान रोमानियेचो उत्तरेकडचो भाग घेतलो जाल्यार बल्गेरीयन रोमानियेचो दक्षिणेकडचो भाग घेतलो. रोमानिया तटस्थ राविल्ल्यान शेजारचीं राश्ट्रां ताचो गैरफायदो घेवन देशाचो एक - एक भाग घेत आसा हें जाणून रोमानियन लोकांनी राजा कॅरोलाक विरोध करून ताका सप्टेंबर ६, १९४० दिसा सत्तेवयल्यान सकयल देंवयलो आनी ताचे सुवातेर ताचो चलो मायकल हाका राजा केलो. पूण मायकल हो नांवापुरतोच राजा आशिल्लो. खरेपणान देशाचीं सगळीं राजकीय सुत्रां म्हामंत्री आयन अँटोनेस्कू हाच्या हातांत आशिल्लीं. अँटोनेस्कू जर्मनीक सहकार्य केल्यान, ऑक्टोबरांत जर्मनीन आपलें सैन्य रोमानियेंत दवरलें. अशे रितीन रोमानियेनय जर्मनीवटेन दुसऱ्या म्हाझुजांत वांटो घेतलो. पूण ऑगस्ट १९४४ सावन जर्मनीचेर एका फाटल्यान एक अशो हारी पडत रावल्यो. जर्मनी वांगडा रोमानियेचीय पुरायपणान हार जातली ह्या भंयान राजा मायकलान अँटोनेस्कूक सत्तेभायरो केलो आनी रोमानिया इश्ट राश्ट्रांक मेळ्ळी. १९४५त झूज सोंपतकच तांतूत इश्ट राश्ट्रांक जैत मेळ्ळें. इश्ट राश्ट्रांनी हंगेरी कडच्यान ट्रान्सिल्वानिया घेवन तो प्रांत रोमानियेक परत दिलो. पूण रशियेन आनी बल्गेरीयेन घेतिल्ले प्रदेश रोमानियाक परत दिलेनात.

दुसऱ्या म्हाझुजांत रशिया इश्ट राश्ट्रांक मेळून जर्मनी आनी ताच्या सांगाती देशांआड झगडटाली. १९४४त रशियेन सैन्यान रोमानियेचेर ताबो मेळयलो. उपरांत १९५० मेरेन रशियन सैन्य थंय आशिल्लें. दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं रोमानियेंत कम्युनिस्ट पक्षाक व्हडलेंशें म्हत्व नाशिल्लें. पूण झुजाउपरांत रशियन सैन्याच्या आदारान रोमानियन कम्युनिस्ट पक्ष सत्तेर आयलो. तांणी आपल्या विरोधकांक बंदखणींत दवरले वा जिवेशीं मारले, आनी ३० डिसेंबर १९४७ दिसा राजा मायकल हाका सत्तेभायरो केलो. कम्युनिस्टांनी रोमानिया हो स्वतंत्र लोकशाय देश अशें जाहीर केल्लें. पूण खरेपणान रोमानिया हो रशिया अंकीत देश आशिल्लो. देशाच्यो सगळ्यो राजकीय हालचाली रशियन नियंत्रणाखाला चलताल्यो. रोमानियेचें नवें संविधान रशियन संविधानाचेर आदारिल्लें. देशाची शिक्षणीक पद्दत अर्थवेवस्था आनी विदेशी धोरण हांचेरूय रशियेचो ताबो आशिल्ले. १९६० मेरेन रोमानियेच्या राज्यकारभारांत रशियेचो चड आनी चड हस्तक्षेप जातालो. पूण

१९६० उपरांत रोमानियेचो कॅम्युनिस्ट मुखेली जॉर्ज घेरडीऊ - देज हाणें रशियेच्या हस्तक्षेपाक विरोध केलो. पूण १९६५त देज हाका मरण आयलें. ताचे सुवातेर कॅम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली म्हणून आयिल्ल्या निकोले सेडसेस्कू हाणेंय रशियन हस्तक्षेपाक विरोध केलो. ताका देशांतल्या हेर कॅम्युनिस्ट फुडान्यांचोय तेंको मेळ्ळो. तांच्या मतान दर एका कॅम्युनिस्ट राश्ट्राक आपलो वेवसाय, अर्थीक आनी विदेश धोरण थारावपाचे स्वतंत्र हक्क आसपाक जाय. कॅम्युनिस्ट राजवटीचे सुरवेच्या तेंपार रशियेच्या चेपणाखाला येवन देशान शेतवडीचेर चड भर दिल्लो. पूण १९६० उपरांत रोमानियन कॅम्युनिस्ट फुडान्यांनी उद्देगधंद्यांचेर भर दिवन अस्तंत देशांकडेन आपले वेपारी संबंद जोडले. १९६४त रोमानिया आनी अमेरिकेन आपल्या राजदुतांची अदलाबदल केली. रशिया आनी चीन हांच्या मतभेदा वेळारूय रोमानिया तटस्थ रावले. १९६५त रोमानियेन नवें संविधान आपणावन आपलें पुराय स्वातंत्र्य जाहिर केलें. १९७७ त रोमानियेन आशिया आनी आफ्रिकेंतल्या साबार कॅम्युनिस्ट आनी हेर राश्ट्रांकडेन आपले राजकीय आनी वेपारी संबंद घट्ट केले.

कॅम्युनिस्ट मुखेल्यांनी आपणायल्ल्या उद्देगीक धोरणाक लागून रोमानियेचे शारी जिणेंत थोडीभोव सुदारणा जाली आनी हजारांनी लोकांक काम मेळ्ळें. पूण हेर कॅम्युनिस्ट राश्ट्रांच्या मानान रोमानियेंतलो जिणेचो दर्जो उणोच उरलो. दीसपट्ट्या गरज पडपी वस्तुंची पुरवण करपाकय सरकार अपेशी थारलें. १९८०त उद्देग धंद्यांची आनीक वाड करपाखातीर सरकारान अस्तंत युरोपी बँकाकडच्यान व्हड रीण घेतलें.

सेउसेस्कूच्या फुडारपणाखाला कॅम्युनिस्ट सरकारान लोकांचे जिणेचेर खूब बंधनां घाल्लीं. तशेंच, ताच्या सरकारांत भ्रश्टाचाराक ओतो आयिल्लो. हाका लागून डिसेंबर १९८९त देशांतल्या हजारांनी लोकांनी तिमीसोरा शारांत निदर्शनां काडून कॅम्युनिस्ट सरकाराकडेन लोकांक चड स्वातंत्र्य आनी राहणीमानांत सुदारणा करची म्हणून तशेंच भ्रश्टाचाराक आळो घालपाची मागणी केल्ली. सरकारान फार पेटोवन तें निदर्शन मोडून उडयलें. तातूंत शेंकड्यांनी लोकांक मरण आयलें. ते घडणुके उपरांत सबंद रोमानियेंत सेउसेस्कू सरकाराआड विरोध जावपाक लागलो. बुखारॅस्ट शारांत लारवभर लोकांनी एकठांय येवन लोकांक चड स्वातंत्र्य दिवंचें म्हणून आनी सेउसेस्कूच्या राजिनाम्याची मागणी केली. त्या वेळार सुरक्षादलान जमावाचेर फार पेटोवन हजारांनी लोकांक जिवेशीं मारले. सेउसेस्कू सरकाराआड सबंद देशांत उठाव जावपाक लागले. उपरांत रोमानियन लस्कर त्या उठावाक मेळ्ळें. अशे रितीन लस्कर आनी सेउसेस्कू सुरक्षा दलांभितर झगडीं सुरू जालीं. २२ डिसेंबर १९८९ दिसा उठावान आनीक हिंसक मोडण घेतलें तें पळोवन सेउसेस्कू आनी ताची बायल एलेना बुखारॅस्ट शार सोडून पळून गेलीं. पूण लश्करान तांकां धरून बंदखणींत

दवरलीं. उपरांत खटलो भरून तांचेर खुनाचो आनी सरकारी भांडवलांत केल्ले अफरातफरेचो आळ दवरून २५ डिसेंबर दिसा तांकां मरणाची ख्यास्त फर्मायली. अशे रितीन रोमानियेंतल्या कॅम्युनिस्ट हुकूमशायेचो अस्त जालो. उपरांत आदल्या कॅम्युनिस्ट पक्षांतल्या कांय पदाधिकारी आनी हेर वांगड्यांनी तयार केल्ल्या नॅशनल सॉल्वेशन फ्रंट पक्षान सरकारी सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. फ्रंटचो मुखेली आयोन इलेस्कू रोमानियेचो वावुरपी अध्यक्ष जालो. फ्रंटान सरकारी ताबो आपल्या हातांत घेतले उपरांत सेउसेस्कू लोकांचेर घातिल्लीं साबार बंधनां काडून उडयलीं. बेकायदेशीर थारायल्ल्या पक्षांकूय सरकारी मान्यताय मेळ्ळी. मे १९९० त जाल्ले उक्ते वेंचणुकेंत कॅम्युनिस्ट पक्षावांगडा हेर पक्षांनीय वांटो घेतिल्लो. तातूंत नॅशनल फ्रंटक भोवमत मेळून इलेस्कू अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. पूण उपरांत जून - जुलय १९९०त जाल्ल्या नव्या कायद्याक लागून ताका नॅशनल फ्रंट पक्षाच्या मुखेलपदाचो राजिनामो दिवंचो पडलो. नव्या कायद्याप्रमाण देशाचो राश्ट्राध्यक्ष हो खंयच्याच राजकीय पक्षाचो मुखेली आसपाक फावोना.

१९९०त जाल्ले वेंचणुकेंत नॅशनल फ्रंटच्या वांगड्यांनी बळग्याचो उपेग करून सत्ता हातासल्या असो विरोधी पक्षांनी तांचेर आळ दवरलो. हाका लागून १९९०च्या मध्याक सरकारविरोधी तशेंच सरकारमोगी निदर्शनां बुखारॅस्ट शाराच्या रस्त्यांचेर जावपाक लागलीं. शेंकड्यांनी लोक जरवमी जाले. अर्थीक स्थितींत सुदारणा घडोवन हाडपाक नॅशनल सॉल्वेशन फ्रंट अपेशी थरिल्ल्यान मुखारूय सरकार विरोधी निदर्शनां जायत रावलीं. उपरांत १९९१चे अखेरेक खाण कामगारांनी केल्ल्या संपाक आनी उठावाक लागून नॅशनल सॉल्वेशन फ्रंट सरकाराक सोडचीट दिवंची पडली. ताचे सुवातेर फ्रंट पक्षाचोच शेक आशिल्लें संमिश्र सरकार आयलें. १९९६त चडशा राश्ट्रीय उद्देगांचें खाजगीकरण केलें. १९९६त जाल्ले वेंचणुकेंत कॅम्युनिस्टांचो पराभव जालो.

राजवेवस्था : रोमानियेंत १९४० वर्सा सावन कॅम्युनिस्ट पक्ष सत्तेर आशिल्लो. त्या पक्षाचो सबंद सरकारी बांदावळीचेर पुराय ताबो आशिल्लो. सचीव होच कॅम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली आसून तो हुकूमशायी पद्धतीन सत्ता चलयतालो. कॅम्युनिस्ट पक्षाचे फुडारीच देशाची न्यायवेवस्था आनी अर्थीक वेवस्था आपले मज्जेप्रमाण थारायताले. पूण १९९१त खण कामगारांनी सरकारी धोरणांक खर विरोध केल्ल्यान नॅशनल सालवेशन फ्रंट पक्षाक राजिनामो दिवंचो पडलो. उपरांत रोमानियांत संमिश्र सरकार आयलें. १९९६त कॅम्युनिस्टांचो पराभव जाल्या उपरांत फेब्रुवारी १९९७ त रोमानियेचो राजा मायकल हो पन्नास वर्सांउपरांत रोमानियेंत आयलो.

अध्यक्ष हो राश्ट्र मुखेली आसून ताका भौशिक मतदानान वेंचून काडटात. प्रधानमंत्र्याची नेमणूक अध्यक्ष करता. सरकारी कारभार

वेवस्थीत चलोवपारवातीर आपल्याक पालव मेळचो म्हणून प्रधानमंत्री हेर कॅबिनेट मंत्र्यांक वेंचून काडटा. रोमानियेचें विधिमंडळ, सिनेट आनी चेम्बर ऑफ डेप्युटिज अशें दोन घरांनी विभागिल्लें आसून सिनेटांत १७६ वांगडी जाल्यार चेम्बर ऑफ डेप्युटिस घरांत ३४० वांगडी भौशिक मतदानान वेंचून काडटात. रोमानियेंत सद्या ८० वयर राजकीय पक्ष आसून, तांच्यांतलो नॅशनल सालवेशन फ्रंट हो पक्ष म्हत्वाचो. हंगेरियन डॅमोक्रेटीक युनियन, नॅशनल लिबरल पार्टी, रोमानियन इकॉलॉजी मुवमेंट, आनी नॅशनल पिझण्ट पार्टी हे देशांतले हेर म्हत्वाचे पक्ष. राज्यकारभाराचे वेवस्थापनेखातीर देश ४० प्रांतांनी आनी बुरवारॅस्ट ह्या खाशेल्या जिल्ह्यांत विभागला. दर एका प्रांताचें थळावें सरकार आसा. 'सुप्रीम कोर्ट' हें रोमानियेंतलें सर्वोच्च न्यायालय. दर एका प्रांतांत थळावें न्यायालय आसा.

अर्थीक स्थिती : रोमानियेची अर्थवेवस्था १९६० आदीं मुखेलपणान शेतवडीचेरूच आदारिल्ली. पूण उपरांत रोमानिया सरकारान साबार नवे कारखाने आनी विद्युत् शक्ती निर्माण करपाची यंत्रणा उबारून देशांत व्हडा प्रमाणांत उद्देगीकरण करपाची मोख दवरली. कम्युनिस्टांचे राजवटीखाला कारखाने, खण - उद्देग आनी हेर उद्देगधंद्यासावन शेतवडीपरस चड येणावळ मेळपाक लागली. ह्या नव्या उद्देगधंद्यांक लागून देशांतल्या साबार लोकांक काम करपाची संद मेळ्ळी. कम्युनिस्टांच्या शेकातळा रोमानियेचे अर्थवेवस्थेचेर राश्ट्रीय आघाडीचोच शेक आशिल्लो. देशांतले कारखाने, खणी, बँको आनी शेतजमिनीचेर लेगीत सरकाराचीच मालकी आशिल्ली. पूण १९८९त जाल्ले क्रांती उपरांत कांय खाजगी कंपनीय अस्तित्वांत आयल्यो.

हालींच्या तेंपार उद्देगधंद्याच्या मळार खूब वाड जाल्ली आसली शेतवड हो देशांतलो म्हत्वाचो वेवसाय जाला. मको आनी गंव हीं देशांतलीं म्हत्वाचीं पिकां. हेर पिकावळींत द्राक्षां, बटाट, शुगरबीट आनी हेर फळफळावळींचो आस्पाव जाता. पशुधनांत मुखेलपणान मेंढरांचोच आस्पाव आसा. पोल्ट्री, तशेंच गोरवां, घोडे, दुकर पोसपाच्या वेवसायाकय हालींच्या तेंपार म्हत्व प्राप्त जाला. कम्युनिस्टांचे राजवटींत शेतजमनीचें राश्ट्रीयीकरण केल्ल्यान, साबार कुटुंबां एकठांय येवन एकवटीत केल्ले शेतवडींत (Collective farms) वावुरतालीं. पूण १९८९तले क्रांती उपरांत कांय एकवटीत शेतजमनीचें खाजगीकरण केलां.

देशाची सुमार २५% भूंय रानाखाला आशिल्ल्यान वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत रानांसावन मेळपी येणावळीचो म्हत्वाचो वांटो आसता. रोमानियेच्या भुयेंच्या पोटांत वेगवेगळ्या खनिजांचे खूप व्हड सांठे आसात. सैमीक आनी पेट्रोलियम हीं देशांतलीं म्हत्वाचीं खनिजां. हेर खनिजांभितर बॉक्सायट, खनीज कोळसो, तांबें, भांगर, लोखण, शिंशें, रुपें आनी जस्त हांचो आस्पाव जाता.

कम्युनिस्टांचे राजवटींत उद्देगधंद्यांक चड प्राधान्य मेळिल्ल्यान

आयज त्या मानान रोमानियेंतल्या उद्देगधंद्यांत खूब उदरगत जाल्ली आसा. मुखेलपणान शेतवडींत आनी खाणउद्देगांत उपेगी पडपी मशीनां तयार करपाचे ल्हान - व्हड अशे साबार कारखाने देशांत आसात. हांचेखेरीज रोमानियेंत शिमीट तयार करपाचे, तशेंच लोखण आनी तिरव्याच्यो वस्तू तयार करपाचे, आनी तेल निवळीकरण करपाचेय कारखाने आसात. गरजेचे जिनस तयार करपी व्हड कारखान्यांभितर फकत अन्नप्रक्रिया, लुगट विणकाम आनी बूट - चप्पल तयार करपी कारखान्यांचो आस्पाव जाता. बुरवारॅस्ट शार हें देशातलें उद्देगीक केंद्र.

१९६० पयलीं रोमानियेचो सुमार ८०% वेपार सोव्हिएत युनियन आनी हेर कम्युनिस्ट देशांकडेन जातालो. पूण १९६० उपरांत सोव्हिएत युनियनच्या चपक्यांतल्यान आपली सुटका करून घेवंचेखातीर रोमानियेन आपलो वेपार हेर युरोपी देशांकडेन आनी अमेरिकेकडेन चालू केलो. निर्यात जावपी मालाभितर मुखेलपणान शिमीट, कपडो, चामड्याच्यो वस्तू आनी प्रक्रिया केल्या अन्नांचो आस्पाव जाता, जाल्यार आयात जावपी मालाभितर रसायनां, लोखणा माल, कोळसो आनी कापूस हांचो आस्पाव जाता.

लोक आनी समाजजीण : रोमानियन हे डॅसियन, रोमी तशेंच गोथ, हान्स आनी स्लाव लोकांचे वंशज. डॅसियन लोक इ.स. पयलीं ३०० शेंकड्यांसावन थंय रावतात. इ.स. १०० ते २०० मेरेनच्या काळांत रोमी लोकांनी तो आपल्या शेकातळा व्हेल्लो. रोमी लोक गेले उपरांत गोथ, हान्स, स्लाव ह्या सारकिल्ल्या टोळ्यांनी थंय शेक गाजयलो. अल्पसंख्येन आशिल्ल्या लोकांत हंगेरियन लोकांचो चड आंकडो आसा (८%). जर्मन, जिप्सी, ज्यू, तुर्की आनी उकरेनी लोकांचोय अल्पसंख्येंत आस्पाव जाता. आयज लेगीत रोमानियेचे चडशे लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात. हेर युरोपी देशांच्या मानान रोमानियेचो जिणेचो दर्जो खूब उणो. विलासी जीण जगपी लोक साप्प उण्या प्रमाणांत आसात. देशांतल्या फक्त १५% लोकांकडेन टी.व्ही संच आसता जाल्यार, फक्त १ % लोकांकडेन मोटारी आसात.

गांवगिऱ्या वाठारांनी रावपी रोमानियन लोकांची लांकडी घरां सादारणपणान ल्हानशीं, दोन वा तीन कुडींचीं आसात. तांचीं घरां सादीं आसून तातुंतलें फर्नीचर आनी हेर सजावट सादीच आसता. रोमानियन लोक भौशिक उत्सव व्हडा उमेदीन मनयतात. गांवगिऱ्या वाठारांतले लोक लग्ना वेळार वा फेस्तां वेळार मुखेलपणान रंगीत कपडे घालतात.

रोमानियेतलीं लोकनृत्यां आनी लोकगितां खूब प्रसिद्द आसात. त्या लोकांक नाचपाचीय खूब उमेद आसा. शारांतले लोक आर्विल्लो भेस करतात. १९८९त जाल्ले क्रांती आदी रोमानियन लोकांच्या स्वातंत्र्याचेर कम्युनिस्ट सरकारचें दडपण आशिल्लें. अमुकच वेवसाय वा कामाखातीर खंयच्या विद्यार्थ्यांक कसलें शिक्षण दिवप हें सरकारूच

थारायतालें. रोमानियन लोकांक आपलें काम, वेवसाय वा धंद्यांत लेगीत बदल करतलो जाल्यार सरकाराची परवानगी घेवची पडटाली. पूण क्रांतीउपरांत त्या मळांचेर लोकांक थोडीभोव मेकळीक मेळपाक लागल्या. रोमानियन लोकांच्या जेवणांत मांसाचो चड उपेग जाता. मितीतेयी वा क्रोकेट्स आनी च्योरिसां हे तांचे आवडीचे पदार्थ. सणा-परबे दिसा ते लोक 'मामालीगा' हो पदार्थ करतात. वायून आनी ब्रॅण्डी हीं थंयचीं लोकप्रिय पेयां. तें पेय थंय 'झुयका' नांवान प्रसिद्द आसा.

रोमानियन ही थंयची अधिकृत आनी राजकी भास. पूण रोमानियेंतले कांय जर्मन आनी हंगेरियन लोक आपलेभितर उलयतना आपले थळावे भाशेचो उपेग करतात. पुर्विल्ल्या काळांत रोमी लोकांची सत्ता आशिल्ली. आयजमेरेन उदेंत युरोपांत लेटीन भाशेसावन तयार जाल्ली रोमानियन ही एकूच भास.

फ्रेंच, इटालियन, पुर्तुगेज आनी स्पॅनिश भाशेंकडेन रोमानियन भाशेचो लागींचो संबंद आसा. रोमानियेंत ६ ते १६ वर्सांमेरेन पिरायेच्या भुरग्यांक शिक्षण सक्तीचें आसा. मुळाव्या शिक्षणाचो तेंप आठ वर्सांचो आसता. मुळावें शिक्षण सोंपतकच विद्यार्थ्यांचे फिशालकायेप्रमाण सरकारचे देखरेखीखाला तांकां फुडल्या शिक्षणाखातीर तयार करतात. मुळावें शिक्षण पास जाल्ल्या सुमार अदर्या विद्यार्थ्यांक वेवसायीक शिक्षणांत प्रवेश दितात. तातूंत विद्यार्थ्यांक शेतवडींत आनी कारखान्यांनी उपेग पडपी मुळावें शिक्षण दितात. उरिल्ल्या अदर्या विद्यार्थ्यांक तांचे कुशळतायेप्रमाण यंत्रिक, कला आनी हेर वेवसायीक शिक्षणाखातीर प्रशिक्षण दितात. उच्च माध्यमिक शिक्षणांत पास जाल्ल्या फक्त ५ % विद्यार्थ्यांक पदवीधर शिक्षणाखातीर प्रवेश दितात. रोमानियेंत फक्त सात विश्वविद्यालयां आसून, तातुंतलें सगळ्यांत व्हडलें बुरवारॅस्ट शारांत आसा.

रोमानियेंतले सुमार तीन - चथुर्ताश लोक 'ईस्टर्न ऑर्थोडोक्स चर्च' पंथाचे आसात, जाल्यार सुमार ७% लोक मुखेलपणान हंगेरियन हे रोमन कॅथलीक पंथी आसात. प्रॉटेस्टंट, इस्लाम, जुदायीसम आनी हेर धर्मांचेय लोक थंय कांय प्रमाणांत आसात. देशांतले वेवसायीक कलेचेर मुखेलपणान रोमानियन गांवगिरे संस्कृतीचोच प्रभाव पडिल्ल्याचो दिश्टी पडटा. चित्रकलेंत मुखेलपणान रोमानियन गांवगिरे जिणेचेरूच चित्रां पितारिल्लीं आसात. देशांतलें फुडारिल्लें संगीत चड करून लोकसंगिताचेरूच आदारिल्लें आसता. संगीतकार जॉर्ज एनेस्को, मूर्तीकार कोंस्तान्तीन ब्रान्कूसी आनी नाटककार युगेन आएनेस्को हे रोमानियेंतले नामनेचे कलाकार.

बुरवारॅस्ट, तिमीसोरा, क्लूज - नापोका, ईआसी, ब्रासो, गलाटी, ब्रायला, तिर्गुरेस, अराद, बाकाउ, प्लोयेस्टी हीं देशांतलीं कांय प्रसिद्द शारां.

- कों. वि. सं. मं.

रोमान्स : एक साहित्यप्रकार. रोमान्स हें उतर सामान्य मनशाची भास असो अर्थ उक्तावपी 'Romanz' ह्या पोरन्या फ्रेंच उतरावयल्यान आयलां. (फ्रेंच, प्रॉव्हान्साल, इटालियन, स्पॅनिश, आनी रोमानियन ह्यो लॅटीनांतल्यान आयिल्ल्यो रोमान्स भासो). उपरांत रोमान्स - भाशेंतली साहित्य कृती असो अर्थ ताका मेळ्ळो. जेफ्री ऑफ मॉनमथच्या इस्तोरिया रेगूम ब्रितानिअं (११३७) हें लॅटीन इतिवृत्ताच्या रॉबेअर वासान केल्ल्या पद्ममय रुपकाराक रॉमा द बयून हें नांव दिलें. तर व्हर्जिल हें लॅटीन कवीच्या ईनिड ह्या म्हाकाव्याच्या रुपकाराक लि रोमांझ देनेयास म्हणून संबोधूंक लागले. अनपेक्षित आनी चमत्कृतीपूर्ण प्रसंगांनी भरिल्ली मध्ययुगीन गद्यकाणी वा मोगाकाणी वा नाट्यमय मोगागीत ह्या अर्थानय हें उतर वापरतात. एक वाङ्मयप्रकार म्हणून रोमान्साचीं कांय ठळक लक्षणां दिसतात (१) भूतकाळांतल्या उमरावी जिणेचेर आदारिल्लें मोग आनी साहसांनी भरिल्लें कथानक, प्रणयरम्य अशे प्रसंग, इंद्रियगोचर वर्णनां, सादी सरळ पूण कांयवेळार रुपकात्मक दिसपी व्यक्तिचित्रणां, तशेंच खाशेले नेम, रितीरिवाज, वा मुल्यां कांटेकोरपणान पाळपी व्यक्तीरेखा, अनपेक्षीत, अद्भूतरम्य घडणुको वा प्रसंग, अतिमानवी आनी भयानक गजालींचो वापर, अरिश्टां आनी दुरव्वांतल्यान खोशयेची अखेर. वाङ्मयप्रकार म्हणून रोमान्साचें जनकत्व म्हाकाव्यांकडेन वता. पयलीं रोमान्साचें माध्यम हें काव्यूच आशिल्लें, पूण कादंबरेच्या प्रभावान गद्यांतूय रोमान्स बरयलें. हो खाशेलो युरोपी वाङ्मयप्रकार मानतात. तरीय पुर्विल्ल्या भारतीय आनी इजिप्ती काळासावन ताका दायज आसा. बाणभट्टाची कादंबरी, अरेबियन नायट्स ह्यो लेगीत रोमान्साच्योच देखी. बाराव्या शेंकड्यांतलें सुरवेचें रोमान्स. देखीक - रॉमां द तॅब, रॉमां देनेयास, आनी रॉ माद् त्र्युवा हांचे विशय पुर्विल्ल्या काव्यग्रंथांतल्यान घेतिल्ले आसात. रॉमा दालेक्सान्द्र हें बाराव्या शेंकड्यांतल्या रोमान्सांमदीं भारताविशींचीं विस्मितांचीं वर्णनां दिसून येता. नवयौवन (तरणाटेपण) मेळोवन दिवपी घसघसे, रानांत वाडिल्ल्यो पुशपकन्या, सुण्याचें मस्तक आशिल्लें मनीस आदी. फ्रेंच कवी क्रेत्यँ द त्वा हाणें अदमासान ११६५ ते ११९० ह्या काळांत एरेक, किलजॅस, लांसलो, इव्हँ आनी पर्सेव्हाल हे पांच रोमान्स बरोवन ह्या वाङ्मयप्रकाराक नवें रूप दिलें. ताचे हे रोमान्स राजा आर्थर आनी ताचे सरदार ह्या विशयांचेर आधारिल्ले आसात. ट्रिस्टान आनी इसोल्ट हांगेलो शोकात्म उक्कट मोग हो लेगीत बऱ्याचशा रोमान्साचो आवडटो विशय. गोटफ्रीट फोन स्ट्रासबुर्ग हाचें त्याच विशयावयलें म्हाकाव्य एक उत्कृश्ट रोमान्स मानतात.

रोमान्स पलायनवादी वाङ्मय मानतात, पूण मध्ययुगीन रोमान्स आनी सोळाव्या शेंकड्यांतलो इंग्लीश साहित्यांतलो रोमान्स हांचो उद्देश राजपूत तशेंच सत्ताघान्याचें शिक्षण हो लेगीत आशिल्लो. मनशाच्या मनांत एक सपनसृश्ट आसता आनी रोमान्स ही ताची अभिव्यक्ती आसता, अशें श्लेगेल आनी कोलरिज म्हण्टात. फ्रॉयड

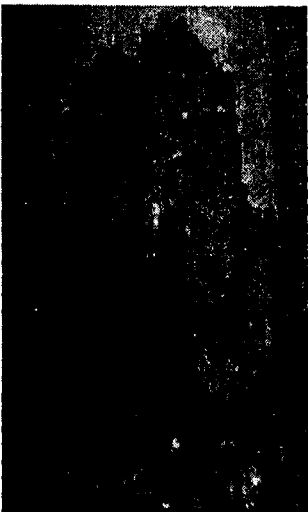
आनी युंग हांच्या मनोविश्लेशण - सिध्दांताक लागून अर्दसुप्त मनांत लिपून आशिल्लें रोमान्साकडेन लागसरचे अशे अणभव उक्ते करपाची मेकळीक आर्विल्ल्या लेखकांक मेळ्ळी. मिथ्य (पुराण) आनी रुपककथांचो उपेग करून ताणीं बरयिल्ल्यो कादंबऱ्यो हें रोमान्स परंपरेचेंच दायज. फ्रांट्स काफ्का हे जर्मन कादंबरीकारान आपल्या द कॅसल हें कादंबरेन रोमान्साच्या पारंपारीक तंत्राचो आर्विल्ल्या पध्दतीन उपेग केला. रोमान्स आनी वास्तव, आदर्शवाद आनी वस्तुस्थिती हातुंतलो परस्परविरोध सरव्हॅंटीझ ह्या स्पेनीश कादंबरीकारान आपल्या दॅ किशॉत हें कादंबरींत तांकीन दाखोवन दिलां. सतराव्या शेंकड्याचे अखेरेक अस्तंत युरोपीयन साहित्यांत वाङ्मयीन सत्याविशींचो वाद गाजतालो. ताका लागून रोमान्स हो वाङ्मयप्रकार भायरायल्लोच म्हळ्यार जाता. पूण इंग्लंडांत मात गॉथिक कादंबरेच्या रूपान तो अठराव्या शेंकड्यांतय दिश्टी पडटा. आर्विल्ल्या साहित्यांत पारंपारीक रोमान्स बरयतात, पूण रोमान्साचें तंत्र वापरून रुपकात्मक - औपरोधिक कादंबऱ्यो बरयतात. टोल्कीनची लॉर्ड ऑफ द रिंग्झ ही कादंबरी मालिका हाचीच देख. अमेरिकन वॅस्टर्न, कादंबरी वा गुप्तहेर कथा हे एके तरेन रोमान्साचीच गरज आर्विल्ल्या काळांत भागयतात.

रोमी कोंकणी साहित्यात लोकप्रिय आशिल्ल्यो रोमांसी (कादंबऱ्यो) ह्या प्रकारांत येतात.

- कों. वि. सं. मं.

रोयण : वाळटीन (कृमि किटकांनीं) निर्माण केल्लें मातयेच्या कणांचें ऊंच आनी कोनासारकें घर. हे रोयणींत वाळटीच्यो मुयो आपलें खाण सांठयतात. हे रोयणींत तांची मुखेल राणी मूय आसता. तिचे आज्ञेवयल्यान मुयो रोयणीची रचणूक आनी तशे हेर कारभार करतात. रोयण हें ह्या मुयांचें राज्य कशें आनी ह्या राज्यावरवीं तांकां सगळे तरेचो आश्रय आनी संरक्षण मेळपाक मदत जाता.

भारतीय संस्कृतींत रोयणीक सांस्कृतीक संदर्भ आसा. दक्षिणेंत सगळेकडेन तिची पुजा करपाची चाल आसा. महाराष्ट्रांतूय नागपंचमीच्या दिसा नागावांगडा ग्रामललना रोयणीचे पुजेखातीर सगळीं जाणां गांवाभायर वतात. दक्षिण कोंकणांत सांतेरी नांवाची एक ग्रामदेवता आसा. रोयण हेंच तिचें प्रतीक. कितल्याशाच जाग्यांचेर रोयणीचेर देवूळ बांदतात. मालवण म्हालांत मसुरे ह्या गांवांत मायमाउलीचे देवूळ आसा.

तातुंतली देवी ही रोयणीच्या रुपांत आसा. ही रोयण पांचशें वर्सांची पुर्विल्ली आसून, रोयणीचो घेर २० फूट आनी उंचाय १५ फूट आसा. तातुंतली देवी नागिणीच्या रूपान दिश्टी पडटा असो समज आसा. परशुरामाची आवय म्हणून नामना आशिल्ली रेणुका हिका ग्रामदेवी मानल्या. तीय मुळांत धर्तरेचीच देवता. तिचो रोयणीकडलो संबंद कितल्याशाच कथा काणयावयल्यान मेळटा. रेणुका ही रोयणींतल्यान जल्माक आयली आनी निमाणें रोयणितच अदृश्य जाली, अशी कथा आसा.

रोयण आनी रेणुका हांचो आनीक एक संबंद त्या शब्दांतल्यान मेळटा. तो म्हळ्यार रेणू म्हळ्यार बारीक कण, हाचेवयल्यान स्त्रीलिंगी रेणुका हे उतर तयार जालें. रोयण ही सुक्ष्म मातयेच्या म्हळ्यार रेणूपसुनूच तयार जाल्ली आसता. हाचेवयल्यान रेणुका आनी पृथ्वी हांचो संबंद लागींचो आसा. धर्मीक कृत्याखातीर ज्यो पांच पवित्र मृत्तिका सांगल्यात, तातुंतली एक रोयणीची माती. होच पावित्र्याचो संकेत फुडें आर्यानीय मान्य केलो.

रेणुका ही भूदेवी. तिचें रेणुका हें नांव पृथ्वीवाचक. रेणु + का = रेणुमयी = पृथ्वी. रेणुनी तयार जाल्ली रोयण हें रेणुकेचे उपासनेखातीर वापरील्लें सैमीक प्रतीक. धर्तरी ही सगळे जीव सृश्टीची धारित्री (निर्मिती) आशिल्ल्यान, तिची रोयणीच्या रुपांत प्रतिकात्मक पध्दतीन पुजा करप सभावीक आसा.

रोयणीच्या रुपांत पुजतात ती मातंगी आनी सांतेर ह्यो दोनूय देवी रेणुकेकडेन एकरूप आसात. मातंगीचें चरित्र रेणुकडेन जुळटा. दक्षिण कोंकण आनी गोंयांत सांतेर, भुमका हीं लोकदेवतां भूंयदेवतेचीं रुपां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रोहरर, हायब्रिस्व : (जल्म: ६ जून १९३३, बुक्स-स्विट्झर्लंड).

स्वीस भौतिकीविज्ञ. क्रमवीक्षण सुरंगी सुक्ष्मदर्शकाचो अभिकल्प तयार केल्लेखातीर रोहरर हाका गेट बिनिंग ह्या जर्मन भौतिकीविज्ञावांगडा १९८६ वर्साच्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराच्या अदर्या भागाचो भोवमान मेळ्ळो आनी उरिल्ल्या अदर्या भागाचो भोवमान एन्स्ट रूस्का हाका इलॅक्ट्रॉन सुक्ष्मदर्शकांच्या अभिकल्पाखातीर मेळ्ळो.

रोहरर हाणें झुरिकांतले स्वीस फॅडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजी हे संस्थेंत शिक्षण घेवन १९६० वर्सा ताणें पीएच्.डी. पदवी घेतली. उपरांत अमेरिकेंतल्या न्यू ब्रॅन्सविक च्या स्टॅनफोर्ड विद्यापिठांत ताणें दोन वर्सां संशोधन केलें. १९६३ वर्सासावन ताणें आयबीएम् झुरिक रिसर्च लॅबोरेटरींत आपलें संशोधनकार्य सुरू केलें. ताणें सांता बार्बाराच्या कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत एक वर्स (१९७४ - ७५) काम केलें.

रोहरर आनी बिनिग हांणी क्रमविक्षण सुरंगी सूक्ष्मदर्शक तयार करपांत पयलीं यश जोडलें. तांच्या यांत्रिक अभिकल्पांतले असादारण अचुकतेक लागून तांकां हें यश मेळ्ळें. ह्या उपकरणांत सुयेची क्षितीजसमांतर प्रतलांतली परस्परांक काटकोनांत आशिल्ल्या दोन दिशांतली हालचाल नियंत्रीत करपाखातीर दाबविद्युत घटकांचो उपेग करतात आनी ताका लागून सुय पृष्ठाचें समांतर ओळीवयल्यान क्रमविक्षण (क्रमाक्रमान अवलोकन) करता. सुयेची उबे दिशेंतली हालचाल दुसऱ्या दाबविद्युत् घटकान नियंत्रीत करून मेजतात. एका खाशेल्या तंत्राचो उपेग करून एकाच अणूचें तोंक आशिल्ल्यो सुयो तयार करप शक्य जालां. हेखातीर क्षितीजसमांतर विभेदन सुमार २.० आनी उदग्र विभेदन सुमार ०.९० मेळटा आशिल्ल्यान व्यक्तिगत अणूचें चित्रण करप शक्य जाता आनी हाका लागून परिक्षण करपाच्या पृष्ठाची आणवीय संरचना सामकी तपशीलवार अभ्यासूं येता. ह्या तंत्राचो उपेग अर्धसंवाहक भौतिकांत आनी सुक्ष्म इलॅक्ट्रॉनिकींत म्हत्वाच्या आशिल्ल्या पृष्ठविज्ञानाच्या अभ्यासांत करतात. रसायनशास्त्रांत पृष्ठीय विक्रियांचो अभ्यास करपाखातीर हें तंत्र उपयुक्त आसा. डीऑक्सिरायबोन्युक्लीक आम्लाच्या रेणूच्या अभ्यासांतय ह्या तंत्राचो उपेग केला.

- कों. वि. सं. मं.

रोहिणी : अश्विन्यादी गणनेंतलें चवथें नक्षत्र. हें वृषभ राशींत येता. ब्रह्मा हो हाचो स्वामी. हें नक्षत्र ध्रुव आनी स्थीर आसून तें ऊर्ध्वमुख आनी अंधलोचन. मृग नक्षत्राचें तोंड आनी कृत्तिकांचो चोंबो हांकां जोडपी एक काल्पनिक ओळ काडली जाल्यार ती रोहिणी वयल्यान फुडें वता. रोहिणीपुंजातल्या पांच तान्यांनी मेळून शकटाकृती (गाडयेवरी) जाल्ली आसा अशे जोतिर्विद सांगतात. हे शकटाकृतींतल्यान चंद्र वा दुसरो खंयचोय गिरो गेल्लो आसल्यार शकटभेद जालो अशें म्हण्टात. रोहिणीचे शकटाकृतीपरस तिचो समभूज त्रिकोण चड ठळक आसा. ह्या त्रिकोणाचो वयले वटेनचो कोन अस्तंतेक आसा. चोंब्यांतलें मुखेल नखेत्र (रोहिणी) हें ह्या त्रिकोणाच्या दक्षिण भागाचें तोंक. धर्तरेसावन तें ५३ प्रकाश वर्सांच्या अंतराचेर आसा. विषुववृत्ताचे उत्तरेक सुमार १५ अंशाचेर आशिल्लें हें नक्षत्र खूबच सुंदर. तिचे सोबीतकायेचेर खोशी जावन वैदिक ऋषींनी तिचें वर्णन केलां तें अशें -

रोहिणी देव्युदगात् पुरस्तात् ।

विश्वा रुपाणि प्रतिमोदमाना ।

प्रजापति हँविषा वर्धयन्ती ।

प्रिया देवानामुपयात् यज्ञम् ॥

अर्थ : जायत्या रुपांनी सगळ्यांक आनंद दिवपी आनी प्रजापतीक हविर्द्रव्यान (यज्ञावेळार होमांत घालपाची वस्त) संतुष्ट करपी रोहिणी

देवी उदेंतेकडेन जल्माक आयल्या. देवांक आबडपी अशी ही आमच्या यज्ञाखातीर हांगां येवूं.

रोहिणी ही भूलोकांतल्यान वयर गेली असो तैत्तिरीय ब्राह्मणांत उल्लेख मेळटा. प्रजापतीन 'विराट' नांवाची बायल तयार केली. पूण तिका यज्ञांत वांटो घेवंक मेळूंक नाशिल्ल्यान ती रागात जावन अंतरिक्षांत उडून गेली. रोहिणी म्हळ्यार वयर चडपी अशा अर्थान तिका 'रोहिणी' हेंच नांव मेळ्ळें.

रोहिणी नक्षत्राविशीं पुराणांत एक कथा आसा ती अशी - सत्तावीस नक्षत्रां ह्यो दक्ष प्रजापतीच्यो धुवो ताणें चंद्राक दिल्यो. त्या सगळ्यांमदीं रोहिणीचेर चंद्राचो चड मोग आशिल्लो. तें पळोवन हेर बायलांक मत्सर जालो आनी तांणी बापायकडेन कागाळ केली. तेन्ना दक्ष प्रजापतीन चंद्राक शाप दिलो, तूं क्षयरोगी जातलो. तेन्ना चंद्र भियेलो आनी ताणें खूब विनवण्यो करून दक्षाकडच्यान उशाप मागून घेताले. दक्षान ताका उशाप दिलो, 'पंदरा दीस तुजो क्षय जातलो आनी पंदरा दीस वृद्धी जातली'. मळबांत चंद्र आनी रोहिणी हांची लागसल्ली युती आनी वध तशेंच शुक्ल पक्षांत चंद्रकलांची जावपी क्षय - वृद्धी हांचेर ही कथा आदारिल्ली आसा.

रोहिणी नखेत्र हें शुक्राचें स्वगृह आनी चंद्राचें उच्च स्थान. ह्या नखेत्राचेर जल्मल्ल्यो चल्यो गोच्योपिठु आनी कलेंत हुशार आसतात, अशें जातकशास्त्रांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

रोहिदास : (इ.स.१४१४ - १५४०) एक संत आनी कवी. हाका रविदास वा रैदास अशें म्हण्टात. महाराष्ट्रांत ताची रोहिदास ह्या नांवान नामना आसा.

ताच्या जल्मस्थळा - काळाबद्दल जाणकारांमदीं एकमत ना. राजस्थान, गुजरात, पंजाब अशा वेगवेगळ्या सुवातींकडेन ताच्या जल्म स्थळाचो संबंद लावप जाता.

रोहिदास हो चामार जातींत जल्माक आयलो. बापायचें नांव रघू आनी आवयचें नांव करमा. काशीसावन लागींच मंडूर नांवाचें

खेडें आसा. ह्या गांवाक पयलीं मडुआडीय अशें म्हण्टाले. पयलीं थंय चामारांची व्हडली वसणूक आशिल्ली आनी ह्याच गांवांत रोहिदासाचे पूर्वज आशिल्ल्यान थंयच ताचो जल्म जाला आसुंये अशें कांय जाणांचें मत आसा.

ताणें शाळेंतल्यान शिकप घेवंकना. पूण साधूसंताचे संगतीत

अध्यात्म आयकून तो खूब शिकलो.

रोहिदासाक भुरगेपणांतूच इश्वर भक्तीचो घ्यास लागिल्ल्यान तो दीस रात भजनांत गुंग आसतालो. संवसारांत ताचें लक्ष लागचें म्हणून ताका लग्न केलो. तरीय तो सुदारना देखून ताका घरातल्यान वेगळो केलो. तरीय ताणें भजन सोडलेंना. घराच्या फाटल्या दारांत बिराड थाटून तो भजनां गायतालो. संत म्हणून लागशिल्ल्या लोकांनी दिल्ल्या जेवणाचेर तो आयिल्ल्या गेल्यांचें अतिथ्य करपाक लागलो.

रोहिदासान पदां रचल्यांत तीं गुजरात, राजस्थान ह्या प्रदेशांत हस्तलिखित स्वरुपांत मेळटात. ताचीं पदां 'रैदासजीकी बानी' ह्या नांवान प्रसिद्द आसात. तातूंत स सारव्यो आनी ८७ पदां आसात. शिरवांच्या गुरूग्रंथांत रोहिदासाचीं ८० पदां आसात. दादूपंथाच्या पंचवाणी आनी सर्वांगी ह्या नित्यपाठाच्या पुस्तकांत रोहिदासाच्या पदांचो आस्पाव केला.

रोहिदासाचे भक्त उत्तरप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, पंजाब ह्या प्रदेशांनी आसात. गुजरातांतल्या चामारांक रविदासी म्हणून वळखतात. काठीयावाडांतल्या जुनागडालागीं रविदास नांवाचें कुंड आसा ताचे भोंवतणीं रोहीदासाच्या अनुयायांची वसणूक आसा. राजस्थानांत रोहिदास नांवाचें कुंड आसा. दक्षिणेंतल्या तिरूपाती दोंगरारवाला वैकुण्ठलोक नांवाचें स्थान आसून थंय ताची एक गादी आसा.

ताच्या निर्वाणस्थानाविशीं मतभेद आसात.

- कों. वि. सं. मं.

रौताराय, शचि : (जल्म : १३ मे १९१६, खूब - पुरी).

नामनेचो आधुनिक ओडिया कवी, कथाकार, कादंबरीकार आनी निबंदकार. ताचे मूळ नांव सच्चिदानंद. पूण साहित्यक्षेत्रांत शची रौताराय (राउतराय) ह्या नांवान तो प्रसिद्द आसा. १९३९ वर्सा कटकच्या रॅव्हनशा महाविद्यालयांतल्यान ताणें उदवी घेतली. ते उपरांत उद्देगिक संबंदांविशीं शिक्षण घेतलें. उपरांत कलकत्याच्या बिल्गा उद्देगसमुहाच्या कार्यालयांत (केसोराम कॉटन मिल्स लि.) १९४२ - ६२

उचेल्या पदाचेर अधिकारी म्हणून काम केलें. १९५२ त न्यूझीलंड आनी ऑस्ट्रेलिया हांगांच्या कामगारांचो अभ्यास करपाखातीर तो विदेशाक गेलो. जिनिव्हाच्या ILO हे नामनेचे संस्थेंत शिक्षण घेवन तो

१९५५ वर्सा भारतांत आयलो.

रौतरायान आपले शाळेंतले जिणेंत पाथेया सारको कवितासंग्रह प्रकाशीत करून, आपल्या साहित्याची कारकीर्द सुरू केली. उपरांत आधुनीक ओडिया साहित्याच्या मुखेल मानकन्यांमदीं स्वताचें स्थान निश्चीत केलें.

ताणें काव्य, कथा, कादंबरी, निबंद ह्या प्रकारांनी खूब लिखाण केलें. आयजमेरेन ताची ३५ पुस्तकां उजवाडा आयल्यांत - पाथेय (१९३२), पूर्णिमा (१९३३), रक्तशिखा, पल्लिशी (१९४१), बाजी राउत (१९४४), पांडुलिपि (१९४६), भानुमतीर देश (१९४८), अभिज्ञान (१९४९), हसंत (१९५० - ही विनोदी कविता), कविता (१९६२) हे ताचे कवितासंग्रह. कादंबरी - चित्रगीत (१९३७); कथा - मशणिर फुल (१९४५); संशोधनात्मक साहित्य - साहित्यर मुल्यबोध (१९८३). ताच्या निवडक लेखांचें संकलन शची रौतराय ग्रंथावली ह्या नांवान दोन खंडांनी प्रकाशीत जालां. निवडक कथा - कवितांचे इंग्लीश अणकार प्रकाशीत जाल्यात. तेभायर कटक हांगच्यान भायर सरपी "दिगंत" पत्राचो संपादक म्हणून ताणें म्हत्वाचें काम केलां. ताचें साहित्य विचार, साहित्यपर मुल्यबोध, आधुनीक साहित्यर केतको दिगा हीं वाङ्मयीन पुस्तकां अभ्यासाच्या आनी समिक्षेचे नदरेन मोलाचीं थारल्यांत. फ्रँयड आनी युंग ह्यासारक्या मानसशास्त्रज्ञांच्या मनोविश्लेशणात्मक विचारांची ओडिया भाशिकांक आपल्या कथांमदल्यान चित्रगीत कादंबरेंतल्यान वळख करून दिली.

१९६८ वर्सा अरिवल भारतीय कविसंमेलनाचो अध्यक्ष, १९७८ - ८१ वर्सा ओरिसा राज्य साहित्य अकादेमीचो अध्यक्ष, १९५९ - ७५ ओरिसा बोर्ड मिल्स लि. कटकचो कार्यकारी संचालक, १९७८ कटकच्या दिगंत म्युझियम अँड रिसर्च सेंटराचो संस्थापक संचालक हीं मानाचीं पदां ताणें सांबाळ्ळीं.

कला - विज्ञान हांचेर आंतरराश्ट्रीय परिशदेक व्याख्यातो म्हणून हार्वर्ड विद्यापिठांत, आनी बांगला कृषी, विद्यापिठांत ताणें व्याख्यानां दिल्यात. न्यूझीलंड आनी ऑस्ट्रेलियेंतल्या कामगारांच्या प्रस्नांचे परिशदेंत, तशेंच ढाक्काच्या व्याख्यान सत्रांत वांटो घेतला. तशेंच ताच्या कार्याखातीर ताका इनामांय फावो जाल्यांत.

१९६२ वर्सा ताका 'पद्मश्री' हो पुरस्कार, १९६४ वर्सा कविता काव्यसंग्रहाक साहित्य अकादेमी पुरस्कार, १९६५ सोव्हिएत लँड नेहरू पुरस्कार आनी १९८६ भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार मेळ्ळ्यात. १९७७ आंध्रातल्या आनी १९७८ बेहमपूर विद्यापिठांत रौतरायाक सन्मान्य डी लिट ही पदवी दिवन भौमान केलो.

अमेरिका, फ्रांस, इटली, स्वित्झर्लंड, थायलंड, श्रीलंका ह्या देशांनी आंतरराश्ट्रीय सांस्कृतीक परिशदां निमतान ताणें देशभायलो प्रवास केला.

पाथेय आनी पांडुलिपि ह्या कवितासंग्रहान ओडिया काव्यांत

आधुनिकतेचें एक नवे यूग सुरू जालें. अतिवास्तववाद प्रतिमावाद, अभिव्यक्तिवाद, वास्तवाभिमुख आदर्शवाद हें आधुनिक वाङ्मयीन दर्शन ताणें आपल्या काव्यांतल्यान घडयलें. ताणें आपल्या कवितांतल्यान उत्कट अनुभुतीचो प्रत्यय रसिकांच्या काळजामेरेन पावयलो. आपल्या साहित्यांतल्यान ताणें गांवगिरे जिणेचें जितें आनी वास्तव्य दर्शन घडयलां.

- कों. वि. सं. मं.

रौद्र रस : पळेयात रस.

न्हायन : अस्तंत युरोपांतले भितरले येरादारीचे नदरेन म्हत्वाची न्हंय. तिची लांबाय सुमार १३३५ किमी. आनी जलवाहनक्षेत्र २५२००० चौ. किमी. आसा. फॉर्देर - न्हायन आनी हिंट - न्हायन ह्या न्हायन न्हंयेच्या दोन मुखेल शिर्षप्रवाहांच्यो उगम मध्य स्वीस आल्प्सांतले सेंट गॉर्टर्ड दोंगरावळींत अनुक्रमान तोमा तळ्यांतल्यान आनी एका हिमन्हंयेंतल्यान जाता. पर्वतांतल्यान २३०० मी. सकयल व्हांवत येतकच न्हायन न्हंय सुरवेक स्वित्झर्लंड लिरव्टेनश्टायन हांचे शिमेवयल्यान एका रूंद देगणांतल्यान तशेंच फुडें ऑस्ट्रिया - स्वित्झर्लंड शिमेवयल्यान उत्तरेक व्हांवत वचून कॉन्स्टन्स तळ्यांत वता. हांगाच्यान ती अस्तंतेकडल्यान भायर येवन शाफ हौझनकडल्या न्हायन फॉल ह्या २१ मी. उंचायेच्या घसघशावयल्यान सकयल देंवता आनी वाझेल मेरेन स्वित्झर्लंड - जर्मनी शिमेवयल्यान व्हांवता. हांगाच्यान ती उत्तर वाहिनी जाता. थंय तिच्या पात्राचे अस्तंतेक व्होज पर्वत आनी उदेंतेक ब्लॅक फॉरेस्ट प्रदेश आसा. वाझेलासावन ही न्हंय जर्मनी - फ्रांस हे शिमेवयल्यान व्हांवता आनी उपरांत पुराय जर्मनींतल्यान व्हांवता. ह्या वाठारांत तिका ईल ही म्हत्वाची उपन्हंय मेळटात.

न्हायन - मेन ह्या संगमाकडल्यान फुडें ती अस्तंतेकडेन घुंवता. ह्या भागांत बिगनसावन न्हंयेची सुमार १६० किमी. लांबायेची 'न्हायन गॉर्ज' ही घळ तयार जाल्या. हांगा तिचे देगेवयलो वाठार द्राक्षामळे, न्हायन वायन आनी पुर्विल्ल्या किल्ल्याच्या अवशेशांखातीर प्रसिद्द आसा. बॉनाचे दक्षिणेक दोंगराळ वाठार हुंपून ही न्हंय कॉलोन शारापसून मैदानी वाठारांत प्रवेश करता. ह्या वाठारांत तिका रूर आनी लिप ह्यो निमाण्यो उपन्हंयो मेळटात.

नेदर्लंडसांतले न्हंयेचो निमाणो टप्पो सुमार १२० किमी. लांबायेचो आसून, हांगा न्हंयेचो वेग उणो जाला आनी ताका लागून थंय त्रिभूज प्रदेशाची निर्मिती जाली. हांगा गाळ सांठयता आशिल्ल्यान न्हंयेचें पात्र हेर वाठारांपरस ऊंच जाला. ताका लागून हुंवारपसून भोंवतणच्या शाराक भिरांत निर्माण जाता. लोकांनी हांगा बांद आनी खारजां बांदून ही अडचण पयस केल्या. थंयच्यान ही न्हंय जर्मनी आनी नेदर्लंडसाचे शिमेवयल्यान दोन मुखेल फांट्यांनी विभागिल्ली

आसा. हातुंतलो उत्तरेकडलो लेक हो फांटो आर्नहेम आनी रॉटरडेम हांगाच्यान व्हांवत वचून हूक फान हॉलंटाक दर्याक मेळटा. दक्षिणेकडलो व्हाल हो दुसरो फांटो व्हड आसून तो नाइमेगन शाराकडल्यान व्हांवता.

हे न्हंयेपात्रांतल्यान फेब्रुवारींत बर्फ विरगळिल्ल्यान सगळ्यांत चड जाल्यार ऑक्टोबर - नोव्हेंबरांत सगळ्यांत उणें उदक व्हांवता. बाझेल ते स्ट्रॅसबर्गाक खारजावरी येरादारी जाता. तशेंच डॅन्यूब, न्होन, मार्न, एम्स, वेझर, एल्ब आनी ओडर ह्या न्हंयांकडेन तशेंच तांचेवयल्या शारांकडेन ही न्हंय जोडिल्ली आसा.

रोमी काळासावन हे न्हंयेचे येरादारीचेर कर आकारताले. चवदाव्या शतमानांत तिचेर ६० परस चड जकातनाके आशिल्ले. फुडें तांची संख्या उणी जाली. १८६८ वर्सा हे न्हंयेक आंतरराश्ट्रीय येरादारीखातीर मान्यताय मेळ्ळी. सद्या हे न्हंयेचेर व्हड प्रमाणाचेर येरादारी जाता. न्हंयेतोंडार आशिल्लें रॉटरडॉम - युरोपोर्ट संकूल म्हळ्यार संवसारांतलें एक व्हड बंदर समजप जाता. हाचेभायर ड्युइसबर्क, रूर, स्टॉसबर्ग, कॉलोन, लूटव्हिरवसहाफेन मॅनहायम हीं हे न्हंयेवयलीं हेर म्हत्वाचीं बंदरां.

उद्देगीकरण, पर्यटन, शेती हे नदरेन न्हायनाचें देगण बरेंच फुडारिल्लें आसा. ह्या न्हंये वाठारांत गंव, साकर, बीट, तंबाकू, द्राक्षां हांचेंय उत्पादन जाता. मायन्स ते बॉनचो न्हंयेदेगणांतलो सोबीत भूवाठार, उद्देगीक नगरां, इतिहासीक किल्ले, दोंगुल्ल्यो, द्राक्षांचे मळे हांकां लागून ह्या वाठारांत पर्यटकांची गर्दी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

न्होड आयलंड : अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या न्यू इंग्लंड ह्या स राज्यांच्या विभागी प्रदेशांतलें एक राज्य. देशांतल्या मूळ तेरा वसणुकांतली एक. क्षेत्रफळ ३, १४४ चौ. किमी. दक्षिण - उत्तर रुंदाय ६० किमी. विस्तार ४१° १८' ते ४२° ०१' उत्तर अक्षांश आनी ७१° ४८' ते ७१° ०७' अस्तंत रेखांश. ह्या राज्याचे उत्तरेक आनी उदेंतेक मॅसेच्युसेट्स, अस्तंतेक कनेक्टिकट हीं राज्यां जाल्यार दक्षिणेक अटलांटीक म्हासागर आसा. प्रॉव्हिडन्स हें राज्यांतलें सगळ्यांत व्हड आनी राजधानी शार.

भूंयवर्णन : भूंयचणुकेचे नदरेन राज्याचे उदेंतेकडचो कोस्टल लोर्लँड्स आनी अस्तंतेकडचो इस्टर्न न्यू इंग्लंड अपलँड अशे दोन सैमिकी विभाग केल्यात. कोस्टल लोर्लँड्स हो उणे उंचायेचो रेंवटी प्रदेश. ह्या विभागाची दर्यापातळेसावन सगळ्यांत चड उंचाय ६० मी. ह्या विभागांत न्होड आयलंड, कनेक्टिकट आनी प्रुडन्स ह्या तीन व्हड आनी साबार ल्हान जुंव्यांचो आस्पाव जाता. अस्तंतेकडच्या वॅस्टर्न रॉकी अपलँड ह्या विभागान राज्याचो सुमार ६६ % वांटो रेवडिला. हो भाग दोंगरी आनी ऊंच - सकयल. ह्या विभागाची सगळ्यांत चड

उंचाय २४७ मी. उदेंतेकडसून अस्तंतेकडेन ह्या प्रदेशाची उंचाय वाडत गेल्या. राज्याचें हवामान आर्द्र खंडीय प्रकारचें. जानेवारीचें सरासरी तापमान -3° सें. ते -9° सें. आसता, जाल्यार जुलय म्हयन्यांत सरासरी तापमान 29° सें. आसता. वर्सुकी सरासरी पावस सु. १०० सेंमी. चक्रीवादळां आनी दर्याच्या ल्हारांचो तडारवो राज्याच्या दर्यादेगांच्या भागांत बसता. हांगाच्या रानांनी ओक, पायन, जुनिपर, अंश, हिकरी, एल्म, विलो, मॅपल आनी बर्च ही वनस्पत मेळटा. जाल्यार मोनजातींभितर सोंसो, चानी, कोले, हरण हांचो आस्पाव जाता.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : न्होड जुंव्याचेर युरोपी वसणूकवादी पावचे पयलीं अमेरिकी इंडियन लोकांचो राबितो आशिल्लो. तांचेमदीं अल्पाँकियन इंडियन कुळांतल्या नॅरागॅसिट, निपमक, पीकॉट, वाम्पानोअँग ह्या इंडियन जमातींचो आस्पाव आशिल्लो. नॅरागॅसिट जमात तांचेमदली चड म्हत्वाची. ते लोक शिकार, नुस्तेमारी आनी शेतवड करताले. मिंगेल द कॉर्टेरीअल हो पुर्तुगीज मार्गनिर्देशक १५०२ त न्होड जुंव्याचेर पावलो. उपरांत फ्रांसाखातीर काम करपी जोव्हान्नी व्हेरत्सानो ह्या इटालीयी मार्गनिर्देशकान १५२४ त नॅरागॅसिट उपसागराचें समन्वेषण केलें. ताका भूंयमध्य दर्यांतल्या रोड्झ जुंवो आनी न्होड जुंव्यांभितर खूब साम्य मेळ्ळें. देखून ताणें त्या जुंव्यांक न्होड आयलंड नांव दिलें आसुये अशें कांय इतिहासकारांचें मत. जाल्यार हेर इतिहासकारांच्या मताप्रमाण हॉलंड मार्गनिर्देशक अँड्रिल ब्लॉक हाणें ह्या प्रदेशाक न्होर हें नांव दिलां. रॉजर विल्यम्स हाणें १६३६त प्रॉव्हिडन्स शारांत पयलीं गोच्या लोकांची वसणूक उबारली. थंयच्या लोकांक धर्मीक आनी राजकीय स्वातंत्र्य मेळोवन दिवपाखातीर तो खूब वावुरलो. हाका लागून ताका मॅसॅच्युसॅट्सावन धांवडावन घालो. ताचे उपरांत विल्यम कॉर्डेटन, जॉन क्लार्क, अँन हचिन्सन हांणीय धर्मीक स्वातंत्र्याची मागणी केल्ली म्हणून १६३८त तांकांय मॅसॅच्युसॅट्सावन धांवडावन घाले. तांणी न्होड जुंव्याचेर येवन पोर्कसेट वसणुकेची स्थापना केली. पूण धर्मीक आनी राजकीय स्वातंत्र्यावयल्यान तांचेमदींय भेदभाव निर्माण जाले. हचिन्सन आनी ताचे सांगाती पोर्कसेटांत रावन तांणी ताका पोर्टस्मथ अशें नांव दिलें. जाल्यार कॉर्डेटन, क्लार्क आनी तांच्या सांगात्यांनी १६३९त दक्षिणेक न्यू पोर्टाची स्थापणूक केली. १६४३त सॅम्युएल गॉर्टन, जॉन ग्रीन आनी हेरांनी मेळून वॉरीक वसणुकेची स्थापणूक केली. शेजारच्या वसणुकांसावन राखण जावंची म्हणून १६४७त चारूय वसणुको एकठांय आयल्यो. थळाव्या इंडियन लोकांकडेन बरे संबंद दवरपाच्या हेतान रॉजर विल्यम्सना तांकां कांय अधिकार दिल्ले. ह्या कारणावयल्यान शेजारच्या मॅसॅच्युसॅट्स बे आनी प्लिमथ कॉलनीभितर वाद सुरू जालो. वसणूककारांकडच्यान थळाव्या लोकांची सतावणूक जाता देखून वाम्पानोअँग इंडियनांचो मुखेली किंग फिलिप हाणें १६७५त न्यू इंग्लंडच्या वसणूककारांक जिवेशीं मारपाक सुरवात केली. हाका

विरोध करचेखातीर कॉलनीच्या सैन्यान फिलीप आनी ताच्या सांगात्यांचेर हार घाली. उपरांत इंडियन लोकांनी न्होड जुंव्यावयलीं शारां हुलपावन कांय वसणूककारांची हत्या केली. १६७६त दक्षिण न्यू इंग्लंडांतलें झूज थांबलें. पूण मेन आनी न्यू हॅम्पशायरांत मात तें १६७८ मेरेन चालूच आशिल्लें.

अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन न्होड जुंव्याची अर्थीक स्थिती खूब सुदारली. शेतवड आनी पशुपालन वेवसायांत खूब विकास जालो. अर्थीक भरभराट जायत रावली तसो गुलामांचोय वेपार वाडलो. थंयच्या वसणूककारांनी गुलाम आनी रम वेवसायांत व्हड प्रमाणांत वाड केली. पूण गुलाम वेपाराचेर बंदी हाडपी न्होड जुंवो ही पयली वसणूक. ग्रेट ब्रिटनान आपल्यो अमेरिकन वसणुको आनी न्होड जुंव्याचेरूय १७६०त कर आनी वेपार हांचेर खूब जाचक कायदे लागू केले. हाका लागून ग्रेट ब्रिटनाक खूब फायदो जावपाक लागलो. न्होड जुंव्यावयल्या लोकांनी ताका खर विरोध केलो. तांणी ब्रिटिशांचें लिबर्टी हें तारुं पेटोवन वुडयलें. राज्यक्रांती सुरू जाले उपरांत न्होड आयलंडानूच तातूंत वांटो घेतलो. ग्रेट ब्रिटनासावन स्वातंत्र्य हाशील करपी न्होड आयलंड ही पयली वसणूक.

अठराव्या शेंकड्याचे अखेरेकसावन न्होड आयलंडाच्या उद्देगीक विकासाक सुरवात जाली. वस्त्रोद्देग हो थंयचो पयलो उद्देग. उपरांत धातूनिर्माण, तारवां बांदप, नुस्तेमारी, देवमाशासावन तेल काडप ह्या सारकिल्ल्या उद्देगांत वाड जायत रावली. हाका लागून कॅनडियन, युरोपी, आनी हेर साबार परकी लोक थंय वचून स्थायिक जाले. १८४२ त राज्याचें नवें संविधान तयार केलें. नागरी झुजा उपरांत लेगीत भरभराट जायत रावली.

पयल्या म्हाझुजाच्या तेंपार राज्यांत रसायनां, दारूगुळो, तारवां बांदणी ह्या उद्देगांचो खूब विकास जालो. पूण लुगट उद्देगाचें म्हत्व खूब उणें जालें. पूण १९३०तले व्हड मंदीक लागून तशेंच १९३८तले सैमिकी आपत्तीक लागून राज्याची अर्थीक स्थिती इबाडली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या तेंपार झूज सादनसामुग्री तयार करपी राज्यांतल्या कारखान्यांचो खूब विकास जालो. पूण झुजा उपरांत हे कारखाने बंद पडिल्ल्यान राज्यांतले खूब कामगार बेकार जाले. पूण उपरांतच्या धा वर्सांभितर इलॅक्ट्रॉनिक साहित्यां, रसायनां, यंत्रसामग्री आनी प्लस्टिकाच्या उद्देगांत वाड जाल्ल्यान बेकारीचें कांय प्रमाण उणें जालें. १९८०त बेकारीचें प्रमाण परतून वाडलें. बेकारीचो प्रस्न सुटावो करचो म्हणून राज्यांक केंद्र शासनाकडच्यान व्हड प्रमाणांत अर्थीक आदार घेवचो पडलो.

न्होड आयलंडाची पांच परगण्यांत विभागणी केल्ली आसा. राज्याच्या विधान मंडळाक म्हासभा अशें म्हण्टात. म्हासभा दोन घरांनी विभागल्या. दोनूय घरांतल्या वांगड्यांक दोन वर्सांखातीर भौशिक मतदानान वेंचून काडटात. देशाचे काँग्रेसीचेर राज्यांतल्यान

दोन सिनेटर आनी दोन प्रतिनिधी धाडटात.

आर्थिक स्थिती : न्होड आयलंड हें मुखेलपणान कारखानदारी राज्य. राज्यांतले चडशे कामगार, निर्मिती उद्देगांत आनी ल्हान-व्हड उद्देगांत गुंथल्यात. शेतवडीचें म्हत्व दिसान दीस उणें जायत आसा. कुकडां आनी गोरवां पोसपाचोय धंदो कांय प्रमाणांत चलता. बटाट हें राज्यांतलें मुखेल पीक. मको, तोमाट, पाचवीं मिरयां, कोबी, कड्डण, सफरचंद हीं थंय जावपी हेर पिकां. नुस्तेमारी हो थंयचो पारंपारीक वेवसाय.

वसणूक काळासावन न्होड आयलंड कपड्या उद्देगाखातीर प्रसिद्द आसा. त्या तेंपार ह्यो गिरणी जलविद्युत् शक्तीचेर चलताल्यो. विसाव्या शेंकड्यांत राज्यांतल्या उद्देगांत खूब विंगडपण निर्माण जालें. उपरांत ल्हव ल्हव करून लुगट उद्देगाक देंवती कळा लागली. जडजवाहीर, रुप्याच्यो वस्ती, धातूकाम, यंत्रसामुग्री, अन्नसामुग्री, विद्युत् साहित्य, रबर, प्लास्टिक, रसायनां तशेंच ल्हान - व्हड तारवां बांदप हे हांगाचे म्हत्वाचे उद्देग. वुनसॉकित, पटकीट, सेंट्रल फॉल्स, प्रॉव्हिडन्स, क्रॅनस्टन आनी वॉरीक हीं राज्यांतलीं म्हत्वाचीं उद्देगीक शारां, राज्यांत ल्हान-व्हड धरून तीन हजारांवयर कारखाने आसात. सद्या पर्यटन वेवसायाकूच चड म्हत्व मेळ्ळां. राज्यांतली चडशी वीज उत्पादन औशिक स्वरुपाची.

राज्यांतली येरादारी वेवस्था उच्च दर्ज्याची आसा. न्यूपोर्ट आनी प्रॉव्हिडन्स ह्या बंदरांक संवसारांत प्रसिद्दी लाबल्या. वॉरीक शारांतलो 'थीओदोर फ्रान्सिस ग्रीन अॅरपोर्ट' हो हांगाचो सगळ्यांत व्हड विमानतळ. न्होड आयलंडांतल्यान ३० खबरांपत्रां आनी २० नेमाळीं उजवाडा येतात. प्रॉव्हिडन्स इव्हीनींग बुलेटीन, प्रॉव्हिडन्स जर्नल, पटकीट टायम्स आनी वुनसॉकीट कॉल हीं म्हत्वाचीं दिसाळीं.

राज्यांतले सगळ्यांत चड लोक रोमन कॅथलिक पंथाचे. हांचेखेरीज प्रॉटॅस्टंट, एपिस्कोपल, बाप्टिस्त, कॉॅंग्रेशनल, मॅथडिस्ट, ज्यू ह्या धर्मांचेय लोक थंय आसात. शिक्षणीक मळारूय थंय खूब उदरगत जाल्ली आसा. न्होड आयलंड म्हाविद्यालय, न्होड आयलंड विद्यापीठ, ब्राउन विद्यापीठ, प्रोविडन्स म्हाविद्यालय, ब्रायण्ट म्हाविद्यालय, न्होड आयलंड अभिकल्प विद्यालय ह्यो राज्यांतल्यो म्हत्वाच्यो उच्च शिक्षणसंस्था.

- कों. वि. सं. मं.

न्होडेशिया (झिंबाब्वे) : रिपब्लिक ऑफ झिंबाब्वे. आफ्रिका खंडांतलो एक भूवेशित देश. क्षेत्रफळ ३९०,२७२ चौ. किमी. विस्तार १५° ३७' ते २२° २५' दक्षिण, अक्षांश आनी २५° १७' ते ३३° ४' उदेंत रेखांश. देशाचे उत्तरेक आनी उदेंतेक मोझांबीक, दक्षिणेक दक्षिण आफ्रिका, नैऋत्येक बोत्स्वाना, वायव्येक आनी उत्तरेक झांबिया हे देश आसात. हारारे हें देशाचें राजपाटण. १९८० सावन देशाच्या

'झिंबाब्वे' ह्या नांवाक अधिकृत रितीन मान्यातय मेळ्ळ्या.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे हायव्हेल्ड, मिडलव्हेल्ड आनी लोव्हेल्ड अशे तीन वांटे केले आसात. हायव्हेल्ड भागांत देशाच्या मदल्या वाठारांत नैऋत्य - ईशान्य दिकेक पातळिल्लो सुमार ६५० किमी. लांब आनी ८० ते १६० किमी. रुंदायेचो दोंगरी प्रदेश. हो प्रदेश १,२०० ते १,६७५ मी. ऊंच आसून, देशाचो सुमार २५% भाग ह्या प्रदेशाखाल आसा. तातूंत ल्हान - व्हड अशा साबार दोंगुळ्यांचोय आस्पाव जाता. देशांतल्या मुखेल पर्वतावळींतली इन्ग्यांगा ही रांक सगळ्यांत ऊंच. हे रांकेतलें इन्ग्यांगानी हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. तें सुमार २५९३मी. ऊंच. इन्ग्यांगा रांकेच्या दोनय वटांनी उत्तरेक झंबीझी आनी दक्षिणेक लिंपोपो न्हंयेमेरेन पातळिल्ल्यो सुमार ६०० ते १२०० मी. उंचायेच्या प्रदेशाचो मिडलव्हेल्ड प्रदेशांत आस्पाव जाता. ह्या प्रदेशांत देशाचो सुमार ४० % भाग रेवडिला. साबी, लुंडी, नुआनेत्सी ह्या न्हंयांच्या देगणांतल्या भागांक आनी वायव्येकडच्या उणे उंचायेच्या भागाक लववॅल्ड अशें म्हण्टात. देशांतलो सगळ्यांत उणे उंचायेचो भाग देशाचे आग्नेयेक डुमेला शारालागीं आसा. देशांतले चडशे सडे न्हंयांनी रेवडिल्यात. देशाचे वायव्य आनी उत्तर शिमेवयल्यान व्हांवपी झंबीझी आनी दक्षिण शिमेवयल्यान व्हांवपी लिंपोपो ह्यो देशांतल्यो मुखेल न्हंयो. सान्याटी, डमन्याटी, सेंग्वा, ग्वाई, डेका, माझोए, साबी, लुंडी, नुआनेत्सी, बूल्ल्ये, मात्शेउमलोपे, शाही ह्यो देशांतल्यान व्हांवपी हेर न्हंयो.

हवामान : देशाचें हवामान उंचायेप्रमाण बदलता.पूण सादारणपणान न्होडेशियेचो आस्पाव उपोश्ण कटिबंधांत जाता. ऊंच प्रदेशांनी तापमान लोवेल्ले परस उणें आसून थंय पावस चड पडटा. शिंयाच्या दिसांनी ऊंच भागांतलें तापमान १३° ते १२° सें. मेरेन सकयल देंवता, जाल्यार गिमाच्या दिसांनी तें २४° सें. मेरेन वयर वता. लोवेल्ले भागांत तापमान ३२° ते ३८° सें. मेरेन वाडटा. गिमाच्या दिसांनी पावस चड पडटा. देशाचे उदेंतेक पावस चड पडटा, जाल्यार दक्षिण आनी नैऋत्य भागांत उणो पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : देशाचो चडसो भाग सॅव्हाना प्रदेशांत आस्पावला. चड पावस पडपी आनी ऊंच प्रदेशांनी उश्ण कटिबंधी सदांपाचवी आनी घट्ट लांकडाची वनस्पत आसा. साग, मॅहॉगनी, नॉबथॉर्न, अमसास, गोरखचींच हे हांगा सांपडपी व्हड रूख. वायव्य भागांत पानझडी रूख जाल्यार नैऋत्य भागांत कांट्यांची वनस्पत चड. देशाचो दक्षिण भाग आफ्रिकन आयर्नवूड वनस्पतीन रेवाडला. हांगा मेळपी फुलझाडांमदीं आनी झोपांमदीं हिबिस्कस, स्पायडर लिली, लिओनोइस, कॅशा, डॉम्बेआ हे मुखेल प्रकार आसात.

देशांतल्या रानांनी तरेकवार मोनजात आसा. शींव, बिबटो, चितळ, तरस, मुंगूस, बॅबून, चिंपांझी, गोरिल्ला, बुशबेबी, हत्ती,

पाणघोडो, जिराफ, झेंब्रा ही हांगा सांपडपी मुखेल रानटी मोनजात. इलँड, कुदू, इंपाला, हार्टबीस्ट, वॉटरबॅक ह्यो हांगा मेळपी कांय हरणांच्यो खाशेल्यो जाती. अँट थ्रश, बार्बेट, राघू, बिशपबर्ड, बुलबूल, फेझंट, ग्राउझ हीं हांगा मेळपी मुखेल सवणीं.

इतिहास आनी मोनजात : न्होडेशियेच्या उत्खननांत सांपडिल्ल्या अश्मयुगीन पुराव्यांवयल्यान इतिहासाचो गाभो थरयला. कालाहारी रेंवटी प्रदेशान रावपी बुशमॅन हे देशांतले मुळावे लोक, अशें इतिहासकारांचें मत आसा. ते लोक ल्हान ल्हान पंगडांनी रावताले. शेतवड, पशुपालन आनी शिकार हे ताचें मुखेल वेवसाय आशिल्ले. हांगाच्या लोहधातूचें काम करपी कांय गटांनी बुशमन लोकांच्यो जमनी घेतल्यो. पांचव्या ते धाव्या शेंकड्याभितर बातू भाशीक शोन लोकांनी बुशमॅनांची कत्तल करून तांकां धांवडावन घाले. पूण धवडांचे पंगड मात शोन लोकांभितर भरसून गेले. उपरांत शोन लोकांनी दर्यादेगांनी रावून भांगर आनी हस्तीदंताचो वेपार वाडयलो. ल्हव ल्हव तांणी आपलो शेक वाडोवन त्या प्रदेशांत आपलें साम्राज्य उबारलें. ताचें साम्राज्य एम्बेनेभुतापा ह्या नांवान प्रसिद्द आशिल्लें. पंदराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन ह्या साम्राज्याचे दोन कुडके जावन दक्षिणेकडचो भाग उरोडवी साम्राज्य म्हणून प्रसिद्द जालो. मुख्यावयल्या दोन शेंकड्यांभितर ह्या भागाची खूब उदरगत जाली. १८३० च्या सुमाराक दक्षिण आफ्रिकेंतल्या एंडबिली लोकांनी उरोडवी साम्राज्य मोडून उडयलें. युरोपी लोक हांगा पावले. उपरांत गुलामांच्या वेपारांत वाड जाल्ली. पूण स्कॉटलंडी मिशनरीन ताका विरोध केल्लो. 'रॉबर्ट मॉफल' हाणें १८५१त 'इन्व्याती मिशन' च्या रुपान हांगा युरोपियांची पयली वसणूक उबारली. उपरांत साबार युरोपियांनी आपआपल्यो वसणुको हांगा उबारल्यो.

विसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक 'ब्रिटीश साऊथ आफ्रिका कंपनीन' ह्या प्रदेशांतल्या वेपारांत खूब वाड केली. उपरांत युरोपी लोकांचो चड आनी चड हस्तक्षेप जावपाक लागलो म्हणून एंडबिली आनी शोन लोकांनी तांचेआड सशस्त्र उठाव केले. १८९१त न्यासालँड ब्रिटिशांचें संरक्षित राज्य जालें, जाल्यार उरिल्लो प्रदेश न्होड्स कंपनीच्या शेकातळा उरलो. १८९५त ब्रिटीश साउथ आफ्रिका कंपनीन मॅशोनालँड आनी मॅटवीलीलँड मेळून न्होडेशिया अशें नांव दिवपाचें थरयलें. पूण झंबीझी न्हंयेच्या उत्तरेकडच्या प्रदेशासावन हो भाग वेगळो जाल्ल्यान ताका दक्षिण न्होडेशिया अशें नांव दवरलें. उपरांत १९२३ मेरेन ब्रिटीश साऊथ आफ्रिका कंपनीन ह्या प्रदेशाचो कारभार सांभाळ्ळो. १९२३त युरोपी लोकांनी जनमत घेवन हो भाग स्वयंशासीत ब्रिटीश वसणूक म्हणून घोशीत करपाविशीं मागणी केली. देखून १२ सप्टेंबर १९२३ दिसा दक्षिण न्होडेशियेचो कारभार कंपनीकडच्यान ब्रिटीश सरकाराकडेन गेलो. १ ऑक्टोबर १९२३ दिसा हांगा सरकाराची स्थापणूक जावन ताचो कारभार गव्हर्नराच्या हातांत दिलो आनी हो प्रदेश ब्रिटीश

वसणूक म्हणून जाहीर केलो. १९५३ त दक्षिण न्होडेशिया, उत्तर न्होडेशिया आनी न्यासालँड हांचें मेळून सेंट्रल आफ्रिका फंडेशन ह्या नांवान एक संघराज्य स्थापन केलें. १९६० त हांगा नॅशनल डॅमोक्रेटीक पक्षाची स्थापणूक जावन एन्कोमो हो ताचो अध्यक्ष जालो. १९६१त ह्या पक्षाचेर सरकारान बंदी घाल्ल्यान, एन्कोमो हाणें दुसरो पक्ष उबारलो. पूण तोय पक्ष बेकायदेशीर थारयल्ल्यान तांचेमदले कांय लोक वेगळे जावन तांणी 'झिंबाब्वे आफ्रिकन नॅशनल युनियन, हो नवो पक्ष निर्माण केलो. राज्याची नवी घटना १९६२ सावन अंमलांत येवन तातूंत ग्रेट ब्रिटनाचे कायदेशीर अधिकार उणे करून आफ्रिकन लोकांखातीर कांय मताधिकार दिले. डिसेंबर १९६३ त संघराज्य बरखास्त जावन उत्तर न्होडेशिया, झिंबाब्वे आनी न्यासालँड मालावी प्रजासत्ताक ह्या नांवांनी स्वतंत्र जावन दक्षिण न्होडेशियेचो चड करून न्होडेशिया ह्या नांवान उल्लेख जावपाक लागलो.

१९६५त जाल्ले वेंचणुकेंत न्होडेशियन फ्रंट पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. तांणी ब्रिटिशांकडेन पुराय स्वातंत्र्याची मागणी केली. पूण ग्रेट ब्रिटनान ताका न्हयकार दिल्ल्यान प्रधानमंत्री ईयान स्मिथ हाणें राज्यांत आणबाणी जाहीर करून उपरांत न्होडेशियेचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. ब्रिटीश सरकारान तें स्वातंत्र्य बेकायदेशीर थारावन न्होडेशियेकडेन आशिल्ले वेपारी आनी अर्थीक संबंद तोडले. उपरांत नोव्हेंबर १९६९त जनमत घेवन न्होडेशिया प्रजासत्ताक राज्य म्हणून जाहीर केलें. प्रजासत्ताकाची स्थापणूक जाले उपरांत युरोपी लोक आनी थळावे लोक तशेंच पक्षा पक्षाभितरले मतभेद वाडत गेले. मुख्यावयलीं धा वर्सांसुमार फ्रंट पक्षान थंयचे अॅसेंब्लींत शेक गाजयलो. पूण झापू आनी झानू ह्या पक्षांनी स्मिथ सरकाराआड सशस्त्र उठाव केले. आफ्रिकन गनिमी काबा संघटनेनूय ह्या उठावांत वांटो घेतिल्लो. इबाडिल्ले स्थितीचो फायदो घेवन एन्कोमो आनी मुगाबे हांणी संयुक्तपणान पॅट्रिओटिक फ्रंटची स्थापणूक केली. उपरांत राज्यांतली तंग स्थिती आळाबंदात हाडपाखातीर स्मिथ सरकाराक दक्षिण आफ्रिकी पुलिसांचो आदार घेवचो पडलो. १९७८त प्रधानमंत्री स्मिथ आनी नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे फुडारी हांणी काळ्या लोकांक मताधिकार, भौशिक वेंचणूक पद्दत आनी भोवमतवादी पक्षाचें सरकार अशो अटी आशिल्ली घटना मान्य केली. एप्रिल १९७९त जाल्ले वेंचणुकेंत युनायटेड आफ्रिकन नॅशनल काऊंसिल ह्या पक्षाक भोवमत मेळून बिशप आबेल हो पयलो काळो मनीस प्रधानमंत्री जालो. ताणें देशाचें झिंबाब्वे न्होडेशिया अशें नामांतर केलें. ताणें देशांत शांती प्रस्थापित करपाचे खूब यत्न केले. पूण पॅट्रिओटिक फ्रंटच्या लोकांनी सरकाराआडचो विरोध चालूच दवरलो. हाका लागून निमाणेकडेन १९७९त ब्रिटिशांनी सगळे पक्ष एकठांय हाडून देशाचे नवे घटनेची वळेरी तयार केली. डिसेंबर १९७९त कांय दीस हो देश ब्रिटीश वसणूक म्हणून जाहिर केलो. फेब्रुवारी १९८०त ब्रिटीश वेंचणूक आयोगाच्या फुडारपणाखाला वेंचणूक जावन रॉबर्ट

मुगाबे हो प्रधानमंत्री जालो. १८ एप्रिल १९८० ह्या दिसासावन देशाचें रिपब्लिक ऑफ झिंबाब्वे अशें नामांतर केलें. १४ मे १९८० दिसा झानू आनी पॅट्रिऑटीक फ्रंट हांचें जोड सरकार अस्तित्वांत आयलें. ह्या दिसासावन देशाची पुराय सत्ता गोऱ्या लोकांच्या हातांतल्यान काळ्या लोकांकडेन गेली. पूण देशांतलो पक्षा पक्षाभितरलो तणाव आनी संघर्ष चालूच उरले. मार्च १९९०त जाल्ले वेंचणुकेंत रॉबर्ट मुगाबे हो प्रधानमंत्री म्हणून परतून वेचून आयलो. १९९१ - ९२त जेन्ना देशांत दुकळ पडलो तेन्ना राश्ट्राध्यक्ष मुगाबे हाणें ६ मार्च, १९९२ दिसा राश्ट्रीय दुकळ अशें जाहीर करून परकी राश्ट्रांकडेन अन्न, दुडू, वखदां आनी हेर आदार मागलो. ही स्थिती कांय काळ उरिल्ल्यान देशाची अर्थीक स्थिती खालावली. मार्च १९९६ त तो राश्ट्राध्यक्ष म्हणून परतून वेचून आयलो.

देशाची संसद हाउस ऑफ असेंब्ली आनी सिनेट अशी दोन घरांनी विभागिल्ली आसून, ती १९८०त आपणायल्ल्या संविधानाप्रमाण देशाचो कारभार चलयता. हाऊस ऑफ असेंब्लींतले कांय जागे अल्पसंख्येन आशिल्ल्या गोऱ्या लोकांखातीर राखून दवरल्यात. दोनूय घरांतल्या वांगड्यांक पांच वर्सांखातीर प्रौढ मतदान वा गुपीत मतदान पद्दतीन वेचून काडटात. संसदेचे वांगडी राश्ट्राध्यक्षाक स वर्सांखातीर वेचून काडटात. राश्ट्राध्यक्षाकडेन कार्यकारी सत्ता आसून, तो प्रधानमंत्री आनी ताच्या सल्ल्यान हेर मंत्र्यांक वेचून काडटा.

देशांतली न्यायवेवस्था सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय आनी हेर न्यायालयां अशी आसून, ती मुखेलपणान रोमन होलंडी पद्दतीचेर आदारल्या. तिचेर दक्षिण आफ्रिकी न्यायपद्दतिचोय कांय प्रमाणांत प्रभाव पडला. मुखेल न्यायाधिशांची नेमणूक प्रधानमंत्र्याच्या सल्ल्यान राश्ट्राध्यक्ष करता.

अर्थवेवस्था : देशाची अर्थीक स्थिती समाधानकारक आसा. देशांत तरेकवार खनिजांचे सांठे खूब प्रमाणांत आसून, धातू आनी खनिज हांचे निर्यातीसावन देशाक सुमार ४० % येणावळ मेळटा. तांबें, निकॅल, भांगर, अॅसबेस्टोस, क्रोम, कोळसो आनी रुपें हीं हांगा सापडपी मुखेल खनिजां.

शेतवड हो देशांतलो मुखेल वेवसाय. देशांतले वट्ट येणावळींतलो सुमार अर्दो वांटो शेतकी उत्पन्नासावन मेळटा. देशांतले सुमार ७०% लोक शेतकी वेवसायांत गुंथल्यात. देशाक परकीय चलन मेळोवन दिवपी तंबाकू हें म्हत्वाचें पीक, जाल्यार अन्नधान्यांतलें मको हें म्हत्वाचें पीक. गंव, ज्वारी, मूग, कापूस, ऊंस, साकर, बीट, सोयाबीन, टॅपीओका, बटाट, केळीं, संत्रां, लिंबू आनी भाजीपालो हींय हांगा जावपी म्हत्वाचीं पिकां. शेतवडीक जोडून आशिल्लीं कुकडां आनी गोरवां पोसपाचो वेवसायय नेटान चलता. न्हंयांतल्यान नुस्तें मारप जाता. राज्यांतले येणावळीचोय देशाचे येणावळीक हातभार लागता.

देशांतल्या उद्देगघंटांभितर खूब उदरगत जाल्ली आसा.

धातुकाम, कपडो, अभियांत्रिकी, कागद, अन्नप्रक्रिया, सिगरेट, रसायनां, फर्निचर, साकर उत्पादन ह्या उद्देगांनी चड प्रगती जाल्ली आसा. वीज निर्मितीच्या मळार न्होडेशिया स्वयंपूर्ण आसून, वट्ट वीज उत्पादनांतली ८४% जलविद्युत् आसून उरिल्ली वीज औशिक प्रकल्पांतल्यान मेळटा. देशाचे अर्थीक स्थितींत सुदारणा घडोवन हाडचेखातीर सरकारान आफ्रिका खंडांतल्या झांबिया, मोझांबीक, टांझानिया, आंगोल आनी स्वाझीलँड, तशेंच अमेरिकी, युरोपी आनी आशियायी देशांकडेन वेपारी संबंद जोडल्यात. आयात जावपी म्हालांत मुखेलपणान मशिनां, येरादारी साधनां आनी तांचे मेकळे भाग, रसायनां, पेट्रोल आनी ताचें उत्पादन आनी तयार वस्तुंचो आस्पाव जाता. जाल्यार निर्यात जावपी म्हालांत तंबाकू, कापूस आनी खनिजांचो आस्पाव जाता. झिंबाब्वे डॉलर हें देशाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : येरादारीच्या मळार खूब सुदारणा जाल्ली आसा. १९८० सावन हो देश झँबीया आनी मोझँबीक हांचेकडेन रस्ते आनी लोहमार्गान जोडला. ग्वेरू ते हरारे मेरेनच्या रेल्वेमार्गाचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. रेल्वे येरादारीचेर नियंत्रण दवरपाखातीर नॅशनल रेल्वेस ऑफ झिंबाब्वे ह्या सरकारी निगमाची स्थापणूक केल्या. हरारे शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. देशांतलीं कांय मुखेल शारां हवाई मार्गान जोडल्यांत. उदकामार्गान येरादारी करचेखातीर न्होडेशियेक मोझँबिकेंतल्या मापुतो आनी बेईरा बंदरांचो आदार घेवंचो पडटा. देशांत रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीची बरी वेवस्था आसा. रेडिओवयल्यान इंग्लीश, शोन, एंडबीली, कालोगा, व्हॅंड, टाँगा, चेवा ह्या भाशेंतल्यान कार्यावळी सादर करतात. हरारे शारांत दूरचित्रवाणीचें मुखेल केंद्र, जाल्यार बुलवायो शारांत उपकेंद्र आसा.

लोक आनी समाजजीण : न्होडेशियेंतले चडशे लोक म्हळ्यार ९६% लोक काळ्या वर्णाचे आसात. ह्या लोकांची फुडें एंडबीली आनी शोन अशा दोन पंगडांनी विभागणी केल्ली आसा. हे लोक एंडबीली आनी शोन ह्यो बांतू भाशेच्यो पोटभासो उलयतात. वट्ट लोकसंख्येंत शोनांची संख्या ८० % जाल्यार एंडबीलींची १६ % आसा. शोन लोक मुखेलपणान देशाच्या उत्तर आनी उदेंत भागांत दिश्टी पडटात. गोरें लोक मुखेलपणान हायवॅल्ड प्रदेशांत रावतात. तांचेमदीं ब्रिटीश आनी हॉलंडी लोकांचें प्रमाण चड आसा. गोरें लोक चड करून इंग्लीश भास उलयतात. देशांत अँग्लिकन आनी रोमन कॅथलीक लोक चड प्रेसबायटेरियन, मेथडिस्ट, मुसलमान, हिंदू, ज्यू आनी बहाई लोकय थंय आसात. गांवगिऱ्या वाठारांनी रावपी बांतू लोकांचो वाडो १० ते ६० खोपीं मेळून जाता. तांचे खोपींक काडआस अशें म्हण्टात. खोपीचें पारखें मुखेलपणान तणाचेंच आसता. बांतू लोकांमदीं भोवपत्नीत्व प्रथा चालींत आसून ते दर एके बायलेक वेगळी खोप उबारतात. शेतवड आनी गोरवां पोसप हो तांचो मुखेल वेवसाय. हालीं तेंपार काम करपाच्या निमतान खूबशे बांतू लोक

शारांनी वतात. गोऱ्या लोकांचो दर्जो खूब ऊंच आसून बांतू लोक तांचे चाकर म्हणून वावुरतात.

स्वातंत्र्या पयलीं आफ्रिकन लोकांखातीर वेगळ्यो शाळा आनी वेगळी शिक्षण पद्दत आशिल्ली. पूण १९८० सावन कायद्यान शिक्षणाचो दर्जो सगळ्यांक सारको दवरला मुळावें शिक्षण फुकट आसून, तांतूत शेतकीविशींचें शिक्षण सक्तीचें आसा. स्वातंत्र्या उपरांत शिक्षणाचो प्रसार खूब जाल्लो आसून, हांगा कृषी, तांत्रिक, वैजकी सारकिल्ल्या उंचेल्या शिक्षणाची वेवस्था आसा. हरारे शारांत १९५५त झिंबाब्वे विद्यापिठाची स्थापना केल्या. इंग्लीश ही देशाची अधिकृत भास. चडशे लोक थळाव्यो भासो उलयतात. हरारे हें देशाचें राजपाटण आनी एक उद्देगीक शार. बूलवायो, मुतारे, ग्रेट झिंबाब्वे हीं देशांतलीं हेर म्हत्वाचीं शारां. विक्टोरिया घसघसो, करिबा धरण, ह्यांगे हांगाचें राखीव रान आनी राश्ट्रीय उद्यान हांगाचे ग्रेट झिंबाब्वेचे पुराणकाळीन अवशेश, आटोपो दोंगुल्ले वयलो वर्ल्ड्स व्ह्यू पॉयंट आनी थंयची सेसील ऱ्होड्साची कबर हीं देशांतलीं मुखेल पर्यटन स्थळां.

- कों. वि. सं. मं.

लंगडी : भुरग्यांचो एक खेळ. विशिश्ट खेळांमळार कांय खेळांगड्यांनी धांवप आनी एका खेळांगड्यान आपल्या एका पांयाचेर तोल सांवरीत दुसरो पांय दोडून फाटले वटेन उखलून, जे धांवतात तांची फाट धरून तांकां स्पर्श करप आनी आपुणूय बाद जावंचोना असो यत्न करप.

लंगडी हो खेळ सोंपो आसून, तो मुळांत मानवी हालचालींचेर आनी भुरग्यांचे उदरगतीच्या टप्प्यांचेर आदारीत आशिल्ल्यान संवसारांत सगळेकडेन खेळटात.

हो खेळ ७ ते १४ वर्सां पिरायेंतलीं भुरगीं खेळटात. सुरवातीक हो खेळ खेळपी भुरग्यांचे दोन सारके दोन पंगड करतात. दर एका पंगडांत ९ खेळांगडे आसतात. हाचें खेळांगण चवकोनी वा वाटकुळेंय काडटात. भितर सरपाखातीर खेळामळाक खूण करतात. खेळपी गडी त्या चवकोनाचे शिमेभितर येतात. मागीर एका पंगडांतलो एक गडी एका पांयार लंगडत त्या चवकोनांत हेर धांवपी गड्यांक (आफुडपाचो) हात लावपाचो यत्न करता आनी धांवपी गडी ताचो स्पर्श जावचो न्हय हे पद्दतीन ताका चुकयत शिमेभितर धांवतात. लंगडी घालपी दोडिल्लो पांय जमनीक तेंकयनासतना जितल्या गड्यांक हात लायता तितले गडी बाद जातात. तेचपरी लंगडी घालप्यान कुडिचो खंयचोय भाग जमनीक तेंकयल्यार तो बाद जाता. ताच्या जाग्यार तांच्या पंगडांतलो दुसरो गडी लंगडी घालीत उरिल्ल्या गड्यांक बाद करता आनी धांवपी गडी शिमेच्याभायर गेल्यार तो बाद जाता. हो खेळ ७ ते १४ ह्या पिरायेच्या गटांतलीं भुरगीं खेळटात. हो खेळ मुळाव्या शाळांनी आनी आंतर शाळांतल्या सर्तींनी खेळटात.

एकदां लंगडी आनी एकदां धांवती अशे दर एका पंगडाक दोन डोव मेळटात. एकेच फावटीं दोन वा तीन धांवपी खेळांगडे शिमेभितर प्रवेश करतात.

लंगडी घालप्यान बाद केल्ल्या दर एका खेळांगड्याखातीर त्या संघाक एक गूण मेळटा आनी ज्या संघान चडांत चड खेळांगड्यांक बाद केल्यात तो संघ जैतिवंत थारता आनी बादाबाद जाल्यारूय पुराय खेळ परत खेळटात.

लंगडेचे लमाण लंगडी, सोलापूरी लंगडी अशे प्रकार आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लंडन : ग्रेट ब्रिटनची राजधानी, देशांतलें मुखेल शार, म्हत्वाचें वेपारी, राजकीय, उद्देगीक तशेंच संस्कृतीक केंद्र आनी संवसारांतलें पोरणें इतिहासीक शार. ग्रेटर लंडन ह्या नांवान वळखतल्या ह्या भागाचें क्षेत्रफळ १,५८० चौ. किमी. आसून ताची लोकसंख्या ६७,७५,२०० (१९८६) तशेंच 'सिटी' म्हणून वळखतल्या पोरन्या वाठाराचें क्षेत्रफळ फकत २.५ चौ. किमी. आसा. १ एप्रिल १९६५ ह्या वर्सा ग्रेटर लंडनाची निर्मिती जाली. हें शार देशाच्या आग्नेय वाठारांत थेम्स न्हंयेदेगेर वशिळें आसा. थेम्स न्हंये देगेगांत वशिळो हो वाठार तांतया आकाराचो आसून ताका 'लंडन बेरिन' ह्या नांवान वळखतात.

लंडनाच्या नांवाविशीं वेगवेगळ्यो उपपत्ती आसात. हांगाचे मूळ रहिवासी लंडनर हाच्या नांवावयल्यान हाका लंडन हें नांव पडलां आसुंये; जाल्यार थेम्स न्हंये देगेर बांदिल्ल्या बंदराच्या लंडिनेम ह्या नांवावयल्यान लंडन हें नांव पडलां आसुंये. लॉफ्टीन हें उतर केल्टिक 'लायडीन' हाचेवयल्यान आयलां असो तर्क आसा. पोरने आयर्लंडी भाशेंतल्या लॉड म्हळ्यार रानटी, शूर ह्या उतरांपसून लंडन ह्या उतराचो उगम जालो अशें एकवॉलचें मत आसा.

हो वाठार चुन खडयेच्या फातरांनी तयार जाल्लो आसून ह्या फातरांमदीं इओसीन काळांतले घट्ट फातर, रेंव, गाळाची माती हांची भरसण मेळटा. जानेवारींत हांगाचें तापमान ३° सॅ. जाल्यार जुलयांत २२.५° सॅ. आसता. हांगा वर्सुकी सरासरी पावस ६० सेंमी. पडटा.

लंडनाच्या इतिहासाक रोमी काळासावन सुरवात जाता. सम्राट क्लॉडियसना सैन्यावरवीं इंग्लंडाचेर घुरी घाली. ताच्या मनांत कॅम्यलोड्यूनम (कोलचेस्टर) ही राजधानी करपाचें आशिल्लें. उपरांत ताणें थेम्स न्हंयेच्या वॉल्ब्रुक ह्या फांट्याचेर पूल बांदलो. पुलाचे उत्तरेक कॉर्नहिलचेर लंडनाची सुरवात जाली. कालांतरान कॉलचेस्टरचें म्हत्व उणें जालें आनी हें शार सगळ्या दळणवळणाचें म्हत्वाचें केंद्र जालें. इ.स. २०० च्या सुमाराक शाराभोंवतणी संरक्षक वणत काडिल्ली. रोमी काळांतले अवशेश अजुनूय हांगा पळोवंक मेळटात.

रोमी सैनिकांनी ४१० वर्सा ग्रेट ब्रिटन सोडलें. उपरांत जर्मन

टोळ्यांनी लंडनाचेर घुरी घाली. ८२५ च्या सुमारक लंडनाचेर ताबो आशिल्ल्या सॅक्सन राजांनी इंग्लंडच्या बऱ्याच भागाचेर नियंत्रण दवरून राज्य केलें. अँग्लो सॅक्सन काळांत ह्या शाराची वेपारी भरभराट जाली. वेसेक्सचो राजा एजबेवर्टचो नातू आल्फ्रेड द ग्रेट (८४९ -९९) आनी डेन लोकांच्या झूज काळांत लंडन हें मुखेल केंद्र जालें. आल्फ्रेडान ८८६ वर्सा लंडनाचेर ताबो मेळयलो. एडवर्ड द कन्फेसरान इकराव्या शतमानाच्या मध्यार एक राजवाडो, 'वॅस्टमिन्स्टर पॅलेस' आनी नॉर्मन चर्च 'वॅस्टमिन्स्टर अँबी' बांदलें. शाराचे उदरगतीचें मुळावण १०६६ त नॉर्मन ड्यूक विल्यम द काँकरर हाचे घुरयेच्या वेळार घाल्लें. ताणें शाराचे संरक्षक वणटीभायर टावर ऑफ लंडनांतलो धवो मनोरो (वायट टॉवर) हो मध्यवर्ती भाग बांदलो. उपरांत दर एका राजाचे कारकिर्दींत ह्या टावरा भोंवतणीं तटबंदी आनी इमारती हांचें बांदकाम केलें. पयल्या जेम्साचे कारकिर्दींत (१६०३ - २५) हांगा राजाचें निवासस्थान आशिल्लें. हाचेभायर टांकसाळ, वेधशाळा, शस्त्रागार हींय ह्या भागांत आशिल्लीं. राजकीय कैद्यांकूय हांगाच दवरताले.

उपरांतच्या काळांत ह्या शारांत डॅनमार्की जर्मन, फ्लेमिश आनी इटालियन स्थायीक जाले. ११३६ त उज्यांत नश्ट जाल्ल्या लांकडी घरांच्या जाग्यार फातरी घरां आयलीं. दक्षिण इटालियनी थंय आपलें बस्तान बसयलें आनी जुदेव लोकांक धांवडावन घाले (१२९०). उपरांत वेपारांत ल्हव ल्हव वाड जावन वेपारी संघ प्रभावी जालो. स्थानीक स्वराज्य संस्था स्थापन करून राजाच्या शासनाजाग्यार लंडन शाराखातीर महापौरपद निर्माण केलें. १३३२ त हांगा सामान्य परिशदेची स्थापना जाली.

ट्यूडर काळांत ह्या शाराचो बरोच विकास जालो. शारांतलो वॅस्ट एण्ड भागूय बरोच विकसीत जालो. लंडन आनी वॅस्टमिन्स्टर हीं शारां एकामेकांत विलीन जालीं. आठव्या हॅन्रीच्या मरणाउपरांत इंग्लंडची संसद वॅस्टमिन्स्टर पॅलेसींत भरूंक लागली. पयले एलिझाबेथ राणयेचे कारकिर्दींत (१५५८ - १६०३) लंडन हे संवसारांतलें पयल्या क्रमांकाचें वेपारी केंद्र जालें.

१६६५ - ६६ त प्लेगान हांगाच्या सुमार एक लाख नागरिकांचो बळी घेतलो. १६६६ वर्सा उज्यांत बरीच प्राणहानी जाली. ह्या वेळार सुमार ८०% शार जळून काबार जालें. फुडलीं कांय दशकां शाराचे फेर बांदावळींत गेलीं. सेंट पॉल कॅथीड्रल, केन्झिंग्टन राजवाडो, ग्रिनिच वेधशाळा आदी इमारती ह्या काळांत बांदल्यो तशेंच ह्या शतमानांत लॉयड्स इन्शुरन्स कंपनी (१६८०), बँक ऑफ इंग्लंड (१६९४), लंडन स्टॉक एक्सचेंज (१७००) ह्या सारक्या नामनेच्या संस्थांची स्थापना जाली.

उददेगीक क्रांतीउपरांत १८२० च्या सुमाराक हांगाचे लोकसंख्येंत बरीच वाड जाली (सुमार ११ लाख). हांगा कारखानेय स्थापन जाले. पूण लंडनाची मुखेल भुमिका कारखान्यांतल्या उत्पादीत

म्हालाची बाजारपेठ ही आशिल्ली. ताका लागून शाराच्या वॅस्ट एण्डाक गिरेस्तकाय पातळ्ळी, पूण शाराच्या इस्ट एण्ड भागांतली वसती मात गरिबीची आशिल्ली. कारखाने, गुदांव हातूंत काम करपी सर्वसामान्य मजूर गरीब आशिल्ले.

एकुणिसाव्या शतमानांत ह्या शारांत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर जायते उपक्रम हातांत घेतले. पुलीस दल (१८२९), गॅसाचे दिवे (१८१२), मोटी बस - ऑम्निबस (१८२९), लोहमार्ग (१८३९), पूल, भुंयारी रेल्वे (१८९०) ह्यो सुविधा, थळाव्या स्वराज्य संस्थांसंबंदीं कायदे (१८५५), १८७० चो शिक्षणीक कायदो, लंडन काउंटाची स्थापना आनी ताच्या प्रशासनाखातीर काउन्सिलाची स्थापना (१८८८) हाका लागून लंडनाची सगळ्या वटांनी प्रगती जाली.

विसाव्या शतमानांत दोनूय म्हाझुजांनी शाराची व्हड प्रमाणांत हानी जाली. जर्मन वायुसेनेच्या 'लंडन ब्लिट्झ' हे मोहिमेंत सप्टेंबर १९४० - १९४१ ह्या काळांत बॉम उडयल्ल्यान चडशें लंडन नश्ट जालें.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत लंडनच्या नगर येवजणेच्यो नव्यो येवजणी आंखल्यो. शारांतल्या पडिल्ल्या आनी नश्ट जाल्ल्या भागांची पुनर्बांदणी साऊथ बँक भागाचो विकास, लंडन शाराभोंवतणचो मेकळो पाचवो पटो आनी त्या पट्याभायर नव्या शाराची येवजण आनी आंखणी अशे चार मुखेल भाग हे येवजणेंत आशिल्ले. मध्यवर्ती लंडनांत मळब चुमपी इमारती जाल्यो, जाल्यार पोरण्या लंडनाचो काउंटचो जागो बृहत्लंडनान घेतलो.

शाराची विभागणी ३२ बरोमर्दीं केल्ली आसा. दर एका बरोची स्वतंत्र निर्वाचीत थळावी स्वराज्य संस्था आसून, महापौर हो तिचो मुखेल आसता. हाचेभायर शाराच्या भागाचें प्रशासन कॉर्पोरेशन ऑफ सिटी ऑफ लंडन हें कोर्ट ऑफ सिटी काउन्सिलावरवीं करता. लॉर्ड मेयर हो ताचो मुखेल प्रशासक.

शाराचे मध्यवर्ती लंडन आनी भायलें लंडन अशे दोन मुखेल वांटे आसून मध्यवर्ती लंडनाचें शार, वॅस्ट एण्ड आनी साउथ बँक हे तीन उपविभाग जातात. शार आनी वॅस्ट एण्ड हे उपविभाग साउथ बँकेकडेन नवो लंडन ब्रीज, टाऊन ब्रीज आनी वॅस्टमिन्स्टर ब्रीज हांणी जोडिल्ले आसात.

शाराचो भाग हो लंडनाचो सगळ्यांत पोरणो आसलो तरी आयज थंय व्हड व्हड इमारती दिश्टी पडटात. ह्या भागांत बँको आनी वेपारी संस्थांचीं कार्यालयां आसात. तशेंच सेंट पॉल कॅथीड्रल, गिल्ड हॉल ह्यो इतिहासीक इमारती ह्याच वाठारांत आसात.

शाराच्या वॅस्ट एण्ड ह्या वाठारांत शासकीय कार्यालयां किरकोळ वेपाराचें केंद्र, आसून शारांतली गिरेस्त वस्ती हांगाच आसा. हांगाच्या पोरण्या वॅस्टमिन्स्टर शाराच्या वाठारांत संसदघर, प्रधानमंत्र्याचें निवासस्थान, बकिंगहॅमचो राजवाडो, वॅस्टमिन्स्टर अँबी, वॅस्टमिन्स्टर पॅलेस, ट्रॅफॅल्गर स्क्वॅर, मॅडम तुसोचें मेणाचें वस्तुसंग्रहालय हीं

प्रेक्षणीय थळां आसात.

थेम्स न्हंयेचे दक्षिणेवटेन साउथ बँक ह्या वाठारांत लंडनचे काऊंटी हॉल (ग्रेटर लंडन काउन्सील मुख्यालय) आसा. तेभायर १९५१ त 'फॅस्टिव्हल ऑफ ब्रिटन' च्या निमतान आनी उपरांतूय बांदिल्लीं जायतीं प्रेक्षाघरां (रॉयल फॅस्टिव्हल हॉल, क्वीन एलिझाबेथ हॉल), कला दालनां (हेवर्ड आर्ट गॅलरी), नॅशनल फिल्म थिएटर, साउथवर्क, कॅथीड्रल आदींचो आस्पाव जाता.

लंडनांतले उद्देगधंदे मुखेलपणान पांचकडेन मेळटात. शारा भागाचे उदेंतेक आनी उत्तरेक सगळ्यांत पोरने उद्देगीक विभाग आसात. ह्या विभागांत वायट चॅपेल (कापड उद्देग), क्लर्कनवेल (घड्याळी आनी वस्ती तयार करप) हीं दोन मुखेल केंद्रां आसात. ग्रीनीचापसून थेम्स न्हंयेदेगेर उदेंतेकडेन पातळिल्ल्या उद्देगीक पट्यांत रसायनां आनी कागद हांचें उत्पादन जाता. लंडनाचे अस्तंतेकडले बरोंत अन्न उत्पादनां आनी घरगुती उपकरणां तयार करपाचे जायते कारखाने आसात.

जायत्या शतमानांसावन बंदर म्हणून लंडनाची नामना आसा. पयले एलिझाबेथचे कारकिर्दींत लंडन ब्रीज आनी टावर हांचेमदीं थेम्साचे उत्तर देगेर कांय बोट धक्के उबारिल्ले. उपरांत १६६३ त न्हंयेच्या दोनूय वटांनी बंदर धक्के बांदले. लंडन बंदराचे तीन भाग जातात - वॅस्ट इंडिया, मिलवॉल आनी पॉप्लर हो ऑयल ऑफ डॉग्स हांचेवयल्या गुदांवांचो एक गट, रॉयल व्हिक्टोरिया, रॉयल अल्बर्ट आनी किंग जॉर्ज द फिफथ गोदी हो दुसरो गट आनी टिलबरी डॉक्स हो तिसरो गट.

उपरांतच्या काळांत बंदराचें आधुनिकीकरण जातकच वेपारांतूय वाड जायत गेली. प्रमाणीत पेटी उदका येरादारी पद्दतीन (कंटेनरायझेशन शिपिंग) प्रमाणीत पेट्यांवरवीं (कंटेनर्स) वेपार चड सोंपो जालो.

लंडनांतली 'ट्यूब' ही संवसारांतली सगळ्यांत व्हडली भुंयारी रेल्वे मानतात. हे रेल्वेची लांबाय सुमार १६० किमी. आसा. गॅटव्हिक आनी हिथ्रो ह्या दोन विमानतळांवयल्यान आंतरराष्ट्रीय विमान येरादारी चलता. शारांत उच्च शिक्षणामेरेनच्यो सगळ्यो सुविधा उपलब्ध आसून १८३६ त लंडन विद्यापिठाची स्थापना जाली.

ह्या शारांत ब्रिटीश म्युझियम, ट्रॅफॅल्गर स्क्वॅर हायड पार्क, केव्झिंग्टन गार्डन्स, इन्स ऑफ कोर्ट, ग्रिनिच वेधशाळा, नॅशनल गॅलरी, लॉर्ड्स मैदान, रॉयल अल्बर्ट हॉल, सिंफनी ऑर्केस्ट्रा, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स ही नामनेची संस्था विंबल्डन टॅनिस सर्त, ब्रिटीश ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन (बीबीसी) ह्यो उल्लेख करपा सारकिल्यो गजाली आसात. संस्कृतीक नदरेन व्हड ग्रंथालयां आनी संग्रहालयां, नाटक घरां चलचित्रघरां, शिल्पकला आनी चित्रकला हांचीं दालनां हांकां लागून लंडनाक संस्कृतीक वैभव

फावो जालें. वॉल्टेर, मॅझिनी, लॅनिन, वर्ड्सवर्थ, सॅम्युएल जॉन्सन, जॉन स्टो आनी एच्. जी. वॅल्स ह्या सारक्या नामनेच्या तत्त्वगिन्यानी साहित्यिकांक लंडनांत उपाट नामना मेळ्ळी.

भारताचे लंडनाकडेन लागसल्ले संबंद आसात. संवसारीक नामनेचो कोहिनूर हिरो आनी भारतीय इतिहासाकडेन संबंदीत जायत्यो वस्तू हांगाच्या संग्रहालयांत आसात. इस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना, स्वातंत्र्याखातीर वाटकुळें मेज परिशदो आनी भारताच्या स्वातंत्र्याची घोशणा आदी म्हत्वाच्यो घडणुको हांगाच घडल्यो. श्यामजीकृष्ण वर्मा, हरदयाळ, मदनलाल धिंग्रा, दादाभाई नवरोजी, लोकमान्य टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर ह्या सारक्या फुडान्यांचे जिणेंत लंडनाक मानाची सुवात आसा. त्या काळांत भारतीयांक बॅरिस्टर जावपाखातीर वा आय.सी.एस. ची परिक्षा दिवपाखातीर लंडनाकूच वचचें पडटालें.

- कों. वि. सं. मं.

लंडन विद्यापीठ : ग्रेट ब्रिटनांतलें एक नामनेचें विद्यापीठ. ताची स्थापणूक १८३६ वर्सा जाली. उंचेलें शिक्षण दिवपी पन्नासांपरस चड ब्रिटीश शिक्षणसंस्था ह्या विद्यापिठाकडेन संलग्न आशिल्ल्यान ताका महासंघाचें रूप फावो जालां. टॉमस कॅबॅल ह्या कवीन १८२५ त विद्यापिठाची मागणी केल्ल्यान उदारमतवादी लोकांनी आनी अँग्लिकन चर्च विरोधकांनी सगळ्या थरांवयल्या लोकांक शिक्षण उपलब्ध जावचें अशें विद्यापीठ स्थापन केलें. पूण ह्या विद्यापिठान कॅथलिक, जुदेव आनी अँग्लिकनेतर विद्यार्थ्यांक प्रवेश दिल्ल्यान विद्यापिठाक शाही सनद न्हयकारली. १८३१ त किंग्ज महाविद्यालय, चर्च ऑफ इंग्लंडच्या अनुयायांच्या आदारान स्थापन केलें. पूण हीय सनद संमत जावपाक आडखळी आयल्यो. १८३६ वर्सा लंडन विद्यापीठ स्वता खंयचेच अध्यापनवर्ग घेवंचेंना; पूण युनिव्हर्सिटी कॉलेज आनी किंग्ज कॉलेज ह्या दोन महाविद्यालयांतल्या विद्यार्थ्यांच्यो परिक्षा घेवन तांकां पदव्यो दितलें अशा प्रशासनाचो अधिकार लंडन विद्यापिठाक अधिकृतपणान मेळ्ळो. विद्यापिठाचे १८३९ च्या पुरवणी सनदीप्रमाण ब्रिटीश साम्राज्यांतले खंयचेय उच्च शिक्षणसंस्थेंत अध्ययन घेतिल्ल्या विद्यार्थ्यांक लंडन विद्यापिठाच्या परिक्षांक बसप आनी पास जातकच त्या विद्यापिठाकडल्यान पदवी घेवंक मेळटा. ऑक्सफर्डीत शिकतल्या विद्यार्थ्यांक वा लंडनच्या वर्किंग मॅन्स कॉलेजांतल्यान शिक्षण घेवपी विद्यार्थ्यांक लंडन विद्यापिठाची पदवी घेवंक मेळपाक लागली. फुडें फुडें खंयचेय संस्थेंत नांव नोंदय नासतना विद्यार्थ्यांक स्वाजगी तरेन (बहिःस्थ) लंडन विद्यापिठाच्या परिक्षांक बसप आनी पदव्यो मेळोवप शक्य जालें.

रॉयल व्हॅटॅरिनरी (१७९१), बिर्कबेर्क (१८२३), इंपीरियल कॉलेज ऑफ सायन्स अँड टॅक्नॉलॉजी (१९०७), बेडफर्ड (१८४९, बायलांखातीर); क्वीन एलिझाबेथ (१८८१), वे (१८९४) हीं

महाविद्यालयां आनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स (१८९५), स्कूल ऑफ फार्मसी (१८४२), द स्कूल ऑफ ओरिएंटल अँड आफ्रिकन स्टडीज (१९१६) आदी संस्था विद्यापिठाकडेन संलग्न आसात.

१९०० वर्सा विद्यापिठाक स्वताचे अभ्यासक्रम सुरू करपाचे अधिकार दिले. बायलांक विद्यापिठाची पदवी दिवपी (१८७८), प्राध्यापिका म्हणून बायलांची नेमणूक करपी (१९१२) पयलें विद्यापीठ अशी लंडन विद्यापिठाची नामना आसा.

विधानसभेन निर्धारित केले प्रमाण विद्यापिठाकडेन संलग्न आशिल्ल्यो संस्था आनी खाशेल्यो शिक्षण संस्था हांकां आपल्यो कार्यावळी करपाखातीर विद्यापीठ निर्धातल्यान पयशांपुरवण करतात. पूण पयशांविशीं निर्णय घेवंचेआदीं विधानसभेक नियामक मंडळ आनी कार्यकारी मंडळ ह्या नात्यान सगळ्या विद्यापीठीय शिक्षणीक प्रस्नांविशीं विचार करपी अधिसभेचो अहवाल वा शिफारस मतींत घेवंची पडटा. ते अधिसभेवरवींच विद्यापिठाचे प्राध्यापक आनी प्रपाठक हांच्यो नेमणुको जातात. धर्मविद्या, कला, विधी, संगीत, वैजकी, विज्ञान, अभियांत्रिकी, अर्थशास्त्र आनी शिक्षण ह्यो विद्यापिठाच्यो विद्याशाखा आसात.

विद्यापिठाच्या वांगड्यांक युनिव्हर्सिटी ऑफ लंडन लायब्ररी (स्था. १८३८) ह्या ग्रंथालयाच्यो सगळ्यो सुविधा मेळटात. ह्या ग्रंथालयासकयलीं उपग्रंथालयां अशीं - गोल्डस्मिथ (अर्थशास्त्राविशींचें साहित्य); द क्विक मॅमोरिअल (शिक्षण आनी शिक्षण इतिहास); डर्निंग - लॉरेन्स (एलिझाबेथ सतराव्या शतमानांतले साहित्यग्रंथ); द हॅरी प्रायस ग्रंथालय (जादूविद्येचे साहित्यग्रंथ); द स्टर्लिंग (इंग्लीश साहित्यावयल्यो पयल्यो आवृत्त्यो आशिल्ले ग्रंथ); कार्लटन शॉर्टहँड, ब्रॉमहेड (लंडन शारावयले ग्रंथ); अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाचेर पुस्तकां आशिल्ले ग्रंथ, फॅमिली वॅल्फेर असोसिएशन ग्रंथालय, माल्कम मोर्ले रंगमाचयेच्या ग्रंथांचो संग्रह आशिल्लें ग्रंथालय हांचो आस्पाव जाता.

लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स ही लंडन विद्यापिठाच्या खाशेलपणान नामनेक पाविल्ली संस्था १८९५ वर्सा स्थापन जाली. हे संस्थेचो संचालक इंद्रवदन गोरधनभाई पटेल हो भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ आशिल्लो. हे संस्थेवरवीं हीं मासिकां उजवाडाक येतात. एलएस ई क्वार्टर्ली इकॉनॉमिक्स; द ब्रिटीश जर्नल ऑफ सोशियॉलॉजी; ब्रिटीश जर्नल ऑफ इंडस्ट्रियल रिलेशन्स; जर्नल ऑफ ट्रांसपोर्ट इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिसी; रिप्रिट्स ऑफ स्कार्स वर्क्स ऑन पॉलिटिकल इकॉनॉमी; मोनो ग्राफ्स ऑन सोशल अँड पॉलॉजी; मिलेनियम जर्नल ऑफ इंटरनॅशनल स्टडीज; ग्रेटर लंडन पेपर्स; जिओग्राफिकल पेपर्स; ओकेजनल पेपर्स ऑन सोशल अँडमिनिस्ट्रेशन बी.

हे संस्थेखाला जे विभाग स्वतंत्रपणान काम करतात ते अशे:

बिझिनेस हिस्टरी युनिट (१९७८) : इंपीरियल कॉलेज ऑफ सायन्स अँड टेक्नोलोजी ह्या महाविद्यालयाच्या आदारान वेवसाय - इतिहासाक, तंत्रविद्येची दिशा आनी प्रगती मतींत घेवन, संशोधनाची जोड दिवपाचें कार्य. (२) सँटर इन इकॉनॉमिक कॉम्प्युटिंग (१९८३): वेवस्थापन आनी अर्थीक गृहीतांचें विश्लेशण हांचो विकास: (३) सँटर फॉर लेबर इकॉनॉमिक्स (१९७४): कश्ट अर्थशास्त्र, (४) सँटर फॉर इंटरनॅशनल स्टडिस (१९६७): आंतरराश्ट्रीय अभ्यासांत चड करून सोविएत चीनी आनी युरोपी अभ्यासांतलें संशोधन (५) निर्णय विश्लेशण विभाग (१९८३) : मानवी निर्णयाविशींचें शास्त्रीय गिन्यान उपलब्ध करप. (६) ग्रेटर लंडन ग्रुप (१९५८) : बृहद लंडन आनी आग्नेय विभाग हेविशींच्या अडचणींविशीं संशोधन करप आनी त्या कार्याचो प्रसार करप. लंडन अर्थशास्त्र संस्थेच्या जनाकिकी हे पदव्युत्तर अभ्यास कार्यावळींत सहयोग दिवप. (९) आंतरराश्ट्रीय साधनसंपत्ती कार्यावळ (१९८४): संवसारीक सैमीक साधनसंपत्तीच्या विकासांत येवपी अडचणी हेविशीं अन्वेषण करप.

हे संस्थेच्या ब्रिटीश लायब्ररी ऑफ पॉलिटिकल अँड इकॉनॉमिक सायन्स (१८९६) ह्या ग्रंथालयांत अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, भुगोल, आंतरराश्ट्रीय विधी ह्या विशयांचेर ८.३० लाखांवयर ग्रंथ तशेंच वैधानिक आनी प्रशासकीय अहवाल, कार्यालयीन कागदपत्रांसंबंदींचे म्हत्वाचे दस्त ऐवज आनी हस्तलिखितां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लंबाडी नाच : लंबाडी वा बंजारी हे हेडगे आदिवासी जमातीचो लोकनाच. हाका लमाणी नाचूय म्हण्टात. लग्नासारकिल्या मंगल प्रसंगावेळार वा दसरो, होळी ह्या सणां वेळार हे नाच करपाची चाल आसा. हे नाच दादले - बायलांचे अशे भरसल्ल्या स्वरुपाचे आसले तरी तातूंत बायलांचेंच प्रमाण चड आसात. हो नाच वाटकुळे उबे रावन करतात. मदीं उजो पेटयतात. केन्नाकेन्नाय ह्या वाटकुळांत रती आनी मदन हांचे मृत्तिकेच्या प्रतिमांची स्थापना करून तांची पुजा करतात.

लंबाडी नाचाचें मुखेल आकर्शण म्हळ्यार हातूंत बायलांची न्हेसपाची पद्दत खाशेली तशी ओडलायणी आसता. घागरो, चोळी, ओडणी असो भेस त्यो करतात. ह्या वस्त्रांचे रंग तांबडे, हळदुवे अशे भडक आसतात. तांचेर कंवच्यांची, हारशांच्या भिंगांची नाजूक कलाकुसर केल्ली आसता. नतिकेच्या गळ्यांत चित्रविचित्र मणयांच्यो माळो आसतात. नाचाच्यो हालचाली नाजूक आनी ओडलायण्यो आसतात. हो नाच संथ लयीन करतात, तेखातीर तातूंत जोशापरस मार्दव चड आसता. पितूळचो घडो घेवन ताचेर विशिश्ट आघात करून त्या तालाचेर ओडलायणो नाच करप जाता.

धोलक्याच्या तालार नाचपी ताळयो वाजोवन साथ दीत,

केन्नाकेन्नाय कर्कश सुरांत किळचावन, दावे - उजवे वटेन धोलत वाटकुळ्यो घुंवन फेर धरून नाच करतात.

नाचावांगडा गावपी लमाणी पदांभितर, जिणेंतलीं सुरवदुरव्यां परिणामकारक रितीन चित्रित केल्लीं आसतात.

हलगी, धोलकें, तासो आनी झांज हीं ह्या नाचाचीं मुखेल वाद्यां.

मुखेलपणान हेडगे जमातींचो हो नाच आशिल्ल्यान ताचेर वेगवेगळ्या प्रांतांचे संस्कार जाल्यात. ताका लागून ताचें स्वरूप प्रदेशाप्रमाण वेगवेगळें मेळटा. आंध्र प्रदेश, गुजरात, कर्नाटक, महाराष्ट्र ह्या प्रदेशांनी ह्या नाचाचीं विंगड विंगड रुपां दिश्टी पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

ल : देवनागरी वर्णमाळेंतलें अठ्ठाविसावें व्यंजन. हाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनारच्या लेखांत, दुसरी कुशाणवंशी राजांच्या काळांतल्या मथुरेच्या लेखांत (इ.स. चें पयलें आनी दुसरें शतमान), तिसरी झालारपाटणच्या राजा दुर्गगणाच्या लेखांत (इ.स. ६८९) आनी निमाणी ओरिया लेखांत (इ.स. १२०८) दिश्टी पडटा.

‘ल’ च्या रुपाचो विकासक्रम.

कामधेनुतंत्रांत ह्या वर्णाचें स्वरूप वर्णिलां तें अशें -

लकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।

पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् ॥

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।

आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पार्वती ।

अर्थ : हे चंचलापांगी पार्वती, ल हो वर्ण कुंडलीत्रययुक्त, पीतविद्युल्लताकार, सर्वरत्नप्रदायक, पंचदेवमय, पंचप्राणमय आनी त्रिशक्ती, त्रिबिंदू आनी आत्मादी तत्त्व हांणी युक्त आसा. तूं ताचें मनन, चिंतन कर.

दांत हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

लक्झॅम्बर्ग : (ग्रेंड ड्युक ऑफ लक्झॅम्बर्ग) अस्तंत युरोपांतलो ड्युक राजवटीस्वाल आशिल्लो एक स्वतंत्र देश. क्षेत्रफळ २५८६ चौ. किमी. लोकसंख्या ४२५ (१९९१). विस्तार ४९°२६’५२” ते ५०°१०’५८” उत्तर अक्षांश आनी ५°४४’१०” ते ६°३१’५३” उदेंत रेखांश. देशाचो आकार सादारणपणान त्रिकोनीसो आसा. ह्या ल्हान देशाचे उदेंतेक जर्मनी, दक्षिणेक फ्रांस, अस्तंतेक आनी उत्तरेक बोल्लियम देश

आसात.

भूंयवर्णन : लक्झॅम्बर्ग हो दक्षिणेकडलो फ्रांसांतलो लॉरेन सड्याचो आनी उत्तरेकडलो बेल्लियमांतलो आर्देन पर्वतावळींचो रुंदसो भाग. भुगोलीक रचणुकेप्रमाण देशाचे उत्तरेकडचो ओएस्लिंग आनी दक्षिणेकडचो बॉन पेस अशे दोन वांटे केल्ले आसात. हातूंतलो ओएस्लिंग हो ऊंच दोंगुल्ल्यांचो भाग आसून ताणें देशाचो सुमार ३३% भाग रेवाडला. दर्यापांवड्यासावन ताची सरासरी उंचाय ४०० ते ४९० मिटर आसा. हो भाग दाट रानांनी भरला. बर्ग्ल्याट्झ हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. दक्षिणेकडल्या बॉन पेस ह्या प्रदेशाची दर्यापांवड्यासावन सरासरी उंचाय २७५ मी. स्थूय ही देशांतली मुखेल न्हंय. आलझेट, ऊर, क्लेफ, विल्स, ईश, आटेअर, व्हॉर्क, मोझेल, झीर ह्योय देशांतल्यान व्हांवपी म्हत्वाच्यो न्हंयो. लक्झॅम्बर्गाचें हवामान सौम्य आनी समशीतोश्ण. हांगाचें वर्सुकी सरासरी तापमान ८° सें. जुलय म्हयन्यांत तें चडांत चड १९° सें. मेरेन वयर वता, जाल्यार जानेवारींत तें ३° सें. मेरेन सकयल देंवता. आर्देनच्या दोंगुल्ल्यांचेर शिंया दिसांनी हिम पडटा. हांगा वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ५१ सेंमी. आसून दोंगरी भागांत चड पावस पडटा.

देशाच्या उत्तर भागांत दाट रानां आसून तातूंत मुखेलपणान पानझडी रूख चड आसात. चड ऊंच भागांत सुचीपर्णी रुखांचें प्रमाण चड जाल्यार हेर भागांत ल्हान-व्हड झोंपां आसात. हांगाच्या रानांनी मुखेलपणान पायन, चॅस्टनट, स्प्रूस, ओक, लिंडेन, एल्म, बीच हे रूख मेळटात. हांगाच्या रानांनी मुखेलपणान रो हरण आनी रानदुकरांचें प्रमाण चड आसा. देशाच्या सगळ्या भागांनी वेगवेगळ्या प्रकारांचीं सुकणीं दिश्टी पडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : लक्झॅम्बर्ग प्रदेशांत इ.स. आदीं पयल्या शेंकड्यांत रोमी लोकांचो शेक आसलो. उपरांत तांणी पांचव्या शेंकड्यामेरेन थंय आपली सत्ता गाजयली. पांचव्या शेंकड्यांत फ्रँक लोकांनी ताचेर जैत मेळोवन, तो शार्लमेनच्या फ्रांसेझ साम्राज्याक जोडलो. ८४३ त ह्या भागाचो पयल्या लोथराच्या राज्यांत आनी उपरांत लॉथरिंजच्या इस्ट फ्रँकीश राज्यांत आस्पाव केलो. रोमी लोकांनी ह्या भागांतल्या आलझेट न्हंयेदेगेर उबारिल्लो लुसिलिनबर्हुक किल्लो एप्रिल ९६३ त आर्देन प्रदेशाचो काउंट सिगफ्रीड हाणें विकतो घेतलो. उपरांत त्या किल्ल्याक लक्झॅम्बर्ग अशें म्हणपाक लागले. इकराव्या शेंकड्यांत ‘कोनराड’ ह्या सीगफ्रीडाच्या वारसान काउंट ऑफ लक्झॅम्बर्ग अशें पयलेच रवेपे नांव घेतलें. सिगफ्रीडाचे वंशावळींत फुडें वारस नाशिल्ल्यान ११३६ त जर्मन सम्राटान हो प्रदेश चवथ्या हॅन्रीच्या ताब्यांत दिलो. कांय दिसांभितरूच ताची नामुराचो काउंट म्हणून नेमणूक केली. ह्या प्रदेशाचेर एका फाटल्यान एक अशा कुशळ राज्यकर्त्यांची नेमणूक केल्ल्यान त्या प्रदेशाचो विस्तार वाडत गेलो. लक्झॅम्बर्गाचो काउंट सातवो हॅन्री १३०८ त रोमी सम्राट जाल्ल्यान

ह्या घराण्याचें म्हत्व खूब वाडलें. उपरांत ताचो चलो काउंट जॉन हाणें राज्याचो खूब विस्तार केलो. उत्तर फ्रांसांत क्रेसीच्या शंबर वर्सुकी झुजांत ताका मरण आयलें. फुडें तो राश्ट्रनेतो म्हणून प्रसिद्द जालो. ताच्या तेंपार लक्झॅम्बर्गाक ड्यूक राज्य म्हणून दर्जो मेळ्ळो. १४४३ त लक्झॅम्बर्ग राज्य बर्गडीचो ड्यूक फिलिप द गुड हाच्या, जाल्यार १४८२ त हॅप्सबर्ग घराण्याच्या शेकातळा गेलें. उपरांत ह्या भागाचेर स्पेन (१५०६ - १७१४), ऑस्ट्रिया (१७१४ - १५) आनी फ्रांस (१७१५ - १८१५) ह्या देशांचो शेक आशिल्लो. १८१५ त व्हिएन्ना काँग्रेसीचे कबलातीप्रमाण मोझेल्, स्यूर आनी ऊर न्हंयांच्या उदेंतेकडचो लक्झॅम्बर्गाचो प्रदेश प्रशियेक दिवन, उरिल्लो प्रदेश नॅदरलँड्स राजाच्या शेकातळा एक स्वतंत्र ड्यूक राज्य म्हणून जाहीर केलें. उपरांतचीं ३०० वर्सां सुमार नॅदरलँड्साचो राजा होच लक्झॅम्बर्गाचो ड्यूक म्हणून वावुरतालो. १८३९ त लक्झॅम्बर्गाचो अर्दापरस चड भाग बेल्जियमान हातासलो. १८६७ त जाल्ले लंडन परिशदेन लक्झॅम्बर्ग स्वतंत्र आनी तटस्थ राज्य म्हणून जाहीर केलें. १८९० त नॅदरलँड्साचे गादयेर व्हिल्हेल्मीना राणी आयली. पूण लक्झॅम्बर्गान राणयेचें शासन अमान्य केलें. हाका लागून राज्याचो कारभार नॅसाँचो ड्यूक अँडॉल्फ हाच्या हातांत गेलो. १९०५ त ह्याच घराण्यांतलो चवथो विल्यम आनी १९१२ त मारीया आदेलायद हांणी ड्यूक म्हणून कारभार चलयलो. पयल्या म्हाझुजांत जर्मन सैन्यान घुरी घालून हो प्रदेश आपल्या शेकातळा व्हेलो. झूज काबार जाले उपरांत १९१९ त आदेलायटची भयण शार्लट ही ह्या प्रदेशाची ग्रँड डचॅस जाली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत १९४० त जर्मनीन परतून घुरी घालून लक्झॅम्बर्ग आपल्या शेकातळा व्हेलो. पूण ह्या वेळार ड्यूक घराणें आनी हेर सरकारी अधिकारी लंडनांत पळून वचून, थंयच तांणी लक्झॅम्बर्ग सरकाराची स्थापना केली. १९४२ त नाझी सरकारान लक्झॅम्बर्गाच्या नागरिकांक सक्तीन नाझी सैन्यांत भरती केले. ह्या काळांत देशाचें खूब नुकसान जालें. सप्टेंबर १९४४ त दोस्त राश्ट्रांनी नाझी सैन्याक हारोवन लक्झॅम्बर्गाची सुटका केली. गादयेचो वारस म्हणून ग्रँड डचॅस शार्लटाचो चलो जीन हाची १९६१त नेमणूक केली.

देशाचो राज्यकारभार १९६८ त आपणायल्ले घटनेप्रमाण चलता. पूण तातूंत खूब खेपे कांय म्हत्वाचे बदल केल्ले आसात. देशाच्या संविधानाप्रमाण देशांत परंपरागत राजेशाय आसून, हो अधिकार नॅसाँ - व्हिल्बर्ग राजघराण्याकडेन वारस हक्कान दिल्लो आसा. देशाची पुराय सत्ता ड्युकाच्या हातांत आसून सगळे निर्णय ताच्याच सल्लयान घेतात. पूण प्रत्यक्षांत सरकारी कारभार संसदीय लोकशाय पद्दतीन चलता. देशांत एक सदनी संसद आसून, तिचे ६४ वांगडी आशिल्ले. तांकां भौशिक मतदानान पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. मंडळ रद्द करपाचें अधिकार संसदेक दिल्ले आसात. कार्यकारी सत्ता चालींत हाडपाक ग्रँड ड्यूक प्रधानमंत्र्याची आनी ताच्या सल्लयान हेर

मंत्र्यांची नेमणूक करता. राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हणून देशाचे १२ विभाग केल्ले आसात.

देशाची न्यायवेवस्था मुखेलपणान नेपोलियनाचे विधिसंहितेचेर आदारल्या. देशांत जस्टिस ऑफ द पीस, डिस्ट्रिक्ट कोर्ट आनी सुपीरिअर कोर्ट ऑफ जस्टिस अशे तीन भाग केल्ले आसात. न्यायाधिशांची नेमणूक ग्रँड ड्यूक करता. १९७९ सावन मरणाची ख्यास्त रद्द केल्या.

अर्थीक स्थिती : देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान उद्देगधंद्याचेर आदारल्या. शेतकी प्रमाण दिसानदीस उणें जायत आसा. शेतकी वेवसायाचो राश्ट्रीय उत्पन्नांत फकत ६% वांटो आसा. ह्या उद्देगांत वावुरपी कामगारांचोय आंकडो खूब उणो आसा. सद्या शेतकी मळार आधुनिकीकरण जाल्लें आसून, मुखेलपणान मिश्र पद्दतीन पिकां काडटात. बटाट, सातू, ओट, गंव, मको हीं हांगा जावपी म्हत्वाचीं पिकां. दूद आनी मांस उत्पादनांनी खूब वाड जाल्ली आसा.

लक्झॅम्बर्गाचो मुखेल उद्देगीक राश्ट्रांभितर आस्पाव जाता. फाटल्या कांय वर्सांसावन देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान खणकाम, लोखण आनी तिरव्या उद्देगांचेर आदारल्या. पूण सद्या युरोपाच्या हेर देशांनी ह्या उद्देगांची खूब वाड जाल्ल्यान लक्झॅम्बर्गांत ताचें म्हत्व खूब उणें जालां. हार्लींसरा अमेरिकन भोवराश्ट्रीय कंपनीच्या आदारान देशांत रबर, रसायनां आनी रसायनीक उत्पादनां हांचे कारखाने उबारल्यात. शिमीट, लुगट, वायू आनी सिंगरेट ह्याय उद्देगांक म्हत्व प्राप्त जालां. देशांतल्या अन्नप्रक्रिया उद्देगांक संवसारांत नामना मेळ्ळ्या. युरोपी अर्थीक समुदायाकडेन देशाचे संबंद घट जाल्ल्यान, लक्झॅम्बर्गाचे अर्थवेवस्थेक व्हड आदार मेळ्ळा.

देशाचे वेपारी संबंद मुखेलपणान बोल्जियम, जर्मनी आनी फ्रांस देशांकडेन आसात. आयात म्हालांत मुखेलपणान खनीज उत्पादनां, वेगवेगळी यंत्रसामुग्री, रसायनां, येरादारी साधनां, कोळसो, कापूस, स्वयंचलीत वाहनां, शेतकी आवतां हांचो, जाल्यार निर्यात म्हालांत लोखणघातू, प्लास्टिक, रबर हांचो आस्पाव जाता. द बँक नॅशनल द बेल्जिक ही देशाची मध्यवर्ती बँक. फ्रँक हें देशाचें अधिकृत चलन. पर्यटन हो देशाचो वाडटो उद्देग.

येरादारी आनी संचारण : येरादारी वेवस्था बऱ्या दर्ज्याची आसा. चडशीं शारां एकमेकांकडेन बऱ्या रस्त्यांनी जोडिल्लीं आसून कांय उद्देगीक शारांनी जड वाहनांखातीर स्वतंत्र मार्ग आसात. लोखणा मार्गाचीय वेवस्था बरी आसा. कांय लोखणा मार्गांचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. रेल्वेयंत्रणेचेर फ्रँको बेल्जियम लक्झॅम्बर्ग कॉर्पोरेशनाचें नियंत्रण आसता. लक्झॅम्बर्ग शारालागीं आशिल्लो फिंडेल हो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. मोझेल् न्हंयेंतल्यान उद्देगधंद्यांच्या म्हालाची येरादारी जाता. ही न्हंय न्हायन न्हंयेकडेन खारजावरवीं जोडल्या.

देशांत दूरध्वनी, दूरलेखा, टपाल, रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी हांचीय बरी वेवस्था आसा.

लोक आनी समाजजीण : लोकसंख्यावाडीचें प्रमाण खूब उणें. चडशे लोक देशाच्या दक्षिण भागांत रावतात. लोकांचें राहणीमान उच्च दर्ज्याचें. देशांतले चडशे लोक शारांनी रावतात. देशांत धर्मीक स्वातंत्र्य आसून, रोमन कॅथलीक, प्रॉटेस्टंट, जुदेव आनी हेर धर्मांचे लोक थंय आसात. लेटसबुर्झ ही देशांतल्या चडशा लोकांची उलोवपाची भास. ही भास जर्मन - मोडेल - फ्रँकोनियन भाशेसावन अस्तित्वांत आयल्या. फ्रांसेझ भाशेचो मुखेलपणान प्रशासकीय भास म्हणून वापर जाता आनी जर्मन भाशेचो वापर वेपार - वाणिज्य आनी नेमाळ्यांखातीर जाता. देशांतल्या वेगवेगळ्या भाशांनी थोडो - भोव फरक जाणवता. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याकसावन लेटसबुर्झ भाशेचो साहित्याखातीर वापर जावपाक लागलो. लक्झेंम्बर्गाचें मुळावें वाङ्मय फ्रांसेझ आनी जर्मन भाशांनी आसा. शिक्षणाच्या मळार खूब उदरगत जाल्या. मुळावें शिक्षण फुकट आसून ६ ते १५ वर्सां पिरायेमदल्या भुरग्यांक तें सक्तीचें आसा. माध्यमिक शिक्षण फ्रांसेझ आनी जर्मन भाशांतल्यान दितात. तंत्रीक आनी वेवसायीक शिक्षण दिवपी खूब खाजगी शाळा आसात. नॅशनल लायब्ररी हें देशांतलें सगळ्यांत व्हड ग्रंथालय.

- कों. वि. सं. मं.

लखनौ : उत्तर प्रदेश राज्याची राजधानी आनी लखनौ जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण. लोकसंख्या ८,९५,७२१ (१९८१). नवी दिल्लीचे आग्नेयेक ४३५ किमी. आनी कानपूरचे इशान्येक ७७ किमी. अंतराचेर गोमती न्हंयेचे उजवे देगेचेर हें वसलां.

ह्या शाराचे स्थापनेविशीं कांय आख्यायिका प्रचलीत आसात. एके आख्यायिकेप्रमाण रामाचो भाव लक्ष्मण हाचो जल्म हांगा जालो आनी ताणेंच ह्या वाठाराचो विस्तार केलो. तेन्ना ह्या प्रदेशाचें नांव 'लक्ष्मणपुरा' अशें आशिल्लें. फुडें ताचेंच अपभ्रंश रूप 'लखन' वयल्यान 'लखनऊ' जालें. लखनौ ह्या नांवाफाटल्यान आनिकूय एक कथा सांगतात. ती अशी-

प्रल्हादाचो बापूय हिरण्यकश्यपूची हरदोई ही राजधानी आशिल्ली. विष्णून नरसिंहाचें रूप घेवन हिरण्यकश्यपू ह्या दुश्ट राजाक मारून प्रल्हादाक वाटायलो. मागीर ताणें आपलीं नारवटां आनी हात गोमती न्हंयेंत घुवन घेतले. हाचेवयल्यान ह्या प्रदेशाक 'नरवलव' अशें नांव पडलें आनी ताचेंच फुडें 'लखनौ' अशें भ्रंश रूप जालें.

इकराव्या आनी बाराव्या शेंकड्यांत ह्या प्रदेशांत राजपूत येवन रावले. जौनपूर राजाच्या शेकातळा आशिल्लें हें शार बाबरान १५२८ त जिंकून घेतलें. ताचो नातू अकबर हाचेय कारकिर्दींत लखनौ हो अयोध्या प्रांताचो एक वांटो जालो. १७७५ त अयोध्येचो नबाब

आसफउद्दौला हाणें आपली राजधानी फैजापूरच्यान हांगा हाडली आनी हें शार सोबीत केलें. १७७५ ते १८५६ मेरेन लखनौ ही अवध (अयोध्या) संस्थानाची राजधानी आशिल्ली. १८५७ च्या उठावाउपरांत लखनौ इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेलें.

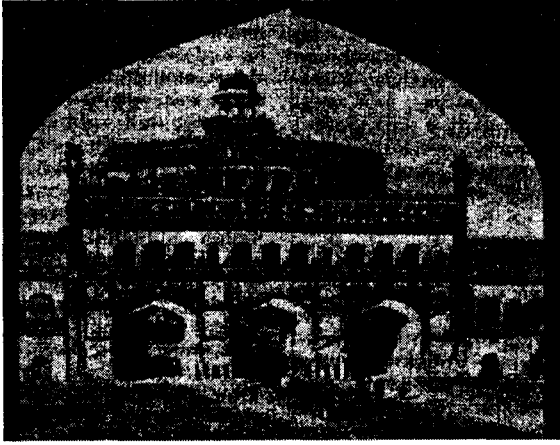
हें शार म्हणजे एक म्हत्वाचें उद्देगीक केंद्र. हांगा किन्नरवाबी वस्त्रां, रुप्याच्यो वस्तू, तांबें - पितूळ हांचीं आयदनां आनी उपकरणां, दुर्बिणी आनी सुक्ष्मदर्शक यंत्रां, सिंगार आनी तंबाकू, वीज उपकरणां आनी वखदी साहित्य, सुगंधी द्रव्यां आनी अत्तरां, गालीचे आनी शेंदऱ्यो, रसायनां, जोती, कागद हांच्या उत्पादनाचे कारखाने आसून कापूस आनी तेलबियो हांच्यो गिरण्यो, साकर कारखाने, व्हडल्यो रेल्वे कर्मशाळा आनी प्रशीतन संयंत्रां आसात. हांगाच्या हस्तोद्योगांत चामड्याच्यो वस्तू भरतकामाच्या कलाकुसरीच्यो वस्तू आनी नमुने आनी मृत्स्नाशिल्पां जायत्या प्रमाणांत मेळटात. लखनौच्या पान - सुपारी, तंबाकू आनी चंदन हांचें खाशेलेपण आसा. हांगाचें जरकाम आनी रेशमी वस्त्रां, रुप्याच्यो वस्ती तशेंच कंवचेचीं कांकणां आनी अत्तरां हांची नामना आसा.

लखनौ हें एक नामनेचें शिक्षणीक केंद्र. हांगा पन्नासांवयर माध्यमिक विद्यालयां आनी २४ महाविद्यालयां आसात. देशांतलें नामनेचें वैजकी महाविद्यालय (किंग जॉर्जस वैजकी महाविद्यालय, स्थापना : १९११) ह्याच शारांत आसा. लखनौ विद्यापिठाचें ग्रंथालय (स्था. १९२१) 'रवींद्रनाथ टागोर ग्रंथालय' ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. हांगा भारतीय संगिताचें शिक्षण दिवपी 'भातरवंडे भारतीय संगीत विश्वविद्यालय' दारडल - नादवा ही मुसलमानी धर्मशास्त्राची अध्ययनसंस्था, केंद्रीय वखदी संशोधन संस्था, पुरावनस्पतीविज्ञान संस्था, बांदकाम संशोधन संस्था, भौशिक ग्रंथालय, वस्तुसंग्रहालयां सारकिल्योय संस्था आसात.

लखनौचे संस्कृतीक जिणेन आपलें अशें एक खाशेलेपण तिगोवन दवरलां. नबाबांच्या काळापसून लखनौचे मुशायरे आनी जलशे नामनेक पावल्यात. शास्त्रीय संगितांतली 'दादरा' ही कलाकृती एक लखनौची देण. कथक नृत्यशैलीचें 'लखनौ घराणें' प्रसिद्द आसा. तशेंच ठुमरी गायकीच्या पांच ढंगांतलो 'लखनौ ढंग' सादर करपी सनदपिया, कदरपिया, अरखरपिया, बिंदादीन महाराज, कालिका प्रसाद, बेगम अरखर, ललनपिया हे गायक - गायिका; लखनौच्या कथक घराण्याचे प्रतिनिधी श्रीधर महापात्र, मुहम्मद हनीफ, कादंबरीसम्राट मुन्शी प्रेमचंद, महाकवी 'निराला', अमृतलाल नागर, आधुनिक युगाचे प्रथितयश साहित्यीक यशपाल, भगवतीचरण वर्मा हांकां लखनौचे किर्तीस्तंभ मानतात.

हांगा जायत्यो पळोवपासारक्यो वास्तू आसात. मोती महाल, मुबारक मंझिल, शहा मंझिल, बडा इमामबारा, छोटा इमामबारा, गोमतीच्या समांतर मार्गावयली रेडिडॅसी ह्यो हांगाच्यो कांय नामनेच्यो

कलावास्तू. तशेंच हांगाची बाग गुलाबांखातीर प्रसिद्द आसा.

लखनौचो इतिहासीक नामनेचो रूमी दरवाजो

लखनौंत जायतीं ओडलायणीं उद्यानां आसात. थंयचो सिकंदर बगीचो पळोवपासारको. बनारसी उद्यानांत 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' नांवाचें प्राणिसंग्रहालय आसा. 'दिलखुश बाग' ही पयलीं अयोध्येच्या नबाबांचें मृगयाक्षेत्र आशिल्लें. थंय एक किल्लोय बांदिल्लो आसा. हांचे भायर ह्या शारांत छतर मंझिल, रूमी दरवाजो, नासिरुद्दीनची वेधशाळा, जामा मशीद ह्यो प्रेक्षणीय वास्तू आसात. आधुनिक इमारतींत राजस्थानी शैलींत बांदिल्लें लखनौ रेल्वे स्थानक, विधान भवन हांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लखनौ कबलात : डिसेंबर १९१६ त भारतीय काँग्रेस आनी मुस्लीम लीग हांचेमदीं लखनौ शारांत जाल्ली कबलात. १८८५ त भारतीय काँग्रेसीची स्थापणूक जाले उपरांत तातूंत मुखेलपणान हिंदू लोकांचोच आस्पाव आशिल्लो. काँग्रेसीच्यो हालचाली आनी मागण्यो दिसानदीस वाडत आसात हें जाणून ब्रिटीश सरकारान भारतीय मुसलमान वर्गाक स्वातंत्र्य चळवळीसावन वेगळो दवरपाखातीर विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन तांकां कांय खास सवलती दिवपाक सुरवात केल्ली. पूण १९०५ ते १९१५ मेरेनच्या काळांत ब्रिटीश सरकाराच्या साबार कर्तुबांक लागून भारतीय मुसलमान लोकांचो सरकारावयलो विस्वास उणो जालो.

पयल्या म्हाझुजांत तुर्की जर्मनीवटेन झगडटाली. ब्रिटनान जेन्ना तुर्कीचेर घुरी घाली, तेन्ना तुर्कीचो सुलतानाचें म्हणजे मुस्लीम खिलाफाचें स्थान धोक्यांत आसा हें जाणून संवसारांतल्या सगळ्या मुसलमानांनी ब्रिटनआड आवाज उठयल्लो. संवसारांतल्या हेर मुसलमानांप्रमाण भारतीय मुसलमानांनीय ब्रिटीश सरकाराआड खिलाफत चळवळ सुरू केल्ली. ते चळवळींत भारतीय काँग्रेसीन तांकां तेंको दिल्लो. ते चळवळींतल्यान मुस्लीम लीग आनी काँग्रेसीक

एकठांय हाडपाक गांधीजीक यश मेळ्ळें. उपरांत काँग्रेस आनी लीग ह्या दोनूय पक्षांभितरली एकवट घट्ट करपाखातीर दोनूय पक्षांनी एकाच वेळार एकेच सुवातेर परिशद घेवपाचें थारायलें. तेप्रमाण डिसेंबर १९१६ त लखनौ शारांत ती परिशद भरली. ते परिशदेंत जाल्ली कबलात मुखार 'लखनौ कबलात' म्हणून प्रसिद्द जाली. लखनौ कबलातींतल्यान एकठांय आयिल्ले हिंदू - मुसलमान मुखारूय ब्रिटीश सरकाराआड एकठांय रावून स्वातंत्र्याखातीर झगडटले अशें टिळकान म्हळें.

लखनौ कबलातींत थारायल्लीं मुखेल कलमां अशीं आशिल्लीं- (१) भारत मंत्र्यांचें (Secretary of State for India) मंडळ बरखास्त करून, तेच धर्तेचेर वसणुकेचें अध्यक्षपद भारत मंत्र्याक दिवंचें. स्वयंशासीत वसणुकांचे संबंद प्रत्यक्षपणान फकत भारत शासनाकडेन आसचे.

(२) गव्हर्नर जनरलाच्या कार्यकारी मंडळाचे अर्दे वांगडी भारतीय आसचे आनी मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे वतीन तांकां वेंचून काडचे.

(३) मध्यवर्ती कायदेमंडळांतल्या चार पंचमांश वांगड्यांक वेंचून काडचे आनी तातूंतलें एक तृतीयांश वांगडी मुस्लीम आसपाक जाय. तांकां मुस्लीम मतदारांनीच वेंचून काडपाक जाय.

(४) भारत शासनान प्रांतीक सरकाराच्या थळाव्या कारभारांत हस्तक्षेप करचो न्हय.

(५) लश्कर आनी परराश्ट्र वेव्हार तशेंच भारत शासनाचेर मध्यवर्ती कायदेमंडळाचें नियंत्रण आसचें.

(६) प्रांतीक कायदेमंडळांतले चार पंचमांश वांगडी जनतेन प्रत्यक्षपणान वेंचून दिल्ले आसपाक जाय आनी मुस्लीम प्रांतांतल्या मतदारांनी आपले प्रतिनिधी वेंचून काडचे.

(७) प्रांतीक सरकाराचेर प्रांतीक कायदेमंडळाचें नियंत्रण आसचें.

(८) भारतांतल्या कार्यकारी अधिकाऱ्यांक कायद्याविशीं सत्ता दिवंची न्हय. ती त्या त्या प्रांतांतल्या उच्च न्यायालयांकडेन दिवंची.

काँग्रेस फुडाऱ्यांनी हिंदू - मुस्लीम एकचाराखातीर ही कबलात घडोवन हाडिल्ली. राजकीय एकचाराखातीर काँग्रेस नेत्यांनी, लखनौ कबलातीवरवीं मुसलमानांखातीर कांय खाशेल्यो तजविजो केल्ल्यो. पूण हे कबलातीचे बुन्यादीचेरूच १९४७त हिन्दुस्तानाची, भारत - पाकिस्तान अशी फाळणी जाली अशी डॉ. लाल बहादूर आनी हेर इतिहासकारांनी आपलीं मतां मांडल्यांत.

हिंदुस्तानाचे फाळणेखातीर तांणी ते कबलातींत वांटो घेतिल्ल्या काँग्रेस नेत्यांक दोशी थारायल्यात. पूण त्या काळावयली राजकीय आनी भौशीक परिस्थिती मतींत घेवन राजकीय एकचाराखातीर काँग्रेस नेत्यांनी केल्लो तो एक व्हड त्याग अशें नामनेचो इतिहासकार पानीकर आनी हेरांनी म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

लखनौ विद्यापीठ : उत्तर प्रदेश राज्यांतलें एक विद्यापीठ. ह्या विद्यापीठाची स्थापना १९२१ वर्सा लखनौ शारांत जाली. हें विद्यापीठ स्थापनेचें श्रेय महमुदाबादाचो महमद अली महमद खान ह्या राजाक दितात. उत्तर प्रदेशाचो लॅफ्ट गव्हर्नर हारकोर्ट बटलर हाणें ह्या स्थापना प्रस्तावाक संमती दिली. कलकत्ता विद्यापीठ आयोगान लखनौक एकात्म अध्यापनात्मक आनी राबितो अशा तरेच्या विद्यापीठाची स्थापणूक करपाक विधिमंडळाक शिफारस केल्ली. जुलय १९२१ वर्सा विद्यापीठाचें अध्यापनकार्य सुरू जालें. फुडें उत्तर प्रदेश राज्य विद्यापीठ कायदो १९७४ प्रमाण विद्यापीठाच्या अधिनियमांनी कांय सुदारणा केल्यो. विद्यापीठाचें पदवीदान - सभाघर हें केंद्रबिंदू धरल्यार १६ किमी. मेरेन विद्यापीठाचें क्षेत्र पातळिल्लें आसा. द किंग जॉर्ज वैजकी महाविद्यालय, द कॅनिंग महाविद्यालय आनी इझाबेला थॉर्बर्न महाविद्यालय हीं विद्यापीठां ह्या वाठाराच्या मदेगाक आसात.

शिक्षणाचें माध्यम हिंदी आनी इंग्लीश. कला, वाणिज्य, शिक्षण वैजकी, विज्ञान, अभियांत्रिकी आनी तंत्रविद्या शिल्पशास्त्र, आयुर्वेद हे विद्यापीठाचे शिक्षणीक फांटे. १६ जुलय ते ३० एप्रिल अशें ह्या विद्यापीठाचें शिक्षणीक वर्स आसून. तें तीन सत्रांनी विभागिल्लें आसा. ह्या विद्यापीठाचे अखत्यारींत पांच घटक महाविद्यालयां आनी २० संलग्न महाविद्यालयां आसात.

शारिरीक शिक्षण, फुकट वखदां, फी माफी सादारण आनी संशोधन शिश्यवृत्त्यो, विद्यावेतन, रोजगार म्हायती आनी मार्गदर्शन संचालनालय ह्यो सुविधा विद्यापीठांत उपलब्ध आसून, अरबी, मराठी, पाली, उर्दू ह्या भाशांचो एका वर्साचो प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम आनी दोन वर्सांचो पदविका अभ्यासक्रम तशेंच गुन्यांवकारी शास्त्र, ग्रंथालय शास्त्र, शारिरीक शिक्षण हांचो एका वर्साचो जाल्यार; आचार्य - शास्त्री हांचो दोन वर्सांचो संस्कृत भाशेंतलो अभ्यासक्रम उपलब्ध आसा. एल्. एल्. एम. ह्या अभ्यासक्रमाखातीर विद्यापीठान सत्र परिक्षा पद्दत आपणायल्ली आसून, शारिरीक शिक्षण सक्तीचें आसा.

ह्या विद्यापीठाच्या टागोर ग्रंथालयांत १९८८ वर्सा सु. ४,४०,००० ग्रंथ आनी १,२०० नेमाळीं आशिल्लीं. सूक्ष्मपत्रां आनी सूक्ष्मपट हांच्यो सुविधा ह्या ग्रंथालयांत उपलब्ध आसात. हांचेभायर गरीब आनी मागास वर्गांतल्या विद्यार्थ्यांखातीर ४३,५५० ग्रंथ पुस्तकांची सुविधा केल्ली आसून, तांचो खर्च राज्यशासन करता. ह्या विद्यापीठाचें उत्पन्न सु. १५.४० कोटी रुपया जातात आनी ह्या विद्यापीठांतल्यान सु. ४५,६०० विद्यार्थी आनी ७११ शिक्षक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लगोन्यो : एक मैदानी खेळ. हो खेळ ५०० - ६०० वर्सां सावन प्रचलित आसा. एकनाथाचे गाथेंत ताचो उल्लेख आसा. पेशव्यांच्या काळांत घोड्याचेर बसून हो खेळ खेळप जातालो अशें म्हण्टात.

सद्याच्या काळांत गांवगिऱ्या वाठारांनी ल्हान भुरगीं हो खेळ खेळटात. लांकडाचे चेपटे वाटकुळे कुडके वा चेपटे फातर वा नळ्यांच्यो नळकुट्यो एकामेकांचेर मांडून दवरपाचे आनी पयसुल्ल्यान पेल्ले मारून हे फातर उडोवपाचे अशे तरेचो हो खेळ आसता. ह्या खेळाखातीर जे फातर वापरतात तांकांच लगोन्यो म्हण्टात. ६ चेपटे वाटकुळे फातर आनी एक कळस मेळून ७ लगोन्यो आसतात. सगळ्यांत पोंदा दवरपाची लगोर ५ ते ६ इंच व्यासाची आसता, मदल्यो लगोन्यो हे लगोरे परस ल्हान ल्हान जावन सगळ्यांत वयल्या कळसाचो व्यास २ ते ३ इंच आसता.

जंय लगोन्यो मांडून दवरतात थंय मध्यबिंदू काडून ताचे भोंवतणीं दोन वाटकुळां आंखून घेतात. वाटकुळाचे मध्य रेगेसावन एक समांतर रेग काडत. हिका नेमरेग म्हण्टात.

ह्या खेळांत दोन पंगड वांटो घेतात. दर एके वटेन ५ - १० खेळगडे आसतात. एका पंगडांतले खेळगडे पेल्ले मारून लगोन्यांची माळ फोडटात आनी ती पडटकच परत लगोन्यो मांडपाचो यत्न करतात. हांकां खेळपी वा रचपी म्हण्टात. नेमरेगेचे आलतडीन उबे रावन पेल्ले मारपाचो आसता. दुसरे वटेनचे खेळगडे मुखवावयले वटेन ल्हान वाटकुळाच्या भायर उबे रावन पेल्ले जिखपाचो यत्न करतात. पेल्ले लगोरेक लागनासतना जमनीर पडून वयर वता तेन्ना सकयल पडचे आदीं तो जिखल्यार पेल्ले मारपी गडी बाद जाता. पेल्ले जिखल्लोना जाल्यार दर एकल्यावतीन तीन खेपे मारूंक मेळटा. लगोन्यो पड नासतना लेगीत सगळ्यांचें पेल्ले मारून जातकच डाव पुराय जाता.

खेळपी पक्षांतल्या खेळगड्यान पेल्ले मारून लगोन्यो उडयतकच विरोधी गटांतले खेळगडे सगळ्यो लगोन्यो धाकट्या वाटकुळाभितरूच पातळावन घालतात. पूण खेळपी गडे लगोन्यो परत मांडचेआदीं एकेच फावटीं हें काम करूंक मेळटा. खेळपी खेळगडे पडिल्ल्यो लगोन्यो मांडून दवरता आसतना दुसऱ्या पक्षांतलो एक खेळगडो पेल्ले काडून धाकट्या वाटकुळांत उबो रावन लगोन्यो मांडप्यांमदीं कोणाचेरूय तो पेल्ले मारता. तो पेल्ले जमनीक लागनासतना लगोन्यो मांडप्यांमदल्या कोणाच्याय आंगाक लागल्यार जाच्या नेमाक लागून लगोन्यो पडटात तो गडी बाद जाता. उपरांत दुसरो खेळगडो पेल्ले मारता.

लगोन्यो उडोवपी गटान लगोन्यो उडयतकच पेल्लाक हात लावपाचो नासता. तेचपरी व्हडल्या वाटकुळा भायर वचपाचें नासता. तशें केल्यार तो गडो बाद थारता. विरोधी गटांतल्या खेळगड्यांनी मारिल्लो पेल्ले चुकयत तांणी लगोन्यो मांडपाच्यो आसतात. ह्यो लगोन्यो रचून जाल्यो म्हण्टकच डाव पुराय जाता.

डाव सुरू करतना खेळपी वाटकुळाच्या अदर्द्या भागांत उबे रावतात आनी झेलपी दुसऱ्या अदर्द्या भागांत उबे रावतात. लगोन्यो पडसर वा डाव सोंपमेरेन खेळगड्यांनी मुखवावयले वटेनच्या अर्द वाटकुळांत पावल घालपाचें नासता. लगोन्यो पडटकच मात त्यो

मांडीसर वा नेम मारपी बाद जायसर खंयच्याय खेळगड्याक मैदानाच्या (व्हड वाटकुळाच्या) खंयच्याय भागांत वचूंक मेळटा.

दर पंगडाक दोन वा तीन डाव खेळूंक मेळटा. लगोऱ्यो उडयतकच खेळपी पक्षाक १० गूण मेळटात. लगोऱ्यो परत मांडटकच ५ गूण मेळटात. झेलपी पंगडान मारिल्ल्या दर एका खेळगड्याबदला त्या पक्षाक ५ गूण मेळटात. खेळाचे नेम मोडल्यार त्या त्या पंगडाक ५ गूण उणे करतात. सगळ्या डावांनी मेळिल्ले गूण एकठांय करून ज्या पंगडाचे गूण चड जातात तो पंगड जैतवंत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लग्नसंस्था : मानवी समाजांतल्या सगळ्या संस्थांमदली एक मुखेल संस्था. हिंदू संस्कृतींत सोळा संस्कारांमदीं लग्न ही संस्था केंद्र स्थानाचेर आसा. लग्नाक लागून बायल आनी दादलो ह्या दोगांय मदल्या संबंदांचें नियमन जाता. तशेंच घोव - बायल हांकां जावपी भुरग्याचो समाजीक संबंदूय थारता.

कुटुंबसंस्था लग्न संस्थेचेर आदारीत आसता. देखुनूच लग्नसंस्काराचेर समाजीक नितीमत्तेचो प्रभाव पडिल्लो आसा. ह्या संबंदांत न्हवरो - व्हंकलेचें पावित्र्य आनी कुळाचें पावित्र्य मुखेलपणान विचारांत घेतात. तशेंच वंश जात, पोटजात, समाजीक दर्जो, अर्थोत्पादनाची तांक, भलायकी, शिकप, सभाव हे सारकिल्यो जायत्यो गजाली लग्न जुळयतना विचारांत घेतात. तशेंच लग्नसंस्था ही कुटुंबसंस्थेपुरतीच मर्यादीत नासून तिका समाजीक अनुबंधूय आसता.

समाजाचें अस्तित्व तिगचें, ताची उदरगत जावंची हेखातीर समाजांत बरी प्रजा निर्माण जावपाची गरज आसता. ल्हानपणांतूच भुरग्यांचेर बरे संस्कार जाले जाल्यार फुडाराक सद्गुणी प्रजा निर्माण जाता असो शास्त्रीय संकेत आसा. तेखातीर घोव - बायलेन धर्म चरणान वागून सुप्रजानिर्मितीची पात्रताय जोड पडटा. लग्नसंस्कार हो अशी पात्रताय जोडपाक पूरक थरता. अशी सगळ्याच समाजांची धारणा आसा. बायल - दादल्यामदीं समाजमान्य जावपी घोव - बायल संबंद निर्माण करून आनी तांचें नियमन करून समाजकल्याणाचें ध्येय साध्य करपाचें म्हत्वाचें कार्य लग्नसंस्था करता.

पुर्विल्ल्या काळांत लग्नसंस्थाच अस्तित्वांत नाशिल्ली अशें कांय विद्वानांचें मत आसा. ताका आदार म्हणून महाभारतांतली एक कथा सांगतात. जनावरांच्या कळपांत जशें बायल - दादलो मेदाबगर लैंगिक संबंदांविशीं हेर नातें नासता ते तरेची समाजाची अवस्था उत्तर कुरू देशांत आशिल्ली अशें उद्दालक ऋषी आनी ताचो पूत श्वेतकेतू हांच्या संवादांत म्हळां. उद्दालकामेरेन अरणिधर्म प्रचलित आशिल्लो. पूण वेदांच्या काळांत भारतांत अशी पशूधर्म अवस्था आशिल्ल्याचो पुरावो मेळना. ऋग्वेदांत सहोदराच्या लग्नाच्या संबंदांचो नवो निशेध सुचीत करपी यम - यमी संवाद वर्णिल्लो आसा. इजिप्त

आनी इराणाचे संस्कृतायेंत खूब पुर्विल्ल्या काळांत सहोदरांचें लग्न जातालें. पूण ऋग्वेदाच्या काळांत लग्नसंस्था सुस्थीर जाली हें वेदांतल्या जायत्या उल्लेखांवयल्यान कळटा. तातूंतले लग्नसंस्थेचें स्वरूप मंगल आनी उदात्त आशिल्लें.

धर्मशास्त्रकारांनी सर्पीड लग्नाक निशेध केल्लो आसलो तरीय भारतीय समाजांत कांय सर्पीड लग्नां मान्यतायेक पाविल्लीं आसात. फाटल्या हजारांनी वर्सांमदीं चारूय वर्णांतले लग्नसंबंद वर्णापुरतेच मर्यादीत उरूंक नात, जाल्यार जाती, उपजाती, पोटजाती इतले मेरेन तांचें नियमन जाल्लें आसा. पूण आतां आधुनिक काळाच्या संदर्भांत सुशिक्षितांचो जातीवयलो विश्वास गेला. हाका लागून फक्त आंतर्जातीयच न्हय जाल्यार आंतर्धर्मीक लग्नांय जावपाक लागल्यांत.

गृह्यसूत्रां, धर्मसूत्रां आनी स्मृति हांच्या काळापसून लग्नाचे आठ प्रकार आशिल्ल्याचें सांगलां. ह्या प्रकारांचीं नांवां ब्राह्म, प्राजापत्य, आर्ष, दैव, गांधर्व, आसुर, राकेस आनी पैशाच अशीं आसात. ह्या आठ लग्नप्रकारां भायर आनिकूय कांय लग्नांचे प्रकार वेगवेगळ्या समाजांत प्रचलित आसात.

लग्न जुळयतना जायत्या गजालींचो विचार खोलायेन जाता. तातुंतल्यो कांय अशो : वरपरिक्षा, वधूपरिक्षा, कूळ परिक्षा, लग्नाखातीर योग्य पिराय, पत्रिकांचो मेळ आनी ग्रहांची अनुकूलता. ह्यो सगळ्यो गजाली जुळून आयल्यो जाल्यारूच लग्नां शास्त्रीय नदरेन जुळून येतात. तशेंच लग्नाच्या प्रयोगांत वाङ्निश्चय, सीमांत पूजन, मधुपर्क, परस्परनिरीक्षण, कन्यादान, अक्षारोपण, लग्नाचो होम, गृहप्रवेशनीय होम, ऐरणीदान, घरप्रवेश आनी आशीर्वचन हीं कृत्यां चड करून आस्पावतात. तशेंच लग्न संस्कारांत कांय लौकीक प्रथांचोय आस्पाव आसा. ह्यो प्रथा प्रदेशाप्रमाण वेगवेगळ्यो आसतात. हातूंत हुंड्यापददतीचोय आस्पाव जाता. हालींसरा पारंपारीक वैदीक लग्नपददती सुवातेर, कायदेशीर सोपस्कार पद्दत आपणावपाच्यो देखी घडूंक लागल्यात. कायद्यान बायल दादलो संबंदाक मेळिल्ली मान्यताय म्हणजेच लग्न अशें थोडेभितर म्हणूं येता. कोणाय दादल्या वांगडा लग्न जातकच बायलेक कायदेशीर दर्जो फावो जाता. लग्नाक लागून मेळपी घोव - बायल ह्या पदांवांगडाच पर्यायान तांचे संततीकूय कायद्यान मान्यताय मेळटा.

भारतांत वेगवेगळ्या जातींच्या लग्नसंबंदींच्यो रुढीय वेगवेगळ्यो आसात. तशेंच, वारसाहक्क, पोटणी, दत्तक विधान हांचेयमदीं वेगळेपण आसा. प्रथा आनी परंपरा हांचोय लग्नसंबंदांत प्रभाव दिसता. स्वातंत्र्याउपरांत जें राजकीय स्थित्यंतर जालें ताका अणसरून लोकशाय राज्यघटना देशान संमत केली. लोकशायेक पोशक आनी सुसंगत थारतले अशें समान आनी एकेच तरेचें घोरण मान्य करून, लग्न, वारसो हांचेसंबंदीं नवी संहिता तयार करप आनी ती देशांतल्या सगळ्या समाजगटांखातीर उपेगांत हाडप गरजेचें

जालें.

हिंदू कायद्यांत एकसूत्रीपण आसचें ह्या हेतान इ. स. १९४४ वर्सा सरकारान हिंदू कायदो समिती स्थापन केली. समितीचे अध्यक्ष बी. नरसिंहराव आशिल्ले. हिंदू बायलांक दादल्यांवांगडा अर्थीक अधिकार आनी समाजीक दर्जो मेळचो आनी तेखातीर कायदेशीर वेवस्था करची हें समितीच्या कार्याचें मुखेल उद्दिश्ट आशिल्लें. हे समितीन सुदारिल्लें हिंदू कोडबील तयार केलें.

११ एप्रिल १९४७ दिसा त्या वेळावयल्या केंद्रीय कायदे मंडळांत 'हिंदू कोड बील' ह्या नांवान एक विधेयक सादर केलें. पूण तातुंतल्या तरतुदींक पोरन्या मताच्या आनी रूढ मोडणाच्या हिंदू पंडितांनी विरोध दाखयलो. ताका लागून तें विधेयक तशेंच अनिर्णीत उरलें. ताचे उपरांत डॉ. आंबेडकर केंद्रीय कायदो मंत्री आसतना ह्या विधेयकाक परत चालना दिली. ताणें मूळ विधेयकाची वेगवेगळ्या भागांनी विभागणी केली आनी तें परत कायदे मंडळाफुडें मांडलें. अखेरेक इ.स. १९५५त तें मंजूर जालें आनी इ.स. १९५५ चो हिंदू लग्न कायदो ह्या नांवान ताचें कायदयांत रुपांतर जालें.

हिंदू लग्न कायद्याप्रमाण हिंदू लग्नाच्यो कांय अटी थारायल्यो. ह्यो अटी पुराय केल्यार कोणाय हिंदू व्यक्तीक आपलें लग्न विधीप्रमाण करपाक येता अशी ह्या कायद्याची तरतूद आसा. तशेंच, ह्या कायद्याक लागून लग्न करपी मनशाक सरकाराच्या नोंदणी पुस्तकांत आपलें नांव नोंदोवचें पडटा. ना जाल्यार दंड फारीक करचो पडटा.

हो कायदो अंमलांत हाडचे पयलीं वा आयले उपरांत जाल्ल्या लग्नांतल्या दोनूय पक्षांतल्या कोणाय एका पक्षाक कांय अटींचेर कायदेशीर वेगळेपण मेळोवं येता. ह्या अटींनी मुखेलपणान क्रूरपणाची वागणूक, भिरांकूळ स्वरुपाची पिडा, बुद्धिभ्रंश, पिशेपणां, लग्नाभायले संबंद हीं मुखेल कारणां आसपाक जाय.

घटस्फोटाच्या कायद्याच्या १३व्या कलमांत घटस्फोटाची वेवस्था केली. तेखातीर कांय अटीय दवरल्यात.

एका दादल्यान एकेच बायलेकडेन आनी एके बायलेन एकाच दादल्याकडेन लग्न संबंद घडवचो ही प्रथा सर्वमान्य जाल्या. भोवतेक राश्ट्रांनी हे प्रथेक कायदेशीर मान्यताय दिल्या. भारतांत भोव पत्नीत्व आनी आडवादान भोवपतीत्वाची चाल आशिल्ल्याच्यो देखी इतिहासांत मेळटा आसल्यो, तरी सद्याच्या काळांत एक पत्नीत्व आनी एक पतीत्व पद्दत सर्रासपणान चालू आसा आनी तिका कायदेशीर मान्यताय आसा. फकत मुस्लीम समाजापुरती आनी कांय आदीवासी जमाती पुरती भोव पत्नीत्व पद्दत चालू आसा. घोव मेल्यार बायलेक आनी बायल मेल्यार घोवाक परतून लग्न करपाची सामाजीक तशीच कायदेशीर मान्यताय आसा. तशेंच घटस्फोट मान्य जाल्यारच लग्नसंस्था यशस्वी जावपाखातीर तिचें उद्दिश्ट, कार्य आनी घटक हांचेमदीं एकसुत्रताय आसची पडटा आनी तातुंतल्यानूच ती समाजाक चड

कल्याणकारी कशी जातली हाचेकडेन लक्ष दिवंचें पडटा. लग्नसंस्थेचे मुखेल घटक म्हणजे घोव आनी बायल. तांचे समजिकायेचेर चड करून तांचें आनी समाजाचेंय हीत आदारीत आसता. सदांच मनांत असंतुश्ट आशिल्लीं घोव - बायल जशीं एकठांय रावप सुरवाचें वा बरेपणाचें नासता, तशेंच घटस्फोट घेवन ते एकामेकापसून पयस गेल्ल्यानूय कुटुंबसंस्थेचे प्रश्न सुटनात. ते खातीर कुटुंब रचणूक, कुटुंब जिविताचें उद्दिश्ट आनी घोव - बायलेच्या व्यापक हिताखातीर दोगांनीय जुळोवन घेवपाचे यत्न हाचेरूच लग्न संस्थेचें यश आदारीत आसता.

समाजीक भलायकेचे नदरेन लग्नसंस्थेचें म्हत्त्व वादातीत आसा हें खबर जाल्ल्यान हे संस्थेच्या कल्याणखातीर लग्नसंबंद घडोवचे पयलीं आनी घडयल्लो संबंद तिगोवन उरचो म्हण संबंद घडयल्या उपरांत संबंदीत घोव - बायलेक तेसंबंदींचें गिन्यान दिवपी (Counselling) संस्था कार्यरत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लघुउद्देग : ल्हान प्रमाणांतलो उद्देग. उद्देगांत घाल्ले भांडवल, रोजगार क्षमताय (कामगार संस्था) आनी वेवस्थापकीय स्वरूप हांचे एके थरावीक व्याप्तींत उबारिल्लो उद्देग म्हळ्यार लघुउद्देग हे व्याप्तीच्या घटकांत वेळावेळार बदल जायत आसात. सुरवेक तीस हजार रूपया भांडवल आशिल्ल्या उद्देगाक लघुउद्देग म्हण्टाले. पंचवर्सुकी येवजणेचे सुरवेक ही भांडवलाची मर्यादा पांच लाख रूपयांचेर व्हेली आनी सद्याच्या काळांत ती पस्तीस लाख रूपयांचेर पावल्या. हेर घटकांचे बाबतितूय संबंदीत अशी वाड जाल्ली आसा. कुटीरोद्देग ह्या उद्देगाचो आस्पाव लघुउद्देगांत जाता.

लघुउद्देगांचें दोन प्रकारांनी वर्गीकरण करूं येता (१) शारांनी आनी रवेड्यांनी पुराय वेळ आनी अर्दवेळ काम आसपी लघुउद्देग आनी (२) लघुउद्देगांचें व्हड धंद्यांवांगडा आशिल्लें नातें मतींत घेवन पयल्या वर्गीकरणाभितर आनीक वर्गीकरण करूं येता तें अशें अ) नागरी अर्दवेळ लघुउद्देग : हातूंत हंगामी स्वरुपाचें काम आसता. देखीक - मातयेचें काम, विटो करपाचें काम (ब) नागरी पुराय वेळ लघुउद्देग : हातूंत पुराय वेळ रोजगार दिवपी लघुउद्देगांचो आस्पाव जाता. देखीक विणिल्लें लुगट अभियांत्रिकी, छापखाने, फीतध्वनिमुद्रक, दूरचित्रवाणी संच, संगणकारखातीर लागपी आनी हेर इलॅक्ट्रॉनिक वस्तू, कातडी सामान, शाबू, रंग हांचे ल्हान कारखाने (क) हंगामी गांवगिरे लघुउद्देग : देखीक - शेतीच्या म्हालाचेर प्रक्रिया करपी उद्देगांचो हातूंत आस्पाव जाता. (ड) पुराय वेळ ग्रामीण लघुउद्देग : हातूंत धवड काम, तेलाचे घाणे, हस्तवेवसाय, खेळणीं, कंवचेचें सामान, थवयकाम हांचो आस्पाव जाता.

दुसऱ्या वर्गीकरणाचो विचार केल्यार, लघुउद्देगांचें व्हड

उद्देगांकडलें नातें लक्षांत घेतल्यार तांचें तीन विभागांनी वर्गीकरण करूं येता (अ) जे लघुउद्देग संघटीत उद्देगधंद्यांकडे सर्त करिनात. देखीक - कुलपां, बटन, मेणवाती, जोतीं आनी हेर (ब) ज्या लघुउद्देगांक समान उत्पादनाक लागून व्हड उद्देगांकडेन सर्त करची पडटा. देखीक - कापड, इलॅक्ट्रॉनिक उपकरणां आनी हेर (क) जे उद्देग व्हड उद्देगधंद्यांक पूरक आसात अशा उद्देगधंद्यांनी, व्हड कारखान्यांत निर्माण जावपी म्हालाचे कांय घटक निर्माण करतात. देखीक - सायकलीचे भाग, विजेचें सामान हांचे कारखाने.

लघुउद्देगांक विकसीत राश्ट्रांपरस, अविकसीत राश्ट्रांनी चड म्हत्वाचें स्थान आसा. हाका मुखेलपणान तीन कारणां आसात - एक म्हळ्यार ह्या राश्ट्रांनी व्हड व्हड कारखाने बांदपाखातीर आनी चलोवपाखातीर गरजेच्या अशा तंत्रज्ञानाचो आनी तंत्रकुशळ व्यक्तींचो व्हड प्रमाणांत उणाव आसता. दुसरें, ह्या देशांच्या दर एका मनशाचें उत्पन्न उणें आशिल्ल्यान बचतीचें उत्पन्नाकडेन प्रमाण विकसीत राश्ट्रांपरस उणें आसता. तेखातीर व्हड कारखान्यांक लागपी भांडवल तांकां परवडना. तिसरें आनी सगळ्यांत म्हत्वाचें कारण म्हळ्यार, ह्या देशांतलो लोकसंख्या वृद्धिदर विकसीत राश्ट्रांपरस चड आशिल्ल्यान उण्या भांडवलाचेर चलपी उद्देगधंद्यांची निर्मिती जर योग्य प्रमाणांत जालीना जाल्यार बेकारी वाडून लोकसंख्येचो शेतावयलो भार चडांत

चड वाडटलो आनी तेखातीर शेतीपसून मेळपी उत्पन्नांतल्यान जावपी बचतीचें प्रमाण उणें जायत रावतलें. हे नदरेन भारतीय येवजणकारांनी दुसरे पांचवर्सुकी येवजणेंत ल्हान उद्देगधंद्यांक एक म्हत्वाचें स्थान दिलें. नियोजनकारांचो हो विचार कर्वें समितीचे (१९५५) शिफारशींचेर आदारिल्लो. हे विचारसरणेक अणसरून भारतांत केंद्र आनी राज्य शासनांनी कुटिरोद्देग आनी हेर सगळ्या तरांचे लघुउद्देग हांच्या विकासाखातीर तशेंच अडचणी सोडोवपाखातीर तरातरांच्यो येवजणी चालीक लायल्यो आनी तांकां सवलती दिल्यो. तेखातीर भारताचे अर्थवेवस्थेंत तांकां एक म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाली. लघुउद्देगधंद्यांचें अर्थवेवस्थेंतलें म्हत्व लक्षांत घेवन तांच्या विकासाखातीर येवजणकारांनी आंखिल्ल्या धोरणाचीं मुखेल आंगां अशीं आसात -

(१) आधुनिकीकरण आनी तंत्रज्ञान हांचो दर्जो वाडोवन उत्पादकताय आनी उत्पादन गुणवत्ता वाडोवप. (२) वीज, कच्ची म्हाल, रीण हांची फावो त्या प्रमाणांत पुरवण करून अस्तित्वांत आशिल्ले उत्पादन क्षमतायेचो बरो उपेग करून घेवप (३) देशांतल्या बाजारपेठांनी ह्या क्षेत्राच्या म्हालाची विक्री, ताका प्रसिध्दी दिवन, ताचें प्रमाणीकरण करून, विक्रेक आदार दिवन आनी शासनाचे म्हाल - खरेदी - कार्यावळींत चड वांटो दिवन, वाडोवप. (४) अंगभूतीकरणाच्या कार्यावळींचेर भर दिवन लघुउद्देग आनी हेर उद्देग हांचेमदले संबंद

पांचवर्सुकी येवजणेंत लघुउद्देगांचेर भौशिक क्षेत्रांत जाल्लो खर्च (कोटींनी)

उद्देग	पयली	दुसरी	तिसरी	वर्सुकी	चवथी	पाचवी	वर्सुकी	सवी
	पांच वर्सुकी	पांच वर्सुकी	पांच वर्सुकी	येवजण	पांच वर्सुकी	पांच वर्सुकी	येवजण	पांच वर्सुकी
	येवजण	येवजण	येवजण		येवजण	येवजण		येवजण
	१९५१-५६	१९५६-६०	१९६१-६६	१९६६-६९	१९६९-७४	१९७४-७९	१९७९-८०	१९८०-८९
खादी आनी कुटिरोद्योग	१३.५	८२.४	८९.३	५५.४	१०२.७	१४३.०	९३.३	५४७.१
हातमाग	११.१	२९.७	२५.४	१३.६	२८.६	९९.९	४८.६	३१०.९
रेशीम उत्पादन	१.३	३.१	४.४	३.८	८.४	२९.७	१६.६	१६४.६
हातीवेवसाय	१.०	४.८	५.३	४.५	६.२	२९.८	२३.२	११०.९
कायो	०.१	२.०	१.८	१.३	४.५	-	-	-
लघुउद्देग आनी								
उद्देगीक वसाहती	४.१	५६.०	११३.१	५३.५	९६.८	२२१.७	१०४.८	१६.१
यंत्रमाग	-	२.०	१.५	०.५	३.९	३.३	०.७	४.२
वट्ट	३१.१	१८०.०	२४०.८	१३२.६	२५१.१	५३५.१	२८९.५	१७८०.५

बळिश्ट करून उद्देगांच्या पुराय क्षेत्राचो विकास सादप. (५) उत्पादनांत आनी निर्याताभिमुख उद्देगांनी विशेशीकरण प्रसूत करप (६) स्वयंरोजगारारवातीर चड संद मेळची हे नदरेन उद्देगीक प्रवर्तन (Entrepreneurship), वेगवेगळे तरेची कुशळटाय आनी वेवस्थापन पद्दत हांचो विकास करप (७) काम करपाचे परिस्थितींत सुदारणा, कामगारांच्या कल्याणारवातीर येवजणी आनी रोजगाराची सुरक्षीतताय हांचेवतीन कर्मचारी आनी कारागीर हांच्या जीवनमानाचो पांवडो सुदारप. ह्या धोरणांच्या निमतान आनी लघुउद्देगांच्यो खाशेल्यो अडचणी मतींत घेवन शासनान तांच्या विकासाखातीर बऱ्योचशो येवजणी चालीक लावन तांकां सवलतीय दिल्यात.

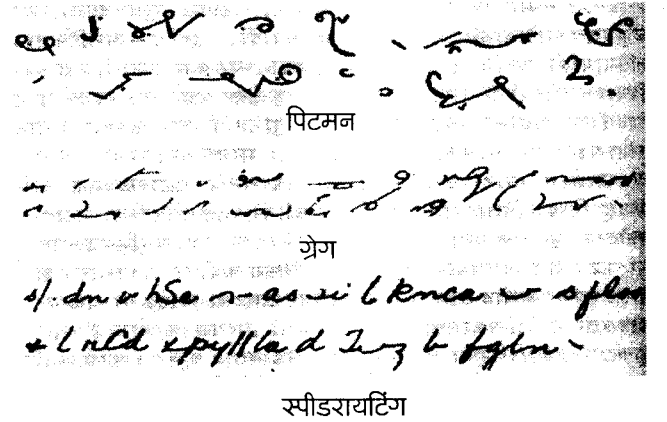
व्हड आनी मध्यम उद्देगांक सहाय्यकारी आनी तांचेर आदारीत ल्हान प्रमाणावयल्या घटकांची स्थापणूक करपाखातीर तशेंच नव्या ल्हान कारखान्यांक उर्बा दिवपाखातीर उद्देगीक वसणुकांच्यो स्थापणुको केल्यात. मार्च १९७९ वर्सांमेरेन अशा ६६२ उद्देगीक वसणुकांची स्थापणूक जाली, तातूंत १३,४६७ कारखाने आसात. ग्रामीण उद्देग समितीच्या शिफारशीप्रमाण (१९६२) ४५ ग्रामीण उद्देग प्रकल्प कांय वेंचीक ग्रामीण भागांत सुरू केल्यात. फोर्ड प्रतिशठानाच्या आंतरराश्ट्रीय अभ्यास मंडळान लघुउद्देगांच्या विकासाचो बारीकसाणीन अभ्यास केलो आनी ह्या मंडळाच्या शिफारशीक अणसरून राश्ट्रीय लघुउद्देग निगम आनी विकास अधिकारी ह्या लघुउद्देगांक मदत करपी संस्थांची सरकारान उबारणी केली. तशेंच, लघुउद्देगांच्या विकासाखातीर परदेशी तज्ञांचोय आदार घेतलो.

लघुउद्देगांच्या क्षेत्रांत येवपी धंद्यांच्या प्रश्नांचो अभ्यास करपाखातीर आनी तांकां सगळ्या तरांनी आदार करपाखातीर खादी आनी ग्रामोद्योग, काथो, रेशीम, हातमाग, लघुउद्देग, हातमाग हीं महामंडळां स्थापन केलीं. लघुउद्देगांच्या विकासा खातीर अशे तरेन राश्ट्रीय लघुउद्देग निगम, लघुउद्देग विकास संघटना, विकास अधिकारी कार्यालयां, जिल्हो उद्देगीक केंद्रां, लघुउद्देग सेवासंस्था, उद्देगीक वसणुको, तांत्रिक आनी संशोधन प्रयोगशाळा अशो कितल्योशोच संस्था सरकारान निर्माण केल्यात. भारतांत पांचवर्सुकी येवजण सुरू जायत पसूनच्या साडेतीन दशकांच्या काळांत लघुउद्देगांची प्रगती जाली तरी तांचेभितर उद्देगीक दुयेंस पातळ्ळें अशें सातवे येवजणेचे सुरवेक दिसलें. ही परिस्थिती सुदारपाखातीर बँकांकडल्यान वेळच्यावेळार आनी जाय तितली पतपुरवण, अंगभूत लघुउद्देगांकडल्यान व्हड कारखान्यांनी (उद्देगांनी) घेतिल्ल्या म्हालाचें मोल तांकां वेळार दिवप आनी तेखातीर अशा कारखान्यांक बँकांनी मंजूर केल्ल्या रिणाचो एक वांटो म्हणून राखून दवरप, राज्य वित्त निगमांप्रमाण बँकांनीय बीज भांडवल येवजण सुरू करप अशे तरेचे उपाय करचे अशें येवजणकारांनी सुचयलां.

- कों. वि. सं. मं.

लघुलेखन : ही एक बरोवपाची पद्दत आसून तिका लघुलिपी, आशुलेखन, शीघ्रलेखन, शीघ्रलिपी; इंग्लिशींत 'शॉर्टहँड' वा 'स्टॅनोग्राफी' अशींय वेगवेगळीं नांवां आसात. उलोवप्याक कायम स्वरूप हाडपाखातीर लेखनकला निर्माण जाली आनी जायत्या भाशांखातीर विंगड विंगड लिपी तयार जाल्यो. पूण लेखन बेगीन जावंचें म्हणून खाशेल्या कामाखातीर वेगळ्यो बरोवपाच्यो पद्दती आनी लिपी तयार केल्यो त्यो अशो -

- (१) हरशीं वापरपाचे लिपींत बदल करून तयार केल्ल्यो लिपी - देरवीक - मोडी, महाजनी, कायथी ह्यो भारतांतल्यो कारकुनी लिपी. 'शिकस्ता' ही इराणांतली आनी भारतांतलीय कारकुनी लिपी.
- (२) अक्षरांच्या मोडणांत आनी अक्षरांनी (स्पेलींग ह्या अर्थान) संक्षेप हाडून तयार केल्ली लिपी. देरवीक - एमा डीअरवॉर्न हिणें अमेरिकेंत १९२४ वर्सा काडिल्ली 'स्पीडरायटिंग' लिपी, जातूंत each हें उत्तर eC अशें बरयतात.
- (३) स्वतंत्रपणान ह्या कामाखातीर पूण ते ते भाशाखातीर तयार केल्ली लिपी. देरवीक - आयज ब्रिटनांत आनी भारतांत वापरांत आशिल्ली आनी आयझाक पिटमनान इंग्लंडांत १८३७ वर्सा तयार केल्ली पिटमन शॉर्टहँड लिपी वा आयज अमेरिकेंत घोळणुकेंत आशिल्ली आनी रॉबर्ट ग्रेनान इंग्लंडांत १८८५ वर्सा पिटमन पद्दतींतलें दोश पयस करपाखातीर काडिल्ली ग्रेग - शॉर्टहँड.

गृत्लेखन (डिक्टेशन) करपाखातीर उलोवपी मदीं मदीं रावून जाय जाल्यार पुनरुक्ती (परत परत) करून उलयता. हें टाळून उलोवप्याचो ओघ आडायनासतना मजकूर चुकीं बगर आनी बेगबेगीन बरोवन घेवपाची गरज बरेच कडेन उपरासता. देरवीक - अधिकारी, कारकून, उलोवपी, खबरांकार, शिक्षक - विद्यार्थी, रंगमाचयेवयलो नट - आयकुपी (शेक्सपियराचीं कांय नाटकां हेच पद्दतीन वाचप्याक उपलब्ध जालीं). उपरांत ह्या मजकुराचे सदांचे लिपींत (लॉंगहँडांत) परत बरोवप वा टंकलेखन करतात. अशे हे

गरज भागोवपारवातीर निर्माण जाल्ले लघुलिपयेचो आनीक एक उपेग म्हळ्यार स्वताचो मजकूर आपुणूच, बेगीन आनी विचारांचो ओघ खंडीत करीनासतना बरोवपारवातीर जांव येता. देखीक, जुलिअस सीझरार्ची लडायेवयलीं टिपणां, सॅम्युएल पेपिसाची दीसपटी, जॉर्ज बॅर्नाड शॉर्ली नाटकां हीं लघुलेखनांतूच बरयल्यांत.

कसलीय लघुलिपी घडयतना वा शिकतना तिच्या दोन आंगांचो विचार करचो पडटा -

- (१) तिचो भाशेकडेन जोडिल्लो सांदो.
- (२) तिचो आपल्या हातांचे आनी दोळ्यांचे चपळयेकडेन संबंद - (रेशा काय टिंबां?) रेशा सरळ काय वांकडी ? लिखणी खंय उखलपाची ? रेशांचे जोड सलग काय तोंकाळ ? रेशा उबी, आडवी, काय तिरकस ? ती खंयसावन सुरू करून खंय सोंपोवपाची ? मोटवो - लांब फरक पाळपाचो काय ना ? मोटो - बारीक फरक (पोझिशनिंग) पाळपाचो काय ना ? लघुलिपयेचो उपेग पळयताना दोन तरांनी विचार करचो पडटलो ?
- (१) शिकपारवातीर सोंपेपण.
- (२) वापरांत सोंपेपण.

लघुलिपीचो उपेग वाडोवपारवातीर वेगवेगळ्यो तरतुदी करूं येतात. देखीक - कुरवांची आनी नेमांची संख्या उणी करप, खबर आशिल्ले सादे लिपयेकडेन वा लघुलिपयेकडेन सारकेपण दवरप, स्पॅलिंगापरस उच्चाराक म्हत्व दिवप आनी परत परत वापरपाचे (हाय फ्रिक्वेंन्सी) उतर घटक, उतरां, उतरांचोमे, (मराठींत 'चा', 'आणि', 'या रीतीने') हांकां संक्षिप्त (बारकेल्यो) कुरू दिवप, लिखणी उणे खेपे उखलपाची गरज दवरप, वाचप्याच्या भाशेच्या गिन्यानाचेर भिस्त दवरून बारीकसाणी दुर्लक्षीत दवरप (मोडी लिपयेंत इ/ई, उ/ऊ भेद दुर्लक्षीत) मोटो - बारीक, फरक, वा वयर - सकयल फरक अशो बारीकसाणी वापरप, (पीट्मन पद्दतींत) वा मुजरत टाळप (ग्रेग पद्दतींत) आदी. आयज पिट्मन इंग्लिशींत सामान्यतायेन वेग मिनटाक १००-२०० उतरां इतलो उरता. मराठींत ६०-१०० उतरां इतलो आसा. (भारतीय भाशांनी चांचण्यो घेतना ६०,८०,१०० आनी १२० उतरां अशो श्रेणी मानतात).

पुर्विल्ल्या ग्रीसांत झेनोफन हाणें सॉक्रेटीसाच्यो यादी लघुलिखित केलेल्याची नोंद आसा. पुर्विल्ल्या रोमांत टायरोनेन इ.स.चे. पयलीं ६३त टायटोनियन लघुलिपी काडिल्ली, ती सुमार हजार वर्सां चलून फुडें नाश जाली. आर्विल्ल्या काळांत इंग्लीश लोक वेपारी राश्ट्रां जालेउपरांत लघुलेखनांत लक्ष घालूंक लागले. टिमथी ब्राइटची 'कॅटकरी' (१५८८), जॉन विलिस (सतरावो शेंकडो), सॅम्युएल टेलर (१७८६), पिट्मन, ग्रेग, डीअरवॉर्न हीं ह्या मळावयलीं कांय ठळक नांवां आसात. जांचो आंतरराश्ट्रीय प्रसार जालो अशो पद्दती म्हळ्यार पिट्मन, ग्रेग, डीअरवॉर्न तशेंच जर्मनीचो फ्रांटस् गाबेल्सबेल्पर (१८३४). हांगेच्यो

पद्दती खंयचेय यशस्वी पद्दतीन सुदारणा जायत रावतात. देखीक - पिट्मन संस्थेन 'पिट्मन - २०००' ही शिकोवपाक आनी मतींत उरपाक चड सोंपी पद्दत काडल्या. (१९७५) लघुलेखनाची उपयुक्तताय पटिल्ल्यान अमेरिकेंत (१८९३ उपरांत) आनी उपरांत हेर देशांनी तो विशय शाळेंत शिकोवपाक लागले.

भारतांत आर्विल्ल्या काळांत सुमार १८७० सावन पिट्मन शॉर्टहँड लिपयेचेर उणे वा चड संस्कार करून ती भारतीय भाशांखातीर वापरपाचे यत्न चालू जाले. मराठींत पयले यत्न भुजंगराव मानकर (मुंबय, १८९५) हाचे. स्वातंत्र्य मेळ्ळेंउपरांत आनी भाशावार प्रांतरचना जालेउपरांत ह्या यत्नांक नेट आयलो आनी प्रत्यक्ष वापर वाडलो. शासनान खंयची लघुलिपी हाचें बंधन घालूंक नाशिल्ल्यान संशोधनाक वाव मेळ्ळो.

मराठी लघुलेखनाच्यो खाशेल्यो प्रचारांत आयिल्ल्यो पद्दती म्हळ्यार म. ना. दामले (१९६२), महाराष्ट्र शासनाचें भाशा संचालनालय, (१९६३) आनी म. वि. लिमये (१९७५) हांच्यो पद्दती. हांचेभायर उदयन आमडेकार (१९५५), श्री. वा. भागवत (१९८७), हांचेय पद्दतीचो उल्लेख करूं येता, हिंदी लघुलेखनाच्यो खाशेल्यो प्रचारांत आशिल्ल्यो पद्दती म्हळ्यार ऋषिप्रणाली (ऋषिलाल अग्रवाल, १९३८), सिंहप्रणाली (सरजूप्रसाद जैन, १९३९). शाळांनी मोडी लिपी शिकोवप १९३७ उपरांत बंद जालें. पूण कांय वेपारी आस्थापनांनी मोडी लिपीचो वापर हालीं मेरेन जातालो.

लघुलेखनाचें यांत्रिककरण करपाचो सुरवेचो यत्न म्हळ्यार स्टॅनोटायप यंत्र (१९२२), फुडलें सोंपण म्हळ्यार श्रुतलेखनाचें यांत्रिकीकरण - डिक्टाफोन यंत्र (१९३९) हो सुरवेचो यत्न. हातूंत ध्वनी मुद्रणाकलागून लघुलिपयेची आनी लघुलेखकाची गरज लागना. उलोवप आनी सादे लिपयेंत बरोवप/ टंकलेखन ह्यो क्रिया विंगड सुवातीं, विंगड वेळांचेर जावंक शकतात. हांचेफुडलें सोंपण म्हळ्यार ध्वनीमुद्रण आनी टंकलेखन हांचेमदलो टंकलेखक हो दुवो काडून उडोवप.

स्टॅनोटायप माकनाचो हो पुराय रितीन नवो आविश्कार. ताका 'स्पीचरायटर' अशें म्हण्टात, म्हणजेच हे नवे वेवस्थेंत उलोवण्याच्या भासकुशळतायेची कसवटी लागता. देखीक - तो श्रुतलेखन दीत आसलो जाल्यार उतरांयेवजण रेखीव आसची पडटा, हाचे उरफाटें म्हळ्यार लघुलेखनाचे वेवस्थेंत लघुलेखकाची भासकुशळताय दिश्टी पडटा. अमेरिकी काँग्रेसीच्या एका लघुलेखकान म्हळां तेप्रमाण ही लघुलेखक मंडळी इतले चोरव रितीन आयकल्ल्या मजकुराचें संपादन करतात, उलोवपी समजता आपुणूच कितलो रेखीव उलयतां. तेन्ना हें नव्या सोदाक लागून लघुलेखक वर्गाक खंयचीच मेकळो करचो कांय किदें हाचो विचार करचो पडटलो.

- कों. वि. सं. मं.

लजेझाड : (मराठी : लाजाळू, लाजरी, संकोची; हिंदी : लाजवती, लज्जावंती; गुजराती: लजमणी, शिशामणी; कन्नड: नाचिके गिड; संस्कृत: लज्जिका, लज्जालु; इंग्लीश: सॅन्सिटिव्ह प्लांट; लॅटीन : मिमोजा पुदिका; कूळ; लेग्युमिनोजी). फुलझाडांतलें पातळत वाडपी, कांटेरी आनी केंसाळ अशें ल्हान झोंप. हाचें मूळ स्थान ब्राझील हें आसून ताचो प्रसार अमेरिकेंत आनी भारतांत सादारणपणान उश्ण आनी दमट हवामानांत चड करून दर्यादेगेर जाल्लो आसा. ताच्या मिमोजा हे प्रजातींत वट्ट ४५० जाती आसून तातुंतल्यो भारतांत फकत आठ जाती मेळटात.

हें झोंप सुमार ५० - ९० सेंमी. ऊंच आसून ताका जायत्यो कांटेरी आनी केंसाळ खांदयो आसतात. पानां संयुक्त आनी स्पर्शग्राही आसतात. पानाक कसलोय स्पर्श जालो तर पानांचीं दलां कवळटात. तेन्ना पानाच्यो कडो एकमेकांक तेंकता आशिल्ल्यान तीं आपलें तोंड लजेन धापतात असो भास जाता. ताचेवयल्यान ह्या झाडाक लजेझाड हें नाव पडलां. एका देंठार दोन ते चार दलां आसतात आनी दर एक दल हें संयुक्त आनी पिसावरी आसता. सप्टेंबर - ऑक्टोबरांत तांबसार वाटकुळीं, बटनावरी ६ - ८ मिमी. व्यासाचीं, फुलां पानांचे खांचींत येतात. सांगो गाड तपकिरी, चेपट्यो, सुमार १.३ - २ सेंमी. x ३.४ मिमी. ल्हान आनी केंसाळ आसतात. ३ - ५ बियो दोनूय वटांनी फुगीर आसतात. फुलांची संरचना आनी हेर सामान्य शारिरीक लक्षणां लेग्युमिनोजी कुळांत आनी मिमोनॉयडी उपकुळांत वर्णन केल्लेवरी आसतात.

हें झाड थंड आनी कोडू आसून शरिरांतलें पित्त आनी कफ ह्या विकारांचेर गुणकारी थारता. भारतीय वैजकी ग्रंथांत हाच्या गूणधर्माची चिकित्सा केल्ली आसा. बिकाचेर पानाचें चूर्ण दुदावांगडा दितात. मुळांचो काडो मुतरवडो आनी हेर मुताविकारांचेर दितात. भुरग्यांच्या मोडण्याचेर ह्या झाडाचो उपेग मॅलॅगॅसींत करतात. ब्राझीलांत मुळांचो वापर गंडमाळेचेर आनी वांतिकारक म्हणून करतात. गोरवां हाचीं पानां खातात. फिजींत ताची चरपाखातीर कुरणां तयार केल्यांत. तांकां लागून गोरवांचें मास आनी दूद वाडटा असो अणभव आसा. ही वनस्पत तणावरी त्रासदायक थारिल्ल्यान तिचो नाश करपाखातीर एमसीपीए हें तणनाशक दर हॅक्टेरी ०.८ - १.२ किग्रॅ. वापरतात. हाच्या बियांनी श्लेश्मल द्रव्य आनी पाचवेंसार हळदुवें तेल आसता. ताचो उपेग लेप दिवपाच्या पदार्थाखातीर जावंक शकता.

हे वनस्पतीच्या पानांक हात लायल्यार दलां आनी दलकां एकामेकांचेर पडून धांपतात आनी निमाणें सगळींच पानां सकयल लांबतात. हाचें कारण म्हळ्यार दलकाच्या फुगीर तळभागांत पातळ थर आशिल्ल्या पेशींतल्या उदकाचो अंश उणो जाता आनी तेखातीर ह्यो पेशी लुळ्यो पडून दलकां धांपतात आनी पानां सकयल बागवतात. स्पर्शाचो परिणाम जसो जसो उणो जाता तशेंतशें तें पान आशिल्लें तशें

जाता. खर उजवाडांत वा काळखांत अशीच प्रतिक्रिया घडटा. हे हालचालीचो खाशेलो प्रायोगिक अभ्यास सर जगदीशचंद्र बोस हाणें केल्लो. वनस्पती उण्या अदीक प्रमाणांत संवेदनक्षम आसतात आनी प्राण्यांवरी त्यो प्रतिसाद दितात अशें सिध्द केल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

लडारख : भारताच्या जम्मू आनी कश्मीर राज्यांतलो क्षेत्रफळान सगळ्यांत व्हडलो जिल्हो. राज्याच्या उदेंत भागांतल्या ह्या जिल्ह्याचें वट्ट क्षेत्रफळ १,१८,५२३ चौरवण किमी. आसून आतां ताचे तीन वांटे जाल्ले आसात. अस्तंतेकडलो सु. २८,५०० चौ. किमी. चो वाठार पाकिस्तानान व्यापला जाल्यार ईशान्येकडलो सु. ३७, ५५५ चौ. किमी. वाठार चीनान व्यापला. उत्तरेक आनी उदेंतेक चीन आनी अस्तंतेक पाकिस्तान हांच्या शिमांचेर हो प्रदेश आशिल्ल्यान भूराजनैतिक नदरेन चड करून राखणेचे नदरेन हाका खूब म्हत्व प्राप्त जाल्लें आसा. लोकसंख्या २,००,००० (१९८१). लेह हें ह्या जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण.

ह्या प्रदेशाक सगळ्यांत उंचायेर आशिल्लो 'लडारख सडो' म्हणून वळखतात. थीर वसती आशिल्ल्या जगांतल्या कांय ऊंच प्रदेशांत हो येता. भुंयरचणुकेचे नदरेन मध्यवर्ती सिंधू न्हंयेचें देगण सोडल्यार हाचो चडसो भाग देगणांनी आनी ऊंच पर्वतरांकांनी व्यापला. हांगाच्यो पर्वतरांको वायव्य - आग्नेय दिशेन पातळिल्ल्यो आसून उत्तरेकडल्यान दक्षिणेकडेन ओळीन काराकोरम लडारख, झस्कर ह्या मुखेल रांकांचो तातूंत आस्पाव जाता. ताच्या उदेंत भागांत चांगचेम्बो ही उदेंत अस्तंत पातळिल्ली व्हडली पर्वतरांक आसून तिचे उत्तरेक सोड मैदान, देपसंग आनी लिंगझिटांग हे मैदानी वाठार आसात. उदेंतेकडलो हो प्रदेश 'आक्साय चीन' ह्या नांवान वळखतात. तो चीनान व्यापला. अधिल पर्वतरांक लडारखाचे उत्तर शिमेचेर वायव्य - आग्नेय दिशेन पातळिल्ली आसा. काराकोरम पर्वतांवाळ माऊंट गॉडविन ऑस्टिन (के - २) हें लडारखांतलें सगळ्यांत ऊंच (८, ६११मी.) तेमूक आसून ताचो उंचायेप्रमाण संवसारांत दुसरो क्रमांक लागता. हाचे भायर हिडन (८,०६८ मी.), ब्रॉड (८,०४७मी.), गाशेरब्रूम (८, ०३५ मी.) हीं आठ हजारांपरस चड उंचायेचीं तेमकां ह्याच प्रदेशांत आसात. काराकोरमांतल्या सासेस रवीड, अधिल पर्वतावळींतल्या काराकोरम, शक्सगम, अधिल सारकिल्या रिव्डींक येरादारीचे नदरेन आंतरराष्ट्रीय म्हत्व आसा. लेहाचे उत्तरेक आशिल्ली खारडॉंग रिव्डीय चीनांत प्रवेश करपाचे नदरेन म्हत्वाची आसा.

लडारखांतल्यो चडशो व्हडल्यो न्हंयो आग्नेय - वायव्य दिशेन व्हांवतात, जाल्यार तांच्यो उपन्हंयो दक्षिण वा उत्तर दिकेन व्हांवतात. सिंधू न्हंय लडारखाच्या मदल्यान वायव्येक व्हांवत वचून पाकिस्तानांत भितर सरता. श्योक, गुब्रा ह्यो उत्तरेकडल्यान, जाल्यार झस्कर,

दक्षिणेकडल्यान सिंधूक येवन मेळटा. हिस्पार, सिमो, बिआरी, बलतोरो, सियाचीन हांचे सारक्या व्हडल्या हिमन्ह्यांनी लडारवचो उत्तर भाग व्यापला. प्रदेशाच्या आग्नेय कोनशाक पंगॉंग, आक्साय चीन भागांतलें सॉल्ट हीं खान्या उदकाचीं मुखेल तळीं आसात. हांचेभायर ह्या भागांत हून उदकाचेय जायते झरे आसात.

लडारवाचें हवामान सादारणपणान थंड आनी सुकें. नेटाचें वारें आनी दर्यापातळेपसूनची उंचाय हांकां लागून उत्तर भागांत नेटाचें शीं आसून हो भाग वर्सांतले कांय म्हयने बर्फान धांपिल्लो आसता. हांगा वर्सुकी सरासरी ९.३ सेंमी. पावस पडटा. जमीन रेंवट आनी सु. १०% लागवडीक फावो अशी आसा. गंव, जव, वाटाणे, राय सारकिलीं पिकां चड उण्या प्रमाणांत घेतात. दोंगर देंवण्यांचेर शिंपणावळीची वेवस्था आशिल्ल्यान ह्या भागांत फळ पोरसांचें प्रमाण चड आसा. सफरचंद, जरदाळू, अक्रोड हांचीं पोरसां व्हड प्रमाणांत दिसतात. लुसर्न ह्या जनावरांक उपेगी अशा तणाची लागवड बऱ्याच भागांनी करतात. रवेचरां, तट्टू, याक ह्या जनावरांचो दूद, येरादारी आनी कातडी हांचेरवातीर उपेग करतात. रानमेंढी, बाराशिंगो, हरण, कुरंग, तांबडें (तपकिरी) वांस्वेल, बिबटे, ऑस (हिमबिबटो) सारकिलीं जनावरां हांगा आसात.

इतिहास : पुर्विल्ल्या काळापसून लडारवाचें क्षेत्र अनिश्चितूच उरलां. ताचो इतिहास चडसो जम्मू - काश्मीराच्या इतिहासाकडेन संबंदीत आसा. इ.स. चवथ्या शेंकड्यापसून काश्मीरचो इतिहास शिलालेखांवायल्यान कळटा. लडारवांचो पयलो उल्लेख चीनी प्रवासी फा हियान हाच्या प्रवास वृत्तांतांत मेळटा. कल्हणच्या राजतरंगिणींतल्या उल्लेखांवायल्यान काश्मीराचो राजा ललितदित्य हाणें तिबेट आनी लडारव हे प्रदेश जिखून आपल्या राज्याक जोडले. अल्लेक्झांडर कनिंगहॅमच्या मतान पवव्या शेंकड्यांत क्रांती जावन तिबेटाचें विघटन जालें आनी राजघराण्याचे वांटणेंत अस्तंत तिबेट वेगळो जालो. तेन्नापसून लडारव आनी तिबेटाच्यो शिमो थारल्यो. पूण ह्याच काळांत निर्मगॉन नांवाच्या एका मुत्सद्दी मनशान तिबेटांत येवन तो थंयच्या राजाचे चलयेवांगडा लग्न जालो आनी लडारवावांगडा सगळो प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडलो. तेन्ना तिबेटी लोक लडारवाचो उल्लेख 'मांग्याल' वा 'मान्यूल' असो करताले. मागीर जायतीं वर्सां हो प्रदेश निर्मगॉनच्या वारसांच्या ताब्यांत आशिल्लो आनी तांकां 'लडारवाचे राजा' म्हणून वळखताले.

चवदाव्या शेंकड्याच्या सुरवेच्या काळांत तिबेटाचो राजपुत्र रिचिन काश्मीरांत घुसलो आनी ताणें ल्हव ल्हव सत्ता हातासली. सतराव्या शेंकड्यांत लडारव, मोगल सुभेदारांच्या शेकातळा आशिल्लें. त्याच शेंकड्यांत मंगोल फांट्यांतल्या कलंपा नांवाच्या लोकांनी लडारवाचेर घुरी घाली. तेन्नापसून लडारवावांगडाच काश्मीराचेर मुसलमानांची सत्ता आयली. अफघान राज्यकर्तो अहमद शाह दुर्गानी

हाणें ह्या प्रदेशाचेर जायते रवेपे घुरयो घाल्यो आनी काश्मीर जिखलें. अफघानांचे त्रासदिणे सत्तेक लागून थंयचे जनतेन १८१९ वर्सा उठाव केलो. मागीर डोग्रा घराण्याचो संस्थापक गुलाबसिंग हाचे कारकीर्दींत काश्मीर संस्थान अस्तित्वांत आयलें आनी लडारव ताचो एक वांटो जालो. ताचे उपरांत भारताचें स्वातंत्र्य, काश्मीर संस्थानाचें भारतांत विलिनीकरण हेसारकिल्यो इतिहासीक घटना घडल्यो. ह्याच वेळार जाल्ल्या पाकिस्तान - भारत झुजांत (१९४७ - ४९) पाकिस्तानान लडारवाचो वायव्य भाग व्यापलो आनी तेन्नापसून हो भाग वादग्रस्त थरलो. भारत आनी पाकिस्तान हांचेमदीं १९७२ त जाल्ल्या शिमला कराराप्रमाण हो शिमेवाद सोडोवचो अशी भुमिका भारतान घेतिल्ली, जाल्यार संयुक्त राश्ट्रांचे मध्यस्थीन जम्मू आनी काश्मीर राज्यांत सार्वमताचो कौल घेवन निर्णय घेवंचो अशें पाकिस्तानाक दिसता.

लडारवाचे ईशान्य शिमेवयल्या भारत - चीन संघर्शाक चीनाचे तिबेटावयले घुरयेन १९५८ त सुरवात जाली. तिबेटावयलें वर्चस्व तिगोवपाक चीनाक आक्साय चीनाची गरज दिसली. ब्रिटीश काळापसून तिबेट चीन आनी भारत हांचे मदीं दोन आयोग नेमुनूय शिमेरेशांविशीं केन्नाच एकमत जालें ना आनी चीनान आपल्या नकाशाप्रमाण ३८,००० चौ. किमी. लडारवाचो प्रदेश चीनाचो आसा असो दावो केलो. तशेंच, भारत - चीन झुजांत (१९६२) लडारवांतलीं चांगचेन्मो, पंगॉंग ह्या प्रदेशांवांगडा कांय म्हत्वाचीं ठाणीं घेतलीं.

कोलंबो येवजणे प्रमाण चीनान हेविशीं उलोवणी करपाक मान्यताय दिली आनी १९७६ त दोनूय देशांमदीं वाटाघाटी सुरू जाल्यो. तातुंतल्यान दूतावास, मंचाचें यो - वच वाडलें. कांय प्रमाणांत वेपारूय सुरू जालो आनी आतां कैलास, मानसरोवर ह्या जाग्यांनी भारतीय यात्रेकारांचें यो - वच सुरू जालां. पूण आक्साय चीनाचो प्रस्न अजून सुटूंक ना.

शेती हो हांगाच्या लोकांचो मुखेल उद्देग. लडारवाच्या देगणांनी गंव, जव, बाजरी, वाटाणे, घेवडो हे सारकिलीं धान्यां आनी सफरचंद, जरदाळू, अक्रोड हीं फळां पिकतात. गिमांत हांगा दोट्टी पिकां घेवपाक मेळटात. तशेंच कांय लडारवी लोक ऊंच दोंगराळ प्रदेशांत रावन मेंढरां आनी संकरीत याक हीं जनावरां पोसपाचो वेवसाय करतात.

लडारवाचे वट्ट लोकसंख्येंत अर्दे मुसलमान आसून तांची अस्तंत भागांत चड वसती आसा. जाल्यार उदेंत भागांत बौध्द, हिंदू, शीख आनी तिबेटी लोकांची वसती आसा. बरेचशे मुसलमान मूळचे हिंदू आसून तांचेमदीं पोरण्यो हिंदू चालीरिती दिश्टी पडटात. जातकर्म, मूज आनी लग्न ह्या संस्कारांनी धर्म वेगळे आसले तरीय कांय रुढी सारक्यो आसात. कांय हिंदू कार्यावळींनी मुसलमान बायलोय वांटो घेतात. लडारवांतल्या मुसलमानांमदीं साटेलोटे, लग्नाची पद्दत रुढ आसून अजुनूय बौध्दांमदीं बहुपतित्वाची चाल आसा. तशेंच

तांच्या पोशाखांतूय हवामानाक लागून चडशें वेगळेपण दिसना. बल्तिस्तानांतले मुसलमान सुन्नी पंथाचे आसूनूय थळाव्या श्रध्दांप्रमाण ते वेगवेगळे विधी करतात. लडारवांत चीन आनी तिबेट ह्या देशांतल्यानूच बौध्द धर्म आयलो. बौध्द धर्मियांचें प्रेरणास्थान दलाय लामा. ताका भगवान बुध्दाचें प्रतिरूप मानतात. लडारवांतलो बौध्द धर्म तंत्रीक पंथाक लागींचो. लडारवांत हेमिस, शंकर, थिकसे, स्पिटूक, चेदे, ट्रापक सारकिल्यो नामनेच्यो गुम्पा (गोम्पा - बौध्दांचीं धर्मीक क्षेत्रां - मठ) आसात. हांचेभायर हेर धर्मियांच्यो मशिदी, गुरूद्वारां आसात. बुध्दजयंती, पद्मसंभव जयंती, गुस्तर सारकिले बौध्दांचे धर्मीक दीस श्रध्देन मनयतात. हातूंत पिशाच्च नाच ही म्हत्वाची कार्यावळ मानतात. कारण त्या वेळार लामा नाच करतात.

लडारवी लोकांनी शिक्षणीक मळारूय बरीच उदरगत केल्या. मुळाव्यो आनी माध्यमिक शाळा, पाठशाळा, शिकोवप्यांखातीर प्रशिक्षण केंद्र, प्रौढांखातीर साक्षरतायकेंद्रां आनी समाजीक केंद्रां अशीं जायतीं केंद्रां लडारवांत निर्माण जाल्लीं आसून जायते चले चल्यो आनी प्रौढ लोक त्या केंद्रांतल्यान शिक्षण घेतात.

लडारवांत बौधी, बल्टी, लडारवी ह्यो मुखेल भाशा आसून उर्दू, हिंदी आनी तिबेटी भाशाय प्रचलीत आसात. तांची लिपी म्हणजे देवनागरीचोच एक प्रकार कविता आनी गाथा ह्या स्वरूपांत हांगा बरेंच लोकसाहित्य मेळटा.

लडारवाची अशी खास संस्कृताय आसून तातूंत सगळ्या धर्मांमदीं एकवट दिसता. लडारवी लोक कलात्मक प्रवृत्तीचे. गोम्पांच्यो भितरल्यो वण्टी ते चित्रांनी सजयतात. चित्रकलेप्रमाण शिल्पकलेंतूय ते प्रवीण. ऊंच जाग्यार बांदिल्ले भोवमजली विहार आनी बुध्दाच्यो मुर्ती ह्यो तांचे शिल्पकलेंतली कुशळटाय दाखयतात. मूलबेरव गांवालागीं न्हिदिल्ले अवस्थेंतली मैत्रेय बुध्दाची एक मूर्त आसा. ती एकेच शिळेंतल्यान घडयल्या. तशेंच लेहांतल्या गोम्पांत दोन मजल्यांचेर मेळून एक प्रतिमा तयार केल्ली आसा. लेहापसून ८ मैल अंतराचेर धातूची एक विशालकाय बुध्द प्रतिमा आसा. कांय गोम्पांनी भांगर रुप्याच्योय रत्नजडीत बुध्दमुर्ती मेळटात.

लडारवान आतां जायती प्रगती केल्ली आसा. आतां थंय ४० एकरांमदीं शेती जाता. तांणी जायतीं खारजां आनी धरणांय बांदल्यांत. तशेंच थंय चार शेतीसंशोधन केंद्रांय स्थापन जाल्यांत. पशूंचे जतनायेखातीर पशुप्रजनन केंद्रांय उगडल्यांत. तांचेखातीर एक चिकित्सालयूय स्थापलां. मनशांखातीर जायते दवारवाने आनी हॉस्पिटलां आनी भोंवतणीं फार्मसी हांचीय तजवीज केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

लडायेचीं विमानां : (पळेयात विमान).

लतिफ, इद्रिस हसन : (जल्म : ९ जून, १९२३, हैदराबाद, आंध्र प्रदेश).

भारताचो आदलो हवाई दळाचो मुखेली. ताचें शिक्षण हैदराबादच्या निजाम कॉलेजांत जालें. फुडें संरक्षण सेवा महाविद्यालय, वेलिंग्टन (तमीळनाडू) हांगासावन पदवी घेतले उपरांत ताका हवाई दळांत १९४२ वर्सा कमिशन मेळ्ळें. ते उपरांत कांय काळ अंबालाक (हरयाणा) ताचें वैमानिकी प्रशिक्षण जालें. १९४३ ताणें इंग्लंडांत शाही विमानदळाच्या (रॉयल अॅर फोर्साच्या) हरिकेन आनी स्पिटफायर ह्या लडायेच्या विमानासंबंदींचो अभ्यास केलो.

दुसऱ्या म्हाझुजांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पयलीं ताणें इंडोनेशियी वायुदळाचो मुखेली आनी फुडें ब्रह्मदेशांतले (मियानमारांतले) आराकान आघाडीचेर भारतीय वायुसेनेंतल्या चवथ्या स्वर्चाडनाचें फुडारपण केलें. १९६१ - १९६५ ह्या काळांत वॉशिंग्टनांत भारतीय राजदुतावासांत ताणें हवाई विभागांत सहाय्यक म्हणून काम केलें. १९७१ त भारत - पाक झुजाच्या वेळार ताची सहाय्यक हवाई दलाच्या मुखेल पदाखातीर नेमणूक केली. त्या वेळार भारतीय हवाई दलाचें आधुनिकीकरण करपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. १९७४ त ताका अॅर मार्शल हो हुद्दो मेळ्ळो. १९७६ - १९७७ ह्या काळांत तो ताणें सॅट्रल अॅर कमांडाचो प्रशासकी मुखेली आनी ते उपरांत अॅर ऑफिसर कमांडिंग इन चीफ म्हणून मोलाचें काम केलें. १९७७ त ताची हवाई दलाच्या उपप्रमुखपदार आनी ते उपरांत प्रमुखपदार १९७८ - १९८१ मेरेन नेमणूक केली.

१९८२ - १९८५ ह्या काळांत लतिफ महाराष्ट्र राज्याचो राज्यपाल आसलो. तेन्ना ताणें राजभवन वाठारांत अपंगूळ भुरग्यांखातीर सुविधा उपलब्ध करून दिल्यो. तशेंच ताणें पुणे विद्यापिठाचो वाठार झाडांनी भरून काडपाखातीर प्रोत्साहन दिल्लें. १९७१ त ताका परम विशिश्ट सेवा पदक फावो जालें. १९८५ वर्सा सावन तो फ्रांसांत भारताचो राजदूत म्हणून काम पळयता. १९९० त हैदराबादच्या व्हीएसटी इंडस्ट्रीज लि. ह्या कंपनीच्या संचालक मंडळाचेर ताची नेमणूक जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

लयराय : गोंयची एक शक्तिदेवता. दिवचल तालुक्यांतल्या ३० किमी. च्या अंतराचेर शिरगांव ह्या गांवांत श्रीलयराय हे देवतेचें स्थान आसा. सात भयर्णीमदली ही एक भयण अशें मानतात. ती कलशरूपांत आसा. हे देवीची मूळ मूर्त तांदळास्वरूपाची आसून उत्सवमूर्त चतुर्भुज (चार भुजांची) आसा. हिका वैष्णवी मायेचो अवतार समजतात. हिचे संबंदान रचिल्ल्या पदावयल्यान अशें दिसता, हिची मूळ सुवात दोंगर आसुये आनी उपरांत कोणे तरी भक्तान तिची मुळसाकडेन स्थापना केल्या जावंक जाय. सप्तमातृकांत वैष्णवी नांवाची एक

मातृका आसा, ती हीच आसुये.

दर वर्सा वैशाख शुध्द पंचमीक शिरगांवां व्हड जात्रा जाता. पुराय गोंय तशेंच गोंयाभायल्यानूय विंगड विंगड जातीजमातींचे लोक हे परंपरीक जात्रेचे वांटेकार जातात. हे जात्रेचें खाशेलेपण म्हळ्यार होमखण. जात्रेचे रातीं देवळा भोंवतणीं आशिल्ल्या एका वडाच्या झाडापोंदा व्हड होमखण पेटयतात आनी हे देवीचे भक्त जांकां 'धोण' अशें म्हण्टात, ते त्या पेट्ट्या होमखणांतल्या रसरशिल्ल्या इंगळ्या वयल्यान देवी फाटल्यान चलत वतात. पवित्र धोणांक कांयच त्रास जायना, पूण धोणाकडल्यान चूक जाल्ली आसत जाल्यार मात ताचे पांय भाजतात, अशें मानतात. हें एक जागृत देवस्थान अशी लोकांची भावना आसा. ज्या वडाच्या रुखातळा होमखण पेटयतात त्या रुखाचें एक लेगीत पान बावना, वा सुकना अशें सांगतात. तशेंच देवीक गाराणें घालून होमखणांत उडयल्लें देवीच्या कळसावयलें फुलूय जळना, पूण जर जळळें जाल्यार देवीचें रागणें पडलां, अशें समजून गाराणें बी हेर विधी करतात. गोंयांत लयरायेची जात्रा ही एक नामनेची जात्रा जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : 'धोंड'

ललित कला अकादेमी : भारतीय संस्कृताय आनी कलांची परंपरा हांचें जतन आनी संवर्धन जावंचें म्हणून केंद्र शासनान निर्माण केल्ली एक राश्ट्रीय पांवड्यावयली स्वायत्त संस्था. ललित कला अकादेमी हे संस्थेची स्थापना ऑगस्ट १९५४ त जाली. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला आनी हेर कनिश्ट उपयोजित कला हांचो अभ्यास, संशोधन, प्रसार, कलाशिक्षण दिवपी संस्थांक उत्तेजन आनी अर्थीक आदार दिवप हीं कार्यां हे अकादेमीच्या वतीन करतात. हांचे भायर राश्ट्रीय स्तराचेर वर्सुकी प्रदर्शनां भरोवप, आंतरराश्ट्रीय प्रदर्शनां आयोजित करप, कलेविशींचें साहित्य प्रकाशीत करप, कार्यशाळा, परिसंवाद घेवप, पुरस्कार दिवप हीं कामां ही संस्था करता.

अकादेमीचो कारभार पळोवपाखातीर दर पांच वर्सांतल्यान एक फावट सर्वसादारण परिशदेची (जनरल काउन्सिल) नेमणूक करतात. पुराय देशांतले कलाकार मतदानाच्या आदारान वांगड्यांच्यो नेमणुको जातात. तांचो एक थारायल्लो आंकडो आसा. तेभायर खास निमंत्रित केले कांय नांवाजते कलाकार तशेंच राज्यांनी धाडिल्ले आपले प्रतिनिधी, राश्ट्रीय संग्रहालय, 'नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट', केंद्र शासनाचो संस्कृतीक विभाग हांणी धाडिल्ले प्रतिनिधी हांचो सर्वसादारण परिशदेंत आस्पाव जाता. अकादेमीच्या अध्यक्षीक नेमणूक राष्ट्रपतीकडल्यान जाता आनी ताची मुजत फकत पांच वर्सांची आसता. कार्यभाराप्रमाण सर्वसादारण परिशद वेगवेगळ्यो उपसमित्यो नेमता. नेमांप्रमाण परिशद आनी उपसमित्यो हांच्यो सभा भरतात. हे संस्थेचें

कार्यालय रवींद्र भवन, नवी दिल्ली हे सुवातेर आसून, तातूंत ग्रंथालय, कला प्रदर्शनांखातीर दालनां, कलासंग्रह हांचो आस्पाव जाता.

ललित कला अकादेमीच्या ग्रंथालयांत अस्तंती कला आनी भारतीय कला हे संबंदीं सगळें साहित्य उपलब्ध आसता. तेभायर ललित कला कॅम्परी (इंग्लीश) आनी ललितकला - समकालीन (हिंदी) ललितकला हीं नेमाळीं नेमान उजवाडा येतात. दर वर्सा कलासंवत् हे पुस्तिकेंतल्यान वर्सभर जाल्ल्यो कलाक्षेत्रांतल्यो म्हत्वाच्यो घडणुको आनी कार्य हांचो नियाळ घेतात. हे भायर कलाविशयक साहित्य, समकालीन चित्रकार - शिल्पकार हांच्या चरित्रांचेर आनी कला कारकीर्दीविशीं छापिल्ले चित्र संग्रह आनी म्हत्वाच्या चित्रकारांच्या चित्रांच्यो प्रतिकृती उजवाडायतात. दर वर्सा जानेवारींत संस्थेवतीन राश्ट्रीय कला प्रदर्शन भरता. सगळ्या भारतांतल्यान येवपी हजारभर कलाकृतींतल्यान गुणसंपन्न कलाकृतींची कांटेकोर रितीन निवड करतात. तातुंतल्या १० उत्कृश्ट कलाकृतींक दर एकीं १० हजार रुपयांचीं इनामां दितात. हाचेभायर आनीक एक म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार दर तीन वर्सांनी हे संस्थेवतीन 'ट्राएनियल' हें तीन वर्सुकी आंतरराश्ट्रीय कला प्रदर्शन भरता. संवसारांतले खूबशे देश ह्या प्रदर्शनाखातीर निवडक कलाकृती धाडटात. उत्कृश्ट कलाकृतींची निवड करपाखातीर आंतरराश्ट्रीय परिक्षक समिती नेमिल्ली आसता आनी उत्कृश्ट कलाकृतींक दर एकल्याक पन्नास हजार रुपयांचें इनाम दितात. दर एका देशाचो स्वतंत्र विभाग ह्या प्रदर्शनांत मांडटात. तेच वांगडा भारताच्या दालनांत वेंचीक भारतीय कलाकारांच्यो शिल्पकृती आनी चित्रां प्रदर्शित करतात. ह्या आंतरराश्ट्रीय प्रदर्शनाक जोडून 'कला मेळा' हें सगळ्या कलाकारांक प्रवेश आशिल्लें प्रदर्शन भरता.

हे भायर संस्थेची स्वताची कार्यशाळा दिल्ली कलकादेवी रस्त्यार आसून आठ स्वतंत्र चित्रशाळा आनी चार भौशीक कार्यशाळा आसात. हांचेमदली स्वतंत्र चित्रशाळा प्रथितयश कलाकाराखातीर आसून सामुहिक कार्यशाळा मृत्पात्री, शिल्पकला आनी मुद्रानिर्मिती ह्या कलाक्षेत्रांनी काम करपी विद्यार्थ्यांखातीर आनी कलाकारांखातीर उक्त्यो आसात. संस्थेवतीन चित्रकला, शिल्प आनी मुद्रानिर्मिती ह्या विशयांनी काम करपी आसात. दर म्हयन्याक एक हजार रुपयांच्यो पांच संशोधन शिश्यवृत्त्यो कलाक्षेत्रांतल्या पदवीधर विद्यार्थ्यांक दर वर्सा दितात. हे कार्यशाळेचो प्रयोग फळादीक जाल्ल्यान अकादेमीन विभागी केंद्रांची येवजण आंखली. हे येवजणे अंतर्गत चेन्नय, लखनौ, कलकत्याक अनुक्रमान १९७८, १९८३ आनी १९८४ कार्यशाळा बांदल्यो. १९८७ वर्सा भुवनेश्वराक 'राश्ट्रीय कला केंद्र' ह्या नांवान अशो कार्यशाळा कार्यान्वीत केल्यो. केंद्रांची देखरेख, वेवस्थापन आनी संयोजन अकादेमीकडल्यान जाता.

- कों. वि. सं. मं.

ललितविस्तार : बौद्धाच्या महायान संप्रदायाचो एक पवित्र ग्रंथ. हाका वैपुल्यसूत्र अशेंय नांव आसा. बुध्दान हे धर्तरेचेर ज्यो क्रिडा (ललित) केल्यो, तांचें वर्णन ह्या ग्रंथांत आशिल्ल्यान ह्या ग्रंथाक हें नांव मेळ्ळें. गौतम बुध्दाच्या जल्मापसून धर्मचक्रप्रवर्तनामेरेनचें ताचें चरित्र ह्या ग्रंथांत मेळटा. ह्या ग्रंथांत गद्य आनी पद्य हीं दोनूय रुपां पळोवंक मेळटात. हातुंतल्या कथांचो वांटो चडसो गद्यात्मक आसून मदीं मदीं पद्यात्मक गाथांचो आस्पाव केल्लो आसा. ह्यो गाथा म्हळ्यार सुंदर गांवगिरीं गितांच आसून त्यो खूब पुर्विल्ल्यो आशिल्ल्याचें संशोधक सांगतात. मुळांत हो ग्रंथ हीनयानी पंथांतल्या सर्वास्तवादी निकायाचो आशिल्लो पूण फुडें ताका महायानी स्वरूप मेळ्ळें आनी ताचो आकारूय वाडलो.

ह्या ग्रंथाचे परिवर्तन ह्या नांवाचे २७ अध्याय आसात. ह्या ग्रंथांतलें बुध्द चरित्र तो अवतारी मनीस आसा अशें धरुनूच वर्णिल्लें आसा. ह्या ग्रंथाचेर वैष्णव अवतारवादीची छाप स्पश्टपणान दिश्टी पडटा. अवताराचे हेतूय दोनूयकडेन खूबशे सारके दिसतात. ह्या ग्रंथांत बुध्दाक तुषित लोकांमदीं वसणूक करपी सम्यक संबुध्दाचो अवतार मानिल्लो आसा. ललित विस्ताराचे सुरवातिकूच अशें म्हळा, सम्यक संबुध्द सगळ्या देवांचो गुरू आनी भगवान आसा. सगळे देश ताका दुरव्य आनी अज्ञान हांचो नाश करपी अशें समजतात.

तिसऱ्या अध्यायांत बुध्दाचो विशिष्ट काळ, देश, सुवात आनी जाती हांचेमदीं जावपी अवतारकारणांचेर उजवाड घाल्लो आसा.

ललितविस्तारांत जायतेकडेन बुध्दाक नारायणाचो अवतार आनी नारायणाचे शक्तीन युक्त असो मानिल्लो आसा. नारायणाची सगळी गुणवत्ता आनी शक्तीसंपन्नताय बुध्दाच्या आंगांत मानल्या, ताचेवयल्यान बौध्द अवतारवादाचेर पुराणीक वैष्णव अवतारवादाचो प्रभाव स्वरपणान पडिल्लो दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

लल्ल : (इ.स. सवो वा सातवो शेंकडो).

भारतीय ज्योतिर्विद. ताणें ज्योतीशशास्त्राचेर ग्रंथ बरयल्यात. ताच्या चरित्राविशीं खास अशी म्हायती मेळनाशिल्ल्यान ताच्या काळाविशीं कांय मतभेद आसात. त्रिविक्रम भट्टाचो हो पूत. पयल्या आर्यभट्टाचो तो शिश्य आसूंक जाय अशें कांय जाणांचें मत आसा. शं. बा. दीक्षित हाच्या मतान हाचो काळ आर्यभट्टा उपरांतचो. तशेंच तो दक्षिण भारतीय आसुंये. धी वृध्दतंत्र हो ग्रहगणित ग्रंथ आनी रत्नकोश हो मुहूर्तग्रंथ ताणें बरयला. पाटीगणित होय ताचो ग्रंथ आसुंये अशें भास्कराचार्याच्या गोलाध्यायावयल्यान दिसता. बीजगणित आनी जातक हांचेरुय लल्लान ग्रंथ बरयल्यात आसूंक जाय. लल्ल हो स्वता वेध घेवपी संशोधक आशिल्लो आनी ताच्या वेध घेवपाच्या यंत्राचें नांव गोलबंध आशिल्लें. पीठ आनी उदकाची घड्याळ ह्या उपकरणांचीं

वर्णनां ताच्या ग्रंथांत आयिल्लीं आसून यष्टियंत्रांत रवि - चंद्रीम अंतर आनी ताचेवयल्यान तीथ काडपाची रीत दिल्ली आसा. तशेंच, ताणें वातावरणाची उंचाय १२ योजनां (सु. १६ किमी.) आनी रेवती भोग ३५२° मानिल्लो. ताणें त्रिकोणमितीचीं कांय सुत्रां दिल्लीं आनी पायचें (ळ) मोल ३.१४१५ इतलें मानिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

लल्लूलाल : (जल्म : १७६३; मरण : १८६५).

एक व्हड ग्रंथकार. तो औदीच्यं ब्राह्मण. तो आगराक रावतालो. ताचो बापूय पुरयतपण करतालो. फुडें लल्लूलालाक आपलो उदरनिर्वाह करपाक खूब भोंवचें पडलें. मुर्शिदाबादेक गोस्वामी गोपाळदास हाचेवरवीं ताची नबाब मुबारकउदौला हाचेकडेन वळख जाली. नबाबान ताका सात वर्सां आलाशिरो दिलो. फुडें गोपाळदासाक मरण येतकच तो कलकत्याक गेलो. थंय ताका राजा रामकृष्ण हाचो आदार मेळ्ळो. पूण थोड्याच काळांत त्या राज्यांत ताका त्रास जावपाक लागले. तशेंच, राजा रामकृष्णूय बंदी जालो. तेन्ना लल्लू नाटोरच्यान कलकत्याक आयलो. एक दीस ताणें गंगा न्हंयेत उडी घेवन एका बुडपी इंग्लीश मनशाक वाचयलो. त्या इंग्लीश मनशान उपकारी जावन ताका खूब आदार दिलो. ताका एक छापखानो घालून दिलो. फुडें आनिकूय कांय इंग्लीश अधिकाऱ्यांच्या संपर्कांत येतकच इ.स. १८०० वर्सा फोर्ट विल्यम कॉलेजींत प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. हिंदी भाशेंत गद्य रचना करपाचें काम ताका दिलें. सुरवेक ताणें सिंहासनबत्तीशी, वेताळपच्चीशी, शाकुंतल नाटक आनी माधोनल ह्या ग्रंथांचो खडी बोलींत अणकार केलो. फुडें सभाविलास, माधवविलास, लतायफे हिंदी, लाल चंद्रिका, ब्रजभाशा व्याकरण अशे जायते गद्य ग्रंथ ताणें रचले. ताच्या ह्या सगळ्या ग्रंथांनी प्रेमसागर ह्या ग्रंथाक चड नामना मेळ्ळी. तो भागवताच्या दशम स्कंधाचेर आदारिल्लो आसा. ह्या ग्रंथांत मदीं मदीं कांय दोहा आनी चौपायोय आसात. ह्या ग्रंथावयल्यानूच लल्लू हो आर्विल्ल्या हिंदी गद्याचो जनक थारिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लल्लेश्वरी : (इ.स. १४ वें शतमान).

एक संत कवयित्री. हिका लल्लेश्वरी, लालदीदी वा लालदेद ह्याय नांवांनी वळखताले. एका मध्यमवर्गीय काश्मीरी पंडिताच्या घराण्यांत तिचो जल्म जालो. तिची आवय - बापूय श्रीनगरा लागसारच्या पांद्रेठण ह्या गांवांत रावतालीं. तिच्या भुरगेपणांतली व्हडलीशी म्हायती मेळना. पूण तिचें मुळावें शिक्षण सिध्द श्रीकंठ नांवाच्या एका शैव आचार्याकडेन जाल्लें. ताणें तिका शैवदर्शनाचें पुराय तरेन गिन्यान दिल्लें. उपरांत तिचें लग्न ताम्पूर गांवच्या एका ब्राह्मण तरणाट्याकडेन

जालें. थंय तिका सवती मांयच्या जांचांक तोंड दिवंचें पडलें. आवयचे सांगणेंत आशिल्ल्यान घोवाचें आनी तिचे केन्नाच जमलेंना. ह्या दुरव्यान तिका वैराग्य उत्पन्न जालें. तिणें घर सोडलें आनी ती सिध्द श्रीकंठाकडेन गेली. ताणें लल्लाच्या वैराग्याची स्वरसाण पळयली आनी तिका आत्मगिन्यानाच्या साधनाचो मार्ग दाखयलो. शैवयोगाची साधना करता आसतना एकदीस ती पुराय तरेन योगिनी जाली. योगसाधनेंतल्यान तिणें आत्मसाक्षात्कार करून घेतलो.

ह्याच काळांत तिच्या अंतरांत कवित्वाक पालवी आयली. ती स्वता पदां रचूंक लागली आनी तीं गायत भोंवूंक लागली. भोंवतां भोंवतां तिका आपल्या कपड्यांचें लेगीत भान उरनासलें.

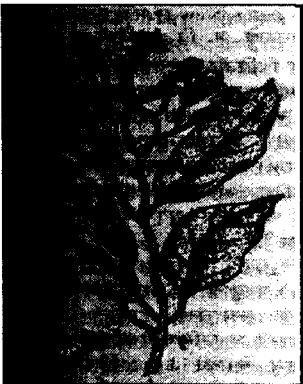
त्या काळांत काश्मीरांत हिंदू आनी मुसलमान हांचेमदीं धर्मीक तणाव खूब आशिल्लो. काश्मीरी जनता ह्या संघर्शान पुराय तरेन पिळून गेल्ली. अशा वेळार लल्लेश्वरीन हिंदू - मुसलमान एकचाराचेर खूब भर दिलो. ती आपल्या उपदेशांवरवीं आपल्याच आध्यात्मिक अनुभूतीचें वर्णन करतना दिसता.

आयज तिच्या जायत्या पदांच्यो ओळी नितीवाक्यां जावन रावल्यांत. हिंदू आनी मुसलमान ह्या दोनूय समाजांमदीं तिका मान आसा. ती जरी शैव दर्शनांत सिध्दज्ञानी आशिल्ली तरीय तिणें कोणाय आचार्यावरी शैवसिध्दान्ताचें विवेचन वा विवरण केलेंना. तिणें आपल्या रहस्यमय अनुभूतींतल्यान मेळिल्ल्या विचारांचोच सगळ्यांक उपदेश केलो.

सर रिचर्ड टॅपल हाणें लल्लेश्वरीच्या काव्याचेर एक पुस्तक बरयलां. तेभायर रॉयल एशियाटिक सोसायटीन 'लल्लवाक्यानि' वा 'लालदेव की वाणी' ह्या नांवाचो एक प्रबंध उजवाडाक हाडिल्लो आसा. श्रीनगरा लागसारच्या व्रजविहार नांवाच्या गांवांत जुम्मा माशिदीमुखार तिका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

लवंग : (हिंदी : लौंग; संस्कृत: लवंग, देवकुसुम; इंग्लीश: क्लो; लॅटीन: सायझिजियम अॅरोमातिकम, युजेनिया कॅरिओफायलाटा; कूळ: मिर्टेसी).

हें सुमार ९- १२ मी. उंचायेचें आनी सदांच पाचवें उरपी झाड. ताचें मूळस्थान इंडोनेशियांतले मोलकाझ (मोलुकू) जुंवे आसून मलेशियांतल्या कांय जुंव्यांचेरूय तें मेळटा. तशेंच श्रीलंका, इंडोनेशिया, मालागासी, झांझिबार, पेंबा (टांझानिया),

सेशेल्झ जुंवे, पिन्ग, रेयुन्यो जुंवे, मॉरिशस आनी वॅस्ट इंडीजाकूय ताची लागवड केल्ली. भारतांत तमीळनाडूंत आनी केरळांत ह्या झाडाची लागवड करतात.

रामायण, चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता आनी म्हाकवी कालिदासाच्या संस्कृत काव्यांत आनी नाटकांत लवंगाचो उल्लेख मेळटा. चीनांत इ.स. आदीं तिसऱ्या शतमानांत तीं उपेगांत आशिल्लीं. चीनांत बादशहाकडेन उलयतना आपलो स्वास सुगंधीत करपाखातीर तोंडांत लवंग धरपाची रीत आशिल्ली. पुर्विल्ल्या काळांत चीनी लोकांचो भारत आनी अँबोइनांत लवंगाचो वेपार आशिल्लो.

इतिहास : दक्षिण अरबी लोक खूब आदीं भारतीय दर्यादेगेर सोद घेवन इस्ट इंडिजांतल्यान मसाल्याचे पदार्थ पयलीं इराणाच्या आखातांत आनी थंयच्यान काफल्यांवरवीं अँलक्झांद्रिया वा हेर उदेंत भूमध्य दर्याच्या बंदरांनी हाडटाले. सोळाव्या शतमानांत पुर्तुगेजांनी मोलकाझ जुंव्याचो सोद लायलो आनी लवंगाचें मूळस्थान सोदून काडलें. मध्ययुगाच्या मध्याउपरांत मसाल्याच्या पदार्थाखातीर पुराय युरोप उदेंती देशांतल्यान जावपी आयातीचेर आदारून आशिल्लो. तातुंतल्या लवंगांचो वापर अन्नसंबंदांत जातालो. सतराव्या शतमानाचे सुरवेक हॉलंडी लोकांनी अँबोइना, तेन्ति हांचेभायर सगळ्या जुंव्यांवयल्या लवंगांचे लागवडीचेर बंदी घाली. फुडें अठराव्या शतमानांत निमाणें फ्रांसेजांनी इश्ट इंडिजांतल्यान हिंदी म्हासागरी जुंव्यार आनी अमेरिकेंत चोरये मार्गांत लवंगांची आयात केली. १७६८त तांणी लवंगांचे लागवडीचेर बंदी घाली. १७७० च्या सुमाराक फ्रांसेज लोकांनी पॅरिसांत लवंगांची लागवड केली. उपरांत ताचो उश्ण वाठारांत प्रसार जालो.

फ्रांसेज उतर 'क्लू' (Clou - रिवळो) हाचेवयल्यान लवंगांक इंग्लिशींत क्लोव हें नांव पडलें. ह्या झाडाचें मुखेल खोड सरळ आनी ऊंच आसता. ताचो घेर सुमार १०० सेंमी. आसता. सुमार २.० मी. उंचायेउपरांत तें विभागून वाडटा. ताची साल करडी आनी गुळगुळीत आसता. पानां सादीं, लांब भाल्यावरी, मध्यम आकाराचीं, वासाळ आनी एकामेकां सामकार आसतात. झाडाच्या पुराय भागांत वासाळ तेल आसता. पानांतूय तेलाचीं प्रपिंडां (गांठी) आसतात. जुलय - ऑक्टोबर आनी नोव्हेंबर - जानेवारींत ताळयेचेर ल्हान, वासाळ, सुरवेक पाचवीं आनी उपरांत किरमिजी रंगाचीं फुलां येतात. फळां वाटकुळीं तांबडीं गूज, मासाळ आनी २.५ X १.५ सेंमी. आनी बियो दोन आसतात. बी १.५ सेंमी. लांबशी, वाटुकळी आनी मोव आसून तिचेर एके वटेन चीर आसता. दर एका लवंगावयले चार तोंकांचे भाग म्हळ्यार फुलांतलीं संदलां आसतात.

भारतांत दर्यापातळेसावन सुमार १००० मी. उंचायेमेरेन लवंगाची लागवड जाता. ताका वर्सुकी पावस सुमार १५० - ३०० सेंमी. आनी ऊबदिण्या तशेंच दमट हवामानांत हें पीक बरें जाता.

तशेंच, ह्या पिकाक बऱ्या निचऱ्याची, खोल आनी दुमट जमीन गरजेची आसता. केरळांतले रेंवेचे भुसभुशीत आनी दुमट जमनींत वा जांभायुक्त जमनींत लवंगांचें झाड बरें वाडटा. माड, सुपारी, काफी ह्या सारकिल्या वेपारी पिकांमदीं लवंगांची लागवड करतात. तेभायर फकत लवंगांचे मळेय लायतात.

लागवडीखातीर पिकीं आनी ताजीं फळां उदकांत भिजोवन गोबर आनी रेंव हांकां घासून रोखडींच आळ्यांनी पेरतात. रोंप तयार जावपाक ४ - ५ सप्तकां लागतात. रोंप सुमार २५ सेंमी. ऊंच जातकच पावसाळ्यांत ताची लागवड ६० x ६० सेंमी. च्या आनी सुमार ६ मी. अंतराचेर आशिल्ल्या फोंडकुलांत करतात. रोंपां लायतकच तीन - चार वर्सांमेरेन तांचेर सावळी पडपाची आनी हातांनी उदक दिवपाची वेवस्था करची पडटा. रोंप लायतकच सुमार ७ - ८ वर्सांनी झाडाक फुलां येतात आनी दर एका झाडापसून सुमार २० - ३० वर्सांमेरेन वाडट्या प्रमाणांत चंवर येता. ३० - ६० वर्सां जाल्ल्या झाडापसून भरपूर उत्पादन जाता. पूण ते उपरांतचें उत्पादन अर्थीक नदरेन फायद्याचें नासता. लवंगाच्यो बंद कळयो कांय प्रमाणांत तांबड्यो जातकच हातांनी तोडटात. ताचेयरस तरणे कळे तोडल्यार तांकां फुडें खोकर लवंगां म्हण्टात. तोडणी कांय दिसांचें अंतर दवरून परत परत करची पडटा. सादारणपणान २.५ ते ४.५ किग्रॅ. लवंगां दर वर्सा दर झाडापसून मेळटात. कांयकडेन हें प्रमाण ६.८ किग्रॅ. आसता. तोडणेउपरांत लवंगाच्यो ह्यो कळयो ४ - ५ दीस वतांत सुकयतात. वलसार आनी दमट हवामानांत कृत्रीम उश्णतायेचो उपेग करचो पडटा. हे प्रक्रियेंत तेलाचें प्रमाण बरेंच उणें जाता.

सुकयल्लें लवंग ल्हान रिक्क्यावरी आनी तांबसार तपकिरी आसता. देंठावयल्या चार तोंकदार भागांनी वाटकुळसार कळी आसता. लवंग सुकोवपाची प्रक्रिया वेवस्थीत जाली जाल्यार लवंगां गाड, सुरकुतिल्लीं आनी उबट जातात. तांचें स्वरूप आनी शुध्दताय लक्षांत घेवन प्रतवारी करतात. खरें लवंग काळें कुळकुळीत आसून बोटांनी दामतकच तातुंतल्यान तेल येता. लवंगांत प्रतिशत २५.२ उदक, ५.२ प्रथिनां, ८.९ मेद, ९.५ तूंत, ४६.० हेर कार्बोहायड्रेटां आनी ५.२ खनिजां आसतात. दर शंभर ग्रामांनी ७४० मिग्रॅ. कॉल्शियम १०० मिग्रॅ. फॉस्फरस, ४.९ मिग्रॅ. लोरवण आनी ५०.७ मायक्रोग्रॅ. आयोडीन आसता. तशेंच कॅरोटीन (२५३ मायक्रोग्रॅ.), थायामीन (०.०८ मिग्रॅ.), रिबोफ्लाविन (०.१३ मिग्रॅ) आनी निकोटिनिक आम्ल (१.५१ मिग्रॅ.) हीं जीवनसत्त्वां आसतात. लवंगांत १३% टॅनीन आसता.

लवंग हो मसाल्यांतलो म्हत्वाचो पदार्थ. रूचीखातीर आनी खमंगपण येवपाखातीर जेवणांत ताचो वापर करतात. चिकन, मटन, शाकोती आनी हेर प्राण्यांच्या मासांपसून तयार केल्ल्या मसाल्यांच्या पदार्थांनी लवंगांचो उपेग करतात. हाचेभायर तिखसाण आनी सुवास हांकां लागून केक, पुडींग, शिरो, खीर, साकरभात, लाडू ह्या

पक्वानांनी खूब वर्सांपसून लवंगांचो उपेग करतात. तशेंच, कांय मद्यां, खावपाचो तंबाखू, विडो, इंडोनेशियांत तयार केल्ल्यो खास सिगरेटी (केरेटेक) हांचेखातीर लवंगांचो वापर करतात. लवंगांपसून तेल काडूनूय ताचो उपेग करतात. दंतमंजन, न्हावपाचो शाबू, सौंदर्य प्रसाधनां, वासाळ द्रव्यां हातूंत ह्या तेलाचो उपेग करतात.

पुरातन काळासावन वखदांनी लवंगांचो उपेग करतात. लवंग वासाळ, उत्तेजक आनी वायुनाशक आशिल्ल्या जठरांतल्या दाहाचेर आनी अग्निमांद्याचेर दितात. मळमळ, शिसारी, वांती आनी उदरवायू हांचेर लवंगाची पूड वा काडो दितात. अतिसंवेदनशील दंतीन आनी किडिल्ल्या दांतांतल्या पोकळ्यांक तात्पुरत्या भेरावपाक लागून ह्या तेलाचो उपेग करतात. झींक ऑक्सायड आनी लवंगांतेल हांचें मिश्रण दातांतले पोकळेंत घालतात.

भारतांत लवंगाच्या झाडाक गंभीर अशे पिडेचो उपद्रव जायना. ताचेर मर, पान कुसप, टिक्का, सल ह्यो पिडा आनी पानां खावपी कीड आनी खोड कीड ह्यो किडी दिश्टी पडटात. तीन वर्सांभितरल्या रोंपाक कवकजन रोग जावन ९०% रोंपां मरतात. तांचेर आळो हाडपाक बोर्डो मिश्रण आनी गंधकपूड फवारतात. मलेशियांत कवकापसून पानां बेगीन गळपाची पिडा जाता. कांयकडेन लवंगाच्या मुळाक लागता जाल्यार कांयकडेन कॉकशेफर भुंगेरे तरणो पालो खावन लुकसाण करतात. रॉमेक्झिन फवारून तशेंच बीएचसी. उदकांत भरसून पिकार फवारल्यार तांचेर नियंत्रण दवरूं येता.

१९७९ वर्सा सावन रत्नागिरी आनी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांत ७,००० लवंग रोंपांची लागवड केल्ली. दर्यादेगेवयल्या वाठारांत बरे निचऱ्याचे रेंवट, गाळभरशीत रेंवट आनी तांबडे मातयेंत तशेंच दर्यापातळेसावन चड उंचायेचेर आशिल्ल्या सपाट आनी दोंगर उतारावयले जमनींत लवंगाची लागवड बरी जाल्ली आसा. भारतांत १९८४ च्या सुमाराक सुमार १२० हॅक्टर क्षेत्र लवंगांखातीर आशिल्लें.

लवंग तेल : लवंगांपसून ऊर्ध्वपातनान १४ - २३% शुध्द, रंगहीन वा लेव हळदुवें तेल मेळटा. पोरण्या तेलाचो रंग तांबसार तपकिरी आसता. तातूंत ९७% युजेनॉल (C₁₀H₁₂O₂) हें रसायन आसता. तेभायर तातूंत मिथिलेन - एमिलिकिटोन तशेंच कांय प्रमाणांत मिथिल सालिसिलेट, मिथिल बॅझोएट, मिथिल आल्कोहॉल, बॅझिल आल्कोहॉल हीं रसायनां आसतात. लवंगाच्या पानांतल्यानूय ४ - ५% बाश्पनशील तेल मेळटा. तातूंत युजेनॉल उणें आसता. फळांत फकत ६.५% तेल आसता. हातूंत ८५ - ९५% युजेनॉल आसता.

झांझिबार आनी पेंबाक चड करून वेपारी म्हत्व आशिल्ल्या लवंग तेलाचें उत्पादन जाता. श्रीलंका, पिनेंग आनी इंडोनेशियांत खूब उण्या प्रमाणांत उत्पादन काडटात. अमेरिका, ब्रिटन आनी कांय युरोपी देशांनी आयात केल्ल्या लवंगांचें तेल ऊर्ध्वपातनान काडटात. भारतांत टांझानिया आनी सिंगापुरांतल्यान चड करून लवंग आयात

करतात. फ्रांस, ब्रिटन, नेदरलँड्स, टांझानिया ह्या देशांतल्यान तेल आयात जाता. नेपाळ, अरबी देश आनी कांय लागसारच्या देशांक कांय प्रमाणांत भारतांतल्यान लवण आनी तेल निर्यात जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लवंदे, विश्वनाथ नारायण : (जल्म: २० एप्रिल १९२३, व्हडलें गोंय; मरण: पर्वरी १९९८).

गोंयचो सुटकेझुजारी. शिक्षण बीएस्सी; एल्एल्बी. ताचें उच्च शिक्षण कोल्हापुरांत जालें. कोल्हापूर शारांत शिकता आसतना ताणें भारत छोडो आंदोलनांत वांटो घेतिल्लो म्हणून ताका बंदखणीची ख्यास्त जाल्ली. उपरांत कोल्हापूर शारांत ताणें राष्ट्र सेवा दल फांट्याची स्थापना करून कांय तेंप ताचें फुडारपण चलयलें. उच्च शिक्षण सोंपल्या उपरांत गोंयांत येवन, नोव्हेंबर १९४२ त ताणें मडगांवांत राष्ट्र सेवा दल फांट्याची स्थापना केली. १८ जून, १९४६ दिसा डॉ. लोहियान मडगांव शारांत घडोवन हाडिल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो म्हणून ताका आठ दिसांखातीर बंदखणींत दवरलो. उपरांत त्याच वर्सा १८ नोव्हेंबर दिसा व्हडल्या गोंयच्या, मायणा गांवांत सभा घडोवन हाडिल्ल्यान नारायण पालेकारा वांगडा ताका ४५ दीस खबर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १८ डिसेंबर दिसा हळदोण्यां सत्याग्रह घडोवन हाडिल्ल्यान पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका आनी सूर्यकांत नायक हाका धरून खूब मार दिलो. उपरांत २३ एप्रिल १९४७ दिसा तांकां खड्डे करून सोडून दिले.

विश्वनाथ राष्ट्रीय काँग्रेस गोंय फांट्याचो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. पूण तांचेभितर वाद निर्माण जाल्ल्यान तो काँग्रेसीतल्यान भायर सरून एप्रिल १९४७ त आपल्या सांगात्यांच्या आदारान ताणें कुंकळ्ळे आझाद गोमंतक दल फांट्याची स्थापना केली. उपरांत तांणी पुर्तुगेजांआड गोंय मुक्त जायमेरेन आपल्यो हिंसक हालचाली चालूच दवरल्यो. जुलय १९४७त आपल्या कांय वेंचीक सांगात्यांच्या आदारान ताणें म्हापशेंचे भांडार (फाझेंद) लुटलें. तशेंच, डिसेंबर म्हयन्यांत विश्वनाथ आनी ताच्या सांगात्यांनी सरकारी पयसो घेवन वचपी वाहनाचेर घुरी घालून सगळो म्हालवज लुटलो. हाका लागून ताच्या कांय सांगात्यांक पुर्तुगेजांनी धरून बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण विश्वनाथ भूंयगत रावून आपल्यो हालचाली करपाक लागलो. उपरांत ह्या गुन्यांवाक लागून मे १९४९ त पुर्तुगेजांनी ताचे गैरहजेरींत ताचेर खटलो चलोवन ताका २८ वर्सां तडीपार आनी एक वर्स बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९५१ ते १९५४ ह्या काळांत बेळगांव, मुंबय, बांदा आनी आरोंद्याक राष्ट्रीय काँग्रेस गोंय संघटना उबारपाक तो खूब वावुरलो. तशेंच, हे संघटनेवरवीं तो गोंयांत राश्ट्रवादी लिखाण धाडपाक लागलो. वझरें गांवांत आझाद गोमंतक दलाचो कॅम्प उबारून तो आपवावुरप्यांक गनिमी कावेबाजीचें शिक्षण दितालो.

२९ जुलय १९५४ दिसा पुणें आनी मुंबयच्या शंभर आपवावुरप्यांच्या आदारान नगर हवेलीचें राजपाटण सिल्वासाचेर घुरी घालून तें सुवादीन घेतलें. उपरांत धा दिसांनी सबंद नगर हवेलीचेर ताबो मेळयलो आनी १५ ऑगस्ट १९५४ मेरेन तिचो कमांडो प्रशासक म्हणून वावुरलो. गोंयाक मुक्तताय मेळमेरेन ताणें आझाद गोमंतक दलाच्या वांगड्यांची संख्या ४०० वयर वाडोवन पुर्तुगेजांआड गनिमी डावपेंच आनी हिंसक कृत्यां चालूच दवरिल्लीं. ताका लागून ताणें आनी ताच्या सांगात्यांनी खबर ख्यास्तूय भोगली. सुटकेझुजांत ताणें केल्ल्या मोलादीक वावराक लागून दादरा आनी नगर हवेली सरकारान १९६२ त ताचो भोवमान केलो. तशेंच, भारत सरकारनूय ताका ताम्रपत्र भेटोवन ताचो भोवमान केलो.

गोंय मुक्तताये उपरांत ताणें शिक्षण, कामगार, शेतकामती आनी शोफेरांचीं आंदोलनां घडोवन हाडून तांकां न्याय मेळोवन दिला.

स्वातंत्र्य झुजाच्यांचें पुनर्वसन जाग्यार घालपाच्या उद्देशान ताणें स्वातंत्र्य झुजाच्यांची संघटना उबारपाक मोलाचें योगदान केलें. पणजेची नवजीवन सोसायटी आनी पर्वरीचें आझाद भवन ह्या स्वातंत्र्य झुजाच्यांसंबंदीत दोन संस्थांचो कारभार ताचे देखरेखीखाला आनी हेर स्वातंत्र्य झुजाच्यांच्या सहकार्यांन ताणें वेवस्थीत सांबाळ्ळो. मराठी भाशेंत ताचीं दोन पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

लवण : रसायनशास्त्रांत लवण म्हळ्यार आम्लाची (Acid) क्षारकावांगडा विक्रिया जावन तयार जाल्लो पदार्थ. क्षारकाचो घन आयन म्हळ्यार विद्युत्भारीत अणू वा अणूगट आनी आम्लाचो ऋण आयन हे मेळून लवण तयार जाल्लें आसता. आम्ल आनी क्षारक हातुंतले रसायनीक विक्रियेक उदासिनीकरण (neutralization) विक्रिया म्हण्टात. मीठ (NaCl), नवसागर (NH₄Cl), टाकणखार (Na₂B₄O₇·10H₂O), खावपाचो सोडा (NaHCO₃) आनी धुवपाचो सोडा (Na₂CO₃), तुरटी (KAL(SO₄)₂·12H₂O) हीं लवणांचीं कांय सामान्य उदाहरणां आसात -

वनस्पत, प्राणी आनी खनिजां हातूंत लवणांचो आस्पाव आसता. लवणां हीं सैमीक उद्गमासावन वेगळीं करून वा उपलब्ध अशा कच्च्या म्हालासावन रसायनीक विक्रियांनी काडटात. लवणांचे निर्मितीखातीर बऱ्याचशा रसायनीक विक्रियांचो उपेग करप जाता, देखीक - (१) घटक मूलद्रव्यांचो संयोग घडोवन (२) धातू आनी आम्ल हांचे रसायनीक विक्रियेन (३) धातूचे ऑक्सायड, हायड्रॉक्सायड, कार्बोनेट वा सल्फायड हांचेर समुचीत आम्लाची विक्रिया करून वा योग्य अशा दोन लवणांच्या परस्पर विक्रियांनी, देखीक - सिल्वर क्लोरायडाखातीर सिल्वर नायट्रेट आनी सोडियम क्लोरायड हांच्यांतले विक्रियेन.

प्रकार : समुचीत आम्लांतलें हायड्रोजन अणूचें प्रतिशठापन धातूंचें आयन वा ऋणायनी मुलकां हांणी करतकच लवणाचें संघटण सिध्द जाता. देखीक - हायड्रोक्लोरिक (HCL) आम्लापसून जावपी सोडियम क्लोरायड NaCl हें लवण. ज्या आम्लांच्या रेणूंत प्रतिशठापन जावपासारके एकापरस चड हायड्रोजन अणू आसतात तांचेपसून दोन तरांचीं लवणां मेळूं येतात. देखीक - सल्फ्युरिक आम्लापसून सोडियम सल्फेट Na_2SO_4 आनी सोडियम हायड्रोजन सल्फेट NaHSO_4 . सोडियम सल्फेटाचे संघटणेंत सल्फ्युरिक प्रतिशठापीत जावपासारको एक हायड्रोजन अणू उरला.

आम्लांतले सगळे हायड्रोजन अणू प्रतिशठापीत जावन तयार जाल्ल्या लवणाक सामान्य लवण म्हण्टात आनी जातूंत कांय हायड्रोजन अणू प्रतिशठापीत जावंक नाशिल्ले आसात ताका आम्लीय लवण म्हण्टात. देखीक - सोडियम हायड्रोजन सल्फेट. आम्लाचे संघटणेंत दोनांपरस चड हायड्रोजन अणू आसत जाल्यार ताचेपसून एक सामान्य लवण आनी दोन आम्लीय लवणां तयार जावंक शकतात. देखीक - H_3PO_4 हाजेपसून Na_3PO_4 सोडियम फॉस्फेट हें सामान्य लवण आनी Na_2HPO_4 डायसोडियम हायड्रोजन फॉस्फेट आनी NaH_2PO_4 सोडियम डायहायड्रोजन फॉस्फेट हीं दोन आम्लीय लवणां जावंक शकतात.

दोन हायड्रोजन अणू आशिल्ल्या आम्लांतलो एक हायड्रोजन अणू एका धातूच्या अणून आनी दुसरो अणू दुसऱ्या धातूच्या अणून प्रतिशठापीत जालो जाल्यार त्या लवणाक मिश्र लवण म्हण्टात. देखीक - Na_2SO_4 मिश्र लवणांचीं संघटनां तांच्या रेणूंतल्या घटक अणूंच्या संख्यांचो उल्लेख करून स्पश्टपणान दाखोवंक मेळटात. देखीक - NaH_2PO_4 सोडियम डायहायड्रोजन फॉस्फेट, Na_2HPO_4 डायसोडियम मोनोहायड्रोजन फॉस्फेट. लवणांचें संघटण क्षारकीय हायड्रॉक्सायडांतल्या हायड्रॉक्सी (OH) पंगडाचें प्रतिशठापन अधातूच्या अणून वा ऋण मूलकान केल्यारूय सिध्द जाता. देखीक - NaOH सावन OH पंगडाचें Cl न प्रतिशठापन जावन NaCl. ज्या क्षारकीय हायड्रॉक्सायडांत एकापरस चड हायड्रॉक्सी पंगड आसात थंय दोन तरांचीं लवणां जावंक शकतात. देखीक - दोन हायड्रॉक्सी पंगड आशिल्ल्या $\text{Ba}(\text{OH})_2$ सावन BaCl_2 हे दोनूय OH पंगड प्रतिशठापीत जावन जाल्लें लवण. असल्या लवणाक क्षारकी लवण म्हण्टात. क्षारकीय लवणाच्या रेणूंत आशिल्ल्या OH पंगडाचे संख्येक अणसरून तांचें एक क्षारकीय - एक OH पंगड आशिल्लें, द्वि - क्षारकीय दोन OH पंगड आशिल्ले अशे प्रकार जातात. लवणां उदकांत विरगळ्ळ्यार आयनीभवन जावन घटकांचें आयन निर्माण जाता. देखीक - $\text{NaCl} + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{Na} + \text{Cl} + \text{H} + \text{OH}$. उदकाचेंय कांय प्रमाणांत आयनीभवन जाल्ल्यान H आनी OH आयनूय जातात. विरगळिल्लें आयन जर प्रबळ आम्ल आनी दुर्बल क्षारक वा दुर्बळ आम्ल आनी प्रबळ क्षारक हांचेपसून जाल्लें आसल्यार, विक्रिया हांगाच थांबना. देखीक - $\text{CuSO}_4 + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Cu} +$

$\text{SO}_4^{2-} + 2\text{H} + 2\text{OH}$ अशें पयलीं आयनीभवन जाता पूण रोखडेंच Cu आयन आनी OH आयन हांचेभितर विक्रिया जाता आनी $\text{Cu}(\text{OH})_2$ तयार जाता. पूण $\text{Cu}(\text{OH})_2$ हें एक दुबळें क्षारक आशिल्ल्यान तें वियोजन जावंक नाशिल्ले अवस्थेंतूच उरता. तेखातीर तें करपाखातीर वापरिल्लें OH आयन, आयनीभवन जाल्ल्या रूपांत म्हळ्यार $(\text{Cu}(\text{OH})_2)$ रूपांत उरतात. हाका लागून विद्रावांत OH आयनांची संख्या उणी आनी H आयनांची चड जाता, तेखातीर विद्राव आम्लधर्मी जाता. Na_3PO_4 हें लवण प्रबळ क्षारक आनी दुर्बळ आम्लापसून जालां. तें उदकांत विरगळटकच आयनीभवन जाता तें अशें - $\text{Na}_3\text{PO}_4 + 3\text{H}_2\text{O} \rightarrow 3\text{Na} + \text{PO}_4 + 3\text{H} + 3\text{OH}$. H आयनाक लागून PO_4 पसून H_3PO_4 मेळटा पूण तें चडशें आयनीभवन जावंक नाशिल्ल्या रूपांत उरता आनी ताका लागून विद्रावांत OH आयन चड जातात आनी विद्राव क्षारधर्मी जाता. लवणांचेर जावपी उदकाच्या ह्या परिणामाक जलीय विच्छेदन म्हण्टात. जटील लवणां उदकांत विरगळ्ळ्यार जटील आयन निर्माण जातात. देखीक - $\text{K}_4\text{Fe}(\text{CN})_6$ हाजेपसून K आनी $\text{Fe}(\text{CN})_6$ हो जटील आयन मेळटा.

लवणांचे वितळबिंदू चडशे उच्च आसतात. वितळिल्ले स्थितींत लवणां विद्युत् संचाहक आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

लक्ष्मी, ओटो : (जल्म : ३ जून १८७३, फ्रँकफुर्ट (मेन न्हंय); मरण: २५ डिसेंबर १९६१, न्यूयॉर्क).

जर्मन - अमेरिकी वैज आनी वखदीक्रियावैज्ञानिक. तंत्रिका आवेगांच्या रसायनीक प्रेषणा खातीर (उद्दीपनावतीन (Stimulation) मज्जेंत एके सुवातेर उत्पन्न जाल्ली संवेदना रसायनीक रितीन दुसरे सुवातेर व्हरपाचे क्रियेविशीं) लायिल्ल्या सोदारखातीर ताका १९३६ चो वैजकी वा शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार हॅन्री हॅलेट डेल हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

लक्ष्मी हाणें १८९६ वर्सा स्ट्रॅम्बर्ग विद्यापिठांतल्यान वैजकीची पदवी घेतकच ताणें फ्रँकफुर्टांतल्या नगर रुग्णालयांत सहाय्यक (१८९७ - १९१८), मारबर्ग विद्यापिठाच्या वखदीक्रियावैज्ञानिक संस्थेंत हान्स मायर हाचो सहाय्यक (१८९९ - १९०४), त्याच विद्यापिठांत सहाय्यक प्राध्यापक (१९०४), विएन्ना विद्यापिठांत मायर हाचो सहाय्यक आनी फुडें सहाय्यक प्राध्यापक (१९०७ - १९०९) म्हणून काम केलें.

१९०९ वर्सा ऑस्ट्रियांतल्या ग्रात्स विद्यापिठांत वखदी क्रियाविज्ञानाच्या प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली आनी १९३८ त नाझींनी धांवडावन घालीमेरेन ताणें थंयच काम केलें. १९४० वर्सा तो अमेरिकेक गेलो आनी थंय न्यूयॉर्क विद्यापिठाच्या वैजकी महाविद्यालयांत वखदी क्रियाविज्ञानाचो संशोधक प्राध्यापक जालो आनी निमाणेमेरेन ताणें थंयच काम केलें.

ताचें सगळ्यांत म्हत्वाचें कार्य पृथ्वंशी म्हळ्यार फाटीचो कणो आशिल्ल्या प्राण्यांतले तंत्रिकाक्रियेविशीं आशिल्लें. १९२१ - २६ ह्या काळांत ताणें केल्ल्या संशोधनाक लागून एका तंत्रिका कोशिकेकडल्यान दुसरे तंत्रिका कोशिकेकडेन आनी तंत्रिका कोशिकेकडल्यान प्रतिसाद दिवपी इंद्रियाकडेन जावपी तंत्रिका आवेगाच्या प्रेशणांत तंत्रिकांनी तयार केल्ल्या रसायनांचो आस्पाव आसता, हाचो पयलो सबळ पुरावो सिध्द जालो. ताणें आपल्या सांगात्यां वांगडा केल्ल्या प्रयोगांत एका बेबकाच्या काळजांतल्या तंत्रिकांच्या विद्युत् उद्दीपनावतीन ताच्या आकुंचनाचो वेग उणो केलो. उपरांत ह्या काळजासावन स्त्रवपी द्रव जातूंतल्यो तंत्रिका उद्दीपीत केल्ल्यो नाशिल्ल्यो अशा दुसऱ्या एका काळजांतल्यान व्हांवपाक दिलो. ह्या दुसऱ्या काळजाचो वेगूय उणो जालो आनी हाचे वयल्यान पयल्या काळजांतल्यान स्त्रविल्ल्या द्रवांत विक्रियाशील पदार्थ आशिल्ल्याचें सिध्द जालें. प्राणेशा तंत्रिका म्हळ्यार मेंदूपसून वचपी धावे तंत्रिकेच्या उद्दीपनान हो पदार्थ स्त्रवता आशिल्ल्यान लव्ही हाणें ताका 'व्हॅगस मटिरियल' अशें नांव दिलें. उपरांत हो पदार्थ अॅसिटिलकोलीन आशिल्ल्याचें डेल हाणें दाखयलें आनी तो जनावराच्या ऊतकांतल्यान (कोशिका चोम्यांतल्यान) डेल आनी हॅरल्ड डडली हांणी १९२२ वर्सा वेगळायलो. तंत्रिका तंत्राभायर लव्हीन गोड्या मुताचेर आनी डिजिटॅलॅस आनी एपिनेफ्रिन ह्या वखदांचे क्रियेसंबंदी संशोधन केलें. अग्निपिडाची कार्यक्षमताय अणभवपारवातीर ताणें येवजिल्ली एपिनेफ्रिन क्लोरायडाच्या विद्रावाचो उपेग करपी एक परिक्षा लव्ही परिक्षा म्हणून वळखतात.

- कों. वि. सं. मं.

लव्हो : (मराठी : लव्हाळा; हिंदी: नागरमोथा; संस्कृत: नागरमुस्तक; इंग्लीश: नटग्रास; लॅटीन: सायपेरस स्कॅरिओसस; कूळ सायपेरेसी).

हें सुमार ४० ते ९० सेंमी. ऊंच, जायतीं वर्सां जगपी, तणावरी एकदलिकीत वखदी झाड. ताचो प्रसार बंगाल, उत्तर प्रदेश, उदेंत आनी दक्षिण भारतांत आनी ऑस्ट्रेलियांत वलसार जाग्यार आसा. खोड सरळ, ऊंच, भरीव आनी तोकाकडेन त्रिकोणी आसता. पानां सादीं, वेगवेगळ्या आकाराचीं, आंखूड, नाजुक आसतात. फुलांचे चवऱ्यावरी व्हड फुलोरे बारीक आसून तांचेर ल्हान कणसां आसतात. फुलांची संरचना आनी हेर सामान्य शारिरीक लक्षणां सायपेरेसी वा मुस्तक कुळांत वर्णन केल्लेवरी आसता. ग्रंथीक्षोड गाड पुडिकोराचें आनी वासाळ आसून तांचो उपेग वासाळ द्रव्यां, ऊजवाती आनी वखदां हांचेरवातीर, मोथा हे जातीच्या वर्णनांत दिल्लेवरी करतात.

अंब्रेला प्लांट : (अंब्रेला पाम; लॅटीन: सा. आल्टर्निफोलियस) ह्या नांवाच्या लव्हाच्या प्रजातींतली दुसरी जात. ही मूळची ऑस्ट्रेलियांतली आसून सोबेरवातीर पोरसांत लायतात. फातराळ जमनीच्या पोरसांनी नेचागृहांत लावपाक ही वनस्पत बरी आसता.

ती झुपक्यांनी वाडटा आनी तिची उंचाय सुमार ३० - १२० सेंमी. आसून खोड धारदार आनी लांब कांट्यावरी आसता. पानां पसरट वा थोडीं लांबशीं, रेखाकृती, १० - २० सेंमी. लांब आसतात. कणसां भरपूर आसतात. व्हॅरिगेटस आनी ग्रॅसिलिस हे दोन नामनेचे प्रकार. लव्हाच्या सायपेरस हे प्रजातींत सुमार ६०० जाती आसून तातुंतल्यो सुमार १०० जाती भारतांत मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

लसूण : (मराठी : लसूण; हिंदी: लसन; गुजराती: लसण; कन्नड: बेळुवळ्ळी; संस्कृत: लशून, उग्रगंधा; इंग्लीश: गार्लिक; लॅटीन: अॅलियम सटायव्हम; कूळ : लिलिएसी).

लसूण : १) पानां, फुलांसयत वनस्पत

२) काद्याचो उबो छेद ३) फूल

४) पाकळी

एक वखदी वनस्पत. ही कांदो आनी खोरट हांचे अॅलियम हे प्रजातींतली. ती मूळची मध्य आशियांतली आसुंये अशें मानतात. इ. स. आदीं ५००० ते ३४०० ह्या काळांत इजिप्ती लोक कांदो आनी लसूण पिकयताले असो पुरावो मेळटा. युरोप, इजिप्त, भारतांत ती लागवडींत आसा. वैदिक वाङ्मयांत लसणीचो उल्लेख ना.

पूण महाभारत, तशेंच कौटिलीय अर्थशास्त्र, वात्स्यायनाचें कामसूत्र, चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, नावनीतक, मनुस्मृती ह्या जायत्या संस्कृत ग्रंथांनी वेगवेगळ्या संदर्भांनी तिचे उल्लेख मेळटात. जायत्या ग्रंथांनी लसूण अपवित्र, निशिध्द आनी ताज्य मानिल्ली आसा. तशेंच तिच्या वखदी गूणधर्माची म्हायती भरपूर मेळटा.

ही वनस्पत जायते हंगाम जगपी आसुनूय ती एका हंगामांतलेवरी पिकयतात. तिचें भूंयगत खोड (कंद) कांद्यापरसूय ल्हान आसून ताचो मासल भाग पानांच्या कुशींतल्या पाकळ्यांचो आसता. ह्या कंदाचेर पातळ आवरण आसता. जमनीवयर येवपी पाचवीं पानां सादीं, रेशाकृती, सपाट, तणावरी आनी तोंकदार आसतात. सादारणपणान धवे आनी तांबसार अशे दोन कंदाचे प्रकार वळखीचे आसात. डिसेंबर ते जानेवारींत लांब देंठ आशिल्ल्या आनी वाटकूळसार चंवरावरी तुऱ्याचेर तोंकदार आनी लांब दांड्यार धवीं फुलां आनी

ल्हान कंदिका येतात. ताचीं हेर सामान्य लक्षणां लिलिएसी कुळांतल्या वर्णनावरी आसतात.

लसणीच्या पाकळ्यांक उग्र वास येता. पुर्विल्ल्या काळासावन रांदपांत लसणीचो उपेग करतात. जायत्या प्रकारांनी लसणीचो उपेग जाता आशिल्ल्यान शेतींत आनी वेपारी मळार तिका म्हत्वाची सुवात मेळ्ळ्या. लसणीच्यो पाकळ्यो वायूसारक, कामोत्तेजक, कफोत्सारक, उत्तेजक, ज्वरहारी आनी भूक वाडोवपी आसात. लसणीचो रोस पोटदुरवीचेर आनी कानदुरवीचेर दितात. फुफुसाचे आनी श्वासनलिकेचे विकार, खांक, कुश्टरोग, दंत, मूत्रपिंड हांचेरूय लसणीचो रोस उपेगी आसून कातडेचे विकार, जरवमो हांचेरूय तो उपेगी पडटा. लसणीपसून तयार केल्ली पूड आनी वखदां भारतांत आयात करतात. म्हैसूरचे सॅट्रल फूड टेक्नोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट हे संस्थेन सुक्ष्मजंतूरोधी गूण आनी वखदी मूल्य हे बाबतींत बरें आशिल्लें लसूण चूर्ण तयार करपी प्रक्रिया विकसीत केल्या. लसूण रगतवहिन्यांतलें रगत शुध्द करता. आहारांत लसणीचो वापर केल्ल्यान रगतांत कॉलॅस्टॅरॉल वाडपाचें प्रमाण उणें उरता अशें सिध्द जालां.

रसायनीक संघटण : लसणींत ६३.८% उदक, ६.३% प्रथिनां, २९.०% कार्बोहायड्रेट, ०.९% मेद, ०.०३% कॅल्शियम, ०.३९% फॉस्फरस आसता. तेभायर १.३ मिग्रॅ./१०० ग्रॅ. लोखण आनी १३ मिग्रॅ./१०० ग्रॅ. क जीवनसत्व आसता. लसणीक येवपी विशिश्ट वास तातुंतल्या अॅलिल २ प्रोपीन थायोसल्फिनेट (ओलिसीन) ह्या संयुगाक लागून येता.

लागवड आनी मशागत : लसणीची वाड समशितोश्ण हवामानांत बरी जाता. तशेंच १००-१२००मी. उंचायेच्या वाठारांत हें पीक बरें येता. लसणीची लागवड चड करून ऑक्टोबर - नोव्हेंबर म्हयन्यांत करतात. उत्तरेत सपाट वाठारांत सप्टेंबर - ऑक्टोबरांत आनी दोंगराळ वाठारांत फेब्रुवारी ते मार्च म्हयन्यांत करतात. भारत, चीन, दक्षिण कोरिया, थायलंड आनी स्पेन ह्या देशांनी लसणीची मुखेलपणान लागवड करतात.

प्रकार : लसूण धवी आनी तांबसार जांबळी अशी दोन प्रकारांची आसता. धव्या प्रकारचे लसणीकांदे आकारान व्हड आसतात. तशेंच पुरुमेंताकय बरे तिगतात आनी तांचें उत्पादनूय चड मेळटा. जांबळसार रंगाचे प्रकार चड तिरवट आनी वखदी नदरेन म्हत्वाचे आसतात. पूण तांचें उत्पादन उणें मेळटा.

जमीन : ह्या पिकाक मध्यम ते चड काळी आनी निचऱ्याची जमीन मानवता. लसणीचें पीक चार ते साडेचार म्हयन्यांनी तयार जाता. जेन्ना ताचीं पानां सुकून कंद जमनीवयर दिश्टी पडटात तेन्ना ते हातांनी हुमटावन काडटात. १-३ सप्तकां सुकयतात आनी उपरांत पानां आनी मुळां काडून कंद मेकळे करतात. भारतांत दर हॅक्टरा सुमार ३५०० किग्रॅ. इतलें उत्पादन मेळटा.

रोग आनी कीड : लसणीच्या पिकार करपा रोग लागता. ताका लागून पानांचेर तांबडे आनी गोबरा कोराचे थिपके पडटात. ह्या रोगाक आळाबंदा हाडपाक बोर्डो मिश्रण फवारतात. ह्या पिकाक फुलकिड्याचीय बादा जाता. तेखातीर मॅलॅथिओनासारकें किटकनाशक वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

लळीत : एक पारंपारीक मराठी नाट्यप्रकार. नारदीय कीर्तन परंपरेंत ह्या प्रकारचो आस्पाव करतात. चड करून कोंकणांतले, गोंयांतले नारदीय कीर्तन परंपरेंत लळिताची सुवात खाशेली आसा. नवरात्रां, कार्तिकी एकादस, माघशुध्द चतुर्दस, देवीचीं नवरात्रां, वेगवेगळ्या देवस्थानांतले उत्सव हे सारकिल्या धर्मीक उत्सवां वेळार संबंदीत देवतेखातीर णव, सात वा पांच दीस कीर्तन, प्रवचन, भजनां ह्यो कार्यावळी जातात. निमाण्या दिसाचे फांतोडेर उत्सवदेवता शांवाचेर बशिल्ली आसा, अशें मानून तिच्या दरबारांत अठरा पंगड जातीचीं सवंगां हजेरी लायतात आनी किर्तनकारावांगडा मागणेंय करतात. हाकाच 'लळीत' अशें म्हण्टात. हीं सवंगां त्या त्या वाठारांतल्या संप्रदायाप्रमाण आसतात. ते ते देवतेकडेन मागणें मागून जाले उपरांत तीं प्रसाद मागतात. मागीर तो आयकुप्यांक वांटटात. कांय सुवातींनी उत्सवा वेळार भक्ताचीं वा जमातीचीं विंगड विंगड सवंगां घेवन नाटकांतल्या प्रवेशांप्रमाण तीं सादर करतात. ताकाय 'लळीत' म्हण्टात.

लळिताचें मुखेल प्रयोजन, वेदांत तत्त्वगिन्यान सवंगांच्या माध्यमांतल्यान आयकुप्यांच्या मनांचेर बिंबोवप हेंच आसा. तातूंत कांय सवंगां मन रिजवणे खातिरूय येतात. तातूंत भालदार, चोपदार, छडीदार, वासुदेव, व्हडारी, गोंधळी, वाघ्या मुरली, भेड्डो, मोनो, कुड्डो, वैदू आनी वेसकर कुडमुडो जोशी हे सारकिले लोक संस्कृतायेचे उपासकूय येतात. तांचे वांगडा दशावताराचे खेळूय येतात. हातुंतल्या सवंगांची रंगवण गाड आसता. कांय सवंगांचीं मुखवटींय भडक रंगाचीं आसतात. तांचो भेसूय भडक आसता. पयलीं हे खेळ रातचे दिवट्यांच्या उजवाडांत करताले. आतां विजेचे दिवे वापरतात. लळिताचो अखेर सर्वसादारणपणान रावणाच्या वधाच्या प्रसंगान आनी उपरांत रामाची मंगलारत करून जाता. आर्विल्ले मराठी रंगमाचयेचे आद्य जनक विष्णुदास भावे हाच्या नाटकांक लळिताची फाटभूंय आशिल्ली.

लळिताची रंगमाची सादारणपणान देड ते दोन फूट उंचायेची आसून ती लांकडी फळ्यांची आसता. तिचें आकारमान चडशें २०' x १८' (६ x ५.५मी.) आसता. पयलीं हे रंगमाचयेच्या फाटल्यान पड्डो नासतालो, आतां तो लायतात. एके वटेन गावपी, पेटी वाजोवपी, तबलेकार बसतात, दुसरे वटेनच्यान सवंगां येतात - वतात. कांय साथीदार सूर धरतात. हाचेउपरांत पयलीं मंगलाचरण जाता. हातूंत सूत्रधार आनी पारिपार्श्वक आसता. ते गणपतीचें संस्कृत - मराठींतल्यान

स्तवन करतात. मर्दीच विदुशक येवन किदेंय तरी विनोद करता. सूत्रधार एक पद म्हण्टा. हें पद त्या त्या वेळावयल्या देवतेत्सवाकडेन संबंदीत आसता. हें पद सोंपले उपरांत ताची घरकाळ्ण माचयेर येता. तो तिका सांगता. 'आयज म्हाका अमके देवतेमुखार लळीत करपाचें आसा, म्हाका तुजो आदार जाय'. ती पद गावन तातुंतल्यानच ताका आदाराचें उतर दिता. ते उपरांत ताचें देवतेची तुस्त करपी द्वंद्वगीत जाता. उपरांत फक्त सूत्रधार गणेशस्तवन करून लळिताचें मंगलाचरण सोंपयता.

सूत्रधार नारदीय किर्तन पठडेंतलो आसता. पगडी, बाराबंडी, उपरणें, बिकबाळी, पुडवें असो ताचो भेस आसता. नटी णव वारी जरीची साडी न्हेसता. काळो पांयांमेरेन अंगरखो, सुरवार, पांयांत चाळ, हातांत हारसो, लांब तांबड्या रंगाची तोपी, कपलाचेर गंधाचो मोटो तिबो असो विदुशकाचो थाट आसता. लळितांतल्या मुखेल सवंगां मर्दी चोपदार आनी पाटील हीं सवंगां पयले सुवातेर येतात. चोपदाराची सुरवार, अंगरखो आनी फेटो हीं सगळीं तांबड्या रंगाचीं जाल्यार पाटलाची सुरवार, अंगरखो, पिळांची पगडी आनी उपरणें धव्या रंगाचें आसता. चोपदाराच्या हातांत बडी आनी कमराक पटो आसता. हे दोगूय जाण हिंदींतल्यान उलयतात, पूण अभंग, भारुडां मात मराठींतल्यान गायतात. अर्दी - मर्दी पदरचीं हिंदी उतरां अभंगांत भरशितात.

लळिताचेर इस्लाम राजवटीचो प्रभाव आसुंये अशें दिसता. लळितांतली कांय आख्यानां हिंदी भाशेंतूय आसात. मराठवाडा हैदराबादचे शिमेर अशीं कांय मेजकीं लळितां सांपडटात. हातुंतले संवाद आध्यात्मिक आशयाचे सूचक आसतात. संवादाची भास वयल्याचाराक वेव्हारी दिसता, पूण तातुंतल्यान वेदान्त निरुपणूय येता. संवादांनी उत्सवमूर्तीची तुस्त तिचें गूणवर्णन हेंच आसता. एकनाथाच्या भारुडांतल्या 'हिंदु - तुर्क' संवादाप्रमाण अशें संवादाचें स्वरूप आसता.

संवादा उपरांत दोन पदां जावन प्रवेश सोंपता. मागीर राजभाट, पाटील, गांवभाट येतात. पुडवें, अंगरखो, कांबळ, मुंडाशें, कानांत बाळ्यो, गंध, हातांत दांडो अशा थाटांत मावळो येता. मागीर तांचे संवाद जातात. हातूंत गांवभाट आनी राजभाट हांचेमर्दी उतरांचे खटके उडटात. तातूंत राजभाट हारता. गांवभाट जिखता. जंगम येता. तो कानडी भरशिल्ले मराठींतल्यान उलयता. तातुंतल्यान विनोदाची निर्मणी जाता. ब्राह्मण, काशीकापडी, वाध्यामुखळी हीं सवंगांय क्रमान येतात. हांचे संवाद रंजक आनी उद्बोधक आसतात.

मध्यानराती सुरू जाल्लें लळीत सकाळमेरेन चलता. तातूंत एकनाथाचीं भारुडांय साभिनय सादर करतात. हाचे उपरांत सूत्रधार बुवाक माचयेर आपयतात. बुवाचे सरभोंवतणीं सगळीं सवंगां हात जोडून उबीं रावतात. बुवा पेटी - तबल्याचे साथीवांगडा फांतोडेर

पांचांक लळिताचो दरबार भरयता. मागीर ह्या सगळ्यांचे वतीन उत्सव मूर्तीचो तीन फावटी जयजयकार करतात. बुवा हातांत श्रीफळ घेता आनी लोकांचेवतीन कल्याणाचें मागणें करता. सगळ्यांचें बरें चिंतता. मागीर बुवान साश्टांग नमस्कार घालो म्हण्टकच लळीत सोंपता. निमाणेकडेन सगळ्यांक प्रसाद वांट्टात.

लळीत हें खास करून कोंकणांतलें. लळीत करप्यांमर्दी फांकिवंत किर्तनकार, पंत पटवर्धन बुवा, गौतमबुवा पाठक, लक्ष्मण बुवा निजामपूरकर, बुर्वा बवा, चिंतामणि बुवा वाड, गजाननबुवा राईलकर, रामचंद्रबुवा शिरवळकर, प्रल्हादबुवा आयाचित, मुकुंदबुवा रावेरकर, नरहरबुवा कन्हाडकर हांचो आस्पाव जाता. हांच्या दर एकट्याच्यो लळीत करपाच्यो पद्दती विंगड विंगड. तशेंच लळितांत कथन जातलें रामचरित्र वा कृष्णचरित्रूय वेगवेगळें आसता. तांच्यो कथनशैलीय वेगवेगळ्यो आसतात. सगळ्या देवतांच्या उत्सवांनी आयजूय लळिताबगर उत्सव सोंपना.

- कों. वि. सं. मं.

लक्षद्विप : भारताचो एक केंद्रशासीत प्रदेश. अरबी दर्यांतल्या साबार जुंव्यांचो मेळून जाल्लो हो प्रदेश. ह्या ल्हान-व्हड जुंव्यांचें वट्ट क्षेत्रफळ ३२ चौ. किमी. आसा. ह्या शिंवस्तून पडिल्ल्या जुंव्यांचो विस्तार ८° ते १२°१३' उत्तर अक्षांश आनी ७१° ते ७४° उदेंत रेखांश. तांतुंतलो अँड्रोथ हो सगळ्यांत व्हडलो आसून ताचें क्षेत्रफळ ४.८ चौ. किमी.आसा. हेर मुखेल जुंव्यांभितर अमिनी, अगत्ती, बित्रा, चेटलट, काडमट, काल्पेनी, कावारट्टी, किल्टन आनी मिनिर्कोय हांचो आस्पाव जाता. हातुंतल्या खंयच्याच जुंव्याची रुंदाय २ किमी. वयर ना. हे जुंवे केरळ राज्यांतल्या कोची शारासावन सुमार २२० ते ४४० किमी. पयस आसात. कावारट्टी हें प्रदेशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भारताच्या ह्या सगळ्यांत ल्हान केंद्रशासीत प्रदेशाचो भूंयभाग खूब उणो. पूण हाका ४,२०० चौ. किमी. चें खाजनक्षेत्र आनी २०,००० चौ. किमी. चें जलक्षेत्र लाभलां. हातुंतल्या खंयच्याच जुंव्याची दर्याथरासावन उंचाय १० मीटर परस चड ना. ह्या जुंव्यांचेर दोंगर वा न्हंय ना. ह्या केंद्रशासीत प्रदेशावयलें हवामान सादारणपणान मन्सून प्रकारचें आसून सरासरी वर्सुकी पावस १६०° सेंमी. इतलो पडटा. हांगाचो गीम खूब कडक. माड, पणस, केळी, आळूंचे कांय प्रकार, रानटी बदाम आनी ल्हान ल्हान झोंपां ही वनस्पत हांगा मेळटा. थैस्सिआ हें प्रिचीन आनी सायमॉड्सीए आयसोएटीफोलिया ह्या दोन प्रकारांचें सागरी तण हांगा वाडटा. ह्या प्रदेशांत सागरी जीव खूब प्रमाणांत आसात. थराथसी आनी कारीफेट्ट हीं दर्यासवणीं थंय खूब. तीं सवणीं मुखेलपणान पिन्सी जुंव्याचेर मेळटात. सवण्यां अभयारण्य म्हणून हो जुंवो घोशीत केल्लो आसा.

इतिहास : ह्या जुंव्यांची पुर्विल्ली म्हायती स्पश्टपणान मेळना.

पूण थळाव्या लोककथांवरवीं ह्या जुंव्यांचो इतिहास थरयला. केरळाचो निमाणो राजा चेरमान पेरुमाल हाच्या तेंपार ह्या जुंव्याचेर पयली वसणूक जाल्ली आसुंचे. कांय अरबी वेपान्यांनी जेन्ना राजाक इस्लाम धर्म आपणावपाक बळजबरी केली, तेन्ना राजा मक्केक वता अशें सांगून पळून गेलो. पूण खूब दिसां उपरांत लेगीत राजा परतलो ना. तेन्ना ताचो सोद घेवपाखातीर ऋंगनोरच्यान मक्केकडेन कांय तारवां सोडलीं. तातुंतलें कननोरच्या राजाचें तारून् मोडांत सांपडून फुटलें. पूण राजा आनी ताचे कांय सांगाती एका जुंव्याचेर पावले. तो जुंवो म्हळ्यार 'बंगारम जुवो' अशें मानतात. उपरांत ते एका जुंव्यासावन दुसऱ्या अशे साबार जुवें हुंपून मुरवेल भुंयेचेर पावले. राजा परतले उपरांत ताणें खलाशी आनी सैनिकांचो दुसरो पंगड अरबी दर्यांत धाडलो. तांणी अमिनी जुंव्याचो सोद लावन उपरांत ते थंयच रावपाक लागले. ह्या पंगडांतले लोक हिंदू आशिल्ले अशें मानतात. हें स्पश्ट करतना कांय इतिहासकार, सद्या थंय आशिल्ल्या इस्लाम लोकांमदीं आशिल्ल्यो हिंदुंच्यो कांय भौशिक परंपरा आनी चालीरितींचो आदार घेतात. सुरवेक अमिनी, कावारट्टी, अँड्रोथ आनी काल्पेनी जुंव्यांचेर ल्हान ल्हान वसणुको उबारिल्ल्यो. उपरांत ह्या लोकांनी अगत्ती, किल्टन, चेटलट आनी काडमट ह्या जुंव्यांचेर स्थलांतर केलें.

जुंव्यांवयल्या लोकांचें इस्लामीकरण कशें जालें हाचीय म्हायती स्पश्टपणान मेळना. पूण ओबेदुल्ला ह्या अरबी फकिरान हांगा इस्लाम धर्माचेर प्रवचन दिल्ल्याचें सांगतात. अँड्रोथ जुंव्याचेर ओबेदुल्ला फकिराची कबर आसून आयज ती त्या प्रदेशांतली एक पवित्र भूंय मानतात.

सोळाव्या शेंकड्यांत वेपाराच्या निमतान पुर्तुगेज जेन्ना भारतांत आयले, तेन्ना डावपेंचारखातीर एक बरी भूंय म्हणून तांची नदर ह्या जुंव्यांचेर गेली. तशेंच तांच्या तारवांक उपेग पडपी काथ्याच्या दोरयांचीय तांकां गरज आसली. देखून ते ह्या जुंव्यांचेर परत परत घुरयो घालपाक लागले. पूण थळाव्या लोकांनी तांकां वीख घालून मारपाक सुरवात केली. हाका लागून पुर्तुगेजांच्यो घुरयो थांबल्यो. उपरांतचीं कांय वर्सां छिराकलच्या हिंदु राजाच्या शेकातळा हे जुंवे गेले. सोळाव्या शेंकड्याच्या मध्याक ह्या राजाकडेच्यान कननोरच्या अरक्कल ह्या मुस्लीम राजान हे जुंवे घेतले. फुडें अरक्कल घराण्याचो राजा हांगाच्या लोकांचेर खूब जुलूम करपाक लागलो. ताचे राजवटीक त्राशिल्ल्या थंयच्या लोकांनी निमाणेकडेन मंगळूराक वचून टिपू सुलतानाकडेन कागाळ केली. टिपू सुलतानान अरक्कलाचे बायलेकडेन इश्टागतीची कबलात करून, अमिनी आनी हेर चार जुंवे आपले सत्तेखाल हाडले. अशे तरेन जुंव्यांची विभागणी दोन आधिजात्यांनी जाली. श्रीरंगपट्टणाच्या झुजांत टिपू सुलतानाक मरण आयले उपरांत जुंव्यांचो ताबो ब्रिटिशांकडेन गेलो. ब्रिटीश लोक त्या जुंव्यांचो राजकारभार मंगळूरच्यान चलोवपाक लागले. १८४७त त्या प्रदेशांत व्हड मोड

जालें. तातुंतल्या अँड्रोथ जुंव्याचें चड नुकसान जालें. जेन्ना चिरक्कलचो राजा थंयच्या लोकांक आदार करपाक भायर सरलो, तेन्ना इस्ट इंडिया कंपनीचो अधिकारी विल्यम रॉबिन्सन होय ताचेवांगडा थंय गेलो. त्या जुंव्यांचें खूब नुकसान जाल्ल्या कारणान एकल्या राजाक तांकां आदार करप शक्य नाशिल्लें. देखून ताणें इस्ट इंडिया कंपनीकडेच्यान रीण घेतलें. उपरांत ही मुजत खूब वाडिल्ल्यान, तें रीण फारीक करप राजाक शक्य जालें ना. तेन्ना १८५४त सगळ्या जुंव्यांचें प्रशासन इस्ट इंडिया कंपनीन आपल्या ताब्यांत घेतलें. दोन लाख रुपयांखातीर हे जुंवे ब्रिटिशांकडेन गेले देखून तांकां लक्षद्वीप हें नांव पडलां आसूं येता अशें एक मत आसा.

१ नोव्हेंबर १९५६ दिसा हो द्विपसमूह भारताचो केंद्रशासीत प्रदेश जालो. तेन्ना कालिकत हें ताचें राजपाटण आशिल्लें. पूण १९६४त कालिकतच्यान त्या प्रदेशाचें राजपाटण कावारट्टी जुंव्याचेर व्हेलें. १९७३त ह्या चोंब्याचें लक्षद्वीप अशें नामकरण जालें. केंद्रशासीत प्रदेश म्हणून घोशित करचे आदीं हे जुंवे मद्रास राज्याचोच एक भाग म्हणून आशिल्ले. ह्या सगळ्या जुंव्यांचो मेळून एक जिल्हो आसून ताची चार म्हालांनी विभागणी केल्ली आसा. मिनिक्ॉय सोडल्यार हेर म्हालांचो कारभार नियुक्त तहसीलदार पळयता. मिनिक्ॉय तालुक्याचो कारभार उपजिल्हाधिकारी पळयता. ह्या प्रदेशाची न्यायवेवस्था केरळ उच्च न्यायालयाचे देखरेखीखाल चलता.

अर्थवेवस्था : शेतवड हो लक्षद्वीपाचो मुखेल वेवसाय. नाल्ल हें थंयचें सगळ्यांत म्हत्वाचें पीक. प्रदेशाची चडशी भूंय माडांखाला आसा. लखदीव ल्हान, लखदीव सामान्य, ग्रीन ड्रॉफ हे नाल्लाचे प्रकार थंय मेळटात. काथ्यासावन दोरयो वळप, हो वेवसाय अर्थिक नदरेन म्हत्वाचो. खोबऱ्याचें तेल काडून उपरांत ताचेर प्रक्रिया करप हाका सद्या चड म्हत्व फाव जालां. लिंबू आनी ते जातीचीं फळां, केळीं, पोपाय, पेरां, चिकू, मिरसांग, तोमाट, वायंगीं, कणंगां हींय पिकां थंय खूब प्रमाणांत जातात. ह्या पिकांची लागवड चड करून माड आशिल्ल्या भाटांनीच करतात. हालीं तेंपार ऊंसाचीय लागवड केल्या. हांगाच्या दर्यादेगांनी वेगवेगळ्या तरांचें नुस्तें खूब प्रमाणांत मेळटा. यांत्रिकी बोटींनी नुस्तें मारप जाता. हांगाच्या दर्यांनी ह्युना जातीचें (बुगडे) नुस्तें खूब प्रमाणांत मेळटा. खोबरें, राजू वळप, गोड म्होंव आनी नुस्त्याचेर प्रक्रिया हे हांगाचे मुखेल उद्देग. यांत्रिकी व्हडीं बांदपाखातीर सरकारान हांगा दोन गोदी उबारल्यात. मिनिक्ॉय जुंव्याचेर नुस्तेमारी प्रशिक्षण केंद्र आसा. थंय बर्फ निर्मिती, शीतघरां, नुस्तें डब्यांनी बंद करप आनी ह्युना नुस्त्याचेर प्रक्रिया करप हे उद्देग चलतात. कावारट्टी आनी काल्पेनी जुंव्यांचेर हस्तवेवसाय प्रशिक्षण केंद्रां आसात. कावारट्टी जुंव्याचेर फर्निचर तयार करपाची एक उद्देगीक सहकारी संस्था आसा. अमिनी आनी काल्पेनी जुंव्यांचेर दोन काथ्याच्यो सहकारी संस्था आसून थळाव्यो प्रशिक्षित बायलो तिच्यो वांगडी

आसात. दूद आनी कुकडां पोसपाच्या वेवसायांकय सद्या म्हत्व आसा.

लक्षद्वीप जुंवे भारताचे मुखेल भूयेकडेन (कोची, मंगळूर आनी बेपेर) उदका येरादारीन जोडल्यात. जुंव्या जुंव्याभितरली येरादारी करपाखातीर खाशेल्यो बोटी दवरल्यात. विमान आनी हॅलिकॉप्टरांचीय बरी वेवस्था थंय आसा. त्या प्रदेशांत १० पोस्ट कचेऱ्यो, ९ बिनतारी संदेशवहन स्थानकां आनी ५ दूरध्वनी कार्यालयां आसात. १९७२ सावन कावारट्टी आनी भारताची मुखेल भूंय हांचेभितर रेडिओ-दूरध्वनी सुविधा उपलब्ध जाल्या.

लोक आनी समाजजीण : लक्षद्वीप जुंव्यांवयले चडशे लोक सुन्नी पंथीय, मुसलमान आसात. मिनिर्कोय जुंवो सोडल्यार मल्याळम् ही हांगाच्या लोकांची मुखेल भास. मिनिर्कोय जुंव्यावयले लोक उर्दू आनी सिंहली हांची भरसण जाल्ली महाल ही भास उलयतात. हे भाशेखातीर स्वतंत्र लिपीय आसा. लखवदीव आनी अमिनी गटांतले लोक मलबारच्या मुसलमान लोकांप्रमाण भेस करतात, जाल्यार मिनिर्कोय जुंव्यावयले लोक मालदीवच्या लोकांप्रमाण भेस करतात. हांगाचे लोक चड करून चुड्टांच्या खोपींनी रावतात. हालीं तेंपार कांय विटांचीं घरां दिश्टी पडटात. हांगाचे लोक अजुनय आदल्या चाली-रितींक पाळो दितात. थंय पड्डो पददत, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, अंधश्रद्धा आनी जाती वेवस्थांक म्हत्व आसा.

कोया, मासमीस आनी मलाचेरी ह्यो जुंव्यांचेर सांपडपी मुखेल जाती. कोया जातीच्या लोकांचो उच्च वर्गांत आस्पाव जाता. मालमिस हे मध्यमवर्गीय आसून ते चड करून तारवटी वा रांपणकार. मलाचेरी हे उपाक जातीचे लोक. मानिकफन, टाकूफन, ठाकू आनी राव्हेरी ह्यो मिनिर्कोय जुंव्यावयल्यो चार मुखेल जाती. लक्षद्वीप जुंव्यांचेर आंतरजातीय लग्नाक मान्यताय ना. मरुमक्कतायम् कायद्याप्रमाण हांगाचे लोक वागतात. मातृप्रधान संस्कृताय मानतात. घरांत बायल आनी चलयांक मान चड. हाका लागून मिनिर्कोय जुंव्याक बायलांचो जुंवो अशें म्हण्टात. मार्को पोलो ह्या भोंवडेकारानय मिनिर्कोयचो बायलांचो जुंवो म्हणून उल्लेख केल्ल्याचे पुरावे आसात. चलयेच्या बापायक चल्याकडच्यान हुंडो मेळटा. लग्न जालेउपरांत चलो व्हंकलेच्या घरा रावपाक वता.

राबितो आशिल्ल्या सगळ्या जुंव्यांचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. हांगा ५० विद्यालयां आनी आठ माध्यमिक विद्यालयां आसात. चलयांक शिक्षण घेवपाखातीर सरकारान कांय खाशेल्यो सवलती तांकां दिल्यात. सगळ्या पांवड्यांवयलें शिक्षण फुकट आसा. मल्याळम् भास हें शाळेंतल्या शिक्षणाचें माध्यम. सद्या साक्षरतायेचें प्रमाण ५५% इतलें आसा. थंयच्या लोकांचे भलायकेचे नदरेन भारत सरकारान कांय खाशेल्यो येवजणी आंखल्यात. ह्या जुंव्याक पर्यटन स्थळ म्हणून प्रसिद्दी मेळ्ळ्या.

- कों. वि. सं. मं.

लक्ष्मण : अयोध्येचो राजा दशरथ आनी राणी सुमित्रा हांचो पूत. रामाचो धाकलो सवतीभाव. सीरध्वज जनक राजाची धूव ऊर्मिला ही ताची बायल. विश्वामित्राच्या यज्ञाक राक्षसांपसून राखण मेळची देखून तो रामाक वांगड दिवपाक गेल्लो. राम-सीता वनवासाक वचूंक भायर सरलीं तेन्ना तांचे वांगडा लक्ष्मणय गेल्लो. दुषण ह्या राक्षसाकडेन जेन्ना रामाचें झूज जालें तेन्ना तो सीतेक घेवन एके गुहेंत राविल्लो. राम वनवासांत आसतना चित्रकूट आनी पंचवटी पर्णशाळा बांदप, तांकां कंदमुळां, फळां आनी होमद्रव्यां हाडून दिवप आनी तांची सेवा करप असलीं कामां तो करतालो. बारा वर्सां तो आहार आनी न्हिदेविरयत आशिल्लो अशें आनंद रामायणांत म्हळां. रावणाचो पूत इंद्रजीत हाका अशाच मनशाकडल्यान मरण येवपाचें आशिल्लें. राम-रावणाच्या झुजा वेळार इंद्रजीतान निकुंभलेच्या देवळांत देवीखातीर होम रचिल्लो. तें विधान ताच्या हातान पुराय जाल्लें जाल्यार तो अमर जातलो आसलो, देखून बिभीषणाचो आदार घेवन लक्ष्मणान ताका जिवो मारलो. तेचपरी ताणें विरुपाक्ष आनी अतिकाय ह्या दोन राकेसांकूय जिवे मारले. रावणान शक्ती उडोवन लक्ष्मणाक बेशुद्ध केल्लो. पूण सुषेण ह्या वैजान खाशेली वनस्पती हाडून ताका साबुददीर हाडलो. इंद्रजीताक मारिल्ल्यान जाल्लें पाप धुवन काडपाक ताणें हिमालयाच्या मुळसांत धा सहस्र वर्सां वायू गिळून तप केलें. निमाणें शरयु न्हंयेंत ताणें आपलो देह त्याग केलो अशी आख्यायिका आसा.

लक्ष्मणाक अंगद आनी चंद्रकेतू अशे दोन पूत आशिल्ले. रामान अंगदाक अंगदीया नगरी आनी चंद्रकेतूक चंद्रकांत नगर अशीं दोन राजपाटणां निर्माण करून दिलीं. रामायणांतली मुखेल व्यक्ती राम आसलो तरी बांधव प्रेम आनी तेवरवीं केल्ल्या सेवाभावी त्यागाक लागून रामायणांत लक्ष्मणाक एक खाशेली सुवात प्राप्त जाल्या.

-कों. वि. सं. मं.

लक्ष्मण, आर्. के. : (जल्म : २३ ऑक्टोबर १९२४, म्हैसूर).

एक नामनेचो भारतीय व्यंगचित्रकार. ताचें पुराय नांव राशिपुरम कृष्णस्वामी लक्ष्मण. ताचे पुर्वज राशिपुरम वा रासीपूर (जि. सेलम) म्हालांत रावताले. ताचें शिक्षण बी. ए. मेरेन जालें. कर्नाटकांतल्यान मुंबय वचून लक्ष्मणान फ्री प्रेंस जर्नल

ह्या नेमाळ्यांत व्यंगचित्रकार म्हणून नोकरी केली. ताचेपयलीं तो बॅंगळूरच्यान प्रसिद्द जावपी कुरवंजी ह्या कानडी नेमाळ्यांत व्यंगचित्रां काडटालो. १९४९ पसून तो टायम्स ऑफ इंडियाचो मुखेल व्यंगचित्रकार म्हणून वावुरता. आपल्या पयल्या पानावयल्या राजकीय व्यंगचित्राभायर तो टायम्साच्या त्याच पानाचेर सदांच एक ल्हान व्यंगचित्र (पॉकेट कार्टून) काडटा. 'यु सॅट ईट' असो ह्या व्यंगचित्राचो माथाळो आसता. ह्या व्यंगचित्रांतल्यान वावुरपी मनशाक 'कॉमन मॅन' अशें म्हणपाची प्रथा आसा. ह्या व्यंगचित्रांतली कॉमन मॅनाची बायल उलोवपी आसून कॉमन मॅन मात आपलें तोंड उगडिना.

लक्ष्मणाचीं राजकीय व्यंगचित्रां ओडलायणीं आसतात. तातूंत राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय घटनांचेर टिका आसता. व्यंगचित्रांवांगडाच विडंबनचित्र (कॅरिकेचर) काडपांतूय तो कुशळ आसा.

लक्ष्मण हो एक बरोवपी. डुडलस आनी सॉरी, नो रूम हीं ताचीं नामनेचीं पुस्तकां. ताणें कांय लघुकथा आनी प्रवासवर्णनांय बरयल्यांत. ताच्या व्यंगचित्रांचे आनी ल्हान चित्रांचे कांय संग्रहय प्रसिद्द आसात. देरवीक - यू सॅड इट (१९६१) आनी दी इलोकंट ब्रश (१९८९). मध्य प्रदेश : रॅण्डम स्कॅचीस (१९८६) हो ताणें केल्ल्या मध्य प्रदेशांतल्या वेगवेगळ्या थळांचो आनी सर्वसामान्य लोकांच्या रेखाटनांचो संग्रह. लंडनांत भरिल्ल्या आंतरराश्ट्रीय व्यंगचित्र प्रदर्शनांत (१९५८) वांटो घेवपी तो पयलो भारतीय व्यंगचित्रकार आशिल्लो.

ताका जायते मानसन्मान फावो जाल्यात, ते अशे - पद्मभूषण (१९७१), मॅगसेसे पुरस्कार आनी नोपेक्स ट्रॉफी (१९८४), कर्नाटक राज्य पुरस्कार (१९८३), मराठवाडा डी. लिट्. (१९७९), दुर्गा रतन पुरस्कार (१९७४), बरे पत्रकारितेचें बी. जी. हॉर्निमन पुरस्कार (१९६९).

- कों. वि. सं. मं.

लक्ष्मी : श्री वा लक्ष्मी ही संपत्तीची अधिश्ठात्री देवता. लक्ष्मी हें उतर लक्ष्म म्हळ्यार चिन्न हाचेवयल्यान आयलां. लक्ष्मीचें दुसरें पर्यायी उतर म्हळ्यार श्री. श्री म्हळ्यार कांती, सोबीतकाय. श्री आनी लक्ष्मी ही एकेच देवतेचीं नांवां आसलीं, तरी त्यो मुळांत दोन वेगवेगळ्यो देवता आशिल्ल्यो. त्यो दोगीय विष्णुच्यो बायलो. श्री ही लक्ष्मीपरस पयलींची. वाजसनेयिसंहितेंतल्या पुरुशसुक्ताच्या निमाण्या मंत्रांत 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' असो उल्लेख आयला. ताचेवयल्यान पुरुशरुपी विष्णुच्यो श्री आनी लक्ष्मी ह्यो बायलो आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

बल आनी उन्माद हे लक्ष्मीचे दोन पूत. पूण हे भावात्मक आसुंये. आनंद, कर्दम, श्रीद आनी चिक्लीत अशा तिच्या चार पुतांचीं नांवां श्रीसुक्तांत आयल्यांत.

ऋग्वेदाच्या परिशिष्ट म्हणून मानपी श्रीसुक्ताची देवता 'श्री'

म्हळ्यारूच 'लक्ष्मी'. कारण ह्या सुक्तांतच लक्ष्मीची उपासना करतात. ही देवीस्वयंप्रकाशी, हिरण्मयी, अश्व-रथ-गज हांचे संपत्तीची स्वामिनी, कमळांत बसपी आनी पद्ममाळ धारण करपी म्हणून तिची नामना

आसा. ही लक्ष्मी दळिद्राचो नाश करता. सगळ्या भुतांचेर तिची सत्ता चलता, ती मनांतली इत्सा पुराय करता, वाणीच्या सत्याची प्राप्ती करून दिता. श्रीसुक्तांतल्या प्रक्षिप्त म्हणून मानपी मंत्रांत लक्ष्मीचे विष्णुची बायल, माधवप्रिया, अच्युतवल्लभा अशे उल्लेख येतात. तिका महालक्ष्मी अशेंय

म्हळां. ती विष्णुमनोनुकुला आसून क्षीरसमुद्राची राजकन्या. धनलक्ष्मी, धान्यलक्ष्मी, धैर्यलक्ष्मी, शौर्यलक्ष्मी, विद्यालक्ष्मी, कीर्तीलक्ष्मी, विजयलक्ष्मी आनी राज्यलक्ष्मी अशा अश्टलक्ष्मी रुपांनीय तिका पुजनीय मानतात. सिद्धलक्ष्मी, मोक्षलक्ष्मी, जललक्ष्मी हींय लक्ष्मीचींच रुपां. ऋग्वेदांतल्या ज्ञानसुक्तांत 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताडधिवाचि' ह्या मंत्रांत एके तरेन वाग्लक्ष्मीचोच उल्लेख केल्लो दिसता. वाणीचें भद्र सौंदर्य ही लेगीत लक्ष्मीच. भागवत पुराणांत विष्णुची सोबीतकाय, कांती म्हळ्यारूच लक्ष्मी असो निर्देश केल्लो दिसता. तैत्तिरीय उपनिषदांत वस्त्र, गोधन, अन्न आनी पेय हांचो श्री म्हळ्यार लक्ष्मी असो उल्लेख आयला.

इदैश्वर्यरुपी लक्ष्मीविशीं एक कथा आसा ती अशी - दुर्वासाच्या शापान इंद्र हो लक्ष्मीपसून भ्रश्ट जालो. तेखातीर स्वर्गलक्ष्मी वैकुंठांत वचून महालक्ष्मींत विलीन जाली. उपरांत नारायणाचे आज्ञेन स्वर्गलक्ष्मीच्या रुपांतली लक्ष्मी क्षीरसागराची कन्या म्हणून जल्माक आयली. देव आनी दानवांनी क्षीरसागराचें मंथन केलें. तेन्ना तातुंतल्यान उत्पन्न जाल्ले लक्ष्मीन क्षीरसमुद्रावयल्या शेषशायी विष्णुक वरमाला घाली.

ब्रह्मवैवर्तपुराणाच्या प्रकृतिखंडांत आनी गणेशखंडांत लक्ष्मीचे उत्पत्तिविशीं आनी रुपांविशीं म्हायती मेळटा. ती अशी -

सृश्टीचे सुरवेक श्रीकृष्णाच्या शरिराच्या दाव्या आंगांतल्यान सोबीत सुंदर बायल निर्माण जाली. ताचेच इत्सेन ती द्विधा जाली. तिच्या दाव्या आंगांतल्यान महालक्ष्मी आनी उजव्या आंगांतल्यान राधिका अशीं दोन रुपां तिणें आपणायलीं. कृष्णानय दोन रुपां

घेतली. ताच्या उजव्या भागापसून निर्माण जाल्लें रूप दोन हात आशिल्लें आनी दाव्या भागापसून निर्माण जाल्लें शरीर चार हातांचें आशिल्लें. राधिकेन दोन भुजां आशिल्ल्या आनी लक्ष्मीन चार भुजां आशिल्ल्या कृष्णाक माळ घाली. उपरांत कृष्ण लक्ष्मीसयत वैकुंठांत रावपाक लागलो. वैकुंठांतले हे लक्ष्मीक महालक्ष्मी अशें नांव आसा. हे लक्ष्मीन योगाचे वतीन खूब रुपां घेतलीं. कृष्णावांगडा वैकुंठांत तिणें रमेचें रूप घेतलें, सर्गांत ती इदैश्वर्यरूपी स्वर्गलक्ष्मी जाली. पाताळांत आनी मर्त्यलोकांत राजांकडेन ती राजलक्ष्मी म्हणून रावंक लागली आनी घरांत गृहिणी म्हणून गृहलक्ष्मी जाली. जेन्ना जेन्ना विष्णु अवतार घेता तेन्ना तेन्ना लक्ष्मीय विष्णुची सहचरी जावपाखातीर अवतार घेता. वामनावतारांत तिणें पद्मेचो अवतार घेतलो. परशुरामाच्या अवतारांत तिणें धरणीचें रूप घेतलें. रामावतारांत ती सीता जाली. कृष्णावतारांत ती रुक्मिणीच्या स्वरुपांत आयली.

लक्ष्मी ही शैव आनी वैष्णव ह्या दोनूय संप्रदायांच्या अनुयायांक उपास्य देवता थारल्या. शैव देवळांनी विष्णुची मूर्ती दिसना, पूण लक्ष्मीच्यो मूर्ती आसात. इहलोकी संपत्तीची आनी सौंदर्याची स्वामिनी आशिल्ली लक्ष्मी दुःशील आनी बुरशा व्यक्तींचो त्याग करता. देवाची पुजा, देवाचें नामस्मरण चलता त्या सुवार्तीनी ती वास करून आसता. कमळ, गज, भांगर आनी बेलार्ची फळां हीं लक्ष्मीच्या सतत सान्निध्यांत आसतात.

बायलांनी लक्ष्मीची पुजा चड करून चैत्र, भाद्रपद आनी पौष म्हयन्यांत करची. दिवाळेंतले उमाशेक लक्ष्मीपुजेचो खाशेलो विधी पुराणांत सांगला. ह्या दिसा चड करून प्रदोषकाळार लक्ष्मीची पुजा करची असो रिवाज आसा. वेपारी आस्थापनांनी आनी कांय प्रमाणांत घरांनी ह्या दिसा लक्ष्मीपुजा करपाची प्रथा भारतभर आसा.

लक्ष्मीपूजन : (१) उत्पादन, वेपार, धंदो आदींची भरभराट जावन संपत्ती एकठांय जावंची तेचप्रमाण साहित्य, ललीत कलांच्या मळार आनी जिणेच्या सगळ्या पांवड्यांचेर सोबितकाय आनी समृद्धी येवंची ह्याच हेतून राजा, कलाकार, साहित्यिक, वाणी-वेपारी लक्ष्मीचें पूजन पयलींसावन करीत आयल्यात. लक्ष्मीपूजन केल्ल्यान पूजकांच्या घरांत लक्ष्मी सदांच रावता आनी ताका दळिद्राची बादा जायना, अशी भावना आशिल्ल्यान सामान्य लक्ष्मीभक्तय लक्ष्मीपूजन व्हडा भक्ती भावान आनी श्रद्धेन करतात.

दिवाळेच्या निमतान घरांदारां, दुकानां, आस्थापनां, कारखाने झाडून नितळ करून रंग बी मारतात. दिव्यांची रोसणाय केल्ली आसता, अशा रंगयाळ्या वातावरणांत आश्विन म्हयन्यांतले उमाशेक प्रदोष काळांत लक्ष्मीचें पूजन करतात. पुजा करपी न्हावन-धुवन शूचिभूत (सोवळो) जावन एक चौरंग मांडटा. ताचेर स्वस्तिक काडटा आनी ताचेर द्रव्यरूपी लक्ष्मी तशेंच लक्ष्मीचो फोटोय दवरता. कलशाचेर कुबेराची प्रतिमा दवरता, दिवो पेटयता आनी पुजेचो संकल्प करतात.

सुक्यो कोथमिच्यो, गोड, साळीच्यो ल्हायो, बताशो आनी चवळेच्यो सांगो लक्ष्मीक ओंपतात. वेलची, लवंगां आनी साकर घाल्ल्या दुदाच्या लाडवांचो निवेद्य लक्ष्मीक दाखयतात. गोंयांत चणे, खडीसाकर, गोड, चिरमुल्यो, बताशो, पेडे, तशेंच फोवांचोंय निवेद्य लक्ष्मीक दाखयतात. पुशपांजली ओंपले उपरांत लक्ष्मी आनी कुबेराची प्रार्थना करतात. उपरांत जामिल्ल्या लोकांक देवीचो निवेद्य, प्रसाद तशेंच हेर भेटवस्तू दितात.

लक्ष्मी आनी कुबेर तशेंच लेखन साहित्यावांगडा फुडल्या वर्साच्या येणावळ - खर्चाच्यो चोपड्यो मांडून तांचीय पुजा करपाची रीत सावकार, वेपारी उद्देजकांमदीं दिश्टी पडटा.

हालीं तेंपार भौशिक लक्ष्मीपुजनांय जावंक लागल्यांत. थंय धर्मीक कार्यावळींवांगडाच मन रिजवणेच्यो कार्यावळी जातात.

(२) चैत्र शुद्ध पंचमी दिसा विष्णुचे आज्ञेन लक्ष्मी मृत्युलोकांत आयली, अशें मानतात आनी ते खातीर हेच तिथीक कांयकडेन लक्ष्मीची मातयेची मूर्त जाल्यार कांय सुवार्तीनी गंधाची गजलक्ष्मीची मूर्त पुजतात. कांयकडेन श्रीयंत्र काडून पुजा करपाचीय प्रथा आसा. कांय कडेन वण्टीचेर लक्ष्मीचें चित्र काडून ताची पुजा करतात, तर कांयकडेन लक्ष्मीचो मातयेचो मुखवटो आनी हेर अवयव कपड्याचे करून ताचीय पुजा करतात.

(३) नवी व्हंकल घरांत भितर सरली म्हण्टकच नवें जोडपें लक्ष्मीपूजन करता. नवे व्हंकलेक घोवा वटेनचें नवें नांव दवरपाचोय विधी ह्याच वेळार करपाची कांयकडेन चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दिवाळी

श्री लक्ष्मी नारायण देवस्थान - कुंडय : श्री महालक्ष्मी ऊर्फ आदोसकान्न (अदोशीकरीण) हें दैवत मूळचें गोंय, जुवें वा तिसवाडींतल्या आदोशी वा आजोशी ह्या गांवचें ग्रामदैवत. त्या दैवताचे मूळ संस्थापक महाजन ते ग्रामसंस्थेचे जाणकार वांगडी वा गांवकार हे आशिल्ले. पुर्विल्ल्या काळांत साश्ट म्हालांतल्या कोलवें, आदोशी गांवांतल्या श्रीमहालक्ष्मी देवीच्या कांय कुळावी म्हाजनांनी गावड्यांच्या आदारान हो आदोशी गांव वसयलो. थंय तांणी आपली ग्रामसंस्था स्थापन करून श्री महालक्ष्मी देवीची मूर्त स्थापन केली आनी तिका ते ग्रामदेवी मानपाक लागले. आदोशी हे ग्रामसंस्थेंत मूळचे तीन वांगड आशिल्ले आनी तातूंत ब्राह्मण वर्गी वांगडी आशिल्ले. पूण उपरांत इ.स.सोळाव्या शतमानांत पुर्तुगेजांनी केल्ले बाटाबाटी वेळार आनी धर्मछळाक लागून त्या तीन वांगडांतले पयलो आनी तिसरो हे दोन वांगड किरिस्तांव बामणांचे म्हळ्यार बाटोवन किरिस्तांव जाल्ल्या ब्राह्मणांचे जाले. दुसरो वांगड आदलेवरी हिंदूधर्मीय ब्राह्मणांचोच उरलो. इ. स. १५४० वर्सा पुर्तुगेजांनी जमीनदोस्त केल्ल्या

तिसवाडींतल्या आदोशी गांवांतल्या देवालयांत म्हालकुमी म्हळ्यार श्री म्हालक्ष्मी, सप्तनाथ, रवळनाथ, नारायण, सती भूमीदेवता, वनदेवता, ग्रामपुरूस आनी ईश्वर ह्या दैवतांच्या देवालयांचो आस्पाव आशिल्लो. बाटाबाटी उपरांत हे ग्रामसंस्थेच्या दुसऱ्या वांगडांचे हिंदुधर्मीय ब्राह्मण 'भांडारी' उपनांवाचे. तांणी आपलें दैवत कुंडय गांवांत उबारून हाडलें आनी थंय ताची स्थापना केली.

हें देवस्थान कुंडय गांवांत दासोळ वाड्यार आसून तें ऊंच आसा. ताचे दावे वटेन श्री रवळनाथाचें ल्हानशें देवूळ आसा. हांगाच्या मुखेल देवीची श्रीमहालक्ष्मीची मूर्त पंचलवी आसून ती गाभाऱ्यांत मुख्यासनाचेर बशिल्ली आसा. श्री नारायणाची ल्हान मूर्त महालक्ष्मी लागसारूच आसा.

दर एका म्हयन्याच्या शुक्ल आनी कृष्ण पक्षाची अश्टम हो सदचो पर्वणीचो दीस आसून ते रातीं पालरवी उत्सव जाता. ह्या देवालयांत जावपी हेर उत्सव अशे आसात - चैत्र शुक्ल अश्टमीक वसंतपुजा, पालरवी उत्सव, फळाहार; आषाढ शुक्ल एकादशीक भजनोत्सव, नामसंकीर्तन; श्रावण म्हयन्यांतल्या दर एका शुक्राराक जायांच्या फुलांची पुजा; भाद्रपद शुक्ल चतुर्दशीक श्री अनंतव्रतोत्सव; आश्विन शुक्ल पाडव्या सावन नमी मेरेन चंडीपाठ, पाडव्याक घटस्थापना, अश्टमी दिसा पालरवी आनी नमीक जायांची पुजा, दसमी दिसा शिमोलंघन - दसरो. सांजेच्या पांच वरांचेर श्रीची शिबिकारूढ स्वारी लव्याजम्यासयत शिमोलंघन करून उपरांत देवळांत परत येता. आश्विन शुद्ध पुनवेमेरेन काकड आरती, हरिजागर जाता. कार्तिक वद्य १०मी दिसा सकाळीं श्रीलक्ष्मी पालरवेंत बसून स्थलभूंयेंतल्या पेडार येता. थंय तिची पुजा करून वनभोजन करतात. फाल्गून म्हयन्यांत हांगा होळिकापुजन आसता.

श्री लक्ष्मीनारायण दैवताचे म्हाजन भारद्वाज गोत्री गौड सारस्वत ब्राह्मण माध्य सांप्रदायी भांडारी उपनांवाचे आसून तांची वसती चड करून कुंभारजुंवें, बांदोडें, कपिलेश्वरी, व्हडलें गोंय, पणजी, मडगांव, मुरगांव आनी मुंबय आसा. मुंबयंत ह्या देवस्थानाचे 'किनरे' उपनांवाचें एक कौंडिप्य गोत्री म्हाजन घरणें मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

श्री लक्ष्मी नारायण महामाया देवस्थान-नागवें :

सद्या उत्तर कर्नाटकांत हनुमट्ट अंकोल्याक आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. हें देवस्थान इ. स. च्या सोळाव्या शंतमानांतल्या निमाणे मेरेन गोंयांत साश्ट म्हालांतल्या नागवें वाठारांत आशिल्लें. पुर्तुगेज काळांत जेजुइत पाद्रीनी हिंदु देवळांची मोडतोड करपाक सुरू केल्ल्यान थंयच्या कुळाव्या म्हाजनांनी हांगाच्या देवाक गोंयाभायर अंकोल्याक व्हरून स्थापन केलो.

नागवें ह्या थळाविशीं स्कंदपुराण-सह्याद्रिखंड हातूंत पुराणीक

म्हायती मेळटा ती अशी -

नागाव्हय नगरांत (सध्याचें नागवें) नागांनी तपश्चर्या करून गरुडापसून राखण मेळची म्हणून वर मागून घेतलो तेन्ना शिवान तांची गरुडापसून राखण केली आनी थंयच रावपाचें वचन दिलें. तशेंच थंय वरदाभगवती रावतली अशेंय उतर दिलें.

सह्याद्रिखंडांत दुसऱ्या एका अध्यायांत म्हायती मेळटा ती अशी- ह्या नागक्षेत्रांत (नागवें) श्री शांतादेवी आनी अनिरुद्ध देव आसात. थंयच पुराण सांगपी शांत नांवाचो एक ब्राह्मणमुनी रावतालो. तो सदांच शांतादेवीची भक्ती करतालो. एक दीस तिणें प्रसन्न जावन ताका वर दिलो आनी सांगलें, जाणें हें त्रैलोक्य निर्माण केलां तो जगत उत्पादक अनिरुद्ध शांतादेवीवांगडा तुऱ्यांत वास करता. ताची भक्ती कर, अशें म्हणून ती रोयणींत अंतर्धान पावली. तेन्नाच्यान तो कमलवासी शांतादेवीपती प्रभु यज्ञपुरुष हाची भक्ती करपाक लागलो. तेन्ना आदिनारायण ताका प्रसन्न जालो आनी ताणें ताका थंयच वास करपाचें वचन दिलें. तेन्नाच्यान ह्या क्षेत्रांत विष्णु, शांतादेवी, शिव, भगवतीदेवी, गणपती, भूतनाथ हीं दैवतां आसात.

स्थलांतरा आदीं नागवें गांवांत सांतेरी, भगवती, ईश्वर, गांवपुरूस, नारायण, रवळनाथ, बाराजण हीं दैवतां आशिल्लीं. तशेंच, श्री भगवतीची मूर्त नागवेंच्यान माशेलांत व्हेली आनी ग्रामपुरूस, बाराजण, सांतेरी, आदींच्यो मूर्ती नागवेंच्यान अंकोल्याक व्हेल्यो.

पुर्तुगेजांनी चलयल्ले बेसुमार बाटाबाटीक वाजेवन जायते गोंयकार गोंयांभायर पळून गेले. वतना तांणी आपआपले कुलदेवूय वांगडा व्हेले. तशेंच नागवेंच्यान अंकोल्याक हेर सगळे देव व्हरतना महामाया रोयणीच्या रुपांत आशिल्ल्यान तांकां अडचण जाली. तेन्ना महामायेन सपनांत दृश्टांत दिवन ती नाल्लाच्या रुपांत अवतीर्ण जातली अशें सांगलें. ते प्रमाण नाल्लाच्या रुपांतली महामाया आनी लक्ष्मीनारायणाची प्रतिमा घेवन लोक गोंयांतल्यान अंकोल्याक गेले. जेन्ना ते हनुमट्ट गांवांत पावले तेन्ना काळोख जाल्लो. तशेंच थंय दाट रान आशिल्ल्यान ते थंयच श्री महिषासूरमर्दीनी श्री भगवतीच्या देवळांत रावले. थंय श्री विरप्पा, श्री होनप्पा आनी श्री हनुमंत आदींचीं देवळां आशिल्लीं. श्री हनुमंताच्या देवळाक लागून ह्या वाठाराक हनुमट्ट अशें म्हण्टात. दुसऱ्या दिसा तांकां तांणी दवरिल्ल्या नाल्लाचेर मुयांनी रोयण केल्ली दिश्टी पडली. तें पळोवन तांणी महामाया आनी श्री लक्ष्मीनारायणाक थंयच रावपाची इत्सा आसा हें जाणून, थंयच तांची स्थापना केली.

अंकोल्याक सद्या श्री लक्ष्मीनारायण, श्री महामाया, श्री गणपती, श्री भगवती, श्री भूतनाथ, श्रीकामपुरूस, वारांगण, पूर्वसांतेरी आनी बाळेर हीं देवस्थांना आसात. ह्या देवस्थानांत नवरात्र हवनपुजा, चौरीपुजा नांवाचे उत्सव मोटे उमेदीन मनयतात. ह्या देवस्थानाचें खाशेलेपण म्हळ्यार हांगा भांगर महामाया नांवाचो खास उत्सव

जाता.

ह्या देवीच्या म्हाजनांमदीं मुखेलपणान गौड सारस्वत, शेट, वाणी आनी किरिस्तांव धर्मीय लेगीत देवीचे पुर्विल्ले कुळावी आसात.

१३ मे १९३७ दिसा अक्षय तृतीयेच्या शुभ म्हूर्तार हांगाच्या देवळाचेर तीन भांगरा कलश बसयले. २८ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा श्री ईश्वर पार्वतीची प्रतिश्ठापना आनी १९५७ वर्सा श्री भगवती पूर्व सांतेरी देवीची प्रतिश्ठापना, श्री गोकर्ण पतंगाळी मठाधीश श्रीमत विद्याधिराज हाचे हस्तुकीं जाली.

ह्या देवस्थानांत जावपी हेर वर्सुकी उत्सव अशे आसात. श्रावण शुक्ल पंचम-नागर पंचम, आश्विन शुक्ल प्रतिपदा, घटस्थापना, आश्विन शुक्ल नम-महानम, आश्विन शुक्ल दसम - दसरो, आश्विन वद्य पंचम - पंचमी, देवकार्य संतर्पण, वडेपंचम - बहुल पंचम, आश्विन वद्य तिरोदस कौलर पुजा, कार्तिक पुनव - वनभोजनोत्सव, मार्गशिर्ष शुक्ल पुनव - पर्वकालदा पुनव, माघ शुक्ल पंचम, दिवजां पंचम, फाल्गुन पुनव, होळी, फाल्गून वद्य तय - सुगीउत्सव.

- कों. वि. सं. मं.

श्री लक्ष्मी नारायण देवस्थान - नार्वे : दिवचल म्हालांतल्या नार्वे क्षेत्रांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. दीवा सावन वेपार धंद्याच्या निमतान गोंयांत आयिल्लो एक गुर्जर, कै. श्री सागस्ती शेट हाणें इ. स. १६५० वर्सा दिवचलच्या नार्वे गांवांत खासा गुजराती समाजारवातीरूच हें देवस्थान स्थापन केलें. ताणें गोंयांत आशिल्ल्या आपल्या कांय समाजभावांच्या आदारान स्वरवर्चान हें देवस्थान उबारलें. ह्या देवस्थानाचे म्हाजनय गुजरातीच आसात. पूण खंयच्याय गोंयकार हिंदूंक ह्या देवस्थानाचे म्हाजन सभेचे मान्यतायेन ह्या देवळांत धर्मीक देवकृत्यां आनी उत्सव करपाक मान्यताय दिल्ली आसा. पूण ते करप्यांक देवस्थानाच्या धर्मीक नेमांक पाळो दिवप गरजेचें आसता.

ज्या काळांत हें देवस्थान स्थापन जालें तेन्ना देवस्थानाच्या आद्य संस्थापकांनी ताचे घटनेंत एक म्हत्वाची गजाल नमुद केल्ली. ती म्हळ्यार हें देवालय नाव्यांपरस हेर खंयच्याय सोयीच्या जाग्यार स्थलांतर करपाचें आसल्यार तें करपाची मान्यताय दिल्ली आसा. तशेंच ताणें देवस्थानाचो दीसपट्टो खर्च, महानिवेध, पुजा अर्चा आनी सगळे वर्सुकी उत्सव मनोवपाखातीर तशी वेवस्था करून दिल्ली आसा.

ह्या देवस्थानांत गोकुळाश्टमी, गौळण कालो, महाशिवरात्र, वद्य एकादशी दिसा आनी कार्तिक पुनवेक फुलांपुजा अशे उत्सव मनयतात. ह्या देवस्थानाच्या घटनात्मक नेमावळींत त्या देवस्थानाच्या कुळावी म्हाजनांचे वळेरेंत फकत बारा मनशांचीं नांवां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

श्री लक्ष्मी नृसिंह देवस्थान - वेलिंग : फोंडें म्हालांतल्या वेलिंग गांवांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. हें देवस्थान मूळ साश्टीच्या सांकवाळ गांवांत आशिल्लें. पूण पुर्तुगेज राजवटींत बाटाबाटीच्या काळांत मूर्ती भंजनाच्या भंयान शंखवाळच्या (सांकवाळ) कुळाव्यांनी श्री लक्ष्मीनृसिंहाचें स्थलांतर करून ताका फोंडेंच्या करंजाळे नांवाच्या वाड्यार फडटे ह्या कुटुंबागेर दवरलो. उपरांत सद्याच्या वेलींग गांवांत ताची स्थापना केली. हें स्थलांतर १ मे १५६० दिसा आदीं म्हळ्यार जेजुइत पाद्रींचें मंडळ कुठ्ठाळे गांवांत येवंचे आदीं जालें असो उल्लेख मेळटा. तशेंच इ. स. १७२१ वर्सा बरयल्ल्या कोंकणारव्यान ह्या ग्रंथांतूय सांकवाळेच्या श्री लक्ष्मीनृसिंह देवस्थानाच्या स्थलांतराविशीं म्हायती मेळटा.

हांगा कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी (वैकुंठचतुर्दशी) दिसासावन पांच दीस मेरेन दर वर्सा महापर्वणी महोत्सव जात्रा उत्सव मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

लँगम्यूर, अर्विंग : (जल्म : ३१ जानेवारी १८८१, ब्रुकलिन - न्यूयॉर्क; मरण : १६ ऑगस्ट १९५७, फॅल्मथ मॅसॅचूसेट्स).

अमेरिकन भौतिकीय रसायनशास्त्रज्ञ. घन आनी द्रव पृश्ठभागांवयल्या रेणवीय पटला संबंदींच्या ताच्या अभ्यासाक लागून कलिल संशोधनाच्या क्षेत्रांत आनी जीवरसायनशास्त्रांत नवें दालन उगडलें. तेखातीर ताका १९३२ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

लँगम्यूर हाचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण थोडो तेंप फ्रांसांत आनी उपरांत न्यूयॉर्कांत जालें. १९०३ वर्सा ताणें कोलंबिया विद्यापिठाच्या स्कूल ऑफ मायन्सची धातूविज्ञानाची पदवी घेतली. पदव्युत्तर शिक्षणाखातीर तो जर्मनीक गेलो. थंय ताणें डब्ल्यू.एच्.नॅब्स्ट हाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन करून १९०६ वर्सा गटिंगेन विद्यापिठाची पीएच्.डी. पदवी घेतली. अमेरिकेक परत येतकच न्यू जर्सींतल्या स्टीवन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजींत तो रसायनशास्त्राचो निदेशक जालो. फुडें स्कनेक्टडींतले (न्यूयॉर्क) जनरल, इलॅक्ट्रिक कंपनींत तो काम करूंक लागलो. तो निमाणेमेरेन म्हळ्यार १९५० वर्सा निवृत्त जायमेरेन थंयच ते कंपनीचो सल्लागार आशिल्लो.

वायूंतलें विद्युत् विसर्जन, इलॅक्ट्रॉन उत्सर्जन ह्या विशयांचेर ताणें संशोधन केलें. तशेंच टंगस्टन तंतूच्या विजेच्या दिव्यांची पिराय वाडोवपाविशींय संशोधन केलें. हाचेभायर ताणें निर्वात पंप, रेडिओ प्रक्षेपणांत वापरतात त्यो उच्च निर्वात नलिका आनी ३०००° सॅ. परस उच्च तापमान निर्माण करपी आणवीय हायड्रोजन प्रज्योत हीं उपकरणां विकसीत केलीं. ताणें स्वतंत्रपणान आणवीय संरचना आनी रसायनीक बंधनिर्मिती हांच्या सिद्धांतांचें सुसूत्रीकरण केलें. तेचवांगडा सहसंयुजा ही संज्ञा उपेगांत हाडली. १९४६ वर्सा ताणें आपल्या सांगात्यांबरोबर

सिल्वर आयोडायड आनी घनरूप कार्बन डाय-ऑक्सायड कुपांनी घाल्यार कृत्रीम पावस पडपाची शक्यताय नियाळून पळयली.

ताका भोंवडेची आवड आशिल्ली. तो गिर्यारोहकय आशिल्लो. तशेंच तो स्वाजगी विमान चालकय आशिल्लो. १९३२ वर्सा ताणें २,७४३ मी. उंचायेवयल्यान विमानांतल्यान सूर्यगिराणाचीं निरिक्षणां केल्लीं.

- कों. वि. सं. मं.

लँडस्टायनर, कार्ल : (जल्म : १४ जून १८६८ व्हिएन्ना; मरण : २६ जून १९४३ न्यूयॉर्क).

ऑस्ट्रियन - अमेरिकन विकृतीवैज्ञानिक आनी रोगप्रतिकारक्षमता वैज्ञानिक. रक्तगटाविशींच्या म्हत्वाच्या कार्याखातीर ताका १९३० वर्साच्या शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी विशयाचो नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

व्हिएन्ना विद्यापिठांत वैजकीचें शिक्षण घेवन १८९१ वर्सा ताणें एम्. डी. ची पदवी घेतली. कांय काळ जर्मनींत एमील फिशर आनी स्वित्झर्लंडांत आर्थर हांटश हांच्या मार्गदर्शनाखाल रसायनशास्त्राचो अभ्यास करतकच ताणें कांय रुग्णालयांनी आनी उपरांत व्हिएन्ना विद्यापिठाच्या पॅथॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूटांत १८९७-१९०८ मेरेन संशोधन सहाय्यक म्हणून काम केलें. १९०९ - १९ ह्या काळांत तो व्हिएन्ना विद्यापिठांत विकृतीविज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९१९ वर्सा तो नॅदरलँड्साक गेलो आनी थंयसावन १९२२ वर्सा अमेरिकेंत न्यूयॉर्कांतले रॉकफॅलर इन्स्टिट्यूट फॉर मॅडिकल रिसर्च हे संस्थेच्या आपोवण्यावयल्यान गेलो आनी निमाणेमेरेन ताणें थंय अध्यापन आनी संशोधन केलें. ताका अमेरिकेचें नागरिकत्वय मेळ्ळें.

लँडस्टायनर हाका मनशाच्या रगतांत मूलभूत फरक आशिल्ल्याचें दिसलें. ताका लागून तारतम्यतायेन विचार करिनासतना एका मनशाचें रगत काडून तें दुसऱ्या मनशाक शिरांतल्यान दिवप हातुंतले धोके समजले. रगतांतल्या तांबड्या पेशींच्या पातळ पटलमय आवरणावयल्या शर्करायुक्त पदार्थांच्या प्रकारांयल्यान उण्यांत उणे तीन मुखेल रगताचे गट वळखूंक येतात अशें ताणें १९०१ वर्सा दाखयलें. ह्या गटांक ताणें A, B आनी O अशीं नांवां दिलीं. फुडल्या वर्सा ताच्या सहाय्यक संशोधकांक A आनी B हे दोनय प्रतिजन आशिल्लो पूण AB प्रतिपीड नाशिल्लो असो चवथो रगताचो गट (AB) मेळ्ळो. लँडस्टायनर हाचे A B O रगतगट विभागणी पद्दतीक लागून आतां रक्ताधान ही वैजकी परिपाठांतली एक सुरक्षीत गजाल जाल्या. फुडें १९२७ वर्सा लँडस्टायनर हाणें पी. लेव्हिन हाचेवांगडा M, N आनी P ह्या रगतगटांचो आनी १९४० वर्सा लेव्हिन आनी अँलेक्झांडर वीनर हांचेवांगडा हीसस (Rh) घटकाचो सोद लायलो. आवय आनी भ्रूण हांच्या रगतांत घडून येवपी घटनांत Rh घटक मूलभूत म्हत्वाचो आसून ताका लागून गर्भपात वा नवजात अर्भकांत अपायकारक

दुयेंस जावं येता. लँडस्टायनर हाच्या कार्याक लागून न्यायवैजकींत विवाद्य पितृत्व आनी खूनाची चवकशी हे विशीं ग्राह्य धरपासारको पुरावो मेळ्ळो. रगताचो गट विशिश्ट जिनांचे वतीन बडीन प्राप्त जाता अशें सिद्ध जाल्ल्यान मानवी अनुवंशिकी आनी मानवशास्त्र हांच्या अभ्यासांत म्हत्वाचें साधन उपलब्ध जालें. झटकेयुक्त रक्तारुणमेह (रगतांतल्या तांबड्या कोशिकांतल्या तांबड्या रंजकद्रव्य हीमोग्लोबीन मुतांत मुक्त स्थितींत आसप) ही विकृती निर्माण करपी प्रक्रियेचो लँडस्टायनर हाणें सोद लायलो.

पोलिओ हें दुयेंस माकडांभितर प्रायोगिक रितीन ताणेंच पयलीं उत्पन्न केलें. हें दुयेंस वायरसजन्य आसा असो निश्कर्शूय ताणें काडिल्लो. १९२१ वर्सा ताणें प्रतिजनांच्या हॅटेन ह्या विशिश्ट घटकांचें अस्तित्व सिद्ध केलें. रोगप्रतिकारक्षमताय विज्ञानाच्या विकासांत हो सोद म्हत्वाचो थारलो. रसायनीक आनी रक्तरस वैज्ञानिक तंत्रांचो उपेग करून ताणें रक्तारुणाच्या विंगड विंगड प्रकारांनी भेद केलो. लँडस्टायनर आनी निग्ज हांणी १९३० - ३२ त प्रलापक सन्निपात ज्वराक (Typhus Fever) कारणीभूत आसपी रिक्टिसिया प्रोवाझेकी ह्या सुक्ष्मजंतूचें जित्या माध्यमाचेर संवर्धन करपांत जैत मेळयलें.

लँडस्टायनराक नोबॅल पुरस्कारावांगडा पॉल अर्लिक पदक आनी डच रॅडक्रॉस पदक तशेंच शिकागो, कॅब्रिज, ब्रूसेल्स आनी हार्व्हर्ड ह्या विद्यापिठांच्यो मानादीक पदव्यो हे भोवमान मेळ्ळे. ताणें बरयल्ल्या द स्पेसिफिसिटी ऑफ सिरॉलॉजिकल रिअॅक्शन्स (इं.अ. १९६२, मूळ जर्मन ग्रंथाचें माथाळो) Die Spezifität der Serologischen Reaktionen, १९३६) ह्या ग्रंथाक लागून रोगप्रतिकार क्षमताय रसायनशास्त्र प्रस्थापित जावपाक आदार मेळ्ळो. ताचे सुमार ३५० संशोधन निबंद उजवाडा आयले.

- कों. वि. सं. मं.

लँडा (लंडौ), ल्येअव्ह डव्हीड व्हिच : (जल्म : २२ जानेवारी १९०८, बाकू आझर बायजान; मरण : १ एप्रिल १९६८, मॉस्को).

रशियन भौतिकीविज्ञ. संघनित द्रव्यासंबंदींच्या संशोधनाखातीर, चड करून द्रवरूप हिलियमाच्या बाह्यात्कारी विरोधाभाशी दिसपी गूणधर्मांविशीं ताणें दिल्ल्या सैद्धांतिक स्पश्टीकरणाखातीर, १९६२ वर्साचो भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार ताका मेळ्ळो.

पिरायेच्या तेराव्या वर्सा ताचें शालेय शिक्षण पुराय जालें. १९२२ वर्सा ताणें बाकू विद्यापिठांत भौतिकी गणित आनी रसायनशास्त्र ह्या विशयांच्या अध्ययनाक सुरवात केली. १९२४ वर्सा ताका लॅनिनग्राड विद्यापिठांत धाडलो. थंयसावन १९२७ वर्सा ताणें पदवी घेतकच लॅनिनग्राड फिजिको - टॅक्निकल इन्स्टिट्यूटांत आपलें संशोधन चालू दवरलें.

१९२२त सोव्हिएत सरकाराची प्रवासी अधिछात्रवृत्ती आनी रॉकफॅलर प्रतिष्ठानाची अधिछात्रवृत्ती मेळटकच जर्मनींतल्या गटिंगेन आनी लायपसिकाक तो थोडो तेंप रावलो आनी उपरांत डॅन्मार्कांतल्या कॉपॅनहायन हांच्या नील्स बोर हाच्या इन्स्टिट्यूट फॉर थिऑरिटिकल फिझिक्स हे नामनेचे संस्थेंत गेलो.

बोर हाच्या कार्याचो आनी ताच्या मार्गदर्शनाखाल केल्ल्या अध्ययनाचो लँडा हाच्या भौतिकीविशींच्या दृश्टीकोनाचेर व्हड प्रभाव पडलो. १९३१ वर्सा रशियेक परतून येवंचे पयलीं ताणें कॅंब्रिज आनी ड्युरिकांत कांय काळ अध्ययन केलें. ते उपरांत १९३३ आनी १९३४त थोडो तेंप कॉपॅनहायनांत रावलो. उरिल्लें आपलें जिवीत ताणें रशियेंतच सारलें. १९३२ वर्सा तो खारकोव्हाच्या युक्रेनियन फिझिको - टॅक्निकल इन्स्टिट्यूटांत भौतिकी विभागाचो मुखेल जालो. १९३७ वर्सासावन निमाणे मेरेन रशियेच्या अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीसच्या इन्स्टिट्यूट फॉर फिझिकल प्रॉब्लॅम्स हे संस्थेंत सैद्धांतिक विभागाचो मुखेल म्हणून ताणें काम केलें. त्याच वेळार ताणें खारकोव आनी मॉस्को विद्यापिठांनी सैद्धांतिक भौतिकीचो प्राध्यापक म्हणुनय सातत्यान अध्यापन केलें. ताच्या यत्नांक लागून खारकोव हें रशियेंतल्या सैद्धांतिक भौतिकीचें केंद्रस्थान जालें. स्टॅलिनाचे कारकिर्दींत लँडा हाका १९३८ वर्सा बंदखणीची ख्यास्त जाली. पूण पी. एल्. काप्यिट्स ह्या भौतिकीविज्ञाचें व्यक्तिगत मध्यस्थीक लागून ताची सुटका जाली.

लँडाचो ताच्या काळांतल्या मुखेल सैद्धांतिक भौतिकीविज्ञांभितर आस्पाव जाता. ताणें नीच तापमान भौतिकी, पुंजयामिकी, आणवीय आनी अणुकेंद्रीय भौतिकी, खगोल भौतिकी, ऊश्मागतिकी, पुंज विद्युत् गतिकी ह्या भौतिकीच्या विंगड विंगड फांट्यांनी म्हत्वाचें कार्य केलें. भौतिकीच्या वेगवेगळ्या फांट्यांनी केल्लें कार्य लँडा प्रतिचुंबकत्व, घन अवस्था भौतिकींतली लँडा पातळ्यो, आयनद्रायू भौतिकींतली लँडा दमनक्रिया, नीच तापमान, भौतिकींतली लँडा ऊर्जा वर्णपट ह्या नांवांनी वळखवपी वेगवेगळ्या संज्ञांनी दिश्टी पडटा. १९३० वर्सा ताणें चुंबकी क्षेत्रांतल्या मुक्त इलॅक्ट्रॉनांच्या वर्तनासंबंदीं पुंज-सैद्धांतिक नदरेन केल्लें आपलें संशोधन उजवाडायलें आनी तें धातूंचे गूणधर्म समजुपाचे नदरेन म्हत्वाचें आशिल्ल्यान ताका आंतरराश्ट्रीय मान्यताय मेळ्ळी. १९३५ वर्सा ताणें लोरवणाभशेन पदार्थांतल्या आणवीय चुंबकांच्या वर्तनाचें गणितीय स्पश्टीकरण दिवन लोहचुंबकत्वासंबंदींच्या ज्ञानांत म्हत्वाची भर घाली. १९५० उपरांतच्या काळांत ताणें हिलियमाच्या तीन अणुभार आशिल्ल्या समस्थानिकांच्या गूणधर्मासंबंदीं संशोधन केलें. १९५६-५८ ह्या काळांत ताणें ह्या समस्थानिकाच्या गूणधर्मासंबंदींचे सिद्धांत उजवाडायले आनी तातूंत ताणें एका नव्या प्रकारच्या तरंग प्रसारणाचें ('शुन्य ध्वनी' चें) भाकीत सांगिल्लें. ताणें ई.एम्. लिफशिट्स हाचे वांगडा भौतिकीच्या पुराय विशयाचें एकठांयपणान विवरण करपी 'कोर्स ऑफ थिऑरिटिकल

फिझिक्स हो ग्रंथ (इ. अ. ८ खंड) बरयलो आनी ते खातीर त्या दोगांयकय लॅनिन विज्ञान पुरस्कार संयुक्तपणान मेळ्ळो. हाचेभायर ताका 'हिरो ऑफ सोशॅलिस्ट एफर्ट' हो किताब, रशियाचो राज्य पुरस्कार तीन खेपे, तशेंच माक्स प्लॉक पदक आनी फ्रिट्झ लंडन पारितोशिक हे भोवमान मेळ्ळे. रशियेची अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, लंडनची रॉयल सोसायटी, अमेरिकेची नॅशनल अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीस ह्या नामनेच्या संस्थांचो तो वांगडी आशिल्लो. ताचे वैज्ञानिक निबंद डी. टर हार हाणें कलॅक्टेट पेपर्स ऑफ एल्. डी. लँडा (१९६५) ह्या ग्रंथांत एकत्रीतपणान संपादीत केले. ताच्या सगळ्या ग्रंथांचे इंग्लिशींत अणकार जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लँब, विलिस यूजीन : (जल्म : १२ जुलय १९१३, लॉस अँजेलीस; मरण : ?).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. हायड्रोजन वर्णपटाचे सुक्ष्मसंरचनेसंबंदीं ताणें लायिल्ल्या सोदारखातीर ताका १९५५च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान पॉलिकार्प कूश ह्या अमेरिकन भौतिकीविज्ञानावांगडा मेळ्ळो.

लँब हाणें बर्कलीच्या कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत शिक्षण घेवन १९३४ वर्सा रसायनशास्त्राची बी. एस्. पदवी घेतली. त्याच विद्यापिठांत जे. रॉबर्ट ओपेनहायमर हाच्या मार्गदर्शनाखाल अणुकेंद्रीय प्रणालीच्या विद्युत् चुंबकीय गुणधर्मांचेर संशोधन करून ताणें १९३८ वर्सा भौतिकींतली पीएच्.डी. पदवी घेतली. त्याच वर्सा तो कोलंबिया विद्यापिठांत निदेशक म्हणून काम करूंक लागलो आनी १९४८ वर्सा तो प्राध्यापक जालो. १९४३ - ५१ ह्या काळांत ताणें कोलंबिया रेडिएशन लॅबोरेटरींतय काम केलें. १९५१ वर्सा स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९५३-५४त तो हार्वर्ड विद्यापिठांत मॉरिस लोब अध्यापक आनी १९५६-६२ ह्या काळांत इंग्लंडांतल्या ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत न्यू कॉलेजचो अधिछात्र आनी भौतिकीचो वायकॅम प्राध्यापक आशिल्लो. ते उपरांत यॅल विद्यापिठांत तो १९६२ वर्सा भौतिकीचो हॅन्री फोर्ड प्राध्यापक आनी १९७२ त गिब्स प्राध्यापक जालो. १९७४ वर्सासावन तो अँरिझोना विद्यापिठांत भौतिकी आनी प्रकाशकी विज्ञानाचो प्राध्यापक जालो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत रोखडेंच लँब हाणें हायड्रोजनाच्यो ऊर्जा पातळ्यो आनी वर्णरेशा हेसंबंदी पॉल डिरॅक हाणें सांगिल्ल्या भाकितांची अचुकताय तपासपाचें कार्य सुरू केलें. रेडिओ कंप्रता अनुस्पंदन तंत्राचो उपेग करून लँब हाणें १९४७त केल्ल्या अचूक कार्यावयल्यान ह्या ऊर्जा पातळ्यांत सूक्ष्म फरक आशिल्ल्याचें समजलें. ह्या फरकाक लँब स्थानच्युती म्हण्टात. हाका लागून इलॅक्ट्रॉन आनी विद्युत् चुंबकी प्रारण हातुंतले आंतरक्रियेसंबंदींच्या सिद्धांतांत सुदारणा करप शक्य जालें. ह्या

कार्याखातीर ताका नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

हाचेभायर ताणें आनीकय कांय विशयांचेर संशोधन केलें. न्यूट्रॉन आनी द्रव्य हातुंतले आंतरक्रियेसंबंदींचो सिद्धान्त, विश्वकिर्णांच्या वर्षावांत जावपी फेरबदल, युग्मनिर्मिती, रेणुंतली चतुर्ध्रुवी आंतरक्रिया, मॅग्नेटॉन आंदोलकांसंबंदींचो सिद्धान्त आनी तांचो अभिकल्प, सूक्ष्मतरंग वर्णपट दर्शकासंबंदींचो सिद्धान्त आदी.

नोबॅल पुरस्कारावांगडा ताका अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्टस् अँड सायन्सीसचें रम्फर्ड प्रिमियम (१९५३), पेनसिल्वानिया आनी येथिक्हा ह्या विद्यापिठांच्यो मानादीक पदव्यो, गुगेनहायम अधिष्ठात्रवृत्ती (१९६०), रिसर्च कॉर्पोरेशनाचो पुरस्कार हे भोवमान ताका फावो जाले. तो अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, एडिंबरोची रॉयल सोसायटी, अमेरिकन फिजिकल सोसायटी ह्या संस्थांचो वांगडी आशिल्लो.

हायड्रोजन अणूच्या सूक्ष्म संरचनेसंबंदी फिजिकल रिव्ह्यू ह्या नेमाळ्यांत उजवाडा आयिल्ले एके म्हत्वाचे निबंदमाळेचो तो मुखेल लेखक आशिल्लो. ताणें एम्. सार्जट आनी एम्. ओ. स्कली हांचेवांगडा लेझर फिझिक्स (१९७४) हो ग्रंथ बरयलो.

- कों. वि. सं. मं.

लाओस : आग्नेय आशियेंतलो इंडोचायना द्विपकल्पांतलो एक देश. क्षेत्रफळ २,३६,८०० चौ. किमी. लोकसंख्या ३५,८४,८०३ (१९८५). विस्तार १३°४०' ते २२°४०' उत्तर अक्षांश आनी १००° ते १०७° उदेंत रेखांश. लाओसचे उदेंतेक व्हिएतनाम, उत्तरेक चीन आनी व्हिएतनाम, दक्षिणेक कांपुचिया आनी अस्तंतेक थायलंड आनी म्यानमार हे देश आसात. देशाची आग्नेय-वायव्य चडांत चड लांबाय १,१६२ किमी. जाल्यार ईशान्य-नैऋत्य चडांत चड रुंदाय ४७८ किमी. व्ह्यँत्यान हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : हो देश मेकाँग न्हंयेच्या देगणांत वसला. ताका उत्तर आनी उदेंतेकडेन खडबडीत, सड्यांनी आनी पर्वतांनी रेवडिला. सडे आनी पर्वतीय प्रदेशांतल्यान व्हांवपी न्हंयांच्या खोल आनी अशीर देगणांक लागून हो प्रदेश कांयकडेन खंडीत जाल्लो आसा. देशाचे उदेंतेकडेन व्हिएतनाम शिमेचेर सुमार २,७०० मी. उंचायेची अॅनामितीक पर्वतांवाळ आसा. देशाच्या मध्यभागांत आशिल्लें माऊंट बिआ हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. अॅनामितीक पर्वताक तीन खिंडी आसून, तांचेमदल्यान लाओस आनी व्हिएतनाम एकामेकांक जोडल्यांत. मध्य भागांत यार्स हो सपाट भाग आसा. तो झिआंग खोआंग सड्याचोच एक भाग. देशाच्या ईशान्य भागांत ट्रान्निंग सडो आसा. ताची उंचाय १,०२० ते १,३७० मिटरांमेरेन आसा. मेकाँग आनी तिच्या फांट्यांच्या देगणांनी बारीक मातयेचीं व्हड पिकाळ मळां आसात. व्ह्यँत्यान हें तांच्यांतलें सगळ्यांत व्हडलें मळ. दक्षिण भागांतल्या बलोयेन सड्याची

उंचाय १,०७० मी. आसा. मेकाँग ही देशांतली मुखेल न्हंय. पावसांत मेकाँग आनी तिच्या फांट्यांक सदांच हुंवार येतात.

हवामान : लाओसाचें हवामान सादारणपणान उश्ण कटिबंधीय प्रकारचें आसता. मे ते ऑक्टोबर म्हयन्यांमदीं नेटाचो पावस पडटा. ह्या तेंपार वारें नैऋत्येकडच्यान व्हांवता. नोव्हेंबर ते एप्रिलामेरेनचो तेंप सुको उरता. ह्या तेंपार वारें ईशान्येकडच्यान व्हांवता. वर्सूयभर हवामानांत चड ओलसाण उरता. मार्च ते सप्टेंबर मेरेन सरासरी तापमान २८° सॅ. जाल्यार नोव्हेंबर ते मार्चमेरेन तें २१° सॅ. इतलें आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : देशाची सुमार ६०% भूंय रानांखाल आसा. देशाच्या उत्तर भागांत उश्णकटिबंधीय रुंदपानी आनी वर्सूयभर पाचवीं उरपी रानां आसात. दक्षिणेकडच्या रानांनी सदांपाचवे आनी पानझडी रूख आसात. कांय रानांनी ऊंच तणूय वाडटा.

हांगाच्या रानांनी रानटी मोनजात खूब आसा. तांतूत बिबटो, वाग, हत्ती, रानदुकर, हरण, वांस्वेल हांचो आस्पाव जाता. थंय तरेकवार सोरपांचें प्रमाणूय खूब आसा. सवण्यांचेय साबार प्रकार थंय दिश्टी पडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : ह्या देशाची पुर्विल्ली म्हायती स्पश्टपणान मेळना. पूण पुरातात्वीय पुराव्यांवयल्यान मेकाँग न्हंयेचे देगेर रावपी लोकांक इ. स. पयलीं ३००० वर्सांपयलींसावन शेतवड, धातूकाम आनी मातयेचीं आयदनां करपाक येतालें हे सिद्ध जाता. तेराव्या शेंकड्यांत चीनांतल्या लाओ लोकांनी इंडोचायना द्विपकल्पांत स्थलांतर केलें. लाओ लोकांवयल्यानच ह्या प्रदेशाक लाओस नांव पडलें अशें कांय इतिहासकारांचें मत आसा. तेराव्या शेंकड्याच्या मध्याक फांगूम हाणें ह्या प्रदेशांत बौद्धधर्माचो प्रसार केलो. शेजारच्या राश्ट्रांकडेन ताणें वेपारी संबंद जोडिल्ले. पूण राज्याभितरले दुस्मानकायेक लागून १७०७त लान् झांग राज्याचे दोन कुडके जावन ल्वांगप्राबांचेर (उत्तर) आनी व्ह्यँत्यान (दक्षिण) हीं दोन राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. हे संदीचो फायदो घेवन थायलँडान व्ह्यँत्यान राज्य हातासून तें आपल्या राज्याक जोडलें. जाल्यार ल्वांगप्राबांग हें चीन आनी व्हिएतनामाचें मांडलीक जालें. ह्याच काळांत फ्रांसान व्हिएतनामच्या कांय भागांत आपल्यो वसणुको उबारिल्ल्यो. फुडें तांणी (१८९३त) व्ह्यँत्यान आनी ल्वांगप्राबांचेर आपली सत्ता प्रस्थापीत केली. फ्रँच इंडोचायनाचो एक वांटो म्हणून लाओसाच्या ल्वांगप्राबांग, व्ह्यँत्यान आनी चंपासाक ह्या राज्यांचो फ्रँच कारभार चलोवपाक लागलो. दुसऱ्या म्हाझुजामेरेन तीं मांडलीक राज्यां ताच्या शेकातळी उरलीं.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या तेंपार फ्रांसाचेर हार घालून जपानान लाओसाचेर ताबो मेळयलो. १० मार्च १९४५ दिसा इंडोचायनाचो वसणुकेचो दर्जो सोंपिल्ल्याचें जपानान घोशीत करून ल्वांगप्राबांगच्या राजाक स्वातंत्र्याची घोशणा करपाक लायली. म्हाझुज काबार जाले

उपरांत थंयचे राश्ट्रवादी मुक्ती चळवळीन ल्वांगप्राबांगच्या राजाक सत्तेभायरो केलो. पूण फ्रांस सैन्यान लाओसाचेर घुरी घालून ऑगस्ट १९४६त एक स्वाशेले कबलातीवरवीं १९०४ सावन ल्वांगप्राबांगचे गादयेर आशिल्ल्या सिसाव्हांग व्हांग राजाक परतून लाओसाचे सत्तेर हाडलो. राजान १९४७त नवें संविधान आपणावन फ्रांसाकडेन लाओसाक स्वतंत्र सार्वभौम राश्ट्राचो दर्जो दिवंचो अशो कबलाती केल्यो. १९५३त व्हिएतनामी साम्यवादी फौजांनी लाओसाचेर घुरयो घाल्यो. १९५०त प्रिन्स सूफानूव्होंग हाच्या फुडारपणारवाल पॅलेट लाओ हे साम्यवादी चळवळीची स्थापना जाली. पॅलेट लाओ ही आदली राजेशाय आनी फ्रेंचविरोधी आघाडी. २१ जुलय १९५४ दिसा जाल्ले कबलातीवरवीं व्हिएतनामी आनी फ्रेंच सैन्य लाओसच्यान काडून घेतलें. उपरांत पॅथेट लाओन व्हिएतनामी साम्यवादी चळवळीच्या आदारान उत्तर लाओसांत आपलो शेक बसयलो. उपरांत हांगाच्या वेगवेगळ्या पक्षांभितर झगडीं जावन देशाची राजकीय स्थिती इबाडली. सूफानूव्होंग हाचो सवतीभाव प्रधानमंत्री जाल्लो पूण उजवे विचारसरणेच्या लोकांनी ताका दोन फावट सत्तेभायरो केलो. जनरल फूर्मा नोसावान आनी प्रिन्स बून ऊम हांच्या फुडारपणारवाल उजव्या विचाराच्या पंगडान ११ डिसेंबर १९६० दिसा राजधानी व्ह्यँत्यानाचेर ताबो मेळयलो. प्रिन्स बून ऊम हाच्या फुडारपणारवाल उजव्या पक्षान नव्या सरकारची स्थापना केली. पूण पक्षांभितर झगडीं चालूच आशिल्लीं. निमाणेकडेन १९६१त झगड्याक लागून जाल्लें व्हड नुकसान आनी संयुक्त संस्थानाच्या सांगण्यावयल्यान झूज थांबलें. झुजा संबंदीत जिनिव्हा शारांत आंतरराश्ट्रीय परिशद जावन लाओसाच्या तिनूय राजकीय पंगडांभितर सूवाना फूमा हाका प्रधानमंत्री करचो अशें एकमत जालें. हे कबलातीवरवीं २३ जुलय १९६२ दिसा शासनाकडेन सगळी सत्ता दिवन, ७ ऑक्टोबर मेरेन देशांतलें सगळें परकीय सैन्य काडून घेतलें. संयुक्त संस्थानांनी लाओसाक पुराय हक्क दिवपाचें घोशीत केलें. पूण साम्यवादी फौज थंयच आसली. हाका लागून १९६३त परत झगडीं सुरू जालीं. साम्यवाद्यांक विरोध करपाखातीर संयुक्त संस्थानान व्ह्यँत्यान शासनाक लश्करी, अर्थीक आदार, जाल्यार पॅथेट लाओक उत्तर व्हिएतनामान सैनिकी आदार दिलो. दोनूय पंगडांमदीं व्हड झूज पेटलें. थंय शांतताय प्रस्थापीत करपाचे खूब यत्न जाले. पूण तांकां यश आयलेंना. ५ एप्रिल १९७४ दिसा पॅथेट लाओ आनी बिगर साम्यवादी पंगडांचें सारकेंच प्रतिनिधित्व आशिल्ल्या नव्या जोड सरकाराची स्थापना जाली. सूव्हाना फूमा परत प्रधानमंत्री जालो. ह्या वेळार देशाच्या तीनचतुर्थांश क्षेत्राचेर आपलो शेक आशिल्ल्याचो दावो पॅथेट लाओ हाणें केल्लो. एप्रिल १९७५ त अमेरिकेच्या फाटबळान व्हिएतनाम आनी कांपुचियेंतलें शासन अधिकारावयल्यान गेलें. तेन्ना लाओसियी साम्यवाद्यांनी पुराय लाओसाचेर लश्करी आनी राजकीय ताबो मेळोवपाचे यत्न केले. २३ ऑगस्ट १९७५ दिसा पॅथेट लाओचो

लाओवयलो प्रभाव चड घट्ट जालो.

२ डिसेंबर १९७५त लाओ पिपल्स डॅमॉक्रेटिक रिपब्लीकाची घोशणा केली. प्रिन्स सूफानूव्होंग हाका राश्ट्राध्यक्ष आनी कायसोने फौमपिट्टान हाका प्रधानमंत्री म्हणून वेंचून काडलो. राजा सव्हांग वध्यना हाणें आपल्या पदाची सोडचीट दिल्ल्यान थंयची राजेशाय काबार जाली. १९७९त लाओ पॅट्रिओटीक फ्रंटचें लाओ फ्रंट फॉर नॅशनल रिक्स्ट्रक्शन अशें रुपांतर केलें. हातूंत साबार राजकीय आनी भौशीक पंगडांचो आस्पाव जाता. उपरांतच्या धा वर्सांभितर साम्यवाद्यांनी आपली सत्ता चड घट करून देशाचे अर्थवेवस्थेक भौशीक रूप दिवपाचें थारायलें. तांणी स्वाजगी वेपाराचेर बंदी घाली, तशेंच कारखान्यांचें राश्ट्रीयीकरण आनी शेतवडीचें सामुहिकीकरण केलें. व्हिएतनाम आनी रशियेकडेन इश्टागतीचे संबंद जोडले. चिनी तंत्रज्ञ आनी सल्लागारांक धांवडावन घाले. हाचो परिणाम म्हळ्यार चिनान सरकार विरोधी गनिमी पंगडांक आदार आनी प्रशिक्षण दिवन लाओसाक धाडपाक लागले. हाका लागून लाओसांत परत तणावाचें वातावरण निर्माण जालें. हाचे वायट परिणाम देशाचे अर्थवेवस्थेचेर जावपाक लागले. देखून शासनान भौशीकीकरणाचे प्रक्रियेक इल्लो आळो घालो. स्वाजगी वेपाराक परतून मान्यताय दिवन बिगर-साम्यवादी राश्ट्रांकडच्यान आदार घेवपाचीय घोशणा केली.

देशाचो राजकारभार १९४७त आपणायल्ल्या संविधानाप्रमाण चलता. लाओस हें संसदीय लोकशाय राश्ट्र. प्रधानमंत्री हो कार्यकारी आनी वैधानीक मुखेली. देशांत वट्ट १३ प्रांत आसून, फुडें तांची विभागणी जिल्हे, नगरक्षेत्र आनी खेड्यांमदीं केल्ली आसा. १९७५ सावन थळावे प्रशासनवेवस्थेची पुनर्रचणूक केल्ली आसून, वेंचून काडिल्ल्या लोकांच्या समितींकडच्यान खेड्यांचो कारभार चलता. व्ह्यँत्यान शारांत सर्वोच्च न्यायालय आसा.

अर्थीक स्थिती : लाओसाचो अविकसीत देशांमदीं आस्पाव जाता. लोकांच्यो दीसपट्ट्यो गरजो भागोवपाक लेगीत थंय कुस्तार जाता. यादवी झूज आनी फ्रेंचानी लाओसांत खूब उणी भांडवल गुंतवणूक केल्ल्यान हो देश अविकसीत उरलो. येरादारी वेवस्थेचें उणेंपण आनी यादवी झूज हांकां लागून देशांतली साधनसंपत्ती चड प्रमाणांत उपेगांत हाडप शक्य जालेंना. १९७५त स्वतंत्र प्रजासत्ताकाची घोशणा केले उपरांत खूब उददेजक, देश सोडून गेले. हांगा कम्युनिस्ट पक्ष सत्तेर आयले उपरांत अर्थवेवस्थेंत थोडीभोव थिराय आयली. मर्यादीत उददेगीक विकासाक लागून गरजेच्या निर्मिती उत्पादनाची देशाक आयात करची पडटा. शेतवड हो ह्या देशाचो मुखेल वेवसाय. देशांतले सुमार ८०% लोक ह्या वेवसायांत घुस्पल्यात. च्या, कॉफी, मको, कापूस, तंबाकू, मूग, भिकणां, वेलची, ताग, कसावा, बटाट, कणगां, अनस, ऊंस हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. सद्या शिंपणावळ आनी सान्याचो उपेग करून शेतकी उत्पादन वाडोवपाचे यत्न चलतात.

पूण गरजेपरस उत्पादन उणें आशिल्ल्यान तांदूळ आनी हेर धान्यांची आयात करची पडटा. शेतवडीक जोड आशिल्लो पशुपालन वेवसाय दक्षिणेकडच्या मैदानी प्रदेशांत आनी नॉय, बांगहिआंग आनी डॉन व्ह्यांच्या देगणांनी नेटान चलता. रानांतली येणावळय देशाचे अर्थवेवस्थेक हातभार लायता. घर बांदकामाक उपेगी पडपी लांकूड हें देशांतलें म्हत्वाचें उत्पादन. ताची निर्यात व्हड प्रमाणांत जाता. लाओसाचे भुंयेंत तरेकवार खनिजां आसून तातूंत मुखेलपणान कथील, पॉटॅश, जिप्सम, सैंधव, खनीज तेल, तांबें, भांगर, जस्त, शिंशें, मँगनीझ, पायरायट आनी गंधक हांचो आस्पाव जाता. पूण भांडवलाच्या उणावाक लागून हीं मिनां खूब उण्या प्रमाणांत काडटात.

उद्देगीक नदरेनय लाओस हो अविकसीत देश. देशाच्या वट्ट राष्ट्रीय उत्पादनांत उद्देगीक उत्पादनाचो वांटो खूब उणो. देशांतल्या वट्ट कामगारांतले फकत १% परसूय उणे लोक उद्देगांत घुस्पल्यात. उद्देगधंदे मुखेलपणान रान आनी शेतकी उत्पादनांचेर प्रक्रिया करप, हस्तवेवसाय आनी मूलभूत उपभोग्य वस्तू निर्माण करप ह्या प्रकारचे आसात. खणकाम, लांकडी कोळसो निर्मिती, शिमीटाच्यो विटो करप, तंबाकूचेर प्रक्रिया, भात कांडप, फर्निचर, लांकूड चिरप, सूत, कापड, सोरो काडप, च्या आनी काफयेचेर प्रक्रिया हे उद्देग ल्हान व्हड प्रमाणाचेर चलतात. विज्ञान आनी तंत्रगिन्यानाचे बाबतींत लाओसाक परदेशी तज्ञांचेर आदारून रावचें पडटा.

किप हें देशाचें अधिकृत चलन. नॅशनल बँक ऑफ लाओस ही देशांतली मध्यवर्ती बँक. बँक ऑफ इंडोचायना ही थंयची सगळ्यांत व्हडली वेपारी बँक.

दोंगरी भूंय, खूब देगणां आनी घोऱ्यांनी पडपी पावसाक लागून येरादारीच्या मळारूय हो देश फाटीं आसा. देशांतली ९०% म्हाल येरादारी आनी ८०% प्रवासी येरादारी रस्त्यांवयल्यान जाता. व्हिएतनाम झुजा तेंपार अमेरिकेन केल्ल्या बाँब हल्ल्यांनीय खूब रस्त्यांची नासधूस जाली. देशांतलीं म्हत्वाचीं शारां हवाई मार्गान जोडल्यांत. व्ह्यँत्यान शारांत आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसा. रशियेच्या आदारान १९७६त लाओ एविएशनची स्थापणूक केल्या. लाओसांत रेल्वेमार्ग ना. मॅकाँग आनी तिच्या फांट्यांतल्यान उदका येरादारी चलता. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी हांची वेवस्था थंय आसा. पूण दूरचित्रवाणीवयल्यो कार्याकळी व्हिएतनामांतल्यान प्रसारीत जातात.

लोक आनी समाजजीण : लाओसांतले चडशे लोक हिनयान पंथी बौद्धधर्मी आसात. हांगाच्या दर एका गांवांत आनी शारांत बौद्ध देवळां दिश्टी पडटात. व्ह्यँत्यान आनी ल्वांगप्राबांग शारांनी बुद्धाचीं खूब देवळां आशिल्ल्यान तांकां सिटीस ऑफ थाउझंड्स ऑफ टॅपल्स अशें म्हण्टात. लाओ हो देशांतलो मुखेल वंशीक पंगड. देशांतले ५०% वयर लोक ह्या पंगडांतले. भास, संस्कृताय आनी सुवातेवयल्यान लाओ लोकांचे मुखेलपणान चार पंगड केल्यात ते

अशे : लाओ-लूम, लाओ-ताई, लाओ-थेऊंग आनी लाओ-सोऊंग. हेर लोकांमदीं व्हिएतनामी, चीनी युरोपी, भारतीय आनी पाकिस्तानी लोकांचो आस्पाव जाता. लाओ लोकांच्या चारूय पंगडांभितर पोटजाती आसात. लाओ ही देशाची अधिकृत भास. मेकाँग देगणांत लोकांची दाटाय चड आसा. हांगा जल्म प्रमाणाच्या मानान मरणाचें प्रमाण अर्दें आशिल्ल्यान लोकसंख्या खूब उणी आसा. हांगाच्या लोकांचें जिवीतमान उण्या दर्ज्याचें आशिल्ल्यान मोटारगाडयो खूब उण्यो आसात. सायकल आनी रेडिओ ह्यो थंयच्या लोकांच्यो चैनीच्यो वस्तू. हांगा पियेवपाच्या उदकाची वेवस्था बरी ना. देखून हांगा वेगवेगळ्या पिडांच्यो धामी पातळटात. लाओसाचे चडशे लोक लांकडी वा कोंड्यांच्या घरांनी रावतात. तांचें पारखें मुखेलपणान तणापसून तयार करतात. हीं घरां जमनीसावन १ ते २ मी. ऊंच लांकडी खुटांचेर उबारतात. थंय शिक्षणाचो प्रसार नेटान जायत आसा. व्ह्यँत्यान हें देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार. सावान्नाकेत, पाक्से, ल्वांगप्राबांग, सायाबुरी, टाकेक हींय हांगाचीं म्हत्वाचीं शारां.

- कों. वि. सं. मं.

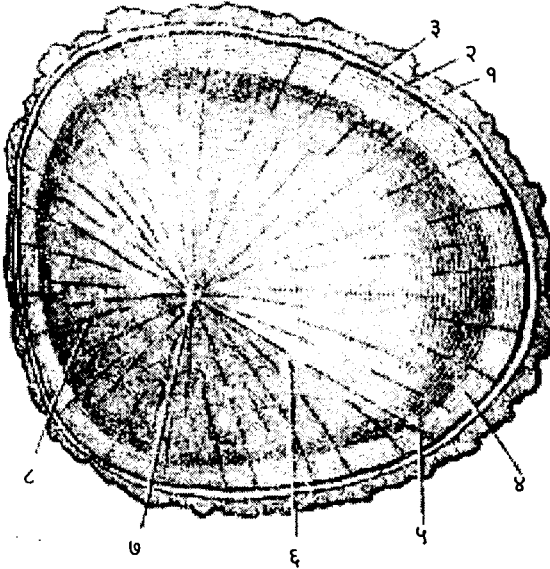
लांकूड : सादारणपणान व्हड आकाराच्या वनस्पतींच्या (झाडांच्या / रुखांच्या) कांडाक वा खांदयेक लांकूड म्हणप जाता. वनस्पती शास्त्राप्रमाण लांकडाचो जो प्रकाश्ट म्हणून भाग आसा ताका लांकूड म्हण्टात. भायली साल आनी भितरलो गर हांचेमदल्या तंतुयुक्त अशा कठीण भागाक लांकूड म्हण्टात. झाडाच्या सगळ्या भागांक सशक्त करपी पेशींच्या (उदक, अन्नरस पावोवपी) समुहाचें मेळून लांकूड जाता. लांकडांत ५०-६०% सेल्युलोझ, २०-२५% लिग्निन आनी १०-२०% कार्बोहायड्रेटां आनी खनिज पदार्थ मेळटात. लांकूड ही एक म्हत्वाची सैमीक साधनसंपत्ती.

पुर्विल्ल्या काळांत मनीस घर बांदपाखातीर आनी इंधन म्हणून लांकडाचो उपेग करतालो. उपरांत उदका येरादारीखातीर लागपी व्हडीं, शेतांतलीं अवजारां, वाहनां, खेळपाचें साहित्य, कारखान्याखातीर लागपी कच्चो माल, प्लायवूड, कागद आदी गजालींखातीर लांकडाचो उपेग करूंक लागले. उद्देगीक क्रांती आनी दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत जायत्या मळांचेर लांकडाचो उपेग जावंक लागलो आनी ताची मागणीय वाडली.

धर्तरेचो १/३ भाग रानान व्यापिल्लो आसा. भारतांत ६.९ लाख चौ. किमी. म्हळ्यार सुमार २२% भाग रानान व्यापिल्लो आसा. भारतांत सादारण ३६०० प्रकारांचीं झाडां अस्तित्वांत आसून तातुंतलीं २०० प्रकारांचीं उपेगी आसात आनी फकत कांय झाडांचें लांकूडच बरें तिगपी आसा. युरोपांत स्विडन, नॉर्वे आनी फिनलंड ह्या देशांची लांकडाखातीर नामना आसा. थंय पायन, स्प्रूस आनी बर्च ह्या झाडांचें लांकूड व्हड प्रमाणांत जाता आनी ताची निर्यातय जाता. रशियेचो १/

३ भाग रानान व्यापिल्लो आसून तातूंत लार्च, पायन, स्पूस, बर्च आनी अँस्पेन हीं झाडां जातात. कॅनडांत स्पूस, बाल्कम, फर जॅकपायन व्हायट आनी टॅमॅरॅक ह्यो जाती जातात. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत पॉप्लर, स्वीटगम, ट्युपेलो, बर्च, अँश, पायन, सायप्रस ऑक, हिकरी, बॉलनट (अक्रोड), बीच ह्यो मुखेल जाती आसात. आफ्रिकेंतल्या मध्य भागांत व्हड रानां आसून तातुंतल्यो मॅहोगोनी आनी ओकोम ह्यो जाती प्रसिद्द आसात. भारतांत केरळ, तमिळनाडू, कर्नाटक, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, बिहार, ओरिसा ह्या राज्यांनी रवैर, देवदार, शिसवी, ओक, पळस अशीं जायतीं झाडां आसात. गोंयांत नाणो, मारट, किनळ, जांब, शिसव, हेद, घोटक, शिरस, शिवण, बेल, कवठ, कुडो, रवैर, हिरडो, आंबो, पणस, चींच, पिंपळ, वड अशीं जायतीं झाडां दिश्टी पडटात.

सादारणपणान लांकडाची संरचना अशी आसता - १) भायली साल : हिकालागून झाडाक राखण मेळटा. २) भितरली साल : ही साल झाडाच्या पानांत तयार जावपी अन्नरस खांदयांक, खोडाक आनी मुळांक पावयता. ३) ऊतककर स्तर : हो सारको वाडत वता. दर हंगामांत ह्या स्तराचे भितरले वटेन नवे लांकूड तयार जाता आनी भायलेवटेन नवी साल तयार जाता. ४) वर्सुकी वलयां : हातुंतलें दर एक वलय म्हळ्यार दर एक वर्सांतली वाड आसता. ५) रस काश्ट : ह्या भागांतल्यान झाडाच्या मुळांनी जमनींतल्यान शोशून घेतिल्लीं पोशक द्रव्यां पानांमेरेन पावयतात. ६) मध्यकाश्टाचो

लांकडाची संरचना दाखोवपी खोडाचो आडवो छेद : १) भायली साल २) भितरली साल ३) ऊतककर स्तर ४) वर्सुकी वलयां ५) रसकाश्ट ६) मध्यकाश्ट ७) भेंड ८) काश्ट - किरण.

भाग: हांगाचें रसकाश्ट सुकून घट्ट जाल्लें आसता. ह्या भागांतलें लांकूड इमारतीच्या बऱ्या कामारवातीर वापरतात. ७) गर : हो भाग मोव आसता. ८) काश्ट किरण : हें गर ते साली मेरेनचे वेगवेगळे स्तर जोडटा. हातूंत पोशक द्रव्यां सांठयल्लीं आसतात.

लांकडाचे भायले वटेन वाडपी आनी भितरले वटेन वाडपी अशे दोन भाग आसतात. भायलेवटेन वाडपी लांकडाचे घट आनी मोव अशे दोन उपप्रकार आसतात. घट लांकडां वजनान जड, कणखर आनी बळकट आसतात. अशा झाडांचीं पानां चडशीं रूंद गाड रंगाचीं आसून तांचे धागे घट आसतात. मोव झाडांचीं पानां लांब, एक सारक्या रंगाचीं आनी एक सारकें पोंत आशिल्लीं, वजनान हलकीं आनी उण्या प्रमाणांत कणखर आनी बळकट आसतात.

गूणधर्म : भौतीक नदरेन लांकूड हें घट जैली स्वरुपाचें आसता तरी ते उदकशोशकय आसता. लांकूड कांय मर्यादेमेरेनच उदकाचें शोशण करूंक शकता.

सल, पोत आनी घाट : लांकडाचो सल (आयट) हो लांकडांतल्या धाग्याच्या वा हेर लांबायेक समांतर घटकांच्या झाडाच्या उब्या अक्षाच्या वा लांकडाच्या कांडाचे लांबायेक समांतर कडांच्या सापेक्ष आसपी दिशेकडेन संबंदीत आसता. लांकडाचो पोत हो कोशिकांचें सापेक्ष आकारमान आनी आकारमानांतलें वेगळेपण हांचेकडेन संबंदीत आसता. तशेंच तो तलम वा भरड आनी एकसारको वा विशम आसूंक शकता. वेगवेगळ्या ऊतकांची मांडावळ, सलाची दिशा, रंगामदलो भेद वा ताच्या संयोगांत लांकडाच्या अनुदैर्घ्य पृश्ठभागार निर्माण जावपी आकृती बंधाक घाट म्हण्टात.

कोशिका भित्ती आनी कोशिका पोकळ्यो हातूंत झिरपल्ल्या रसायनीक संयुगाक लागून लांकडाक रंग मेळटा. वेगवेगळ्या झाडांच्या जातींनी वेगवेगळे तरांचे रंग दिश्टी पडटात. रसकाश्टाचो रंग लेव आसता. चड तेंप लांकूड उक्तें उरल्यार ताचो रंग बदलता. ऑक्सिडीभवनाक लागून सगळ्या लांकडांच्यो रंगछटा गाड जातात.

लांकडाच्या वेगवेगळ्या घटकांनी प्रकाशाचें परावर्तन केल्ल्यान लांकडाक ओडलायणी चकचकसाण येता. लांकूड कापपाचे पद्दतीचेर ह्या गूणधर्माचो परिणाम जावंक शकता. लांकडाक सादारणपणान खास असो वास नासलो तरी कांय लांकडांच्या जातींक एक निश्चीत आनी विशिश्ट असो वास आसता आनी ह्या गूणधर्मावयल्यान त्यो जाती वळखूं येतात. लांकडांत जलांशाचें प्रमाण म्हत्वाचें आसता. लांकडांत जलांश आशिल्ल्यान ताचें वजन, आकार, उश्णताय निर्मितीची क्षमताय, घटपण, कदबकां आनी कीटक हांच्या आक्रमणाक भेदता अशा वेगवेगळ्या गूणधर्मांचो परिणाम जाता.

जलांश दोन पद्दतींनी निर्दिशित करूंक येता - १) जलांशाचें वजन आनी ओल्या लांकडाचें वजन हांचें गुणोत्तर, २) जलांशाचें वजन आनी सुकिल्ल्या लांकडाचें वजन हांचें गुणोत्तर. हातूंत दुसरी

पद्दत चड प्रचारांत आसा. लांकडांतले रसायनीक तरेन संयोग जाल्लें उदक सोडून हेर सगळें उदक काडून उडयतकच लांकूड पुराय तरेन सुकिल्ल्याचें मानतात. उदक काडून उडोवपाकातीर लांकूड भट्टेंत १००° सें. तापमानांत सुकयतात. सुकें लांकूड आर्द्र हवेंत उक्तें दवरतकच तें परत उदक शोशून घेता आनी फुगता. शोशून वा काडून उडयल्ल्या उदकाच्या समान शेंकड्या प्रमाणाखातीर वेगवेगळ्या लांकडाचे बाबतींत ताच्या घनफळांत जावपी बदलांत फरक मेळटा. सादारणपणान जड लांकडां हलक्या लांकडापरस चड फुगतात आनी आकुंचीत जातात. पूण आकुंचन आनी फुगप हें घनतेच्या बरोबर प्रमाणांत आसताच अशें ना. लांकडाच्या कुडक्याचें वेगवेगळ्या दिशांतलें आकुंचन आनी फुगप सारकें नासता. खूब गुंजो आशिल्ल्या लांकडावरी जाचीं सुतां वेगवेगळ्या दिशांक आसतात अशा लांकडाचो कुडको सुकल्यार चड करून फुटपाची शक्यताय आसता.

लांकडाच्या कुडक्याची उश्णताय उत्पन्न करपाची क्षमताय वाडट्या जलांशावांगडा उणी जायत वता. लांकडाचे जलनक्रियेंत मुक्त जावपी उश्णताय चड करून काश्टमय घटकांपसून उत्पन्न जाता. हाका लागून चड जड लांकूड चड उश्णताय दिवंक शकता. लांकडाच्या वजनांतय जायते फरक आसतात. चडशीं घट लांकडां जड आसतात. घटपणा, बळ तशेंच उश्णताय मोल हे नदरेन लांकडाचें वजन म्हत्वाचें आसता.

शक्त : लांकडांतली शक्त ही लांकडांतले खाशेले जडसाणीक आनी ताका लागून निर्माण जावपी विकृतीक प्रतिकार करपाचे लांकडाचे क्षमतायेखातीर म्हत्वाची आसता. लांकडांतले शक्तीचो आस्पाव आशिल्लीं मुखेल प्रतिकार खाशेलपणां अशीं : लांकडांतल्या सुतांच्या दिशेंतल्या संपिडनाक प्रतिकार २) कडकसाण वा बागोवपाक प्रतिकार करपाची तांक ३) ताणांतली शक्त वा लांबायेचे दिशेंतल्या भाराक प्रतिकार करपाची तांक, ४) कर्तन शक्त वा सलाचे दिशेन वा ताचे आडवे दिशेन तुटपाक प्रतिकार करपाची तंतुची क्षमताय. लांकडांत आशिल्ली शक्त आनी ल्हवसाण हांचो संयोग हो ताचो एक बरो यंत्रीक गुणधर्म जलांश. हो लांकडाचे शक्तींतलो म्हत्वाचो घटक. लांकूड जशें जशें हवेंतलें उदक शोशून घेता तशी तशी ताची शक्त आनी कडकसाण उणी जायत वता. लांकडांतलीं गुंजां आनी हेर दोश हांचोय ताचे शक्तीचेर परिणाम जाता. गुंजांचें आकारमान, स्वरूप, सुवात म्हत्वाची आसता. लांकडाचें वजन शक्तीचे नदरेन म्हत्वाचें आसता.

घटसाण : दर एका लांकडांत वेगवेगळी घटसाण आसता. लांकडाचें वजन घटकांची संरचना आनी रांपोवपाचें प्रमाण हांचेर लांकडाची घटसाण आदारून आसता.

लवचिकताय आनी चिवटसाण : लांकडांत आशिल्लो जलांश ताचे लवचिकतायेचेर व्हड प्रमाणांत परिणाम करता.

तिगप : ज्या लांकडांत कुसपाचे प्रक्रियेक प्रतिकार करपाची

क्षमताय आसता तें लांकूड चड तिगता. लांकूड सैमीक रितीन कुसना. ताका कवकां वा सुक्ष्मजंतू कारणीभूत आसतात. कवकां आनी सूक्ष्मजंतू हांकां जगपाक आनी प्रसारणाक फावोशी उश्णताय, आर्द्रताय आनी प्राणवायू गरजेचो आसता. ह्यो गजाली कुशीक दवरल्यार कुसपाची प्रक्रिया शक्य जायना आनी लांकूड बरोच तेंप मेरेन तिगूंक शकता. जायते रवेपे लांकडांतल्या मध्यकाश्टाचेरय लांकडाचें तिगप आदारून आसता. मध्यकाश्ट जितलें गाड तितलें लांकूड चड तिगता. लांकडाच्यो व्हायट सीडार, ईस्टर्न आनी वॅस्टर्न सीडार, ब्लॅक वॉलनट, सायप्रस, रॅड वुड, व्हायट ओक, ब्लॅक अॅश, चेरी, रॅड एल्म, वॅस्टर्न आनी इस्टर्न लार्च, आयर्नवूड ह्यो बऱ्यो आनी तिगपी जाती आसात. व्हायट पायन, नॉर्वे पायन, रॅड ओक, रॅड अॅश, यॅलो पॉप्लर, शुगर पायन ह्या जातींचो टिकाऊपणा मध्यम आसा. व्हायट एल्म, बीच, हिकरी, हार्ड मॅपल, व्हायट अॅश, हेमलॉक, स्प्रूस, ह्यो जाती इबाडपी, जाल्यार बासवुड, अॅस्पेन, विलो, सिक्मूर, बाल्सम ह्यो जाती रोखड्योच इबाडपी आसात. भारतांतल्यो अंजन, काळो शिरीष, खैर, जांभो, देवदार, शिसू, सायल ह्यो जाती बऱ्यो तिगपी; किंजळ, तामणा, धामणी, धवो शिरीष, शिसवी आदी जाती मध्यम तिगपी, अक्रोड, आंबो, ऐन, धावडो, पेटारी, जांबळ, तांबडो देवदार ह्यो जाती उण्यो तिगपी आसात.

लांकडाच्या वापराप्रमाण ताचे बरे प्रतीचो विचार करतना सरासरी वजन, जलांश,ताण शक्त आनी तिगप, उजो आनी हवा प्रतिबंधकताय लवचिकताय आदी गजालींचो विचार करचो पडटा. सैमीक लांकडांत, चिरो, फूट, गुंजां आदी जायते दोश आसतात. तेचपरी लांकडाच्या आडव्या छेदांतली तंतुची दिशा, उतार, सलगताय ह्योय गजाली विचारांत घेवच्यो पडटात.

भारतांतल्या कांय म्हत्वाच्या जातींच्या लांकडाचे गुणधर्म आनी उपेग:

नांव	गुणधर्म	उपेग
अंजन	कठीण आनी जड	खांबे.
अर्जुनसादडा	खूब घट्ट	पाटी, वांशे.
आंबो	भरड आनी वेगवेगळ्यो कौशिका रचना, कितकांक आवडपी आनी घट	जळणाचें लांकूड आनी हलके प्रतीच्या कामाखातीर.
ऑवळ	जड, पिंगशें, बरें पॉलीश जावपी	सादे घरबांदावळी खातीर.
ऐन	तांबशा करड्या रंगाचें, दाट, तिगपी आनी बळकट	सगळ्या तरांच्या इमारतींच्या कामाखातीर

कल्होणी	मध्यम कठीण, जड, बळकट आनी तिगपी	आनी व्होड्यांखातीर. जमनी, पारखीं क्रॉक्रीटाच्या कामाखातीर.
किंदळ	किटकरोधक, बळकट	घरबांदणी आनी क्रॉक्रीट कामाखातीर
रवैर	तिगपी, बरें रांपपी, बरें पॉलीश जावपी आनी किटकरोधक	शिळेपाट, आनी घराचे खांबे.
जांभो	कठीण, जड, तिगपी आनी घटमूट	पूल, खांबे, स्तंभिका.
देवदार	मोव, हलकें, मर्यादीत प्रमाणांत घट, तिगपी	सामान्य फर्निचर, सामानार्ची खोर्की, रेल्वेचे डबे बी.
धामणी	बरें लवचीक, तंतुमय, कामाक सोंपें आनी तिगपी	गाडयेचे आस, खेळाचें सामान, गोल्फाच्यो बडयो, कांतीव कामाखातीर योग्य.
नागचांफो	कठीण, जड, तिगपी आनी घटमूट	पूल, व्हड बांदकामाखातीर, शिळेपाट.
नाणो	चिवट, जड, मध्यम कठीण, घटमूट	दारां, जनेलां, शिळेपाट, फर्निचर, बी कामाखातीर.
बामूळ	घट कोशिकारचना, चिवट, बरें रांपपी आनी बरें पॉलीश जावपी, किटकरोधक.	तिगपी, शिळेपाट, हत्यारां आनी दांडे तशेंच तारवांचे बांदावळीखातीर.
बिली	किटकरोधक, घटमूट	घरबांदणी आनी क्रॉक्रीट कामाखातीर
रोझवुड	सामकें घट, दिसपाक बरें	बऱ्या दर्ज्याचें फर्निचर, आरमारी.
शिवण	रांपयतकच आंकुचन जायना	उदकांत रावपी देखीक - उदका येरादारींतलें उबें सरकदार.
सायल	घटमूट, जड, तिगपी, पॉलिशीखातीर बरें	इमारतीच्या आनी फर्निचराच्या सगळ्या कामाखातीर.
साल	सामकें घटमूट, जड, चिवट, तिगपी	इमारती कामाखातीर.
सिल्वर ओक	घटमूट आनी तिगपी	चक्रांचे आरे, टणक आनी चिवट कामाखातीर.

लांकडाचें कापकाम : रानांतलें पुराय वाड जाल्लें झाड वेंचून तें कापून घेतात. खरवतीन ताचे फावो त्या आकारचे कुडके करतात. उपरांत लांकूड कापपाच्या कारखान्यांत हाडटात आनी चक्रीय खरवत यंत्र वा पट्यो आशिल्ल्या खरवतीच्या यंत्राच्या आदारान तें कापतात. रानांतल्यान येवपी ओंडके उदकाच्या कुंडांत सांठयतात. सुकिल्ल्या खोडापरस ओलें खोड कापप सोंपें जाता. लांकडाच्या वखारींनी कापिल्ल्या लांकडाच्यो पट्यो, फळयो, स्कॅटलिंग आनी बॉक अशे चार गट करतात. लांकडाच्या घटकाचें मेजप हें पट्ट्यांखातीर लांबायेच्या मापांत, म्हळ्यार मीटरांनी फळ्यांखातीर क्षेत्रफळांत म्हळ्यार चौरखण मीटरांनी आनी हेर घटकांखातीर घनफळांत म्हळ्यार घनमीटरांनी अशा रशींनी मेजतात.

लांकडावयली प्रक्रिया : फावो ते प्रमाण लांकडाचेर सादारणपणान दोन प्रक्रिया करतात. हातूंत लांकूड सुकोवप आनी ताचेर वेगवेगळ्यो रसायनीक प्रक्रिया करप हांचो आस्पाव जाता. लांकूड वापरचे आदीं तें पुरायतरेन सुकोवप गरजेचें आसता. ताका लागून तातुंतले आंकुचन प्रसरण दोश उणे जातात. लांकूड सुकोवपाच्यो दोन पद्दती आसात - १) वाऱ्याचेर सुकोवप, २) भट्टेंत सुकोवप. वाऱ्याचेर सुकोवपाची पद्दत सवकसायेन आनी उण्या खर्चाची आसून ती वापरांत आसा. कांयकडेन वाऱ्याचेर आनी भट्टेंत सुकोवपाची पद्दत संयुक्तपणान वापरतात. लांकूड हें सुके हवेंत वा जाग्यार आसल्यार वा सदांच उदकांत बुडिल्लें आसल्यार ताचेर चडसो परिणाम जायना. पूण आलटून- पालटून उदकांत वा सुक्या जाग्यार ना जाल्यार ओल्या जाग्यार दवरल्यार तें कुसता वा ताका कीड लागता. तें कुसचें न्हय वा नश्ट जावंचे न्हय देखून लांकडाचें परिक्षण करपी लांकडाच्या पृश्ठभागाचेर लावपाचीं जायत्या तरांचीं रसायनां उपलब्ध आसात.

लांकडापसून मेळपी रसायनीक पदार्थ : लांकडापसून जायत्या तरांचे रसायनीक पदार्थ मेळूंक शकतात. तातुंतले कांय पदार्थ म्हत्वाचे आसून तांचें व्हड प्रमाणांत उत्पादन करतात. हे पदार्थ लांकडाचेर विवक्षीत प्रकारच्यो रसायनीक आनी भौतिक क्रिया करून तयार करतात.

लांकूड हो पदार्थ कोशिकामय आसून तातुंतल्या कोशिकांची रचना तंतूंच्या स्वरुपांत आसता. लांकडाच्यो तंतूकोशिका सेल्युलोज, लिग्निन आनी हेमिसेल्युलोज ह्या मुखेल घटकांच्या वेगवेगळ्या प्रमाणांच्या मिश्रणांच्यो जाल्ल्यो आसतात. सगळ्या प्रकारच्या लांकडांत ह्या मुखेल घटकांभायर हेर कार्बनी घटकद्रव्यांय मेळटात. हीं द्रव्यां लांकडांतल्या तंतूंचे पोकळेंतल्या जाग्यांत आसतात. लांकडांत कांय प्रमाणांत लवणांय आसतात.

जायतेकडेन लांकडाचो इंधन म्हणून उपेग करतात. पूण इंधन हे नदरेन लांकडापरस ताचेपसून तयार जाल्लो लोणारी कोळसो

चड काम करता. लांकडापसून कोळसो तयार करपाचे क्रियेंत उश्णतायेच्या आदारान लांकडाचें विघटन करतात. हे विघटन क्रियेंत लांकडाचें कार्बनीकरण जावन कोळसो तयार जाता आनी लांकडांतलीं हेर कार्बनी घटकद्रव्यां धुंवर, वायू, हांचेवांगडा वयर वतात. कोळशावांगडाच तातुंतले बाश्पनशील रसायनीक पदार्थ ऊर्ध्वपतित द्रव म्हणून वेगळे काडून ताचेपरसय चड अदीक विभाजन आनी शुद्धिकरण करून शुद्ध रसायनां तयार करूंक मेळटात.

जड लांकडाचे कार्बनीकरण क्रियेंत अॅसेटीक आम्ल आनी मिथिल आल्कोहॉल हीं रसायनां मेळूंक शकतात. मोव लांकडाच्या कार्बनीकरणापसून टर्पेटायन, पायन हॉबर बी पदार्थ मेळूंक शकतात. तेभायर ब्युटिरिक आम्ल, क्रिओसोट ग्लायकॉल, अॅलिल आल्कोहॉल, मिथिल एथिल लिटोन, मिथिल अॅसिटेट, प्रतिऑक्सिडीकारक तेलां सारकीं जायतीं रसायनां उण्या चड प्रमाणांत मेळूंक शकतात. सुमार १०० वेगवेगळीं रसायनां लांकडाच्या कार्बनीकरणावरवीं मेळूंक शकतात.

१८३० वर्सा लोणारी कोळसो तयार करतना तज्जन्य रसायनांचें वेगळेपण करपाचो व्हड प्रमाणातलो यत्न सुरू जालो. १८७७-१९०० ह्या काळांत लांकडाच्या कार्बनीकरणाचो आनी संबंदीत रसायनां मेळोवपाच्या उद्देगांत खूब उदरगत जाली. बऱ्या बांदणेच्यो कार्यक्षम भट्ट्यो तयार करून तातूंत कार्बनीकरणावरवीं तयार जाल्लें वायुरूप रसायनमिश्रण थंड करून पायरोलिग्निअस आम्ल मेळोवपाची सोय जाली. हातुंतलें वायुरूपी मिश्रण थंड करून द्रवीभूत जायनाशिल्लो भाग धुंवराच्या रुपान भायर सोडून दिवपाची वेवस्था भट्टेंत केली. हो धुंवर कार्बन मोनॉक्सायड, कार्बन डाय-ऑक्सायड, मिथेन आनी हायड्रोक्सायड ह्या घटकांपसून तयार जाल्लो आसता. जायत्या भट्ट्यांनी ह्या धुंवराचो पूरक इंधन म्हणून त्याच भट्ट्यांरवातीर उपेग करूंक लागले. पायरोलिग्निअस आम्लाच्या उर्ध्वपतीत विभाजनान मिथिल आल्कोहॉल आनी अॅसिटिक आम्ल हांचें व्हड प्रमाणाचेर उत्पादन करप शक्य जालें. ऊर्ध्वपातन पुराय जातकच तळाक उरिल्लो दाट काळो द्रव म्हळ्यार लांकडाचें डांबर. मूळ लांकडाच्या वजनाच्या प्रमाणांत कठीण जातीच्या लांकडापसून उत्पादन मेळटा तें अशें - कोळसो २०%, पायरोलिग्निअस आम्ल ३०-४०%, डांबर ६-१३%, पायरोलिग्नीअस, आम्लापसून मूळ लांकडाच्या वजनाच्या प्रमाणांत ४-६% अॅसेटीक आम्ल आनी १.२% मिथिल आल्कोहॉल मेळटा.

रेझीनयुक्त लांकडाच्या कार्बनीकरणापसून मेळपी रसायनां: रेझीनयुक्त झाडाच्या लांकडाचें ऊर्ध्वपातन केल्यार जायतीं म्हत्वाचीं रसायनां तयार करूंक मेळटात. ऊर्ध्वपातीत केल्लो विद्राव थंड केल्यार ताचे दोन थर वेगळे जातात. एक थर आम्लीय उदकाचो आसता आनी दुसरो रेझीन पदार्थाचो आसता. आम्लीय उदकाच्या थरांत अॅसिटिक आम्ल आनी मिथिल आल्कोहॉल आसता. पूण रेझीनयुक्त लांकडांत हें प्रमाण उणें आसता. हो आम्लीय उदकाचो

थर वेगळो काडून उडयतात आनी उरिल्ल्या रेझीनाच्या मिश्रणाच्या काळ्या थराचें ऊर्ध्वपातन करून विभाजन करप जाता. तातुंतल्यान पायन डांबर, पायन तेल, टर्पेटायन तेल, टर्पेटायन डायपेंटिन हे म्हत्वाचे पदार्थ मेळटात. सादारणपणान एक टन पायन लांकडापसून २०० ते २२० किग्रॅ. कोळसो, २०० ते २५० लि. वट्ट तेल २० ते ३० लि. टर्पेटायन, १०० ते १५० लिटर पायन डांबर मेळूंक शकता.

रेझीनयुक्त लांकडाचें वाफयुक्त ऊर्ध्वपातन : वाफयुक्त ऊर्ध्वपातनापसून सेल्युलोझ आनी लिग्निन हांच्या मिश्रणाचो लगदो तयार जाता. सगळीं ऊर्ध्वगामी रसायनां वाफेवांगडा वतात आनी तीं थंड करतकच विद्रावाच्या स्वरुपांत मेळटात. लांकडाचो गाळ म्हणून उरिल्लो लगदो तंतूफलक तयार करपाखातीर वापरतात. रेझीनयुक्त लांकडापसून सल्फेट पददतीन लगदो करपाचे क्रियेंतय टर्पेटायन आनी तत्सम रसायनां मेळोवं येतात. वाफयुक्त ऊर्ध्वपातन क्रियेचो वापर वासाळ द्रव्यां आशिल्ल्या मोव लांकडापसून वासाळ द्रव्यां मेळोवपाखातीर व्हड प्रमाणांत करप जाता.

लांकडापसून कागद आनी लगदो : कागद, लगदो आनी लगद्यासावन करपाक मेळपी सेल्युलोझ पदार्थ म्हळ्यार लांकडाचेर आदारून आशिल्लो सगळ्यांत म्हत्वाचो उद्देग. अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, कॅनडा, नॉर्वे आनी हेर देशांनी कागद निर्मितीखातीर लांकडाचो लगदो वापरतात. भारतांत दिसाळ्याच्या कागदाखातीर लांकडाचो लगदो वापरतात. दिसाळ्याचीं कागदां आनी खड्डे तयार करपाखातीर लागपी लांकडाच्या लगद्याक यंत्रिक लगदो म्हण्टात. रेयॉन तयार करपाखातीर बऱ्या पांवड्याचो निर्लिग्निनीकरण केल्लो लांकडाचो लगदो लागता. निर्लिग्निनीकरण करून तयार केल्ल्या लांकडाच्या लगद्याक सेल्युलोझ लगदो म्हण्टात. सेल्युलोझापसून अॅसिटेट रेयॉन, विस्कोझ रेयॉन, प्लास्टिकां, संरक्षक लेप, नायट्रोसेल्युलोझ आनी हेर स्फोटक द्रव्यां आदी जायते पदार्थ तयार करूंक मेळटात.

लांकडापसून जलीय वा विद्रावक निश्कर्षणान मेळपी रसायनां: लांकडाच्या निश्कर्षणावरवीं टॅनिनां, कार्बनी आम्लां, कार्बोहायड्रेटां रंगद्रव्यां, वासाळ द्रव्यां, तेलां, अल्कलॉयडां, रेझीनां, टर्पिनां हीं रसायनां वेगवेगळ्या झाडांच्या जातींप्रमाण वेगवेगळ्या भागांच्या लांकडापसून उण्या-चड प्रमाणांत मेळूंक शकतात. लांकडापसून विद्रावक निश्कर्षणाच्या आदारान टॅनिनां, रंगद्रव्यां आनी रेझीनां हीं सहज वेगळावपाक मेळटात. पूण तातुंतले सेल्युलोझ आनी तत्सम पदार्थ हांचेपसून उपेगी पदार्थ मेळोवपाखातीर लांकडाचें आम्लीय निश्कर्षण वापरप गरजेचें आसता. आम्लीय निश्कर्षण पददतींत सल्फ्युरिक वा हायड्रोक्लोरिक आम्ल हांच्या उदकांतल्या विद्रावांत लांकडाचें निश्कर्षण करतात. सेल्युलोझाच्या विघटनाक लागून निर्माण जाल्ली शर्करा, कार्बनी आम्लां आनी फुरफुराल हीं रसायनां निश्कर्षित

उदकाच्या विद्रावांत उतरतात आनी लिग्निन तशेंच लिग्नोसेल्युलोज हाचो सकयल उरिल्लो लगदो वेगळो करूंक मेळटा. ह्या विद्रावाचेर यीस्टाची किण्वनक्रिया केल्ल्यान एथिल आल्कोहॉल वा रवाद्य यीस्ट तयार करूंक येता. वा त्या आम्लीय विद्रावांतलीं रसायनां रसायनीक क्रियेन वेगळीं करूंक मेळटात. अशे तरेन अँसिटिक आम्ल, फुरफुराल, शर्करा वर्गांतले पदार्थ, हायड्रॉक्सिमिथिल फुरफुराल, लेव्ह्युलिनिक आम्ल, फॉर्मिक, मिथिल आल्कोहॉल, ग्लिसरीन, ऑक्झॅलिक आम्ल, २-३ ब्युटिलीन ग्लायकॉल, लॅक्टिक आम्ल, ब्युटिरिक आम्ल हीं रसायनां मेळूंक शकतात. गाळ म्हणून उरिल्लो भाग चडसो लिग्निन आसता. लिग्नीनाचेर हायड्रोजन वायुच्या दाबाखाल चड तापमानाच्या आदारान क्रिया केल्यार सायक्लिक आल्कोहोलां, फिनिलां आनी वनस्पती तेलां सारके कांय पदार्थ मेळटात.

लांकडापसून मेळपी रसायनीक पदार्थांनी कागद, लगदो, लोणारी कोळसो, टर्पेटायन आनी तञ्जन्य पदार्थ, रेझिनां आनी टॅनिनां हीं रसायनां खूब म्हत्वाचीं आसून तांचें उत्पादन चड करून लांकडाचेरूच आदारून आसता.

लांकडी कलाकाम : लांकडाक रूप आनी आकार दिवन ताच्यो उपेगी आनी सोबीत अशो वस्तू करपाच्या कामाक लांकडी कलाकाम म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळासावन घराचे बांदावळीखातीर आनी सदच्या उपेगाच्यो, कलाकुसरीच्यो वस्तू निर्माण करपाखातीर लांकडाचो वेगवेगळ्या तरांनी उपेग करतात. इमारती कामाक लांब, घटमूट आनी एकसंघ लांकडाचो उपेग करतात. कोरीव कामाक एकसंघ पूण मोव लांकूड लागता.

प्रकार : लांकडी कलाकामाचे दोन वांटे जातात. १) जोडणीचें आनी २) घडणीचें. जोडणेंत नक्षीकाम, जाळी वा मूर्तीपट्ट्यो, लांकडी सांधे वा शिवळे हांच्या आदारान एकठांय हाडटात. घडणेच्या वस्तूंनी पुर्णाकृती अर्दउठावाच्यो आनी चित्रसदृश अशे वांटे जातात. कसलीय मूर्त चारूय वटांनी प्रत्यक्षांत आसता तेप्रमाण घडयल्ली आसल्यार ती पुर्णाकृती म्हणप जाता. हाचे उरफाटें, चित्रसदृश आकृतींत नक्षीक थोडो उठाव हाडिल्लो आसता. तरी सगळीं घनमानांत दाखोवपाचो हेत नासता.

संरक्षण : लांकडाच्यो वस्तू तयार करतकच तांचेर कांय संरक्षक द्रव्यां लावप गरजेचें आसता. मुर्ती वा खेळण्यांनी खरेपण हाडपाक वा ओडलायणीं दिसपाखातीर रंगकामाचो उपेग करतात. तैलरंग वा लारवरंग अशे दोन तरांचे रंग वापरतात. कांय लांकडाच्या वस्तूंक फकत वार्निश मारतात. रंगाभायर सौंदर्यवर्धनाची दुसरी पद्दत म्हळ्यार जडावाची. हातूंत जायतेदी आकृती कोरांतून तातूंत रंग, लांकूड, हस्तीदंत वा शिंपल्यो हे सारके पदार्थ भरपाचे, रंग वा लारव हांच्या जाग्यार भांगराच्या वा रुप्याच्या पत्र्यांनी नटयल्ल्यो लांकडी वस्तूय पळोवंक मेळटात.

वास्तुकला आनी काशठशिल्प : पुर्विल्ल्या काळार सावन वास्तुकलेंत लांकडाचो उपेग करतात. खांबे आनी कांबी ह्या कामाखातीर चडशें लांकूड वापरताले. फातर आनी विटो एकठांय जुळोवन कमानी बांदपाचें तंत्र आदी वास्तुरचनेंत लांकूड म्हत्वाचें काम करताले. फुडें फातरी, लोरवणी आनी क्राँक्रीटाच्यो वण्टी अस्तित्वांत आयल्यो तरी बांदकाम पद्दत लांकडी खांब-तुळयांवरीच तशेंच दारां आनी जनेलाच्यो चवकटी चड करून लांकडीच आसतात.

कोंडे, लहवे, व्हड लांकडां हांचो उपेग करून बांदिल्ल्या घराचे वा राजप्रासादाचे देखावे पुर्विल्ल्या शिल्पपट्ट्यांत पळोवंक मेळटात. सोळाव्या- सतराव्या शतमानांत घराचो फुडलो भाग पुराय लांकडीच करपाची पद्दत आशिल्ली. जपानासारक्या देशांत भुंयकांप, ज्वालामुखी आदी सैमीक अरिशांक तोंड दिवपाखातीर कोंड्याचीं वा हलक्या लांकडाचीं घरां आनी देवळां बांदिल्लीं दिसतात.

लांकडी खांबे हे वाटकुळे, चवकोनी, षटकोनी, अष्टकोनी वा वयर अशीर जायत वचपी आनी सोबीत अशे आसतात. ह्या खांब्यांचेर वेगवेगळ्या तरांच्यो आकृत्यो कोरांततात. खांब्यांचो आकार सादारण दवरून ताचेर कलश वा मनशांच्यो, प्राण्यांच्यो आकृत्यो बसयतात. हे खांबे अर्द उठावांत कोरांततात. वांशांवयलें कोरीवकाम चित्रसदृश्य करतात. दारां-जनेलां हांच्यो चवकटी, सज्ज्यांच्यो देगो वा प्रत्यक्ष दाराच्या पृशभांगार वेलबुट्टी वा द्वारपालादी मानवी आकृत्यांचें कोरीव काम दिसता. वाड्याच्या भितरल्या चौकांत वा सज्ज्याच्या कोनशार जंय पाणपट्ट्यो काटकोन करतात थंय व्हड लांकडी लोलक लायतात.

भारतांत काश्मीर तशेंच नैऋत्य राजस्थान, केरळ आनी गुजरात ह्या राज्यांनी नामनेच्यो लांकडी वास्तू मेळटात. आशियेच्या उदेंत आनी आग्नेय वाठारांत एकाचेर एक पूण अशीर जायत गेल्लीं पारवीं आसपी देवळाच्यो वा प्रासादाच्यो लांकडी वास्तू उल्लेख करपासारक्यो आसात. शिमीट क्राँक्रीटाच्या आगमनाक लागून लांकडाचें वास्तुरचनेंतलें म्हत्व आतां उणें जालां.

आसन-मंचक : पुर्विल्ल्या काळासावन आसनां, पलंग वा मंचक, ल्हान व्हड चौरंग अशो जायत्यो सदच्या उपेगाच्यो वस्तू तयार करताले. ह्या कामांत लांकडी पट्ट्यो आनी वेत हांचो उपेग करताले. पुर्विल्ल्या काळांत शिंशासारक्या वा काळ्या रंगाच्या लांकडी आसनांचेर आनी मंचकाचेर, वेलबुट्टेचे नक्षेन सगळो भाग भरून काडटाले. इगर्ज आनी मशिदींतले बांक आनी व्यासपिठां हांचेरूय लांकडी कोरीव काम मेळटा. कैरावान आनी बेशेहिर हांगाचीं जामा मशिदींतलीं लांकडी व्यासपिठां इस्लामी कलेचे बरे नमुने आसात.

तबकां, ल्हान पेटयो, ह्यो वचत थंय तयार करतात. हातूंत बनावटीच्यो वस्तू तांचेवयल्या उत्कृश्ट कामाखातीर प्रसिद्द आसात. २० ते २५ सेंमी. व्यासाच्या वाटकुळांत बसयल्ल्यो अष्टकोनी आनी

षटकोनी, पेटयो आनी तबकां हांचेर लारवेचें रंगकाम आनी शिंपयांचें जडाव काम केल्लें दिश्टी पडटा. अलंकार आनी प्रसाधनां दवरपाक सोबीत लांकडाच्यो पेटयो आनी तबकां करतात. काश्मीर आनी म्हैसूरक अशे तरेच्यो लांकडी वस्तू व्हड प्रमाणांत तयार करतात. तातूंत शिंशें, अक्रोड वा चंदन हांच्या लांकडाच्यो पेटयो, तबकां, डबयो, दिवे अशा वेगवेगळ्या वस्तूंचो आस्पाव जाता.

गुजरात काठेवाडच्या लांकडी कलाकामांत आसनां, मंचक, पाळणीं आदी प्रकार दिश्टी पडटात. हांचो प्रत्येक भाग लेथीच्या आदारान वाटकुळो करतात आनी उपरांत लारवेचो रंग दितात. हेर नक्षीकाम स्वतंत्रपणान करतात. एका काळार खूब लोकप्रिय आशिल्ल्या ह्या कामाक 'संखेडा फर्निचर' अशें म्हण्टात. काठेवाडांत सदच्या घराण्याचो अलंकार हे नदरेन ताचो वापर जाता.

पुर्विल्ल्या काळांत सगळेकडेन चडशीं लांकडी आयदनां वापरताले. वैदिक यज्ञकर्मांत लागपी सगळीं आयदनां लांकडाचींच आसतालीं. मातयेच्या आनी धातूच्या आयदनांचो प्रसार जातकच ह्या आयदनांचो उपेग उणो जावंक लागलो. नवाश्मयुगासावन लांकडी घसरगाडयो वापरांत आशिल्ल्यो. हीं लांकडी वाहनां वजनान हलकीं आनी घटमूट आसतालीं. फुडें मनशांनी उखलून व्हरपाच्यो पालरव्यो आनी मेणे अस्तित्वांत आयले. देवळांतल्या लांकडी पालरव्यांचेर लारवेचो रंग वा भांगरा-रुप्याचे पत्रे सजयल्ले आसून ह्यो पालरव्यो वर्सुकी उत्सवांनी अजुनूय वापरतात. दक्षिण भारतांत खूबकडेन देवालयांनी लांकडी रथ आसात. चार चाकांच्या व्हड चौथऱ्याचेर चार ते सात मजले क्रमान ल्हान ल्हान जायत वचपी आनी सगळ्यांत वयर शिखर अशी रथाची रचना आसता. गोंयांत मंगेशी, कवळ्यां, फातर्प्यां सारक्या जायत्या देवळांनी अशे लांकडी रथ दिश्टी पडटात. हांचेभायर गोंयांतल्या खूबशा देवळांनी लांकडी कलाकाम केल्लें दिश्टी पडटा. हातूंत म्हाड्डोळच्या म्हाळशेच्या देवळांतलें लांकडी कोरीव काम केल्ले सोबीत खांबे, शिरोडेंच्या कामाक्षीच्या देवळांतले नक्षीदार लांकडी खांबे तशेंच रुप्यान मढयल्लो नक्षीदार कोरीव काम केल्लो लांकडी दरवाजो, मडकयच्या नवदुर्गा देवळांतलें लांकडी खांब्यांचें कोरांतिल्लें नक्षीदार काम पळोवपासारकें आसा.

मुर्ती आनी रुपडीं: सुरवेच्या तंत्रीक कुशळटाय दारवोवपी बीर-कौर ह्या भारतांतल्या मुर्तीपसून ते सयाम-कंबोडियांतल्या सोबीत बुद्धमुर्तीमेरेनच्या सगळ्यांचो हातूंत आस्पाव जाता. आफ्रिका आनी पॅसिफिकांतल्या जुंव्यांवयल्यो पुर्विल्ल्यो देवता आनी पुर्वज मुर्ती ह्याच तंत्रीक बंधनाच्यो मेळटात. इजिप्तांतल्या समाध्यांतल्यान जायत्यो लांकडी मुर्ती मेळ्ळ्यात. तंत्र आनी कला हे बाबतींत ह्यो मुर्ती अग्रेसर, मर्यादाबद्ध आनी सोबीत अशो आसात. तशेंच, जडावाचेय आनी रंगाचे सजावटीन ह्यो मुर्ती ओडलायण्यो दिसतात. तिबेट, थायलंड आनी ख्मेर प्रजासत्ताकांत (कांपुचिया) लांकडी मुर्तीचे कांय

बरे नमुने पळोवंक मेळटात. नेपाळांतल्या काठमांडू शारांतले अवलोकितेश्वराची २.९ मी. उंचायेची बशिल्ली लांकडी मूर्त आसा. पंदराव्या शतमानांतली कांपुचियांतली कोरांतिल्ली बुद्धाची रंगीत मूर्त आकारान सादारणशी आसा. तिबेटी कलाकारांनी सोळाव्या शतमानांत खास प्राविण्य मेळोवन मुर्तीची घनताय आनी तिची भायली रेखा हांचो बेस बरो संगम सादपांत यश मेळयलें.

मुर्तीकलेचें ल्हान आंग म्हळ्यार रुपडीं. मुळाव्या समाजांतले परंपराबद्ध लोक आनी आयजय कांय भागांतल्या आदीवासी नाचांनी मनशाचीं, सवण्यांचीं, मोनजातीचीं वा यक्ष हांचीं बी रुपडीं घालतात. कटोरीच्या आकाराचो एक लांकडी कुडको घांसून, तासून ताचेर नाक, दोळे आनी ओंठ कोरांततात आनी ते रंगयतात.

खेळणीं : आर्विल्ल्या काळांत लांकडाचो म्हत्वाचो उपेग म्हळ्यार खेळणीं तयार करप. हातुंतलीं चडशीं खेळणीं लेथीचेर तयार करतात. हातूंत राजा, राणी शिवाय पशु-पक्षी, रांदपाचो सेट (आयदनां, लाटफळें, रांदन बी) ह्या खेळांचो आस्पाव जाता. हीं खेळणीं तैलरंगान रंगयल्लीं आसतात. हात, पांय आनी तकली खिळ्यांनी जोडिल्ली आसता. ह्या सगळ्या खेळण्यांमदीं बावल्यो चड म्हत्वाच्यो आसात. कांयकडेन अशीं खेळणीं त्या त्या थळाचें खाशेलपण आशिल्ल्यान तीं चड खपतात.

वाद्यां : लांकडापसून वेगवेगळ्या तरांचीं वाद्यां तयार करतात. नाद परावर्तीत करप हो लांकडाचो म्हत्वाचो गूण. तंतूवाद्यांक लागपी दुदयापसून लांकडी नळकांड्यापसून तयार केल्ल्या आघात-वाद्यांमेरेन वेगवेगळे प्रकार उपलब्ध आसात. सतारीक दिल्लो मोराच्या दोळ्याचो आनी मानेचो आकार तशेंच मकरमुखाचें लांकडी तबलें हीं वाद्यां कोरीव कामाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात.

हत्यारां : लांकडापसून तयार केल्ल्या वेगवेगळ्या हत्यारांमदीं रंगीबेरंगी आनी नक्षीदार ढाली हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. आजुनय जायत्या रानटी जमातींनी हीं आयुधां तयार करतात. पुण प्रत्यक्षांत झुजांत तीं सद्याच्या काळांत उपेगांत नाशिल्ल्यान राज्यरोहण, धर्मीक विधी वा उत्सव अशाच वेळार तीं वापरतात.

पुर्विल्ल्या काळासावन फर्निचर वापरांत आसा. ताच्यो वेगवेगळ्यो शैली आनी कलाकुसर, त्या काळांतली संस्कृताय आनी विकास हांची गवाय दितात. भारतांत वेगवेगळ्या प्रकारांच्या पोतांचे मोव आनी घट लांकडाचें फर्निचर पुर्विल्ल्या काळार सावन व्हड प्रमाणात निर्माण जालें. हें फर्निचर काळाच्या ओघांत नश्ट जालें तरी शिल्पचित्रां वा कलानिर्मितीविशींच्या ग्रंथांनी वा पुरावशेशांवयल्यान पुर्विल्ल्या लांकडी फर्निचराचे नमुने पळोवंक मेळटात.

सद्याक लांकडाक पर्यायी अशे जायते पदार्थ निर्माण जाळ्यान वेव्हारीक उपेग आनी कलाकुसरीचें माध्यम हे नदरेन लांकडाचो उपेग आनी म्हत्व उणें जालां.

फर्निचर : घरांत, कार्यालयांत वा हेर सुवातींनी वावुरतना सुविधा दिवपी साधनांक / उपकरणांक फर्निचर म्हण्टात. मेज, आरमार, कदेल, खाटी अशो मनशाच्या वापरांत आशिल्ल्यो वस्तू फर्निचर ह्या प्रकारांत येतात. गरजेप्रमाण एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार व्हरपाक हाडपाक येतल्यो अशो ह्यो घोळण्यो वस्तू आसतात. तांच्या वापराप्रमाण तांचे सोबीतकायेकय म्हत्व आशिल्ल्यान तांची रचणूक कलात्मक आसता. आदल्या तेंपार फर्निचर हें मुखेलपणान लांकडापसून तयार करतात आसलें तरी हालींच्या तेंपार लांकडावांगडाच प्लास्टीक, वेत, कोंडे, धातू हांचे पसुनूय फर्निचर करतात. ग्रीक फर्निचरांत फातरांचोय वापर केल्लो दिश्टी पडटा.

इजिप्ती फर्निचर : इ. स. आदीं २००० काळांतल्या थड्यांतले नमुने आनी हेर साधनांतल्यान उपलब्ध जाल्ले म्हायतीवयल्यान इजिप्ती फर्निचर बरेंच कलात्मक आशिल्लें म्हणपाचें कळटा. ते करंबा, एबनी, यू ह्या लांकडाचो उपेग करताले. ते ताका सोबाय हाडपाक तांचेर शिंपयो, रत्नां, भांगर वा हेर धातू हांच्यो पुराय चित्रकृती वा कुडके वापरून जडावाचें काम करताले. तशेंच तांकां लारवेचो रंग वा भांगराचो मुलामो दिताले. त्या काळांत कदेलीं, तीन पांथी मेजां फुलयेच्या आकाराचे पांथ आशिल्लीं घडयेचीं कदेलीं, पट्यांनी विणिल्ल्यो बाज्जो ह्यो वस्तू प्रचारांत आशिल्ल्यो.

ग्रीक फर्निचर : (इ. स. आदीं ७०० ते इ. स. आदीं) त्या काळांतली शिल्पकला आनी हेर कला हांच्या आदारावरवीं ग्रीक लोकांच्या फर्निचरासंबंदीं म्हायती मेळटा. ग्रीक फर्निचर प्रकारांत शीवासन म्हत्वाचें. तें संगमरवरी फातराचें आसतालें. हे लोक फर्निचराक सोबाय हाडपाखातीर कोरीव कलाकृती वा हस्तदंती, भांगर वा रुपें हे धातू वा कूर्मशुक्ती (कांसवाचे फाटीवयले तपकिरी रंगाचे कुडके) वापरून केल्ल्या जडाव कामाचे उपेग करताले. त्या काळांत कदेल, तामरेत, मंजक, मेज आनी पेट हें फर्निचर वापरांत आशिल्ल्या ग्रीक फर्निचरांत सिडार ह्या लांकडाचो चड उपेग जातालो.

रोमी फर्निचर : (इ. स. आदीं ३०० ते इ. स. ६००). रोमी फर्निचरांत चड करून समृद्धीचें आनी गिरेस्तकायेचें दर्शन घडोवपी अलंकरण आनी शुशोभन चड प्रमाणांत दिश्टी पडटा. ह्या फर्निचरावयल्या कोरीव कामांत घट शंखाकृती आनी वेलबुटी दिश्टी पडटा. हस्तीदंत, कुर्मशुक्ती, वेगवेगळ्या रंगाचें लांकूड, भांगर, रुपें, कांशे हे पदार्थ जडावकामांत उपेगांत हाडटाले. ह्या फर्निचराखातीर ते सिडार, विलो, फर, ओक, मॅपल आदी झाडांच्या लांकडाचे उपेग करताले. तांचें न्यायाधिशार्चें कदेल खास प्रकाराचें आसतालें. हें कदेल म्हळ्यार रोमी कलाकृतीचो एक नमुनो. त्या काळांत कदेल, मंचक, बांक, एका खांब्याचें वाटकुळें, मेज पेटी ह्या फर्निचराचो आस्पाव आशिल्लो.

मध्ययुगीन फर्निचर : (इ. स. ६०० ते इ. स. १४००). ह्या फर्निचरांत रोमी आनी उदेंती शैलीची भरसण जाल्ली दिसता. इ. स.

बाराव्या शतमानांत गॉथिक फर्निचर शैलीचो उदय जालो. ह्या फर्निचराची आकाररेशा सरळ आसताली. तशेंच आकार प्रमाणबद्ध आसतालो.

त्या काळांत बांक, खाट, मेज, पेट, आरमार आनी जेवणा कुडींतली आरमार ह्यो फर्निचर वस्तू प्रचारांत आशिल्ल्यो. ओक, अक्रोड आनी त्या त्या थळांनी उपलब्ध आशिल्ल्या झाडांचें लांकूड फर्निचर करपाखातीर वापरताले. ह्या फर्निचराच्या दारावयलें कोरीव काम कापडाच्या पड्ड्याचो आभास निर्माण करपी आशिल्लें. जाळयेचें नक्षीकाम, कोरीव काम, कमानी, रंगीत चित्रां, कांश्या धातूचीं आरोपणां आदी वापरून फर्निचराक सोबाय हाडटाले. ह्या काळांतलें फ्रांसांतलें फर्निचरावयलें कोरीवकाम हेर कामांपरस खुबूच सोबीत आनी निवळ आसतालें. स्पेनांत सोबित नक्षी आशिल्ल्या खिळ्यांनी फर्निचराचेर कातडें बसयताले.

प्रबोधन काळांतलें फर्निचर : इ. स. १४०० ते इ. स. १६०० ह्या काळांतल्या फर्निचराच्या आकारांत सादेपण तेचवांगडा भारदस्तपण दिश्टी पडटा. त्या काळांत इटलींतलें फ्लोरेंस आनी मिलान हीं शारां फर्निचर निर्मितीचीं मुखेल केंद्रां आशिल्लीं. फुडें ह्या दोनूय शारांचें म्हत्व उणें जावन रोम हें प्रबोधन शैलींतलें फर्निचराचें आनी हेर कलांचें केंद्र जालें. त्या काळांत मायकल अँजेलो ह्या नामनेच्या चित्रकाराचे कलेचो परिणाम त्या काळांतल्या फर्निचराचेर पडिल्ल्याचें दिसता. फर्निचराचेर नक्षी वा चित्राकृती निर्माण करपाखातीर रत्नां, हस्तिदंत मुक्ताद्रव आनी ऊच्च प्रतीचें लांकूड आदी पदार्थांचो उपेग करताले. त्या काळांत पिएत्रा दुरा ह्या प्रकाराचें जडावकाम करपाची प्रथा आशिल्ली. ह्या काळांतल्या हॉलंडी फर्निचराची आकृतीरेशा सरळ आसून ताचेर गॉथिक आनी प्रबोधन शैलींतल्या प्रतिमानांचें मिश्रण आसतालें. ह्या शतमानांत बरोवपाचें मेज, रवणांची आरमार, प्रसाधन मेज, जेवणाचें मेज, गाडयेचीं कदेलीं, खाटी, मंचक अशो वस्तू सादारणपणान प्रचारांत आयल्यो. हे खातीर मॅहॉगनी ह्या लांकडाचो चड उपेग जावंक लागलो.

सतराव्या शतमानांतलें फर्निचर: ह्या शतमानांत बरोक शैलीचो उगम जालो. जोव्हान्नी बेर्तीनो (१५९८ - १६८०) ह्या इटलियी वास्तुशिल्पकारान बरोक वास्तुशिल्प आनी ताका अनुरूप अशें ग्रहशोभन आनी फर्निचर हांचो विकास घडोवन हाडलो. फ्रांसाचो राजा, चवदावो लुई, हाणें (इ. स. १६४३ - १७१५) वेगवेगळ्या ललीत कलांवांगडाच फर्निचरांत येवजणपूर्वक उदरगत केली आनी फ्रांसाची अशी वेगळी बरोक शैली निर्माण केली. इंग्लंडांत पयल्या चार्ल्सचे कारकिर्दींत इनिगो जोन्स ह्या वास्तुशिल्पकाराच्या फुडारपणाखाल पाललाघोचे शैलींतल्या फर्निचराचो पुरस्कार जालो. ह्या शतमानांत इंग्लंडांत राजवाड्यांतलें फर्निचर चवदाव्या लुईन पुरस्कृत केल्ले शैलीचे धर्तेचेर आशिल्लें. ह्या काळांत इंग्लंडांत वेताचें फर्निचरय प्रचारांत आशिल्लें. ह्या शतमानांत चीनांतल्यान युरोपीय देशांनी जायतें फर्निचर आयात करप

जातालें.

अठराव्या शतमानांतलें फर्निचर : ह्या शतमानाचे सुरवेक शार्ल क्रेसॉं ह्या फ्रेंच मंजुषाकारान अमरथ पलिसांद्रे, तपकिरी आनी

एक लांकूडी मूर्त

तांबडो माहॉगनी, जांबळ्या रंगांतल्या वेगवेगळ्या सयांचें लांकूड वापरून तेवरवीं फर्निचराचें सुशोभन केलें. ह्याच काळांत पंदराव्या लुईच्या नांवान वळखतल्या रोकेल्ड वा रोकोको हे शैलीचो उदय जालो. अठराव्या शतमानांत बरोक शैलीचें फर्निचर जरी प्रचारांत आशिल्लें तरी रोकोको शैलीचो प्रभाव वाडत गेलो.

फ्रांसाचो सुरवेकसावन रोकोको शैलीक विरोध आशिल्लो. थंयच्या वास्तुशिल्पज्ञ आनी चित्रकारांनी 'नव-अभिजात' ही नवी शैली प्रवर्तित केली. इंग्लंडांत

अठराव्या शतमानांत फर्निचराच्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या कारागिरांचे गट जाले. देखीक : गादीकाम करपी, कदलां करपी, तक्षणक ह्या काळांतलें फर्निचर इटलींतल्या पलाडीअन शैलींतलें आशिल्लें.

एकुणिसाव्या शतमानांतलें फर्निचर : १८१५-१८६० ह्या काळांत 'बायडरमीअर' नांवाची शैली प्रचारांत आयली. शैलींतल्या फर्निचराचें खाशेलपण म्हळ्यार आकृतीरेशेचें आनी सुशोभन माध्यमाचें सादेपण. एकुणिसाव्या शतमानाचे सुरवेक इंग्लंडांत नवअभिजात शैलींतलें फर्निचर वापरांत आशिल्लें.

उपरांतच्या काळांत उद्देगीक क्रांतीक लागून फर्निचर करपाचें नवें तंत्र उदयाक आयलें. ह्या काळांत फर्निचराचे नवे नवे आकारय रूढ जाले. एकुणिसाव्या शतमानांतलें कागदा लगद्याचें फर्निचर आनी टनब्रिज व्हिनीयर हें काम उल्लेख करपासारकें आसा. पूण १८५० उपरांत ह्या दोगांयचेंय म्हत्व उणें जावंक लागलें.

विसाव्या शतमानांतलें फर्निचर : ह्या काळांत फर्निचराचो उपेग भोवसंख्य लोक करपाक लागले आनी जाग्याचे अडचणीक लागून फर्निचराचो आकार ल्हान आनी सुटसुटीत जावपाची गरज भासली. हातुंतल्यानच आधुनिक फर्निचर कलेचो उदय जालो.

ह्या काळांत फर्निचराचे अभिकल्प करतना उण्यांत उणे दर, चडांत चड उपेग, सादी आनी स्पश्ट आकार रेशा, खंयचोय पदार्थ वा कच्चो म्हाल वापराची मुभा आनी चड उत्पादन हें तंत्र मतींत घेवप जातालें. तेन्नाच्यान उपलब्ध जाल्ल्या पदार्थांचो उपेग करून आनी आधुनिक उत्पादन तंत्र वापरून बऱ्या प्रकारचें फर्निचर वापरांत

येवंक लागलें. जायत्या प्रकारान उपेगी पडपी आनी घडयेचें फर्निचर ह्या शतमानांत रूढ जालें.

भारतीय फर्निचर : भारतांतली फर्निचर निर्मितीची परंपरा खूब पोरनी आसून विविधताय, कलात्मकताय आनी उपयुक्तताय ह्या नदरांनी ही परंपरा समृद्ध आसा. हेर देशांतल्या फर्निचरावरीच भारतीय फर्निचरप्रकार हे खाशेलें वातावरण, भुगोलीक परिस्थिती, लांकूड वनस्पतीचीं पानां, साली, धागे, धातू, फातर, हस्तीदंत ह्या सारक्या माध्यमांची उपलब्धताय, समाजांतल्यो कुटुंबीक, वेवसायीक जिणेंतल्यो गरजो, प्रथा आनी संकेत वास्तुकला, चित्रकला आनी घराची सोबाय ह्या गजालींकडेन संबंदीत आसतात. अशें आसून लेगीत भारतीय फर्निचराचीं कांय खाशेलपणां आसात तीं अशीं - १) भारतांत वेगवेगळ्या पोतांचें मोव, घट लांकूड मेळटा देखून लांकूडी फर्निचर भारतांत पुर्विल्ल्या काळासावन निर्माण जावंक लागलें. २) लोखण धातू हाचे सारक्या धातुंचें फर्निचरय भारतांत निर्माण जालें. तशेंच, हस्तीदंती माध्यमांचो फर्निचराचे सजावटींत उपेग जावंक लागलो. ३) वास्तुरचनेचो एक वांटो म्हणून ओटे, बसका, आसनां वा पिठां ह्यो सुविधा करपाखातीर फातर, माती, चुनो, विटो हांचो उपेग जालो. ४) भारतीय फर्निचर प्रकारांत दर्भासनां, आसंदी, मंचक, खाट, आरमार, पटो, घडवंची, करंडे, छत्र, चामर, फुलपात्रां, दिपमाळो, शींवासन, मकर, चौरंग, अंबारी, सारीपाट, पाळणें, झोंपाळो, पालखी, मेणो, रथ ह्या सारक्या प्रकारांक चड म्हत्व आसा. ५) भारतीय फर्निचर निर्मितीची कला ही पुर्विल्ल्या भारतीय कलासाहित्यावरीच धर्मीक कल्पनांनी प्रभावीत जाल्ल्याचें दिसता. ६) भारतांतल्या प्रदेशविशिश्ट फर्निचराचेर त्या त्या प्रदेशांतल्या साधनसामग्रेचो आनी राहणीमानाचो परिणाम जाल्लो दिसता. देखीक - मेणो, पालखी, शिबिका हे एकाच वर्गांतले आसुनय त्या त्या क्षेत्रांत तांचे खास अशे प्रकार आसात. ७) फर्निचरकला ही दीसपट्टे जिणेकडेन बांदिल्ली आशिल्ल्यान कालमानाप्रमाण जिणेंत जावपी बदलांचो परिणाम फर्निचरनिर्मितींत जालो. देखीक - मुसलमानी राजवटीच्या काळांत अलंकृत गादयो, लोडां अशें दरबारी फर्निचर तयार जालें. जाल्यार ब्रिटीश काळांत मेज, कदलां, बांक, आरमारी हें फर्निचर सामान्य लोकांमेरेन येवन पावलें. ८) बऱ्याच वेगान बदलत गेल्ल्या भारतीय फर्निचरप्रकारांत काय परंपरीक प्रकार उण्या अदीक फरकांसकट तिगून आसात.

इतिहासीक नियाळ : भारतीय फर्निचराची परंपरा भारतीय संस्कृताये इतलीच पोरनी. ऋग्वेदी वेदवाङ्मय, रामायण - महाभारत पुराणां, वात्सायनाचें कामसुत्र, राजा भोजदेवाचें समरांगण सुत्रधार आनी युक्तीकल्पतरू चालुक्यवंशीय सोमेश्वरराजा हाच्या मानसोल्लास ह्या ग्रंथांनी, तशेंच अजंठा-वेरुळाची लेणी, खजुराहोचें शिल्प, पुरातत्वीय उत्खननां हांचेवरवीं पुर्विल्ल्या भारतीय फर्निचर कलेचें स्वरूप दिग्दर्शित

जाता. तशेंच मोहें-जो-दाडो, हडप्पा, लोथल आनी कालिबंगाच्या उत्खननांनी त्या काळांतल्या घरगुती फर्निचराचे पुरावे उपलब्ध जाल्यात. उपरांतच्या काळांत वेगवेगळ्या सत्ताधान्यांनी भारताचेर राज्य केल्लें. त्या त्या काळांत वेगवेगळ्यो शैली उदयाक आयल्यो. ह्या वेगवेगळ्या चित्रशैलींतल्या चित्रांतल्यान तत्कालीन फर्निचर प्रकारांचें दर्शन घडटा.

प्रदेशीक फर्निचर निर्मितीचें खाशेलपण : काश्मीरांत परंपरागत पद्दतीन देवदार आनी अक्रोड ह्या मोव लांकडापसून घरगुती वस्ती तयार करतात. हातूंत बोळकीं, तबकां, चित्रचौकटी, आरमारी, आडोशीपट, मेजपृश्ठाच्यो फूलदाणयो हांचो आस्पाव जाता.

हिमाचल प्रदेशांतल्या परंपरागत फर्निचर प्रकारांत उदकाचीं आयदनां, ल्हान व्हड बोळकीं, धान्याच्यो आडी हांचो आस्पाव जाता.

पंजाबांतलें फर्निचर वेलबुट्टिदार, नक्षी तशेंच हेर भुमितीक आकृतीबंध हांणी सजयल्लें आसता. होशियारपूर, जालंधर, अमृतसर, भेडा आदी पंजाब राज्यांतलीं फर्निचर निर्मितीचीं केंद्रां प्रसिद्द आसात. ह्या फर्निचर प्रकारांत मेज, टीपॉय, तबकां, मेजाचे पांय, आडोशीपट, बोळकी हांचो आस्पाव जाता.

उत्तर प्रदेशांतलें पारंपारीक फर्निचर नाजूक तक्षणकामारवातीर प्रसिद्द आसा. हेरवातीर चडसो एबनी लांकडाचो वापर करप जाता. उत्तर प्रदेशांतलीं अलीगढ, लखनौ, गाझीपूर आनी मथुरा हीं केंद्रां लांकडी वस्तूचे निर्मितीखातीर प्रसिद्द आसात. वेगवेगळ्या तरांच्यो पेटयो, कलमदानां, खडावो, मेजां, कदेलीं अशे फर्निचर प्रकार करतात.

आसामांतल्या देवान्याची खूब नामना आसा. हाचेभायर हांगाच्यो घरांतल्या वापारखातीर केल्ल्यो ल्हान बसका, मेज, आसनां, ग्रंथाळे, आरमारी हुक्के ह्योय वस्तू खाशेल्यो आसात.

बिहारांतलें फर्निचर आनी काशठवस्तू हांचेर लारखेचें उदक दिल्लें आसून तांचेर परंपरागत शैलीन तक्षण केल्लें आसता. हातुंतली सिंदूरदान पेटी उल्लेख करपासारकी आसा.

गुजरातांतलें तक्षणयुक्त मेज तशेंच णव खणांची 'नवरवणिया' आनी तीन खणांची 'त्रणखणिया' आरमार हीं गुजराती फर्निचराचीं खाशेलपणां. गुजराती फर्निचरावयलें सारवंडी काम, तशेंच सादडी काम तोरवणाय करपासारकें आसता. राजस्थानांतलें भावनगर हें शार आरमारीखातीर नामनेचें आसून थंय ताका पात्र अशें म्हण्टात. हाचे भायर राजस्थानांत स्टॅडाचे झोपाळे, फडताळ, सिंदूरपेटी हीं राजस्थानांतल्या फर्निचराचीं खाशेलपणां.

तमीळनाडूंत एबनी वा रोझवूड लांकडापसून देवारे, मेजपृश्ठां आदी पारंपारीक निर्मिती करतात.

कर्नाटकांत पारंपारीक फर्निचराखातीर रक्तचंदनाचो वापर करतात. तशेंच, मूळ लांकडी वर्णछटेक धरून केन्ना केन्नाय हस्तीदंती जडाव कामय करतात.

आंध्र प्रदेशांत तांबशा रंगाच्या लांकडापसून नाजूक चित्रचौकटी, काशठमंजुषा ह्यो वस्तू तयार करतात. हांगाच्या निर्मळ गांवच्या फर्निचराची नामना आसा. हातूंत पेटयो, तबकां, कदेलीं हांचो आस्पाव जाता.

महाराष्ट्रांतल्या सावंतवाडी जिल्ह्यांतले चौरंग, पाट पोथीवयल्यो फळयो, आरमारी, कदेलीं आदी वस्तुंची खूब नामना आसा. तशेंच कल्याण, पेण ह्या वाठारांनी घरांतले झोपाळे, पाळणीं ह्यो वस्तू तयार करतात.

गोंयांत आदल्या तेंपार शिसवी वा रोझवूड ह्या लांकडांत वाली, फुलां, फळां वा देवादिकांच्यो प्रतिमा कोरांतिल्लें फर्निचर प्रतिश्टीत घराण्यांनी वापरप जातालें. आयजय गोंयच्या कांय सधन वाड्यांनी हें फर्निचर जतन करून दवरिल्लें दिसता. कांय फर्निचरांत सोबीत रंगीत तिजुले, हारशे, पितूळचें नक्षीकाम करप जातालें. उपरांत अशाच फर्निचराचें आधुनिक रूप म्हणून उण्या प्रमाणांत कलाकुसर आशिल्ली. पूण वेताच्या वीणकामाची बसका आशिल्लें फर्निचर आयले उपरांत आधुनिक काळांतलें धातूचें प्लास्टिकाचें, वेताचें फर्निचर गोंयांत पावलें.

आयच्या काळांतय पोरन्या आनी नव्याचो संगम दारवोवपी म्हळ्यार लांकूड आनी काथो वा स्पंज आनी लुगट हांच्या एकठांय वापरान तयार केल्लें बसपा-न्हिदपाचें फर्निचर उपलब्ध आसा.

आदल्या तेंपार सर्वसादारण मनशाच्या घरांत पाट, म्हाणाय असलें सुटें फर्निचर आसतालें. बसपाखातीर मातयेचे सांपे सर्रास दिसताले. उपरांत सांप्याची सुवात लांकडाच्या बांकांनी घेतली. बसपाखातीर आनी बसपा-न्हिदपाखातीर लांकडी कानापे आनी लांकडी खाटी आयल्यो. तेचवांगडा लांकडी आरमारी, कदेलीं, सोफासॅट, जेवणा मेजांय आयलीं.

- कों. वि. सं. मं.

लांगे, क्रिस्त्यान लूई : (जल्म : १७ सप्टेंबर १८६९, स्टाव्हंगर-नॉर्वे; मरण : ११ डिसेंबर १९३८, ऑस्लो-नॉर्वे).

नॉर्वेचो मानवतावादी इतिहासकार आनी शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो सहमानकरी. लांगेन क्रिस्त्यान - ऑस्लो विद्यापिठांतल्यान (नॉर्वे) १८९३ वर्सा पदवी घेतली. उपरांत ताणें आंतरराश्ट्रीय वादाचो इतिहास ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवन १९१९ वर्सा डॉक्टरेट मेळयली. नॉर्वे हो स्विडनासावन वेगळो करपाखातीर स्थापन जाल्ले युवा चळवळींत विद्यार्थीदशेंत ताणें सक्रीय वांटो घेतलो. सुरवेक नॉर्वेजियन इन्स्टिट्यूटाच्या इतिहास विभागांत ताणें १८९८ - १९०९ ह्या काळांत अध्यापनाचें काम केलें. ऑस्लोचे नोबॅल समितीचें पयलें सचीवपद ताका दिलें (१९००-०९). नोबॅल संस्थेंत लांगेन खूब कश्ट घेवन समृद्ध अशा ग्रंथालयाची स्थापणूक केली (१९०४). उपरांत द हेगाक १९०७ तले शांतताय

परिशदेंत वांगडी म्हणून ताची निवड जाली आनी दोन वर्सां उपरांत ब्रुसेल्स आंतरसंसदीय संघाच्या महासचीवपदाचेर ताची नेमणूक जाली (१९०९-३३).

पयल्या म्हाझुजांत आंतरराष्ट्रीय कायद्याचो भंग करून जर्मनीन बेल्जियमाक आपल्या शेकातळा हाडलो (१९१४). तेन्ना लांगेक हे संघटनेविशीं हुस्को जालो. ताणें त्या झुजांतल्या घडामोडींपसून ही संघटना कुशीक दवरपाच्या हेतान लॉर्ड व्हिंडेल ह्या अध्यक्षकडेन पत्रवेव्हार केलो. हाका लागून जिनिवा हें आंतरराष्ट्रीय शांततायेचें स्थायी केंद्र जालें. द हेगाचे परिशदेंत अनाक्रमण आनी शस्त्रास्त्रांची निर्मिती हांचेर व्हड चर्चा जाली आनी लांगेची ते परिशदेचो अध्यक्ष म्हणून निवड जाली. पयल्या म्हाझुजांतल्यान संवसारीक शांततायेखातीर स्थापन जाल्ल्या राश्ट्रसंघाचेरय एक क्रियाशील वांगडी म्हणून ताणें काम केलें. ह्याच काळांत ताणें हिस्टरी ऑफ इंटरनॅशनॅलिझम ह्या पुस्तकाचो पयलो खंड उजवाडायलो (१९१९). ह्या पुस्तकांत ताणें संवसारीक शांततायेचें म्हत्व सांगलां. तशेंच ताणें आंतरराष्ट्रीयत्ववादाविशींची उद्बोधक म्हायती दिल्या. तशेंच शांततायवाद ह्या उतराबदला आंतरराष्ट्रीयत्व हें उतर वापरलां.

स्विडनाच्या साम्राज्यांतल्यान नॉर्वेची मुक्तताय (१९०५) करपांतलें ताचें कार्य, फ्रिल्यॉक नान्सेन हाचेवांगडा ताणें केल्लें शांतताय कार्य म्हत्वाचें आसा. कार्ल याल्मार ब्रांटिंग हाचेवांगडा शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो (१९२१).

ताणें शांततायेविशीं खूब लिखाण केलां. ताच्या ग्रंथांभितर 'पार्लमॅटरी गव्हर्नमेंट अँड दी इंटर - पार्लमॅटरी युनियन' (१९११), 'दी इंटर पार्लमॅटरी युनियन' (१९३२) हे उल्लेख करपासारके आसात.

नोबॅल पुरस्कारावांगडा ताका १९३२ वर्सा 'ग्रेटिअस मॅडल ऑफ द नेदर्लंड्स' हें प्रतिश्टेचें इनाम मेळ्ळें.

- कों. वि. सं. मं.

लांजेकार, कृपावंत शंभू : (जल्म : १६ मे १९३४, म्हापशें - बार्देस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण पुर्तुगेज आनी मराठींतल्यान घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. रेल्वेन प्रवास करपी लोकांक सुटके झुजाविशीं पत्रकां वाटप आनी गोंयच्या सुटके झुजांत वांटो घेवंक तांकां उत्तेजन दिवप असलीं कामां तो करतालो. १६ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा ऑल्व्हीन कुयेल्ल हाच्या मार्गदर्शनाखाल १२ वांगड्यांक घेवन तेरेखोल किल्ल्याचेर ताणें सत्याग्रह घडोवन हाडलो. तेन्ना पुलिसांनी ताका धरलो आनी पणजी पुलीस ठाण्याचेर व्हरून सुमाराभायर शारिरीक त्रास दिले. तशेंच २२ दीस ताका आल्लिन्या वयले (पणजी) बंदखणींत दवरलो. उपरांत प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून १२ वर्सां

बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ३१ मे १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटका जाले उपरांतय गोंयचे सुटकेमेरेन ताणें राश्ट्रीय वावर चालू दवरिल्लो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

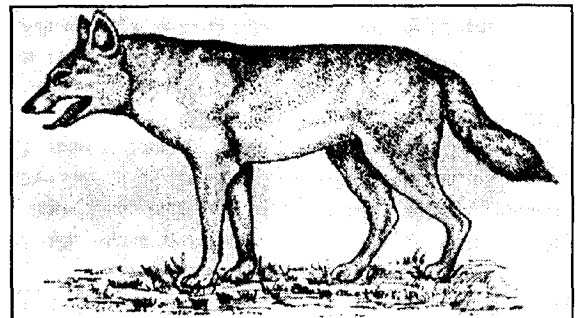
लांजेकर, रामेश्वर भगवंत : (जल्म : २५ जून १९३७, म्हपशें-बार्देस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें इंग्लीश माध्यमिकमेरेन शिक्षण घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तिरंगी बावटे लावप, पत्रकां लावप, क्रांतीकारी कार्यकर्त्यांच्यो बसका घेवप असलीं कामां तो करतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा बाळा काकोडकार हाच्या फुडारपणारवाल ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका धरलो आनी सुमाराभायर मार दिवन ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. न्यायालयान ताका १० वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेचपरी वीस वर्सां खातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लाडंगो : एक सस्तन प्राणी. तो कॅनिडी कुळांतलो आसून सुण्याचे प्रजातींतलो. ताचें शास्त्रीय नांव कॅनिस ल्युपस. भारतांत मेळपी लाडंग्याचें शास्त्रीय नांव कॅ. ल्युपस पॅलिपीस. कॅ. नायजर ही ल्हान तांबडी जात मूळची अमेरिकेच्या टॅक्सस आनी फ्लोरायडा राज्यांतली. हांचो प्रसार युरोप, उत्तर अमेरिका, तशेंच उत्तर, मध्य, नैऋत्य आशियांत जाल्लो आसा. हे तिबेट, लडारव, काश्मीराच्या शिमेवयल्या भागांनी आनी भारतांतय दिश्टी पडटात. ते चड करून वसाड तशेंच सुक्या, उक्त्या, मैदानी वाठारांनी आनी रानांनी लेगीन रावतात.

तांची लांबाय ९०-१०५ सेंमी. आनी शेंपडी ३५-४० सेंमी. आसता. हिमालयांतले लाडंगे आकारान व्हड आसतात आनी तांच्या

रंगातय बदल दिश्टी पडटा. भारतांतल्या मैदानी वाठारांतले लांडगे गोबरा रंगाचे आसून तांच्या आंगार ल्हान-व्हड काळे थिपके आसतात. तिबेट, लडारव आनी हिमालयांतल्या लांडग्यांचो रंग काळसर आसता. शिंयाळ्यांत तांचो रंग करडो वा तिकतिकीत हळदुवो आसून आंगार काळे आनी धवे वा काळे आनी हळदुवे लांब केंस आसतात. उत्तर सायबेरिया आनी कॅनडांतले लांडगे चडशे धवेच आसतात.

काश्मीराच्या सड्याचेर, तिबेट आनी लडारवांत ते हेडगे म्हणून आसतात. शिंयाळ्यांत ते सकयल देगणांनी देंवतात. शिंयाळ्यांत ते बिळांत वा व्होंवरींनी रावतात जाल्यार गिमादिसांनी ते बेताच्या वा झोंपांच्या दाट जाळ्यांनी रावतात. रेवटांतले लांडगे रेंवेच्या दोंगरांचेर धोली करून तातूंत रावतात. भक्ष्यांचे शिकारेखातीर ते दिसाचे, रातचे भायर सरतात. मनीस वस्तीकडेन ते केन्ना केन्नाय गोरवांचेर घुरी घालतात. रानांत ते हरणां, कोले, सोशे हांची शिकार करतात. भुकेल्लो लांडगो मेळटा त्या प्राण्याचेर (मनशाचेर लेगीत) क्रूरपणान हल्लो करता आनी मरपाची वाट पळयनासतना ताचे लचके तोडून खाता. लांडगो जोडयेन वा टोळ्यांनी शिकार करतात.

लांडग्याची नर-मादी ही जोडी जल्मभर तिगता. भारतांत तांचो प्रजोत्पादनाचो काळ चड करून पावसाळ्याचे अखेरेक आसता. तांचो गर्भावधी ६०-६३ दिसांचो आसून पिलां डिसेंबरांत जल्मतात आनी एके खेपेक ३-९ पिलां जातात. पिलांची पुराय वाड तीन वर्सांनी जाता. लांडगो १२ - १५ वर्सां जगता.

पुर्विल्ल्या काळासावन मनशाक, पाळीव प्राण्याक आनी व्हड शिकारी प्राण्याक लांडग्यापसून धोको आशिल्ल्यान ताची शिकार करतात. अठराव्या शतमानांत ग्रेट ब्रिटनांतले लांडगे नश्ट केले. सद्या अस्तंत आनी दक्षिण युरोपांत ते निर्वश वा दुर्मिळ जाल्ले आसात. अमेरिका आनी दक्षिण कॅनडांतय अशीच स्थिती आसा. उत्तरेकडेन ते कांय कडेन दिश्टी पडटात.

रानटी लांडग्याचे पाळीव सुण्याकडेन संयोग जाता आनी ताचेपसून फलनक्षम संकरीत प्रजा निर्माण जाता. पूण जायत्या शतमानाच्या निवड संकर पद्दतीन युरोपी लांडग्यापसून सुण्याचे संकर तयार जाल्ले आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लारव आनी लारवकाम : हेमिप्टेरा गणांतल्या करिया (लॅसिफर) प्रजातींतल्या ल्हान किड्यांच्या रेझिनयुक्त संरक्षक चिकट स्त्रावाक लारव म्हण्टात. भारत, थायलंड, मियानमार आनी आग्नेय आशियांतल्या हेर प्रदेशांनी हे किडे जंगली आनी लागवडींतल्या रुखांच्या खांदयांचेर वा तरन्या कोंबांचेर कीड म्हणून जगतात. लारवेच्या किड्याचे सुक्ष्म तांबड्या रंगाचे डिंभ आश्रयी रुखाच्या रसाळ, तरन्या खांदयांचेर थिरावतात आनी आपली सोंड सालींत

रोमून अन्नरस शोशून घेतात. ते दाट, रेझिनयुक्त द्रव स्त्रवतात. त्या स्त्रावान तांचें शरीर धांपता. व्यक्तिगत किड्यांचो स्त्राव एकजीव जावन खांदयेचेर घट्ट असो अखंड थर तयार जाता. किड्याचें जीवनचक्र पुराय जाले उपरांत आनी फुडले (दुसरे) पिळगेंतले डिंभ भायर पडपाक सुरवात जावपाच्या वेळार खांदयो कापतात, सुकयतात आनी वेपारी लारव मेळोवपाखातीर तिचेर प्रक्रिया करतात. लारव आनी तिचेपसून मेळपी तांबडें रंजकद्रव्य खूब पुर्विल्ल्या काळापसून भारतीयांक खबर आसून कलेंत, वास्तूनिर्मितींत तिचो उपेग जायत आयला. महाभारतांत कुंतीवांगडा पांडवांक लारवेपसून तयार केल्ल्या लाक्षाघरांत लासून मारपाचो कौरवांनी यत्न केल्ल्याचें वर्णन आसा. अथर्ववेदांतय लारवेच्या किड्याचें वर्णन आनी ताच्या उपेगाविशींची म्हायती दिल्ली आसा. इ. स. प. १२०० इतल्या पोरन्या काळांत भारतांत लारवेपसून आकार्य (आकार दिवपाक येवपी) आनी सोबीत वस्तू तयार करताले.

सतराव्या शेंकड्यांत वेपान्यांनी लारवेचें रंजकद्रव्य आनी ताचेउपरांत शेलॅक (पत्रीच्या रुपांतली लारव) हांची युरोपीयांक वळख करून दिले उपरांत थंय तिका वेपारी म्हत्व फावो जालें. मागीर लारव उत्पादनां जगांतल्या उद्देगीकरण जाल्ल्या चडशा देशांनी वापरपाक लागले. आयज वेगवेगळ्या उद्देगधंद्यांनी आनी आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचेर लारवेचें म्हत्व वाडिल्लें आसा.

लारवेचो किडो हो एके तरेचो खवले किडो आसून ताचो आस्पाव हेमिप्टेरा गणाच्या होमोप्टेरा उपगणांतल्या लॉसिफेरिनी कुळांत जाता. भारतांत लारवेच्या किड्यांच्यो चवदा जाती मेळटात.

ह्या किड्यांचें जीवनचक्र अशें आसा - ल्हान अशा व्हड्याच्या आकाराच्या, तांबड्या रंगाच्या डिंभापसून ह्या किड्याच्या जीवनचक्राक सुरवात जाता. डिंभाची लांबाय सु. ०.०५ मिमी. आनी रुंदाय सु. ०.२५ मिमी. आसता. एक निकोप मादी ३०० - १,००० डिंभांक जल्म दिता. कोंबांवयल्या वसणुकांची दाटाय दर चौ. सेंमी. थीर जालेउपरांत ती सुवात सोडून खंयच वचना.

डींभ थीर जाले उपरांत सादारण एक सप्तक वा ताचे उपरांत सगळ्या शरीराचेर आशिल्ले उपत्वचे सकयल आशिल्ल्या ग्रंथींतल्यान लारव स्त्रवपाक सुरवात करतात. अशे तरेन आपल्याच स्त्रावान तयार जाल्ल्या कोश्टाच्या आवरणांत मदीं डींभ बंदिस्त जाता. प्रौढ दशा येमेरेन डींभ तीन फावटी कात सोडटा. डिंभावस्थेंतल्या तीन अवस्थांचो काळ हो तापमान ओलसाण आनी आश्रयी वनस्पत हांचेर आदारीत आसता. कोश्टाच्या आकारावयल्यान डिंभाच्या विकासाच्या सामक्या सुरवेच्या अवस्थांपसून लींग-भेद वळखुपाक येता. कोशावस्था पुराय जाले उपरांत पांखां नाशिल्लो वा अपक्ष प्रौढ नर आवरण कुशीक काडून भायर सरता.

मादी डींभ फुगीर जाता आनी वाटकुळसार पोतयेचो आकार

धारण करता. तिसरे रवेचे कात सोडले उपरांत मादी लैंगिक नदरेन प्रौढ जाता. तांतयां घालमेरेन ती लारव आनी जननक्षम प्रजा निर्माण करपाक शकता. मादयेची तांतयां घालपाची क्षमताय ८-१२ दिसांमेरेन तिगून रावता. तांतयां घालप आनी तयार जावप ह्या क्रियांनी तापमानाचो खूब म्हत्वाचो भाग आसता. मादयेन घाल्लीं तांतयां रोखडींच उबतात आनी डींभ तयार जातात.

लारवेच्या किड्याचे रंगिनी आनी कुसुमी (कुसुंबी) हे दोन वाण भारतांत चड करून वळखतात. तांचेपसून तयार जाल्लें पीक ज्या म्हयन्यांत काडटात ताचेवयल्यान तांच्या पिकांक नांवां दिल्लीं आसात.

कोशींव, पळस आनी बोर ह्या तीन आश्रयी रुखांचेर मुखेलपणान लारवेचें पीक घेतात. ह्या रुखांच्या कापटेचें स्वरूप, प्रमाण आनी तिचो वर्साचो काळ हांचेर रसाळ खांदयो तयार जावप आनी ताका लागून लारवेचें पिकय आदारीत आसता. पूण थळावे परिस्थितीप्रमाण कापणे वेळापत्रक बदलचें पडटा. कोशींव आनी वड, पिंपळ हांचे प्रजातींतल्या कांय जातींच्या रुखांवयलें पीक काडटना कापणी जाताच . कापणी करतना वा पीक काडटना सगळ्यो पिडेस्त आनी मेल्ल्यो खांदयो कापून उडयतात. फावोसो आलाशिरो दिवपी वनस्पत आशिल्ल्या वनांत-उपवनांत आनी लागींच्या प्रदेशांत लारव संवर्धनाचो धंदो शेतकार जोडधंदो म्हणून करतात. लारव उत्पादन करपी भारतांतले म्हत्वाचे प्रदेश अशे - बिहार - छोटा नागपूर विभाग; संथाळ - परगणा आनी गया जिल्हो; मध्य प्रदेश - बिलासपूर, रायपूर, बालाघाट, छिंदवाडा, जबलपूर, अंबिकापूर (सरगुजा), मंडला, रायगढ, सिवनी, दूर्ग, होशंगाबाद आनी शहडोल हे जिल्हे; अस्तंत बंगाल - पुरुलिया, मुर्शिदाबाद, मालडा आनी बांकुश हे जिल्हे; मेघालय- खासी आनी जैतिया तेमकां, गारो तेमकां; आसाम - मीकीर तेमकां, नौगाँग, कामरूप आनी सिबसागर वनविभाग, ओरिसा मयूरभंज, संबळपूर, बोलानगीर, धेनकानाल, कालाहंडी आनी केओँझार हे जिल्हे; महाराष्ट्र - भंडारा आनी चंद्रपूर हे जिल्हे; गुजरात-पंचमहाल आनी बडोदा हे जिल्हे; उत्तर प्रदेश - मिर्झापूर आनी लखनौ आनी वाराणसी वनविभाग. तशेंच पंजाब, कर्नाटक आनी तमीळनाडू (मदुराई जिल्हो) ह्या राज्यांत कांय प्रमाणांत लारवेचें उत्पादन जाता.

डींभ - लारवेपसून लारव संवर्धनाक सुरवात जाता. डींभ-लारव म्हळ्यार आलाशिरो दिवपी रुखांच्या लाक्षाकोशांतल्यान डींभ भायर पडपाचे तयारेंत आशिल्ल्यो लारवेचो थर आशिल्ल्यो खांदयो. ह्यो खांदयो कापून तांचे भोरे बांदतात आनी नव्या आलाशिरो दिवपी रुखाचेर बऱ्याशा जाग्यार बांदतात. ताका लागून डींभ लागींच्या रसाळ कोंबांचेर चडटात आनी थिरावतात. आलाशिरो दिवपी रुखांची फाव ती जतनाय, रोग आनी पिडक मुक्त डींभ रुखाचेर सोडपाची वेळ आनी पद्दत, लारवेच्या किड्यांच्या पीडकांचो आनी भक्षकांचो

बंदोबस्त हे सगळे लारव उत्पादन मेळपाचे नदरेन म्हत्वाचे घटक. हे खातीर लारव संवर्धनाचीं सुदारीत तंत्रां विकसीत आनी उत्पादकांत लोकप्रिय केल्यांत. तशेंच एकाच प्रकारच्याय खास अशा आश्रयी रुखाचेर वर्सान वर्सा त्याच प्रदेशांतली डींभ - लारव वापरली जाल्यार लारवेची प्रत उणी जाता. देखून लारव संवर्धनाखातीर वेगवेगळ्या प्रकारच्या आश्रयी रुखांचो सोद घेवप गरजेचें आसता.

जायत्या जातींच्या परजिवी गांजीलमुसांचो लारवेच्या किड्यांक त्रास जाता. हे मूस किड्यांच्या शरिराचेर तांतयां घालतात आनी तांचे डींभक किडे खातात. ह्या परजिवाक लागून लारवेच्या पिकाचें नुकसान जाता. हांचे भायर सवणीं आनी चानयो हांकां लागून किड्यांचें आनी थरांचें बरेंच नुकसान जाता. कांय किटक अप्रत्यक्षपणान लारव संवर्धनाक पालवय दितात.

काडी लारव, बीज लारव, शेल्लेक, गुंडी लारव, गार्नेट लारव, मेणरहीत लारव, विरंजीत (रंग काडून उडयल्ली) लारव हे लारवेचेच काय प्रकार. प्लास्टिकां, विद्युत् निरोधक, आसंजकां (चिकटावपी पदार्थ), मुद्रणाची शाय, वखदी बडयो, गुळयो, चामडें आनी जोडे हांचे वयलें संस्करण, लांकडाची पॉलीश, वार्निश, हॅट कडक करपाखातीर आनी हेर जायत्या उद्देगांनी लारवेचो उपेग करतात. शिलामुद्रणाखातिरय तिचो उपेग जाता.

संवसारांतल्या ८० टक्क्यांपरस चड लारवेचें उत्पादन भारतांत जाता. भारताभायर थायलंड मियानमार, चीन, मलेशिया आनी इंडोचायना ह्याय देशांनी लारवेचें उत्पादन जाता.

लारव ही जंगली संपत्ती आसून ह्या उद्देगाक लागून आदिवासी आनी वन्य जमातींच्या सु. ४० लारव लोकांक रोजगार मेळटा. मिर्झापूराक (उत्तर प्रदेश) एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक परिश्रुत लारवेच्या उत्पादनाक जायत्या ल्हान कारखान्यांनी सुरवात केली. बिहारांतलें झाल्डा, बलरामपूर आनी तुलसी हीं म्हत्वाचीं शेल्लेक निर्मिती केंद्रां. अस्तंत बंगालांत पुरुलियाक जायते ल्हान लारव परिश्रुत कारखाने आसात. कलकत्याकय यंत्रनिर्मित शेल्लेकाचे दोन व्हड कारखाने आसात. मध्य प्रदेशांत बिलासपूर जिल्ह्यांत आनी महाराष्ट्रांतल्या भंडारा जिल्ह्यांत कांय ल्हान लारव परिश्रुत केंद्रां आसात. गोंदियाक शेल्लेक तयार करपाचो कारखानो आसा.

बिहारांतल्या नामकूमाक १९२४त स्थापन जाल्ल्या इंडियन लॅक रिसर्च इन्स्टिट्यूटांत लारवेच्या संवर्धनाचीं तंत्रां, प्रक्रिया आनी नवे उपेग हांचेविशीं संशोधन करतात. हे संस्थेन पारदर्शक लारव तयार करपी किड्यांचोय सोद लायिल्लो आसा.

१९७० - ७१त भारतांत कच्चे लारवेचें उत्पादन २४,५६० टन जाल्यार १९७३ - ७४त १९,२५८ टन जालें. भारतांतले लारवेचो वापर वर्सुकी उत्पादनाच्या १० टक्क्यांमेरेन आसता. भारतांतल्यान अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ब्रिटन, जर्मनी, रशिया आनी चीन ह्या देशांनी

शेल्काची निर्यात जाता. १९८३ - ८४त १३.५८ कोटी रुपया मोलाच्या शेल्काची निर्यात जाली.

लारवकाम : लारवकामाक लॅकवर्क अशेंय म्हण्टात. लारवेचो वापर करून तयार केल्ल्या कलाकामाक लारवकाम अशें म्हण्टात. चीन हें लारवेचें मूळस्थान आसून जपान, कोरिया, इराण, भारत ह्या देशांनी तिचें उत्पादन जाता.

लारवेंत रंग भरसता देखून ती विविधरंगी जाता. चीनी मातयेच्या आयदनांभाशेन तिका चकचकीतपण हाडूं येता. लारवेच्या ह्या गुणांक लागून कोरीव काम, जडाव काम ह्या कामांखातीर तिचो उपेग जाता.

सुरवेक कोंड्याच्या पट्ट्यांचेर बरोवपाखातीर लारवेचो उपेग करताले. चाऊ घराण्यांत (इ.स.पू. १०२७ इ.स. २५६) काळे लारवेपसून तयार केल्ल्या आयदनांचो अन्नपदार्थ शिजोवपाखातीर वापरताले. ताचेउपरांत साम्राज्याच्या काळांतय (इ.स.प. २०२ ते ९ वो शेंकडो) लारवेचो उपेग जातालो.

भारत धरून परदेशांतय लारव काम प्रसिद्धीक पाविल्लें आसा. राजस्थानाचीं लारवेचीं कांकणां, काश्मीरांतलीं रत्नां, पाचू, माणीक, पुश्कराज, हरितमणी बसोवन केल्लीं कांकणां, मुदयो, काळ्यो वाळयो आनी गळसऱ्यो हांची खूब नामना आसा.

खरें भारतीय कलाकाम लारवेचें वलनकाम (टर्निंग वर्क) करून तयार जाता. सादें कलाकाम भारतांत सगळेकडेन जाता आसलें तरी चड करून पटना, बीरभूम, मुर्शिदाबाद, बंगाल, आसाम, आग्रा, फतेपूर, लखनौ, मिर्जापूर, बनारस तशेंच पंजाब आनी तमीळनाडचो कांय भाग, अलवर, बिकानेर, जोधपूर, बेंगळूर, महाराष्ट्र हे चड नामनेचे. ह्या प्रकारांत दिव्यांचीं धांपणीं, पलंगांचे खांबे, पाळणी, वाटकुळ्यो डबयो आनी लेथीवयल्यो हेर वस्तू तयार जातात. पूण लारवेचें सगळ्यांत उत्कृष्ट काम पंजाब आनी गुजराताच्या कांय भागांनी जाता. तशेंच लारवेचे एकाचेर एक थर दिवन कोरीव काम आनी नमुन्याचें काम करतात. ह्या कामांत कला आनी धर्मीक प्रवृत्तीप्रमाण वेगळेपण आयिल्लें दिसता. घाशीव नक्षीकाम पद्दतीनय जायत्या रंगांचें नक्षीकाम करूं येता. हीं कामां होशियारपूर आनी जोधपूराक जातात. तशेंच कथलाचे पत्रे तापयले म्हणजे तांचेर दवरिल्ली लारव विरगळून तिचो रंग पत्र्याचेर चडटा. हे पत्रे रंगोवपाचें तंत्र भारतांत खूब पयलींपसून चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लारवेर : एक रानटी जमात. हे जमातीचें खरें नांव मरा. लुशाई नांवाचे टोळीवाले तांकां लारवेर ह्या नांवान वळखतात. तांची वसती आसाम वाठारांतल्या लुशाई दोंगराळ जिल्ह्याच्या आग्नेय वाठारांत, चीनी दोंगुल्ल्यांच्या हका नांवाच्या पोटविभागांत आनी आराकान

दोंगुल्ल्यांच्या उत्तर तोंकार दिश्टी पडटा. तांचीं चडशीं सगळीं लारवेर खेडीं कोलोडायन न्हंयेच्या वोल्तार वशिळीं आसात. हे जमातीच्या अभ्यासकांच्या मतान हे लोक उत्तरेकडल्यान ह्या वाठारांत आयले.

लारवेरांत टलॉंगसई, झिडहुंग, सबेऊ, हवथाई, लिअलई, आनी हैमा ह्यो पोटजाती आसात. ह्या पोटजातींनी राजकुळां, खानदानी कुळां आनी सामान्य कुळां अशीं कुळां आसात.

लारवेर ही झुजारी जमात. इंग्लीश लोक तांकां शेंडू म्हणून वळखताले. इंग्लिशांनी तांचो बंदोबस्त केलो. इ.स. १८९१ मेरेन ते शांत आशिल्ले. पूण फुडें तांणी परत बंडाळी करपाक सुरवात केली. निमाणें तांचेर पुलिस कारवाय करून ब्रिटिशांनी तांकां आपल्या शेकारवाल हाडले.

हे लोक कुडीन बळिश्ट आसून तांचो रंग काळपट आसता. तांचें नाक पसरट, गालाचीं हाडां वयर आयिल्लीं आनी दोळे तिरकस आसतात. हे लोक सदांच न्हायनात; हेर लोकांचो चडसो आदर सत्कार करिनात. तांच्यांत शिस्तय सारकी नासता. तांचे कपडे, पंगड्यो दोन प्रकारांच्यो आसतात. एक सदां वापरपाचे आनी दुसरे परबेदिसा वापरपाचे. तांचें सदां न्हेसपाचें वस्त्र म्हळ्यार एक सलग लुगट आसता आनी तो तें पुडव्यावरी सगळ्या आंगाचेर वापरतात. दर एकट्याकडेन नक्षी काडिल्ली ल्हान पोती आसता. ते ती दाव्या खांद्याक लायतात. तातूंत ते चिलिम, तंबाकू, फस्क आनी निकोटिनाचें उदक ह्यो वस्तू दवरतात. बायलो दादल्यांपरस चड कपडे वापरतात. त्यो चडशो गाड निळ्या रंगाचो नक्षी काडिल्लो घागरो घालतात आनी आंगांत जाकीट घालतात.

लारवेर बायलो मानेचेर केसांचो आंबाडो घालतात. णव वर्सांमेरेन चल्याचे केंस कापतात. ताचे उपरांत केंस कापल्यार त्या भुरग्याक खड्गपिना नांवाच्या बलिदानाच्या विधींत वांटो घेवंक मेळना.

लारवेर बायलो - दादले लखू नांवाची तोपी घालतात. ही तोपी कोंडो आनी सुकिल्लीं पानां हांचेपसून तयार करतात. टोळीमुखेल्याच्या घरच्यो चलयो लग्ना वेळार लखांग नांवाचें शिरस्त्राण वापरतात आनी तें आपल्यावांगड्या घोवागेर व्हरतात. पमतकेचो हार हो बायलांचो एक आवडीचो अलंकार. त्यो वेगवेगळ्या मणयांचे हार वापरतात. तेचपरी थंग्राहेऊ नांवाचीं लांकडाचीं कानांतलीं घालतात.

लारवेरांचीं घरां दोंगुल्लेचे देंवतेर आसतात. नवीं खेडीं वसयतना तो जागो शुभ काय अशुभ हाची ते खात्री करून घेतात. तेखातीर कांय जाण्टे लोक दोन कोंबे घेवन नव्या जाग्यार वतात आनी त्या जाग्यार एक वयलेवटेन आनी दुसरो सकयले वटेन कोंडून दवरतात आनी तांचे मदीं ते राती थंय न्हिदतात. वयल्या कोंब्यान पयलीं साद घालो आनी सकयले वटेनच्या कोंब्यान ताका साथ दिली जाल्यार तो जागो शुभ मानतात. नव्या जाग्यार ते नवी रांदन हाडटात. तांच्या मुखेल्याचें घर खेड्यामदीं आसता. खेड्याचेर कोणाचोय

हल्लो जाल्यार नायकाच्या घराक राखण मेळची ह्या हेतान ताचें घर मदीं बांदतात. लारवेरांचीं घरां जमनीपसून तीन ते चार फूट उंचायेचेर आसतात. घरां बांदपाक जरी तांणी लांकूड आनी कोंडे हांचोय उपेग केलो तरी मोड सारकिल्ल्या अरिश्टांक तोंड दिवपाइतलीं तीं घटमूट आसतात. लारवेरांच्या घरांत कोंडे आनी वेत हांच्यो बुटयो, मातयेच्यो पराती, दुदयापसून तयार केल्ल्यो पळयो आनी विणपाचीं तेचपरी शेतांतलीं अस्त्रां इतलोच तांचो संवसार आसता.

शीत हें तांचें मुखेल अन्न आसून ते कंदमुळां, भाजयो तशेंच जायत्या जनावरांचें मांस खातात. ते एक प्रकारचे सोरोपय खातात. फिफारिया नांवाचें एक धवें सवणें तांकां खूब मानवता.

लारवेर लोक आपल्या देवाक खडंगपा (सगळ्यांचो बापूय) अशें म्हण्टात. तो मळबांत वा खिसांग नांवाच्या दोंगराचेर रावता असो तांचो समज आसा. खडंगपाचें दुसरें नांव पछपा आसून ताचो अर्थ जाण्टो असो जाता. हो देव मनशावरीच आसता आनी मनशाचे सगळे गूणधर्म तांच्यांत आसतात असो तांचो समज आसा. तेभायर ते खंग आनी ल्युराहिपा ह्या देवांक भजतात. जल्म, मरण, लग्न, पेरणी अशा प्रसंगांवेळार ते भुतांक बळी दितात. दुयेंत मनशाक वखद दिवचेपरस मंत्र-तंत्र चड करतात.

लारवेरांमदीं एकाच कुळांत लग्न जावंक शकता, तेचपरी एके बायलेक दोन घोवांपसून जाल्ल्या सवतीभावंडां मदींय लग्न जावंक शकतात. पूण आतेभयणीकडेन मात लग्न जायनात. तांचेभितर जरी चडशे प्रेमविवाह जाले तरी सादारणपणान चल्याचे आवय - बापूय लग्नां थारायतात. चल्याच्या आवय-बापायन चली सोदून काडली म्हण्टकच नात्यांतले एके बायलेक चलयेगेर धाडून तिचो बापूय चली दिवपाक तयार आसल्यार पळयता. तशें आसल्यार मध्यस्थाकडल्यान चलयेच्या आवय-बापायकडेन डाओ नांवाचें शस्त्र धाडटात. डाओ हें शुभ सपनाचें प्रतिक मानतात. डाओ घेतकच चलयेच्या आवय - बापायक बरें सपन पडल्यार ते चल्याचें स्थळ मान्य करतात. वायट सपन पडल्यार तें स्थळ न्हयकारतात.

लग्नाच्या पयल्या दिसा व्हंकलेच्या आनी न्हवऱ्याच्या घरा सोरो पियेवन लग्नाच्या विधीक सुरवात जाता. दोनय पक्ष आपआपल्या घरा दुकर कापतात आनी जित्या मांसाची अदलाबदल करतात. उपरांत व्हंकलपावणी न्हवऱ्यागेर येता. थंय न्हवरो - व्हंकलेक सोऱ्याच्या आयदनां कुशीक बसयतात. उपरांत एक मनीस सोऱ्याचो दोपो घेवन तातूंत केंसांत खोवपाचो गांच बुडयता आनी तो सोरो तांकां पियेवपाक दिता. ह्या विधीक टिपाणी अशें म्हण्टात. हो विधी कोंब्यान साद घालचे आदीं करपाचो आसता. तेमेरेन व्हंकलेक सोरो पियेवंक मेळना. हे कार्यावेळी उपरांत व्हंकल - न्हवरो एकठांय सोरो पियेतात आनी सगळ्या लोकांमदीं भरसून नाचपांत - गावपांत वांटो घेतात. निमाणें व्हंकल बापायच्या घरा वता. लग्नाउपरांत उण्यांत

उणो एक म्हयनो तरी न्हवरो - व्हंकलेक एकठांय रावंक मेळना.

हो सगळो विधी सोंपतकच एक व्हड मेजवानी आसता आनी ती सतत तीन दीस चलता.

तांचेभितर घटस्फोटाची चाल आसा. तेचपरी विधवेकय लग्न करूंक मेळटा. देर आनी विधवा भावज आसल्यार तांचें परत लग्न करूंक येता. तेचपरी मांवय आपले विधवा सुनेकडेन लग्न जावंक शकता. विधवेन देराकडे लग्न जायत जाल्यार तिच्या कुळारच्या मनशांनी मोल दिवंचें पडटा. विधवेक भुरगीं नासत जाल्यार तिची आस्पत तिच्या धाकट्या देराक मेळटा.

तांचेमदीं मेळ्या मनशाक पुरतात. मेळ्या मनशाचो सोयरो मड्याक हून उदकान न्हाणोवन केंसांक तेल लावन उपरांत ताका कपडे घालता. मडें कोंड्याचे निसणीक बांदून ती निसण घरा फाटले वण्टीक तेंकून उबी दवरतात. मड्याचे तकलेर एक ल्हानशी फळी दवरून तीचेर शीत आनी उकडिल्लीं तांतयां दवरतात. मड्याच्या आत्म्याक जनावराच्या जिवांचो सांगात मेळचो देखून रातचीं जायतीं जनावरां मारतात आनी रातभर इश्टांवांगडा जागर करतात. मडें दोन वा तीन दीस घरांत दवरतात. तिनय दीस ताच्या तोंडांत सोरो, मांस आनी शीत घालतात. ते पुराय रातीं धोल वाजोवन जागरण करतात. मड्याचो आत्मो सुखान अथिरवीक म्हळ्यार सर्गांत वचचो हो ह्या विधीचो हेत आसता.

तांचो निमाणो संस्कार सदांच सांजवेळचो आसता. मडें मेळ्या मनशाच्या घरामुखार वा रस्त्यार पुरतात. ताका गाड निळ्या कोराचें लुगट गुठलायतात. गांवांतले तरणाटे फोंड मारतात आनी मडें फोंडांत दवरतात. मरणा उपरांतच्या संस्कारांत मेळ्याच्या मामाक बरेंच काम आसता. हे लोक मेळ्या मनशाचें यादस्तीक बांदतात. यादस्तीक बांदीसर थंय जेवण दवरतात. तेचपरी थंय खांदयो आशिल्लो खूंट पुरतात. ते खांदयेर ऊंस, लिंबू आनी हेर फळां लोंबकळायतात. तेचपरी निकोटिनाच्या उदकान भरिल्लो एक दुदी थंय दवरतात. ह्या खूंटा शेजाराच आनीक एक खूंट पुरून ताचेर मड्याखातीर मारिल्ल्या जनावरांच्यो तकल्यो दवरतात.

टोळीमुखेल्याक मरण आयल्यार पुराय गांवाक तीन म्हयने सुतक पाळचें पडटा. ह्या काळांत मेळ्या मनशाचे सोयरे न्हायनात वा केंसांक तेलूय लायनात.

हे लोक झूम पद्दतीन शेतवड करतात. ही शेतवड एका जाग्यार एकच वर्स करतात आनी सात - आठ वर्सां ती सुवात पर्डींग दवरतात. शेताक जागो पळोवचे पयलीं शकून - अपशकून पळयतात. शेतांत तांदूळ, कापूस, मको, कड्डण, भाजीपालो हीं पिकां काडटात. तेभायर वीणकाम, वेतकाम, कोंड्यांचीं कामां, नुस्तेमारी हे वेवसाय करतात. तांच्यो बायलो वीणकाम आनी लुगटां रंगोवपाचें काम करतात. हे लोक शिकारय करतात. तांणी वागाची शिकार केल्यार

ते चाकेड ह्या नांवाचो विधी करतात. हो विधी दुस्मानाच्या तकल्यांची पुजा करपासारकोच आसता. ही पुजा केली ना जाल्यार वाग पिडा पातळायता असो तांचो समज आसा.

गाय, दुकर, सुणीं, मिथुन, कुकडां आनी पारवे ह्या जनावरांक ते पोसतात. हातूंत मिथुन हें सगळ्यांत म्हत्वाचें जनावर. लग्नांत चलयेचें मोल ते मिथुनांत दितात. तांच्या दुदाचो मात ते उपेग करीनात. ते तांदळापसून सहम नांवाचो सोरो तयार करतात. मिथुनाच्या शिंगापसून ते सोऱ्याचे पेलें तयार करतात. हे पेलें टोळीमुखेली आनी खानदानी लारवेरीच वापरतात. सामान्य लोक सोरो पियेवपाखातीर कोंड्याच्या नळ्यांचो उपेग करतात. तांच्यो बायलो - दादले निकोटिनाचें उदक पियेतात. आधुनिक काळांत, येरादारीच्या संपर्कावरवीं, सगळ्याच आदिवासी जाती - जमातींचो कायापलट जावंक लागला. पारंपारीक चालीरिती सदळ जावंक लागल्या. आधुनिक समाजाची वाटचाल विज्ञानीक दिकेन जावंक लागल्या. हे वाटचालींत बरेंच कितें पोरणें शेंपूंक लागलां आनी नवें घेवप जावंक लागलां. लारवेर जमातय ह्या बदलाक आडवाद उरूंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

लारवेरी : लारवेचो धंदो करपी एक जात. ताचें मूळस्थान मारवाडाक आसून थंय ताका लारवेरा अशें म्हण्टात. सद्या तांचो राबितो महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, गुजरात ह्या वाठारांत आसा. हे लोक आपल्याक राजपूत आनी कायस्थ म्हण्टात. तांची कुळनांवां मोनजात, सुकर्णी आनी झाडां हांचेवयल्यान पडिल्लीं आसता. तांचेभितर पोटफांटो ना, ते स्मार्थ आसून बालाजी, भवानी, गणपती आनी राम ह्या देवांक भजतात.

मारवाडांतल्या लारवेरांमदीं हिंदू आनी मुसलमान ह्या दोनय धर्मांचे लोक आसात. लारवेर बायलो फकत लारवेचीं कांकणां घालतात. मुसलमान लारवेरा आदीं राजपूत आशिल्ले. सद्या ते सुन्नी पंथाचे आसात.

लारवेचीं कांकणां करप हो तांचो मुखेल वेवसाय. तांचेमदीं झाडाचेर लारव लावपाचो एक स्वतंत्र विधी आसता. तो चड करून आश्विन म्हयन्यांत करतात. लारवेरी मनीस रातचो नागडे अवस्थेंत एका दोण्यांत लारवेचे कितक घेवन ते एका झाडार लायता. उपरांत त्या झाडाक वंय घालून त्या झाडाक कोणाकच हात लावंक दिना. कोणाय विधवेक लारव लावपाची आसल्यार ती आपल्या चल्याक हाण्डीर घेवन तो दोणो ताच्या माथ्यार दवरता आनी बडयेन ते कितक झाडाक लायता. पांय रंगोवपाखातीर हे लोक लारवेंत भिजयल्लो कापूस विकतात. ह्या कापसाक माहुरकी गुलेली अशें म्हण्टात. तेभायर दोरे, राखयो विकपाचे धंदेय ते करतात.

तांच्यात सुयेर वा सटयेची पुजा करिनात. भुरगें जल्मले

उपरांत णवव्या दिसापसून तेराव्या दिसामेरेन ते केन्नाय ताका नांव दवरतात.

लारवेरी लोक मडें लासतात. उपरांत बारा दीस सुतक पाळटात. बाराव्या दिसा उदकान भरिल्ले बारा कळशे मुखावयल्या दारांत दवरून तांची पुजा करतात.

- कों. वि. सं. मं.

लागरलव्ह, सेल्मा : (जल्म : २० नोव्हेंबर १८५८, मोर्बाका, व्हेर्मलांड, स्विडन; मरण : १६ मार्च १९४०, मोर्बाका).

स्विडनी लेखिका. भुरगेपणांत तिच्या पांयांत अपंगूळपण आयिल्लें. उपरांत ती बरी जाली. पूण सुरवातीचें शिक्षण तिका घरचे घराच घेवंचें पडलें. उपरांत स्टॉकहोमांत तिणें अध्यापिका जावपाचे नदरेन शिक्षण घेतलें आनी ते उपरांत ती लांतस्कूनाक एके शाळेची मुख्याध्यापिका म्हणून काम करूंक लागली.

गोश्ता बेलिंग सागा (२ खंड, १८९१, इ. अ. द स्टोरी ऑफ गोश्ता बेलिंग, १९१८) ही तिची पयली कादंबरी. ते उपरांत 'इन्व्हिजिबल लिंक्स' (१८९९, इ.शी.), द मिरकल्स ऑफ अँटी क्रायस्ट (१८९७, इ.अ. १८९९), जेरूसलेम (२ खंड, १९०१ - ०२, इ.अ. १९१५) ह्यो कादंबऱ्यो उजवाडा आयल्यो. जेरूसलेम ही कादंबरी उजवाडा येनाफुडें तिका खूब नामना मेळ्ळी. पयल्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळांत तिणें द - रिंग ऑफ द लोवेनस्कोल्ड्स (१९२५, इ.अ. १९३१); शार्लट लोवेनस्कोल्ड (१९२५) आनी अँना स्व्हार्ड (१९२८) ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. द वंडरफुल अँडव्हॅचर्स ऑफ निल्स (१९०६-०७) आनी फर्दर अँडव्हॅचर्स ऑफ निल्स (१९११, इ. शी.) हीं भुगोलाचीं पुस्तकां तिणें भुरग्यांखातीर बरयलीं.

साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार दिवन (१९०९) तिचे साहित्यसेवेचो संवसारीक पांवड्यार भोवमान जालो. हो पुरस्कार मेळोवपी ती पयली स्विडनी व्यक्ती. १९१४ वर्सा स्वीडिश अकादेमीचें वांगडीपण तिका मेळ्ळें. हो मान मेळोवपी ती पयली स्विडनी बायल.

- कों. वि. सं. मं.

लाट्यायन ब्राह्मण : ब्राह्मणांतलो एक पोटभेद. ह्या ब्राह्मणांक लाड ब्राह्मण अशेंय म्हण्टात. लाड हें उतर लाटपसून जाल्लें आसा आनी लाट हें उतर लाट्यायन ह्या उतराचो अपभ्रंश. सामवेदाच्या राणायणी फांट्याचें लाट्यायन नांवाचें एक सूत्र आसा. ह्या राणायणी फांट्याचो अभ्यास करपी ब्राह्मणांक लाट्यायन हें सूत्रवाचक नांव पडलें. काळांतरान लाट्यायनाचें लाट इतलेंच नांव अस्तित्वांत आयलें.

इ.स. ७१२त महंमद कासीमान सिंधाचेर घुरी घाली आनी तो वाठार जिखलो. सिंधाभाशेन गुजराताचेरय मुसलमानांच्यो घुरयो पडटल्यो ह्या भंयान थंयचे जायते लोक महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी

पांड्य (तमीळनाडू) ह्या देशांनी वचून रावले. सावकारी करपी लाठ ब्राह्मणांवांगडा हेर जायत्या जातींचे लोक लाठ देशांतल्यान भायर सरले. लाठ पानारी (पान मळ्याचो धंदो करपी), लाठ शेट, लाठ क्षत्रिय, लाठ चव्हाण, लाठ वैश्य, लाठ साळी, लाठ मराठे, लाठ वंजारी, लाठ कलाल, लाठ तेली, लाठ दरसा, लाठ सुलेमानी मुसलमान कसाब, लाठ गौड सारस्वत ब्राह्मण हे तांचेमदले कांय लोक.

लाठ गौड सारस्वत ब्राह्मण हे महाराष्ट्रांत जायते शेंकडे रावतात. तांची भास, कपडे, लग्नपद्दत सारकिल्ल्यो सगळ्यो गजाली तांणी महाराष्ट्रीयीकडच्यानच घेतल्यात.

लाठ ब्राह्मणांनी लाठ देशांतल्यान येवन धाराशिव (उस्मानाबाद) ह्या गांवांत वसती केली. तांचेमदले कांय लोक तमीळनाडू वा कर्नाटक ह्या प्रदेशांत गेले. कर्नाटकांत गेल्ल्या लोकांमदलीं कांय घराणीं आतां बेंगळूरांत आसात.

धाराशिवाक लाठ ब्राह्मण सुमार दोनशीं वर्सां रावले. हे लोक खूब गिरेस्त आशिल्ले. तांच्यो बायलोय सोबीत आशिल्ल्यो. धाराशिवच्या राजाची तांचेमदले एके सोबीत बायलेचेर नदर आशिल्ली. पूण ताची इत्सा पूर्ण जालिना देखून ताणें ह्या लोकांक खूब त्रास दिवपाक सुरवात केली. तांचो पैसोय ताणें जप्त केलो. राजाच्या ह्या जाचाक वाजेवन ह्या लोकांनी देशत्याग केलो. इ.स. १०५८त ते फत्तेखेडाक वचून रावले. थंय सत्पुरुश श्रीपळ सिधेश्वरमहाराज हाचें वास्तव्य आशिल्लें. मागीर थंयच्यान हे लोक वऱ्हाड, नागपूर, खानदेश ह्या भागांत पातळ्ळे. तांचेवांगडा शेंकड्यान शेंकड्यांचे उपाध्याय गौड गुर्जर ब्राह्मणय आशिल्ले. गुर्जर ब्राह्मण तांचीं सगळीं धर्मीक कामां वैदिक सूत्रोक्त पद्दतीन करताले.

लाठ ब्राह्मणांचो मूज करपाचो संस्कार मदीं बंद पडलो. तांची धर्मीक कामां वैदिक सूत्रोक्त पद्दतीन जावपाचीं सोडून पुराणीक पद्दतीन जावपाक लागलीं. अखेरेक लाठ ब्राह्मण आपलें ब्राह्मण्यत्वच विसरले. तांचीं कारणां अशीं -

पयलें म्हणजे, लाठ ब्राह्मणांनी महाराष्ट्रांत आयले उपरांत आपले पयलींचे सावकारी आनी वेपार हे वेवसाय चालूच दवरले. तातूंत तांकां जायती संपत्ती मेळ्ळी. ही वैश्यांची वृत्ती आपणावन संपत्ती मेळोवपाक ते भुल्लुसले, जाका लागून मुळांत आपण ब्राह्मण आसात हें ते विसरले.

दुसरें म्हणजे, मुसलमानांच्या त्रासांक लागून विदर्भांतल्या लाठ ब्राह्मणांचेर बाटून मुसलमान जावपाचो प्रसंग आयलो. पूण सुदैवान तांचीं फकत जानवीच काडून घेतलीं. इ.स. १७२४त निजाम आनी मोगल हांचेमदीं झूज जालें आनी वऱ्हाड प्रांत निजामाच्या ताब्यांत गेलो. तेउपरांत थंय मुसलमानांचे त्रास, बळजबरी सुरू जाली.

तिसरें म्हणजे, लाठ ब्राह्मणांनी आपले वांगडा हाडिल्ल्या गौड गुर्जर उपाध्यायांचें अनुदारपण. मुसलमानांनी बळजबरीन तांचीं जानवीं काडून घेतलीं तरीय गौड गुर्जर ब्राह्मणांक परत तांची मुज बांदून, वैदिक सूत्रोक्त पद्दतीन तांचीं धर्मकृत्यां करपाक कांयच आडमेळ्ळीं नाशिल्लीं. कारण वेदांचो अधिकार ब्राह्मण, क्षत्रिय आनी वैश्य ह्या तिगांकच आसा. पूण महाराष्ट्रांतल्या ब्राह्मणांनी वेदांचो अधिकार फकत ब्राह्मणांकच आसा असो गैरसमज पातळायलो. गौड गुर्जर ब्राह्मण ताका बळी पडले. ताकालागून तांणी लाठ ब्राह्मणांचीं धर्मीक कृत्यां पुराणीक पद्दतीन करपाक सुरवात केली.

लाठ ब्राह्मणांचो हो विस्मृतीचो काळ सारको खंयचो तें सांगपाक जायना. पूण इ.स.च्या १९व्या शेंकड्याचे अखेरेक हांचेमदल्या कांय लोकांक आत्मसंशोधनाची इत्सा जाली आनी तांणी आपल्या समाजाची म्हायती एकठांय करपाक सुरवात केली. विदर्भांतल्या मलकापूरच्या कांय लोकांक आनी विष्णु मोतीराम देऊळगांवकर हाका आपल्या ब्राह्मणत्वाची जाण आयली आनी ताणें ती आपले जातीच्या लोकांक पटोवन दिली.

ताचे उपरांत १९२६ च्या मे म्हयन्यांत मेहकर ह्या गांवांत ह्या लोकांची बसका जाली आनी ते बसकेंत दक्षिणी ब्राह्मणांक वेदोक्त पद्दतीन तांचे संस्कार आनी धर्मकर्मां करचीं म्हणून मागणी जाली. तेप्रमाण फत्तेखेडाच्या गुर्जर गौड ब्राह्मणांनी ही मागणी मान्य केली आनी तशे ते रावपाक लागले.

- कों. वि. सं. मं.

लाठ : बांय वा व्होंडको हातुंतलें उदक उसपुपाचें एक पारंपरीक, गांवगिरे साधन. कुळागर वा तत्सम बागायतीक उण्या श्रमान आनी उण्या वेळान उदक शिंपपाक उपेगी पडपी हें साधन. जंय उदक मेळपाची शक्यताय आसा थंय बांय वा व्होंडको खणटात. ताचे देगेर ही लाठ बसयतात. एके उबे म्हेडीर एक आडवी दांडी अशे तरेन बसयतात की, ती ते म्हेडीचेर समतोलपण राखून वयर सकयल सहजतायेन घोळूंक शकता. हे दांडयेच्या बांयच्या काठाभायर उरपी तोंकाचेर थरावीक वजनाचो फातर वा तत्सम वस्तू बांदतात. जाल्यार दुसऱ्या तोंकाक कोंडो वा राजू बांदून ताच्या दुसऱ्या पोंताक उदक भरपाचें आयदन कोळंब वा पत्रो / प्लास्टिकचो डबो, चामड्याची पिशवी बांदतात. बांयच्या काठार एक लांकडी वा लोखणी पाटी दवरतात. हे पाटयेर उबो रावन लाठ चलोवपी मनीस राजू वा कोंडो ओडून आयदन बांयच्या उदकांत बुडयता. तें बुडल्या उपरांत आनी मनशान भार सोडल्या उपरांत दांडयेच्या दुसऱ्या तोंकाक आशिल्ल्या वजनाक लागून उदकान भरिल्लें आयदन आपसुकीच वयर सरता आनी बांयच्या काठार तयार केल्ले ल्हानशे टांकयेंत रवता. थंयसावन तें फुडें पाटामदल्यान बागायतीक पावता. आयदन रितें जालें की,

परतून उदक भरपारवातीर लाठ मनशाकडल्यान बायच्या उदकांत दामप जाता आनी उदक उसपुपाची प्रक्रिया चालू उरता.

आधुनिक काळांत उदक उसपुपाचे पंप यंत्रणेक लागून लाठ हें साधन वापरांतल्यान उणें जावंक लागलां. कांय मागाशिल्ल्या सुवातींनी लाठ हें साधन अजुनय वापरांत आसा.

- कों . वि. सं. मं.

पूरक नोंद : राट

लाठी : एक व्यायामसाधन. स्वताची राखण जावंची आनी दुस्मानाचेर हल्लो करचो हे मुळावे गरजेंतल्यान लाठी (बडी) घुंवडावपाचे कल्पनेचो उगम जालो. स्वताचें सामर्थ्य दारखोवपाचें साधन म्हणून लाठीक म्हत्व आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत बचाव वा हल्लो हांचेरवातीर झाडाचे खांदयेचो उपेग करताले. तातुंतल्यानच फुडें लाठी म्हळ्यार बडयेचो वापर करूंक लागले. बडयेचें रुपांतर फुडें लाठयेंत जालें. 'लठ' म्हळ्यार लाठी. हो लठ मोटो, जड आनी तकलेपरस एक हात ऊंच आसता. लाठयेची उंचाय सुमार ५ - ५ १/२ फूट (१.५२ ते १.६७ मी.) आसता. ती सादारण कानाचे पाळयेमेरेन आसूंक जाय असो नेम आसा. लाठी कोंड्यापसून वा वेतापसून तयार करतात.

लाठी कशी धरची, कशी घुंवडावची हे नदरेन तिचे पवित्रे आनी हात बसयल्ले आसात. लाठी घुंवडायतना मोटी वट लाठयेचे फुडले वटेन धरून घुंवडायतात, जाल्यार मदीं धरून घुंवडावपाची चाल आसा. लाठेवरवीं हल्लो आनी बचाव एकाच वांगडा करूं येता. लाठी आंगाभोंवतणीं, थांबयनासतना गरगर घुंवडावन एकांतल्यान एक अशीं वाटकुळां निर्माण करपांत खरी कुशळताय आसता. जंगमो, बगलमो अशीं वाटकुळां आसतात. सादी आनी उरफाटी ह्या दोन मुलभूत प्रकारांचेर लाठयेचे सत्तावीस हात (पवित्रे) बसयल्ले आसात. हल्लो करतना तिचो वार प्रतिपक्षाच्या वेगवेगळ्या अवयवांक लागतले अशे शिटूकसाणीन लाठयेचे हात करूंक येतात.

वीरवृत्ती निर्माण करप, प्रतिकारशक्ती वाडोवप, शिटूकसाण आनी कुशळताय वाडोवप हेखातीर लाठयेचो उपेग करतात. भारतीय बलोपासनेंत लाठयेक उंचेली सुवात आसा. जड लाठी, वजनदार लाठी, लांब लाठी, (लठ), कसरत अशे लाठयेच्या व्यायामाचे प्रकार आसात. स्विडनी व्यायामपद्दतींत सांघीक लाठयेक म्हत्व आसा. लाठी-लडाय हो एक म्हत्वाचो प्रकार आसून तो प्रतिस्पर्ध्यांक हारोवपाक उपेगी पडटा. लाठी - लडाय आनी लाठी-बंदेश हांचो प्रत्यक्षांत उपेग जाता, जाल्यार सांघिक लाठयेचो फकत प्रात्यक्षिक म्हणून उपेग जाता.

अखिल महाराष्ट्र शारिरीक शिक्षण मंडळान लाठी आनी फरीगदका छूट ह्या मर्दानी खेळाचे नेम तयार करून ताका अधिकृत

रूप दिलां. हालींच्या काळांत व्यायामाच्या ह्या उपेगी प्रकाराचें म्हत्व उणें जाल्लें दिसता. पूण शासकीय सेवेंत लाठयेचो आजय उपेग जाता. पुलिसांच्या हातांत लाठी दिवप जाता आनी तिचो वापर एक हत्यार म्हणून जाता. मारामारी मोडून काडप वा शांतताय प्रस्थापित करप हे नदरेन लाठयेचो आयजय उपेग करतना दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

लाड, पुरूषोत्तम मंगेश : (जल्म : २९ मार्च १९०५, वागाळी - बारदेस; मरण : मार्च १९५७, मुंबय).

संत साहित्याचो अभ्यासक. ताचें मुळावें शिक्षण आजोळा सावंतवाडी गांवांत जालें. १९२२ त तो मॅट्रिकेचे परिक्षेंत पयलो आयलो. ताका जायतीं इनामां आनी शिश्यवृत्त्यो मेळ्ळ्यो. मराठीवरी संस्कृतांतय तो पंडीत आशिल्लो. फुडें एल्फिन्स्टन कॉलेजींत तो इंटर आर्टसाचे परिक्षेक पयलो आयलो. तशेंच, ताका संस्कृतांतली सर जीवनदास माधवदास ही शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. बी.ए.क ताणें संस्कृत विशय सोडून अर्थशास्त्र आनी इतिहास हे विशय घेतले आनी ह्या दोनय विशयांनी तो पयलो आयलो.

तेउपरांत टाटा एंडावमेंट निधिन दिल्ली शिश्यवृत्ती घेवन तो लंडनाक गेलो. थंय कॅंब्रिज विद्यापिठांत अर्थशास्त्र हो विशय घेवन १९२७त ट्रायपसच्या पयल्या विभागाचे परिक्षेंत तो पयलो आयलो. दुसऱ्या वर्सा तो दुसऱ्या विभागाची परिक्षा दिवन अर्थशास्त्रज्ञ जालो. ह्याच वर्सा ताणें आय.सी.एस्. ही परिक्षा दिली आनी तातूंत बरे तरेन पास जावन तो भारतांत आयलो.

भारतांत ताका असिस्टंट कलॅक्टर म्हणून सुरत आनी पंचमहालांत नोकरी मेळ्ळी. फुडें अहमदनगर, धुळे, रत्नागिरी, ठाणें, बेळगांव, पुणें ह्या सुवातींचेर सत्र न्यायाधीश म्हणून ताची नेमणूक जाली. ह्या काळांत ताणें सरकारी अधिकारी आसुनय जनतेंत मेळून मिसळून आपले निगर्वी आनी सादे, सोज्जळ वागणुकेन खूब नामना जोडली. ४२ चे भारत छोडो चळवळींत ताणें कायद्यांत कसलीच कसर दवरिनासतना सत्याग्रहींवटेन न्याय दिलो. तेखातीर ताणें आपल्या वयल्या अधिकाऱ्यांकडल्यान कांयकडेन वायटपण घेतलें.

१९३७ वर्सा सुटी घेवन तो विलायतेक गेलो आनी बॅरिस्टर जालो. तशेंच 'हिंदू लॉ' ह्या विशयांत तो सगळ्यांत पयलो आयलो. तेन्ना कायद्याच्या ताच्या ह्या गिन्यानाक लागून रोरवडोच मुंबय सरकाराचो सचिव आनी लिगल रिमेन्सर्स म्हणून ताची नेमणूक जाली. कांय काळ चीफ सेक्रेटरी म्हणूनय ताणें काम केलें. फुडें केंद्र सरकारांत डॉ. बाळकृष्ण केसकर हो नभोवाणी आनी म्हायती मंत्री आसतना ताणें लाडाक व्हरून आपल्या खात्याचें सचिवपद दिलें. तेन्ना ताणें डॉ. केसकराच्या पालवान आकाशवाणीच्या कार्यावळींत खुबूच सुदारणा घडोवन हाडल्यो. कोंकणी विभागाची सुरवात ह्याच

काळांत जाली. आकाशवाणीवयल्या कार्यावळींक साहित्यीक स्पर्श जावंचो ह्या हेतान ताणें प्रादेशिक सल्लागार मंडळाची नेमणूक केली.

ताच्या साहित्यीक वावराक खऱ्या अर्थान सुरवात जाली ती विलायतेसावन परत येतकच. 'प्रतिभा' ह्या त्या वेळच्या नामनेच्या पंद्रशी नेमाळ्यांत ताणें 'चिकित्सक एम्.ए.' ह्या टोपणांवांन पुस्तक परिक्षणां करीत साहित्याविशींचे स्फूट लेख बरोवंक सुरवात केली. ताणें बरयल्लो स लेखांचो संग्रह 'कृत्तिका' ह्या नांवान उजवाडाक आयला. ताणें बरयल्ल्या कवितांचो संग्रह 'मधुपर्क' ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. पूण साहित्य मळावयलो ताचो म्हत्वाचो वावर म्हळ्यार संत तुकारामाचे गाथेचें संशोधन, तेचपरी चिकित्सक पद्दतीन आनी सगळे इतिहासीक पुरावे सोदून तांचें मुल्यमापन करून बरयल्लें संत तुकारामाचें चरित्र. पूण ह्या चरित्राचीं फक्त पयलीं १४ प्रकरणां ताणें बरयल्लीं आनी तीं छापुनय आयिल्लीं. उपरांत भलायकी इबाडिल्ली आसतनाय ताणें सोळावें प्रकरण बरयलें. तरी तुकाराम चरित्राचो संकल्प पुराय जावंचे आदींच पिरायेच्या ५२ व्या वर्सा मेंदवाच्या विकारान ताका मरण आयलें. केंद्रिय साहित्य अकादमीन कालिदासाचे पुराय म्हायतीचो इंग्लीश अणकार करपाची कामगिरी ताचेर सोंपयल्ली. तेंय काम पुराय जावंक शकलेंना. तुकाराम चरित्राचें १५वें प्रकरण मात प्रा. प्रियोळकार हाणें मराठी संशोधन पत्रिकेंत उजवाडाक हाडलें.

लाडाच्या नांवान आकाशवाणीचेर दर वर्सा एक व्याख्यानमाला जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लाड, भाऊ दाजी : (जल्म : १८२२ माद्रें - पेडणे; मरण : ३१ मे १८७४ मुंबय).

एक प्राचविद्या पंडीत, समाजसेवक आनी वैजकी जाणकार.

ताचें पुराय नांव रामकृष्ण विठ्ठल लाड. इश्टांमदीं ताका भाऊ ह्या नांवान पाचारताले आनी ताच्या बापायक दाजी म्हण्टाले. ताका लागून फुडें ताचें भाऊ दाजी हेंच नांव रूढ जालें. ताचो बापूय पार्शें गांवांत शेती आनी कारकुनाचें काम करतालो. पूण मागीर वेवसायानिमित्तान लाड घराणें

मुंबय गेलें (१८३२). थंय विठ्ठलराव मातयेच्यो बावल्यो करून विकतालो.

भाऊ दाजीचें मुळावें शिक्षण नारायण शास्त्री पुराणिकाचे मराठी शाळेंत जालें. मागीर ताणें एल्फिन्स्टन विद्यालय आनी

कॉलेजींतल्यान उंचेलें शिक्षण घेतलें. तशेंच ताणें संस्कृताचोय अभ्यास खासगी रितीन केलो. फुडें ताची एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षक म्हणून नेमणूक जाली (१९४३). ह्याच अदमासाक ताचें पार्वतीबाई नांवाचे चलयेवांगडा लग्न जालें.

भाऊन कच्छ, काठेवाड ह्या गुजराताच्या विभागांतल्या बालकन्या हत्येचे प्रथेचेर इंग्लीश आनी गुजराती अशा दोनय भाशांनी एक निबंद बरयलो. ताच्या ह्या निबंदाक ६०० रुपयांचो पुरस्कार मेळ्ळो आनी ताच्या चिकित्सक अभ्यासू संशोधनवृत्तीकय चालना मेळ्ळी. उपरांत ताणें ग्रांट मेडिकल कॉलेजीची फॅरिश शिश्यवृत्ती मेळयली आनी वैजकीशास्त्रांत पदवी घेतली (१८५१). कॉलेजींत आसतना ताणें ग्रंथपालाचेंय काम केलें. तशेंच ताणें वैजकी वेवसायय सुरू केलो. कुशठरोगाचेर ताणें खूब नांवाचेंय वनस्पतीच्या बियांपसून तयार केल्लें एक देशी वखद सोदून काडलें.

तो बाँबे अँसोसिएशनाचो सचीव आशिल्लो. दादाभाई नौरोजीन इंग्लंडांत काडिल्ल्या इंडिया अँसोसिएशन नांवाच्या मुंबय फांट्याचो भाऊ अध्यक्ष आशिल्लो. समाजीक सुदारणेवांगडाच ताणें उद्देगीक सुदारणेकडेनय लक्ष दिलें. मुंबयंत कागद आनी कापूस हांच्यो गिरणी उभारपांत ताणें फुडाकार घेतलो. १८५४त तो वॅस्टर्न इंडियन कॅनल अँड इरिगेशन हे कंपनीचो संचालक जालो.

बायलांक शिक्षण दिवपी स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफीक सोसायटी हे संस्थेचो तो पयलो भारतीय अध्यक्ष आशिल्लो (१८६३ - ७३). बायलांक शिक्षण मेळचें म्हणून ताणें आपले पयशे खर्च केले. विधवांच्या लग्नांचे चळवळीकय ताणें फाटबळ दिलें. लोहार चार्ळीतले कन्याशाळेक तो अर्थीक आदार दितालो, देखून ते शाळेक 'भाऊ दाजी गर्ल्स स्कूल' हें नांव दिलें. अंधश्रध्दा आनी जातीवेवस्थेचो तो विरोधक आशिल्लो. ताचो भौशिक वावर पळोवन सरकारान मुंबयच्या शेरीफ पदाचेर ताची नेमणूक केली (१८६४ - ६९).

वनस्पत आनी पुर्विल्लो इतिहास हांच्या संशोधनांत ताणें खाशेलें लक्ष घालें. राणीची बाग (जिजामाता उद्यान), आल्बर्ट म्युझियम, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, पेटिट इन्स्टिट्यूट सारकिल्ल्या संस्थांच्या वावराक ताचेकडल्यान योगदान घडलां.

ताचें यादस्तीक अशें ताच्या नांवाचें वस्तुसंग्रहालय जिजामाता उद्यानांत उबारलां. भाऊन भारतभर भोंवडी करून हस्तलिखितां, शिलालेखांचे ठशे, दुर्मीळ चित्रां, नाणीं, ताम्रपट, शस्त्रां सारकिल्ल्या वस्तूंचो संग्रह केला. मुंबयच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचो तो वांगडी आशिल्लो आनी मागीर तो उपाध्यक्ष जालो. वेगवेगळ्या परिशदानीय ताणें प्राच्यविद्येच्या संदर्भांत जायते सोद निबंद सादर केले. भाऊच्या मरणाउपरांत रामचंद्र घोष हाणें द लिटररी रिमेन्स ऑफ भाऊ दाजी ह्या माथाळ्यारवाला ताचे संशोधनात्मक सोदनिबंद प्रसिद्द केले. तशेंच रायटिंग्स अँड स्पिचीस ऑफ डॉ. भाऊ दाजी ह्या

माथाळ्यान त्र्यं. गो. माईणकर हाणें ताचें सगळें बरवप संपादीत करून प्रसिद्द केलें (१९७४). भाऊचे यादीक संस्कृत विशयांत बी.ए.क पयलो येवपी विद्यार्थ्याक भाऊ दाजी हो पुरस्कार दितात.

- कों. वि. सं. मं.

लाड, समशेर जंगबहादर (लखबादाद) : (जल्म : ? पार्से पेडणे; मरण : २७ जानेवारी १८०३ मेवाड).

लखबादादाचें शिक्षण घरचे घराच जालें. मराठीवांगडा संस्कृताचेंय शिक्षण ताणें पुराय केलें. ताच्या घरांत पोथी वाचपाची पद्दत आशिल्ली. रामायण - महाभारतांतल्यो कथा आनी तातुंतलीं जुजाचीं वर्णनां आयकून तो प्रभावीत जातालो. आपणेंय असोच पराक्रम करचो अशें ताका दिसतालें. गोंयांत ताची ही इत्सा पुराय जावप शक्य नाशिल्लें. उत्तर हिंदुस्थानांत लाड घराण्यांतले बरेचशे जाण लश्करांत आशिल्ले. देखून ताणें थंय वचपाचो निर्णय घेतलो. अखेरेक एक दीस तो घरांतल्यान भायर सरलो आनी सरळ उज्जैनक गेलो. थंय महादजी शिंदेचो एक सरदार बाळोबा तात्या पागनीस हाचेकडेन तो कारकून म्हणून रावलो आनी कारकुनी करता आसतनाच ताणें लश्करी शिक्षण घेतलें.

लखबादादाच्या कामाचेर पागनीस खोशी आसतालो. एक दीस शिंद्यान बडटी दिवन ताका दुसरेकडेन धाडलो. तेन्ना बाळोबा तात्यान पागनीशीच्या कामाखातीर लखबादादाची शिफारस केली आनी शिंदे सरकारान ताका पागनीशी दिली.

पागनीस आसतना लखबादादान बरें काम केलें. शिंद्याच्यो ७२ पागो ताणें नव्योताळ केल्यो. ताणें जें लश्करी शिक्षण घेतिल्लें ताचो ताका ह्या कामाक बरोच उपेग जालो. ताचे उपरांत शिंदे सरकारान ताका सरदारकी दिली आनी तोफखान्याचेर ताची नेमणूक केली. ह्या हुद्दयार आसतना लखबादादान तोफखान्याचो दर्जा वाडयलो.

इ.स. १७८४त दिल्लीचो कारभार महादजी शिंदे हाचेकडेन आयलो. तेन्ना ताणें लखबादादाक आगऱ्याचो सुभेदार म्हणून नेमलो. हे सुवातेर आसतना इस्मायल बेग आनी गुलाम कादीर ह्या दोन मुसलमान सरदारांनी आगऱ्याच्या किल्ल्याक रेवाडो घालो. त्यावेळार मोटे हुशारकायेन लखबादादन हो रेवाडो मोडून उडयलो. आगऱ्याचो हो रेवाडो इतिहासांत प्रसिद्द आसून लखबादादाचे त्यावेळचे हुशारकायेची तुस्त जाल्ली आसा. ताचेउपरांत ताका मेवाड प्रांताची सरसुभेदारी दिली. थंय ताणें वेवस्थीत कारभार चलयलो आनी जायत्या लडायांनीय वांटो घेतलो.

- कों. वि. सं. मं.

लाफॉतेन, आंरी - मरी : (जल्म : २२ एप्रिल १८५४, ब्रुसेल्स; मरण : १४ मे १९४३, ब्रुसेल्स).

बेल्जियम संसदपटू. आंतरराश्ट्रीय कायद्याचो नामनेचो विधिज्ञ आनी संवसारीक शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो मानकरी.

ब्रुसेल्स विद्यापिठांतल्यान कायद्याची पदवी घेवन - १८७७ वर्सा ताणें वकिलीक सुरवात केली. ह्या वेवसायांत ताका खूब नामना आनी पयसो मेळ्ळो.

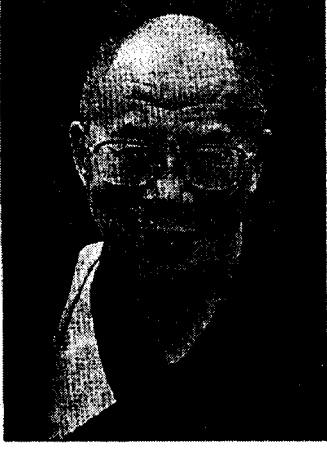
१८९३ वर्सा ताची ब्रुसेल्स विद्यापिठांत आंतरराश्ट्रीय विधीचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली. दोन वर्सांउपरांत तो समाजवादी पक्षावतीन सिनेटाचेर वेंचून आयलो (१८९५). फुडें १९१९ - १९३२ ह्या काळांत ताणें सिनेटाच्या उपाध्यक्षपदाचेर काम केलें. ते उपरांत लवाद मंडळाखातीर नेमिल्ल्या बेल्जियमी संघाचेर ताची सरचिटणीसपदाचेर नेमणूक जाली. रोकडोच ताणें आंतरसंसदीय संघटनेंत सक्रीय वांटो घेतलो. फुडें ताची लवाद मंडळाच्या अध्यक्षपदाचेर नेमणूक जाली. शांतताय संघाकडेन ताचे बरे संबंद आशिल्ले. ताणें द हेगाक १८९९ आनी १९०७ वर्सा दोन शांतताय परिशदो भरयल्यो. १९०७ - ४३ ह्या काळांत बर्नच्या आंतरराश्ट्रीय शांतताय संघाच्या अध्यक्षपदाचेर फ्रिद्रिक बायराउपरांत लाफॉतेनाची नेमणूक जाली. निमाणेमेरेन तो ह्या पदाचेर आशिल्लो. ताणें पॅरिस शांतताय कबलातींत (१९१९) आनी राश्ट्रसंघाचे समितीचेर (१९२० - ३१) बेल्जियमाचो प्रतिनिधी म्हणून काम केलें. आंतरराश्ट्रीय सामंजस्यखातीर ताणें 'सेंट्रु इन्वॅलॅक्तुआल मॉदियाल' नांवाची संस्था स्थापन केली. उपरांत ती राश्ट्रसंघांत विलीन जाली. हे संस्थेचे धर्तेचेर इंटरनॅशनल कोर्ट ऑफ जस्टिस, वर्ल्ड युनिव्हर्सिटी, युनिव्हर्सल लायब्ररी अशो बऱ्योचशो संस्था चालीक लागच्यो अशी ताची कल्पना आशिल्ली.

'इंतेरनॅसिओनाल द बिब्लिऑग्राफी' (ब्रुसेल्स) ही संस्था म्हळ्यार ताच्या कामाचें यादस्तीक. नेमाळीं आनी उजवाडा आयिल्ले ग्रंथ हांची संदर्भसूची करून तें साहित्य जनसामान्यांकडेन पावोवप हो हे संस्थेचो हेत आशिल्लो. हेखातीर ताणें 'पॅसिक्रीसी इंटरनॅशनल' हो ग्रंथ बरोवन ह्या क्षेत्रांत मोलादीक भर घाल्ली (१९०२). ह्या पुस्तकांत १७९४ ते १९०० मेरेनच्या आंतरराश्ट्रीय लवाद मंडळामुखार आयिल्ल्या खटल्यांचें इतिवृत्त ताणें संगतवार उजवाडायलें. फुडें ताणें हवाई झुजाआड जनमत घडोवपाची मोहीम काडली. ताच्या ह्या यत्नांक लागून ताका संवसारीक शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार (१९१३) दिवन ताचो भोवमान केलो.

ताणें 'ग्रेट सोलुशन' (१९१६) आनी 'बिब्लिऑग्राफी पीस अँड आर्बिट्रेशन' हीं आनीकय म्हत्वाचीं पुस्तकां बरयलीं. दुस्मानकाय आशिल्ल्या फ्रांस आनी जर्मनी ह्या दोन देशांभितर ताणें इश्टागतीचे संबंद प्रस्थापित करपाचे यत्न केले. ताची चडशी सगळी जीण शांततायेचे चळवळीचो प्रसार आनी प्रचार करपाक सोंपली.

- कों. वि. सं. मं.

लामा धर्म : तिबेटाचो धर्म. लामा वा श्रेश्ठ जंय रावतात, थंयचो धर्म म्हळ्यार लामाधर्म, असो ताचो अर्थ जाता. लामा धर्माच्या

दलाई लामा

मुखेल्याक दलाई लामा म्हण पाचारतात. बौध्द धर्माचो प्रवेश तिबेटांत जावचे पयलीं थंय फ्युन् (बॉन) हो धर्म घोळपुर्वेंत आसलो. मंत्र-तंत्र, जादूटोणो हांचेर ह्या धर्माची भिस्त आशिल्ली. इ.स.चो आठवो शेंकडो तो चवदावो शेंकडो ह्या काळखंडांत पद्मसंभव (इ.स.चो आठवो शेंकडो), अतीश दीपंकर (१८२-१०५४) आनी त्सोड्रवाप (चवदावो शेंकडो)

हांचेसारके बौध्दधर्मप्रचारक तिबेटांत गेले. तांचेमदल्या पद्मसंभवाच्या आगमनांत तंत्रीक बौध्द धर्माची भरभराट जाल्ली. फुडें इकराव्या शेंकड्यांत विक्रमशील विद्यापिठांतल्यान तिबेटांत गेल्ल्या अतीश दीपंकरान थंय धर्मसुदारणेचें नवें युग सुरू केलें. त्सोड्रवापा हाणें बऱ्योच बुन्यादी सुदारणा घडोवन हाडून कडक नितीक आचाराचेर अदीक नेट दिलो. गुंतागुंतीचे तंत्रीक विधी ताणें न्हयकारले आनी ब्रह्मचर्यपालनाचेर ताणें अदीक भर दिलो. जादूटोणो आनी मंत्र-तंत्र हांचेर जे भर दिवपी आशिल्ले, तांकां, तांचे तांबडे रंगाचे तोपयेवयल्यान तांबडे तोपयेकार ह्या नांवान वळखूंक लागले. भूत पिशाच्च, डाकिणी हांकां खोशी दवरून सुरक्षितताय संपादन करपाचेर ह्या तांबड्या तोपयेवाल्यांची भिस्त आशिल्ली.

भारतांत तंत्रीक काळांत उत्पन्न जाल्ल्या नव्या कल्पनांप्रमाण उपलब्ध जाल्लें जायत्या तरांचे ध्यानी बुध्द, तांचेवांगडा येवपी तांच्यो बायल शक्ती आनी तांचे बोधिसत्त्व, तेचप्रमाण हेरुक, काळचक्र, वज्रभैरव, हयग्रीव, यम, महाकाळ, यमान्ताक, संवर, हेवज्र, संभल, कुरुकुल्ला ह्यो देवता आपणावन परत कांय पुराय रितीन थळाव्या अशा देवतांचोय स्विकार केलो. मंत्रतंत्र, धारणी, मुद्रामंडळां, होम, हांचें प्रस्थ वाडलें. मात्रिक सिध्दी कशी मेळोवं येत ह्याच विचाराक नेट आयलो. ताका लागून 'ॐ मणिपदमेहुं' सारक्या मंत्राचो उच्चार आनी लेखन सगळ्याक दिसता. हीं मंत्राक्षरां बरयल्लीं पंचपात्रीवजा चक्रां दर एका जाग्याचेर स्थापन करून तीं धुंवडायत रावत जाल्यार पुण्य मेळूं येता अशी भावना भौसांत रूढ जाली. बौध्दांच्या वसतींनी प्रार्थनेच्यो पताको उबारून तांचेर घोडे, वाग, शींव, गरूड, नाग हांच्यो आकृत्यो दिसूंक लागल्यो. 'बौध्द धर्माचो उत्कर्श जावं' अशा आशयाचीं उतरा ह्या पताकांचेर आसतालीं. अशेतरेच्यो पताको उबारप हें

पुण्याचें कर्तव्य अशें समजूंक लागले. गळ्यांत मंतरिल्लें तावज वा ल्हानशो डबयो घालपय सुरू जालें. बौध्दांच्या मठांतल्यान तोंडाचेर वेगवेगळीं म्होंवाळीं लावन लामा लोक नाच करताले. पुजेच्या वेळार १०८ दिवे पेटयताले. खंयच्या देव देवतांची पुजा करूंक जाय, हाचेविशीं मार्गदर्शन करपी ज्योतिशांकय म्हत्व आयलें. मनीस मेल्याउपरांत लामाक आपोवप, लामान मड्याचे तकलेवयर बसप, वा ताणें मड्याचे तकलेक बारीक बुराक करप, तातुंतल्यान त्या मेल्ल्याच्या आत्म्यान भायर येवन अमिताभ बुध्दाच्या स्वर्गामेरेन कशें वचप, हेसंबंदांन आदेश दिवपी मंत्र म्हणीत रावप, असो एक विधी आशिल्लो.

त्सोड्रवापा हाच्या बुन्यादी सुदारणांचो जांणी स्विकार केलो तांकां हळदुवे तोपयेवाले अशें म्हणपाक लागले. शुध्द आचरणांचेर तांचो भर आशिल्लो. ह्या हळदुव्या तोपयेवाल्यांच्या संप्रदायांतल्यान दलाई लामा सारके धर्मीक आनी त्या अनुशंगान राजकीय प्रशासक वेंचूंक लागले. आपल्या मठांत अध्ययन, अध्यापन, ध्यान, चिंतन हातूंत लामा गुल्ल जाल्ले आसताले. ल्हासाचे गान्देन (गान-डेन), दगहल्दन, दे - पुंग (ड्रे - पुंग), हब्रस - स्पुड', सेरा, स -क्य आदी फांकिवंत मठांतल्यान भिक्षूंक धर्माचें शिक्षण दिवंक लागले. हीं विद्यापिठांच आशिल्लीं. भिक्षू जावपाखातीर अशा मठांनी घेतिल्ल्यो परिक्षा पास जावप गरजेचें मानूंक लागले. पंडीत राहुल सांकृत्यायन, हाणें तिबेटांतल्या कुन् - दे - लिंग (कुन् - ब्दे ग्लिंग), प्यो - खांग् (स्पोस्-खांग्), शा-लू ह्या सारकिल्ल्या सुवातांवयल्या मठांतल्यान बरीच संस्कृत ग्रंथांचीं सावळेचित्रां, वा नकलो हाडल्यो. त्यो पाटणाच्या 'बिहार रिसर्च सोसायटी' आनी 'जयस्वाल संशोधन संस्था' ह्या वाचपघरांत सांबाळून दवरिल्ल्यो आसात. जायत्या संस्कृत ग्रंथांच्यो पोथयो बुध्दमूर्तीच्या पोटांत दवरिल्ल्यो दिश्टी पडतात, जांच्यो मूळ संस्कृत पोथयो भारतांतल्यान ना जाल्यात, अशा बऱ्याचशा संस्कृत ग्रंथांच्यो पोथयो तिबेटी मठांतल्यान मेळप शक्य आसा. कारण तेराव्या शेंकड्यांत बिहारांतल्या विद्यापिठांचो उच्छेद मुसलमान आक्रमकांनी केले उपरांत, जायते बौध्द भिक्षू आपलो ग्रंथसंग्रह वांगडा घेवन नेपाळच्यान तिबेटांत गेले आनी थंयच्या मठांत राबितो करून रावले. मठांत ध्यानी बुध्द, तांच्यो शक्ती आनी तांचें बोधिसत्त्व हांची पुजा करतात. ह्या ध्यानी बुध्दांतच वैशेचन, शक्तीमदीं तारा आनी बोधीसत्वांत अवलोकितेश्वर हांकां व्हडपण मेळ्ळां. कोणूय लामा आपलेपरस व्हड अशा दुसऱ्या लामाक गुरू करता.

लामा परंपरेतल्या सद्याच्या चवदाव्या दलाय लामाक पिरायेच्या पांचव्या वर्सा तें पद मेळिल्लें. तिबेटी लोकांनी तिबेट हातासपाक सोदपी चिनी सेने आड उठाव केलो (१९५९). तेन्ना भारतांत येवन तांणी राजकीय आलाशिरो घेतलो. तिबेटाचे मुक्ततायेखातीर ताणें दिल्ल्या शांततायपूर्ण, अहिंसक लडयारवातीर १९८९त ताका शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार दिला. तिबेटाचें इतिहासीक, संस्कृतीक दायज राखवें

आनी तिबेटाच्या प्रस्नांचेर शांततायपूर्ण उपाय काडचो म्हणून तो यत्न करीत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लामास, कार्लोस द साआव्हेद्रा : (जल्म : १ नोव्हेंबर १८७८ ब्नेस एअरीझ (आर्जेन्टिना); मरण : ५ मे १९५९ ब्नेस एअरीझ).

अर्जेन्टिनाचो मुत्सद्दी, विधिज्ञ आनी शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो लॅटिन अमेरिकेंतलो पयलो मानकरी (१९३६).

ब्नेस एअरीझ विद्यापिठांतल्यान ताणें कायद्याची पदवी घेतली आनी फुडें ह्या विशयांत डॉक्टरेट घेतली (१९०३). कांय वर्सां ताणें ला प्लाता आनी ब्नेस एअरीझच्या म्हाविद्यालयांत अध्यापनाचें काम केलें. ब्नेस एअरीझ नगरपालिकेचो सचिव आनी पतपेडयेचो संचालक हीं पदांय सांबाळ्ळीं (१९०६ - १९०७). हाचोच परिणाम म्हणून तो सक्रीय राजकारणांत पडलो आनी १९०८ वर्सा अर्जेन्टिनाचे संसदेचेर वेंचून आयलो. संसदेंत ताणें कायदो संमत करून घेवन एतद्देशीय साकर उद्देगांक परराश्ट्रीय चडाओडींपसून राखण मेळोवन दिली (१९१२). ताची कायदेमंत्री आनी उपरांत भौशिक शिक्षणमंत्री म्हणून नेमणूक जाली (१९१५). ताणें जिनिव्हा आंतरराश्ट्रीय कामगार परिशदेंत अर्जेन्टिनाचें नेतृत्व केलें आनी अध्यक्षपदय भुशयलें (१९२८). उपरांत १९३२ - ३८ ह्या काळांत परराश्ट्रमंत्रीपदाचेर ताची नेमणूक जाली. अर्जेन्टिनाच्या परराश्ट्रीय धोरणांत ताणें खूब मोलादीक बदल केले.

स्पेनीश वसणुकींतल्या स्वतंत्र देशांतली इश्टागत आनी सामंजस्यारवातीर ताणें यत्न केले. हेरवातीर रियु द जानेरु हांगाचे परिशदेंत ताणें झूजविरोधी करार मांडलो (१९३३). हाचो मसुदो ताणेंच तयार केल्लो आनी १९३४ वर्सामेरेन ह्या कराराचेर १४ राश्ट्रांनी निशाण्यो केल्ल्यो. ताचो परिणाम म्हणून लॅटिन अमेरिकन राश्ट्रांतलो मतभेद सोंपलो आनी बोलिव्हिया आनी पाराग्वाय हांचेमदीं झूजविरोधी करार जालो. ह्या कार्याक लागून ताका राश्ट्रसंघाच्या सतराव्या अधिवेशनाचें अध्यक्षपद मेळ्ळें (१९३५). तशेंच ब्नेस एअरीझ हांगाचे अमेरिकन परिशदेचें अध्यक्षपदय ताणें भुशयलें. ताणें राश्ट्रसंघाच्या सहकार्यान सुरक्षितताय आनी शांतताय हांचेरवातीर कांय संरक्षणात्मक मार्ग सुचयले. ताच्या ह्या कार्याक लागून ताका शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो (१९३६).

परराश्ट्र मंत्रीपदावयल्यान निवृत्त जातकच ताणें आपली उरिल्ली जीण अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून सारली. १९४१ - ४३त तो ब्नेस एअरीझ राश्ट्रीय विद्यापिठाचो अध्यक्ष आनी थंयच तो प्राध्यापक जालो (१९४३ - ४६). स्फूट लिखाणाभायर ताणें जायते ग्रंथय बरयले. ताच्या आंतरराश्ट्रीय धोरणावयल्या 'पोर ला पाझ द

लास आमेरिकाज' (१९३७) ह्या पुस्तकाक खूब नामना मेळ्ळी.

- कों. वि. सं. मं.

लायनेन, फेओडोर : (जल्म : ६ एप्रिल १९११, म्यूनिक; मरण : ८ ऑगस्ट १९७९, म्यूनिक).

जर्मन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. कॉलॅस्टॅरॉल आनी वसाम्लां हांच्या चयापचयाची म्हळ्यार शरिरांत सतत जावपी भौतिक - रसायनीक घडामोडिंची यंत्रणा आनी नियमन हे संबंदीच्या संशोधनारवातीर ताका १९६४ वर्साचो शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी विशयाचो नोबॅल पुरस्कार कॉनरॅड एमिल ब्लॉक हाचे वांगडा वांटून मेळ्ळो. ह्या दोगांयनी जिते कोशिकेच्या (पेशीच्या) चयापचयाच्या मध्यस्थ टप्प्यांसंबंदीं संशोधन केलें आनी कोशिका साद्या संयुगांत कशे तरेन बदल करून तांचें स्टॅरॉलां (स्टॅरॉलां आनी स्टॅरॉयडां) आनी लिपिडां हांच्या जटिल रेणूंत रुपांतर करता हाचो सोद घेवपाचे नदरेन यत्न केले. तांणी स्वतंत्रपणान वेगवेगळ्या मार्गांनी कार्य केलें. लायनेन हाणें वसाम्लांकडेन चड लक्ष दिलें जाल्यार ब्लॉक हाणें स्टॅरॉलांचेर भर दिलो.

लायनेन हाणें म्यूनिक विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचें अध्ययन केलें. हायन्ड्रिख व्हीलांट हाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन करून १९३७ वर्सा ताणें डॉक्टरेट पदवी घेतली. म्यूनिक विद्यापिठांत तो १९४२ वर्सा रसायनशास्त्राचो अध्यापक आनी १९४७ वर्सा प्राध्यापक जालो. उपरांत त्याच विद्यापिठांत १९५३ वर्सा जीवरसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. हेभायर म्युनिकांतले माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूट फॉर सॅल कॅमिस्ट्री हे संस्थेच्या संचालकपदाचेर १९५४ वर्सा ताची नेमणूक जाली. स्टॅरॉलां आनी वसाम्लां हांचें संश्लेशन शुध्द रसायनशास्त्राचे नदरेन म्हत्वाचें आसाच. ताचेवांगडा काळजांतल्या कॉलॅस्टॅरॉलाच्या संभाव्य कार्याचेरय तें उजवाड घालता. नोबॅल पुरस्कार समितीन लायनेन आनी ब्लॉक हांची ह्या पुरस्कारारवातीर निवड करतना अशें म्हळां, रगताभिसरण विकारांक लागून जावपी चडशा मरणांभितर सामान्यपणान लिपिड चयापचयांत इबाड जाल्लो मेळटा आनी हाचेवयलो उपाय लायनेन आनी ब्लॉक हांच्या कार्यांतल्यान मेळूं येता.

नोबॅल पुरस्कारावांगडा लायनेन हाका न्यूबर्ग पदक (१९५४), लीबिग स्मृती पदक (१९५५), कारुस पदक (१९६१), ओटो व्हारबुर्व पदक (१९६३), ऑर्डर पूर ला मेरित (१९७१) हे भोवमान मेळ्ळे. तो अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, लंडनची रॉयल सोसायटी, रशियाची अॅकॅडेमी ऑफ मॅडिकल सायन्सीस, ह्या विज्ञानीक संस्थाचो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

लायन्स इंटरनॅशनल : वेगवेगळ्या वेवसायांतल्या आनी उद्देगधंद्यांतल्या लोकांनी, परस्पर - सहकार्य आनी मानवतेचें सेवामावी

कार्य करपाच्या उद्देशान स्थापन केल्ल्या मंडळाची संवसारांतली सगळ्यांत व्हडली आंतरराश्ट्रीय संघटना. तिचें अधिकृत नांव 'इंटरनॅशनल असोसिएशन ऑफ लायन्स क्लब्स' अशें आसलें तरी 'लायन्स इंटरनॅशनल' ह्या नांवानच ती प्रसिद्द आसा. हे संघटनेची स्थापना टेक्सास राज्यांत डॅलसांत मेक्लिह्न जॉन्स हाणें १९१७त

लायन्स इंटरनॅशनलचें बोधचिन्न

केली. संवसारांत १६६ परस चड स्वतंत्र देशांनी हे संस्थेचे सुमार २८, ५०० फांटे आसून, वांगड्यांची संख्या १९१० मेरेन १० लाखांवयर आसली. भारतांत हे संस्थेची सुरवात १९५६ वर्सा जाली.

भारतांत पयलीं मुंबय आनी दिल्लीक हे संस्थेचे फांटे उगडले. उपरांत भारतांतल्या सगळ्या मुखेल शारांनी -

उपशारांनी ताचे फांटे जाल्यात. लायन्स इंटरनॅशनल आपलें लक्ष शेतवड, पर्यावरणाची राखण, तरणाट्यांखातीर कल्याणकारी कार्य, नागरीकत्व आनी देशभक्तीची सुजाण जाणविकाय, शिक्षण, समाजसुदारणा, भलायकी, समाजकल्याण, आंतरराश्ट्रीय संबंद आनी सुरक्षीतताय तरणाट्यांच्यो विदेशी भोंवड्यो, म्हातान्यांखातीर आनी अपंगुळांखातीर कार्य हांचेर केंद्रीत केल्लें आसा. कल्याणकारी कार्यांत हॉस्पिटलां उबारून तीं चलोवप, नेत्रचिकित्सा तशेंच कुड्यांखातीर सगळ्या तरांचो आदार, गरजेवंतांक आनी अपंगुळांक वैजकीय उपचार उपलब्ध करून आदार दिवप. तांचें पुनर्वसन, शिक्षणीक, मलायकेविशीं आनी समाजीक सेवाकार्य करप, आंतरराश्ट्रीय सहकार्य आनी सामंजस्य वाडोवप ह्या स्वरुपाचीं कामां ही संघटना करता. कांय फांट्यांनी तरणाट्यांखातीर 'लिओ क्लब' आनी बायलांखातीर 'लायन्स क्लब' सुरू केल्यात.

'लायन्स इंटरनॅशनल फाउंडेशन' हें प्रतिशठान आपद्ग्रस्तांखातीर निधी उबारून तांकां आदार दिता. आंतरराश्ट्रीय स्तराचेर ही संघटना संयुक्त राश्ट्रांच्या सेवाकार्यांत वांटो घेता. तशेंच संयुक्त राश्ट्रांच्या 'केर' (Care) (को - ऑपरेटिव्ह फॉर अमेरिकन रिलीफ एवरीव्हर) ह्या विभागाचो एक वांगडी म्हणून कार्य करता. हे संस्थेचें बोधवाक्य 'वी सर्व' (We Serve) अशें आसून 'लायन्स' हो एक संक्षेप. एल म्हळ्यार लिबर्टी, आय म्हळ्यार इण्टॅलिजन्स, ओ म्हळ्यार अवर, एन म्हळ्यार नेशन्स, एस म्हळ्यार सेपटी अशें ताचें विवरण आसा.

"द लायन" हे संघटनेचें म्हयनाळें मूखपत्र इंग्लिशींतल्यान

तशेंच संवसारांतल्या मुखेल अशा अठरा भाशांतल्यान उजवाडा येता. संघटनेचें आंतरराश्ट्रीय आधिवेशन दर वर्सा घडोवन हाडटात. अमेरिकेंत इलिनॉय राज्यांत ओक ब्रुक हे सुवातेर हे संघटनेचें मुख्यालय आसा. एक तेंपार थारावीक उच्च पदस्थ लोकांपुरतीच शिमीत उरिल्ली ही संस्था, आयचे घडयेक विस्तारीत जाल्या. तशेंच, तिच्या कार्याविशींच्या स्वरुपांत बदल जावन तिचें कार्य आतां सर्वसामान्यामेरेन पावंक लागलां.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : रोटरी इंटरनॅशनल

लारांज : (पळेयात मोसंबी).

लाल, प्रतापचंद्र : (जल्म : ६ डिसेंबर, १९१६ लुधियाना (पंजाब); मरण : १३ ऑगस्ट, १९८२ लंडन).

भारताचो भूतपूर्व हवाई दलाचो मुखेली (१९६९ - ७३). ताच्या बापायचें नांव वसंत आनी आवयचें नांव प्रमोदीनी. ताचो बापूय आयकर खात्यांत अधिकारी आसलो. प्रतापचंद्राचें शिक्षण दिल्ली आनी लंडनच्या किंग्स कॉलेजींत जालें. विद्यार्थी अवस्थेंत ताचें लग्न इला हे बंगाली चलयेकडेन जालें. बॅरिस्टर जावपाची ताची इत्सा आसली पूण दुसऱ्या म्हाझुजाखातीर ताका आपल्या मायदेशांत परतचें पडलें. विमान उड्डाणाचो थोडोभोव अणभव मेळ्ळ्याउपरांत नोव्हेंबर १९३९ त ताची भारतीय हवाई दलांत अधिकारी म्हणून नेमणूक जाली. उड्डाण प्रशिक्षण विद्यालयांत तशेंच झूजाविशयक सैन्याच्या हालचालींचें प्रशिक्षण दिवपी संस्थेंत निर्देशक म्हणून ताणें कांय काळ काम केलें. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत जून १९४४ वर्सा ताचेकडेन वायुसेनेच्या सातव्या स्कोड्रनाचें मुखेल पद दिलें. झुजाउपरांत ताची भारतीय वायुसेनेंत स्थायी पदाचेर नेमणूक केली. लंडनचे रॉयल अँर फोर्स स्टाफ कॉलेजींतल्यान ताणें हवाई शिक्षणक्रम पुराय केलो. त्या उपरांत ताणें रूब उंचेलीं पदां मेळयलीं. वायुसेनेच्या मुख्यालयाचो सहाय्यक सचीव आनी अँर फोर्स ऑफिसर कमांडिंग ट्रेनिंग कमांड म्हणून ताणें काम केलें. १९५७ - ६२ ह्या काळांत तो भारतीय हवाई मार्ग निगम तशेंच अँर इंडिया ह्या दोन भारतीय हवाई येरादार कंपन्यांचो अनुक्रमान महावेवस्थापक आनी वांगडी संचालक आसलो. ते उपरांत १९६३ वर्सा तो परत भारतीय वायुसेनेंत आयलो. फुडें वायुसेनेच्या परिक्षा कार्यालयाचो तो हवाई अधिकारी आसलो. १९६६ - ६९ ह्या काळांत तो अस्तंत विभागाचो मुखेली, वायुसेना कर्मचाऱ्यांचो उपमुख्याधिकारी, हिंदुस्तान अॅरोनॉटिक्स (बॅंगलूर) ह्या निगमाचो वेवस्थापकी संचालक आनी अध्यक्ष ह्या पदांचेर आसलो. ताच्या वेगवेगळ्या पदांवयले कार्यक्षमतायेचो विचार करून जुलय १९६९

वर्सा ताची हवाई दळाच्या प्रमुखपदार नेमणूक केली. ह्या पदाचेर तो निवृत्त जायमेरेन आसलो (१९७३). १९७१ वर्सा भारत - पाकिस्तान संघर्शांत ताणें खास कुशळकाय दाखोवन भारतीय हवाई दलाची शान आनी सैन्याचें नैतिक धैर्य वाडयलें. निवृत्ती उपरांत ताणें दोनय भारतीय हवाई मार्ग निगमाचें अध्यक्षपद सांबाळलें.

ताणें केल्ल्या कार्याखातीर ताका मान सन्मान फावो जाल्यांत ते अशे - म्यानमाराचे (ब्रह्मदेश) आघाडीचेर केल्ल्या कामगिरीखातीर ताका 'डिस्टिंग्विड फ्लाइंग क्रॉस' (डी.एफ.सी) हो किताब फावो जालो. प्रशासकीय कामगिरीखातीर पद्मभूषण हो पुरस्कार १९६६ वर्सा फावो जालो. भारत - पाकिस्तानाच्या संघर्शांत भारतीय हवाई दलाचें नैतिक धैर्य वाडयले खातीर ताका १९७२ वर्सा पद्मविभूषण हो पुरस्कार फावो जालो.

भारतीय हवाई दलाच्या वट्ट आधुनिकीकरणांत आनी कार्यक्षमतायेंत लाल हाचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लावणी : नाच, संगीत आनी अभिनय हांचो संयुक्त आविश्कार सादून सादर केल्लो मराठी गेय काव्य प्रकार. लवण - लावण्य (सोबीत) - लावणी अशी ह्या उतराची व्युत्पत्ती जाल्या अशें एक मत आसा. कलात्मक आविश्कार आनी स्त्रिसौंदर्याचें वर्णन ह्या लावणीच्या दोन घटकांचो संबंद लावण्य म्हणजे सोबीतकायेकडे येता, हें हे व्युत्पत्तीचें कारण सांगतात. लावणी नाचांत नर्तकीचे लवलवते कुडीवयल्यान लावणी हें उतर ह्या नाचाक मेळ्ळां आसूं येता अशेंय एक मत आसा. शेताचे लावणेंत रोपयो लायता त्या प्रमाण उतरांची सोबित अशी लावणी जाळें कवन ह्या अर्थांनी ताका लावणी नांव मेळ्ळां अशें म्हण्टात.

पयलींच्या काळांत, घरदार सोडून मुलूखगिरीचेर गेल्ल्या शिपायांचें मनोरंजन करपाखातीर मातशीं भडक आनी शृंगाराचीं सदळ पदां रचप जातालीं, आनी शिपायांचो तळ आसतालो थंय तांचें गायन जातालें. तेच भाशेन उत्सव, जात्रा अशा प्रसंगांनीय लावण्यांभाशेन मनोवेधक आविश्काराचे - प्रकार गरजेचे दिसताले. अशा गरजांतल्यान मराठी भाशेंत लावणीचो जल्म जालो.

आयज सगळ्यांत पोरनी म्हळ्यार सोळाव्या शेंकड्यांतली एकनाथकालीन लावणी आसून वीरशैव संत शाहीर मम्मथ स्वामी हाचेकडेन तिचें कर्तेपण दिवप जाता. ही अध्यात्मिक लावणी कराडक्षेत्र वर्णनाचेर आसून, शिलाहारांची कुलदेवता महालक्ष्मी कराडांत कशी आयली, हाचें वर्णन तातूंत आसा. लावणेची उदरगत आनी भरभराट उत्तर पेशवाईंत म्हळ्यार अठराव्या शेंकड्याचे निमाणें ते एकुणिसाव्या शेंकड्याची सुरवात ह्या काळांत जाली. शाहीर, रामजोशी, होनाजी बाळा, परशराम, सगनभाऊ, अनंत फंदी आनी प्रभाकर हे ह्या काळांतले नामनेचे लावणीकार शाहीर. फुडें पठ्ठे बापुराव, शाहीर हैबती, लहरी हैदर हांचीं नांवां येतात. लावणेचें ओडलायणें स्वरूप पळयल्यार आर्विल्ल्या काळांत ग. दि. माडगूळकर, कवी संजीव, पी. सावळाराम, जगदीश खेबुडकर ह्या गीतकारांनीय लावणेच्यो रचना केल्यात.

लावणेक गेयतेचें बंधन आसता. लावणीरचना आठ मात्रांच्या पद्मावर्तनी वा स मात्रांच्या भृंगावर्तनी वृत्तांनी मेळटा. हीं जतिवृत्तां गावपाक योग्य अशींच आसतात.

लावणेचे मुखेल अशे दोन प्रकार आसात. (१) शृंगारिक आनी (२) भेदिक वा अध्यात्मिक हांचेभायर आनीकय कांय प्रकार आसात ते अशे -

(१) डफ तुणतुण्याचेर म्हण्टात, ती शाहिरी लावणी (२) तबलें -

पेटयेचेर म्हण्टात ती बैठकीची लावणी. ही रागदारींत बसोवन ठुमरीच्या ढंगान गायतात. लावणेचो हो प्रकार होनाजीन सुरू केलो.

(३) तमासगिरांच्या फडांत म्हण्टात ती आनी नाची, सोंगाड्या ह्या कलावंतांच्या नृत्याभिनयान रंगपी ती तमाशांतली लावणी.

तमाशांतली लावणी आनी शाहिरी लावणी ही एकेकदां सारकीशी आसता. दोनयकडेन वाद्यां वाजोवपी आनी फाटल्यान सूर धरपी गायक- वादक आसतात. ही लावणी संवादात्मक आसता. तातूंत फक्त प्रस्न - जापूच नासतात. जाल्यार तातुंतलें उतरांचें आनी कल्पनांचें गुंथप अशे तरेन केल्लें आसता, लावणी सादर जातना एक जिवो समरप्रसंग पळयल्ल्याचो आनंद मेळटा. हे लावणेचीं उतरां कणखर आसतात.

चालीवयल्यान जो लावणेचो प्रकार आयला ताचे आनीक स पोटप्रकार पडटात. तांचीं नांवां अशीं आसात - (१) वगाची, (२) बालेघाटी (३) छक्कड, (४) जुन्नरी (५) धावती वा झडटी आनी (६) हौघाची.

शब्दरचनेवयल्यान वा वृत्तावयल्यान जो लावणेचो प्रकार सांगप जातात. तातूंत फटको, पद, आर्या हे प्रकार दिसतात.

विशयाचे नदरेन लावणेंत बायल दादलो संबंद आनी त्या निमतान कृष्ण गोपी संबंद हांचीं वर्णना वेगवेगळ्या संदर्भांनी परत परत येतात. श्रृंगाराचे सगळे भेद लावणीकारांनी रंगयल्यात. तशेंच पुराणीक, अध्यात्मीक आनी हेर लोकीक विशयांचेरय जायती लावणीरचना जाल्या. गणपती, शंकर, विष्णु ह्या देवतांची स्तुती; कसलेय पुराणकथेचें दीर्घकथन; तुळजापुर - पंढरपूर ह्या क्षेत्रांचीं वर्णनां; वैराग्याचेर उपदेश; सावित्रीहरिशंद्र हांचीं आख्यानां; लक्ष्मी - पार्वती, कृष्ण - राधा संवाद; गुरूकृपा; गूढ अध्यात्मीक अणभव अशे तरेचे विशय लावण्यांनी मेळटात. भेदीक लावण्यांनी कूटप्रश्न, कुवाडीं, उमाणीं आनी तांच्यो जापो आसतात. तातूंत कलगी आनी तुरा हे दोन पक्ष आसतात. हातूंतूय अध्यात्मीक आनी लोकीक अशा दोनय विशयांचेर कूटप्रश्नात्मक लावण्यो रचल्यात. कांय भेदीक लावण्यो रुपकात्मक आसात. दुकळाचेर तेच भाशेन बदलत्या काळाविशीं खंत उक्तावपी लेगीत लावण्यो आसात.

मध्वमुनीश्वर, अमृतराय, देवनाथ, दयाळनाथ, विष्णुदास माहूरकर ह्या संतांनीय कांय उत्तम अध्यात्माचेर लावण्यो बरयल्यात हालींच्या काळांत तमाशाप्रधान मराठी चित्रपटांत लावणीचो आस्पाव बऱ्याच प्रमाणांत जावंक लागला.

- कों. वि. सं. मं.

लाहारां, शार्ल ल्वी आल्फाँस : (जल्म : १८ जून १८४५, पॅरिस; मरण : १८ मे १९२२ पॅरिस).

फ्रेंच वैद्य, विकृतीवैज्ञानिक आनी परजीविज्ञानिक, (दुसऱ्या

सजिवांचेर उपजिविका करपी सजिवासंबंदीच्या विज्ञानाचो तज्ञ). ताणें मनशांतल्या मलेरियाक कारणीभूत आसपी परजिवीचो सोद लायलो. ह्या आनी प्रजिवांक (प्रोटोजोआंक) लागून जावपी हेर रोगासंबंदीं ताणें केल्ल्या कार्याखातीर १९०७ वर्साच्या शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयाच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

स्ट्रॉसबुर्गाक ताचें वैजकी शिक्षण जालें. १८७० - ७१ त जाल्ल्या फ्रँको - प्रशियन झुजांत ताणें लश्करी वैज म्हणून काम केलें. १८७४त एकोल दू व्हाल द ग्रेस हे लश्करी संस्थेंत ताची प्राध्यापकपदाचेर नेमणूक जाली. १८७८ - ८३ ह्या काळांत ताणें आल्जेरियांत लश्करांत काम केलें आनी थंय ताणें मलेरियासंबंदीं संशोधन करून १८८० वर्सा ताच्या जित्या कारकाचो सोद लायलो. ते उपरांत पयलींचे संस्थेंत ताणें लश्करी भलायकेचो प्राध्यापक (१८८४ - ९४) म्हणून आनी कांय काळ प्रशासकीय पदांचेर काम करतकच १८९७ वर्सा लश्करी नोकरी सोडली आनी पॅरिसांतल्या पाश्चर इन्स्टिट्युटांत गेलो. १८९७ वर्सा सावन ताणें मनीस आनी प्राणी हांचेमदल्या रगताच्या परजिवीजन्य पिडांचेर संशोधन केलें. उश्ण कटिबंधीय वैजकांतल्या संशोधनाच्या विकासाचेर ताचो व्हड प्रभाव पडिल्लो. न्हिदरोग, लिशर्मोनिया प्रजातींतल्या प्रजिवांपसून जावपी पिडा आनी हेर प्रजीवजन्य रोग हेसंबंदींचें ताचें कार्य म्हत्वाचें थारलें. ताका नॉबेल पुरस्काराची मेळिल्ली रक्कम ताणें उश्ण कटिबंधीय पिडांवयल्या संशोधनाखातीर पाश्चर इन्स्टिट्युटांत एके प्रयोगशाळेची स्थापणूक करपाक वापरली. १९०८ वर्सा ताणें सोसायटी द पॅथॉलॉजी एक्झॉटिक ही संस्था स्थापन केली. तो बारा वर्सा हे संस्थेचो अध्यक्ष आशिल्लो.

फ्रांसाचे अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीसान ताका १८८९ वर्सा पुरस्कार दिवन १९०१ वर्सा वांगडी म्हणून ताची निवड केली. तो अँकॅडेमी ऑफ मॅडिसिनाचो १८९३ वर्सासावन वांगडी आनी उपरांत अध्यक्ष आशिल्लो. ताणें आपलें संशोधन कार्य टिपणां आनी संस्मरणिका तशेंच व्हड प्रमाणांत प्रबंदिकांच्या रुपांत उजवाडायलें. तातूंत Trypanosomes et trypanosomiasis (फेलिक्स मेस्नील हाचे वांगडा, १९०४), Trait des fievers Palustres avec la description des microbes du Paludisme (१८८४) आनी Trait des maladies et Epidemies des armees (१८७५) ह्या ग्रंथांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लार्शें : (पळेयात कात).

लॉक जॉन : (जल्म: २९ ऑगस्ट १६३२ रिंग्टन - इंग्लंड; मरण: २८ ऑक्टोबर १७०४).

इंग्लीश तत्त्वगिन्यानी आनी राजकीय अभ्यासक.

गिन्यानमिमांसा, शिक्षणशास्त्र आनी वैजकशास्त्र ह्या मळारय ताणें ग्रंथलिखाण केल्यां. ताणें अणभवसिध्द पद्दत आपणावन ब्रिटीश तशेंच संवसारीक गिन्यानांत नवी भर घाली. ताणें आपणायल्लीं मोलां मानवसापेक्ष आसून तीं मनशाच्या अणभवांचेरच आदारल्यांत.

जॉन लॉकाचे आवयक ताच्या

भुरगेपणांतूच मरण आयले उपरांत जॉनाचो सांबाळ करपाचो सगळो भार ताच्या बापायचेर पडलो. ताचो बापूय ब्रिस्टॉला लागशिल्ल्या पॅनस्फोर्ड शारांत वकिली करतालो. नाजूक भलायकी आनी यादवी झुजाक (१६४२) लागून लॉकाचें मुळावें शिक्षण घराच जालें. उपरांत पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा ताणें वॅस्टमीन्स्टरचे शाळेंत प्रवेश केलो. थंय स वर्सां शिक्षण घेतले उपरांत तो ऑक्सफर्डचे क्रिस्ट कॉलेजींत गेलो. शिक्षण काबार जाले उपरांत तो ऑक्सफर्ड विद्यापिठांतूच अध्यापक म्हणून वावुरपाक लागलो. उपरांत ताणें वैजकी शिक्षण घेतलें. त्याच वेळार ताची वळख नामनेचो विज्ञानीक रॉबर्ट बॉयल हाचेकडेन जाली. बॉयलच्या मार्गदर्शनाखालाच ताणें सैमीक विज्ञानाचें शिक्षण घेतलें. १६६८ त तो रॉयल सोसायटीचो वांगडी जालो.

१६६५ त तो इंग्लीश राजदुताचो सचिव म्हणून संबंद युरोप भोंवलो. इंग्लंडाक परत आयले उपरांत सुरवेक तो शाफ्टबॅरी हार्लॉर्ड हाचे वैज आनी शाफ्टबॅरी चान्सलर जाले उपरांत ताचो सचिव म्हणून वावुरपाक लागलो. हाका लागून ताका राज्यघटना आनी प्रत्यक्ष राजकारण हांचो खूब अणभव मेळ्ळो. १६७६ त ताची भलायकी इबाडिल्ल्यान तो फ्रांसाक गेलो. तीन वर्सां उपरांत परतून येवन तो शाफ्टबॅरीचो सचिव जालो. दुसऱ्या चार्ल्साच्या तेंपार पंथीक भेदावयल्यान शाफ्टबॅरीक देशाभायरो केल्लो तेन्ना लॉकूय ताचे वांगडा हॉलंडाक गेलो. राजकीय कारणाक लागून १६८३ ते १६८९ त ताका देशाभायरच रावचें पडलें. हॉलंडांत ताचो साबार तज्ञांकडेन संबंद आयलो. थंयच ताणें कांय खाशेल्या ग्रंथांची रचणूक केली. १६८८ त इंग्लंडांत जाल्ले रक्तविहीन राज्यक्रांती उपरांत तो इंग्लंडाक परत गेलो. त्याच सुमाराक ताचो राज्यशास्त्रीय ग्रंथ प्रसिद्द जालो. ह्या ग्रंथाक लागून ताका प्रसिद्दी मेळ्ळी.

लॉकाच्या वेगवेगळ्या लिखाण क्षेत्रांनी सांपडपी विचारसरणेचो आधुनिक उदारमतवादी विचारसरणी म्हणून उल्लेख जाता. शिक्षणीक क्षेत्रांत मांडिल्ले आपले येवजणेंत ताणें भुरग्यांखातीर, तरणाट्यांखातीर आनी जाणट्यांखातीर शिक्षण घेवपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती स्पश्ट केल्यात. लॉकाच्या मतान अणभव हो गिन्यानाचो मुखेल आदार

जल्माक येतना मनशाचें मन कोरें आसता. उपरांत वेगवेगळ्या अणभवांतल्यान तशेंच संवेदनांक लागून इल्ली इल्ली गिन्यानांत भर पडत वता. लॉकाचे शिक्षणीक विचार मानसशास्त्राचेर आदारल्यात. ताच्या मतान मनशाची जीण उजू वा वायट हें ताका मेळपी देखांचेर आदारून आसता.

सतराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांतली ब्रिटनाची अर्थीक स्थिती लक्षांत घेवन, लॉकान नियंत्रीत राजसत्तेचो पुरस्कार करपी राजकीय तत्त्वगिन्यान मांडलें. ताणें आपल्या समाजीक सिध्दान्तांत मनीस सुरवेचे अवस्थेंत म्हळ्यार सैमीक वेवस्थेंत एकामेकांकडेन कशे वागताले, तांच्या समाजमोगी गुणांक लागून समाजाची उदरगत कशे रितीन जाली, हें स्पश्ट केलां.

शासनाविशींचे विचार मांडटना लॉकान राज्यकल्याणारखातीर शासनान फावो ते कायदे करून त्या कायद्यांवरवींच राज्य कशें चलोवपाक जाय, तशेंच ते कायदे सगळ्यांक समान आसपाक जाय हें स्पश्ट केलां. घालून दिल्ले चौकटेंत कारभार चलोवपाक अपेशी थरलें जाल्यार तें सरकार बरखास्त करपाचे हक्क लोकांक आसपाक जाय अशेंय तो मानता. तशेंच ज्या पंथाचेर वा धर्माचेर ज्या लोकांची श्रध्दा आसता तो धर्म आपणावपाक नागरिकांक मेकळीक आसची अशें तो मुखार म्हण्टा. ताणें तत्त्वगिन्यान, मानसशास्त्र आनी हेर क्षेत्रांनी केल्लो वावरय खूब म्हत्वाचो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लॉयड - जॉर्ज, डेव्हिड : (जल्म: १७ जानेवारी १८६३ मॅचेस्टर (लँकाशायर); मरण: २३ मार्च १९४५ लॅनस्टमडवी).

पयल्या म्हाझुजाच्या काळांतलो ग्रेट ब्रिटनाचो प्रधानमंत्री (१९१६ - २२) आनी मुत्सद्दी. ताच्या बापायचें नांव विल्यम जॉर्ज आनी आवयचें नांव एलिझाबेथ. ताचो बापूय एक शिक्षक आशिल्लो. बापायच्या मरणाउपरांत ताणें मामागेर रावन शिक्षण घेतलें आनी उपरांत पोर्टमॅडक हांगाचे कायद्याविशीं सल्लो दिवपी संस्थेंतल्यान ताणें १८८४ वर्सा वकिलीची सनद मेळयली. क्रिक्साक ताणें आपलें सल्लो दिवपी कार्यालय उगडलें. पूण त्याचवेळार तो लिबरल पक्षावटेन ओडलो. ताणें शेतकारांची संघटना उबारपाक आदार केलो आनी तांचे चळवळीक उत्तेजन दिलें. ताचे पयले बायलेचें नांव मागरेट ओअन आनी दुसरे बायलेचें नांव फ्रॉसिस स्टिव्हन्स.

एप्रिल १८९०त तो कार्नारव्हन शारांतले एके पोटवेंचणुकेंत संसदेचेर वेंचून आयलो. ह्या मतदारसंघांतल्यान ताणें १९४५ मेरेन संसदेचें खासदार पद सांबाळ्ळें. लिबरल पक्षांत भितर लॉर्ड रोझबरीच्या मुखेलपणा आड ताणें १८९४-९५त उठाव केलो. लिबरल पक्षाचो सर हॅन्री कॅम्बलबॅनरमॅन सत्तेचेर येतकच १९०५त ताची वेपार मंडळाच्या अध्यक्षपदाचेर नेमणूक जाली. ताणें कांय कल्याणकारी

येवजण्यो कार्यरत केल्यो आनी मर्चेंट शिपिंग ॲक्ट (१९०६), पेटण्ट्स अँड डिझायन्स ॲक्ट (१९०७), द पोर्ट ऑफ लंडन ॲक्ट (१९०८) सारकिले प्रागतिक कायदे करून गोदी कामगारांचें जिवीत सुदारलें. तशेंच ताणें वेपारी तारवां आनी तांचे मक्ते हांचेर नियंत्रण हाडलें आनी लंडन बंदर प्रधिकरणाची स्थापना केली. हर्बर्ट हॅन्री ऑस्किथ (१९०८ - १६) प्रधानमंत्री जाल्या उपरांत ताचेकडेन अर्थ खातें सोंपयलें (१९०८). १९०९त ताणें क्रांतीकारक लोकाभिमुख अर्थसंकल्प संसदेंत सादर केलो. बियर, तंबाकू, गॅस, स्पिरिट ह्या वस्तूवयली शुल्क आकारणी, अबकारी कराबगर वारसो हक्कान आयिल्लें उत्पन्न, मृत्यूशुल्क आनी जमनीविशींचे वेव्हार हांचेर ताणें आयकर लायलो. १९११ वर्सा ताणें राश्ट्रीय बेरोजगार विमो येवजण कायदो संमत करून बेकारीचो प्रश्न सोडोवपाचो यत्न केलो.

पयल्या म्हाझुजांत लॉयडान आक्रमक जावन जर्मनीआडचे भूमिकेक चोरव उत्तर दिलें. सुरवेक झुजा साहित्याचो मंत्री (१९१५) आसतना ताणें नवे कारखाने उगडून कामगारांचे प्रश्न सोडयले आनी दारू गुळ्यांचें उर्णेपण भरून काडलें. तशेंच सक्तीची लश्करी सेवा जाहीर करून सैन्यदलाचें संयोजन केलें. किचेनरच्या मरणाउपरांत तो झुजामंत्री जालो (१९१६). ७ डिसेंबर १९१६ ह्या दिसा हर्बर्ट ऑस्किथाक राजिनामो दिवचो पडलो आनी ताच्या जाग्यार लॉयड-जॉर्ज प्रधानमंत्री म्हणून वेंचून आयलो. झुजकाळांत ताणें कणखर भुमिका घेतली. मार्शल फेर्दीनां फोशच्या हुकमतीखाल ताणें सगळ्या लश्करी दलांचें एकीकरण केलें. इश्ट राश्ट्रांक जैत मेळ्ळें आनी इंग्लंड संकटांतल्यान भायर पडलो. १९१८ चे वेंचणुकेंत तो परत वेंचून आयलो. व्हर्साय शांतताय तहाच्या (१९१९) मसुद्यांत ताचो व्हड वांटो आसा. म्हाझुजकाळांत ताणें समाजीक सुदारणांचेर नेट दिलो. लॉयडान कन्झर्वेटिव पक्षाच्या सहकार्यान आयर्लंडांतली दडपशाय बंद केली आनी आयर्लंडाक स्वतंत्र देश म्हणून मान्यताय दिली. मागीर कामगारांमदलें ताचें फाटबळ उणें जालें. तशेंच ग्रीक धर्जिणें धोरण आपणायल्ल्यान ताचेर संसदेचें रागणें पडलें आनी अर्थीक संरचणुकेखातीर दिल्ली आश्वासनां तो पाळपाक शकलोना. देखून ताका राजीनामो दिवचो पडलो. मरचेपयलीं कांय म्हयने ताका सरदारकी मेळिल्ली. ताणें वॉर मॅम्बर्स (स खंड १९३३ - ३६) आनी मॅम्बर्स ऑफ पीस कॉन्फरन्सिस (१९३९) हे झूज विशयक दोन म्हत्वाचे ग्रंथ बरयले.

- कों. वि. सं. मं.

लॉरेंस, अर्नेस्ट ऑरलाँडो : (जल्म: ८ ऑगस्ट १९०१, कॅटन - साऊथ डकोटा; मरण: २७ ऑगस्ट १९५८, पॅलो अँटो (कॅलिफोर्निया)).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. सायक्लोट्रॉन ह्या उच्च ऊर्जा मेळोवपी

पयल्या कणवेगवर्धकाचो सोद लायिल्लेखातीर ताका १९३९ वर्साच्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

१९२२ वर्सा ताणें साऊथ डकोटा विद्यापिठाची रसायनशास्त्रांतली बी.ए., १९२३ वर्सा मिनेसोटा विद्यापिठाची एम.ए. आनी १९२५ वर्सा यॅल विद्यापिठाची भौतिकींतली पीएच्.डी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो. यॅल विद्यापिठांत दोन वर्सां राश्ट्रीय अधिछात्र आनी एक वर्स भौतिकीचो सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून काम करतकच १९२८ त तो बर्कलीच्या कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत सहयोगी प्राध्यापक आनी दोन वर्सां उपरांत प्राध्यापक जालो.

लॉरेंसान मुखेलपणान अणुकेंद्रीय भौतिकींत संशोधन केलें. १९२९ वर्सा पयलीं ताणें सायक्लोट्रॉनाची कल्पना मांडली. एम्. एस्. लिविंग्स्टन ह्या ताच्या विद्यार्थ्यान हो प्रकल्प हातांत घेवन १३००० इलॅक्ट्रॉन - ल्होल्ट इतले ऊर्जेमेरेन प्रवेगित केल्ले प्रोट्रॉन मेळोवपाक जैत जोडलें. लॉरेंसान दुसरो सायक्लोट्रॉन उबारून ताच्या आदारान १२ लाख इलॅक्ट्रॉन - ल्होल्ट ऊर्जेचे प्रोट्रॉन मेळयले. ही ऊर्जा अणुकेंद्रीय विघटन करपाक पावताली. हें संशोधन फुडें चालू दवपाखातीर बर्कलेक कॅलिफोर्निया विद्यापिठाची रेडिएशन लॅबोरेटरी ताणें उबारली आनी तिचो तो १९३६ वर्सा संचालक जालो. ह्या संचालकपदाचेर आनी विद्यापिठांतल्या प्राध्यापकपदाचेर ताणें निमाणेमेरेन काम केलें. ताचो धाकलो भाव जॉन लॉरेंस हाच्या आदारान ताणें सायक्लोट्रॉनाच्या जीववैज्ञानिक आनी वैजकी उपेगासंबंदीं संशोधन केलें. सायक्लोट्रॉनाची व्हड आनी चड बळिश्ट रुपां लॉरेंसान तयार केलीं.

दुसऱ्या म्हाझुजांत अणूबाँब तयार करपाखातीर लागपी युरेनियम (२३५) वेगळें करपाची विद्युत् चुंबकी प्रक्रिया कार्यावळीचो तो मुखेली आशिल्लो. ह्या कार्याभायर ताणें एका रंगीत दूरचित्रवाणी चित्रनळयेचोय सोद लायिल्लो आनी तिचें पेटंट घेतिल्लें. ताणें विद्युत् कीट विसर्जनाचो अभ्यास करपाखातीर ३ अब्जांश सॅकंद इतल्या उण्या काळाचें मापन करपाचे पद्दतीचो सोद लायिल्लो.

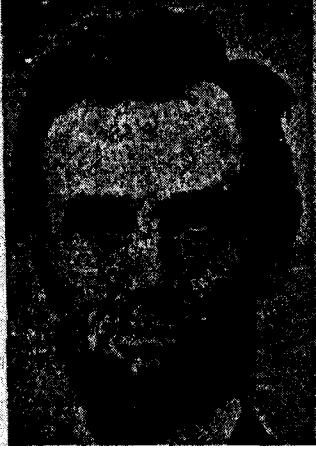
नोबॅल पुरस्कारावांगडाच ताका फ्रँविलन इन्स्टिट्यूटाचें एलियट क्रिसन पदक, नॅशनल अँकडेमी ऑफ सायन्सीसचो कॉमस्टॉक पुरस्कार, रॉयल सोसायटीचें ह्यूझ पदक तशेंच फॅराडे पदक आनी एन्रीको फेर्मी पुरस्कार हे भोवमान मेळ्ळे.

तो अमेरिकेची नॅशनल अँकडेमी ऑफ सायन्सीस, स्विडिश अँकडेमी, सोविएत अँकडेमी ह्या वैज्ञानिक संस्थांचो वांगडी आशिल्लो. ताच्या भोवमानाखातीर लॉरेंस बर्कली रेडिएशन लॅबोरेटरी आनी लॉरेंस लिव्हरमोर नॅशनल लॅबोरेटरी ह्या प्रयोगशाळांक, लॉरेंस हॉल ऑफ सायन्स ह्या संग्रहालय आनी संशोधन केंद्राक तशेंच १०३ अणूक्रमांकाच्या मूलद्रव्याक लॉरेंसाचें नांव (लॉरेंसियम) दिलें. ताचें चडशें संशोधन कार्य 'द फिजिकल रिव्ह्यू' आनी 'प्रोसिडिंग्स

ऑफ द नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस' हातूंत उजवाडा आयलें.
- कों. वि. सं. मं.

लिंगन, अब्राहम : (जल्म: १२ फेब्रुवारी १८०९, कॅटकी - अमेरिका; मरण: १५ एप्रिल १८५५, अमेरिका).

अमेरिकेचो आदलो राश्ट्राध्यक्ष. ताचो जल्म एका गरीब घराण्यांत जालो. तो थवय काम करतालो. लिंगनान आपलें मुळावें शिक्षण घरचे घराच घेतलें. तेभायर ताचें वाचनय चालूच आशिल्लें.

इ.स. १८३१ त तो इलिनॉय राज्यांतल्या न्यू सलिम गांवांत स्थायीक जालो. सचोटी आनी स्पश्टवक्तेपण हांकां लागून तो लोकप्रिय जालो. कांय दीस ताणें एका दुकानांत काम केलें. उपरांत तें दुकान ताणें विकतें घेतलें. पूण ह्या वेपारांत ताका व्हडलेशें यश मेळ्ळेंना. तेन्ना ताणें टपाल खात्यांत नोकरी

धरली. ह्या काळांत ताचें स्वयंशिक्षण चालूच आशिल्लें. ताणें कायद्याचो खोलायेन अभ्यास केलो. इ.स. १८३४ त तो राज्य विधीमंडळाचेर वेंचून आयलो. तेउपरांत सतत चार खेपे तो वेंचून आयलो.

१८३६ त ताका वकिलीची सनद मेळ्ळी आनी ताणें वकिली वेवसाय सुरू केलो. हातांत घेतिल्ल्या कामाविशीं निश्ठा आनी युक्तिवादांतली सुबोधताय ह्या गुणांक लागून ताका ह्या वेवसायांत बरेंच यश मेळ्ळें.

इ.स. १८४७ उपरांत दोन वर्सांच्या काळांत लिंगनाची अमेरिकेचे काँग्रेसीचेर निवड जाली. त्या वेळार ताणें कोलंबिया राज्यांतल्या गुलामांचे मुक्ततायेविशीं एक विधेयक मांडलें. गुलामगिरी एकदम नश्ट करिनासतना गुलामांक ल्हव ल्हव मुक्तताय दिवंची म्हणजे अर्थवेवस्थेचेर विपरीत परिणाम जायनासतना फावो ती सुदारणा जावंक शकतली अशें ताचें मत आशिल्लें.

इ.स. १८५४ त लिंगनाची परत अमेरिकेचे काँग्रेसीचेर वेंचणूक जाली. त्या वेळार ताचो राजकीय प्रतिस्पर्धी स्टीफन डग्लस हाणें गुलामगिरीक आनी गुलामांच्या वेपाराक प्रोत्साहन दिवपी विधेयक अमेरिकन काँग्रेसींत मांडलें. तेन्ना आपल्या विंग पक्षाच्या धोरणाचेर लिंगनान खर टिका केली. तेचपरी ताणें पक्षत्याग केलो आनी तो रिपब्लिकन पक्षाखातीर काम करूंक लागलो. ताणें अमेरिकन काँग्रेसीन गुलामगिरीआड विधेयक मंजूर करचें असो आग्रो धरलो.

इ.स. १८५८ चे वेंचणुकेंत डग्लसाआड लिंगन वेंचून आयलो. अमेरिकेच्या दक्षिणी राज्यांत गुलामगिरीच्या प्रस्नावयल्यान तेन्ना फुटीर प्रवृत्ती तयार जाल्ल्यो. हे प्रवृत्तीचेर लिंगनान खर टिका केली. फुडें इ.स. १८५८ चे वेंचणुकेंत लिंगनाक जरी हार घेवंची पडली तरी प्रचार मोहिमेंतलीं ताचीं भाशणां बरींच गाजलीं आनी देशभर ताची नामना जाली.

उपरांतच्या काळांत डॉमोक्रॅटिक पक्षांत फूट पडली आनी हाचो परिणाम म्हणून इ.स. १८६० वर्सा लिंगन अमेरिकेचो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. हे वेंचणुके उपरांत दक्षिण कॅरोलायना राज्य संघराज्यांतल्यान भायर पडलें. ताचेच वांगडा आनीक स घटकराज्यां कुशीन सरलीं. तेन्ना अमेरिकेंत यादवी झूज सुरू जालें. सुरवेक जरी लिंगनान सबुरीचें धोरण धरलें तरी राश्ट्राच्या एकचारखातीर ताका झुजाचो खर निर्णय घेवंचो पडलो.

फुडें जानेवारी १८६३ दिसा लिंगनान अमेरिकेंतल्या दक्षिणेच्या राज्यांतली गुलामगिरी नश्ट करपाखातीर जाहीरनामो उजवाडायलो. तेप्रमाण सुमार दोन लाख गुलामांक मुक्त केले. फुडें हे घटनेक मंजुरीय मेळ्ळी. पूण त्या वेळार लिंगन संवसारांत नाशिल्लो. यादवी झुजाक जैत मेळिल्ल्याच्या दुसऱ्याच म्हळ्यार १४ एप्रिल १८६५ ह्या दिसा लिंगन एका नाट्य प्रयोगाक गेल्लेकडेन, जॉन विल्कीस बुथ ह्या अभिनेत्यान गुळी घालून ताका जिवेशीं मारलो. दुसऱ्या दिसा ताका मरण आयलें.

यादवी झुजाकाळांत लिंगनाच्या खंबीर फुडारपणाचें दर्शन जालें. जायत्या तरांच्या विरोधांक तोंड दिवन ताणें राश्ट्राचो एकचार सांबाळपाचो यत्न केलो. झूज सुरू आसतना तातूंत वीर मरण आयिल्ल्या झुजान्यांचे यादीक लिंगनान जें भाशण केलें ताचो संवसारांतल्या इतिहासांतल्या मेजक्या वक्तृत्वपूर्ण आनी प्रभावी भाशणांमदीं आस्पाव जाता. 'आमचें सरकार हें लोकांचें, लोकांनी चलयल्लें आनी लोकांखातीर काम करपी' हीं ताचीं भाशणांतलीं उतरां स्फूर्तदिर्णी थारलीं.

- कों. वि. सं. मं.

लिंग : चिन्न, कुरू वा प्रतीक. सजिवाचे जातींतल्या घटकांचें प्रजोत्पादनाचे नदरेन नर आनी मादी अशा दोन पंगडांनी विभाजन करपी लक्षणां म्हणजे लिंग (दादलो) आनी योनी (बायल). लिंग हे संकल्पनेफाटल्यान मुखेलपणान दादलो बायल मदलो फरक दाखोवपी संकेत आसा. व्याकरणांत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद हांचे संबंदीं दादलो (पुल्लिंगी) आनी बायल (स्त्रिलिंगी) हे भेद दाखोवपी व्याकरणी विचाराक (नेमांक) लिंग म्हण्टात.

संस्कृतीक संदर्भ : कसलेय वस्तूचें वा भावनेचें चिन्न वा प्रतीक. परब्रह्माचें व्यापक स्वरूप. मेदिनीकोशांत लिंग उतराचे अर्थ

सांगल्यात ते अशे -

लिङ्गं चिन्हे ऽनुमाने च साङ्ख्योक्तप्रकृतावपि ।

शिवमूर्तिविशेषे च मेहने ऽपि नपुंसकम् ॥

अर्थ - चिन्न, अनुमान, सांख्यशास्त्रांतली प्रकृती, शिवमूर्तिविशेष आनी शिश्न अशा अर्थान लिंग उतर आसून तें नपुंसक आसा. पूण लिंग उतरान सामान्यपणान शिवाचें प्रतीक असोच बोध जाता. लिंग उतराची व्याख्या सुप्रभेदागमांत अशी दिल्या -

लयं गच्छन्ति भूतानि संहारे निरिवलं यतः ।

सृष्टिकाले पुनः सृष्टिं तस्माल्लिङ्गमुदाहृतम् ॥

अर्थ - प्रलयकाळांत भुतांसकट हें सगळें जग लिंगाचे सुवातेर लयाक वता आनी सृष्टिकाळांत परतून तातुंतल्यानूच आकाराक येता म्हणून ताका लिंग अशें म्हळां.

लिंगाची व्युत्पत्ती : शिवलिंग कशें उत्पन्न जालें हेविशीं पुराणांत खूब कथा मेळटात. तातुंतली एक कथा अशी आसा -

कल्पांती सगळे चराचर सृश्टीचो प्रलय जावन सगळेकडेन बुडटी आयली. त्या एकार्णांत नारायण शेषशय्येचेर न्हिदिल्लो. ताचे बोंबलेंतल्यान ब्रह्मा उत्पन्न जालो. तो जातनाच मायामोहीत जालो. ताणें मस्तेन न्हिदिल्ल्या नारायणाक हालोवन जागो केलो. तूं व्हड काय हांव व्हड अशी दोगांय भितर सर्त सुरू जाली. त्या दोगांकय आत्मबोध जावंचो म्हणून तांचेमुखार अनाद्यनंत आनी त्रिभुवनव्यापक अशें लिंग प्रगट जालें. तें लिंग म्हळ्यार तेजाचो एक खांबो आशिल्लो. ताका लागून ब्रह्मा - विष्णुचे दोळे दिपकावले आनी त्या दोगांयनी ताचो सोद घेवपाचें थारायलें. ब्रह्मा हंसाचें रूप घेवन त्या लिंगाचें तेमूक सोदपाखातीर ऊर्ध्व लोकांत गेलो. विष्णु वराहाचें (दुकराचें) रूप घेवन पाताळांत गेलो. दोगांयनी शंबर वर्सां सोद केलो पूण कोणाकच त्या लिंगाचें ताळमूळ मेळ्ळें ना. निमाणें दोगूय जाण निरशेले. तांचेमदली व्हडपणाची सर्त सोंपली आनी लीन जावन ते लिंगाक शरण गेले.

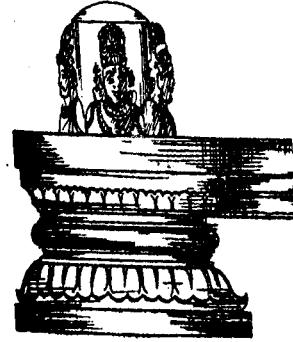
लिंगप्रकार : लिंगाचे चल आनी अचल अशे दोन प्रकार जातात. चल लिंग हें पुजेखातिरच निर्माण करून तें एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार व्हरपाक मेळटा. पूण अचल लिंग हें एकाच जाग्यार स्थापीत आसता.

ज्योतिर्लिंगां : हीं लिंगां संख्येन बारा आसात. तीं तेजाच्या स्वरुपांत प्रादुर्भूत जालीं. हेविशींची आख्यायिका आसा ती अशी - विष्णुन ज्या वेळार मोहिनीचें रूप घेवन देवांक अमृत वांटलें, तेन्ना शिव ते मोहिनीक भाळ्ळो. ती धांवत सुटली तेन्ना शिव तिचे फाटीक लागलो. हे धांवपळींत शिवाचें वीर्य बारा सुवातींनी गळ्ळें आनी जंय जंय पडलें, थंय थंय शिवलिंग निर्माण जालें.

स्वयंभू लिंगां : ज्योतिर्लिंगांच्या फाटल्यान ह्या लिंगांक म्हत्व आसा. हीं लिंगां यदृच्छेन आपोआप निर्माण जातात आनी

कोणाक तरी तांचो साक्षात्कार जातकच तांची पुजा सुरू जाता.

मानुष लिंगां : पार्वती, भक्त, सिध्दपुरूश, अवतार आनी हेर कोणेंय जी लिंगां घडयलीं आनी स्थापलीं, तांकां मानुष लिंगां म्हण्टात. स्कंदपुराणाच्या अवंतीखंडांत चवदांयशीं शिवलिंगांचे स्थापनेच्यो कथा आसात. तातूंत कोणाकडल्यान तरी पाप घडचें, ताच्या क्षालनार्थ ताणें ऋषींच्या आदेशावयल्यान लिंगाची स्थापणूक करची, ताचे उपासनेन मुक्त जावंचें आनी उपरांत तें शिवलिंग त्या भक्ताचे तपस्येची सुवात म्हणून प्रसिद्द जावंचें अशे तरेचीं वर्णनां आसात. कार्शीत अशा

शिवलिंग

वेगवेगळ्या भक्तांनी स्थापन केल्लीं खूबशीं लिंगां आसात. मानुष लिंगाचे धा प्रकार सांगल्यात, ते अशे - १) सावदेशिक २) सर्वसम ३) वर्धमान ४) शैवाधिक ५) स्वस्तिक ६) त्रैराशिक ७) अध्यक्ष ८) नागर ९) द्रवीड आनी १०) बेसर.

मुखलिंगां : एकेकदां कांय लिंगांक मुखां करतात. तातूंत एक मूख आसल्यार तें ब्रह्मप्रतीक, तीन मुखां आसता तें त्रिगुणप्रतीक आनी चार मुखांचें तें चतुर्दिशांचें प्रतीक मानचें. लिंगाच्या चार दिकांक चार आनी मस्तकाचेर एक मूख आसता तेन्ना तीं मुखां सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरूश आनी ईशान अशीं शिवाच्या पांच रुपांचीं प्रतिकां समजुंचीं. भारतांत सगळ्याक चडशीं एकमुखी, त्रिमुखी आनी चतुर्मुखी लिंगां दिसतात.

पंचभूतलिंगां : दक्षिण भारतांत पंचमहाभुतांचीं पांच लिंगां आसात तीं अशीं - पृथ्वी - शिवकांची, जल - जंबुनाथ, तेज - अरुणाचलम, वायू - कालहस्ती आनी आकाश - चिदंबरम.

अष्टोत्तर शत आनी सहस्रलिंग : रुद्र भागाचेर उब्यो आडव्यो समांतर ओळी कोरांतून एकशें आठ वा हजार चवकोन तयार केल्ल्यान हीं लिंगां जातात.

धारालिंग : विष्णुभागाचेर पांच सावन अठ्ठावीस मेरेन खोल उबे कोंगरे तयार केल्ल्यान हें लिंग तयार जाता. हाका लागून अभिशेकाचें उदक सहजतायेन व्हांवन वता.

सिंधुसंस्कृतींत लिंगपुजा रूढ आशिल्ली. पयलीं वैदिक आर्यांक ती पसंत नाशिल्ल्यान वैदिक वाङ्मयांत तिचें वर्णन केल्लें मेळना. महाकाव्यांनी लिंगपुजेचें वर्णन आसा. फुडें शिवलिंगपुजेचें म्हत्व इतलें वाडलें, शिवमंदिराच्या गाभ्यांत शिवलिंगाचीच स्थापना जावंचक लागली. लिंगायत पंथाचे अनुयायी शिवलिंगाचीच पुजा करतात.

सिध्दान्तशेखरांत कितल्याशाच वेगवेगळ्या देवतांच्या लिंगांचो उल्लेख आसा. विष्णुलिंगाक शंखाकृती शिखर आसता. ब्रह्मलिंग

कमळाभशेन दिसता. अग्निलिंगाक दोन शिखरां आसतात. इंद्रलिंग छत्राभशेन दिसता. यमलिंग त्रिपाद आसता. निर्ऋतिलिंग खड्गा (तरसादी) भशेन दिसता. वरुणलिंग कळशाभशेन आसता. वायुलिंग ध्वजाभशेन आनी ईशानलिंग त्रिशुळाभशेन दिसता. कुबेराचें लिंग गदप्रमाण दिसता.

पयलींच्या काळांत नाणीं आनी मुद्रांचेर शिवलिंग आसतालें. ताचेवयल्यान पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत शिवलिंगपुजा आशिल्ली म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

लिंगपुराण : (पळेयात पुराणां).

लिंगपुजा : दादल्याच्या वा बायलेच्या जननेंद्रियांची म्हळ्यार लिंग वा योनीची उपासना, पुजा वा भक्ती. दादलो - बायलेचे प्रजोत्पादनक्षमतेचें तशेंच सैमाचे सुफलतायेचें वा सर्जनतायेचें प्रतीक म्हणून लिंग आनी योनीपुजा प्रचलित जाली. ही पुजा चड करून प्राथमिक धर्मांनी, सद्याच्या कांय आदिम जमातींच्या धर्मांनी तशेंच कांय उंचेल्या धर्मांनीय मेळटा. विंगड विंगड धर्मांच्या विकासाच्या इतिहासावयल्यान कांय देशांनी आनी संस्कृतायांनी अशी बायल - दादल्यांच्या जननेंद्रियांची देवता रुपांत उपासना चालू आशिल्ल्याचें दिश्टी पडटा. फातर, खांबो, लांकूड, चित्रां हातुंतल्यान ह्यो लिंग आनी योनीप्रतिमा पुराणांशम युगापसून सगळ्याक दिसतात. पूण हे उपासनेंत खंयच अश्लीलतायेची आनी असभ्यतायेची कल्पना झळकना. प्रजोत्पादन आनी सैमाची सर्जनक्रिया ही सामकी सैमीक अशीच क्रिया मानल्या आनी म्हणून लिंग वा योनी हांचे पुजेविशींचें कर्मकांड तशेंच यातुक्रिया, विधी आनी उत्सव हे सदांच विश्वांतल्या मानववंश, प्राणिसृष्ट आनी वनस्पतसृष्ट हांच्या सातत्याखातीर आनी समृद्धीखातीर सामके गरजेचे म्हणून उदात्त आनी पवित्र अशे धर्मीक भावनेंतल्यानूच करप जाले. आयज लेगीत कांय समाजांनी ते करतात.

लिंगपुजेतल्या लिंगाचें प्रतीक हें सदांच उत्थित अशा लिंगाचें आसता. उत्थित अशी लिंगरूप देवता ही खंयचे तरी प्रकारान सर्जनशीलताय, नवजीवनदान आनी सुफलताय हांचें प्रतीक आसा. सगळ्याच उच्च धर्मीक प्रतिकांभशेनूच लिंग आनी योनी हातुंतल्यान गूढ अशा दैवी सत्याचो निर्देश जाता. पुर्विल्ल्या ग्रीसांतल्या बऱ्याचशा गूढमार्गी पंथांनी लिंगपुजेक खूब म्हत्वाची सुवात आशिल्ली.

प्राचीन इजिप्ती धर्मांतूय लिंगपुजा चलताली. हीरॉडोटसान वर्णन केल्ले प्रमाण इजिप्तांत ओसायरिस आनी मिन ह्या देवांच्या भव्य लिंगरूप प्रतिमांची राजवांनी ओडून मिरवणूक काडटाले. अशेच तरेन ग्रीसांतूय डायोनायसियन उत्सवांत मिरवणूक जाताली. डायोनायसस हो वनस्पतींच्या चड करून द्राक्षांच्या वेलींचे सुफळतेचो ग्रीक देव

आशिल्लो आनी ताची व्हड लिंग आशिल्ल्या प्रतिमारुपांत पुजा जाताली. हर्मीझ, डीमीटर आनी प्रायपस हांचे उपासनेंतूय अशेच तरेचीं लिंगसदृश रुपां आशिल्लीं. फ्रे ह्या प्राचीन ट्यूटॉनिक देवाची सुफलतायेचो आनी समृद्धीचो देव म्हणून नामना आशिल्ली आनी ताची प्रतिमा उत्थित अशा व्हड लिंगासयत आसताली. लग्ना वेळार ताका बळी ओंपताले.

प्राचीन मेक्सिका आनी पेरू ह्या देशांनीय लिंगपुजा प्रचलित आशिल्ली, तशेंच ती उत्तर अमेरिकेंतल्या आदिवासी जमातींनीय आशिल्ली. आफ्रिकेंतल्या बऱ्याचशा जमातींनी आयज लेगीत लिंग आनी योनीपुजेचे विधी आनी यातुक्रिया प्रचलित आसात. बायबलांतूय लिंगपुजेविशीं उल्लेख मेळटात. बेथलांत आशिल्ल्या ज्या फातराचेर याकोब न्हिदलो, तो फातर लिंगप्रतिमाच आसुंये अशें अभ्यासकांचें मत आसा. चडशा मध्ययुगीन इजर्जांनी लिंगचिन्नां मेळटात, तशेंच युरोपांतल्या खेड्यांनी आयज लेगीत जे धर्मीक विधी करतात, तांचें स्वरूप लिंगपुजेभशेनूच आसता. फ्रांसांत जे संतांचे पुतळे आसात, ते पुतळे मुळांत खंयच्या तरी पेगन देवांचेच आसुंये आनी तांचें खाशेलपण म्हळ्यार तांकां आशिल्लें उठावदार लिंग. बऱ्याचशा शेंकड्यांच्या काळांत ह्या पुतळ्यांचो लिंगभाग निपुत्रिक बायलांनी पुत्रप्राप्ती जातली अशें समजून फोडून व्हरून ताची पूड करून विधिवत वखदांत वापरली आसुंये अशें अभ्यासकांचें मत आसा.

आशिया मायनरांतली एटिसाचे पुराणकथे (मिथ) उपरांत रोमी धर्मांतूय म्हत्व मेळ्ळें. एटिस हो मर्त्य गोरवां राखपी तरणाटो सिबली हे देवमातेच्या (आदिमाता) मोगांत पडलो पूण वचनभंग केल्ल्यान ख्यास्त म्हणून एटिसाक आपलें लिंग कापून प्राणत्याग करचो पडलो, अशी ही मूळ पुराणकथा. फ्रीजियन आनी उपरांत रोमी पुराणकथांनी एटिसाच्या कापिल्ल्या लिंगाचें पायन वृक्षांत रुपांतर जालें. थंयचे पुरयत एटिसाचें अनुकरण म्हणून स्वताचें खच्चीकरण करून घेताले. देवाचें खच्चीकरण म्हळ्यार नव्या जीवनाचो आरंभ. ग्रीक पुराणकथेंत क्रोनसान ताचो बापूय युरेनस हाचें लिंग कापून उडयलें. त्या रगतांतल्यान एरिनीझ आनी हेर 'जायंट्स' (राकेस) निर्माण जाले. कापिल्लें लिंग दर्यांत उडयलें. ताचो फेंस जावन ताचेपसून अँफ्रोडायटी ही सौंदर्याची आनी मोगाची देवता उत्पन्न जाली.

भारतांतली लिंगपुजा : इतिहासाच्या आदिकाळासावन आयजमेरेन, भारतांत लिंगपुजेची परंपरा चालू आसा. योनी आनी लिंग हांचो संयोग हें जीवसृष्टीचें कारण. हाचेवयल्यान अखिल सृष्टीचें आदिकरण तेंच आसूंक जाय, हे कल्पनेन सयोनी लिंगाची पुजा सुरू जाली. भारतांतल्या द्रविडपूर्व जमातींनी लिंगपुजा जाताली. द्रविड लोकांमदीं शिव ह्या नांवान ताची पुजा जाताली. वैदिक आर्यांची रुद्र ही संहारक देवता आनी द्रविडांची शिवदेवता हांचें एकीकरण जावन रुद्रशिवाची उपासना भारतांत सुरू जाली. ही उपासना मुर्तीचीय आसताली आनी लिंगाचीय आसताली. पूण ऋग्वेदांत लिंगपूजक

लोकांक यज्ञविरोधी मानल्यात. तेचप्रमाण इंद्राचें वर्णन शिस्नदेवहन अशें केलां.

शिव उपासनेचो मुखेल आचार म्हणून जगांतल्या खूबशा समाजांनी पुर्विल्ल्या काळासावन लिंगपुजा प्रचारांत आसा. जगाचें आदिकरण जें अव्यक्त, निर्गुण परब्रह्म, ताचें मूर्त स्वरूप म्हळ्यार शिवलिंग अशी, उच्च आध्यात्मिक कल्पना जायत्या पुराणांनी मांडल्या. लिंगाचे उत्पत्तीविशींच्यो कथा पुराणांनी सांगल्यात. लिंगपुराण, शिवपुराण, कूर्मपुराण, वामनपुराण हातूंत शिवाची उत्पत्ती, ताचे पराक्रम, लिंगाची अर्चना, विंगड विंगड लिंगांचें माहात्म्य अशे बरेचशे विशय आसात.

दक्षिण भारतांत तरातरांचीं खूब शिवालयां आसात. शिवपंचायतनाच्या देवळांत मदीं शिवलिंग आनी चारूय वटांनी सूर्य, गणेश, देवी आनी विष्णु हांचीं ल्हान ल्हान देवळां आसात. चडशे सगळ्या दज्यांचे लोक शिवलिंगाची पुजा करतात. शैव ब्राह्मण वा गुरव वा जंगम ह्या नांवाची शिवलिंगाच्या पुजाऱ्याची एक स्वतंत्र जात उत्पन्न जाल्या. चल आनी अचल अशा दोन प्रकारांचीं लिंगां आसतात. लिंगप्रतिष्ठा, पुनःप्रतिष्ठा, अर्चना, स्नानविधी हांचें वर्णन बौधायन गृह्यशेषसुत्रांत केलां. पुजा षोडशोपचारांनी वा कृत्रीम अशी दोन तरांची आसता. कृत्रीम लिंगां हीं लांकूड, फातर, धातू, रत्नां, शिंपल्यो, फटीक, माती, रेंव हांचेपसून केल्लीं आसतात.

नर्मदेंत मेळपी बाणलिंगां खूब पोरन्या काळासावन प्रसिद्द आसात. प्रसिद्द बारा ज्योतिर्लिंगां शिवाच्या विर्यांतल्यान निर्माण जाल्लीं अशी पुराणकथा आसा. पंचमहाभुतांचीं प्रतिकां म्हणून कांय देवळांतलीं लिंगां प्रसिद्द आसात. शिवाचो भक्त बाणासूर हाणें चवदा कोटी शिवलिंगांची विंगड विंगड सुवातींनी स्थापणूक केली अशी कथा आसा. कांय लिंगांनी पृश्ठभागाचेर एकशें आठ वा एक हजार लिंगां कोरांतिल्लीं आसात. कांय पुर्विल्ल्या देवळांनी मूर्खलिंगां आसात.

कर्नाटकांतले लिंगायत हे लिंगाची पुजा करतात. ते पाशाणाचें शिवलिंग सदांच आपल्या आंगाचेर दवरतात.

- कों. वि. सं. मं.

लिंगम : एक वन्य जमात. आसाम प्रदेशांतल्या खासी दोंगराच्या अस्तंत भागांत हांची वसणूक आसा. वंशशास्त्रज्ञांच्या मतान खासी आनी गारो ह्या दोन जमातींतल्या संकरांतल्यान ही जमात निर्माण जाली.

हे लोक रंगान काळे आसून लांबायेन मोटवे आसतात. तांचें मुखामळ तिबेटी, ब्रह्मी लोकांवरी म्हणजे मोंगोली सया मारपी आसता. दादले बिन हाताचे कोट घालतात आनी रूंद लंगोटी न्हेसतात. माथ्याक ते लोकरीची तोपी वा पागोटें घालतात. बायलो कमराक फकत रंगीत लुगट गुठलायतात. त्यो गळ्यांत निळ्या

मणयांच्यो माळी आनी कानांत जड कडीं घालतात. दादलेय कानांनी आनी हातांनी कडीं घालतात. जांचेकडेन थाळयेवरी जायत्यो घांटी आसतात तांकां ते गिरेस्त समजतात.

तांचीं घरां कोंड्याचीं पूण घटमूट आसतात आनी तीं दोंगुल्लेचे देंवतेचेर आशिल्ल्यान तांची एक वट जमनीचेर आनी दुसरी वट कोंड्याच्या आदाराचेर आसता. घराच्यो जमनी कोंड्याच्योय आसतात. ते जमनीर वा शेंदरेर न्हिदतात आनी झाडाचे सालीपसून तयार केल्लीं पांगरुणां वापरतात.

हे लोक पुर्वजांची, भुतांखेतांची आनी देवतांची पुजा करतात. मूळ स्त्री, ऋषीदेवता आनी रानांतलो सैतान हांकां राखण, समृद्धी आनी रोगनिवारणा खातीर जनावरां - सुकण्यांचो बळी दिवप हो तांचो धर्मीक कार्यक्रम.

तांच्यांत एकाच घराण्यांतल्या चले-चलयांकडेन लग्नां जायनात. गारो जातीकडेन तांचो लग्नसंबंद जाता. कोंबयो आनी दुकरां मारून खावप आनी भरपूर सोरो पियेवप होच तांचो मुखेल लग्नविधी आसता. तांची कुटूंब पद्दत मातृसत्ताक आसून वारसो पद्दत खासी लोकांवरी आसता.

हे लोक मडें लासतात. मडें लासचे पयलीं तांकां बैल मारून गांवजेवण दिवचें पडटा. दर खेपे बैल मेळप कठीण आशिल्ल्यान तो मेळसर मडें घरांत स - स म्हयने पडून उरलें तरी तांकां कांयच दिसना. मड्याच्यो अस्थी घरामुखार फोंड मारून पुरतात आनी यादस्तीक म्हणून ताचेर एक फातर दवरतात.

शेती हो तांचो मुखेल धंदो. दर दोन वर्सांनी ते शेताखातीर नवी सुवात सोदतात. रानां मारून आनी तीं लासून ते त्या जाग्यार शेत रोयतात. ताका लागून ते एकाच जाग्यार थीर नासतात. ते तांदूळ आनी कड्डणांचें पीक काडटात. तेभायर मिरसांग, हळद, कणगां, आलें, वायंगीं हींय पिकां ते काडटात. लाख पिकोवपाचो धंदो ते व्हड प्रमाणांत करतात. भाताचें पीक तांकां फावो तितलें मेळनाशिल्ल्यान ते रानकेळीं, कोंडे वा वेत हांचे तरणे कोंब खातात. ते फोंड मारून तातूंत जनावरां धरतात आनी विखयाळी वनस्पत उदकांत उडोवन नुस्तें धरतात.

- कों. वि. सं. मं.

लिंगायत : एक संप्रदाय. ह्या संप्रदायाचे लोक शरिराचेर लिंग धारण करतात, देखून तांकां लिंगायत, लिंगांगी आनी लिंगवत अशींय नांवां आसात. हे लोक शिवाचे उपासक आशिल्ल्यान तांकां वीरशैव आनी शिवशरण अशींय नांवां आसात. ह्या लोकांची वसणूक चड करून कर्नाटक आनी दक्षिण महाराष्ट्रांत आसा.

बसवेश्वर हो लिंगायत संप्रदायाचो पुरस्कर्तो. तो जातिभेदाआड आशिल्लो. जे लोक लिंग धारण करतात, ते सगळे समान दज्याचे

अशी ताची शिकवण आशिल्ली. तेखातीर त्या लोकांभितर जातीभेद नाशिल्लो. बसवेश्वराच्या हेर उद्देशाभितलो एक मुखेल उद्देश म्हळ्यार ब्राह्मणांचें वर्णश्रेष्ठत्व न्हयकारप वा उणें करप. पूण ताचो हो उद्देश पुराय सफळ जालोना. उपरांत त्या संप्रदायांत खूब पोटजाती निर्माण जाल्यो आनी लिंगायत लोकांमदल्या उच्च वर्गांत जायत्या ब्राह्मणी पद्दतीचे रिती - रिवाज आयले. लिंगायत लोकांमदीं मुखेल अशे तीन वर्ग आसात.

१) **पंचमसाळी** : हे लोक सगळ्या लिंगायतांभितर स्वताक श्रेष्ठ समजतात. संप्रदायाची ज्या लोकांनी पयली दिक्षा घेतली, तांचेकडेन संबंदीत असो हो वर्ग आसुंये. ह्या वर्गाक शुध्द लिंगायत अशें नांव आसा. नंदी, भृंगी, वृष, वीर आनी स्कंद अशीं ह्या वर्गाचीं पांच गोत्रां आसात. ह्या सगळ्या पोटभेदांनी रोटी बेटी वेव्हार चलता. पूण लग्नसंबंदांचेर कांय बंधनां आसात. हो वर्ग अर्थीक आनी समाजीक नदरेन उंचेलो आसा.

ह्या वर्गाक अष्टावरणांचो अधिकार आसा. अय्या वा जंगम ह्या नांवान वळखुपी उपाध्याय लेगीत ह्याच वर्गांत आस्पावतात. बंजिग ह्या नांवाचो मुखेल वेपारी वर्ग हातुंतूच येता.

२) **संलग्न लिंगायत** : पंचमसाळ्यांभायर कोष्टी, तेली, गवंडी, धनगर, शेतकार ह्या वेवसायीक लोकांचो ह्या वर्गांत आस्पाव जाता. पंचमसाळी लोकांउपरांत ज्या लोकांनी संप्रदायाची दिक्षा घेतली ते हे लोक आसुंये. हांकां संलग्न लिंगायत अशें नांव आसा. ह्या लोकांभितर सत्तर पोटभेद निर्माण जाल्यात. पूण तांचेभितर रोटी - बेटी वेव्हार जायनात. म्हैसूर प्रदेशाच्या कांय वाठारांनी हे लोक हेर पंथांतल्या चलयांवांगडा लग्न जातात. लग्न जातकच ह्यो चलयो लिंग धारण करतात.

३) **अर्दलिंगायत** : मडवळ, चामार, खारवी ह्या लोकांचो हातूंत आस्पाव जाता. हांकां अष्टावरणाचो अधिकार ना. उंचेल्या वर्गांतले लिंगायत लोक ह्या लोकांक लिंगायत अशें मानिनात तेखातीर तांकां अर्दलिंगायत म्हण्टात.

लिंगायत लोकांभितर सामान्य, खाशेले आनी निराभारी अशे आनीक तीन भेद आसात. तशेंच, माहेश्वर आनी भक्त अशे आनीक दोन भेद आसात. माहेश्वर हो गुरुवर्ग आसून भक्त हो शिश्यवर्ग. पयलींपसून लिंगायतांचें ब्राह्मणांकडेन आनी माध्वांकडेन वांकडेपण. ह्या पंथांत यज्ञयाग, उपास - तापास ह्या गजालींक सुवात ना. तांकां विष्णुपूजाय मान्य ना. हे लोक सुयेर, सुतक वा भश्टकार ह्यो गजाली मान्निनात. तशेंच हेर लोकांचें अन्न - उदकूय ते घेनात. सगळे दादले - बायलो आंगांचेर शिवलिंग धारण करतात. हें लिंग पाशाणाचें आसून तें रुप्याचे डबयेंत घालून रस्मी दोन्यान गळ्यांत बांदतात. सकाळीं उठून न्हावन - धुवून भस्म लायतकच लिंगस्पर्श करून हे लोक अन्न - उदक घेतात.

लिंगायत लोक कन्नड भास उलयतात. हो पंथ कर्नाटकांतूच जल्मलो, थंयच वाडून ताचो विस्तार जालो. तांचें बरेंचशें साहित्य कन्नड भाशेंतूच आसा.

शिव हो लिंगायत लोकांचो मुखेल देव आनी परम आराध्य देवता. तोच निर्मातो, कर्तो, धर्तो, संहर्तो अशें ते मानतात. शिवाचें प्रतीक म्हणून ते लोक लिंगाची आनी ताचें वाहन म्हणून नंदीची पुजा करतात. गणपती, मारुती आनी यल्लम्मा ह्या देवतांकूय लिंगायत लोक भजतात.

अष्टावरण : हो लिंगायतांचो एक म्हत्वाचो आनी गरजेचो असो धर्मीक संस्कार. जीव हो मुळांत शिवरुपी आसा आनी तो अज्ञानरुपी आवरणाखाला धांपिल्लो वा बध्द आसता. जीवाक शिवैक्य प्राप्त करपाखातीर आंगाच्या गुणांपसून मुक्त जावन लिंगत्व प्राप्त करचें पडटा. तेखातीर जी साधना करची पडटा तिका आदारीत अशो आठ गजाली मानल्यात. साधना अवस्थेंत कसल्याय कवचाप्रमाण ह्यो गजाली जीवाची राखण करतात. ह्यो गजाली आठ आशिल्ल्यान तांकां अष्टावरण अशी संज्ञा आसा. तांचीं नांवां आनी कार्यां अशीं -

१) **गुरू** : लिंगायतांचे लिंग - उपासनेंत गुरूक म्हत्वाची सुवात आसा. गुरू होच जीवाक लिंगसाधनेच्या कामांत प्रवृत्त करता. शिश्याच्या हातांत लिंग दिवन गुरू ताका दिक्षा दिता. गुरूकडल्यानूच शिश्याक धर्माचें रहस्य समजता. तेखातीर लिंग साधकांनी गुरूक शिवस्वरूप मानचें अशें सांगलां.

२) **लिंग** : लिंग म्हळ्यार साक्षात परतत्त्व. भावलिंग, प्राणलिंग आनी इष्टलिंग अशे लिंगाचे तीन प्रकार आसात. दिक्षा दिवपावेळार गुरू ह्या तिनूय लिंगांची स्थापना शिश्यांच्या अनुक्रमान कारण, सूक्ष्म आनी स्थूल शरिरांनी करता. ह्या वेळार भक्त, इष्टलिंग आपल्या दाव्या हाताचेर दवरून ताची पुजा करता. हे पुजे वेळार भक्त अशी धारणा करता, जर हांव शिवापसून वेगळो जालों तरी हांव स्वता शिवाचेंच आंग.

३) **जंगम** : हे जीवन्मुक्तूच आसतात आनी भक्तांचे अध्यात्मिक साधनेक मदत करपाखातीर जगात भोंवत आसतात. जंगम हे गुरू इतलेच पुज्य आसात. स्थिर, चर आनी पर अशे जंगमांचे तीन प्रकार आसात.

४) **पादोदक** : गुरू आनी जंगम हांच्या पांयांचें उदक म्हळ्यार पादोदक. पादोदक हें सगळ्या तिर्थांचें प्रतीक आशिल्ल्यान तें देह, मन आनी भाव हांची शुध्दी करता. तेखातीर दर एका लिंगायतान पादोदकाचें सेवन करपाचें आसता.

५) **प्रसाद** : गुरू वा जंगम हांणी उश्टायल्लें अन्न म्हळ्यार प्रसाद. हो प्रसाद सेवन केल्यार चित्ताची शुध्दी जावन कर्मसंस्काराचो नाश जाता. तेखातीर दर एका शिवशरणान, आपूण जें किदें खातां, तो गुरूचो प्रसाद आसा अशें मानूंक जाय.

६) विभुती : भस्माक विभुती म्हण्टात. शिव भस्म धारण करता आशिल्ल्यान तें परम पवित्र आसा. जे तरेन शिवान कामदहन करून ताचें भस्म आंगाक लायलें, तेच तरेन शिवाच्या भक्तांनीय लावपाचें आसता. कामक्रोध हे षड्रिपू जिरवपाखातीर भस्माचो आदार जाता. जाच्या शरिराचेर भस्म आसता ताका पाप केन्नाच आफडूंक पावना, असो लिंगायतांचो विस्वास आसा.

७) रुद्राक्ष : लिंगायत रुद्राक्षांची माळ गळ्यांत घालतात. रुद्राक्षांक लागून शिवभक्तांचें ध्यान स्थीर जावपाक मदत जाता. गुरू वा जंगम हो लिंगायताक रुद्राक्षमाळ दिता. रुद्राक्ष धारण केल्ल्यान आपल्याक सगळ्या वटांनी शिवाची राखण मेळटा अशें लिंगायत मानतात.

८) मंत्र : 'ॐ नमः शिवाय' हो लिंगायतांचो षडाक्षरी मंत्र. लिंगायताक दिक्षा दिवपाच्या वेळार गुरू ह्या मंत्राचो उपदेश ताका दिता. लिंगायताच्या मतान हो मंत्र शिवभक्तांच्या शरिरांत सगळ्याक आसता. तेखातीर ते सदांच आपलें शरीर पवित्र मानतात आनी मनशाच्या जल्माक हरजल्म म्हण्टात.

भुरगें जल्माक येतकच त्या घराण्याचो जो गुरू आसता ताका आपयतात. हो गुरू पंचाचार्यांतल्या कोणाचोय प्रतिनिधी आसता. तो भुरग्याच्या गळ्यांत लिंग बांदता आनी ताका विभुती लायता. उपरांत ताच्या कानांत 'ॐ नमः शिवाय' हो मंत्र सांगता. जंगम येतकच भुरग्याचो आवय - बापूय जंगमाचे पांय धुतात आनी त्या उदकाक शिवाचें चरणतीर्थ मानतात. त्याच उदकान भुरग्याच्या आंगावयल्या लिंगाक अभिशेक घालतात. जंगमाक जेवपाक वाडटात आनी ताच्या पानांतलें अन्न प्रसाद म्हणून भुरग्याच्या ओंठाक लायतात. त्या भुरग्याक जंगमाचे वतीन शिवाक ओंपतात. हें भुरगें आठ वा धा वर्सांचें जातकच होच विधी परतून करतात.

पंचाचार : अष्टावरण ह्या संस्काराभाशेन पंचाचार होय एक तांचो म्हत्वाचो संस्कार. सदाचार, गणाचार, नित्याचार, शिवाचार आनी लिंगाचार अशे हे पंचाचार. शुध्द नैतिक जीण जगप हाका सदाचार म्हण्टात. सत्य आनी धर्म हांची राखण करप हाका गणाचार म्हण्टात. लिंगपूजा, पाठ, ध्यान, व्रत ह्यो गजाली नेमान करप हाका नित्याचार म्हण्टात. जे कोण लिंगधारक आसतात त्या सगळ्याचो मान राखप हाका शिवाचार म्हण्टात. तशेंच भावार्थान लिंग धारण करून नेमान ताची पुजा करप हाका लिंगाचार म्हण्टात.

मठ : लिंगायतांचे वसतेंत तांचे मठ आसतात. हे मठ पंचाचार्यांतल्या कोणाय आचार्यांचे परंपरेंतलें आसून त्या आचार्यांचे अनुयायी त्या मठांकडेन संलग्न आसतात. लिंगायतांचे पांच मुखेल आचार्य आसून, तांकां वीरशैव धर्माचे पुरस्कर्ते मानतात.

तांचीं नांवां आनी मुखेल मठ अशे आसात -

१) रेणुकाराध्य ह्या आचार्याचो मठ रंभापुरी वा बाळहळ्ळी (कौल्लपाक)

गांवांत आसा. २) मरुळाराध्य हाचो मठ उज्जैनाक (वटक्षेत्र) आसा. ३) एकोराम हाचो मठ श्रीशैलाक (द्राक्षारामम्) आसा. ४) पंडिताराध्य हाचो मठ केदाराक (सुधाकुंड) आसा आनी ५) विश्वाराध्य हाचो मठ वाराणसीक आसा.

सद्या हे पांचूय मठ विद्यमान आसात. ह्या मठांच्या आचार्यांच्या नांवांवयल्यान लिंगायतांचीय गोत्रां चलतात. लिंगायतांचे पुरयत स्वताक ह्या पांच मठांतल्या खंयच्या तरी एका मठाचो मानतात. मुखेल आचार्य तो जगद्गुरू. ताच्या अधिकाराखाला मठ, मठपती, स्थावर, गणाचार्य आनी देशिक अशे पांच उपाचार्य आसतात. मठांक श्रेश्ठी आनी म्हाजनांची मदत आसता. हे मठाधिकारी भगवीं वस्त्रां न्हेसतात.

दोन मिरवणुकी - लिंगायतांच्यो दोन धर्मीक मिरवणुकी खाशेल्यो अशो आसतात. एकेचें नांव नंदीकोडू म्हळ्यार नंदीशृंग आनी दुसरे मिरवणुकीचें नांव व्यासंतोल म्हळ्यार व्यासहस्त.

नंदीच्या शिंगाविशीं एक कथा आसा ती अशी - एक फावट एका दैत्यावांगडा झगडटना नंदीचें एक शींग तुटून पडलें. ताच्या अनुयायांनी तें सोदून काडलें आनी ताची मिरवणूक काडली. ताची याद म्हणून सद्या अशी मिरवणूक श्रावण म्हयन्यांत काडटात. शींग म्हणून एक कोंडो घेतात आनी ताका रंगीत कपड्याचे पटे गुठलायतात. कोंड्याचे मदीं फळ्यांचेर दोन नंदी बसयतात आनी त्या कोंड्यांची मुखेल रस्त्यांतल्यान मिरवणूक काडटात.

व्यासंतोल मिरवणुकीखातीर व्यासमुनीचो म्हणून कपड्याच्या तिराट्यांचो एक हात करून तो नंदीच्या शिंगाक बांदतात आनी ताची मिरवणूक काडटात.

लग्नप्रथा - पयलींच्या काळांत लिंगायतांभितर बाल आनी प्रौढ अशो लग्नाच्यो दोन पद्दती आशिल्ल्यो. पूण सद्या प्रौढ ही एकूच लग्न पद्दत चालंत आसा. लिंगायतांचीं एकाच कुळांत वा गोत्रांत लग्नां जायनात. व्हडले भयणीची चली वा मावशेभयणीकडेन लग्न जावपाक मेळटा. घटस्फोट आनी पुनर्विवाह हांकांय मान्यताय आसा. हेर हिंदू कायद्याप्रमाण वारसो हक्काचोय कायदो तांचेमदीं आसा.

परंपरेप्रमाण लग्न सुवाळो आसता तो असो - न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या बापायकडेन मागणी घालता. हो लग्नसंबंद परसंत आसल्यार सोयऱ्यांसामकार सोयरीक पक्की करतात. उपरांत न्हवऱ्याक - व्हंकलेक कपडे दितात आनी दोगांकूय विडे दितात. ह्या विड्यांक साक्षीविडे म्हण्टात. लग्नापयलीं व्हंकलेचो बापूय न्हवरेकारांक जेवण घालता आनी कपडे दिता. ह्या सुवाळ्याक बाशंगी म्हण्टात. लग्नापयलीं गुग्गुळविधी आसता. उपरांत अरशन, देवकार्य, गुरुची पाद्यपुजा हीं कृत्यां जातात.

साकरपुड्या वेळार जंगमाक घेवन व्हंकलेगेर वतात. व्हंकलेखातीर कांबळ घालून तिचेर तांदूळ पातळायटात आनी व्हंकल फुलांचो मुकूट घालून ते कांबळीचेर बसता. उपरांत न्हवऱ्यावटेनचे

लोक साडी, पोल्क, दोन नाल्ल, पांच हळदीकुटां, पांच लिंबू आनी पांच विडे ह्या साहित्यान तिची हॉट भरतात. सवायशीण बायलो ते कांबळीवयले तांदूळ घेवन ते व्हंकलेचीं धोपरां, खांदे आनी तकलेचेर तीन खेपे उडयतात. उपरांत साकर आनी विडे वाट्टांत. व्हंकलेवटेनचो कोणूय जाण्टो मनीस थारायल्ल्या न्हवऱ्याक व्हंकल दिल्ल्याचें जाहीर रितीन कळयता आनी न्हवरेकार व्हंकलेक आपणायल्ल्याचें सांगता.

हो लग्नसुवाळो चार दीस चलता. पयल्या दिसा पितरांची पुजा जाता. दुसऱ्या दिसा तेल आनी तांदूळ मठाक दितात आनी सोयऱ्यांकूय दितात. तिसरो दीस चड म्हत्वाचो. त्या दिसा पांच मुखेल आचार्यांचीं प्रतिकां म्हणून पांच कलश देवघरांत स्थापतात. चार कोनशांक चार कलश आनी मदीं एक अशी तांची मांडावळ आसता. तांचेर नाल्ल, खाजूर, विडो आनी लेसांत बांदून एक पयसो दवरतात. ह्या पांचांचे गवायेनूच लग्नसुवाळो जाता.

लग्नाखातीर सवो घालतात. सव्याच्या चारूय वटांनी सुतान रेवडिल्ले चार कलश मांडटात. न्हवऱ्याक सव्यार बसोवन पांच सवायशिणी ताका तेल - हळद लायतात. उपरांत कुटुंबांतली जाण्टी बायल आदल्या दिसा पितरांच्या नांवान काडून दवरिल्लीं वस्त्रां व्हंकलेक न्हेसपाक दिता. व्हंकलेक - न्हवऱ्याक नटयतकच, न्हवरो बैलाचेर बसून देवळांत वता. थंय, देवळांत ताका बाशींग बांदतात. लिंगायतांच्या लग्नांत अंतरपाट नासता. न्हवरो गुरू मुखार बसता आनी व्हंकल न्हवऱ्याचे दावे वटेन बसता. गुरू त्या दोगांयचे हात दर्भानी बांदता आनी तांचेर उदक घालून फुलां आनी बिल्वपत्रां घालता. उपरांत त्या दोगांयच्या मनगटांक सूत बांदता आनी 'सुमुहूर्त सावधान' म्हणटा. न्हवऱ्या - व्हंकलेक हेर मंडळी आशिर्वाद दिता. न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांदतकच तांचेर अक्षता उडयतात. न्हवरो व्हंकल एकमेकांच्या कपलाक जिरे आनी गोड लायतात. उपरांत न्हवऱ्या - व्हंकलेच्या कपड्यांक गांठ मारतात. व्हंकल न्हवऱ्याक पांयां पडटा. न्हवरो तिच्या माथ्यार अक्षता उडयता. हें नवें जोडपें मागीर पांच जंगमांक फळां आनी एकेक पयसो दिता. ताचेउपरांत व्हंकल - न्हवऱ्याचे पांय धुवन तांकां केळवण करतात आनी सोयऱ्या - धायऱ्यांक जेवण घालतात. चवथ्या दिसा बैलावयल्यान वरात काडटात. वरात परत येतना व्हंकल - न्हवरो एकामेकांचेर गुलाल उधळटात. उपरांत मेजवानी जातकच व्हंकल - न्हवरो आपल्या मनगटाचें सूत सोडून तें हुमऱ्याचेर दवरता. त्या वेळार पांच सवायशिणी बायलांचो भोवमान करतात.

लिंगायत लोकांभितर मनीस मरणाधडेर आसल्यार, विभूतिवेलीं नांवाचो विधी करतात. तेखातीर त्या मनशाक न्हाणोवन, ताच्या तोंडांत जंगमाच्या पांयांचें उदक घालतात. जंगमाक दक्षिणां दिवन सगळ्यांक जेवण घालतात. मनीस मरतकच मडें आसनाचेर बसोवन, जंगम आपलो दावो हात मड्याचे उजवे मांडयेर दवरता.

मड्याक परमळीत लेप काडून वस्त्र - अलंकार घालतात. मड्याक नमस्कार करून तें मसंडेंत व्हरतात. थंय स हात लांबायेचो एक फोंड खणटात आनी उत्तरेवटेन तोंड करून तें मडें तातूंत बसयतात. थंय एक कुरकूट करतात. 'हे शिवा, तूं आपल्या भक्ताक कैलासांत सुवात दी' ह्या आशयाची चीट बरोवन ती मड्याच्या गळ्यांत बांदतात. दक्षिणां मेळटकच गुरू ते चिटीर निशाणी करता. मड्याच्या दाव्या हातांत लिंग दितात. मड्याक नारिंगी रंगाचें वस्त्र गुठलायतात आनी मडें बशिल्ले स्थितींतूच पुरतात. मेल्लो मनीस आंकवार आसत जाल्यार ताचें मडें तिरपें दवरून पुरतात. फोंड पुरयतकच जंगम थारायल्लें दान घेवन त्या फोंडाचेर उबो रावता आनी मेल्लो मनीस कैलासाक गेल्ल्याचें जाहीर करता. लिंगायत मेल्ल्याचें क्रियाकर्मांतर करिनात पूण कांय लोक श्राध्द वाडटात. आधुनिक विज्ञानयुगांत तशेंच शारीकरणाचे प्रक्रियेंत हेर संप्रदायांप्रमाण, लिंगायत संप्रदायांतय गरजेचे अशे बदल घडून, तांच्यो चालीरितींनी सदळसाण आयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

लिंबू : भारतांत ह्या फळाचे कागदी लिंबू आनी साकर लिंबू अशे दोन प्रकार लागवडीखाल आसात. हातुंतल्या कागदी लिंबाक चड मागणी आशिल्ल्यान ताची चड प्रमाणांत लागवड करप जाता. साकर लिंबाची लागवड उत्तर आनी मध्य भारतांत तशेंच तमिळनाडूंत थोड्या प्रमाणांत करतात.

कागदी लिंबू : (हिंदी: कागड़ी लिंबू; इंग्लीश: लायम, अॅसीड लायम, सावर लायम; लॅटीन: सिट्रस ओरॅण्टिफोलिया; कूळ : रूटेसी). हें खूब खांदयो आशिल्लें कांटेरी आनी मोटवें झांप. पानां ल्हान आनी अशीर. फुलां ल्हान धवीं आनी तुऱ्यांनी येतात. फळां ल्हान, वाटकुळी वा तांतया आकाराचीं, २.५ ते ४ सेंमी. आसून कांय फळांच्या तोंकाकडलो भाग चिंवेवरी आसात. फळाची कात पातळ आनी चकचकीत गराक घट्ट दशिल्ली, पाचवी आनी चकचकीत गराक घट्ट दशिल्ली, पाचवी वा पिकतकच हळदुवसार, गर हळदुवसार पाचवो, आंबट आनी रुचीक आसता.

लिंबाचें मूळस्थान भारत अशें मानतात. पूण उश्ण कटिबंधांतल्या चडशा वाठारांनी तें वाडटा. मेक्सिको, वॅस्ट इंडिस, इजिप्त, भारत हे देश कागदी लिंबाच्या उत्पादनांत फुडें आसात. भारतांत ह्या फळाची लागवड सुमार २८,००० हॅक्टर क्षेत्रांत जाता आनी ती चड करून महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आनी तमिळनाडू ह्या राज्यांनी आसा. कर्नाटक आनी गुजरातांत कांय प्रमाणांत लिंबाची लागवड करतात.

ह्या फळांत वाटकुळे आनी तांतया आकाराचे अशे दोन प्रकार आसात. आसामांतलो 'अभयपुरी लायम' हो तांतया आकाराच्या लिंबाचो एक नामनेचो प्रकार.

ह्या फळाक ऊबदार, थोड्या प्रमाणांत दमट हवामान लागता. नेटाचें वारें ह्या फळाच्या पिकाळ मारक थारता. इटली, स्पेन, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां आदी सिट्रस प्रजातींतल्या झाडाचे लागवडीखातीर नामना आशिल्ल्या देशांत कागदी लिंबाची लागवड बरी जायना. भारतांत ह्या फळाची वेपारी तत्त्वार लागवड अस्तंत आनी दक्षिण भारतापुरती मर्यादीत जाता. महाराष्ट्रांत अहमदनगर, जळगांव आनी सोलापूर ह्या सुक्या हवामानाच्या जिल्ह्यांनी व्हड प्रमाणांत आनी ते उपरांत सांगली, धुळे, अकोला आनी नासिक जिल्ह्यांनी ह्या फळाची लागवड जाता. ह्या झाडाक 90° सें - ४0° सें तापमान बरें मानवता. ह्या पिकाक मध्यम काळी जमीन लागता. उदकाचो बरो निचरो जावपी जड काळे जमनींतूय हें झाड बरें वाडटा. जमनीचें ऋतू मुल्य ६.५ -८ आसचें पडटा.

कागदी लिंबाची अभिवृद्धी बियांपसून करतात. एके बिये पसून ३-४ रोंपां मेळटात. बियेपसून तयार केल्लीं झाडां कलमापरस बरीं आसतात तशेंच त्या फळाचें उत्पादन बरें येता आनी तीं एक सारकेच प्रतीचीं आसतात. पूण तांकां फळां मात वेळान येतात. जंबुरीच्या रोंपार दोळे भरून केल्लीं कलमां जोमान वाडटात आनी तांकां फळां बेगीन येतात.

बीं किल्लून येतकच ताका ३-४ रोंपां येतात. पूण हातुंतलें एक लैंगिक जननाचें आनी हेर अलैंगिक जननाचीं आसतात. अलैंगिक जननाच्या रोंपांक न्युसेलर रोंपां अशें म्हण्टात. लैंगिक जननापसून तयार जाल्लीं रोंपां मोटवीं आसतात आनी तांकां एकसारकीं फळां येनात. तेखातीर हीं रोंपां हुमटून उडयतात. उत्तर भारतांत फेब्रुवारी - मार्च वा जुलय - सप्टेंबर आनी दक्षिणेंत मे - जून वा सप्टेंबर - ऑक्टोबरांत गादी वाफ्यांत लिंबाचें बीं पेरतात. हीं रोंपां ७.५ -१० सेंमी. ऊंच जातकच तीं काडून दुसऱ्या सपाट वाफ्यांत स्थलांतर करतात. हें रोंप एका वर्साचें जातकच तातुंतलीं एकसारके वाडीचीं रोंपां काडून तीं कायम जाग्यार लायतात. दोन झाडांमदलें सादारण अंतर ५ ते ६.५ मी. आसता. लागवड करचे आदीं तेंगशे कडलीं पानां दवरून हेर पानां काडून उडयतात.

कागदी लिंबाक वर्सांतल्यान तीन फावट पालवी फुट्टा. त्या वेळार सारें घालपाची गरज आसता. कागदी लिंबाच्या पिकाक शेणखत नायट्रोजन मिश्रसारें घालचें पडटा. तेभायर पानां हळदुवीं पडचीं न्हय देखून झींक सल्फेट, मॅग्नेशियम सल्फेट उदकांत भरसून फवारतात. कागदी लिंबाचीं मुळां सादारण ६० सेंमी. खोल वतात. तेखातीर गिमांत ६ ते ८ दिसांच्या अंतरान आनी शिंयाळ्यांत १२ - १५ दिसांच्या अंतरान झाडाच्या खांदयांक उदक लागूंक दिनासतना शिंपतात. झाडाक फावो तो सूर्यप्रकाश आनी खेळटी हवा मेळपाखातीर तशेंच झाड घटमूट जावपाखातीर ल्हान आसतनाच झाडांची छाटणी करून ताका मोडण दिवप गरजेचें आसता.

कागदी लिंबाच्या झाडाक लागवड करतकच ४ - ५ वर्सां उपरांत फुलां आनी फळां धरपाक सुरवात जाता. ह्या झाडाक जरी वर्सूयभर फुलां आयलीं तरी जून, ऑक्टोबर आनी फेब्रुवारी हे तीन मुखेल हंगाम आसतात. तांचीं फळां अनुक्रमान नोव्हेंबर, एप्रिल आनी जून - जुलयंत तयार जातात. ह्या झाडाक एकूच चंवर धरप फायद्याचें थारता. वर्सूयभर फळां दिवपी झाडाची शक्त फुकट वचूंक शकता आनी फळांचो आकारूय बदलता.

फळांचें उत्पादन वर्साच्या कांय म्हयन्यांत चड आसता हो काळ भारतांत वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळे आसता. आठ वा ताचेयपरस चड पिरायेच्या झाडाचें वर्सुकी उत्पादन १५०० ते २००० फळां आसता. लागवडीची फावो त्या प्रमाणांत जतनाय घेतल्यार दर झाडाक दर वर्सा ३००० - ५००० फळां मेळप शक्य जाता.

पिडा : कागदी लिंबाक खैर ह्या फायटोमोनस सिट्री ह्या सुक्ष्मजंतूक लागून पिडा जाता. पानांचे फाटले वटेन तरन्यो खांदयो आनी फळांचेर थिपके दिसतात आनी ते व्हड व्हड जायत वतात. हे पिडेचें प्रमाण पावसांत आनी दमट हवामानांत चड आसता. हाचेर उपाय म्हणून शिंयाळ्यांत सगळे रोगट भाग जळयतात आनी झाडार ०.८% बोर्डो मिश्रण फवारतात. कलम केल्ल्या झाडाचेर डिव्या, मूळकूज, तेंगशी सुकप, ट्रिस्टेझा व्हायरस ह्यो पिडा जातात.

किडी : कागदी लिंबाच्या झाडाक खोड कीड, साल बुडडुपी कीड आनी सिट्रस सायला हे किडीचो त्रास जाता.

उपेग : लिंबांत क जीवनसत्व खूब प्रमाणांत आसता. हें फळ भूक वाडोवपी स्क्वी हे पिडेक विरोधक आनी कृमीनाशक आसून पित्ताचेरूय उपायकारक थारता. जॅली, मुरांबे हांकां रूच हाडपाक, सरबता सारकीं पेयां तयार करपाक आनी लोणच्याखातीर लिंबाचो बरो उपेग जाता. लिंबाच्या फळांत ४ - ८ % सायट्रिक आम्ल आसता. सालींत पॅक्टिन आसता आनी बियांपसून बरें प्रतीचें तेल मेळटा.

ताहिती लायम : हो आंबट लिंबाचो एक प्रकार अमेरिकेच्या फ्लोरायडा राज्यांत व्हड प्रमाणांत लागवडींत आसा. तांचो आस्पाव कागदी लिंबाचे जातींत जाता. मॅक्सिकन लायम आनी लेमन हांच्या संकरापसून ह्या फळाची उत्पत्ती जाली. हाचें फळ मॅक्सिकन लायमापरस मोटें आनी तांतया आकाराचें आसता. ह्या फळांत बियो आसल्यार आसतात.

साकर लिंबू : (हिंदी : मीठ लिंबू, तेलगू : गजानिम्मा; इंग्लीश: स्वीट लायम; लॅटीन : सिट्रस लायमेटिऑयडिस). हें वांकडें-तिकडें वाडपी खांदयांचें झोंप आसून, पानां संत्राच्या पानांयेदीं पूण लेव पाचवीं आसतात. फळ वाटकुळें, गुळगुळीत हळदुवें वा लेव पाचवें, साल पातळ, गर रुचीक गोडसार पूण पचक आनी तो आंबटूय नासता. इजिप्त आनी उश्ण कटिबंधांत ह्या फळाची लागवड चड - उप्या प्रमाणांत करतात. भारतांत मध्य भागांत आनी तमिळनाडूंत

पोरसांनी आनी कांयकडेन वेपारी प्रमाणाचेर लागवड करतात. हें झाड काटक आसून ताका खूब फळां धरतात.

ईडलिंबू (लेमन) : (लॅटीन : सिट्रस लिमॉन; सिट्रस लिमोनिया; कूळ: रुटेसी).

एक म्हत्वाचें वखदी फळ. युरोप आनी अमेरिकेंत सगळ्या आंबट फळांत वेपारी नदरेन हाका म्हत्व आसा. कांय तज्ञांच्या मतान ताचें मूळ स्थान भारत. पूण कांय जाणांच्या मतान तें दक्षिण चीन आनी उत्तर मियानमारांतलें आसुंये. झाडाचे वाडीचो जोम, फळाचो आकार, आकारमान आनी गुणधर्म हे बाबतींत वेगळेपण आसपी जायते प्रकार ह्या फळांत दिसून येतात.

लेमनाचें झाड मध्यम उंचायेचें ३ - ६ मी. आनी सदांच पाचवें उरता. ताका जायते घट्ट कांटे आसतात. खांदयो वांकड्यो तिकड्यो, पानां आयाताकृती आनी तोंकार्चीं आसून तीं चिड्डिल्यार तांकां विशिश्ट वास येता. फुलां व्हड आनी जांभळ्या रंगाचीं आसतात. फळां मध्यम आकाराचीं, लांब वा तांतया आकाराचीं आसून तोंकाकडलो भाग चिंवेवरी आसता. फळाची साल दाट आनी हळदुवी आसून तिचेर बारीक बुराकांवरी दिसपी तैल प्रपिंड आसता. गर लेव हळदुवो आसून तातूंत कांय बारीक बियो आसतात. ताच्या कांय प्रकारांत बियोच नासतात हीं फळां वर्सयभर येतात आनी तीं पाचवीं आसतनाच तोडटात. झाडाचेर पिकपाक दिल्यार तीं कडवट जातात. तोडिल्लीं फळां काळखा कुडींत दवरतात. थंय तीं पिकतात आनी तांचो रंग ल्हव ल्हव हळदुवो जाता. १३° - १६° सें. तापमान आनी ९५ - ९०% सापेक्ष आर्द्रता आशिल्ले कुडींत हीं फळां बेगीन पिकतात.

लेमनाच्या उत्पादनांत इटली, अमेरिका हे देश फुडें आसात. हाचेभायर स्पेन, ग्रीस, तुर्कस्तान, अर्जेन्टिना, लेबानन, चिली, ब्राझील, इझ्राएल, ऑस्ट्रेलिया, ट्युनिशिया, अल्जिरिया, दक्षिण आफ्रिका, सायप्रस, पुर्तुगाल आनी मोरक्को आदी देशांत वेपारी प्रमाणाचेर लेमनाची लागवड करतात.

भारतांत लेमनाची लागवड खूब कमी प्रमाणांत करतात. उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक हांगा पोरसांनी वा उण्या प्रमाणांत लागवड करतात. वेगवेगळ्या प्रकारचे जमनींत आनी उण्या चड उंचायेच्या वाठारांत हीं झाडां वाडटात. तशेंच बागायत आनी जिराडताखाल भरपूर उत्पादन दितात. कागदी लिंबाच्या झाडाचेर आसपी साल आनी तेंगशी सुकप हे रोग लेमनाचेर केन्नेकेन्नाय दिसतात. हाका वर्सयभर फळां धरतात.

भारतांत लेमनाचे परदेशांतले जे प्रकार लागवडीखाल आसात ते अशे : युरेका, व्हिला प्रॅंका, लिस्बन, इटालियन सीडलेस, नेपाळी ऑब्लॉंग, नेपाळी राऊण्ड आनी माल्टा. हातुंतलो इटालियन राऊंड हो प्रकार सगळ्यांत म्हत्वाचो आसून तो भारताच्या वेगवेगळ्या वाठारांत सुक्या आनी दमट हवेंत बरो जाता. फळांत १-२ वा एक एक

वेळां कांयच बियो नासतात. साल दाट आनी गुळगुळीत आसता आनी गर रसदार आसता. ताकालागूत शितपेयां करपाखातीर आनी लोणचें करपाखातीर हो प्रकार बरो जाता. दरव्यवन आनी दक्षिण भारतांतल्या सुक्या वाठारांत ह्या प्रकारच्या झाडां पसून भरपूर प्रमाणांत फळां मेळटात. आसाम लेमन नांवाचो लेमनाचो आनीक एक प्रकार भारताच्या सपाट वाठारांत बरे तरेन जाता. ताका चिना कागडी, चिनापट्टी, सरबती आनी पाट निंबू ह्या नांवानय वळखतात. हाका वर्सयभर फळां धरतात.

पंजाबांत आनी उत्तर प्रदेशाच्या अस्तंतेकडल्या वाठारांत बारामास नांवाचो प्रकार लोकप्रीय आसात. हीं फळां वाटकुळीं, मध्यम आकारमानाचीं आसतात. ह्या फळाची साल पातळ आसून गर रसदार आनी रुचीक आसता. भद्री नांवाचो लेमनाचो प्रकार हरयाणा क्रषी विद्यापिठाच्या फल संवर्धन विभागांत बरो आशिल्ल्याचें दिसून आयलां. झाडाची उंचाय ३.५ मी. आसून पानां व्हड आनी पाचवीं आसतात. फळाचें वजन १.५ किग्रॅ. आसता आनी फळांत ३३% रस आसता. हाचीं फळां नोव्हेंबर ते मार्च मेरेन मेळटात.

आंध्र प्रदेशाच्या कडप्पा जिल्ह्यांत जिनाआ नांवाचो लेमनाचो प्रकार वेपारी प्रमाणाचेर लागवडींत आसा. भारतांत मूळचे भारतीय अशे लेमनाचे दोन प्रकार लागवडींत आसात. तांकां जंबुरी वा ईडलिंबू आनी गलगल ह्या नांवांनी वळखतात. जंबुरीचें झाड लेमनाच्या झाडापरस काटक आसून तें चड जोमान वाडटा. तें लेमनापरस चड रोगप्रतिकारक आसा. गलगल हो प्रकार पंजाबांत पठाणकोटच्या लागसार आनी उत्तर प्रदेशांत लागवडींत आसून ताचीं पानां, फुलां आनी फळां सामान्य लेमनापरस खूब वेगळीं आसतात. हाका वर्सांतल्यान एकदांच फुलां आनी फळां धरतात. फळां बरे प्रतीचीं आसून तांचें उत्पादनय भरपूर आसता. ह्या फळापसून सरबत, मुरांबो आनी लोणचें करतात.

कॅलिफोर्नियाचे लोक संत्राच्या खंडाचेर लेमनाचे दोळे भरून कलमां करतात. इटालियन आनी गलगल ह्या प्रकाराचें दर झाडाचें वर्सुकी उत्पादन ६०० - ८०० फळां आसता.

ताज्या फळाच्या रोसापसून लेमोनेड आनी हेर पेयां तयार करतात. फळाचे सालीपसून तेल काडून ताचो उपेग वेगवेगळ्या खाद्यपदार्थांक आनी पेयांक रूच हाडपाखातीर करतात. ऊर्ध्वपतित तेल शाबू आनी सौंदर्यप्रसाधनां तयार करपाखातीर वापरतात. फळाचे सालींतल्या धव्या भागापसून पेक्टिन काडटात आनी ताचो उपेग फळांचें जॅम आनी जॅली तयार करपाखातीर तशेंच वखद उद्येगांत करतात. फळांच्या रोसापसून सायट्रिक अम्ल मेळटा.

ह्या फळांचें लोणचें पानदरीचे वाडीचेर बऱ्याक पडटा. फळाची साल पाचक आनी पोट दुखीर दितात. फळांत अ, ब, आनी क हीं जीवनसत्वां आनी लवणां आसून स्कर्व्ही नांवाच्या रोगाचेर लेमनाचो

रोस गुणकारी आसता. तशेंच हो रोस मूत्रल आसून जोर आयल्यार थंडसाण दिवपी देखून खर संधिवात, मोडशी, अतिसार आनी थंडी हांचेर गुणकारी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

लिपमान, गाब्रिएल : (जल्म : १६ ऑगस्ट १८४५, होलेरिच

- लक्झेबर्ग; मरण : १३ जुलय १९२१, कॅनडा).

फ्रेंच भौतिकीविज्ञ. रंगीत छायाचित्रणाची एक पद्दत सोदून काडिल्लेखातीर ताका १९०८ वर्साच्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो सन्मान मेळ्ळो.

गाब्रिएलाच्या भुरगेपणांत ताचीं आवय - बापूय पॅरिसाक स्थायीक जालीं आनी ताचें शिक्षण एकोल नॉर्मल हातूंत जालें. १८७३ वर्सा जर्मनींतले विज्ञान शिक्षणाचे पद्दतीचो अभ्यास करपाखातीर धाडिल्ल्या सरकारी वैज्ञानिक मंडळाचेर ताची नेमणूक जाली. ताणें व्हिल्हेल्म कूने आनी जी. आर्. किरखोफ हांचेवांगडा हायड्रल्बर्गाक आनी हेर्मान हेल्महोल्त्स हाचे वांगडा बर्लिनाक काम केलें. १८७८ वर्सा तो पॅरिस विद्यापिठाच्या विज्ञान फांट्यांत रुजू जालो आनी १८८३ त गणितीय भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली. तीन वर्सा उपरांत तो प्रायोगिक भौतिकीचो प्राध्यापक जालो आनी फुडें संशोधन प्रयोगशाळेचो संचालक जालो. ही प्रयोगशाळा उपरांत सोरबॉन विद्यापिठाक दिली आनी निमाणे मेरेन गाब्रिएलान तिच्या संचालकपदाचेर काम केलें.

भौतिकीच्या खूब फांट्यांनी देखीक - विद्युत्, उश्मागतिकी, प्रकाशकी आनी प्रकाश रसायनशास्त्र, ताणें मूलभूत म्हत्वाचें कार्य केलें. १८७३ वर्सा ताणें आपल्याच नांवान वळखुपी सामको उणो (१/१००० वोल्ट इतलो) विद्युत् दाब मेजपी विद्युत् मापकां विकसित केलीं. ताणें भौतिकींतल्या बऱ्याचशा फांट्यांनी वापरपाखातीर तरातरांच्यो कल्पक प्रयुक्त्यो तयार केल्यो आनी प्रमाणभूत उपकरणांनीय सुदारणा केल्यो. ज्योतिशशास्त्रांत ताचो सीलस्टॅट ह्या उपकरणाचो सोद म्हत्वाचो आसा. ताणें धर्तरेच्या हालचालींचो प्रवेग सरळ मेजपी नव्या भूंयकांप मापकाची येवजण तयार केल्ली. कालमापनांतल्या व्यक्तिगत दोशांचो निरास करपाखातीर ताणें छायाचित्राय नोंदणीची पद्दत उपेगांत हाडली. ताणें दाबविद्युत् परिणामासंबंदीं प्येर क्युरी हाच्या कार्यापयलीं आनी अतिसंवाहक विद्युत् मंडलांतल्या प्रवर्तनासंबंदीं हायके कमर्लिंग - ऑनेस हाच्या कार्यापयलीं प्रारंभिक म्हत्वाचें कार्य केलें.

ताणें विकसित केल्ली रंगांचें पुनरुत्पादन करपी छायाचित्रणाची प्रक्रिया हें गाब्रिएलाचें कार्य सगळ्यांत म्हत्वाचें मानतात. हे प्रक्रियेचो सिध्दांत ताणें १८८६ वर्सा विकसित केल्लो. पूण ती प्रत्यक्षांत हाडपाक खूब अडचणी आशिल्ल्यो. खुबशा प्रयोगाउपरांत ताणें अॅकडेमी ऑफ सायन्सीस हिका ही प्रक्रिया १८९१ वर्सा कळयली. हे प्रक्रियेचो पुराय

सिध्दांत ताणें १८९४ वर्सा उजवाडायलो. रंगीत छायाचित्रणाची ही एकमेव सरळ पद्दत प्रसारीत जावपाक खूब कळाव लागतालो. ताका लागून ती मंद आनी वाजेवणी आशिल्ली. तातूंत मूळ प्रतिमेवयल्यान तिच्यो प्रतीय काडूंक मेळनाशिल्ल्यो. ह्या कारणांक लागून ही पद्दत चड लोकप्रिय जालिना. पूण रंगीत छायाचित्रणाच्या विकासांतलो तो एक म्हत्वाचो पांवडो आशिल्लो.

लिपमानाचें संशोधन कार्य चडशें पॅरिस अॅकडेमी ऑफ सायन्सीसाकडेन ताणें केल्या पत्रवेव्हाराच्या स्वरुपांत आसा. १८८३ वर्सा तो अॅकडेमी ऑफ सायन्सीसचो वांगडी जालो आनी १९१२ त तिचो अध्यक्ष जालो. तो ब्युरो द लॉजिट्यूड्सच्या मंडळाचो वांगडी आशिल्लो तशेंच लंडनचे रॉयल सोसायटीचो परदेशी वांगडी आशिल्लो. एका शिश्टमंडळाचो वांगडी म्हणून तो कॅनडाक गेल्लेकडेन परत येतना दर्याभोंवडेंत तारवाचेरूच ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

लिपमान, फ्रिट्स आल्बर्ट : (जल्म: १२ जून १८९९,

कोनिग्जबर्ग - जर्मनी; मरण: २४ जुलय १९८६, पकिप्सी - न्यूयॉर्क).

जर्मन - अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. कोशिकी चयापचयांत म्हळ्यार पेशींनी सतत जवपी भौतिक आनी रसायनीक घडामोडींनी म्हत्वाच्या आशिल्ल्या कोएंझायम-ए ह्या उत्प्रेरक पदार्थाचो सोद लायिल्लेखातीर ताका सर हान्स आडोल्फ क्रेब्ज हाचेवांगडा शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी ह्या विशयाचो १९५३ वर्साच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान वांटून मेळ्ळो.

लिपमान हाणें कोनिग्जबर्ग, बर्लिन आनी म्युनिक ह्या विद्यापिठांनी वैजकीचें शिक्षण घेवन १९२४ वर्सा बर्लिन विद्यापिठाची एम्.डी. पदवी घेतली. बर्लिनच्या कयसर व्हिल्हेल्म इन्स्टिट्युटांत ओटो मायरहोफ हाचे प्रयोगशाळेंत सहाय्यक म्हणून काम करून १९२७ वर्सा ताणें पीएच्.डी. पदवी मेळयली. उपरांत हायडल्बर्ग विद्यापिठांतले मायरहोफ हाचेच प्रयोगशाळेंत १९२७ - ३० ह्या काळांत ताणें संशोधन केलें. १९३० वर्सा तो कायसर व्हिल्हेल्म इन्स्टिट्युटांत संशोधन सहाय्यक म्हणून परत गेलो. १९३१ - ३२ त ताणें न्युयॉर्कांतल्या रॉकफॅलर इन्स्टिट्युटांतले पी. ए. लेव्हीन हाचे प्रयोगशाळेंत रॉकफॅलर अधिछात्र म्हणून काम केलें. ते उपरांत ताणें कोपॅनहायनच्या कार्ल्सबर्ग प्रतिश्ठानाचे जीवरसायनशास्त्रीय प्रयोगशाळेंत १९३२ - ३९ त काम केलें. राजकीय कारणाक लागून जर्मनीक परत वचूंक मेळनाशिल्ल्यान ताणें अमेरिकेंत स्थलांतर केलें आनी न्युयॉर्कांतल्या कॉर्नेल मॅडिकल स्कुलांतल्या जीवरसायनशास्त्रीय विभागांत संशोधन सहाय्यक पदाचेर काम केलें (१९३९ - ४१). १९४४ वर्सा तो अमेरिकेचो नागरीक जालो. बॉस्टनच्या मॅसेच्युसेट्स जनरल हॉस्पिटलांत १९४१ वर्सासावन शस्त्रक्रियाविद्या विभागांत संशोधन सहयोगी आनी उपरांत थंयच्या

जीवरसायनशास्त्र संशोधन प्रयोगशाळेंत एका संशोधन पंगडाचो मुखेल म्हणून ताणें काम केलें. १९४९ वर्सा बॉस्टनच्या हारवर्ड मॅडिकल स्कुलांत तो जीवविज्ञानीक रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. तेउपरांत १९५७ वर्सा न्यूयॉर्कांतल्या रॉकफॅलर इन्स्टिट्यूटांत (सद्या रॉकफॅलर विद्यापीठ) तो प्राध्यापक जालो आनी १९७० वर्सा निवृत्त जातकच थंयच गुणश्री प्राध्यापक जालो. थंयच ताणें निमाणे मेरेन आपलें संशोधनकार्य चालू दवरलें.

लिपमान हाचें जीवरसायनशास्त्रांतलें म्हत्वाचें कार्य म्हळ्यार ताणें मांडिल्लें ऊर्जा संक्रमणाचे जीवतंत्रविद्येचे व्यापक नेम. कार्बोहायड्रेटांच्या ऑक्सिडीभवनांतल्या मध्यस्थ आनी लिपिडांचे (स्निग्ध पदार्थ, मेणां आदी) रचनात्मक घटक आशिल्ल्या क्रियाशील अॅसिटेटांच्या रसायनीक स्वरुपासंबंदी संशोधन करतना ताका पारव्याच्या फिन्दाच्या अर्कांत उत्प्रेरण नदरेन क्रियाशील आशिल्लो आनी उश्णताय दिल्यार लेगीत स्थीर उरपी एक घटक मेळ्ळो. हो अॅसिटिल वाहक घटक १९४७ वर्सा ताणें वेगळायलो. ताका कोएंझायम - ए हें नांव दिलें आनी ताची रेणवीय संरचना १९५३ वर्सा निर्धारित केली. लिपमान हाणें उपरांत मुखेलपणान पेप्टायडां आनी प्रथिनां हांच्या संश्लेशणांतल्या जैव यंत्रणांच्या विकासासंबंदी संशोधन केलें.

अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, फॅराडे सोसायटी, डॅनिश रॉयल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, लंडनची रॉयल सोसायटी ह्या वैज्ञानिक संस्थांचो तो वांगडी आशिल्लो. नोबॅल पुरस्कारावांगडा ताका अमेरिकेच्या राष्ट्रीय विज्ञान पदकाचो भोवमान मेळ्ळो. १९७१ वर्सा ताची 'वॉडरिंग्स् ऑफ ए बायोकेमिस्ट' ही आपजीण उजवाडा आयली.

- कों. वि. सं. मं.

लिपचेल्यांनी खेळ : ल्हान भुरग्यांचो देशी खेळ. ह्या खेळांत विशेश नेम वा तंत्रीक गजाली चडशो नासतात. खंयच्याय घरांतलीं वा शेजाऱ्या - पाजान्यांच्या घरांतलीं चले - चलयो वाड्यांत, आंगणांत वा मेकळ्या जाग्यार हो खेळ खेळटात. खेळाची सुरवात 'राज्य' कोणाचेर हेप्रमाण थारता. कोणें राज्य घेवंचें हें थारावपारवातीर चुकप (चकणें) हो प्रकार करतात. तीन भुरगीं एकठांय हातांत हात घालून उबीं आसतात आनी 'एक, दोन, तीन' वा 'रामराय साय सुटयो' म्हण्टात आनी तेच वांगडा दर एकलो आपले हात एकमेकाचेर उमथे घालतात. जांचे तळवे एकामेकाचेर आसात हो एक प्रकार आनी जांचे तळवे एकमेकांकडेन तोंड करून ताळी वाजयलेभाशेन आसात हो दुसरो प्रकार. तिगांमदल्या एकल्या ज्या गड्याचो प्रकार वेगळो आसता तो सुट्टा. पूण ताका 'जळळा' अशें मानतात. ताणें परत उतरचें वा ताणें परत वांटो घेवंचो पडटा. जळळ्याचो प्रकार टाळपारवातीर दोनूय हात पांयांसकयल्यान काडपाची रीत आसा. जो

सुटिल्लो आसा तो हेरांखातीर परत चुकूंक शकता.

जाचेर राज्य आयलां, ताका एका जाग्यार उबो करतात वा बसयतात. ताचे फाटल्यान उबे रावून एकलो ताचे दोळे घट धांपता. राज्य आयिल्ल्या खेळगड्याचे दोळे धांपपी व्यक्तीक 'भोज्या' म्हण्टात. बाकीचीं भुरगीं वा खेळगडी लिपूंक वतात. जो दोळे धांपता, ताका गुजराती भाशेंत 'डाई' म्हण्टात. भुरगीं लिपलें उपरांत डाई सगळ्यांक

आयकूंक येतलें अशे तरेन 'हातांत किदें?' अशें विचारता. दोळे धांपिलो 'मुदी' अशी जाप दिता तेन्ना चलबायलेचे सोदीक अशें ताका डाई सांगता आनी राज्य आयिल्ल्या खेळगड्याचे दोळे उगडून लिपिल्ल्या भुरग्यांक सोदपाक सोडटा. तो कोण कोण खंय लिपल्यात तें सोदून काडटा आसतना, लिपिल्ल्या दर एकल्यान ताका दिसनासतना ताणें आपल्याक आफुडचे पयलीं भोज्याक आफुडपाचें आसता.

पुर्विल्लीं व्हडलीं कुटुंबां तशेच व्हडले वाडे (घरां) आसताले. तातूंत आजघर - माजघर, पडवी, पडवेचेर खंय कुडें, गोणी, माळो अशे कितलेशेच जागे लिपपारवातीर आसताले. ह्या खेळांत राज्य आयिल्ल्या खेळगड्यान दोगां - तिगां जाणांक बाद केले, म्हळ्यार सोदून काडले जाल्यार जे बाद जाले तांचीं नांवां गुप्त दवरून 'कुणी घ्या चंद्र, कुणी घ्या सूर्य, कुणी धुव' अशी तांची मागणी करतात. ज्या नांवाविशीं मागणी जायना तांचेर राज्य येता आनी परत खेळ सुरू जाता.

गुजरातांत 'टिलो' नांवाच्या लिपचोरयांनी खेळाचो एक प्रकार रूढ आसा. तातूंत लिपपी आनी सोदपी अशे दोन संघ आसतात. लिपपी संघाचो नायक दुसऱ्या संघाक कसल्याय झाडाचो

पालो हाडपाक धाडटा तेन्ना सगळे गडे लिपून बसतात. हाडिल्लो पालो सोदपी सगळ्या गड्यांच्या हांतात दितात. सोदपी गडी सांपडिल्ल्याक तो पालो हुंगुंक लायता. धरपी आपल्या मुखावयल्यान गेलो म्हण्टकच लिपपी भुरगीं 'आटी लागे, पाटी लागे बोल बेटा टिल्लो' अशें आडुतात. ताका लागून गडी खंय लिपिल्ले आसात हें समजून धरपी ते वटेन पळटा. लिपपी थंयच्यान दुसरे कडेन पळटात. तेन्ना कांय जाण सांपडटांतूय. अशे तरेन लिपपी संघाचे सगळे गडे सोदून काडून तांकां पालो हुंगुंक लायलो म्हण्टकच सोदतल्याच्या संघाचें काम सोपंता आनी डाव बदलतात. अशे तरेन हो खेळ चलता.

लपंडावाचें आधुनिक रूप : आयच्या उद्येगीक काळांत व्हडल्या वाड्यांची संख्या खूब उणी जायत आसा आनी तेबदला सामुहिक घर - वसणुको निर्माण जायत आसात. अशा वाठारांतलीं ल्हान भुरगीं एकठांय येतात. एक खंयचोय भुरगो हेरांचे फाटीचेर बोटाच्या स्पर्शान संख्या काडटा. ही संख्या जाणें वळखल्या तो सुटलो. पूण जाका ही संख्या स्पर्शान वळखूंक येना तो राजा जाता. लिपपाच्या जाग्यांच्या मध्यभागाक एक पत्र्याचो पोरनो डबो दवरतात. जाचेर राज्य आसा ताणें डब्यालागीं उबो रावप. लिपिल्ल्या दर एकल्यान, जाचेर 'राज्य' आसा, ताका चुकोवन डब्याक पांयान उडोवपाचो यत्न करप. अशा कोणेंय धांवत येवन डब्याक उडोवन आडूपाचें 'डबो आयस - पयस' मागीर मात दर एकल्यान राजाक दिसनासतना डब्यामेरेन येवपाक हरकत ना. राजान डब्यालागीं उबो रावून एक एकल्याचें नांव घेवन तो खंय लिपिल्लो आसा तें सांगप. अशें जाचें नांव सगळ्यांत पयलीं सांगलां ताचेर फुडल्या डावांत 'राज्य' येता आनी तो खेळ परत सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लिपी : मौखिक भाशेक लिखीत रूप दिवपी कुरवो. ह्या कुरवांवरवीं वाचप्याक उतरांचो तांच्या अभ्यासासयत बोध जाता आनी कुरवां कणकणी उतरांचो ध्वनी अभिप्रेत जाता. लिपी हें उतर लिप् = सारभ ह्या धातू वयल्यान आयलां. त्याच धातू वयल्यान लेप हेय उतर आयलां. तशें लिख = कातय, खरवडाय ह्या धातूवयल्यान लेख हें उतर आयलां. ह्या सगळ्या मूळ धातुचो संबंद आदल्या काळांतले बरोवपाचे पद्धतीक लागता. आदल्या काळांत कसलो तरी लेप सारोवन वा कातोवन बरोवपाची पद्धत आशिल्ली. त्या लेपावयल्यान लिपी हें उतर घडपाची शक्यताय आसा.

संवसारातल्या सगळ्या भासांचो उगम तोंडांतल्यानच जाला. तातुंतल्यो खुबशो भासो आज लिखीत स्वरुपांत आयल्यात. पुर्विल्ल्या काळांत साहित्य लेगीत मौखिक स्वरुपांत आसतालें. देखीक, ग्रीक भाशेंतलें होमर आनी भारतीय वेद. उलोवपाची भास हीं तोंडा -

नाकांतल्यान आयिल्ल्या ध्वनी वरवीं प्रतीत जाता. तीच तोंड भास टेलिफोन, आकाशवाणी, दूरदर्शन, ध्वनीमुद्रण असल्या माध्यमावरवीं प्रसार करूंक मेळटात. तेचपरी बरप हेंय एक तोंडी भाशेचेंच माध्यम आसून तें वापरतात त्या भाशेच्या प्रकाराक बरपी भास म्हण्टात. बरोवपी भाशेवरवीं दोळ्यांक दिश्टी पडपी कुरवांचो वेगवेगळे ध्वनी दाखोवपाक उपेग करतात.

सगळ्यांत पोरनें आनी पुर्विल्लें लिखाण जें आयज मेरेन तिगून उरलां ते सुमेरियन (५१०० वर्सा आदलें). सुमेरियन भास ही कीलाक्षर (Cuneiform) लिपी वापरून बरयताले. ओल्या विटांचेर खिळ्या आकाराच्या आवतान अक्षरां काडटाले आनी विटो सुकतकच वा भाजतकच तें बरप जायतीं वर्सां उरतालें. सुरवातीचें सुमेरियन बरप हें मनीस, प्राणी, सुकणीं, रुरव, वस्तू हांचीं चिन्नां वा आकार काडून बरयताले. हे पद्धतीक चित्रलिपी (Pictography) म्हण्टात. फुडें हींच चित्रां सोंपी करून आनी दर चित्रलेखाक (Pictogram) एकेक वर्ण (Phoneme) लावन सुमेरियन लोकांनी खरी लिपी तयार केली. सुमार ३५०० ते ३१०० वर्सां आदीं सुमेरियन वर्णमाला (Alphabet) आपले भाशेक जुळटा तसो वापर करून सेमिटीक (Semitic) भाशांनी आपल्योच खाशेल्यो लिपी घडयल्यो. त्या काळांत जायत्यो सेमिटीक भाशा अस्तित्वांत आयल्यो. पूण तातुंतल्यो सगळ्यांत वळखिल्ल्यो म्हळ्यार आरामायक (Aramaic), हिब्रू (Hebrew) आनी अरबी (Arabic).

सुमेरियन चित्रलिपी उपरांत ईजिप्त चित्रलिपी अस्तित्वांत आयली (Egyptian hieroglyphic writing). त्याच काळांत चिनी चित्रलिपी वापरांत आयली. पुर्विल्ली चित्रलिपी मात्शी सोंपी करून आताची चिनी लिपी घडोवपांत आयली. पूण दर चित्रलेख एक रुपीम दाखयता (Morpheme). ताका लागून चिनी बरोवप्याक शंबरांनी कुरवो शिकच्यो पडटात. चिनी लिपींत कांय तरेन बदल घडोवन आनी आपल्या भाशांक सारकी जुळोवन घेवन जपान आनी कोरिया देशाच्या लोकांनी आपल्योच खाशेल्यो लिपी घडयल्यो.

चडशे इतिहासकार आनी भाशाविज्ञानांच्या मतान अस्तंत आशिया वाठारांत अस्तित्वांत आयिल्ल्या सेमिटीक लिपयांनी अख्ख्या संवसारांतल्या चडशा लिपयांचेर आपलो प्रभाव घाला. सगळ्यांत पयलीं आनी खरी वर्णमाला (Alphabet) सुमार ३५०० ते ३१०० वर्सां आदीं भूमध्य समुद्र लागसल्ल्या आशियायी वाठारांत वापरांत आयली असो तज्ञाचो अदमास आसा. सुमार ३००० वर्सां आदल्या काळांत फिनिशियन लोकांचो वेपारा निमतान अस्तंत आशिया, युरोप, भारत, उत्तर अफ्रिका देशांनी संबंद येतालो. ते वापरताले ते आरामायक लिपयेंत. व्यंजन वर्णांक कुरवो आशिल्ल्यो आनी ताचें बरप उजवेकडल्यान दावेकडेन वतालें. हेच लिपींतल्यान युरोपी तशेंच भारतीय लिपींचो जल्म जालो अशें तज्ञांचें मत आसा.

ग्रीक वर्णमाला फिनिशियन लिपीचो वापर करून घडयली. सुमार ३००० ते २८०० वर्सा आदीं ही लिपी वापरूंक लागले. सुरवातेक तीय लिपी उजवेकडल्यान दावेकडेन बरयताले. पूण उपरांत दावेकडल्यान उजवेकडे बरोवंक लागले. सेमिटीक भासांतलीं वर्णांचीं नांवां ग्रीक भाशेन घेतल्यात. देरवीक - आलेख · आल्फा, बेट · बिटा वा बेटा, गिमेल् · गाम्मा आदी. ग्रीक वर्णमाळेन वर्णांक वेगळ्यो कुरवो आनी स्वरांक खाशेल्यो वेगळ्यो कुरवो तांणी घडयल्यो. ताका लागून ग्रीक लिपीउपरांत आयिल्ल्या सगळ्याच वर्णमालांक एक बरो नमुनो मेळ्ळो.

सेमिटीक भाशेउपरांत ग्रीक भाशेंतल्यान कांय आशियायी भासांनी आपल्यो लिपयो तयार केल्यो. आफ्रिका खंडांत इथियोपियन कोटीक लिपी ग्रीक वर्णमालेकडल्यान घेतल्या. तेचपरी चडशो सगळ्योच युरोपी लिपी ग्रीक वर्णमाळेंतल्यान तयार जाल्यात. ग्रीक लिपीच्या पालवान निर्माण जाल्ले एट्रस्कन (Etruscan) लिपींतल्यान लॅटीन वा रोमी लिपी जल्माक आयली. ही रोमी लिपी युरोपांत सगळेकडेन पातळ्ळी. वेगवेगळ्या वाठारांनी आपआपले भाशेच्या वर्णांक ती जुळोवन घेतली वा तिका कांय विशेशक चित्रां (Diacritic Marks) लायलीं. सद्या इंग्लीश भाशेच्या प्रभावाक लागून रोमी लिपी संवसारभर पातळ्ळ्या. उदेंत युरोपांत ग्रीक वर्णमालेच्या प्रभावान तीन लिपयो वापरांत आयल्यो. गॉथीक (Gothic), ग्लागो लिटीक (Glagolitic) आनी सिरिलीक (Cyrillic). गॉथीक लिपी थळावे भाशेन बायबल अणकार करपाखातीर इसवी सन चवथ्या शतमानांत घडयल्ली. पूण ती सातव्या शेंकड्या उपरांत ती कोणेच वापरली ना. ग्लागोलिटीक लिपी कांय स्लावीक मठांनी अजून वापरतात. सिरिलीक लिपी ही चडशो स्लावीक भासो वापरीत आयल्यात. स्लावीक भाशांमदीं रशियन, सर्बियन, बल्गेरियन, बेलोरशिन आनी युफ्रेनियन ह्यो भासो मुखेल आसात.

भारतीय लिपी ही सिंधू सभ्यतायेन वापरिल्ले लिपयेंतल्यान आयल्या अशें सुनीतिकुमार चटर्जी आनी कांय तज्ञांचें मत आसा. सिंधू सभ्यताय सुमेर आनी ईजिप्त सभ्यताय ह्यो तिनय अदीक - उप्या एकाच काळाच्यो. सिंधू न्हंय आनी घाग्गर न्हंय प्रदेशांत म्हळ्यार केंबे खाडीपसून आनी कराचीपसून सुमार शिमलामेरेन ही सिंधू सभ्यताय पसरिल्ली. थंयचीं किंतल्योशींच नाणी वा तकटे मेळ्ळ्यात. ताचेर एक तरेची चित्रलिपी आसा आनी सुमार २५० ते ५०० चित्रलेख आसात. ते सभ्यतायेचो लोक आदिवासी, द्रविड आर्य वा आनी खंयच्या गटाचे हें सांगपाक कांयच पुरावे नात, त्या कारणान भारतीय लिपी सिंधू लिपींतल्यान आयल्या अशें सांगपाक कसलोच पुरावो मेळना.

ह्या कारणांक लागून हेर चडशे तज्ञ आदलोच उपन्यास (Hypothesis) मानतात. म्हळ्यार सगळ्यांत आदली भारतीय

लिपी सुमार २७०० ते २६०० वर्सा आदीं फिनीशियन आरामायक वर्णमालेच्या प्रभावान अस्तित्वांत आयली. हांगाच्यान अस्तित्वांत आयिल्ली सुरवातेची ब्रह्मी लिपी उजवेकडल्यान दावेवटेन बरयताले. पूण भारतीय भासांचे गरजेप्रमाण स्वर वर्णांक खाशेल्यो कुरवो तयार केल्यो. सुमार २५०० ते २४०० वर्सा आदीं भारतांत तयार जाल्ली दुसरी लिपी म्हळ्यार खरोश्टी. हे लिपींत आरामायक लिपीचो प्रभाव स्पश्ट दिसता. सम्राट अशोकाच्या काळांतलें. जायतें मौर्य ब्रह्मी लिपींतलें बरप शिलालेखांनी आनी ताम्रपटांचेर दिश्टी पडटा.

२१०० ते १९०० वर्सा आदी वापरांत आशिल्ले गुप्त ब्रह्मी लिपींत संस्कृत पाली आनी हेर प्राकृत भासो बरयताले. हातुंतल्यानच इ. स. सातव्या शेंकड्याच्या सुमाराक सिद्धमातृका लिपी अस्तित्वांत आयली. हे लिपयेंतल्यानच आठव्या शेंकड्यांत दरव्वन वाठारांत नागरी लिपी निर्माण जाली आनी धाव्या शेंकड्यामेरेन उत्तर भारतांत बरेचकडेन पातळ्ळी.

नागरी लिपी आदींच म्हळ्यार सव्या शेंकड्यांत दक्षिण भारतांतली पल्लव लिपी आनी थंयच्यान सातव्या शेंकड्यांत कन्नड, तेलुगू आनी तमिळ, ताचे उपरांत मलयाळम लिपी अशे तरेन द्रविड भासांक जायत्यो प्राचीन लिपी आनी साहित्य मेळ्ळें.

तेराव्या शेंकड्यांत महाराष्ट्रांत मराठी भाशेंत जल्द क्रियेखातीर मोडी लिपी अस्तित्वांत हाडली.

संस्कृत भाशेक आदी आपली अशी खाशेली लिपी नाशिल्ली. पयलीं ती ब्रह्मींत बरयताले. प्रदेशीक लिपयो आयल्यो तेन्ना संस्कृत भास कन्नड, ग्रंथ, तमीळ, मलयाळम आनी नागरी लिपयांनी बरोवंक लागले. संस्कृत भाशेक देवभास अशे म्हण्टाले. देखून नागरी लिपीचो विस्तार जातकच हेच लिपीक देवनागरी म्हणूंक लागले. १८५७ वर्सा कलकत्ता, चेन्नई आनी मुंबय विद्यापिठांनी नागरी लिपीकूच संस्कृत भाशेची अधिकृत लिपी म्हूण घेतली. नागरींतल्यान गुजराती, बंगाली, ओडिया आनी हेर लिपयो जल्माक आयल्यो.

इ. स. पांचव्या शेंकड्यांत गुप्त, ब्राह्मी, बुद्ध धर्मावांगडा श्रीलंका, मियानमार, थायलंड, कांबोज, लाओस, व्हिएतनाम, मलेशिया आनी इंडोनेशियक पावली आनी थळाव्यो लिपयो निर्माण जाल्यो.

कोंकणी लिपीचो उगम सांगतना घांटकार (१९९३) हो भाशाशास्त्रज्ञ पुरावे दिवन सांगता : सोळाव्या - सतराव्या शेंकड्यांनी गोंयभर त्या काळाचे कानडी लिपींत कोंकणी आनी मराठी बरयताले. ते लिपयेक तो गोंय - कानडी वा कानदेवी म्हण्टा. सतराव्या शेंकड्यांत पुर्तुगेज भास सक्तिची जाले उपरांत कानडी लिपी उणी जायत आयली. उत्तर गोंयांत इल्ली इल्ली करून मोडी लिपी भितर सरली. संस्कृत शिकिल्ले कांय जाण देवनागरी वापरूंक लागले. मराठी शिक्षणांत वाड जावंक लागली तसो नागरीचोय वापर वाडलो. सुरवेक

सेबस्तियांव दाल्गाद हाणें कोंकणी छापूंक नागरीचो वापर केलो. शणै गोंयबाबान कोंकणी साहित्य नागरी लिपींत बरयलें.

थॉमस स्टीफन आनी जेज्वीत बरोवप्यांनी सतराव्या शेंकड्यात कोंकणी छापूंक दुसरो पर्याय नासलो देखून रोमी लिपी वापरली. तेन्नाच्यान पुर्तुगेज प्रभावाक लागून रोमी लिपी वापरांत आयली. शणै गोंयबाबानय सुरवेक रोमीत बरप केल्लें. कर्नाटकांत कांय काळ रोमी वापरताले, पूण कानडी शिकप सुरू जायतसावन सगळेंच साहित्य कानडी लिपींतच बरोवंक लागले. केनरा वाठारांतले नवायत मुसलमान लोक कोंकणी पर्सा - अरबी लिपयेंत बरयत आयल्यात. केरळांत कोची आनी हेर कडेन मलयाळम् लिपी वापरून कोंकणी बरयताले. आता कांय साहित्य नागरींत बरयतात. कोंकणीची अधिकृत लिपी म्हणून देवनागरी लिपी शासनान तशी शासन पुरस्कृत संस्थांनी मानून घेतल्या. तरीय आयचे घडयेकय गोंयांत रोमी लिपी कर्नाटकांत कानडी आनी केरळांत मलयाळम् लिपीचो देवनागरी लिपीवांगडाच वापर जाता.

- मॅथ्यू आल्मैद, जे. एस्

लिप्सकोंब, विल्यमनन : (जल्म : ९ डिसेंबर १९१९, क्लीवर्लँड - ओहायओ).

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. १९७६ चो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मानकरी. बोरेन (बोरॉन आनी हायड्रोजन हांचीं संयुगां) ह्या संयुगांचे रसायनीक संरचनेचो आनी तातुंतले दोन अणू एकमेकांक जोडपी बंदक यंत्रणेचो सोद लायिल्लेखातीर ताका हो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

१९४१ वर्सा ताणें कॅटकी विद्यापिठांतल्यान बी.एस्. आनी १९४६ वर्सा कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजी हातुंतल्यान पीएच्. डी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें अमेरिकेच्या सायंटिफीक रिसर्च अँड डॅव्हलपमेंट ह्या कार्यालयांत विश्लेशक म्हणून काम केलें. १९५४ - ५५ त ताणें ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत गुणेनहायम फॅलो म्हणून अध्ययन केलें. १९४६ - ५० तो मिनेसोटा विद्यापिठांत भौतिकी रसायनशास्त्राचो सहाय्यक प्राध्यापक, १९५० - ५४ त सहप्राध्यापक, १९५२ - ५४ त कार्यकारी मुखेली, १९५४ - ५९ त प्राध्यापक आनी मुखेली आशिल्लो. १९५९ वर्सा सावन तो हार्वर्ड विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आनी १९७१ वर्सा सावन गिबज प्रयोगशाळेंत रसायनशास्त्राचो अॅबट आनी जेम्स लॉरेन्स प्राध्यापक आसा. १९६२ - ६५ त तो हार्वर्ड विद्यापिठांत रसायनशास्त्र विभागाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजींत अध्ययन करतना लिप्सकोंब हाका बोरेन रसायनशास्त्रासंबंदीं आवड तयार जाली. मिनेसोटा विद्यापिठांत आसतना ताणें रेणवीय संरचनांचें स्पश्टीकरण

दिवपाखातीर क्ष-किरण विवर्तन तंत्राचो वापर केलो. लिप्सकोंब हाच्या सिध्दांताचे प्रतिष्ठापनेच्या वेळार दोन बोरॉन अणू एका हायड्रोजन अणूकडेन इलॅक्टॉनांचे एके जोडयेन जोडूंक शकतात, अशी कल्पना आशिल्ली. ही संकल्पना बोरेनांतल्या बंधांच्या सिध्दांताच्या विकासाक उपेगी थरली. ते खातीर खबर आशिल्ल्या संरचनांचें स्पश्टीकरण मेळ्ळेंच आनी ताचे बरोबर नव्या संयुगांचीं भाकितां करपूय शक्य जालें. वेव्हारीक उपगाचे नदरेन लिप्सकोंब हाचें कार्य अतिउश्मादायी आनी रसायनीक थिराय आशिल्ल्या संयुगांच्या विंगड विंगड द्रव्यांचें संश्लेशक करपाक मार्गदर्शक थरलें. तशेंच मेंदवाच्या कॅन्सरावयले प्रारण चिकित्सेखातीर प्रायोगिक थराचेर उपेगी आशिल्लीं संयुगां तयार करपाक उपेगी थरलें.

१९६० वर्सा अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीस आनी १९६१ वर्सा नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस ह्या संस्थांचेर लिप्सकोंब हाची निवड जाली. तशेंच, तो बऱ्याचशा देशी आनी परदेशी संस्थांचो वांगडी आशिल्लो. १९५५ वर्सा तो अमेरिकन क्रिस्टलोग्राफिक सोसायटीचो अध्यक्ष आशिल्लो. ताका लॉग आयलंड विद्यापीठ (१९७७), रटगर्स विद्यापीठ (१९७९), गस्टाव्स अँडोल्फस कॉलेज (१९८०) आनी मॅरीएट कॉलेज ह्या शिक्षण संस्थांनी मानादीक डी. एस्सी. पदवी दिली. ताका रसायनशास्त्रांतलो हॅरिसन हो पुरस्कार (१९५८), अकार्बनी रसायनशास्त्रांतली प्रगती केल्ल्या खाशेल्या सेवाकार्याखातीर अमेरिकन कॅमिकल सोसायटीचो पुरस्कार (१९६८), हार्वर्ड विद्यापिठाचो लिडली पुरस्कार (१९७१), भौतिकी रसायनशास्त्रांतलो पीटर डेबाय पुरस्कार (१९७३), कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजीचो खाशेलो अॅल्युम्नी पुरस्कार (१९७३), अमेरिकेंतलो वरिष्ठ शास्त्रज्ञ पुरस्कार (अलॅक्झांडर फोन हंबोल्ट - स्टिफटंग, १९७९) हे भोवमान मेळ्ळे.

ताणें बोरॉन हायड्रायड्स (१९६३) आनी न्युक्लियर मॅग्नेटिक रॅझोनन्स स्टडीस ऑफ बोरॉन अँड रिलेटेड कंपाउंड्स (जी. आर. ईटन हाचेवांगडा, १९६९) हे ग्रंथ बरयले. तेच भाशेन ताणें एंझायमांच्यो संरचना आनी कार्य हांचेर आनी अकार्बनी रसायनशास्त्र आनी सैध्दांतिक रसायनशास्त्र हातुंतल्या सैमीक रितीन उत्पादीत वस्तूंचेर बरेचशे सोद निबंद बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लिबिया : आफ्रिका खंडांतलो एक स्वतंत्र अरबी देश. खंडाचे उत्तरेक आशिल्ल्या ह्या देशाचें क्षेत्रफळ १७,५९,५४० चौ. किमी. विस्तार १९°३० ते ३३° उत्तर अक्षांश आनी ९°३० ते २५° उदेंत रेखांश. देशाचे उत्तरेक भूंयमध्य दर्या, उदेंतेक इजिप्त आनी सुदान, दक्षिणेक छद्द आनी नायजर जाल्यार अस्तंतेक आल्जेरिया आनी ट्युनिशिया हे देश आसात. देशाक भूंयमध्य दर्याची १,९२० किमी.

लांबायेची दर्यादेग लाबल्या. ट्रिपोली हें देशाचें राजपाटण तशेंच देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे ट्रिपोलिटोनिया, सायरेनेयका, सिर्ते डॅझर्ट आनी फेझान अशे मुखेल तीन वांटे केल्ले आसात. देशाची सुमार ९५% भूंय रेंवटी वसू आसा. सहारा ह्या रेंवटी प्रदेशान देशाचो ९५% प्रदेश रेवडिला. भूंयभाग चडसो सपाट आसून सरासरी उंचाय २०० ते ६०० मीटर आसा. ट्रिपोलिटोनिया प्रदेश देशाच्या वायव्य भागांत आसून भूंयमध्य दर्यादेगेवयलो सपाट भाग, जेफारा मळ आनी जेबेल नेफुझा सड्याचो त्या प्रदेशांत आस्पाव जाता. ट्रिपोलिटोनियेच्या दक्षिण भागांत हमादा अल् - हमरा हो तांबडो रेंवटी सडो आसा. सायरेनेयका हो प्रदेश देशाच्या ईशान्य भागांत आसा. सायरेनेयकाच्या उत्तर भागांत जेबेल अरव्दार हो सडो आसा. बार्क हो रेंवटी सडोय त्या प्रदेशांत आस्पावला. लिबियेच्या उत्तर - मध्य भागांत सिर्ते रेंवट आसा. नैर्ऋत्य भागांत फेझान हो द्रोणी प्रदेश आसा. देशांत ल्हान ल्हान न्हंयो खूब. पूण गिमाच्या दिसांनी चडशो न्हंयो सुकतात.

हवामान : लिबियेचें हवामान मुखेलपणान उश्ण रेंवटी प्रकारचें. देशाच्या हवामानांत शियांच्या दिसांनी दर्याचो जाल्यार गिमांत सहारा प्रदेशाचो चड प्रभाव जाणवता. देशाच्या चडशा भागांनी १५ सेंमी. परस उणो पावस पडटा. लिबियांतलो सेबूहा हो संवसारांतलो सगळ्यांत सुको प्रदेश. दर्यादेगांनी शियाळ्यांत पावस पडटा. सहारा प्रदेशांत वर्साक ५ सेंमी. इतलो पावस पडटा. सड्या वाठारांनी शियाळो खूब कडक. गिमाच्या दिसांनी तापमान ४६° सॅ. मेरेन वाडटा. शियाळ्यांतलें सरासरी तापमान उत्तर भागांत ११° सॅ. जाल्यार दक्षिण भागांत १७° सॅ. आसता. दक्षिणेकडच्यान येवपी 'गिब्ली' ह्या अतीउश्ण वान्याक लागून लिबियाचें गिमाच्या दिसांनी तापमान रोखडेंच वाडटा. ह्या वान्यावांगडा खूब रेंव आनी धुल्ल येता. दोंगरी वाठार आनी सडे सोडले जाल्यार देशाचो व्हड भाग सुकोच उरता. धा वर्सांतल्यान दोन खेपे तरी दुकळ पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : लिबियेंत सादारणपणान खाजू, ज्युनिपर आनी रेंवटी प्रदेशांत वाडपी हेर वनस्पत आसा. जेबेल अल् अरव्दार ह्या उत्तरेकडल्या प्रदेशांत रानां आसात. हेर प्रदेशांत जळीं - मळीं झोंपां आनी तण वाडटा. पोसूं येता अशे मोनजातीं भितर ऊंट चड म्हत्वाचे. हांगाचे ऊंट मुखेलपणान दोन मदारींचे आसतात. तरस, कोलो, सोंसो, स्कंक, जर्बोआ, रानमाजर, शेड्डे आनी जायत्या जातींचे सोरोप हांगा आसात. हांगाच्या सवण्यांभितर चंडोल, तितर, रान कबूतर, गरूड, गीद हांचो आस्पाव जाता.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : लिबियेच्या आदीम इतिहासाची म्हायती स्पश्टपणान मेळना. मेळिल्ल्या पुरातत्वीय अवशेशांवयल्यान इ.स.प. ६००० त हांगा नवाश्रमयुगीन संस्कृताय

नंदाती असो इतिहासकारांचो अदमास आसा. त्या तेंपार लिबियेच्या दर्यादेगांनी पशुपालन आनी शेतकी वेवसाय चलताले. जाल्यार सहारा रेंवटी प्रदेशांनी उदक आशिल्ल्या सुवातींनी शिकारी आनी पशुपालक हांच्यो वसणुको आशिल्ल्यो. पूण उपरांत प्रदेशांतलें सुकेपण वाडत राविल्ल्यान आनी बर्बर जमातींच्या घुरयांक लागून ह्या वसणुकांक देंवती कळा लागली. फुडें इ.स.प. २००० च्या अदमासाक नैर्ऋत्य आशियेंतल्यान आयिल्ल्या बर्बर लोकांनी लिबियेंतल्या थळाव्या लोकांचेर आपलो शेक बसोवन थंयच तेस्थीर जाले आसुंये. बर्बरांभितरल्या लेबू लोकांचो शेक उपरांत वाडत गेलो.

इ.स.प. १००० त फिनिशियन भोंवडेकारांनी हांगाच्या दर्यादेगांनी आपल्यो वसणुको उबारल्यो. तांचेभितरली ट्रिपोली ही म्हत्वाची. एअ, लेप्टिसमॅग्ना आनी सॅब्रत ह्या तीन गांवांनी मेळून ही वसणूक उबारिल्ली. देखून तिका ट्रिपोली हें नांव मेळ्ळें. उपरांत इ.स.पयलीं ७०० च्या सुमाराक ग्रीसी लोकांनी नायरेनेयका प्रदेशांत आपली वसणूक उबारली. ग्रीसी लोक उत्तर आफ्रिकेंत लेबू बर्बर लोक रावपी भागाक लिबिया अशें म्हण्टाले. देखून ह्या देशाक लिबिया हें नांव मेळ्ळें. इ.स.पयलीं ३३६ ते ३२३ मेरेन हो प्रदेश अॅलॅक्झांडर द ग्रेट हाच्या शेकातळा आशिल्लो. इ.स. पयलीं ९६ त रोमी लोकांनी ताचेर जैत मेळयलें. रोमी लोकांच्या शेकातळा लिबियाची सगळ्या क्षेत्रांनी भरभराट जाली. फुडें ५३३च्या सुमाराक लिबियेच्या दर्यादेगांतल्या वाठारांनी उदेंत रोमी साम्राज्याची सत्ता प्रस्थापित जाली. सातव्या शेंकड्याच्या मध्याक अरबी लोकांनी लिबियेचेर घुरयो घालून ते थंय स्थायीक जाले. अरब आनी बर्बर हांचेमदीं भरसण जावन थंय अरब - मुसलमान संस्कृताय विकसित जाली. उपरांत लिबियेचेर अरबी हेडग्या जमातींच्यो घुरयो चालूच आशिल्ल्यो.

११४५ नॉर्मन लोकांनी ट्रिपोली आनी भोंवतणचो प्रदेश आपल्या शेकातळा व्हेलो. लिबियेच्या अस्तंत भागाचेर ट्युनिशियेंतल्या हाफ्सिद घराण्याची सत्ता १५७४ मेरेन आशिल्ली. तांच्या तेंपार इस्लामी कला आनी संस्कृतायेची वाड जाली. उपरांत लिबियेचेर स्पॅनीश घुरयेकार आनी ऑटमन तुर्कांनी घुरयो घाल्यो. तुर्की सैन्यांत किरिस्तांव तरणाटे आनी बंदी केल्ले सैनीक हांची 'जॅनिसेरीझ' नांवाची एक पलटण आशिल्ली. १७११ त जॅनिसेरीज पलटणीचो अहमद कारामान्ली हो फुडारी जालो. ताणें तुर्की राज्यपालाची हत्या करून लिबियेची पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतली. उपरांत कारामान्लीच्या घराण्यांतल्या राज्यपालांनी लिबियेचेर आपली सत्ता गाजयली. चांचेगिरीच्या आदारान कारामान्ली घराण्यान खूब धन मेळयल्लें. पूण अमेरिका, इंग्लंड, फ्रांस आनी सिसिली हांणी चांचेगिरीआड मोहीम उबारिल्ल्यान कारामान्लीचें उत्पन्न उणें जायत रावलें. १८२६ त ऑटमन सम्राटान आपल्या स्फाहीझ ह्या सैन्यदलाच्या आदारान कारामान्लीकांक लिबियेंतल्यान धांवडावन घाले. उपरांत थंय

इस्तंबूलच्या तुर्कांचो शेक सुरू जालो. पूण तांच्या शेकातळा राजकीय आनी अर्थीक स्थितीय इबाडली. इटलीन १९११ त आनी पयल्या म्हाझुजाउपरांत उत्तर लिबियेचेर घुरयो घालून कांय भाग हातासलो. लिबियेंतल्यो सायरेनेयका आनी ट्रिपोलिटैनिया ह्यो दोन स्वतंत्र वसणुको एकाच गव्हर्नर जनरलाच्या शेकातळा आशिल्ल्यो. १९३४ त ह्यो दोनूय वसणुको एकठांय हाडून इटलीन तो आपलो अविभाज्य भाग अशें जाहीर केलें. दुसऱ्या म्हाझुजांत दोस्त राश्ट्रांनी इटलीचेर हार घालून लिबिया हातासली. १९४७ तले कबलातीवरवीं इटलीक लिबियेंतले सगळे हक्क सोडचे पडले. उपरांत संयुक्त राश्ट्रांनी मंजूर केल्ल्या थरावप्रमाण ग्रेट ब्रिटनान ट्रिपोलिटैनिया आनी सायरेनेयका जाल्यार फ्रांसान फेझानची प्रशासनवेवस्था सांबाळची अशें थरलें.

१९४९ त संयुक्त राश्ट्रांनी आनीक एक थाराव पास करून, एक जानेवारी १९५२ दिसा लिबियेक स्वातंत्र्य दिवपाचें मान्य केलें. १९५० - ५१ त दर एक भागांतलो एक लोकप्रतिनिधी ह्याप्रमाण राश्ट्रीयसभा अस्तित्वांत येवन, तिणें राजेशाय संविधानाचो मसुदो तयार केलो. सायरेनेयकाचो सनूसी बंधुत्ववाद संघटनेंतलो मुखेली अमीर महंमद इद्रिस अल् सनूसी हाका राजा म्हणून वेंचून काडलो. २४ डिसेंबर १९५१ दिसा लिबिया स्वतंत्र जाल्ल्याची घोशणा करून सायरेनेयका, ट्रिपोलिटैनिया आनी फेझान हे तीन स्वतंत्र प्रांत एकठांय हाडून लिबिया हें संघीय राज्य निर्माण केलें. उपरांत लिबिया अरब लिंग आनी संयुक्त राश्ट्रांचो वांगडी जालो. स्वातंत्र्य जाहीर केल्लें तेन्ना लिबिया हो एक गरीब देश आसलो. लिबियी शासनान अमेरिका आनी ग्रेट ब्रिटन ह्या देशांक लिबियेंत लश्करी तळ उबारपाक मान्यताय दिल्ली. ताचे बदलाक लिबियेन तांचेकडच्यान व्हड खंडणी आनी तंत्रीक आदार घेतिल्लो. १९५८ त देशांत खनिज तेलाचो सोद लागले उपरांत देशाची अर्थीक स्थिती सुदारत रावली. १९६३ त लिबियेन एकात्म शासनपद्दत आपणायली. तिनूय प्रांत आनी तांचीं विधिमंडळां बरखास्त करून ताचे बदला घा प्रशासकी विभाग केले. मंत्रीमंडळाची रचणूक आनी प्रधानमंत्र्याची नेमणूक केली. अमेरिका आनी ग्रेट ब्रिटनाच्यो लश्करी आनी अर्थीक कबलाती लिबियेन रद्द केल्यो. अरब - इझ्रायलच्या झुजा वेळार लिबियेन प्रत्यक्षांत वांटो घेतलोना, पूण अमेरिका आनी ग्रेट ब्रिटनाआड निदर्शनां काडलीं.

कर्नल मूआम्मर अल् गदाफी हाच्या फुडारपणारवाल रेव्हलुशनरी कमांड काउंसिल ह्या क्रांतिकारक पंगडान सप्टेंबर १९६९ त राजाक सत्तेभायरो केलो. गदाफीन सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेवन लिबिया हें प्रजासत्ताक राज्य अशें घोशीत केलें. गदाफीन लिबियेचो अध्यक्ष जाल्या उपरांत ताणें अरब सोशलिस्ट युनियन ह्या राजकीय पक्षाची स्थापणूक केली. मुखार त्या पक्षाचें नांव पिपल्स काँग्रेस अशें दवरलें. ताणें लिबियेचें नांवय 'सोशलिस्ट पिपल्स लिबियन अरब जम्हुरियात' अशें दवरलें. ताणें आपल्याक जाय तशे

प्रशासकी बदल केले. ताणें इस्लाम हो राश्ट्रधर्म अशें घोशीत करून, देशांत मुसलमान समाजवाद आनी कुराणाचेर आदारीत व्याय आनी कायदे तयार केले. ताचो समाजवाद मुखेलपणान इस्लाम धर्म, परंपरा आनी विधी हांचेर आदारला. मुसलमान समाजवादास्वातीर ताणें संस्कृतीक क्रांतीची घोशणा केली. ताणें आपली सत्ता घट करपास्वातीर वेगवेगळ्या जमातींचे मुखेली, व्हड वेपारी, जमीनदार, सरदार, गिरेस्त लोक हांचेर वेगवेगळीं बंधनां घालून देशांतलो तांचो शेक उणो केलो. परकी मालकिच्या तेल कंपन्यांनी हस्तक्षेप करून त्या उद्येगधंद्याचें राश्ट्रीयीकरण केलें. परकी अभियंते आनी तंत्र हांकां धांवडावन तांचे सुवातेर देशी तज्ञांक नेमले. १९८० उपरांत तेल वेपारांत चडटी - देंवती आयिल्ल्यान गदफीक अर्थीक समस्यांक तोंड दिवंचें पडलें. पूण रस्ते, तेल निवळीकरण आनी हेर उद्देगांनी ताणें खूब सुदारणा घडोवन हाडल्यो.

गदाफीचें विदेशी धोरणाचें मूळ हें अरबवाद आनी इस्लामी राश्ट्रवाद, तसोच तांचो प्रसार आनी प्रचार आशिल्ले. हाका लागून ताणें इजिप्त, सिरिया, ट्युनिशिया, चॅड, सुदान, मोरोक्को ह्या देशांकडेन दोस्तीच्यो आनी संघटनात्मक कबलाती केल्यो. ह्या सगळ्या धोरणाचें मूळतत्त्व म्हळ्यार इझ्रायलाचो विरोध. पूण चॅड देशाचो कांय भाग हाताशिल्ल्यान तशेंच युगांडाचेर घुरी घालून ताणें ह्या देशांकडेन दुस्मानपण आपणायलें. अमेरिका, ग्रेट ब्रिटन आनी हेर अस्तंती देशांनी इझ्रायलाक आदार केल्लो म्हणून लिबियेन तांची तेलपुरवण बंद केली.

अर्थवेवस्था : लिबियेचो वट्ट येणावळींतलो चडसो वांटो खनिज तेलासावन मेळटा. स्वातंत्र्य मेळ्ळे उपरांत लेगीत तें एक गरीब राश्ट्र आशिल्लें. पूण १९५९ त देशांत खनिज तेलाचो सोद लागिल्ल्यान देशाच्या अर्थीक विकासांत वाड जायत रावली. शेतवडीकय देशांत म्हत्व आसा. पूण देशाची चडशी भूंय रेंवटी आनी उण्या पावसाक लागुनूय शेतकी उत्पादन खूब उणें जाता. वट्ट क्षेत्रांतली फकत १.४% भूंय शेतवडीक फावोशी आसा. तातुंतली फकत ७% भूंय शिंपणावळीखाल आसा. ट्रिपोलिटैनिया प्रदेशाच्या दर्यादेगांनी शिंयाळ्यांत पावसाचेर आदारीत जाल्यार गिमा दिसांनी बांयच्या उदकाचेर पिकां घेतात. ट्रिपोली भोंवतणीं ट्रक शेतवड करतात. हांगा जावपी शेतकी माल जलद ट्रांवरवीं बाजारांत व्हरतात. हांगा लिंबा जातीचीं फळां, खाजूर, ओलिव आनी बदाम हांचें उत्पादन घेतात. अर्थीक उत्पन्नाचे नदरेन सातू हें पीक म्हत्वाचें. अस्तंत आनी उदेंतेकडच्या सड्याच्या भागांनी गंवाचें उत्पादन घेतात. पूण हांगा जावपी शेतकी पिकावळ उणी आशिल्ल्यान अन्नधान्याची गरज आयातीवरवीं भागोवंची पडटा. गंव, सातू, लिंबा जातीचीं फळां, ओलिव, खाजूर, बदाम, तोमाट, बटाट, द्राक्षां, कांदे, काळींग, संत्रां ही देशांतली म्हत्वाची पिकावळ. गोरवां आनी कुकडां पोसपाचीं व्हड केंद्रां शासनावरवीं चलतात. पूण

हो वेवसाय मर्यादीत प्रमाणांत चलता. देशाक व्हड दर्यादेग लाबिल्ली आसून लेगीत नुस्तेमारीक चड म्हत्व ना. लांकूड उत्पादनय उण्या प्रमाणांत जाता.

देशाच्या कांय भागांनी खनीज तेलाचो सोद लागले उपरांत उद्येगीक विकासांत भर पडत गेली. देशांतलीं चडशीं व्हड तेलक्षेत्रां नळमार्गान भूंयमध्य दर्यादेगांतल्या बंदरांकडेन जोडल्यांत. झाल्टन, अमाल, जालो, वहा, रागुबा, सारिर हीं देशांतलीं मुखेल तेलक्षेत्रां. संवसारांतल्या श्रेष्ठ तेल उत्पादक राश्ट्रांभितर लिबियेचो आस्पाव जाता. देशाचे वट्ट निर्मितींत ९९% परस चड वांटो आनी वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत ६०% परस चड उत्पादन खनीज तेल, खनीज तेलउत्पादीत पदार्थ आनी सैमीक वायू हांचें आसता. ऑपॅक हें तेल निर्यातक राश्ट्र संघटनेचो लिबिया हो एक वांगडी. तेल संपत्तीच्या समुह येवजणेखातीर 'लिबियन नॅशनल ऑयल कॉर्पोरेशन' हे संस्थेची १९७० त स्थापना केल्या. १९७३ मेरेन देशांतल्यो सगळ्यो तेल कंपन्यो शासनाच्या नियंत्रणाखाल हाडल्या. सैमीक वायुची पुरवण नळमार्गान करतात. देशांतले विद्युत्निर्मिती प्रकल्प मुखेलपणान खनीज तेलाचेरूच आदारून आसात. लोहरखनिज, पॉटॅश, चुनखडक, संगमरवर, मॅग्नेशियम, पोटॅशियम, मँगनीज, कोळसो, जिप्सम हींय देशांत मेळपी म्हत्वाचीं खनिज उत्पादनां. शिमीट तिरवें हांचेय व्हड कारखाने थंय आसात. हांचेखेरीज प्लास्टीक, चप्पल, घातुंच्या वस्तुंची निर्मिती, शेतकी उत्पादनांचेर प्रक्रिया करपी ल्हान उद्येग, चामडें कमोवप, ओलिव तेल काडप, लुगट, शेंदऱ्यो करप, रंग, रुप्याच्यो वस्तू करप, बांदकामाचें साहित्य हेय उद्येग म्हत्वाचे आसात. ट्रिपोली हें देशांतलें म्हत्वाचें वेपारी केंद्र. दर वर्सा मार्चांत आंतरराश्ट्रीय वेपारी जात्रा ट्रिपोली नगरांत भरता. गदाफी सत्तेर आयले उपरांत ताणें वैयक्तिक वेपार बंद केलो. लिबियन दिनार हें देशांतलें अधिकृत चलन. जाल्यार सँट्रल बँक ऑफ लिबिया ही थंयची मध्यवर्ती बँक. १९७० त देशांतल्या सगळ्या विदेशी बँकांचें राश्ट्रीयीकरण जालां.

येरादारी आनी संचारण : देशांतलीं सगळीं म्हत्वाचीं शारां आनी गांवगिरे वाठारूय रस्त्यामार्गानी जोडल्यात. लिबियेंत लोहमार्ग ना. लिबियन अरब अँरलायन्साची स्थापणूक १९६५ त जाल्या. बेंगाझी आनी ट्रिपोली शारांनी आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. ट्रिपोली, बेंगाझी, पोर्ट ब्रेगा, मिझूराटा, सिद्रा, देर्ना आनी टोब्रूक हीं देशांतलीं म्हत्वाचीं बंदरां. लिबियेंत टपाल, दूरध्वनी बिनतारी संदेशवहन वेवस्था शासकीय पद्दतीन चलता. सोशलिस्ट पिपल्स लिबियन अरब जामाहिरीअ ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन संस्थेकडल्यान अरबी आनी इंग्लीश भाशेंतल्यान नभोवाणी कार्यावळी जाल्यार अरबी, इंग्लीश, इटालियन आनी फ्रँच भाशेंतल्यान दूरचित्रवाणी कार्यावळी प्रसारीत जातात.

लोक आनी समाजजीण : देशांतल्या ९०% वयर लोकांचो

राबितो दर्यादेगांनी आसा. खनीज तेलाचो सोद लागले उपरांत शेतवड आनी पशुपालन वेवसायांत घुस्पल्ल्या लोकांचें प्रमाण खूब उणें जालां. देशांतले सुमार ९०% लोक अरब आनी बर्बर वंशाचे, जाल्यार १०% लोक हेर वंशीक पंगडांचे आसात. फेझान प्रदेशांत अरब, तुआरेग, बर्बर आनी खात्री लोकांची भरसण जाल्ली दिसता. उदेंत लिबियेंत चडशे लोक अरब कुळांतले. हेर प्रदेशांनी रावपी लोक मुखेलपणान अरब आनी बर्बर वंशांची भरसण जाल्ली आसात. इस्लाम हो देशांतलो अधिकृत धर्म. तातुंतले सुमार ९७% लोक सुन्नी जाल्यार उरिल्ले लोक हेर धर्मांचे आसात. अल्पसंख्येन आशिल्ल्या लोकांमदीं ऑर्थडॉक्स, रोमन कॅथलीक आनी प्रॉटेस्टंट किरिस्तांवांचो आस्पाव जाता. देशांत हेडग्या जमातींचेंय प्रमाण चड आसा. हांगाच्या बायलांचेर आयज लेगीत पारंपारीक कडक मुसलमानी बंधनां आसात.

लिबियेक स्वातंत्र्य मेळिल्लें तेन्ना ९०% वयर लोकसंख्या निरक्षर आशिल्ली. उपरांत शासनान शिक्षणाचेर खूब खर्च करून शिक्षणीक मळार खूब सुदारणा केली. सद्या देशांत पदवी शिक्षणा खेरीज कृषी, तंत्रीक आनी वेवसायीक प्रशिक्षण संस्थाय आसात. थंय इस्लामी विद्यापिठय आसा.

अरबी ही देशांतली अधिकृत भास इंग्लीश आनी इटालियन भाशांचोय व्हड प्रमाणांत वापर जाता. बर्बर भास मुखेलपणान ट्रिपोलिटोनिया प्रदेशांत उलयतात. लिबियी संस्कृती मुखेलपणान इस्लाम चालीरितीची छाप पडला. हांगाच्या लोकांक घोड्यां शर्यत आनी लोकनृत्यां हांची चड आवड. ट्रिपोली, बेंगाझी आनी मिझूराटा हीं देशांतलीं मुखेल शारां.

- कॉ. वि. सं. मं.

लिबी, विलर्ड फ्रँक : (जल्म : १७ डिसेंबर १९०८, ग्रँड व्हॅली - कोलोरेडो; मरण : ८ सप्टेंबर १९८०).

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. किरणोत्सर्गी कार्बन कालनिर्णय पद्दतीच्या सोदाखातीर ताका १९६० वर्साच्या रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. हेच पद्दतीन पदार्थांतलो कार्बन (१४) ह्या समस्थानिकाचो अणुक्रमांक पूण वेगळो वेगळो अणुभार आशिल्ल्या त्याच मूलद्रव्याच्या प्रकाराचो किरणोत्सर्ग मेजून ताची अदमाशी पिराय थारावंक येता. भूविज्ञान, पुरातत्त्वविद्या, मानवशास्त्र आनी इतिहास ह्या विशयांतल्या तज्ञांक कसलेय घटनेचो वा प्राचीन अवशेशांचो निरपेक्ष काळ थरोवपाखातीर ही पद्दत उपेगी पडटा.

ताणें कॅलिफोर्निया विद्यापिठाच्या (बर्कली) रसायनशास्त्रांतली बी. एस्. (१९३१) आनी पीएच्.डी. (१९३३) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९३३ - ४५ त तो कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत भौतिकी रसायनशास्त्राचो अध्यापक, १९४१-४५ त अमेरिकेच्या मॅनहॅटन प्रकल्पाचो वांगडी, १९४५ - ४९ त शिकागोंतल्या एन्रिको फेर्मी इन्स्टिट्यूट ऑफ न्युक्लिअर

स्टडीस संस्थेत रसायनशास्त्र विभागाचो वांगडी, १९५५-५९ त यू. एस्. अँटॉमिक एनर्जी कमिश्नाचो वांगडी आनी त्याच वेळार जिओफिजिकल लॅबोरेटरी ऑफ कार्बनी इन्स्टिट्यूशनाचे प्रयोगशाळेंत संशोधन सहाय्यक आशिल्लो. १९५९ वर्सा ताची कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत (लॉस अँजेलीस) रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली.

लिबीचे किरणोत्सर्गी कार्बन कालनिर्णय पद्दतीसंबंदीचें संशोधन दुसऱ्या म्हाझुजांत बंद जालें. १९४५ ते १९५९ ह्या काळांत शिकागोंतल्या एन्रिको फेर्मी इन्स्टिट्यूट ऑफ न्युक्लियर स्टडीस हातूंत ताणें आनी ताच्या विद्यार्थ्यांनी हे पद्दतीचो विकास केलो. मॅनहॅटन प्रकल्पाचो वांगडी आसतना लिबीन युरेनियमाचे समस्थानिक वेगळे करपी वायुरूपविसरण पद्दतीचो विकास केलो. अणुबाँब तयार करपाखातीर तिची गरज आशिल्ली. विश्वकिरण प्रारणाक लागून हायड्रोजनाचो अतिजड समस्थानिक ट्रिटियम तयार जाता आशिल्ल्याचें ताणें दाखयलें. जलीय विद्रावांतल्या इलॅक्ट्रॉन विनिमय विक्रियांचो अभ्यास करपाखातीर ताणें समस्थानिकांचो वापर केलो. बाष्पीभवन जाले उपरांत वर्शण जायमेरेन उदक वातावरणांत पव दीस मेरेन उरूंक शकता अशें ताणें दाखयलें.

लिबी, गुगेनहायम मॅमोरियल फाउंडेशनाचो दोन रवेपे फॅलो आशिल्लो. (१९४१ आनी १९५१). ताका १९५१ वर्सा रिसर्च कोर पुरस्कार, १९५४ वर्सा कोलंबिया विद्यापिठाचें चॅडलर पदक, १९५८ वर्सा विल्ड गिब्स पदक, १९५९ वर्सा आल्बर्ट आयन्स्टायन पुरस्कार हे भोवमान मेळ्ळे.

ताणें रेडिओकार्बन डेटिंग (१९५२) हें पुस्तक बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

लिमये, दत्तात्रेय बाळकृष्ण : (जल्म : १३ जुलय १८८७ मणचे, कोंकण; मरण : २६ फेब्रुवारी १९७१ पुणें).

भारतीय रसायनशास्त्रज्ञ. 'करंजीन' हें द्रव्य आनी 'निधोन प्रक्रिया' ह्या सोदांखातीर ताची नामना आसा.

ताचें शाळेंतलें शिक्षण हावनूर, नाशिक आनी मुंबय जालें. १९१० वर्सा ताणें फर्ग्युसन म्हाविद्यालयांतल्यान बी. एस्सी. आनी १९११ वर्सा एम्. एस्सी. ह्यो पदव्यो मेळयल्यो.

पुण्याच्या रानडे इन्स्टिट्यूटांत ताणें १९११ - ४२ ह्या काळांत वनस्पतीज पदार्थांविशींचें रसायनीक संशोधन केलें आनी थंयच्यान १९४२ वर्सा संचालक म्हणून निवृत्त जालो. करंज (पाँगमिया ग्लॅब्रा) ह्या झाडांतल्यान मेळपी तेलांतलो 'करंजीन' हो स्फटिकी पदार्थ ताणें सोदून काडलो, ताची संरचना थारायली आनी तो संश्लेशपान मेळोवपाचो यत्न सुरू केलो. हेखातीर ताणें पयलीं पन्थुरोकुमारीन नांवाची संरचना संश्लेश्ट करून दाखयली आनी '२ ऑसिल रिसॉर्सिनॉल' ह्या वर्गाचीं संयुगां तयार करपाची एक अभिनव प्रक्रिया

विकसीत केली.

रसायनम् हें नेमाळें ताणें १९३६ - ५६ ह्या काळांत चलयलें. ताचे कांय संशोधनाचे लेखूय हातूंत उजवाडा आयल्यात. हेभायर इंडियन कॅमिकल सोसायटीचे जर्नल आनी जर्मन कॅमिकल सोसायटीचें 'बेरिश्ट' ह्या नेमाळ्यांतल्यान ताचे संशोधनाचे लेख उजवाडा आयल्यात.

रसायनीक संशोधनाक उर्बा मेळची आनी अर्थीक आदार जावंचो म्हणून ताणें रसायन निधी स्थापन केलो.

पुणें विद्यापिठांत डी. लिट. ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लिमये, मधू रामचंद्र : (जल्म : १ मे १९२२, पुणें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. शिकता आसतानाच ताणें भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घेतिल्लो. १९३८ - ४१ त तो भारतीय राश्ट्रीय संघटनेचो वांगडी जालो, तशेंच १९३८ ते १९४१ मेरेन काँग्रेस सोशलीस्ट पार्टीचो तो वांगडी आसलो. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत ताणें सक्रिय

वांटो घेतिल्लो. तेखातीर ताका १९४० - ४५ मेरेन बंदखणीची ख्यास्त जाली. १९४८ - ५२ त तो सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आसलो. १९५३ त एसियन सोशलिस्ट ब्युरोचो सचीव जालो. १९५८ त सोशलिस्ट पक्षाचो अध्यक्ष जालो. २५ जुलय १९५५ दिसा गोवा विमोचन सहाय्यक समितीचे वतीन ८५ सत्याग्रहावांगडा तो पार्शा (पेडणे) पावलो. तेन्ना

पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत घालो. उपरांत २६ जुलय १९५५ दिसा प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत ताची चवकशी जावन ताका धा वर्सांखातीर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण २ फेब्रुवारी १९५७ दिसा ताची सुटका जाली. उपरांत १९६४, १९७३ आनी १९७७ त तो लोकसभेचेर वेंचून आयलो. तो जनता पार्टीचो सचिव आसलो.

अर्थीक आनी राजकीय तत्त्वप्रणालीचेर आदारीत ताणे बरेंच लिखाण केलां. कम्युनिस्ट पार्टी; फॅक्टस अँड फिक्शन; इवोलुशन ऑफ सोशलीस्ट पार्टी; बाय एस्एस्पी; पॉलिटीकल होरायझन आनी फिचर ऑफ हिन्दुस्थान हीं ताणें बरयल्लीं म्हत्वाचीं पुस्तकां. १८ जून १९८६ त गोंय सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

लिमये, शिरुभाऊ पुरूषोत्तम : (जल्म: १७ नोव्हेंबर १९०७, पुणे; मरण: डिसेंबर १९९६).

सुटकेझुजारी. तो तंत्रविद्येचें शिक्षण घेतालो, पूण १९३० त सत्याग्रह चळवळींत वांटो घेवपाच्या उद्देशान ताणें शिक्षण अदर्यार सोडलें. इंडियन सोशलिस्ट पार्टीचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. महाराष्ट्राच्या प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. पुणेची नॅशनल काँग्रेस गोवा आनी गोवा विमोचन सहाय्यक समिती हांचेवरवीं ताणें गोंयचे सुटके चळवळींत वांटो घेतलो. मे १९५५ त तो सत्याग्रहांचो दुसरो पंगड घेवन आयलो. तेन्ना पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका अटक केली. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका १० वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त आनी दंड भरिना जाल्यार आनीक दोन वर्सां बंदखण अशी ख्यास्त फर्मायली. फुडें जानेवारी १९५७ त सगळ्यां वांगडा ताचीय सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८६ दिसा गोंय, दमण आनी दीव सरकारान सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लिली : एक फूलझाड. लिली हें फुलझाडांतलेंच लिलियम हे प्रजातींतले वनस्पतीचें सामान्य इंग्लीश नांव. तशेंच हेर जायत्या प्रजातींतल्या कांय वनस्पतींकूय ह्याच नांवान वळखतात.

लिलियम हे प्रजातींत सुमार ८० - १०० जाती आसून त्यो सगळ्यो वखदी आसात. तांकां खंदयो नासतात. पूण जमनींत तांच्यो मुंडल्यो आसतात. तांचो प्रसार मुखेलपणान उत्तर गोलादींतल्या समशीतोश्ण कटिबंधांत आसा. जायत्या जातींची सोबेरवातीर लागवड करतात. तशेंच, तातुंतल्यो १२ जाती हिमालयांतल्या उश्ण आनी समशीतोश्ण कटिबंधीय पट्ट्यांत आनी दक्षिण भारतांतल्या दोंगरी भागांत मेळटात. जायत्यो विदेशी जाती आनी प्रकार भारतांत पोरसांनी लायतात. तांचे आकार - प्रकार, फुलांचो रंग, वास आनी उपेग हांकां लागून तांचें म्हत्व वाडत आसा. त्यो खूब वर्सां जगतात. तशेंच तांकां उदकूय चड लागता. दोंगरावयलें थंड वातावरण तांकां मानवता. हलकी वा जड आनी उदकाची बरी जिरवण जाता तसले रेंवट जमनींत लिली बऱ्यो वाडटात. तांची लागवड बियो, मुंडली, सालटां वा जमनींत वाडपी फांट्यापसून करूं येता.

लिलीच्या कांय जातींनी खोड जमनीचेर एक ते दोन मीटरांमेरेन ऊंच वाडटा. पानां चड करून लांब आनी अशीर आसतात. तीं जमनींतलें मूळ वा खोड हांचेपसून जमनीचेर वाडून आयिल्लीं वा जमनीवयल्याच खोडाचेर आयिल्लीं वा दोनूय तरांचीं आसतात. फुलोरे जमनीवयल्या खोडाच्या तोंकाचेर कणस वा चंवरीभाशेन आसतात. केन्नाय फुलां एकोडींच आसतात. दर फुलांत मेकळीं वा जोडिल्लीं स परिदलां, मधुप्रपिंड, स केसरदलां आनी त्रिपुटक अर्धस्थ किंजमंडल

आसता. फळां शुशक, लंबगोल आनी ताचेर स कंगोरे आसून बियो तांबशो, चेपट्यो आनी खूब आसतात.

लिलीयमाच्यो दोन जाती (लि. जायगॅन्शियम) आनी (लि. वॉल्चियान्म) हिमालयांत मेळटात. त्यो वखदी आसतात. लिली ह्या सामान्य नांवान हेर प्रजातींतल्यो वा कुळांतल्यो कांय वनस्पती वळखतात. देखीक, कमळाक वॉटर लिली आनी महापद्माक जायंट वॉटर लिली म्हण्टात. कळलादीक ग्लोरी लिली, सापकांदो म्हणजेच कोब्रा लिली, स्टार - लिली, स्पायडर लिली, अॅमेझॉन लिली, बेलाडोना लिली, झेफीर लिली आनी पीन क्युशन लिली ह्यो सगळ्यो वनस्पती अॅमारिलिडेसी कुळांतल्यो. लिली ऑफ द वॅली आनी लेमनडे लिली ह्यो लिलीएसी वा पलांडू कुळांतल्यो आसात. चीन आनी जपानांतल्या कांय जातींच्या मुंडल्यांचो आनी फुलांचो खावपाक उपेग करतात.

- कों. वि. सं. मं.

लिस्बन : पुर्तुगाल देशाचें राजपाटण, मुखेल बंदर आनी देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार. ह्या शाराचें पोरनें नांव ओलिसपो. पुर्तुगेज भाशेंत त्या शाराक लिशबोअ म्हण्टात. युरोप खंडाच्या साप्प अस्तंत तोंकार, टेगस न्हंयेचे देगेर तें वसलां.

लिस्बनाचें स्थापणुकेविशीं साबार दंतकथा मेळटात. पूण खूब आदल्या तेंपावयली सविस्तर म्हायती मेळना. फिनिशियन लोकांनी हांगा पयली वसणूक उबारिल्ली अशें म्हण्टात. उपरांत कार्थेजियन आनी रोमी लोकांनी (इ.स.प. २५० ते इ.स. ४०९) थंय सत्ता गाजयली. फुडें बिसिगॉथांनी पांचव्या शेंकड्यांत रोमी लोकांक हारोवन, तांचेर आपलो शेक बसयलो आनी आठव्या शेंकड्यांत ते मूर लोकांच्या शेकातळा गेले. त्या शाराचो ते लुझबोना, लिक्सबना वा डलक्सबन असो उल्लेख करताले. उपरांत सुमार ४३३ वर्सा तांचो थंय शेक आशिल्लो. ११४७ त पुर्तुगालाचो पयलो राजा आफोंस एंरिक हाणें किरिस्तांव सैन्याच्या (Crusader) आदारान लिस्बनाचेर घुरी घालून तें मूर लोकांकडच्यान घेतलें. तेराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत लिस्बन हें पुर्तुगालाचें अधिकृत राजपाटण आशिल्लें. आशियांत येवपी उदका मार्गाचो सोद लावपी धाडशी तारवट्याचें लिस्बन हें मुखेल केंद्र आशिल्लें. सोळाव्या शेंकड्याच्या मध्याक जाल्ले दोन भूंयकांप आनी प्लेगाचे धामीक लागून शाराचें खूब लुकसाण जालें. उपरांत १ नोव्हेंबर १७५५ दिसा जाल्ल्या भूंयकांपांत ह्या शाराचो विध्वंस जालो आनी तातूंत साठ हजारांवयर लोकांक मरण आयलें. १८०७ - ०८ च्या सुमाराक तें फ्रेंचांनी आपल्या ताब्यांत घेतलें आनी १८२३ त नेपोलियनाचे हारी उपरांत परतून मूळ घराणें सत्तेर आयलें.

लिस्बन हें पुर्तुगालचें सगळ्यांत म्हत्वाचें उद्देगीक, वेपारी, राजकीय, अर्थीक, शिक्षणीक आनी संस्कृतीक केंद्र. युरोपांतलो

सगळ्यांत व्हडलो तारवां बांदपाचो कारखानो थंय आसा. यंत्रसामुग्री, तिरवे, शाबू, रसायनां, शिमीट, कागद, खाद्यपदार्थ, प्लास्टिक, लुगट, कंवची, इलेक्ट्रॉनिक साहित्य, तंबाकू उत्पादनां, पीठ, साकरनिर्मिती, रवनीज तेल शुध्दीकरण आनी हेर उद्देग शारांत चलतात. येरादारीचें तें मुखेल केंद्र. लिस्बन शार सितूबल द्विपकल्पाक जोडपी सालाझार हो हुमकळपी पूल १९६६त बांदला. संवसारांतल्या व्हड हुमकळपी पुलांभितर हाचो आस्पाव जाता. शाराच्या मध्यभागाक आशिल्ल्या वेपारी केंद्राक लोअर सिटी अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

ली, त्सुंग - डाओ : (जल्म : २४ नोव्हेंबर, १९२६, शांघाय - चीन).

चीनी-अमेरिकन सैध्दांतिक भौतिकीविज्ञ. बिटा क्षयाभाशेन (किरणोत्सर्ग) दुबळ्या अणुकेंद्रीय परस्परक्रियांचे बाबतींत समता अक्षय्यता तत्त्वाच्या जावपी उल्लंघनाचो सोद आनी तेखातीर मूलकणांबाबत म्हत्वाचे सोद लागपांत जाल्ली मदत हेखातीर ताका चेन मिंग यांग ह्या ताच्या सांगात्यावांगडा १९५७च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

नॅशनल जजिआंग विद्यापिठांत शिकतना जपानी आक्रमण जाल्ल्यान ताका कुनमिंगच्या नॅशनल साऊथवॅस्ट विद्यापिठांत वचचें पडलें. थंय ताची यांग हाचेकडेन वळख जाली. चीनी सरकारी शिश्यवृत्ती मेळिल्ल्यान तो १९४६ वर्सा अमेरिकेंतल्या शिकागो विद्यापिठांत गेलो. थंय ताणें एन्रीको फेर्मी हाच्या मार्गदर्शनाखाला काम केलें आनी १९५० वर्सा भौतिकींतली पीएच्.डी. पदवी घेतली. कांय म्हयने यर्किझ वेधशाळेंत ज्योतिशशास्त्राचो संशोधन सहयोगी म्हणून काम करतकच तो बर्कलीच्या कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत संशोधन सहयोगी आनी अध्यापक जालो (१९५० - ५१). उपरांत ताका प्रिन्स्टनच्या इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडवॉन्स्ड स्टडी हे संस्थेंत अधिछात्रवृत्ती मेळ्ळी आनी थंय ताणें १९५१ - ५३ त यांग हाचे वांगडा संशोधन केलें. उपरांत तो कोलंबिया विद्यापिठांत १९५३ वर्सा भौतिकीचो सहाय्यक प्राध्यापक, १९५५ वर्सा सहयोगी प्राध्यापक आनी १९५६ वर्सा प्राध्यापक जालो. १९६० त तो इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडवॉन्स्ड स्टडींत प्राध्यापक म्हणून परत गेलो. उपरांत १९६३ वर्सा परतून तो कोलंबिया विद्यापिठांत भौतिकीचो प्राध्यापक जालो आनी १९६४ वर्सा थंयच एन्रीको फेर्मी प्राध्यापक पदाचेर ताची नेमणूक जाली.

ली हाच्या ह्या सोदाक लागून मूलकण भौतिकी सिध्दांतांत म्हत्वाच्यो सुदारणा घडून येवपाक मदत जाली. कांय विशिश्ट दुर्बळ परस्परक्रियांचे बाबतींत काल - व्युत्क्रमण अचलतेच्या जावपी उल्लंघनाचें स्पश्टीकरण दिवपासंबंदी ली हाणें १९६४ वर्सासावन म्हत्वाचें कार्य केलां. हाचे भायर ताणें खगोलीय भौतिकी, सांख्यिकीय यामिकी,

अणुकेंद्रीय भौतिकी, क्षेत्र सिध्दांत आनी संक्षोभ ह्या विशयांचेंय कार्य केलां.

ताका नोबॅल पुरस्कारासयत आल्बर्ट आयनस्टायन स्मृती पुरस्कार (१९५७), प्रिन्स्टन विद्यापिठाची डी. एस्सी. पदवी (१९५८) हे भोवमान मेळ्ळे. तो नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस (१९६४) आनी अमेरिकन फिझिकल सोसायटीचो वांगडी आसा. ताचे बरेचशे संशोधनात्मक निबंद 'फिझिकल रिव्यू' ह्या नेमाळ्यांत उजवाडा आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ली, युआन त्से : (जल्म : २९ नोव्हेंबर १९३६, सिन-चू - टायवान).

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. उड्ली आर्. हर्शबारव (अमेरिका) आनी जॉन सी, पोलॅन्थी (कॅनडा) हांचे वांगडा ताका १९८६ वर्साच्या रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळा. ह्या तिगांयच्या संशोधनाक लागून विक्रियांचे गतिकीचो म्हळ्यार गीतशास्त्रीय अध्ययनाचो विकास जावन रासायनिक विक्रियांची मूलभूत यंत्रणा उक्ती जावंक मदत जाली.

१९५९ वर्सा ताणें टायपॅतले नॅशनल टायवान युनिव्हर्सिटीची पदवी आनी १९६१ वर्सा सिन-चूचे नॅशनल टिंसंग हुआ युनिव्हर्सिटीची स्नातकोत्तर (Post graduate) पदवी घेतली. ते उपरांत तो अमेरिकेंतल्या कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत (बर्कली) गेलो आनी थंय हर्शबारव हाच्या मार्गदर्शनाखाला संशोधन करून १९६५ वर्सा ताणें रसायनशास्त्राची पीएच्.डी. पदवी घेतली. १९६८ मेरेन ताणें हर्शबारव हाचेवांगडा पदवेफुडलें शिक्षण चालू दवरून पीएच्. डी. अधिछात्र म्हणून काम केलें. तेउपरांत १९६८-७१ त ताणें जेम्स फ्रॉक इन्स्टिट्यूट आनी शिकागो विद्यापिठाच्या रसायनशास्त्र विभागांत सहप्राध्यापक, १९७१ - ७२ त सहयोगी प्राध्यापक आनी १९७३-७४ त रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून काम केलें. १९७४ वर्सा तो कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत परत येवन रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. त्याच वर्सा ताका अमेरिकेचें नागरीकत्व मेळ्ळें.

वायुरूप द्रव्यांच्या रासायनिक विक्रियांच्या सरवोल अनुसंधानाखातीर टक्कर जावपी रेणवीय शलाका हर्शबारव हाणें सोदून काडिल्ल्यो. ली हाणें ही शलाका पद्दत सादारण विक्रियांच्या अध्ययनाखातीर वापरपाचे नदरेन संशोधन केलें. हातुंतल्यान ज्वलनप्रक्रियेंतल्या विंगड विंगड पांवड्यांची म्हायती मेळ्ळी. हाचो उपेग अंतर्ज्वलन इंजिनाची कार्यक्षमताय वाडोवपाखातीर आनी उर्जानिर्मितीखातीर जावंक शकता असो संशोधकांचो अदमास आसा.

स्लोन अधिछात्रवृत्ती (१९६९), गुगेनहायम अधिछात्रवृत्ती (१९७६), मिलर प्राध्यापक पद (१९८१), अमेरिकेच्या पर्यावरण

रवात्याचो ई. ओ. लॉरेन्स पुरस्कार आनी हेर बरेचशे पुरस्कार आनी इनामां हे भोवमान ताका मेळ्ळ्यात. ताचे खूबशे संशोधनपर लेख उजवाडा आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लीलावती : महाराष्ट्री प्राकृत भाशेंतलें एक प्रसिद्द काव्य. कोऊहल (कौतूहल) हाणें आपले घरकान्नीच्या सांगणेवयल्यान ह्या काव्याची रचणूक केली. राजा सातवाहन आनी सिंहलद्विपाची राजकुंवरी लीलावती हांचे मोगाकाणयेचेर हें काव्य रचलां. मुखेलपणान अनुष्टुभ छंदांत रचिल्ल्यो १,८०० गाथा ह्या काव्यांत आसात. अर्दी-मर्दी गद्यरचनाय दिसतात. इ.स.च्या सुमार ८ व्या शेंकड्यांत ही काव्यकृती रचल्या, अशें मानतात.

ह्या काव्याची कथा थोडेभितर अशी - सातवाहन राजाचें चित्र पळोवन लीलावती ताचेर भाळटा आनी आपले आवय - बापायचे परवानगीन ताच्या सोदाक भायर सरता. गोदावरीचे देगेर तिका विरहिणी आशिल्ली तिची मावशेभयण महानुमती ही कुवल्यावली नांवाचे दुसरे विरहिणी वांगडा रावताली ती मेळटा. त्यो तिगीय एकठांय रावंक लागतात.

राजा सातवाहन आपल्या राज्याचो आवांठ वाडोवपाच्या हेतान सिंहलद्विपाचेर घुरी घालता. पूण राजाचो सेनापती विजयानंद ताका सल्लो दिता, सिंहलद्विपाच्या राजाकडेन इश्टागत करप योग्य थरतलें. हो सल्लो मान्य करून राजा विजयानंदाक आपलो दूत म्हणून सिंहलद्विपाक धाडटा. पूण वाटेर वादळ जाल्ल्यान विजयानंदाचें व्हडें फुट्टा आनी ताका गोदावरी न्हंयेचेदेगेर रावंचें पडटा. सिंहलराजाची धूव लीलावती हांगाच रावता ही खबर ताचेमेरेन पावता. विजयानंद सातवाहनाकडेन वचून ताका ही खबर दिता.

सातवाहन लीलावतीकडेन लग्न जावपाची इत्सा प्रगटायता. पूण महानुमती आनी कुवल्यावली हांकां तांचे मोगी मेळमेरेन आपलें लग्न जावप आपल्याक समा दिसना अशें ती तांकां कळयता. ताका लागून सातवाहन आपलो गुरू नागार्जुन हाचेवांगडा पाताळांत वचून महानुमतीचो मोगी माधवानील हाका मेकळो करता. राक्षस योनींत उरिल्ल्या चित्रांगद गंधर्वाची मुक्तताय करून कुवल्यावलीक मोगी तो मेळोवन दिता. तेउपरांत सातवाहन - लीलावती, चित्रांगद - कुवल्यावली आनी महानुमती - माधवानील हांचीं लग्नां जातात.

ह्या काव्याची भास अलंकारीक पूण व्हांवती आसून तिचेर कालिदास, बाण आनी सुबंधू हांचो प्रभाव दिश्टी पडटा. कोणातरी अज्ञात टिकाकारान ह्या काव्याचेर लीलावती - कथा - वृत्ति नांवाची संस्कृत टिकाय बरयल्या. हो टिकाकार गुजरातचो आनी तो श्वेतांबर जैन आसुंये, तशेंच ११७२ ते १४०४ मेरेन केन्नाय तरी जावन गेल्लो आसुंये, असो अदमास उक्तायला. आ. ने. उपाध्ये हाणें हो ग्रंथ

संपादीत केलां (१९४९).

- कों. वि. सं. मं.

लीळाचरित्र : मराठी भाशेंतलो हो पयलो गद्य ग्रंथ म्हूण वळखतात. महानुभाव पंथाचो हो धर्मीक ग्रंथ सुमार सातशें वर्सां फाटीं रचला. इ.स.च्या १३व्या शतमानाचे अखेरेक म्हळ्यार इ.स.१२८३ च्या सुमाराक हो ग्रंथ रचून पुराय जाल्ल्याची गवाय मेळटा. मराठी भाशेंतलो ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी आदलो हो ग्रंथ.

म्हाइंभटान हो ग्रंथ रचलो अशें मानतात. म्हाइंभट हाका महेंद्रभट, माहिंद्रव्यास, महेंद्रव्यास ह्याय नांवांनी वळखतात. पूण जे पद्दतींत ह्या ग्रंथाची रचना सिध्द जायत गेली ताका अणसरून ताचें कर्तेंपण म्हाइंभटाक दिवपाक कांय विद्वानांचो आक्षेप आसा. तांचें म्हणणें अशें, म्हाइंभटान फकत दुसऱ्यांनी कथन केल्ल्यो लीळा बरोवन घेतल्यात. ताकालागून तो तांचो फकत बरोवपी लेखक थारता. रचपी न्हय. तेन्ना लीळांच्या रचपाचो मान ताका दिवप समा जायना. तो मान त्या त्या कथकांक फावो जाता. ह्या मतावरवीं पळोवंक गेल्यार 'एकांका'चो कर्तो श्रीस्वामीचक्रधर हो स्वताच थारता, जाल्यार उत्तरार्धाचो कर्तो नागदेवाचार्य थारता. पुर्वार्धांतल्यो लीळा पंथांतल्या जायत्या ल्हान - व्हड अनुयायांकडल्यान पुंजायल्यांत, तेन्ना ह्या खंडाचें कर्तृप कोणाक दिवं येता, असो प्रस्न उपासता. हाची जाब अशी, ह्या तीनूय वाट्यांनी पुंजायल्ल्यो लीळा एकठांय केल्याउपरांत त्यो तपासून तांचें 'निकेपण' ताडून पळोवन म्हाइंभटान तांचें संकलन आनी संपादन केलां. हेविशीं 'स्मृतिस्थळ' ह्या पंथाच्या ग्रंथान खणखणीत पुरावो मेळटा. पुर्विल्ल्या आनी आर्विल्ल्या साबार विद्वानांनीय ताचें हें ग्रंथकर्तृप मानून घेतलां. तेन्ना ह्या अपूर्व ग्रंथाचें कर्तृप ताचेंच, हातूंत मातूय दुबाव ना.

इतिहास : ह्या ग्रंथाचे तीन खंड आसात - एकांक, उत्तरार्ध आनी पुर्वार्ध. हातुंतलो 'उत्तरार्ध' सगळ्यांत पयलो रचलो. ताचे फाटोफाट 'पुर्वार्ध' आनी ह्या दोनूय खंडांक पूरक जावचो आनी श्रीचक्रधरस्वामी हाचें चरित्र पुराय जावचें म्हण अखेरेक 'एकांक' रचलो. इ.स. १२८३ च्या सुमाराक तें पुराय जालें असें म्हणूं येता. श्रीस्वामीचक्रधराचें निर्वाण जालेउपरांत ताची शिश्यमंडळ रिध्दपुराक गोविंदप्रभूच्या आसऱ्याक येवन रावली. उपरांत त्या स्वामीच्या कर्तृपाविशींच्यो यादी काडून ताका तोखेवंक लागले. हातुंतल्यान म्हाइंभटाक स्वामीच्यो ह्यो यादी म्हळ्यार 'लीळा' पुंजावपाची कल्पना सुचली. ताणें आपली ही इत्सा पंथाचो गुरू नागदेवाचार्य हाका सांगली. ताकाय ती भावली आनी ताचे अनुज्ञेन अशे तरेन ह्या ग्रंथाच्या वावराक प्रारंभ जालो. श्रीस्वामीचक्रधराचो ज्या ज्या वाठारांतल्या ल्हान - व्हड मनशांकडेन संबंद आयिल्लो, त्या त्या लोकांक म्हाइंभट वचून मेळ्ळो. तेखातीर ताणें 'उभय गंगातीर' वाठाराची भोंवडी

केलीच, पूण तेभायर तो आंध्र प्रदेशांतल्या श्रीशैल पर्वता सारक्या वाठारांतूय वचून आयलो. अशे तरेन सुमार १५० लीळा ताणें पुंजायल्यो. हातूंत पंथांतल्या आनी समाजांतल्या विंगड विंगड वाठारांतल्यान वावुरपी लोकांचो, दादल्या - बायलांचो, तेचवरी जाण्ट्या - नेण्ट्यांचो, विद्वान - अशिक्षितांचो, गरीब - श्रीमंताचो आस्पाव आसा. पुंजायल्या ह्या 'लीळांक' नागदेवाचार्यासारक्या अधिकारी आनी जाणकार मनशांकडल्यान मान्यताय मेळोवन घेतली. हाका लागून ह्या 'लीळां'च्या खरेपणाविशीं दुबावाक वाव उल्लो ना आनी तांचें संकलन - संपादन म्हळ्यार श्रीचक्रधरस्वामीची वाङ्मयीन मूर्त जावंक पावली. अशे तरेन ह्या ग्रंथाचो जल्म जालो. ह्या ग्रंथसिध्दीचें हें काम खुबूच कश्टांचें आनी काळखायरें. पूण ताणें तें अथक परिश्रमान यशस्वीपणान तडीक पावयलें. ताच्या ह्या वावराविशीं, ताच्या साक्षेपाविशीं आनी ताचे चिकाटेविशीं 'स्मृतिस्थळ' ह्या महानुभाव ग्रंथान गवाय मेळटा.

एकांक, पुर्वार्ध आनी उत्तरार्ध ह्या तिनूय खंडांतल्या १५० लिलांचें संकलन आनी संपादन म्हळ्यार लीळाचरित्र. 'लीळा' म्हळ्यार परमेश्वरान चेतना सांगातान केल्ल्यो ल्हान - व्हड 'सहेतुक क्रीडा'. 'लीळा' हो ग्रंथ म्हळ्यार श्रीचक्रधरस्वामी हाची 'दीसपटीच'. हातुंतल्यान ते खंय खंय गेल्ले, तांचे वांगडा तेन्ना कोण कोण आशिल्ले, थंयचे प्रसंग, त्यावेळार ताणें किदें म्हळें वा उपदेश केलो, असल्या साबार बारीक - सारीक गजालींची नोंद. ह्यो १५० लीळा (कांय अभ्यासकांच्या मताप्रमाण हो आंकडो १५०१ मेरेन वता) तीन खंडांत विभागल्यात त्यो अशो - 'एकांक' ७४ (श्री नेने हांच्या मताप्रमाण ७६) 'पुर्वार्ध' ३५८ आनी 'उत्तरार्ध' ४८८. श्रीचक्रधरस्वामी हाणें स्वता सांगिल्ल्या यादीचें संकलन 'एकांका'त केलां जाल्यार 'पुर्वार्धा'त पंथांतल्या जायत्या ल्हान - व्हड मनशांच्या स्वामीविशींचे यादीचें संकलन - संपादन केलां 'उत्तरार्ध' ह्या वाट्यांत मात खुबूच नागदेवाचार्यान म्हळ्यार भटोबासान स्वामीविशींच्या यादीच्या निवेदनाचो मुखेलपणान आस्पाव केल्लो आसा. ह्या त्रिखंडात्मक ग्रंथाची रचना अशे तरेन 'संकलन - संपादन - निवेदन' अशा त्रिविध स्वरूपान सिध्द जाल्ली पळोवपाक मेळटा.

ह्या तिनूय खंडांतल्यान श्रीस्वामीचक्रधर हांचें जिवीत पुराय रंगारूपान आकाराक येता. अवतारस्वीकार, शक्तिस्वीकार, नागांबिकेक प्रेमदान, नागदेवाचार्यांचें अनुसरण आनी निमाणें प्रयाण ह्यो स्वामीच्या जिवितांतल्यो मुखेल अशो स घडणुको. 'एकांक'मदीं शक्तिस्वीकार मेरेनची हकिकत आपल्या जाल्यार 'पुर्वार्धा'ची सुरवात नागांबिकेक केल्ल्या प्रेमदानान जाता तर 'उत्तरार्धा'ची सुरवात नागदेवाचार्याक खडकुली हांगा केल्ल्या बोधनान जाता. हो पुराय ग्रंथ त्याकाळावयल्या वेव्हारीक मराठी भाशेंतल्यान गद्यांत बरयला.

हो ग्रंथ पुराय जाल्या उपरांत कांय वर्सांनी दक्षिण भारताचेर 'खालसेयाच्या धाडी' पडपाक सुरवात जाली. अशेच एके धाडी वेळार

महानुभाव पंथाच्या लोकांक तांचे पुर्विल्ले वाठार म्हळ्यार 'उभयगंगातीर' हांगासावन पळून वचचें पडलें. तेन्ना ग्रंथाची मूळावी प्रत शेणली. ताका लागून ग्रंथाची परतून रचना करप गरजेचें जालें. पंथातल्या जायत्या जाणांक ह्या ग्रंथातल्यो साबार 'लीळा' तोंडपाठ आशिल्ल्यो. हिराडसा वा हिरांबा हिका सगळ्या सगळ्यो लीळा मुळाव्या रुपांत पाठ आशिल्ल्यो. तिच्या आदारान परशुराम बास हाणें 'सोदनी' करून ग्रंथाची पुनर्रचणूक केली. ताची ही सोदनी पयली आनी ग्रंथाचो दुसरो पाठ ताचो हो वावर 'पिढीपाठ' ह्या नांवान वळखतात. आयज जो बाळबोधग्रंथ उपलब्ध आसा तो ह्याच पाठाचें रूप जावन आसा. फुडें अशी सोदनी करपाचो वावर जायत्या जाणांनी फुडें व्हेलो. तातुंतल्यान आयच्या स्वरुपांतलो ग्रंथ सिध्द जायत गेलो. ह्या ग्रंथाचे विंगड विंगड स पाठ आसात - ते म्हळ्यार : १) म्हाइंभटान बरयल्लो मुळावो ग्रंथ (इ.स. सुमार १२८३), २) परशुराम बासाचो 'पिढीपाठ' (इ.स. सुमार १३१३), ३) शिवबासान तयार केल्ली 'पिढीपाठा'ची सोदनी (इ.स. सुमार १४०३), ४) नागनाथबासान तयार केल्ली सोदनी (इ.स. सुमार १४०३), ५) दत्तोबास तळेगावकर हांणी तयार केल्ली सोदनी (इ.स. सुमार १४२८) आनी ६) वाइदेशकर हाणें तयार केल्ली सोदनी.

ह्या पाठांमदलो पयलो मूळ पाठ आज अस्तित्वांत ना. उरिल्ल्या पांच पाठांतल्या पयल्या तीनूच पाठांक पंथांत मान्यताय आसा जाल्यार निमाण्यां दोन पाठांक पंथ प्रमाण पाठ मानीना.

'चरित्र - आबाब' ह्या महानुभाव ग्रंथाप्रमाण चवथी सोदनी मुरारीमल्ल हाणें इ.स. सुमार १५८८ ह्या वर्सा केल्या म्हणपाचें कळीत जाता. दोतोर वि.भि. कोलते हाणें ह्या ग्रंथाची विंगड विंगड २५ हातबरपां हातासलीं अशी म्हायती मेळटा. ताणें ह्या हातबरपाची विभागणी तीन पाठांतल्यान केल्या ती अशी - (१) आमनाय वा पिढीपाठ (२) तळेगावकर पाठ आनी (३) वाइदेशकर पाठ.

ह्या ग्रंथाक पंथामदीं धर्मीक म्हत्व आशिल्ल्यान 'खालसेयाच्या धाडी' सारकिल्या वा अन्य तसल्या संकटांक लागून हो ग्रंथ नश्ट जांवचो न्हय तेचवरी हेर लोकांच्या हातात पडून ह्या ग्रंथाची पवित्रताय नश्ट जांवची न्हय हाका लागून पंथाच्या हेर वाङ्मयाचे वांगडा पंथाच्या जाळवणदारांनी हो ग्रंथ पंथाच्या सांकेतिक लिपयेंतल्यान तिगोवन दवरलो. ह्या ग्रंथा फुडें जे जायते पाठभेद उप्रासले ताचें हेय एक कारण जावं येता.

महानुभाव पंथामदीं ह्या ग्रंथाक धर्मीक म्हत्व आसाच पूण तेभायर ह्या ग्रंथाक विंगड विंगड ज्ञानशाखांच्या अभ्यासाखातीरूय म्हत्व आसा म्हणपाचें सिध्द जालां. हो ग्रंथ म्हळ्यार फकत श्रीचक्रधरस्वामीचें चरित्र वा आत्मचरित्रूच उरना तर त्याकाळावयल्या सबंद महाराष्ट्र देशाचे चरित्रचित्रूय तातुंतल्यान रंगारुपाक आयिल्लें दिश्टी पडटा. श्रीचक्रधरस्वामीचो संचार गोदावरी न्हंयेच्या दौनूय

घडांवयल्या वाठारांतल्या सगळ्या थरांतल्या लोकांमदीं आशिल्लो. ताका लागून तांचें चरित्रचित्रण ह्या विंगड विंगड लोकांच्या चित्रणाबगर पुराय जायना. ते जंय जंय गेल्ले थंयच्या विंगड विंगड समाजाच्यो चालिरीती, चाल - चलणूक, सणवार, एकव्रतां, उत्साव, उपास - तापास, देव - देवपणां, गाव - गांवपणां, वेपार - उदीम, कामधंदो, आचार - विचार, शिकप - सवरप, गुन्यांव, कायदोकानून, भेस - भास, शेता - भातां, खावप - जेवप, सोवळें - होवळें, वजन - माप, विंगड विंगड संस्कार सुवाळे, समज, भ्रम, विश्वास, श्रध्दा, भक्ती, धर्म - पंथ, आदीं जायत्या गजालींचें चित्र आमच्या मुखार उबें रावता. यादव काळावयल्या समाजाच्या समाजीक आनी संस्कृतीक जीविताचो अभ्यास करपी तेचवरी भाशाविज्ञानिक हांकां हो ग्रंथ म्हळ्यार मुळावो आदार थारता. ह्या ग्रंथाची भास ही त्या काळावयली वेव्हारीक मराठी भास आशिल्ल्यान आनी ताचें स्वरूप गद्य ग्रंथाचें आशिल्ल्यान ते भाशेचें पातयेवपासारकें रूप - जें आमकां ज्ञानेश्वरी सारक्या काव्य ग्रंथात लेगीत पळोवंक मेळप शक्य ना - पळोवंक मेळटा.

जे पद्दतीन हो ग्रंथ सिध्द जायत गेलो तें पळयल्यार ती एक 'संशोधन प्रक्रिया' आशिल्ल्याची गवाय मेळटा आनी हाका लागून श्रीचक्रधरस्वामीची वाङ्मयीन मूर्त इतलीच विशेशताय ताची उरना, तर तो मराठी भाशेंतलो, देशी भाशेंतलो, पयलो 'शोधप्रबंध' म्हणूं येता. ह्या भायर ह्या ग्रंथाची व्हडवीक सांगपी जाल्यार तो मराठी भाशेंतलो पयलो चरित्रग्रंथ, पयलो आत्मचरित्र ग्रंथ, पयलो इतिहास ग्रंथ, पयलो संकलन ग्रंथ, पयलो संपादीत ग्रंथ, दुसरे भाशेंत अनुवादीत जावपाचो मान फाव जाल्लो पयलो मराठी ग्रंथ, मुखार वचून जायत्या ग्रंथांक जल्माक घालपी ग्रंथ, अशीं साबार खाशेलपणां ह्या ग्रंथाक लाबल्यांत.

ह्या ग्रंथान महानुभाव वाङ्मय निर्मणेक प्रेरणा दिली. तेचवरी देशी वा प्राकृत भाशेंतल्यान, मराठी भाशेंतल्यान, गद्य ग्रंथरचना करपाकूय प्रेरणा दिली. ह्या ग्रंथाच्या कुसव्यांतल्यान सूत्रपाठ, दृश्टांतपाठ, स्थानपोथी आदी महानुभाव पंथाचे धर्मीक ग्रंथ जल्माक आयले. ह्या ग्रंथातल्या कांय 'लीळां'चो अनुवाद 'रत्नमालास्तोत्र' ह्या नांवान संस्कृतांतल्यान जालो. अशेतरेन हो ग्रंथ म्हळ्यार गद्य मराठी वाङ्मय संततीचो आदीपुरूस थारता.

- बाळकृष्ण गं. कानोळकार

लुइस, विल्यम आर्थर : (जल्म: २३ जानेवारी १९१५, सेंट ल्युसिया - वॅस्ट इंडीज).

नामनेचो ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञ. १९७९ च्या अर्थशास्त्र विशयाच्या नोबॅल पुरस्काराचो सहविजेतो. ताचे आवयचें नांव इडा लुइझा लुइस आनी बापायचें नांव जॉर्ज फेर्दिनांद. ताचे बायलेचें नांव ग्लॅडिस जॅकब्स. ताचें शिक्षण लंडन अर्थशास्त्र संस्थेंत जालें. ताणें बी. कॉम;

पीएच्.डी. तशेंच एल्एल्.डी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो. हेच संस्थेंत १९३८-४८ वर्सा ताणें अधिव्याख्यातो म्हणून आपले अध्यापकीय कारकीर्दीक सुरवात केली. १९४८ - ५८ त ताणें मॅचेस्टर विद्यापिठांत अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून काम केलें. वॅस्ट इंडीज विद्यापिठांत ताणें पयलीं प्राचार्य आनी उपरांत उपकुलगुरू म्हणून काम पळयलें (१९५९ - ६३). १९६३-८३ अशीं सुमार वीस वर्सां तो अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या प्रिन्स्टन विद्यापिठांत अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. फुडें ह्याच विद्यापिठांत तो गुणश्री प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागलो. मदल्या काळांत लुइस हो कॅरिबियन विकास बँक (१९७० - ७३), तशेंच कॅरिबियन संशोधन परिशद ह्या संस्थांचो अध्यक्ष आशिल्लो. हेभायर तो अमेरिकन तत्त्वज्ञान संस्था, अमेरिकन अँकडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीस ह्या संस्थांचो अनुक्रमान अध्यक्ष आनी सन्मान्य वांगडी आशिल्लो. १९७९ वर्सा अर्थशास्त्र विशयाचो नोबॅल पुरस्कार ताका आनी थिओडोर डब्ल्यू. शुल्ट्झ ह्या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञाक वांटून मेळ्ळो. हाचेभायर ताका लंडन (१९८२), येल (१९८३) आनी हार्वर्ड (१९८४) ह्या विद्यापिठांकडल्यान अर्थशास्त्र विशयांतल्यो मानादीक डॉक्टरेट पदव्यो मेळ्ळ्यात.

१९५४ वर्सा ताणें अर्थीक विकासाविशीं 'अमर्यादीत कष्टपुरवण सिध्दांत' मांडलो. ताच्या मतान अर्थीक विकास आनी विकास ह्यो एकाच अर्थाच्यो संज्ञा आसात. काटकसरीचे यत्न, उत्पादनाखातीर वाडिल्ल्या गिन्यानाचो वापर आनी दर मनशा फाटल्यान साधनसामग्रेंत वाड अशो विकासाच्यो तीन मुखेल गरजो आसून अर्थीक क्रियांक ऊर्बा दिवपाक आनी तांकां परावृत्त करपाक शासनाचो म्हत्वाचो वांटो आसा, अशें ताचें मत आसा. हुशार शासनकर्त्यांकडल्यान ऊर्बा मेळ्ळेबगर खंयचेंच राष्ट्र उदरगत करूंक शकना. विकासात्मक नियोजन साध्य करपाचें आसल्यार तेखातीर कार्यक्षम भ्रष्टाचार नाशिल्ल्या नितळ प्रशासनाची गरज आसता. फाटसारिल्ल्या राश्ट्रांनी अशें प्रशासन आसप खूब कठीण. हाका लागून शासनांनी निरंकुश अर्थवेव्हारांचें धोरण आपणावंक जाय कारण तांच्या मतान समंजस राजकारण आनी सम्यक लोक प्रशासन ह्या दोगांयचेर नियोजनाचें जैत आदारिल्लें आसता.

जगभर आर्थर लुइस हाका सर्जनशील प्रायोगिक विद्वान म्हणून वळखतात. ताचें लक्ष अर्थीक समृध्दीचें मूळस्थान, शेतजमीन हांचेर थिरावळें दिसता. खंयचेय अर्थवेवस्थेंतलें मानवी भांडवलाचें आसपी म्हत्व, तेच भाशेन अल्पविकसीत राश्ट्रांतलें कृशिकार्याचें म्हत्व ह्यो दोनूय गजाली ताच्या लिखाणांतल्यान दिसतात. अविकसीत तशेंच विकसनशील देशांचीं विकासाविशींचीं धोरणां थारावपाविशीं संयुक्त राश्ट्रां, संवसारीक बँक तेच भाशेन अंक्टाड ह्या संस्थांचेर आपलो छाप उदेवपी कांय मेजक्या अर्थशास्त्रांभितर लुईसाचो आस्पाव जाता. आपल्या विंगड विंगड ग्रंथांवरवीं ताणें हो भोवमान मेळयला.

ताचे ग्रंथ अशे आसात - (१) इकॉनॉमिक सर्व्ह : १९१८ - ३९ (१९४९); (२) ओवरहेड कॉस्ट्स (१९४९); (३) द थिअरी ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ (१९५५); (४) पॉलिटिक्स इन वॅस्ट आफ्रिका (१९६५); (५) डॅव्हलपमेंट प्लॅनिंग (१९६६); (६) रिप्लॅक्शन्स ऑन द इकॉनॉमिक ग्रोथ ऑफ नायजेरिया (१९६८); (७) सम आस्पॅक्ट्स ऑफ इकॉनॉमिक डॅव्हलपमेंट (१९६९); (८) ट्रॉपिकल डॅव्हलपमेंट; १८८०- १९१३ (१९७१); (९) द इव्होल्यूशन ऑफ द इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक ऑर्डर (१९७८); (१०) ग्रोथ अँड फ्लक्चुएशन्स १८७०- १९१३ (१९७८); (११) रेशियल कॉम्प्लेक्ट अँड इकॉनॉमिक डॅव्हलपमेंट (१९८१). ह्या ग्रंथांतल्यो 'द थिअरी ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ' ह्या ग्रंथाक लागून ताका संवसारभर नामना मेळ्ळी आनी ताका १९७९ चो नोबॅल (अर्थशास्त्र) पुरस्कार फावो जालो. हाचे भायर ताणें खुबशे मोलादीक सोदनिबंद आनी लेख खबरांपत्रांनी आनी नेमाळ्यांनी उजवाडायल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लुझियदश : पुर्तुगालाचें राश्ट्रीय महाकाव्य. श्रेश्ठ पुर्तुगेज कवी लुईशद कामोंयश (१५२४ - ८०) हो ताचो कर्तो. लुझियदश ह्या उतराचो अर्थ 'लुझुचे पूत' वा 'पुर्तुगेज'. लुझितानिया हें पुर्तुगालाचें लॅटीन नांव. लुझू हो ताचो मिथ्य कथात्मक नायक. 'ओताव्हा रिमा' हें वृत्तान बरयल्ल्या ह्या महाकाव्याची वट्ट पद्यसंख्या १,१०२ आसून ती धा सर्गांनी विभागिल्ली आसा.

वाशकु द गामाची उदकांतली भोंवडी आनी ताचें भारतांत आगमन ह्या विशयाचे चौकटेंत पुर्तुगालच्या पुराय इतिहासांतले उज्वल रवीण कवीन ह्या महाकाव्यांत चित्रीत केल्ले आसात. किरिस्तांव धर्माच्या दुस्मानांचेर पुर्तुगालान मेळयल्ल्या जैताचें वर्णन करतना कवीचो अभिमान प्रभावीपणान प्रतीत जाता. लुझियदश हें किरिस्तांवी महाकाव्य म्हणूं येता. पूण पेगन मिथ्य कथांच्या संवसाराचे रंगूय हांगा ठळकपणान दिश्टी पडटात.

ह्या महाकाव्याचो रिचर्ड फॅन्शॉन केल्लो इंग्लीश अणकार १९५५त उजवाडाक आयलो. जे.डी. एम्. फोर्ड हाणें लुझियदश मूळ पुर्तुगेज संहिता इंग्लीश टिपांसयत उजवाडायला (१९४६).

- कों. वि. सं. मं.

लुटुली, आल्बर्ट जॉन : (जल्म : १८९८, सॉलूशी - होडेशिया; मरण: २१ जुलय १९६७, गूटव्हिल).

दक्षिण आफ्रिकेंतलो अहिंसावादी फुडारी, वर्णदुस्वासाचो विरोधक आनी १९६० वर्साच्या शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो पयलो आफ्रिकन मानकरी.

होडेशियेंतल्या एका खेड्यांत किरिस्तांव झूलू जमातींत

जल्मल्ल्या लुटुलीचें मूळ कुटूंब गूटव्हिल (द दरबान)चें आसून ताचो बापूय जॉन बन्यन दुभाशाचें आनी आवय कांय काळ कपडे धुवपाचें काम करताली. बापायच्या मरणा उपरांत (१९०८) आवयन आनी चुलत्यांनी लुटुलीक शिक्षण दिवन व्हड केलो.

नातालांतल्या मिशन स्कुलांतल्यान शिक्षण घेवन ताणें अमेरिकन बोर्ड मिशन म्हाविद्यालयांतल्यान अँडम्स पदवी घेतली आनी थंयच १९२१ वर्सा ताणें अध्यापकाची नोकरी धरली. १९२७ वर्सा तो सहाध्यायी शिक्षिका जाकेरुन्या भोंगू हिचेकडेन लग्न जालो. थंयच्या ताच्या पंदरा वर्सांच्या अध्यापनाच्या काळांत ताणें १९२८ वर्सा आफ्रिकन शिक्षक संघटनेचो सचिव आनी १९३२ वर्सा अध्यक्ष म्हणुनूय काम केलें. फुडें झूलूप्रथेप्रमाण तांच्या घराण्याकडेन जमातीचें मुखेलपद आयलें आनी १९३६ वर्सा ताणें जमातींतल्या जाण्ट्यांचे इत्सेप्रमाण तें आपणायलें. ह्या काळांत ताणें जमातींतलीं खूब कामां केलीं.

१९४५ वर्सा तो आफ्रिकन राश्ट्रीय काँग्रेस हे संघटनेचो सक्रीय वांगडी जालो. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या गोच्यांचे वंशीक पृथक्त्वसनाच्या यत्नांक ताणें अहिंसात्मक मार्गांनी विरोध केलो. तेन्ना जमातीचो मुखेल ह्या ताच्या पदाक शासनाची मान्यताय ना, ह्या तत्वाचेर १९५२ वर्सा ताका पदावयल्यान काडलो. त्याच वर्सा तो आफ्रिकन राश्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचेर वेंचून आयलो.

आफ्रिकन राश्ट्रीय काँग्रेसीचो मूळ हेत मानवी हक्कांची राखण करप हो आशिल्लो. दक्षिण आफ्रिकेंत काळ्यांक राजकीय हक्क न्हयकारून तांचे खाजगी जिणेचेरूय प्रतिबंध घाल्ले. पारंपारीक रितीन चलत आयिल्ल्या काळे आनी गोरे हांच्या संघर्शांतलो मतभेद सोंपोवपाखातीर दोगूय मानवतेच्या नात्यान कशे बांदिल्ले आसात हें पटोवन दिवपाखातीर लुटुलीन खूब यत्न केले. ताणें काळ्या लोकांच्या मानवी हक्कांखातीर मोहीम आंखली. तेखातीर लुटुलीच्या हालचालींचेर खर निर्बंद घाले. कांय वर्सां ताका बंदखणूय भोगची पडली. आपार्थायड (वर्णदुस्वास) कायद्याआड निदर्शनां करपाची शार्षव्हिल हांगा शासनान कत्तल केली आनी आफ्रिकन काँग्रेसीचेर बंदी घाली. शांतिकाय आनी अहिंसात्मक लड्याखातीर लुटुलीक, १९६० वर्साचो शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. हाचे उपरांत ताका ग्लासगो विद्यापिठांत कुलमंत्रिपद दिलें. पूण ह्या पदाचेर हजर रावपाक ताचेर बंदी घाली.

ताणें खूब स्फूट लिखाण केलां. ताची आपजीण 'लॅट माय पिपल गो' एकाच वेळार ग्रेट ब्रिटनांत आनी दक्षिण आफ्रिकेंत उजवाडा आयल्यो (१९६२). शासनाच्या राजद्रोहाच्या आरोपाखाल ताका नजरकैदेंत दवरिल्लो. गूटव्हिल हांगाच्या रेल्वे अपघातांत ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

लुर्या, साल्वादोर एडवर्ड : (जल्म: १३ ऑगस्ट १९१२, तुरिन - इटली; मरण : ६ फेब्रुवारी १९९१, लॅक्झिंग्टन - मॅसॅच्युसॅट्स).

इटलियन अमेरिकन जीववैज्ञानिक. व्हायरसांची प्रतिकृतिजनन यंत्रणा आनी आनुवंशिकी संरचना हेसंबंदींच्या सोदारवातीर ताका मॅक्स डेलब्यूक आनी आल्फ्रेड द हेर्शी हांचेवांगडा १९६९च्या शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी विशयाचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. ताचे सूक्ष्मजंतूभक्षीक (Phage) म्हळ्यार सूक्ष्मजंतूचेर संक्रमण करपी व्हायरसांक जावपी सूक्ष्मजंतूच्या विरोधाविशींचें संशोधन रेणवीय जीवविज्ञानांत म्हत्वाचें थारलां.

ताणें तुरिन विद्यापिठांत शिक्षण घेवन १९३५ वर्सा एम्.डी. पदवी घेतली. पॅरिसांतले इन्स्टिट्यूट ऑफ रेडियम हे संस्थेंत १९३८ - ४० त संशोधन अधिछात्र म्हणून काम करतकच तो अमेरिकेक गेलो. थंय ताणें कोलंबिया विद्यापिठांत शस्त्रक्रियात्मक सूक्ष्मजंतुविज्ञानांतलो संशोधन सहाय्यक (१९४० - ४२), इंडियाना विद्यापिठांत सूक्ष्मजंतुविज्ञानाचो निदेशक (१९४३ - ४५), सहाय्यक प्राध्यापक (१९४४ - ४७) आनी सहयोगी प्राध्यापक (१९४७ - ५०), इलिनॉय विद्यापिठांत सूक्ष्मजीवविज्ञानाचो प्राध्यापक (१९५०-५२), मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजींत सूक्ष्मजीवविज्ञानाचो प्राध्यापक (१९५२-६४) आनी जीवविज्ञानाचो सेजविक प्राध्यापक (१९६४ - ७०) ह्या पदांचेर ताणें काम केलें. १९७० वर्सा मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजीच्या जीवविज्ञान विभागांत इन्स्टिट्यूट प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९६५ वर्सा सावन तो साल्क इन्स्टिट्यूट फॉर बायॉलॉजिकल स्टडींत अनिवासी अधिछात्र आशिल्लो. १९७२ सावन मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजीच्या सँटर फॉर कॅन्सर रिसर्चाचो संचालकूय आशिल्लो. १९४२ - ४३ वर्सा तो व्हाण्डरबिल्ट आनी प्रिन्स्टन विद्यापिठांत गुणेनहाय अधिछात्र आशिल्लो. १९४७ वर्सा ताणें अमेरिकेचें नागरीकत्व आपणायलें. ताणें १९६३ - ६४ वर्सा पॅरिसांतल्या पाश्चर इन्स्टिट्यूटांत काम केलें. अमेरिकेंत स्थलांतर करचेपयलीं ताणें पाश्चर इन्स्टिट्यूटांत सूक्ष्मजंतूभक्षी संशोधनाच्या तंत्रांचो अभ्यास केलो. अमेरिकेंत वतकच डेलब्यूक हाचेकडेन ताची वळख जाली आनी ताचेवतीन लुर्याचो, व्हायरस स्वप्रतिकृतिजननासंबंदींच्यो अडचणी सोडोवपाच्या कार्याक ओंपून घेतिल्ले अमेरिकन फाज ग्रुप हे संघटनेकडेन संबंद आयलो. १९४२ वर्सा ताणें सूक्ष्मजंतूभक्षी कणाचो इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मालेख म्हळ्यार इलॅक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकान घेतिल्लें छायाचित्र मेळयलें.

नोबॅल पुरस्काराभायर ताका लेपेटिक इनाम (१९३५), लॅंगी इनाम (१९६१) आनी लुइझा ग्रॉस हॉर्पिट्झ इनाम (१९६२) हे पुरस्कार मेळ्ळे. तो नॅशनल अँकॅडेमी ऑफ सायन्सीस, अमेरिकन अँकॅडेमी ऑफ मायक्रोबायॉलॉजी, अमेरिकन सोसायटी ऑफ मायक्रोबायॉलॉजी (अध्यक्ष १९६७- ६८), जॅनॅटिक्स सोसायटी ह्या

नामनेच्या वैज्ञानिक संस्थांचो वांगडी आशिल्लो.

जीवविज्ञानाचो एक फांटो म्हणून व्हायरस विज्ञानाचें विवरण करपी जनरल व्हायरॉलॉजी (१९५३) हो ग्रंथ ताणें बरयलो. 'लायफ : अँन अनफिनिशड एक्स्पेरिमेंट (१९७४) ह्या ताच्या ग्रंथाक नॅशनल बुक अवॉर्ड मेळ्ळें. जर्नल ऑफ बॅक्टिरिऑलॉजी, एक्स्पेरिमेंटल सॅल रिसर्च, जर्नल ऑफ मॉलिक्युलर बायॉलॉजी ह्या कितल्याशाच विज्ञानीक नेमाळ्यांचो तो संपादक वा संपादकी मंडळांचो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

लेअन, झां मारी प्येअर : (जल्म : ३० सप्टेंबर १९३९ रोशझम - फ्रांस).

फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ. सजिवांतल्या सैमीक प्रथिनांचीं कार्यां करपी, पूण उण्या रेणूभाराची आनी संरचना उणी घुस्पागोंदळाची आशिल्लीं द्रव्यां (रेणू) संश्लेशीत म्हळ्यार कृत्रीम रितीन तयार करपाचे नदरेन ताणें मोलादीक संशोधन केलें. सजिवांतल्या म्हत्वाच्या प्रक्रियांचें आनी जीवद्रव्याच्या वर्तनाचें तशाक तशें अनुकरण (नक्कल) करपी रेणू (संयुगां) तयार करप आनी तांचो वेव्हारांत उपेग करून घेवप हेविशीं म्हत्वाचें संशोधन केलें. तेरवातीर ताका जे. क्रॅम आनी चार्ल्स जे. पेडरसेन हांचे वांगडा १९८७ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. ह्या तिगांयच्या संशोधनांतल्यान रासायनिक आनी जैव क्रियांतल्या रेणूच्या आकाराचें म्हत्व समजलें. म्हळ्यार अपेक्षीत विक्रिया आनी क्रिया सुरू जावंचेपयलीं रेणूचे आकार एकमेकांक पूरक आनी चपरवल आसचे पडटात. ह्या तिगांयनी अशो रेणवीय चावयो कृत्रीम रितीन तयार केल्ल्यो आसून रसायनशास्त्रांत एक नवो पांवडो घालो. ह्या येजमान - सोयरो (होस्ट - गॅस्ट) वा अधिरेणवीय (सुप्रा वा अँक्स्ट्रा - मॉलिक्युलर) रसायनशास्त्र म्हण्टात.

लेअन हाचें शिक्षण स्ट्रॅसबर्ग विद्यापिठांत जालें. थंयसावन १९६३ वर्सा ताणें विज्ञानांतली डॉक्टरेट पदवी घेतली. उपरांत १९६३ - १९६४ वर्सा तो हार्वर्ड विद्यापिठांत संशोधन सहाय्यक, १९६६ - १९७० त तो स्ट्रॅसबर्गांतल्या लुई पाश्चर विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचो सहप्राध्यापक, १९७० वर्सा सहयोगी प्राध्यापक आनी १९७० - १९७९ ह्या काळांत प्राध्यापक आशिल्लो. १९७९ वर्सासावन तो कॉलेज द फ्रांस (पॅरिस) हातूंत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागलो. हेभायर ताणें १९७२ आनी १९७४ वर्सा हार्वर्ड, १९७७ वर्सा ई. टी. एच्. झुरिक, १९८४ वर्सा कॅंब्रिज आनी १९८६ वर्सा बार्सेलोना ह्या विद्यापिठांनी अभ्यागत प्राध्यापक म्हणून काम केलां.

लेअन आनी क्रॅम हांणी प्रोटिएज, एटीपीएज आनी ट्रांससायक्लेज ह्या एंझायमांचीं कांय प्रमाणांत नक्कल करपी येजमान

रेणूय तयार केल्यात. लेअन हाणें कार्बनी आदारद्रव्य आनी धातुंचें आयन हांचीं जटील संयुगां तयार केल्यांत. ताचेपसून महारेणू तयार करूं येतात. आदारद्रव्याची संरचना आनी विक्रियेचो प्रकार हांचेवतीन पडपी शिमो महारेणुचेर पडनात. तेखातीर रसायनां (संयुगां) चड बारीकसाणेन वेगळीं करूं येतात. लेअन हाच्या संशोधनाक लागून आयनोफोर ह्या संयुगांची क्रिया कशी जाता हें चड स्पश्ट जालें.

ताका खूबशा संस्था - संघटनांच्या वांगडीपणाचो भोवमान फावो जालो. ताणें २५० परस चड संशोधनात्मक लेख विंगड विंगड नेमाळ्यांतल्यान बरयले.

- कों. वि. सं. मं.

लेअव्हि - माँतॅल्चिनी, रीता : (जल्म : २२ एप्रिल १९०९, तुरिन, इटली).

इटालियन अमेरिकन बायल जीववैज्ञानिक. १९८६ चो शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी विशयांतलो नोबॅल पुरस्कार तिका आनी अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ स्टॅनली कोएन हाका तांच्या अनुक्रमान तंत्रिका (मज्जा) आनी अधिचर्म वृद्धी घटकांच्या सोदारवातीर वांटून मेळ्ळो.

तिणें १९३६ वर्सा तुरिन विद्यापिठाची एम्. डी. पदवी घेतली. तंत्रिकाविज्ञान आनी मनोदोशचिकित्सा ह्या विशयांतलो तीन वर्सांचो अभ्यास पुराय करून १९४० वर्सा तिणें त्याच विद्यापिठाची खाशेली पदवी घेतली. मजगतीं १९३६ - १९३८ त तिची तुरिन विद्यापिठाच्या तंत्रिकाविज्ञान आनी मनोदोशचिकित्सा विभागांत साहाय्यिका म्हणून नेमणूक जाली. पूण ती ज्यू धर्मीय आशिल्ल्यान तिका त्या पदावयल्यान काडली. उपरांत १९३८ - १९४० त ब्रुसेल्स (बेल्जियम) चे तंत्रिकाविज्ञान संस्थेंत तिणें काम केलें. पूण जर्मनीन बेल्जियमाचेर आक्रमण करतकच ती परत इटलीक आयली. १९४० - १९४३ ह्या काळांत तिणें पिमांतांतल्या आपल्या घराकडेनूच एक ल्हानशें संशोधन केंद्र सुरू केलें. १९४३ - १९४४ त जर्मनीन इटलीचो ताबो घेतकच ती फ्लॉरेन्सांत भूंयगत जाली. १९४४ - ४५ त तिणें इटालियन निर्वासितांचे छावणेंत अमेरिकन लश्करावांगडा वैज म्हणून काम केलें. झूज सोंपतकच १९४५ - ४७ त ती तुरिन विद्यापिठाचे इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅनाटॉमी हे संस्थेंत साहाय्यिका आशिल्ली. १९४७ - ५१ त तिणें अमेरिकेंतल्या सेंट लुइसांतल्या वॉशिंग्टन विद्यापिठांतल्या प्रणिविज्ञान विभागांत व्हिक्टर हॅम्बर्गर हाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन साहाय्यिका म्हणून काम केलें. ते उपरांत १९५१ - ५८ ह्या काळांत ती थंयच सहयोगी प्राध्यापिका आनी १९५८ - ६१ त प्राध्यापिका जाली.

१९५६ त ती अमेरिकेची नागरीक जाली पूण १९६१ वर्सा ती इटलीक परत गेली आनी थंय इन्स्टिट्यूट ऑफ सॅल्यूलर बायोलॉजी हे संस्थेंत जेश्ट वैज्ञानिक म्हणून काम करूंक लागली.

१९६१ - ६९ त तिणें वॉशिंग्टन विद्यापीठ आनी रोमांतल्या इंशिततुत द सानिता हांच्या संयुक्त विद्यमानान एक संशोधन कार्यावळ प्रस्थापित केली. १९६९ - ७९ ह्या काळांत ती रोमांतले नॅशनल काउन्सिल ऑफ रिसर्चच्या कोशिका जीवविज्ञान प्रयोगशाळेची संचालिका आशिल्ली. १९६९ - ७७ त वॉशिंग्टन विद्यापिठांतल्या जीवविज्ञान विभागांत प्राध्यापिकाय आशिल्ली आनी थंयच १९७७ वर्सासावन ती गुणश्री प्राध्यापिका म्हणून काम करूंक लागली. १९७९ - ८४ त ती नॅशनल काउन्सिल ऑफ रिसर्च कोशिका (पेशी) जीवविज्ञान प्रयोगशाळेंत पुराय वेळ संशोधिका आशिल्ली. थंयच १९७९ वर्सासावन ती सोयरी प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागली.

कृतक (मध्य कुरतडपी) प्राण्यांतल्या अघोहून लाला ग्रंथी हो अर्बुद आनी सोरपावीख हांचेपरसूय एनजीएफचो चड विपूल उद्गम आशिल्ल्याचें १९५९ वर्सा समजलें. लेअव्हि - माँतॅल्चिनी आनी कोएन हांचे सोद हो विकसन तंत्रिका जीवविज्ञानांतलो एक म्हत्वाचो पांवडो थारलो. हाका लागून तंत्रिका विकासांतल्या यंत्रणांचो सोद घेवपाखातीर रासायनिक निश्चित केल्लो संकेत पदार्थ पयलेच खेपे वापरप शक्य जालें. लेअव्हि माँतॅल्चिनी हांणी हाचे उपरांतूय एनजीएफ संबंदींचें संशोधन फुडें चालू दवरलें. १९७५ उपरांत हेर बरेचशे वृद्धी घटक (देखीक - इंटरल्युकीन - २, सोमॅटोमेडीन) विंगड विंगड संशोधक पंगडांनी सोदून काडले आनी तांणी लेअव्हि माँतॅल्चिनी तशेंच कोएन हांणी विकसीत केल्ल्या मार्गाचोच ताचेखातीर उपेग केलो.

लेअव्हि - माँतॅल्चिनी हिका नोबॅल पुरस्कारासयत एफ. ओ. शिम्ट पुरस्कार (१९८१), लुइस रोझेनटिएल पुरस्कार (१९८२), इमॅजिन इटॅलिया (१९८३), लुइझा ग्राँस हॉरविट्झ पुरस्कार (१९८३), आल्बर्ट लाशकर पुरस्कार (१९८६) हे भोवमान मेळ्ळ्यात. तशेंच तिका अप्साला विद्यापीठ (स्वीडन, १९७७), व्हाइट्स्मान इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स (इझ्राएल, १९७८), सेंट मेरी कॉलेज (इंडियाना, १९८०) आनी वॉशिंग्टन विद्यापिठाची वैजकी शाळा (१९८२) हांणी डॉक्टरेट पदव्यो भेटयल्यात. अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सीस (१९६८) आनी अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीस (१९६६), फ्लॉरेन्साची अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सीस (१९८१) तशेंच हेर मानादीक वैज्ञानिक संस्थांची ती वांगडी आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

लेआँटिएफ, वॅसिली : (जल्म : ५ ऑगस्ट १९०६, सेंट पीटर्झबर्ग - लेनिनग्राड).

नामनेचो अर्शाशास्त्रज्ञ. जल्मान तो रशियन पूण ताणें अमेरिकेचें नागरीकत्व आपणायलें. निवेशउत्पाद विश्लेशण तंत्राचो जनक म्हणून वॅसिलीक १९७३ चो अर्थशास्त्र विशयांतलो नोबॅल

पुरस्कार फावो जालो.

वॅसिलीन १९२१ वर्सा सेंट पीटर्झबर्गच्या एका थळाव्या माध्यमिक विद्यालयांतल्यान पदवी घेतली आनी तो लॅनिनग्राड विद्यापिठांत गेलो. चार वर्सांत ताणें अर्थशास्त्र विशयांतली पदवी घेतली. १९२५ वर्सा तो जर्मनीक गेलो आनी ताणें बर्लिन विद्यापिठांत अध्ययनाक सुरवात केली. १९२८ वर्सा ताणें ह्या विद्यापिठाची डॉक्टरेट पदवी मेळयली. 'निवेश - उत्पाद विश्लेशण' ह्या विशयाचेर प्रबंध बरयतना ताणें इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड इकॉनॉमिक्स हे संस्थेंत 'संशोधन सहयोगी' म्हणून काम केलें. १९२८ - २९ त चीन सरकाराचो आर्थिक सल्लागार म्हणून नानकिंगाक रावले उपरांत परतून तो संस्थेंत येवन आपल्या पयलींच्या कामाचेर रुजू जालो. १९३२ वर्सा तो एस्टेला हेलेना मार्क्स हिचेकडेन लग्न जालो. १९३१ वर्सा ताणें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत स्थायीक जावपाच्या हेतान आप्वासी म्हणून प्रवेश केलो आनी त्याच वर्सा न्यूयॉर्कस्थित 'राश्ट्रीय आर्थिक संशोधन विभाग' हे संस्थेंत ताणें संशोधन सहयोगी म्हणून सेवेक आरंभ केलो. तेन्नाच हार्वर्ड विद्यापिठांत वॅसिलीची 'निवेश - उत्पाद विश्लेशण पद्दत' (इनपुट आउटपुट सिस्टम) विकसीत करपाखातीर आदार दिवपाची तयारी दारवयल्ल्यान १९३१ वर्साचे निमाणें तो त्या विद्यापिठाच्या अर्थशास्त्र विभागांत काम करूंक लागलो. पयलीं अधिव्यारव्यातो (१९३१), उपरांत सहाय्यक प्राध्यापक (१९३३ - ३८), सहयोगी प्राध्यापक (१९३९ - ४५) अशो बडट्यो मेळून निमाणो तो हॅन्री ली अर्थशास्त्र प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागलो. ह्या पदाचेर ताणें (१९४६ - ७५) अशीं सुमार ३० वर्सां काम केलें.

अमेरिकन अर्थवेवस्थेच्या संरचनाविशींचो 'हार्वर्ड इकॉनॉमिक रिसर्च प्रोजेक्ट' (हार्वर्ड आर्थिक संशोधन प्रकल्पा) चो संचालक म्हणून तो १९४२ वर्सासावन काम करूंक लागलो. अमेरिकन सरकाराच्या श्रम खात्यांत सल्लागार (१९४१ - ४७), सल्लागार झूजनितीकार्यालय (१९४३ - ४५); संयुक्त राश्ट्रां (१९६१ - ६२; १९८० - वाणिज्य विभाग १९६६ - ८२) अशा विंगड विंगड खात्यांनी ताणें म्हत्वाचीं पदां सांबाळळीं. अमेरिकन तत्त्वज्ञान संस्था, अमेरिकन कला आनी विज्ञान अकादेमी, आंतरराश्ट्रीय सांख्यिकीय संस्था, अर्थमिती संस्था, अमेरिकन आर्थिक परिशद, तशेंच बऱ्योचशो विदेशी अकादम्यो हांचो तो वांगडी आशिल्लो. 'ऑर्डर ऑफ द चेरुबिम' हो पिसा विद्यापिठाक केल्लो भोवमान (१९५३), ब्रुसेल्स विद्यापिठाची सन्माननीय डॉक्टरेट (१९६२), 'लिजन द ऑनर' (१९६७), १९७३ चो नोबॅल अर्थशास्त्र पुरस्कार, पॅरिस भांगरापदक, 'ऑर्डर ऑफ रायझिंग सन' (दुसरी श्रेणी) हो जपानाचो मान (१९८४) 'कमांडर ऑर्डर देस आर्ट्स अन देस लेट्रेश (१९८५) अशे भोवमान ताका फावो जाले.

१९४१ वर्सा अमेरिकन शासनान ताचेर ९६ अमेरिकन

उद्योगांचें विश्लेशण करपाची आनी झुजाविशीं सुसज्जतायेचो अमेरिकन अर्थवेवस्थेचेर कितें परिणाम जावं येता हें सोदून काडपाची व्हड जापसालकी ताचेर सोंपयली. अमेरिकन शासनाच्या श्रमविभागाचो सल्लागार म्हणून काम करतना, ताणें १९३९ची जनगणना आंकडेवारी मुलभूत धरून ९५ उद्येग आनी विभागीय क्षेत्रां हेसंबंदीचें निवेशउत्पाद विश्लेशण कोश्टक तयार करपाक मार्गदर्शन केलें.

लेआँटिएफाच्या ह्या कोश्टकावयल्यान विंगड विंगड उद्येग एकामेकांकडल्यान कितें कितें खरेदी करची तशेंच एकामेकांक कितें विकूंक शकतात हें दारवोवंक येता. ह्या कोश्टकांत शासन, गिरायक, परकी देश हेसारके विभाग घालतकच राश्ट्रीय अर्थवेवस्थेंतल्यो वस्तू आनी सेवा हांच्या अभिसरणाचें पुराय चित्र दिसता. तंत्रविद्या, कर वा तिरव्या उत्पादन हातुंतलो संभाव्य बदल हे पुराय अर्थवेवस्था वा तिच्या खंयच्याय विभागाचेर कशे तरेन प्रभाव घालूंक शकता तें लेआँटिएफ हाचें तंत्र अचूक सांगूंक शकता. खूबशा देशांच्या शासनांनी अर्थीक आव्हानांची संभाव्यताय मतींत घेवन तांकां टक्कर दिवपाखातीर तशेंच शासकीय सांख्यिकी तपासपाखातीर निवेश - उत्पाद विश्लेशण तंत्राचो आदार घेतला. अर्थवेवस्थेंतल्या विनिर्दिश्ट परस्परवातंबी गजालींचो अभ्यास करपाखातीर तशेंच म्हत्वाचे प्रवाह आनी विनिर्दिश्ट प्रसंगांचे परिणाम हांचीं भाकितां करपाखातीर ह्या तंत्राचो वापर करतात. १९७३ वर्साच्या अदमासाक जगांतल्या पन्नासांवयर राश्ट्रांनी अर्थीक प्रवाहांचो अभ्यास आनी भाकितां करपाखातीर हें तंत्र वापरतात. अमेरिकेच्या वाणिज्य मंत्रालयान लेआँटिएफ तंत्राचो वापर करून देशाचे अर्थवेवस्थेचीं खूबशीं संगणकी प्रतिमानां तयार केलीं. १९४८ वर्सा लेआँटिएफ हाणें अमेरिकन अर्थवेवस्था प्रकल्पाचे धर्तेचेर हार्वर्ड अर्थशास्त्रीय प्रकल्प उबारलो. मार्च १९५१ वर्सा निशस्त्रीकरणाचे अर्थीक परिणाम अभ्यासपाखातीर अस्तंत जर्मनींतल्या कील शारांत भरिल्ले अर्थशास्त्रज्ञांचे आंतरराश्ट्रीय परिशदेंत लेआँटिएफ हाणें म्हत्वाचें काम केलें. निःशस्त्रीकरणाच्या संदर्भांत येवपी अर्थीक अडचणी ह्यो संक्रमणकालीन आसूं येतात अशें मत ताणें मांडलें.

ताचे कांय नामनेचे ग्रंथ आसात ते अशे - स्ट्रक्चर ऑफ अमेरिकन इकॉनॉमी १९१९ - २० (१९५३). (२) स्टडीस इन द स्ट्रक्चर ऑफ दी अमेरिकन इकॉनॉमी (१९५३) (३) इनपुट - आउटपुट इकॉनॉमिक्स (१९६६, १९८६) (४) एसेस इन इकॉनॉमिक्स खंड १ (१९६६, १९८५) (५) द फ्यूचर ऑफ द वर्ल्ड इकॉनॉमी (१९७७) (६) इरेज इन इकॉनॉमिक्स खंड २ (१९७७, १९८५) (७) मिलिटरी स्पेंडिंग : फॅक्ट्स अँड फिगर्स, वर्ल्डवायड इम्प्लिकेशन्स अँड फ्यूचर आउटलूक (१९८३ सहलेखक एफ. डचिन) (८) द फ्यूचर ऑफ नॉनफ्यूएल मिनरल्स इन द यू. एस्. अँड द वर्ल्ड इकॉनॉमी (१९८३ - सहलेखक जे. कू. एस्. नासर आनी आय्. सोइन) (९) क्लेक्टेड असेस (१९६६, १९८५) (१०) द फ्यूचर

• इंपेक्ट ऑफ ऑटोमेशन ऑन वर्कर्स (१९८६).

- कों. वि. सं. मं.

लेखणी : रंगीत द्रवरूप पदार्थान (चड करून पातळ शायेन) लेखन करपाखातीर वा रेशा वा चित्रां काडपाखातीर वापरान्त आशिल्लें साधन. हजारांनी वर्सांसावन प्रतिमा आनी कुरू हाची ज्युस्ताज्युस्त नोंद करपाची कला खबर आसली. पूण लेखन करपाखातीर फावो तें साधन (पान, साल) उपलब्ध जायमेरेन लेखणेचें पयलें रूप अस्तित्वांत येवंक नासलें. इ.स.चे १००० वर्सां पयलीं चीनी लोकांनी वापरिल्लो कुंचलो (ब्रश) चड करून लेखणेची पयली पूर्ण अवस्था आशिल्ली जावंये. तांणी आपल्या देशाचो इतिहास बरोवपाखातीर कुंचल्याचो उपेग केलो. इ.स.चे पयलीं ३००च्या सुमाराक इजिप्शीयन लोकांनी दाट बोरूचो लेखणेभाशेन उपेग केलो. सातव्या शेंकड्यांतल्या सेव्हिलचो सेंट इझिदोर हांच्या लेखांत क्विल लेखणेचो स्पश्ट उल्लेख मेळटा. पूण सवण्यांच्या पारवांसावन तयार केल्ल्यो अशो लेखण्यो चड करून पयलींय उपेगांत आशिल्ल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन युरोपांत क्विल लेखण्यो वापरान्त आशिल्ल्यो. पूण धातूच्यो लेखण्यो वा आपार घोळणुकेंत आयले उपरांत तांचो वापर उणो जालो. फाउंटन पेन, बॉलपॉयंट पेन आनी तंतवात्मक तोंकाचें पॅन हे लेखणेचे आर्विल्ले प्रकार.

बोरू पॅपीरस, ताडपत्र, भूर्जपत्र, कागद, लुगट हांचेरय बरोवपाखातीर बरेच पयलींसावन बोरूचो वापर करताले. इजिप्शीयन लोक कॅलॅमस वा अरुंडो ह्या सारकिल्या कोंड्यासावन तयार केल्ले बोरू वापरताले. १५ - १८ सेंमी. लांबायेचे आनी करंगळेच्या बोटभाशेन वा त्यायपरस बारीक आसपी घट्ट अशी लांकडाची एक

एक बडी ह्या स्वरुपांत हें उपलब्ध जातालें. भितरल्यान पोकळ आशिल्ल्यान धारेच्या चाकवान तो सहज तासपाक जातालो. त्यो कायशो तिरशे दिशेन तासून उपरांत ताका जाय तशें बारीक तोंक काडून आनी तें तोंक एके खाशेले तिरशे रेशेंत तोडटकूच ही लेखणी तयार जाताली. कायरो

आलेक्झांड्रिया, इराणाचें आरवात, उदेंते कडल्या देशांनी आनी भारतांत बोरूचो उपेग जातालो. अती बारीक आनी मोडणाच्या अक्षरांखातीर बाभळीचे वा साळीचे (साळपक्षाच्या पारवांट्यांतले) कांटे वापरताले.

क्विल लेखणी : रोमी साम्राज्य हारले उपरांत (इ.स. पाचवो शेंकडो युरोपांतल्या क्रिस्तांव मठवसियांक इंग्लिशींतल्या लेखांच्यो

प्रती काडपाखातीर सामक्या तोंकाचे सुबक पूण मोव तोंकाचे लेखणेची गरज पडली आनी इतिहासीक क्विल (पांख) लेखणेचो सोद लागलो. ही लेखणी राजहंस, हंस, टर्की वा हेर सवण्याच्या पांखासावन तयार करताले. इ.स. ६०० ते १८३० मेरेन क्विल लेखणी अती उदेंतेकडले देश सोडले जाल्यार सगळेकडेन बरोवपाचें एकलें एकसुरें साधन आशिल्लें. फुडें तातूंत आपार बसयलो.

धातुची लेखणी (टाक) आनी आपार इटलींतल्या पाँपेई ह्या पुर्विल्ल्या शारांतल्या लोकांक धातुचे टाक खबर आसले. ह्या शाराच्या उत्खननांत मेळिल्ल्या अवशेशांमदली कांश्याची लेखणी इ.स. ७९ वर्सांपयलींची आसा. रोमी काळांतल्यो कांश्याच्यो लेखण्यो आर्विल्ल्या लेखण्यांवरीच आसल्यो. भांगर वा रुपें हे धातू वापरून मध्ययुगांत लेखण्यो तयार केल्यो, तरी त्यो उपेगापरस सोबायेखातीरूच आसताल्यो आनी गिरेस्त लोक त्यो एकमेकांक भेट म्हणून दिताले. बरेच पयलींसावन जरी धातुच्यो लेखण्यो खबर आसल्यो तरी एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन तांचो उणो उपेग जातालो.

क्विल लेखण्यो बरोवपाच्या घर्शणाक लागून बेगीन झरताल्यो. तशेंच तांची पुरवण उणी आनी मर्यादीत आशिल्ली. बेगीन ना झरपी लेखणेचे गरजेंतल्यान लोखणी लेखणेचो सोद लागलो. १७४८ त फ्रांसांत हातान तयार केल्ली तिरव्याची लेखणी आसली. १७८० सॅम्युएल हॅटीसन ह्या बर्मिंघॅम (इंग्लंड) च्या अभियंत्यान जोसेफ प्रीस्टली हाचे खातीर तिरव्याची लेखणी तयार केली. उपरांत लंडनांत नळयेच्या आकाराची लेखणी तयार केली. जॉन मिल हाणें १८२८ बर्मिंघॅमांत माक्नाच्या आदारान तिरव्याची लेखणी तयार केली. फुडाराक तिका आपार आनी पॉयंटूय बसयलो.

फाउंटन पेन तितेरान लेखणी बुडोवन बरयतना शायेचो प्रवाह केन्ना उणो जाल्यार केन्ना बरेच चड प्रमाणांत जाता. तशेंच शाय सोंपले उपरांत लेखणी परत शायेंत बुडोवंची पडटाली जाका लागून बरोवपांत खंड पडटालो. शायेची अखंड पुरवण कशी करपाक येतली हेसंबंदान बरेच यत्न जाले आनी तातुंतल्यानच फाउंटन पेनाचो सोद लागलो. आपाराच्या तोंकाक अखंड पुरवण करपाक शकपी शायेचो सांठो आशिल्लें साधन म्हळ्यार फाउंटन पेन अशी सादारणपणान हाची व्याख्या करूं येता.

शायेची पुरवण सतत करपी लेखणी तयार करपाचे यत्न पयलींसावन सुरू आशिल्ले. १८०९ त बॉर्थोलोम्यू फॉश, १८१९ त जॉन शॅफर, जे. एच्. ल्युईस, हांणी पयल्या वयल्या फाउंटन पेनाचो सोद लायलो, अशें म्हण्टात. १८३९ त व्हल्कनी करणाचो सोद लागिल्ल्यान १८८४ त न्यूयॉर्काच्या एल्. ई. वॉट्समन हाणें आर्विल्लें फाउंटन पेन तयार केलें. १८९० उपरांत अशा पेनाची निर्मणी अदिकादीक प्रमाणांत जावंक लागली.

बॉल पॉयंट पेन : फाउंटन पेनाच्या परंपरागत आपारा

बदला सामकी बारीक धातुची गुळी सॉकेटांत (उथळींत) बंदिस्त करून ताच्या आदारान बरोवपाक येवपी वा कुरवो करपाक येवपी साधनाक बॉलपॉयंट पेन वा बॉलपेन अशें म्हण्टात. १८८८त जॉन लाऊड ह्या अमेरिकन मनशान तोंकाचेर बारीक तिरव्याची गुळी आशिल्ल्या बॉल पेनाचो सोद लायलो. १८९६ च्या सुमाराक सिरल कोवेंडर हाणें ताच्या कार्याचें तत्त्व सोदून काडलें. १९१६ त व्हॅन व्हेचटन रॅसडर्ब हाणें लाऊड हाचेंच असलें बॉलपेन तयार केलें. एल्. जे. बिरो न १९३० त नमुनो तयार केलो, तो बिरो ह्या नांवान फामाद जालो. १९४० त जॉर्ज ह्या ताच्या भावान तातूंत अदीक सुदारणा करून अशा पेनांच्या उत्पादनाक सुरवात केली. अती उंचायेचेर तिगपी, गळनाशिल्ली आनी शायेचेर परिणाम जायना जावपी अशीं हीं पेनां दुसऱ्या म्हाझुजांत लोकप्रिय जालीं. १९४९त फ्रॅन्सीस ह्या अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञान बॉलपेनाखातीर पातळनाशिल्ली बेगीन सुकपी आनी उच्च श्यानताय (दाटसाण) आशिल्लो शायेचो सोद लायलो आनी फाउंटन पेना परस बॉलपेन वा बॉल पॉयंट पेनाचो खप दिसान दीस वाडूंक लागलो. तंत्रात्मक तोंकाचें (तंतूच्या तोंकाचें) पेन : ह्या पेनांत बरोवपाखातीर आपार आनी गुळी (बॉल) हांचे बदला तंतूचो उपेग करतात. चड करून हे तंतू मोव आनी शाय ओडून घेवपी आसतात. अशा पेनाक मार्कर, मोव तोंकाचीं, तंत्रात्मक तोंकाचीं, स्कॅच, सिग्नेचर पेन अशीं नांवां आसात. हीं पेनां बरींच पोरनीं. इ.स. पयलीं ४०००च्या सुमाराक ईजिप्त लोक 'रश' हे वनस्पतीसावन अशे तरेचीं पेनां तयार करतालो. फुडें कांय शेंकड्यां उपरांत चीनी लोकांनी हुंदराचे शेंपडेच्या मोव केंसांचो आनी पोर्सलिनाचो उपेग तेखातीर केलो. फुडाराक कृत्रीम तंतूचो तेखातीर वापर जालो. विसाव्या शेंकड्यांत ह्या पेनाखातीर वेगवेगळ्या रंगाच्या धुवन वचपी वा पुसून वचपी तशेंच ना पुसपी शायेचो उपेग जावपाक लागलो. ही शाय चड करून दोन तरांची आसता. एके तरेचे शायेंत बाँझिना असलो अॅरोमेटिक विद्रावक (विरगळपी) पदार्थ आसता, जाल्यार दुसऱ्या प्रकारांत नापथाअसलो ऑलफॅरिक विद्रावक आसता.

१९४०च्या सुमाराक अमेरिकेंत गुदांव, तारवां, कारखाने हातूंत वापरपाखातीर ब्रश पेनां तयार केलीं. तीं चित्रकारांमदींय लोकप्रिय जालीं. १९५०त तांकां मार्कर पेनां म्हणून वळखुपाक लागले. ल्हान - व्हड खुणो करपाखातीर तीं उपेगांत येवंक लागलीं. फुडें जपानांत नायलॉन अॅक्रिलिक तंतूचीं तोंकां आशिल्लीं (शेण्याच्या आकाराचीं) पेनां बाजारांत आयलीं. ह्या पेनांनी कंवची, सॅलोफेन, तशेंच प्लास्टिकाचेर बरोवपाक येवंक लागलें. निशाणी करपाखातीरूय तांचो उपेग जावंक लागलो.

भारतांत कलकत्ता, मालवण आनी पंजाबांत विसाव्या शेंकड्यांत पेनांचे आपार तयार करपाचे कारखाने सुरू जाले. १९५७ उपरांत फाउंटन पेनांचे जाल्यार १९६० उपरांत बॉलपेनांचे कारखाने

बरेच कडेन सुरू जाले. विल्सन, पायलट, रेनॉल्ड्स ह्यो तातुंतल्यो नांवां रुपाक आयिल्ल्यो कंपन्यो.

टायपरायटर वा संगणकावरवीं थेट लिखाण करपाची तजवीज जाता आसली, तरी आयचे घडयेकय लिखाणीची गरज लागपी खूब तरेचें लिखाण आशिल्ल्यान, सगळेकडेन लिखाणेचो व्हड प्रमाणांत वापर जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लेखन साहित्य : (बरोवपाचें सामान) जाचेर वा जाच्या आदारान बरप करतात, वा कोरांतपाक येता अशें सामान, वा सामग्री. लेखनाखातीर पुर्विल्ल्या काळासावन वेगवेगळीं माध्यमां वापरिल्लीं दिसतात. सुरवेचें लेखन भूर्जपत्रां, शंख, चामडी, मातयेच्यो विटो, लुगट, फातर, लोखण, कथील, कांशें, रुपें, भांगराचें पत्र, पितूळ हांचेर जातालें आनी छापणावळ कलेचो सोद लागिल्ल्यान ताचो प्रसार जालो. अशा बरपावळीवयल्यान त्या वेळावयल्या साहित्याचो आनी उदरगतीचो नियाळ करूं येता.

फातरपटे : पुर्विल्ल्या लेखन साहित्यांत फातराक व्हड म्हत्व आसा, हाचें कारण तांचें चिरस्थायित्व. धातू झिजतात, वत, वारें, पावस हांकां लागून कळमेतात. फातर कळमेनात. धातूचे तुळेंत तांची झीज बरीच उणी आसता. ताका लागून पुर्विल्ल्या काळांत फातराची, लोकप्रिय लेखन साहित्यांमदीं गणना करची पडटा. फातराचेर लेख बरोवंचेपयलीं तो गुळगुळीत करताले. ताचेर काळे शायेन वा खोडवान मजकूर बरयताले. उपरांत कोरांतपाच्या शेण्यान तो मजकूर पक्को करताले. अशे तरेन लेखरचना करपी विद्वान, अक्षरांक मोडण दिवपी आनी कोरांतपाचें काम करपी अशीं तीन मनशां फातरपट्याखातीर लागतालीं. भारतांतले सगळ्यांत पोरने फातरपटे सम्राट अशोकाचे आसात. शैलस्तंभाचेरूय ताचे लेख दिसतात. देवळामुखावयल्यो दिपमाळी वा दिपस्तंभ, किर्तीस्तंभ (किर्तीलेख), वीरगळ, सतीचो फातर, दानस्तंभ, गोत्रशैलिका, छायास्तंभ, यज्ञस्तंभ (यूप), शिळा हांचेर अशे लेख भारतांत बरेचकडेन पळोवंक मेळटात. फातरपट्याचे मदीं लेखाचे सुरवेक आनी अखरेक कसलेंय मंगलसूचक स्वस्तिकासारकें चिन्न आसता, तशेंच इश्ट देवतेक वंदनूय केल्लें आसता. जायते खेपे 'सिध्दम्' हें उतर सुरवातीकच मेळटा. फातरपट्यांचे दोन प्रकार आसात. एक खणिल्ल्या अक्षरांचे आनी दोन उठावाच्या अक्षरांचे. अरबी, फार्शी लेख उठावाच्या अक्षरांनी बरयल्ले आसतात. फातराचीं आयदनां, मूर्तीची आसनपट्टी, बांयची वा देवळाची कोनशिळा हांचेर लेख मेळटात.

तांब्यापटे : फातरांप्रमाणच पुर्विल्ल्या काळांत ताम्रपट जायत्या प्रमाणांत लोकां आवडीचे आशिल्याचें दिसता. बौध्दविहारांत तांब्यापटे आशिल्ल्याचो चीनी भोंवडेकार फाहियान हाणें उल्लेख केल्लो आसा.

तांब्यापट्याचे आकार ल्हान - व्हड आसले तरीय लांबट चवकोनी आकार खाशेलोसो दिसता. राजमुद्रा ओतीव आसून तिची कडी शासन पत्राचे कडेक आशिल्ल्या वाटकुळ्या बुराकांतल्यान घाल्ली आसता. राज्यशासनाचीं पत्रां तीन आसलीं पयल्या पत्राचे भितरले वटेन बरयताले. वयली सुवात तशीच मेकळी दवरताले. मदल्या पानार दोनूय वटांनी बरयताले. तिसऱ्या पानाचे भायले वटेन बरयनासले. ताका लागून बरयल्लो मजकूर सुरक्षीत उरतालो. पानाच्यो कडो कडांनी थोड्यो वयर करताले. ताका लागून अक्षरां घांसनासलीं. तांब्यापट्याचेर शायेन वा कसल्याय रंगात लेख बरयताले. मागीर शेण्यान ते लेख कोरांतताले. बरेचदां आयदनांचेर नांवां घाल्ले भाशेन लेख बरयताले. लेखनांतली उतरांची चूक शेण्यान रेग ओडून बरोबर करताले. खंयचेंय उतर गळ्ळें जाल्यार तें समासांत बरयताले. फकत राजालोकूच तांब्यापट्याचेर बरयताले अशें न्हय जाल्यार ब्राह्मणांचीं आनी जैनांचीं यंत्रां तांब्यापट्याचेरूच दिसतात. कुशाणराजा कनिश्कान बौध्द धर्मग्रंथ तांब्यापट्याचेर कोरांतून घेतिल्ले, ते लेख आयज अस्तित्वांत नात. तांब्यापट्याचो आकार ताडपत्राप्रमाणच लांबट चवकोनी आसलो, तरीय त्रिकोणाकृती आनी चतुश्कोणाकृती आकाराचींय ताम्रपत्रां दिसतात. तांचें वजन सु. ५०० ग्रॅम आसतालें. दानपत्रां, राजाची वंशावळ, दान दिल्ल्या ब्राह्मणांची वंशावळ, दाना वेळार हाजीर आशिल्ल्या सरदारांचीं नांवां - गांवां असली म्हायती तातूंत आसताली. मांगर आनी रुपें ह्या धातूंप्रमाण तांबें दुर्मीळ नाशिल्ल्यान तांब्यापटे लेखनसाहित्य म्हणून लोकांक मानवपाक लागलें.

भूर्जपत्र : बरोवपारवातीर भूर्जपानांचो उपेग करपाची कला भारतांत खूब पयलींसावन आसा. घुरयेच्या वेळार शिकंदरावांगडा आशिल्ल्या क्यू कर्टिअस ह्या सेनापतीन भारतीय लोक भूर्जपत्राचो बरोवपारवातीर उपेग करताले अशें नोंद केलां. हिमालयांत भूर्जपत्रां जाय तितल्या प्रमाणांत मेळटात. भूर्ज रुखाच्यो भितरल्यो साली काडून त्यो घांसून गुळगुळीत करपाची, तांकां चकचकसाण हाडपाची कला काश्मिरी पंडितांक खबर आशिल्ली. संस्कृत साहित्यांतूय भूर्जपत्राचें बरेच उल्लेख मेळटात. चीनांतल्या खोतान हांगा दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या खरोशी लिपींत भूर्जपत्रार बरयल्ली धम्मपदाची पोथी आसा. ताडपत्राचे पोथयेप्रमाणूच मदीं वाटकुळो बुराक करून दोन लांकडी वाट्यांनी भूर्जपत्राची ही पोथी दवरताले. बकशलि नगरांत मेळिल्लें अंकगणिताचें पुस्तक, आठव्या शेंकड्यांतलें आसून तें भूर्जपानाचेर बरयिल्लें आसा. व्हिएन्ना, बर्लिन तशेंच पुणेंच्या भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिरांत आनी डॅक्कन कॉलेजींत भूर्जपत्रावयल्यो पंदराव्या शेंकड्यांतल्यो पोथयो मेळटात.

ताडपत्र : ताडाच्या पानांचो मुखेलपणान बरोवपारवातीर दक्षिण भारतांत उपेग करताले. तक्षशिलाक पयल्या शेंकड्यांतलो तांब्यापटो सांपडला, ताचो आकार-ताडपत्रावरी आशिल्लो. गौतम बुद्धाच्या

मरणा उपरांत रोखडेच भरिल्ल्या मेळांतले विधिनेम ताडपत्रांचेर बरयल्ले आशिल्ले अशें चीनी भोंवडेकार ह्युएन त्संगान आपल्या भोंवडेवर्णनांत बरोवन दवरलां. ताडपत्राचो उपेग करचे पयलीं तीं सुकयताले. उपरांत उदकांत शिजोवन (उकडून) परत सुकयताले. पानाक गुळगुळीतसाण येवपारवातीर शंखान वा फातरान घांसून तीं फावो त्या आकाराचीं कातरताले. काश्मीर आनी पंजाबाचो कांय वाठार सोडलो जाल्यार भारतांत ताडाच्या पानांचेर लोरवणाचे बारीक सुयेन तोपून अक्षरां काडटाले. उपरांत तांचेर शाय वा कोळसो लायताले. ताडपत्राचे पोथयेक पानामदीं वाटकुळो बुराक करताले. तातूंत दोरो गुंथून बरयल्लीं सगळीं पानां एकठांय बांदताले. पानांची लांबाय अदीक आसल्यार दोन बुराक दवरताले. त्याच आकाराच्यो दोन लांकडी पाटयो करून तातूंत पोथी दवरताले. नेपाळच्या ताडपत्राच्या पोथीसंग्रहांत सातव्या शेंकड्यांतल्यो स्कंदपुराण आनी लंकावतार ह्यो पोरन्यो पोथयो आसात.

चामडी : भारतांत चामड्याचेर बरयल्ले लेख अजूनमेरेन मेळूंकनात. धर्मीक नदरेन चामडें भश्ट मानिल्ल्यान घडये ताचो उपेग बरोवपारवातीर चडसो करिनाशिल्ले जावंये. सुबंधूच्या (इ.स.चे पयलीं आठव्या शेंकड्याचो पयलो वांटो) वासवदत्ता नाटकांत चामड्याचो बरोवपारवातीर उपेग करताले असो उल्लेख आसा. उंटाच्या चामड्याचेर खरोशींतले लेख मेळटात. चामड्यावयले लेख मुखेलपणान अस्तंत आशिया आनी युरोपांत मेळटात.

लुगट : इ.स. चे पयलीं तिसऱ्या शेंकड्यांत भारतांतले लोक लुगटाचो बरोवपारवातीर उपेग करताले, असो उल्लेख नीआर्कसान केला. बरोवपाच्या लुगटाक पट, पटिका आनी कार्पासिक पट अशे म्हण्टाले. कर्नाटकांतले कांय वेपारी अजूनय लुगटाचेर बरयतात. पुर्विल्ल्या काळांत लुगटाक चिंचाऱ्याची वा पिठाची पातळ खळ लावन शंखान ती गुळगुळीत करताले आनी मागीर ताचेर खोडवान वा काळे पेन्सिलीन बरयताले. सुती लुगटाप्रमाणूय रेशमाच्या लुगटाचोय उपेग करताले, अशे तरेची जैन सुत्रांची वळेरी (१४ व्या शेंकड्यांतली) जैसलमीराक सांपडल्या. कापडी पुस्तकांय कांय मठांनी पळोवंक मेळटात.

फळो : लांकडाच्या फळ्याचेर बरोवपाची रीत बरीच पोरनी. शाळेंत वचपी भुरगीं सुरवेक धुल्लाचे पाटयेचो उपेग करतालीं. फळ्याचे उल्लेख विनयपिटकांत दशकुमारचरितांत मेळटात. बरेच कडेन लांकडाचे बरयल्ले लेख मेळ्ळ्यात.

सुवर्णपत्र (भांगराचें पान) : पुर्विल्ल्या काळांत गिरेस्त, सावकार आपलो कुळवृत्तांत तशेंच म्हत्वाच्यो घडणुको भांगराच्या पानांचेर कोरांतून घेताले. धर्मीक नितीनेमूय ते कोरांतताले. भांगर दुर्मीळ जाल्ल्यान हाचे नमुने सोंपेपणी मेळनात तरी तक्षशिले लागसारच्या गंगूच्या स्तुपांत सुवर्णपत्राचेर खरोशी लिपींत बरयल्लें

दानपत्र मेळ्ळां.

रुपें : भांगराप्रमाणच रुपेंय दुर्मीळ. बट्टिप्रोलू नगरांतल्या स्तुपांत आनी तक्षशिलाक रौप्यपत्राचेर लेख आसून जैनांच्या देवळांत रौप्यपत्रावयलीं यंत्रांय मेळ्ळ्यांत.

लोखण : लोखण कळमेता, ताका लागून लोखण पत्रां दिसनात. दिल्ली लागसारच्या मेहरोली नगरांत चंद्र नांवाच्या राजाचो लेख सांपडला. तो चड करून दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या काळांतलो आसुंये असो विद्वानांचो तर्क आसा. एकेकडेन लोखणाच्या त्रिशुळाचेर लेख सांपडला. फुडें लोखणी नाळीचेरूय लेख दिसल्यात.

कथल : कथलाचो उपेग चुकून केल्लो दिसता. ब्रिटीश संग्रहालयांत कथलाच्या पत्र्यावयले लेख आसात.

पितूळ : पितूळच्या पानांचो जावपी उपेग तसो पोरनो न्हय, आयजूय पितूळचे घांटीचेर देणगीदारांचीं नांवां कोरांतिल्लीं मेळटात.

कांशें : पितुळाप्रमाण कांशांच्या घांटीचेर, मूर्तीचेर (मूर्तीच्या आसनपाटाचेर), करंडांचेर, लेख, नांवां बरयताले अशें समजलां.

शंख : आंध्र प्रदेशांत श्रीकाकुलम जिल्ह्यांतल्या शालिहुंड्य गांवांत मेळिल्ल्या बौध्द अवशेशांनी शंखाचेर बरयल्लो लेख आसा. तशेंच हतयाच्या दातांच्यो पट्ट्यो, कासवाचें कट्टें हांचोय बरोवपाखातीर उपेग केल्लो दिसता.

मातयेच्यो विटो : मातयेच्या विटांचेर बरोवपाचीय चाल भारतांत बरीच पुर्विल्ली. बौध्द धर्मीय सुत्रां, हाचेर बरयल्लीं मेळटात. मातयेच्या विटांचेर बोधशब्द, लेख बरोवन ते मागीर भाजताले. तक्षशिला, कौशांबी, नालंदा नगरांनी केल्ल्या उत्खननांनी मातयेच्यो मुद्राय मेळ्ळ्यात.

कागद : चीनी इतिहासांतले नोंदीप्रमाण कागद तयार करपाचे कृतीचो सोद इ.स. १०५ वर्सा त्सांन लुन हाणें लायलो. फुडाराक चीनी भोंवडेकारावांगडा ही कला भारतांत पावली. पूण ताचे पयलीं हातकागद तयार करपाची कला भारतीयांक खबर आशिल्ली. ख्रिस्ताच्या पयलीं नीआर्कसान तशें बरोवन दवरलां. कागदाक तांदळाची खळ लावन शंखान ती घोंट्टाले. भोज राजाचे राजवटींत (१००० - १०५५) माळव्यांत कागदाचे कलेचो प्रसार जाल्लो, अशें कांय संशोधकांचें मत आसा. काश्मीरांत इकराव्या शेंकड्यांत जाल्यार गुजरातांत कागदावयलीं हातबरपां मेळ्ळ्यांत. मध्य आशियांत यार्कदाक पांचव्या शेंकड्यांतलो कागदावयलो लेख मेळ्ळा. मुसलमानी अमदानींत भारतांत कागदाचो चड प्रसार जालो. सद्याक लागीं लागीं सगळेच तरेच्या लिखाणाखातीर कागदाचो वापर जाता.

शाय : झाडाचे भितरले सालीचो पयलीं शायखातीर उपेग करताले. पिंपळाच्या (गोमाचो) दिखाचे बारीक पिठो उदकांत भरसून तो उकडटाले. उपरांत तातूंत टाकणखार घालून शाय तयार करताले. बदामाची साल, सांसवांचें तेल, आलित्य, हरताळासावनूय शाय

तयार करताले. इ.स.चे पयलीं चवथ्या वर्सासावन भारतांत शायेचो उपेग जातालो अशे दाखले मेळटात.

लेखणी : कोरणी, कुंचलो, बोरू, वर्णवर्तिका, वर्णक अशीं तिचीं रुपां आसात. लोहकंटक, लांकडी फळ्यांचो उपेग बरोवपाखातीर जातालो. अजिंठ्याच्या गुहांनी कुंचल्याच्या आदारान रंगीत अक्षरां काडिल्लीं दिसतात.

रेखापाटी : ओळी सरळ येवपाखातीर बरोवपी रेखापाटयेचो उपेग करताले अशें दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

लेखाकार्य आनी लेखाशास्त्र : लेखाकार्य (Book Keeping) : अर्थीक वेव्हाराचे परिस्थितीची संख्या शास्त्राच्या आदारान आनी वेगवेगळ्या संदर्भांत नोंदणी करपाच्या शास्त्राक लेखाशास्त्र म्हण्टात. अर्थीक उलाढालीची अचूक नोंद करप, ते नोंदीचें शास्त्रीय वर्गीकरण करप आनी तेवरवीं अर्थीक स्थितीचें विश्लेशण करप ह्यो गजाली लेखाशास्त्रांत आस्पावतात.

लेखाशास्त्राच्यो एकलेखा (Single Entry System) आनी द्विलेखा (Double Entry System) अशो दोन पद्दती, घोळणुकेंत आसात. पयले पद्दतींत अर्थीक वेव्हाराच्यो एकेरी नोंदी दवरप जातात, तर दुसरे पद्दतींत दुहेरी नोंदी दवरप जातात. ल्हान प्रमाणांतल्या वेव्हाराखातीर आनी दुसरे तरेच्या वेव्हाराखातीर दुसरे तरेची पद्दत उपेगी पडटा.

लेखाशास्त्रांत अर्थीक वेव्हाराचो हिशेब हें बुन्यादी तत्त्व आशिल्ल्यान अर्थीक वेव्हाराचें स्वरूप, ताचें प्रमाण, कालखंड लक्षांत घेवन अर्थीक वेव्हाराच्यो नोंदी करपाखातीर जें साहित्य सांबाळचें लागता तातूंत दीसपटी (जर्नल) आनी खातेचोपडी (लेजर), हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. ह्या बुन्यादी साहित्यापसून कालबद्द अशो विवरण पत्रिका (Statements), तेरीज (Trial Balance), वेपार लेखा (Trading account), नफो - तोटो लेखा (Profit & Loss account), ताळेबंद (Balance Sheet) तयार करप जाता.

लेखाशास्त्र (Accounting) : लेखाशास्त्र ही लेखाकार्याची फुडली अवस्था. लेखाकार्यांत अर्थीक वेव्हाराची नोंद जाता, तर लेखाशास्त्रांत मुखेलपणान चलनाच्या रुपांत अर्थीक वेव्हाराच्या परिणामाची (नफो - तोटो, जमाखर्च) मांडावळ करतात.

लेखाकार्य आनी लेखाशास्त्र हीं दोनय शास्त्रां खूब आदींसावन अस्तित्वांत आसात. अर्थसंचय आनी अर्थवापर हांचें कोश्टक सांबाळपाखातीर अर्थ नियंत्रण ह्या घटकांची गरज आसा. उत्पन्न आनी खर्च हांचो मेळ बसलो तर, व्यक्तीचें - संस्थेचें राश्ट्राचें जिवीत भौतिक नदरेन सुखी जाता हो अर्थशास्त्रीय सिध्दांत आसा.

अर्थनियंत्रण घटक हो मेळ बरेतरेन सादूंक पावता. तशेंच फुडल्या वेव्हाराखातीर कागदार मांडिल्ली आंकडेवारी मार्गदर्शक थारता. पूण हो सगळो व्याप चड काळ लक्षांत उरपा सारको नासता. देखून हो सगळो वेव्हार योग्य रितीन लिखित स्वरुपांत दवरपाची गरज लागता.

अर्थीक वेव्हाराच्या प्रकाराप्रमाण लेखाशास्त्राचे प्रकार जातात, ते अशे - सार्वजनिक लेखाशास्त्र, सार्वजनिक निगमाचें लेखाशास्त्र, सरकारी महामंडळाचें लेखाशास्त्र, सरकारी लेखाशास्त्र. सार्वजनिक न्यास (Public Trust) लेखाशास्त्र, राश्ट्रीय उत्पन्न लेखाशास्त्र.

लेखाशास्त्राचो शास्त्रीय पद्दतीन अभ्यास करपी युरोपी संस्था आसात त्यो अशो - द अमेरिकन इन्स्टिट्यूट ऑफ सर्टीफायड पब्लीक अकाऊंटंट्स, फायनान्सीयल अकाऊंटिंग स्टॅंडर्ड बोर्ड, नॅशनल असोशिएशन ऑफ अकाऊंटंट, इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटरनल ऑडिटर्स.

द इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकाऊंटंट, द इन्स्टिट्यूट ऑफ कॉस्ट अँड वर्क्स अकाऊंटंट्स, गर्व्हनमेंट अकाऊंटंट्स अँड ऑडिट सर्व्हिस, इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट अकाऊंटंट्स ह्यो भारतांतल्यो कांय मुखेल संस्था. तेभायर विद्यापीठ थराचेर हेच तरेचो वावर चलता.

- कों. वि. सं. मं.

लेझीम : एक खेळ. ह्या खेळाच्या साधनाकय लेझीम ह्याच नांवान वळखतात. लेझीमीक योगचाप अशेंय म्हणप जाता. हो खेळ खंय आनी केन्ना सुरू जालो हें सांगप कठीण. कांय जाणांच्या मतान हो खेळ महाराष्ट्राचो आसून, तो पेशव्यांच्या आदल्या काळासावन सुरू जालो आसूंक जाय.

सुमार पंदरा ते अठरा इंच लांबायेचे लांकडाचे दाणयेक, तिचेर दोनूय तोंकांक लोखणाच्यो सरपळ्यो बसयतात. ह्या सरपळ्यां मदीं तीन - चार लोखणी चकत्यो आशिल्ल्यो कडयो बसयतात. ह्या कडयांच्या मदीं एक लोखणी मूठ आसता. लांकडाचो दांडो सादारणपणान बाभळीचोच घेतात. तो चडसो जड नासता आनी बेगीन मोडना. लांकडी दांड्याक वेगवेगळे रंग दिल्ले आसतात. लेझीम खेळटना तिचो लांकडी दांडो दाव्या हातांत आनी लोखणी मूठ उजव्या हातांत आसता.

लेझीमाचो खेळ म्हळ्यार वीरनाचाचो एक प्रकार आसा. महाराष्ट्र आनी गुजरात आदी वाठारांत हो खेळ चड प्रमाणांत खेळप जाता. गोंयांतय कांय प्रमाणांत हो खेळ खेळटात. ह्या खेळान आंगाक वेगवेगळ्या तरेचो व्यायाम मेळटा. ह्या खेळांत लेझीम नाचयत फुडें वचप, फाटीं येवप, उडयो मारप, सकयल बागवप, फिरक्यो घेवप आदी प्रकार आसतात. ह्या खेळाक हलगी, कासाळें, तासो, हांची साथ आसता. देवाच्यो पालख्यो, मिरवणुको, जात्रा,

उरूस हांच्या मुखार लेझीम खेळपी पंगड आसतात. ह्या खेळान आंगाक पुरायतरेन व्यायाम मेळटा आशिल्ल्यान सद्याच्या काळांत शाळांनी शारिरीक प्रशिक्षणांत लेझीमाचे खेळ शिकयतात.

- कों. वि. सं. मं.

लेडरबर्ग, जोशुआ : (जल्म : २३ मे १९२५, मॉंटक्लेअर, न्यू जर्सी).

अमेरिकन आनुवंशिकीविज्ञ (आनुवंशिक गुणधर्मांच्या अभ्यासासंबंदीच्या शास्त्रांतलो तज्ञ). सूक्ष्मजंतूंच्या आनुवंशिकीच्या क्षेत्रांतलो आद्यप्रवर्तक. सूक्ष्मजंतूंतल्या जननिक सामग्रीची संघटना आनी जननिक पुनःसंयोजनाची यंत्रणा हेसंबंदी लायिल्ल्या सोदाखातीर ताका एडवर्ड लॉरी टेटम आनी जॉर्ज वेल्स बिडल हांचेवांगडा १९५८ च्या शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी विशयांतलो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

१९४१ - ४४ त कोलंबिया कॉलेजांत शिक्षण घेवन ताणें प्राणिविज्ञानांतली बी.ए. पदवी घेतली. उपरांत १९४४ - ४६ त कोलंबिया विद्यापिठाच्या कॉलेज ऑफ फिजिशियल अँड सर्जन्स हातूंत वैजकी शिक्षण घेतलें. उपरांत तो येल विद्यापिठांतल्या सूक्ष्मजीवविज्ञान आनी वनस्पतिविज्ञान विभागांत संशोधन अधिछात्र म्हणून गेलो आनी १९४६ - ४७ त टेटम हाच्या मार्गदर्शनाखाल अध्ययन करून १९४८ वर्सा ताणें पीएच्.डी. पदवी घेतली. १९४७ वर्सा विस्कॉन्सिन विद्यापिठांत आनुवंशिकीच्या साहाय्यक प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली आनी थंयच तो १९५० वर्सा सहयोगी प्राध्यापक आनी १९५४ वर्सा प्राध्यापक जालो. थंय ताणें वैजकी आनुवंशिकीचो विभाग संघटित केलो आनी तो ताचो १९५७ - ५९ वर्सा अध्यक्ष जालो. १९५९ - ७८ ह्या काळांत तो स्टॅनफर्ड युनिव्हर्सिटी स्कूल ऑफ मेडिसीनच्या आनुवंशिकी विभागांत आनुवंशिकी, जीवविज्ञान आनी संगणकविज्ञान ह्या विशयांचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९६२ - ७८ त ताणें केनेडी लॅबोरेटरीज फॉर मॉलिक्युलर मेडिसीन हे संस्थेच्या संचालक पदाचेर काम केलें. १९७८ वर्सा तो न्यूयॉर्क हांगाच्या रॉकफेलर विद्यापिठाचो अध्यक्ष जालो.

लेडरबर्ग हाणें १९४६ वर्सा टेटम हाचेवांगडा एश्टेरिकिया कोलाय ह्या सूक्ष्मजंतूसंबंदी संशोधन केलें आनी सूक्ष्मजंतूंच्या वाणांचें संकरण करून जननिक घटकांचें नवें संयोजन आशिल्लो अपत्य सूक्ष्मजंतू तयार करूं येता असो सोद लायलो. लेडरबर्ग हाच्या सोदाकलागून आनी सूक्ष्मजंतूंची सादी संरचना आनी नेटान जावपी वाड हाका लागून ड्रासोफिला मेलॅनोगॅस्टर हो फळाक लागपी जीव आनी न्यूरोस्पोरा क्रासा हो पावावयलो चिथो हांचेभाशेन सूक्ष्मजंतू हेय आनुवंशिकींतलें संशोधनाचें एक म्हत्वाचें साधन जालें. फुडें विस्कॉन्सिन विद्यापिठांत काम करतना १९५२ वर्सा ताणें आपलो विद्यार्थी एन्.डी. झिंडर हाचेवांगडा साल्मोनेला सूक्ष्मजंतूसंबंदी प्रयोग करून कांय

विशिष्ट व्हायरस एका सूक्ष्मजंतूतल्या गुणसूत्राचो भाग दुसऱ्या सूक्ष्मजंतूत व्हरूंक शकतात अशें दारवयलें. लेडरबर्ग हाणें सूक्ष्मजंतूच्या आनुवंशिकींत कल्पक तंत्रां विकसित करपावांगडाच संगणकान आनी गणितीय आलेख सिध्दांतान कार्बनी रसायनां वळखुपाच्यो आनी तांचें वर्गीकरण करपाच्यो पद्दती, तशेंच अमेरिकेच्या जनगणना म्हायतीचो उपेग करून मानवी जीवविज्ञानाचो अभ्यास करपाखातीर सांख्यिकीय (संख्याशास्त्रीय) पद्दती विकसित केल्यो.

ताका येल, विस्कॉन्सिन, येशिवा, न्यूयॉर्क, तूरिन ह्या विद्यापिठांनी मानादीक पदव्यो दिल्यो. तो नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस, अमेरिकन अॅसोसिएशन फॉर द अॅडव्हान्समेंट ऑफ सायन्स, अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस, लंडनची रॉयल सोसायटी ह्या नामनेच्या संस्थांचो सदस्य आसा. मंगळावयल्या जीवसृश्टीच्या अस्तित्वाच्या सोदारवातीर नासान धाडिल्ल्या व्हायकिंग यानाचे येवजणेंत ताचो आस्पाव आशिल्लो. ताणें जागतिक भलायकी संघटनेचो वैज्ञानिक सल्लागार आनी जैव अस्त्रांच्या नियंत्रणाखातीर जाल्ल्या आंतरराश्ट्रीय वाटाघाटींनी सल्लागार म्हणून काम केलें.

- कों. वि. सं. मं.

लेडरमन, लीऑन मॅक्स : (जल्म : १५ जुलय १९२२, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. म्यूऑनीय न्यूट्रिनोचो सोद आनी उच्च उर्जायुक्त न्यूट्रिनोच्या शलाकांची निर्मिती ह्या कार्याखातीर लेडरमनाक मेल्ट्हेन श्वार्स आनी जॅक स्टाइनबर्गर हांचेवांगडा १९८८च्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान वांटून मेळ्ळो.

न्यूयॉर्क हांगाच्या सिटी कॉलेजांतल्यान ताणें १९४३ वर्सा बी.एस्. पदवी मेळयली आनी अमेरिकेच्या लश्करी संदेश दलांत तीन वर्सां नोकरी केली. १९४८ वर्सा कोलंबिया विद्यापिठाची ए. एम्. आनी १९५१ वर्सा पीएच्.डी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो आनी त्याच विद्यापिठांत तो नोकरी करूंक लागलो. १९५८ त ताची त्या विद्यापिठांत प्राध्यापक पदाचेर नेमणूक जाली आनी १९७३ वर्सा तो भौतिकीचो यूजिन हिगिन्स प्राध्यापक जालो. १९६० त नेव्हिस लॅबोरेटरीजच्या संचालक पदाचेर ताची नेमणूक जाली आनी १९७९ त तो फेर्मी नॅशनल अॅक्सिलरेटर लॅबोरेटरीचो संचालक जालो.

मूलकणांचे गुणधर्म आनी तांच्यो परस्परक्रिया हेसंबंदी केल्ल्या म्हत्वाच्या प्रयोगांनी लेडरमनान सहकार्य केलें. कोलंबिया विद्यापिठांत शिकता आसतना ताणें नेव्हिस लॅबोरेटरीजांतल्या सायक्लोट्रॉनाचो उपेग करून पाय - मेसॉनांची (पायॉनांची) शलाका पयलेच खेपेक मेळोवपाक तशेंच हे शलाकेचो उपेग करून पायॉनांचे गुणधर्म आनी परस्परक्रिया हांचो अभ्यास करपाच्या प्रयोगांत ताचो सहभाग आशिल्लो. १९५६ आनी १९५७ वर्सा ताणें ब्रुकहॅवन नॅशनल

लॅबोरेटरींतल्या कणवेगवर्धकाच्या आदारान केल्ल्या प्रयोगांत वांटो घेतलो. ह्या प्रयोगांतल्यान उपरांत दीर्घायुषी, विद्युत् भारहीन के - मेसॉन (केऑन) ह्या कणाचो सोद लागलो. १९६५ त लेडरमन हाणें कार्क कणांचो सोद लावपाचें मुळावें उद्दिष्ट आशिल्ल्या आनी भारी द्रव्यमानाच्या कणांच्या तलासाखातीर आंखिल्ल्या प्रयोगाचें एस्. सी.सी. टिंग हाचेवांगडा नेतृत्व केलें. १९६७ सावन तो प्रोटॉन - न्यूक्लियॉन हांच्या परस्पर आघातांत निर्माण जावपी लेप्टॉन युग्मांच्या अभ्यासाखातीर येवजिल्ले प्रयोगमाळेचो मुखेल आशिल्लो. तेउपरांतूय ताणें फेर्मी लॅब, सर्न (जिनीव्हा) हांगा केल्ल्या मूलकणांविशींच्या प्रयोगांत सहकार्य केलें.

लेडरमनाक नोबॅल पुरस्कारा वांगडा राश्ट्रीय विज्ञान पदक (१९६५), टाउनझेन्ड हॅरिस पदक (१९७३) आनी एलियट क्रिसन पदक (१९७६) हे भोवमान मेळ्ळे. नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस, अमेरिकन फिजिकल सोसायटी आनी अमेरिकन अॅसोसिएशन ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स ह्या मान्यवर संस्थांचो तो सदस्य आसा.

मूलकणांविशीं ताचे सुमार १०० निबंद विंगड विंगड भौतिकी नेमाळ्यांनी उजवाडा आयले. कॉमेंट्स ऑन न्यूक्लियर अँड पार्टिकल फिजिक्स ह्या नेमाळ्याचो १९६७ - ७२ ह्या काळांत तो संपादक आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

लेणी : दोंगराच्या रांकांनी फातर कोरांतून तयार केल्लीं गुहाघरां, वा फातराचीं घरां (प्रस्तरालयां). नाशिक लागच्या पांडव लेण्यांतल्या लेखांत 'लेण' हें उतर सुरवेक आयिल्लें दिसता. 'लेण' हें उतर संस्कृत 'लयन' म्हळ्यार 'घर' ह्या उतरावयल्यान आयलां. लेण्याक गुहा, गुंफा, शैलगृहां, शिलामंदिरां, प्रस्तरालयां अशीं हेर नांवांय आसात. गुहांच्यो सुवाती दोंगराच्या देगणांत सैमीक तरेन तयार जाल्ल्यो आसतात वा मनशान दोंगर कोरांतून त्यो तयार केल्ल्यो आसतात. लेणी ही संज्ञा सादारणपणान मनशान तयार केल्ल्या होंवरीक वापरतात. अश्मयुगीन (फातराकाळांतल्या) मनशाचो राबितो बरेच खेपो सैमीक तरेन फुडें आयिल्ल्या फातराचे भितोडेक आसतालो. अशेतरेच्या कांय वेंचीक गुहासुवातींमदल्या फातराच्या वण्टींचेर आदिमनशान चित्रां कोरांतून आपल्या उत्कृश्ट चित्रकलेचे नमुने फाटल्यान दवरल्यात. सुरवेच्या काळांत कोरांतिल्लीं लेणींय त्या त्या दोंगराच्या सकयल आसून तीं सादीं, ल्हान आनी ओबडधोबड अशीं आशिल्लीं. उपरांतच्या काळांतलीं लेणीं दोंगराच्या रांकांच्या वयल्या वाठारांत दिसून येतात आनी निमाण्या टप्यांतलीं लेणीं तर माथ्यार कोरांतिल्लीं आसात. उत्तर अश्मयुगांतल्यो चित्रांनी भरिल्ल्यो गुहा अल्तामिरा (स्पेन), एल् कॅस्त्रिल्लो, ऑदुबर्ट, लॅस्को, लेझोडी, (फ्रान्स), निऑ, (इटली), तुनहवांग (चीन) आदी सुवातींचेर मेळ्ळ्यात.

तुनह्वांग लेणी अजिठ्या प्रमाणच बौध्द वण्टी लेपचित्रांखातीर (इ.स. ५ वो ते १३ वो शेंकडो) प्रसिद्द आसा. ह्या लेण्यांमदीं इंग्रज पुरातत्त्ववेत्तो सर ऑरल स्ट्राइन हाका लागीं लागीं १५,००० हातबरपांच्या संग्रहांचो सोद लागलो. तातूंत हीरकसूत्र (इ.स. ८६८) ह्या पोरन्या मुद्रित पुस्तकाचो आस्पाव आसा. अफगाणिस्तानांतल्या बामियान हांगा बरींच शैलगृहां आसून थंय बुध्दाच्यो व्हड मूर्ती दिसून येतात. लेझेझी आनी निऑ ह्यो गुहा मरडेलिअन काळांतल्या (इ.स. पयली लागीं लागीं धा हजार वर्सां) आसून लेझेझी गुहेंतल्या चित्रांत बायसनच्या (गवो) खाडकेसकयलो गोंडो आनी ताची मदार हातूंत

महाराष्ट्रांतलें एक लेणें

ताचीं खाशेलेपणां उक्तीं जातात. फ्रांसाचे पिटैनीन दोंगरा रांकेंतल्या आनी दॉरवॉन्यू देगणांत अशोच कांय चित्रांनी भरिल्ल्यो गुहा दिसून आयल्यात.

मध्य भारतांतल्या सिंगनपूर, आदमगढ, चक्रधरपूर, मिर्झापूर, हुशंगाबाद, लिखुनिया, भलदरिया, विजयगढ, पंचमढी आदी सुवातांनी गुहो आसून तातूंत भिंतीचित्रां (वण्टीवयलीं चित्रां) दिसून येतात. मात ह्या गुहांचो आजूनमेरेन जांव जाय तितलो खोलायेन अभ्यास जावंक ना. हाचेभायर भीमबेटका हांगा बऱ्योच पोरन्यो फातराच्यो गुहा १९५५ त उत्खनन संशोधनांत वि. श्री. बाकणकार हाका पयलीं दिसून आयल्यो. यशोधर मठपाल ह्या तज्ञाच्या मतान हांगाची चित्रशैली चार तरांनी खडू (क्रेऑन) ओली पारदर्शक, ओली अपारदर्शक आनी तुशार रंग (स्प्रै-कलर) अशी वाटयल्ली आसून तातुंतली खोडवारंगाची चित्रशैली भारतांत चुकून दिश्टी पडटा. चित्रशैली, तंत्र आनी अध्यारोपण ह्या आदाराचेर वाकणकार हाणें हांगासल्ल्या चित्रांचे सात काळखंड मानल्यात. तेप्रमाण ताचो काळ इ.स. पयलीं लागीं लागीं २५,००० इतलो फाटी वता. अशेच तरेचे अश्मयुगीन गुहांचे चोमे भारतांत आंध्र प्रदेशांतल्या कुर्नूललागीं,

बिल्ल सुर्गम हांगा मेळ्ळ्यात. ईजिप्त, जॉर्डन, आदी देशांतूय अशेच तरेचीं लेणीं दिसून येतात.

पोरन्या लेण्यांत चडकरून प्रागैतिहासिक लेण्यांत मुखेल करून प्राण्यांचीं चित्रां आसून तीं शिकार हे त्यावेळावयले मुखेल जीणेच्या वेवसायाकडेन जोडलीं आसूं येत. कित्याक तर युरोपांतल्या गुहांतल्यान रानगवे, रानबैल, हरणां, रेनडिअर, वांस्वेल ह्या प्राण्यांचें आनी ताचे शिकारीचें चित्रण मुखेलपणान दिसून येता. उत्तर काळांत मातृकादेवी, सुफळताय आनी प्रजनन हांचींय प्रतिकात्मक चित्रां, तशेंच मुखार, संततिपालक बायलो हांचीं रेखाटनां दिसतात. तातुंतल्या स्त्री चित्रणांत मोठो बांदो, अवाजवी थानां, व्हडलो नितंब आनी जघन वाठाराक उठाव दिल्लो दिसता. ताचो संबंद सुफळतायविधीकडेन संलग्न अशा कर्मकांडाकडेन आसुंये अशें दिसता.

भारतांत फातरान कोरांतिल्लीं सु. १,२०० लेणीं आसात. तातुंतलीं हजारां परस कमी अदिक लेणीं महाराष्ट्रांत दिसून येतात. भारतांतलीं लेणीं जैन, बौध्द आनी वैदिक (हिंदू) अशे वेगवेगळ्या धर्मपंथीयांनी कोरांतिल्लीं आसात. तातूंत बौध्द धर्मीयांच्या लेण्यांची संख्या सगळ्यांत अदिक आसा. हीं लेणीं खंयच्याय धर्मपंथाचीं आसलीं, तरीय लेण्यांचे ऐहिक आनी धर्मीक अशे मुखेल दोन प्रकार आसात. ऐहिक लेणीं बरींच कमी आसात. धर्मीक प्रसार - प्रचार ह्याच मुखेल मोरवी चड करून सगळ्या लेण्यांनी दिसतात. ह्या लेण्यांचो सादारण काळ इ.स. पयलीं ३रो शेंकडो ते इ.स. णववो शेंकडो असो मानपांत येता. दोंगर शिल्पाची ही परंपरा आठव्या - णवव्या घडये घाव्या शेंकड्यामेरेन चालू आशिल्ली आसुंये. भारतांत मौर्यकाळांत मुखेलपणान सम्राट अशोकाचे राजवटींत बौध्द लेणीं कोरांतपाक सुरवात जाली आसुंये अशें त्या लेण्यांतल्या कोरीव लेखावयल्यान समजून येता. खुद्द अशोकान पुर्विल्ल्या मगधदेशांत (बिहार राज्य) बराबर दोंगुल्ल्यांनी आनी ताचो नातू दशरथ हाणें नागार्जुनी दोंगुल्ल्यांनी आजीविक पंथाचे भिक्षूखातीर लेणीं कोरांतिल्लीं. ह्याच सुमाराक भारताच्या हेर वाठारांनी खाशेले करून ओरिसांत उदयगिरी आनी खंडगिरी हांगा, तमिळनाडूंत महाबलीपुर आनी गुजरात काठेवाडांत जुनागढ, ढाक आदी सुवातांनी व्हडल्या तळपांतल्यान लेणीं कोरांतिल्लीं दिसतात. भारतांत पुराय हिंदू धर्माकडेन संबंदीत असो एकाद्रो लेण्याचोमो दिसून येता. वेरूळ सारकिल्या सुवातींनी तर बौध्द, जैन आनी हिंदू अशे गुफांचे तीन स्वतंत्र चोंबे मेळटात.

बौध्द लेण्यांमदीं चैत्य आनी विहार अशे दोन प्रकार दिसतात. जैन लेण्यांमदीं चैत्यगृह ना आनी वैदिक लेण्यांमदीं चैत्यगृह आनी विहार हीं दोनूय नात. ताका लागून वैदिक लेणीं चडकरून उत्कीर्ण देवळा प्रसादाच्या स्वरुपाचीं आसात.

भारतांत कोरांतिल्या लेण्यांमदीं बौध्द लेण्यांतली वैदिक वा हिंदू लेणीं पोरनीं नात. जीं आसात तीं मुखेलकरून वेरूळ,

जोगेश्वरी, मंडेश्वर, पातळेश्वर, आंबेजोगाई, घारापुरी (महाराष्ट्र), बादामी (कर्नाटक), महाबलीपूर (तमिळनाडू), उदयगिरी (मध्य प्रदेश) आदी सुवातींनी दिसून येतात. ह्या सगळ्यांमदीं कलात्मकतेचे नदरेन वेरुळचीं लेणीं खाशेलीं जावन आसात. तातुंतलीं कांय लेणीं बौध्द विहाराचे धर्तेर कोरांतिल्लीं दिसतात. हातूंत शैव, वैशणव पंथाकडेन संबंदीत बरींच शिल्पां आसात.

मध्य प्रदेशांतले भिलसा शारालागसार उदयगिरी हांगा वट्ट वीस लेणीं आसात. तातूंत दोन जैन गुहा आसून उरलेली हिंदू धर्माकडेन संबंदीत आसात. कर्नाटकांतल्या बादामी (विजापूर जिल्हो) लागींच्या दोंगरांत चार लेणीं आसात. तातुंतलें एक शैव आनी जैन देवळां आसून उरलेलीं दोन लेणीं वैशणव आसात. महाराष्ट्रांत वेरुळाभायर मुंबयलागसार जोगेश्वरी आनी घारापुरी हांगा हिंदू गुहा आसात. हिंदू लेण्याभाशेन जैन लेण्यांचें प्रमाणूय भारतांत कमी आसा. हीं लेणीं मुखेल करून ओरिसांतले भुवनेश्वरलागसारच्या उदयगिरी खंडगिरी तशेंच कर्नाटकांतल्या ऐहोळे, बादामी (विजापूर - जिल्हो) आनी महाराष्ट्रांतले चांदवड, अंकाई - टंकाई (नाशिक जिल्हो), आंबेजोगाई, घाराशिव (उस्मानाबाद जिल्हो), वेरुळ (औरंगाबाद जिल्हो) हांगा मेळटात. मराठवाड्यांतल्या आंबेजोगाई आनी घाराशिव हांगा हिंदू, जैन लेणीं आसून हातुंतलीं हिंदूलेणीं उस्मानाबाद शारालागीं लागीं लागीं ५ किमी.चेर आसून ताका चामर लेणीं म्हणून वळखतात.

बौध्द लेणीं हीनयान आनी महायान ह्या दोनूय पंथांचीं आसून तांचेमदलें खाशेलेपण उकतें जाता. सुरवेच्या कालखंडांत कोरांतिल्लीं ढांक, जुनागढ (गुजरात), भाजे, कोंडाणे, पितळखोरे, अजिंठा, बेडसे, कार्ले, नाशिक हांगाचीं लेणीं हीनयान पंथाचीं आसात. महायान पंथाचें मुणयारीपण करपी शिल्पशैली आशिल्लीं लेणीं वाघ (मध्य प्रदेश), अजिंठा, वेरुळ, औरंगाबाद, कान्हेरी, पन्हाळे, काजी आदी सुवातींचेर आसात. वाघ लेण्यांतल्या विहारांत बुध्द मूर्तीचे बदला स्तूप आशिल्ल्यान कांयजाण ते हीनयान पंथीयाचे आसुंये, अशें मत उक्तायतात. तरीय हे सुवातींचेर दोनूय पंथीयांचो राबितो आसुंये अशें थंयच्या अवशिष्ट शिल्पशैली दिसून येता. अजिंठ्या फाटोफाट हांगासरलीं वण्टी चित्रां प्रसिद्द आसात.

वास्तुशास्त्राचे नदरेन बौध्द लेण्यांचें तीन मुखेल प्रकार जातात- (१) स्तूप, (२) विहार आनी (३) चैत्यगृह.

लेणीं महाराष्ट्राच्या सगळ्या वाठारांत दिसून येतात. अस्तंत वाठारांत राजापुुरीचे खाडयेलागसार कुडा आनी महाड, पन्हाळे काजी (रत्नागिरी जिल्हो) आनी ठाणे लागसार कान्हेरी हांगा तीं आसात. मध्य वाठारांत पितळखोरे, नाशिक, जुन्नर, कोंडाणे, भाजे, बेडसा, कार्ले, कराड आदी सुवातांचेर आनी उदेंत वाठारांत अजिंठा, वेरुळ, औरंगाबाद, खरोसे आदी सुवातांचेर हीं लेणीं आसात.

ह्या लेण्यांवयल्यान आनी तातुंतल्या लेखांवयल्यान भारताचे राजकीय, समाजीक, धर्मीक आनी संस्कृतीक परिस्थितीचेर उजवाड पडटा. लेण्यांतल्या बऱ्याचशा लेखांनी त्यावेळावयले राजे आनी तांच्यो कारकीर्दी हांचे उल्लेख आसात. हाचेवयल्यान राजकीय घडामोडी आनी त्यावेळावयली अर्थीक स्थीती हाचीय कल्पना येता. ह्या लेण्यांवयल्यान महाराष्ट्रांतल्या बौध्द धर्म प्रसाराचीय कल्पना येता. पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत स्थापत्याची उत्क्रांती कशी जायत गेली हेंय कळटा. स्थापत्याप्रमाण शिल्पकला आनी चित्रकला हीय कशी उत्क्रांत जायत गेली हेंय कळून येता. ह्या शिल्पचित्रांत भेस, अलंकार आनी केशरचनेचे विंगड विंगड नमुनेय पळोवंक मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

लेनिन, न्यिकलाय : (जल्म : २२ एप्रिल १८७०, सिम्बिर्स्क (विद्यमान उल्थनफ्स्क; मरण : २१ जानेवारी १९२४, गॉर्की, मॉस्को).

व्हड मार्क्सवादी विचारवंत आनी रशियेंतलो १९१७ च्या ऑक्टोबर (बोलशेव्हीक) क्रांतीचो मुखेल सूत्रधार. ताचें मूळ नांव व्लादीमिर इल्यिच उल्यानफ्स्क. सायबीरियांत हद्दपारींत आसतना तो गुपितपणान पक्षकार्य करतालो तेन्ना ताणें १९०१ त लेनिन हें टोपण नांव धारण केलें. फुडें ह्याच नांवान ताका वळखुपाक लागले. ताच्या बापायचें नांव इल्या निकोलायीव्हिच आनी आवयचें नांव मारिया. लेनिन हो तांच्या स भुरग्यांतलो तिसरो भुरगो. तांचें उल्यानोव्ह घराणें सुसंस्कृत आनी सुशिक्षीत आशिल्लें आनी सगळीं भुरगीं चड - कमी प्रमाणांत झारशाही विरुध्दच्या लढ्यांत सहभागी जाल्लीं. लेनिनाचो बापूय पयलीं शिक्षक आशिल्लो मागीर तो शिक्षण खात्यांत अधिकारी जालो. १८८६ त ताका मरण आयलें. १८८७त लेनिनाचो व्हडलो भाव अलेक्झांडराक तिसरो अलेक्झांडर झाराक मारपाचो कट केल्ल्याच्या आरोपावयल्यान अटक करून मरण ख्यास्त दिली. हांचो लेनिनाच्या मनाचेर खूब परिणाम जालो. ह्याचवेळार लेनिनान सगळ्यांत चड गूण मेळोवन शालेय शिक्षण पुराय केल्ल्याची पदवी मेळयली आनी कझान विद्यापिठांत कायद्याच्या अभ्यासाखातीर प्रवेश घेतलो (१८८७). विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनांत वांटो घेतिल्ल्याच्या आरोपावयल्यान ताका धरलो आनी विद्यापिठांतल्यान धांवडावन घालो. तशेंच कझानांतल्यानय ताका हद्दपार केलो. फुडें ताका कझानाक परत येवपाची परवानगी मेळ्ळी पूण विद्यापिठांत मात प्रवेश दिलो ना (१८८८).

१८८८ पसून ताणें मार्क्सवादाच्या अभ्यासाक सुरवात केली. न्यिचायफ, ब्यल्यिन्स्क, हेर्टसन, चर्निशेफ्स्कयई, प्यिसरयिव प्रभृतीच्या लेखांचो ताचेर परिणाम जालो. १८९० त ताणें कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टोचें रशियन भाशेंत भाशांतर केलें. ह्या काळापसून ताच्या क्रांतिकारक राजकीय कार्याची सुरवात जाली. त्या काळांत रशियेंत नारोदनिकी (Populist) ह्या नांवान क्रांतिकारकांचे अराज्यवादी विचारांचे गट

अस्तित्वांत आशिल्ले. लेनिनान तांचे विचार खोडून काडून मार्क्सवादी विचारांचो प्रसार करपाचेर भर दिलो. रोखडोच तो क्रांतिकारक गटांमदीं लोकप्रिय जालो. ताचेपयलीं १८८९ त उल्यानोव्ह घराणें समाराक स्थलांतरीत जालें. थंय ताणें कायद्याचो अभ्यास केलो आनी १८९२ त सेंट पीटर्सबर्ग विद्यापिठाची कायद्याची पदवी पयल्या क्रमांकांन मेळयली. समारांत ताणें कांय दीस (१८९२ - ९३) वकिली केली आनी शेतमजूर, कामगार हांचे दावे चलयले. ह्या निमतान कृतिशील क्रांतिकारकांकडेन ताचो संपर्क वाडलो. ताच्या इश्टांनी ताका हद्दपारितल्या रशियन क्रांतिकारांक मेळपाखातीर परदेशांत धाडलो. लेनिनान फ्रांस, स्वित्झर्लंड, जर्मनी ह्या अस्तंती युरोपीय देशांची १८९५ त भोंवडी केली. हे भोंवडेचेर जिनीव्हाक ताची ग्यिऑर्गा प्लेखरानोव्ह ह्या मार्क्सवादी विचारवंताकडेन भेट जाली. एल. मातोव्हसह ह्या मुखेल मार्क्सवादान सगळ्या क्रांतिकारक गटांक एकठांय करून युनियन फॉर द स्ट्रुगल फॉर द लिबरेशन ऑफ द वर्किंग क्लास हे संघटनेची स्थापना केली. हातूंत लेनिनाचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. तशेंच ताणें राबोची डेलो (द वर्कर्स कॉज) हें बातमीपत्र बेकायदेशीरपणान प्रकाशित करपांत फुडाकार घेतलो. तेन्ना १८९५ च्या डिसेंबरांत संघटनेच्या मुखेल कार्यकर्त्यांक अटक जाली. लेनिनाक पंदरा म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो आनी मागीर सायबेरीयांत शूशिनस्कय हांगा तीन वर्सां हद्दपार केलो (१८९७). त्या काळांत लेनिनान वाचप आनी बरोवप चालू दवरलें. सायबेरीयांत हद्दपारींत आसतना नडचेअड्ड कूपस्कय (१८९९ - १९३९) ही संघटनेंतली हद्दपार केल्ली सहकारी तरणाटी ताका मेळ्ळी. ती एका सरकारी अधिकाऱ्याची धूव आशिल्ली. लेनिन तिचेकडेन २२ जुलय १८९८ वर्सा लग्न जालो. शेवटामेरेन ती लेनिनाची खासगी सचिव आनी कॉन्सेड आशिल्ली. हद्दपारींत ताणें सिडनी आनी बीआट्रिस वेब हांच्या इंडस्ट्रियल डॅमॉन्स ह्या ग्रंथाचें रशियन भाशेंत भाशांतर केलें. पक्षाचे सगळे गुपित पत्रवेव्हार ती पळयताली. इनेसा नांवाची ताची आनीक एक मोगिका आशिल्ली.

१८९८ त लेनिनान ताच्या डॅव्हलपमेंट ऑफ कॅपिटॅलिझम इन रशिया ह्या म्हत्वाच्या ग्रंथाचें लेखन लेनिन ह्या टोपणनांवान पुराय केलें (१८९९). हद्दपारीची मुदत सोंपल्या उपरांत (१९००) लेनिनान रशियन सोशल डॅमोक्रॅटिक लेबर पार्टीच्या कार्यांत भाग घेवपाक सुरवात केली. त्याच वर्सा रशिया आनी अस्तंत युरोपांतल्या मार्क्सवादी गटांक एकठांय करपाखातीर लेनिनान झुरिक हांगा प्लेखरानोव्ह, मातोव्ह आनी हेर फुडान्यांची भेट घेवन इस्क्रा (किट) हें नेमाळें सुरू केलें. १९०२ त लेनिनाची व्हॉट इज टु बी डन? ही पुस्तिका प्रसिद्द जाली. फुडें वीस वर्सां लेनिनान पक्ष संघटना मजबूत करपाखातीर खूब कश्ट घेतले. ३० जुलय १९०३ दिसा पक्षाची परिशद सुरू जाली. ती पयली ब्रूसेल्स आनी उपरांत लंडनाक भरली. तातूंत पक्षाचीं धोरणां, रचना ह्या प्रस्नांविशीं लेनिनाचे

तीव्र मतभेद जाले. तातुंतल्यानूच पक्षांत बोलशेव्हीक आनी मेन्शेव्हिक अशे दोन स्वतंत्र गट निर्माण जाले. इस्क्रा हें मुखपत्र मेन्शेव्हिकांच्या ताब्यांत गेलें. लेनिनाचो गट बोलशेव्हिक म्हळ्यार भोवमताचो गट म्हणून वळखुपाक लागले. फुडें सुमार धा वर्सां लेनिनाचो मेन्शेव्हिकांकडेन पक्षांतर्गत लढो चालूच आशिल्लो.

१९०५ त रशियेंत उठाव जाल्या उपरांत कांय काळ लेनिनान रशियेंत रावन प्रचार आनी पक्षकार्य केलें. पूण उपरांत परत तो देशाभायर गेलो. १९०७ त तो फिनलंडांतल्यान स्वित्झर्लंडाक गेलो. १९०८ ते १९१७ ह्या काळांत तों जायत्या युरोपीय देशांत राबितो केलो. लेनिनाचे जिणेंतलो हो सगळ्यांत कठीण काळ. ह्या काळांत मार्क्सवादी पुस्तिका आनी नेमाळीं प्रकाशित करून तीं गुपितपणान रशियेंत पावोवप, बोलशेव्हीक गटाचें संघटन करप, मेन्शेव्हिकांकडेन प्रतिवाद करप अशा कार्यांत लेनिन धुस्पल्लो. ह्या काळांतूच ताणें मटीरिऑलिझम अँड इम्पीरिऑक्रिटिसिझम (१९०९) हें पुस्तक बरयलें आनी तातूंत तात्त्विक भौतिकवादापसून अलेक्झांडर बॉगडॅनोव्ह आनी हेर बोलशेव्हीक नेते कशे पयस वतात तें दाखयलें. शेवटाक प्रागचे परिशदेंत (१९१२) बोलशेव्हीक आनी मेन्शेव्हीक हांच्यांतले दुफळीचेर शिक्कामोर्तब जालें. लेनिनान आपल्या गटाक रशियन सोशल डॅमोक्रॅटिक लेबर पार्टी अशें नांव दिलें. १९१२ पसून रशियेंतल्या बोलशेव्हिकांनी शासनाची परवानगी घेवन प्रावदा हें दिसाळें सुरू केलें. तातुंतूय लेनिनान जायतें बरोवप केलें. पयलें म्हाझूज सुरू जाल्या उपरांत जायत्या युरोपीय देशांतल्या समाजवाद्यांनी राश्ट्रीय भुमिकेंतल्यान आपापल्या देशाच्या युध्दयत्नांक फाटबळ दिवन भांडवलदार वर्गाकडेन सहकार्य करपाची भुमिका घेतली. हे कृतीन मार्क्सवादाच्या कामगार वर्गाच्या आंतरराश्ट्रीय एकजूटीच्या तत्वाकच बादा येता अशें लेनिनाचें मत आशिल्लें. ताकालागून ताणें युध्दविरोधी भुमिका घेतली. ह्याच अदमासाक हेरगिरीच्या आरोपाखाला लेनिनाक ऑस्ट्रियन पुलिसांनी अटक केली (१९१४). स्वित्झर्लंडाक वचपाचे अटीचेर ताका सोडलो. लेनिनान साम्राज्यशाही ही भांडवलशाहीचीच फुडली आवृत्ती आसा, हो आपलो म्हत्वपूर्ण सिध्दांत विशद करपी इम्पीअरिऑलिझम द हायेस्ट स्टेज ऑफ कॅपिटॅलिझम (१९१६) हो ग्रंथ बरयलो.

रशियेचो झूजयत्न क्रांतिकारक निश्फळ करतलो ह्या विश्वासान जर्मनीन लेनिनावांगडा क्रांतिकारकांक पालव दिलो. झारशाहीचो नाश केल्याउपरांत (फेब्रुवारी १९१७) लेनिन १६ एप्रिल १९१७ दिसा जर्मनीन दिल्ले बंदीस्त रेल्वेंतल्यान तो रशियेंत आयलो. बोलशेव्हिकांनी सत्ता हातासपाखातीर उठाव करचो अशी आग्रही भुमिका लेनिनान घेतली. उपरांत ताणें उठाव करून सत्ता हातासपाखातीर बोलशेव्हिकांचें संघटन करपाचेर भर दिलो. त्याच अदमासाक लीअन ट्रॉट्स्की अमेरिकेंतल्यान रशियेंत परतलो. ताणें लेनिनाचे भुमिकेक फाटबळ दिलें. जुलयंत लेनिनाचे अटकेचो हुकूम

काडलो. फुडलो कांय काळ ताणें भूंयगत रावन कार्य केलें.

लेनिनाच्या तपशीलवार सूचनांप्रमाण बोल्शेव्हिकांनी ७ नोव्हेंबर १९१७ दिसा सशस्त्र उठाव करून किन्चेनस्कीचें संयुक्त सरकार पदभ्रष्ट केलें आनी लेनिनान समाजवादी क्रांती जाल्ल्याचें घोशीत केलें. क्रांती उपरांतच्या काळांत लेनिनाक दुश्काळ, झूज, परकीय हस्तक्षेप, यादवी झूज, बिगरेरशियन राश्ट्रकांची समस्या अशा जायत्या प्रस्नांचेर लक्ष घालचें पडलें.

१९१८ च्या जानेवारींत लेनिनान संसद (ड्युमा) रद्द करून पक्षाची हुकूमशाय प्रस्थापित केली. यादवी झुजांत लेनिनाच्या फुडारपणारवाल कम्युनिस्ट पक्षान आनी लेनिनान निर्माण केल्ल्या रेड आर्मीन हें झूज जिंकलें आनी ब्रेस्ट - लियटॉव्हस्कच्या तहान गेले प्रदेश परत मेळयले. ह्या झुजांत लेनिनाचे हत्येचे यत्न जाले आनी एक गुळी ताचे मानेंत घुसली. ह्या काळांतूच मार्च १९१९ त वेगवेगळ्या देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांक एकठांय हाडून तांच्यांत पक्षाचीं ध्येयधोरणां मार्क्सवादाचें तत्त्वज्ञान आनी पक्षाशिस्त हांचो प्रसार करपाखातीर लेनिनान मॉस्कोंत 'थर्ड इंटरनॅशनल' ह्या नांवाची संस्था स्थापन केली. वसाहतींतल्यान ताका बरो प्रतिसाद मेळ्ळो.

यादवी झूज सोंपल्या उपरांत राश्ट्रीयीकरणाच्या धोरणाक आशिल्लो वाडटो विरोध लक्षांत घेवन लेनिनान नवें अर्थीक धोरण आपणायलें आनी शेतकारांक कांय सवलती दिल्यो.

१९२२ पसून लेनिनाची भलायकी इबाडली. सदच्या कामांपसून ताका वेगळें जावचें पडलें. एप्रिल १९२२ त ताचे मानेंतली गुळी काडली. ताचे उपरांत ताका परत पक्षाघात जालो. साम्यवादी पक्षाची अकार्यक्षमता, अंतर्गत झगडीं आनी चडकरून स्टालिनच्या हातान जाल्लें सत्तेचें अमर्याद केंद्रीकरण हे ह्या काळांत लेनिनाच्या चिंतेचे विशय जाल्ले. निमण्या काळांत पक्षाचे परिशदेफुडें दवरपाखातीर बरयल्ले एके चिटयेंत तर ताणें पक्षाच्या मुखेल सचिवपदावयल्यान स्टालिनाक पयस करचो अशी सुचोवणी केल्ली. १० मार्च १९२३ दिसा ताका परत आताक आयलो आनी ताची वाचा गेली आनी शरीर विकलांग जालें. हांगाच ताचें राजकीय जीवन सोंपलें. लेनिनाचो पार्थिव देह रसायनीक प्रक्रिया करून लाल चौकांत बांदिल्ल्या खास सन्नंत राश्ट्रीय स्मारक म्हणून जतन केला.

लेनिनवाद : लेनिनान मार्क्सवादांत जी भर घातली तिका 'लेनिनवाद' (बोल्शेव्हिकवाद) म्हण्टात. हाची चर्चा, मीमांसा आनी स्पष्टीकरण लेनिनान बरयल्ल्या जायत्या लेखांतल्यान आनी स्वतंत्र ग्रंथांत पळोवपाक मेळटा. लेनिनवादी विचाराप्रमाण मार्क्सवाद हो क्रांतिकारकवर्गीय वेव्हार आसून कामगारवर्गान सत्ता संपादन करप हो क्रांतिकारक कृतीचो मुखेल हेतू आसा. साम्यवादी पक्षाक लेनिनवादान वर्णलक्ष्याचें हत्यार मानलां. कामगारवर्गाचे वतीन पक्षान क्रांतिकारक कृतीच्या आदारान सत्ता संपादन करून समाजवादी समाज निर्माण

करपाचे यत्न करप हें लेनिनवादाचें सार आसा. क्रांतिकारक वर्गीय कृतीतलें पक्षाचें स्थान, कामगारवर्गाची हुकूमशाय आनी साम्राज्यवादाचें विश्लेशण ह्या संदर्भांत लेनिनान मांडिल्ले विचार लेनिनवादांत चड म्हत्वाचे आसात.

अ) पक्षाचें स्थान : लेनिनान व्हॉट इज टु बी डन? ह्या पुस्तकांत भांडवलदारवर्गाच्या संघटीत शक्तीविरूध्द सामनो दिवपाखातीर कामगार वर्गाचो स्वतंत्र वर्गनिश्ठ पक्ष कसो आसचो तेविशीं विचार मांडिल्ले आसात. पक्षांतर्गत चर्चा आनी नेतृत्वाचें उत्तरदायित्व लेनिनाक मान्य आसा. पक्षाच्यो सर्वोच्च यंत्रणा वेंचून आयिल्ल्यो आसपाक जाय. मात त्याचवांगडा पक्षांतर्गत शिस्त, क्रांतिकारक सिध्दांताचेर पूर्ण निश्ठा आनी पक्षाच्या सर्वोच्च यंत्रणेच्या निर्णयांची काटेकोर अंमलबजावणी हांकांय लेनिनवादांत म्हत्व आसा. पक्ष हो क्रांतीच्या मदीं रावतलो देखून सुसंघटीत आनी शिस्तबध्द पक्षयंत्रणेक लेनिनान म्हत्वाचें स्थान दिलें. कामगार वर्गाचे उत्स्फूर्त कृतीचेर आदारून रावनासतना लेनिनवाद कामगार वर्गामदीं क्रांतिकारक जाणीवो निर्माण करप आनी पक्षाच्या मार्गदर्शनाखाल क्रांतिकारक कृती करप हाका म्हत्व दिता.

ब) कामगारवर्गाची हुकूमशाय : वर्गसंघर्शाचो शेवट कामगारवर्गाच्या हुकूमशायेंत जाता आनी कामगार वर्गाची हुकूमशाय ही पुरायपणान वर्गाविहीन समाजाच्या निर्मिती पयलींची अवस्था आसता अशें मार्क्सान म्हळां. पूण कामगारवर्गाचे हुकूमशायेची कल्पना मार्क्सच्या लेखांत सारकी स्पष्ट जायना. मार्क्स आनी एंगेल्स हांच्याउपरांत लेनिनानच पयलीं आपल्या स्टेट अँड रेव्हलूशन (१९१७) त ही कल्पना विस्तारान मांडली. कामगारवर्गान क्रांती केल्याउपरांत रोखडीच राज्यसंस्था ना जायना. फक्त भांडवलशाही राज्यसंस्थेचोच पाडाव जाता. भांडवलशाय लोकशाय राज्ययंत्रणेंत सुदारणा करप शक्य नासता. कामगारवर्गाच्या हुकूमशायेनूच ती नश्ट करची पडटा. तशेंच राज्यसंस्था ही सदांच दडपणुकेचें साधन आसता. हाचेर लेनिनान भर दिला. तशेंच कामगारवर्गाच्या हुकूमशायेचें विवरण बऱ्याच अंशान मार्क्सच्या १८७१ च्या 'पॅरिस कम्यूनच्या' मूल्यमापनाचेर (द सिव्हिल बार इन फ्रान्स) आदारीत आसा.

क) साम्राज्यवादाचें विश्लेशण : इम्पीअरिअलिझम, द हायस्ट स्टेज ऑफ कॅपिटॅलिजम (१९१६) हें लेनिनाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें सैध्दांतिक लेखनविशयक पुस्तक. साम्राज्यवादाच्या रुपान भांडवलशाहीन एका नव्या आनी अंतिम टप्प्यांत प्रवेश केल्लो आसून सर्तीची जागा मक्तेदारीन घेतली. ह्या टप्प्यांत वर्गा वर्गामदलें विभाजन सामकें तोंकाक पावलें. भांडवलशाहीचें स्वरूप आंतरराश्ट्रीय आसता. प्रगत भांडवलशाय देशांमदल्या भांडवलसंचयाक लागून अतिरिक्त उत्पादनाचो पंचप्रसंग निर्माण जाता. फायद्याच्या सोदाक लागून भांडवलाची निर्यात जाता. हातुंतल्यान साम्राज्यवादाची अवस्था निर्माण जाता. ताकालागून

भांडवलशाहीक तात्पुरतें थीरपण फाव जाता. अर्दविकसित आनी उपनिवेशी प्रदेश हो भांडवलशायेचो सगळ्यांत कच्चो दुवो आसता. ह्या कच्च्या दुव्याचेर आघात करून भांडवलशाहीच्या उच्चाटनाक गती दिवं येता. तेखातीर फुडारिल्ल्या भांडवलशाही देशांमदल्या वर्गलड्यांची उपनिवेशी प्रदेशांमदल्या वर्गलड्यांवांगडा सांगड घालपाक जाय. अर्दविकसित देशांमदल्या क्रांतिकारक चळवळींत थंयच्या शेतकरीवर्गाक आस्पावन घेवपाक जाय. वसाहतींतल्या शेतकरी कामगारवर्गाच्या वर्गीय संघटनांचेर आनी वर्गलड्यांचेर लेनिनान भर दिली. साम्राज्यवादांतल्यानूच असमान विकास जाता. हातुंतल्यानूच जागतिक झुजां उद्भवतात अशा झुजांनी जागतिक भांडवलशाय अस्थिर जावन क्रांतीक पोशक वातावरण निर्माण जाता.

पक्षाचो क्रांतिकारक कृतींमदलो फुडाकार, निव्वळ कामगारवर्गापरस शेतकार आनी कामगारांच्या - कश्टकऱ्यांच्या - क्रांतिकारक भूमिकेचेर आशिल्लो भर, फुडारिल्ली भांडवलशाय देशांवांगडाच अर्दविकसीत देशांमदल्या वर्गलड्यांक दिल्लें म्हत्व आनी भांडवलशाय राज्याच्या उच्चाटनाखातीर कामगारवर्गाच्या हुकूमशाय सत्तेचो फाटपुरावो हीं लेनिनवादाचीं खास वैशिष्ट्यां आसात.

जागतिक साम्यवादी चळवळीचेर मार्क्स - एंगेल्स हांच्याखालोरखाल लेनिनाच्या विचारांचो आनी व्यक्तिमत्वाचो सगळ्यांत चड प्रभाव पडिल्लो दिसता. ताकालागुनूच ताणें सांगिल्ल्या मार्क्सवादाचें विश्लेशण 'लेनिनवाद' म्हणून वळखूपाक लागले. जायतो काळमेरेन जायत्या देशांतल्या साम्यवादी चळवळींनी लेनिनवाद शिरोधार्य मानून त्या त्या देशांतल्या वर्गलड्यांची आंखणी केली. लेनिनवाद चड करून पक्षाचें स्थान कामगारवर्गाची हुकूमशाय, तातुंतली कल्पना मूळ मार्क्सवादाकडेन सुसंगत आसा काय ना हो मार्क्सवादी विचारवंतांमदीं आनी मार्क्सवादाच्या टीकाकारांमदींय वादाचो विशय आसलो तरी जागतिक मार्क्सवादी विचारांमदीं आनी चळवळींत लेनिनाचें स्थान वादांतलें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

लेनार्ट, फीलिप एडुआर्ट आंतोन फोन : (जल्म : ७

जून १८६२, प्रेसबर्ग - हंगेरी (सद्या चेकोस्लोव्हाकियांतलें ब्रातिस्लावा); मरण: २० मे १९४७, मेसेलहाउझेन).

जर्मन भौतिकीविज्ञ. ऋण किर्णांविशीं केल्लें संशोधन आनी तांच्या गुणधर्मांसंबंदीं लायिल्ले सोद ह्या कार्याखातीर ताका १९०५ वर्साच्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

ताणें बुडापेस्ट, व्हिएन्ना, बर्लिन आनी हायडल्बर्ग हांगा रोबर्ट बन्सन, हेर्मान हेल्महोल्त्स, लेओ कनिरव्सबर्गर आनी गेओर्द क्विंङ्के हांच्या मार्गदर्शनाखाल भौतिकीचें शिक्षण घेतलें. १८८६ त ताणें हायडल्बर्ग विद्यापिठाची पीएच्. डी. पदवी घेतली. त्याच विद्यापिठांत

क्विंङ्के हांचो साहाय्यक म्हणून ताणें तीन वर्सां काम केलें आनी १८९२ वर्सासावन बॉन विद्यापिठांत तो अध्यापक आनी हाइब्रिख हर्ट्झ हांचो साहाय्यक आशिल्लो. तेउपरांत तो ब्रेस्लॉ (१८९४), आखेन (१८९५), हायडल्बर्ग (१८९६), आनी कील (१८९८) ह्या विद्यापिठांनी भौतिकीचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९०७ वर्सा तो हायडल्बर्ग विद्यापिठांत भौतिकीचो प्राध्यापक म्हणून परतून गेलो आनी थंयच १९३१ वर्सा सेवानिवृत्त जायमेरेन ताणें काम केलें. १९०९ वर्सा ताची त्याच विद्यापिठाच्या रेडिऑलॉजिकल लॅबोरेटरीच्या संचालक पदाचेर नेमणूक जाली.

सुरवेक ताणें संदीप्ति (Luminance) म्हळ्यार इलेक्ट्रॉनांचो भडिमार, विद्युत् चुंबकीय प्रारण - तरंगरूपी ऊर्जा, विद्युत् क्षेत्र ह्या उत्तेजक उद्गमांक लागून वा सदांच्या तापमानाक जावपी रासायनिक विक्रियेक लागून जावपी प्रकाशाचें उत्सर्जन आनी प्रस्फुरण (phosphorescence) म्हळ्यार उत्तेजक उद्गम काडून उडयतकच लेगीत जायत रावपी संदीप्ति हेसंबंदीं संशोधन केलें आनी हें संशोधन ताणें १८ वर्सां चालू दवरलें. ताणें जंबुपार प्रारण आनी ज्योतींची विद्युत् संवाहकता ह्या विशयांचेरूय विस्तारान संशोधन केलें. १८८८ वर्सा ताणें ऋण किर्ण धातूच्या पातळ पत्र्यांतल्यान पार वचूंक शकतात असो सोद लायतकच ताणें १८९८ वर्सा अॅल्युमिनियमाच्या पातळ पत्र्याचें जनेल (लेनार्ट जनेल) आशिल्ली ऋण किर्ण नळी तयार केली. उपरांत ताणें हर्ट्झ हाच्या प्रकाशविद्युत् परिणामासंबंदींच्या कार्याचो विस्तार केलो. ताणें वायूंतल्यान वचपी इलेक्ट्रॉनांत विशिश्ट किमान ऊर्जा आसल्याबगर तो वायूचें आयनीकरण करूंक शकना अशें १९०२ वर्सा दाखयलें. १९०३ वर्सा ताणें अणूचे संरचनेसंबंदींची आपली संकल्पना उजवाडायली. अणूतलें घन द्रव्य पुराय अणूच्या फकत एक हजार दशलक्षांश इतकेंच आसता म्हळ्यार अणूचो चडसो भाग पोकळ आसता, हो म्हत्वाचो विचार लेनार्ट हाणें पयलेच खेप मांडलो. ते उपरांतच्या काळांत ताणें वर्णपट रेशांचें स्वरूप आनी उगम हेसंबंदीं संशोधन केलें.

नोबॅल पुरस्काराभायर ताका क्रिस्तियाना (सद्या ऑस्ट्रो) -१९११, ड्रेडडेन - १९२२ आनी प्रेसबर्ग - १९४२ ह्या विद्यापिठांच्यो डॉक्टरेट पदव्यो मेळ्ळ्यो. तशेंच लंडनचे रॉयल सोसायटीची रम्फर्ड आनी फ्रँक्लिन पदकां आनी जर्मन राईशचें (साम्राज्याचें) ईगल शिल्ड हे सन्मान मेळ्ळे. हिटलराच्या नॅशनल सोशॅलिस्ट पक्षान ताची 'आर्यन वा जर्मन' भौतिकी'च्या मुखेलपदाचेर नेमणूक केली. ताणें हर्ट्झ हाच्या मरणा उपरांत ताच्या Prinzipien der Mechanik ह्या ग्रंथाचें संपादन करून तो उजवाडायलो. लेनार्टान ऋण किरण, सापेक्षता सिध्दांत आनी संबंदीत विशयांचेर बरयल्ल्या ग्रंथांत Ueber Kathodenstrahlen (१९०६), Ueber Ather und Materie (१९१०), Quantitatives Ueber Kathodenstrahlen (१९१८), Ueber

Relativitätsprinzip, Aether, Gravitation (१९१८), Gross Naturforscher (१९३०), Deutsche Physik (४ खंड, १९३६ - ३७) हांचो आस्पाव जाता. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत ताका अटक जालीना पूण तो हायडलबर्ग सोडून मेसेलहाउझेन हांगा रावपाक गेलो.

- कों. वि. सं. मं.

लेपचा : एक जमात. ह्या लोकांची वसणूक अस्तंत भूतान, उदेंत नेपाळ आनी सिक्किम ह्या वाठारांत आसा. राँग आनी खांब अशे तांचे दोन पोटभेद आसात. मुळच्या लेपचांक राँग म्हण्टात. खांबांत राजघराण्यांतले लोक आनी तांचे वंशज हांचो आस्पाव जाता.

सुमार अडेचशें वर्सां आदीं सिक्किमांत भूतिया आनी लेपचा ह्या लोकांत बरोच काळमेरेन यादवी झूज चलतालें. ताका लागून थंयची शासनवेवस्था डळमळीत जाल्ली. दोनूय जमातींक एकामेकांचो राजा पसंत नाशिल्लो. देखून तांणी तिबेटांतलो धर्मगुरू लामा हाचेकडेन भासाभास करून एका परकी राजाची सत्ता आपणायली. हो राजा तिबेटांतल्या खांब वाठारांतलो आशिल्लो. लामांचो एक पंगड वचून ताणें राजा जावपाक फाव आशिल्लो एक तरणाटो सोदून काडलो. तो आपल्या घराण्यांतल्या कांय लोकांक घेवन सिक्किमचो राजा जाल्ल्याचें जाहीर केलें.

लेपचा लोक हे मंगोलियन वंशाचे आसात. ते उंचायेन मोटवे आसून तांचो रंग हळदुवसार आसता. तांचें मुखामळ रूंद आनी चेपटें, नाक बसकें आनी दोळे तिरकस आसतात. दादल्यांक खाड - मिशो नासतात. ते केंस लांब वाडयतात आनी तांचो आंबाडो घालतात.

तांच्यांत बायलो आनी दादल्यांचो भेस सारखोच आसता. भरभरीत रेशमी कपड्याचो सैलसर लांब झगो आनी ताचेर जाकिट असो तांचो भेस आसता. जाकिटावयल्यान ते कमरामेरेन एक रुप्याचो सरपळेचो पट्टो बांदतात. केंस आनी भेसाक लागून दादलो आनी बायल पळोवंक सारकींच दिसतात. ह्या लोकांक न्हावपाक चडशें आवडना. हे लोक स्वभावान मोगाळ, आनंदी आनी खेळाडू वृत्तीचे आसतात. घोड्याची, धांवपाची सर्त, कुस्त्यो, उडयो मारप आदी खेळ तांकां आवडटात. विनोद आनी कोटी करपाक ते तरबेज आसतात.

लेपचा लोकांत चाळीस ते शंभर रुपया देज दिवचें पडटा आनी इतले पयशे जमसर दादल्याक रावचें पडटा. लेपचा लोकांत लग्नविधी खुबूच सादो आसता. हो विधी सुरवेक व्हंकलेगेर आनी उपरांत न्हवऱ्यागेर जाता. एका गालिच्याचेर न्हवरो - व्हंकलेक दोगांकय बसोवन लामा दोगांयच्या गळ्या भोंवतणी वुलाचे पट्टे बांदता. उपरांत ते सोडून तांची अदलाबदल करून परत ते तांच्या गळ्याक बांदतात आनी दोगांयच्या माथ्यार अक्षता उडयतात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल एकाच पानांत जेवतात आनी एकाच पेल्यांत सोरो

पितात. तेउपरांत जमिल्ल्या लोकांक जेवण वाडटात.

तांच्यांत विधवेक तेचपरीन घटस्फोटीत बायलेक परत लग्न करूंक मेळटा. धाकट्या देराकडेन केल्ल्या लग्नाक चड मान्यताय आसता. भुरगीं अशिल्ले विधवेन घरच्या भायर कोणायकडेन लग्न केल्यार तिचीं भुरगीं धाकट्या देराकडेन उरतात.

उच्च वर्णांतले लेपचा लोक मड्याक लासतात आनी ताचो गोबोर न्हंयेंत उडयतात. बाकीचे लेपचा लोक मड्याक कपडे घालून बसयल्ले स्थितींत पुरतात. पुरचे आदीं तीन दीस मड्याक आसनस्थ बसोवन दवरतात. राँग लेपचांत मरणाउपरांत म्हयन्यान मांत्रिकावरवीं मृतात्म्याक आहुती दितात.

चडशे लेपचा लोक बौध्द धर्माचे अनुयायी आसात. पूण हो धर्म स्वीकारचे आदीं ते निसर्गधर्मी आशिल्ले आनी वेगवेगळ्या निसर्ग शक्तींक भजताले. फळां, फुलां, धूप, दीप हाचेभायर देवांक ते सोरो - मांस अर्पण करतात. देवांक पुजप्यांक ते बिजुआ म्हण्टात.

तिबेटी लामा लेपचाचें पुरोयतपण करतात. कांय लेपचा घरचे घराच शिक्षण घेवन लामा जातात जाल्यार कांय मठांत रावन.

हे लोक भटके आशिल्ल्यान तीन वर्सां परस चड काळ ते एकेकडेन रावनात. शेती हो तांचो मुखेल वेवसाय. रानां तोडून आनी झाडां जळोवन ते बीं घालतात. तांदूळ, मको, गंव, जंव आदी धान्यां आनी भाजीपालो ते पिकयतात. धोणवान आनी व्हडलो सुरो घेवन ते रानटी श्वापदांची शिकार करतात.

हे लोक सगळ्या तरांचें मांस खातात. दुकराचें मांस, तशेंच मको आनी मुखा ह्या धान्यांपसून तयार केल्लो सोरो हें तांचें आवडीचें पेय. आधुनिकीरणाक लागून हेर जमातींप्रमाण, लेपचा जमातींतय समाजीक तशें संस्कृतीक बदल जावंक लागल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लेपाक्षी : आंध्र प्रदेशांतलें एक कलाक्षेत्र. लेपाक्षी हो ल्हानसो गांव अनंतपूर म्हालांत हिंदुपूरचे उदेंतेक णव मैलांचेर आसा.

ह्या गांवाक लेपाक्षी हें नांव कित्याखातीर पडलें तेविशीं आख्यायिका आसा ती अशी -

विरुपण्ण हो व्यापारीसंघाचो मुखेली आनी विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाचो कोशाध्यक्ष आसलो. ज्या वाठारांत विरभद्राची मूर्ती सांपडली, त्या जाग्यार ताचें देवूळ बांदपाचें थारावन विरुपण्णान देवळाचें बांदकाम हातांत घेतलें. ह्या कामाखातीर विरुपण्णान कृष्णदेवरायाच्या खजिन्यांतलो पयसो वापरून, खजिनो रिकामी केलो. पूण कल्याणमंडप तितलोच अर्दवट उरलो. कृष्णदेवरायाक जेन्ना आपल्या रिकाम्या खजिन्याची खबर कळ्ळी, तेन्ना ताणें विरुपण्णाक दोळे काडपाची शिक्षा दिली. तेन्ना विरुपण्णान स्वतः आपले दोळे कल्याणमंडपा लागसारचे वण्टीर घांसले. ताच्यो खुणो

आजूनय ते वण्टीर आसात म्हणून त्या गांवाक लेपअक्षी म्हळ्यार कुड्ड्या दोळ्याचो गांव अशें नांव पडलें.

हांगा एकाच देवळांत पापनाशेश्वर, राम, वीरभद्र, दुर्गा, शिव, विष्णु अशा कितल्याशाच देवांच्यो देवळ्यो आसात. देवळांतले नाट्यमंडप आनी अर्धमंडप हे हांगाचे मुखेल भाग. नाट्यमंडपाक सासश्ट खांबे आसून तांचेवयलें नक्षीकाम उत्कृश्ट आसा. मदीं आशिल्ल्या खांब्याचेर नर्तक आनी वादक हांच्यो पुराय आकृत्यो कोंत्रायल्यात. तातूंत ब्रह्मा मृदंग वाजयताना, तुंबरू वीणावादन करताना, शिव आनी रंभा नाच करताना दाखयल्लीं आसात. नाट्यमंडपाच्या फाटल्यान वीरभद्राचें मुखेल देवूळ आसून ताचे उदेंतेक शिवाचें देवूळ आनी अस्तंतेक अर्दवट स्थितींत कल्याणमंडप आसा. ताचे दक्षिणेक व्हडलें नागलिंग आसून, त्या लिंगाचेर नागाची व्हडली सात तोंडांची फणा उबारिल्ली आसा.

देवळाचे उदेंतेक दोनशें याडांचेर एक नंदी आसा. तो एकाच फात्रांतल्यान कोंत्रायल्लो आसून, ताची उंची वीस फूट आनी लांबी तीस फूट अशी आसा. हो भारतांतलो सगळ्यांत व्हडलो नंदी जावन आसा.

हांगाच्या देवळांनी खूब मूर्ती आनी चित्रां आसून, तरेतरेचें नक्षीकामय केल्लें आसा. हें पळोवन चित्र आनी शिल्प या कलांचें भांडार भल्लें अशें दिसता.

हांगा कितलेशेच पौराणिक प्रसंग फातरांतल्यान कोंत्रायल्यात. विरभद्राच्या गर्भघराचे वण्टीर, रंगमंडपाच्या आनी मुखमंडपाच्या माथ्यार आनी कांयकडेन खूब चित्रां आसात. तीं सगळीं पौराणिक कथानकांचेर काडिल्लीं आसात. तातुंतल्या शिवपार्वतीचें लग्न, किरातार्जुनीयकथा, दक्षिणामूर्ती शिव, राम वटपत्रशायी कृष्ण, मार्कंडेयकथा, भिक्षाटन शिव, गौरीप्रसादक, गंगाधर शिव, चंडीशानुग्रहमूर्ती शिव, दशावतार, यक्ष, गंधर्व दादलो - बायल अशीं कितलींशीच सोबीत चित्रां आसात. ह्या चित्रांतल्या वळींचें लालित्य आनी वेग ह्यो गजाली तोखणाय करिसारक्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लेबानन : अस्तंत आशियेंतलो एक देश. हो देश भूंयमध्य दर्याचे उदेंत देगेर वसला. क्षेत्रफळ १०,४०० चौ. किमी. विस्तार ३३° ४' उत्तर ते ३४° ४१' उत्तर अक्षांश आनी ३५° ६' ते ३६° ३६' उदेंत रेखांश. ह्या देशाचे उत्तरेक आनी उदेंतेक सिरिया, अस्तंतेक भूंयमध्य दर्या आनी दक्षिणेक इझ्रायल देश आसा. बेरूत हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : लेबाननाची चडशी भूंय दोंगरी आसा. तशेंच अदर्यापरस चड भूंय १०० मीटर परस चड उंचायेची आसा. पूण भूंयमध्य दर्या लागशिल्लो अशीर भाग सपाट आसा. दर्यादेगांच्या सपाट भागाचे उदेंतेक ह्या भागाक समांतर अशो खडबडीत पर्वतांवळी

आसात. ह्या पर्वतांवळींची लांबाय सुमार १६० किमी. जाल्यार रुंदाय सु. १० - १५ किमी. आसा. ह्या वळींची उंचाय दर्याथरासावन दोन ते तीन हजार मीटरांपरस चड आसा. कर्नट एस् सौदा हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. जाल्यार जेबल सॅनीन हें हातुंतलें दुसऱ्या क्रमांकाचें तेमूक. हे वळींत कांय कडेन खोल देगणां आसात. अस्तंतेकडेन लेबानन आनी उदेंतेकडेन अँटी लेबानन आनी हरमान पर्वतांवळीं मजगतीं १० ते ६० किमी. रुंदायेचें आनी १८० किमी. लांबायेचें बिका हें पिकाळ देगण आसा. देशाचे उदेंत शिमेचेर लेबानन पर्वताक समांतर अशो अँटी लेबानन आनी हरमान ह्यो पर्वतांवळी आसात. अँटी लेबानन वळीची उंचाय २, ६५८ मीटरांवयर, जाल्यार हरमान वळीची उंचाय २,८१४ मी. मेरेन वाडल्या. दक्षिण भागांतलें मोंट हरमान हें ह्या वळींतलें मुखेल तेमूक. लिटानी, ओरॉटीस आनी इब्राहिम ह्यो देशांतल्यो मुखेल व्हंयो. शिंयाच्या दिसांनी व्हंयांक चड उदक आसता.

हवामान : लेबानन मुखेलपणान भूंयमध्य सागरी हवामानाच्या प्रदेशांत मोडटा. देशाची उंचसरवल भूंय आनी अस्तंती वारें हांचो थंयच्या हवामानाचेर परिणाम जाता. वेगवेगळ्या प्रदेशांनी पावसाचें प्रमाणूय वेगळें उरता. दर्यादेगांनी वर्सुकी पावसाचें प्रमाण १० सेंमी. आनी पर्वतीय प्रदेशांत तें ३८ सेंमी. आसता. गीम हो ऋतू सुको आसता. शिंयाच्या दिसांनी पर्वतांचेर हिम पडटा. वर्सुकी सरासरी तापमान २१° सें. आसता. पूण शिंयाच्या दिसांनी तें १३° सें. मेरेन सकयल देंवता, जाल्यार गिमांत तें २८° सें. मेरेन वयर वता.

वनस्पत आनी मोनजात : देशांत वनस्पतींच्यो सुमार २,५०० उपजाती आसात. उपोश्ण कटबंधी आनी रेंवटी प्रकारासावन ते आल्पायन प्रकारांमेरेन वनस्पती प्रकार थंय मेळटात. देशाच्या सकल भागांत ओलिव, अंजीर, चड उंचायेच्या प्रदेशांनी सिडार, मॅपल, जूनिपर, फर, सायप्रस, कॅरोय, ओक आनी पायन हे प्रकार मेळटात. बेकायदेशीर रूख मारप चालू आशिल्ल्यान दिसान दीस रानां पातळ जायत चलयतात. हांगाच्या विंगड विंगड रानांनी हरण, कोले, वांस्वेल, सोंशे, रानमाजर, साळिंदर, मार्टन, रानउंदीर, चानी, शेड्डे आनी वेग वेगळ्या प्रकारचे सोरोप सांपडटात. हांगा सांपडपी सुकण्यांत कस्तूर, नायटिंगेल, तितर, पारवो, कोगूळ, सुतारपक्षी, गिद, घुबड, रानकावळो, गरूड, घोण, हंसक, बकें हांचो आस्पाव जाता.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : लेबानी पर्वतीय प्रदेशांत आयजूय पुर्विल्ल्या जमातिंचें अस्तित्व तिगून आसा. लेबानन ही आदल्या फिनीशी लोकांची मायभूंय. लेबानन आनी सिरिया हे आदींसावन (इ.स.प. १२०० ते १०००) फिनिशियेचो एक भाग आशिल्लो. उपरांत ह्या दोनूय प्रदेशांचो रोमन साम्राज्यांत आस्पाव केलो. इ.स. सातव्या शेंकड्यांत लेबाननाचो कांय भाग अरबांनी हातासलो. तशेंच मॅरोनायट

क्रिस्तावांची सत्ताय थंय खूब तेंप उरली. उपरांत धर्मांतर आनी स्थलांतर हाका लागून इस्लामाचो प्रसार वाडलो. इकराव्या शेंकड्यांत डूझिझांनी लेबानी पर्वताचे दक्षिणेक आनी सिरियेंत आपलो राबितो केलो. कांय तेंप लेबाननाचेर मंगोलांनीय आपली सत्ता प्रस्थापीत केली. सोळाव्या शेंकड्यांत तुर्की ऑटोमन साम्राज्याचो हो एक भाग जालो. ऑटोमन अधिकाऱ्यांनी मोंट लेबानन जिल्हे अमीर आनी शेख हांच्या ताब्यांत दिल्ले. सोळाव्या शेंकड्यांत माआन कुळांतल्या फक्र अद् दीन हाणें स्वायत्त लेबाननाची येवजण मांडली. ताणें अस्तंत युरोपाकडेन वेपारी आनी लश्करी कबलाती करून किरिस्तांव धर्माक प्रोत्साहन दिलें. सतराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक शीहाब घराण्यान ह्या भागाचेर आपलो शेक बसयल्लो. १७८८ ते १८४० मेरेन मोंट लेबाननाचेर शीहाब घराण्यांतलो दुसरो बशीर हाची सत्ता आशिल्ली. ताणें आपले सत्तेचो खूब विस्तार केल्लो. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक सावन लेबाननाचेर ब्रिटिश आनी हेर युरोपियांच्यो घुरयो पडपाक लागल्यो. उपरांत थंयच्या डूझिझ आनी किरिस्तांव हांचेभितल्ली दुस्मानकाय वाडोवन तांच्यांत झगडीं सुरू जालीं. पूण युरोपांतल्या मुखेल देशांचे मध्यस्थीन थंय शांतता प्रस्थापीत करून थंय नवें शासन स्थापलें. १८६४त किरिस्तांवांरवातीर स्वतंत्र राज्यपालाची नेमणूक करून मोंह लेबानन ह्या स्वायत्त प्रांताची निर्मिती केली.

पयल्या म्हाझुजांत ऑटोमन साम्राज्यान जर्मनीक तेंको दिल्ल्यान, दोस्त राश्ट्रांनी ऑटोमन साम्राज्या वांगडा लेबाननाकूय रेवाडो घातिल्लो. हाका लागून लेबाननाची अर्थीक स्थिती इबाडली. लेबानी लोकांचेर उपासमारीची पाळी आयली. पयल्या झुजामेरेन लेबानन हो सिरियेचो एक भाग आशिल्लो. १९१८त दोस्त राश्ट्रांनी हो भाग आपल्या ताब्यांत घेवन, थंयच्या अरबांच्या आदारान तुर्की लोकांक लेबाननांतल्यान धावंडावन घाले. तुर्कांची हार जाल्ल्यान ऑटोमन साम्राज्य बरखास्त केलें. उपरांत १९२०त जाल्ले बसकेंत राश्ट्रसंघाच्या आदेशावयल्यान सिरियेचो कारभार फ्रान्साकडेन सोंपयलो. तातूंत मोंट लेबाननाचोय आस्पाव आशिल्लो. उपरांत फ्रेंचांनी सिरिया वेगळो काडून बाकिच्या प्रदेशाक ग्रेटर लेबानन हें नांव दिलें. मुखार होच प्रदेश लेबानीज रिपब्लिक म्हूण अस्तित्वांत आयलो. तातूंत मुस्लिम लोकांचोय आस्पाव आशिल्लो. १९२३त राश्ट्रसंघान लेबानन आनी सिरिया विश्वस्त प्रदेश म्हूण फ्रान्साकडेन दिले. फ्रेंचांचे देखरेखीखाल त्या प्रदेशांनी येरादारी, भौशिक आनी अर्थीक स्थितींत सुदारणा जाली. पूण उपरांत जागतिक मंदीच्या काळांत शेतवडीचें म्हत्व उणें जाल्ल्यान थंयच्या लोकांनी चड स्वातंत्र्याची मागणी केल्ली. १९३६त फ्रेंको लेबानीज हांच्यांत स्वातंत्र्य आनी इश्टागतीची कबलात जाली. थंय वेगवेगळ्या पंगडाचे लोक आशिल्ल्यान तांच्यांतलो तणाव उणो करपाखातीर १९०६त प्रजासत्ताकाचो राश्ट्राध्यक्ष मॅरोनायट, पंतप्रधान सुन्नी आनी विधिमंडळाचो सभापती शिया पंथी आसतलो

अशें थारयलें.

दुसरें म्हाझूज चालू जाल्लें तेन्ना, १९४०त व्हिशी सत्ताधिकाऱ्यांनी लेबानन आपल्या ताब्यांत घेतलो. पूण १९४९ त अँग्लो - फ्री फ्रेंच हांच्या जोड सैन्यान लेबानन आनी सिरिया परतून आपल्या ताब्यांत व्हेले. फ्री फ्रेंच प्रतिनिधींनी २६ नोव्हेंबर १९४१ दिसा लेबाननाच्या स्वातंत्र्याची घोशणा केली. १९४३त लेबानन प्रजासत्ताकाची स्थापणूक केली. त्याच वर्सा वेंचणुको घेवन थंयच्या राश्ट्रवादी पक्षाक जैत मेळ्ळें. शेख बीशारा अल् कुरी हो लेबाननाचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. मुखार नव्या शासनान फ्रेंचांचो प्रभाव आशिल्ल्या संविधानांत कांय सुदारणा केली म्हूण फ्रेंचांनी ताका विरोध करून राश्ट्राध्यक्ष बीशारा अल् कुरी आनी ताच्या पुराय मंत्रिमंडळाक बंदखणींत घाले. पुराय देशान हे घडणुकेचो विरोध करून सरकाराआड उठाव केले. स्थिती हाताभायर वता तें जाणून उपरांत ब्रिटिशांनी मध्यस्थी करून शासनाची पुनर्रचणूक केली. लेबाननाच्या स्वातंत्र्याची घोशणा केल्ली तेन्ना थंयचो समाज विंगड विंगड पंगडांनी विभागिल्लो. ताका लागून आपसांतली दुस्मानकाय पयस करपाखातीर सत्तासमतोलाच्या प्रस्नाचेर वेगवेगळ्या पंगडांभितर समझोता जालो. १९४६तल्या थरावाप्रमाण कार्यकारी आनी वैधानिक कार्यांत किरिस्तांव आनी मुसलमानांचो वांटो ६:५ असो दवरलो. जानेवारी १९४४त लेबाननाच्या पुराय स्वातंत्र्याची घोशणा केली. १९४५त फ्रेंच आनी ब्रिटनान थंयचें आपआपलें सैन्य काडून घेतलें. ताका लागून १९४६त लेबाननाक पुराय स्वातंत्र्य मेळ्ळें.

स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत मुखावयलीं वीस वर्सां हो लेबाननाचो अर्थीक आनी राजकीय नदरेन स्थिरतायेचो काळ उरलो. सुरवेच्या काळांत अरब - इझ्रायल हांचेभितर जाल्ल्या तिनूय झुजांनी लेबानन तटस्थ रावलो. १९५७त राजकारणावयल्यान थंयच्या मुस्लिम पंगडांभितर संघर्श सुरू जालो. १९५८त लेबाननाची भौशिक स्थिती खूब इबाडली. त्याच वर्सा मुस्लिम आनी किरिस्तांवांभितर संघर्श सुरू जालो. हाका लागून लेबानन सरकारान जुलय १९५८त अमेरिकेकडच्यान लश्करी आदार घेतलो. त्या काळांत चेंबरान जनरल फुआद काहाब हाका सशस्त्र सैन्याचो कमांडर म्हूण वेंचून काडलो. उपरांत लेबाननाचो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण तोच वेंचून आयलो. तो १९६४ मेरेन सत्तेर उरलो. ताच्या उपरांत १९६४ - ७० मेरेन चार्लस हॅलो आनी १९७० - ७६ मेरेन सुलेमान फ्रांजिया हे सत्तेर आयले.

अरब - इझ्रायल झुजांत सुरवेच्या तेंपार लेबाननान वांटो घेवंक नाशिल्लो. पूण १,८६,००० पॅलेस्टिनी अरब - जेन्ना मुस्लिम निर्वासीत म्हूण दक्षिण लेबाननांत रिगोवन इझ्रायलाआड कारवाय करपाक लागले, तेन्ना सावन लेबानन आनी इझ्रायल हांच्यांत दुस्मानकाय वाडली. तशेंच इझ्रायलाचेर बहिश्कार घालपी अरब धोरणाक लेबाननान तेंको दिल्लो म्हूण देशांत धर्मीक दंगली जावपाक

लागल्यो. हाचो परिणाम म्हळ्यार देशांतली राजकीय आनी अर्थीक स्थिती साप्प इबाडली. पॅलेस्टिनी लोकांनी इझ्रायलाआड लेबाननचे दक्षिणेकसावन चालू केल्ल्यो गनिमी कारवायो थांबोवपाक लेबानी सरकाराक अपेश आयलें. ऑक्टोबर १९६९त लेबानी आनी पॅलेस्टिनी लश्करांभितर झूज पेटलें. पॅलेस्टिनीयांच्यो गनिमी कारवायो थांबोवपाखातीर १९७०त इझ्रायलान लेबाननाचेर खूब खेपे घुरयो घाल्यो. मुखावयलीं पंदरा वर्सां इझ्रायलाच्यो दक्षिण लेबाननावयल्यो घुरयो आनी पॅलेस्टिनियन कमांडो हांच्यांत आतऱ्या पयऱ्यान झगडीं चालूच आशिल्लीं.

देशाचेर परकी घुरयो चालू आसतनाच देशाभितल्ले उजवे विचारसरणीचे किरिस्तांव आनी दावे विचारसरणीचे मुस्लिम हांणी आपआपलें सैन्य उबारून तांच्यांत यादवी झूज सुरू जालें. अठरा म्हयने चालू आशिल्ल्या ह्या झुजांत दोनूय पंगडांचे मेळून सुमार १ लाख लोक मेल्ले. १९७६त सिरियेचें सैन्य लेबाननांत रिगून तांणी बिका देगणांतल्या प्रदेशाचेर ताबो मेळयलो. उपरांत साउदी अरेबीया आनी हेर अरबी देशांच्या आदारान शांतता घडोवन हाडली. ह्या झुजाक लागून देशाची अर्थीक आनी राजकीय स्थिती आनीक इबाडली. हाचो परिणाम म्हळ्यार देशाची प्रभावी सत्ता सिरियन, पॅलेस्टिनी आनी सुमार तीस प्रांतिक लोकसेनांकडेन उरली. जाल्यार उदेंत मध्य प्रदेश किरिस्तांव फ्लॅजस्टांच्या शेकातळा उरलो. मार्च १९७८त पॅलेस्टिनी राश्ट्रीय मुक्ती आघाडीच्या सैन्यांत इझ्रायलाचेर केल्ल्या हल्ल्याचो बदलो घेवपाखातीर इझ्रायली सैन्याक लेबाननांत रिगोवन पॅलेस्टिनी सैन्य आनी तांच्यांत परत झूज सुरू जालें. पूण संयुक्त राश्ट्राचे मध्यस्थीन थंय शांतता प्रस्थापीत केली. पॅलेस्टिनी राश्ट्रीय मुक्ती आघाडेन उत्तर इझ्रायलाचेर आनी बिका देगणांतल्या सिरियी लोकांचेर परतून आक्रमण केल्ल्यान १९८२त इझ्रायलान लेबाननाचेर घुरी घाली. अमेरिकेच्या आदारान थंय तात्पुरती शांतता स्थापीत केली. ह्या झुजांत लेबाननाचे १९,००० वयर लोक मेल्ले आनी ३०,००० वयर लोक जखमी जाले. इझ्रायल आनी सिरियांच्यो लेबाननाचेर घुरयो चालूच आशिल्ल्यो. तशेंच देशाभितल्ल्या किरिस्तांव आनी मुस्लिम लोकांभितरूय यादवी झुजाक नेट आयिल्लो. १९८३त निर्माण जाल्लो दहशत १९९० मेरेन चालूच उरलो. ऑक्टोबर १९९०त सिरियी सैन्यान राश्ट्राध्यक्ष एलिआस हिरावी ह्या अरबी मुखेल्याक तेंको दिवन जनरल मायकल ऑन ह्या किरिस्तांव सैन्याच्या मुखेल्याचो पराभव केलो. यादवी झुजांत दोनूय पंगडांचे मेळून सुमार १,२५,००० लोकांक मरण आयलें. १९९१त सिरिया आनी लेबानन हांच्यांत कबलात जावन लेबानन हें स्वतंत्र राज्य म्हूण मानून घेतलां.

देशांत धर्मीक आनी पंथीय अशे वेगवेगळे पंगड आशिल्ल्यान राश्ट्रीय सभेतलें संख्याबळ १९४३ तल्या राश्ट्रीय थरावाप्रमाण जनगणनेचेर आदारलां. तशेंच राश्ट्राध्यक्ष मॅरुनायट किरिस्तांव,

पंतप्रधान सुन्नी मुस्लिम आनी राश्ट्रीय सभेचो अध्यक्ष शिया मुस्लिम आसचो अशेंय तातूंत थारायलां. विधानमंडळान स वर्सांखातीर वेंचून दिल्लो राश्ट्राध्यक्ष आनी तांणी वेंचून काडिल्लो आनी विधानमंडळाक जापसालदार आसपी प्रधानमंत्री तशेंच मंत्रिमंडळाच्या हातांत कार्यकारी सत्ता उरता. वैधानीक सत्ता भौशिक मतदान पद्दतीन चार वर्सांखातीर वेंचून दिल्ल्या ९९ सभासदांचे राश्ट्रीय सभेकडेन आसता. १९६०त वेंचणूक सुदारणा कायद्याप्रमाण विधानमंडळाचें संख्याबळ थारायलां तें अशें - मॅरुनायट ३०, सुन्नी २०, शिया १९, ग्रीक ऑर्थोडॉक्स ११, ग्रीक कॅथलिक ६, ड्रूझिझ ६, आर्मेनियन ऑर्थोडॉक्स ४, आर्मेनियन कॅथलिक १, प्रॉटेस्टंट १ आनी हेर मेळून १. राज्यकारभाराचे नदरेन देशाचे वेगवेगळे स प्रांतीक भाग केल्यात ते अशे - बेरूत, उत्तर लेबानन, दक्षिण लेबानन, बिका आनी मोंट लेबानन. ह्या प्रांतांची मुखार जिल्हे, नगरपालिका आनी गांवगिरे वाठार अशी विभागणी केल्ली आसा.

अर्थीक स्थिती : बेरूत ह्या शाराक आदल्या तेंपासावन एक वेपारी केंद्र म्हूण नामना मेळ्ळ्या. शेतवड हो देशाचो मुखेल वेवसाय. देशाची भूंय पिकाळ आसून, वट्ट जमिनंतली सुमार ३८% भूंय शेतवडीखातीर आसा. लिंबू आनी लिंबू जातीचीं फळां, सफरचंद, द्राक्षां, बटाट, साकर - बीट, गंव, केळीं, तंबाकू हीं हांगा जावपी म्हत्वाचीं पिकां. चरस हें बेकायदेशीर उत्पादन आसलें तरी ताची लागवड दिसानदीस वाडत आसा. शेतकी उत्पादनाक पालव दिवपी पशुधनांत बोकडां, मेंढरां, गोरवां, दुकर, घोडे, गाढव हांचो आस्पाव जाता. पूण देशाचे गरजेपरसूय पशुधनाचें उत्पादन उणें आशिल्ल्यान तांची आयात करची पडटा. रानांसावन मेळपी येणावळूय देशाचे अर्थीक स्थितीक हातभार लायता.

देशांत वेगवेगळ्या प्रकारचीं खनिजां मेळटात. पूण तांचे साठे खूब उणे आसात. हाका लागून खाणकाम वेवसाय विकसीत जालो ना. लोखण, पायरायट, तांबें, लिग्नायट, खनीज मीठ, बिट्युमिनी शेल, अस्फाल्ट, फॉस्फेट हीं खनिजां म्हत्वाचीं. अस्तंत बिका देगणांत तेलाचे साठे मेळ्ळ्यात .

स्वातंत्र्या उपरांत इझ्रायल आनी हेर देशांनी घातिल्ल्यो घुरयो आनी यादवी झूज हाका लागून उद्देग घद्यांचेर आनी वेपाराचेर वायट परिणाम जाले. देशाची उक्ती अर्थवेवस्था आनी विदेश विनिमय पद्दत, बेरूतचें विकसित बंदर आनी विमानतळ हांकां लागून देशाच्या उद्देग घद्यांत आनी वेपारांत खूब वाड जाली. अन्नप्रक्रिया, लुगट, शिमीट, तेलनिवळिकरण हे देशांतले मुखेल उद्देग. त्रिपोली आनी सायडोन शारांत तेलनिवळिकरणाचे व्हड कारखाने आसात. वेपार हें लेबानन अर्थवेवस्थेचें म्हत्वाचें क्षेत्र. आयात मुखेलपणान इटली, सौदी अरेबिया, फ्रांस आनी अमेरिका हांचेकडच्यान जाता, जाल्यार लेबाननाचे निर्याती संबंद इराक, साउदी अरेबिया, जॉर्डन,

सिरिया हांचेकडेन आसात. लेबानी पोंड हें देशाचें अधिकृत चलन. बँक ऑफ लेबानन ही देशाची मध्यवर्ती बँक.

येरादारी आनी संचारण : देशाची उंच सरवल भूंय आनी उणो निधी हांकां लागून रस्त्यांच्या मळार जायतशी उदरगत जांवक ना. देशाचो रेल्वेमार्गूय मर्यादीत आसा. भूंयमध्य दर्यादेगेर आशिल्लें बेरूत हें संवसारांत नामना मेळिल्लें बंदर. सायडन, ट्रिपोली आनी जूनिया हीं हेर म्हत्वाचीं बंदरां. बेरूत हो अंतर्देशी आनी आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. बेरूत हांगा स्वयंचलीत दूरध्वनी पद्दत आसा. लेबानी प्रक्षेपण केंद्रांवरवीं अरबी, फ्रेंच, इंग्लीश भाशेंतल्यान रेडिओ कार्यक्रम प्रसारीत करतात. दोन वेपारी दूरचित्रवाणी सेवा संस्थांकडच्यान अरबी, फ्रेंच आनी इंग्लिशींतल्यान दूरचित्रवाणी कार्यावळी प्रसारीत जातात.

लोक आनी समाजजीण : लेबाननांत वेगवेगळ्या वंशांच्या धर्माची आनी पंगडांची भरसण जाल्ले लोक आसात. तातूंत फिनिशियन, ग्रीक, आर्मेनियन आनी अरब म्हत्वाचे. चडशे लेबानी अरब आसात. ते मुखेलपणान मुस्लिम आनी किरिस्तांव अशा दोन गटांनी विभागिल्ले आसून त्या प्रत्येकांत वेगवेगळें धर्ममत आनी पंथ मानपी आनीकूय पंगड आसात. मुसलमानांचे सुन्नी आनी शिया अशे दोन पंथ आसात. इझ्रायल हे इस्लाम धर्मासावन वेगळे जाल्ले म्हत्वाचे अल्पसंख्ये लोक किरिस्तावांभितर मॅरोनायट, ग्रीक ऑर्थोडॉक्स, आर्मेनियन, ग्रीक रोमन कॅथलिक आनी प्रोटेस्टंट अशे मुखेल पंगड आसात. दर एका वांशिक गटाच्यो आपआपल्यो राजकीय संघटना आनी समलक्षरी समुह आसात. ज्यू आनी सिरियन कॅथलीक लोकांचोय आस्पाव ह्या देशांत जाता. वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार ७५% लोक शारांत जाल्यार फकत २५% लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात.

- कों. वि. सं. मं.

लेलॉयर, ल्वी फ्रेदेरिको : (जल्म : ६ सप्टेंबर १९०६, पॅरिस).

अर्जेन्टिनांतलो जीवरसायनशास्त्रज्ञ. जटिल (घुस्पल्ली संरचना आशिल्ल्या) शर्करांचे साद्या कार्बोहायड्रेटांच्या रुपांतले कुडके करपाच्या प्रक्रियांविशीं ताणें अनुसंधान केल्लें. हातुंतल्यान शर्करा न्यूक्लिओटायडांचो सोद लागलो आनी तांचें कार्बोहायड्रेटाच्या चयापचयांतलें कार्य स्पश्ट जालें. ह्या संशोधनाखातीर ताका १९७० वर्साच्या रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

ताचें शिक्षण ब्वेनस एअरीझ हांगा जालें. १९३२ वर्सा ताणें ब्वेनस विद्यापिठाची एम्. डी. पदवी घेतली. १९३४ - ३५ वर्सा ताणें ह्या विद्यापिठाचे शरीरक्रियावैज्ञानिक संस्थेंत साहाय्यक म्हणून काम केलें. उपरांत केंब्रिज विद्यापिठांतले जीवरासायनिक प्रयोगशाळेंत संशोधक म्हणून काम करतकच १९३७ वर्सा हेच संस्थेंत ताणें वसाम्लांच्या

ऑक्सिडीभवनाविशींचो अभ्यास केलो. उपरांत कांय काळ ताणें अमेरिकेंतल्या वॉशिंग्टन (१९४४) आनी कोलंबिया (१९४४ - ४५) विद्यापिठांत संशोधन केलें. अर्जेन्टिनाक परत येतकच ताणें ब्वेनस एअरीझ विद्यापिठांतल्या जीवरसायनशास्त्र विभागाचो मुखेल म्हणून काम केलें. ताणें लॅक्टोजाचें (दुग्ध शर्करेचें) उत्पादन करपाक सुरवात केली. हातुंतल्यानूच शर्करा न्यूक्लिओटायडांचो सोद लागलो. विशिश्ट यकृत एंझायमां आसल्या बगर ग्लुकोजापसून ग्लायकोजेन ही म्हत्वाची शर्करा शरीरांत निर्माण जावंक शकना हें ताणें दाखोवन दिलें. अशे तरेन ताणें एंझायमांचो सोद लायलो. ताणें ग्लायकोजेनच्या वापराचेरय अनुसंधान केलें आनी ताची यंत्रणा उक्ती केली. हेभायर ताणें ग्लुकोज डायफॉस्फेट (१९४८), युरिडीन डायफॉस्फेट ग्लुकोज (१९५०) आनी युरिडीन डायफॉस्फेट अॅसिटिग्लुकोज अमाइन (१९५३) हांचें विलगीकरण केलें. तशेंच १९६० वर्सा ताणें स्टार्चाचें जैव संश्लेषण केलें आनी १९६४ वर्सा मक्याच्या दाण्यांतल्यान अॅडिनोसीन न्यूक्लिओटाइडां वेगळीं केलीं.

तो अर्जेन्टाइन अॅसोसिएशन फॉर अॅडव्हान्समेंट ऑफ सायन्सचो चेअरमन (१९५८ - ५९), नॅशनल रिसर्च कौन्सिल (१९५८ - ६४) आनी नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ मेडिसीन (१९६१) हांचो वांगडी आशिल्लो. तशेंच यू. एस्. नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस (१९६०), अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस (१९६१), अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटी, लंडनची रॉयल सोसायटी (१९७२) हांचेंय परदेशी वांगडीपण ताका मेळिल्लें. ताका पॅरिस, ग्रानाडा (स्पेन), कार्डोबा ह्या विद्यापिठांच्यो डॉक्टरेट पदव्यो आनी टी. ड्यूकेट जोन्स स्मृतिपुरस्कार (१९५८), गेर्डनर प्रतिशठान पुरस्कार (१९६६) हे भोवमान मेळ्ळ्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लेसर : लेसर (Laser) हें उतर Light amplification by stimulated emission of radiation ह्या उतरगटांतलीं आद्याक्षरां घेवन तयार जालां. हाचो अर्थ माध्यम पदार्थांतल्या अणूंक वा रेणूंक उजवाड उर्जेच्या आदारान उजवाडाचें विवर्धन (Amplification) करप असो जाता. स्वयंचलीतपणान उजवाड उत्सर्जन (Emission) करपी आदोलकाक लेसर म्हण्टात. उजवाडाचें अशेतरेन विवर्धन करपी प्रयुक्तीक (Device) लेसर विवर्धक (Amplifier) अशें म्हण्टात.

प्रारणाच्या प्रभावानूच अणुरेणूंपसून उत्सर्जित प्रारण निर्माण जावपाची संकल्पना अॅल्बर्ट आयन्स्टायन हाणें १९१७ त पयलीं मांडली. पूण ताका लेसर ह्या प्रभावी प्रारणस्त्रोताविशीं कल्पना आशिल्ल्याचो संकेत मेळना. ह्या तत्त्वाचो उपेग १९५० वर्सा अमेरिकेंतल्या कोलंबिया विद्यापिठांत सी. एच्. टाउन्स हाणें करून उद्दीपित सूक्ष्मतरंग विवर्धित प्रारण (मेसर) निर्माण केलें. त्याच अदमासाक

रशियेंत एन्. जी. बासव्ह आनी ए. एम्. प्रॉचोरोव्ह हाणें प्रकाशीय मेसर जांव लेसरची कल्पना मांडली आनी हे कल्पनेचो फाटपुरावो करून टी. एस्. मैमान हाणें १९६० वर्सा पयलो लेसर कार्यान्वित केलो. १९६४ वर्सा टाउन्स, बासव्ह आनी प्रॉचोरोव्ह ह्या तिगांनी मेसर आनी लेसर कल्पना मांडिल्ल्याखातीर भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार फाव जालो आनी लेसर तत्वाचेर चड संशोधन केल्लेखातीर ए. एल्. शॉलो हाका १९८१त भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार फाव जालो.

लेसर उजवाडाचे गूणधर्म ताची गतिमार्गदिशा, तरंगलांबी (जांव कंप्रता), परमप्रसर, कला आनी ध्रुवण अवस्था ह्या घटकांवयल्यान थारतात. लेसर उजवाडाचे मुखेल गूणधर्म अशे आसात - १) एकवर्णीयता २) एकदिशीत्व आनी ३) प्रस्वरता.

एकवर्णीयता : उजवाड तरंगांची तरंगलांबाय (जांव कंप्रता) एकाच मुल्याची आसता अशा उजवाडाक एकवर्णीयता म्हण्टात.

एकदिशीत्व : लेसर उजवाड दोन अंतर्गोल हारशांच्या अदमासान विशिश्ट तरेन निर्माण जाता देखून लागींलागीं एकेच दिशेन वता. साद्या लेसराविशीं उजवाड अपस्करण 90° रेडियन (अरियमान - कोन) इतकें कमी आसता. म्हणजे उजवाड शलाका दर मीटर अंतराउपरांत एक मिमी. इतलीच आसता.

दीप्ति - तीव्रताय : उजवाडाची दीप्ति - तीव्रताय ही प्रतिघन कोनांतल्यान वचपी शक्ती आसा. ही ल्यूमेन प्रती मी^२ स्टरेडियनांत मेजतात. ती सुर्याच्या शंबरपट चड आसता.

सगळ्या लेसर प्रकारांत क्रियाशील माध्यमाच्या रेणूंक ऊर्जा दिवन उत्तेजित करतात. ह्या कार्याक उजवाड पंप अशें म्हण्टात. ऊर्जा पातळेंतल्या रेणूंची समष्टि - व्यस्तता घडोवन हाडप हो एक प्राथमिक आनी गरजेचो भाग जावन आसा. ही ऊर्जा रवंयच्या स्वरुपांत दितात ताचेवयल्यान लेसरचे प्रकार जातात. चडकरून सगळ्या लेसर प्रकारांत माणिक लेसरप्रमाण त्रिस्तरीय ऊर्जा पातळ्यांचो उपेग करतात.

प्रकार - १) माणिक लेसर : ह्या लेसरांतल्यान भायर पडपी ६९३ ते ७०५ नॅनोमीटर (१ नॅनोमीटर = 90° मी.) तरंगलांबायेचो तांबडो उजवाड सु. एक वॉट शक्तीचो आसपाक शकता. हाची कार्यक्षमता सु. १% इतली आसता. α - स्विचींग क्रियेन (ह्या तंत्राचो उपेग करून लेसर प्रकाशांतल्या कार्यशक्तींत व्हड प्रमाणांत वाड घडोवन हाडूं येता) एक नॅनोसेकंद (90° सेकंद) कालावधींत 90° वॉट शक्त मेळपाक शकता. ह्या उजवाडाची सुसंगती कमी दर्जाची आसता. हो मुखेलपणान होलोग्राफींत वापरतात.

२) इट्रियम - अॅल्युमिनियम - गार्नेट (YAG) लेसर : हो चार ऊर्जा पातळ्यो (चतुः स्तरीय) प्रकारचो आसून तातूंत निओडिमियम अपद्रव्य आशिल्ल्या इट्रियम अॅल्युमिनियम गार्नेट ($Y_3Al_5O_{12}$ त ०.५ ते २% निओडिमियम अपद्रव्य) हाचो क्रियाशील माध्यम म्हणून उपेग

करतात.

३) निओडिमियम कंवची लेसर : निओडिमियम अपद्रव्य आशिल्ल्या कारणान ह्या प्रकारांतूय YAG लेसर इतल्याच तरंगलांबायेचो उजवाड मेळटा. हातूंत बेरियम, क्राउन ह्या प्रकाराचें कंवचेंत २ ते ६% निओडिमियम (Nd^{3+}) अपद्रव्य घातिल्लें आसता.

४) व्हायब्रोनिक लेसर : ह्या प्रकाराच्या लेसरांत ऊर्जा दिवन माध्यमांतले रेणू उद्दीपित केल्यार मेळपी ऊर्जा लेसर फोटॉन (उजवाडकण) आनी फोनॉन (माध्यम द्रव्याच्या स्फटिक जालकाच्या कंपनगतीचे ऊर्जाकण) हांच्यांत विभागता. ताकालागून प्रदान लेसर उजवाड एकाच तरंगलांबायेच्या पट्ट्यांतली रवंयचीय तरंगलांबाय मूल्य धारण करपाक शकता.

५) वर्णकेंद्र लेसर : ह्या मातशा वेगळ्या तरेच्या व्हायब्रोनिक लेसरांत पोटॅशियम फ्ल्युओरायडासारक्या क्षार हॅलायडाचो स्फटिक वापरतात. स्फटिकाचेर उंचेल्या ऊर्जायुक्त इलेक्ट्रॉनांचो मारो केल्यार तातूंत स्फटिकदोश निर्माण जातात. ह्या दोशांकलागून पयलींच्या नितळ पारदर्शक अशा स्फटिकांत वेगवेगळ्या जाग्यांत वर्णकेंद्र (घन अवस्था भौतिकी) निर्माण जातात. अशा सदोश स्फटिकाचो वापर करून मेलित स्वरुपाचो लेसर तयार करूं येता.

६) अर्धसंवाहक संधी : हे प्रयुक्तीचो सोद १९६२त आयबीएमचे (इंटर नॅशनल बिझिनेस मशिन्स ह्या कंपनीचे) प्रयोगशाळेंत पयलीं लागलो. अर्धसंवाहकांतलो संवाहक ऊर्जापट्ट हो पयलीं उत्तेजित अवस्थेचें निर्देशन करता अशें मानलें जाल्यार तातुंतली संयुजी ऊर्जापट्ट निम्नतम पातळी तयार जाता. P आनी N प्रकारच्या अर्धसंवाहकाचो एक संधी द्विप्रस्थ घेतलो आनी ताचेर संवाहनाक फाव अशें विद्युत् वर्चस् (विद्युत् दाब) प्रस्थापित केलो जाल्यार ताकालागून द्विप्रस्थ उत्तेजित जावन तातूंत समाष्टिव्यस्तता निर्माण जाता आनी लेसर क्रिया संपन्न जावपाक शकता.

७) वायू लेसर : हीलियम आनी निऑन ह्या दोन मिश्रणांचो क्रियाशील माध्यम म्हणून उपेग करून पयलो वायू लेसर अ. जाव्हन, डब्ल्यू आर् बेनेट आनी डी. आर् हेरियट हांणी १९६० वर्सा पयलीं तयार केलो.

८) द्रव लेसर : विरल मृत्तिका ग्राभ संयुगां (ग्राभण) हीं खर अनुस्फुरक (एकाद्र्या ऊर्जास्रोतान उद्दीपित केल्याउपरांत उजवाडाचें उत्सर्जन करपी) आसतात. तांचेपसून ६,१३० हे तरंगलांबायेची लेसर शलाका मेळटा. हेर विरल मृत्तिका ग्राभ संयुगांपसुनूय लेसर उजवाड मेळपाक शकता.

९) एक्सायमर लेसर : आरगॉन, क्रिप्टॉन जांव झेनॉन ह्या वायूंच्या क्लोरायड आनी फ्ल्युओरायड ह्या संयुगांक तांचे निम्न अवस्थेपरस उत्तेजित अवस्थेंत चड थीरताय आसता. ताकालागून वेगवेगळ्या वायूंत विद्युत् विसर्जन करून जांव ह्या अणूंचेर इलेक्ट्रॉन

शलाकेन मारो केल्यार हीं संयुगां निर्माण जातात. ह्या रवीणभंगुर रेणुंच्या समष्टींत सोंपेपणान व्यस्तता निर्माण जावन लेसर उजवाड मेळपाक शकता.

१०) रसायनीक लेसर : हे पद्दतींत दोन रसायनीक विक्रियाशील वायूंचें मिश्रण घेवन तातूंत ऊश्मोसर्गी (उश्णता उत्सर्जित करपी) विक्रिया (जंबुपार प्रारण जांव ऊर्जायुक्त इलेक्ट्रॉनांच्या आदारान) घडोवन हाडटात. कांय विक्रियांनी निर्माण जावपी रेणू उत्तेजित अवस्थेंतूच आसतात आनी तातूंत तापमान व्यस्तता निर्माण जावपाक शकता. अशा रेणूपसून लेसर उजवाड मेळोवपाक येता.

११) क्ष-किरण लेसर : अमेरिकेंतल्या लॉरेन्स लिव्हरमोर नॅशनल लॅबोरेटरींत जी. चॅप्लिन हाणें एका ल्हान अणुबाँबाचो स्फोट करून त्यापसून मेळपी ऊर्जेचो उपेग करून क्ष-किरण लेसर (तरंगलांबाय १-४ नॅनोमीटर) मेळयल्ल्याची म्हायती सांपडल्या. हे विक्रियेचो कालखंड 10^{-12} ते 10^{-9} सेकंद इतलो आसुंये असो अदमास आसा.

१२) गतिशील वायू लेसर : वायूवयलो दाब अचकीत वाडयलो जाल्यार ताच्या तापमानांत खूब वाड जाता. ताकालागून तातुंतले जायते अणू वा रेणू उत्तेजित अवस्थेंत वतात. हून वायूचें एका ल्हान तोंडाचे तोंटयेंतल्यान भायर प्रसरण जावपाक दिल्यार ताच्या तापमानांत एकदम घट जाता. वेगवेगळ्या उत्तेजित अवस्थांतले रेणू आपले निम्न पातळेर एकेच त्वरेन परत येनात ताकालागून कांय रेणूंत एका मर्यादित स्वरुपाच्या कालखंडाखातीर तापमान व्यस्तता मेळपाक शकता. हाचो फायदो घेवन तातूंत लेसर विक्रिया संपन्न करूं येता.

१३) मुक्त इलेक्ट्रॉन लेसर : उजवाडवेगाच्या तुल्यबल अशा वेगान प्रवास करपी इलेक्ट्रॉन शलाकेचेर (ऊर्जा अदमास ४३० Mev) आवर्ती चुंबकीय क्षेत्र लायल्यार तिच्या गतिमार्गांत वांकडें - तिकडें विचलन घडटा. गतिमार्गांत जावपी प्रतिप्रवेगाकलागून इलेक्ट्रॉन गतिरोधक प्रारण (ब्रेम्सस्ट्राहलुंग प्रकारचें प्रारण) उत्सर्जित करता. एके वटेन परावर्तक लावन त्या उपकरण विभागाक उजवाडीय अनुस्पंदकाचें स्वरुप दिलें जाल्यार तातूंत फुडेंफाटीं प्रवास करपी उजवाड आनी इलेक्ट्रॉन शलाका हांचेमदीं परस्पर क्रिया संपन्न जावन परिणामी उत्सर्जित उजवाड सुसंगत स्वरुपाचो जाता (तरंगलांबाय सु. ६५० मायक्रॉन आनी प्रदान ऊर्जा १० ते १०० किलोवॉट). स्टॅनफोर्ड विद्यापिठांतल्या जे. एम्. जे. मॅडे हाणें १९७१ वर्सा मुक्त इलेक्ट्रॉन लेसरची कल्पना मांडली. खरेपणीं ह्या तत्त्वाप्रमाण कार्य करपी लेसर १९७६ वर्सा पयलीं कार्यान्वित करपांत आयलो.

१४) रंजक लेसर : कांय कार्बनी रंजकांचेर उजवाड घातलो जाल्यार ते ताचें शोशण करून आपाती उजवाडापरस वेगळ्या तरंगलांबायेच्या अशा अनुस्फुरक उजवाडाच्या स्वरुपांत ताचें परत

उत्सर्जन करतात. उत्सर्जित उजवाड एकेच कंप्रतेचो नासून तातूंत एका कंप्रतापट्ट्यांतली कंप्रता सांपडटा. अशा रंजकाच्या उत्सर्जित उजवाडांतली एक कंप्रतेची वेंचणूक करपी येवजण वापरून त्या थाराविक कंप्रतेचो लेसर उजवाड मेळोवपाक येता.

लेसरचे उपेग - १) लेसर शलाकेंत प्रारण उर्जेचें खूब व्हड प्रमाणांत केंद्रीकरण जाता. हे शक्तीकलागून लेसर शलाकेच्या आदारान जड धातूच्यो कांबी कापप, वितळजोडक्रियेन दोन धातूंचे कुडके सांधप, तांकां बुराक करप सारकिल्लीं कामां सोंपेपणीं करपाक येतात. तशेंच लेसर शलाका आकारमानान ल्हान आशिल्ल्यान हीं कामां न चुकतां आनी बारीकसाणेन करपाक येतात.

२) लेसर शलाका एकवर्णीय (निश्चीत अशी एकेच तरंगलांबायेची) आशिल्ल्यान तिचो उपेग वर्णपटविज्ञान, समस्थानिक द्रव्यांचें अलगीकरण हांचेरखातीर करतात.

३) लेसर शलाका एकवर्णीय, एकदिशीय आनी सुसंगत आशिल्ल्यान एकाद्र्या माध्यमांतल्यान भोंवडी केल्यार तिच्या आकारमानांत व्हडलोसो फरक पडना. ताकालागून व्हडलीं व्हडलीं अंतरां (देखीक - धर्तरी आनी चंद्रांमदलें अंतर) लेसरान अचूकपणान मेजपाक येतात.

४) वेवसायीक उपेग : ग्राहक भांडारांत दर एक विकपाच्यो वस्तू वळखुपाखातीर कांय थारावीक उब्यो रेणो आसपी एक संकेतावली थारायल्या. लेसर शलाका आनी उजवाड द्विप्रस्थ ह्या प्रयुक्तींचो उपेग करून वस्तूंची वळख आनी मेजणी हांच्या आदारान करतात. ह्या कामाखातीर सर्वव्यापी उत्पादित वस्तू संकेतावलींचो उपेग करतात. तशेंच खंयच्याय प्रकारची संख्यात्मक म्हायती लेसरच्या आदारान एके तबकडेचेर खोदून सांठोवपाक येता.

५) होलोग्राफी : त्रिमितीय छायाचित्रण आनी म्हायती साठोवपाखातीर लेसरचो उपेग जाता. पयलो होलोग्राम १९४८ वर्सा डेनिस गॅबर हाणें लेसरच्या सोदापयलींच तयार केलो. पूण खरेपणीं लेसरचो सोद लागल्या उपरांतूच होलोग्राफीचो विकास जालो.

६) संदेशवहन: लेसर उजवाड शलाकेचो उपेग आतां म्हायती आनी संदेशवहनाखातीर व्हड प्रमाणाचेर करतात. रेडिओ वाहक तरंगाच्या आदारान जेप्रमाण श्राव्य आनी दृक म्हायतीचें रेडियोच्या आदारान संदेशवहन करतात तसोच उजवाडीय तरंगाचो वाहक म्हणून उपेग करून ताच्या आदारान कंवचेच्या तंतूमदल्यान जायते संदेश पयसुल्ल्या अंतरामेरेन धाडपाक येतात. हे पद्दतीची संदेशवहनक्षमता खूब व्हड प्रमाणांत आसता.

७) उत्पादन क्रिया : घड्याळांतल्या भागांचें घर्शण कमी करपाखातीर जीं कृत्रिम रत्नां वापरतात तांचें वेधन लेसरच्या आदारान अचूक आनी सुबकपणान करूं येता. ह्या कामाखातीर कार्बन डाय-ऑक्सायड लेसरचो उपेग जाता. संगणक नियंत्रित कार्बन डाय -

ऑक्सायड लेसरचो उपेग करून कारखान्यांत धातू जांव हेर वस्तूंपसून जाय आशिल्ल्या खास आकाराचे कुडके कापून तयार करपाची क्रिया स्वयंचलितपणान करूं येता. तशेंच जाय तशीं संकलित इलेक्ट्रॉनीय मंडलां कापून काडपाखातीर जांव शिंपपाखातीर कपडो वेवस्थीत कापपाखातीरूय लेसरचो उपेग करतात.

८) वितळजोडकाम : कार्बन डाय - ऑक्सायड संतत तरंग १,००० ते १५,००० वॉट लेसरच्या आदारान वेगवेगळ्या धातूंत वितळ - जोडकाम करपाक येता.

९) वैजकीय सुविधा : वैजकीय शस्त्रक्रियेंत लेसरचो उपेग करून शरीर - चिकित्सा घेवं येता. कापिल्ले कातीचेर शलाकेकलागून निर्माण जाल्ल्या उच्च तापमानाकलागून वांगडा दाहकर्मय जाता आशिल्ल्यान लेसर शलाकेच्या आदारान केल्ली शस्त्रक्रिया रगताबगर जाता. आतकड्यांचेर निर्माण जाल्ल्या घायांतल्यान रगतस्त्रव थांबोवपाखातीर जांव दोळ्यांतलें दृक्पटल विस्थापित जाल्यार तें वितळजोड क्रियेच्या आदारान साधून परत मूळ जाग्यार बसोवपाखातीर जांव काळजाचे शिरेंत आडरवळ निर्माण जावन ती बंद जाल्यार ते आडरवळीक बुराक मारपाखातीर लेसर शलाका वापरतात. तशेंच ज्या जाग्यार शस्त्रक्रियेखातीर सुरी सोंपेपणी पावपाक शकना अशा जाग्यार लेसर शलाका ऊर्जा तंतूच्या आदारान व्हरतात. व्हायरस संसर्गाकलागून योनिमार्गांत निर्माण जाल्ल्या चामखिळसाख्या वाडीचें निर्मूलन करपाखातीर जांव गर्भाशयापसून जावपी अपसामान्य रगतस्त्रव थांबोवपाखातीर लेसर शलाकेचो उपेग जाता. शरीरांत ज्या जाग्यार उदक नाका आसता ताच्या उपायाखातीर कार्बन डायऑक्सायड लेसर शलाका चड प्रभावी थारता. शरीरांतल्या हेर नाजूक जाग्यांनी वापरपाखातीर एक्सायमर लेसर शलाका उपेगी थारता. आरगॉन लेसरच्या आदारान कोलॅजेनांत (हाडां तशेंच कात आनी स्नायुरजू हांच्यांतल्या तंतुमय प्रथिनांत) उजवाडरसायनीक विक्रिया घडोवन हाडूं येता. आरगॉन पंप रंजक लेसरच्या आदारान रगतदात्याच्या रगतांतलें परिसर्प, यकृत शोथ - ब, श्वेतकोशिकाबुद ह्या रोगांचे व्हायरस नश्ट करपाक येतात.

१०) लश्करी उपेग : एकाद्र्या जाग्यापसून दुसऱ्या खंयच्याय थारायल्ल्या जाग्याचें अंतर थारावपाखातीर लेसरचो उपेग जाता. लक्ष्य वेधन करपाखातीरूय लेसर शलाका वापरतात. अमेरिकेच्या 'स्मार्ट बाँबा' चें YAG प्रकारच्या लेसरच्या आदारान मार्गदर्शन केल्ल्यान तो नेम धरिल्ल्या जाग्याचेर अचूकपणान पडटा. क्षेपणास्त्रां, नाळ आनी रायफलीसारकीं ल्हान शस्त्रां हांचेखातीरूय लेसरचो उपेग करतात. नेम धरिल्ल्या जाग्याचें अचूक अंतर समजुपाखातीर लेसर परासमापकाचो वापर करूं येता. विश्वारी वायूचें अस्तित्व वळखुपाखातीर लेसर शलाकेचो उपेग करपी संवेदनशील उपकरण तयार केलां. रसायनीक ऊर्जेन उत्तेजित केल्ल्या लेसरच्या आदारान

रणगाडे आनी विमानविरोधी क्षेपणास्त्रांचो नाश करूं येता. खर लेसर उजवाड क्षेपणास्त्राचेर पडल्यार उश्णतेकलागून ताच्या भायल्या आवरणाचो नाश जाता, जांव ताच्या भितरल्या इलेक्ट्रॉनीय नियंत्रण प्रणालीचो नाश जावन तें सकयल पडटा.

११) अणुकेंद्रीय संघटन विक्रिया : घनिकृत ड्यूटेरियम वा ट्रिटियम वा ड्यूटेरियमयुक्त पॉलिएथिलिनाची सु. ०.२ मिमी.ची गुळी तयार करून तिचेर एकाच वेळार जायत्या उच्च ऊर्जा लेसर उजवाडाचो झोत सोडटकच थंय व्हडा प्रमाणांत उश्णता निर्माण जावन थंयच्या पदार्थाचें बाष्पीभवन जाता आनी तातुंतल्यान सामक्या उण्या काळांत एके उच्च तापमानाची खर अशी गुटिका निर्माण जाता.

१२) लेसर उजवाड रसायनशास्त्र : ह्या भौतिकीय रसायनशास्त्राच्या फांट्यांत लेसर उजवाडान रसायनीक विक्रिया प्रवर्तित, रुपांतरित वा संनियंत्रित करपांत येवन तांच्या गतिविज्ञानाचो अभ्यास करपाक येता. एक - आघाती रसायनीक विक्रियेंतल्या मदल्या टप्प्याचो सोद घेवपाखातीर लेसर किरणांचो बरो उपेग जाता. हे पद्दतींत खाशेल्या तरंगलांबायेच्या लेसर किरणांचो वापर करून एके खाशेले अवस्थेंत आसपी रेणू निर्माण करून तांच्या आदारान रसायनीक विक्रियेचो अदमास घेवं येता. तशेंच सामान्य तापमानाक ज्यो विक्रिया घडून येनात त्यो लेसरच्या आदारान घडोवन हाडूं येतात. १०^{-१२} सेकंदाच्या खर लेसर स्पंदांच्या आदारान बेगीन घडपी भौतिक आनी रसायनीक विक्रियांचो अभ्यास करूं येता.

१३) नैकरेशीय प्रकाशकी: लेसरच्या सोदापयलीं माध्यमाचे उजवाडीय गुणधर्म हे उजवाडकिरणांच्या खरपणाचेर आदारून रावनात अशें मानताले. लेसर उजवाडाची खरता खूब चड आशिल्ल्यान तातुंतलें विद्युत् क्षेत्र १०^९ - १०^{१०} वोल्ट/सेंमी. इतकें व्हड आसता. लेसर उजवाडाच्या ह्या विद्युत् क्षेत्राचो द्रव्य माध्यमाचेर परिणाम जाता आनी ताकालागून खूब असाधारण अशे वेगवेगळे परिणाम घडून येतात. त्या परिणामांचें विवेचन नैकरेशीय उजवाडांत करतात.

१४) लिडार : धर्तरेच्या वातावरणांतल्या ल्हान कणांच्या अभिज्ञानाखातीर उजवाडीय रडार म्हणजे लिडार उपेगी थारता. हातूंत लेसर उजवाडाचे स्पंद धाडटात आनी वातावरणांतल्या कणांकलागून प्रकीर्णित जाल्लो उजवाड ओडून घेता. ह्या पार्श्वप्रकीर्णित लेसर स्पंदाच्या खरतायेवयल्यान आनी प्रेशीत स्पंद आनी ग्रहण केल्लो स्पंद हातुंतल्या कालखंडावयल्यान वायुकलिल (द्रव आनी घन सामक्या सूक्ष्म कणांचें वायूतलें निलंबन), वातावरणांतल्या वेगवेगळ्या वायूंची दाटसाण आनी अंतर, वातावरणांतली धुसरता आनी दृश्यमानता हांचेविशीं म्हायती मेळपाक शकता.

फुडाराक लागींलागीं सगळ्या मळांचेर लेसरचो वापर गरजेचो थारपाची शक्यता आसा. विज्ञानांतल्या जायत्या संशोधन विभागांखातीर लेसर तंत्र उपेगी थारता. आयन रोपण केल्ल्यान

अर्धसंवाहक स्फटिकाची विचलित जाल्ली संरचणूक लेसर किरणांच्या आदारान ताच्या भायल्या भागाचें अनुशीतन केल्यार (तापोवन मागीर रूहव ल्हव थंड केल्यार) परत पूर्णावस्थेंत व्हरपाक येतात. लेसरच्या आदारान रामन परिणामाचो अभ्यास केल्यार ताचेपसून जालकाच्या कंपनक्रियेविशींची म्हत्वाची म्हायती मेळपाक शकता. संगणकशास्त्रांत व्हडल्या व्हडल्या दुर्मिळ ग्रंथांचें मुद्रण आनी पुनर्लेखन करपाखातीर लेसर तबकडेचो उपेग जाता. त्याचप्रमाण सिनेमा, वेगवेगळ्यो कार्यावळी, संगीत रचना हांचीय नोंदणी आनी पुनर्वाचन करूं येता. इलेक्ट्रॉनीय भागांच्या जोडणीखातीर आनी तातुंतले दोश सोदून काडपाखातीर लेसर डारवकाम ही नवी पद्दत आयल्या. हे पद्दतीन मुद्रित मंडलांची जोडणी करतात आनी तातुंतले दोशूय सोदून काडूं येतात.

लेसर उजवाड पदार्थाचेर घातलो जाल्यार ताचेपसून जो खास असो उजवाड मेळटा ताचो अभ्यास करून पदार्थांतलीं घटकद्रव्यां, विशोभित अवस्थेंतली अणुरेणूंची सापेक्ष समष्टी ह्या गजालींचो सोद घेवं येता. लेसर उजवाडाच्या झोताच्या आदारान आयनद्रायूचें निदानूय करपाक येता.

लेसरच्या आदारान लांबायेचें अचूक मापन करूं येता. तशेंच पृथ्वीभागाची सपाटीय अचूकपणान तपासपाक येता. विमान, उपगिरो, चंद्रीम सारकिल्ल्या चल पदार्थांचो मार्ग, तांची सदची स्थिती आनी वेग हांचोय अभ्यास लेसरच्या आदारान करपाक येता. अमेरिकेन लेजिऑस (LAGEOS, लेसर जिओडायनॅमिक सॅटेलायट) हो उपगिरो ५८०० किमी. उंचायेर सोडिल्लो आसून तो लेसर स्पंद धर्तरेवयल्यान परावर्तित करता. ताच्या आदारान धर्तरेच्या भायल्या भागाचें चलन अभ्यासपाक येता आनी ताकालागून भूंयकांप केन्ना जातलो हें सांगपाक आदार जाता.

- कों. वि. सं. मं.

लैंगिक वर्तन : मनीस तशेंच हेर जिवांच्या शारिरीक आनी मनोसामाजीक प्रेरणेंतल्यान घडिल्लें वर्तन. नदर, वास, स्पर्श, उतर सारकिल्ल्या बाह्य घटक आनी विचार, कल्पना, इत्सा सारकिल्ले मानसिक घटक अशा दोनय घटकांच्या प्रभावाखाल कामप्रेरणा निर्माण जाता.

ऋग्वेदांतल्या नारदीय सुक्तांत हे 'कामस्तदग्रे समवर्तताधि' म्हणून मनीस कुळयेचे कामप्रेरणेक पयली सुवात दिल्या. पुर्विल्ल्या भारतांत आदिवासी जमातींत शिशुदेवाची पुजा प्रचलित आशिल्ली. फुडें आर्यांनी शिवलिंग पुजा आचरणांत हाडली. आर्यधर्मांत जे चार पुरुषार्थ सांगल्यात तातूंत काम हो एक आसा. सिग्मंड फ्रॉयडच्या मनोविश्लेशण सिध्दांता प्रमाण काम प्रेरणा ही मानवाची केंद्रिय जिवन प्रेरणा आसा.

• काम ह्या विशयाचेर सद्या उपलब्ध आशिल्ल्या वात्सायनाचो कामशास्त्र

वा कामसूत्र हो ग्रंथ इ. स. तिसऱ्या - चवथ्या शतमानांत बरयल्लो. ताच्याय आदीं उद्दालकयूत श्वेतकेतू, बाभ्रव्य, पांचाल, दत्तकाचार्य, चारायण, सुवर्णनाभ, घोटकमुख, गोनर्दीय, गोणिकापुत्र कुचुमार ह्या पंडितांनी ह्या विशयांचेर ग्रंथ बरयल्ले. पूण हे ग्रंथ आज उपलब्ध नात. वात्सायनाच्या कामशास्त्रा उपरांतय ह्या विशयाचेर जायते ग्रंथ बरयल्ले. तातुंतले कांय उल्लेख करपासारके अशे - (१) कोक्कोक : रतिरहस्य वा कोकशास्त्र (बाराव्या शतमानाआदीं), (२) यशोधर : कामशास्त्रावयली जयमंगला ही टीका (तेरावें शतमान), (३) ज्योतिरीश्वर कवी शेरवर : पंचसायक (तेरावें वा चवदावें शतमान), (४) कल्याणमल्ल : अनंगरंग (सोळावें शतमान), (५) जयदेव रतिमंजिरी ह्या ग्रंथांनी कामवासनेच्यो तृप्ती करपाच्यो पद्दती, तांचीं साधनां वशीकरण, प्रियानुनय, शिशुनोधान, लिंगवृध्दी आदीखातीर येवजुपाचे गुपीत उपाय, युक्त्यो, वेश्येच्या वागणुकीचे नेम अशा तरेच्या प्रस्नांक म्हत्व दिल्लें आसा. तशेंच कामजिणेची म्हायतीय रवुबशी कल्पनाप्रधान आसा.

अस्तंत्या देशांत ह्या विशयावेल्या संशोधनाक एकोणिसाव्या शतमानाच्या निमाणें सुरवात जाली. मॅग्नस हर्शफेल्ड, हॅव्लॉक एलिस, सिग्मंड फ्रॉयड, विल्हेल्म स्टेकेल आदी अभ्यासकांनी कामजिवीताचो विज्ञानीक अभ्यास सुरू केलो. अमेरिकेंत विसाव्या शतमानांत आर्. अल. डिकिन्सन, के. बी. डेव्हिस, अल्. एम. टर्मन, ए. सी. किन्से, डब्ल्यू. एच्. मास्टर्स आनी व्ही. ई. जॉन्सन आदी वैज्ञानिकांनी ह्या विशयाचें शास्त्रीय संशोधन केलें. मास्टर्स आनी जॉन्सन हांच्या मानवी संभोग क्रियेच्या प्रयोगशालेय अभ्यासाचेर ह्यूमन सेक्शुअल रिस्पॉन्स हो ग्रंथ आदारिल्लो आसा.

विसाव्या शतमानांत महाराष्ट्रांत डॉ. र. धों. कर्वे हाणें कामजिविताचेर म्हायती दिवपी 'आधुनिक कामशास्त्र' नांवाचें पुस्तक बरयलां. तशेंच ह्या विशयावयलें समाजस्वास्थ्य नांवाचें नेमाळेंय तो चलयतालो.

कामप्रेरणा ही चडकरून प्राण्यांचे शरिरस्थितीचेर मुखेलपणान लैंगिक ग्रंथीच्या अंतःस्त्रावाचेर आनी रसायनाचेर आदारून आसता. हीं रसायनां रक्तप्रवाहांतल्यान प्राण्याच्या मेंदवामेरेन पावलीं म्हण्टकच तो प्राणी लैंगिक वर्तनाक प्रवृत्त जाता आनी सर्वसादारणपणान सजातीय भिन्न लिंगीय प्राण्याचेर आकर्शांत जावन संभोगक्रियेंत परिणत जावपी प्रक्रिया ताचे कडच्यान घडटात. लैंगिक रसायनाक लागून जुवान अवस्थेंत प्रवेश करपी नर - मादीचे कुडींत जायते आंतरीक आनी बाह्य बदल घडून येतात. नरांमदीं आवाज फुटप, ओंठार, दाडयेर, छातयेर तशें हेर भागांचेर केंस येवप, जाल्यार मादयेंत स्तनांची वाड जावप आदी बाह्य लैंगिक लक्षणां प्रकट जातात. तशेंच नरांमदीं बीजग्रंथींची वाड पुराय जावन विर्यत्पादन आनी मादयेमदीं रजोदर्शन वा मासिक पाळी सुरू जाता. जुवान नर - मादयेच्या मनांत नव्यो इत्सा - आकांक्षा जाग्यो जातात. ताका नवी अस्वस्थता जाणवता

आनी एकामेकांविशीं आकर्शणय दिसूंक लागता. मनशांच्या लैंगिक वर्तनाचेर ह्या रसायनांभायर, मनशाचेर ल्हानपणापसून घडपी संस्कार, ताणें आत्मसात केल्ल्या लैंगिक जिणेविशींच्यो पारंपारीक कल्पना, ताचें शिक्षण, व्हड व्यक्तीच्या वर्तनाचे आदर्श, कामोद्दीपक साहित्याचें वाचन, सिनेमा आदींचो प्रभाव पडटा.

दर एका मनशाचे जिणेंत कामप्रेरणेची खरसाण पिरायेच्या वेगवेगळ्या अवस्थांत वेगवेगळ्या प्रमाणांत जाणवता. सान अवस्थेंत ही प्रेरणा सौम्य प्रमाणांत आसता आनी सादारणपणान तरणे पिरायेचे अवस्थेंत तिची खरसाण वाडूंक लागता. प्रौढावस्थेंत तिचो प्रभाव सगळ्यांत चड आसता.

प्रजोत्पादनाचे नदरेन नर आनी मादी हांचो संभोग हो लैंगिक कामशमनाचो एकसुरो प्राकृत मार्ग आसा. अशा संभोगाक लागुनच प्रजोत्पादन शक्य जाता. मनीस तशेंच सगळ्या प्राण्यांचे बाबतींत हें खरें आसलें तरी सद्या शास्त्रज्ञांनी कृत्रिम वीर्यसेचन (आर्टिफिशियल इन्सेमिनेशन) शक्य केलां आनी ताचो गायो, म्हशी आदी पाळीव जनावरांचेर सर्वास उपेग करून संभोगाबगर संतत निर्माण करपाचें शास्त्र सोदून काडलां. सुप्रजनन शास्त्राचे नदरेन तशेंच संभोगांत येवपी कांय शारिरीक अडचणींचेर मात करपाच्या हेतुनय मनशाचेर ताचो उपेग करपाक सुरवात जाल्ली आसा. धर्मीक सांप्रदायांचे नैतिकतेचे नदरेन ताका विरोध जाला. तशेंच ताचो दुरुपयोग जावपाचो भंय आसा अशें दिसूंक लागलां. तेखातीर मैथुनाबगर प्रजोत्पादनाचें आनी कामशमनाचे हेर मार्ग असैमीक, अनैतिक आनी विकृत समजप जातात.

समागमांत शारिरीक मैथुनक्रियेवांगडा हेर गजालींकूय बरेंच म्हत्व आसता. तातूंत वांटो घेवपी दादलो - बायलेच्या शरिरावांगडा मनाचोय दाट संबंद आसता. समागमांत नर - मादयेच्या संतुश्टपणाच्या अणभवाक म्हत्व उरता. पूण दादल्यांच्या संदर्भांत विर्योत्सर्जनाच्या रुपान दिसपी लक्षणासारखें बाह्य शारिरीक लक्षण बायलांचे बाबतींत दिसना. बायलमनीस ही तृप्ती मानसिक तरेनच अणभवूंक शकता. मनान आनी कुडीन निरोगी दांपत्य संभोगावरवीं लैंगिक तृप्ती भोगपाक पावता. पूण निराशा, अतिचिंताग्रस्तता, जीणेच्या हेर मळांवयली विफलता आदी कारणांक लागून संभोग क्षमतेचेर विपरीत परिणाम जावं येता. लैंगिक संभोग हो उच्चतम तृप्तीचो अणभव जाल्ल्यान लैंगिक स्वैराचाराक तेवरवीं प्रोत्साहन मेळपाची शक्तताय निर्माण जाता. स्वैराचार हो समाजाचे मांडणेक मारक आशिल्ल्यान कामवर्तनाचेर नियंत्रण दवरपाखातीर दर एका समाजांत कायदे केले आसात. नितीनेम आनी रुढी घालून दिल्ल्यो आसात. तशेंच वेगवेगळ्या समाजांत कामवर्तनाविशीं वेगवेगळे विधीनिशेध रूढ आसात.

दादले बायलां मदल्या लैंगिक संबंदाचें नियंत्रण दवरपाखातीर सगळेकडेन लग्नाची पद्दत प्रचलित आसा. दुसऱ्या

मनशाकडे बळजबरेन संभोग करप हें सगळेकडेन निशिध्द आसून कायद्यान तो शिक्षापात्र गुन्यांव थारता. तशेंच एकाच घराण्यांतलें लागसारचें रगताचें नातें आशिल्ल्या मनशांमदलें लग्न वा लैंगिक संबंद नैतिकतेचे नदरेन निशिध्द मानिल्लो आसा. हो कायदो तोडप म्हळ्यार एक गंभीर नैतिक गुन्यांव करप अशें समजतात. पूण खंयच्या खंयच्या आप्तांमदलो लैंगिक संबंद निशिध्द आसा हातूंत मात वेगवेगळ्या समाजांत वेगवेगळ्यो रुढी मेळटात. चडशा सगळ्या धर्मांत आनी संस्कृतींत आवय - पूत, बापूय - धूव, भाव - भयण हांचे मदलो लैंगिक संबंद निशिध्द मानिल्लो आसा. पूण किरिस्तांव आनी मुसलमान समाजांत बापोल भाव - भयणांच्या लग्नाक मान्यताय आसा. हिंदू समाजांत ती ना. जायत्या आदिवासी जमातींमदीं एके टोळ्येंतल्या चल्याचें वा चलयेचें लग्न त्याच टोळ्येंतल्या चली वा चल्या वांगडा जावंक शकना. हिंदू धर्मांतल्या कांय जातींत एका गोत्रांत लग्न करप निशिध्द मानलां.

सगळेकडे लग्नसंबंदाक वा लग्नाउपरांतच्या लैंगिक संबंदाक सामाजिक मान्यताय आसा. पूण लग्नाबगर वा लग्नापयलीं लैंगिक संबंदाविशीं मतभेद आसात. कांय आदिवासी समाजांत चले चलयांक तरनाटे अवस्थेंत एकठांय वावुरपाक मेकळीक आसता. तांच्या लैंगिक वेव्हाराचेर कसलेंच बंधन नासता. गांवचे शीमेवयले व्हड झोपडेंत (गोटूल) सगळे चले चलयो एकठांय रावतात. पूण एक फावट विधीवत लग्न जालें म्हण्टकच बायल - घोवाच्या समागमाचेर आनी उलोवपा चलपाचेर खर निर्बंध आसतात. हेर जायत्या असंस्कृत समाजांतय लग्नाआदले संबंद गैर मानीनात. पूण लग्न जातकच मात घोव - बायलां भायर हेर कोणाय कडेकन संबंद अनैतिक मानतात. लागीं लागीं सगळ्याच समाजांत लग्न संबंद धार्मिक विधीवरवीं करप जाता. अशा विधीबगर कायद्याचे नोंदणे वरवीं केल्ल्या संबंदाचो लोक आता स्विकार करूंक लागल्यात. चडशा सगळ्या लोकांत समलिंगी मनशाकडे लैंगिक संबंद (Homo Sexuality) दवरप म्हळ्यार धर्माच्या, नीतीच्या आनी समाजीक योग्यतायेचे नदरेन अयोग्य समजतात. वेशागमनांतल्यान जाल्ल्या लैंगिक संबंदाविशींय समाजांत मतभेद आसात. कांय समाजांत ताका नियंत्रित रुपांत मान्यताय मेळ्ळ्या. कांय समाजांत मेळूंकना. तर कांय समाजाचे ताचेर कसलेच निर्बंध नात.

जायत्या देशांतल्या पुर्विल्ल्या साहित्यांत दादले बायलेच्या समागमाचो आनंद द्विगुणीत करपाक संभोगासना आनी शरिराच्यो हालचाली आदींचें मार्गदर्शन मेळटा. भारतांत वात्स्यायनाचें कामसूत्र, कोक्कोचें रतिरहस्य आदीं ग्रंथांत कामसुरवाचे वृद्धीखातीर संभोगासना, आलिंगन प्रकार आदी जायते तरेच्यो सुचवण्यो आसात. खजुराहो, मोदेरा, कोनारक, वेरूळ हांगाच्या देवळांत वेगवेगळीं संभोगासनां दाखोवपी शिल्पां आसात. सोळाव्या शतमानांतलो चित्रकार ज्यूलो

रोमानो हार्ची तेचपरी हेर जायत्या चित्रकारांचीं मैथुनाच्या आसनाचीं चित्रां इटलींत आनी ग्रीसांत उपलब्ध आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लैंगिक विकृती : अनफाटी लैंगिक कृती (Sexual deviation). हातूंत प्रतिलैंगिकता (Trans Sexuality), आंतर लैंगिकता (Inter Sexuality), समलिंगी कामुकता (Homo Sexuality), अगम्य आप्त संभोग (Incest), वस्तुकामुकता (fatisism), बालकामुकता (Pedofelia), वेशांतरण (Transvetism), लिंग प्रदर्शन प्रवृत्ती (Exhibitionism), लिंग दर्शन सुखकामुकता (Virism), परपिडन रती (Sadism), स्वपिडन रती (Mesocism), लिंग स्पर्श कामुकता (frotionism) आदी विकृतींचो आस्पाव जाता.

ह्या विकृतींकडे पळोवपाची आधुनिक काळाची भुमिका आधुनिक काळाच्या समाजीक आनी मनोविज्ञानीक संदर्भांत पुरातन भुमिकेपरस समजस आशिल्ल्यान अशा अपाकृतीक लैंगिक कृतीक सरसकट लैंगिक विकृती म्हणनासतना ताका लैंगिक अपमार्गण ही संज्ञा दिवप जाल्या.

समाजीक, कुटुंबीक वातावरण, नैतिकता, संगत, लैंगिक कृतीबद्दल अज्ञान, अपसमज, भयगंड, एकलेंपण, स्वताचे कामूक शक्तीबद्दल न्यूनगंड हीं अपमार्गणाचीं कांय कारणां आसात.

लैंगिक जिवीताचेर नैतिकतेचे नदरेन समाजीक बंधनां घालप गरजेचें जालें. हाका लागून लैंगिक जिवीत आनी ताच्या वेव्हारा संबंदीं गुप्तताय पाळपाची वृत्ती निर्माण जाली. गुप्तताय, समाजीक बंधनाचें दडपण हाकालागून लैंगिक कृती संबंदीं गैरसमजुती निर्माण जाल्यो. ह्या गैर समजुतींतल्यान मानसिक तशेंच शारिरीक विकृतीक सुवात मेळ्ळी.

लैंगिक शिक्षण : लैंगिक विकृती पयस करून निरामय अशा लैंगिक जिवनाचो आस्वाद घेवपाचें शिक्षण लैंगिक शिक्षणावरवीं साध्य करूं येता, अशी लैंगिक शिक्षण समर्थकाची अपेक्षा आसा. हें लैंगिक शिक्षण मनीस प्रजननक्षम जावचे आदी म्हणजेच चल्यांक पिरायेच्या बाराव्या वर्सा आनी चल्यांक पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा दिवप योग्य समजतात. लैंगिक शिक्षणांत बायल दादल्यांच्या जननेंद्रियांची रचना, तांचें कार्य, प्रजनन यंत्रणा तेचवांगडा जननेंद्रियाची नितळसाण, तांचे रोग तशेंच लैंगिक व्यवहाराविशींचीं धर्मीक आनी समाजीक नीतिबंधनां आदींची म्हायती आस्पावची. हातुंतली रवंयची म्हायती वयाचे रवंयचे अवस्थेंत आनी कशे तरेन दिवंची तें बालविकास तज्ञांच्या आनी शिक्षणतज्ञांच्या सल्ल्यान थारावंचें अशें जाणकारांचें मत आसा.

सुरवेक म्हळ्यार मुळावें गिन्यान आवय बापाय वरवीं दिवं येता. भुरग्याक मुळावी आरोग्याविशीं जतनाय, जननेंद्रियाची नितळसाण

हे विशींची म्हायती देखींसयत दिवं येता. भुरग्याक सोप्यो आनी आरोग्यकारक अशो शारिरीक संवयी लावप आनी तेखातीर फाव ती मनोवृती तयार करपाचें काम तांणी करूं येता. तेखातीर खासा आवय बापायक तशा प्रकारचें सुयोजित लैंगिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचें मार्गदर्शन मेळूंक जाय. प्रजोत्पादन यंत्रणेचें सामान्य गिन्यान दिवप, लैंगिक विशयाविशीं वैज्ञानीक मनोवृती तयार करप, लैंगिकतेविशींच्या समाजीक अडचणींक तोंड दिवपाखातीर फाव ती फाटभूंय तयार करपाकडेन लक्ष दिवप, बायल दादल्यांच्या शरिरांतली प्रजोत्पादन यंत्रणा, गर्भधारणा, गर्भविकास, बाळंटेरपण आदींची म्हायती थोडक्यांत पूण भुरग्याक समजता, पचता अशे भाशेंत आनी रवंयचोच आडपड्डो दवरीनासतना स्पश्ट वर्णन करपाची तजवीज शाळेंत जावं येता.

माध्यमिक आनी उच्च शाळांत लैंगिक शिक्षणावरवीं प्रजनन, मासिक ऋतुचक्र, जननेंद्रियाचें आरोग्य, तांचे रोग (गुप्त रोग, एड्स), लैंगिक विकृती हांचेर केंद्रित दवरूं येता. लैंगिक शिक्षणाचो जो भाग वर्गांतल्या विशयांत आस्पाव करूंक मेळना तेखातीर तज्ञांचीं भासाभासात्मक उलोवपां आयोजीत करपाची वेवस्था करूं येता. लैंगिकता ही जिणेंतली एक प्रबळ आनी विधायक शक्ती आनी प्रेरणा आसा. विद्यार्थ्यांक तांच्यांतलें जें बरें, निकोप आनी निरोगी आसा ताचें रसग्रहण करूंक शिकोवप, तशेंच लैंगिक अपमार्गण, स्वैराचार हांची अनिश्चिता आनी तें टाळपाखातीर गरज आशिल्ली आरोग्यकारक अशी रवर मनोवृत्ती हांचो तांच्यांत विकास जावंक दिवप हो ह्या शिक्षणाफाटलो उद्देश दवरचो. लैंगिक शिक्षणाचो धर्म आनी नीतीकडे दाट संबंद उरता ताकालागून लैंगिक शिक्षणांत धर्मीक नीतिनेमाची म्हायती दिवप गरजेचें. कांय अस्तंत्या देशांत लैंगिक शिक्षणाचे शालेय परियेवजणेंत धर्मगुरूंचो वा धर्मोपदेशकांचो आदार घेवप जाता. भारतांतय ही नदर लैंगिक शिक्षणाविशींचें सर्वमान्य धोरण थारायता आसतना आनी त्या शिक्षणाची परियेवजण करता आसतना दवरूंक जाय.

लैंगिक शिक्षणांत म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार भुरगीं आनी तांच्या संगोपन संस्करणाक जापसालदार आशिल्ले आवयबापूय. हेर प्रौढ लोक आनी शिक्षक हांचेकडल्यान मानवी लैंगिकतेचेर उक्तेपणान भासाभास जावंक जाय. लैंगिक शिक्षणाचे वर्ग बालवर्गासावन कॉलेजमेरेनच्या सगळ्या स्थरांचेर आयोजीत करूंक जाय आनी तातूंत शिक्षण घेवप्यांक कसलेंच दडपण आसूंक फावना. ह्या कार्यक्रमांतले शिक्षक आपआपल्या विशयांत तरबेज आसूंक जाय आनी अशा कामाक समाजाचो रवर तेंको आसूंक जाय.

कांय जाणांच्या मतान लैंगिक शिक्षणान विद्यार्थ्यांत ह्या विशयांत सुमाराभायर आवड निर्माण जावन तातूंत तांचे लैंगिक वृत्तीक बादा येवंक शकता. पूण मानसशास्त्रज्ञांच्या मतान जननेंद्रियाविशीं अज्ञान, गैरसमज, रवर लैंगिक प्रवृत्तीक वश करून गवसणी घालपाची

घडपड हाकालागून वायट मनोवृत्ती निर्माण जावपाचो चड भंय आसा. ताका लागून त्या मनशाचें आनी पर्यायान समाजाच्या मानसिक आरोग्याक बादा येता. देखून लैंगिक शिक्षण दिवन भुरग्याचे तेविशीं गैरसमज पयस करप सैमनिर्मित वस्तुस्थितीची फावत्या शब्दांत वळख करून दिवप आनी विवेकान वायट वृत्ती ताब्यांत दवरपाक मदत करप हें चड म्हत्वाचें.

कांय आदिवासी जातींत गोठुल, (घोंटुल, गिटिओरा) आदी नांवांनी अस्तित्वांत आशिल्लीं युवाघरां लैंगिक शिक्षणाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. ह्या युवाघरांत थाराविक पिरायेउपरांतचीं आंकवार चले चल्यो रातचीं रावपाक वतात. हांगा लैंगिक जिणेची आनी फुडारपणाची कला शिकूंक मेळटा.

लैंगिक शिक्षणाचे कल्पनेचो उगम जावन बरोच काळ लोटला. पूण आजूनय फावतशी हे कल्पनेक चालना मेळूंक ना. धर्मीक, संस्कृतीक, सामाजिक वेवस्थेंतल्या पारंपारीक विचारांत आमुलाग्र बदल घडोवन आयलेबगर, लैंगिक शिक्षण हो क्रांतीकारी विचार समाजमनांत मूळ धरूंक पावचोना. तेखातीर लैंगिक शिक्षणाची पूर्वतयारी हो मतपरिवर्तनाचो कार्यक्रम तितक्याच नेटान फुडें वचूंक जाय.

- कों. वि. सं. मं.

लोककथा : एक लोकसाहित्य प्रकार. संस्कृतीक आशय आशिल्ल्यो आनी एके पिळगेसावन दुसरे पिळगेकडेन मौखिक परंपरेन जतन केल्ल्यो कथा. लोककथा ह्यो पारंपारीक आसल्यो तरी त्यो एका प्रदेशांतल्यान दुसऱ्या प्रदेशांत, तशेंच एके संस्कृतीसावन दुसरे संस्कृतींत सहज रिगपाक शकतात. पूण अशें करतना ते लोककथेच्या रुपांत थोडोभोव बदल जावपाक शकता. सद्या चडशो लोककथा लिखीत रुपांत ग्रंथबध्द जाल्ल्यो आसात. लोककथांचो उगम केन्ना आनी खंय जाल्लो हें निश्चितपणान सांगप खूब कठीण.

भारतांतल्या कथांची परंपरा खूब पोरनी. वैदिक वाङ्मयांत कथांचो साबारकडेन उल्लेख आयला. उपरांत पुराणवाङ्मयांत तांचो आंकडो खूब वाडलो आनी तांच्यांत विकासूय जाल्लो. सुरवेक वररुचीन प्राकृत भाशेंत आनी उपरांत गुणाढ्यान पेशाची प्राकृत भाशेंत लोककथांचो व्हड संग्रह रचपाचो वावर केलो. बृहत्कथा ह्या नांवान अखिल भारतीय स्वरुपाचो हो ग्रंथ प्रसिद्द आसा.

लोककथांचे निर्मितीविशीं विंगड विंगड मतां चालंत आसात. मानवी अस्तित्वाचे सुरवेचे अवस्थेंत मनशान सैमांतल्यो ज्यो भोवरुपी घडामोडी अणभवल्यो आनी तांचे जे अर्थ लावप जाले तातुंतल्यानूच सैमिकरुपकवादी कथांचो जल्म जालो अशें मानतात. उपरांत सैमाविशींच्या गिन्यानांत थोडी थोडी भर पडत रावून 'देव' कल्पनेचो जल्म जालो, तशें मुळाव्या सैमिकविशींच्या कथांनी देवाविशींच्यो

कल्पना आनी तांचेवयली श्रध्दा हांची भर पडली. तातुंतल्यानूच मिथ्यकथा वा दैवकथांचो जल्म जालो. सुरवेच्यो वा मुळाव्यो कथा ह्यो मुखेलपणान सैमिक घटनांचेरूच आदारल्यात. उपरांत धर्मसंबध्द विधींखातीर विधीकथा अस्तित्वांत आयल्यो. ह्यो कथा मुखेलपणान विधिंचें स्पश्टीकरण करतात.

भुगोलीक नदरेन पयसुल्ल्या प्रदेशांतल्या कथाभितरूय साबार खेप सारकेपण दिसता. हाचें कारण म्हळ्यार भोंवत्यो जमाती आनी वेपारी हांचे वांगडा ह्यो कथा मुळावे सुवातीवयल्यान वेगवेगळ्या प्रदेशांनी वा देशांनी पातळत गेल्यो. त्या त्या समाजाप्रमाण तांकां मात्शें दुसरें रूप प्राप्त जालें, तांकां फांटे फुटले. अशे रितीन तांची खूब रुपां अस्तित्वांत येवन त्यो एके पिळगेसावन दुसरे पिळगेकडेन मौखिक परंपरेन फाटलीं हजार वर्सां चलत आयल्यात. कांय लोककथांक काळाउपरांत एक खाशेलें वाङ्मयीन रूपूय मेळ्ळें. भारतांत सूत, मागध, चारण, भाट, नट, नर्तक हांणी परंपरेन साबार कथागितां रचलीं, जतन केलीं आनी तांचो प्रसारूय केलो. बृहत्कथा, पंचतंत्र, कथासरित्सागर, हितोपदेश, वेताळपंचविशीं, शुकबहाद्री, जातककथा, जैन चूर्णी ह्योय लोककथाच आसात. तांचें खाशेलेंपण म्हळ्यार त्यो लोकभाशेंत रचल्यांत.

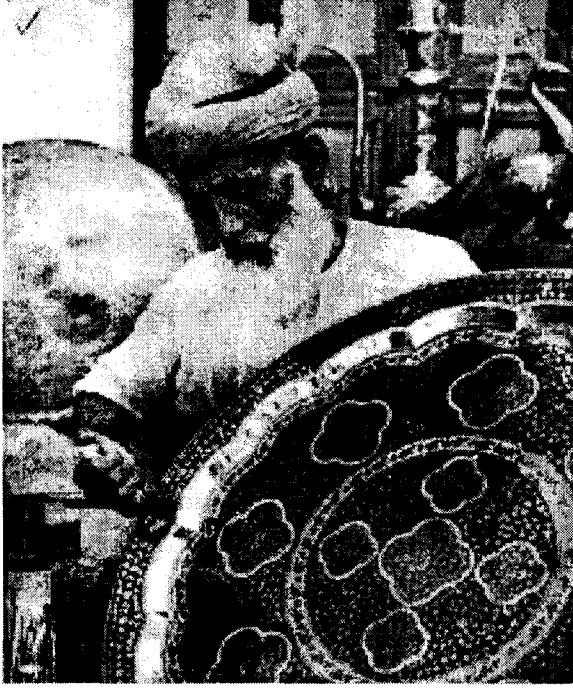
भारतीय लोककथांच्या संकलनांचे कांय रितसर यत्न जाल्यात. मेरी फ्रीअर हिणें 'ओल्ड डेक्कन डेज' हें लोककथांचें संकलन १८६८त उजवाडायलें. 'इंडियन फॅरी टेल्स' हें अयोध्या प्रांतांतल्या लोककथांचें संकलन १८८०त मिस स्टोक्स हिणें केलें. सर रिचर्ड टॅपल हाणें लोककथांच्या संग्रहाचें शास्त्रोक्त वर्गीकरण करपाचे रितसर यत्न सगळ्यांत पयलीं केले. 'लेजंड्स ऑफ पंजाब' (१८८३) हें ताचें संकलन प्रसिद्द आसा. एका तेंपार फकत जिबेर घोळपी आनी जिबेवयल्यान कानार पडपी लोककथांचें लिखीत रुपांत संकलन, लागीं लागीं सगळ्यांच भाशांनी जावंक लागलां.

- कों. वि. सं. मं.

लोककला : जनसमुदायाकडल्यान उत्स्फूर्त असो जाल्लो कलाआविश्कार. पारंपारीक पद्दतीन अवगत जाल्लो, गांवगिऱ्या घाटाचो तसो थाटाचो कला प्रकार. लोककला हीं लोकांचे दीसपट्टे जिणेचोच एक भाग. लोकजिणेंत गितां, नाच, नाट्य, हस्तकला आनी हेर सगळे आविश्कार दीसपट्टे गरजेचो एक वांटो म्हूण सहज घडून वतात. कसल्या ना कसल्या कामाकडेन वा कृतीकडेन तांचो संबंद उरता.

होवयो, धालो, फुगडी, बालगितां, वेगवेगळ्या सणापरबे वेळार म्हणपाचीं गितां वा नाच, वेगवेगळ्या विधींवेळार काडपाचीं चित्रां वा शिल्पां, रांगोळी, मुर्तीकरण, वेगवेगळ्या सणां वेळार करपी वेगवेगळे खाद्य पदार्थ, ह्यो सगळ्यो कला पारंपारीक लोकजिणेचो

एक अविभाज्य भाग. ह्यो कला सादर करतना तांच्या मनांत कलात्मक सौंदर्यनिर्मितीचें भान जागृतपणान नासता. त्या वेळार तांच्या मनांत एक कर्तव्याची भावना जागृत जाता. हें कर्तव्य करता आसतना आपले आपुणूच सौंदर्यनिर्मिती जाता.

धातूचेर केल्लें नक्षीकाम

प्रयोगात्म लोककलांचो आविश्कार मुखेलपणान भौसाकडल्यानूच जाता. कांय वेळार तो वैयक्तिक स्वरुपाचो आसता. पूण ताचेफाटली भावना ही भौशिक मनाच्या आविश्काराचीच आसता. हाका लागून सगळ्या लोकांभितर सहजतायेन आयिल्लो परंपरेचो भाग दर पिळगेंत घोळटा. अशे रितीन सगळी लोककला एके पिळगेसावन दुसरे पिळगेक आपशींच मेळटा. फुडें दर नवे पिळगे उपरांत तातूंत थोडोभोव बदलूय घडून येता. हाका लागून लोककलांभितर परंपरा आनी परिवर्तन हांचो मेळ एकसारको जायत आसता. प्राकृतीक मुक्तताय आनी उत्स्फूर्तता तशेंच लवचिकपण हें लोककलेचें खाशेलेपण. हांकां लागून लोककलेचो आविश्कार सदांच ताजो आनी जिवो उरता. सादर करता आसतना उत्स्फूर्तपणान उरवून आयिल्लो आविश्कार हो लोककलांचो जीव आसता. देखुनूच लोककलेचो दर एक आविश्कार दरखेपे नवोसो भासता. लोककला सादर करता आसतना लोक परंपरेची बारीक सारीक बंधनां मानीनात. देखून लोककला ही एके पिळगेसावन दुसरे पिळगेकडेन आसा त्या स्वरुपांत वा थोडोसो बदल जावन चलत आयल्या. कलेक जेन्ना जाणपूर्वक बंधनांची गणितमानी वृत्ती येता तेन्ना ते लोककलेक

नागरी स्वरुप मेळटा. आदीम यातुश्रध्द अवस्थेंतले यातुविधी हें सगळ्या लोककलांचें मूळ. ते अवस्थेंत चोंब्यांतल्या व्यक्तींचीं आंगां वेगवेगळीं आसलीं तरी चोंब्यांच्या मनांत यात्वात्मक भावनांचो उमाळो आयिल्ल्यान ते मनात एक आसतात. हालींसरा साबार लोककलांतल्यान उपासना आनी श्रध्दा हांचो भाग ना जाला. पूण तातुंतलो उत्स्फूर्त आविश्कार मात आजून तिगून उरला.

प्रयोगात्मक लोककला आनी हस्तकला हे लोककलांचे दोन मुखेल प्रकार. नाच, नाट्य, संगीत आविश्कारांचो प्रयोगात्मक लोककलेंत, जाल्यार चित्रां, शिल्प हांचो हस्तकलेंत आस्पाव जाता.

उद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण हांकां लागून सद्या आदिवासी आनी गांवगिऱ्या वाठारांतले जिणेंत खूब बदल जाल्यात. हाका लागून तांचे कलेंतलें मूळ रूप आनी ताचें म्हत्वूय उणें जायत चल्लें. पूण स्वातंत्र्या उपरांत भारत सरकारान लोककला राखून दवरपाखातीर कांय खाशेल्यो येवजण्यो आंखल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लोकगितां : (पळेयात साहित्य).

लोकनाच : जनसामान्यांत प्रचलीत आशिल्लो परंपरागत नाचाचो प्रकार. जानपदाच्यो सभावीक वृत्ती, खाशेल्यो आवडीनिवडी, समाजीक - भुगोलीक परिस्थिती, धर्मीक रीतीरिवाज, लोकांच्यो सदच्या क्रियांतल्यो हालचाली हांचें पडबींब लोकनाचांतल्यान पळोवपाक मेळटा.

नाचाची कला ही खूब पुर्विल्ली आसा. आदिमानवापसुनूच तिची सुरवात जाता. आदिमानवान पयलीं हावभाव करूनूच आपल्यो भावना व्यक्त केल्यो. ह्या हावभावांकूच मागीर लयबध्द स्वरुप आयलें. तातुंतल्यानूच आवेग उत्पन्न जालो. हो उत्स्फूर्त आवेग इल्लो इल्लो कमी जावन तातूंत सुसूत्रपण येवपाक लागलें, ताका खाशेले हेतू येवन दसले आनी अशेतरेन लोकनाच अस्तित्वांत आयले.

फकत लयबध्द आनी आवेगात्मक हालचाल आनी परिश्रुत नेमबध्द शास्त्रीय नृत्यां ह्या दोगांच्याय मदीं लोकनाच येतात. लोकनाचांत केन्नाय उद्देशहीन अशी लयबध्द हालचाल सांपडटा. तशेंच एकाद्र्या प्रसंगाक शास्त्रीय नाचांतलो सुसूत्रपणाय सांपडटा. हे नाच सादारणपणान सामूहिक स्वरुपांत सादर जातात. तातूंत चडकरून तालवाद्यांची, तशेंच लोकसंगीताची साथ आसता. सभावीक प्रकारचें हें नाचप आसून भडक आनी ओडलायप्या रंगांचें अधिक्य नाचप्यांचे देशभूशेंत दिसता.

सादेंपण हो लोकनाचाचो आत्मो. तातुंतल्यो हालचाली उत्स्फूर्त आनी सहजसभावीक आसतात. लोकनाच हे सैमीक वातावरणांत म्हणजेच उक्त्या माळरानांचेर, गांवाभायर, देवळाच्या मंडपांत वा आवारांत करतात. ही रंगमंचीय कला न्हय. लोकनाच

सरळ, सुबोध आनी सर्वसुलभ आसतात. हे तीनूय गूण तांच्या वेवसायिक स्वरूपांतूय आसतात. लोकनाचाचें एक खाशेलपण म्हणजे ताचें शिक्षण कोणाक घेवंचें पडना. पळोवनूच ते आपसूक येतात. पयलींचे संस्कार आनी फाव अशा वातावरणाकलागून भुरग्यांकूय सोंपेपणी लोकनाचाचें शिक्षण मेळटा. लोकनाचाचे जायते आविश्कार प्रकार जायत्या देशांतल्या वेगवेगळ्या संस्कृतींत काळाच्या ओघांत निर्माण जायत गेले. धर्मविधियुक्त नाच, प्राणिनाच, शिकारनाच, झूजनाच, कार्यसंबध्द वेवसायीक नाच, समाजीक नाच, प्रणयाराधनपर युग्मनाच अशे तांचे जायते प्रकार जातात.

धर्मविधियुक्त नाच : मानवइतिहासाच्या सगळ्या अवस्थांनी धर्मविधीचो एक भाग म्हणून समूहनाचाचे जायते प्रकार निर्माण जाले. चडकरून आदिम, तशेंच आदिवासी नाचांचो जल्म आदिम यातुश्रध्दैतल्या विधींतल्यान, धर्मीक उत्सव - भक्तींतल्यान तशेंच सैमीक गुपीत अज्ञात शक्तींचेर ताबो मेळोवपाचे प्रेरणेंतल्यान जाल्ल्याचो दिसता. मृतात्मे, भुतांखेतां सारकिल्ल्या पैशाचिक शक्तींक वश करून घेवप वा तांकां काबूंत हाडप अशो प्रेरणाय ताचेफाटल्यान आशिल्ल्यो. ताकालागून हे नाच जोशभरीत झपाटिल्ले अवस्थेंत करताले. कांय लोकनाच रोगनिवारणाच्या उद्देशानूय करताले. आदिवासींच्यो श्रध्दा आनी समजुती हांचें पडबिंबूय लोकनाचांतल्यो हालचाली आनी आकृतिबंध हातूंत उदेल्लें दिसता. फुडें शेतीसंस्कृतींत धनधान्य समृद्धी, सुफलता, मृगयेंतलें यश, झुजांतलें जिरवप अशा जायत्या प्रेरणांनी, उद्दिश्टांनी लोकनाच करपाक लागले. व्यक्तिजीवनांतले जल्म, लग्न, मरण अशा घटनाप्रसंगांनी करतात ते खास अशे प्रसंगोचित लोकनाच आशिल्ले. तशेंच कांय पुर्विल्ल्या समाजांतूय प्रणयाराधनपर लोकनाचूय प्रचलित आशिल्ले. कालांतरान लोकनाचांफाटलो मूळ धर्मीक हेतू फाटीं पडलो आनी ते फकत लोकरिझवणेखातीर करपाक लागले. भारतांतली रासक्रिडा आनी रासनाच हे उत्कट शृंगार आनी भक्ती हांची एक देख आसा.

प्राणिनाच : आदिमानव सवर्णी, जनावरां, नुस्तें हांकां पूज्य मानून तांची उपासना करतालो. तांच्या हालचालींचें अनुकरण केल्यार तांची गती, चपळताय, सामर्थ्य, धूर्तता सारकिल्ले गूण आत्मसात करपाक येतले आनी गरज पडटा तेन्ना तांची शिकारूय करपाक येतली अशी ताची श्रध्दा आशिल्ली. ही श्रध्दाय मूळ यातुश्रध्दाच आशिल्ली. ह्या उद्दिश्टांतल्यान जायते वैचित्र्यपूर्ण प्राणिनाच जल्माक आयले. तातूंत आदिमानव सवर्णी जनावरांच्या वेगवेगळ्या हालचालींचें अनुकरण करीत नाच करताले. जायते प्राणिनाच मागीर लोकरंगभूमीचे आविश्कार म्हणून विकसीत जाले.

शिकारनाच : प्राणिनाचांचेंच विकसित रूप शिकारनाचांत दिसता. अपेक्षित शिकार मेळची म्हणून शिकारिचे आभिचारीक नाच चडकरून तयार जालें.

झूजनाच : आदिवासी टोळ्यो सुपीक भूप्रदेशांचेर ताबो मेळोवपाखातीर परस्पर झुजां करपाक लागल्यो, तेन्नापसुनूच आदिवासी जमातींत झूजनाच प्रचलित जाले. आपले जमातीक झुजाक प्रवृत्त करपाखातीर अशे नाच करताले. आजुनूय कांय जमातींनी अशे नाच करतात.

वेवसायीक लोकनाच : मनीस न्हंयेचे देगेर सुपीक वाठारांत वसती करून रावपाक लागलो तेन्ना चडकरून शेतवड करप आनी जनावरां पोसप हे दोन ताचे मुखेल वेवसाय आशिल्ले. ह्या वेवसाय विशिश्ट कामांचें, तातुंतल्या हालचालींचें आनी सदच्या कामांचें खास अशें शैलीबध्द पडबींब तांच्या नाचांतूय परगटलें. नाच हो आदिमानवाचे नदरेन यातुविधिचो एक प्रकार आशिल्लो. धनधान्यसमृद्धी जावंची, पिकां भरपूर येवंची ह्या उद्दिश्टांनी हे नाच करताले. नाच केल्ल्यान समृद्धी आनी सुबत्ता येतली अशी ताचेफाटली श्रध्दा आशिल्ली. न्हंयेचे देगेर वसणूक करपी आदिवासी जमातींतूय कोळीनाच करताले. तातूंत व्हडें वल्होवपाचे क्रियेकूय नाचाचें रूप दिल्लें दिसता. अशेतरेन वेगवेगळ्या वेवसायांतल्या क्रियांक आनी हालचालींक नाचाचें रूप दिवन सादर केल्ले लोकनाच जगभर सगळेकडेन रूढ आसात. भारतांत सगळेकडेन शेतकरी नाच आनी दर्यादेगेर कोळीनाच जातात.

प्रणयाराधनपर आनी सामाजिक नाच : हे नाच पुर्विल्ल्या सुफलता विधिंतल्यान उद्वृत्त जाले. आपलें आनी जमातीचें वंशसातत्य तिगचें हेखातीर दर एका दादल्याक बऱ्या जोडीदाराची गरज दिसताली. तातुंतल्यानूच बायलेच्या अनुयायाची ओड निर्माण जाली. दादले नाचपी नाचांत वेगवेगळ्यो युक्त्यो वापरून बायलांचेर छाप पाडपाचो, तिका वश करपाचो यत्न करताले. हाचेउरफाटें स्पेनासारक्या कांय देशांनी बायल नाचपी आपल्या सोबीतकायेचें प्रदर्शन करून दादल्याक भुलोवपाचो यत्न करताली. तशेंच वेगवेगळ्या देशांच्या राश्ट्रीय परंपरांतल्यान निर्माण जाल्ले समाजीक लोकनाच कालांतरान बहुरंगी आनी बहुवर्णी अशा दालनांतर्गत युग्मनाचांत विकसित जाले.

भारतांतले कांय नामनेचे लोकनाच -

काश्मीर : आयज हांगा जे लोकनाच प्रचलीत आसात ते मुसलमानी पद्दतीचे आसात. १) बच्चनगम : हो सगळ्यांत नामनेचो लोकनाच. कापणीच्या दिसांनी गांवागांवांनी आनी वाड्या वाड्यांनी तरनाटे भुरगे बायलांचो भेस करून नाचतात. ह्या नाचांत फारसी जांव हिंदुस्थानी भाशेंतलीं पदां, नगमे जांव गझल गायतात. पदांक संतूर, सारंगी, ढोलकें ह्या वाद्यांची साथ आसता. २) डुमहल : थंयचे वातल जातींत हो नाच प्रचलीत आसा. हो नाच फकत दादल्यांचो. रंगीबेरंगी भेस करून, तकलेर शंकूभशेन तोपी घालून आनी झेंडो घेवन हो नाच करतात. नाचाक धोलाची साथ आसता. ३) पाथेर : भांड लोकांचो हो नाच. हो नाच फकत दादलेच करतात.

बिहार : हांगाचे लोकनाच चडकरून धर्मीक स्वरूपाचे

आनी कृष्णलीलेकडेन संबंदीत आसतात. रामलीला, कीर्तनिया, कुंजवासी, भगता, विदापत, बरवो, ब्रजवासी, वंशीलीला, कदंबलीला, नागलीला हीं तांचीं नांवां जावन आसात. १) सरहुल : हो उराँव लोकांचो नामनेचो नाच. सरहुल नांवाच्या गिमांत येवपी सणाच्या वेळार हो नाच करतात. हो संमिश्र नाच आसून तो जायतीं सप्तकां चलता. २) जदुर : हो नाच संथाळ लोक वैशाख म्हयन्यांत करतात. हातूंत दादले आनी बायलोय वांटो घेतात. दुसऱ्या दिसा नाचपी गांवांत वचून सगळ्यांच्या घरामुखार फुलां लायतात. ३) ईदेल : हो रांची जिल्ह्यांतल्या खाडिया जातीचो नाच. लहमुआ आनी खोयल हीं तांचीं रुपां. हातूंत बायलो आनी दादले एकामेकांचो हात धरून थेंब्याचेर नाचतात. शेवटाक उडयो मारून हो नाच सोंपयतात. शिंयाच्या दिसांनी हो नाच जाता.

आसाम : हांगाच्या नामा लोकांत जायते लोकनाच प्रचलीत आसात. १) बिहू : हो नाच बिहू लोकोत्सवांत करतात. हाचे जायते प्रकारूय आसात. २) खुल्लाम : हो मिझो आदिवासींचो नाच. हो संमिश्र नाच आसून यजमानाच्या घरा उत्सवाच्यावेळार हाचो प्रयोग करतात. ३) सुत्तलाम : हो मिझो आनी कुकी लोकांचो नाच. हाचेखातीर कोंड्याचो चवकोन तयार करतात. नाचपी ह्या चवकोनाच्या भायर - भितर नाचतात. ह्या नाचांत कसरतीचेय प्रयोग जातात. ह्या नाचाक धोलाची साथ आसता.

बंगाल : ह्या प्रदेशांत झूजनाच, कीर्तननाच आनी धर्मीक नाच बऱ्याच प्रमाणांत आसता. १) काठी : हो नाच हातांत ल्हान ल्हान दांडे घेवन करतात. हातूंतले पदन्यास लयबद्ध आसतात. हातूंत फेर धरून नाचतात. २) बाउल : हो बैराग्यांचो नाच. हातूंत चैतन्यप्रभूंचीं पदां एकतारीचे साथीचेर गायतात. ३) झूमर बोला : हो फकत दादल्यांचो नाच. दुर्गापुजा आनी हेर उत्सवावेळार हो नाच करतात. साथीक झांज आनी मांदळ आसता. नाच करतना भजनांय म्हण्टात.

मध्य प्रदेश : ह्या प्रदेशांत गोंड आदिवासींची खूब वसती आसा. तांच्यांत जायते लोकनाच आसात. १) धुरिया : हो दादल्या बायलांचो नाच आसून तातूंत २० - २४ नाचपी आसतात. कापणी जाले उपरांत हो नाच जाता. हाच्यो सर्तीय जातात. मदेगाक वाजोवपी आनी ताचे भोंवतणी नाचपी अशी हाची रचना आसता. २) लक्ष्मीजागर : बस्तरांतलो हो संमिश्र नाच. हातूंत झाडाखाला लक्ष्मीची मूर्ती स्थापून तिचेमुखार आंकवार चले - चलयो हो नाच करतात. ३) लांगीनाच : बंजारा लोकांचो हो नाच आसून तो वर्सांतल्या जायत्या उत्सवांच्या वेळार करतात. हो वीरनाच जावन आसा.

ओडिसा : ह्या प्रदेशांत बैगा, बंजारा, बिरहोर, बोंडो, संताळ, सवर सांस्कृतिक आदिवासी आनी वन्य जमाती वशिळ्यो आसून तांचे वेगवेगळे नाच प्रचलित आसात. १) पाइक : हो विरांचो

झूजनाच. शेकोटे भोंवतणी हाचे प्रयोग जातात. २) जदूर : हो नाच भुड्या लोक, वुरू बोंगा हे देवतेक प्रसन्न करपाखातीर करतात. ३) धुमुरा : हो वेगवेगळ्या विशयांतल्यान अभिव्यक्त जावपी नाच जावन आसा. धुमुरा म्हणजेच ल्हान धोल घेवन वांटकुळ जांव अर्दगोल करून हो नाच करतात. एक दादलो हातांत मोरपाखां घेवन ह्या नाचाचें दिग्दर्शन करता.

मणिपूर : मणिपुरांत कलाकार आनी कलानिपूण लोक जायते आसात. पुर्विल्ल्या काळांत ह्या प्रदेशाचेर गंधर्वांचे वर्चस्व आशिल्लें अशो कथा आसात. ते नाच - गायन हातूंत निपूण आशिल्ल्यान मणिपुरांत तांची परंपरा सुरू जाली. १) राखाल : राखणे भुरगे ह्या नाचांतल्यान कृष्णलीला दाखयतात. २) रिआंग : रिआंग नांवाचे जातीचो हो बायल - दादल्यांचो नाच आसा. ३) लाइहरोबा : मणिपूरचो सगळ्यांत लोकप्रिय नाच. लाइहरोबा हो नाच मुळांत शिव - पार्वतीन केलो आनी तोच मागीर लोकांनीय उखलून धरलो अशी कथा आसा. रोंप लावचेपयलीं पंदरा दिस हो चलता. धोल, बांसरी, घंटा ह्या वाद्यांची ताका साथ आसता.

राजस्थान : हाच्या दोंगरी भागांत भिल्ल, मीन, बंजारा, काळवेलिया, गरसिया हे आदिवासी लोक रावतात. गैर, घूमर, नेजा, गौरी वालर, चंग, शंकरिया, गींदड, पणिहारी हे लोकनाच ह्या आदिवासींत प्रचलित आसात. १) गौरीनाच : भिल्लांचो हो नामनेचो लोकनाच. आश्विन म्हयन्यांत शिवाक प्रसन्न करपाखातीर हो नाच करतात. मांदळ आनी थाळी ह्या वाद्यांच्या तालाचेर शिव - पार्वतीच्यो वेगवेगळ्यो कथा ह्या नाचांत दाखयतात. तातूंत भैरव गौरीची राखण करता ही घटना मुखेल आसता. हो नाच म्हयनोभर सकाळपसून सांजमेरेन चलता. हातूंत दादलेच बायलांचीं कामां बायलांचो भेस करून करतात. २) गींदड : हो होळयेच्या वेळावयलो नाच आसा. हातूंत ल्हान ल्हान टिपऱ्यांनी ताल धरून फेराचेर नाचपाचें आसता. हो नाच फकत दादल्यांचो.

गुजरात : ह्या प्रदेशांतले लोकनाच समाजीक आनी धर्मीक अशा संमिश्र स्वरुपाचे आसात. खेड्यांत तशेंच शारांतूय ते चलतात. १) गरबा :- गुजराती बायलांचो हो नाच आसून गरबी हो दादल्यांचो नाच आसा. गरबा - गरबी जगदंबेचे प्रसन्नतेखातीर तो करतात. गरबा म्हणजे गर्भदिपाभोंवतणीं बायलो फेर धरून नाचतात. २) रास-दंडिया : गुजरातांतलो म्हत्वाचो लोकनाच. चडकरून दादले हो नाच करतात. केन्ना केन्नाय बायलोय हातूंत वांटो घेतात. हो नाच रासलिलेकडेन संबंदीत आसा. जायत्या उत्सवांच्या वेळार हो नाच करतात. दर एका नाचप्याच्या हातांत दोन तोणयो आसतात आनी तांच्या आदारान ते नाचाचो ताल धरतात. नाचतना पदांय म्हण्टात. ताका धोल आनी सनईची साथ आसता. ३) पांधर : सौराष्ट्रांतलो हो कोळी लोकांचो नाच. हातूंत नाचपी वांटकुळ करून बसतात, पदां

म्हण्टात आनी व्हडें ताणपाचो अभिनय करतात.

तमिळनाडू : भरतनाट्यम् हो तमिळनाडूचो शास्त्रीय नाच आसा. सगळ्या देवदेवतांक प्रसन्न करपाखातीर थंय जायते लोकनाच जातात. १) करगम : फुलांनी सजयल्ली पितळी कळशी तकलेर दवरून तुतारी आनी धोलाच्या तालाचेर हो नाच करतात. हातूंत नाचतना तकलेवयल्या करगमाक हात लावपाचो नासता. जांव तो सकयलूय पडपाक दिवपाचो नासता. मरिअम्मेच्या कृपाप्रसादाखातीर हाचे प्रयोग जातात. २) ओयिल आट्टम : देवळामुखार हो नाच करपाचो आसता. हातूंत दादले रंगीबेरंगी भेस करून, तशेंच एका हातांत टिपरी आनी दुसऱ्या हातांत लेंस घेवन वाटकुळे नाचतात. ३) पिन्नल आट्टम : पोंडीचेरींतले शेतकार पीक बरें येवपाखातीर हो नाच करतात. हो संमिश्र नाच आसून जायत्या वाद्यांची ताका साथ आसता.

कर्नाटक : हांगा समाजीक तशेंच धर्मीक नाचूय आसात.

१) बालकत : डोडावा जातीचे लोक कापणेच्या वेळार आनी हेर उत्सवांच्यावेळार हो नाच करतात. नाचपी रंगीबेरंगी भेस करून तालबध्द अंगविक्षेप करीत नाचतात. २) पूजाकुलित : मरिअम्म देवीच्या वर्सुकी उत्सवांत हो नाच करतात. एक नाचपी देवीची मूर्त आपले तकलेर घेता आनी हेर लोक ताचे भोंवतणी फेर धरून नाचतात. नाचप्यांच्या हातांत रंगीत कपडो गुठळायिल्ल्यो उंच बडयो आसतात. ३) भूतनाच : हो दक्षिण कर्नाटकांत प्रचलित आसा. हो नाच विशिश्ट भूतदेवतेचो पुजारी करता.

केरळ : कथकळी हो केरळचो शास्त्रीय नाच. तातूंतल्यानूच थळळल नांवाचो लोकनाच तयार जालो. देवळांतल्या मुखेल उत्सवांच्या वेळार हे नाच जातात. १) कोलकळी : हो मापिळ्ळा मुसलमानांचो नाच. मदेगाक एक उंच दिवली पेटत दवरून सगळेजाण हातांत दांडो घेवन तिचे भोंवतणी नाचतात. २) कळियाट्टम् : हो धर्मीक नाच आसून ताचे जायते भाग आसात. नाचपी नाचापयलीं पद म्हणून नाचाचो विशय स्पश्ट करतात आनी उपरांत संथ आनी द्रुत लयीन नाचतात. ३) वेलकळी : हो झूजनाच आसा. पद्मनाभस्वामीच्या उत्सव प्रसंगावेळार नायर लोक हो नाच करतात. हातूंत कौरव - पांडवांची लुटुपुट्टी लढाय दाखयतात.

आंध्र : आंध्रांत लोकनाच आनी शास्त्रीय नाचूय आसात. आंध्रांत आदिवासी जमाती खूब आसात. ह्या सगळ्या जमातींनी वेगवेगळे नाच आसात. वंजारा लोकांत होळयेच्या वेळार काम आनी रती हांच्या मृण्मय मूर्तीची पुजा करून तांचे मुखार नाचपाची प्रथा आसा. १) डप्पुवाद्यम : हो आंध्रांतलो पूर्वास्पृश्य नाच. डप्पू ह्या मृदंगासारक्या वाद्याचेर ल्हान ल्हान बडयांनी ताल धरून दादले हो नाच करतात. २) माधुरी नाच : हो मंगल प्रसंगावेळार करपाचो नाच. बायल - दादले वेगवेगळे गट करून टिपन्यो आनी ताळयो

वाजयत नाचतात. ३) मयूरनाच : हो फकत दादल्याचो नाच. नाचपी फेट्यांत मोराचीं पारवां खोयतात आनी मोर - लांडोर हांच्या मोगाचीं पदां म्हणून नाचतात.

उत्तर प्रदेश : कुमाऊंत दसरो आनी उत्सव ह्या प्रसंगावेळार छपेदी हो नाच करतात. हो नाच मोग्यांचो आसून, बायल - दादले एका हातांत हारसो आनी दुसऱ्या हातांत लेंस घेवन जोडयेन नाचतात. १) चाँचरी : हो संमिश्र नाच आसून तातूंत फेर धरून नाचतात. २) लामण : ह्या नाचांत प्रणय भावनेचो आविश्कार आनी मोगाचो उंचेलो आदर्श दाखोवपी पदां आसतात. ३) बराडी नटी : भडक भेस केल्ले दादले - बायलो वांटकूळ करून उबे रावतात आनी नाचतना सवाल - जबाब करतात.

गढवालांत झुमडलो, चौफुला, छोपती, तांदी, ठाड्या, लामण, जागर सारकिल्ले लोकनाच प्रसिद्द आसात.

हिमाचल प्रदेश : नाच - गाणें हें हिमाचल प्रदेशांतल्या चडशा लोकांचें मनरिझवणचें आजूनूय मुखेल साधन आसा. जात्रांनी वा खाशेलो बाजर भरता तेन्ना नाचाचें आयोजन करतात. १) संगला : हो त्या प्रदेशांतलो उल्लेखनीय नाच. बायल - दादल्यांचो हो संमिश्र नाच आसून थळावे देवतेक प्रसन्न करपाखातीर तो करतात. बाक्यांग, डाक्यांग आनी काग्यांग अशे ताचे तीन प्रकार आसतात. नाचाक थळाव्या वाद्यांची साथ आसता. २) खेडा : हो नाच कापणेच्या दिसांनी करतात. बायल - दादले गायत - गायत एकामेकाफुडें येतात, मागीर जोडयो लायतात आनी अर्दगोलांत नाचतात. ३) झांझर : चंबा जिल्ह्यांतलो हो नाच आसून तातूंत दादले आनी बायलो वांटो घेतात. पावसाळ्या उपरांत येवपी सगळ्या सणांक हो नाच करतात.

पंजाब : नाटी, झूमर, भांगर हे पंजाबांतले मुखेल नाच. १) नाटी : हो नाच खूब लोकप्रिय आसून तातूंत दादले नाचपी पयलीं वेगळे गतीन नाचून शेवटाक फेर धरतात. २) झूमर : हो चान्ने रातीचो नाच वान्याचे झुळकीन गवांचीं शेतां धोलचीं ते पद्दतीन करतात. ह्या नाचांत दादल्यां वांगडा फकत लग्न जाल्ल्यो बायलोच भाग घेवपाक शकतात. हातूंतलें संगीत सौम्य आनी गोड आसता. ३) भांगडा : सगळ्यांत लोकप्रिय नाच. हो मूळचो शेतकारांचो जावन आसा. हालीं खंयच्याय खोशयेच्या प्रसंगावेळार तो करतात. धोल वाजोवपी वादक मदीं उबे रावतात आनी भडक भेस केल्ले नाचपी ताचेभोंवतणी फेर धरून, उडयो मारून नाचतात. हाच्याभशेनच बायलांचोय एक नाच आसा ताका गिध्दा म्हण्टात.

महाराष्ट्र : महाराष्ट्रांतल्यो बायलो आनी चलयो नागपंचम, मंगळागौर, ज्येश्ठागौर, महालक्ष्मी ह्या व्रतोत्सवांच्या वेळार फुगडी, झिम्मा, आगोटा - पागोटा, गोफ, पिंगा, घागरी फुंकप सारकिल्ले नाच करतात. १) कोळी नाच : नारळी पुनवेक कोळी दादले आनी बायलो नाच करून हो सण मनयतात. गोकुळाश्टामीच्या काल्याच्या दिसा

कोंकणांतले दादले गोविंदा, गोविंदा म्हणून गांवभर नाचतात. धंयहांडी फोडटात आनी फोवांचो प्रसाद खातात. २) लेझिम : नाचाचो हो एक प्रकार रवेडे गांवांतल्या लग्नाच्या वरातीफुडें, मिरवणुकीफुडें वा एकाद्र्या उत्सवाच्यावेळार पळोवपाक मेळटा. तरणाटे चले आनी दादले हातांत लेझिम घेवन नाचतात. ३) काठ रवेळ : कोंकणांतलो हो एक नाच. ह्या नाचांत टिपरेसारक्यो बडयो वापरतात.

हाचेभायर चवथीक बायलो - दादले पदां म्हणत नाच करतात. आदिवासी जमातींत धोलाचो नाच, तंबोरिचो नाच, तारपीचो नाच हे नाच प्रचलित आसात. शिगम्याच्यावेळार कोंकणांत नकटो नाच जाता. हातूंत कोळी, कोळीण आनी नकटो अशीं तीन पात्रां आसतात.

कुणबी नाच

गोंय : गोंयांत हिंदू आनी किरिस्तांव हांचे वेगवेगळे लोकनाच प्रचलित आसात. हातूंत धनगर नाच, कुणबी नाच, भदप, दांडलां रवेळ, धालो, मुसळां नाच, घोडेमोडणी, वीरभद्र, हाणपेट, तालगडी, तोणयां मेळ, गोफ, मोरुलें, रणमालें, दिवली नाच, फुगडी, देखणी, मांडो, दुलपद हांचो आस्पाव जाता. मुसलमान समाज उत्सवाच्यावेळार वा नवसाखातीर 'रातीब' नांवाचो एक प्रकार करतात. हातूंत नाचापरस संगीत चड आसता. कार्निवाल होय एक लोकउत्सव म्हणून साजरो जाता. 'कार्निवाल नाच' म्हणून तरणाटे चले चलयो ह्या वेळार अस्तंत्या संगिताचेर आदारीत नाच करतात. तातूंत आतां आधुनिकतेची भरसण जावन ताका आनीक व्यापक रूप प्राप्त जालां. आयच्या काळांत लोकनाचाकडेन उच्चभू लोकांचें लक्ष वचून ताचेबद्दल एक ओडलायणी आवड निर्माण जाल्या. हाकाच लागून आतां लोकनाचांत उच्चभू लोक वांटो घेतात देखून तांचो आविश्कार आतां आदली शीम - मेर हुंपून आधुनिक माचयेर आधुनिक साजांत जावंक लागला.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : धालो, फुगडी, कुणबी नाच, तोणयांमेळ, देखणी, मांडो, मुसळांनाच, वीरभद्र, रणमालें.

लोकनाट्य : भौसांचे विशय घेवन, भौसांच्या मनोविनोदनाखातीर, भौसांतल्या कांय कलावंतांनी सादर केल्लें सहज सुलभ नाट्य म्हळ्यार लोकनाट्य.

ह्या नाट्याची उत्पत्ती आदिम यातुविधींत आसा म्हणपाचें दिसून येता. हो विधी सैमसंवादी जीवसरणींतले आदिम अवस्थेंत चडकरून सृश्टींतल्या घडामोडींकडेन संबंदीत आसतालो. नवें धान्य घरांत येवपाचें वा झाडां - वाली फळपा फुलपाचो काळ मनोवपाचो आसता. मनावयले ताण सोंपिल्ल्यान मनाक एक मुक्ततायेचो आनी समाधानाचो अणभव येत आसता. अशा वेळार अनिश्टाचो नाश जावन इश्ट अशा सुगीचो समृध्दीचो काळ आयला म्हण निसर्गशक्तीविशीं आदर, कृतज्ञता आनी रवोशी उक्तावपाचे भावनेंतल्यान आदिम काळांतल्या समूहान केल्ले यातुविधीच उत्सवरूप आनी नाट्यरूप जल्माक आयलें.

पुर्विल्ल्या ग्रीसांत द्राक्षाच्या सुगीच्या दिसांनी डायोनायसस ह्या मद्यदेवतेच्या धर्मीक उत्सवांत भक्तगण डिथिरॅम नांवाचीं वृध्दगीतां गायताले. तातूंतल्यान ग्रीक लोकनाट्य जल्माक आयलें. अशे तरेचीं आदलीं लोकनाट्यां थोड्या भोव फरकाचे प्रक्रियेंतल्यान जल्माक आयलीं.

युरोपांतूय धर्मीक विधिनाट्यांतल्यान उगम पाविल्ल्या लोकनाट्याची परंपरा सगळ्याकूच आसा. सुरवातीचीं सगळीं नाट्यां हीं गीतनृत्य प्रधान नाट्यां आसलीं. ब्रिटीश जुंव्यामदीं 'मिंगप्ले' वा 'सेंट जॉर्जप्ले' आनी 'प्लाउ मंडे प्ले' अशीं दोन तरेचीं आदिम लोकनाट्यां प्रचलित आसलीं. वेस्ट इंडीजांतल्या नेव्हिस आनी सेंट किट्स ह्या बेटांचेरय ह्या नाट्याचे प्रयोग जाताले. हांच्यो संहिता मौरिक परंपरेन चलत आयिल्ल्यो आसून तातूंत सुसूत्रता आसताली. तातूंत भूमिका करपी म्हळ्यार 'ममर्स' हे स्थानिक लोक आसताले.

उत्तर भारतांत कांय गांवांनी लग्नावेळार सोंगे नाचोवपाची प्रथा आसा. हें सोंगे म्हळ्यार स्वाग नांवाचें लोकनाट्य. भोजपुरी प्रदेशांतलें डोमकच्छ, माळव्यांतलें माच, उत्तर प्रदेशांतलें नौटंकी, आगच्याचें भगत, बंगालांतलें शैव नाटक, आसामांतलें अंकिया, गुजरातांतलें भवाई, राजस्थानांतलें व्याल, रम्मत, गवरी लोकनाट्य, तेभायर यात्रकळी, यक्षगान, हरिकथा, बुरकथा, भागवत मेळ, बीथि भागवतम हे कांय दक्षिणेंतले लोकनाट्याचे प्रकार आसात. महाराष्ट्रांतले रवंडोबाचे वा देवीचे जागरण वा गोंधळ हीं विधिनाट्यां आसात. तमाशा हें लौकिक (विधिमुक्त) लोकनाट्य आसा.

गोंयच्या लोकनाट्याच्या क्षेत्रांत वेगवेगळे प्रकृती घटक, लोकशैली हांचो आस्पाव आसा. तांच्या संदर्भांत चार प्रकृती सांपडटात. सृश्टी उत्पत्ती पयलीची कथा, मुरवट्यांचो उपेग आशिल्ली 'पेरणी जागर'ची प्रकृती, श्री विष्णुच्या दशावतार संकल्पनेचेर आदारिल्ली सूत्रधारादि संस्कृत नाटकाचें नातें सांगपी कालो प्रकारची प्रकृती,

रामकथा लोकशैलींतल्यान सांगपी 'रणमाले'ची प्रकृती, पुराणकथाकडे संबंद नाशिल्ल्या समाजीक विशयांतल्यान नाट्याविश्वकरण करपी गावड्या जागराची शैली अशो चार प्रकृती आसात. तेभायर लोकनाट्य हे व्याख्येंत न बसपी पूण आविश्करण संदर्भांत लोकशैलीकडे लागसाण सादपी, किरिस्तांव समाजांत लोकप्रिय जाल्लो खेळ तियात्र हो प्रकार आसा.

लोकनाट्यांतल्या पात्रांची न्हेसवण आनी रंगवण भडक आसता आनी उजवाडांत ती चड उठून दिसता. कांय कडेन रंगभूशे बदला मुखवटे वापरतात. तांचे रंग, आकाराचे संकेत परंपरेन थारिल्ले आसतात. सौम्य प्रकृतीच्या देवपात्राखातीर (राम, कृष्ण) निळो आनी गुलाबी रंग वापरतात. राक्षस पात्राक उग्र आनी अक्राळविक्राळ दाखयतात. रणवाद्यांचो कडकडाट, मशालीचेर राळ - गंधकासारखे ज्वालाग्राही पदार्थ उडोवन झूजा प्रसंगाची भिषणता परिणामकारक करतात. लोकनाट्याची संहिता लिखीत नाशिल्ल्यान पुराणकथेचे साचे थारिल्ले आसतात. तातुंतल्या कथासुत्रांचीं गीतां पारंपारीक पद्दतीन तीं तोंड पाठ आसतात. तीं चडकरून सूत्रधार गायता आनी बाकीचीं हेर पात्रां उत्स्फूर्तपणान समयसूचक प्रसंगाक अनुरूप अशे संवाद उलयतात.

लोकनाट्याचो प्रयोग ग्रामदेवतोत्सवांत सादारणपणान ग्रामदेवताच्या देवळामुखार मेकळे जमनीर जातात. प्रेक्षकांच्या थरापरस मातसो ऊंच असो ओटो, रंगमच म्हण वापरतात. तो चारय वटेन उकतो आसता. रातच्या वेळार जावपी लोकनाट्याच्या प्रयोगाखातीर हिलाल, मशाली वा गॅसबत्त्यो वापरून उजवाड येवजण करतात.

लोकनाट्यांत पूर्वरंग आनी उत्तर रंग अशे दोन भाग आसतात. पूर्वरंग हो धार्मिकतेकडे कमी अदीक प्रमाणांत संबंदीत आसता. भारताच्या नाट्यशास्त्रांत पुर्वरंगांतल्या नंदीविधीक नाट्यांतर्गत आनुशठानिक आदिम विकसित शास्त्रबद्ध केल्लें रूप आसा. तातूंत अशुभ निवारपाखातीर अनिश्ट देवता, दर्या, झाडां ह्यासारक्या निसर्गतत्त्वांखातीर प्रार्थना केल्ली आसा. लोकनाट्य आनी लोकनाट्याचें उद्दीश्ट सफल जावंचें ही ते फाटली भुमिका आसा. उत्तर भाग हो मनोरंजनाक प्राधान्य दिवपी आसता.

दिसान दीस लोकनाट्यांतल्यान धार्मिकतेचो संकोच जायत आसा. कृषिनिश्ट जीणेंतल्यान आधुनिक उद्देगिकीकरणाकडेन वळपी भारतीय जीणेंतली पारंपारीक धर्मविधियुक्त लोकनाट्यां कमी जायत चल्ल्यां. तरीय ह्या लोकनाट्यांतली उत्स्फूर्तता, आवेग, नाच, वाद्य आनी संगीत या स्थायी कलागुणांचे परंपरेच्या प्रभावाकलागून लोकनाट्याची ओड आधुनिक कलांतय तिगून उरल्या. ताच्या ह्याच गुणांक लागून एक इश्ट बदल म्हणून अभिजीत नाट्यांतूय लोकनाट्याचो आकृती बंध आनी साज आपणायल्लो दिसता.

- कॉ. वि. सं. मं.

लोकभ्रम : लोकमानसांतल्यो परंपरागत भ्रामक समजुती. भुतांखेतां, शकुन - अपशकुन, मंत्रतंत्र, ग्रहयोग, दैव, आंगवण ह्या गजालींचेर विस्वास दवरपी लोकां कडल्यान (शिक्षीत तशेंच अडाणी) विचित्र कल्पना समाजांत रूढ जाल्यात. तर्कचिकित्सेचो, विज्ञानाचो विचार करिनासतना वा तांकां प्रामाण्य दिना आसतना, लोकांच्या वेगवेगळ्या वांशिक - सांस्कृतिक पंगडांत ज्यो श्रध्दा घट जावन बसल्यात, तांकांच लोकभ्रम म्हणूं येता. तर्कशक्ती जिचेमेरेन पावंक शकना, अशी एक वा चड अदृश्य शक्ती ह्या जगाचेर नियंत्रण दवरून आसतात, तांचे शक्तीचो प्रत्यय तांचेकडल्यान वेगवेगळ्या प्रकारांनी मेळत आसता, ह्या गृहीत तत्त्वाचेर लोकभ्रम उबे आसतात.

आदिम अवस्थेंतलो मनीस लोकभ्रमांचे अधीन जाल्लो दिसून येता. त्या आदिम मानवसमाजाक निसर्गशक्तींचो भंय दिसतालो. कारण हे शक्तीची त्या समाजाक चड वळख नाशिल्ली. ते खातीर ही अवस्था लोकभ्रमांक पोशक अशीच आशिल्ली. आदिम अवस्थेंत निर्माण जाल्लो हो लोकभ्रम उपरांतच्या अवस्थानीय चालूच उरला. आयच्या आधुनिक अवस्थेंतय तो पुरायपणान ना जावंकना.

सृश्टींत ज्यो वेगवेगळ्यो घडणुको घडत आसतात, त्यो किदद्याक लागून घडटात, तांचे फाटलीं कारणां किदें, ह्या प्रस्नांचो सोद वैज्ञानिक पद्दतीन म्हळ्यार तर्काच्या आदारान घेवपाक मेळटकच बुध्दीचें समाधान जाता. तेचभशेन खऱ्या कारणांच्या गिन्यानाक लागून बऱ्यो गजाली कशो घडच्यो आनी वायट गजाली कशो टाळच्यो हें समजता आनी ताचो समाजाच्या हिताचे नदरेन वापर करप जाता. लोकभ्रमांतूय दोन घडणुकांतले कार्यकारणसंबंद सांगप जातात; पूण तातूंत तर्क-विसंगती आसता. देखीक- कामाखातीर घराभायर सरतना माजर आडवें गेल्यार वा विधवा बायल दिसल्यार काम जावंचेंना अशें मानप, ल्हान भुरगें अकस्मात रडपाक लागल्यार वा दुयेंत पडल्यार ताका कोणाची तरी नदर लागली आसूं येता अशें समजप. कांय घडणुको शुभाशुभसूचक मानतात. फुडें घडून आयिल्ली शुभ वा अशुभ घडणूक ही पयलीं घडून आयिल्ले अमुकतमुक घडणुकेन सूचित केल्ली अशें सांगप जाता.

कल्पनाशक्तीच्या आदारान जांचें स्वरूप थारायल्लें आसता अशा शक्तींची एक अलौकिक सृश्ट विंगड विंगड धर्मांनीय निर्माण केल्ली आसता. इंद्र, वरुण, झ्यूस, अहुर मज्द हांचेसारक्यो देवदेवता तशेंच भूत, पिशाच, राक्षस, दैत्यदानव, अंगो - मडन्यू, सैतान, गंधर्व, यक्ष, अप्सरा हांचो तातूंत आस्पाव जाता. ह्यो शक्ती मनशाचें वायट - बरें करूंक शकतात. तेचभशेन मानवी वेव्हारांतूय त्यो हस्तक्षेप करतात, अशेंय मानतात.

पॉलिनीशिया ह्या पॅसिफिक महासागरांतल्या जुंव्यां - चोब्यांचेर रावपी पॉलिनीशियन ह्या आदिवासी जमातींचो असो विस्वास आसा, कांय व्यक्तींभितर तशेंच कांय पदार्थांनी अतींद्रिय आनी विलक्षण

अशी शक्त आसता. हे शक्तीक 'माना' अशें नांव आसा. सूर्यमाळेंतल्या ग्रहांचो व्यक्तींचे जीणेचेर प्रभाव पडटा अशी समजूत आसा. ह्या ग्रहांक शुभग्रह, पापग्रह म्हणून वळखतात.

अलौकिक शक्तींचें अस्तित्व आनी मानवी वेव्हारांत तांचेकडल्यान जावपी हस्तक्षेप एक फावट मान्य करतकच त्या शक्तींक तरातरांच्या उपायांनी संतुश्ट करून आपल्या वेव्हारांत मदत करपाखातीर वा आडखळी पयस करपाखातीर तांकां आवाहन करप जालें. अशा यत्नांतल्यान पुजा, निवेद्य, प्रार्थना, मंत्रतंत्र, तावीज - दोरो, जप अशा कर्मकांडांचो उदय जालो. पूण धर्मविहित पुजा, प्रार्थना, निवेद्य हे प्रकार आनी विशिश्ट उद्दिश्ट सादपा खातीर पाळटात तीं जादूसारकीं कर्मकांडां हातूंत फरक करप जाता. धर्मविहित कार्यां हीं सामान्यपणान लोकांच्या कल्याणाखातीर आसतात तर जादूसारकीं कर्मकांडां वैयक्तिक आनी स्वाजगी उद्दिश्टांखातीर आसतात. हीं सगळीं कर्मकांडां विज्ञानिक कसवटेक, प्रयोगात्मक प्रदर्शन, प्रमाणीकरण हांचे परिक्षेक, प्रयोजनाचे नदरेन तिगपाचीं नासलीं तरी लोक तीं मुकाट्यान पाळटात आनी तांचे उपयुक्ततेचेर विश्वास दवरतात. हे लोकभ्रम अशिक्षित लोकांभितर आनी अविकसित समाजांतच आसतात अशें न्हय तर विकसित राश्ट्रांनीय हेच तरेचे लोकभ्रम दिसून येतात. म्हणूनच पुराव्यान सिध्द करपाक मेळनासलें तरी चोरून पूण मनीस तर्कविसंगत रीतीन जांचेर विश्वास दवरतात, त्यो गजाली म्हळ्यार लोकभ्रम, अशी लोकभ्रम हे संज्ञेची व्याख्या कांय अभ्यासकांनी केल्या.

लोकभ्रमाचे कारणमीमांसेंत मतभेद दिसून येतात. हातूंत चडकरून दोन विचार प्रवाह आसात - (१) मानसशास्त्रीय आनी (२) समाजशास्त्रीय. पयल्या विचारप्रवाहाचो प्रणेता नामनेचो मानसशास्त्रज्ञ सिग्मंड फ्रॉयड हो आसा तर दुसऱ्या विचारप्रवाहाचो पुरस्कार ब्रॉनिस्लॉ मॅलिनोस्की ह्या मानववंशशास्त्रज्ञान केल्या. भुरगेपणांत अतृप्त उरिल्ल्यो, चिड्डून उडयल्ल्यो इत्सा प्रौढावस्थेंत उफाळून येतात. पूण समाजीक नीतिनेमांच्या बंधनांक लागून त्यो पुराय करप शक्य जायनात. तेचभशेन समाजांतलीं मूल्यां आनी प्रत्यक्ष वेव्हार हातूंत तफावत दिसून येता. ताका लागून व्यक्तींचें मन द्विधा जाता आनी स्वताचें उद्दिश्ट साध्य करपाखातीर जादू वा लोकभ्रमांत आस्पावपी हेर गजालींचो ती व्यक्ती आदार घेता.

भुरगेपणांत मनांत उरिल्ल्या काल्पनिक, अलौकिक शक्तीविशींच्या गजालींची परिणती उपरांतच्या काळांत लोकभ्रमांत जाता, असोय एक विचार मांडप जाता. मानसशास्त्राच्या आदारानूच मांडिल्लो पूण वर्तनवादी क्षेत्रांत मोडपी आनीक एक विचार ह्या संदर्भांत मांडप जाता, तो अभिसंहित प्रतिसाद. दोन विशिश्ट घडणुको वांगडाच घडटात वा एक पयलीं घडटकच, दुसरी रोखडीच घडटा, असो अणभव एकदां न्हय दोन फावटी येतकच, त्या दोनूय घडणुकांभितर

कारण - कार्य संबंद लावप जाता. रशियन शास्त्रज्ञ पाव्हलॉव्ह हाणें कुत्र्याचेर प्रयोग करून सिध्द केल्लो हो सिध्दांत आसा. कुत्र्याक खावपाखातीर पाव दितना दोन - तीन फावटी घांट वाजयल्ल्यान कुत्र्याक घांट वाजयतकच पाव मेळटा अशें दिसलें. उपरांत ओगीच घांट वाजयल्यार लेगीत कुत्र्याच्या तोंडांतल्यान लाळ गळटाली. हाचे वयल्यान घांटेचो आवाज आनी पाव मेळप हातुंतलो तर्कविसंगत संबंद म्हळ्यार भ्रमूच कुत्र्याच्या मनांत तयार जालो. ह्याच सिध्दांताप्रमाण मानवी वेव्हारांतूय लोकभ्रम तयार जातात, अशें सांगतात. ह्या दोनूय मतप्रवाहांभितर वैयक्तिक मनोविश्लेशणाक चड प्राधान्य आसा. वैयक्तिक मनोव्यापारांतल्यान तयार जावपी भ्रम हे समाजीक कशे जातात, हाचेविशीं स्पश्टीकरण मेळना. तशेंच सगळींच ल्हान भुरगीं भुरगेपणांत काल्पनिक सृश्टींत वावुरतात वा अलौकिक सृश्ट आनी शक्त हांचे कल्पनेंत रमतात, वा सगळ्याच व्यक्तींविशीं जोपाशिल्लीं मूल्यां आनी प्रत्यक्ष वेव्हार हांच्यांतले तफावतीचो अणभव आयल्यार कसल्या ना कसल्या प्रकारच्या लोकभ्रमाचें सातत्य वा जादू हांचो आदार घेवप गरजेचें म्हणूं येता काय किदें असो प्रस्न पडटा.

मेलानीशिया ह्या प्रशांत महासागरांतल्या जुंव्याचेर रावपी आदिवासी जमातीचे पळोवणेवयल्यान, मॅलिनोस्की हाणें, समाजाचे संस्कृतीक प्राधान्य दिवन वर्तनवादी विचार मांडला. दर्यांत पयस वचून नुस्तें धरप हो त्या लोकांचो वेवसाय. दर्यांत वचचे पयलीं वादळाचें लक्षण दिसल्यार ते कांय धर्मीक विधी करतात. वादळाचें कांयच चिन्न नासल्यार ते सरळ दर्यांत वतात. दर्यांत वतकच वादळ जालेंच जाल्यार ते थंय देवाक उलो मारीत रावनासतना सगळे तर्कीक उपाय करतात. पूण जेन्ना तर्कीक उपाय येवजनात आनी सुरक्षित जिवनाची शाश्वती नासता तेन्ना अलौकिक शक्तींक कर्मकांडांवतीन आवाहन करप जाता. तेचभशेन असुरक्षितता सवकासायेन निर्माण जाल्ली नासून अकस्मात आसा आनी रोखड्यारोखडे उपाय करपाचे आसतात, तेन्ना तर्कसंगत उपायूच करतात.

लोकभ्रमाक अणसरून एकाद्री घडणूक घडटली असो भावार्थ आसल्यार, हातांतल्यान अशोच गजाली घडटात, जाका लागून ती घडणूक घडटा. चडकरून अशुभ घडणुकांचे बाबतींत हें खरें थारता. सेल्फ फुलफिलिंग प्रफेसी ह्या नांवान हो सिध्दांत वळखतात. परिक्षेंतल्या आसनाचो क्रमांक वा त्या क्रमांकांतल्या आंकड्याची बेरीज विशिश्ट आसपाचेर परिक्षेंतलें यश - अपेश आदारून आशिल्ल्याचो भावार्थ बाळगुपी लोक आसात. तेखातीर आसनाचो क्रमांक अशुभ आशिल्ल्यान आपूण नापास जातलो अशें मनान घेतल्यार, काचाबूल जाल्ले अवस्थेंत अशोच चुको घडटात आनी उत्तरपत्रिका वेवस्थित बरोवप जायना. परिणाम अपेश येता. हाकालागून लोकभ्रमाक बळकटी

येता अशें म्हणप जाता. लोकभ्रमाक परंपरा म्हणुनूय समाजांत स्थान मेळ्ळां. अस्थिर, असुरक्षित आनी बेभरवंशाचे जीणेकडे समायोजन सादून मानसिक समाधान आनी सुरक्षिततायेचे भावनेखातीर लोकभ्रमाचो आदार घेवचो पडटा अशें डेव्हिड ह्यूम ह्या तत्त्वज्ञान म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

लोकर : एक प्राणिजन्य तंतू. मेंढी, बोकडी, ऊंट, सारकिल्ल्या प्राण्यांचे कातीचेर एक विशिश्ट रचणुकेचें केंसाळ आवरण आसता. त्या आवरणापसून खास प्रक्रियेंतल्यान हो तंतू निर्माण करतात. किंमती वस्त्रांच्या वस्त्रोद्योगाखातीर लोकरीचो वापर जाता. सैमीक मोवसाण, लवचीकपण आनी आर्द्रता ओडून घेवपाची क्षमता ह्या गुणांक लागून लोकरीच्या तंतूंक वस्त्रोद्योगांत आगळें म्हत्व प्राप्त जाता. तंतूंत आशिल्ल्या कोंगरेपणाकलागून लोकरीच्या वस्त्राक मिरयो पडनात. हाचोय लोकरी वस्त्रोद्योगाक फायदो मेळटा.

इतिहास : मनशाक खूब पयलींसावन लोकरीच्या धाग्याची वळख आशिल्ली. इतिहास पयलींच्या काळांत मनीस मेंढराच्या कातड्यांचो वस्त्राभशेन उपेग करताले. उपरांत ताका तांच्या तंतूमय धाग्यापसून सूत आनी कपडो तयार करपाची कला अवगत जाली. त्या काळांत आदिवासी सोडून हेर सगळे लोक वस्त्राखातीर मेंढऱ्यो आनी बोकड्यो पोसताले. मेक्सिकन, इजिप्शियन, सुमेरियन आनी आर्यापयलींचे सिंधू संस्कृतायेंत लोकरीचो उल्लेख मेळटा.

मध्य आनी अस्तंत आशियांतले हेडगे लोक वस्त्रां आनी तंबूखातीर फेल्ट ह्या लोकरीच्या कापडाचो उपेग करताले. ग्रीक लोक शिरस्त्राण लावपाच्या अस्तराखातीर आनी रोमन सैनिक उरस्त्राणाखातीर ह्या कपड्याचो उपेग करताले. फ्लॅक्स सोडल्यार कपड्याच्या रुपांत विणकाम केल्लो लोकर हो पयलो तंतू आशिल्लो आनी ताचो उपेग नवाशमयुगांत सगळ्यांक खबर आशिल्लो. ग्रीक कवी होमर हाच्या काळापसून (इ.स.प. णववो आनी आठवो शेंकडो) ग्रीकांचो पोशाख मुखेलपणान लोकरीच्या कपड्याचो आसतालो आनी हो कपडो दर एका व्हडल्या कुटूंबांत विणटाले. रोमन लोक तांच्या प्रजासत्ताकाच्या सुरवेकसावनच (इ.स.प. सुमार ५१० पसूनच) लोकरीचे कपडे वापरताले. 'टोगा' हें नामनेचें रोमन वस्त्र थंडेखातीर जड लोकरी कपड्यापसून आनी गरमेच्या दिसांनी वापरपाखातीर हलक्या कापडापसून तयार करताले.

बाराव्या - तेराव्या शतमानांत फ्लेमिश लोकर उद्येगाची भरभराट जाली. ह्या काळांत लंडनांतय लोकरीच्या उत्पादनांत बरीच वाड जाली. पंदराव्या शतमानाच्या निमाणें ते अठराव्या शतमानाचे निमाणेंमेरेन नवें चड तलम वस्त्र प्रचारांत आयलें आनी हातान सूत कातपाच्या पारंपारीक चरख्या जाग्यार चरख्याचो आनी सुयांनी विणकाम करपाचें यंत्र हातूंत सुदारणां जाल्यो. तरी हॉलंड, स्पेन

आनी फ्रांस ह्या देशांत लोकर उद्येगाची भरभराट तिगून उरिल्ली. अठराव्या शतमानाच्या निमण्या काळांतल्या तंत्रीक सोदाक लागून इंग्लंडच्या सगळ्यांत मोलादीक निर्यातीचो लोकरीचो जागो कापसान घेतलो.

वेस्ट रायडिंग हांगाच्या गिरण्यांनी १८७० - ७४ लोकरीचो उद्येग केंद्रीत जालो. कच्च्या लोकरीचो खप १८९५ - ९९ मेरेन वाडत गेलो. पूण १९६० मेरेन तो उणो जालो. विसाव्या शतमानाच्या मध्या उपरांत मानवनिर्मित तंतुंचो वापर लोकरी वांगडा भरसून करपाच्या रुपांत मागावयल्या आनी सुयांनी जावपी विणकामांत वाडलो.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत वसाहतकारांनी सतराव्या शतमानांत लोकर उद्येगाची स्थापणूक केली. पूण यादवी झुजाच्या निमाणेमेरेन (१८६१ - ६५) ब्रिटनांतल्यान व्हड प्रमाणांत लोकरीची आयात करताले. तेउपरांत मात अमेरिकेंतल्या लोकर उद्येगांत खूबच वाड जाली. न्यू - इंग्लंड - न्यूयॉर्क भागांत आनी दक्षिण अटलांटीक राज्यांत हो उद्येग केंद्रीत जाल्लो आसा.

भारतीय लोकर उद्येग इतिहास : वैदिक काळासावन भारतांत लोकरीचो वापर करताले. ऋग्वेद, मैत्रेयी संहिता, शतपथ ब्राह्मण, गुहिल सूत्र, मनुस्मृती हातूंत तशेंच पुराणांनी लोकरीचो उल्लेख आयला. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत (इ.स.पयलीं चवथें शतमान) त्या काळचे लोक वापरताले. त्या लोकरी कपड्यांविशीं आनी तरेकवार रंगसया आशिल्ल्या सोबित शालीविशीं म्हायती दिल्ली आसा.

लोकरिचीं विणिल्लीं वस्त्रां तयार करपाची परंपरा भारतांत जायत्या शतमानासावन चालू आशिल्ली. मोगलाच्या घुरयांवेळार भारतांतले कारागीर बरे लोकरीचीं वस्त्रां, कांबळ, शाली आनी गालिचे तयार करताले.

ब्रिटीश काळांतय ह्या परंपरागत उद्येगाची भरभराट जाली. १८७६ वर्सा पयली शक्ती चलीत लोकर गिरण कानपूरांत वुलन मिल्स ह्या नांवान स्थापन जाली. इ.स. १९३४ म्हळ्यार भारतांत १३ शक्तिचलीत गिरण्यो आशिल्ल्यो. दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून लोकर उद्येगाक खूब उत्तेजन मेळ्ळें. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत पंचवर्सुकी येवजण्यांत लोकर उद्येगाक खूब उत्तेजन दिलें.

लोकर निर्मितीची प्रकिया : लोकरीचे तंतू आशिल्ल्या प्राण्यांच्या कातीवयल्यान लोकर कापून घेतात. तातुंतली भरसण काडून लोकरीचे धागे निवळावन घेवपाखातीर तिची धुलाइ करतात. ही धुलाइ यंत्रिक तशीच रसायनीक प्रक्रियेवरवीं करतात. उपरांत सूत कताई वतीन लोकरीचे धागे विंचरतात. त्या धाग्यांचो विणकामावरवीं कपडो तयार करतात. हें विणकाम माग, यंत्र वा हातकाम अशे प्रक्रियेवरवीं जाता.

लोकरिक आपलो असो सैमीक रंग आसता आनी तो रंग कपड्याक येता. पूण कांय विशिश्ट धाग्यापसून तयार केल्ले लोकरीच्या

कपड्याखातीर अडेच्या रंगाची गरज लागता. तशेंच लोकांचे मागणेप्रमाण आनी फॅशनीक लागून लोकराक अडेचो रंग दिवपाची वेवस्था जाता. लोकराच्या तंतुच्या गुणांक लागून ताचेर कसलेय तरेचो रंग चडना. तशेंच ताच्या सुळसुळीतपणाकलागून ताचेर कृत्रीम छाप (Print) चडना. तरी आधुनिक काळांत लोकांचे आवडीप्रमाण रंग छपाईच्यो प्रक्रिया लोकराचेर करपाची तजवीज जाल्या. लोकराच्या कपड्याक एकसुत्रीपण हाडपाखातीर म्हळ्यार भायर भितर जाल्ले धागे एके पातळेर हाडपाखातीर रेझिंग पद्दत वापरतात (तासप), तेभायर रिअरिंग, क्रोपींग, पोटींग सारकिल्ल्यो यंत्रिक प्रक्रियाय लोकराचेर करच्यो पडटात.

कांय मुखेल देशांतल्या कच्चे लोकराचें उत्पादन - हजार टनांत

देश	१९८२ - ८३	१९८५ - ८६	१९८८ - ८९
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	४९	४१	४१
अर्जेन्टिना	१६२	१५२	१६७
ऑस्ट्रेलिया	७०२	८३०	९४२
चीन	२०२	१७८	२२४
तुर्कस्तान	८४	८५	८५
दक्षिण आफ्रिका	११२	९८	९८
न्यूझीलंड	३७१	३५८	३३१
पाकिस्तान	४१	४९	५५
फ्रांस	२५	२४	२३
बल्गेरिया	३५	३४	३१
ब्राझील	२८	२९	२६
ब्रिटन	५०	५८	६५
भारत	३५	३५	२९
मोरोक्को	२६	३१	३४
यूगवाय	८२	८७	८७
रशिया	४७४	४६८	४८४
रूमानीया	३९	४४	४४
स्पेन	३०	३२	३४
वट्ट	२,९३२	३,०३९	३,२२०

कांय मुखेल देशांतल्या लोकराच्या सुताचें उत्पादन (टनांत)

देश	१९८४	१९८६	१९८८
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	५,०२,९४०	५,३७,४०७	-
इटली	५,३६,०८४	५,३४,०४१	५,२८,२३९
चेकोस्लोव्हाकिया	५७,४६७	५८,६६०	५७,६१७
जपान	३,०८,११४	२,४२,४०६	२,२९,९३१
अस्तंत जर्मनी	१,५०,४७५	१,३५,९३०	-
उदेंत जर्मनी	७५,५००	७६,०००	-

देश	१९८४	१९८६	१९८८
पोलंड	८३,३००	८२,५००	८३,८५०
फ्रांस	१,०६,९८३	९७,६४७	७६,०३४
बल्गेरिया	३६,४५५	५,२४१	३५,६३०
बेल्जियम	९२,३९८	८६,२०५	८६,७५३
ब्रिटन	१,२६,५७५	१,४८,००९	१,५२,०२२
भारत	८०,७६०	७१,०००	७७,२४०
मेक्सिको	६,२१०	३,६६०	-
यूगोस्लाव्हिया	५२,१६६	५१,८५४	४९,८८९
रशिया	४,३३,०००	४,२१,०००	-
रूमानीया	७३,४००	-	-
संवसारीक वट्ट	३६,७२,५८९	३६,६१,७०८	३७,२४,३५२

विणिल्ल्या लोकराच्या कपड्याचें (ब्लॅकॅटायसयत) कांय मुखेल देशांतलें उत्पादन (टनांत).

देश	१९८४	१९८६	१९८८
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	४२,१३८	३६,९४५	४८,०१८
ऑस्ट्रेलिया	४,४५९	४,३१६	३,०४५
इटली	२,०३,७९८	१,८८,७९२	१,९२,४५७
दक्षिण कोरिया	२०,६०९	१९,५४३	२३,१०४
ग्रीस	१४,५८२	१५,०००	१५,०००
जपान	१,४३,२५५	१,३३,३६६	१,४४,२०३
अस्तंत जर्मनी	४२,३९६	३०,६३०	२९,०९८
दक्षिण आफ्रिका	१७,५६२	१६,८८५	१८,५९५
नेदर्लँड्स	३,०१७	२,०१७	१,६६५
पुर्तुगाल	११,८१५	१३,६२०	-
बेल्जियम	६,३०९	५,१९५	२,७६७
ब्रिटन	३२,७८३	३९,११८	४०,७६१
भारत	५०,७८७	३५,५८४	४२,२६९
मेक्सिको	१२,०२०	४,११०	-
स्पेन	१९,३००	२१,२००	-
स्विट्झर्लंड	५,९४९	५,९४५	४,९७०
हंगेरी	११,३०९	९,९००	७,३८१
संवसारीक वट्ट	६,९८,८०२	६,३८,०१४	६,६४,८१५

लोकर उद्येगाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांतले लोकराचो वर्सुकी खप (लक्ष किरॉ.त)

क्षेत्र	शुध्द लोकर	लोकर मिश्रण वट्ट
विणिल्लो कपडो	१०	१३०
सुयांनी विणिल्लो कपडो / कपडे	१००	११०
हाती निर्मात गालिचे	१८०	-

यंत्रनिर्मित गालिचे	४०	१०	५०
ब्लॉकेट आनी हेर संरक्षण साहित्य	३५	१५	५०
हेर वस्तू (स्वादी कपड्यांसयत)	२०	१०	३०
वट्ट	३८५	१७५	५६०

भारतांतल्या लोकरीच्या कपड्याचें उत्पादन -

कपडो प्रकार	१९७७-७८	१९८०-८१	१९८४-८५	१९८७-८८
लोकरी कपडो (लारव मी.)	२३०	३३४	४२३	५६०
सुयांनी विणिल्लें कापड (लारव किग्रॅ.)	५०	११०	१३१	१६०
हातीनिर्मित गालिचे	६०	४०	५५	५०
यंत्रनिर्मित गालिचे	-	-	१६	१४

भारतांतल्यान जावपी लोकर मालाची निर्यात (किंमत कोटी रुपयांत)

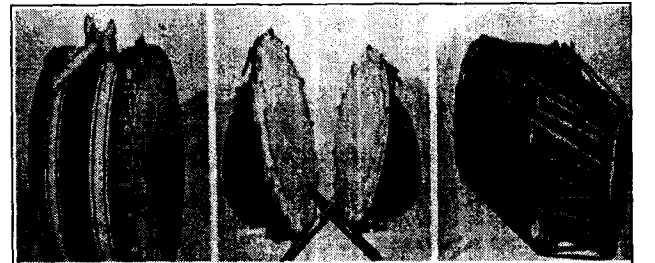
मालाचो प्रकार	१९८०-८१	१९८५-८६	१९८७-८८
लोकरी कपडो	२.५१	४.००	५.१०
लोकर आनी हेर तंतू मिश्रीत कपडे	०.८४	०.७८	-
ब्लॉकेट	४.९६	१.९८	२.१
गालीचे	११३.५८	१३३.२०	२००.००
शाली	०.६६	०.५०	५.१०
सुयांनी विणिल्ल्या कपड्याचे आनी हेर कपडे.	४०.२४	५५.९३	६८.७५

- कों. वि. सं. मं.

लोकवाद्यां : लोकसंगितांत 'मुखेल करून वापरांत येवपी वाद्यां हीं लोकवाद्यां. आकारांत वेगळेंपण, आवाज आनी संख्या हे बाबतींत लोकवाद्यां हीं अभिजात संगितांतल्या वाद्यांपरस खुबच अदिक प्रमाणांत आसात. त्या त्या वाठारांतले लोकच तीं तयार करतात. हाचे उरफाटें अभिजात वाद्यां तज्ञ कारागीर तयार करतात. गायन आनी नाच हांच्या अनुषंगान लोकवाद्यां वाजोवपांत येतात. दर एका वाद्याची स्वताची मर्यादा आशिल्ल्यान त्या त्या लोकवाद्याची स्वताची शैली तयार जाता. लोकवाद्यांचीं प्रादेशिक भाशेप्रमाण वेगवेगळीं नांवां आसतात.

भारतीय वाद्यांचे बाबतींत रूढ वर्गीकरणाचो आदार घनवाद्यां-भारतांतलीं घनवाद्यां टाळ, झांज, चिपळ्यो, जगाट, घांट आदी. 'टाळा'त मदीं खोलगट जागो आसून झांजेचो आकार व्हड आनी मदीं कमी खोलगट भाग आसता. चपट्या गोलाकार अशा तालवाद्याचे जोडयेक 'ब्रम्हतालम्' ह्या नांवान केरळांत पळोवंक मेळटा. झांजेचो व्यास सामान्यपणान आठ ते धा इंच (सु. २० ते २५ सेंमी.) आसता. 'धुंगूर' दोरयेंत वा चामड्याच्या पट्ट्याक बांदून नाचपी नाचताना

पांयांत बांदतात. नुपूर वा पेंजण हातूंत धातूचे पोकळ कडयेंत भितरले वटेन शिंशाच्यो ल्हान गुळयो दवरतात. पांयांत 'पेंजण' बांदून बायलो चलतात, तेन्ना रुपूझुणू असो आवाज येता. पंजाबांतलो 'चिमटो' ह्या वाद्यांत दोन तोकाच्यो लोखणाच्यो पट्ट्यो आसतात. एकेच वटेनचीं दोन तोकां एके लोखणी कडयेंत जोडींल्लीं आसतात. दोनूय पट्ट्यांक धातूच्यो वाटकुळ्यो कडयो सदळ रितीन बसयल्ल्यो आसतात. दोनूय पट्ट्यांचेर दाब दिवन लयदार आवाज काडटात. 'चिपळ्यो' वा 'करताल' ह्या वाद्यांत एके वटेन सपाट आनी दुसरे वटेन वाटकुळे अशे दोन घटमूट लाकडाचे कुडके बांदिल्ले आसतात. दर एक कुडको वेतभर लांब आनी दोन बेटां रुंद आसता. हे लांकडी कुडके मदल्याभागासावन दोनूय वटांनी बारीक आसून शेवटाक बोटाच्या तोंकासारके आसतात. शेवटाक धुंगूर बांदिल्ले आसतात वा लांकडी कुडक्यांक खांचो घालून तातूंत धातूच्यो पातळ चकत्यो आसतात. अस्तंत महाराष्ट्रांतल्या 'खुळखुळो' (खीळखीळो) ह्या वाद्यांत दोन लांबट चवकोनी लांकडी चौकटी दांड्याच्या दोनूय वटांनी जोडिल्ल्यो आसतात. ह्या चौकटींनी सरयामदल्यान धातूच्यो पातळ वाटकुळ्यो चकत्यो घाल्ल्यो आसतात. दांडो हातांत धरून वाजयल्ल्यान लयबद्ध खुळखुळ आवाज येता. 'मोरचंग' वा 'मूरसिंग' ह्या वाद्याचो दांडो घोड्याच्या नालाच्या आकाराचो आसता. जिबलेच्या आकाराच्या ल्हानशा लोखणी काम वांकडे केल्ल्या भागाच्या मदेगांत बसयल्ली आसता. ती हांगासल्यान थंय हालता. ह्या वाद्याचो प्रसार हिमाचल प्रदेश, आसाम, हैदराबाद आदी प्रदेशांतल्या आदिवासी जमातींत आसा. लांकडाच्यो सजयल्ल्यो 'दांडिया' म्हळ्यार 'टिपन्यो' हांकां गुजरात आनी राजस्थान हांगासल्ल्या लोकांनाचांत म्हत्वाची सुवात आसा. वेगवेगळ्या भाशिक नांवांनी हांचो उपेग त्या त्या प्रदेशांनी दिसून येता. 'करताल' आनी 'चिपळ्यो' हांचो उपेग ताल दाखोवपाक करतात. तांचे लांकडी बनावटींतूय आकाराचो वेगळेपण दिसून येता.

धातुचीं घनवाद्यां सगळेकडेन आसात. मध्यप्रदेशांतलें 'खिरखिरी' हें वाजप लांकडाचें आनी कोंड्याचें आसता. खिळखिळ्यासारकें आसपी हें वाद्य रानवटी जमातीन दिसून येता. अवनध (भांड) वाद्यां 'मृदंगा'सारकीं वाद्यां तालावांगडा आदारस्वरूय दाखयतात, हें खाशेलपण जावन आसा. मृदंगाचे प्रादेशिक

रचणुकेप्रमाण विंगड विंगड प्रकार आसात. 'डमरू'चो मदलो भाग ल्हान आसून ताची लांबाय ६ ते १२ इंचामेरेन (सु. १५ ते ३० सेंमी.) आसता. वाजोवपाखातीर दोन दोरयो बांदिल्ल्यो आसून तांच्या तोंकाक मेण आनी माती भरसून केल्ल्यो दोन गुळयो आसतात. हातांत मदेगांत धरून तो हालयलो म्हण्टकच गुळयो तोंडावयल्या चामड्यार आपटून डुमडूम असो आवाज येता. हें वाद्य बऱ्याचश्या प्रदेशांनी घोळणुकेंत आसा. 'घुमट' हें एका तोंडाचें भांडवाद्य अस्तंत महाराष्ट्रांत दिसता. गोंयांतूय तें पळोवंक मेळटा. भाजिल्ल्या मातयेच्या घुमटाकार आयदनाचें रूंद उजवें तोंड चामड्यान रेवडांवन घेता. दुसरें अशीर तोंड मेकळें आसता. मेकळ्या तोंडार दावो हात दवरून ताच्या उगड - धापीन हवेचो दाब नियंत्रित करून आवाजान विविधताय निर्मितात. देवदेवतांच्या उत्सवावेळार वाजोवपी हें वाजप वाजोवन पदां म्हण्टात. 'नगारो' आनी 'दुंदुभी' हीं एका तोंडाचीं व्हड वाद्यां. व्हडलो धोल हें दोन तोंडाचें वाद्य धनगरासारक्या आदिवासी लोकांमदीं उत्सव, मिरवणूक आदी प्रसंगांचेर व्हडा नेटान वाजयतात. 'एडक्क' हें मदलो भाग ल्हान आशिल्लें केरळांतलें वाद्य आसा. पट्यान दाव्या खांद्यावयल्यान लोमकळपी हें वाद्य उजव्या हातांतले बडयेन तोंडाचेर प्रहार करून वाजयतात. दाव्या हातान मदीं बांदिल्ले पट्टेवयलो ताण कमीअदिक केल्ल्यान स्वरांचो चड उतार निर्माण जाता. कुशळ वाजोवपी ह्या वाद्यांतल्यान दोन सप्तकांमेरेन स्वर काडूंक शकता. 'तिमिल' ह्या केरळीय वाद्याचो आकार डमरू येदोच आसता. हातान तें एका तोंडार वाजयतात. 'खंजरी' हें वाद्य खूब प्रदेशांनी दिसता. ह्या वाद्यांत सु. अडेज इंच (सु. ६२५ सेंमी.) रुंदायेच्या वाटकुळ्या लांकडी चौकटीचे एके वटेन गाराचें चामडें ताणून बसयतात. कांय वेळार हातूंत धातुच्यो चकत्यो बसयिल्ल्यो आसतात. 'डफ' हें वाद्य वाटकुळें, ६ इंच (सुमार १५ सेंमी.) रुंदायेचे लांकडी कांबीचें आसता. ल्हान व्हड आकार आसपी हें वाद्य बऱ्याचशा जाग्यांनी दिसून येता. 'सबळ' ह्या वाद्यांत नगारो ह्या प्रकारांतलीं दोन ल्हान वाद्यां आसतात. देड वेत लांबायेच्या दोन वेताच्या बडयांनी तें वाजयतात. देवीचें गुणगान करपी गीतांनी हाचो वापर जाता. पितळी आयदनाच्या आकाराचें तासो हें वाद्य सुंवारी समुह वाद्य प्रकारांत गोंयांत वापरतात. आयदनाच्या तोंडार चामडें ताणून बसयतात. दोनय हातांनी वेताच्या आदारान तासो वाजयतात. घंटाकार वाद्यांत केरळांतलें 'मिळ्वावु' हें वाद्य खाशेल्या प्रकारचें आसा. तें ब्राँझ धातूचें आसून ताचें तोंड ल्हान आसता. चामडें ताणून बसयिल्ल्या ह्या तोंडाचेर हातांनी आघात करून तें वाजयतात. राजस्थानांतलें 'पाबूजीकी माटे' ह्या वाद्यांत व्हडल्या आकाराचीं दोन वाद्यां आसतात. दोन वाजोवपी हातांनी तीं वाजयतात. 'मादल' हें दोन तोंडाचें वाद्य बरेच कडेन दिसून येता. काश्मीरांतलें 'नूट' ह्या वाद्यांत भाजिल्लें मातयेचें आयदन मांडयेर दवरून एका हातान आयदनाचेर प्रहार करून आनी दुसऱ्यान आयदनाच्या तोंडार आघात करून तें

वाजयतात. सुषिरवाद्यां राजस्थान आनी पंजाब ह्या वाठारांत 'अलगोजा' हें वाद्य प्रचारांत आसा. हातूंत दोन उब्यो बासऱ्यो तोंडांत धरून एकूच वाजोवपी त्यो वाजयता. दर एके बासरेक स बुराक आसतात. जांचो उपेग करपाचो नासता, ते बुराक मेणान बंद करतात. 'सातार' ह्या वाद्यांत अशेच तरेच्यो पूण अदिक लांबायेच्यो दोन बासऱ्यो आसतात. एकेंत फकत आदारस्वर वाजता आनी दुसरेंत गीताचें वाजवप करतात. शेनायेची नळी सायलाच्या (शिसवीच्या) लांकडाची आसता. तातूंत आठ वा णव बुराक आसतात. ह्या वाद्याची जिवली खाशेल्या तणासावन तयार केल्ली आसता. हें लोकवाद्य आनी अभिजात वाद्य आसा. 'सुंदी' ही वेतभर लांबायेची शेनाय. दक्षिणेंत हेचसारकें 'नामस्वरम्' हें वाद्य प्रसिद्द आसा. हाका बारा बुराक आसून तातुंतलें सात वाजोवपाखातीर वापरतात. 'पुंगेंत' दुदयाक वयर एक वा दोन आनी सकयल दोन नळयो जोडिल्ल्यो आसतात. एका तोंकाक फुंकपाखातीर बुराक आसता. नळयो पोकळ कोंड्याच्यो वा लांकडाच्यो आसतात. वयले नळयेंत जिवली आसता. जादूगार, गारुडी हांचेमदीं पुंगेचो प्रसार आसता. गुजरातांत आनी महाराष्ट्रांतल्या पावरी भिल्ल जमातींत पुंगी प्रकारांतलो 'तारपो' हो वाद्याचो प्रकार दिसून येता. हाचेभायर शंख, शिंग, तुतारी, आदी वाद्यांय भारतांत घोळणुकेंत दिसतात. 'कर्णी' ह्या वाद्याची पितुळची नळी लांब आसता. 'मसक' ह्या वाद्यांत चामड्याचे पिशवेक दोन नळयो जोडिल्ल्यो आसतात. तातूंत एकेक स बुराक आसून एकेरी जिवल्यो आसतात. दुसरी नळी आदारस्वर दिता.

तंतुवाद्यां : भारतीय तंतुवाद्यांत एकतारी, तुणतुणे, रावणहत्यो, सारंगी, सारिदा, पेना, संतूर, नंदुण्णी आदींचो आस्पाव जाता. एकतारेन सकयल दुदी आनी वयर दांडी आसून खुंटयेक सरी बांदिल्ली आसता, तर्जनीन लयबध्द आदारस्वर दीत ती वाजयतात. महाराष्ट्रांतलें 'तुणतुणे' ह्या वाद्यांत सकयले वटेन लाकडाचे नळकांडे आसून तांचे सकयलें तोंड चामड्यान मढयल्लें आसता. नळकांड्याचे भायले वटेन सुमार दोन ते अडेच फूट (सु. ६० ते ७५ सेंमी.) लांबायेच्या कोंड्याचे दांडयेचें एक तोंक घट्ट बसयल्लें आसता. दांडयेच्या दुसऱ्या पोताक लांकडाची खुंटी आसता. नळकांड्याच्या सकयले वटेन मदल्यान सरी भायर सुटून येवचीना, अशी घेवन तिचें दुसरें पोत खुंटयेक ताणून बांदतात. हातुंतय आदारस्वर आनी लय मेळटा. 'गोपीचंद' हें वाद्य तुणतुण्यासारकें आसा. 'सारंगीचे' बरेच प्रकार आसात. हीं वाद्यां लांकडाच्या कुडक्यासावन तयार केल्लीं आसून तीं धनुकलीन वाजयतात. हातुंतली 'जोगिया सारंगी' उत्तर प्रदेश आनी हरयाणा हांगा पळोवंक मेळटा. हातूंत तीन सरयो आसून सगळ्यांत वयले वटेन खाचींतल्यान सरयो भीतर व्हेल्ल्यो आसतात. हो भाग वयल्यान पुराय बंद आसता. हे सारंगीच्या कांय नमुन्यांमदीं अनुधवनीखातीर सरयो आसतात. 'सारिदा'मदीं सकयल्या अर्द्या भागाचे पोकळेचें चामडें मढयल्लें आसता. 'चिकारा' हें वाद्य सकयल्या भागांत नासपती

फळासारकें आसून राजस्थान आनी मध्य प्रदेश हांगाच्या आदिवासींमदीं दिसून येता. राजस्थानांत ह्या वाद्याक तीन आनी मध्य प्रदेशांत दोन सरयो आसतात. 'रावणहत्यो'चो दुदी नाल्लाचे अर्दे कट्टेचो आसून ताच्या दोन सरयांमदली एक घोड्याच्या केसाची आनी दुसरी लोरवणाची आसता. वाजोवपाचे धनुकलीचे दांडयेक घुंगूर बांदतात. 'पेना' हें मणीपुरांतलें वाद्य रावणहत्योसारकेंच आसता. कोंड्याचे दांडयेक जोडिल्ल्या वाकड्या लोरवणाचे धनुकलीन तें वाजयतात. लोरवणाचे दांडयेक वळीन घुंगूर बांदिल्ले आसतात. केरळांतल्या 'नंदुण्णी'क दोन सरयो आनी ५/६ पड्डे आसतात. मन्नन जमातींत हें वाद्य धर्मीक गीतांक साथीक घेतात. काश्मीरांतलें 'संतूर' हें मुळांतलें लोकवाद्य निमाणेकडेन वांकड्यो आसपी दोन नाजूक बड्यांनी तारांचेर आघात करून वाजयतात. सद्या ह्या वाद्याक अभिजात वाद्याचो दर्जो फावो जाला. बदलत्या काळाप्रमाण बऱ्याचशा लोक वाद्यांचो वापर अभिजात संगितांत जावंक लागिल्ल्यान तातुंतलीं कांय वाद्यां लोक वाद्यां आनी अभिजात वाद्यां म्हणून वळखतात.

- कों. वि. सं. मं.

लोकवेद : लोक संस्कृतीचें निरवळ मौरिक गिन्यान. मनीस कुळयेची शास्त्रीय वळख करून दिवपी लोकविज्ञान. लोकमानसाचें समग्र दर्शन घडोवपी सांस्कृतिक माध्यम.

'लोकवेद' हें उतर आयज 'शास्त्र' आनी 'सामुग्री' ह्या दोनय अर्थान वापरतात, तरी पूण लोकवेद अभ्यासपाच्या शास्त्राक 'लोकवेदशास्त्र' (Folkloristics) हें उतरय वापरतात. एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरमेरेन लोकवेद हो विशय भाशाशास्त्र, मानवशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र ह्या सारक्या विशयांचो पोटविभाग म्हण मानताले. विसाव्या शतमानांत ताका एक स्वतंत्र विशय म्हण मान्यताय प्राप्त जाली.

'ऑरिलिओ एस्पीनोझा' नांवाच्या एका अस्तंत्या विद्वानाच्या मताप्रमाण, "पूर्वपरंपरेसावन मौरिक परंपरेन जें गिन्यान मनीस जातीक मेळ्ळां, जें तिणें अणभवलां, आत्मसात केलां आनी जतन करून दवल्लें, तें सगळें म्हळ्यार लोकवेद". बी. ए. बॉटकीन नांवाच्या एका अमेरिकन विद्वानान लोकवेदाची व्याख्या मांडल्या ती अशी - पुराय तरेन मौरिक परंपरेंत जियेवपी संस्कृतींत मेळटा तें सगळेंच म्हणजे लोकवेद.

लोकवेदाची व्याख्या कितें आसची हाचेर विद्वानांमदीं एकमत ना. मारियालीच हिणें संपादीत केल्ल्या 'स्टँडर्ड डिक्शनरी ऑफ फोकलोर, मायथॉलॉजी अँड लिंगड' (न्यूयॉर्क १९४९) हातूंत लोकवेदाच्यो एकवीस व्याख्या दिल्यात; तेभायर संवसारांतल्या आनीकय जायत्या विद्वानांनी केल्ल्यो व्याख्या मेळटात. दोन व्याख्यांमदीं फरक उरता आसलो तरी, अनुकरण आनी मौरिक परंपरेंतल्यान मेळपी सगळें

गिन्यान म्हळ्यार लोकवेद ह्या एका मुद्याचेर सगळ्यांच व्याख्या आदारीत आसात.

लोकवेदांत एके आवयन आपल्या भुरग्याक न्हिदोवपाखातीर गायिल्ले आल्लयेचो जसो आस्पाव जाता, तसोच आपल्या आज्या - पणज्याकडल्यान देणें मेळिल्ल्या पारंपारीक धंद्याचोय आस्पाव जाता. लोकगीतां, लोक काणयो, म्हणीं - उमाणीं, लोकनाच, लोकनाट्यां, शिल्पां, वीरगळां, देव - धर्म, जात्रा - उत्सव, वेवसाय - धंदो, भूत - खेत्र, चाली - रिती, विधी - संस्कार, खाण - जेवण, न्हेसण - पांगरूण, घर - दार, आयदन - खोलो, भेस - अलंकार, समज - विस्वास, जादू - फितिस, वखद - पाणी, घाडी - भगत, सिध्द - बंठ, वेवसायीक लोक खेळ - हौशी लोक खेळ अशा सगळ्याच लोकवेदारांचो आनी आविश्कारांचो लोकवेदांत आस्पाव जाता.

पुर्विल्ल्या लोकवेद संग्रहकारांनी आनी अभ्यासकांनी लोकवेदांतल्या 'जिबेवयलें (तोंडी) साहित्य' ह्या भागाचेर म्हणजे, लोकगीतां, लोक काणयो, म्हणी, उमाणीं हांचेरूच आपलें लक्ष केंद्रीत केल्लें आनी लोकवेद म्हळ्यार तितलेंच असो तांचेमदीं समज आशिल्लो. आयज मात नवे विचारसरणेचे विद्वान लोकवेदासंबंदीं विचार करतना पुराय लोकजीणच विचारांत घेतात. कारण लोकवेदाचो अभ्यास हो लोकमानसाच्या आविश्काराचो अभ्यास आशिल्ल्यान, लोकमानस ज्या वेगवेगळ्या माध्यमांतल्यान व्यक्त जाता त्या सगळ्यांचोच विचार केल्याबगर तो परिपूर्ण जायना. देखूनच लोकमानसाच्या शब्दबध्द केल्ल्या आविश्कारावांगडा लोककुरडी, लोकविस्वास, विधी - रितींचोय अभ्यास करप गरजेचें थारता.

कोंकणींतलें 'लोकवेद' हें उतर इंग्लिशींतल्या 'Folklore' ह्या उतराक समान अर्थान वापरतात. 'लोक' (Folk) आनी 'वेद' (Lore) ह्या दोन उतरांच्या समासांतल्यान तें घडलां. दीसपट्ट्या वेव्हारांत 'लोक' हें उतर 'हेर', 'परकी', 'वेगळो' ह्या अर्थान वापरतात. पूण लोकवेदांतलें लोक हें उतर, एक विशिश्ट अशी जिणेपद्दत जगपी समान दर्जाच्या लोकांचो पंगड अशा अर्थान घेतात.

लोकवेद अभ्यासाचो इतिहास : इंग्लिशींतलें 'फोकलोर' हें उतर 'विलियम जॉन थॉम्स' नांवाच्या एका इंग्लीश 'येन्टी केव्हेरीयनान' घडयलें. पूण त्यावेळार लोकवेदाचें काम करप ही गजाल तितलीशी सन्माननीय नाशिल्ल्यान तांणी 'अॅम्ब्रोस' ह्या टोपण नांवान 'अॅथनेयम' ह्या जर्मन नेमाळ्यांत, २२ ऑगस्ट १८४६ वर्सा आपल्या पत्रांत ताचो उल्लेख करून लोकांमुखार मांडलें. तेन्नाच्यान 'फोकलोर' हें उतर जगमान्य जालें आनी लोकवेदाच्या कामाक गती येवन ल्हव ल्हव त्या कामाक आनी तें काम करतल्याक सन्मान प्राप्त जावंक लागलो.

विलियम जॉन थॉम्स हाणें फोकलोर हें उतर घडोवंचे पयलीं अस्तंत्या विद्वानांनी पॉपुलर येन्टीव्हेयरी वा पॉपुलर लिटरेचर

ह्या माथाळ्यारवाला लोकवेदाचो वावर सुरू केल्लो. लोकगितां, लोक काणयो, उमाणीं, म्हणीं, एकठावन कांय प्रमाणांत तांचें वर्गिकरण आनी विश्लेशण करून उजवाडावपाक सुरवात केल्ली.

‘इलीयड’ (Iliad) आनी ऑडेसी (Odyssey) सारकीं ग्रीक लोककाव्यां, बॅबीलॉनांतल्या गीलगामीशाच्यो वीरकथा, अरेबीयन नायट्स, इसापकथा, पंचतंत्र ह्या सारकें चिरंजीक आनी जगप्रसिद्द लोकसाहित्य एकठांय करून दवरपाचें काम कोणें केलें, ते व्यक्तीचें नांव जरी आयज मेळना आसलें, तरी कोणें तरी त्या लोकवेदाचें म्हत्व जाणाजावन करून दवरिल्लें ही गजाल निश्चीत.

एकुणिसाव्या शतमानाचे सुरवातेक म्हळ्यार १८१२ वर्सा जॅकब ग्रीम आनी व्हिलियम ग्रीम ह्या दोन जर्मन भावांनी ‘किंडर उंड हावून्स मर्चट’ ह्या नांवान जर्मनींतल्या भुरग्यांच्या काणयांचो एक संग्रह उजवाडाक हाडलो.

१८७८ वर्सा इंग्लंडांत ‘लंडन फोकलोर सोसायटी’ ही संस्था जल्माक आयली. ‘हँडबूक ऑफ फोकलोर’ नांवाचें एक नेमाळें हे संस्थेन सुरू केलें.

१८८८ वर्सा अमेरिकेंत ‘अमेरिकन फोकलोर सोसायटी’ नांवाचे संस्थेची स्थापना जाली. ‘जर्नल ऑफ अमेरिकन फोकलोर’ नांवाचें नेमाळें हे संस्थेचे वतीन उजवाडाक येवंक लागलें.

संवसारांतल्या हेर देशांतय लोकवेदाचो स्वतंत्र रितीन वावर करपी जायत्यो संस्था आनी नेमाळीं उपरांत जल्माक आयलीं. लोकवेद संग्रहालयां आनी परिशदो घडल्यो. लोकवेदाच्या वावराक नेट आयलो.

भारतांत पारंपारीक कथांचे संग्राहक म्हण कांय व्यक्तींचीं नांवां प्रसिद्द आसात. वररुची, गुणादय, महीदास, ऐतरेय, मार्कंडेय, व्यासपुत्र, शुक, विष्णुशर्मा ह्यो तातुंतल्यो कांय व्यक्ती जावन आसात. तांणी एकठांय केल्ल्या कथांचे कल्पनाबंध लोककथांनीय मेळटात. दूरदृश्टी आशिल्ल्या ह्या विद्वानांनी, वेव्हारज्ञान शिकोवपी, नीत - अनितीची वळख करून दिवपी आनी चतुरतायेन - विवेकान भरिल्ल्या कांय कथांचें संकलन करून तांकां तांचे मूळ भाशेंतल्यान संस्कृत भाशेंत हाडून ग्रंथांचें रूप दिलें. पंचतंत्र, कथासरित्सागर, हितोपदेश, बेताळ पंचविशी, सिंहासन बत्तिशी, शुक बहात्तरी, ह्यासारक्या ग्रंथांचो हे वळेरेंत आस्पाव करूं येता. हें काम करपाफाटल्यान लोकवेदाचो वावर करपाचो हेत नाशिल्ल्यान, लोकवेदाच्या वावराचें मुळावण अठराव्या शतमानांत पडलें अशेंच म्हणचें पडटा.

१७८४ वर्सा कलकत्यांत ‘एशियाटीक सोसायटी’ हे संस्थेची स्थापना जाली. हे संस्थेचें एक मुखपत्र उजवाडाक येतालें. आशिया खंडाचो इतिहास, विज्ञान, कला, साहित्य हांच्या वांगडाच भारतांतल्या लोकवेदाचेरय थोडें भोव लिखाण ह्या नेमाळ्यांत उजवाडाक येतालें.

•मात ‘पुरातन प्रथा’ ह्या माथाळ्यारवाला तें उजवाडायिल्लें दिसता.

१८७२ वर्सा ‘भारतीय पुरातन प्रथा’ ह्या नेमाळ्याचो जल्म जालो. भास, इतिहास, साहित्य, शिल्प हांच्या वांगडाच लोकवेदाक हातूंत जागो दिल्लो दिसता. १९३२ वर्सा हें नेमाळें बंद पडलें.

१९३८ वर्सा ‘न्यू इंडियन अँटीक्वेयरी’ नांवाचें एक नेमाळें डॉ. प. कृ. गोडे हाच्या संपादनाखाला कांय वर्सां पुण्याक उजवाडाक येतालें. पूण तें चड वर्सां तग धरूंक पावलेंना.

इंडियन एन्टीक्वेयरीच्या फाटोफाट लोकवेदाक पोशक असो वावर ‘बॉम्बे अँथ्रॉपॉलोजीकल सोसायटी’ हे १८८५ वर्सा स्थापन जाल्ले संस्थेन केलो. हे सोसायटीच्या पयल्या पंचवीस वर्सांच्या अध्यक्षांचीं नांवां पळयल्यार तीं ब्रिटीश राजवटींतल्या कांय अधिकाऱ्यांचीं नांवां आसात हें कळटा. ब्रिटीश राजवट गांवागांवांनी लोकप्रिय जावंची आनी थंयच्या लोकांचीं मतां कळचीं ह्या हेतान ब्रिटीश सरकारान तांच्या अधिकाऱ्यांक गांव-गांवच्या जाती - जमातींचेर ग्रंथ बरोवंक सांगिल्लें. तशींच गॅजेटियरांय तयार केल्लीं. कांय जाणांनी मन लावन लोकसंस्कृतायेचे नदरेन म्हत्वपूर्ण वावर केलो. भारतांत ब्रिटीश अधिकाऱ्यांवांगडा ब्रिटीश धर्मप्रचारकांनीय बरोच वावर केल्लो दिसता.

संवसारांतल्या हेर राश्ट्रांसारकीच आयज भारतांतय लोकवेदाच्या वावराक गती आयल्या. झवेरचंद्र मेघाणी, राम नरेश त्रिपाठी, काका कालेलकर, साने गुरुजी, देवेंद्र सत्यार्थी, हांच्या सारक्या लोकवेदाच्या पुरस्कर्त्यांनी घाल्ल्या लोकवेद वावराचें मुळावण आयज फुडली पिळगी घट करतना दिसता. दुर्गा भागवत, सरोजनी बाबर, प्रभाकर पांडे, जे. यस्. परमसिवय्या, सोहिंदर सींग बेदी, ग्यानी लाल सींग, आशुतोष भट्टाचार्य, कोमल कोठारी ह्यासारक्या जायत्या विद्वानांनी आयज ह्या आव्हानात्मक क्षेत्रांत तळमळीन वावर चलयला.

गोंयांत लोकवेद वावराचें मुळावण प्रो. मोशीयोर सेबिस्तीयांव रोदोल्फ दाल्गाद हाणें घालें. ताणें संग्रहीत करून १९२२ वर्सा उजवाडायिल्ल्या Florilegio dos Proverbios concanis कोंकणी म्हणींच्या संग्रहान लोकवेद वावराची गोंयांत अधिकृत सुरवात जाली म्हणूं येता. शणै गोंयबाबानय अप्रत्यक्ष रितीन लोकवेदाचो वावर केला. ताची बरपावळ वाचल्यार तातूंत गोंयचे लोकसंस्कृतायेचें विराट दर्शन घडटा.

गोंयच्या लोकवेदाच्या दायजाची वळख पटून कांय जाणांनी आपले परीन वावर केला. डॉ.र.वी. पंडित, वि.स. सुखटणकार, मलबाराव सरदेसाय, फॅलिसिओ कार्दोज, डॉ. जुझे पेरेर, मिखायल मार्तीस, लुसिओ रॉड्रीगीज, वा.का. वाघ, फा. आंतोन पेरेर, प्रो. श्याम वेरेंकार, फा. प्रताप नायक, पांडुरंग फळदेसाय, विनायक खेडेकार, कमलादेवी राव देशपांडे, तुकाराम शेट, हिरा नायक, जयंती नायक हांचो मुजरत उल्लेख करचो पडटा.

आयज गोंयांत ‘गोंय कला अकादेमी’ आनी ‘गोवा कोंकणी

अकादेमी' ह्यो दोन संस्था लोकवेदाचो मुखेलपणान वावर करतात. गोंय कला अकादेमी लोककलांच्या सादरीकरणाचेर चड भर दिता जाल्यार गोवा कोंकणी अकादेमी लोकवेदाच्या सर्वांगी संकलनाचेर आनी अभ्यासाचेर भर दिता. कर्नाटकांत श्री. संतोष कुमार गुल्वाडी, श्री. एस्. एस्. वाल्मिकी आनी श्री. सी. सी. ए. पै. हांणी लोकवेदाचो बरोच वावर केला, तर केरळांत प्रो. आर. के. राव, श्री. पी. जी. कामत, श्री. यन्. पुस्तेजोराम मल्ल्या हे लोकवेदाच्या कार्याक वावुरतात.

संकलन, वर्गीकरण आनी विश्लेशण ह्यो लोकवेद अभ्यासाच्यो तीन मुखेल अवस्था. लोकवेद अभ्यासकाक ह्या तिनय अवस्थांक पुराय म्हत्व दिवचें पडटा.

लोकवेदाच्या खंयच्याय आंगाचो विचार करतना ताचीं वेग - वेगळीं रुपां आनी प्रकार चडांत चड संकलन करप गरजेचें.

पुस्तक रुपान, ऑडियो- विडियो कॅसेटींनी मुद्रीत करून वा छायाचित्रांच्या आदारार एकठांय केल्ल्या लोकवेदाचें वेवस्थीत वर्गीकरण करप हें लोकवेद अभ्यासाचें दुसरें सोंपण. कारण वर्गीकरणाचें काम वेवस्थीत जाल्यारूच मुख्यावयलो विश्लेशणाचो वावर खूब सोंपो जाता.

संवसारांतल्या जायत्या विद्वानांनी लोकवेदाचीं वर्गीकरणां दिल्यांत, तातुंतलें रिचर्ड यम्. डॉर्सन हाणें दिल्लें प्रमाण अशें मानतात. तांणी लोकवेद फुडल्या मुखेल चार प्रकारांत विभागला -

१) **मौखिक आविश्कार (Oral Literature)** : लोकगीतां, लोककाणयो, म्हणी, उमाणीं, हांसयाळी बी.

२) **भौतिक संस्कृती (Material Culture)** : पारंपारीक भेस, अलंकार, न्हेसण - पांगरूण, मूर्ती - शिल्पां, विरगळां - पाशाणां, खेळणीं - फर्नीचर, वेवसायीक आवतां - आयदनां आदी.

३) **पारंपारीक चाली - रिती (Social Folk Customs)** : जल्म, मूज, लग्न, मरण ह्या सारक्या प्रसंगांनी मनशाच्या जिवितांत करपाचे संस्कार आनी पाळो दिवपाच्यो चालीरिती, जात्रा - उत्सव, व्रतां - फेस्तां ह्या भौशिक कार्यावळींच्या वेळार करपाच्यो पारंपारीक विधी, तशेंच पारंपारीक पद्दतीन घोळणुकेंत आशिल्ले समज - विश्वास.

४) **प्रयोगसिध्द लोककला (Performing Folk art)** : लोकनृत्यां, लोकनाट्यां आनी लोकखेळ.

लोकवेदाचे हेर विशयांकडले संबंद - लोकवेदाचे हेर विशयांकडेन घनिष्ट असे संबंद आसात.

मानवशास्त्र, इतिहास, भुगोल, समाजशास्त्र, भासशास्त्र, साहित्य, मानसशास्त्र, वैजशास्त्र ह्या सारक्या विशयांचो अभ्यास करतना, उद्देश वेगळो आसूं, पूण थोड्या वा चड प्रमाणांत लोकवेदाचो अभ्यास करचोच पडटा.

अ) **मानवशास्त्र आनी लोकवेद** : मानवशास्त्राचो एक भाग म्हणजे संस्कृतीक मानवशास्त्र (Cultural Antropology)

ताचो अभ्यास करतल्या विद्यार्थ्यांक त्या त्या समाजाचे जिबेवयलें साहित्य, कला, चालीरिती, विधी, देवधर्म आनी हेर, जांकां आमी लोकवेद म्हण्टात, तो अभ्यासल्या बगर तांच्या कामाक दिशाच मेळना.

आयच्या लोकवेदाच्या व्यापक अर्थाप्रमाण ज्या समाजाच्या लोकवेदाचो अभ्यास करता, त्या समाजाचें मानवशास्त्राचे नदरेंतल्यान पुराय लोकजीवनच अभ्यासचें पडटा.

आ) **इतिहास आनी लोकवेद** : इतिहास आनी लोकवेदाचो संबंद सामको दाट. एका इतिहासकाराक ज्या वाठाराचो तो इतिहास बरयता, वा इतिहासाचें संशोधन करता, त्या वाठारांतल्या लोकवेदांतल्यान म्हळ्यार मुखेलपणान लोकगितां - लोककथांतल्यान इतिहासाची थोडी भोव तरी म्हायती मेळटा, निदान दिका तरी मेळटा आनी ताचेवयल्यान तो लिखीत पुराव्यांचो शोध घेवंक शकता. लिखीत इतिहास, ताम्रपट आनी शिलालेख सारखे इतिहासीक दस्तऐवज उणे पडटात तेन्ना जनमानसाचे जिबेर घोळपी लोकवेदच अभ्यासकांक उपेगी थारतात. मौखिक इतिहास (Oral History) म्हण लोकवेदाक आयज मान्यताय मेळिल्ली आसा.

इ) **लिखीत साहित्य आनी लोकवेद** : लिखीत साहित्याचो आनी लोकवेदाचो संबंद हेरांपरस चड लागींचो. लोकवेदांतल्यानच लिखीत साहित्याचें मुळावण पडलें. आयज साहित्यकार मुद्दाम लोकगितां, लोककथा बी सोदून तांचीं कथानकां वा तांचो आदार घेवन नवी साहित्य निर्मिती करतात. लोकनाट्याच्या म्हालवजाचेर आयज कितलीं तरी नवीं नाटकां जल्माक येतात.

एका साहित्यकारान आपल्या लिखाणांत केल्ल्या कथासुत्रांच्या आदारान एका लोकवेदकाराक ताच्या वावराखातीर आदार मेळूंक शकता. साहित्यकारान आपल्या लिखाणांत वापर केल्ल्यो म्हणी, उमाणीं ताका सहजपणान संग्रहाखातीर मेळूंक शकतात.

ई) **भाशाशास्त्र आनी लोकवेद** : भाशाशास्त्राच्या विद्वानाक लोकवेद जायतेतरेन मदत करता. जर एकाद्र्या उतराचो अर्थ सोदतना ताचें अडलें जाल्यार त्या वाठारांतल्यो आख्यायिका, लोकगितां हें काम सोपें करतात. म्हणी वा वाक्प्रचार जें लोकवेदाचें एक म्हत्वाचें आंग तें भाशाशास्त्राचो अभ्यास करतल्याक खूब उपेगी पडटा.

उ) **कला, संगीत आनी लोकवेद** : पुर्विल्ल्या पारंपारीक कलांतल्यान नव्या कलांचो जल्म जाला. लोकसंगितांतल्यो कल्पना घेवनच आयज नवे नवे प्रयोग संगिताच्या मळार जातात. अमेरिकेसारक्या प्रगत देशांत लोकसंगिताचें म्हत्व जाणा जावन तरनी पिळगी त्या संगिताचें पुनरुज्जीवन करपाच्या वावराक लागल्या.

ऊ) **समाजशास्त्र आनी लोकवेद** : लोकवेद म्हळ्यार समाजाचो हारसो. तातूंत समाजांतल्या सुंदर - मंगला बरोबरच, हळशीक आनी विकृतीचेंय पडबीब दिसता. देखून समाजशास्त्राचो

अभ्यास करतल्यान लोकवेदाचो अभ्यास करप गरजेचें. एका काळावयली समाजीक परिस्थिती, मनशांमनशां मदले संबंद लोकवेद दारवयता.

ए) भुगोल आनी लोकवेद : भुगोलशास्त्राच्या विद्वानाक लोकवेदांतल्यान त्या त्या वाठाराच्या भुगोलाचीं पानां मेळूं येतात. खंय न्हंय आसा, खंयचो दोंगर आसा, गांव खंय वसला हांचें वर्णन वा म्हायती ताका थंयच्या लोकगितांतल्यान वा हेर लोकवेदांतल्यान मेळटा.

ऐ) वैजकशास्त्र आनी लोकवेद : दोतोरक (Physician) एकाद्र्या कठीण दुर्येंसाचें वखद वा दुर्येंसाचें मूळ ताका ताच्या भुरगेपणांत आजयेन वा आज्यान केल्ल्या पारंपारीक उपायावयल्यान सुचूं येता. तशेंत तें लोककथांतल्यानय मेळूं येता. नोबॅल, बीरबकरस ह्या कॅनेडियन शास्त्रज्ञांनी लोककथांनी भौन भौन येवपी सदाफुलीच्या उल्लेखावयल्यान, ते वनस्पतीचो अभ्यास सुरू केलो आनी ब्लडकॅन्सराचेर उपचार करपांत जें द्रव वापरतात तें 'Vincristine Sulphate' सदाफुलीच्या पानांपासून तयार केलें अशें म्हण्टात.

ओ) मानसशास्त्र आनी लोकवेद : मानसशास्त्रज्ञाक (Psychiatrist) मानसिक पिडेकाराचे पिडेचें मूळ वा ताचेर करपाचो उपाय पुर्विल्ले विधीपरंपरेंतल्यान वा म्हणी काणयांतल्यान मेळूंक शकता.

लोकवेदाचें म्हत्व : मनशाचे जिणेंत लोकवेदाचें म्हत्व खूब व्हडलें. लोकवेद आमकां समाजांत कशें जगचें तें शिकयता. ल्हान भुरग्यांक लोकवेदांतल्यान आपल्या भोंवतणच्या सैमाची, वाठाराची, जिणेंत उपेगाक पडटले दर एके वस्तीची वळख जाता. कांय लोकवेद तर असो आसा, जो ल्हान भुरग्यांक चलपा - उलोवपाखातीर प्रवृत्त करता आनी ताचे वाडीक पूरक असो व्यायाम दिता. आपल्या रगताच्या मनशांची, आपल्या गांवची, सैमाची, देशाची ओड भुरगेंपणासाकूनच भुरग्यांच्या मनांत सजोवपाचें काम लोकवेदावरवीं जाता.

लोकवेद मनशाच्या सामुहीक जिणेची जतनाय घेता. आपल्या समाजाकडेन, समुहाकडेन तो मनशाक बांदून दवरता. ताका लागून मनीस केन्ना एकटो पडना. ताका एके तरेचें संरक्षण आसता ताका ताच्या दुख्खाच्या वेळार वांटेकार मेळटा. संकश्टाच्या वेळार आदार मेळटा. जिणेंतली खोस व्यक्त करपाखातीरूय ताका माध्यम मेळटा. लोकवेदाक लागून बुध्दीची वाड जाता. संस्कृतीचें जतन जाता.

जिणेंतल्या भव्य-दिव्याचें मनशाक दर्शन घडटा, आपल्या पुर्वज्यांच्या गिरेस्त दायजाची वळख जाता. लोकवेद आमचेर जातल्या समाजीक अत्याचारा आड उबो रावता. ज्या अन्याया आड आवाज उठोवपाचो धीर एकटे व्यक्तीक जायना, तें तो लोकवेदांतल्यान करता, कारण तो आवाज फकत एके व्यक्तीचो नासून समुहाचो आशिल्ल्यान ताका फाटबळ मेळटा. जिणेंतल्या कडू सत्यापासून आनी कटकटीच्या

त्रासांचे जिणेंपासून मनशाक थोडो वेळ तरी पयस काडून ताच्या मनाचें रंजन करता.

समाजांत जगतना मनीस आपल्या मनांतल्यो अतृप्त इत्सा, विकृती आदी आपल्या काळजांत लिपोवन दवरता. मानसशास्त्राचे नदरेंतल्यान अशा विकृतींचो वा अतृप्त इत्सांचो जेन्ना काळजांत घुस्मटमार जाता तेन्ना ताचो परिणाम वायट जाता. अशा विकृतींक वा अतृप्त इत्सांक लोकवेदांतल्यान उक्त्यो जावपाखातीर आनी मन नितळ - पवित्र उरपाखातीर जागो आसता. परंपरेन तशी तजवीज केल्ली आसता.

लोकवेदांत जें जें मेळटा तें सगळें भव्य दिव्य आसता अशें ना, कांय वेळां विकृत आनी लोकांच्या हिता आड अशो गजाली लोकवेदांत आमाकां दिश्टी पडटात. ह्या गजालींची जेन्ना निर्मिती जाल्ली तेन्ना समाजाक ताची गरज आशिल्ली, आज त्यो कालबाह्य जाल्ल्यान आमकां त्यो तशो भासतात अशें लोकवेद विद्वानांचें हाचेर मत आसा.

- जयंती नायक

लोकशाय : भौमताच्या तत्त्वार चलपी सामुदायिक हितकारी शासन पद्दत. 'लोक' हो घटक मध्यवर्ती धरून लोकांच्या मताप्रमाण चलपी कसल्याय कारभाराक लोकशाय ही संज्ञा लावप जाता. राजेशाय, हुकुमशाय अशा एकाधिकारशायेच्या अन्यायी आनी तर्क विसंगत वेव्हाराचो सर्वाधिकाराचें मूल्य आशिल्लो शास्त्रीय पर्याय म्हणून लोकशायेचो उल्लेख जाता. उजू आचार - विचार आनी उच्चाराचें सार्वत्रिक अशा अबाधीत सैमीक स्वातंत्र्याचो अधिकार प्राप्त करून दिवपी एक विचार प्रणाली म्हणूनय लोकशायेचो संदर्भ घेवप जाता.

डिमॉक्रेसी ही इंग्लीश संज्ञा लोकशायेचो प्रतिशब्द जावन आसा. डिमॉस (Demos) म्हणजे सामान्य लोक आनी क्रसी म्हळ्यार (Cracy) सत्ता. हें उतर डिमॉस + क्रॅटोस (Demost + Kratos) ह्या ग्रीक उतरासावन जाल्लें आसून, ताचें लॅटीन रूप डिमॉक्रॅशिया अशें आसा.

लोकशाय ही संज्ञाय मूळांतली ग्रीक. डेमॉस म्हळ्यार लोक आनी क्रॅटोस म्हळ्यार राज्य हाचेवयल्यान लोकाचें राज्य म्हळ्यार डेमॉक्रसी हें उतर तयार जालां. ग्रीसांत पयलीं नगरराज्यां आशिल्लीं. शासनासंबंदीचे सगळे निर्णय नगरांतल्या सगळ्या नागरिकांची बसका आपोवन प्रत्यक्ष भोवमतान घेताले. हे लोकशाय पद्धतींतय मतदानाचो हक्क दादल्यांकच आनी तोय नागरिकत्वाचो अधिकार मेळिल्ल्यांकूच शिमित आशिल्लो. तातुंतल्यान बायलांक आनी गुलामांक वेगळायिल्लें. ग्रीसाउपरांत रोमांतली लोकशाय चड तेंप तिगलीना. ग्रीकांक रोमनांनी जिखले, तर उपरांत भायल्या कांय टोळ्यांनी रोमन साम्राज्य उध्वस्त केलें. इ.स. च्या ५ व्या शेंकड्यासावन

१५ व्या शेंकड्यामेरेनचो मध्ययुगाचो काळ अर्निबंध राजेशाय आनी उमरावशायेचो आशिल्लो. ह्या काळांत इंग्लंडाच्या लोकांनी आपल्या राजाकडल्यान काय बुनयादी हक्काची सनद मेळयली, तीच मॅग्नानाकार्टा. आर्विल्ले लोकशायेचो हो पयलो म्हत्वाचो टप्पो. १५व्या शेंकड्यांत इंग्लीश लोकांनी 'बिल ऑफ राइटस्'च्या रुपान आनीकूय हक्क मेळोवन राजाचे अधिकार शिमित केले आनी लोकशायेच्या मार्गार आनीक एक पावल फुडें पडलें तरीय पूण लोकशायेच्या विकासाक खरी गती मेळ्ळी ती अमेरिकन राज्यक्रांती (इ.स.१७७६) आनी फ्रेंच राज्यक्रांती (इ.स. १७६९) ह्या दोन व्हड राजकीय घडणुकांनी. अमेरिकन लोकांनी ब्रिटीश सत्ता भायरवन लोकशाय स्वरुपाची राज्यघटना तयार केली. त्या उपरांतच्या काळांत बऱ्याचश्या देशांनी आपल्यो राज्यघटना तयार करतना हे घटनेंतल्या तत्वांचे आदर्श मुखार दवरले. फ्रेंच राज्यक्रांती ही फ्रांसांतली अनियंत्रितराजेशाय, आयती खावपी उमरावशाय आनी कर्मठ धर्मसंस्था हांचेआड लोकांनी केल्लो उठाव आशिल्लो. खऱ्या अर्थान लोकशाय शासन स्थापन करपाखातीर फ्रेंच लोकांक आनीकूय शंबर वर्सां झगडवें पडलें, पूण ताचेफाटली मूळ प्रेरणा इ.स. १७८९ची क्रांतीच आसली.

अस्तंत देशांत आर्विल्ले लोकशायेची जडण घडण मुखेल करून उद्येगीक क्रांतीक लागून जाली, मशिनाचे सोद लागले. ताकालागून १८व्या शेंकड्यासावन युरोपांत शेतकी वेवसाय दुसऱ्या दर्जाचो थरलो. यंत्रावयलें उत्पादन सुरू जालें. व्हड व्हड कारखाने उबे जाले. हजारांनी मनशां एकठांय काम करूंक लागलीं. अर्थीक विशमताय सरंजामशायेंतले परस अदीक वाडली. हे नवे उत्पादन वेवस्थेक लागून पयलीं कामगार वर्गांत आनी उपरांत समाजाच्या सगळ्या थरांत स्वातंत्र्याची, स्वतःच्या हक्काची जाणविकाय घट जावंक लागली.

शिक्षणाचो प्रसार जावंक लागलो आनी मतदान हक्काच्यो मागण्यो व्हडा नेटान जावंक लागल्यो. ताचोय परिणाम म्हळ्यार थरावीक काळान वेंचणुको जावंक लागल्यो. तेखातीर प्रौढ मताधिकार मान्य जालो. ह्यो सगळ्यो अर्थीक, राजकीय आनी शासकीय घडणुको आयचे लोकशायेची बुनयाद मानपांत येता. ह्या सगळ्या घडणुकांचो प्रभाव २० व्या शेंकड्यांत आशियांतल्या देशांतूच पडलो. लोकांचेंच, लोकांनी केल्लें, लोकांखातीरचें राज्य म्हळ्यार लोकशाय ही अब्राहम लिंकनाची व्याख्या सगळ्यांक वळखीची जाल्या. म्हाका गुलाम म्हणून जगपाक जशें आवडपाचें ना, तशेंच मालक म्हणून रावपाकूय आवडपाचें ना अशे ताचे उद्गार आशिल्ले. ताच्या ह्या उद्गाराचें लोकशायेची कल्पना उक्ती जाता. 'भोवमतांचें राज्य' अशेंच लोकशायेचें वर्णन करूं येता. ब्राड्सान लोकशायेची व्याख्या करतना, 'लोकशाय शासनपद्दतीन मतदानाच्या हक्कांक पात्र आशिल्ल्यांमदल्या चडशा जाणांच्या हातांत सत्ता आसता' अशें म्हळां. भोवसंख्याकांच्या आदारान

घेतिल्ले निर्णय फावो तशे आसपाचे संभव अधिक आसतात. मात अल्पसंख्यांकूय आपल्या मताची कदर जातली असो लोकशायेंत विश्वास दिसता. तशेंच निर्णय घेवचेपयलीं प्रतिनिधीक आपलीं मतां उक्तावपाची पुराय मेकळीक आसता. हाकाच राजकीय समता अशें म्हण्टात. अल्पसंख्याकाचेर भोवमतान आशिल्ल्यांनी आपलीं मतां लादपाचो प्रकार लोकशायेंत घडचो न्हय अशी अपेक्षा आसता. लोकशाय म्हळ्यार दिवप - घेवप. भोवसंख्यांक आपल्या हातांत आशिल्ले सत्तेचो आपल्याक जाय तसो उपेग करूं शकना, कित्याक तर भोवसंख्याकांच्या मतांची गरज आसता. उरफाटे कमी मतांनी आशिल्ले मानतात की आपले विचार उक्ते केल्याउपरांत भोवमताकडल्यान जो निर्णय घेवप जाता, तो मानूंक जाय. आज अल्पमतान आशिल्ल्याचें फाल्या भोवमत जावपाची शक्यताय आशिल्ल्यान लोकशायेंत सत्ताधारी पक्षाक 'हम करे सो कायदा' अशे बेपर्वाय वृत्तीन वागपाक मेळना. संयम बाळगूचो लागता. हाचोच अर्थ असो की, 'सहिष्णुताय' हें लोकशायेचें एक म्हत्वाचें खाशेलेपण जावन आसा.

लोकशायेंत सगळ्यांक न्याय मेळटलो, कोणूच कोणाचेर जुलूम करचो ना, हाची खात्री आसची लागता. आपल्याक जें समा दिसता तें करपाची मेकळीक हे पद्दतींत आशिल्ल्यान सगळेच कमी अदीक प्रमाणांत समाधानी आसतात. लोकशाय ही फकत एक शासनपद्दती न्हय. सुसंघटित समाजीक जीणेची गरज आनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचे भावनेची तीव्रताय लक्षांत घेवन रुपकारलेली ती एक जिणेची पद्दत वा रीत जावन आसा. नियमीत सार्वत्रीक प्रौढ मतदान, नागरी स्वातंत्र्य, लोकाभिमुख प्रशासन आनी निपक्षपाती न्याय संस्था ह्या लोकशायेच्या मुखेल घटकांवरवीं लोकशायेचें संवर्धन जावंक पावता.

लोकशायेंत सामको सांचेबंदपणाय समा न्हय आनी तसो तो अपेक्षितूय ना. मतदाराच्या मतामतांच्या विवेचनांतल्यान आनी संघर्शांतल्यान निमाणेकडेन सत्य भायर येता आशिल्ल्यान आपले विचार उक्तावपाक कसलोच प्रतिबंध आसना. समाजाच्या सगळ्या वर्गांतल्या नागरिकांक समान हक्क आनी अधिकार आसतात. जल्म, संपत्ती, जात, लिंग वा विचार हाचेर मनशाचो दर्जो आदारून ना, हें गृहीत धरिल्लें आसता. सगळ्यांनीच एकमेकाबद्दल भावपणाची भावना बाळगूंक जाय, असो लोकशायेंत संकेत आसता.

लोकशायेक समतेचें अधिश्ठान आसता. तशेंच घटनात्मक लोकशायेचीं दोन मुखेल खाशेलपणां म्हळ्यार राज्य घटना आनी राजकीय पक्ष. राज्यशासनाचेर नियंत्रण दवरपी बुनयादी तत्वां म्हळ्यार राज्यघटना. राज्यकर्ते आनी सामान्य जनता हांचे संबंद घटनेन थारतात, नियंत्रित जातात. सत्तेच्या वापराचेर नियंत्रण दवरपाची येवजण घटनेन केल्ली आसता. व्यक्तिगत हक्कांची आनी स्वातंत्र्याची राखण करपाची तरतूद घटनेनूच करून दवरिल्ली आसता. ताकालागून

एका मनशाच्या वा एकाच पक्षगटाच्या हातांत सत्ता केंद्रीत जावपाचो धोको नासता. समाजीक आनी राजकीय जिणेंतलो राज्याचो आनी राज्यकर्त्यांचो हस्तक्षेप कमी जाता. राजकीय जिणेंत जाय आशिल्ले बदल थंडपणान जावंक पावतात अशे लोकशायेंत राजकीय पक्षाक म्हत्वाची सुवात आसता. कित्याक तर सत्ता वापरपाचें वा सत्ताधारी व्यक्तींत बदल घडोवपाचें तें एक म्हत्वाचें साधन आसा. लोकशाय राज्यांत दोन वा चड राजकीय पक्ष आसतात. स्वयंच्या पक्षाचें वांगडीपण आपणावपाचें आनी कोणाचें काम करपाचें हेविशीं नागरिकांक घटनेनूच मेकळेपण दिल्लें आसता. राजकीयपक्ष लोकांचें प्रतिनिधित्व करतात. सत्ताधारी गट वेंचपाचें निर्मळ साधन म्हूण राजकीय पक्षांचो वापर जाता.

लोकशाय शासनपद्दत यशस्वी जावपाखातीर लोकांनी जागृत आसचें पडटा. लोकांक आपल्या हक्काची जाणविकाय आसची लागता. सरकारच्यो त्रुटी मागण्यो वा अन्यायाखातीर आवाज काडचो लागता लोकशायेंत सगळ्या नागरिकांमदीं एकमेकांभितर भावपण आसचें लागता. सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना ही लोकशायेची एक म्हत्वाची गरज आसा तशेंच स्वातंत्र्य, समता आनी भावपण हांचीय गरज आसता. एकमेकांविशीं सहिष्णुताय आसप हेंय तितलेंच गरजेचें. दर एका मनशाक आपले उदरगतीची पुराय संद दिवप, ही गजाल लोकशायेच्या यशाखातीर भोव गरजेची जावन आसा.

पुराय जनतेन वांटेकार जावप हें लोकशायेचें एक खाशेलेपण आसा. शासनाचें कितेंय चुकता जाल्यार लोकांनी घटनात्मक पद्दतीन आपले विचार ताचे आड मांडून तातूंत सुदारणा करपाक जाय. खबरांपत्रांय ह्या कामांत वांटेकार जावंक शकतात. संघटना आनी बसकांची मेकळीक लोकशायेंत आसता, तांचे कडल्यानूय हें काम जांव येता. राजशाय, हुकूमशाय सर्वकशवादी, साम्यवादी आदी शासनप्रकारांपरस लोकशाय शासनप्रकार आर्विल्ल्या काळांत चड प्रचलित जालो. भौशिक कल्याण ह्या तत्वाचेर तो आदारिल्लो आशिल्ल्यान संवसारांतल्या चडांत चड देशांनी लोकशाय शासन पद्दतीचो स्विकार केल्लो दिसून येता. लोकशायेच्या गुणदोशाच्या संदर्भांत विन्स्टन चर्चिल (१८७४ - १९६५) हाचे उद्गार उद्बोधक थारतात, तो म्हण्टा “लोकशायेचे कार्यपद्दतीक कितल्योय मर्यादो पडल्यो आनी थंय बरेच दोश आसले तरी तिचो सापेक्षतायेन विचार केल्यार ती कुचकामी थारूनलेगीत हेर स्वयंच्याय शासनपद्दतीपरस सुसहय आनी कल्याणप्रद आसा”.

लोकशायेंत शासनकर्ते म्हूण वेंचून येवपी कर्तबगार आनी कार्यक्षम आसताच अशें ना. देखून कांय टीकाकार लोकशाय म्हळ्यार ‘शिकिल्ल्या लोकांचें शासन’ अशें मानतात. हिलरान लोकशायेक पिशी, भ्रष्टकारी तशेंच मुयेच्या पावलान चलपी अशें म्हळां. कांय टीकाकारांच्या मतान लोकशायेंतलें ‘समान’ तेचें तत्त्व तर्काक न

पटपी आनी अवेव्हारी आसा.

आर्विल्ल्या कल्याणकारी राज्याक जायते कठीण प्रस्न हाताळपाचे आसतात. हे प्रस्न सोडोवपाक लोकशाय असमर्थ जाता असोय एक आरोप लोकशायेचेर जाता. लोकशाय म्हण्टकच तडजोड आयली. अशी तडजोड कार्यक्षमतेक आनी परिणामकारक शासनाक बाधा हाडटा. अशा शासनांतलें भासाभाशेचें सत्र उदरगतीक आडखळ हाडटा आनी कारभाराची गती मोडटा. बरेच खेपो त्याच त्याच कामाची पुनरावृत्ती जाता. वेंचणुको वयल्यावयर घेवच्यो पडटात आनी त्यो चडांत चड खर्चीक जायत चलल्यात, अशेंय कांय आक्षेप घेवपांत येतात.

लोकशायेवयलो आनीक एक आक्षेप म्हळ्यार ती वर्गविग्रहाक उर्बा दिता. लोकशायेंतली वेंचणूक ही बरीच खर्चाची गजाल जावन आसा. हाकालागून पयशेकारूच वेंचणूक लडोवक शकतात आनी वेंचून आयले उपरांत ते आपल्या वर्गाक बरे पडटले अशेच कायदे करतात. ताकालागून कांय सधन आनी तशेच तरेच्या लोकांची उदरगत जावंक शकता. अशे पद्दतीन विशमताय येता, म्हूण राजकीय लोकशायेपयलीं समाजीक आनी अर्थीक लोकशाय स्थापन करप गरजेचें आसता, अशें मानपांत येता.

लोकशायेंतल्या वेंचणूक प्रचारांत विरुध्द पक्षाची निंदा - नालस्ती करतात, चारित्र्यहनन करतात, आव्हानां - प्रती आव्हानां दिवपांत येतात. देशामुखावयल्या खऱ्या प्रस्नाची थंडपणान भासाभास जायचना. प्रचाराच्या वेळार आयते वेळार निर्माण जाल्ल्या प्रस्नांक नाका तितलें म्हत्व येता. शासन चलोवपाचें काम व्हड तांत्रिक स्वरूपाचें आनी कटकटीचें आसता. लोकप्रतिनिधीकडल्यान तातूंत वयल्यावयर हस्तक्षेप जाता. ताकालागून शासनाच्या कामांत आडखळ निर्माण जाता. मंत्री लोकप्रियतेचे फाटीक लागिल्ले आसतात. तांचे भोवमान घडोवन हाडून जाय त्यो मागण्यो मानून घेवपाचो तांकां आग्रो करपांत येता. अशे स्थितींत फावो त्या स्वतंत्र विचारान काम करप मंत्र्याक कठीण जाता.

साम्यवादी देशांमदीं २० व्या शेंकड्याचे अखेरेक जायत आशिल्ल्या राजकीय घडामोडींक लागून लोकशाय हें एक मूल्य म्हूण चडांत चड मानप जालां. मात ताचेचवांगडा अर्थीक विशमता आनी शोषण मूळ धरूंक लागलां. तशेंच उद्येगीक संघटना आनी नोकरशाय ह्या यंत्रणांचें लोकशायीकरण करपाचे प्रस्नूय आजून मेरेन तशेंच आसात. ताकालागून तात्त्विक नदरेन आकर्शक अशी शासनपद्दत वेव्हारांतूय अर्थपूर्ण आनी समूहकल्याणप्रद करप, हें आव्हान लोकशायेच्या समर्थ पुरस्कर्त्यांमुखार उबें रावता.

अध्यक्षीय लोकशाय, संसदीय लोकशाय, भांडवलवादी लोकशाय, शिष्टजनवादी लोकशाय, समाजवादी लोकशाय आनी लोकांची लोकशाय हे लोकशायेचे मुखेल प्रकार म्हणू येतात.

- कों. वि. सं. मं.

लोकसंख्याशास्त्र : संवसारांतल्या जनन-मरणा संबंदीत आंकडेवारीचो केल्लो विवेचनात्मक अभ्यास. जनगणनेच्या आदारान जागतिक तशेंच प्रादेशिक थरार, थाराविक कालखंडांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या मनशाची आंकडेवारी तयार करून तिचेवरवीं त्या कालखंडांतल्या लोकसंख्येचो अदमास घेवप हो ह्या अभ्यासाफाटलो मुखेल उद्देश आसलो तरी हे आंकडेवारीचो अर्थीक, शिक्षणीक, समाजीक वेव्हाराची कारणमिमांसा करूंक उपेग करप जाता.

संवसारीक लोकसंख्येची वाड आनी वांटणी : भूतकाळांत मनीस हो कमीत कमी ५ लाख वर्सासावन रावताले जावंक जाय असो मानवशास्त्रज्ञांचो अदमास आसा. सादारणपणान धा हजार वर्सां पयलीं धर्तरेचेर सुमार ५० ते १०० लाख लोक रावताले आसुंये. ख्रिस्तयुगाचे सुरवेक म्हळ्यार अदमासान आठ हजार वर्सां उपरांत ही लोकसंख्या तीस कोटी मेरेन गेली आसुंये. हाचेउपरांत इ.स. १००० मेरेन ह्या आंकड्यांत कांयच फरक पडलो ना, असो अदमास आसा. विल्कॉक्स आनी कारझॉर्ड्स ह्या संशोधकाच्या मतान १६५० त संवसाराची पुराय लोकसंख्या ४७ ते ५५ कोटी आसुंये. १७७० त ती ६८ ते ७३ कोटी मेरेन वाडली आसुंये. १६५० ते १९८० मेरेनची संवसारीक लोकसंख्या आनी तिची वांटणी हेसंबंदीची आंकडेवारी तक्तो क्र. १ त दिल्ली आसा.

टीप : इ.स. १६५० ते १९०० मेरेनची लोकसंख्येचीं अनुमानां (अदमास) कार - सॉर्ड्स हाचीं आसात.

संवसारीक वाडीचो दर (आंकडे कोटींनी) - तक्तो क्र. १

वाठार	वट्ट लोकसंख्या							
	१६५०	१७५०	१८००	१८५०	१९००	१९२०	१९३०	१९४०
पुराय संवसार	५४.५	७२.८	९०.६	११७.१	१६०.८	१८३.४	२००.८	२२१.६
आफ्रिका	१०.०	९.५	९.०	९.५	१२.०	१३.६	१५.५	१७.७
उत्तर अमेरिका	०.१	०.१	०.६	२.६	८.१	११.५	१३.४	१४.४
लॅटीन अमेरिका	१.२	१.१	१.९	३.३	६.३	९.२	११.०	१३.२
आशिया (रशिया सोडून)	३२.७	४७.५	५९.७	७४.१	९१.५	९९.७	१०६.९	११७.३
युरोप आनी रशिया	१०.३	१४.४	१९.२	२७.४	४२.३	४८.५	५३.०	५७.९
ओशिअॅनिया	०.२	०.२	०.२	०.२	०.६	०.९	१.०	१.१

वाठार	वट्ट लोकसंख्या			
	१९५०	१९६०	१९७०	१९८०
पुराय संवसार	२५१.६	३०१.९	३६९.३	४४५.०
विकसीत प्रदेश	८३.२	९४.५	१०४.७	११३.७
विकसनशील प्रदेश	१६८.४	२०७.४	२६४.६	३३१.३
आफ्रिका	२२.४	२८.०	३६.१	४७.९
लॅटीन अमेरिका	१६.५	२१.७	२८.३	३६.१

उत्तर अमेरिका	१६.६	१९.९	२२.७	२५.२
उदेंत आशिया	६७.१	७९.१	९८.६	११७.६
दक्षिण आशिया	७०.४	८७.६	११६.६	१४०.८
युरोप	३९.२	४२.५	४५.९	४८.५
ओशिअॅनिया	१.३	१.६	१.९	२.३
रशिया	१८.०	२१.४	२४.२	२६.५

वर्सुकी वाडीचो दर

वाठार	१९५०-६०	१९६०-७०	१९७०-८०
पुराय संवसार	१.८	२.०	१.९
विकसीत प्रदेश	१.३	१.०	०.८
विकसनशील प्रदेश	२.१	२.४	२.३
आफ्रिका	२.२	२.८	२.८
लॅटीन अमेरिका	२.७	२.७	२.४
उत्तर अमेरिका	१.८	१.३	१.०
उदेंत आशिया	१.७	२.२	१.८
दक्षिण आशिया	२.२	२.४	२.३
युरोप	०.८	०.८	०.६
ओशिअॅनिया	२.१	१.७	१.९
रशिया	१.७	१.२	०.९

संवसारीक लोकसंख्येचे वाडीचो कल १७५० उपरांत लोक संख्येची वाड नेटान जावंक लागली. येरादारीच्या साधनांत सुदारणा जाल्ल्यान दुकळ आशिल्ल्या वाठारांक आदार करप सहज शक्य जावंक लागलें, ताकालागून मरणाचो आंकडो कमी जालो. राहणीमान सुदारलें, हाचो परिणाम म्हणून लोकसंख्या वाडत गेली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अर्दीमदीं दुकळाचें अरिष्ट आयिल्ल्यान लोकसंख्येची वाड ल्हव गतीन जाली. तेउपरांत मात भौशिक भलायकी, नितळसाण हेसंबंदीची वाडटी जाण आनी उद्येगीक क्रांती हाका लागून अर्थीक उदरगत जाली आनी मरणाच्या प्रमाणांत खात्रीन उणाव दिसून आयलो. ह्याच सुमाराक आशिया, आफ्रिका आनी लॅटीन अमेरिका ह्या खंडांत जल्मप्रमाण आनी मरणप्रमाण दोनूय वयल्याच पांवड्यार रावलीं.

१९३० उपरांत दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत ह्या खंडांतल्या बऱ्याच देशांतलें मरणाचें प्रमाण उणें जावंक लागलें. आशिया आनी लॅटीन अमेरिका ह्या खंडांतली लगनाविशींची परिस्थिती युरोपीय देशांपरस वेगळी आशिल्ल्यान जल्मप्रमाणांत उणाव जावपाची कांय चिन्नां नाशिल्लीं. एक खाशेली गजाल म्हळ्यार लोकसंख्येची ही नेटाची वाड पयलींच लोकसंख्या भरपूर आशिल्ल्या देशांतच जाली. ताका लागून संवसाराच्या पुराय लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण व्हड

गतीन वाडपाक लागलें. हे वेगवान वाडीन १९६० च्या अदमासाक तेंगशी गांठली. ह्याच सुमाराक संवसारीक लोकसंख्या दर वर्सा २ टक्क्यांनी म्हळ्यार ६.८ कोटींनी वाडत आशिल्ली. तेउपरांत मात मरण प्रमाणा वांगडा जल्मप्रमाणय सकयल येत आसा. सद्याचो संवसारीक लोकसंख्यावाडीचो वर्सुकी दर १.७% इतलो आसा.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत विकसनशील राश्ट्रांतल्या बऱ्याच वाठारांनी मरणाचें प्रमाण नेटान सकयल येवंक लागलां. प्रगत देशांतल्या समाजीक संस्कृतीक बदलाक लागून जाल्ली जल्म प्रमाणांतली घट विकसनशील देशांमदीं दिसून आयलीना. मरण प्रमाणांत नेटान जावपी घट आनी थीर जननप्रमाण हाका लागून लोकसंख्येंत भरपूर वाड जाली. १९६५ उपरांत मात मरणाच्या प्रमाणावांगडाच जल्माचें प्रमाणय सकयल येवंक लागलां.

१९८० मेरेन सगळ्या विकसनशील देशांमदीं जल्मप्रमाणांत थीरवाड लोकसंख्येक (स्टेबल पॉप्युलेशन) योग्य अशी सकयली पातळी गांठली. वेवसाय वा नोकरी करपी बायलांच्या लग्नाक जाल्लो कळाव आनी ताकाच लागून प्रजोत्पादनाक लागिल्लो वेळ आनी गर्भनिरोधक साधनांचो वापर हांकां लागून प्रगत देशांतले लोकसंख्या वाडीचेर नियंत्रण पडत रावलां.

लोकसंख्या सिध्दांत : लोकसंख्येचो देशाचे सर्वांगीण उदरगतीकडे संबंद येता आशिल्ल्यान खूब आदीं सावन लोकसंख्येचो अभ्यास जायत आयला. लोकसंख्येचें नियोजन, तिचें नियंत्रण हे संबंदीं आधुनिक काळांत शास्त्रीय पद्दतीन विचार जाल्लो दिसलो तरी लोकसंख्याशास्त्र ही कल्पना खूब आदली. प्लेटो, अॅरिस्टोटल आनी चिनी बुदवंत हांणी आदर्श (Optimum) लोकसंख्येची कल्पना मांडिल्ली. राश्ट्र संरक्षणाखातीर व्हड लोकसंख्येचो पुरस्कार रोमन बुदवंतांनी केल्लो. इब्न खलदून (१३३२ - १४०६) ह्या मुसलमान विचारवंतान लोकसंख्येची सैमीक मर्यादा मानून चक्री परिवर्तनाचो सिध्दांत मांडलो.

जॉन ग्रॅण्ट आनी विल्यम पेटी ह्या सारकिल्ल्या सतराव्या शेंकड्यांतल्या विचारवंतांनी अर्थीक, राजकीय आनी मिलिटरी (संरक्षण) संदर्भ घेवन वाडटे लोकसंख्येचो पुरस्कार केलो. अठराव्या शेंकड्यांत टॉमस रोबर्ट मेल्यस हाणें १८१८ त 'An essay on the Principal of Population' हो प्रबंध बरोवन नवो सिध्दांत मुखार हाडलो. ह्या सिध्दांता प्रमाण लोकसंख्या ही भूमितीचे श्रेणींत तर अन्नधान्य उत्पादन गणिताचे श्रेणीन वाडटा आशिल्ल्यान थरावीक काळाउपरांत लोकसंख्येचेर दोन तरेचे निर्बंध येवन पडटात.

दळिद्र, धामी, दूकळ, झुजां सारकिल्ले सैमीक निर्बंध आनी कुटूंबनियोजन सारकिल्लो कृत्रीम निर्बंध लोकसंख्येचेर नियंत्रण दवरूंक पावता अशें जरी आसलें तरी विज्ञानीक उदरगतीक लागून सैमीक निर्बंधाचें प्रमाण उणें जायत वता आशिल्ल्यान मनीस निर्मित कृत्रीम

निर्बंधाकडे जाय तितलें लक्ष दिलेंना तर कालांतरान मनशाची अधोगती जावप खात्रीचें आसा.

ह्या सिध्दांताच्या आदारान लोकसंख्येची आंकडेवारी आनी अर्थीक, समाजीक विकास, उदरगत हांच्या मदलो संबंद शास्त्रीय पद्दतीन सोदून काडपाची गरज अभ्यासकांक दिसली. मेल्यसच्या सिध्दांताक सगळ्यांनीच आसा तसो मानून घेवंक नासलो तरी फुडाराच्या लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासांत मेल्यसच्या सिध्दांताचें योगदान घडलां. समाजवादी, मार्क्सवादी आनी सनातनवादी हांणी अर्थीक आनी समाजीक समस्यांक लोकसंख्या जापसालदार ना अशें मानून तेखातीर सदोश समाज वेवस्थेक आनी अर्थवेवस्थेक दोश दिला.

अशें जरी आसलें तरी विसाव्या शेंकड्यामेरेन भौतिक विकसित, विकसनशील राश्ट्रांनी अर्थीक आनी समाजीक उदरगतीखातीर लोकसंख्येचें नियंत्रण हें एक म्हत्वाचें उद्दिष्ट मानलां. हें उद्दिष्ट सार्थ करपाचे कार्यावळीक राश्ट्रीय म्हत्व दिलां. लोकसंख्यावाड ही अर्थीक आनी समाजीक अरिष्ट निर्माण करपाक कितपत जापसालदार आसा आनी हेर खंयच्या घटकांचो तातूंत कितलो वांटो आसा हो वादाचो विशय जालो तरी लोकसंख्यावाड आनी समाजीक, अर्थीक अरिष्ट हांचें लागींचें नातें आसा हो विचार आतां घट जायत रावला.

भारताची लोकसंख्या : संवसारांत लोकसंख्येप्रमाण चीनाचो पयलो, तर भारताचो दुसरो क्रमांक लागता. चीनाची लोकसंख्या १९८० चे जनगणनेप्रमाण ९८.३ कोटी आशिल्ली. भारताची लोकसंख्या १९८१ चे जनगणनेप्रमाण ६८.५ कोटी आशिल्ली. संवसाराच्या पुराय भूंय वाठारांतलो २.४% भूंयभाग भारतांत आसा, पूण लोकसंख्या १६% इतलीच आसा.

ख्रिस्तयुगाच्या पयलीं हजारांनी वर्सां भारतांत एक प्रगत संस्कृताय नंदताली म्हणपाचे बरेच दाखले आमकां मेळटात. तक्तो क्र. ४ (अ) आनी (ब) न इतिहासिक काळांतली तशेंच २० व्या शेंकड्यांतल्या भारताची लोकसंख्या दिल्ली आसा.

इ.स. १८७१ त भारतान पयली जनगणना केली. भितरल्या वाठारांतले बदल, जनगणनेचे व्याप्तींतले पूर्णतेबद्दलचे दुबाव आनी गणना पद्दतींतल्यो संभाव्य चुको, हाकालागून इतिहासीक काळांतल्या जनगणनेच्या आंकड्यांची तुळा करप कठीण. त्या काळांतल्या लोकसंख्या वाडींत नियमितपणाचो पुराय उणाव आशिल्लो, तातूंत चड-उतार आशिल्ले. ख्रिस्ता पयलीं ३०० ते इ.स. १६०० ह्या दरम्यान लोकसंख्या उणी जाली अशे तरेची घट १८७१-८१, १८९१-१९०१ आनी १९११-२१ ह्या जनगणना काळांतूय दिसून येता. १९१८त त्या इन्फ्यूयांझाचे धामीत सुमार देड कोटी लोक मेल्ले, हाकालागून १९११-२१ ह्या दशकांत लोकसंख्या कमी जाली.

भारतांतले लोकसंख्येची अनुमानां

ख्रिस्तापयलीं ३०० ते इ.स. १८९१		इ.स. १९०१ ते १९८१	
(अ)		(ब)	
वर्स	लोकसंख्या (कोटींत)	वर्स	लोकसंख्या (कोटींत)
क्रि. पयलीं ३००	१००-१४०	-	-
इ.स. १९००	१०.०	इ.स. १९०१	२३.८
१८००	१२.०	१९११	२५.२
१८३४	१३.०	१९२१	२५.१
१८४५	१३.०	१९३१	२७.९
१८५५	१७.५	१९४१	३१.९
१८६७	१९.४	१९५१	३६.१
१८७१	२५.५	१९६१	४३.९
१८८१	२५.५	१९७१	५४.८
१८९१	२७.९	१९८१	६८.५

तक्तो क्र.४ (अ) आनी (ब)

तक्तो क्र.४ (अ) आनी (ब) तल्या आंकडेवारीच्या आदारान लोकसंख्यावाडीचे नदरेन काळखंडाचे तीन वांटे करूं येतात (अ) १९२१ चे पयलींचो काळखंड, (ब) १९२१-५१, (क) १९०१-८१ मदल्या ८० वर्सांत भारताची लोकसंख्या १८७.४ टक्क्यांनी वाडली. पयल्या वीस वर्सांत (१९०१ - २१) लोकसंख्या फकत ५.४ टक्क्यांनी वाडली आनी तेउपरांतच्या तीस वर्सांत (१९५१ - ८१) लोकसंख्या वाडीचो वेग ८९.७ टक्के आशिल्लो.

भारताचें लोकसंख्या धोरण - भारतीय कुटुंबनियोजन कार्यावळ: भारताचें लोकसंख्या धोरण मुखेलपणान जनननियंत्रक स्वरुपाचें आसा. हातूंत आतांमेरेन कुटुंबनियोजनाक बरेंच म्हत्व दिलां. स्वातंत्र्यापयलींच्या काळांत भारतांत संततिनियमनाचो प्रसार कांय थोडे सुवातींनी जाल्लो. आपवावुरपी संस्था सोडल्यार सरकारी पातळेर १९३० वर्सा म्हैसूर सरकारान पयलें कुटुंबनियोजन केंद्र सुरू केलें. पूण पुराय देशाखातीर सरकारी पातळेवयलो कुटुंबनियोजन कार्यावळीचे आवश्यकतायेचो उल्लेख पयले पांच वर्सुकी येवजणेच्या मसुद्यांत (१९५१) पयलेच खेपे दिसून येता. लागीं लागीं १९६५ मेरेन कार्यावळीचे अंमलबजावणीक जाय तशी यंत्रणा देशांत अस्तित्वांत नाशिल्ली. काळांतरान हो उणाव भरून आयलो आनी कुटुंबनियोजन कार्यावळीन नेट धरलो. पयले पंचवर्सुकी येवजणेंत फकत ०.१५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक आशिल्ले हे कार्यावळीचेर सातवे येवजणेंत लागीं लागीं ३,३०० कोटी रुपया खर्चुपांत आयले. आणीबाणीचो (१९७५ - ७६) चो अपवादात्मक काळ सोडलो, तर मूळ धोरणांत चडशे बदल जालेनात. जून १९७५ म्हयन्यांत आणीबाणीक सुरवात जाली आनी कुटुंबनियोजन कार्यावळींत कुटुंबनियोजनाचो आग्रो आनी

कांय प्रमाणांत सक्ती करप जाली. कुटुंबनियोजन आनी सरकारी सवलती हांचो संबंद जोडप जालो. २२ म्हयन्यांच्या आणीबाणीच्या काळांत लागीं लागीं १ कोटी लोकांचेर शस्त्रक्रिया करपांत आयल्यो. तेपयलीं वर्साक सादारणपणान फकत १३ लाख शस्त्रक्रिया जाताल्यो. ह्या कांयशा सक्तीच्या निर्बिजीकरणाक धर्मीक तसो नैतीक नदरेन बऱ्याच विचारवंतांनी विरोध केलो. कुटुंब नियोजन हो लोकसंख्येचे वाडीक नियंत्रीत करपी खात्रेचो उपाय आसा हाच्या बदल दूमत ना. नियंत्रीत लोकसंख्या ही सद्याचे परिस्थितींत सगळ्याच राश्ट्रांचे सर्वांगीण उदरगती खातीर गरजेची जाल्या, अशें जरी आसलें तरी कुटुंबनियोजनाचो आनी समाजाच्या धर्मीक, समाजीक, नैतीक, सांस्कृतिक वेवस्थेकडेन संबंद येता आशिल्ल्यान कुटुंबनियोजनाची अतिरेकी भुमिका समा न्हय. कुटुंबनियोजन ही मेकळी (सामाजिक वेवस्थे भायली) वेवस्था समजनासतना वा तिचो अल्पितपणान विचार करिनासतना समाजवेवस्थेच्या हेर घटकांचो विचार करून कुटुंबनियोजनाची कार्यावळ चालीक लावंक जाय. तेखातीर ते संबंदीं प्रबोधनाची खूब गरज आसा. अशा प्रबोधनाकडेन फावतें लक्ष ना दिल्ल्यान आपखोशयेचें कुटुंबनियोजन घडपाक आडखळ निर्माण जाल्या. ही आडखळ जितले बेगीन पयस जातली तितले बेगीन कुटुंबनियोजनाची कार्यावळ यशस्वी जावन अपेक्षित उद्दिश्ट जोडूंक पावतली.

- कों. वि. सं. मं.

लोकसाहित्य : (पळेयात साहित्य).

लोकसेवा आयोग : आर्विल्ल्या काळांत विंगड विंगड केंद्रीय आनी राज्यस्तरीय शासकीय सेवामदीं सनदी अधिकाऱ्यांच्यो नेमणुको, तांच्यो परिक्षा आनी कार्यक्षम अधिकाऱ्यांची निवड करपाखातीर, शासनान नेमिल्लो तज्ञ मनशांचो आयोग. देशादेशाप्रमाण तशेंच काळाप्रमाण हाचे रचणुकेंत आनी कार्यपद्दतींत फरक दिसून येता. मात निवड करपाचे निकश कमी अदिक प्रमाणांत सगळ्याक सारकेच दिसून येतात. शासकीय कार्यक्षेत्र हालीं तेंपार व्हडा प्रमाणांत वाडत आसा. सरकाराक बऱ्योच नव्यो जापसालदारक्यो आंगांर घेवच्यो पडटात. ह्यो वाडट्यो जापसालदारक्यो समर्थपणान पेलपाखातीर आनी सरकारान जीं ध्येय धोरणां आंखून दिल्यांत तांची अंमलबजावणी यशस्वी तरेन करपाखातीर, कार्यक्षम सनदी नोकरांची गरज आसता. अधिकारी तंत्रांत कार्यक्षम आनी बुदवंत अधिकाऱ्यांचो आस्पाव आसलो, तरय ही नोकरशाही नव्यो जापसालदारक्यो यशस्वी तरेन पेलूंक शकता. गुणवत्तेविणे हेर निकश नोकरभरतेखातीर लावचे न्हय, म्हणून तेखातीर आयज चडशा देशांनी लोकसेवा आयोग स्थापन केल्यात.

आर्विल्ल्या प्रशासनांतलें नोकरशाहीचें अनन्यसादारण म्हत्व

फाकिवंत जर्मन समाजशास्त्री मार्क्स वेबर हाणें सांगलां. ताच्या मतान नोकरशाही ही विधियुक्त अधिसत्तेचो उपेग करपी संघटना आसा. गुणवत्तेप्रमाण निवड, थरावीक पगार, शिस्त आनी अधिकाराचीं पदसोपणां, नेमाप्रमाण काम करपाची पद्दत हीं नोकरशाहीचीं कांय खाशेलपणां वेबरान सांगल्यांत. अधिकारी तंत्र पद्दतीन दर एका अधिकाऱ्याक ताचें थरावीक काम वांटून दिल्लें आसता. अधिकाऱ्याची नेमणूक जाता, निवडणूक (वेंचणूक) जायना. ही नेमणूक गुणवत्तेच्या आदारान जाता. मार्क्स वेबरान सांगिल्ल्या तत्वांप्रमाण सनदी नोकरनिवडीखातीर वेगवेगळ्या देशांत लोकसेवा आयोगाची स्थापणूक करपांत आयल्या.

संवसारांत सगळ्यांत पयलीं १८५५त सिव्हिल सर्व्हिस कमिशन ह्या नांवान ग्रेट ब्रिटनान लोकसेवा आयोगाची स्थापणूक केली. अमेरिकेच्या एकवटीत संस्थानांत 'स्पॉईला - सिस्टिम' अस्तित्वांत आशिल्ली. नव्या राश्ट्राध्यक्षांचे निवडीवांगडा नव्यो नेमणुको करपांत येताल्यो. पूण उपरांत प्रशासनाक थीरताय आनी सातत्य हाडपाखातीर नोकरशाहीची गरज शासनाच्या लक्षांत आयली आनी अमेरिकेंत सिव्हिल सर्व्हिस कमिशनची स्थापणूक करपांत आयली (१८८३). ताचेपयलीं १८६८ वर्सा सिव्हिल सर्व्हिस कमिशनची स्थापना कॅनडांत करपांत आयिल्ली. ह्या सगळ्या सेवा आयोगाची स्थापणूक करपा फाटल्यान मुखेल मोख कार्यक्षम आनी गुणवत्ता आसपी उमेदवारांची नोकरशाहींत भरती करून घेवप हीच आशिल्ली. नोकरशाहींत वंशपरंपरागत पद्दतीन भरती जावची न्हय. तेच प्रमाण हे भरतेचेर राजकीय प्रभाव आसचो न्हय. सरकारी नोकरशाही ही तटस्थ, निःपक्षपाती, आसूंक जाय. तिणें नेमांप्रमाण खंयचेच तरेचो पक्षपात करिनासतना सरकारी काम करूंक जाय, हे विचार सगळ्यांक मान्य जाले.

भारतांत ब्रिटीश सत्ता स्थीर जाल्याउपरांत ह्या खंडप्राय देशाची प्रशासन वेवस्था चलोवपाखातीर ब्रिटिशांनी इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस नांवाची सेवा सुरू केली. हे सेवेंत प्रवेश घेवपाक इत्सुक आशिल्ल्यांखातीर 'ब्रिटीश सिव्हिल सर्व्हिस कमिशन' परिक्षा घेताले. ही आय.सी.एस.ची परिक्षा सुरवेक फक्त युरोपी लोकांखातीर आशिल्ली. पूण उपरांत ती भारतीय नागरिकांखातीर उक्ती करपांत आयली. भारतांत लोकसेवा आयोग स्थापन करपासंबंदींचो विचार पयलीं भारत सरकाराच्या १९१९ च्या सुदारणा कायद्यांत करपांत आयिल्लो. भारतांत आय.सी.एस.ची परिक्षा पास जाले उपरांत प्रशिक्षणाखातीर सुरवेक इंग्लंडाक वचचें पडटा. १९२६ वर्सा भारतांत 'सेंट्रल सिव्हिल सर्व्हिस कमिशन'ची स्थापना करपांत आयली. भारत सरकारच्या १९३५ च्या कायद्याप्रमाण १९३७ वर्सा केंद्रीय लोक सेवा आयोगाची स्थापना करपांत आयली. ह्या आयोगाक आय.सी.एस. आनी आय.पी.एस. दर्जाच्या अधिकाऱ्यांची निवड करपाचो अधिकार मेळ्ळो.

ह्या कायद्याच्या अनुशंगान केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचे धर्तेर विंगड विंगड प्रदेशांनी प्रांतीय लोकसेवा आयोगाची स्थापणूक करपांत आयली. प्रशासकीय सेवांभायर जंगलखातीर, शिक्षण, अभियांत्रिकी, वैजकी, ह्या सेवांतल्या नोकरांची निवड करपाचें कामूय लोकसेवा आयोगाकडेन दिवपांत आयलें. फुडाराक भारताक स्वातंत्र्य मेळून नवें संविधान आयलें. तातुंतल्या तरतुदींप्रमाण १९५० वर्सा केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची स्थापणूक करपांत आयली.

भारतीय राजघटनेंत केंद्रीय लोकसेवा आयोग आनी राज्याचे लोकसेवा आयोग हेसंबंदींच्यो घटनात्मक तरतुदी करपांत आयल्यो. भारतीय संविधानाच्या भाग १४, अनुच्छेद ३१५ - ३२३त केंद्रीय लोकसेवा आयोग आनी राज्याचो लोकसेवा आयोग हांची रचणूक, सुवात, अधिकार, संघटना आनी कार्य हेबाबतींत तरतुदी करपांत आयल्यात. केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षी आनी वांगड्याची नेमणूक राश्ट्रपती स वर्सांखातीर करता. लोकसेवा आयोगाच्या वट्ट वांगड्यांमदल्या कमीतकमी अदर्या वांगड्यांक केंद्र आनी राज्य सरकाराच्या सेवेचो कमीतकमी धा वर्सांचो अणभव आसूंक जाय. ह्या वांगड्यांची निवृत्तीची पिराय ६५ वर्सांची आसा. राज्याच्या लोकसेवा आयोगाची नियुक्ती राज्यपाल करता आनी तांची निवृत्तीची पिराय ६२ वर्सां आसता. गैर वर्तनाच्या कारणावयल्यान तांकां पदावयल्यान काडून उडोवपाची तजवीज घटनेंत आसा. राश्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाची बुद्द घेवन केंद्रीय लोक सेवा आयोग आनी प्रांतीय लोक सेवा आयोगाच्या वांगड्यांक पदांतल्यान मेकळो करूंक शकता. तांकां पगारावांगडा भविश्य निर्वाह निधी आनी निवृत्तीवेतन मेळटा. निवृत्त जाले उपरांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या वांगड्यांक राज्य लोकसेवा आयोगाचें अध्यक्षपद सोडून हेर खंयचेच सरकारी पद आपणावपाक मेळना. आयोगाच्या वांगड्यांची संख्या कितली आसची, हाचो निर्णय राश्ट्रपती करता. राज्यांतले लोकसेवा आयोगाचे वांगडी संख्येबाबतींतलो निर्णय राज्यपाल घेता. लोकसेवा आयोगाच्या वांगड्यांनी स्वतंत्रपणान खंयच्याय तरेच्या दबावाखाला न येता काम करचें, अशी अपेक्षा आसता. म्हणून भारतांत तांकां कार्यकारी मंडळासावन आनी हेर राजकीय वेव्हारासावन वेगळे दवरपांत आयल्यात. ह्यो नेमणुको गुणवत्तेचेर जावच्यो अशी आस्त आसता.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२० त लोकसेवा आयोगांनी करपाच्या कार्याधिकारांची यादी दिल्या. केंद्र आनी राज्य सरकारांच्या सेवांमदीं नेमणुको करपाखातीर परिक्षा घेवप आनी उमेदवारांची निवड करप, हें लोकसेवा आयोगाचें पयलें म्हत्वाचें कार्य आसा. केंद्रीय लोकसेवा आयोगान गरज लागता तेन्ना राज्याच्या लोकसेवा आयोगाक तांणी तशी विनवणी केल्ली आसत, तर आदार करचो. शासकीय सेवा आनी सरकारी पदां हांचेमदल्या नोकर भरतीचे पद्दतीच्या संदर्भान केंद्रीय आनी राज्य लोकसेवा आयोगांनी शासनाक

बुद्ध दिवची. तशेंच शासकीय सेवांतली पदोन्नती, बदल्यो हे बाबींतलीं तत्वां थारावप आनी शासकीय सेवेंतली शिस्त आनी कागाळी हेबाबींत नेम थारवप. एकाद्र्या खाशेल्या प्रस्नार जेन्ना राश्ट्रपती लोकसेवा आयोगाक सल्लो दिवपाची विनंती करतलो, तेवेळार तसो सल्लो राश्ट्रपतीक दिवचो. राश्ट्रपती संसदेंत कायदो करून लोक सेवा आयोगाचें कार्यक्षेत्र वाडोवंक शकतात. दर वर्सा आपणें केल्ल्या कार्याचो अहवाल लोकसेवा आयोगान राश्ट्रपतीक दिवचो हो नियाळ उपरांत संसदेमुखार सादर करतात. लोकसेवा आयोगाची एकाद्री शिफारस जर केंद्र सरकारान अमान्य केल्ली आसत, तर ती मान्य न करपाफाटलीं कारणां संसदेमुखार उक्तीं करचीं. राज्याच्या लोकसेवा आयोगान अशेच तरेचो आपल्या कार्याचो अहवाल राज्यपालाक भेटोवचो. घटनेंतल्या तरतूदीचो विचार केलो तर अशें दिसून येता, भारतांत लोकसेवा आयोगाचे अखत्यारींत व्हडा प्रमाणांत नोकर भरती संदर्भांतले अधिकार केंद्रीभूत जाल्ले आसात.

सद्या भारतांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या वांगड्यांची संख्या अध्यक्षसकट णव आसा. आयोगाचें दिल्लीक स्वतंत्र कार्यालय आसा. तातूंत २२६ अधिकारी आनी सुमार १,१०० कामगार आसात. ह्या आयोगाचें प्रशासकीय काम पळोवपाखातीर एक सचिव आसून ताका आदार दिवपाखातीर एक जोडसचिव, एक परिक्षा नियंत्रक आनी १८ उपसचिव आसात. केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचे वांगडी हे वेगवेगळ्या कार्यक्षेत्रांतल्यान आयिल्ले आसतात. एक वा दोन वांगडी प्रांतीय लोकसेवा आयोगावयल्यान वेंचिल्ले आसतात. सुरवेच्या काळांत भारतांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचो अध्यक्ष चडकरून सनदी नोकर आसतालो, पूण उपरांत हेर मळांवयल्या मनशाकूय अध्यक्षपद दिताले.

वेगवेगळ्या सेवांतल्या पदांखातीर सर्तीत्मक परिक्षा घेवप, हें लोकसेवा आयोगाचें मुखेल कार्य आसा. ह्या सेवांमदल्यो सगळ्यांत म्हत्वाच्यो आनी प्रतिश्टेच्यो सेवा म्हळ्यार भारतीय प्रशासकीय सेवा (आय्.ए.एस्.), भारतीय पोलीस सेवा (आय्.पी.एस्.), भारतीय परराश्ट्रसेवा (आय्.एफ्. एस्.), भारतीय टपाल सेवा, भारतीय सीमाशुल्क आनी अबकारी सेवा, भारतीय प्राप्तीकर सेवा, भारतीय लेखा आनी लेखापरीक्षणसेवा, भारतीय वनसेवा, भारतीय राजस्व सेवा आदी. अभियांत्रिकी, रेल्वेअभियांत्रिकी, सचिवालय, संचार, आरोग्य मंत्रालयाची वैजकी सेवा आदी सेवांचोय तातूंत आसपाव जाता. राश्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनी वायुदळ अकादमी हाच्योय प्रवेश परिक्षा आनी अधिकारी पदाच्यो परिक्षाय केंद्रीय लोकसेवा आयोग घेता.

भारतांत लोकसेवा आयोग नोकरभरतीचें काम दोन पद्दतींचो वापर करून करतात. भरतेचो पयलो प्रकार हो स्पर्धात्मक लेखी परिक्षेंतल्यान भरती करून घेवप. तर दुसरो प्रकार प्रत्यक्ष मुलाखतींतल्यान नोकरभरती करून घेवपाचो आसा. दुसरे पद्दतीन

भरपाचे सुवातीची जायरात दिसाळ्यांनी दितात. त्या पदाखातीर जे उमेदवार लायक आसात, तांकां मुलाखती खातीर आपयतात. मुलाखतींत जे उमेदवार योग्य दिसतात, तांच्या नांवाची शिफारस लोकसेवा आयोग सरकाराक करता. सरकारी सेवांमदीं आतां वेगवेगळ्यो खाशेल्यो सेवा निर्माण जाल्ल्यो आसात. तेसंबंदींचो अभ्यासक्रम सुरू करून तातुंतल्यो पदव्यो विंगड विंगड विद्यापिठां विद्यार्थ्यांक दितात. तांची संख्या उणी आसता, म्हणून तांकां सर्ती परिक्षेक बसपाची गरज नासता. ह्या सेवांमदीं शिक्षण आनी प्राध्यापक, अभियंते, वैजकी, विज्ञानिक, तंत्रज्ञ आदींचो आस्पाव जाता.

भारतीय प्रशासन सेवेचे परिक्षेक बसपी उमेदवाराची पिराय उप्यांतउणी २१ वर्सा आनी चडांतचड २६ वर्सा इतली आसची पडटा. अनुसूचित जाती आनी जमातींखातीर संविधानांतलो भाग १६ अनुच्छेद ३३५ प्रमाण कांय सुवाती राखीव दवरपांत येतात. शिक्षणिक, सामाजिक आनी सांस्कृतिक नदरेन फाटीं आशिल्ल्या जातीजमातींक प्रशासनांत फावोशें प्रतिनिधित्व मेळप गरजेचें आसा आनी तेखातीरूय राखीव सुवातीचें धोरण भारत देशान आपणायलां. अनुसूचित जाती आनी जमातींच्या उमेदवारांक पिरायेंत थोडी सूट (मेकळीक) दिल्ली आसा. १९७९ त केंद्र सरकारान पिरायेची मर्यादा २६ वर्सांवयल्यान २८ वर्सांचेर व्हेली. पूण १९८६ त तातूंत परत बदल करून ती परत २६ वर्सांचे केली. खंयच्याय उमेदवाराक फकत तीन खेपो हे परिक्षेक बसूंक मेळटा. हे परिक्षेक बसपी उमेदवारालागीं खंयच्याय मान्यता आशिल्ल्या विद्यापिठाची पदवी आसप गरजेचें आसता.

सुरवेच्या काळांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची परिक्षा ही दोन थरांनी वांटिल्ली आसा. मुखेल लिखित परिक्षा आनी तोंडी परिक्षा. लेखी परिक्षेखातीर लारवांपरस चड विद्यार्थी बसूंक लागले. हे समस्येचो विचार करपाखातीर १९७५ त सरकारान डॉ. एस्. कोठारी हांचे येजमानकेरवाल समिती स्थापन केली. १९७६ वर्सा हे समितीन आपलो अहवाल दिलो. तिणें अशी सुचोवणी केली, सर्त परिक्षा तीन थरांचेर घेवपांत येवची, सगळ्या उमेदवारांखातीर प्राथमिक (मुळावी) चांचणी परिक्षा घेवची आनी तातूंत उत्तीर्ण जाल्ल्या वेंचीक उमेदवारांची मुखेल लेखी परिक्षा घेवची. हे समितीन अशेंय मत उक्तायलें, हेर भारतीय भाशांतल्यान उत्तर पत्रिका बरोवपाक परवानगी दिवची. ह्यो सुचोवण्यो केंद्र सरकारान मानून घेतल्यो आनी १९७८ सावन तीन थरांवयली सर्त परिक्षा घेवपाक सुरवात जाली.

मुळावी चांचणी परिक्षा दर वर्सा जून म्हयन्यांत घेवपांत येता. हे खातीर दोन प्रस्नपत्रिका आसतात आनी प्रस्नांचें स्वरूप वस्तुनिश्ठ पद्दतीचें आसता. तातुंतली पयली प्रस्नपत्रिका सामान्य ज्ञानाची देडशें गुणांची आसता, तर दुसरी प्रस्नपत्रिका इत्सूक विशयाची तीनशें गुणांची आसता. हे मुळावे चांचणी परिक्षेंत जे उमेदवार उत्तीर्ण जातात, तांकां मुखेल लिखित (बरोवपाची) परिक्षेक बसपाची मेकळीक

दिवपांत येता.

मुरवेल लेखी परिक्षेत उमेदवाराचे बुद्धीमतेचो आनी विशय ज्ञानाचो खरो कस कळून येता. हे परिक्षेत दर एक तीनशें गुणांच्यो आठ प्रस्नपत्रिका आसतात. तातुंतली एक प्रस्नपत्रिका - खंयचीय १) भारतीय भास, २) इंग्लीश भास, ३) आनी ४) सामान्यज्ञान, ५) आनी ६) ऐच्छीक विशय, ७) आनी ८) दुसरो ऐच्छीक विशय. भारतीय भास विशयाचे पत्रिकेंत मेळिल्ल्या गुणांचो वट्ट गुणांमदीं आस्पाव करपांत येता. हे परिक्षेत निबंदात्मक प्रस्न विचारपांत येतात आनी उमेदवाराच्या विशयाच्या ज्ञानाची बारीकसाणेन तपासणी करतात. हे परिक्षेत जे विद्यार्थी उत्तीर्ण जातात, तांकां दिल्लींत जावपी तोंडी परिक्षेक आपयतात. तोंडी परिक्षेक २५० गुण आसतात. मुरवेल लेखी परिक्षेक मेळिल्ले गुण आनी तोंडी परिक्षेक मेळिल्ले गुण हांकां एकठांय करून गुणवत्ता यादी तयार करपांत येता. हे गुणवत्ता यादींतले उत्तीर्ण जाल्ले उमेदवार तांणी दिल्ले पयले पसंतीप्रमाण आनी तांणी हातासलेल्या गुणांप्रमाण वेगवेगळ्या सरकारी सेवांत आस्पावन घेतात. तेउपरांत त्या उमेदवारांक प्रशिक्षण दितात. पूण प्रशिक्षणाची जापसालदारकी लोकसेवा आयोगाचेर नासता.

- कों. वि. सं. मं.

लोकहीतवादी : (पळेयात देशमुख गोपाळ हरी).

लोकायत दर्शन : पुर्विल्लें एक भारतीय तत्त्वगिन्यान. मनीस आनी विश्व हांचेसंबंदींचें दर्शन घडोवपी तो एक भौतिकवाद. हें दर्शन पयलीं बृहस्पतीन आनी चार्वाक हांणी मांडलें अशें म्हण्टात. इ.स. पयलीं सातव्या - सव्या शेंकड्यासावन, इ.स.च्या चवदाव्या - पंदराव्या शेंकड्या मेरेनच्या संस्कृत, पाली आनी अर्धमागधी भाशांतल्या साहित्यांतल्यान तें मेळटा. ताचेवयल्यान लोकायतिकांची ज्ञानमीमांसेची स्वतंत्र अशी एक पद्दत आशिल्ली, तांचें स्वताचें एक प्रमाणशास्त्र आशिल्लें आनी ताका अणसरूनूच ते विश्ववेपाराविशीं आनी मानवी जिणेविशीं हेर सगळ्या दार्शनिकांपरस वेगळें अशें सांगता अशें दिसता. हेर दार्शनिकांनी मानिल्ल्या प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आनी शब्द ह्या चार प्रमाणांतल्या लोकायत संप्रदायाक फकत प्रत्यक्ष हेंच प्रमाण पुरायतरेन मान्य आशिल्लें. हाचेभायर प्रत्यक्षनिश्ठ आनी अनुभवजन्य अशे तरेचीं अनुमानां मानपाक लोकायतिकांची हरकत नाशिल्ली. वेद, पुराणां, जैनांचें आगम वा बौध्दांचे त्रिपिटक ग्रंथ अशा खंयच्याय ग्रंथाच्या प्रमाण्याक ते खर विरोध करतात. तांच्या मतान शब्द वा आप्तवाक्य हें ज्ञानसाधन न्हय.

लोकायतिकांच्या मतान आत्मो हो देहापरस वेगळो न्हय. ईश्वर, भूत, पिशाच, स्वर्ग, नरक, पुनर्जल्म ह्यो सगळ्यो काल्पनिक आनी मिथ्या आसात. पृथ्वी, जल, तेज आनी वायू हीं चार भूतद्रव्यांच

आसात आनी तांचेंच शरीर जावन तातूंत चैतन्य वा जाणीव हो गूण उत्पन्न जाता. अर्थ आनी काम हींच मानवी उद्दिश्टां; राजकीय सत्ता गरजेची; प्रत्यय हेंच मुरवेल साधन आसा अशें ह्या तत्त्वगिन्यानाचो थोडक्यांत आपरोस आसा. प्रत्यक्षपणान आनी अणभवान जें समजता, ताचेवयल्यान विधवेपाराविशीं ते म्हण्टात की ईश्वर नांवाची विश्वाचो कोण एक निर्मातो आनी नियंता आसा अशें मानपाची गरज ना. बौध्द आनी जैनूय निरीश्वरवादी आसले तरी ते सर्वव्यापी आनी त्रिकालाबाधित असो कर्मसिध्दान्त आनी जल्म - मरण परंपरा मानतात. लोकायतिकांक ईश्वराभशेन कर्मसिध्दान्त आनी जल्म - मरण परंपरा ह्योय गजाली मान्य नात. लोकायतिकांच्या तत्त्वगिन्यानांत ईश्वर ना, कर्मफल ना, आत्मो ना, मोक्ष ना आनी परलोक वा पुनर्जल्मय ना. तांच्या मतान हें विश्व भूतात्मक आसा. उत्पत्ती, स्थिती, लय हे सगळे स्वभावात्मक आसात. विश्ववेव्हाराचें स्पश्टीकरण करपाखातीर ईश्वर आसा अशें मानपाचें कारण ना.

सर्वदर्शन संग्रहांत म्हणिल्ले प्रमाण चार्वाकाच्या मतान, भोवजनांच्या हितारखातीर तांच्या मताचो आलाशिरो घेवन लोकांक कर्मकांडात्मक धर्मांतल्यान सोडोवप गरजेचें आसा. जगांत दुरव्यां आसात, हें लोकायतिकांकूय दिसता पूण जिणेकडेन फाट करची, जप तप करचो वा संन्यास घेवचो हें तांकां मान्य ना. सुरवी जीण जगपाखातीर वेपार, शेतवड, सरकारी नोकरी ह्या उपायांनी धनार्जन करचें, पूण आग्निहोत्र, भस्म लावप हीं बुध्दी आनी पराक्रम नाशिल्ल्यांच्या जीवनाचीं साधनां आसात अशें ते मानतात. विश्ववेपारासंबंदींचें आनी वैयक्तिक जिणेसंबंदींचें आपलें तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करतना लोकायतिकांनी कांय म्हत्वाचे सामाजिक विचारूय सांगल्यात. ईश्वर आनी धर्म मानिनाशिल्ले चार्वाकपंथीय राजसत्ता मानपाक तयार आशिल्ले. कारण तांच्या मतान शासन ही समाजधारणे खातीर आवश्यक अशी गजाल आशिल्ली. लोकायतिक वर्णभेद आनी जातिभेद अशास्त्रीय आनी कृत्रिम आसात अशें ते मानताले. लोकायतिक बायलमुक्तीचे कट्टर पुरस्कर्ते. चार्वाक वा लोकयत हे सामाजिक न्यायाखातीर झगडपाक सिध्द आशिल्ले.

जीवजगताचें पुराय तरेन भौतिक अशें स्पश्टीकरण आनी प्रत्यक्षनिश्ठ तर्कशास्त्राचेर आदारिल्लें लोकयतशास्त्र अशें इ.स. पयलीं सव्या शेंकड्यांतच सांगलां. तें सांगपी अजित केशकंबली नांवाचो तत्त्वज्ञ आनी ताचे विचार हांची दरवल बौध्द ग्रंथांतल्यान घेतल्या. बुध्दकाळांत स्थापित जाल्ल्या ह्या दर्शनाचें पयलें नांव 'लोकायत' अशेंच दिसता. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत लोकायतदर्शन ही आन्वीक्षिकी आसा, अशें म्हळां. इ.स. पयलींच्या आठव्या - सातव्या शेंकड्यासावन बाह्यस्पत्य आनी लोकायत हे शब्द सारक्या अर्थान वापरल्यात. ह्याच काळांत चार्वाक शब्दूय वापरला. पुर्विल्ल्या साहित्यांत लोकायतिक वा चार्वाक पंथीय म्हणून खूबशा व्यक्तनामांचे निर्देश येतात.

ह्या दर्शनाचें मूळ लोकायत हें नांव चडशें ना जावन चार्वाकदर्शन म्हणुनूच नामनेक पावलें. हाचेवयल्यान चार्वाकान ह्या दर्शनाची बरी वेवस्थित अशी फेरमांडणी करून, ताचो प्रचार केल्लो आसूंक जाय हें स्पश्ट जाता. एका कोरांतिल्ल्या लेखांत आयिल्ल्या लोकायतनगर ह्या स्थळाच्या नांवाचोय विचार करप गरजेचें. हांगा लोकायतिकांची एकाद्री संघटना वा शिक्षणसंस्था आसुंये. कांय शिलालेखांतूय लोकायतिकांचे उल्लेख आसात.

प्राचीन भारतांत, वेगवेगळ्या काळांत जीं तत्त्वगिन्यानां मुखार आयलीं तातूंत चार्वाकदर्शनाक एक खाशेलें अशें स्थान प्राप्त जालां. केवळ तत्त्वज्ञानाखातीर तत्त्वज्ञान अशें न घडटा ताच्याफाटल्यान बुध्दिवादाखातीर निर्माण केल्ल्या बंडाची फाटभूंय आसा. तर्कविसंगत आनी बुध्दिप्रामाण्य ना मानपी कल्पनांबरोबर व्हांवनासतना जिविताचो आस्वाद घेवपाचो उलो ह्या तत्त्वज्ञानांत आशिल्लो. धार्मिक, सांस्कृतिक अशी व्हड परंपरा आशिल्ल्या भारतांतले समाजवेवस्थेंत चार्वाकदर्शनाचो म्हणपा इतको प्रभाव पडलोना आसलो तरी ताणें ते दिकेन विचार करपाची प्रेरणा निश्चितपणान दिली म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

लोकेश्वर : एक बोधिसत्व. जायते कडेन हाच्यो मूर्ती मेळ्ळ्यात. बिहारांतल्या कहलगांव हांगा पद्मासन घालून ध्यानस्थ बशिल्ली लोकेश्वराची मूर्त मेळ्ळ्या. तिच्या आंगार वेगवेगळे अलंकार आसून,

लोकेश्वराची पाशाणमूर्ती - जावा

भोंवतणची प्रभावळय अलंकृत आसा. तिचें मुखामळ कोमल आनी सोबीत आसा. नालंदा हांगा स हात आशिल्ली लोकेश्वराची पाशाणी मूर्ती मेळ्ळ्या. बँकॉक हांगाच्या राश्ट्रीय संग्रहालयांत लोकेश्वराच्यो तीन मूर्ती दवरल्यात. तातुंतली एक करड्या रंगाची पाशाणाची आसून ती बोधगया हांगाची आसा. दुसरी मूर्त काळी ब्राँझची आसून उबी आसा. हे मूर्तीच्या दाव्या हातांत कमळ, गळ्यांत रत्नहार, हातांत बाजुबंद आनी मस्तकाचेर मुकुट आसा. ह्या संग्रहालयांतली तिसरी मूर्त घड आनी शिर अशा स्वरुपांत आसा. तिच्या गळ्यांत अलंकार, भुजांचेर बाजुबंद आनी मस्तकाचेर केशकलाप आसा. जावा हांगा बोरोबुदूरलागसारच्या चंडी वनोनच्या देवळांत लोकेश्वराची एक सोबीत मूर्त आसा.

लोकेश्वर नांवाचे मूर्तीचो दुसरो एक प्रकार आसा. बौध्द देवता पद्मपाणी अवलोकितेश्वर आनी हिंदू देवता शिव, विष्णु आनी सूर्य हांच्या संयोगान शिल्पकारांनी शिवलोकेश्वर, लोकेश्वर विष्णु आनी सूर्य लोकेश्वर अशो संयुक्त देवता निर्माण केल्यो. हे तरेच्यो मूर्ती उदेंत भारतांत, चडकरून बंगालांत मेळटात. कलकत्याच्या आशुतोष संग्रहालयांत शिवलोकेश्वराची पितुळची प्रतिमा आसा. ही मूर्त द्विभूज आसून तिच्या उजव्या हातांत कपाल आनी दाव्या हातांत त्रिशूळ आसा. तिच्या मुकुटाचेर ध्यानी बुध्द अमिताभ हाची ल्हानशी प्रतिमा आसा. ह्याच संग्रहालयांत एका भग्न शिल्पखंडार सूर्यलोकेश्वराची प्रतिमा आसा. तिचो फकत वयलो अर्दो भाग दिश्टी पडटा. मूर्तीच्या दोन हातांत दोन कमळां आसून जटामुकुटाचेर ध्यानी बुध्द अमिताभ हाची ल्हान प्रतिमा आसा. बंगालांतल्या सुरोहोर हांगा विष्णु लोकेश्वराची मूर्त मेळ्ळ्या. ही मूर्त चतुर्भुज आसून तिच्या दोन हातांत पुराय फुलिळीं कमळां आनी बाकिच्या दोन हातांत गदा आनी चक्र आसा. तिच्या माथ्यार सात नागफण्यांचें छत्र आसून मदले फणयेर ध्यानी बुध्द अमिताभ हाची ल्हान प्रतिमा आसा. तिचे दोनय वटेन पद्म आनी शंख आसात. ही मूर्त इ.स.च्या १२ व्या शतमानांतली आसूंक जाय. ह्या प्रकारच्यो आनीकय कांय विष्णुलोकेश्वराच्यो मूर्ती मेळ्ळ्यात. तातुंतल्यो कांय षडभूज जाल्यार कांय द्वादशभूज आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लोखण : सगळ्यांत म्हत्वाचें अशें धातुरूप मूळद्रव्य. ताचें रसायनीक चिन्न Fe; ताचो अणुक्रमांक (अणुकेंद्रांतल्या प्रोटोनांची संख्या) २६; अणुभार ५५.८४७; वितळबिंदू १,५४०° से. ह्या धातुपासून जायते मिश्रधातू तयार जातात देखून ताचो सगळ्यांत चड वापर जाता.

इतिहास : इतिहासपूर्व काळांत लोखणाचो सोद लागलो. इ.स. आदीं ४००० वर्सां आदीं अशनीतलें (धर्तरीभायल्यान आयिल्ल्या फातरांतल्यान) निकेलयुक्त लोखण मनशान पयलीं वापरलें. उपरांतच्या काळांत धातुकाचे भट्टेंत क्षपण करून लोखण मेळोवंक लागले. सुरवातीक तें थोड्या प्रमाणांत मेळटालें. देखून ताचो मोलादीक वस्ती खातीरच वापर करताले. ईजिप्तांतले फेअरो राजे ताका भांगरा परसूय मोलादीक मानताले. पूण लोहयुगाचे सुरवातीक इ.स. आदीं सुमार १२०० प्रगलनाच्या (धातू गाळपाच्या) तंत्रांत सुदारणा जाल्ल्यान लोखण चड प्रमाणांत तयार जावपाची शक्यताय निर्माण जाली आनी तें सवाय लेगीत पडूंक लागलें. ताकालागून इ.स. आदीं ८०० उपरांत ताचो शस्त्रां, हत्यारां आनी अवजारां हांचे खातीर उपेग करूंक लागले.

युरोपा आदींच भारत, चीन आनी ईजिप्त हांगा अवजारां

आनी आयदनां करपाखातीर लोखणाचो उपेग करताले. कुतुबमिनारच्या लागसल्लो मेहरोली हांगाचो लोखणारवांबो हो इ.स. सुमार ४०० तलो आसा. तो सुमार ७.५ मीटर उंच आनी वजनान ६ टनांपरस चड आसा. हो रवांबो अजून कळमेवंक ना. चडकरून हाच्या पृश्ठभागाचेर तयार जाल्ल्या चुंबकीय ऑक्साइडच्या (Fe_3O_4) संरक्षक पातळ थराक लागून कळमेवपापसून वा झरपापासून ताची राखण जाल्या आसुंये. हाच्यापरस व्हड आनी दोन रवडांचो इ.स. सुमार १२०० तलो एक लोखणारवांबो माळव्यांतल्या धार (मध्य प्रदेश) हांगा मेळ्ळा. सद्याच्या काळांत लोखणा जाग्यार ॲल्युमिनियम, काँक्रीट, प्लास्टीक आदी द्रव्यां कांय प्रमाणांत वापरतात आसले तरी लोखणाचें म्हत्व उणें जावंक ना.

ऑक्सिजन, गंधक, फॉस्फरस आदी मूळद्रव्यांकडे लोखणाचो सहजपणान संयोग जाता. ताकालागून मुक्त धातूच्या रुपांत तें क्वचीतच मेळटा. अशनी तशेंच ग्रीनलंडांतल्या मर्यादीत क्षेत्रांत मेळपी बेसाल्टी फातर आनी अमेरिकेच्या मिसुरी राज्यांतल्या कार्बनयुक्त गाळांत तें निकेलावांगडा मिश्र धातूच्या रुपांत मेळटा. हाचेभायर ५ ते ७% निकेलयुक्त केर्मासाइट, तशेंच ६२ ते ७५% लोखण आनी २४ ते ३७% निकेल आसपी टीनाइट ह्या अशनींतल्या खनिजांत आनी जमनीवयल्या निक्षेपांतल्या लोहनिकेल हांच्या मिश्रधातूंत लोखण मेळटा. अशेतरेन भूकंवाचांत, चड करून अग्निज फातरांत, लोखणाचें वजनी प्रमाण ५% आसून भूकंवाचांतलीं हेर मूळद्रव्यां विचारांत घेतल्यार ऑक्सिजन, सिलिकॉन आनी ॲल्युमिनियम हांच्या उपरांत ताचो चवथो क्रमांक लागता. जमनींतलें उदक आनी दर्याचें उदक हातुंतय लोखण मेळटा. १ घ. किमी. उदकांत सुमार १२ टन लोखण आसता.

हेर जायत्या खनिजांवरी लोखणाचीं खनिजांय जीवांत आनी मनशाच्या रगतांतल्या हिमोग्लोबिनांत मेळटात. मनशाच्या शरिरांत सुमार ४.५ ग्रॅ. लोखण आसून तातुंतले ६५% लोखण हिमोग्लोबिनांत आसता. हाच्या आदारान रेणुरुपांतलें ऑक्सिजन फुफ्फुसांत आनी पुराय शरिरांत पावता. १% लोह वेगवेगळ्या एंझायमांत आसता आनी ह्या एंझायमांवरवीं पेशींभितर ऑक्सिडीभवनाचें नियमन जाता. उरिल्लें चडशें लोखण शरिरांत साचता आनी गरजेप्रमाण ताचें हिमोग्लोबिनांत परिवर्तन जाता. मांस, तांतयांतलो हळदुवो बलक, गाजर, फळां, गंव, पाचव्यो भाज्यो हांचेवरवीं सर्वसामान्य प्रौढ व्यक्तीक दिसाभरांत लागपी १० ते २० मिग्रॅ. तलें चडशें लोखण मेळटा.

लोखणाच्या हेर मूळद्रव्यां वांगडचीं शेकड्यांनी खनिजां भूकंवाचांत मेळटात. हातुंतल्या थोड्याच खनिज सांठ्यापसून लोखण मेळटा. लोखणाच्या अशा खनिज साठ्यांक धातूक साठे म्हण्टात. तातुंतल्यान ३०%- ७०% मेरेन लोखणाचें प्रमाण मेळूंक शकता. हीं धातुकां चडकरून ऑक्सायडां, कार्बोनेटां, सिलिकेटां, आनी सल्फायडां

हांच्या रुपांत आसतात. हातूंत हेमॅटायट, (Fe_2O_3); मॅग्नेटायट (Fe_3O_4) आनी लिमोनायट हीं लोखणाचीं मुखेल धातुकां आसून टॅकोनायट आनी सिडेरायट ($FeCO_3$) हीं हेर धातुकां आसात. हांचेभायर पायरायट (FeS_2) आनी क्रोमायट ($Fe(CrO_2)$) हीं ताचीं धातुकां चडकरून गंधक आनी क्रोमियम मेळोवपाखातीर वापरतात. हातुंतल्या कांय म्हत्वाच्या धातुकांची म्हायती अशी -

हेमॅटायट : हातूंत सादारणपणान ६९ - ९४% लोखण आसता आनी उरिल्लें ऑक्सिजन आसता. हाचो रंग तिरव्यावरी करडो ते मंद वा भडक तांबडो आसता. शुध्द प्रकारच्या तांबड्या रंगावयल्यान रगतावरी तांबडे ह्या अर्थाच्या ग्रीक शब्दावयल्यान ताका हेमॅटायट हें नांव पडलां. हें सादारणपणान मातकट ते घट्ट रुपांत खुबशा फातरांनी दिसून येता. केन्ना केन्नाय अभ्रकावरी ल्हान कापा आकाराचे करडे ते निळसर स्फटीक मेळटात. ह्या स्फटिकांक 'लोहकाच' म्हण्टात. हेमॅटायटच्या चुंबकीय प्रकाराक मार्टाइट म्हण्टात.

मॅग्नेटायट : (फेरस ऑक्सायड). ह्या शुध्द प्रकारांत ७२.४% लोखण आनी उरिल्लें ऑक्सिजन आसता. हें खर चुंबकीय आशिल्ल्यान तें वेगळें करपाखातीर चुंबकीय पद्दत वापरतात. हाच्या कांय प्रकारांत टिटॅनियम मेळटात. ताका टिटॅनिफेरस मॅग्नेटायट म्हण्टात.

लिमोनायट : (पुडिकोराचें हेमॅटायट). हातूंत गोएथायट ($FeO(OH)$) आनी लेपिडोक्रोसायट ($Fe_4O_5(OH)_2$) हांचें वेगवेगळ्या प्रमाणांत मिश्रण जाल्लें आसता. शुध्द $FeO(OH)$. Fe_2O_3 त ६० - ६५% लोखण, सुमार २७% ऑक्सिजन आनी उरिल्लें उदक आसता. हाचो रंग हळदुवो आनी पुडिकोराचो वा काळो आसता. हें मेकळें मातकट वा सच्छिद्र रुपांत मेळटा. रंगीत मातयेच्या रुपांत हें संवसारांत सगळेकडेन मेळटा.

गोएथायट : हें खवळाच्या वा सुयेवरी स्फटिकांच्या रुपांत मेळटा. हाचो रंग हळदुवो, तांबडो वा तपकिरी आसता. हातूंत सुमार ६२.९% लोखण आनी सुमार १०% उदक आसता.

लेपिडोक्रोसायट : हाका लिमोनायट म्हण्टात. हें हेमॅटायटावरीं दिसता आनी ताचे गुणधर्मय हेमॅटायटावरीं आसता.

इल्मेनायट : ($FeTiO_3$) हातूंत ३६.८% लोखण; ३१.६% टिटॅनियम आनी उरिल्लो ऑक्सिजन आसता.

सिडेरायट : हातूंत ४८.२% लोखण आनी उरिल्लें कार्बन डाय - ऑक्साइड आसता. तेभायर मॅंगनीज, मॅग्नेशियम, कॅल्शियम आनी कोबाल्ट हीं मूळद्रव्यां आसतात. हें स्फटिकी ते मातयेच्या रुपांत मेळटा.

पायरायट : हातूंत ४६.६% लोखण आनी उरिल्लें गंधक आसता. हाचो रंग भांगरावरी हळदुवसार आशिल्ल्यान ताका फूल्स गोल्ड म्हण्टात. पूण तें भांगरापरस घट आसता. लोखणाचेर घांसल्यार किट पडटा देखून उजो दिवपी ह्या अर्थाच्या ग्रीक शब्दावयल्यान ताका

पायरायट हें नांव पडलां.

पायरोटायट : (FeS ते FeS+S); हें चुंबकीय आशिल्ल्यान ताका चुंबकीय पायरायट म्हण्टात. हातूंत ५१.४% लोखण आनी उरिल्लो गंधक आसता. हाचो रंग कांश्यावरी ते तांब्यावरीं तांबडो आसता. हें स्फटिकी, कणमय वा संपुंजित रुपांत मेळटा. हें निकेल सल्फायडांवांगडा मेळिल्ल्यान निकेलाचो सोद घेवपाखातीर हाचो उपेग जाता.

मार्कॅसायट : (FeS₂) हाका धवें लोह पायरायट अशेंय म्हण्टात. हातूंत ४६.६% लोखण आनी उरिल्लो गंधक आसता. हें लोखणाचें प्राथमिक स्वरुपाचें धातूक न्ही.

टॅकोनायट : हातूंत लोहयुक्त फिलॅंटासारको गाळाचो फातर आसून हेमॅटायट आनी मॅग्नेटायट हांच्या अतिसुक्ष्म कणांचें वेगवेगळ्या प्रमाणांतलें मिश्रण आसून तातूंत २५% - ३५% लोखण आसता.

हांचेभायर चामोसाइट, क्लोरोपाल, स्टिल्पनोमिलेन, ग्रीनालायट, मिनेसोटाईट आनी गुनेनायट ह्या लोखणाच्या सिलिकेटी खनिजांचो गोंण धातूक म्हूण उपेग जावंक शकता.

धातुकांची उत्पत्ती आनी प्रकार : भूविज्ञानीक काळ आनी भुगोलीक वांटणी लक्षांत घेतल्यार लोखणाचीं धातुकां सगळेकडे पातळिल्लीं दिसतात. कांय धातुकां संवसारांतल्या सगळ्यांत पोरन्या सुमार २.५ अब्ज वर्सा आदल्या फातरांत मेळ्ळ्यांत. ह्या धातुकांचे सांठे भूपृष्ठांलागीं कांय मीटर खोलायेपसून ते शेंकड्यांनी मीटर खोलायेमेरेन मेळटात.

हीं धातुकां वेगवेगळे रितीन निर्माण जाल्लीं आसून उत्पत्तीप्रमाण तांचे प्रकार अशे आसात - (१) **अग्निज धातुकां :** धर्तरी थंड जावच्या आदल्या काळांत शिलारसाचें स्फटिकीभवन जावन हीं धातुकां जालीं. हातूंत चडकरून मॅग्नेटायट आनी हेमॅटायट हीं खनिजां वेगवेगळ्या प्रमाणांत आसतात. (२) **अवसादी धातुकां :** सवकसायेन जावपी झीज, विघटन वाहतूक आनी निक्षालन ह्या क्रियांनी अग्निज फातरांतलें खनिजांचें एकत्रिकरण जावन हीं धातुकां जातात. (३) **संस्पर्शी धातुकां :** हीं धातुकां अग्नि आनी गाळाच्या फातराच्या सीमावर्ती भागांत मेळटात. हातूंत चडशीं मॅग्नेटायट, हेमॅटायट आनी ताचेवांगडा पायरायट आनी कार्बोनेटी धातुकां आसतात. (४) **जलतापीय धातुकां :** हीं गरम विद्रावांचे क्रियेन तयार जाल्लीं आसतात. (५) **परिवर्तित धातुकां :** जीवरासायनिक आनी संहतीकरणच्या प्रक्रियांनी धातुक परिवर्तनाच्यो मालिका सुरू जावन तेवरवीं हीं धातुकां तयार जातात. (६) **बहुरुपां :** लोखणाचीं तीन बहुरुपां आसतात. आल्फा लोखण ७५८° से. मेरेन आसता. तें शरीरकेंद्रित घनीय संरचनेचें आसून ७६८° से. तापमानाक लोहचुंबकीय जाता. ९०६° से. तापमानाक हाचें गॅमा लोखणांत रुपांतर जाता. गॅमा लोखण फ्लाककेंद्रित घनीय संरचनेचें आनी समचुंबकीय

आसता. ताचो Fe₃C (आयर्न कार्बायड) वांगडा घनविद्राव जाता देखून पोलाद निर्मितीचे नदरेन तें म्हत्वाचें आसा. १,४०३° से. परस चड तापमानाक डेल्टा लोखण निर्माण जाता.

गुणधर्म : लोखण हें अशुध्द आसता. लोखणाचो रंग रुपेरी धवो आसून तें आकार दिवपाक येवपासारकें आनी चिवट आसता. सामक्या उण्या तापमानाक लोखण ठिसूळ आसता. तापोवन तांबडें जातकच तें मोव जाता. तें धवें दिससर तापयल्यार ताचें वितळजोडकाम करपाक मेळटा. तिरव्यापरस हाचें ताणबल कमी आसून शुध्द लोखणाचें ताणबल ताच्याय परस उणें आसता. ताका लागून तें बांदकामाक वापरूंक मेळना. लोखण थंड स्थितींत धाडावन ताचें बळ आनी कठिणताय वाडोवंक येता. अशें लोखण सु. ६००° से. मेरेन तापोवन सादारण तापमानामेरेन थंड केल्यार ताका मूळचे गुणधर्म प्राप्त जातात.

लोखणाचो सगळ्यांत म्हत्वाचो गूण म्हळ्यार तें चुंबकाकडे आकर्शित जाता. हायड्रोक्लोरिक आनी सल्फ्युरिक अम्लांत लोखण विरगळून हायड्रोजन वायू निर्माण जाता. नायट्रिक अम्लांत लोखण विरगळटना तापमान आनी अम्लाची संहती प्रमाण नायट्रस, नायट्रिक वा नायट्रोजन डायऑक्सायड वायू भायर पडटा. क्षारीय विद्रावांचो लोखणाचेर परिणाम जायना. उच्च तापमानाक लोखणाची अमोनियाकडे विक्रिया जावन हायड्रोजन आनी आयर्न नायट्रायड (Fe₄N₂) निर्माण जाता. दमट आनी खारे हवेंत लोखणाचें ऑक्सिडीभवन बेगीन जाता. जाल्यार अम्लांनी ताचें संक्षारण जाता. लोखण कळमेवप हो एक रासायनिक आविश्कार आसून तो सगळेकडे दिश्टी पडटा. हाचे दोन टप्पे आसात - (१) दमट हवेंत लोखणाचो उदकाकडे संयोग जावन तें विद्राव्य स्थितींत वता. उदकांतल्या हायड्रोजन अणुच्या जाग्यार लोखणाचे आयन येतात आनी हायड्रोजन लोखणाच्या वयर पातळटा. (२) दुसऱ्या टप्प्यांत हायड्रोजनाची ह्या ऑक्सिजनाकडे संयोग जावन उदक जाता आनी ह्या उदकाच्या विद्रावांतलो लोखणाकडे विक्रिया जावन फेरिक हायड्रोक्सायड तयार जाता. निमाणें हायड्रोक्सायडाचें हवेवांगडा विक्रिया जावन तें ल्हव ल्हव कळमेवपाक लागता.

उच्च तापमानाक लोखणाचें जावपी ऑक्सिडीभवन जावप हेंय एक प्रकारचें कळमेवप. हातूंत हवेंतल्या ऑक्सिजनाकडे लोखणाचो संयोग जावन मॅग्नेटायट (Fe₃O₄) जाता आनी ४००° ते ५००° से. दरम्यान हेमॅटायट (Fe₂O₃) जाता.

उपेग : तिरवें, बीड आनी घडीव लोखण तयार करपाखातीर वापरतात. बांदकाम आनी अभियांत्रिकी उद्योग हांच्यांत वापरपांत येवपी लोखण हीं सगळ्या कामांत उपगी अशें द्रव्य आसा. लोखण आनी ताच्या संयोगांचो वेगवेगळेकडे उपेग करतात. सगळ्यांत शुध्द ९९.९९% लोखण विज्ञानीक संशोधनांत वापरतात. पिंड रुपांतलें

लोखण हें वेपारी नदरेन म्हत्वाचें आसा. घडीव लोखण हें वेपारी नदरेन शुध्द लोखण (0.0८%) मानतात. हातूंत खूब थोड्या प्रमाणांत आयर्न सिलिकेट भरिल्लें आसता. देखून ताका कळम येना. ओतीव लोखणांत शुध्द लोखणाचे थोडेच गुणधर्म आसतात. गंधक, फॉस्फरस, सिलिकोन, मँगनीज आदी अशुध्दी वांगडा जेन्ना लोखणांतलें कार्बनाचें प्रमाण 0.0५% लागीं येता तेन्ना ताका तिरवें म्हण्टात. तिरव्यांत लोखण आनी कार्बन आसताच तेभायर तातूंत मर्यादीत प्रमाणांत हेर मूळद्रव्यांय आसतात. सैमीक आनी कृत्रिम तरेन केल्लीं आयर्न ऑक्सायडां आनी हायड्रॉक्सायडां रंगद्रव्यां म्हणून व्हड प्रमाणांत वापरप जातात. हेमॅटायट, लिमोनायट, मॅग्नेटायट, पायरायट आनी सिडेरायट हीं खनिजां रंगीत मातयेच्या रुपांत सैमांत मेळटात. त्रिसंयुजी लोखणाचेर जटिल आयर्न सायनायड हेक्झेसायनो फेरेटाची प्रक्रिया करून 'प्रशियन ब्लू' हें गडद निळें रंगद्रव्य मेळटा.

वरवदांचे निर्मितींत लोखणाचीं जायतीं संयुगां उपेगी पडटात. देखीक - फेरस ग्लुकामेट, फेरिक ब्रोमायड, फेरिक सायट्रेट, फेरिक हायपोफॉस्फायड, फेरिक मॅलेट, फेरिक फॉस्फेट, फेरिक अमोनियम, ऑक्झॅलेट आनी टार्ट्रेट आदी.

संयुगां : लोखणाचीं फेरस आनी फेरिक अशीं दोन तरेचीं संयुगां तयार जातात. तेभायर उच्चतर तापमानाक हाचीं बोरॉन, कार्बन, सिलिकॉन, गंधक, फॉस्फरस हांचेवांगडा द्विआंगी संयुगां तशेंच सायनायडां, ऑक्झॅलेटे, फेरेटे, परफेरेटे ह्या सारकीं संयुगांय तयार जातात. लोखणाच्यो +२ आनी +३ ह्यो सगळ्यांत म्हत्वाच्यो ऑक्सिडीभवन अवस्था आसात. तेभायर +४ आनी +६ हीं ऑक्सिडीभवन अवस्थांतलीं संयुगांय आसात.

लोखण अतिविक्रियाशील धातू आशिल्ल्यान ताचीं जायतीं संयुगां तयार जातात. तीं वेगवेगळ्या खनिजांत आनी जीवांत मेळटात. चडकरून रंगद्रव्यां, वरवदां, कीटकनाशकां, पॉलिश आदींत तांचो उपेग जाता. लोखणाचीं कांय म्हत्वाचीं संयुगां अशीं : फेरस ऑक्सायड (FeO; आयर्न मोनॉक्सायड); फेरिक ऑक्सायड (Fe₂O₃); फेरोफेरिक वा फेरोसोफेरिक ऑक्सायड (Fe₃O₄ वा FeO Fe₂O₃); फेरस हायड्रॉक्सायड (Fe(OH)₂); फेरिक हायड्रॉक्सायड (Fe(OH)₃); फेरस सल्फेट (FeSO₄(चडशें 7H₂O)); फेरिक सल्फेट (Fe₂(SO₄)₃); फेरस क्लोरायड (FeCl₂); फेरिक क्लोरायड (FeCl₃); फेरिक नायट्रेट (Fe(NO₃)₃·9H₂O); फेरस सल्फायड (FeS); पायरायट (FeS₂); फेरस अॅसिटेट (Fe(C₂H₃O₂)₂·4H₂O); फेरिक अॅसिटेट (Fe(C₂H₃O₂)₃·OH). बेसिक फेरिक अॅसिटेट (Fe(OH)(C₂H₃O₂)₂); आयर्न पॅंटाकार्बोनिल (Fe(CO)₅); पोर्टॅशियम फेरिसायनायड (K₃Fe(CN)₆); पोर्टॅशियम फेरोसायनायड (K₄Fe(CN)₆·3H₂O); फेरस अमोनियम सल्फेट (Fe(SO₄)(NH₄)₂SO₄·6H₂O); फेरिक अमोनियम सल्फेट (FeNH₄(SO₄)₂·12H₂O); फेरिक पायरोफॉस्फेट

(Fe₄(P₂O₇)·XH₂O).

उद्येगीक नदरेन उपेगी आशिल्ल्या लोखणाचे जायते मिश्रधातू आसात. तातुंतलो लोखण हो मुखेल घटक आसा. तिरव्याचे वेगवेगळे प्रकार निर्माण करतना तातूंत घालपाच्या म्हत्वपूर्ण घटकांक लोहमिश्रकां म्हण्टात. ह्या मिश्रधातूंत लोखणावांगडा सिलिकॉन, मँगनीज, क्रोमियम, व्हेनेडियम, मॉलिब्डेनम, निओबियम, सिलिनियम, टिटॅनियम, फॉस्फरस वा हेर कांय मूळद्रव्यांतलीं एक वा जायतीं मूळद्रव्यां व्हड प्रमाणांत भरशितात. अशा कांय म्हत्वाच्या मिश्रधातुंची म्हायती अशी आसा -

लोखण अॅल्युमिनियम : लोखणांत अॅल्युमिनियमाची भरसण केल्यार लोखणाची विद्युत् रोधकता वाडटा आनी अशी मिश्रधातू प्रत्यावर्ती चुंबकीय मंडलांत वापरूंक मेळटा. लोखण आनी अॅल्युमिनियम हांच्यो तीन मिश्रधातू वेपारी नदरेन म्हत्वाच्यो आसात. हातुंतल्या दोन मिश्रधातूंत अॅल्युमिनियम १२% आनी १६% आसता. जाल्यार तिसऱ्यांत १६% अॅल्युमिनियम आनी ३.५% मॉलिब्डेनम आसता.

लोखण कार्बन : घडीव बिडाचें लोखण तशेंच पोलादाचे वेगवेगळे प्रकार हे लोखण आनी कार्बन हांचे मुखेल मिश्रधातू आसात. बरे गुणवत्तेचें घडीव लोखण हें शुध्द लोखण आसता आनी तातूंत कार्बनाचें प्रमाण 0.0३५% परस चड आसता. हाचेभायर 0.0७५ - 0.१५% सिलिकॉन, 0.१० - 0.२५% परस उणें फॉस्फरस, 0.0२% परस उणें गंधक आनी 0.0६ - 0.0१% मँगनीज आसता. तिरवीं हीं लोखणाचीं कार्बनयुक्त मिश्रधातू वा मिश्रपोलादां आसतात. कार्बनयुक्त पोलादांत मँगनीज, गंधक, फॉस्फरस, सिलिकॉन आनी केन्ना केन्नाय हेर मूलद्रव्यां गौण प्रमाणांत आसतात.

लोखण क्रोमियम : हातुंतले म्हत्वाचे मिश्रधातू म्हळ्यार घडीव कळमेना अशें तिरवें. हातूंत कमीत कमी १२% क्रोमियम आसता.

लोखण - क्रोमियम निकेल : घडीव न कळमुपी आनी उश्णताविरोधी तिरवें हो हातुंतलो मुखेल गट आसा.

लोखण - क्रोमियम - अॅल्युमिनियम : हातूंत जायत्या मिश्रधातूंचे विद्युत् रोध तापन घटक तयार करतात. हातूंत ७२% लोखण, २३ % क्रोमियम आनी ७.५% अॅल्युमिनियम तशेंच ५५% लोखण, ३७.५% क्रोमियम आनी ७.५% अॅल्युमिनियम आसता. हे मिश्रधातू चडांत चड २३. ५०°से. मेरेन वापरूंक मेळटात. लोखण ७०%, क्रोमियम २३% आनी अॅल्युमिनियम ५% आशिल्ल्या मिश्रधातुची विद्युत् रोधकता उच्च आसता.

लोखण - कोबाल्ट : ६.५% कोबाल्ट आसपी मिश्रधातू चुंबकीय नदरेन सौम्य आसता आनी ताची विद्युत् रोधकता उणी आसता. कोबाल्ट ४९% आनी व्हेनेडियम २% तशेंच कोबाल्ट ३५% आनी क्रोमियम १% आसपी लोखणाचे दोन मिश्रधातू वेपारी नदरेन

म्हत्वाचे आसात.

लोखण - मँगनीज : हातूंत ऑस्टेरिटिक मँगनीज तिरवें हो म्हत्वाचो मिश्रधातू. हाचें संशोधन हेडफील्ड गांवांत जाल्ल्यान ताका हेडफील्ड मँगनीज तिरवें अशेंय म्हण्टात. हातूंत १-२% कार्बन आनी १२-१३% मँगनीज आसता.

लोखण - निकेल : ४० ते ६०% निकेल आशिल्ल्यान मिश्रधातू चुंबकीय नदरेन म्हत्वाचे आसात.

लोखण सिलिकॉन : वेपारी नदरेन हाचे दोन म्हत्वाचे वर्ग करतात - (१) सहजपणान चुंबकीकरण करपाक येवपी म्हळ्यार चुंबकीय सौम्य मिश्रधातूक सिलिकॉन वा विद्युतीय तिरवें म्हण्टात. (२) उच्च सिलिकॉनयुक्त ओतीव लोखण ह्या नांवान वळखुपांत येवपी मिश्रधातू संक्षारणरोधक आसतात. चुंबकीय मंडलांत वापरपांत येवपी चडशा तिरव्यांत ०.५% ते ५% सिलिकॉन आसता. हाचे चडशे पत्रे आसतात.

लोखण - टंगस्टन : उच्चवेगी तिरवें नांवाच्या वेगवेगळ्या जटिल मिश्रधातूंत टंगस्टन आसता.

कठीण पृष्ठभागाचे मिश्रधातू : दर्शनी भाग कठीण करपाखातीर धातूच्या वा मिश्रधातूच्या पृष्ठभागाचेर विशिश्ट संघटनांच्या मिश्रधातूंचो थर वितळजोडकामान जोडटात. ताकालागून मूळ पृष्ठभागांत नाशिल्ले कांय खास गुणधर्म ताका प्राप्त जातात. लोखणाच्या अशा मिश्रधातूंत सामान्यपणान ५०% परस चड लोखण आनी क्रोमियम, मँगनीज, सिलिकॉन, मॉलिब्डेनम, व्हेनेडियम, टंगस्टन, निकेल, टिटॅनियम, निओबियम, बोरॉन आनी हेर मूळद्रव्यां वेगवेगळ्या प्रमाणांत भरशिल्लीं आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

लोखण आनी तिरव्या उद्देग : लोखण हें धातुरूप मूळद्रव्यांतलें सगळ्यांत उपेगी मूळद्रव्य आसा आनी भूयेंत रसायनीक संयुगाच्या रुपांत तें भरपूर प्रमाणांत मेळटा. मूळद्रव्य वा तिरवें ह्या रुपांत लोखणाचीं हत्यारां, यंत्रसामुग्री, वाहनां अशो जायत्या तरेच्यो वस्तू आनी व्हड प्रमाणावयल्या बांदकामांतले चडांत चड सांरचनिक घटक म्हणून मानवी संस्कृतींत उपेग जाल्लो आसा.

इतिहास : लोखणाचो सोद ब्राँझयुगाच्या निमाणच्या काळांत अकस्मात लागलो. जमनीर उगड्या पडिल्ल्या तांबड्या लोह धातुकाचेर शेकोटी पेटयतकच ताच्या गोबरांत धातवीय लोखण पयलीं मेळ्ळें. लोखणाचे उपेगी गुणधर्म समजतकच आनी तांबडे लोह धातूक हो ताचो उदगम आशिल्ल्याचें कळटकच लोखणाच्या उत्पादनाक सुरवात जाली.

प्रचलित वान्याक लागून उगड्या पडिल्ल्या धातुकाच्या कडांमुखावयल्या खड्ड्यांत उजो पेटोवन आनी मुखार फातराच्यो

ओबडधोबड भट्ट्यो तयार करून तातुंतलो उजो भात्यान फुलोवन आर्यन ऑक्सायडाच्या क्षपणान धातवीय लोखण मेळयलें. लोखणाचीं हत्यारां आनी शस्त्रां हांकांलागून अतिपुर्विल्ल्या देशांत नवें युग सुरू जालें. इजिप्तांत जायत्या पुर्विल्ल्या अवशेशांनी लोखण मेळ्ळां. इ.स. आदीं १३०० पसूनच्यो लोखणाच्यो जायत्यो प्रगलन भट्ट्यो इझ्रायलांत मेळ्ळ्यात.

लोह धातुकां तांब्याच्या आनी कथिलाच्या धातुकांपरस चड प्रमाणाचेर मेळटात. पूण ताचें प्रगलन करप कठीण आसता. धातुकापसून तांबें इ.स. आदीं ३५०० च्या सुमाराक मेळयलें. प्रगलन केल्लें लोखण ते उपरांत सुमार १५०० वर्सांनी दक्षिण अँनातोलियांतल्या (आशिया मायनर) हिटाइट आनी कालबीझ लोकांनी तयार केल्ल्या वस्तूंत मेळटा. इ.स. आदीं सुमार १,००० मेरेन पॅलेस्टायन आनी इजिप्तांत लोखण आनी ब्राँझ हांचो व्हड प्रमाणांत उपेग जावंक लागिल्ल्याचो पुरावो उपलब्ध आसा. नैऋत्य आशियांतल्यान लोह प्रगलन पद्दतीचो हेरकडे प्रसार जालो. इ.स. आदीं ५०० म्हळ्यार ही पद्दत चीन मेरेन पावली. चीनांत लोह धातुविज्ञानाचो विकास वेगवेगळ्या मार्गान जालो. बीडाचो (ओतिव लोखण) सोद चीनांत हेर लोकांपरस पयलीं लागलो. ह्या शतमानांत चीनांत लोखण भरपूर प्रमाणांत मेळूंक लागलें. लोणारी कोळशा जाग्यार फातरी कोळसो वापरांत आयलो आनी अवजारां तशेंच शस्त्रां तयार करपाखातीर व्हड प्रमाणांत लोखणाचो उपेग जावंक लागलो. पोलाद तयार करपाच्यो जायत्यो प्रक्रिया प्रचलित आशिल्ल्यो. सातवें शतमान म्हळ्यार चिनी तिरव्यानिर्मिती पद्दत जपान मेरेन पावली.

इ.स. आदीं ३५० म्हळ्यार लोह प्रगलनाची तंत्रविद्या नैऋत्य आशियांतल्यान सहारावरवीं अस्तंत आफ्रिकेंत आनी उपरांत दक्षिण आफ्रिकेंत गेली. थंय लोखणाचें व्हड प्रमाणाचेर उत्पादन करपी जायतीं केंद्रां स्थापन जालीं. पूण चडशें लोखण चाकू, भाल्यांचीं तोंकां, कुदळीवरी अवजारां हेखातीर वापरप जाता.

रोमी लोकांनी ग्रीक लोकांकडल्यान लोहकामाच्या तंत्राचो वारसो घेतलो आनी तातूंत बरीच सुदारणा करून ताचो उत्तर युरोपांत प्रसार केलो. मध्य युरोपांतल्या पुरातत्त्वीय उत्खननांत हत्यारां, शस्त्रां, चिलखतां ह्यासारक्यो वस्तू मेळिल्ल्यो आसात. इ.स. २०० च्या सुमाराक उत्तर युरोपांत नवें सुविकसीत घडाई तंत्र प्रचारांत आयलें. ह्या तंत्रान लोखण आनी तिरवें हांचो सोबीत आकृती बंधांत संयोग जातालो.

इ.स. सुमार १००० पसून तयार करपांत येवपी दमास्कस तलवारीक तिरव्या पातें आशिल्लें. हीं दमास्कस पातीं भारतीय ओतीव तिरव्यापसून (वुट्स तिरवें) तयार करताले.

तेराव्या शतमानासावन उत्तर युरोपांत जाल्ल्या तांत्रिक विकासाक लागून युरोपीय धातुविज्ञान संवसाराच्या हेर वाठारांत

वापरांत आशिल्ल्या धातुविज्ञानापरस वेगळ्या मार्गान वचूंक लागलें.

‘कॅम’ ह्या साधनाचो सोद लागिल्ल्यान जलचककेच्या दांड्यापसून फुडें फाटी जावपी गती मेळून तेवरवीं भातो वयर सकयल करप आनी घडायेचे तुतये वयर उखलप शक्य जालें. चवदावें शतमान म्हळ्यार जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया हांगाच्यो ऊंच घडाईशाळा दर दिसा ४०० किग्रॅ. लोखण तयार करताल्यो. दक्षिण फ्रांस आनी उत्तर स्पेन हांगा तेराव्या शतमानांत प्रचारांत आयिल्ल्या आनी उदका शक्तीचेर चलपी कॅटलायन घडाईशाळेंत हाचेपरस चड प्रमाणांत लोखण तयार जातालें. अशो घडाईशाळा एकुणिसाव्या शतमानांतय प्रचलित आशिल्ल्यो. कॅटलायन भट्टी ही आर्विल्ले झोतभट्टेचें मुळावण म्हणूं येता. स्ट्यूकोफेन ह्या सगळ्यांत सुरवेच्या भट्टेचो सद्या स्टीरिया ह्या नांवान वळखुपांत येवपी वाठारांत मध्ययुगांत उदय जालो.

अस्तंत युरोपांत सोळाव्या शतमानाचे सुरवेक सगळेकडे झोतभट्टेचो उपेगांत आशिल्ल्यो. इ.स. १५००च्या सुमाराक इंग्लंडांत पयली झोतभट्टी काडली. झोतभट्टेंत घनरुपा जाग्यार द्रवरुप लोखण मेळटा आशिल्ल्यान आयदनां, तोफो ह्या सारक्यो वस्तू ओतकामान तयार करपाखातीर ताचो उपेग जावंक लागलो.

प्रबोधन काळांत युरोपांत झुजाअवस्था आशिल्ल्यान लोखण उद्देगाचे वाडीक बरो नेट आयलो. तटबंदी आनी तोफखानो हातुंतल्या सुदारणांक लागून लोखणापसून तयार केल्ल्या शस्त्रांची मागणी वाडली. सतराव्या शतमानाच्या मदेगाक झोतभट्टेखातीर लागपी कोळशा जाग्यार फातरी कोळसो इंधन म्हूण वापरप बरें शक्य जालें. पूण चडशा कोळशांत गंधकाचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान तयार जावपी लोखण सामान्य प्रतीचें जातालें. हेन्री कोर्ट हाणें १७८४ त कच्च्या लोखणाचें वर्धनशील घडीव लोखणांत रुपांतर करपाची ढवळणी प्रक्रिया सोदून काडली. हें लोखण वितळावपाखातीर ताणें परावर्तन भट्टेचो उपेग केलो. १८७० मेरेनच्या काळांत रेल्वेपूल आनी जहाजां हांकां लागपी लोखणाची निर्मिती हेच पद्दतीन करताले.

मध्ययुगाउपरांतच्या काळांत तिरव्या उद्देगांत म्हत्वाचो विकास घडून आयलो. चेकोस्लोव्हाकियांतल्या प्राग हांगा सादारण १५७४च्या आदी लोखणांतल्या कार्बन प्रमाणाचेर अदीक बारीक नियंत्रण दवरपाची पद्दत उपेगांत आयली. कार्बन युक्त घडीव लोखणाच्यो कांबी लोणारी कोळशाची पूड भरिल्ले बंद पेटयेंत दवरताले आनी एक सप्तकभर तांबडे तापयल्ले स्थितींत दवरताले. तेन्ना कोळशांतलें कार्बन लोखणांत अंतप्रविश्ट जावन लोखणाचें तिरव्यांत रुपांतर जातालें. हे पद्दतींत लोखणाच्या अंतर्भागांत तयार जावपी कार्बन मॉनोक्सायडाक लागून तिरव्याचो मुखवावयलो भाग फोड आयिल्लेवरी दिसता. देखून अशा तिरव्याक पुळीदार (ब्लिस्टर) तिरवें म्हण्टात. ह्या तिरव्याचे ल्हान कुडके करून वितळजोड कामान जोडल्यार कर्तन तिरवें हो चड एकजिनसी प्रकार तयार करूंक मेळटा. उच्च दर्जाची

कटलरी तयार करपाखातीर ह्या पोलादाचो उपेग करताले. सतरावे शतमानाचे सुरवेक जर्मनींतलें न्यूरेंबर्ग हे कर्तन पोलाद तयार करपाचें म्हत्वाचें केंद्र जालें. अठराव्या शतमानांत इंग्लंडांतलें शेफील्ड हें तिरवें आनी कटलरी उद्देगांचें मुखेल केंद्र जालें.

घडीव लोखणापसून तिरवें तयार करतात देखून तातूंत चिखोल उरतालो. ह्या चिखलद्रव्याक लागून तिरव्याचें बळ उणें जातालें. बेंजामीन हंटसमेन हाणें तिरवें वितळावपाक येता इतली घट मूस तयार केली. तशें केल्ल्यान चिखोल वयर उफेता आनी ओतीव तिरव्याचो निर्दोश पिंड ओतूंक मेळटा. एकुणिसाव्या शतमानाचे निमाणें मेरेन अशें तिरवें तीक्ष्ण हत्यारां आनी कटलरी खातीर वापरप जातालें.

अमेरिकेंतले मुळचे लोक अशनीपसून मेळपी आनी ग्रीनलंडांत मेळपी शुध्द धातुरुपांतल्या लोखणाचो कांय प्रमाणांत वापर करताले. व्हर्जिनियांतल्या फॉलिंग क्रिक हांगा तशेंच १६४० वर्सा मॅसॅचूसेटसांतल्या सॉंगस हांगा लोखण तयार करपाचे यत्न जाल्ले. १६४७ त झोतभट्टी, बिडाचें घडीव लोखण कामांत रुपांतर करपाची रांदन आनी लोखण कापपी यंत्र चालू केल्लें. पूण हातूंत तांकां व्हडलेंशें यश मेळ्ळें ना.

इ.स. १७२० च्या सुमाराक निर्याती खातीर आनी अंतर्गत उपेगाखातीर लोखण तयार करपाच्या कारखान्याक परत चालना मेळ्ळी. ह्या काळांत घडीव लोखण तयार करपी लोखण घडाई शाळांची संख्या सगळ्यांत चड आशिल्ली. ह्या उद्देगावरवीं अमेरिकन क्रांतीक (१७७५ - ८३) झुजा साहित्य पावयलें आनी उद्देगीकरणाच्या सुरवेच्या टप्प्यांतल्या लोखणाची पुरवण केली.

अमेरिकेंतल्या वनापसून लोखणनिर्मितीक भरपूर इंधन मेळ्ळें. पूण हातूंत बरोच वेळ वतालो. पेनेसिल्व्हेनियांत खारजां बांदपांत येतकच तेवरवीं शारी बाजारपेठेंत धाडपाक येता अशी अँथ्रेसायट ही फातरी कोळशाची जात इंधन म्हूण वापरूंक लागले. १८३० म्हळ्यार पेनेसिल्व्हेनियांत ढवळणी प्रक्रिया आनी अँथ्रेसायट हांचो वापर करपी एक भट्टी उपेगांत आशिल्ली. धा वर्सां उपरांत पेनेसिल्व्हेनियांत आनी न्यू जर्सींत अँथ्रेसायट इंधन वापरपी झोतभट्टेचो तयार करपांत आयल्यो. लोखणाचे उपलब्धतेक लागून अमेरिकेच्या अंतर्गत येरादारीचें रूप बदलून रेल्वेचें जाळें पातळ्ळें. नव्या धातुकाचे आनी कोळशाचे साठे सांपडिल्ल्यान पेनेसिल्व्हेनिया वांगडाच ओहायओ, इंडियाना आनी इलिनॉय हांगा लोखणाचीं प्रगलन संयंत्रां प्रस्थापीत जालीं. १८५० म्हळ्यार पिग लोखणाचें उत्पादन वाडलें तशेंच प्रगलन भट्टेचो कार्यान्वित जाल्यो. १८७४ म्हळ्यार भट्ट्यांची संख्या ६८० मेरेन वाडली. १९४१त चार अमेरिकन भट्टेचो खास उपेगाखातीर लागपी सामकें शुध्द आनी गंधकमुक्त लोखण मेळोवपाखातीर लोणारी कोळशाचो वापर करताले.

१८६० मेरेन तिरवें हें खर्चिक उत्पादन आशिल्लें. ताकालागून तें उण्या प्रमाणांत तयार करताले. उपरांतच्या काळांत उद्योगधंद्यांतले तिरव्याचे सुवातींत खूब फरक पडलो. बेसेमर पद्दतींत वितळिल्लें पिग लोखण भट्टेंतल्यान भायर काडटकच तातुंतल्यान हवा फुकून ताचें तिरव्यांत रुपांतर करप जातालें. हवेच्या झोताक लागून पिग लोखणांतले कार्बन आनी सिलिकॉन जळून वतात आनी ताकालागून वितळिल्ल्या धातुचें तापमान वाडटा. हें तिरवें पत्र्यांखातीर आनी रेल्वेच्या रुळांखातीर वापरताले. १८९० च्या उपरांत बेसेमर पद्दती जाग्यार सीमेन्स हाच्यो उक्त्यो रांदनी आयल्यो. १८६७ मेरेन उक्ते रांदनींत पीग लोखणासावन आनी लोह धातुकापसून तिरवें मेळोवपाक ताका यश मेळ्ळें. त्याच वर्सा एमीलआनी प्येअर मारतें हांणी फ्रांसांत सीमेन्स भट्टी वापरून उक्ते रांदनींत घडीव लोखण आनी लोखणी मोड (भंगार) हांचेपसून बऱ्या दर्जाचें तिरवें तयार केलें. उक्ते रांदनीचे पद्दतींत पिग लोखण, धातुक आनी मोड वापरुपांत येतात आनी ती सीमेन्स मारतें पद्दत ह्या नांवान वळखूंक लागले. १८७७ त एस्.जी. टॉमस आनी पी. गिलख्रिस्ट हांणी १८७७ त चुनखडयेच्या चुणीचो अस्तरा खातीर उपेग केल्यार तिरव्यांतलें फोस्फरस कांडूक येता असो सोद लायलो. ताकालागून बेसेमर आनी उक्ते रांदन हे दोनूय पद्दतींचो फायदो जालो आनी फॉस्फराचें उच्च प्रमाण आशिल्ल्या धातुकाचोय तिरव्यानिर्मितीखातीर उपेग करपाक मेळूंक लागलो.

उच्च गुणवत्तेचें मिश्र तिरवें तयार करपाखातीर विसाव्या शतकांत मूस प्रक्रिया म्हत्वाची आशिल्ली. उपरांतच्या काळांत मूस प्रक्रियेच्या जाग्यार विद्युत् भट्टेचो व्हड प्रमाणार वापर जावंक लागलो.

संवसारांतले लोहधातुकाचे साठे : संवसारांतल्या लोह धातुकाच्या साठ्यांत सुमार २५% साठे रशियेंत, १५% ब्राझीलान्त, ९३ % भारतांत, सुमार १२% अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत आनी ७% कॅनडांत आसात. तेभायर ऑस्ट्रेलिया, चीन, फ्रांस, दक्षिण कोरिया, जर्मनी आनी आफ्रिकेंतले कांय देश हे नदरेन म्हत्वाचे आसात.

संवसारांत दर वर्सा वेगवेगळ्या प्रकारचीं सुमार ५५ कोटी टन लोह धातुकां काडटात. १९८५ च्या सुमाराक हातूंत २५ % धातुकां रशियेंत, १४% अमेरिकेंत ९.६ % फ्रांसांत, ६.४% चीनांत आनी ६% कॅनडांत काडटाले. तेभायर स्वीडन, भारत, ब्राझील, व्हेनेझुएला, लायबीरिया, ब्रिटन, पेरू आनी ऑस्ट्रेलिया हे देशय लोह धातुकाच्या उत्पादनाचे नदरेन म्हत्वाचे आसात. लोह धातुकांची आयात करपी कांय देश अशे आसात - फ्रांस, अमेरिका, ब्रिटन, जर्मनी, जपान आनी इटली.

भारतांतले लोहधातुकाचे साठे : भारतांतले लोह धातुकाचे साठे सुमार १९.१६६ अब्ज टन आसून ते चडकरून हेमॅटायट (१३.०६६ अब्ज टन) आनी मॅग्नेटायट (६ अब्ज टन) आनी कांय

लिमोनायट रुपांतले आसात. हे साठे मुखेलपणान द्वीपकल्पांत आसून धारवाडी आनी कडप्पा संघांतल्या स्फटिकी आनी सुभाज फातरांत मेळटात. हे साठे कॅम्ब्रियन उदेंत काळांतलें म्हळ्यार सुमार ६० कोटी वर्सांपरस पोरने आसून सामान्यपणान ते दाट थराच्या आनी भिंगाकार राशींच्या रुपांत मेळटा. हातुंतले कांय साठे संवसारांतले सगळ्यांत व्हड आनी संपन्न साठे. देरवीक- सिंगभूम बस्तर, केओझार, बोनई आनी मयूरभंज ह्या पट्ट्यांतले बडा जामडा विभागांतले साठे हे अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या लेक सुपीरियर साठ्यांपरस व्हड आसात. ह्या वाठारांतल्यो कांय दोंगुल्ल्यो ह्या धातुकाच्योच जाल्ल्यो आसात. भारतांतल्या कांय ठिकाणाच्या धातुकांत लोखणाचें प्रमाण ६० ते ६८% आसा.

भारतांतल्या लोह धातुकाचे कांय साठे हेमॅटायट - कॉर्टझायट ह्या फातरापसून तयार जाल्ले आसात. हिमालयांत कांयकडे फातरी कोळशावांगडा लोह धातुकाचे ल्हान साठे मेळटात. दक्षिण ट्रॅपांतल्या बेसाल्ट फातराचेर वातावरणक्रिया जावन तयार जाल्ली अस्तंत किनारी वाठारांतली रेंव, मुरुम आनी जांभा फातर हांच्यांत लोखण हो म्हत्वाचो घटक आसा. आयर्न ओअर माला हें बऱ्या दर्जाचें लोह धातुक आसून अस्तंत बंगालांतल्या दामुदा माळेच्या आयर्न स्टोन शेल फातरांतय मोलाचे धातुक साठे आसात. राणीगंज क्षेत्रांतल्या आयर्न स्टोन शेल फातरांतलें लोह धातुक उण्या पांवड्याचें (४० ते ४५% लोखण) आसून तांचो उपेग गौण धातुक म्हणून जाता. भारतांतल्या लोह धातुकांच्या कांय म्हत्वाच्या साठ्यांची म्हायती अशी -

आंध्रप्रदेश : ह्या राज्यांत धारवाडी कॉर्टझायट, कडप्पा संघांतले वालुकाश्म आनी कॉर्टझायट ह्या फातरांत हेमॅटायटयुक्त धातुक मेळटा. तेभायर चित्तूर, नेल्लोर, करीमनगर, वरंगळ आनी अदिलाबाद जिल्ह्यांतल्या धारवाडी संघाच्या फातरांतय अशे तरेचे हेमॅटायट आनी मॅग्नेटायट युक्त साठे मेळ्ळ्यात.

ओरिसा : हांगाचे साठे हेमॅटायटयुक्त आनी उच्च दर्जाचे (५५ - ६८ % लोखण) आनी २.२५ अब्ज टनांपरस चड आसात. सुंदरगढ, मयूरभंज, कटक, संबळपूर आनी कोरापूट हे जिल्हे तशेंच केओझार हे थळ हांगाच्या साठ्याखातीर म्हत्वाचे आसात.

कर्नाटक : हांगा खूब कडेन लोह धातुक मेळटा. मंगलोर लागसारच्या देगे भागांनी उच्च दर्जाचें धातुक मेळटा. बाबाबुढण दोंगुल्ल्यो, कुद्रेमुख आनी बळ्ळारी - होसपेट क्षेत्रांतले साठे उच्च दर्जाचे आसात. सारगळ, कुनीगळ, हरियुर आनी शंकरगुडा ह्या जिल्ह्यांत उण्या पांवड्याचीं धातुकां मेळटात.

केरळ : एर्नाकुलम (५५% लोहयुक्त), जिचूर (३० -४०% लोहयुक्त) आनी कन्ननोर ह्या जिल्ह्यांतल्या मुरुमांत लोखणाचें प्रमाण चड आसा. कोझिकोडे जिल्ह्यांत लोह धातुकाचे साठे मेळटात.

तमिळनाडू : सेलम आनी तिरुचिरापल्ली जिल्ह्यांत

मॅग्नेटायटचे व्हड पूण उण्या दर्जाचे साठे आसात. कोईमतूर, मदुराई, तिरुनेलवेली, रामनाथपूरम, उत्तर आनी दक्षिण अर्काट ह्या जिल्ह्यांत लोखणाचे साठे मेळटात. निलगिरी दोंगुल्ल्यांतले साठे उण्या दर्जाचे आसात.

अस्तंत बंगाल : पोरापहाड क्षेत्रांतल्या हेमॅटायटयुक्त आनी बांकुरा जिल्ह्यांतल्या मॅग्नेटायटयुक्त साठे तशेंच दामुदा माळेंतल्या आयर्न ओअर शेल फातरांतले साठे म्हत्वाचे आसात. दार्जिलिंग आनी जलपैगुरी जिल्ह्यांत उण्या दर्जाचीं धातुकां मेळ्ळ्यांत.

बिहार : सिंगभूम आनी बोनाई क्षेत्रांतले साठे व्हड आनी उच्च दर्जाचे आसात.

मध्य प्रदेश : दुग आनी बस्तर जिल्ह्यांतले साठे सगळ्यांत व्हड आसून दल्लीराजहरा आनी बैलादिला भागांतय व्हड साठे आसात. ह्या राज्यांतले हेमॅटायटयुक्त साठे निमाड आनी हुशंगाबाद जिल्ह्यांत जाल्यार हेमॅटायट आनी मॅग्नेटायटयुक्त साठे नरसिंगपूर जिल्ह्यांत मेळ्ळ्यात. तेभायर, सागर, ग्वालहेर, धार, मंदसौर आनी रायगड जिल्ह्यांतय हीं धातुकां मेळ्ळ्यांत. तशेंच कटनी, बिजोरी आनी जबलपूर जिल्ह्यांत मुरुमाच्या रुपांतलीं धातुकां आसात.

महाराष्ट्र : चंद्रपूर, गडचिरोली, (लोहारा, मसोली, देवळगाव, पिपळगांव, रतनपूर आनी बिस्सी), रत्नागिरी आनी सिंधुदुर्ग (रेडी, सातेली, आरोस, तेंडोली आनी खानोली) आनी भंडारा ह्या जिल्ह्यांत लोह धातुकाचे साठे आसात. नागपूर जिल्ह्यांत हेमॅटायटयुक्त साठे आसात. तेभायर रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, रायगड, कोल्हापूर आनी सातारा जिल्ह्यांत लोखणाचें चड प्रमाण आशिल्लो मुरुम आनी जांभा मेळटा.

वयर दिल्ल्या राज्याभायर भारतांत आसाम, उत्तर प्रदेश, गोंय, पंजाब, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश आदी वाठारांतय लोह धातुकां मेळ्ळ्यांत.

भारतांत चड करून बिहार, गोंय, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आनी ओरिसा हांगा लोह धातुकाचें खणकाम चलता. गोंय, विशारवापटनम् आनी पारादीप ह्या बंदरांतल्यान लोहधातुकांची व्हड प्रमाणां सुमार २० देशांक निर्यात जाता.

कर्नाटकांतल्या कुद्रेमुख हांगाचो साठो ६१ कोटी टन आसून हीं धातुकां मॅग्नेटायट - हेमॅटायटयुक्त आसात. हांगाचीं धातुकां चडकरून इराणाक तशेंच बहारीन आनी रूमानिया आदी हेर देशांकय निर्यात जाता.

धातुकाचें खणकाम : लोह धातुकाचे सुरवेचे लोह प्रगलन भूयेलागीं मेळपी धातुकाचेर आदारीत आशिल्लें आनी प्रगलन क्रिया असंस्कारीत धातुकाच्या लागसार करतात देखून ताचें उपयुक्त लोखणांत प्रगलन करप सोंपें जाता. पूण सद्याचे परिस्थितींत धातुक पयसुल्ल्या ठिकाणाचेर व्हरचें पडटा देखून खणकामांत आनी प्रगलन

क्रियेंत जटिल तंत्राचो उपेग करप गरजेचें जालां.

पुर्वेक्षण : सुरवेच्या पुर्वेक्षणाच्या काळांत धातुक राशीचो थाव लागपाच्यो पद्दती भूंयवाठाराच्या भौतिक बाह्य स्वरुपाकडे जोडिल्ल्यो आसल्यो.

भूंयगत निक्षेपांतल्या लोहाच्या अंशाकलागून भूचुंबकीय वाठारांत बदल जातात. ताका लागून वेगवेगळ्या प्रकारच्या नतिसुचींचो (उब्या प्रतलांत (भुयेंत) फिरपाक शकपी चुंबकीय सुची आशिल्ल्या चुंबकीय क्षेत्र मापकांचो) मॅग्नेटायट निक्षेपांची सुवात थारावपाखातीर विकास जालो. चुंबकीय क्षेत्रमापण ही सामकी अचूक चुंबकीय प्रणाली आसून तिच्या आदारान भूचुंबकीय क्षेत्राच्या उब्या घटकाची खरसाण आनी चुंबकीय द्रव्याच्या थळाव्या संकेंद्रणाचो ताचेर जावपी परिणाम मेजपाक येता. विमानांतल्यान चुंबकीय क्षेत्रमापकाच्या आदारान जमनीवयल्या सर्वेक्षणापरस खूब व्हड क्षेत्राचें उण्या काळांत सर्वेक्षण करपाक मेळटा.

सुसाध्यता : प्राथमिक सर्वेक्षणां पुराय जातकच धातुकाचें खणकाम अर्थीक नदरेन परवडटलें काय ना हें थारावपाखातीर सुसाध्यता अभ्यास करतात. तातूंत जायत्यो गजाली लक्षांत घेवच्यो पडटात. निक्षेपाचीं भुगोलिक आनी भूविज्ञानीक थळां म्हत्वाचीं आसतात. धातुकांतलें लोखणाचें प्रमाण निश्कर्षण खात्रेन करपा येतलें इतकें उच्च आसूंक जाय. धातुकांतलें मुलद्रव्याचें (चिरवोल) प्रमाण, निरुपयोगी मालाची अत्याधिक हाताळणी टाळपा इतलें आनी प्रगलन क्रियेंत अतिभार येवचो ना इतलें कमी आसूंक जाय.

खणकाम पद्दत : सुसाध्यता अभ्यास पुराय जातकच धातुक काडून घेवपाची पद्दत थारावची पडटा. उगड्या खणकामाची पद्दत सगळ्यांत काटकसरीची आसून संवसारांतल्या धातुक निक्षेपांच्या लागीं उबे कूपक तयार करतात. ह्या कूपकांतल्यान निक्षेपाच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांत पावतले अशे आडवे बोगदे तयार करतात. छिद्रण, उत्स्फोटन, उदक काडून उडोवप, ह्या सारक्या वेगवेगळ्या अडचणींक लागून भूंयगत खणकामाक उगड्या खणकामापरस चड खर्च येता.

धातुकांचें समृद्धीकरण : हातूंत खणींतल्यान काडिल्ल्या मालांतल्या शुध्द धातुकांचें प्रमाण वाडोवपाखातीर ताचेर चुरडप, प्रतवारी करप, धुवप, संकेंद्रण, संमिक्षण आनी संपिंडकरण हीं संस्करणां करतात. धातुकाच्या भौतिक आनी रासायनिक गुणधर्मप्रमाण आनी ग्राहकाच्या विशिश्ट गरजेप्रमाण धातुकाचे खाणीकडे वा ते एकठांय करपाच्या केंद्रांत समृद्धीकरण करपांत येता.

एकसारक्या भौतिक आनी रासायनिक संघटनाची खात्री करपाखातीर वेगवेगळ्या गुणधर्मांचीं धातुकां एकठांय भरशितात. संमिश्रण क्रियेक लागून गंधक, फॉस्फरस, सिलिकॉन, क्रोमियम, मॅंगनीज संयुगां ह्या सारक्या मलद्रव्यांचें प्रमाण एके पातळेर उरता.

आकारमान लघुकरण : लोह धातुकांतल्या समृद्धीकरणांतली ही पयली अवस्था. हातूंत वेगवेगळ्या चुरडपाच्या आनी दळपाच्या क्रियांचो आस्पाव जाता. खणींतल्यान काडिल्लें धातुक प्रचंड ठोकळ्यांसावन सूक्ष्म कणांमेरेनच्या वेगवेगळ्या आकारमानांचें आसता आनी तातूंत फातर आनी लोखणाचें कमी प्रमाण आशिल्लीं कांय द्रव्यां आसतात. दृक् परिक्षण आनी वेगळेंकरण करतकच क्रमाक्रमान चाळणक्रिया करून चिरवलाचें प्रमाण कमी करतात. ताकालागून धातुकाचें आकारमान प्रमाणभूत विनिर्देशाइतलें उणें आसता.

संमिश्रण : वेगवेगळ्या गुणधर्मांचीं धातुकां वेगवेगळ्या खाणींतल्यान काडून उडयतकच संमिश्रण करूं येता. ह्या दोनूय पद्दतींत धातुकाच्यो राशी आडव्या थरांत रचतात. दर एका थराक स्वताचे वेगळे गुणधर्म आसतात. हातुंतल्यान धातुक काडून घेवपाखातीर एका दाताळ्यान राशीचो उबो भेद करतात आनी ताणें धातुक वाहक पट्ट्याचेर काडून घेतात.

धुवप : हातूंत उदकाचो उपेग करून धातुकांतले रेंवेचे आनी मातयेचे कण उदकांत संघारित (लॉबकळपी स्थितींत) करतात आनी धुलाई यंत्रांतल्यान भायर व्हांवोवन व्हरतात. हातुंतलें जड धातुक तळाक बसता. धातुकाच्या प्रकाराप्रमाण आनीक थळावे बाबीप्रमाण जायत्या प्रकारचीं धुलाई यंत्रां वापरांत आसात.

जड माध्यमावरवीं विलगीकरण : धातुकांतल्या घटकाच्या खाशेल्या गुरुत्वातलो सापेक्ष फरकांचो उपेग करपी एक चड सुविकसीत पद्दत १९३७च्या सुमाराक वापरांत आयली. हातूंत आयर्न ऑक्सायड आनी सगळ्यांत सामान्य मलद्रव्य खनिज (सिलिका) हांचे मदीं खाशेलो गुरुत्व आशिल्लो जड द्रव वापरतात. हलकीं मलद्रव्यां द्रव्याच्या वयर तरंगतात आनी जड आशिल्लीं धातुकां बुडटात.

प्लवन क्रिया : संकेंद्रणाचे हे क्रियेंत धातुक बारीक दळप गरजेचें आसता. बारीक दळिल्लें धातुक संघारित केल्ल्या द्रव्यांत योग्य रसायनां घालून बोमाड्याची एक प्रणाली तयार करतात. तेन्ना धातुकांतलीं मलद्रव्यां वा खनिज बोमाड्याकडे वेंचिकप्रमाण आकर्शित जातात आनी प्रणालींतल्यान काडून घेवप जातात.

चुंबकीय विलगीकरण : मॅग्नेटायटच्या मलद्रव्यापसून चुंबकीय विलगीकरण करपाची पद्दत ही समृद्धीकरणाची सगळ्यांत सोंपी पद्दत आसा.

भाजप : ही क्रिया सजल ऑक्सायडां धातुकां (लिमोनायट) आनी कार्बोनेट धातुकां (सिडेरायट) हांचे गुणधर्म बदलपाखातीर वापरतात. भाजपाचे क्रियेचो उपेग धातुकांतलें उदक काडून उडोवपाखातीर करतात. धातुकांत आशिल्लें गंधक, रेंव, माती काडून उडोवपाखातीर हे भाजणेचो बरो उपेग जाता.

संपिंडीकरण : झोतभट्टेखातीर धातुक तयार करपाची ही निमणी क्रिया. तापपिंडन गुलिका वा गुठल्यो, वा ठोकळे तयार करप

ह्यो प्रक्रिया विशिश्ट झोतभट्टे खातीर आवश्यक आशिल्ल्या मालाप्रमाण करपांत येतात. तापपिंडन हे क्रियेंत बारिक दळिल्ले धातुक इंधनावांगडा भरशितात आनी मुद्दाम निर्माण केल्ल्या हवेच्या झोतांत जाळटात. हे क्रियेंत मेळिल्ल्या पदार्थाक तापपिंड म्हण्टात. तो घटमूट सच्छिद्र आनी कोशमय आसता.

ल्हान गुळे करप : हे गुळे करपाक बारीक दळिल्ले धातुक ताचे सच्छिद्रते प्रमाण ९ ते १५ % जलांश जातले इतले ओले करतात. उदकावांगडा बंधकद्रव्य म्हणून बॅटोनायट मृत्तिका घालूं येता. अशें योग्य तरेन मिश्रण करतकच उंच बाजू आशिल्ल्या चकतीच्या आकाराचें आयदन आशिल्ल्या यंत्रांत धातुकापसून ९.५ - २५.५ मि.मी.चे गुळे तयार करतात. भाजुनाशिल्ले स्थितींत आशिल्ल्या ह्या गुळ्यांचेर कोळशाच्या पिठ्याचो थर दितात. उपरांत सुक्या आच्छादनांतल्यान व्हरून एके सरकुपी जाळयेचेर व्हरून थंय गुळ्यावयल्या कोळशाचो थर पेटयतात. तापपिंडनांत धातुकांतले खनिज अंश कांय विशिश्ट प्रमाणांत वितळटा आनी ताचेर नियंत्रण दवरलेंना जाल्यार तापपिंडाची क्षपणीयता कमी करपी आयर्न सिलिकेट तयार जावपाची शक्यता आसता. गुळे करपाचे क्रियेंत वितळबिंदूइतलें तापमान पावनाशिल्ल्यान बंध विसरण (कण एकामेकांत मिसळप), ऑक्सिडीभवन आनी कांय प्रमाणांत पुनर्स्र्फटिकीभवन हांणी तयार जातात.

ठोकळे करप : धातुकाच्या सूक्ष्म कणांपसून ठोकळे करपाखातीर वेगवेगळ्या प्रकारचीं बंधक द्रव्यां आनी दाबयंत्रां वा लाटण यंत्रां शीत अवस्थेंत वापरतात.

गुठळीकरण : हे संपिंडीकरण क्रियेंत सूक्ष्मकणी धातुक सुरवेची वितळण क्रिया जातली इतले परिभ्रमी भट्टेंत तापोवपांत येता. भट्टेच्या फिरपाचे क्रियेन धातुकाच्यो गुठल्यो जातात.

इंधन : लोह निर्मितीखातीर सगळ्या तरांचो कोळसो योग्य आसा अशें ना. कोक तयार करपाखातीर सुमार २०% बाश्पनशील द्रव्य आशिल्लो कोळसो मर्यादीत हवेच्या पुरवठ्यांत सुमार १००° सें. तापमानांत तापयतात. बाश्पनशील घटक भायर काडून उडयतात आनी तें उत्पादन प्रदिपन वायूंत मुख्य घटक म्हूण वापरतात. भट्टेंत शुध्द कार्बनाचे कोकचे गुळे उरतात. कोकच्या रसायनीक शुध्दते इतलेंच तांचें बळ म्हत्वाचें आसता.

लोहनिर्मिती : लोखणाच्या उत्पादनाची मुखेल प्रक्रिया झोतभट्टी प्रक्रिया हीच आसा. झोतभट्टेच्या उच्च कार्य तापमानाक वितळिल्ल्या लोखणाचें उत्पादन करपाक मेळटा. सरळ - क्षपण प्रक्रियांच्या कमी तापमानाक घन वा स्पंजी लोखण तयार जाता. संवसारांत उत्पादित जावपी चडशा लोखणाचो उपेग पोलादाच्या उत्पादनाखातीर करपांत येता. उरिल्ल्या लोखणाचो उपेग ओतिवांत, मिश्रधातूंत आनी लोहचुर्ण रुपांत करतात.

झोतभट्टी : झोतभट्टेन पिण लोखण तयार करप हो लोखण

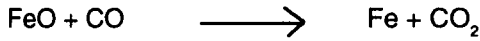
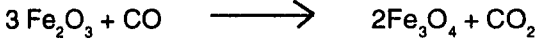
उद्देगाचो मूळभूत भाग. झोतभट्टेंत उच्च तापमानाक आयर्न ऑक्सायडाची कार्बन मोनॉक्सायड (Co) वायुवांगडा विक्रिया जाता आनी कार्बन डायऑक्सायड (Co₂) वायु आनी लोह धातू तयार जाता.

झोतभट्टेंत घडून येवपी रासायनिक विक्रिया अशो आसतात - हवेचो झोत आनी कोक परस्परांच्या संपर्कांत येतकच कोक जळूंक लागता आनी कार्बन मोनॉक्सायड वायु तयार जाता.

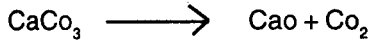

हो वायु आयर्न ऑक्सायडाचें क्षपण करपी मुखेल कारक आसता.

क्षपण ह्या तीन पांवड्यांनी घडटा -

हें क्षपण सकयल देंवपी धातुक आनी कोक मिश्रणांचें तापमान ६००° - ७००° सें. पावतकच घडून येता. हाका लागून घन पूण सच्छिद्र आशिल्लें स्पंजी लोखण तयार जाता आनी तें झोतभट्टेच्या सकयल्ल्या अदिक उश्ण भागांत वितळटा. लोखणापसून सिलिकेटां वेगळीं करपाखातीर वितळावप गरजेचें आसता. लोखणांतलीं सिलिकेट खनिजां झोतभट्टेंत वितळनात. पूण चुनकळी वांगडा (CaO) विक्रिया करून वितळली मळी तयार करतात. हेखातीर धातुका वांगडा फाव ती चुनखडी (CaCO₃) भट्टेंत घालतात. चुनखडीचें अपघटन अशें जाता -

तयार जाल्ल्या चुनकळीची सिलिकेटावांगडा विक्रिया जावन द्रवरुपी मळी तयार जाता.

आर्विल्ले झोतभट्टेची संरचना खूब व्हड आकारमानाची आसता. दर दिसा १,००० टन लोखण तयार करपी भट्टी सुमार ३० मी. उंच आसता. ही भट्टी भितरल्यान आगविटांचें विटांचें अस्तर आशिल्ल्या पोलादी कंवचेची तयार केल्ली आसता. भट्टेच्या संरचनेचो सगळो भाग उदकान थंड दवरिल्लो आसता.

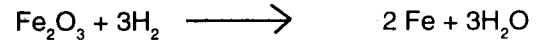
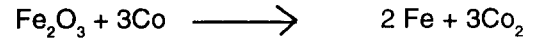
झोतभट्टेची कार्यक्षमता हवेचो उश्ण झोत वापरून वाडोवंक मेळटा. हो झोत सुमार १०००° सें. मेरेन तापयतात. तेखातीर शेगड्यांचो वापर करतात आनी दर एक शेगडी झोतभट्टेइतलीच व्हड आसता. झोतभट्टेची कार्यक्षमता वाडोवपाखातीर आनीकय जायते मार्ग विकसीत केल्यात. तातूंत झोतभट्टेंतलो भितरलो वायुदाब भोंवतणच्या दाबाच्या वयर एक वातावरणीय दाबा इतलो वाडोवचो पडटा. ताकालागून सुमार १५ % उत्पन्न वाडटा.

आदल्या तेंपार झोतभट्टेंत तयार केल्ल्या द्रवरूप लोखणापसून साठोवपाखातीर, वाहतुकीखातीर आनी परत वितळावपाखातीर ओतिवां तयार करतात. भट्टेंतल्यान भायर येवपी द्रवरूप लोखण भट्टेच्या मुखावयल्या रेंवेच्या थरांतल्या पन्हाळींत सोडटाले. पन्हाळींतलो

लोखणाचो रोस रेंवेत तयार केल्ल्या कडेच्या लांबशा कप्प्यांत रिगतालो आनी ताचें घनीभवन जावन जमनीचेर न्हिदिल्ल्या दुकराच्या आकारावरी लोखणाचे गुळे तयार जाताले. हे रेंवेच्या थरांतल्या मुखेल पन्हाळीक 'साऊ' (दुकरीण) आनी तिचे ल्हान पन्हाळीक जोडिल्ल्या ल्हान कप्प्यांक 'पिग्ज' (दुकरां) म्हण्टाले. ताका लागून झोतभट्टेपसून मेळपी लोखणाक पिग आयर्न आनी हे पद्दतीन मेळपी लोखणाच्या ओतिवांक पिग्ज म्हण्टात. झोतभट्टेपसून मेळपी लोखणाक 'पिग आयर्न' ही संज्ञा वापरतात.

सरळ - क्षपण पद्दत : झोतभट्टेंत पिग लोखण तयार करून उपरांत ताचें तिरव्यांत रुपांतर करप ह्या तिरव्या निर्मितीच्या अप्रत्यक्ष पद्दतीची पर्यायी पद्दत म्हळ्यार लोह धातुकाचें सरळ शुध्द लोखणांत क्षपण करप आनी मागीर ताचें तिरव्यांत रुपांतर करप. हाकाच सरळ - क्षपण पद्दत म्हण्टात. विद्युत् भट्टेन पोलादनिर्मिती करताना मोडी जाग्यार सरळ क्षपण पद्दतीन मेळयल्ल्या लोखणाचो उपेग करतात. हें लोखण बरेंच शुध्द आसता. सरळ - क्षपण प्रक्रियांचो उपेग चूर्ण धातुविज्ञानांत वापरांत येवपी दाणेदार लोखणाचे निर्मितीखातीर करतात.

सरळ क्षपणाखातीर क्षपणकारक म्हणून कार्बन मोनॉक्सायड आनी हायड्रोजन हे वायु वा तांचें मिश्रण वापरपांत येता. हो वायु लोखण निर्मितीचे भट्टेन वा भायर तयार करतात. धातुकाचें विक्रियांप्रमाण क्षपण अशें जाता -

हें क्षपण ९००° ते १०००° सें. ह्या दरम्यानच्या तापमानाक केल्यार १ ते २.५ % कार्बनाचें प्रमाण आशिल्लें स्पंजी लोखण मेळटा आनी जर क्षपण १०००° ते १२००° सें. हाच्या दरमानच्या तापमानाक केल्यार कार्बनाचें प्रमाण कमी आसता. तापमान १२००° च्या वयर आसल्यार लोखण कार्बनाचें शोशण करता. ताचो वितळबिंदू उणो जाता आनी वितळिल्लें लोखण मेळटा.

लोखणाचे धातुविज्ञानिक प्रकार : पिग लोखण, स्पंजी लोखण, हायड्रोजन - क्षपित लोखण, कार्बोनिल लोखण, वा लोह कार्बोनिल, विद्युत् विच्छेदित लोखण, पिंडरूप लोखण, घडीव लोखण, बीड हे लोखणाचे धातुविज्ञानीक प्रकार आसात.

पिग लोखण : लोखणाचो हो अशुध्द प्रकार आसून लोखणाभायर हातूंत ३-४% कार्बन, २-३% सिलिकॉन, ०.५ - २% मँगनीज आनी सुमार ०.०४% गंधक आनी फॉस्फरस आसता. पिग लोखणाच्या रेंवेतल्या ओतकामाच्या जाग्यार आता व्हड प्रमाणांत पिग ओतकाम यंत्रांनी घेतलां. रेंवेत तयार केल्या पिग्जापरस यंत्रान

तयार केल्ले पिग्ज चड नितळ आसतात. रासायनिक संघटने प्रमाण पिग लोखणाचे तीन प्रतींत वर्गीकरण करतात. क्षारकीय पिग लोखण तिरव्यानिर्मितींत वापरतात.

ओतशाला पिग लोखणांत लोखणी ओतिवां तयार करपाखातीर वापरपांत येवपी सगळ्या प्रकारांचो आस्पाव जाता. हातूंत सिलिकॉन 0.५ - ३.५%, गंधक 0.0५%, फॉस्फरस 0.0३५ - 0.१%, मँगनीज 0.४ - १.२५%, कार्बन ३.0 - ४.५% अशीं घटकांचीं प्रमाणां आसतात. लोहमिश्रकां हो पिग लोखणाचो मिश्रधातू आसता. ताचो उपेग लोखण आनी तिरवें हातुंतले गुणधर्म नियंत्रीत करपाखातीर वा बदलपाखातीर तातूंत आस्पाव करपाचीं द्रव्यां म्हणून करतात.

स्पंजी लोखण : हाचो उपेग चड करून उच्च शुध्दतेच्या आनी विद्युत् भट्टेंत तयार करपांत येवपी मिश्र तिरव्यांत वितळवापरखातीर, तशेंच खाशेल्या रासायनिक प्रक्रियांत शोषक आनी इलेक्ट्रोनीय उद्देगांत उच्च शुध्दतेच्या लोखणाचो उद्गम हे खातीर करपांत येता. हाच्या उत्पादनाखातीर क्रुप - रेन प्रक्रिया वापरतात.

हायड्रोजन - क्षपित लोखण : हे प्रक्रियेन स्पंजी लोखणावरी पूण धातवीय अशुध्दी 0.00१ % इतलें कमी आशिल्लें लोखण मेळटा.

कार्बोनिल लोखण वा लोह कार्बोनिल : हाचो उपेग चुंबकीय द्रव तयार करपाखातीर इलेक्ट्रोनीय उद्देगांत उच्च कंप्रता गाभ्याच्या उत्पादनाखातीर आनी संशोधन द्रव्य म्हणून करतात. लोह कार्बोनिल सादारणपणान आयर्न पेंटा कार्बोनिल (Fe(Co)₅) ह्या स्वरुपांत आसून ताचें उश्णतेन अपघटन केल्यार असादारण शुध्द लोखण आनी कार्बन मोनॉक्सायड मेळटात.

विद्युत् विच्छेदित लोखण : हें उच्च शुध्दतेच्या लोखणाचें रूप आसून फेरिक क्लोरायडासारक्या संयुगाच्या विद्युत् विच्छेदनान मेळोवपांत येता. हाची शुध्दता ९९.९% परस चड आसता.

पिंडरूप लोखण : ह्या प्रकाराचें लोखण १९0५ च्या सुमाराक विकसित केलें. हें लोखण व्हड प्रमाणांत तयार करतात आनी तें सगळ्यांत शुध्द रुपांत आसता. प्रत्यक्षांत पिंडरूप लोखण तंत्रीक नदरेन लोखण नासून तें कार्बनाचें सामकें कमी प्रमाण आशिल्लें आनी उक्ते रांदनीचे प्रक्रियेन तयार केल्ले तिरवें आसता.

घडीव लोखण : लोखणाचें हें सगळ्यांत पोरनें रूप. ह्या लोखणाचो चड करून नळनिर्मितींत, रेल्वे आनी जहाजबांधणी ह्या सारक्या उद्देगांत आनी मोटारगाडी तशेंच शेती अवजारांच्या उद्देगांत वापर जाता. घडीव लोखण हे आयर्न सिलिकेट मळीच्या बारीक आनी शिंपडिल्ल्या तंतूंचें अतिशुध्द, लोखणावांगडच्या प्रक्रियांनी तयार करतात. वितळायिल्ल्या पिग लोखणापसून घडीव लोखण तयार करपाचे अप्रत्यक्ष पद्दतींतल्यान ढवळणी प्रक्रिया प्रचारांत आयली. हातूंत फातरी कोळसो इंधन म्हूण वापरून रांदनी प्रकारचे भट्टेंत पिग लोखण वितळवापांत येतालें. तें वितळटा आसतना उश्ण वायुकलागून

लोखणांतल्या कार्बनाचें ऑक्सिडीभवन जातालें. पिग लोखण वितळपाची क्रिया पुराय जायमेरेन चालू आसतना तातूंत चुंबकीय आयर्न ऑक्सायड घालताले. ताकालागून द्रव लोखणांतलें चडसो कार्बन, सिलिकॉन गंधक, फॉस्फरस आनी मँगनीज हाचें ऑक्सिडीभवन जावन तयार जावपी ऑक्सायडां मळींत आस्पावतालीं. हें ऑक्सीडीभवन जातना वितळिल्लें लोखण ढवळुपांत येता आनी तें दाट जावन येतकच लोखण - मळी मिश्रणाचो गुळो भट्टेंतल्यान काडून तातुंतली मळी काडून उडोवन गुळो लाटून ताच्यो लादयो तयार करताले. ह्यो लादयो कापून तांचे ल्हान कुडके करून, एकार एक रचून वितळजोडाच्या तापमानामेरेन परत तापयताले आनी मागीर ताचें इश्ट आकारांत परत लाटण करताले.

घडीव लोखणाच्या संघटनांत 0.0८% कार्बन, 0.0३ % मँगनीज, 0.१८% सिलिकॉन, 0.११% फॉस्फरस, 0.0१५% गंधक आनी वजनान सुमार २.८५ % मळी हांचो आस्पाव जाता.

बीड : हातूंत लोह कार्बन सिलिकॉन मिश्रधातुची एक माळच आस्पावता. वितळिल्लो मिश्रधातू साच्यांत ओतून बीड तयार करतात. मिश्रधातुंतले कार्बन आनी सिलिकॉन हांच्या प्रमाणांत बदल करून बिडाचे वेगवेगळे प्रकार तयार करूंक येतात. हे प्रकार उबे भट्टेंत पिग लोखण आनी लोखणाची वेंचीक मोड वितळावन तयार करतात. वितळिल्ल्या लोखणाचें रसायनशास्त्र नियंत्रीत करून बिडाचे वेगवेगळे प्रकार तयार करतात.

करडें बीड : हातूंत मिश्रधातुची एक माळच आसता आनी ह्या मिश्रधातुचे यांत्रिक गुणधर्म सारकेच आसतात. वितळिल्ले मिश्रधातू सुमार १२५0° सॅ. मेरेन थंड जातकच द्रवांत कण तयार जावंक लागता. हे कण म्हळ्यार लोखण आनी कार्बन हांचो घनविद्राव आसता आनी ताका ऑस्टेनायट म्हण्टात. जशेंजशें तापमान देंवता तशें तशें चड ऑस्टेनायट तयार जातात. निमणें संरचनेक फेरायटी करडे बीड म्हण्टात. हो करड्या बीडाचो सगळ्यांत मोव प्रकार. जर होच मिश्रधातू परत वितळावन मातशा वेगान शितलन केलें जाल्यार ऑसेनायटाचें फेरायट आनी ग्रॅफायट हातूंत अपघटन जावपाक वेळ मेळना. त्याजाग्यार ताचें लोखण आनी आयर्न कार्बायड (Fe₃C) हांच्या यांत्रिक मिश्रणान रुपांतर जाता. हे विक्रियेक घनक्रांतीकम विक्रिया म्हण्टात आनी मिश्रणाक पिअरलायटी करडें बीड म्हण्टात.

थंड केल्लें बीड : नव्यानच घनभूत जाल्लें करडें बीड चड वेगान थंड केल्यार ह्या प्रकाराचें बीड तयार जाता. थंड केल्लें बीड ठिसूळ आनी कंवचेवरी घट आसता.

धवें बीड : बिडांतलें कार्बन आनी सिलिकॉन हांचें प्रमाण उणें करून हो प्रकार तयार करतात.

वर्धनशील बीड : हें बीड मोव, तन्य आनी कार्बनाचें प्रमाण उणें आशिल्ल्या पोलादाइतलें यंत्रणक्षम आसून ताचें ताणबळ ४,२२0

ते ७,०३० किग्रॅ./सेमी., ह्या दरम्यान आसता. घव्या बिडाचेर उश्णता संस्करण करून वर्धनशील बीड तयार करतात.

गांठी आशिल्लें बीड : हाका तन्य बीड अशेंय म्हण्टात. वितळिल्लें गांठीचें बीड सरळ वर्धनशील प्रकारच्या ओतिवांत रुपांतरित जाता आनी तेखातीर उश्णता संस्करणाची गरज आसता.

संवसारीक उत्पादन : लोखण आनी तिरव्या उद्देगांतलें म्हत्वाचें काम म्हळ्यार झोतभट्टेंत पिग लोखण तयार करप आनी झोतभट्टेखातीर धातुक, इंधन, चुनखडी आनी उदक हांचो भरपूर पुरवठो गरजेचो आसता. सद्या संवसारभर लोह धातुकाचो आनी अमेरिकेंतल्या अस्तंत व्हर्जेनियांतल्या कोळशाचो उपेग करतात. सहसा कोळशाचे आनी धातुकाचे साठे लागीं लागीं आसनात. तेखातीर ते लोखणनिर्मिती केंद्राकडे व्हांवोवन व्हरचे पडटात आनी ते व्हांवोवन व्हरपाखातीर उदका येरादारी ही सगळ्यांत बरी आनी उप्या खर्चाची पद्दत अशें दिसून आयिल्ल्यान चडशे लोखणाचे आनी तिरव्या उद्देग देगेवयल्या वाठारांनी करप जातात. अमेरिकेंतल्या संयुक्त संस्थानांतलीं म्हत्वाचीं तिरव्या निर्मितीचीं केंद्रां आयात धातुक सहजपणान देंवोवपाक मेळटलीं आनी पोलादाची मोड भरपूर प्रमाणांत उपलब्ध जातलीं अशा अस्तंत आनी उदेंत किनाऱ्याचेर आसात.

तिरव्या उत्पादन सत्तरांपरस चड देशांत जाता. १९८० उपरांतच्या दशकाचे सुरवातीक कच्च्या तिरव्याचें संवसारीक वर्सुकी उत्पन्न सुमार ७८ कोटी टन आशिल्लें. तातुंतलें सुमार १४.८ कोटी टन रशियाचें, ११ कोटी टन अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाचें आनी ११.१ कोटी टन जपानाचें आशिल्लें. तेभायर युरोपीय अर्थीक संघांतल्या देशाचें वट्ट उत्पादन १२.७ कोटी टन आशिल्लें.

वेगवेगळ्या देशांतल्या पिग लोखणाचें उत्पादन (हजार टनांत)

देश	१९७०	१९८०
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	८५,३०३	६३,७४६
ऑस्ट्रेलिया	५,७६९	७,२७६
इटली	८,५२९	१२,४४१
कॅनडा	८,४२४	११,१८५
चीन	२२,०००	३८,०२०
चेकोस्लोव्हाकिया	७,६१३	१०,०५१
जपान	६९,७२८	८८,९०७
जर्मनी, अस्तंत	३३,८९७	३४,७५५
दक्षिण आफ्रिका	४,३२८	७,८९५
पोलंड	७,१११	११,६८२
फ्रान्स	१९,५७५	१९,६३६
बेल्जियम	१०,९५०	९,८४५
ब्राझील	१९,०२७	६,४१३

भारत	७,३३८	८,७७०
रशिया	८५,९३३	१,०७,९७३
रुमानिया	४,२१०	९,०१३
वट्ट जागतिक	४,४१,७८७	५,२५,७७३

कांय मुखेल उत्पादक देशांतल्या कच्च्या तिरव्याचें (तिरव्या पिंड आनी ओतीव हांचें) उत्पादन (हजार टनांत).

देश	१९७०	१९८०
अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानें	१,१९,३०९	१,०१,४५६
ऑस्ट्रेलिया	६,८७४	७,८९५
इटली	१७,२७७	२६,५०१
कॅनडा	११,१९८	१५,९०१
चीन	१८,०००	३७,१२०
चेकोस्लोव्हाकिया	११,४८०	१५,२२५
जपान	९३,३२८	१,११,३९५
जर्मनी, अस्तंत	४५,०४०	४३,८३८
दक्षिण आफ्रिका	४,६७४	८,९५९
पोलंड	११,७५०	१८,६४८
फ्रान्स	२३,७७३	२३,१७६
बेल्जियम	१२,६०९	१२,३२३
ब्राझील	५,३९०	१०,२३२
ब्रिटन	२८,३१६	११,२७७
भारत	६,२८६	९,३२७
रशिया	१,१५,८८९	१,४७,९४१
रुमानिया	६,५१७	१३,१७५
वट्ट जागतिक	५,९४,००१	७,०६,४७२

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्यो २०० परस चड कंपन्यो लोखण आनी तिरव्या उद्देगांत आसात. हातुंतल्यो चडशो कंपन्यो लाटून वा घडोवन वस्तू तयार करपाखातीर लागपी कच्च्या तिरव्याचें उत्पादन करतात. जाल्यार हेर कंपन्यो कच्च्या पोलादापसून वा अर्धरूपण केल्ल्या तिरव्यापासून अंत्यरूपण केल्ल्यो वस्तू तयार करतात.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या निमाणें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाचो संवसारीक तिरव्या उत्पादनाचो वांटो अर्दापरस चड आशिल्लो. पूण उपरांत तो उणो जायत गेलो. १९८० म्हळ्यार ह्या देशाचो संवसारांतल्या तिरव्याउत्पादनांतलो वट्ट वांटो फकत १५ टक्क्यांपरस मातसो चड आशिल्लो. ह्या काळांत हांगाच्या तिरव्या उद्योगाक जायत्या अंतर्गत आनी परकी प्रस्नांक तोंड दिवचें पडलें. १९८० उपरांतच्या दशकाचे सुरवेक हांगा वापरांत येवपी कच्च्या पोलादांतलें सुमार २०% आयात करताले. हाचेर उपाय करपाखातीर तांणी पोरनी यंत्रां आनी फायदेशीर

नाशिल्लीं उत्पादनां काडून उडयलीं. तशेंच आर्विल्ले तंत्रविद्येंत गुंतवणूक केली. देखीक १९६० उपरांतच्या दशकाच्या मदेंगाक सु. ७५% कच्चे तिरवें उक्ते रांदनीचे भट्ट्यांत आनी २०% चड आर्विल्ल्या क्षारकीय ऑक्सिजन भट्ट्यांत तयार करताले. ते जाग्यार १९८० उपरांतच्या दशकाचे सुरवेक सुमार ६१% क्षारकीय ऑक्सिजन भट्टेंत आनी फक्त सुमार ११% उक्ते रांदनीचे भट्टेंत कच्चे तिरवें तयार करपांत येतालें.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत दर वर्सा सुमार १० कोटी टनांपरस मातशा चड वजनाचीं तिरव्या उत्पादनां वापरपांत येतात. हातूंत जपानाकडल्यान ६२ लक्ष टन, युरोपीय अर्थीक संघटनांकडल्यान ६५ लक्ष टन आनी कॅनडाकडल्यान २५ लक्ष टन आयात करतात. उरिल्लें तिरवें चडशें दक्षिण आफ्रिका, स्पेन, ब्राझील, दक्षिण कोरिया, बेल्जियम, लक्सेंबर्ग आनी अस्तंत जर्मनी ह्या देशांकडल्यान आयात करतात.

१९५० उपरांत रशियेच्या तिरव्या उत्पादनांत वाड जाली आनी १९७० उपरांतच्या दशकाच्या निमण्या काळांत रशिया कच्च्या तिरव्यांत अग्रेसर उत्पादक जालो आनी संवसारांत पुरवठ्यांतलो ताचो वांटो सुमार १७% आशिल्लो. जपानच्या पोलाद उत्पादनांत तिसरो क्रमांक आशिल्लो आनी संवसारीक पुरवठ्यांत ताचो वांटो १२ % आशिल्लो.

अस्तंत युरोपांतल्या फ्रान्स, अस्तंत जर्मनी, इटली, बेल्जियम, नेदरलँड्स आनी लक्सेंबर्ग ह्या तिरवें उत्पादक देशांनी १९५०त युरोपीय कोळसो आनी पोलाद संघ स्थापन केलो. ह्या संघाचें फुडें १९५७त युरोपीय अर्थीक संघांत रुपांतर जालें. चेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड, रुमानिया, स्पेन, उदेंत जर्मनी, ऑस्ट्रिया आनी स्वीडन हे म्हत्वाचे पोलाद उत्पादक देश आसून, तांचें उत्पादन दर एकी ४० लक्ष टनांपरस चड आसा.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत तिरव्या उद्देगाचें राश्ट्रीयीकरण, खाजगीकरण आनी पुरत राश्ट्रीयीकरण करपांत आयलें. १९६७च्या लोखण आनी तिरव्या अधिनियमाप्रमाण कच्च्या तिरव्याचें उत्पादन करपी १४ व्हड कंपन्यांच्या मालकिचें ब्रिटीश स्टील कॉर्पोरेशनाकडे हस्तांतरण करपांत आयलें.

कम्युनिस्ट देशांतल्या तिरव्या उद्देगाचें व्यवस्थापन चडकरून केंद्र सरकाराच्या मंत्रालयावतीन करतात. अतिउदेंतेकडले दक्षिण कोरिया, राश्ट्रीय चीन (तेवान) आनी सिंगापूर हांगाचें पोलाद उत्पादन म्हत्वाचें जालां. १९८०त भारतांत ९३ लक्ष टन आनी ऑस्ट्रेलियांत ७८ लक्ष टन उत्पादन जालें. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाच्या फाटोफाट दुसऱ्या क्रमांकाच्या कॅनडाचें कच्च्या तिरव्याचें उत्पादन आसून १९८१ त तें १.४६ कोटी टन आशिल्लें. लॅटीन अमेरिकेंत १९८१त २.७३ कोटी टन कच्च्या तिरव्याचें उत्पादन जालें आनी ब्राझील, व्हेनेझुएला आनी मेक्सिको हे थंयचे मुखेल उत्पादक देश आसात. आफ्रिकेंतलो सगळ्यांत

चड उत्पादक देश आसा दक्षिण आफ्रिका.

भारतीय उद्देग : भारतांत वेदाउपरांतच्या काळांत लोखणाच्या वेगवेगळ्या हत्यारांचो आनी साधनांचो उपेग व्हड प्रमाणांत करताले. त्या काळांत भात्याचो उपेग करपाक सुरवात जातकच धवडांनी जायतीं लोखणी हत्यारां आनी साधनां तयार करपाक सुरवात केली. कांबी, चाकू, सुरयो, आकडे, विळे, बाणाचीं तोंकां, कुदळी, खोरे, खिळी, खिळे, आदी जायत्यो लोखणी वस्तू जायत्या पुरातत्त्वीय थळांनी मेळिल्ल्याचें उल्लेख मेळटात. तांचो काळ इ.स. आदीं ६०० ते २०० आशिल्ल्याचें मेळटा. तिरव्या निर्मिती आनी मोव तिरव्याची बहुस्तरीय रचना करपाची पद्दत इ.स. आदीं ३००त प्रचारांत आशिल्ली. मध्ययुगांत पर्शिया भारतांतल्यान तिरवें आयात करताले आनी नामनेची दमास्कस पाती भारतीय तिरव्यापसून तयार करताले. दिल्ली हांगाचो नामनेचो घडीव लोखणाचो खांबो सुमार १५०० वर्सां इतलो पोरनो आसून ताचेर कळमेळ्याच्यो मातय खुणो नात. पुरी हांगाच्यो प्रचंड लोखणी तुळयो, सोमनाथ हांगाचीं नक्षीदार दारां, नुरवार हांगाचीं ७.३ मी. लांबायेची घडीव लोखणाची तोफ आनी माळव्यांतलो धार हांगाचो १३ मी. उंचायेचो खांबो हीं भारतान मेळयल्लीं धातुविज्ञानीक कुशाळकायेचीं स्मारकां आसात. मध्यप्रदेश, बिहार आनी ओरिसा राज्यांतल्या जायत्या जिल्ह्यांतल्या, कुमाऊँ दोंगुल्ल्यांतल्या तशेंच कर्नाटक, तमिळनाडू आनी राजस्थान राज्यांतल्या कांय भागांतल्यो आदिवासी जमाती १९६०च्या सुमाराक लोणारी कोळशाच्या आदारान शेंकड्यांनी वर्सांनी वापरांत आशिल्ल्या साधनांत आनी पद्दतींत चडसो बदल करीनासतना लोखणाचें प्रगलन (Smelting) करताले.

भारतांत वेपारी प्रमाणाचेर लोखण आनी तिरवें हांचें उत्पादन करपाची सुरवात १८३०त पोर्तोगोचो हांगा उबारिल्ल्या एका संयंत्रान जालो. पूण ताका व्हडलेशें यश मेळ्ळेंना. १८५३त इस्ट इंडिया कंपनीन दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांत दोन आनी कोईमटूर जिल्ह्यांत एक अशो वट्ट तीन झोतभट्ट्यो घाल्यो. त्यो १८५८त बंद पडल्यो.

पिग लोखण कुल्टी हांगाच्या वाराकार आयर्न वर्क्सान १८७१त यशस्वीपणान तयार केलें. हो कारखानो क्रमाक्रमान बाराकार आयर्न अँड स्टील कंपनी (१८८७), बॅंगॉल आयर्न अँड स्टील कंपनी (१८८९) आनी बॅंगॉल आयर्न कंपनी हांणी ताब्यांत घेतलो. तिरव्याचें उत्पादन १८९२त कलकत्या लागसारच्या कोसीपूर हांगाच्या मॅटल अँड स्टील फॅक्टरींत सुरू जालें. हो कारखानो फुडें इशापूर हांगा व्हेलो.

१९०७ त बिहारांतल्या साकची (जमशेटपूर) हांगा टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी (टिस्को) स्थापन जातकच भारतांतल्या लोखण आनी तिरव्या उद्देगाक निर्णायक वळण मेळ्ळें. जमशेटपूरच्या कारखान्यांत १९११त लोखण आनी १९१२त तिरवें तयार जालें. पयल्या म्हाझुजा उपरांतच्या पांच वर्सांत बर्नपूर हांगा इंडियन आयर्न

ॲड स्टील कंपनी (इस्को -१९१८) आनी भद्रावती हांगा म्हैसूर सरकाराची म्हैसूर आयर्न ॲड स्टील कंपनी १९२३ अशो दोन कंपन्यो स्थापन जाल्यो.

१९३७ वर्सा स्थापन जाल्ली स्टील कॉर्पोरेशन ऑफ बॅंगॉल ही कंपनी १९५३ वर्सा इस्कोत विलीन केली.

भारताच्या सुटके उपरांत लोखण आनी तिरव्या उद्देगाच्या विकासाविशीं पयले पंचवर्सुकी येवजणेंत विचार जाल्लो. पूण दुसरे येवजणेंत भिलाई, दुर्गापूर आनी राउरकेला हांगा प्रत्येकी वर्सुकी १० लक्ष टन क्षमतेचो संकलीत तिरव्या प्रकल्प उबारपाच्या कामाक सुरवात जाली. तिसरे येवजणेंत भौशिक मळावयल्या तीन तिरव्या संयंत्राचो विस्तार करप आनी बोकारो हांगा नवीं संयंत्रां उबारप हाचेर भर दिवपांत आयली. चवथे येवजणेच्या कार्यक्रमांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या तिरव्या क्षमतेचो चडांत चड उपेग करप आनी तमिळनाडूंतले सालेम, कर्नाटकांतल्या विजयानगर आनी आंध्र प्रदेशांतल्या विशाखापटनम हांगा तीन तिरव्या संयंत्रां उबारपाची येवजण करून पांचवे येवजणेंतल्यो गरजो भागोवपाखातीर चड तिरव्या उत्पादनक्षमता निर्माण करप हांचो आस्पाव आशिल्लो.

फुडें इंडियन आयर्न ॲड स्टील कंपनीचें (ईस्कोचें) कार्य सुदारपाचे नदरेन सरकारान हें कंपनीचें व्यवस्थापन १४ जुलय १९७२ दिसा ताब्यांत घेतलें आनी मागीर १७ जुलय १९७६ दिसा कंपनीची मालकी संपादन केली.

१९८४ वर्साच्या सुमाराक भारताची तिरव्या उत्पादनाची वर्सुकी क्षमता १.४६ कोटी टन आशिल्ली. हातूंत संकलीत तिरव्या संयंत्राची १.१४ कोटी टन आनी लघू तिरव्या संयंत्राची (मिनी स्टील प्लँट्स) ३६ लाख टन आशिल्ली. द स्टील ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया लि. (सेल; SAIL) भारतीय तिरव्या प्रधिकरण हो पुराय सरकारी मालकीचो उपक्रम आसा. जानेवारी १९७३त ताची भौशिक मळावयली तिरवें आनी विशिश्ट उद्देगांची सुत्रधार कंपनी म्हणून स्थापना जाली. १९७८त ताची कार्यकारी कंपनी म्हणून पुनर्रचणूक करपांत आयली. राउरकेला, भिलाई, दुर्गापूर, बोकारो आनी बर्नपूर हांगाचीं संकलीत पोलाद संयंत्रां दुर्गापूर हांगाचें मिश्र तिरव्या संयंत्र आनी सालेम तिरव्या संयंत्र हांच्या वेवस्थापनाची जबाबदारी ह्या उपक्रमाचेर आसा. इस्को ही ह्या उपक्रमाची दुसरी कंपनी आसून बर्नपूर स्टील वर्क्स इस्कोच्याखाल आसा. तेभायर महाराष्ट्र इलेक्ट्रोस्मेल्ट ह्या फेरो मँगनीज आनी तिरवें हांचें उत्पादन करपी लघू तिरव्या संयंत्राचो सेलान ताबो घेतला. भौशिक मळावयल्या तिरव्या संयंत्राचें नियंत्रण, कार्य संचालन आनी ताच्या उत्पादनाचें विपणन हाचे वांगडाच भारतांतल्या तिरव्या उद्देगाचो योजनाबध्द विकास करपाखातीर भारत सरकाराक आदार दिवपाची जबाबदारी सेलाचेर आसा. ह्या उपक्रमाचे कलकत्ता हांगाच्यो केंद्रीय विपजन संघटना, रांची हांगाचें लोखण आनी तिरव्या

संशोधन आनी विकास केंद्र आनी दिल्लीचें अभियांत्रिकी आनी तंत्रविद्या केंद्र हे विभाग आसात. रांची हांगा सेलची स्वतंत्र व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था आसून दर एक संकलीत तिरवें संयंत्रांतय वेगळ्यो प्रशिक्षण संस्था आसात.

सेल ह्या उपक्रमावरवीं चलोवपांत येवपी संयंत्रांत पिग लोखण, लोहपिंड आनी ताचें रुपांतर करून तयार केल्लें विक्रियोग्य तिरवें, उश्ण लाटण केल्ली वॅटोळी, पत्रे, पट्टे, गॅल्व्हानीकरण केल्ले सपाट पत्रे, ओतकामाखातीर आनी पुनर्लाटणीखातीर योग्य आशिल्लें लोहरखंड, रेल्वेखातीर पोलादी पट आनी शिळोपाट (स्लीपर्स), हलकें आनी मध्यम बांधकाम घटक, चाकां आनी आस, लाटून आनी वितळ जोडकामान नळयो तयार करपाक योग्य आशिल्ले तिरव्या पत्रे आनी पट्ट्यो, विद्युत् तिरव्या पत्रे, सर्पिल पद्धतीन वितळजोडकाम केल्ले नळ, चिलखती पट्ट्याच्या पांवड्याचें तिरवें, अगंज तिरवें, अणुकेंद्रीय इंधनाखातीर घडीव तिरव्याचीं वाटकुळां आदी जायत्या प्रकारच्यो लोखणी आनी तिरव्याच्यो वस्तू तयार करतात. तेभायर कच्चे डांबर, डांबर ऊर्ध्वप्रतितां, नॅथा, अमोनियम सल्फेट, कॅल्शियम अमोनियम नायट्रेट, दाणेदार मळी, आदी उपउत्पादनांय मेळोवपांत येतात. हातुंतलें अमोनियम सल्फेट म्हत्वाचें आसून ताचें सगळ्या संयंत्रांत मेळून सुमार १,५७,००० टन वर्सुकी उत्पादन मेळटा. राउरकेक तिरव्या संयंत्रांत वेगळें कॅल्शियम अमोनियम नायट्रेट संयंत्र आसून ताची वर्सुकी क्षमता ४,५९,००० टन आसा. अमोनियम सल्फेट आनी कॅल्शियम अमोनियम नायट्रेट हांचो म्हत्वाचीं खतां म्हूण उपेग जाता. हातुंतलीं उप-उत्पादनां रबर, स्फाटक द्रव्यां, वखदां, बाश्पनशील तेलां, रंगलेप आदी उद्देगांत कच्चे माल म्हणून उपेगी आसात.

खाजगी क्षेत्रांत टाटा आयर्न ॲड स्टील कंपनी हीं सगळ्यांत व्हड लोखण आनी तिरव्या उत्पादकां आसात. जमशेटपूर हांगाचें संकलित तिरव्या संयंत्र भारतांतलें सगळ्यांत पोरनें आसा. ही कंपनी कांबी, बांदकाम घटक, पट्ट्यो, काळे आनी गॅल्व्हानीकरण केल्ले पत्रे, विद्युत् तिरव्या पत्रे, रेल्वे सामुग्री, लाटिल्ली खिळी आदी तिरव्या वस्तुंचें तशेंच फेरोमँगनीज, शेताचीं अवजारां, अमोनियम सल्फेट आनी बॅंगॉल उत्पादनां हांचें उत्पादन करतात.

भारतांतल्यान १९७९ - ८०त १०५.२ कोटींचें आनी १९८१ - ८२ त रु. ७०.१ कोटींचें लोखण आनी तिरवें निर्यात जालें. ह्याच काळांत भारतांत अनुक्रमे रु. ८६८.६ कोटींचें आनी रु. ११३६.४ कोटींचें लोखण आनी तिरवें आयात करपांत आयलें. तशेंच १९८६-८७त १४४९.७ कोटींचें आनी १९८७ - ८८त १२७३.२ कोटींची आयात आशिल्ली.

विशाखापटनम तिरव्या प्रकल्प हो दक्षिण भारतांत उबारपांत येवपी पयलो संकलीत प्रकल्प आसा. ह्या प्रकल्पाच्या अभिकल्पांत जायत्या आधुनिक तंत्रिक खाशेलपणाचो आस्पाव केल्लो. ह्या प्रकल्पाची

वर्सुकी क्षमता द्रवरूप तिरव्याच्या रुपांत ३० लाख टन अंदाजीत आसा. आंध्र प्रदेशांतल्या कोउगुडम हांगा स्पंजी लोरवण उत्पादनाचो एक खाशेलो प्रकल्प हातांत घेतला. तेभायर ओरिसांत ओरिसा स्पाँज आयर्न लि. आनी टिस्को तशेंच इंडस्ट्रियल प्रमोशन अँड इन्व्हेसमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ ओरिसा हांच्या सहकार्यान उबारिल्ल्यो इपिटाटा अशे दोन स्पंजी लोरवणाचे प्रकल्प आसात. हातूंत इपिटाटा संयंत्राची वर्सुकी क्षमता १०,००० टन आसा.

तिरवें आनी खणी मंत्रालयाखाल मेटॅलर्जिकल अँड इंजिनियरिंग कन्स्ट्रक्टंट्स (इंडिया) लि. (मेकॉन) ही स्वायत्त कंपनी लोरवण आनी तिरव्या उद्देगाक पुराय सल्लो आनी अभियांत्रिकी सेवा तशेंच संकल्पनेपसून ते क्रियान्वित करमेरेनचो प्रकल्प व्यवस्थापन सेवा पुरयता. तेभायर ही कंपनी सामुग्री आनी प्रणाली अभिकल्प क्षेत्रांत थंयचे थंयचे अभियांत्रिकी आनी संशोधन विकास करून उश्ण आनी थंड लाटण यंत्रां, लोरवणी आनी तिरव्यावस्तुंवयल्या अंत्यरूपणारवातीर वाहक मार्ग, कोकभट्ट्यो, झोटभट्टी सामुग्री, वायुसफाई संयंत्र आदी संबंदींची पुराय सेवा पावयता.

भारतांत लोरवण आनी तिरवें हांचेपसून मिश्र तिरवें, पूर्वर्चित संरचना, वेगवेगळ्या यंत्रांक आनी वाहनांक लागपी मोठे भाग, शेताचीं अवजारां, फर्निचर, अगंज तिरव्याचीं आयदनां, पट्ट्यो, पट्ट, नळ, नळयो, दारां, जनेलां, जाळयो, रोलिंग शटर्स, सरयो, आदी वेगवेगळ्यो वस्तू तयार करपी जायते खासगी ल्हान व्हड कारखाने आसात. हे कारखाने कलकत्ता, जमशेटपूर, नवी दिल्ली, फरीदाबाद, लुधियाना, जलंदर, इंदूर, अहमदाबाद, बडोदा, नवसारी, हैदराबाद, सिकंदराबाद, मद्रास, बंगलोर, मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नासिक, सांगली हांगा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लोणचें : जेवणांतल्या सदच्या जिन्नसांतलो एक उपजिन्नस. आंबल्यो, लिंबू, बिमलां, आमडे, कारांदां, गाजर, फ्लावर आनी हेर तत्सम फळांच्यो फोडी मिरसांगो, हींग, सासवां घालून केल्लो तिरवट - आंबट पदार्थ. ह्या पदार्थाची सुरवात केन्ना आनी कशी जाली हें सांगप कठीण. पूण कल्पना करूं येता तेप्रमाण तेंच तेंच खावन, वा एकेच तरेचें खाण खावन मनशाक उबगण आयली जातली. कितेंय पूण दुसरी तरा आसची, आमशें - तिरवशें खातकच रूच बरी येता अशें आदि मानवाकूय दिसलां जातलें. झाडां - पेडांवयलीं आमशीं फळां खातकच रूच वाडटा हेंय तांणी अणभवलां जातलें. तातुंतल्यानूच लोणच्याचो जल्म जाला जावंये.

हो पदार्थ सगळ्या देशांनी, सगळ्या तरांच्या लोकांभितर वापरतात. शिवराक जेवणांनी हो पदार्थ आसताच. चड गोडशें जेवण आसता तेन्ना रूच हाडपारवातीर हो पदार्थ दवरतात.

पुरुमेतारवातीर हो पदार्थ मुजरत करून दवरतात वा विकतो हाडून दवरतात. ह्या पदार्थाचे खूब प्रकार आसात. ताच्यो करपाच्योय पद्दती खूब आसात. गोड लोणचें, तिरवट लोणचें, भरिल्ल्या आंबल्यांचें लोणचें, झटपट म्हळ्यार हात लोणचें, भाज्यांचें लोणचें, कैरी - किसाचें लोणचें, लिंबाचें लोणचें, गाजराचें लोणचें, पीकल्ड आनियन्स आनी हेर. हीं जालीं फळां - भाज्यांचीं लोणचीं. मांसाहारी लोणचींय करतात. सुंगटांचें लोणचें म्हळ्यार बाल्चांव, बांगड्यांचें, चिकनाचें लोणचें अशे जायते प्रकार आसात.

तयार करपाची पद्दत - १) भरिल्ल्या आमल्यांचें लोणचें : हें लोणचें वर्सभर तिगता. तेखातीर बरी जतनाय घेवची पडटा. उदकाचो मातूय वास हाका लागूंक उपकारना.

सांसवां, हींग, मिरयां, मेथी, हळद, सुक्यो मिरसांगो हें सगळें तेलांत फुलोवन घेवप. ताचो पिठो करप आनी तो चडशा तेलान आनी मिठाच्या उदकान (आमल्यो चेपपाक दवरतकच उदक सुट्टा तें - तापोवन न्हिवयल्लें उदक) कालोवन दवरप. आमल्यो बऱ्यो धुवन, पुसून घेवप. एकेवटेन अरवंड उरतात अशो चारवटेन चिरप, तातूंत मीठ भरून चेपपाक दवरप. दोन - तीन दिसाउपरांत त्या मीठाचें उदक सुट्टा. त्या उदकाक खळ म्हण्टात. त्या खळांतल्यान आमल्यो कुशीक काडून तो खळ बरो खतखतावप आनी तो बरो न्हिवतकच, वयर सांगिल्लेभशेन तो मसालो कालोवप. उपरांत हो कालयल्लो मसालो आमल्यांनी गच्च भरप आनी त्यो आमल्यो आचावांत वा बरणेंत सारक्यो दाळून भरप. ताचेर तापोवन न्हिवयल्लें तेल घालप आनी परतून चेपपारवातीर सुपुल्ले फातर दवरप. एक - देड म्हयन्यांभितर हें लोणचें बरें मुरता आनी वर्सभर उरता.

२) गोड लोणचें : हींग, मेथी, मिरयां, हळद, मिरसांगेचो पिठो, सांसवां फुलोवन घेवन ताचो पिठो करप. गोडाचो उदक घालून पातळसो पांक करप. तातूंत मसाल्याचो पिठो घालप आनी आमल्यो वा बिमलां वा आमडे वा लिंबू घालून शिजोवप. हें लोणचें म्हयनोभर तिगता.

३) सादें साड्याल्लें लोणचें : हाका हातलोणचें वा झटपट लोणचेंय म्हण्टात. आमल्यो, लिंबू, गाजर वा फ्लावर, किद्याच्योय चिरून बारीक फोडी करप. तांचेर मिरसांगे पिठो, हींग, लिंबाचो रोस, मीठ, इल्लिशी साकर घालून साड्यावचें. हें लोणचें ७ - ८ दिसांपुरतें तिगता.

४) आमल्यो आनी कांद्याचें लोणचें : आमल्यांच्यो बारीक फोडी १ वाटी, २ चमचे सांसवां पिठो, मिरसांगे पिठो, रूचीप्रमाण मीठ, १/४ चमचो मेथीचो पिठो, फोण्णाक हींग, हळद, तेल आनी एक कांदो.

पद्दत : आमलेभाशेन कांदोय बारीक चिरचो. सगळे जिन्नस एकठांय कालोवंचे. वयल्यान फोण्णां दिवचीं. हीच पद्दत गाजर, मुळो, राजावळे

हांचें लोणचें करपाखातीर वापरतात. हातूंत फकत कांदो घालप ना.

५) भाजयांचें लोणचें : साहित्य - हरवे वाटाणे अर्द वाटी, प्लावराचे बारीक कुडके, गाजराचे थोडेशे कुडके, १ चमचो आल्याचो कीस, ओले हळदीचे कुडके आनी हरव्या मिरसांगांचे कुडके पाव वाटी, ४ चमचे सांसवां पिठो, १ चमचो मेथी पिठो, मिरसांगे पिठो, हळद, मीठ आनी फोण्णाचें साहित्य. सगळे जिन्नस एकठांय करून वयल्यान फोण्णां दिवप.

६) आमल्या किसाचें लोणचें : साहित्य - ताज्या आमल्यांचो १ वाटीभर किशिल्लो कीस. ३-४ हरव्यो मिरसांगो धाडायल्ल्यो, १ चमचो हिंंगाचो पिठो, १/२ चमचो हळद, चवीप्रमाण मीठ, फोण्णांक तेल आनी सांसवां. पददत : किशिल्ल्या आमल्यांनी धाडायल्ल्यो मिरसांगो कालोवप, फोण्णांक तेल हून करून तातूंत हिंंग, सांसवां, हळद, घालप. हातूंत वयर मिरसांगो कालोवन दवरील्लो कीस घालून बरणेंत भरप.

७) गाजराचें लोणचें (सिंधी प्रकार) : साहित्य - तांबडे गाजर सात - आठ, तन्ने लसणीचो एक कांदो, रूचीक मीठ, सांसवां पिठो, १/२ चमचो हळद, तेल. पददत - गाजर तासून घेवप आनी तांचेर खतरवतीत उदक घालप. गाजर मात्शे मोव जातकच, बरे पुसून घेवप. लसणीच्यो बियो बऱ्यो धुवून बारीक चिरप. गाजराच्यो लांबशो शिरो करप आनी चिरिल्ली लसून, मीठ, सांसवां पिठो, हे सगळे जिन्नस बाटलेंत भरप. बुडून १ बोट वयर येत इतलें खतरवतीत तेल ताचेर ओतप. बाटलेचें धाकण घट्ट बंद करप. बाटली खूब फावटीं हालोवप ३ - ४ दिसांनी हें लोणचें तयार जाता.

लिंबाच्या किसाचें, काकडेचें लोणचें अशेच पददतीन करूं येता. उत्तर प्रदेशीय आमल्यांचें लोणचें, सिंधी आमल्यांचें लोणचें, लिंबाचीं लोणचीं (गुजराती पद्दतीचीं), कॉलीप्लावराचें, लिंबू - मिरसांगांचें, पणसाचें लोणचें, वायग्यांचें मिश्र लोणचें, कारात्याचें, काराद्याचें अशीं जायत्या प्रकाराचीं लोणचीं आसात. हीं जालीं शिवराक लोणचीं. मांसाहारी लोणचींय करतात.

गोंयांत सुंगटांचें लोणचें जाका बाल्चांव अशेंय नांव आसा. हें चड करून किरिस्तांव समाजांत करतात. हें लोणचें करपाची पद्दत अशी आसा - तेल तापोवन तातूंत हिंंग, मेथी आनी सांसवांचीं फोण्णां दिवप, उपरांत तातूंत मिरसांगांचो पिठो आनी उजरायल्लीं सुंगटां घालून तळसप. सुंगटां शिजलेवरी जातकच तातूंत मीठ आनी आंबटाणीचें दाट उदक घालप. दोन - तीन मिनटां शिजोवन सकयल काडप. रूचीक इल्ली साकरय घालतात. कांय जाण तातूंत हरव्या मिरसांगांचे, लसणीचे आनी आल्याचेय कुडके घालतात. हेच पद्दतीन बांगड्यांचें लोणचें करतात.

पौश्टीक गूण हातूंत चडशे नासले तरी हो पदार्थ जिबेक लायनाफुडें तोंडांत लाळ येता. ताका लागून पोटांतलो पाचक रस

जागो जाता आनी जिरवण बरी जाता. आमल्यो, आमाड्यांनी व्हिटामीन 'सी' आसता. हो जिन्नस प्रमाणांतूच खावंक जाय. चड खाल्यार माल पडपाची शक्यताय आसता. तिगपासारकें लोणचें करपाची पद्दत मात्शी किटकिटीची आशिल्ल्यान चडशे लोक तें विकतेंच घेतात. देशभर लोणचें करपाचे जायते कारखाने आसात. तांचेवरवीं संवसारभर लोणच्याची निर्यात जाता.

तरेकवार भाजयो, फळां त्या त्या ऋतुंनी खूब प्रमाणांत जातात, तेन्ना तांचें लोणचें करप फायद्याचें जाता. तातूंत घालतात तें मीठ, हें लोणचें बरें स्थितींत तिगोवन दवरपाचें काम करता. वर्सभर तिगपाचें लोणचें चिनी मातयेच्या बरण्यांनी घातल्यार चड बरें उरता. हालीं लोणचें करपाचे तयार मसाले मेळटात. लिंबाचो रोस, तेल जावं व्हायट व्हिनीगर घालून लोणचीं करतात. ह्या सगळ्यांक लागून लोणचें चड तेंप तिगता आनी ताका रुचूय बरी येता.

चड तेप लोणचें तिगून उरपाखातीर बरणेच्या तोंडाचेर एक नितळ धवो कपडो बांदून, ती बरणी मेकळे, सुके सुवातेर दवरची. बरणेंतल्यान लोणचें काडून घेता आसतना तें सुक्या चमच्यान घेवचें.
- सुधा सु. आमोणकार

लोणारी : महाराष्ट्रांतली एक जात. हांकां केन्ना केन्नाय गाढव लोणारी आनी रेडे लोणारी म्हणूनय वळखतात. मुळांत हे लोक मराठा आसुंये अशें अनुमान काडप जाता. पूण चुनो आनी कोळशे तयार करपाचें काम करत पसून हांची जात वेगळी जाली आसुंये. बेळगांव जिल्ह्यांत हांचे मीठलोणारी आनी जुनेलोणारी अशे दोन भेद आसात. हांचेभितर रोटी वेव्हार जाता, पूण बेटी वेव्हार जायना. अहमदनगर, पुणे आनी सोलापूर हांगा खुध्द लोणारी आनी कडू वा अकरमासे लोणारी अशे दोन पोटभेद आसात.

जातिविवेक ह्या ग्रंथांत ह्या लोकांक मल्लट दादलो आनी आवर्त बायल हांची संतती मानल्या. संस्कृत भाशेंत ह्या लोकांक सैमीक अशें नांव आसा. महाभारतांत लोणाऱ्यांचो उल्लेख आसून झाडां तोडून आनी जळोवन ते लोक कोळसो तयार करताले अशें थंय म्हळां. हाचेवयल्यान तांचो मूळचो वेवसाय कोळशे तयार करपाचो आसूंक जाय अशें दिसता.

ह्या लोकांत चोरगे, ढोणे, दणगेकर, राक्षे, बोंद्रे, करचे, तांबे, झाडगे आदी आडनांवां आसात.

हे लोक वारकरी, शैव वा वैश्णव पंथाचे आसात. ते चडशे सगळ्या देवांक भजतात आनी तांचे सगळे उत्सव आनी परबो पाळटात. ते आळंदी, जेजुरी, पंढरपूर, तुळजापूर, काशी आदी तीर्थक्षेत्रांच्यो तीर्थयात्रा करतात. रोगराई पातळ्ळी जाल्यार ते मरीआई आनी शितलादेवी हांकां पुजतात.

तांच्यांत जातपंचायत आसून, जातींतले वाद-विवाद तिचेवतीन

सोडयतात.

ह्या लोकांत फकत मामेभयणी कडेन लग्न करूंक मेळटा. आतेभयणीकडे वा मावसभयणीकडे लग्न जावंक मेळना. सादारणपणान चल्याचो बापूय चलयेक मध्यस्थाकडल्यान मागणी घालता. तांच्यांत पत्रिका पळोवन वा नक्षत्र पळोवन लग्न थारायतात. ब्राह्मण पुरोयत लग्नाचो मूर्त काडून दिता. लग्न थारतकच साकरपुडो जाता. लग्नांत देवक बसोवप, न्हवऱ्याक व्हंकलेगेर व्हरप, सिमांतपुजा, कन्यादान, रुखवत, साडो, सप्तपदी हे लग्नांतले मुखेल विधी आसात. लग्नाच्या वेळार न्हवरो - व्हंकलेक कोंड्याचे शिल्ल्यार वा व्हंकले पाटार आनी न्हवऱ्याक दोरयेच्या पिळ्यार उर्बी करतात. सप्तपदी हो तांच्या लग्नांतलो म्हत्वाचो विधी आसा. लग्नाआदीं चलयेचो जातींतल्याच मनशाकडे संबंद आयल्यार ताचेकडेनच तिचें लग्न लायतात. तेखातीर अशा मनशाक कांय प्रायश्चीत घेवचें पडटा आनी पंचायतीक दंड भरून जेवण दिवचें पडटा अशा मनशाक कडू वा अकरमासे समजतात. तांच्यांत विधवेचें लग्न खंयच्याय म्हयन्यांत वद्य पक्षांतच जाता.

हे लोक मडीं पुरतात वा लासतात. मनीस मरतकच रोखडेंच ताका हून उदकान न्हाणयतात, नव्या कपड्यांत गुठलायतात आनीक तिरडेचेर दवरतात. सवाशीण बायल मेल्ल्यार तिका नवी साडी न्हेसोवन कपलभर कुकूम फासतात. मसंडेच्या अर्दे वाटेर तिरडी सकयल दवरून त्या जाग्यार एक लाडू आनी पयसो दवरतात. मसंडेंत मडें सरणाचेर दवरतकच ताचो उत्तराधिकारी न्हाता आनी आपलें वस्त्र भिजोवन तें मड्याच्या तोंडांत पिळटा. उपरांत तो सरणाक उजो लायता. तिसऱ्या दिसा मड्याच्यो अस्ती आनी गोबोर एकठांय करतात आनी त्या जाग्यार गोमूत आनी शिताडो घालतात. धाव्या दिसा दशपिंडी आनी तेराव्या दिसा श्राध्द वाडटात. चवदाव्या दिसा मेल्लो दादलो वा बायल आसल्यार तेप्रमाण एके बायलेक वा दादल्याक जेवपाक वाडटात. हेचभशेन ते दर वर्सा तेच बायलेक वा त्याच दादल्याक जेवपाक आपयतात.

लोणारी शब्दांतलो लोण = मीठ हाचेवयल्यान ह्या लोकांचो पारंपारीक वेवसाय मीठ तयार करपाचो आसुंये. बेळगांव जिल्ह्यांतले लोणारी अजुनय होच धंदो करतात. पूण सद्याच्या काळांत बरेचशे लोणारी चुनो आनी कोळसो तयार करतात. कांय लोक शेतकार आसून कांय जाण कश्टांचेंय काम करतात. हे लोक बोकड्यो, मेंढरां हांचें मांस तशेंच नुस्तें खातात. काळाप्रमाण लोणारी लोकांमदींय आतां जायते बदल जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

लोणी : दुदापसून धंय, साय, धंयापसून ताक आनी ताकापसून लोणी तयार जाता. लोणी हो एक स्निग्ध, तेलकट जिन्नस. दुदाचे सायीपसून जाल्लो हो धर्तरेच्या जन्मासावनच, परमेश्वरान जेन्ना गोरवांक

जन्माक घालें तेन्नापासून पुराण काळासावन लोणाचो उल्लेख सगळेकडेन आयला. दुदावयली साय एकठांय करून, तांतूत म्होंवण (विरजण) घालून तें चाळटकच ताचेर लोणी उफेता.

विरजण (म्होंवण) करपाची पद्दत म्हळ्यार - दूद विटकळावप. इल्ल्यांशा दुदांत लिंबाचे दोन थेंब घालप आनी दूद विटकळावप आनी 9 दीस-रात तें दुसऱ्या दुदा-सायेंत घालप म्हण्टकच विरजण तयार जाता. लोणी खतरवतायलें कीं तूप जाता.

लोणी हो आदीमानवान सोदून काडिल्ल्या हेर जिनसां भितल्लो एक जिन्नस. पुराण - महाभारत काळासावन हो जिन्नस आयकूंक मेळटा. दूद विटकळलें आसतलें, तें हालयतकच घडये लोणी वयर उफेलें आसतलें. तें रुचीक लागता म्हणून कळटकच तांणी तसो प्रयोग करून पळेला जातलो. अरळ म्होंवाळ कशें लोणी सगळ्यांक प्रिय जालां जातलें. कृष्ण लिपचोरयां लोणी खातालो, हाचो उल्लेख पुराण - महाभारतांत जंयथंय आयला.

'लोणी' हो सगळ्या संवसारभर आशिल्लो जिन्नस. गाय, म्हशी, बोकड्यो, संवसाराचेर सगळेकडेन आसात. जंय ही दूद दिवपी गोरवां चड थंय दूद लोणी - तूप सारकिल्ले जिन्नस चड. गांवा गांवांनी तर, ताचेर आदारूनच दुदापसून तयार जावपी जिन्नस, दूदपेडे, बर्फी, कुंदो, हेर वस्तू, तूप - बी हांचो वेपार - व्यवसाय चलता. गांवागांवांनी हे जिन्नस तयार करतात आनी शारांनी ताचो पुरवठो करतात.

तयार करपाची पद्दत : दुदाची साय काडून, तातूंत विरजण घालतात. सायीसकट विरजण घालून धंय करतात. तें दुसऱ्या दिसा चाळ्ळें म्हणजे तातुंतल्यान लोणी भायर सरता. पयलीं तेंपार लांकडाचे रवीन धंय - ताक चाळटाले, आतां तरेकवार मिक्सरा सारकिल्लीं मारवनां आयल्यांत. गांवगिऱ्या वाठारांनी धंय मातयेच्या मडक्यांनी घालून, खयेक दोरी बांदून चाळटात.

चडशा व्हडल्या शारांनी पाकलोणी, भाकरी - लोणी हें खाण आतां मुखेल खाण जालां. देखून तें पाव - चपाती सारकिल्ल्या जिनसांक लावन खातात. लोणी जिवाक घटसाण हाडटा. धर्मीक कार्यावळीवेळार लोणयापसून केल्लें तूप वापरतात. ताचेबगर अन्न - शुध्दी जायना. अशें शास्त्रांत मानतात. धर्मीक ग्रंथांनी तर लोणयाची खूब तुस्त केल्या. आयुर्वेदिक वखदांनीय हो जिन्नस वापरतात. लोणी कातीक लावपाखातीरय वापरतात. थंडेच्या दिसांनी ओंठ फुट्टात म्हूण ओंठाक लोणी लायतात. लोणयांत खूबशे वखदी गूण आसात. पुराण - महाभारत काळासावन, जायत्या कथांनी कृष्ण लोणयाक कसो पिसो जातालो आनी मस्ती करतालो तें वाचपाक मेळटा. धर्मीक ग्रंथांनी लोणयाचें म्हत्व खूब तरांनी सांगलां. संवसाराचेर चडांतचड लोणी न्युझिलंड, ऑस्ट्रेलिया, डेन्मार्क ह्या देशांतल्यान निर्यात जाता. भारतांत लोणयापरस तूप चड खातात.

- सुधा सु. आमोणकर

लोदी राजघराणें : (इ.स. १४५१ - १५२६). दिल्लीच्या तरखावयल्यान राज्य करपी निमाणें सुलतान राजघराणें. हे लोदी अफगाण वंशाचे आशिल्ले, जे सुलेमान पर्वतांच्या दोंगराळ वाठारांत रावताले. इ.स.च्या धाव्या शतमानांत ते मुलतान लागसार येवन वसले. इ.स. १३ व्या शतमानांत दिल्लीचेर तुर्कांची सत्ता आसतना कांय लोदी मनशांनी बल्बनच्या हाताखाल नोकरी केली. इ.स. १३४१ त लोदी घराण्यांतल्या मलिक शाहू हाणें मुलतानाचेर घुरी घालून थंयच्या सरदाराक जिवेशीं मारलो. पूण महंमद तुघलकान आपलें सैन्य धाडून ताचो बंदोबस्त केलो. मलिक शाहूचो नातू मलिक बहराम हो मुलतानचो सुभेदार मलिक मर्दान दौलत हाच्याखाल कामाक आशिल्लो. ताचो पूत सुलतान शाह लोदी हो खिज्रखान सय्यद हाचो सेनापती आशिल्लो. फुडें सुलतान शहान खिज्रखानचो दुस्मान मलू इकबाल हाका जिवेशीं मारिल्ल्यान खोशी जावन खिज्रखानान ताका इस्लामखान ही पदवी आनी सरहिंदची सुभेदारी दिली. उपरांत ताणें आपलो पुतणयो बुहलोल हाका आपलो वारस नेमिल्ल्यान तो सरहिंदचो सुभेदार जालो.

बुहलोल सरहिंदचो सुभेदार जातकच ताणें पंजाबचो चडसो वाठार आपल्या शेकाखाल हाडलो. सुलतान मुहंमदशाह हो कमकुवत राजा आशिल्ल्यान ताणें बुहलोलाक व्हडलीशीं आडमेळीं हाडलीं. इतलेंच न्हय तर महंमद खिलजीन दिल्लीचेर घुरी घाली तेन्ना ताणें बुहलोलाक आदाराक आपयलो. बुहलोलान खिलजीक धांवडावन घालो तेन्ना खूश जावन ताणें ताका खान-ए-खानान ही पदवी दिली.

फुडें बुहलोल लोदीन इ.स. १४४३त दिल्लीचेर घुरी घाली. पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळेंना. इ.स. १४४५त सुलतान मुहंमद शाहाक मरण आयलें तेन्ना ताचो चलो अल्लाउद्दीन हो दिल्लीचो सुलतान जालो. अल्लाउद्दीन हो नालायक आनी विलासीवृत्तीचो आशिल्लो. इ.स. १४४७त बुहलोल लोदीन परत दिल्लीचेर घुरी घाली. पूण तातुंतय ताका अपेश आयलें. अल्लाउद्दीनाचो वजीर हमीदखान हाणें बुहलोलाक नांवापुरतो सुलतान करून सगळी सत्ता आपल्या हाताखाल घेवपाच्या उद्देशान दिल्लीचो तरत बुहलोलाकडे सोंपयलो. एप्रिल १४५१ त बुहलोल दिल्लीच्या तरतार बसलो. ताणें बुहलोल शाह गाडी हें नांव धारण केलें. हमीदखानाक कपटान बंदी करून ताका जिवेशीं मारलो. सय्यद सुलतान अल्लाउद्दीन हाका बदायूं हांगा इ.स. १४७८त मरण आयलें.

सुलतान जातकच बुहलोलान मेवात, संभल, कोइल, साकेत, इटावा, रपडी, भोंगाव आनी ग्वाल्हेर ह्या परगण्यांचेर घुरी घालून तांकां आपले सत्तेखाल हाडले. पूण ताचे सगळ्यांत व्हड दुस्मान आशिल्ले तें शर्की घराणें. ते स्वताक सय्यद सुलतानाचे वारस समजताले. लोदी घराण्यान स्थापन केल्ली दिल्लीची सत्ता तांकां मान्य नाशिल्ली. ताकालागून इ.स. १४५१त महंमद शर्कीन व्हड सैन्यासयत

दिल्लीचेर घुरी घाली. पूण बुहलोलान नारेला हांगा महंमदाचेर जैत मेळयलें. फुडें महंमदशाह, ताचो चलो मुहंमदशाह आनी ताचो भाव हुसेन हांणी बुहलोलाक ना करपाक सतत यत्न केले. पूण ताच्या कर्तबगारीन आनी रणकुशलकायेन ताणें इ.स. १४८६त जौनपुरचें राज्य आपल्या शेकाखाल हाडलें. इ.स. १४८९ त ग्वाल्हेराचेर घुरी घालून राजा मानसिंह हाचेकडल्यान खंडणी वसूल करून परत वतना साकेतसावन १५ मैलांचेर मिलावली हांगां ताका मरण आयलें. तो एक हुशार झुजारी, कुशळ सेनापती तशेंच प्रजाहितवादी आनी दयाळू शासक आशिल्लो. तो चारित्र्यवान आनी धर्मीक वृत्तीचो आशिल्लो. अफगाण अमीर आनी सरदार हांचेवांगडा तो बरोबरच्या नात्यान वागतालो. सगळ्यांकडे मिळूनमिसळून आनी इश्टागतीच्या नात्यान वागिल्ल्यान अफगाणाचो ताका पुराय तेंको मेळ्ळो आनी तो आपली सत्ता वाडोवंक शकलो.

सिकंदरशाह : (इ.स. १४८९ - १५१७). बुहलोलचो तिसरो पूत निजामखान हाची आवय एका हिंदू शेटीची चली आशिल्ली. ताकालागून ताका सुलतान पद दिवपांत कांय अफगाणी सरदारांचो विरोध आशिल्लो. पूण १७ जुलय १४८९त निजामखानाच्या पक्षाक जैत मेळून तो सिकंदरशाह ह्या नांवान दिल्लीचे गादयेर आयलो. सिकंदर शाहान आपल्या भोंवतणच्या राज्यांर घुरी घालून तिरहूत धोलपूर, मांड्रेल, अटिगिर, नखर, चंदेरी नागौर हीं राज्यां आपल्या शेकातळा हाडलीं. शर्की राज्याची सत्ता ताणें नश्ट करून उडयली. ग्वाल्हेर, माळवा हीं राज्यां ताणें खिळखिळीं करून सोडलीं. दिल्ली ही पोरनी राजधानी मोडकळीक आयिल्ली. ताका लागून इ.स. १४९९ त तो संभल हांगा रावंक लागलो. थंय ४ वर्सां राज्य करतकच इ.स. १५०४ वर्सा ताणें आग्रा हांगा नवें नगर वसयलें आनी थंय आपली राजधानी स्थापन केली. तो एक बरो कवी आनी पंडित आशिल्लो. जायते कलाकार आनी विद्वान ताच्या आलाशिऱ्याक आशिल्ले. तो बरो झुजारी आनी हुशार सेनापती आशिल्लो. पूण नीतिकुशळ, रणकुशळ, कूटनितिज्ञ आनी जननायक ह्या गुणांनी मात तो आपल्या बापायकडे तुळा करूंक शकलो ना. इ.स. १५१७त आग्रा हांगा ताका मरण आयलें.

इब्राहीम लोदी : (इ.स. १५१७ - १५२६). सिकंदरशाहाक मरण येतकच राज्याखतीर ताचे दोनय पूत इब्राहीम आनी जलाल हांचेमदीं घासाघीस जावंक लागली. तेन्ना राज्याचे दोन वांटे जावन एक इब्राहीमाक आनी दुसरो जलालाक मेळ्ळो. पूण फुडें दोगांयमदीं परत संघर्श जावन ताणें १५१८त जलालाक जिवेशीं मारलो आनी पुराय साम्राज्य आपल्या शेकातळा हाडलें. जलालाक ग्वाल्हेरच्या राजान आलाशिरो दिल्लो हें निमित्त धरून ताणें व्हड सैन्य घेवन ग्वाल्हेराचेर घुरी घाली. राजा मानसिंहा उपरांत ताचो चलो ग्वाल्हेराचेर राज्य करतालो. तो इब्राहीमाक शरण आयलो.

आपल्या दुबावी स्वभावाक लागून इब्राहीमाक सगळ्या अफगाणी अमीरांक आनी सरदारांक कडक वृत्तीन वागोवंक सुरवात केली. तशेंच ज्या सरदारांनी ताका आदार केल्लो तांकांय ताणें बंदी करून उडयले. आझम हुमायुचो चलो इस्लामखान हाची सुभेदारी ताणें काडून घेतली. ताकालागून रागान ताणें व्हड सैन्य धाडून दिल्लीचेर घुरी घाली. ह्या झुजांत इब्राहीमान इस्मालखानाक जिवेशीं मारून ताचेर जैत मेळयलें. ह्या जैतान ताका अदीकच बळ आयलें आनी ताणें जायत्या अमीरांक जिवेशीं मारले. ताका लागून हेर अमीर सावध जाले. बिहारचो दर्याखान लोहानी हाच्या उपरांत ताचो चलो बहारखान हो सुलतान मुहंमद शाह म्हूण गादयेर आयलो आनी ताणें संभलमेरेनच्या वाठाराचेर स्वतंत्रपणान राज्य सुरू केलें. तेन्ना गाजीपूरचो सुभेदार नासीरखान, लोहानी, आझम हुमायून सरवानीचो दुसरो चलो फत्तेखान आनी शेरखान सूर हेय ताच्या पक्षाक वचून मेळ्ळे.

सुलतान इब्राहीम उदेंतेकडल्यान अमीरांचो बंदोबस्त करूंक घुस्पल्लो आसतनाच पंजाबचो सुभेदार दौलतखान लोदी हाणें स्वातंत्र्याची घुडी पेरली आनी आपलो चलो दिलावर खान हाका काबूलाक बाबराकडे आदार मागूंक धाडलो. त्याच वेळार इब्राहीमचो काका आलमखानय काबूलाक गेल्लो. इ.स. १५२४त बाबरान हिंदुस्थानाचेर घुरी घाली आनी इब्राहीमचो सेनापती बहारखान लोदी हाचो ताणें पराभव करून पंजाब घेतलें. पूण ताणें दौलतखानाक लाहोरचो सुभेदार करिनासतना आपलो वेगळोच अधिकारी थंय नेमलो. ताकालागून दौलत खानान रागान आलमखानाच्या आदारान दिल्लीचेर घुरी घाली. पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळें ना.

२० एप्रिल १५२६ त बाबरान पांचवे रवेप भारताचेर घुरी घाली. पानिपत हांगा दोनय सेनादलांचें व्हड झूज जालें. इब्राहीमचें सैन्य व्हड आसूनय बाबरच्या रणकुशळकायेन आनी तोफखान्याक लागून इब्राहीमाक हार खावंची पडली. थंयच ताका मरण आयलें. अशेतरेन लोदी वंशाची सत्ता नश्ट जावन दिल्लीचेर मुगल वंशाचें राज्य सुरू जालें.

सुलतान इब्राहीम लोदी एक व्हड झुजारी आनी कुशळ सेनापती आशिल्लो. तो आचरणान शुध्द आनी वृत्तीन धर्मीक आशिल्लो. प्रजेच्या हिताकडे ताचें लक्ष आशिल्लें, तरी अफगाण अमिरांच्या स्वातंत्र्याचेर आळाबंदा घालून निरंकुश, एकतंत्री सत्ता प्रस्थापित करपाचो यत्न केल्ल्यान आनी ताच्या कडक धोरणाक लागून सगळे अमीर ताचेर खुबळिल्ले आनी ह्याच कारणांक लागून ताचो नाश जालो.

- कों. वि. सं. मं.

लोधा : अस्तंत बंगालांतली एक जमात. तांची वसणूक चडकरून मिदनापूर आनी हुगळी ह्या जिल्ह्यांत, तेचपरी बिहारांतल्या सिंगभूम

आनी ओडिसांतल्या मयूरभंज ह्या जिल्ह्यांतय कांय प्रमाणांत दिसून येता. ते आपलो संबंद सवरांकडे लायतात. ते स्वताक हिंदू मानतात आनी हिंदूंचे बरेच आचार विचार तांणी आपणायल्यात. तांच्यांत गुन्यांवकारी प्रवृत्ती दिसून येता देखून हेर जातींचे लोक तांकां पयस करतात आनी तेय हेर लोकांपसून पयस रावतात.

हे लोक चडशे रानटी वाठारांत, ल्हान ल्हान गांवांनी रावतात. तांच्यो रवोपी ल्हानशोच आसून तांच्यो वण्टी कोंडे आनी झाडाच्यो रवांदयो एकठांय करून घडयल्ल्यो आसतात. घराचें पांखे रानांतलीं लांकडां, कोंडे आनी तण हांचेपसून करतात. घरांत रान्नीकडे एक ओंठो आसता, जाका ईसान म्हण्टात. ताचेर पितरांक जेवणखाण दवरतात. कांय लोक मातयेच्या व्हड रवोपींनी रावतात. हे लोक बंगाली, ओडिया आनी कांय मुंडारी शब्दांची भरसण आशिल्ली बोलीभास उलयतात. ते घटमूट आनी काटक आसतात. तांच्या आंगार कपडे चड प्रमाणांत नासतात. तांच्यो बायलो जर्मन सिल्वरचीं कांकणां आनी मण्यांच्यो माळो घालतात. हातार, छातयेर तीं फुलाच्यो नक्षी गोंदोवन घेतात.

तांच्यांत जायतीं घराणीं आनी कुळयो आसून दर एका घराण्यांत जायतीं कुटुंबां आसतात. ह्या सगळ्यांचें एकच देवक आसता. चिर्क आलू, सालमासा, चंद्र, माणिक नांवाचो पक्षी, वाघ, चांदा नुस्तें अशीं तांचीं देवकां आसतात. तांच्यांत कोनाल हें सगळ्यांत व्हड घराणें. ते लोक लग्न सुवाळ्यांत तेचपरी धर्मीक कार्यांत पुरयतपण करतात. चंद्र हें ह्या घराण्याचें देवक आशिल्ल्यान उमाशे दिसा ते सुतक पाळटात.

लोधांचेर वैश्व संप्रदायाचो बरोच प्रभाव आसा. तांच्यांत भगवान हाका सर्वश्रेष्ठ देव मानतात. हाचेशिवाय, बसुमाता (भूमाता), धर्मदेवता, शितळा, बराम, चंडी, मनसा ह्या देवांक भजतात. लोधी लोकांत आते, मामे आनी मावस भावंडांमदीं लग्नां जायनात. तेचपरी एका घराण्यांत आनी एकच देवक आशिल्ल्या घराण्यांत लग्नसंबंद जुळना. चलयेक देज दिवपाची चाल तांच्यांत आसा. जेन्ना एका घराण्यांतलीं भाव-भयण आनी दुसऱ्या घराण्यांतलीं भयण-भाव हांचे भितर लग्न जातात तेन्ना देज घेनात. मंगळार हो लग्नाखातीर सगळ्यांत बरो दीस मानतात.

चली पसंत करतकच न्हवऱ्याकडले लोक पांच हळदीकुटां, पांच चमचे सांसवांचें तेल, एक नवो करगोटो आनी लांकडी मण्यांची माळ घेवन व्हंकलेगेर वचून लग्नाचो म्हूर्त थारयतात. लग्नाआदीं पांच दीस न्हवरो व्हंकलेक आपआपल्या घरा तेल लावन न्हाणयतात. लग्न चडकरून व्हंकलेगेरच जाता. न्हवरो - व्हंकल लांकडी मण्यांचो माळो घालतात आनी घालून कमराक तांबडो करगोटो बांदतात. तांकां एकामेका सामकार बसोवन तांचेमदीं अंतरपाट धरतात. उपरांत संबंर म्हळ्यार ह्या सुवाळ्याचो मुखेली (न्हवऱ्याच्या आत्याचो घोव)

न्हवऱ्याच्या पागोट्याचें आनी व्हंकलेचे साडयेचें तोंक हांची गांठ मारता. उपरांत न्हवरो - व्हंकल एकामेकांक तिबो लायतात. उपरांत अंतरपाट पयस करून व्हंकलेक वराचे दावे वटेन बसयतात. होच तांच्या लग्नांतलो मुखेल विधी आसता. दुसऱ्या दिसा न्हवऱ्यागेर खारू पारनो नांवाचो विधी जाता. खारू म्हळ्यार लोरवणी कडें घेवन न्हवरो व्हंकलेच्या कपलार आनी भांगांत सिंदूर लायता. अशें तीन वेळां करतकच तें कडें व्हंकले हाताक घालता. उपरांत दोगांयच्या वस्त्रांची गांठ सोडयतात.

तांच्यांत घटस्फोटाची चाल आसा, तेचपरी घटस्फोटीत बायलेक आनी विधवेक परत लग्न करूंक मेळटा. अशा लग्नाक सांगा म्हण्टात. अशा लग्नाखातीर गांव मुखेल्याची परवानगी घेवंची पडटा आनी ग्रामपंचायतीक देणगी दिवंची पडटा.

हे जमातींत एकवीस दीस सुयेर पाळटात. भुरगें स म्हयन्यांचें जालें म्हणजे ताचें जावळ आनी उश्टावण करतात. बाळंतिणीची आनी तिच्या गर्भाची राखण जावची म्हण ग्रामदेवांक फळां, कोंबो वा बोकडो ओंपपाची चाल आसा.

हे लोक मडीं लासतात. तशेंच अपघात जावन मेळ्ळ्या मनशाचें मडें रानांत व्हरून उडयतात. मड्याकडे ते एक कोयतो दवरतात जाका लागून भूतबादा जायना असो तांचो समज आसा. हे लोक धा दीस सुतक पाळटात, निमण्या दिसा ते ताचें श्राध्द वाडटात.

लोधा लोक शितळा, चंडी, वराम मनसा आदी देवांचे उत्सव वर्सांतल्यान जायतेवेळां मनयतात. ह्या वेळार ते त्या देवांची पुजा करून वेगवेगळे पदार्थ तांकां निवेद दाखयतात. तुपाचें हवन करतात, बळी दितात आनी आरती करतात. ते उपरांत संगीत, नाच जाता आनी निमाणें देवतेचें विसर्जन करतात.

तांचो बांदना हो उत्सव कार्तिक म्हयन्यांत येता. ह्या दिसा मोनजातीची पुजा करतात. तुसू हो तांचो भौशिक उत्सव. हातूंत लोधा, महतो, कोरा ह्या जातींच्यो बायलो एकठांय येवन बावल्यांचीं लग्नां लायतात आनी मजा करतात. चैत्र संक्रांत हो तांच्या वर्साचो निमणो दीस आसून त्या दिसा पितरांखातीर अन्न शिजोवन इसानाचेर दवरतात. ह्या दिसा हे लोक नवीं आयदनां हाडटात.

ह्या लोकांक नाचाची खूब आवड आसून फकत दादल्यांकच उत्सवांत नाच करूंक मेळटा.

रानांत रावपी लोधा लोक कंदमुळां एकठांय करून आनी शिकार करून पोट भरतात. कांय जाण शेतांतलो वावर करतात. हाचेभायर लांकडां एकठांय करप, रेशमाचे कोश एकठांय करप, म्होंव आनी मोहाचीं फुलां जमोवप, जाल्यार कांय जाण जिवाणीं आनी कांसव धरून विकतात. जाल्यार कांय जाण नुस्तें विकपाचोय धंदो करतात. भात हें तांचें मुखेल पीक. ते धोणू - बाण, जाळीं आनी सांपळे वापरून शिकार करतात.

लोधा लोकांची जातपंचायत आसता. सगळे जाण्टे दादले तिचे वांगडी आसतात. जातीच्या सगळ्या प्रस्नांचो विचार करप, तांकां न्याय दिवप, व्यभिचार, चाली मोडप, पंचायतीची आज्ञा मानप ना आदी चुकां खातीर दंड दिवप, हीं कामां जातपंचायत करता. तेभायर धर्मीक उत्सव लग्नसंबंद जुळोवप जातीजेवणाची वेवस्था हेविशींची भासाभास पंचायतींत करतात. हीं कामां करपाखातीर मुखिया, डाकुआ (निरोप व्हरपी) आनी परमानिक (रानपी) हे तीन अधिकारी नेमिल्ले आसतात.

तांच्या गांवांत धर्मीक कामाखातीर कांय अधिकारी नेमिल्ले आसतात ते अशे - (१) देहेरी - गांव पुरोयत (२) तलिआ - देहेरीक आदार करपी (३) हंतकार - बळी दिवपी (४) गुन्ती - मांत्रिक वा वैदू (५) ब्यकरा - भगत वा शमन, हो भविश्य सांगता. युगिनी, कुंद्रा, चिरगुनी, प्रेतासिनी, कालपुरुश, वाघोआ, गोमुआ अशीं तांच्या भुतांचीं नांवां आसून तांकां हे लोक खूब भियेतात. आधुनिक विज्ञानीक बदलांच्या प्रभावखाला सगळ्याच जमातींच्या रिती-रिवाजांत, आचार विचारांत, काळानुसार बदल घडत आसा. लोधा जमातय ताका आडवाद उरूंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

लोधी : एक जात. ह्या लोकांची वसती महाराष्ट्र आनी मध्य प्रदेशांत आसा. इ.स.च्या १८ व्या शतमानाचे निमाणें ते पंजाबांतलो लुधियाना जिल्हो सोडून हांगा आयले अशें सांगप जाता. लोध हें तांचें खरें नांव आसून, लोधी म्हणूनच तांकां सगळेकडे वळखतात. हिंदी ही तांची मायभास. ते स्वताक राजपूत समजतात. हे लोक शरिरान घटमूट आसून देखणेय आसतात. ते शेती, गोरवां पोसप, सावकारी, मजुरी, लांकडां विकप आदी वेवसाय करतात. तांच्यांतले कांय जाण जमीनदार आसात आनी तांकां ठाकूर म्हणून वळखतात.

लोधींत उंचेले आनी कनिश्ट अशे दोन वर्ग आसात आनी दर एका वर्गांत जायत्यो उपजाती आसात. चलयेचें लग्न चड करून भुरगेपणांतच करतात. लग्ना निमतान चल्याचो मामा चल्याघरा जेवण दिता, लग्ना दिसा न्हवऱ्याकडच्यान जोडे, मेथी, सुयो, व्हंकलेचे कपडे, हळदुवी चादर आदी वस्तू चलयेगेर हाडून देवामुखार दवरतात. त्यावेळार चलयेची आवय शितळा देवीची पुजा करता.

लग्नादिसा न्हवऱ्याक नवे कपडे घालून, बाशिंग बांदून घोड्यावयल्यान मिरयत व्हंकलेगेर व्हरतात. लग्नावेळार पुरोयत चवकोनी रांगोळी घालून तातूंत न्हवऱ्या-व्हंकलेक बसयतात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल पळसाचे खांदयेक स प्रदक्षिणां घालता. पूण सातवी प्रदक्षिणा घालचे पयलीं तांकां थंय जमिल्ल्या लोकांची परवानगी घेवची पडटा. उपरांत तीं प्रदक्षिणा पुराय करतात आनी मागीर पुरोयत सावधान अशें म्हण्टा. दनपरां जेवण जातकच व्हंकल पालखेंत बसून

आनी न्हवरो पांयांनी चलत घरा येता. थंय तांदळांची एक रास दवरतात. न्हवरो उजव्या पांयान पांच खेप ते राशीक खॉट मारता.

चली वयांत येतकच तिका चार दीस कुशीन बसयतात. पांचव्या दिसा न्हवऱ्याच्या बोटांतली मुदी घरांत लिपोवन दवरतात. व्हंकलेक चार म्हयन्यांची मूदत दिवन ती सोदूंक सांगतात. ज्या दिसा मुदी मेळटा त्या दिसा गर्भादान संस्कार करतात.

भुरगें जल्माक येतकच बाळंतिचे कुडींत थोडो जागो सारावन थंय तांब्याचो वाळो, काळें सूत, तोपी आनी आंगलें दवरतात. ताच्या मुखार दिवो, धंय -शीत आनी फुलां दवरतात. उपरांत भुरग्याक तें आंगलें आनी पांयांत वाळे घालतात. ते राती घराचीं दारां, जनेलां उक्तीं दवरतात. धा दीस सुयेर पाळटात. उपरांत एका म्हयन्याभितर भुरग्याची आवय भुरग्याक घेवन रानांत वता आनी थंय पांच फातर मांडून तांची पुजा करता. उपरांत हाताक नवीं कांकणां घालून घरा येता.

तुळजापुरची देवी आनी बालाजी हीं तांचीं मुखेल दैवतां. तांच्यांत जात पंचायत आसता आनी तिचे मार्फतच तांचे भौशिक प्रस्न सोडोवप जातात. पंचायतीचे नेम मोडटल्याक दंड म्हणून जातीक जेवण दिवंचें पडटा. हें जेवण दिवपाची तांक आशिल्लो मनीस पंचामुखार ताचे जोडे माथ्यार घेवन हात जोडून उबो रावलो म्हणजे ताचो दंड माफ जाता.

हांच्यांत मडें लासतात. मडें अर्दे लासतकच ताचे तकलेर लोणयान भरिल्लो बुडकुलो दवरतात. उपरांत न्हावन सगळे लोक घरा येतात. मेल्ल्या मनशाची बायल सगळ्यो वस्ती काडून दवरता. उपरांत मसंडेंतल्यान आयिल्ले लोक त्या वस्तीचेर उदक फाफुडटात. धाव्या दिसा धा पिंड दितात. जाल्यार इकराव्या दिसा एक व्हड पिंड करून ताचे परत इकरा भाग करतात. तेराव्या दिसा जेवण दितात. पितरांखातीर ते श्राध्द आनी महालय वाडटात.

गुजरात, काठियावाड ह्या वाठारांतल्या लोधी लोकांत जरिया, पटरिया, जुनागडी आदी पोटभेद आसात.

हे लोक वैश्रव पंथाचे आसात. पूण तांच्यो कुलदेवता देवी आसात. ते देवीक बकरो बळी दितात. रामानंदी पंथाचे आचार्य हे तांचे अध्यात्मिक गुरू आसात. ह्या लोकांत न्हवऱ्या बापूय स्त्रीधन म्हणून व्हंकलेक कांय रक्कम दिता. नाग हें ताचें देवक आसून चौरंगाचेर नागाची आकृती काडून लग्ना आदल्या दिसा ताची पुजा करतात. लग्नामाटवांत एक कोंडो पुरून ताका शमीच्यो खांदयो, हळदीकुटां आनी एक लोरवणी कडें लायतात. उपरांत एक दीस धवी बडी आनी गवांचें कणस हाडून वण्टीक तेंकोवन उबें करतात. पुरोयत उजव्या हाताचो तळवो कुकमांत बुडोवन वण्टीर बडयेचे वयलेवटेन ताचो छाप मारतात. ह्या विधीक डरेची अशें नांव आसा. तांच्या लग्नांत सप्तपदी हो म्हत्वाचो विधी आसता.

आदल्या निजामाच्या राज्यांत म्हळ्यार हैदराबाद वाठारांत कांय लोक रावताले थंय तांकां लोधे अशेंय म्हण्टाले. तांचे जरिया, पटरिया, सिंगोर, नथनिया, लोणिया, नव खंडेवाले आदी जायते पोटभेद आसात. तांच्यांत एकामेकांभितर लग्नसंबंद जुळनात. ह्या सगळ्या लोकांचें काश्यप हें एकच गोत्र आसा. तांच्यांत जायते लोक वैश्रव आसून ते बालाजी आनी कृष्ण हांकां भजतात. तेभायर ते कालिका, तुळजाभवानी, मरीआई आनी शितलादेवी हांकांय पुजतात.

हांच्यांत लग्न थारायतना जाती मुखेली आनी पंचायत हांचो सल्लो घेतात. कन्यादान हो तांच्या लग्नांतलो मुखेल विधी आसून तो जातकच न्हवऱ्या - व्हंकलेच्या वस्त्रांक गांठ मारतात आनी उपरांत तीं दोगांय माटवांतल्या आंब्याच्या खांब्याभोंवतणी सात प्रदक्षिणां घालतात, उपरांत न्हवरो व्हंकलेच्या भांगांत शिंदूर भरता.

तांच्यांत विधवेन आपल्या धाकट्या देराकडे लग्न जावपाची अपेक्षा आसता. वद्य पक्षांतले एके राती खूब सादेतरेन हें लग्न करतात. आधुनिक काळाच्या संदर्भांत लोधींच्या वेव्हारांत बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लोबो, अँन्थनी : पाकिस्तानांतल्या कराची वाठारांतलो पालवी धर्मगुरू. ताचो घराबो मुळचो हळदोणचो पूण तो कराचीक काम करतालो. ताणें एम्.ए. आनी एम्.एड्. मेरेनचें शिक्षण घेतलें. तशेंच धर्मीक शिक्षण घेतल्याउपरांत १९६१ वर्सा तो पाद्री जालो. १९८२ वर्सा तो धर्मगुरू जालो. उपरांत तो कराची आर्कीडायोसीसचो वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोबो, आयकोनेटस् पी. : बेळगांवचो गोंयकार धर्मगुरू. तो मुळचो शिवोली बार्देस तालुक्यांतलो. धर्मीक शिक्षण घेतल्या उपरांत तो १९४७ वर्सा पाद्री जालो. १९६८ वर्सा धर्मगुरू म्हणून ताची नेमणूक जाली. उपरांत तो डायोसीसचो वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोबो, जुजे जेरमीयस : (जल्म : १४ जून १९२७, ओशेल - बार्देस).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन इंग्लिशींतल्यान आनी लिसॅवाचें तिसरें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ह्या काळांत तो जायतो राश्ट्रीय वावर करतालो. १९५५ वर्सा पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका धरलो आनी तीन वर्सां आग्वाद बंदखणींत दवरलो. फुडें १ फेब्रुवारी १९६० ह्या दिसा ताका परत अटक करून बंदखणींत दवरलो. उपरांत गोंय सुटके

उपरांत बंदरवणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोरेन्ट्स, कॉनरॅड झाकारियास : (जल्म : ७ नोव्हेंबर १९०३, व्हिएन्ना; मरण : २७ फेब्रुवारी १९८९, आल्टेनबर्ग).

ऑस्ट्रियन प्राणिवैज्ञानिक. आधुनिक वर्तनशास्त्राचो जनक. वर्तनशास्त्रांत सैमीक परिस्थितींतल्या प्राणिवर्तनाचो तुलनात्मक अभ्यास करतात. व्यक्तिगत आनी सामाजिक वर्तनरीतीसंबंदींच्या ताच्या सोदांवातीर ताका आनी कार्ल फोन फ्रिश आनी निकोलास टिनबर्जेन ह्या प्राणिशास्त्रज्ञाक १९६३चो शरिरक्रियाविज्ञानाचो वा वैजकीचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

लोरेन्ट्साचो बापूय एक नामनेचो विकलांग शस्त्रक्रियाविशारद आशिल्लो. भुरगेपणासावन लोरेन्ट्साक प्राण्यांविशीं गोडी लागिल्ली. आवय - बापायच्या प्रोत्साहानान ताणें नुस्तें, सुकणीं, कुत्रीं, माजरां, सोंशे अशे तरातरांचे प्राणी पोशिल्ले. तशेंच सवण्यांच्या वर्तनासंबंदींच्यो तपशीलवार नोंदी दीसपटयेच्या रुपांत दवरिल्ल्यो.

१९२२ वर्सा तो माध्यमिक शाळेंतल्यान पदवीधर जालो आनी उपरांत बापायचे इत्सेप्रमाण न्युयॉर्कच्या कोलंबिया विद्यापिठांत स म्हयने वैजकीचो अभ्यास करून तो ऑस्ट्रियाक परत आयलो. थंय व्हिएन्ना विद्यापिठांत अभ्यास करून १९२८ वर्सा ताणें एम्.डी. पदवी घेतली. उपरांत ताणें तुलनात्मक शरीराचो (शरीररचनाशास्त्राचो) अभ्यास करून १९३३ वर्सा त्याच विद्यापिठाची प्राणिविज्ञानंतली पीएच्.डी. पदवी घेतली. आपल्या आल्टेनबर्ग हांगाच्या घरांतूच ताणें प्राण्यांवयले प्रयोग केले. १९३७ - ४०त तो व्हिएन्ना विद्यापिठांत तुलनात्मक शारीर आनी प्राणी मानसशास्त्र हांचो अध्यापक आशिल्लो. ते उपरांत १९४० - ४२त तो केनिग्झबर्ग (सद्याचें कालिनिनग्राड) हांगाच्या आल्बर्ट्स विद्यापिठांत प्राध्यापक आनी सर्वसादारण मानसशास्त्र विभागाचो मुखेल आशिल्लो.

झूजकाळांत १९४२ ते ४४ मेरेन ताणें जर्मन सैन्यांत वैज म्हणून काम केलें. १९४४ वर्सा ताका झूजकैदी म्हणून रशियेंत अटक केलो. फुडें १९४८ वर्सा सुटका जातकच तो ऑस्ट्रियांत परत आयलो आनी आल्टेनबर्ग हांगाचे इन्स्टिट्यूट ऑफ कंपॅरेटिव्ह इथॉलॉजी हे संस्थेचो मुखेल जालो (१९४९ - ५१). ताणें अस्तंत जर्मनींतल्या बुल्डेर्न हांगाचे माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूट फॉर बिहेव्हियरल फिजिऑलॉजी हे संस्थेंत तुलनात्मक वर्तनशास्त्राच्या विभागाची स्थापणूक केली आनी १९५४त तो हे संस्थेचो सहसंचालक जालो. १९५१ - ६१ ह्या काळांत तो अस्तंत जर्मनींतल्या सिव्हिडेन हांगाचे माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूट फॉर कंपॅरेटिव्ह फिजिऑलॉजी हे संस्थेंतल्या संशोधन विभागाचो मुखेल आशिल्लो. १९५५ वर्सा ताणें ई. फोन होल्स्ट आनी

जी. क्रेमर हांच्या आदारान थंय माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूट फॉर बिहेव्हियरल फिजिऑलॉजी हे संस्थेची स्थापणूक केली आनी १९६१ - ७३ ह्या काळांत तो हे संस्थेचो संचालक आशिल्लो. उपरांत १९७३त तो ऑस्ट्रियन अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसच्या आल्टेनबर्ग हांगाचे इन्स्टिट्यूट फॉर कंपॅरेटिव्ह इथॉलॉजी हे संस्थेंतल्या प्राणी समाजशास्त्र विभागाचो तो संचालक जालो.

१९३७ वर्सा तो Zeitschrift fur Tierpsychologie ह्या नेमाळ्याचो मुखेल सहसंपादक जालो. उपरांत रोखडेंच हें नेमाळें वर्तनशास्त्राचें अग्रगण्य नेमाळें जालें आनी लोरेन्ट्स हाणें निमाणेमेरेन ताच्या संपादकपदाचेर काम केलें. वैजकीय विद्यार्थी आसतना ताणें प्राणिवर्तनासंबंदींचीं सविस्तर निरिक्षणां चालू दवरिल्लीं. १९२७ - ३८ ह्या काळांत ताणें प्राण्यांसंबंदींचें सगळ्यांत म्हत्वाचें कार्य केलें. ताणें चोरकावळो (जॅकडॉ), ग्रेलॅंग, हंस, मॅलाई बदक आनी संबंदीत जाती हेविशीं कार्य केलें. ताचे सगळे सोद १९३५ - ५० ह्या काळांत निबंद माळेवतीन उजवाडा आयले आनी ताका आंतरराश्ट्रीय नामना मेळ्ळी.

लोरेन्ट्स हाच्या संकल्पनांक लागून प्राणिजातींनी वर्तनरीती अशो विकसीत जाल्यो आनी चड करून जाती तिगून रावपाचे परिस्थितिवैज्ञानिक घटकांचें आनी वर्तनाच्या अनुकूलन (परिस्थितीकडे जुळोवन घेवपाखातीर जावपी बदल) मूल्याचें कार्य हेसंबंदींच्या आकलनांत प्रगती जाली. प्राणिजाती तिगून उरपाखातीर विशिश्ट तरेची म्हायती शिकपाचे नदरेन जातीची आनुवंशिकीय रीतीन रचणूक जाल्ली आसता अशें ताणें सुचयलें. ताच्या कल्पनांक लागून व्यक्तिगत सजीवांच्या आयुश्यांत वर्तनरीती कशो विकसीत आनी परिपक्व जातात हें समजुपाक आदार जालो. चोरकावळो ह्या पक्ष्यासंबंदींची ताची दीसपटी Journal fur Ornithologie ह्या नामनेच्या नेमाळ्यांतल्यान १९२७ वर्सा उजवाडा आयली. ते उपरांतचे ताचे सगळे सोद १९३५ - ५० ह्या काळांत निबंद माळेवतीन उजवाडा आयले. ताचे कांय नामनेचे ग्रंथ अशे आसात - Das Sogenannte Bose (१९६३; इ.अ. ऑन अॅग्रेशन, १९६६), Die Rück Seite des Spiegels : Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Evkenners (१९७३; इ. अ. बिहाइंड द मिरर : ए सर्च फॉर ए नॅचरल हिस्टरी ऑफ ह्युमन नॉलेज, १९७७), Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen (१९४९, इ. अ. किंग सॉलोमन्स रिंग, १९५२); So Kam der Mensch auf den Hund (१९५० इ.अ. मॅन मिट्स डॉग, १९५४); Uber Tiersches und mensechliches Verhalten (१९६५; इ. अ. स्टडीज इन अॅनिमल अँड ह्युमन बिहेव्हियर, २ खंड, १९७० - ७१); Dar Jahr des Graugans (१९७९; इ. अ. द इयर ऑफ द ग्रेलॅंग गूज); Vergleichende Verhaltenforschung (१९७८; इ. अ. द

फाउंडेशन्स ऑफ इथॉलॉजी, १९८१). तेचभाशेन सिव्हिलाइझ्ड मॅन्स एट डेडली सिन्स (१९७३) ह्या इंग्लीश शीर्षकारवाल उजवाडा आयिल्लो ताचो ग्रंथूय लोकप्रिय जालो.

नोबॅल इनामाभायर लोरेन्ट्स हाका युनेस्कोचें कलिंग पारितोशिक (१९७०), आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण पारितोशिक (१९८०), हे भोवमान मेळ्ळे. येल, लॉयोला, लीड्स, बाझेल आनी ऑक्सफर्ड ह्या विद्यापिठांनी ताका सन्माननीय पदव्यो दिल्यो. तो ऑस्ट्रियन अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस, लंडनची रॉयल सोसायटी, अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस ह्या मानादीक संस्थांचो सदस्य आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

लोरेन्ट्स, हॅड्रिक आंटोन : (जल्म : १८ जुलय १८५३, आर्नम; मरण : ४ फेब्रुवारी १९२८, हार्लेम).

डच भौतिकीविज्ञ. प्रारणाच्या (तरंगरूपी ऊर्जेच्या) आविश्काराचेर चुंबकत्वाच्या जावपी परिणामासंबंदींच्या ताणें केल्ल्या संशोधनाखातीर ताका पीटर झीमान हाचेवांगडा १९०२ वर्साच्या भौतिकाच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो.

ताणें लायडन विद्यापिठांतल्यान १८७१ वर्सा गणित आनी भौतिकी ह्या विशयांतली बी.एस्.सी. पदवी घेतली. १८७२ वर्सा तो आर्नम हांगा रातीचे शाळेंत शिकोवपाक लागलो आनी तेन्नाच ताणें डॉक्टरेटाखातीर प्रबंध बरोवपाचें काम चालू दवरलें. १८७५ वर्सा ताका डॉक्टरेट मेळ्ळी आनी उपरांत तीन वर्सांनी लायडन विद्यापिठांत गणितीय भौतिकीच्या प्राध्यापक पदाचेर ताची नेमणूक जाली.

१९१२ वर्सा हार्लेम हांगाच्या टायलर फिजिकल कॅबिनेटचो अभिरक्षक आनी डच सोसायटी ऑफ सायन्सेसचो सचिव ह्या दोन पदांचो कारभार आपणायतकच लेगीत ताणें लायडन हांगा प्राध्यापक म्हणून दर एका सप्तकाक व्याख्यान दिवप चालू दवरलें. डॉक्टरेटाखातीर सादर केल्ल्या आपल्या प्रबंधांत लोरेन्ट्स हाणें प्रकाशाचें परावर्तन आनी प्रणमन (म्हळ्यार एका माध्यमांतल्यान दुसऱ्या माध्यमांत रिगतना दिवेंत जावपी बदल) हांचें चड समाधानकारक स्पश्टीकरण दिवंक येतलें अशे तरेन जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल हाच्या विद्युत् चुंबकीय सिध्दांताचो विस्तार केलो.

लोरेन्ट्स हाच्या भौतिकींतल्या कार्याची व्याप्ती व्हड आसली तरी ताचो मध्यवर्ती हेत विद्युत्, चुंबकत्व आनी प्रकाश हांच्यांतलो संबंद स्पश्ट करपी एकूच सिध्दांत एकठांय मांडपाचो आशिल्लो. ताणें गतिमान वस्तूसंबंदींच्या आविश्काराच्या अभ्यासांत मूलभूत कार्य केलें. नेदर्लंड्सांतल्या झाइडर झी ह्या नामनेच्या जमीन पुनरुध्दार प्रकल्पाखातीर पुनरुध्दाराचें काम चालू असताना आनी तें पुराय जातकच सागरी उदकाच्या अपेक्षित आशिल्ल्या हालचालींचो अभ्यास

करपाखातीर लोरेन्ट्स हाणें आठ वर्सां म्हत्वाचें सैध्दांतिक गणनकार्य केलें. ताचें हें कार्य द्रायुयामिकींत म्हत्वाचें थारलां.

लोरेन्ट्स इंग्लंडची रॉयल सोसायटी आनी अमेरिकेच्या नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो सदस्य आशिल्लो. लीग ऑफ नेशन्सच्या आंतरराष्ट्रीय बौद्धिक सहकार्याखातीर नेमिल्ले समितीचो १९२५ वर्सा तो अध्यक्ष आशिल्लो. ताणें बरयल्लीं दोन पाठ्यपुस्तकां १८८२ आनी १८८८ वर्सा उजवाडा आयलीं. ताचे चडशे म्हत्वाचे निबंद पी. झीमान आनी ए.डी. फॉकर हांणी एच्.ए. लोरेन्ट्स : कलेक्टेट पेपर्स (१९वंड, १९३५ - ३९) ह्या नांवान उजवाडायले.

- कों. वि. सं. मं.

लोलयेंकार, अंजनीबाय : (जल्म : ८ सप्टेंबर १९३०, लोलयें - काणकोण).

प्रसिद्द गोंयची शास्त्रीय गायिका. घराण्यांत संगीत परंपरा आशिल्ल्यान तेच संस्कार भुरगेपणांत तिचेरय जाले आनी

पिरायेच्या ८ व्या वर्सा सावन शास्त्रोक्त गायनाची तिका गोडी लागली. मुंबयचो नामनेचो गावपी आनी हार्मोनियम वाजोवपी रामचंद्र बँकराकडेन तिणें २५ वर्सां संगिताचें शिक्षण घेतलें. अंजनीबायचो गळ्यांतलो मंजूळ स्वर आनी तानेतलीं दमदारपणा हीं तिच्या गायनाचीं खाशेलपणां.

पंदरा वर्सांची

आसतना गिरगांव (मुंबय)च्या इंडियन म्युझिकल सर्कलान वागळे हॉलांत पयले रवेपे तिची गायनाची मेफल घडोवन हाडली. थंय तिका जी उत्स्फूर्त दाद मेळ्ळी, तातुंतल्यानूच तिका उर्बा मेळ्ळी. ऑल इंडिया म्युझिकल कॉन्फरन्स ऑफ कलकत्ता हांगासल्ले मेफिलीन तिका व्हड भोवमान मेळ्ळो. दिल्ली, मद्रास, अहमदाबाद, सुरत, ग्वाल्हेर, हुबळी, धारवाड, पुणे, गोंय आदी कितल्याशाच सुवातींनी तिच्यो गायनाच्यो कार्यावळी जाल्यात. गिरगांव (मुंबय) हांगा आशिल्ल्या मराठा समाजाची इमारत उबी करपाक तिचें बरेंच योगदान आसा. तिच्यो धुवो सुवर्णा, संगिता आनी पूत साहीराम आवयची संगीत परंपरा फुडें व्हरतात. आपआपल्या मळार तांणी ल्हान पिरायेचेरूच नामना जोडल्या.

- कों. वि. सं. मं.

लोलयेंकार, गंगाधर दत्ता : (जल्म : २६ ऑक्टोबर १९३६, लोलयें, काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें एस.एस.सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १७ सप्टेंबर १९५५ ह्या दिसा लक्ष्मी पेंगीणकार आनी सुर्यकांती फळ हांचे वांगडा ताणें मडगांवांत सत्याग्रह करपाचें थारायलें. १६ तारखेक तो पेंगीणच्यान भायर सरलो, पूण मडगांव पावतकच पुलिसांनी ताका दुबावानच अटक केली आनी १ वर्स बंदखणीची ख्यास्त दिली. जानेवारी १९५६त गोवा लिबेरेशन आर्मीचो कार्यकर्तो विठ्ठल लोलयेंकार हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें पेंगीण पुलाचेर स्फोट घडोवन हाडपाक वांटो घेतिल्लो. उपरांत पुलिसांची अटक चुकोवपाक तो आंगडी मार्गान मुंबय गेलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोलयेंकार, जयवंत अंबू : (जल्म : १५ ऑक्टोबर १९३३, लोलयें, काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन इंग्लिशींतल्यान शिक्षण घेतलें. नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, बसकांनी वांटो घेवप असलीं कामां तो करतालो. सिंधुताई देशपांडे हिच्या फुडारपणाखाल ताणें १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा काणकोणच्या गांवडोंगरी वाठारांत सत्याग्रह घडोवन हाडलो. तेचपरी हेर वांगड्यांक घेवन काणकोण पुलीस ठाण्याचेर मोर्चा व्हेलो. १३ जुलय १९५५ ह्या दिसा पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका अटक केलो आनी प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त तेचपरी दंड भरपायेक कसर जाल्यार आनी दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २६ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोलयेंकार, पेरु जिवा : (जल्म : १३ एप्रिल १९१५, आगस, लोलयें).

सुटकेझुजारी. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. बसकांनी वांटो घेवप, भूंयगत कार्यकर्त्यांक आदार दिवप, तांकां मार्गदर्शन करप असलीं कामां तो करतालो. आगस माशें हांगाच्या पुलाचेर स्फोट घडोवन हाडपाचो ताणें यत्न केल्लो. पुर्तुगेज पुलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. फुडें पुलिसांनी ताका अटक केली आनी देड वर्स बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण उपरांत १ म्हयन्यांनीच ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोलयेंकार, शिवराम : (जल्म : २७ सप्टेंबर १९१४, लोलयें, काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा लोलयें हांगा जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पुलिसांनी ताका धरलो खूब मार दिलो आनी चार वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच दंड भरिना जाल्यार आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें २४ एप्रिल १९५८ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८२ ह्या दिसा गोंय, दमण आनी दीव सरकारान मरणाउपरांत ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

लोहाणा : एक जमात. हाका लुहाणा अशेंय म्हण्टात. सिंध, काठियावाड, कच्छ, मुलतान बडोदा आदी वाठारांत हांची वसणूक आसा. तांचे उत्पत्तीविशीं जायतीं मतां प्रचलित आसात. तातुंतलीं कांय अशीं - (१) ते स्वताक रामाचो पूत लव हाचे वंशज मानतात. (२) ए. एम.टी. जॅक्सन ह्या इंग्लीश पंडिताच्या मताप्रमाण ते पयलीं लवण म्हळ्यार मिठाचो धंदो करताले आनी लवण शब्दाचोच फुडें लोहाणा शब्द तयार जाला आसूंक जाय. (३) श्री बर्टन ह्या पंडिताप्रमाण मुलतानालागसार लोहणपूर नांवाचो गांव आसा. हे थंयचे लोक आसूंक जाय.

तांचे उत्पत्तीविशीं जायतीं मतां मेळ्ळीं तरी ते मूळचे राजपूत आशिल्ले आनी राजकर्तेय आशिल्ले अशें मानप जालां. अरबांनी सिंधाचेर घुरी घालचे आदीं अघम लोहाणा हो ब्राह्मणाबादचो राज्यपाल आशिल्लो. तो लारवी आनी सम ह्या वाठारांचो राज्यकारभार पळयतालो. ताणें आलोरेच्या राजाची सत्ता मान्य केलीना देखून त्या राजान लोहाणाचेर घुरी घाली. तेन्ना अघम पळून गेलो आनी ताचे भुरगे शरण गेले. तेन्नाच्यान तांचें राजकीय वर्चस्व आनी दर्जो इतलो देंवलो, ते क्षत्रिय म्हणून लोक विसरले.

मुसलमानांच्या परत परत जावपी घुरयांच्या त्रासांक लागून हे लोक मुलतान सोडून ताचे दक्षिणेक राजस्थानांत आयले. इ.स.च्या चवदाव्या पंदराव्या शतमानांत राजपुतांनी सौराष्ट्राचे घुरयो घाल्यो तेन्ना तांचे अनुचर म्हणून ते गुजरातांत आयले.

तांचीं १३६ देवकां आसात. देवकांचीं नांवां मोनजात आनी जड वस्तू हांचेवयल्यान घेतिल्लीं आसात. रांडेलमाता ही तांची कुलदेवी. कांय जाण सिंधू न्हंयेक दर्यापीर नांवाची देवता मानून तिका भजतात. नगसिंगजी हेंय तांचें एक दैवत आसा. तांच्यांत खास अशी रामभक्तीय आसा. रामनम ते व्हडा उमेदीन मनयतात. त्या दिसा दर एकल्यागेर

रामायणाचें वाचन जाता. सारस्वत ब्राह्मण ताचें पुरोयतपण करतात. चडशे सगळे लोहाणा लोक नानकशाय पंथाचे अनुयायी आसात. कांय लोहाणा वल्लभपंथी आसात. लोहाणांत जायत्यो जाती आसात. एकाच देवकाच्या कुळांत लग्न जायना. लग्न सुवाळ्याक कसली बादा येवची न्हय देखून क्षेत्रपालाक बोकड्याचो बळी दितात. तांच्यांत बालविवाहाची तेचपरी पुनर्विवाहाची चाल आसा.

सिंधी लोहाणा बायल बाळंत जातकच तिची वार एका बुडकुल्यांत घालून ताचेर सात लवंगां आनी सात वेलच्यो घालतात. उपरांत बुडकुल्याचेर तांबडे सात पट्टे ओडून तो बुडकुलो उदकांत उडयतात.

हे लोक धाडसी आसून, वेपारी आसात. हांच्यांत कांय लोक गंवडीपणाचें आनी शेताचेंय काम करतात.

कच्छ लोहाणांत जात पंचायत आसता. शारांतले पंचायतींत तीन ते बारा मेरेन पंच आसतात. खेड्यांतले पंचायतींत दोन पंच आसतात. जल्म, लग्न आनी मरण आदी प्रसंगांवेळार पंचाक देण्यो मेळटात. घटस्फोटावेळार पंच न्हवऱ्याकडल्यान एक हजार रुपया दंड घेतात. हाचेभायर ते व्हड व्हड वेपारी पेठांच्या गांवांतल्यान कर वसूल करतात. आधुनिक काळांत तांच्या वेव्हारांत जायते बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लोहार : धंदावयल्यान तयार जाल्ली एक जात. लोह म्हळ्यार लोखण आनी ताचें काम करपी ते लोहार. पुर्विल्ल्या काळांत घडकाम करपी वर्गाक कर्मार अशें नांव आशिल्लें. अथर्ववेदांत ताका रथ तयार करपी बुद्धिमान कारागीर अशें म्हळां. तो अशुध्द धातुचो रस करता आनी ताचेपसून शुध्द धातू तयार करता देखून ताका ध्मातू म्हणप जाता. वैदिक काळांत तो धातुचीं सोरो पियेवपाचीं आयदनां तयार करतालो.

भारतांतल्या सगळ्या वाठारांत लोहारांची वसती दिसता. तांचे देव - देवता, धर्म, लग्नां, चालिरिती आदी गजाली वाठाराप्रमाण बदलिल्ल्यो दिसतात. तरी तांचो वेवसाय मात सगळेकडे सारकोच आसता. ते शेताखातीर लागपी नांगराचे फाळ, कुळवाची पास, गाडयेच्यो धावो, कुदळी, कुराडी, खुरपी, विळे, कोयत्यो, पारय, खोरें आदी लोखणाचीं अवजारां तयार करतात. तेचपरी हीं अवजारां सारकीं करप, तांकां धार काडप आदी कामांचोय तातूंत आस्पाव जाता.

महाराष्ट्रांतल्या लोहारांत मराठा, पांचाळ, कन्नड, कोंकणी आनी गुजराती अशो पांच पोटजाती आसात. मराठा लोहार आपली उत्पत्ती विश्वकर्मापसून जाली आनी आपूण देवाचे शिल्पी आसात अशें सांगतात. सोलापूरच्या लोहारांत सात पोटजाती आसून तांचेभितर

रोटी-बेटी वेव्हार जायना. तांच्यांत बालविवाहाची पद्दत आसा. चिमटो, तुतयो आनी पंचपल्लव हीं तांचीं देवकां. लग्नावेळार न्हवरो - व्हंकल कोंड्याच्या दाल्यांत एकामेकांमुखार तोंड करून उबीं रावतात. तांच्यांत चलयेक पयले खेप न्हाण येतकच पंदरा दीस गोडघोड करून घालतात आनी सोळाव्या दिसा तिची होंट भरतात. खंडोबा, भवानी, गणपती, भैरोबा, महादेव हे तांचे देव आसात. कांय मराठे लोहार लिंगायत आसात. ते मड्याक लासतात वा पुरतात.

कन्नड लोहारांक कम्मर अशेंय म्हण्टात. हे लोक चडकरून दक्षिण कोंकण आनी गोंय वाठारांतले आसूंक जाय अशें म्हण्टात. तांच्यांत कुळां आनी गोत्रां आसात. अंकोल्याची कल्लम्मा ही तांची कुलदेवी. ते भौशीक वादविवाद जातपंचायतीवरवीं मिटयतात. हे मड्याक लासतात आनी श्राध्दय वाडटात.

गुजराती लोहार आपली उत्पत्ती पीठवोसावन (फाटीचो चिखल) जाली अशें सांगतात. तेविशीं एक कथा सांगतात ती अशी: शिवाक अंधार आनी ढंढकार ह्या राक्षसांक मारपाक शस्त्रां जाय आशिल्लीं. तीं तयार करून दिवपाखातीर पार्वतीन शिवाचे फाटीवयल्या चिखलापसून लोहारांक तयार केले.

तांच्यांत भावनगरी, पांचाल, शिरोहिया, सुरती, खंबाती आनी पराजिया अशे स भेद आसात. तांच्यांत रोटी-बेटी वेव्हार जायना आनी पुनर्विवाहाकय मान्यताय ना. पूण कांय विधवा आपल्या धाकट्या देराकडे लग्न जातात. भवानीमाता ही तांची मुखेल देवी. गुजराती लोहार हो शेताच्या कामांतलो एक म्हत्वाचो बलुतेदार आसा. तो अवजारांक धार काडप अवजारां सारकीं करप हीं कामां बलुत्यांच्या बदला करता. ताचें बलुतें थारायल्लें नासता. शेतकामती आपल्याक जमता त्या प्रमाणांत ताका बलुतें दिता. कांयकडे लग्नासुवाळ्यांत ताका एक पागोटें आनी दक्षिणा मेळटा. विदभांत ताका खाती म्हण्टात आनी पागोट्या जाग्यार शिदो दितात.

मध्य प्रदेशांतल्या लोहारांक घिसाडी, पांचाळ आनी धाने हीं नांवां आसात. दुल्हादेव आनी सोमलाई हे तांचे देव. मेळ्या मनशाच्या निमण्या संस्कारांत ते इकराव्या दिसा तांदळांच्या पिठापसून मेळ्या मनशाची मूर्त करतात. ताच्या तोंडांत तांदूळ घालून ताका 'वच आनी मनीसजल्म घे' अशें म्हण्टात. उपरांत ते मूर्तीचें न्हंयेंत विसर्जन करतात.

राजस्थानांत कांय हिंदू आनी कांय मुसलमान लोहार आसात. हांगाच्या लोहारांत गाडी लोहार आनी मालविया लोहार अशे दोन प्रकार आसात. राजस्थानांतले मुसलमानी लोहार सुन्नी आसून तांच्यांत मुलतानी आनी नागौरी अशे भेद आसात. मुलतानी मुसलमान हे बऱ्यांतले बरे कारागीर आसात.

पंजाबी लोहारांत मुसलमान, शीख आनी बौध्द आसात ते लोहार कामां भायर शेती आनी शेतमजुरीय करतात. भुबालिया

नांवाची एक भटकी जात हांगा आसा.

बिहार वाठारांतल्या लोहारांक बढई ह्या नांवान वळखतात. तेभायर कांय लोकांक कामार अशें म्हण्टात. हांगा आर्यवंशीय लोहार आसून ते लोखण वितळपाचें काम करतात. ते लोखणाच्या हेर वस्तू भायर घोड्याचे आनी बैलाचे नाल तयार करतात. बढई लोहार घोड्याचे नाल तयार करिनात.

छोटा नागपुरांतले कांय गांवागिरे लोहार अजूनय लोखण वितळावन तेपसून वस्तू तयार करतात. ह्या लोहारांत घराणीं वा कुळयो आसात. कुळयांचीं नांवां मुंडाच्या कुळयांवरी आसून तातूंत भणवार आनी तिरकी अशे दोन भेद आसात. तांचीं एकाच कुळांत लग्नां जायनात. तांचो लग्नसंस्कार मुंडांचे पद्धतीपरस थोडो वेगळो आसता. लग्नाचीं सुरवेचीं उलोवणी जातकच मागणीविधी जाता. तेन्ना न्हवऱ्याकडले कांय लोक व्हंकलेगेर येतात. तांच्या मुखार जोंधळ्याच्या पिठाची रांगोळी घालून, पाट दवरून ताचेर व्हंकलेक बसयतात. तिच्या मुखार उदकान भरिल्लें आयदन आनी आंब्या पानां दवरतात. उपरांत एक म्हालो वा हेर कोणय व्हंकलेमुखार धूप, गोड आनी तुळी जळयतात. व्हंकल मुखारवयल्या आयदनांत चार तांदूळ उडोवन पांय पडटा. तिचे दावे आनी उजवे वटेन बापूय आनी मांव बशिल्ले आसतात. दोगूय तांदूळ लायिल्लीं आंब्याचीं पानां एकामेकांच्या आंगाक लायतात आनी उपरांत उबे रावन एकामेकांच्या हाताक धरतात. व्हंकलेचो बापूय न्हवऱ्याच्या बापायक सांगता 'तुवें म्हज्या हाताक धरलां आतां हें लग्न मोडल्यार तुचो हात कापतले'. न्हवऱ्याचो बापूय हें मान्य करता आनी मागीर मागणीविधी पुराय जाता. लग्नांत बळी दिवपाचोय विधी आसता. हो विधी ते पनहराकडल्यान करून घेतात.

भुरगो जल्मतकच ताचें जावळ सव्या दिसा काडटात. ह्याच दिसा सटयेची पुजा करतात. सव्या दिसा जमलीना जाल्यार बाराव्या दिसा करतात आनी तिका बाढी म्हण्टात.

तांच्यांत जातपंचायत आसा. पंचायत मुखेल्याक कर्तो आनी ताच्या मदतनीसाक बंधरी म्हण्टात. हे लोक पितरांची पुजा करतात. ते सिड्बोगाक देव मानून ताची पुजा करतात. दर एका लोहारान आयुश्यांत एक फावट तरी देवाक वा भुताक दुकर, बोकडी, गाय वा बैल हातुंतल्या कोणायचोय तरी बळी दिवप गरजेचें आसता.

सरहुल आनी जोमनाओआ ह्यो दोन परबो ते मनयतात. सरहुल चैत्र म्हयन्यांत येता. त्या दिसा पुर्वजांच्या नांवान गोठ्यांत दुकराचो बळी दितात. थंय मक्याच्यो पांच ल्हान ल्हान राशी करून ताचेर दुकराचें रगत शिंपडावन प्रार्थना करतात. नया रवाणी नांवाच्याय एका उत्सवांत ते बळी दितात.

तांच्यांत मड्याक पुरतात. धाव्या दिसा ते छाई भिन्नेक नांवाचो एक विधी करतात.

आधुनिक काळांतल्या विज्ञानीक प्रभावाखाला, लोहारांच्या रिती-रिवाजांत आनी चाली-रुढींनी जायते बदल जाल्यात आनी काळाप्रमाण अशे बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

लोहारकाम : लोखणी वस्तू घडोवपाचें काम. ह्या कामांत भट्टेंत लोखणाच्यो वा तिरव्याच्यो ल्हान वस्तू तांबड्यो जायमेरेन तापयतात आनी मागीर त्यो घोडावन ताचेपसून लोखणी वस्तू तयार करतात. बंद भट्टेंत व्हडल्यो वस्तू तापोवन व्हडल्या यांत्रिक घणान घोडावन आकार दिवपाच्या कामाक घडायकाम (फोर्जिंग) म्हण्टात. शेतारवातीर लागपी हत्यारां आनी अवजारां लोहार तयार करता. तशेंच बैलगाडयेच्या लांकडी चाकाक लोखणी धाव बसयता. भट्टेंत घडीव लोखण तापयल्यार ताका खंयचोय आकार दिवपाइतकें तें मोव जाता वा ताका लवचिकपण येता हो गुणधर्म खबर आशिल्ल्यान झुजारवातीर लागपी तलवारी, भाले, खंजीर, कट्यार, बाणाचीं तोकां, परशू बी हत्यारां लोहार तयार करताले. अॅल्युमिनियम, मिश्रधातू, पितूळ, कांशें (ब्राँझ) ह्याय लोहेतर धातूंपसून यंत्रांचे सुटे भाग आनी हेर वस्तू लोहार तयार करता. लोहारकाम करपाखातीर भट्टेची गरज आसता. खेडेगांवांत जमनींत फोंड मारून कोळसो दवरपाची वेवस्था करतात आनी भितरलेवटेन हातान चलपी भातो बसोवन हवेचो झोत येवपाची सोय केल्ली आसता. आतां सुदारीत भट्ट्यो प्रचारांत आयिल्ल्यो आसात. कांय भट्ट्यो विटांच्यो जाल्यार कांय बिडाच्यो करतात.

बिडाची भट्टी : फुडले वटेन कोक वा कोळसो दवरपाक जागो आसून हवा येवपाखातीर बुराक आशिल्ली नळी बसयल्ली आसता. हे नळयेकलागून विजेच्या मोटरान चलयल्ल्या पंख्यांतल्यान येवपी वारें नेटान येता आनी कोळसो बरो पेट्टा. धुंवर वचपाखातीर धुराडें वयले वटेन आसता. तयार जाल्ल्यो वस्तू थंड करपाखातीर उदकाची टांकी आसता.

गांवांत भट्टेखातीर लोणारी कोळसो वापरतात, जाल्यार शारांतल्या कारखान्यांत फातराचो कोळसो वापरतात. कांय भट्ट्यांनी पेत्रोलाचो, जळण तेलाचो वा सैमीक वा कृत्रिम जळण वायूचो उपेग करतात.

लोहारकामांतलीं हत्यारां - ऐरण : ऐरणीचो उपेग वस्तूक आदार दिवपाखातीर जाता. ऐरणीचेर दवरून वस्तू हातोडेन घोडायतात. ऐरणीचो मूळ गाभो मोव पोलादाचो केल्लो आसता आनी घटसाण येवपाखातीर ताचेर २० ते २५ मिमी. रुंदायेचो उच्च कार्बनयुक्त पोलादाचो पत्रो वितळजोड करून बसयल्लो आसता. ऐरणीची चोंच मोव पोलादाचीच केल्ली आसून तिचो उपेग वस्तूक वांटकुळाकार दिवपाक जाता. ऐरणीचे फाटले वटेन दोन बुराक आसतात. ह्या बुराकांचो उपेग हार्डी, फुलर, स्वेज बी हत्यारां तयार करपाखातीर

जाता. ऐरणी एक वा दोन चोंचीच्यो आसतात.

हातोडी : हातोड्यांचे मुखेलपणान दोन प्रकार आसतात. एक म्हणजे लोहार आपूण वापरता ती हातोडी आनी दुसरी लोहाराचो मदतनीस वापरता ती व्हडली हातोडी. हे व्हडले हातोडेक घण म्हण्टात. हातोडेवांगडा लोखणाक वा मोव पोलादाक वेगवेगळे आकार दिवपाखातीर, कापपाखातीर आनी बरें रूप दिवपाखातीर सकयल दिल्ली हत्यारां वापरतात.

१) छिन्च्यो : शीत आनी उश्ण अशो दोन तरांच्यो छिन्च्यो आसतात. थंड धातू शीत छिन्नेन आनी उश्ण धातू उश्ण छिन्नेन तोडटात. शीत छिन्नेचें तोंक उदक दिवन घट्ट केल्लें आसता आनी तिची धार ६०° कोनांत काडिल्ली आसता. उश्ण छिन्नेचो कोन २५° ते ३०° आसता.

२) हार्डी : ही सकयल्ली आनी वयली अशी हत्यारांची (छिन्च्यांची) जोडी आसता.

३) फुलर्स : ह्या हत्यारांचीय सकयल्ली आनी वयली जोडी आसता. हे गरजेप्रमाण वेगवेगळ्या आकारमानांचे तयार करतात. १० मिमी. रुंदायेचो फुलर १०मिमी. व्यासाचो अर्दगोलाकार दिवपाक शकता.

४) स्वेजेस : ह्याय हत्यारांची सकयली आनी वयली अशी जोडी आसता. वाटकुळो, चवकोनी, षटकोनी अशे वेगवेगळे आकार दिवपाखातीर हांचो उपेग करतात. हें हत्यार हत्यारी पोलादाचें तयार केल्लें आसून ताका घट्टपणा हाडिल्लो आसता आनी उदक दिल्लें आसता.

५) स्वेज ठोकळो : हो बिडाचो केल्लो आसून ताच्या चारय वटांनी अर्दगोल, त्रिकोनी, अर्दषटकोनी अशे आकार दिल्ले आसतात. मदेगाक वाटकुळाकार, चवकोनी आनी आयाताकृती बुराक आसतात. हाचो उपेग वेगवेगळे आकार दिवपाखातीर जाता.

६) सपाटके वा सपाटक हातोड्यो : हांचो उपेग वस्तूचो वयलो भाग निवळ वा एकसारको सपाट करपाखातीर जाता. हाचें आकारमान ७५मिमी. चौरस (वा वाटकुळाकार) आसता. सपाटक हातोड्यो कोनशांचें अंत्यरुपण करपाखातीर वापरतात.

७) पंच वा ड्रिफ्ट : धातू जेन्ना लोहारकामाक फाव अशा तापमानामेरेन येता तेन्ना तिका पंचान बुराक काडपाक येता आनी ड्रिफ्ट ह्या निमूळत्या हत्याराक हो बुराक सारको करूं येता.

८) सांडशी : लोहारकामांत तापयल्ल्यो हून वस्तू धरपाखातीर वेगवेगळ्या तरांच्या सांडश्यांची गरज आसता. वस्तूच्या आकाराप्रमाण लोहार स्वतंत्रपणान आपली सांडशी तयार करता. सर्वसादारणपणान सांडशीचे तीन प्रकार आसात. पयल्या प्रकारांत चेपट्या (सपाट), दुसऱ्या प्रकारांत पोकळ गोल आनी तिसऱ्या प्रकारांत चौरस आकाराचीं तोंडां आसतात. ह्या तोंडांचो उपेग त्या त्या आकाराच्यो वस्तू धरपाखातीर जाता.

वयर दिल्ली वेगवेगळीं हत्यारां वापरून विस्तारप, लांबाय वाडोवप, फुगोवप, मदलो भाग बारीक करप, बागोवप वा बुराक करप सारकिलीं कामां करूं येतात. ह्यो क्रिया करून सकयल दिल्ल्यो वस्तू तयार करूं येतात - आंकडो, रिबळ्यो आनी सरपळी, सांडशी, सादो पानो, चवकोनी पानो, रेंच पानो, दुतोंडी पानो, कुराड, कोयतो, विळयेचें पातें, हातोडी, सुत्रकाचे दांडे, नट, बोल्ट, छिन्नी आदी.

वितळजोडकाम (वेल्डिंग) ही लोहार कामांतली म्हत्वाची क्रिया. घडीव लोखण आनी मोव पोलाद हांचें वितळजोडकाम करपाखातीर तांच्या दोन कुडक्यांचे वयले भाग खास अशा रंगाचे जायमेरेन तापोवन मागीर एकामेकाचेर दाबतात आनी धोडायतात. हाकालागून ते कुडके इतके एकजीव जातात की ते जोडल्यात म्हणपाचें लेगीत कळना.

- कों. वि. सं. मं.

लोहिया, राममनोहर : (जल्म : २३ मार्च १९१०, अकबरपूर, जि. फैजाबाद, उत्तर प्रदेश; मरण : १२ ऑक्टोबर १९६७, दिल्ली).

भारतांतले समाजवादी चळवळींतलो एक फुडारी आनी

विचारवंत. ताच्या बापायचें नांव हिरालाल आनी आवयचें नांव चंदाबाई (चंदाबाई). भुरगेणांतच ताचे आवयक मरण आयिल्ल्यान, आजयेन आनी चुलतेन ताका ल्हानाचो व्हड केलो. बापूय हिरालाल वेवसायान वेपारी. तो काँग्रेसीचो कार्यकर्तो आशिल्लो. अकबरपूरालागसार टंडन पाठशाळा आनी विश्वेश्वरनाथ हायस्कूल हातुंतल्यान ताणें

सुरवातीचें शिकप घेतलें. धंद्यानिमतान बापूय मुंबयंत रावपाक लागून आनी थंयसावन १९२५ वर्सा राममनोहर मुंबय विद्यापिठांतल्यान मॅट्रिकेची परीक्षा पास जालो. महाविद्यालयीन शिक्षणाखातीर तो पयलीं बनारस हिंदू विश्वविद्यालयांत गेलो पूण उपरांत तें सोडून तो कलकत्याच्या विद्यासागर महाविद्यालयांत गेलो आनी १९२९ वर्सा ताणें कलकत्ता विद्यापिठाची बी. ए. पदवी घेतली. उपरांत उंचेल्या शिक्षणाखातीर निधी एकठांय करून तो पयलीं इंग्लंडाक गेलो आनी उपरांत ताणें बर्लिन विद्यापिठांत संशोधन करून अर्थशास्त्र विशयांत 'सॉल्ट अँड सिव्हिल डिस्-ओबीडिअन्स' ह्या विशयांत पीएच्.डी पदवी घेतली (१९३२).

शिकता आसतना म्हळ्यार १९२६ च्या गुवाहाटी काँग्रेस अधिवेशनांत, सुभाषचंद्र बोस आनी नेहरूचो ताचेर प्रभाव पडिल्ल्यान, तो राश्ट्रीय चळवळीकडे प्रभावित जालो. पूण जर्मनीसावन परत येतकच १९३३ वर्सा, सुरवेक ताणें बनारस विद्यापिठांत अध्यापकाचे नोकरेखातीर यत्न केलो. कांय म्हयने रामेश्वरदास बिर्लाकडे स्वीय साहाय्यकाचे काम केलें. १९३४ वर्सा जेन्ना काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापणूक जाली, तेन्नासावन ताणें आपल्या राजकीय कार्याक सुरवात केली. कार्यकारिणीचेर ताका वेंचून काडलो तशेंच 'काँग्रेस सोशॅलिस्ट' ह्या नव्या सातोळ्याचो संपादक म्हूण ताची नेमणूक जाली. लखनौच्या अरिवल भारतीय काँग्रेस अधिवेशनांत, नेहरून ताका काँग्रेसच्या परराश्ट्र विभागाचो सचिव नेमलो (१९३६ - ३८). राममनोहरान आपलें वास्तव्य अलाहाबादेक व्हेलें.

दुसऱ्या म्हाझुजांत ताणें खर झूजविरोधी आनी साम्राज्यशायेआड भुमिका घेतिल्ल्यान १९३९ वर्सा ताका अटक जाली उपरांत न्यायालयांत ताची सुटका जाली. स्वातंत्र्यापयलीं आनी उपरांतच्या काळांत मेळून ताका एकुणीस खेपे बंदखण भोगली. विंगड विंगड कारणांखातीर ताका अमेरिका, ग्रेट ब्रिटन, मियानमार (ब्रह्मदेश) आनी गोंयांतय बंदखण भोगची पडली.

१९४२ वर्साच्या छोडो भारत आंदोलनांत भूंयगत रावन ताणें अच्युतराव पटवर्धन आनी जयप्रकाश नारायण हांचेवांगडा चळवळीचें फुडारपण केलें. त्याच अदमासाक जयप्रकाश हाचेवांगडा 'आझाद दस्तारवातीर' कांय म्हयने तो नेपाळांत गेलो. थंयसावन येतकच २० मे १९४४ दिसा ताका अटक जावन, पयलीं लाहोराक आनी उपरांत आग्रा हांगा ताका बंदखणींत दवरलो. ११ एप्रिल १९४६ दिसा ताची सुटका जाली. भारताचे फाळणेक ताचो खर विरोध आशिल्लो, तरीय लेगीत १९४७ च्या हिंदू - मुस्लिम दंगलींत ताणें म. गांधी वांगडा शांतताय प्रस्थापित करपाखातीर यत्न केले. काँग्रेस अध्यक्षसयत खंयच्याच पदाधिकार्यान स्वतंत्र भारताचो पंतप्रधान जावचो न्हय अशी ताची धारणा आशिल्ली. १९४८ वर्सा काँग्रेसींतले समाजवादी विचारसरणेच्या पंगडाक घेवन तो भायर सरलो. ताणें स्वतंत्र समाजवादी पक्षाचें फुडारपण केलें. हो समाजवादी पक्ष कृषक मजदूर प्रजा पक्षांत विलीन केलो आनी 'प्रजा सोशॅलिस्ट पक्ष' अशें ताका नांव दिलें (१९५२). ह्या पक्षाचो तो महासचिव जालो. पूण तातुंतय ताचे मतभेद जाले आनी १९५५ वर्सा हैदराबादेक ताणें समाजवादी पक्षाची स्थापणूक केली. ह्या पक्षाचो तो अध्यक्ष जालो. १९५६ वर्सा तो 'मॅन्काइंड' ह्या नेमाळ्याचो संपादक जालो. फुडें होच पक्ष ७ जून १९६४ दिसा 'संयुक्त समाजवादी पक्ष' ह्या नांवान प्रजासमाजवादी पक्षांत विलीन जालो. ताचेपयलीं १९६३ त तो फरुखाबाद मतदार संघांतल्यान लोकसभेचेर वेंचून येवन निमाणेमेरेन तो लोकसभेचो सदस्य आशिल्लो. निमाणेमेरेन संसदेंतलो एक मुखेल विरोधी फुडारी म्हणूनच नामना

मेळयली. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत ताणें शेतकऱ्यांच्यो चळवळी, अंग्रेजी हटाव आंदोलन, जाती तोडो आंदोलन, गोवा मुक्ती चळवळ, हिंदी राश्ट्रभाशेचो पुरस्कार, नेपाळांतलो स्वातंत्र्य संघर्श अशा जायत्या चळवळींचें ताणें फुडारपण केलें.

लोहियान अमेरिका, जपान, श्रीलंका, इंडोनेशिया तशेंच जायत्या युरोपीय आनी आफ्रिका देशांची भोंवडी केली. १९५१ वर्सा फ्रँकफुर्ट (जर्मनी) हांगाचे पयले आंतरराश्ट्रीय समाजवादी परिशदेक तो हाजीर आशिल्लो. तशेंच १९५३ च्या रंगून हांगाचे आशियाई समाजवादी परिशदेचें आयोजन केल्लें. पूण ते परिशदेक ताका उपस्थित रावूंक मेळ्ळेंना.

लोहियावाद : विद्यार्थीदशेंतच लोहियाचेर समाजवादी विचारांचो प्रभाव पडिल्लो. ताचे विचार ताच्या अनुयायांभितर 'लोहियावाद' म्हूण वळखतात. ताचे मुखेल घटक अशे - (१) शासनांत लोकांनी चडांत चड वांटो घेवचो, तेखातीर सत्तेचें विकेंद्रीकरण करून केंद्र, राज्य, जिल्हो आनी गांव ह्या पांवड्यांवयल्या शासनयंत्रणांक स्वतंत्र अधिकार आसूंक जाय. हाकाच ताणें 'चौखंबा राज्य' हें नांव दिलें. (२) अर्थीक क्षेत्रांत, ताणें लघुउद्येग, ताका उपयुक्त अशी यंत्रसामग्री आनी स्वावलंबन हाचेर भर दिलो. ह्या धोरणाक ताणें 'अल्पप्रमाण यंत्र' अशें म्हळां. यंत्राक लागून मनीस आळशी आनी एकसुरो जावचो न्हय अशो महात्मा गांधीच्या विचारांचो ताचेर प्रभाव पडिल्लो. (३) लोहियान दादलो - बायल समानतेचो पुरस्कार केलो. तशेंच ताणें आंतरजातीय लग्न, कुटूंब नियोजन आनी हुंडोबंदी ह्या प्रागतिक विचारांचोय ताणें खूब पुरस्कार केलो. (४) स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत इंग्लीश भाशेच्या वर्चस्वाचो तो कट्टर विरोधक आशिल्लो. तेखातीर ताणें राश्ट्रभास आनी भारतीय भाशेचो सातत्यान नेट धरलो. पूण फुडें इंग्लीश विरोधी आंदोलनांतल्यान दक्षिणेंत हिंदी विरोधाचें आंदोलन उदभवलें. (५) १९६२ उपरांतच्या काळांत लोहियान काँग्रेसीक सत्तेभायरी करपाचें मुखेल ध्येय मानलें. काँग्रेसीक विरोध करपाखातीर दाव्या आनी उजव्या पंगडांतल्या सगळ्यांनी एक जावचें म्हूण ताणें खूब यत्न केले.

लोहियाचें इंग्लीश, हिंदी ह्या भाशांभशेन फ्रेंच, जर्मन ह्यो परकी भाशा तशेंच उर्दू - बंगाली ह्या भारतीय भाशांचेरय प्रभुत्व आशिल्लें. जिवितभर ताणें अन्याय आनी भ्रश्टाचाराआड खर लढो दिलो. ताणें आपले विचार व्याख्यानां, स्फुटलेख आनी ग्रंथ बरोवन मांडले. ताच्या ग्रंथांचो मराठींत अणकार जाला. कांय ग्रंथांच्यो नव्यो आवृत्त्योय आयल्यात. ताचे कांय मुखेल ग्रंथ अशे आसात - मिस्टरी ऑफ सर स्टॅफर्ड क्रिप्स (१९४२), अस्पेक्ट्स ऑफ सोशॅलिस्ट पॉलिसी (१९५२), व्हिल ऑफ हिस्ट्री (१९५५), विल - पॉवर अँड अदर रायटिंग्ज (१९५६), गिल्टी मॅन ऑफ इंडियाज् पार्टिशन (१९६०), मार्क्स, गांधी अँड सोशॅलिझम (१९६२), इंडिया, चायना अँड नॉर्दर्न

फ्रॉटिअर्स (१९६३), द कास्ट सिस्टीम (१९६४), इंटरव्हल ड्युअरिंग पॉलिटिक्स (१९६५), फ्रॅन्मेन्स ऑफ वर्ल्ड माइंड (१९६६), वाल्मीकी और वसिष्ठ, क्रांती के लिये संघटन हे ग्रंथ प्रसिद्ध आसात. नेमाळ्यांनी उजवाडा आयिल्ल्या ताच्या कांय स्फुटलेखांचे मराठी अणकार श्रीमती इंदुमती केळकर आनी श्रीपाद केळकर हांणी अन्तहीन यात्रा, ललित लेणी (१९६९), दोन हत्यारे सत्ताघान्यांची : भाषा आनी जाति (१९७१) ह्या नांवांनी उजवाडा हाडल्यांत. हालीं ताचे आनीक कांय स्फुटलेख समता आनी समृद्धी (१९७७), भारतीय शिल्प (१९८१), मार्क्सवाद - समाजवाद (१९८१), अल्प प्रमाणयंत्र (१९८४), नर - नारी (१९८४), शेती - शेतकरी - भूसेना (१९८४), जातिप्रथेचो तुरुंग (१९८४) ह्या शिर्षकांनी मराठींत उजवाडा आयल्यात.

संसदीय लोकशायेंतलो एक जबरदस्त विरोधी फुडारी म्हूण लोहियाचें नांव मानान घेवप जाता. ३० सप्टेंबर १९६७ दिसा दिल्लीच्या विलिंग्डन नर्सिंग होम हॉस्पिटलांत अष्टीला ग्रंथीची (Prostate Gland) शस्त्रक्रिया ताचेर केली. तेउपरांत कांय दिसांनीच ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

लौए, माक्स टेओडोर फेलिक्स फोन : (जल्म : ९ ऑक्टोबर १८७९, फाफनडॉर्फ; मरण : २४ एप्रिल १९६०, बर्लिन).

जर्मन भौतिकीविज्ञ. १८९८ त शाळेंतलें शिक्षण सोंपल्याउपरांत ताणें एक वर्स लश्करांत काम केलें. उपरांत स्ट्रॅसबर्ग विद्यापिठांत गणित, भौतिकी आनी रसायनशास्त्र ह्या विशयांचो अभ्यास केलो. १९०२ वर्सा बर्लिन विद्यापिठांत माक्स प्लांक हाच्या हातासकयल काम करून १९०३ वर्सा ताणें डॉक्टरेट पदवी मेळयली. १९०५ वर्सा बर्लिन हांगाच्या इन्स्टिट्यूट फॉर थिऑरिटिकल फिजिक्स हे संस्थेंत माक्स प्लांक हाचो सहाय्यक म्हूण ताची नेमणूक जाली.

१९०६ त विद्यापिठीय अध्यापक पदवी प्राप्त जाल्याउपरांत १९०९ वर्सा म्यूनिक विद्यापिठाचो तो अध्यापक जालो. थंय ताणें प्रकाशकीय, उष्मागतिकी आनी सापेक्षता सिध्दांत ह्या विशयांचें अध्यापन करून १९१२ वर्सा झुरिक विद्यापिठांत आनी १९१४ वर्सा फ्रँक फुर्ट हांगा भौतिकीचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९१६ त ताणें बुर्जवर्ग विद्यापिठांत युध्द विशयक संशोधन कार्य केलें. बर्लिन विद्यापिठांत १९१९ वर्सा भौतिकीच्या अध्यापक पदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९४३ मेरेन तो ह्या पदार आशिल्लो. बर्लिन - डालेम हांगा स्थापन जाल्ल्या कैंसर विल्हेम इन्स्टिट्यूट फॉर थिऑरिटिकल फिजिक्सांत फौन लौए दुसऱ्या संचालक पदाचेर आनी फुडें हे संस्थेचो तो उपसंचालक जालो. १९४६ त गर्टिंगेन हांगाच्या माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूटाचो कार्यकारी संचालक आनी त्या विद्यापिठाचो प्राध्यापक आसलो. १९५१ वर्सा बर्लिन - डालेम हांगाच्या माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूट फॉर रिसर्च

इन फिजिकल केमिस्ट्री हे संस्थेचो संचालक आशिल्लो. तो १९५८ वर्सा निवृत्त जालो.

१९१२ त ताणें क्ष-किरणांच्या विवर्तनाचो सोद लायलो. बर्लिन विद्यापिठांत आसतना अतिसंवाहकतेविशीं ताणें केल्लो म्हत्वाचो वावर फुडें एफ लंडन आनी एच् लंडन हांच्या अतिसंवाहकता सिध्दांताखातीर उपेगी थारलो. पुंजसिध्दांत, कॉम्पटन परिणाम, अणूचें विघटन ह्या संबंदीं संशोधन आनी बर्लिनच्या इन्स्टिट्यूट फॉर थिऑरिटिकल फिजिक्स हे संस्थेंत माक्स प्लांक हाच्या एट्रॉपी हे संकल्पनेचो उपेग करपासंबंदीं म्हत्वाचें कार्य केलां.

१९४४ - ४५ वर्सा ताणें भौतिकीचो इतिहास ग्रंथरुपान बरयलो. ताच्यो चार आवृत्त्यो घेवनूय सात भासांनी तांचीं भाशांतरां जाल्यांत. १९०७ वर्सा ताणें सापेक्षता सिध्दांताच्या उपयोजनाचेर सात निबंद उजवाडायले. १९११ वर्सा मर्यादित सापेक्षता सिध्दांताचेर आनी १९२१ वर्सा व्यापक सापेक्षता सिध्दांताचेर ग्रंथ बरयलो. १९३७-४७ ह्या काळांत ताणें अतिसंवाहकता ह्या विशयाचेर १ ग्रंथ आनी १२ निबंद बरोवन उजवाडायले.

क्ष-किरण विवर्तनाच्या (क्ष-किरण) सोद लायिल्ल्याखातीर ताका १९१४ वर्साचें भौतिकीचें नोबॅल पारितोशिक फावो जालें. ह्याशिवाय बॉन स्टेटगार्ट, म्यूनिक, बर्लिन, मॅचेस्टर आनी शिकागो ह्या विद्यापिठांच्यो डॉक्टरेट पदव्यो तशेंच लँडेनबर्ग पदक, माक्स प्लांक पदक, कलकत्याचे इंडियन अँसोसिएशनचें भांगरा पदक हे सन्मान फावो जाले.

तो बर्लिनची अँकडेमी ऑफ सायन्स, रशियन अँकडेमी, अमेरिकन फिजिकल सोसायटी, लंडनची रॉयल सोसायटी ह्या मान्यवर संस्थांचो वांगडी आसलो. १९४८ त तो इंटरनॅशनल युनियन ऑफ क्रिस्टेलोग्राफी ह्या संघटनेचो सन्माननीय अध्यक्ष आसलो.

ताचें हें सगळें कार्य *Gesammelte Schriften und Vortrage* ह्या शिर्षकाच्या तीन खंडांनी १९६१ वर्सा संग्रहित केल्लें आसून तातूंत ताचें आत्मचरित्रय आसा.

ताणें लायिल्ल्या क्ष-किरणांच्या सोदाक लागून शास्त्रज्ञान स्फटिकाचे संरचनेचो अभ्यास करपाक आनी आधुनिक इलेक्ट्रॉनिकांतल्या घन अवस्था भौतिकी ह्या म्हत्वाच्या क्षेत्रांची सुरवात जाली.

- कों. वि. सं. मं.

ल्यूइस, सिंक्लेअर : (जल्म : ७ फेब्रुवारी १८८५, सॉकसेंटर, मिनेसोटा, अमेरिका; मरण : १० जानेवारी १९५१, रोम).

अमेरिकन कादंबरीकार. ताचें पुराय नांव हॅरी सिंक्लेअर ल्यूइस. १९०७ वर्सा येल विद्यापिठांतल्यान ताणें पदवी घेतली. कांय वर्सां ताणें पत्रकार म्हणून काम केलें. न्युयॉर्कांतल्या कांय प्रकाशनसंस्थांनीय ताणें नोकरी केली.

नामनेचो समाजवादी अमेरिकन कादंबरीकार अटन

सिंक्लेअर आनी अमेरिकन समाजाचेर खर टीका करपी पत्रकार, समीक्षक आनी निबंदकार, हेन्री ल्यूइस मॅकेन हांचो ताचेर खूब प्रभाव पडलो. ल्यूइसान विसांवयर कादंबऱ्यो बरयल्ल्यो. १९१४ वर्सा ताची अवर मिस्टर रेन ही पयली कादंबरी उजवाडा आयली. ते उपरांत ताच्यो द ट्रेल ऑफ द हॉक (१९१५), द इनोसंट्स (१९१७), द जॉब (१९१७) ह्यो कादंबऱ्यो उजवाडा आयल्यो, पूण मेन स्ट्रीट (१९२०) ही ताची पयली जैतीवंत कादंबरी. हे कादंबरींत मिनेसोट्यांतल्या एका गांवांत कॅरल मिलफर्ड हे तरनाटेचो जाल्लो घुस्मटमार ताणें प्रभावितपणान मांडला. आर्विल्ल्या अमेरिकन समाजांतल्या अडचणींचें वास्तववादी आनी औपचारिक चित्रण ताणें आपल्या बऱ्याचशा कादंबऱ्यांनी केलां, देखीक व्यापारी वृत्ती (बॉबिट, १९२२), वैद्यकीय वेवसायांतल्यो अपप्रवृत्ती (अॅरोस्मिथ, १९२५), धर्माच्या क्षेत्रांतलीं ढोंगीपणां (एल्मर गॅट्टी, १९२७), अमेरिकेंतल्या गिरेस्तांचें जग आनी तातुंतलें रितीपण (डॉइसवर्थ, १९२९) अशे विंगड विंगड विशय ताणें आपल्या कादंबऱ्यांनी हाताळ्ळे. वर्ल्ड सो वाइल्ड (१९५१) ही ताची निमणी कादंबरी ताच्या मरणाउपरांत उजवाडा आयली. हाताळिल्ल्या अडचणींचो खोलायेन अभ्यास करून तो आपल्यो कादंबऱ्यो बरयतालो.

१९३० वर्सा ताका नोबॅल पुरस्कार दिवन ताचे साहित्यसेवेचो भोवमान केलो. नोबॅल पारितोशिक मेळोवपी तो पयलो अमेरिकन साहित्यिक.

- कों. वि. सं. मं.

ल्यूथर, मार्टिन : (जल्म : १० नोव्हेंबर १४८३; मरण : १८ फेब्रुवारी १५४६).

सोळाव्या शेंकड्यांतलो प्रसिद्द ख्रिस्ती धर्मसुदारक आनी प्रॉटेस्टंट पंथाचो संस्थापक. मार्टिन ल्यूथर ही अस्तंती संस्कृतायेंतली

आनी किरिस्तांव समाजांतली एक म्हत्वाची व्यक्ती. ताच्या लिखाणांत फकत धर्मसिध्दांतांचोच अभ्यास केल्लो नासून, तातूंत विंगड विंगड भौशिक, अर्थीक आनी राजकीय विचार सांपडटात. तो एक खाणकामदाराचो चलो. ताचें मुळावें शिक्षण मॅस्फिल्डच्या लॅटीन स्कूलांत जालें. थंय ताणें मूळाव्या शिक्षणावांगडा बायबलाचोय अभ्यास केलो. १५०१ त

जर्मनच्या प्रसिद्द एटफर्ट विद्यापिठांतल्यान तो कला विशय घेवन

मॅट्रिक जालो. उपरांत त्याच विद्यापिठांतल्यान १५०५ त तो एम्.ए. जालो. धर्मशास्त्र हो ताचो मुखेल विशय आशिल्लो. शिकता आसतनाच तो धर्मशास्त्रांत इतलो निपूण आशिल्लो की ताचे सांगाती ताका अडेनांवान तत्त्वज्ञ म्हण्टाले. आपलो पूत वकील जावचो अशी ताच्या बापायची (हॅन्स) इत्सा आशिल्ली. पूण मार्टिनान आपले संमतीबगर तत्त्वगिन्यान विशय घेतला म्हूण कळटकच ताका खूब दुख्ख जालें. मार्टिन ल्यूथरान पाद्रीपणाची दिक्षा १५०६ त पुराय करून, १५०७ त तो रितसर धर्मोपदेशक जालो. मुखार प्रगत धर्मसिध्दांताचो अभ्यास करपाखातीर तो विटेनबर्ग विद्यापिठांत गेलो. उपरांत जर्मनींतल्या सॅक्सन ह्या संस्थानांत विटेनबर्ग शारांतूच तो तत्त्वगिन्यान आनी अध्यात्मशास्त्र शिकपाक लागलो. ताची शिकपाची एक खाशेली तरा आशिल्ली, जाका लागून ताणें साबार विद्यार्थी जोडले. ताचें व्याख्याण आयकुपाक हजारांनी विद्यार्थी तशेंच नागरीक एकठांय जावपाक लागले. धर्मसंस्थेंत वावुरतना थंयचे साबार धर्माभायले गैरप्रकार पळोवन तो अस्वस्थ जालो. शिकता आसतनाच मार्टिन ल्यूथरान आपलें खाशेलें अशें एक तत्त्वगिन्यान सोदून काडलें.

मार्टिन ल्यूथरच्या मतान ईश्वर हो सर्वशक्तीमान, सर्वव्यापी, सगळ्यांचो त्राता आनी सर्वज्ञ आसा. मनीस फकत श्रध्देन मुक्त जावंक पावना, तेखातीर ताका तप, उपासना हांचीय गरज ना. ईश्वर आनी मनीस हांचेमदीं धर्मगुरू वा धर्मसंस्थांचीय कांय गरज ना अशें ताणें प्रतिपादन केलें. पोप हो सामान्य मनशांपरस उच्च आसून ताणें घालून दिल्ले कायदे वा पद्दत बिनचूक आसता. असल्या सगळ्या श्रध्दांक ल्यूथरान खर विरोध केलो. पोपान केल्ले सगळे कायदे लोकांक लुबाडून आपलें स्थान घट्ट करपाखातीर आसता अशें ताणें लोकांक सांगलें. १५१६च्या सुमाराक पोप, धावो लिओ हाणें रोमच्या चर्च बांदकामाक आदार करप हें व्हड सत्कृत्य आशिल्ल्याचें जाहीर करून, पापाचे शिंदोळे उडिल्ल्या मनशांकडल्यान घसघशीत रक्कम घेवन पापविमोचनाचीं पत्रकां वांटपाचो वावर सुरू केल्लो, तेन्ना पोपाक विरोध करपाची एक बरी संद ल्यूथराक मेळ्ळी. पोपाचो प्रतिनिधी पापविमोचन पत्रकां घेवन जर्मनींत गेल्लो तेन्ना ल्यूथरान ताच्याआड बंड उबारलें. उपरांत पापविमोचनासंबंदाचीं तत्त्वां आनी तेविशींचो वेव्हार हे संबंदींचें आपलें ९५ आक्षेपांचें एक पत्रक करून ताणें तें विटेनबर्ग इगर्जेच्या दारार लायलें. त्या पत्रकांत ताणें पोपाचो सुवार्थ उक्तायल्लो. हाका लागून उपरांत ल्यूथर आनी पोप हांच्यांत व्हड संघर्श सुरू जालो. १५२०त, ल्यूथर हो पारखंडी आनी धर्मशत्रू आशिल्ल्याचें पोपान जाहीर केलें, तशेंच ताका खंयच्याच राजान आलाशिरो दिवचो न्हय अशेंय फर्मान काडलें. पूण सॅक्सनीच्या फ्रेडरिक राजान ताका आपलो तेंको दिलो. उपरांत ल्यूथर थंयच्यान धर्माआड आवाज उठोवपाक लागलो. पोपाक प्रतिकार करपाचें कार्य ल्यूथरा पयलीं साबार लोकांनी हातांत घेतिल्लें. पूण पोपाक व्हडा

नेटान रूब काळमेरेन आनी परिणामकारक विरोध ल्यूथरानूच केलो. हाका लागून ल्यूथराक प्रॉटेस्टंट पंथाचो संस्थापक मानतात.

प्रबोधनाच्या आंदोलनान युरोपांत वैचारिक आनी बौध्दीक स्वातंत्र्याचें तशेंच वैज्ञानीक नदरेन एक नवें युग सुरू जालें. मार्टिन ल्यूथर आनी हेरांनी केल्ल्या धर्मसुदारणेच्या आंदोलनाकूय प्रबोधन इतिहासांत रूब म्हत्वाची सुवात लाबल्या. मार्टिन ल्यूथरा फाटल्यान लेगीत धर्मसुदारणेचें आंदोलन चालूच उरलें. मार्टिन ल्यूथर हाणें धर्मशास्त्राचेर बरयल्लीं पत्रकां, संवाद, प्रवचनां आनी ताणें रचिल्ल्या कांय प्रार्थनांचें आजुनूय व्हडा प्रमाणांत वाचप जाता. ताणें बायबलाचें जर्मन भाशेंत केल्लें भाशांतर ही आधुनिक जर्मन भाशेची सुरवात आसा अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

ल्वॉफ, आंद्रे : (जल्म : ८ मे १९०२ आयनेल - शॅतो).

फ्रेंच जीववैज्ञानिक. सूक्ष्मजंतुविलयन हे प्रक्रियेच्या आकलनांत ताणें म्हत्वाचें कार्य केलां. ताचें शिक्षण पॅरिस विद्यापिठांतल्यान जाल्याउपरांत १९२१ वर्सा ताणें सैम विज्ञानाची (निसर्गविज्ञानाची) पदवी घेतली. १९२७ वर्सा एम्.डी. आनी १९३२ वर्सा सैमविज्ञानाची पीएच्.डी. ही पदवी मेळयली.

पदवीधर जाल्याउपरांत १९२१ वर्सा तो पाश्चर इन्स्टिट्युटांत दाखल जावन थंय ताणें १९२५ - २९ मेरेन सहाय्यक आनी १९२९ - ३८ मेरेन प्रयोगशाळेचो मुखेली, १९३८ - ६८ सूक्ष्मजैव शरीरक्रियाविज्ञान विभागाचो मुखेली, १९५९ - ६८ पॅरिस विद्यापिठांत सूक्ष्मजीवविज्ञानाचो प्राध्यापक आनी १९६८ - ७२ तो व्हीलइवीक हांगाच्या कॅन्सर रिसर्च इन्स्टिट्युटाचो मुखेली, १९६६ - ७८ ह्या काळांत सूक्ष्मजैव शरीरक्रियाविज्ञान ह्या इन्स्टिट्युटाच्या संचालक मंडळाचो वांगडी आसलो.

सद्या तो इंटरनॅशनल अॅसोसिएशन ऑफ मायक्रोबायॉलॉजिकल सोसायटीचो अध्यक्ष आनी वैद्यकीय शास्त्राचें संघटन करपी आंतरराष्ट्रीय समितीचो वांगडी आसा.

सुरवातीक ताणें फ्लॅजेलेट प्राण्यांमदले वृद्धि - घटक आनी सिलिएट प्राण्यांतले वृद्धि - घटक, कार्यक्षम आनी शरीरक्रियावैज्ञानिक विकास, हीमोफायलस इन्फ्ल्यूएंझी ह्या सूक्ष्मजंतूक गरज आशिल्ल्या कोझायमेज ह्या घटकाचें अभिज्ञान आनी ताच्या सूक्ष्मजंतूंतल्या शरीरक्रिया वैज्ञानिक कार्यासंबंदीं संशोधन करून, प्रोटोझोआंच्या आकार जननांचो अभ्यास ह्या प्राण्यांत केंद्रक बाह्य अनुकरण जाता असो सोद लायल्या उपरांत सूक्ष्मजंतुविलयना संबंदीं संशोधन केलें.

उपरांत ताणें पोलिओच्या व्हायरसासंबंदीं अभ्यास करून प्राथमिक संसर्गाच्या (विकासांत) अविशिष्ट घटक म्हत्वाचें कार्य करतात अशें दाखोवन जीवनसत्त्वां सूक्ष्मजीवाचे बाबतींत वृद्धि घटक

आनी कोएंझाइम अशें दोट्टी कार्य करतात असोय सोद लायलो.

१९६५ वर्सा रेणवीय जीवविज्ञानांतल्या कार्याखातीर ताका १९६५ वर्साचें वैद्यक वा शारिरक्रियाविज्ञान विशयाचें नोबॅल पारितोशिक फावो जालें. हाचेशिवाय शिकागो, ऑक्सफर्ड, ग्लासगो आनी लूव्हॉ ह्या पिद्यापिठाच्यो सन्माननीय पदव्यो तशेंच, फ्रांसाच्या अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसची वेगवेगळीं पांच पारितोशिकां, अॅकॅडेमी ऑफ मेडिसीनचें बार्ब्ये पारितोशिक, रॉयल नेदलँड्स अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचें लेव्हेनवूक पदक, ब्रिटीश बायोकेमिकल सोसायटीचें कीलीन पदक, आइन्स्टाइन पुरस्कार हे सन्मान फावो जाले.

हाचेशिवाय ते सोसायटी फॉर जनरल मायक्रोबायॉलॉजी, अमेरिकेची नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेस, लंडनची रॉयल सोसायटी, रशियाची अॅकॅडेमी ऑफ मेडिसीन ह्या मान्यवर संस्थांचो तो वांगडी आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

ल्हासा : तिबेटांतलें एक पवित्र स्थळ आनी तिबेटाचें राजपाटण. आग्नेय तिबेटांतल्या हिमालय पर्वतीय प्रदेशांत सुमार ३६०० मी. उंचायेचेर, ल्हासा ब्रह्मपुत्रेच्या ल्हासा फांट्याचे दर्यादेगेर वसलां. 'ला पास' ह्या बोलिव्हियेच्या राजपाटणाउपरांत संवसारांतलें सगळ्यांत उंचावयलें हें दुसऱ्या क्रमांकाचें राजपाटण.

राजा साँगत्सेन गाम्पो हाच्या पुर्वजांनी ४००च्या सुमाराक ल्हासाची स्थापणूक केली अशें म्हण्टात. साँगत्सेन गाम्पो हाचे राजवटींत तिबेटांत बौध्द धर्माचो चड प्रसार जालो. जोरवांगचें प्रसिद्द देवालय आनी पोलाला राजवाड्याचें बांदकाम ताचेच राजवटींत सुरू जाल्लें. तिबेटी राज्यकर्त्यांचें कांय शेंकडे ल्हासा हें मुखेल केंद्र तशेंच भिक्षू आनी लामा हांची मुखेल आलाशिऱ्याची सुवात आशिल्ली. णवव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत चिनाच्या थांग राजवंशाच्या सैन्यान ल्हासा शाराचेर जैत मेळयलें. ह्याच शेंकड्यांत ल्हासा तिबेटाचें राजपाटण जालें. ८४२त तिबेटच्या राजाची हत्या जाल्या उपरांत राजपाटण म्हूण ल्हासाचें म्हत्व उणें जायत गेलें. फुडल्या कांय शेंकड्यांत आध्यात्मिक आनी धर्मीक नदरेन ल्हासा शाराक परतून म्हत्व मेळून तिबेटांतलें राष्ट्रीय आनी धर्मीक केंद्र म्हूण ताका प्रसिद्दी मेळ्ळी. १६४२त ल्हासा शाराक केंद्र शासनाचें मुखेल स्थळ म्हूण म्हत्व मेळ्ळें. पांचव्या दलाई लामाचे राजवटींत पोताला राजवाड्याचें बांदकाम पुराय जालें. तेन्नासावन लामांचें ल्हासा हें मुखेल केंद्र जालें. १९०४त कर्नल फ्रांसिस यंगहजबंड हो ल्हासाक येवपी पयलो युरोपी मनीस. ताचे आदीं ल्हासाक वचपाक युरोपी लोकांक बंदी आशिल्ली. १९११त चिनी लोक तिबेटांत रिगले, तेन्ना ल्हासा ही लामापंथीयांची मुखेल सुवात आशिल्ली. थंयची अर्द्यावयर लोकसंख्या लामा भिक्षूक आनी तांच्या अनुयायांची आशिल्ली. १९५९त

चिनाम तिबेट हातासून मठाची सत्ता काबार केली. तेन्ना थंय सत्तेर आशिल्लो दलाई लामा ल्हासासावन पळून वचून ताणें भारतांत आलाशिरो घेतलो. दलाई लामाचो पोताला राजवाडो ल्हासांत आशिल्ल्यान त्या राजवाड्याक 'पॅलेस ऑफ द गॉड्स' अशें म्हण्टात. चिनाच्या शेकातळा थंयच्या भिक्षूकांची संख्या आनी प्रभाव खूब उणो जालो. साबार मठ आनी संस्था बंद पडल्यो. चिनी सत्ता येवचे आदीं वेपारी मार्गांनी ल्हासाचो भारत, नेपाळ, चीन आनी भूतान हांचेकडेन वेपार चलतालो. आयज लेगीत ल्हासा हें तिबेटांतलें मुखेल वेपारी केंद्र आसा. ह्या शारांत साबार मठ, देवळां आनी आश्रम आसात. हाकालागून ल्हासाची पवित्र सुवात म्हूण म्हत्व वाडलां.

- कों. वि. सं. मं.

वंगभंग चळवळ : लॉर्ड कर्जन हाणें बंगाल फाळणेचो निर्णय जाहीर केल्या उपरांत ब्रिटीश राजवटीच्या धोरणाआड जाल्ली चळवळ. वंगभंग ही भारताचे स्वातंत्र्य चळवळींतली एक म्हत्वाची चळवळ. ब्रिटिशांच्या तेंपार बंगाल प्रांत, हो सद्याचें अस्तंत बंगाल, बांगलादेश, बिहार आनी ओरिसा राज्य मेळून तयार जाल्लो. ह्या व्हड प्रांताची प्रशासनाचे सोयीखातीर फाळणी कशी करची हाचेर सुमार धा वर्सां भासाभास चलताली. निमाणेकडेन ही फाळणी राजकीय हिताखातीर करपाचें थारलें. १८८५ त भारतीय काँग्रेसची स्थापना केल्या उपरांत ताचे वांगडी ब्रिटिशांचे राजवटीक विरोध करीत रावले. काँग्रेसींत बंगालच्या सुशिक्षित तरणाट्याचो चड आस्पाव आशिल्लो. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक संयुक्त बंगाल ही एक व्हड शक्त आसा हें ब्रिटीश राज्यकर्त्यांक बेस बरें खबर आशिल्लें. बंगालची फाळणी केल्ल्यान ती व्हड शक्त वाटून वतली आनी साम्राज्यविरोधी शक्तय अशक्त जातली हाची तांकां म्हायती आशिल्ली. सुरवेक १९०३ तल्या पत्रकावरीं उदेंत बंगालाचे चितगाँंग, मैमनसिंग आनी टिपेरा हे तीन जिल्हे आसामाक जोडपाची येवजण तयार केली. हें पत्रक भायर येतकच बंगालच्या कांय लोकांनी ताका विरोध केलो. हो विरोध व्हडलोसो प्रभावी नाशिल्लो. देखून देड वर्सा उपरांत सबंद बंगालचीच फाळणी करपाचो निर्णय ब्रिटिशांनी घेतलो. ह्या वेळार ब्रिटिशांक खर विरोध जावपाक लागलो. ह्या निर्णयाक विरोध करपाखातीर बंगालांतूच न्हय तर भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतांनी शेंकड्यांनी सभा जाल्यो. सत्तर हजार बंगाली लोकांच्या सद्यांचें फाळणी निशेधाचें निवेदन लंडनांत ब्रिटीश शासनाक सादर केलें. बंगाल फाळणेचो लॉर्ड कर्जन होच मुखेल शिल्पकार आशिल्लो. उदेंत बंगालच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी भोंवडी करून तो थंयच्या साबार मुसलमानांक मेळ्ळो. वेगवेगळ्या जाहीर सभांत फूस लावणी भाशणां करून, उदेंत बंगाल - आसामच्या नव्या प्रांतांत मुसलमानांची प्रभावी बहुसंख्या आसतली आनी तें तांकां फायदेशीर थारतलें अशें सांगतालो. तेखातीर ढाक्काच्या नवाबांक

ताणें सरकारा विजेतल्यान रीण दिवन तांकांय आपले फुडें घेतले. उपरांत ते नवाब मुसलमानांक आपल्या फायदे पटोवन दिवपाक लागले. ऑगस्ट १९०५ त फाळणेचो निर्णय घोशीत केलो. ह्या घोशणा पत्रकांत नव्या उदेंत बंगालांत १ कोटी २० लाख हिंदू आनी १ कोटी ८० लाख मुसलमान लोकांचो राबितो आसतलो अशें घोशीत केल्लें. अशे रितीन उदेंत बंगालांत हिंदू धर्मीक अल्पसंख्ये जाले, जाल्यार नव्या अस्तंत बंगालांत सगळे बंगाली भाशीक अल्पसंख्ये जाले. फाळणेच्या निर्णयाक विरोध करपाखातीर ७ ऑगस्ट दिसा टाउन हॉलच्या वाठारांत नागरीकांची व्हड सभा भरली. हातूंत विद्यार्थ्यांचोय आस्पाव आशिल्लो. हे सभेंत स्वदेशी आनी बहिश्काराच्यो कार्यावळी एकमुखान मान्य जाल्यो. १६ ऑक्टोबर दिसा फाळणी येवजण चालींत आयली. त्या दिसा पुराय प्रांतांत सुतक पाळ्ळें. बंगाली लोकांत एकी आसा हें दाखोवपाखातीर भौशिक रक्षाबंधनाचे सुवाळे मनयले.

फाळणेची येवजण चालीक लायल्या उपरांत बहिश्काराच्या कार्यावळींक नेट आयलो. जायत्यो ब्रिटीश गिरणी बंद पडल्यो. बंगाल आनी भारताच्या हेर प्रांतांनीय आंदोलनां सुरू जालीं. खबरांपत्रांतल्यान सरकाराचेर टिका जायत रावली. सप्टेंबर १९०५ त गो. कृ. गोरवले इंग्लंडाक वचून थंयच्या मुखेल्यांक मेळ्ळो. ताणें थंय साबार सभांतल्यान भाशणां दिवन फाळणी रद्द करपाखातीर खूब यत्न केले. पूण ताचो कांयच उपेग जालो ना. १९०६ त ब्रिटनांत नवें सरकार सत्तेर आयल्या उपरांत लेगीत फाळणेचो निर्णय रद्द जालोना. देखून स म्हयन्यांनी गोरवले परतून इंग्लंडाक वचून भारतमंत्री लॉर्ड मोर्ले हाचेकडेन फाळणेसंबंदीं भासाभास करपाक लागलो. पूण मोर्लेन कसलोय निर्णय घेवचे आदीं पयलीं ताका प्रांतांतलें वातावरण शांत करपाक लायलें. वंगभंग चळवळीक नेट आयलो, तशें ब्रिटीश सरकारान देशभर दडपशाय सुरू केली. हाका लागून देशांतलें वातावरण आनीक इबाडलें. देशांतल्या सगळ्या जहाल फुडाऱ्यांक बंदखणीची ख्यास्त जावपाक लागली. ल्हान ल्हान क्रांतीकारी पंगडूय वयर सरपाक लागले. क्रांतीकारी प्रचार करपी खबरापत्रकांच्या संपादकांकूय कडक ख्यास्त जावपाक लागली. संपादकांक खर ख्यास्त दिवपी कलकत्याचे मॅजिस्ट्रेट किंग्जफर्ड हाचे गाडयेचेर क्रांतिकारांनी ३० एप्रिल १९०८ दिसा बाँब हल्लो केलो. पूण ते गाडयेंत बॅरिस्टर कॅनडीचें कुटुंब आशिल्लें. तातुंतल्या दोगांक मरण आयलें. हे घडणुकेखातीर खुदीरामाक दोशी थारावन ताका गोळार चडयलो. ताचो वांगडी प्रफुल्ल चाकी हाणें आपल्याचेरूय गुळी घालून आत्मबलीदान केलें. वंगभंग चळवळीचो म्हत्वाचो परिणाम म्हळ्यार काँग्रेसींतल्या जहाल पंगडाक चड प्रसिद्दी मेळ्ळी.

जून १९०८ त ब्रिटीश पार्लमेंटांत हिंदुस्थानचे परिस्थितीचेर भासाभास जाल्ली तेन्ना बंगालाचे फाळणेक लागुनूच भारतांत वंग

वंशवाद

निर्माण जालां, हाचेर चडशा वांगल्यांनी मर दिल्लो. हाका लागून १९११ त जावन भारत भेटेवेळार बादशाह पंचम जॉर्ज हाणें हिंदुस्थानांत आनी लॉर्ड मोर्ले हाणें ब्रिटीश पार्लमेंटांत फाळणी रद्द जाल्ल्याचें घोशित केलें. फुडाराक, भारत स्वतंत्र जातकच, भारत आनी पाकिस्तान अशी अखंड भारताची फाळणी जाले उपरांत अखंड बंगालचो उदेंत वाठार उदेंत पाकिस्तान म्हण पाकिस्तानाचो वांटो जालो आनी अस्तंत बंगाल भारत राश्ट्राचें एक राज्य (बंगाल राज्य) जालें. उदेंत पाकिस्तान अखंड पाकिस्तानांतल्यान भायर पडले उपरांत (१६ डिसेंबर १९७१), उदेंत पाकिस्तानाचें बांगलादेश हें नांव धारण करून स्वतंत्र राश्ट्र निर्माण जालें.

- कों. वि. सं. मं.

वंशवाद : वंशीक गुणधर्मांचेर आदारीत एक पारंपारीक विचारसरणी. अनुवंशीक कुडीचीं लक्षणां आनी व्यक्तीमत्वांतले गुणदोश हांचे मदलो संबंद दारवोवपी कार्यकारणभाव दारवोवपी एक सिध्दांत. मनशाची बुध्दीमत्ता आनी कार्यक्षमता ही ताका वंशीक परंपरेन मेळिल्ली आसता अशें हो सिध्दांत प्रतिपादन करता. तेखातीर थारावीक अशा वंशांत जल्माक आयिल्लीं मनशां थारावीक अशे गुणदोश जल्मावांगडाच घेवन येतात. तेखातीर अमुकच एका वंशांतलीं मनशां दुसऱ्या अमुकच एका वंशांतल्या मनशांपरस वेगळीं जावप स्वभावीक आसा. हातुंतल्यानच फुडें वंशीक भेदाभेदाची आनी वंशीक उच्च - निचतेची कल्पना मुखार आयली.

वंशवादाची बसका जीवशास्त्र आनी समाजीक शास्त्र अशा दोन शास्त्रांचेर आदारीत आसा. जिवशास्त्राप्रमाण थारावीक मनीस गटांत कात, दोळे, केंस, हांचो रंग, तशेंच कांय अवयव विशेश करून दोळे, नाक, कान, ओंठ, केंस हाचे प्रकार आनी मापां तशेंच संबंद कुडिचें माप समान मेळटात. तशेंच धर्म, भास, रिती - रिवाज, कुटूंब पद्दत आनी समाजीक परिसर हांचो मनशाच्या वर्तनाचेर आनी पर्यायान गुणधर्मांचेर प्रभाव पडटा आनी म्हणून थारावीक समाजीक परिस्थितांत वाडिल्लो वा उरिल्लो मनीस थारावीक गुणदोश क्षमता तशें बुध्द क्षमता बाळगिता. म्हणून समाजीक परिस्थितीचो फरक स्वभाव क्षमता फरक घडोवपाचो संभव दिसता.

वंशवादाचे परंपरीक विचारसरणेक चार्ल्स रॉबर्ट डार्विनच्या उत्क्रांती वादांत बरीच चालना दिली आनी तेन्नाच्यान वंशउच - निचतेचे संकल्पनेक जलप्राप्त जालें. फुडें र्वुबशा वंशीक श्रेश्ठत्वाच्या पुरस्कर्त्यांनी डार्विनच्या उत्क्रांती वादाचेर आदारीत वंशवादाक चालना दिली. जोझेफ आर्तियोर त काँत गुदिल्हो (१८१६ - १८८२), हॉस्टेन स्टिव्हर्ड चॅंबर लँड, लुडव्हिक व्हुल्मान, एच्. एफ. के. गुथूर (जर्मनी), लॉथोक स्टोर्डव्ह, मॅडीसन ग्रँट (अमेरिका), चार्ल्स किंजली, रडयर्ड किपलींग (इंग्लंड) हे वंशवादचो सिध्दांत मांडपी कांय मुखेल

विचारवंत लेखक.

वंशवादाचे विचारसरणेन संवसारभर आपलो असो एक इतिहास घडयला. वंशवादाच्या सिध्दांताचो आदार घेवन कांय जाणांनी उच्च - निचतेचो कस लावन समाजीक, अर्थीक तशीच राजकीय असमता प्रस्थापित केली. ग्रीक आनी रोमन साम्राजांतली गुलामगिरी, १७ ते १९ व्या शेंकड्यामेरेनची युरोपी राश्ट्रांचो वसाहतवाद, अमेरिकेंतल्या गोऱ्या - काळ्या (निग्रो) लोकांमदलो वंशभेद, जर्मनींतलें हिटलर प्रणीत ज्यू हत्याकांड आनी दक्षीण आफ्रिका प्रजासत्ताकांतल्या ब्रिटीश राजकर्त्यांचो वर्णद्वेष हीं वंशवादांतल्यान निर्माण जाल्लीं समाजीक अरिस्तां आसात. ह्या अरिस्तांनी मानवी समाजाखातीर एक काळोकिट्ट इतिहास निर्माण करून दवरलो. ग्रीक आनी रोमन साम्राज्यांत जाल्लो गुलामांचो छळ, वसाहतवादद्यांनी केल्ली वसाहतींतल्या मूळ लोकांची समाजीक अर्थीक, संस्कृतीक पिळवणूक ज्यू हत्याकांडांत जाल्ली ६० लाख ज्यूंची हत्या ह्यो वंशवादाच्या दुशंपरीणामांच्यो कांय देखी.

वंशवादाच्या सिध्दांता फाटल्यान तर्कसंगत असो शास्त्रीय आदार ना अशी विचारसरणी आयचे घडयेक मुखार आयल्या आसली तरी आजय प्रगत तशेंच अप्रगत देशांनी वंशभेद पळोवंक मेळटा. भारतीय समाजांतल्या जातीवादा फाटल्यान हेंच वंशभेदाचें तत्त्व दिसता.

वंशवादा फाटल्यान शास्त्रीय आदार ना हाची प्रचिती जायत्या तरांनी दिसून आयल्या. फाव तशी संद मेळ्ळी आनी जाय ती सुविधा प्राप्त जाली जाल्यार खंयच्याय वंशांतलो मनीस आपली कार्यक्षमता आनी बुध्दीक्षमता दारवोवंक शकता, हें सप्रमाण सिध्द जाल्लें आसा. तशेंच आयचे घडयेक खंयचोय एक वंश संकरणाबगर उरूंक ना. आपल्याक उच्च समजुपी वंशांत लेगीत हेर वंशाचें मिश्रण जाल्लें दिसता. आधुनिक प्रभावी प्रसार माध्यमाक लागून संस्कृतीचें आधान - प्रधान सोंपें जाल्ल्या कारणान आयज खंयच्याच एका गटाची संस्कृती भरसणीबगर उरूंक ना. जिवशास्त्रीय नदरेनय वंश संकल्पना तिगून उरना. जिवशास्त्राप्रमाण सद्या ह्यात आशिल्ली संपुर्णमानव जमात होमो - सेपीयन आसून ते सगळेजाण एकाच साठ्यांतल्यान निर्माण जाल्ले आसात. जे शारिरीक भेद दिसतात तांचो कार्य वा बुध्दी क्षमतेकडेन संबंद लावंक मेळना.

नैतिक नदरेन गुन्यांव थारपी वंशवाद कायद्याखातीर गुन्यांव म्हणून मानून घेतला. संयुक्त राश्ट्रांच्या आंतरराश्ट्रीय कायद्याखाला राश्ट्रीय, वंशीक, जाती वा धर्मीक गटाचे बाबतींत समुदायीक हत्या. मानसीक वा शारीरीक छळ, समुहाचे जीवन पद्दतीक बाधा, सक्तीचें संतती नियमन, ल्हान भुरग्याखातीर समुह बदलाची सवती आदी गुन्यांव थारयला. नैतिक तशें कायदेशीर रितीन वंशवादाचें खंडन केलां आसलें तरी वंशवादाची कीड पुरायेन नश्ट जावंक ना. जरी आदलेपरीन वंशवाद प्रभावीपणान दिसता आसलो तरी हांगा थंय ह्या नात्या रुपान तो तकली वयर काडिल्लो दिसता. शिक्षणाक, अर्थीक,

राजकीय उदरगत आनी समाजीक प्रबोधनां हांचे वरवीं वंशवादासारक्या अरिश्टाक आळाबंदा येवं येता.

- कों. वि. सं. मं.

वंश साहित्य : पाली साहित्याचें एक मुखेल आंग. वंशसाहित्यांत मुखेलपणान राजांचे वंशावळीचें वर्णन केल्लें आसा. ह्या साहित्याची परंपरा खूब पुर्विल्ली आसून, ती बुध्दघोष युगाच्या आदीं सावन सुरू जाता आनी १९ व्या शतमानामेरेन येवन पुराय जाता. पाली भाशेंतले मुखेल वंशग्रंथ अशे आसात - दीपवंश, महावंश, चूलवंश, बुध्दघोसुप्पत्ती, सध्दम्मसंग्रह, महाबोधिवंस, थूपवंस, अत्तनगलुविहारवंस, दाठ, छकेसघा तुवंस, गंधवंस आनी सासनवंस.

दीपवंस हो वंशसाहित्यांतलो पयलो ग्रंथ आसा. हातूंत लंकाद्वीपाचो इतिहास आसा. महावंस ह्याय ग्रंथांत लंकेचो इतिहास आसा. ह्या ग्रंथाची शैली महाकाव्याक पूरक अशी आसा. महावंस हो ग्रंथ ३७ व्या परिच्छेदांतल्या ५० वे गाथेचेर सोंपता. हातूंत महासेनाच्या शासनकाळाचें (इ.स. ३२५ - ३५२) वर्णन आयिल्लें आसा. तेउपरांतचो आधुनिक काळामेरेनचो इतिहास त्या ग्रंथाक जोडिल्लो आसून ताका चूलवंश अशें नांव आसा. हो इतिहास पांच मनशांनी वेगवेगळ्या काळांत बरयला.

बुध्दघोसुप्पत्ती (बुध्दघोषोत्पत्ती) हो महामंगल नांवाच्या एका सिंहली भिक्षून (इ.स.चें १४ वें शतमान) बरयल्लो आसून ह्या ग्रंथांत बुध्दघोषाचें चरित्र वर्णिल्लें आसा. सध्दम्मसंग्रह हो ग्रंथ गद्यपद्यमिश्रित आसून, धर्मकीर्ती महास्वामी (इ.स. चें १४ वें शतमान) नांवाच्या एका भिक्षून तो रचला. हातूंत बुध्दाच्यो आज्ञा आनी सुरवेच्या काळापसून इ.स.च्या १३व्या शतमाना मेरेनच्या भिक्षुसंघाचो इतिहास दिल्लो आसा. महाबोधिवंस वा बोधिवंस हो ग्रंथ गद्य आसून, सिंहली भिक्षू उपतिष्य हाणें तो रचला. हातूंत अनुराधपूर हांगा लायिल्ल्या बोधिवृक्षाची कथा सांगिल्ली आसा. थूपवंस हो ग्रंथ सिंहली भिक्षू वाचिस्सर हाणें रचिल्लो आसून ह्या ग्रंथांत तीन मुखेल भाग आसात. पयल्या भागांत गौतम बुध्दा आदीं जावन गेल्ल्या २४ बोधिसत्त्वाचें वर्णन आसा. दुसऱ्या भागांत गौतम बुध्दाचें चरित्र आसा आनी तिसऱ्या भागांत बुध्दाच्या शारिरीक अवशेशांचेर निर्माण केल्ल्या स्तुपाचें आनी ताच्या उत्तरकालीन इतिहासाचें वर्णन आसा. अत्तनगलु विहारवंस वा हत्तवगलुविहारवंस हो ग्रंथ गद्य पद्य मिश्रित आसून इ.स. च्या १३ व्या शतमानांत रचिल्लो आसा. ह्या ग्रंथांत लंकाधिपती सिरिसंबोधी आनी ताणें निर्माण केल्ले विहार हेविशीं म्हायती आसा. अत्तनगलू नांवाचे सुवातीचेर निर्मिल्ल्या विहारांचीं नामना आशिल्ल्यान ह्या ग्रंथाक हें नांव दिल्लें आसा. दाठवंस ह्या ग्रंथाची रचणूक सिंहली भिक्षू महास्थविर धर्मकीर्ती हाणें इ.स. च्या १३ व्या शतमानांत केली. कलिंगाचो राजकुमार बुध्द हाचे दांत लंकेंत व्हेले आनी लंकेंतलो

राजा, भिक्षू आनी लोक हांणी ताची पुजा केली, आदी विशय हातूंत वर्णिल्ले आसात. छकेसघातुवंस हो ग्रंथ एका ब्रह्मी भिक्षून बरयल्लो आसून तातूंत बुध्दाच्या स केंसांचेर बांदिल्ल्या स्तुपाचें वर्णन आसा. इ.स.च्या १९ व्या शतमानांत ह्या ग्रंथाची रचना जाली. गंधवंस (ग्रंथवंश) ह्या ग्रंथाची रचना इ.स.च्या १९व्या शतमानांत ब्रह्मदेशांत जाली. पाली भाशेंतल्या ग्रंथकारांचें आनी तांच्या ग्रंथांचें विवरण हातूंत दिल्लें आसा. सासनवंस (शासनवंश) हो ग्रंथ ब्रह्मी भिक्षू पञ्जासामी (प्रजास्वामी) हाणें इ.स. च्या १९ व्या शतमानांत बरयला. बुध्दकाळापसून इ.स. च्या १९ व्या शतमानामेरेन बौध्द धर्माचो विकास कसो जालो, हाचें वर्णन हातूंत आसा. ब्रह्मदेशांत बौध्द धर्माचो प्रसार कसो जालो आनी ब्रह्मी राजा तेचपरी भिक्षुसंघ हांचे संबंद कशे आशिल्ले ही तातूंतली म्हायती आसा.

- कों. वि. सं. मं.

व : देवनागरी वर्णमाळेंतलें एकोणतिसावें व्यंजन. ताचो विकासक्रम पांच अवस्थांतल्यान जाला. हाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत, दुसरी आनी तिसरी मथुरा हांगाच्या चार जैन लेखांत (सनाआदीं सुमार पयलें शतमान), चवथी अवस्था प्रतीहार बाहुकाच्या जोधपूर लेखांत (इ.स. ८३७) आनी शेवटची अवस्था राजा जाइकदेवाच्या दानपत्रांत (इ.स. ९०४) मेळटा.

‘व’ च्या रुपाचो विकासक्रम असो -

व = ० Δ Δ १ व

ह्या वर्णाचें स्वरूप कामधेनुतंत्रांत अशें सांगला :

वकारं चञ्जलापाङ्गि कुण्डली मोक्षमव्ययम् ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिबिन्दुसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पीताविद्युल्लतामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

अर्थ : हे चंचलपांगी पार्वती, वकार हो कुंडली, मोक्षदायक, पंचप्राणमय त्रिशक्तिसहित, त्रिबिंदुसहित आत्मतत्त्वयुक्त, पंचदेवमय, पीतविद्युल्लतामय, चतुर्वर्गप्रद आनी सर्वसिद्धिदायक आसा.

दांत आनी ओंठ हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

वक्फ : मुसलमान धर्माचे व्यक्तीन थरावीक विधी - नेमावळीखाल केल्लें धर्मादायी दान. अशें दान करतल्याक वाकिफ म्हण्टात. वक्फ म्हळ्यार अटकाव वा प्रतिबंध. नामनेचो तत्त्ववेत्तो अबू हनीफा (६९९

वक्ल

- ७६७) हाच्या मतान संपत्ती वाकिफच्या मालकिचीच दवरपाची आनी तिचें उत्पन्न धर्मादाय उद्दिश्टारवातीर वापरपाचें म्हळ्यारच वक्फ. ताच्या शिश्यांच्या मतान मात वक्फाकलागून वाकिफचो संपत्ती वयलो अधिकार ना जावन ती परमेश्वराच्या अधीन जाता आनी तिचो लाव मानव समाजाक मेळटा.

वक्फ अधिनेमाप्रमाण मशीद, कबरस्तान, शिक्षण संस्था पाणपोई, पूल, अन्नदान, ताजिया, खानका, प्रार्थनासत्रांची वेवस्था, गरिबांक आदार, अशा मुसलमानी धर्माक मान्य आशिल्ल्या खंयच्याय उद्दिश्टारवातीर वक्फ निर्माण करूं येता. खंयचीय साबुदेची सज्जान व्यक्ती वक्फ करूंक शकता. वाकिफ मृत्यूपत्रावतीनय वक्फ करूंक शकता. वक्फचे प्रस्थापनेरवातीर संपत्तीच्या समर्पणाची घोशणा गरजेची आसता. पूण संपत्तीचो ताबो दिवप गरजेचें आसा कांय ना हे विशीं मतभेद आसात. शिया पंथाप्रमाण संपत्तीचो ताबो दिवप गरजेचें मानलां. स्थावर वा जंगम अशे खंयचेय संपत्तीचो वक्फ करूं येता. पूण वाकिफचो 'मूषा' (संपत्तीचो विभागूंक नाशिल्लो वांटो) आसल्यार ताचो वक्फ जावंक शकना. वाकिफान वक्फारवातीर जीं उद्दिश्टां केल्लीं आशिल्लीं तांची फाटपुरवण करप अशक्य जाल्यार वक्फची संपत्ती ही हेर समान उद्दिश्टारवातीर वापरूंक येता. हनफी पंथाच्या विधीप्रमाण वाकिफचे मुस्तींत ताच्या स्वताच्या आनी ते उपरांतच्या कुटुंबियांच्या निर्वाहारवातीर वक्फ जावंक शकता. पूण निमाणें उद्दिश्ट गरिबारवातीर उपेगी अशेंच आसूंक जाय. शिया विधीप्रमाण वाकिफ स्वताच्या व्यवस्थापनाची वेवस्था वक्फचेवतीन करूंक शकना.

वक्फचे निर्मिती उपरांत संपत्तीची वेवस्था जे व्यक्तीकडेन वता ताका मुतवल्ली म्हण्टात आनी तो कायद्याचे नदरेन ट्रस्टी कसो आसता. बायलांक मुतवल्ली जावपाक प्रतिबंद ना. पूण वक्फ संबंदीत धर्मीक कार्यांत तिका वांटेकार जावंक मेळना. वाकिफ स्वताक वा आपल्या वंशजांक मुतवल्ली नेमूंक शकता. ताणें मुतवल्लीची नेमणूक केली ना जाल्यार न्यायालय योग्य मनशाची मुतवल्ली म्हण नेमणूक करता. वक्फ अधिनेमा प्रमाण मुतवल्लीच्या अधिकाराचेर कांय मर्यादा आसात. देखीक, वक्फची संपत्ती न्यायालयाचे परवानगीबगर तो विकूंक, घाण दवरून, अदलाबदल करूंक शकना. मुतवल्लीच्या अकार्यक्षमतेक लागून वा वक्फच्या ताचेकडसून जाल्ल्या दुरुपयोगाक लागून ताका त्या पदावयल्यान निरवळावपाची तजवीज आसा.

वक्फ हो धर्मादायी विधी संपत्ती विशय आशिल्ल्यान ताचें नियोजन आनी नियंत्रण करपाखातीर कायदेशीर अधिनेम शासनान करून दवरल्यात. केंद्रीय अधिनेम नं. ४२ (१९२३), नं. ३४ (१९५४) हे म्हत्वाचे अधिनेम आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वक्ल : मुखेलपणान नदर दोशाचेर मात करून मनशाची नदर

प्रभावी करपाक आदार करपी साधन. नदर दोशाभायर दोळ्यांक अपाय करपी उजवाडाच्या किरणांपसून संरक्षण करपाकूय वक्लाचो उपेग जाता. वेल्डींग करतना निर्माण जाल्ले खर उज्याकिटींपसून दोळ्यांचें संरक्षण करपाक तशेंच उदकापोंदा वातुरतना उदक आनी उदकांतले अपायकारक जीव हांचेपसून संरक्षण नेमपाक वक्लाचो उपेग करतात. प्लास्टीक वा धातुची फ्रेम आनी हारसो वा प्लास्टीका पसून तयार केल्लीं दृश्टीदोश निवारक भिंगां फ्रेमीत बसोवन कान आनी नाक हांचेर थारपी वक्लां सादारणपणान तयार करतात. वेल्डींग वा उदकांतल्या वावराखातीर आशिल्ल्या वक्लांक पट्याच्या आदारान तकलेक रेवडावप जाता. आधुनिक काळांत फ्रेमीत भिंगां बसयनासतना सरळ दोळ्यांच्या मुंडल्याचेर बसोवपाचीं भिंगां (Contact lense) तयार केल्यांत.

इतिहास : इ.स. १५० त क्लॉडियस टॉलेमस ह्या रोमी लेखकाचे बरपावळींत पुर्विल्ले लोक कंवचेच्या वांटकुळ्या आयदनांत उदक भरून ताचो उपेग वस्तू व्हड दिसपाखातीर करताले असो उल्लेख मेळटा.

पोरनी हातबरपां वाचतना आनी तांच्यो प्रती तयार करतना आदले धर्मगुरू दाट भिंगां वापरताले. जाण्टे लोक ह्या भिंगांचो फायदो घेतात असो पयलो उल्लेख माईनसर हांगा केल्लो मेळटा. १२८२ वर्सा निकोलस बुलेट ह्या धर्मगुरून एके कबलातीचेर सय करतना वक्ल वापरिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. रॉजर बेकन (१२१४ - १२९४) हाणें पारदर्शक स्फटीक वा कंवची हांचो उपेग उणी नदर आशिल्ल्या लोकांक जातलो अशें म्हणिल्ल्यान वक्लाचो सोद ताणें लायलो अशें ताका श्रेय दिवप जाता. पूण सुमार १२७० त मार्को पोलो हाणें चीन देशाचे भोंवडेंत थंयचे लोक नदर सुदारपाखातीर भिंगां वापरताले असो उल्लेख केल्लो मेळटा.

खूब पुर्विल्ल्या काळार सावन कंवचेचीं भिंगां वापरताले. सुरवेक बहिवक्र (भायलेवटेन वाटकुळसाण आयिल्ली) भिंगां तयार केल्ल्यान जाण्ट्या लोकांक ताचो बरो फायदो जालो. पंदराव्या शतमानांत अंतर्गोल भिंगां वापरपाक सुरवात जातकच उणे नदरेचो दोश आशिल्ल्यांकूय ताचो फायदो जावंक लागलो.

कंवचेचीं भिंगां वापरपाक सुरवात जायत सावन विसाव्या शतमानांत भिंगाची आनी वक्लाची पांवड्या पांवड्यान उदरगत जायत गेली. वक्लाचो सोद लायल्या उपरांत तीन - साडेतीन शतकांनी कानार घट्ट बसतल्यो अशे तरेन सरयो जोडपाची कल्पना १७२७ - ३० च्या सुमाराक एडवर्ड स्कॉल्ट हाणें सोदून काडली. उपरांत सुमार १७४९ त दुर्बिणीवरी वक्लां प्रचारांत आयलीं. १८०६ वर्सा एकच भिंग (मोनोकोल) वापरपाची प्रथा सुरू जाली. १८४० म्हळ्यार स्प्रिंगेच्या आदारान फकत नाकाचेर घट्ट बसून उरतलें अशें दोन भिंगांचें वक्ल प्रचारांत आयलें.

१८४५ त सर जॉन हर्शल हाणें दोळ्यांचेरच चिकटून उरतलीं अशा स्पर्श भिंगांची कल्पना मुखार हाडली. तशेंच कॅम्बरान दोळ्याच्यो मुंडल्यो इबाडल्यार स्पर्श भिंगांचो संरक्षक आनी वक्लावरी उपेग जाता हें म्यूलर हाणें दाखोवन दिलें. जाल्यार यूजीन फिक ह्या सीस दोतोरान ह्या भिंगांक कॉन्टक्ट लेन्स (स्पर्श भिंग) हें नांव सुचयलें. दोळ्यांक वक्ल घालीनासतना ह्या भिंगांनी वक्लावरी काम जाता आसलें, तरी वक्ला इतलो तांचो प्रसार जाल्लो ना. हीं भिंगां वापरपांत जायत्यो अडचणी येतात. कांय प्रकारचीं भिंगां मिठाच्या उदकान भरून घेवन दोळ्यांर बसोवचीं पडटात, तीन - चार वरांनी हें उदक उणें जातकच तीं काडून परत मिठाचें उदक भरून बसोवचीं पडटात. कांय भिंगां फकत मुंडल्यांचेर बसयतात. दोळ्यांत दुकां येतकच पोंवतना, खेळटना वा वेगान वचपी वाहनावयल्यान वतना अशीं भिंगां कुशीन वतात. ताकालागून तीं सतत वापरप कठीण जातात. भारतांत स्पर्श - भिंगां तयार करपी तीन - चार कारखाने आसले तरी सदच्या वक्लांपरस हीं भिंगां खुबच म्हारग पडटात.

नदर दोश : वेगवेगळ्या कारणांक लागून दोळ्यांत वेगवेगळे तरेचे दोश तयार जातात आनी मागीर नदरेचेर परिणाम जाता. पिरायेच्या चाळीस वर्सा उपरांत लागींचे दिसपाक वा वाचपाक त्रास जातात. दोळ्यांतल्या भिंगांचें लवचीकपण उणो जाल्ल्यान, हेर रोगांक लागून तशेंच, विशिश्ट जीवनसत्त्वांच्या उणावाक लागून दोळ्यांचे रचनेकडे संबंदीत आशिल्ल्या रनायुंच्यो हालचाली सारक्यो जायनात. देखून नदरेंत जायते दोश निर्माण जातात. नदरेंतलो दोश वयाचेर अवलंबून आसना. जे तरेचो नदर दोश तयार जाल्लो आसता तो पयस करपी वक्ल तयार करूंक येता.

गोलिय भिंगां : हातूंत दोळ्यांचें अनुकूलन (वेगवेगळ्या अंतरावयल्यो वस्तू स्पश्टपणान दिसपाखातीर दोळ्यांतल्या भिंगाची बहिर्वक्रता उणी चड जावप आनी भिंगाच्या आदारान किरणांचें एकत्रीकरण जावप) संवयेन आनी सहकार्यान जाता. हाचो उपेग लागसल्ली वस्तू पळेतना जाता. हें अनुकूलन उणें जालें म्हण्टकच वाचतना वा बारीक कामाचेर नदर लायतना त्रास जावंक लागता. फाव तीं बहिर्गोल भिंगां वापरलीं म्हण्टकच दोळ्यांच्या पटलाचेर प्रकाशकिरण केंद्रीभूत जावन दोश पयस जातात.

खर नदरदोशांत दोळ्यांची लांबाय उणी आशिल्ल्यान प्रतिमा दोळ्यांच्या पटलाच्या फाटल्यान पडटा. अनुकूलन सुदारतकच हो दोश वचून पयसुल्ल्यो वस्तू स्पश्ट दिसूंक लागतात. लागसल्ल्या वस्तू वयल्यान येवपी प्रकाशकिरणांचें अपसरण जावन ते केंद्रभिसारी जावपाखातीर अनुकूलन चड लागता. घन शक्तीचें भिंग हो दोश पयस करता.

उण्या नदरदोशांत नेत्रगोलाची लांबाय वाडिल्ल्यान पयसुल्ले वस्तुवयल्यान येवपी समांतर किरण नेत्रपटलाचेर पडनासतना ताच्या

मुखार केंद्रित जाता देखून ती वस्तू अस्पश्ट दिसता. फावतें अंतर्गोल भिंग वापरल्यार किरणांचें अपसरण वाडून हे किरण नेत्रपटलाचेर केंद्रीत जातात.

चित्याकृती भिंगां : दृश्टिवैषम्य हो दोश व्हड प्रमाणांत दिसून येता. दोळ्याच्या उब्या आनी आडव्या याम्योतरांची (Meridian) वक्रता वेगळी आशिल्ल्यान प्रणमन शक्ती (उजवाडा किरण एका माध्यमांतल्यान दुसऱ्या माध्यमांत भितर वतना तेच दिशेंत जावपी बदल) वेगवेगळ्या याम्योतरांत वेगवेगळी मेळटा. ही चडांत चड आनी उण्यांत उणी प्रणमन शक्ती एकामेकांक काटकोनांत आशिल्ल्या याम्योतरांत मेळटा. ह्या नदर दोशांत नेत्रपटलाचेर केंद्रीकरण जायना आशिल्ल्यान सगळ्या अंतरावयल्यो वस्तू स्पश्ट दिसनात. त्या दरम्यानच्या कोनांत नदर काम करपाक शकता आसली तरी तकली उरळप वा दोळ्यांचेर ताण येवप जाता. हो दृश्टिवैषम्य चित्याकृती (लांबशें वाटकुळें) भिंग वापरून पयस करपाक येता. ह्या भिंगाची शक्त एकेच दिशेक आसता.

लोलक - बहुकोनी भिंगां : उणे शक्तीचें लोलक (Prism) वापरून आपाती (Incident) किरणांची दिशा बदलूंक येता. हाचो उपेग तिरशे दोळे सुदारपाखातीर करतात. लोलकाचो उपेग नेत्रगोलाच्या भायल्या रनायुंच्या पक्षाघाताचेर करतात.

द्विकेंद्री भिंगां : उणो पूण चड तेंपाचो नदर दोश आशिल्ल्यांक परत परत वक्लाची अदलाबदल करची पडटा. हो त्रास द्विकेंद्री भिंगां एकठांय बसोवन पयस करतात. १७९४ वर्सा बेंजामिन फ्रँक्लिन हाणें सुरवेक द्विकेंद्री भिंगां वापरलीं आनी तांचें वर्णनूय केलें. तेउपरांत १०० वर्सांनी दोन भिंगां एकठांय चिकटावन वापरपाक सुरवात जाली. १९०४ सावन दोन भिंगांचो मिलाप करून वा अखंड काचेंत द्विकेंद्री भिंगां तयार करपाक लागले. व्हड भिंगांच्या एका भागांत जो दुसऱ्या ल्हान भिंगाचो मिलाफ करतात ताचो प्रणमनांक चड आसता. दोनय भिंगांचो भायलो पृश्टभाग एक सारकोच आसता. पूण ल्हान भिंगाच्या भितल्ल्या पृश्टभागाक चड वक्रता आसता. तातुंतल्यान वाचूंक वा लागींचें पळोवंक मेळटा. अखंड काचेंत दोन भाग करून जायतेप्रमाण हिशेब करून तांचें घासकाम करून द्विकेंद्री भिंगां तयार करतात.

त्रिकेंद्री भिंगां : हातूंत पयसुल्लो, मदलो आनी लागसल्लो अशे तीन वेगवेगळे शक्तीचे विभाग आसतात. मदल्या विभागाचो सकयलो आनी वयलो विभाग सारकेच शक्तीचो आसलो तरी तांची प्रकाशीय केंद्रां मात वेगवेगळीं आसतात. हीं भिंगां दोन दोळ्यांतलो विषम प्रणमन दोश पयस करपाखातीर वापरतात.

साहित्य आनी आकार : सुरवेक भिंगाखातीर क्वॉर्ट्झचो उपेग करताले. आतां प्रकाशीय कांचेचीं भिंगां तयार करतात. हे काचेंतले घटक आनी तांचें प्रमाण गरजेप्रमाण वेगवेगळें आसता आनी तातूंत रेशा वा बोमाडे उरचे नात हाची जतनाय घेतात. वक्लाचीं

भिंंगां सोंपेपणी फुटूं नये म्हणून दोन काचांमदीं प्लास्टीकाचें पातळ कवर बसोवन नवे पद्दतीचीं भिंंगां तयार करतात. वक्लाच्यो चवकोटी कांसवाच्या कट्ट्याच्यो वा धातुच्यो करताले. आतां चडकरून प्लास्टीकच्यो करून तांकां ओडलायणो रंग आनी आकार दितात. चवकटीची घटसाण वाडची म्हणून कांय प्रमाणांत तिचे भितल्ले वटेन धातुच्यो सरयो वा पट्ट्यो वापरतात.

वक्लांचे खाशेले प्रकार : हून भट्ट्यांकडे काम करप्यांक, धातुंचे रस गाळप्यांक आनी असलीं हेर कामां करप्यांच्या दोळ्यांक अवरक्त प्रारणापसून बादा येवची न्हय देखून खाशेले तरेचीं वक्लां वापरतात. हाचेभायर जंबूपार प्रारणापसून वितळजोडाचीं कामां करप्यांक, ह्या प्रारणाचो उपेग करपी रुग्णालयांतल्या कर्मचाऱ्यांखातीर आनी रुग्णांच्या दोळ्यांक, तशेंच चकाकीपसून राखण करपाखातीर, उश्ण कटिबंधांत, बर्फाळ वाठारांत, दयदिगेर, कारखान्यांतल्या वावराखातीर वा विशिश्ट परिस्थिती प्रमाण दोळ्यांची राखण जावंची म्हणून वेगवेगळ्या प्रकारचीं वक्लां तयार करतात. क्ष-किरणांपसून अपाय जावंचो न्हय म्हणूनय वक्लां वापरतात. दूर दर्शकाचे गुणधर्म आशिल्लीं वक्लां उणी नदर आसल्यार वा नदरेकडे संबंदीत आशिल्ल्या कांय भागांक रोग जाल्लो आसल्यार वापरतात. ह्या वक्लांत दोन वा चड भिंंगांचो उपेग करतात.

प्रयोगीक अवस्थेतलीं वक्लां - १) कुड्ड्यांखातीर वक्लां : खाशेल्या रंगाकडे खाशेल्या स्वरांचो सांगड घालून, दुय्यम रंगांच्या स्वरांचें मिश्रण जावप आनी ताचो संबंद संवयेन लावंक येवप ह्या तत्त्वार डी. बी. फॉस्टर ह्या शास्त्रज्ञान कुड्ड्यांखातीर एक वक्ल तयार केलें. ह्या वक्लांत सदच्या भिंंगांजाग्यार प्रकाशीय गाळण्यो बसयल्लो आसतात. तांचेर पडपी उजवाडाचें तीन मुळाव्या रंगांत पृथक्करण जाता. ह्या उजवाडाचें प्रकाशविद्युत् घटकाच्या आदारान ध्वनींत रुपांतर जावन कानाक जोडिल्ल्या ध्वनीक्षेपकान ताची संवेदना मेंदवामेरेन पावता. तीन प्रकाशविद्युत् घटकांक लागून वक्ल जड जाता देखून पारदर्शक रंगीत वर्तुळखंडांत एक फिरती चकती बसोवन तिच्या फाटल्यान एकच प्रकाशविद्युत् घटक बसोवपाची येवजण करपांत आयिल्ली आसा. तातुंतल्यान मेळपी मिश्र संकेतांचें इलेक्ट्रॉनीय पद्दतीन पृथक्करण जातकच रंगाची वळख मेळटा.

(२) अंतराप्रमाण भिंंगाचें केंद्रांतर बदलपी वक्ल : द्विकेंद्री भिंंगाच्या आदारान लागसल्ल्यो वा पयसुल्ल्यो वस्तू एकाच वक्लाच्या आदारान पळोवंक मेळटात. पूण हाचेपरसूय सुदारिल्लें वक्ल ब्रिटनांतल्या नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर मेडिकल रिसर्च हे संस्थेंतल्या शास्त्रज्ञांनी तयार केलां. ज्या अंतरावयल्यान वस्तू पळोवपाची आसता. त्या अंतराक योग्य तरेन जमोवन घेवपी भिंंगां ह्या वक्लांत बसयल्यांत. हीं भिंंगां पोकळ आसून तीन पदर एकामेकांक जोडून तयार केल्लीं आसतात. सगळ्यांत वयलो पदर उणो वक्रपृष्ठभागी आसता. मदलो

पदर पॉलिक्विनील ब्युटिराल नांवाच्या प्लॅस्टिकचो आसता आनी फाटलो पदर सामको पातळ आसता. भिंंगांतल्या पदरांचे मदले पोकळेंत द्रव पदार्थ सोडलो म्हण्टकच भिंंगाची वक्रता उणीचड करुंक मेळटा. भिंंगांतल्या लवचीक पदराच्या बदलपी वक्रतेकलागून रवयच्याच अंतरावयलें दृश्य स्पश्ट दिसूंक शकता.

भारतीय उद्येग : १९६६ मेरेन भारतांत वक्लाच्यो सगळेतरेच्यो घटमूट, तिगपी आनी दिरवावू चवकटी आयात करच्यो पडटाल्यो. पूण उपरांतच्या काळांत भारतांतच तांचें उत्पादन जावंक लागलें आनी तांची निर्यातय जावंक लागली. शंभरांपरस चड लघुउद्येग केंद्रांत वक्लाच्या प्लास्टिकाच्यो चवकटी तयार जातात. ह्यो चवकटी पुराय धातुच्यो वा प्लास्टिकच्या जायत्या रंगांच्या वेगवेगळ्या सयांच्यो तयार करतात. चवकट पुराय धातुची करपाखातीर वा प्लास्टिकांत घालपाखातीर रोल्ड गोल्ड वा अॅल्युमिनियमाचो उपेग करतात. भारतांत कांय प्रगत आनी आघाडीचेर आशिल्ल्या कारखान्यांत चवकटी तयार करपाचीं यंत्रां आसात. ह्या यंत्रांच्या तशेंच कांय परदेशी यंत्रांच्या आदारान चवकटी, तातुंतल्यो ल्हान बिजागच्यो, रिव्हेट, पिनो प्रतिबलीत सरयो आनी सजावटीचे प्रकार तयार जातात.

भारतांत तशेंच भारताभायल्या लोकांक आवडपी अशा चवकटीचें उत्पादन करून भारत तांची निर्यात इंग्लंड, अस्तंत जर्मनी, रशिया, स्विट्झर्लंड आनी हेर युरोपीय देशांत तशेंच दक्षिण आनी उदेंत आफ्रिका ह्या देशांत माल निर्यात जाता.

- कों. वि. सं. मं.

वचनसाहित्य : वीरशैव संतांचें कन्नड सूक्तिसाहित्य. ज्या ग्रंथांत ह्या सूक्तींचो संग्रह केल्लो आसा त्या ग्रंथाक वचनशास्त्र म्हणू वळखतात. ह्या सूक्तींतल्यान वीरशैव संतांचे तांच्या अणभवांचेर आदारीत अशे बोधपर विचार उक्ते जाल्ले आसात. उप्या शब्दांत आनी परखड भाशेंत हे विचार मांडपांत आयल्यात.

वचन साहित्याचो काळ सुमार ७०० वर्सांचो आसा. देवरदासिमय्या हो पयलो वचनकार इ.स.च्या १० व्या शतमानांत जावन गेलो. सर्वज्ञ हो निमणो वचनकार सतराव्या शतमानांत जावन गेलो. मदल्या काळांत अल्लमप्रभू, बसवेश्वर चेन्नबसल, अक्कमहादेवी आदी कन्नड साहित्याचे दिग्गज जावन गेले आनी तांणी वचन साहित्याक प्रतिश्ठा मेळोवन दिली.

वीरशैव संत लोकांत तरेकवार जातीचे आनी तरेकवार वृत्तीचे संत आशिल्ले. दासिमय्या पारधी आशिल्लो. माचय्या मडवळ, केतकय्या अत्यज, अपण्ण म्हालो, चौडय्या नावाडी, कण्णप तेली आनी चन्नय्य डोंब आशिल्लो. ह्या सगळ्यांनी आपआपल्या जाती - वृत्तांतलीं उदाहरणां दिवन वचन साहित्य समृद्ध केल्लें आसा. आतांमेरेन वट्ट २१३ वचनकारांचीं वचनां उपलब्ध आसात. ह्या वचनकारांनी वट्ट

१६० कोटी वचनां बरयल्ल्याचें सांगतात.

कांय वचनकारांनी उपनिषदांचो, कांय जाणांनी शैवागमाचो जाल्यार कांय जाणांनी पुराणाचो आदार घेवन आपआपलीं वचनां बरयल्लीं आसात. पूण सगळ्यांचो भर चडकरून आत्मानुभूतीचेर आशिल्ल्याचें दिसून येता. हातुंतल्या कांय वचनकारांच्या वचनांक लोकोक्ती वा वाक्प्रचाराचें म्हत्व मेळिल्लें आसा.

वचनसाहित्य हें वीरशैव संप्रदायांकडच्यान आयिल्लें आसलें तरी ताचो पावंडो संप्रदायाची शीम हुंपून पलतडीन गेल्लो आसा. तेचपरी ताणें विश्वमानवतेक स्पर्श केल्लो आसा. वचनांत आशिल्ले नैतिक उपदेश हे फकत सांप्रदायिकांखातीरच नासून ते पुराय मनीस जातीखातीर आसात. वचनां हीं गिन्यानाची रवण आसून, दिव्यत्वाक वेंगावपी ती अमृतवाणी आसा. ताकालागून शुध्द आचाराच्या गिन्यानाखातीर आनी स्वताचे भ्रम सुदारपाखातीर वचन साहित्याचें चिंतनमनन करूंक जाय अशें संप्रदायांच्या फुड्यांनी आपल्या अनुयायांक सांगिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वजनां आनी मापां : धान्य आनी हेर तरेचे पदार्थ, जमीन आदीच्या देवघेवीच्या वेव्हाराखातीर जोखपाआपपाचीं सर्वमान्य तशेंच शासनमान्य अशीं मोलवाणेचीं उपकरणां.

इतिहास : ईजिप्त, सुमेरिया, अँसिरिया, बँबिलोनिया: संवसारांतलीं अतीपुर्विल्लीं अशीं दोन तरेचीं वजनां (इ.स. आदीं ७००० आनी इ.स. आदीं ५०००) ईजिप्तांतल्या उत्तर वाठारांतल्या नाकडा हांगाच्या पोरन्या थड्यांत मेळ्ळ्यांत. ह्या काळांत दोन वेगवेगळ्यो संस्कृत्यो अस्तित्वांत आशिल्ल्यो. हातुंतलीं पयल्या प्रकारचीं वजनां लांबसार वांटकुळीं आनी दुसऱ्या प्रकारचीं वजनां शंखाआकाराचीं आसून हे दोनय प्रकार चुन्या फातरा पसून तयार केल्ले. हीं वजनां बीक्का पद्दतीचेर आदारिल्लीं आशिल्लीं. दुसऱ्या प्रकारच्या वजनाच्या काळांतय पारड्यो नाशिल्ली तांबड्या चुन्याफातराची एक तागडी मेळ्ळ्या.

इंग्लंडाचे पयले एलिझाबेथ राणयेच्या काळांतलीं वजनां

हीं बीक्का पद्दतीचेर आदारिल्लीं वजनां चडकरून भांगरा - रुप्याचें वजन करपाक वापरताले. ईजिप्तांतल्या ३००० वर्सांचे राजवटींत तीं वापरांत आशिल्ल्यान फुडें ग्रीक रोमन आनी अरब लोकांनी हीं वजनां आपआपले राजवटींत वापरांत हाडलीं.

इ.स. आदीं सुमार ३५०० सावन ईजिप्तांतली हायरोग्लिफिक लिपी आनी सुमेरियांतली क्युनिफॉर्म लिपी हांकां लागून थंयचीं वजनां आनी मापां हांचीं चित्रां आनी प्रत्यक्ष म्हत्वाचो असो पुरावो मेळ्ळो. त्या काळांतलीं वजनां तांबड्या चुन्या फातराचीं तशेंच घट्ट अशा बेसाल्ट, डायोराइट आनी हेमॅटाइट फातराचीं आसतालीं. वजनाच्या आकारांतूय पयल्या राजवंशापसून (इ.स. आदीं सुमार ३१००) ते इकराव्या - बाराव्या राजवंशामेरेन बरेच फरक आसात.

तेराव्या ते सतराव्या राजवंशांतल्या काळांत सुमेरिया आनी बँबिलोनिया देशांत फकत काळ्या हेमॅटाइट फातरापसून तयार केल्लीं वजनां वापरताले. तांचे आकार एकाद्र्या न्हिदिल्ल्या बदकावरी आसून, तांचीं वजनां कांय ग्राममेरेन ते ६०.५५ किग्रॅ. इतल्या व्हड वजनाचीं आसतालीं. तांचेर उर - निनगिर - सु' (लेगॅशचे राजे) हें नांव कोरिल्लें आसतालें. ह्या राजांचो काळ इ.स. आदीं सुमार २५३० आशिल्लो. व्हड वजनांचेर राजांच्या नांवा वांगडा 'दोन टॅलेंट' अशें वजनाचें मोलय आशिल्ल्याचें दाखयताले.

इ.स. आदीं सुमार २००० - १८०० च्या काळांत सुमेरियांतल्या ईरेक आनी अर हांगा सामक्या चकचकीत आनी गुळगुळीत अशा हेमॅटाइटच्या फातराचींच नागपुरी बोरांवरी पूण सपाट भाग आशिल्लीं वजनां तयार करपाची प्रथा आशिल्ली. उपरांतच्या काळांत परत बदका आकाराचीं आनी काळ्या हेमॅटाइट फातरापसून वजनां तयार करूंक लागले.

ईजिप्तांतल्या इ.स. आदीं १५०० ते १४५० ह्या शतमानांत तिसऱ्या घटमीझ हाच्या काळांत थोड्या हांगाच्या अँमन देवाच्या देवळांतले वण्टीर एक व्हड तागडेचें चित्र आसा. उत्तर ईजिप्तांतल्या टेल एल अमार्ना हांगाच्या इ.स. आदीं सुमार १३७० ते १३५० तलीं वापरांत आशिल्ली एक तागडी मेळ्ळ्या.

इ.स. आदीं पंदराव्या ते बाराव्या शतमानामेरेनच्या काळांत ईजिप्ताच्या वजनाचे जडण घडणींत खूब बदल जाले. फातरांचो जागो ब्राँझान घेतलो तशेंच भूमितीय आकारां जाग्यार मोनजातीचे आकार आयले. ह्या काळांत सिरिया आनी ईजिप्तांतले वेपारी व्हड प्रमाणांत तागड्यो आनी वजनां वापरताले. ताचे आदीं तागड्यांचो उपेग फकत राजे राजवाडे, व्हड अधिकारी आनी देवळां हांकां लागपी भांगरा - रुप्याच्या वजनांखातीर करताले. पूण फातरांचीं वजनां चड तिगपी आशिल्लीं. देखून इ.स. आदीं सुमार १३५० च्या काळांत परत घट्ट अशा ग्रॅनाइट फातराचीं वजनां करूंक लागले.

इ.स. आदीं आठव्या शतमानांत टायग्रीस न्हंयेचे उत्तरेवटेनच्या

ऑसिरिया राजवटीन फातरा जाग्यार ब्राँझाचीं तशेंच तांब्याचीं वजनां प्रचारांत हाडलीं. ह्या वजनांचो आकार सुशेग घेता अशा कलापूर्ण शींवाचो आसतालो. अशा शींवाकृती वजनांचो एक पुराय संच ऑसिरिया राजांच्या इ.स. आदीं ७४५ ते ७०५ ह्या कालखंडांत तयार जाल्लो, निमरूद हांगाच्या राजवाड्याच्या प्रवेशदाराकडे मेळ्ळा. व्हड वजनांक उखलपारवातीर ब्राँझाच्यो मुठी आसून ल्हान वजनांक ल्हान वांटकुळ्यो मुदयो आसताल्यो. हीं शींवाकृती वजनां अदर्या शेकेल सावन ते २ टॅलेंट मेरेन म्हळ्यार ६०.३०३ किग्रॅ. मेरेन सद्याच्या मोसूल गांवालागच्या खोर्साबाद ह्या पुर्विल्ल्या नगराच्या अवशेशांत मेळ्ळ्यांत. ऑसिरियाचे हे धर्तेच्या वजनांचीं नांवां अशीं : १ टॅलेंट = ६० मिना, १ मिना = ६० शेकेल, शेकेलचें वजन सुमार ८.३६ ग्रॅ. आशिल्लें. हे पद्दतीक फुडें 'डारिक' हें नांव पडलें.

पुर्विल्ल्या काळांत मध्य तें उदेंतेतल्या वेगवेगळ्या देशांत वापरांत आशिल्ल्या प्रमाणभूत वजनांत शेकेल आनी मिना हीं नांवां सगळ्याक आसतालीं. पूण ईजिप्तांत केडेट हें एकक धरून ताचे धा पटीन डेबेन (१० केडेट), सेप (१०० केडेट) हीं प्रचारांत आशिल्लीं. प्रमाणभूत वजनांच्या मापन पद्दतीचीं नांवां देशांप्रमाण अशीं आशिल्लीं - (१) पेएम (पॅलेस्टाइन, इझ्राएल); (२) डारिक (सुमेरिया, बॅबिलोनिया, ऑसिरिया); (३) स्टेटर (आर्य, अकिकन); (४) केडेट (ईजिप्त); (५) नेसेफ (सिरिया); (६) खोरिन (पर्शिया); (७) बीक्का (ईजिप्त); (८) सेला (फिनिशिया).

ग्रीक वजनां : हांगां दोन मुखेल आनी प्रमाणभूत अशीं वजनां प्रचारांत आशिल्लीं. एक ईजायना आनी दुसरें अथेन्स.

१) **ईजायना** - हें १२.४४ ग्रॅम वजनाचें एकक आसून ताच्या १/२ भागाक ड्रक्मा आनी १/१२ भागाक ओबोल अशीं नांवां आशिल्लीं. ड्रक्मा ६.२२ ग्रॅमांचो आनी ओबोल १.०३७ ग्रॅमांचो आशिल्लो. तशेंच १ मिना = ५० स्टेटर = १०० ड्रक्मा = ६२२.०८ ग्रॅम. आसतालीं. हीं वजनां ब्राँझ आनी शिशाचीं आसून कांसवा आकाराचीं आसतालीं. २) **अथेन्स** - हें ८.७५ ग्रॅम वजनाचें आसून ताच्या १/२ भागाक ड्रक्मा आनी १/१२ भागाक ओबोल हीं नांवां आशिल्लीं. तशेंच १ मिना = ५० स्टेटर = १०० ड्रक्मा = ४३७.५ ग्रॅ. आशिल्लीं. हीं वजनां ब्राँझाचीं आनी शिशाचीं आसून ताचेर घुबडाचें चित्र कोरिल्लें आसतालें. ह्या वजनाचे प्रमाणभूत नमुने जनतेच्या संदर्भाखातीर अथेन्स शारांत दवरताले आनी हेर देशांतले नमुने वेपारी लोकांचे सोईखातीर दवरताले. ह्या दोनय प्रकारांत १ टॅलेंट = ६० मिना हेंच प्रमाण धरिल्लें.

रोमन वजनां : हांगा इ.स. धाव्या शतमाना सावन ब्राँझाचीं नाणीं आनी वजनां प्रचारांत आशिल्लीं. इ.स. आदीं सुमार ३३८ सावन निश्चीत आकाराचीं छाप आशिल्लीं नाणीं आनी वजनां रोमन आनी लॅटीन लोकांत प्रचारांत आयलीं. नाण्यांचे स प्रकार आसताले. तातुंतल्या एककाचें नांव अँस आसून वजन इट्रस्कन आनी ऑस्कन

पौंडा इतलें म्हळ्यार ४२१० ग्रेन (२७२.८१ ग्रॅ.) आशिल्लें. १/२ भागाक सॅमी, १/३ भागाक ट्राइन, १/४ भागाक क्वाइन, १/६ भागाक सेक्सटन आनी १/१२ भागाक अनचीअ अशीं नांवां आशिल्लीं. उपरांतच्या काळांत ब्राँझ नाण्या जाग्यार रुप्याचें दीनेअरीअस हें नाणें प्रचारांत आयलें. ताचें वजन ४.७५ ग्रॅम आशिल्लें. ६ दीनेअराय = १ अनचीअ (२७.४१ ग्रॅ.), ७२ दीनेअराय = १ लिब्रा (पौंड), १ लिब्रा = १२ अनचीअ (औंस) = ३२८.९ ग्रॅ. ब्रिटीश संग्रहालयांत आशिल्ल्या पोरन्या वजनाच्या नमुन्यांत १० लिब्रासावन १/४ अनचीआमेरेनचीं वजनां आसात. वेपारधंद्याखातीर ही पद्दत रूढ आशिल्ली. २ ओबोल = १ स्क्रिप्युलम (स्कूपल), २४ स्क्रिप्युला (स्कूपल) = १ अनचीअ आनी १२ अनचीअ = १ लिब्रा.

अरबी वजनां : इ.स. पांचव्या ते आठव्या शतमानांत अरब लोकांत वजनाच्यो तीन पद्दती रूढ आशिल्ल्यो. ह्यो शेकेल ह्या एककाचेर आदारीत आशिल्ल्या आनी ताचे १/२ भाग, १/४ भाग केल्ले आसताले. ह्या तीन पद्दतींतल्या वजनाच्या एककाचीं नांवां आनी मुल्यां अशीं : (१) दिनार : (४.२१२ ग्रॅ.) (२) दिन्हेम : (२.९९६ ग्रॅ.) रुपें जोखपाखातीर वापरताले. (३) दिन्हेम (३.१८ ग्रॅ.) हें वेपार धंद्यांत वा भांगरा - रुप्याच्यो लगडी जोखपाखातीर एकक म्हूण वापरताले. ह्या एककांचें नेमकें पण ३.०१३३ग्रॅ. हे मर्यादेंत इ.स. १२५९ मेरेन तिगोवपांत आयिल्लें. अरबांनी आपलीं एककां शेजारच्या ग्रीस, पर्शिया, ईजिप्त आदी देशांत प्रचलीत आशिल्ल्या एककांक सहजपणान भागू शकतलीं अशीं केल्लीं. दिन्हेम एककाचे १६ भाग करून दर एका भागाक किरत म्हण्टाले. १० दिन्हेम = १ चुकीये आनी १२ चुकीये = १ रोट्ल. तशेंच १ किरत = ३ हेब्बे (जवाचे दाणे) वा ४ कांबेह (गंवांचे दाणे) अशी विभागणी केल्ली. ब्रिटीश आनी युरोपीय देशांतल्या उपरांतच्या काळांतल्या प्रमाणभूत वजनांचेर सगळ्यांत चड प्रत्यक्ष प्रभाव पडिल्ल्यो ह्यो सगळ्यांत पोरन्यो अरबी वजन पद्दती आसात.

फ्रेंच आनी हेर वजनां : (आठवें ते एकुणिसावें शतमान) मध्य युगांत वजनाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती प्रचारांत आशिल्ल्यान वेपार्यांमदीं वादविवाद चड जाताले. देशादेशांतूच न्हय जाल्यार प्रांताप्रांतांत आनी शारांशारांत लेगीत वेगवेगळे तरेचीं वजनां आसतालीं. पूण पोरनो रोमन पौंड युरोपांतल्या चडशा वाठारांत अठराव्या शतमानामेरेन वैजकी आनी वखदांच्या कामांखातीर वापरांत आशिल्लो. ह्या पौंडाचें विभाजन अशें : १२ औंस = ९६ ड्रक्मा (ड्राम) = २२८ स्कूपल = ५,७६० गंवाचे दाणे अशें केल्लें.

फ्रेंच वजनां : पॅरिसांत मेट्रिक पद्दत येवंचे आदीं थंयचें मुखेल वेपारी वजन एकक 'पे द मार' हें आशिल्लें. ताचें विभाजन अशें केल्लें : १ लीव्हर = २ मार = १६ औंस = १२८ ग्रो = ३८४ देन्जे = ९,२१६ ग्रेन. लांगदॉक आनी आर्येझ वाठारांत वेगळेच एकक

प्रचलीत आशिल्ले. कॅरॅनझे हें एकक गोरवांमांसाच्या वजनाखातीर, १०० लीव्हरांचो विंक्टल जड वेपारी वजनाखातीर जाल्यार, जहाजांतल्या मालाखातीर टन हें एकक वापरताले. टन द मीर हें प्वे द मार पददतींत २,००० लीव्हरांचें वजन आशिल्लें. पोरनो रोमन पौंड पेरिसांत १७३२ मेरेन वखदी वजनाखातीर वापरांत आशिल्लो. तेउपरांत ताच्या जाग्यार प्वे द मार हें वजन आयलें. तशेंच ग्रो आनी ग्रेन हांचीं नांवां द्राकमे आनी स्कूपल अशीं जालीं.

हेर देश : जर्मनींत मोलादीक धातुखातीर कोलोन मार्क हें प्रमाणभूत वजन १५२४ त थारावपाक आयलें. ताचें विभाजन अशें आशिल्लें: १मार्क = ८ औंस = १६ लॉथ = ६४ विंक्टिन = २५६ फेनिग (वा डेनियर) = ४,३५२ एशेन. भांगर आनी रुप्याखातीर फ्लॉरेन्स पौंड प्रचारांत आशिल्लें आनी ताचें विभाजन अशें आशिल्लें - १२ औंस = १६ ड्रामा = २८८ दिनारी = ६,९१२ ग्रेन (= ४४८ ग्रॅं). सगळ्या तरेच्या वेपारी वजनांखातीर हेंच वजन कायदेशीर आशिल्लें. स्पेन आनी ताच्या सगळ्या वसाहतींत कॅस्टिलचें मार्क वजन कायदेशीर आशिल्लें. (१) मार्क = ८ औंस = ६४ ओरवावा = १२८ अडार्म = ३८४ टोमीन = ४,६०८ ग्रेन (= २९८.६ ग्रॅं.). (२) मार्क = १ पौंड = ७,१०० इंग्लीश ग्रॅं (= ४६० ग्रॅं.). ह्याच मार्कान भांगराचें वजन करताले. पूण ताचें विभाजन अशें आशिल्लें : १ विंक्टल = ४ अरोबा = १०१.४ इंग्लीश पौंड चिनी वेपारी मालाचें मुखेल वजन पेकल हें आशिल्लें : १ पेकल = १०० कॅटी = १३३.३ इंग्लीश पौंड; १ कॅटी = १६ टील = १,६०० काँडोरिन.

इंग्लीश वजनां : (आठवें ते एकुणिसावें शतमान). मर्शियाचो राजा ओफा (७५७ - ९६) हाणें सुरू केल्ल्या नव्या नाण्यांत २२.५ ग्रेन (१.४६ ग्रॅं.) वजनाची रुप्याची पेनी मूलभूत आशिल्ली. हीं नाणीं १५२७ मेरेन इंग्लीश वजन पददतीक प्रमाणभूत आशिल्लीं. ही पेनी 'पेनी स्टर्लिंग' ह्या नांवान वळखताले आनी ती अरबी रुप्या अदर्या दिव्हेमाचेर आदारीत आशिल्ली (सुमार ३.२२ - २३ ग्रेन). ही वजन पददत सारकी अरबी पददती भाशेन आशिल्ली. पूण तिच्यांतलो औंस २० पेनीच्या वजनाबरोबर आशिल्लो आनी पौंड १२ औंसांचो म्हळ्यार ४५० ग्रेनांचो आशिल्लो. हाका टॉवर पौंड म्हणून वळखताले. फुडें १५२७ वर्सा हे पददतीजाग्यार ट्रॉय वजन पददत चालींत आयली.

तिसरो हेब्री हाणें १२६६ वर्सा अध्यादेशावरवीं पौंडाची निश्चीत व्याख्या थारायली. पूण रुप्या पेनी आदलेवरी २२.५ ग्रेनांचीच आशिल्ली. नाण्यांचो पौंड ५,४०० ग्रेनांचो आनी वेपारी पौंड ६,७५० ग्रेनांचो उरलो. ह्या अध्या देशांतलो १५ औंसाचो पौंड, रुप्याच्या आनी वेपारी मालाखातीर वापरांत आशिल्ल्या पुर्विल्ल्या अँटिक मिनाचेर आदारिल्लो आशिल्लो. हें वजन भुमध्य सामुद्रिक वेपारांत, तेराव्या शतमानामेरेन अस्तंत युरोपांतल्या पवित्र रोमन साम्राज्यांतल्या आनी इंग्लंडचे वेपारी संबंद आशिल्ल्या जर्मन शारांत व्हड प्रमाणांत वापरांत

आशिल्लें.

अँव्हर द पॉइझ वजन (१३४०) : हें नांव जड मालाच्या वजनाखातीर वापरांत आशिल्लें. तिसरो एडवर्ड हाणें इंग्लंडांत नवें वजनाचें प्रमाण १३४० त प्रस्थापीत केलें. ताणें तयार केल्ल्या वजनाचो संच ७,७,१४,२८,५६ आनी ९१ पौंड वजनाचो आसा. ह्या वजनाचो आदार ६९९२ ग्रेनांचो पौंड आनी ४३७ ग्रेनांचो औंस आशिल्लो. हें अँव्हर द पॉइझ वजन स्पश्टपणान लोकरीच्या वजनाखातीर प्रस्थापीत करपांत आयिल्लें.

ट्रॉय वजन (१४१४) : ही पददत इंग्लीश शेटीं मदीं चड रूढ आशिल्ली. इंग्लीश टांकसाळी पददत अजुनय टॉवर पौंडावरीच आदारिल्ली आशिल्ली. ट्रॉय पददतींत २४ ग्रेन म्हळ्यार १ पेनीचें वजन; २० पेनीचें वजन म्हळ्यार १ औंस; १२ औंस म्हळ्यार १ पौंड आशिल्लें. ट्रॉय पददत सामकी अरबी पददतीवरीच आशिल्ली आनी तातूंत पेनीचें वजन ४८ ग्रेनांच्या दिव्हेमाच्या १/२ आशिल्लें. १५२७ वर्सा टांकसाळींत टॉवर पौंडावांगडा वेपारी पौंडय रद्द करून ५,७६० ग्रेनांचो ट्रॉय पौंड अधिकृत टांकसाळी पौंड जालो.

सातवो हेब्री हाणें पुराय इंग्लीश वजनां तशेंच रेशीय आनी घनफळ मापां हांची संविधानीय मुळावणाचेर १४९७ त उबारणी केली. वजनां आनी मापां हांचीं राज्यकोशीय मानकां प्रधान संदर्भ मानकां म्हूण इंग्लंडांतल्या ४३ म्हत्वाच्या शारांत घाडपांत आयलीं. ह्या संविधानाप्रमाण ५,७६० ग्रेनांचो ट्रॉय पौंड ४८० ग्रेनांच्या १२ औंसांत आनी २४ ग्रेनांचो २४० पेनी वजनांत विभाग केले आनी रौप्य पेनीचें वजन ट्रॉय पौंडाचो ४८० वो भाग म्हळ्यार १२ ग्रेन थारावपांत आयलो. तिसरो एडवर्ड हाणें प्रस्थापीत केल्ल्या ६,९९२ ग्रेनांच्या पौंडा जाग्यार ७,००० ग्रेन असो प्रमाण पौंड पयले एलिझाबेथ राणयेन १५८८ त प्रस्थापीत केलो.

एलिझाबेथ राणयेचीं मानकां (१५५८ - १६०३): एलिझाबेथ राणयेच्या काळांत इंग्लीश वजनांक खरेपणान स्थीरताय आयली. तांची १५८८ तली अँव्हर द पॉइझ आनी ट्रॉय वजनांची तिसरी आनी निमणी श्रेणी १८२४ मेरेन मुखेल मानकां आशिल्लीं. वेळार हँड्रेडवेट (सीडब्ल्यूटी) आनी टन हीं वजनांय ११२ पौंड आनी हँड्रेडवेट (वा २२४० पौंड) अशीं अनुमानां प्रमाणभूत थारावपांत आयलीं. इंग्लीश वजनांक लाँग (दीर्घ) वा ग्रॉस हँड्रेडवेट आनी टन अशे म्हणूंक लागले. एलिझाबेथ राणयेच्या काळांत अँव्हर द पॉइझ वजनां १ पौंड = १६ औंस = ७,००० ग्रेन ह्या प्रमाणाचेर आदारिल्लीं आशिल्लीं.

ब्रिटीश इंपिरियल मानकां : लॉर्ड कॅरिसफॉर्ट हाचे अध्यक्षतेखाल संसदीय समितीन १७५८ - ६० ह्या वर्सा तयार करून घेतिल्लीं मानकां १८२४ त कायदेशीर करपांत आयलीं. १८२४ पसून सगळीं ब्रिटीश मानकां इंपिरियल मानकां म्हूण वळखूंक लागले. ५,७६० ट्रॉय ग्रेनाचो ट्रॉय पौंड हो मुखेल पौंडजालो आनी अँव्हर द

पॉइझ पौंड १६ औंसांचो आनी ७,००० ट्रॉय ग्रेनांचो थारायलो. इ.स. १८४३ त मुखेल पौंड मानक ७,००० ग्रेनांचो अँव्हर द पॉइझ पौंड थारायलो आनी ट्रॉय पौंड ५,७६० अँव्हर द पॉइझ ग्रेनांचो करपांत आयलो. १९१३ त $3\frac{1}{2}$ ग्रेनांचो (ट्रॉय औंसाचो १५० वो भाग) इंग्लीश वा हिऱ्याचो कॅरेट सादारण उपेगांत उरलो. वखदाच्या पुरवठ्याखातीर अँव्हर द पॉइझ पौंड, औंस आनी ग्रेन सर्वसामान्य वापरांत आयले. तेउपरांत १९६३ तल्या अधिनेमाप्रमाण सगळीं इंग्लीश वजनां आनी मापां हांचे मॅट्रिक पद्दतींतल्या वजनांत आनी मापांत परत व्याख्या करपांत आयल्यो आनी तेउपरांत दोन वर्सांनी राश्ट्रीय पावंड्यार हो बदल वेव्हारांत येवपाक सुरवात जाली. वेपाराखातीर इंपिरियल मानक पौंड आनी विज्ञान तशेंच तंत्रविद्या हातूंत आंतरराश्ट्रीय पौंड (= ०.४५३५९२३२ आंतरराश्ट्रीय किग्रॅ.) मूलभूत थारावपांत आयले.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्यो वजन पद्दती : जार्ज वॉशिंग्टन हाणें १७९० त चलन, वजनां आनी मापां हातुंतले एकविधतेचे गरजेकडे काँग्रेसीचें लक्ष व्हेलें. पूण उद्येग आनी वेपारांत इंग्लीश वजनांच प्रचारांत आशिल्लीं. ह्याच काळांत फ्रांसांत मॅट्रिक पद्दत वेव्हारांत येताली. पूण अमेरिकेन इंग्लीश पद्दतीकडेनूच जुळोवन घेवपाचो यत्न केल्लो. एकुणिसाव्या शतमानाच्या मध्यासावन जशीं जशीं नवीं राज्यां संघांत आस्पावलीं, तशे तशे तांकां मानकाचे संच दिवपांत आयले. त्या शतमानाच्या निमाण्या काळांत मानक वजनां आनी मापांच्या कार्यालयाचें कार्यक्षेत्र वाडयलें आनी १९०१ त सत्तेर आयिल्ल्या काँग्रेस अधिनियमान ताचें नॅशनल ब्यूरो ऑफ स्टॅंडर्ड्सांत रुपांतर जालें. ह्या ब्यूरोकडे भौतिक मानकां तयार करपाचें आनी मानक पद्दती प्रस्थापित करपाखातीर मादार दिवपाचें, तशेंच त्या विशयांतल्या संशोधनाचो वावर सोंपयल्लो. ह्या ब्यूरोवरवीं सगळ्या राज्यांचीं वजनां आनी मापां हांच्या विधिविधानांत वास्तव आनी एकविधता आयली.

भारतीय वजनां आनी मापां : वैदिक ग्रंथांत पुर्विल्ल्या काळांतल्या वजन पद्दतीची कांय प्रमाणांत म्हायती मेळटा. वसिष्ठ धर्मसुत्रांत वजनां हीं गरजेची वस्तू आसून राजान तांच्यांत अचूकपण दवरूंक जाय अशें वर्णन आसा. मनु, याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, कौटिल्य तशेंच आपस्तंब धर्मसुत्रांत वजनां आनी मापां हातूंत फटिंगपणा केल्यार तो गुन्यांव थारावन तातूंत प्रामाणीकपण दवरप गरजेचें सांगलां. मनुस्मृतींत रती वा तांबडी गुंज हे बीयेचो, वजनाचो मूलभूत एकक म्हूण उल्लेख आसा. गुंजेचें सरासरी वजन १.७५ टॉय ग्रेन वा ११३.४ मिग्रॅ. थरता. मनुस्मृती आनी याज्ञवल्क्यस्मृति हातूंत भांगर, रुपें आनी तांबें ह्या धंधांत वापरपांत येवपी गुंज आनी ताचेर आदारीत वजनाचें कोश्टक अशें : रुप्याखातीर (त्रसरेणू = १ लिक्शा; ३ लिक्शा = १ राजसर्षप; ३ राजसर्षप = १ गौरसर्षप; ६ गौरसर्षप = १ यव; ३ यव = १ कृष्णल वा रक्तिका (गुंज); २ कृष्णल वा रक्तिका = १ माष (उडीद); १६ माष = १ धरण वा पूरण; १० धरण = १

शतमान. धान्यां, वखदां, मोलादीक खडे हांचीं वजनां वेगळे पद्दतीचीं आशिल्लीं. भांगर आनी तांब्या खातीर ५ कृष्णल वा रक्तिका = १ माष; १६ माष = १ कर्ष, अक्ष, तोलक वा भांगर; ४ सुवर्ण = १ पल वा निष्क; १० पल = १ धरण (भांगराचें).

मोहें जो दडो आनी हडप्पा हांगाच्या उत्खननांत इ.स. आदीं तिसऱ्या शतमानांत वापरांत आशिल्लीं वेगवेगळे तरेचीं वजनां मेळ्ळ्यांत. प्रमाणातेचे बाबतींत सिंधु संस्कृतींतलीं वजनां उल्लेख करपासारकीं आसात. हीं वजनां चर्ट, चुन्याफातर, पट्टिताश्म, पाटयेचो फातर, कॅल्सेडोनी, धवो सुभाजा ह्या सारक्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या फातरांपसून तयार केल्लीं आशिल्लीं. तांच्या आकारांत तांच्या वजनमुल्यां प्रमाण आनी उपेगाप्रमाण फरक आशिल्ले. मोहें जो दडो हांगाच्या उत्खननांत मेळिल्लीं वजनां १, २, ४, ८, १६, ३२, ६४, १६०, २००, ३२०, ६४०, १६००, ३२००, ६४००, ८०००, १२८००० ह्या गुणोत्तरांत आसात. हातुंतलें सगळ्यांत व्हड वजन १०,७७० ग्रॅ. चें आसा. हांगा तागड्यो मात चड प्रमाणांत मेळूंक नात.

पुर्विल्ली भारतीय वजन पद्दत दोन वा चार आंकड्यांचे पटीन वाडपी ल्हान - व्हड विभागांचेर आदारिल्ली आशिल्ली. उपरांत इ.स. आदीं १२०० ह्या काळांत आर्य आनी हिंदू लोकांवरवीं ८० आनी १०० ह्या संख्यांचेर आदारिल्ल्यो वजन पद्दती आयल्यो. तांणी धरण (५०० ट्रॉय ग्रेन, ३२.४ ग्रॅ.) आनी होन (६,७५० ट्रॉय ग्रेन; ४३७.४ ग्रॅ.) हांचो वजनां म्हूण भारतांत प्रसार केलो. तेउपरांत इ.स. आदीं ६०० च्या काळांत तुराणी लोक उत्तरेकडल्यान भारतांत आयले आनी तांणी होना जाग्यार ६,९१८ ट्रॉय ग्रेन (४४७.९ ग्रॅ.) वजनाचो होन प्रचारांत हाडलो. इ.स. आदीं ३०० च्या काळांत ग्रीकांनी अस्तंत भारतांत अँटिक वजनांचो प्रसार केलो.

कौटिलीय अर्थशास्त्रांतल्या एकुणिसाव्या अध्यायांत वजनां आनी मापां हांच्या प्रमाणाविशीं म्हायती मेळटा. तातूंत वजनांचें कोश्टक अशें आसा : १० माष वा ५ गुंजो = १ माषक; १६ माषक = १ सुवर्ण वा कर्ष; ४ कर्ष = १ पल; ८८ गौरसर्षप = १ चांदीचें माषक; १६ रुप्याचें माषक वा २० शैब्य दाणे (एके तरेचें कडधान्य) = १ धरण; २० तंडुल (तांदळाचे दाणे) = १ धरण (हिऱ्याचो); २० तुला = १ भार; १० धरण = १ पल; १०० पल = १ आयमानी १/२, १, २, ४, (माषकांची आनी १, २, ४, ८, १०, २०, ३०, ४०, १०० सुवर्णांचीं तशेंच धरणांचीं वजनां तयार करचीं.

इ.स. आदीं १० च्या काळांत उत्तर भारतांत ग्रीकांनी रोमन पौंड हें वजन हाडलें. इ.स. आठव्या - धाव्या शतमानांत दक्षिण भारतांत राष्ट्रकूट वंशाच्या काळांत प्रचलित आशिल्ल्या वजनांत कलम (३२.६६ किग्रॅ.) हें वजन तंजावर आनी दक्षिण अर्काट भागांत विसाव्या शतमानांत चालू आशिल्लें. बाराव्या शतमानांत मुसलमान आनी पठान लोकांनी भारतांत रत्तल (= ७,००० ट्रॉय ग्रेन; ४७८ ग्रॅ.)

हें वजन प्रचारांत हाडलें.

सुमार २५०० वर्सां आदीं भारतांत वापरपांत येवपी 'पूरण' हें वजन णवव्या शतमानांत पंजाब आनी उत्तर भारतांतल्या हिंदू राजांचे कारकिर्दींत वापरांत आयलें. ११९१ त मुसलमान राजकर्त्यांनी हें वजन आपणायलें. हें वजन 'टंक' ह्या नांवारवाल १४८८ मेरेन आनी उपरांत वराह ह्या नांवारवाल कांय काळ प्रचारांत आशिल्लें. वेदकाळांत आर्यांनी शतरक्तिका हें १०० रती एका आशिल्ल्या वजनाची सुरवात केली. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हें वजन आपणायलें. पंदराव्या शतमानांत शेरशाह आनी अकबर ह्या राजांनी तोळो, शेर, मण हीं वजनां वापरांत हाडलीं. वेगवेगळ्या संख्येच्या तांब्याच्या नाण्यांच्या वजनावयल्यान शेराचें वजन थारायताले. ह्या तांब्याच्या नाण्यांक दाम म्हण्टाले. अकबराच्या शेरानें वजन ३० दाम, जहांगिराच्या काळांत ३६ दाम जाल्यार शहाजहान हाच्या काळांत ४० दाम आशिल्लें. मराठेशाहींत शेर, मण हीं वजनांचीं एककां प्रचलित आशिल्लीं. पूण तांचीं मुल्यां वेगवेगळेकडेन वेगवेगळीं आसतालीं. तशेंच त्या काळांत लांबाय मेजपाक हाताच्या कोपरासावन मदल्या बोटाच्या तोंकामेरेनची लांबाय क्युबिट हें अंतर एकक म्हूण वापरताले. वेरूळ हांगाच्या लेण्याच्या अभ्यासावयल्यान ह्या एककाची लांबाय १८ इंच (४५७.२ मिमी.) आसुंये ह्या एककाक त्या काळांत हस्त ह्या नांवान वळखताले. ह्या हस्ताचो ल्हान भाग म्हळ्यार आंगूळ आनी एका हस्ताचीं २४ आंगळां मानताले.

ब्रिटीश काळांत भारतांत वजनांत आनी मापांत एकवाक्यता हाडपाखातीर १८६७ सावन यत्न करपाक लागले आनी तेप्रमाण केंद्रीय आनी प्रांतीय स्थरांचेर अधिनेम केले. पूण तांची फाव ती अंमलबजावणी जावंक नाशिल्ल्यान टन, पौंड आनी औंस हीं ब्रिटीश वजनां प्रचारांत आयलीं आनी मण, शेर, छटाक तशेंच तोळो ह्या वजनांक मान्यताय दिवपांत आयली. वेगवेगळ्या वाठारांतल्या शेरांतली तोळ्यांची संख्या वेगवेगळी आशिल्ली. देखीक : सुरतेचो शेर ३७ तोळ्यांचो. (मुंबयचो २८ तोळ्यांचो आनी बेळगांवचो २० तोळ्यांचो). मुंबय सरकारान १९३२ त वजन मापांत एक सुत्रीपणा हाडपाचे नदरेन केल्ल्या अधिनेमाप्रमाण मुंबय तोळो = १८० ग्रेन, मुंबय शेर = ८० तोळे, मुंबय मण = ४० शेर अशें निश्चीत केलें. तेचवांगडा भांगर आनी रुप्याखातीर १ तोळो = १८० ग्रेन, एक वाल = १/४० तोळो = ४.५ ग्रेन, १ रती = १/६२ तोळो हीं वजनां थारावपांत आयलीं. तेभायर अँव्हर द पॉइझ आनी अँपॉथेकरीज वजनांय ब्रिटीश पद्दतीप्रमाण वापरांत आशिल्ली.

भारतांत १९५६ त मॅट्रिक पद्दत घेवपाखातीर संसदेन अधिनेमाक मान्यताय दिली आनी १९५८ सावन हो अधिनेम चालीक लागलो. ह्या अधिनेमा प्रमाण मॅट्रिक वजनावांगडा आदलीं वजनांय कांय काळ चालू उरलीं. पुराय तरेन मॅट्रिक पद्दत वापरांत हाडपाखातीर

धा वर्सांचो काळ लागलो. धान्यांची देवाण - घेवण वजनान आनी द्रव पदार्थांची मापान करची अशें निश्चीत जालें. ह्या अधिनेमांत मीटर आनी किलोग्रॅम हांचे आद्य नमुने इंटरनॅशनल ब्यूरो ऑफ वेट्स अँड मेझर्सकडल्यान विकते घेवन भारतांतल्या नॅशनल फिजिकल लॅबोरेटरीकडे अभिरक्षा आनी देखभाल हांचे खातीर दिवपाविशीं आनी राज्य सरकाराखातीर राष्ट्रीय मुखेल मानकांकडे अधिप्रमाणित आशिल्ले संच तयार करपाखातीर तरतुदी करपांत आयल्यो. हे खातीर इंटरनॅशनल ऑर्गनायझेशन ऑफ लिगल मॅट्रोलोजी ह्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेचो १९५६ त भारत वांगडी जालो. भारतीय मानक संस्था वजनां आनी मापां हांच्या विनिर्देशांत येवपी अडचणींचेर सल्लो दिवपी तंत्रिक संस्था म्हूण कार्य करता. प्रत्यक्ष वेव्हारांत वापरपाचीं वजनां, मापां पळोवन तांचेर शिक्के मारपाविशीं आनी तेखातीर नियंत्रकापसून निरिक्षकामेरेन अधिकारी नेमपाविशीं अधिनेमांत तरतुदी आसात. वजनां, मापां तपासणेखातीर दाखल करपाविशींचे आदेश दिवप, तेखातीर गरजेच्या थळार प्रवेश करप आनी तीं तांब्यांत घेवप आदी अधिकार निरिक्षकाक आसात. वजनां, मापांच्या आनी उपकरणांच्या उत्पादकांक दुरुस्ती करपाक आनी वेपाऱ्यांक सरकारी परवानो घेवंचो पडटा. प्रमाण वजनां, मापां हेरांचो वापर करपाक बंदी आसा. वेपारी आदिनी तशेंच अधिकाऱ्यांनी नेमांचो भंग केल्यार ते शिक्षेक पात्र थारतात. मॅट्रिक पद्दत ही दशमान पद्दत आसा. म्हळ्यार तिच्यांतली सगळीं ल्हान व्हड एककां मूलभूत एककाच्या १० च्या वा १० च्या पुर्ण घाताच्या (जशें १०० = १०^२, १००० = १०^३, १/१०० = १०^{-२}) पटीन आशिल्ल्यान गणित कृत्यां करपाक सोपें जाता हो हे पद्दतीचो खाशेलो फायदो आसा. ह्यो पटी मूळ एककाक कांय उपसर्ग लावन उक्तावपाक येतात. ते उपसर्ग अशे - मॅट्रिक पद्दतींतले उपसर्ग :

डेका = १०	डेसी = १० ^{-१}
हेक्टो = १० ^२	सेंटी = १० ^{-२}
किलो = १० ^३	मिली = १० ^{-३}
मेगॅ = १० ^६	मायक्रो = १० ^{-६}
गिगॅ = १० ^९	नॅनो वा मिलीमायक्रो = १० ^{-९}
टेरा = १० ^{१२}	पायको = १० ^{-१२}
पेटा = १० ^{१५}	फेम्टो = १० ^{-१५}
एक्झा = १० ^{१८}	अँट्टो = १० ^{-१८}

हे पद्दतीचो दुसरो फायदो म्हळ्यार तीं सगळ्या राश्ट्रांनी मान्य केल्ली आशिल्ल्यान तिच्यांत उक्ती केल्लीं राशीमुल्यां सगळ्यांत सहज समजतात. हे पद्दतीचो तिसरो फायदो म्हळ्यार ती सुसंगत आसा. म्हळ्यार दोन (वा चड) राशींच्या गुणाकारान वा भागाकारान मेळपी नवी रास आपशीच तिच्या फाव त्या मॅट्रिक एककांच्या स्वरुपांत मेळटा.

भारतांत मॅट्रिक पद्दतीचो प्रसार खुबच उण्या प्रमाणांत जालो. १९७६ त प्रमाणभूत वजनां आनी मापां अधिनेम संसदेत संमत करपांत आयलो. तातूंत १९५६ उपरांतच्या विज्ञानीक प्रगतीचो विचार करून आंतरराश्ट्रीय एकक पद्दतीक प्राधान्य दिवपांत आयलें. तापमान, दाब आनी गुरुत्वीय प्रवेग हाचे परिणाम तापमानाच्या उण्याचड बदलाक लागून पदार्थाची लांबाय क्षेत्रफळ आनी घनफळ हातूंत उणो चड फरक पडटा. मानकाच्या तापमानापरस वेगळ्या तापमानांत ताचो उपेग करतना ताचो प्रसरण गुणांक दिवचो पडटा. मानकां तयार करतना वापरांत आयिल्लीं प्रमाणित तापमानां गरजेप्रमाण वेगवेगळीं आसतात. ०° से हें तापमान जायत्या वेळा प्रमाणित तापमान म्हूण वापरतात. मॅट्रिक पद्दतींतलें मीटर हें मानक आद्य मानक तयार करतना वा ते पद्दतीचीं दुसरीं मानकां तयार करतना २०° से. हें तापमान वापरिल्लें आसता. आंतरराश्ट्रीय वजनां आनी मापां तयार करतना २०° से. हेंच तापमान धरतात. जेन्ना घनता आनी घनफळ हाच्या मापनाच्या प्रसंगार ४० से. (उदकाचे महत्तम घनतेचें तापमान) हें तापमान धरील्लें आसता.

लांबायेच्या मानकाचेर वातावरणीय दाबांतल्या फरकाचो कांयच परिणाम जायना. दाबांतलो फरक (पान्याच्या उंचायेच्या भाशेंत) ८० मिमी. जाल्लो आसल्यार आद्य मीटरांत दशलक्षांश मिमी. इतलो सूक्ष्म फरक जाल्लो मेळ्ळा. पूण वस्तुमानांची तुळा करतना वातावरणीय दाबांतलो फरक तशेंच तापमानांतले आनी आर्द्रतेतले फरक हांचो बरोच परिणाम जाता.

वजनां आनी मापां निश्चीत करपाचें काम प्रमाणीत वातावरणीय दाब ७६० मिमी. (पान्याची उंचाय, तशेंच पान्याची जनताय १३.५९५१ ग्रॅ./सेंमी), तापमान ०° से. आनी गुरुत्वीय प्रवेग ९८०. ६६५ सेंमी./सेकंद अशा वेगवेगळ्या अटीप्रमाण करपांत येता.

प्रमाणित वजनाच्या नमुन्याची तुळा करपाखातीर सामके अचूक आनी संवदेनक्षम अशा समभुजा आसपी दांडी आनी पारडी सुरी धारेचेर लोंबती आशिल्ल्या तागड्यांनी करूंक येता. अशा तागड्यांनी प्रमाणित किलोग्राम अशा वजनातल्या १०^० किग्रॅ. इतलो सूक्ष्म फरकय मेजूंक मेळटा. प्रमाणित वजनां ज्या मुखेल प्रमाणित वजनापसून तयार केल्यांत तांचे तुळे खातीर वयली तागडी चड संवदेनक्षम करून वजन करपाचे अचूक पद्दतीचो अवलंब करचो पडटा. अशे तरेचे तयार केल्ले तागडेन निर्वत अवस्थेंत दांडयेचे विचलन प्रकाशकिरणाच्या आदारान मेजपाची पद्दत वापरून आनी वजन करपाखातीर करपाक लागपी सगळ्यो क्रिया तागडेसावन बऱ्याच अंतरावयल्यान करून १ दशकोट्यांश (१०^{-९}) फरकय मेजूंक मेळटा.

प्रमाणित वजनाच्यो धातू, आकार, सफाई आदी बाबी एकसारक्यो आसल्यो तरी तातूंत फरक मेळ्ळ्यात. प्लॅटिनम वा

हेर धातूपसून फाव ती जतनाय घेवन तयार केल्ल्या प्रमाणित वजनातय भायले वटेन सवकसायेन रासायनिक आनी प्राकृतिक बदल जातात.

आंतरराश्ट्रीय मूलभूत 'किलोग्रॅम' मानकां तयार करपांत आयिल्ल्या वेगवेगळ्या राश्ट्रांतले किलोग्रॅमचे नमुने प्लॅटिनम (९०%), इरिडियम (१०%) मिश्रधातुचे तयार केल्ले आशिल्ल्यान जायतीं वर्सां तातूंत दोन कोट्यांशापरस चड बदल जाल्लो मेळूना. हेर धातू अशे तिगनात, तातूंत काळाप्रमाण बदल जायत आसता. वजनांचीं मुल्यां जशीं जशीं ल्हान आसतात त्या त्या प्रमाणांत पृश्ठभागाचें क्षेत्रफळ आनी तातूंतलें वस्तुमान हांचे गुणोत्तर वाडत राविल्ल्यान ताचो तिगपाचें प्रमाण ल्हव ल्हव उणें जायत रावता. सादारण मानकारवातीर २५% क्रोमियम आनी २०% निकेल आशिल्लें. पुरायतरेन ऑस्टेनाइटी अगंज तिरवें घट आसता तें कळमेना तशेंच तें उच्च अचुंबकीय आसा. ८०% निकेल आनी २०% क्रोमियम आशिल्लें अचुंबकीय मिश्रधातू ह्या कामांत यशस्वीपणान वापरपांत येता. भारतांत सादारण वेव्हारांत तागडेवांगडा वापरपाचीं वजनां बीडाचीं आनी पितुळचीं (उण्या मोलाचें) केल्लीं आसतात. हीं वजनां नियमित काळाउपरांत शासकीय अधिकाऱ्या कडल्यान तपासून घेवचीं पडटात.

लांबाय क्षेत्रफळ आनी घनफळ हांचीं एककां : दर एका शास्त्रांत मापनाक खूब म्हत्व आसा. लांबाय क्षेत्रफळ आनी घनफळ हांचें मापन खूब पुर्विल्ल्या काळासावन वेगवेगळ्या पद्दतीन करताले. अशें पुरातत्वीय उत्खननां, शिलालेख आनी ताम्रपट ह्या इतिहासीक पुराव्यांवयल्यान म्हायती मेळटा. ताचेवयल्यान लांबायेच्या मापनाची गरज सगळ्यांत पयलीं निर्माण जाली अशें दिसता. जेन्ना मनशान घराचे बांदावळीक आनी जमनीची विभागणी करूंक सुरवात केली, तेन्ना लांबायेचे मेजणेक म्हत्व आयलें. हे खातीर मानक धारावपाखातीर मनशाचें लक्ष सैमांतले घडामोडीकडे आनी आपल्या देहाकडे गेलें. सुरवेक दोन गांवांतलें अंतर कितलें आसा हें सांगपाखातीर दीस हें प्रमाण धरपाची चाल आशिल्ली. एक गांव दुसऱ्या गांवापसून एका दिसाच्या अंतराचेर आसा म्हळ्यार जर रातदीस प्रवास केलो जाल्यार एका उदेंतासावन दुसऱ्या उदेंता मेरेन चलत गेल्यार तो गांव येतलो. अर्थांत मनशाच्या चलपाचे गतीचेरय अवलंबून आसता. हें फकत लांब अंतर मेजपाक उपेगी पडटालें. पूण उण्या अंतराखातीर हें मानक उपेगी पडनाशिल्लें. देखून कच्च्या स्वरुपांतल्या ल्हान मानकारवातीर मनशान स्वताच्या पायाची लांबाय, पसरिल्ल्या तळहाताची रुंदाय, कोपरासावन फुडल्या हाताची मदल्या बोटाच्या तोंकामेरेन लांबाय, आंगठो आनी करंगळीचें तोंक हातूंतलें अंतर आदी वेगवेगळ्या लांबायेचीं मानकां निश्चीत केलीं. दोन पावलांतलें म्हळ्यार दांगेतल्या अंतरावयल्यान शेताची लांबाय - रुंदाय मेजताले. स्टेडिऑन हें लांबायेचें पुर्विल्लें ग्रीक एकक शर्यतींत धावपी गड्यान एका दमात सारक्या वेगान धाविल्लें अंतर हाचेर आदारिल्लें आशिल्लें. फुडें जशी

जशी समाजीक परिस्थती बदलत गेली आनी वैज्ञानीक उदरगत जायत गेली तशी तशी मानकांची एक खाशेली पद्दत उदयाक आयली. हे पद्दतींत दोन प्रकार संभवतात. एका प्रकारांत मूलभूत मानकाची निवड मानवान आपरवोशयेन करप वा एकाद्री लांबाय सोंपी म्हूण वेचपाची आनी तिचें ल्हान व्हड भाग करून ताचेवयल्यान एकक निश्चीत करपाचें. दुसरो प्रकार म्हळ्यार सैमांत उपलब्ध आशिल्लें एकाद्रें परिमाण घेवन ताचे भाग करून मापन पद्दतीचीं मानकां काडपाचीं. दुसऱ्या प्रकारच्या मापन पद्दतीचें उदाहरण अशें -

आंगळ	= १ भाग
हाताच्या तळव्याची रुंदाय	= ४ भाग
हाताच्या आगठ्यांचें तोंक आनी करंगळीचें तोंक हांचेमदलें अंतर (वेंत)	= १२ भाग
पायाची लांबाय (फूट)	= १६ भाग
हात (क्युबीट)	= २४ भाग
एक पावल (दांग)	= ४० भाग
दोन पावलां	= ८० भाग
लांब एके रांगेत पातळिल्ल्या दोनय भुजांची एकूण लांबाय	= ९६ भाग

ह्यूएनत्संग (इ.स. ६०२ - ६६४) ह्या नामनेच्या चिनी भोवडेकारान बरयल्ल्या एका ग्रंथांत त्या काळांत भारतांत प्रचलित आशिल्ल्या अंतर मेजपाचें योजन ह्या एककाबद्दल म्हायती मेळटा. सैन्यान एका दिसांत चलिल्ल्या अंतराक योजन अशी संज्ञा त्या काळांत वापरताले.

१ योजन = ८ क्रोश (कोस)

१ क्रोश = ५०० बाण

१ बाण = ४ हात

१ हात = २४ आंगळां

१ आंगुळ = जवाच्या सात दाण्याची लांबाय

भारतांतलीं मॅट्रिक पद्दतीचीं वजनां प्रचारांत येवचे आदीं वेगवेगळ्या राज्यांत वेगवेगळीं एककां व्यवहारांत आशिल्लीं. तातुंतल्या कांय राज्यांतल्या मापनांचीं एककां अशीं -

लांबायेचीं एककां : यव (पोटाक पोट लावन) = १ आंगळ

२ आंगळां = १ तसू

१२ तसू = १ हात

४ हात = १ दंड

२ कोस = १ गव्यूती

४ आंगळां = १ मूठ

२ विती = १ हात

वस्त्र मेजपाचीं एककां :

२ आंगळां = १ तसू १२ तसू = १ हात

२ हात = १ गज २४ तसू = १ गज

२६ तसू वा १६ गिरे = १ वार

जमनीची लांबाय वा रुंदाय मेजपाचीं एककां :

१२ तसू = १ हात ५ $\frac{१}{४}$ हात = १ बडी

वा १४ तसू = १ हात ५ हात = १ बडी

८००० हात = १ कोस

क्षेत्रमापनाचीं एककां :

४ चौरस आंगळां = १ चौ. तसू ३६ चौ. तसू = १ चौ. वीत

४ चौ. विती = १ चौ. हात ४ चौ. हात = १ चौ. गज

३४ $\frac{१}{४}$ चौ. हात

वा ८ $\frac{११}{१४}$ चौ. गज = १ चौ. बडी २० चौ. बडयो = १ पांड

२० पांड = १ बिघा १२० बिघो = १ चाहूर

१०० बिघे (जुने) = ८५ $\frac{१}{१०}$ एकर १६ चौ. आणे = १ गुंठा

४० गुंठे = एकर

घनफळमापनाचीं एककां :

८ घन आंगळां = १ घन तसू २१६ घनतसू = १ घनवीत

८ घनविती वा

२७ घन मुठी = १ घन हात ८ घन हात = १ घन गज

धान्यादी पदार्थ मेजपाचीं एककां :

२ कोळवी (अर्दपाव) = १ चिपटे (पावशेर) २ चिपटी = १ मापटे (अच्छेर) वा निठवे

१ मापटी = १ शेर

२ शेर = १ अधोली

२ अधोल्या = १ पायली

१२ पायल्यो = १ मण

२ $\frac{१}{३}$ मण वा

३० पायल्यो = १पल्लो

८ पल्ले वा २० मण = १ खंडी

- कों. वि. सं. मं.

वर्जें : 'वर्जें' म्हळ्यार भेट. (पूण कांय जाण वज्याक हुंड्याचो एक भाग समजतात). लग्न जाल्या उपरांत आपले धुवेक सणापरबांच्या निमतान ते सणापरबेक लागपी वस्तू आनी हेर सामान वज्यांत (कोंड्याच्या वेळापसून तयार केल्लो मोट्या आकाराचो पाटलो) घालून दिवपाची पद्दत गोंयांत दिसून येता. वस्तू वज्यांत घालून मानायाकडल्यान धुवेच्या घराकडेन धाडटात म्हणून 'वर्जें' अशें म्हण्टात. पयलींच्या काळांत जांवयाच्या वजनाइतलें जड वर्जें धाडटाले अशेंय म्हण्टात. आवय बापूय आसा म्हणसर दर सणापरबेक हें वर्जें धाडपाची पद्दत आयजूय रूढ आसा. (कांय कडेन पयल्याच वर्सा वर्जी धाडटात, तर कांय कडेन पांच वर्सांमेरेन वर्जी धाडटात).

दिल्ल्या घरा चलयेक सुरव मेळचें, सणापरबेक तिका कांयच कमी पडचें न्हय, ती आनी जांवय तशेंच जांवयाघरचीं सगळीं मनशां खोशी जावंची, सणापरबेक तांच्या आनंदांत भर घालची, धुवेक आपल्या घरची याद येवंची न्हय अशा सगळ्या कारणांक लागून हें

वज्रें धाडप सुरू जालें आसुंयें.

वज्याची रीत कशी सुरू जाली त्यासंबंदान गोंयच्या भौजनसमां- जांत लोकांकाणी प्रचलीत आसा. ती अशी - एका घरांतली अपुरबायेची धूव लग्न करून दिली. त्या वर्सा सणापरबे दिसा सगळीं घरचीं पंगतीक बसलीं, त्या वेळार बापायक धुवेची याद आयली. जी चली इतलीं वर्सां आपल्या घरा आशिल्ली ती दुसऱ्याच्या घरा सण कसो मनयता आसतली हो विचार ताच्या मनांत आयलो आनी तो तसोच जें कितें केल्लें तें घेवन धुवेघरा गेलो आनी धुवेक तो वस्तू दिल्यो. तेन्नाच्यान दर सणापरबेक हीं वर्जीं धाडटात. वज्यांतल्यो कांय वस्तू परतून धाडटात, तशींच घोवा घरा कडलीं वजे घेवन आयिल्ल्या मानायाक रवर्चा पुरते पेशे दितात कुळारासावन आयिल्ल्यो वस्तू वाड्यार वांटपाचीय पद्दत आसा. वज्याचे कांय प्रकार अशे - १) आषाढवजें - जातूंत एकादशीच्या उपासाचे पदार्थ, केळीच्या पानांचो वेढो आनी फळफळावळ, तेचप्रमाण जांवयाक सत्री, जोतें बी धाडटात. २) चवथीचें वजें - हें मुखेल अशें व्हडलें वजें मानतात. हातूंत पूजेचें सामान, माटोळेचें सामान, कडधान्यां, तशेंच व्हडल्यो नेवऱ्यो आनी हेर खाणांचें सामान, फोग आदी धाडटात. ३) दिवाळेचें वजें - हें दिवाळे वेळार धाडटात. हातूंत फोव धरून खाणांचे पांच जिन्नस, जोडवीं बी धाडटात. तेभायर कांय समाजांत सुतापुनवेचें वजें आनी शिमग्यापुनवेचें वजें धाडटात.

ह्या वज्या प्रमाण कुळां, भाटकारांक सणापरबांच्या निमतान 'वर्जी' भेटयतात. जातूंत कुळागरां, शेतां - भाटांनीं जाल्ले जिन्नस घालून ते भाटकाराच्या वा हेर मुखेल्यांच्या घराकडेन वतात. हें वजें आपणायल्या उपरांत वजें घेवन येवपी कुळाव्याक प्रवास रवर्चाक पेशे आनी हेर सामान दितात.

गोंयांत "तुमी आमगेर वोजीं धाडात, मागीर आमी तुमगेर जेवपाक येतात" अशें म्हणपाची चाल आसा, ती म्हणपी ह्या वज्यांवयल्यानूच आयल्या जावंये. किरिस्तांव - मुसलमानां मदींय गोंयांत अशीच मात्शी वेगळ्या प्रकारची रीत दिसून येता. पूण तीं 'वजें' अशें म्हणिनात तर तिका 'भेट' म्हण्टात.

- रवींद्र र. म्हाडोळकार

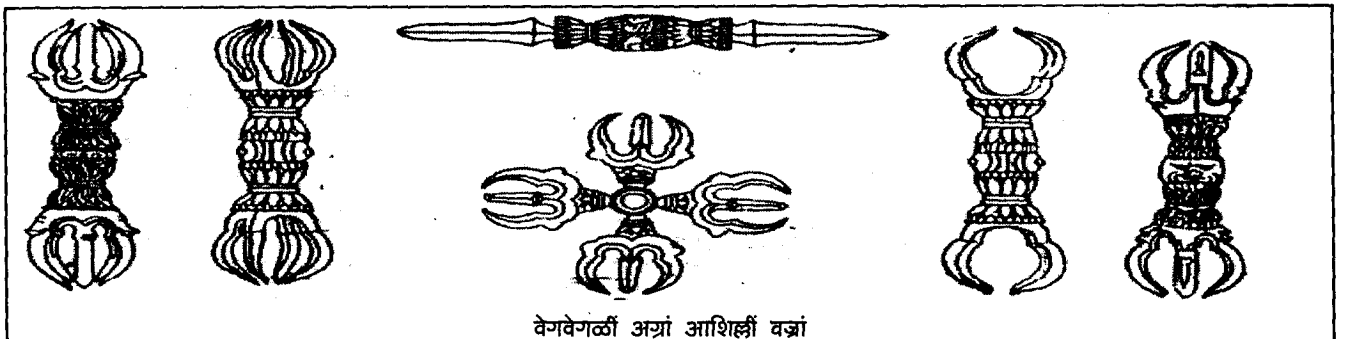
वज्र - (१) : एक पुर्विल्लें शस्त्र. इंद्राचें एक प्रभावशाली आयुध

म्हूण ह्या शस्त्राची नामना आसा. विश्वकर्मान दधीची ऋषीच्या अस्थीसावन हें वज्र निर्माण केलें आनी इंद्रान ताच्या प्रहारान वृत्रासुराक जिवेशीं मारलो, अशी कथा पुराणांत आसा. इंद्राचें वज्र हें लोखणाचें आसून ताका सहस्र धारो आशिल्ल्यो आनी शंबर अग्रां आशिल्लीं. हें एक धवें आनी तेजिश्ठ अशें आयुध आसा. इतलें तें प्रवर आनी भयंकर आशिल्लें, जेन्ना इंद्रान ताचो वृत्रासुराचेर प्रयोग केल्लो तेन्ना ताच्या कडकडाटान धर्तरी भंयान थरथरूंक लागली (ऋ. २.११.९). ह्या शस्त्रांत पर्वत फोडपाचें बळगें आशिल्लें अशेंय ताचें वर्णन केल्लें आसा.

अथर्ववेदांत त्रिषंधी नांवाच्या वज्राचो उल्लेख आसा. ह्या शस्त्रांक तीन सांधे आशिल्ल्यान ताका त्रिषंधी हें नांव मेळ्ळें. तें पितुळचें आशिल्लें. मूर्तीकलेंत जायत्या देवांच्या हातांत हें आयुध दिसता. तीन अग्रां आशिल्ले दोन भाग जोडून हें आयुध तयार केलां. बौध्द तंत्रशास्त्रांत वज्र हें शुन्याचें प्रतीक मानलां. कारण तें अभेद आनी अविनाशी आसता. वज्रशेखर नांवाच्या ग्रंथांत अशें म्हळां की सगळ्या वस्तुजातींचें उगमस्थान जें शुन्य तें वज्रावरी अभेद आनी अविनाशी आसता. इंद्रान आपल्या वज्रान बुध्दाच्या शत्रुंचो नाश केलो आनी बुध्दाक इंद्राकडल्यान वज्र हें आयुध मेळ्ळें अशें एके बौध्द दंतकथेंत सांगलां.

जायत्या बौध्द देवांच्या हातांत वज्र आसता. वज्रधर म्हळ्यार आदिबुध्द हो बौध्द देवतांतलो सर्वश्रेष्ठ देव. ताच्या उजव्या हातांत वज्र आनी दाव्या हातांत घंटा आसता. वज्रपाणी म्हळ्यार हातांत वज्र धारण करपी आसून तो एक बोधिसत्व आसा. वज्रसत्व हो पांच ध्यानी बुध्दांचो आचार्य आसून ताच्या हातांत वज्र आनी घंटा हीं आयुधां आसात. शाक्त पंथांत पद्म हें बायलांचे योनीचें आनी वज्र हें दादल्याच्या इंद्रियाचें प्रतीक मानप जाता. एक अग्र आशिल्लें वज्र आनी दादल्याचें इंद्रिय हातूंत खुबशें सारकेंपण दिसून येता. अशा वज्राक चार वटो आसून त्यो अशीर जावन जावन निमाणें निमाणें तिष्ठण अग्र जाता. अशें वज्र सांची हांगाच्या शिल्पांत दिसता.

जपानांत वेगवेगळे तरेचीं वज्रां दिसून येतात. थंयच्या शिंगोन संप्रदायांत एक, तीन आनी पांच अग्रां आशिल्लें वज्र आनी स्तूपवज्र हे प्रकार प्रचलित आसात. सात, आठ आनी णव अग्रांचीं वज्रां केन्ना

वेगवेगळीं अग्रां आशिल्लीं वज्रां

केन्नाय मेळटात.

एका अग्राचें वज्र धर्मघातुची एकी दाखवयता. तीन अग्रां हीं बुध्द, धर्म आनी संघ ह्या त्रिरत्नांचीं प्रतीकां आसात. अशीं दोन वज्रां एकाचेर एक अदीक चिन्नांवरी दवरल्यार कर्मवज्रां जातात. हाका विश्ववज्र अशेंय म्हण्टात. शिवाच्या हातांत विश्ववज्र आशिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. पांच अग्रांच्या वज्रांचीं पांच अग्रां हीं पंचमहाभुतांचीं वा वैरोचन, रत्नसंभव, अमिताभ, अमोघसिध्दी आनी अक्षोभ्य ह्या घ्यानी बुध्दांचीं द्योतक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वज्र - (२) : (पळेयात रत्न).

वज्रेश्वरी : एक देवता. महाराष्ट्रांतल्या ठाणे जिल्ह्याच्या भिवंडी तालुक्यांत हिचें स्थळ आसा. ह्या गांवचें मूळ नांव वडवली अशें आसून आतां ह्या गांवांक वज्रेश्वरी ह्याच नांवान वळखतात. ह्या गांवांत आशिल्ले उल्हास नांवाचे न्हंयेचे देगेर एके दोंगुल्लेचेर हें देवूळ आसा. हे देवीक वज्रेश्वरी हें नांव कशें मेळ्ळें तेविशीं कथा सांगतात ती अशी : उग्रासूर नांवाच्या एका शर असुराक सिंहमार आनी कलिकाल नांवाचे दोन हुशार पूत आशिल्ले. आपल्या शक्तीच्या बळार ते ऋषींक त्रास दिताले. ताकालागून देवाची कृपा मेळोवपाक ऋषींनी एक यज्ञ सुरू केलो. ह्या यज्ञाचो ऋत्विज वसिष्ठ ऋषी आशिल्लो. यज्ञांत इंद्र सोडून सगळ्या देवांक हविर्भाग मेळ्ळो. ताका लागून इंद्रान रागान वसिष्ठाचेर आपलें वज्र मारलें. तेन्ना पार्वतीन प्रकट जावन तें वज्र गिळून उडयलें, देखून तिका वज्रेश्वरी हें नांव मेळ्ळें.

हे देवीच्या देवळाचें तोंड उदेंतेवटेन आसून ताचे भोंवतणी व्हड कोट बांदिल्लो आसा. पयलो बाजीराव पेशवा हो वज्रेश्वरीचो भक्त आशिल्लो आनी ताणेंच हिचें देवूळ बांदलें अशें सांगप जाता. पूण इतिहास पंडितांच्या मताप्रमाण हें देवूळ चिमाजीअप्पान बांदलां. कारण वसईचो किल्लो हस्तगत करपाखातीर हांगाचे देवीनच चिमाजीअप्पाक दृश्टांत दिल्लो अशें म्हण्टात. किल्लो हस्तगत जातकच देवीविशींच्या भावार्थान ताणें आपले देखरेखीरवाल हें देवूळ बांदलें. सभामंटपाचो भाग श्रीमंत खंडेरावमहाराज गायकवाड हाणें आनी सपणां तशेंच दीपमाळो नासिकचो सावकार नाना चांदवडकर हाणें बांदल्यो. देवळांत दोन गाभारे आसून मुखेल गाभाऱ्यांत पांच मूर्ती आसात. तातूंत मदीं वज्रेश्वरी, तिचे उजवे वटेन सावित्री, सरस्वती आनी दावे वटेन लक्ष्मी भार्गव आसात. दुसऱ्या गाभाऱ्यांत गणपती, वेताळ, काल भैरव आदी देव आसात.

आश्विनांत आनी चैत्र म्हयन्यांत हांगा जात्रा भरता. चैत्र उमाशेक भरपी जात्रा व्हड आसता. वज्रेश्वरी गांवाच्या वाठारांत जायतीं हून उदकांचीं कुडां आसून हें उदक आरोग्यदायक आसा.

नित्यानंद स्वामीचो एक आश्रमय हांगा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वझे, दामोदर विश्वनाथ : (जल्म: १६ सप्टेंबर १९३०, सोनारभाट, दिवचल - गोंय).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके झुजाच्या काळांत वण्टीपत्रकां लावप, पुस्तिका वाटप, सुटके झुजाच्या आदार करप, तांकां पोलिस कारवायांविशीं खबरो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. १२ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा अस्नोडा पोलिसठाण्याचेर हल्लो करपांत वांटो घेतला ह्या दुबावाखाल पोलिसांनी ताका अटक केलो. उपरांत बावीस म्हयने ताका बंदखणीची ख्यास्त जाली आनी ३१ डिसेंबर १९५६ ह्या दिसा ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वझे, प्रभाकर विश्वनाथ : (जल्म : ७ ऑगस्ट १९३२, अस्नोडा - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें इंग्लिशींतल्यान माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके झुजाच्या काळांत लोकांक सुटके झुजाचें म्हत्व पटोवन दिवप, वण्टीपत्रकां लावप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां तो करतालो. ८ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा अस्नोडा पोलिस ठाण्यार हल्लो करपांत ताचो हात आशिल्लो ह्या निमतारवाल पोलिसांनी ताका अटक केलो. तशेंच कांय पत्रकां आनी तिरंगी बावटे ताचेकडल्यान जप्त केले. पोलिसांनी ताका धरून बरोच मार दिलो आनी प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. बंदखणींतल्यान सुटका जाल्या उपरांतय तो राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वझे, रामकृष्णबुवा : (जल्म : ? ऑक्टोबर १८७३, ओझरे -

सावंतवाडी; मरण : ५ मे १९४५ पुणे).

महाराष्ट्रांतलो व्हड गायक.

ताच्या भुरगेपणांतूच ताच्या बापायक मरण आयलें देखून ताचे आवयन ताका ल्हनाचो व्हड केलो. ताचें भुरगेपण खूब कश्टांत आनी हालापेश्टांत गेलें. ताचें मुळावें शिक्षण चवथी मेरेन मराठींतल्यान

जालें.

भुरगेपणासावन ताका गावपाचो नाद आशिल्लो. देखून कागलचो गायक बळवंतराव पोहरे हाचेकडल्यान ताणें गावपाचें मुळावें शिक्षण घेतलें. उपरांत मालवणाक वचून वर्सभर विठोबा अण्णा हडप हाचे कडल्यान तालीम घेतली. वयाच्या बाराव्या वर्सा लग्न जाल्या उपरांत गायक जावपाचे इत्सेन ताणें घर सोडलें आनी पांयांनी भोंवडी करीत तो पुण्याक गेलो. थंयच्यान तो इंदूराक गेलो. थंयचो नामनेचो परववाज वादक नानासाहेब पानसेगेर तो रावलो. गायन शिकपाची रामकृष्णबुवाची जिद्द जाणून पानसेन ताका ग्वाल्हेराक वचपाक सांगलें. तो ग्वाल्हेराक आयलो आनी ग्वाल्हेर घराण्याचो सुप्रसिध्द उस्ताद निसार हुसेनरवाँकडे गायन शिकूंक लागलो. सामकी कश्टांनी आनी पोटाखातीर माधुकरा मागून ताणें गायनविद्या संपादन केली. कांय तेंप गोंयांत रावून ताणें गायन विद्येचें शिक्षण दिलें. ताच्या शिश्यांचे वळेरेंत ताचो चिरंजीव शिवरामबुवा वझे, हरिभाउ घांग्रेकर, केशवराव भोसले, मा. दीनानाथ बापूराव पेंढारकर, भालचंद्र पेंढारकर, दन्नीबाई, तानीबाई, कागलकर बुवा ह्या कलावंत मंडळीचो आस्पाव जाता.

तो गाण्याच्यो शिकवण्योय करतालो. 'बलवंत संगीत मंडळी' आनी 'ललितकलादर्श' ह्या नाट्यमंडळांत ताणें संगीत गुरू म्हूण कांय तेंप काम केलां. ताच्या 'संगीत कलाप्रकाश' (१९३८) ह्या पुस्तकांत ताच्या कांय चिन्नांचो आस्पाव आसून, ताचें आत्मचरित्रय थोडक्यांत दिल्लें आसा. ताचे गायकीन मराठी रंगभूयेक संगीत दिवन नाट्य संगितांत मोलाची भर घाल्या. तो संगीतक्षेत्रांतलो गायक, विद्वान आनी बहुरंगी कलावंत आसून, 'गायनाचार्य' म्हण ताका नामना प्राप्त जाली.

- कों. वि. सं. मं.

वटवाघुळ : (पळेयात पारवो).

वड : (हिंदी : बड; गुजराती: वड; संस्कृत: वट, न्यग्रोध; कन्नड : आल्ता; इंग्लीश: बनियन ट्री; लॅटीन: फायकस बेंगोलेन्सिस; कूळ: मोरेसी). ह्या व्हड रुखाचो आस्पाव आवृतबीज वनस्पतींच्या द्विदल वर्गांत जाता. ह्या रुखाची उंचाय सुमार ३० मी. मेरेन आसता आनी हो रुख सदांच पाचवो उरता. वडांत धव्या रंगाचो दीख आसता. तातूंत काऊट चाऊल आनी रेसिन आसता. तरन्या आनी कोवळ्या भागाचेर दाट आनी मोव ल्हंव आसता. ताचें खोड दाट आनी घट्ट आसता. खांदयो दाट आनी जमनीक समांतर अशो वाडटात. खांदयां थरावीक जाग्यार पाळां फुट्टात आनी तीं जमनींत पावून खांदयांक आदार दितात. ताकालागून वडाची वाड व्हड प्रमाणांत जाता. पानां दाट, घिवट, १० ते २० सेंमी. लांब आनी ५ ते ७.५ सेंमी. रूंद,

तातयां आकाराचीं वाटकुळसार. वयलो भाग चकचकीत आनी गडद पाचवो आनी सकयले वटेन बारीक ल्हंव आशिल्लो, ठळक शिरो आशिल्लो तशेंच लेव पाचवो आसता. देठ १ ते ५ सेंमी. लांब, घट आसून उपपानां ०.५ - २.५ सेंमी. लांब आसतात. फुलांचे तुरे वाटकुळसार, कांय प्रमाणांत पोकळ पानांचे खांद्यांतल्यान येवपी ल्हंवयुक्त, सुमार २ सेंमी. व्यास, तरणे अवस्थेंत पाचवे आनी पिकिल्ले अवस्थेंत तांबडेगुंज आनी नरम अशा लक्षणांनी युक्त आसतात. ह्या तुन्यांक कुभासनी पुशपबंध म्हण्टात. तांचे भितल्लेवटेन ल्हान पुं-पुशपां, स्त्री - पुशपां आनी गुल्मपुशपां आसतात. दर एक पुं-पुशपांत एक पुं-केसर आसता. गुल्मपुशपां आनी स्त्री - पुशपां कुभासनीच्या सकयल्या भागांत आसतात. हातुंतलें परागण कीटकांवरवीं जाता. ह्या सगळ्या फुलोऱ्याचें संयुक्त फळ जाता. ताका औदुंबरीक फळ अशें म्हण्टात. मार्च ते जून ह्या काळांत हीं फळां झाडाचेर भरपूर प्रमाणांत आसतात.

कलकत्याच्या रॉयल बोटनिकल गार्डनांतलो वड

पुर्विल्ल्या काळार सावन आर्यांक ह्या रुखाची म्हायती आशिल्ली. वेदांत ताचो न्यग्रोध असो उल्लेख मेळटा. कारण ताच्या आडव्या खांदयांपसून पाळां फुटून तीं जमनींत रिगतात आनी झाडाचो विस्तार जाता. रामायण, महाभारत, चरकसंहिता, बृहत्संहिता, कौटिलीय अर्थशास्त्र, रघुवंश आदी जायत्या ग्रंथांतल्यान वेगवेगळ्या संदर्भांत उल्लेख आयिल्ले आसात. शतपथ ब्राह्मणांत वडाचे उत्पत्तीची कथा दिल्या ती अशी: कुरू क्षेत्रांत देवांनी यज्ञ केलो आनी त्यावेळार सोमचमसाचें तोंड तांणी सकयलेवटेन करून दवरलें. त्या सोमचमसाचोच उपरांत वड जालो. प्लिनी हाणें 'इंडियन फिग ट्री' असो ताचो उल्लेख केल्लो आसा. हिंदू धर्मांत वडाक पवित्र मानतात. सवायशिणी बायलो ज्येष्ठ पुनवेक वडाची पुजा करतात. सीतेन प्रयागच्या नामनेच्या वडाची प्रार्थना केल्ल्याचो उल्लेख रामायणांत आसा. वडाच्यो बडयो काडून होमहवनांत आनी यज्ञांत समिधा म्हूण वापरतात. बौध्द धर्माचे लोकय ह्या रुखाक पवित्र मानतात. तांच्या सात बोधी

रुखांत वडाचो आस्पाव जाता.

हो यज्ञीय रूख आसा आनी यज्ञांत लागपी आयदनां हाच्याच लांकडापसून करतात. ब्रह्मदेव वडाच्या झाडार रावता असो समज आसा. देंवचार, यक्ष आनी वेताळ हेवूय वडाचेर रावतात असो समज आसा. सौभाग्य आनी संतती मेळोवपाखातीर वडाक पार बांदून ताची मूज करची आनी ताचें दुर्वेकडे लग्न लावचें अशें विधान आसा.

हो रूख अंजिराचे जातीचो आसून हिमालयाच्या मूळसांत, द्वीपकल्पाचो अस्तंत भाग आनी दक्षिणेकडल्या दोंगुल्ल्यांच्या वाठारांत रानांनी हो मेळटा. रस्त्याचे, शेताचे कडेन, बागांनी, देवळाच्या तशेंच समाधी स्थानालागसार सावळेखातीर हो रूख लायतात. तशेंच सवण्यांचे विश्टेवरवीं ताचो बीज प्रसार जावन गांवगिऱ्या वाठारांतल्या मेकळ्या जाग्यांनी पडक्यो इमारती, वण्टींमदल्यो भेगो आदी जायते कडेन तो वाडटना दिसता.

भडोचसावन लागीं आशिल्ल्या नर्मदा न्हंयेंतल्या एका जुंव्यार कबीरवड हो पुर्विल्लो वड आसा. फॉर्बझ हाणें (१७७६ - ८३) वर्णन केल्ल्याप्रमाण ताचो परिघ सुमार ६०० मी. आशिल्लो. तशेंच सुमार ३५० व्हड वायवी मुळां आनी ३,००० ल्हान वायवी मुळांच्या आदाराचेर तो उबो आशिल्लो. ताच्यासकयल ७,००० सैनिकांचो तळ पडटालो. १८१९ त ह्या रुखान सुमार देड हॅक्टर क्षेत्र व्यापिल्लें. हाचेभायर जावळी (सातारा) आनी जुन्नर (पुणे) हांगाचे वडूय खूब पुर्विल्ले आसात. मद्रास हांगाच्या अड्यार न्हंयेचे दक्षिण देगेर चौरस मीटर इतलें क्षेत्र व्यापिल्लें आसा. ताका जमनींत गेल्लीं सुमार १०० व्हड मुळां आसात. ह्या रुखाखाल सुमार ३,००० मनशांची परिशद भरिल्ली अशी नोंद मेळटा.

गयेच्या अक्षयवटाची आनी प्रयागच्या शामवटाची पुर्विल्ल्या काळासावन खूब नामना आसा. सिबपूर (कलकत्ता) हांगाच्या भारतीय उद्यानांतलो वड पळोवपासारको आसा. ताची म्हायती मेळटा, ती अशी - वडाचें बीं ताडझाडाच्या (कांय जाणांच्या मतान खाजराच्या) पानाचे खाचींत सुमार इ.स. १७८२ वर्सा पडलें आनी तें किल्लून वडाचें झाड जालें. १९०० वर्सा डी. प्रेन हाणें ह्या रुखाचें वर्णन केलां. त्यावेळार ह्या झाडाचो घेर सुमार १५ मी. आशिल्लो आनी मुळांची संख्या ४६४ आशिल्ली. सगळ्यांत दाट फांटे मुळाचो घेर सुमार ३.६ मी. आशिल्लो. रुखाच्या माथ्याचो परिघ सुमार ३७७ मी. आशिल्लो. १९६५ त ह्या रुखाच्या मुळांची संख्या एक हजाराचेर गेली आनी परिघ ४१६ मी. जालो. १९७६ वर्सा ह्या रुखाच्या वायवी मुळांची संख्या १५०० भरली. ताची उंचाय सुमार २९ मी. आशिल्ली. जाल्यार परिघ ४५५ मी. आशिल्लो. दोनशें वर्सांपरस चड पोरनें आशिल्ल्या ह्या रुखाचें मुळचें खोड रोगट जावन नश्ट जालें.

वडारुखाचो आस्पाव मोरेसी कुळांतल्या फायकस हे प्रजातींत

करतात. फायकस हे प्रजातींत सुमार १,००० जाती आसून तातुंतल्यो ७० जाती भारतांत मेळटात. उंबर, पिंपळ, अंजीर, पिंपळी, काळो उंबर आदी रुखांचो आस्पाव हे प्रजातींत करपांत येता.

जायतीं सवणीं, पारवे (वागोळीं), चानी, माकड आदी प्राणी तीं खातात. ह्या प्राण्यांचे विश्टेंतल्यान जायत्यो बियो जायतेकडेन शिंपडटात. ह्यो बियो किल्लून वडाचो प्रसार जाता. जायते फावट वडाचें बीं दुसऱ्या व्हड रुखाचे खांदयांचे वा पानांचें खाचींत किल्लता. सुरवेक अपिवनस्पती ह्या स्वरुपांत हें रोप वाडटा. पूण फुडें मुळां जमनींत वतात आनी रूख मुळांच्या आश्रीत रुखाचेर अवलंबून उरनासतना स्वतंत्रपणान वाडटा. वडाची लागवड जून पूण ल्हान खांदयो लावन करतात.

वडाच्या मुळाचें लांकूड चिवट आनी घटमूट आसता. ताचेपसून तंबूचे खांबे, बैलगाड्यांचें जूं आनी दांडे करतात. खोडाचें लांकूड करडें आनी सादारण घट आसता. ताचो उपेग सादारण किरकोळ वस्तू आनी सजावटी सामानाखातीर करतात.

वडाच्या लांकडापसून कागदाचो लगदो तयार करतात. तशेंच सालीच्या धाग्यांपसून दोर, जाल्यार उपमुळांपसून दोरी तयार करतात. दिखा पसून सामको घट गम तयार करतात, जाचो उपेग सवणीं धरपाखातीर करतात. वडाच्या पानांपसून पत्रावळी आनी दोणे तयार करतात. तरन्यो खांदयो आनी पानां गोरवांक तशेंच बोकडां - मेंढरांक खावपाक दितात.

वडाचो दीख दातदुखी, संधीवात, कटिशूल आदी व्याधींचेर दितात. तशेंच तळव्यावयल्या भेगांचेरय ताचो लेप लायतात. वडाचे सालींत ११% टॅनीन आसता. तिचो रस स्थंभक आनी पुश्टीक आसता. तशेंच आमांश आनी अतीसारांत तो उपेगी पडटा. वडाचे सालीचो काडो गोड्यामुताचेर दितात.

टॅमेटीज पर्सीनी ह्या कवकाचो संसर्ग जाल्लो वडाच्या झाडाचो भाग कुसता.

कृष्णवड : हो रूख खऱ्या वडापरस वेगळो आसता. ताचें शास्त्रीय नांव फा. कृष्णी अशें आसा. इंग्लिशींत ताका कृष्णाज बटरकप अशें म्हण्टात. हाचीं पानां तळाकडे दोडिल्लीं आसतात आनी तीं पेल्यावरी दिसतात. हाच्या पानांविशीं एक दंतकथा आसा ती अशी - एकदां कृष्ण गोरवांक घेवन रानांत गेलो. थंय कांय गोपी लोणी घेवन आयिल्ल्यो. तांणी कृष्णाक लोणी दिलें. कृष्णान लागसारचीं वडाचीं पानां काडून दोणे केले आनी त्या दोण्यांतल्यान लोणी सगळ्या गोपगोपींक वांटलें. तेन्नाच्यान त्या वडाचीं पानां दोण्यावरी जालीं. हो रूख ल्हानसोच आसून तो सोबेखातीर पोरसांत लायतात.

प्रयाग हांगाच्या अक्षयवडासकयल राम, सीता आनी लक्ष्मण हांणी आसरो घेतिल्लो अशी म्हायती मेळटा. ह्या अक्षयवडापसून तयार जाल्ल्या दुसऱ्या एका वडाची अलाहाबाद किल्ल्याच्या एका भुयारांतल्या

देवळांत अजूनय लोक पुजा करतात.

- कों. वि. सं. मं.

वडापुनव : हिंदु समाजांतल्या बायलांचें वर्सुके व्रत. हिंदु समाजांतल्यो सवाशिणी बायलो, आपल्या घोवाचें आयुश्य वाडचें आनी आपल्याक अरवंड सवाशीणपण प्राप्त जावचें, अशी श्रध्दा मनांत बाळगून, जेश्ठ शुध्द पुनवेदिसा, उपास करून भक्तिभावान वडाच्या रुखाची पुजा करतात. तशेंच गांवच्या चार - चौगी सवाशिणीक आपल्यागेर आपोवन हाडून, तांकां हळद - कुकूम, फुलां आनी वायण दीवन, तांचो भौमान करतात. ह्या व्रताक 'वडापुनव' वा 'वडापुनवेचें व्रत' अशें म्हण्टात.

पुराणकालीन एके कथेचें प्रतिक म्हणून, हें व्रत करपाची प्रथा हिंदु समाजांत आसा. हे विशीं कथा सांगतात ती अशी - मद्र देशाचो राजा अश्र्वपती हाका भुरगें नासता. ब्रह्मदेवाची बायल सावित्रीदेवी हिची आराधना करून, तागेर एक कन्या जाता. तिका तो सावित्रीदेवीचो प्रसाद मानून 'सावित्री' अशें नांव दवरता. फुडें ती व्हड जाता. तेन्ना राजा तिका न्हवरो सोदता. पूण तिका अनुरूप असो भुरगो ताका खंयच मेळना जाल्ल्यान, तो ही जापसालदारकी धुवेचेरच सोंपयता. सावित्री गांव - देस भोंवता. तिकाय मना सारको भुरगो सांपडना. निमाणे कडेन ती तपोवनांनी भोंवता. थंय तिका सत्यवान नांवाचो तरनाटो मेळटा. तो तिका आवडटा. ताका ती आपल्या मनांतले विचार सांगता. पूण तो तरनाटो तिका आपली कर्म काणी सांगून लग्नाक न्हयकार दिता.

सत्यवान हो शाल्व देशाचो राजा घुमत्सेन हाचो पूत. ताच्या राज्याचेर शत्रून् घुरी घालून तांचें राज्य बळकायिल्लें आनी राजाक हद्दपार केल्लो. राजा घुमत्सेन खूब म्हातारो जाल्लो. ताका दोळ्यांनी दिश्टी पडनाशिल्लें. देखून तो त्या तपोवनांत आश्रम करून आपले बायलेक आनी पुताक घेवन रावतालो. सत्यवान तांची सेवा करतालो.

सत्यवानाची ही सगळी परिस्थिती आयकून आनी फुडाराक आपली जीण काबाडकश्टी जातली म्हणपाचें कळुनय ती ताचेलागीं लग्न जावंक तयार जाता.

खोशी जावन जेन्ना ती घरा परतता, तेन्ना घराकडेन तिचो बापूय आनी नारदमुनी गजाली करीत बशिल्ले आसतात. धुवेचें खोशी मुखामळ पळोवन बापूय तिचेलागीं वासपूस करता. ती बापायक सत्यवानाची निवड सांगता. पूण हें आयकून नारदमुनी तोंड वांकडें करता आनी तिका तिचो बेत बदलूंक सांगता. कारण सत्यवान अल्पायुशी आसता. बरोबर एका वर्सान ताका मरण येवपाचें आसता. पूण सावित्री आपलो बेत बदलूंक मान्य जायना. आपणें त्या भुरग्याक मनान बरला, आतां आपलें पातिव्रत पणाक लावन सत्यवानाचें आयुश्य आपूण वाडयतली असो ती निर्धार करता.

फुडें तांचें लग्न जाता. बरोबर एका वर्सान, नारदमुनीन

सांगिल्ल्या प्रमाण, सत्यवान सदां भशेन रानांत लांकडां हाडूंक गेल्लेकडेन खासावीस जावन जमनीर कोंसळटा. त्या दिसा ताका मरण येवपाचें आसा म्हणपाचें खबर आशिल्ल्यान सावित्री ताच्या बरोबर रानांत गेल्ली आसता. ताची तकली आपले मांडयेर घेवन ती थंयच एका वडामुळांत बसता. तितल्यांत कोणतरी सत्यवानाची प्राणज्योत घेवन वता तो तिका दिश्टी पडटा. तो यमराज म्हणपाचें तिका कळटा. 'सत्यवानाचे प्राण परते दी' म्हणून मागीत ती ताच्या फाटल्यान वता. सत्यवानाचें आयुश्य सोंपिल्ल्यान ताचे प्राण सोडून आनीक कितेंय माग म्हणून यमान सांगतकच, ती आपल्या मावाक नदर दी म्हणून मागता. नांवाचें गेल्लें राज्य परतें दी म्हणून मागता. आवयबापायल्या राज्याक वारस ना, देखून तांकां पूत मागता. पूण स्वताखातीर ती कांयच मागिना तें पळोवन यमदेव तिचेर खूश जावन, तिका स्वता खातीर कितेंय माग म्हणून सांगता. तेन्ना ती आपल्याक फकत तुजो आशिर्वाद दी म्हणून मागता. यमदेव भावनावश जावन तिका 'पुत्रवती भवः' असो आशिर्वाद दिता. पूण 'घोवच ना थंय पूत खंयचो?' अशें सांगून सावित्री ताका पेंचांत घालता. हे भशेन आपलो आशिर्वाद खरो करपाखातीर यमाक सत्यवानाचे प्राण परते दिवचे पडटात. वडामुळांत ही कथा घडिल्ल्यान वडाची पुजा करपाची प्रथा पडल्या. वडासारकिले व्हड आकाराचे खूब हे पर्यावरणाचे नदरेन खूब म्हत्वाचे. अशा रुखांचीं फळां, फुलां वा लाकडां व्हडलीशीं उपेगी नाशिल्ल्यान अशा रुखांची मनशांकडल्यान नाशाडी जावपाची शक्यताय धरून वडाक देवत्व दिवपाची आनी संस्कृतायेंतल्यान विज्ञान सादपाची कळाशी हे कथेफाटल्यान आसूं येता.

वडापुनवेचें वायण : नवीच लग्न जाल्ली व्हंकल, वडापुनवेचें व्रत करपाक सुरवात करता. हें व्रत धरपी दर एकली बायल, जेश्ठ शुध्द पुनवेदिसा, उपास करून व्रतस्थ रावता आनी वडाची, वा वड लागीं नासत जाल्यार वडाची ताळी हाडून, ना जाल्यार वण्टीचेर वा कागदाचेर गंधान (गंध, चंदन झरोवन) वडाचें चित्र काडून, ताची भक्तिभावान पुजा करता. उपरांत णव सवाशिणीक आपल्या घरा आपोवन हाडून तांकां हळद - कुकूम आनी फुलां दीवन, 'दान' म्हणून एक एक 'वायण' दिता.

हें 'वायण' म्हळ्यार, वडाचीं पानां हाडटात. शिगरांनी तोपून तांचे णव दोणे करतात. तातूंत तरेतरेची फळफळावळ घालतात आनी 'वायण' म्हणून तो दोणो दर एके सवाशिणीक दितात. दोणो दितना बायलमनीस आपलो पदर त्या दोण्याचेर धरता कारण दान दितना तें धापून दिवचें अशी हाचे फाटली भावना आसता.

व्रत करपी बायलमनीस पयल्या वर्सा हें व्रत आगळे वेगळे रितीन मनयता. म्हणजेच पयल्या वर्सा, ह्या वायणाच्या दोण्याबरोबर ती सवाशिणीक सौभाग्याचे अलंकार दिता. हे अलंकार अशे आसतात -

दोण्यांत घालपाचीं फळां : १) नाल्ल (भांगराचो मणी आनी

काळ्यो पिड्डुको गुंथिल्लो दोरो ह्या नाल्लक बांदतात) २) आंबो, घोंट वा आंब्याची शीर ३) काप्या पणसाची शीर ४) चार रसाळ घरे ५) अनसाची शीर ६) काजूगर वा म्होवलो ७) काजू म्हुट्ट्या - फोड ८) पेराचो कुडको ९) भिरण १०) जांभळ ११) काण्णां १२) चुन्नां.

दर एके सवाशिणीक एक खण वा पोलकाक कुडको, एक दांतोणी, चार कंवचेचीं कांकणां, एक पिंजरीचो ल्हानसो करंड, दोन चिमट्यो साकर जायत येदी वाटी, पायांच्या बोटान्क घालपाक वेड्यां - जोड, नारखटायेंदें खावचीपान, मिरयायेदो गुळो (सुर्याचें प्रतिक) विडो, एक चिमटेयेदें लवंग, मिरयायेदो भांगराचो मणी (एके अनशी दोरयेचेर हो मणी आनी पांच काळ्यो पिड्डुको गुंथप), नाकाची काडी.

हे भशेन आपल्याक शक्य जातात तितलीं फळां त्या दोण्यांनी घालून, णवय दोणे त्या पव सवाशिणीक दितात. वांगडाच सौभाग्याचे अलंकार दितात.

आदल्या दिसा वाटाणे चणे भिजत घालून, ते फुगयल्ले चणे, तातूंत कातले - कुडके घालून बायलांक दोणो दान दितकच, ह्या चण्यांनी तांची होंट भरतात. हें भशेन हें पयल्या वर्सा व्रत करतात.

दुसऱ्या वर्साच्यान पुजा, उपास बी आदल्या वर्सा भशेनच करतात. पूण 'वायण' म्हणून दितात, तो फकत नाल्ल आनी फळांनी भरिल्लो दोणो, तशेंच चण्यांनी होंट भरतात. दोण्यांत घालपाच्या आनी वायणाच्या रुपांत दिवपाच्या जिन्नसांची वस्तीची वळेरी ह्या प्रमाण नासून दर एकल्याचे अर्थीक कुवती प्रमाण जिन्नसांचें आनी वस्तींचें दान करप जाता.

हें व्रत एकदां धरलें, म्हण्टकच तें बायलो जल्मभर करतात. इतलेंच न्हय तर विधवा बायलांक पुजा करप, वायण दिवप जरी शक्य नासलें, तरी तीं उपास करून व्रतस्थ रावतात.

- कमलादेवी राव देशपांडे

वडार : एक जात. भारतांत सगळे कडेन हांची चड कमी प्रमाणांत वसणूक आसा. पूण महाराष्ट्र आनी कर्नाटक ह्या राज्यांनी मात हे लोक चड प्रमाणांत आसात. ह्या लोकांक ओड, ओड्डे, वोड्डे, वड्डे, बेलदार, वडुर आनी ओर्ह अशींय नांवां आसात.

वडार लोकांचे मण्ण वा माती, भंडी वा गाडी, कल्ल वा दगडी, घट्टी वा डोंग वा टक्क, पाथवट, जंती, भोज अशे जायते भेद आसात.

हे लोक आपूण क्षत्रिय आसून, भगीरथाचे वंशज आशिल्ल्याचें सांगतात. रासमाल ह्या ग्रंथांत तांचेविशीं कथा सांगल्या ती अशी -

पाटणाचें सहस्त्रलिंग तळें बांदपाखातीर गुजरातचो राजा सिध्दराज जयसिंगान माळव्यांतल्यान जायत्या वडार लोकांक हाडले. तातुंतल्या जस्मा नांवाचे चलयेचेर सिध्दराजाचें मन बसलें. तिका राजवाड्यांत व्हरपाची ताणें इत्सा दाखयली. पूण जस्मा तयार जाली

ना. अब्रू वाटावपाखातीर तिणें पळून वचपाचो यत्न केलो. पूण राजान तिची फाट धरली. ताका आडखळ हाडपी सगळ्या वडार लोकांक ताणें जितेच मारले. मागीर जस्मान जीव दिलो. ताचे पयलीं 'तुज्या तळ्यांत केन्नाच उदक साठचें ना' म्हणून तिणें राजाक शाप दिलो आनी आपल्या लोकांक तिणें म्हळें - 'हाचे फुडें वडार बायलो सोबीत जावंच्यो नात' तशेंच वडार लोकांनी आयजपसून तेल वा काजळ वापरचें न्हय अशेंय तिणें सांगलें.

माती हाडप आनी फातर फोडप हो वडार लोकांचो वंशपरंपरागत वेवसाय. मण्ण वडार शेती आनी मातयेचें करतात. तशेंच बांयो मारप, तळीं खणप, रस्ते करप सारकिल्लींय कामां ते करतात. भंडी वडार फातरांची खण खणून फातर काडटात, बांयो - तळीं खणटात आनी शेतीय करतात. कल्ल वडार दातीं, फातरी तयार करतात. तांच्यो बायलो घरांनी भोवन दातीं आनी फातरींक टांकी घालपाचें काम करतात. कामाच्या निमतान हांच्यांतले बरेचशे लोक भोंवत आसतात. वाडपी शारांक लागून ह्या लोकांक कामां मेळटात. देखून शारांत ह्या समाजाची वसती वाडल्या.

पयलीं ह्या लोकांची गुन्यांवकारी जमात म्हण नांद जाल्ली. हांच्यांतले चडशे लोक चोरयो, घरफोडी सारकिल्लीं कामां करताले. यात्रेंत वा बाजाराच्या जाग्यांचेरय तांचीं बायलां - भुरगीं असलीं कामां करतालीं.

रावपाचे जागेप्रमाण वडार लोकांचे भेद आसात. ते अशे - **मराठा आनी कानडी वडार** : हे लोक उंच, काळे, सरळ नाकाचे आनी बळकट आसतात. तांचे ओंठ पातळ आनी मान लांब आसता. तशेंच ते कश्टाळू मनीस.

घरांत हे लोक तेलुगू भास उलयतात आनी भायर अर्दवट मराठी वा कानडी भास उलयतात.

वडार दादले धोतर वा पायजमो, सदरो आनी उपरणें असो भेस करतात. तांच्यो बायलो कापड न्हेसतात आनी तांचो वयलो पदर तकली आनी छातयेवयल्यान घेतात. त्यो पोलको आनी उजव्या हातांत कांकणां घालिनात. दाव्या हातांत मात काशाचीं वा पितळेचीं कांकणां घालतात. पोलको न घालपा फाटल्यान तांचे जायते समज आसात. तांच्यांतल्यो जाण्ट्यो बायलो हे समज मानतात. पूण आयच्यो शिकिल्ल्यो चलयो पोलको घालतात, कुकूम लायतात आनी हेर अलंकारय वापरतात.

गांजो, तंबाकू आनी सोरो तांकां खूब मानवता. वेगवेगळ्या जनावरांचें मांसय ते खातात.

कारवार आनी मंगळूर जिल्ह्यांतले वडार वैशणव आसात. तिरुपतीचो व्यंकटेश, नरसोबा, महादेव, मारुती, जानाई हो तांच्यो कुलदेवता. तशेंच ते पंढरपूर, तुळजापूर, तिरुपती सारकिल्ल्या क्षेत्रांची यात्रा करतात.

स्थानाप्रमाण हांच्या लग्नसुवाळ्यांतूय भेद दिसता. वडार दादलो आते वा मामे भयणीकडेन लग्न जावपाक शकता. चल्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता. न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या बापायक देज दिता. जातीचो मुखेली वा ब्राह्मण लग्नाचो म्हूर्त थारायता. हांचीं लग्नां बिरेस्तार, आयतार वा सोमार ह्या दिसा सुर्यास्तावेळार जातात. पुनव वा उमाशे दिसा लग्नां जायनात. जातींतलो जाण्टो मनीस लग्नांत पुरोयतपण करता. हांच्या लग्नांत जायत्या जाग्यांनी वाजंत्री, हळद, मंगळसूत्र आनी बाशिंग हांचो उपेग करिनात.

अहमदनगराक चलयेच्या घरा कांबळिचें पाल (तंबू) उबारतात. लग्नाच्या पयल्या दिसा व्हंकलेचो बापूय न्हवऱ्याकडच्या लोकांक घेवन येता. न्हवऱ्यावटेनचे लोक त्या पालांत रावतात. कुलदेवतेची पुजा जाल्या उपरांत न्हवऱ्याच्या कपलाक पयलीं चंदनाचो आनी मागीर पांच रवेप हळदीचो तिबो लायतात. तशेच तिबे सवायशिणी व्हंकलेच्याय कपलाक लायतात आनी तांकां हून उदकान न्हाणयतात. तांचें लग्न मात पालांतच जाता. न्हवरो व्हंकलेचो हात धरून तिका पालांत हाडटा आनी दोगांय उदेंतेवटेन तोंड करून उबीं रावतात. सवायशिणी मंगलाश्टकां म्हण्टात आनी जमिल्ले लोक न्हवरो - व्हंकलेचेर अक्षता घालतात. मागीर न्हवरो - व्हंकल कामळीर बसतात आनी उपरांत देवाक आनी जाण्ट्यांक पांयां पडटात. ताचेउपरांत जेवणावाळ जाता.

लग्नाउपरांत दुसऱ्या वा तिसऱ्या दिसा न्हवरो - व्हंकल एकामेकाच्या हातार पांच रवेप दुदाची धार वोततात. मागीर तीं सुपारी लिपोवपाचो खेळ खेळटात. जमिल्ले लोक तांकां केळवण दितात. ताचे उपरांत जातींतल्या लोकांक सोरो - मांस आशिल्लें जेवण दितात आनी लग्न सुवाळो सोंपता.

पुण्यांतल्या वडार लोकांत चलो आनी चलयेचे घरा माटव घालपाची पद्दत आसा. माटवाच्या एका खांब्याक रुमडाची खांदी बांदतात आनी करवली ताची पुजा करता. न्हवरो व्हंकलेच्या हाताक कांकण बांदता. न्हवऱ्याक हळद लायतात आनी उरिल्ली हळद दबाज्यान व्हंकलेक लावपाखातीर तिचे घरा धाडटात. लग्नाखातीर न्हवरो व्हंकलेचे घरा वता. ताचेपयलीं तो मारुतीच्या देवळांत वता. उपरांतचो सगळो विधी अहमदनगराच्या लग्नविधी सारकोच आसता.

बेळगांवांतले वडार लोक लग्नाच्या वेळार न्हवऱ्या - व्हंकलेक व्हंकलेच्या घरामुखार आंगणांत एके कांबळीचेर बसयतात. दोन हळकुंडां आनी विड्याचीं पानां एका कपड्यांत गुठलावन व्हंकलेच्या आनी न्हवऱ्याच्या उजव्या हाताक बांदतात. व्हंकल आपल्या दाव्या हाताक कंवचेचें कांकण घालता. न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत काळी पोत बांदता. जमिल्ले लोक तांचेर अक्षता उडयतात. दुसऱ्या दिसा त्या दोगांकय हळद लायतात आनी लग्नसुवाळो सोंपता.

धारवाड जिल्ह्यांत लग्नाच्या पयल्या दिसा न्हवऱ्या - व्हंकलेक

हळद लायतात आनी ते राती तांकां कांबळीचे पालांत न्हीदयतात. त्या दोगांय मदीं एके आठ - णव वर्सांचे चलयेक न्हीदयतात.

कारवार आनी मंगळूराक लग्नाच्या दिसा सकाळीं साकरपुडो करतात. ताचे उपरांत ऐरणी नांवांचो एक विधी जाता. तेखातीर पांच सवाशिणी बायलो मातयेचे कळशे घेवन बांयचेर वा तळ्याचेर वतात. थंय त्यो गंगेची मूर्त करतात आनी तिची पुजा करतात. मागीर त्यो कळशाक आनी आपल्या उजव्या हाताक कांकण बांदतात. उपरांत ते कळशे उदकान भरून घेवन व्हंकलेच्या घरा येतात. थंय दादल्यांखातीर आनी बायलांखातीर उबारिल्ल्या पालांत एक एक कळसो दवरतात आनी उरिल्ले तीन कळशे घरांतल्या देवामुखार दवरतात. मागीर न्हवरो - व्हंकलेक हळद लायतात. उपरांत एका खांब्याक रुमडाच्यो आनी कोडुलिंबाच्यो खांदयो बांदतात आनी तो जमनींत पुरतात. दोन दादले व्हंकल आनी न्हवऱ्याक खांद्यार घेवन त्या खांब्याक पांच भोंवताडे घालतात. मागीर व्हंकल त्या खांब्यामुखार उबी रावता आनी न्हवरो तिच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांदता. लग्नांतलो हो एक गरजेचो विधी. मागीर जातींतल्या लोकांक जेवण दितात आनी लग्नसुवाळो सोंपता.

विधवेक आपल्या मामेभावाकडेन लग्न करपाक जाता. आषाढ, भाद्रपद आनी पौष हे म्हयने सोडून खंयच्याय म्हयन्याच्या वद्य पक्षांत विधवांचीं लग्नां जातात. कारवार आनी मंगळूर जिल्ह्यांत मात तीं बिरेस्तारा वा आयतारा जातात.

घोव - बायलेचें पटना जाल्यार वा बायलेची वागणूक वायट आसल्यार सोडचीट दिवपाक मेळटा.

चलयेक पयल्या मासिक पाळयेवेळार सात वा णव दीस मुद्दाम उबारिल्ल्या पालांत दवरतात. तिका गोड आनी सोय खावपाक दितात. मासिक पाळी आयली की बायल सात दीस पालांत रावता आनी आठव्या दिसा न्हाता.

बाळतिणीच्या उशाकडेन भुतांची बादा जावंची न्हय म्हण चाकू दवरतात. तिची वार घराभायर पुरतात आनी तिचेर फातर दवरतात. ह्या फातराचेर ती न्हाता आनी कपडे धुता. भुरग्याक पांचव्या दिसा पाळण्यांत घालतात. ताका नांव केन्नाय दवरल्यार जाता. बारा दीस सुयेर पाळटात.

हे लोक मडीं लासतात वा पुरतात. तिसऱ्या दिसा मेल्ल्याक जेवण ओंपतात. बारा दीस सुतक पाळटात. तिसऱ्या दिसा उपरांत आनी पंदरा दिसांमेरेन केन्नाय जातींतल्या लोकांक जेवण घालतात.

चैत्र पाडव्याक, नवरात्रांतल्या एकाद्र्या दिसा वा एकाद्र्या बऱ्या दिसा ते पितरांक कपडे, कोंबी आनी बोकडी ओंपतात.

गुजराती ओड वा वडार : हे लोक आपूण दक्षिणेंतल्यान गुजरातांत आयले अशें सांगतात. तांच्यांत खुद्द आनी नवाभाई अशे दोन भेद आसात. तांचेमदीं शेटीवेव्हार जाता, पूण लग्नां जायनात.

हे लोक स्वामीनारायण, कबीर आनी रामदासी पंथाचे अनुयायी आसून ते शिवाक भजतात.

वडार दादल्याक मामे वा मावस भयणीकडेन लग्न जावपाक मेळना. चल्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता. न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या बापायक देज दिता. हे लोक लग्नमंडपाक पंचपालवीचें तोरण बांदतात. लग्नविधी मात तांच्या पातळेच्या हे जातींत जाता तसोच जाता.

काठियावाडीक विधवेक धाकल्या देराकडेनच लग्न करचें पडटा. पूण गुजरातेंत तशी सक्ती ना.

घटस्फोट घेवपाचो विधी सामको सोंपो आसा. चारचौगांहुजीर दादल्यान जशें बायलेक भयण वा आवय म्हळी म्हणजे सोडचीट मेळटा.

हे लोक मडें पुरतात. मेळ्याची तकली उत्तरेक करतात. लग्न जावंक नाशिल्लो आनी निपुत्रिक दादल्याक पुरचे पयलीं ताचें वासराकडेन लग्न करतात.

सिंधी वडार : ह्या लोकांत राजपुतांप्रमाण भट्टी, चौहान, परमार, राठोड, सोळंकी आनी तुंवर अशे स पोटभेद आसात. तांच्या मदीं लग्नां जायनात.

हे लोक मुखेलपणान हिंगलाज देवीक भजतात. कांय जाण रामदेवाक पुजतात. चैत्रांत आनी नवरात्रांत ते हिंगलाज देवीक पशुबळी दितात. सारस्वत वा पोकर्ण ब्राह्मण तांचें पुरोयतपण करतात.

हांचो लग्नविधी सिंधांतल्या हेर जातींच्या लग्नविधीसारकोच आसता. विधवेक आपल्या व्हडल्या वा धाकट्या देराकडेन परत लग्न जावपाक मेळटा. पूण देराक सोडून आनीक कोणाकडेनय लग्न जाल्यार तांकां जातीभायर घालतात.

हे लोक मडें पुरतात.

परदेशी वडार : औरंगजेबाच्या काळांत आपूण उत्तर भारतांतल्यान आयले अशें हे लोक सांगतात.

निजाम राज्यांतले वडार : पयलींच्या निजामाच्या हैद्राबाद प्रदेशांतय जायते वडार लोक रावतात. तांकां थंय ओडे, वाडू, राजलू, औडेवांडलू, कलकोल सारकिल्लीं नांवां आसात.

ह्या लोकांत चिलक वा कासी, कुंड, लागोल्ल, गोडंदल, माट्टी, बंडी वा गाडी, सतरवरू आनी उप्पार अशो आठ पोटजाती आसात. ह्या जातींमदीं रोटीवेव्हार जाता, पूण लग्नां जायनात. सतरवरू आनी उप्पार हे कुंडांची वेश्यांपसून जाल्ली संतती अशें समजतात.

ह्या लोकांत विभूतिधारी आनी तिरमनीधारी अशे दोन भेद आसात. गोराम्पा हो तांचो पालकदेव. दर बिरेस्तारा ताका ते बोकडो आनी गोड जिन्नस ओंपतात. बालनगू, पोचम्म आनी वेंकटेश हांकां सोमारा आनी शेनवारा कोंबो आनी बोकडो बळी दितात. संक्रांतीच्या दिसा ते एक दुकर बळी दितात आनी ताचें मांस शिजोवन खातात.

हांचीं लग्नां शेनवारा सांजेचीं सुयास्ता उपरांत जातात. न्हवरो हातांत सुरी घेवन आपल्या इश्टांवांगडा व्हंकलेच्या घरा वता. जेवणावळीखातीर तो एक दुकरय वांगडा व्हरता. न्हवरो - व्हंकल एका खांब्याभोंवतणी पांच भोंवताडे घालतात आनी न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत काळो पोत बांदता. लग्नांतलो हो एक गरजेचो विधी. मागीर न्हवऱ्या - व्हंकलेक हळदीच्या उदकान न्हाण घालतात आनी तांच्या हातांत कांकण बांदतात. उपरांत तीं दोगांय एकाच ताटांत जेवतात आनी जमिल्ल्या लोकांक जेवण दिल्याउपरांत लग्नसुवाळो सोंपता.

पयलीं तांच्यांत जायत्यो बायलो करपाची पद्दत आशिल्ली. तशेंच विधवा लग्नां आनी सोडचीट ह्योय चाली आशिल्ल्यो.

हे लोक मडें पुरतात. तिसऱ्या दिसा शेतांतलो हुंदीर आनी शीत एकठांय शिजोवन मृतात्म्याच्या थडग्याचेर दवरतात. कावळे आनी हेर शेवण्यांनी तो खावंचो अशी तांची इत्सा आसता. धाव्या दिसा शेवण्यांखातीर मटण दवरतात. त्याच दिसा मातंगी सगळ्या नात्यांतल्या लोकांचेर कोडुलिंबाच्या खांद्यांनी उदक फाफुडटा आनी सुतक सोंपून ते सगळे सोवळे जातात. ते श्राध्द करीनात.

चिलक वडार : हे लोक शेतकामती आसून हेर वडारांपरस आपल्याक व्हड समजतात. कुंड आनी बंडी फातरकाम करतात आनी दाती करून विकतात. लागोल्ल मातयेचें काम करतात आनी बांयो बांदतात. गोडंदल गोडली नांवाच्या हत्यारान माती खणटात. माट्टी वडारय माती खणटात आनी बांयो - तळीं बांदतात. सतरवरू आनी उप्पार फातर फोडटात आनी गंवडेकामच करतात. आधुनिक काळाच्या प्रभावाखाल सगळ्याच जाती जमातींच्या चाली रितींत आनी रुढी - रिवाजांनी बदल घडत आसा. वडार जमातय ताका आडवाद उरूंक ना. तांच्यांतय जायते बदल जायत रावल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

वतनदारी : भारतीय समाज वेवस्थेंत पारंपारीक रितीन चलत आयिल्ली येणावळ म्हळ्यार वतन. गांव वा देशकारभारांत वेगवेगळ्या मळार थरावीक रितीचें योगदान करपी अधिकारी आनी सेवक हांकां तांच्या कामाखातीर मेळिल्लो मोबदलो, हक्क वा अधिकार, ह्या रुपांत ह्या वतनाचो उदय जालो. वतन घेवपी मनशाक वा घराण्याक वतनदार म्हण्टात आनी हे एकंदर वेवस्थेक वतनदारी म्हण्टात.

सुरवेक ग्रामसंस्थांचो कारभार चलोवपी जाळवणदारांक तांचे सेवेचो मोबदलो म्हणून पिकावळ वा जमीन हांच्या रुपांत मोबदलो दिवप जातालो. फुडें राज्यवेवस्था, धर्मवेवस्था हांचो कारभार पळोवपी कारभार्यांक वतनदारी दिवपाची प्रथा शासनवेवस्थेंत स्विकारली.

वतनदारीचे दोन मुखेल प्रकार मेळटात - एक, राजाक गरज पडटा तेन्ना लश्करी वा हेर आदार करपाचे अटीचेर जी वतनां

दितात, तीं सरंजामशाय वतनां आनी दुसरो, गांव कामगारांक गावस्की म्हळ्यार गावसभेकडल्यान ग्रामवेवस्थेच्या विशिश्ट कामाक मेळटात तीं वतनां. हाचेभायर बलुतेदार म्हळ्यार वेगवेगळे कारागीर - कामगार, गांवाखातीर जे विशिश्ट सेवा करतात, तांकां शेतकऱ्यांकडल्यान कायम स्वरूपांत थाराविक धान्य मेळटा.

भारतांतले सामाजिक वेवस्थेंत वतनदारी केन्नासावन सुरू जाली हें निश्चितपणान सांगपाक मेळना. कांय अभ्यासकांच्या मतान ती इसवी सनाचे सुरवातेकसावन अस्तित्वांत आयली. उपरांत मध्ययुगांत सरंजामशायेच्या विकासावांगडा चड घट जाली.

ग्रामसंस्थेंतल्या कारभारांत कांय अधिकारपदां कांय कुळांकडे वंशपरंपरेन दिताले आनी त्या कुळांक कांय जमीन कायमची इनाम दिवपाची चाल आशिल्ली. तेखातीर त्या त्या कुळांतले अधिकारी आपआपलीं कामां दक्षतेन करताले. यादव काळापयलीं ही संस्था वेवस्थित कार्यरत आशिल्ल्याचे दाखले शिलालेखांतल्यान आनी तांब्यापटांतल्यान मेळटात. यादव काळांत (९८० - १३१८) वतनदारी पद्दत पुरायपणान प्रस्थापित जाल्ली दिसता.

ग्रामवेवस्थेंत पाटील हो सगळ्यांत व्हडलो वतनदार. तसो राज्यांतलो सगळ्यांत श्रेश्ठ आनी मातबर वतनदार म्हळ्यार देशमुख वा देशग्रामकूट. पाटील हो जसो गांवाचो राजा तसो देशमुख हो आपल्या हाताखालच्या प्रदेशाचो नायक.

वतनदार हे लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून लोकांखातीर काम करपी आशिल्ल्यान लोक तांकां मान दिताले. वतनदारांकूय आपल्या वतनाचो आनी आपल्या अधिकारपदाचो व्हड अभिमान दिसतालो.

ग्रामसंस्था ही दर एका गांवांत आसून तिचो कारभार ग्रामपंचायत नांवाची सभा करताली. उपरांत मात ही वेवस्था मात्शी बदलली आनी ग्रामीण वाठारांनी देशकसत्ता आयली. देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी, चौगुलो आनी मुखेल ग्रामस्थ हांकां सगळ्यांक मेळून 'देशक' म्हण्टाले. गांवच्या कारभारा खातीर ज्यो सभा भरताल्यो तातूंत बारा बलुतेदार, शेतकामती, जोशी ह्या सगळ्या जानपदस्थ लोकांचो आस्पाव जाता. हातुंतले सगळे वतनदार आसताले. ताका लागून राजसत्ता बदलली जाल्यार अधिकारी बदलताले. पूण लोकवेव्हाराचो खांबो आशिल्ली वतनदार मंडळी कायम आसताली. तेखातीर यादवांचे शिमेंत परमार, होयसळ, शिलाहार, काकतीय ह्या वंशांतल्या राजांनी मदीं मदीं लुडबूड केली वा यादवांक कांय प्रसंगांचेर कांय प्रदेश सोडचे पडले; तरी स्थानिक कारभारांत व्हडलोसो गोंदळ जालोना. त्या काळांत देशाच्या हिताची सगळ्या घडणुकांची नोंद वतनी अधिकारी दवरताले. यादवां उपरांत मुसलमानी अंमल (१२१८ ते १७०७) आयलो आनी दक्षिण हिंदुस्थानांत, मध्ययुगांत बहमनी सत्ता (१३४७ ते १५३८) आनी फुडें तिचे पांच शाह्यांत - आदिलशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही, निजामशाही आनी इमादशाही अशी वांटणी

जाली. पूण वतनदारींत चडशे बदल जाले नात. कारण राजसत्ता बदलली तरी स्थानिक कारभारांत व्हडलोसो बदल जालो ना. मुसलमानांनी हीं सगळीं वतनां चालू दवरल्यांत. मराठेशाहींत हे वतनसंस्थेंत चड बदल जालो ना तरी शिवाजी महाराजान देशमुख - देशपांडे हांचीं वतनां जप्त करून वेतनपद्दत हाडपाचो यत्न केलो आनी येणावळ एकठांय करपाखातीर ताणें देशमुख - देशपांडे हांचेर पातयेवन राविनासतना कमाविसदार, महालकरी, सुभेदार अशा पगारी अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. सगळींच पोरनी वतनां काडलींनात पूण नवीं वतनां दिलींनात. शिवकाळांत वतनसंस्थेची स्थिती मात्शी वेगळी आशिल्ली. त्या काळांत राजसत्ते फाटोफाट देशकसत्ता म्हळ्यार देशमुख, कुळकर्णी, देशकुळकर्णी, पाटील, बलुतेदार ह्या वतनदारांचे अधिकार आशिल्ले.

शिवकाळा उपरांत सरंजामशायेक सुरवात जाली. शाहू छत्रपतीच्या काळांत एकाद्र्या सरदारान नवो प्रदेश जिंकल्यार तो ताकाच जहागीर म्हणून दिवपाची चाल सुरू जाली. ताका लागून उपरांत पेशवायेंत मराठी साम्राज्याचो विस्तार जावनूय हे सरंजामशायेक लागून एकसुत्री राज्य उरलें ना आनी स्वतंत्र संस्थानां तयार जालीं. उपरांत ब्रिटिशांनी हिंदुस्थान घेतकच इंग्लीश अंमलांत हीं संस्थानां कायम दवरलीं. ग्रामसंस्थेंतलो पाटील, कुळकर्णी, महार हीं वतनां तशींच चालू दवरलीं. पूण देशमुख - देशपांडे हांचीं सरंजामी वतनां काडलीं. फुडें स्वातंत्र्या उपरांत भारतांत संस्थानांच्या विलीनीकरणा वांगडा सगळीं वतनांय सोंपलीं. कुळकर्णी, पाटील, चौगुलो, देशमुख - देशपांडे, महार, महाजन हांच्या वतनाविशींचे हक्क आनी कर्तव्यां अशीं आशिल्लीं -

कुळकर्णी : प्राचीन ग्रामसंस्थेंतलो एक अधिकारी आनी वतनदार. सद्याचो तलाठी. ताच्या वतनाक 'लिखनवृत्ती' म्हण्टाले. गांव - पाटलाचो लेखक - मदतनीस ह्या नात्यान गांवाचे येणावळीचे हिशोब दवरपाचें काम कुळकर्ण्यांकडे आसतालें. कुल + करण ह्या सामासिक शब्दावयल्यान कुळकर्णी हो शब्द आयला आसुंये. कुल म्हळ्यार जमनीचो भाग वा शेतकरी आनी करण म्हळ्यार लिखनवृत्ती कुळवार हिशोब बरोवपी तो कुळकर्णी. हाका पटवारी वा पांड्या अशेंय म्हण्टात. कुळकर्णी चडकरून ब्राह्मण आसताले पूण प्रभू, मराठे, लिंगायत आनी मुसलमान ह्या जातींनीय कुळकर्णी वतनदार मेळटात. शिवकाळांत तांकां दोन रग, जोतें, मुंडासो, धोंतराचो जोड, लेंस, चादर तशेंच गांवांतल्या धंदेवाल्यांकडल्यान तेल, पानां, सुपारी, गोड, केळीं मेळटालीं. गांवाचें दफ्तर, शिवाराचें कमाल क्षेत्र, आकार आनी वर्णन हांचो आकार, शेतवारपत्रक, लावणीपत्रक, पडपत्रक, वसुली - बाकी पत्रक तांची फाळणी आनी जमाखर्च, गोरवां आनी मनशांची गणती अशीं लेखी कामां तो करतालो. कुळकर्ण्यांचो सामाजिक दर्जो बरो आसतालो.

पाटील : प्राचीन ग्रामसंस्थेतलो गांवचो मुखेल वतनदार अधिकारी. 'पट्टकील' ह्या संस्कृत शब्दावयल्यान पाटील हो शब्द आयला. ताचे उपरांत पाटेल, पाटेल, पाटील ह्या क्रमान तो शब्द प्रचारांत आयलो. तज्ञांच्या मतान, पाटीलकी हें वतन जमनीचे नांगरटी वांगडाच जल्माक आयलें. पाटलाक ग्रामसंस्थेंत प्रदेशाप्रमाण मान मेळटालो. पाटलाक गांवपाटील वा पाटील - मुकादम अशेंय म्हण्टाले. पाटील घराण्यांत सगळेच पाटील आडनांव लायताले, पूण पाटीलकी भोगपीच खरो पाटील आसतालो. पाटीलकी हें वतन म्हार, मुसलमान, ब्राह्मण, कुणबी ह्या जातींनीय आशिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. देशमुखी फाटल्यान पाटीलकीक म्हत्व आशिल्लें आनी तांचें वतनूय वंशपरंपरेन चलतालें.

पयलींच्या काळांत पाटील हो गांवचो राजाच आसतालो. महाराष्ट्रांत प्रदेशाप्रमाण ताका वेगवेगळीं नांवां आसात. कोल्हापूर - सांगली संस्थानांत ताका 'चौधरी कामगावुंड' म्हण्टाले, कोंकणांत चौगुला आनी हेरकडे पाटील म्हण्टाले. जातपाटील, सरपाटील, जडेपाटील अशेय भेद आसात. हाचे भायर पोलीस पाटील आनी मुलकी पाटील अशीय कामाची वांटणी एकाद्र्या गांवांत आसताली. पाटील हो गांवचो मुखेल आसून, ताचेकडे मुलकी, दिवाणी आनी फौजदारी अधिकार आसताले. गांवचो सारो वसूल करप ही पाटलाची जबाबदारी आसताली. एकाद्र्या वर्सा रक्कम जमलीना जाल्यार ती पाटलाकूच भरची पडटाली. गांवची सुवेवस्था दवरून शांतिकाय राखप पाटलाचें काम आसतालें. गांवांत पीक, बलुतेदारांच्यो अडचणी, वतनदार, समाजीक संस्थांची वतनां, झगडीं हांची देखरेख आनी निवारण हीं पाटलाचीं मुखेल कामां आसतालीं. हाचेभायर सरकारी हुकमांची अंमलबजावणी, गांवांत येवपी - वचपी लोकांची खबर मेळोवप हीं कामां आसतालीं. म्हार, कुळकर्णी आनी पोतदार हांचेवतीन पाटील कामां करतालो. ह्या कामाखातीर पाटलाक वर्सुकी मुशाहिरा मेळटालो. विंगड विंगड समारंभांच्या प्रसंगांनी शिगमो, दसरो, पाडव्या दिसा पाटलाचो मान पयलो. भोसले, दाभाडे, पवार, गायकवाड, शिंदे, होळकर ह्या सरदारांनी संस्थानां निर्मिलीं तरी ते पाटीलकीक घेवन बसले आनी तांणी नवीं पाटील वतनां संपादन केलीं. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत हें पद नांवापुरतेंच उरलें.

चौगुलो : प्राचीन ग्रामसंस्थेंतल्या गांवांची वेवस्था दवरपाच्या कामांत पाटलाक आदार करपी एक वतनदार अधिकारी. चौगुलो म्हळ्यार चार कुळां बाळगुपी ह्या मूळ शब्दावयल्यान हो शब्द आयला. देशचौगुलो असोय ताचो उल्लेख करतात. चडकरून हो कुणबी आसतालो पूण कोणाय वतनदाराक पयलीं आपल्या वतनाचो वांटो दुसऱ्याक दिवपाचो वा विकपाचो हक्क आशिल्ल्यान वाणी, मराठा, ब्राह्मण, लिंगायत ह्या जातींनीय चौगुलो वतनाची परंपरा मेळटा. गांवच्या एकंदर जमनीचो पंचविसावो वांटो पाटील, कुळकर्णी आनी

चौगुलो हांकां इनाम म्हणून साऱ्याबगर दिवपाची चाल आशिल्ली. हाचेभायर तांकां दुसरेय हक्क आसताले. गांवांतले गुदांव हांची वेवस्था ताचेकडे आसताले. चौधरी आनी चौगुलो हे सादारणपणान एकाच दर्जाचे वतन आशिल्ले. महाळ - नाईक हे वतनदार भिल्ल, रामोशी वा कोळी आसताले.

देशमुख - देशपांडे आनी देसाय : हे वतनदार उच्च श्रेणींतले आसून वंशपरंपरेन आपलीं कामां सांबाळताले. देशमुखी म्हळ्यार लश्करी आनी फौजदारी अधिकार. देशमुख परगण्याचें संरक्षण करपी. झुजावेळार पाटील आनी देशमुख - देशपांडे हांणी अमूक इतकें सैन्य सरकाराक पुरवचें असो करार आसतालो. गांवांत वसणूक करप, शेती आनी उद्देगधंदे सुरू करप आनी मध्यवर्ती सत्तेक विशिश्ट सारो एकठांय करून दिवप हीं देशमुखांचीं मुखेल कामां आसतालीं. कर्नाटकांत देशमुख - देशपांडे हांकांच अनुक्रमान 'नाडगावुडा' आनी 'नाडकर्णी' म्हण्टाले. तांचेकडे थोडें सैन्य आसतालें आनी त्या लश्करी बळग्याचेर ते गढयो, कोट बांदून रावताले. पाटील - कुळकर्ण्याभशेन परगण्याचे पंचायतींत ताकाय भेट, पुडवें, तेल, तूप अशो वस्तू चड अदीक प्रमाणांत मेळटाल्यो. ताच्या हाताखालचो 'मोहरीर' नांवाचो एक कारकून, परगण्याचें जमाबंदीचें काम पळयतालो. कोंकणांत आनी कर्नाटकांत हें काम देसाय हे वतनदार करताले. देशपांडे - देसाय हे देशमुखाच्या हाताखालचे वतनदार आसताले. कांय कडे देशपांड्यांकूच देशकुळकर्णी अशेंय म्हण्टाले.

म्हार वतन : जागल्या, वेसकर हे म्हारकेच्या कामाचे पोटविभाग आशिल्ल्यान खूब कडे हीं सगळीं कामां त्या वेळार म्हार करताले आनी तिन्ही प्रतींचे बलुते तांकां मेळटाले. म्हार जागले हे पाटील कुळकर्ण्याचे हरकामे शिपाय. सरकारी कामाच्या निमतान ज्या मनशाची तांकां गरज लागताली, ताका आपोवप, गांवांत कोणूय परकी मनीस आयल्यार; जल्म, मरण वा गुन्यांव जाल्यार; सरकारी मालमत्ता, झाडां हांचो इबाड जाल्यार वा सरकारी सुवातीचेर कोणेय अतिक्रमण केल्यार तेविशींची खबर पाटील - कुळकर्ण्याक दिवप; गांव नितळ दवरप; गस्त घालप; सरकारी कामानिमित्तान पाटील - कुळकर्ण्यावांगडा परक्या गांवांत वचप; गांवचो वसूल, कागदपत्रां आनी सरकारी सामान ठाण्यांत वा दुसऱ्या गांवांत पावोवप; पलटणीचो बंदोबस्त, सरकारी अंमलदारांची सरबराय ह्या कामांनी पाटील - कुळकर्ण्याक आदार करप हीं कामां म्हार जागले करताले.

जागले वतन हें अवलच्या महार वतनाचो एक पोटभाग आशिल्ल्यान हें काम म्हाराचें आनी तें काम जागल्याचें असो भेद करूंक मेळना. म्हारांक रोकड मुशाहिरा ना. चडशा गांवांनी म्हारांक जमनी इनाम आसात. तांकां 'हाडकी हाडोळा' म्हण्टात. ज्या गांवांत म्हारांक इनाम ना, तातुंतल्या कांय गांवांनी तांकां जागल्याभशेन

रोख पांच - धा रुपया सालिना मुशाहिरा सरकार दितालो.

जोशी वृत्ती : महाराष्ट्राचे ग्रामसंस्थेतलो एक वतनदार समाज. तांचो उल्लेख, ग्रामजोशी, कुडबुडे जोशी, गिडबिडकी ह्या नांवांनी करतात आनी ह्या नांवांप्रमाणूच तांच्या वेवसायांतूय फरक मेळटा. ह्या वतनदारांची वसती चडशी महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी मध्य प्रदेश ह्या राज्यांनी आसा. पयलीं जोशी हे भिक्षेकरी आशिल्ले. मराठे, धनगर, माळी हांचोय हातूंत आस्पाव जातालो.

जोशांचे रवास जोशी आनी अकरमासे जोशी अशे दोन पोटभेद आसून तांच्यांत रोटीवेव्हार जातालो पूण बेटीवेव्हार जायनासलो. तांच्यो सगळ्यो चालीरिती मराठ्यांभशेन आशिल्ल्यो.

ग्रामजोशी मात पोरने ग्रामवेवस्थेंतलो एक धर्मीक अधिकारी आशिल्लो. ताचेकडे ग्रामदेवतेची पुजा - अर्चा, निवेद्य आनी शकुन - अपशकुन पळोवप हीं कामां आसतालीं. तो जातीन ब्राह्मण आसतालो. ताका कुणब्या कडल्यान, शेंकड्याक एक हे प्रमाण पेंढ्यो मेळटाल्यो. हाचे भायर सणा - परबेच्या निमतान शिधो आनी दक्षिणा वेगळी. गिडबिडकी जोशी हे डमरू वाजोवन भिक्षा मागतात म्हणून तांकां गिडबिडकी वा कुडबुडे जोशी म्हण्टात. तांच्यो चाली मराठ्यांभशेनूच आसून हे पिंगळा नांवाच्या पक्ष्याचो शब्द आयकून भविश्य सांगतात.

शेट्टे - महाजन : हांकां ग्रामवेवस्थेंत म्हत्वाचें स्थान आसा. ह्या वतनाचो संबंद वेपाराकडे, मुखेलपणान वाणी वेवसायाकडे आसून, गुजरात - महाराष्ट्रांतल्या मुखेल शारांनी हांचें वास्तव्य आसा. अर्थवेव्हाराचें नियमन करपी संस्था म्हणून तिचें म्हत्व आशिल्लें. वेव्हाराचे शिरस्ते दवरप, लवाद करप, सरकार दरबारांत दाद मागप हो सगळो म्हत्वाचो कारभार महाजन चलयतालो. वेपारी आनी सावकार मेळून एकूच महाजन संस्था आसताली. तिका 'महाजनकी' म्हण्टाले. महाजनांच्या मुखेल्याक नगरशेठ म्हण्टाले. गुजरातांत तांकां चड मान आशिल्लो.

ग्रामवेवस्थेंत गांवच्या लोकांखातीर (वेगवेगळे तरेच्यो सेवा दिवपी मेस्त, धवड, म्हार, चामार, म्हालो अशे बलुतेदार आनी तांबोळी, साळी, माळी, गोंधळी अशे अलुतेदार हांकां कांय प्रमाणांत वतनदारीचे हक्क आनी फायदे मेळटाले आशिल्ल्यान तांचो आस्पाव वतनदारींत करप जाला.

वतनसंस्था ही पारंपारीक रीतीन जल्माचेर आदारीत आशिल्ल्यान वतनदारींतल्या त्या त्या कुटुंबाची ते ते सेवेची मक्तेदारी तयार जाली. वतनदारी भायल्या सेवेकऱ्या कडसून सेवा करून घेवप हो सामाजिक अधिक्षेप (गुन्यांव) मानप जालो. हाचे दोन परिणाम घडले, एका परिणामावरवीं गांवगिरे समाज वेवस्थेक एक नेमस्त अशी सेवेची यंत्रणा निर्माण जाली. तिचेवरवीं सेवेकऱ्यांमदलीं सर्त ना जाली. दुसऱ्या परिणामावरवीं वतनदारी म्हणजे थरावीक सेवा करपाचो जल्माच्या आदारान मेळिल्लो दंडक (सक्ती) जालो.

ब्रिटीश शासनाखाला वतनसंस्थेंत हस्तक्षेप जावन, वतनदारीचें म्हत्व उणें जालें. बऱ्योच वतनदारी नश्ट जाल्यो. म्हार वतनदारीचे वायट परिणाम पळोवन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरान म्हार वतनदारी आड चळवळ सुरू केली. फुडें १९५९ वर्सा म्हार वतनदारी कायद्यान रद्द केली.

उद्देगीकरण आनी शारीकरण, येरादारीचीं आधुनिक साधनां, आधुनिक संपर्क साधनां, आधुनिक बाजारपेठो, चलन - वापर शिक्षण -प्रसार. स्वातंत्र्य प्राप्ती उपरांत प्राप्त जाल्ली स्वाभिमानी वृत्ती आनी कूळ कायदे ह्या सगळ्या गजालीं वरवीं ग्रामीण समाज वेवस्थेंत मूलग्राम बदल जाले. ह्या बदलाचो परिणाम म्हणून वतनसंस्थेची बुनयाद हालली. स्वातंत्र्य प्राप्ती उपरांत केल्ल्या पुरोगामी कायद्यावरवीं वतनसंस्था नश्ट जावपाक हातभार लागलो.

आयच्या काळांत कांयकडे, कांय प्रमाणांत विशेश करून ग्रामसंस्थांनी, देवस्थानांनी, सेवेच्या आदारार भोगवटीच्या रुपांत (जमीन, घर, धान्य, पयशे, हेर येणावळ) वतनदारीचे कांय अंश दिसतात आसले तरी हजार - देड हजार वर्सांची परंपरा आशिल्ली आनी समाज वेवस्थेंत प्रभाव आशिल्ली वतनसंस्था नवयुगांत प्रभावहीन जाल्या. विज्ञान युगांतल्या वेव्हार स्वातंत्र्य आनी वेवसाय स्वातंत्र्यांत वतनदारीक सुवात उरूंक ना आनी ते विचार प्रणालीक तर्कसंगत आदार मेळना.

- कों. वि. सं. मं.

वत्स : एक पुर्विल्लें जनपद. सनआदीं ६ व्या शतमानाचे सुरवातेक उत्तर भारतांत सोळा महाजनपदां आशिल्लीं. तातुंतलीं मगध, कोसल आनी वत्स हीं चड म्हत्वाचीं आशिल्लीं. वत्स हो वाठार समृद्ध आसून ताची तलम सुती वस्त्रांखातीर नामना आशिल्ली. कौशांबी ही त्या वाठाराची राजधानी. संशोधकांच्या मताप्रमाण यमुनेचे देगेर प्रयागसावन ३० मैलांचेर कोसाम नांवाच्या गांवांत हें पुर्विल्लें नगर आशिल्लें.

काशीचो राजा दिवोदास हाचो नातू वत्स हाणें आपल्या राज्याचो विस्तार करता आसतना कौशांबीच्या भोंवतणच्या वाठाराचो तातूंत आस्पाव केलो आनी ताका लागून ह्या प्रदेशाक वत्सभूमी हें नांव मेळ्ळें. भारतीय झुजांत काशीचो राजा पांडवांवटेन आशिल्लो. वत्स वाठार काशीच्या राज्याचो भाग आशिल्ल्यान ताचें सैन्यय पांडवांवटेन आशिल्लें. उपरांत पौरव वंशांतल्या निचक्षुच्यावेळार कुरू देशाचेर व्हड अरिश्टां आयलीं. गंगेक हुंवार आयिल्ल्यान हस्तिनापूर ही ताची राजधानी व्हांवन गेली आनी टोळघाडीक लागून दुकळ पडलो. ताका लागून थंयच्या लोकांनी स्थलांतर करून ते वत्सभुंयेंत येवन स्थायिक जाले. थंय तांणी राज्यय स्थापन केलें. कौशांबी ही तांची राजधानी आशिल्ली.

त्या वंशांतलो उदयन हो गौतम बुध्दाच्या काळांतलो आनी

महापराक्रमी आशिल्लो. फुडें हें राज्य मगध साम्राज्यांत विलीन जालें. मगध सम्राट शिशुनाग हाणें तें जिरिवल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

वराह अवतार : (पळेयात अवतार).

वराह उपनिषद : एक उपनिषद. शांतिपाठाप्रमाण हें उपनिषद कृष्ण यजुर्वेदीय आसा. ह्या उपनिषदांत वट्ट पांच अध्याय आसून कांय श्लोकबध्द जाल्यार कांय गद्य आसात. वराहरूपी विष्णुन ऋभूक जी ब्रह्मविद्या सांगल्या ती ह्या उपनिषदांत आसा. पयल्या अध्यायांत १६ तत्वां सांगल्यांत. दुसऱ्या अध्यायांत ब्रह्मविद्येचीं वेगवेगळीं साधनां सांगल्यांत. वैराग्यादिचतुष्टय, नित्यानित्यविवेक, इहामुत्रविरागता, शमादिषट्कसंपत्ती, आदींचो तातूंत उल्लेख आयिल्लो आसा. मनशाचो जल्म दुर्लभ आसा देखून तो मेळटा तेन्ना ताचें आत्मस्वरूप जाणून घेवप गरजेचें अशें म्हळां. हातूंत समाधीचें जें लक्षण सांगलां तें अशें -

सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगत : ।

तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥

अर्थ : उदकांत मीठ भरसतकच ते दोनय पदार्थ जशे एकजीव जातात तेप्रमाण आत्मो आनी मन हांचो एकचार जावप हाका समाधी म्हण्टात.

तिसऱ्या अध्यायांत 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' आनंदरूप जाल्ल्या मुक्त जिवाक जो अणभव येता तेविशीं एक श्लोक आसा तो असो -

मेघा यथा व्योम न च स्पृशन्ति ।

संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥

अर्थ : ढग जेवरी मळबांत आसुनूय मळबाक स्पर्श करीनात तेप्रमाण संसार दुख्खां म्हाका स्पर्श करीनात.

ब्रह्मरूपस्थितींत संवसारांतल्यो सगळ्यो गजाली लय पावतात, जेवरी उदकावांगडा उदकांत पडिल्लें सुर्याचें पडबींबूय हालता, तेवरी अहंकारासंबंदान आत्म्याक संवसारी रूप येता.

चवथ्या अध्यायांत जिवन मुक्तीचीं लक्षणां सांगिल्लीं आसून शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसी, सत्त्वापत्ती, असंसक्ती, पदार्थभावना आनी तुरीयगा ह्या सात जिवनमुक्तांच्यो भुमिका वर्णिल्ल्यो आसात.

जिवनमुक्ताचें वर्णन केल्लो श्लोक असो आसा :

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदच्छन्नः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

अर्थ : राग, द्वेष, भय, आदी विकारांक अनुरूप अशे तरेन आचरण करता आसतनाय जो अंतरांत मळबावरी निर्लेप आसा तो जीवन्मुक्त समजुंचो.

ते उपरांत मुक्तीचे विहंगममार्ग आनी पिपीलिकामार्ग अशे दोन मार्ग सांगिल्ले आसात.

पांचव्या अध्यायांत हठयोग आनी अष्टांगयोग हांचें विवरण केल्लें आसा. निमाणें जो कोण ह्या उपनिषदाचें अध्ययन करता तो पंचपातकांतल्यान मुक्त जावन विष्णुच्या परमपदामेरेन वता अशें सांगिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वराह पुराण : (पळेयात पुराणां).

वराहमिहिर : (इ.स. चें ६ वें शतमान).

एक नामनेचो गणिती आनी ज्योतिशी. हाच्या जल्माविशीं अचूक अशी म्हायती मेळना. ताणें आपल्या बृहज्जातक नांवाच्या ग्रंथांत आपल्या बापायचें नांव आदित्यदास अशें दिलां. हो शाकद्वीपी ब्राह्मण आसून, मगधांतल्या कांपिल्ल म्हळ्यार सद्याचें कालपी हें ताचें जल्मस्थळ अशें मानतात. पूण बृहज्जातकांतल्या एका श्लोकांत ताका कपित्थक हांगा सुर्याचो वरप्रसाद मेळ्ळो अशें म्हळां. कपित्थक म्हळ्यार माळव्यांत उज्जयनीसावन लागसार आशिल्लें कायथा हो गांव. थंयच वराहमिहिराचो जल्म जालो अशें कांय पंडितांचें मत आसा. थंयच आपल्या बापायकडे ताणें मुळावें गिन्यान मेळयलें आनी उपरांत तो उज्जयिनीच्या राजाश्रयाक गेलो. ताच्या पंचसिध्दान्तिका ह्या करणग्रंथांत शके ४२७ हें सुरवेचें वर्स मानलां. म्हळ्यार ह्याच वर्सा हो ग्रंथ रचला अशें मानल्यार तेआदीं सुमार १५ - १६ वर्सा तरी ताचो जल्म जालो आसूं जाय. म्हळ्यार शके ४१२ वा इ.स. ४९० वर्स ताचो जल्म जालो, अशें कांय पंडितांचें मत आसा.

वराहमिहिरान गणित, जातक आनी संहिता ह्या ज्योतिशाच्या तिनूय शाखांचेर ग्रंथ रचिल्ले आसात. तांचीं नांवां अशीं - (१) लघुजातक (२) बृहज्जातक (३) विवाहपटल (४) योगयात्रा (५) बृहत्संहिता आनी (६) पंचसिध्दान्तिका.

ताच्या पंचसिध्दान्तिका ह्या ग्रंथांत पितामह, वसिष्ठ, रोमक, पुलिश आनी सूर्य ह्या पांच पुर्विल्ल्या सिध्दांतांचो सारांश दिल्लो आसा. ह्या ग्रंथांत त्रैलोक्य - संस्थान नांवाचो तेरावो अध्याय आसा. तातूंत विश्वाची रचणूक आनी हेर कांय गजालींचो आस्पाव आसा. धर्तरेचो वांटकूळ अंतरिक्षांत अघांतरी फिरत आसा आनी ताका कित्याचोच आदार ना हें वराहमिहिराक खबर आशिल्लें. ह्या ग्रंथाच्या 'छेदकयन्त्राणि' नांवाच्या १४ व्या अध्यायांत वराहमिहिरान कांय यंत्रांचें वर्णन केल्लें आसा आनी कांय रितींची म्हायतीय दिल्ली आसा.

वराहमिहिराचो बृहत्संहिता हो ग्रंथ छंदोबध्द आसून ताची भास सुंदर आनी काव्यात्मक आसा. हातुंतल्या पयल्या १३ अध्यायांत सूर्य - चंद्रादी ग्रहांच्यो गती आनी तांचीं फळां; अगस्ती, सप्तर्षी हांच्या उदयकाळाचीं फळां आनी गिराण हांची म्हायती दिल्ली आसा. हातुंतल्या चवदाव्या कूर्माध्यायांत भरतरवंडाचे णव विभाग आनी

तातूंतले वेगवेगळे देश, ह्या विभागांचेर आशिल्ल्या वेगवेगळ्या नखेत्रांचें आधिपत्य, नखेत्राचो व्यूह, ग्रहांचीं झुजां आनी समागम फळां सांगिल्लीं आसात. ताचे उपरांत गृहश्रृंगाटक प्रकरण आसून तातूंत रवीलागसार वा एकाद्र्या नखेत्रालागसार कांय ग्रह धोणु, शींग ह्या आकारांत दिसल्यार ताचीं फळां खंयचीं तें सांगलां. फुडें पावसाचें गर्भलक्षण, गर्भधारण, वर्षण हे विशय आसात. ह्या प्रकरणांत पावस मेजपाची रितय दिल्ली आसा. ते उपरांत रोहिणी, स्वाती, आषाढा आनी भाद्रपदा हांचो चंद्राकडे जावपी योग आनी तांचीं फळांय दिल्लीं आसात. उपरांत मळबांत दिसपी रक्तिमा, दिग्दाह, भूंयकांप, उत्का, परिवेष, इंद्रधनुश्य आदी सैमचमत्कारांची भासाभास केल्ली आसा. उपरांत इंद्रध्वज, नीराजन, खंजन नांवाच्या पक्षांच्या दर्शनाचें फळ, दिव्य, अंतरिक्ष, आनी भौम ह्या तीन प्रकारांच्या उत्पातांचें वर्णन आदी विशय आयिल्ले आसात.

ते उपरांत वास्तूप्रकरण आसून तातूंत गृहरचणुकेविशीं म्हायती दिल्ली आसा. उपरांतच्या प्रकरणांत देवप्रतिमानिर्मिती, वास्तूप्रतिष्ठा, मोनजात, सुकर्णी आनी मनीस हांचीं लक्षणां, रत्नपरिक्षा, दीपलक्षण, दंतधावन, शकुन तिथिनखेत्रकरण हांचीं फळां आनी गोचर ग्रहांचीं फळां दिल्लीं आसात.

वराहमिहिराचो विवाहपटल आनी योगयात्रा हे ग्रंथ सद्या उपलब्ध नात. बृहज्जातक हो ताचो होराशास्त्रावयलो ग्रंथ बृहत्संहितेवरी बरोच उपेगी आसा. जल्मकाळाचे ग्रहस्थितीवयल्यान मनशाच्या सुरवदुरवाविशीं भविश्य सांगपाखातीर लागपी राशी आनी गिरे, हांचीं कोश्टकां, लग्नसारिणी, आयुर्दाय आनी दशाविपाक हेविशीं सोपी रीत आदी विशय ह्या ग्रंथांत आसात. हो ग्रंथ हेर जातक संबंदीत ग्रंथांपरस सोंपो आनी संयुक्तिक आसा.

वराहमिहिराचो लघुजातक हो ग्रंथ म्हळ्यार बृहज्जातकाचोच संक्षेप आसा. वराहमिहिराच्या ग्रंथांत यवन सिध्दान्ताचोय उल्लेख आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वरी : (मराठी : वरी; हिंदी : चेना, बरी; कन्नड : बरगू; गुजराती : चेनो; संस्कृत : वरक; इंग्लीश : कॉमन मिलेट, प्रोसो मिलेट, हॉग मिलेट; लॅटीन : पॅनिकम मिलिएशियम; कूळ : ग्रॅमिनी).

ही वनस्पत सुमार 0.९ ते १ मी. ऊंच वाडटा. तिचीं पानां १५-३० सेंमी. लांब आनी ६ - २० मिमी. रूंद आसतात. सप्टेंबरांत खोडाच्या तोंकार खूब खांदयांचो फुलारो येता. परीमंजरी सुमार ४५ सेंमी. लांब, दाट आसून, कणिशकां खांदयेच्या तोंकार ४ - ५ मिमी. लांब, एकोडीं वा जोडयेन येतात. तांचो रंग पाचवो वा तपकिरो पाचवो आसता. फळाची कल्लां तपकिरी हळदुवीं आसतात. दाणे सडल्या उपरांत भितर घव्या तांदळा भाशेन आसतात. तांकां 'वरयांचे तांदूळ'

वा 'भगर' म्हण्टात.

उश्ण आनी उपोश्ण कटिबंधांतल्या देशांत ह्या तृणधान्याची लागवड जाता. हें मुळचें मध्य वा उदेंत आशियांतलें आसुंये. भारताशिवाय हें मंगोलिया, मांचुरिया, जपान, दक्षिण आनी मध्य रशिया, मध्य युरोप, अमेरिका, इराण, इराक, सिरिया, अरबस्तान ह्या प्रदेशांत ताची लागवड करतात.

भारतांत दोंगरा वाठारांनी हें पीक घेतात. हें पीक तमिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आनी महाराष्ट्र, बिहार, पंजाब, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेशांत ह्या पिकाची मातशी चड प्रमाणांत लागवड जाता.

प्रकार : वनस्पतीचो रंग तिचे वयले केंसाळ आवरण आनी दाण्यांचो रंग हे बाबतींत ह्या पिकांत वेगळेपण दिसता. ताका लागून ह्या पिकाचे खूब प्रकार आसात. तमिळनाडूंत पी.व्ही. १४ आनी पी.व्ही. ३६ आनी महाराष्ट्रांत वरी १० ह्यो सुदारित जाती लागवडींत आसात.

ह्या पिकाक दमट उबदार हवामान आनी उदकाची गरज कमी लागता. सादारणपणान हें पीक हलक्या प्रकारच्या जमनींत घेतात. पठारी प्रदेशांत हें पीक बरें येता. हिमालयांत २,७०० मी. उंचायेच्या प्रदेशांत हें पीक वाडटा.

तमिळनाडू, गुजरात ह्या भागांनी बांयच्या उदकान शिंपून हें पीक घेतात. हेर कडेन हें पीक पावसांत घेतात.

लागवड : जमनीची पुराय नांगरण (मशागत) नासण्याच्या पिकाप्रमाण करतात. पेरणी जुलय म्हयन्यांत बीं शिंपून वा मेरांमदीं २२-२५ सेंमी. अंतर दवरून करतात.

नासण्यांभाशेन ह्या रोपाचें स्थलांतर करून लागवड करतात. फोकून वा पाभरीन ओंपणेखातीर हेक्टराक ८ ते १० किग्रॅ. बी लागता. स्थलांतर पध्दतींत ३ ते ४ किग्रॅ. लागता. बियांसावन तयार जाल्लीं रोपां हेक्टर क्षेत्राखातीर पुरो जातात. ह्या पिकाक खताची गरज नासता. बागायती पिकाखातीर हेक्टराक ५ - ८ टन शेणखत वा कंपोस्ट नांगराच्या वेळार जमनींत मिस्तुराद करतात. पेरपाच्या वेळार २५ किग्रॅ. नायट्रोजन आनी २० किग्रॅ. फॉस्फोरिक अम्ल वयर खताच्या रुपान दितात. बागायती पिकाक दोनदां उदक लायतात. पेरणीसावन ९० - १०० दिसांनी पीक तयार जाता. पीक तयार जाले उपरांत काडलें ना जाल्यार दाणे शेतांत पडटात. तें रोंप जमनीसकट कापून बैलांच्या पांयांखाला घालून माडोवन मेळटात.

उत्पन्न : कड्डें वाहू पिकाचे हेक्टराक ४०० ते ६०० किग्रॅ. आनी बागायती पिकाचे १,१२५ ते १,७०० किग्रॅ. दाण्यांचें उत्पन्न मेळटा. पेंडयांचें हेक्टरी उत्पादन दाण्यांइतलें थोडें चड आसता (१,००० ते २,५०० किग्रॅ.).

वन्याचे तांदूळ पौश्टीक आसून ताचें शीत करतात आनी पिठाच्यो भाकऱ्यो करतात. वरी भाजून ल्हायो करतात. तण जनावरांक

खावपाक घालतात. परदेशांत दुकराच्या खाणाखातीर वरीचो उपेग करतात. ही वनस्पत परम्याचेर वरवदी आसा.

रासायनिक संघटन : वरीच्या दाण्यांनी जलांश ११.१०%, प्रथिनां १२.५%, वसा १.१%, कार्बोहायड्रेटां ६८.९%, तंतू २.२% आनी क्षार ३.४% आसतात.

रोग आनी उपाय : ह्या पिकाक रोग वा किडीचो त्रास ना. केन्ना केन्नाय हाका काणी रोग जावंक शकता. गंधक चोळून बीं पेरल्यार या रोगाक आळो बसता.

- कों. वि. सं. मं.

वरुण - (१) : एक म्हत्वाची वैदिक देवता. वरुणाच्या मूळ स्वरूपाविशीं वेगवेगळीं मतां विद्वानांनी मांडिल्लीं आसात. 'वरुण' हें उतर 'वृ' ह्या 'धांपप', 'आस्पावन घेवप' ह्या अर्थाच्या धातूपसून साधित जालां अशें मतींत धरून वरुणाक सामान्यपणान आकाशदेवता मानपांत आयलें. ग्रीक आकाशदेवता यूरेनॉस वा यूरानस हिचेकडेन ताचें नांव - स्वरूप - सादृश्य कल्पिल्लें आसा. हाच्याभायर वरुणाच्या फकत कांय वैशिष्ट्यांचेर भर दिवन ताका रातदेवता, चंद्रदेवता, जलदेवता, वा सपूत देवता अशेंय मानतात.

ऋग्वेदांत वरुणाक 'ऋता' चो मूळ अध्यादेशक आनी पालक म्हळा. वरुणाची माया; वरुणाचें वैश्विक आधिपत्य; वरुणाचें इश्टदेवतेकडेन आशिल्लें लागिंचें साहचर्य आनी वरुण आनी इंद्र हांच्यांतली सर्त जे उपपत्तीच्या आदारान हीं सगळीं खाशेलेपणां एकमेकांकडेन संबंदीत अशीं दिसतात तीच उपपत्ती लागींची दिसता. वैदिक आर्य आनी इराणी आर्य हांच्या पुर्वजांचें - दैवतशास्त्र सुरवेक सैमाधिष्ठीत आशिल्लें. पूण सैम खूब व्हड आसलो तरीय तो विस्कळीत, अनियंत्रित ना. ताचे सगळे वेगवेगळे वेव्हार एका वैश्विक नेमाप्रमाण चलिल्ले आसतात. ह्या गजालींची तांकां प्रकशान जाणीव जाली आनी हेच जाणिवेंतल्यान तांकां ऋताची (वैश्विक प्रशासनाची) संकल्पना स्फुरली. ऋत म्हणजेच विश्वाचो कायदो आनी ह्या कायद्याची अंमलबजावणी करपाचें काम वरुणाचें. ऋतप्रवर्तनाचें हें काम वरुण करपाक शकता कारण तो एक असुर, ('असु' म्हणजे सर्वव्यापक यातुशक्त) आसा. असुर वरुण पुर्विल्ल्या इराणी आर्यांच्या दैवतशास्त्रांत 'अहुर मइद' ह्या स्वरूपांत अवतरलो. मनशाक समजना ती वरुणाची विश्वसंघटनेची तांक म्हणजेच ताची माया. 'वरुण' हें उतर 'वृ' म्हणजे 'बांदप' ह्या धातूपसून येता. विश्वाच्या सगळ्या घटकांक वेवस्थीतपणान बांदून दवरून वरुण तांच्याकडल्यान योग्य आनी जाय ते वेव्हार करून घेता आनी आपल्या कायद्यांचो भंग केल्यार ख्यास्तूय दिता. असुर वरुणाक 'सम्राट' मानला तो हाकाच लागून.

वैदिक आर्य फुडें आपल्या संस्कृतीक इतिहासाच्या विकासक्रमांत आपल्या विजिगीषू प्रवृत्तीकडेन अनुरूप अशा 'वृत्रहा'

इंद्र हे देवतेक सगळ्यांत व्हड मानपाक लागले. हाकालागून वरुण आनी इंद्र दोगांच्याय अनुयायांत एके तरेची सर्त निर्माण जावप सभावीक आशिल्लें. पूण ते सर्तीचे वायट परिणाम टाळपाखातीर वैदिक ऋषींनी चडकरून वसिष्ठांनी व्हड हुशारेन त्या देवतांचें कार्यक्षेत्र निश्चित केलें आनी इंद्रावरुणौ हे द्वंद्वदेवतेची संकल्पना मुखार हाडली.

वेदोत्तर काळांत जायत्या कारणांकलागून वरुणाचें वैश्विक आधिपत्य संपुश्टांत आयलें आनी फकत दर्याचो अधिष्ठाता देव हें ताचें व्यक्तिमत्व प्रस्थापित जालें.

- कों. वि. सं. मं.

वरुण - (२) : (नेपच्यून). सूर्यमाळेंतलो एक ग्रह. सूर्यकुळांतल्या ग्रहांत सुर्यापसून वाडट्या अंतराप्रमाण ताचें स्थान आठवें आसा. दुर्बिणीबगर निरवट्या दोळ्यांक तो दिसना. कुबेर (प्लुटो) ग्रहाचो सोद १९३० त लागमेरेन वरुण हो सूर्यकुळांतलो सगळ्यांत भायलो ग्रह आशिल्लो. कुबेराचे कक्षेचो कांय भाग वरुणाचे कक्षेचे भितर येवन सुर्याक लागीं येत आशिल्ल्यान आजुनूय अशावेळार वरुण हो सूर्यकुळांतलो सगळ्यांत पयसुल्लो ग्रह आसता. अशी अवस्था १९७९ पसून १९९९ चे सुरवेक मेरेन आसतली.

वरुण ग्रहाचो सोद हो खगोलीय घटकांच्या गतीसंबंदीच्या सिध्दांताच्या अचूकपणाची एक बरी देख आसा. पयलीं १७९५ त ८ मे आनी १० मे दिसा हो ग्रह जे. जे. लालांद ह्या शास्त्रज्ञाक दिसलो. दोन दिसांच्या वेधांत ताच्या स्थानांत ताका फरकय जाणविल्लो. पूण ती वेधांतली चूक आसुंये अशें समजून ताका तारोच समजुपांत आयलें. हाचे जर आनीक कांय वेध घेतिल्ले जाल्यार पन्नास वर्सां पयलींच ह्या ग्रहाचो सोद लावपाचें श्रेय ताकाच मेळटलें आशिल्लें. ह्या ग्रहाच्या सोदाचें श्रेय अँडम्स आनी लव्हेन्चे ह्या दोगांकय दिवन आयजवेरच्या नव्या ग्रहाक जलदेवतेचें नांव दिवपांत आयलें.

वरुणाविशीं आंकडेवार म्हायती

सुर्यापसून सरासरी अंतर	४४९.६६ कोटी किमी.
धर्तरी - सूर्य अंतराचे	
(ज्योतिश शास्त्रीय एककाचे) पर्तीत ३० पट	
विषुववृत्तीय व्यास	४९,५०० किमी.
ध्रुवीय व्यास	सु. ४८,५०० किमी.
ग्रहाची विवृत्तता	०.०२६६
कक्षीय परिभ्रमण काळ	१६४.७९ वर्सां
	(६०,१८९ दीस)
सांवासिक काळ	३६७.५ दीस
कक्षेचो क्रांतिवृत्ताकडेन कल	१°४६' (१°.७७)
कक्षेची विमध्यता	०.००८६
कक्षापातळेकडेन अक्षाचो कल	२८° ४८'

माध्य कक्षीय गती	५.४३ किमी. / से.
अक्षीय परिभ्रमण काळ	१५ ता. ४८ मि. (विषुववृत्तालागीं)
वस्तुमान (पृथ्वीच्या वस्तुमानाचे पटींत)	१७.२३ पट (१.०३० x १० ^{२६} किग्रॅ.)
आकारमान (पृथ्वी एक मानून)	४४ पट (१.६७० ^{११} घ.सेमी.)
गुरुत्वाकर्षण (पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाचे पटींत)	१.५३ पट (सरासरीत १.६४)
मुक्ती वेग	२३.६ किमी./सें. (विषुववृत्तालागीं)
दृश्य कोनीय व्यास	२.१ सेकंद (धर्तरी चंद्राचो ३१ मी.)
तेजस्वितेची प्रत	७.८४
तापमान	- २२८ ^० सें. (फकत सौर प्रारणान)
उजवाड परावर्तन तांक	सु. ०.५४
सूर्यापसून येवपी प्रारण म्हळ्यार	
तरंगरूपी उर्जा (धर्तरेवयल्या प्रारणाचे पटींत)	१/१००

वरुणाचे कक्षेची विमध्यता शुक्राभशेनूच आसून कक्षा लागीं वाटकुळाकार आसा. ताचो परिभ्रमण काळ सु. १६५ वर्सांचो आशिल्ल्यान सोद लागतपसून ताचो पयलो भोंवताडो २०११ वर्साच्या अदमासाक पुराय जातलो. वरुणाचे प्रतियुतीचो रवीण दर वर्साक सु. दोन दोन दिसांनी फुडें वता.

व्हॉयेजर - २ हें अमेरिकेचें अवकाशयान जून १९८९ पसून ऑक्टोबर १९८९ चे सुरवेक मेरेन लागीं लागीं ४ म्हयने वरुणाचे वेध घेवपाचें काम करीत आशिल्लें. हें यान २५ ऑगस्ट १९८९ दिसा वरुणाच्या सामकें लागीं वरुणापसून २९,२४० किमी. अंतराचेर आशिल्लें. ह्या वेळार अवकाशयानांतल्यान धाडिल्ले रेडिओ संदेश ४ उपवरां ६ मिनटांनी धर्तरेचेर मेळटाले. ट्रायटन ह्या वरुणाच्या व्हडल्या उपग्रहाचे वेध व्हॉयेजर - २ यानान ३९,८०० किमी. अंतरावयल्यान सु. ८ वरांमेरेन घेतले. यानाकडल्यान फाव जाल्ली म्हायती अशी -

वातावरण : हेर व्हड ग्रहांप्रमाण हायड्रोजन वायू होच वरुणाच्या वातावरणाचो मुखेल घटक आसा. हीलियम, अॅसिटिलीन आनी अमोनिया हे वायू कमी प्रमाणांत आसून मिथेन वायूचें प्रमाण उच्च वातावरणांत चड आसा. ह्या मिथेन वायूकडल्यान तांबड्या रंगाच्या उजवाडाचें चड प्रमाणांत शोषण जाल्ल्यान वरुण ग्रह निळसर पाचव्या रंगाचो दिसता.

वरुणाचें परिणामी तापमान ५९^०.३ के. (-२१६^०.७से.) मापलां. सौर उश्णतेकलागून मेळपी तापमानापरस हें चड आसा. सुर्याकडल्यान मेळपी ऊर्जेच्या २.७ पट ऊर्जा वरुणाकडल्यान उत्सर्जित जाता. वरुणाचो विषुववृत्तीय प्रदेश चड तापता आसुनूय विषुववृत्तीय

आनी ध्रुव प्रदेश हांची तापमानां सारकीं आसात आनी मध्य अक्षांशावयले प्रदेश थंड आसात. वातावरणाच्या १०० मिलिबार दाब आशिल्ल्या स्तराचें तापमान ५०^० के. (-२२३^० से.) आशिल्ल्याचें दिसलें. सर्वोच्च स्तरांत अधिकांशान आणवीय आनी रेणवीय हायड्रोजन आसून थंयचें तापमान ७५०^० के. ३ १५० (४७७^० से.) आसा.

गोठेल्ल्या मिथेन वायूचीं उफेवपी कुपां, उच्च गतिमान वारें, विवृत्तकारी वादळां आनी दर वरा गणिक ल्हान विस्ताराच्या घटकांत एकसारके जावपी बदल हीं वरुणाच्या वातावरणाचीं खाशेलपणां आसात. वरुणाच्या निळश्या वातावरणांत वादळां दिसतात. गुरुच्या तांबड्या दागासारको धर्तरेच्या आकारमानाचेदो व्हड काळो दाग वरुणाच्या २० द. अक्षांशाचेर आसा. तेजस्वी गाभो आशिल्लो दुसरो दाग ३३^०द. अक्षांशाचेर व्हडल्या दागाचे दक्षिणेक आसून ताचे तेजस्वितेंत आनी आकारमानांत एकसारके बदल जातात. उजवाड परावर्तन तांक कमी आशिल्ले पट्टे + ६ ते +२५ आनी - ४५ ते - ७० अक्षांश वाठारांत आनी ठळक पट्टे -२० अक्षांशावयल्या प्रदेशांत दिसता. - ४२ अक्षांशावयल्या एका सतेज आनी रेशामय आविश्कारांतल्या रेशांचो आंकडो बदलत वचून तांचो समूह वाटकुळो, चवकोनी वा त्रिकोनी आकार घेता. - ५५ अक्षांशावयल्या एका काळ्या घटकाच्या मध्यांतल्यान मदल्यानूच एक सतेज गाभो निर्माण जावन ताचेर कुपांचो विस्तार जाता. एक उजळ आविश्कार दक्षिण ध्रुवालागीं -७१ अक्षांशाचेर आसून ताचो रेखांशीय विस्तार ९० आनी अक्षांशीय विस्तार ५ परस कमी आसा. वाऱ्यांच्या गर्तींतल्या बदलाप्रमाण व्हडल्या घटकांची उत्तरेकडेन वा दक्षिणेकडल्यान इल्लीशी हालचाल जावन तेप्रमाण ताच्या वलनकाळांत बदल जातात. कांय अक्षांशाचेर दोंगरांच्या वाताविमुख आंगाक ज्या प्रकारचीं थीर कुपां निर्माण जातात तशा प्रकारचीं थीर तेजस्वी कुपां दिसतात. सूर्य - धर्तरी अंतराच्या ३० पट अंतर सुर्यापसून पयस आसुनूय वरुणाच्या वातावरणांत रसायनीक विक्रीया जावन त्यापसून कार्बनचें अधिक्य आशिल्लीं संयुगां निर्माण जातात. हाका लागपी ऊर्जा ही वरुण उत्सर्जित करीत आशिल्ली उश्णता आनी उच्च स्तरांतल्या कणाचेर विद्युत् भारित कणांचो जावपी मारो हांचेपसून मेळटा आसुंये.

व्हॉयेजर -२ ह्या अवकाशयानान वरुणाच्या कड्यांची चड तपशीलवार म्हायती मेळयली. वरुणाचे विषुववृत्तीय पातळेंत वांटकुळाकार दोन अरुंद पूण स्पश्ट आनी दोन रूंद अशीं ४ कडीं आसात. हातुंतलें सगळ्यांत भायलें अरुंद कडें ६२,९०० किमी. त्रिज्यीय अंतराचेर आसून तें तीन चापाच्या कुडक्यांचें आसा. भितरलें अरुंद कडें ५३,२०० किमी. त्रिज्यीय अंतराचेर आसून ताच्या भितरल्या आंगाक दोन उपग्रह सांपडटात. हे उपग्रह कड्यांतल्या वस्तुकणांक सर्पिल मार्गान वरुणाकडेन ओडपापसून परावृत्त करतात आसुंये. वरुणाच्या कड्यांतले वस्तुकण ल्हान आकारमानाचे धूळसदृश आसून

ते अपसव्य (घड्याळाच्या काट्यांच्या उरफाटे) दिकेन फुडें फुडें वतात.

वरुण ग्रहाचो सोद लागले उपरांत सु. दोन आठवड्या उपरांत १० ऑक्टोबर १८४६ दिसा डब्ल्यू. लासेलाक 'ट्रायटन' ह्या ताच्या पयल्या उपग्रहाचो सोद लागलो. नेरीड ह्या दुसऱ्या उपग्रहाचो सोद छायाचित्रणाच्या पालवान १ मे १९४९ दिसा जी. पी. कूडपर हाणें लायलो. ताचेउपरांत लागीं लागीं ४० वर्सांच्या काळा उपरांत व्हॉयेजर -२ ह्या अमेरिकन अवकाशयानान वरुणाच्या सामकें लागींच्यान वतना वरुणाक आनीक स ल्हान उपग्रह आशिल्ल्याची नोंद केली. व्हॉयेजर -२ यानाकडल्यान मर्यादित तांकीकलागून १२ किमी. व्यासापरस व्हड व्यासाच्या उपग्रहांचें शोधन जावपाक शकलें. नव्या सांपडिल्ल्या सगळ्या उपग्रहांचो कक्षा ट्रायटनचे कक्षेपरस ल्हान आसून तातुंतल्या चार उपग्रहांचो कक्षा कड्यांच्या भितर आसात.

नव्यान सांपडिल्ल्या स उपग्रहांतल्या पांच उपग्रहांचो कक्षा वरुणाच्या विषुववृत्तीय पातळेकडेन एक अंशापरस कमी कलिल्ल्यो आसात. सव्याचो कल ५°, ट्रायटनचो कल १५७° आनी नेरीडचो कल २९° आसा. नेरीड आनी १९८९ एन १ ते १९८९ एन ६ हे स उपग्रह वरुणाभोंवतणी अपसव्य दिशेन भोंवतात. ट्रायटन मात हांच्या उरफाटो सव्य दिशेन भोंवता.

वरुणाच्या उपग्रहांची म्हायती

उपग्रहाचें नांव	वरुणापसून अंतर (हजार किमी.)	अंतर (वरुणाचे त्रिज्येचे पटींत).	कक्षीय परिभ्रमण काल (वरां)	व्यास (किमी.)
१९८९ एन६	४८.०	१.९४	७.१	५४ ± १६
१९८९ एन५	५०.०	२.०२	७.५	८० ± १६
१९८९ एन३	५२.५	२.१२	८.०	१८० ± २०
१९८९ एन४	६२.०	२.५०	१०.३	१५० ± ३०
१९८९ एन२	७३.६	२.९७	१३.३	१९० ± २०
१९८९ एन१	११७.६	४.७५	२६.९	४०० ± २०
ट्रायटन	३५४.८	१४.३३	१४१.०	२,७०५ ± ६
नेरीड	५,५१३.४	२२२.६५	८,६४३.१	३४० ± ५०

वरुणाक प्रभावी तशेंच घुस्पागोंदळाचें चुंबकीय क्षेत्र आसून ह्या क्षेत्राचो अक्ष परिभ्रमण आसाकडेन ४७° चो कोन करता आनी तो अक्ष वरुणमध्याकडल्यान वरुण त्रिज्येच्या ०.५५ पट अंतरावयल्यान वता. वरुणाचे चुंबकीय ध्रुव हे अपेक्षेपरस विषुववृत्ताच्या चड लागीं मेळ्ळे. प्रजापतीच्या मानान वरुणाचें चुंबकीय क्षेत्र कमी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वरेरकर, भार्गवराम विठ्ठल : (जल्म : २७ एप्रिल १८८३ चिपळूण; मरण : २३ सप्टेंबर १९६४ दिल्ली).

मराठींतलो नाटककार आनी कादंबरीकार. मामा वरेरकर ह्या नांवान तो चड प्रसिद्द आसा. ताचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण मालवणाक जालें. १८९८ वर्सा ताच्या बापायन ताका शाळेंतल्यान काडून रत्नागिरीच्या सिव्हील हॉस्पिटलांत वैजकीचें शिक्षण घेवपाखातीर 'मेडिकल प्यूपिल' म्हूण धाडलो. पूण शारिरीक दुबळेपणाकलागून तें शिक्षण सोडून ताका टपाल खात्यांत नोकरी करची पडली. सिव्हील हॉस्पिटलांत आसतना मराठी कवी डॉ. कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर ताका शिक्षक म्हूण मेळ्ळो. ताच्या सहवासाचो आनी ताच्या दुर्मिळ ग्रंथसंग्रहाचो लाभ वरेरकराक जालो. शेक्सपिअराचीं नाटकां, नॉर्वेजियन नाटककार हेन्रिक इब्सेन, फ्रेंच नाटककार मोल्थेर ह्या नाटककारांचीं नाटकांय ताणें वाचलीं. टपाल खात्यांत २० वर्सां नोकरी करून, उपरांत लिरवाण होच वेवसाय ताणें आपणायलो. नाटकां, कादंबऱ्यो, कथा, रहस्यकथा अशा लिरवाणाक ताणें सुरवात केली.

ताणें नाट्यलिरवाणाच्या क्षेत्रांत पावल दवरलें तें 'कुंजविहारी' (१९१४) हें नाटक बरोवन. 'हाच मुलाचा बाप' (१९१७); 'संन्याशाचा संसार' (१९२०); 'सत्तेचे गुलाम' (१९२२); 'करीन ती पूर्व' (१९२७); 'सोन्याचा कळस' (१९३२); 'उडती पाखरे' (१९४१); 'सारस्वत' (१९४२); 'जिवा - शिवाची भेट' (१९५०); 'अ- पूर्व बंगाल' (१९५३); 'भूमिकन्या सीता' (१९५५) ह्या नाटकांभायर कांय एकांकिकाय ताणें बरयल्यात. रवींद्रनाथ टागोर, जेम्स बॅरी, हेन्रिक इब्सेन, विल्यम बॅरेट ह्या नाटककारांच्या नाटकांचो मराठी अणकारय ताणें केला. समाजांतल्या सर्वसामान्यांचे जीणेचेर उजवाड घालपी विशय ताणें नाटकाखातीर वेचिल्ले.

संसार की संन्यास (१९११), विधवाकुमारी (१९२८), धावता घोडा (१९३३), फाटकी वाकळ (१९४१), मी रामजोशी (१९४१), लढाई नंतर (१९४७) ह्यो ताच्यो प्रसिद्द कादंबऱ्यो.

बंगाली कथा - कादंबऱ्यांचे ताणें केले अणकार हो ताच्या वाडमयीन कर्तृत्वाचो म्हत्वाचो पैलू. हे अणकार अशे - शरत्चंद्र चतर्जीकृत कादंबऱ्यांचे चंद्रनाथ (१९३८), श्रीकांत (भाग १ ते ४, १९३९ - ४१), बिराजबाउ (१९१४ - अणकार 'विराज - वाहनी', १९४३), शेषप्रश्न (१९४७) आनी चरित्रहीन (१९४९), बकिमचंद्र चतर्जीकृत कादंबऱ्यांचे आनंदमठ (१९५२), कपालकुंडला (१९५४), चंद्रशेखर (१९५४) दुर्गेशनंदिनी (१९५४); प्रभातकुमार मुखर्जी हाच्या कादंबऱ्यांचे, रत्नदीप (१९५५), सत्यबाला (१९५६) तशेंच कथा संग्रहांभितर षोडशी (१९३६), एकादशी (१९४४). शरत्चंद्र चतर्जी, रवींद्रनाथ टागोर हांच्या कथांचेय ताणें अणकार केल्यात. स्वताच्या नाटकांतल्या पदांभायर 'विजयादशमी', 'उमाजी नाइकाचा पोवाडा' अशी कांय काव्यनिर्मिती करून 'माझा नाटकी संसार' ह्या नांवान

चार भागांतल्यान (१९४१, १९५२, १९५९ आनी १९६२) ताणें आपलें आत्मचरित्र बरयलें. ताणें बरयल्ल्यो रहस्यकथा, स्फुट लेखांचेंय प्रमाण खूब आसा. १९३८ वर्सा भरिल्ल्या मराठी नाट्य संमेलनाचें अध्यक्षपद, धुळे हांगाच्या १९४४ वर्सा भरिल्ल्या अरिवल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद आनी राज्यसभेचो सदस्य, हे भोवमान ताका प्राप्त जाल्यात.

१९५६ वर्सा ताका भारत सरकारा कडल्यान पद्मभूषण ही पदवी, १९५९ वर्सा पद्मविभूषण ही पदवी आनी १९६३ त संगीत नाटक अकादमीची फेलोशिप ताका फावो जाली.

- कों. वि. सं. मं.

वर्ष : धातूचो पातळांत पातळ असो पत्रो. चडकरून वर्ष ०.००५ सेंमी. आनी त्यापरस पातळ आसता. तो एका धातूचो, मिश्रधातूचो वा जायत्या धातूंचे पत्रे एकाचेर एक दाळून तयार केल्लो जायते पदरीय आसता. वर्ष चडकरून वजनाक हलको, अक्रिय, लवचीक आनी अर्धदृढ आसून ताचेर सोपेपणीं चरे पडनात. तशेंच वास, वाफ, रूच, द्रव, वायू, ग्रीज, वसो, उजवाड हांचो वर्ष अप्रवेश्य आसता. हाकालागून वर्ष चडकरून वस्तू वा पदार्थ बांदपाखातीर वा पिशव्यो, पाकिटां सारक्या आवेश्टनांखातीर वापरतात.

भांगर आनी चांदीचो वर्ष खूब आदींसावन तयार करतात. भांगराचो वर्ष चडकरून हेर धातूंचेर गिलीट दिवपाखातीर वापरतात. चांदीचो वर्ष पानांचे विडे, मिठाय आनी हेर खाद्यपदार्थ सजोवपाखातीर तशेंच दंतवैद्यकांत आनी विद्युत् विलेपनांतय वापरतात. केन्ना केन्नाय चिनी मातयेच्या आनी कंवचेच्या वस्तूंवयल्या सुशोभनाचे नक्षीखातीर भांगराचो वर्ष वापरतात.

पयलीं चडकरून शिंशासारको मोव आनी प्रसरणशील धातूचो वर्षच व्हड प्रमाणाचेर तयार करताले. कागदाचें अस्तर लावन तो च्याचीं रवोकीं आनी पुडे, शिंगाराचीं पाकिटां, खावपाचे जिन्नस, चॉकलेटी, तंबाकूचीं बी आवेश्टनां हांचेखातीर आनी रिवसमस खरवावयले सोबीत अलंकार, डारवकाम, विद्युत् धारित्र हातूंत वापरताले. ताचेउपरांत कथिलाचो वर्ष वापरांत आयलो. तशेंच विद्युत् धारित्रांत वापरपाखातीर ८३% कथिल, १५% शिंसें आनी २% अँटिमनी आशिल्ल्या मिश्रधातूचो वर्ष तयार करताले. तांबें आनी जस्ताचोय वर्ष तयार करताले. आतां मात ह्या सगळ्यांची सुवात अँल्युमिनियमाच्या वर्षांत घेतिल्ली आसून तोच सगळेकडेन चडसो वापरतात.

लाटपाक येवपी खंयच्याय धातूपसून वर्ष तयार करतात. पूण वर्ष तयार करपाखातीर प्रसरणशील धातू सोयीचो आसता. धतू जितलो चड प्रसरणशील आसता तितको चड पातळ वर्ष तयार करूं येता. वर्षाखातीर धातू शुध्दय आसचो पडटा. वर्ष तयार करपाचे नदरेन धातूचें पुनर्स्र्फटिकीकरण तापमानय म्हत्वाचें आसता.

भांगर आनी चांदीचे वर्ष चडकरून घरगुती पातळेचेर आनी चडशे लाकडी हातोडेन ठोकून तयार करतात. हेखातीर अतिशुध्द भांगराच्या वा चांदीच्या पत्र्याचे ल्हान कुडके घेतात. तांचे मदीं चिवट कागदाचे वा शॅमॉय चामड्याचे कुडके घालून एकाचेर एक दवरतात. उपरांत चवडेचेर लाकडी हातोडे धोडावन वर्ष तयार करतात. दर एका ठोक्याउपरांत चवड फिरयतात. हाकालागून फुडलो ठोको दुसऱ्या जाग्याचेर बसून पत्रो पातळटा. हे पद्दतीन पातळ अशे वर्षाचे व्हड कुडके तयार जातात.

भारतांत भांगर आनी चांदीच्या वर्षाची निर्मिती चडकरून वाराणसीक जाता. सगळ्यांत चड वर्ष अँल्युमिनियमापसून तयार करतात. अँल्युमिनियमाच्या पत्र्याची घडी एके व्हड कुडीसारके भट्टेंत सु. २५०° से. मेरेन तापोवन सामकें थंड करतात. उपरांत पत्रो लाटण यंत्रान लाट्टात. लाटणक्रिया चालू आसतना पत्र्याचेर उबे दिशेंत दाब दितात आनी आडवे दिशेन तो तापटा. लाटण्यांतल्यान लाटिल्ल्या पत्र्यापसून बरो चकचकीत वर्ष तयार जाता. वर्ष तयार करपी कारखानो नितळ आसचो पडटा. वातावरणांत जर धुल्ल आसत जाल्यार वर्षाक बुराक पडटात. गरजेप्रमाण वर्षाची जाडाय नियंत्रीत करतात. अँल्युमिनियमाचो ०.०००५ सेंमी. मेरेन जाडयेचो वर्ष तयार करूं येता. चड पातळ वर्ष तयार करपाखातीर दोन पत्रे एकठांय लाटून मागीर दोनूय थर वेगळे करतात. चड चिवट वर्ष तयार करपाखातीर अँल्युमिनियमाच्या मिश्रधातूंचे पत्रे वापरतात.

सुकें, ओलें आनी गोठयल्लें अन्न आनी खावपाचे जिन्नस, क्ष - किरण छायाचित्रणाखातीर वापरपांत येवपी फिल्म, वखदी गुळयो बी हेर वस्तूंखातीर आवेश्टन म्हणून अँल्युमिनियमाचो वर्ष वापरतात. विद्युत् धारित्रासारकीं उपकरणां, नियंत्रण प्रणाली, खेळणीं, चमक दिवे, दुदाच्या बाटल्यांच्यो गुड्ड्यो, डबोबंदीकरण, शिळामुद्रण हातूंत हो वर्ष वापरतात. रत्नांची आनी अलंकारांची रंगछटा आनी चमक हांकां उठावपणा येवपाखातीरूय हो वर्ष वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

वर्दस्वर्थ, विल्यम : (जल्म : ७ एप्रिल १७७० कोंकरमथ, कंबर्लंड; मरण : २३ एप्रिल १८५० ग्रासमिअर).

इंग्लीश कवितेक नवें वळण दिवपी एक युगप्रवर्तक कवी. ताका सैमकवी म्हणूनय वळखतात. इंग्लीश साहित्यांतल्या स्वच्छंदतावादी काव्यसंप्रदायाचो तो एक प्रणेता. ताचे आवय बापूय ल्हानपणांतच सोंपले. ताच्या बापोल्यान ताचो सांबाळ केलो. सुरवेचें शिक्षण हॉकशीड हांगा 'ग्रामर स्कूलांत' घेतल्या उपरांत 'सेंट जॉन्स कॉलेजांत' ताणें प्रवेश घेतलो (१७८७). १७९१ वर्सा तो बी.ए. जालो. ताचेपयलीं ताणें १७९० त फ्रांस आल्प्स आनी इटालीची पांयांनी भोंवडी केल्ली. १७९१ वर्सा तो परत फ्रांसाक गेलो. फ्रेंच राज्यक्रांतीचो

तो प्रकर्षकाळ आशिल्लो. फ्रांसांतल्या वर्सभराच्या राबित्यांत हे क्रांतीचो ताचेर व्हड प्रभाव पडलो. फ्रांसांत आसतनाच आनेत व्हेलाँ हे चलयेच्या सांगतान ताणें कुटुंबीक जीण सारली. तिचेपासून ताका एक चलीय जाली. उपरांत ताणें मेरी हचीनसन हे आपले इश्टीणीकडेन लग्न करून संसार थाटलो.

१७९२ चे अखेरेक तो इंग्लंडाक परत आयलो. 'ॲन ईव्हनिंग वॉक' आनी 'डिस्क्रिप्टिव्ह स्केचिस' ह्यो ताच्यो काव्यकृती १७९३ त प्रसिद्द जाल्यो. १७९५ च्या ऑक्टोबरांत डॉरसेट हांगा ताणें एक घर घेतलें आनी थंय तो ताची भयण डॉरोथी हिचेवांगडा रावपाक लागलो. (१७७१ - १८५५). ती एक लेखिका आशिल्ली. तिणें बरयल्ले ॲल्फॉक्सडन जर्नल १७९८ आनी ग्रासमिअर जर्नलस १८०० - ०३ हे रोजनामे वर्डस्वर्थच्या व्यक्तिमत्वाचेर उजवाड घालपाचे नदरेन म्हत्वाचे आसात. 'द बॉर्डर्स' हें आपलें शोकात्म पद्यनाटक ताणें १७९५ - ९६ ह्या वर्सा बरयलें.

कोलरिज आनी वर्डस्वर्थ एकामेकांचे इश्ट आशिल्ले. तांच्यो कविता 'लिरिकल बॅलड्स' ह्या नांवान १७९८ त प्रसिद्द जाल्यात.

वर्डस्वर्थान आपलो राबितो जायते रवेप बदलिल्लो. १७९९ च्या डिसेंबरांत तो आनी डॉरोदी वेस्टमोरलंडांतल्या ग्रासमिअर हांगा रावपाक आयलीं. १७९६ ते १८०६ हो ताच्या जिवितांतलो महान काळखंड मानतात. ताची जायती बरी काव्यनिर्मिती ह्याच दशकांत जाली. 'द प्रीलड' (१७९९ - १८०५) हें ताचें काव्य ह्याच दशकांतलें. मागीर मात १८११ पासून तो रायड्ल माऊंट हांगाच स्थायिक जालो. १८१३ त ताका 'डिस्ट्रिक्ट ऑफ स्टॅप्स फॉर द काउंटी ऑफ वेस्टमोरलंड' हें विनाश्रम पद दिलें. १८४३ त इंग्लंडचो राजकवी जावपाचो मान ताका फाव जालो.

'ॲन ईव्हनिंग वॉक' आनी 'डिस्क्रिप्टिव्ह स्केचिस' ह्या वर्डस्वर्थच्या सुरवेच्या कवितांचेर अठराव्या शेंकड्यांतल्या कवींचो प्रभाव दिसता. 'हिरोइक कप्लेट' आनी 'स्पेन्सरिअन स्टॅझा' हे अठराव्या शेंकड्यांतले लोकप्रिय वृत्तप्रकार आशिल्ले. वयर दिल्ली दोनय कविता 'हिरोइक कप्लेटांत' रचल्यात, जाल्यार 'गिल्ट अँड सॉरो ऑर इन्सिडंट्स अपॉन सॉलझबरी प्लेन' हे कवितेखातीर ताणें 'स्पेन्सरिअन स्टॅझा' चो वापर केला.

वर्डस्वर्थ हो सैमकवी आसलो तरी मनशाक आनी मानवी जीवनाक ताणें सैमाइतकेंच म्हत्व दिलां. सैम आनी मनीस हांच्यामदलो अतूट संबंद हे ताचे विशय आशिल्ल्या. 'ॲन ईव्हनिंग वॉकांत' ताणें विपन्नावस्थेंतली आवय आनी तिचीं उपाशी भुरगीं हांचें चित्रण केलां. 'डिस्क्रिप्टिव्ह स्केचिस' ही कविता ताणें फ्रांसांत आसतना, फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वातावरणांत बरयली. तातूंत राजकीय विचारांचें स्पश्ट सूचन व्हडा प्रमाणांत दिसता. '.. सॉलझबरी प्लेन' त हें चड दिसता. हे कवितेचे मूळ संहितेंत वर्डस्वर्थान जायते रवेप बदल केले. हे

कवितेचो कांय भाग 'द फीमेल व्हॅग्रेट' ह्या शीर्शकान लिरिकल बॅलड्सांत प्रसिद्द जाला. वर्डस्वर्थाच्या सगळ्या काव्यसंकलनांत ही कविता 'गिल्ट अँड सॉरो' ह्या नांवान प्रसिद्द जाली आसा. आत्मचरित्रात्मकता हें ताचे वट्ट कवितेचें एक लक्षणीय अशें खाशेलेपण आसा. इंग्लीश साहित्याक स्वच्छंदतेचें नवें वळण दिवपी लिरिकल बॅलड्स ह्या काव्यसंग्रहांत वर्डस्वर्थ आपलें कवितेंतल्यान अतिमानुषतेकडेन समधर्मी अशी भावना साधपाखातीर आपले फुडें आशिल्ली जगांतली सोबीतकाय आनी अद्भुतता हांचेकडे आस्वादकांची मनां ओडून घेवपाक पळयतालो. सांकेतिक जिवीताच्या वाज हाडपी गजालींपसून पयस वचपाचो हो ताचो यत्न आसा अशें कोलरिजान ताच्या 'बायोग्राफिआ लितरारिआ' ह्या ग्रंथांत म्हटलां.

वर्डस्वर्थाक सैम गुरूस्थानी आशिल्लो. तातूंत ताका ईश्वराचो साक्षात्कार जातालो. 'लायन्स रिटर्न अबव्ह टिटर्न ॲबी' आनी 'ओड ऑन द इटिमेशन्स ऑफ इम्मॉर्टॅलिटी' हांचेसारक्यो कविता ते नदरेन म्हत्वाच्यो आसात. वर्डस्वर्थाच्यो गांवगिऱ्या परिसरांतल्यो साद्याभाबड्या बायल - दादलो हांचेर बरयल्ल्यो भावकविताय लक्षणीय आसात. सुनीत ह्या काव्यप्रकारांतय ताणें वेगवेगळ्या तरांच्यो उत्कृश्ट रचना केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

वर्णवैवस्था : चार वर्णांचेर आदारिल्ली समाजसंस्था. हिंदू समाजाची रचना प्राचीन काळासावन चातुर्वर्ण्यचेर आदारल्या. चातुर्वर्ण्य म्हळ्यार चार वर्ण. ते म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र. हे संबंदीचे उल्लेख धर्मग्रंथांत चडकरून स्मृतिग्रंथांत स्पश्ट केल्यात. परमेश्वराच्या तोंडांतल्यान ब्राह्मणांची उत्पत्ती जाली, भुजांपसून क्षत्रिय, छातयेपसून वैश्यांची निर्मिती आनी पांयांपसून शूद्र उत्पन्न जाले अशी चार वर्णांची उत्पत्ती धर्मग्रंथांत मेळटा. ह्या चार वर्णांचो समाज जाता. ह्या चार वर्णांचो प्रतिलोम संकर निशिध्द मानला आनी ह्या चार वर्णांचो अनुलोम लग्नान जावपी संकर निशिध्द न्हय. अनुलोम संकर म्हळ्यार उंचेल्या वर्णांतलो दादलो आनी सकयल्या वर्णांतली बायल हांचें लग्न. उंचेल्या वर्णांतली बायल आनी सकयल्या वर्णांतलो दादलो हांचेपसून निर्माण जाल्ली संतत म्हळ्यार प्रतिलोम संकर. सगळ्यांत ऊंच ब्राह्मण, ताचे फाटल्यान क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र असो उच्च नीच भाव धर्मशास्त्रान मानला. ह्या अनुलोम - प्रतिलोम संकरांच्या योगान भारतीय समाज घडला. समान वर्णांच्या दादलो - बायलेपसून समान वर्णांचीच संतत जाता. हें लग्न खूब प्रशस्त मानलां. ब्राह्मण दादलो आनी क्षत्रिय बायलेपसून 'मूर्धावसिक्त' नांवाची जाती निर्माण जाता. ब्राह्मण दादलो आनी वैश्य बायलेपसून जाता ती 'अंवष्ट' जात, ब्राह्मण दादलो आनी शूद्र बायलेपसून जाता ती 'पारशव' वा 'निषाद'. क्षत्रिय दादलो आनी शूद्र बायलेपसून जाता ती 'उग्र' जात अशें

म्हण्टात. वैश्य दादलो आनी शूद्र बायले पसून जाता ती 'करण' जात अशी अनुलोम संकराविशीं म्हायती मेळटा. क्षत्रिय दादल्यापसून ब्राह्मण बायलेक जाता ती 'सूत' जात. वैश्यापसून निर्माण जाल्ली 'वैदेहक' जात, ब्राह्मण बायलेक शूद्र दादल्यापसून जाता ती 'चंडाल' जात. ही सगळ्यांत नीच आनी बहिष्कृत जात मानताले. क्षत्रिय दादल्यापसून वैश्य बायलेक जाता ती 'माहिष्य' जात आनी वैश्य दादल्यापसून शूद्र बायलेक जाता ती 'करणी' जात. माहिष्य दादल्यापसून 'करणी' बायलेक जाता ती 'रथकार' जात.

क्षत्रियाचे पांचवे पिळगेक, कर्माक लागून उंचेल्या वर्णाची प्राप्ती जाता. वैश्याचे सातवे पिळगेक कर्माक लागून उंचेल्या वर्णाची प्राप्ती जाता. हें वर्णपरिवर्तन वर्णाचीं कर्मां म्हळ्यार कर्तव्यां बदलिळ्ळ्यान जाता, अशें याज्ञवल्क्य स्मृतींत म्हळां.

श्रेणीबध्द वर्णवेवस्था पुर्विल्ल्या काळांत कितल्या प्रमाणांत आनी खंयच्या स्वरुपांत समाजस्वास्थ्याक उपेगी थारली हाचेर खूब मतां आसात. पूण अशे चौकटींतले वर्णवेवस्थेक लागून सामाजिक विशमतेक खूब व्हड आदार मेळ्ळो. तशेंच हे वर्णवेवस्थेक फांटे फुटत गेल्ल्यान तातुंतल्यान खूब जाती निर्माण जाल्यो. पयलीं वर्णाविशीं विशमता आनी ताचीच परिणती म्हणून वेगवेगळ्या जाती विशींचे आचार - विचार दृढ जायत गेले. ताकालागून वेगवेगळ्या वर्णांत लग्नसंबंद करपाची प्रथा निशिध्द मानूंक लागले. हाका कांय अपवाद आसले तरी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र हांच्यांत लग्नां जायना जालीं.

वर्णवेवस्था आनी जातवेवस्था आयजमेरेन वंशपरंपरेन चालू आसा. ह्या वेवस्थांनी वंशपरंपरेक म्हत्व दिवचें कांय गुणाक म्हत्व दिवचें हेविशीं स्मृतिकारांभितर एकमत नासलें तरी निमाणें वंशपरंपरेचो अभिमान चड घट जायत गेलो. वर्णाच्यो चवकटी जाल्यो. उपरांत ताचोच परिणाम असंख्य जातींच्यो चवकटी जाल्यो. चातुर्वर्ण्य समाजवेवस्थेंत जे चार वर्ण मानिल्ले त्या दर एका वर्णाचे अधिकार वेगळे आशिल्ले, कर्तव्यां वेगळीं मानिल्लीं. तांचे सामाजिक प्रतिश्टेंत वेगळेंपण आशिल्लें. तेखातीर दर एका वर्णाची उच्च - नीचताय वेगवेगळी थारावन दिल्ली. सकयल्या श्रेणींतल्या वर्णाची व्यक्ती क्षमताय आनी गूण आसल्यार लेगीत उंचेले श्रेणींत वचूंक शकनासली. तशेंच उंचेले श्रेणींतली व्यक्ती ताचेकडे गूण आसूं वा नासूं उंचेले श्रेणींतूच कायम उरताली. ताका लागून दर एका वर्णाचे लोक आपलेच श्रेणींत कायमचे बध्द जाले. पयल्या वर्णाचे लोक ज्ञानी आनी विद्यासंपन्न; दुसऱ्या वर्णाचे लोक शूर आनी योद्धे; तिसऱ्या वर्णांतले लोक वेपारी आनी वेव्हारचतुर अशें मानल्यार चवथ्या वर्णांतले लोक कायमचे सेवाच करीत रावले. हाचो परिणाम ज्ञानसंपादनाचें क्षेत्र मर्यादित जालें आनी सामाजिक विशमताय वाडत गेली.

दर एक व्यक्ती आपल्या पुर्वजांच्या गुणांचे संस्कार आनी

वेवसायाचें कौशल्य घेवनूच जल्माक येता अशें एक गृहीत तत्त्व हे वर्णवेवस्थे फाटल्यान आशिल्ल्यान, ह्या गृहीत तत्त्वाक कर्म आनी पुनर्जल्म ह्या आनीक दोन कल्पनांची जोड मेळ्ळी. ताचो परिणाम म्हणून वर्णवेवस्था ही जल्माचेर आदारून आसा अशें मत सामाजिक वेव्हारांत रूढ जालें. ज्या वर्णांत जो जल्मला, त्याच वर्णांत ताचें स्थान आनी कार्य, अधिकार आनी कर्तव्य कायमचें निश्चित जालें. पुर्वजांचे वेवसाय आनी गुणधर्म वंशजांनी, म्हळ्यार फुडल्या पिळग्यांनी मुकाट्यान मान्य करप हो धर्मशास्त्राचो नेम जालो. त्या नेमाप्रमाण थारिल्लीं कामां आनी थारिल्लें स्थान हातूंत बदल करूंक पळोवपी मनशाक, धर्मशास्त्रान ख्यास्तूय थारायली. वर्णवेवस्थेतलें आपलें स्थान आनी कर्तव्य पाळप ना हो अपराध थारलो. उपरांत ताका अणसरून प्रायश्चित्तासावन वेहदंडामेरेन ख्यास्तूय जावपाक लागली.

हे सगळे वेवस्थेखातीर जीं गृहीत तत्त्वां मानिल्लीं तीं आर्विल्ल्या विज्ञानाचे कसवटीचेर तिगूंक शकना. देखून वर्णवेवस्थेचें समर्थन अशास्त्रीय मानचें पडटा.

आधुनिक अनुवंशशास्त्र, सुप्रजननशास्त्र हांच्या प्रयोगांचेर प्राचीन गृहीत तत्त्वां तिगूंक शकनात. शिक्षण, संस्कार, सहवास आनी परिस्थिती हाका लागून आनुवंशिकतेच्या गुणांत व्हडले बदल घडून येवंक शकतात हें बऱ्याचशा प्रयोगांनी सिध्द जालां. व्यक्तिविकासाक अनुकूल परिस्थिती अशें योग्य शिक्षण आनी संस्कार मेळ्ळ्यार आनी बऱ्या सहवासाची संद लाभल्यार हीन मानिल्ल्या समाजांतली व्यक्तीय गुणसंपन्न जावंक शकता. हाचे उरफाटे अशी परिस्थिती वा शिक्षण संस्कार मेळ्ळे नात जाल्यार उच्च म्हणून मानिल्ल्या वर्णांतली व्यक्तीय अवगुणांनी युक्त जावंक शकता. ह्यो गजाली शास्त्रान सिध्द जाल्यातूच पूण वेव्हारांतूय आमकां तसो पावला पावालाक अणभव येता. देखीक - ब्राह्मण घराण्यांत अडाणी आसात. क्षत्रिय म्हणून घेवपी दुर्बळ दिसतात, वैश्य जातींत अवेव्हारी आनी दिवाळखोर आसतात आनी शूद्र म्हणून बहिष्कृत मानिल्ल्या समाजांत शिक्षणाचे संस्कार जातकच विद्वान, सृजनशील लेखक, कलावंत आनी प्रशासक जावंक शकतात. हाचोच अर्थ असो की, इतिहासान आनी जीवशास्त्रान वर्णवेवस्थे फाटल्यान वंशपरंपरेन प्राप्त जावपी गुणधर्मांचें जें गृहीत तत्त्व मानलां तें चुकीचें थारता, अवैज्ञानिक थारता.

चातुर्वर्ण्याचेर विज्ञानाचे नदरेंतल्यान पळयल्यार ताची अशास्त्रीयता, असमर्थनीयता स्पश्ट जाता. भारताचे राज्यघटनेन वर्णवेवस्था आनी जातिभेद अशास्त्रीय मानल्या. जातीभेद नश्ट करपाक आदारभूत अशे कायदे केल्यात. पुरोगामी विचाराचो समाज वर्णभेद आनी जाती भेद अशा अशास्त्रीय संकल्पनांक जाणीव पूर्वक विरोध करीत आयला.

- कों. वि. सं. मं.

वर्धन राजवंश : (इ.स. ५०० - ६४६).

स्थानेश्वर, थानेसर वा स्थाण्वीश्वर हांगा राज्य करपी एक वंश बाणाच्या हर्ष चरिताप्रमाण श्रीकंठ नांवाच्या वाठारांत स्थाणीश्वर नांवाचो एक भाग आशिल्लो आनी त्याच नांवाचें एक नगरय आशिल्लें. थंय वर्धन वंशांतल्या पुष्पभूती नांवाच्या मनशान आपल्या राज्याची स्थापना केली. ताच्या उपरांतच्या राजांचीं नांवां बाणान दिवंक ना. पूण ताचे कथेक प्रभाकरवर्धना सावन सुरू जाता. राजमुद्रा आनी अभिलेखांत नरवर्धन, राज्यवर्धन आनी आदित्यवर्धन ह्या प्रभाकर वर्धनाच्या पयलींच्या राजांचीं नांवां मेळटात. ह्या तीन राजांक फकत महाराज ही उपाधी आशिल्ली, जाल्यार प्रभाकरवर्धनाक मात महाराजाधिराज ही उपाधी आशिल्ली. प्रभाकर वर्धनान इ.स.च्या सव्या शतमानाच्या निमाण्या चरणांत राज्य केल्लें आसूंक जाय. इ.स. ६०४ च्या सुमाराक ताका मरण आयलें.

प्रभाकरवर्धनाच्या आदले राजा गुप्ताचे वा मौरवरींचे सामंत आसुंये. प्रभाकर वर्धनान मात आपलें राज्य स्वतंत्र केलें आसूंक जाय. ताणें आपल्या राज्याचो बरोच विस्तार केल्लो. पुराय पंजाब आनी माळव्याचो कांय भाग ताणें आपले सत्तेखाल हाडिल्लो.

प्रभाकरवर्धनाक राज्यवर्धन आनी. हर्षवर्धन हे दोन पूत आनी राज्यश्री नांवाची एक धूव आशिल्ली. मौरवरी राजा ग्रहवर्मा हाचेकडेन राज्यश्रीचें लग्न जालें. प्रभाकरवर्धनाउपरांत राज्यवर्धन राज्य करूंक लागलो.

त्यावेळार बंगालचो राजा शशांक बरोच बळिश्ट जाल्लो. ताणें माळव्याच्या राजाकडे मेळ साधलो. राज्यवर्धन राज्यार येतकच माळव्याच्या राजान कनौजाचेर घुरी घालून मौरवरी राजा ग्रहवर्मा हाका जिवेशीं मारलो आनी राणी राज्यश्री हिका बंदी केली. स्थानेश्वराचेरय घुरी घालपाचो ताचो बेत आशिल्लो. तें कळटकच राज्यवर्धन १०,००० घोडदळ घेवन ताचेर चाल करून गेलो. ताणें माळव्याच्या राजाक सहज हारयलो आनी उपरांत तो कनौजाक गेलो. पूण वंगाधिपती शशांक हाणें वाटेरच कपटान ताका जिवेशीं मारलो अशें म्हण्टात. पूण ताच्या मरणाविशीं निश्चीत म्हायती मेळना.

तेउपरांत इ.स. ६०६ त हर्षवर्धनाक सिंहासनाचेर बसयलो. ताणें शशांकाचो सूड घेवपाखातीर कामरुपाचो राजा भास्करवर्मा हाचेकडेन इश्टागत केली. सुरवेक ताणें राज्यश्रीक सोडोवपाचें काम हातांत घेतलें. पूण शशांकान तिका मुक्त केल्ल्याची बातमी हर्षाक कळ्ळी. राज्यवर्धनाच्या मरणाची बातमी कळटकच तिका वायट दिसलें. दुखान तिणें विध्यारण्यांत वचून लासून घेवपाचें थारायलें पूण योग्य वेळार हर्ष थंय पावन तो तिका घरा घेवन आयलो.

उपरांत हर्ष दिग्विजय करपाक भायर सरलो. सुरवेक ताणें उदेंत भारताचेर घुरी घालून कांय वाठार जिखले. पूण राजा शशांकाचेर मात तो जैत जोडूंक शकलो ना. तेचपरी दक्षिणेकडल्या

दिग्विजयांतूय ताका यश मेळूंक शकलें ना. चालुक्य राजा पुलकेशी हाणें ताका हारयल्ल्यान ताका नर्मदेचे दक्षिणेकडलो वाठार जिखूंक मेळ्ळो ना. इ.स. ६१२ च्या सुमाराक ताणें कनौज हांगा आपली राजधानी व्हेली.

वलभीचो मैत्रक राजा हो ताचो जांवय आनी कामरुपाचो भास्करवर्मा हो ताचो इश्ट आशिल्ल्यान ते दोगूय ताची सत्ता मानताले. तेचपरी ताच्या पराक्रमाक लागून उत्तर भारतांतले हेर राजेय ताका दबून आसताले. पूण उदेंत पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार, अस्तंत बंगाल आनी ओडिसा ह्या वाठारांच्या भायर ताची सार्वभौम सत्ता पावंक नाशिल्ली.

आपले राजवटीचे निमाणें हर्षान उदेंत भारताचेर परत घुरी घाली. त्यावेळार राजा शशांकाक मरण आयिल्लें. भास्करवर्माच्या आदारान हर्षान मगध आनी अस्तंत बंगाल ह्या वाठारांचेर जैत मेळयलें.

इ.स. ६४६ च्या निमाणें हर्षवर्धनाक मरण आयलें. ताका कोणच वारस नाशिल्ल्यान ताचें सिंहासन ताचो मंत्री अर्जुनाश्व हाणें हस्तगत केलें.

हर्षवर्धन हो एक व्हड सम्राट, म्हान शासक आनी शूर सेनापती आशिल्लो. ताणें जायत्या विद्वानांक आपल्या राज्यांत आलाशिरो दिल्लो. ताणें संस्कृत नाटकांय बरयलीं. नामनेचो संस्कृत लेखक बाणभट्ट हो ताच्या दरबारांत आशिल्लो. सुरवेक तो शिवभक्त आशिल्लो. पूण जिविताच्या निमाण्या काळांत तो बौध्द पंथाचो पक्षपाती जाल्लो. ताणें जायते स्तूप आनी बौध्द मठ बांदले. तेचपरी दर वर्सा तो बौध्द परिशद भरयतालो.

- कों. वि. सं. मं.

वर्मा, धीरेंद्र : (जल्म : १७ मे १८९७, बरेली; मरण : १९७३).

भाशाशास्त्रज्ञ, समीक्षक आनी हिंदी भाशेचो विद्वान प्राध्यापक. भुरगेपणांत ताचो बापूय खानचंद हाच्या संस्कारांतल्यान आर्यसमाजी वातावरणाचो आनी भारतीय संस्कृतीचो प्रभाव ताचेर पडलो. १९२१ वर्सा 'म्यूर सेंट्रल कॉलेज' अलाहाबाद हांगाच्या संस्कृत घेवन तो एम्. ए. जालो. १९३४ वर्सा तो पॅरिसाक गेलो आनी नामनेचो फ्रेंच भाशाशास्त्रज्ञ झ्यूल ब्लॉक हाच्या मार्गदर्शनाखाल ब्रज भाशा ह्या विशयाचेर १९३५ वर्सा शोधप्रबंध बरोवन ताणें डी. लिट्. पदवी मेळयली. अलाहाबाद विश्वविद्यालयांत हिंदीचो पयलो अध्यापक म्हूण १९२४ वर्सा ताची नेमणूक जाली. उपरांत थंय प्राध्यापक आनी हिंदी विभागाचो मुखेली म्हूण ताणें काम पळयलें आनी थंयच्यानूच तो निवृत्त जालो. ते उपरांत सागर विद्यापिठांत भाशाशास्त्र विभागाचो मुखेल म्हूण ताणें काम केलें. १९२७ वर्सा सावन तो 'हिंदुस्थानी अँकेडेमी' हे संस्थेचो वांगडी म्हूण आनी उपरांत चिटणीस म्हूण काम

पळयलें. १९५८ - ५९ वर्सा 'लिंग्विस्टिक सोसायटी ऑफ इंडिया' हे संस्थेचो तो अध्यक्ष आनी जबलपूर विद्यापिठाचो उपकुलगुरू आशिल्लो.

हिंदी साहित्यांतल्या संशोधनकार्यांत ताचें स्थान चड म्हत्वाचें आसा. ताच्या मुखेल संपादकत्वाखाल तयार जाल्ले 'हिंदी साहित्य कोश' हे दोन भागांनी १९५८ आनी १९६३ प्रकाशित केले. हें हिंदी भाशा साहित्याच्या क्षेत्रांतलें एक मोलाचें आनी संस्मरणीय कार्य. तेभायर ताचे उल्लेख करपा सारके ग्रंथ म्हळ्यार हिंदी भाशा का इतिहास (१९३३), ब्रज भाशा व्याकरण (१९३७), अष्टछाप (१९३८) सूरसागर - सार (१९५४) सूरदासाच्या वेंचीक ८१७ पदांचें संकलन - संपादन), ब्रज भाशा (मूळ फ्रेंच प्रबंधाचें हिंदी रुपांतर - १९५७), हिंदी साहित्य (संपादन १९५९), ग्रामीण हिंदी, हिंदी राष्ट्र, विचार धारा हे निबंद संग्रह शिकता आसतना तेभायर महाविद्यालयांत १९१७ ते १९२३ ह्या काळांत बरयल्लें मेरी कालिज डायरी (१९५४), भारतीय संस्कृती संबंदीं व्याख्यानांचो मध्यदेश हो ग्रंथ (१९५५), कंपनीके पत्र (१९५९) युरोपके पत्र हो युरोपच्यान धाडिल्ल्या पत्रांचो संग्रह हे ताच्या वेगवेगळ्या विशयांवयले उल्लेख करपा सारके ग्रंथ आसात.

ताच्या मार्गदर्शनाखाल कितल्याशाच संशोधकांनी डॉक्टरेट पदवी मेळयली. विद्यापिठांतल्यान हिंदी भाशा आनी साहित्य हांचो अभ्यास योग्य तरेन जावंचो हेखातीर ताचे यत्न मोलाचे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वर्मा, निर्मल : (जल्म : ३ एप्रिल १९२९, सिमला).

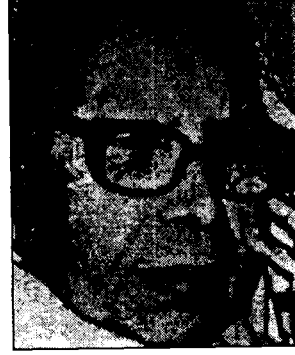
जानपीठ पुरस्कार फाव जाल्लो नामनेचो हिंदी कथाकार. ताचें भुरगेंपण दोंगुल्ल्याच्या वाठारांत गेलें. दिल्लीच्या सेंट स्टीफेंस कॉलेजींत ताणें इतिहास विशयांत एम्.ए.ची पदवी मेळयली. उपरांत तो कांय वर्सा अध्यापनाचें काम करतालो. १९५९ वर्सा ताका चेकोस्लोवाकिया हांगा प्राच्यविद्या संस्थान आनी चेकोस्लावाक लेखक संघ हाचेवतीन ताका आमंत्रण आयलें. थंय तो सात वर्सा उरलो. ताणें थंय चेक कथांचो अणकार केलो. उपरांत तो लंडनांत गेलो. ताचे युरोप भोंवडेवेळार ताणें टाइम्स ऑफ इण्डियाखातीर थंयचे संस्कृतीक राजनितीक अडचणींचेर लेख बरयले. १९६८ वर्सा तो भारतांत आयलो. कांय तेंप तो निराला सृजनपीठ आनी यशपाल सृजनपीठ हांचो अध्यक्ष आशिल्लो.

ताचो पयलो कथासंग्रह 'परिदे' १९५८ वर्सा उजवाडाक आयलो आनी तेन्नाच्यान ताका खर संवेदनाचो रचनाकार म्हूण नामना मेळ्ळी आनी कथांच्या मळार तो सर्वश्रेष्ठ कथाकार थारलो. ताच्यो नामनेच्यो कथा अशो : माया दर्पण, देढ इंच ऊपर, धूप का टुकडा, अंधेरे में, लंदन की एक रात, जलती झाडी, जिन्दगी यहाँ और वहाँ आदी.

- कों. वि. सं. मं.

वर्मा, महादेवी : (जल्म : १९०७, पुरूखाबाद - उत्तर प्रदेश; मरण: ११ सप्टेंबर १९८७, अलाहाबाद).

नामनेची हिंदी छायावादी कवयित्री आनी लेखिका. तिचो

बापूय गोविंदप्रसाद हो भागलपूरच्या महाविद्यालयाचो प्राचार्य आनी आवय हेमराणी विदुषी आशिल्ली. महादेवीक आपल्या आवयकडल्यान मीराबाई आनी तुलसीदास हांच्या पदांची वळख जाल्ली. अशा विद्या संस्कार संपन्न वातावरणांत ती ल्हानाची व्हड जाल्ली. तिचें हिंदी, संगीत आनी चित्रकलेचें शिक्षण घराच

जालें. मुख्यावयलें शिक्षण इंदूरच्या मिशन स्कूलांत जालें. १९१६ वर्सा स्वरूपनारायण वर्मा वांगडा तिचें लग्न जालें. पूण तें थोडोच तेंप तिगलें. १९३३ त प्रयाग विश्वविद्यालयांतल्यान संस्कृत विशय घेवन ती एम. ए. जाली आनी रोखडीच प्रयाग महिला विद्यापिठांत प्राचार्य म्हूण तिची नेमणूक जाली आनी फुडें ती महिला विद्यापिठाची कुलगुरूय जाली.

कांय काळ 'चाँद' म्हयन्याळ्याचें संपादकपद तिणें पगाराबगर सांबाळ्ळें. ह्या म्हयन्याळ्यांतल्यान तिणें आपल्यो सुरवातीच्यो कविता उजवाडायल्यो. सुरवातीच्या काळांत तिचेर मैथिलीशरण गुप्त हाचो प्रभाव आशिल्लो. ताकालागून तिणें खडी बोलींत 'रोला' आनी 'हरिगीतिका' छंदांत कविता रचल्यो.

तिचो 'नीहार' हो पयलो काव्यसंग्रह १९३० वर्सा उजवाडा आयलो. १९३२ वर्सा 'रश्मि', १९३४ वर्सा 'नीरजा', १९३६ वर्सा 'सांध्यगीत' ह्या चारूय संग्रहांतल्यो वेंचीक कविता संकलित करून तिणें 'यामा' हो काव्यसंग्रह १९३९ वर्सा उजवाडायलो. 'दीपशिखा' (१९४०), 'आधुनिक कवि - महादेवी' (१९४१) ह्या संग्रहांत तिच्या सगळ्याच कवितांतल्यान स्वता वेंचील्ल्या कवितांचें संकलन केलां. सप्तपर्णा (१९७०) ह्या संग्रहांत ऋग्वेद, अथर्ववेद, सामवेद, वैदिक साहित्य आनी वाल्मिकी, अश्वघोष, कालिदास, भवभूती, जयदेव हांच्या वेंचीक उताऱ्यांचें हिंदी रुपांतर आसून, ताका ६० पानांची विस्तृत प्रस्तावनाय आसा. 'अतीतके चलचित्र' (१९४१), स्मृतिकी रेखाएँ (१९४३), मेरा परिवार (१९७४) हे तीनूय तिचे संस्मरणात्मक रेखाचित्रांचे संग्रह. शृंखलाकी कडियाँ (१९५०), क्षणदा (१९५६), साहित्यकार की आस्था तथा अन्य निबंध (१९६२) हे बायलांविशीं ललित आनी आलोचनात्मक निबंधांचे संग्रह. 'पथके साथी' (१९५६) हातूंत साहित्यिकांच्यो यादी आनी वैशिष्टां तिणें स्पश्ट केल्यांत तशेंच हिमालय, संधिनी हे काव्यसंग्रहय तिणें संपादीत केले.

उत्तर प्रदेश विधानसभेची कांय तेंप ती वांगडी आशिल्ली. तिका वेगवेगळे मानसम्मान फावो जाल्यात ते अशे - तिच्या यामा ह्या काव्यसंग्रहाखातीर १९८२ चो शास्त्रीय ज्ञानपीठ पुरस्कार, नीरजा काव्यसंग्रहाखातीर सक्सेरिया पारितोशिक (१९३४) वर्सा, मंगलाप्रसाद पारितोशिक पद्मभूषण (१९५६) आनी विक्रम विद्यापीठ, उज्जैन हांचेकडल्यान १९७९ वर्सा, डी. लिट्. १९८३ वर्सा भारत भारती पुरस्कार.

तिणें आपल्या गद्य साहित्यांतल्यान सामान्य उपेक्षित व्यक्तींचीं दुख्खां, अडचणी हांचीं सहानभूतीन रंगयल्लीं व्यक्तिचित्रां उबीं केल्यांत.

काव्यांत अंतर्मुख जावन स्वताबद्दल विचार करपी महादेवीचें बहिर्मुखी आनी समाजोन्मुख व्यक्तिमत्व तिच्या गद्य लिखाणांत प्रकट जालां.

- कों. वि. सं. मं.

वन्हाडी बोली : मराठी भाशेची एक बोली. बुलढाप्याचो उदेंत वाठार, एलिचपूर, बैतूल सिवनी आनी बालाघाट ह्या वाठारांचो दक्षिण भाग तशेंच भंडारा, चांदा, वणी आनी वाशीम ह्या वाठारांत ही बोली चलता. हे बोलयेचे प्रांत, जात आनी धंदो हांचेवयल्यान कांय उपभेद जाल्ले आसात. घाटावयली वन्हाडी आनी घाटासकयली वन्हाडी अशे तिचे दोन भेद आसून नागपुरी, बालाघाटी, चांदा हे तिचे वाठारा प्रमाण उपभेद आसात. झारपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुंभारी, महारी आनी गोवरी हे तिचे जातीवयल्यान पडिल्ले उपभेद आसात. केवठी आनी हळवी हे तिचे आनीक दोन भेद आसात.

वन्हाडी बोलीचें मूळ स्वरूप अशें :

१) दीर्घ स्वर - हातूंत दीर्घ स्वर आनी चड करून अंत्यदीर्घ स्वर न्हस्व उच्चारतात. देखीक : मी वा मि. माही वा माहि.

२) प्रमाण मराठी भाशेंत जंय ए हो अंत्य स्वर येता थंय वन्हाडी भाशेंत अ घालतात. देखीक : सांगितले हाच्या जाग्यार सांगितल, त्याने जाग्यार त्यान.

३) इ आनी व ह्या बदला वन्हाडी बोलिंत ए आनी य हे वर्ण येतात. देखीक : दिले - देल्ल, वेळ - येळ.

४) आद्य ए चो उच्चार वन्हाडींत ये असो करतात.

देखीक : एक - येक.

५) अ आनी अवि ह्या दोगांयबदला ओ हो स्वर उच्चारतात.

देखीक : जवळ - जोळ, उडविला - उडोला.

६) अनुनासिकांचो उच्चार प्रमाण मराठीवरी अर्दो करीनासतना स्पश्ट करतात. तूं - तून्, देवाशीं - देवाशीन्.

७) भविश्यकाळीं रुपांत न बदला ल येता. देखीक : मी मारीन - मी मारील.

८) प्रमाण मराठींतलीं नपुंसक लिंगी एकवचनी आनी अनेक वचनी एँ कारान्त रूप वन्हाडींत जायतेफावट अकारान्त जाता. देखीक : पोसणें - पोसण, माणसें - माणस. ह्या नामांचें विशेशण मात नपुंसकलिंगी अनेक वचनांत उरनासतना पुंल्लिंगी अनेक वचनांत उरता.

देखीक : चांगली माणसें - चांगले माणस.

९) मराठींतल्या चतुर्थीच्या ला प्रत्ययाबद्दल वन्हाडींत ले प्रत्यय येता. देखीक : बापाला - बापाले.

१०) अनेकवचनाच्या प्रत्ययाआदीं वन्हाडींत ही वा ई हो आगम येता. देखीक : बापांस - बापाईस, बापाहीस; माणसांना - माणसाडले.

११) 'काय' ह्या प्रश्नार्थक सर्वनामांचीं पंचमीचीं रुपां काव्हून, काहून, काम्हून अशीं जातात.

१२) द्वितीय पुरुष आनी तृतीय पुरुष हांचीं एक वचनी रुपां सारकींच जातात. देखीक - तू आहे, तू गेला.

१३) आजार्थ द्वितीय पुरुषी एकवचनी रुपां यकारान्त जातात. देखीक : जाय, खाय पाह्य.

- कों. वि. सं. मं.

वलभी विद्यापीठ : सौराष्ट्रांतल्या भावनगर लागसार आशिल्लो एक गांव. ताका सद्या वल ह्या नांवान वळखतात. पुर्विल्ल्या काळांत हो गांव खूब भरभराटीक आयिल्लो. ताच्या लागसारच एक नामनेचें बंदर आसून थंयसावन भारताचो भायल्या देशांकडे वेपार चलतालो. वलभी ही मैत्रक राजवंशाची राजधानी आशिल्ली. सद्या भावनगरालागसार ह्या नगराचे अवशेश मेळ्ळ्यात. कथा सरित्सागरांतल्या जीमूतवाहनाचे कथेंत वलभीचो 'एक वेपारी ठाणें' म्हूण उल्लेख आयिल्लो आसा. थंय वैश्यांची खूब व्हड वसणूक आशिल्ली. वलभी हें जशें वेपार धंद्याचें ठिकाण आशिल्लें तशेंच तें विद्येचें कुळार आशिल्लें अशें कथासरित्सागरांत म्हळां. हाचेवयल्यान गुप्तकाळाआदीं जायतीं शतमानां वलभीचें म्हत्व गाजतालें अशें दिसता.

पुर्विल्ल्या काळांत जंय जंय व्हड वेपारधंदो चलतालो थंय जैन आनी बौध्द धर्माचो चड प्रसार जालो, अशें दिसून येता. हें धर्मप्रसारार्थें काम बरे भशेन जावचें ह्या हेतान जैन आनी बौध्द आचार्यांनी अशा उद्देगीक थळार आपले विहार बांदले. ह्या विहारांत रावन विद्वान आनी चारित्र्यवान भिक्षू वा श्रमण आपआपल्या शिश्यांक गिन्यान दिवपाचें कार्य करताले.

जैन धर्मांत वलभीक एक खाशेली सुवात आसा. पुर्विल्ल्या काळांत वेदांवरी जैनांचे धर्मग्रंथ लिपीबध्द नासताले. ते गुरू वरवीं शिश्य तोंडपाठ करताले. ही पद्दत चड काळ तिगप शक्य नाशिल्ल्यान जैन धर्माविशीं धाकधूक निर्माण जावंक लागली. आपले धर्मग्रंथ कागदार उतरावन काडीना जाल्यार, जैन धर्म ल्हव ल्हव नश्ट जातलो ह्या भंयान कांय विचारवंत जैन आचार्यांनी जैन सिध्दांत

बरोवन काडपाचें थारयलें. हें काम सुमार चार शतमानां चलिल्लें. मगधांतल्या पाटलीपुत्र हांगा तें सुरू जालें आनी वलभी हांगाचे एके धर्मपरिशदेंत त्या कार्याक मान्यताय मेळ्ळी. ही धर्मपरिशद इ.स. ४५४ त वलभी हांगा थंयचो मुखेल आचार्य देवर्धिज्ञानी हाचे अध्यक्षतेखाल भरिल्ली. हे परिशदेन ४१ सुत्रां, ३० प्रकीर्णां, १२ निर्युक्ती आनी एक महाभाश्य अशा ८४ लिखीत ग्रंथांक मान्यता दिल्ली.

इ.स. ४५० ते ७७५ ह्या काळांत वलभी विद्यापिठाची खूब नामना आशिल्ली. नालंदा आनी वलभी विद्यापिठांत बऱ्याच गजालींनी सारकेंपण दिसून येता. ह्या विद्यापिठाचे भरभराटीक मैत्रक राजांचो हातभार लागलो. हांगाच्या ध्रुवसेन राजाच्या दुड्डा नांवाचे भाचेन वलभी विद्यापिठाची पयली इमारत बांदली अशें सांगतात. जायत्या राजांनी ह्या विद्यापिठाच्या निर्वाहखातीर जायत्या खेड्यांचें उत्पन्न लावन दिल्लें. जायत्या जाणांनी भुरग्यांखातीर इमारती बांदिल्ल्यो. थोड्याच काळांत ह्या विद्यापिठांत १०० संघाराम तयार जाले आनी ६,००० विद्यार्थी थंय शिक्षण घेवंक लागले. सगळ्या जातींचे आनी सगळ्या पंथांचे विद्यार्थी पयसुल्ल्या वाठारांतल्यान हांगा शिक्षण घेवंक येताले. जैन धर्माविशींचें खाशेलें शिक्षण हांगा मेळटालें.

गुणमती आनी स्थिरमती हे बौध्द पंडित हांगा आपल्या धर्माचें शिक्षण दिताले. ह्या पंडितांचो विहार गांवां भायर आशिल्लो आनी ताका 'बप्पपाद विहार' अशें म्हण्टाले. संस्कृती, शिक्षण आनी आचार्य ह्या तीन गजालींखातीर वलभी विद्यापिठाक नामना मेळिल्ली. वलभींत शिकून गेल्ल्या विद्यार्थ्यांक राजदरबारांत आलाशिरो मेळटालो.

वलभी विद्यापिठांत जैन धर्मा वांगडाच हेर ७२ विशय शिकोवप जाताले. तातूंत लेखनकला, गणित, गायन, वादन, नाच, व्याकरण, ज्योतिश, निरूक्त, निघंटु आदी विशयांचो आस्पाव आशिल्लो. ह्या ७२ विशयांची सूची राजशेखरसुरीन आपल्या प्रबंधकोशांत दिल्ली आसा. पूण हे सगळे विशय सक्तीचे नाशिल्ले. विद्यार्थ्यांक ज्या विशयांत आवड आशिल्ली ते ते विशय विद्यार्थी पसंत करताले. पूण जांचो राज्यकारभाराकडे संबंद आसतालो अशा राजपुत्रांक, प्रधानपुत्रांक आनी मान्यवरांच्या पुतांक सगळ्या तरेच्या विशयांची सामान्य म्हायती दिताले.

- कों. वि. सं. मं.

वलैयन : एक जात. तमिळनाडू प्रदेशांतल्या मदुरा, तंजाऊर आनी तिरुचिरापल्ली ह्या जिल्ह्यांत तांची वसणूक आसा. वलै म्हळ्यार जाळ. हे लोक रानांत जाळ घालून शिकार करताले. ताका लागून ह्या लोकांक वलैयन हें नांव मेळ्ळें अशें म्हण्टात. तंजाऊरांतले वलैयन लोक नामनेचो शैव संत कण्णप्प नायन्मार हाका आपलो पुर्वज मानतात.

वलैयनांच्यो मोनथिन्नी, पासिकट्टि, सरगू वन्नियन, वेलांपुत्तू आदी पोटजाती आसात. मदुरा जिल्ह्यांतल्या वलैयनांच्यो वहनी, वलदू, करदी आनी कंगू अशो चार पोटजाती आसात. कंगू जातीचेय पासिकट्टी आनी करैकट्टी अशे दोन पोटभेद आसून पासिकट्टी बायलो लग्नाची कुरू म्हणून ताळी जाग्यार मणयांची माळ गळ्यांत घालतात आनी करैकट्टी बायलो घोड्याच्या केसांचो हार घालतात.

ह्या लोकांच्यो सिंग पिडारी (ऐयनार), पडिनेत्तंपड्डी करूप्पन, पप्पयर आदी देवता आसात. माघ म्हयन्यांत तांचो वर्सुकी उत्सव जाता. ह्या दिसा सगळे लोक ऐयनारच्या देवळांत वचून तांकां पांयां पडटात. उपरांत दादले शिकारेखातीर रानांत वतात. शिकारेसावन ते परत आयले म्हणजे घरांतल्यो जाण्ट्यो बायलो तांकां उंवाळटात. शिकार करून हाडिल्लें जनावर गांवचो मुखेली सगळ्यांक वांटून दिता. उपरांत सगळे लोक बरो भेस करून रानांत वतात आनी थंय वेगवेगळे खेळ खेळटात. हाचेभायर हे लोक भुताचीय पुजा करतात. नागाची पुजा करून ताका कोंब्याचो बळी दितात.

हे जातींत चलो मामे भयणीकडेन लग्न करूंक शकता. हेर चलये वांगडा लग्न थारावपाचें आसल्यार मामाची संमती घेवंची पडटा. लग्नाच्या विधींत न्हवऱ्याची भयण जमिल्ल्या सगळ्या लोकांक पयलीं ताळी (मणी) दाखयता आनी मागीर ती व्हंकलेच्या गळ्यांत बांदतात. लग्न मार्गशीर्ष ते वैशाख म्हयन्यांत केन्नाय करतात. पूण गर्भादान विधी मात आदीं म्हळ्यार कार्तिक म्हयनो सोंपलेबगर करीनात. ताचे आदीं हो विधी केल्यार चैत्र म्हयन्यांत भुरगें जावपाची शक्यताय आसता. हे लोक चैत्र म्हयन्याक खुबूच अशुभ मानतात. तांच्यांत विधवेचें लग्न तशेंच घटस्फोटाचीय चाल आसा. घटस्फोट घेवपाक जमातीक दंड दिवंचो पडटा.

चलयेक पयले खेप न्हाण आयलें म्हणजे तिका पंदरा दीस एके नवे खोंपटें दवरतात. उपरांत ती खोंपटी लासून उडयतात. ह्या काळांत ते जातींतल्यो चल्यो तिका मेळपाक वतात आनी खोंपटे भायर बसून पदां म्हण्टात.

वलैयनाच्या जातीमुखेल्याक कंबलियन अशें म्हण्टात. तो कांबळीचेर बसून न्याय करता देखून ताका हें नांव मेळ्ळां आसूंक जाय.

ह्या लोकांत मडें पुरतात. तेचपरी निमणो संस्कार ते सोळाव्या दिसा करतात. पंदराव्या दिसा मड्याचो जंय जीव गेला त्या जाग्यार उदकान भरिल्लें एक आयदन आनी दोन नाल्ल दवरतात. सोळाव्या दिसा मेल्ल्या मनशाचे सोयरे मुंडन करून तळ्यांत न्हातात. उपरांत उदकान भरिल्ल्या आयदनाकडेन एक चवकोन करून तातूंत उजो पेटयतात आनी भिकाऱ्यांक अन्नदान दितात.

ह्या लोकांत घोव मरतकच ताची बायल खांद्यार उदकान भरिल्लें एक मडकें घेवन गांवांतले आपले जातींतले मालकेच्या

जाग्याभोंवतणी तीन फेरयो घालता. फेरी पुराय जाली म्हणजे म्हालो मडक्याक बुराक करता. तीसरी फेरीय पुराय जाली म्हणजे म्हालो तें मडकें शेंवटून मारता आनी मेल्ल्या आत्म्याक सोपूत घालून म्हण्टा 'विघवेक आनी तिच्या भुरग्यांक शांतीकाय मेळूं दी'.

जाळ घालून शिकार करप हो तांचो मुखेल वेवसाय आसा. हाचेभायर कांय वलैयन नुस्तेमारी, धवडकाम, शेतीमजुरी, लांकडांचे (भरे) विकप हेय धंदे करतात. हेर जमाती प्रमाण वलैयन समाजांतय काळानुसार बदल घडून कांय पोरन्यो चालीरिती वचून नव्यो आधुनिक चालीरिती भितर सरूंक लागल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

वल्लभ संप्रदाय : एक वैष्णव भक्तिसंप्रदाय. ह्या संप्रदायान उत्तरप्रदेश, राजस्थान आनी गुजरात ह्या तीन प्रदेशांनी कृष्णभक्तीची धारा प्रवाहित केली. वल्लभाचार्यान प्रवर्तित केलो म्हणून हाका वल्लभ संप्रदाय म्हण्टात. वल्लभाचार्य शुद्धाद्वैती आशिल्लो म्हणून ताच्या संप्रदायाक शुद्धाद्वैती संप्रदाय अशेंय नांव आसा. रूद्र संप्रदाय ह्या नांवानूय ताका वळखतात. विष्णुस्वामी हो रूद्र संप्रदायाचो मूळ प्रवर्तक. ताचो संप्रदाय ताचे उपरांत खंडित जाल्लो. वल्लभाचार्य त्या पीठार बसलो आनी ताणें विष्णुस्वामीचें मत आपणावन ताचो प्रचार केलो.

वल्लभाचार्याक दोन पूत आशिल्ले. व्हडलो गोपिनाथ आनी धाकटो विठ्ठलनाथ. व्हडलो अचकित मेलो, तेन्ना धाकटो विठ्ठलनाथ होच बापायचे गादयेर बसलो. संप्रदायाची वृद्धी आनी वेवस्था ह्या दोगांचेय श्रेय ताका फावता. विठ्ठलनाथ व्हड विद्वान आशिल्लो. ताणें वल्लभाचार्याच्या ग्रंथांचो प्रचार केलो आनी आपणेय बरेच ग्रंथ बरयले.

विठ्ठलनाथान उत्तर भारतांत सगळ्याक भोंवडी करून संप्रदायाचो खाशेलो प्रचार केलो. सद्याच्या ह्या संप्रदायांत घोळणुकेंत आशिल्ली सेवा पद्दत ताणेंच निर्माण केली. विठ्ठलनाथाक सात चले जाले. ह्या सात पूतांनी वेगवेगळीं पीठां स्थापून थंय विंगड विंगड नांवांनी श्रीकृष्णमूर्ती स्थापल्यो आनी संप्रदायाचो व्हड विस्तार केलो. त्या पूतांचीं नांवां, तांचें उपास्य कृष्णरूप आनी थळां अशीं -

नांव	उपास्यनाम	थळ
१) गिरिधर	मथुरेश	कोटा
२) गोविंदराय	विठ्ठलनाथ	नाथद्वारा
३) बालकृष्ण	द्वारकाधीश	कांकरोली
४) गोकुलनाथ	गोकुलनाथ	गोकुळ
५) रघुनाथ	गोकुलचंद्रमा	कामवन
६) यदुनाथ	बाळकृष्ण	सुरत
७) घनःश्याम	मदनमोहन	कामवन

वल्लभाचार्य आनी विठ्ठलनाथ ब्रजभाशेचे बरे जाणकार आशिल्ले.

ब्रजभाशेक भोवमान मेळोवन दिवपाचें श्रेय ह्या बापूय - पुताक वता. ताच्या काळामेरेन ब्रजभास ही रांगडी आशिल्ली आनी साहित्याच्या मळार तिणें प्रवेश करूंक नाशिल्लो, पूण ह्या दोगांयनी सतत कश्ट करून आनी जायत्या जाणांक प्रोत्साहन दिवन ते भाशेक समृध्दताय मेळोवन दिली. वल्लभाचार्याचे चार आनी विठ्ठलनाथाचे चार अशे आठ कविशिश्य आशिल्ले. बापूय - पुताचे उर्बेन तांणीय ब्रजभाशेंत बऱ्योच कविता रचल्यो.

ह्या बापूय - पुतान बरेच कडेन भागवताचे सप्ताह केले. जे जे सुवातेर हो सप्ताह सुवाळो जालो, तीं तीं थळां संप्रदायांत बैठक (बसका) ह्या नांवान प्रसिद्द आसात. अशो बसको वल्लभाचार्याच्यो ८४ आनी विठ्ठलनाथाच्यो २८ आसात.

वल्लभ संप्रदायान बऱ्याचशा ललितकलांक प्रोत्साहन दिलें. श्रीकृष्णाचे सेवापद्दतीचें खोलायेन आनी वेवस्थित अशें विधान ह्या संप्रदायांत आसा, तशें तें हेर खंयच्याच संप्रदायांत दिसून येना. सेवा, शृंगार आनी कीर्तन अशीं हे पद्दतीचीं तीन आंगां आसात. पुराय वर्स ताणें जायतीं पर्वां आनी उत्सव हांचेमदीं विभागून उडयलां. दर एका उत्सवांत श्रीकृष्णाचो शृंगार कशे तरेचो आसचो, पूजापद्दत कशी आसची, नित्याचे पूजेंत खंयच्या वेळार खंयचें गीत गावचें ह्या सगळ्या गजालींचें तपशिलान वर्णन सांप्रदायिक ग्रंथांतल्यान केल्लें दिसता.

संप्रदायाचें दर्शन - वल्लभाचार्याचो सिध्दांत शुद्धाद्वैत ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. ह्या आचार्यान अद्वैत आपणावन ताचे फाटल्यान शुध्द हें पद जोडलां. शुध्द म्हळ्यार मायासंबंद विरयत. शंकराचार्याच्या अद्वैतांत मायाशबलित ब्रह्म संवसाराचें कारण मानलां. पूण वल्लभ मतांत मायोपाधिविरहित अतएव नितांत शुध्द ब्रह्म हेंच संवसाराचें कारण मानलां. ब्रह्म हेंच विश्वामदीं एकपात्र सत् आसा. ताचो परिणाम जगत् आनी जीव हांच्या रुपान दिसता. ताकालागून जीव आनी जगत् हीं दोनूय सत्यां आसात.

शंकराचार्य नामरूपो पाधिविशिश्ट सगुण ब्रह्म आनी उपाश्रितरहित निर्गुण ब्रह्म अशीं ब्रह्माचीं दोन रुपां मानता. ताच्या मतान ह्या दोगांयमदीं निर्गुण ब्रह्म हेंच श्रेष्ठ आसून सगुण ब्रह्म मायाशबलित आशिल्ल्यान कनिशठ आसा. पूण वल्लभाचार्य म्हण्टा, ब्रह्माचीं हीं दोनूय रुपां सत्य आसात. ब्रह्म हें परस्पर विरोधी तत्त्वांक आलाशिरो जावपाक शकतात. एकाच वेळार तें निर्गुण आनी सगुणूय आसूंक शकता. तें अणूपरस ल्हान आनी महतापरसूय व्हड आसा. भक्ताचेर कृपा करपाखातीर ते अतिकृत आसुनूय विकृती धारण करता. श्रीकृष्ण होच परब्रह्म आसा. ताची कूड सच्चिदानंदमय आसा.

ब्रह्माचे तीन प्रकार ते अशे आधिभौतिक = जगत्, आध्यात्मिक = अक्षरब्रह्म आनी आधिदैविक - परब्रह्म वा पुरुषोत्तम अशें ते मानतात. श्रीकृष्ण जेन्ना आपले अनंत शक्तींतल्यान आपले ठाय रत

जाता तेन्ना ताका आत्मराम म्हण्टात, जेन्ना बाह्यक्रीडेन तो आपले शक्तीची बाह्य अभिव्यक्ती करता तेन्ना ताका पुरुषोत्तम म्हण्टात. श्रीकृष्णाकडेन बऱ्योच शक्ती आसून तांचेमदीं श्री, पुश्टी, मिरा आदी बारा शक्ती मुखेल जावन आसात.

जेन्ना भगवंताक आत्मरतीची इत्सा जाता, तेन्ना तो आपले आनंदादी अंशाक तिरोहित करून स्वता जीवरूप धारण करता. ह्या जीवांचे शुध्द, मुक्त आनी संवसारी अशे तीन प्रकार आसतात. संवसारी जीवय दोन तरांचे आसतात. दैव आनी असूर. निर्गुण सच्चिदानंद ब्रह्म हेंच अविकृत भावान जगद्रूपान परिणत जाता. जगत् आनी संवसार हांच्यांत सूक्ष्म भेद आसता.

पुरुषसंज्ञक विष्णुच्या मूलरुपाचीं चार रुपां जातात. पयलें पुरुषोत्तमस्वरूप ताकाच कृष्ण म्हण्टात, दुसरें अक्षरस्वरूप ताचेच भक्तगोचर अक्षर आनी ज्ञानिगोचर अक्षर अशे दोन प्रकार जातात. मेळून तीन रुपां, तर चवथें अंतर्गामिस्वरूप हें चारूय रुपांनी प्रगट जावपी मूळ रुपाचें ज्ञान भगवत्कृपेनूच मेळटा. भगवत्प्राप्तीचें एकमेव साधन म्हळ्यार वल्लभाचार्यान पुष्टिमार्ग प्रवर्तित केला. योगाभ्यास, कर्म, ज्ञान हे सगळे पुश्टीचे दरवटे आसात. प्राण्यांनी अनुसरण करपाक योग्य अशे तीन मार्ग वल्लभाचार्यान सांगल्यात - (१) पुष्टि मार्ग (२) प्रवाहमार्ग आनी (३) मर्यादामार्ग. भक्तीमार्ग होच पुष्टिमार्ग आसून तो सर्वोत्तम आसा.

भगवंताचे अन्वुग्रहाचे सिध्दीरवातीर एकांत निशेठेन आनी शुध्द अनुरागान ताची सेवा करप हेंच जीवाचें श्रेष्ठ कर्तव्य आसा. वल्लभाचार्यान हे सेवेचे तीन प्रकार सांगल्यात - तनुजा, वित्तजा आनी मानसी. मनोनिरोधान केल्ली सेवा हीच मानसी सेवा आसून तीच सर्वश्रेष्ठ अशी मानल्या.

ह्या संप्रदायान जीवाक पुष्टिमार्गान साधनेंत अधिकार प्राप्त जावपाखातीर दोन तरांचे दीक्षाविधी सांगल्यात. पयलो शरणमंत्राचो उपदेश आनी दुसरो आत्मनिवेदन म्हळ्यार ब्रह्मसंबंद म्हळ्यार ब्रह्मरूप श्रीकृष्णाकडेन संबंद वा नातें जोडप. पुष्टिमार्गाचेर उजवाड घालपी साहित्य संस्कृत तशेंच ब्रजभाशेंत खूब आसा, तरी ताचे प्रमाण ग्रंथ फकत चारूच आसात. ते म्हळ्यार वेद, श्रीकृष्णाचीं उपदेशवाक्यां, ब्रह्मसूत्रां आनी व्यासाची समाधिभाश म्हळ्यार भागवत पुराण.

वल्लभ संप्रदायांत कुंभनदास, सूरदास, परमानंददास, कृष्णदास, गोविंदस्वामी, नंददास, छीतस्वामी आनी चतुर्भुजदास हे अश्टछाप कवी म्हणून प्रसिद्द आसात. ते वल्लभाचार्य आनी विठ्ठलनाथांचे शिश्य आसून तांणी श्रीकृष्णाच्या लळीत लीळांचेर पद्यरचना करून पुष्टिमार्ग वाडयलो, तशेंच ब्रजभाशेची समृध्दी केली.

- कों. वि. सं. मं.

वल्लभाचार्य : (इ.स. १४७९ - १५३९).

वल्लभसंप्रदायाचो प्रवर्तक, शुध्दाद्वैत मताचो प्रतिष्ठापक आनी पुष्टिमार्गी भक्तिपरंपरेंतलो अग्रगण्य आचार्य. आंध्र प्रदेशांतल्या तेलुगू ब्राह्मणकुळांत ताचो जल्म जालो. ताच्या घराण्यांतल्या मनशांनी सोमयाग केल्लो. ताकालागून हें घरानें सोमयाजी म्हूण प्रसिद्द आशिल्लें. ह्या घराण्याचो मूळ गांव गोदावरी न्हंयेचे देगेर आशिल्लो. कांकरवाड, पूण वल्लभाचार्याचो जल्म मध्य प्रदेशांतल्या एका रानांत

जालो. ताच्या जल्माविशीं एक कथा सांगतात ती अशी : ताचो बापूय लक्ष्मण भट्ट आनी आवय इल्लम्मागारू हांकां दोन चल्यो आनी एक चलो आशिल्लो. घरची अर्थीक स्थिती सामान्य आसूनूय तांचो घराबो सुखी आशिल्लो. पूण एक दीस लक्ष्मणभट्टाक संवसाराविशीं विरक्ती आयली आनी तो प्रेमकर नांवाच्या सत्पुरुशाचो गुरुपदेश घेवन ताच्या म्हऱ्यांत रावंक लागलो.

इल्लम्मागारू ताचो सोद घेत थंय पावली आनी तिणें आपली कथा त्या सत्पुरुशाक सांगून घोवाक परत संवसाराची प्रेरणा दिवपाविशीं सुचयलें. प्रेमकरान ताका परत संवसार करपाची आज्ञा दिली आनी तांकां एक अलौकिक पूत जातलो म्हणपाचो आशिर्वाद दिलो. कांय दिसांनी इल्लम्मागारू गुरवार जाली. लक्ष्मणभट्ट आपल्या कुटुंबाक घेवन यात्रेक वचूंक भायर सरलो. तीं काशीक पावतकच थंय सुलतानाची स्वारी जातली म्हणपाची खबर आयली. सगळे लोक गांव सोडून वचूंक लागले. तांच्या वांगडा लक्ष्मणभट्टय भायर सरलो. तो मध्य प्रदेशांतल्या रायपूर जिल्ह्यांतल्या चंपारण्य रानांत पावलो. थंय ताचे बायलेन एका मेल्ल्या भुरग्याक जल्म दिलो. तांकां वायट दिसलें, पूण दुरव्व करपाक वेळ नाशिल्लो. लक्ष्मणभट्टान एका शमीच्या झाडापोंदा फोंड मारून त्या भुरग्याक पुरलो आनी आपले बायलेक घेवन तो फुडें गेलो. दुसऱ्या दिसा ताका सुलतानाच्या हल्ल्याची बातमी फट आशिल्ली म्हणपाचें कळ्ळें. तेन्ना गांव सोडून गेल्ले लोक परत येवंक लागले. तांच्या वांगडा लक्ष्मणभट्टय आपल्या घराब्यासयत त्याच रस्त्यान परत येवंक लागलो. जेन्ना त्या शमीच्या झाडाकडे पावले, तेन्ना ताका तांणी जंय आपल्या मेल्ल्या भुरग्याक पुरिल्लें त्याच जाग्यार एक अग्नीकूंड तयार जाल्लें आनी तातूंत एक सुंदर भुरगो खेळटालो. हो भुरगो आपलोच आसून देवाचे कृपेन सजीव स्थितींत आयला अशें

लक्ष्मणभट्टाक दिसलें. इल्लम्मागारुन जेन्ना त्या भुरग्याक धरपाक हात फुडें केले, तेन्ना अकस्मात तें अग्नीकूंड पालवलें आनी त्या भुरग्यान इल्लम्मागारुकडे उडी घेतली.

घरा हाडटकच लक्ष्मणभट्टान त्या भुरग्याचें नांव वल्लभ अशें दवरलें. पांचव्या वर्सासावन ताच्या शिक्षणाक सुरवात जाली. आठव्या वर्सा ताची मूज बांदतकच ताका शिक्षणारवातीर विष्णुचित्त नांवाच्या गुरूगेर धाडलो. थंयच्यान तो फुडलें शिक्षण घेवंक काशीक गेलो. थंय ताणें वेद वेदांगां, षडदर्शनां आनी भागवत धर्माच्या म्हत्वाच्या ग्रंथांचो अभ्यास केलो आनी तातूंत प्रावीण्य जोडलें.

इ.स. १४८९ वर्सा तो आपलें शिक्षण पुराय करून घरा आयलो. ते उपरांत तो आवय बापाय वांगडा तीर्थयात्रेक गेलो. काशी, गया, जगन्नाथपूरी अशो यात्रा करत तो दक्षिणेंत आयलो. थंय तिरुपती हांगा ताच्या बापायक मरण आयलें. तेन्ना तो ११ - १२ वर्सांचो आशिल्लो. ह्याय वयांत प्रकांडपंडित आनी धर्मशास्त्रवेत्ता म्हूण ताची नामना आशिल्ली. यात्राकाळांत काशी आनी जगन्नाथपूरी हांगाच्या विद्वानांकडे ताणें भासाभास केल्ली आनी तेन्ना ताका वल्लभाचार्य म्हूण नामना मेळ्ळी.

उपरांत ताणें परत यात्रा सुरू केली आनी स्वताच्या दार्शनीक सिद्धांताचो प्रचार करूंक लागलो. ताणें पारवंडवाद, शंकराचार्याचो मायावाद हांचें खंडन केलें आनी स्वताच्या शुद्धाद्वैतवादाची प्रतिस्थापना केली. तेचपरीन ताणें वैष्णवभक्तीमार्गाकय चालना दिली. ह्या कामारवातीर ताणें पुष्टिमार्ग नांवाचो नवो भक्तिमार्ग प्रवर्तित केलो. हाकाच फुडें वल्लभसंप्रदाय म्हणूंक लागले. सतत वीस वर्सां परिभ्रमण करून ताणें जायते फावटी पुराय भारताची भोंवडी केली. ताच्या पुराय भारत भ्रमणांतल्या तीन भारतयात्रांक खूबूच म्हत्व आसा. त्यो भारतयात्रा अशो : ताची पयली भारत यात्रा वद्य २ शके १४१४ (इ.स. १४९२) ह्या दिसा सुरू केली आनी ५ वर्सां भोंवन शके १४१९ (इ.स. १४९७) निमाणें ती सोंपली. ह्या काळांत झाडरवंडांत भोंवता आसतना ताका ब्रजवाठारांत वचपाची इत्सा जाली. हो वाठार म्हळ्यार कृष्णाची क्रीडाभूमी. थंय भोंवता आसतना ताच्या दोळ्यांमुखार पुराय कृष्णलिला येवंक लागली. कृष्णाचें दर्शन, कृष्णकथांचें श्रवण, कृष्णलिलांचें गायन, कृष्णमूर्तीचें कीर्तन आनी कृष्णमूर्तीमुखार नर्तन हातूंत दीस रात तो गुल्ल जालो. गोविंदघाटाचेर ताणें श्रीमद्भागवताचें पारायण केलें आनी थंय दामोदर दास हरसानी हांगा एका शिष्याक मंत्रदीक्षा दिली. तशेंच नव्या भक्तीपंथाचीय स्थापना केली.

ताची दुसरी भारतयात्रा ज्येश्ठ शु. २ शके १४२० (इ.स. १४९८) ह्या दिसा सुरू जाली ती शके १४२४ त सोंपली. ह्या काळांत ताणें भक्तीपंथाचो आनी शुद्धाद्वैत मतांचो प्रचार केलो. गोवर्धन पर्वताचेर वचून ताणें श्रीनाथाचे मूर्तीची स्थापना केली. महाराष्ट्रांत पंढरपुरांत पावतकच ताका लग्न करपाची इत्सा जाली. यात्रा सोंपतकच

ताणें शके १४२४ आषाढ शुद्ध पंचमी दिसा महालक्ष्मी नांवाचे चलयेकडे लग्न केलें. त्यावेळार तिचें वय फकत आठ वर्सां आशिल्लें. संवसार करपाक ती खूबच ल्हान आशिल्ल्यान तो आपले तिसरे यात्रेखातीर रवाना जालो. ही ताची यात्रा शके १४२४ च्या पौष म्हयन्यांत सुरू जावन शके १४३१ त पुराय जाली. ह्या काळांत ताचो सर्वोच्च सन्मान जालो. शके १४२८ त वल्लभाचार्यान काशीक वचून पत्रावलंबन नांवाचो ग्रंथ निर्माण करून मायावादी पंडितांक आनी शैव - शाक्तपंथियांक हारयले. दक्षिणेंत वचून ताणें ताच्या विरोधी पंडितांकडे भासाभास करून तातूंत जैत मेळयलें. तेन्ना कृष्णदेवरायान ताचो कनकाभिशेक करून भोवमान केलो.

उपरांत तो अडॅल हांगा रावन प्रपंच आनी परमार्थ करूंक लागलो. पिरायेच्या बावनाच्या वर्सा तो प्रयाग हांगा गेलो आनी थंय आपल्या संप्रदायाप्रमाण ताणें संन्यासदीक्षा घेतली. थंयसावन काशीक वचून ताणें ४० दीस उपास केलो आनी निमाणें शके १४५२ चे आषाढ शुद्ध तृतीयेक मध्यानेर काशीच्या हनुमान घाटावयल्यान गंगेंत उडी मारली.

वल्लभाचार्य हो एक प्रकांड पंडित. ताणें ८४ ग्रंथ बरयल्ल्याचें सांगतात. पूण सदद्या ताच्या नांवार ३१ ग्रंथ उपलब्ध आसात. हे ग्रंथ अशे- (१) ब्रह्मसूत्र (२) सुबोधिनी (३) भागवत आनी तत्त्वदीप निबंध (४) पूर्वमीमांसाभाष्य (५) गायत्रीभाष्य (६) पत्रावलंबन (७) पुरुषोत्तमसहस्रनाम (८) दशमस्कंद अनुक्रमणिका (९) त्रिविध नामावली (१०) शिक्षाश्लोक (११ ते २६) षोडश ग्रंथ (यमुनाश्टक, बालबोध, सिध्दान्त मुक्तावली, पुष्टिप्रवाह मर्यादाभेद, सिध्दान्तरहस्य, नवरत्न, अंतःकरणप्रबोध, विवेक धैर्याश्रय, कृष्णाश्रय, चतुःश्लोकी, भक्तिवर्धिनी, जलभेद, पंचपद्य, संन्यासनिर्जय, निरोधलक्षण आनी सेवाफल). (२७) भगवत्पीठिका (२८) व्यायादेश (२९) सेवाफलविवरण (३०) प्रेमामृत आनी (३१) अष्टकां (मधुराष्टक, परिवृद्धाष्टक, नंदकुमाराष्टक, श्रीकृष्णाष्टक, गोपीजन - वल्लभाष्टक आदी अष्टकांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : वल्लभ संप्रदाय

वल्लुवन : दक्षिण भारतांतली एक जात. ह्या लोकांची वसणूक तमिळनाडूंत आसा. हांचे उत्पत्तीविशीं एक दंतकथा आसा ती अशी - ब्राह्मण ऋषी आनी परैयन बायल हांचेपसून वल्लुवनांची उत्पत्ती जाली. ह्या ऋषीपुत्रांक लोक उणाक मानूंक लागले. तेन्ना ते आपल्या बापायकडे गेले. बापायन तांकां आशिर्वाद दिवन म्हळें तुमी फुडें नामनेचे ज्योतिशी जातले आनी लोक तुमकां मान दितले.

हे जातींत अरुपथू कत्ठी (साठ घरांचो विभाग) आनी नर्पथू कत्ठी (चाळीस घरांचो विभाग) अशो दोन पोटजाती आसात.

अरुपथू हे नंदी गुरुक्कल हांचे वंशज आसून तेंच तांचें गोत्र आसा. सिदंबर सयिच्छा अय्यंगर हें नर्पथूचें गोत्र आसा.

वल्लुवनांत कांय घराबे शैव आसून कांय वैशणव आसात. तांच्यांत देजाची पद्दत आसा. सारवरपुड्यावेळार व्हंकलेचे मांडयेर देज, पान, अलंकार, फुलां आनी फळां दवरतात. लग्नादिसा दुदरवांब उबो करून ताचे भोंवतणीं जायतीं मडकीं पुरतात. उपरांत दुदरवांब्याक आनी मडक्यांक हळदुव्या दोऱ्यान गुठलायतात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल मडक्याची आनी घरांतल्या देवांची पुजा करतात. ताचे उपरांत पुरोयत कांय संस्कृत मंत्र म्हणून दुदरवांब्याक बांदिल्ल्यो हळदुव्यो दोरयो काडून न्हवरो - व्हंकलेच्या हाताक बांदतात. उपरांत घरांत व्हरून तांकां फुलांच्यो माळो घालतात. माळो घालून भायर येतकच सगळ्यो मडक्यो सव्यार दवरून, तातुंतल्या एकांत धान्याचीं रोपां आनी दुसऱ्या चार मडक्यांत उदक भरून दवरतात. तशेंच एका कपड्यांत धान्याचीं कांय रोपां बांदून तीं पोटली पयल्या मडक्यार दवरतात. दुसऱ्या दिसा तीं रोपां बरे स्थितींत आसल्यार व्हंकल फाव तशी आसा अशें मानतात.

ताचे उपरांत तेल लावन न्हातकच न्हवरो - व्हंकल पितरांक आनी देवांक निवेद्य दारवयतात. सांजवेळचीं तीं सव्यार बसून एकामेकांक णव वा बारा खेपे पान आनी साळी दितात आनी सत्तावीस खेपे तांदूळ दितात. उपरांत मळबाक ताळी दारवोवन ती कापरांन धुपायतात. उपरांत ही ताळी न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत घालता. दुसऱ्या दिसा न्हवऱ्या - व्हंकलेक गांवांतल्यान भोंवडावन हाडटात आनी तिसऱ्या दिसा हातांतलें दोरयेचें कांकण सोडयतकच लग्नविधी पुराय जाता.

तांच्यांत लिंगधारी शैवपंथी मनीस मरतकच एक नाल्ल फोडून कापूर लायतात आनी ताका उदक भरिल्ल्या णव घागरींनी न्हाणयतात आनी मड्याचे तकलेर लिंग बांदतात. उपरांत एका कपड्यांत एक रुपया, सात बेलाचीं पानां, णव तुळशीच्यो बडयो आनी णव फुलां बांदून तीं पोटली मड्याच्या उजव्या हाताक बांदतात. उपरांत एके गाडयेंत पितुळचीं आयदनां आनी मडें दवरून ती गाडी मसंडेंत व्हरतात. थंय एक फोंड मारून तातूंत गायच्या मुताचो आनी शेणाचो शिताडो घालतात आनी तातूंत मडें बशिल्ले स्थितींत पुरतात. मड्याच्या थडग्यार पुरोयतान तयार केल्ली एक मूर्त दवरतात. सतराव्या दिसा सुतकाचे निमाणें मड्याक शिवलोक मेळचो देखून एक विधी करतात.

वल्लुवन लोक परेयन आनी पल्लन हे जातीचें पुरोयतपण करतात. तांच्यांतल्यो जायत्यो बायलो आनी दादले ज्योतिश सांगपाचो आनी वैजकीचो वेवसाय करतात. ज्योतिश सांगपी मनीस खाड वाडयता, गळ्यांत रुद्राक्षांची माळ आनी माथ्याक पगडी घालता. ताचेकडेन सदांच पंचांग, ज्योतिशशास्त्राच्यो पोथयो आनी मंत्रांनी भरिल्लीं तावजां आसतात.

वल्लुवनाच्या जातीय तंट्याचो निवाडो कोल्करन आनी कनक्कन हे दोन पारंपारीक अधिकारी करतात.

हे लोक मलयनूर नांवाचो शिवाचो उत्सव मनयतात. त्यावेळार कांय मनीस विचीत्र भेस करून शिवाचें रूप घेतात. काळावांगडा वल्लुवन समाजांतय जायते बदल घडत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वल्लुवर : (इ.स.चें दुसरें शतमान).

एक तमिळ संत आनी 'कुरळ' ह्या नीतिशास्त्राविशींच्या ग्रंथाचो कर्तो. हाच्या काळाविशीं विद्वानांत मतभेद आसात. ताचेविशीं निश्चीत म्हायती दिवपी इतिहासीक चरित्र मेळना, दंतकथांवयल्यान ताचेविशीं जी म्हायती मेळटा ती अशी - ताच्या बापायचें नांव भगवान आनी आवयचें नांव आदी. भावडांतलो वल्लुवर हो निमाणो. ल्हानपणापसूनच बुद्धिमान, शांत वृत्ती आनी कर्तव्यदक्षता ह्या गुणांक लागून ताची नामना आशिल्ली. तो आनी ताची बायल वासुकी हीं दोगांय तमिळनाडूंतल्या मैलापूर गांवांत रावतालीं.

एक दीस तो बाजारांत आपलीं लुगटां विकपाक बशिल्ले कडेन एका सावकारालो वाळेस पूत ताच्या मुखार येवन उबो रावलो. ताणें एक लुगट काडून ताका ताचें मोल विचारलें. वल्लुवरान ताका थंडपणान दोन रुपया म्हणून सांगलें. सावकारांतल्या चल्यान त्या लुगटाचीं मदींच दोन अर्दां करून एका अर्दाचे पयशे विचारले. वल्लुवरान ताका एक रुपया सांगलो. ताणें त्या अर्दाचे आनीक दोन कुडके केले आनी तातुंतल्या एका कुडक्याचें मोल विचारलें. वल्लुवरान रागार जायनासतना ताका अर्द रुपया म्हणून सांगलें. अशें करून करून सावकाराच्या चल्यान, त्या कपड्याच्यो तिस्त्यो केल्यो. ताका दिशिल्लें वल्लुवराक ताचे हे करणेचो राग येतलो आनीक तो तापतलो. पूण वल्लुवर थंडच आशिल्लो. सावकाराच्या चल्यान दोन रुपया काडले आनी वल्लुवराक दिले आनी सांगलें 'ह्यो तिस्त्यो आतां म्हाका उपेगी नात. पूण हावें चूक केल्या ताचें शासन म्हूण हे दोन रुपया तुका घे'.

वल्लुवर हांसलो आनी ताणें मवाळ शब्दांत ताका सांगलें - 'खरें तुजें. ह्यो तिस्त्यो तुकाच कित्याक, आतां कोणाकच उपेगी ना. पूण तुवें दोन रुपया दिल्ल्यान आनी हांवें ते घेतिल्ल्यान हें नुकसान भरून येवचेना. केल्ली वस्तू वापरल्यार कारणी लागल्यार तिचें मोल मेजिल्ल्याचें दिलें - घेतिल्ल्याचें सूरव. शेंकड्यांनी शेतकार रातदीस वावुरले, तांच्या श्रमांतल्यान कापूस पिकलो. तो कापूस वेंचपांत, निवडपांत तांचे पेळे करपांत जायत्या जाणांनी आपली शक्त वगडायली. त्या पेळ्यांपसून हावें आनी म्हज्या वांगड्यांनी सोबीत लुगट विणलें. ह्या सगळ्यांचे कश्ट दोन रुपयांनी भरून येना'.

वल्लुवराचें तें मवाळ उलोवणें आयकून सावकाराच्या चल्याचें काळीज हाललें. ताच्या दोळ्यांतल्यान दुकां गळूंक लागलीं. ताणें

वल्लुवराची क्षमा मागली, तेन्ना वल्लुवरान ताका सांगलें, कपडो पिजल्यार दुसरो करूंक मेळटा. पूण आयुश्य एकदां फुकट गेल्यार तें परत मेळना. आतां तूं असलीं पिशेपणां केन्नाच करूं नाका.

दुसरे दिसा सावकार आपल्या पुताक घेवन वल्लुवरागेर आयलो आनी ताणें आपल्या वाळेस पुताक सन्मार्गाक लायिल्लेखातीर ताचे उपकार मानले. तशेंच ताका सदांच असो उपदेश करूंक लायलो.

दुसऱ्या दिसाच्यान सावकाराल्या पुताक तो वेगवेगळ्यो देखी दिवन तरेतरेच्यो गजाली सांगूक लागलो. ल्हव ल्हव करून ताच्या ह्या नीतिवचनांचो संग्रह तयार जालो आनी ह्या नीतिवचनाक 'कुरळ' नांवाच्या ग्रंथ रुपान वळखूंक लागले.

- कों. वि. सं. मं.

वसंतपंचम : माघ म्हयन्यांतले शुध्द पंचमीक वसंतपंचम ह्या नांवान वळखतात. हे तिथी सावन वसंतोत्सवाक सुरवात जाता. सादारणपणान चैत्र - वैशाख हो जरी वसंतऋतुचो काळ आसलो तरी मकरसंक्रमणा सावन उत्तरायण सुरू जाल्लें आशिल्ल्यान माघ म्हयन्यांतल्यान वसंतऋतुचीं लक्षणां दिसूंक लागतात. ताका लागून ही तिथी वसंतारंभाची तिथी मानतात. पुर्विल्ल्या काळांत त्या दिसा सुवसंतक नांवाचो उत्सव जातालो. उत्तर भारतांत हो दीस वेगवेगळे तरेन मनोवप जाता.

कामदेव मदनाचो जल्म ह्याच दिसा जालो अशें म्हण्टात. देखून ह्या दिसा मदन - रतीची पुजा करपाची चाल आशिल्ली. पुराणांत वसंत आनी मदन हांचो लागशिल्लो संबंद वर्णिल्लो आसा. घोव - बायलेची जीण सुरवाची जावंची देखून लोक रती - मदनाची पुजा आनी प्रार्थना करताले. वसंत पंचमीक नवान्नेश्टी करपाची प्रथाय कांय कडेन आसा. पिकांचीं कणसां हाडून तीं घरांतले देवतेक ओंपतात. उपरांत नवान्न भक्षण करतात.

हेच तिथीक सरस्वतीदेवी उत्पन्न जाल्ली देखून तिचीय पुजा करतात. तेचपरी भुरग्यांच्या शिक्षणाकय ह्याच दिसा सुरवात करतात. हो लक्ष्मीचोय दीस मानतात आनी हे तिथीक श्री पंचमी म्हण्टात.

वसंतपंचमीक तशें धर्मीक व्रत विधान चडशें नासता. सैमाचें नवें रूप आनी नवी निर्मणी हाका लागून जाल्लो आनंद उक्तावपाक मजा करप होच हे परबेचो उद्देश आसता.

- कों. वि. सं. मं.

वसंत ऋतू : वर्साच्या ऋतुचक्रांतलो पयलो ऋतू. चैत्र - वैशाख ह्या दोन म्हयन्यांच्या काळाक ह्या नांवान पुर्विल्ल्या काळापसून वळखतात. ह्या ऋतूंत झाडांक फुलां फळां येतात, वखदी वनस्पत उत्पन्न जाता. अशें शतपथ ब्राह्मणांत वर्णन आसा. ह्या ग्रंथांत वसंत ऋतूक संवत्सराचें

दार मानलां जाल्यार तैत्तिरीय ब्राह्मणांत ताका तोंड मानिल्लें आसा. देवतेक पंचामृताचें न्हाण घालतना मधुस्नानाच्या वेळार ऋग्वेदांत जे मंत्र म्हण्टात, तातूंत वसंत ऋतुचें वर्णन आसा तें अशें -

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्तोषधीः ।

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

अर्थ : आमी नियतमार्गी उपासकांखातीर सुरवकारक वायू आनी मधुर रस भरून न्हंयो व्हांवनी; तशेंच वखदी वनस्पत सुमधुर जावनी; आमकां उपासकांखातीर रात आनी सकाळ, धर्तरी आनी अंतरिक्ष, तशेंच आमचो सगळ्यांचो बापूय ह्यो सुरवमय जावनी. (वसंत ऋतू येतकच सगळें वातावरण आनंददायी जाता असो ह्या मंत्राचो अर्थ जाता).

शतपथ ब्राह्मणाच्या काळांत सूर्य कृत्तिका नक्षत्रांत आयलो म्हणजे वसंतऋतूक सुरवात जाताली. सूर्य कृत्तिका नक्षत्रांत आसलो म्हणजे फांतोडेचेर उदेंत क्षितीजाचेर उदेवपी नखेत्र अश्विनी आसतालें. ताचेवयल्यान अश्विनीचो उदेंत हो वसंतागमनाचें चिन्न समजताले.

गीतेंत श्रीकृष्णान ऋतूनां कुसुमाकर : ऋतूंत हांव वसंत आसा अशें म्हणून ह्या ऋतुचो गौरव केला. संस्कृत साहित्यांत वसंतऋतूक खाशेलें म्हत्व दिल्लें दिश्टी पडटा. कालिदासान तर आपल्या काव्यांत वसंताच्या उन्मादक सोबितकायेचें खाशेलें प्रभावी शैलींत वर्णन केल्लें आसा. माघ, भारवी, श्रीहर्ष ह्या सारक्या कवींच्या महाकाव्यांत वसंतश्रीचें सोबीत वर्णन वर्णिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वसंतोत्सव : माघ म्हयन्यांतल्या वसंतपंचमीसावन फाल्गुन पुनवेमेरेन हो उत्सव करतात. शिंयाळो सोंपून जाल्ल्या प्रसन्न उबदार अशा वातावरणाकलागून लोकांक खोशी आनी उमेद जाता. पुर्विल्ल्या काळांत वसंत ऋतुच्या येवकाराखातीर सुवसंतक, वसंतोत्सव, मदनोत्सव, अशोकोत्सव, हे उत्सव करताले. पूण आतां उत्तर भारतांत चडकरून राजस्थानांत आनी ब्रजमंडळांत वसंत पंचमीसावन वसंतोत्सव मनयतात. त्या उपरांतचो होलिकोत्सव चडकरून सगळ्याक जाता.

संस्कृत साहित्यांत वसंतोत्सवाचीं वर्णनां मेळटात. वसंतोत्सवांत वनविहार, जलक्रीडा, नाच, संगीत, नाटक हे वेगवेगळे मनोरंजनाचे कार्यक्रम आयोजीत करताले. पयलींचे राजा आपल्या कुटुंबासयत अशा उत्सवांत भाग घेताले. सामान्य नागरीक नाच, गायनांत सहभागी जाताले. सगळेजाण हळदुव्या रंगाचीं वस्त्रां वापरताले आनी हळदुवो रंग एकामेकांच्या आंगार उधळटाले. बायलां झोंपाळ्यार बसून धोलत वसंताविशींचीं पदां गायतालीं.

अशा ह्या खोशयेच्या उत्सवांत, शृंगाराक भार येवन सगळ्या

वातावरणांत दादल्या - बायलांच्या प्रण्याक आनी खेळाक कसलेंच बंधन उरनाशिल्लें.

राजस्थानांत राजपुतांमदीं हो उत्सव चड करून उमेदीन मनयतात. गरीब गिरेस्त सरदार, सैनिक हे सगळेजाण भेदभाव विसरून ह्या उत्सवांत भाग घेतात. वेगवेगळ्या तरेचीं वस्त्रां न्हेसून दादले बायलो खोशयेंत, मजेंत गुंग जातात. वेगवेगळ्या थरांतले लोक धोल आनी खंजिन्यो वाजयतात आनी कामदेवाचीं पदां म्हणत राजमार्गावयल्यान वतात. तीं पदां गांवगिरीं आसलीं तरी, तातूंत सोबीत सैमाचीं वर्णनां आसतात आनी काळजाक भिडपी भावय सांपडटात. भिल्ल, मीना, मेर हे रानवटी लोकय ह्या खोशयेच्या उत्सवांत मेकळेपणान एकठांय जातात. मोगरीं, चमेली ह्या फुलांच्यो माळो गळ्यांत घालून, तुरे पगडेंत खोंचून नाचांत, गावपांत भाग घेतात.

माघ शुध्द सप्तमीक रथसप्तमी म्हण्टात. राजस्थानांत तिका भानुसप्तमी म्हण्टात. त्या दिसा सूर्याची पुजा करून, ताच्या रथाची मिरवणूक काडटात. हो वसंतोत्सवाचोच एक प्रकार आसा. पयलीं ह्या उत्सवांत आहेरिया म्हळ्यार दुकराची शिकार करपाची चाल आशिल्ली. राजपूत विरांक आपलें शौर्य आनी धाडस दाखोवपाची संद ते शिकारेक लागून मेळटाली. गौरीक म्हळ्यार शिवानीक प्रसन्न करपाखातीर दुकराची शिकार करून, ताचें मांस पयलीं देवीक अर्पण करप आनी मागीर सगळ्यांनी तो प्रसाद वांटून घेवप, अशी पद्दत आसली.

फाल्गुन म्हयन्यांतल्या वसंतोत्सवाक फाग म्हण्टात. त्या दिसांनी पदां म्हणप आनी रंग उधळप जाता. फाल्गुन शुध्द अष्टम हो दीस ते नदरेन चड म्हत्वाचो आसता. पुनवे दिसा सगळेकडेन नाचरंगाचो कळस जाता. त्या उत्सवांत जीं पदां गायतात तांकांय फाग म्हण्टात. तातूंत खोशी, शृंगार, विलास, हांचें मुक्त दर्शन जाता. तातूंत राधाकृष्ण, शिवगौरी, रामसीता, हांच्या रंगलीलांचें रसभरीत वर्णनूय आसता. होळयेच्या परबेंतलो स्वैरपणा आनी रंगेलपणा त्या पदांत सहजतायेन व्यक्त केल्लो आसता.

फाल्गुन पुनवेक वसंतोत्सव सोंपता आनी होलिकोत्सव सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

वसाहतवाद : राजसत्ता वा धर्मसत्ता वा अर्थीकसत्ता वा तिनूय सत्ता आपल्या राज्याभायल्या वाठाराचेर गाजोवपाच्या उद्देशान त्या वाठाराक जबरदस्तीन आपल्या शेकातळा हाडप हाका वसाहतवाद म्हण्टात.

वसाहतवाद हें मनीसकुळयेचें खूब आदीम काळांतलें लक्षण दिसता. बळग्याच्या नाड्यार हेरांक अंकीत करून दवरपाची प्रवृत्ती

हो मनशाचो मानसशास्त्रीय गूण. हाका लागून जेन्ना जेन्ना संद मेळ्ळ्या तेन्ना तेन्ना मनीस कुळयेच्या इतिहासांत बळिश्ट मनशान दुबळ्या मनशाचेर आपलो शेक गाजयला. जेन्ना एका राश्ट्राकडल्यान वा त्या राश्ट्राच्या समाजाकडल्यान सामुदायीकपणान असो शेक दुसऱ्या राश्ट्राच्या समाजाचेर गाजोवप जाता तेन्ना ताका वसाहतवादाचें स्वरूप येता. एका देशांत दुसऱ्या देशान वचून केल्ली वसती म्हणजे वसाहत आनी हे वसाहतीचे प्रक्रियेक प्रशासनाक आनी परिणामाक वसाहतवाद ही संकल्पना लागू जाता.

आदल्या काळांत इ.स. पयलींच्या धाव्या शतमानांत ग्रीक लोकांनी आशिया मायनर आनी भूमध्य दर्यालागशिल्ल्या प्रदेशांनी कांय वसाहती स्थापीत केल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. वेपाराच्या निमतान आनी राजकीय हेतान ह्यो वसाहती स्थापीत केल्ल्यो. हे वसणुकेंतल्या लोकांनी ग्रीक संस्कृती आपणायली उपरांत ती संस्कृती भोंवतणच्या हेर राश्ट्रांनी पातळ्ळी. ग्रीका उपरांत इटलीन वसाहती स्थापन केल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. रोम साम्राज्याचो विस्तार जावंचे पयलींसावन इटलीचें धोरण विस्तारवादी आशिल्ल्याचें दिसून येता. मध्ययुगांत वसाहतवाद धर्मजुजांनी सुरू जालो. व्हेनीस आनी जिनीव्हा देशांतल्या वेपारी लोकांनी वेगवेगळ्या प्रदेशांनी साबार वसाहती स्थापन केल्ल्यो. त्या वसाहतींच्या आदारानच तांणी आपलो वेपार वाडयल्लो. सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक युरोपाकसावन भारतांत येवपी उदकामार्गाचो सोद लागल्या उपरांत पुर्तुगेजांनी आफ्रिकारवंडांत आनी साप्प उदेंतेकडल्या देशांनी म्हळ्यार स्पेनांत अमेरिका खंडांतल्या देशांनी आपआपल्यो वसाहती उबारल्यो. त्या वसाहतींचेर थळाव्या शासनाचें नियंत्रण आसतालें. आपआपल्या वसाहतींनी तांणी रोमन कॅथलीक धर्माचोय प्रसार केलो. सोळाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आनी सतराव्या शेंकड्याचे सुरवेक ब्रिटीश, फ्रेंच आनी डच कंपन्यांनी वेपाराच्या निमतान परदेशांत वसाहती स्थापन केल्यो. त्या वेपारी कंपन्याक सुरवेक थळाव्या शासनान प्रोत्साहन दिलें. पूण उपरांत ह्यो कंपनी स्वतंत्रपणान आपले निर्णय घेवपाक लागतकच शासनान तांचेर साबार बंधनां घालीं.

आधुनिक वसाहतवादाक सोळाव्या शेंकड्यासावन सुरवात जाली. १४८८ त दक्षिण आफ्रिकेक रेवाडो घालून हिंदुस्थानांत आनी हेर उदेंती देशांकडेन येवपाचो उदकामार्ग युरोपी लोकांक सांपडलो. १४९२ त कोलंबसान अमेरिकेचो सोद लायल्या उपरांत नव्या वसाहवादाक सुरवात जाली. युरोपीय राश्ट्रांमदीं नवे नवे प्रदेश मेळोवपाखातीर सर्त लागली. ह्याच तेंपार उद्देगीक क्रांती घडून आयली. हाचो पुराय फायदो वसाहतवाल्या राश्ट्रांनी घेतलो. व्हडा प्रमाणांत तयार जावपी म्हालाक वसाहतींत बाजारपेठ मेळपाक लागली. तशेंच उत्पादनाक लागपी कच्चे म्हालय त्या वसाहतींनी मेळपाक लागलो. अशे तरेन युरोपी राश्ट्रांनी आपले विचार आनी संस्कृती हांच्या प्रचारावांगडाच अर्थीक फायदेय घेतले. आशिया खंडांतलें

जपान हें एकच राष्ट्र वसाहतवादी आशिल्लें. ताणेंय एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या निमाणें आनी विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक वसाहती स्थापन केल्ल्यो.

पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत स्वयंनिर्णय लोकशाय, स्वातंत्र्य आनी राश्ट्रवादाच्या प्रचाराक लागून तशेंच म्हाझुजांच्या परिणामांक लागून साम्राज्यवादी राश्ट्रां दुबळीं पडिल्ल्यान वसाहतवादाक देंवती कळा लागली. ह्याच सुमाराक वसाहतींनी राश्ट्रीय भावना निर्माण जावन स्वातंत्र्याचे मागणेची चळवळ निर्माण जाली. हाचो परिणाम म्हणून वसाहतवादी राश्ट्रांनी काळाची गरज वळखून वसाहतींक स्वातंत्र्य दिवपाचें थारायलें. कांयकडेन शांततामय पद्दतीन तर कांयकडेन संघर्श जावन सगळ्योच वसाहती स्वतंत्र जाल्यो.

स्वतंत्र जाल्लीं वसाहती राश्ट्रां साम्राज्यवादाच्या काळांत अर्थीक नदरेन दुबळीं उरिल्ल्यान आपलो विकास घडोवन हाडपाक ताका आदल्या साम्राज्यवादी गिरेस्त राश्ट्रांचो आदार घेवंचो पडटा. अशे परिस्थितींत ह्या दुबळ्या राश्ट्रांक विनाअट आनी विनाराश्ट्रीय मतलब दवरून मदत करपाची बुध्द प्रगत राश्ट्रांक जाली ना. हाका लागून वसाहती लौकीक अर्थान स्वतंत्र जाल्यो आसल्यो तरी अजुनय तांच्या कारभाराचेर अप्रत्यक्षपणान सधन राश्ट्रांचो प्रभाव आशिल्लो दिश्टी पडटा. ह्या प्रभावाक नववसाहतवाद म्हण्टात.

वसाहतीचे परिणाम : वसाहतीचे बरे तशेंच वायट परिणाम जाल्यात. वसाहतींतल्या साधन संपत्तीची लूट करून सत्ताधारी राश्ट्रां सशक्त जालीं. सत्ताधार्यांनी वसाहतींतले थळावे संस्कृतीचें रचणीकरण केलें. ह्या दोनूय गजालींचो स्वतंत्र जाल्ल्या वसाहती राश्ट्रांच्या भौतिक तशेंच समाजीक, मानसिक आंगाचेर वायट परिणाम जालो. हीं स्वतंत्र जाल्लीं राश्ट्रां आजय फाटीं उरपाचें कारण तेन्नाच्या सत्ताधार्यांच्या अमर्याद शोशणांत मेळटा.

वसाहतवादी प्रगत राश्ट्रांचो संपर्क आयिल्ल्यान वसाहत राश्ट्रांक प्रशासन पद्दत, तंत्रज्ञान, शिक्षण, उद्देग हे संबंदींचो आधुनिक असो बोध जावन ह्या मळांचेर ह्या राश्ट्रांकडल्यान योगदान घडूंक पावलें ही जमेची बाजू धरून लेगीत वसाहतवादाचो एकंदर परिणाम पळयल्यार लाभापरस नुकसानच चड जाल्लें दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

वसिष्ठ : (१) एक वैदिक ऋषि. वरुणाचो पूत वसिष्ठ. हें उतर वसू ह्या श्रेश्ठत्व दारवोवपी धातूपसून घडलां. वसिष्ठाच्या आनी दिव्य गुणांक उल्लेखून ताका वसिष्ठ हें नांव मेळ्ळां. हो ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळाचो द्रष्टो आसा. मंडळांतलीं १०४ सूक्तां फकत हाणें एकट्यानूच रचल्यांत. भारतीय समाजाच्या इतिहास आनी भुगोलासंबंदीत गजालींचो ह्या सूक्तांवरवीं बरो बोध जाता.

वसिष्ठ हो धवे कपडे घालतालो. ताच्या माथ्यार उजवे वटेन

शेंडो आशिल्लो. तो मंत्रविद्या आनी यज्ञकर्म ह्या दोनूय कामांत पाटांगडो आशिल्लो. ताचे लागीं हजारांनी गायो आशिल्ल्यो. ताचे तपश्चर्येन आनी कर्मकौशल्याचेर प्रभावीत जावन इंद्रान ताका प्रत्यक्ष दर्शन दिल्लें. हो राजपुरयत आसतना हाणेंच यज्ञकर्म करपाची चाल सुरू केली. पयलीं वसिष्ठ कुळाकूच तो अधिकार आशिल्लो, फुडाराक तो सगळ्या राजपुरयतांक मेळ्ळो. वसिष्ठ आनी ताच्या पुताक 'वृत्सू' अशी दुसरी संज्ञा आशिल्ली.

पुराणिक युगांत वसिष्ठाक उर्वशीचो पूत मानला. पुराणवाङ्मयांत वसिष्ठ आनी अगस्त्य ह्या दोगांकय भाव मानल्यात. वसिष्ठाचे जिणेची कृतार्थताय म्हळ्यार ताणें दाशराज जुजांत सुदासाक हर यत्नांनी जैत मेळोवन दिल्लें. शिंपडिल्ल्या आर्य लोकांक सुसंघटीत करपाचें श्रेय वसिष्ठाकच दिवप जाता.

वसिष्ठ आनी विश्वामित्र ऋषींच्या खासगी दुस्मानकायेचो संदर्भ ऋग्वेदांत मेळटा, अशें कांय विद्वानांचें मत आसा. ऋग्वेदाच्या तिसऱ्या मंडळांतल्या ५३ व्या सूक्तांत निमाण्यो चार ऋचा वसिष्ठ देशाच्यो आसात. विश्वामित्रय सुदासाचो पुरयत आशिल्ल्याचो उल्लेख निरुक्तांत आसा. फुडें कांय कारणांक लागून तो अधिकार वसिष्ठाक मेळ्ळो आसुंये आनी हेंच घडये ताचे दुस्मानकायेचें कारण जालें आसुंये. वसिष्ठ आनी विश्वामित्र हांचें ध्येय दृश्टींत फरक आशिल्लो आसुंये. वसिष्ठाचो पूत शक्ती हाणें भासाभाशेंत विश्वामित्राचेर हार घाल्ली, ह्याय कारणाक लागून तांचे मदीं वितुष्ट आयिल्लें आसूं येता. यज्ञांतलो ब्रह्म हो वसिष्ठ गोत्रीच आसचो, अशें तैत्तिरिय संहितेंत म्हळां आनी विश्वामित्राक तर ब्रह्मर्षिपद हातासपाचें आशिल्लें, हाकाच लागून ही दुस्मानकाय जाली जांव येता. ह्या दोगांयमदली ही दुस्मानकाय चड तेंप तिगलीना, अशेंय दिसून येता. ते दोगूय व्हड ऋषी आशिल्ले आनी यज्ञसंस्थेची उदरगत करपाच्या कामांत तांणी मोलादीक वावर केला.

इंद्र, वरुण, उषा, अग्नी, विश्वदेव मुखेल करून हांकांच उद्देशून वसिष्ठांचीं सूक्तां आसात. काव्याचे नदरेन हीं सूक्तां खाशेलो उल्लेख करपासारकीं आसात. तातुंतल्यो उपमा आनी भास सोबीत आसा तांच्या इंद्रसूक्तांत आनी वरुणसूक्तांत भक्तिमार्गाचीं बियां किल्लिल्लीं दिसून येतात. वसिष्ठ वरुणपंथी आशिल्लो. वरुणापरस इंद्राचें वर्चस्व वाडटा हें वसिष्ठाक पटलेंना, देखून ताणें दोगांयचोय समेट घडोवन हाडपाचो यत्न केलो, हें सूक्तांतल्यान दिसून येता. इंद्र हो जरी सत्ताधीश आसलो तरीय राज्याची सत्ता वरुणच चलयता अशेंय ताणें मत मांडलां.

पुराणांत वसिष्ठाकडेन कामधेनू आशिल्ली असो उल्लेख आसा, पूण ऋग्वेदांत असो खंयच उल्लेख दिसना. पूण अथर्ववेदांत जी ब्रह्मगवी नांवाचीं सूत्रां आसात. ताचेवयल्यान वसिष्ठाची कामधेनू म्हळ्यार तांचें मंत्रसामर्थ्याचें प्रतिक असोय तर्क करपाक वाव आसा.

इंद्राचे कृपेन वसिष्ठ सगळ्या लोकांचो पुरयत जालो (गोपथ ब्रा. १.२.१३). विपाशा न्हंयेंत वसिष्ठशिळा आनी कृष्णशिळा अशो ज्यो दोन सुवाती आसात, थंय ताणें तप केलें (गोपथ ब्रा. १.२.८). तशेंच 'एकोन पंचाशद्रात्र' नांवाचो याग ताच्या नांवाचेर आसा. (तैति. सं. ७.४.७), स्तोमभाग नांवाच्या मंत्राचो तो प्रवर्तक जावन आसा. (तैति.स. ३.५.२).

२) हो ब्रह्मदेवाच्या प्राणवायूपसून जल्मलो. तो ब्रह्म्याच्या १० मानसपूतांमदलो एक (भाग. पु. ३.१२. २३). हाका वसिष्ठ नांवाच्या ब्राह्मण कुळाचो मूळ पुरूस मानतात. अयोध्येच्या इक्ष्वाकू वंशांतलें राजाचें पुरयतपण बरेच शेंकडे ह्या वसिष्ठ कुळाकडेन आशिल्लें. ताका उर्जा आनी अरुंधती अशो दोन बायलो आशिल्ल्यो. तशेंच शतरूपा नांवाचीय एक बायल आशिल्ली. उर्जा ही दक्ष प्रजापतीची धुव तर अरुंधती ही कर्दम प्रजापतीची आठवी धूव आशिल्ली. तशेंच शतरूपा ही अयोनिसंभव आसून, ती वसिष्ठासावनच निर्माण जाल्ली आनी फुडाराक तीच ताची घरकान्न जाली. उर्जेक पुंडलिका नांवाची धूव आनी दक्ष, गर्त, उर्ध्वबाहे, आदी सप्तर्षिसजक सात पूत जाले. हाचेभायर तिका आनीक सात पूत जाले. सुक्रातादी पितरूय हिचे पूत मानल्यात. अरुंधतीक शक्ती नांवाचो चलो जालो. ताचेपसून जी वंशावळ सुरू जाली ती अशी - पराशर, कृष्णद्वैपायन - शुक - भुरिश्रवा, प्रभू, शंभू, कृष्ण, गौर आनी किर्तीमती धूव, शतरूपेक वीर नांवाचो चलो जालो. ताणें कर्दमप्रजापतिच्या काम्या नांवाचे चलयेकडेन लग्न केलें. तिचेपासून ताका प्रियव्रत आनी उत्तानपाद नांवाचे दोन पूत जाले. उत्तानपादाक अग्नी ऋषीन पोसको घेतलो.

वसिष्ठ कुळांतले कांय फाकिवंत पुरीस आनी ताचो वावर असो- वसिष्ठ अथर्वनिधी हो अयोध्येच्या हरिश्चंद्र राजाचे आठवे पिळगेंत जावन गेलो. वसिष्ठ आपव हाका मत्स्यपुराणांत ब्रह्मवादी, वायुपुराणांत वारुणी (वरुणपूत) अशें म्हळां. वसिष्ठ चैकितानेय एक आचार्य. वसिष्ठ देवरान हो त्रयारुण, सत्यव्रत, त्रिशंकू आनी हरिश्चंद्र ह्या राजांचो पुरयत आशिल्लो. हरिश्चंद्राच्या यज्ञांत तो ब्रह्मा आशिल्लो. वसिष्ठऋषी अयोध्येच्या द्वितीय राजाचो पुरयत, वसिष्ठ ब्रम्हर्षी अयोध्येच्या दशरथ राजाचो पुरयत आनी मुखेल मंत्री. वसिष्ठ श्रेष्ठमान हो अयोध्येच्या मित्रसह कत्माष सौदास राजाचो समकालीन आशिल्लो. वसिष्ठ सुवर्यस हो हस्तिनापूरच्या सवरण राजाचो पुरयत आशिल्लो. वसिष्ठ हिरण्यनाभ कौशल्य एक आचार्य, हो जैमिनीचो शिश्य आशिल्लो.

एक प्रवरात्मक आनी त्रिप्रवरात्मक अशीं वसिष्ठ कुळांत दोन तरांचीं गोत्रां आसात. अलब्ध, आपस्थूप, उपावृद्धी, औपगव ही एक प्रवर गोत्रां तर त्रिप्रवर गोत्रांत इंद्र प्रमदी, भगी वस्तू आनी वसिष्ठ अशे तीन प्रवर आसात. उद्गाह, उपलद, औपमन्यव, काण्व, कालशिव आदी गोत्रां त्रिप्रवरात्मक आसात.

वसिष्ठगोत्रीय लोकांमदी जातुकर्ण नांवाचे पैतृक नांव घेतिल्ले

लोक मुखेलपणान आशिल्ले. अशेंच एका जातुकर्णान व्यास महर्षिक वेद आनी पुराणां शिकयल्लीं.

महाभारतांत आनी पद्म पुराणांत आनीकय कांय वसिष्ठ नांवाच्या व्यक्तींचे उल्लेख मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

वसू : देवतांचो एक चोमो. हांची संख्या आठ आशिल्ल्यान तांकां अष्टवसू अशेंय म्हण्टात. तैत्तिरीय संहितेंत तांची संख्या ३३३ दिल्ली आसा. ऋग्वेदांत वसू हे धर्तरेचेर वसणूक करपी देव मानिल्ले आसात. पुराणीक साहित्यांत तांकां धर्म आनी वसू हांचे पूत म्हळ्यात. हांकां वासुदेवाचे अंश अशेंय म्हण्टात. वैवस्वत मन्वंतरांतल्या सात देवांच्या चोम्यांत वसूंची गणना केल्ली आसा. अग्नी हो वसूंचो नायक. देव आनी असूर हांच्या झुजांत तांणीं कालेय दैत्या वांगडा झूज केल्लें. वसिष्ठ ऋषीन तांकां बायल - दादलो समागमांतल्यान जल्म घेवपाचो शाप दिल्लो. वेगवेगळ्या पुराणांत तांचीं वेगवेगळीं नांवां दिल्लीं आसात. भागवतपुराणांत तांचीं, तांच्या बायलांचीं आनी तांच्या पुतांचीं जीं नांवां दिल्लीं आसात तीं अशीं -

वसू	बायल	पूत
१) द्रोण	अभिमती	हर्ष, शोक, भय
२) प्राण	ऊर्जस्वती	सह, आयु, पुरोजव
३) ध्रुव	धरणी	पुरस्थ देवता
४) अर्क	वासना	तर्ष
५) अग्नी	वसोर्धारा	द्रविणक, विशाख
	कृत्तिका	स्कंद
६) दोष	शर्वरी	शिशुमार
७) वसू	आंगिरसी	विश्वकर्मा
८) विभावसू	उषा	व्युष्ट, रोचिष, आतप, पंचयाम

ऐश्वर्यप्राप्तीखातीर वसूंची पुजा करची अशें सांगिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वस्त, बाबल रामा : (जल्म : २५ मे १९१७ कुडचडें - केपें).

सुटकेझुजारी. सुटकेझुजाच्या काळांत ताणें कोळंबा, रिवणां तशेंच पिल्लां आदी वाठारांत तिरंगी बावटे लावपांत वांटो घेतिल्लो. गोंयच्या तरणाट्यांक सुटके झुजाचें म्हत्व पटोवन दिवपाक ताणें मोलादीक हातभार लायलो. १६ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा पुलिसांनी ताका अटक केलो आनी इकरा म्हयने रवर बंदखणीची ख्यास्त दिली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वस्त्रकला आनी वस्त्रां : मनीस कुळयेच्या इतिहासांतली एक आदीम तशीच म्हत्वाची कला. सैमान दिल्ले उक्ते कुडीचेर कसलें ना कसलें आवरण घालून ती धांपप आनी कुडीची सोबीतकाय प्रदर्शित करपाखातीर त्या आवरणाचेर कलाकसुरी करप ही मनीस कुळयेची सामकी आरंभाची पद्दत दिसता. पुर्विल्ल्या काळांत मनीस झाडांच्यो साली, जनावरांची कातडी हांचो 'वस्त्र' म्हणून वापर करतालो, अशे उल्लेख जायत्या ग्रंथांनी सांपडटात. कालांतरान मानवी संस्कृती, राजकारण, धर्म हांच्या स्थित्यंतराकलागून कपड्यांच्या उद्देगाचेर आनी प्रसाराचेर परिणाम जाल्लो दिसता. आधुनिक काळांत सुती, रेशमी, टेरीकोट, टेरीलीन आदी वेगवेगळ्या तरेच्या कपड्यांनी वस्त्रप्रावर्णांत जायते बदल घडून आयिल्ले आसात. प्रगत तंत्रज्ञानाक लागून कापड निर्मितींत दिसानदीस बदल जायत आसून तातूंत वेगळेपण आनी आधुनिकीरण दिसून येता.

विणिल्लो कपडो म्हणजे वस्त्र अशें परंपरागत अर्थान म्हण्टात. टसर ह्या लॅटीन उतराचो 'विणप' असो अर्थ जाता. सूत विणून ताचेपसून मागाचेर कपडो तयार करतात. वेगवेगळे तरेच्या कपड्यांचो वस्त्रांत आस्पाव करतात. तंतू आनी सूत हांचो वापर कपडे तयार करपाखातीर करतात. ते प्रक्रियेक 'कापड उद्देग' अशी संज्ञा दितात.

कापडगिरणींतल्यान निर्माण करपांत येवपी वेगवेगळ्या ओडलायण्या कपड्यांत मोव सुती कपडो, लोकरीचो कपडो, नायलॉन, टेरीलीन, टेरीकोट हांचो आस्पाव जाता. वेगवेगळ्या वस्तूंचे निर्मितीखातीर कपड्याचो उपेग जाता. हातूंत वेगवेगळ्या रवेळांत वापरपांत येवपी जाळयो, होड्यांचीं शिडां, ग्रंथवेशटनां, पताका, रोधक पट्ट्यो, टपालवाहतुकीच्यो पिशव्यो, पॅराशूट, टंकलेखन यंत्रांच्यो फिती, सत्र्यो हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. तशेंच स्वयंचलित यंत्रांचे कारखानदार गालिचे, र्वुर्च्यो, गादयो हांच्या पड्ड्यांखातीर, दवारवान्यांतल्यो बँडेज पट्ट्यो, शल्यचिकित्सेखातीर लागपी दोरो आनी चिकटपट्ट्यो हांचेखातीर कपड्याचो उपेग करतात.

अश्मयुगीन संस्कृतींतल्या लोकांचो राहणीमानाचो अभ्यास केल्यार वस्त्रकलेच्या विकासाची वळख जाता. इजिप्त आनी पेरू हांच्यांत आर्विल्ले संस्कृतींनी कापडतंतुंचो व्हड प्रमाणाचेर सांठो करून दवरील्ल्याचें मेळटा. ६,००० ते ७,००० वर्सांपयलींचें लिनन कापड इजिप्तांत मेळिल्लें आसून इ.स. प. पंदराव्या शेंकड्यांतले चित्रजवनिकेचे नमुने मेळटात. भारतांत सु. इ.स.प. २००० वर्सांपसून सामको मोव, लागीं लागीं पारदर्शक सुती कपडो विणटाले आनी ग्रीक देशामेरेन निर्यात करताले. ग्रीक लोक ताका 'नेब्युला व्हेंतो' म्हणजे 'विणिल्लो वारो' अशें म्हण्टाले. चीनांत सु. ५०० वर्सांपयलीं रेशीमकपडो तयार जातालो म्हणपाचो अदमास आसा.

रोमन साम्राज्याच्या काळांत आनी हान साम्राज्याच्या काळांत (इ.स.प. २०० ते इ.स. २००) वस्त्रकलेचे कांय नमुने उपलब्ध

आसले तरीय तातूंत दोन शेंकड्यांत नेटान वाड जाल्ल्या रेशीम उत्पादनाची बरीच आंकडेवारी सांपडटा. सिरियांतल्या पामीर हांगाच्यान आशियेच्या फुडें गेल्लो रेशीममार्ग सायबीरियांतल्या नॉइन उलोमेरेन पाविल्लो दिसता. इ.स.प. पयल्या शेंकड्यांत रेशीम उत्पादनाखातीर मागाचो चडसो उपेग जातालो म्हणपाचें तो दाखयता.

पुर्विल्ल्या काळांत जागतिक उत्पादनांत नामनेक पाविल्लो कॉप्टिक कपडो इजिप्तांतल्या थड्यांनी सांपडला. पयल्या ते सातव्या शेंकड्यांतल्या वस्त्रप्रकारांचे पूर्ण आनी खंडप्राय नमुने जगांतल्या वेगवेगळ्या संग्रहालयांत जतन केल्ले दिसतात. आठव्या शेंकड्यांतलो बायझंटिन रेशीम कपड्याचो दर्जो धाव्या ते बाराव्या शेंकड्यांतल्या रेशीम कपड्याचे तुळेंन कमी प्रतीचो मेळटा. ह्याच काळांत बगदाद, सिरिया, इराण, इजिप्त स्पेन ह्या देशांनी नामनेक पाविल्लें इस्लाम काळांतलें रेशीम कपड्याचें उत्पादन जालें. इकराव्या शेंकड्यांत सिसिली ताब्यांत वचचेपयलीं तें इस्लाम काळांतल्या रेशीम कापड उत्पादनाचें प्रसिद्द केंद्र आशिल्लें. तेराव्या शेंकड्यांतल्या मोगल राजांनी सु. ६०० वर्सांपसून मुसलमानी राजांच्या काळांत ना जाल्लें रेशीमकापड उत्पादन परत सुरू केलें. युरोपीय देशांतले बाजारपेठेंत चीनी कापड आकृतिबंधांतलें महत्तम स्थित्यंतर, दर्जो आनी गुणवत्ता हांकांलागून नामनेक पावलें.

मध्ययुगीन काळांत इटली आनी स्पेन हीं रेशीम कापडनिर्मितीचीं मुखेल केंद्रां आशिल्लीं. चीन आनी भारत हांच्या रेशीम आनी सुती कपडो हांचे आयातीकलागून २०० वर्सां खंडित जाल्लें युरोपांतलें कापड उत्पादन परत व्हड प्रमाणाचेर जावपाक लागलें. १६ आनी १७ हे दोन शेंकडे म्हणजे इराणी कापड उत्पादनाचीं भांगरा युगां मानतात.

सतराव्या शेंकड्याच्या अदमासाक इटली हें रेशीम उत्पादनाचें मुखेल केंद्र जालें. ताचे उपरांत फ्रांसांतल्या रेशीम उत्पादनाक देंवती कळा लागली आनी हेर उत्पादनांचो उदय जालो. बऱ्याच युरोपीय देशांनी रेशीम कपडो वापराचेर बंदी हाडली. पूण उद्देगीक क्रांतीकलागून सूतकताई, विणकाम आनी कापड छपाई हांच्या साधनांत सुदारणां घडून आयल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक वस्त्रकलेच्या इतिहासांत जाल्लो म्हत्वाचो बदल म्हणजे हातमागाक जॅक जोडपांत आयिल्ल्यान यंत्रिक पद्दतीन वेगवेगळी कलाकुसर आशिल्ल्या कपड्याचें उत्पादन करप शक्य जालें. विल्यम मॉरिस (१८३४ - १९) ह्या इंग्लीश कलाकारान पड्ड्याचो कपडो आनी छपाईचो कपडो हांचेर नवमध्ययुगीन आकृतिबंध काडून पयलींच्या सहयोगी संबंदांचो फरक ना केलो आनी कलाकार आनी वेवसायीक हांचो मेळ घडोवन हाडलो. हिरव्दार गुडमार ह्या फ्रांसांतल्या कलाकारान अठराव्या शेंकड्यांत भरतकाम आनी ताचे फांटे दाखोवपी ओडलायणी आनी स्वतंत्र शैली ह्या शेंकड्याचे सुरवेक प्रसारीत केली. ताकालागून एकुणिसाव्या शेंकड्यांत

कापड उत्पादन शैलीन कालांतरान प्रगतीचें तेमूक गांठलें.

सुताचे दोन संच वापरून कपडो विणटात. उब्या सुताच्या संचान उबी वीण, जाल्यार आडव्या सुताच्या संचान जाळयेची वीण घालतात. सादी वीण घालपाक सोंपी आनी सादे कलाकुसरीची गरज आसता. छापील कपड्याची वीण १२ सुतांचो संच वापरून विणटात.

एक वा जायत्या दोरयांचे संच वापरून जाळयेचो कपडो तयार करतात. अशेतरेचे जाळयेची वीण आशिल्ल्या कपड्याचो उपेग तयार कपडे, अंतर्वस्त्रां आनी स्वेटर तयार करपाखातीर करतात. ट्रायकोट विणीचो कपडो वजनान हलको आसून ताचेपसून चादरी, पोलके आनी बायलांखातीर ड्रेस तयार करतात. रशेल विणीचो कपडोय दाट आसून ताचेपसून वेगवेगळ्या तरांचे कपडे तयार करतात. तातूंत ब्लँकेट, गालिचे, दादल्यांचे ड्रेस, पेंवतना घालपाचे ड्रेस हांचो आस्पाव जाता. हेर कपड्यांत गुळी, जाळी, लेस, वीणी, फेल्ट सारकिल्ल्या विण्यांचो आस्पाव जाता. माग वा विणकाम यंत्राचेर तयार जाल्ल्या कपड्याचेर जायत्यो प्रक्रिया करच्यो पडटात. तशेंच कपड्याक रंग दिल्या उपरांत वा ताचेर छपाई केल्याउपरांत तो यंत्राचेर ताणटात. हे पद्दतीक 'सेन् फराय ड्रिंग' म्हण्टात. ताचेउपरांत जड रुळाच्या आदारान ताका घडयो घालतात. हे क्रियेक इस्तरीकरण (कॅलेंडरींग) म्हण्टात. उपरांत कपड्याचेर छाप मारून तो विकपाखातीर धाडटात.

चडशा सगळ्या देशांनी कापड उद्देग चलता. जपानांत आनी युरोपीय देशांनी कापड उत्पादनाचें व्हड प्रमाणाचेर उद्देगीकरण आनी केंद्रीकरण जाल्लें दिसता. देखीक, इंग्लंड, इटली, स्वित्झर्लंड आनी अस्तंत जर्मनी हे देश कापड उत्पादनाखातीर लागपी यंत्रां आनी तयार कपडे ह्या उद्देगांत फुडारिल्ले मानतात. कापड उत्पादनाचें अस्तंत जर्मनी, पोलंड, रशिया ह्या देशांनी तशेंच हेर देशांतूय व्हड प्रमाणांत यंत्रिकीकरण जाल्लें आसा.

मध्ययुगीन काळाउपरांत कापड उत्पादनांत म्हत्वाचे बदल घडून आयले. इंग्लीश धर्मगुरू विल्यम ली हाणें १५८९ त तयार कपडे करपाच्या यंत्राचो सोद लायलो. नेदरलँडांतल्या कापड कामगारांनी १६०० त कपड्याक रंग दिवपाची पद्दत आनी उत्पादीत कपडो सोबीत करपाची नवी पद्दत हांच्यांत सुदारणां घडोवन हाडल्यो.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत न्यू इंग्लंड हें कापड उद्देगाचें केंद्र जालें. १७९० त सॅम्युएल स्लॉटर (१७६८ - १८३५) ह्या इंग्लीश विणकारान विजेचेर चलपी आनी सूतकताई करपी यंत्र तयार केलें. १७९३ त एली व्हिटनी (१७६५ - १८२५) ह्या अमेरिकन संशोधकान कापसाच्या सरकी यंत्राचें विस्तार संशोधन केलें आनी हाकालागून सुती कपड्याचें उत्पादन न्यू इंग्लंडांत व्हड गतीन जावपाक लागलें.

ल्वी - मारी हिलरी शार्दॉने (१८३९ - १९२४) ह्या फ्रेंच

रसायनशास्त्रज्ञान १८८४ त तंतूपसून कपडो विणपाचो पयलो सोद लायलो. हो कपडो आयज 'रेयॉन' म्हणून प्रसिद्द आसून १९१० त तो अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत 'कृत्रिम रेशीम' ह्या नांवान सुरवेक तयार करपांत आयलो. वॉलिस ह्यूम कॉरदारस ह्या अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या रसायनशास्त्रज्ञाक नायलॉन उत्पादनाचो विस्तार करपाचें श्रेय दितात. १९४० आनी १९५० त हेर कारखानदारांनी पॉलिस्टर आनी अँक्रिलिक कपड्याचें उत्पादन केलें. १९६० त विश्वेशीत पॉलिस्टर धाग्यान दोट्टी विणीचो कपडो तयार करपाक कंपन्यांनी सुरवात केली. हो कपडो वजनान हलको आनी मोव आशिल्ल्यान चड लोकप्रिय जालो. आयज कापड उद्देगांत नव्यो प्रक्रिया आनी साधनां हांची भर पडिल्ल्यान ताका सगळ्यांत म्हत्वाचें स्थान फाव जाल्लें आसा.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या कापड उद्देगांत सु. ५,५०० कापडगिरण्यो कार्यरत आसून त्यो सु. ७,००० संच कार्यान्वित करतात. थंयचे कापड उत्पादक दर वर्सा ११ महापद्म पौंड कापड उत्पादन करतात. दर वर्सा ह्या वेवसायांत ३६ महापद्म पौंडांची उलाढाल जाता. तातूंत मुखेलपणान बर्लिंग्टन इंडस्ट्रीज इन्कॉर्पोरेटेड, वेस्ट पॉयंट पेपरिल इन्कॉर्पोरेटेड आनी स्पिंग्ज मिल्स इन्कॉर्पोरेटेड हांचो आस्पाव जाता. कॅनडांत कापड उत्पादन करपी सु. १,१८० कंपन्यो ३ महापद्म पौंडांची दर वर्साक उलाढाल करतात. ह्या उद्देगांत तशेंच तयार कपडे उद्देगांत दर एकी सुमार १,००,००० लोक कार्यरत आसात.

भारतासारक्या विकसनशील देशांत हजारांनी कामगार घरगुती उद्देगांतल्या रेशमी कापड उत्पादनांत आनी सैमीक तंतूपसून केल्ल्या कापड उत्पादनांत वांटो घेतात. रेशमी आनी सुती वस्त्रांची तलम वीण, भांगरा - रुप्याचें भरतकाम वा सोबीत आकृतिबंधाचें रंगकाम हीं भारतीय वस्त्रकलेचीं परंपरागत खाशेलेपणां आसात. वाराणसीचे 'किनरवांब', महाराष्ट्राची 'पैठणी', गुजरात - राजस्थानचो 'पाटोळा' तशेंच खडीकाम केल्ली महाराष्ट्राची 'चंद्रकळा', गुजरात - राजस्थान आनी सौराष्ट्राची 'बांधणी' हे प्रकार उत्कृष्ट मानतात. बंगाली 'कंथा', चंबाचो 'चंबा लेंस', पंजाबची 'फुलकरी', 'बाग', लखनौची 'चिकनकरी', काश्मीरी 'शाली' सारकिल्ले वस्त्रप्रकार ही भारताची नामनेची कलानिर्मिती जावन आसा.

खंयच्याय तंतूच्या धाग्यांपसून विणकाम करून वा हेर कसलेय तरेन तयार केल्लो कपडो वा कापडी वस्तू अशी सादारणपणान वस्त्राची व्याख्या करता. कापूस, रेशीम, लोकर, अँस्बेस्टस हांच्यासारक्या सैमीक तंतूप्रमाण नायलॉन, रेयॉन, पॉलिस्टर तंतूरूप कंवची सारकिल्ले कृत्रिम वा मानवनिर्मित तंतूय कपड्याच्या धाग्यांखातीर वापरतात. मागाचेर वा सुयांनी विणून फासे वा टाके घालून वा गोफाप्रमाण गुंथून धाग्यांपसून कपडो तयार करतात. तशेंच धाग्यांक

गांठी मारून जाळयेप्रमाण कपडो तयार करूं येता आनी धागे चिकटावन आनी लाटुनूय कपडो तयार करतात.

- कों. वि. सं. मं.

वहाबी पंथ : मुसलमानांचो एक पंथ. मुहंमद इब्न अब्दुल वहाब हाणें अरबस्थानांत इ.स. १७६० च्या सुमाराक ह्या पंथाची स्थापना केली. इस्लाम धर्माचे स्थापने उपरांत १००० वर्सांत मुसलमान लोकांचे आचार - विचार इस्लामाच्या तत्वांपसून वेगळे जाले. एका अल्लाची उपासना करपाजाग्यार ते जायते पीर, बली आनी साधुसंत हांची भक्ती करूंक लागले. व्हड व्हड कबरी आनी स्मारकां बांदून थंय धाटाची आरास करूंक लागले. चैन, विलास, व्यसनां हातूंतच चडशे लोक मग्न उरताले. तांच्यो त्यो वायट चाली, अंधश्रद्धा आनी दुराचार पळोवन ताका वायट दिसलें. सनातन इस्लाम धर्माचें पुनरुज्जीवन करपाखातीर ताणें कुराण आनी अहादीस हांचेवयल्यान मूळ धर्मतत्वांचो खोलायेन अभ्यास करून सनातन धर्माचो प्रचार सुरू केलो. ह्या कामाक ताका दरैयाचो सरदार महंमद इब्न सय्यद हाचो आदार मेळ्ळो. फुडें महंमद सय्यदाच्या वंशजांनी बळजबरीन वहाबी पंथाचो प्रसार सुरू केलो. १८०३ - ४ वर्सा ह्या पंथान मक्का आनी मदीना हीं शारां जिखून सनातन धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. ह्या पंथाच्या अनुयायांनी व्हड व्हड कबरी आनी मकबरे नश्ट करून उडयले. अमीर आनी औलिये हांचो ह्या पंथाक सुरवेक सावन विरोध आशिल्लो. तुर्कस्थान, इजिप्त आदी देशांतल्या राजकर्त्यांकडे ह्या पंथाचो संघर्श सुरू जावन, तातूंत तांची हार जावन ताचो प्रभाव उणो जालो. तरीय मक्का आनी मदीना हांगा पुराय संवसारांतले मनीस यात्रेखातीर वताले. तांकां सनातन धर्माचो उपदेश करपाचें काम वहाबी पंथाच्या प्रचारकांनी चालू दवरलें.

इ.स. १८२२ त रायबरेलीचो सय्यद अहंमद बरेलवी हो मक्केक वचून आयलो आनी ताणें भारतांत वहाबी पंथाची स्थापना केली. ताका जायते अनुयायी मेळ्ळे. ताणें शिरवांआड जिहाद उबारून अफगाण आनी पठाण टोळ्यांक निमंत्रण दिलें आनी कलकत्यासावन पेशावर मेरेन मुसलमान समाजांत उठाव करून एक लाख तरणाटे धर्मजुजाखातीर तयार केले. तांच्या बळार ताणें राज्य स्थापन केलें आनी तो खलिफा जालो. ताणें आपली पुराय शक्त वापरून शीख राज्यार घुरी घाली. पूण रणजितसिंहान ताका हारोवन इ.स. १८३१ त ताका बालाकोटच्या झुजांत जिवो मारलो.

हिंदुस्थान हो 'दार-उल्-हरब' आसा, तो 'दार-उल-इस्लाम' जायमेरेन जिहाद चालू उरूंक जाय अशी इस्लामाची आज्ञा आसा. हें वहाबी पंथाचें मुखेल सूत्र आशिल्लें. तेप्रमाण ह्या पंथान इंग्लीश सत्तेआड इ.स. १८६५ मेरेन जायतेरवेपे उठाव केल्लो. ब्रिटीश सरकारान वहाबी पंथाच्या फुडाऱ्यांआड खर कारवाय केल्ली. तरीय ह्या पंथान

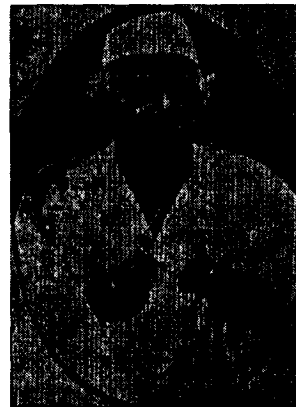
आपली जिद्द सोडली ना.

वहाबी पंथाचें मुखेल कार्य धर्मीक स्वरुपाचें आसलें. अमीर उमराव आनी मुल्लामौलवी हांचो तांकां विरोध आसलो तरी सामान्य जनतेचेर ताचो बरो प्रभाव पडिल्लो. भारतांत बंगाल, बिहार, गुजरात ह्या वाठारांत ह्या पंथाचे जायते अनुयायी जाले. दक्षिण भारतांतय ह्या पंथाचो बरोच प्रचार जालो. कालांतरान ह्या पंथाच्या कार्याक राजकीय आंदोलनाचें रूप मेळ्ळें. ब्रिटीश सरकाराआड ह्या पंथान एक गुपीत संघटना उबारली. तिचें मुखेल केंद्रस्थान बिहारांत पाटणा हांगा दवरून बंगाल, बिहार वाठारांतल्या सगळ्या जिल्हांनी तिचीं केंद्रां उबारिल्लीं. पाटणा हांगाच्या मुखेल्याक खलीफा म्हण्टाले. थंयच्या केंद्रांत जायत्या स्वयंसेवकांक वेगवेगळ्या प्रकारचें शिक्षण दिवप जातालें. शेंकड्यांनी प्रचारक भारतांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांतनी फिरून आपल्या तत्वांचो उपदेश करताले आनी संघटनेखातीर नीधी जमयताले. तांच्या प्रचारांत धर्मीक आनी समाजीक सुदारणेचेर भर दिल्लो आसलो तरी तातूंत परके सत्तेआड झूज दिवपाची विधावणी आसताली. पूण ताच्या प्रचारांत अशे तरेची भाशा आसताली की, कोणच तांचेर राजद्रोहाचो आरोप दवरूंक शकनासले. तांच्या उपदेशांक लागून हजारांनी मुसलमान कट्टर धर्माभिमानी आनी सरकारद्रोही जाले.

गांवगिऱ्या वाठारांनी वेगवेगळे तरेन एकठांय जाल्ले आदार पाटणा हांगाच्या केंद्रांत एकठांय करून ती वायव्य शीमेवाठारांत ब्रिटीश सरकाराआड झुजपी पंगडाकडेन धाडप जाताली. ह्या सगळ्या कामांखातीर पंथाच्या फुडाऱ्यांनी एक गुपीत आनी घटमूट अशी यंत्रणा उबी केल्ली. तांणी एक गूढ सांकेतिक भाशाय तयार केल्ली. १८६३ त अकस्मात ब्रिटीश सरकाराक हे संघटनेचो सुगावो लागलो. उपरांत फुडाऱ्यांक धरले आनी तांकां ख्यास्त केली.

- कों. वि. सं. मं.

वळवईकर, नरहरीबुवा : (जल्म : १० मे १९२० जुवें, सांतइस्तेव्ह; मरण : १५ मे १९९४, बांदोडें).

गोंयचो नामनेचो उत्कृश्ट गायक नट. ताचे आवयचें नांव सुबोधिनी आनी बापायचें नांव विनायक. पूण 'दादी' ह्या नांवानच ताका वळखताले. नरहरीचें भुरगेपण आनी चवथी यत्तेमेरेनचें मराठी - पुर्तुगेज शिक्षण बांदोड्यां जालें. नरहरी पांच वर्सांचो आसतना, ताचे आवयक मरण आयलें. बापायन (दादीन) ताका

ल्हानाचो व्हड केलो. 'दादी' हो नाट्यक्षेत्रांतलो एक व्यासंगी. बरो नाट्यशिक्षक आनी नट. नरहरीक मुळांत, सुरेल आनी ऊंच आवाजाची देण लाबिल्ली, तातूंत कलेचो वारसो ताणें आपल्या बापायकडल्यान मेळयल्लो. नटवर्य भागवतराम आचरेकर हाचेकडल्यान ताणें संगिताचें शिक्षण घेतलें.

भुरगेपणांतच, आपल्या बापायवांगडा ताणें रंगमाचयेर ल्हान ल्हान भुमिका करपाक सुरवात केली. गोंयांतल्या खेड्यापाड्यांनी तांणी प्रेम संन्यास, शिवाजीला शह, हिरा हरपला, संशयकल्लोळ, प्रणयीकितक, संत पुंडलीक, दरव्वनचा दिवा, शहा शिवाजी अशा बऱ्याचशा नाटकांनी कामां केल्ल्यांत. बापूय - पुताक बरींच आमंत्रणां मेळूंक लागलीं. तशेंच खेड्यांनी आनी शारांनीय, देवस्थानांच्या जात्रा - उत्सवांनी आनी फंड काडून नाटक करपाची तांकां संद मेळ्ळी. थोड्याच काळाभितर ताका एक खांपो गायक नट म्हणून नामना मेळ्ळी.

रंगभुमीच्या पडट्या काळांत म्हळ्यार १९४१ वर्सासावन ताणें 'नवजीवन' हे नाटक कंपनींत, लोकप्रिय नटसंचावांगडा खुबशो भुमिका साकार करून एक गुणी नट म्हणून कीर्त मेळयली. सरवारामबापू बरवे हाच्या 'प्रभात संगीत' मंडळींतय ताणें भुमिका केल्यो. सं. शौभद्र, मानापमान, संशयकल्लोळ, शारदा, विद्याहरण, पुण्यप्रभाव ह्या नाटकांतल्या पदांच्यो बारीकसाणी आनी त्या पदांतलें 'रसज्ञान' आनी म्हायती मेळोवन ताचो उपेग ताणें बऱ्याचशा नाटकांनी केलो.

महाराष्ट्रांत ताणें श्रेष्ठ गायकनट - नटवर्य गंगाधरपंत लोंढे हाचे 'राजाराम संगीत' नाटक मंडळींत आनी उपरांत विनोदी कलाकार दामूअण्णा मालवणकर हाचे 'प्रभाकर' नाटक मंडळींत काम केलें. भुमिका करता करताच ताका रंगमाचयेवयली सुसबध्द हालचाल, अभिनय, भास, शब्दफेक हेविशीं दुर्मिळ अशें नाट्यशिक्षण मेळ्ळें. इ.स. १९५४ ते १९६१ ह्या गोंय आनी भारत शिमेबदिच्या काळांत गोंयकारांचे मनरिझवणेखातीर ताणें गोंयच्या नामनेच्या कलाकारांवांगडा दर्जेदार नाट्यप्रयोग केले.

नागेशींचो भजनी सप्ताह मडगांवची दिडी, वास्कोचो सप्ताह, श्री दामोदर (मडगांव) सालांतलो श्री श्रावण सोमार, श्रीरामनाथ देवस्थान आनी पणजे, दिवचल, कुंभारजुवें, माशेल, बोरी, शिरोडा, काकोड्यां, केपें ह्या सगळ्या वाठारांनी सप्ताहांत नरहरीबुवाची उपस्थिती हें एक संगीत दर्दीखातीर खाशेलें आकर्शण आसतालें.

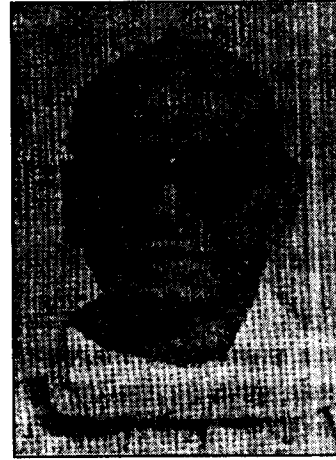
नरहरीबुवा आकाशवाणीचो कलाकार. बऱ्याचशा संस्थांनी ताच्या कार्याचो गौरव आनी भोवमान केल्यात. १९९२ वर्सा गोमंतक मराठी अकादमीन आपलें मानद सदस्यत्व दिवन ताचो भोवमान केलो. गोंय शासनान १९९१ - ९२ वर्साचो लोककलेचो राज्यपुरस्कार दिवन ताका भोवमानित केलो. तशेंच वयोवृध्द कलाकार ह्या नात्यान

ताका सरकारी मानधन मेळटालें. तेचभाशेन गोवा सांस्कृतिक मंडळ, सम्राट संगीत संमेलन, गिरिजाबाई केळकर संगीत संमेलन, धी गोवा हिंदू असोसिएशन आनी १९९० वर्सा रामनाथी जाल्ल्या अरिवल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशद, १८ वें अधिवेशन हांगा ताचे सत्कार जाल्यात. आपले ऐन उमेदीच्या काळांत गोंयांत तशें गोंयांभायर एक उत्कृष्ट गायक नट म्हण नांव कमायल्याउपरांतच्या काळांत, ताणें गोंयांतल्या उत्सवी नाट्यकलेक व्हड योगदान दिलें. आपलो बापूय 'दादी' हाच्या सहकार्यान ताणें गोंयभर जावपी कितल्याशाच उत्सवी नाटकांचें दिग्दर्शन केलां. नाटका वांगडाच भजनकलेंतच ताणें प्राविण्य जोडलें. स्वताच्या भारदस्त आवाजान भजनाच्यो मैफिली रंगयतनाच खेड्या पाड्यांतल्या इत्सुक कलाकारांखातीर भजनाचे वर्ग घेतले. गोंयचो भजन सम्राट, मनोहरबुवा शिरगांवकार आनी नरहरीबुवा वळवईकर हे जोडयेन गोंयांत आपली अशी एक भजन परंपरा निर्माण करून दवरल्या. नरहरीचो पूत प्रसाद हो अभिनय आनी संगीताच्या मळार नांव जोडून आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वळळत्तोल, नारायण मेनन : (जल्म : १६ ऑक्टोबर १८७८ वेदत्तुनाटु - मलबार; मरण : १३ मार्च १९५८, चॅरुतुरुत्ती).

केरळांतलो एक आर्विल्लो महाकवी आनी कथकळी ह्या

नाचाप्रकाराचो पुनरुद्धारक. ताच्या बापायचें नांव दामोदरन आनी आवयचें नांव पार्वतीअम्मा. ताचें शिक्षण पारंपारीक पद्दतीन गुरूघरा रावन जालें. ताचो मामा रामुण्णी मेनन हाणें ताका वैजकीचें शिक्षण दिलें. पारवकुळम सुब्रह्मण्यम शास्त्री, कैक्कुळकर आनी राम वारियर हांणी ताका तर्कशास्त्र शिकयलें. श्री

करुत्तपार दामोदरन नम्पूतिरी हांणी ताका साहित्याविशीं गोडी लायली. शिक्षण पुराय जातकच तो विद्यार्थ्यांक संस्कृत शिकोवपाक लागलो आनी फाविल्ल्या वेळांत वैजकीचो वेवसाय करपाक लागलो.

इ.स. १८९७ त ताचे आवयक मरण आयलें. उपरांत ५ - ७ वर्सांभितर ताच्या बापायक आनी मामाकय मरण आयलें. १९०२ वर्सा चिट्टषी माधवी नांवाचे चलयेवांगडा तो लग्न जालो.

बापायक मरण येतकच ताणें आपलो वैजकीचो वेवसाय बंद उडयलो आनी बापायन स्थापन केल्ले नाटक मंडळीची जबाबदारी

घेतली. तातूंत ताणें नट म्हणूनय काम केलें. पूण ही कंपनी चड वर्सां तिगली ना. फुडें ताच्या कांय वांगड्यांनी ताच्या आदारान परिष्काराभिवर्धिनी नांवाची आनीक एक नाट्यसंस्था सुरू केली. पूण हातूंतय ताका व्हडलेंशें यश मेळ्ळेंना. इ.स. १९१० वर्सा तो दुयेंत पडलो. हातूंतच ताका भेड्डेंपण आयलें. ह्या भेड्डेंपणाक लागून ताका जे सुमाराभायर त्रास सहन करचे पडले. तांचें वर्णन ताच्या 'बधिरविलाप' नांवाच्या काव्यांत वाचूंक मेळटा. तेउपरांत ताणें आपली सगळी जीण कवनां करपांत तशेंच कथकळी आनी मोहिनीआट्टम ह्या नाचाच्या उद्धारार्थ घालयलीं.

इ.स. १९३२ त ताणें नाटक, नाच, अभिनय आदी कलांचो विकास घडोवन हाडपांत तिरुत्तिप्परम ह्या गांवांत कलामंडलम नांवाची संस्था स्थापन केली. उपरांत तो चॅरुतुरुती नांवाच्या गांवांत गेलो आनी थंय ताणें आपले संस्थेचें केंद्र कार्यालय स्थापन केलें. फुडें ताणें हांगा छापरवानोय घालो. हे संस्थेंत कथकळी, मोहिनीआट्टम, भरतनाट्यम्, थुळळल आदी नाचा प्रकारांचें शिक्षण दिताले. तशेंच संगीत आनी वाद्यवादन हेय विशय पद्दतशीरपणान शिकयताले. ताचे नाचाचे प्रकार केरळाभायर भारतांतय लोकप्रिय जाले. फुडें मलाया, सिंगापूर, ब्रह्मदेश, श्रीलंका ह्या देशांतय ताणें आपलें कलामंडळ घेवन हे कार्यक्रम लोकप्रिय केले. हाचेभायर ताणें रशिया, चीन आदी देशांचीय वेगवेगळ्या निमतान भोंवडी केली.

भारताच्या स्वातंत्र्याउपरांत मद्रास राज्य सरकारान दवरिल्ल्या द्रविड भाशेंतल्या सर्वश्रेष्ठ कवींतलो, राजकवी जावपाचो मान सगळ्यांत पयलीं ताका मेळ्ळो. भारत सरकारान ताका पद्मविभूषण ही भोवमानाची पदवी दिली. तेन्नाच्या त्रिवांकूर संस्थानाच्या अधिपतीनीय ताका वेळोवेळ सन्मानपत्रां आनी पदकां दिवन भोवमान केलो. केरळच्या आनी दिल्लीच्या साहित्य अकादमीचो तो सन्माननीय वांगडी आशिल्लो.

वळ्ळत्तोळ हाणें जायतें साहित्य रचलें. पिरायेच्या बाराव्या वर्सासावन तो कविता बरयतालो. ताच्या ह्या कवितांचे आठ भाग साहित्यमंजरी ह्या नांवान उजवाडाक आयल्यात. हाचेभायर विषुवकणी, दिवास्वप्न, वीरश्र्वला, परलोक, स्त्री, एण्टे गुरूनाथ हे ताचे आनीक कांय म्हत्वाचे ग्रंथ आसात. बधिरविलाप, चित्रयोगम, गणपती, विलासलतिका, बन्धनस्थानाय अनिरुध्दन, आँरुकत्तू शिपयनुमकनुम मग्दलम मरियम, अच्छनुमकळुम, कॉच्युसीता हीं ताचीं कांय म्हत्वाचीं खंडकाव्यां आनी महाकाव्यां आसात. हांचेभायर ताणें कांय म्हत्वाच्या ग्रंथांचो अणकारय केला. हे ग्रंथ अशे : वाल्मीकिरामायण, ऋग्वेद, मार्कंडेयपुराण, पद्मपुराण, वामनपुराण, मत्स्यपुराण.

वळ्ळत्तोळ हाणें केरळोदयम, रामानुजन, आत्मपोषिणी ह्या पत्रांचें संपादन केल्लें. कांय तेंप तो केरळकल्पद्रुम नांवाचें मुद्रणालय चलयतालो. हाचे उपरांत ताणें मंगळोदयम नांवाचे प्रकाशनसंस्थेंत

रुपांतर केलें. ताका केरळांतल्या राष्ट्रीय कवितेचो जनक समजतात. हिंदू, मुस्लीम आनी किरिस्तांव ह्या केरळांतल्या तीनूय मुखेल धर्मांतलीं सारभूत तत्वां आत्मसात करून तीं तत्वां ताणें आपल्या काव्याच्या शब्दांत मांडिल्लीं. ताच्या राष्ट्रगीतांनी पुराय केरळांत राष्ट्रीय उत्थानाचें वारें व्हांवक लागलें. ताची कविता ही अन्याय आनी अत्याचाराआड वाचा फोडपी आशिल्ल्यान केरळांतले जनतेन ताका आगळीच सुवात फावो जाली.

- कों. वि. सं. मं.

वॅलेस, ग्रॅहॅम : (जल्म: इ.स. १८५८ इंग्लंड; मरण: इ.स. १९३२).

मानसशास्त्रीय आनी संख्याशास्त्रीय पद्दतींचो उपेग राज्यशास्त्रांत आनी समाजशास्त्रांत करूंक जाय ह्या विचारांचो पुरस्कर्तो. ऑक्सफर्ड हांगा ताणें आपलें शिक्षण पुराय केलें. उपरांत तो शिकोवपाची नोकरी करूंक लागलो. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स हे संस्थेचे स्थापनेंत ताणें मोलादीक वावर केलो आनी उपरांत तेच संस्थेंत राज्यशास्त्र विभागाचो प्रमूख म्हूण ताणें तीस वर्सां काम केलें.

ताणें 'ह्युमन नेचर इन पॉलिटिक्स' ह्या ग्रंथांत मनशाचे राजकीय वागणुकेविशीं आपले विचार मांडल्यात ते अशे - राजकीय वागणुकेचें स्पष्टीकरण मानसशास्त्रीय नदरेंतल्यान करूंक जाय. मानवी वागणुकेचीं जायतीं कारणां आसतात. तीं दर खेपे बुध्दीवादी आनी विचारशील आसताच अशें ना. ताचीं राजकीय मतां वा निर्णय पुरायतरेन तर्किक कसोट्यांचेर वा सारासार विचारांचेर आदारिल्ले नासतात. वेंचणूक प्रचाराक प्रतिसाद दितना, फुडाऱ्याक फाटबळ दितना वा मत दितना मनशाच्यो मूळच्यो प्रवृत्ती भावना ह्योच चड निर्णायक थरतात. मनीस साध्य आनी साधन हांचो तारतम्यान विचार करताच अशें ना. विचारांपरस मनशाच्यो सैमीक प्रेरणा, संपत्तीची ओड हेरांकडेन सर्त आनी तातुंतल्यान येवपी झुजारी वृत्ती ह्या सैमीक प्रवृत्तींचो ताचेर चड परिणाम जायत आसता. ताचें शिक्षण, समाजीक परिस्थिती, संवय, परंपरा हांचोय प्रभाव ताचे वागणुकेंत चड दिसता. मनशाचे राजकीय नदरेन म्हत्वाच्या थारपी निर्णयांच्या आनी वृत्तीफाटल्यान अशीं जायतीं मानसशास्त्रीय कारणां आसतात.

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासांत फकत गुणात्मक पद्दत वापरीनासतना संख्यात्मक पद्दतीचो वापर करपांत येवंचो हें ग्रॅहॅम हाचें दुसरें म्हत्वाचें प्रतिपादन. ह्या आर्विल्ल्या संवसारांत आंकडेवारी, सरासरी तुळात्मक म्हायती दिवपी कोश्टकां आनी आलेख हांचो उपेग करून घेवपाची शास्त्रीय पद्दत रूढ जाल्ली आसा. तिचो उपेग राजकारणांतय करचो. हे पद्दतीन मेळिल्ली म्हायती अचूक आसता आनी ताकालागून तातुंतल्यान काडिल्ले निश्कर्श वस्तुस्थितीचें नेमकें दर्शन घडयतात. ह्या संदर्भांत ताणें 'कमिशन ऑन पुअर लॉ' (१९३३

- ३४) आनी 'पुअर लॉ कमिशन ऑफ १९०५' ह्या दोन आयोगांचो उल्लेख केल्लो आसा.

प्रचाराच्या तंत्रांत मानसशास्त्रीय संकल्पनांचो आनी निश्कर्शांचो कसो उपेग करपाक जाय आनी करपांत येता हें ताणें दाखोवन दिलें. मनशाचें राजकीय मत आनी ताचो राजसंस्थेक आसपी तेंको वा विरोध हो अपरिहार्यपणान प्रचाराचो प्रभाव आसता. ताच्या मतान रेडिओ, टी. व्ही., दिसाळीं, भाशणां आदी साधनांचो मनशाचेर चड परिणाम जाता. तशेंच राजकीय ध्येयधोरण थारावप वा पसंत करप ही प्रक्रिया व्यक्तिगत क्रिया नासून समाजीक आसा अशें ताचें मत आशिल्लें.

मनशांमदली विचारशक्ती ल्हव ल्हव वाडूंक जाय आनी तेखातीर शिक्षणाची तशेंच जाणीवपूर्वक यत्नांची गरज आसा अशें ताच्या विचारांचें सार आशिल्लें.

व्यक्तिस्वातंत्र्याक हयकारात्मक आनी न्हयकारात्मक अशो दोन बाजू आसल्यो तरी स्वातंत्र्य आनी लोकशाय हीं मुल्यां सांबाळूंक जाय अशें ग्रॅहॅम प्रतिपादन करता. तेखातीर सनदी लोकशायेंत सुदारणा जावंक जाय, त्या अधिकाऱ्यांनी संकुचीत वृत्ती सोडून जबाबदारीन निर्णय घेवपाची वृत्ती आपणावंक जाय अशें शासकीय सुदारणेचे कांय मार्गय तो सुचयता.

'ऑन सोशल हेरिटेज' ह्या आपल्या ग्रंथांत तो आंतरराश्ट्रीय शांततायेविशींचे विचार मांडटा.

- कों. वि. सं. मं.

वाइनबर्ग, स्टीव्हन : (जल्म : ३ मे १९३३ न्यूयॉर्क).

अमेरिकन सैध्दांतिक भौतिकीविज्ञ. १९५४ वर्सा ताणें कॉर्नेल विद्यापिठाची पदवी मेळयली. उपरांत कोपनहेगनांतल्या नील्स बोर इन्स्टिट्यूटांत ताणें एक वर्स अध्ययन केलें. १९५७ वर्सा प्रिन्स्टन विद्यापिठाची पीएच्.डी. पदवी घेतली. १९५७ - ५९ त ताणें कोलंबिया विद्यापिठांत आनी १९५९ - ६० त लॉरेन्स बर्कली रेडिएशन लॅबोरेटरींत डॉक्टरेट पदव्युत्तर संशोधन केलें.

१९६० - ६९ त ताणें बर्कली हांगा कॅलिफोर्निया विद्यापिठांत प्राध्यापक म्हण काम केलें. १९६८ - ६९ त मॅसॅचूसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजींत अभ्यागत प्राध्यापक १९६९ - ७३ त प्राध्यापक, १९७३ - ८३ त हार्वर्ड विद्यापिठांत हिगिन्स प्राध्यापक, १९७३ - ८३ स्मिथसोनियन अॅस्ट्रोफिजिकल ऑब्झर्व्हेटरींत वरिष्ठ शास्त्रज्ञ आनी १९७५ - ७७ स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत अभ्यागत प्राध्यापक, अॅस्टिन हांगाच्या टेक्सास विद्यापिठांत विज्ञान विशयाचो जोसे रिजेंटल प्राध्यापक म्हण काम केलें. तेभायर येल, नॉर्थ वेस्टर्न, ऑक्सफर्ड, कोलंबिया, जॉन हॉपकिन्स, केंब्रिज स्टॉकहोम ह्या विद्यापिठांत अभ्यागत अधिव्याख्यातो म्हण काम केलां.

ताणें बरयल्लें साहित्य - ग्रॅव्हिटेशन अँड कॉस्मॉलॉजी; प्रिन्सिपल्स अँड अॅप्लिकेशन्स फॉर द जनरल थिअरी ऑफ रिलेटिव्हिटी (१९७२), द फर्स्ट थ्री मिनिट्स; मॉडर्न व्ह्यू ऑफ द ओरिजिन ऑफ द युनिव्हर्स (१९७७), द डिस्कव्हरी ऑफ सबअॅटॉमिक पार्टिकल्स (१९८२) आनी आर. पी. फाइनमन हाचे वांगडा एलिमेंटरी पार्टिकल्स अँड द लॉज ऑफ फिजिक्स (१९८७) हे ग्रंथ आनी दोनशांपरस चड वैज्ञानिक लेख उजवाडायल्यात.

वाइनबर्ग हाणें १९५० उपरांत मूलकण भौतिकी विशयांत दुर्बल अणुकेंद्रीय परस्पर क्रिया सममिती नेम आनी पुंज क्षेत्र सिध्दांतांतल्या अनंत राशींच्यो समस्या हांचेर संशोधन करपाक सुरवात करून ह्या काळांत ताणें म्यूऑन आनी विचित्र कण हातुंतल्या दुर्बल परस्पर क्रियांच्या विश्लेशणांत भर घालून दुर्बल निर्विद्युत् प्रवाहाच्या शक्यतेचें विवरण केलें.

तशेंच पुंज क्षेत्र सिध्दांतांतले संवेगअवकाश समाकलांच्या अभिसरणासंबंदींचें म्हत्वाचें प्रमेय सिध्द केलें. वाइनबर्ग हाणें एच्. गीऑर्गी आनी एच्. क्विन हांच्या वांगडा बृहत् एकीकरण क्षेत्र सिध्दांताची बुन्याद घाली आनी विश्वरचनाशास्त्र पुंज प्रकीर्णन सिध्दांत आनी गुरुत्वाकर्षण पुंज सिध्दांत ह्या भौतिकींतल्या क्षेत्रांत मोलाचें काम केलें. ताची १९६८ वर्सा अमेरिकन अॅकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस आनी १९७२त नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसांत वेंचणूक जाली. तो अमेरिकन फिजिकल सोसायटी, इंटरनॅशनल अॅस्ट्रॉनॉमिकल युनियन आनी फिलॉसॉफिकल सोसायटी ऑफ टेक्सास ह्या संस्थांचो वांगडी आशिल्लो.

मूलकण भौतिकींत म्हत्वाचें कार्य केल्ले खातीर ताका १९७९ वर्साचें नोबॅल पारितोशिक फावो जालां. मियामी विद्यापिठाचें जे. आर्. ओपेनहायमर पारितोशिक (१९७३), अमेरिकन फिजिकल सोसायटीचें गणितीय भौतिकीखातीर आशिल्लें डॅनी हाइनमान पारितोशिक (१९७७), अमेरिकन इन्स्टिट्यूट ऑफ फिजिक्स्यु. एस्. फाउंडेशनचो विज्ञान लेखन पुरस्कार (१९७७) हे भोवमान ताका फावो जाले. फ्रँक्लिन इन्स्टिट्यूटचें एलिअट क्रिसन पदक (१९७९) ताका फावो जालें. तेभायर ताका शिकागो (१९७९), येल (१९७९), रॉचेस्टर (१९७९), सिटी युनिव्हर्सिटी, न्यूयॉर्क (१९८०), क्लार्क (१९८२) आनी डर्मॉथ (१९८४) ह्या विद्यापिठांनी तशेंच वाइझमान इन्स्टिट्यूटान सन्माननीय डी. एस्सी. आनी वॉशिंग्टन कॉलेजान (१९८५) सन्माननीय डी. लीट. ह्यो पदव्यो दिल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

वांचो : अरुणाचल (नेफा) प्रदेशांतल्या तिरप वाठारांतली एक आदिवासी जमात. इंग्लीश राजवटींत हे लोक खुबच रानटी अवस्थेंत आशिल्ले. हे लोक रंगान काळे, चेपट्या नाकाचे, बारीक दोळ्यांचे

आनी मध्यम उंचायेचे आसून आंगान घटमूट आसतात. तांचे दादले कानांत वेगवेगळीं फुलां, पानां, लांकडी ठोकळे, जनावरांचीं शिंगां आदी जायते तरेच्यो वस्तू घालतात. बायलो गळ्यांत मण्यांच्यो आनी तणाच्यो भरपूर माळो घालतात. तांकां वस्त्राचें व्हडलेंशें भान नासता. बायलो वेतभर लांबायेचो कपडो कमराक गुठलायतात. राजघराण्यांतल्यो बायलो लांब केंस दवरतात. तातुंतल्यो कांय आंबाडो घालतात जाल्यार कांय जाणां तणाचे वाटकुळे नळयेंत केंस गुंथून फाटीर सोडटात. दादल्यांक गळ्यांत वेगवेगळ्या मण्यांच्यो आनी पोरन्या नाण्यांच्यो माळो घालपाची आवड आसता. भुरग्यांपसून म्हाताच्यांमेरेन दादल्यांच्या पोटा भोंवतणी वेताचीं तीन चार वाटकुळां घट्ट गुठलायिल्लीं आसतात. भूक कमी लागची आनी पोटाचे विकार जावंचे न्हय हो ते फाटलो हेतू आसता. बायलो आनी दादले आंगभर गोंदोवन घेतात. तशेंच कोंड्याचो खतखतीत रोस दांतांक लावन दांतय काळे करून घेतात.

तांचीं घरां सुरक्षिततायेचे नदरेन दोंगराचेर बांदिल्लीं आसतात. लांकडाच्या वा कोंड्याच्या मचाणाचेर ते आपलीं घरां बांदतात. घराच्यो वणटी हांतरपट्याच्यो आनी पारवें ताडाच्या पानांचें आसता. राजाचें घर मात सर्वसादारण घरांपरस ऊंच आनी बरेंच व्हड आसता. ताचे भायले कुडींत जायते तरेचीं शस्त्रां हुमकळायिल्लीं आसतात. राजाक जायत्यो राणयो करूंक मेळटात. राजाची मुखेल राणी ताचेखातीर जेवण करता.

शेती हो तांचो मुखेल वेवसाय आसून ते झूम पद्दतीन शेती करतात. दर दोन वर्सांनी ते शेताचो जागो बदलतात. तांदूळ, मक्की आनी कोनी धान हें तांच्या शेतांतलें मुखेल उत्पादन. शेताचीं सगळीं कामां चडकरून बायलोच करतात.

तांदूळ, मक्की, कोनी, कंदमुळां आनी मांस हें ह्या लोकांचें मुखेल अन्न. ते सगळ्या जनावरांचें मांस खातात. हुंदीर हें तांचें आवडिचें खाद्य. भातापसून ते लौपाणी नांवाचो सोरो तयार करतात. तांच्या सण - परबांनी सोऱ्याक खूब म्हत्व आसता. तांकां तंबाकू, अफू हांचें व्यसन आसता. बायलो चडकरून साली नांवाच्या झाडाची साल चुनो लावन खातात. वांचो बायलो आनी दादले कोंड्यापसून पांटले, खोंटले, शेंदऱ्यो आदी वस्तू विणपांत हुशार आसतात. तशेंच लांकडाचेर कोरीव काम करप, तशेंच मली ह्या तणापसून सोबीत माळो तयार करप असलीं कामां करतात.

लग्ना आदीं वांचो चले - चलयांक खूब स्वातंत्र्य आसता. चलयो आपलो न्हवरो आपुणूच सोदून काडटात. दर एका नव्या जोडप्याक हे लोक भौशिक तरेन नवें घर बांदून दितात. सुरवेच्या काळांत लग्नाआदीं तरणाट्यान आंगार गोंदोवन घेतलेबगर लग्न करूंक मेळनासलें. पूण गोंदोवन घेवंचे आदीं ताका दुस्मानाकडे जाल्ल्या झुजांत वांटो घेवन एक तरी मुंडकें कापून हाडचें पडटालें. पूण

अशा तरणाट्याकडे लग्न जावपाक चलयो तयार आसनाशिल्ल्यो. ताका लागून ही चाल फुडें बंद पडली.

लग्नावेळार चल्याचो बापूय चलयेच्या बापायक तिचें मोल म्हूण मिथून नांवाचो प्राणी दिता. लग्नावेळार तशेंच हेर व्हड उत्सवावेळार मिथून कापपाची चाल आसा. ह्या लोकांची गिरेस्तकाय मिथून प्राण्यावयल्यान थरता. जाचेकडेन चड मिथून आसतात ताका गिरेस्त समजतात.

मेल्ल्या मनशाक हे लोक पुरनात वा लासनात. तर एका कोंड्याच्या ऊंच मचाणाचेर तें मडें दवरून तें तणा पाल्यान धांपतात. सुरवेक कांय दीस ताका उब मेळची म्हूण ताचे घरचे मड्या लागसार शेकोटी पेटयतात आनी ताचे भोंवतणी प्रदक्षिणा घालून शोक करतात. मड्याचें पुराय शरीर कुसून वतकच ताचें मुंडकें कापून घरा हाडटात आनी तें निवळ करून एका फातरा पोंदा दवरतात. वर्सांतल्यान एक फावट हीं मुंडकीं भायर काडून तांकां सोरो आनी मांस ओंपून परत तीं फातरापोंदा दवरतात.

मोरंग ही वांचो लोकांची खास अशी संस्था आसा. दर एका गांवांत चार - स मोरंगघरां आसतात. राजाच्या घरालागसार ताचें मोरंग आसता. तातूंत राजा ग्रामसंस्थांच्यो सभा घेता आनी जमातीविशीं म्हत्वाचे निर्णय घेता. ह्या मोरंगांत भितर एके वटेन तीस चाळीस फूट लांबायेचो भितरल्यान पोकळ असो लांकडी ओंडको आसता. हाचेर आघात केल्यार ढम, ढम असो आवाज जाता. संकटा वेळार वा गांवकान्यांक कसल्योय सुचोवण्यो दिवपाच्यो आसल्यार ताचो वापर करतात. अशा वेळार लोक आसा तशे मोरंगाकडे जमतात. गांवांतल्या हेर मोरंगांत गाय, मिथून आनी हेर जनावरांचीं मुंडकीं, शिंगां, कवट्यो, जबडे आनी सोबेच्यो वस्तू लायतात. तिनसांजेच्या वेळार वांचो तरणाटे हांगा जमून विनोद, गजाली, संगीत हांचेवरवीं आपली करमणूक करून घेतात. भुरग्यांक शिस्त लागची, ते हुशार आनी निर्भय जावंचे अशे तरेचें शिक्षण हांगा दितात. सगळ्या भुरग्यांचो मेळून हांगा एक मुखेली आसता. भुरग्यांक हांगा शेकोटेखातीर कोंडे, लांकडां हाडप, कंदमुळां हाडप, उदक भरप असलींय कामां करचीं पडटात. राजाच्या भुरग्यांक लेगीत हांगा कामां करचीं पडटात. लग्न जायसर सगळ्या तरणाट्यांक मोरंगांतूच न्हिदचें पडटा. बायलांक मात मोरंगांत प्रवेश नासता. आधुनिक काळाच्या बदलाच्या प्रभावरवाला वांचोचे चालीरितींत काळाप्रमाण बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वांस्वेल : वर्गीकरण : पृष्ठवंशी (Vertebrata); वर्ग - स्तनिवर्ण (Mammalia); गण (Order) कार्निव्होरा, कूळ (Family) - उर्सीडे.

हें जनावर भारत, आशिया, युरोप आनी अमेरिका ह्या

खंडांनी सांपडटा. हें जनावर व्हड आनी कुडीन सशक्त आसता. ताची तकली मोटी आनी त्यामानान पांय आनी हात ल्हान आसतात. शेंपडीय ल्हान आसता. पांयाचो तळवो चपटो आनी ताका पांच बोटां आसतात. ताका लांब वांकडीं नाखटां आसतात. हात - पांय चड फांकील्ले (पांगे) आसतात. ह्या खाशेलपणाक लागून ताका झाडार चडपाक आनी जमीन खणपाक सोंपें जाता. ताचे कान वाटकुळे, दोळे ल्हान आनी आंगलोट मोठो आसता. नर आनी मादी दिसपाक सारकींच आसतात. वांस्वेल्याचो रंग धवो, करडो, काळो वा काळो - धवो असो विंगड विंगड वाठाराप्रमाण आसता. हातापांयांची घडणय हवामान, सुवात, खावड हांचेर आदारिल्ली आसता. वांस्वेल्याच्या आंगार दाट कॅस आसतात.

वांस्वेल्याची वास घेवपाची शक्त सामकी खर जाल्यार नदर आनी आयकुपाची शक्त उणी आसता. कुडीच्या मानान वांस्वेल बरेंच नेटान धांवक शकता आनी उदकांत पेंवपाक शकता. थंड वाठारांतल्या वांस्वेल्याच्या पांयांच्या तळव्यांक दाट कॅस आसतात. अमेरिका आनी युरोपांत सांपडपी वांस्वेल्यां कुडीन मोटीं आसतात. त्या मानान हेर कडेन ल्हान आसतात.

वांस्वेल शाकाहारी आनी मांसाहारी आसता. पानां - फळां, तण, म्होंव, किडे, मुयो, ल्हान प्राणी, तांतयां, नुस्तें, मेल्ल्या प्राण्यांचीं मडीं अशी तरेकवार खावड हो प्राणी खाता. ही खावडूय वाठाराप्रमाण आसता.

थंड हवेच्या दिसांनी वांस्वेल्यां भोंवनात. तीं एकेच सुवातेर न्हीदून रावतात. हिमालय वाठारांतलीं वांस्वेल्यां ह्या तेंपार सकयल्ल्या वाठारांनी आयिल्लीं दिश्टी पडटात. पावसांत आनी गिमांत वांस्वेल्यां घोर्लींनी वा कसल्याय आडसाक न्हीदून रावतात. वांस्वेल चडशें कळपान भोंवना. पोरान मात व्हड जायसर आवय वांस्वेल्यावांगडा भोंवतात.

वांस्वेल्याचो गाबण काळ ७ ते ८ म्हयन्यांचो आसता. एके फावटीक २ - ३ पेटे जातात. तांकां जातना कॅस नासतात आनी एक म्हयनोमेरेन ते कुड्डे आसतात. वांस्वेल ४० - ५० वर्सां जगूंक शकता.

वांस्वेल सादारणपणान दुसऱ्याचे वाटेक वचना. तें मनशाक भियेता. पूण चोरांवांगडा आसल्यार वा जरवमी जाल्लें आसल्यार तें कोणाचेरूय अचकीत घुरी घालता.

वांस्वेल्यांच्यो मुखेल सात जाती आसात. त्यो अशो -

१) वक्ल लायिल्लें वांस्वेल (Spectacled) : हें वांस्वेल दक्षिण अमेरिकेंत सांपडटा आनी ताच्या दोळ्यांभोंवतणी वक्ल लायिल्लेभशेन पट्टे आसतात. हाचो रंग काळो वा पूडी कोराचो आसता.

२) बीग ब्रावन वांस्वेल वा ग्रीझली वांस्वेल : हाका शेंपडी नासता. हाचो रंग पुडी कोराचो आनी तें कुडीन मोठें आसता. हें युरोप, आशिया आनी कॅनडा हांगा सांपडटा.

३) अमेरिकन ब्लॅक : हें वांस्वेल अमेरिका, अलास्का, कॅनडा हांगा सांपडटा.

४) एशियाटीक ब्लॅक : हें आशिया खंडांत सांपडपी काळ्या रंगाचें वांस्वेल.

५) पोलर बेअर : हें धवसार रंगाचें आसता. तें बरें धांवक आनी पेवंक शकता. हें बर्फाळ वाठारांनी सांपडटा.

६) सन बेअर : हें सगळ्यांत ल्हान प्रकारचें वांस्वेल. तें झाडाचेर रावता. ताका शेंपडी नासता आनी तें सुमात्रा, बोर्नियो हांगा सांपडटा.

७) स्लॉथ बेअर : काळसर रंगाचें हें वांस्वेल भारत आनी श्रीलंका हांगा सांपडटा.

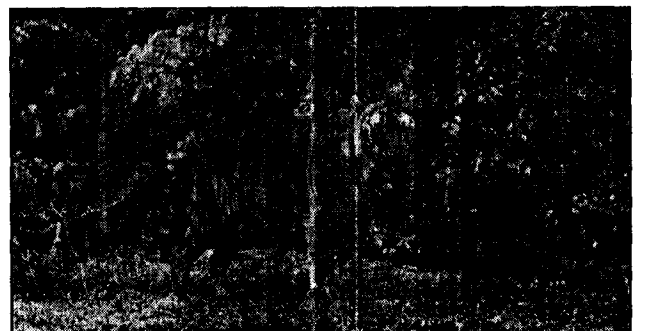
भारतांत कांय लोक वांस्वेल पोसतात आनी तांचो खेळ करून पोट भरतात.

वांस्वेल्याक चडशे साथीचे रोग जायनात. पूण हेर रोग जातात. तांचेर परोपजीवी प्राणी जगतात. वांस्वेल्याक जावपी कांय मुखेल रोग म्हळ्यार - Clostridium infection, Staphylococcus Septicaemia, Maniliaris, Meningitis, Eucephalitis, ringworm, Ascariasis, Hook Worms, Trichinosis आनी Tape Worms, Antibiotics आनी Sulpha हीं वखदां आसात.

- डॉ. ए. व्ही. खांडेपारकार

वाग : आशिया खंडांतल्या फेलिडे ह्या मार्जार कुळांतलो सगळ्यांत व्हड आनी बळिश्ट प्राणी. पृथ्वंशी विभागांतलो हो प्राणी स्तनिवर्गांत मोडटा. ताचो गण कारनिवोरां आनी कूळ फेलिडे. ताचें शास्त्रीय नांव पॅथेरा टायग्रिस.

वाग हो प्राणी शींवाभाशेनूच बळिश्ट. पूण शींवापरस तो खूब धूर्त, चपळ आनी क्रूर. वाग हें डरकाळी फोडपी माजर. पूण ताची डरकाळी शींवापरस खूब कमी. ताचो आस्पाव निशाचर प्राण्यांत जाता आसलो तरी वाग दिसाचो शितळ सुवातेर विसव घेतना खूब कडेन दिश्टी पडटा. चडशा वागांची कॅसाळ कात तांबशी हळदुवसार आसून तिचेर काळे पटे आसतात. गळो, पोट आनी पांयांच्या भितरलो फर धवो आसता. फकत रेवा वाठारांत सांपडपी वाग धवसो आसून

ताचेर तपकिरी रंगाचे पटे आसतात. वागाचे दोळे निळशे आसून, नाक आनी पांयांचीं तळटां गुलाबीशीं आसतात. ताका आयाळ नासता. पूण जाण्ट्या वागाक कानसुलाचेर लांब केंस आसता. ताचे कान भायले वटेन काळे आसून तांचेर धवे थिपके आसतात. अशा रंगाचे कातीक लागून ताका उजवाडांत आनी सावळेंत सैमीक राखण (natural camouflage) मेळटा. सादारणपणान वागाची लांबाय कपल ते शेंपडेच्या पोंतामेरेन २६० - २९० सेंमी. इतली आसता. ताच्या सांगाड्याची रचणूक रवाशेले पददतीन जाल्ली आसून तो फाटल्या मांसाळ भागांक उडी मारपाक आनी फुडल्या पांयांक आवुंळपाक वा ओडून व्हरपाक बळ पुरयता.

सादारणपणान वेगवेगळ्या वागांची प्रदेशाप्रमाण विभागणी केल्या. देखीक - सिबेरीयन वाग (पँथरा टिगरीस आल्तायका); चीनी वाग (पँथरा टिगरीस एमोयेंसीस); बंगाल वाग (पँथरा टिगरीस टिगरीस); कॅस्पियन वाग (पँथरा टिगरीस विर्गोटा); सुमत्रा वाग (पँथरा टिगरीस सुमत्रे); बाली वाग (पँथरा टिगरीस बालिका). वेगवेगळ्या वाठारांत सांपडपी वागांची प्रजाती थरावपाखातीर खूब यत्न जाले. पूण सद्या सगळे वाग एकूच प्रजातीभितर आस्पावतात हें अधिकृतपणान मानून घेतलां.

सगळ्यांत पयलीं वागाचें अस्तित्व सिबेरीया आनी नव्या सिबेरीया जुंव्यांचेर आसलें हें थंय सांपडिल्ल्या जिवाश्मांवयल्यान कळटा. उपरांत ल्हव ल्हव दक्षिणेकडेन ते मलेशियन आर्चिप्लेगो प्रदेशांत पातळ्ळे. पूण सद्या भारतांत तांचें प्रमाण चड आसून, लागीं लागीं भारताच्या सगळ्या वाठारांनी ते मेळटात. वाग पाचव्यांचार दाट रानांनी, वसू रानांनी तशेंच झिली - झोपांनी रावपाक शकतात. वागाची चाल नेटाची. तो रातचो आपलें भक्ष सोदपाखातीर मैलांचे मैल पयस चलून वता. तो वेगान खूब पयस मेरेन धांवपाक शकता. रानदूकर, म्हशी, गोरवां, बोकडां आनी हरणांची शिकार करून तो खाता. ह्या जनावरांची शिकार करपाक ताका अपेश आयल्यार तो बेबो, गार, मानगें, रानकोंबो आनी हेर सरपटपी प्राणी मारून खाता. सादारणपणान एक खेपे वाग १८ - २० किलो मांस खाता. चडकरून वाग आपली शिकार एकटोच करता. वागाचें नाक, कान आनी नदर हीं इंद्रियां तीक्ष्ण आसून तांच्या आदारानूच तो आपल्या भक्षामेरेन पावता. पूण केन्ना केन्नाय वाग जोड्यांनी मेळून शिकार करतात. गाय सारकिल्लें व्हड जनावर तो तीन दीस मेरेन खाता. भक्षाक मारल्या उपरांत सुरवेक तो ताचें रगत घोटता आनी उपरांत आपल्या धारदार दातांनी जठर आनी आंतकड्यो कुशीक काडून फक्त मांस खाता. तो कुशिल्लें मांसूय खाता. भक्षाक खाल्ल्या उपरांत तो आपलीं नारखटां झाडाचे सालीर घासून नितळ करता.

वाग पिरायेच्या चवथ्या वा पांचव्या वर्सा वयांत येतात. उपरांत फुडलीं ११ ते १४ वर्सांमेरेन वागीण दर अडेज वर्सांनी एकदां

फळटा. तांचो समागम काळ चडकरून पावसा उपरांत सुरू जाता. फळपाक येतकच वागीण डरकाळी फोडून वागाक साद घालता. लागीं लागीं एक पंद्रस तीं एकठांय रावतात. १०५ ते ११५ दिसांचो तांचो गर्भावधी आसता. वागीण एका वेळार २ ते ६ छाव्यांक जल्म दिता. सादारणपणान छाव्यांचें वजन १ ते १.५ किग्रॅ. आसता. वाग आनी वागीण चडकरून समागमाच्या काळांतूच एकठांय येतात. देखून छाव्यांची वाड वागीणीचे देखरेखीखात जाता. छावो एक वर्साचो जातकूच वागीण ताका आपल्या भक्षाची शिकार करपाक शिकयता. दोन वर्सां उपरांत छावो स्वतंत्रपणान आपल्या भक्षाची शिकार करूंक शकता.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेमेरेन भारतांत वागांचें प्रमाण खूब आसलें. पूण सद्या तें खूब उणें जाल्लें आसा. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार हिंसबाभायर रानतोड आनी सर्रासपणान जावपी तांची शिकार. वागाची कात, हाडां, दांत आनी नारखटां हांकां आंतरराश्ट्रीय बाजारपेठेंत चड खप आशिल्ल्यान फाटल्या वर्सांनी वागांची चड प्रमाणांत शिकार जाली. आजुनूय तांची लिपचोरयां शिकार चालूच आसा. वागांक योग्य ती राखण दिवन तांचें प्रमाण वाडोवपाखातीर १९७२ त भारत सरकारान विश्व रानटीमोनजात निधीच्या आदारान 'प्रॉजेक्ट टायगर' ही येवजण चालीक लायल्या.

- डॉ. आय. के. पै

बिबटो वाग : हो प्राणी फेलिडींतलो (मार्जार कुळांतलो). ताचें शास्त्रीय नांव पँथेरा पार्डस.

बिबटो वाग आनी मनशाळिल्लें माजर हांचेमदीं खूब सारकेपण आसा. माजराभाशेन हाची तकली वाटकुळी, नाक ल्हान आनी बसकें आसता. शेंपडी लांब आनी बारीक आसता. नारखटां तीक्ष्ण, लांब आनी भितर ओडून घेवपी आसतात. बिबट्याचे दांत लांब, तीक्ष्ण आनी घट्ट आसतात. ताचें कात हळदुव्या रंगाची आसून तिचेर बारीक, ल्हव आनी काळे, वाटकुळे थिपके आसतात वेगवेगळ्या प्रदेशांनी मेळपी बिबट्यांच्या थिपक्यांचे प्रकार वेगवेगळे आसतात. बिबट्याचे फाटीचेर थिपक्यांचे प्रमाण चड आसता. पोट आनी पांयांभितरलो भाग धवो आसता. आशियेंतल्या बिबट्याच्या आंगावयले थिपके आकारान व्हड आसतात पूण आफ्रिकेच्या बिबट्यांचे थिपके ल्हान आसतात. भारतांतल्या दोंगराळ वाठारांनी मेळपी बिबट्यांच्या आंगार खूब उणे थिपके आसतात.

नर बिबट्याची लांबाय २१५ सेंमी. मेरेन आसता आनी मादी मातशी ल्हान, म्हळ्यार १५० - १७५ सेंमी. लांब आसता. पुराय वाड जाल्ल्या नराचें वजन सरासरी ६८ कील जाल्यार मादयेचें वजन ५० किलांमेरेन मेळटा. नर आनी मादी एकठांय रावनात. फक्त समागमाच्या वेळार एकठांय येतात. मादी खंयच्याय तेंपार फळटा. ती २.५ ते ४ वर्सां पिरायेची जातकच प्रजननाक योग्य जाता.

तिचो गाबण काळ ८७ ते ९४ दिसांचो आसता. एका वेळार मादयेक २ ते ४ पेटे जातात. ४ ते ८ दिसांनी तांचे दोळे उक्ते जातात. चार म्हयने जातकच ते आवयचें दूद पियेवपाचें सोडटात आनी हुंदीर, सोंसो असल्या प्राण्यांची शिकार करतात. देड - दोन वर्सांचेर ते स्वतंत्र जगपाक शिकतात.

मध्य आनी दक्षीण अमेरिकेंत बिबट्याचे जीवाश्म (Fossil) मेळ्ळ्यात. ह्या जीवाश्मांवयल्यान हो प्राणी मायोसीन (सुमार १.२ ते २ कोटी वर्सांपयलींच्या) काळांतलो प्राणी आसुंये अशें दिसता. बिबट्याची उत्पत्ती पयलीं सायबेरियेंत जाली. थंयसावन तो युरोप, आफ्रिका आनी आशियेच्या हेर भागांनी गेलो आनी थंयसावन आसामांतल्यान भारतांत आयलो.

खंयच्याय हवामानांत बिबट्याची वाड जाता. दाट रानांनी, उकल्या मैदानाचेर, रेंवटी प्रदेशांत वा फातरी - दोंगराळ वाठारांत तेच भाशेन हिमालयांतल्या २,५०० ते ३,००० मिटर उंचायेच्या प्रदेशांत लेगीत बिबटो रावता.

आर.आय. पोर्कोक हाच्या मतान आशियेंतल्या बिबट्यांच्यो सुमार इकरा जाती आसात. तातुंतल्यो तीन जाती भारतांत मेळटात. कोचीनालागसार ल्हान आकाराची, काळ्या रंगाची बिबट्याची एक जात मेळटा. आसामांतय अशेच तरेचे बिबटे आसात. हजारीबागेक धव्या रंगाचो बिबटो (आल्बिनो) मेळिल्लो.

बिबट्याक सूर्यप्रकाशाची संवय आशिल्ल्यान ते दिसाचीय शिकार करतात. आपले शक्तीप्रमाण ते गोरवां, मेंढरां, दुकर, हरणां, सोंसो, सुणीं, बबून, कुकडां हांची शिकार करतात. केन्नाकेन्नाय ते मनशाकय खातात. बिबट्याचे दोळे वाटकुळे आनी बुबळां पाचव्या रंगाचीं आसतात. तांचे कान तीक्ष्ण आनी नदरूय बरी आसता. तेच भाशेन ते धूर्त आसतात. बिबट्याक बरें पेंवपाक येता आनी झाडाचेरूय चडपाक येता. झाडाचेर चडून तो लिपून बसता आनी येवपी - वचपी प्राण्याचेर घुरी घालता. मारिल्लें भक्ष्य उपरांत दाट झुडपांनी व्हरून लिपोवन दवरता. ताचीं पावलां मांसाळ आशिल्ल्यान शिकार करतना ताच्या पावलांचो आवाज जायना. ताच्या फुडल्या पांयांक चार आनी फाटल्या पांयांक पांच नारवटां आसतात.

- डॉ. ए. एस्. वागळे

वाग्भट : पुर्विल्ल्या भारतांतलो वैज. ह्या नांवाचे दोन वैज जावन गेल्ल्याचें मानतात. त्या काळाप्रमाण आज्याचें नांव नातवाक दवरप ह्या हेतून हे दोगय नातू आनी आजो आसूं येतात. तांचो काळ निश्चीत कळना तरी चीनी प्रवासी इत्सिंग हाणें वाग्भटाचो उल्लेख केला. ताचेवयल्यान व्हडल्या वाग्भटाचो काळ इ.स. सातव्या शेंकड्याआदीं आसूं येता अशें ए.एफ्. आर. हॉर्नल हाचें मत आसा. ताच्या मतान धाकट्या वाग्भटाचो काळ इ.स. आठवो - णववो शेंकडो असो अनिश्चीत

आसा. धाकटो वाग्भट रसायन, रसकुपी आनी कायाकल्प हांचेरवातीर प्रसिद्द आसलो. ताच्या गुरूचें नांव अवलोकितेश्वर आशिल्लें आनी तो बौध्द धर्ममताचो आशिल्लो. एके आख्यायिकेप्रमाण इजिप्ताच्या राजाक वैजकी उपाय करपाखातीर गेल्लो थंयच ताका मरण आयलें.

अष्टांगसंग्रह आनी अष्टांगहृदयसंहिता हे आयुर्वेदीक ग्रंथ दोन व्यक्तींनी बरयल्यात आसूं येता अशें हॉर्नले आनी ज्योतिष चंद्र सरस्वतीचें मत आसा (म्हळ्यार पयलो ग्रंथ आज्यान आनी दुसरो ग्रंथ नातवान बरयला जांवये). गणनाथ सेन आनी पंडीत यादवजी त्रिक्रमषी आचार्य हांच्या मताप्रमाण त्या ग्रंथांचें स्वरूप, भाशाशैली आनी रचणूक पळयल्यार दोनूय ग्रंथ एकाच मनशान (धाकट्या वाग्भटान) बरयल्यात जांवये.

अष्टांगसंग्रहाचे निमाणेकडेन बरोवप्यान वाग्भटाचो पूत सिंहगुप्त आनी सिंहगुप्ताचो पूत वाग्भट असो उल्लेख केल्लो आसून, आपूण सिंध देशांत रावपी आसा अशेंय म्हणिल्लें आसा. ह्या ग्रंथाची रचणूक चरक आनी सुश्रूत हांच्या ग्रंथासारकीच आसून तो गद्य - पद्यमय आसा. ह्या ग्रंथाक बृहत् । वृध्द वाग्भट अशेंय म्हण्टात आनी तो इ.स. आठव्या शेंकड्याआदीं बरयल्लो आसूंक जाय.

अष्टांगसंग्रहाचें सार सुत्ररूपान अष्टांगहृदयसंहिता ह्या ग्रंथांत आयिल्लें दिसता. हातूंत वैजकशास्त्राचें श्लोकबध्द विवेचन दिल्लें आसून, शस्त्रक्रियेविशीं विस्तृत विवेचन केल्लें आसा. ह्या ग्रंथाक 'वाग्भट' वा 'लघुवाग्भट' अशेंय म्हण्टात. हो ग्रंथ इ.स. आठव्या शेंकड्याउपरांत बरयल्लो जांवये. अफू, नाडी परिक्षा आनी रसायनक्रिया हांचो उल्लेख ना. आयुर्वेदीक ग्रंथांत हाचेर सगळ्यांत चड टिकाग्रंथ बरयल्यात. हांचेमदीं अरूण दत्ताची 'सर्वांग सुंदरी' (इ.स.बारावो शेंकडो) आनी हेमाद्रीची 'आयुर्वेद' (इ.स.तेरावो शेंकडो) ह्यो टिका उल्लेख करी सारक्यो आसात. ह्या ग्रंथाचे तिबेटी आनी जर्मन भाशांनी अणकार जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

वागळे, मनोरमा मनोहर : (जल्म : ३० ऑगस्ट १९२९ मुंबय).

रंगमाचयेवयली नामनेची कलाकार. शाळेंतलें शिक्षण सोंपोवन एस्.एन्.डी. टी. ह्या वनिता विद्यापिठांतल्यान संगीत विशयाची पदवी घेतली.

संगीताचे शास्त्रीय प्रगल्भतेखातीर पंडीत गोविंदराव अग्नी, प्रा. बी. आर देवधर, श्याम गोगटे, पंडीत जगन्नाथबुवा पुरोहित, पं. के. जी. गिंडे हांचेकडल्यान शिक्षण घेतलें. आर. एन्. पराडकर हाचेकडल्यान नाट्य आनी सुगम संगीताचें शिक्षण मेळ्ळें.

'द गोवा हिंदू असोसिएशन' च्या महिला शाखेच्या स्नेहसंमेलनांत 'संगीत सत्तेचे गुलाम' ह्या नाटकांतली 'रमाबाई' ही

तिची पयली भूमिका हाचेभायर 'लग्नाची बेडी' (गार्गी) 'संशयकल्लोळ' (कृत्तिका), १९५२ वर्सा गोवा हिंदू असोसिएशनच्या 'खडाष्टक' (दिनूची सासूमाय राधाबाई), सौभद्र (नटी), 'स्वामिनी' ह्या संगीत नाटकांत जगन्नाथाची पुरुश भूमिका आदी भूमिका तिणें केल्यो. 'स्वर थांबले मैफलीचे' ह्या कोंकणी नाटकांत एके नायकिणीचे भूमिकेंत गजल, तुमरीसारखें संगीत तिणें पेश केलें.

रत्नाकर मतकरींच्या 'पंचेचाळीस हेच लग्नाचं वय' ह्या नाटकांत भास्कर चंदावरकरान टेप केल्ल्या पार्श्वसंगीताचेर उडटे चालीचीं वेधक लयीचीं भावकाव्यां तिणें सादर केल्यांत. तिणें सुमार पस्तीस नाटकांत भूमिका करून मानसम्मान, पारितोशिकां मेळयल्यांत. तातुंतलीं कांय उल्लेख करपासारकीं अशीं : 'खडाष्टक' नाटकांतल्या 'रागिणी' हे भूमिकेखातीर १९५५ - ५६च्या मुंबय राज्य द्वितीय नाट्यस्पर्धेंत सर्वोत्कृष्ट अभिनयाचें पारितोशिक आनी रुप्या पदक, पार्श्वनाथ आळतेकर नाट्यस्पर्धेंत 'शांताबाई' हे भूमिकेखातीर लक्ष वेधपी अभिनेत्रीचें पारितोशिक, १९६६ अ.भा. मराठी नाट्यपरिशदेवतीन शंकर घाणेकर पुरस्कृत 'दिनकर कामण्णा' रसिक सुवर्णपदक १९८५.

गोमंतक मराठी अकादमीच्या मराठी रंगभूमिवयल्या कार्याखातीर व्हड कलावंताक प्रदान करपांत येवपी 'मानद अधिसदस्यत्व' १९९४-९५. 'सासूबाई'ची भूमिका आशिल्ल्या 'एरियल' साबणाच्या जाहिरातीचें टी.व्ही फिल्मचें सुवर्णपदक १९९२. तेच भूमिकेखातीर 'तमिळ' भाशेंतल्यान केल्ले जाहिरातीखातीर उत्कृष्ट अभिनयाची १९९२ वर्साची ट्रोफी तिका मेळ्ळ्या.

तिणें आपल्या नाटकांतल्यान सुमार पस्तीस भूमिका केल्यात. तातूंत बालनाट्य ते नवनाट्य मेरेनचो प्रवास आसा. २ बालनाट्यां, १० फार्स नाटकां, ७ विनोदी, ३ पुरूषपात्र विरहित, १ एकपात्री आनी ४ नवनाट्यांनी तिचो सहभाग आसा. तिणें आपल्या आंगांतल्या कलागुणांनी मराठी रंगमाचयेर एक विनोदी कलावंत म्हण नामना जोडली.

- कों. वि. सं. मं.

वागळे, माई शणै : (पंदरावो शेंकडो).

पुर्विल्ल्या गोंय प्रदेशाचो सुभेदार. हो वसंत माधवाच्या घराण्यांतलो आसुंये. इ.स. १४०३ ते १४०४ ह्या काळांत विजयनगरच्या गोंय प्रदेशाचो मुखेल प्रधान वा सुभेदार म्हूण काम करतालो. १४०२ च्या वेळूस फातरपट्यांत नरसा गोसाव्याचो मुणयारी म्हणून आनी १४१३ च्या बांदोडेंच्या फातरपट्यांत नंजण्णा गोसाव्याचो प्रतिनिधी म्हणून ताचो उल्लेख मेळटा. हाचेवयल्यान, नरसा गोसावी १४०१ ते १४०२ ह्या काळांत गोंय, चंद्रगुत्ती - कोंकण ह्या विभागाचो महाप्रधान आशिल्लो आनी गोंय प्रदेशाचो कारभार माई शणै पळयतालो असो बोध जाता. १४१३ सावन परत नंजण्ण गोसावी हो गोंय, चंद्रगुत्ती -

कोंकणचो मुखेल प्रधान आसून गोंयचो कारभार नंजण्णाच्या हातासकयल माई शणै पळयतालो म्हणपाचें अनुमान काडूं येता. हो माई शणै बांदोडेंच्या बोकडबागकार देशमुखाचो संबंदीत आशिल्लो आनी मंगेशी लागसरच्या कुंकळ्ळी गांवचो रावपी आशिल्लो. ताच्या बापायचें नाव पुरसो शणै तर आडनांव वाघळा (वागळो) आशिल्ल्याचें कोंकणारव्यानांत सांगलां. ताणें नागेश आनी महालक्ष्मी देवस्थानाक वर्सावळ नेमून दिली, तशेंच निवेद्यारवातीर कुळागर आनी शेताची देणगीय दिली.

- कों. वि. सं. मं.

वागळें : (पळेयात पारवो).

वाघ, बहुगुण अनंत कामत : पुर्तुगेज काळांतलो नामनेचो दुभाशी. ताचें घराणें मुळचें तिसवाडींतल्या पानवेल गांवचें. १७१९ ते १७५१ मेरेन पुर्तुगेज राजवटींत तो दुभाशी (मराठीचें पुर्तुगेज आनी पुर्तुगेजीचें मराठी भाशांतर करपी सरकारी नोकर) म्हणून वावुरलो. बहुगुण कामत वाघ व्हायसरॉय जुआंव द साल्दाज्य द गाम हाचेवांगडा सावंत भोसल्यावयले मोहिमेर गेल्लो. मराठ्यांनी रायतूरचो किल्लो रेवडायलो तेन्ना वाटाघाटीक वतना काँदि द सांदोमील ह्या व्हायसरॉयावांगडा तोय गेल्लो. १७३९ त मराठ्यांनी बारदेस आनी साश्टीचेर घुरी घाली, तेन्ना बहुगुण कामत हो व्यंकटी कामत, बाबुली सुरवठणकार, उपी कामत, सांतू शणै डांगी, नारायण प्रभु, मिन् शणै, विठोजी धुमे हांचेवांगडा राय हांगा वाटाघाटीचीं उलोवणीं करूंक गेल्लो म्हणपाचो उल्लेख मेळटा.

मोगलांच्या हातांत जेन्ना फोंडेंचो किल्लो गेलो तेन्ना थंयच्या किल्लेदाराकडे वाटाघाटी करपाखातीर हिरे परोब खोलकार हाचेवांगडा बहुगुण कामतय गेल्लो. सावंत - भोसले हांचेकडेन तह करपाच्या कामगिरीरय विठोजी धुमे हाचेवांगडा कामतीक धाडिल्लो. ह्या तहावरवीं बारदेस प्रांत आनी पनेळ जुंवो पुर्तुगेजांक मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

वाघ, बहुगुण सदाशिव कामत : पुर्तुगेज काळांतलो सरकारी दुभाशी. तो १७९४ ते १८०७ मेरेन पुर्तुगेज सरकाराचो दुभाशी म्हणून वावुरलो. ताणें आपल्या दुभाशाच्या वावरावांगडा पुर्तुगेजांचीं कांय राजनितीक कामांय केली. वाडीकार भोसले आनी सौंदेकार हांचेकडेन ताणें राजकीय संबंद दवरलो.

बहुगुण कामत वाघान गोंयच्या इतिहासाचे नदरेन केल्लें व्हड म्हत्वाचें काम म्हळ्यार ताणें गोंयच्या इतिहासाचेर बरयल्लें 'गोमंतकाची बरवर' हें लिखाण जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वाघ, सरवाराम नारायण कामत : वाघ घराण्यांतलो हो निमाणो दुभाशी. कामत वाघ घराण्यांतलो पुर्तुगेज सरकाराचो पयलो दुभाशी बहुगुण कामत हाचो पूत अनंत कामत हाचो सरवाराम हो नातू. बहुगुण सदाशिव कामत वाघ, हो १८०७ त मेल्याउपरांत सरवारामाची दुभाशी म्हणून कारकीर्द सुरू जाली. ताका मराठी, संस्कृत, पुर्तुगेज, लॅटिन, फ्रेंच आनी इंग्लीश ह्यो सगळ्यो भाशा येताल्यो. तेचखातीर ताका वाघ घराण्यांतलो लिंग्वीस्ताद (State Linguist) म्हण्टाले. सरवाराम वाघ सोडलो जाल्यार हेर खंयच्याच दुभाशाक इतल्यो भाशा कळनासल्यो. ते नदरेनय पळयल्यार ताका भाशाशास्त्री म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

वाघुर्मेकार, बाबल भीमा : सुटकेझुजारी. ताणें मराठींतल्यान मुळावें शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा', हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके झुजाच्या काळांत तो लक्ष्मीकांत भेंब्रे, लक्ष्मणराव सरदेसाय, वसंत वेलींगकार, विश्वनाथ लवंदे आनी बाबी खंवटे हांच्या मार्गदर्शनारवाल वावर करतालो. पत्रकां वांटप, वण्टीपत्रकां लावप, तिरंगी बावटे लावप, नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेखातीर वांगडी जमोवप असलीं कामां तो करतालो. पुलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली आनी ताच्या घराच्या लोकांक बरोच त्रास दिलो. ८ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पुलीसांनी ताका धरलो आनी देड वर्साखातीर बंदखणींत दवरलो. दर आठवड्याक पुलीस ठाण्याचेर हजर रावपाचे अटीचेर ११ जानेवारी १९५७ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. गोंय सुटके उपरांत १९६७ वर्सा फोंडा काँग्रेस कमिटीचो उपाध्यक्ष म्हूण ताका वेंचून काडलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वाघ्या : खंडोबाचो उपासक. महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत चले आनी चलयो, वाघ्ये आनी मुरळी म्हणून देवाक ओंपपाची चाल आसा. ही चाल चडकरून कुणबी म्हार वा तसल्याच हेर जातींत दिसून येता.

एकाद्र्या मनशाक भुरगींच जायनात वा जावनय जगनात असो मनीस खंडोबाक 'आपल्याक भुरगें जांव दी, तें जाल्यार तुका ओंपता' अशें आंगयता. असो आंगयल्लो भुरगो खंडोबाक ओंपलो म्हणजे, तो वाघ्या जाता आनी ती चली आसल्यार मुरळी जाता. वाघ्या वा मुरळी जावपाचो विधी असो : सुरवेक चैत्र म्हयन्यांत, बापूय आंगवणे उपरांत आपल्याक जो भुरगो जाला तो देवाक ओंपपाचो संकल्प गुरवाक कळयता. उपरांत गुरव सांगता त्या दिसा वाघ्या जावपी भुरग्याक मिरवणुकीन खंडोबाच्या देवळांत व्हरतात. थंय

गुरव ताका भंडार (हळदिवो पिठो) लायता आनी वाघाचे कातीचे पिशवेंत भंडार भरून ती पिशवी त्या भुरग्याच्या गळ्यांत बांदता. उपरांत देवाचेर भंडार घालून त्या भुरग्याक आपणावपाची देवाक विनंती करता. अशेतरेन वाघ्या जाल्लो तो भुरगो खंडोबाचीं पदां म्हणत मल्हारीची (खंडोबाची) वारी (भीक) मागूंक लागता.

वाघ्ये दोन तरेचे आसतात ते म्हणजे : (१) घरवाघ्ये आनी (२) दारवाघ्ये. घरवाघ्ये म्हळ्यार आंगवण पावोवपा खातीर कांय वेळ वाघ्याचो भेस करून वारी मागपी. हे फकत खंडोबाविशीं श्रद्धा उक्तावपाखातीर वाघ्याचें रूप घेतात. दारवाघ्ये हे वाघ्याची कायमची दीक्षा घेतिल्ले, भिक्षेचेर जगपी आनी भक्तांचीं क्षेत्रांतलीं धर्मीक कृत्यां करपी आसात. भक्तांवतीन जागरणां करप आनी लंगर (लोखणी सरपळी) तोडप हीं तांचीं खास कामां आसात. तांचे हे जागरणाचे कार्यक्रम म्हळ्यार गोंधळावरी आसतात. तातूंत तुणतुणें वाजोवप, खंजिरी वाजोवप आनी मुरळीन नाचप अशीं कामां वाघ्ये करतात.

वाघ्या आनी मुरळी हांचो संचार चडसो दक्षिण महाराष्ट्र आनी कर्नाटक ह्या भागांत दिसता. महाराष्ट्रांतल्या वाघ्याचो खास असो भेस ना. कर्नाटकांतले वाघ्ये मात रगाची कफनी वापरतात. तांच्या गळ्यांत भंडाराखातीर वाघाचे कातीची पिशवी आसता. तेभायर लांकडी वा धातुचें भिकेपात्र, गांठा (रुप्याचो गोफ वा कातड्याचो वा वारवाची कवड्यो गुंथिल्ली दोरी), दिवटीबुदली, गळ्यांत बांदपाची भंडारान रंगयल्ली सुताची दोरी, घंटावाद्य, शंख वा डमरू, शूल - त्रिशूळ आदी वस्तू वाठाराप्रमाण वाघ्या वापरता.

वाघ्यांचीं लग्नां चड करून तांच्या बापायचे जातींतले चलयेकडे वा दुसऱ्या वाघ्याचे चलयेकडे जातात. वाघ्यांक दर तीन वर्सां उपरांत एक फावट जेजुरीची वारी करची पडटा. तांच्यो चालीरिती आनी धर्मीक समज मराठा कुणब्यांवरी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

वाचपघर : वाचकांक पुस्तकांचो चडांत चड उपेग करून दिवचेखातीर पुस्तकां जतनायेन दवरतात ती सुवात. सद्या वाचपघरांत मुखेलपणान प्राचीन तशेंच आधुनिक ग्रंथांवांगडाच नेमाळीं, हातबरप, नकाशे, छायाचित्रां, शिल्पाकृती, नाणी, तिकिटां, ध्वनिमुद्रिका, सूक्ष्मपट, लेखनाचित्रां आनी हेर जानसाहित्य संग्रहित केल्लें आसता. पूण काळा प्रमाण वाचपघराच्या कार्यांत एकसारको बदल जायत आयलो. सुरवेक इष्टिका, शिला, चामडें आनी हेर साधनांवरवीं तयार केल्ले ग्रंथ साप्प उणें आशिल्ल्यान तांची जतनाय घेवप इतलेंच वाचपघराचें कार्य आसलें. पूण सद्या वाचपघराची व्याप्ती खूब वाडिल्ली आसा. सद्या वाचपघर, खातीर योग्य सुवात, ताचेखातीर तज्ञ आनी कुशळ ग्रंथपाल, संवसारांत उपयुक्त आशिल्ल्या म्हत्वाच्या पुस्तकांचो संग्रह, त्या पुस्तकांची पद्दतशीर मांडणी आनी वाचकांक योग्य मार्गदर्शन

ह्यो गजाली चड म्हत्वाच्यो. पुस्तकां, वाचक आनी वाचपघरांतले सेवक हे वाचपघरांतले तीन मुखेल घटक. सद्या वास्तू आनी वाचपघरासंबंदीत प्रशासनाकूय चड म्हत्व दिलां.

संवसारांतलीं सगळ्यांत पोरनी वाचपघरां सुमेरियन आनी बॅबिलोनियन संस्कृतीच्या काळांत अस्तित्वांत आशिल्लीं हें प्राचीन शारांच्या उत्खननांत सांपडिल्ल्या अवशेशांवयल्यान सिध्द जाता. क्रिस्ता आदी २७०० वर्सा धार्मिक आनी शासकीय वाचपघरां आशिल्लीं. टेयो शारांतल्या वाचपघरांत तीस हजार ग्रंथ आशिल्ले. चूनखडीसावन तयार केल्ल्या विटांचेर धातू वा लांकडी लेखणीन क्यूनिकॉर्म लिपींत बरयल्ले इष्टिकाग्रंथांचो संग्रह हो संवसारांतलो सगळ्यांत पयलो ग्रंथसंग्रह. धार्मिक वचनां, प्रार्थना, मंत्रतंत्र, लोककथा, तशेंच त्या तेंपावयल्या भौशिक, राजकीय आनी तात्त्विक वाङ्मयाच्यो देखीय ह्या इष्टिकाग्रंथांत मेळ्ळ्यात. वेपार, दीसपट्ट्या घडणुकांच्यो नोंदी, राजकीय आनी धार्मिक आदेश ह्या गजालींखातीर इष्टिकांचो उपेग जातालो. बॅबिलोनियन आनी सुमेरियन संस्कृतीच्या काळांत देवळां वा राजवाड्यांनी ग्रंथसंग्रह करताले. इ.स.प. ६६८ ते ६२७ ह्या काळांत असुरबनिपाल ह्या राजान निनेव्ह हांगाच्या देवळाकडेन एक व्हड वाचपघर उबारिल्लें. तातूंत सुमेरियन भाशेंतले सुमार २० हजार ग्रंथ एकवटीत केले.

प्राचीन इजिप्ताक हायरोग्लिफिक लिपींत बरयल्ले ग्रंथ लुगटान गुठलावन मातयेच्या वा धातुंच्या आयदनांनी दवरताले. ह्या आयदनांचेर भितरल्या ग्रंथाची म्हायती आसताली. खाजगी आनी देवळांतल्या वाचपघरांखेरीज सरकारी वाचपघरांय इजिप्तांत आशिल्लीं. गिझा शारांत इ.स.प. २५०० त एक व्हड वाचपघर अस्तित्वांत आशिल्लें. इ.स. प. १२५० च्या सुमाराक थीब्स शारांत दुसरो रॅमसीझ हाणें वाचपघर उबारिल्लें. पूण इ.स. प. २९० त ग्रीक राजा पयल्या टॉलेमीन उबारिल्लें अॅलेक्झांड्रियाचें वाचपघर चड म्हत्वाचें. उपरांत दुसरो यूमिनीझ हाणें पर्गामम शारांत व्हड वाचपघर स्थापन केल्लें. विद्याप्रसार आनी कलाक्रिडा हांचेविशीं ह्या दोनय वाचपघरांमदीं सर्त चलताली. पर्गामम वाचपघराची ग्रंथनिर्मिती खूब नेटान चलताली. इजिप्शियांनी तांचो तिरस्कार करून तांकां पपायरस वनस्पतिची पुरवणूक बंद केली. हाका लागून उपरांत चामड्यावयल्या ग्रंथांची निर्मिती जाली. इ.स. ४८ त अॅलेक्झांड्रियाच्या वाचपघर सीझरचे घुरयेंत नाश जालें. ताचें परिमार्जन म्हूण अँटोनीन पर्गाममचें वाचपघर क्लीओपात्रेक भेट म्हूण दिलें. तेन्ना ह्या वाचपघरांत दोन लाख ग्रंथ आशिल्ले. इ.स.प. पाचव्या शेंकड्यांत ग्रिसांत खाजगी वाचपघरांय आशिल्लीं. तातूंत युरिपिडीझ, अॅरिस्टॉटल आनी प्लॅटो हांच्या ग्रंथांचो आस्पाव आसलो.

ग्रिसाप्रमाण रोमांत वाचपघरांक तितलेशें म्हत्व नाशिल्लें. पूण रोमी सम्राटांनी भौशिक वाचपघरां स्थापन केल्लीं. तांणी पपायरस आनी चामड्याचेरच ग्रंथ बरयल्ले. सिसेरो राजान (इ.स.प. १०६ - ४३) व्हड खाजगी वाचपघर उबारिल्लें. असिनिअस पोलिओ ह्या

सम्राटान पयलें भौशिक वाचपघर उबारलें. उपरांत रोमी साम्राज्याचेर जावपी रानटी टोळ्यांच्या घुरयांक लागून रोमी संस्कृतीवांगडा थंयची चडशीं वाचपघरांय नश्ट जालीं. उपरांत ग्रंथसंग्रहाची जतनाय घेवपाचो थोडोभोव वावर थंयच्या धर्मसंस्थांनी केलो.

धाव्या शेंकड्यासावन युरोपांत विद्यापिठांची स्थापना जावपाक लागली तशें त्या विद्यापिठांतल्यान ग्रंथसंग्रह संख्या वाडपाक लागली. १८२९ च्या सुमाराक पॅरिसाच्या सोरबोन शारांतल्या ग्रंथालयांत १,७२२ हस्तलिखित ग्रंथ आशिल्ले अशी म्हायती मेळटा. युरोपाच्या प्रबोधन काळांत म्हळ्यार सोळाव्या शेंकड्यांत सुरवेक कागदाचो आनी उपरांत मुद्रणकलेचो सोद तशेंच देशी भाशांचो उदय हांकां लागून संस्कृतीक प्रबोधनाक गती मेळ्ळी. त्या काळांत ग्रंथसंख्येंत खूब वाड जाली. १५६० त पलोरियन ट्रेफल हाणें वाचपघराचेर एक प्रबंध बरोवन सूची कशी करची हें स्पश्ट केलें. सतराव्या शेंकड्यांत युरोपांत वाचपघरां सगळ्यांखातीर उक्ती केलीं. कोनराट गेस्नर (१५९५ - १६८०) हाका ग्रंथसूचीचो जनक अशें म्हण्टात. उपरांत गॅब्रिअल नोडे (१६०० ते १६५३), जॉन ड्युरी (१५९६ - १६८०) आनी गोटफ्रिट विल्यम (१६६४ - १७१६) ह्या नामनेच्या ग्रंथपालांनी वाचपघरांक म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत पाश्चिमात्य देशांत उद्येगीक क्रांतिउपरांत शिक्षणाचो नेटान प्रसार जालो. वाचपघरांचीय खूब वाड जाली. ह्याच काळांत ग्रंथालयशास्त्राची निर्मिती जाली. लंडन ह्या वाचपघराचो मुखेली अँटनी पानीत्सी हाणें ग्रंथालयसूची कशी तयार करची हाची पयली नियमावली तयार करून ब्रिटीश म्युझियमांतल्या सगळ्या इंग्लीश पुस्तकांची सूची छापून ती प्रसिद्द केली. बिब्लिओथेक नॅशनल, पॅरिस (१४८०), ब्रिटीश म्युझियम लंडन (१७५९), लायब्ररी ऑफ काँग्रेस, वॉशिंग्टन (१८००), लेनिन स्टेट लायब्ररी, माँस्को (१८६२) हीं पाश्चात्य देशांतलीं मुखेल राश्ट्रीय वाचपघरां. इंग्लंडांत १७३१ त जेम्स कर्कबुडचे प्रेरणेन सुमार पंदरा हजार ग्रंथसंग्रह आशिल्लें पयलें भौशिक वाचपघर स्थापन केल्लें. १८५० त ग्रंथालय कायदो जाळयान इंग्लंडाच्या सगळ्या गांवगिऱ्या वाठारांनी आनी शारांनी भौशिक फुकट वाचपघरां स्थापीत जालीं. अमेरिकेंत भौशिक वाचपघरांचो १७३१ त बेंजामीन फ्रँक्लिनाचे प्रेरणेन उगम जालो. हार्वर्ड लॉ स्कूल लायब्ररी (१८१७), पेटंट आफिस लायब्ररी (१८३९), केंब्रिज म्युझियम ऑफ कॅम्परेटिव्ह झुलॉजी (१८५८) हीं अमेरिकेंतलीं कांय प्रसिद्द वाचपघरां. १९९५ मेरेन अमेरिकेंत १५,९९४ भौशिक वाचपघरां आशिल्लीं.

भारतांतलीं वाचपघरां : आदीम काळांत भारतांत वेगवेगळ्यो खूब शिक्षणीक संस्था आशिल्ल्यो. त्या संस्थांतल्या विद्यार्थ्यांक उपेगी पडपी ग्रंथसंग्रालय जोडूनच आसतालो. सुरवेक बौध्द मठांतल्यान धार्मिक शिक्षणाची पद्दतशीर सुरवात जाली. सम्राट अशोकाच्या काळाउपरांत ल्हव ल्हव विद्यापिठांची स्थापना जावपाक लागली.

इ.स. ४०० च्या सुमाराक नालंदा विद्यापिठाची स्थापना जावन उपरांत संवसारभर ताका नामना मेळ्ळी. ह्या विद्यापिठांत सुमार धा हजार विद्यार्थी आसले. तांकां उपेगी पडपी व्हड ग्रंथसंग्रहालय थंय आसलें. इ.स. चवथ्या शेंकड्यांत फाहियान आनी सातव्या शेंकड्यांत युआन च्वांग चिनी भोंवडेकार बौध्द धर्माच्या अध्ययनारवातीर नालंदा विद्यापिठांत राविल्ले. तांणी ह्या विद्यापिठाच्या वाचपघराचें सविस्तर वर्णन केल्लें आसा. मौर्याउपरांत आयिल्ल्या गुप्त घराण्यानय बौध्द विद्यापिठांचें विकास कार्य चालूच दवरलें. बौध्द भिक्षुक आनी विद्यार्थीरवातीर तांणी स्तूप, दिवाणखाने आनी सभाघरां बांदलीं. वाचपघर विभागाक धर्मगंज अशें नांव दवरून रत्नसागर, रत्नोदधी आनी रत्नरंजक ह्या तीन इमारतींनी ग्रंथसंग्रह दवरिल्लो. हाचेवयल्यान त्या वाचपघरांचें म्हत्व आनी व्याप्ती स्पश्ट जाता. तातुंतले ग्रंथ ताडपत्रांचेर बरयल्ले. प्राचीन भारतांत नालंदाप्रमाण वल्लभी, तक्षशिला, विक्रमशिला, ओदतपुरी, मिथिला आनी वाराणसी शारांतल्या विद्यापिठांचीय वाचपघरां प्रसिद्द आसलीं. दक्षिण भारतांत कृष्णा न्हंयेचे देगेर आशिल्ल्या बौध्द क्षेत्रांतलें नागार्जुन विद्यापीठ सातव्या शेंकड्यांमेरेन प्रसिद्द आसलें. थंयचे एके पांच माळयेचे इमारतींत ग्रंथसंग्रह दवरिल्लो. त्या वाचपघरांत बौध्द धर्मावयले खूब ग्रंथ आसले. भारताखेरीज चीनी, ब्रह्मदेश (मियानमार) आनी श्रीलंकेसावन विद्वान अभ्यासक ह्या ग्रंथालयाक भेट दिताले.

मुसलमानाच्या शेकापयलीं भारतांत शिक्षणसंस्था मुखेलपणान राजाच्या आलाशिऱ्यानच चलताल्यो. त्या संस्थांचें स्वतंत्र वाचपघर आसतालें आनी राजान नेमून दिल्लो ग्रंथपाल ताचेर देखरेख दवरतालो. तेराव्या आनी चौदाव्या शेंकड्यांत भारतांत खलजी आनी तुघलक घराण्याचो शेक चलतालो. त्या दर एका राजाचें स्वतंत्र वाचपघर आसलें. मध्यकाळांत कागद खूब उणे आनी म्हारक आशिल्ल्यान भारतांत मुखेलपणान भूर्जपत्र आनी चामडें हींच ग्रंथलेखाचीं माध्यमां आशिल्लीं. चडशा मोगल बादशहांनी आपआपलें स्वतंत्र वाचपघर बाळगिल्लें. बादशहा अकबरान आपल्या ग्रंथसंग्रहांत भर घाली आनी राजपाटणांतल्या हेर वाचपघरांची देखरेख करपाखातीर एक स्वतंत्र खातें निर्माण केलें. नझीम हो त्या खात्याचो मुखेली आसलो. इतिहासकार विंसेट स्मिथाच्या म्हणण्याप्रमाण अकबराक मरण आयिल्लें तेन्ना ताच्या वाचपघरांत २४,००० ग्रंथ आशिल्ले. उपरांत मराठे, राजपूत आनी मुसलमान राजांनी आपआपलीं वाचपघरां उबारिल्लीं. सतराव्या शेंकड्यांत तंजावर शारांत स्थापन जाल्लें सरस्वती महाल वाचपघर हें भारतांत सद्या अस्तित्वांत आशिल्लें सगळ्यांत प्राचीन वाचपघर. सोळाव्या शेंकड्यांत भारतांत मुद्रणकलेचो प्रवेश जालो. पूण त्या काळांत ताचो व्हडलसो प्रसार जावंक नाशिल्ल्यान चडशीं पुस्तकां हस्तलिखित स्वरुपांतच आशिल्लीं. एका पुस्तकाच्यो साबार प्रती तयार करपाक लागपी वेळ आनी पयसो हाका लागून सामान्य मनशाक ग्रंथसंग्रह करपाक शक्य नाशिल्लें. राजांखेरीज तांचे

सरदार, पंडित, कवी, संत, शास्त्री, किर्तनकार हेच लोक ग्रंथसंग्रह करताले.

भारतांत ब्रिटीश सत्ता आयल्याउपरांत तांचे प्रेरणेन आनी उत्तेजनान भारतांत वाचपघरांची स्थापना नेटान जावपाक लागली. आर्वाचीन काळांत भारतांतलें सगळ्यांत पयलें वाचपघर स्थापन करपाचो मान युरोपी किरिस्तांव धर्मोपदेशकांक वता. सोसायटी फॉर प्रामोशन ऑफ क्रिस्टीयन नॉलेज हे १६९८ त स्थापन जाल्ले संस्थेन मद्रास आनी बंगालांत वाचपघरांची स्थापना करपाचो व्हड वावर केलो. १७८४ त कलकत्ता शारांत अस्तंती आनी उदेंती पंडितांनी एकठांय येवन एशियाटीक सोसायटीची स्थापना केली. हे संस्थेच्या वाचपघरांत संस्कृत, अरबी, इटालियन, नेपाळी आनी हेर भाशेतल्या दुर्मिळ ग्रंथ आनी हातबरपां जमा केल्लीं. भारतांतलें पयलें भौशिक वाचपघर १८३५ त कांय खाजगी व्यक्तींनी एकठांय येवन कलकत्ता पब्लिक लायब्ररी नांवान स्थापीत केलें. ह्या काळांतलीं हेर म्हत्वाचीं वाचपघरां अशीं - कलकत्ता संस्कृत कॉलेज (१८३४), रुडकी एंजिनिअरींग कॉलेज वाचपघर (१८४७), जिऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया (१८५१), कलकत्ता विद्यापीठ वाचपघर (१८५७), अलाहाबाद पब्लिक लायब्ररी (१८६३), मुंबय विद्यापीठ वाचपघर (१८७९), खुदाबक्ष वाचपघर पाटणा (१८९१) आनी कोन्नेमारा पब्लीक लायब्ररी, मद्रास (१८९६).

विसाव्या शेंकड्याच्या पयल्या दसकांत बडोदे संस्थानांत भौशिक वाचपघर सुरू केलें. भारताक स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत १९४८ त कलकत्त्याक राश्ट्रीय वाचपघराची स्थापना केली. उपरांत विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या आदारान राज्यांत विद्यापीठ वाचपघरांची नव्यान स्थापना जावपाक लागली. १९५८ त राश्ट्रीय ग्रंथसूची तयार जावन, देशांतल्या दर एका राज्यांत वाचपघराची स्थापना जाली. उपरांत वाचपघराविशीं चड म्हायती उजवाडा येवन तातूंत खूब सुदारणा जाली. १९५० त युनेस्कोच्या आदारान भारत सरकारान दिल्लींत अद्ययावत आनी आदर्श अशा प्रायोगिक वाचपघराची स्थापना केली. ह्या वाचपघरांत सगळ्यांक मुक्तप्रवेश आसा. भारत सरकारान युनेस्कोच्याच आदारान इंडियन नॅशनल सायंटिफिक डॉक्युमेंटेशन सेंटर हे संस्थेची १९५२ त स्थापना केल्ल्यान वाचपघर क्षेत्रांत आनीक भर पडली.

वाचपघरांचे मालकीप्रमाण, ताच्या खाशेल्या उपेगाप्रमाण आनी पुस्तकांच्या स्वरुपाप्रमाण वाचपघरांचे वेगवेगळे प्रकार केले आसात. शिक्षणीक, भौशिक आनी संशोधनात्मक हे वाचपघरांचे तीन मुखेल प्रकार. वाचूंक येता अशा भुरग्यांखतीर आसपी वाचपघरां, शाळा, महाविद्यालयां आनी विद्यापिठांच्या वाचपघरांचो शिक्षणीक वाचपघरांत आस्पाव जाता. समाजांतल्या सगळ्या थरांच्या लोकांक उपेगी पडटा तें भौशिक वाचपघर. शासकीय खात्याचीं वाचपघरांचो आस्पाव संशोधन

वाचपधरांत जाता.

सप्टेंबर १८९५ त ब्रूसेल्स शारांत स्थापीत जाल्ली इंटरनॅशनल फेडरेशन फॉर डॉक्युमेंटेशन ही संस्था, १९२६ त स्थापीत जाल्ली इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ लायब्ररी असोसिएशन आनी १९६७ त स्थापीत जाल्ली इंटरनॅशनल अँड कम्पॅरेटिव लायब्रेरियनाशिप ग्रुप ह्यो वाचपधर क्षेत्रांतल्यो आंतरराश्ट्रीय संघटना आसात. पुस्तकांच्या वर्गीकरणाविशीं संशोधन करप, तशेंच वाचपधरां, वेगवेगळ्या सूचीकारांभितर सहकार्य निर्माण करप आनी वेगवेगळ्या देशांतल्या वाचपधर संघटनांक एकठांय हाटप हें ह्या संघटनांचें म्हत्वाचें काम.

- कों. वि. सं. मं.

वाछा, दिनशा एदलजी : (जल्म : इ.स. २ ऑगस्ट १८४४ मुंबय; मरण : इ.स. १३ फेब्रुवारी १९३६ मुंबय).

काँग्रेसीचो एक संस्थापक वांगडी आनी मवाळ पक्षाचो मुखेली. अर्थशास्त्र आनी वेपार - उद्देग ह्या विशयांचें ताका बरेंच गिन्यान आशिल्लें. दादाबाई नौरोजी आनी इस्ट इंडिया असोसिएशनच्या मुंबय फांट्याचो कार्यवाह म्हूण ताका वेंचून काडिल्लो. फिरोजशा मेहता हाचो ताका उजवो हात समजताले. बॉम्बे प्रेसिडन्सी असोसिएशनच्या तीन कार्यवाहांतलो तो एक आशिल्लो.

इ.स. १८९५ ते इ.स. १९०७ ह्या काळांत तो काँग्रेसीचो जोड सरचिटणीस जाल्यार इ.स. १९०८ ते १९१३ ह्या काळांत तो सरचिटणीस जालो. इ.स. १९०१ वर्सा कलकत्ता हांगा भरिल्ल्या काँग्रेसीच्या स्वागत समितीचें अध्यक्षपद ताका मेळ्ळें. अर्थशास्त्र हो ताचो आवडीचो विशय आशिल्लो. लश्करावयलो रवर्च, भारतीय जनतेची गरिबी, हुंडणावळ आनी रेल्वे ह्या विशयांचेर ताणें खास अभ्यास केल्लो.

उद्देगीक मळावयले उत्पादनवाडीखातीर सुरवेक कामगारांचें जिवितमान सुदारूंक जाय अशें ताचें मत आशिल्लें. लश्करी रवर्च उणो करप, जमीन महसुलाचो दर उणो करप, ब्रिटिश मालाक दिवपांत येवपी सवलत रद्द करप अशो मागण्यो तो करतालो. अर्थशास्त्रज्ञ ह्या नात्यान ताणें वेल्बी कमीशनामुखार साक्षय दिल्ली. रेल्वे हो ताचो खाशेलो विशय. हेर भारतीय फुडान्यांवरीच तो रेल्वेमार्गाची वाड करपाबदला खारजां आनी पाटबंधारे वाडोवपाचेर चड भर दितालो.

शेतकामत्यांक सवलतीच्या व्याजान रीण मेळचें आनी तांचेर आशिल्लो सावकारी रिणाचो ताण उणो करपाखातीर शेतकरी बँको काडच्यो अशी सुचोवणी तो करतालो. हातमागाच्या उद्देगांत उदरगत घडोवन हाडपांत ताचें फाटबळ आशिल्लें. अस्तंत भारतांत उद्देगीक संस्था संघटीत करपांत ताणें न्यायमूर्ती रानडे हाका मोलादीक आदार दिल्लो. बेहरामजी मलबारीच्या 'स्पेक्टेटर' ह्या नेमाळ्यांत तो राजकीय विशयांचेर लेख बरयतालो.

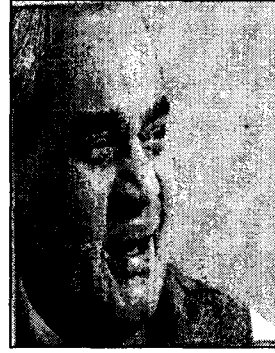
काँग्रेसीचे स्थापनेसावन सतत पंचवीस वर्सां ताणें निश्टेन काँग्रेसीचो वावर केलो. इ.स. १९१८त तो काँग्रेसींतल्यान भायर सरलो. फुडें इंडियन लिबरल फेडरेशनचे स्थापनेंत ताणें मुखेलपणान वांटो घेतलो. फेडरेशनच्या पयल्या अधिवेशनाचो तोच अध्यक्ष आशिल्लो.

ब्रिटीश सरकारान सर ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. इ.स. १९१९ वर्सा सुदारणा कायद्यावरवीं स्थापन जाल्ले मध्यवर्ती विधीमंडळाचेर ताची नेमणूक जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

वाजपेयी, अटल बिहारी : (जल्म : २५ डिसेंबर १९२६ ग्वालियर, मध्य प्रदेश).

भारताचो धावो प्रधानमंत्री. ताचो बापूय कृष्ण बिहारी वाजपेयी प्रसिद्द लेखक आनी कवी. ताचे आवयचें नांव कृष्णादेवी.

अटल बिहारी वाजपेयीन ग्वालियरचे विक्टोरिया कॉलेजींतल्यान बी.ए. पदवी घेतली. उपरांत कानपुरचे डी.ए.वी. कॉलेजींतल्यान ताणें राजनीतिक शास्त्रांत एम्. ए. पदवी मेळयली. ताणें कायद्याचोय अभ्यास केला. ताणें समाज सेवक आनी पत्रकार म्हणूनय वावर केला. १९४२ त भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घेतिल्लो म्हूण ताका बंदखणीची ख्यास्त फावो जाल्ली. १९४१ त अटल राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघाक मेळ्ळो. ताणें राश्ट्रधर्म (म्हयनाळें), पांचजन्य (सातोळें) तशेंच स्वदेश आनी वीर अर्जुन ह्या दिसाळ्यांचें संपादन केलां.

अटल बिहारी वाजपेयीन १९५१ त भारतीय जन संघाची स्थापणूक केली. १९५७ त तो दुसरे लोकसभेचेर वेंचून आयलो. १९५७ ते ७७ मेरेन ताणें भारतीय जनसंघ पार्लमंटेरी पार्टीचो मुखेली म्हूण वावर केला. १९६२ त तो राज्यसभेचो वांगडी जालो. १९६७ त तो परतून लोकसभेचेर वेंचून आयलो. १९६८ ते ७३ मेरेन भारतीय जन संघाचो अध्यक्ष, १९७१, १९७७ आनी १९८० त लोकसभेचेर परतून तो वेंचून आयलो. १९८० ते १९८६ मेरेन तो भारतीय जनता पार्टीचो अध्यक्ष आसलो. १९८६ ते १९८९ मेरेन तो परतून राज्य सभेचो वांगडी आसलो. १९८६ त ताका भारतीय जनता पार्टीच्या संसदीय पंगडाचो मुखेली म्हूण वेंचून काडलो. १९९१ त तो परतून लोकसभेचेर वेंचून आयलो. १९९१ - ९३ मेरेन तो पब्लीक अकाऊंट कमिटीचो अध्यक्ष आसलो. १९९६ त तो सातवी खेप लोकसभेचेर वेंचून आयलो. ते लोकसभेचे वेंचणुकेंत भारतीय जनता पार्टीचे सगळ्यांत

चड (१९६४) वांगडी वेंचून आयले. हाका लागून राश्ट्रपती शंकर दयाल शर्मान भारतीय जनता पार्टीचो अध्यक्ष अटल बिहारी वाजपेयीक प्रधानमंत्री पदाचो सोपून दिलो आनी तेरा दिसांभितर ताका भौमत सिध्द करपाक लायलें. पूण हेर पक्षांनी ताका तेंको दिवंक नाशिल्ल्यान ताणें तेरा दिसांनीच आपल्या पदाचो राजीनामो दिलो. १९९६ - ९७ मेरेन ताणें लोकसभेंत विरोधी पक्षाचो मुखेली म्हूण काम पळयलें. १९९८ त तो लोकसभेचेर आठवे रवेप वेंचून आयलो. १९ मार्च १९९८ दिसा तो परतून प्रधानमंत्री जालो.

अटल बिहारी वाजपेयी हो एक प्रसिद्द कवी आसून ताचे मृत्यू या हत्त्या, अमर बलीदान, कैदी कविराय की कुंडलियाँ, अमर आग है आनी मेरी एक्यावन कवितायें हे कविता झेले प्रसिद्द आसात. ताणें राश्ट्राखातीर केल्ल्या वावराक लागून ताका राश्ट्रपतीन पद्म विभूषण पुरस्कार भेटयला. तशेंच १९९४ त ताका लोकमान्य टिळक पुरस्कार, भारत रत्न, पं. गोविंद पंत पुरस्कार मेळ्ळ्यात.

- कों. वि. सं. मं.

वाजपेयी, नंद दुलारे : (जल्म : १९०६ मगरैल जि. उन्नाओ; मरण : १९६७).

व्हड हिंदी समीक्षक. ताचो बापूय हिंदी साहित्याचो बरो जाणकार आसलो आनी ताणेंच ताका साहित्याची गोडी लायली. तो बनारस हिंदू विश्वविद्यालयांतल्यान एम्.ए. ची परिक्षा पयल्या नंबरान पास जालो (१९२९). विद्वान हिंदी लेखक श्यामसुंदर दास हाचो तो आवडटो शिश्य आशिल्लो. ताचेच उर्बेन ताणें बनारस हिंदू विश्वविद्यालयांत संशोधन कार्य केलें. १९३२ सावन तो अलाहाबादच्यान भायर सरपी 'भारत' दिसाळ्यांत संपादक म्हणून काम करूंक लागलो. त्या पत्रांत ताणें आर्विल्ल्या साहित्यासंबंदान बरेच विद्वतापूर्ण लेख बरयले. 'हिंदी साहित्य: वीसवी शताब्दी' आनी 'जयशंकर प्रसाद' (१९३८) ह्या पुस्तकांत हे लेख संग्रहीत केल्यात. 'जयशंकर प्रसाद' (१९३८) ह्या ग्रंथांत ताचे व्यापक समीक्षक नदरेचो प्रत्यय येता. फुडें ताणें १९३६त नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी हांगासावन सूरदासाच्या पदांचें 'सूरसागर' हें संकलन दोन खंडांनी (१९४८ आनी १९५०त) संपादित केलें. १९३७ सावन दोन वर्सा 'गीता प्रेस', गोरखपूर हांगा ताणें तुलसीदासविरचित 'रामचरितमानस' ह्या म्हाकाव्याचें संपादन केलें. ताच्या हेर समीक्षा ग्रंथांत 'प्रेमचंद', 'सूरदास', 'आधुनिक साहित्य' (१९५०), 'नया साहित्य नये प्रश्न' (१९५५), 'राष्ट्रभाषाकी समस्याएँ', 'राष्ट्रीय साहित्य तथा अन्य निबंध' आदींचो आस्पाव जाता. डॉ. रामाधार शर्मा हाणें 'नंददुलारे वाजपेयी : व्यक्तित्व और कृतित्व' हो समीक्षात्मक ग्रंथ संपादित केला. वाजपेयीन १९४१ ते १९४६ ह्या काळांत बनारस हिंदू विश्वविद्यालयांत हिंदीचो प्राध्यापक म्हणून आनी १९४७ ते १९६५ मेरेन सागर विद्यापिठांत हिंदी विभाग मुखेली म्हणून

अध्यापन कार्य केलें. निमाणे कडेन उजैनच्या विक्रम विद्यापिठाचो उपकुलगुरू म्हणून ताची नेमणूक जाली. वाजपेयीन हिंदी साहित्याच्या संशोधन कार्यांत मोलादीक भर घाली. ताच्या मार्गदर्शनाखाल जायत्या विद्यार्थ्यांनी डी. लिट. आनी पीएच्.डी. हे सारकिल्ल्यो उंचेल्यो शिक्षणिक पदव्यो मेळयल्यो. रामचंद्र शुक्ल हाच्या उपरांतच्या टिकाकारांत ताची सुवात उंचेली आसा. छायावादाचें सरवोल विवेचन करून ताका हिंदी साहित्यांत भोवमानाची सुवात मेळोवन दिवपाचें श्रेयूय ताकाच फावो जाता. 'आलोचना' ह्या हिंदी तीन म्हयन्याळ्यांचें संपादनय कांय तेंप ताणें केलें. १९४०त पुण्यांत भरिल्ल्या हिंदी साहित्य संमेलनाच्या एका फांट्याचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. म्हाकवी निराला हाचेकडेन ताचो लागसरलो संबंद आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

वाझ, आंतोनियो रोझारिओ मिनिनु येगीडिओ ग्रेगरी डी ल्युम जुजे : (जल्म : १ सप्टेंबर १९३५ ओर्ली - सालसेत).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण पुर्तुगेजींतल्यान आनी माध्यमिक शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. १९५५ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५६ वर्सा तो गोवा लिबरेशन आर्मीचो वांगडी जालो. सुटकेझुजारी पिटर आल्वारीस हाच्या फुडारपणारखाल तो काम करतालो. सत्याग्रहांत वांटो घेवंक ताणें नांव दिल्लें पूण बलायकी इबाडिल्ल्यान ताका सत्याग्रहांत वांटो घेवंक मेळ्ळो ना. पूण श्रीपाद खवरंगटे, मधू फळारी आनी दामोदर हेगडे हांच्या वांगडा पोलिसांनी ताका अटक केलो उपरांत ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून १३ म्हयने बंदखणीची ख्यास्त जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वाझ, जासिंत : (जल्म : २७ एप्रिल १९१९, मांडूर).

नामनेचो कांतारीस्त (गायक), आनी लोकप्रिय तियात्रिस्त (नाटककार). ताचो बापूय क्रास्टो वाझ हो बरो तियात्र दिग्दर्शक

आशिल्लो. ताचें मुळावें शिकप मांडुराक जालें. मुखावयलें शिक्षण घेवपाखातीर ताणें मुंबयच्या चंदनवाडी लिटल फ्लॉवर स्कुलांत प्रवेश घेतलो. भुरगेपणासावन तो कांतारां (पदां) रचतालो. स्कुलाच्या प्राचार्यान कांतारीस्त म्हणून ताका पयलो वयलो माचयेर हाडलो. फुडें ताणें तियात्रांनी ल्हान-व्हड भुमिका करपाक सुरवात केली.

पिरायेच्या २७व्या वर्सा 'हांव तुजो घरकार' ह्या तियात्रांत एक मुखेल भुमिका करून ताणें लोकांच्यो नदरो आपले वटेन ओडून घेतल्यो. सुरवेक ताणें गंभीर भुमिका केल्यो. पूण फुडाराक तो विनोदी नट म्हणून मुखार आयलो. दियोगिन्यू द् मेलो हाणें ताका १९६०त गोयांत हाडलो. 'शेवट अब्रू चुकतल्याचो' हो ताचो तियात्र बरोच गाजलो. आपल्याक फावो तशो विनोदी भूमिका मेळनात तें पळोवन ताणें स्वताच विनोदी तियात्र बरोवपाक सुरवात केली, आनी एका फाटोफाट २८ तियात्र बरोवन माचयेर हाडले. ते बरेच गाजले आनी ताच्या कामाची तुस्त - तोरवणाय जाली. १९५९त ताचो 'कुन्याद आनी माना' हो तियात्र सगळ्यांक मानवलो. उपरांत ताणें तो तियात्र आफ्रिकेंत मॉबासा, नायरोबी, नाकास, आरूशा, तांगानिया, मोशी, दारुसालम हांगा व्हरून ताचे २४ प्रयोग केले. १९७६त ताणें बारीन, कुवेट, ओमान, मस्कत ह्या आरवाती देशांनी आपले तियात्र व्हरून जैतीवंत केले.

'आमचें नशीब', 'निर्माण', 'म्हजी घरकान्न', ह्या कोंकणी सिनेमांतल्यो विनोदी भुमिका करून प्रेक्षकांकडल्यान ताका व्हड तोरवणाय मेळ्ळ्या.

लोकांनी ताका 'तियात्रीस्तांचो राजा' अशी पदवी दिली. चिकाटेन ताणें माचयेची साधना करून गोंयच्या गांवां कणकणीं आपले तियात्र दाखयले. मदीं ७ वर्सां ताणें 'ओमिसारा द् गोवा' म्हळ्यार आकाशवाणी पणजी केंद्रार नोकरी केली. नोकरे उपरांत परत ताणें आपलें लक्ष तियात्राचेर केंद्रीत केलें. आयजमेरेन ताच्या तियात्रांचे ५ हजारावयर प्रयोग जाल्यात. तितल्याय प्रयोगांत ताणें भुमिकाय केल्यात. ताणें सुमार २ हजार कांतारां रचल्यांत. एच्. एम्. व्ही कंपनीन ताच्या कांताराच्यो ध्वनीमुद्रिका काडल्यात आनी त्यो बऱ्योच गाजल्यात.

गोंय कला अकादमी आनी सिनेटायम्स (प्रकाशन संस्था) हांचे पुरस्कार ताणें जोडल्यांत. मुंबयच्या सिनेटायम्सान ताका 'कोंकणी पालकाचो चार्ली चाप्लीन' तर टायम्स ऑफ इंडियान 'कॉमेडीचो राजा' अशें पाचारून ताची तुस्त-तोरवणाय केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

वाझ, जॉर्ज : (जल्म : १४ जुलय १९१९ मुंबय; मरण : २५ जुलय १९९९ गोंय).

गोंयचो सुटके झुजारी. मुंबयच्या 'गोंय यूथ लीग' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. उपरांत १९४६त तो गोंय काँग्रेस कमिटीचो कार्यकारी वांगडी जालो. ऑक्टोबर १९४६त सांखळे गांवांत भरिल्ले सभेंत भाशण दितना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरून सुरवेक बंदखणीत घालो आनी उपरांत तडीपार केलो. पूण १५ डिसेंबर १९६४ दिसा परवानगेबगर गोंयांत रिगलो म्हूण पोलिसांनी ताका परत धरलो.

१२ फेब्रुवारी १९४७ दिसा पुर्तुगेज सरकारच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत ताची चवकशी जावन ताका तीन म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. बंदखणीतल्यान सुटका जातकच मुंबयत ताणें परत गोंयचे सुटकेखातीर वावर केलो. १९४८-४९ ह्या काळांत ताणें नॅशनल काँग्रेस गोंय हे संघटनेचो सचिव म्हूण वावर केला. गोंय पिपल्स पार्टी हे संस्थेचो तो वांगडी आसलो. १९५४त जेन्ना ह्या पक्षाच्या वावुरप्यांनी नगर हवेलींतले ६० गांव पुर्तुगेजांकडच्यान हातासले, तातूंत जॉर्जाचोय वांटो म्हत्वाचो आसलो. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचो एक वावुरपी वांगडी. कामगार संघटनेचो एक नावाजतो कम्युनिस्ट मुखेली. कामगारांक फावा त्यो सवलती मेळ्ळ्यो म्हूण ताणें गोंयांत आनी मुंबयंत खूब कामगार आंदोलनां घडोवन हाडल्यात. १८जून १९८५ दिसा गोंय, दमण आनी दीव सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

मं. वाझ, ल्युसिओ एफ. जे. आर् : (जल्म : १८६३ ओर्ली; मरण : १९३६).

एक गोंयकार धर्मप्रचारक. १८९० मेरेन मिलापूर डायोसिजीचो धर्मप्रचारक म्हूण ताणें बंगाल शिश्ट मंडळांतल्या हंसाबाद आनी कलकत्ता हांगा काम केलें. उपरांत तो पिलार सोसायटीचो वरिष्ठ म्हूण काम करूंक लागलो. पिलार विहारांत ताणें जायत्यो सुदारणा केल्यो. तो एक व्हड धर्मप्रवचक आशिल्लो. गोयांत ताणें सामान्य लोकांखातीर धर्मीक चळवळ घडोवन हाडली. तातुंतल्यान सुमार ४५१ लोकांनी किरिस्तांव धर्माची दीक्षा घेतली.

- कों. वि. सं. मं.

वाठारो : एक धर्मीक सुवात. वाठारो म्हळ्यार परिसर. थारावीक शीमो - मेरांनी बांदून घेतिल्ली एक सुवात. कांय कडेन अशे सुवातीचेर खाशेले फातर दिश्टी पडटात. हो ते सुवातीचो राखणदार. हाची पुजा करीनात. पूण केळीचे शिर्तेर, खोल्यार वा चोळ्ळ्यार गोड, सारवर, फुलां घालून ते सुवातीचेर दवरतात. थंय सप्तकांत एकदां दिवोय पेटयतात. कांय कडेन कोंबयेचें तांतीय दवरतात तर कांयकडेन वर्सांतल्यान एकदां सोरो - रोंट दितात. जाल्यार कांयकडेन कोंबोय कापतात (मारतात). गोंयच्या बऱ्याचशा जाग्यांनी अशो सुवाती (थळां) दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

वाडदीस : जल्माक आयिल्लो दीस. ज्या म्हयन्याचे, जे तारखेचेर एक मनीस जल्माक येता, ते तारखेच्यान सारको एका वर्साउपरांत, त्याच म्हयन्याचे तेच तारखेचो जो दिस आसता तो त्या मनशाचो

वाडदीस. वाडदीस मनोवपाची चाल सगळेकडेन दिसता.

वाडदीस जशे मनशांचे मनयतात तशेच ते देवादिकांचे, संस्थांचे, पवित्र ग्रंथांचे, उद्देग - धंद्यांचे, दुकानां, सिनेमा घरां, हॉस्पिटलां, वर्तमानपत्रांच्यो कचेऱ्यो, लग्नाचे तशेंच रावता त्या घरांचेय मनयतात. मनीस जितो आसतना ताचो जल्माक आयिल्लो दिस वाडदीस म्हण मनयतातच. पूण व्हड व्हड व्यक्तींचे वाडदीस तांच्या मरणाउपरांत लेगीत मनयतात. ताका वाडदिसाच्या जाग्यार जयंती मनोवप म्हण्टात.

हिंदू समाजांत मनशाचो वाडदीस मनोवपाची खाशेली अशी रीत ना. दर एकलो आपापले आस्पती प्रमाण आपापली उमेद भागयता. देखीक कांय लोक आपल्या भुरग्याक पांच वर्सां जायमेरेन वाडदिसा दिसा तेल, उटणें लावन न्हाणयतात. घालपाक नवे कपडे शिंवतात. गोड जेवण करून जेवतात. सांजवेळा मागीर एक पाट मांडून त्या पाटाभोंवतणीं रांगोळी घालून उजवेवटेन एक दिवली पेटयतात. भुरग्याक त्या पाटार बसयतात आनी दिवे दाखयतात. पिठाच्यो ल्हान ल्हान गुळयो करून ताची दिश्ट काडटात. ताका गोड अशें कितेंय खावयतात आनी शेवटाक ताका भेट वस्तू म्हणून कसलीय वस्तू, खेळणें वा भांगराची वस्तूलेगीत दितात. ह्या सुवाळ्याक भुरग्याच्या इश्टांक तशेंच वांगड्यांक आपोवणें दितात आनी तांकां गोडगोडशें दितात.

मनीस व्हड जाता तशें ह्या सुवाळ्याचें रूप बदलत आसा. तरणाट्यांच्या वा जाण्ट्यांच्या वाडदिसा दिसा घरांत बरें खाण - जेवण करतात. त्या दिसा चड करून लोकांक आपोवणें दिनात. जांकां त्या मनशाचो वाडदीस खबर आसता अशे लोक आपखोशयेन तांगेर येवन ताचें अभिनंदन करतात.

भुरग्याच्यो वा जाण्ट्याचो वाडदीस मनोवपाचे रितीचेर आयजकाल अस्तंत्या लोकांचे संस्कृतायेचो परिणाम जाला. अस्तंती लोकांची रीत घेवन जे परी अस्तंती लोक वाडदीस मनयतात तेचपरी हालींसराक हिंदू समाजांतले लोकय तांचें अनुकरण करून वाडदिस मनोवंक लागल्यात. ते खातीर ते एक केक हाडटात आनी जाचो वाडदीस आसता त्या मनशाक जितलीं वर्सां पुराय जातात तितल्यो लहान लहान खाशेल्यो मेणवाती हाडून त्या केकाचेर लायतात. एका मेजाचेर हो केक दवरतात, भोंवतणी जमिल्ले सगळे लोक उबे रावतात. मागीर कोणय एकटो त्यो वाती पेटयता. उपरांत जाचो वाडदिस आसता तो मनीस एके फुंकेन त्यो सगळ्यो वाती एकाचवांगडा पालयता. वर्साचो आंकडो चड जाता तेन्ना मोटी एकच मेणवात पेटयतात. वाती पालयल्यो तशीं भोंवतणीचीं मनशां ताळयो वाजयत 'हेपी बर्थ डे टू यू' म्हळ्यार 'आयचो हो दीस तुका सुरवाचो वचूं' अशा अर्थाचें गीत गायतात आनी मागीर घरचो कोणय मनीस त्या केकाचे कुडके करून जमिल्ल्या सगळ्या लोकांक वांटता. खरें म्हळ्यार दिवे पालवप ही गजाल आमचे भारतीय संस्कृतायेंत बसना, ती अभद्र

मानतात आसली तरीय फकत अनुकरण म्हणूनच ती जशाची तशी हिंदू समाजय करीत आसा.

अशा ह्या मनशांमदीं कांय असामान्य मनीस जल्माक येतात. तांकां समाज आनी जग युगपुरूश म्हण वळखतात. तांच्या मर्णाउपरांत तांच्या जलमाचो दीस, म्हळ्यार वाडदीस जयंती ह्या नांवान, तर मरणाचो दीस पुण्यतीथ वा म्हानिर्वाण म्हणून मनयतात. अशेतरेन भारतीय लोक वर्सांतल्यान कितल्योशोच जयंत्यो आनी पुण्यतिथी म्हळ्यार जल्माचे आनी मरणाचे दीस मनयतात. हे अशे तऱ्हेचे वाडदीस मनोवपाची पद्दत वेगळी आसता. त्या मनशाच्या कार्याचें, आचार - विचाराचें म्हत्व सांगपी कार्यावळी अशें तांचें स्वरूप आसता. कांय व्हड मनशांच्यो जयंत्यो आनी पुण्यतिथी सांकेतीक नांवांनीय मनोवपाची चाल आसा. देखीक गांधी पुण्यतिथी हुतात्मा दीस म्हण मनयतात, तर नेहरू जयंती बालदीन म्हण मनयतात. त्या दिसा भुरग्यांचेर बरे संस्कार जातले अशे तरेच्यो कार्यावळी आंखतात आनी तांकां गोड गोड खावपाक दितात.

कांयकडेन देवांच्योय जयंत्यो मनयतात. ह्यो जयंत्यो चड करून देवळांनी उत्सवाच्या रुपान मनयतात. तशेंच कांय गिरण्यो, संस्था, वाचपघरां, हॉस्पिटलां, वर्तमानपत्रांच्यो कचेऱ्यो सारकिल्ल्यांचे आस्थापनांचे दीस वाडदीस म्हणून मनयतात. अशा संस्थांच्या वाडदिसाक वर्धापनदीस म्हण्टात. पंचवीस वर्सांच्या वाडदिसाक रूप्या - उत्सवी पन्नास वर्सांच्या वाडदिसाक भांगराउत्सव, पाऊणशें वर्सांच्या वाडदिसाक हिरक उत्सव आनी शंबरवाद्या वाडदिसाक सुवर्णमहोत्सवी वर्धापनदीस म्हण्टात.

ह्या दिसा कांयकडेन सत्यनारायणाची पुजा वा मीस घडोवन हाडटात. कांयकडेन तर समारंभ सुवाळोय मनयतात.

मनशांचे जिणेची, देवदैवतांची, व्हड अशा ग्रंथांची, व्हड मनशांची, संस्थांची सारकिल्ल्या बऱ्या कार्याक ज्या दिसा सुरवात जाता तो दीस दर वर्सा वाडदीस म्हण मनोवपाची सगळ्या जगार रीत आसा.

- कमलादेवी राव देशपांडे

वाडेकर, सदाशिव दत्ताराम : (जल्म : ठाणें-सत्तरी; मरण : २४ एप्रिल १९८० सत्तरी).

गांयचो सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या फुडाऱ्यांक पुर्तुगेजांच्या गुपीत कारावायांविशीं खबरो पावोवपाचें काम तो करतालो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा सुर्ला हांगाच्या पुर्तुगेज पोलिस ठाण्याचेर ताणें बावटो लायलो. तेन्ना पोलिसांनी ताका दोन फावटी धरून सात म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. तो बंदखणींत आसतना आकाशवाणीवयल्यान तो

मेळ्याची फट बातमी प्रसारीत केली. बंदखणींतल्यान सुटका जाल्या उपरांत तो भूंयगत सुटके झुजाऱ्यांची जेवण-खाणाची आनी रावपाची वेवस्था करतालो. पुर्तुगेजांच्या जावांक लागून ताका धंद्यांतय बरेंच लुकसाण सोंसचें पडलें. ६ नोव्हेंबर १९६८ ह्या दिसा भारत सरकारान सुटके झुजांतल्यान ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

वाणिज्य : उत्पादन आनी सेवा हांच्या वितरणांतली देव - घेव. हे देव - घेवींत उत्पादन, साठो, वितरण, येरादारी, भांडवल, दलाली किंमत नियंत्रण आदींचो अर्थीक वेव्हार आस्पावता. वायदे बाजार, नाणे बाजार, रोखेबाजार, विक्री कुशळकाय, जाहिरात कला आनी वेवस्थापनशास्त्र सारकिल्ल्या अर्थीक वेव्हाराकडेन संबंदीत घटक, वाणिज्य देव - घेवीत वांटेकार जातात. वाणिज्य वेवसायांत खासगी, सरकारी, निमसरकारी, सहकारी, संयुक्त, क्षत्रीय संस्था कार्यरत आसतात. जरी ह्यो संस्था वाणिज्य देव घेवीच्या वेव्हारांत वितरणाच्या समान हेतून कार्यरत आसल्यो तरी तांच्या उद्दिश्टांमदीं फरक उरता. खाजगी संस्थांखातीर शक्यतो अर्थीक फायदो हें मुखेल उद्दिश्ट आसता आनी त्या उद्दिश्टांच्या अनुषंगान खाजगी संस्था आपल्या कार्याची मांडावळ करता. हेर संस्थांचे बाबतींत नफो हें उद्दिश्ट आसलें तरी तें माफक नफ्याचें वा ना नफो ना तोटो ह्या तत्वाचें आसता. सार्वजनीक हीत हें कल्याणकारी तत्व थंय मुखेलपणान आसता.

वाणिज्य देव घेवीक वाणिज्य शास्त्रांत वेपार म्हण्टात. हातूंत देशांतर्गत जाल्ल्या वेपाराक अंतर्गत वेपार तर देशा भायर जाल्ल्या वेपाराक परराश्ट्रीय वेपार म्हण्टात. हातूंत परदेशांत वचपी मालाचे प्रक्रियेक निर्यात म्हण्टात आनी परदेशांतल्यान येवपी मालाचे प्रक्रियेक आयात म्हण्टात. जो देश माल आयात करता वा ज्या देशांतल्यान माल आयात जाला त्या देशाची निर्यात आसता. माल - सेवेचें विक्रीवरवीं जावपी वितरण ताच्या प्रमाणानुसार दोन तरांनी जाता. ल्हान प्रमाणांत जाल्ले विक्रेक किरकोळ विक्री तर व्हड प्रमाणांत जाल्ले विक्रेक ठोक विक्री म्हण्टात. किरकोळ विक्री ही चडशी थेट विक्री आसता. तर ठोक विक्री ही चडशी दलालां (मध्यस्त) मार्फत जाता. ठोक विक्रेंत दलाल आनी ताची दलाली हांचो आस्पाव जाता. विक्री - खरेदीच्या वेव्हारांत भांडवल, रीण, हुंड्यो, घनादेश सारकिल्ले घटक मदत करतात. बँको आनी तत्सम वित्त संस्था ह्या घटकांची गरजे प्रमाण पुरवण करता. ह्या वेव्हारांत ह्यो संस्था कमीशन तत्वाचेर वेपारी लोकांक वाणिज्य उलाढालीखातीर अर्थीक मदत करतात देखून वाणिज्य वेव्हाराक व्हड भरवसो मेळूंक पावला. हाचेभायर मालाची साठवण करपाक लागपी गुदांव, माल हाड - व्हर करूंक लागपी रस्त्यावयली उदकांतली, रेल्वे, विमान येरादारी तशेंच वेपारी

संपर्काखातीर लागपी प्रसार माध्यमां, दळणवळणाचीं साधनां हांचोय वाणिज्य देवघेवीक मोलादीक आदार जाता देखून तांच्या वेवस्थापनांत आस्पाव जाता. सैमीक तशेंच मानवनिर्मित अरिश्टांपसून मालमत्तेक तशेंच संबंदित घटकाक राखण मेळची म्हणून विम्याची येवजण करप जाता. हे येवजणीवरवीं वाणिज्य वेव्हाराक खात्रीचो भरवसो मेळटा. विक्री कुशळकाय, जाहिरात कला, वेवसाय वेवस्थापन ही आयच्या अर्थीक घडामोडेंतलीं म्हत्वाचीं आंगां जाल्यांत. तयार केल्ल्या उत्पादनांची मागणी, गिरायकांकडल्यान जावप आनी उत्पादीत माल वेळोवेळ खपप हे खंयच्याय वेव्हाराचें विकासाचें तशेंच अस्तित्वाचें मर्म आसा. उत्पादीत केल्ल्या मालाचे देवघेवीचेर उत्पादनाचो फुडार थारता. चडांत चड गिरायका मदीं मालाचें आकर्शण निर्माण करप हें आयच्या सर्तीच्या युगांतलें व्हड म्हत्वाचें काम आसा. ह्या कामाक ह्यो विक्री कुशळकाय, जाहिरात कला आनी वेवसाय वेवस्थापन प्रभावीपणान मदत करता.

वाणिज्य वेव्हाराचो संबंद विक्रिकर, आयातकर, निर्यात कर सारकिल्ल्या सरकारी धोरणाकडे येता. सरकाराचें अर्थीक नियोजनाचोय वाणिज्य वेव्हाराचेर इश्ट - अनिश्ट परिणाम करता. तेभायर कांय वाणिज्य आस्थापनां सरकारा मार्फत चलतात. हाका लागून सरकारी धोरण आनी वाणिज्य वेवसाय हांच्यामदीं परस्पर सहकार्य आसप गरजेचें जाता.

- कों. वि. सं. मं.

वातयान : हवेपरस ल्हव आनी हवेंतल्यान संचार करपी वाहन यानाक उत्प्लावकता (हवेंत उफेवपाची तांक) येवपाखातीर हवेपरस ल्हव वायून (देखीक- उश्ण हवा, हायड्रोजन, हीलियम) भरिल्लो एक व्हडलो उत्प्लावक कोश आसता. हायड्रोजन ह्या सगळ्यांत ल्हव आशिल्ल्या वायूंत, स्थलांतरीत हवेच्या वजनाच्या ९३% उत्प्लावकता मेळपाक शकता. पूण तो ज्वालाग्राही आसा. हीलियम हो रसायनीक नदरेन अक्रिय आनी अज्वालाग्राही आसा आनी तो ९८% शुध्द आसल्यार ताचेपसून स्थलांतरीत हवेच्या वजनाच्या ८४% उत्प्लावकता मेळपाक शकता. २८ मी. इतल्या घनफळाचें हायड्रोजन, हीलियम आनी उश्ण हवा हांची उच्चालन (वयर उरवल्पाची) शक्त अनुक्रमान १४ किग्रॅ. १३ किग्रॅ. आनी ४ किग्रॅ. आसता.

उत्प्लावक कोशाच्या आच्छिद्र आनी पातळ आवरणाचेर कपडो, वेगवेगळ्या तरेचीं प्लास्टीकां, कागद आनी रबर हांचेसारके पदार्थ वापरल्यात. उत्प्लावक कोशाची अट्ट, अर्दट्ट आनी दृढ अशी तीन प्रकारांची रचणूक आसता. वातावरणांत संचार करपाखातीर कांय वातयानांक वातावरणांतल्या वाऱ्याच्या प्रवाहाचेर आदारून रावचें पडटा. तशेंच परिवहन मार्गाची दिशा नियंत्रीत करपाक येना. अशा वातयानाक बलून म्हण्टात.

परिवहन मार्ग आनी दिशा नियंत्रीत करपाची यंत्रणा जोडिल्ल्या वातयानाचे ब्लिंप आनी वातनोका (एअरशिप जांव डिरिजिबल) अशे दोन प्रकार आसात. वातयानांत मनशांक बसपाखातीर, मालाची व्हर - हाड करपाखातीर वा शास्त्रीय उपकरणां दवरपाखातीर वेगवेगळे तरेचे विभाग आसून ते उत्प्लावक कोशाक सकयले वटेन जोडिल्ले आसतात.

बलून : उड्डाणाच्या पयल्या यशस्वी मानवी यत्नांत बलुनांचोच उपेग केल्लो. फ्रांचेस्को द लाना ह्या जेजुइत धर्मगुरून १६७० च्या अदमासाक एकाद्र्या पोकळ गोलांतली सगळी हवा काडली जाल्यार तो हवेंत वयर वतलो अशी कल्पना मांडली, पूण तें अशक्य आशिल्लें. १६८२त फ्रांसांतल्या ऑनॉने हांगाच्या जोझेफ आनी एत्येन माँगॉलफये ह्या भावांक तांच्या रांदप घरांतले शेगाडेचेर हलक्या कागदाची पिशवी धरल्यार ती उश्ण हवेन भरून वयर वता म्हणपाचें जाणवलें. ४ जून १७८३ दिसा तांणी सुमार ११ मीटर. व्यासाचें उश्ण हवा भरिल्लें मानवरहीत कापडी बलून सुमार १.८ मीटर. उंचायेचेर धाडलें आनी तें सुरवातीच्या स्थानापसून सुमार २.४ किमी. अंतरामेरेन गेलें. १९ सप्टेंबर १७८३ दिसा तांणी व्हर्साय हांगा चड व्हड बलून वापरून एक मेंढी, एक कोंबो आनी एक बदक हाकां वयर धाडलीं. २१ नोव्हेंबर १७८३ दिसा झां फ्रांस्वा पिलात्र द रोइये आनी फ्रांस्वा लोरां मार्की द आर्लादी हाणें माँगॉलफये बलुनांतल्यान सुमार २३ मिनिटां, पॅरिस शारावयल्यान सुमार ८ किमी. अंतरावयल्यान पयली समानव बलून भोंवडी केली. बलुनांतली हवा गरम उरपाखातीर ताणीं लोकर आनी तण जाळ्ळें. मनशांक बसपाखातीर उत्प्लावक कोशाचेर एक माची तयार केल्ली. हे बलून लिनन आनी कागद हांचेपसून तयार केल्ले. त्याच वर्सा डिसेंबर म्हयन्यांत फ्रेंच भौतिकीविज्ञ जे. ए.सी. चार्ल्स (शार्ल) हाणें एन्.एल्. रॉबर्ट हाच्यावांगडा हायड्रोजन भरिल्ल्या बलुनांतल्यान सुमार दोन तास उड्डाण केले. वायुदाबमापकाच्या आदारान ताणीं वेगवेगळे उंचायेवयले हवेचो दाब मेजलो. ह्या उड्डाणाकलागून हायड्रोजनाची बलून उड्डाणांतली श्रेश्ठता प्रस्थापित जाली. पयल्या म्हाझुजाउपरांत अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत हायड्रोजना परस कमी कार्यक्षम पूण ज्वालाग्राही नाशिल्ल्या हीलियमाचो वापर जावपाक लागलो. १९६० उपरांत उड्डाण क्रिडेखातीर उश्ण हवा भरिल्ले बलून परत व्हड प्रमाणाचेर प्रचारांत येवपाक लागले.

सुरवातीच्या काळांतल्या बलून उड्डाणाच्या इतिहासांतलीं आनीक कांय म्हत्वाचीं उड्डाणां म्हणजे जे.पी.एफ्.ब्लँचर्ड हाणें इंग्लीश खाडिवयल्यान १७ जानेवारी १७८५ दिसा केल्लें उड्डाण, चार्ल्स ग्रीन हाणें दोन सहप्रवाशांवांगडा १८३६ त लंडनच्यान जर्मनींतल्या व्हाइलबुर्कमेरेन सुमार ७७० किमी. अंतराचें १८ तासांत केल्लें उड्डाण, फ्रांस्वा आरबां हाणें १८४९त फ्रांसांतलें मार्से तें इटलींतलें तूरिन हें आल्प्सांतल्या तेंमकावयल्यान केल्लें उड्डाण आनी उत्तर ध्रुवावयल्यान

वचपाच्या उद्देशान सॅलमॉन आंद्रे हाणें १८९७त केल्लें अयशस्वी उड्डाण.

बलुनांचे लश्करी उपेग रोकडेच विकसीत जाले. फ्रेंच जनरल मार्लो हाणें बलुनाक जोडिल्ल्या विभागांतल्यान तेळणी करून तोफखान्याच्या गुळोमारीचें मार्गदर्शन केलें. नेपोलियनानय कांय झुजांनी तेळणेखातीर जमनीचेर बध्द केल्ल्या बलुनांचो उपेग केलो. १८४९त ऑस्ट्रियेन व्हेनिसाचेर बलुनांचो उपेग करून दारूगुळो मारलो. अमेरिकेंतल्या यादवी झुजांत तेळणी आनी छायाचित्रां घेवपाखातीर बलुनांचो उपेग केलो. १८७०त पॅरिसच्या रेवाड्याच्या वेळार त्या शाराचें भायल्या जगाकडलें संदेशवहन दवरपाखातीर बलुनांचो उपेग जालो. पयल्या म्हाझुजांत सैन्य आघाड्यो वळखुपाखातीर बलून वापरले. दुसऱ्या म्हाझुजांत ब्रिटनच्या जायत्या भागांनी कमी उंचायेवयली बाँबमारी आनी हांचेपसून म्हत्वाच्या स्थानांची राखण करपाखातीर बलून उबारपांत आयिल्ले.

विज्ञानांतय बलुनांचे उपेग केल्ले. १९११ - १२ त व्ही.एफ्.हेस ह्या ऑस्ट्रियन भौतिकीविज्ञान विश्वकिरणचें अस्तित्त्व सिध्द करपाखातीर ५,००० मीटर उंचायेमेरेन बलून उड्डाणां केलीं. १९३०च्या पयलीं मनशान बलून उड्डाणांत गाठिल्ली सगळ्यांत चड उंचाय सुमार १०,२०० मीटर आशिल्ली. हवेचो दाब आनी ऑक्सिजन प्रमाण कृत्रिम तरेन लागींलागीं सारकें दवरिल्ल्या आनी बलुनाक जोडिल्ल्या सीलबंद प्रवासी कक्षेंतल्यान जायतीं यशस्वी उड्डाणां १९३० - ३५ ह्या काळांत केलीं. ऑग्युस्त पीकार ह्या स्वीस भौतिकीविज्ञ हाणें पाउल कीफर हाच्यावांगडा जर्मनींत २७ मे १९३१ दिसा आपणें केल्ल्या बलुनान १५,७९१ मीटर उंचाय गांठली. १९३४त गुडइयर टायर अँड रबर कंपनीन तयार केल्ल्या एक्सप्लोअरर ह्या २८,३०० मीटर तांकिच्या बलुनान १८,३०० मी. उंचाय गांठली. ह्या बलुनापरस चौपट तांक आशिल्ल्या आनी हीलियमचो उपेग केल्ल्या एक्सप्लोअरर - २ ह्या बलुनाच्या आदारान अमेरिकेच्या भूदलांतल्या ए.डब्ल्यू.स्टीव्हेंझ आनी ओ.ए.अँडरसन हाणें ११ नोव्हेंबर १९३५ दिसा २२,०३८ मीटर उंचाय गांठली. ऑग्युस्त पीकारान पॉलिथिलीनापसून तयार केल्ल्या 'स्कायडूक' हे बलून मालिकेच्या अभिकल्पांत पालव दिलो. अमेरिकेच्या हवाई दलान उच्चतर वातावरणासंबंदी म्हायती मेळोवपाखातीर ३०,००० मीटर परस चड उंचायेचीं समानव उड्डाणां करपाखातीर ह्या बलुनांचो उपेग केलो. अमेरिकेच्या नाविक दलांतल्या कमांडर एम्.डी. रॉस हाणें चलयल्ल्या समानव बलुनान १९६१ त ३४,६६८ मीटर ही विक्रमी उंचाय गांठिल्ली.

अमेरिकेंतल्या नॅशनल जिऑग्राफिक सोसायटी आनी थंयच्या भूदलाचें हवाई दल हाणीं १९३४ आनी १९३५ त कर्मचारी वर्गावांगडा दोन बलून उड्डाणां आयोजित केल्लीं. ताचेउपरांत कर्मचारी वर्गावांगडा अशीं जायतीं उड्डाणां केलीं. ताचेउपरांत मात अवकाश युगाक सुरवात जाली.

इ.स.च्या १९५० उपरांतच्या दशकाचे सुरवेक बलुनांचो अभिकल्प आनी बलून निर्मितीखातीर वापरपाची सुदारीत सामुग्री हांचेविशींचें बरेंच संशोधन जालें. ह्या संशोधनांतल्यान पॉलिएथिलिनच्या पातळ पटलाचे आधुनिक शून्य - दाब बलून विकसित जाले. हे बलून आतां व्हड विज्ञानीक प्रयोग सामुग्री अवकाश शीमेमेरेन व्हरपी सर्वसामान्य वाहन जालां. पॉलिएथिलीन बलुनांचें घनफळ 3×10^8 पसून 2×10^6 मी^३. मेरेन वाडिल्लें आसा आनी तांचो अभिभार शेंकडो क्ग्रॅ. पसून ५,००० क्ग्रॅ. मेरेन वाडिल्लो आसा.

बेन आब्रुझो, मॅक्सी अँडरसन आनी लॅरी न्यूमन हांणी सगळ्यांत पयलीं १९७८त उत्तर अटलांटीक म्हासागर हुंपलो जाल्यार जो. किटिंजर हाणें १९८४त हुंपलो.

उपेगांत आशिल्ल्या बलुनांच्या जायत्या प्रकारांचे प्रसरणशील आनी अप्रसरणशील अशे मुखेल दोन वर्ग करपाक येतात. बलून तीन पद्दतींनी काम करपाक शकता : १) मुक्त बलून : हे वातावरणांत सोडून दितात, २) बध्द बलून : हे दोरयेन जमनीक बांदून दवरतात, ३) शक्तिचालित वा नियंत्रित मुक्त बलून. बलुनांचे उपेगांत आशिल्ले वेगवेगळे प्रकार म्हणजे उश्ण हवायुक्त बलून, शून्य - दाबयुक्त बलून, अतिदाबयुक्त बलून आनी शक्तिचालित (वातनौका) बलून.

उश्ण हवायुक्त बलून : इतिहासीक नदरेन हे बलून सुरवेच्या उड्डाणांखातीर खूब खेपे वापरिल्ले आनी ताकालागून विज्ञानीक आनी वायुस्थितिकीय (वायूंचो समतोल आनी तातूंत बुडिल्ल्या आनी फक्त सैमीक गुरुत्वाकर्शणीय प्रेरणेच्या क्रियेखाला आशिल्ल्यो घन वस्तू हांचेविशींच्या शास्त्रांतलें) संशोधनांत म्हत्वाची भर पडिल्ली. देखून १९६० वर्सासावन ताचें मुखेल काम मनशांक उंचायेर व्हरपाच्या खेळांत मुक्त बलून म्हणूनच थरलां. ह्या बलुनांत बदलपी परिस्थितीची दरवेल घेवन बलून चालकान फाव ते निर्णय घेवचे पडटात म्हणून चालकाक प्रदीर्घ अणभव आसचो पडटा. हातूंत विशिश्ट उंचायेवयल्यान परिवहन करपाखातीर ज्वालकाकडेन संबंदीत आशिल्ली स्वयंचलित यंत्रणां वापरतात.

वातावरणविज्ञानीय बलून : उच्च वातावरणांतलो हवेचो दाब, तापमान, वाऱ्याचो वेग आनी दिशा हे प्रचल (राशी) मेजपाक वापरपांत येवपी रेडिओसाउंड (वातावरणविज्ञानीय उपकरणां) आनी हेर हलक्या वजनाचीं उपकरणां वयर धाडपाखातीर ह्या बलुनांचो उपेग करतात. जागतिक हवामान संघटनेच्या उच्चतर वातावरण कार्यावळीच्या पुष्टयर्थ तशेंच स्थानिक हवामान अदमासाखातीर अशे शेंकड्यांनी बलून सदांच सोडटात. हे बलून ४० किमी. मेरेन उंचायेचेर वचपाक शकतात. वातावरणविज्ञानांत बलुनांचो उपेग पयलीं १८९२त केलो. पयलो बलून ४ मी^३ इतल्या आकारमानाचो आशिल्लो आनी तो ७.६ किमी. उंचायेचेर पाविल्लो.

सदच्या रेडिओसाउंडयुक्त उड्डाणांखातीर १ क्ग्रॅ.चे बलून

वापरतात. ते सुमार २७,००० मी. उंचायेमेरेन सुमार ८५% खेपे पावतात. पातळ प्लॅस्टिकाच्या पटलांपसून तयार केल्ले खूब व्हड बलून कांय टन भार ३० किमी. उंचायेर वा ताच्याय वयर घेवन वचपाक शकतात. हे बलून थारावीक उंचायेर कितलेंय दीस उफेंत रावपाक शकतात. ह्या बलुनाक लागून विस्तीर्ण म्हासागरावयल्या प्रदेशांवयलीं उच्चतर वातावरणीय निरीक्षणां मेळोवप शक्य जाता.

वातावरणवैज्ञानिक निरीक्षणांखातीर बध्द आनी मुक्त, तशेंच समानव आनी मानवरहित बलून पयले वापरिल्ले. पूण आतां मानवरहित मुक्त बलुनांचोच चडकरून उपेग करतात. तशेंच बलुनांत वातावरणीय दाब, तापमान, आर्द्रता सारकिल्ल्या प्रचलांचें मापन आनी आलेख तयार करपी उपकरणांय आसतात. जमनीवयल्या स्थानकांतल्यान रेडियो संदेश धाडून बलुनाच्या परिवहनाची उंचाय नियंत्रित करपाक येता. बलुनावयल्या रडाराचो उपेग वातावरणांतल्या वाऱ्यांची दिशा आनी वेग मेजपाखातीर दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत करपाक सुरवात जाली.

शून्य - दाब बलून : विज्ञानीक कामांखातीर ह्या बलुनांचो मुखेलपणान उपेग करतात. जगभर हे तरेचे जायते बलून दर वर्सा वयर सोडटात. हे बलून ३० ते ४२ किमी. उफेवपाचे उंचायेचेर ३ वरांत पावपाक शकतात. शून्य - दाब बलून हजारांनी क्ग्रॅ. वजनाचे विज्ञानीक उपकरणां ४२ किमी. उंचायेमेरेन व्हरपाक शकता. हीं उपकरणां खुबशीं सुविकसित जाल्लीं आसून तांची बांदावळ कृत्रिम उपकरणाभशेन आसता. जायते खेपे नवी तंत्रविद्या उपग्रहाचेर व्हरचे पयलीं बलून प्रयोगांत तिची चांचणी करतात. हाचें कारण म्हणजे बलून प्रयोग विकसित करपाक कमी वेळ लागता आनी बलून प्रणालिचो खर्च कमी आशिल्ल्यान चड धोको पत्करपाक येता. भारतांत अहमदाबाद हांगाच्या अवकाश अनुप्रयुक्ती केंद्रावयल्यान ३० मी.^३ घनफळाच्या शून्य - दाब बलुनांचें पयलें उड्डाण १९ मे १९७८ दिसा केलें.

अतिदाबयुक्त बलून : ह्या बलुनाविशीं जायतें संशोधन केल्लें आसून ताका थीर - पातळी बलून अशेंय म्हण्टात. हे अप्रसरणशील (थीर - घनफळ) मुक्त बलून आसून उफेवपाच्या उंचायेर पावमेरेन ताच्या मुक्त उच्चालनाचें अतिदाबांत रुपांतर जाता. हे बलून अतिदाबयुक्त आसमेरेन थीर घनता पातळेचेर उफेंत रावतात. हाचो फायदो म्हणजे सगळे धर्तरेभोंवतणी दिर्घकालीन उड्डाणाची शक्यताय आसा. ३० मी. परस चड व्यास आशिल्ले बलून सोडपांत थारावीक यश फाव जाल्लें आसा. ह्या संशोधनाचो मुखेल हेतू ४२ किमी. उंचायेमेरेन सुमार ३०० क्ग्रॅ. वजन व्हरपाक शकतले अशे अतिदाबयुक्त बलून तयार करप हो आसा.

बध्द बलून : असले तरेचे बलून दोराक बांदून जमनीक बध्द केल्ले आसतात आनी यंत्रिक गाडयेच्या यंत्रणेच्या आदारान ते

वयर सोडटात. ह्या बलुनाचे उंचायेची मर्यादा चड करून ६ किमी. मानतात. पूण फ्रांसांतल्या नॅशनल सेंटर फॉर स्पेस स्टडीज हे संस्थेन ३५० किग्रॅ. वजनाचो विभाग १७ किमी. उंचायेमेरेन १२ तास घेवन वचपी बध्द बलून सोडिल्ल्याची नोंद आसा.

बध्द बलुनाचो उपेग चडकरून लश्करी उद्दीश्टांखातीर ध्वनिकीय, रडार, आनी प्रकाशीय तेळणी, उंच आकाशक (अँटेना) आनी संदेशवहन सहक्षेपक प्रणाली दिवपाखातीर केला. ह्या बलुनाची उच्चालन तांक १०,००० ते २०,००० किग्रॅ. आसता.

बलून उड्डाणाचें शास्त्रीय तत्त्व : आर्किमिडीज तत्त्वाप्रमाण वातावरणांतले थीर हवेंत फुगयल्लो उत्लावक कोश आसल्यार ताचेवयली उत्लावक प्रेरणा कोशाच्या आकारमानाक लागून स्थानांतरित जाल्ले हवेचें वजन आनी कोशाचें वजन (कोशांतलो वायू आनी आवरण हांचें वजन) हांच्यामदल्या फरका इतको आसता. कोशाचें वजन स्थानांतरित हवेच्या वजनापरस कमी आसत जाल्यार कोश वातावरणांत उंच वचपाक शकता. वातावरणांतले हवेचो दाब जमनीपसून जसो जसो उंच वता तसो तसो कमी जायत वता. ताका लागून स्थानांतरित हवेचें वजन कमी कमी जाता. पूण कोशांतल्या वायूचें वजन तितलेंच उरता. उत्लावक प्रेरणा, कोश उंच वता आसतना कमी जायत आसता. एके खास उंचायेचेर उत्लावक प्रेरणा शून्य जावन कोश ते उंचायेर उफेत रावता. कोशांतल्या वायूची घनता जितकी कमी तितकी प्रेरणा चड आसता. कोशांतल्या वायूचें तापमान चड-कमी जाता. हाका लागून तापमानाचेर नियंत्रण करून कोशाचो जमनीपसून वयर वचपाचो वेग वा उफेवपाची उंचाय हांचें नियंत्रण करपाक येता.

उत्लावक कोश : बलुनाच्या उत्लावक कोशांत मुखेलपणान उश्ण हवा, हायड्रोजन आनी हीलियम हे वायू वापरतात. हायड्रोजन हो सगळ्यांत हलको वायू आशिल्ल्यान बलुनाचो अभिभार वाडटा. पूण ताचो स्फोट जावपाची शक्यता चड आशिल्ल्यान अपघात घडपाक शकतात. समानव बलून उड्डाणाखातीर सुरवेक जरी हायड्रोजन वापरताले तरी हीलियमाचो सोद लागल्या उपरांत ताचो वापर बंद जालो. मानवरहित बलुनांखातीर आजुनूय चड करून हायड्रोजना परस चड आशिल्ल्यान हीलियमयुक्त बलुनाचो अभिभार कमी मेळटा, पूण उजो लागपाचो जांव स्फोट जावपाचो धोको नासता.

बलुनाचो उत्लावक कोश लवचिक आनी अपार्य (जातुंतल्यान वायू भायर वचपाक शकना असो) पदार्थाचो करतात. कोशाचें आवरण रबर आशिल्लो कपडो, कागद, नायलॉन, पॉलिएथिलीन, मायलार आनी वेगवेगळे तरेचीं प्लास्टिकां हांचेपसून तयार करतात. उत्लावक कोशाचे जायते गणितीय आकार वापरपांत आयिल्ले आसात. पूण वाटकुळे, लघु-अक्षीय गोलाभ आनी वायुगतिकीय विन्यास (हवेच्या प्रवाहाक फाव ते तरेन तोंड दितली अशे गूण आशिल्ली रचणूक) सगळ्यांत चड प्रमाणांत वापरतात. जाय आशिल्ली उत्लावक प्रेरणा

मेळोवपाखातीर एकच व्हड आकारमानाचो कोश वापरपापरस ल्हान आकारमानाचे जायते कोश वापरल्यार उत्लावक कोशाचें वट्ट वजन कमी करपाक येता. उत्लावक कोश आनी प्रवासी विभाग जोडपाचे जायते प्रकार आसतात.

बलून संचाराची पद्दत : बलून उड्डाणाच्या आनी उतरपाच्या स्थानाचेर खास अशी यंत्रणा नासता. तशेंच ताचो विस्तारय ल्हान आसता. हायड्रोजन आनी हीलियम वायू भरपाखातीर उत्लावक कोशाक सकयल्ले वटेन एक नळी आसता. हे नळयेंतल्यान टाक्यांतलो दाबयुक्त वायू भरून उत्लावक कोश फुगयतात. वातावरणांतल्या हवेच्या दाबापरस इल्लो चड दाब जायमेरेन वायू भरतात. वायू भरता आसतना कोश दोरांनी जमनीचेर धरून दवरचो पडटा. वायू भरपाची नळी कमी-चड उगडून जांव बंद करून बलून चालक आरोहण, अवतरण आनी संचार हांचेर कांय प्रमाणांत ताबो दवरपाक शकता. बलुनांतलो पूरक भार कमी केल्यार ताचो वयर वचपाचो वेग वाडटा. बलून जसो जसो उंच वता तसोतसो वातावरणांतलो हवेचो दाब कमी जाता. आनी कोशांतल्या वायुचो दाब हवेच्या दाबापरस चड जाता. कांय कारणान तापमान वाडल्यार हो फरक वाडून कोश फुटपाची शक्यता वाडटा. कोशांतलो वायुचो दाब कमी करपाखातीर बलुनाचे सगळ्यांत वयले वटेन झडप आसता आनी ती दोरयेच्या आदारान चड-कमी उगडपाक येता. तशेंच बलून जमनीचेर देंवपाखातीर ही झडप उगडून वायू कमी करून उत्लावकता कमी करपाक येता. जमनीचेर देंवतना बलुनाक जोडिल्लो कर्शक दोर जमनीचेर फरफटत वता. ताकालागून बलुनाची भूपृष्ठ सापेक्ष वेग कमी जाता आनी ताका स्थिरता येता. जमनीक तेंकल्या उपरांत रोकडोच जर तातुंतलो वारो काडूंकना जाल्यार तो परत वयर वचपाची शक्यताय आसता. देखून आवरणाचो एक भाग (विदारण पटी) पिनून काडून वायू रोकडोच कमी करतात. आता हेखातीर झडपेचो उपेग करतात.

बलुनांचो अवकाशविज्ञानीय उपेग : शून्य दाब आनी अतिदाबयुक्त बलून अवकाशसंबंदीत कार्यवळींनी वापरतात आयल्यांत. तशेंच विज्ञानीक म्हायती मेळोवपाखातीर क्ष-किरण, गॅमा किरण, विश्व किरण, आवरक्त आनी जंबुपार किरण हांचेविशींचीं प्रयोग उपकरणां धर्तरेच्या वातावरणाच्या वयर व्हरपाखातीर क्ष-किरण, गॅमा किरण, विश्व किरण, आवरक्त आनी जंबुपार किरण हांचेविशींचीं प्रयोग उपकरणां धर्तरेच्या वातावरणाच्या वयर व्हरपाखातीर बलून हें एक बरें वाहन आसा.

खेळां सर्तीनी वा मनरिझवणेखातीर शक्तिचलित नाशिल्ले बलून १९६० उपरांतच्या दशकांत लोकप्रिय जालीं. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक मुक्त बलून उड्डाणाक खेळ म्हणून बरीच नामना फाव जाली. जायतीं वर्सां बलून उड्डाण सर्ती आयोजीत केल्ल्यो. भारतांत तशेंच जायत्या हेर देशांनीय ह्यो सर्ती जाताल्यो.

ब्लिंप आनी वातनौका : सुरवेक बलुनाचें परिवहन आनी दिशा नियंत्रण करपाचे यंत्रणेचो सोद घेवपाचे यत्न सुरू जाले. १८५२त आरी झीफार ह्या फ्रेंच अभियंत्यान ४४ मीटर लांबायेच्या लांबट बलुनाक ३ अश्वशक्तीचें वाफेचें इंजीन प्रचालक पंखो फिरोवपारवातीर बसोवन वाऱ्याचेर आदारून रावनासतना स्वेच्छा परिवहन करपाचो जैतिवंत यत्न केलो आनी वातनौकेचो जल्म जालो.

सुरवेच्यो वातनौका अदृढ प्रकाराच्यो आशिल्ल्यो. १८७२ त पाउल हेअन्लायन ह्या जर्मन अभियंत्यान वातनौकेत पयलेच रवेपे अंतर्ज्वलन इंजीन वापरलें. १८८४त शार्ल रनार आनी ए.सी. क्रेब्ज ह्या फ्रेंच लश्करी अधिकाऱ्यांन विद्युत् चलित्र (मोटर) जोडिल्ल्या ल फ्रांस हे वातनौकेन सुमार ८ किमी. प्रवास केलो. आलबेअरतू सॅनतूझ - द्यूमाँ ह्या पॅरिसच्या ब्राझिलीयन विज्ञानिकांनी वातनौकेत जायत्यो सुदारणा केल्यो. ताणीं तयार केल्ल्या १४ वातनौकांच्या आदारान जायते उच्चांक प्रस्थापित केले. १८९८त ताणीं अंतर्ज्वलन इंजीनाचो उपेग करून ल्हान वातनौकेचें यशस्वी उड्डाण करून ल्हान वातनौकेचें यशस्वी उड्डाण करून दारवयलें. ताणीं १९०१ त केल्ल्या एका उड्डाणांत पॅरिसांतल्या आयफेल टॉवराक भोंवताडो घातलो.

अदृढ वातनौका : ह्या प्रकारच्या वातनौकांच्या सुरवेच्या विकासांत प्रंसातले सॅनतूझ-द्यूमाँ आनी झोदिअॅक, जर्मनींतलो आडगुस्ट फोन पर्सेव्हाल आनी अमेरिकेंतलो टॉमस बॉल्डविन हांचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. दोनय म्हाझुजांनी ब्रिटीश आनी अमेरिकन लश्करांनी दर्यादेगांचेर राखण करपाक, रक्षक आनी पाणबुडी कार्य हांचेरवातीर ब्लिंपाचो उपेग केलो. ह्या वातनौकांनी देशाभायर भोंवडी करप, जायत्या शारांवयल्यान प्रवाशांक भोंवडावन हाडप तशेंच इमारतींचेर टपाल उतरावप सारकिल्लीं कामां केलीं.

अर्धदृढ वातनौका : प्रवासी कक्ष, शक्ती आनी संयंत्र, इंधन आनी अभिभार हांच्या वजनाची वातनौकेचे लांबयेभर वांटणी करपाखातीर कांय अभिकल्पकांनी कायेच्या तळाक दृढ कणो संरचनेचो आस्पाव केलो आनी हातुंतल्यान अर्धदृढ वातनौका प्रकार अस्तित्वांत आयलो. इटलींतलो ऊंबेतो नॉबील हाणें रोमा (१९१९), नॉर्ज (१९२६) आनी इटलिया (१९२८) तशेंच गुडइयर कंपनीन बांदिल्ली आर एस - १ (१९२६) ह्यो अशा प्रकारच्यो वातनौका अभिकल्पित केल्यात.

दृढ वातनौका : जर्मनींत ह्या प्रकारच्या वातनौकांचो मूलभूत विकास आनी निर्मिती काउंड फेरिनांद फोन त्सेपेलीन हाच्या चिकाटिच्या यत्नांतल्यान जाली. ताकालागून दृढ वातनौका त्सेपेलीन ह्या नांवानच वळखुंक लागले. १९०० ते १९३० ह्या काळांत त्सेपेलीन कंपनीन १३० वातनौका तयार केल्यो आनी तांचीं उड्डाणांय केलीं. हेच कंपनीन १९२४त बांदिल्ली ७,०७,५०० मी^३ तांकीची आनी दर एकी ४२० अश्वशक्तीचीं पांच इंजीनां आशिल्ली एल झेड - १२६ ही वातनौका अमेरिकेंत व्हरून थंय ती नाविक दलांत लॉस अँजेलस ह्या नांवान

दारवत जाली. १९२८त बांदिल्ली ग्राफ त्सेपेलीन हे वातनौकेची वायुक्षमता १०,४७,१०० मी^३ आशिल्ली. २४ ते ३५ प्रवासी व्हरपाची आनी रावपाची व्हड सुवात आशिल्ली ही वातनौका अटलांटिक पार हवाई प्रवास करपाचें लोकप्रिय साधन जालें. १९३६त बांदपांत आयिल्ली हिंडेनबुर्ग ही वातनौका १९,८१,००० मी^३. वायुक्षमतेची, २५० मीटर लांब आनी ४० मीटर व्यास आशिल्ली दर एकी १,०५० अश्वशक्तीच्या चार डीझेल इंजिनांनी चलयताले. ६ मे १९३७ दिसा अमेरिकेंतली लेकहर्स्ट हांगा हिंडेनबुर्ग वातनौका जळ्ळी आनी ३६ प्रवासी मेले. ह्या अपघाताक लागून वातनौका प्रवासी सेवा बंद करपांत आयली.

ग्रेट ब्रिटनांत १९१५ - ३० ह्या काळांत दृढ वातनौकांची एक माळच विकसित करपांत आयली. आर - ३४ ह्या ५,६६,७०० मी^३. वायुक्षमतेच्या आनी दर एकी २७० अश्वशक्तीचीं पांच इंजीनां बसयल्ले वातनौकेन १९१९त पयलो अटलांटिकपार प्रवास केलो. ताचेउपरांत तयार केल्ल्यो आर - १०० आनी आर - १०१ ह्या दर एकी १४,५०,००० मी^३ हायड्रोजन तांकीच्यो वातनौका उल्लेखनीय आशिल्ल्यो.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत १९२४त लॉस अँजेलस ही जर्मन वातनौका हाडल्या उपरांत गुडइयर त्सेपेलीन कोर्पोरेशनान १९३१ त अॅक्रॉन आनी १९३३त मेकॉन ह्यो वातनौका अभिकल्पित केल्यो आनी बांदल्यो. लॉस अँजेलस सोडून बाकिच्या वातनौकांक मात अपघात जाले. अॅक्रॉन आनी मेकॉन ह्या वातनौकांचो विमानवाहक आनी तेळणी करपाचें वाहन म्हणून उपेग जातालो, हेंच तांचें खाशेलेंपण आशिल्लें.

बलुनाक शक्ती संयंत्र आनी प्रचालक यंत्रणा जोडली म्हणजे ताचें वातनौकेत रुपांतर जाता. वातनौका चडकरून प्रवाह रेखित काया, तातूंत एक वा चड वायुयुक्त कप्पे, नियंत्रणाखातीर थीर आनी चल पृच्छपृश्टां, कर्मचारी वर्ग आनी प्रवासी हांचेरवातीर कक्ष आनी प्रचलन प्रणाली हाणीं केल्ली आसता. व्हडल्या वातनौकांनी जायते हवायुक्त कप्पे आसतात आनी तांकां लागून चालक फुडले वा फाटले वटेन हवा हालोवन वातनौकेची स्थिती फाव अशी दवरपाक शकता.

अदृढ वा दृढ ह्या प्रकारचे मुलत : वेगळे आशिल्ले अभिकल्प वातनौकांखातीर यशस्वीपणान वापरपांत आयिल्ले आसात. अर्धदृढ हो तिसरो प्रकार अदृढ प्रकाराचोच भेद आसून तातूंत दृढ करपाचो अंतर्भाव आसता. दृढ आनी अदृढ वातनौका भायल्यान दिसपाक जरी सारक्यो दिसल्यो तरीय तांचे रचणुकेंत आनी कार्यांत ठळक भेद आसतात.

दृढ प्रकाराचे वातनौकेची संरचना चड करून अॅल्युमिनियमचीं कडीं - आनी तुळई अशा दृढ चौकटींत केल्ली आसता. वातनौका थीर करपाखातीर तिच्या फाटल्या तोंकाक पुच्छपक्ष जोडचे पडटात. रूढ कुसाकार (चार पुच्छपक्ष) पुच्छ रचनेंत आडवीं नियंत्रण पृश्टां उच्चालक आनी उर्बी नियंत्रण पृश्टां सुकाणू म्हणून काम करतात. तशेंच

आवरणाच्या सकयल्ल्या वटेनचो कक्ष रज्जुवक्री पड्ड्यांनी आनी तारदोरांनी वयल्या भागाक जोडून लोमकळत दवरिल्लो आसता. ह्या कक्षांत शक्ती संयंत्र आनी प्रचालन यंत्रणां दवरिल्ली आसता. एक एक प्रचालक पंखे चलोवपी हवेन थंड जावपी रूढ विमान इंजीनां कक्षाच्या भायर आयिल्ल्या उलांडी नौकैसारक्या भागांचेर जोडयेन बसयल्लीं आसतात. इंधन, तेल, पूरक भार, भाते, रेडिओ संदेशवहन सामुग्री, उपकरणां आनी साहाय्यक साधनां कक्षांतूच वा तांचेर आशिल्ल्या उलांडी भागांत जांव इंजिनाच्या आच्छादनांत दवरतात. कक्षाचो तळभाग उतरपाच्या चाकांचेर बसयल्लो आसता आनी हीं चाकां वयर वोडून घेतात. उदकाचेर देंवपाक कक्षाक तराफोय लावं येता. वातनौका चलोवपाखातीर बलून उड्डाण आनी विमान चालन ह्या दोनांतल्याय तंत्रांचें प्रशिक्षण आनी अणभव हांची गरज आसता. जेन्ना वातनौका सामकी उत्प्लावक समतोलांत आसता तेन्नाच तिचें उड्डाण वा उफेवप थीरतायेन जांव येता. वातनौका चलयतना उत्प्लावकता आनी वायूचो दाब ह्या गजालींचेर सारकें लक्ष दवरचें पडटा. वातनौकेचें नाक तिरपे दिशेन वयर करून हवे परस मातशे जड अवस्थेंत उड्डाण करपाक येता. पूण हवेपरस हलके स्थितींत नाक सकयल करून उड्डाण करपाची गरज आसल्यार अशे स्थितींत जमनीवयल्या कर्मचारी वर्गाचो पालव घेवंचो पडटा. अदृढ वातनौकांचो वराक वेग १०० ते १३० किमी. आसपाक शकता.

आधुनिक वातनौका संकल्पना : पूर्ण उत्प्लावक रूढ संकल्पना ह्यो अभिजात, पूर्ण उत्प्लावक, दृढ आनी अदृढ वातनौका संकल्पनांचीं आधुनिक रुपां आसात. हे तरेच्या वातनौकेंत आधुनिक विमानाची संरचना सामुग्री, प्रचालन प्रणाली, नियंत्रण प्रणाली आनी इलॅक्ट्रॉनिक साधनां वापरतात. कांय संकल्पना ह्यो कमी प्रमाणांत उत्प्लावक वा संकरीत संकल्पना आसात. तातूंत उत्प्लावक उच्चालनाचें वायुगतिकीय वा प्रचालकीय उच्चालनान भरिवपणान आवर्धन, करतात. अशे तरेन हीं वाहनां कांय प्रमाणांत हवेपरस हलकीं आनी कांय प्रमाणांत हवेपरस जड आसात. अभिजात संकल्पनांकडेन तुळा केल्यार ह्या अंशतः उत्प्लावक संकल्पनांच्या वाहनांचो संचार वेग चड, इंधन खप चड आनी संरचना वजन चड आसतलें म्हणपाचें सर्वसादारणपणान जाणवता.

डायना एअरशिप हे उच्चालककाया संकल्पनेचें प्रतिनिधिक रूप आसा. ताचे कायेचो आकार रूढ वातनौकेपरस वायुगतिकीय नदरेन चड कार्यक्षम आसा. ह्या विशिश्ट संकल्पनेंतलो आकार त्रिकोणाकृती (डेल्टा) फलाटाचो आसा. मेगॅलिफ्टर हें पारवां आशिल्लें वातनौकेचें नमुनेदार उदाहरण आसा. हेलिप्सॉयड हातूंत दीर्घवृत्ताभ आनी त्रिकोणाभ ह्या आकारांत तडजोड करपाचो हेतू आसा. हेलिस्टॅट हें फिरतों पक्ष संकरित प्रकाराचें प्रतिनिधिक रूप आसून तातूंत वातनौका कायेचो हेलिकॉप्टरांकडेन वा हेलिकॉप्टर घूर्णक प्रणालिकडेन

संयोग केल्लो आसा.

दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं १९३७त हिंडेनबुर्ग वातनौका नश्ट जालेउपरांत व्हडल्या वातनौकांचो काळ सोंपलो. आधुनिक काळांत वातनौकांचो उपेग जाहिरातीखातीर करतात. वातनौकेंत एकाच जाग्यार उफेत रावपाची तांक आशिल्ल्यान फूटबॉल, गोल्फ, मोटारगाड्यांच्यो वा व्हड्यांच्यो सर्ती हांचे सारकिल्ल्या मुखेल खेळा प्रकारांखातीर दूरचित्रवाणी कॅमेरा वा तो हाताळपी व्यक्ती हांचेखातीर वातनौका हो एक बरो हवाई फ्लाट थरिल्लो आसा. आण्णबाणीच्या काळांत हुंवार वा जंगलांतले वणवे, हांच्या सारक्या सैमीक अरिश्टांचें निरीक्षण करपाखातीर वातनौकांचो उपेग करतात. रातचेवेळार खूण म्हणूनय वातनौका वापरतात. हालींच्या काळांत वातनौकांचो परत नागरी आनी लस्करी उपेग करपाच्या नदरेन विचार चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वातानुकूलन : अपेक्षीत तापमानाखातीर वातावरणाचें कृत्रीम रितीन केल्लें नियंत्रण. मर्यादीत सुवातींतलें हवेचें तापमान, आर्द्रता, वायुगती, शुध्दता आनी वास ह्या सगळ्या घटकांचें एकेच फावट नियंत्रण करून ते जागेंत आशिल्ल्या मनशांक सुखदायक वातावरण वा ते जागेंत चालू आशिल्ले प्रक्रियेक योग्य अशा गुणधर्मांनी युक्त आशिल्लें वातावरण निर्माण करप हो वातानुकूलनाचो हेतू आसता. हवेचे सगळेच गुणधर्म नियंत्रीत करपाक येनात. पूण तातुंतल्या मुखेल गुणधर्मांचें नियंत्रण करून वातानुकूलनांत बाकीच्या गुणधर्मांविशीं जायते खेपे तडजोड करची पडटा.

भारतांत खूब पुर्विल्ल्या काळासावन कुडींतली हवा थंड आनी सुवासीक करपाखातीर जनेलां आनी दारांक वाळयाचे वोले पड्डे लावप जातालें. भायली हवा अशा पड्ड्यांतल्यान कुडींत वतना थंड आनी सुवासीक जाता. तशेंच पयलींच्या प्रासादांनी जायतेकडेन कारंजीं आसतालीं. ताकालागून हवेचें तापमान कमी जावन आर्द्रताय नियंत्रीत जाताली. रोमन लोकांनी २,००० वर्सांपयलीं थंडेच्या दिसांनी वण्टींत वा पारख्यांत शेगडेवरी वेवस्था बसोवन घरांतले हवेचें नियंत्रण केल्लें. इजिप्शियन लोकय वण्टींतल्या कुरकूटांत सैमीक बर्फ दवरून हवेचें तापमान कमी करताले. अशे तरेन पुर्विल्ल्या काळांतय वातानुकूलनाचे यत्न जाल्ले.

इ.स. १८४२ वर्सा जॉन गॉरी हाणें पीतज्वराच्या पिडेस्तांचेर उपचार करपाखातीर वातानुकूलनाचो उपेग केलो. एकोणिसाव्या शेंकड्याच्या अखेरेक हवा नितळ करप, तापमान कमी करप आनी आर्द्रता वाडोवप हांचेखातीर कापडगिरण्यांनी उदकाच्या फवऱ्यांचो उपेग जालो. १९०६ च्या अदमासाक स्टुअर्ट डब्ल्यू. क्रेमर आनी विलिस एच्. कॅरिअर हाणीं वातानुकूलनाच्या मळार स्वतंत्रपणान म्हत्वाचें योगदान करून एअर कंडिशनिंग हो शब्दप्रयोग वापरांत

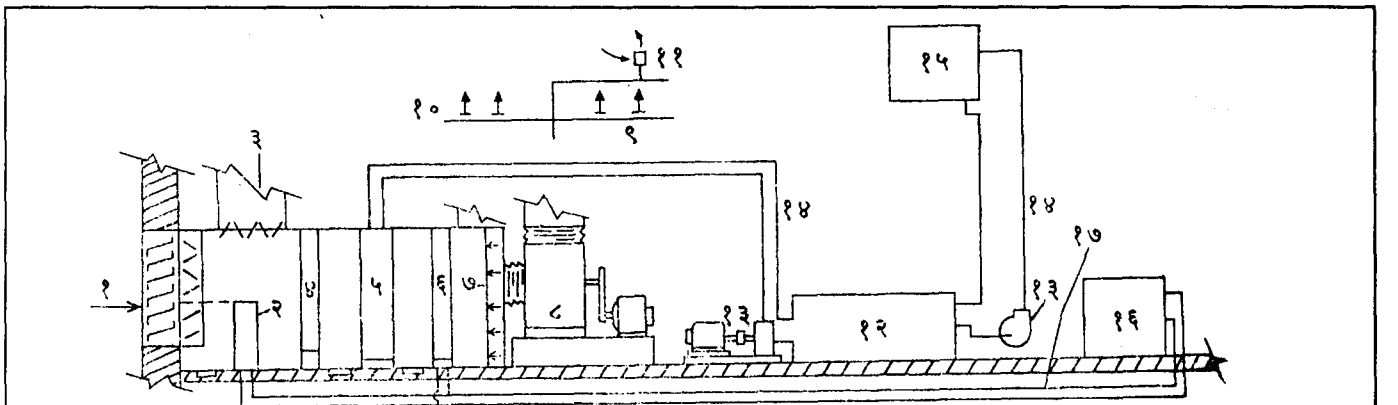
हाडलो. १९११ च्या अदमासाक कॅरिअर हाणें हवा आनी उदकाची वाफ हांच्या मिश्रणाचे ऊश्मगतिकीय गुणधर्म अभ्यासून वातानुकूल शास्त्राची बुनयाद घाली. कापड विण्टना सूत तुटपाचें प्रमाण कमी करून कापडाच्या उत्पादनांत वाड आनी ताच्या दर्जांत सुदारणा जावपाक वातानुकूलनाचे भोव आदार मेळ्ळो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत रसायनीक प्रशीतकांचो सोद आनी यंत्रिक प्रशीतन धंद्यांतली प्रगती हांकांलागून वातानुकूलनाक चालना मेळ्ळी.

फुडारिल्ल्या देशांनी नव्यो इमारती बांदतानाच वातानुकूलन करपाचे नदरेन सोयी केल्ल्यो आसतात. कांय उत्पादन मळांचेर, चडकरून इलेक्ट्रॉनिक कारखान्यांत, कांय रसायन कारखान्यांत तशेंच रंगीत छपाईखातीर वातानुकूलन गरजेचें आसता. रुग्णालयांतलो शस्त्रक्रिया विभाग, ल्हान भुरग्यांचो विभाग, काळजाविकाराच्या रुग्णांचो विभाग अशा बऱ्याच विभागांनी हवेची नितळसाण, तापमान, आर्द्रता हांचें नियंत्रण करप गरजेचें आसता. विमानां, जहाजां, रेल्वे, सभाघरां, उपहारघरां आदी जाग्यांनी फुडारिल्ल्या देशांनी वातानुकूलन गरजेचें मानतात. अशे तरेन आधुनिक काळांत वातानुकूलन अभियांत्रिकी हो यंत्रिक अभियांत्रिकेचो एक म्हत्वाचो विभाग जाला. वातानुकूलनाच्या वापराप्रमाण मुखेलपणान दोन प्रकार करूं येतात - १) मनशाक सुरवदायक अशी वातावरणनिर्मिती करपी सुरवदायक वातानुकूलन, २) उद्देगीक प्रक्रियेखातीर योग्य वातावरण निर्माण करपी उद्देगीक वातानुकूलन. ऋतुमानाप्रमाण वापरपांत येवपी वातानुकूलनाचे तीन प्रकार आसात. १) गिमाळी वातानुकूलन. २) शियाळें वातानुकूलन. ३). मिक्स वातानुकूलन.

वातानुकूलन यंत्रणेचे प्रकार : मध्यवर्ती वातानुकूलन यंत्रणा, आवेशित (एकात्म) वातानुकूलक आनी स्वयंपूर्ण (जनेलाक बसोवपाचो) वातानुकूलक अशे वातानुकूलकाचे स्थूल मानान तीन प्रकार वापरतात.

सर्वसादारणपणान ४ टन (वराक १२,००० किलोकॅलरी) तांकीमेरेन स्वयंपूर्ण वातानुकूलक, ६.६ ते १५ टन (वराक २०,००० ते ४५,००० कि.कॅ.) तांकीमेरेन आवेशित वातानुकूलन आनी सुमार ४० टन (वराक १,२०,००० कि.कॅ.) परस चड तांकीच्या वातानुकूलन प्रकल्पाखातीर मध्यवर्ती यंत्रणा वापरतात. सकयल दिल्ले आकृतींत मध्यवर्ती वातानुकूलन यंत्रणा दाखयल्ली आसा.

हे आकृतींत दाखयल्ल्याप्रमाण वातानुकूलन प्रकल्पांत वातानुकूलीन जागेंतले हवेंतली बरीच हवा परत वापरतात. वायुवीजनाखातीर लागपी हवा भायल्या वातावरणांतल्यान (१) ह्या प्रवेश मार्गांतल्यान घेतात. भायलो कोयर वा सवर्णी भितर वोडचीं न्हय म्हणून ह्या मार्गाच्या तोंडाचेर जाळी बसयल्ली आसता आनी जाळयेचे भितर पट्ट्यांचें दार आसता. भितर येवपी हवेचें नियंत्रण पट्ट्यां कांय प्रमाणात वा पुराय बंद करून करपाक येता. बाह्य हवा - वाहिनी आनी परत येवपी हवा - वाहिनी हांकां पट्ट्यांचें दार बसोवन तातुंतल्यान वचपी हवेचें प्रमाण कमी - चड करपाक येता. भायली हवा आनी परत येवपी हवा हांचें मिश्रण (१) आनी (४) ह्या घटकांच्या मदीं आशिल्ल्या हवा मिश्रण कोठयेंत जाता हे हवेचें मिश्रण हवा - गाळणींतल्यान (४) धूळकणविरयत जाता. वातानुकूलीत जागेच्या उपेगाप्रमाण फाव ते तरेची गाळणी वापरतात. हवेचें सुरवातीचें तापन करपी पूर्वतापक (२) सगळ्याच यंत्रणांत लागता अशें ना. शियादिसांनी जर भायले हवेचें तापमान उदकाच्या गोठणबिंदूपरस सकयल गेलें जाल्यार पूर्वतापकाचो उपेग करतात. पूर्वतापकांत नळ्यांच्या वलयामदल्यान वाफेचें आनी नळ्यांभायल्यान हवेचें अभिसरण जाता. जायते फावट पूर्वतापक फकत बाह्य हवा - वाहिनीमदींच बसयतात. ताचेउपरांत बाश्पाचें प्रमाण कमी करपी निराद्रीकारक साधनांतल्यान (५) हवा वता. वातानुकूलन संयंत्रांतलो हो म्हत्वाचो भाग आसा.

मध्यवर्ती वातानुकूलन यंत्रणा : हवा विभाग - (१) बाह्य हवा प्रवेश मार्ग, (२) पूर्वतापक, (३) परतुपी हवा, (४) गाळणी, (५) निराद्रीकारक, (६) पुनर्तापक, (७) आर्द्रीकारक, (८) पंखो, (९) हवा वाहिन्यो, (१०) आनी (११) हवा क्षेपक/विसारक; प्रशीतन विभाग - (१२) प्रशीतन यंत्रणा; जलविभाग - (१३) पंप, (१४) जलवाहिन्यो, (१५) शीतक मनोरो; तापन विभाग - (१६) बाश्पीत्र आनी सहाय्यक साधनां, (१७) तापक नळ.

चडकरून संयंत्रांत हवेचें तापमान आनी आर्द्रता कमी करची पडटा आनी तेखातीर वेगवेगळ्या तरेचे शीतक वापरतात. निराद्रीकारकांतल्यान थंड उदक वा प्रशीतक हांचें अभिसरण जाता. प्रशीतनाखातीर प्रशीतन यंत्रणा (१२) वापरपांत येता. शिंयांच्या दिसांनी वा हवेंतलें संवेद्य उश्णतेचें प्रमाण कमी जाल्यार पुनर्तापकाचो (६) उपेग करून हवा तापयतात.

प्रशीतकांतल्यान भायर सरपी हवेची आर्द्रता वाडोवप गरजेचें आसलें जाल्यार बाश्पाचें प्रमाण वाडोवपी आद्रीकारक (७) वापरतात. उद्देगीक वातानुकूलनांत चड करून हाचो वापर करचो पडटा. तशेंच खंयच्याच वातानुकूलन यंत्रणेवयलो उश्णता भार थीर नासता. तो दिसांतल्यान वेगवेगळ्या वेळार वा वर्सांतल्या वेगवेगळ्या दिसा बदलत आसता. हो भार कांय अंशांनी आसलो आनी तातूंत वातानुकूलित जागेंतली सुप्त उश्णता कमी जाल्ली आसली जाल्यार वातानुकूलित जागेंतली सापेक्ष आर्द्रता थीर दवरपाक आद्रीकरण (बाश्पाचें प्रमाण वाडोवपी प्रक्रिया) करची पडटा. आंशिक भार आसल्यार हवेच्या गुणधर्माचें नियंत्रण करपाखातीर आनीक एक पद्दत वापरपांत येता. परत येवपी हवा- वाहिनीक मिश्रण कोठयेंत येवचेपयलीं एक उपमार्ग काडटात आनी कांय प्रमाणांत परत येवपी हवा वातानुकूलन यंत्रणा सोडून धाडटना ह्या उपमार्गांतल्यान व्हरून आद्रीकारका उपरांत वातानुकूलित हवेंत मिसळटात. ह्या उपमार्गांत हवेचें प्रमाण नियंत्रित करपाक पट्ट्यांचो संदमक बसयल्लो आसता. पंख्याच्या (८) आदारान हवा वातानुकूलन यंत्रणेंतल्यान वोडून घेतात. तशेंच फाव ते गुणधर्म आशिल्ली हवा हवावाहिन्यांतल्यान (९) वातानुकूलित जागेंत वता. पंपाच्या (१३) आदारान जलवाहिन्यांतल्यान (१४) निराद्रीकारकांत थंड उदकाचें अभिसरण जाता. पूर्वतापक आनी पुनर्तापकांत नळ्यांच्या वल्यांतल्यान गरम उदकाचें वा वाफेचें अभिसरण केल्लें आसता. गरम उदक वा बाश्प पुरवण करपाखातीर बाश्पित्र (बॉयलर) (१६) वापरतात. यंत्रणेंतली प्रशीतन संघनकामदली (बाश्पाचें उदकांत रुपांतर करपी प्रयुक्तीमदली) उश्णता ओडपी उदक थंड करून परत परत वापरपाखातीर शीतक मनोरो (वातावरणीय हवेचें अभिसरण करून उदक थंड करपी मनोऱ्यासारकी प्रयुक्त) (१५) वापरतात. आर्द्रतानियंत्रक आनी तापनियंत्रक हांच्या आदारान सापेक्ष आर्द्रता आनी सुकें तापमान हांचें नियंत्रण करपाक येता.

हवा - शीतकांचे दोन प्रकार आसतात -१) नलिका वलय शीतक आनी २) फवारो शीतक.

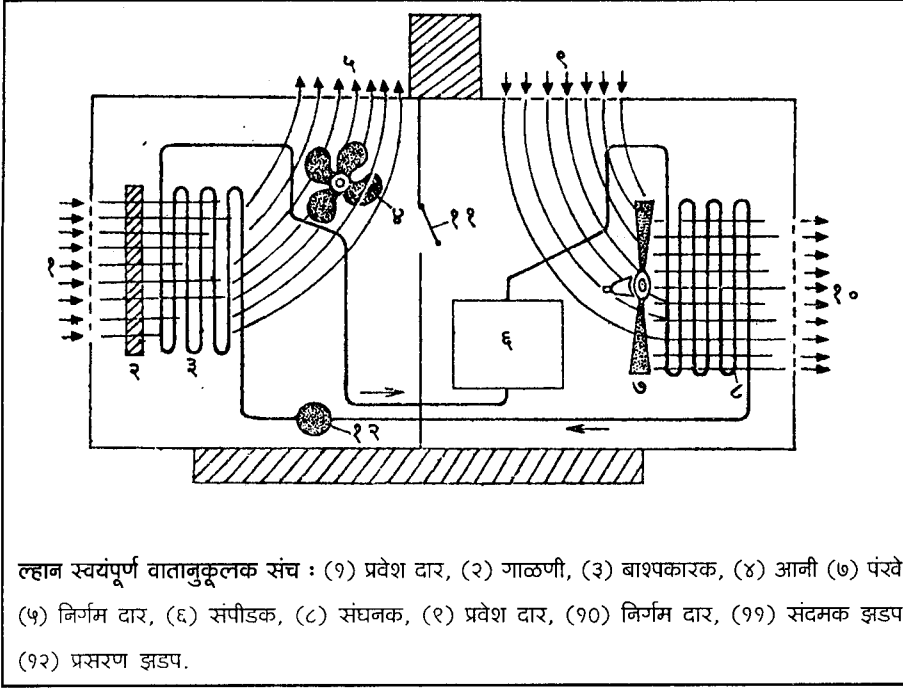
नलिका वलय शीतक : ह्या शीतकांत नळ्यांचीं वलयां आसतात. नळ्यांच्या भितरल्यान शीतकाचें अभिसरण करतात आनी भायल्यान हवेचो प्रवाह वता. शीतक म्हणून थंड केल्लें उदक वापरतात आनी उदक यांत्रिक प्रशीतन पद्दतीन थंड करतात. तातूंत बाश्प संपीडन (दाब दिवपाची क्रिया) आनी बाश्प शोशण ह्या दोनय पद्दतींचो

उपेग करतात. कांय जाग्यांनी प्रशीतक द्रव्य प्रत्यक्ष नळ्यांनी आसता आनी त्या जाग्यांनी ताच्या बाश्पी भवनाक लागून भायले हवेंतली उश्णता काडून घेतात. ह्या प्रशीतकाचें तापमान २^० - ३^० से. परस कमी आसपाक जायना. शीतकाचे फाटलेवटेनच्यान हवा वता आसतना सगळीच हवा थंड जायना, जाल्यार तातुंतल्या कांय भागाचेर प्रक्रिया जायनासतनाच तो तसोच फुडें वता, म्हणून शीतकाची कार्यक्षमता, हवेचो वेग आनी वल्यांच्यो चौकटी हांचेर आदारीत आसता. शीतकांतल्यान हवा वता आसतना पयलीं हवेचें तापमान कमी कमी जाता आनी आर्द्रता थीर रावता. उपरांत दवबिंदू इतकें तापमान जातकच हवेंतलें बाश्प उणें जायत वता. शेवटाक हवेचें तापमान शीतकाच्या तापमानापरस ३^० - ४^० से. चड आसता. तशेंच ते हवेच्या तापमानाक संतृप्तता स्थिती पावता. पूण शीतकाची कार्यक्षमता १००% नाशिल्ल्यान सापेक्ष आर्द्रता १००% नासून सादारण ९०-९५% इतकी जाता. शीतकाचें तापमान बदलून शीतकांतल्यान भायर सरपी हवेचें तापमान आनी सापेक्ष आर्द्रता बदलपाक येता. शीतकांत हवेचें तापमान कमी करूं येता आनी निराद्रीकरणय जाता.

फवारो शीतक : हे पद्दतींत थंड उदकाचे फवारे हवेंत सोडटात. हवा आनी शीतक हांचो प्रत्यक्ष संबंद येता. उदकाचो फवारो हवेचे दिकेक वा हवेचे उरफाटे दिकेक अशे दोनय प्रकार आसतात. उरफाटे दिकेच्या फवाऱ्याक चड सापेक्ष आर्द्रता आसता. जितको वेग कमी तितकी सापेक्ष आर्द्रता चड मेळटा. ७०-९० टक्क्यांमेरेन सापेक्ष आर्द्रता मेळटा. हातूंतच हवेचें तापमान कमी जावन आर्द्रतेचें प्रमाण कमी जाता. फवाऱ्याच्या उदकाचें तापमान वा प्रमाण बदलून हवेच्या तापमानांत बदल करपाक येता. उदकाच्या फवाऱ्याखातीर पंपाच्या आदारान उदकाचो दाब वाडयतात. हे प्रक्रियेंत वोलें तापमान थीर दवरून हवेंतली संवेद्य आनी सुप्त उश्णता कमी करपाक येता. फवाऱ्यांतले उदकाचे उश्णतेंत बदल जायना आनी ते थीर आसता. उद्देगीक वातानुकूलनांत ज्या जाग्यार सापेक्ष आर्द्रतेचें नियंत्रण अचूक लागता; पूण सुक्या तापमानाचें नियंत्रण इतकें म्हत्वाचें नासता अशा जाग्याचेर ही पद्दत वापरतात.

वातानुकूलनाच्यो हेर पद्दती - दोट्टी हवा - वाहिनी पद्दत : हे पद्दतींत दोन हवा - वाहिन्यांचो वापर करतात. एके वाहिनेंतल्यान थंड हवा आनी दुसरे वाहिनींतल्यान गरम हवा वातानुकूलित जागेंत व्हरतात. वातानुकूलित जागेंतल्या क्षेपकांत दोनय हवा - प्रवाहांचें मिश्रण जावन वातानुकूलित जागेंत हवा प्रवेश करता. हवेच्या गुणधर्माचें नियंत्रण वातानुकूलित जागेंतच करपाक येता. ताका लागून एखादे व्हड इमारतीक ही पद्दत उपेगाची आसा. हातूंत वेगवेगळ्या कुडींचें नियंत्रण स्वतंत्रपणान करपाक येता.

स्वतंत्र नियंत्रण पद्दत - हे पद्दतींत दर एका वातानुकूलित जागेंत स्वतंत्र नलिका / वलय शीतक वा तापक आसात. तातूंत

कमी जाता आनी प्रशीतकाचें प्रसरण जाता. संपीडक (६) बाश्प प्रशीतक बाश्पकारकांतल्यान शोशून घेता आनी ताचेवयलो दाब वाडयता. संघनकांत बाश्प प्रशीतकाचो द्रव जाता आनी प्रशीतकाचें प्रसरण जाता आनी परत प्रसरण झडपेकडेन येता. संघनकांत उश्णता काडून घेवपाखातीर वातावरणांतली हवा पंख्याच्या (७) आदारान प्रवेश दारांतल्यान (८) घेवन निर्गम दारांतल्यान (९) परत - वातावरणांत सोडटा. आकृतीवयल्यान पेटयेचे दोन भाग आसात म्हणपाचें कळटा. तातुंतली एक झडप (११) आसता. वायुवीजनाखातीर भायली हवा घेवपाची आसल्यार तातुंतल्यान घेतात. बाश्पकारकाचो भाग वातानुकूलित जागेंत आसता, जाल्यार संपीडकाचो भाग भायर

प्रशीतित वा गरम उदक वापरतात. हवा थंड वा गरम करपाची यंत्रणा मध्यवर्ती आसता. उदकाचें आकारमान कमी आशिल्ल्यान नळ्यांचें आकारमान ल्हान आसता. हवा वाहिन्यांचें आकारमान त्यामानान खुबच व्हड आसता. हातूंत दर एका वातानुकूलित जागेचें स्वतंत्रपणान नियंत्रण करपाक येता.

मध्यवर्ती संपीडक आनी संघनक आशिल्ली पध्दत - वातानुकूलित जागेंत नलिका / वलय शीतकांत रसायनीक प्रशीतकाच्या बाश्पीभवनाक लागून हवा थंड जाता. द्रव्य प्रशीतक दर एके जागेक नळ्यांतल्यान दितात आनी बाश्प प्रशीतक संपीडक शोशून घेता. ताचो दाब वाडटा. संघनकांत तातुंतली उश्णता काडून घेवन ताचो द्रव करतात. शीतक वेवस्थेंतलो संपीडक आनी संघनक मध्यवर्ती जाग्याचेर बसयल्लो आसता. दर एका वातानुकूलित जागेंत प्रशीतकाचो दाब कमी करपाखातीर आनी ताचें प्रमाण नियंत्रीत करपाखातीर नियंत्रक झडप आसता. ताका लागून दर एक जागेंतले हवेचे गुणधर्म गरजेचे अशे जागच्या जाग्यारच थरपाक शकतात.

ल्हान स्वयंपूर्ण वातानुकूलक संच - ल्हान स्वयंपूर्ण वातानुकूलन संच पेटयेभशेन आसता.

हातूंत वातानुकूलित जागेंतली हवा पंख्याच्या (४) आदारान प्रवेश दारांतल्यान (९) भितर ओडटा. हवा भितर येतना गाळणेंतल्यान येता देखून ती शुध्द जाता. बाश्पकारकांत (३) द्रव प्रशीतकाचें बाश्पीभवन जायत आसता. ताकालागून बाश्पीभवनाक लागपी उश्णता ताचेवयल्यान वचपी हवेंतल्यान काडून घेता आनी हवा थंड जाता. शुध्द आनी थंड हवा निर्गम दारांतल्यान (९) वातानुकूलित जागेंत परत वता. प्रसरण झडपेक लागून (१२) द्रव प्रशीतकावयलो दाब

आसता.

- कों. वि. सं. मं.

वात्रटिका : एक हलको फुलको विनोदी काव्यप्रकार. अस्तंती 'लिमरिक' ह्या पद्यप्रकाराचो मराठी अवतार म्हळ्यार वात्रटिका. सादारणपणान चार-पांच ओळींत चमचमीत विनोदी कल्पना वा चुटको वात्रटिकेंत आस्पावता. आशयाचे वा कल्पनाविस्ताराचे नदरेन केन्ना केन्नाय स ते आठ ओळींचीय वात्रटिका आसता.

ह्या काव्यप्रकाराचें मूळ जरी कोणाक स्वबर नासलें, तरी एम्. रसेल एस्. जे हार्णी लीअरिक (Leoric) हें उतर एडवर्ड लीयरच्या नांवावयल्यान तयार केलां. ताचे वयल्यानच लिमरिक आयलें आसुंये. हो काव्य प्रकार आयरिश सैनिकांनी हाडलो, अशीय एक उपपत्ती आसा. हो मूळांत पोरनो फ्रेंच काव्यप्रकार आसुंये. तो आयरिश सैनिकांनी फ्रेंच झुजां सावन परततना १७०० च्या दरम्यान आयर्लंडांत हाडलो जावं येता. फ्रेंच आनी आयरिश सैनिक लिमरिक म्हण्टना एकठांय येताले. तातूंत तांच्यो बराकींत बऱ्योच लिमरिक काव्यरचना जल्माक आयल्यो. लिमरिक हें आयर्लंडचे अस्तंत देगेवयलें एक मुखेल बंदर. ह्या बंदरावयल्यान लिमरिक हें नांव आयलां, अशीय एक उपपत्ती आसा. लॅंगफर्ड रीडान ह्या शाराचेरय एक लिमरिक बरयल्या ती अशी -

All hail is the town of Limerick,
Which provides a cognomen, generic,
For a species of verse
which for better or worse,

Is supported by layman and cleric.

१७१९त उजवाडाक आयिल्ल्या 'मदर गुसेस मेलडीज् फॉर चिल्ड्रेन्' ह्या भुरग्यांगीत झेल्यांत लियरिकचो उगम जाल्लो पळोवंक मेळटा. ताचे उपरांत 'द हिस्टरी ऑफ सिक्स्टीन वंडरफुल ओल्ड विमेन', (१८२१) आनी 'अँनेक्डोत्स अँड अँडव्हेंचर्स ऑफ फिफटीन जंटलमेन' (१८२२) हातूंत लिमरिक मेळटात. हो काव्यप्रकार कवी आनी चित्रकार एडवर्ड लिअरान (१८१२ - ८८) अदीक लोकांत प्रिय केलो. ताची काव्यरचना आनी चित्रसजावट आशिल्लो 'द बुक ऑफ नॉन्सेन्स' (१८४६) हो प्रसिद्द लियरिक संग्रह आसा. तशेंच तांचो 'मोअर नॉन्सेन्स पिक्चर्स', 'हाइम्स', बॉटनी एटसेट्रा' (१८७२) होय संग्रह लक्षणीय जावन आसा. बडबडगीत वा निरर्थिका (नॉन्सेन्स 'हाइम्स') हो काव्यप्रकार वात्रटिकेक सभावान बरोच लागींचो जावन आसा.

सादारणपणान लिमरिकचे पयले ओळींत मुरवेल सवंग, आनी फाटभूंय, दुसरे ओळींत कृती, तिसरे वा चवथे ओळींत कृतीचो विस्तार आनी पाचवे ओळींत 'तार्किक विक्षिप्तपण' (विचित्रपण) येता. देखीक एडवर्ड लीअरच्यो फुडल्यो ओळी पळेयात -

' There was an old man with a bread,
who said, "It is just as I feared -
Two Owls and a Hen,
Four Larks and a Wren
Have all built their nests in my beard!"

सादारणपणान लिमरिक ही पाट्यांनी म्हण्टाले. तातूंत सोयऱ्यांक काव्यरचना करपाक वा गावपाक आव्हान दिताले. दर एका कडव्या उपरांत 'कम अप टू लिमरिक' ही ओळ चोम्यास्वरांत म्हण्टाले. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक लिमरिकाच्यो जाहिर सर्ती जावंक लागल्यो. बुध्दीची अदीक चमक दारवोवपी निमणी ओळ बरोवप्याक व्हडली तरुणीप मेळटाली. लिमरिक हें उपहासाचें साधन आशिल्ल्यान म्हत्वाचे मनीस, संस्था, राजकारण, आनी दादलो - बायलसंबंध हांचेर वात्रटिका जाल्या. इंग्लिशींत रोसेटी, स्विनबर्न, रस्किन, वॉल्टर द ला मेअर, टी.एस्. अलियट, डब्ल्यू. एच्. ऑडन हांचेसारके कवीनी हो प्रकार बरयला.

खरी वात्रटिका हें अँगलो - अमेरिकन संस्कृतायेचे एक आंग आसलें तरी संवसारभरांतल्या बऱ्याचशा भासामदीं वात्रटिका जाल्ल्यो दिसता. वात्रटिका जरी लिखित रुपांत उपलब्ध आसल्यो, तरी तांचे मूळ रूप मौखिक आशिल्ल्यान ह्या युगांत लोककाव्याचो तो एक आधुनिक प्रकार जाला.

- कों. वि. सं. मं.

वात्सायन : (इ.स.चो. तिसरो वा चवथो शेंकडो).

'कामसूत्र' ह्या ग्रंथाचो कर्तो. हाचें नांव मल्लनाग आनी

गोत्राचें नांव वात्सायन आशिल्लें. तो गोत्र नांवानच नामनेक पावलो. अक्षपादाच्या न्यायसूत्राचेर भाश्य बरोवपी वात्सायन आनी कामसूत्रकार वात्सायन हे एकच आसपाची शक्यताय उक्तायतात. अक्षपादाच्या न्यायसूत्राचेर वात्सायनान न्यायसूत्रभाश्य बरयलें, ह्या भाश्याचेर उद्योतकारान न्यायवार्तिक बरयलें, आनी उद्योतकाराच्या न्यायवार्तिकाचेर वाचस्पति मिश्रान न्याय वार्तिकतात्पर्य टीका बरयली. वात्सायनाची चरित्रात्मक म्हायती चडशी मेळना. पूण कामसूत्रांतली एकूण मांडावळ आनी म्हायती पळेल्याउपरांत तो अस्तंत वा दक्षिण भारतीय आसूंक फाव, असो तर्क करपांत येता. ह्या दोन नांवांमदलें द्रमिल हें नांव तो दक्षिण वाठारांतलो आशिल्ल्याचें सुचयता.

वात्सायनाच्या कामसूत्रांत कामविशयक विचारांचो खोलायेन परामर्स घेतिल्लो आसा. फुडाराक बरयिल्ल्या काम शास्त्रविशयक बऱ्याचशा ग्रंथांक आदार थरिल्ल्या पोरन्या ग्रंथाचेर यशोधरान (तेरावो शेंकडो) बरयल्ली जयमंगला ही टीका प्रसिद्द आसा.

वात्सायनाच्या कामसूत्राचेर रिचर्ड बर्टन आनी एफ्. एफ्. आर्बथनटान पयलो इंग्लिशींतलो अणकार आनी पयली इंग्लीश आवृत्ती 'द कामसूत्र ऑफ वात्सायन' १८८३त उजवाडा हाडली. तातूंत मूळ संस्कृत ग्रंथाचो इंग्लीश अणकार सात खिस्तीनी दिला. हे आवृत्तीक सर रिचर्ड बर्टन आनी एफ्. एफ्. आर्बथनट हाणीं प्रस्तावना बरयल्या. अणकारप्याचें नांव मात ह्या पुस्तकाच्या पयल्या आनी उपरांत भायर सरिल्ल्या दोनय आवृत्त्यांनी दिवंक नाशिल्लो. एस्.सी.उपाध्याय हाणीं केल्ल्या कामसूत्राचो इंग्लीश अणकारय प्रसिद्द आसा. ह्या ग्रंथाचो फ्रेंच अणकार पयलीं १८८५ वर्सा, तर जर्मन अणकार पयले खेपो १९०७ त उजवाडाक आयलो. हिंदी भाश्यासकट संस्कृत संहिता पयली १९२९त उजवाडाक आयली. बाळाचार्य माधवाचार्य खूपरेकार शास्त्री हाणें ह्या ग्रंथाचो मराठी अणकार जयमंगला हे टीकेच्या अणकारासकट उजवाडायलो. (श्री वात्सायन मुनिप्रणीत कामसूत्रम् - प्रथम भाग, १९३८) ह्या पयल्या वाट्यांत कामसूत्रांतल्या वट्ट सात अधिकारणांतलीं १ ते ४ पुराय रीतीन अणकारिल्लीं आसात. ह्या ग्रंथाचो गुजराती भाशेंतय अणकार जाला (१९३९).

- कों. वि. सं. मं.

पूरकनोंद : कामसूत्र

वादळ : वान्याचो व्हड प्रमाणांतलो झोत. वातावरणांतल्या सैमीक बदलाक लागून कांय वेळा वान्याचे झोत निर्माण जातात आनी ते थरावीक दिशेन प्रवास करून थरावीक वाठार व्यापतात. वेगवेगळ्या तापमानाच्या प्रमाणांतल्यान दर्याच्या उदकाचें जावपी बाष्पीकरण, ताचे वरवीं निर्माण जाल्लो असमतोल हवेचो दाब, विषम हवेचें प्रसारण आनी हेर पोशक वातावरणीय घटक वान्याचो झोत निर्माण करपाक

कारणीभूत जाता. निर्माण जाल्लो कारणीभूत अशाच वातावरणीय तत्त्वानुसार केन्ना सरळ मार्गान तर केन्ना वक्र मार्गान तर केन्ना चक्री मार्गान. सर्वसादारणपणान वादळाच्यो चार अवस्था दिसतात. सुरवेची आरंभ अवस्था, हे अवस्थेंत हवेचो झोत निर्माण जाता. दुसरे गतीचे अवस्थेंत वाऱ्याच्या झोताक हवामानानुसार गती प्राप्त जाता. तिसरे विस्तार अवस्थेंत गतिमान वाऱ्याचो झोत वादळाच्या क्षेत्रांत पसरता आनी चवथे शांततेचे अवस्थेंत वादळाचे स्त्रोत खंडीत जाल्लें वा वादळाक आडखळ आयली जाल्यार वादळ शांत जाता.

सादारणपणान वादळांचे चार प्रकारांत वांटे घालूं येतात -

१) प्रादेशिक वादळ : ह्या वादळाची व्याप्ती थारावीक शिमीत प्रदेशापुरती उरता. वाऱ्याचें बळगें प्रभावी आशिल्ल्या कारणान वारें धूळ, रेंव आनी बारीक कण आशिल्लो कोयर घेवन व्हांवता. अशा वादळांक धुळिचीं वादळां म्हण्टात.

२) शिमीत क्षेत्रीय वादळ : ह्या वादळाच्या प्रकारांत गडगड्याचें वादळ, व्हड प्रमाणांतलें धुळी वादळ, ल्हान प्रमाणांतलें चक्री वादळ, भोवरी वादळ अशा वादळाचो आस्पाव जाता. ह्या वादळावांगडाच घोऱ्याचो पावस (उदक, बर्फ, गारो) पडटा. तेभायर कुपाचो गडगडाट, विजेचो चकचकाट जाता.

३) उश्ण कटीबंधीय शिमीत क्षेत्रीय चक्रीवादळां : वातावरणीय बदलाक लागून हवेंत एक उण्या दाबाचें क्षेत्र निर्माण जाता. ह्या क्षेत्राचो दाब एका थारावीक कमीत कमी बिंदुचेर पावलो म्हण्टकच हवेंत भोवऱ्यासारकी एक चक्राकार गती प्राप्त जाता. हीं चक्री वादळां भौतेक करून समुद्राचेर पांच ते वीस ह्या अक्षाशीय पट्ट्यांत निर्माण जातात. उत्तर ध्रुवांत अशीं वादळां सादारणपणान जून ते नोव्हेंबर ह्या मौसमांत निर्माण जातात. पूण सप्टेंबर - ऑक्टोबर म्हयन्यांत तांचें प्रमाण चड आसता. दक्षिण ध्रुवांत तीं डिसेंबर ते एप्रिल काळांत निर्माण जातात आनी जानेवारी ते मार्च म्हयन्यांत तांचें प्रमाण चड आसता. ह्या चक्री वादळांक थळावीं नांवां आसात, तीं अशीं - हरि केन (अस्तंती अटलांटिक महासागर), टायफून (अस्तंती पॅसिफिक महासागर), सायक्लोन (हिंदी महासागर, अरबी समुद्र आनी बंगालचो उपसागर), विलीविली (ऑस्टोलियाचो सागरी प्रदेश), समशितोश्ण कटिबंधांतलें अती विस्तृत क्षेत्रीय चक्रीवादळ (चक्रवात).

उच्च अक्षांशांत (दक्षिण ध्रुव अक्षांश ३५° ते ६५°) हवा थंड आनी सुकी आसता आनी तिची घनता चड आसता. हाच्या उरफाटें मध्य अक्षांशांत हवा उबदार आशिल्ल्यान तिची घनताय उणी आसता. सैमीक बदलाक लागून उणे घनतेचे हवेचो लोट चड घनता आशिल्ल्या हवेचेर कोसळटा. अशे परिस्थितींत थंय एक न्यूनदाबक्षेत्र निर्माण जाता. ह्या न्यूनदाबाची खरसाण वाडली की ताचें चक्रवातांत रुपांतर जाता.

वादळांच्या काळांत आनी विशेश करून चक्री वादळ आनी

चक्री वातांच्या काळांत वादळाचे वाटेर येवपी जीविताची तशेंच मालमत्तेची खूब हानी जाता. समुद्र हें वादळाचो उगम क्षेत्र आशिल्ल्या कारणान चक्री वादळांवरवीं आकांताच्यो वसाडी (लाटो) आनी नेटाच्यो भरत्यो निर्माण जातात. अशा वेळार सागरी वाहतूक करपी सगळे तरेच्या वाहनाची व्हड प्रमाणांत नाशाडी जाता तशेंच ताचे वरवीं दयदिगेवयल्या जिविताची आनी मालमत्तेची व्हड प्रमाणांत हानी जाता. भौतेक करून वादळावांगडा व्हडप्रमाणांतलो पावस पडटा देखून हुंवार, बुडटी येवन नुकसान करता.

वादळां ही व्हड प्रमाणांत नाशाडी करता आशिल्ल्यान आनी तांकां नश्ट करप मानवी तांकी भायलें जाल्ल्यान तांच्या विध्वंशी परिणामाचेर नियंत्रण दवरप इतलें मनशाच्या हातांत उरता. वादळाच्या परिणामाची उण्यांत उणी बादा लागची म्हणून जतनाय घेवपाची वेवस्था करप जाता. तेखातीर हवेच्या दाबांचो आनी तातूंत जावपी बदलाचो अभ्यास करपी किनारी वेधशाळा काम करता. ह्या वेधशाळांनी हवामान संबंदीं तपशील एकठांय करप जाता आनी ताचेवरवीं वादळांची निर्मिती पयलींची अवस्था, ताची दिशा, वेग आनी क्षेत्रीय व्याप्ती हांचो अदमास मेळटा. ताच्या वांगडाच कृत्रीम उपग्रहाकडल्यानय हे संबंदीं म्हायती घेवपाची वेवस्था जाल्या. वादळांची सुलूस आदीं लागली म्हण्टकच वादळांक तोंड दिवपाची पूर्वतयारी तशेंच जतनाय घेवपाची सवलत मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

वादिराज तीर्थ : (इ.स.चें. १५वें शतमान).

एक प्रकांड पंडित आनी माध्वमताचो एक व्हड आचार्य. माध्वसंप्रदायांत श्रीमध्वाचार्या उपरांत मुखेलपणान ताचेंच नांव घेवप जाता. कर्नाटकांतल्या मंगलोर जिल्ह्यांतल्या हुविनकेरे ह्या गांवांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव रामाचार्य आनी आवयचें नांव गौरम्मा अशें आशिल्लें. ताचें मुळचें नांव वराह अशें आशिल्लें. वगीशतीर्थान ताका मुज जाल्या उपरांत आपल्या मठांत घेतलो आनी ताका संन्यास दीक्षा दिवन वादिराजतीर्थ अशें नांव दिलें.

कांय दिसांभितर वादिराजान वेद- वेदांगां, सुत्रां आनी दर्शनां हांचो अभ्यास केलो. त्या काळांत माध्वमताक देवती कळा लागिल्ली. वादिराजान जायत्या मळार भोंवडी करून उपदेशान आनी ग्रंथनिर्मिती करून माध्वमताक तेज हाडलें. तो जसो पंडित आशिल्लो तसो व्हड योगीय आशिल्लो. ताणें तीर्थप्रबंध ग्रंथ बरयतकच माध्वमताचे अनुयायी ताका गुरूराज म्हणूंक लागले. ताणें उडुपीच्या आठव मठांतली पुजेची पद्दत आनी तिचे नेम - उपनेम तयार करून मठांची नवी वेवस्था सुरू केली.

संस्कृत भाशेवरीच कन्नड भाशेचेरय ताचो पगडो आशिल्लो. ते भाशेंत ताणें लारवांपरसय चड पद्यरचना केल्यात. ताच्या कन्नड

ग्रंथांत वैकुण्ठवर्णन, गोंडक्रिया, सुळादिगळू, साविरारू, कीर्तनेगळू, लक्ष्मीशोभन आदी ग्रंथांतलीं पदां आजय कर्नाटकांत लग्नावेळार गायतात. बायलांखातीर आनी कमी जातीच्या लोकांखातीर ताणें कांय भक्तीगीतांय बरयल्यांत. तातुंतल्या गुरुराजीय सुधाटिप्पणी, तत्वप्रकाशिका, तीर्थप्रबंध, गुरूवार्तादीपिका, प्रमेयसंग्रह, पाषंडमतरवंडन, श्रीकृष्णस्तुती ह्या ग्रंथांक नामना मेळ्ळी. हांचेभायर ताणें शास्त्रग्रंथ, टीका-टिप्पणी, कवितां झेले, विमर्शग्रंथ, स्तोत्रां अशे ७१ ग्रंथ संस्कृतांत बरयल्यात. फुडें तो सोंदे ह्या गांवांत गेलो आनी थंय ताणें नवो मठ निर्माण करून तातूंत कृष्णमूर्तीची प्रतिश्ठापना केली. थंय उपासना आनी उपदेश करितच आपली जीण सारायली. वादिराज हो कर्नाटकांतल्या व्यासकूट आनी दासकूट ह्या दोनय संघांत प्रिय आनी पुज्य आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वादिराज सूरी : (इ.स.चे. ११ वे शतमान).

दिगंबर जैन संप्रदायांतलो एक श्रेश्ठ आचार्य. हाच्या जिविताविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना. तो मतिसागर मुनीचो शिश्य आशिल्लो आनी द्रविड जैन संघांतल्या नंदिसंघांतलो अरुंगळ शाखेचो आचार्य आशिल्लो.

वादिराज ही ताची पदवी आसा. पूण फुडें तेंच ताचें नांव जालें. तो जायत्या शास्त्रांत पारंगत आशिल्लो. एका शिलालेखांत ताची तुळा अकलंकदेव (जैन), धर्मकीर्ती (बौध्द), बृहस्पती (चार्वक) आनी गौतम (नैयायिक) हांचेकडेन केल्ली आसा. ताका षटर्कषण्मुख, स्याद्वादविद्यापती आनी जगदेकमल्ल अशोय पदव्यो आशिल्ल्यो. वादिराजसुरीन बरयल्ले जे पांच ग्रंथ उपलब्ध आसात ते अशे -

१) पार्श्वनाथचरित : हें बारा सर्गांचें महाकाव्य आसा. ताणें तें चौलुक्य चक्रवर्ती जयसिंहदेव हाचे राजधानींत, ताचेच प्रेरणेन बरयलें
२) यशोधरचरित : हें चार सर्गांचें रवंडकाव्य आसा. ३) एकीभावस्तोत्र : ह्या स्तोत्रांत पंचवीस पदां आसात. ह्या स्तोत्राचें स्तवन केल्ल्यान वादिराजाक जाल्लो कुश्टरोग ना जालो अशें सांगतात. दिगंबर जैन लोकांक ह्या स्तोत्राविशीं खूब आदर आसा. ४) न्यायविनिश्चयविवरण : प्रत्यक्ष, अनुमान आनी आगम ह्या प्रकरणांत वांटिल्ली, अकलंकदेवाच्या न्यायनिश्चय ग्रंथावयली ही विस्तृत टीका आसा. जैन न्यायाच्या नामनेच्या ग्रंथांत ह्या ग्रंथाची गणना जाता. हातूंत वीसहजार श्लोक आसात. भारतीय ज्ञानपीठ (काशी) हे संस्थेन हो ग्रंथ उजवाडाक हाडला. (५) प्रमाणनिर्णय : हो एक ल्हानसो पूण स्वतंत्र ग्रंथ आसून ताचें प्रमाण, प्रत्यक्ष, परोक्ष आनी आगम अशे चार अध्याय आसात. माणिक्यचंद्र जैनमाळेंत हो ग्रंथ उजवाडाक आयला. हाचेभायर काकुत्स्थचरित, अध्यात्माष्टक आनी त्रैलोक्यदीपिका हे ग्रंथय वादिराजाचे आशिल्ल्याचें सांगतात.

वादिराजाची परंपराही मठपतींची परंपरा आशिल्ली. हे परंपरेंत दान घेवप जातालें तेचवांगडा दान दिवप जातालें. हे मठपती जिनदेवळां तयार करताले. तांचो जिर्णोध्दार करताले आनी हेर मुनींची खावपा-जेवपाची वेवस्थाय करताले.

- कों. वि. सं. मं.

वाद्य आनी वाद्य वर्गीकरण : वादनांत संगीत ध्वनी निर्माण करपी मानवनिर्मित साधन. वाद्यांत ध्वनीच्या दोन अवस्थांतल्यान एक निर्णायक स्वर भायर पडटा. पयले अवस्थेंत वाद्याच्या एका भागाचेर आघात करतकच ताच्या कंपनापसून ध्वनी निर्माण जाता. वाद्याचो सहकंपक ह्या ध्वनींत उक्तो करून पातळटा. संगीत स्वर हे फकत शुध्दस्वर नासता तर शुध्द स्वर आनी संवादी स्वर हांचें तें मिश्रण आसता. कंपनांतल्यान दोनय स्वरांची एकाच वेळार निर्मिती जावन संगीत लय बरे तरेन साधना. स्वरांची उंचाय कंपन वेगा प्रमाण थारता. कंपनांच्या तिव्रतेच्या मापान स्वराचें सप्तक मेजतात. जशी कंपनाची तिव्रता वाडटा तशेतशे सप्तकांची उंचाय वाडटा. सह कंपकाच्या आकाराचेर तार वा स्वर थारता. सह कंपक आकारान व्हड आसता तर मंद स्वर येतात आनी आकारान ल्हान आसत तर तार स्वर येतात. स्वर निर्मितीच्या ह्या शास्त्राक धरून वेगवेगळ्या वाद्याचे आकार, स्वरूप, घडसाण थारायल्या.

इतिहास : आयच्या काळांत वाद्याचो वापर मुखेलपणान मनोरंजनात्मक संगीत निर्मितीखातीर जाता आसलो तरी वाद्य निर्मितीच्या इतिहासाचे सुरवेक वाद्य निर्मिती फाटलें प्रयोजन खात्रीपूर्वक स्पश्ट जायना. अर्वाचीन अशे भौतेक सोद सादृश्य अशा अकस्मात घडणुकांनी जाल्ले दिसतात. लांकडाचो लोळगो देंवतेवयल्यान घुवंत चलपा वयल्यान जसो चक्राचो सोद आदी मानवाक लागलो तशेच तरेची प्रेरणा वाद्या संबंदांत मेळपाची शक्यता चड दिसता. मनशाच्या सैमीक आवाजाची निर्मिती पशु - पक्षाचे आवाज वा वाऱ्याक लागून रानांतल्या झाडांतल्यान निर्माण जाल्ले वेगवेगळे आवाज हांचेवयल्यान आदी मानवाक स्वर वाद्याची कल्पना आयली आसूं येता. धोणवाचे दोरयेर जावपी टणत्कार पळोवन तंतूवाद्याक चालना मेळ्ळ्या आसूं येता. तशेंच दोन अवयव वा दोन वस्तू एका मेकाचेर आपटातकच जो आवाज निर्माण जालो ताचेवयल्यान लय वाद्याची कल्पना येवप स्वभावीक दिसता. आयच्या प्रमाण वाद्याचो उपेग आदल्या काळांत करमणुके पुरतोच जातालो म्हणप बरोबर जायना. मनीस कुळयेचे संस्कृतीची वाटचाल पळेल्यार आदल्या काळांत वाद्यांचो उपेग सदच्या जिविताच्या हेर गरजेच्या वेव्हाराखातीर जातालो म्हणपाक चड वाव मेळटा. सावदांक वा शत्रूंक भिवोवपाखातीर, संदेश (कळोवणी) धाडपाखातीर वा युध्द प्रसंगार विरश्री निर्माण करपाखातीर ह्या तत्कालीन गरजेच्या उद्दिष्टां खातीर वाद्याचो उपेग जाला जांव येता.

उपरांत समृद्धीच्या काळांत वाद्याचो उपेग धर्मीक विधींखातीर आनी ताचे उपरांत निव्वळ करमणुकीखातीर असो वाद्याच्या उपेगाचो क्रम लावं येता. उपरांतच्या काळांत करमणुकीभायल्या उद्दिश्टांखातीर हेर उपाय उपलब्ध जाल्ल्या कारणान वाद्याचो उपेग मनोरंजनापुरतो शिमीत उरलो.

वाद्याचें वर्गीकरण : वाद्य निर्मितीच्या घटकांनुसार आनी वाद्य हाताळपाच्या रितीनुसार वाद्यां पांच वर्गांत वांटू येतात - १) तंतू वाद्य - तारो छेडून वाजोवपाचें वाद्य २) चर्म वाद्य - चामड्याचो वापर जाल्लें वाद्य ३) घन वाद्य - दोन घन वस्तूंच्या घर्शणांतल्यान वाद्य स्वर निर्मुपी वाद्यां ४) सुषिर वाद्यां तोंडांतल्यान हवा सोडून स्वर काडपी वाद्यां ५) अश्रमवाद्यां (संगीत निर्मुपी देवळाचे खांबे), ६) स्वयंचलीत यंत्रिक वाद्यां.

उपेगाप्रमाण वाद्यांचे लय वाद्यां, स्वर वाद्यां, स्वतंत्र वाद्यां, साथी वाद्यां, समुह वाद्यां धर्मीक वाद्यां, झुजा वाद्यां, लोकवाद्यां, अभिजात वाद्यां आदी वाद्यांचे प्रकार जातात.

भारतीय वाद्यां : भारतीय वाद्यांचो उल्लेख वेदीक काळापसून जाल्लो मेळटा. ब्रह्मसुत्रांत बाण, नंदी ह्या प्रसंगाक वाजोवपाच्या दोन वाद्यांचो उल्लेख मेळटा. तशेंच हेर वाङ्मयांत शततंत्रीय विणा, कांड विणा, दुंदुभी हांचो उल्लेख मेळटा. मनुस्मृती, रामायण महाभारत हातुंतय जायत्या वाद्यांचो उल्लेख आयला. तशेंच बौध्द, जैन ग्रंथांतय वेगवेगळ्या प्रकारच्या विणांसयत

जायत्या वाद्यांचो उल्लेख आसा. भारतीय वाद्यांचे ढोबळपणान तीन प्रकार करूं येतात -

अभिजात वा शास्त्रीय संगीत वाद्यां : अ) तंतू वाद्यां - ताऊस क) दिलरुबा ऊ) रबाब स) सूर शिंगार, सूरबहार स्वरबत, स्वरमंडल विचीत्र विणा, गोडुवाद्यम, सारंगी, सतार, संतूर, तुणतुणें आनी खास शास्त्रीय संगीताखातीर तयार केल्ल्यो विणा.

घनवाद्यां : १) जलतरंग २) काश्टतरंग ३) काच तरंग ४) मोरशिंग ५) ताळ ६) झांज ७) कांसाळें ८) घांट ९) घुंगरू १०) टिपन्यो ११) चिपळ्यो.

तालवाद्यां : १) परववाज २) तबलें ३) मृदंग ४) खंजरी

५) धोल ६) तासो ७) शामेळ ८) संबळ ९) डफ १०) डमरू ११) नगारो १२) चौघुडो १३) घटम.

सुविरवाद्यां : अलगुज, पावा, बांसरी, मुरली, वेणु, शेनाय, सूत, शिंग, नागस्वरम, शंख, तुतारी पुंगी.

हेर देशांतलीं वाद्यां : चिन - पिएन चिंग, युंताय (मुरली), है - लो (शंख), पिएनथचुंग (घंटावाद्य) सिआओबो - ल्वो (तास) सिआओ - तउंग - क्यो (तुतारी) च्यीन, सान - युसिएन, यू - च्यीन आनी यांग - चिन चू (आघातवाद्य), यू (घर्षणवाद्य), मू - यू (लांकडी ड्रम), शू - पात, पाई चूसिआओ, ताय, सो - ना, शेंग, यिंग - कू त्सू - कू, टाओकू, पॅंग - कू, चूसूआन (फ्ल्यूट).

जपान : कोतो, शामिसेन, कोकियु, बिवा, (तंतूवाद्यां) तुये, टेकी (बांसरी), रापा (तुतारी), शो, हिचिरिकी (सुषिरवाद्यां), ताइको, मोविकन दो - को (तास), निहोआयहागी (झांज).

कोरिया : हेंग ताय (बांसरी), सेइंग, कोमुंको, यांग - गो तेभायर हेर खुबशीं वाद्यां चिनी वाद्यांवरीच आसात.

व्हिएतनाम : कै नाय (शूल वाद्य), कै दान दे कै काप के (घनवाद्य), कै थिऊ कान (घंटा तरंग), कै सिन (घर्षणवाद्य), कै चुम चुआ (झांजेवरी), कै बॉन (मृदंगावरी), कै केम (शेनाय), कै - ऑंग - दिख (आडवी बांसरी), कै - साओ (उबी बांसरी).

लाओस : सो - इ, सो - यू (शूल वाद्यां), पि - आह (तंतुवाद्य), खोंग - नाई (घंटा तरंग), खोंग - याट, टॅफोन (चर्मवाद्यां), खुई, खेन (सुषिर वाद्यां).

रबेर : सा - दियू, तारवे (मगरीच्या आकाराचें वाद्य), चा पै थॉंग (तंतुवाद्य),

खोंग हुई, खोंग थोम (घंटावाद्यां) र्ल्लोई (आडवी बांसरी) सा - न्गाय (नासिक वाद्य), पि - शभाई (सुषिर वाद्यां), सॅफोर, स्कोर - थॉम.

थायलंड : पि, पि नाई (सुषिर वाद्यां), चारवे, सा - धूलंग, सा - ताई, सो - लुआंग शूल आनी तंतू वाद्यां, सेंग - वेंग (तबला - तरंग), चॅप (झांजो).

इंडोनेशिया : गेमलान, जॅडेर (धातुतरंग वाद्यां) रेजॉंग बोनांग - रेयांग (घंटावाद्यां), ग्रांतांग आनी चोएंगक्लिक (काश्टतरंगवाद्यां), सेलोमप्रेस (शेनाय), सुलिंग (बांसरी), संतो, केतोएंग - केतोएंग (बांबूचें झिथर), रबाब (सारंगी वरी वाद्य), क्रोमो

(अश्म तरंग), को - चोंग (गिटार), पि - चबार (शेनाय), पिब - पिब, चेलेपुंज.

मलेशिया : सालुंठी, सोरोव (काशतरंग), साबांग (घनवाद्य), सानदाऊ (कोंड्याचें अलगज), साफे, सासते (दोन नळ्यांचें सुषिर वाद्य), सासते अकिंश (मोरशिंग), सांग - तोंग.

ब्रह्मदेश : हांगा, घंटा, काश्ट, धातुतरंग आदी वाद्यप्रकार आसात. त्रा (व्हायोलिन), पि क्रॅप, पि सून (बांसरी), सा दिऊ (शूल व्हायोलिन), चॅंग - वॅंग (अवनध तरंग), मेगियाँग (घर्षण वाद्य), पताला (कोंड्याचो काश्ट तरंग), या स्विन, तान हिन (झांजो), पि - बत.

तिबेट : पि - वंग (लांब दांड्याचे ल्यूटावरी), रकात - दून (तुतारीवरी), पि - पि (ल्यूटावरी), ग्लिन - बू (सुषिर वाद्य), रटया - ग्लिन, रनगा - चून.

श्रीलंका : होरानाबा (ओबोसारकें), कॉबोने (हॉनावरी), डौबाला (डमरुवरी), टम्मीटम (डफावरी), रावणी, उडकिआ (मृदंगावरी अवनध वाद्य), ताल्लीआ, रावणहस्त, वेणावाह (तंतुवाद्य).

ईजिप्त : नोफ्रे वा नेफेर, बिंत (सारमंडलावरी), तनबुर वा सिमसिमीया, किस्सोर, इबा, सेशेशेल, औलुस मेमेट, फोर्टीक्स (सुषिर वाद्यां) दाराबुरव, डफ, बाझ, तब्ल, क्रोटाला, अर्घुल, झुमारा, ने.

अस्तंती वाद्य : तंतुवाद्यां - व्हायोलिन (चॅलो डबल बेस), व्हायोल, लायरा रॅबेक, ल्युट, गिटार, सिटर्न, हार्ष, मॅन्डोलीन बॅन्जो, साल्ट्री, जिथर, ढालसीमर

कळफलक वाद्यां : पियानो, क्लेविकोल्ड, हार्ष सिकोर्ड.

सुषिर वाद्यां : फ्ल्यूट, रिकोर्डर, पिकोलो, शॉंग, ओबो, बसून, सॅक्स फोन, बेगपायपस, क्लेरिनेर, कार्नेट, ब्युगल, ट्रूमबोन, ट्रमपेट, हार्मोनियम, ऑर्गन, माऊथ ऑर्गन.

लयवाद्यां : ड्रम्स, टॅबर, टॅम्बरीन, टिंपनी.

घनवाद्यां : सिम्बलस, कॅस्टनेट्स, ट्रॅगल्स झायलो फोन, मारिंबा, ब्लॉकेनस्पियल, ट्युवाफोन, अँव्हील बॅल्स, ट्युबबॅल्स, म्युझिकल बॅल्स, म्युझिकल ग्लासस.

विद्युत् वाद्यां : इलेक्ट्रीक गिटार, ल्हार्यालिंग, व्हायोलिन न्युयोबॅरव स्टाइन पियानो, थॅरेमिन, ट्राउटोमियम, हॉड म्युझिकल हॅमंड इलेक्ट्रीक ऑर्गन, प्लेव्हिओलिन आनी सोलो हॉक्स.

मानवी संस्कृतायेचे उदरगतीचे वाटचालींत संगीत ह्या कला अविशकाराक एक आगळें स्थान प्राप्त जालां. धर्मीक प्रसंग ते निव्वळ करमणूकीचे कार्यक्रम वा संगीताच्यो सर्ती अशा विस्तारीत उद्दिश्टांक संगीताची परंपरा अखंडपणान चलत आयल्या. तातूंत भजनां, किर्तनां, अशो धर्मीक कार्यावळी, नाटक, सिनेमा अशो निव्वळ मनोरंजनात्मक कार्यावळी आस्पावतात आसल्यो तरी दोनयकडेन संगीत साधना

आसता. आधुनिक काळांत जावपी संस्कृती संगमांतल्यान प्रदेश, धर्म, भाशा, हे बंध हुंपून सवसारांतल्या सगळ्या संगीत प्रकारांमदीं आदान प्रदान बऱ्याच प्रमाणांत जावंक लागला. ताका लागून अस्तंत, उदेंत अशे भेद आदल्या इतके खर उरूंक ना. बरींचशीं मूळ अस्तंत वाद्यां उदेंत संगीतांत आस्पावन गेल्यांत. त्याप्रमाण मूळ उदेंत वाद्यांचो वापर अस्तंत संगीतांत जावंक लागला. उदेंत आनी अस्तंत संगीताचें मिश्रण करून एक नवोच संगीत प्रकार मुखार हाडपाचो प्रयोग चलता. तातूंत दोनय कडच्या वाद्यांचो सुमेळ साधपी असो वापर जावंक लागला.

- कों. वि. सं. मं.

वानर - (९) : (पळेयात माकड).

वानर - (२) : मध्य प्रदेश आनी विंध्य प्रदेशांत रावपी एक आदिवासी जमात. गोरेशियो, व्हीलर हे विद्वान, वानरांक दक्षिण भारताच्या पहाडी प्रदेशांत दक्षिण भारताच्या पहाडी प्रदेशांत रावपी अनार्य जमात मानतात. मन्मथराय हाच्या मताप्रमाण, वानर हे भारताचे मूळ निवासी व्रात्य. उत्तरेंत आर्यांचो प्रभाव निर्माण जातकच ते थंयसावन भायर सरले आनी विंध्य पर्वत देंवून दरव्वनच्या पठाराचेर येवन वसले. रामस्वामी शास्त्री तांकां आर्यच मानतात. विंध्य पर्वत हुंपून आयिल्ल्यान तांचो मूळ आर्य जातीकडे संबंद तुटलो, पूण आर्यांचे संस्कार तांचेर उरले. फुडें दशरथी रामाच्या काळांत तांचो आनी आर्य लोकांचो परतून-संपर्क निर्माण जालो. तेउपरांत ते विंगड विंगड क्षेत्रांनी आपली उदरगत करूंक लागले. वानरांक अनार्य मानपी अभ्यासकांच्या मतान दंड नांवाच्या आर्य राजान दक्षिण भारताचेर जैत मेळयल्या उपरांत हे अनार्य सगळ्या वटांनी आर्यांच्या प्रभावा सकयल आयले आनी ताणीं आर्यांचे रितीरिवाज आपणायले. रामायणांत वर्णन केल्ले वानर म्हळ्यार जनावरां नासून मनीसच आशिल्ले हे विशीं सगळ्या जाणकारांचें एक मत आसा. चिंतामणराव वैद्य हाच्या मतान हे लोक वानराभशेन दिसताले म्हणून लोक तांकां वानर म्हणूंक लागले.

पुर्विल्ल्या भारतांत जीवयोनीच्या नांवाचेर वळखुपी वानराभशेनच नाग, ऋक्ष, गृध्र, काक अशो जमाती आशिल्ल्यो. पूण उपरांत तांकां तिर्यग् योनींतले जीवच मानले आनी करणी मनशाची आनी नांवां मोनजातीचीं ह्या स्वरुपांत तांकां आपणायले. रामायणांत वाल्मिकीनय तेंच केलां. रामायणांतले वानर हे एकाच वेळार पशूय दिसतात आनी मनीसय दिसतात. वाल्मिकी उपरांतच्या कवीनीय तांचें तशेंच वर्णन केलां. पयलींच्या काळांत कांय जमाती पशू, पक्षी वा रूख हांची देवता म्हणून पुजा करताले वा एकाद्रे मोनजातीक आपलें जातीय चिन्न मानताले. वानर लोकय वानरपूजक आसुंये वा जैन

पुराणांत वर्णिल्ल्याप्रमाण ते जमातीचो ध्वज वानर चिन्न आशिल्लो आसुंये.

छोटा नागपूर हांगा वास्तव्य आशिल्ल्या उरांव आनी मुंड ह्या आदिवासींभितर तिग्गा, हलमान, बजरंग आनी गडी अशीं गोत्रां आसात. ह्या सगळ्यांचो अर्थ वानर असोच आसा. तशेंच रेदी, बरई, बसोर, मैना आनी खंगार ह्या जमातीनीय वानरसूचक नांवां मेळटात. सिंगभूम हांगाची भुईया जमात आपूण हनुमंताचे वंशज आशिल्ल्याचें सांगता.

वाल्मिकीरामायण ह्या ग्रंथांत वानर जमातीची म्हायती मेळटा ती अशी - हे लोक बळिश्ट आशिल्ले. इंद्रजाल जाणपी, वाच्याभशेन गती आशिल्ले, नीतिज्ञ, बुद्धिमान, पराक्रमी, शस्त्रास्त्र कुशल आनी दिव्य शरीर आशिल्ले. कामरूपी म्हळ्यार इत्सेप्रमाण रूप घेवपी. वानर आपले दांत आनी नाखटां हांचो शस्त्र म्हणून उपेग करताले. तांचो वर्ण पिंगसो. कांय जाणांचें तोंड तांबडें आसतालें. शारिरीक आनी मानसिक चपळताय हें वानरांचें खाशेलपण. तशेंच तांकां रोकडो राग येतालो. हेरांक तुकलावप, चाळोवप हो तांचो स्वभाव. उमेदीची गजाल घडल्यार उमेदीन नाचप पूण संकश्ट आयल्यार ते रोकडेच भियताले. आदार नाशिल्ले दुबाव, पिशेपणाचें भिवकुरेंपण, आनी स्वभावसिध्द सादें - भोळेंपण हाचें एक चमत्कारीक मिश्रण तांच्या स्वभावांत दिसतालें.

ह्या लोकाचें सदांच टोळयो करून भोंवप. टोळयेचो मुखेली करता तीच गजाल हेरांनी करप. वानरांचो पराक्रम तांच्या मुखेल्याचेर आदारिल्लो. मुखेली जितको धाडसी आनी पराक्रमी ते प्रमाण वानर वागताले.

किष्किंधा हें वानरांचें सत्ताकेंद्र आशिल्लें. सुग्रीव किष्किंधेचो राजा. हांगा हजारांनी वानर सुग्रीवाचे अनुचर म्हणून रावताले. तेचभाशेन हेर पहाडी प्रदेशांनी, व्हड व्हड रानांनी, न्हंयेच्या वा दर्याच्या देशांनी तांच्यो वसणुको आशिल्ल्यो.

रामायण काळांत वानरांची संख्या बरीच मोठी आसुंये. तांचें हें बळगें पळोवन रामान आपल्या कार्याखातीर वानरसेनेचो उपेग जावचो ह्या हेतान सुग्रीवाकडे इश्टागत केली. सुग्रीवान ज्या वानर - मुखेल्यांक रामाकडे पाचारण केल्ले तो आर्यप्रदेशांचे उदेंतेक आनी उत्तरेक रावपी आदिवासी आशिल्ले.

वानर समाजाची हरिगण ह्या नांवान नामना आशिल्ली. ह्या हरिगणाच्यो ऋक्ष, गोलांगूल आनी वानर अशो तीन शाखा आशिल्ल्यो. वानरसमाज कितल्याशाच संघांनी वा टोळ्यांनी विभक्त आशिल्लो. ह्या टोळी मुखेल्याक यूथप म्हण्टाले. दुर्धर, केसरी, गवाक्ष आनी नील हे नामनेचे यूथप. तांचेवयर संनादन आनी जांथवान हे - महायूथपय आनी ह्या सगळ्यांपरस वयर महायूथपयूथप नियंत्रण दवरतालो.

रानांत वास्तव्य आशिल्ल्यान वानर लोक फळां आनी मुळां

ह्या सैमीक आहाराचेरच आपलें पोट भरताले. झाडा - पाल्यांच्या वखदांचोय तांकां बरोच परिचय आशिल्लो. फुलां, चंदन आनी उटणी हांचो तांकां बरोच घोस्त.

तांचें वर्तन सभ्य. शिश्टाचार आनी सोयऱ्या - धायऱ्याचो भोवमान तशेंच जाण्ट्या मनशाक ते खूब मान दितालें. तांणी आर्यांची धर्मीक पद्दत आपणायल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

वामन पंडित : (जल्म : इ.स.चो. १७ वो शेंकडो).

एक अग्रगण्य मराठी पंडितकवी. प्राचीन कवी श्रीधर, महिपती, मोरोपंत, उध्वसुत हांणी वामनाचो गौरव केला, पूण ताच्या चरित्राविशीं कांयच उल्लेख करूंक ना. कांय अभ्यासकांमदीं ताचेविशीं खूब मतभेद आसात. स्थूलमानान ताच्या चरित्राविशीं म्हायती मेळटा ती अशी - वामन पंडित ऊर्फ वामनस्वामी हो शेष घराण्यांतलो देशस्थ ऋग्वेदी, आश्वलायन शाखेचो ब्राह्मण आसून ताचें गोत्र वसिष्ठ म्हळ्यार पराशर आशिल्लें. तो नांदेडाक रावतालो पूण ताचो जल्म विजापुरीक जालो आसूं येता. ताच्या बापायचें नांव तानाजी आनी ताचे बायलेचें नांव गिराबाई आशिल्लें. ताचो आजो विजापुरांत शाही ग्रंथालयाचो ग्रंथपाल आशिल्लो. पुरोयतपण आनी इनामां हांचें वामनाक उत्पन्न आशिल्लें. ताचो चुलतो शिवपंडित हाका भुरगेपणांतच मरण आयिल्ल्यान आज्याची सगळी संपत्त वामनाकच मेळ्ळी. वामन पंडित संपन्न आनी सधन आशिल्लो. ताका रघुनाथ, काळोपंत, श्रीधर, अनंत, कोणेर आनी त्रिंबक अशे ६ भुरगे जाले. फुडें वामनाची काव्यपरंपरा रघुनाथान चलयली. वामन भुरगेपणांतच खूब बुद्धिमान आशिल्लो. ताका फारसी भास बरी येताली. विद्याभ्यासाखातीर तो काशीक गेलो आनी थंय जायत्या शास्त्रांचो अभ्यास करून नांदेडाक परतलो. उपरांत पारमार्थिक अणभव घेवपाखातीर भोंवता आसतना तो रामदासस्वामीच्या सांगातांत आयलो. थंय समाधान जायना आशिल्ल्यान तो मलयाचिलाकडे गेलो. थंय लेगीत ईश्वरप्राप्ती जायनाशी दिशिल्ल्यान ताणें देहत्याग करपाचो निर्णय घेतलो. तशे अवरथेंत एक दीस जेवण रांदतना ताका सच्चिदानंद यतीचें दर्शन जालें. ह्या यतीनच ताका भार्गवी वारुणी विद्या सांगली. गुरूबोधाउपरांत ताणें नांदेडाक वचून संन्यास घेतलो. चतुर्थाश्रम घेवचे पयलींच ताचे बायलेक मरण आयलें. फुडें यात्रा करतना तो वारणातीरी शिगाव कोरेगांवाक गेलो आनी थंयच ताणें समाधी घेतली.

वामनाच्या परंपरागत चरित्राविशीं बऱ्योचशो कथा मेळटात. तेचभशेन यथार्थदीपिकेसारकी विद्वत्ताप्रचुर आनी प्रौढ रचना एकेवटेन आनी शृंगारप्रधान कृष्णकथा दुसरेवटेन, अशा ह्या परस्पर विरोधी प्रवृत्तींच्या वाड्मयाक लागून वामन ही व्यक्ती एक काय दोन असो वाद आसा. कांय अभ्यासकांच्या मतान भागवतांतल्यो खुबशो शृंगारात्मक कृष्णकथा खुलोवन सांगपी वामन आनी यथार्थदीपिका बरोवपी वामन

हो एकच आसा. पूण अभ्यासकांच्या मतान शांडिल्यगोत्री वामन हो वेगळो आशिल्लो. शांडिल्यगोत्री वामनाची निश्चित रचना म्हळ्यार विराटपर्व.

राजाराम प्रासादीच्या मतान वामनाची मूळ समाधी आनी वृंदावन वाईलागसारच्या गुरूघर हांगा आसा. रेठरेकर नांवाच्या ताच्या एका शिश्यान वामनाच्यो पादुका कोरेगांवाक हाडून थंय ताचें वृंदावन बांदलें. पूण क्रानोले ह्या अभ्यासकाच्या मतान गुरूघरची समाधी ही शके १६२० उपरांतची आसून ती वसिष्ठ वामनाची नासुंये वा कोरेगांवची समाधी पळोवन गुरूघर आनी वामनाचो संबंद लक्षांत घेवन थंय नवी समाधी बांदली आसुंये.

यथार्थदीपिकाकार वामनाचें वाङ्मय अशें आसा. निगमसार, चित्सुधा, राजयोग, कर्मतत्त्व, गीता समश्लोकी, कृष्णजल्म, वेणुसुधा, वनसुधा, नामसुधा, बालक्रीडा, रासक्रीडा, वनक्रीडा, ब्रह्मस्तुती, कंसवध, राधाविलास, राधाभुजंग, हरिविलास, द्वारकाविजय, नाममहिमा, कात्यायनीव्रत, भामाविलास हीं कृष्णवर्णनाचेर प्रकरणां आनी रामकथेचेर रामजल्म, अहिल्योध्दार, सीतास्वयंवर, जटायुस्तुती, सीता - लोपामुद्रासंवाद, भरतभाव, दशावतार, वामनावतार, नृसिंहचरित्र, गीतार्णव - सुधा, अपरोक्षानुभूती, चरमंजरी आनी पदपदांतरां. हाचेभायर वामनान संस्कृत भाशेंत सिध्दांतविजय, श्रुतिसार, अनुभूतिलेश हीं प्रकरणां रचल्यांत.

पिरायेचे निमाणें अवस्थेंत ताणें यथार्थदीपिका ही गीताटीका बरयली. ह्या पंडिती वळणाच्या ग्रंथांत ताणें अध्यात्माचें शास्त्र मांडलां. गीतेन सांगिल्लें तत्त्वज्ञान यथार्थपणान सांगपाच्या हेतान ताणें ही टीका रचली. प्रतिपक्षाचें खंडन करप हें वामनाचें एक खाशेलपण ह्या ग्रंथांत जाणवता.

वामनाची चडशी सगळीच स्फुट रचना रसाळ आसा. तातूंत ज्ञाननिश्ठ पूण सगुणोपासक ही ताची भुमिका स्पश्ट दिसता. भगवद्भक्ती ही ताची श्रेश्ठ प्रेरणा. अध्यात्माचें अनुसंधान सोडीनासतना तो श्रृंगार, करुण, वात्सल्य हे रस उत्कटतायेन उक्तायता.

- कों. वि. सं. मं.

वामनपुराण : (पळेयात पुराणां).

वायंगणकर, पंढरीनाथ हरिशंकर : (जल्म : १ मार्च १९३७, ओशेल - शिवोली).

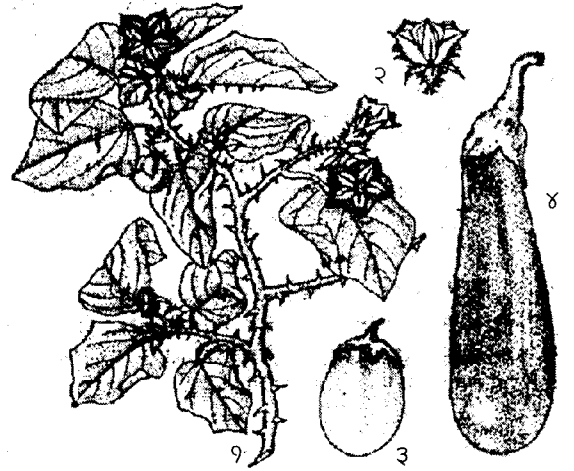
गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन मराठींतल्यान शिक्षण घेतलें. १९५४ सावन तो आज्ञाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'रॅक्युअर पेट्रिओटिका' चो वांगडी जालो. सुटके झुजाच्यामदीं पत्रकां वांटप, तेचपरी फुडाऱ्यांक पुर्तुगेज कारवायाविशीं खबरों पावोवप असलीं कामां तो करतालो. १९५७ वर्सा पोलिसांनी

ताका अटक केली आनी तीन दीस मेरेन म्हापसा पोलिस ठाण्यांत दवरलो. १९५८त ताका आनीक एक फावट अटक केली आनी एक म्हयनो बंदखणींत दवरलो. १९५९ वर्सा ताका परत अटक जाली. हे खेपेक ताका आग्वाद बंदखणींत दवरिल्लो. १९ डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा जेन्ना गोंय स्वतंत्र जालें तेन्ना भारतीय सैन्यान ताची सुटका केली. १९६२ वर्सा ओशेल ग्रामपंचायतीचो सरपंच म्हूण ताका वेंचून काडलो. भारत सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वायंगें : (मराठी : वांगे; कन्नड : वडाने कायी; गुजराती : वेंगन; रिंगणा; हिंदी : बैंगन; इंग्लीश : ब्रिंजल, एगप्लॉन्ट; लॅटीन : सोलॅनम मेलॉजेना; कूळ : सोलॅनेसी).

एक भाजयेचें झाड. ताचें खोड कांटेरी वा बिनकांटेरी आसून वनस्पतीचे सगळे भाग केंसाळ आसतात. ह्या झोपाक जायत्यो खांदयो आसून ताची उंचाय ०.६ ते २.४ मीटर आसता. पानां सादीं एका आड एक तांतयां आकारांचीं आनी खंडित देगेचीं आसतात.

वायंगें : १) पानां, फुलां आनी फळांसयत खांदी २) फूल ३) लांबशें - वाटकुळें वायंगें ४) लांब वायंगें.

फुलां निळसार जांभळीं आसून एक एकटीं वा २ ते ५ च्या घोसांत येतात. ताच्या सगळ्याच फुलांक फळां धरतातच अशें ना. शास्त्रज्ञांनी फुलांतल्या किजलाच्या लांबायेप्रमाण ताची चार गटांत विभागणी केल्ली आसा. लांब किजल, मध्यम किजल, थोडें आंखूड किजल आनी सूक्ष्म किजल. हातुंतल्या पयल्या दोन प्रकारच्या फुलांक फलधारणा जाता. अशा फुलांचो देंठाकडलो भाग भायल्यान फुगीर दिसता. मृदुफळां मोठीं, लांबशीं वाटकुळीं वा लांबट, धवें, हळडुवें, पाचवें आनी गडद जांभळें वा ह्या रंगाच्यो वेगवेगळ्यो सया वा ओळी आशिल्ली, २.५ ते २५ सेंमी. लांब चकचकीत वा गुळगुळीत आसतात.

ताच्या वांगडा वाडपी पुशपकोश दाट आसता. फळाचें वजन २५ ते ५०० ग्रॅ. आसता. बियो जायत्यो ल्हान चकतेवरी आनी सपाट आसतात.

वायंग्याचें मूळस्थान भारत आसा. पुर्विल्ल्या काळासावन वायंग्याचो भाजयेखातीर उपेग करतात. बंगालांत जायतीं ल्हान फळां आशिल्लीं रानवायंगी (सो. इंसानम) मेळटात. दक्षिण - उदेंत आशियांत तरेकवार आकाराचीं आनी रंगाचीं जायतीं वायंगीं मेळटात. मलेशियांत हळदुव्या रंगाच्या फळांची एक जात (सो. फेरोक्स) मेळटा. चीनांत १५०० वर्सासावन वायंग्याची म्हायती आशिल्ली. आफ्रिकेंतलीं वायंगी कांटेरी आसतात.

वायंग्याची लागवड चड करून भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश चीन, फिलिपीन्स ह्या देशांत करतात. तेभायर फ्रांस, इटली, आनी अमेरिकेंत वायंग्याची नामना आसा. भारतांत उंचेले दोंगरी वाठार सोडून सगळेकडेन वायंग्याची लागवड करता आशिल्ल्यान वर्सयभर ही फळभाजी उपलब्ध आसात. गोंयांत जायतेकडेन वायंग्याचें पीक काडटात. गोंयच्या आगशेच्या वायंग्याची बरीच नामना आसा. वनस्पती विज्ञानाचे नदरेन वायंग्याच्यो तीन मुखेल जाती आसात. सो. एस्कूलेंटम जातीचीं वायंगीं वाटकुळीं वा तांतया आकाराचीं आसतात. सो. सर्पेटिनम जातीचीं वायंगीं लांब आनी सडपातळ आसतात. सो. डिप्रेसम जातीच्या वायंग्याचीं झाडां मोटवीं आसतात.

वायंग्याचे वेगवेगळे प्रकार आसून, फळाचो रंग आनी आकार हातूंतय वेगळेंपण दिसून येता. वायंग्याचे दोन मुखेल प्रकार वाटकुळे आनी लांबशे भारतांत सगळेकडे पिकवप जातात. तेभायर ताचे हेर म्हत्वाचे प्रकार अशे - पुसा पर्पल लाँग, पुसा पर्पल क्लस्टर, पुसा क्रांती, पुसा अनमोल, पुसा पर्पल राऊंड, अर्का शील, अर्का शिरीश, अर्का कुमुमाकर, अर्का नवनीत, आझाद क्रांती, विजय हायब्रीड. भारतांतल्या वेगवेगळ्या राज्यांत वायंग्याच्या हेर प्रकारांची शिफारस केल्ली आसा.

वायंग्याचे लागवडीखातीर उश्ण हंगामाची गरज लागता. ताका सरासरी तापमान १३^० ते २१^० सें. आसल्यार पिकाची वाड बरी जाता आनी उत्पादन चड मेळटा. वायंग्याचें बीं २५^० तापमानाक बरें किल्लता. वायंग्याचें बीं पेरून रोपे तयार करपाचें काम तापमान, पावस आनी सिंचनाची सोय हांचेर आदारीत आसता. उत्तर भारतांत वायंग्याचे लागवडीचे जून-जुलय आनी नोव्हेंबर अशे दोन हंगाम आसात. उदेंत आनी दक्षिण भारतांत वायंग्याचें पीक वर्सांतल्यान केन्नाय घेतात. पूण चड करून जुलय - ऑगस्ट म्हयन्यांत पेरणी-लावणी करतात. दोंगरी वाठारांत बीं मार्च ते एप्रिल म्हयन्यांत पेरून रोपाचें स्थलांतर मे म्हयन्यांत करतात. महाराष्ट्रांत जून - जुलय आनी डिसेंबर - जानेवारी म्हयन्यांत ताची लागवड करतात. गोंयांत डिसेंबर-जानेवारी म्हयन्यांत वायंग्याची लागवड करतात.

गादी वाफ्याचेर वा सपाट वाफ्यांत वायंग्याचे रोपे तयार

करतात. सुमार एक हेक्टर लागवडी खातीर ५०० ते ६५० ग्रॅ. बीं लागता. ४-५ आठवड्याचे रोपे काडून दुसरेकडे लायतात. बियो किल्लून येयमेरेन सकाळीं आनी सांजेचें झारीन उदक दितात. उपरांत मात फाव त्या प्रमाणांत उदक दितात. पेरणी आदी एक किग्रॅ. बियांक ३.ग्रॅ.थायरम, वा पारायुक्त वखद चोळटात. १५ - २० दिसांनी, रोपांक ४-६ पानां आसतना दरेक वाफ्यार २०-२५ ग्रॅ. यूरिया दोन आळांत खुरच्यान फोंड मारून तातूंत घालतात आनी उपरांत तो फोंड पुरयतात. वायंग्याच्या पिकाक मध्यम प्रतिची आनी बरी निचच्याची जमीन लागता. हलके जमनींत पीक बेगीन तयार जाता आनी चिकण पोयट्याचे आनी गाळाच्या पोयट्याचे जमनींत चड उत्पादन मेळटा. जमनीची मशागत करतना हेक्टरा २० -२५ गाडयो शेणखत वा कंपोस्ट खत जमनींत भरशितात. रोप लावंचे आदीं हेक्टरा ५० ग्रॅ. पॉटेश्युक्त सारें दितात. वायंग्याच्या झाडाचीं मुळां खोल वचनात. ताकालागून परत परत उदक दिवंचें पडटा. उदकाची पाळी जमिनीच्या मगदुराप्रमाण ८ ते १० दिसांच्या अंतरान दितात आनी वट्ट १४-१५ उदकाच्यो पाळ्यो दिवंच्यो पडटात. सुरवातीक पिकाची वाड ल्हव ल्हव जाता. ताकालागून मदीं मदीं तण वाडूंक शकता. तणाक लागून कीड आनी रोगाचो प्रसार जावपाक आदार मेळटा. देखून हें तण काडप म्हत्वाचें आसता.

लावणी आदीं वायंग्याच्या एका म्हयन्याचीं रोपाचीं मुळां अॅस्कॉर्बिक अम्लाच्या खाशेल्या विद्रावांत बुडोवन काडल्यार फुलधारणा ४-५ दीस वेळान जाता आनी फळाचें उत्पादन वाडटा. वायंग्याचीं फळां तीं पुरायपणान पिकचेआदीं फावत्या आकाराचीं आनी रंगाची जातकच तीं काडटात. फळांची तोडणी ४ ते ८ दिसांत सतत करची पडटा. वायंग्याचीं फळां गिमांत १-२ दीस आनी शियाळ्यांत ३-४ दीस ताजीं उरतात.

ल्हान वायंग्याची भाजी जाल्यार व्हड वायंग्याचें भरत करतात. वायंग्याच्यो फोडी वतांत सुकोवन सांठोवन दवरतात. तांकां उसन्यो म्हण्टात. तांची भाजी करतात. तरनें वायंगे त्रिदोशनाशक, बध्दकोश्टता आनी अर्जाणकारक आसता. धवीं वायंगी गोडेमुताच्या रोग्याक बरीं मानतात. तिळाच्या तेलांत तळिल्लीं वायंगीं खांद्यांत दांतदुखी थांबता. वायंग्यांतल्या ग्लायकोअल्कलॉइडाक लागून ताका कडवटपणा येता. वायंग्यांत १०० ग्रॅ. फळांत जलांश ९२.७ ग्रॅ., प्रथिनां १.४ ग्रॅ., स्निग्ध पदार्थ ०.३ ग्रॅ., कार्बोहायड्रेटां ४ ग्रॅ., खनिजां ०.३ ग्रॅ., तंतू १.३ ग्रॅ., कॅल्शियम १८ मिग्रॅ., मॅग्नेशियम १६ मिग्रॅ., ऑक्झेलिक अम्ल १८ मिग्रॅ., फॉस्फरस ४७ मिग्रॅ., लोखण ०.९ मिग्रॅ., सोडियम ३ मिग्रॅ., पोटॅशियम २ मिग्रॅ., तांबें ०.१७ मिग्रॅ., गंधक ४४ मिग्रॅ., क्लोरीन ५२ मिग्रॅ., अ जीवनसत्व १२४ आंतरराश्ट्रीय एककां, थायमीन ०.०४ मिग्रॅ., रिबोफ्लावीन ०.११ मिग्रॅ., निकोटिनिक अम्ल ०.०९ मिग्रॅ. आनी क जीवनसत्व १२. मिग्रॅ. आसता. वायंग्याच्या झाडाक किडी

आनी रोगाची लागण जाता. वायंग्याक जायत्या किडिंचो उपद्रव जाता. तातुंतल्यो काय अशो आसात -

(१) तेंगशी आनी फळां पोरवरपी कीड : ह्यो किडी रंगान धव्यो आनी १२ मिमी. लांब आसतात. हांचेर उपाय म्हणून रोप तयार करतना २९ मी. मेरेन फ्लोरेट २५,३०ग्रॅ. मातयेंत भरशितात. शेतांत लावंचेआदीं रोपां मोनोक्रोटोफॉस आनी अँक्रीमायसीन १० लिटर उदकांत भरसून तातूंत १० मिनटां बुडोवन दवरतात. पिकार मोनोक्रोटोफॉस, कार्बारिल (५०% भुकटी) आलटून-पालटून मारतात. तेंगशी सुकिल्ली दिसतकच किडीसयत ती कापून उडयतात.

(२) पानां गुठलावपी कीड : ह्यो किडी बदामी रंगाच्यो आसून तांचेर हळदुवे थिपके आनी केंस आसतात. हांचेर उपाय म्हणून कार्बारिलची भुकटी मारतात.

(३) मावा, तुडतुडे आनी फुलकिडे : मावा ही कीड हळदुवसार आनी काळपट पाचवी आसून पानांचे फाटलेवटेन रावन पानांतलो रस शोसतात. तुडतुडे पाचव्या रंगाचे आसतात. हांचेर उपाय म्हणून एंडोसल्फायन, मॅलॅथिऑन फॉस्फोमिडॉन वा डायमेटोएट वा थायोमेटॉन हातुंतलें खंयचें एक उदकांत भरसून ताची फवारणी करतात.

वायंग्याच्या पिकार जायते रोग पडटात. ताकालागून मुळां, पानां, खोड आनी फळाक इजा जाता. ह्या रोगांची स्वरसाण हंगाम आनी लागवडीच्या वाठाराचेर आदारून आसता. कांय रोग एकाद्र्या वर्साच जाल्यार कांय रोग कांय वाठारांत दर वर्सा मेळटात आनी ह्या रोगाचे स्वरसाणी प्रमाण पिकाचें लुसकाण जाता.

रोपे उमथून पडप : पिथियम, फायटोप्योरा आनी न्हायझोक्टोनिया ह्या कवकाक लागून हो रोग जाता. ताकालागून रोप जमनीर उमथून पडटा. कवकाची बाधा जमनींतल्यानच जाता. बीं रोवचे आदीं ताका सेरेसान चोळटात वा बीं ५१.७सॅ. तापमानाच्या उदकांत ३० मिनटां भिजत दवरतात आनी उपरांत सावळेंत सुकोवन पेरतात.

मर : हो रोग फ्युजेरियाम सोलनी ह्या कवकाक लागून जाता. ताका लागून रोपां मरतात. हीय बादा जमनींतल्यान जाता. देखून जमनीचेर उपाय करचो पडटा. तेखातीर बेनलेट वा बाविस्टीन ०.०५ ते ०.१% विद्रव तयार करून जमनीर फवारतात वा बीं ०.०५% हायड्रोक्लिनाइन वा ०.०५% मिथिलीन ब्ल्यू च्या विद्रावांत भिजोवन दवरतात.

पानावयले थिपकें : आल्टर्नरिया आनी सर्कोस्पोरा ह्या कवकाक लागून हो रोग जाता. पानाचेर अनियमीत आकाराचे ४-८ मिमी. व्यासाचे थिपके दिसतात. ताकालागून पानां गळटात. हे थिपके फळांचेरय पडटात आनी फळां हळदुवीं जावन गळून पडटात. हाचेर उपाय म्हणून पिकार डायथेन झेड - ७८, फायटोलान वा ब्लायाटॉक्सची

फवारणी करतात. ह्या रोगाक मांजरी गोटा, ब्लॅक राउंड, जुनागढ सेल २, पी - ८, पुसा पर्पल क्लस्टर आनी एच -४ हे प्रकार कायम प्रमाणांत प्रतिरोधी आसात.

बारीक पानां : हो रोग व्हायरसाक लागून जाता. रोगाची बादा जाल्लीं झाडां हेर झाडांपरस मोटवीं आसतात. झाडाक खूब खांदयो, पानां येतात. फुलां विकृत येतात. पूण तांचेपसून फळां जायनात. फळां जालींच जाल्यार घट्टच उरतात. उपाय म्हणून ल्हान रोगट झाडां हुमटून उडयतात, उरिल्ल्यां झाडांचेर फळां लागसर एकाटॉक्स वा फॉलीडॉलची फवारणी करतात.

मोझाइक : व्हायरसाक लागून जावपी हो रोग आसा. तवशाच्या मोझाइक व्हायरसाक लागून ताचो प्रसार जाता. तांकां लागून पानां हळदुवीं पडटात. हाचेर उपाय म्हणून वायंग्याचें बीं ७ म्हयने कोठी तापमानांत सांठोवन दवरून उपरांत तें पेरणीक वापरल्यार ताचेवयलो व्हायरस नश्ट जाता.

सूत्रकृमी : ह्या रोगाकलागून मुळांक गांठी धरतात. झाडां खुटतात आनी पानां हळदुवीं पडटात. फळांचें उत्पादन घटता. हाचेर उपाय म्हणून पिकांची फेरपालट करतात. सेल ९६.२, सेल ४१९, पोल बॅंगन, विजय, ब्लेक ब्युटी, टी - २, बनारस जायंट हे प्रकार सूत्रकृमीक प्रतिरोधी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वायुपुराण : (पळेयात पुराणां).

वायुसेना : विमानावरवीं झुजपी सेना. १९२६ वर्सा स्कीन कमिटीन केले शिफारशीप्रमाण १ एप्रिल १९३३ दिसा भारतीय वायुसेनेची स्थापना जाली. सुरवेक हातूंत कांय वापिटी (Wapiti) विमानां, क्रानवेल प्रशिक्षीत कांय विमानां तशेंच वायुसैनिकाचो एक पंगड हांचो आस्पाव आशिल्लो. पूण उपरांतच्या काळांत वायुसेनेन सुमाराभायर प्रगती करून दारवयली. आयज भारतीय वायुसेनेक देशाचे सुरक्षिततायेचे नदरेन एक शसस्त्र सेना म्हूण म्हत्व आसा. तेभायर आर्विल्ल्या तंत्रयुक्त विमानांनी परिपूर्ण आशिल्ली ही एक म्हत्वाची सेना आसा.

भारतीय वायुसेनेचो मुखेल अधिकारीक चीफ ऑफ एअर स्टाफ (Chief of Air Staff) म्हण्टात आनी ताचें पद चीफ एअर मार्शलचें आसता. वायुसेनेचें मध्यवर्ती मुखेल कार्यालय दिल्ली हांगा आसा. हांगाच्यानच पुराय वायुसेना निगमाचेर नियंत्रण दवरप जाता. वायुसेनेच्या चीफ ऑफ एअर स्टाफाक आदार दिवपाक एअर मार्शल, वायस एअर मार्शल, वा एअर कमांडो पदाचे मुखेल चार स्टाफ ऑफिसर आसतात. हेच वायुसेनेच्या मुखेल शाखांचेर नियंत्रण दवरतात. वायुसेनेचीं उपकेंद्रां (१) एअर स्टाफ, (२) प्रशासनिक, (३) अनुरक्षण शाखा, (४) कार्यनीति आनी योजना शाखा अशा चार

विभागांत वाटिल्लीं आसात.

एअर स्टाफ शाखा : हातूंत सिगनल, प्रशिक्षण, प्रासूचना, हवामान, विज्ञान आनी सहाय्यक तशेंच रिजर्व ह्या कार्यालयांचो आस्पाव जाता.

प्रशासनीक शाखा : हातूंत संघटन, कार्मिक, चिकित्सा व्यवस्था लेखा, कार्मिक सेवा, वायुसेना निर्माण मुखेल अभियंता, वायुसेना क्रिडामंडळ, नियंत्रक बोर्ड, तशेंच कायदो ही शाखा पळेटा.

कमांड तशेंच फौजी कारवाय : वायुसेनेच्या कार्यालयांत चार मुखेल रचणुको आसात, जांकां कमांड म्हण्टात. वायुसेनेच्या कांय युनिटां भायर हेर सगळीं युनिटां ह्या कमांडाच्या अंतर्गत येतात. देशांतल्या वेगवेगळ्या भागांत आशिल्ल्या केंद्रा वरवीं कमांड वायुसेनाचेर आपलें नियंत्रण दवरता. दर एक विंग वा केंद्राच्या अंतर्गत उड्डाण, प्रशिक्षण, तंत्रीक तशेंच स्थितीक युनिटां आसात. (१) फौजी कारवाई कमांड (२) प्रशिक्षण कमांड (३) अनुरक्षण कमांड तशेंच (४) ईस्टर्न एअर कमांड हे वायुसेनेचे चार मुखेल कमांडस् आसात. १९५२ वर्सा संसदेवरवीं रिजर्व अँड ऑक्विलियरी एअर फोर्स अँक्ट चालीक लायलो. हो एक्ट चालीक लावपाक सात स्काड्नां स्थापन केल्यांत, तीं अशीं - ५१ नं. (दिल्ली); ५२ नं. (मुंबय); ५३ नं. (मद्रास); ५४ नं. (उत्तर प्रदेश); ५५ नं. (बंगाल); ५६ नं. (ओरिसा) आनी ५७ नं. (पंजाब).

वायुसेनेतल्या कमीशन ऑफिसराच्या हुद्द्याची विभागणी अशी केल्ली आसा - चीफ एअर मार्शल, एअर मार्शल, एअर वाइस मार्शल, एअर कमांडर, ग्रुप कॅप्टन, विंग कमांडर, स्क्वॉड्रन लीडर, फ्लायट लेफ्टिनांट, फ्लायंग ऑफिसर आनी पायलट ऑफिसर. हांचेभायर हेर पदाधिकारी अशे आसात - मास वॉरंट ऑफिसर, वॉरंट ऑफिसर, फ्लायट सरजेंट, सरजेंट कार्परेल, एअरक्राफ्ट मेन, एअरक्राफ्ट मेन क्लास १ आनी एअरक्राफ्ट मेन, क्लास २.

वायुसेनेत ज्यो प्रशिक्षण सुविधा आसात त्यो अशो - एअर फॉर्स फ्लायंग कॉलेज, जोधपूर आनी पायलट ट्रेनिंग स्कूल. इलाहाबाद हातूंत एक वर्सभर विमान चालकाक विमान उड्डाणाचें सुरवेचें प्रशिक्षण दितात. हैदराबाद हांगा जेट ट्रेनिंग अँड ट्रांसपोर्ट ट्रेनिंग विंग्स हांगा जेट तशेंच चड इंजिनांच्या वायुयानाचेर एक वर्सभर उच्च उड्डान तशेंच संपरिवर्तन प्रशिक्षण दितात. जलाहल्लि - बंगलोर हांगा एअर फॉर्स टॅक्निकल कॉलेजांत इंजिनियरिंग तशेंच सिग्नल आदींचे अधिकारी प्रशिक्षण दिवन तयार करतात. तशेंच हांगा उच्च सिग्नल ट्रेडाच्या वायुसैनिकांक प्रशिक्षीत करतात. पुराय हवाई कर्मी (Air Crew) ही उपाधी मेळोवपा आदी छात्र नेविगेटर चें सुरवेचें प्रशिक्षण जोधपूर हांगा आनी उच्च प्रशिक्षण हैदराबाद हांगा घेतात. कोडमतूर हांगा आशिल्ल्या फॉस एडमिनीस्ट्रेटिव्ह कॉलेजांत वेगवेगळ्या थरावयल्या अधिकाऱ्यांक प्रशिक्षण दितात. बंगलोर हांगा आशिल्ल्या एविएशन

मॅडिसीन कॉलेजांत मेडिकल ऑफिसराक प्रशिक्षण दितात. फ्लायंग इंस्ट्रक्टराचें प्रशिक्षण तंबारम हांगा दितात. हैदराबाद हांगा उच्च अधिकाऱ्यांक स्थळ तशेंच हवाई झुजाचें शिक्षण एकाबरोबर दितात. आग्रा हांगा सत्र्योधारी (Paratroopers) सैनिकांक प्रशिक्षण दिवपी संस्था आसा.

भारतीय वायुसेन ज्या विमानाचो उपेग करता तीं अशीं आसात -

(१) प्रशिक्षण विमान (Training Aircraft) : टायगर मॉथ, पर्सिवल प्रेंटिस, एच्. टी - २, हार्वर्ड स्पिटफायर, वॅपायर आनी डाकोटास.

(२) लडाय - विमान (Fighter Air Craft) : स्पीटफायर, टॅपीट, वॅपायर, तुफानी, हंटर, नैट.

(३) परिवहन वायुयान (Transport Air Craft) : डाकोटास, डीवान सी - ११९, बॉक्सकार, ऑर्टर्स, वाइकाउंट, इलिशिन आनी पेकेट.

(४) बाँबवर्षक (Bombers) : लिबरेटर आनी कैनबरा.

(५) दुस्मानांची टेळणी करपी विमानां (Reconnaissance) : स्पिटफायर, ऑस्टर आनी हार्वर्ड.

(६) हेर विमानां : हेलिकॉप्टर, ऑस्टर आनी कानपूर - १.

विमानाचें उत्पादन : भारतांत बंगलोर हांगा विमाना तयार करपाचो हिंदुस्तान एअरक्राफ्ट कारखानो आसा. १९४० वर्सा हो कारखानो खाजगी कंपनीन घेतलो आनी ताचें नांव हिंदुस्तान एअरक्राफ्ट लिमिटेड जालें. १९४५त हो कारखानो पुराय सरकारी वेवस्थापनेखाल आयलो. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत ह्या कारखान्यावरवीं विमानांची निर्मिती जाताली. तशेंच ह्या कारखान्याचें नांव हिंदुस्तान एयरोनॉटिक्स लिमिटेड दवरपांत आयलें. ह्या कारखान्यात भारतीय इंजिनियरानी पयलें भारतीय प्रशिक्षण विमान एच्. टी. २ हें निर्माण केलें. तशेंच वॅपायर जेट लडावू विमान आनी नैट विमानाची निर्मितीय हांगाच जाली. उपरांतच्या धा वर्सांत ह्या कारखान्यात पुशपक तशेंच कृषक विमानां आनी मारूत नांवाचें भारतीय पराध्वनिक (Supersonic) विमान एच्. एफ - २४ हाची निर्मिती जाली. हाचेभायर लाइसेंसच्या अंतर्गत तयार जाल्लीं ब्रिस्टल आरफीयस तशेंच रॉल्स रॉयस डार्ट इंजिन आनी भारतांचो अभिकल्प जेट एरो इंजिन ह्या कारखान्यांत निर्माण जालीं. कानपूरच्या हवाई केंद्रापरस भारत सरकारान विमान निर्माण डेपोची स्थापना केल्या. हांगा ब्रिटनाचो नामनेचो फर्म हॉकर सिडले पंगड हांच्या आदारान आर्विल्लें परिवहन विमान एवरो ७४८ चीं निर्मिती जाली. भारत सरकारान कानपूर हांगा विमान निर्मितीचो कारखानो सुरू केला. उपरांतच्या काळांत हिंदुस्तान एयरोनॉटिक्स लिमिटेड तशेंच कानपुराचो कारखानो हांचें एकत्रिकरण करून ताचें नांव इंडिया एयरोनॉटिकल लिमिटेड दवरपांत आयलें. इंडिया

एरोनॉटिकल लिमिटेडच्या हेर तीन शाखा नासिक, हैदराबाद आनी कोरापुट हांगा स्थापन केल्यात. हातूंत मीग -२१ नांवाच्या विमानाचे सांचे, इंजिनां आनी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणां निर्माण करतात. विमानाचे सांचे नासिकांत, इंजिन कोरापुट हांगा आनी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणां हैदराबाद हांगा तयार जातात.

- कों. वि. सं. मं.

वारकरी संप्रदाय : महाराष्ट्र आनी कर्नाटक ह्या राज्यांत प्रचलित आशिल्लो एक वैष्णव संप्रदाय. भारतीय भक्तिसंप्रदायांतलो हो एक मुखेल संप्रदाय. पंढरपूरचो विठोबा हे हाचें उपास्य दैवत आसून, पंथानुयायांचो आंकडो सुमार धा लाख आसा. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम सारकिल्ले व्हड संत ह्या पंथांत जावन गेले आनी ताणीं आपल्या वाङ्मयाच्या रुपान पंथाक प्रसिद्दी आनी गौरव प्राप्त करून दिलो.

वारी करपी तो वारकरी. ह्या वारी उतराच्यो जायत्यो व्युत्पत्त्यो आसात. पूण ह्या संप्रदायांत वारी हें उतर फेरी वा खेप ह्या अर्थान

अभिप्रेत आसा. दर वर्सा वा दर म्हयन्याक नेमान एकाद्रे थळाचे यात्रेक वचपाची प्रथा, असो वारी उतराचो अर्थ रूढ आसा. वारकऱ्यांक हें पवित्र थळ म्हणजे पंढरपूर. आषाढी, कार्तिकी, माघी आनी चैत्री ह्यो पंढरपूरच्यो मुखेल वाच्यो आसात.

ह्या संप्रदायाच्या इतिहासाचे स्थूलमानान विभाग पडटात ते अशे -

(१) पुंडलिक ते ज्ञानदेवामेरेनचो काळ (२) ज्ञानदेव आनी नामदेव हांचो काळ (३) भानुदास आनी एकनाथ हांचो काळ (४) तुकारामाचो काळ आनी (५) तुकारामा उपरांतचो काळ.

हातुंतल्या पुंडलिकाच्या काळाविशीं खूबूच कमी म्हायती उपलब्ध आसा. पुंडलिक हो सगळ्या भक्तांत व्हड आशिल्लो. ताच्या भावार्थाक लागून पांडुरंग ताचेकडेन येवन विटेचेर उबो रावलो ही परंपरेन चलत आयिल्ली कथा ज्ञानदेवासारक्या सगळ्या संतांनी वर्णिल्ली आसा. तशेंच पुंडलिकाची कथा पद्मपुराण आनी स्कंदपुराणांतय दिल्ली आसा.

ज्ञानेश्वराच्या पयलींच्या काळांत विठोबाचे जायते भक्त आशिल्ले. ताचें देवूळय आशिल्लें. महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी तेलंगण ह्या

प्रदेशांतल्यान लोक विठोबाच्या दर्शनारवातीर पंढरपुराक येताले. वारीची पद्दत कोणे घाली हाची म्हायती मेळना, तरीय ती प्रथा ज्ञानेश्वरापयलींच्या काळांतच चालू जाल्ली. ज्ञानदेवाचो बापूय विठ्ठलपंत हो आषाढी - कार्तिकी वारीक पंढरपुराक गेल्याचो उल्लेख नामदेवान केला. इ.स.च्या सव्या शेंकड्यांत विठ्ठल देवतेची प्रसिद्दी जाल्ली. ताचेपयलीं दोनशें - तीनशें वर्सां तरी देवस्थानाचें अस्तित्व धरूं येता. पुंडलिकाचोय काळ ताचेपयलींचो आसुंये.

ज्ञानदेव आनी नामदेव हांचो काळ : इ.स.च्या तेराव्या शेंकड्याचो उत्तरार्ध आनी चवदाव्या शेंकड्याचो पुर्वार्ध हो ज्ञानदेव आनी नामदेवाचो काळ जावन आसा. हो कालखंड खूब म्हत्वाचो आसा. ह्या कालखंडाचें स्फुर्तिस्थान ज्ञानदेव आशिल्लो. गोरा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, सेना न्हावी, परिसा भागवत, जनाबाई, चोरवामेळा सारकिल्ली संतमंडळी ज्ञानदेवाचे प्रभावळींत आशिल्ली. ह्या अठरा पंगड जातीच्या संतांनी आपले अभंगवाणीन विठ्ठलमहिमा गाजयलो.

वारकरी संप्रदायाचें मुळावण घालपाची ज्ञानदेवाची कामगिरी अशेतरेन चतुर्विध आसा - १) ताणें पंथाक सुसंगत आनी तर्कशुध्द अशें तत्त्वज्ञान दिलें. २) सूक्ष्म नीतिमीमांसा केली. ३) धर्मीक अणभवांचें मूल्यमापन केलें. ४) लोक जागरण करून संप्रदायाची प्रवाही आनी अकृत्रिम संघटना बांदली.

नामदेव आनी ज्ञानदेव हे एकामेकाचे सामके इश्ट आशिल्ले. नामदेवान कीर्तनभक्ती करून महाराष्ट्रांत विठ्ठलभक्तीचो खूब प्रसार केलो आनी फुडें गुजरात, राजस्थान आनी पंजाब ह्या पंथाचीं दारां सगळ्यांरवातीर उक्तीं केलीं. ताका लागून पंढरपूर हें भौशिक क्षेत्र थारलें.

भानुदास आनी एकनाथाचो काळ : नामदेवाच्या निर्वाणाउपरांत (इ.स. १३५०) सुमार शंबर वर्सांनी एकनाथाचो पणजो भानुदास हो पैठणेंत जल्मलो. ताच्या घराण्यांत विठ्ठलभक्तीची परंपरा आशिल्ली. तो नेमान पंढरीची वारी करतालो. विजयनगराच्या त्या काळांतल्या राजान जेन्ना पांडुरंगाची मूर्त आपले राजधानींत व्हेली तेन्ना भानुदासान ती परत पंढरपुराक हाडली अशी कथा आसा. मागीर एकनाथ महाराजान ह्या भागवत धर्माच्या देवळाक भागवताच्या रुपान घट्ट असो आदार दिलो. तशेंच ताणें वारकरी संप्रदायाच्या पुनरुज्जीवनाचें कार्य केलें आनी ताका ह्या कामांत फळय मेळ्ळें. एकनाथान आपल्या ग्रंथांतल्यानय भागवत धर्माचें वेगवेगळ्या पद्दतींनी बरेतरेन स्पश्टीकरण केल्लें आसा.

तुकारामाचो काळ : एकनाथाच्या निर्वाणा उपरांत णव वर्सांनी तुकाराम महाराज देहू गांवांत जल्मलो. ताणें परमार्थाची शिकवण बरेतरेन दिली. तेचप्रमाण वेव्हारधर्मय सांगलो. ताणें आपलें सगळें बळगें धर्मक्षेत्रांत भक्तीधर्माचें साम्राज्य रूढ करपाखातीर

खर्चिलें. विठ्ठल, पंढरपूर, नाममाहात्म्य, कीर्तनरंग, वारी, भक्तिरहस्य, आत्मसुख सारकिल्ल्या विशयांचेर तुकोबाचे जायते अभंग आसात.

तुकारामा उपरांतचो काळ : तुकारामाच्या निर्वाणाउपरांत संप्रदाय चलोवपाच्या योग्यतायेचे जे मनीस जावन गेले तातूंत निळोबाचें नांव घेवपासारकें आसा. तो आपणाक तुकोबाचो अनुगृहीत मानतालो. ताणें वारकरी संप्रदायाचो प्रसार केलो. निळोबा उपरांतच्या ३०० वर्सांत वारकरी संप्रदायांत शंकरस्वामी शिऊरकर, मल्लाप्पा वासकर, हैबतराव बाबा, वासुदेवबाबा देहूकर, चातुर्मास्येमहाराज, साखरेमहाराज, विष्णूबुवा जोग, दादामहाराज सातारकर, केशवराव देशमुख, बंकटस्वामी, लोहिया महाराज, प्रा. शं. वा. दांडेकर सारकिल्ले जायते कर्तुत्त्वान मनीस जावन गेले. ह्या सगळ्यांनी किर्तन, प्रवचन, संघटना हांच्या आदारान आनी शिश्यपरंपरा निर्माणकरून तिच्या आदारान संप्रदायाच्या कार्याचो प्रवाह आयजमेरेन चालू दवरला.

वारकरी संप्रदायांत कांय उपसंप्रदायय आसात ते अशे - १) चैतन्य संप्रदाय २) स्वरूप संप्रदाय ३) आनंद संप्रदाय आनी ४) प्रकाश संप्रदाय.

वारकरी संप्रदाय शुध्द भक्तिमार्गी आसा. भक्ती हो मूलसिध्दान्त म्हणून आपणावन ह्या संप्रदायान आपल्या तत्त्वज्ञानाची उबारणी केल्ली आसा. वारकरी संप्रदायांत भक्ती हें मोक्षाचें आनी स्वात्मसुखाचें व्हड साधन मानलां. ज्ञानदेवान भक्तीक पांचवो पुरुषार्थ मानला. मानवी जिविताचें निमणें साध्य मोक्ष नासून भक्ती आसा आनी भक्तींतच जिविताची सफळताय आसा अशें ज्ञानेश्वर मानता. हेर संतानीय ताचोच पुरस्कार केला. ज्ञानदेव आपूण जावन पुराय आत्मानुभवी आशिल्लो. ताकाच लागून ताणें भक्तीक सगळ्यांत उंचेलें स्थान दिलां.

भक्ती ही फक्त वैयक्तिक भावना न्हय. ती परमात्म्याच्या मूळ स्वरुपांतच आसा. तशेंच ती सहजस्वभावरुप आसा. परमात्म्याच्या जाग्यार आसपी ह्या सहज प्रेमाक परमात्म्याचो सहज उजवाड अशें ज्ञानदेव म्हण्टा. एकनाथ महाराज आनी तुकोबानूय हाचें समर्थन केलां.

वारकरी संप्रदायाची अधिष्ठात्री देवता विठ्ठल. 'रामकृष्णहरी' हो ह्या संप्रदायाचो मंत्र आसा. ह्या मंत्राक सोवळें - ओवळें, थळ - काळ, जात - वित्त - कूळ हांचो प्रतिबंध ना. गळ्यात तुळशीच्या मण्यांची माळ, कपलाक गोपीचंदनाच्यो मुद्रा आनी बुको तशेंच खांद्यार पताका (गुढी) हीं वारकऱ्यांची बोधचिन्नां आसात. तातुंतली तुळशीची माळ ही एकाद्र्या ज्येश्ठ वारकऱ्याकडच्यान घेवपाची आसता. तेखातीर कांय नेमूय पाळपाचो सोपूत घेवंचो पडटा.

फड म्हणजे वारकरी - मुखेली आनी ताची शिश्यमंडळी हांचो एकवटीत समुदाय. वारकरी जाच्याकडल्यान माळ घेवन वारी पत्करता तो ताचो गुरू जाता. शिष्यान वारीक वतकच आपल्या

गुरूच्या फडांत वचून - भजन किर्तनांत भाग घेवपाचो आसता.

पंढरीची आनी आळंदीची अशो दोन वाच्यो वारकरी संप्रदायांत चलतात. पंढरीची सगळ्यांत म्हत्वाची वारी म्हणजे आशाढ शुध्द एकादशी. आळंदीचे वारीचो दीस कार्तिक वद्य एकादशी हो आसा. आषाढीचे वारीक ज्ञानेश्वरमहाराजाची आळंदीच्यान पंढरीक पालखी येता. आषाढी - कार्तिकी ह्या वाच्यांक दर एका फडाचेर दसम ते पुनवमेरेन भजनां आनी कीर्तनां जातात. रातचो हरिजागर आसता. पुनवेक सगळ्यो दिंड्यो पंढरपुरापसून लागींच आशिल्ल्या गोपाळपुरीक वतात. थंय कालो जाता. काल्याच्यो ल्हायो एकामेकांच्या तोंडांत घालून वारकरी आपल्या वारीची सांगता करतात.

आळंदीचे वारीक पंढरीच्यान नामदेव, पुंडलीक सारकिल्ल्या संतांच्यो पालख्यो आनी दिंड्यो येतात. भजन, किर्तन, हरिजागर हे सुवाळे जातात. कार्तिक वद्य त्रयोदशी हो ज्ञानेश्वराचो समाधी दीस. ह्या दिसा समाधीचे अभंग म्हण्टात आनी कालो जाता. देहू, पैठण, त्र्यंबकेश्वर, सासवड ह्या संतांच्या क्षेत्रांत त्या त्या संतांचे पुण्यतिथीक नेमान वचपी वारकरीय आसात.

वारकरी संप्रदाय हो मानवी जिवितांत ईश्वरी प्रेमाची अनुभूती घेवन जिवीत खऱ्या अर्थान फलदायी करपाचो भक्ती, हो सोंपो मार्ग सांगपी संप्रदाय आसा. हिंदू धर्माच्या वेगवेगळ्या अवस्थांतल्यान परिणत जायत जायत तो सद्याचे अवस्थेक आयिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वारली : एक आदिवासी जमात. ह्या लोकांची वसती चडकरून महाराष्ट्रांतल्या ठाणें आनी नासिक जिल्हो, तेचपरी खानदेश, धरमपूर दमण आनी सुरत जिल्हो ह्या वाठारांत आसा. वारली ह्या नांवाचे व्युत्पत्तीविशीं विद्वानांत जायते मतभेद आसात. कात्यायनान आपल्या एका वर्तिकांत विंध्य, सातपुडा ह्या पर्वतांच्या लागसारच्या वाठाराची म्हायती दितना निषाद, व्यास आनी वरूड ह्या तीन जमातींचो उल्लेख केला. तातुंतले तरूड म्हळ्यार वारली अशें इतिहासकार राजवाडे हाचें मत. वरूड शब्दावयल्यान ताणें वरूड - वरुडाई - वरुलाई - वारुली - वारली अशी ह्या शब्दाची उत्पत्ती दिल्या. डॉ. विल्सन हाणें दक्षिणेंतल्या सात कोंकणांतल्या वरलाट ह्या वाठारांत रावपी ते वारली अशें म्हळां. श्री एंथोवेन आनी श्री. लॅथॅम हाच्या मतान वारली ही भिल्लांची एक पोटजात.

इतिहास : वारली जमात महाराष्ट्राच्या धरमपूर वाठारांत पुर्विल्ल्या काळापसून रावताली. मेर्गॅस्थनीसान आपल्या भोंवडेवर्णनांत ह्या वाठाराक वरलाट अशें म्हळां आनी थंय रावपी रानटी जमातीचो वारली असो उल्लेख केला. हे वारली जमातीचीं ह्या वाठारांत आदीं राज्यां आशिल्लीं. सद्याचो जव्हार तालुको म्हणून वळखुपांत येवपी प्रदेशांत कोळ्यांचें जें राज्य आशिल्लें तें मुळचें वारली जमातीचें

आशिल्लें. इ.स. च्या १४ व्या शतमानांत सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यार वसणूक करून आशिल्ल्या कोळी जमातीच्या मुकणे गांवाच्या पौपेरा नांवाच्या एका कोळीमुखेल्यान जव्हारच्या वारली राजाचेर घुरी घाली. तेविशीं एक दंतकथा आसा ती अशी - पौपेरान वारली राजाकडे एका बैलाच्या चामड्यान धापूंक मेळटा इतली जमीन मागली. मागणी ल्हानच समजून वारली राजान ती मान्य केली. तेन्ना पौपेरान बैलाचे चामडेच्यो लांब लांब वादयो तयार करून वारली राजाचें सगळें राज्य व्यापून उडयलें. उपरांत पौपेरान गंभीरगड आनी ताच्या लागसारचो वाठार वारली राजाक दिलो.

वारली लोकांत मुरडे, डावर, निहिरे अशे तीन प्रादेशिक भेद आसात. मुरडे आनी डावर हे ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तरेकडल्या वाठारांत दिश्टी पडटात. जाल्यार निहिरे वारल्यांची वसणूक पालघर, माहीम, जव्हार, वाडा ह्या वाठारांत आसा. वारली लोकांत भांगर, भावर, जाधव, किकिरे, निंबोरे, शनवार, वांगड आदी कुळां आसात.

ह्या लोकांचो वर्ण सादारणपणान काळो आसून, ते बारीक पूण काटक आसतात. तांची उंचाय मध्यम आसता. वारली दादले माथ्याक शेंडी दवरतात. आंगांत कुरतो आनी कमराक लंगोटी हो वारली दादल्यांचो सदचो भेस. पूण भायर वतना ते कमरेभोंवतणी वारभर लांबी - रुंदायेचो लेंस बांदतात आनी तकले भोंवतणीय लेंस गुठलायतात. तरणाटे लोक सदरो आनी मोटवी पिजाम घालतात. कांय जाण कानांत मण्यांची ल्हानशी कुडी वा पितुळचो मणी घालतात. तांकां फुलांची खूब आवड आशिल्ल्यान ते कानाचेर रोजां वा लांब देंठाचीं फुलां माळटात.

वारली बायलो धोंपरामेरेन आनी कमरेभोंवतणी घट्ट पव वारी कापड न्हेसतात. पूण लग्न जातकच मात पदर घेतात. आंगांत तीं गाठीचो पोलको घालतात. गळ्यांत तरेतरेच्या रंगाच्या मण्यांच्यो माळो घालतात. लग्न जाल्ल्या बायलांच्या गळ्यांत काळ्या पिड्डुकांचे जायते सर आसतात. त्या पिड्डुकांमदीं रुप्याचें, कथलाचें वा पितुळचें मंगळसूत्र आसता. डावर बायलो हातांत कोपरामेरेन पितुळचीं कांकणां आनी पायांतय धोंपरामेरेन तशींच कांकणां घालतात. बायलांकय फुलांची खूब आवड आसता, तातुंतल्या तातूंत रोजांचीं फुलां तांकां चड आवडटात.

वारली लोकांचीं खेडीं पातळिल्ल्या खोंपींच्या गटागटांनी वशिळीं आसतात. जांचीं शेतां एकामेकांक तेंकुन आसतात. अशे धा - पंदरा लोक आपआपल्या शेताकडे खोंपी बांदतात. ह्यो एकठांय बांदिल्ल्यो खोंपी मेळून एक वाडो जाता. अशे तीन - चार ते धा - बारा वाडे मेळून एक गांव जाता. हे लोक बांय वा तळें लागसार पळोवनच वाडो वसयतात. तांचे वाडे नितळ आसतात. तांच्यो खोंपी चवकोनी वा लांबट चवकोनी आसतात. खोंपीच्यो वण्टी कोंड्याच्यो वा कारवी वनस्पतीच्यो आसतात. ताका शेण आनी मातयेचो लेप काडटात.

घराचें पारवेंय कोंड्याचेंच आसता. ताचेर सागाचीं वा पळसाचीं पानां घालून ताचेवयर तण पातळायतात. घरांत वान, मुसळ, सूप, दुदयापसून तयार केल्लीं उदक भरपाचीं आयदनां, कोयत्यो, कुराड, बुडकुले, मिरसांग आनी हळद दवरपाच्यो कोंड्याच्यो नळकांड्यो, जेवणारवातीर पितुळचीं ताटां, वाडगे अशें मुखेल सामान आसता.

भात हें तांचें मुखेल अन्न आसून नासण्याची भाकरी, आंबील, चवळी, वा तुरीचो रोस, किल्लाचें लोणचें हेय पदार्थ तांच्या आहारांत आसतात. केन्ना केन्नाय नुस्तें आनी परबे दिसा तवशाच्यो पानग्यो हे तांचें पकान्न आसता.

वारली लोकांत सादारणपणान चली वयांत येतकच लग्न करतात. चली पळोवंक वतना चल्याकडले लोक वांगडा ताडी घेवन वतात आनी सगळे जाण ती पितात. ह्या विधीक बधवणी म्हण्टात. उपरांत चली पसंत आसल्यार तशें तोंडी मान्य करप जाता. हाका बोली करप अशें म्हण्टात. बोली करतकच सहसा लग्न मोडीनात. तांच्यांत देज दिवपाची पद्दत आसा. लग्नाआदीं न्हवऱ्याकडले लोक साडेतीन वा सवायपांच मण भात, पंदरा रुपये आनी ताडी घेवन व्हंकलेगेर वतात. देज दितकच लग्नाची तिथी थारायतात.

वारली लोकांत लग्नारवातीर णव म्हेडींचो माटव घालतात. पयली म्हेड पुरतना फोंडकुलांत थोडे तांदूळ, कुकूम सुपारी आनी पयशे घालतात. माटवांत मदीं रुमडाची ताळी रोयतात. ह्याच दिसा देवाची पुजा आसता. घरांतल्यो सवाशीण बायलो वण्टीचो चार फूट चौरस जागो सारोवन ताचेर तांदळाच्या पिठान देवाच्यो आकृत्यो काडटात. हाका चौक काडप अशें म्हण्टात. उपरांत तो चौक धापून दवरतात. रातचो न्हवरो न्हावन येवन त्या चौकामुखार बसता आनी पाट मांडून ताचेर देवाच्यो मूर्ती दवरता, तांची पुजा करता आनी एका फाटल्यान एक सगळ्या देवांक आपयता. हो विधी रातभर चालू आसता. दुसऱ्या दिसा न्हवऱ्याक हळद लावपाचो कार्यक्रम आसता.

दुसऱ्या दिसा न्हवऱ्याक घेवन व्हंकलेगेर वतात. थंय भगत आनी धवलेरी म्हळ्यार बायल पुरोयत व्हंकलेच्या घरांत वचून देव करता. न्हवऱ्याक मात एके शीमेभायर कांबळीर रातभर बसोवन दवरतात. ते राती ताणें न्हीदप नासता. दुसऱ्या दिसा न्हवरो - व्हंकलेक नटोवन माटवांत हाडटात. धवलेरी दोगांयमदीं अंतरपाट धरून मंत्र म्हण्टा. उपरांत ताचेर अक्षता घालतात. न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत काळ्यो पिड्डुको बांदता.

तांच्यांत घटस्फोटाची चाल आसा. तशेंच बायलेक पुनर्विवाह करूंक मेळटा.

वारली लोकांत भुरगें जल्मतकच चिरिल्ल्या बोरूच्या तीक्ष्ण चिपटान भुरग्याची नाळ कापतात. चली जाल्यार चवथ्या दिसा आनी चलो जाल्यार पांचव्या दिसा सटीची पुजा करतात. त्याच दिसा भुरग्यारवातीर नव्या कपड्याचें पाळणें बांदतात. भुरगें धा - बारा

दिसाचें जातकच एकाद्रो जाण्टो मनीस सत्रेची बडी तापोवन ताच्या पोटार दाग दिता. अशें करतकच पचन बरें जाता आनी पोटाचे विकार जायनात असो समज आसा. भुरग्याचें नांव बेगीन दवरीनात. भगताक विचारूनच तो सांगता तेन्ना भुरग्यांचें नांव दवरतात.

वारली लोकांत मनीस मरतकच, मड्याक हून उदकान न्हाणयतात आनी उपरांत नव्या कपड्यान तें धांपतात. मेल्लो मनीस सवाशीण बायल आसल्यार तिका कुकूम लावन तिचे केंस वळयतात. प्रत्येक मड्याक पांयापसून कपलामेरेन चार - पांचकडे हळद, शिंदूर आनी काजळ हांचे तिबे लायतात.

मड्याक मसंडेंत व्हरतना थोड्या अंतराचेर जंय आपट्याचें झाड मेळटा थंय मड्याक त्या झाडा भोंवतणी. तीन वा पांच रवेपे फिरयतात. मडें बायलेचें आसत जाल्यार त्या जाग्यार मंगळसूत्र तोडून उडयतात आनी थंयच्यान परततात. ह्या जाग्याक 'विसावी' म्हण्टात. मडें सरणार दवरतकच ताका वांगडा हडिल्ल्या शिदोरींतल्यो पांच उणयो लायतात आनी पांच घोंट उदक पिवयतात. उपरांत ताच्या तोंडांत पावली अघेली अशें नाणें दवरून ताचें तोंड बंद करतात. निमाणें मड्याचेर एके झाडाचे ताळयेन उदक शिंपडायतात आनी उपरांत मडें लासतात. पांचव्या दिसा केळीच्या पानाचेर शीत, भाजी वाडून तें पान घराचेर दवरतात. कावळ्यान तें रवातकच, मेल्ल्याक तें पावलें अशें समजतात. बाराव्या वा तेराव्या दिसा ताचें श्राध्द वाडटात.

वारली लोकांचो शेत पिकोवपी पावस हो सर्वश्रेश्ठ देव आसून ताका ते परमेश्वर म्हण्टात. धान्य दिवपी धर्तरी शेताच्या कामाक उपेगी पडपी गावतरी (गायत्री) आनी कणसरी (कणसां) हे तांचे पवित्र देव. हांचेभायर सूर्य, चंद्र, ढगेसर (ढग), जिजेसर (वीज), पावशा देव (ऊंस) हांकांय ते पुजतात. पूण वाघोबा वा वाघया, नारनदेव, हिरवा वा हिमाई हे तांचे रवाशेले देव आसात. तातुंतलो वाघया हो तांचो ग्रामदेव आसा. गांवाभायर लांकडी रवांब्यार वा फातरार वाघयाची मूर्त कोरिल्ली आसता. तिका शेंदूर मारिवल्लो आसता. ताचे फाटले वटेन ल्हान लांकडार ताचेवरीच मूर्ती कोरिल्ल्यो आसतात. ते वाघयाचे शिपाय मानतात. आश्विन वद्य दुवादशीक ताची पुजा करतात. नारनदेव हो तांचो पावासचो देव आसून एका फातराक वा सुपारेक शेंदूर मारवून, एका खोंटल्यांत तांदूळ घालून तातूंत ताका दवरतात. माघ शु. द्वितीयेक ताची पुजा करून, ताका कोंब्याचो बळी दितात. हिरवा ही तांची कुलदेवी.

भूत - पिशाचाचेर तांचो खर विश्वास आसता. भगत हो तांचो पुरोयत आसून तोच ज्योतिशी आनी वैजय आसता. भगत जावपाखातीर तांकां रवाशेलें शिक्षण घेवचें पडटा.

वारली लोकांत नाचाक खूब म्हत्व आसता. दिवाळी, शिगमो हे सारके परबे दिसा, नारन देवाच्या पुजेवेळार तशेंच लग्न सुवाळ्यावेळार बायलो - दादलें नटून - थटून वेगवेगळे नाच करतात.

दुदयापसून तयार केल्लें तारपो ह्या वाघाच्या सुराचेर हो नाच करप जाता. आश्विनाचे सुरवेक सावन कार्तिकी पुनवेमेरेन दर एक वाड्याचेर सदांच रातचो हो नाचाचो कार्यक्रम चालू आसता. टाळ्यांचो नाच, बदक, मोर, आदी तारप्यावयल्या नाचाचे जायते प्रकार आसात.

तांच्यांत लोकगिताक आनी लोककथांक म्हत्वाची सुवात आसा. तांच्यांत बरयल्ल्या साहित्याचो उणाव आशिल्ल्यान तांची संस्कृती ही पिळगेन पिळगी चलत आयिल्ल्या पदां आनी काणयांवरवीं तिगून उरिल्ली आसा. जिणेंतल्या म्हत्वाच्या अशा सगळ्या प्रसंगांक उद्देशून वारल्यांचीं पदां आसात. लग्न आनी तातुंतले वेगवेगळे विधी, हांकां उद्देशून आशिल्लीं पदां; नारनदेवाच्या पुजेवेळार म्हणपाचीं पदां; मड्याच्या निमण्या संस्कारांवेळार म्हणपाचीं पदां; धान्य, समृद्धी हांकां उद्देशून आशिल्लीं मळणेवेळार म्हणपाचीं पदां अशे तांचे चारगट पडटात.

वारली लोकांत जायत्यो लोककथा प्रचलित आसात. तशेंच जल्म - मरण, वेगवेगळे देव हांचेविशींय वेगवेगळ्यो कथा प्रचलित आसात. वारली लोक मराठीचीच एक बोली उलयतात. तिचेर गुजराती आनी कोंकणीचो प्रभाव दिसून येता.

सुरवेक शेती हो वारल्यांचो मुखेल वेवसाय आशिल्लो. चड करून सगळ्या वारल्यांचे मालकीच्यो जमनीय आशिल्ल्यो. पूण त्या वाठारांत वेपाराच्या निमतान रिगिल्ल्या ब्राह्मण, प्रभू, गुजराती, मारवाडी, मुसलमानी, पारशी, इराणी आदी लोकांनी रीण, खावटी आदी नांवांखाल तांच्यो जमनी हस्तगत केल्यो. फुडें वारल्यांचेर ह्या जमीनदारागेर कूळ म्हूण रावपाची पाळी आयली. तशेंच तांचीं रिणां पावोवपाखातीर तांचें घरकाम करप, दिसवड्याचीं कामां करप असलींय कामां ते करताले. तांच्यो बायलोय घोवावांगडा राबून तांकां हातभार लायताल्यो.

इतलें आसूनूय चडशे वारली वर्सांतल्यान पांच म्हयने तरी बेकार वा अर्दबेकार आसताले. वारल्यांचे हे दीन अवस्थेकडे कांय समाजसेवकांनी लक्ष दिवपाचो यत्न केलो. श्री वसंत नारगोळकर आनी ताची बायल कुसूम नारगोळकर हांणी तांच्यांत रावन तांची परिस्थिती सुदारपाचे यत्न केले. आदिवासी सेवा मंडळ, सेवाश्रम अशा कांय संस्थांनी तांचेखातीर दवारवाने, शाळा काडल्यो. खावटी गुदांव आनी धान्य पेटयो चलयल्यो. रान कामगार सहकारी संघाची स्थापना केली. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत सरकारान सगळ्या आदिवासींची परिस्थिती सुदारची म्हूण सरकारी थराचेर यत्न केले. ताचो लाब वारली लोकांक मेळ्ळो. आधुनिक काळाच्या बदलत्या ओघांत वारली समाजातय जायते सामाजिक, धार्मीक, सांस्कृतीक, अर्थीक, शिक्षणीक बदल घडिल्ले दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

वाराणसी : (पळेयात काशी).

वारियर : केरळांतली एक जात. हांकां अंबलवासीचो एक पोटभेद मानतात. केरळविशेशमहात्म्य ह्या ग्रंथांत वारियरांक पारशव म्हळां. ब्राह्मण दादलो आनी शूद्र बायल हांच्या भुरग्यांक याज्ञवल्क्यान पारशव हें नांव दिलां. जायते वारियर आपलें नांव संस्कृतांत बरयतना फुडें पारशव ही उपाधी लायतात. कांय वारियर कुटुंबाक आसन (आचार्य) ही पदवी मेळिल्ली. तांच्या घराण्यांतल्या दादल्यांनी वंशपरंपरेन कांय सरदारांच्या घराण्यांत अध्यापनाचें काम केल्लें.

वारियरांचे उत्पत्तीविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशी - देवळांत पडिल्लें एक हाड ब्राह्मण पुजाऱ्याचे विनवणेवयल्यान एके शूद्र बायलेन काडून भायर उडयलें. तेन्ना तिका जातीभायर घाली. तिचे हे आवस्थेची ब्राह्मण पुजाऱ्याक काकुळट आयली आनी ताणें तिचेकडेन संबंद दवरलो. त्या संबंदांतल्यान निर्माण जाल्ले संततीक वारियर म्हण्टात.

वारियर लोक सादारणपणान व्युत्पन्न आनी संस्कृताचें खास अध्ययन केल्ले आसतात. तेचपरी ते बरे ज्योतिशी आनी वैज आसतात.

हे लोक चडकरून शिवाक भजतात. तशेंच विष्णु, सुब्रह्मण्य, शास्ता, गणेश आदी देवांचीय ते पुजा करतात. तांचे चडशे सगळे आचार-विचार नंपुतिरी ब्राह्मणांच्या आचार - विचारांवरी आसतात.

ह्या लोकांत ताळिकेद्रुकल्याणम आनी कुडीवैपू अशा दोन लग्नपद्धतींची चाल आसा. चली वयांत येवचेआदीं ताळी बांदपाचो वा ताळिकेद्रुकल्याणम हो विधी करतात आनी ती वयांत येतकच एकाद्र्या दादल्याकडे तिचें लग्न करतात.

कुडीवैपू ह्या प्रकारांत न्हवरो - व्हंकल मरसर घोव - बायल म्हणून रावतात. हें लग्न व्हंकलेगेर करतात. न्हवरो नवो भेस घालून सोयऱ्यावांगडा मिरयत व्हंकलेगेर वता, थंय न्हाता आनी व्हंकलेन हात लायिल्ले कपडे घालता. उपरांत होम जाता. मागीर व्हंकलेक माटवांत हाडटात आनी नंपुतिरी ब्राह्मणांच्या सगळ्या विधीवरी लग्नविधी करतात. सुर्यास्ताउपरांत न्हवरो गणपतीची पुजा करता. उपरांत न्हवऱ्यागेर वचून न्हवरो - व्हंकल तण, व्याघ्राजिन आनी धवी चादर घाल्ल्या आसनाचेर बसतात. उपरांत सवाशिणी तांकां आरती ओवाळटात, हाका दीक्षाविरिप्पू अशें म्हण्टात.

हे लोक मडीं लासतात आनी इकरा दीस सुतक पाळटात. ते मेळ्याचें श्राध्द वाडटात.

ह्या लोकांचे वेवसाय शैव देवळांकडे संबंदीत आसतात. ते देवाखातीर फुलां गुंथप, निवेद्याची तयारी करप, देवाचे मिरवणुकेंत मशाली, छात्रां धरप आनी देवळाची साफसफाई करप असलीं कामां ते करतात. देवाच्यो वस्ती लेगीत तांचेकडेन आसतात.

वारियर लोक बारा ते सोळा वर्सां पिरायेचेर चल्याक शिवदीक्षा दितात. एका बऱ्या म्हूर्तार तो भुरगो आनी पुरयत नवे कपडे

घालून एका उदकान भरिल्ल्या कलशाची पुजा करतात. मागीर पुरोयत तो कलश त्या भुरग्याच्या माथ्यार ओतता. उपरांत दोगांयची हजामत करतात. कांय विधी जातकच तो नवे कपडे घालता, पामरी पांगुरता, कपलाक भस्म, चंदन लायता, रुद्राक्षमाळ आनी अलंकार घालता आनी आवयकडे भिक्षा मागता तशेंच काशीचे दिकेन सात पावलां चलता. हो विधी जालेबगर चल्याक लग्न करूंक मेळना. हो विधी म्हळ्यार मुंजीवरीच एक प्रकार आसा. कालचक्राप्रमाण वारियरांचे परंपरेंत काळाक फावशे बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वारीक, रामचंद्र भिकू : (जल्म : २७ मे १९११, लोलयें - काणकोण).

सुटकेडुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठीतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तरणाट्याक सुटकेडुजांत वाटो घेवंक स्फूर्त दिवप, सुटके डुजाक तेंको दिवंक सत्याग्रहींचीं नावां जमोवप, तांकां मार्गदर्शन करप असलीं कामां तो करतालो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी सुमार णव म्हयने बंदखणीत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेडुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वारीक, वेंकटेश गोविंद : (जल्म : १० नोव्हेंबर १९३६, लोलयें - काणकोण).

सुटकेडुजारी. ताणें मूळावें शिक्षण मराठीतल्यान घेतलें. सुटके डुजाच्या काळांत सिंधुताई देशपांडे हिच्या फुडारपणारवाल गांवडोंगरी काणकोण आदी वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी सुमार साडे स म्हयने बंदखणीत दवरलो. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके डुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

वार्केकार, उमानाथ अनंत : (जल्म : १ मार्च १९३८, सांगे).

सुटके डुजारी. ताणें मॅट्रिकमेरेन शिक्षण घेतलें. १९५४ वर्सा तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी जालो. १९५६ वर्सा सावन तो गोवा लिबरेशन आर्मीचो वांगडी जालो. सुटके डुजारी पितर आल्वारीस हाच्या फुडारपणारवाल तो भूंयगत घातकी वावरांनी वांटो घेतालो. 'गोवा लिबरेशन आर्मी' हे संघटनेवरवीं ताणें मिनाखण, रेल्वेमार्ग, बार्जी हांगा मेळून सुमार विशेक घातकी हल्ले घडोवन हाडपांत वांटो घेतिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५६ ह्या दिसा मडगांवा ताका

अटक केलो. उपरांत बंदखणीत दवरून ताचे सुमाराभायर हाल केले. ताका आठ म्हयने बंदखणीत दवरल्या उपरांत १० ऑक्टोबर १९५७ ह्या दिसा ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून १६ म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दर दिसा ६० रुपया हे प्रमाण ताका दंड भरूंक रायलो वा दंड भरपायेबदला आनीक साडेतीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली.

भारत सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वालन : केरळ वाठारांतल्या कोचीन वाठारांत रावपी एक नुस्तेकारी जात. वल म्हळ्यार तळ्यांतलें नुस्तें. ह्या नुस्त्यांक धरपी ते वालन. परशुरामान त्या लोकांक न्हंयचेर आनी दर्यादेगेर व्हडीं चलोवपाखातीर हाडले अशी दंतकथा आसा. हे मुळचे आर्य आसून तांकां एका पेरुमल राजान कांय हक्क दिवन नावाडीचो धंदो करपाखातीर केरळांत हाडले अशेंय सांगतात.

हांच्यात पोटजात ना, पूण अलयकड, एन्नूल, वैश्यगिरियम आनी वडहपल्ली ह्या नांवांचीं चार घराणीं आसात. हे लोक दर्यादेगेर झोपड्यो बांदून रावतात. कांय वलनाचीं घरां विटांचीं वा फातरांचीं आसतात. हे लोक राम, कृष्ण, शिव, विष्णु आदी देवांक भजतात. भगवती ही तांची आवडीची देवी आसून मंगळाराक आनी शुक्राराक तिची पुजा करतात. पुजेवेळार तिका ताडी, केळीं, कोंबड्यो आनी आडसरां ओंपतात. दर वर्सा फाल्गून म्हयन्यात ते भगवतीचो कुंभोम भरणी नांवाचो एक व्हड उत्सव मनयतात. ह्या उत्सवाक मलबार, कोचीन, त्रावणकोर आदी वाठारांतल्यान व्हड प्रमाणांत लोक जमतात. नायर आनी हेर जातीचे लोक फुडलें वर्स सुरवान वचपाखातीर तिका कोंबे अर्पण करतात. चेंगनोर हांगा मकरेच्या पयल्यादिसा (१४ जानेवारी) मकर विलकू नांवाचो व्हड उत्सव जाता. त्या दिसा रातचें देवळांत आनी देवळाभायर दिव्यांची रोशणाय करतात आनी सजयल्ल्या हत्तींक वाजयत - गाजयत देवळाक प्रदक्षिणां घालपाक लायतात. हे लोक कर्कदकम, भूलम आनी मकरम, (कर्क, तूळ, मकर) ह्या सक्रांतीच्या दिसा पितरांची पुजा करतात.

माघ म्हयन्याचे निमाणे ते शिवरातीचो उत्सव मनयतात. हाचेभायर ओणम, देसर आदी सणय ते मनयतात.

तांच्यात चलयेक पयले खेप मासिकपाळी येतकच तिका, चार दीस एके कुडींत दवरतात. तिचे जातीच्यो बायलो आनी एक मडवळण येवन ते चलयेच्या आंगांक तिळांचें तेल आनी हळद लायता. हे चार दीस तीं भश्ट मानतात.

हे लोक चलयेचें लग्न ल्हानपणात वा ती वयात येतकच करतात. तांच्यात ताळी बांदपाचो विधी केलो ना जाल्यार आवय -

बापायक जातीभायर घालतात. एकाद्रो बरो दीस पळोवन तांच्यात ताळी बांदपाचो कार्यक्रम जाता. त्यावेळार चलयेचे सोयरेघायरे अरवन ह्या जातीमुखेल्याकडे वचून ताका विड्याचीं पानां आनी कांय पयशे दक्षिणां म्हणून दितात. उपरांत ते अरवन हो विधी करपाक परवानगी दिता. न्हवऱ्याकडले लोक रातचे न्हवऱ्याक घेवन व्हंकलेगेर वतात थंय न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदता. ही ताळी जो भुरगो बांदता तोच भुरगो ताळी बांदिल्ले चलयेकडेन लग्न जाताच असो ना. पूण त्या भुरग्याक तिचेकडेन लग्न करपाचें आसल्यार ताळीचो आनी हेर खर्च चल्याच्या आवय बापायन करपाचो आसता. नाजाल्यार हो सगळो खर्च चलयेचो मामा करता. तांच्यात पत्रिका पळोवपाची चाल आसा. लग्ना दिसा न्हवऱ्याकडले लोक कापडाचे दोन कुडके, एक वा देड रुपया, थोडे तांदूळ, विड्याचीं पानां घेवन व्हंकलेगेर वतात. थंय एक कापड व्हंकलेचे आवयक दितात. उपरांत व्हंकले कडले लोक न्हवऱ्यागेर वचून मिठाय वांटतात आनी लग्न जालें अशें जाहीर करतात.

तांच्यात विधवा बायल आवय - बापायचे परवानगेन परत लग्न करता. घटस्फोट घेवपाचो आसल्यार अखनाक साडे स रुपयामेरेन देणगी दिवची पडटा.

वालनांत मड्याक लासतात वा पुरतात. निमणो संस्कार दुसऱ्या, पांचव्या वा सातव्या दिसा करतात. तेराव्या दिसा ताचे लागसल्ले सोयरे मुंडण करतात. पंदराव्या दिसा पिंड दिवन तें उदकांत उडयतात. निमणे संस्कार चालू आससर दर दिसा भटाक एक आयदन भरून तांदूळ आनी निमाणे धा रुपया दितात. मेळ्ल्या मनशान फाटल्यान त्रास करूं नये म्हणू तांच्यात संहर होम करपाची चाल आसा.

तांच्यात पितृसत्ताक वारसापद्दत आसा. तेचपरी तांच्यात जातपंचायतय आसा. ती जातींतलीं भौशिक झगडीं तेचपरी फौजदारी खटले आनी दिवाणी खटले हांचो निवाडो दिता. भारताच्या स्वातंत्र्याउप्रांत, शिक्षणीक अर्थीक आनी विज्ञानीक उदरगतींतल्यान सगळ्यांच जाती - जमातींत काळानुसार बदल घडत आसात. वालन समाजय ताका आडवाद ना.

- कों. वि. सं. मं.

वालावलीकार, कॅप्टन गोरक्ष वर्दे : पुंडलीक शेणवी वर्दे वालावलीकारालो हो पूत. तीस वर्सा तो पुर्तुगेजाचे नोकरेत आशिल्लो. गोंयच्या शिपायांचे पलटणीचो कॅप्टन म्हणून ताची नेमणूक जाल्ली. ताचे उपरांत गोरक्षरावांक व्हायसरॉयान राजनैतीक सेवेत आस्पावन घेतलो आनी पुणें दरबारांत ताची नेमणूक केली. गोगल आनी पुर्तुगेज हांचेमदीं समेट घडोवन हाडपाचो ताणें येशस्वी यत्न केलो. वाडकारांकडेनय पुर्तुगेजांचे बरे संबंध आसचे, हेखातीरय तो वावुरलो.

पुर्तुगेज आनी मराठी ह्या दोन भासांचेर ताचें बरेच प्रभुत्व आशिल्लें. पेशवे दरबारांतय ताचें वजन आशिल्लें. पेशव्यांनी ताका 'राव' ही उपाधी दिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

वालावलीकार, कॅप्टन विठ्ठलराव गोर्की : (जल्म : ? ; मरण: २३ जून १८०८ पुणें).

ही गोरक्षराव वर्दे वालावलीकार हागेले पूत. हाकाच विठोजी सिनाय गोर्की वा विठ्ठल सिनाय गोर्की ह्या नावान पुर्तुगेज वळखताले. पुण्याच्या दरबारांत ताका विठ्ठल गोरक्षराव अशें म्हण्टाले. बापूय पुर्तुगेज सेनेत कॅप्टन आसतना ताच्या हाताखाल विठ्ठल गोर्की हो आस्फॅरच्या अधिकाराचेर आशिल्लो. बापूय मेल्याउपरांत व्हायसरॉय कोंदि द् अॅंग (१७५८ - १७६५) हाचे कारकिर्दींत १७६५त ताका कॅप्टनाचो हुद्दो दिलो. उपरांत तो लश्कराचो कमांडंटय जालो. कॅप्टन आसतना सांखळेच्या भिरांकूळ झुजांत तागेली योग्यताय आनी धाडस दिसून आयलें. उपरांत ताका राजनैतिक सेवेत घेतलो आनी पेशव्यांच्या दरबारांत ताची नेमणूक करपांत आयली. सावंतवाडी दरबारांत तो आशिल्लो. पुण्याक एकूण पांच खेपो ताच्यो नेमणुको जाल्यो. पुर्तुगेजांचो वकील म्हणून बऱ्याच खेपो ताणे ज्यो कामगिन्यो केल्यात तेखातीर ताचेर त्या वेळावयले सगळे व्हायसरॉय खुश आशिल्ले. पेशवे दरबारांतय ताका मान आसलो. पेशव्यांनी ताका पालखेचो आनी मशालीचो भोवमानय दिल्लो. पिरायेच्या ७८ व्या वर्सा ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

वाल्मीकी : संस्कृत भाशेचो आदिकवी आनी रामायणाचो कर्तो. ह्या म्हाकवीच्या चरित्रासंबंदान विश्वसनीय अशी म्हायती मेळना. तैत्तिरीय प्रातिशाखांत (१.९.४) एक वैयाकरण वाल्मीकी मेळटा, पूण तो वयर उल्लेख केल्ल्या आदिकवीपरस वेगळो आसा. महाभारताच्या उद्योगपर्वांत एका गरुडवंशी विष्णुभक्त वाल्मीकीचें नांव येता. होय रामायणकर्तो वाल्मीकीसावन वेगळो मानचो पडटा. कारण गरुडवंश हो विष्णुभक्त आसून, रामायणकर्तो वाल्मीकी शिवभक्त आशिल्लो.

भार्गव वाल्मीकी : महर्षी वाल्मीकी हो कवी आशिल्लो, म्हणपाचें महाभारताच्या द्रोणपर्वावयल्यान कळटा (११८.४८). महाभारताच्या हेर पर्वांतय बऱ्याचशा सुवातींनी वाल्मीकीचे उल्लेख येतात. तो भार्गव वंशांतलो ब्राह्मण आशिल्लो, ही खाशेली गजाल, रामायणावयल्यान कळटा. रामायणाच्या बाल आनी उत्तरकांडांत च्यवन भार्गवाचो कथाप्रसंग आयला (बाल ७०.३२; उत्तर ६०.९४). मात थंय वाल्मीकीचो च्यवन भार्गवाकडेन संबंद आशिल्ल्याचें सुचित जायना. फुडल्या काळांत तो जोडला. वाल्मीकी स्वताच ते विशीं

सांगता तें अशें -

प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।

(वा. रा. उत्तर. ९६.१८)

अर्थ - (वाल्मीकी सीतेच्या शुध्दतायेची साक्ष दितना रामाक म्हण्टा) हे रघुनंदना, हांव प्रचेत्याचो धावो पूत आसा.

प्रचेता म्हळ्यार वरुण आनी भृगू हो वरुणाचो पूत आसा (श.ब्रा. ११.६.१.१). वरुणाची घरकान्न चर्षणी हिका भृगू आनी वाल्मीकी अशे दोन पूत जाले, असो उल्लेख भागवतांतय आयला (६.१८.१). विष्णुपुराण आनी मत्स्यपुराणांतय वाल्मीकीक भार्गवच म्हळा.

वाल्मीकी ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती वल्मीक म्हळ्यार रोयण ह्या उतरावयल्यान सांगतात. वाल्मीकी म्हळ्यार रोयणींतल्यान भायर आयिल्लो, असो त्या शब्दाचो अर्थ आसा. भार्गव वंशाच्या च्यवनाचे बाबतींतय अशीच कथा मेळटा. भृगूपूत च्यवन तपश्चर्या करीत आसतना इतलो निश्चल आशिल्लो की, ताचे कुडीचेर रोयण वाडली. फकत ताचे दोन दोळे तितले रोयणींतल्यान भायर दिसताले आनी बाकीची सगळी कूड धांपिल्ली आशिल्ली.

हीच रोयण वाडपाची कथा फुडें वाल्मीकीचे कथेकडेन मिश्रित जाली. कारण वाल्मीकी हें ताचें नांव सार्थ जावप गरजेचें आशिल्लें. कृत्तिवास रामायणांत तर वाल्मीकीक च्यवनाचो पुतूच मानला.

दस्यू वाल्मीकी : वाल्मीकी हो मुदलांत दरोडेरवोर आशिल्लो आनी व्हड तपश्चर्येउपरांत तो रामायणकर्तो कवी जालो अशीय एक कथा - परंपरा आसा. मात हे कथेच्या खरेपणाविशीं दुबाव उप्रासता. हे कथेचें पयलें विकसित रूप स्कंद पुराणांत मेळटा. त्या पुराणाची चडांत चड सामुग्री इ.स. च्या आठव्या शेंकड्या उपरांतची आसा आनी तातूंत बरेच प्रक्षेप जाल्यात, अशें श्री. हाजरा आपल्या 'पुराणिक रेकॉर्ड्स' ह्या ग्रंथांत म्हण्टात. अशें जरी आसले तरी, महाभारताच्या अनुशासनपर्वांत वाल्मीकी डाकू - दरोडेरवोर आशिल्ल्याचो आभास मेळटा.

वाल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ।

विवादे साग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥

उक्त क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ।

सोजहमीशानमनघममोघ शरणं गतः ॥

मुक्तश्चास्मि ततः पापैस्ततो दुःखविनाशनः ।

आह मां 'त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्य' भविष्यति ॥

(म.भा. अनु. १८.८.१०)

अर्थ - (भगवान वाल्मीकीन युधिष्ठिराक ही म्हायती सांगल्या) एकदा खंयचे तरी भासाभाशेत अग्निहोत्री मुनीनी म्हाका ब्रम्हघ्न (ब्रम्हहत्या करपी) म्हळें. तितल्यानच हांव पापी जालो. मागीर त्या पापांतल्यान मेकळो जावपाखातीर हाव शिवाक शरण गेलो आनी ताचेच दयेन

पापमुक्त जालो. उपरांत दुःखनिवारक आनी त्रिपुरांतक शिवान म्हका म्हळें 'तुचें यश श्रेश्ठ जातलें'. वाल्मीकीच्या उतरावयल्यान फुडाराक ताका ब्रह्मघातकी सदस्यू मानपाकडेन कवींचो कल गेलो आनी ताणीं तशेतरेच्यो कथा निर्मिल्यो, अशें जावं येता.

वाल्मीकीविशीं अशो चार कथा दिसून येतात -

१) एक व्याध आशिल्लो. रामनामाच्या जपान ताका वर मेळ्ळो, 'तू फुडल्या जल्मांत वल्मीक कुळांत जल्म घेतलो आनी वाल्मीकी ह्या नांवान कीर्तिवंत जातलो'. कृष्णा नांवाच्या एका तपस्याचे कुडीचेर रोयण वाडली आनी ताकालागून ताचें नांव वल्मीक पडलें. वयलो व्याध हो त्या वल्मीकाचोच पूत म्हणून जल्मलो आनी ताका वाल्मीकी हे नांव मेळ्ळें. फुडें तो दिव्य राम कथा रचपाच्या कामांत जैतीवंत जालो (पद्मपुराण वैशणवरवंड).

२) अग्निशर्मा नांवाचो एक डाकू आशिल्लो. एक दीस ताका सप्तर्षी मेळ्ळे. तो तांकां मारपाखातीर धावन गेलो. ऋशींनी ताका आडावन म्हळें, 'तू हें पाप करता आनी ह्या पापान कुटुंबाचें पोट चलयता. तू घराकडेन वच आनी घरच्या मनशांक विचार, की तीं तुज्या पापाचीं वांटेकार आसात काय कितें ? अग्निशर्मान त्याप्रमाण विचारलें तेन्ना घरच्या मनशांनी ताका न्हयकार दिलो. तेन्ना अग्निशर्माक पश्चाताप जालो. तो सप्तर्षींकडेन आयलो. सप्तर्षींनी ताका एक मंत्र दिलो आनी ताका त्या मंत्राचो अखंड जप करूंक लायलो. अग्निशर्मा तपाक बसलो. तेरा वर्सा तो तसोच तप करीत रावलो. सप्तर्षी परत थंय पावले ताणीं मागीर ताका रोयणींतल्यान भायर काडलो. वाल्मीकी अशें ताका नांव दिलें आनी ताका रामायण बरोवपाचो आदेश दिलो (अवंतिखंड).

३) लोहजंघ नांवाचो एक ब्राह्मण आशिल्लो. तो आवय बापायचो सामको भक्त आशिल्लो. एका वर्सा दुकळ पडलो आनी ताका घरच्याचें पोट भरपाखातीर वाटमारी करची पडली. तेन्ना ताका सप्तर्षी मेळ्ळे आनी तांचेच आज्ञेवयल्यान तो घरा गेलो. तेन्ना ताचे दरोडेरवोरीच्या पातकांत कोणूच वांटेकार जावपाक तयार जायना जालीं. तेन्ना सप्तर्षींकडेन तो परतलो. सप्तर्षींनी ताका 'जाटघोट' नांवाचो मंत्र उपदेशिल्लो. खरे पळोवंक गेल्यार तो दुश्ट मंत्र आशिल्लो, पूण तरीय ताच्या जपान लोहजंघाक सिध्दी मेळ्ळी (फुडलो कथेचो वांटो वयले कथेप्रमाण - नागरवंड).

४) शमीमुख नांवाच्या ब्राह्मणाचो वैशाख नांवाचो पूत आशिल्लो. तो चोरयो - मारयो करून कुटूंबाचें पोट चलयतालो (फुडलो कथेचो वांटो वयल्या दोन कथां प्रमाण).

वयल्या सगळ्या कथांक निमणें आनी आयचें चालंत रूप अध्यात्मरामायणांत मेळ्ळें. थंय रामनामाच्या माहात्म्याचें वर्णन करतना वाल्मीकीन जी कथा सांगल्या ती वयल्या चार कथांप्रमाणूच आसा.

फकत ताणें आपलेविशीं जी अदीक म्हायती दिल्या ती

अशी-

आपूण जातीन ब्राह्मण, पूण आपूण किरात लोकांमदीं ल्हानाचो व्हड जालो आनी फुडाराक तांचेमदींच रावंक लागलो. एके क्षूद्र बायलेसावन म्हाका भुरगे जालें, आपूण ताचें पोट भरपाखातीर वाटमारी करतालो (फुडली कथा वयल्या चार कथां प्रमाण). सप्तर्षीक शरण वतकच ताणें 'राम' ह्या नांवाचीं अक्षरां उरफाटीं म्हळ्यार 'मरा' अशीं करून आपल्याक त्या मंत्राचो जप करपाक सांगलें. आपूण 'मरा मरा' अशें जपूंक लागलो, पूण तें 'राम राम' जालें. एकाच जाग्यार उबो रावन तो मंत्र जपता आसतना आपले कुडीर रोयण वाडली. अशीं कितलीं तरी युगां गेलीं. उपरांत सप्तर्षी थंय परत आयले. ताणीं म्हाका रोयणींतल्यान भायर येवपाचो आदेश दिलो. वाल्मीकांतल्यान (रोयणींतल्यान) भायर आयिल्ल्यान तुवें आतां वाल्मीकी नांवान दुसरो जल्म घेतला अशे ताणीं म्हाका सांगलें (अध्यात्म ६.४२.८८).

सना पयलीं पयल्या शेंकड्यासावन वाल्मीकीक रामायणांतल्या घडणुकांकडेन समकालीन मानला. उत्तर कांडाच्या रचना काळांत अयोध्येच्या राजवंशाकडेन वाल्मीकीचो घट्ट संबंद दाखयला. तो दशरथाचो इश्ट जाला. परित्यक्ता सीता ताच्या आश्रमांत बाळंत जावन तिका लव आनी कुश नांवाचे दोन पूत जाले. आपणे रचिल्लें रामायण वाल्मीकीन तांकां शिकयलें. रामाच्या अश्वमेधावेळार वाल्मीकीन सीतेच्या सतीत्वाचो निर्वाळो दिलो. फुडें वाल्मीकीक विष्णुचो अवतार मानताले. कवी वाल्मीकीक आदिकवी आनी ताच्या रामायणाक आदिकाव्य म्हण्टात. कवी आनी ताचें काव्य ह्या दोनूय विशुध्द रुपाची कसवटी म्हळ्यार वाल्मीकीचें रामायण जावन आसा. क्रौंचमिथुनांतल्या एकाचो निषादान वध केल्लो पळोवन वाल्मीकीक जें दुरव्य भोगलें, ते दुरव्यच श्लोकत्वाक म्हळ्यार काव्यरुपाक पावलें, अशें बऱ्याच कवींनी म्हळां.

वाल्मीकीचें करुणामय मन रामायणात वचत थंय पाझरतना दिसता. फुडल्या साहित्यकारांनी महाकाव्याची जीं लक्षणां सांगल्यांत, तीं ताणीं रामायणावयल्यानच तयार केल्यात. आनंदवर्धन म्हण्टा, करुणरस हो रामायणाचो मुखेल रस जावन आसा. क्रौंचवधाच्या प्रसंगासावन सीता धर्तरेच्या पोटांत गडप जायमेरेन हें पुराय महाकाव्य करुणरसान थपथपलां. आदर्श बापूय, आदर्श आवय, आदर्श भाव, आदर्श घोव, अशे कितले तरी आदर्श रामायणांत व्हडा स्वरुपांत उबे केल्यात. दशरथी राम हो ह्या महाकाव्याचो मुखेल नायक आसून ताच्या बऱ्याचशा खाशेल्या गुणांचेर वाल्मीकीन आपले प्रतिभेचें अमृत शिंपडायलां. ह्या सगळ्या गुणांक लागून रामायण हें भारतीय संस्कृतायेचें व्हड अशें मंगल प्रतीकच दिसता. रामायण हो भारताचो राश्ट्रीय ग्रंथ थारला.

- कों. वि. सं. मं.

वास्तुविद्या : घर बांदावळीची विद्या वा शास्त्र. वास्तु हें उतर वस् = रावप ह्या धातूपसून जालां. ताचो अर्थ रावपाची सुवात असो जाता. सुविद्या, सोबीतकाय आनी सशक्तपण ह्या बांदावळीच्या त्रिसुत्राचेर आदारीत अशें हें शास्त्र आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत वास्तुविद्या म्हणजे निवासस्थान बांदपाचें शास्त्र इतलोच मर्यादीत अर्थ ताका आशिल्लो. वास्तुविद्या हो शिल्पशास्त्राचोच एक फांटो आशिल्लो. शुक्रनितिसार ह्या ग्रंथांत देवळां, देवप्रतिमा, उद्यानां, तळीं, प्रासाद हांच्या निर्मितीचें शास्त्र अशी शिल्पशास्त्राची व्याख्या दिल्ली आसा. पूण उपरांतच्या वास्तुशास्त्राविशींच्या ग्रंथांत त्या सगळ्या शिल्पशास्त्राकच वास्तुशास्त्र म्हळां. सादारणपणान वास्तुविद्या म्हळ्यार घर, देवळां, प्रासाद, तट, मनोरे, किल्ले, तळीं, बांयो, स्तूप विजयस्तंभ बी बांदपाचें शास्त्र. हाच्याविशीं जायते संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आसून तातूंत वास्तुशास्त्राचे नेम दिल्ले आसात. भारतांत सगळेकडेन देवळां, प्रासाद, मनोरे, स्तंभ, तळीं बऱ्या वा भग्नावशेश रुपांत सांपडटात तांकां वास्तुशिल्पां म्हण्टात.

ऋग्वेदांत घररचणुकेसंबंदीं कांय उल्लेख सांपडटात. तांचेवयल्यान वेदकाळांत वास्तुरचना हें एक धार्मिक कृत्य मानताले म्हणपाचें कळटा. वास्तोष्पती ही वास्तुची अधिष्ठात्री देवता आसून, घररचनेच्या वेळार तिका आवाहन करपाची प्रथा आशिल्ली. त्वष्टा, ऋभू, मान (अगस्त्य), वसिष्ठ हे त्या काळांतले वास्तुशास्त्रज्ञ आशिल्ले.

यज्ञवेदीची रचणूक धर्माकडेन संबध आशिल्ली. एके ऋचेंत वेदीचें वर्णन केल्लें आसा. त्या काळांत मेल्ल्यांच्यो अस्थी जमनींत पुरून तांचेर स्मारकां बांदपाची प्रथा आशिल्ली अशें कांय पंडितांचें मत आसा. तांचें वर्णन धाव्या मंडलांतल्या १८ व्या सुक्तांत सांपडटा. ताच्यावयल्यानच बौध्द लोकांक स्तूपांची कल्पना येवजली आसुंये.

घररचनेच्या वेळार म्हणपाचीं कांय सुक्तां अथर्ववेदांत आसात. तातूंत वास्तुशास्त्रांतले जायते पारिभाषिक शब्द वापरिल्ले आसात. ब्राह्मणग्रंथांत यूप, वेदी आनी मसंड हांचें वर्णन आसा. ऐतरेय आनी शतपथ ब्राह्मणांत तांची रचना कशी करची तेंय सांगलां. आर्यांच्या आनी अनार्यांच्या बांदकामाचे पद्दतींत बरोच फरक आशिल्लो.

वेद आनी ब्राह्मणांतल्या वर्णनांवयल्यान वास्तुरचना इल्ली - इल्ली विकसीत जायत आसा म्हणपाचें जाणवता. वास्तुशास्त्रांतले कांय नेमय तातूंत सांपडटात. पूण त्या काळांतलें वास्तुशास्त्र अशें निर्माण जावंक नाशिल्लें. गृह्यसूत्रांत वास्तुशास्त्राचे जायते सिध्दान्त सांपडटात. तातुंतल्यानूच फुडें वास्तुशास्त्र निर्माण जालें. वास्तुरचना करतना जे धर्मीक विधी करताले तांचें वर्णन गृह्यसूत्रांत आसा. तशेंच घराचे रचणुकेविशींचीं सामान्य तत्वांय सांगिल्लीं आसात. घर बांदतना जे नेम पाळपाक जाय तेय तातूंत सांगिल्ले आसात. तशेंच घराभोंवतणीं कसलीं झाडां रोवचीं, कशीं रोवचीं तेंय सांगलां. ताचेउपरांत वास्तोष्पती

आनी हेर देवतांक हवी अर्पण करपाविशीं नेम दिल्ले आसात. यज्ञवेदीच्या रचणुकेविशींचेय नेम दिल्ले आसात.

वाल्मीकिरामायणांतल्या प्रासाद, नगरां आनी किल्ले हांच्या वर्णनांवयल्यान त्या काळांत वास्तुशास्त्र बरेंच विकसीत जाल्लें म्हणपाचें जाणवता. जायते राजा वास्तुशास्त्रज्ञांक मान दिताले आनी वास्तुरचनेविशीं तांचेकडल्यान मार्गदर्शन घेताले. मय आनी विश्वकर्मा हे त्या काळांतले नामनेचे शिल्पज्ञ. मयाक दानवांचो आनी विश्वकर्माक देवांचो मुखेल वास्तुविशारद मानताले.

घराचे रचणुकेच्या वेळार पशुयज्ञ करपाचें विधिविधान गृह्यसूत्रांत आनी शिल्पशास्त्राच्या हेर ग्रंथांत सांगिल्लें आसा. तेचप्रमाण सगळ्यो वास्तुरचना करताले म्हणपाचें रामायणावयल्यान कळटा. तशेंच नगरांची रचना, तांच्या भोंवतणचे तट, मनोरे, खंदकाची संरक्षक वेवस्था हांचेविशींची म्हायती वाल्मीकीन दिल्ली आसा. त्या काळांतल्या व्हडल्या प्रासादांचींय वर्णनां रामायणांत सांपडटात. तांचे जायते प्रकारय आशिल्ले. तशेंच पशुपक्षी, लक्ष्मी हांच्यो प्रतिमाय जायतेकडेन कोरांतिल्ल्यो आशिल्ल्यो. यज्ञसभा, वेदी, चैत्य, देवळां हांचींय वर्णनां रामायणांत जायतेकडेन आसात. पूण चडशीं वर्णनां काव्यमय आशिल्ल्यान वास्तुरचनेखातीर खंयचे पदार्थ वापरताले तें खात्रीन सांगपाक येना.

महाभारतांतय वास्तुशास्त्राविशींचे जायते उल्लेख सांपडटात. त्या काळांत वास्तुरचना करतना होमहवन करपाचीय प्रथा आशिल्ली.

शांतिपर्वांत नगरसंरक्षणाखातीर तटबंदी करपाविशीं बरीच म्हायती दिल्ली आसा. गडकोट, प्रासाद, घरां हांचेय जायते प्रकार थंय सांगिल्ले आसून तांचीं नांवांय दिल्लीं आसात. मय नांवाच्या शिल्पशास्त्रज्ञान पांडवांखातीर निर्माण किल्ली मयसभा जाल्यार खुबच ओडलायणी आशिल्ली. रामायणाभाशेनच महाभारतांतय वेगवेगळ्या तरेन सुशोभित केल्ल्या वास्तुंचीं वर्णनां आसात. ह्या बांदकामांत रत्नां, स्फटीक, विटो, पाशाण, लांकूड हांचो उपेग जातालो अशें दिसता. पूल आनी घराणां (सेतुबंध) बांदपाचें गिन्यानय त्या काळांतल्या स्थापत्यविशारदांक आशिल्लें. नगररचनेचीय तांकां बरी म्हायती आशिल्ली.

जातकांतल्या कथांनीय वास्तुविद्येविशीं बरीच म्हायती मेळटा. ह्या बांदकामांनीय चडकरून विटो, लांकूड, लोरवण, पाशाण हांचो उपेग केल्ल्याचे उल्लेख सांपडटात. जातककथांतल्या वर्णनांवयल्यान वास्तुरचना हो एक शिल्पकलेचो फांटो मानताले म्हणपाचें जाणवता. कारण वास्तूची सोबीतकाय वाडोवपाखातीर जायत्या तरेची कलाकुसर केल्ल्याचे उल्लेख तातूंत सांपडटात.

पालींतल्या महावग्ग, चुल्लवग्ग सारकिल्ल्या धर्मीक ग्रंथांनीय वास्तुशास्त्राचे बरेच उल्लेख आसात. तातुंतल्यो गुहा आनी विहार हांचो उल्लेख म्हत्वाचो आसा.

चाणक्याच्या अर्थशास्त्रांत वास्तुविद्येचेर जायतीं प्रकरणां आसात. तातूंत वास्तूचो अर्थ घरां, घरांची जागा, आराम - भवनां,

सेतुबंध, तळीं, धरणां असो दिल्लो आसा. पूण तातूंत वास्तुशास्त्राची स्पश्ट चर्चा ना. तेन्ना वास्तुशास्त्र विकसित जावन ताचे नेम निश्चित जाल्ले आशिल्ले आनी देखून त्या नेमांप्रमाण वास्तुरचना करची अशें चाणाक्यान कांय कडेन सांगलां.

ताचे उपरांत वास्तुशास्त्राचेर जायते ग्रंथ रचले. मत्स्यपुराणांत अशे ग्रंथ बरोवपी भृगू, अत्री, वसिष्ठ, विश्वकर्मा, मय, नारद, नग्नजित, विशालाक्ष, पुरंदर, ब्रह्मा, कुमार, नंदीश, शौनक, वासुदेव, अनिरुद्ध, शुक्र आनी बृहस्पती ह्या १८ वास्तुशास्त्रज्ञांचीं नांवां दिल्लीं आसात. कांय पंडितांच्या मतान हीं फकत परंपरागत नांवां आसून तांणी ग्रंथ बरोवंक नात. विश्वकर्मा हें नांव परंपरागत आसा तो देवांचो वास्तुविशारद आशिल्लो. कालांतरान विश्वकर्मा हो शब्द बरो वास्तुविशारद अशा अर्थान रूढ जालो. मागीर जायत्या वास्तुशास्त्रज्ञांनी विश्वकर्मा ही पदवी धारण केली.

मय हो एक दानव आशिल्लो. ताका शुक्राचार्याकडल्यान वास्तुविद्येचें गिन्यान मेळिल्लें. विश्वकर्माक जसो नागरपद्दतीचो व्हड आचार्य मानतात तसोच मय होय दक्षीण भारतांतले द्राविड शिल्पपद्दतीचो व्हड आचार्य मानतात. कालांतरान हेर वास्तुविशारदांनी मय हें नांव धारण करून ग्रंथ रचले आसुंये. बृहत्संहितेंतय आनीकय कांय ग्रंथकारांचीं नांवां आसात. तशेंच अगस्त्य, मार्कंडेय, नारद, नग्नजित, भृगू, शुक्र, बृहस्पती, अगस्त्य हे सनपूर्व २०० च्या पयलीं जावन गेले आसुंये.

विश्वकर्माप्रकाश हो वास्तुशास्त्राचो सगळ्यांत पुर्विल्लो ग्रंथ. मत्स्यपुराणांत वास्तुशास्त्राची म्हायती थोडक्यांत दिल्ली आसा. बृहत्संहितांतूय वराहमिहिरान पयलींच्या वास्तुशास्त्रीय ग्रंथांतली म्हायती एकठांय केल्ली आसा. तशेंच आनीकय जायत्या ग्रंथांनी वास्तुविद्येचेर म्हायती सांपडटा. तांचे प्रवर्तक आचार्यय खूब जाण आसात.

वास्तुशिल्पाच्यो नागर म्हणजे उत्तर भारतीय आनी द्राविड म्हणजे दक्षीण भारतीय ह्यो दोन मुखेल पद्दती प्रसिद्द आसात. उ. भारतीय पद्दत ही आर्यांची आनी द. भारतीय पद्दती ही द्राविडांची. तांचेमदले मुखेल भेद अशे आसात -

१) देवळांचें वर्गीकरण आनी नांवां हातूंत वेगळेपण. दक्षिणी पद्दतींतलें तालमान नागर पद्दतींत ना. २) नागर पद्दतीच्या वास्तुशास्त्रांत आमलकाचो निर्देश आसता तो दक्षिणी पद्दतींत ना. ३) खांब आनी तांच्या वेगवेगळ्या भागांच्या नांवांत वेगळेपण. ४) दक्षिणी पद्दतीच्या वास्तुशास्त्रांत कांय भवनांच्या नांवाच्या शेवटाक कान्त हो शब्द आसता, तसो नागर पद्दतींत नासता. ५) वेसर पद्दतीचीं भवनां दक्षिणी पद्दतींत आसतात, तशीं उत्तरी पद्दतींत नात. ६) चौथरे आनी उंचवटे हांचें वर्गीकरण वेगवेगळ्या तरेचें. ७) वेगवेगळीं रावपाच्या जाग्यांचीं नांवां. ८) वेगवेगळीं मंडपाचीं नांवां. ९) गोपूर हें द्राविड

पद्दतीचें द्वारशिल्प नागर पद्दतींत ना. १०) दक्षिणी पद्दतींत देवळाच्या भोंवतणी जायत्यो वण्टी आसतात तशो नागर पद्दतींत ना. ११) दक्षिणी पद्दतीच्या देवळांक अधिष्ठानां वा पिठां आसतात; नागर पद्दतींत तशीं नात.

वास्तुविद्येच्या विकासावांगडा हेर कांय शिल्पपद्दती उदयाक आयल्यो तांचीं नांवां अशीं - लाट, वैराट वा ववाट, भूमिज, कलिंग, आंध्र, वेसर, ओडिया, महाराष्ट्र, पल्लव, चोळ, चालुक्य, होयसळ आदी. ह्यो नव्यो पद्दती म्हणजेच नागर आनी द्राविड पद्दतींचीं मातशींशीं वेगळीं रुपां.

वास्तुशास्त्रावयल्या आदल्या सगळ्या ग्रंथांचें स्वरूप सादारणपणान सारकेंच आसा. तातूंत पयलीं ज्योतिशशास्त्राविशींचे सिध्दांत आनी मागीर रचनाविशयक सिध्दांत आसतात. वास्तुरचनेखातीर शुभाशुभ म्हूर्त खंयचे, योग्य जागा खंयच्यो, त्या जागेवयल्या अतिमानुशी शक्तीक संतुश्ट कशो करच्यो हाचें आनी वास्तुपुरूशमंडलाच्या आंखणीचें विवेचन पयल्या भागांत आसता. तातूंत जमनिची देंवती, वाऱ्याची दिशा, मातयेचें स्वरूप, उदकाची उपलब्धता हांचें विवेचन आसता.

वास्तुरचनेविशीं विवेचन करचेपयलीं स्थपती आनी मापनपद्दती हांची म्हायती दिल्ली आसता. स्थपती म्हणजे वास्तुरचना करपी मुखेल कारागीर. मापनपद्दतीचीं कोश्टकांय सगळ्या ग्रंथांत दिल्लीं आसात. तशेंच जी वास्तू उबारपाची आसता तिचो आराखडो (विधान) तयार करपाविशीं म्हायतीय दिल्ली आसता. तातूंत नगरविधान, दुर्गविधान, मंदिरविधान, गृहविधान सारकिल्ल्या सगळ्या तरेच्या बांधकामांचे आराखडे येतात. रस्त्याची आंखणी आनी नगरांचे प्रकारय सांगिल्ले आसात. तशेंच नगररचणुकेंत दुर्गरचनेकय म्हत्वाचें स्थान आसता. नगरांत राजप्रासाद, सैनिकनिवास आनी हेर सामान्य लोक हांचे वेगवेगळे भाग आसतात. वास्तुच्या विधानांत अशेतरेची हेर जायती म्हायती दिल्ली आसता.

भारतीय वास्तुशिल्पांची अस्तंती वास्तुशास्त्रज्ञांनी तुस्त केल्या. तशेंच भारतांतलीं अलौकीक वास्तुशिल्पां पळोवन सगळेंच जग अजाप जालां. हाचें श्रेय पुर्विल्ल्या शिल्पकारांक वता.

भारतांतल्या सामक्या पुर्विल्ल्या अशा सिंधुसंस्कृतीच्या अवशेशांत नगरांचे जे अवशेश सांपडल्यात तांचेवयल्यान ते संस्कृतीच्या निर्मात्यांचें वास्तुशास्त्र खुबच फुडारिल्लें आशिल्लें म्हणपाचो अदमास येता.

ताच्या उपरांतच्या दोन हजार वर्सांच्या कालावधींतलीं नागरी शिल्पांच्यो देखी आयज उपलब्ध नात. नागरी शिल्पाप्रमाणच संरक्षक शिल्पांच्यो देखी चडशो पळोवपाक मेळनात. इ.स. १२०० च्या पयलींचो खंयचोच दुर्ग ताच्या मूळ स्वरूपांत सापडूंक ना. धर्मीक, म्हणजेच चडकरून मंदिरशिल्पांची स्थिती मात बरी आसा.

मौर्यपूर्वकाळांतलीं वास्तुशिल्पां आयज सांपडनात. कारण त्यो वास्तू चडशो लांकडाच्यो आशिल्ल्यो. अशोकान बौध्द धर्माच्या प्रसारारवातीर जीं फातरी शिल्पां निर्माण केलीं तीं आजूनय पळोवपाक मेळटात. वास्तुशिल्पाच्यो त्यो सगळ्यांत पुर्विल्ल्यो देरवी. तशेंच भारतांत जीं हजारांनी लेणीं सांपडटात तांचीय निर्मिती अशोकान सुरू केली. विहार आनी चैत्यघरां अशीं दोन तरांचीं लेणीं सगळ्याक आसात.

ताचेउपरांतच्या काळांत कुशाण वंशांतलो राजा, कनिष्कान भारताच्या वायव्य भागांत जायते स्तूप बांदले. इ.स.च्या ५ व्या शेंकड्यामेरेन त्या भागांत जे जायते स्तूप निर्माण जाले ते सगळे गांधार वास्तुशैलीचे आसात. ताचेवांगडा महाविहारय निर्माण जाले. हीं सगळीं वास्तुशिल्पां पाशाणाचीं आसून तातूंत बौध्द मूर्ती सांपडटात. उदेंत भारतांत सारनाथ, श्रावस्ती, कसिया सारकिल्ल्या जाग्यांचेर गुप्त काळापसून इ.स. च्या १२ व्या शेंकड्यामेरेन स्तूप निर्मिती जाली.

लेण्यांची निर्मिती इ.स. च्या १० व्या शेंकड्यामेरेन चालू आशिल्ली. तातुंतलीं अजंठा, बेडसा, कान्हेरी, नासिक, वेरूळ आनी बाघ हांगाचीं लेणीं चड उल्लेखनीय आसात.

देवतांची देवळांय गुप्तकाळांत पयलीं निर्माण जालीं. गुप्तकाळापसून फुडें सुमार हजार वर्सां देवळां - शिल्पकलेचो खूब विकास जालो. नागर आनी द्राविड शैलीचीं जायतीं देवळां निर्माण जालीं. त्या दोन पद्दतींतल्यान जायत्यो प्रदेशीक पद्दती उदेल्यो. ह्या सगळ्या पद्दतींचीं हजारांनी देवळां आयज पळोवपाक मेळटात.

इ.स. च्या १३ व्या शेंकड्याचे सुरवेक दिल्लीचेर मुसलमानांची सत्ता सुरू जाल्याउपरांत ह्या देशांत मुस्लिम वास्तूंची निर्मिती सुरू जाली. पयल्या शंबर स्वायशें वर्सांतल्यो इमारती खूब व्हड आनी सोबीत आसात. तातूंत नक्षीकाम केल्लें आसा. कुतुबमिनारच्या लागींची कुतुब मशीद कलात्मकरीतीन सजयल्ली आसा. इल्तमशची कबर, अलाउद्दीन खिलजीची कबर, अलाइ दरवाजो सारक्यो इमारती हे

पद्दतीच्यो आसात.

इ.स. १३२० उपरांतच्या बांदकामांत सादेपणां खूब दिसतात. दिल्लींतली ग्यासुद्दीन तुगलकाची कबर आनी कलन मशीद हीं त्या काळांतल्या वास्तुकलेच्यो देरवी आसात.

इ.स. च्या १५ व्या शेंकड्याचे सुरवेक परत सोबीत इमारती बांदपाक लागले. त्या काळांत जायतीं ल्हान घराणीं उदयाक आयलीं. तांणी वेगवेगळ्यो शिल्पपद्दती उपेगांत हाडल्यो. जौनपूरच्या शर्की घराण्याच्यो तीन मशीदी आनी कांय कबरी उल्लेखनीय आसात. माळव्याचो सुलतान होशंगशहा हाणें १४ व्या शेंकड्यांत बांदिल्ली जामा मशीद सर्वोत्कृश्ट आसून तिचो विस्तार खूब व्हड आसा.

इ.स. च्या १४ व्या शेंकड्यांत दक्षिणेंत स्थापन जाल्ल्या बहमनी राज्याची राजधानी इ.स. १४२८ मेरेन गुलबर्गाक आशिल्ली. त्या काळांत थंय जायत्यो इमारती बांदिल्ल्यो. तातुंतली थंयची व्हड मशीद उल्लेखनीय आसा. बिदर शारापसून ५ मैलांचेर उपरांतच्या बहामनी राजांच्यो कबरी आसात. त्यो भव्य आसून तांचें कामय ओडलायणें आसा.

विजापूरचें आदिलशाही घराणें परकीय आसून तांचीं शिल्पकामां सामर्की वेगळीं दिसतात. तातूंत भव्यपण आनी कलाकुसर हे दोनय गूण सांपडटात. तशेंच कारागिरांची कल्पकताय दिसता. विजापूरचो व्हडलो गोलघुमट ही ते पद्दतीच्या वास्तुशिल्पाची एक देख. अली आदिलशहान बांदिल्ली जामी वा जुम्मा मशीद हिंदुस्थानांतली ओडलायणी मशीद आसा.

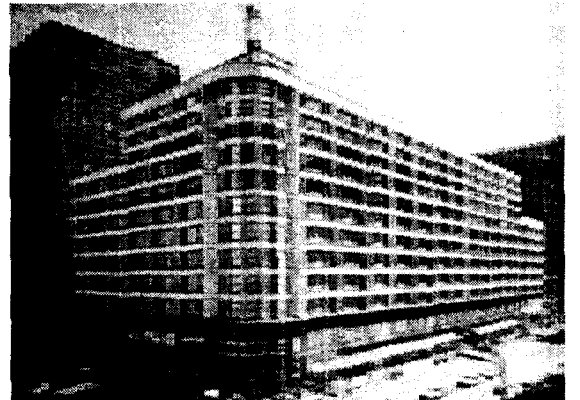
मोगल वंशाकडेन संबंदीत भारतीय सारासैनिक शिल्पपद्दत इ.स. च्या १६ व्या शेंकड्यांत उदयाक पावली. तिची पयली देख म्हणजे दिल्लीकडची शेरशहान बांदिल्ली मशीद. हुमायून बादशहाची कबर, अकबरान बांदिल्ल्यो मशीदी, फत्तेपूर शिक्रीची भव्य इमारत हातूंत हिंदु - मुस्लीम शिल्प कलेची भरसण जाल्ली दिसता.

जहांगीर बादशहाचे कारकिर्दींत बांदिल्ल्यो मशीदी आनी

वास्तुशैलीचे नमुने-

सेंट पाऊल चर्च, लंडन

वस्तुभांडार, शिकागो

कबरी इराणी पद्दतीच्यो आसात. आग्रा आनी दिल्लीचे राजवाडे, ताजमहाल आनी आग्रा किल्ल्यांतली मोती मशीद हीं मोगल - शिल्पकाळांतलीं रत्नां दिल्लीची जामा मशीद भव्य आसून तिची रचणूक सोबीत आसा. औरंगजेबाचे कारकिर्दींत मात हे शिल्पपद्दतीक देंवती कळा लागली.

मुसलमानी सत्ता दिल्लीक स्थापन जाल्याउपरांत सुरवेक जें बांदकाम जालें, तातूंत हिंदूंच्या देवळांची मोडतोड करून मेळयल्ल्या भागाचो चड वापर केल्लो. ताच्याउपरांत बांदिल्ल्या वास्तूंनी हिंदू कारागिरांची कला स्पश्टपणान दिसता. हिंदूंचीं जायतीं प्रतिकां मुस्लिम वास्तुशिल्पांत सांपडटात. तांची रचणूक मात वेगळी आसता.

पुर्विल्ल्या काळांतलीं अशे तरेचीं जायतीं शिल्पां आतां उपलब्ध नात. पूण मध्ययुगांतले राजप्रासाद, घांट, तळीं, किल्ले - कोट, मेल्ल्यांचीं स्मारकां हीं वास्तुशिल्पां बरींच पळोवपाक मेळटात. उ. भारतांत तीं सगळेकडेन आसात. अशा बांदकामांनीय वास्तुकलेचें दर्शन घडटा. तशेंच भारताच्या सगळ्या भागांनी अशीं पुर्विल्लीं आनी मध्ययुगीन वास्तुशिल्पां बरे वा भग्न अवस्थेंत पळोवपाक मेळटात. संवसारीक वास्तुशास्त्राचे दोन सदळ अशे वर्ग करूं येतात. भारतीय, चिनी, जपानी आनी हेर उदेंती स्वतंत्र शैली आशिल्ल्यो वास्तुशास्त्र हो पयलो वर्ग. युरोपीय आनी अमेरिकी स्वतंत्र शैलीचें वास्तुशास्त्र हो दुसरो वर्ग.

वास्तुशास्त्राचे विकास परंपरेंत त्या त्या राश्ट्राचे जीवन पद्दतीचो परिणाम दिसता. वास्तुशास्त्राच्या इतिहासाक त्या त्या काळांतली विचार धारा स्पर्श करून गेल्ली दिसता. रोमन वास्तुशास्त्रांत विज्ञानीक निर्मिती दिसता. फ्रेंच वास्तुशास्त्रांत, क्रियाशिलता मेळटा. मुसलीम वास्तुशास्त्रांचेर यथार्थ वादाचो प्रभाव दिसता तर भारतीय वास्तुशास्त्रांत अध्यात्म प्रतित जाल्लें मेळटा.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या काळांत, वास्तुशास्त्राच्या सगळ्या आदल्या शैलींक छेदून, एक सर्वव्यापी आनी समान अशी संवसारीक शैली निर्माण जावंक लागल्या. अर्थीक संदर्भ घेवन, उपयुक्तता ही मोख नदरे मुखार दवरून आनी जाग्याची काटकसर लक्षांत दवरून चडांत चड सुवात आडावपी पसरट बांदावळी आतां खुबूच उण्यो जातात. ते बदला जायते मजली, भोव उद्देशी आनी चडांत चड वापरांत उरपी अशो उंच बांदावळी उबारपाकडेन संवसारीक कला दिसूंक लागला. आदल्या बांदावळीचें अलंकारीक कलाकुसरीचें रूप अनावश्यक जावन आतां आधुनिक बीन कलाकुसरीचें सरळ रेशेंतलें रूप चडांत चड बांदावळीक प्राप्त जावंक लागलां. वास्तुशास्त्राच्यो आदल्यो सगळ्योच शैली आतां आडवादान दिसूंक लागल्यात आनी आधुनिक 'ग्लोबल' शैलीचो प्रभाव आतां आधुनिक बांदावळीनी झळकूंक लागला.

- कों. वि. सं. मं.

वास्तुशांती : वास्तुपुरसाचे प्रसन्नतेखातीर आनी बांदिल्ल्या घरांत यजमानाक आयुश्य, आरोग्य, निर्विघ्नता, संपत्ती ह्या गजालींची प्राप्ती जावपाखातीर ज्यो धर्मीक विधी करतात ताका वास्तुशांती अशें म्हण्टात.

मत्स्यपुराणांत अध्याय २५३ ते २५७ हातूंत नवी वास्तु निर्माण केल्या उपरांत शांती करपाचो विधी सांगला.

पयलीं म्हत्वाच्या कार्याविशींचे बांदावळीचो आराखडो आनी देवक दवरपाचो विधी भटाकडल्यान करून घेवन फुडलें कार्य करतात.

वास्तुशांतीचे स्थापणुकेखातीर दोन चवकोनी वेदी तयार करतात. तांतुंतल्या उत्तर वेदीच्या चारूय कोनशांनी शिवळे मारून, कुशीक भात दवरून अग्निस्थापना करतात ताका वास्तुमंडळ म्हण्टात. वेदीचेर शिखी, पर्जन्य, जयंत अशा ४५ देवतांचें आवाहन करतात. वास्तुदेवता हो एक दादलो आसा, अशी कल्पना करून ताच्या वेगवेगळ्या अवयवांच्या जाग्यार देवतांची स्थापना करून वास्तुमंडलाच्या मदल्या भागार वास्तुपुरसाची प्रतिमा दवरून सगळ्या देवतांसयत ताची पुजा करतात आनी होमाच्यावेळार ग्रहांखातीर समिधा, चरूं आनी आज्य हांचें हवन करतात. ह्या वास्तुमंडलांतल्या देवतांखातीर रुमडाच्यो समिधा, तीळ, पायस आनी आज्य हांची आहुती दितात. वास्तोष्पती हे मुखेल देवतेखातीर वयल्या चारय हविर्द्रव्याची दर एकी १०८ आहुती दितात. तेचपरी वास्तोष्पतिसुक्तांन वास्तोष्पतीखातीर बेल ओंपतात.

होमाउपरांत सगळ्या देवतांक चरुचो बळी दितात. उपरांत यजमान आनी ताची घरकान्न न्हावन धुवन नवीं वस्त्रां न्हेसतात. उपरांत ब्राह्मण यजमान दांपत्याचेर तांच्या घरच्यांसयत ऋत्विज अभिशेक करतात. तिनपोडी सूत घेवन पवमान आनी राक्षोघ्न हीं सुक्तां म्हणत नव्या घराभोंवतणी गुठलायतात. त्या वेळार, यजमान आनी ताची घरकान उदकाची धार धरीत घराभोंवतणी प्रदक्षणां घालतात आनी घराचे आग्नेय दिकेच्या सालाच्या कोनशाक फोंडकूल खणटात. एके पेटयेंत सात धान्यां, धंयभात, फुलां आनी शेळो ह्यो वस्तू घालून तातूंत वास्तुपुरसाची मूर्त दवरतात. त्या वेळार मंगल वाद्यां वाजयतात. उपरांत ती पेटी फोंडकुलांत दवरून वास्तुपुरसाची प्रार्थना करतात आनी खड्डो मातयेन पुरयतात. उपरांत यजमान भटाक दक्षणां दिवन शांतिविधी सोंपयता.

थारायल्ल्या म्हूर्तार घर प्रवेश (गृहप्रवेश) करतात. तेन्ना यजमान धंय, अक्षता, गंध, फुलां आनी उदक घाल्ली कळसुली हातांत घेवन ब्राह्मणाच्या (भटाच्य) फाटल्यान चलत घरांत प्रवेश करता. त्या वेळार 'गृहा मा बिभीत' ह्या मंत्राचो जप करतात. गृहप्रवेश केल्या उपरांत यजमान गणपतिपूजन आनी पुण्याहवाचन करता.

दर वर्सा वा दर ऋतूंत वास्तुशमन होम करचो अशें सत्याषाढ गृह्यसूत्रांत सांगला.

- कों. वि. सं. मं.

वाळटी : वसणूक करून समाजीक पद्दतीन जीण जगपी एक शिस्त प्रीय जीव. वाळटिचो आस्पाव आयसोप्लेरा गणांत जाता. संवसारांत सुमार २००० जातींच्यो वाळट्यो आसात. मुयेभशेन बारीक आंग आनी मुयेभशेनच समाजीक जिवीत प्रणालीकलागून पयलीं वाळटेक 'व्हायट एन्ट' (धवी मूय) अशे म्हण्टाले. उपरांत तिचेर खोलायेन अभ्यास जावन तिका 'टरमायट' (Termite) हें नांव दवरलें. कुडिचे रचणुकेंत वाळटीचें जल्लो आनी टोळाकडेन चड साम्य आसा.

वाळटिची कूड तकली, छाती आनी पोट अशी तीन भागांनी विभागल्या. चडशे वाळटीचे दोळे पुरायपणान विकसीत जाल्ले नासतात. तकली वाटकुळी वा तांतया सारकी आसता. ताची शृंगिका (Antennae) कांय खंडांतल्यान तयार जाल्या. वाळटिची छाती तीन खंडीय. पारवां आशिल्ल्या वाळट्यांक वयल्या दोन खंडांक पारवांच्यो दोन जोडयो आसता. जाल्यार सकयल्या खंडांक तीन पायांच्यो जोडयो आसता. ताचें पोट तीन खंडीय आसता. ताचें रंग धवसार आसता.

दर एके वसणुकेंत वाळटिचे तीन वर्ग आसतात. शाही वा जनक वर्ग हो तातुंतलो सगळ्यांत उंचेलो. वाळटीक जल्म दिवन आपले वसणुकेची वाड करप आनी नवी वसणूक उबारप हें तांचें मुखेल काम. सबंद वसणुकेंत ह्या दोगांच्याच सगळ्यां अवयवांची पुरायपणान वाड जाल्ली आसा. हेरांपरस हांचो रंग मातसो गाड आसता. तांका पारवांचे दोन जोड आसतात. नर मादीपरस ल्हान आसता. चड करून मातयेच्या घोंटेरा सारख्या घरांत (रोयणींत) मध्य भागार राजा - राणयेचो राबितो आसता. मादयेची तकली आनी छाती ल्हान आसता. पूण तिचें पोट २ ते २ $\frac{1}{2}$ इंच इतलें व्हड आसता. संयोगा उपरांत कांय दिसांनीच राणयेचें पोट आनीक व्हड जाता. उपरांत राणी रात - दीस अशी हजारांनी तांतया घालता. कश्टकरी वाळटी उपरांत तीं तांतयां नितळ करून, रोयणीत तांचेरवातीर केल्ल्या खाशेल्या सुवातींनी (Cells) जतनायेन दवरतात. विकसीत जाल्ले दर एके वसणुकेंत दर वर्सा पारवा आशिल्लो जनक वर्ग तयार जाता. पूण उपरांत त्यो आपल्या आवय - बापायक आनी हेर सांगात्यांक सोडून आपली नवी वसणूक उबारपाक भायर सरतात.

वाळटींचो दुसरो वर्ग म्हळ्यार कश्टकरी वर्ग. ह्यो वाळटी ल्हान आसून तांका पारवां नासतात. तांचे दोळ्ये पुरायपणान विकसित जाल्ले नासतात. तांची तकली आनी पांय घट्ट आसता. हातुंतल्यो कांय वाळटी घोंटेर नितळ करतात, कांय रोयण बांदतात वा वाडयतात. कांय तांतयांखातीर सुवात तयार करतात, कांय खावड आनी उदक हाडटात, जाल्यार कांय ल्हान पिलांक सांबाळटात वा पिडेस्त वाळटींचेर देखरेख दवरतात. लशकरी वाळटीचो तिसरो वर्ग आसता. त्यो कश्टकरी वाळटीपरस मातश्यो व्हड आसता. पूण तांकां पारवां आसनात. तांची तकली, जबडो आनी पांय घट्ट आसता. पूण तांची

कूड चड मोव आसता. दुस्मानापसून आपले वसणुकेची राखण करप आनी दुसरे वसणुकेचेर घुरी घालप हें तांचें मुखेल काम. लशकरी आनी कश्टकरी वाळटी ह्या दोनय वर्गांत नर आनी मादी आसता. पूण तांच्यांत प्रजनन शक्त नासता.

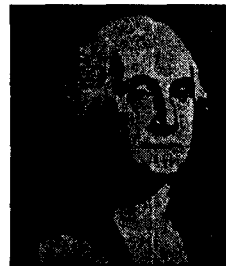
आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया आनी दक्षिण अमेरिकेंतल्या अँमाझोन सारकिल्ल्या उश्ण प्रदेशांनी वाळटीचें प्रमाण चड आसा. पूण त्यो थंड प्रदेशांनीय सांपडटात. तांच्या घोंटेराक वा रोयणीक टर्मिटेरीया म्हण्टात. माती आनी आपले कुडीसावन येवपी चिकट पदार्थाची भरसण करून ते रोयण बांदतात. कांय रोयणी स मिटरमेरेन ऊंच आसतात. वाळटी चडकरून रोयणीतल्यान भायर सरनात. तांची कात नाजूक आशिल्ल्यान तांका वत सोसना. आपलें अन्न सोदपाखातीर ती जमनिपोंदच्यानच घोली मारून भोंवतात. तशेंच झाडाचेर वण्टींचेर वा हेर सुक्या लांकडाचेर त्यो मातयेचो खाशेलो बोगदो करून भोंवतात. तांचो घोंटेर वा रोयण भितरल्यान वेगवेळ्या कुडींनी विभागिल्ली आसता. राजा - राणीची कूड मध्य भागार आसता. तशेंच तांतयां, ल्हान जिवांक आनी पिडेस्त वाळटींखातीर खाशेल्यो कुडी आसतात.

लांकूड, सुर्की पानां आनी कागदां हे तांचें मुखेल अन्न. लांकूड पचोवपाखातीर तांच्या पोटांत एक तरेचें खाशेलें द्रव्य तयार जाता. कश्टकरी वाळटी आपल्या तोंडातल्यान एक खाशेलो पदार्थ तयार करून तो आपल्या ल्हान जिवांक आनी लशकरी वाळटींक खावयता. तशेंच ते एकामेकांच्या कुडितल्यान येवपी पदार्थ चाटून आपलें पोट भरता. वाळटी हो जीव नाशकारक आशिल्ल्यान, तो आळाबंदा हाडचेखातीर घरांत किटक नाशकांचे फवारे मारतात. तशेंच मदेराची राखण करचे खातीर ताचेर दिकाचो, पॉलीशाचो वा ऑईल पेंटाचो लेंप मारतात.

- कों. वि. सं. मं.

वॉशिंगटन, जॉर्ज : (जल्म : २२ फेब्रुवारी १७३२ वरजीनीया - वेस्टमोरलँड; मरण : १४ डिसेंबर १७९९).

अमेरिकन संयुक्त संस्थानाचो पयलो अध्यक्ष. ताका अमेरिकेचो जनक म्हूण वळखतात. १७७५ - ७६ त ग्रेट ब्रिटनाआड जाल्ले अमेरिकन क्रांती वेळार भूंखंडीय सैन्याचो तोच सरसेनापती आशिल्लो. स्वातंत्र्य झुजांत ताच्याच सैन्यान ब्रिटनाचेर हार घाली.

अमेरिकन संविधान बरोवपाक जी परिशद आपयल्ली, तिचोय अध्यक्ष वॉशिंगटनच आशिल्लो.

ताचें उपचारीक शिक्षण वेवस्थीत जालेंना. तो सोळा वर्सांचो आसतना लॉर्ड फॅरटॅक्स ह्या वरजीनीयेच्या भाटकाराकडेन सर्वे करपी म्हूण कामाक आशिल्लो. १७४२

त ताची सरकारी सर्वेक्षणकरपी म्हूण नेमणूक जाली. फेब्रुवारी १७५३ त तो वरजीनीया सैन्याचो वरिष्ठ अधिकारी जालो. १७५४ - ६३ काळांत फ्रेंच आनी भारतीय लोकांआड जाल्ल्या झुजांत ताणें पयलेच फावटी वांटो घेतलो. १७५५ त जनरल एडवर्ड ब्रॅडोक वांगडा ड्युक्यसने ह्या फ्रेंच किल्ल्याचेर घुरी घाली. पूण त्या झुजांत ब्रॅडोक जरवमी जालो आनी ताच्या सैन्याक हार घेवंची पडली. उपरांत वॉशिंगटन वरजीनीया सैन्याचो श्रेष्ठ अधिकारी जालो. मु्रवार तो राजकारणांत रिगून १७५८ त बुरगेजीस सभाघराचो लॅजीसलेचर म्हूण वेंचून आयलो. ६ जानेवारी १७५९ त मार्टि डॅंजी कॉस्तीस हे विधवेकडेन तो लग्न जालो. सोळा वर्सा ताणें बुरगेजीसाचो एक लोकप्रिय लॅजीसलेचर म्हूण वावर केलो.

१७६२ त फ्रेंच लोकांची अमेरिकेंतली सत्ता सोंपल्या उपरांत इंग्लंडाचीय सत्ता सोंपोवपाखातीर अमेरिकन क्रांती सुरू जाली. सप्टेंबर १७७४ त ह्याच हेतून बारा वसणुकेंतले मुखेली फिलाडेल्फिया शारांत एकठांय येवन ताणीं आपले सभेक 'कॉन्टिनेंटल काँग्रेस' हें नांव दिलें. ते सभेंत जॉर्ज वॉशिंगटनाचोय आस्पाव आशिल्लो. मार्च १७७५ त दुसरे कॉन्टिनेंटल काँग्रेस सभेंतय तो वेंचून आयलो. १५ जून १७७५ त वसणूकवाल्यांच्या सैन्याचो सरसेनापती म्हूण ताची नेमणूक जाली. मार्च १७७६ त ताणें बॉस्टन झुजांत ब्रिटीश सैन्याचेर हार घाली. उपरांत सेगीत पांच वर्सा ब्रिटीश सैन्याआड एकसारको झुजून आनी तांचो पराभव करून अमेरिकन स्वातंत्र्याचो जाहिरनामो प्रसिद्द केलो. झुजावेळार गरजेच्या मालाची पुरवण उणी आसून लेगीत आपल्या सैनिकांचें मनोबल वाडोवपाक तो यशस्वी थारलो. साबार हालापेश्टांक तोंड दिवन ताणें आपूण एक कुशळ सेनापती आशिल्ल्याचें सिध्द केलें. स्वातंत्र्यझुजांत ताणें केल्ल्या धाडसाच्यो कथा चडशा सगळ्या भासांनी प्रसिद्द आसात.

अमेरिकेन स्वातंत्र्य जाहीर केल्याउपरांत नव्या देशाखातीर भक्कम अशी यंत्रणा उबारपाची गरज आशिल्ली. १७८८ त नव्या संविधानाची स्थापणूक करपाखातीर भरिल्ले खास परिशदेचो तोच अध्यक्ष आशिल्लो. स्वातंत्र्यझुजांत लोकप्रियता लाबिल्ल्या वॉशिंगटनाक ३० एप्रिल १७८९ दिसा एकमतान राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. तो अमेरिकेचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष. राश्ट्राध्यक्षाच्या पदार तो दोन रवेपे वेंचून आयलो. अलेक्झांडर हॅमिल्टन आनी जेफरसन सारकिल्ल्या व्यक्तींच्या आदारान ताणें अमेरिकन प्रशासन घट्ट केलें. शांतता, देशाची उदरगत आनी एकात्मता राखून दवरप हें वॉशिंगटन घोरणाचें खाशेलेपण आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

विंचू : आराचनिडा गणाच्या स्कॉर्पिओ कुळांतलो सुमार ३०० परस चड जाती आशिल्लो एक विस्वारी प्राणी. तो संवसारातल्या सगळ्या

उश्ण वाठारांत सांपडटा. तो चडकरून फातरापोदा वा वण्टीच्या चिरींनी रावता. विंचू हो जरायुज (Viviparous) प्राणी. ताची कूड थपकटी पूण खंडीय आसून ती फुडें खंद आनी फाटल्यान अशीर जायत वाता. ताची शेंपडीय खंडीय आसून तिका फाटल्यान विस्वारी नांगी आसता. ताच्या धडाच्या फुडल्या भागाक दोन दांगे आसता. त्या दांग्यांच्या आदारान तो आपलें भक्ष धरता वा बारीक करता. ताका चार पायांच्यो जोडयो आसतात. भारतांत सांपडपी विंचवाक ६ ते १२ दोळे आसतात. पूण वेगवेगळे जातींत हो आंकडो चड - उणो जावपाक शकता. तांची लांबाय १३ ते १८० मिमी. आसता. विंचू चडकरून काळ्या वा हळदुवसार रंगाचे आसता.

विंचू हो निशाचर (रातचो भोंवपी - Nocturnal) प्राणी. कोळी, पिसोळीं, वागोणी आनी हेर जीव तो खाता. व्हड जीवांक खावचे आदी विंचू तांका बेशुध्द करता आनी उपरांत आपल्या दांग्यांच्या आदारान बारीक करून खाता. विंचू हो एक भित्रो प्राणी आनी कोणेय ताका तूक (Molested) लायल्यारच तो नांगी मारता. दिसाचो तो फातरापोदा वा चिरींनी रावता. ताची नदर कमजोर, पूण स्पर्शद्रीय दांग्यांनी विकसित जाल्लें आसता, हाका लागून आपली वाट जाणून घेवचेखातीर तो आपले दांगे जमनीक समांतर धरून चलता. विंचू हो एक अनुस्फुरक (Fluorescent) प्राणी. हाका लागून ताचेर काळखांत जंबुपार किरण पडल्यार तो चकचकता. ताचे शेंपडेच्या फाटल्या भागाक नांगी आसून तिका एक ल्हान बुराक आसता. एके बारीक नळयेच्या आदारान हो बुराक विशिंपडांक जोडिल्लो आसता. नांगी मारतकच मनशाक खूब त्रासदायक कळो मारतात. पूण विंचू चाबून मनीस मेल्ल्याचीं उदारणां खूब उणीं आसात.

समागमाच्या वेळार, सुरवेक नर आनी मादी एकामेकांमुरवार उबी रावून दांग्यांत दांगे घालून कांय वेळ संभोगाअवस्थेंत वता. जायते फावट समागमाउपरांत मादी नराक मारून खाता. मादी शेणात आनी घाणीत तांतया घालता. सुरवेक मादी आपल्या पिलांक आपले फाटीचेर घेवन भोंवता.

- कों. वि. सं. मं.

विंध्य : सात कुलपर्वतांतलो एक. नर्मदा आनी तापी ह्या न्हंयांचें उगमस्थान. हाच्या वेगवेगळ्या भागांक वेगवेगळीं नांवां मेळिल्लीं आसात. ह्या पर्वताची सुरवात गुजरातेंत जाता. फुडें मध्यप्रदेशाचो दर्या आनी दमोह जिल्ह्याचे उत्तरेकडल्यान तो बघेल खंड आनी आदलें रेवा संस्थान हांच्या मदल्यान वचून बिहारांत सोंपता. नर्मदेच्या उगमा लागसार अमरकंटक हांगा विंध्य आनी सातपुडा हांचो मेळ जाला. विंध्यचो उत्तरेकडलो भाग झांशी, बांदा, अलाहाबाद आनी मिझापूर ह्या जिल्ह्यांतल्यान वता. ताची उंचाय दर्यापातळेसावन २५०० फुटांपरस चड ना. हाचो फातर थरांथरांचो आसून वालुकामिश्रीत

आसा. तातूंत खंय खंय भांगराचो फातरय मेळटा. तेचपरी हांच्यात शंख - शिंपल्योय मेळटात. विंध्याचेर वयलेवटेन कांट्यांची झोंपां आसून सकयल्या भागाक सागाचीं रानां वाडिल्लीं दिसतात. ग्वाल्हेर, इंदूर आनी भोपाळ हीं विंध्यक्षेत्रांतलीं मुखेल शारां आसात.

हो भारतांतलो सगळ्यांत पुर्विल्लो पर्वत आशिल्ल्याचें सांगतात. शिप्रा, करतोया, वैनगंगा, तमसा, दशाणा, विपाशा, शोण आनी महानदी ह्या न्हंयाचोय विंध्य पर्वतश्रेणीचेर उगम जाता.

विंध्यान भारताचे उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन भाग केल्यात. तो उत्तर भारताची दक्षिणेकडली शीममेर आसून मध्य भारताचो आदार आसा नर्मदेच्या दक्षिण देगेवयल्यान उत्तरेकडेन पळयल्यार विंध्याद्री हो आडामो कसो (तटबंदी) दिसता. ह्या पर्वताक नर्मदेसावन गंगेचे देगेमेरेन उत्तरेवटेन संथ देंवती आसा.

पुराणांत विंध्य पर्वताची एक कथा आसा ती अशी - एक फावट विंध्य पर्वतान मेरु पर्वताकडेन सर्त करूंक सुरवात केली. ल्हव ल्हव आपली उंचाय वाडोवन ताणें सूर्याक सांगलें, 'तू सदांच मेरु भोंवतणी प्रदक्षिणां काडटा. हाचेफुडें म्हजे भोंवतणी प्रदक्षिणां काडची पडटली'. उपरांत तो इतलो ऊंच जालो, जाकालागून सूर्याची गतीच बंद जाली. सगळ्या संवसाराचेर काळोख पातळ्ळो. देवांनी भिवन अगस्त्याक विनवणी केली, 'विंध्य तुजो शिश्य तेन्ना ताका तूं मोटवो करून सूर्याचो मार्ग मेकळो करून दी'. अगस्त्य वाराणसी हांगा रावतालो तो दक्षिणेकडेन वचून विंध्यामुखार उबो रावलो. आपल्या गुरूक पळोवन विंध्यान ताचेमुखार साश्टांग नमस्कार केलो. तेन्ना अगस्त्यान सांगलें 'आपूण दक्षिणेकडेन वचून परत येता तोमेरेन तू उठूं नाका'. विंध्यान आपल्या गुरूची आज्ञा मानली आनी तो तसोच पडून रावलो. अगस्त्य दक्षिणेच्यान परत गेलोच ना. ताकालागून विंध्याक तसोच रावचो पडलो.

विंध्य वाठारांत पुर्विल्ल्या काळांत मालद, करुष, मेकल, उत्कल, दर्शाण, भोज, तोसल, कोसल, त्रैपूर, वैदिश, नैवध आनी अवंती हीं जनपदां नंदतालीं.

- कों. वि. सं. मं.

विक्रमशिला : एक पुर्विल्लें बौध्द विद्यापीठ. मगधाचो पालवंशी राजा धर्मपाल (७६९ - ८०९ इ.स.) हाणें ह्या विद्यापिठाची स्थापना केली. हें विद्यापीठ नेमकें खंयच्या जाग्यार आशिल्लें हाचेविशीं अचूक म्हायती मेळना.

धर्मपाल राजान हांगा व्हड महाविहार बांदिल्लो आनी तातूंत एकशेंआठ अध्यापकांची नेमणूक केल्ली. धर्मपालाउपरांतच्या पाल राजांनीय ह्या महाविहाराक खूब अर्थीक आदार दिल्लो. ताकालागून इ.स. च्या १० व्या शतमानापसून हें भारतांतलें एक मुखेल शिक्षणकेंद्र जालें. भरभराटीच्या काळांत ह्या महाविहारांत स विहार (महाविद्यालयां)

आशिल्ले आनी दर एका विहारांत एकशेंआठ अध्यापक नेमिल्ले. महाविहाराची अंतर्गत वेवस्था पळोवपाक एक मंडळ आशिल्लें. स विहारांचे स मुखेल आचार्य आनी महाविहाराचो मुखेल अशें सात जाणांचें हें मंडळ आशिल्लें.

महाविहाराचे चारयवटेन दुरीग बांदिल्लें आनी ताका चारय दिशांक दारां आशिल्लीं. दर एका प्रवेशदारा लागसार एक प्रवेशपरिक्षाघर आशिल्लें. ह्या दर एका दाराचेर दिग्गज पंडितांची नेमणूक केल्ली. उदेंत दाराचेर आचार्य रत्नाकरशांती, अस्तंत दाराचेर वागीश्वरकीर्ती, उत्तर दाराचेर भट्टारक नरोप, दक्षिण दाराचेर प्रजाकरमती, पयल्या केंद्र दारा रत्नवज्र आनी दुसऱ्या केंद्र दारा जानश्रीमित्र हे पंडित आशिल्ले. हे स विहारांचे मुखेल आचार्य आशिल्ले.

विक्रमशिलेच्या तटाच्या मुखेल दाराचे एके वटेन आचार्य नागार्जुन आनी दुसरेवटेन आचार्य अतीश हांच्यो प्रतिमा रेखिल्ल्यो. ह्याच दाराभायर एक धर्मशाळा आशिल्ली. ह्या महाविहाराचेमदीं बोधिसत्त्वांच्यो मूर्ती आशिल्ल्यो आनी एकशेंआठ चैत्य आशिल्ले.

विक्रमशिला विद्यापिठांत एक व्हड सभाभवन आशिल्लें. तातूंत एकावेळार आठ हजार मनशां बसपाची सोय आशिल्ली. विद्यार्थ्यांक हांगा जेवण तेचपरी दर दिसा लागपी वस्तू फुकट मेळटाल्यो. ह्या सगळ्या खर्चाखातीर पाल राजांकडल्यान तेचपरी हेर धनिकांकडल्यानय तांकां आदार मेळटालो.

हांगा बऱ्यांतले बरे ग्रंथ आशिल्ले एक व्हड ग्रंथालय आशिल्लें. बौध्द धर्मांतले वेगवेगळे संप्रदाय, वेद, अध्यात्मविद्या, व्याकरण, न्यायशास्त्र आदी विशय हांगा शिकयताले. पूण तंत्रविद्येच्या अध्यापनाचेर चड भर आशिल्लो. इ.स.च्या धाव्या - इकराव्या शतमानांत तंत्रवाद आनी तंत्रीक प्रक्रिया हें बौध्द धर्माचें मुखेल आंग जाल्लें.

ह्या विद्यापिठांत भारतांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांतले विद्यार्थी शिकपाखातीर येताले. तेचपरी भारताभायलेय विद्यार्थी हांगा शिकूंक येताले. तांची प्रवेश परिक्षा घेतले उपरांतच तांकां विद्यापिठांत प्रवेश मेळटालो. जायते तिबेटी भिक्षू हांगा रावन अध्ययन करताले आनी तें सोंपतकच तिबेटी भाशेंत संस्कृत ग्रंथाचो अणकार करताले.

ह्या विद्यापिठाची परिक्षा पास जाल्ल्या विद्यार्थ्यांक मगधाचो राजा 'पंडित' ही पदवी दितालो. अशा पंडितांची उंचेल्या राजकीय पदार नेमणूक करताले. हांगाचे आचार्य रत्नवज्र, जेतारी, रत्नकीर्ती, रत्नाकरशांती, जानश्रीमित्र, दीपकर श्रीज्ञान वा अतीश हे आचार्य आपले विद्वत्तेखातीर प्रसिद्द आशिल्ले.

इ.स. ११९३ त महंमद बिन बरिख्तयार हाणें मगधाचो पाल राजा गोविंद हाचेर घुरी घालून ताका हरयलो. फुडें थोड्याच वर्सांनी ताणें नालंदा, ओदंतपुरी आनी विक्रमशिला ह्या विद्यापिठाचो पुराय नाश केलो.

- कों. वि. सं. मं.

विक्रम संवत : एक कालगणना. ही गणना बंगाल सोडून सगळ्या उत्तर भारतांत, काठियावाड आनी गुजरात ह्या वाठारांत चालू आसा. ह्या संवताची सुरवात कलियुगाचीं ३०४४ वर्सां जातकच जाली अशी कल्पना केल्ली आसा. हाच्या नव्या वर्साची सुरवात सद्या उत्तर भारतांत चैत्र शुध्द प्रतिपदा आनी दक्षिण भारतांत कार्तिक शुध्द प्रतिपदा हे तिथीक जाता. पूण इ.स.च्या १२ व्या शतमानामेरेनच्या लेखांत हाचे कार्तिकादी उल्लेख चड येतात. जाल्यार फुडें १६ व्या शतमानामेरेनच्या लेखांत चैत्रादी निर्देश चड प्रमाणांत दिसतात. चैत्रादी पद्धतीकलागून भारतांतलें विक्रम संवत दक्षिणेंतल्या विक्रम संवतापरस सात म्हयने पयलीं सुरू जाता. ह्या संवताचे दक्षिणेंतले म्हयने अमान्त आनी उत्तरेंतले पूर्णिमान्त आसात. सौराष्ट्र, गुजरात आनी राजस्थानचो कांय वाठार हातूंत ह्या काळाची सुरवात आषाढ शुध्द प्रतिपदेसावन जाता.

उदेपूर, जोधपूर आदी राजस्थानांतल्या संस्थानांत राजकीय वेव्हाराखातीर हो संवत श्रावणांत आनी पूर्णिमान्त धरतात. शालिवाहन शकावरी विक्रम संवताचे म्हयने चांद्र आसून तांची चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ अशींच नांवां आसात. शकांत १३५ मेळयतकच चैत्रादी विक्रम संवत आनी १३४ वा १३५ मेळयतकच कार्तिकादी विक्रम संवत येता. तेचपरी विक्रम संवतांतल्यान ५७ वजा केल्यार इस्वीसन मेळटा.

ही कालगणना सुरवेक कोणें सुरू केली, तिचे उल्लेख कशे केले आसात आनी तिका विक्रम हें नांव कशें मेळ्ळें हेविशीं विद्वानांत मतभेद आसात.

विक्रम संवताची स्थापना सनआदीं ५७ व्या वर्सा मालव गणराज्यांत जाली. हाचें सुरवातीचें नांव कृत संवत्सर अशें आशिल्लें. इ.स.च्या सातव्या शतमानासावन कृत संवताक मालव संवत अशें नांव आशिल्लें, कारण मालव राज्यांत ही कालगणना चड प्रसिद्द आशिल्ली. इ. स. च्या आठव्या - णवव्या शतमानामेरेन माळव्यांत आनी ताका लागून आशिल्ल्या राजस्थानाच्या वाठारांत प्रचलित आशिल्लो. फुडें हो संवत बुंदेलखंड तेवेळचो संयुक्त प्रांत, गुजरात, काठियावाड, आदी वाठारांत प्रचलित जालो. तोवेळमेरेन मालव लोकांची सत्ता नश्ट जाल्ली. ताकालागून संवताक एकाद्र्या नामनेच्या राजाचें नांव दिवपाची गरज आशिल्ली. त्याकाळांत पुराय भारतांत इ. स. च्या ५ व्या शतमानांतल्या चंद्रगुप्त दुसरो विक्रमादित्य हाणें भारतांतलीं गणराज्यां मोडून काडिल्लीं. इ. स. च्या आठव्या - णवव्या शतमानामेरेन भारतांत एकतंत्री राज्य प्रस्थापित जाल्लें. ताकालागून लोक गणराज्य ही कल्पना विसरिल्ले. देखून मालवगणाजाग्यार त्या गणाच्या मुखेल्याचें म्हळ्यार विक्रमादित्याचें नांव त्या संवताक जोडपांत आयलें आनी विक्रम संवत प्रचारांत आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

विक्रमादित्य : इ.स.प. पयल्या शेंकड्यांतलो उज्जयनेचो राजा. विक्रमादित्याविशीं इतिहासकारांमदीं एकमत ना. चंद्रगुप्त, स्कंदगुप्त, शिलादित्य आनी हेर सम्राटांनी विक्रमादित्य ही गौरवास्पद पदवी घेतिल्ली, देखून कांय इतिहासकारांच्या मतान विक्रम ही इतिहासीक व्यक्ती नासून, ती एक काल्पनिक व्यक्ती. पूण बृहत्कथा, जैन पट्टावली, हरिवंशपुराण, भविष्यपुराण आनी हेर वाङ्मयाच्या तशेंच अभिलेख - मुद्रांच्या आदारान डॉ. राजावली पांडेय हाणें विक्रमादित्य हो इतिहासीक पुरूश आसून, तो इ.स.प. पयल्या शेंकड्यांतलो

उज्जयनेचो राजा, हें स्पश्ट करपाचो यत्न केला. ताच्या मतान विक्रमाचो मालवगणाच्या गर्दभिल्ल शारवेंत जल्म जालो.

बृहत्कथेंत विक्रमाच्या बापायचें नांव महेंद्रादित्य अशें सांगलां, जाल्यार विष्णु आनी वायू पुराणांत तशेंच कथासरित्सागरांत तें गर्दभिल्ल अशें सांगलां. ह्या ग्रंथाप्रमाण विक्रमाचें उपनयन जाल्याउपरांत चरित्र्यसंपन्न आनी विद्वान

आचार्यांनी ताका विद्या, कला आनी शास्त्रां शिकयलीं. उपरांत ताणें युध्दकलेंचेय शिक्षण घेतलें.

जैन ग्रंथाप्रमाण विक्रम ल्हान आसतनाच उज्जयन आनी माळवा प्रांतांचेर शकक्षत्रपांनी आपलो शेक बसयल्लो. शकांनी माळव्याचें राज्य हातासल्या उपरांत विक्रमय आपले आवय वांगडा रानांत पळून गेल्लो. रानांत दिस सारतनाच तो आपलें राज्य परत मेळोवपाखातीर डाव पेच रचपाक लागलो. ताणें मालव तरणाट्यांक संघटीत करून तांकां लडायचें शिक्षण दिलें. तशेंच राजस्थान, मध्य भारत आनी पंजाब प्रदेशांनीय झुजारी संघ निर्माण करचेखातीर त्या गणांक प्रेरणा दिली. उपरांत पुराय तयारी करून ताणें उज्जयनाचेर घुरी घालून शकांक माळव्यातल्यान धावडान घाले. तो उज्जयनाचे गादयेर बसल्याउपरांत हे घडणूकेचे यादीक म्हूण स.प. ५७ त ताणें आपली नवी कालगणना सुरू केली.

गादयेर बसल्याउपरांत ताणें उज्जयनांत थिरताय हाडली. उपरांत आपल्या राज्याचो विस्तार करतना उत्तर कोंकण, सौराष्ट्र आनी सिंध प्रदेशांतल्यान शक लोकांक धावडान घाले. ताच्या ह्या दिग्विजयाचे उल्लेख कांय कडेन कथासरित्सागरांत आयल्यात.

जैन ग्रंथांप्रमाण आदर्श राजाचे सगळे गूण विक्रमादित्याच्या आंगांत आसले. निमाणेकडेन सातवाहन वंशातलो तिसरो राजा सातकर्णी हाणें ताचो पराभव केलो.

- कों. वि. सं. मं.

विजयनगर : एक हिंदू साम्राज्य आनी राजधानीचें मुखेल नगर. विजयनगर साम्राज्याची पुर्विल्ली राजधानी आनेगुंदी आसली. ती तुंगभद्रेचे उत्तर देगेक आसून ती पुराय सुरक्षीत नाशिल्ल्यान विद्यारण्य ह्या गुरूचे आज्ञेवयल्यान हरिहर (१लो) हाणें तुंगभद्रेच्या दक्षिण तीराचेर हेमकूट, मतंग आनी मावयवंत ह्या दोंगरांमदीं नवी नगरी बसोवन थंय हरिहरान राजधानीची स्थापना केली.

या साम्राजाच्या कालखंडांत कांय विदेशी लोक भारतांत आयले. तातुंतल्या कांय प्रवाशांनी त्या शाराचें वर्णन बरोवन दवरलां. ताचेवयल्यान विजयनगर कशें आसलें ताची म्हायती मेळटा.

इतिहास : इ.स. १३०० च्या सुमाराक पुराय उत्तर हिंदुस्थान दिल्लीच्या सुलतानांच्या हातारवाल आसलें. दक्षिण भारतांतल्या देवगिरी, वरंगळ, द्वारसमुद्र आनी मदुरा हांगा स्वतंत्र हिंदू राजवटी आसल्यो. या राजांची आपसांपांत सदांच झुजां जातालीं. अशावेळार अल्लाउद्दीन खिलजीन आपल्या सेनापतीक मलिक काफूराक दक्षिण हिंदुस्थानाचेर हल्लो करपाक धाडलो. तेन्ना ताणें इ.स. १३०७, १३१०, १३११ देवगिरी, वरंगळ आनी द्वारसमुद्र हांचेर जैत जोडलें.

उपरांत तीन वर्सांभितर हरपाळदेवान मुसलमान सैन्याक धांवडावन घाले. इ.स. १३१६ अल्लाउद्दीन मेल्याउपरांत मुवारक खिलजीन दक्षिणेचेर घुरी घाली आनी १३१८ हरपाळदेवाक तांणी जिवो मारलो. इ. स. १३२० वर्सा दिल्लीच्या तख्ताचेर तुघलक घराणें आयलें.

कांपिली हें दक्षिण भारतांतलें एक स्वतंत्र राज्य आसलें. मुहम्मद तुघलुकान ताचेर इ.स. १३२६त घुरी घाली. त्या झुजांत कांपिलीदेवाक मरण आयलें आनी उपरांत हरिहर कांपिलीचो राजा जालो.

ह्या विजयनगर राज्याचेर संगम, साळुव, तुळव आनी आरविडु या चार वंशांनी राज्य केलें. पूण या सगळ्यांनी हिंदू संस्कृतीची राखण केली.

संगम घराणें : हरिहर पयलो इ.स. १३३६ - १३५६. हरिहराच्या बापायचें नांव संगम आसलें. ताका लागून ह्या घराण्याक संगम नांव फावो जालें, इ. स. १३३६ तो नव्या राज्याचो राजा जालो आनी ह्या कामांत ताका मार्गदर्शन करपी ताचो गुरू विद्यारण्य स्वामी हांकां मान दिवपाच्या हेतून त्या शाराक विद्यानगर वा विजयनगर अशें नांव दिलें.

साळुव राजवंश : साळुव वंशाचो संस्थापक साळुव नरसिंह हाणें (१४८५ - १४९०) मेरेन राज्य केलें.

तुळुव राजवंश : नरसा नायक (इ. स. १४९० - १५०३) साळुव नरसिंहाचे दोनय पूत ल्हान आशिल्ल्यान मरतना ताणें आपलों मंत्री नरसा नायक हाका आपल्या भुरग्यांचो पालनकर्ता आनी राज्याचो कारभारी नेमलो. तो तुळुव वंशांतलो पयलो राजा आसलो. साळुव

नरसिंहाच्या मरणाउपरांत ताचो व्हडलो पूत तिम्म हाका गादयेर बसोवन तो स्वता राज्यकारभार पळोवंक लागलो. तिम्माक मरण आयल्याउपरांत इम्मडी वीर नरसिंहराय, कृष्णदेवराय, अच्युत देवराय, वेंकट, सदाशिव, रामराय हांणी राज्यकारभार केल्याउपरांत तुळुव वंशाची सत्ता सोपून ती आरविडू वंशाकडे आयली.

आरविडू राजवंश : रामराय हो या वंशांतलो पयलो सम्राट. तो कृष्णदेवरायाचो मंत्री श्रीरंग हाचो पुत आसलो. ताणें इ. स. १५६२ मेरेन सदाशिवाचो संरक्षक म्हण राज्यकारभार केलो. सगळ्या दुस्मानांचो पराभव करून, आपली सार्वभौम सत्ता दक्षिणेंत प्रस्थापित केली. तो एक व्हड शासक आनी शूर राजा आसलो. ताणें साहित्याक, कलेक उत्तेजन दिलें. तो संगिताचोय मोगी आसलो. ताच्या उपरांत ताचो भांव तिरुमल गादयेर आयलो. ताणें पुंड सरदारांचो बंदोबस्त करून राज्यांत शांतता प्रस्थापित केली. ताच्या फाटल्यान ताचो पूत श्रीरंग सिंहासनार बसलो. ताच्या उपरांत ताचो भाव वेंकटपतिदेवराय राजा जालो. तो पराक्रमी आशिल्लो. ताणें आपली राजधानी उदयगिरी हांगा व्हेली. ताणें इ.स. १६१४ मेरेन राज्य केलें. तो धर्मीक वृत्तीचो, विद्वान आनी उदार राजा आशिल्लो. चित्रकलेची ताका आवड आशिल्ली. ताका मरण येतकच ताचो दुसरो पुतणयो श्रीरंग हो राजा जालो. ताका लागून जायत्या सरदारांक आनी नायकांक राग आयलो. ताचें भितर यादवी झूज जावंक लागलें. सुमार पन्नास वर्सां हें यादवी झूज चालू आशिल्लें. निमाणें हें साम्राज्य नश्ट जालें.

- कों. वि. सं. मं.

विजय राजेन्द्रसूरी : (इ. स. १८२७ - १९०६).

एक जैन आचार्य आनी प्रकांडपंडित. ताचो जल्म भरतपूर हांगा जालो. ताचें मूळ नांव रत्नराज अशें आशिल्लें. विसाव्या वर्सा ताणें यतिदीक्षा घेतली आनी ताका रत्नविजय हें नांव मेळ्ळें. प्रमोद विजयसूरी हो ताचो शिश्य. इ.स. १८६६ त ताका विजय राजेंद्रसूरी हें नांव मेळ्ळें. ताणें सुमार ५८ ग्रंथ बरयले. ह्या सगळ्यांत अभिधान राजेंद्रकोश हो मुखेल ग्रंथ. हो प्राकृत भाशेंत आसून ताचे सात खंड आसात. हो कोश म्हळ्यार प्राकृत शब्दाचो म्हासागरच आसा. भुपेन्द्रसूरी आनी यतींद्रसूरी ह्या दोन शिश्यांनी विजय राजेन्द्राच्या हाताखाल ह्या ग्रंथाचें संपादन केलें. ह्या ग्रंथांत दर एका शब्दाचें संदर्भासयत स्पश्टीकरण केल्लें आसा. जैनांच्या पंचेचाळीस आगम ग्रंथांचो अभ्यास करून विजय राजेन्द्रान हो कोश तयार केला.

हाचेभायर विजय राजेन्द्रसूरीन गुजराती आनी हिंदी भाशेंत तूस्त, स्तवन, चैत्यवंदना, सज्जाय आदी विशयांचेर जायती काव्यरचना केली. नवपदपुजा आनी महावीरपंचकल्याणपुजा हीं ताचीं व्हड काव्यां.

विजय राजेन्द्रसूरी हो एक व्हड तपस्वीय आशिल्लो. मांगीतुंगी

दोंगरार आनी राजस्थानातल्या चामुंडवनांत ताणें बरोच काळ ध्यानसाधना केल्ली. समाज सुदारणे खातीर तो मुखेलपणान वावर करतालो. २५० वर्सां वाळींत उडयल्ल्या किराला समाजाक, ताणें जैन समाजांत परती मानाची सुवात मेळोवन दिली. जालोर हांगाच्या सुमार ७०० घरांनी जैन संस्कृतीचो उजवाड पावयलो. जायत्या तीर्थांचो ताणें जीर्णोद्धार केलो.

- कों. वि. सं. मं.

विजयादसम : (पळेयात दसरो).

विजापूर : कर्नाटकांतल्या इतिहासांत प्रसिद्द आशिल्लें शार आनी विजापूर जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण. पयलीं ह्या जाग्यार सात खेडीं आसलीं. थंय यादवांनी हे नगर वसयलें. तातुंतल्या एका खेड्याचें नांव विज्जनहळ्ळी आसलें. ताचें रुपांतर जावन विजापूर हें नांव त्या नगराक मेळ्ळें, अशें एक मत आसा.

ह्या नगराच्या वाठारांत कांय देवळांनी चालुक्य आनी यादव वंशांतल्या राजांचे शिलालेख आसात. चालुक्य राजा सोमेश्वर हाणें इ.स. १०७४ त आपल्या जैताचें स्मारक म्हूण या नगराक विजापूर हें नांव दिलें. काळांतरान ताचेंच विजापूर अशें रुपांतर जालें.

बहामनी राज्याचे पांच वांटे जाल्या उपरांत विजापूरचो सुभेदार युसुफ आदिलशाहा हाणें आदिलशाहीची स्थापना करून विजापूर हीच आपली राजधानी केली. हे राजधानी भोंवतणचो सगळो प्रदेश सपाट आनी पडंग आसून, लागसार एकूय न्हंय नाशिल्ल्यान तो वाठार असुरक्षीत आशिल्लो. फुडें इ.स. च्या १६ व्या शेंकड्यांत अली आदिलशाहा (१लो) हाणें शारा भोंवतणी व्हडलो तट बांदलो. त्या तटाचो घेर सवाय स मैलांचो आसून, ताका ९६ बुरूज आनी ५ व्हडलीं दारां आसात.

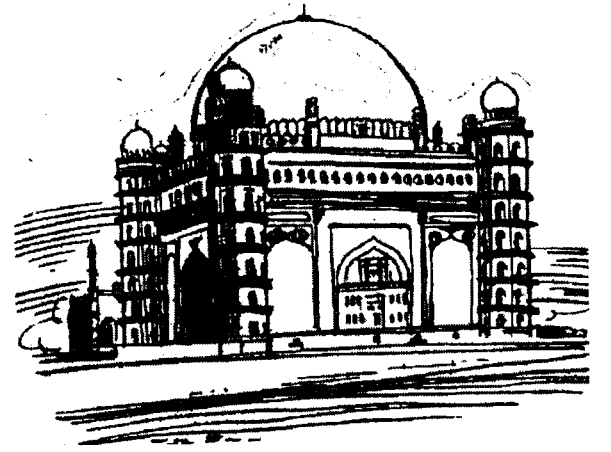
शाराच्या मदल्या वाठारांत आर्क किल्लो आसून तो पयलीं युसुफ आदिलशाहान बांदलो. तो मातयेचो आशिल्ल्यान फुडें इब्राहिम आदिलशाहान ताचो तट आनी खंदक फातरांनी बांदून काडलें. ताचो घेर सुमार एक मैल आसा. ताच्या भितर आसार महाल, आनंद महाल, आरसे महाल, सोनेरी महाल, चिनी महाल, सातमजली महाल, गगन महाल, मक्का मशीद, चिंदडी मशीद ह्यो इमारती आसात. तातुंतलो आसार महाल होच फकत बरे स्थितींत आसा. हाकाच पयलीं अदालत महाल हें नांव आसलें. तो सुलतान महमदशाहान बांदला. तातूंत महंमद पैगंबराचे दाडयेचे केंस आनी कांय वस्त्रां दवरल्यांत. ताच्या पाटांगांत एक व्हडलें तळें आसा. मक्का मशीद ही मक्केतल्या मुखेल मशिदीसारकी आसा. तिचे भितरले सगळे खांबे फातराचे आनी कमान आशिल्ले आसात. चिंदडी मशीद उदेंतेकडेन बुरुजाचेर आसा. किल्ल्याच्या पडकोटांत श्रीनृसिंह

देवूळ आसून ताका एक जागृत देवस्थान मानतात.

हांगा महंमद आदिलशाहान गोल घुमट ही भव्य वास्तू निर्माण केली. तिचें बांदकाम इ.स. १६३२ - १६६४ अशें ३३ वर्सां चालू आसलें. ही इमारत चवकोनी आसून, तिची दर एक वट (बाजू) १३५ फूट लांब आनी वंगत ९ फूट दाट आनी १०० फूट ऊंच आस. ह्या दालनाच्या चारूय कोनशांक लागून चार अष्टकोनी, सातमजली मनोरे आसात. तांच्या माथ्याचेर चार ल्हान घुमट आसात. दालनाचेर चौथरो आसून, ताचेर व्हडलो घुमट आसा. ताची उंचाय ६० फूट आनी भितरलो व्यास १२५ फूट आसा. ताच्यो वण्टी १० फूट दाट आसात. पुराय इमारतीची उंचाय २०६ फूट आसून, घुमटाभोंवतणी एक सज्जा आसा.

घुमटाच्या भितर सरल्याउपरांत सकयल्ल्या दालनाचे वण्टीक लागून दालनाचे फरसबंदीसावन ११० फूट उंचायेचेर ११ फूट रुंदायेची एक सज्जा आसा. ह्या सज्जाचेर उबें रावून बारीक आवाजान उलयल्यार ताचे १० - १२ प्रतिध्वनी आयकूपाक येतात. सकयल्ल्या दालनांत ७७ फूट लांब - रुंद आनी २४ फूट ऊंच अशा चवथऱ्याचेर सुलतान महमूद, ताच्यो दोन बायलो, धूव आनी नातू हांचीं थडीं आसात.

गोलघुमट ही इमारत भव्य पूण सादी आसा. तिच्यांत चडशी कलाकुसर दिसना. तिच्या शेजराक एक ल्हानशी मशीद आसा. ती मात सुबक आनी सोबीत आसा.

गोलघुमट, विजापूर

किल्ल्याचे उदेंतेक सुमार पाउण मैल अंतराचेर जुम्मा मशीद आसा. हिकाच जामी मशीद अशें म्हण्टात. विजयनगराक हारोवन अली आदिलशाहा परत आयल्या उपरांत ताणें इ. स. १५७५ च्या सुमाराक ही मशीद बांदल्या. हिचो विस्तार खूब व्हडलो आसून, तिच्यांत एकेच फावट २२०० ते २५०० मनशां नमाज पडूंक शकतात. हिचे रचणुकेंत जायत्यो कमानो आशिल्ल्यान ही मशीद आगळीवेगळी दिसता.

ताजबावडी ही तळ्यासारकी व्हडली बांय महंमद आदिलशाहान ताजरवान नांवाचे यादी बांदिल्ली.

अली आदिलशाह (दुसरो) हाची कबर अली रोझा ही, आर्क किल्ल्याचे वायव्येक व्हडली इमारत आसा. ती चवकोनी आसून, २० फूट ऊंच चौथऱ्याचेर उबी आसा. हे कबरींत पुराय बांदूक नाशिल्ल्यो कितल्योशोच मोट्यो कमाना आसून, तांचेर पारवें ना. मदल्या जाग्यार अली आनी तांच्या घरच्या मनशांचीं थडीं आसात. ताचेवयलो पाचवो पाशाण खूब सोबीत आसा. हे इमारतीचें बांदकाम अर्दकुटें जाल्ले आसा.

जोड घुमट हे मक्का दारासावन लागींच दोन सारके दिसपी घुमट आसात. तांचे चौथरे बरेच ऊंच आसून, तातूंत थडीं आसात आनी दोनूय घुमटाच्या भितर सज्जे आसात.

आर्क किल्ल्यांत आनंद महालासावन लागींच करीमुद्दीन ही मशीद आसा. इ.स. च्या १४व्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत विजापूरचो सुभेदार करीमुद्दीन हाणें ही रेवय्या नांवाच्या कारागिराकडल्यान बांदून घेतली. ही मशीद हिंदू देवळाचे पद्दतीन बांदिल्ली विजापुरांतली सगळ्यांत पोरनी मशीद आसा.

मालिक - इ - मैदान ह्या नांवाची एक व्हडली तोफ मक्का दरवाजो आनी शहापूर दरवाजो हांच्यामदल्या तटाचेर दवरिल्ली आसा. त्या जाग्याक शेरझा बुरूज म्हण्टात. ही तोफ ओतीव आसून, तिची लांबाय १४ फूट ४ इंच आसा. मुलुखमैदान अशें तिचें नांव रूढ जाला.

लांडाकसाब तोफ ही विजापुरांतली सगळ्यांत व्हडली तोफ जावन आसा. तिची लांबाय २१ फूट ७ इंच आसून, तिचें वजन ४९ टन आसा.

अली (पयलो) हाणें बेगम चांदबिबी हिचे यादीकातीर चांदबावडी ही बांय इ. स. १५७९ त बांदली. हे बांयचे सारकीच ताजबावडी ही व्हडली बांय उपरांत बांदिल्ली आसा.

इब्राहिम (दुसरो) हाची इब्राहिम रोझा ही कबर शाराच्या तटाभायर अदर्या मैलाचेर आसा. ही एका ऊंच चबुतऱ्याचेर उबी आसून, तिचें मदलें दालन ५४ फूट लांब - रूंद आसा. ताचे भोंवतणी एक रूंद पडवी आसून, तिचेच कमानांच्यो दोन ओळी आसात. हिचें फातराचें माथें सपाट आसून, ताका सकयल कसलोच आदार ना. त्या माथ्यार एक चौथरो आनी ताचेर घुमट आसा. ताचे भोंवतणी खूब मिनार आसात. हे इमारतीच्यो वण्टी आनी कमाना सोबीत नक्षीकामांनी भरिल्ल्यो आसात.

शाराच्या तटाभायर अस्तंतेक इब्राहिम रोझा सावन लागींच मोती घुमट ही इमारत आसा. तिचो घुमट धवो आसून, ताचे भितरले वटेन लेप दिवपाखातीर मोतयांचो पिठो वापरील्लो आसा.

शहापूर दरवाजाचे अस्तंतेक तटाच्या भायर सुमार दोन

मैलांचेर अमिन दर्गो आसा. थंय हजरत ख्वाजा अमिनुद्दीन हाची कबर आशिल्ल्यान हें विजापुरांतलें मुसलमानांचें सगळ्यांत पवित्र स्थान मानतात.

विजापुरांत सदांच उदकाचो उणाव आशिल्ल्यान आदिलशाहान बेगम तलाव, तोरवे तलाव, महंमद तळें, रामटंका हीं तळीं बांदून उदका पुरवणेची वेवस्था केल्ली.

आदिलशाही सुलतानांनी वास्तुशिल्पां निर्माण करपाखातीर चड लक्ष दिल्ल्यान तांच्या २०० वर्सांचे राजवटींत मशिदी, कबरी आनी महाल मिळून सुमार शंबर इमारती बांदपांत आयल्यो. तातुंतल्या मशिदींचो आंकडो पन्नांसांपरसूय चड आसा. कबरी वीसांपरस चड आनी महालय तितलेच आसतले. बऱ्याच बांदकामांची आता पडझड जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

विट्दिवांडू : (पळेयात कोयंडोबाल).

विठ्ठल : महाराष्ट्रांतलें एक मुखेल दैवत आनी वारकरी संप्रदायाची उपास्य देवता. विष्णुचो अवतार आशिल्लो कृष्ण आनी ताचेसारकोच विठ्ठल हाची भक्ती महाराष्ट्र - कर्नाटकांत पयलींपसून चालू आसा. विष्णुकडेन संबंदीत आशिल्लें एकादशी व्रत विठ्ठलाचें वारकरी निश्टेन आचरणांत हाडटात. विष्णुप्रिय तुळस तांकां खूब मानवता. तिच्या लांकडाच्या मणयांच्यो माळो तांच्या अभिज्ञान चिन्नांतलें एक चिन्न आसा. विष्णुचे छातयेवयलें श्रीवत्सलांछन विठ्ठलाचे छातयेचेरय आसता. कालो हो गोकुळांतल्या बाळकृष्णाचो एक भोग आसा आनी विठ्ठलाचे वारीची सांगता जाल्याबगर जायना. असो हो विष्णु, कृष्ण आनी विठ्ठल हांचो एकवटीत संबंद आसा.

बेळगांव जिल्ह्यांतल्या बेंडेगिरी गांवांत सांपडिल्ल्या ताम्रपटांत विठ्ठलाचो विष्णु असो उल्लेख आसा. ह्या ताम्रपटाचो काळ शके ११७१ असो आसा. हीच धारणा मराठी संतांच्या अभंगांनी सगळ्याक पळोवपाक मेळटा. नंदाच्या घरा नांदपी कृष्णच विठ्ठलरुपान पंढरींत प्रकट जालो अशें निवृत्तीनाथान म्हळां.

ज्ञानदेवाच्या मतानय श्रीहरी विठ्ठलरुपान भीमेचे देगेर आयलो आनी ताणें आपल्या सुदर्शन चक्राचेर पंढरी वसयली. संत एकनाथान कृष्ण - विठ्ठल एकवटीचो स्पश्ट उल्लेख केल्लो आसा. द्वारकेचो राणा गायो आनी गोपाळांवांगडा पंढरीच्या पुंडलिकाक मेळपाक आयलो आनी तेन्नापसून तो जो विटेचेर उबो आसा तो आजून सकयल बसूंकच ना. द्वारकेच्यान आयिल्लो कृष्ण होच विठ्ठल असो भावार्थ सगळ्या वारकऱ्यांमदीं आसा.

पंढरपूर आनी विठ्ठल हांचो निर्णायक उल्लेख आशिल्लो शके ११५९ चो एक शिलालेख आसा. हाचे पयलींचो आनीक एक शिलालेख

सांपडिल्लो आसून तो शके १११० तलो आसा. शके ११९५ तलो शिलालेख विठ्ठल आनी विठ्ठलाच्या देवळारवातीर म्हत्वाचो आसा. हाचेर जायत्या देणगीदारांचीं नांवां कोरांतिल्लीं आसात. हाचेवयल्यान कानडी, तेलुगू, मराठी सारकिल्ल्या विठ्ठलभक्तांचें पंढरपूर हें एक गाजिल्लें भक्तिपीठ आशिल्लें म्हणपाचें कळटा.

पंढरपुराबगर हेर जाग्यांनीय विठ्ठल हो देव आसा. कर्नाटकांतल्या शिमोगा जिल्ह्यांतल्या सोगाने गांवांत शिवाच्या देवळांत शके ११३५ (२७ जानेवारी १२१४ इ.स.) चो एक लेख आसा. तातूंत वीर बल्लाळ ह्या होयसळ राजान त्या गांवांतल्या विठ्ठलेशाक तीन निश्क भूंय दान दिल्ल्याचें सांगलां.

आपल्या भुरग्याक इश्ट देवतेचें नांव दवरपाची एक पोरनी प्रथा आसा. राष्ट्रकूट तिसरो गोविंद हाच्या इ.स. ८०८ च्या राधनपूर दानपत्रांत 'विठ्ठल' आनी 'विठ्ठु' अशीं ब्राह्मणांचीं दोन नांवां सांपडटात. ह्या शिलालेखाच्या पुराव्याच्या आदारान निदान इ.स.चो ८ वो शेंकडो इतलेंतरी विठ्ठलाचें पुर्विल्लेपण मानपाक जाता.

शिलालेखीय पुराव्यांबगर विठ्ठलासंबंदीं जायते वाङ्मयीन पुरावे मेळटात. पद्मपुराणाच्या उत्तर खंडांत द्विभुज विठ्ठलाचो उल्लेख आसा. तेचभशेन स्कंदपुराणांतूय विठ्ठलाची म्हायती आसा. पूण सारको काळ थारावपाखातीर ह्या पुराव्यांचो उपेग जायना. श्रीपतीचो श्रीकरभाष्य (इ.स. ११६०) ह्या ब्रह्मसुत्रांवायल्या भाश्यग्रंथांत तकलेचेर शिवलिंग धारण केल्ल्या विठ्ठलाचो उल्लेख आसा.

मध्वाचार्यान (इ.स. ११९९) आपल्या मठाच्या आठ बालयतीमदल्या तीन यतींक उपासनेखातीर विठ्ठलाची मूर्त दिल्ली अशें कन्नड कवी श्री. द. रा. बेंद्रे हाणें सांगलां. हेमाद्रीन चतुर्वर्गचिंतामणींत, बिल्चमंगलान कृष्ण कर्णामृतांत आनी पुर्विल्लो कन्नड कवी चौंडरसान आपल्या अभिनवदशकुमार चरितांत विठ्ठलाचो उल्लेख केल्लो आसा.

ज्ञानदेवाच्याय घराब्यांत विठ्ठलभक्ती आशिल्ली. तांकां गुरुपरंपरेनय विठ्ठलभक्तीचो वारसो मेळिल्लो. तशेंच पंढरपुराक विटेचेर उबो आशिल्लो विठ्ठल अठ्ठावीस युगांपसूनचो आसा, अशी निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, नामदेव सारकिल्ल्या संतांची धारणा आसा. पूण हातुंतलीं अठ्ठावीस युगां म्हणजे सारको कितलो काळ तें सांगप कठीण. संतांचीं हीं वचनां फकत पुर्विल्लेपण सुचयतात.

विठ्ठल ह्या उतराच्यो जायत्यो व्युत्पत्ती सांगिल्ल्यो आसात. मुखेलपणान विठ्ठल हें उतर विष्णु ह्या उतराचें अपभ्रंश रूप आसा. हें चडकरून सगळ्यांक जरी मान्य आसलें तरीय तें रूप अपभ्रंश प्राकृत भाशेंतलें काय द्राविडी भाशेंतलें हो वाद मिटना. विठोबाक पांडुरंग अशेंय म्हण्टात. हें नांव ताका कशें मेळ्ळें तें सांगपाक येना. कारण पांडुरंग हें धवल शिवाचें नांव आसा. हाचेंच कानडींत पंडरंग हेंय रूप आशिल्लें.

पंढरपुरांत आयज जी विठ्ठलमूर्ती आसा ती उबी आसा. तिचे

तकलेर कोंगऱ्यांची टोपी आसा. पूण पुजारी हाका शिवलिंग आनी कोंगऱ्यांक फाटीचेर वडयल्ली शिंकाची दोरी अशेंय म्हण्टात. कानांत नुस्त्याच्या आकाराचीं कुंडलां आसून तीं खांद्यांचेर आडवीं आसात. गळ्यांत कौस्तुभ मणयांची माळ आसा. काळजाच्या उजव्या आनी दाव्या भागाचेर एक खळगी आनी वांटकुळखंड आसून ताका श्रीवत्सलांछन आनी श्रीनिकेतन हीं नांवां दितात. दंडाचेर आनी मनगटांचेर बाजूबंद आनी मणिबंद आसात. दाव्या हातांत शंख आसून तो हात कमरार दवरिल्लो आसा. उजव्या हातांत मोटवी कमलनाल आसून तो हात कमरार आसा. कमराक तिट्टी मेखला आसा. पावलां एका चौकोनाचेर आसून तिका वीट म्हण्टात. विटेसकयल उरफाटें कळ आसा. कमरेक वस्त्र आशिल्ल्याच्यो कुरवो दिसनात. पूण जायत्या जाणांचें मत कमरेक वस्त्र आसा अशें आसा आनी हें जर मतींत घेतलें जाल्यार दोन पांयांमदल्या फातराच्या भागाक वस्त्राचो शेव म्हणूं येता.

हे विठ्ठलमूर्तीची घडण गुप्तयुगांतल्या चडकरून इ.स. च्या पांचव्या वा सव्या शेंकड्यांतली आसुये. तशेंच विठ्ठलाचें मूर्तीविज्ञान हें अशें आसलें तरीय सगळे संतजन मात तिचें वर्णन वेगळेंच करतात. ते तांच्या दोळ्यांनी पळयल्लें ध्यान नासून मनांतलें आसा. देखूनच तें आयच्या पंढरपुरांतले मूर्तीकडेन जुळना.

विजयनगराच्या राजान पंढरपूरची विठ्ठलाची मूर्त अनागोंदीक व्हेली आनी एकनाथाचो पणजो संत भानुदास हाणें ती थंय वचून परत हाडली अशी एक समजूत आसा. तुकाराम, महीपती सारकिल्ले संत आनी आधुनिक अभ्यासक ह्या सगळ्यांचें हेविशीं एकमत आसा.

शके १४९३ त वादिराजतीर्थान तीर्थबंध नांवांचें एक प्रकरण रचील्लें आसा. तातूंत विठ्ठलस्तुतीपर कांय श्लोक आसात. तातुंतल्या एका श्लोकांत विठ्ठल तुंगेचे देगेर म्हणजे विजयनगराक गेल्ल्याचो निर्देश आसा. पूण तो थंय किदयाक गेलो हाचें खरें कारण मात दिवंक ना.

विठोबाची मूर्त मूळची जैनांची आसा असो एक समज आसा. पूण ताका आदार कांयच ना. तशेंच विठ्ठल हो मुळचो कर्नाटकांतलो काय महाराष्ट्रांतलो होय एक वादाचोच विशय आसा. हाचेविशीं जायत्या जाणांनी आपलीं मतां मांडिल्लीं आसलीं तरीय एकनाथाच्या अभंगांत देशवाची अर्थ दिसता. ताकालागूनच विठ्ठल हो मुळचो कानडी दैवत आशिल्ल्याची जाणविकाय मराठी संतांक आशिल्ली जांवये. हाच्या वांगडाच परिस्थितीजन्य पुराव्यांचोय अभ्यास जावपाकच जाय.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : वारकरी संप्रदाय

विठ्ठलनाथ : (इ. स. १५१५ - १५८५).

वल्लभपंथाचो व्हड आचार्य. वल्लभाचार्याचो दुसरो पूत आनी

अष्टछाप कविमंडळाचो प्रवर्तक. हाका गोस्वामी विठ्ठलनाथ अशेंय म्हण्टात. विठ्ठलनाथाचो जल्म काशीलागच्या चरणाद्री वा चुनारगढ नांवाच्या गांवांत शके १४३७ च्या पौष शुध्द नमीक जालो. सुरवातीचीं कांय वर्सां आवय बापायचो मोग मेळ्ळ्या उपरांत तो काशीचे विद्वान यती पंडित आनी मधुसूदन सरस्वती हांच्या म्हऱ्यांत विद्याध्ययनारवातीर वचून रावलो. बुध्दीन हुशार आनी विनम्रवृत्ती हांच्या बळार पिरायेच्या पंदराव्या वर्साच तो वेद, शास्त्र, पुराण हांचें अध्ययन सोंपोवन प्रकांड पंडित जालो. भुरगेपणासावन ताचें मन भक्तीकडेन ओड घेतलें. ताकालागून स्वसंप्रदायांतल्या तात्त्विक सिध्दांताच्या वादचर्चेपरस ताका भागवतांतले कृष्णलीलेंत रंगून वचप चड मानवतालें. अभ्यास चालू आसताना ताचो तिर्थरूप वल्लभाचार्य निजधामाक गेल्लो. त्या आदीं थोडे दीस विठ्ठलनाथ आनी ताचो व्हडलो भाव गोपीनाथ बापायक मेळपाक गेल्लो, तेन्ना विठ्ठलनाथान बापायकडेन आपल्याक गुरुमंत्र

दिवपाची विनंती केली. तेन्ना वल्लभाचार्यान (बापायन) एका कागदाचेर साडेतीन श्लोक बरयले आनी तें कागद विठ्ठलनाथाक दिलें. त्या वेळार ताचो बापूय उलोवंक शकनासलो जांवये नाजाल्यार ताणें मौन धारण केल्लें जांवये. हेच श्लोक वल्लभसंप्रदायांत 'शिक्षासार्धत्रय श्लोक' ह्या नांवांन नामनेक पावल्यात.

वल्लभाचार्यांच्या निर्वाणा उपरांत विठ्ठलनाथान वल्लभाचार्यांच्या अर्दकुट्या

ग्रंथाक पुराय रूप दिवपाचें काम आपणायलें आनी सगळ्यांत पयलीं ताणें अर्दकुटो अणुभाश्य ग्रंथ पुराय केलो. तत्त्वदीप नांवाचो निबन्धान्तर्गत भागवतार्थ नांवाच्या प्रकरणाचो विस्तार वल्लभाचार्यान तृतीय स्कंदा मेरेन केल्लो. विठ्ठलनाथान तो पंचस्कंधामेरेन करून ग्रंथ सोंपयलो. तेभायर ताणें सुबोधिनी, षोडशग्रंथ ह्या वल्लभाचार्यांच्या बऱ्याच ग्रंथांचेर टिका बरयल्यो आनी त्याच काळांत आपलो व्हडलो भाव गोपीनाथ हाका संप्रदायसंवर्धनाच्या कामांत मोलाचो आदार आनी मार्गदर्शनय केलें.

इ.स. १५४२ त गोपीनाथान संवसार सोडल्याउपरांत वल्लभपंथाचीं मुखेल आचार्यपदाचीं सुत्रां विठ्ठलनाथाकडेन आयलीं. आचार्यपद आपणायल्या उपरांत तो आपल्या व्हडल्या भावाच्या पुण्यस्मृत्यर्थारवातीर सगळ्या कुटूंबासयत ब्रजयात्रेक गेलो. ह्यावेळार ताची कीर्त गोंडवनाची राणी दुर्गावती हिच्या कानार पडली. तिणें

व्हडल्या भक्तिभावान विठ्ठलनाथाक गढमंडल हे राजधानीच्या गांवांत आपोवन तांचो व्हडलो सन्मान केलो आनी हे राणयेच्या आग्र्यावयल्यान सागरच्या पद्मावती नांवाचे चलयेकडेन विठ्ठलनाथान दुसरें लग्न केलें. ताची पयली बायल रुक्मिणी आनी तिचे स पूत ह्या वेळार ताच्या वांगडा आसले. फुडें पद्मावतीकय एक चलो जालो. ह्या सगळ्या कुटूंबासयत विठ्ठलनाथ मथुरेक रावपाक लागलो. पूण कांय दिसांनी गोंडवनाचेर अकबर बादशाहान तांचेर घुरी घाली. त्या वेळार जाल्ल्या जुजांत राणी दुर्गावती मेली. हे घडणुकेन विठ्ठलनाथ खूब दुरवावलो आनी हें दुरव्व विसरपारवातीर तो अडेल ह्या आपल्या गांवांत वचून रावलो. कांय दिसांनी तो परत मथुरेक परतलो.

गोस्वामी विठ्ठलनाथाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें काम म्हळ्यार ताणें वल्लभसंप्रदायाचें केल्लें चिरेबंदी बांदप. वल्लभाचार्यांचो तत्त्वविचार लोकांमेरेन पावोवपारवातीर ताणें पयलीं ताचेर टीका आनी भाश्यां बरयलीं. तत्त्वज्ञान हें सर्वसामान्यांक रुक्षच दिसचें हें मतींत घेवन ताचे जोडयेक ताणें भगवद्भक्तीचे वेगवेगळे उपासनामार्ग निर्माण केले तेचपरीन भक्तिपर पदसाहित्याच्या निर्मितीकय प्रोत्साहन दिलें. ताणें आपल्या लेखनान, वक्तृत्वान आनी व्यक्तिमत्वाच्या प्रभावान पुष्टिसंप्रदाय समृद्ध करून लोकांमेरेन पावयलो. श्रीनाथाच्या देवळांत अष्टभोग, अष्टदर्शन अशो कांय नव्यो प्रथा ताणें सुरू केल्यो. तशेंच वर्सुकी उत्सव - महोत्सव सुरू केले. अष्टछाप कविमंडळाचें प्रवर्तन हें विठ्ठलनाथाचें दुसरें म्हत्वाचें कार्य. आपले चार आनी आपल्या बापायचे चार शिश्य अशे आठ भक्तकवी म्हूण ताणें अष्टछाप कवी नांवाचें एक कवी मंडळ सिध्द केलें. ह्या कवींनी रचिल्ल्यो गीतरचना श्रीनाथजीच्या सांप्रदायिक उपासनेंत गायतात.

विठ्ठलनाथाच्या नांवार एकूण ४६ ग्रंथांची वळेरी मेळटा. तातुंतले विद्वन्मंडन, भक्तनिर्णय, शृंगाररसमंडन, भक्तिहंस, ललिताभंग अशे ल्हान - व्हड ग्रंथ चड नामनेचे आसात. ह्या ग्रंथांतल्यान ताची हुशारकाय आनी जनसामान्यांविशींची ओड दिसात. एकफावट श्रीनाथाचो मुखेल पुजारी कृष्णदास, हाका आपले पदवेचो गर्व जाल्ल्यान ताणें फकत विठ्ठलनाथाकूच श्रीनाथदेवळाचें दर्शन बंद केलें. तेन्ना विठ्ठलनाथाक जें दुरव्व जालें तें ताणें दर दिसा एक 'विज्ञप्ती' बरोवन श्रीचरणी व्यक्त करपाक सुरवात केली. ताच्या 'विज्ञप्ति संग्रह' वयल्यान ताका श्रीनाथाच्या विरहाकलागून जाल्ल्या दुरव्वाची कल्पना येता. वल्लभसंप्रदायांत विठ्ठलनाथाक कृष्णाचो अवतार आनी ताचो व्हडलो भाव गोपीनाथ हाका बलभद्राचो अवतार मानपाची प्रथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

विदर्भ : महाराष्ट्राचो एक प्रांत. विदर्भ हें नांव खूब पुर्विल्लें आसा. विदर्भ नांवाच्या राजान ह्या प्रदेशांत आर्यांची वसाहत स्थापन केल्ली

म्हणून हाका विदर्भ हें नांव मेळ्ळें. भागवत पुराणांत मात विदर्भाविशीं म्हायती मेळटा ती अशी - विदर्भ हो ऋषभदेवाचो पूत आसलो. यदुवंशाची भोज नांवाची एक शारवा आसली, ते शारवंतलो ऋषभदेव हो मुखेल आसलो. ताका णव पूत आसले. तातुंतल्या विदर्भ नांवाच्या पुताक हो प्रदेश मेळिल्लो.

विदर्भाची पुर्विल्ली राजधानी कुंडिनपूर अमरावती जिल्ह्यांत आसा. पुर्विल्या काळांत विदर्भांत नर्मदा न्हंयेसावन दक्षिणेक कृष्णा न्हंयेच्या देगणा मेरेन आनी अस्तंतेक ऋषिक (खानदेश) देशासावन उदेंतेक कोसल देशामेरेन पातळिल्ल्या विशाल भूंयेच्या भागाचो आस्पाव जातालो.

अगस्त्य ऋषीन पयलीं विंध्य दोंगरांतल्यान मार्ग काडून दक्षिण भारतांत प्रवेश केलो आनी विदर्भांत आश्रम स्थापून आर्य संस्कृतीचो प्रसार केलो. विदर्भाचो उल्लेख उपनिषदांत मेळटा. ह्या काळांत लेगीत विदर्भ देश नामनेक पाविल्लो.

महाभारत, रामायण, पुराणां ह्या ग्रंथांनी विदर्भाचो उल्लेख मेळटा. पयोष्पी (पुर्णा), वरदा, वेणा ह्या न्हंयांच्या देगांवयल्या पुण्यक्षेत्रांचें वर्णन ह्या ग्रंथांनी मेळटा. श्रीकृष्णाची पट्टराणी रुक्मिण, नलराजाची दमयंती आनी रघुवंशांतल्या अजराजाची राणी इंदुमती ह्यो विदर्भराजकन्या आशिल्ल्यो.

पुर्विल्लो इतिहास : सनपयलीं तिसऱ्या शेंकड्यांत हो प्रदेश मौर्य सम्राट अशोक हाच्या साम्राज्याचो एक भाग आशिल्लो. अशोकाचो शिलालेख ह्या प्रदेशांत सांपडूंक ना. पूण ताचो महामात्राचो एक शिलालेख चांदा जिल्ह्यांतल्या देवटेक हांगा मेळ्ळा. मौर्या उपरांत ह्या प्रदेशाचेर सात वाहनांची सत्ता प्रस्थापित जाली. तांच्या नाण्यांचो व्हडलो संग्रह अकोला जिल्ह्यांतल्या तऱ्हाळ हांगा सापडला. तातूंत चडशीं सातवाहन राजांचीं नाणीं मेळ्ळ्यांत. ताचेवयल्यान ह्या प्रदेशाचेर सातवाहनांचें राज्य सुरवातीसावन म्हळ्यार इ.स. २५० मेरेन चालू आशिल्लें अशें दिसता. कलिंगाधिपती खारवेल हाणें विदर्भाचेर घुरी घाली, तेन्ना ताचें सैन्य कणहवेण्णा न्हंयेमेरेन पाविल्लें, अशें भुवनेश्वरालागच्या हाथीगुंफा लेण्यांतल्या लेखावयल्यान कळटा.

इ.स. २५० च्या सुमाराक सातवाहनांचो शेवट जावन वाकाटक वंशाचो उदय जालो. त्या वंशांतल्या विंध्यशक्ती नांवाचे व्यक्तीन विदर्भांत आपलें राज्य स्थापलें. त्या काळांत विदर्भांत खूब समृद्धी आशिल्ली. संस्कृत आनी प्राकृत वाङ्मय, कलाकौशल्य, धंदो हांचीय उदरगत जाल्ली.

वाकाटकांच्या अस्ताउपरांत इ.स. ५५७ च्या सुमाराक माहिष्मतीच्या कलचुरीचें राज्य विदर्भांत प्रस्थापित जालें. कलचुरीचें लेख विदर्भांत मेळूंक ना, पूण त्या वंशाचो संस्थापक कृष्णराज हाचीं कितलींशींच रुप्याचीं नाणीं अमरावती जिल्ह्यांत धामोरी आनी बैतुल जिल्ह्यांत पट्टन ह्या गांवांत सापडल्यांत.

इ.स.च्या ७ व्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत उदयाक आयिल्लो बादामीचो चालुक्यनृपती पुलकेशी (दुसरो) हाणें कलचुरीचो पराभव करून तीन महाराष्ट्र आपल्या साम्राज्याक जोडले. चालुक्यांच्या आनी राष्ट्रकुटांच्या वेळार विदर्भांत एक राष्ट्रकूट घराणें राज्य करतालें. तांचे कांय तांब्यापटे अकोला जिल्ह्यांत सांगळूद आनी बैतुल जिल्ह्यांत मुलताई हांगा सापडल्यात. ताची राजधानी उपरांतच्या काळांत अचलपूर हांगा आशिल्ली. राष्ट्रकूटांचे खूबशे तांब्यापटे विदर्भांत सांपडल्यात. मान्यखेटच्या राष्ट्रकुटांची सत्ता विदर्भाचेर प्रस्थापित जाल्याउपरांत कांय विदर्भीय विद्वान तांच्या आलाशिऱ्याक गेल्ले. हेच राजवटींत चांदा जिल्ह्यांत मार्कडी हांगा सोबीत शिवाचें देवूळ बांदला.

धारानुपती भोज हाचो पुतणयो जगद्वेव हो चालुक्य विक्रमादित्य (सवो) हांच्या आलाशिऱ्याक गेल्लो, तेन्ना विक्रमादित्यान ताका विदर्भाच्या कांय भागांचो अधिपती नेमिल्लो. ताचो इ.स. १११२ चो शिलालेख यवतमाळ जिल्ह्यांत डोंगरगाव हांगा सापडला. विदर्भाच्या पुर्विल्ल्या भागाचेर परमारांची सत्ता आशिल्ली. भांदक हांगा परमारनृपती लक्ष्मदेव हांचो इ.स. ११०४ - ५ चो शिलालेख सांपडला. त्या काळांतल्यो कांय सोबीत मूर्तीय विदर्भांत सांपडल्यात.

तेउपरांत विदर्भाचेर यादवांची सत्ता आयली. त्या वंशांतल्या राजाचे खूब शिलालेख विदर्भांत वेगवेगळ्या जाग्यार सांपडल्यात. ह्या यादवांचे राजवटींत बोपदेव हो नामनेचो ग्रंथकार आनी वैयाकरण जावन गेलो. तो वर्धा न्हंयेचे देगेर आसपी वेदपद गांवांत रावतालो. त्याच काळांत विदर्भांत महानुभाव पंथ उदेलो. ह्या पंथाचो मूळ पुरूस गोविंद प्रभू हो अमरावती लागच्या ऋध्दपूरांत रावतालो. ह्याच काळांत वैदिक धर्मियांनीय विदर्भांत बरी ग्रंथरचना केली. मुकुंदराजाचो गुरू हरिनाथ हाची समाधी वैनगंगेचे देगेर अंबानगर (अंभोरे) हांगा आसा. यादवनृपती सिंधण हाचो सेनापती खोलेश्वर हो मूळचो विदर्भांतलो. ताणें अचलपुरांत शाड्गंधराचें (विष्णुचें) व्हडलें देवूळ बांदलां आनी पूर्णा न्हंयेचे देगेर आपल्या नांवाचो अग्रहार बसयला. तेचप्रमाण वऱ्हाडांत खूब देवळां, अग्रहार, वापी आनी पेंवपाचीं तळींय बांदल्यांत. यादवा उपरांत विदर्भाचेर मुसलमानांची सत्ता प्रस्थापित जाली.

आयज महाराष्ट्रांत वर्धा, नागपूर, चांदा, भंडारा, अमरावती, अकोला, यवतमाळ आनी बुलढाणा या जिल्ह्यांचो विदर्भांत आस्पाव जाता. तातुंतल्या अमरावती, अकोला, यवतमाळ आनी बुलढाणा ह्या भागांक वऱ्हाड म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

विदुर : महाभारतकालीन एक राजनीतिज्ञ. विचित्रवीर्य राजाची बायल अंबिका हिच्या दासीच्या पोटांत व्यासापसून ताचो जल्म जालो. ताची कथा अशी - कुरू राजा विचित्रवीर्य हाका भुरगीं जावंचे आदींच

मरण आयलें. ताकालागून कुरूवंश खंडीत जालो. तेन्ना विचित्रवीर्याची आवय सत्यवती हिणें नियोग पद्दत चालींत हाडपाचें थारावन तेखातीर महर्षी व्यास हाका विचित्रवीर्याच्या बायलांगेर पुत्रप्राप्ती करपाक सांगलें. सुरवेक तिणें अंबिका हे सुनेक व्यासाकडे वचनासतना आपले तिका व्यासाचें तेज सहन जालें ना. ताकालागून तिगेर जो पूत जालो तो कुड्डो जालो. तेन्ना सत्यवतीन अंबिकेक परत व्यासाकडेन वचपाची आज्ञा केली. तेन्ना अंबिकेन आपूण व्यासाकडे वचनासतना आपले दासीक धाडली. ते दासीक व्यासापसून एक तेजिश्ट आनी बुदवंत पूत जालो, तोच विदुर. ब्राह्मणावरवीं पूण शूद्र बायलेच्या पोटांत ताचो जल्म जाल्ल्यान ताचो वर्ण हीन थारलो. ताकालागून ताका राज्य मेळ्ळें ना. ताची बायल पारशवी ही देवकराजाची धूव आशिल्ली. ताका जायते पूत आशिल्ले.

भीष्मान धृतराष्ट्र आनी पंडू हांचे वांगडाच विदुराचेंय व्यवस्थीत पालन - पोशण केल्लें. विदुराक ल्हानपणासावनच धर्म, सत्य हांची आवड आशिल्ली. तो जसो तत्त्वज्ञ आशिल्लो तसो व्हड मुत्सद्दीय आशिल्लो. ताचे गूण पारखूनच भीष्मान ताका धृतराष्ट्राचो मंत्री केल्लो. ताणें जल्मभर धृतराष्ट्र, दुर्योधन, युधिष्ठिर आदी राजकर्त्यांक फाव तो सल्लो दिवपाचें काम केलें. कठीण आसलें तरी खरें तेंच सांगपाक तो केन्नाच अनमनलो ना.

तो मरसर जरी कौरवांवटेन आसलो तरी ताची ओड सदांच पांडवांवटेन आशिल्ली. पांडवांचेर तो पुतावरी मोग करी. तांकां फाव त्या वेळार योग्य ते सल्लेय तो दितालो. एक फावट तर ताणें पांडवांक मरणापसुनय वांचयल्ले. जेन्ना पांडव वनवासाक वचूंक भायर सरले तेन्ना ताणें तांकां कौरवांच्या कपटी कारस्थाना विशीं सुचीत केले आनी ते ज्या घरांत रावपाचे आशिल्ले तें लाखेचें घर आसून ताका उजो लागपाचो आसा हेंय ताणें सांगलें. अशा वेळार भायर सरपाक भितरले भितर एक भुंयार खणपाखातीर ताणें तांकां आदार दिल्लो.

विदुराचे सुमाराभायले बुदवंतकायेचो धाक धृतराष्ट्राक आनी कौरवांक सदांच आसतालो. एका एका प्रसंगावेळार कुड्ड्या धृतराष्ट्राक आपल्या पुतावयले कुड्डे मायेमुखार ताचो सल्लो मान्य नाशिल्लो. तरीय तो ताका विचारल्याबगर राव नाशिल्लो. पुतावयली माया आनी राज्यलोभ हांकांलागून धृतराष्ट्राक विदुरासारक्या नीतीगिन्यानी मनशाचो फायदो घेवंक कळ्ळो ना. विदुराचो ताका रागूय येतालो, तशेंच विदुराबगर ताका सुरवूय लागनाशिल्लें.

विदुराची हुशारकाय आनी विवेकशक्ती हांचो पगडो कुरू कुळांतल्या जाण्ट्या आनी व्हड व्हड कर्त्या मनशांचेरूय दिसून येतालो. म्हत्वाच्या राजकीय, कुटुंबीक प्रसंगावेळार भीष्मासारक्या दीर्घदर्शी आनी कर्तृत्वान मनशाकूय विदुराच्या सल्ल्याची गरज लागताली. कौरव - पांडवांमदीं बरेंपण जावचे आनी तांणी एकठांय येवन कुरू कुळाचो उत्कर्श घडोवंचो हें ताच्या विचारांचें मुखेल सूत्र आशिल्लें. ज्या

ज्या वेळार कौरव - पांडवांत आंतरीक कलहाचो प्रसंग येतालो, तेन्ना तांकां विदुर कल्याणाचो आनी सलोरव्याचो उपदेश करतालो.

कौरव - पांडवांमदीं झूज जावंचें न्हय देखून ताणें जायते यत्न केले. श्रीकृष्ण ज्या दिसा मध्यस्थी करपाक येवपाचो आशिल्लो ताचे आदले राती धृतराष्ट्र चलबिचल जाल्लो. ताणें ती पुराय रात विदुराचे विचार आयकुपांत घालयली. ते राती विदुरान धृतराष्ट्राक जो उपदेश केलो तो विदुरनीती ह्या नांवान महाभारतांत प्रसिद्द आसा.

पूण विदुराचे सगळे हितोपदेश फुकट गेले आनी निमाणें कौरव - पांडव हांचें झूज जालें. ताका लागून विदुराचें मन उद्विग्न जालें. तो ह्या झुजांत वांटो घेना आसतना तीर्ययात्रेक गेलो. भारतीय झुजाच्या समाप्तीची खबर ताका प्रभास क्षेत्रांत कळ्ळी. पांडवांक तांचें राज्य परत मेळ्ळें, धृतराष्ट्राच्या सगळ्या पुतांक ह्या झुजांत मरण आयलें, हें कळटकच ताणें धृतराष्ट्राक वानप्रस्थाक वचपाचो उपदेश केलो. ताच्या उपरांत तो आपुणूय महावानप्रस्थाखातीर रानांत गेलो. युधिष्ठिराक हें कळटकच तो ताचो सोद करूंक लागलो. तो ताका सोदत सोदत रानांत गेलो. विदुर एका झाडाक तेंकून उबो आशिल्लो. ताच्यो जटा वाडिल्ल्यो. ताचो देह अशक्त जाल्लो. तो दिगंबर अवस्थेंत आशिल्लो. ताणें आपल्या तोंडांत फातराचो एक कुडको धरून दवरिल्लो. एके तरेचे उन्मानी अवस्थेंत तो आशिल्लो. जेन्ना युधिष्ठिरान आपूण आयिल्ल्याचें ताका सांगलें तेन्ना तो कांयच उलयलो ना. ताणें फकत आपली एकटक नदर युधिष्ठिराचेर रोखली आनी ते नदरेवरवीं ताणें आपलीं इंद्रियां, प्राण आनी बळगें युधिष्ठिराच्या देहांत विलीन करून उडयलीं. उपरांत जेन्ना युधिष्ठिरान ताचे कुडीचे निमणे संस्कार करपाचो विचार केलो तेन्ना आकाशवाणी जाली - 'जाची कूड पुराय तरेन गिन्यानान लासल्या ताका परत लासपाची गरज ना'.

धर्मनिश्ठा, न्यायनिश्ठा, कर्तव्य तत्परता, सत्यसंधता, विचार क्षमता, विवेकीपणा आनी खरो महानुभावत्व परगटावपी इश्टागत ह्या गुणांनी महामंत्री विदुर म्हळ्यार एक आगळो वेगळो मनीस आशिल्लो. - कों. वि. सं. मं.

विद्यापती : (इ.स. चें १४ वें १५ वें शतमान).

एक व्हड मैथिली कवी आनी पंडित. ताच्या चरित्राविशीं पुरायतरेन म्हायती मेळना. ताच्या काव्यांतलो तुटक उल्लेख, मिथिला वाठारांत प्रचलित आशिल्ल्यो दंतकथा, मिथिलेच्या राजांचो इतिहास आनी त्या काळांतलीं कागदपत्रां हांचेवरवीं ताची जी म्हायती मेळटा, ती अशी -

बिहार राज्यांतल्या गढ बिसपी नांवाच्या एका ल्हानशा गांवांत विद्यापतीचो जल्म जालो. त्या गांवांत विद्यापतीचें घराणें पंडिताचें आनी कवीचें म्हूण प्रसिद्द आशिल्लें. विद्यापतीचो बापूय गणपती ठाकूर हो एक व्युत्पन्न पंडित आसून ताणें गंगाभक्तितरंगिणी नांवाचें काव्य बरयल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ताच्या बापायचें मिथिलेच्या राजदरबारांत येवप - वचप आशिल्लें. आपलेवरीच आपल्या भुरग्यांकय राजदरबारांत मानसन्मान मेळचो अशें ताका दिसतालें. ताणें हरिमिश्र नांवाच्या विद्वान पंडिताकडेन विद्यापतीक शिक्षण घेवंक धाडलो.

विद्यापतीचें शिक्षण सोंपतकच ताच्या बापायन ताका मिथिलेचो राजा कीर्तिसिंह हाच्या दरबारांत धाडलो. थंय राजा कीर्तिसिंहाच्या दरबारांत तो पंडित जालो. ह्या दरबारांत पावतकच विद्यापतीन कीर्तिसिंहाचो गौरव करपी 'कीर्तिलता' नांवाचें एक काव्य बरयलें. ह्या काव्यान ताका सुमाराभायर नामना मेळ्ळी.

तेउपरांत थोड्याच दिसांनी कीर्तिसिंहाक मरण आयलें. तेउपरांत आनीक दोन राजा गादयेर आयले आनी गेले. पूण तांचेउपरांत आयिल्लो राजा शिवसिंह आनी ताची राणी लखिममा ही रसाची आनी गुणांची आस्वादक आशिल्ली. विद्यापतीन आपल्या काव्यावरवीं ताच्या काळजांत सुवात मेळयली.

पूण एक दीस दिल्लीच्या सुलतानान व्हडलें सेनादल घेवन मिथिलीचेर घुरी घाली. ताचेवांगडा जाल्ल्या झुजांत शिवसिंहाक जैत मेळ्ळें. ताच्या ह्या जैताचेर विद्यापतीन 'कीर्तिपताका' ह्या नांवाचो काव्यग्रंथ बरयलो. ह्या ग्रंथांत ताणें ह्या झुजाप्रसंगाचें बेसबरें आनी प्रत्ययकारी वर्णन केल्लें आसा.

तेउपरांत कांय वर्सांनी दिल्लीच्या सुलतानान परत मिथिलीचेर घुरी घाली आनी तातूंत शिवसिंहाक मरण आयलें. अशावेळार विद्यापती राणी लखिममाक आनी तांच्या हेर परिवाराक घेवन नेपाळचे शीमेर आशिल्ल्या बनौली राज्याच्या पुरादित्य राजाकडेन गेलो. तो राजा शिवसिंहाचो लागसल्लो इश्ट आशिल्लो. ताणें शिवसिंहाच्या परिवारावांगडाच विद्यापतीक आपल्या दरबारांत कवी म्हूण आश्रय दिलो.

विद्यापतीन पुरादित्याखातीर लिखनावली नांवाचो एक काव्यग्रंथ बरयलो. पूण शिवसिंहाक लागून मानसिकतरेन तो पुराय रवचिल्लो. तेन्नाच शिवसिंहाचो भाव पद्मसिंह मिथिलेचो राजा जालो. ताणें विद्यापतीक मिथिलेक आपोवन हाडलो. विद्यापती मिथिलेक परत आयलो आनी ताणें पद्मसिंहाखातीर काव्य बरप केलें. पूण ताच्यांत आतां आदली उत्कटता नाशिल्ली. तातुंतच ताका म्हातारपणय आयिल्लें. उपरांत तो आत्मसमर्पण करपाच्या हेतून उत्तर बिहारांतल्या बाजितपूर नांवाच्या गांवांत गेलो. थंय गंगा न्हंयेचे देगेर ताणें आपली कूड दवरली.

विद्यापतीचे यादीक गंगेचे देगेर एक शिवाचें देवूळ बांदलां.

दर वर्सा कार्तिक शुध्द त्रयोदशीक थंय व्हड जात्रा भरता. हे जात्रेंत विद्यापतीच्या कवितांचें गायन जाता.

विद्यापतीन वट्ट १४ ग्रंथ बरयल्ल्याची नोंद मेळटा. तातुंतलें मुखेल ग्रंथ अशे - कीर्तिलता, कीर्तिपताका, पुरुषपरीक्षा, शैवसर्वस्वसार, पदावली. ताका सगळ्यांत चड नामना मेळ्ळी ती ताच्या पदावली ह्या ग्रंथाक लागून. ह्या ग्रंथाकलागूनच ताका 'मैथिलकविकोलक' हें नांव मेळ्ळें.

- कों. वि. सं. मं.

विद्यापीठ : शिक्षणीक मळावयली सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्याची शिक्षण संस्था. हे संस्थेंत सगळ्या तरांचें उंचेल्या पांवड्याचें शिक्षण दिपाची वेवस्था आसता. परिक्षा घेवन त्या त्या विशयांतल्यो पदव्योय हांगा दितात. अभ्यास क्रमीय शिक्षणावांगडाच संशोधन करपाखातीर आनी संशोधनाचे सोद-निबंद प्रसिद्द करपाखातीर हांगा खाशेली तजवीज केल्ली आसता. तेभायर विद्यार्थ्यांची सर्वांगी उदरगत सादपाच्या उद्देशान हांगा रवेळ, कला, समाजसेवा सारकिल्ले उपक्रम घेवन विद्यार्थ्यांचें व्यक्तीमत्त्व घडोवपाचें कार्य चलता.

पुर्विल्ल्या काळांत युरोपीय देशांत मान्यता प्राप्त एकय विद्यापीठ नाशिल्लें. पूण जायतीं विद्यालयां आशिल्लीं. देखीक अथन्सचें दार्शनिक विद्यालय वा रोमचें साहित्य आनी रितिशास्त्राचें विद्यालय जी उच्च पांवड्याची शिक्षणीक संस्था आशिल्ली. मध्य युगांत शिक्षणाचेर धर्मीक संस्थांचें नियंत्रण आशिल्लें. ह्या युगांत पॅरिसचें धर्मीक विद्यालय धर्मशिक्षणाचें एक केंद्र जाल्लें. ११६८ - १२१५ इ. स. ह्या काळांत पॅरिस विश्वविद्यालय स्थापन जालें, जातूंत धर्मविज्ञान, कला आनी चिकित्सा विभाग आशिल्ले. बाराव्या शेंकड्यांत बोलोनांत कायदो शिकपी विद्यार्थ्यांखातीर एक कायदो विद्यापीठ स्थापन केलें. १३व्या शेंकड्यांत युरोपांतल्या प्रभावानच इंग्लंडांतय ऑक्सफर्ड आनी कॅंब्रिज विद्यापीठाची स्थापना जाली.

१६व्या शेंकड्यांत युरोपांतलीं विद्यापिठां वैज्ञानिक संशोधनाचीं केंद्रां जालीं. ताचेउपरांत १७व्या शेंकड्यांत शिक्षण दिवप हेंच तांचें मुखेल कार्य जालें. १८व्या शेंकड्यांत विद्यापिठांतल्यान वेवसायीक प्रशिक्षणय दिवपाक लागले. फ्रांसांतले क्रांती उपरांत विद्यापिठांतल्यान राश्ट्रीय थरावयलें शिक्षण दिवपाचीय तजवीज जाली. २०व्या शेंकड्यांत विद्यापिठांकडेन एक भौउद्देशी संस्था हे नदरेन पळोवप जालें. ह्या शेंकड्यांत विद्यापिठांनी जायते बदल जाले.

उच्च शिक्षणाची वेवस्था आशिल्ल्या भारतांतल्या वैदिक काळांतल्या गुरूकुलांक पुर्विल्लीं विद्यापिठां अशें म्हणूं येता. ताचेउपरांत उपनिषद् आनी ब्राह्मण काळांत 'परिषदो' विद्यापिठांचें काम करताल्यो म्हणपाचें जाणवता. ह्यो परिषदो पांडित्य मेळयल्ल्या शिकोवप्यांच्या तशेंच विद्यार्थ्यांच्या संमेलनाच्या रुपांत आशिल्ल्यो आनी तांकां पदव्यो

दिवपाचोय अधिकार आशिल्लो. बौध्द काळांत शिक्षणाच्या संघटीत अशा केंद्रांची स्थापना जाली. जातूंत तक्षशिला आनी नालंदा हांची चड नामना आशिल्ली. हातूंत वर्गणीय घेताले. हांच्या पाठ्यक्रमांत वेद, वेदांग तशेंच वेगवेगळ्यो कलाचिकित्सा, शल्य, ज्योतीश, नक्षत्र, गणना, शेतकी, धनुर्विद्या हांचो आस्पाव आशिल्लो. तशेंच बौध्द आनी जैन दर्शन वा तर्कशास्त्रय शिकयताले. काठियावाडांत वल्लभी आनी दक्षिणेंत कांची, तक्षशिला आनी नालंदाभाशेन शिक्षणाचीं व्हड केंद्रां आशिल्लीं. हांगा भारताभायल्या देशांतल्यान आयिल्ले खूब विद्यार्थी शिक्षण घेताले.

मुसलमानांचे घुरयेंत भारतांतलीं जायतीं विद्यापिठां नश्ट जालीं. तांणी वेगवेगळ्या थरांवयलें शिक्षण दिवपाक 'मदरसा' वा महाविद्यालयां स्थापन केलीं. ह्या काळांत लाहोर, दिल्ली, रामपुर, लखनौ, इलाहाबाद, जौनपुर, अजमेर, बीदर हांगाचे मदरसे प्रसिद्द आशिल्ले. तातूंत अरबी, फारसी साहित्य, इतिहास, दर्शन, रीतिशास्त्र, कायदो, ज्योतीश अध्यात्मशास्त्र, धर्मविज्ञान सारकिल्ले विशय शिकयताले. हे मदरसेच विद्यापिठीय पांवड्याचें शिक्षण दिताले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळांत कलकत्ता मद्रास आनी बनारस संस्कृत कॉलेज उच्च शिक्षण दिवपाचे नदरेन स्थापन जालीं. १८४५त बंगाल काऊंसिल प्रॉव एजुकेशनान पयले फावट कलकत्ता हांगा एक विद्यापीठ स्थापन करपाचो प्रस्ताव पास केलो. १८५४त बुडच्या घोशणापत्रान ताचो स्वीकार केलो. ह्या प्रस्तावाप्रमाण कलकत्ता विश्वविद्यालयाची योजना लंडन विश्वविद्यालयाच्या आदर्शाचेर तयार केल्ली आनी तातूंत कुलपति, उपकुलपति, सीनेट, परिक्षा, अध्ययन - अध्यापन हांची वेवस्था केल्ली. १८५६त कलकत्ता, मुंबय आनी मद्रासांतय विद्यापिठां स्थापन करपाच्यो योजना तयार केल्यो आनी २४ जानेवारी १८५७त ते संबंदींच्या बिलांक गव्हर्नर जनरलाकडच्यान स्वीकृती फाव जाली. ताचेउपरांत कलकत्ता विद्यापिठान पयलीं आपलें कार्य सुरू केलें आनी त्याच वर्सा मुंबय तशेंच मद्रास विद्यापिठांय कार्यरत जालीं. सुरवेक ह्या विद्यापिठांनी कला, कायदो, चिकित्सा आनी इंजिनियरींग अशे चार विभाग सुरू केल्ले. हीं विद्यापिठां महाविद्यालयांकडेन संबंदीत (Affiliate) आशिल्लीं. १८८२त देशी भाशांच्या अभ्यासाखातीर पंजाब विद्यापिठाची आनी १८८७त इलाहाबादाकय एका विद्यापीठाची स्थापना जाली.

१९०२त विद्यापीठ आयोगाची स्थापनूक जावन ताचेवरवीं विद्यापिठांक शिक्षणीक संस्थांच्या रुपान, तशेंच सिनेट, सिंडीकेट आनी फॅकल्टी हांकां मान्यताय दिवपाचें थारलें. उपरांत १९०४त विद्यापिठाच्या सिनेट संघटनेंत बदल जावन ताची सदस्य संख्या वाडयली, सिनेटाक कायदान मान्यताय मेळ्ळी, प्राचार्य आनी शिक्षकांचे नियुक्त नेमय तातूंत निश्चीत केले. १९१३त ढाका, अलीगढ, बनारस, पटना, नागपूर आनी हेरकडेन विद्यापिठांची स्थापना केली. १९१६त कलकत्ता

विद्यापिठान पदव्युत्तर शिक्षण विभाग सुरू केलो. १९१७त त्या विद्यापिठाच्या वावराची तपासणी करपाखातीर आयोगाची स्थापना केली. त्या आयोगान देशांतलें उच्च शिक्षण आनी विकासाचेर प्रभाव घालपी अहवाल सादर केलो. उपरांत विद्यापीठ माध्यमिक शिक्षणकार्यासावन वेगळें जावन ताणें मुखेल भर दिलो.

१९४८त डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन हाचे अध्यक्षतायेखाला एका विद्यापीठ आयोगाची स्थापना जाली. जातूंत भारतीय विद्यापिठांक राश्ट्रीय आदाराचेर परत एकठांय येवपाची सुचोवणी आशिल्ली. तशेंच देशाचे गरजेप्रमाण नव्या पाठ्यविशयांकय सुरवात करपाचेर भर दिल्ली. ह्या आयोगाच्या अहवाला उपरांत विद्यापिठांचें आंकडो वाडलो. विद्यापिठाची अर्थीक परिस्थितीचो नियाळ करपाक आनी ताका फावो तें अनुदान दिवपाक केंद्र सरकारान एक विद्यापिठीय अनुदान दिवपाक केंद्र सरकारान एक विद्यापिठीय अनुदान समिती (University Grants Commission) नेमली.

भारतांत केंद्रीय नियंत्रणा खाला योवपी केंद्रीय विद्यापिठां आनी राज्य सरकाराच्या नियंत्रणा खाला योवपी राज्य विद्यापिठां आसात. निवासी आनी बीगर निवासी अशेय विद्यापिठाचे प्रकार आसात. निवासी विद्यापिठांत विद्यापिठाच्या आवारांत विद्यार्थी रावता आनी तांचेखातीर विद्यापीठ स्वता वर्ग चलयता. बिगर निवासी विद्यापिठांनी विद्यापिठाक संलग्न आशिल्लीं महाविद्यालयां वर्ग घेता. महाविद्यालयाच्या परिसरांत रावपाची थंय विद्यार्थ्यांक सक्ती नासता. कांय शिक्षण संस्था उंचेल्या पांवड्याचें शिक्षण कार्य करता तांकां समकक्ष विद्यापीठ अशी संज्ञा दिल्या.

विद्यापिठाच्या प्रशासनांत कुलगुरू, उपकुलगुरू, कुलसचिव (रजिस्ट्रार) आनी ताचे सहाय्यक हांचो आस्पाव जाता. राज्य विद्यापिठांत राज्याचो राज्यपाल आपशीच कुलगुरू जाता आनी हो हुद्दो बीन पगारी आसता. केंद्रीय विद्यापिठांतय राश्ट्रपती आपशीच कुलगुरू जाता. तेभायर प्रबंध समिती (सिनेट), कोर्ट (सभा), शिक्षण समिती (अॅकाडेमीक काऊंसिल), कार्य कारिणी समिती (एक्झीक्युटीव काऊंसिल), नियोजन समिती (प्लॅनिंग बॉर्ड), वित्तसमिती (फायनान्स कमिटी) ह्यो उंचेल्या पांवड्यावयल्यो समिती विद्यापिठाचो कारभार पळयतात आनी ताचें नियंत्रण, नियोजन करतात.

पाठ्यक्रमीय संघटनाचे नदरेन दर एक विद्यापिठ जायत्या विभागांनी (Faculties) कला, विज्ञान वाणिज्य, कायदो, चिकित्सा, इंजीनियरींग, शेतकी वांटिल्लें आसता. ह्या विभागांचे मुखेली (Dean) आसतात. ह्या विभागांनीय आनीकय जायते भाग आसतात. जांचे वेगवेगळे अध्यक्ष आसतात. ह्या अध्यक्षांक प्रोफेसर म्हण्टात. ताचे सहाय्यक शिकोवपी रीडर, लॅक्चरर जांव असिस्टंट प्रोफेसर आसतात. विद्यापिठांवतीन दितात त्यो पदव्योय वेगवेगळ्यो आसतात. त्यो म्हणजे डी. लिट्, डी. एस्सी, एल. एल. डी., पी. एच्. डी., डी. फिल. आदी

बी.ए., एम.ए., बी, एस्सी, बी. कॉम., एम. कॉम., एल्एल्. बी., एल्. एल्. एम., बी. टी., बी. एड., एम. ड. ह्यो पदव्यो त्या त्या विशयांतल्यो लेखी परिक्षा उत्तीर्ण जाल्या उपरांत दितात. दर एका विद्यापिठाचो दर वर्सा एक पदव्यो दिवपाचो सुवाळो जाता जाका पदवीदान समारंभ (Convocation) अशें म्हण्टात.

पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी, नदिया, उदयंतपुरी, कांची ह्या विद्यापिठांनी नामना मेळयल्ली. हातूंत भायल्या देशांतलेय विद्यार्थी शिक्षण घेताले. मध्यकाळांत लाहौर, दिल्ली, रामपुर, जौनपुर, बीदर आनी अजमेर हीं शिक्षणाचीं व्हड केंद्रां आशिल्लीं. इंग्लीश राज्याचे स्थापणुके उपरांत १८५७ त त्या काळांतल्या लंडन विद्यापिठाचे धरतेचेर कलकत्ता, मद्रास आनी मुंबय विद्यापिठांची स्थापना जाली. १६१६ त पं. मदन मोहन मालवीयान काशी हिंदू विद्यापीठ आनी १६१८ त हैदराबादच्या निजामान उस्मानिया विद्यापिठाची स्थापना केली. भारतांतलीं कांय विद्यापिठां कृषि (शेतकी), इंजिनियरींग, संस्कृत, संगीत सारकिल्ल्या विशयांच्या शिक्षणाखातीर स्थापीत केल्लीं. देरवीक - उत्तर प्रदेश कृषि विश्वविद्यालय, रूद्रपुर नैनीताल, पंजाब कृषि विश्वविद्यालय लुधियाना, कृषि तकनीकी विश्वविद्यालय भुवनेश्वर (ओरिसा), आंध्र प्रदेश कृषि विश्वविद्यालय हैदराबाद, जवाहरलाल नेहरू कृषि विश्वविद्यालय रुडकी थैकरसी विश्वविद्यालय - मुंबय आदी.

सद्या भारतांत २२५ विद्यापिठां आसात. तातुंतलीं १२ विद्यापिठां केंद्रीय दर्जाचीं आसून संसदेच्या कायद्याप्रमाण चलतात. हीं १२ केंद्रीय विद्यापिठां अशीं आसात - अलिगढ मुस्लीम विद्यापीठ (अलिगढ), दिल्ली विद्यापीठ, जामिया मिलीया इस्लामिया (दिल्ली), हैदराबाद विद्यापीठ (हैदराबाद), जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ (नवी दिल्ली), इंदिरा गांधी उक्तें विद्यापीठ (नवी दिल्ली), नॉर्थ ईस्टर्न हील विद्यापीठ (शिलॉंग), विश्वभारती शांतिनिकेतन, बनारस हिंदू विद्यापीठ (वाराणसी), पाँडिचेरी विद्यापीठ, आसाम विद्यापीठ, शिल्कार तेजपूर विद्यापीठ (तेजपूर) आनी नागालँड विद्यापीठ कोहीमा.

कोलंबिया, न्यूयॉर्क, ओहायो, केलीफोर्निया, फ्लोरिडा शिकागो, हार्वर्ड, वॉशिंग्टन, इंडियाना, मिशीगन, येल हीं अमेरिकेचीं प्रसिद्द विद्यापिठां आसात. रूसान्त मॉस्को, लेनिनग्राड सारकिल्ल्या व्हड केंद्रीय विद्यापिठांवांगडाच सोवियत संघाच्या व्हड अशा भूभागांखातीर सेंट्रल एशियन लेनिन विश्वविद्यालय 'फार ईस्ट विश्वविद्यालय' तशेंच सोवियत संघाच्या वेगवेगळ्या राज्यांचीं जायतीं विद्यापिठां आसात. चीनांत शंघाई, पूशन, चुंकींग, नानकिंग हीं विद्यापिठां प्रसिद्द आसात.

एशिया आनी ऑस्ट्रेलियाच्या सगळ्या देशांतल्या मुखेल शारांनी विद्यापिठां आसात. जपानांत टोकियो, हॉकायडो, कियोटो, हिरोशाकी आनी हिरोशिमा हीं विद्यापिठां शैक्षणिक तशेंच विज्ञानाच्या मळार खूब व्हड कार्य करतात. आफ्रीकेंतल्या प्रिटोरिया, नटाल,

डरबन, केपटाऊन, ट्रांसलाल ह्या विद्यापिठांचीय नामना आसा.

फिरतें विद्यापीठ (मोबाइल युनिव्हर्सिटी) : पांचशें विद्यार्थ्यांनी जलाजान भोंवडी करत वेगवेगळ्या देशांचो अभ्यास करून, स म्हयन्यांत वेगवेगळो अभ्यासक्रम पुराय करपाचो अशी कल्पना अमेरिकेंतल्या कॅलिफोर्निया राज्यांतल्या चॅपमॅन कॉलेजीन सुरवेक चालीक लायली. जगांतलें हेंच पयलें फिरतें विद्यापीठ. १९७७ ते १९८० हीं तीन वर्सां ह्या विद्यापिठाची वेवस्था कोलोरेडो स्टेट विद्यापिठाकडेन आशिल्ली.

उपरांत ही वेवस्था पेनसिल्व्हेनिया विद्यापिठाकडेन सोंपयली. स म्हयन्यांच्या काळांत आठवड्यांतल्यान स दीस बोटिचेर शिकप शिकोवप चालू आसता. हातूंत कांय दीस वेगवेगळ्या बंदरांक आनी शेजारच्या वाठारांक भोंवडी करप जाता. हें जहाज युरोप, आशिया आनी आफ्रिका ह्या खंडांतल्या वीस मुखेल बंदरांक भेट दिता. खंयच्याय बंदराक भेट दिवंचे आदीं त्या देशांतली लोकजीण, राजकारण, समाजीक परिस्थिती, अर्थकरण आदी विशयांचेर विद्यार्थ्यांक म्हायती दिवप जाता. बंदराचेर आनी त्या देशांत प्रत्यक्ष वतकच विद्यार्थी तांकां मेळिल्ली म्हायती आनी तांणी पळयल्ली वस्तुस्थिती हांची तुळा करून आपली म्हायती तपासून घेतात. जाय जाल्यार संदर्भ ग्रंथ वाचून ती म्हायती तपासून पळेतात. स म्हयन्यांच्या अभ्यासक्रमांत अदींमदीं परिक्षा घेतात आनी अभ्यासक्रमाच्या निमाणें विद्यार्थ्यांक प्रशस्तिपत्रक दितात. प्रगत अभ्यास करपाची इत्सा आशिल्ल्या विद्यार्थ्यांक दुसऱ्या वर्सा परत त्याच अभ्यासक्रमांत वांटो घेवंक मेळटा.

ह्या अभ्यासक्रमांत मुखेलपणान भास आनी समाजशास्त्राचो आस्पाव केल्लो आसता. वेगवेगळ्या देशांतली समाज वेवस्था, संस्कृतीक फाटभूंय अशा तरेचे तुळात्मक आनी आंतर विद्याशाखीय अभ्यासक्रम वेंचतात. विद्यार्थ्यांवांगडा मूळच्या विद्यापिठांतले प्राध्यापक आसतातच. तेभायर वेगवेगळ्या देशांतल्या प्राध्यापकांक आपयतात. देरवीक : भारतांतले प्राध्यापक विमानान नैरोबीक वचून थंयच्यान जहाजावांगडा मुंबय येतात आनी भारताविशींच्या अभ्यासक्रमांत वांटो घेतात. जहाजाचेर व्हड ग्रंथालय, खेळ आनी संस्कृतीक कार्यक्रम हांची सोय आसता.

चड करून समाजीक विशयांचो अभ्यास करून वयल्या विद्यापिठांवरवीं अमेरिकेंतल्या फ्लोरिडा राज्यांतल्या मियामी विद्यापीठ जहाज भोंवडेंत दर्याविशयांचो विशेश अभ्यासक्रम चलयता. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळासावन हो अभ्यासक्रम चालू आसा. ह्या अभ्यासक्रमाचेर आधारीत अशी पदवी ह्या विद्यापिठावतीन दितात.

मुक्त विद्यापीठ (Open University) : विद्यापीठ परीसर आनी विद्यार्थी निवास हांच्या मदल्या अंतराक लागून, वा वेळेच्या उणावाक लागून वा अर्थीक कारणाक लागून, कांय विद्यार्थी विद्यापिठांतल्यान वा संलग्न महाविद्यालयांतल्यान विद्यापिठीय शिकप घेवपाचे परिस्थितींत नासता. अशा गरजू विद्यार्थ्यांक उंचेल्या शिक्षणाचो

लाव मेळचो ह्या उद्देशान मुक्त विद्यापिठाची कल्पना मुखार आयली.

अशा विद्यापिठांत हेर पारंपारीक विद्यापिठांसारकें विद्यापिठाच्या वा संलग्न महाविद्यालयाच्या वर्गांनी बसून शिकप घेवपाची गरज नासता. चडसो अभ्यासक्रम टपालसेवे वरवीं (पत्र अभ्यासक्रम) वा टेलीव्हिजनावरवीं, वा इंटरनेट सारकिल्या आधुनिक संपर्क माध्यमावरवीं घरबसल्या शिकोवप जाता. गरज पडटा तेन्ना कांय समक्ष व्याख्यानां आयोजीत करपाची वेवस्था जाता.

अभ्यासक्रमाचे अखेरेक विद्यापिठाची परिक्षा पास जातकीर विद्यार्थ्यांक प्रमाणपत्र मेळटा. हें अशेतरेन मेळिल्लें प्रमाण पत्र (पदवी) हेर खंयच्याय पारंपारीक विद्यापिठाकडसून मेळिल्ले पदवे इतकेंच मोलाचें आसता. केंद्रीय थराचेर इंदिरा गांधी ओपन युनिव्हर्सिटी हें एक अशे तरेचें नावाजतें मुक्त विद्यापीठ आसा. अशींच मुक्त विद्यापिठां राज्य थराचेरय चलतात.

सुरवेक फकत भाशाशास्त्र, सामाजीक विज्ञानां आनी तत्सम शास्त्रांच अभ्यासकाची सोय मुक्त विद्यापिठांत जातली. आतां ह्या विभागावांगडाच वाणिज्य शास्त्र, आस्थापन शास्त्र, गणीत, वाचनालय शास्त्र, संगणक शास्त्र सारकिल्या विज्ञानीक शास्त्रांच्या अभ्यासक्रमांचीय सोय अशा विद्यापिठांत जावंक लागल्या.

पयलें मुक्त विद्यापीठ बोलोन्या हांगां विद्यार्थ्यांनी सुरू केलें अशी नोंद आसा. १९६४ बर्कली (अमेरिका) हांगा हीच कल्पना पारंपारीक विद्यापिठाच्या कारभारा आड संप करपी विद्यार्थ्यांनी मुखार हाडली. निपक्षपाती वातावरण, उक्ती भासाभास, संमेलनां आनी मुक्त जीण अशी ह्या विद्यापिठाची आंखणी आसली. उपरांतच्या धा वर्सांच्या काळांत, विशिश्ट अभ्यासक्रम, परिक्षा, नेमावळ, शिक्षकविद्यार्थी वर्ग, अशा बंधनांतल्यान मुक्त अशा बऱ्याच विद्यापिठांची स्थापना जाली.

१९७० उपरांत मुक्त विद्यापिठाची कल्पना भारतांत रुजली. १९८२ त नागार्जुनसागर हांगा मुक्त विद्यापीठ सुरू जालें. आयचे घडयेक भारतांतच अशीं जायतीं मुक्त विद्यापिठां कार्यरत आसात. तेभायर बऱ्याचशा पारंपारीक विद्यापिठांनीय बहिःशाल (External) अभ्यासक्रम सुरू करून पारंपारीक विद्यापिठीय अभ्यासक्रमावांगडाच मुक्त शिक्षणीक कार्यावळीक चालना दिल्या. अशे कार्यावळीक दिसान दीस प्रतिसादय बरो मेळूंक लागला.

पदवेच्या रुपांत मेळिल्लें प्रमाणपत्र ही आयच्या शिक्षणाची मुळावी गरज जाल्ल्यान, पारंपारीक तशें मुक्त विद्यापिठाची शिक्षणीक कार्यावळ ही तशी समांतरपणान चलता म्हणूंक जाय. प्रमाणपत्राच्या संदर्भांत परिक्षा ह्या उपक्रमाक म्हत्व दिवप जाल्ल्यान दोनय विद्यापिठांकडसून अभ्यासक्रम, परिक्षा आनी अभ्यासक्रम प्रवेशासंबंदीं विशिश्ट नेमावळीचें बंधन घालप जाता. त्या अर्थान मुक्त विद्यापीठ तशें सामकेंच मुक्त उरूंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

विद्यासागर ईश्वरचंद्र : (पळेयात ईश्वरचंद्र विद्यासागर).

विमान : आधुनिक काळांतलें मळबांतल्यान अघांतरी चलपी सगळ्यांत वेगवान वाहन. फकत अवकाश यानाच विमानांपरस नेटान धांवतात. जेट विमानां वा एअलायनर जड सामान वा प्रवाशांक घेवन लंडन ते सिडनी अशे अर्दे अदीक पृथ्वीक फकत २४ वरांभितर भोंवडी मारूंक शकतात. विमानांतल्यान प्रवासी आरामांत ९००० ते १३००० मीटर उंचायेवयल्यान सहज प्रवास करपाक शकतात. हालींच्या सगळ्यांत व्हडल्या विमानांत सुमार ५०० प्रवासी आस्पावंक शकतात.

रॉकेट प्लॅन हें सगळ्यांत वेगवान विमान वराक ७,२४० किमी. परसय नेटान धांवता. रॉकेट प्लॅनाचो मुखेलपणान संशोधनांखातीर उपेग जाता. जाल्यार खाजगी ल्हान विमानां एका इंजीनाचीं आसून, तांचो मुखेलपणान वेवसायाखातीर वा ल्हान ल्हान भोंवड्यांखातीर उपेग करतात.

सगळ्यांत व्हडल्या भरिल्ल्या विमानाचें वजन ३२० मॅट्रिक टनांवयर आसता. विमानांत बसयल्लें इंजीन, पंवे, नियंत्रक पृष्ठ आनी धड (Plane) हे विमानाचे मुखेल घटक. विमान हवेंत उडपाक लागलें म्हण्टकच ताचो चालक (पायलट) तें नियंत्रक पृष्ठाच्या आदारान तरंगत दवरता. उणे उंचायेवयल्यान उड्डाण करपी विमानाचो प्रकार म्हणजे हेलिकॉप्टर. हाचें खाशेलेंपण म्हणजे तें हवेंत एके सुवातेर थीर रावूंक शकता. फाटीं, फुडें, दावे वा उजवे कुशीक चलूंक शकता. सरळ सकयल देवूंक शकता तशेंच सरळ वयरय वचूंक शकता.

विमानाचो आराखडो (Design), ताची बांधणी आनी ताचें उड्डाण ह्या सगळ्या क्रियांक मेळून 'एरोनॉटिक्स' अशें म्हण्टात. हलको पदार्थ (वायू, वाफ) आनी जड पदार्थ हांच्या संतरणाचेर आदारीत विमानशास्त्र आसा. अशा संतरणांत आपल्या जडायेच्या संदर्भांत जड पदार्थ हलक्या पदार्थाक विस्थापीत करता. हे प्रक्रियेंत जेन्ना हलक्या पदार्थाचो भार जड पदार्थाच्या भारापरस चड जाता, तेन्ना जड पदार्थाक हलक्या पदार्थाचे गती पासून एक उड्डाणी गती प्राप्त जाता. हलक्या पदार्थाचे गतीचेर जड पदार्थाची गती आदारून उरता. हेंच शास्त्र हवा आनी विमानाची गतीमान मांडावळ हाका लागू जाता. इ.स. १७०० चे निमाणेकडेन लोक हवेंतल्यान उडत एके सुवातेसावन दुसरेकडेन वचपाखातीर व्हड व्हड बोमाड्यांचो (बलुनांचो) उपेग करताले. बलून हवेपरसय हलके आशिल्ल्यान ते हवेत तरंगपाक शकतात. उपरांत ग्लायडरांचो सोद लागलो.

हजारांनी वर्सांपयलीसावन मनशाक हवेंत सुकण्यांभशेन उडपाची इत्सा आसली हें तांच्या उडटो घोडो वा उडटी चादर अशा काणयांनी दिसून येता. वैदिक काळांतय विमान शब्दाचो उल्लेख खूब कडेन आयला. देव विमानांतल्यान भोंवताले अशें पुराणांनी वाचूंक

मेळटा. आध्य ग्रीक लोकासंबंदीत विमानाच्या संदर्भात डॅडालस आनी ताच्या पुताची काणी सांगतात ती अशी - एकदां डॅडालस आनी ताचो पूत इकारस आपल्याक मेणान पारवां दसोवन हवेंत सुकण्यांभशेन ऊंच उडत गेले. इकारस उडपाच्या नादांत चड ऊंच गेलो. वतान मेण कडटकच ताचीं पारवां गळ्ळीं आनी तो दर्यांत पडून मेलो.

हवेंत उडपी यान तयार करपाचे सगळ्यांत पयले यत्न ग्रीसांत जाले अशें म्हण्टात. इ.स. प. ४०० च्या अदमासाक ग्रीक तज्ञ आचीटास हाणें लांकडी पंखो करून, तो ताचे फाटीर बसोवन हवेंतल्यान भोंवलो अशें सांगतात. पूण तो पंखो कसो तरंगतालो हें कोणाकच खबर ना. उपरांत इ.स. प. ४०० ते ३०० च्या अदमासाक चिनी लोकांनी पतंगाचो सोद लायलो. ह्या पतंगाच्या आदारानच फुडें ग्लायडराचो सोद लागलो. इ.स. प. २०० त ग्रीक तज्ञ आर्कीमेडीस हाणें उदकांत वस्त उफेता हाचे फाटलो सिध्दांत सोदून काडलो. फुडें, खूब शेंकड्यांउपरांत म्हळ्यार १२९० त इंग्लीश तज्ञ रॉजर बेकन हाणें आर्कीमेडीसाच्याच सिध्दांताचो आदार घेवन थारावीक आकाराच्यो वस्तू उखलून धरपी कांय घटक हवेंत आसतात अशें मत मांडलें. इ.स. १७८३ त फ्रेंच विज्ञानीक जीन पिलॉट्रे दे रोझीएर आनी मारकूस डी आर्लाडिस हांणी कृत्रीम यानाच्या आदारान हवेंत उड्डाण केलें. उपरांत फ्रांसाचेच दोन भाव जॅकी ई. आनी जोसफ एम्. मॉंटगोल्फीएर हांणी व्हड बोमाड्यांत (बलून) उश्ण वारें भरून हवेंत उड्डाण केलें. उपरांत त्या भावांनी तातूंत कांय सुदारणा करून अशीं खूब उड्डाणां केलीं. हेच प्रेरणेंतल्यान उपरांत बोमाड्यांनी हायड्रोजन वायुचो उपेग जावपाक लागलो. पूण बलूनाचेर नियंत्रण दवरपांत खूब कठीण जावंक लागलें. देखून हेर संशोधकांनी आपलें लक्ष ग्लायडरांचेर केंद्रीत केलें.

१८०४ त सर जॉर्ज कॅप्ले ह्या ब्रिटीश शास्त्रज्ञान ग्लायडर यान तयार करून तें हवेंत सोडलें. कॅप्ले हाणें एरोडायनॅमिक म्हळ्यार यानाक उडपाखातीर ताचे भोंवतणी फाव त्याप्रमाणांत हवेच्या दाबाची गरज लागता हो सिध्दांत मांडलो. १८९१ ते १८९६ ह्या काळा मजगतीं जर्मनच्या ओट्टो लिलीएंथाल हाणें मनीस चलोवपाक शकता अशें ग्लायडर तयार केलें. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक सावन विद्युत् वा शक्त इंजीन तयार करपाखातीर खूब यत्न जाले. १८४३ त विल्यम हेन्सन ह्या ब्रिटीश संशोधकान इंजीन, पंखे आनी फॅन आशिल्ल्या यानाचो आराखडो तयार करून उपरांत तें बांदून काडलें. पूण तें हवेंत सोडपाक ताका अपेश आयलें. उपरांत १८४८ त ताचो इश्ट जॉन स्ट्रींगफॅल्डो हाणें त्याच आराखड्यांत कांय सुदारणा करून नवें यान तयार करून तें हवेंत सोडलें. पूण रोकडेंच तें बंद पडून सकयल पडलें. उपरांत क्लॅमेन्ट अँडर ह्या फ्रेंच इंजिनियरान वाफेच्या इंजिनाचेर उडपी यान तयार केलें. पूण ताचेर नियंत्रण दवरपाक शक्य नाशिल्ल्यान तेंच यान अपेशी थरलें.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन ऑस्ट्रेलिया आनी न्युझीलंडांतय विमान तयार करपाखातीर नेटान यत्न चलताले. ऑस्ट्रेलियेचो लॉरेन्स हार्नेव हाणें पांच बोक्स पतंगांच्या आदारान यशस्वी उड्डाण केल्लें. उपरांत ३१ मार्च १९०२ ह्या दिसा न्युझीलंडच्या रिचर्ड पर्स हाणें सगळ्यांत पयलीं इंजिनाचेर उडपी यान तयार केलें. त्या यानांत आनीक सुदारणा करपाखातीर ताणें ही म्हायती हेरांपसून गुपीत दवरली. पूण डिसेंबर १९०३ त रायट भावांनी शक्तीचेर उडपी यशस्वी विमान तयार केलें हें जगजाहीर जातकच पर्सन आपूण सगळ्यांत पयलीं यशस्वी विमान केल्ल्याचो दावो केलो. पूण पुराव्याच्या उणावाक लागून लंडनाच्या अॅरोनॉटीकल सोसायटीन ताचो हो दावो भायर मारलो.

ऑर्वील रायट आनी विलबर रायट ह्या अमेरिकी भावांचो सायकली तयार करपाचो ल्हानसो कारखानो आसलो. उपरांत तांणी विमान तयार करपाचें थारयलें. तेखातीर तांणी उड्डाणां संबंदीत मेळत तीं पुस्तकां वाचून काडलीं. तांणी वेगवेगळ्या प्रकाराचे ग्लायडर तयार करून, तातुंतल्यान ते उड्डाणां करपाक लागले. उपरांत साबार प्रयोग करून ह्या उडपी यानांचेर नियंत्रण कशें दवरप हें गिन्यान प्राप्त केलें.

रायट भावांनी १९०३ त 'फ्लायर' नांवाचें आपलें पयलें विमान तयार केलें. तें 'बायप्लॅन' म्हळ्यार दोट्टी पंख्यांचें, ९ किलोवॅट शक्तीचें पेट्रोल इंजिन बसयल्लें विमान आसलें. वयल्या आनी सकयल्ल्या दर एक पंख्याची लांबाय १२.२९ मीटर आसली. लांकडी फास्केंत दाट लुगट बसोवन हे पंखे तयार केल्ले. पायलटाक सकयल्या पंख्याचेर बसपाक सुवात केल्ली. इंजीन पायलटाचे उजवे वटेन बसयल्लें. जाल्यार लांकडी परीचालक (Wooden Propeller) पंख्याचे फाटलेवटेन बसयल्लें. विमानाची रोदांय लांकडी आसली. फ्लायर विमानाचें म्हत्वाचें खाशेलेंपण म्हळ्यार तें उडटा आसतना ताच्या पंख्यांचीं पोतां जाय तशीं घुंवडावन विमानाचो तोल सांबाळपाक शक्य जातालें. पंखे घुंवडावपाखातीर तांणी पंख्यांच्या पोतांक दोरी बांदून ती लोरवणी रिवळयेक बसयल्ली. ही रिवळी पायलटाच्या कमराक बसोवंक मेळटाली. पायलट जशें आपलें कमर हालयता तशे पंखे घुंवताले आनी विमानाचो तोल सांबाळून घेताले. हे प्रक्रियेंतल्यान विमानाचेर फावशें नियंत्रण दवरूंक मेळटालें. उपरांतच्या काळांत विमानाच्या वेगवेगळ्या आंगांसंबंदीं बरेंच संशोधन जावन, विमान ह्या वाहन - प्रकारांत खुबूच सुदारणा जाली. वेगवेगळ्या देशांतल्या विज्ञानिकांनी आनी संशोधकांनी विमानाचें इंजीन आनी हेर मांडावळींच्या नाविन्यांत मोलाची भर घाली. आधुनिक सुसज्ज विमान हें ह्या संशोधनाचे परंपरेचें फळ आसा. आधुनिक काळांत स्वयंचलीत आनी स्वयंनियंत्रीत वेवस्था आशिल्ली बटन - दाम विमानां तयार केल्यांत. तेभायर विमान - शास्त्राचेर आदारीत तयार केल्लीं अवकाशयानां हीं चालकाबगर

विमानतळ वा प्रयोग शाळेंतल्या नियंत्रण वेवस्थे वरवीं चलतात.

लडायेचीं विमानां : वायुसेनेकडेन आशिल्ल्या आक्रमक विमानाचो प्रकार. वायुसेनेंत आशिल्ल्या लडायेच्या विमानांचें काम मुखेलपणान तीन तरांचें आसता - पयलें म्हळ्यार, आपल्या प्रदेशांत घुशिल्ल्या दुस्मानांच्या आक्रमकी विमानांचेर हल्लो करून तांचो हवाई लडायेत (डॉगफायट) पाडाव करून नाश करप, वा तांकां घुरी सोडून परत वचपाक लावप. हे तरेचीं विमानां भोव वेगाचीं आनी चपळ आसतात. तातुंतलीं शस्त्रास्त्रांय दुस्मानाच्या विमानांक चुकनासतना टिपून वयलेवयर ना नपश्चात करपाचे मोरवीन तयार केल्लीं आसतात. अशा विमानाक 'हवाई संरक्षक विमानां' अशी संज्ञा दितात.

लडायेच्या विमानांचें दुसरें काम म्हळ्यार झुजामळासागराच्या दुस्मानाच्या प्रदेशांत वचून तांच्या विमानतळार वा भुंयेवयल्या विमानांचेर हल्लो करून तांकां निरुपेगी करप, तशेंच दुस्मानाच्या दारूगुळ्याच्या आनी तेलाच्या सांठ्यांचेर घुरी घालून तांचो नाश करप, झुजामळाकडेन येवपी लोहमार्ग, पूल सारकिल्ल्या दळणवळण सोंपें करपी गजालींचेर घुरी घालून आघाडीच्या सैन्याक अन्न आनी शस्त्रांची पुरवण करपाचें काम कठीण करून उडोवप आनी आपल्या प्रदेशार घुरी घालपाच्या उद्देशान एकठांय आयिल्ल्या दुस्मानाच्या सैन्यदलाचेर आनी रणगाडे, नाळींच्या बी गटांचेर घुरयो घालून तांची शक्त उणी करप. हे तरेच्या विमानांक भुंयेर घुरयो घालपी विमानां (ग्राउण्ड अॅटॅक अॅक्राफ्ट) म्हण्टात. हीं विमानां संरक्षक विमानांइतलीं चपळ नासतात, पूण तांचो पल्लो चड पयसुल्लो आसता. तांची शस्त्रसामुग्रीय तांचे मोरवीचो नाश करूंक येता अशें तरेचीं, म्हळ्यार ल्हान - ल्हान बॉम, रॉकेटां आनी व्हडा कॅलिबराचीं मशीनगनां अशीच आसता. तातूंत सामकी आर्विल्ली रडार सामुग्री बसयल्ली आशिल्ल्यान झुजाचे धुमश चक्रांतल्यानच दुस्मानाच्या विवक्षित वाठारांत पावप वा आपल्याच विमानतळार कश्टांविणे परतून येवप तांकां सहज शक्य जाता. हेच तरेच्या विमानांत व्हड प्रभावी कॅमेरा बसोवन तांकां गुपचूपपणान दुस्मानाच्या वाठारांत सुळकांडी मारून झुजामळावयल्या दुस्मानाच्या पथकांची हवाई सावळेचित्रां काडून हाडपाक धाडटात. ह्या सावळे चित्रांवयल्यान दुस्मानाच्या वट्ट कुवतीची आनी इराद्यांची पुराय कल्पना येवपाक आदार जाता. अशे तरेन आपल्या सैन्याची रचणूक करून दुस्मानाचो घुरयो असफल करून उडोवंक येतात.

लडायेच्या विमानांचें तिसरें काम म्हळ्यार दुस्मानाच्या प्रदेशांत बरेच पयस वचून तांच्या उत्पादक कारखान्यांचो, म्हत्वाच्या शारांचो वा बंदरांचो पुराय नाश करून दुस्मानाच्या लडपाविशींचें पुराय मनोबळच उणें करून तांकां शरणांगती पत्करपाक भाग पाडप. हेखातीर वापरांत आशिल्लीं विमानां व्हड आकाराचीं आसतात आनी हजारांनी किलोमीटर पयस वचून व्हड वजनांचे व्हडले व्हडले बॉम

तीं लक्ष्यांचेर चुकनासतना मोरवूंक शकतात. विमानाचे सांवाराचे शक्तीक लागून तांचें उत्पादन करपी राश्ट्रां तीं हेर देशांक विकिनात. म्हणूनच तीं फकत अमेरिका, रशिया, ग्रेट ब्रिटन, चीन ह्या सारकिल्ल्या व्हडल्या राश्ट्रांचे वायुसेनेंतच दिश्टी पडटात. दुस्मानाच्या वाठारांत वतना ह्या विमानावांगडा राखणे विमानांय धाडटात.

विमान बांदपाक येवपी व्हड खर्चाकडेन लक्ष दवरून हालीं भोवकार्यीक (मल्टिरोल) विमानां तयार करपाकडेन अदीक लक्ष दितात. अशीं विमानां हवाई संरक्षक म्हणून वा भुंयेर हल्लो चडोवपाक वापरतात.

पयल्या म्हाझुजांत (१९१४ - १८) विमानांचें कार्य शिमीत म्हळ्यार फकत टेळणी करपा इतलेंच आशिल्लें. फुडाराक ल्हवू - ल्हवू हवाई शस्त्रसंभार आनी संदेश पावोवपाचीं साधनां उपलब्ध जालीं आनी विमानां आक्रमक पावित्रो घेवंक लागलीं. भारतीय वायुसेनेच्या पयल्या वायूपथकाची उबारणी १९३३ वर्सा जाली. सुरवेक फकत चार 'वापिटी' जातीचीं विमानां, स पायलट आनी २५ हवाई शिपाय अशा मर्यादीत प्रमाणांत ह्या दलाचो शुभारंभ जालो.

दुसऱ्या म्हाझुजांत (१९३९ - ३५) 'वापिटी' विमानाचो उपेग करून तांचो एक वेगळो स्कॉड्रन उबारलो. म्हाझुजाचे निमाणेकडेन ही संख्या धा स्कॉड्रन इतली जाली आनी तातूंत नव्या आर्विल्ल्या 'हॉकर हरिकेन' आनी 'स्पिटफायर' अशा लडायेच्या विमानांची भर पडली. १९४५ उपरांत 'जॅट' आनी अणवस्त्रधारी विमानांच्या युगांत वायुसेनेंत लडायेच्या विमानांची अदिकच भर पडत गेली.

भारताचे फाळणे उपरांत (१९४६) पाकिस्तानी घुसखोऱ्यांनी कश्मीराचेर घुरयो घालपाक सुरवात केली. १९४७ - ७१ ह्या काळांत भारतान वेगवेगळ्या तरांच्या लडायेच्या विमानांची गरज भायल्या देशांतल्यान मेळटा तीं विमानां विकतीं घेवन भागयली. तातूंत सुरवेक 'स्पिटफायर', 'टॅपेस्ट', 'व्हॅम्पायर', 'हंटट' आनी 'कॅनबॅरा' ह्या ब्रिटीश वनावटीच्या आनी 'ओरामान' (भारतीय नांव 'तुफानी') आनी 'मिस्टेअर' ह्या फ्रान्सेज शक्तीवान लडायेच्या विमानांचो मुखेल करून आस्पाव आशिल्लो. हाचेभायर 'उकोटा' आनी 'पॅकेट परिवहन' विमानांचीं पथकांय स्थापलीं. लडायेच्या विमानांचें भारतांतच उत्पादन जावचें म्हणून भारतान बॅंगळूरक 'हिंदुस्थान अॅक्राफ्ट लिमिटेड' (एच्.ए.एल्.) ह्या कारखान्यांत संशोधन आनी विकासकार्य नेटान सुरू केलें.

भारतान इंग्लंडांतल्या 'फॉलंड' हे ब्रिटीश कंपनीवांगडा सप्टेंबर, १९५६ त एक कबलात करून तेप्रमाण लडायेच्या विमानांचे तयार सांगाडे भारतांत हाडून तांची बॅंगळूरान्तच बादावळ सुरू केली. 'नॅट' हें पयलें भारतीय वनावटीचें लडायेचें विमान बांदलें. १९७१ च्या भारत - पाक झुजांत भारतीय वैमानिकांनी व्हड कुशळतायेन 'नॅट' विमानांचो उपेग केलो. सुदारिल्ल्या 'नॅट' विमानांचें आतां 'अजीत' अशें नांव दवरिल्लें आसून ताची पुराय बांदणी भारतीय आसा.

हाचेफुडलें पुरायपणान भारतीय बांदावळीचें दुसरें लडायेचें विमान 'मरूत - एच्. एफ. - २४' हें आसा. १९६३ वर्सा भारत - रशिया करार जावन रशियेन 'मिग - २१' जातीचीं सामकीं आर्विल्लीं लडायेचीं विमानां भारताक दिवपाचें तशेंच ह्या विमानांचें भारतांतच हाचेफुडें उत्पादन जावंचें म्हणून भारतीय विज्ञानिकांक फावो तें प्रशिक्षण दिवपाचेंय मान्य केलें. हिंदुस्तान अॅरक्राफ्ट कारखानो (बॅंगळूर) हाचेकडल्यान ह्या विमानाची निर्मणी भारतात तीनकडेन जाता. विमानाचो सांगाडो ओझर (महाराष्ट्र), शक्तिसंयंत्र (पावर प्लाण्ट) कोरापूट (ओरिसा) आनी उडपाची यंत्रसामुग्री (एविओनिक्स) बालानगर (हैदराबाद - आंध्र प्रदेश) ह्या सुवातींचेर तयार करतात. 'मिग - २१' त १९६३ उपरांत बऱ्योच सुदारणा जाल्यो. रशियेच्या परवान्यारवाला आतां 'मिग - २३' ह्या अदीक आर्विल्ल्या विमानाचें उत्पादन भारतांत सुरू जालां. हाचेभायर रशियेन भारताक 'मिग - २७' आनी 'मिग - २९' हीं विमानां दिवन भारतीय वायुसेनेचें दक्षिण आशियांतलो वर्चस्व अबादीत राखपाक आदार केला.

नॅट विमानावांगडाच सुदारिल्ल्या मिगाचो वापर १९६५ आनी १९७१ च्या भारत - पाक झुजांत आनी बांगलादेश आघाडेचेर केला. भारतात १९६८ त रशियेवांगडा 'सुरवोय - ७ एस. यू.' ह्या आर्विल्ल्या भुंयेर मारो करपी लडायेच्या विमानारवातीर कबलात करून ताचींच स स्कॉड्रानां विकतीं घेतलीं. पूण हीं विमानां आतां निवृत्त जाल्लीं आसून, तांचेपरस अदीक तांकीचीं अशीं 'मिग - २७', 'जॅंग्वार' आनी 'मिराज - २०००' ह्या विमानांनी तांची सुवात घेतल्या.

सद्या भारतीय वायुसेनेंत ६० स्कॉड्रानांवर विमानां आसून हे यंत्रणेंत अधिकारी आनी हवाई शिपाय मेळून सुमार १,१०,००० अशें तांचें संख्या बळ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : वातयान

विमो : (पळेयात भारतीय आयुर्विमा निगम).

विरासन : (पळेयात आसन).

विर्जिनकार, मोहनदास नारायण : (जल्म : २ जानेवारी १९३३ मडगांव - साश्ट).

सुटकेजुजारी. ताणें बी. एस्सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत भूंयगत वावरांनी वांटो घेवप, राश्ट्रीय पत्रकां छापप आनी तीं क्रांतीकान्यांमदीं वांटप, क्रांतीकान्यांक गोंयांत तशेंच गोंयांभायर वचपाक आदार दिवप, असलीं कामां तो करतालो. ७ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे पोलिस ठाण्याचेर दवरलो.

उपरांत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून दोन वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेचपरी १५ वर्सांखातीर ताच्या राजकीय हक्कांचेर बंदी हाडली. ३१ डिसेंबर १९५७ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. गोंय सुटके उपरांत इंडियन नॅशनल काँग्रेसीच्या मडगांव शार मंडळाचो अध्यक्ष म्हूण ताका वेंचून काडिल्लो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

विवेकसिंधू : अद्वैत वेदान्ताचें प्रतिपादन करपी मराठी भाशेंतलो आद्य ग्रंथ. मुकुंदराज हो ह्या ग्रंथाचो कर्तो. ह्या ग्रंथाचे पुर्वार्ध आनी उत्तरार्ध अशे दोन भाग आसात. पयल्या भागांत विश्वाची उभारणी आनी दुसऱ्या भागांत तांचो संहार कसो जाता तें सांगिल्लें आसा. पयल्या भागांत स्वरूपसमावेशन, स्वानुभववृद्धीकरण, तत्त्वसृश्टीक्रम, ईश्वरतनुत्रय, त्वंपदकारणलिंगदेह, स्थूलदेह आनी सर्व ब्रह्म ह्या विशयांचें विवेचन केल्लें आसा. दुसऱ्या भागांत संहारारवातीर पिंडब्रह्मांडाचे स्थूलदेह, लिंगदेह, कारणदेह आनी महाकारणदेह हांचें विवरण आनी उपरांत निरसन आसा. फुडें पंचप्रलयाचें स्वरूप आनी तत्पदार्थांचें शोधन सांगिल्लें आसा. जीवात्मो आनी परमात्मो हांचें तादात्म्य सिध्द करून मुक्तिस्वरूप स्पश्ट केल्लें आसा. ताच्याउपरांत अध्यात्माविशीं उत्पन्न जाल्ल्या वेगवेगळ्या प्रस्नांचें खंडन करून अद्वैत प्रतिपादन केल्लें आसा. ह्या विशयावयल्यानच सत् - चित् - आनंद ह्या पदत्रयाचेर प्रवचन आसा. सगळ्यांत निमाणें गुरूमाहात्म्य दिल्लें आसा.

ह्या विशयांभायर कांय हेर विशयांचेंय विवेचन ह्या ग्रंथांत आयिल्लें आसा. तातूंत मराठीचें व्हडपण, ग्रंथाचो उद्देश, ताचें फळ, गुरू - शिश्यलक्षणां आदी विशय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

विवेकानंद : (जल्म : १२ जानेवारी १८६३, कलकत्ता; मरण : ४ जुलय १९०२, बेलूर).

आर्विल्ल्या काळांतलो एक म्हान वेदान्तमार्गी राश्ट्रसंत आनी थोर विचारवंत. बंगालांतल्या दत्त आडनांवाच्या एका गिरेस्त आनी प्रतिश्टीत अशा कायस्थ घाराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नाव विश्वनाथ दत्त आनी आवयचें नांव भुवनेश्वरीदेवी. विवेकानंदाचो बापूय, आजो आनी पणजो हे सगळे कलकत्त्याच्या सर्वांचे न्यायालयात नामनेचे वकील म्हणून गाजले. पणज्यासावन, तांच्या घरांत अस्तंती विद्येचोय व्यासंग चलतालो. विवेकानंदाचो आजो दुर्गाचरण हो सुरवेकसावन अध्यात्ममार्गी आनी विरक्त वृत्तीचो आशिल्ल्यान एक भुरगो जल्माक येनाफुडें संन्यास घेतलो आनी काशीक गेलो. ताचो आध्यात्मिक वारसो उपरांत ताचो नातू विवेकानंदान

सांबाळ्ळो.

विवेकानंदाचें मूळ नांव नरेंद्रनाथ. नरेंद्रनाथाचो बापूय विश्वनाथ

दत्त हो कलकत्त्यांतलो एक नामनेचो वकील आशिल्लो. तो स्वभावान सदाचारी आशिल्लो. नरेंद्रनाथाची आवय भुवनेश्वरीदेवी ही समाधानी आनी धार्मिक आशिल्ली. काशीच्या विश्वनाथाचेर तिचो खूब भावार्थ. तिणें पयल्यो दोन चलयो जातकच चलो जावचो म्हणून खूब व्रतां, आंगवणी केल्यो आनी विश्वनाथाचे कृपेन तिका चलो

जालो. ताचें मुखामळ जुस्त ताचो आजो दुर्गाचरणभशेन दिसतालें. म्हणून ताचें नांव दुर्गाचरण दवरपाचें थारायलें. पूण ताच्या जल्मापयलीं भुवनेश्वरीक शिवदर्शन जाल्ल्यान ताका वीरेश्वर अशें नांव दवरलें. अपुरबायेन ताका बिले ह्या नांवान पाचारताले. उश्टावणावेळार ह्या बिलेचें आनीक एक फावट नामकरण जावन ताका नरेंद्रनाथ हें नांव मेळ्ळें.

भुरगेपणांत नरेंद्रनाथाचो स्वभाव खूब हट्टी आनी रागीट आशिल्लो. ह्याच काळांत आवयन ताका रामायण, महाभारत, भागवत ह्या ग्रंथांतल्यो काणयो सांगल्यो. तेन्नासावन तो देवांच्यो ल्हान ल्हान मूर्ती हाडून तांची पूजा करूंक लागलो. ताका देवाक प्रत्यक्ष पळोवपाची उमळशीक लागली. भुरगेपणांतूच ताच्यांत योग्याचीं लक्षणां दिसूंक लागलीं.

पिरायेच्या पाचव्या वर्सा नरेंद्राक शाळेंत घातलो. ताचे एकपाठी वृत्तीक लागून फक्त आठ दिसांभितर तो शालेय शिक्षणावांगडा खूब गाळी आनी वायट शब्द शिकलो. तेखातीर विश्वनाथबाबून ताची शाळा बंद केली आनी घराकडे शिकवणी सुरू केली. बंगाली आनी इंग्लीश भास ताका आवयन शिकयली. मुळावें शिक्षण घराच करतकच इ.स. १८७० वर्सा ताका ईश्वरचंद्र विद्यासागर हाचे नवे शाळेंत धाडलो. पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा ताका पोटांत दुखपाचो त्रास सुरू जालो. तेन्नाच विश्वनाथबाबू आपल्या धंदाच्या निमतान रायपूर हांगा स्थायिक जाल्लो. तेखातीर सगळें कुटुंब ताणें रायपूराक व्हेलें. दुयेंसाक लागून नरेंद्राची शाळा बंद पडिल्ली. पूण विश्वनाथबाबू ताका घरच्या घराच तरातरांचे विशय शिकयतालो. सुमार दोन वर्सां रायपूराक रावन प्रकृती सुदारतकच नरेंद्र परतून कलकत्त्याक आयलो आनी ताणें दोन वर्सांचो शालेय अभ्यास कांय म्हयन्यांनी पुराय करून मॅट्रिकच्या वर्गांत प्रवेश घेतलो. मॅट्रिकचे परीक्षेंत ताणें पयल्या क्रमाकांचे गुण मेळोवन आपले शाळेंचें नांव वयर काडलें. इ.स. १८८० वर्सा ताणें महाविद्यालयीन शिक्षणाक सुरवात केली. पयलीं तो कलकत्त्याच्या

प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत गेलो. पूण मलेरियाच्या जोराक लागून ताका कॉलेज सोडून घराच बसचें पडलें. उपरांत फुडल्या वर्सा ताणें जनरल असेंब्ली इन्स्टिट्यूशनांत नांव घातलें. हे संस्थेंतल्यान ताणें एफ. ए. च्या अभ्यासक्रमाक सुरवात केली. मिल, ह्यूम, हर्बर्ट, स्पेन्सर ह्या अस्तंती तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांचो नरेंद्रान पयलींच अभ्यास केल्लो. तेखातीर ताच्या विचारांक एके तरेची खोलाय मेळिल्ली. ह्याच काळांत नरेंद्रनाथाचें व्हड वैचारिक परिवर्तन जातालें. 'ह्या पंचेन्द्रियाह्य, जड जगताफाटल्यान ताचो चालक असो कोणूय सर्वशक्तिमान पुरुस आसा काय ना ? हे मानवजातीचो हेत किदें ?' असल्या गहनगूढ प्रस्नांनी ताच्या मनांत गोंदळ घातलो. तेखातीर खूब फावटीं तो कॉलेजाचो अभ्यास सोडून यती - संन्याशी, तडी - तापसी आनी संत - महंत हांच्या दर्शनाक वचून तांकां 'कोणेय देवाक पळयल्ल्याचें विचारुंक लागलो'. होच प्रस्न ताणें एकदां महर्षी देवेन्द्रनाथ ठाकुराक विचारलो. तेन्ना महर्षीन ताका ध्यानाभ्यास करपाचो उपदेश केलो. त्या दिसासावन ताणें ब्राह्म समाजांत प्रवेश घेतलो आनी ब्रम्हचर्य आपणायलें. मानसिक शांतीकायेखातीर ताणें ईशचिंतन, वेव्हारीक यशःसिध्दीखातीर नेमिल्ल्या पुस्तकांचें वाचन - मनन आनी उरिल्ल्या वेळांत गायन, वादन, लिखाण आनी संभाषण अशे तरेन आपलें जिवीत व्यतीत करपाक सुरवात केली. पूण ताका शांती आनी समाधान मेळ्ळेंना. एक दीस ताची, त्या काळांतलो नामनेचो बंगाली साधू श्रीरामकृष्ण परमहंस हाचेकडे भेट जाली आनी ते घडणुकेन नरेंद्रनाथाचे जिणेची दिकाच बदलली.

१८८४ वर्सा नरेंद्रनाथ बी. ए.चे परीक्षेक बसलो पूण निकाल लागचेपयलीं ताच्या बापायक मरण आयलें. तांचेर व्हड आपत्ती कोसळ्ळी. घरांतल्या स जाणांचो भार नरेंद्रनाथाचेर पडलो. ताणें नोकरेखातीर खूब अर्ज केले. इ.स. १८८५ वर्सा रामकृष्ण परमहंस हाकाय कॅम्बराचें दुयेंस जाल्ल्यान ताका काशीपूराक व्हेलो. तेन्ना नरेंद्रनाथूय ताच्यावांगडा काशीपूराक गेलो. १५ ऑगस्ट १८८६ ह्या दिसा रामकृष्ण परमहंसाचें निर्याण जालें. रामकृष्णाच्या आदर्शाचो प्रचार - प्रसार जावचो ह्या हेतान नरेंद्रान रामकृष्णाच्या हेर शिष्यांक घेवन बडानगर हांगा रामकृष्णाच्या मठ स्थापन केलो. मठस्थापने उपरांत सगळ्या शिष्यांनी संन्यासदीक्षा घेवन नवीं नांवां धारण केलीं. तेन्ना नरेंद्रान स्वामी विविदिशानंद आनी सच्चिदानंद हीं दोन नांवां घेतलीं. उपरांत ताका सगळो भारत भोवन पळोवपाची इत्सा जाली. तेप्रमाण तो काशी, अयोध्या, गया, आग्रा, वृंदावन अशी पायी भोंवडी करत भारतभर भोवलो आनी १८८८ च्या नोव्हेंबर म्हयन्यांत परतून वराहनगरच्या मठांत आयलो. १८९० च्या जानेवारी म्हयन्यांत तो गाझीपूराक गेलो. थंयच्या मुक्कामांत तो पवहारीबाबा नांवाच्या एका सत्पुरसाच्या सांगातान राविल्ल्यान ताचें मनोबल वाडलें आनी परतून ताका भारतभोंवडेची इत्सा जाली. इ.स. १८९० च्या जुलय म्हयन्यांत

तो भारत भोंवडेरवातीर भायर सरलो तो पयलीं भागलपूर आनी देवघर हांगा रावून काशीक गेलो. थंयसावन ताणें हिमालयाची पदयात्रा केली. उपरांत ताणें पंजाब, राजस्थान, गुजरात ह्या प्रदेशांनी संचार करून लोकस्थितीचें अवलोकन केलें. उपरांत द्वारका, मांडवी, पालिताणा, बडोदा, खांडवा अशे ल्हान ल्हान मुक्काम करीत तो मुंबय आयलो. मुंबयसावन पुण्याक वचपी गाडयेंत ताची लोकमान्य टिळकाकडे भेट जाली. उपरांत महाबळेश्वराक वचून येतकच तो बेळगांवां गेलो. बेळगांवसावन बंगलोरमार्गान तो म्हैसूरक गेलो. कर्नाटक प्रदेश सोडतकच तो चेन्नई राज्यांत गेलो आनी डिसेंबर १८९२ त कन्याकुमारीच्या दर्यावेळेर पावलो. कन्याकुमारीच्या दर्यांत एक व्हड फातर आसा. पेंवत वचून तो त्या फातराचेर बसलो. थंय ध्यान लावन बशिल्लो आसतना ताका साक्षात्कार जालो आनी राश्ट्रोत्थानाविशीं प्रेरणा मेळ्ळी. रामकृष्णान ताका दर्शन दिलें आनी अमेरिकेंत जावपी सर्वधर्म परिशदेक वचपाची आज्ञा केली. उपरांत ती सुवात विवेकानंद खडक ह्या नांवान नामनेक पावली.

१८९३ वर्सा स्वामीच्या आशीर्वादान खेत्रीच्या महाराजाक पुत्रप्राप्ती जाली ताका लागून महाराजान, स्वामीक विवेकानंद ह्या नांवान जगाचो उध्दार करचो अशी विनवणी केली. ३१ मे १८९३ ह्या दिसा विवेकानंदान रामकृष्णाच्या फोटोक पाया पडून, कालिमातेचें स्मरण केलें. भगवो भेस करून त्याच कोराचो फोटो बांदलो आनी भगवद्गीता हातांत घेवन अमेरिकेक वचपाक गेलो. चीन, जपान, हुपून विवेकानंद शिकागो बंदरांत आयलो.

११ सप्टेंबर १८९३ दिसा सर्वधर्म परिशदेक सुरवात जाली. भीत भीत विवेकानंदान आपल्या भाशणाक सुरवात केली. ताच्या पयल्याच वाक्यान 'अमेरिकेंतल्या म्हज्या भावांनो आनी भयर्णीनो' अशें म्हणना फुडें टाळ्यांचो कडकडाट जालो. ११ मिनटांच्या आपल्या आत्मविश्वासपूर्ण आनी मवाळ उतरांनी ताणें हिंदू धर्माचें रहस्य सामक्या मेजक्या उतरांनी परिशदेच्या लोकांक समजावन सांगलें. २७ सप्टेंबर दिसा ही परिशद सोंपली. पूण ताणें अमेरिकेंतल्या व्हड व्हड शारांनी व्याख्यानां दिलीं. हिंदुधर्म, तत्त्वज्ञान हांच्या प्रसारखातीर ताणें न्यूयॉर्कांत अभ्यासवर्ग सुरू केले. ताका व्हड शिष्यवर्ग मेळ्ळो. हिंदुधर्म, तत्त्वज्ञान हांचो ताणें जगभर प्रसार केलो. तेखातीर ताणें खूबकडे मठ स्थापन केले. लंडनच्या मुक्कामांत ताचो मिस मार्गरेट ई. नोबल हिचेकडे वळख जाली. ही नोबल म्हळ्यार स्वामी विवेकानंदाची मानसकन्या भगिनी निवेदिता. हिचेभशेन आनीकूय बऱ्याचशा अस्तंती दादले - बायलांनी स्वामीच्या वेदान्त धर्माच्या प्रचारखातीर स्वताक ओपून घेतलें. अमेरिकेंतल्या आनी हेर अस्तंत्या शारांनी वेदान्तधर्मसाधनेचीं केंद्रां सुरू केलीं. स्वामीचें वक्तृत्व, व्यक्तिमत्व, विशुध्द जीवनचरित्र हें सगळें अस्तंती जगाक तोरवणायेचें आनी आदराचें थारलें. कांय किरिस्तांव मिशनऱ्यांनी तांकां विरोध

करपाचो, तांचे भूमिकेविशीं गैरसमज पातळावपाचो आनी प्रचलित हिंदू धर्मांतली वैगुण्यां सोदून तांची निंदा करपाचे यत्न करून पळयलो. पूण विवेकानंदाच्या खर प्रचाराक लागून तो निश्फळ थारलो. अशे तरेन आपलें अंगीकृत कार्य विलक्षण प्रभाविणान यशस्वी करून स्वामी १५ जानेवारी १८९७ ह्या दिसा कोलंबोत आयलो. थंय सावन फुडें ताणें परतून भारतयत्रा केली. तेउपरांत ताणें आपल्या सगळ्या गुरुबंधूक एकठांय हाडून १ मे १८९७ दिसा रामकृष्ण मिशन हे लोकसेवकांचे संघटनेची स्थापणूक केली. ह्या दिसा स्वामी बेलूर मठांत परतलो. उपरांतची चार वर्सां ताणें आपल्या संन्याशी गणांसयत दुकळ, भूकंप, हुंवार, रोगाची साथ तशेंच हेर जायत्या संकश्टांनी सापडिल्ल्या दुर्दैवी भारतीय लोकांचे सेवेखातीर ओंपलें. हें सगळे करतना ताणें वेव्हार, प्रवृत्तीधर्म, अध्यात्म, व्यक्तीगत योगसाधना, मनशाच्यो दीसपट्ट्यो गरजो ह्या सगळ्यांचो बारीकसाणेन अभ्यास करून आपलें तत्त्वज्ञान मांडलें. ४ जुलय १९०२ ह्या दिसा रातचो ताणें बेलूर मठांत देहत्याग केलो.

- कों. वि. सं. मं.

विश्व : सर्वव्यापी ब्रह्मांड वा आख्खो संवसार असो ह्या शब्दाचो सादो आनी सरळ अर्थ आसा. धर्तरी धरून अवकाशांत आशिल्ले सगळे घटक मेळून विश्व तयार जाता. कोट्यांनी नखेत्रां मेळून आकाशगंगा तयार जाता. विश्वांत अशो लाखो आकाशगंगा पातळ्ळ्यात अशें अवकाशतज्ञांचें मत आसा. १९८९ त कांय ज्योतिर्विदयांनी नखेत्रांचो आकाशगंगेपरसूय व्हड चोंबो सोदून काडलो. त्या चोंब्याचो आंवाठ खूब व्हड आशिल्ल्यान ताणीं ताका 'द ग्रेट वॉल' (The Great wall) अशें नांव दिलें.

विश्व खंय मेरेन पातळ्ळां हाची म्हायती आयज लेगीत वैज्ञानिकांक मेळूंक ना. चडशा ज्योतिर्विदयांच्या मतान 'क्योसार' नांवाच्यो असामान्य अशो उजळ वस्तू सगळ्यांत पयस आसात. क्योसार ह्यो धर्तरेसावन सुमार १६ बिलियन लायट - इयर्स पयस आसात असो तज्ञांचो अदमास आसा. ह्या मताप्रमाण सगळ्यांत पयस आशिल्ल्या क्योसाराच्या आयज दिश्टी पडपी उजवाडाक धर्तरेचेर पावपाक १६ बिलियन वर्सां लागलीं. तज्ञांच्या मतान दर एके आकाशगंगेंतले वेगवेगळे भाग एकमेकांसावन पयस वचत आसात. हाका लागून दिसान दिस विश्वाचो आंवाठय वाडत आसा, हें स्पश्ट करपी कांय सिध्दांत वेगवेगळ्या तज्ञांनी मांडल्यात.

विश्वासंबंदीच्यो संकल्पना काळाप्रमाण बदलत रावल्यात. साप्प पुर्विल्ल्या काळांत भोंवतणचें वातावरण, पयसुल्ल्या सुवातींचें आयकल्लें वर्णन, तशेंच सूर्य, चंद्राम, ग्रह , आकाशगंगा आनी दिश्टी पडपी हेर तारे हांकांच लोक विश्व (Cosmology) म्हण्टाले. तारे आनी ग्रहांक ताणीं देवांची वा जिवात्म्यांची उपमा दिली.

पंदराव्या आनी सोळाव्या शेंकड्यांत ह्या मळार जाल्ल्या संशोधनात्मक वावराक लागून विश्वासंबंदींच्या गिन्यानांत आनीक भर पडली. ह्या वावराक लागून धर्तरी हेर ग्रहांभशेन वाटकुळी आसून तीय सूर्याभोंवतणी लंब - वर्तुळकारांत भोंवता हें सिध्द जालें. ह्या काळांत निकोलस कॉपर्निकस ह्या पोलीश खगोलशास्त्रज्ञान खगोलीय गिन्यानांत म्हत्वाची भर घाली. उपरांत सतराव्या शेंकड्यांत गॅलिलीओ आनी न्यूटन हाणीं दुर्बीणीच्या आदारान तशेंच मुखार स्पॅक्ट्रोस्कोप आनी फोटोग्रॅफीक प्लेटांचो सोद लागिल्ल्यान नव्या गिन्यांची आनी तांच्याची म्हायती मेळ्ळी. तशेंच सूर्य हो एक प्रारूपीक (Typical) तारो आसून, ताचो आकाशगंगेच्या भायल्या भागांत आस्पाव जाता. मळबांत लिकलीकपी हेर तारे धर्तरेसावन हजारांनी प्रकाश वर्सां (Light years) पयस आसात. १९२० च्या सुमाराक खगोलतज्ञांनी मळबांत साबारकडेन दिश्टी पडपी अंधूक उजवाडाचे चोंबे (Nebulae) हे आकाशगंगेसारकीं हेर तारामंडळां आसा हें स्पश्ट केलें. हीं तारामंडळां आकाशगंगेसावन खूब प्रकाशवर्सां पयस आसात.

विश्वासंबंदी म्हायती दिवपी साबार सिध्दांत आसून, सादारणपणान तांच्या मतान विश्वाचो खंयचोय भाग हो ताच्या हेर भागां भशेनूच आसा, आल्बर्ट अर्नस्टायन हाचो सापेक्षता हो सामान्य सिध्दांत विश्व वर्तनाक लागू पडटा. ताचो हो सिध्दांत दोन विश्वासांचेर आदारला - (१) विश्वांत खंयचोच संदेश उजवाडापरस गतीमान आसना आनी (२) विश्वांत भौतिक नेम सगळेकडेन सारकेच आसतात. ह्या वेगवेगळ्या सिध्दांताप्रमाण विश्वाचो आंवाठ वाडत आसा वा आंवळटा, स्पंदन (Oscillating) वा थीर आसा, अशी प्रतीकृती दोळ्यामुखार उबी रावता. अशे रितीन वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांनी आपआपल्या मतांप्रमाण विश्वासंबंदी कांय कल्पना मांडल्यात. पूण विश्वासंबंदी सत्य परिस्थिती मांडपाक आयज मेरेन कोणाकूच यश मेळूंक ना.

- कॉ. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : धर्तरी

विश्वकर्मा : एक वैदिक देव. ऋग्वेदाच्या एका सुक्तांत ताका धर्तरी, उदक आनी सगळी मोनजात हांचो निर्मातो आनी सर्वश्रेश्ठ देव अशें म्हळां. सगळ्या देवांचें नामकरण हाणेंच केलें. हो सर्वद्रष्टो आसून ताका जायतीं तोंडां, दोळे, हात, पांय आदी अवयव आनी पांखांय आसात, अशें ताचें वर्णन केल्लें आसा. अथर्ववेद, वाजसनेय संहिता आनी ब्राह्मणे हातूंत ताका सर्वश्रेश्ठ देव मानला. वाजसनेय संहितेंत ताका सर्वद्रष्टा प्रजापती म्हळा, जाल्यार शतपथ ब्राह्मणांत ताका विधाता प्रजापती म्हळा. सृश्टीचे सुरवेक फकत होच अस्तित्वांत आशिल्लो. सुरवेच्या काळांत ताका सौर देवतेचो उपाधी म्हूण मानील्लो.

पूण उपरांतच्या काळांत ताका पुराय प्राणिसृश्टीचो जनक मानपांत आयलो.

पुराणां आनी महाभारत हातूंत विश्वकर्माक देवांचो म्हान शिल्पशास्त्रज्ञ मानला. हो प्रभास वस्तू आनी बृहस्पतीची भयण योगसिध्दा हांचो पूत. ब्रह्मदेवाच्या दक्षिण वक्षभागांतल्यान हो निर्माण जालो अशें महाभारतांत म्हळां.

देवांखातीर ताणें शस्त्रां, आभूशणां, विमानां आदी जायत्यो वस्तू तयार केल्यो. विष्णुचें सुदर्शनचक्र, शिवाचो त्रिशूळ, इंद्राचें वज्र आनी विजय नांवाचें घोणू हीं शस्त्रां हाणेंच निर्माण केलीं. त्रिपुरदहनाच्या वेळार शिवाखातीर रथ हाणेंच तयार केल्लो. पद्मपुराणांत तेविशीं एक कथा आसा ती अशी - विश्वकर्माक संज्ञा नांवाची एक चली आशिल्ली. तिचें लग्न विवस्वान म्हळ्यार सूर्याकडेन जालें. पूण सूर्याचें तेज

तिच्यान सहन करूंक जालें ना, देखून बापायकडेन ती परत आयली. जेन्ना तिका व्हरपाखातीर विवस्वान विश्वकर्माकडेन आयलो तेन्ना विश्वकर्मान ताचें बरेंच तेज काडून त्या तेजापसून देवांखातीर शस्त्रां निर्माण केलीं. इंद्राखातीर इंद्रलोक हाणेंच निर्माण केल्लो. सुतल नांवाच्या पाताळाचो निर्मातोय होच. हाचेभायर

श्रीकृष्णाखातीर द्वारका, वृंदावन, राक्षसांखातीर लंका, तेचपरी हस्तिनापूर, इंद्रप्रस्थ आनी गरुडभवनूय हाणेंच निर्माण केल्लें.

मनु, चाक्षुष, शम, काम, हर्ष, नल, वानर, विश्वरूप आनी वृत्रासूर हे ताचे पूत आनी बर्हिष्मती, संज्ञा, छाया आनी तिलोत्तमा ह्यो ताच्यो धुवो. हातूंतलो विश्वरूप हो इंद्राचो प्रतिस्पर्दी म्हणून निर्माण केल्लो आनी विश्वरूपाक इंद्रान मारतकूच ताचो सूड घेवपाखातीर ताणें वृत्रासूराची निर्मिती केल्ली. ताचेविशीं ब्रह्मवैवर्तपुराणांत एक कथा आसा ती अशी -घृताची नांवाची एक अप्सरा विश्वकर्माची मोगी आशिल्ली. पूण रागा भरशी एक दीस ताणें तिका 'तू शूद्र कूळांत जल्म घेवशी' असो शाप दिलो. ताकालागून ती एका गवळ्यागेर जल्माक आयली. ब्रह्मदेवाचे कृपेन विश्वकर्माकय एका ब्राह्मण कुळांत जल्म मेळ्ळो. फुडें ह्या दोगांयचोय संबंद येवन जीं भुरगीं तयार जालीं ताचेपसून शिंपी, कुंभार, शेट, थवय आदी कारागिरांचो समाज निर्माण जालो. ताकालागून हे लोक विश्वकर्माक मानतात.

- कॉ. वि. सं. मं.

विश्वामित्र : एक वैदिक ऋशी. विश्वामित्राचो जल्म कनौज देशांत

जालो. तो अमावसू वंशांतल्या कुशीक राजाचो नातू आनी पुराणीक गाथीचो पूत. ताचें मूळ नांव विश्वरथ. फुडें तो क्षत्रिय ब्राह्मण जाल्या उपरांत लोक ताका विश्वामित्र म्हूण पाचारपाक लागले.

विश्वामित्र हो कुशिकांचो मुखेली आसलो. विश्वामित्राच्या तेंपार कुशिक लोक संख्येन चड, तशेंच ते बळिश्टय आशिल्ले. त्या तेंपार सुदास हो भरत लोकांचो राजा आसलो. वसिष्ठ हो सुदासाचो पुरोयत. सुदास राजाचो राज्याभिशेकय वसिष्ठानूच केल्लो. पूण कुशिक लोकांक आपलेकडेन आकर्शांत करून फुडें तांच्या आदारान आपल्या भरत लोकांचो उत्कर्श करपाच्या हेतान सुदास राजान वसिष्ठाक कुशीक सारून विश्वामित्राकडेन आपलें पुरोयतपण दिलें. ह्या रिवासावन वसिष्ठ आनी विश्वामित्र हांचेमदीं संघर्श सुरू जालो. वसिष्ठाचो पूत शक्ती हाणें विश्वामित्राचो पराभव केल्ल्याचो उल्लेख ऋग्वेदांत मेळटा. सुदासान केल्ल्या यज्ञ प्रसंगार विश्वामित्र आनी वसिष्ठ पूत शक्ती हांच्यात वाद - विवाद जावन, तातूंत शक्तीन विश्वामित्राक हारयलो. पूण विश्वामित्रान जमदग्नीकडच्यान ससर्परी नांवाची विद्या मेळोवन शक्तीचो पराभव केलो. तशेंच, निमाणेकडेन सुदासाच्या सेवकांचो वधय केलो अशे उल्लेख मेळटात.

विश्वामित्रान कांय सुक्तांय रचल्यांत. विपाशा आनी शुतुद्री ह्या न्हंयांक जेन्ना हुंवार आयले, तेन्ना ते हुवार देंवचे म्हूण विश्वामित्रान प्रार्थना केली. ते प्रार्थनेखातीर ताणें जें सुक्त रचिल्लें तें नदीसूक्त म्हूण प्रसिद्द आसा. ताणें आपलें आनी वसिष्ठालें वैर दारवोवपी कांय ऋचा रचल्यांत. त्यो 'वसिष्ठद्वेषिणी' म्हूण प्रसिद्द आसात.

विश्वामित्राच्यो कथा पुराणां, महाभारत आनी वाल्मिकीरामायणांत वाचूंक मेळटात. तातूंत थोडोभोव फरक आसा. पुराण कथांनी विश्वामित्र हो मुळावो क्षत्रिय. पूण उपरांत ताका ब्राह्मण जावपाची इत्सा जातकूच तो तेखातीर यत्न करपाक लागलो, तेन्ना ताका ह्या कामांत वसिष्ठान खर विरोध केलो. पूण निमाणे ताणें आपली ब्रह्मर्षी जावपाची महत्कांक्षा पुराय केली.

वाल्मिकीरामायण आनी महाभारत ग्रंथांनी विश्वामित्राचें सादारणपणान वर्णन वाचूंक मेळटा तें अशें - राजा विश्वामित्र एकदा शिकारेक गेल्लेकडेन तो वसिष्ठाच्या आश्रमांत पावलो. वसिष्ठाकडेन नंदिनी नांवाची कामधेनू आशिल्ली. तिच्या आदारान ताणें विश्वामित्राक शाही पददीचे अतिथ्य केलें. तें पळोवन विश्वामित्राक ते कामधेनुचो लोभ उत्पन्न जालो. ताणें ती कामधेनू वसिष्ठाकडेन मागली. पूण वसिष्ठान ती मागणी न्हयकारली, तेन्ना विश्वामित्रान आपल्या सैन्याच्या आदारान ती कामधेनू उभारून व्हरपाचें केलें. तशें करतांना तिच्या आंगातल्यान शक, यवन, पल्लव, बर्बर, किरात हे सैनिक भायर येवन तांणी विश्वामित्राच्या सैन्याचो पराभव केलो. उपरांत विश्वामित्रान अस्त्रविद्या संपादून ताचो प्रयोग वसिष्ठाचेर केलो. पूण ताचोय उपेग जालो ना. वसिष्ठाचो पराभव शस्त्रबलान न्हय तर फकत ब्रह्मबळान

करूं येता हे कळून आयले उपरांत, ताणें क्षत्रियत्वाचो त्याग करून ब्राह्मण जावपाचें थरयलें. रुषंग नांवाच्या तिर्थाचेर वचून ताणें थंय व्हड तप केलें. निमाणेकडेन तो ब्रह्मर्षी जालो. उपरांत ब्रह्मबलाचेर ताणें वसिष्ठाचो पराभव केलो. ब्रह्मर्षी जाल्याउपरांत लेगीत ताचे काम, राग, मोह ह्या सारकिल्ले विकार उणें जावंक नासले. देखून त्या काळांतल्या ब्रह्मणांनी ताका ब्रह्मर्षी म्हूण आपणावंक नाशिल्लो. हें कळतकच विश्वामित्रान आपल्या विकारांचेर जैत मेळोवपाखातीर परत व्हड तप केलें.

- कों. वि. सं. मं.

विष्णु : एक वैदिक आनी पुराण काळांतली देवता. विष्णु ह्या उतराची उत्पत्ती जायत्या तरांनी सांगतात. विष् = सतत क्रियाशील आसप हाचेवयल्यान तें उतर आयलां अशें यास्कान म्हळां. मॅकडोनेल, श्रोडर आनी हेर अस्तंती विद्वानांनीय तोच अर्थ घेतिल्लो आसा. पूण यास्कान विश् = व्यापक ह्या धातूवयल्यानय तें उतर सिध्द जाता असो पर्याय दिल्लो आसा आनी सायणाचार्यानय ताका अणसरून विष्णु म्हणजे व्यापक वा व्यापनशील असो ताचो अर्थ सांगला. विष्णुसहस्रनामाचे एके टिकेंत होच अर्थ घेवन अशें म्हळां -

चराचरेषु भूतेषु वेशनाद्विष्णुरूच्यते ।

अर्थ : चराचर भुतांच्या जाग्यांचेर रिगिल्लो आशिल्ल्यान ताका विष्णु अशें म्हण्टात.

ऋग्वेदांत चडकरून विष्णु म्हणजे पक्षिस्वरूपांतलो सूर्य अशेंय मानला. ह्या सूर्यरूप पश्याक सुपर्ण आनी गरुत्मान् (गरूड) अशींय नांवां दिल्ली आसात. फुडें मागीर तींच नांवां विष्णुकय लागलीं. विष्णुसहस्र नामांत सुपर्ण हें विष्णुचें एक नांव आसा. पुराणकारांनी गरूड हें विष्णुचें वाहन मानलां, तें चडकरून विष्णुचेंच एक रूप आसपाक जाय. विष्णुक लायिल्ल्या जायत्या विशेशणांवयल्यान आनी वर्णनावयल्यान ताचें सौर स्वरूप दुबावीत थारता. तरीय सूर्याचे मुखेल तशेंच गौण अंशय आपणांत आस्पावन घेवन विष्णु ही देवता सिध्द जाली आनी उत्कर्शाप्रत पावली असो ताचो अर्थ जाता.

ऋग्वेदांत विष्णुची तूस्त करपी फकत तीन सुक्तां आसात. तशेंच तातूंत एक ल्हानशें विष्णुसुक्तय आसा. विष्णुचें माहात्म्य ताचेवयल्यान कळूं येता. वेदांतय विष्णुचे कांय पराक्रम वर्णिल्ले आसात, ते अशे - विष्णु हो इंद्राचो सामको लागिंचो इश्ट आसून तो इंद्रा सारकोच वीर्यबलसंपन्न आसा. इंद्र - वृत्र झुजांत जेन्ना वृत्र इंद्राक आटापाक येना जालो तेन्ना ताका विष्णुन पालव दिलो म्हणूनच इंद्र वृत्राक मारपाक शकलो. विचमान आशिल्ले धर्तरेवयले लोक विष्णुनच निर्माण केले; अस्थिर आशिल्ले मळब ताणेंच घट केलें आनी तीन पावलांनी त्रिभुवन व्यापलें. ताचें तिसरें पावल परम पद आसून तातूंत मधूचो संचय आसता. वाज बायलेंत विष्णु गर्भसंभव निर्माण करता.

तो गर्भाची राखणूय करता. हें सगळें मर्तीत घेवन एक वैदिक ऋषी म्हण्टा - दोंगरांनी रावपी आनी मेकळेपणान वावुरपी शीव जसो आपल्या पराक्रमान नामना जोडटा तसोच विष्णुय आपल्या पराक्रमांक लागून मनशांकडच्यान तूस्त करपाक योग्य थारला.

पूण विष्णु जरी कितलोय बळिश्ट आसलो तरीय ऋग्वेदांत तो उपेंद्रच आशिल्लो. इंद्राचो आज्ञाधारक अशाच प्रकारचें दुय्यम स्थान ताका ऋग्वेदांत आशिल्लें. पूण यजुर्वेदाच्या काळांत इल्लो इल्लो विष्णुचो लौकिक वाडपाक लागलो. ब्राम्हणकाळांत हे प्रक्रियेन नेट धरलो. ब्राह्मणांनी 'यज्ञो वै विष्णुः' = यज्ञ म्हणजेच विष्णु वा विष्णु म्हणजेच यज्ञ अशें समीकरण थारायलें. ऐतरेय ब्राम्हणांत घोशणा केल्ली आसा ती अशी -

अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः ।

तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ।

अर्थ : अग्नी ही सगळ्यांत सकयल्ली देवता, विष्णु हो सगळ्यांत वयलो देव आसा. ह्या दोगांच्याय मदीं सगळ्यो देवता आसात.

ब्राह्मणकाळांत विष्णुच्या तीन पावलांचो संबंद धर्तरी, अंतराळ आनी मळब हांचेकडेन जोडला. ताका विष्णुक्रम अशें नांव मेळ्ळें. यज्ञकर्त्या यज्ञमानाचो विष्णुकडेन एकचार कल्पिल्लो. यज्ञमानान वेदयेचेर तीन पावलां दवरून विष्णुक्रमाचें अनुकरण करचें असो विधी तयार केलो. तीन पावलांनी तीनूय लोक व्यापप हें ऋग्वेदांतलें कथाबीज, ब्राह्मणग्रंथांनी वाडयलें. ताच्यो दोन कथा आसात, त्यो अशो - १) देव आनी दैत्यांचें एक खेप झगडें जालें. तातूंत दैत्य जिखले. ते सगळी धर्तरी हातासपाक लागले. तेन्ना 'आमकांय इल्लो धर्तरेचो वांटो दी' अशें देवांनी तांचेकडेन मागलें. हाचेर दैत्यांनी म्हळें 'तुमच्यामदलो विष्णु आपल्या तीन पावलांनी जितली भूंय व्यापतलो तितलीच भूंय आमी तुमकां दिवं'. तें आयकून विष्णुन आपल्या तीन पावलांनी सगळो लोक, वेद आनी वाणी हीं तीनूय व्यापलीं आनी तांकां मुक्त केले.

२) देव आनी दैत्य हे दोगूय प्रजापतीचे पूत. त्या दोगांय मदीं सत्ता आनी वैभवाची सर्त चलताली. ते सर्तीत एक खेपे दैत्य जिखले. सगळें जग तांणी आत्मसात केलें. देवांक इल्लोय जागो उरलो ना. मागीर तांणी एक युक्ती केली. तांणी एक गुपीत अशी येवजण केली. तांच्यांतलो विष्णु हो वामन (खुजो) आशिल्लो. ताच्या वांगडा देव दैत्यांकडेन गेले आनी जमीन मागपाक लागले.

दैत्यांनी म्हळें, 'बरें आसा हो तुमच्या सगळ्यांमदलो जो वामन आसा ताका आड पडपा इतली भूंय आमी तुमकां दिवं'. देवांक तितलेंच जाय आशिल्लें. तांणी तें मान्य केलें. रोखडेंच तांणी त्या 'वामन' विष्णुक उदेंतेक व्हरून व्हीदयलो. उपरांत ते गायत्री छंदांनी ताचें स्तोत्र गावपाक लागले. त्या स्तोत्राच्या बळग्यान तांणी वामनाक खूब लांब केलो, जाकालागून सगळी धर्तरीच ताच्या आंगाखाला

आयली. ताकालागून दैत्यांक भूंय उरली ना. तांची सगळी सत्ता आनी संपत्ती देवांक मेळ्ळी.

फुडें उपनिषदकाळांत तत्त्वज्ञानाच्या मळार विष्णु रिगलो. सगळ्या सैमाचें धारण पोशण करपी अन्नरुपी परब्रह्म म्हणजे विष्णु अशें मैत्री उपनिषदांत म्हळां. तशेंच साधकाचें निमणें साध्य जें श्रेय तेंच विष्णुचें परमपद अशें कठोपनिषदांत म्हळां. गृह्यसुत्रांच्या काळांत विष्णु हो नित्यपुजेचो देव जालो. ताच्या फुडल्या काळांत ताका पंचायतनांत मुखेल स्थान फाव जालें. उपनिषदकाळांतच ब्रह्मा - विष्णु - महेशांच्या त्रिमूर्तीची कल्पना प्रचलित जाली. सांख्यमताप्रमाण हे तीन व्हड देव क्रमान सत्त्व - रज - तमांचीं प्रतीकां थारले. विष्णुच्या सत्त्व गुणांक लागून सैमाचे स्थितीचें म्हळ्यारूच पालन - पोशण करपाचें काम ताचेकडेन आयलें. उँकाराचे उपासनेंत तातुंतल्या उकाराकडेन विष्णुचें तादात्म्य मानलें.

महाभारतांत विष्णुची कीर्त हाच्यापरस चड वाडली. विष्णु सगळ्या सैमाचो स्वामी थारलो. परमेश्वर ही पदवी ताका ब्रह्मदेवाच्या तोंडान दिल्ली.

शांतीपर्वांतलें नारायणीय उपारव्यान निर्मून व्यासान नारायणाक म्हणजे विष्णुक परम उपास्य केलो. उपासनेचें एक साधन आशिल्लें विष्णुसहस्रनाम हें स्तोत्रय महाभारतकारांनीच रचलें. अनुगीतेंत विष्णुचें वासुदेव कृष्णाकडेन तादात्म्य सांगपांत आयलें.

अष्टादश महापुराणांतलीं गरूड, नारद, विष्णु, विष्णुधर्मोत्तर आनी भागवत हीं पुराणां वैश्वव आसात. तातूंत भागवत पुराणाचो आंकडो सगळ्यांत वयर लागता. ह्या भागवतादी पुराणांनी विष्णुची कीर्त जायत्या पटींनी वाडयली. नित्य, अव्यय, अक्षय, एकरस आनी एकमेवाद्वितीय अशा परब्रह्मद्याकच पुराणकारांनी विष्णु ही संज्ञा दिली. विष्णु हो प्रकृतीपरस पर, परमश्रेष्ठ, अंतरात्म्यांत स्थित; तशेंच रूप, वर्ण, नांव सारकिल्ल्या विशेशणांनी विरहीत आनी षडविकारहीत आसा. ब्रह्मा तोच आनी शिवूय तोच.

पुराणकारांनी विष्णुचें भक्तीवात्सल्य निमणें अवस्थेक पावयलें. गजेंद्राच्या मोक्षारवातीर तोच धांवलो. देव - दैत्य संघर्शांत देवांक अमृत मेळोवन दिवपारवातीर तोच मोहिनीरुपान प्रगट जालो. ध्रुवाक ताणेंच अढळपदार बसयलो. प्रल्हादारवातीरय तोच नरसिंहाच्या रुपान खांब्यातल्यान प्रगटलो. दुर्वास मुनीन 'तुका धा जल्म घेवंचे पडटले' हो अंबरीष ह्या एकांत भक्ताक दिल्लो शाप भगवंतान भक्ताचें बरें करपारवातीर आपल्याचेर ओडून घेतलो. वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आनी अनिरुध्द ह्या चार व्युहांच्या रुपान तोच चतुरात्मो जालो. सगळीं वैश्वव पुराणां अशा जायत्या विष्णुकथांनी भरिल्लीं आसात. विष्णुच्या गुणमाहात्म्यांचें दर्शन तातुंतल्यान जाता. ह्याच पुराणांत विष्णुच्या रुपाची आनी ताच्या पुजापद्धतीची वेवस्थीत मांडावळ केल्या.

विष्णुचो लोक वैकुंठ. तो सप्तसर्गाच्या आनी कैलासाच्याय वयर आसून तो परम दर्शनीय आसा. वैकुंठ हाचो अर्थच 'स्वोस - दिवपी' असो आसा. वैकुंठांत खोस भरिल्ली आसा. तो हिरे माणकांनी चकचकत आसता. ताच्या मदेगाक एक व्हड, सोबीत अशा प्रासादांत विष्णु लक्ष्मीवांगडा रावता. प्रद्युम्न हो ताचो पूत आनी अनिरुद्ध हो नातू, हे दोगूय ताच्या म्हन्यांत आसतात. थंयच्यान तो चराचर सैमाचें पालन करता. शेषनाग हें ताचें हांथरूप आनी गरूड ताचें वाहन. नारद, तुंबरू, ऋषी, मुनी हे थंय गुणगान करतात. विष्णुच्या प्रासादामुखार नयनरम्य उद्यान आसून तें बाराय म्हयने फुलां - फळांनी भरिल्लें आसता. जय - विजय हे वैकुंठांत द्वारपालाचें काम करतात आनी विष्णुभक्तांकच भितर सरपाक दितात. विरजा नांवाची एक न्हंय वैकुंठांतल्यानूच व्हांवता. वैकुंठांत गेल्ले विष्णुभक्त तिचे देगेर ध्यान - धारणा करतात.

पुराणकारांनी विष्णुचें माहात्म्य जायत्या तरांनी विशद रुपान वर्णिल्लें आसा. मुखार वैश्वानर संप्रदायांनी पुराणीक विष्णुमाहात्म्याक चड उजळ आनी तात्त्विक अर्थ दिला. ह्या सगळ्या तोखणायेच्या स्तोत्रांतल्यान उपासनेखातीर विष्णुचें जें ध्यान निर्माण केलें ताचो श्लोक असो -

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ॥
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

अर्थ : शांतमूर्ती, शेषाचेर न्हीदपी, बोंबलेंत कमळ धारण करपी, देवांचो अधिपती, विश्वाधार, मळबासारको व्यापक, कुपांच्या रंगाचो, शुभांग, लक्ष्मीकांत, कमळासारक्या दोळ्यांचो, योग्यांक फक्त ध्यानांतूच गम्य, भव - भय हरण करपी आनी सगळ्या लोकांचो एकटोच अधिपती अशा विष्णुक हांव पांयां पडटां.

जेन्ना जेन्ना धर्तरेचेर अधर्म माजता, धर्माचो न्हास जाता, दुर्जन बळिश्ट जातात, सज्जनांचो छळ जाता, त्या त्या वेळार भगवान विष्णु अवतार घेवन भुंयेचो भार हलको करता आनी धर्माची घडी परत नीट करता अशी वैश्वानर पुराणकारांची धारणा आसा.

महाभारताच्या शांतिपर्वांतल्या नारायणीय उपाख्यानांत विष्णुचे धा अवतार सांगिल्ले आसात. ते अशे - वराह, नरशीव, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, हंस, कूर्म, मत्स्य आनी कल्की. वायुपुराणांतय विष्णुचे धाच अवतार सांगिल्ले आसात. पूण थंय हंस, कूर्म आनी मत्स्य हांच्या जाग्यार दत्तात्रेय, वेदव्यास आनी एक अनामिक अशीं तांचीं नांवां आसात. भागवत पुराणांत विष्णुचे बावीस अवतार सांगिल्ले आसून तातूंत कपिल, दत्तात्रेय, ऋषभ आनी धन्वंतरी हांचो आस्पाव जाता.

भारतीय दैवतशास्त्राच्या इतिहासांत विष्णु आनी शिव हे

दोन देव मानवाकृतींतल्या दैवतोपासनेचें आद्य प्रतीक मानतात. ह्या देवतांचें मानवीकरण उत्तर वैदिक काळांत जालें. तातुंतल्यानच शैव आनी वैश्वानर संप्रदायय निर्माण जाले. विष्णुच्या ह्या परिवर्धित स्वरुपांत सात्वतांचो उपास्य वासुदेव आनी नारायणीय उपाख्यानांतलो जगत्संचालक नारायण ह्यो दोन देवता संमिलित करपाचो यशस्वी यत्न पुराणकारांनी केलो. ताकालागून ऋग्वेदांत चवथ्या श्रेणीचो आशिल्लो विष्णु पुराणीक काळांत सगळ्यांत व्हड देव जालो.

बौध्द काळांत कांय तेंप विष्णु कुशीक पडलो. पूण भितरल्यान तो चड चड लोकप्रिय जातालो. ताचे भोंवतणी जायत्यो कथा जल्मुपाक लागल्यो. तांचे तात्त्विक अर्थय सांगपाक लागले. त्यो विष्णुकथा पुराणां, रामायण - महाभारतांतय आस्पाविल्ल्यो. कालांतरान बुध्दाचें तेजो वलय कमी जालें आनी आपोआप विष्णु परत भगवान जावन पुजेच्या मखरांत वचून बसलो. शेवटाक बुध्दाकच विष्णुचो णववो अवतार मानप जालें.

भारतांत जायत्यो विष्णुमूर्ती आसात. ताचे सादारण आनी अवतार अशे दोन वांटे जातात. ह्या मूर्तींनी विष्णुक चडकरून चार हात आशिल्ल्याचें दाखयलां. हातांचो आंकडो दोन, चार, स, आठ वा तांच्यायपरस चड आशिल्ल्यो मूर्ती मेळटात. विष्णुच्या चार हातांत शंख, चक्र, गदा आनी पद्म ह्यो वस्तू आसतात. काळजाचेर कौस्तुभमणी आनी श्रीवत्सलांछन आसता आनी गळ्यांत धोंपरामेरेन लोमकळपी वैजयंती माळ आसता.

मध्ययुगांत विष्णुच्यो चतुर्मुख मूर्तीय जावपाक लागल्यो. नरं, नरसिंह, स्त्रीमुख आनी वराहमुख अशीं चार तोंडां घडोवन कलाकारांनी ह्यो मूर्ती आकाराक हाडल्यो. वैकुंठ, अनंत, त्रैलोक्यमोहन आनी विश्वरूप अशीं तांकां नांवां दिलीं. तांकां ८, १२, १६ आनी २० अशीं भुजांय लायलीं. अशो कांय मूर्तीय काश्मीरांतल्या अवंतीपूर हांगाच्या उखननांत सांपडिल्ल्यो आसात. थंयच्या मार्तंडदेवळांतली विष्णुमूर्ती अष्टभुज आसा.

रंगनाथ, पद्मनाथ, जलशयन, वैकुंठनारायण, लक्ष्मीनारायण, गरूडनारायण, गजेंद्रमोक्ष, योगेश्वर विष्णु, पांडुरंग, हयग्रीव, वेंकटेश अशे विष्णुमूर्तीचे आनीकय कांय प्रकार सांपडटात.

विष्णुमूर्तींत शेषशायी वा अनंतशयन हें मूर्तिरूप कलाकारांक खूब मानवता. ही मूर्त कशी घडोवंची ताचें वर्णन अग्निपुराणांत आसा. त्रिविक्रम हें आनीक एक लोकप्रिय वैश्वानर शिल्प. ह्या शिल्पांत त्रिविक्रम विष्णुचो दावो पांय तकलेच्या समांतर उखलिल्लो दाखयतात. बदामी हांगाची त्रिविक्रममूर्ती भारतांतली एक सोबीत मूर्त मानतात.

विश्वरूप विष्णु असोय एक मूर्तिप्रकार आसा. अशो कांय मूर्ती मथुरेक सांपडल्यात. ह्या मूर्तींनी दोन खाशेलेपणां सांपडटात. कांय मूर्तींच्या चारय वटांनी वसू, रूद्र, आदित्य, शिव, ब्रह्मा, चंद्रीम, सूर्य सारकिल्ल्या जायत्या देवतांच्यो मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसतात. तर

कांय मूर्तीनी विष्णुचे एके वटेन वराह आनी दुसरे वटेन नरसिंहाचें तोंड केल्लें आसता.

वैखानस आगम आनी पांचरात्रसंहिता हांच्यांत मूर्तींच्या श्रेणींत ३६ विष्णुंची गणना केल्ली आसा. विष्णुच्या थीर मूर्तींक ध्रुवबेर अशें म्हण्टात. योग, भोग, वीर आनी अभिचारिक अशे विष्णुमूर्तींचे चार भेद मानिल्ले आसात. स्थानक, आसन, शयन आनी उत्तम, मध्यम, अधम अशेंय एक वर्गीकरण केल्लें आसा.

बौध्द शिल्पांत विद्युज्वालाकराली, दशभुज सितमारीची आनी उभयवराहानन मारीची ह्यो तीन बौध्द देवता विष्णुक आपल्या पांयासकयल माडयतात अशें विष्णुचें रूप सांपडटा. विष्णुवाहन अवलोकितेश्वराची मूर्तय कांय कडेन सांपडटा.

जैन मूर्तिकलेंत ऋषभनाथ ह्या तीर्थकराचो चाकर ह्या स्वरुपांत विष्णु दाखयल्लो दिसता.

शंख, चक्र, गदा, पद्म, धोणू, श्रीवत्स, कौस्तुभ, वैजयंती, किरीट आनी कुंडल हीं विष्णुचीं आयुधां आनी अलंकार आसात. वैशणव संप्रदायांत ह्या दर एकाचो तात्त्विक अर्थ सांगिल्लो आसा. शंख - पंचमहाभूतात्मक शब्दब्रह्माचें प्रतीक, नांव पांचजन्य; चक्र - मनाचें प्रतीक, नांव सुदर्शन; गदा - आदिविद्या, नांव कौमोदकी; पद्म - सैमाचें प्रतीक; धोणू - आदिमायेचें प्रतीक, नांव शाडर्ग; श्रीवत्स (कौस्तुभमणियुक्त) - तेजाचें प्रतीक, वैजयंती - आद्या, अजया शक्ती, किरीटकुटस्थ सत्त्व; कुंडलां - क्षर आनी अ - क्षर तत्त्वाचीं प्रतीकां.

विष्णुचीं नांवां आनी रुपां जायतीं आशिल्ल्याचें सांगलां. ताचीं सहस्रनांवां वेगळीं काडून तांचें 'विष्णु सहस्रनाम' हें स्वतंत्र स्तोत्र तयार केल्लें आसा. त्या नांवांनी विष्णुपुजेंत विष्णुक तुळशीपानां वा कमळां ओंपतात. पूण विष्णुचीं सकयल दिल्लीं २४ नांवां प्रसिद्द आसात.

केशव, नारायण, माधव, गोविंद, विष्णु, मधुसूदन, त्रिविक्रम, वामन, श्रीधर, हृषीकेश, पद्मनाभ, दामोदर, संकर्षण, वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुध्द, पुरुषोत्तम, अधोक्षज, नारसिंह, अच्युत, जनार्दन, उपेंद्र, हरी आनी श्रीकृष्ण. आचमनाच्या वेळार ह्या नांवांचो उच्चार करतात.

हेर देवतांसारखीच विष्णुचीय शोडशोपचार पुजा करतात. विष्णुपुजेंत तुळशीचें पान गरजेचें आसता. कमळ चड बरें. रवीर वा शिरो हो विष्णुचो निवेद्य.

खंयच्याय व्रताचें कार्य पुराय जावंचें म्हणून कार्याच्या शेवटाक विष्णुस्मरण करचें, अशें सांगलां. तीन खेप 'विष्णवे नमः' असो उच्चार करून तें स्मरण करतात.

- कों. वि. सं. मं.

विष्णुदास नामा : (इ.स. चो १६ वो शेंकडो).

एक मराठी संतकवी. हाचेविशीं विद्वानांमदीं बरेच मतभेद

आसात. तो महानुभाव आसुंये, अशें य.खु. देशपांडे सुचयतात तर ज. र. आजगांवकार तो नामा पाठक आसुंये असो तर्क करतात. वि.ल. भावे तो एकनाथाच्या काळांतलो वा मात्सो पयलींचो दुसरो नामदेव आसुंये अशें म्हण्टात. तर गो. का. चांदोरकार विष्णुदास नामा आनी नामा कृष्णदास हे दोगय एकच अशें म्हण्टात. ल.रा. पांगारकर ताका एकनाथाचे मुस्तींतलो शिंपी विठ्ठलभक्त मानतात. डॉ. सरोजिनी शेंडेन विष्णुदास नामा आनी ताचें साहित्य हांचेर एक संशोधनात्मक प्रबंध बरयला. तातूंत तिणें विष्णुदास नामा खंयच्या एका खाशेल्या संप्रदायाचो वा परंपरेचो अनुयायी दिसना अशें म्हळां. तो ब्राह्मण आसुंये आनी ताचो काळ शके १५०२ (इ.स. १५८०) ते १५५५ (इ.स. १६३३) मेरेन आसुंये. तो आनी संत नामदेव हे वेगवेगळे. ताच्या महाभारताचीं कांय पर्वां जरी महानुभावांच्या सांकेतिक लिपींत बरयल्लीं आसलीं तरीय तो महानुभाव आशिल्लो अशें म्हणपाक कसलोच पुरावो ना.

श्री बा. द. सातोस्कर हाणें आपल्या "गोमंतकीय मराठी साहित्याचे शिल्पकार - खंड १" ह्या ग्रंथांत मात्शी वेगळी माहिती दिल्या. प्रा. अ.भा. प्रियोळकार आनी डॉ. पांडुरंग पिसुलेंकर ह्या विद्वान संशोधकांचो संदर्भ दिवन श्री सातोस्कर सांगता, विष्णुदास नामा नांवाचो संत कवी सोळाव्या शेंकड्यांन गोयांत जावन गेलो. पुर्तुगिजांनी जप्त करून गोंयांतल्यान बागाक व्हेल्ल्या साहित्यांत, ह्या नामाच्या नांवार जायतें धर्मीक साहित्य मेळ्ळां. पूण महाराष्ट्रीय विष्णुदास नामा आनी गोंयकार विष्णुदास नामा ह्यो दोन वेगळ्यो व्यक्ती आसपाची शक्यताय चड दिसता.

विष्णुदास नामान मराठींत पुराय महाभारत बरयलां. ताचो ओवयांचो आंकडो लागीं लागीं १३,५०० इतलो आसा. तातूंत ताणें मूळ महाभारतांतल्यो खूब कथा आनी उपकथा घेवंक नात. ताचे बदला ताणें आपणे रचिल्ल्यो तशेंच त्या काळार लोकांमदीं चालंत आशिल्ल्यो नव्यो कथा घाल्यात. तशेंच महाभारतांतल्या विंगड विंगड पर्वांत आयिल्ल्या कथांचें मिश्रण करून नव्योच कथा ताणें रचल्यात. महाभारतांतल्या मूळ कथांचो आराखडो तसोच दवरून ताच्या तपशिलांमदीं ताणें जाय तशे बदल केल्यात.

ताची समग्र मराठी महाभारत आनी हेर आख्यानां उपलब्ध आसात. तशेंच तुळशी आख्यानां, एकादशीमाहात्म, म्हाळसेनकथा, द्रौपदीस्वयंवर, कपोताख्यानां, शुकारख्यानां, हरिश्रंद्राख्यानां, स्फुट अभंग, पदां आनी हेर रचनाय मेळटात.

ताणें बुधबावणी नांवाचें एक काव्य रचलां. तातूंत 'ॐ नमः सिध्दं' हो मंत्र आनी १६ स्वर आनी व्यंजनां हातुंतलें एक एक अक्षर ओवीचें सुरवेचें अक्षर म्हूण घेतलां, तातूंत पुराय रितीन वेव्हारीक उपदेश केल्लो दिसून येता. ताणें अध्यात्मपर अशो विनोदी कविताय रचल्यात. देखीक -

आम्ही न बोलों लटकें । अवघें वर्तमान खोटें ॥६॥
मुंगी व्याली शिंगी झाली तिचे दूध किती ।
अठरा रांजण भरुनि ठेविलें प्याले बारा हत्ती ॥
तळ्यात कांसव गीत गाय तडिवर कोल्हा नाचे ।
घेऊनी कागद दौत लेखणी खेकडा पुस्तक वाचे ॥
विष्णुदासनामा म्हणे एका याची ख्याती ।
जो लटिके म्हणील त्याचे पूर्वज नरकी जाती ॥

विष्णुदास नामाचो सकयल दिल्लो अभंगूय बरोच प्रसिद्द आसा -

येई वो विठ्ठले माझे माऊलिये ।
निढळावरी कर ठेवुनी वाट मी पाहे ॥
आलिया गेलिया हातीं धाडी निरोप ।
पंढरपुरी आहे माझा मायबाप ॥
पिवळा पितांबर कैसा गगनी झळकला ।
गरूडावर बैसोनि माझा कैवारी आला ॥
विठोबाचे राज्य आम्हां नित्य दिवाळी ।
विष्णुदास नामा जीवें भावें ओवाळी ॥

गोंयांत जायतेकडेन, चवथी दिसांनी गणपतीची आरत करताना गणपतीच्या आरतीवांगडा, शंकराची, विष्णुची आरत म्हणपाची चाल आसा. वयर दिल्लो अभंगय चवथीची आरत कसो म्हणप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

विष्णुपद : एक पवित्र स्थान. भारतांत खूब कडेन हीं स्थानां आसात. नभोमंडलांतल्या सप्तर्षीच्या वयले वर्तेंतल्या मार्गार धर्म, ध्रुव ह्या विभुतींनी आलाशिरो घेतला असो समज आसा. तांकाय ही संज्ञा आसा. विष्णुपद हें पावसाचें उगमस्थान आनी त्रिलोकाचें आश्रयस्थान मानलां. हांगाच्यान गंगा व्हांवता अशी समजूत आसा. हाका स्वर्गीय मंडलाचो तिसरो विभाग म्हण्टात.

कुरूक्षेत्र, गया, निषध, पंढरपूर हांगा विष्णुपदां आसात.

ह्या विष्णुपदांक वेणुनाद अशेंय नांव आसा. तांचो स्कंद पुराणांत उल्लेख आयला, ताचें स्पश्टीकरण अशें -

ह्या जाग्यांचेर श्रीकृष्णाचें आनी संगम नांवाच्या राक्षसाचें झूज जावन संगमाचो पराभव जालो. श्रीकृष्णाच्या भंयान संगम एका फातरीपोंदा लिपून बसलो तेन्ना कृष्ण त्या फातरीचेर पांय दवरून वेणू वाजोवपाक लागलो हो श्रीकृष्णचो पांय म्हळ्यार विष्णुपद.

गयेंतल्या विष्णुपदाचेर स्नाध्दाचे पिंड अर्पण करतात. पंढरपुरांतल्या विष्णुपदाक वेणुनाद अशें दुसरें नांव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

विष्णुपुराण : (पळेयात पुराणां).

विष्णुबावा ब्रह्मचारी : (जल्म : इ.स. १८२५ ; मरण : १८ फेब्रुवारी १८७१ मुंबय).

आधुनिक महाराष्ट्रांतलो एक व्हड विचारवंत आनी मिशनरी वृत्तीचो धर्मसुदारक. ताचें पुराय नांव विष्णु भिकाजी गोरवले. तो मूळचो कुलाबा जिल्ह्याच्या माणगाव तालुक्यांतल्या शिरवली गांवांतलो. ताका पांच भाव आनी पांच भयणी आशिल्ल्यो.

पिरायेच्या णवव्या वर्सा तो जमीन महसूल खात्यांत नोकरेक लागलो. मागीर बाराव्या वर्सा महाडच्या भुसारी दुकानांत दोन वर्सां आनी रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या संगमेश्वर बंदराचेर कस्टम खात्यांत उमेदवारी करीत रावलो. सोळाव्या वर्सा ताणें कश्टम खात्यांत नोकरी धरली. उपरांत सात वर्सां तो वसई, कल्याण भिवंडी, उरण हांगा नोकरे निमतान भोंवलो.

धार्मिक गजालींची चड ओड आशिल्ल्याकारणान तो कथा, कीर्तन, पुराण प्रवचनां, पुजा हातूंत दंग जातालो.

पिरायेच्या तेविसाव्या वर्सा वेव्हारीक जीणेचो सर्वसंग परित्याग करून परमात्म्याचे प्राप्तीखातीर तो घराभायर सरलो. सुरवातीक ताणें सदगुरूचो सोद घेवपाचें थारायलें. पूण ताका सदगुरू मेळूंक नाशिल्ल्या कारणान, सदगुरूचो सोद घेवपाचो सोडून आपलो आपणेच उध्दार करपाचें थारावन तो सप्तशृंगीच्या दोंगरार वचून रावलो. थंय ताणें तपश्चर्या केल्या उपरांत ताका आत्मज्ञान जालें. हें आत्मज्ञान ताणें दुसऱ्यांकय दिवपाचें थारायलें. तेखातीर ताणें समाजाचें निरीक्षण केलें. त्या निरीक्षणांत ताका दिसलें, परकीय इंग्रजांच्या नवस्थापीत राजवटीन भारतीय समाज घुस्पागोंदळांत पडला. तेभायर किरिस्तांव मिशनऱ्यांचें जें संस्कृतीक आक्रमण सुरू जालां, ताकालागून समाजांतले विचारवंत चड अस्वस्थ आनी अशांत जाल्ले आसात. भारतीय समाज इंग्रजांच्या आनी किरिस्तांवांचे मानसिक गुलामगिरींत घुस्पला. हें पळोवन ताचो राश्ट्रीय स्वाभिमान जागृत जालो. ह्या धर्मातराची लाट परतुपाखातीर ताणें स्वधर्मप्रचार सुरू केलो. बायलांक शिक्षण सुविधाय उपलब्ध करून दिल्यो. लग्नाविशींय विष्णुबाबांन पुरोगामी विचार व्यक्त केल्यात.

विधवांच्या दुख्खाची ताका पुराय कल्पना आशिल्ली. देखून तो विधवा लग्नाचो कट्टर पुरस्कर्तो आशिल्लो.

सुरवातीक विष्णुबाबांन आपले विचार वेगवेगळे कडेन केल्ल्या भाशणांतल्यान व्यक्त करून मागीर ते ग्रंथ रुपान बरयले. वेदोक्त धर्मप्रकाश, भावार्थसिंधू, चतुःश्लोकी श्रीमद् भागवताचो मराठी भाशेंत अर्थ, सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध आनी बोधसागर हे ताचे पांच ग्रंथ आसात. भगवत गीतेवयली सेतुबंधनी टीका पूर्ण जावंक नाशिल्ल्या कारणान फुडें विष्णुबाबाचो शिश्य रामचंद्र राउत हाणें अप्पाशास्त्री बडवे हाचेकडल्यान ती पुराय करून घेवन विष्णुबाबाचे एकोणिसावे पुण्यतिथीक छापून उजवाडायली.

- कों. वि. सं. मं.

विष्णुसहस्रनाम : वैष्णव सांप्रदायिकांचे पांच मुखेल आदारग्रंथ. हांकां पंचरत्न ह्या नांवान वळखतात. तातुंतलें विष्णुसहस्रनाम हें एक. एकशें सात श्लोकांचें हें स्तोत्र महाभारताच्या अनुशासन पर्वांत आस्पाविल्लें आसून, तातूंत विष्णुचीं एक सहस्र नांवां दिल्यांत.

खूब पुर्विल्ल्या काळासावन ह्या स्तोत्राचो पाठ करपाची प्रथा आशिल्ली. हाचे नित्य पाठ करपाक धर्म, अर्थ, काम हे तीन पुरुषार्थ फाव जातात अशें आश्वासन महाभारतांत मेळटा. आद्य शंकराचार्यानय ह्या सहस्र नांवाचेर टीका बरयताना ताचे पाठ करचे, असो उपदेश केला. रामानुजाचार्य आनी कुरेशरपुत्र पराशर हाणेंय ताचेर भाश्य बरयलां.

गिरेस्त वेपारी आपल्या पेढ्यांचेर ह्या स्तोत्राचे पाठ नेमान करतात. ताका लागून वेपाराची वाड जाता अशी तांची समजूत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

विसोबा खेचर : (इ. स. चो १३ वो शेंकडो).

एक मराठी संत कवी आनी संत नामदेवाचो गुरू. ताच्या चरित्राविशीं चड म्हायती मेळना. ताच्यो स्फुट कविता, समकालीन संतांनी आपल्या काव्यांत ताचे विशीं केले उल्लेख आनी कांय दंतकथा हातुंतल्यान ताच्या चरित्राचो थोडोभोव बोध जाता.

विसोबा हो शुक्ल्यजुर्वेदीय माध्यंदिन शारवेचो ब्राह्मण आसून, ताचें उपनांव चाटी आशिल्लें. हो वेदशास्त्रसंपन्न धनीक आसलो. कांय जाणांच्या मतान हाचें घराणें मराठवाड्यांतल्या मुंगी पैठणचें तर कांय जाणांच्या मतान औढ्या नागनाथचो हो आळंदीत हो सावकार आशिल्लो.

सुरवातीक ताणें पांडित्याच्या आनी संपन्नतेच्या नेटार ज्ञानेश्वराच्या भावणांचो छळ केल्लो. पूण मुरवार एका वेळार ज्ञानेश्वरांच्या महात्म्याची प्रचिती येवन तो तांच्या भजनाक लागलो. अशें सांगतात, एक दीस निवृत्तिनाथाक मांडे खावपाची इत्सा जाल्ल्यान मुक्ताई आयदनां जमोवपाक लागली. तिका कोणेच आयदनां दिवचीं न्हय, अशे विसोबान सांगलें. तेन्ना ज्ञानदेवान आपलो जठराग्नी प्रज्वलीत करून आपले फाटीचेर मुक्ताईक मांडे भाजपाक सांगले आनी मुक्ताईन तशेंच केलें. हें सगळें विसोबान जनेलांतल्यान पळयलें आनी ज्ञानदेवाच्या सिध्दीची प्रचिती येवन तो ताका शरण गेलो.

विसोबाच्या नांवार १० / १२ अभंग उपलब्ध आसात. तातुंतल्या एका अभंगांत ताणें आपली गुरूपरंपरा आदिनाथ - मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ - ज्ञानदेव - सोपानदेव - विसोबा खेचर अशी दिल्या. नामदेवान विसोबाकडसून गुरूपदेश घेतला.

श्रावण शु. ११ शके १२३१ ह्या दिसा विसोबान नागनाथ हांगा समाधी घेतली.

- कों. वि. सं. मं.

विहार : बौध्द भिक्षुंची रावपाची सुवात. बौध्द धर्म उदयाक येतालो त्या काळांत कांय भिक्षू मनशाच्या राबित्यापसून पयस ल्हानशी खोंपटी बांदून रावताले. अशा निवासस्थानाक सुत्तनिपातांत विहार म्हळा. बौध्द संघाचो विस्तार जाल्या उपरांत जायते भिक्षू वर्षावासाच्या काळांत एकठांय रावपाक लागले. तांच्या मठाकूय मागीर विहार हें नांव मेळ्ळें.

बौध्द संघांतल्या भिक्षुंच्या राबित्याक लागूनय ताका संघाराम अशें म्हण्टाले. अशा विहारांनी जायत्यो कुडी एके वळीन खणून, दर एके कुडींत भिक्षूखातीर एक फातराचो बांकय आसतालो. कालांतरान नालंदा विद्यापिठांतल्या प्राध्यापकांच्या वसतिघराकय विहार म्हणपाक लागले.

बुध्दाच्या काळांतय अशे विहार अस्तित्वांत आशिल्ले म्हणपाचें महावग्गावयल्यान कळटा. मगधाधिपती बिंबिसारान आपलो वेळुवन विहार बौध्द संघाक दान दिल्लो.

धर्मप्रचाराखातीर बौध्द भिक्षुंनी पर्यटन करचें अशी अपेक्षा आशिल्ली. पावसाचे तीन म्हयने मात तांणी एकाच जाग्यार, एकठांय रावचें अशें थारायलें. त्या काळांतच फकत ते विहारांत रावताले. त्या जिविताची संवय जाल्ल्यान कालांतरान ते वर्सांतले बरेच म्हयने विहारांतूच रावपाक लागले. जायते भिक्षू तर थंयच रावन संघाचें कार्य करताले. ताकालागून विहारांचो खूब विस्तार जालो. तांच्या आकारांत आनी आंकड्यांतय भर पडली. भारतांत सांपडपी बौध्द लेण्यांनी चैत्यगृहां म्हळ्यार प्रार्थनेखातीर सभाघरां आसतात आनी विहारय आसतात. कांय जाग्यांचेर ऊंच दोंगराचेर जायते मजली विहार खणिल्ले सांपडटात.

कालांतरान ह्या विहारांचें शिक्षणकेंद्रांत रुपांतर जाल्लें दिसता. फकत धर्माचरण आनी साधना करून जावचेंना म्हणपाचें जेन्ना साधूंक कळ्ळें तेन्ना ते गिन्यान मेळोवपाखातीर यत्न करपाक लागले आनी मेळिल्लें गिन्यान आपल्या शिष्यांकय दिवपाक लागले. पयलीं तांणी बौध्द धर्माचो आनी तत्त्वगिन्यानाचो अभ्यास केलो. ताचे उपरांत वेदवेदांगां, दर्शनां, विद्या आनी कला हांचें अध्ययन - अध्यापनय अशा विद्यापिठांत सुरू केलें. हजारांनी विद्यार्थी थंय विद्याभ्यासाखातीर येवपाक लागले. तांचेखातीर वाचनालयांय निर्माण केलीं. विहारांचें हें विद्यापिठीय रुपांतर ल्हव ल्हव पूण निश्चितपणान जायत रावलें. चीनी भोंवडेकारांनी अशा विद्यापिठांचीं वर्णनां बरोवन दवरिल्लीं आसात.

सुरवेक एक एक भिक्षूखातीर ल्हान निवासस्थानां आसतालीं. तीं लांकडाचीं आसून, फातराच्या वा विटांच्या चौथऱ्याचेर बांदिल्लीं आसतालीं. पूण जेन्ना भिक्षूंचो आंकडो वाडलो तेन्ना विटांचे जायते विहार बांदपांत आयले. राजा आनी धनिकांनी बांदून दिल्ले विहार तर सगळ्या सोयींनी उपलब्ध आसताले. पाली साहित्यांत जायत्या कडांनी अशा विहारांचीं वर्णनां केल्लीं आसात. सामान्यपणान विहारांची

रचना सगळेकडेन सादी आनी सारखीच आशिल्ली. तातूंत सगळ्या तरांच्यो सुरवसोयी आसताल्यो. विहारांच्या भोंवतणी व्हड आंगणां आनी ताचे भोंवतणी फातरांच्यो वा विटांच्यो वण्टी आनी मागीर कोंड्यांची वा झाडांची वंय वा चर आसताली. विहारांचीं पारवीं पाशाणाचीं, चुनेगच्चीचीं, तणाचीं वा झाडांच्या पानांचीं आसतालीं.

द. भारतांत बौध्द धर्माचो प्रसार जावपाक लागलो तेन्ना रानांनी भोंवता आसतना भिक्षूंक जायते बरे आनी मठवासी जिविताक फाव अशे जागे मेळ्ळे. थंय तांणी जायतीं लेणीं निर्माण केलीं. तेखातीर तांकां जायत्यो देणग्योय मेळ्ळ्यो. सुरवेक तांणी कांय कुडी एके वळीन खणून काडल्यो. पूण तांची मांडणी पद्दतशीर नाशिल्ली. मागीर मात ती सुदारली.

भाजेचीं लेणीं सगळ्यांत पुर्विल्लीं बेडसे, अजंटा, कोंडाणे, पितळखोरे आनी नासिक हांगाय सनपूर्व काळांतले कांय विहार आसात. कोंडाणे आनी पितळखोरे हांगाच्या विहारांतल्या दालनांतय खांबे आसात. नासिकांत इ.स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत जे विहार खणल्यात तांच्या फुडल्या भागांत स्तंभयुक्त आगाशी (गच्ची) आशिल्ल्यान ते ओडलायणे जाल्यात.

त्या काळांतल्या वास्तुशिल्पाचीय तातुंतल्यान जाणीव जाता. त्या काळांतल्या कांय विहारांनी वण्टींक लेप दिवन रंगय दिल्लो दिसता. अजंटाच्या विहारांनी रंगीत चित्रांय सांपडटात.

भिक्षू आनी भिक्षुणी हांचें विहारांतलें जिवीत शिस्तबध्द आशिल्लें. ताका लागून तांकां सकाळीं बेगीन उठून ध्यान धारणा करप, आपली रावपाची जागा नितळ दवरप, आपले कपडे धुवप, चैत्यन्यघरां नितळ दवरप, तांची दुरुस्ती करप सारकिल्लीं जायतीं कामां करचीं पडटालीं.

सांजवेळचे सगळे भिक्षू एकठांय बसून सुत्तपठण करताले. भिक्षुणी आनी हेर मनशां तें आयकतालीं. ताचे उपरांत जाण्ट्या भिक्षुचें तरणाट्या भिक्षुंखातीर प्रवचन जातालें आनी मागीर धर्माच्या संबंदीत प्रस्नांची चर्चाय जाताली. भिक्षूंक आपलें पोट भरपाखातीर भीक मागची पडटाली. उरिल्ल्या वेळांत नव्या भिक्षूंक शिक्षण दिवपाचें कामूय तेच करताले. तशेंच विहारांतल्या हेर कामांखातीरय वेगवेगळे अधिकारी भिक्षूमदल्यानूच वेंचून काडटाले. विहारांतल्या बौध्द मठांतूय भिक्षुवांगडा भिक्षुणीय रावताल्यो. भिक्षुपरस तांचेर चड निर्बंध आसताले.

उत्तर भारतांतले जायते विहार विटांनी बांदिल्ले आशिल्ले. तातुंतले जायते आयज उध्वस्त जाल्यात. द. भारतांतले विहार मात दोंगरांनी खणिल्ले आसून आजूनय ते बरे आसात. म्हत्वाच्या अशा कांय बौध्द केंद्रांतल्या विहारांची म्हायती मेळटा, ती अशी - कुशाणांच्या काळांत बौध्द पंथाचो बरोच प्रसार जाल्लो आनी जायते मठय स्थापन जाल्ले. रावळपिंडीलागीं ह्या नगराचे जायते भग्ना अवशेश सांपडल्यात. तातूंत जायते बौध्द मठांचे अवशेश सांपडटात. तातुंतले कांय इ.स.च्या

पयल्या शेंकड्यांतले आसुंये. धर्मराजिक स्तुपालागचो विहार चड उल्लेखनीय आसा. हो विहार जायते खेप उध्वस्त जावन परत बांदला. आयज ताचे जे अवशेश दिसतात ते मध्ययुगाच्या सुरवेच्या काळांतले आसात.

मोहरा, मोराडू आनी जौलियन ह्या जाग्यांच्या मदीं आशिल्ल्या दोंगरांच्या मुळसांतय दोन काळखंडांतल्या मठांचे अवशेश सांपडटात. कांय भाग कुशाण काळांतलो आसा जाल्यार कांय भाग इ.स.च्या चवथ्या शेंकड्यांतलो आसा. अशे जायते मठांचे अवशेश तक्षशिलाच्या उत्खननांत सांपडिल्ले आसात.

मौर्य सम्राट अशोकाच्या पयलीं काश्मीरचो राजा सुरेंद्रान काश्मीरांत जायते बौध्द मठ स्थापन केल्ले. ताचे उपरांत सम्राट अशोकान त्या वाठारांत जायते विहार निर्माण केले. जेहलमच्या उगमालागीं ताणें धर्मरप्यविहार निर्माण केला. अशोकाचो पूत जलौकान बारामुल्लालागीं (वराहामूल) कृत्याश्रमविहार नांवाचो एक विहार बांदला. कृत्यादेवी नांवाच्या बौध्द चेटकीच्या नांवान बांदिल्लो हो विहार इ.स. च्या ११ व्या शेंकड्यामेरेन अस्तित्वांत आशिल्लो. वितस्ता (जेहलम) न्हंयेचे देगेर बारामुल्लापसून ५ मैलांचेर कितशोम नांवाच्या खेडेगांवांत हो विहार आशिल्लो.

कुशाण वंशांतलो नामनेचो राजा, कनिष्कानूय काश्मीरांत जायते बौध्द मठ स्थापन केले. तातुंतलो कनिष्क महाविहार हो खूब गाजिल्लो विहार. ह्या विहाराचे अवशेश कनिसपूरांत (कनिष्कपूर) आसात. काश्मीरांतलो कुडलवन विहारय थंय भरिल्ले चवथे बौध्द परिशदेकलागून नामनेक पावला.

श्रीनगरांतल्या शंकराचार्य दोंगुल्लेलागीं हरबन (षडर्हदवन) हांगा कुशाण काळांतल्या एका विहाराचे अवशेश सांपडिल्ले आसात. त्याच जाग्यार एके दोंगुल्लेचेर वेगवेगळे उंचायेचेर चैत्य, स्तूप, विहार अशो फातरांच्यो वास्तू उबारिल्ल्यो आसात. तशेंच श्रीनगराचे उत्तरेक सुमार तीन मैलांचेर अंतभवनाक अमृतभवन नांवाचो विहार आशिल्लो. मेघवाहन राजाची पट्टराणी अमृतप्रभा हिणें तो बांदिल्लो.

प्रवरसेन (२ रो) हाचे राजवटींत (इ.स. चो ६ वो शेंकडो) जयेंद्रविहार निर्माण जालो. तातूंत बुध्दाची एक व्हडली मूर्त आशिल्ली. युआन च्वांगान तातूंत वसती केल्ली. इ.स. च्या १० व्या शेंकड्यांत क्षेमगुप्त राजान तो मठ उध्वस्त करून ताचे फातर शिवाचें देवूळ बांदपाखातीर वापरले आनी बुध्दाची पितळेची मूर्त वितळायली.

ललितदित्यान परिहासपुराक राजविहार बांदिल्लो तोय खूब व्हड आशिल्लो. काश्मीरांत शंबरांपरस चड संघाराम आशिल्ले आनी तातूंत ५,००० भिक्षू रावताले म्हणपाचें युआन च्वांगच्या लेखांवयल्यान कळटा.

पुर्विल्ल्या काळांत लडारवांतय जायते संघाराम आशिल्ले. अजूनय त्या वाठारांत बौध्द मठ आसात. तांकां गोंपा म्हण्टात.

तातुंतलो हेमिस गोंपा सगळ्यांत पुर्विल्लो आनी नामनेचो आसा. लेहचे आग्नेयेक सुमार २२ मैलांचेर तो आसा. तातूंत शेंकड्यांनी लामा रावपाक शकतात. लेहच्यान साठ मैलांचेर लामा युरूक नांवाचो एक गोंपा आसा. तातूंत जायते मठ आसून एका जाग्याचेर अवलोकितेश्वराची व्हडली प्रतिमा आसा. तिका इकरा तकल्यो आनी हजार हात आसात.

हिमाचल प्रदेशांतल्या स्पितीक हांगां कांय गुंपा आशिल्ले. तातुंतल्या तालो गुंपांत शेंकड्यांनी सोबीत अशीं वण्टीचित्रां रंगयल्लीं आशिल्लीं. पंजाबांतल्या चीनभुक्ती, जालंधर, बहावलपूर, थानेसर ह्या जाग्यांनीय बौध्द विहार आशिल्ले.

उत्तर प्रदेशांतलें मतिपुरा, अयोध्या, मथुरा, संकास्य (संकिंसा), श्रावस्ती (सहेत - महेत), कुशीनगर (कुसिया), गोपालपूर, कौशांबी (कोसम), सारनाथ हीं पुर्विल्लीं बौध्द क्षेत्रां आसून थंय जायते विहार आशिल्ले. मतिपुराक (मुडोर) बौध्द पंथाचें व्हडलें शिक्षणकेंद्र आशिल्लें. त्या जाग्यार युआन च्वांगाक धा बौध्द मठ सांपडले, जातूंत हीनयान पंथाच्या सर्वास्तिवादी फांट्याचे सुमार ८०० भिक्षू आशिल्ले.

युआन च्वांगाक अयोध्येच्या वाठारांत १०० मठ सांपडले. जातूंत ३,००० भिक्षू हीनयान आनी महायान पंथांच्या ग्रंथांचो अभ्यास करताले. पूण अयोध्येलागीं एकाय बौध्द विहाराचे अवशेश सांपडिल्ले नात. तशेंच ताणें संकास्याक सांपडिल्ल्या चार - पांच विहारांचें वर्णन केल्लें आसा. पूण तांचे अवशेश सांपडूंक नात.

सहेत - महेतांत नामनेच्या जेतवन विहाराचे अवशेश सांपडल्यात. ह्या विहारांत बुध्द पंचवीस वर्सां राविल्लो. बुध्दाच्या काळापसून श्रावस्ती हें बौध्द पंथाचें म्हान केंद्र आशिल्लें. फाहियानाक हांगा ९८ विहार सांपडले. थंयच्या विहारांच्या भग्नावशेशांत बुध्दाच्यो आनी बोधिसत्त्वांच्यो पाशाणमूर्ती सांपडल्यात.

श्रावस्तीच्या विहारांतले पुब्बराम (पुर्वाराम), अंधवन आनी राजकाराम हे विहारय उल्लेख करपासारके आसात.

कुशीनगराक बुध्दाचें महापरिनिर्वाण जालें. ताकालागून तें बौध्दांचें पुण्यक्षेत्र थारलें. थंय जायते विहारय निर्माण जाले. थंयच्या एका विहारांत बुध्दाची निर्वाणमूर्ती आसा.

गोरखपूरचे दक्षिणेक आशिल्ल्या गोपालपुराक एका बौध्द विहाराचे अवशेश सांपडल्यात. तातुंतल्या कांय विटांचेर बौध्द तत्त्वज्ञानांतलीं वाक्यां कोरांतिल्लीं आसात.

यमुनेचे देगेर आशिल्ल्या कौशांबीक जायते विहार बांदिल्ले. तातुंतले घोसिताराम आनी बदरिकाराम हे विहार उल्लेख करपासारके आसात. थंय कांय काळ बुध्दाचें वास्तव्य आशिल्लें. नगरांतल्या प्रासादांत सुमार ६० फूट उंचायेचो एक विहार आसून तातूंत बुध्दाची चंदनी मूर्त आशिल्ली. हूण आक्रमकांनी हे सगळे विहार उद्ध्वस्त केले.

सारनाथचो धर्मचक्रप्रवर्तन विहार हो खूब नामनेचो. बुध्दाच्या वेळार थंय दोन विहार बांदिल्ले. पूण युआन च्वांगाक थंय तीस संघाराम सांपडले. तातूंत १५०० भिक्षू आशिल्ले. इ. स. च्या बाराव्या शेंकड्यांत कनौजचो राजा गोविंद चंद्र गाहडवालची राणी कुमारदेवीन सारनाथाक एक सोबीत विहार निर्माण केलो. तातुंतल्या एका शिलालेखांत तिची तोखणाय केल्ली आसा.

बिहारांत वैशाली, नौलगाढ, बोधगया, पाटलिपुत्र, आंदतपुरी, राजगृह, नालंदा, तिलडक, फुल्लहारी, विक्रमशिला ह्या जाग्यांनी शेंकड्यांनी बौध्द विहार निर्माण जाल्ले. तातुंतली वैशाली ही लिच्छवी संघाची राजधानी आशिल्ली. थंय बरेच बौध्द मठ स्थापन जाल्ले.

बोधगयेच्या तीन मठांनीय बौध्द भिक्षू रावताले. तातुंतलो महाबोधी संघाराम खूब व्हड आशिल्लो. त्या विहारांतल्या वण्टींक रंगूय दिल्लो. थंयच्या व्हडल्या स्तुपांनी बुध्दाचे अवशेश आशिल्ले आनी बुध्दाची एक भांगरारुप्याची मूर्तय आसून ती रत्नांनी मढयल्ली आशिल्ली. थंय महायान पंथाचे भिक्षू रावताले. हो विहार श्रीलंकेच्या राजान बांदिल्लो आसून युआन च्वांगाच्या वेळार थंय श्रीलंकेंतले जायते भिक्षू आशिल्ले.

पाटलिपुत्राक (पाटणा) केल्ल्या उत्खननांत जायत्या बौध्द विहारांचे अवशेश सांपडल्यात. तातुंतलो अशोकाराम नांवाचो सगळ्यांत व्हडलो विहार सम्राट अशोकान बांदिल्लो म्हणपाचें महावंशावयल्यान कळटा. अशोकाच्या काळांतच हांगा तिसरी बौध्द परिशद भरिल्ली.

राजगृह (राजगिर) हें बिहारांतलें म्हान बौध्द केंद्र आशिल्लें. बुध्दान हांगा जायतो तेंप एकांतवास केल्लो. ताच्या महापरिनिर्वाणाउपरांत शेरवडीच हांगाच्या सप्तपर्णी व्होंवरीत पयली बौध्द परिशद भरिल्ली. सारिपुत्त आनी मोग्गलान हांणी बौध्द पंथाची दिक्षा हांगाच घेतली. ताचे उपरांत ह्या नगरांत जायते बौध्द विहार बांदले. तातुंतलो वेलुवन विहार प्रसिद्द आसा. बिंबिसार राजान तो बुध्दाक आनी संघाक दान दिल्लो.

पाटण्यापसून सुमार ४० मैलांचेर नालंदा नांवाचें बौध्द केंद्र आशिल्लें. गुप्त काळांत थंय जायते विहार निर्माण जाल्ले. मागीर मात त्या सगळ्यांचो मेळून एक महाविहार जालो. थंय जायते शेंकडे एक विद्यापिठय चालू आशिल्लें. धर्मस्वामी नांवाचो एक तिबेटी भिक्षू इ.स. च्या १३ व्या शेंकड्यांत भारतांत आयिल्लो. ताका नालंदा महाविहारांत कांय भिक्षू अध्ययन - अध्यापन करतना दिशिल्ले. मुसलमानी अत्याचारांतल्यान वाटावळे कांय विहार थंय आशिल्ले. पूण कालांतरान तेय नश्ट जाले.

नालंदापसून सुमार २१ मैलांचेर तळडक संघाराम आशिल्लो. तो खूब व्हड आशिल्लो आनी ताच्या मदल्या विहारांत ३० फूट उंचायेची बुध्दाची मूर्त आशिल्ली. उजवे वटेन अवलोकितेश्वराची आनी दावे वटेन तारेची मूर्त आशिल्ली. त्या विहारांत महायान पंथाचे १०००

भिक्षू आशिल्ले.

विक्रमशीला विहार वंगाधिपती धर्मपालान स्थापन केल्लो. भागलपूरालागीं सुलतानगंज हांगा एके दोंगुल्लेचेर जे अवशेश सांपडल्यात ते ह्याच विहाराचे, अशें संशोधकांचें मत आसा.

औदतपुरीक इ.स. च्या आठव्या शेंकड्यांत बंगालचो राजा गोपालान एक विहार बांदिल्लो अशें म्हण्टात. पूण ताच्या स्थानाविशीं संशोधकांचें एक मत ना. इ.स. च्या १२ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक हो विहार नश्ट जालो.

बंगालांत कापत्य, सन्नगर, बलण्डा, बाहुलारा, बाराग्राम, देविकोट, त्रैकूटक, सोमपुरी, वशिभ, रक्तविटी, जागद्वल, विक्रमपुरी, शालवन, गुनाइघर, पट्टिकेरक, चित्तगांग, ताम्रलिप्ती सारकिल्या जाग्यांनी बौध्द मठ आशिल्ले. तातुंतलो सोमपुरीचो विहार खूब प्रसिद्द आशिल्लो. ह्या विहारांत व्हड विद्याकेंद्र आशिल्लें. धर्मपाल राजान हांगा विहार बांदिल्लो आनी तो जायते शेंकडे चालू आशिल्लो. इ. स. च्या ११ व्या शेंकड्यांत बौध्द विरोधी वर्मा वंशांतल्या जातवर्मा राजान ताचो नाश केलो आसुंये.

पुण्ड्रवर्धन हे राजाधानीचे अस्तंतेक सुमार तीन मैलांचेर आशिल्लो वाशिभ संघाराम उल्लेखनीय आसा अशें युआन च्वांगान म्हळां. तातूंत व्हडलीं सभाघरां आनी जायत्या मजल्यांचीं वसतीघरां आशिल्लीं. भासुआक तांचे अवशेश सांपडल्यात. युआन च्वांगान रक्तविटी (तांबडी माती) नांवाच्या विहाराचोय उल्लेख केला. हो विहार कर्ण सुवर्णाक आशिल्लो आनी थंय बौध्द पंथाचें व्हड केंद्रूय आशिल्लें.

रामपाल राजान रामावती वा वरेंदी नांवाच्या पुर्विल्ल्या नगरांत जागद्वल महाविहार बांदलो. हांगा बौध्द विद्याकेंद्र आशिल्लें. जायते तिबेटी भिक्षू हांगा येवन राविल्ले. शुभाकर गुप्त, धर्माकर, विभूतिचंद्र सारकिल्ले महापंडितूय हांगा राबितो करून आशिल्ले.

उदेंत बंगालांतल्या टिप्पेरा जिल्ह्यांत कोमिल्लालागीं गुनायघराक एक व्हड विहार आशिल्लो म्हणपाचें थंय सांपडिल्ल्या ताम्रपटावयल्यान कळटा. तशेंच त्या भागांत पट्टिकेरा, मैनामती ह्या जाग्यांनीय जायते विहार आशिल्ले. तांचे अवशेश सांपडल्यात. कांय विहारांचे उल्लेखय कोरांतिल्ल्या लेखांनी सांपडटात.

अस्तंत बंगालांतल्या मिदनापूर जिल्ह्यांत तामुलक नांवाचो गांव आसा जाका पुर्विल्ल्या काळांत ताम्रलिप्त म्हण्टाले. फाहियानाक थंय बावीस मठ सांपडिल्ले. पूण युआन च्वांग जेन्ना थंय गेलो तेन्ना ताका फकत धा बौध्द संघाराम दिसले, जातूंत सुमार शंबर बौध्द भिक्षू रावताले. उपरांत हे विहार नश्ट जाले. आयज त्या जाग्यार बर्गा - भीम नांवाचें एक देवूळ आसा. तें देवूळय पुर्विल्ल्या काळांतलो एक विहारच आसुंये.

ओरिसांत बौध्द पंथाचो बरोच प्रसार जाल्लो. थंय सुमार १०० संघारामांत १०,००० भिक्षू आशिल्ले. तातुंतले पुष्पगिरी, रत्नगिरी,

विराज, तोसली, दंतपुरी भौरशैल, मुंजशी हे उल्लेखनीय आसात.

विराजनगरच्या (जाजपूर) वाठारांत जायते बौध्द विहारांचे अवशेश सांपडल्यात. भौमकर वंशाचे राजवटींत थंयचे बौध्द मठ बरेभाशेन चलताले. तातूंत जायत्यो बौध्द मूर्तीय आशिल्ल्यो. इ.स. च्या ८ व्या - ९ व्या शेंकड्यांत त्या भागांत बौध्द पंथाचो बरोच प्रसार जाल्लो.

भुवनेश्वरालागीं शिशुपालगढाक केल्ल्या उत्खननांत एका पुर्विल्ल्या नगराचे अवशेश सांपडल्यात. हीच नगरी पयलींची तोसली नगरी आसुंये असो अदमास संशोधकांनी काडला. थंय पयलीं महायान आनी हीनयान ह्या दोनूय पंथांचे मठ आशिल्ले. तांची म्हायती ह्या वाठारांत सांपडिल्ल्या ताम्रपट आनी शिलालेखांवायल्यान मेळटा.

कलिंग देशाची पुर्विल्ली राजधानी दंतपुरींत (पुरी) गौतम बुध्दाचो भांगराचो दांत एका स्तूपांत कांय शेंकडे दवरिल्लो. युआन च्वांगक थंय महायान पंथाचें व्हड केंद्र सांपडिल्लें. थंय नगराभोंवतणी व्हड वणत आसून तिच्या भायर पांच व्हडले बौध्द विहार आशिल्ले. दर एका विहारांत बुध्द आनी बोधिसत्त्वाच्यो सोबीत प्रतिमा कोरांतिल्ल्यो आशिल्ल्यो.

तिबेटी साहित्यांत मुंजशी नांवाच्या विहाराचो उल्लेख आसा. थंय व्हड बौध्द विद्याकेंद्र आशिल्लें अशें दिसता. ओरिसाच्या मुंज नांवाच्या राजाक नागार्जुनान बौध्द पंथाची दिक्षा दिल्ली. ताणेंच हो विहार स्थापलो आसुंये. पूण त्या विहाराचें नेमकें स्थान आजून समजूक ना.

मालव देशांत युआन च्वांगक सुमार १०० संघाराम सांपडले. तातूंत हिनयान पंथाचे २०,००० भिक्षू आशिल्ले, अशें ताणें म्हळां. गुप्त वंशाचे राजवटींत उज्जयिनी हें विद्येचें आनी बौध्द पंथाचें व्हड केंद्र आशिल्लें. थंय जायते विहार आशिल्ले. अभयकुमार, धम्मपाल, महाकच्चायन सारकिले जायते बौध्द आचार्य त्या मठांत राबितो करून आशिल्ले.

भोपाळपसून वीस मैलांचेर सांचीक एक व्हड बौध्द केंद्र आशिल्लें. ताचे अवशेश थंय सांपडल्यात. सम्राट अशोकाची राणी देवीन विदिशाक एक महाविहार बांदिल्लो. तशेंच इ. स. च्या ४ थ्या ते १२ व्या शेंकड्यामेरेन ह्या वाठारांत जायते विहार निर्माण जाल्ले. तातुंतले कांय फातरांचे आशिल्ले. थोडे विहार मध्ययुगांत निर्माण जाल्ले आसून ते आजुनूय बरे आसात.

घारचे नैर्ऋत्येक २५ मैलांचेर बाघ नांवाच्या गांवालागीं एका दोंगरांत कांय गुहा खणिल्ल्यो आसात. त्या गुहांनी बौध्द भिक्षुंची वसती आशिल्ली. तातुंतल्यो कुडी चवकोनी आसात आनी क्र. २ ची गुहा पांडवांची गुंफा ह्या नांवान वळखतात. तिचे फाटले वटेन एक स्तूप आसा. ह्या गुहांनी अजंठाच्या लेण्यांतल्या भित्तिचित्रांभशेन रंगीत चित्रां आसात.

कर्सानाचे दक्षिणेक ४ मैलांचेर अत्रजिरवेर नांवाच्या जाग्यार पुर्विल्ल्या विहारांचे अवशेश सांपडल्यात. त्या स्थानाक वीरसन अशें नांव आशिल्लें. थंय एक पुर्विल्लो संघारामय आशिल्लो. तातूंत अशोकान निर्माण केल्लो १०० फूट उंचायेचो स्तूपय आशिल्लो.

पुर्विल्ल्या काळांत वलभीचें विद्यापीठ खूब नामनेक पाविल्लें. थंयच्या विहाराक मैत्रक राजान जायतें दान दिल्लें. त्या जाग्यार सुमार १०० संघाराम आसून तातूंत ६,००० भिक्षू हिनयान पंथाच्या ग्रंथांचें अध्ययन करताले. पूण त्या विहाराचे अवशेश हालींच भावनगरालागीं वल नांवाच्या गांवांत सांपडल्यात.

सुरतालागीं कांपित्य नांवाचो विहार आशिल्लो. राष्ट्रकूट राजे दंतिवर्मा आनी धारा - वर्ष हांणी त्या विहाराक दानां दिल्ल्याची म्हायती मेळटा. त्या विहारांत सिंधू देशांतले ५०० बौध्द भिक्षू रावताले.

सौराष्ट्रांतल्या जुनागडांत अशोकाच्या वेळार बौध्द केंद्रां स्थापन जाल्लीं. थंय अशोकाचो एक शिलालेख आसा. थंयच्या ५० संघारामांत ३,००० भिक्षू आशिल्ले. ते दोंगरांनी खणिल्ल्या गुहांनी रावताले. गिरनार पर्वताचेरय कांय अवशेश सांपडल्यात. जुनागडांतल्या कांय गुहांनी कोरीव काम केल्ले सोबीत खांबे आसात.

ऊनाचे उत्तरेक १६ मैलांचेर तळाजालागीं सानाह नांवाचें स्थान आसा. थंय बौध्द गुहा - विहार आशिल्लो. थंयच्या दोंगरांनी साठांपरस चड गुहा सांपडल्यात. तातुंतले सगळ्यांत व्हड गुहेक एभल मंडप ह्या नांवान वळखतात.

महाराष्ट्रांत जायत्या दोंगराळ वाठारांनी खडपांनी लेणीं खणिल्लीं आसात. तातूंत चैत्यघरांलागीं विहारय सांपडटात. थंय शेंकड्यांनी खणिल्ले विहार आसात. कान्हेरीच्या लेण्यांतल्या एका शिलालेखांत कल्याणालागीं अंबालिका ह्या बौध्द मठाचो उल्लेख आसा. हो मठ अंबरनाथालागीं आसुंये अशें संशोधकांचें मत आसा. अजंठाच्या लेण्यांत कांय बौध्द लेणीं आसात. तातुंतली क्र. ४ ची गुहा हो सगळ्यांत व्हडलो विहार. तातूंत पद्मपाणी बोधिसत्त्वाची प्रतिमा कोरांतिल्ली आसा.

औरंगाबाद ह्या शारालागीं आनीकय जीं लेणीं आसात तातूंत एक चैत्यघर आसून पांच विहार आसात. त्या विहारांतलीं कांय दालनां खूब व्हड आसात. सगळ्या विहारांत जायत्या तरांच्यो मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसून कांय विहारांनी सोबीत नक्षीकामय केल्ले खांबे आसात. मूर्तींचें शिल्पकाम बऱ्या दर्जाचें आसा. तशेंच एका विहाराचे फाटले वण्टीचेर अवलोकितेश्वराची उबी मूर्त आसून दालनाच्या मदल्या भागांत मूर्तिदेवूळ आनी भोंवतणी प्रदक्षिणा मार्ग आसा. ह्याच लेण्यांत नाचाचें दृश्य कोंरांतिल्लें आसा. हीं लेणीं इ.स. च्या ६ व्या वा ७ व्या शेंकड्यांत खणिल्लीं आसुंये.

मुंबयचे उत्तरेक आशिल्ल्या साष्टी जुंव्यांतल्या एका दोंगराचेर (कान्हेरी) शंबरांपरस चड गुहा खणिल्ल्यो आसात. पुणे - मुंबय

मार्गावयल्या मळवलीकडच्यान २ मैलांचेर एका दोंगराचेर (कार्ले) लेणीं खणिल्लीं आसात. बौध्द लेण्यांमदीं हांकां सगळ्यांत बऱ्या दर्जाचीं मानतात.

ह्या बौध्द विहारांनी जायत्यो मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसात. तातूंत बुध्द आनी बोधिसत्त्वाच्यो मूर्ती, बुध्दाचे जायते अवतार, गंधर्व आनी अप्सरा, भक्त आनी भक्तिणी, व्हडलो द्वारपाल सारकिल्ल्यो मूर्ती आनी संकट - मोचन प्रार्थना पट उल्लेख करपासारको आसा.

द. भारतांत बौध्द धर्माचो प्रसार सुरू जाल्याउपरांत त्या भागांतूय जायते मठ आनी विहार निर्माण जाले. कांय विहारांनी शिक्षणकेंद्रांय स्थापन जालीं. तातुंतलें शिल्पकाम, सोबीत मूर्ती, थंयचें नेमबध्द जिवीत आनी म्हान पंडितांचो राबितो हाकालागून कांय मठ उत्तर भारतांतल्या बौध्द मठांपरसय चड नामनेक पाविल्ले.

विजगापट्टम जिल्ह्यांत शंकरम दोंगराचेर एका विहाराचे भग्नावशेश सांपडटात. तो विहार गुप्त काळांतलो आसुंये. थंय जायते स्तूप, कांय गुहा, मठ आनी एक व्हड बांदिल्लो विहारय आशिल्लो.

गोदावरी जिल्ह्यांत एळूरच्यान वीस मैलांचेर गुंटुपल्ले हांगाचो संघाराम सनपयलीं २०० च्या अदमासाक खणिल्लो आसुंये. थंय विटांनी बांदिल्ल्या एका चैत्याचे अवशेश आनी कांय ल्हान व्हड स्तूप आसात.

अमरावती हें एक नामनेचें बौध्द केंद्र. सातवाहन काळांत बांदिल्लो एक व्हड स्तूपय हांगा आशिल्लो. त्या स्तुपाच्या वाठारांत बौध्द भिक्षुंचो विहार आशिल्लो.

नागार्जुनकोंड हें एक व्हड बौध्द केंद्र आसून थंय चार विहारांचे अवशेश सांपडल्यात. नागार्जुनकोंड हें स्थान पयलीं विजयपुरी ह्या नांवान प्रसिद्द आशिल्लें. थंय लागींच पर्वताचेर व्हड गुहाविहार आशिल्लो. त्या विहारांत नामनेचो बौध्द पंडित नागार्जुनान आपले निमणे दीस सारले अशें म्हण्टात. श्रीपर्वताच्या वाठारांतय सुमार २७ विहारांचे अवशेश सांपडल्यात.

वनवासी हांगा सुमार १०० संघाराम आशिल्ले. तातूंत महायान आनी हीनयान ह्या दोनय पंथांचे सुमार १०,००० भिक्षू आशिल्ले. वनवासी नगरांत २ संघाराम आनी ३ स्तूप आसून थंय जायते नामनेचे पंडित रावताले. डंबाळ आनी बेलगामी हांगाय इ. स. च्या ११ व्या शेंकड्यांत बौध्द विहार आशिल्ले अशें थंयच्या दानपत्रांवयल्यान कळटा.

कांचीपुरी हांगा एक व्हडलो बौध्द मठ आशिल्लो. ताचे सुमार शंबर विहार आशिल्ले आनी थंय व्हड बौध्द पंडित रावताले. कांचीपुरी हें नामनेचें विद्याकेंद्र आसून श्रीलंकेंतले बौध्द पंडितय थंय अध्ययनारवातीर येवन रावताले. नागपट्टम हें स्थान मद्रासचे दक्षिणेक १७० मैलांचेर दर्यादेगेर आसा. चोळ वंशाचे राजवटींत थंय एक बौध्द विहार आशिल्लो. हो विहार नागपट्टम हांगा श्रीविजयचो शैलेंद्र राजा

मारविजयोत्तुंग वर्मान बांदिल्लो. केरळांत मूलवासम नांवाच्या जाग्यार एक व्हड बौध्द विहार आशिल्लो. उल्लेख वेनाडू वंशांतल्या राजा विक्रमादिथिय वरगुण हाच्या इ. स. ८६८ च्या दानपत्रांत आसा.

मणिमेखलै ह्या नामनेच्या ग्रंथांत वंजीच्या विहाराचो उल्लेख आसा. पूण त्या विहाराचे अवशेश सापडूंक नात. केरळांतल्या तलपल्ली तालुक्यांत कांय गुहाविहार सांपडल्यात. हेभायर द. भारतांत भट्टिप्रोलू, जग्गय्यपेट, गुसिवाड, घंटशाळ ह्या जाग्यांनीय बौध्द मठ आशिल्ले. अ. गोदावरी जिल्ह्यांत असगोलनूक एका व्हड विहाराचे भग्नावशेश सांपडल्यात. दंडपुरी आनी रामतीर्थम हांगाय बौध्द विहार आशिल्ले. गंजम जिल्ह्यांत वंशधारा न्हंयेचे देगेर शाळिहंडमाकय गुप्त काळांत एक व्हड बौध्द केंद्र आशिल्लें.

बौध्द मठ - विहार आनी चैत्य हांचे निर्मितीखातीर आनी बाळगणुकेखातीर राजे - महाराजे, सरदार, श्रेश्ठी आनी सामान्य लोक ह्या सगळ्यांनी दानधर्म केल्ल्यानच तांचो इतलो विस्तार जालो अशीं जायतीं दानपत्रांय सांपडल्यांत. सगळे लोक विहार आनी चैत्य निर्माण करप हें एक पवित्र कर्तव्य मानताले. कारण तांच्या मनाचेर बौध्द भिक्षुंचें वागप, गिन्यान आनी समर्पण हांचो प्रभाव पडिल्लो. पूण कालांतरान बौध्द भिक्षुंचें जिवीत भश्टलें. हीन अशा तंत्रीक साधनेंत ते घुस्पले. ताकालागून मठांचो नाश जालो. तशेंच सनातनी ब्राह्मणांच्या आक्रमक धोरणाकलागूनूच जायते मठ ना जाले. हुणांच्या अत्याचारांकलागूनूय गांधार आनी काश्मीर ह्या वाठारांतले शेंकड्यांनी विहार उध्वस्त जाले. ताच्याउपरांत मुसलमानांनीय जायती नासधूस केली.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : अजंटा, व्होंवरी, नागार्जुनकोंड आनी वेरूळ

विज्ञान : विज्ञान म्हणजे विशेश ज्ञान. खंयच्याय विशयाच्या तत्त्वासंबंदीं, सिध्दांतांसंबंदीं आनी गुणधर्मासंबंदीं खाशेलें गिन्यान प्राप्त करून घेवप जाता त्या गिन्यानाक विज्ञान ही संज्ञा लायतात. विज्ञानाक Science हें पर्यायी इंग्लीश उतर. Science हें उतर मूळ लेटीन Scio ह्या उतरावयल्यान आयलां. Scio म्हणजे जाणा जावप वा गिन्यान जावप.

खंयचेय गजालीचें गिन्यान प्राप्त करून दिवपी मनशाक सैमान इंद्रियां दिल्यांत. ह्या इंद्रियां मार्फत म्हणजे कान, दोळे, नाक हांच्या मार्फत मनीस जगाची वळख करून घेता. ते वळखींतल्यान मनीस थारावीक अनुमानां काडटा. अशीं अनुमानां काडपाक परतून ताका बुद्धी (मेंदू) हें इंद्रिय मदत करता. गजालीचें निरीक्षण, निरीक्षणांतल्यान इंद्रियामार्फत अणभव आनी अणभवांतल्यान बुद्धीचे कसवटीचेर अनुमान काडप हे शास्त्रीय पद्दतीक विज्ञानीक पद्दत म्हण्टात.

कांटेकोर अनुमान काडप शक्य जातलें तर पक्कें निरीक्षण जावंक जाय. तेखातीर इंद्रियां सशक्त जाय. तांकां सशक्त करपाक विज्ञानीक उपकरणां मदत करतात. जे बुद्धीचे कसवटीचेर निमणें अनुमान काडप जाता, तिका योग्य निर्णय घेवपाक प्रयोगशाळा मदत करता. अशे तरेन विज्ञानीक उपकरणांच्या आदारान, प्रयोगा मार्फत खंयची गजाल सिध्द करपाची जी शास्त्रीय रीत आसा तिका विज्ञानीक रीत म्हण्टात आनी ते रितींतल्यान जें गिन्यान प्राप्त जाता तें विज्ञान आसता.

बरेच प्रयोग केलेउपरांत विज्ञानीक एका थरावीक ठोस अनुमानाकडेन पावता. तें अनुमान (सत्य) प्रतिपादन करपाखातीर तो एक व्याख्या निर्माण करता. तो त्या सत्याचो सिध्दांत (Theory) जाता. हें प्रक्रियेंत विज्ञानीक केन्ना केन्ना परिकल्पनेचो (Hypothesis) आदार घेता आनी तिचेवरवीं कांय शक्यतायेचो (Deductions) अदमास करता आनी तातुंतल्यानच फुडें अंतीम निर्णयाकडेन (Theory) पावता. होच निर्णय उपरांत सैमाचें तत्त्व (Law of nature) जाता आनी अशे तरेन विज्ञानीक पद्दतीन सैमाचें गुपीत उक्तें करून सैमाच्या तत्त्वाचें गिन्यान प्राप्त करून दिता. हें एक तत्त्व मुखार आनीक जायतीं तत्त्वां सोदून काडपाक उपेगी पडटा.

विशयाच्या संदर्भांत आनी ताचे गरजेनुसार विज्ञानाचे पोट-विभाग केल्यात. जरी एका विभागाचो संबंद दुसऱ्या विभागाकडेन आसप सैमीक आसलें तरी विज्ञान पद्दतीक एक शिमीत रूप दिवपाच्या उद्देशान विज्ञान ह्या विस्तृत विशयांच्यो वेगवेगळ्यो शाखा निर्माण केल्यात. हातूंत मुळावें विज्ञान (गणित, भौतिकी, रसायन, जीवविज्ञान, समाज विज्ञान, मनोविज्ञान) आनी अनुपयुक्त विज्ञान (खगोलशास्त्र, भूगर्भशास्त्र प्राणीविज्ञान, वनस्पत विज्ञान, भूगोल) अशे सदळपणान मुखेल दोन फांटे मानल्यात. परतून दर एका फांट्या अंतर्गत, खाशेलें गिन्यान प्राप्त करपाच्या उद्देशान दर एका विज्ञानाचे पोट-विभाग मानल्यात. जशें गणित, अंकगणित, बीजगणित, मितिगणित आदी. रसायनशास्त्र, भौतिक रसायनशास्त्र, कार्बनीक रसायनशास्त्र, अकार्बनीक रसायनशास्त्र आदी.

सद्याचें युग हें विज्ञानीक युग म्हणप जाता. सद्याच्या युगांत मनशाच्या दर एका वेव्हाराचेर विज्ञानाचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. मनशाच्या दिसपट्ट्या वेव्हाराक लागपी दर वस्त ही विज्ञानान सोदून काडिल्ली आसा, वा तिका विज्ञानीक साधनांचो हातभार लागिल्लो आसा. तेखातीर विज्ञानाक मनीस कुळयेचे उदरगतीचें वरदान मानलां विज्ञानीक संशोधनावरवीं निर्माण केल्ल्या सुविधा - साधनां वरवीं मनशाक सगळे तरेची शारिरीक, मानसिक, भौतिक सवस्तकाय मेळ्ळ्या. तेवरवीं ताचें जिवीत चड सुरवी जावंक पावलां. ताची शारिरीक तशी बौध्दीक तांक वाडून ताची सर्वांगी उदरगत जाता.

खंयचेय गजालीचो दुरुपयोग जालो म्हणटकच वरदानाचें

रुपांतर शापांत जाता. विज्ञानीक संशोधनाचो वापर मनीस कुळयेच्या बऱ्याखातीर जावंचो हो सैमीक संकेत. कांय नश्ट्यां लोकांक हो संकेत कळूंक ना. ते वैयक्तिक सुवांथाचे आशेन विज्ञानाचो दुरुपयोग करूंक लागल्यात. मनीस कुळयेचें कल्याण करपाची क्षमता आशिल्ल्या विज्ञान ह्या अपार शक्तीक वायट कर्माखातीर वापरपाची तांकां पाडी बुद्द जाल्या. तांणी विज्ञानाचो दुरुपयोग करून विज्ञान हे शक्तीवरवीं मनीस कुळयेचें अतोनात नुकसान केलां. पूण विज्ञान हे शक्तीची हातूंत कांय चूक ना. चूक आसा ती तिका वायट कामाक वापरतल्यांची. म्हणून कांयजाण विज्ञानाक दूशण दितात तें समा न्ही.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : तंत्रज्ञान, रसायनशास्त्र, भौतिकी शास्त्र, संगणक शास्त्र

वीज : एक तरेची ऊर्जा. अचेतन (अजिवी) वस्तूंक (उपकरणांक) प्रवाहीत करून तांकां चलत करपाक चालना दिवपी एक शक्त. हे शक्तीवरवीं मुखेलपणान तीन तरेचीं कामां करप जातात. उपकरणां क्रियाशील करून तांचेवरवीं अपार कामां (धांवप, वजन उखलप, दाब घालप आदी), तापमानांत जाय तसो बदल घडोवन हाडप आनी उजवाड निर्माण करप. ह्या तीन मुखेल कामांभायर रसायनीक विश्लेशण करपाखातीरय विजेचो वापर करप जाता.

कांय वस्तू रगडल्यो तर तांचेकडेन हलक्यो वस्तू आकर्शित जाता हें जेन्ना पळयलें तेन्ना वीज हे ऊर्जेची कल्पना मनशाक आयली. हे क्रियेचो उल्लेख इ.स. पयलीं सुमार ३२० वर्सा थिओफ्रेस्टमान केल्लो. हाचेर फुडें सोळाव्या शेंकड्यांत विलियम गिलबर्टान अभ्यास केलो. 'इलेक्ट्रीसिटी' ह्या उतराचो सगळ्यांत पयलीं सन १६५० त वाल्टर शल्टन हाणें उपेग केलो. स्टीफन ग्रे ह्या संशोधकान सन १७२९ त संशोधनावरवीं अशें प्रतिपादन केलें, एकेच वस्तुच्या एका आंगांतल्यान अशी आकर्शण - शक्त तेच वस्तुच्या दुसऱ्या आंगांत संचारण करूंक शकता. अशा वस्तूंक चालक (Conductor) म्हण्टात आनी अशा वस्तूमदीं सगळे तरेचे धातू आस्पावतात. ज्या वस्तूमदीं अशेतरेचें आकर्शण शक्तीचें संचारण जावंक पावना त्या वस्तुमदीं मेण, रबर, लाख, सुकी हवा, सुकी कवंची अशा वस्तुंचो आस्पाव जाता आनी तांकां विद्युत् विरोधी (Insulator) म्हण्टात. सन १७३७ त डुफे ह्या संशोधकान ह्या आकर्शणाच्यो दोन तरा सांगल्यो. समान (Like) आवेश एकमेकांक पयस करता आनी असमान (Unlike) आवेश एकमेकांक आकर्शीत करता. फुडाराक क्लाइट, मसेनब्रूक आनी विलीयम वाटसन हांणी १७४९ त वेगवेगळ्या सुवातींचेर पूण एकाच वेळार सांगलें की विजेचो संचय करूं येता आनी ताचो जाय तेन्ना वापर करूं येता आनी हातुंतल्यान मागीर विजोचो संचय करपी आयदणाचो (Leyden jar) चो सोद लागलो. बेंजामीन फ्रँकलिन ह्या अमेरिकन वैज्ञानिकान कुपांच्या गडगडाटासावन वीज प्राप्त केली

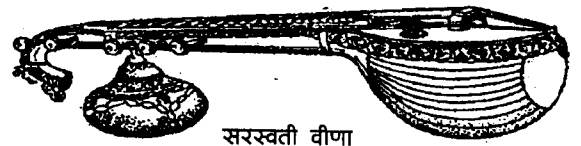
आनी तिचे आनी हेर विजेचे गूण समान आसा हें सिध्द केलें. उपरांतच्या काळांत एपीनुस जोजेफ प्रीस्टलि, हेन्री कॅवेंडीश कोलॉम आनी फॅराडी हांणी आकर्शणाच्या आवेशाच्या बळासंबंदीं बरेंच संशोधन केलें. ल्युगी गैलवानी (१७८०), वोल्टा (१८००), निकलसन, कार्लोईल, क्रूकशांक आनी फॅराडी हांणी विद्युत् प्रवाहासंबंदीं बरेंच संशोधन करून ह्या विशयाक बरीच चालना दिली. तांच्याच संशोधनाचेर आदारीत उपरांत वीज उत्पन्न करपी बॅटऱ्यो तयार करपांत आयल्यो.

विद्युत् वाहक तारांनी, विद्युत् वाहनाच्या वेळार चुंबकीय क्षेत्र निर्माण जाता अशें प्रतिपादन करपी सोद एच्. सी. अरस्टेड, किप्रो, सावार, एंपियर, फॅराडी, नाइमन, व्हेबर, क्लार्क मॅक्सवेल हांणी लायलो आनी भौतिकीशास्त्रांक आदार करपी सिध्दांत मांडले. उपरांतच्या विज्ञानिकांनी विद्युत् उर्जेच्या वेगवेगळ्या आंगांचो अभ्यास करून 'उष्मा - विद्युत्', प्रकाश विद्युत् चे सिध्दांत मांडले आनी रेडिओ, टेलिवीजन इलेक्ट्रॉनिकी ह्या मळांचेर उदरगत सादपाक मदत केली. ल्हव ल्हव करून विद्युत् उर्जेचो वापर सगळ्याच मळांर जावंक लागलो. सद्या मनशाच्या दिसपट्ट्या वेव्हारांत जायतेकडेन विजेचो वापर जावंक लागला. वीज निर्माण करपी विद्युत् - मोटर, उजवाड निर्मिती, एक्स रे, टेलीविजन, रेडियो, फ्रीज, वातानुकूलन, स्वयंचलीत मशीनां, अशा कितल्याशाच वाटांनी विजेचो उपेग जाता.

- कों. वि. सं. मं.

वीणा : एक तंतुवाद्य. ऋग्वेदांत कांय कडेन वाण नांवाच्या वाद्याचो उल्लेख आसा. सायणाचार्यान वाण म्हणजे मरुद्धीणा वा मरुतांची वीणा अशें स्पश्टीकरण दिल्लें आसा. मरुत देव वीणा वाजयताले अशें वर्णन ऋग्वेदांत आसा. यज्ञाच्या वेळार सामगायनाक वीणेची साथ आसताली. वीणावादन करपाक वीणावाद म्हळां. कांडवीणा ह्या वाद्याचो उल्लेख ऋग्वेदांत आनी काठव संहितेंत आसा. उत्तरकाळांतल्या संहितांनी आनी ब्राह्मण ग्रंथांत शततंत्री ह्या नांवान वीणेचो निर्देश केल्लो आसा. वाज संहितेंत पुरुषमेधाच्या वेळार बळी दिवपाच्या मनशांचे वळेरेंत वीणावाद हाचो आस्पाव केल्लो आसा. ऐतरेय आरण्यकांत वीणेच्या वेगवेगळ्या भागांचीं नांवां दिल्लीं आसात. छांदोग्योपनिशदाच्या आठव्या खंडांत वीणेचे वेगवेगळे प्रकार सांगिल्ले आसात. ब्राह्मण वाङ्मयांत आनी श्रौतसूत्रांत गोधा, काण्डमयी, पिच्छोरा, वक्र, कपिशोर्णी, पिशील, अलाबू सारकिल्ल्या वीणाप्रकारांचो निर्देश सांपडटा.

रामाचे पूत लव आनी कुश हांणी वीणेचे साथीचेर रामायणाचें

सरस्वती वीणा

गायन केलें अशें रामायणाच्या बालकांडांत म्हळां. हरिवंशांत नारदाच्या वल्लकी वीणेचो उल्लेख आसा. तशेंच वेगवेगळ्या पुराणांतय नारदाच्या वीणावादनाचो उल्लेख आयिल्लो आसा.

वीणेची निर्मिती महादेवान केल्ली आसून तिचे सगळे अवयव देवतामय आसात, अशी दंतकथा प्रचलित आसा.

सरस्वतीवीणेचो आविश्कार देवी सरस्वतीन केला अशें मानतात. हें वाद्य दक्षिण भारतांत चड प्रचलित आसा.

भारताच्या नाट्यशास्त्रांत चित्रा आनी विपंची हे वीणेचे मुखेल प्रकार सांगिल्ले आसात. घोषा, कच्छपी सारकिल्ले हेर गोंण प्रकारय त्या काळांत प्रचलित आशिल्ले. चित्रा आनी विपंची ह्यो वक्राकार वीणा आशिल्ल्यो. विपंची णव तारांचीय आसताली. सात स्वरांखातीर सात तारो आनी अंतर गांधार आनी काकली ह्या दोन स्वरांखातीर दोन तारो चड आसताल्यो. सनपयलीं दुसऱ्या शेंकड्यापसून इ.स. च्या ८ वा शेंकड्यामेरेनच्या काळांतल्या भारतीय शिल्पांत अशो वीणा दिसतात.

नाट्यशास्त्राचो टिकाकार अभिनवगुप्त आनी ताचो अनुयायी शाङ्गदेव हाणें नाट्यशास्त्रांतली मुखेल वीणा २१ तारांची मानल्या आनी तिका मत्तकोकिला हें नांव दिलां.

मध्ययुगांत संगीत मकरंद, संगीत रत्नाकर, संगीत समयसार, संगीत पारिजात, वाद्यरत्नकोश, रसकौमुदी सारकिल्ले जायते ग्रंथ रचले. तातूंत जायत्या वीणांचीं नांवां दिल्लीं आसात.

शाङ्गदेवान संगीत रत्नाकराच्या सव्या म्हणजे वाद्याध्यायांत कांय वीणांचें विस्तारीत वर्णन केल्लें आसा -

एकतंत्री : हे वीणेची दांडी रवैरीच्या लांकडाची, वाटकुळी, सरळ आनी गुळगुळीत केल्ली, तीन हात लांबायेची आसून तिचो परीघ एक वीत आनी भितरली पोकळी १५ आंगळां आसता. दांडयेच्या एका तोंकाक १७ आंगळां सोडून ६० आंगळां घेराचो एक दुदी बांदिल्लो आसता. दुसऱ्या तोंकाक ककुभ नांवाचो लांकडी चवकोनी कुडको आसून ताचेर धातुची पट्टी बसयल्ली आसता. ताचेपसून तयार केल्ली तार ककुभाचे वयले पट्टेंतल्यान व्हरून ताणून बांदिल्ली आसता. हिका हेर वीणांची आद्यविणा मानल्या. तिचें दर्शन आनी स्पर्श हे भोग आनी मोक्ष दिवपी आसात अशेंय म्हळां. सगळ्या देवतांक उपेगी आशिल्ल्यान हिका पवित्र मानल्या.

किन्नरी : हें पुर्विल्लें लोकवाद्य आसून तिका कांय पड्डे आसताले. मध्य काळांतली किन्नरी वीणा हें तिचेंच विकसित रूप. ल्हान आनी व्हड अशे तिचे दोन प्रकार आशिल्ले. ल्हान किन्नरीक दोन दुदी आनी व्हडलेक तीन दुदी आसतात.

मत्तकोकिला : हिका महती अशेंय म्हण्टात. ही २१ तारांची आसता. मध्ययुगांत ही वीणा प्रचारांत आशिल्ली.

आलापिनी : हे वीणेची दांडी भितरल्यान पोकळ अशा नीट

कोंड्याची आसताली. हिचो ककुभ २ आंगळां लांब आनी अर्दे आंगूळ रूंद आसतालो.

पिनाकी : ही वीणा घोणवाच्या आकाराची आसून तिची दांडी ४१ आंगळां लांब आनी २.२५ आंगळां दाट आसताली. तिचें वाजोवप धनुकलीन करताले. तिका एकच दुदी आसतालो.

रुद्रवीणा : हिका तंजावर वीणा अशेंय म्हण्टात. हिची दांडी आनी एके वटेचो दुदयासारको भाग पणसाच्या लांकडापसून तयार करतात. दुसऱ्या तोंकाक एक ल्हान दुदी लायिल्लो आसता. हिका २४ पड्डे आसून ४ मुखेल तारो आनी तीन वटांच्यो तारो आसतात. मुखेल दोन तारो पितळी आसून बाकिंच्यो पांच तारो पोलादी आसतात. दांडयेच्या दुसऱ्या तोंकार शींवाचें वा हेर जनावराचें तोंड आसता.

कछवा : हिका काश्यपी, कच्छपी, बहार अशींय नांवां आसात. दुदी आडवो कापून ताच्या सकयल्ल्या भागाचेर फळी बसोवन तिका दांडी जोडिल्ली आसता. दुदयाचो आकार कांसवाचे फाटीसारको दिसता, देखून ह्या वाद्याक कछवा हें नांव मेळ्ळां. हाचो आवाज गंभीर आसता.

विचित्रवीणा : हे वीणेची दांडी पोकळ आनी सरळ कोंड्याची वा लांकडाची आसता. हे वीणेक चार मुखेल तारो आनी चोवीस पड्डे आसतात. वीणेच्या दोन दुदयांमदलें अंतर २७ ते ३० इंच आसता. दुदयाचेर लांकडाचें कातीव आवरण आसता, ताका गळो वा करो म्हण्टात. ज्या जाग्यार तारो आडखळायतात ताका तारदान वा मोगरो म्हण्टात. वीणेच्यो खुंटयो रवैरीच्या लांकडाच्यो करतात. एक दुदी खांदार आनी दुसरो मांडयेर घेवन हें वाद्य वाजयतात. वाजोवपाखातीर नरवीचो वा मुद्दाम वाडयल्ल्या नाखटाचो उपेग करतात.

उत्तर भारतीय आनी दक्षिण भारतीय वीणांत मातशें वेगळेपण आसा. उत्तर भारतीय वीणा म्हणजे नारदीय वीणा. दक्षिण भारतांत सरस्वती वीणा प्रचलित आसा. सरस्वती वीणेची रचणूक सादी आसा. तिचे स्वर चड खर आसतात. उत्तर भारतीय वीणेची रचणूक घुस्पागोंदळाची आसली तरीय तिचे स्वर सामके नाजूक आसतात. भारतीय संगीत शास्त्रज्ञांनी वीणेक साक्षात सरस्वतीच मानल्या. ताकालागून तिची साधना पवित्र वातावरणांत करपाची प्रथा आसा. संगीत सभेंतलें वीणावादनय विधिपूर्वक करतात.

मध्ययुगांत तानसेनाचें घराणें, ताचें दौहित्र घराणें आनी मेवाती घराणें हीं तीन घराणीं वीणावादनखातीर चड प्रसिद्द आशिल्लीं. तांची परंपरा ह्या शेंकड्याचे सुरवेक पसून चालू आशिल्ली.

सांची, भरहूत, पितळखोरें, अमरावती, नागार्जुनकोंडा, पवाया, बोधगया, बादामी, अजंठा, पट्टदकल, वेरूळ, भुवनेश्वर सारकिल्ल्या जाग्यांनी आशिल्ल्या शिल्पांनी वीणेचीं वेगवेगळीं रुपां पळोवपाक मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद - वाद्य आनी वाद्य वर्गीकरण

वीरभद्र - (९) : विधि नाचाचो एक प्रकार. सांगें, फोंडें, बोरी, सावर्डे हांगा वर्सुकी विधी म्हणून शिगम्याच्या शेवटाक वीरभद्र जाता. सांखळेच्या विठ्ठलाच्या देवळांत चैत्र पुनवेक वीरभद्र जाता. थंयचें वीरभद्राचें स्वरूप हेर वीरभद्रापरस मातशें वेगळें आसा.

वीरभद्र म्हणून नाचपी मनीस परंपरेन थारिल्ल्या घराण्यांतलो आसता. पुनवेच्या पयलीं तीन दीस हो मनीस व्रतस्थ आसता. उपास करप, दुसऱ्यान केल्लें जेवण घेवप ना, जमनीचेर न्हीदप सारकिल्लीं पथ्यां त्या मनशाक पाळचीं पडटात. वीरभद्रान भेस करपाचीय सुवात परंपरेन थारिल्ली आसा. पुनवेचे मध्यराती वीरभद्र करपी मनीस थंय वता. थंय देवाचें मागणें जाता. सांगणें करून नाल्ल फोडटात. मागीर तो मनीस जमनीचेर उदारो न्हीदता. परंपरेन थारिल्लो मनीस पारंपारीक पद्दतीन रंगभुशेक सुरवात करता. कथकली ह्या केरळांतले पद्दतीचे रंगभुशेंत उग्र राकेस दिसचो अशें ताचें तोंड रंगयतात. वेशभुशेंत

दिवपी हेर मनीस, दोन दिवट्यो, वाजोवपी आनी हेर सरंजामावांगडा फांतोडेच्या अदमासाक मिरवणूक सुरू जाता. वाद्यां वाजत आसतात. एका खास अशा जाग्यार येवन तो रावता. वांगडचो मुखेली वीरभद्रामुखार येवन घोशणा दिता. हे घोशणेक 'होरावणी' अशें म्हण्टात. घोशणेच्या वेळार वीरभद्र एका जाग्यार उबो रावन मान हालयता. घोशणा सोंपली म्हणजे वाद्यांचे साथीचेर ताचो नाच सुरू जाता. थरावीक जाग्याचेर वीरभद्र आयलो म्हणजे मंडपांत नाटक करपी पात्रां पोशाख उतरावन पळून वतात. नाटक बंद पडटा. हातांतल्यो तलवारी नाचयत वीरभद्र मंडपांत येता. थंय तो रणनाच करता. नाचाचीं थरावीक आवर्तनां पुराय जाल्याउपरांत एका खाशेल्या जाग्याचेर वीरभद्र जमनीर पडटा. वांगडचे लोक ताका सांबळटात. मागीर ताच्या तोंडाचेर देवाचें तीर्थ फाफुडटात. देवळांतले हेर विधी जातात आनी वीरभद्राचो उत्सव सोंपता.

कमराक घोळ केल्लें कापड, राकेसाक सोबतलीं अशीं हेर वस्त्रां, हात, दंडाक आभुशणां, तकलेक म्हैसुरी पद्दतीची पगडी अशी ही वेशभुशा आसता. वीरभद्राचे फाटले वटेन कोंड्याच्या कामटांनी तयार केल्लो कपडो आनी कागद हांणी रंगयल्ली व्हडली प्रभावळ बांदिल्ली आसता. ताच्या दोन हातांत दोन उक्त्यो तलवारी दितात. वीरभद्राचें सजोवप जालें म्हणजे परत देवाक सांगणें करप, नाल्ल फोडप हे विधी जातात.

दुसरे वटेन देवळांत दक्षयज्ञध्वंसाचें आख्यान आशिल्लें नाटक सुरू आसता आनी त्याचवेळार देवळापसून कांय अंतरावयल्यान शृंगारिल्ली वीरभद्राची मिरवणूक सुरू जाता. वीरभद्रावांगडा दोन वटांनी कांय मनीस फाटली प्रभावळ सांबाळीत आसतात. घोशणा

शिगम्यांत हेर कडेन जावपी वीरभद्र कांय वेगळेपण सोडल्यार सांखळेच्या वीरभद्राभाशेन आसा. बाकीकडेन खंयच नाटकाचो वांटो नासता. सांग्यार जावपी वीरभद्र कोसंबे ह्या घराण्याच्या घरामुखार नाचता. नाचाची पद्दत सगळे कडेन सारकीच आसा. तशेंच दर एक घोशणा जातकच 'हा उदो' अशीं हेर मनशां साथ दितात.

वीरभद्राची वेशभूशा, नाचाची पद्दत, घोशणा हे सगळे प्रकार कानडी पद्दतीचे आसतात. कर्नाटकांतल्या तुमकूर ह्या जाग्यांत जावपी वीरभद्र आनी गोंयांत जावपी वीरभद्र हातूंत सारकेंपण आशिल्ल्याची म्हायती मेळ्ळ्या. वीरभद्र हो प्रकार कर्नाटकांतल्यान इतिहासकाळांत केन्नातरी गोंयांत आयलो आसुंये अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

वीरभद्र - (२) : एक शिवपार्षद. पद्मपुराणांत तो शिवाच्या घामापसून जल्मलो आनी महाभारतांत तो शिवाच्या तोंडांतल्यान जल्मलो अशो वेगवेगळ्यो कथा आसात. ताचे संबंदीं मुखेलपणान कथा सांगप जाता ती अशी -

स्वायंभुव मन्वंतरांत दक्षप्रजापतीन एक यज्ञ केलो. ताचे धुवेन सतीन ताच्या मनाआड शिवाकडेन लग्न केलें म्हणून दक्षान तांकां दोगांकय यज्ञाक आपोवणें दिलें ना. शिवाचें न आयकता सती एकटीच दक्षागेर गेली. दक्षान सतीक आनी शिवाकय अपमानास्पद उतरां दिलीं. देखून तिणें यज्ञाच्या मंडपांत योगाग्नी प्रज्वलित करून आपलो देह जळयलो. शिवाक ही बातमी कळटकच खूब राग आयलो आनी ताणें आपल्यो जटा आपटिल्यो. तातुंतल्यान वीरभद्राची उत्पत्ती जाली. वीरभद्राक रोखडोच शिवान दक्षयज्ञाचो विध्वंस करपाक सांगलें. तो रूद्र गणांवांगडा थंय गेलो आनी देवांवांगडा झूज करून ताणें यज्ञाचो विध्वंस केलो. शेवटाक दक्षाची तकली कापून ताणें यज्ञकुडांत उडयली.

ह्या विध्वंसाउपरांत वीरभद्र सगळ्या सैमाचो संहार करपाक फुडें सरलो. तेन्ना शिवान ताका शांत केलो आनी तूं मळबांतल्या ग्रहमालिकेंतलो मंगळ नांवाचो ग्रह जातलो आनी लोक तुजी पुजा करतले असो वर दिलो.

आपल्या पराक्रमान वीरभद्र शिवगणांचो सेनापती जालो. शिवान त्रिपुरदाह केलो त्यावेळार आनी जालंधराकडेन झूज केलें तेन्ना ताणें बरोच पराक्रम दाखयलो.

वीरभद्र हो राकेसांचो संहारक आनी देवांचो राखणदार आशिल्लो. एक खेपे कश्यपादी सगळे ऋशी आनी देव दावाग्नीत जळून मेल्ले तेन्ना ताणें मंत्रसिध्द भस्माच्या आदारान तांकां जिवीत केले. तो पार्वतीचो अपुरबायेचो सेवक आशिल्लो. तशेंच विष्णुन नरसिंहाचो अवतार घेतिल्लो तेन्ना वीरभद्रान ताचें नियमन केल्लें अशो ताचे संबंदीं कथा आसात.

कोंकणांत जायत्या जात्रांनी मुखेल जात्रा जाल्याउपरांत दक्षयज्ञाचो प्रवेश करतात आनी वीरभद्राचें सवंग हाडटात. त्या वेळार तें सवंग घेवपी पात्राच्या आंगांत वीरभद्राचो संचार जाता अशी समजूत आसा.

महाराष्ट्रांत धारापुरी आनी वेरूळ हांगाच्या गुहादेवळांनी वीरभद्राच्यो मूर्ती पळोवपाक मेळटात. त्यो आठ भुजांच्यो आनी रौद्रस्वरुपी आसात.

शिवाचो आवडटो पार्षद म्हणून वीरशैव पंथांत वीरभद्राक म्हत्वाचें स्थान मेळ्ळां.

- कों. वि. सं. मं.

वीरशैव संप्रदाय : कर्नाटकांतल्यान सुरू जावन त्याच प्रदेशांत

वाडिल्लो एक शैवसंप्रदाय.

वीरशैव पंथाचो माहेश्वर पंथांतल्यान उगम जालो. हो माहेश्वर पंथ तमिळनाडूंत प्रचलित आशिल्लो.

ह्या वीरशैव मताच्या उगमाचो सोद घेवपाक उपेगी पडटले अशे दोन तांब्यापटे उपलब्ध आसात. तातुंतलो पयलो तांब्यापटो बागेवाडीलागच्या मनगोळी खेड्यांत सांपडला. ताचो काळ इ.स. ११५६ तलो आसा. बसवेश्वर हो रेवणदासाचो नातू आनी चंडिरामाचो पूत आशिल्लो आनी तो सदगुणी आनी सच्छील आशिल्लो अशें तातूंत बरयल्लें आसा.

दुसरो तांब्यापटो धारवाड जिल्ह्यांतल्या अडलूर गांवांत सांपडला. तो इ. स. १२०० तलो आसा. तातूंत एकांतद रामय्या ह्या शिवभक्ताचें वर्णन आसा.

वयल्या दोनूय तांब्यापट्यांवयल्यान रामय्या आनी बसवेश्वर हे दोगय त्या काळांतले आशिल्ले म्हळ्यार इ.स. १२ व्या शेंकड्यांत जल्मल्ले आनी ते म्हान धर्मसुदारक आशिल्ले म्हणपाचें कळटा. ह्या दोगांयभितर रामय्या हो वीरशैव मताचो संस्थापक आशिल्लो. तशेंच बसवेश्वर हो ताचो संस्थापक नासून तो सुदारक आशिल्लो.

सुरवातीक हो संप्रदाय म्हळ्यार गुढवादी पंथ आशिल्लो. बसवेश्वरान वीरतेचो स्विकार करून एके वटेन शैव पंथांतल्यो विकृती पयस केल्यो आनी दुसरे वटेन त्या वाठारांतल्या जैनांचो प्रभाव उणो करून लोकांक शिवभक्ती वटेन ओडले. ताकालागून मूळ संस्थापकाचें म्हळ्यार रामय्याचें नांव फाटीं पडून बसवेश्वराचें नांव मुखार आयलें. वीरशैव पंथ हो माहेश्वर पंथांतल्यान जल्माक आयलो. त्या पंथान प्रतिपादन केल्ल्या सिध्दांताचेंच तें विकसीत रूप आसा. हो पंथ तमिळनाडूंत प्रचलित आशिल्लो. त्या पंथाचे लोक आपल्या पंथाक वीर माहेश्वर म्हण्टात. वीर शैवांचो षटस्थल सिध्दांतय मूळ माहेश्वरांचोच आसा. तमिळनाडूंतल्या तिरुमूलर ह्या शैवाचार्यान आपल्या ग्रंथांत षटस्थलांचें वर्णन केल्लें आसा.

बसवेश्वर आनी अल्लमप्रभू हांकां ह्या पंथाचे अध्वर्यू मानतात. त्या काळांत ईश्वरभक्ती आनी ईश्वरपुजा हो उच्चवर्णीय गिरेस्तांची मक्तेदारी जाल्ली. ही मक्तेदारी ना करून सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर बसवेश्वरभृती वीरशैवांनी पंथीय चळवळ सुरू केली.

पंथप्रचाराचें श्रेय मुखेलपणान बसवेश्वर आनी अल्लमप्रभू हांकां आसलें तरी ताचो चडसो वांटो तांच्या दादले - बायलो शिश्यांक वता. ह्या शिश्यांक शिवशरण म्हण्टात. बसवेश्वरान कल्याणनगरींत शिवानुभवमंडप नांवाची एक संस्था निर्माण केली. अल्लमप्रभू हो ते संस्थेचा जाण्टो आनी व्हड आचार्य आशिल्लो. त्या मंडपांत थारायल्ल्या वेळार शिवशरण एकठांय जमताले आनी धर्मीक, समाजीक - अध्यात्मीक विशयांचेर चर्चा करताले. तांच्या विचार मंथनांतल्यान वीरशैव मताक रूप आनी आकार मेळूंक पावलो.

शिवशरणांच्या चर्चाचें आनी अणभवांचें सारसर्वस्व म्हळ्यार ताणें निर्माण केल्लें वचनसाहित्य. शिवशरणान एकनिश्ठेन वीरशैव तत्त्वज्ञानाचो प्रसार केल्ल्यान कर्नाटकांत त्या पंथाक लारवांनी अनुयायी मेळ्ळे.

वीर, नंदी, भृंगी, वृषभ आनी स्कंद ह्या पांच गणाधीश्वरांच्या गोत्रांत वीरशैवांची उत्पत्ती जाली. तांची धारणा अशी - अखिल जगताचो कर्तो, भर्तो, हर्तो पंचब्रह्मरूप शिव आसा. जगताचें उपादान आनी निमित्त करपी तोच आसा. ताच्या पांच मूर्तींक मेळून पंचब्रह्म म्हण्टात.

वीर शैवांत तीन भेद आसात. ते अशे -

(१) सामान्य वीर शैवः षडब्धशोधनादिपूर्वक आनी शिवदीक्षा घेनास्तना फकत गुरुकृपेन शक्तीपातपूर्व कलशस्थापन, लिंगसंस्कार, भस्मधारण, रूद्राक्षधारण मंत्रोपदेस्वीकार आनी शिवलिंग धारण करून लिंगाचें आनी गुरुजंगमाची पुजा करपी आनी शिवेतर देवतांची पुजा ना करपी.

(२) विशेष वीरशैवः कुंडमंडप गंगा आदी तीर्थांच्या पंच कळशांत रेणुका बी पंचायाचार्याची पुजा, जलाधिवास धान्याधिवास आनी रूद्र पंचब्रह्मादी वैदिक मंत्रांनी षडब्धपूर्वक शिवलिंगाची पुजा करपी. तशेंच गुरुजंगमाची सेवा करपी, अष्टावरणसंपन्न आनी शिवाचारादी पंचाचार युक्त आसपी.

(३) निराभारी वीर शैवः जे आश्रमधर्माचो त्याग करून शारांत पांच राती आनी गांवांत एक रात रावन भक्तांक उपदेश करतात अशे योगी.

ह्या पंथांत दिक्षेचे वट्ट २१ प्रकार आसून तातुंतल्यो तीन दिक्षा मुखेल आसात. गुरुपदेश घेवन व्रताची प्रतिज्ञा करप ती वेददिक्षा, गुरुकडल्यान मेळपी ती मंत्रदिक्षा आनी वीरक्ता श्रम्यांक दितात ती क्रिया- दिक्षा.

नीलकंठभाष्य, श्रुतिसारभाष्य, सोमनाथभाष्य, रेणुकाभाष्य, शिवाद्वैतमंजरी, सिध्दांतशिखामणी, वीरशैव चिंतामणी, वीरमाहेश्वराचार्यसंग्रह, वीर शैवाचार कौस्तुभ, बसवराजीय हे वीरशैवाचे प्रमाण ग्रंथ आसात.

नीलकंठ शिवाचार्य, शिवयोगीश्वर, पंडिताराध्य, मंचणपंडित, षडक्षरदेव, मुष्पिनषडक्षरदेव, मण्णिमायदेव, नंजणार्य, निजगुणयोगी, वसवेश, चन्नबसव, अक्क महादेवी, नागांबा नीलांबा, हे ग्रंथकार आनी वचनकार ह्या पंथांत निर्माण जाले.

वेदान्त संप्रदायांत जशें अद्वैत, द्वैत हे संप्रदाय नामनेचे आसात. तसोच वीर शैवांचो शक्तिविशिष्टाद्वैत हो तत्त्वज्ञानसंप्रदाय प्रसिद्द आसा. वीरशैवांनी आपलो साधन मार्ग षट्स्थल सिध्दांताच्या रूपान मांडला. 'ॐ नमः शिवाय' हो तांचो उपासनामंत्र षडाक्षरी आसा. ताचेवयल्यान ताणें साधनमार्गाचे स पांवडे सांगल्यात. ह्या

पांवड्यांचे वा स्थलाचे लिंगस्थल आनी अंगस्थल अशे मुखेल दोन भेद आसात. लिंगस्थल म्हळ्यार शिव आनी अंगस्थल म्हळ्यार जीव. साधकाचें हेंच परमसाध्य आसा. अंगाचो लिंगाकडेन सामरस्य प्राप्त करपाचो हो प्रवास खाशेल्या पांवड्यांनी जायत आसता.

- कों. वि. सं. मं.

वृंदावन : ब्रजमंडलांतलें एक पुण्यक्षेत्र. हें क्षेत्र मथुरा नगरीसावन ६ मैल उत्तरेक आसा. केन्नातरी हांगा तुळशीचें वन आशिल्लें म्हणून ह्या क्षेत्राक वृंदावन हें नांव मेळ्ळें अशी धारणा आसा. राधेच्या सोळा नांवांभितर वृंदा हेंय नांव आसा. तिणें कृष्णावांगडा हांगा क्रीडा केल्यात म्हणून ह्या क्षेत्राक वृंदावन हें नांव मेळ्ळें, अशें ब्रह्मवैवर्त पुराणांत म्हळां. ब्रजमंडलांतल्या सगळ्या वनांभितर वृंदावन सगळ्यांत श्रेष्ठ मानतात. हांगाच्या लीलास्थलांत कालियाडोह, वंशीवट, रासचबुतरो, केसीघाट, राधाबावडी, दावानलकुंड, ब्रह्मकुंड आनी धीरसमीरघाट ह्या थळांची चड नामना आसा.

वृंदावनांतलीं कांय मुखेल देवळां अशीं आसात - १) गोविंददेव हें देवूळ सगळ्या देवळांभितर पोरनें म्हळ्यार इ.स. च्या १६ व्या शेंकड्यांतलें. तांबड्या फातरांच्या ह्या देवळाची स्थापत्य कला पळोवपासारकी आसा. पूण ह्या देवळांतली पोरनी मूर्त जयपूरांत आसून ह्या देवळांत नवी मूर्त आसा. २) मदनमोहन हें देवूळ रामानूज संप्रदायाचें आसून ताच्या प्राकारांत एक तळें आनी ऊंच भांगराचो खांबो आसा. देवळालागसारच गौडीय भक्तांचें एक समाधी थळ आसा. ३) बाँकेबिहारी हो देव हरिदासस्वामीचो उपास्य आशिल्लो. ताचें वृंदावनांत मोहात्म्य आसा. ४) गोपेश्वर महादेव ह्या देवान रासोत्सवांत वांटो घेवपाखातीर गोपवेश धारण केल्लो. ५) निधिवन हें एक सैमान नटिल्लें सोबीत थळ आसून हांगा स्वामी हरिदास आनी ताचे शिश्य संगीत आनी काव्य हांचे साधनेंत गुल्ल आसतात. हांगा स्वामी हरिदास, विठ्ठलविपुल, भगवत रसिक ह्या भक्तांच्यो समाधी आसात.

हरसानी लागसार महाप्रभू वल्लभाचार्य, विठ्ठलनाथ, गोकुलनाथ आनी दामोदरदास हांच्यो बसका आसात. अद्वैतस्वामीची तपोभूंय, अद्वैतवट, चार संप्रदायांच्यो छावण्यो, उडियाबाबाचो आश्रम हीं थळां लागसारच आसात. हरिराम व्यास हाची समाधी, रुपसनातनाची भजनकुटी, चंद्रसखीचो कुंज, ग्वालजीकी हवेली आनी राधाचरणस्वामीचें पुस्तकालय हीं हांगाचीं पळोवपासारकीं तीर्थथळां आसात. हांगा धर्मशाळा, आश्रम, संकीर्तनघरां खूब आसात.

भागवत, पद्मपुराण, स्कंदपुराण, नारद पांचरात्रांतले श्रुतिविद्या संवाद, बृहद्ब्रह्मसंहिता ह्या संस्कृत ग्रंथांनी वृंदावनाचें माहात्म्य वर्णिलां. कृष्णकथांनी लीलावतारी कृष्णाच्यो वृंदावनलीला भक्तिभावान वर्णिल्यात.

वृंदावनलीलांचे कृष्णभक्तांनी दोन भाग केल्यात. एक अलौकिक लीला आनी दुसरी लौकिक लीला. अलौकिक लीलांभितर वृंदावनगमन, असुरवध, कालियदमन, दावानलप्राशन, गोवर्धनोद्धारण ह्या लीलांचो आस्पाव जाता. लौकिक लीलांत गोचारण, राधासमागम, स्त्रीरूपधारण, पनघट लीला, वसंतक्रीडा, दानलीला, मानलीला, रासलीला हांचो आस्पाव जाता. वल्लभसंप्रदायाच्या कवींनी अलौकिक लीलांचें शब्दांकन केल्लें आसून मधुराभक्तीच्या सांप्रदायिकांनी कृष्णाच्यो लौकिक लीला गायल्यात.

कृष्णभक्ती संप्रदायांत वृंदावन हें राधा - कृष्णाची रासस्थली आनी नित्य विहाराची सुवात मानल्या. तांचे नदरेन वृंदावन हें भौतिक आसुनूय शाश्वत आसा. संत चरणदासान आपल्या ब्रजचरित्रांत वृंदावनाच्या प्रकट आनी अप्रकट रुपांचें वर्णन करतना म्हळां तें अशें -

पुरुषोत्तम प्रभु लीलाधारी वृंदावन में सदा विहारी ।

निजधामकी कहियत शोभा वृंदावनमें रहे अलोभा ।

दिव्य दृष्टि बिनु दृष्टि न आवे सकल पुराण वेद वो गावै ॥

अर्थ - पुरुषोत्तम प्रभु जो श्रीकृष्ण तो वृंदावनांत सदांच विहार करीत आसता. तेखातीर ह्या निजधामाची सोबा वर्णित वृंदावनांत निर्लोभ वृत्तीन रावचें. पूण दिव्य नदरेखर वृंदावनाचें अलौकिकत्व दिसचें ना, अशें सगळे वेद आनी पुराणां वृंदावनाचें माहात्म्य गातात. सूरदास म्हण्टा -

माधो, मोहि करो वृंदावन रेनु

जिहि चरननि डोलत नंदनंदन

दिन दिन प्रतिदिन चारत धेनु

अर्थ - हे माधवा, सदांच गायो चारताना तुजे पांय भोंवतात, त्या वृंदावनाचे मातयेंतलो म्हाका एक रेणू कर. तो फुडें म्हण्टा -

विप के रवाय आगम जरो ।

श्रीजमुनामें बूड हौं मरो ।

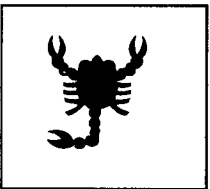
वृंदाबन छाडो नहीं ॥

अर्थ - म्हाका वीरव खावचें पडलें, उज्यांत जळचें पडलें वा यमुनेंत बुडून मरचें पडल्यार लेगीत हांव वृंदावन सोडचोना.

वृंदावनांत सगळ्या वैश्रव संप्रदायाचीं केंद्रां आसात, हें वृंदावनाचें आनीक एक खाशेलपण आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वृश्चिक : राशीच्या माळेंतली आठवी राशी. विशारवांचो चवथो चरण, अनुराधा आनी ज्येष्ठा मेळून ही राशी जाता. हे राशीचो स्वामी मंगळ आसा. ही राशी आर्द्र, स्थिर, बहुप्रसव आनी स्त्रीत्वदर्शक आसा. हिचो अंमल गुह्येंद्रियांचेर चलता. हे राशींत केतू उच्चोचो आसता. बळ, धैर्य,

एकाग्रता, चोरखपणां, उत्कट निश्ठा, प्रामाणिकपण हे वृश्चिक राशीचे गूण आसात. तशेंच क्रूरत्व, दुबावी स्वभाव, दुस्वास, प्रतिशेचो हव्यास हे राशीचे दोश आसात. हे राशीचेर जल्मुपी मनशांत हे गूण - दोश दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

वेंकटगिरी वराहगिरी : (जल्म : १० ऑगस्ट १८९४, ओरीसा; मरण : २४ जून १९८०).

भारताचो चवथो राश्ट्रपती. कामगार वर्गाचो फुडारी म्हूण ताची नामना आसा. वेंकटगिरीचो जल्म ओरीसा राज्यांतल्या बुरहानपूर गांवांत एका मध्यम वर्गीय घरांत जालो. ताच्या बापायचें नांव श्री जोगेया पंतुल. गिरीन उंचेलें शिक्षण मद्रास विद्यापिठांतल्यान घेतलें. उच्च शिक्षण घेवपाखातीर बापायन ताका इंग्लंडाक वचपाचो आग्रह केलो. पूण गिरी उच्च शिक्षण घेवपाखातीर आयरलँडाक गेलो.

आयरलँडाक शिकता आसतनाच ताणें भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घेतलो. त्यावेळार आयरलँडाचीय स्थिती भारतासारकीच आसली. आयरलँडाचेरच ब्रिटिशांचो शेक चलतालो. गिरीन थंय 'समान अधिकार' ह्या नांवान आंदोलन चलयलें. थंयच्यान ताणें भारतीयांचेरय जावपी अत्याचारांआड आवाज उठयल्लो. त्याच वेळार ताणें 'दक्षिण आफ्रिका का आतंक' हें पुस्तक बरयलें. तातूंत ताणें ब्रिटिशांचे जुलमी राजवटीचेर भर दिल्लो. त्या पुस्तकाच्यो दोन लाख प्रती छापून, त्यो सगळेकडेन प्रसारीत केल्यो. ब्रिटिशांनी ह्या पुस्तकाच्या लेखकाक धरपाचे खूब यत्न केले पूण तांकां अपयश आयलें.

१९१४त गांधीजी जेन्ना इंग्लंडाक गेल्ले तेन्ना गिरी ताका मेळपाक गेलो. थंय गांधीजीन गिरीन चलयल्ले स्वातंत्र्यचळवळीची खूब तोखणाय केली आनी ताचेर आनीक कार्या सोंपयलीं. त्यावेळावयलें गिरीचें लिखाण आनी स्वातंत्र्य चळवळीचो वावर पळयल्यार ताचो जहाल पंगडांत आस्पाव जातालो. पूण उपरांत गांधीजीचे विचार सरणेन प्रभावित जावन तो गांधीजीचो अनुयायी जालो. ब्रिटिशांनी 'आफ्रिका का आतंक' ह्या पुस्तकाच्या लेखकाक धरपाचे यत्न चालूच दवरिल्ले. निमाणेकडेन तांकां गिरीचें नांव कळटकच तांणी ताचे आड वॉरंट काडलो. वॉरंट काडिल्ल्याची खबर गिरीक कळटकच तो आयरलँड सोडून भायर वचपाचे तयारेक लागलो. ताणें अमेरिकेक वचपाचो बेत रचलो. पूण ताचे पारपत्र (पासपोर्ट) मेळूंक नाशिल्ल्यान तो लिपचोरयां भोंवपाक लागलो. तशेंच ताणें आपले घरांतले पुरावे नश्ट केले. देखून ब्रिटिशांनी ताच्या घरांचेर धाड घाली तेन्ना तांकां कांयच मेळ्ळें ना. तरीपूण तांणी गिरीक जाता तितले बेगीन आयरलँड सोडून वचपाचो आदेश दिलो.

वेंकटगिरी भारतांत आयल्या उपरांत ताणें कालांत सुरू केली. १९४२त गांधीजीच्या फुडारपणारवाल सुरू जाल्ल्या 'असहयोग

आंदोलनांत वांटो घेतिल्लो. हाका लागून ताका बंदखणीची ख्यास्त जाली. सुरवेक ताका अमरावती जेलींत दवरलो. उपरांत ताका चोरयां व्हरून वेल्लोर बंदखणींत दवरलो. बंदखणींतल्यान सुटल्याउपरांत ताणें आपल्याक पुरायपणान भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत ओंपून घेतलो. तेखातीर ताणें आपली वकालतय सोडून दिल्ली.

भारताक स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत ताका श्रीलंकेचो भारतीय उच्चायुक्त म्हूण नेमलो. १९५७त ताची उत्तर प्रदेशाचो राज्यपाल म्हूण नेमणूक जाली. जाल्यार १९६५त तो म्हैसूरचो राज्यपाल जालो. गिरीन मद्रास मंत्रिमंडळांतय दोन खेपे मंत्रीपदाचेर काम केलां. १९६७त तो भारताचो उपराष्ट्रपती जालो.

डॉ. झाकिर हुसैनक राष्ट्रपती जावन दोन वर्सांनीच मरण आयल्या उपरांत, राष्ट्रपती पदाखातीर मध्यवर्ती वेंचणूक जाली. तातूंत वराहगिरी वेंकटगिरीक जैत मेळोवन तो भारताचो चवथो राष्ट्रपती जालो. २४ ऑगस्ट १९७४ दिसा ताचो पांच वर्सांचो कार्यकाळ सोंपलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेंकटमाधव : (इ. स. ११ वो शेंकडो).

ऋकसंहितेचो एक भाश्यकार. ताणें ऋग्वेदाचेर दोन भाश्यां बरयल्यांत असो कांय लोकांचो तर्क आसा. पयल्या भाश्याच्या, पयल्या अध्यायाच्या शेवटाक वेंकटमाधवान आपली वळख करून दिल्या; त्या प्रमाण ताच्या बापायचें नांव वेंकटार्थ आनी आवयचें नांव सुंदरी अशें आशिल्लें. ताका वेंकट आनी गोविंद नांवाचे दोन पूत आशिल्ले. तो कौशिक गोत्री आशिल्लो आनी चोल देशांत तो रावतालो.

ताच्या भाश्याचें नांव ऋगर्थदीपिका आसून तें सामकें ल्हान आसा. ताणें फकत मंत्रांतल्या पदांचीय व्याख्या केल्या. ताणें बरेच कडेन ब्राह्मण ग्रंथांतलीं दिल्यांत. वेदांतलो गूढ अर्थ समजून घेवपाखातीर ब्राह्मण ग्रंथाचो बरोच उपेग जाता, अशेंय ताणें सांगलां. ऋग्वेदाचो अर्थ कोणाक कितलो कळटा हाचे विशींचो ताचो एक श्लोक गाजला, तो म्हळ्यार -

संहितायास्तुरियांश विज्ञानन्यधुनातना : ।

निरुक्तव्याकरणयोरासीत् येषां परिश्रम :।।

अथ ये ब्राह्मणार्थानां विवेक्तार : कृतश्रम : ।

शब्दरीतिं विज्ञानन्ति ते सर्व कथयन्त्यपि ॥

अर्थ - जांणी फकत निरुक्त आनी व्याकरण हांचो अभ्यास केल्लो आसा, अशा जाविल्ल्या लोकांक ऋकसंहितेचो फकत चवथो वांटो (एक चतुर्थांश) अर्थ समजता. पूण जांणी ब्राह्मण ग्रंथाच्या अर्थाची फोडणिशी कश्ट घेवन केल्या, अशो शब्दरीती जाणा जावपी विद्वानांकय वेदाचो पुराय अर्थ समजता आनी ते तो सांगतात.

वेंकट माधवान वेदार्थाचें ब्राह्मण ग्रंथांक फावो अशें प्रतिपादन

केलां. वैदिक मंत्राचो अर्थ समजून घेवपाच्या वावरांत ह्या भाश्यांचो चड बरो उपेग जाता, अशें जाणकारांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वेंकटरामन, रामास्वामी : (जल्म : ४ डिसेंबर १९१०, राजामाडम - तंजावर).

भारताचो आठवो राश्ट्राध्यक्ष. ताच्यो राश्ट्राध्यक्षाचो कार्यकाळ २५ जुलय १९८७ ते २५ जुलय १९९२ आसा. भारताचो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून येवपी तो सगळ्यांत जाण्टे पिरायेचो. ताचें मुळावें आनी उंचेलें शिक्षण मद्रास शारांत जालें. अर्थशास्त्रांत पदव्युत्तर पदवी घेतल्या उपरांत, ताणें मद्रास लॉ कॉलेजींतल्यान कायद्याचें शिक्षण घेतलें.

वेंकटरामन ल्हानपणासावनच राश्ट्रीयतेचे भावनेन प्रेरीत जाल्ल्यान ताणें ब्रिटिश सरकारी कामाक न्हयकार दिवन वकालत सुरू केली. १९३३ मेरेन ताणें मद्रासच्या उच्च न्यायालयांत खूब नामना जोडली. १९३८ त वेंकटरामनाचें जानकी देवी कडेन लग्न जालें.

वकालत करता आसतनाच तो राश्ट्रीय आंदोलनांनी वांटो घेवपाक लागलो. १९४२ त गांधीजीन जाहिर केल्ल्या भारत छोडो आंदोलनांत ताणें वांटो घेतिल्लो. उपरांत तो गांधीजीचो अनुयायी जालो. वकालत सोडून तो आंदोलनांनी सक्रीय वांटो घेवपाक लागलो, देखून ब्रिटिश सरकारान ताका दोन वर्सां नजर कैदेंत दवरलो. १९४४ त बंदखणींतल्यान सुटल्याउपरांत तमिळनाडू काँग्रेस समितीची श्रम शाखाची संघटना ताणें आपल्या हातांत घेतली. १९४६ वर्सा ब्रिटिश सरकारान ताका मलाया आनी सिंगापुराच्या जपानी घुरये वेळार, जपानाक आदार केल्लो म्हूण अपराधी मानलो.

१९४७ ते १९५० मेरेन ताणें मद्रास प्रांतीय वकील म्हासंघाचो सचिव म्हूण काम केलें. वेंकटरामनान १९४८ त 'लेबर लॉ जर्नल' सुरू करून तातुंतल्यान तो कामगारांसंबंदीचे म्हत्वाचे निर्णय प्रकाशीत करपाक लागलो. ल्हव ल्हव कामगार संघटनांकडेन लागीं येवन, ताणें साबार कामगार संघटना स्थापीत केल्यो.

१९५० त तो स्वतंत्र भारताचे पयले संसदेचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. १९५२ त न्युझीलँडांत आयोजीत केल्ल्या राश्ट्रमंडळ संसदीय सम्मेलनांत तो भारतीय संसदीय प्रतिनिधी मंडळाचो एक वांगडी आसलो. १९५७ त तो संसदेचो वांगडी म्हूण परतून वेंचून आयलो. पूण कांय दिसांनीच लोकसभेक सोडचीट दिवन तो मद्रास राज्य - सरकार मंत्रिमंडळांत आयलो. थंय ताणें १९५७ ते १९६७ मेरेन उद्देग, श्रम, सहकारिता, विद्युत्, पर्यावरण आनी वाणिज्य हीं खातीं सांबाळ्ळी. १९६७ त वेंकटरामनाक केंद्रीय येवजण आयोगाचो एक वांगडी म्हूण नेमलो. ताचेकडेन उद्देग, श्रम, विद्युत्, पर्यावरण,

संचार आनी रेल्वे हे विशय सोंपयल्ले. १९७१ मेरेन ह्या पदाचेर तो उरलो. १९७७ त तो दक्षिण मद्रास निर्वाचन क्षेत्रांतल्यान लोकसभेचेर वेंचून आयलो. १९८० त तो परतून लोकसभेचेर वेंचून येवन इंदिरा गांधी सरकारांत अर्थ मंत्री म्हूण नेमणूक जाली. १९८२ त ताका सुरक्षा मंत्री हें खातें मेळ्ळें. २२ ऑगस्ट १९८४ दिसा वेंकटरामन भारताचो उपराश्ट्रपती म्हूण वेंचून आयलो.

वेंकटरामन केंद्रीय मंत्री - परिशदेचे राजनितीविशीं समितिचो तशेंच अर्थीकविशीं समितीचो वांगडी, आंतरराश्ट्रीय मुद्रा कोश, आंतरराश्ट्रीय पुनर्निर्माण आनी विकास बँक आनी एशियाई बँकेचो गव्हर्नर म्हणूनय वावूरला. ताणें १९५३, १९५५, १९५६, १९५८, १९५९, १९६० आनी १९६१ वर्सा संयुक्तराश्ट्र म्हासभेंत भारताचो प्रतिनिधी म्हूण काम केलां. श्री रामस्वामी वेंकटरामन १६ जुलय १९८७ दिसा भारताचो आठवो राश्ट्रपती म्हण निर्वाचीत घोशीत केलें. २५ जुलय १९८७ दिसा सावन ताणें राश्ट्रपती पदाचो भार आपल्या हातांत घेतलो. एक व्यासंगी, अणभवी आनी पद दलीतांचो कैवारी म्हणून ताची ताचे राजकीय कारकिर्दींत नोंद जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

वेंगुर्लेकार, दत्ताराम नारायण : (जल्म : २५ फेब्रुवारी १९१०, ओशेल - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी जालो. बसकांनी वांटो घेवप, पत्रकां लावप, राश्ट्रीय पुस्तिका वांटप असलीं कामां तो करतालो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी सुमार स म्हयने बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेठबिगार : एकाद्र्या मनशाक कसलोच प्रमाण मोबदलो दिना आसतना वा अल्पशा मोबदल्यांत ताचेकडल्यान जबरदस्तीन म्हळ्यार वेठीक धरून काम करून घेवप हाका वेठबिगार म्हण्टात. भारतांत पुर्विल्ल्या काळांत गांवगिऱ्या वाठारांतले जमीनदार, वतनदार हे मजुरांकडल्यान काम करून घेताले आनी तांकां कसलेच तरेचो प्रमाण मोबदलो दिनाशिल्ले. अशी वेठबिगार पद्दत जायतीं शतमानां मेरेन चालू आशिल्ली आनी ती वंशपरंपरेन चलताली. अर्थीक अडचणीवेळार गरीब लोक पयशेकारांकडल्यान (जमीनदार वतनदार) रीण काडटाले आनी तें फारीक करप कशेंच शक्य ना जाल्ल्यान ताच्या बदला अशा गरजूंकडल्यान फुकट कामां करून घेवपाची पद्दत अस्तित्वांत आयली आसूं येता. गुलामगिरींतल्यानय हे पद्दतीचो

उगम जावपाची शक्यताय दिसता. झुजांत हारील्ल्या लोकांक नाईलाजान वेठबिगारी करची पडली आसूं येता. राजकीय विरोधकाक ख्यास्त म्हणून वेठबिगारीक लावपाच्यो घडणुको इतिहासांत घडपाची शक्यताय आसा.

भारतांतल्या बंगाल, बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश आदी वाठारांत जमीनदारी पद्दत कायम चालू आशिल्ली. थंय जमीनदार आपल्या कुळांकडल्यान वेठबिगारीचीं कामां करून घेताले. दक्षिणेकडल्या वाठारांत जमीनदारी नाशिल्ली. पूण वतनदारी प्रचलित आशिल्ली आनी वतनदार तशेंच जहागिरदार गरीब लोकांकडल्यान आनी दलित समाजाकडल्यान वेठबिगारीचीं कामां करून घेताले. दुसऱ्या गांवांत खबरो पावोवप, म्हाल व्हरप, शेतांत कामां करप अशा जायत्या कामांचो आस्पाव तातूंत जातालो. वेठबिगारी कांय कडेन वंशपरंपरेन चलिल्ली पळोवंक मेळटा. कांय कुटुंबां पिळग्यांच्यो पिळगी वेठबिगारीन काम करतालीं. आज्यान काडिल्ल्या रिणारवातीर नातू वेठबिगारी करपाच्योय देखी इतिहासांत मेळटात.

सरंजामशाहीच्या काळांत वेगवेगळेतरेन वेठबिगार पद्दत चालू आशिल्ली. भाटकार आपल्या कुळांकडल्यान आनी हेर खतेकडल्यान आपल्या मालकी अधिकाराच्या बळग्यार पयशे दिनासतना कामां करून घेताले.

भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत राज्यघटनेन वेठबिगारीक बेकायदेशीर थारायली. सदच्या भारतांत वेठबिगार पद्दत स्पश्टपणान बंद पडिल्ली आसा. तरी कांय गांवांत आनी कांय वेवसायांत वेठबिगार बेकायदेशीरपणान चालू आसा.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत जायत्या देशांनी चडकरून जर्मनी, इटली, रशिया आदी देशांनी अर्थीक आनी राजकीय कारणांखातीर सक्तीची वेठबिगार पद्दत आपणायल्ली. ज्या मनशांविशीं प्रस्थापीत राजवटीक विरोध आशिल्ल्याचो दुबाव दिसतालो वा वंशीक तशेंच राश्ट्रीय नदरेन जाका नागरीक म्हणून रावपाची लायकी ना अशें मानताले. ताका धरून बरोच तेंप मेरेन वेठबिगारीक लायताले.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत गुलामगिरीच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती ना करपाचें काम राश्ट्रसंघ करतालो. उपरांत तें संयुक्त राश्ट्रसंघटनेकडेन सोंपोवपांत आयलें. इ. स. १९४८ त संयुक्त राश्ट्र संघटनेन महासभेच्या तिसऱ्या अधिवेशनांत वेठबिगारांच्या हक्कांविशीं एक ठराव मंजूर केलो.

उपरांत आंतरराश्ट्रीय कामगार संघटनेन हेविशीं कांय उपाय सोदून काडले. वेठबिगार वा जबरदस्तीन काम करप ह्या गजालींचेर बंदी घालपांत आयली. कांय वाठारांत कायदेय लागू केले, हे कायदे अशे आसात - १) राजकीय चेपण म्हणून प्रशिक्षणखातीर वा शिक्षा म्हणूनय वेठबिगार पद्दत वापरपांत येता. ती वापरपाक हे समितीन मनाय केली. जांची आगळीच राजकीय

विचारप्रणाली आनी समाजीक विचारसरणी आसता आनी तांचे जे हाल जातात ते थांबोवचे देखून थाराव करपांत आयलो.

२) अर्थीक उदरगतीचो वांटो म्हणून कांयकडेन वेठबिगारी पद्दत वापरपांत येता तिचोच निशेध करपांत आयलो.

३) मजुरांमदली शिस्त दवरतना एकाद्रें काम जबरदस्तीन दितात होय गैरप्रकार थांबोवचो.

४) वंशीक, राश्ट्रीय, समाजीक वा धर्मीक भेदभाव करून कांय जाणांक वेठबिगारीची शिक्षा दितात तीय बंद करची.

आंतरराश्ट्रीय उदारमतवादी आनी प्रागतिक संघटनांच्या यत्नांक लागून तशेंच अर्थीक, समाजीक, शिक्षणीक आनी राजकीय अशा पूरक परिवर्तनांक लागून अन्यायी अशी वेठबिगारी पद्दत नश्ट जावपाकडेन पावल्या. अतिक्रमीत, अशिक्षीत समाजापुरती ती कांयकडेन अजून अस्तित्वांत दिसली तरी तिचें प्रमाण नगण्य आसा आनी तें दिसान दीस उणें जायत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वेत : कोंड्याच्या प्रकारांतली एक वनस्पत. १०० फुटांमेरेन झाडां-झिलींचेर वालीभशेन हें झाड वाडटा. अमेरिका, जावा, सुमात्रा, बोर्नो, बंगाल, कर्नाटक, आसाम, अंदमान, हिमालय ह्या वाठारांनी वेताची निर्मिती जाता.

यंत्राच्या आदारान वा हातान वेताचीं वेळां (साली) काडून पांटले, शेंदऱ्यो, खुर्च्यो विणटात. ह्या वेताचो दोरासारखो उपेग जाता. कागद निर्मितीखातीर वेतांचो उपेग करतात. वेताचे बडयेचें सरळपण, सुळसुळीतपण, चिवटपण आनी लवचीकपण ह्या गुणांक लागून वेताच्यो बडयो तासो, समेळ वा तत्सम वाद्यां वाजोवपाखातीर वापरतात. आदल्या काळांत जाण्टे लोक चलपाक आदार मेळपाच्या उद्देशान वेताची बडी वापरताले. गोंयांत, शिरगांवचे लईराईचे भक्त (धोंड), जात्रे दिसा, होमखंडांतल्यान वता आसताना, रंगीत गोंडे लायिल्ली वेताची बडी हातांत धरतात. मल्लखांबाच्या प्रकारांत वेताचो मल्लखांब हो एक प्रकार आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वेताळ : (पळेयात बेताळ).

वेद : भारतीय समाजाचें मुळाधार अशें साहित्य. संवसारांतलें सगळ्यांत पोरनें साहित्य असो वेदांचो गौरव जाला.

'वेद' हें उतर 'विद्' धातूपसून भाव, कर्म आनी करण ह्या अर्थीक 'अ' प्रत्यय लागून तयार जालां. हाचेवयल्यान वेद उतराचो अर्थ गिन्यान, गिन्यानाचो विशय वा गिन्यानाचें साधन असो जाता. वेदांत ब्रह्माचें स्वरूप सत्, चित् आनी आनंद स्वरूप आसा अशें

म्हळां.

देखून वेदाक ब्रह्म असोय एक पर्यायवाची शब्द वापरप जाता. वेद हे ज्ञानस्वरूपी ब्रह्म मानलें जाल्यार लौकिक आनी अलौकिक गिन्यानाचें तें भांडार आसा असो ताचो मतितार्थ जाता.

वेदांत एक गूढ शक्त आसा अशी एक धारणा आसा. वेद हो असो शब्दसमूह आसा जाचो स्वरोच्चार बरोबर जालो जाल्यार आपलें मनोरथ सिध्द जावपाची तांक त्या शब्दसमूहांत आसा अशें मानतात. अशे तरेन वेदांक दैवीक संदर्भ मेळटा.

वेदवाङ्मय कशें निर्माण जालें ह्या संबंदान जायतीं मतां आसात. हाचेविशीं वेदवाङ्मयांत कांय उल्लेख सांपडटात. सृश्टीक्रमाच्या मुळाचो सोद घेवपाचो यत्न केलो जाल्यार एकाद्रें तत्त्व आसा म्हणपाचें मानचें पडटा. ताकाच महाभूत, सैम, ईश्वर, परमात्मा अशें म्हणप जाता. ह्या महाभूताचो निश्वास म्हळ्यार वेद अशें बृहदारण्यकोपनिषदांत म्हळां.

वैदिक वाङ्मयांतले प्रजापती देवतेन सृश्ट निर्माण करून तिच्या कल्याणाखातीर वेद निर्माण केले. तशेंच प्रजापतीन आपल्या हुंकारावांगडा वेद निर्माण केले अशेंय म्हळां. हो हुंकार पयलीं ऋशींनी आयकलो म्हणून त्या हुंकाराक म्हणजेच वेदाक श्रुती अशें नांव मेळ्ळें.

मनून ही अनादी आनी नित्य अशी वेदवाणी ब्रह्मदेवाच्या तोंडांतल्यान भायर आयली अशें म्हळां. तशेंच यज्ञसिध्दिक ऋक्, यजुस् आनी साम हे वेद परमेश्वरान निर्माण केले अशें ब्रह्मपुराणांत, अग्निपुराणांत आनी हरिवंशातय म्हळां. पूण सादारणपणान वेदांचो कर्तो कोणतरी मानपाक जाय म्हणून पुराणांनी चार तोंडां आशिल्ल्या ब्रह्मदेवाकडेन आनी हेर देवांकडेन वेदांचें कर्तेपण सोंपयलें. विष्णुपुराणांत विष्णुकडेन, देवीमाहात्म्यांत देवीकडेन जाल्यार कांय पुराणांत सूर्याक लेगीत वेदप्रवर्तक मानला. दुसऱ्या एका पुराणांत वामदेवापसून तर भगवद्गीतेंत आंकारापसून वेदनिर्मिती मानल्या. तशेंच वेद हे शब्दस्वरूप आशिल्ल्यान ते मळबांतल्यान उत्पन्न जाल्यात अशेंय एक मत आसा. कारण शब्द हो मळबाचो गूण. हदाकाश वा चिदाकाश हातुंतल्यान जी दिव्य वाणी प्रगट जाली तिकाच वेद अशें म्हळां. ही वाणी तपश्र्या करपी पुर्विल्ल्या ऋशींच्या अंतस्कर्णांत प्रगट जाली. म्हणूनच वेद ऋशींक स्फुरले अशें म्हण्टात. अशेतरेन वेदांचे उत्पत्तीविशीं आनीकय जायतीं मतां सांपडटात.

भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासांत वेदांचें स्थान सगळ्यांत वयल्या पांवड्यावयलें जावन आसा. मनून तर आरव्यो वेद धर्माचें मूळ म्हणून सांगलां. देखून आर्यधर्माचो विचार करतना वेदांचो अभ्यास करप सामकें गरजेचें आसा.

वेदांचें म्हत्वय आदल्या काळासावन आयजमेरेन तिगून आसा. चडकरून अस्तंती पंडितांनी वेदांचो खूब अभ्यास करून तांचें

म्हत्व जगाफुडें मांडलां. तशेंच वेद हें धर्माचें मूळ थारिल्ल्यान वेद प्रमाण म्हणपाचें त्रिकालबाधित आसा अशेंच मानपांत आयलां. मनून धर्माचीं जीं चार प्रमाणां सांगल्यांत तातूंत वेदाक पयलें स्थान दिलां.

भारतीय आस्तिक दर्शनांनी आपआपलें तत्त्वगिन्यान मांडतना वेदांचोच आदार घेतला. तशेंच नास्तिक दर्शनां म्हणून जांचो उल्लेख जाता त्या बौध्द - जैन धर्मांत लेगीत वेदांचो आदर केल्लो आसा. बौध्द धर्माचें तत्त्वज्ञान मांडपी गौतम बुध्दान वेदांचो अभ्यास केल्लो आनी तो वेदांक मानतालो. तशेंच संत ज्ञानेश्वर आनी तुकारामासारकिल्ल्या संतांनीय वेदांचो गौरव केला.

वेद कशे निर्माण जाले हें सांगतना आदले ऋशी तपश्चर्येंत मग्न आसतना तांकां वेदांचो साक्षात्कार जालो अशें म्हण्टात. तशेंच वेदांचें कर्तृपण कोणाकच मेळना म्हणूनय वेद अपौरुषेय आसात अशेंय म्हणप जाता. वेदांची निर्मिती खंय जाली ह्या संबंदानय वादविवाद आसा. पुराय वैदिक वाङ्मय एकाच जाग्यार निर्माण जावंक ना जाल्यार तें मध्य आशिया, सप्तसिंधू आनी मध्यदेश हांगा निर्माण जालां असो सर्वसादारण समज आसा.

पुराय वेदाचे चार भाग आसात म्हणपाचे उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत दिसतात. पुरुषसुक्तांत आयिल्ले ऋग्, साम, छन्द आनी यजुस् अशा ह्या चार शब्दांनी वेदाचे चार भाग जाल्यात. पूण ब्राह्मणग्रंथांत यज्ञाचें विधान आशिल्ल्यान थंय ऋग्, यजुस् आनी साम अशा तीनय वेदांचो उल्लेख आसा. चडशे सगळे तरेचे श्रौतयाग ह्या तीन वेदांच्या आदारान जातात. ह्या दर एका वेदाचो एकेक ऋत्विज यज्ञांत मुखेल म्हणून आसता. अध्वर्यू ऋग्वेदी आसता, होता यजुर्वेदी जाल्यार उद्गाता सामवेदी आसता.

वेदांच्यो मुखेलपणान चार संहिता प्रसिद्द आसात - ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद. व्यासान ह्यो संहिता तयार करून आपल्या चार शिश्यांक शिकयल्यो. फुडें शिश्यपरंपरेन तांची जतनाय जावपाक लागली. हातुंतल्यान जायते फांटे निर्माण जाले. तांचीं नांवां आनी तांचो प्रचार खंय खंय जालो ही खबर चरणव्यूह ह्या ग्रंथांत दिल्ली आसा. महामुनी पतंजलीच्या पस्पशाघ्निकांत सांगिल्लेप्रमाण ऋग्वेदाच्यो एकवीस शाखा, यजुर्वेदाच्यो एकशें एक, सामवेदाच्यो एक हजार आनी अथर्ववेदाच्यो णव शाखा आसात. पूण त्यो आतां मेळनात. सद्या ऋग्वेदाच्यो दोन, यजुर्वेदाच्यो स, सामवेदाच्यो तीन जाल्यार अथर्ववेदाच्यो दोन शाखा मेळटात.

वेदांत वेगवेगळ्या देवतांचीं वर्णनां आयिल्लीं आसात. तांचेवयल्यान त्या देवांची खूब म्हायती मेळटा. तशेंच अग्नी, इंद्र, वरुण, उषस्, सूर्य आदी जायत्या देवांचीय म्हायती सांपडटा.

आर्यांच्या समाजीक जिवितांत व्यक्ती आनी समाज तशेंच इहलोक आनी परलोक हेसंबंदी बरोच मेळ घालपाचो यत्न केला. समाज हो व्यक्तींक लागून जाता देखून समाजांतल्या व्यक्तीचो

विकास जावपाचेर वेदांत म्हत्व दिलां. तशेंच समाजाचो भौतिक आनी आध्यात्मिक विकास जावंचो असो वेदांचो उद्देश आसा. देखून कुटूंबीक जिवीत, तीन ऋणां, वर्णवेवस्था, आश्रमवेवस्था आनी चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम आनी मोक्ष) ह्या पांच आदारांचेर वैदिक लोकांचें समाज जिवीत आदारिल्लें आसा हाचो बोध वेदांवरवीं जाता.

- अनंत राम भट

पूरक नोंद : यजुर्वेद, अथर्ववेद, सामवेद आनी ऋग्वेद

वेरूळ : महाराष्ट्रांतल्या मराठवाड्यांतली नामनेची सुवात. औरंगाबादचे वायव्य दिकेक हो गांव आसा. गांवा लागसारच इला न्हंय व्हांवता. हे न्हंयेचे देगेर घृणेश्वराचें देवूळ आसा. तें बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक मानतात.

वेरूळचें मूळ नांव एलापूर अशें आशिल्लें. राष्ट्रकूटांच्या एका तांब्यापट्यांत एलापूरच्या शिवमंदिराची म्हळ्यार कैलास लेण्याची खूब तोखणाय केल्ली आसा. तें एलापूर म्हळ्यारच वेरूळ. एलापूरचो अपभ्रंश जावन वेरूळ हें नांव त्या गांवाक मेळ्ळें आसुंये, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

गांवाचे अस्तंतेक एका दोंगरांत कोरांतिल्ल्या लेण्यांक लागून ह्या गांवाक खूब नामना मेळ्ळी. हो दोंगर दक्षिण - उत्तर असो पातळिल्लो आसून, ताचो आकार चंद्राचे कोरीभशेन आसा.

ह्या दोंगरांत वट्ट चवतीस घोली कोरांतिल्ल्यो आसात. तातुंतल्यो दक्षिणेकडल्यो बारा घोली बौध्द पंथाच्यो, उत्तरेकडल्यो पांच घोली जैन पंथाच्यो आनी त्या दोंगांयच्या मदल्यो सतरा घोली ब्राह्मणी पद्दतीच्यो आसात. बौध्द लेणीं इ.स. ५५० - ८०० ह्या काळांतलीं आसून, तीं महायान पंथाचीं आसात. तातूंत एक चैत्यघर आसून, बाकीचीं बुध्दाची प्रतिमा आशिल्लीं विहारघरां आसात.

इ.स. ६५० उपरांत हांगाच्या ब्राह्मणी घोलींची निर्मिती सुरू जाली. तातुंतलें कैलास मंदिर हें खूबूच सोबीत लेणें राष्ट्रकूट राजा कृष्णराज (पयलो) हाणें इ. स. च्या ८ व्या शेंकड्यांत निर्माण केलें. जैन लेणीं इ. स. च्या ९ व्या आनी १० व्या शेंकड्यांतलीं आसून तीं राष्ट्रकूट वंशांतल्या अमोघवर्ष (पयलो) वा कृष्णराज (दुसरो) हांचे वेळार कोरांतिल्लीं आसात.

हांगा पयलीं बौध्द लेण्यांची रांक लागता. लेणें क्रमांक १ आनी लेणें क्रमांक २ हीं सामकीं सादीं आसात. तातूंत भिक्षुंखातीर ८ कुडी आसात. हो सगळ्यांत पोरनो विहार. दुसरें लेणें म्हळ्यार चैत्यघरच आसुंये. कांय सोंपणां चडटकच एक सोपो मेळटा. ताच्या दोनय वटांनी दोन कुडी आसात. एके वटेन उच्चासनाचेर बौध्दांचो कुबेर, जंभलाची तुंदिलतनू मूर्त आसा. दर्शनी वण्टीचेर बुध्दाच्यो खूबशो मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसात. मुखेल मंडपांत प्रवेश दाराचेर दोन व्हड द्वारपाल आसात. ह्या मंडपांत बारा व्हड खांबे आसून दोनय

वटांनी बुध्दाच्यो व्हडल्यो मूर्ती आसात. सगळ्या मंडपांत नाजूक नक्षी कोरांतिल्ली आसून, खांबे तरातरांचे आनी मन - भुलोवणे आसात. ह्या मंडपाचे वण्टींत तारा आनी बोधिसत्त्व हांच्योय कोरांतिल्ल्यो मूर्ती आसात. ह्या मंडपाच्या फाटल्यान गाभारो आसून ताच्या दाराचेरय व्हडले द्वारपाल आसात. गाभान्यांत शिंवासनाचेर बशिल्ली बुध्दाची व्हडली मूर्त धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेंत आसा. मूर्तीच्या दोनय वटांनी चवरां धरील्ले सेवक आनी फुलांच्यो माळो घेवन गंधर्व आसात.

लेणें क्रमांक ३, हो एक विहार आसून, तातूंत आठ कुडी आसात. सोप्याचे उत्तरेवटेन एक प्रार्थनापट आसून, तातूंत अवलोकितेश्वराचे चमत्कार चित्रायल्यात.

लेणें क्रमांक ४, हाच्या मुखेल मंडपांत पद्मपाणी बोधिसत्त्वाची बसकी मूर्त आसून, दोनय वटांनी सेविका आसात. गाभान्यांत बोधिवृक्षाचे सावळेंत बशिल्ल्या बुध्दाची मूर्त आसा.

ह्या चारूय लेण्यांक घेडवाडा अशें नांव आसा. लेणें क्रमांक ५, हो एक प्रशस्त विहार आसून, ताका महारवाडा म्हण्टात. हातूंत २४ खांबे आसून, २० कुडी आसात. मंडपाचे फाटले वटेन बुध्दमूर्ती आशिल्लें देवूळ आसा. ह्या लेण्याच्या माथ्यावयल्यान एक जलप्रवाह फुडले दरयेंत कांसळत आसता.

लेणें क्रमांक ६, होय खूब व्हड आसा. मदीं एक व्हड मंडप, फाटल्यान अंतराळ आनी बुध्दमंदिर आसून, मंडपाच्या दोनय वटांनी दोन व्हड मंडप आसात. तांकां तेंकून कुडी आसात. प्रवेशद्वाराच्या दोनूय वटांनी व्हडले द्वारपाल आसून, उजवे वटेनचे वण्टीचेर महामायुरीची प्रतिमा आनी दावे वटेनचे वण्टीचेर तारादेवीची प्रतिमा कोरांतिल्ली आसा. गाभान्याचे वण्टींत कोरांतिल्ल्यो बुध्द आनी बोधिसत्त्व हांच्यो मूर्ती पळोवपासारक्यो आसात.

सव्या लेण्याचे सकयल सातवें लेणें आसा. हातूंत चार खांबे आसात. फाटले वटेन ५ कुडी आनी दोनय वटांनी तीन तीन कुडी आसात.

सातव्या लेण्यांतल्यान आठव्या लेण्यांत वचपाक वाट आसा. हातूंत चार खांबे आनी चार अर्दखांबे आसात. उत्तरेवटेनचे वण्टींत तीन कुडी आसात. फाटले वटेन एका वेगळ्या दालनांत गर्भगृह आनी ताचे भोंवतणी प्रदक्षिणापथ आसा. गाभान्यांत बुध्दाची बसकी मूर्त आसून, दोनय वटांनी दोन बोधिसत्त्व उबे आसात. अंतराळाचे उजवे वण्टींत महामायुरीची मूर्त आसून, गाभान्याच्या प्रवेशद्वाराचेर दोन द्वारपाल आसात.

लेणें क्रमांक ९, हातूंतय वचपाक सव्या लेण्यांतल्यान वाट आसा. हें दक्षिणेवटेन आसून खूब सुंदर आसा. सामकार एक सोपो आसून, ताच्या फाटल्यान दोन खांबे आनी उपरांत एक दालन लागता. त्या दालनाचे फाटले वण्टींत दोन अर्दखांबे आशिल्ल्यान वण्टीचे तीन वांटे जाल्यात. मदल्या खणांत धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेंतली

बुध्दाची मूर्त कोरांतिल्ली आसून तिचेर चार गंधर्व आसात. दावे वटेनच्या खणांत पद्मपाणी आनी उजवे वटेनच्या खणांत बोधिसत्त्व आसा. सामकार बोधिसत्त्वासयत बुध्दप्रतिमांची एक रांक आसून, वयर चैत्यगवाक्षांच्यो रांको आसात. त्या गवाक्षांतय बुध्दप्रतिमा आसून, तारा अभयदान करता अशें शिल्प आसा.

लेणें क्रमांक १०, हें लेणें विश्वकर्मा ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. हाका सुतार लेणें अशेंय म्हण्टात. कारण हातूंत लांकडाच्या फासळ्यांभशेन फासळ्यो फातरांत कोरांतून काडिल्ल्यो आसात. हें एक चैत्यघर आसा. एका सैमीक तटाच्या दारांतल्यान भितर वतकच एक व्हड प्रांगण लागता. ताच्या तिनय वटांनी घटपल्लवयुक्त खांब्यांचेर आदारिल्ले सोपे आसात. फुडल्या सोप्यातल्यान फाटल्या चैत्यघरांत वचपा खातीर एक दार आसा. भितरल्या दालनांत खांब्यांच्यो दोन रांको आशिल्ल्यान दोनय वटांनी वीथिका तयार जाल्यात. दालनाची फाटली वणत वाटकुळी आसून, थंय एक व्हड स्तूप आसा. ताच्या दर्शनी भागाचेर भव्य बुध्द मूर्त सिंहासनाचेर बशिल्ली आसा. स्तुपाच्या वयल्या भागांत बोधिवृक्षाचें तोरण आनी गंधर्वांच्यो आकृती कोरांतिल्ल्यो आसात. दोनय वटांनी बोधिसत्त्वाच्यो प्रतिमा आसात. वयल्या भागांत कोनाड्यांनी प्रणयी युग्मां कोरांतिल्लीं आसात. प्रवेशदार आनी जनेलां हांचेर एक त्रिदली मेहरप वा बिल्वतोरण आसा. त्या तोरणाच्या दोनूय वटांनी दोन शिरवरां कोरांतिल्लीं आसात. तांचे सकयल कोनाड्यांत अवलोकितेश्वर, वज्रपाणी आनी तारा हांच्यो मूर्ती आसात. दावे वटेन कोनाड्यांमहान्यांत एक शिलालेख आसा. तातूंत कोरांतिल्लो मंत्र महायान पंथाचो आसा पूण हें लेणें हीनयान पंथाचें आसा.

लेणें क्रमांक ११ हें दोनताल ह्या नांवान वळखतात. हें तीन माळ्यांचें आसून, उजवे वटेन एक व्हड भिक्षुगृह आसा. दावे वटेन उदकाची टांकी आसा. लागींच अवलोकितेश्वराची अलंकार घाल्ली मूर्ती आनी दोनय वटांनी तारा आनी भ्रुकुटी हांच्यो मूर्ती आसात. वयर ल्हान ल्हान बुध्दाच्यो मूर्ती आनी गंधर्वांच्यो प्रतिमा आसात. फाटले वण्टीच्या मदीं आशिल्ल्या गाभान्यांत शिंवासनाचेर ध्यानस्थ बशिल्लो बुध्द आनी कुशींनी पद्मपाणी आनी वज्रपाणी हांच्यो मूर्ती आसात. वयल्या मजल्याच्या सोप्यांत आठ खांबे आसून, फाटले वण्टींत पांच दारां आसात. दुसऱ्या दारांतल्यान भितरज वतकच बुध्दाची व्हडली मूर्त भूमिस्पर्श मुद्रेंत आनी ध्यानासनांत शिंवासनाचेर बशिल्ली दिसता. ताचे दोनय वटांनी दोन बोधिसत्त्व आनी सामकार दोन सेविका आसात. ह्या गर्भगृहाचे वण्टीचेर बुध्द, बोधिसत्त्व जंभल आनी तारा हांच्यो कितल्योशोच मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसात.

लेणें क्रमांक १२ हें तीनताल ह्या नांवान वळखतात. हें चैत्यगृह आनी विहार अशें समिश्र स्वरुपाचें आसून, वेरूळच्या बौध्द लेण्यांत हें सगळ्यांत व्हड आसा. तीन माळ्यांच्या ह्या लेण्यांत हेर लेण्यांनी आसा तशोच बुध्द, अवलोकितेश्वर, मंजुश्री, तारा, चुंडेची

मूर्त आसून णव चवकोनांचो मूर्तिपट आसा. पयले माळयेची रचना लेणें क्रमांक ११ च्या लेण्यांतल्या वयल्या माळयेभशेनूच आसा. सभामंडपाचे वण्टीचेर पद्मपाणी, तारा, बुध्द हांच्यो मूर्ती कोरांतल्यात. वयली माळी शिल्पकला आनी स्थापत्यरचना ह्या दोनय नदरेन उत्कृश्ट आसा. दर्शनी भागांत आठ स्तंभ आनी तांच्या फाटल्यान आठ स्तंभांच्यो चार रांको मेळून चाळीस स्तंभांचो मंडप आसा. ताच्या फाटल्या अंतराळांत आनीक दोन खांबे आसात. दक्षिण आनी उत्तरे वटेनच्या वण्टींनी दर एका खणांत चार अशो व्हडल्यो बुध्दप्रतिमा आसात. फाटले वटेनचे वण्टींत प्रवेशदाराच्या दोनय वटांनी सात सात मानुषी बुध्दांच्यो मूर्ती आसात. अंतराळाच्या दोनय वटांनी वण्टींत तीन तीन बायलांच्यो प्रतिमा आसात. त्यो सगळ्यो मूर्ती कमलासनाचेर बशिल्ल्यो आनी मस्तकाचेर सुंदर मुकुट धारण केल्ल्यो आसात.

मुखेल प्रवेशदाराचेर द्वारपाल आनी ऊंच भूमिस्पर्श मुदेंतली बुध्दमूर्त बोधिसत्त्वाच्यो पांच पांच मूर्ती आनी बुध्दमूर्ती भोंवतणी प्रदक्षिणामार्ग आसा.

तीनताल हें लेणें कैलास लेण्याच्या काळांतलें आसून ह्या लेण्याची भव्यता आनी तातुंतलीं उत्कृश्ट शिल्पां हांकां लागून तें महायान पंथाच्या लेण्यांतलें एक म्हत्वाचें लेणें मानतात.

क्रमांक १ ते १२ हीं लेणीं बौध्द पंथीय आसात. उपरांत ब्राह्मणी पद्दतीचीं सतरा लेणीं लागतात.

लेणें क्रमांक १३ हें तीनतालाचे उत्तरेक आसा. हें सामकें सादें आसून हातूंत कसलेंच शिल्प ना.

लेणें क्रमांक १४, हाका रावण की खाई ह्या नांवान वळखतात. हातूंत कैलासपर्वत हालोवपी रावणाचें शिल्प कोरांतलां. हें इ. स. च्या ७ व्या शेंकड्यांत कोरांतलां आसुंये असो अदमास आसा.

हाच्या दर्शनी भागांत चार खांबे आसात. सकयलो भाग चवकोनी आसून, वयल्या भागांत पूर्णकलश आनी यक्षमूर्ती आसात. भितर सभामंडपांत एका चवकोनांत बारा खांबे आसात. दोनय वटेनच्या वण्टींनी जे अर्दस्तंभ आसात, तांचेर खुबशें कोरांतिल्लें काम आसा. उत्तरेवटेनचे वण्टींत पयल्या खणांत दुर्गादेवी हातांत त्रिशूळ घेवन आनी शींवासनाचेर पांय दवरून उबी आसा. दुसऱ्या खणांत उत्फुल्ल कमळाचेर लक्ष्मी, कुशीक शंखचक्रधारी चतुर्भुज सेवक कुंभ घेवन उबे आनी मस्तकार जलसिंचन करपी दोन दोन हत्ती दोनय वटांनी अशें शिल्प आसा. तिसऱ्या खणांत वराहरूपी विष्णुन स्त्रीरूपी पृथ्वीक सागरांतल्यान वयर उरवलल्या अशें दृश्य दिसता. फुडल्या खणांत श्रीदेवी आनी भूदेवी हांचेसयत विष्णुची मूर्त आसा. निमाणच्या खणांत विष्णु - लक्ष्मी हांच्यो प्रतिमा कोरांतिल्ल्यो आसा. सकयले वटेन वाद्यां घेतिल्ले सेवक आसात.

उपरांत गाभारो लागता. ताच्या दाराचेर दोन व्हडले द्वारपाल

आसून, एके वटेन मकराचेर गंगादेवी आनी कूर्माचेर यमुनादेवी उबी दिसता. थंयच आनीक कांय बायलांच्यो मूर्ती, सेवक, गंगा - यमुनेच्यो मूर्ती आसात. गाभान्यांत महिषासुरमर्दिनीची मूर्ती एका चबुतऱ्याचेर उबी आसून, सभामंडपाच्या फाटल्यान, गाभान्या भोंवतणी प्रदक्षिणापथ आसा. तातूंत उत्तरेचे वण्टींत, उजव्या हाताक वीरभद्र, उपरांत हंसारूढ ब्राह्मी, नंदीवाहना माहेश्वरी, मयूरवाहना कौमारी, गरूडवाहना वैशणवी, वराह - वाहना वाराही, गजवाहना इंद्राणी आनी घुबडवाहना चामुंडा ह्या सप्तमातृकांच्यो मूर्ती आसात. तशेंच ह्या सगळ्या मातृकांच्या हातांत एक ल्हान बाळक आसा. उपरांत गणपतीची मूर्त आनी निमाणें काली आनी काल हांच्यो प्रतिमा कोरांतिल्ल्यो दिसतात. दक्षिणा पथांतल्यान परतून सभामंडपांत येतकच, दक्षिणे वटेनचे वण्टींत, पयल्या खणांत, अंधकासुरवधाचो प्रसंग दिसता. दुसऱ्यांत रावणानुग्रहाचो प्रसंग कोरांतला. कैलास पर्वताचेर शिव - पार्वती बसल्या. रावण आपल्या सगळ्या हातांनी तो पर्वत उबारपाचो यत्न करता. पार्वती भियेल्या पूण शिव शांत आसा. तिसऱ्या खणांत तांडव नृत्य करपी शिवाची सोबीत मूर्त, उजवे वटेन तीन डमरू घेतिल्ले गण आनी भृंगी आसून, फाटले वटेन एका कोनशाक ब्रह्मा, विष्णु आनी दुसऱ्या कोनशाक इंद्र आनी अग्नी हांच्यो प्रतिमा आसात. फुडल्या खणांत शिव - पार्वती घुलांनी खेळटात. कुशीक गणपती, भृंगी आनी सेवक - सेविका आसून, सकयले वटेन नंदी आनी खेळपी शिवगण आसात. निमाणच्या खणांत महिषासुरमर्दिनीचें सोबीत शिल्प आसा.

लेणें क्रमांक १५ हाका दशावतार लेणें अशें म्हण्टात. हातूंत राष्ट्रकूट राजा दंतदुर्ग हाचो लेख कोरांतिल्लो आसा. तो इ. स. च्या आठव्या शेंकड्यांतलो आसा. ह्या लेण्याच्या मंडपाचे वण्टींत जाळयेचीं गवाक्षां आसून, तांचे कुशीक देवता, गंगा - यमुना, मंदिराच्यो प्रतिकृती मिथुनां अशो आकृत्यो कोरांतल्यात. मंडपाच्या वयर आनी चारूय कोनशांनी शींवाच्यो प्रतिमा आनी तांचेमदीं पक्ष्यांच्योय प्रतिमा आसात. अस्तंतेवटेनच्या दाराच्या दोनय वटांनी गंगा यमुनेच्यो मूर्ती आसून, सकयल सोंपणांकडे दोनय वटांनी हत्ती आसात. मंडपाच्या फाटले वटेन दोन माळयांचें मुखेल लेणें आसा. ताच्या सोंपणाकडे दोन गजमुखां कोरांतल्यांत. ह्या लेण्यांत गणपती, शिव - पार्वती, सूर्य, शिव - पार्वती आनी गणपती - नंदी, महिषासुरमर्दिनी, अर्दनारीश्वर, भवानी, गणेश, उमा, अर्दनारीश्वर आनी काली हांच्यो सोबीत मूर्ती आसात. दुसरे माळयेवयल्या सालांत, ४४ खांबे आसात. फाटलेवटेनच्या गाभान्यांत, एक फुटिल्लें शिवलिंग आसा. शैव आनी वैशणव शिल्पपट कोरांतिल्ले आसात. उत्तरेवटेनचे वण्टींत पयलो पट अंधकासुरवधाचो आसून लागींच कालीची भिरांकूळ मूर्त आसा. पार्वतीची मूर्त सौम्य आसून दुसऱ्या खणांत तांडवनृत्य करपी शिवाची प्रतिमा आसा. तिसऱ्या खणांत एका चवथऱ्याचेर शिवलिंग आसा. चवथ्या खणांत, शिव - पार्वती, सकयले वटेन नंदी आनी शिवगण

आसात. वयर दोनय वटांनी फुलांच्यो माळो घाल्लीं गंधर्वमिथुनां दिसतात. पांचव्या खणांत कल्याणसुंदर म्हळ्यार शिव - पार्वतीच्या लग्नाचो सुवाळो खुबूच सुंदर कोरांतला. सव्या खणांत रावणानुग्रहप्रसंग आसून फाटले वण्टीचेर मार्कंडेयाची यमापसून राखण करपी शिवाची मूर्त आसा. उपरांतच्या खणांत गंगावतरणाचो प्रसंग आसून, अंतराळांत दावे वटेनचे वण्टींत गणपतीची भव्य मूर्त आसा. गर्भगृहाच्या दाराचेर दोनय वटेन द्वारपाल, एके वटेन गजलक्ष्मी आनी दुसरे वटेन सरस्वती आसा. अंतराळांत उजवे वटेन वण्टीचेर मोराचेर बशिल्ल्या कार्तिकेयाची मूर्त आसा. अंतराळांतल्या खांब्याचेर मिथुनां आसात. अंतराळांतल्यान भायर येतकच वण्टीचेर एका खणांत लिंगोद्भवमूर्त आनी दुसऱ्या खणांत त्रिपुरांत शिवाची रथाचेर बशिल्ली मूर्त आसा. ब्रह्मदेव त्या रथाचें सारथ्य करता. उजवे वटेनचे वण्टीचेर पयल्या खणांत, श्रीकृष्णान गोवर्धनाचो उध्दार केलो तो प्रसंग आसा. दुसऱ्या खणांत शेषशायी विष्णुचें शिल्प आसा. तिसऱ्या खणांत गजेंद्रमोक्षाची कथा आसून, त्या शिल्पांत विष्णु गरुडाचेर बशिल्लो आसा. चवथ्या खणांत गाभारो आसून तातूंत शिवलिंग आसा. पांचव्या खणांत वराहरूपी विष्णु पृथ्वीचो उध्दार करता अशें शिल्प आसा. सव्या खणांत विष्णुचो वामनावतार आनी बळीक पाताळांत धुकलपारवातीर घेतिल्लें त्रिविक्रमाचें रूप हो शिल्पपट आसा. तशेंच दर्शनी सोप्यावटेनच्या खणांत हिरण्यकशिपुवधाचें सोबीत शिल्प आसा. मंडपाचे मदीं गर्भगृहाफुडें नंदीची मूर्त आसा.

प्रांगणांत दक्षिणेवटेन कुशीक उदकाची टांकी आसा आनी उत्तरेवटेनचे वण्टींत दाराकडे एक लेणें आसा. हें इ. स. च्या १० व्या शेंकड्याउपरांत कोरांतिल्लें आसुंये. तातूंत गर्भगृहांत शिवलिंग आनी ताचे फाटल्यान त्रिमुरव महेश मूर्त कोरांतल्या. उत्तरेवटेनचे वण्टींत आनीक एक साल आसून ताच्या तिनय वटेनच्या वण्टींनी दोन दोन कुडी आसात.

लेणें क्रमांक १६ हाका कैलास अशें नांव आसा. हें शिवमंदिर इ. स. च्या ८ व्या शेंकड्यांत राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (पयलो) हाचे राजवटींत कोरांतलां.

हें पुराय देवूळ एकाच फातरांत कोरांतिल्लें आसलें तरी दोंगरापसून वेगळें केल्लें आसा. ताचे भोंवतणी प्राकार आनी फाटले वटेन ऊंच पहाड आसा. प्राकाराभोंवतणी पाशाणाची सैमीक वणत आसून, दर्शनी भागांत अर्दस्तंभांनी विभागिल्लीं देवकोशां आसात. तातूंत दिक्पाल, शिव, विष्णु, इंद्र - इंद्राणी, महिषासुरमर्दिनी, नरसिंह, वराह, त्रिविक्रम, ब्रह्मा ह्या देवतांचीं भव्य शिल्पां आसात. प्रवेशदाराच्या दोनय वटांनी गंगा आनी यमुना हांच्यो मूर्ती आनी सकयल्या भागांत हत्ती, शींव ह्या पशुंच्यो रांको आसात.

प्रवेशदार गोपुराभाशेन भव्य आसून, ताचे वण्टींचेर गोवर्धनोध्दार, दिक्पाल हांचीं शिल्पां कोरांतल्यांत. भितर वण्टींतच

दोन दालनां कोरांतिल्लीं आसून, तांच्या दर्शनी भागांत पूर्णघटयुक्त खांबे आसात. वण्टींतल्या प्रवेशदारांतल्यान प्रांगणांत वचचे पयलीं दोनय वटांनी शंखनिधी आनी पद्मनिधी हांच्यो मूर्ती वण्टींत कोरांतल्यात. प्रांगणांत येतनाच मुखार गजलक्ष्मीची सोबीत मूर्त आसा. एका तळ्यांत कमळाचेर लक्ष्मी आसून, कुशीक हत्ती, वयर गंधर्वमिथुनां आनी छत्र तशेंच दोनय वटांनी अर्दस्तंभ आनी द्वारपाल आसात. लक्ष्मीमुखवावयल्या प्रवेशदाराच्या दोनय वटेनच्या वण्टींनी देवकोशांत गणपती आनी महिषासुरमर्दिनी हांचीं शिल्पां आसात. प्रांगणांत दोनय वटांनी दोन फातराचे हत्ती दिसतात. गजलक्ष्मीचें दर्शन घेवन दावे वटेन येतकच गंगा, यमुना आनी सरस्वती ह्या न्हंयांचें देवूळ दिसता. पल्लव शिल्पशैलीच्यो ह्यो मूर्ती कमनीय दिसतात. उत्तरेवटेन सोपणां चडटकच एक प्रांगण लागता. तातूंत गजलक्ष्मीच्या फाटल्यान दोन माळ्यांचो मंडप आसून, फाटल्यान एक रूंद असो चौथरो आसा. ताचेर मुखेल देवूळ आसा. चौथऱ्याचे वण्टीचेर हत्ती आनी शींव हांच्यो व्हडल्यो आकृत्यो रांकेन कोरांतल्यात. नंदीमंडपाच्या दोनय वटांनी उबे आशिल्ल्या दोन ऊंच ध्वजस्तंभांचेर शिवाचो त्रिशूळ आशिल्लो. मांदिराचें विमान द्रविड पद्धतीचें त्रितल म्हळ्यार तीन मजली आसून ताचेर कळस आसा. गर्भगृहामुखार अंतराळ आनी ताचे फुडें व्हड सभामंडप आसा. सभामंडपाक तीन वटांनी ल्हान प्रवेशमंडप आसात. तातूंतल्या पयल्या मंडपापसून नंदी मंडपाकडे वचपारवातीर पूल आसा. ताच्या दोनय वटांनी सोपान आसा. नंदीमंडपाच्या उत्तरेवटेनचे वण्टीचेर मदीं नटराज शिवाची मूर्त आनी ताच्या दोनय वटांनी हरिहर आनी अर्धनारीश्वर हांचीं शिल्पां आसात. नंदीमंडप आनी चौथरो हांचेमदीं दोन उत्कृश्ट शिल्पपट आसात. नंदीमंडपाचे वण्टीचेर अंधकासुरवधाचो प्रसंग आसून, मुखवावयले वण्टीचेर महायोगी शिवाची मूर्त आसा. ते मूर्तीचे कुशीक वरुण, वायू, इंद्र, यम, ईशान, महेश्वर, कुबेर, अग्नी हांच्यो प्रतिमा कोरांतल्यात. नंदीमंडपाचे उत्तरेकडलो सोपान चडून वयर वतकच कुशीचे वण्टीचेर एक शिल्पपट आसून, तातूंत रावण कैलास पर्वत हालोवपाचो यत्न करता. दक्षिणेवटेनचीं सोपणां चडटकच वण्टीचेर ब्रह्मा, विष्णु आनी शिव हांच्यो मूर्ती आसात. नंदीमंडपाचे दक्षिणेवटेनचे वण्टीचेर नरसिंह आनी हिरण्यकशिपू हांचें झूज दाखयलां. दक्षिणेवटेनच्या सोपानाचे सकयले वण्टीचेर रामायणांतले कांय प्रसंग आनी उत्तरेवटेनच्या सोपानाचे सकयले वण्टीचेर महाभारतांतले प्रसंग कोरांतल्यात. अग्रमंडपाच्या दोनय वटांनी दोन शिल्पपट, उपरांत सोबीत जाळी आनी परतून फुडें कोनाड्यांत देवतांच्यो मूर्ती आसात. उजवे वटेन लिंगोद्भव शिवाचो शिल्पपट आनी ब्रह्मदेवाची मूर्त आनी दावे वटेन गंगाधर शिव आनी मार्कंडेयरक्षण ह्यो मूर्ती आसात. मंडपाच्या पारव्याचेर सोबीत चित्रां आसात. सभामंडपाच्या दर एका कोनशाक चार खांबे अशे सोळा खांबे आनी सोळा अर्दस्तंभ आसून, तांचेर समुद्रमंथन, नरसिंह अवतार अशे पुराणांतले

प्रसंग कोरांतल्यात. पारव्याचेर मदीं नटराज शिवाची मूर्त आनी रंगीत चित्रां आसात. म्हणून त्या मंडपाक 'रंगमहाल' म्हण्टात. अंतराळांत उजवे वटेन नंदीचेर बशिल्ली शिव - पार्वती स्कंद असो शिल्पपट आसा. तातूंत सकयल शिवगण दिसतात. दुसरे वटेन शिव - पार्वती घुलांनी खेळटात आनी पारव्याचेर अन्नपूर्णेची मूर्त आसून, तिचे दोनय वटांनी ब्रह्मा आनी विष्णु तशेंच चारय वटांनी गंधर्व आसात. गर्भगृहाच्या प्रवेशदाराचे उजवे वटेन यमुना आनी दावे वटेन गंगा दिसता. सभामंडपाचे उत्तरेकडले वण्टींत अंधकासुरवध महिषासुरमर्दिनी, जाळयेचीं जनेलां आनी कोनाड्यांत शिव आनी विष्णु हांच्यो मूर्ती आसात. दक्षिणेवटेनचे वण्टींत जटायुवध, वाली - सुग्रीव झूज आनी नरसिंह - हिरण्यकशिपु झूज हे शिल्पपट आसात. गर्भगृहाचे भायले वण्टीचेर आनी विमानाचेर देवकोश्टांत शिवमूर्ती आनी सोबीत शिल्पां, तशेंच गंधर्वांच्यो मूर्ती आसात. शिवाच्यो नृत्यमूर्ती आनी अर्दनारीश्वर मूर्तीय उल्लेखनीय आसात. मुखेल मंदिराच्या दोनय वटांनी, गर्भगृहाचे रांकेत, चौथऱ्याचे कुशीक, दोन उपदेवळां आसात. एक देवूळ गर्भगृहाच्या फाटल्यान मदीं आसा आनी दोनय कोनशांनी मुखेल मंदिरांभाशेनच शिखर आशिल्लीं दोन देवळां आसात. पूण ह्या पांचय देवळांनी एकय देवता ना.

हें १६ वें लेणें, राष्ट्रकूट सम्राज्ञी माणिकावती हिणें निर्माण केलें म्हणुनूच तातुंतल्या शिवाक माणिकेश्वर हें नांव मेळ्ळें अशें वेरूळच्या वाठारांत प्रचलित आशिल्ले एके लोककथेवयल्यान समजता.

विमानावयल्या निमाण्या तळाचेर चारय कोनशांनी चार बशिल्ले नंदी आसात. नंदीमंडप आनी ताच्या मुखावयलें गोपुर हांचेरय शिखरां, मूर्तिपट आनी गंधर्वमिथुनां आसात. मुखेल मंदिराचे फाटलेवटेनचे वण्टींत १९ खण आसून, तातुंतल्या पयल्या खणांत शिव - पार्वतीच्या लग्नाचो सुवाळो आसा. दुसऱ्या खणांत अंधकासुरवध करपी शिव, तिसऱ्यांत त्रिपुरांतक शिव, चवथ्यांत शिवपार्वतीची आलिंगनमूर्त, उपरांत अनुक्रमान चतुर्भुज शिव, लिंगोद्भवमूर्त, गंगाधर शिव, हरिहर, विष्णु, शिव, ब्रह्मा, त्रिनेत्र शिव, भिक्षाटन मूर्ती, नटराज शिव, उपरांत शिव आनी शिव - पार्वती अशो मूर्ती दिसतात. तेउपरांत दक्षिणेकडले वण्टींत १२ खण आसून, पयल्या खणांत अर्दनारीश्वर, दुसऱ्यांत चतुर्भुज शिव, तिसऱ्यांत गोकर्ण महाबळेश्वर हांगा जमनीवयलें शिवलिंग उखलपाचो यत्न करपी रावण, उपरांत हिरण्यकशिपुनृसिंह, शेषशायी विष्णु, गोवर्धनधारी कृष्ण, त्रिविक्रम, गरूडाचेर बशिल्लो विष्णु, पृथ्वीचो उध्दार करपी वराहरूपी विष्णु, कालियामर्दन, शंखचक्रगदाधारी चतुर्भुज विष्णु आनी निमाण्या खणांत अन्नपूर्णेची सोबीत मूर्त आसा.

उत्तरेकडले वण्टींत नंदीदेवतांच्या देवळा लागीं एका दालनांत गजलक्ष्मीचो शिल्पपट आसून, थंयच वयर वचपारवातीर एक सोपान आसा. पयलीं एक मंडप लागता, तातूंत सत्तावीस खांबे आनी कांय

अर्दस्तंभ आसात. मंडपाचे उदेंतेवटेन अंतराळ आनी गर्भगृह आसून, गर्भगृहाच्या प्रवेशदाराचेर गंगा आनी यमुना हांच्यो मूर्ती आसात. गर्भगृहांत भण्न योनिपट आसा. फाटले वण्टींत त्रिमुख शिवाचें शिल्प दिसता. मंडपाच्या मुखार नंदी आसून, ताच्या दोनूय वटांनी दोन द्वारपाल आसात. मंडपाचे उत्तरेवटेनचे वण्टींत अर्दस्तंभांक लागून, जाल्ल्या खणांत, गणपती, नृसिंहहिरण्यकशिपू, मदल्या खणांत हंस, वृषभ, गरूड ह्या वाहनांचेर बशिल्लो ब्रह्मा, शिव आनी विष्णु, उपरांतच्या खणांत पंचाग्निसाधन करपी उमा आनी निमाण्या खणांत पृथ्वीचो उध्दार करपी वराह हीं शिल्पां आसात. फाटले वण्टींत, सूर्यनारायणाची मूर्त कोरांतिल्ली आसा. प्रदक्षिणापथाच्या एका तोंकाक शिव - पार्वती सारीपाट खेळटात आनी दुसऱ्या तोंकाक शिव - पार्वती आनी सकयल रावण अशें शिल्प आसा. दक्षिणेकडल्या खणांत प्रत्यालीद अवस्थेंत तांडवनृत्य करपी शिवाचें शिल्प आसा. तेउपरांत कुशीच्या दर एका खांब्याचेर सोबीत शिल्प कोरांतिल्लें आसा. तातूंत गंगाधर शिव, अर्दनारीश्वर आनी महिषासुरमर्दिनी हीं शिल्पां आसात. ह्या मंडपाच्या पारव्याचेर मदीं कमळांत नटराज शिवाची सुंदर मूर्ती कोरांतल्या. खांबे आनी स्तंभशीर्षांत शालभजिका आसात.

प्रकाराचे दक्षिणेवटेनचे वण्टींतूय दुसरे माळयेचेर एक लेणें आसून, तातूंत सप्तमातृकांचें देवूळ आसा. ह्यो सप्तमातृकांच्यो मूर्ती वाहनांसकट कोरांतल्यात. तांचे कुशीक वीरभद्र आनी गणपती आसात. उदेंतेकडले वण्टींत चवरां धरील्ले सेविकांसयत सोबीत बायलेचें शिल्प आसा. अस्तंतेकडले वण्टींत विक्राळ काळाची मूर्त आनी दुर्गेच्यो दोन प्रतिमा आसात. ह्या देवळांत दोन यज्ञकुंडां कोरांतिल्लीं आसात. तेखातीर हाका यज्ञशाळा म्हण्टात. कैलास लेण्याचे उत्तरेक एक ल्हान उदकाचो प्रवाह आसून, ताच्या म्हऱ्यांत दोन लेणीं आसात. तातूंत दर्शनी स्तंभ, ल्हान मंडप, द्वारपाल, गंगा - यमुना आनी गर्भगृह आसून, एका लेण्यांतल्या गर्भगृहांत त्रिमुख महेशाची मूर्त फाटले वण्टीचेर कोरांतल्या. ह्या लेण्याचे सकयल एक ल्हानशें लेणे आसून, तातूंत सप्तमातृकांचो शिल्पपट आसा. तातूंत मातृकांच्यो उब्यो मूर्ती आसात. हें सकयलें लेणें इ. स. ७ व्या वा ८ व्या शेंकड्यांतलें आसुंये. दोंगराच्या माथ्याचेर आनीकय कांय लेणी आसात.

लेणें क्रमांक १७ - हें कैलास लेण्याचे उत्तरेक आसा. अग्रमंडपाच्या दोनूय वटांक शिल्पपट आसात. उजवे वटेनच्या शिल्पपटांत कमलाधिष्ठित ब्रह्मा आनी मुखार विष्णुची मूर्त आसा. सभामंडपांत बारा खांबे आसात. ह्या मोटव्या शिल्पां आशिल्ल्या खांब्यांचेर गंधर्व, शालभजिका, वाद्यवादक अशो सोबीत मूर्ती आसात. गर्भगृहा लागसारच्या सकयल्या भागांत कोनाड्यांत देवतांच्यो मूर्ती आसून, दर एका देवकोशांत कमलधारी देवता दिसतात. गर्भगृहांत ऊंच योनिपटांत शिवलिंग आसा. प्रवेशदारांत भव्य द्वारपाल आसात. ह्या लेण्यांत पयल्या खणांत कुशीचे वण्टींत एकमेका सामकार गणेश

आनी महिषासुरमर्दिनी हांचीं शिल्पां आसात.

लेणें क्रमांक १८ - हाच्या दर्शनी भागांत चार स्तंभ आसून गाभाऱ्यांत शिवलिंग आसा.

लेणे क्रमांक १९ - प्रदक्षिणापथ आशिल्लो गर्भगृह. सोळा खांब्यांचो सभामंडप आनी अग्रमंडप अशी हाची रचणूक आसा. सभामंडपाचे फुडले वटेन मदीं लकुलीश शिवाची मूर्त आसा.

लेणें क्रमांक १९ अ - बौध्द विहारभशेन हें लेणें आसून अग्रमंडपाच्या दोनय वटांनी दोन ल्हान कुडी आसात. दर्शनी चार खांबे आसून, भितर वचपाखातीर तीन दारां आसात. त्याच भागांत उत्तरेक कुबेराची मूर्त आसा.

लेणें क्रमांक २० - हें एका ऊंच चौथऱ्याचेर आसून, चौथऱ्याच्या दोनय वटांनी दोन सोपान आसात. तांच्या भायल्या कठड्यांचेर हत्तीची सोंड आनी पांय दिसतात. चौथऱ्याच्या मदल्या भागाचेर शिवगणांच्यो आकृत्यो कोरांतल्यात. ह्या चौथऱ्याचेर आनीक एक चौथरो आसून, सोपणां चडून प्रांगणांत वतकच मदीं नंदीचो चबुतरो दिसता. कुशीच्या वण्टींनी उजवेवटेन महिषासुरमर्दिनी आनी दावे वटेन गणपतीची मूर्त आसा.

लेणे क्रमांक २१ - हाका रामेश्वर नांवान वळखतात. प्रांगणांत ऊंच चौथऱ्याचेर नंदी आसा. उत्तरेकडल्या मंडपांत गणेशमूर्त आनी दक्षिणेकडल्या मंडपांत कार्तिकेयाची मूर्त आसा. मुखेल लेण्याच्या दर्शनी भागांत शालभंजिकायुक्त आनी घट आशिल्ले चार खांबे आसून, दोनूय वटांनी अर्दस्तंभ आसात. मदलें खूंद प्रवेशदार सोडून कुशीच्या खांब्यांक जोडपी एक सोबीत कठडो आसा. त्या कठड्याचेर हतयांची रांक आनी ताचेर दर एके कुशीक सात अशीं सुंदर मिथुनां आसात. ह्या कठड्याक तेंकून कुशीचे वण्टींत उत्तरेक गंगा आनी दक्षिणेक यमुना हांच्यो सोबीत मूर्ती आसात. दर्शनी खांब्यांवयर कोनाड्यांत नाच करपी शिवगण आनी प्रवेश दाराचेर लकुलीश शिवाची मूर्त दिसता. सभामंडपाच्या दोनय वटांनी दोन दालनांनी सुंदर शिल्पपट आसात. उत्तरेवटेनच्या दालनांत फुडले वण्टीचेर तीन भागांनी शिव - पार्वतीच्या लग्नाची कथा चितारायल्या. कुशीचे वण्टीचेर महिषासुरमर्दिनी आनी कार्तिकेय हांचे शिल्पपट आसात. हाका तेंकून रावणानुग्रह - शिवाचो शिल्पपट आसा. दक्षिणेकडल्या दालनांत मुख्यावयले वण्टींत वीणाधर शिव, सप्तमातृका आनी गणेश हांच्यो मूर्ती आसात. कुशीचे वण्टींत नटराज शिव, काल - काली हांचे शिल्पपट आसात. ह्या दालनाक तेंकूनूच अस्तंतेवटेनचे वण्टीचेर शिव - पार्वती सारीपाट खेळटना दिसतात. गर्भघरांत ऊंच चबुतऱ्याचेर शिवलिंग आसा. प्रवेश दाराचेर दोन व्हडले द्वारपाल आसून तांच्या म्हऱ्यांत दोन सेवकांच्यो सोबीत मूर्ती आसात.

लेणें क्रमांक २२ - हाका नीळकंठ अशें नांव आसा. प्रवेश दारा उपरांत प्रांगण आसा. तातूंत मदीं ऊंच चबुतऱ्याचेर नंदीमंडप

आसा. उजवे वटेंतल्या एका मंडपांत वीरभद्र, सप्तमातृका, गणेश आनी काल हांचीं शिल्पां आसात. मुखेल लेणें प्रांगणापरस खूब ऊंच अशा चौथऱ्याचेर आसून, मुखार सादे चवकोनी खांबे आसात. लेण्याच्या दोनय वटांनी खडप कोरांतून तातूंत दोन द्वारपाल गदेचेर हात दवरून उबे आसात अशें चित्र दाखयलां. अंतरालांत कुशीचे वण्टींत गणेश आनी कार्तिकेय हांच्यो मूर्ती आसून, फाटले वण्टींत गजलक्ष्मी आनी दुसरी एक देवी आसा. गर्भगृहांत शाळुंका आनी शिवलिंग आसा. त्या लिंगाचेर निळ्यो वळी आशिल्ल्यान ताका नीळकंठ हें नांव मेळ्ळां.

लेणें क्रमांक - २३ हें सामकें सादें आसा.

लेणें क्रमांक - २४ हातूंत चार शिवमंदिरां आसात पूण तातूंत शिवलिंगां नात. उरिल्ल्यो शाळुंका तेलाच्या घाणींभशेन दिसतात म्हूण ह्या लेण्याक तेली का घाना म्हण्टात. हातूंत गणपती आनी शिव हांच्यो ल्हान मूर्ती आसात.

लेणें क्रमांक - २५ हाका कुंभारवाडो म्हण्टात. हाच्या प्रांगणाच्या दर्शनी भागांत गजलक्ष्मी आसा. मुखेल लेणें खूब व्हड आसा. विस्तीर्ण मंडपाच्या उजव्या कोनशाक कुबेराचें सोबीत शिल्प आसा. मदल्या चवकोनांतल्या पारव्याचेर गजलक्ष्मी आसून, गाभाऱ्या कडल्या पारव्याचेर, रथाचेर बशिल्ल्या सूर्याची प्रतिमा कोरांतल्या. गर्भगृहाच्या दोनय कुशींनी द्वारपाल आसून गर्भगृहांत फकत चबुतरो आसा ताचेर मूर्ती ना.

लेणें क्रमांक २६ - हें लेणें खूब व्हड आसून, तातूंत चार खांबे, दोन अर्दस्तंभ आसात. प्रवेश दारालागसार दोन गजमुखां कोरांतल्यांत. मदल्या दालनाच्या दोनय कुशींनी दोन मंडप आसून, फाटले वटेन दोन खांबे आनी दोन अर्दस्तंभ आसात. तांच्या फाटल्यान अंतराळ आसा. अर्दस्तंभांम्हऱ्यांत चवरां घेतिल्ल्यो सेविका आसून तांच्या म्हऱ्यांत एक मोटवो दादलो आनी दुसरी सेविका आसा. ताचे उपरांत गर्भगृह आसून ताचे भोंवतणी प्रदक्षिणापथ आसा. ह्या लेण्याक जानवसा म्हण्टात.

लेणें क्रमांक २७ - हाका गौळणगुंफा म्हण्टात.

ह्या लेण्याच्या माथ्याचेर उदकाचो झरो व्हांवता. हाचे फुडले खांबे अश्टकोनी आशिल्ले. पूण आतां तातुंतलो एकच उरला. ताच्या फाटल्यान लांब पूण अशीर असो अग्रमंडप आसा. मदीं एक दार आसा. दाराचे उजवे वटेन बलराम, सुभद्रा आनी कृष्ण हांच्यो मूर्ती आसात. कुशीचे वण्टींत शेषशायी नारायणाची ओबड - धोबड मूर्त आसा. दाराचे दावे वटेन ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांच्यो उब्यो प्रतिमा आसून, कुशीचे वण्टींत पृथ्वीचो उध्दार करपी वराह आसा. दावे वटेन दोन जनेलांनी महिषासुरमर्दिनीचें शिल्प आसा. भितरल्या मंडपाचे वण्टींत तीन कुडी आसात. अंतरालाच्या दर्शनी भागांत दोन खांबे आसून, गर्भगृहाच्या प्रवेश दाराम्हऱ्यांत द्वारपाल कोरांतल्यात. गर्भगृहांत

फकत चबुतरो आसा, मूर्त ना.

लेणें क्रमांक - २८ ह्या लेण्याच्या माथ्याचेर झरो व्हांवता. ह्या प्रवेशदाराच्या कुशींनी गंगा आनी यमुना हांचीं शिल्पां आशिल्लीं, तीं नश्ट जाल्यांत. भितर गर्भगृहाच्या दाराकडे दोन द्वारपाल आसात. गर्भगृहांत एक योनिपट आसा. सभामंडपाचे वण्टीचेर अश्टभुजांचे देवीची मूर्त आसा.

लेणें क्रमांक २९ - ह्या लेण्याक सीता की नहानी अशें नांव आसा. हाच्या अग्रमंडपाच्या चौथऱ्याचेर दोन भव्य अशे शींव आसात. उजवे वटेनचे वण्टीचेर अंधकासुरवधाचो शिल्पपट आसा. उपरांत सभामंडप लागता. तातूंत खांब्यांच्यो स वळी आसात. तांच्या दोनय वटांनी भायले वटेन दोन पार्श्वमंडप आसात. उदेंतेवटेनचे वण्टींतलो शिव - पार्वती लग्नाचो सुवाळो पळोवपासारको आसा. प्रांगणांत सरस्वतीची मूर्त आसून, मुखावयले वण्टींत शिव - पार्वती खेळटना दिसतात. उत्तरेकडल्या पार्श्वमंडपांत नटराज शिव आनी लकुलीश शिव हांच्यो मूर्ती आसात. उत्तरेकडल्या प्रांगणाचे कुशीक कूर्मारूढ यमुनेची मूर्त आसा. सभामंडपांत २६ भव्य खांबे आसात. तांच्या फाटल्यांतल्या गर्भगृहाक चारय वटांनी प्रवेशदारां आसात. दर एका दाराकडे दोन द्वारपाल आनी सुंदर सेविका हांचीं शिल्पां आसात. वयर गंधर्वयुग्मां आसात, तीं सोबीत आसात. भितर एका चबुतऱ्याचेर शिवलिंग आसा. ह्या लेण्यांत भितर उजवाड येवपाखातीर प्रांगणाच्या दोनय वटांनी वयर पारव्याक जनेलां दवरल्यांत.

लेण्याक डुमार लेणें अशेंय म्हण्टात. रामेश्वर, दशावतार, कैलास हीं शैव लेणीं आसलीं तरी तातूंत खूब वैशणव लेणींय आसात.

डुमार आनी रामेश्वर हीं लेणीं खुबूच सुंदर आसात. रामेश्वर ते डुमार अशी अर्दवर्तुळाकार दरीशी आसा. नीळकंठ, तेली का घाना, कुंभारवाडा, जानवसा, गौळणगुंफा हीं लेणी शिल्पकलेचे नदरेन सामान्य आसलीं तरी पावसाच्या दिसांनी थंय तयार जावपी धबधबो पळोवपासारको आसता.

लेणीं क्रमांक १३ ते २९ - ह्या लेण्यांक ब्राह्मणी लेणीं म्हण्टात. हांगासावन फुडें जैनांचीं लेणीं लागतात. वेरुळांतलीं, जैनांचीं हीं लेणीं दिगंबरपंथी आसून, तातूंत गोमटेश्वराची प्रतिमा खूबकडे कोरांतल्या.

लेणें क्रमांक ३० - हाका छोटा कैलास अशें नांव आसा. द्रविड पद्दतीचें हें देवूळ दोंगरापसून कोरांतून काडलां. हाची रचणूक कैलास लेण्याभशेनूच आसा. गर्भगृहांत महावीराची मुखेल मूर्त आसून, कुशीच्या वण्टींनी हेर तीर्थकरांच्यो प्रतिमा आसात. उत्तरेवटेनचे वण्टींत अश्टभुजांचे देवीची प्रतिमा आसा. सभामंडपांत सोळा खांबे आसात. तांच्या तीनूय वटांनी ल्हान मंडप आसात. पारव्याचेर रंगीत चित्रां दिसतात. कुशीचे वण्टीचेर तीर्थकरांच्यो मूर्ती आसात. गाभाऱ्याच्या

दोनय वटांनी आनी वयर उपमंदिरां आसात, तातुंतय तीर्थकरांच्यो वेगवेगळ्या आसनांतल्यो मूर्ती आसात. अग्रमंडपाच्या दोनय कुशीक फाटले वटेनचे वण्टीचेर यक्षाच्यो नृत्यमूर्ती आसात. कांय वण्टींचेर गंधर्वमिथुनां कोरांतल्यांत. गोपुराचे दक्षिणेकडले वण्टींत तीर्थकरांचीं शिल्पां आसून, उत्तरेकडले वण्टींत ऋषभनाथाची यक्षिणी चक्रेश्वरी हिची प्रतिमा आसा. तिका बारा हात आसून तातूंत पद्म, शंख, चक्र, गदा हीं आयुधां आसात. वाहन म्हणून गरुडाची प्रतिमा आसा.

लेणें क्रमांक (३० अ) - हें लेणें अर्दवट स्थितींत आसा. अग्रमंडपांत चार स्तंभ आनी फाटल्या सभामंडपांत १२ स्तंभ आसात. सभामंडपांत मदीं चतुर्भुज तीर्थकराची प्रतिमा आसून, वयर पारव्याचेर कमळ कोरांतिल्लें आसा.

लेणें क्रमांक ३१ - हें सामकें ल्हान आसा. सभामंडपांत उजवे वटेन गोमटेश्वराची कायोत्सर्ग मूर्त आनी तिच्या मुखार पार्श्वनाथाची कायोत्सर्ग मूर्त आसा. गर्भगृहांत ध्यानमुद्रेंतली महावीराची मूर्त आसून, वयर त्रिछत्र आनी कुशीक चवरां धरील्ले सेवक आसात. गर्भगृहाच्या भायर दावे वटेन हत्ती आनी मातंगाची मूर्त आसून उजवे वटेन सिंहारूढ सिध्दायिकेची प्रतिमा आसा.

लेणें क्रमांक ३२ - हांगा लेण्यांचो एक चोमो आसा. तातूंत दोन माळयेचीं दोन लेणीं आनी एके माळयेचें एक लेणें आसा तशींच कांय उपासनामंदिरां आसात. तातुंतल्या मुखेल लेण्याक इंद्रसभा म्हण्टात.

प्रांगणाचे मदीं जें दोन माळयांचें लेणे आसा ताकाच 'इंद्रसभा' म्हण्टात. फाटल्यान बारा खांब्यांचो मंडप आसा. शांतिनाथाच्यो दोन प्रचंड नग्न मूर्ती आसात. एके मूर्तीसकयल एक लेख कोरांतिल्लो आसा. मंडपाक तेंकून आशिल्ल्या गाभाऱ्यांत महावीराची प्रतिमा आसा. उपासनामंदिरांत शिंवासनाचेर महावीर, कुशीक पार्श्वनाथ आनी गोमटेश्वर, फाटल्यान इंद्र आनी इंद्राणी हांच्यो मूर्ती आसात. अग्रमंडपांतय इंद्र, इंद्राणीच्यो भव्य प्रतिमा आसात. सभामंडपांत बारा खांबे आसून, तांचे मदीं चतुर्भुज तीर्थकर आनी पारव्याचेर कमळ कोरांतलां. फाटले वण्टींत गर्भगृह आसा. तातूंत महावीराची मूर्त आनी कुशीक पार्श्वनाथ आनी गोमटेश्वराचे शिल्पपट आसात. सभामंडपाच्या दक्षिणेकडल्या आनी उत्तरेकडल्या कोनशांतल्यान कुशीच्या लेण्यांनी वचपाक मार्ग आसा. ह्या सगळ्या लेण्यांतल्यो तीर्थकरांच्यो मूर्ती कायोत्सर्ग अवस्थेंत म्हळ्यार उब्यो वा ध्यानावस्थेंत कोरांतिल्ल्यो आसात.

लेणें क्रमांक ३३ - हाका जगन्नाथसभा म्हण्टात. हें लेणें दोन माळयांचें आसून, तळमजल्याचेर अग्रमंडपांत दोनय वटांनी इंद्र आनी इंद्राणी हांच्यो उत्कृश्ट मूर्ती आसात. पयले माळयेर १२ स्तंभांचो सभामंडप आसून, कुशीचे वण्टींत तीर्थकरांच्यो प्रतिमा आसात. भितरल्या गाभाऱ्यांत महावीराचे प्रतिमेक, जगन्नाथ समजून ह्या लेण्याक जगन्नाथसभा हें नांव मेळ्ळां. ह्या लेण्याच्या प्रांगणाचे

उत्तरेक आनी दक्षिणेक कांय ल्हान लेणीं आसात.

लेणे क्रमांक ३४ - हातूंत अग्रमंडप, सभामंडप, अंतराळ आनी गर्भगृह आसून, गर्भगृहांत महावीराची प्रतिमा आसा. सभामंडपांत चार स्तंभ आनी पार्श्वनाथ आनी गोमटेश्वराची प्रतिमा आसा.

गणेशलेणी : डुमार लेण्याम्हऱ्यांत जो धबधबो आसा, ताचे वयले वटेन सुमार ३०० फूट चडून वतकच ते न्हंयेच्या दरडींभितर ल्हान ल्हान लेणीं आसात, तांकां हें नांव आसा. तातुंतलें पयलें दक्षिणेवटेन तोंड करून आसा, तें खास उल्लेख करपासारकें आसा. तातूंत गोपुर, प्रांगण, अग्रमंडप आनी ताच्या फाटल्यान शिवलिंग आसा. अग्रमंडपाच्या पारव्याचेर आशिल्ल्या चित्रांभितर लिंगोद्भव शिव आनी समुद्रमंथन हे प्रसंग दिसतात. चवथें लेणें अस्तंतेवटेन आसून, तातूंत गणेशमूर्त आसा.

योगेश्वरी लेणीं - उदकाच्या प्रवाहाचे देगेन आनीक वयर वतकच योगेश्वरी नांवाचीं आनीक लेणीं मेळटात. तीं ल्हान आसून तातूंत शिवाच्यो प्रतिमा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वेरेंकार, गजानन रामचंद्र शेट : (जल्म : २५ ऑगस्ट १९५७, सांखळी).

सुटकेडुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९४६ वर्सा ताणें सांखळी ते दिवचल वाठारांत जाल्ले मिरवणुकींत वांटो घेतलो. तेन्ना सावन तो पुर्तुगेजांआड वावरांनी वांटो घेवंक लागलो. शिवाजी देसाय ह्या सुटकेडुजांच्याच्या फुडारपणारवाल तो वावर करतालो. २२ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो. धा म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके डुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेरेंकार, देविदास रत्ने : (जल्म : २७ फेब्रुवारी १९३५, सावय वेरें - फोंडें; मरण : ९ नोव्हेंबर १९८१).

सुटकेडुजारी. ताणें मराठींतल्यान प्राथमिक शिक्षण घेतलें. तो 'राश्ट्रीय सेवा दल' संघटनेचो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीखातीर ताणें जायतो वावर केल्लो. २१ जुलय १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरून आगवाद बंदखणींत दवरलो. फुडें ८ जानेवारी १९५७ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके डुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेरेंकार, बाबला फोंडू : (जल्म : १९२९, शिवोली - बारदेस).

सुटकेडुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल' आनी 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' ह्या संघटनांचो वांगडी आशिल्लो. तरी ताणें १९५३ सावन सुटके चळवळी खातीर वावर करूंक सुरवात केली. तिरंगी बावटे लावप, पत्रकां वांटप असलीं कामां तो करतालो. मोहन रानडे हाच्या फुडारपणारवाल बाणस्तारी पोलिस ठाण्याचेर तेचपरी अस्नोडा आनी पत्रादेवी पोलिस ठाण्यार हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. उपरांत तो भारतीय शीमेर आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या कॅम्पारखातीर वावर करूंक लागलो. चांदेल पोलिस ठाण्यार तशेंच हणखणें, दमण, कोलें रेल्वेठाण्यार भूंयगत हल्ले करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५९ वर्सा परी - बारदेस हांगा जाल्ले पुर्तुगेज सैनिकांकडचे चकमकींत बाबलाक रामनाथ दिवकर आनी महादेव अगरवाडेकर हाचेवांगडा अटक जाली. फुडें ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून २४ वर्सा बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. बंदखणींत ताका पोलिसांनी सुमाराभायर त्रास दिले. गोंय सुटके उपरांत बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके डुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेलेंकार, गोविंदराव : (जल्म : ७ जून १९०८ म्हापशें).

एक गायक आनी नट. मुळावें शिकप मराठींतल्यान तर माध्यमिक शिक्षण पुर्तुगेजींतल्यान जालें.

पिरायेच्या धाव्या वर्सासावन ताका गायनकलेंत रस आशिल्लो. सुरवेक तो भजना गावंक लागलो. उपरांत संगीत नाटकांनी ताणें काम केलें. ताणें संगिताचें खाशेलें अशें कांयच शिक्षण घेतलेंना. पूण हेर कलाकार गायकांचें गाणें आयकून आनी तांच्या गायनाचें निरीक्षण आनी अभ्यास करून तो आपसुक गावपाक शिकलो. सराफीचो दायजासावन चलत आयिल्लो धंदो सांबाळून ताणें कलेची जोपासना केली. तो गंधर्वायकीचो वारस आशिल्लो. तो लय, ताल, स्वरांचो खांपो गायक कलाकार. गोंयची गायन परंपरा सांबाळपी कलाकार म्हणून ताची नामना आसा. सरवाराम बर्वे, राजाराम जाधव, बालगंधर्व, दिनानाथ मंगेशकार, रघुवीर सावकार, मनोहर शिरगावंकार, मलबाराव सरदेसाय, अनंत पार्सेकार, श्रीपाद नेवरेकार, सुरेश हळदणकार, गोहरबाई, विष्णुपंत पागनीस ह्या नांवाजत्या कलाकारांवांगडा रंगमाचयेरय ताणें कामां केल्यांत. तशेंच भौशिक आनी खाजगी संगिताच्यो मैफिली गाजयल्यात. दिनानाथ मंगेशकाराचे नाटक कंपनींत कलाकार म्हणून तो वावुरलो. तशेंच गंधर्व मंडळीचो निमाणो 'हिरो' म्हणूनय नामना मेळयली. मानामपान, स्वयंवर, सौभद्र, एकच

प्याला ह्या नाटकांतल्यो धैर्यधर, भीष्मक, अर्जून ह्यो ताच्यो भुमिका गाजल्यो. मुंबयंत गाण्याच्यो शिकवण्योय ताणें केल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

वेलची : (मराठी : वेलदोडा; हिंदी : एला; इंग्लीश : कार्डमम; संस्कृत: एला; गुजराती : एलची; लॅटीन : एलेटिरिआ कार्डमोमम).

वेलचेचें शास्त्रीय नांव *Elettaria cardamomum*. तिका मसालो पिकाची राणी अशेंय म्हण्टात.

वेलचेचें रोप दोन - तीन मी. ऊंच वाडटा. ताचीं पानां एक ते दोन फूट लांब, तीन इंच रूंद आनी सकयले वटेन मोव आसतात. फुलां तांबशा धव्या रंगाचीं आनी वासाळ आसतात. ह्या झाडाचें फळ इल्लेशें आनी कोनाच्या आकाराचें आसता. हें झाड १० - १२ वर्सा जगता आनी ६ - ७ वर्सांमेरेन उत्पन्न दिता.

वेलची दोन तरांची आसता. धाकटी वेलची आनी मोठी वेलची. धाकटी वेलची कर्नाटक आनी केरळांत पिकता जाल्यार मोठी वेलची बंगाल आनी आसामांत पिकता.

हें पीक मूळचें भारतांतलें. भारताभायर वेलचेची लागवड ज्वोतेमाला, टान्झानिया, श्रीलंका, व्हीयेतनाम, लाओस, कंबोडिया ह्या देशांनी करतात. जगांतलें ४०% उत्पादन ज्वोतेमाला ह्या देशांत जाता. भारतांत सुमार ९५००० हेक्टर सुवातेंत वेलचेची लागवड आसा आनी सुमार ४००० मेट्रीक टन वेलची मेळटा. कर्नाटक, केरळ आनी तमिळनाडू ह्या राज्यांनी वेलचेची व्हडा प्रमाणांत लागवड आसा. गोंयांत ह्या पिकाची चडशी लागवड ना. पूण आतां कांय शेतकामत्यांनी कुळागरांनी मिश्रपीक म्हण ताची लागवड केल्या.

ह्या पिकाक लोमी प्रकारची जमीन मानवता. वेलचेची लागवड करपाखातीर बरी निचऱ्याची जमीन निवडटात. जमनींत चड सेंद्रिय सारें आसल्यार उत्पादन चड मेळटा. १५०० ते ४००० मिमी. पावसाच्या जाग्यांनी, तशेंच १० - ३५° सें. तापमान आशिल्ल्या जाग्यांनी आनी दर्यादेगेपसून ६०० ते १२०० मीटर ऊंच आशिल्ल्या जाग्यांनी वेलचेचें पीक बरें येता. पूण ह्यो जमनी सेंद्रिय सारें आशिल्ल्यो आनी बऱ्यो निचऱ्याच्यो आसपाक जाय.

वेलचेच्यो चड जाती विकसीत जाल्ल्यो नात. म्हैसूर, मलबार, वाङ्गुवका अशो कांय जाती आसात. म्हैसूर जातीची वेलची, उंचेल्या भागांनी लावपाखातीर योग्य आसा. हे जातीच्यो वेलच्यो मोठ्यो, पाचव्या रंगाच्यो आनी लांबट आसतात. हे जातीचे वेलचेचीं झाडां ऊंच वाडटात. मलबार जातीचीं झाडां मध्यम आकाराचीं आनी सरवळ भागांनी लावपाखातीर योग्य आसात. तमिळनाडू आनी कर्नाटक राज्यांनी हे जातीची व्हडा प्रमाणांत लागवड करतात. वाङ्गुवका ही म्हैसूर आनी मलबार ह्या जातींचो सैमीक संकर जावन तयार जाल्ली जात. केरळ राज्यांत हे जातीची व्हडा प्रमाणांत लागवड करतात.

वेलचेची लागवड बियो वा फुटव्यांपसून करतात. हालीं तेंपार टीशु कल्चर ह्या तंत्राचो वापर करून व्हडा प्रमाणांत वेलचेचीं रोपां तयार करतात. सादारण १० - १२ म्हयने पिरायेचो फुटवो लावपाखातीर वापरतात. सप्टेंबर - ऑक्टोबर ह्या म्हयन्यांनी लागवड करतात. ह्या पिकाक सावळेची गरज आशिल्ल्यान कुळागरांनी ह्या पिकाची लागवड करतात. लागवड करपाखातीर ५० x ५० x ५० सेंमी. आकाराचीं २ x २ मीटर अंतराचेर नेमां मारतात. ह्या नेमांनी अर्द किल मसुरीफॉस, अर्द किल स्टेरामील, अर्द किल निम केक आनी दोन कायली कंपोस्ट घालून नेम भरून घेतात. रोपां लायतना चड खोल रोयनात तर वयल्यावयर रोयतात. उपरांत बडयेचो आदार दिवन मुळांत सावळ घालतात. दर वर्सा हय - न्हयशी मातयेची भर घालतात आनी मुळांत सावळ घालतात. पिकाक ५ - ६ दिसांनी एक फावट उदक दितात. वेलचेच्या पिकाक वर्साक ३० किल नत्र, ६० किल स्फुरद आनी ३० किल पलाश दितात. ह्याभायर ५ किल कंपोस्ट वा शेणखत दितात. हें सारें वर्साक दोन फावट वांटून दितात.

वेलचेच्या रोपाक मुळाकडल्यान बारीक सांगांच्यो वाली जातात. रोप लायल्या उपरांत तिसऱ्या वर्सासावन सांगो येवपाक लागतात. ऑक्टोबर - नोव्हेंबर म्हयन्यांत १५ - २० दिसांच्या अंतरान सांगो काडटात. सांगो काडल्याउपरांत त्यो वताक आनी भट्टेंत घालून सुकयतात.

वेलचेच्या पिकाक धीप्स हे किडीपसून उपद्रव जाता. ह्यो किडी पानां, फुलां तशेंच हेर भागांतल्यान रस ओडून घेतात. हे किडीची लागण जाल्यार ०.०५% रोगर ह्या वखदाची फवारणी करतात. हेभायर कुसांची कीड, वेलची पोखरपी कीड, कोनरी खावपी कीड, धवो मूस, मावे ह्यासारकिल्ल्या किडीपसून उपद्रव जाता.

वेलचेक जावपी रोगांमदीं काटेरोग हो सगळ्यांत चड नुकसान करपी आसा. हो रोग विशाणूंपसून जाता. रोगट रोप दिसलें म्हणजे तें काडून उडयतात. हेभायर वेलची कुसप, खोड कुसप, पानांवयले तिबे ह्या सारक्या रोगांची वेलचेक लागण जाता.

एका पुराय वाडिल्ल्या वेलचेच्या झोंपापसून १ किल वेलची मेळटा. वेलचेचो वापर तरेकवार जिन्नस करपाक तशेंच मिठार्येंत करतात. खुबशा आयुर्वेदीक वखदांनीय वेलचेचो वापर करतात. तोंडाक रूच हाडपाखातीर वेलच्यो खावंचे पानांनी, विड्यांत घालून खातात.

- विश्राम गांवकार

वेलिंगकार, रामचंद्र नारायण : (जल्म: १८९६, मुंबय; मरण: ७ नोव्हेंबर १९६२).

शिक्षणतज्ञ, समाजसुदारक आनी कोशकार. मुळावें शिक्षण मुंबय आनी उंचेलें शिक्षण ऑक्सफोर्डक जालें. हुशार विद्यार्थी म्हणून

ताची नामना आशिल्ली. १९१८ त तो संस्कृत घेवन बी. ए. (ऑनर्स) जालो. १९१९त विलायतेक गेलो. १९२९ त तो इंग्लीश भास आनी वाङ्मय हे विशय घेवन बी. ए. जालो. ताचीं इंग्लीश उलोवपां ओडलायणीं जातालीं. चॉसर - शेक्सपियर चो काळ हो ताच्या भाशणांचो आवडीचो विशय जावन आसलो. १९२३ ते १९२५ मेरेन धारवाडा, १९२५ ते १९३५ मेरेन अहमदाबाद आनी १९३५ ते १९५२ मेरेन मुंबयत एल्फिन्स्टन कॉलेजींत इंग्लिशीचो प्राध्यापक आनी प्राचार्य म्हणून ताणें काम केलें. तेचपरी जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टसाचो डीन म्हणूनय ताणें काम केलें. उपरांत मुंबयच्या पब्लीक सर्व्हिस कमिश्नाचेर वांगडी म्हणून ताची नियुक्ती जाली.

इंग्लीश तशेंच पुर्विल्ल्या मराठीचो, संत वाङ्मयाचो आनी ज्ञानेश्वरीचो व्हड जाणकार म्हणून ताणें नामना जोडली. ताणें ज्ञानेश्वरींतल्या (राजवाडे प्रती वयल्यान) कठीण उतरांची तशेंच ताच्या अर्थाची एक व्हड वळेरी केली. उपरांत ज्ञानेश्वरीच्यो जितल्यो मेळटात तितल्यो प्रती आनी आवृत्त्यो मेळोवन तांचो ताणें अभ्यास केलो. ज्ञानेश्वरीवयले कोशय ताणें अभ्यासले. तशेंच तांचें वाचन मनन केलें आनी आपलो असो नवो ज्ञानेश्वरीवयलो कोश निर्मिलो. 'ज्ञानेश्वरीचे शब्दभांडार' हो ताचो कोश सगळ्यांत व्हड म्हळ्यार लागीं लागीं ९०० पानांचो आसून, ज्ञानेश्वरींतलें एकय उतर ताणें सोडूंकना. आर्विल्ल्या कोशशास्त्राच्या आदरान हो कोश ताणें रचला. इकरा परिशिश्टांची ताका जोड दिल्या. मुंबय मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या मराठी संशोधन मंडळान तो उजवाडायला. ह्याच ताच्या मोलादीक ग्रंथाक १९६० त गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचें भांगरापदक लाबलें.

ताचो हो वावर पळोवन ज्ञानेश्वरीच्या संशोधनाखातीर मुंबय सरकारान जी समिती वेंचली तिचेर वेलिंगकाराची सचिव पदाचेर नेमणूक जाली. ताच्या यत्नांक लागून १९६० त पाठशुध्द ज्ञानेश्वरी प्रसिद्द जाली. उपरांत ताचेकडेन एकनाथी भागवताचें कामय सोंपयलें, पूण तें पुराय जावंक पावलेंना. ह्या वावरावांगडाच समाजीक वावरय ताणें केलो. १९२९ त शिरोड्यांत (गोंय) भरील्ल्या गोमंतक मराठा समाज परिशदेचें यजमानपद ताणें चलयलें. उपरांत मुंबयच्या गोमंतक मराठा समाजाच्या अध्यक्ष आनी उपाध्यक्षपदार तो वावुरलो. १९४२ ते १९४६ मेरेन तो समाजाच्या 'समाजसुधारक' ह्या मुखपत्राचो संपादक आशिल्लो.

ज्ञानेश्वरींतले शब्दभांडार ह्या मोलादीक ग्रंथाच्या निमतान मुंबय मराठी ग्रंथ संग्रहालयाकडेन ताचो लागींचो संबंद आयिल्ल्यान फुडाराक ह्या संग्रहाचो ट्रस्टी म्हणूनय ताणें काम केलें. ताच्या मरणा उपरांत मु. म. ग्रंथसंग्रहालयान एका सभाघराक ताचें नांव दिलें. दुर्मीळ असो ताचो ग्रंथसंग्रह मुंबई मराठी संग्रहालयाक अर्पण केल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

वेळीप, चंद्रकांत लक्ष्मण : (जल्म : १५ जून १९३८, महालवाडा - पेंगीण - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. माजाळी आनी आंगडी हांगाच्या जात बसकांनी वांटो घेवप, थंयच्यान राश्ट्रीय पत्रकां हाडप आनी वांटप असलीं कामां तो करतालो. १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा काणकोण पोलिस ठाण्यार सत्याग्रह करपांत ताणें हेरांवांगडा वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार घालो आनी बंदखणींत दवरलो. उपरांत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ३० जानेवारी १९५८ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेळीप, बाबू रामा : (जल्म : १० मे १९३०, लोलयें - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण इंग्लीश आनी हिंदींतल्यान घेतलें आनी माध्यमिक मेरेनचें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत बसकांनी वांटो घेवप, पत्रकां चिकटावप, पुस्तिका वांटप असलीं कामां तो करतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा पेंगीणी सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो तेन्ना पोलिसांनी ताका अटक केली, खूब मार दिलो आनी आठ म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेच परी दंड भरलो ना जाल्यार आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें २० ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेळीप, भीसो बुदू : (जल्म : पेंगीण - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा काणकोणां सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी दोन वर्सां गनीमी काव्याचें शिक्षण घेतलें. फुडें तीन वर्सां ख्यास्त भोगतकच आगवाद बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेळीप, यशवंत गोविंद : (जल्म: ३० जानेवारी १९३०, पेंगीण - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५५ वर्सा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतलो आनी दुर्गादेवी, महालावाडो, मुठाळ, सादोळशें, घोडकामळ हांगाच्यान मिरवणूक काडली. तेन्ना पोलिसांनी तांकां कानमळ्यार पावतकच अटक केली. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून धा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण चार वर्सां आनी सात म्हयने बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वेळुस्कार, रमेश भगवंत : (जल्म : १० नोव्हेंबर १९४७ पाळें, शिरदोन - तिसवाडी).

एक प्रतिभावंत कोंकणी कवी. ताच्या बापायचें नांव भगवंत आनी आवयचें नांव रखुमाबाय. ताचो बापूय गायन - वादनांत तरबेज

आशिल्लो. पाळ्यांत रमेशाचें मराठी आनी पुर्तुगेज प्राथमिक शिक्षण जाल्या उपरांत ताणें पिलार, पणजे शाळेंत उरिल्लें शिक्षण पुराय केलें. उपरांत ताणें पणजे मिरामारच्या धेंपे कॉलेजींत इंग्लीश स्नातक शिक्षण पुराय केलें, पूण परिक्षा दिल्लीना. ताचेपयलींच ताणें हिंदींत पंडित परिक्षा दिल्ली आनी हिंदी शिक्षक

सनदचीय पदवी मेळयल्ली. मागीर ताणें बंगाली भाशेचोय कोर्स ओरिसांत पुराय केलो. थंयच ताची ताच्यावांगडा बंगाली भाशा शिकपी रायबरेली, मध्य प्रदेशाची श्रीमती मिथिलेश कुमारी हिचेकडेन इश्टागत जाली. उपरांत तांचें लग्नय जालें. तांकां दोन चल्यो आनी एक चलो अशीं तीन भुरगीं आसात. तो व्हडल्या गोंया सेंट अँड्रूज हायस्कुलांत फाटलीं सुमार तीस वर्सां शिकयता.

ताणें सुरवेक सावन कविता होच साहित्य प्रकार मुखेलपणान केळयलो. ताची कविता ही कोंकणी साहित्यांतलो एक आगळोच आविश्कार आनी अभिव्यक्ती. ताचे 'मोरपारवां', 'माती', 'आंगणी नाचता मोरमोरया', 'सावुलगोरी', 'हिरण्यगर्भ', 'तनर जोती' हे कविता संग्रह उजवाडा आयल्यात. तशेंच भुरग्यांखातीर बरयल्ले 'भूक भूक भिशू', 'चांदीमामा' आनी 'फुलपाकुलें' हे बाल कविता संग्रह नामनेचे आसात. 'मोनीव्यथा' ही ताची कादंबरीका. ताणें भाशांतराचेंय काम केलां. तातूंत 'अंधायुग' (नाटक) आनी 'राम

कृष्णोपनिषद' हांचो आस्पाव जाता. ताणें कर्तारसिंग दुग्ळाच्यो कांय पंजाबी एकांकिका आनी गुरूदेव टागोराचीं कांय गितांय कोंकणींत हाडल्यांत. भारतांतल्या साबार प्रांतांनी जाल्ल्या राश्ट्रीय कविसंमेलनांनी ताणें वांटो घेतला आनी प्रबंधय सादर केल्यात. ताणें समीक्षाय केल्यात.

१९९२ ते १९९४ मेरेन तो कोंकणी भाशा मंडळाचो अध्यक्ष, १९९२ ते १९९५ मेरेन गोवा कला अकादमीचो वांगडी आनी १९९४ ते १९९६ मेरेन गोवा कोंकणी अकादमीचो वांगडी आशिल्लो. ताका जायते पुरस्कार फाव जाल्यात. १९६८ त ताका कॉलेजींत शिकतना कोंकणी भाशा मंडळाचो 'कविराज' हो पुरस्कार फाव जालो. उपरांत कोंकणी भाशा मंडळाचो पुरस्कार ताच्या 'मोरपारवां' आनी 'भूक भूक भिशू' ह्या पुस्तकांक फाव जाले. गोवा कला अकादमीचे दोन पुरस्कार ताच्या 'मोनी व्यथा' आनी 'फुलपाकुलें' ह्या पुस्तकांक फाव जाले. ताच्या 'सावुलगोरी' ह्या पुस्तकाक १९९० चो कोंकणी खातीर आशिल्लो राश्ट्रीय साहित्य अकादमीचो पुरस्कार फावो जालो. १९९७ त धी गोवा हिंदू असोसिएशन मुंबय हांणी ताका पद्मश्री बा. भ. बोरकार पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो.

वेळुस्काराचे लेखणेक चिरंतन सत्याचो स्पर्श आसा. ताचे कवितेंत सैम जिवें तट्टीत जाल्लें पळोवपाक मेळटा. सैमाचे अभिव्यक्तींतल्यान तो सदांच मनाच्या तळार देंवता आनी सौंदर्यानुभुतीचो साक्षात्कार घडयता आनी मानवी रुपांचे आविश्कार दाखयतात. ताच्या सैम कवितांत आध्यात्मिक गुणधर्म दिसता आनी लोकवेदय सहजतायेन आपलें आंग दाखयता. सदद्या तो दीर्घ कवितेच्या मागार आसा. ताची 'इहलोकाचें एक पेणें' ही दीर्घ कविता कोंकणी कवितेंतलो वेगळो टप्पो दाखयता.

- प्रकाश पाडगांवकार

वैकुंठ : एक अलौकीक पवित्र स्थळ. श्रीविष्णुचो राबितो आशिल्ल्या ह्या स्थळाचें वर्णन पुराणकारांनी केलां तेप्रमाण वैकुंठ भूलोकासावन १८ कोटी योजन अंतरार आसा. तो खूब सोबीत आनी दिव्य घरांनी सुशोभीत आसा. तातूंत वापी तळीं आनी न्हंयो आसात. थंयच्या उदकांत हंस, सारस आनी चक्रवाक हे पक्षी विहार करतात. चंपक, अशोक, कल्हार, मंदार, बकुल हीं झाडां थंय सगळ्याक मेळटात. थंय मनोरम आनी दिव्य अशीं रानां आसात. चित्रांनी सोबीत आनी रत्नांनी भरील्ले अशे भांगराचे राजवाडे आसात. ह्या लोकांमदीं गावपी गंधर्व आनी अप्सरा हांचो कलाविलास सदांच चलता. ऋशी - मुनी त्या जाग्यार वेदपठण करून लक्ष्मीची आनी भगवंताची तोखणाय करतात.

वैकुंठांत श्रीविष्णुचो दिव्य, सोबीत असो राजवाडो आसा. ताका चार दारां आसून, भांगराचीं गोपुरां आसात. उदेंतेच्या दारार

चंड - प्रचंड, दक्षिण दाराचेर भद्र - सुभद्र, अस्तमतेच्या दाराचेर जय - विजय आनी उत्तरेच्या दाराचेर धाता - विधाता ह्या नांवाचे द्वारपाल आसात. थंय सगळे अलंकार घालून श्रीविष्णु बशिल्लो आसा.

वैकुंठाचे उदेंतेक वासुदेवाचें देवूळ आसून, दक्षिणेक संकर्षणाचो राजवाडो, नैऋत्य दिकेक सरस्वतीचो राबितो, अस्तमतेक प्रद्युम्नाचें देवूळ, वायव्येक रतिलोक, उत्तरेक अनिरुद्धाचें स्थान आसा आनी इशान्येक शांतिलोक आसा. वैकुंठाभोंवतणी सात आवरणां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

वैकुंठ एकादस : मार्गशीर्ष शुध्द एकादशीक वैकुंठ एकादस म्हण्टात. दक्षिणेंत हिका मुक्कोडी एकादस म्हण्टात. मुक्कोडो म्हणजे तीन कोटी. कृतयुगांत मुरन नांवाचो राक्षस देवांक खूब त्रास दिवपाक लागलो. ताकालागून सगळे देव विष्णुकडेन गेले. मागीर तांकां वाटावपाखातीर विष्णुन अवतार घेवन त्या राक्षसाक मारलो. त्या वेळार विष्णुवांगडा मुक्कोडो (तीन कोटी) देव धर्तरेचेर अवतरले. त्या दिसा एकादस आशिल्ली. तेखातीर हे एकादशीक मुक्कोडी एकादस म्हण्टात.

हे एकादशीक विष्णुची पुजा करून उपास करपाचो आसता. हे एकादशीन जायत्यो एकादशी केल्ल्याचें पुण्य मेळटा. ह्या व्रताची कथा अशी आसा -

रुक्मांगद नांवाचो राजा पयलीं धर्तरेचेर राज्य करतालो. ताचे राजधानींतली एक बाग सदांच सोबीत आनी सुवासीक फुलांनी भरिल्ली आसताली. एक दीस परमेश्वराची पुजा करपाक इंद्राक फुलां जाय आशिल्लीं. कांय देवांक ताणें फुलां हाडपाक धर्तरेचेर धाडले. रुक्मांगदाचे बागेंतल्यान ते देव सदांच फुलां चोरून व्हरपाक लागले. अटश्यपणान ते हें काम करताले तेखातीर कोणाक कळनासताना, फुलां सदांच ना जातालीं.

एक दीस जाबाली ऋषी बागेलार्गीं चिंतन करीत बशिल्लो. राखणदारक तोच फुलांचो चोर कसो दिसलो. तांणी जाबालीक धरलो आनी राजामुखार उबो केलो. राजा ऋषीक वळखतालो देखून ताणें ताची माफी मागली. जाबालीन राजाक कांय वनस्पती दिल्यो आनी बागेंत तांचो धुंवर करपाक सांगलें. त्या धुंवराच्या प्रभावाक लागून फुलां चोरपी देवांक पार्थिव रूप फाव जालें. त्या जड रुपान तांकां सर्गांत वचप जमलेंना. तांणी सगळी खबर राजाक सांगली. तांकां लघुरुपान सर्गांत वचपाक जाय आशिल्लें आनी तेखातीर कोणाचेंय तरी पुण्यफल जाय आशिल्लें. राजान नगरांत तशी दवंडी दिली. तें आयकून एक मडवळीण मुखार आयली आनी तिणें आपले एकादशीव्रताचें पुण्य देवांक दिलें. त्या पुण्याकलागून देव सर्गांत गेले. मडवळीण हें पुण्य मार्गशीर्ष शुध्द एकादशीच्या व्रतान मेळयल्लें.

भौतिक वस्तुंच्या ओडींतल्यान सुटका, सूख - समाधानाचो

लाव आनी शेवटाक वैकुंठप्राप्ती अशें ह्या व्रताचें फल आसा.

दक्षिणेंत ह्या व्रताचें माहात्म्य खूब आसा. त्या दिसा लोक सकाळींफुडें उठून न्हातात आनी विष्णुच्या देवळांत वतात. उपास करून जागरण, विष्णुपुराणाचें वाचप आनी आयकप करतात.

तमिळनाडूंतल्या विष्णुच्या देवळांक एक वेगळें दार आसता. ताका वैकुंठ - वासळ (वैकुंठाक वचपी दार) म्हण्टात. वर्सांतल्यान फकत एकदांच हे तिथीक तें दार उगडटात.

तिरुचिरापल्लीकय विष्णुच्या देवळांनी वैकुंठ एकादशीचो उत्सव एकवीस दीस चलता. हजारांनी लोक त्या उत्सवाखातीर थंय जमतात.

- कों. वि. सं. मं.

वैदू : वखदां विकपाक भोंवपी लोकांची एक जात. भोई, धनगर, खारवी, आनी फुलकार हे वेगवेगळे जातीचे लोक ह्या धंद्यांत आस्पावतात. महाराष्ट्रांतल्या पुणे, खानदेश, नासिक आनी अहमदनगर ह्या म्हालांनी ह्या लोकांच्यो वसणुको आसात. ते मूळचे हैद्राबादचे. हैद्राबादालार्गीं कुडेरमट्टी गांवाच्या एका धनगराक ते गुरू मानतात. तिरुपतीचो वेंकोबा हो तांचो देव. तांच्यांतले चडशे लोक तेलुगू भास उलयतात. हे लोक महाराष्ट्रांत आयल्या उपरांत कांय मराठी उलोवपी लोक त्या लोकांमदीं भरसले. हांच्यो तीन मुखेल पोटजाती आसून, झोळीवाले, दाढीवाले आनी चटईवाले अशीं तांचीं नांवां आसात. दाढीवाले हे दाढी वाडोवपी पूण बाकीचे वैदू दाढी वाडयनात. हे लोक वर्सुयभर बायल भुरग्यांसयत गांवागांवांनी भोंवून वखदां विकतात आनी भिकय मागतात. हे लोक गांवाभायल्या मळाचेर तंबू बांदून रावतात. सामान हाड - व्हर करपाखातीर गाढवां सांबाळटात. ह्या लोकांचीं धा - बारा कुटूंबां मेळून भोंवतात. तांचेकडेन बोकड्यो, कोंबयो आनी बरेच शिकारी सुणें आसतात. रानांत वचून ते सोंशे, तरस, गार, जिवाणीं, माकड, हुंदीर, घुशी, बेबकां, रानमाजरां ह्या जनावरांक धरतात.

हे लोक वेंकोबा, मरिअम्म आनी मारूती ह्या देवांक मानतात. दसरो आनी शिंगमो हे दोनच सण पाळटात. दसऱ्या दिसा देवाक बोकड्याचो बळी दिवन ताचें मांस खातात.

तांचेकडेन भगव्या रंगाच्या कपड्याच्यो झोळयो आसतात. तातूंत झाडाचीं मुळां, पानां, वखदां, वेगवेगळीं भरसां आनी वीख आसता. तशेंच खंयच्याय दुयेसाचें वखद तांचेकडेन आसता. तांचे झोळयेंत शेड्ड्याची कात, साळीचे कांटे, वाघाचीं नारवटां, वांस्वेलाचे केंस, दांत, कोल्याची तकली ह्यो वस्तू आसतात. रस्त्यांतल्यान भोंवता आसताना हे लोक नाडीपरीक्षा वैद, मंडूर वैद, गर्मी वैद, वाताल वखद, थंडेक वखद अशा कितल्याश्याच रोगांचीं नांवां घेवन आड्डत वतात. तांच्यो बायलो वखदां विकपाच्या धंद्याभायर रांगोळी आनी शेंदऱ्यो करून विकतात.

आंबिले, जाधव, शिंदे, फुलकार, खारवी, मडवळ अशीं तांचीं आडनांवां आसतात. एकाच आडनांवाच्या घराण्यांत वा देव एकूच आसल्यार ह्या लोकांमदीं लग्नसंबंद जुळून येनात वा लग्न करिनात. तांच्या दर एका पंगडाचो एक मुखेली आसता. तो जाती वेवस्थेचें नियंत्रण करता.

पयलीं कुणबी, धनगर ह्या जातींतल्या लोकांक तांचे जातींत प्रवेश मेळटालो. त्या वेळार प्रवेश घेवपी मनशाक एक झोळी दिताले. ताणें ते झोळयेची पुजा केल्या उपरांत ताका वखदांचें आनी दुयेसांचें गिन्यान दिताले.

तेउपरांत ताणें सगळ्या जातींतल्या भावांक जेवण दिल्या उपरांत हो सुवाळो सोंपतालो.

चलो - चली वयांत आयल्या उपरांत तांचीं लग्नां करतात. लग्नारवातीर न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेक मागणी घालता आनी तिचे खातीर ताका हुंडोय दिवंचो पडटा. गांवचो जोशी म्हूर्त सांगता. सादारणपणान ते जातींतलो जाण्टो मनीस आनी म्हालो मेळून लग्नसुवाळो करतात. मराठा वैदू मात तेखातीर पुरोयत ब्राह्मणाक आपयता. धनगर वैदू गांवच्या मडवळाकडल्यान लग्नाचो विधी करतात.

पयलीं व्हंकलेक आनी मागीर न्हवऱ्याक तेल हळद लायतात. न्हवऱ्याक वाजयत - गाजयत व्हंकलेच्या घरा व्हरतात. थंय जमनीचेर कपडो घालून ताचेर गंवाचो चौकोन करतात. ताचेर न्हवऱ्याक बसयतात आनी व्हंकलेक ताचे दावेवटेन बसयतात. पांच सवायशिणी बायलो तांच्या कपलाक गायच्या शेणाचें भस्म लायतात आनी जेवण वाडटात. दुसऱ्या दिसा व्हंकलेच्या गळ्यांत गळसरी बांदतात आनी दोगांयच्या हातांत कांकणां घालून दोगांयच्या वस्त्राची गांठ मारतात. उपरांत न्हवरो - व्हंकल एकामेकांचीं नांवां घेतात. मागीर सगळींजाणां न्हवऱ्याच्या घरा वतात. कांकणां घालप होच लग्नांतलो मुखेल विधी आसता. जांचीं देवकां आसात, तीं आपलीं देवकां घेवन मारूतीच्या देवळांत वचून मारूती मुखार दवरून तीं परतीं घरा हाडटात. पयलीं ह्या लोकांमदीं खूब बायलो करपाची, विधवांनी परत लग्न जावपाची आनी घटस्फोटाची चाल रूढ आशिल्ली.

हे लोक मेल्ल्या मनशाचें मडें जाळटात ना जाल्यार पुरतात. दाढीवाले वैदू मडें पुरतात. मेल्लो मनीस लग्न जाल्लो आसल्यार ताचें मडें बशिल्ले अवस्थेंत पुरतात. जें मडें पुरपाचें आसता तें एके झोळयेंत दवरून ती झोळी कोंड्याक बांदून दोन मनशां ती घेवन मसडेंत वतात. जें मडें जाळपाचें आसता, तें तिरडेवयल्यान व्हरतात. मडें जाळ्ळ्या उपरांत तिसऱ्या दिसा गोबर न्हंयेंत व्हरून उडयतात आनी जंय मडें लासलां वा पुरलां थंय अन्न उदक दवरतात. इकराव्या दिसा जंगमासयत सगळेजाण न्हंयेचेर वचून मेल्ल्या मनशाच्या भुरग्याक न्हंयेंत उबो दवरतात आनी सुपांत तीन पींड घेवन ते फाटले वटेन उडयतात. मागीर तो आपूण जावन उदकांत पडटा.

मागीर जंगम शंख वाजोवन घोशणा करता, मेल्ल्याचो आत्मो केलासाक गेला. हे लोक श्राध्द करिनात. आधुनिक काळांत तांच्या चाली रितींनी बदल घडिल्ले दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

वैद्यकशास्त्र : आयुर्वेदाच्या आदारान रोगचिकित्सा आनी दुयेंसाचेर उपाय करपाचें शास्त्र. भरद्वाजाचे शिश्य धन्वंतरी आनी आत्रेय हे ह्या शास्त्राचे आदले प्रवर्तक म्हूण मानतात. धन्वंतरीन शल्यतंत्राचो आनी आत्रेयान, भिषग्विद्येचो प्रसार केल्लो. धन्वंतरीचो शिश्य सुश्रुत हाणें आपले संहितेंत शल्यतंत्राचें ज्ञान एकठांय केलें. आत्रेयाचो शिश्य अग्निवेश हाचो शिश्य चरक हाणें आपले संहितेंत कायचिकित्सेचें गिन्यान एकठांय केलें. चरक संहिता आनी सुश्रुत संहिता हे दोन ग्रंथ वैद्यकशास्त्राचे ग्रंथ म्हूण मानतात.

हिंदूंचे शास्त्रक्रियेचें गिन्यान आनी कुशळताय पुर्विल्ल्या काळांत खूब उदरगतीक पाविल्लें. नाक, कान आनी कुडीचे हेर अवयव कापून त्या जाग्यार नवे बसोवपाचें काम त्या काळांत करताले. तेखातीर लागपी शस्त्रां खूब तीक्ष्ण आनी नाजूक आसतालीं अशें समजप जाता.

वैद्यकाची परंपरा वेदाइतली पुर्विल्ली आसा. वैदिक युगांत ह्या धंद्याक मान आशिल्लो. त्या काळांतले प्रसिद्द वैद्य अश्विनीकुमार खाशेल्या वखदांचो उपयोग करून वायटकारांक पिडामुक्ती दिताले. लुळे, पांगळे, कुड्डे हांचेर लेगीत उपाय करताले. अथर्ववेदांत वखदां आनी मंत्र ह्या दोनांचोय उपेग रोग ना करपाक सांगला. धर्मसुत्रकारांनी मात वैद्यांच्या धंद्याक उणो मानला. यजुर्वेदांतय तशेंच मत सांपडटा. पूण कालांतरान वैद्यकाक परत नामना मेळ्ळी. रोग निवारून मनशाक सुखशांती मेळोवन दिवपी भिषग्वर्यांक समाजांत मानसन्मान मेळपाक लागलो.

वेगवेगळ्या झाडांचेर आनी जिनसांचेर संशोधन करून त्या वखदांचो गुणधर्म जाणून घेवन पिडा नश्ट करपाची पद्दत शेंकड्यांनी वर्सां सावन चालू आशिल्ली. वैद्यकशास्त्राचें समग्र तात्त्विक आनी वेव्हारीक शिक्षण, तक्षशिला, नालंदा ह्या विद्यापिठांतल्यान दिताले. तशेंच खोलायेन अभ्यास केल्ले वैद्य समाजाच्या सगळ्या थरांतल्या वायटकारांक बरे तरेन वखद विरसद करताले. राजा, सरदार हांचे मात खाशेले वैद्य आसताले. वैद्य वायटकारांकडच्यान प्राप्तीची अपेक्षा बाळगिनाशिल्ले. पूण वायटकार आपल्याक तांकता तेप्रमाण तांकां दक्षणां दिताले.

ह्या वैद्यकशास्त्राचो विकास पयलीं भारतांत जालो आनी उपरांत तें गिन्यान अरबस्तान, युरोप ह्या देशांनी पावलें अशें इतिहास सांगता. इ. स. ८ व्या शेंकड्यासावन अरबस्तानांतले कांय जाणकार पंडित हांगा येवन संस्कृत ग्रंथांचीं भाशांतरां करूंक लागले. तांणी

हांगाच्या कांय जाणकारांक आपल्या वांगडा बगदादाक व्हरून तांचे कडल्यान त्या पंडितांनी गिन्यान मेळयलें. अरबी भाशांतरांनी अश्विनीकुमार, सुश्रुत, चरक, हांचीं नांवां आयिल्लीं आसून तांची तोखणाय केल्ली आसा. अरबी भाशेंतल्या ग्रंथांयल्यान आर्य वैजकाचो प्रसार युरोपांतल्या वेगवेगळ्या देशांनी जालो. हांच्या वांगडा ग्रीक लोकांनीय आर्य वैद्यकाचें गिन्यान मेळोवन ताचो प्रसार केलो. ही वैजकशास्त्राची परंपरा उपरांत खंडीत जाली आसली तरी आधुनिक वैजकीशास्त्राचें अधिष्ठान ह्या वैद्यक शास्त्राचेर आसा असो कांय जाणकारांचो विश्वास आसा. तशेंच आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीमार्फत आयुर्वेदीक आनी तत्सम वैजकशास्त्राचो पुनर्विचार करपाकडेन आता विद्वानांचें लक्ष गेल्यां आनी तेवरवीं एकंदर वैजकीशास्त्राक एक नवें योगदान मेळूंक लागलां.

- कों. वि. सं. मं.

वैद्य, गजानन भास्कर : (जल्म : इ. स. १८६७; मरण इ. स. १९२१).

आर्विल्लो हिंदू मिशनरी. मुंबयचे हिंदू मिशनरी सोसायटीचो संस्थापक. मुंबय इ. स. १८९३ वर्सा बी. ए. जातकच १८९८ वर्सासावन ताणें थिऑसॉफीचो प्रचार सुरू केलो. इ. स. १८९९ ते १९२० ह्या काळांत तो मुंबयच्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचो अध्यक्ष आशिल्लो. मजगतीं इ. स. १९०४ ते १९२१ ह्या काळांत तो दादाभाई नौरोजीन काडील्ल्या स्टुडंट्स लिटररी आनी सायंटिफिक सोसायटीच्या विद्यालयांत अध्यापक आशिल्लो. तो बरो वक्तोय आशिल्लो. भासाभास करपांत खूब कुशळ तेचभशेन बरोवपांत आनी उलोवपांत खूब मार्मिक आशिल्लो.

बाटिल्ल्या हिंदूंक परतून धर्मांत घेवंचे ह्या मताचो ताणें पुरस्कार केलो. जुलय १९१७ वर्सा ताणें मिशनरी सोसायटीची स्थापणूक करून, हिंदू मिशनरी हें सातोळें सुरू केलें. तशेंच परधर्मांत गेल्ल्या आनी जल्मल्ल्या शंबर दादले - बायलांक शुध्द करून हिंदू धर्मांत घेतले.

ताणें रेखात्मक यथार्थ दर्शन, चित्रविद्या, प्रज्ञोपनिषद, देहदानमीमांसा, विष्णुचे अवतार, हितोपदेशकथा, विक्रमोर्वशीयम्, सनातन धर्मविचार, सनातन धर्मसंवाद, आश्रम आनी आश्रमधर्म, उपनयनविधी, वैदिक विवाहविधी अशीं व्हान व्हड पुस्तकां बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

वैद्य, दादा ऊर्फ रामचंद्र पांडुरंग : (जल्म: ८ सप्टेंबर १८५९ केरी - फोंडें; मरण: ६ मार्च १९४७ कवळ - हवेली फोंडें).

व्हड आयुर्वेदाचार्य, साहित्यीक आनी समाजसुदारक. वैद्य घराणें मुळचें पानवेल (तिसवाडी)चें. ताचें मूळ आडनांव वायंगळ.

बाटाबाटीच्या वेळार हें कुटूंब वळवय केरी हांगा पावलें. पानवेलसावन

आयले म्हणून पानवेलकार आनी दायजात चलत आयिल्लो वैजकीचो धंदो म्हणून वैद्य हीं दोन उपनांवां तांकां मेळ्ळीं.

ल्हानपणांतच ताचें मराठी आनी ब्रह्मकर्मिक आवश्यक तें संस्कृत शिक्षण घरांतूच जालें. आर्य वैजकीचें गिन्यान ताका आपल्या बापायकडल्यान मेळ्ळें. अस्तंतेकडले वैजकीचें गिन्यान

मेळोवचें अशी ताची इत्सा आशिल्ली. पूण घरच्यांनी ताका गोंयाभायर वचपाक मना केलो. तेन्ना जोगळेकार नांवाच्या अॅलोपॅथीक डॉक्टराकडल्यान देड दोन वर्सांचें गिन्यान ताणें मेळयलें आनी थोड्याच काळाभितर वैजकी वेवसायांत यश आनी कीर्त जोडली. गोंयचो एक व्हड 'धन्वंतरी' म्हणून तो नामनेक पावलो. वयाची साठी जायमेरेन ताणें वैजकी केली. धंदो वा वेवसाय म्हणून न्हय तर एके तरेची जनसेवा म्हूण ताणें वैजकी वेवसायाकडेन पळयलें.

ल्हानपणासावन व्हड व्हड ग्रंथ, तशेंच खबरांपत्रां वाचपाची ताका आवड आशिल्ली. केसरी, इंदुप्रकाश, सुधारक, निबंधमाला ह्या पत्रांनी ताचेर संस्कार केले. गोंयचे उदरगतीखातीर आपणें कितेंय तरी करूंक जाय अशें ताका दिसपाक लागलें आनी वयाच्या २० व्या वर्सा समाजीक कर्तव्याचे भावनेन तो बरोवंक लागलो. आपले विचार सगळ्या लोकांमेरेन पावोवपाखातीर ताणें आपली अर्थीक पदरमोड करून लुज द ओरिंती, विद्याप्रसार, पथ्य बोद, प्राचीप्रभा हीं पत्रां सुरू केलीं. हळद कुंकू हें खासा बायलांखातीर नेमाळें ताणें चलयलें. ताचो हो वावर वृत्तपत्र साहित्याच्या इतिहासांत भोव मोलाचो आसा. आपल्या ह्या हेर पत्रांतल्यान विंगड विंगड तरांचें लिखाण ताणें केलें. काव्यतरंगिणी, स्थूलतनू वर्णन, मृत्युंजय नाटक, प्रबोधसुधाकर (टीका), प्रकृति विकृती (प्रहसन), स्फुरणगीतां, आत्मबोध, सुकन्याचरित्र हीं ताचीं पुस्तकां उजवाडाक आयलीं. दर एका पुस्तकांतल्यान वेगवेगळे साहित्य प्रकार आनी विशय ताणें केळयले. कुटूंबनियोजनावयलें 'कुंपणाने शेत खाण्याची नवलाई' म्हळ्यार 'संतती नियमनाची अपूर्वता' हें ताचें त्यावेळावयलें पुस्तक म्हळ्यार एक धाडसूच जावन आसा. गद्यापरस ताणें पद्य चड बरयलां. तेभायर ताचें कितलें तरी साहित्य अप्रकाशीत उरलां.

हिंदु समाजाच्या पुनरुत्थानाचें सर्वांगीण कार्य ताणें आपले जीणेंत केलें. ह्याच कार्याक ताणें तन, मन, धन, आपलें. गोवा हिंदू सार्वजनिक सभेंतल्यान ताणें आपल्या भौशिक कार्याक सुरवात केली. हे सभेक एक राजकीय आंगय आशिल्लें. हिंदू समाज किरिस्तांव

समाजाचे तुळेन राजकारणांत फाटीं आसा. राज्यकारभारांत तांकां वाटो मेळना, अस्तंतेकडल्या विधानीय तो फुडें सरूंक ना, हाचें ताका दुख्ख आशिल्लें. महाराष्ट्रांत शिक्षणाचें, अर्थीक विकासाचे, स्वदेशीचे आनी ताका लेखून उद्येगीकरणाचे जे प्रयोग जाताले, तशेंच गोंयांतय जावंक जाय, गोंयची नवी पिळगी बळिश्ट आनी शिलवान जावंक जाय, ही ताची व्हड इत्सा आशिल्ली. हेचखातीर १९११ त ताणें फोंड्यांत शिक्षण प्रसारक मंडळ काडून आल्मैद कॉलेज हे शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. पुर्तुगेज राजवटींत प्रतिकूल परिस्थितींत फकत समाजांतल्या थोड्याच आपवावुरप्यांच्या बळग्यार आनी सामान्य समाजाच्या आदारार स्वता अर्थीक मदत करून ही शिक्षण संस्था चलयली, तशेंच हेर चळवळी चलोवन आपलें कार्य सुरू दवरलें. हाचे भायर ताणें आयुर्वेदिक रसशाळाय काडली. मयडें हांगा नळ्यांचो कारखानो उबारलो. पणजी - मडगांव हांगा आयुर्वेदिक वखदां विकपाचे दवारवाने घाले. तशेंच कंवची आनी साकर कारखाने घालपाचेय यत्न केले. गोंयची उद्येगीक उदरगत जावंक जाय ह्या हेतून ताणें हे सगळे यत्न केले.

जेन्ना शिश्ट समाज नट, नाटकांसावन चार हात पयस रावतालो तेन्ना ताणें हजारांनी रुपया वगडावन नाटक मंडळीय काडली. हाचेवयल्यान आयुर्वेदिक, शिक्षण, वाङ्मय, उद्येगधंदे आनी कला ह्या पांचय मळार ताणें कामगिरी केल्ली दिसून येता. देखूनच ताचें कार्य राजकीय, समाजीक, शिक्षणिक, उद्येगीक आनी संस्कृतीक अशें पांच पोडी जावन आसा.

दादा वैद्य हो प्रगत विचारांचो, धर्मीक वृत्तीचो आनी समाज सुदारणेविशीं सुदारकी वळणाचो आशिल्लो. निमाणेकडेन ताणें संन्यासाश्रम आपणायलो आनी कवळें - हवेली हांगा एके खोपींत तो रावंक लागलो. वयाच्या ८७ व्या वर्सा ताणें आपलें कुडीचो त्याग केलो. लागीं लागीं पांच तपां ताणें लोकहिताचें कार्य केलें. मरणापयलीं कांय दीस ताणें धर्म आनी शिक्षणखातीर एक ट्रस्टय निर्मिलो. ताच्या वावराची दखल घेवन पुर्तुगेज सरकारान फोंड्या ताचो पुर्णाकृती पुतळो उबारलो. आयज ते सुवातेक दादा वैद्य चौक अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

वैद्यनाथ : एक शिवस्थान. हें बिहारांतल्या संताळपरगणा जिल्ह्यांत देवघर गांवांत आसा. हें शिवलिंग बारा ज्योतिर्लिंगांतलें नासून तें देवघरचें आसा. सतीचें काळीज हे सुवातीर गळून पडलें आनी हांगा शिवान ताचें दहन केलें अशी आख्यायिका आसा. ताकालागून हें एक शक्तिपीठय मानतात.

बैजू नांवाच्या भिल्लान त्या शिवलिंगाची पुजा केली आनी जल्मभर सेवा केली. तेखातीर त्या शिवलिंगाक बैजनाथ हें नांव मेळ्ळें. ताचेंच फुडें 'वैद्यनाथ' अशें नांव रूढ जालें.

ह्या देवळाम्हऱ्यांत शिवगंगा नांवाचें एक व्हड कूड आसून, देवाचें दर्शन घेवंचे पयलीं यात्रेकरी त्या कुंडांत न्हातात. चडशे लोक ह्या कुंडांतलें उदक त्या शिवलिंगाचेर घालतात. ह्या कुंडालागसार एक बांय आसा. ते बांयंत सगळ्या न्हंयांचें तीर्थ एकठांय मेळटा अशें म्हण्टात. रावणान ती बांय तयार केली अशी दंतकथा आसून, ते बांयचें उदक पियेळ्यान कुश्टरोग लेगीत बरो जाता असोय समज आसा. ह्या वाठारांत आनीकय देवळां आसात. वैद्यनाथ देवळासामकार आशिल्लें गौरीमंदिर हें हांगाचें शक्तिपीठ आसा. तशींच हांगा कार्तिकेय, गणपती, ब्रह्मा, संध्यादेवी, कालभैरव, हनुमान, मनसादेवी, सरस्वती, सूर्य, श्रीराम, गंगा, हरगौरी, कालिका, अन्नपूर्णा, लक्ष्मीनारायण, नीलकंठ, महादेव ह्या देवतांचींय देवळां आसात. उदेंतेक एका पर्वताचेर तपोवन नांवाचे सुवातेर एक शिवमंदिर आसून थंयचे थळावे लोक ताका वाल्मीकीचें तपोवन अशें म्हण्टात. देवघरासावन १० मैलांचेर 'त्रिकूट' पर्वताचेर त्रिकूटेश्वराचें देवूळ आसा. तशेंच वैद्यनाथाचे वायव्येक नंदन पर्वताचेर छिन्नमस्ता देवीचें देवूळ आनी मुळसांत कालीचें देवूळ आसा.

वैद्यनाथ ह्या शिवस्थानाविशीं शिवपुराणांत एक कथा आसा ती अशी - लंकेचो राजा रावण हाणें एकदां कैलास पर्वताचेर वचून खर तप केलें. तेन्ना शंकरान प्रसन्न जावन रावणाक जाय तो वर मागपाक सांगलो. शंकरान लंकेंत येवन रावचें असो रावणान वर मागलो. म्हणून शंकरान ताका एक ज्योतिर्लिंग दिलें आनी लंकेंत व्हरून त्या लिंगाची स्थापना करपाक सांगलें. पूण वाटेर हें लिंग खंयच दवरूंक फावना, सकयल दवरल्यार परतून तें काडपाक मेळचेंना अशेंय सांगलें. पूण देवाक तें शिवलिंग लंकेंत वचचें न्हय अशें दिसतालें. म्हणून मळबांतल्यान लंकेंत वचपी रावणाच्या आंगांत वरुणान प्रवेश केलो आनी रावणाक कडकडून मुतूंक जालें. तेखातीर तो पृथ्वीचेर देवलो. इतल्यांत विष्णु एका जाण्ट्या ब्राह्मणाच्या रुपांत थंय आयलो. रावणान ताचेकडे थोडो वेळ लिंग धरपाखातीर दिलें. खूब वेळ वाट पळोवन रावण आयलोना तेन्ना ब्राह्मणरुपी विष्णुन तें लिंग जमनीर दवरलें आनी तो अदृश्य जालो. उपरांत तें लिंग थंयच प्रस्थापित जालें. रावणासंबंदीच्यो अशोच दंतकथा आनीकय कांय शिवलिंगा संबंदी आयकूंक मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

वैशंपायन : एक महर्षी. कृष्ण यजुर्वेदाचो प्रवर्तक. ऋग्वेदांतल्या कितल्याशाच मंत्रांचो नवो अर्थ लावपाचें युगप्रवर्तक कार्य वैशंपायनान सुरू केलें अशी ताची नामना आसा. वैशंपायनाचें वैयक्तिक चरित्र उपलब्ध ना पूण ताणें जें कार्य केलां, ताचेवयल्यान ताका एक म्हान आचार्य मानतात. कृष्ण यजुर्वेदाची तैत्तिरीय संहिता ताणें निर्माण केली. तैत्तिरीय आरण्यक, आश्वलायन, कौषीतकी आनी बोधायन

ह्या गृह्यसुत्रांनी ताचो उल्लेख मेळटा. शबरस्वामी म्हण्टा, 'स्मर्यते च वैशंपायनः सर्वशाखाध्यायी' म्हळ्यार वैशंपायनान कृष्ण यजुर्वेदाच्या सगळ्या शाखांचें अध्ययन केल्लें, अशी स्मृती आसा. वैशंपायनान आपल्या शिश्यांक पुराय यजुर्वेदशाखांचें अध्यापनय केल्लें. पाणिनीन एक वैदिक गुरू म्हूण वैशंपायनाचो निर्देश केला.

व्यासमुनीच्या चार मुखेल वेदप्रवर्तक शिश्यांतलो वैशंपायन हो एक शिश्य आशिल्लो. ताका पुराय यजुर्वेदाचें ज्ञान प्राप्त जाल्लें असो उल्लेख पुराणांत खूबकडे मेळटा.

व्यासाकडल्यान मेळिल्ल्या कृष्ण यजुर्वेदाच्यो ताणें ८६ संहिता केल्यो आनी त्यो आपल्या ८६ शिश्यांक वांटल्यो. विष्णुपुराणाप्रमाण हो आंकडो २७ आसा. ताच्या ८५ शिश्यांनी कृष्ण यजुर्वेदाच्या प्रसाराचें कार्य केलें.

भुगोलीक भेदाप्रमाण ताची शिश्यपरंपरा उत्तर भारत, मध्य भारत आनी उदेंत भारत ह्या तीन विभागांनी काम करताली तेविशीं एक श्लोक आसा तो असो -

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुणितान्दद्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदोच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ॥

अर्थ - आलंबी, पलंग आनी कामली अशे तीन चरण देशाच्या उदेंत भागांत; ऋचाभ, आरुणी आनी तांड्य हे चरण मध्य देशांत आनी श्यामायन, कठ आनी कलापी हे तीन चरण उत्तर विभागांत वेदप्रसाराचें कार्य करताले.

कृष्ण यजुर्वेदाक उपरांत तैत्तिरीय हें नांव पडलें तेविशीं एक कथा आसा ती अशी - वैशंपायनाचो याज्ञवल्क्य नांवाचो एक शिश्य आशिल्लो. ताकाय वैशंपायनान कृष्ण यजुर्वेद शिकयल्लो. पूण फुडें त्या दोगांयचें एकामेकाकडेन पटना जालें. वैशंपायनाक ताचें वर्तन आवडना जालें. तेन्ना ताणें आपणें शिकयल्लो कृष्ण यजुर्वेद, याज्ञवल्काकडेन परत मागलो. तें आयकून याज्ञवल्कान गुरूकडल्यान मेळिल्ल्या वेदाचें वमन केलें. तेबरोबर वैशंपायनाच्या हेर शिश्यांनी तित्तिर पक्ष्याचें रूप घेवन तो वेद परतून ग्रहण केलो. फुडें ह्या तित्तिर शब्दावयल्यान कृष्ण यजुर्वेदाक वैदिक परंपरेत तैत्तिरीय म्हणूंक लागले.

वैशंपायनाच्या ८५ शाखांभितरल्यो तैत्तिरीय, मैत्रायणी, कठ आनी कपिष्ठल इतक्योच शाखा सद्या विद्यमान आसून, बाकीच्यो शाखो ना जाल्यात.

हाच्या फुडल्या काळांत कृष्ण यजुर्वेदाक चरक हें नांव पडलें. ज्ञान मेळोवपाखातीर देशभर भोंवडी करपी विद्वान असो 'चरक' ह्या उतराचो अर्थ आसा. वैशंपायन आनी ताचे शिश्य भोंवडेन आसताले. तेखातीर ताका आनी ताच्या शिश्यांक चरक म्हणूंक लागले. काशिकेंत म्हळां, 'चरक इति वैशम्पायनस्य आख्या'. यज्ञांत अध्वर्यूचें काम यजुर्वेदाकडे आसता. वैशंपायनाचे शिश्य यज्ञांत आध्वर्यक

करपाक लागिल्ल्यान तांकां याज्ञिक परंपरेंत चरकाध्वर्यू म्हणूंक लागले.

व्यासान आपलो 'जय' नांवाचो ग्रंथ सगळ्यांत पयलीं वैशंपायनाक दाखयलो. हो ग्रंथ कौरव - पांडव हांच्या झुजापुरतोच मर्यादीत आशिल्लो. ताचे फकत ८८०० श्लोक आशिल्ले. वैशंपायनान ह्या ग्रंथाची वाड करून तो २४ हजार श्लोकांचो केलो आनी त्या ग्रंथाक 'भारत' हें नांव दिलें.

अर्जुनाचो नातू जम्भेजय हाच्या दरबारांत वैशंपायन राजपुरोयत आशिल्लो. जम्भेजयाक आपल्या पुर्वजांची कथा आयकुपाची इत्सा जाली आनी ताणें वैशंपायनाक, आपल्याक सांगपाची विनवणी केली. वैशंपायनान ती कथा जम्भेजयाक सांगली पूण ते कथेंत खूब वाड केली. वैशंपायनाच्या ह्या २४ हजार श्लोकांच्या भारताचें 'महाभारत' करपाचें काम फुडें सौतीन केलें.

वैशंपायन हो जम्भेजयाचो राजपुरोयत पूण याज्ञवल्क्य आनी वैशंपायन हांच्या झगड्यांत ताका आपलें पुरोयतपण सोडून राज्यत्यागूय करचो पडलो. जम्भेजयाचेर याज्ञवल्क्याचो प्रभाव पडलो आनी ताणें कृष्ण यजुर्वेदाचो त्याग करून याज्ञवल्क्याचो शुक्ल यजुर्वेद आपणायलो. स्वताच्या अश्वमेध यज्ञांत ताणें वैशंपायनाक वगळून याज्ञवल्क्याकूच ब्रह्मा हें सगळ्यांत श्रेष्ठ ऋत्विजाचें पद दिलें.

वैशंपायनान संहिता, नीतिसंग्रह, स्मृती आनी नीतिप्रकाशिका अशे चार ग्रंथ बरयले.

वैशंपायन हें एक गोत्राचेंय नांव आसा. ऋषितर्पणांत ताचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

वैशारव : चांद्र वर्साचो दुसरो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक वा तिच्या फाटीफुडें विशारवा नक्षत्र आसता, म्हणून ह्या म्हयन्याक वैशारव हें नांव मेळ्ळां. ह्या म्हयन्याचें पुर्विल्लें नांव 'माधव' आशिल्लें. चैत्र आनी वैशारव हे दोन वसंत ऋतूचे म्हयने मानतात. पूण वैशारव म्हयन्यांत गरमी आशिल्ल्यान ह्या म्हयन्यांतलीं सगळीं धर्मीक कार्यां, व्रतां - वैकल्यां गिमाक योग्य अशींच सांगल्यांत.

वैशारव म्हयन्यांतलीं धर्मीक कृत्यां अशीं आसात - ह्या म्हयन्यांतल्यो तय, चतुर्दस आनी पुनव ह्यो तिथी चड पवित्र मानतात. तयेक अक्षय तृतीया म्हण्टात कारण त्या दिसा केल्लें दान, हवन हीं कृत्यां अक्षय जातात. हेच तिथीक परशुरामजयंतीय आसता. चतुर्दशीक नरसिंहजयंती आसता. पुनवेक दानधर्म केल्यार चड पुण्य मेळटा. तशेंच वैशारव शुध्द सप्तमीक गंगेची पुजा करची अशेंय सांगलां कारण, हे तिथीक जन्हून गिळिल्ली गंगा आपल्या उजव्या कानांतल्यान भायर सोडली. अश्टमीक दुर्गेची अपराजिता ह्या नांवान पुजा करची. वैशारव शुध्द नमीक बंगालांत सीता नम म्हण्टात, कारण त्या दिसा जनक राजाक जमीन नांगरताना सीता मेळिल्ली. त्याच दिसा जमीन

दान दिल्यार पुण्य मेळटा असो भावार्थ आसा. दसमीक आद्य शंकराचार्याची जयंती आसता. वैशाख पुनवेक बुध्दजयंती आसता.

वैशाख म्हयन्यांत उदकदान करचें; देवाक उदकाचो अभिशेक करचो; पायतणां, सत्र्यो, पंखे, तलम वस्त्रां, चंदन, उदकाचीं पात्रां, फुलां, शीतल पेयां, द्राक्षां, केळीं हांचें दान करचें, अशें स्कंदपुराणांत सांगलां. पुराय म्हयनोभर फांतोडेर न्हावपाक जमना जाल्यार तिरोदस, चतुर्दस आनी पुनव ह्या तीन दिसांक तरी न्हावंचें. तशें केल्ल्यान पापांतल्यान मुक्ती मेळटा.

ह्या म्हयन्यांत फांतोडेर न्हावप खूब पुण्यप्रद आसा. तुळ, मकर आनी मेष ह्या राशींनी सूर्य आसता तेन्ना पवित्र न्हंयांनी न्हाल्यार महापातकांचो नाश जाता. ह्या म्हयन्यांत फांतोडेर न्हाल्यार अश्वमेधाचें फळ मेळटा. ह्या म्हयन्यांत काळ्या आनी धव्या तुळशीच्या कणासांनी भगवंताची पुजा करपी मनीस नारायणस्वरूप जाता. सकाळींफुडें न्हावन अश्वत्थाच्या मुळांक उदक घालून प्रदक्षिणा घातल्यार पितर, देव आनी सगळ्या जगाचें तर्पण केल्ल्याभशेन जाता. एक जेवण जेवल्यार, नक्त म्हळ्यार रातीचें एक जेवण जेवल्यार वा अयाचित जेवण घेतल्यार सगळें मनोरथ पूर्ण जाता.

वैशाख हो मलमास आसल्यार, त्या म्हयन्यांत काम्य कर्मसमाप्तीचो निशेध सांगला. तेखातीर उपरांत दोन म्हयने न्हावचें पूण म्हयन्याचो उपास आनी चांद्रायणा सारक्या व्रतांचें ह्या म्हयन्यांत उद्यापन करचें.

- कों. वि. सं. मं.

वैशाली : एक पुर्विल्लें भारतीय नगर आनी गणराज्य. आयच्या विहारांतल्या मुझफरपूर म्हालांत आसपी हाजीपूर परगण्यांतलें बसाढ नांवाचें गांव. हाकाच पुर्विल्लें वैशालीचें स्थान मानप जाता. तशेंच चंपारण्य, मुझफरपूर, दरभंगा ह्या वाठारांचो बरोचसो भाग ह्या नगराच्या पुर्विल्ल्या विस्तारांत आस्पाविल्लो आशिल्लो. हाची शीम निश्रीतपणान जरी सांगूंक येना आसली, तरी अस्तमतेक गंडक, उदेंतेक पुर्विल्लें गंडक, दक्षिणेक गंगा आनी उत्तरेक हिमालय पर्वत ह्या भूंयेच्या भागार वैशालीचें साम्राज्य आसलें.

वैशालीचें सगळ्यांत पयलें वर्णन वाल्मीकिरामायणांत मेळटा. थंय वैशाली नगर गंगेचे उत्तर देगेक तेंकलां म्हणपाचें कळटा. अवदान कल्पलता ह्या ग्रंथांतल्या वर्णनाप्रमाण वैशाली फल्गुमती न्हंयेच्या देगेचेर वशिल्ली.

वाल्मीकीरामायणांत ह्या नगराचे निर्मितीविशीं एक कथा सांगल्या ती अशी - अलंबुषा नांवाची एक अप्सरा आशिल्ली. तिका इक्ष्वाकू वंशांतल्या त्याच नांवाच्या राजाकडल्यान एक चलो जालो. ताचें नांव विशाल. ताणें हें नगर वसयल्ल्यान नगराचें नांव वैशाली पडलें. मनुचो पूत नाभानेदिष्ट हो वैशालीचो पयलो राजा आनी सुमती

हो निमणो राजा. ताच्या फुडल्या वैशालीच्या राजांची वंशावळ मेळना. तशेंच राम जेन्ना सिता स्वयंवरा खातीर मिथिलेक वतालो तेन्ना ताका वाटेंत वैशाली नगर लागिल्लें.

वैशालीचो इतिहास बुध्दकाळासावन मेळटा. त्या काळांतल्या स नगरांत वैशालीचो पयलो मान आसलो. तेन्ना थंय लिच्छवी वंशाचें राज्य आशिल्लें आनी वैशालींतल्या लोकसंख्येचो आंकडो व्हडलो आशिल्लो. व्हडलीं व्हडलीं सोबीत देवळां, राजवाडे, बागो, उद्यानां, तळीं, हीं ह्या नगराचीं भूशणां आसात. मार्टिन आनी कनिंगहॅम हांणी बसाढ हांगा सांपडिल्ल्या ध्वंसावशेशांवयल्यान वैशालीची त्या काळची मांडणी कशी आशिल्ली हाचें शब्दचित्र उबें केलां. राजा विशाल हाचो प्रासाद दक्षिण दिका सोडून तीनूय वटांनी उदकान रेवाडिल्लो आसा. पावसाळ्यांत आनी शियाळ्यांत राजा लागशिल्ल्या एका किल्ल्यांत वचून रावतालो. हो किल्लो आयच्या बसाढ गांवालागीं आसून तो उत्तरेक ७५७ फूट, दक्षिणेक ७८० फूट, उदेंतेक १६५५ फूट आनी अस्तंतेक १६५० असो ताचो व्हडलो आंवाठ आसा. किल्ल्या भोंवतणीचीं फोणकुलां १५ फूट खोल आनी १२५ फूट रुंद आशिल्लीं. ब्लाश हांगा एक गणपतीची मूर्तय सांपडल्या.

वैशाली भोंवतणीं सुमार बावन्न तळीं आसात, अशी एक दंतकथा आसा. दुसरे एके दंतकथेवयल्यान पुराणांतल्या बलीराजाक वामनान पाताळांत धाडिल्ल्याची घडणूक वैशालीलागींच घडिल्ल्याचें सांगलां. बली हो बसाढ हांगा रावतालो हें दंतकथेवयल्यान कळटा.

गौतम बुध्दाच्या काळांत इशान्य भारतांतलें एक गणराज्य म्हण वैशालीची सगळ्याक नामना आशिल्ली. त्या काळांत ज्यो ज्यो नामनेच्यो राजवटी उदेल्यो वा जे जे म्हत्वाचे राश्ट्रीय प्रसंग घडले, त्या सगळ्यांचो ह्या ना त्या कारणांतल्यान वैशालीकडेन संबंद येता. वैशाली नगरांत एक व्हडलें सभाघर आशिल्लें. थंय लिच्छवांच्यो सभा जाताल्यो आनी थंयूच ते सगळे एकमतान निर्णय घेताले.

भगवान बुध्दाक वैशाली नगराची चड ओड आसली. थंयच्या आम्रवनांत आनी नगराभायल्या महावनांत ताचे परत परत मुक्काम आसताले. ताणें आपली संस्मरणीय धर्मप्रवचनां चडशीं वैशालीच्या वाठारांत केल्लीं. वैशालीची नगर वधू आम्रपाली ही तर बुध्दाच्या पयल्या दर्शनान गुल्ल जावन, सर्वसंगपरीत्याग करून भिक्षुणी जाल्ली.

भगवान महावीराची आवय त्रिशला ही वैशालीच्याच राजघराण्यांतल्या केतक नांवाच्या राजाची भयण आशिल्ली. वैशालीच्या कुंडग्राम नांवाच्या उपनगरांत महावीर जल्माक आयलो. अभयदेवसुरीन भवानीसूत्र ह्या ग्रंथाचेर बरयल्ले टीकेंत वैशालीचे पूत ह्या अर्थान महावीराक वैशालिक आनी ताचे आवयक वैशालीसूता अशा अर्थान विशाला अशें म्हळां. महावीराचें भुरगेपणूय वैशालींतूच गेलें आनी जिनदीक्षे उपरांतचे बारा पावसाळे ताणें हांगाच काडले. महावीराचो वैशालीनगराकडे असो घट संबंद आशिल्ल्याकारणान जैन लोकांच्या

मताप्रमाण वैशाली नगर हें तीर्थरूप थरलां.

युआन च्वांग हाच्या वर्णनावयल्यान कळटा तें अशें : वैशालींत, बुध्दाचे मुखेल शिश्य आनंद आनी सारीपूत मोग्गलायन हांचे यादीखातीर स्तूप बांदले. एका व्हडल्या तळ्याचे देगेर ५० फूट ऊंच असो एक खांबो आसून, ताचेर एक शींवाची मूर्ती आसली. ह्या गौतम बुध्दाच्या महापरिनिर्वाणा उपरांत सुमार ११० वर्सांनी वैशालींत एक बौध्द धर्मपरिशद भरली तातूंत सुमार सातशें बौध्द भिक्षुंनी वांटो घेतिल्लो. वैशालीच्या लिच्छवी गणांनीय बुध्दाच्या अवशेशाचेर वैशालीक एक स्तूप उबारिल्लो तो ७ व्या शेंकड्यांत अस्तित्वांत आशिल्लो. पूण फुडें मात तो केन्नातरी भूयेंच्या पोटांत गडप जालो.

- कों. वि. सं. मं.

वैश्य : (पळेयात वर्णविवस्था).

वोडेयर राजघराणें : पयलींच्या म्हैसूर संस्थानाचेर राज्य करपी एक घराणें. ह्या घराण्याविशीं एक कथा आसा ती अशी - इ. स. १३९९ वर्सा मथुरा हांगाच्या घराण्यांतलो यादव राजदेव नांवाच्या राजाचे दोन पूत यदुराय आनी कृष्णराय हे दक्षिणेंत आयले. म्हैसूरान्त येतकच तांणी भोंवतणच्या देवतांचें दर्शन घेतलें. तेन्नाच म्हैसूराचेर राज्य करपी चामराज ह्या स्थानिक राजाक मरण आयलें आनी मार नायक ह्या मनशान राजाची सत्ता बळकावन चामराजाचे बायलेक आनी धुवेक त्रास दिवंक लागलो. चामराजाचे बायलेक जेन्ना यदुराय आनी कृष्णराय ह्या राजपुरसांच्या आगमनाची खबर कळ्ळी तेन्ना तिणें तांचेकडे आदार मागलो. कृष्णराय आनी यदुराय हांणी तिका आदार करपाचें उतर दिवन मार नायकाचेर हल्लो केलो आनी ताका जिवो मारलो. उपरांत यदुरायान राजकन्येवांगडा लग्न केलें. यदुराय म्हैसूरचो राजा जालो. ताणें चौवीस वर्सां राज्य केलें. मेलकोटे हांगाच्या देवीच्या प्रसादान आपल्याक हें राज्य मेळ्ळें असो भावार्थ आशिल्ल्यान दोंगराचेर एक किल्लो बांदून ताका ताणें मेलकोटे अशें नांव दिलें. यदुराया उपरांत ताचो व्हडलो पूत चामराज हो गादयेर बसलो. ताणें इ.स. १४२३ ते १४५९ अशीं छत्तीस वर्सां राज्य केलें. उपरांत ताचो पूत थिम्मराज वोडेयर १४५९ - १४७८ आनी चामराज वोडेयर दुसरो १४७८ - १५१३, चामराज वोडेयर, तिसरो १५१३ - १५५३, थिम्मराज वोडेयर दुसरो १५५३ - १५७२, चामराज वोडेयर, चवथो १५७२ - १५७८ ह्या राजांनी राज्य केलें. पूण तांचेविशीं चड म्हायती मेळना.

हांचे उपरांत राज वोडेयर (१५७८ - १६१७) ह्या पराक्रमी आनी मुत्सद्दी राजान भोंवतणच्या मांडलिक राजांक जिखून घेतले. इ.स. १६१० वर्सा ताणें श्रीरंगपट्टम हांगाच्या विजयनगराचे राजप्रतिनिधीक धांवडावन घालून थंय आपली राजधानी व्हेली. हो

राजा धर्मनिष्ठ, विद्वान आनी सुसंस्कृत आशिल्लो. श्रीरंगपट्टम, म्हैसूर आनी मेलकोटे हांगाच्या देवळांचो ताणें जीर्णोद्धार केलो आनी तांच्या खर्चाखातीर जमनी लावन दिल्यो. प्रजेचें हित पळोवपी ह्या राजाक इ.स. १६१७ वर्सा मरण आयलें.

चामराज वोडेयर - पयलो (इ.स. १६१७ - १६३७) : आजो राज वोडेयर हाका मरण आयलें तेन्ना चामराज चवदा वर्सांचो आशिल्लो. देखून राज्याचो कारभार, सेनापती बेट्ट अरसू हो पळोतालो. चामराजाचे कारकीर्दींत म्हैसूरचें राज्य चारूय वटांनी वाडलें. हो राजा सैन्याची खूब जतनाय घेतालो. त्या काळांत प्रचलित आशिल्ल्या शैव, वैश्णव आनी जैन ह्या तीनूय पंथांक ताणें आलाशिरो दिल्लो. तो स्वता शैव आनी वैश्णव ह्या दोनूय देवतांक भजतालो. ताणें श्रीरंगपट्टणालागसार कावेरी न्हंयेक आशिल्ल्या कालव्यांचें पुनरुज्जीवन केलें आनी कावेरीचेर एक पूल बांदलो. मेलकोटे हांगाच्या कल्याणी ह्या पवित्र तलावाचेर यात्रेकरूंक न्हावपाखातीर घाट बांदले. चामराज स्वता मल्लविद्यानिपुण, उत्तम घोडेस्वार, साहित्यमोगी आनी वीणावादक आशिल्लो. बऱ्याचशा विद्वानांक ताणें आलाशिरो दिल्लो. चामराजान स्वता ब्रह्मोत्तरखंड हो शैव तत्त्वज्ञान आनी आचार हेसंबंदींचो ग्रंथ रचलो. तशेंच ताणें रामायणाची कथा चामराजोक्तिविलास ह्या नांवान कन्नड गद्यांत बरयली.

राज वोडेयर दुसरो (इ.स. १६३७ - १६३८) : चामराजाक इ.स. १६३७ वर्सा मरण येतकच राज वोडेयरचो पूत राज वोडेयर दुसरो ह्या नांवान गादयेर बसलो. त्या वेळार तो पंचवीस वर्सांचो आशिल्लो. ताचो सेनापती विक्रमराय हाचें आनी राजाचें वायटपण जालें आनी राजा दुयेंत आसतना सेनापतीन वैद्याचेवतीन ताका वीख घालून जिवो मारलो.

रणधीर कंठीरव नरसराज वोडेयर (इ.स. १६३८ - १६५९) : राज वोडेयर दुसरो हाका पूत नाशिल्ल्यान ताचे उपरांत राज वोडेयर पयलो हाचो भाव बेट्ट चामराज हाचो पूत रणधीर कंठीरव नरसराज हो गादयेर बसलो. हो खूब बळिश्ट आशिल्लो. आपले सेनापती तो सतत बदलतालो. आपले वीस वर्सांचे कारकीर्दींत ताणें धा सेनापती बदलले. राज वोडेयर हाणें सुरू केल्ले राज्यपद्दतीचो ताणें बारीकसाणेन अभ्यास केलो. जमीनमहसूल एकठावपाखातीर, हिशेब पळोवपाखातीर, प्रजेच्या रक्षणाखातीर ताणें योग्य अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. तो खूब धार्मिकूय आशिल्लो. ताणें श्रीरंगपट्टण, म्हैसूर, मेलकोटे, नंजनगुड हांगा शिवाचीं आनी विष्णुचीं नवीं देवळां बांदलीं, पोरन्या देवळांचो जीर्णोद्धार करून तांच्या खर्चाखातीर देण्यो दिल्यो. कलाकारांक ताणें आलाशिरो दिलो. संस्कृत आनी कन्नड भाशेंतल्या विद्वानांक ताणें सदांच उर्बा दिली. ताका धा राणयो आशिल्ल्यो पूण एकूच पूत आशिल्लो. ताकाय पिरायेच्या पांचव्या वर्सा मरण आयलें. कंठीरवाक इ.स. १६५९ वर्सा पिरायेच्या पंचेचाळिसाव्या वर्सा मरण

आयलें.

देवराज वोडेयर (इ.स. १६५९ - १६७३) : कंठीरव नरसराज उपरांत ताचो पुतणयो, राज वोडेयरच्या सवती भावाचो पूत, देवराज हो गादयेर आयलो, तेन्ना तो बत्तीस वर्सांचो आशिल्लो. गादयेर येनाफुडें ताका दुस्मानांच्या हल्ल्यांक तोंड दिवचें पडलें. सगळ्यांत पयलीं ताणें बिदनूरच्या शिवप्पा नाईक आनी ताचो मांडलिक श्रीरंग राजा हांचो पराभव केलो. उपरांत ताणें मदुरेच्या नायक राजाक हारयलो आनी ताचोय मुलूख बळकायलो. तशेंच ह्या शत्रुंकडल्यान मेळिल्ल्या लुटींतल्या रत्नांनी ताणें आपलीं जोतीं सजयलीं आनी उरिल्ली लूट आपल्या सैनिकांक वांटली. आपल्या राज्यांतल्यान भोंवपी भोंवडेकारांक आनी यात्रेकरू लोकांक ताणें बऱ्योचशो सवलती उपलब्ध करून दिल्यो. तो सतत प्रजेचें हित पळयतालो देखून प्रजाय ताचेर संतुष्ट आसताली. ताचे कारकीर्दींत म्हैसूराक साम्राज्याचो दर्जो फाव जालो.

चिक्क देवराज वोडेयर (इ.स. १६७३ - १७०४) : देवराज उपरांत ताचो पुतणयो चिक्क देवराज राजा जालो. गादयेर बसलो तेन्ना तो अठ्ठावीस वर्सांचो आशिल्लो. आपले कारकीर्दींत ताणें मदुरेचो चोक्कनाथ नायक, सत्यमंगलम, धारापुरम अशा राजांचो पराभव करून जैत मेळयलें. उपरांत इक्केरीच्या राजावांगडा जाल्ल्या झुजांत मात ताका यश मेळ्ळेंना. हाचे उपरांत विजापूरच्या राजावांगडा ताचीं झगडीं जायत उरलीं.

इ.स. १६७७ वर्सा शिवाजी महाराजान घाल्ले घुरयेन ताणें व्हडा धीरान तोंड दिलें आनी ताच्या सैन्याक आपल्या राज्यांतल्यान धांवडावन घालें. उपरांत ताणें स्वता मदुरेचेर चाल करून त्या राजाचे दोन किल्ले आनी बरोचसो मुलूख घेतलो. इ.स. १६८२ वर्सा संभाजीराजान घाल्ली घुरी पुराय मोडून काडली. इ. स. १६८६ वर्सा ताका म्हैसूरचो सम्राट म्हणून नामना मेळ्ळी आनी पुराय दक्षिण भारताचेर तो शेक गाजोवंक लागलो. इ.स. १६८७ वर्सा तुमकूरच्या मोगल राजान म्हैसूराचेर स्वारी केली पूण ताका जैत मेळ्ळेंना. एकोजीन बंगलोर चिक्क देवरायाक विकलें. ताका लागून बंगलोर म्हैसूर राज्याचो एक वांटो जालें.

चिक्कदेवरायान गादयेर येनाफुडे मंत्र्यांचें एक मंडळ सल्लामसलती खातीर नेमलें. आपल्या राज्यांत टपालाची वेवस्था सुरू केली. तशेंच वेवस्थित राज्यकारभारा खातीर योग्य अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. अर्थीक वेव्हारांत बारकायेन लक्ष घालें. ताणें बरीचशीं देवळां बांदलीं.

तो स्वता विद्वान आनी कवी आशिल्लो. ताच्या नांवाचेर चिक्कदेवराजबिन्नपम आनी गीतगोपालम् हे दोन आनी हेर कांय ग्रंथ आसात.

कंठीरव नरसराज वोडेयर (इ. स. १७०४ - १७१४) :

चिक्क देवरायाचो मोनो पूत ताचे उपरांत गादयेर आयलो. ताचे वतीन ताची आवय आनी प्रधान तिरुमल्लेंयंगार हांणी कारभार चलयलो. हो गादयेर येतकच औरंगजेबान व्हड सैन्य घेवन म्हैसूराचेर स्वारी केली तेन्ना ताणें देड कोटी रुपया दिवन कबलात केली.

दोडुकृष्णराज वोडेयर (इ. स. १७१४ - १७३२) : कंठीरवाचो पूत ताचे उपरांत गादयेर आयलो. तेन्ना तो फकत बारा वर्सांचो आशिल्लो. सगळी सत्ता सेनापती आनी मुखेल सर्वाधिकारी नंजराजिय्या हांच्या हातांत गेली. इ.स. १७२४ वर्सा अर्काटच्या नवाबान म्हैसूराचेर घुरी घालतकच एक कोटी रुपया दिवन राजान ताचेकडे कबलात केली. उपरांत पयल्या बाजीराव पेशवान म्हैसूराचेर घुरी घाली आनी ताणें पेशव्यांचो पराभव केलो. हो राजाय धार्मिक वृत्तीचो आशिल्लो. तशेंच तो विद्वान आनी संगीत वाड्मय हांचो भोक्तो आशिल्लो. ताणें विद्वानांक आलाशिरो दिलो आनी खूबशा देवळांक देण्यो दिल्यो.

चामराज वोडेयर (इ.स. १७३२ - १७३४) : दोडुकृष्णराज हाका पूत नाशिल्ल्यान ताचे बायलेन चामराज वोडेयर ह्या सोयऱ्याक पोसको राज्यकारभार चलोवंक सुरवात केली. पूण कांय तेंपान सेनापतीन बंड करून चामराजाक ताचे बायलेसयत बंदखणींत उडयलो. तेन्ना विधवा राजमाता देवजम्मन्नी हिणें आनीक एक भुरगो पोसको घेतलो आनी ताका इम्मडी कृष्णराज वोडेयर ह्या नांवान गादयेर बसयलो. इम्मडी कृष्णराज वोडेयर (इ.स. १७३४ - १७५७) हाचे कारकीर्दींत निजाम, पेशवे, फ्रेंच, इंग्रज हांणी म्हैसूराचेर खूब घुरयो घाल्यो. पूण हैदर अली ह्या सैनिकान राज्य सुरक्षित राखलें. तोच उपरांत सेनापती जालो आनी राज्यकारभार चलोवंक लागलो. इ.स. १७६२ वर्सा ताका मरण येतकच ताचो पूत टिपू हाणें मात म्हैसूरचें राज्य बळकायलें आनी स्वता सूलतान जालो. टिपूक गादयेवयल्यान सकयल देंवोवन म्हैसूरचें राज्य घेवपाखातीर महाराणी लक्षम्मणीन खूब यत्न केले, तिणें खूब राजकीय डावपेंच रचले. निमाणें इंग्रजांच्या आदारान तिणें म्हैसूराचेर आपलो शेक गाजयलो.

महाराणी लक्षम्मणी (इ.स. १७९९ - १८१०) : ही महाराज कृष्णराज वोडेयर हाची कर्तबगार आनी राजकारणी बायल. राजा मरतकच राजसत्तेची आनी राजघराण्याची तिचेर जापसालदारकी पडली. तिणें राजनिश्ठ प्रधान तिरुमलराव आनी नारायणराव हांच्या आदारान मद्रासच्या इंग्लीश सत्तेकडे संधान सादलें आनी तांचेकडे जाल्ले कबलातीप्रमाण म्हैसूराचेर परतून वोडेयर राजघराण्याची सत्ता प्रस्थापित केली. फुडें धा वर्सां तिणें अज्ञान युवराजाचो कारभार व्हड हुशारेन चलयलो. इ.स. १८१० वर्सा तिका मरण आयलें.

मुम्मडी कृष्णराज वोडेयर (इ.स. १७९९ - १८३१) : इ.स. १८१० वर्सा मुम्मडी कृष्णराज सोळा वर्सांचो आशिल्लो. ताचो दिवाण पूर्णिया हो १२ वर्सां राज्यकारभार पळोतालो. ताणें म्हैसूरचो दिवाणी आनी लश्करी कारभार बरे रितीन पळयलो आनी राज्याच्या उत्पन्नांत

भर घाली. कृष्णराज १७९९ वर्सा अल्पवयांत राजा जालो. इ.स. १८१० ते १८३१ मेरेन तो राजा आशिल्लो उपरांत १८३१ ते १८६७ मेरेन ताचें राज्यपद गेलें. परतून १८६७ ते १८६८ ह्या काळांत ताणें राज्य केलें. इ.स. १८६८ च्या मार्च म्हयन्यांत ताका मरण आयलें. ह्या काळांत ताणें खूब लोकोपयोगी कामां केलीं. ताणें बऱ्याचशा विद्वानांक आलाशिरो दिलो. ताचे कारकीर्दींत खूबशे शास्त्रीय, धर्मीक आनी वाङ्मयीन ग्रंथ बरोवप जाले. म्हैसूरान्त ताणें इंग्लीश शाळा सुरू करून तिची वेवस्था इंग्रज विद्वानांकडे दिली. अशे रितीन काम करून ताणें खूब नामना जोडली.

चामराजेंद्र वोडेयर (इ.स. १८६८ - १८९४) हो कृष्णराजाचो पोसको पूत आशिल्लो. गादयेर बसलो तेन्ना तो ल्हान आशिल्लो. फुडें अठरा वर्सांचो जातकच १८८१ वर्सासावन तो राज्यकारभार पळोवंक लागलो. इंग्रज सरकारान ताका वारस म्हणून मान्यताय दितना ताचेर खूब अटी घाल्यो. तेप्रमाण इंग्लिशांनी चडशी सगळी सत्ता आपल्या ताब्यांत दवरली. हो मात नांवापुरतो राजा उरलो. इंग्लीश सरकाराच्या अटींक अणसरून चामराजान प्रजेक उद्देशून एक जाहिरनामो काडलो आनी आपल्या कांय विश्वासू अधिकाऱ्यांक घेवन एक काउन्सिल केलें. ताणें बारिकसाणेन लक्ष घालून राजवाड्यांतलो गैरकारभार बंद केलो आनी गुन्यांवकारांक खर ख्यास्त दिली. तशेंच ताणें युरोपियन अधिकाऱ्यांक काडून उडोवन तांच्या जाग्यार कमी पगाराचेर हिंदू अधिकारी नेमले. राज्यांत ताणें खूब सुदारणा केल्यो. शैक्षणिक सुविधा, उदका - पुरवणेची वेवस्था केली. राज्यांत दवाखाने सुरू केले. ह्या काळांत राज्याचें महसुली उत्पन्न वाडलें.

कृष्णराज वोडेयर (४ थो इ.स. १९०२ - १९४०) : बापूय मेलो तेन्ना कृष्णराज खूब ल्हान आशिल्लो म्हूण ताचे आवयन आठ वर्सां राज्यकारभार पळयलो. उपरांत इ.स. १९०२ वर्सासावन तो स्वता कारभार पळोवंक लागलो. ताणें शेतकी वेवसायाची सुदारणा करून शिक्षणाचोय प्रसार केलो. कावेरी वीज प्रकल्प सुरू केलो. तो स्वता दयाळू, धार्मिक आनी कर्तव्यतत्पर राजा आशिल्लो. ताणें हिंदू, किरिस्तांव, मुसलमान ह्या सगळ्यांच्या देवस्थानांक मदत केली. ताणें स्वता भारतभर तीर्थयात्रा केली. बरे तरेन राज्यकारभार करून ताका १९४० वर्सा मरण आयलें.

जयचामराज वोडेयर (इ.स. १९४०) : चवथो कृष्णराज हाका पूत नाशिल्ल्यान, ताचो पुतणयो जयचामराज हो म्हैसूरचे गादयेर बसलो. हाचो जल्म १९१९ वर्सा जालो आनी शिक्षण रॉयल स्कूल, महाराजा कॉलेज हांगा जालें. हो गादयेर आयलो तेन्ना सर मिर्झा इस्माइल हो दिवाण आशिल्लो. उपरांत तीन म्हयन्यांनी तो निवृत जालो आनी एन. माधवराव हो दिवाण जालो. हाचे कारकीर्दींतूय लोककल्याणकारी येवजणो चालू उरल्यो. हाचे कारकीर्दींत १९३९ ते १९४५ ह्या काळांत दुसरें महायुध्द चालू आशिल्लें. तेन्ना इंग्लीश

सरकाराक हाणें खूब अर्थीक आनी सैनिकी आदार केलो. इ.स. १९४५ ते १९४९ ह्या काळांत सर समस्वामी मुदलियार हो दिवाण आशिल्लो. हाच्या काळांतूय म्हैसूर राज्यांत शैक्षणिक, उद्देगीक उदरगत चालू आशिल्ली.

१९४७ वर्सा भारताक स्वातंत्र्य मेळटकच भारतांतलीं सगळीं संस्थानां खालसा करपांत आयलीं. तेप्रमाण म्हैसूर स्वतंत्र राज्य स्थापन जालें. राजा जयपामराज हाची २६ जानेवारी १९५० दिसा राजमुखेल म्हणून नेमणूक जाली. उपरांत ताका राज्यपाल नेमलो.

विश्व हिंदू परिशदेचो तो पयलो अध्यक्ष आशिल्लो. १९७४ वर्सा ताका मरण आयलें. अशे तरेन म्हैसूराचेर राज्य करपी वोडेयर राजघराण्याचो अंमल सोंपलो.

- कों. वि. सं. मं.

व्याकरण : भाशेची स्थिती आनी प्रवृत्ती लक्षांत घेवन स्वभावसिध्द अशा शब्दांचो सुयोग्य वापर करूंक शिकोवपी शास्त्र. खंयचीय भास ही तिच्या वापराचे नदरेन स्वयंसिध्द आसता आनी तिच्या अंतर्गत शब्द प्रयोगांची प्रेरणा आसता. व्याकरण हे प्रेरणेचें निदर्शन करता. व्याकरणाचो व्युत्पत्तीअर्थ असो - 'व्याक्रियन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम्' म्हळ्यार जाचे वतीन अपशब्दांपसून सुशब्द वेगळे काडप जातात वा जाच्यापसून साधूशब्दांचें गिन्यान मेळटा, तें व्याकरण.

जगांत उपलब्ध आशिल्ल्या साहित्यांत ऋग्वेद हो आद्यग्रंथ आसा. हो वेद अभ्यासकांक सुगम आनी अर्थबोधक जावचो हेरवातीर व्याकरणाची गरज निर्माण जाली. हे विशीं पतंजलीन एक जनश्रुती सांगल्या ती अशी - एकदां प्रबुध्द देवान प्रार्थना करून इंद्राक सांगलें, 'वेद ही आमची भास आसा पूण ती अव्याकृत आसा. तिचें व्याकरण कर'. अशे तरेन भारतांत सगळ्यांत पयलीं व्याकरण विद्येचो जल्म जालो.

पाणिनीय शिक्षेंत वेदाचीं स आंगां सांगल्यांत. तेचप्रमाण वररुचीन व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाचीं पांच प्रयोजनां सांगल्यांत तीं अशीं आसात-

(१) रक्षा : वेदांची राखण करप हें व्याकरणाच्या अध्ययनाचें मुखेल उदिश्ट आसा. वेदरक्षणाचो मुखेल भार वैयाकरणांचेर आसा.

(२) ऊह : नव्या पदांची कल्पना.

(३) आगम : श्रुती (वेद, आगम) हीच व्याकरणाच्या अध्ययनारवातीर प्रमाणभूत आसा. श्रुतिप्रामाण्य आपणावन व्याकरणाचें अध्ययन करप, हें दर एका द्विजाचें कर्तव्य आसा.

(४) लघू : संस्कृत भाशेच्या दर एका शुध्द शब्दांचें अध्ययन करप शक्य नाशिल्ल्यान व्याकरण होच एक लघू उपाय आसा.

(५) असंदेह : वैदिक विशयांच्या संदर्भांत उत्पन्न जावपी संदेहाचें निराकरण व्याकरणच करूंक शकता.

ह्या पांच प्रयोजनांभायर पतंजलीन हेर कांय प्रयोजनांय सांगल्यांत, तातुंतलीं कांय अशीं आसात -

(१) अपभाषण : अशुध्द शब्द उच्चारप जावचेनात असो मार्ग व्याकरणच दारवयता.

(२) दुश्टशब्द : शब्दांचे शुध्दाशुध्दतेचें ज्ञान व्याकरणाकडेंच आसा.

(३) अर्थज्ञान : वेदांचो अर्थ समजुपाक व्याकरणाचें ज्ञान गरजेचें आसा.

(४) धर्मलाभ : जो मनीस भाशेच्या वेव्हारांत शुध्द शब्दांचो प्रयोग करता तो स्वर्गलोकांत खूब फळ मेळयता. हाचे उरफाटें जो सदांच अपशब्द वापरता तो पापी थारता.

गोपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वकाळांत ह्या शास्त्राची खूब वाड जाल्ली दिसता. हातूंत प्राचीन व्याकरणाच्या विशयांचो उल्लेख मेळटा. ते धातू, प्रतिपदिक, नाम, आख्यात, लिंग, वचन, विभक्ती, प्रत्यय, स्वर, उपसर्ग, निपात, मात्रा, वर्ण, अक्षर, पदसंयोग, स्थानानुप्रदान. हे सगळे त्या शास्त्रांतले मान्य अशे परिभाशिक शब्द आसात.

शाकटायनान आपल्या ऋक्तंत्रांत व्याकरणाची वाटचाल (परंपरा) सांगल्या. सगळ्यांत पयलीं ब्रह्मान बृहस्पतीक व्याकरण सांगलें. बृहस्पतीन तें इंद्राक दिलें. इंद्रान भारद्वाजाक, भारद्वाजान ऋषीक आनी ऋषींनी तें ब्राह्मणांक दिलें. अग्निपुराणांत ३४९ ते ३५९ ह्या ११ अध्यायांनी व्याकरणाची म्हायती दिल्या. तातूंत स्कंद (कार्तिकस्वामी), कात्यायन ऋषीक व्याकरणाचो आपरोस सांगता, अशें सांगून अइउण्, ऋलृक अशीं चौदा माहेश्वरसूत्रां, प्रत्याहार, संधी, शब्दरुपावली, कारक, समास, तद्धित, उणादिप्रत्यय, तिङ्प्रत्यय अशी सादारण म्हायती दिवन विशय सोंपयला. गरूडपुराणांतय हीच म्हायती आसा. ह्या व्याकरणाक कौमार व्याकरण अशें म्हण्टात.

दर एका वेदाच्या प्रतिशाखांतय वर्णांचे संधी आनी विश्लेष कशे जातात हाची व्याकरणाविशीची म्हायती मेळटा. तिचो उपेग पद, क्रम, जटा, घन ह्या वेदविकृतींच्या अध्ययनारवातीर जाता.

पाणिनीक प्रधान व्याकरणकार मानतात. ताचे पयलीं शाकटायन, स्फोटायन, काशकृत्स्न, आपिशली, पौष्करस हे व्याकरणकार जावन गेले. पूण पाणिनीन आपल्या सुत्रांत प्रसंगान तांचो उल्लेख केला. पूण हातुंतल्या कोणाचोच ग्रंथ आयज उपलब्ध ना. कैयट सारके प्राचीन ग्रंथकार आपिशली, काशकृत्स्न हांच्या ग्रंथांचो उल्लेख करतात. भगवान पाणिनीन श्रीशंकरान उपदेशिल्लीं जीं 'अइउण्' हीं चवदा सुत्रां, जांकां अक्षरसमाख्या अशें वैयाकरण पंडित समजतात, तांचो आदार घेवन आपल्या व्याकरणाची उबारणी केल्या आनी म्हणून ह्या व्याकरणाक वेदांगत्व प्राप्त जालां. हातूंत लौकिक शब्दांचें विवेचन पुरायपणान केल्लें आशिल्ल्यान हें लौकिक पंडितांकय मान्य जालां. पाणिनीय व्याकरण हो व्याकरणरुपी वेदांगाचें प्रतिनिधित्व करपी एक मान्य ग्रंथ आसा. पाणिनीन अल्पाक्षर अशा चार हजार सुत्रांवातीन

संस्कृत भाशेचें नितांत वैज्ञानिक अशें व्याकरण प्रस्तुत करून आधुनिक भाशाशास्त्रज्ञांकय अजापीत केल्यात.

पाणिनीच्या उपरांत संस्कृतांत आयिल्ल्या नव्या शब्दांची व्याख्या करपाचो हेत मनांत धरून कात्यायनान (सन पयलीं ४ थो शेंकडो) वार्तिकांची रचना केली. ते उपरांत पतंजलीन पाणिनीच्या सुत्रांचेर (सनपयलीं २ रो शेंकडो) भाष्य रचलें. सुत्रांचेर भाषां खूब आसात. पूण व्यापक विशय आनी गंभीर विचारांक लागून पतंजलींच्या भाष्याक 'महाभाष्य' म्हळां. व्याकरणाच्या दार्शनिक सिध्दान्तांची मीमांसा सगळ्यांत पयलीं महाभाष्यातूच मेळटा. हो ग्रंथ प्रस्न - जाप अशा स्वरुपाचो आसून साहित्यीक शैलीचो आसा. व्याकरणशास्त्रांत सुत्रां, कार्तिकां आनी महाभाष्य ह्या तीन ग्रंथांचें खूब म्हत्व आसा. म्हणुनूच पाणिनी, कात्यान आनी पतंजली हांकां व्याकरणाचे मुनित्रय म्हण्टात.

महाभाष्याउपरांतचो व्याकरणाचो दार्शनिक ग्रंथ म्हळ्यार भर्तृहरिचो वाक्यपदीय. हो ग्रंथ ताणें इ.स.च्या सव्या शेंकड्यांत रचलो.

१५ व्या शेंकड्यांत रामचंद्राचार्य ह्या वैयाकरणान सुत्रांचे प्रक्रियेक अणसरून आपलो टीकाग्रंथ रचलो. ताणें पदांची सिध्दी हें आपलें लक्ष्य थारायलें. हीच पद्दत आपणावन भट्टोजी दीक्षित ह्या नामनेच्या वैयाकरणान सिध्दान्त कौमुदी हो ग्रंथ बरयलो. उपरांत ताणें शब्दकौस्तुभ आनी मनोरमा हे ग्रंथ बरयले. दीक्षिताचे परंपरेतलो नागेश भट्ट हाणें पाणिनीय व्याकरणांतल्या परिभाशांचें निदर्शन करपी 'परिभाषेबुधेश्वर' हो ग्रंथ बरयलो आनी तो व्याकरणाच्या अभ्यासांत सर्वमान्य थारलो. फाटल्या २००, वर्सांनी पाणिनीय संप्रदायाच्या नामनेच्या टीकाकारांभितर वैद्यनाथ पायगुंडे, विश्वेश्वर, ओरमभट्ट, भैरवमिश्र, राघवेंद्राचार्य गजेंद्र गडकर, कृष्णामित्र, नित्यानंद पर्वतीय, जयदेव मिश्र, वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर, मन्युदेव चिद्रुपाश्रय हीं नांवां उल्लेख करपासारकीं आसात. व्याकरणाचेर जायते परिभाशाग्रंथ निर्माण जाले. व्याडी ह्या वैयाकरणान बरयल्लो परिभाशासूचन नांवाचो एक हातबरपाचो ग्रंथ उपलब्ध आसा. शाकटायनपरिभाशासुत्रासारकीच चांद्रपरिभाशासुत्रांय उपलब्ध आसात. चांद्रव्याकरण हें पाणिनीय व्याकरणाचेर आदारिल्लें सुलभ व्याकरण आसा. तेचभशेन वैदिक शाकटायनशब्दानुशासनाचेर आदारिल्लें कातंत्र हेंय सुलभ व्याकरण आसा, अशें विद्वान मानतात. ह्या कातंत्र व्याकरणाचेंच कांय सुत्रांची भर घालून केल्लें संस्करण कालाप ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. इ.स.च्या ११ व्या शेंकड्यांतल्या भोज राजान आपल्या सरस्वतीकंठाभरण ह्या व्याकरण ग्रंथांत ११८ परिभाशासुत्रां दिल्यांत. गुजरातांतल्या हेमचंद्र नांवाच्या नामनेच्या जैन वैयाकरणान पाणिनीच्या व्याकरणाक अणसरून हैमशब्दानुशासन नांवाचो एक व्हड असो व्याकरणग्रंथ बरयलो. हेमचंद्राचे शिश्यपरंपरेत हेमहंसगणी नांवाचो एक वैयाकरण जालो. ताचो परिभाषावृत्ती हो ग्रंथ प्रसिद्द आसा. ताच्या काळांत बंगाल आनी ताच्या लागसारच्यो

प्रदेशांनी पाणिनीय व्याकरणाचो खूब पुरस्कार जालो आनी बऱ्याचशा विद्वानांनी व्याकरणशास्त्राचेर पांडित्यपूर्ण ग्रंथ बरयले. ते उपरांतच्या काळांत सीरदेव हो म्हान वैयाकरण जावन गेलो. ताणें आपल्या पयलींच्या सगळ्या परिभाषाकारांचे ग्रंथ विचारांत घेवन आपलो 'परिभाषावृत्ती' हो ग्रंथ बरयलो. ह्या ग्रंथाक लागून पयलींचे परिभाषा ग्रंथ फाटी पडले. ह्या ग्रंथाकय फाटीं सारपी ग्रंथकार नागेश हाचो अठराव्या शेंकड्यांतलो 'भाशेन्दुशेखर' हो ग्रंथ रोकडोच सर्वमान्य जालो. ह्या ग्रंथाचेर मुद्रित आनी अमुद्रित मेळून २५ वयर टीका उपलब्ध आसात.

पाणिनीभायर आनीकय व्याकरणसंप्रदाय निर्माण जाले. तातुंतले मुखेल अशे आसात -

इंद्रसंप्रदाय : देवराज इंद्राच्या नांवान हो संप्रदाय प्रचलित आसा. सद्या हें व्याकरण उपलब्ध ना पाणिनीय व्याकरणान ह्या संप्रदायाक नश्ट केलो अशें कथासरित्सागरावयल्यान समजता. विद्वान बर्नेल हाच्या म्हणण्याप्रमाण तोळकाप्पियम हें प्राचीन तमिळ व्याकरण चडशें इंद्रसंप्रदायान प्रभावित आसा.

कातंत्र व्याकरण : सातवाहन राजा शर्ववर्मा हाका कांय काळाभितर व्याकरण शिकोवपाच्या हेतान सुमार ८४० सुत्रांचें हें व्याकरण रचप जालें. बंगालांत आयजलेगीत कातंत्र व्याकरणाचो प्रचार आसा. काश्मीरांत शिकयतात तें व्याकरण ग्रंथ म्हळ्यार कातंत्र व्याकरणाचें परिवर्तित रूप मानूं येता.

चंद्रसंप्रदाय : इ.स.च्या ४थ्या शेंकड्यांत, हाचो प्रवर्तक चंद्रगोमी नांवाचो एक बौध्द वैयाकरण जावन गेलो. बौध्दधर्मियांत हाचो चड प्रसार जालो. ह्या संप्रदायाचीं लघुसंस्करणां, तिबेट आनी लंका ह्या देशांनी आयजूय प्रचारांत आशिल्ल्याचें समजता.

जैनसंप्रदाय : चवथ्या शेंकड्यांतलो देवन्दी हो ह्या संप्रदायाचो प्रवर्तक. ताणें पाणिनीय व्याकरणांतलीं सुत्रां आनी वार्तिकां जुळोवन देवन्दीन आपलीं सुत्रां रचलीं. जैनसंप्रदायाचेर सोमदेवाची टीका आसून दक्षिण भारतांतल्या दिगंबर जैनांत हाचो प्रचार आसा.

शाकटायनसंप्रदाय : इ.स.च्या ८व्या शेंकड्यांत श्वेतांबर जैनांच्या अध्ययनार्थ हाचें व्याकरण बरयलें. ह्या व्याकरणाचेर चंद्र आनी जैनसंप्रदाय ह्या दोनय व्याकरणांचो प्रभाव आसा. शाकटायनान स्वताच आपल्या ग्रंथाचेर वृत्ती बरयल्या.

भोजसंप्रदाय : हाचो प्रधान ग्रंथ सरस्वतीकंठाभरण हो आसून, तो भोजराजान इ.स.च्या १०व्या शेंकड्यांत बरयलो. हातूंत स हजार सुत्रां आसात आनी वैदिक व्याकरणाचें निरूपण केलां. पाणिनी उपरांत भाशेंत जीं परिवर्तनां जालीं, तांकां मान्यताय दिवपी नेम ह्या व्याकरणांत केल्यात.

हेमचंद्रसंप्रदाय : हेमचंद्र ह्या जैन - विद्वानान शब्दानुशासन नांवाचो आठ अध्यायांचो ग्रंथ बरयलो. निमाणच्या अध्यायांत ताणें

प्राकृत भाशांचेय व्याकरण सांगलें. आपल्या ग्रंथाचेर ताणें स्वताच बृहद्वृत्ती आनी लघुवृत्ती अशो दोन टीका बरयल्यो. सुत्रांच्या विवेचनांत उदाहरणां दिवपाखातीर ताणें स्वताच ह्याश्रय महाकाव्याची रचना केली.

सारस्वत संप्रदाय : हाचो आदिप्रवर्तक अनुभूतिस्वरुपाचार्य हो आसा. हाणें १२ व्या शेंकड्यांत सारस्वतप्रक्रिया ह्या नांवान ७०० सुत्रांचें व्याकरण रचलें. ५० वर्सांपयलीं उत्तर भारतांत ह्या व्याकरणाचो खूब प्रचार आशिल्लो. इंग्रज विद्यार्थ्यांक संस्कृत व्याकरण शिकोवपाखातीर सारस्वतप्रक्रिया ह्या ग्रंथाचो उपेग करताले.

मुखेल संस्कृत व्याकरणांचे स्वताचे अशे गणपाठ आनी धातीपाठ आसात. गणपाठाच्या संबंदांत जे स्वतंत्र ग्रंथ जाले, तातूंत वर्धमानाचो (१२ वो शेंकडो) गणरत्नमहोदधी आनी भट्टयज्ञेशाचो गणरत्नावली हे दोन ग्रंथ प्रसिद्द आसात. काशकृत्स्नाचो धातुपाठ कण्ण्ड भाशेंत आनी भीमसेनाचो धातुपाठ तिबेटी भाशेंत (भोट) आसा. पूर्णचंद्राचो धातुपारायण, मैत्रेयरक्षिताचो धातुप्रदीप, क्षीरस्वामीचो क्षीरतरंगिणी, सायणाचो माघवीय धातुवृत्ती, श्रीहर्षकीर्तीचो धातुतरंगिणी, बोपदेवाचो कविकल्पद्रुम आनी भट्टमल्लाचो आख्यातचंद्रिका हे ग्रंथ चड उल्लेख करपा सारके आसात. लिंगबोधक ग्रंथाभितर पाणिनी, वरलूची, वामन, हेमचंद्र, शाकटायन, शांतवन, हर्षवर्धन हांचीं लिंगानुशासनां प्रचलित आसात.

प्राकृत भाशांचे व्याकरणकार : प्राकृत भाशांचो विंगड विंगड प्रदेशांनी प्रचार सुरू जालो तेन्ना ग्रंथरचनाय सुरू जाली. ताका लागून व्याकरणां निर्माण जावपाचीं गरज उत्पन्न जाली. प्राकृत भाशांविशीं ज्या लेखकांनी आपले विचार मांडले, तातूंत भरताचो पयलीं उल्लेख करचो पडटा. मार्कंडेयान आपल्या प्राकृतसर्वस्व ह्या ग्रंथाचे सुरवेक भरताचो उल्लेख केला. तशेंच ताणें शाकल्य आनी कोघ्ल ह्या आनीक दोन प्राकृत व्याकरणांचो उल्लेख केला. कांय प्राचीन आचार्यांनी, पाणिनीनय प्राकृतलक्षण नांवाचो ग्रंथ बरयल्ल्याचें म्हळां. वररुचीन बरयल्लो प्राकृतप्रकाश हो सगळ्यांत पोरनो प्राकृत व्याकरणाचो ग्रंथ आसा. तेउपरांत चंड नांवाच्या विद्वानान प्राकृतलक्षण नांवाचो ग्रंथ बरयलो. धनपालान प्राकृताचो कोश तयार केलो. हेमचंद्रान सिध्द हेमचंद्र नांवाचें प्राकृत व्याकरण बरयलें आनी तें प्राकृत व्याकरणांत सगळ्यांत उत्कृश्ट थारलें. हेमचंद्राउपरांत क्रमदीश्वर हो व्याकरणकार जालो. ताणें संक्षिप्तसार नांवाचें व्याकरण बरयलें. त्रिविक्रमान आपल्या प्राकृत व्याकरणाचे टीकेंत हेमचंद्राकूच आदारभूत मानला. त्या आदाराचेरूच ताणें आपलो प्राकृतरुपातार हो ग्रंथ बरयलो. ते उपरांत रामतर्कवागीश ह्या ग्रंथकारान इ.स.च्या १६व्या शेंकड्यांत प्राकृतकल्पतरू हो ग्रंथ बरयलो. हाचेभायर भारद्वाज, अप्पय्य दीक्षित, समंतभद्र, चंद्रेश्वर ह्या प्राकृत वैयाकरणांचीय नांवां प्रसिद्द आसात.

कोंकणी व्याकरण : कोंकणी व्याकरण हें भारतीय भाशांतलें

(संस्कृत सोडून) सगळ्यांत पयलें व्याकरण आसा, अशें अभ्यासकांचें मत आसा. पूण त्या व्याकरणाची प्रत सद्या उपलब्ध ना. ते उपरांत पाद्री तोमास इश्टेव्हांव हाचें Arte da Lingua Canarim (१६४०) वर्सा उजवाडा आयलें. हाचे उपरांत व्याकरणाचीं बरीचशीं पुस्तकां उजवाडाक आयलीं. तातुंतलीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां आसात, तीं अशीं - पाद्री मोफयचें 'A Grammer of Konkani Language (१८८२), कॉनेगु जुझे द एस्. रीत इ सौझ हाचें 'Elementos da Lingua Concani' (१९२९), जानीन रांजेल हाचें 'A Gramatica da Lingua Concani' (१९३३), कारेल प्रिक्रिल हाचें 'Principia Linguae Brahmanicae. हांचेभायर मो दाल्गादु हाच्या कोंकणी व्याकरणाचें हातबरप, पणजेचे सेंट्रल लायब्ररींत उपलब्ध आसा.

१९४९ वर्सा शणै गोंयबाबाचें 'कोंकणिची व्याकरणी बांदावळ' हें पुस्तक उजवाडा आयलें. कोंकणी व्याकरणाच्या इतिहासांतलें तें एक आधुनिक अशें व्याकरण आसा. ते उपरांत १९८६ वर्सा सुरेश जयवंत बोरकार हाचें 'कोंकणी व्याकरण' हें पुस्तक उजवाडा आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

व्यास : महाभारत कालीन एक तेजीश्ट व्यक्तीमत्वाचो म्हापुरुष, ग्रंथकार आनी महागिन्यानी. ताचीं जायतीं नांवां प्रचलित आसात तीं अशीं - वर्णान काळो म्हूण कृष्ण, द्वीपांत जल्मल्लो देखून द्वैपायन. हाचे वयल्यान कृष्णद्वैपायन अशेंय जोडनांव ताका रूढ जाल्लें. ताणें 'वेदान विव्यास' अशे वेदांचे विभाग केल्ले देखून ताका व्यास अशें म्हण्टाले. हाचेभायर पराशराचो पूत देखून पाराशर्य अशेंय नांव घेतात. ताका महर्षी अशेंय म्हणप जातालें.

पुराणकारांच्या मतान व्यास हें व्यक्तिनाम नासून ती उपाधी आसा. तें एक धर्मीक पीठ आसा. दर एका द्वापर युगांत विष्णु व्यास रुपान अवतार घेता आनी संवसाराच्या हितारवातीर एका वेदाचो विभाग करता. अशे २८ व्यास जाल्ले आसून कृष्णद्वैपायन हो निमणो व्यास. भागवतांत ह्या २८ व्यासांचीं नांवां दिल्यात तीं अशीं - (१) ब्रह्मा, (२) प्रजापती (३) शुक्राचार्य (४) बृहस्पती (५) सूर्य (६) यम (७) इंद्र (८) वसिष्ठ (९) सारस्वत (१०) त्रिधामा (११) त्रिवृष (१२) भारद्वाज (१३) अंतरिक्ष (१४) धर्म (१५) त्रय्यारूपी (१६) धनंजय (१७) मेधातिथी (१८) व्रती (१९) अत्री (२०) गौतम (२१) हर्यात्मा (२२) वाजश्रवा (२३) सोम आमृष्यायण (२४) तृणबिंदू (२५) भार्गव (२६) शक्ती (२७) पराशर आनी (२८) कृष्णद्वैपायन.

व्यासाची जल्मकथा अशी आसा - हस्तिनापूर लागसरच्या एका वाठारांत राजा उपरिचर वसू हाका सत्यवती नांवाची धूव आशिल्ली. ल्हानपणासावन तिचो सांबाळ यमुनेचे देगेर रावपी दाशराजान केल्लो. तो कोळी आशिल्लो आनी यमुनेचे देगेर होड्यान लोकांक हाड-व्हर करप हो वेवसाय तो करतालो. फुडें हें काम सत्यवती करूंक

लागली. एक दीस पराशर मूनी थंय आयलो आनी ताणें आपल्याक पलतडीन पावोवंक सांगलें. दाशराजान तें काम सत्यवतीकडेन सोंपयलें. होडें चलोवपी हे धीवरकन्येचें रूप जेन्ना पराशरान पळेलें तेन्ना तो तिचेर भाळ्ळो. ताणें तिचेकडे जेन्ना आपलो मोग उक्तायलो तेन्ना तिणें आपल्या आंगाक नुस्त्याचो वास येता म्हणपाचें ताका सांगलें.

पराशरान आपल्या तपाच्या प्रभावान तिच्या आंगाची हिवसाण पयस करून तिका सुवासिक केली. तो वेळ दिसाचो आशिल्लो देखून पराशरान धुकें तयार करून तिचेकडे समागम केलो. उपरांत थंयच्यान वता आसतना पराशरान तिका आशिर्वाद दिलो, तुगेर म्हापुरुष जल्माक येतलो आनी एका भुरग्याची आवय जावनय तुजें आंकवारपण अभंग उरतलें. फुडें सत्यवतीन यमुनेच्या एका द्वीपांत एका चल्याक जल्म दिलो. होच वेदव्यास. इतिहासकारांच्या मतान व्यासजल्माचो काळ सनआदीं ३१०० हो थारता.

फुडें व्यास आपल्या बापायचो सोद घेवन हिमालयांत ताच्या आश्रमांत तपश्चर्या करूंक गेलो. वतना ताणें सत्यवतीक वचन दिलें 'तूं जेन्ना म्हाका याद करतली तेन्ना हांव हाजीर जातलो'. तरणेपणांत ताणें जाबालीची धूव वटिका हिचेकडेन लग्न केलें. ताका शुक्र हो पूत जालो.

फुडें सत्यवतीचें हस्तिनापूरचो राजा शंतनूकडे लग्न जालें. तिका दोन पूत आशिल्ले. तातुंतल्या एकट्याक झुजांत मरण आयलें आनी दुसरो पूत विचित्रवीर्य हाका क्षयरोग जाल्लो. ताका अंबिका आनी अंबालिका अशो दोन बायलो आशिल्ल्यो. पूण विचित्रवीर्याक भुरगें जावंचे आदींच मरण आयलें. तेन्ना आपलो वंश हांगाच सोंपतलो हो विचार करतां करतां तिचे तकलेंत नयोगाची कल्पना आयली. त्या काळांत भुरगें नाशिल्ले विधवेक देशाकडल्यान पुत्रोत्पत्ती करून घेवपाक धर्माची संमती आशिल्ली. तिणें अशावेळार आपलो पूत व्यास हाका आपोवन हाडलो आनी ताका नयोगाची आज्ञा दिली. व्यास हो रंगान काळो आनी कुरूप आशिल्लो. ताच्या आंगाक घाण येताली. ताच्यो जटा आनी खाड वाडिल्लें. फुडें व्यासापसून अंबिकेगेर कुड्डो धृतराष्ट्र आनी अंबालिकेगेर पांडुरोगी पांडू जल्माक आयलो. फुडें धृतराष्ट्रापसून कौरव आनी पांडूपसून पांडव असो कुरूवंशाचो विस्तार वाडलो. उपरांतच्या काळांत कौरव आनी पांडव हांचे मदलें महाझूज थांबचें देखून व्यासान जायते यत्न केले पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळें ना.

व्यासाचो आश्रम हस्तिनापुरालागसारच सरस्वतीचे देगेर आशिल्लो. थंयच्यान तो हस्तिनापुरांत यो-वच करतालो. कौरव - पांडवांचे अस्त्रपरिक्षेवेळार तो उपस्थित आशिल्लो. युधिष्ठिराक राजसूय यज्ञाची प्रेरणा ताणेंच दिली. द्युतांत हारून पांडव वनवासाक गेले तेन्ना धृतराष्ट्राक मेळून पांडवांकडे अन्यायान न वागपाचो ताणें सल्लो दिलो. तशेंच द्वैतवनांत वचून तो पांडवांक मेळ्ळो थंय ताणें युधिष्ठिराक प्रतिस्मृती नांवाची सिध्दविद्या शिकयली. अज्ञातवास सोंपोवन पांडव

परत येतकच तांचेकडे धृतराष्ट्राक हातमेळवणी करपाचो उपदेशय ताणेंच केलो. झुजाउपरांत युधिष्ठिर निराश जावन बशिल्लो तेन्ना ताका राज्यकारभाराखातीर तयार करून अश्वमेध यज्ञ करपाची ताणें प्रेरणा दिली. झुजा उपरांत सोळा वर्सांनी हिमालयांत वचून तो धृतराष्ट्राक मेळ्ळो आनी ताका तप करपाचो उपदेश करून तो आपल्या आश्रमांत गेलो.

व्यासाचो पूत शुक्र. तो ल्हानपणासावनच वीतराग आशिल्लो. फुडें जनकाकडल्यान आत्मगिन्यान मेळोवन तो जीवन्मुक्त जालो. उपरांत ताणें हिमालयांत वचून निर्वाणाच्या मार्गाक लागपाचें थारायलें, तेन्ना व्यास पुताच्या दुख्खान आकूळ - पिकूळ जालो. तेन्ना शंकरान ताका दर्शन दिवन आत्मत्यागाच्या विचारापसून परावृत्त केलो.

वेदांचीं सुक्तां आनी ऋचा हांगा थंय वेगवेगळ्या गोत्रांतल्यान शिंपडल्यांत. तेन्ना यज्ञसंस्थेक उपेगी पडटले, तेचपरी परंपरेन वेद तिगतले अशे तरेन ह्या सगळ्या वेदराशींचें विभाजन करूंक जाय, हें चितून ताणें वेदराशींतल्यो सगळ्यो ऋचा वेगळ्यो काडल्यो आनी तांकां ऋग्वेद अशें नांव दिलें. तातुंतल्योच गावपाक योग्य अशो ऋचा वेगळ्यो काडून त्या चोंब्याक सामवेद अशें नांव दिलें. यज्ञप्रक्रियेची पुरायतरेन म्हायती दिवपी गद्य भागाक यजुर्वेद अशें नांव दिलें, जाल्यार यातुविद्येचे तशेंच लौकिक वेव्हारांत उपेगी पडपी मंत्र वेगळे करून ताका अथर्ववेद हें नांव दिलें. अशे तरेन ताणें चार वेदांच्यो चार वेगवेगळ्यो संहिता तयार करून त्यो आपल्या चार मुखेल शिश्यांक शिकयल्यो. बहूवृचनांवाची ऋग्वेद संहिता पैलाक दिली, निगदारव्य यजुर्वेदसंहिता वैशंपायनाक दिली, छंदोग नांवाची सामवेद संहिता जैमिनीक दिली आनी आंगिरसी नांवाची अथर्वसंहिता सुमंतूक दिली.

व्यासान ब्रह्मसुत्रां बरोवन तेवरवीं ताणें अध्यात्माचे सिध्दांत ह्या ग्रंथांत सूत्ररूपान गुंथल्यात. शंकराचार्य, निंबार्काचार्य, रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य, मध्वाचार्य आदी दर्शनकारांनी ब्रह्मसुत्रां हीं आधारभूत धरून आपआपलीं सांप्रदायिक दर्शनां मांडल्यांत.

पुर्विल्ल्या काळांतलीं पुराणां अवेवस्थित आशिल्लीं. तीं सूत - मागधांच्या वेगवेगळ्या गटांत शिंपडिल्लीं. हीं पुराणां एकठांय करून व्यासान एक सुबध्द आनी पुराणसंहिता तयार केली आनी आपलो शिश्य लोमहर्षण हाका तीं शिकयलीं. ताणें व्यास संहितेच्या आदाराचेर आपली अशी एक पुराण संहिता तयार केली आनी ती आपल्या स शिश्यांक सांगली. त्या शिश्यांनी स्वता संशोधन आनी संकलन करून आपआपल्यो नव्यो संहिता तयार केल्यो. अशेतरेन एका मूळ पुराणाचीं १८ पुराणां तयार जालीं.

महाभारत ग्रंथांत व्यासान सोबीत अशा कथांवरवीं अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र आनी मोक्षशास्त्र हीं तीन जिवीतदर्शनां मांडल्यांत. महाभारत बरयतना व्यासान झूज, कपट कारस्थान, कुरूक्षेत्रावयल्या १८ अक्षौहिणींचो संहार आनी तातुंतल्यान पुराय भारतभर पातळिल्लो

उद्देग आदी गजालींचें वर्णन करचें पडलें. ताकालागून ही रचना पुराय जातकच ताचें मन बेचैन जालें. अशावेळार ताका नारदमुनी मेळ्ळो. ताणें ताका श्रीकृष्ण चरित्र भक्तिभावान वर्णन करपी वेगळोच ग्रंथ बरोवपाक सुचयलें. अशावेळार व्यासान भागवतपुराण बरोवक सुरवात केली. ताणें भागवतावरवीं भक्तीचें एक महाकाव्यच रचलें.

धर्माविशीं व्यासान जें विवेचन केलां तें अशें : देश काळ आनी परिस्थिती हातूंत मनीस, राश्ट्र, पुराय जिवीत, लोक आनी परलोक ह्या सगळ्याचें धारण पोशण करता तो धर्म. धर्म म्हळ्यार फक्त स्वर्ग - मोक्षाचोच विचार न्ही जाल्यार जो ह्या वेव्हारीक जगांत लोकधारणा करता, लोकांक सुरवी, समृध्द, परस्परपूरक नीती प्रवण आनी पुरुषार्थी करता तो धर्म. ताच्या मतान जिवीत हें रडत - कुडत बसपाचें नासून तें आनंदमय आसा. माया समजून ताचो त्याग करूंक जायना. व्यास इहलोकी कर्मवाद मानता तेचवांगडा दैववादय मानता. तशेंच अध्यात्म वा आत्मतत्त्व हाचेरय विश्वास दवरता. व्यासान आपले गिन्यानी नदरेन काळाचें म्हत्व जाणून घेतिल्लें. काळाच्या दुर्घर्ष सत्तेचेर विश्वास हें व्यासाच्या दर्शनाचेंच एक आंग जावन आसा.

व्यास हो ज्ञानगंगेचो भगीरथ जावन आसा. 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम् = संवसारांतलें सगळें गिन्यान व्यासान उश्टावन दवरिल्लें आसा, अशी लोकोक्ती रूढ जाल्ली आसा. वेदोत्तर काळासावन ते आयजमेरेन व्यास हो भारतीय संस्कृतीचो महाप्राण थारलां. आमची संस्कृती ही व्यासकृत महाभारत आनी पुराणां हांचेर आदारिल्ली आसा. इतिहास पुराणांची रचना, पुर्विल्ल्या युगांतले विस्मृतप्राय अशा विद्या - कलांचें पुनरुज्जीवन, वेदवेदांगांचें संकलन संपादन आनी विभाजन ह्या भगिरथाचे तोलायेचो व्हड उद्देग करून व्यासान भारतीय संस्कृती अखंड राखली.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : महाभारत, वेद

व्यासराय : (इ.स. १४४७ - १५३९).

कर्नाटकांतलो एक व्हड वैशणव भक्त आनी कवी. हाका व्यासतीर्थ अशेंय म्हण्टात. कावेरी न्हंयेचे देगेवयल्या बन्नूर ह्या गांवांत हाचो जल्म जालो. 'न्यायामृत', 'तर्क - तांडव' आनी 'चंद्रिका' हे ताचे नामनेचे ग्रंथ. तेशिवाय ताणें कन्नड भाशेंत कितलींशींच भक्तिरसपरिपूर्ण पदां रचल्यांत.

व्यासराय एक कुशल राजनीतिज्ञ आशिल्लो. विजयनगराच्या सम्राटांचो राजगुरू जावपाचो मान ताणें मेळयलो. तो विजयनगराचो राजकीय सल्लागार आसून, त्या साम्राज्याची उदरगत घडोवपाक ताचो हातभार लागला. सम्राट ताका धर्माचो आधारस्तंभ मानतालो.

श्रेश्ठ हरिदास पुरंदरदास आनी कनकदास हे ताचे शिश्य आशिल्ले. व्यासराय हो चैतन्यदेवाचो गुरू आशिल्लो, अशी आख्यायिका

आसा. आयजूय चैतन्यमताचे अनुयायी आपणाक व्यासरायमठाचे शिश्य समजतात.

व्यासरायाची बुध्दी जितली तीख तितलीच ताची भक्तीय एकांकीत आशिल्ली. व्यासरायान हरिदासपंथ लोकांमेरेन पावयलो. तशेंच ताणें संप्रदायांतलो उच्च - नीच हो भेदभाव ना करून, सगळ्यांक एका पांवड्यार हाडून भक्तीचीं दारां उक्ती केलीं.

- कों. वि. सं. मं.

व्यास हरिराम : (इ.स. १४९२ - १५९८).

राधावल्लभ संप्रदायांतलो एक कवी. वृंदावनांत हरित्रयी नांवाचे तीन नामनेचे संतकवी आशिल्ले. तातुंतलोच हरिराम व्यास हो एक. हाचो जल्म मध्यप्रदेशांतल्या ओरछा राज्यांत टीकमगढ हांगा जालो. ताच्या बापायचें नांव समोखन शुक्ल. मुळांत व्यास ही हरिरामाची पांडित्यदर्शक उपाधी आशिल्ली. पूण फुडें तें ताचें आडनांव जालें. भुरगेपणांत ताणें संस्कृत साहित्य आनी दर्शनां हांचो खूब अभ्यास केलो. काशीसारक्या विद्वानांच्या नगरांत वचून थंयच्या पंडिताकडेन ताणें शास्त्रार्थूय केला. पूण इतली विद्वत्ता मेळोवनूय ताच्या मनाक समाधान मेळ्ळेंना. मागीर ताका ताच्या काय भक्तांनी राधावल्लभ संप्रदायाचो संस्थापक श्रीहितहरिवंश हाका मेळपाक सांगलें. तो ताका वचून मेळ्ळो तेन्ना श्रीहितहरिवंशान ताचेर अनुग्रह करून राधावल्लभ संप्रदायाची दीक्षा ताका दिली.

हरिराम हो राधावल्लभ संप्रदायांत राधेचो सरवो आनी विशारवा हिचो अवतार मानतात. तो अतिथिसत्काराविशीं जसो नामनेक पाविल्लो. तसोच निर्भय, धर्मपरायण आनी नितांत मोगाळ आशिल्लो.

हरिरामान हिंदी भाशेंत दोन आनी संस्कृत भाशेंत एक अशे तीन ग्रंथ बरयले. त्याशिवाय व्यासवाणी ह्या ताच्या ग्रंथाचे पुर्वाध आनी उत्तरार्ध अशे दोन भाग आसात. माधुर्यभक्ती आनी राधाकृष्णाची निकुंजलीला हे व्यासवाणीचे प्रतिपाद्य विशय आसात. ताणें स्वकीय - परकीय हे भेद सोडून राधेचें वर्णन केलां. रामलीला हो तातुंतलो म्हत्वाचो भाग आसून, रासलीलेचीं सुमार ५० पदां आसात.

व्यासवाणी ही भक्तिभावनेक प्राधान्य दिवपी आसून, तिच्या पद्यांत व्रजभाशेचें म्होंवाळपण व्यक्त जाता. हरिरामाक संगीताचें बरें गिन्यान आशिल्लें. ताणें आपलीं पदां गेयतेचो विचार करून रचल्यांत. ताच्या उलोवपांत कबीर, नंददास आनी हित हरिवंश हांचे काव्यशैलीचो खूब प्रभाव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

व्यंकटेश : (पळेयात तिरूपती).

श्री व्यंकटेश देवस्थान, नानोडें : गोंयच्या दिवचल

तालुक्यांतल्या नानोडें वाठारांतलें नामनेचें देवूळ. पुर्विल्ल्या काळांत श्रीमती बात्या नायकीण कळंगुटकरीण हे भावार्थी बायलेन आपले आस्पतींतल्यान ह्या देवळाची बांदणी केली आनी त्या देवळांत श्री व्यंकटेश तशेंच श्री लक्ष्मीचे मूर्तीची विधियुक्त स्थापना करून त्या देवांचो सगळो दिसपट्टो खर्च, उत्सव आदींविशीं कायम वेवस्था करून दवरली. तशेंच ह्या देवस्थानाचे म्हाजन कोण, फुडें ह्या देवस्थानाची वेवस्था कशी जावंची हेविशींय सारकी वेवस्था तिणें करून दवरिल्ली. ह्या देवस्थानाची घटनात्मक नेमावळ इ.स. १९३० वर्सा तेन्नाच्या सरकारान मान्य केली. हे नेमावळीक वट्ट १५ कलमां आसून त्याकाळांत ह्या म्हाजनांच्या नांवांत १७ लोकांचो आस्पाव आसून, तातूंत दादल्या वांगडा बायलांकय सगळे हक्क आनी अधिकार ह्या देवस्थानान दिल्ले आसात.

ह्या देवळांत चैत्र म्हयन्यांत वसंतपुजा आनी श्री रामनम, आषाढ म्हयन्यांत वद्य द्वादशी दिसा देवळाचो वाडदीस मनयतात, श्रावण म्हयन्यांत दर शुक्रारा कीर्तन आनी श्री गोकुळ अश्टमी दिसा श्रीकृष्ण जल्म, आश्विन म्हयन्यांत नवरात्र, कार्तिक म्हयन्यांत आंवळी भोजन आनी मार्गशिर्ष म्हयन्यांत कालो हे म्हत्वाचे उत्सव मनयतात.

श्रीमती बात्या नायकीण कळंगुटकरीण हिणें आपली पुराय आस्पत वेंकटेश देवस्थानाक ओंपिल्ली. तातूंत देवस्थान आशिल्ली जमीन, बागायत, तशेंच श्रीमती बात्या नायकीण कळंगुटकरीण हिणें स्वताचें घर त्या देवस्थानाच्या म्हाजनारवातीर वापरपाक दिलें. तशेंच त्या घराची वेळचेवेळार दुरुस्ती आदी खर्च त्या देवस्थानाच्या भांडारांतल्यान म्हाजनांनी करचो अशेंय नमुद केलें.

श्रीमती बात्या नायकीण हिणें आपलें मृत्यू पत्र १० मार्च इ.स. १८१४त केल्लें. ताचेवयल्यान हें देवूळ आनी मूर्ती स्थापना ते तारखेआदीं जाली आसूंक जाय.

- कों. वि. सं. मं.

व्हॅनेझुएला : दक्षिण अमेरिका खंडांतलो एक देश. खंडाच्या उत्तर पोंतार आशिल्ल्या देशाचो आवांठ ९१२, ०५० चौ. किमी. आसून चडांत चड उत्तर - दक्षिण लांबाय १,२७१ किमी. जाल्यार, रुंदाय उदेंत - अस्तंत १,४८९ किमी. देशाचे उत्तरेक कॅरिबीयन दर्या, उदेंतेक गियाना देश, दक्षिणेक ब्राझील, जाल्यार नैऋत्येक आनी अस्तंतेक कोलंबिया देश आसा. देशाची लोकसंख्या २०,२०३,००० (१९९१). स्पॅनीश ही देशाची राष्ट्रभास, जाल्यार काराकस हें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयचणुकेचे नदरेन देशाचे चार वांटे केल्यात ते अशे - (१) माराकायबो पाणटो, (२) अँडीस दोंगरी वाठार, (३) लानोस आनी (४) गियाना पठारी प्रदेश.

माराकायबो हो व्हॅनेझुएलाचो वायव्येकडचो भाग. तातूंत

माराकायबो सरोवराचो आनी सरवल भागाचो (तळघाट) आस्पाव जाता. ह्या भागांत आशिल्लें माराकायबो हें दक्षिण अमेरिकेंतलें सगळ्यांत व्हड सरोवर. त्या सरोवरान देशाची सुमार १३,५१२ चौ. किमी. भूंय रेवडिल्या. ह्या सरोवरावयल्यानच त्या भागाक माराकायबो हें नांव मेळ्ळां.

अँडीस दोंगरी प्रदेश हो देशाचो उत्तरेकडचो भाग. देशाची सुमार ६% भूंय अँडीस पर्वतांनी रेवडिल्या. देशांतले चडशे लोक ह्या भागांत रावतात. ह्या भागाचे तीन वांटे केल्ले आसात, ते अशे - (१) मॅरीडा पर्वतांवाळ, (२) मध्य पठारी भाग आनी (३) ईशान्य पर्वतीय प्रदेश. मॅरीडा हो साबार पर्वतांवाळींचो आनी सड्यांचो भाग. पिको बोलीवार हें ह्या भागांत आशिल्लें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक (५,००२ मी.). मध्य पठारी भागांत दोंगरांच्यो दोन वळी समांतर पातळ्ळ्यात. दोंगरामदल्या व्हड देगणांतली माती पिकाळ आसा. ईशान्य पर्वतीय प्रदेश हो खूब ल्हान - व्हड दोंगुल्ल्यो आशिल्लो प्रदेश.

लानोस हो अँडीज आनी गियाना पर्वतांच्या मदीं आशिल्लो प्रदेश. हो प्रदेश चडसो सपाट आसून, ऑरिनिका न्हंय ह्या प्रदेशांतल्यान व्हांवता. चरवा मळ्यांखातीर हो प्रदेश प्रसिद्द आसा.

गियाना पठारी प्रदेश हो देशाचो दक्षिणेकडचो भाग. ह्या प्रदेशान देशाची सुमार अर्दी भूंय रेवडिल्या. हांगा आशिल्ल्यो साबार दोंगुल्ल्यो मुखेलपणान ग्रानायट फातराच्योच आसात.

व्हॅनेझुएलांत ल्हान - व्हड अशो साबार न्हंयो आसात. तांच्यांतल्यो चडशो अँटलांटीक महासागराक आनी साप्प उण्यो कॅरेबियन दर्याक मेळटात. चडशो न्हंयो दोंगरी वाठारांतल्यान व्हांवतात, देखून चडशा न्हंयांच्या पात्रांचेर मदीं ऊंच अशे खूब धबधबे आसात. ऑरिनोका ही देशांतली सगळ्यांत व्हडली न्हंय. तिची देशांतली लांबाय सुमार २,०६६ किमी. रिओ कारोनी, कौरा, आरो, वेन्डूआरी आनी मॅटा हे तिचे मुखेल फांटे. रिओ आपूरे हीय न्हंय खूब म्हत्वाची.

हवामान : व्हॅनेझुएलाचो उश्णकटीबंधांत आस्पाव जाता. देशाचें वर्स पावशी आनी सुकें अशा दोन ऋतूंत विभागला. सादारणपणान एप्रिल ते ऑक्टोबर मेरेन पावस पडटा. नोव्हेंबर ते मार्च मेरेनचो तेंप सुको उरता. वाठारा कणकणीं पावसाचें प्रमाण बदलत रावता. प्ररीजा सड्यांचेर आनी गियाना सड्यांचेर वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ३०५ सेंमी. इतकें आसता, जाल्यार कॅरिबीयन दर्यादेगेर तें फक्त ४० सेंमी. आसता. लानोसच्या उदेंत प्रदेशांत वर्सुकी सरासरी पावस १०० सेंमी. इतलो पडटा. उंचाये प्रमाण देशांतलें तापमानय बदलत रावता. लानोसच्या मध्य वाठारांत आनी माराकायबो पाणट्याचे उत्तरेकडेन वर्सुकी सरासरी तापमान २८^० सें. इतलें आसता. जाल्यार अँडीयन सड्याचेर तें १९^० सें. आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : व्हॅनेझुएलाची अदर्यावयर भूंय रानांखाला आसा. हांगा तणाचे प्रकारय खूब आसात. उंचायेप्रमाण रानांचे प्रकार सांपडटात. ऑरिनीकोच्या सकयल्या भागांत पानझडी खूब, आनी पावसांत वाडपी रानां मेळटात. देशाच्या हेर भागांनी चडशीं उश्ण प्रदेशांत सांपडपी रानां आसात. चड उंचायेच्या भागांनी आलपायन प्रकारचीं रानां वाडटात.

व्हॅनेझुएलाच्या रानांनी विंगड विंगड प्रकारची मोनजात मेळटा. प्युमा, जॅंगुआर, ऑसलोट, रान सुणें, टापीर हांचे भायर माजरा जातीचे थळावे प्रकारय खूब आसात. तशेंच वेगवेगळ्या रानांनी स प्रकारचे माकड दोन प्रकारचीं वांस्वेलं आनी हरणांय मेळटात. सरपटपी मोनजातींत मानगें, कॅमेन (मानग्याचोच एक प्रकार), शेड्डे, साबार जातीचे कांसव आनी विखाळे आनी बिनविखाळ्या सोरपांचो आस्पाव जाता. थळाव्या सुकण्यांपरस स्थलांतरीत सुकण्यांचो आंकडो व्हड आसता. क्रॅन, हॅरोन, स्टोर्क आनी आयबीस हीं सुकणीं म्हत्वाचीं. उत्तरेकडच्या घोलिंनी गॉशारो (तेल सवणीं) हीं सवणीं मेळटात. ऑरिनिको रानांनी बॅलबर्ड नांवाचीं सुकणीं मेळटात.

इतिहास : युरोपी लोक व्हॅनेझुएलांत पावचे पयलीं थंय मुखेलपणान इंडियन लोकांचोच राबितो आशिल्लो. ह्या आदीवासी लोकांचे कॅरीब आनी आरवाक अशे दोन पंगड आशिल्ले. कॅरीब पंगडांतले लोक देशाचे उदेंतेकडेन जाल्यार आरवाक अस्तंतेकडेन रावताले. शेतवड, शिकार, नुस्तेंमारी आनी फळां वा झाडपालो एकठांय करप हो तांचो मुखेल वेवसाय आशिल्लो. युरोपी लोक आयल्याउपरांत, तांच्या साबार तरेच्या उपद्रवाक लागून खूब इंडियन लोक काबार जाले अशें म्हण्टात.

क्रिस्तोफर कोलंबस हो व्हॅनेझुएलांत पावपी पयलो युरोपी मनीस. १४९८त तो पारीया द्वीपकल्पाचेर देंवलो. उपरांत साबार स्पॅनिश भोंवडेकारांनी कॅरेबीयन दर्यादेगेर आशिल्ल्या सैमीक बंदरांचो आनी हेर म्हत्वाच्या सुवातींचो सोद लायलो. उपरांत साबार स्पॅनीश लोक व्हॅनेझुएलांत येवन रावले. सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक ते मार्गारीता आनी क्युबागो जुंव्यावयलीं मोतयां एकठांय करपाक म्हूण आयिल्ले. आराया द्वीकल्प ते कॅप कोदेरा मेरेनच्या सुवातींनी खूब मोतयां मेळटालीं. देखून ताणीं ते सुवातेक 'मोतया दर्यादेग' अशें नांव दिलें. आराया द्वीकल्पाचेर आशिल्ल्या खान्या तळ्यासावन ते खूब प्रमाणांत मिठय तयार करपाक लागले. १५२८ ते १५४६ ह्या काळांत स्पेनचो राजा चार्ल्स पयलो हाणें जर्मनीक आशिल्लें आपलें रीण फारीक करपाखातीर व्हॅनेझुएला वसणूक तांकां खंडाक म्हूण दिल्ली. जर्मनांनी हे वसणुकांची अर्थीक स्थिती सुदारपाक मातय तकालस घेतली ना. १७०० मेरेन व्हॅनेझुएला ही दक्षिण अमेरिकेंतली स्पॅनीशांची एक गरीब वसणूक आशिल्ली. अर्थीक स्थितींत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर स्पेनान व्हॅनेझुएलाचे सगळे वेपारी हक्क

काराकासचे रॉयल ग्यूपूझकोना कंपनीकडेन दिले. १७३० मेरेन कंपनीन काराकाओ, नीळ आनी चामड्याच्या उद्देगांत वाड करून वसणुकेचे अर्थीक स्थितींत थोडी - भोव सुदारणा घडोवन हाडली. व्हॅनेझुएला वेपाराचेर कंपनीचो पुराय ताबो आशिल्लो हाका लागून वसणूककारांकडच्यान कंपनीक विरोध जावपाक लागलो. उपरांत १७८४त ती कंपनी बंद पडली.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या सुरवेकसावनच दक्षिण अमेरिकेंतल्यो स्पॅनिश वसणुको स्वातंत्र्याखातीर झगडपाक लागल्यो. सायमन बॉलिवार, फ्रान्सिस्को द मिरांदा आनी आंतोन्युओ जोसे द सुक्रे हे व्हॅनेझुएला स्वातंत्र्य चळवळीचे व्हड नेते. दक्षिण अमेरिकेंतली उत्तरेकडची स्पॅनिश सत्ता काबार करपाखातीर ते आपल्या हेर सांगात्यांच्या आदारान स्पॅनिश लोकांआड झुजत रावले. दक्षिण अमेरिकेंत स्पॅनिश सत्तेआड आवाज उठोवपी व्हॅनेझुएला ही पयली वसणूक. वसणूकेचो चडसो वांटो स्पॅनिश सत्तेखाला आसतना लेगीत ५ जुलय १८११ दिसा व्हॅनेझुएलान आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. पूण देशाक पुराय स्वातंत्र्य १९२१त मेळ्ळें. त्या वर्सा बॉलीवार हाणें स्पॅनिशांआड व्हड जैत मेळयलें. ताचे आदीं १८१९त सायमन बॉलीवार 'ग्रांद कोलंबीयेचो' (विशाल कोलंबीया) अध्यक्ष जालो. त्यावेळार व्हॅनेझुएला, कोलंबीया, एक्वादोर आनी पनामाचो आस्पाव त्या प्रजासत्ताकांत जातालो. १९२९त व्हॅनेझुएला ग्रांद कोलंबियेसावन वेगळो जावन, १९३०त आपलेखातीर नवें संविधान घडयलें. स्वातंत्र्य झुजारी जनरल जोसे आंतोन्युओ प्याझ हो १९३१त नव्या प्रजासत्ताकाचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो.

स्वातंत्र्य प्राप्ती उपरांत 'काउदिल्योस' (मुखेली) हाचे हुकूमशाय राजवटीक लागून व्हॅनेझुएलांत विसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक मेरेन तंग वातावरण पातळिल्लें. तातुंतल्या आंतोनियो गुझमॅन ब्लांको आनी जुआँ विसेन्त गॉमेझ ह्यो काउदिल्यो म्हत्वाच्यो ब्लांको हाणें व्हॅनेझुएलाचेर १८७० ते १८८८ मेरेन आपलो शेक गाजयलो. तो सत्तेर येवंचे पयलीं देशाची भौशिक, अर्थीक आनी राजकीय स्थिती साप्प इबाडिल्ली. ब्लांकोक सुवेवस्था हाडपाक यश मेळ्ळें. ताणें येरादारी आनी संचारण मळार सुदारणा घडोवन हाडल्यो. ताच्या तेंपार परकी गुंथवणुकेत लेगीत खूब नेट आयिल्लो. जुआँ गोमेझ हाची सत्ता १९०८ ते १९३५ मेरेन आसली. ताणें निश्टूरपणान आपल्या विरोधकांक निखळावन उडयल्ले. ताच्या शासनाखाला पेट्रोलियम उद्देगाक चालना मेळ्ळी. पेट्रोलियमाचे येणावळीक लागून गोमेझाक व्हॅनेझुएलाचें व्हड रीण फारीक करपाक शक्य जालें. पूण येणावळीचो व्हड वांटो ताणें आपल्या खाजगी कामांखातीर वापरलो.

हुकूमशाय राजवटींत देशाची अर्थीक स्थिती सुदारिल्ली आसली, तरी व्हॅनेझुएलाचे लोक तांचे जुलमी राजवटीक साप्प बेजारिल्ले. १९३५ उपरांत लोकशाय तंत्राचेर पक्ष उबारून ते हुकूमशाय राजवटीक

विरोध करपाक लागले. १९४५त आसिओन देमोक्रेतीका (AD) ह्या पक्षान लश्कराच्या आदारान सत्ता हातासली. रोमूलो गालेगोस हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. पूण १९४८त लश्करानूच ताका सत्ते भायरो केलो. उपरांतचीं दोन वर्सां, तीन लश्करी अधिकाऱ्यांनी एकठांय येवन सत्ता गाजयली. १९५० सावन मार्कोस पॅरेज जिमेंझ हाची हुकूमशाय राजवट सुरू जाली. जिमेंझ हाचे जुलमी राजवटीआड व्हॅनेझुएला लोकांनी उठाव करून ताका तडीपार केलो. उपरांत लोकांनी रोमूलो बॅटान्कोर्ट हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. १९५८ सावन व्हॅनेझुएलाचो राश्ट्राध्यक्ष लोकशाय पद्दतीन वेंचून काडटात. १९७४त अँक्सिओन देमोक्रेतीका पक्षाचो कार्लोस आन्दरेस पॅरेझ राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७९त लुइस हेरैरा काम्पीन्स हो सोशल क्रिस्तीआन पक्षाचो राश्ट्राध्यक्ष जालो. उपरांत १९८४त जायमे लुसिंची आनी १९८९त परतून पॅरेझ राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९९४त राफॅल काल्देरा रॉडरिगेज हो व्हॅनेझुएलाचो राश्ट्राध्यक्ष जालो.

१९८०च्या सुरवातीच्या तेंपासावन पेट्रोलियमाची मागणी उणी जाल्ल्यान, व्हॅनेझुएलाची अर्थीक स्थिती जी पुरायपणान तेल निर्यातीचेर आदारिल्ली ती खूब खालावली. हालीं तेंपार व्हॅनेझुएलांत अर्थीक समस्या आसली तरी थंयचें राहणीमान उंचेल्या दर्ज्याचें आसा.

राज्यवेवस्था : व्हॅनेझुएला हें एक संघराज्यात्मक प्रजासत्ताक. अठरा वर्सां पुराय जाल्ल्या सगळ्या नागरिकांक मत दिवपाचे हक्क आसात. १८११ सावन देशांत २६ संविधानांची स्थापणूक केल्या. सद्या देशाचो राजकारभार १९६१त आपणायल्ल्या संविधानप्रमाण चलता.

राश्ट्राध्यक्ष हो देशाचो श्रेष्ठ अधिकारी आसा. ताका भौशीक वेंचणुकेंतल्यान पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. विधिमंडळ चॅम्बर ऑफ डेप्युटीज आनी सेनेट अशा दोन घरांनी विभागलां. चॅम्बर ऑफ डेप्युटीज हातूंत २०३ वांगडी जाल्यार सेनेटांत ४३ वांगडी भौशिक वेंचणुकेंतल्यान पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात.

व्हॅनेझुएलाचीं २० राज्यां, दोन संघात्मक प्रदेश आनी संघात्मक जिल्हो अशी विभागणी केल्या. दर एका राज्यांत, प्रांतांत आनी जिल्ह्यांत लोकांनी वेंचून काडिल्लें विधीमंडळ आनी राश्ट्राध्यक्षान नेमिल्लो गव्हर्नर राज्यकारभार चलयता. सुप्रीम कोर्ट हें देशांतलें सर्वोच्च न्यायालय आसा.

अर्थीक स्थिती : दक्षिण अमेरिका खंडांतल्या हेर देशांपरस व्हॅनेझुएलाचो राहणीमानाचो दर्जो चड उंच आसा. अर्थवेवस्थेचो चडसो वांटो पेट्रोलियम उत्पादनाचेर आदारून आसा. पूण व्हॅनेझुएलाची संपत्ती लोकांभितर सारकी विभागिल्ली ना. गरिबी आनी बेरोजगार हो बिकट प्रस्न सद्या सरकारा मुखार आसा. लॅटीन अमेरिका आनी युरोपांत पेट्रोलियमाची मागणी उणी जाल्ल्यान, ताचो वायट परीणाम

व्हॅनेझुएलाचे अर्थवेवस्थेचेर जाला.

व्हॅनेझुएलांत खनीज तेलाचे सांठे व्हड प्रमाणांत सांपडल्यात. माराकायबो पाणटो आनी लिंगाबोसच्या उदेंत वाठारांत ते चड प्रमाणांत आसात. व्हॅनेझुएलाचे वट्ट येणावळींतलो सुमार ८० % वांटो पेट्रोलियम उद्देगासावन मेळटा. व्हॅनेझुएला खनीज तेलाची निर्यात करपी मुखेल देश. अमेरिका, लॅटीन अमेरिकेंतले हेर देश आनी युरोपी देशांक व्हॅनेझुएला पेट्रोलियमाची निर्यात करता.

१९१७ सावन देशांतल्या विंगड विंगड वाठारांतल्यान खनीज तेल काडपाक सुरवात जाल्ली. १९२० मेरेन हो उद्देग खूब फांकारलो. पूण खनीज तेल काडपाखातीर व्हॅनेझुएलाकडेन तितलें भांडवल नाशिल्ल्यान, ताणें तेल काडपाचे हक्क अमेरिका आनी हेर युरोपी कंपन्यांक दिल्ले. १९६० त खनीज तेल काडप आनी ताचे दरेचेर नियंत्रण दवरपाखातीर व्हॅनेझुएलान, तेल काडपी हेर देशांच्या आदारान प्रोट्रोलियम निर्यात करपी देशांची संस्था उबारली (OPEL) उपरांत १९७६त व्हॅनेझुएलान देशांतल्यो सगळ्यो परकी तेल कंपन्यो विकत्यो घेवन तांचें राश्ट्रीयीकरण केलें.

देशांतल्या उद्देग - धंद्यांभितरूय खूब वाड जाल्ली आसा. देशांतले सुमार १५% लोक उद्देग - धंद्यांत गुंथल्यात. तेल प्रक्रिया हो हांगाचो मुखेल उद्देग. माराकायबो हें तेल शुध्दीकरणाचें मुखेल केंद्र. अॅलुमिनीयम, शिमीट, अन्न प्रक्रीया, पोलाद आनी लुगट हेय उद्देग म्हत्वाचे.

देशाच्या शेतकी वेवसायांत सुमार १५% लोक वावुरतात. हांगाचे नगदी पिकावळींत केळीं, कॉफी, मको, संत्रां आनी तांदूळ हांचो आस्पाव जाता. पशुपालन आनी कुकडां पोसपाचे वेवसाय नेटान चलयतात. व्हड शेतांनी यंत्र आनी साऱ्याचो चड वापर जाता. देशाची चडशी भूंय रानारवाल आसून लेगीत रानांची उस्तवारी व्हडलिशी जावंक ना. नुस्तेंमारी वेवसायूय मर्यादीत आसा. देशांत सैमीक वायुचे सांठेय खूब आसात. बॉक्सायट, फातरी कोळसो, लोखण, भांगर, हिरे आनी फॉस्फेट हीं खनीजांय थंय कांय प्रमाणांत मेळटात.

देशाचे आयात - निर्यात संबंद मुखेलपणान अमेरिका, जर्मनी आनी जपानाकडेन आसात. निर्यात जावपी म्हालांत मुखेलपणान पॅट्रोलियम आनी पॅट्रोलियम उत्पादन हांचोच व्हड वांटो आसता. जाल्यार आयात जावपी म्हालांत रसायनां, उद्देगीक यंत्रसामुग्री आनी गाडयांच्या मेकळ्या भागांचो आस्पाव जाता.

येरादारी आनी संचारण : देशाची चडशी भूंय दोंगरी आसून लेगीत, दक्षिण अमेरिकेंतल्या हेर देशांपरस व्हॅनेझुएलांत येरादारीच्या मळार चड सुदारणा जाल्ली आसा. काराकॅस राजधानी रूंद रस्त्यांनी हेर व्हड शारांक जोडल्या. दोंगरी वाठारांक लागून रेल्वेमार्ग खूब उणे आसात. मॅक्युटीया हो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. ला गौउरा, माराकायबो आनी पोर्तो काबॅलो हीं देशांतलीं मुखेल

बंदरां.

समाजजीण : व्हॅनेझुएलांत, स्पॅनीश लोकांनी आपली वसणूक उबारचे पयलीं थंय इंडीयन लोकांचे साबार पंगड आशिल्ले. स्पॅनीश लोकांचो शेक आयल्याउपरांत ते इंडियन लोकांकडच्यान आपलीं कामां करून घेवपाक लागले. स्पॅनीश लोकांनी आफ्रिकेंतल्यान गुलाम म्हूण खांप्री लोकांकूय हाडिल्ले. कांय तेंपा उपरांत ह्या तीनूय जातींच्या लोकांभितर भरसण जावन, एक नवोच समाज निर्माण जालो. सद्या देशांत दोन तृतीयांश लोक ह्या नव्या मेस्तोज परंपरेंतले आसात. खांप्री आनी गोरे लोक साप्य उण्या प्रमाणांत आसात. रोमन कॅथलीक हो देशांतलो मुखेल धर्म. पूण तो राश्ट्रीय धर्म न्हय. संविधानाप्रमाण लोकांक खंयचोय धर्म आपणावपाक मेकळीक आसा.

१९४५ ते १९५० ह्या तेंपार काम सोदपाच्या निमतान साबार युरोपी आनी कोलंबिया देशांतले लोक व्हॅनेझुएलांत आयले. युरोपी लोकांत स्पेनी, इटालीयी आनी पुर्तुगेजांचो आंकडो चड आशिल्लो. हेर लॅटीन अमेरिकेंतल्या देशांभशेन व्हॅनेझुएलाचे भौशिक जीणेंत वांशीक वेगळेचार दिसनात.

बेसबॉल आनी सॉकर हे देशांतले लोकप्रिय खेळ. साबारकडेन बैलांच्यो धिरयोय आयोजीत करतात. हेर लॅटीन अमेरिकेंतल्या लोकांप्रमाण, व्हॅनेझुएलाच्या लोकांकूय संगिताची आनी नाचाची चड आवड. थंयच्या लोकप्रिय नाचांत लयेचेर नाचपाचो 'साल्सा', तशेंच मॅरेन्यू आनी 'गौराच्या' ह्या कॅरेबियन नाचांचो आस्पाव जाता. जोरोपो हो व्हॅनेझुएलाचो एक प्रसिद्द लोकनाच. सद्या भुरग्यांभितर 'रॉक' संगीत चड प्रसिद्द आसा.

शिक्षण : लॅटीन अमेरिकेंतल्या हेर देशांपरस व्हॅनेझुएलान शिक्षणीक मळार खूब उदरगत घडोवन हाडल्या. सद्या पंदरा ते वीस मेरेन पिरायेच्या ८५% भुरग्यांक वाचपा-बरोवपाक येता. पूण आयज लेगीत कुशळ शिक्षक आनी वैज्ञानीक हांचो थंय उणाव आसा. शिक्षणीक मळार घसघशीत उदरगत जावंची म्हूण व्हॅनेझुएला सरकारान १९०४ सावन विद्यावेतनाची व्हड येवजण आंखल्या. शिक्षणीक कायद्या प्रमाण देशांतल्या ७ ते १३ मेरेन पिरायेच्या भुरग्यांक शिक्षण घेवप सक्तीचें आसा. विद्यापीठ मेरेन फुकट शिक्षण दिवपाचीय वेवस्था सरकारान केल्या.

साहित्य आनी कला : विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक व्हॅनेझुएलाचे साहित्यकार आनी कलाकार हांणी आंतरराश्ट्रीय मळार नामना जोडिल्ली. कादंबरीकार तेरेझा दे ला पार्रा आनी कवी आंदरेस एलोय ब्लांको हे त्यावेळावयले प्रसिद्द साहित्यकार. राश्ट्रपती रोमुलो गॅलेगोस होय एक श्रेश्ठ साहित्यकार. ताच्यो डोना बारबारा (१९३९), कॅनायमा (१९३५) आनी पोर्बे निग्रो (१९३७) ह्यो कादंबऱ्यो खूब म्हत्वाच्यो. आलेझान्ड्रो ऑतेरो आनी जेसस सोटो हे १९०० तले प्रसिद्द चित्रकार. बांदावळ शास्त्रांतूय व्हॅनेझुएलान आपली खाशेली

शैली उबारल्या. 'आसोसिआसिओन व्हॅनेझोलाना आमिगोस देल आर्ट कॉलोनिअल'; सॉसिएदाद आमिगोस देल म्यूसिओ दे बेलास आर्ट ह्यो संस्था कला - कुसर हांकां उत्तेजन दितात. 'फायन आर्टस्' म्युझियम; बोलिवार म्युझियम आनी म्युझियम ऑफ कॉलोनियल आर्ट हीं देशांतलीं प्रसिद्द वस्तू संग्रहालयां.

काराकास, माराकायबो, काबिमास, बाक्युशिमेटो, आकारिगोआ, सान फॅर्नांदो दे आपूरे, मॅरिडा, वल्लेरा, माराकॅ, सिदाद बोलिवार, सिदाद ऑजेडा, सान फॅलिपॅ, मातुरीन हीं देशांतलीं म्हत्वाचीं थळां.

- कों. वि. सं. मं.

व्हॉलीबॉल : जाळयेवयल्यान हातांनी बॉल मारून खेळपाचो एक विश्वप्रसिद्द खेळ. इनडोअर आनी आउटडोअर व्हॉलीबॉल अशे ह्या खेळाचे दोन प्रकार आसात. इनडोअर हो लांकडी वा सिन्थेटिक लादयेर (इन्लॅटम), इमारती भितरल्या खेळांगणांत खेळपाचो खेळ. हातूंत दर एका संघांत ६ खेळगडे आसतात. आउटडोअर हो भायर रेंव वा तणाच्या खेळांगणांत खेळपाचो खेळ. संवसारांत हो 'टू मॅन व्हॉलीबॉल' म्हूण प्रसिद्द आसा. हातूंत दर एका पंगडांत मुखेलपणान दोन आनी कांयवेळार तीन, चार वा स खेळगडे आसतात. दोनूय प्रकारच्या व्हॉलीबॉल खेळारवातीर नेम सारकेच आसात. भारतांत आउटडोअर हो प्रकार चडकरून स खेळगडे घेवन खेळटात.

विलियम जी. मोरगन, ह्या अमेरिकन शारिरीक शिक्षकान ह्या खेळाची कल्पना १८९५त मुखार हाडली. १८९१त सुरू जाल्ल्या बास्केटबॉल खेळांतल्यानूच ताका व्हॉलीबॉल हो नवो खेळ सुरू करपाक प्रेरणा मेळ्ळी अशें ताणें सांगलां. १९१८त ह्या खेळांतल्या दर एक पंगडाची संख्या 'स' अशी थारायली.

व्हॉलीबॉल खेळाची पयली आंतरराश्ट्रीय सर्त १९१८त फिलिपीन्सच्या मानीला शारांत जाली. 'इंटरनॅशनल वॉलीबॉल फॅडरेशन'ची स्थापणूक १९४७त जावन ते संस्थेन पयली जागतीक सर्त १९४९त घडोवन हाडली. जाल्यार ऑलेम्पिक खेळांत व्हॉलीबॉलचो १९६४त प्रवेश केलो. सद्या फॅडरेशनाचे १७५ वयर देश वांगडी आसून, ही संस्था दर वर्सा वॉलीबॉल सर्त आयोजीत करता. सद्या हो खेळ आशिया आनी युरोपांत चड लोकप्रिय आसा.

बॉल : ह्या खेळांत वापर जावपी बॉलाचें वयलें आवरण चामड्याचें आसता. बॉलाचो व्यास सु. २० सेंमी. आसून, वजन लागीं लागीं २७० ग्राम आसता.

खेळांगण (The Court) : खेळांगणाची लांबाय १८ मीटर आसून रुंदाय ९ मीटर आसता. म्हळ्यार दर एक चौकट ९x९ मीटर असो आसता. खेळांगणाच्या मदीं दोन खांब्यांक जाळी (Net) बांदतात. हे जाळयेची वयली देग दादल्यांखातीर २.४३ मीटर ऊंच,

जाल्यार बायलांखातीर २.२४मीटर ऊंच आसता.

खेळांगणांत स खेळगड्यांखातीर स सुवाती मांडल्यात त्यो अशो- रायट बॅक, सँटर बॅक, लॅफ्ट बॅक आनी रायट फॉरवर्ड, सँटर फॉरवर्ड, लॅफ्ट फॉरवर्ड. सर्व्हीस करपावेळार दर एका खेळगड्याक आपले सर्व्हीसेप्रमाण वांट्याक आयिल्ले सुवातेचेर रावचें पडटा. पूण सर्व्हीस केल्याउपरांत बॉल हवेंत आसतना ते आपल्यो सुवाती बदलूंक शकतात. पूण फाटलो खेळगडी जाळयेकडेन येवन शॉट मारपाक शकना. रायट बॅकाक सर्व्हीस करपाक पयली संद मेळटा. मूठ मारून केल्ली सर्व्हीस जाळयेक तेंकनासतना सर्व्हीस घेवप्यांच्या अर्दांत पावंक जाय. सर्व्हीस घेतल्यांनी बॉल बरेतरेन परतूपाक जाय. अशे तरेन दोनूय एकामेकांआड शॉट मारून वा प्लेसींग करून गूण मेळोवपाखातीर झुजतात. पूण सर्व्हीस करतल्या पंगडाकूच गूण मेळटात. पूण सद्या ह्या नेमांत बदल जावन, यशस्वीपणान बॉल दुसऱ्या अर्दांत परतीतल्याक गूण मेळटा. सर्व्हीस करपी पंगडाकडच्यान चूक जायत वा तांच्या खेळांगणांभितर जमनीक बॉल तेंकत जाल्यार विरोधी पंगडाक सर्व्हीस करपाची संद मेळटा. दर एक अर्दांतल्या खेळगड्यांक जाळयेवयल्यान बॉल विरोधकांच्या अर्दांत मारचेपयलीं फकत तिनूच खेप बॉलाक तेंकपाक मेळटा. पूण शॉट आडयता आसतना (ब्लॉक) बॉलाक तेंकल्यार तो स्पर्श हिशोबाक धरिनात. तेचपरी एकूच खेळगडी सेगीत दोन खेप बॉलाक स्पर्श करपाक शकना.

पंगडाक गूण अशे रितीन मेळूंक शकतात -

- अ) जर विरोधकांच्या खेळांगणांभितर (inside the court) दुसऱ्या पंगडान बॉल मारलो जाल्यार,
- आ) सर्व्हीस घेतल्या पंगडान तिनावयर चड खेपे बॉलाक स्पर्श केल्यार,
- इ) सर्व्हीस घेतल्यांनी बॉल खेळांगणाभायर मारलो जाल्यार वा तांकां तेंकून बॉल भायर पडलो जाल्यार,
- ई) सर्व्हीस घेतना वा बॉल परतितना खंयच्याय पंगडाचो खेळगडो जाळयेक वा क्रॉस लायनीक तेंकत जाल्यार वा हेर चूक करीत जाल्यार.

दर एका गूणा फाटल्यान रायट बॅकाक सर्व्हीस करपाची संद मेळटा. सायड आउट जायत मेरेन सर्व्हीस करपाचो हक्क ताचोच. दर एक सायड आउटाफाटल्यान विरोधी पंगडाक सर्व्हीस करपाची संद मेळटा. पूण ताचे पयलीं त्या पंगडांतल्या दर एक खेळगड्याक दक्षिणावर्त (Clockwise) घुंवन दुसरी सुवात घेवंची पडटा. देखीक - रायट फॉर्वर्ड रायट बॅकाची सुवात घेता आनी रायट बॅक हो सँटर बॅक जाता. अशे रितीन प्रत्येकाची सुवात बदलता. जो पंगड पयलीं पंदरा गूण जोडटा, तो सँट जिखता. पूण विरोधी पंगडाचे गूण तेरा सकयल आसपाक जाय. पूण खंयचोय सँट सतरा गूणांवर

आसपाक शकना. सॅट १६-१६ गूण मेळून 'टाय' जायत जाल्यार सतरावो गूण पयलीं जोडपी पंगड, तो सॅट जिखता. सद्या एक सॅट २५ गुणांचो आसता. व्हॉलिबॉल सर्ती तीन वा पांच सॅटांच्यो आयोजीत करतात.

ऑलिम्पीक चॅम्पीयनशीप (१९६४ सावन)

दादले	बायलो
१९६४ सोव्हीएत युनियन	जपान
१९६८ सोव्हीएत युनियन	सोव्हीएत युनियन
१९७२ जपान	सोव्हीएत युनियन
१९७६ पोलंड	जपान
१९८० सोव्हीएत युनियन	सोव्हीएत युनियन
१९८४ अमेरिका	चीन
१९८८ अमेरिका	सोव्हीएत युनियन
१९९२ ब्राझील	क्युबा

जागतीक वस्तादपण (१९४९ सावन)

दादले - सोव्हीएत युनियन - (१९४९, १९५२, १९६०, १९६२, १९७८, १९८२)
झेकोस्लॉव्हाकीया - (१९५६, १९६६)
अस्तंत जर्मनी (GDR) - (१९७०)
पोलंड - (१९७४)
अमेरिका - (१९८६)
इटली - (१९९०)
बायलां - सोव्हीएत युनियन - (१९५२, १९५६, १९६०, १९७०, १९९०)
जपान - (१९६२, १९६७, १९७४)
चीन - (१९८२, १९८६)
क्युबा - (१९७८)

जागतीक करंड

दादले - (१९६५ सावन)
सोव्हीएत युनियन - (१९६५, १९७७, १९८१, १९९१)
अस्तंत जर्मनी (GDR) - (१९६९)
अमेरिका - (१९८५)
क्युबा - (१९८९)
बायलां - (१९७३ सावन)
चीन - (१९८१, १९८५)
क्युबा - (१९८९, १९९१)
सोव्हीएत युनियन - (१९७३)
जपान - (१९७७)

बिच व्हॉलीबॉल : आउट डोअर व्हॉलीबॉलाचो एक प्रकार.

प्रोफेशनल बिच व्हॉलीबॉलांत एका पंगडांत फकत दोन खेळगडे आसतात. खेळांगणाचो आवांठ आनी नेम हे इंडोअर व्हॉलीबॉल खेळासारकेच. हो प्रकार कॅलिफोरनीयात १९४०त सुरू जावन, उपरांत १९६० मेरेन ताका खूब प्रसिद्धी मेळ्ळी. ह्या खेळांच्यो सर्ती घडोवन हाडपाखातीर आनी तांचेर नियंत्रण दवरपाखातीर १९८१त 'द अॅसोसिएशन ऑफ व्हॉलीबॉल प्रॉफेशनल्स' हे संस्थेची स्थापणूक जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

व्हॉल्टेर : (जल्म : २१ नोव्हेंबर १६९४ पॅरिस; मरण : ३० मे १७७८ पॅरिस).

एक श्रेश्ठ फ्रेंच साहित्यकार. कवी, नाटककार, इतिहासकार आनी तत्त्वज्ञ म्हूण ताची नामना आसा. फ्रेंकोयस मारी अॅरोएट हें ताचें खरें नांव. व्हॉल्टेर हें ताणें बरोवपाखातीर घेतिल्लें नांव.

ताच्या बापायचें नांव रॉशब्रूने. ताचे आवयविशीं चडशी म्हायती मेळना. तो सात वर्सांचो आसतनाच ताचे आवयक मरण आयलें. ताच्या भुरगेपणाचीय चडशी म्हायती ताणें दिवंक ना. ताणें लुईस - ली - ग्रँड, पॅवीस हांगाचे कॉलेजींतल्यान शिक्षण घेतलें. हे कॉलेजींत शिकता आसतनाच ताका साहित्य, नाटक आनी भौशिक जीणेविशीं आवड निर्माण जाली. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा ताणें कॉलेजीचो अभ्यासक्रम सोंपोवन तो शारांतल्या प्रतिश्टीत उमराव लोकांच्या पंगडाक मेळ्ळो. हुशारी, सर्वांगीण नदरेचें लिखाण आनी विनोदी वृत्ती हाका लागून पॅरिस शारांत ताची लोकप्रियता वाडत रावली. चवदावो लुई हाचे जुलमी राजवटीचो प्रत्यक्ष अणभव ताका आयलो. हातुंतल्यानच ताणें पिडापीड भोगोवपी निश्टूर सम्राटांआड बरोवपाक सुरवात केली; १७१७त ताणें सरकाराच्या नश्ट्या चाली - रितींचेर टिका केल्ल्यान, ताका बास्टायलच्या बंदखणींत दवरलो. बास्टायलच्या इकरा म्हयन्यांच्या कारावासांत ताणें 'ऑदीपे' हें नाटक बरयलें. ह्या नाटकाक लागून ताका त्या तेंपावयलो फ्रेंचाचो श्रेश्ठ नाटककार म्हूण नामना मेळ्ळी. उपरांत ताणें पन्नासांवयर नाटकां बरयलीं. बास्टायलचे बंदखणींत आसतना ताणें राजा चवथो हेन्री हाचेर 'ला हेन्रीओद' हें महाकाव्य बरयलें. १७२६त राजकीय कारणाक लागून जेन्ना ताका देशाभायरो करपाची ख्यास्त फर्मायल्ली, तेन्ना ताणें इंग्लंडाक वचून रावपाचें थारायलें. इंग्लंडांतलें वैचारीक स्वातंत्र्य व्हॉल्टेराक खूब मानवलें. थंय ताची अलॅक्झांडर पॉप आनी जॉनाथन स्वीफ्ट ह्या श्रेश्ठ साहित्यकारांकडेन भेट जाली. तत्त्वज्ञानी जॉन लॉक आनी वैज्ञानीक आयझेक न्यूटन हांच्या वैचारीक लिखाणान तो प्रभावीत जालो. लॉक हाच्या तत्त्वज्ञानाविशींचे विचार जाणून घेवपाखातीर तो इंग्लीश भास शिकलो. देशाभायरो केल्लो तेन्ना व्हॉल्टेर इंग्लंडाक कवी म्हूण गेल्लो, पूण फ्रांसाक तो तत्त्वज्ञानी म्हूण परतलो.

इंग्लंडच्यान फ्रांसाक परतल्या उपरांत ताचें वेगवेगळ्या प्रकाराचें लिखाण एकाफाटल्यान एक अशें उजवाडा येवपाक लागलें. तातुंतलो बाराव्या चार्लसाचो इतिहास (१७३१), आनी ताचें प्रसिद्द नाटक 'झायरे' (१७३२) हांचो आस्पाव जाता. मनशाच्या संस्कृतीक इतिहासाचें खाशेलेपण सांगपी ताचे लेख 'लेटर्स फिलॉसॉफिक' ह्या नांवान १७३४त उजवाडा आयले. तातूंत ताणें इंग्लीश संस्कृती, शिक्षणीक संस्था आनी चाली - रितींची तोखणाय करून फ्रेंच संस्कृतीचेर टिका केल्ली. हाका लागून फ्रेंच साहित्यकारांनी व्हॉलटेराक देशद्रोही थारावन त्या ग्रंथाचेर कायद्यान बंदी हाडली. देखून ताका पॅरीस शार सोडचें पडलें.

पॅरिस शार सोडल्या उपरांत तो मारक्यूस द कॅटलॅट हिचेवांगडा लॉरेनाक रावपाक लागलो. ह्या काळांत ताणें साबार नाटकां, अध्यात्मविद्येचेर निबंद, न्यूटनाचीं दोन वेगवेगळीं चरित्रां आनी कविता बरयल्ल्यो. झादीग (१७४७) आनी मायक्रोमेगास (१७५२) ह्यो ताच्यो तत्त्वगिन्यानावयल्यो कथा प्रसिद्द आसात. कॅटलॅट हिका १७४९ वर्सा मरण आयल्या उपरांत तो बर्लिन शारांत वचून रावलो. फ्रेड्रिक द ग्रेट हाच्या सहवासांत तीन वर्सां काडल्या उपरांत तो स्विझरलँडाक गेलो. थंय आसतना १७५५त पुर्तूगालांत जाल्ल्या भिरांकूळ भुंयकापाची प्रेरणा घेवन ताणें 'द लिस्बोन डिस्टास्टर' ही कविता बरयली. १७५९ तो फ्रेंच - स्लिस शिमेर आशिल्ल्या फ्रेर्न गांवांत रावपाक लागलो. थंयसावन ताणें संवसारांतल्या वायट प्रवृत्तींचेर आनी धर्मपिठांच्या ढोंगांचेर साहित्यप्रकारांतल्यान टिकांचो शिंवर केलो. कॅडीड आनी युनिवर्सल हिस्ट्री हो ताचो त्या वेळावयलो म्हत्वाचो वावर. पिरायेच्या ८३ व्या वर्सा तो पॅरीसाक परत गेलो. उपरांत थंयच ताका मरण आयलें.

व्हॉलटेरान आपल्या वैचारीक लिखाणांतल्यान समाजांतले अंधश्रद्धाचेर, धर्माच्या नांवान जावपी पिळवणूक, धर्मगुरूंचें पापचरण जुलमी राजवट हांचेर टीका केल्या. ताच्या अशा लिखाणांतल्यान युरोपी प्रबोधन कार्याक नेट आयलो अशें सांगतात. कवी, नाटककार, इतिहासकार, तत्त्वगिन्यानी अशा विंगड विंगड भूमिकेंतल्यान वाङ्मय रचून ताणें स्वताचें अशें एक यूग निर्माण केलें.

- कों. वि. सं. मं.

व्हेलेंटायन डे : (सेंट व्हेलेंटायन डे). मोग्यांचो दीस. १४ फेब्रुवारी हो दीस पुराय संवसारभर व्हेलेंटायन डे म्हूण मनयतात. ह्या दिसा मोगी एकामेकांक 'बी माय वेलेंटायन' (म्हजेंच मोगी तूं) अशें बरयल्लें कार्ड धाडटात.

रोमन कॅथलिक इंगर्जन किरिस्तांवाच्या लोकप्रिय 'फर्टिलीटी फेस्टीवलच्या' आड हो दीस मनोवक सुरवात केल्ली. मूळांत फर्टिलीटी फेस्टीवल ची सुरवात रोमन लोकांच्या 'फेस्टीवल ऑफ लव' पसून

प्रेरणा घेवन जाली. मोग्यांची देवी ज्युनो फेब्रुआटा हिच्या नांवान हो उत्सव मनोवपाक लागले. फेब्रुवारी म्हयन्यांत तरणाट्या चलयांची वळरी करून तरणाटे चले लोटरी पद्धतीन आपली जोडीदारीण निवडटाले. मागीर ते चलये वांगडा त्या दिसासावन फुडल्या वर्सा मेरेन मजा करप अशी प्रथा आशिल्ली. हाचो फायदो घेवन चले चलयो स्वताचो म्हूण एक उत्सव मनयताले आनी मार्चाचे १ तारखेवर आपल्या मोग्यावांगडा लग्नाचो विचार जाहीर करताले.

जाच्या नांवान हो दीस मनयतात तो सेंट व्हेलेंटायन किरिस्तांव धर्माचो रोमनांचो राजा क्लायडियन - २ हाणें व्हेलेंटायनाची किरिस्तांव धर्मा आडची शिकवण पळोवन ताका बंदखणींत घालो. तेन्नाच्या काळांत सैनीक भरती खातीर लग्नाचेर बंदी घाली. तरी आसतना तो आपले मोगी चलये वांगडा लग्न जालो. ताणें हें क्लॉयडियसाराच्या हुकमाआड केल्ल्यान ताणें ताका १४ फेब्रुवारी दिसा मरणाची ख्यास्त फर्मायली.

व्हेलेंटायन जंय ख्यास्त भोगतालो ताच्या जनेलाभायर व्हायलेटांचीं खूब झाडां आशिल्लीं. त्या झाडाचें एक पान काडून ताचेर तुज्या व्हेलेंटायनाची याद दवर हे शब्द बरयले आनी तें पान बंदखणीच्या ऑफिसराचे कुड्डे चलयेकडेन धाडलें. हाचें फळ म्हूण त्या दोगांयच्या पवित्र मोगाचे श्रध्देचेर अँस्टेरियाचें कुड्डेंपण दृश्टींत बदललें आनी तिका दिसपाक लागलें. ही खबर सगळ्याक पातळ्ळी आनी तेन्नाच्यान मोगी तरणाटे चले - चलयो हो दीस 'ल्युपर्कस' ह्या नांवान मनोवंक लागले. फुडें ४९६ त वर्सा पोप हाणें समाजाचे कुड्डे विचारसरणेक लागून त्या उत्सवाचेर बंदी हाडली.

अशें म्हण्टात, फेब्रुवारी म्हयन्यांत वसंत ऋतूंत त्या काळांत रोमी तरणाटे आपल्या मोगी प्रेमिकांक मागणी घालताले अशी प्रथा आशिल्ली तांणी बरयल्ली मोगाची चीट १४ फेब्रुवारीक धाडटाले. हेच प्रथेक मागीर ल्हव ल्हव 'व्हेलेंटायन चीट' म्हणपाक लागले. फुडें हाचो प्रचार वाडत गेलो. उपरांत व्हेलेंटायन कार्ड धाडपाची प्रथा सुरू जाली. सगळ्यांत पयलीं अशे तरेचें कार्ड ज्युनो फेब्रुआटा हाणें बरयलें अशें म्हण्टात.

कांय जाणकाराच्या मताप्रमाण हे प्रथेचो आनी व्हेलेंटायन ह्या नांवान जावन गेल्ल्या दोन संतांचो तसो कांयच संबंद ना. रोमन पुराण कथेंतली मोग्याची देवी व्हिनस हिचो चलो क्युपिडचें चित्र व्हेलेंटायनच्या कार्डाचेर आसता.

सोळाव्या शेंकड्यांत स्विझरलँडांत सेंट फ्रान्सिस डी सेल्स ऑफ जिनेव्हा हाका अशें दिसलें; किरिस्तांव लोक बरेच मदेल्यात तांकां शिस्त लावपा खातीर ताणें तेन्ना अस्तित्वांत आशिल्ली लॉटरी पद्धत बंद केली. हे लॉटरी पद्धतींत रोमन लोक लोटरी तिकीटाचेर संतांचीं नांवां घालताले. तरणाटे चले चलयो चिटयो काडटालीं आनी त्या लॉटरीच्या ड्रॉ प्रमाण वर्सभर ताचेबरोबर संवसार करचो पडटालो.

अठराव्या शेंकड्यांत फ्रांसांतल्यो तरणाट्यो चलयो आपल्या मोग्या चल्याचें नांव कागदार बरोवन तो कागद वा चीट ताचे फाटीर दसयतालीं. तशेंच मध्य युगांत चलयो हळदुव्या रंगाचे कपडे घालतालीं. ताच्या मतान हळदुवो रंग हो पुननिर्मितीचो, सुरवी संवसाराचो.

व्हेलेंटाइन डे ही प्रथा लंडन, इंग्लंड, अमेरिका, ईटली ह्या देशांत खूब प्रचारांत आसा. भारतांत ही प्रथा ब्रिटीश लोकांपसून आयली. आयज ही प्रथा शारांपसून गांवगिऱ्या वाठारांमेरेन पावल्या. पयलींच्या काळांत ह्या दिसा कार्डा घाडटाले. सद्याच्या काळांत कार्डा वांगडा, मोगाचो संदेश आशिल्लीं पदां, स्टफ्ड टॉयज वा उगडासाक उरपासारक्यो वस्ती एका मेकांक भेट घाडटात.

- कों. वि. सं. मं.

व्होंवरी : दोंगरांतलो फातर खणून तयार केल्लीं घरां. पुर्विल्ल्या काळांत बौध्द भिक्षू अशा व्होंवरींनी राबितो करताले. हांकां लेणीं ह्या नांवान वळखतात. बौध्द लोक अशा व्होंवरीघरांचो लेण ह्या नांवान उल्लेख करताले. चडशा सगळ्या व्होंवरींनी त्यो जाणें खणल्यात तांच्या नांवाचो उल्लेख आसतालो. नासिक लागसारच्या पांडव व्होंवरींत लेण हो शब्द पयले खेप आयिल्लो दिसता. थंय अशें म्हळां, 'एतच लेणी महादेवी, महाराज मातामहाराज पतामही ददाति निकायस महावनीयान भिक्षू संघस'. लेण हो शब्द संस्कृत लयन = गृह = घर ह्या शब्दावयल्यान आयला.

सुरवेक ह्यो व्होंवरी साद्योच आसताल्यो पूण उपरांत तातूंत शिल्पां आनी मूर्ती खणपांत आयल्यो. तेचपरी तांच्या वण्टींचेर वेगवेगळीं चित्रां रेखाटून तांची सोबाय वाडोवपांत आयली. पुराय भारतांत सद्या सुमार एक हजार व्होंवरी खबर आसात. तातूंत सुमार शंबर व्होंवरी ब्राह्मणी जैन आसात. उरिल्ल्यो सुमार णवशें व्होंवरी बौध्दांच्यो आसात. वट्ट व्होंवरींतल्यो सुमार णवशें व्होंवरी महाराष्ट्रांत आसात. कारण व्होंवरी खणपाखातीर जाय आशिल्लो एकसंधी आनी घटमूट असो फातर महाराष्ट्रांतल्या सह्याद्री आनी ताचो वाठार सोडलो जाल्यार हेरकडे केन्नाय मेळटा.

जैन आनी बौध्द व्होंवरी सादारणपणान एकाच काळांत खणपांत आयल्यो. ब्राह्मणी व्होंवरी मात तांच्या बऱ्याच काळा उपरांत निर्माण जाल्यो. जैन आनी बौध्द व्होंवरी हांचे मदीं खुबच वेगळेपण जाणवता.

व्होंवरींचे मुखेल दोन वर्ग आसात - एहिक आनी धर्मीक. भारतांत एहिक व्होंवरी खुबच थोड्यो आसात.

धर्मीक व्होंवरीचे तीन वर्ग जातात - बौध्द, जैन आनी ब्राह्मणी. इतिहास आनी पुराणां हातूंत वर्णन केल्ल्या देवदेवतांच्यो आनी तांच्या अवतार कृत्याच्यो प्रतिमा जातूंत खणल्यात ताका ब्राह्मणी व्होंवरी म्हण्टात. अशा व्होंवरी चडकरून महाराष्ट्रांत धारापुरी आनी

वेरूळ हांगा, तमिळनाडूंत महाबलिपुरम हांगा आसात. जैन व्होंवरी महाराष्ट्रांत वेरूळ हांगा आनी ओडिसांत भुवनेश्वरालागसार आसा. बौध्द व्होंवरी बिहार वाठारांत राजगृहा लागसारच्या बराबर दोंगुल्ल्यांत आनी नागार्जुनी पर्वतांत तशेंच महाराष्ट्रांत जायतेकडेन आसात.

बिहारांतल्यो व्होंवरी सगळ्यांत पुर्विल्ल्यो मानपांत येतात. (सन आदीं तिसऱ्या शतमानाच्या निमाणें), थंय तांकां सातघर ह्या नांवान वळखतात. बराबर व्होंवरींतल्या सुदाम आनी लोमश नांवाच्या व्होंवरीक इतिहासीक आनी शिल्पाचे नदरेन खुबच म्हत्वाची समजतात. अशोकाचो नातू दशरथ हाचे लेख नागार्जुनी पर्वतांतल्या व्होंवरींत खणील्ले आसून तातूंत जायतीं खाशेलेपणां आसात.

काळाप्रमाण व्होंवरीचे तीन वर्ग केल्ले आसात ते अशे - (१) सनआदीं दुसऱ्या शतमानासावन इ.स.च्या दुसऱ्या शतमानाच्या निमाणेमेरेन (२) पांचव्या शतमानाच्या मध्यासावन सातव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन आनी (३) सातव्या शतमानाच्या निमण्या अर्द्यासावन धाव्या शतमानाच्या निमाणेमेरेन.

बौध्द व्होंवरी ह्यो हीनयान आनी महायान ह्या दोनूय पंथांच्यो आसून तांच्यांतलें वेगळेपण स्पश्टपणान नदरेंत भरता. सुरवातीच्या काळांत तयार जाल्ल्यो बौध्द व्होंवरी ह्यो हीनयान पंथाच्यो आसात. हातूंत बुध्दमुर्ती दिसून येतात. भाजें, कोंडाणे, पितळखोरे, अजंठा (णव आनी धा नंबरची व्होंवरी), बेडसे, नासिक आनी कार्ले ह्यो व्होंवरी हीनयान पंथाच्यो आसात. महायान पंथाचें आनी शिल्प पद्दतीचें खाशेलेपण आशिल्ल्यो व्होंवरी चडकरून अजंठा, वेरूळ, औरंगाबाद हांगा आसून बौध्द व्होंवरींनी सादारणपणान चैत्य आनी विहार हे दोन प्रकार दिसून येतात. चैत्य म्हळ्यार बौध्द भिक्षुचें प्रार्थनामंदिर आनी विहार म्हळ्यार तांचें निवासस्थान.

चैत्यगृहांत बुध्दाच्या अवशेशाचेर उबारिल्लें स्तूप वा बुध्दांच्या दंतादी अवयवांचेर उबारिल्लो दागोबा आसता. हाचेभायर कांय चैत्यगृहांत फक्त बुध्दाच्यो मुर्तीच आसात.

विहार म्हळ्यार आश्रम वा मठ हातूंत मध्यभागाक चौक आनी भोंवतणी कुडी अशी खणूक केल्ली आसता. कांय विहार सामकेच सादे आसून तातूंत चौक नासतात. फक्त वळीन चार पांच कुडी खणून काडिल्ल्यो आसात.

व्होंवरी ह्यो जरी मुखेलपणान बौध्द भिक्षुच्या निवासाखातीर आनी ताचे पुजा प्रार्थनेखातीर खणपांत आयल्यो तरी त्यो सोबितकायेचे, नदरेन आनी शिल्पकलेचो खाशेलो आविश्कार उक्तावपाचो हेतू नदरेमुखार दवरून तांची निर्मिती करपांत आयली.

व्होंवरींवयल्यान तेचपरी तातूंतल्या लेखांवयल्यान त्या त्या वाठाराचो राजकीय, समाजीक, धर्मीक, अर्थीक आनी संस्कृतीक इतिहासाचें गिन्यान मेळटा. भारतांतले स्थापत्यकलेची उत्कृंती कशीकशी जायत गेली हाची म्हायती ह्या व्होंवरींवयल्यान मेळटा. ह्या व्होंवरींतल्या

मुर्तीवयल्यान तेचपरी तातुंतल्या चित्रांवयल्यान त्या त्या काळांतल्या वस्त्रांच्यो आनी अलंकाराच्यो पद्दती समजून येतात. ताकाच लागून शिल्पसौंदर्याचे इतिहासीक नदरेन ह्या व्होंवरींची भारतीय संस्कृतींत खाशेली सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : विहार

शंकर : (पळेयात शिव).

शंकर भट्ट - (१) : (इ.स.चो १७ वो शेंकडो).

एक मीमांसक. आपणाक तो मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञ अशें म्हणून घेतालो. काशीक रावपी नामनेचो धर्मशास्त्रज्ञ आनी महामीमांसक नारायणभट्टाचो हो दुसरो पूत. भगवद्भास्कर ह्या बृहत्ग्रंथाचो बरोवपी नीलकंठ हो ताचो चलो आनी सिध्दान्तकौमुदीचो कर्तो भट्टोजी दीक्षित हो ताचो शिश्य.

शंकरान जायते ग्रंथ रचले. पार्थसारथी मिश्राच्या शास्त्रदीपिका ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडाचेर हाची प्रकाश नांवाची टीका आसा. द्वैतनिर्णय हो ताचो नामनेचो ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत कृष्णजल्माश्टमीव्रत, नवरात्रव्रत, संनिपाताशौच सारकिल्ल्या विशयांचेर जीं मत मतांतरां आसात तांचो विचार करून मीमांसाशास्त्राच्या आदारान हाणें कांय निर्णय सांगिल्ले आसात. दाक्षिणात्य ग्रंथकारांच्या मतांचेर आदारून आपणें हे निर्णय दिल्यात अशें ताणें म्हळां. मीमांसाबालप्रकाश हो ताचो ग्रंथ म्हणजे पूर्वमीमांसासुत्रांत सांगिल्ल्या सिध्दांतांचें बालसुबोध विवेचन. मीमांसासंग्रह हो ताचो पद्यग्रंथ. तातूंत ह्या शास्त्रांतल्या प्रधान तत्त्वांची भासाभास आसा. हो ग्रंथ म्हणजे ताचे काव्यशक्तीचो एक आगळो - वेगळो नमुनो. हाचेभायर निर्णयचंद्रिका, व्रतमयूरव, विधिरसायन, श्राध्दकल्पसार, ईश्वरस्तुती हे ग्रंथ ताणें बरयल्यात. विधिरसायनांत अप्पय दीक्षिताच्या विधिरसायन ग्रंथाचें खंडन आसा. गाधिवंशानुचरित असोय ताचो एक ग्रंथ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शंकर भट्ट - (२) : (इ. स.चो १७ वो शेंकडो).

एक धर्मशास्त्रकार आनी मीमांसक. ताच्या बापायचें नांव नीलकंठ. बापायच्या संस्कारमयूरव नांवाच्या ग्रंथसंकलनांत शंकरान खूब आदार केलो आनी आपणेंय ग्रंथ रचले. ताणें रचिल्ल्या ग्रंथांचीं नांवां अशीं - कुंडभास्कर, व्रतार्क, कुंडार्क, कर्मविपाकार्क, सदाचार संग्रह आनी एकादशीनिर्णय. कुंडभास्कर ही ताच्या बापायच्या कुंडोद्योतावयली टीका. ह्या ग्रंथाक कुंडोद्योतदर्शन म्हणूनय वळखतात. हाची भट्टभास्कर नांवाची जैमिनिमुत्रांवयली टीका उजवाडावंक ना. व्रतकौमुदी नांवाचो एक ग्रंथ शंकरभट्टाच्या नांवाचेर मेळटा. पूण तो

कोण शंकरभट्ट हें कळना.

- कों. वि. सं. मं.

शंकराचार्य : (इ.स. चो ७ - ८ वो शेंकडो).

एक महान यती, ग्रंथकार, अद्वैत मताचो प्रचारक, स्तोत्रकार आनी धर्मसाम्राज्याचो संस्थापक.

केरळांतल्या कालटी नांवाच्या गांवांत शिवगुरू आनी विशिष्टा नांवाच्या एका तपोनिष्ठ नंपूतिरी ब्राह्मणाचेर तो जल्माक आयलो. हें दांपत्य शिवभक्त तशेंच धर्मपरायण आशिल्लें.

ताणें गांवांतल्या एका गुरूकडल्यान संस्कृत शिक्षणा वांगडाच हेर सगळ्यो विद्या आत्मसात केल्यो. गुरूकडल्यान तो आपल्या घरा आयलो आनी विद्यार्थ्यांक शिकोवंक लागलो.

उपरांत आवयकडल्यान परवानगी घेवन तो दीक्षा घेवपाखातीर नर्मदेचे देगेर आशिल्ल्या गोविंदयतीच्या आश्रमांत गेलो. ताची अलौकिक बुध्दिमत्ता, प्रवर वैराग्य पळोवन गोविंदयतीन शंकराचार्याक शिश्य म्हण आपणायलो आनी संन्यासदीक्षा दिवन शंकराचार्य नांव दवरलें.

गुरूकडल्यान ताणें अद्वैतपर आनी सांप्रदायिक अशीं ब्रह्मसूत्रां आनी उपनिषदां शिकून घेतलीं.

गुरूचे आज्ञेवयल्यान शंकराचार्य काशीक गेलो आनी विश्वनाथाचें दर्शन घेवन ताच्या वांगडा आशिल्ल्या शिश्यांक मर्णिकर्णिका घाटाचेर वेदान्ताचे पाठ दिले.

ताणें ब्रह्मसूत्रां, गीता आनी उपनिषदां हांचेर भाश्यां बरयल्यांत. तेभायर ताणें आपल्या अद्वैत सिध्दांताचे प्रस्थापनेखातीर कितलेशेच ग्रंथ रचल्यात. ताच्या नांवार दोनशांपरस चड ग्रंथांची नोंद आसा. पूण इतलेय ग्रंथ एका आचार्यान निर्माण केले नात. आचार्याउपरांत शांकरपिठाचेर अधिशिठ्त जाल्ल्या विद्वानांनी ग्रंथरचना केल्ली आसून, ती आद्य शंकराचार्याच्या सिध्दांताक धरून आसा. हे सगळे आचार्य स्वताक शंकराचार्य म्हणून घेताले. हाकालागून ही सगळीं ग्रंथरचना मूळ आचार्याच्या नांवार जमा जाल्या. ताकालागून आचार्यांचे ग्रंथ खंयचे आनी हेरांचे खंयचे हें थारावप कठिन जालां.

वैदिक धर्माच्या प्रचाराखातीर शंकराचार्यान शिश्य तयार केले. सुरेश्वर, पद्यपाद, हस्तामलक आनी टोटक हे ताचे चार मुखेल शिश्य विद्वान, आचारशील आनी संन्यासी आसले.

प्रचलित ग्रंथाच्या आदारान परंपरा दिसता ती अशी - विष्णु - शिव - ब्रह्मा - वसिष्ठ - शक्ती - पराशर - शुक - गौडपाद - गोविंद आनी शंकर. हे परंपरेप्रमाण आचार्य हो गौडपादांचो प्रशिश्य आनी गोविंदाचो शिश्य आसलो.

भारतवर्षाची धर्मीक वेवस्था चालू दवरपाखातीर भारताच्या चारय दिकांनी चार मठांची स्थापना केली. द्वारका, पुरी, बदरी आनी शृंगेरी हांगा मठस्थापना करून आपल्या मुखेल शिश्यांक थंय

मठपती नेमले.

नेपाळाक वचून थंयची वैदिक पुजापद्दत बंद पडिल्ली ती चालू केली आनी पशुपतिनाथाचो जीर्णोध्दार केलो.

भाशयलेखन, प्रचार, दिग्विजय, मठस्थापना असो वावर आचार्यान पिरायेच्या ३१ वर्सांत पुराय केलो. बत्तीसाव्या वर्सा केदारनाथाक ताणें समाधी घेतली. ताणें सगळ्या मठपतींक जो उपदेश केला ताका महानुशासन अशें म्हण्टात.

शंकराचार्याची मानवी जीण खूबशा असामान्य गुणांनी समृद्ध आसली. ताची मातृभक्ती उत्कट आसली. शिश्यांचेर ताचो खूब मोग आसलो. ताची मानसिक शक्त अपूर्व आसली. धारण शक्त तीव्र आनी काळीज भावकोमल आसलें.

शंकराचार्य हो तंत्र-मंत्रशास्त्राचो विद्वान आसलो. ताची त्रिपुरसुंदरीची उपासना ही तांत्रिक आसली. ताणें आपल्या मठांत त्रिपुरसुंदरीची पुजापद्दत सुरू केली. तो आत्मज्ञानी आसूनय, कर्मप्रवष आसलो, ज्ञानाचो उपासक आसून, उपासनेचो समर्थक आसलो.

भगवान शंकराचार्य ही भारतांत जावन गेल्ली एक दिव्य विभूती. आचार्य जावन गेल्यार बाराशें वर्सांचो काळ गेलो. पूण ताची कीर्त आजूनय ताजी आसा. वैदिक धर्माच्या इतिहासांत आचार्याचें योगदान व्हड आसून तेवरवीं तो नव्या युगाचो प्रवर्तक थारलो.

- कों. वि. सं. मं.

शं. कु. पोट्टेक्काट : (जल्म : १९१३; मरण : १९८२).

नामनेचो मल्याळम कादंबरीकार. ताच्या १९६४ - १९७३

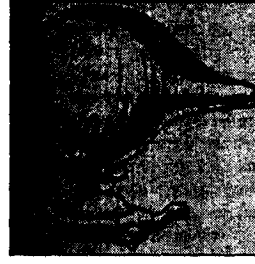
ह्या काळांतल्या साहित्यिक वावराखातीर ताका १९८० वर्साचो ज्ञानपीठ पुरस्कार मेळ्ळो. ताणें कादंबरी वांगडा लघुकथाय बरयल्यात. ताणें विषकन्यका, मूटपटम, नाटन् प्रेमम, पेमाशिक्षा आदी जायत्यो कादंबऱ्यो बरयल्यात. हातूंत ताची 'विषकन्यका' ही सगळ्यांत म्हत्वाची

कादंबरी. ताची शैली काव्यमय आसून तातूंत वास्तव आनी कल्पना सौंदर्य हांचो सोबीत मेळ जाल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शंख : देवपूजेंतलें एक म्हत्वाचें उपकरण. तशेंच विष्णुच्या हातांतलें एक आयुध. देवी भागवतांत हाचे निर्मितीची कथा सांगल्या. शंखचूड नांवाच्या दैत्याचें तुलसीवांगडा गांधर्व पद्दतीन लग्न जालें. उपरांत हो दैत्य खूब मातलो. ताणें देवराज्याचेर स्वारी करून सगळ्या देवांक हारयले. सगळे देव शंकराक शरण गेले. शंकराचें आनी शंखचूडाचें झूज पेटलें. पूण दैत्य मरपाचें चिन्न दिसना. कारण ताची

बायल महापतिव्रता आशिल्ली. विष्णुन शंखचूडाचें रूप धारण करून

तुलसीच्या पातिव्रत्याचो भंग केलो. शंखचूड मेलो आनी ताच्या अस्थींचे शंख जाले. विष्णुचें कपट कळटकच तुलसीन विष्णुक 'तूं पाशाण जातलो' असो शाप दिलो. तेन्ना विष्णुन तिका सांगलें, आपूण गंडकीदेगेचो पाशाण जातलो आनी तुजो घोव शंखरूपान

आपले पूजेंत आसतलो.

देवाचे पूजेंत कलशपूजे उपरांत मंत्र म्हण्टात तो असो आसा -

शङ्खवादौ चन्द्रदैवत्यं कुक्षौ वरुणदेवता ।

पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गङ्गा सरस्वती ॥

त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृत : करे ।

अग्रत : सर्वदेवानां पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥

अर्थ - शंखाच्या मुळांत चंद्र, कुशींत वरुण, फाटल्यान प्रजापती आनी फुडल्यान गंगा - सरस्वती आसतात. हे पांचजन्य नांवाच्या शंखा, पयलीं तूं सागरांत तयार जालो. विष्णुन तुका हातांत घेतलो. सगळ्या देवांच्या फुडें तूं रावता, म्हणून तुका नमस्कार.

असो मंत्र म्हणून शंखपूजा करतात आनी ताका गंध - फूल आनी तुळशीपान घालतात. उपरांत शंखोदक, फुलान आपल्या आंगाचेर आनी पुजेच्या साहित्याचेर शिंपडटात. ह्या वेळार शंखमुद्राय करतात.

शिव आनी सूर्य हांच्या अभिशेकावेळार मात शंखाचो उपेग करिनात. हेर सगळ्या देवांक शंखोदक आवडटा.

शंखाचे दोन प्रकार आसात - वामावर्त आनी दक्षिणावर्त. शंखाच्या आंगांचेर आशिल्ल्या पिळांवयल्यान हे प्रकार थारायल्यात. खरे शंख चडकरून दक्षिणावर्त शंख दुर्मिळ आसतात. पिळांच्यो रेगो अदृश्य आसल्यार, भांगरान त्यो पुराय केल्यार त्या शंखाचो दोश ना जाता असो समज आसा. हालीं दक्षिण भारतांत चडकरून रामेश्वर हांगा नकली शंख तयार करतात.

शंख फुंकनासतना कानाक लायल्यार एक गोड आवाज आयकूंक येता.

चंद्राक प्रसन्न करपाखातीर शंखाचें दान दिवचें अशें मत्स्य पुराणांत म्हळां. शंख वाजयल्याबगर देवाचें दार उगडचें न्हय अशें वराह पुराणांत सांगलां. तशें केल्यार ती व्यक्ती दर एका जल्मांत भेड्डी जातली अशी भविश्यवाणीय थंय केल्या. मंदिरांत शंख वाजोवपी मनीस सगळ्या पापांतल्यान मुक्त जाता अशें बृहन्नारदीय पुराणांत सांगलां.

पुर्विल्ल्या काळांत देवपूजेभशेन, राजाची आज्ञा सांगपाकूय शंख वाजयताले.

शंरवाचो झूजवाद्य म्हणूनय उपेग जाला. झूजाचे सुरवातीक आनी झूज सोंपतकच हें वाद्य वाजयताले. भारतीय झुजाक सुरवात जावचेपयलीं भीष्मान शंरव वाजयल्लो. ताचेफाटल्यान कृष्ण आनी अर्जुनानूय शंरव फुंकिल्ल्याचें वर्णन मेळटा. दर एक झुजारी आपल्या शंरवाक खाशेलें नांव दिताले. महाभारतांत सांगिल्लीं कांय नामनेच्या शंरवांचीं आनी तांकां धारण करतल्यांचीं नांवां अशीं आसात -

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पोण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥

अर्थ - श्रीकृष्णान पांचजन्य, अर्जुनान देवदत्त, भयंकर कर्म करपी वृकोदरान (भीमान) पोंड्र, कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरान अनंतविजय आनी नकुल, सहदेव हांणी सुघोष आनी मणिपुष्पक हे शंरव वाजयले.

वैद्यकशास्त्रांत शंरवाक खूब म्हत्व आसा. ताचें म्हत्व सांगपी एक सूक्तय अथर्ववेदांत आसा. तशेंच आयुर्वेदीय ग्रंथांतूय ताचे खाशेले गूणधर्म सांगल्यात.

भारतीय शिल्पशास्त्रांत शंरवाचो प्राणिज रत्नांत आस्पाव केला. धवसार हळदुवो शंरव बरो म्हण्टात. तशेंच बारीक तोंडाचे, फुगिल्ल्या आकाराचे आनी स्निग्ध शंरव मोलादीक मानतात.

बंगालांत शंरवाक खूब पवित्र मानतात. दर एका मंगल कार्यांत थंय शंरवनाद करतात. शंखांपसून तरातरांचीं कांकणां तयार करतात. हें काम करपी लोकांक शंरवकार ह्या नांवान वळखतात. हालींसरा शंरवाचे विविध कलाकसुरीचे नमुने विक्रेखातीर दवरिल्ले दिसतात.

विज्ञानीक शास्त्रा प्रमाण, शंरव हें एका खाशेल्या जलचराचें, संरक्षणाचें कवच आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शंरववाळकर, प्रभाकर कृष्णा कामत : (जल्म : ३१ ऑक्टोबर १९३१, ताळगांव तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पुर्तुगेजांआड गुपीत साहित्य वांटपाक आनी पत्रकां लावपाक तो आपलो भाव त्रिविक्रम कृष्णा शंरववाळकर हाका मदत करतालो. ताच्या भावाक पोलिसांनी अटक केली तेन्ना पोलिसांक चुकोवन तो आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या बेळगांव फांट्यांत गेलो. थंय ताणें गनिमीकाव्याचें प्रशिक्षण घेतलें. १९५७ त ताका भिकुभाय पांडे हाच्या मार्गदर्शनाखाला काम करपाक दमणांतल्या खुंठा वाठारांत धाडलो. थंय ताणें वारगुंड पूल मोडून उडोवपाक आनी हेर आस्थापनां नश्ट करपाक वांटो घेतिल्लो. हाचेभायर ताणें आत्माराम मयेंकार हाच्या फुडारपणारवाल

सोणशी आनी मावळिंगे हांगा घातकी हल्लो करपांत वांटो घेतिल्लो. १९८८ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शंरववाळकार, ब्रम्हानंद : (जल्म : ६ मार्च १९५४ ताळगांव - तिसवाडी).

पुराय नांव ब्रम्हानंद सगुण कामत शंरववाळकार, गोंयच्या फुटबॉल मळावयलो खांपो खेळगडो. एक बरो गोलकिपर म्हूण ताका आंतरराश्ट्रीय कीर्त मेळ्ळ्या.

ताचें मुळावें शिकप ताळगांवां जालें. उपरांत फुडलें मॅट्रीक मेरेनचें शिक्षण ताणें प्रोग्रेस हॉयस्कूल, पणजी हांगा घेतलें, तर घेंपे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स, मिरामार हांगा ताणें पदवेचें शिक्षण पुराय केलें. बापायचें फुटबॉल खेळाचें दायज ताचेकडल्यान

मेळिल्ल्यान ताका भुरगेपणासावनूच फुटबॉल खेळाची गोडी आशिल्ली. १९७० त पनवेल स्पोर्ट्स क्लबाचे वतीन पयलेखेपे खेळासर्तींत वांटो घेतलो. फुडें १९७४ त साळगांवकार स्पोर्ट्स क्लबाखातीरूय तो खेळ्ळो. ह्याच वर्सा संतोष ट्रॉफीखातीर

तो गोंय पंगडाक खेळ्ळो. १९७५ त भारताचें प्रतिनिधित्व करपाक एशियन युथ सोसर टुर्नामेंटांत ताणें ह्याच पंगडावतीन बँकोकची भोंवडी केली. फुडाराक ताणें जांभियाकूय नांव मेळयलें. यत्नांची शिकस्त करून संवसारांतली उंचेली सुवात ताणें आपल्या कळाशेन हातासली. जांभियाक ताची कुशळताय पळोवन केनककोंजान ताचो 'लिपार्ड ऑफ इंडिया' म्हणून भौमान केलो. १९७६ - ७७ त अफगाणिस्तानांतल्या काबुल हांगाय ताणें उत्कृष्ट खेळ केलो. त्याच वर्सा मर्डेका चषकाखातीर कुवालांपूर हांगा तो खेळ्ळो. १९७७ त दक्षिण कोरिया आनी हेर कडेनय ताणें आपलें खेळाकर्तृत्व दाखयलें. १९७३ ते १९७७ मेरेन तो राश्ट्रीय पातळेचेर गोंयचे वतीन खेळिल्ल्यान गोंय सरकारान जिवबादादा केरकार पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो. व्हडा तांकीचो खेळ करून ताणें फुटबॉल खेळाच्या इतिहासांत आपलें नांव अजंवर केलां. फुटबॉला वांगडाच क्रिकेट, टेबलटेनिस, बॅडमिंटन, व्हॉलीबॉल हे खेळ आनी पेंप ताका भोव आवडटा.

- कों. वि. सं. मं.

११ : देवनागरी वर्णमाळेंतलो तिसावो वर्ण. ताच्या विकास क्रमांत पांच अवस्था दिसतात. पयली अशोकाच्या खालसी हांगाच्या

शिलालेखांत, दुसरी कुशाण राजांच्या काळांतल्या मथुरा हांगाच्या लेखांत (इ.स.चें पयलें आनी दुसरें शतमान), तिसरी अवस्था राजा यशोधर्मन हाच्या काळांतली (इ.स. ५३२) मंदसोर हांगाच्या लेखांत, चवथी जपानांत मेळिल्ल्या एका (उष्णीषविजयधारिणी) ताडपत्री ग्रंथांत (इ.स.चें ६ वें शतमान) आनी पांचवी अपराजित नांवाच्या मेवाडच्या गुहिलवंशी राजाच्या काळांतली, कुंडेश्वर लेखांत (इ.स. ६६९) मेळटा.

श चो विकासक्रम असो -

श = १ १ १ १ १ १ १

‘श’ ह्या अक्षराचे शंकर, सूरव, कल्याण, शस्त्र, सत्तर आदी वेगवेगळे अर्थ जातात. कामधेनुतंत्रांत ताचें रूपवर्णन अशें केलां.

शकारं परमेशानि ! शृणु वर्ण शुचिस्मिते ।

रक्तवर्णप्रभाकरं स्वयं परमकुण्डली ॥

चतुर्वर्गप्रदं देवि ! शकारं ब्रह्मविग्रहम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये ॥

रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ॥

अर्थ - हे देवी, शकार हो वर्ण रक्तप्रभ आसून परमकुंडली आसा. तो चतुर्वर्गप्रद, ब्रह्मकाय, पंचदेवमय आनी पंचप्राणात्मक आसा. तो तिनूय गुणांनी भरिल्लो आसून त्रिबिंदू, त्रिशक्ती हांणी आनी आत्मो आदी तत्वांनी युक्त आसा.

ताळू हें ताचें उच्चारण स्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शक लोक : भारतांतल्या कांय प्रदेशांचेर राज्य करपी परकी लोक. हे लोक सिथियन वंशाचे आसून खूब पुर्विल्ल्या काळांत मध्य आशियांत टोळ्या टोळ्यांनी हेडटाले. कालांतरान तांणी खूब वसणुको केल्यो. तातुंतली एक वसणूक सिरदरियाच्या देगणांत आसली. सनपूर्व दुसऱ्या शेंकड्यांत यूएची जमातीच्या लोकांनी ते वसणुकेचेर घुरी घालून शक लोकांक धांवडावन घाले. तेन्ना बरेचशे शक लोक अमुदरिया न्हंय हुंपून काबूलांत गेले. थंय यवन राजान तांकां विरोध केल्ल्यान ते अस्तंतेकडे वळून राज मार्गान इराणांत घुसले.

शक लोक कांय काळ उदेंत इराणांत राविल्ल्यान त्या प्रदेशाक शकस्तान (सीस्तान) हें नांव मेळ्ळें. ते उपरांत शक लोकांनी उदेंतेकडे स्थलांतर करून, बोलन रिवडींतल्यान भारतांत प्रवेश करून सिंधूचे अस्तंत देगेचेर वसणूक केली. पुराणांत ह्या

प्रदेशाक शकद्वीप हें नांव दिल्लें आसा.

रामायण, महाभारत, मनुस्मृती आनी पुराणां हातूंत शक लोकांचो यवन आनी पहूलव लोकांवांगडा उल्लेख आयला. हिंदू समाजान तांकां शूद्र वर्णांत आस्पावन घेतल्यात.

जैन साहित्यांत कालकाचार्य सूरीचे कथेंत शकांनी उज्जयिनी नगरीचेर कशें जैत मेळयल्लें तें सांगलां. पयल्या शेंकड्यांत उज्जयिनींत गंधर्व वंशांतलो गर्दभिल्ल नांवाचो राजा राज्य करतालो. कालकाचार्याच्या आदारान शकांनी उज्जयिनीचेर घुरी घालून गर्दभिल्ल राजाचो पराभव करून आपलें राज्य स्थापलें. पूण तें चड काळ उरलें ना. गर्दभिल्ल राजाच्या पुतान तांकां हारोवन आपलें राज्य परत मेळयलें.

उपरांत तांणी वायव्य सीमा प्रदेशांत आपली सत्ता स्थापली आनी सिंधू न्हंय हुंपून मथुरेमेरेन आक्रमण केलें. तशेंच उज्जयिनी आनी कच्छ काठियावाडांत राज्य स्थापलें. ते स्वताक क्षत्रप म्हण्टाले. चड करून ते स्वतंत्र राजाच आशिल्ले. ह्या राजांचीं नाणीं आनी कांय अभिलेख उपलब्ध आसात तांचेवयल्यान तांचेविशींचीं थोडीभोव म्हायती मेळटा.

वायव्य भारत : सिंधूतल्यान शकांनी पंजाबाचेर घुरी घालून राज्य स्थापलें. थंय सगळ्यांत पयलीं माओस हाणें राज्य केलें. ताणें राज्य करचे पयलीं पूर्व इराणांतल्या पहूलव राजाचें वर्चस्व न्हयकारून आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापलें. इ.स. १५ मेरेन मथुरेमेरेन आपल्या राज्याचो विस्तार केलो. ताच्या नाण्यांचेर राजाधिराज ही पदवी मेळटा. ताच्याउपरांत माओसच्या जांवयान यवनाक हारोवन पंजाबाचेर जैत मेळयलें. ताचो पूत अझिलिसेस आनी उपरांत ताचो पूत अझेस हांणी इ.स. ७९ मेरेन राज्य केल्याउपरांत त्या प्रदेशाचेर पहूलव लोकांची सत्ता स्थापन जाली.

माओस राजान मथुरेचेर सत्ता स्थापिल्ली. थंय सांपडिल्ल्या पाशाणाच्या शींवाच्या तोंडाचेर कोंरातिल्ल्या लेखांत मथुरेच्या शक - क्षत्रप राजांची म्हायती मेळटा. थंयच्या राजांनी आपापल्या राजवटीच्या काळांत आपापल्या नांवांचीं नाणींय पाडल्यांत. ह्या शक -क्षत्रपाचे राजवटींत मथुरा हें बौध्द, जैन, भागवत ह्या तीनय पंथांचें केंद्र आशिल्ल्यान शक राजा धार्मिक बाबतींत उदार आसले. हे मथुरेचें शकराज कुशाण वंशांतल्या कनिष्कान नश्ट केलें आसुंये.

अस्तंत भारत : सनपूर्व पयल्या शेंकड्यांत शक लोकांनी काठेवाड प्रदेशांत प्रवेश केलो तेन्ना पेरिप्लसांत मंबरूस नांवाच्या शक राजाचो उल्लेख आसा. ताची काठियावाड, गुजरात, राजस्थान ह्या भागांचेर शेक चलतालो. इ.स. १ ल्या शेंकड्यांत शकांनी उत्तर कोंकणाचेर सत्ता स्थापली आसुंये. ह्या शेंकड्याच्या निमाणेकडेन कुशाण सम्राट कनिष्क हाणें मंबरुसाच्या घराण्याचो नाश करून ताचें राज्य जिकलें आसुंये. तेउपरांत ह्या प्रदेशाचेर क्षहरात घराण्यान कुशाणांचे क्षत्रप म्हण राज्य केलें. ह्या घराण्यांतलो पयलो राजा

भूमक आनी ताचो पूत नहपान हाची खुबशा प्रदेशांचेर सत्ता आशिल्ली. इ.स. १२५ च्या सुमाराक सातकर्णी हाणें नहपानाक हारोवन क्षहरात घराण्याचो शेवट करून सुराष्ट्र (काठेवाड), कुकर (गुजरात), अनूप (महेश्वर) उपरांत, आकर आनी अवंती ह्या प्रदेशांचेर आपली सत्ता स्थापली.

ह्या घराण्याचो शेवट जाल्याउपरांत त्या जाग्यार कुशाणांचें क्षत्रप म्हण कार्दमक घराणें राज्य करूंक लागलें. चश्टन हो त्या घराण्यांतलो पयलो राजा. तो सिंधांत कुशाणांचो क्षत्रप म्हूण राज्य करतालो आसुंये. नहपानाच्या मरणाउपरांत गुजरात, काठियावाड, माळवा ह्या प्रदेशांचो क्षत्रप म्हूण ताका नेमपांत आयलो. उज्जयिनी ही ताची राजधानी आशिल्ली. इ.स. १३० च्या सुमाराक तो महाक्षत्रप म्हण आनी ताचो नातू रूद्रदामन हे क्षत्रप म्हण राज्य करूंक लागले. रूद्रदामन हो कार्यमक घराण्यांतलो व्हड राजा आशिल्लो. ताणें उत्तरेकडल्या यौधेयांचो आनी दक्षिणापथांतल्या गौतमीचो पूत सातकर्णीचो पराभव करून सिंधू, सौवीर, कच्छ, आनर्त, सुराष्ट्र मरू उपरांत आकर आनी अवंती ह्या प्रदेशांचेर राज्य केलें. तो संस्कृत कवी, पंडित आनी संगिताची ताका गोडी आसली. खुबशा स्वयंवर सुवाळ्यांत हाजिर रावून ताणें कितल्याशाच राजकन्यांक जिरिवल्ल्यो रूद्रदामनाक (पयलो) इ.स. १७० च्या सुमाराक मरण आयलें. तेन्ना पूताफाटल्यान रूद्रदामनाची वंशावळ त्या राज्यार राज्य करूंक लागली. इ.स. ३८० च्या सुमाराक रूद्रदामनाचे वंशावळीचो नाश जालो. रूद्रसिंह तिसरो हाचो इ.स. ३८८ उपरांत कांय वर्सांनी चंद्रगुप्त दुसरो हाणें पराभव करून गुजरात आनी काठियावाड हे प्रदेश गुप्त साम्राज्याक जोडले. अशे तरेन शकांचें अस्तंतेकडलें राज्य कायमचें नश्ट जालें.

- कों. वि. सं. मं.

शकुन - अपशकुन : भविश्य सूचक शुभचिन्न आनी अशुभचिन्न. ह्या शुभाशुभ कल्पनांचें प्रत्यंतर भविश्य काळांत येता आनी ताचेर कार्यसिद्दी वा कार्यअपेस आदारून आसता, असो लोकांचो विश्वास आसा. चडकरून झूज, प्रवास, मंगलकार्य, एकाद्री म्हत्वाची घडणूक ह्या प्रसंगार हाचो विचार करतात.

शुभाशुभ कल्पना खूब पुर्विल्ली आसा. शकुन ह्या शब्दाचो अर्थ 'पक्षी' असो आसा. ऋग्वेदांत भारद्वाज पक्षाचीं दोन शकुनसुक्तां आसात. तांतूत हे शुभंकर आनी शुभवाच्या पक्षिराजा आमच्या घराचे उजवे वटेन येवन तूं आवाज काड'. प्रवासाक वतना अशुभ शेवण्यांचो आवाज कानार पडल्यार तो अपशकुन पयस करपाखातीर दोनय सुक्तांचो जप करचो अशें आश्वलायन गृह्यसुक्तांत म्हळां. हाचेभायर ऋग्वेदांत हेर कांय अपशकुनपरिहारक मंत्र दिल्यात. अथर्ववेदांत शुभशकुन ह्या शब्दाचो प्रयोग केल्लो आसा. ह्या सुक्तांत चंद्रासंबंदी शकुनाचो निर्देश आसून शिंको, चाडी, रितीघागर ह्या अपशकुनांचो

उल्लेख आयिल्लो आसा. कौशिकसुत्रांत उबे बडयेच्या आदारान वा दर्भ, समिदा वा फांशे ह्या साधनांच्या आदारान शकून पळोवंचो अशें म्हळां.

उत्तर काळांतल्या वाङ्मयांत ह्या प्रकारांच्या संकेतांत खूब वाड जाली आनी त्या सगळ्यांक शकून हेंच सामान्य नांव फाव जालें. रावणाच्या त्रासांतल्यान सुटपाखातीर जीवाचो त्याग करपाक तयार जाल्ले सितेक कांय शकून जाले. ताकालागून तिका आपलें भविश्य बरें आसा, अशें दिशिल्ल्यान तिणें आत्मघाताचो विचार सोडून दिलो आनी मुरवार तिचें दुख्ख पयस जालें अशें रामायणांत म्हळां. महाभारतांत हो प्रकार चड प्रमाणांत मेळटा. पुर्विल्ल्या काळासावन मनाचेर जाल्ल्या बऱ्या-वायट संस्कारांतल्यान हे शुभाशुभांचे संकेत निर्माण जाले आसुंये.

एकाद्रे वस्तुचें परत परत दर्शन घडलें आनी तातुंतल्यान निर्माण जावपी कार्यांत सारकेंपण आसा अशें दिसून आयल्यार ती परिस्थिती हेर कल्पनांचे निर्मितीचे कारण धरतात. खंयच्याय एका प्रसंगाच्या संदर्भांत कसलीय घडणूक घडपाक खंयचोय योगायोग दिसलो तर मागीर तो योगा योगच शुभाशुभ शकुनांचें कारण जावन बसता. विज्ञानीक नदरेच्या अभावीं कल्पनेच्या माध्यमांतल्यान मनशाकडल्यान प्राप्त परिस्थितींत कांय संकेत घडले आनी मागीर ह्या संकेतांचें शुभाशुभ शकुनांनी रुपांतर जालें. एकाद्री वस्त वा प्रसंग पळयल्ल्या क्षणाक मन प्रसन्न जालें वा एकाद्र्या दृश्यान ते संबंदीं तिरस्कार उत्पन्न जालो, तर तातुंतल्यान शुभाशुभ कल्पना निर्माण जावप शक्य आसा. भविश्य जाणून घेवप ही मनशाची सभावीक प्रवृत्ती आसा. तातुंतल्यान शुभाशुभ घडणुको सांगपाखातीर फलज्योतिशाचें शकुनशास्त्र जल्माक येवप सभावीक आसा.

शकुन - अपशकुन ह्यो कल्पना सगळ्याकच सारक्यो आसतात अशें ना. ताचें मुखेल कारण म्हळ्यार थळाव्या अणभवांचें वेगळेपण आनी सांप्रदायिक आचार विचारांतले तत्त्वज्ञानांतले भेद. देखीक - कांयकडेन आनी कांय समाजांत काळो रंग अशुभ मानप जाता आनी धवो रंग शुभ मानप जाता. तर कांय कडेन आनी कांय समाजांत हाच्या सामके उरफाटें मानप जाता. सर्वसादारणपणान शुभ आनी अशुभ मानिल्ले शकुन अशे -

मोर, चातक, मुंगूस दावे वटेन वचप, मडवळ धुवपाची पोटली घेवन वचप, ब्राह्मण पळी पंचपात्र घेवन मुरवार येवप, लग्नाची मिरवणूक, उदकान भरिल्ली दोड घेतिल्ली बायल वा कुमारीका, भुरग्याक धरिल्ली आवय, जोडपें, गाय मुरवार येवप, हरण, माजर, सोरोप उजवेवटेन वचप, गाढव उजवे वटेन रडप, कोगळाचो आवाज आयकप, घंटानाद, घोड्याचे रिंवकाळप, सुण्यान कान फडफडावप, शिजयल्लें अन्न, फळांचो पांटलो घेतिल्लो मनीस, दिवो हे सगळे शुभ शकुन आसात.

अशुभ शकुन अशे आसात - बोडको ब्राह्मण, विधवा, भश्टी

बायल, काळयो वस्तू मुरवार येवप, गाढव दावे वटेन आड्डप, सवणें आनी सुण्याचे रडिल्ले स्वर आयकप, शेणी, जळकीं लांकडां दिसप हे अशुभ शकुन आसात.

हे अशुभ शकुन निवारपाखातीर धर्मीक आनी तांत्रिक विधी करपाची पद्दत पुर्विल्ल्या काळासावन रूढ जाल्ली आसा. तेखातीर दान दितात आनी शांतीय करतात.

विज्ञानीक विचारांच्या प्रसारांतल्यान घडणुकांची (शुभाशुभ शकुनांची) शास्त्रीय कारण मिमांसा करप शक्य जाल्ल्यान शुभाशुभ शकुनावयलो लोकांचो विस्वास आदले तुलनेन आतां उणो जाला. शुभाशुभ शकुन पाळप वा तांची प्राप्ती - निवारण करपाखातीर लागपी विधी करपासारकी मनस्थिती आनी परिस्थिती आयज लोकांकडेन उरूंक ना. तरीय शुभाशुभ शकुन पुरायपणान समाजांतल्यान ना जाला अशें म्हणूंक मेळना. आजय सगळेकडेन आनी समाजाच्या सगळ्या थरांचेर तांचें अस्तीत्व चड उण्या प्रमाणांत दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

शकुनि : शकुनि नांवाचे कितलेशेच राजा आनी राजकुमार भारताच्या पुर्विल्ल्या काळांत जावन गेल्यात. १) इक्ष्वाकु वंशांतल्या विकुक्षिच्या १५ पुतांमदल्या एकट्याचें नांव शकुनि आशिल्लें. २) मार्कंडेयपुराणावयल्यान दुःसह नांवाच्या राजाक शकुनि नांवाचो एक पूत आशिल्लो. ३) विदेह राज्याचो संस्थापक निमिचोय शकुनी नांवाचो वंशज आसलो. ४) हो शकुनी चंद्रवंशी राजा दशरथाचो पूत आनी यदुपूत कोष्टुचो वंशज आशिल्लो. ५) पांचवो शकुनी महाभारत काळांतलो कौरवांचो मामा. तो गांधार देशाचो राजा आनी गांधारीचो भाव आशिल्लो. दुर्योधनाक राज्य मेळचें म्हण ताणें पांडवांचो छळ केलो. महाभारतांत झूज घडोवन येवपाक शकुनी निती कारण जाली. पांडवांनी कृष्णाचेर विश्वास दवरिल्लो तसो कौरवांनी शकुनिचेर दवरिल्लो. ताची बुद्ध तीक्ष्ण आसली. निमाणेकडेन तो सहदेवाच्या हातान पुतासयत मेलो.

- कों. वि. सं. मं.

शक्तदेवता : शक्त संप्रदायाचें सगळ्यांत श्रेश्ठ अशें उपास्य दैवत. शक् म्हळ्यार समर्थ जावप ह्या धातूक क्तिन् प्रत्यय लागून शक्ती हें नांव जालां. सामर्थ्य, पराक्रम, प्राण हे शक्ती शब्दाचे तीन मुखेल अर्थ आसात. दर एका घटकांत कार्याच्या उत्पादनाक उपेगी आनी त्या घटकापासून केन्नाच वेगळावंक मेळना असो जो खाशेलो धर्म आसता ताका शक्ती अशें म्हण्टात. दर एका घटकाची खाशेली अशी एक शक्त आसता. ताका लागून शक्तीय खूब आसात. तातुंतल्यो तीन शक्ती मुखेल आसात त्यो अशो - १) अंतरंग : हे शक्तीक नारायणाची स्वरुपशक्ती अशें म्हळां. २) तटस्थ : स्वरुपात्मक न्हय आनी विजातीय न्हय, अशे शक्तीक तटस्थ म्हळां आनी ३) बहिरंग

: महत्त्वापसून पृथ्वी मेरेन आनी समस्त भौतिक वस्तूंसकट अशी जी संवसाररूप प्रकृती तिका बहिरंग शक्ती म्हण्टात.

हेर देवतांभशेन शक्तीच्याय रुपाची कल्पना केल्या. सामर्थ्याचें प्रतीक असो शींव हें तिचें वाहन आसा. ती चतुर्भुज, अष्टशुज, दशभुज, अष्टादशभुज वा अनंतभुज आसा. तिच्या हातांनी त्रिशूळ, खड्ग, खेटक, परशू अशीं शस्त्रां आसात. तिच्या कपलाचेर तिसरो दोळो आसा. तिका चंडी, चामुंडा, भैरवी, कात्यायनी, कौशिकी, त्रिपुरा, ललिता, श्रीविद्या, कामारण्या, मीनाक्षी, भगवती अशीं नांवां आसात. दर एका नांवारुपाचें एक खाशेलपण आसून ताचेफाटल्यान किदेंयतरी कथा आसा.

शक्तीचीं कार्यां : नारायणाचे शक्तीक महालक्ष्मी अशें नांव आसा. लक्ष्मीतंत्रांत ती स्वता आपलीं कार्यां सांगता तीं अशीं -

तिरोभावस्तथा सृष्टि : स्थिति : संहृतिरेव च ।

अनुग्रह इति प्रोक्तं मदीयं कर्मपञ्चकम् ।

अर्थ - १) तिरोभाव म्हळ्यार कर्मरूप अविद्येन जीवात्म्याक रेवाडटा २) सृष्टी ३) तिचो सांबाळ ४) सृष्टीचो संहार आनी ५) अनुग्रह म्हळ्यार जीवात्म्याक मोक्ष मेळोवन दिवप हीं म्हजीं पांच कर्मां आसात.

शक्तीचीं तीन मुखेल रुपां : मूळ जी आद्या शक्ती वा महामाया तिका दुर्गा म्हण्टात. हे दुर्गेनच फुडें देवकार्याखातीर आनी मनशाचे उदरगतीखातीर प्रसंगाप्रमाण तीन रुपां घेतलीं. महाकाली, महालक्ष्मी आनी महासरस्वती हीं तीन रुपां त्रिगुणात्मक आसात. महाकाली ही तमोगुणी आसून ती त्याच गुणांच्या रुद्रशिवाकडे संबध आसा. महालक्ष्मी ही सत्त्वगुणी आसून ती जगदंबा आसा आनी सत्त्वगुणी विष्णुकडे संबध आसा. तिका नारायणी अशेंय म्हण्टात. महासरस्वती ही रजोगुणी आसून, त्याच गुणांच्या ब्रह्माकडे संबध आसा. ही विद्यादायी देवता आसा. ह्या तिनूय रुपांच्यो उत्पत्तिकथा मार्कंडेय पुराणांतल्या सप्तशतींत दिल्यात. तांचो आपरोस असो आसा -

१) महाकाली : प्रलय काळांत विष्णु योगनिद्रेंत शेषशय्येचेर न्हिदिल्लो आसतना, ताच्या कानांतल्यान मधु आनी कैटभ नांवाचे दोन दैत्य भायर सरले. पयलींच तांकां ब्रह्मा दिसलो. तेबरोबर ते ताका मारपाक धांवले. ब्रह्म्यान भगवंताचे योगनिद्रेची तोखणाय करून तिका सांगलें, तूं ह्या असुरांक भुलय आनी विष्णुक जागो कर. तें आयकताच विष्णुच्या आंगांतल्यान महाकाली उत्पन्न जाली आनी विष्णु जागो जालो. उपरांत विष्णु आनी त्या दैत्यांचें झूज पेटलें. महाकालीन त्या दैत्यांक वेवस्थित भुलयले आनी तांकां बुद्धिभ्रम जालो. तांणी विष्णुक सांगलें, तूं बरो झूज खेळटा आमी तुजेर प्रसन्न जाल्यात, तुका जाय तो वर माग. ताचेर विष्णुन आपल्या हातांनीच तांकां मरण येवचें असो वर मागलो. दैत्यांनी विष्णुक जाय तसो वर दिलो पूण एक अट घातली, जे सुवातीर उदक आसचेंना अशाच

जाग्यार विष्णुन तांकां मारचें कारण त्या वेळार प्रलय जाल्ल्यान सगळी पृथ्वी उदकान भरिल्ली. विष्णुन तांची अट मान्य केली आनी आपले मांडयेर तांच्यो तकल्यो घेवन त्यो कापून उडयल्यो. अशे तरेन महाकालीन मधु - कॅटभांचे बुध्दीक असो भ्रम केलो.

२) महालक्ष्मी : महिषासुर नांवाचो दैत्य महाबली जालो आनी ताणें देवांकडे झूज सुरू केलें. इंद्राक हारोवन तो स्वता देवांचो राजा जालो. उपरांत सगळे देव ब्रह्मदेवाक घेवन विष्णु आनी शंकरा म्हऱ्यांत गेले आनी तांकां ही स्वबर सांगली. तेबरोबर विष्णु, शंकरासयत सगळ्या देवांच्या आंगांतल्यान एक तेजीश्ट असो झोत भायर आयलो आनी तातुंतल्यान महालक्ष्मी ही देवी उत्पन्न जाली. देवांनी आपापलीं शस्त्रां तिका दिवन माहिषासुराचो वध करपाक सांगलें. तिणें एक व्हड गर्जना करीनाफुडें महिषासूर आयलो. ताणें महालक्ष्मीकडे व्हड झूज केलें. पूण महालक्ष्मीन ताचो वध करून देवांक अभय दिलें.

३) महासरस्वती : शुंभ - निशुंभ हे दैत्य देवांक हारोवन स्वता यज्ञ भोक्ते जाले. तेन्ना देवांनी हिमालयाचेर वचून पार्वतीची तोखणाय केली. त्यावेळार पार्वतीच्या आंगांतल्यान जी देवी प्रगट जाली तीच महासरस्वती. तिणें शुंभ - निशुंभाकडे झूज करून तांकां मारले.

अशीं हीं दुर्गेचीं तीन रुपां आसात. दर एका रुपांत आनीक दोन दोन रुपां प्रविश्ट जावन तिनय रुपांचें त्रिवृत्करण जालें. उपरांत त्या णव रुपांक नवदुर्गा हें नांव मेळ्ळें. तेखातीर शक्तितंत्रांत णव ह्या आंकड्याक चड म्हत्व आसा.

भारतीय दर्शनांत तंत्रशास्त्र हें आगळेंवेगळें दर्शन आसा. तातुंतले शक्तीचें स्वरूप दिव्य आनी उदात्त आसा. तंत्रीकांनी तिका सृश्टीचें आदिकारण मानल्या. एका तंत्रांत शक्तीचें वर्णन केलां तें अशें-

यस्यादृष्टो नैव भूमण्डलांशो यस्यादास्यो विद्यते न क्षितीशः ।

यस्याज्ञातं नैव शास्त्रं किमन्यैर्यस्याकारः सा पराशक्तिरेव ॥

अर्थ - पराशक्तीक विश्वांतलो खंयचोच भाग अदृश्ट ना. तिचो दास ना असो खंयचोच राजा ना. पराशक्ती जाणना अशें कसलेंच शास्त्र ना आनी जाका आकार आसा अशें सगळें म्हळ्यारच पराशक्ती आसा.

पुराणकाळांत देवीविशीं खुबशीं पुराणां निर्माण जालीं. तांणी शक्तीचें निग्रहानुग्रहसामर्थ्य विंगड विंगड कथांच्या रुपान लोकमनाचेर ठसयलें आनी देवांक लेगीत शक्तीमुखार नमयले.

बौध्दांची शक्तिपुजा : बौध्द धर्मांत शक्तिपुजेचो आरंभ महायान पंथाच्या विकासावांगडाच जालो. तारा, हारीती, वसुंधरा, प्रजापारमिता, वागीश्वरी, मारीची ह्यो देवता महायानी पंथांत प्रविश्ट जाल्यो. तांच्यो मूर्तीय तांणी निर्मिल्यो. पांच ध्यानी बुध्दांच्यो पांच

स्वतंत्र शक्ती तांणी मानल्यो. अक्षोभ्याची लोचना, वैरोचनाची तारा, अमिताभाची पांडरा, अमोघवज्राची आर्यतारा आनी रत्नसंभवाची मामकी अशीं तांचीं नांवां आसात. बौध्द तंत्रांत हे दर एके शक्तीचे उपासनेखातीर खाशेले मंत्र, मुद्रा, मंडल आसात. बौध्दांचीं जायतीं शक्तितंत्रां आसात. त्या तंत्रांनी तांणी शक्तीक शून्य हे संज्ञेन संबोधल्या. ह्या शून्याक ते नैरात्मा म्हण्टात. ह्या शून्यांतल्यानच सगळें उत्पन्न जाता आनी तातुंतच सगळ्याचो विलय जाता. हें परमशून्य आसा. नैरात्मेचो संबंद बोधिसत्त्वाकडे आसता. शिव आनी शक्ती हीं जशीं परस्परसंश्लिष्ट आसतात तेचप्रमाण नैरात्मा आनी बोधिसत्त्व हींय आलिंगनावस्थेंत आसतात.

तिबेटी बौध्दांत तारा हे देवतेक सगळ्यांत उंचेलें स्थान आसा. उग्रतारा, वज्रतारा, महाचीनतारा अशीं तिचीं रुपां ताणें कल्पिल्यांत. तारेच्यो मूर्ती घडयल्यात आनी चित्रांय निर्माण केल्यांत.

जैनांची शक्तिपुजा : जैनांच्या श्वेतांबर मतांत दर एका तीर्थकराची एक एक शासनदेवी मानल्या. जैनांत चक्रेश्वरी हे देवीक खूब म्हत्व आसा. रोहिणी, प्रजपती, शृंखला अशा सरस्वतीच्या सोळा प्रकारच्या विद्याव्यूहाक जैनांभितर मान्यताय आसा. शाक्त संप्रदायाच्या सारस्वत कल्पाकय जैन लोक मानतात. जैनांनी आपल्यो शासनदेवता, विद्यादेवी आनी चक्रेश्वरी हांच्यो मूर्तीय घडयल्यात. तशेंच दर एका तीर्थकराची परिचारिका म्हूण एक यक्षिणी आसता. शाक्त संप्रदायांत शक्तीचीं जीं विंगड विंगड रुपां आकाराक आयल्यांत तींच रुपां यक्षिणी ह्या रुपांत वेगळ्या नांवांनी जैनांनी आपणायल्यांत. तांत्रिकांच्या षट्चक्रवेधपद्दतीक अणसरून जैनांनी आपलें धर्मज्ञान निर्माण केलां. त्या ध्यानाभितर षडस्थ नांवाच्या ध्यानांत ताणें वर्णमयी देवीचें चिंतन सांगलां. जैन मंत्रांनी प्रणव, माया हीं बीजाक्षरां शाक्त तंत्राच्या अनुरूपच आसतात.

शक्तिपुजा आनी उपासना : शक्तिपुजा ही स्मार्त आनी तंत्रीक अशा दोन पद्दतींनी करतात. स्मार्तपुजा ही सात्त्विक आसता. सात्त्विक उपासना निश्काम आसची असो संकेत आसा. ही उपासना पांच प्रकारांनी सिध्द जाता, ते प्रकार अशे आसात -

- १) अभिगमन : देवप्रतिमेची आनी देवघराची नितळसाण राखप.
- २) उपादान : पुजेचें साहित्य एकठावप.
- ३) योग : इश्ट देवतेकडे आत्मभावना.
- ४) स्वाध्याय : मंत्राचो अर्थ जाणून ताचो जप करप, स्तोत्रपाठ, नाम गुणसंकीर्तन, हेर.
- ५) इज्या : वेदशास्त्रविहित चतुःषष्ट्यादी उपचारांनी पुजा करप.

मंत्र, यंत्र, चक्र, न्यास, मुद्रा, दीक्षा, भूतशुध्दी, प्राणप्रतिशठा हीं तंत्रीक उपासनेचीं आंगां आसात. चर्या, क्रिया, योग हे प्रकारूय आसात. तंत्रसाधक चडकरून श्रीयंत्राचेर देवीची उपासना करतात. साधक स्वभावाप्रमाण पशू, वीर वा दिव्य आसता. वीर साधकाक

गुरूच्या सांनिध्यांत रहस्यसाधना करची पडटा. हे साधनेचीं दोन रुपां आसतात - एक चक्रसाधना आनी दुसरी लतासाधना. पुराणकारांनी अशे तरेन शक्तिमाहात्म्य प्रस्थापित करतकच शैव आनी वैश्वनव संप्रदायांकूय आपापल्या मतांनी शक्तितत्त्व आपणावंक लायलें. शैव संप्रदायांत उपरांत उमा ही शंकराची बायल उरनासतना ताची शक्ती थारली.

अद्भुतरामायणांत सीता ही रामाची शक्ती जाली. तेचभशेन देवी भागवतांत राधा ही कृष्णाची शक्ती मानल्या.

विद्याराजी मंत्राची साधना करतना चवसश्ट शक्तींची आवरणपुजा करपाची आसता. कुलेशी, कुलनंदा, वागीशी, भैरवी, उमा, श्री, शांती, चंडा, धूम्रा, काली, करालिनी, महालक्ष्मी, कंकाली, रुद्रकाली, सरस्वती, वाग्वादिनी, नकुली, भद्रकाली, शशिप्रभा, प्रत्यंगिरा, सिध्दलक्ष्मी, अमृतेशी, चंडिका, रवेचरी, भूचरी, सिध्दा, कामाक्षी, हिंगुला, बला, जया, विजया, अजिता, नित्या, पराजिता, विलासिता, घोरा, चित्रा, मुग्धा, धनेश्वरी, सोमेश्वरी, महाचंडा, विद्या, हंसा, विनायिका, वेदगर्भा, भीमा, उग्रा, वैद्या, सद्गती, उग्रेश्वरी, चंद्रगर्भा, ज्योत्स्ना, सत्या, यशोवती, कुलिका, कामिनी, काम्या, जानवती, डाकिनी, राकिनी, लाकिनी, काकिनी, शाकिनी आनी हाकिनी अशीं तांचीं नांवां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

शक्तिपिठां : शिवाची बायल सती हिच्या संबंदीत अशो पवित्र सुवाती. शक्तिपिठांसंबंदीं ब्रह्म, मत्स्य, पद्म, कूर्म ह्या पुराणांनी एक कथा आसा ती अशी - सत्ययुगांत दक्ष प्रजापतीन बृहस्पतिसव नांवाचो एक यज्ञ सुरू केलो. केन्ना तरी एकदां शिवान ताचो अपमान केल्लो. देखून आपली धूव सती आनी जांवय शिव हांकां सोडून हेर सगळ्या देवांक आपोवणें दिलें. आपल्या बापायन यज्ञ केला ही खबर आयकनाफुडें, तो पळोवपाक वचपाची इत्सा सतीच्या मनांत उत्पन्न जाली आनी तिणें आपली इत्सा शंकराच्या कानार घाली. शंकराक तिचो हो विचार मानवलोना. पूण तिणें खूबच हट्ट धरिल्ल्यान शिवान तिका वचपाची परवानगी दिली. सती आपल्या बापायगेर आयली पूण कोणेंच तिका हडकिली ना. उरफाटें दक्षान, तिका पळोवन तिच्या घोवाविशीं वायट उतरां दिवपाक सुरवात केली. आपल्या बापायच्या तोंडांतलीं आपल्याच घोवाविशींचीं कुच्छीत्रीपणाचीं उतरां सतीक सोसूंक जालींना. तिणें यज्ञकुंडांत उडी घेतली. ही खबर शिवाक कळनाफुडें आपल्या गणांसयत शिव थंय आयलो. ताणें दक्षाक जिवो मारलो आनी ताच्या यज्ञाचो विध्वंस केलो. उपरांत ताणें सतीचें शरीर आपल्या खांद्यांचेर घेवन तो बेभान जावन हांगा थंय भोंवक लागलो. तेन्ना भगवान विष्णुन आपल्या सुदर्शनचक्रान सतीचो एकेक अवयव कापलो. तिचीं हीं आंगां - प्रत्यांगां एकावन्न सुवातींनी गळून पडलीं आनी त्यो सुवाती उपरांत

शक्तिपिठां जाल्यो. ते दर एके सुवातीर एकेक भैरव आनी एकेक शक्ती विंगड विंगड रुपां धारण करून रावतात असो भावार्थ आसा. त्या सुवातींक महापिठां अशेंय म्हण्टात.

खंयच्या खंयच्या सुवातींनी सतीचो खंयचो अवयव गळून पडलो आनी थंय खंयचो भैरव आनी शक्ती रावली, तेविशींची म्हायती शिवचरितांत दिल्या ती अशी आसा. सुवात, आंग वा प्रत्यांग, शक्ती आनी भैरव अशा क्रमान हीं नांवां दिल्यांत तीं अशीं - १) हिंगुला, ब्रह्मरंध्र, कोट्टरी, भीमलोचन २) शर्कर, त्रिनेत्र, महिषामर्दिनी, क्रोधीश ३) तारा, नेत्रांशतारा, तारिणी, उम्भत्त ४) करतोयातट, वाम कर्ण, अपर्णा, वामेश ५) श्रीपर्वत, दक्षिण कर्ण, सुंदरी, सुंदरानंद ६) सुगंधा, नासिका, सुनंदा, त्र्यंबक ७) वक्रनाथ, मन, पापहरा ८) गोदावरी, वामदंड, विश्वमातृका, विश्वेश ९) गंडकी, दक्षिण गंड, गंडकी, चक्रपाणी १०) अनल, ऊर्ध्व दंत, नारायणी, संक्रूर ११) पंचसागर, अधोदंत, वाराही, महारुद्र १२) ज्वालामुखी, जिह्वा, अंबिका, वटकेश्वर उम्भत्त १३) काश्मीर, कंठ, महामाया, त्रिसंध्य १४) श्रीहट्ट, ग्रीवा, महालक्ष्मी, सर्वाणंद १५) भैरव पर्वत, ओष्ठ, अवंती, नम्रकर्ण १६) प्रभास, अधर, चंद्रभागा, वक्रतुंड १७) प्रभासरवंद, मर्म, सिध्देश्वरी, सिध्देश्वर १८) जनस्थान, चिबुक, भ्रामरी, विकृताक्ष १९) प्रयाग, द्विहस्त - अंगुली, कमला, वेणीमाधव २०) मानस सरोवर, दक्षिण हस्तार्ध, दाक्षायणी, हर २१) चट्टग्राम, दक्षिण हस्तार्ध, भवानी, चंद्रशेखर २२) मिथिला, वाम स्कंध, महादेवी, महोदर २३) रत्नावली, दक्षिण स्कंध, शिवा, शिव २४) मणिबंध, वाम मणिबंध, गायत्री, शंकर २५) मणिवेद, दक्षिण मणिबंध, सावित्री, स्थापू २६) उजानी, वाम कफोनी, मंगलचंडी, कपिलांबर २७) रणरवंद, दक्षिण कफोनी, बहुलाक्षी, महाकाल २८) बहुला, वाम बाहू, बाहू, भीरुक २९) वक्रेश्वर, दक्षिण बाहू, बक्रेश्वरी, वक्रेश्वर ३०) जालंधर, वाम स्तन, त्रिपुरमालिनी, भीषण ३१) रामगिरी, दक्षिण स्तन, शिवानी, चंड ३२) वैवस्वत, पृष्ठ, त्रिपुटा, शमनकर्मन् निमिष ३३) वैद्यनाथ, हृदय, नवदुर्गा - जयदुर्गा, वैद्यनाथ ३४) उत्कल, नाभी, विजया, जय ३५) हरिद्वार, जठर, भैरवी, वक्र ३६) कोकामुख, कुक्षी, कोकेश्वरी, कोकेश्वर ३७) कांची, कंकाल, बेदगर्भा, रुरू ३८) कालमाधव, वाम नितंब, काली, असितांग, ३९) नर्मदा, दक्षिण नितंब, शोनाक्षी, भद्रसेन ४०) कामरूप, महामुद्रा (योनी), काश्मीर, रावानंद ४१) मालल, वाम जानू, शुभचंडी, ताम्र ४२) त्रिस्तोता, दक्षिण जानू, चंडिका, सदानंद ४३) जयंती, वाम जंघा, जयंती, क्रमदीश्वर ४४) नेपाळ, दक्षिण जंघा, महामाया - नवदुर्गा, कपाली ४५) त्रिहुत, वाम पाद, अमरी, अमर ४६) त्रिपुरा, दक्षिण पाद, त्रिपुरा, नल ४७) क्षीरग्राम, दक्षिण - पादांगुष्ठ, योगाद्या, क्षीरखंड ४८) कालीघाट, दक्षिण-पादांगुली, कालिका, नकुलेश ४९) विभास, वाम गुल्फ, भीमरूपा, कपाली ५०) कुरुक्षेत्र, दक्षिण गुल्फ, संवरी - विमला, संवर्त ५१) विंध्यशेखर, वामपादांगुली, विंध्यवासिनी,

पुण्यभाजन.

चडशा पुराणांनी शक्तिपिठांची संख्या एकावन्न मानल्या. पूण कांय तंत्रग्रंथांनी आनी पुराणांनी ही संख्या चार, सात, धा, अठरा, बेचाळीस अशी वेगवेगळी सांगल्या. तशेंच थंयच्या देवतांचीं नांवांय एकसारकीं नात. देवीभागवतांत एकशें आठ पिठांचो उल्लेख आसा आनी थंय फकत पीठस्थानां आनी तांच्यो अधिदेवता हांचोच उल्लेख आसा. हीं सगळीं शक्तिपिठां पूज्य मानल्यांत. भाविक लोक तांची यात्रा करतात आनी थंयच्या देवांचें दर्शन घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

शणै, कृष्ण : पुर्तुगेज काळांतली एक नामनेची व्यक्ती. पुर्तुगेजांनी गोंय शार घेतलें त्यावेळार त्या शारांत रावपी एक गिरेस्त मनीस. गोंयांत ताचो घोड्यांचो वेपार आसलो.

हिंदू धर्माचो ताका अभिमान आसलो. गोंय पुर्तुगेजांनी घेतलें उपरांत दुसऱ्या दिसा आल्बुकेर्काक मेळून नवे राजवटींत हिंदू धर्माक राखण मेळची अशी मागणी केली.

आल्बुकेर्कान ती मान्य केली. त्या दिसासावन कृष्ण शणै पुर्तुगेजांचो हितचिंतक, सहाय्यक आनी इश्ट जालो.

हे इश्टागतीकलागून तो पुर्तुगेजांच्या हिंदी सैन्यांत गेलो. थंय ताका कॅप्टनाचो हुद्दो दिलो.

१५४२ वर्सा कांय राजकीय वाटाघाटींखातीर गव्हर्नरान ताका विजापूराक धाडलो. थंय आदिलशहान ताका कादर्येंत घालो. स वर्सा बंदखणीची ख्यास्त भोगून २२ ऑगस्ट १५४८ वर्सा ताची सुटका जाली.

आल्बुकेर्काचे विनंती वयल्यान १५२० वर्सा तो पुर्तुगालाक गेलो. थंय पुर्तुगालच्या राजदरबारांत ताका वस्त्रां आनी अधिकारपदां दिवन आनी इ.स. १५३६ तल्या विजापूरकारावांगडा जाल्ल्या झुजांत केल्ल्या पराक्रमाखातीर ताका काव्हालेयर म्हळ्यार सरदार ही पदवी दिवन ताचो भौमान केलो.

कृष्ण शणैचो पूत दादाजी शणै होय पुर्तुगेजांच्या शासनांत दुभाशाचें काम करतालो.

- कों. वि. सं. मं.

शणै गोंयबाब (वामन रघुनाथ शणै वर्दे वालावलीकार) :
(जल्म : २३ जून १८७७ दिवचल; मरण : ९ एप्रिल १९४६ मुंबय).

आधुनिक कोंकणी साहित्याचो जनक आनी कोंकणी भास, कोंकणी समाज, कोंकणी अस्मिताय अशा कोंकणीच्या सर्वांगाचो साक्षेपी संशोधक. कोंकणी भाशेक तिचें सभावीक अशें हक्काचें स्थान प्राप्त करपाक निर्माण जाल्ले आधुनिक चळवळीचो आद्य प्रवर्तक.

ताच्या भुरगेपणाच्या काळांत ताच्या जल्मगांवांत, दिवचले

शिक्षणाची बरी सोय नाशिल्ल्यान बार्देसांत ताणें 'सेगुंदग्राव' मेरेन पुर्तुगेज शिक्षण घेतलें. उपरांत घरच्या घरा इंग्लीश आनी संस्कृत भाशेचो अभ्यास केलो. श्री चिंतामण राव वालावलीकार हाणें ताका फुडल्या शिक्षणाखातीर मुंबय व्हेलो. थंय गिर गांवांतल्या मराठा हायस्कुलांतल्यान ताणें १८९८ वर्सा मॅट्रिक परिक्षा दिली.

मुंबयसावन गोंयांत परत येतकच ताणें आसगांव (गोंय),

कराची, मुंबय अशा सुवातींनी नोकरी केली. मुंबयच्या मेसर्स बुनींग कंपनींत आसतना ताच्या मानी सभावाक लागून कंपनीच्या चालकांकडेन ताचे मतभेद निर्माण जाले. ताकालागून ताणें व्हड पगारी अशे आपले नोकरेचो राजीनामो दिलो.

नोकरी सोडले उपरांत ताणें आपली पुराय शक्त आनी वेळ कोंकणीच्या पुनुरुत्थानाच्या वावराक लायलो. ताचो हो इतिहासीक वावर उपरांतचे कोंकणी चळवळीक एक व्हड आदार कसो जालो. उपरांतचे कोंकणी पिळगेक आनी कोंकणी चळवळीच्या जाळवणदारांक हो वावर म्हणजे एक आदर्श आनी दिश्टावो थारलो.

कोंकणीची तांक दाखोवपाखातीर ताणें विंगड विंगड विशयांवयलें आनी विंगड विंगड मोडीचें साहित्य रचलें. ताची 'कोंकणीची व्याकरणी बांदावळ' म्हळ्यार कितल्याशाच भाशांच्या आनी त्या भाशांच्या नेमांच्या अभ्यासाची गवाय, 'कोंकणी नादशास्त्र' म्हळ्यार कोंकणीवांगडाच दुसऱ्या भारतीय भाशांच्या नादाचो सुक्षीम अभ्यास. 'गोमंतोपनिषत्' म्हळ्यार कोंकणींत कठीण विशय लेगीत कशे सोपे भाशेन सांगू येतात, हाची उत्तम देख. श्रीमद्भगवद्गीता ताणें 'श्रीभगवंतालें गीत' केली आनी दुसऱ्या भाशांचो अणकार कोंकणींत कितले बरे तरेन करूं येता हाची देख घालून दिली. वट्ट एकवीस पुस्तकां ताणें बरयलीं आनी तातुंतलीं चडशीं गोमंतक छापखान्यां त्या छापखान्याचे धनी भौ. काशिनाथ श्रीधर नायक हाणें छापून घेवन उजवाडायलीं.

शणै गोंयबाबान बरयल्लीं देवनागरी लिपयेंतलीं वट्ट २१ पुस्तकां अशीं -

१. गोंयकाराचो मुंबयकार (१९१०) (फार्स काव्य)
२. गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक (१९२८) (इतिहास)
३. गोमंतोपनिषत् (पयलो खंड - १९२८) (कथा)
४. कोंकणी भाशेचें जैत (१९३०) (भाशाशास्त्र)
५. गोमंतोपनिषत् (दुसरो खंड - १९३३) (तत्त्वगिन्यान)
६. भुरग्यांलो इश्ट (१९३५) (निबंद)
७. मोगाचें लग्न (१९१३, १९३८) (नाटक) आदारीत

८. कोंकणी पयलें पुस्तक (१९३९)	(व्याकरण)
९. पुण्यात्मो राम कामती (१९३९)	(चरित्र)
१०. कोंकणी नादशास्त्र (१९४०)	(भाशाशास्त्र)
११. भुरग्यांलें व्याकरण (१९४१)	(व्याकरण)
१२. आबे फारीय (१९४१)	(चरित्र)
१३. येवकार अध्यक्षांलें उलोवप (१९४५)	(व्याख्यान)
१४. कोंकणी मुळावें पुस्तक (१९४७)	(शिक्षण शास्त्र)
१५. पोवनांचे तपलें (१९४८)	(नाटक) आदारीत
१६. कोंकणीची व्याकरण बांदावळ (१९४९)	(व्याकरण)
१७. झिलबा राणो (१९५०)	(नाटक) आदारीत
१८. आल्बुकर्कान गोंय कशें जिखलें? (१९५५)	(इतिहास)
१९. कोंकणी विद्यार्थ्यांक (१९५८)	(निबंद)
२०. भगवंतालें गीत (१९५९)	(काव्य)
२१. बलिपत्तनाचो सोद (१९६२)	(इतिहास)
२२. जादूचो जुंवो (१९६८)	(काणी)

ह्या देवनागरी लिपींतल्या पुस्तकांभायर ताणें रोमी लिपींतय साहित्य रचलें. जगप्रसिद्द नाटककार शेक्सपीयरच्या नाटकांचेर आदारीत नाटकां बरयलीं.

रोमी लिपींतले हे अणकार अशे -

१. राजपूत हॅम्लेट आनी बापायचें भूत.
२. गोरे बायलेचो काळो घोव.
३. मुदयांखातीर घोवा - बायलांचें झगडें.
४. धुवांची परिक्षा.
५. जुंवळ्या भावांचो घुस्पागोंदळ.
६. आगुल्ल्याचें निवळण.
७. राणयेचें जिवें बावलें.
८. घातमारो इश्ट.
९. बायलेची परिक्षा.
१०. मोगाचे पिडेचें वरवद.
११. भुसमारे आलेभाव - कोलेभाव.

शणै गोंयबाबाचो कोंकणीचो वावर चलतना जायत्या जाणांनी ताचीं फकाणां आनी ताच्यो बकछायो केल्यो. मराठीचो पारवो घेवन ती गोंयकारांची परंपरेची, संस्कृतायेची भास म्हूण जायत्या जाणांनी शणै गोंयबाबाचेर आनी ताच्या कोंकणीच्या वावराचेर 'प्रतिगामी' म्हूण शिक्को मारलो. पूण शणै गोंयबाबाच्या विचारांची बुन्याद विचारनिश्ठ, बुद्धीनिश्ठ, तत्त्वनिश्ठ आनी देखूनच थीर आशिल्ल्यान तो बागवलो ना. फुडार पारखुपाची ताची तांक संवसारांतल्या खंयच्याय म्हापुरसाचे तांकी इतलीच म्हान आशिल्ली. देखून गोंयचे मुक्तताये उपरांत गोंयचें महाराष्ट्रांत विलिनीकरण ताका मान्य नासलें. गोंयचो राज्यकारभार कोंकणींतल्यान जावचो असो हावेस तो बाळगून आसलो. एकेकडेन

ते बरयता '.... हिंदुस्तानाक स्वराज्य मेळटकच हांगेलो हावेस इतलोच दिसता कि मराठ्यांक गोंय दसोवन, मराठ्यांचें आनी मराठी भाशेचें चेपण आपणाल्या माथ्यार घेवचें आनी अडेचे 'मराठी' म्हणोवन सासणांचीं सासणां बंदेपणांत काडचीं ! दमणगंगेसाकून मलबारामेरेन सगळो कोंकण देस हातांत घेवन, हिंदुस्तानाचे मुखेल सत्तेतळा ताचो कारभार कोंकणी भाशेंत चलोवचो आनी आपणाल्या घरा - दारांत आपणें धनीपणान नंदचें, हें हांगेल्या सज्जांतय येना ! हांकां बंदेपणाचीच रूच ! राजकारणांत, भासकारणांत आनी धर्मकारणांत हे फांपरमुठके रावतले म्हण्टात ! हांकां स्वतंत्र कोण करीत ? '

शणै गोंयबाबा इतिहासाचो सोद घेवन कोंकणी समाज आनी कोंकणी भास ही कितली पोरनी पुरातन हें दाखोवपाचो जो यत्न केला, तो ताचो इतिहासीक वावर म्हणूंक जाय. आपल्या लिखाणांत कोंकणी भास केळोवपाची ताची अभ्यासपूर्ण तयारी आनी तिचो योग्य वापर ह्या वावराची देख जावन आसा.

शणै गोंयबाबाची लिखणी सदांच वज्राचे धारेन पर्जळ्ळी. आपले जिणेंत तो सदांच मवाळ पद्दतीन आनी नमळायेनच वागलो. कोंकणीविशींच्या विशेश करून देवनागरी ही कोंकणीची सभावीक लिपी ह्या मतासंबंदांत तशेंच आपल्या समाजीक, संस्कृतीक वापरासंबंदांतल्या मतासंबंदान तो ठाम आशिल्लो खरो, पूण आपूण सांगातां म्हूण तुमी तें आयकुचें असो ताचो आग्रो नासतालो. 'आपूण सांगातां तें तुमी तुमचे बुद्धीचे साणीर घासून कसाक लागल्यार घेयात' हीच ताची भावना आशिल्ली.

कोंकणीच्या वावरवांगडाच कोंकणी समाजाच्या एकवटाचो आनी देशाचे स्वतंत्रतायेचो घ्यास तो बाळगून आशिल्लो. 'आतां आमगेले वाणी, चाड्डे आनी बामण, हिंदू तशेंच क्रिस्तांव हांणी गावडे आनी हेर सुदीर लेखिल्ल्या भावांक आपणाल्या ऊंच पांवड्यार चडोवन, सगळ्यांनी मेळून, कोंकण, कोंकणे आनी कोंकणी भास ह्या भौच सोबीत तिकुटाची भांगराची घुडी संवसारांत जयजयकारान फडफडावची. ह्या कामाक होच सुगुर्व्याचो वेळ. बऱ्यांतल्या बऱ्या म्हुर्ताची घडका भरत आयली. कुभ (काबूल) न्हंयेसाकून ब्रह्मदेसा मेरेन आनी कैलासासाकून कुमारीमेरेन सासणाच्या अखण्या आनी सगळ्या हिंदुस्तानाचें उफेण स्वराज्य आमची खेम घेवंक उडक्यो मारीत आमचे सरी धावंत येता. ताका वेंग मारत, ताका आंवळून धरात आनी सासणाचे भाग्यवंत जायात ! बंदेपण पुरो जालें ! उबगण आयली ! जीव सामको वाजवाजलो !'

- कमलाकर द. म्हाळशी

शणै, विठ्ठल : सतराव्या शेंकड्यांतल्या पूर्वार्धांत जावन गेल्लो मुत्सद्दी गोंयकार. कर्नाटकांतल्या इक्केरी नांवाच्या ल्हानशा संस्थानांत तो वकिल आशिल्लो.

तो मुळचो केळशीचो. मराठी, कानडी, संस्कृत आनी पुर्तुगेज ह्या चार भासांनी ताणें प्राविण्य मेळयलें. तो हुशार आशिल्ल्या कारणान इक्केरीचो राजा वेंकटप्पा हाचो परराश्ट्रीय वकील म्हण ताची नेमणूक जाली.

ताच्या कर्तुपाचेर वेंकटप्पा खूश आसलो आनी ताचें सगळें परराश्ट्रीय राजकारण विदुल शणैच्या सल्लयान चलतालें अशें सांगतात.
- कों. वि. सं. मं.

शणै, शरदचंद्र : (जल्म : २३ मार्च १९५३ एर्नाकुलम - केरळ).

नामनेचो कोंकणी लेखक. श्री. ए. व्ही. रघुनाथ शणै आनी सौ. कनकबाई हांचो सगळ्यांत धाकलो पूत. पदार्थ विज्ञान हो विशय घेवन ताणें बी.एस्.सी. ही विज्ञानाची पदवी जोडिल्ली आसा आनी सद्या तो कॅनेरा बँकेत काम करता.

१९७४ वर्सासावन ताणें कोंकणी आनी मल्याळम लेखनाक सुरवात केली. 'कोंकण जनता' ह्या केरळांतल्या लोकप्रिय म्हयनाळ्यांतल्यान नेमान कविता बरोवन 'कोंकणी कवी' म्हूण ताणें खाशेली सुवात जोडली. कविता, गितां, काणयो (कथा), विनोदी लिखाण, बालसाहित्य, लेख अणकार आदी साहित्यप्रकार ताणें हाताळ्ळ्यात आनी कोंकणी साहित्याक योगदान दिलां.

१६ व्या शेंकड्यांतली संत मीराबाई हिचे जिणेवयल्या वट्ट साठ रचनांचो कोंकणी अणकार ताणें केला आनी १९८७ वर्सा उजवाडा आयिल्ल्या ह्या रचनांच्या 'मीरा : जीवन आनी कवन' ह्या कवितासंग्रहाक १९९१ वर्सा 'कोंकणी लॅंग्वेज इंस्टिट्यूट' कोचीचो 'देवकीकृष्ण ट्रस्ट पुरस्कार' फावो जालो. १९८७ वर्सा ताणें चेन्नईचो मानेस्त संशोधक पी. बी. जनार्दन हाच्या मार्गदर्शनाखाल 'श्री कृष्ण कर्णमृतां'तल्या कांय पदांचो कोंकणी अणकार केलो.

शरदचंद्र शणै हाणें आपल्या कोंकणी कवितांचो झेलो 'अंतरनाद' ह्या नांवान १९९७ वर्सा उजवाडा हाडलो आनी ताका १९९९ वर्साचो साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार फावो जालो. जीण आनी मरणावयले विचार, मनीसकुळांतलो संघर्श, वैयक्तीक अणभव, दैव संकल्प आनी भक्तीभाव आनी खास करून कवितेची अनुभूती अशा पांच विभागांनी ह्या कवितासंग्रहांतल्यो कविता वांटल्यात.

श्री. शरदचंद्र हाणें साहित्यसंकलनाचोय बरो वावर केला. केरळांतल्या समकालीन ११ कोंकणी लेखक कविंच्या कथा, कविता, निबंद आदी साहित्यप्रकारांचें ताणें केल्लें संकलन 'साहित्य संकलन' ह्या नांवान १९९५ वर्सा केरळ कोंकणी अकादेमीन उजवाडा हाडलें. १९९९ वर्सा ताणें 'काव्योद्यान - केरळ भुंयेचेर फुल्लेल्ली कोंकणी कविता' हें कवितांचें संकलन स्वता संपादन करून उजवाडा हाडलें. हातूंत वट्ट ३५ कोंकणी कवींचो आस्पाव केल्लो आसा.

कवीप्रमाणेच एक अभ्यासक आशिल्ल्यान ताणें आतांमेरेन

कितल्याशाच परिसंवादांनी चर्चासत्रांनी वांटो घेवन केरळांतल्या कोंकणी साहित्यासंबंदीं निबंद सादर केल्यात.

आयज श्री. ए. आर्. शरदचंद्र शणै हे कविता लेखना वांगडाच इंग्लीश, मल्याळी भाशांतलें काव्य कोंकणींत हाडपाच्या वावराक आनी कथा कादंबरीच्या कोंकणी अणकाराच्या वावराक लागल्या.
- कमलाकर म्हाळशी

शततारका : नक्षत्रगणनेंतलें चोविसावें नखेत्र. हाका शतभिषकू वा शतभिषा अशें आनीक एक नांव आसा. हो एक शंबर तारकांचो मंडलाकृती चोंबो आसा. वरुण ही ह्या नखेत्राची देवता. ह्या नखेत्राचें शततारका हें नांव वेदकाळा उपरांतचें आसा.

ह्या नखेत्राचेर जल्मल्ली व्यक्ती कोळी, मडवळ, सोऱ्याचो वा नुस्तें विकपाचो धंदो करपी, सत्यवचनी, कठोर उलोवपी, धाडसी, अविचारी, स्वतंत्र वृत्तीची, जुगारी, कुमारी, स्त्रीलंपट, हुशार दुस्मानाचो नाश करपी अशी आसता, अशें कोष्ठप्रदीपांत आनी नाक्षत्र फल दिवपी ग्रंथांत म्हळां.

शततारका हें नखेत्र कल्याणप्रद, उर्ध्वमुख, मंदलोचन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शतपथ ब्राह्मण : शुक्ल यजुर्वेदाचो ब्राह्मणग्रंथ. शुक्ल यजुर्वेदाच्या माध्यंदिन आनी काप्व ह्या दोनय फांट्यांच्या दोनय ब्राह्मणांचें नांव शतपथ अशेंच आसा. ह्या ब्राह्मणांत शंबर अध्याय आशिल्ल्यान ताका शतपथ नांव मेळ्ळां. माध्यंदिन शतपथ ब्राह्मणांत १४ कांडां, १०० अध्याय, ६८ प्रपाठक, ४३८ ब्राह्मणां आनी ७६२४ कंडिका आसात. काप्व शतपथ ब्राह्मणांत प्रपाठक विभाग नात. तातूंत १७ कांडां, १०४ अध्याय, ४३५ ब्राह्मणां आनी ६८०६ कंडिका आसात. ह्या दोनय ब्राह्मणांत बरेंचशें सारकेपण आसा तशेंच कांय पाठभेद आसात.

माध्यंदिन शतपथ ब्राह्मणांत आयिल्ले विशय अशे आसात - पयल्या कांडांत दर्शपूर्णमास इष्टीचें आनी दुसऱ्या कांडांत आधान अग्निहोत्र, पिंडपितृयज्ञ, आग्रयण आनी चातुर्मास्य याग हांचें वर्णन आसा. तिसऱ्या आनी चवथ्या कांडांत सोमयागाकडेन संबध्द अशा जायत्या यागांचें विवरण आसा. पांचव्या कांडांत वाजपेय आनी राजसूय ह्या यागांचें विवेचन आसा. स ते धा कांडांत उस्वासंभरण, विष्णुक्रम, वनीवाहनकर्म, चयनवर्णन, शतरुद्रिय होम, चितिसंपत्ती, अग्नीची उपासना सारकिल्ल्या विशयांचें वर्णन आसा. इकराव्या कांडांत कांय कर्मां सांगिल्लीं आसात आनी तीं समजुचीं म्हणून यज्ञयागांच्यो कथा दिल्ल्यो आसात. बाराव्या कांडांत सौत्रामणी याग आनी प्रायश्चित्त हांचो विधी आसा. तेराव्या कांडांत अश्वमेध, सर्वमेध, पुरूषमेध आनी पितृमेध हांची चर्चा आसा. चवदावें कांड आरण्यक कांड म्हणून

प्रसिद्ध आसा. तातुंतल्या निमण्या भागाक बृहदारण्यकोपनिषद अशें नांव आसा. बारा हजार ऋचा, आठ हजार यजुस् आनी चार हजार सामे हांचो संग्रह प्रजापतीन केला अशें ह्या ब्राह्मणांत सांगलां. पूण आयज उपलब्ध आशिल्ल्या तीनय वेदांत इतले मंत्र मेळनात.

ह्या ब्राह्मणांत महाभारतांतल्या जायत्या कथांचें सार आयिल्लें आसा. सीता आनी राम हांचीय नांवां ह्या ब्राह्मणांत सांपडटात. कद्रू आनी सुपर्णा हांचें झूज, पुरूरवा आनी उर्वशीची कथा, अश्विनीकुमारान च्यवन ऋशीक जुवानपण दिलें ती कथा, मनू आनी नुस्तें ही कथा सारकिल्ल्यो कथा हातूंत संक्षेपान दिल्ल्यो आसात. मिथिलेच्या विदेह राजाच्या दरबारांत जायते खेपे जे वादविवाद जाताले तांचें विस्तारीत वर्णन हातूंत आयलां. हातूंत वेगवेगळ्या यज्ञयागांचें वर्णन दिल्लें आसा हें ह्या ब्राह्मणाचें खाशेलेपण.

आयज मेळपी सगळ्या ब्राह्मणग्रंथांत शतपथ ब्राह्मण हो पुर्विल्लो. आर्यांचो प्रसार भारतांत खंयमेरेन जालो ताचें दिग्दर्शन करपी एक कथा हाच्या पयल्या कांडांत आयिल्ली आसा. हे कथेवयल्यान त्या काळांत वैदिक धर्माचो प्रसार भारताच्या पूर्वभागांत जाल्लो म्हणपाचें जाणवता.

देवांचे उत्पत्तीकलागून उजवाड आनी राक्षसांचे उत्पत्तीकलागून काळोख जालो अशें ह्या ब्राह्मणांत सांगलां. ताकालागून दीस हो देवांचो आनी रात राक्षसांची थारली.

हातूंत आठ वसू, इकरा रूद्र, बारा आदित्य, मळब आनी धर्तरी अशो तेत्तीस देवता मानिल्ल्यो आसात.

बायलांचो उत्तराधिकार हातूंत मानिल्लो ना. कारण हिंदू धर्मांत बायलांचें स्वतंत्र अस्तित्व मानिल्लें ना. तशेंच दादलो हो शरीराचो अर्दो भाग आसा. जोमेरेन ताका बायल मेळना आनी पूत जायना तोमेरेन तो पूर्ण जायना आनी बायल नासतना ताका यज्ञ करपाक मेळना अशेंय सांगला.

वैदिक साहित्यांत ह्या ब्राह्मणाक जायत्या नदरांनी म्हत्व आसा. हेर ब्राह्मणग्रंथांप्रमाण हातूंत जायत्या यज्ञांचें स्पश्टीकरण तर केलांच. तेभायर उतरांचे अर्थ आनी मंत्रांचें स्पश्टीकरणय दिल्लें आसा. ह्या ग्रंथाकलागून वैदिक साहित्याचेर उजवाड पडटा. त्या काळांत वेगवेगळ्या विद्यांत प्रवीण आशिल्ल्या आचार्यांचीय नांवां ह्या ग्रंथांत सांपडटात. हाच्या ६ ते १० ह्या कांडांनी वेदीच्या रचनेसंबंदीं विचार केल्लो आसून तातूंत शांडिल्याच्या मताक प्राधान्य दिलां. हेर भागांत सादारणपणान याज्ञवल्क्याच्या मताक म्हत्व दिल्लें आसून शेवटाक तर हो ग्रंथ याज्ञवल्क्यानच बरयला अशें सांगलां. हातूंत गांधार, साल आनी केकय ह्या वायव्य प्रदेशांतल्या लोकांचो निर्देश आसून कुरू, पांचाल, कोसल, विदेह, सृजय ह्या प्रांतांतल्या लोकांचो मुखेलपणान उल्लेख आसा. ताचेवयल्यान वैदिक संस्कृतीचें केंद्र पंजाबांतल्यान उदेंत भारतांत गेल्ल्याचें कळटा.

शतपथ ब्राह्मणाचेर हरिस्वामी, सायण आनी कवींद्राचार्य सरस्वती हांचीं भाश्यां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

शनी : सूर्यमाळेंतलो सातवो गिरो. तो गुरूपरस ल्हान आनी हेर गिन्यांपरस व्हड आसा. ताचो आकार धर्तरेपरस ७०६ पटीन व्हड आसून तो सूर्यासावन ८८ कोटी ६० लाख मैल पयस आसा. ताका सूर्याभोंवतणी एक प्रदक्षिणा पुराय करपाक १० वरां १४ मिनिटां लागतात. शनीचें वस्तुमान धर्तरेच्या ९५ पट आसा.

उक्त्या दोळ्यांनी पळयलो जाल्यार शनी फिकट हळदुवो दिसता. दुर्बिणींतल्यान पळयलो जाल्यार ताचे भोंवतणी तीन वलयां (कडीं) आनी धा उपगिरे दिसतात. हे उपगिरे शनीसावन बरेच पयस आशिल्ल्यान खूब बारीक दिसतात. शनीचो आकार वाटकुळो नासून, चपटो आसा. इतलो चपटो आकार हेर खंयच्याच गिन्याचो ना. शनीवयले सगळे पदार्थ उदकापरसूय पातळ आसूंक जाय, असो तर्क आसा. शनीच्या भोंवतणी खूब दाट आनी कुपांनी भरील्लें वातावरण आसा. तो सूर्यासावन खूबच पयस आशिल्ल्यान ताचेवयलें उश्णतामान गुरूपरस कमीच आसा. शनीचेर मिथेन वायुच्यो रेणो चड प्रभावी आनी अमोनियाच्यो रेणो कमी प्रभावी दिसतात. शनीचें पृष्ठभागाचें तापमान सुमार १५५° सेंट्रॅ. आसा. शनीक नीजाचें अशें तेज आसुंये अशें दिसता. ताचेवयलें वातावरण सामकें थंड आसा.

शनी हो सूर्याची ल्हान प्रतिमा म्हणून ताका सूर्यपूत म्हळां जांवये. शनीभोंवतणच्या १६० लाख मैलांच्या प्रदेशांत ताचे णव उपगिरे, ताचे भोंवतणी भोंवत आसतात. तातुंतलो सगळ्यांत धाकटो ३०० मैल व्यासाचो आसा. शनी भोंवतणच्या वलयांक लागून तो खूब सोबीत दिसता. ह्या वलयांमदलीं भायलीं दोन वलयां चकचकीत आसात आनी भितल्लें वलय तेजहीन आसा. ह्या सगळ्यांत भायल्या वलयाचो व्यास १७२ हजार मैल आनी सगळ्यांत भितरल्या वलयाचो व्यास १५० हजार मैल आसा. भायल्या वलयाची कड शनीच्या मध्यबिंदूसावन ८६ हजार मैल आसा. हीं वलयां शनीच्या विषुववृत्ताभोंवतणी पातळिल्लीं आसून तीं सामान्यतायेन पारदर्शक आसात. धुल्ल्याच्या कणांइतल्या सामक्या ल्हान अशा कोटी कोटी उपगिन्यांच्या योगान तीं जाल्यात.

जातकशास्त्रांत शनीचें वर्णन अशें आसा - हो सूर्याक सावळेसावन जाल्लो पूत. हाचो जल्म पौष शु. अश्टमी ह्या दिसा रेवती नक्षत्रार, सूर्य अस्ताक वचपाच्या वेळार जाला. यम आनी यमुना हीं ताचीं भावंडां. सूर्यान सावळेक उपेक्षेन बागयलें, तें सहन न जावन शनीन सूर्याचो झुजांत पराभव केलो. सतीच्या विरहान शंकराच्या दोळ्यांतल्यान व्हांवपी दुकां ताचेर पडिल्ल्यान तो काळो जालो, अशी कथा कालिकापुराणांत आसा. जाल्यार हाणें शिव आनी त्रिपुर हांच्या

झुजांत शिवाच्या रथांत बसून नरकासुराकडे झूज केलें, अशी कथा भागवत पुराणांत आसा. अगस्त्य ऋशीक अश्वत्थ आनी पिप्पल हे त्रास दिवंक लागले, म्हणून शनीन तांकां जीतेच मारले. शनी लोकांक सतावपाक लागलो म्हणून हाका संतुष्ट करपाखातीर शंकरान बारा राशींतल्या मकर आनी कुंभ ह्या दोन राशींचें मुखेलपण हाका दिलें आनी जो कोण शनीची पुजा करतलो, ताका सूरव मेळटलें, अशें सांगलें.

मळबांत रोहिणीचो नखेत्रा चोंबो रथाचे आकृतिचो आसा. केन्नाय चुकून शनी ह्या रोहिणीशकटाचो भेद करून फुडें वता, तेन्ना संवसाराचेर अरिश्ट येता अशें जातकशास्त्र सांगता.

शनीचे गूण आनी कामावयल्यान ताका शनैश्चर, मंद, रौद्र, कृष्ण, आदी धा नांवां आसात. ह्या नांवांचो जो श्लोक आसा तो असो -
कोणान्तऽको रौद्रयमोऽथ बभ्रुः ।

कृष्णः शनिः पिङ्गलमन्दसौरिः ॥

शनीच्या ह्या धा नांवांचें स्मरण केलें, जाल्यार शनीची पिडा पयसावता अशें सांगलां -

शनी हो पापगिरो आसा. ताचो साडेसाती प्रसिद्द आसा. एकाद्र्या मनशाचे राशीचे फाटले राशींत, ताचे स्वतःचे राशींत आनी फुडलें राशींत शनी आयलो जाल्यार शनीचो साडेसाती लागलो अशें समजतात. दर एके राशींत शनी हो चडसो अडेज वर्सां आसता. ताकालागून वयल्यो तिनय राशी भोगपाचो ताचो काळ साडेसात वर्सांचो जाता. ह्या साडेसात वर्सांतलीं कांय वर्सां मनशाक बरीं वतात आनी कांय वर्सां वायट वतात, असो अणभव सांगतात. मात शनी हो दुश्ट गिरो आसलो, तरी तो जाचेर कृपा करता, म्हळ्यार जल्मपत्रिकेंत शुभसुवातेचेर आसता त्या मनशाक तो यश आनी पैसो मेळोवन दिता.

खूब तेंप तिगपी विकार, विघ्नां, वैफल्य, मरण आदी गजालींचो कारक शनी आसता. तूळ रास ही शनीची उंचेली रास आसून, मेष रास ही सामकी सकयली रास आसा. वयले राशींत, स्वगृहांत आनी इश्टराशींत शुभग्रहांनी भरिल्ले आसल्यार शनी बरीं फळां दिता. जाल्यार सकयल्ल्या राशींत, दुस्मान घरांत आनी पापगिन्यांनी भरिल्लो आसल्यार वायट फळां दिता. शनी प्रभावी आशिल्ल्या जल्म कुंडलीचीं मनशां दुबावीत, चौकस आनी दिर्घोद्योगी आसतात. ताचे दांत, व्हड आनी ल्हव दाट - कडक, चडकरून दोळे घारशे, खाडकी लांबोडी, सकयलो ओंठ मातसो फुडें आयिल्लो, आनी आंगलोटान बारीक आनी लांब आसतात. तांकां संधीवात जावपाची भिरांत आसता. शनीची पिडा ना जावपाखातीर ताची पूजा करची, ताका खूश करपाखातीर हुडीद, तीळ, तीळेल, काळें लुगट, लोरवण, काळी गाय, जोत्याचो जोड ह्यो वस्तू दान दिवच्यो, अशें सांगलां. शनीच्या बरेपणाखातीर नीलमणी कुडीचेर दवरचो. शेनवारा मारुतीची पुजा करून, ताका तेल घालचें, अश्वत्थाची पुजा करची, शनीमाहात्म्य

वाचचें, शनीचो जप करचो, शनीच्या वैदिक मंत्राचो २३ हजार फावटी जप करचो अशेंय धर्मशास्त्रांत सांगलां. हो मंत्र असो -

शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः ।

शं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥

भारतांत कांय कडेन शनीचीं देवळां आसात. भारतांतल्या काय रानटी जमातीचो शनी हो ग्रामदेव आसा. महाराष्ट्रांत शनीखातीर श्रावण म्हयन्यांत शेनवारा सूर्य उदेवंचे पयलीं पिंपळाची पुजा करतात. त्या दिसा मुंज्या भुरग्यांक अभ्यंग न्हाण घालून जेवपाक वाडटात. शेनवाराची कथा वाचतात वा आयकतात.

- कों. वि. सं. मं.

शब - इ - बारात : मुसलमान लोकांचो एक पवित्र दीस. हिजरी सनाचो आठवो म्हयनो शाबान ह्या नांवान वळखतात. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक हो सण मनयतात. ह्या दिसा दर एका मनशाचें त्या वर्साचें भविश्य थारता आनी तें एका ग्रंथांत बरोवन दवरप जाता असो सगळ्या मुसलमान लोकांचो विश्वास आसा. त्या दिसा लोकांक नरकांतल्यान मुक्ती मेळटा आनी पापात्मे पवित्र जातात, हे समजुतीन मेळ्ळ्या मनशांची याद करून तांचेखातीर एक प्रार्थना म्हण्टात. ही प्रार्थना कुराणाच्या पयल्या अध्यायांत आसा. तिका अल् - फातिहा अशें म्हण्टात.

शीया पंथाचे अनुयायी हो दीस इमाम महदीचो जल्मदीस म्हूण पाळटात आनी हासन - हुसेन हांची याद करतात.

धर्मीक लोक प्रार्थनेखातीर हो दीस खूब शुभ मानतात. ह्या दिसा गरीब लोकांक गोड जेवण करून घालतात. हें जेवण शिवराक आसता. ते राती झाडां - पेडांलेगीत एकामेकांकडे उलयतात असो समज आसा. सगळी रात फोग पेटोवन मजा करतात.

- कों. वि. सं. मं.

शरद : स ऋतूंतलो चवथो ऋतू. आश्विन आनी कार्तिक ह्या दोन म्हयन्यांच्या काळाक शरद हें नांव आसा.

वाल्मीकी, कालिदास, भारवी, माघ, विशाखादत्त ह्या ज्येश्ठ संस्कृत कवींनी आपल्या साहित्यांतल्यान ह्या ऋतूचीं वर्णनां केल्यांत. वाल्मीकीन केल्लें शरद ऋतूचें वर्णन अशें आसा -

तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ।

निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ।

विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥

नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ।

विमदा इव मातङ्गा शान्तवेगाः पयोधराः ॥

जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनाः ।

चरित्वा विरता : सौम्य वृष्टिवाता : समुद्यत : ।
घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ।

नाद : प्रस्त्रवणानां च प्रशान्त : सहसानघ ॥

अर्थ - इंद्रान भरपूर पावस घालून धर्तरेक तृप्त केली आनी धान्य पिकोवन तो कृतार्थ जालो. धीरगंभीर गर्जना करपी कुपां लेगीत दोंगर, रूख आनी शारांचेर पावस घालून आतां थंड जाल्यात. नीलकमलाच्या पानांभशेन दिसपी कुपां चारूय दिकांनी हरयाळी करून मदहीन हत्तयांभशेन थकल्यात. कुड्याच्या आनी अर्जुनाच्या फुलांच्या वासान भरील्लें वारेंय आतां थंडावलां. हे लक्ष्मणा, कुपांचो गडगडाट, हत्तयांचो चित्कार, मोरांचें केंकाटप, व्हाळांच्या उदकाचो खळखळट आता बंद जाला.

ज्या काळांत वखदी वनस्पत, धान्य पिकता आनी पावसाळ्यांतली खदूळसाण सोंपून न्हंयांचें - व्हाळांचें उदक नितळ जाता, त्या काळाक शरद ऋतू म्हण्टात अशें निरुवतात म्हळां.

ह्या काळांत जल्मल्लो मनीस सत्कर्मांत उमेद आसपी, शुचिष्मंत, सुशील, गुणी, मानी, गिरेस्त आनी राजकुळांत जल्मल्लो आसता अशें कोष्ठप्रदीपांत सांगलां.

कालिदासाच्या मतान शरत्काल हो दिग्विजयाखातीर प्रस्थान करपाचो आनी सीमोल्लंघन करपाचो आसता.

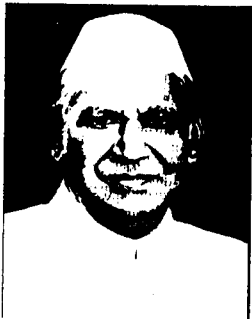
आश्विन शुध्द पुनवेक शरतपुर्णिमा अशें नांव आसून, त्या दिसा भगवान श्रीकृष्णान व्रजमंडळांत रासोत्सव मनयलो, अशें श्रीमद्भागवतांत म्हळां.

‘शतं जीव शरदो वर्धमानः’ ह्या प्रसिद्द आशिर्वादमंत्रांत येवपी शरद हो शब्द वर्षवाचक आसून, ताचो अर्थ ‘तू शंबर शरद ऋतू पळोवपाइतको जग’ असो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शर्मा, डॉ. शंकर दयाळ : (जल्म : १९ ऑगस्ट १९१८; मरण : २६ डिसेंबर १९९९ दिल्ली).

भारताचो धावो राष्ट्रपती. केंब्रिज विद्यापिठाकडल्यान ताणें पीएच. डी. ही पदवी घेतली. थंयच ताणें कांय काळ अध्यापनय केलें. आयज मेरेन आठ विंगड विंगड विद्यापिठांनी ताका मानद डॉक्टर ह्यो

पदव्यो भेटयल्यात.

अ. भा. काँग्रेसचो वावुरपी म्हणून ताणें राजकीय कार्याक सुरवात केली. फुडें पक्षाध्यक्षपद, मुखेलमंत्री, केंद्रीयमंत्री, राज्यपाल, उपराष्ट्रपती अशीं जायतीं पदां हाताळटकच तो भारताचो राष्ट्रपती जालो. २५ जुलय १९९२ ह्या दिसा ताणें भारताचो धावो

राष्ट्रपती म्हणून सोपूत घेतलो. २५ जुलय १९९७, हो काळमेरेन तो त्या पदार वावुरलो.

उपराष्ट्रपती आनी वांगडाच राज्यसभेचो अध्यक्ष म्हणून ताणें तोखणायेचो वावर केलो आनी उंचेल्या सभाघराची प्रतिश्ठा आनी राष्ट्रीय एकात्मता सदांच राखली. राष्ट्रपती पदाच्या काळांत ताका तशा व्हडल्याशा समस्यांक तोंड दिवचें पडलें ना. तरी आपली दूरदृश्टी आनी प्रशासकीय वेव्हाराच्या अणभवान ताणें राष्ट्रपती पदाचो मान वाटयलो. एक खरेलो निधर्म भारतीय ह्या नात्यान ताणें बाबरी मशिदीच्या विध्वंसाचेर खर निशेध परगटायलो.

- कों. वि. सं. मं.

शहाजी : (इ.स. चो १६ - १७ वो शेंकडो).

तंजावरच्या भोसले घराण्यांतलो एक कलारसीक राजा. कर्नाटकांतल्या यक्षगान नाट्याचोय तो पुनरुद्धारक. छत्रपती शिवाजीमहाराजाचो सावत्र भाव एंकोजी वा व्यंकोजीचो हो व्हडलो पूत. ताच्या आवयचें नांव दिपाबाई. कन्नड आनी तेलुगू भासांचो तो जाणकार आशिल्लो.

इ. स. १६८२ त हो गादयेर आयलो. ताणें कांय पुंड - पाळेगारांक हारायले आनी आपलें राज्य इल्लेंशें वाडोवन थीर केलें. ह्या कामांत ताका ताचे आवयन आनी दोगा भावांनी पालव दिलो.

ताणें सुमार वीस यक्षगान नाट्यां रचलीं. ह्या यक्षगानांचीं नांवां आनी विशय पुराणीक आसले तरीय तातुंतलो पुराणीक कथाभाग नांवा पुरतोच आसा. पुराणांतले कथा प्रसंग घेवन आयच्या समाजाचें, नगराचें रीतीभातींचें, आचार - विचारांचें आनी वेशभुशेचें दर्शन घडोवप हो ह्या कवीचो हेतू आसा. ताचें त्यागराज - विनोद - प्रबंध नाटक हें स अंकांचें बृहन्नाटक तेलुगू साहित्यांत चड गाजिल्लें आसा. यक्षगानांतले सूत्रधार, नटी, विदूशक सारकिल्ल्या पात्रांखातीर ताणें कांय नेम केले आनी यक्षगाननाट्याक सारकें स्वरूप दिलें.

ताणें रचिल्ल्या वीस यक्षगान नाट्यांचीं नांवां अशीं : किरात - विलास, कृष्णविलास, गंगा - पार्वती संवाद, जलक्रिडा, त्यागराज - विनोद - चित्र - प्रबंध नाटक, द्रौपदी कल्याण, पंचरत्न प्रबंध नाटक, पार्वतीपरिणय, रतिकल्याण, रामपट्टाभिशेक, रूक्मिणी - सत्यभामासंवाद, वल्लीकल्याण, विघ्नेश्वर कल्याण, विष्णुपल्लिकसेवा प्रबंध, शंकरपल्लिकसेवाप्रबंध, शचीपुरंदर, शांताकल्याणमु, सीताकल्याणमु, सतिपति दानविलास आनी सतीदानशूर.

- कों. वि. सं. मं.

श्री शांतादुर्गा : श्री शांतादुर्गा देवस्थान - आमोणें : दिवचल तालुक्यांतल्या आमोणें वाठारांतलें देवस्थान. हे देवीचीं जायतीं अनुषंगिक दैवतां आसात तीं अशीं - श्री दुर्गादेवता, श्री ग्रामपुरूस, श्री बेताळ,

श्री रवळनाथ, श्री महालक्ष्मी, श्री रुपेभगत, श्री गडव्हंस आनी श्री भूतनाथ. तशेंच श्री महादेव आनी श्री नारायणदेव ह्या नांवांचीं दैवतांय थंय आसात. हीं सगळीं दैवतां थंय कोणें आनी केन्ना स्थापन केलीं हाची स्पश्ट म्हायती मेळना. तरी सुरवेक हो आमोणें गांव जाणें बसयलो आनी जांणी ग्रामसंस्था स्थापन केली तांणीच हीं दैवतां हांगा स्थापन केलीं अशें मानतात. कारण ह्या देवस्थानाचे घटना नेमावळींतल्यान आमोणें ग्रामसंस्थेचे जे सभासद संस्थापक तेच ह्या देवस्थानाचे म्हाजन आनी संस्थापक आशिल्ले म्हणपाचें कळटा. ह्या देवस्थानाच्या म्हाजनांत नैधृत्य गोत्री गौड सारस्वत ब्राह्मण जातीचे आमोणकार आडनांवाचे आसात. तेचपरी हेर जातीचे फडते, गांवस, पोरोब, सिनारी ह्या उपनांवांचेय आसात. ह्या देवस्थानांतलें श्री शांतादुर्गा हें मुखेल दैवत दोंगरार आसा तशेंच, हांगाच्या श्री बेताळ, श्री रवळनाथ, श्री महालक्ष्मी आनी श्री रुपेभगत ह्या तीन दैवतांच्या साक्षात्काराच्यो आख्यायिका प्रसिद्द आसात.

आमोणें गांवांतल्या श्री रवळनाथ आनी श्री महालक्ष्मी देवळांत नवरात्र आनी दसरो उत्सव मनयतात. पूण थंयच्यान बेताळ देवळांत कार्तिक म्हयन्यांत वद्य पंचमीसावन नवरात्रांक सुरवात जाता आनी धाव्या दिसा म्हळ्यार वद्य चतुर्दशी दिसा दसऱ्याचो कार्यक्रम दनपरां १२ वरांचेर सुरू जावन सांजवेळोच ५ ते ६ वरांमेरेन ताची सांगता जाता. ह्या दसऱ्याची रवुबच नामना आसा आनी ताका आमोणेंचो दसरो म्हूण वळखतात. तशेंच रवयच्याय मनशाक सुण्यान वा हेर जनावरान घांस मारल्यार तशेंच, सोरोप वा हेर जिवाणें चाबल्यार हांगाच्या श्री लक्ष्मीदेवीचें गंधतीर्थ लायल्यार ताचेर रोखडोच गूण पडटा अशीय आख्यायिका आसा. हें गंधतीर्थ लावपाच्या काळांत कांदो, नुस्तें वर्ज्य करून शिवराक जेवण घेवंक जाय अशेंय म्हण्टात.

हांगाचो रुप्याभगत हो देव श्री रवळनाथ - महालक्ष्मीच्या देवळालागसारचे देवळेंत आसा. ह्या देवाक रवयचेंय संकश्ट पयस करपाची तशेंच रवयचीय शेणिल्ली वस्त परत मेळोवन दिवपाखातीर प्रार्थना करतात आनी तेबदला एक पैचें गोड दिवपाचो नवस करतात. हो देव नवसाक पावता अशी आख्यायिका आसा.

श्री शांतादुर्गा हें हांगाचें मुखेल दैवत आसून तिचें देवूळ दोंगरार आशिल्ल्यान श्री म्हादेवाच्या देवळांत तिचो कलश दवरिल्लो आसा. दर वर्सा कार्तिक वद्य त्रयोदशी दिसा मिरवणुकींत हो कलश श्री महादेवाच्या देवळांतल्यान श्री शांतादुर्गा देवीच्या देवळांत दोंगरार व्हरून दवरतात. थंयच दुसऱ्या दिसा सवायशिणी १० ते १२ वरांचेर वर्सुकी दिवजां पेटयतात आनी उपरांत तो कलश वाजयत गाजयत परत श्री महादेवाच्या देवळांत दनपरां एक वरांमेरेन हाडून पावयतात. श्री म्हादेवाचो पालखी उत्सव दर वर्सा मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमी दिसा जाता. श्री महालक्ष्मी देवीचे प्रतिष्ठापनेनिमतान दर वर्सा माघ म्हयन्यांत तीन दीस उत्सव मनयतात.

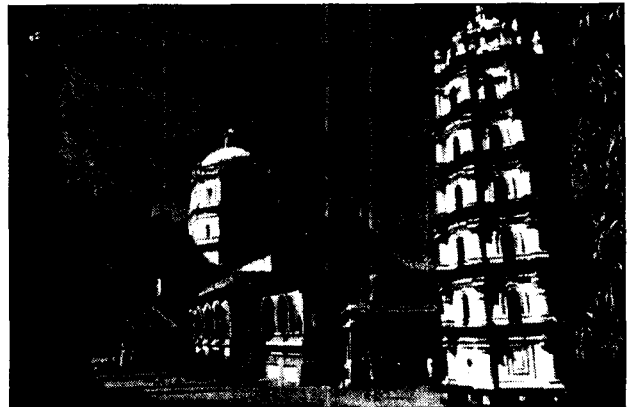
ह्या देवस्थानांत श्री शांतादुर्गा, श्री ग्रामपुरूस, श्री महादेव, श्री नारायणदेव, श्री दुर्गादेवी हांची पुजा अर्चा कऱ्हाडे ब्राह्मण भट करतात, जाल्यार श्री रवळनाथ, श्री महालक्ष्मी, श्री रुपेभगत हाची पुजा अर्चा भगत, श्रीवेताळ आनी भूतनाथाची पुजा सावंत आनी श्री गाडव्हंस देवाची पुजा जल्मी अशे वेगवेगळे पुजारी आसात.

श्री शांतादुर्गा देवस्थान - कवळें : फोंडें तालुक्यांतल्या श्री क्षेत्र कैवल्यपूर (कवळें) थळांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. हें देवस्थान मुळचें साश्टींतल्या कर्दळीपूर म्हळ्यार केळशी गांवांतलें. थंय ताची मूळ स्थापना जाल्ली आनी इ.स.च्या सोळाव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन तें थंय आशिल्लें. उपरांत पुर्तुगेजांचे बाटाबाटीक लागून ताचें स्थलांतर जालें.

त्रिहोत्रपुरासावन परशुरामान जे दशगोत्रांचे ब्राह्मण हाडिल्ले तांणी आपले वांगडा आपलीं आराध्य दैवतांय (कुलदेव) हाडिल्लीं. ह्या ब्राह्मणांचीं ६६ कुळां आशिल्लीं. तातुंतल्या ब्राह्मणांक जे गांव अग्रहार मेळ्ळे थंय तांणी आपल्या कुलदैवतांची स्थापना केली. तातुंतल्या कौशिक गोत्री ब्राह्मणांक कर्दलीपूर (केळशी) हो गांव अग्रहार मेळ्ळो आनी थंय तांणी आपली कुलदेवी श्री शांतादुर्गा हिची स्थापना केली. हो कौशिक गोत्री ब्राह्मण म्हळ्यार मूळ पुरूस लोमशर्मा तोच ह्या देवस्थानाचो मूळ संस्थापक आसा. केळशींत हे देवीक श्री सांतेरी ह्या नांवान पुजताले.

१५१० वर्सा पुर्तुगेजांनी आदिलखानाकडल्यान गोंय जुंवो जिंकून घेतलो. तेन्ना गोंयांत हिंदुंचीं जायतीं देवळां आशिल्लीं. पूण जांचें राज्य तांचो धर्म हें तत्त्व नदरेमुखार दवरून पुर्तुगेजांनी २८ जून १५४१ वर्सा हांगाचीं चडशीं देवळां नश्ट केलीं. ह्या धर्मसंकटाक भियेवन श्री शांतादुर्गेचे कुळावी केळशीकर हांणी १५६६ वर्सा केळशीच्यान कवळें हांगा श्री शांतादुर्गेचें स्थलांतर केलें.

ह्या कुळाव्यांनी केळशीच्यान आपले सगळे आस्पतीचो त्याग करून श्री शांतादुर्गेक घेवन फोंडें म्हालांतल्या कवळें गांवांत

श्री शांतादुर्गा देवस्थान, कवळें

येवन, थंयच्या दोंगराच्या मूळसांत श्री देवीची स्थापना केली. हो जागो मूळ म्हारांचो आशिल्लो. तांणी खोशयेन हें दैवत आपले सुवार्तांत स्थापन करपाक मान्यताय दिली आनी आपूण दुसरेकडे वसणूक करून रावले, म्हारांनी दाखयल्ले देवीचे भक्तीची जाणवीकाय दवरून कुळाव्यांनी तांकां श्री देवीच्या प्रतिष्ठापनेच्या दुसऱ्या दिसा तांकां आपोवन तांचो भोवमान केलो. तेन्नाच्यान दर वर्सा माघ शुध्द षष्ठी दिसा म्हळ्यार जात्रेच्या दुसऱ्या दिसा ह्या देवस्थानांत म्हारांक जेवन दिवन तांचो भोवमान करतात.

कवळें हांगा श्री शांतादुर्गा देवस्थान अधिष्ठीत जावंचे पयलीं थंय ल्हान देवालय आशिल्लें. श्री नारो राममंत्री हो ह्या देवस्थानाचो कुळावी. ताणें हांगा व्हड देवळाची उबारणी केली. देवळाचे फाटलेवटेन अग्रशाळा बांदून घेतल्यो. तशेंच श्री शांतादुर्गेची पुजा, निवेद्य वेवस्थीत चलपाक शाहू छत्रपतीचो मुखेल प्रधान पयलो बाजीराव हाचेकडल्यान मौजे - कवळें हो गांव इ. स. १७३९ वर्सा इनाम घेतलो. तशेंच मंत्री रामचंद्र मल्हार आनी ताचो पूत सदाशिव रामचंद्र नारो, बाबाजी वरटीकर, भास्करबाबा साकोर्डेकर सारकिल्या जायत्या म्हाजनांनी व्हड व्हड देणग्यो दिवन देवीच्या भांडारांत भर घाली.

ह्या देवस्थानाचे मुळचे म्हाजन कुळावी फकत कौशिक गोत्री गौड सारस्वत ब्राह्मण आशिल्ले. तांचीं नांवां अशीं - (१) म्हाले (शिरोडकार), (२) हरपती (पिसुर्लेकार), (३) वैद्य (हवालदार स्थळेकर, कोपीकर), (४) सुखठणकर (घांठकर, सुर्लेकर, कुवेलकर, कारापूरकर, कांसारकोडकर, निलकुंदकर), (५) भांडारी (भांडारकर, चिन्नरकर) (६) धोंदे, (७) रामाणी (८) श्रीधरपई (पुनरेकर), (९) रेगे (मंत्री, बक्षी, नाडकर्णी, कुलकर्णी, असोळडेकार, कुडचडकार, कोठंबकार, तळवडकार, मळकर्णेकार, शिरवयकार, शेळडेंकार, होडारकार, बाळडीकार, सावर्डेकार, साळावलीकार, सुर्लेकार, साकोर्डेकार, खोलकार, झणकार, (१०) शिंसाणी (कुंडयकार), (११) गायतोंडे (कुळकर्णी, हेदे, उसकईकर, कसबेकार, दामोळकार, बरडे), (१२) सारवरदांडे (कुळकर्णी, नारिंगकार) अशीं बारा वांगडाचीं मूळ कुटुंबां आसात. तेभायर वत्स गोत्री वर्दे (वालावलिकार, बोरकार, भरणे, जारव, सबनीस, आचमनी, खासनीस, बळनवल्लीकार; भारद्वाज गोत्राचे पाळंदीकार, गंगोळीकार, कल्याणकार हे म्हाजन आसात. हाचेय वांगडा कानविंदे, सवनी वा सोहनी, मुंग्रे, वर्टी, डांगी, दणायत, नायक दणायत, पाडगांवकार, नायक, पेडवे, कर्णिक, टेंभे, पंडित, पंडित खांडळकर, चुंबडे, कोठारी, गावगोडकार, कलणकार, घांटे, दस्तीकर बाडी, तुडती, हेरेकर, चिंचरवडकार, सांगडकार, हेमाडी, शिरूर अशींय म्हाजनांचीं उपनांवां मेळटात.

ह्या देवस्थानांत वर्साचे बाराय म्हयने वेगवेगळे उत्सव मनयतात. तातुंतले कांय मुखेल अशे -

चैत्र : शुक्ल प्रतिपदा, कवळें गौडपादाचार्य मठ

संस्थानाकडल्यान वसंतोत्सव, श्रीरामनम, वसंतपुजा.

वैशाख : अक्षय्यतृतीया लालरवी उत्सव.

ज्येष्ठ : श्री लक्ष्मीनारायण प्रतिशठोत्सव.

श्रावण : नागपंचम शिबिकोत्सव.

भाद्रपद : मुक्ताभरणी व्रतोत्सव, अनंत व्रतोत्सव.

अश्विन : नवरात्रोत्सव, दसरो, कोजागिरी लालरवी उत्सव.

कार्तिक : तुळशीलग्न आनी कालो, आंवळी भोजन (वद्य २मी), नोकरो ठणोतस्व (वद्य ५).

मार्गशीर्ष : पालरवी आनी लालरवी उत्सव (शुक्ल ५मी) आंवळी भोजन (वद्य ५ मी).

माघ : जात्रा, लालरवी उत्सव, सांगड (नौकारोहणोत्सव सार्वजनिक महारूद्र, नित्यपुजा, पालरवी उत्सव.

फाल्गून : श्रीपट्ट (प्रसाद पटा) प्रतिशठोत्सव (शुक्ल ७ मी). प्रतिशठोत्सव शुक्ल १० मी., लालरवीउत्सव, पुनवेक शिंगमो. तेभायर ह्या देवस्थानांत दर म्हयन्याच्या शुक्ल आनी वद्य ह्या दोनय पक्षांत पंचम हो दीस नित्योत्सवाचो आसा. ह्या दिसा रातचें पुराण, कीर्तन आदी कार्यक्रम जातकच श्री देवीची पालरवेंल्यान मिरवणूक काडटात. देवळाच्या गाभाऱ्यांत मुख्यासनाचेर श्री शांतादुर्गा देवीची चतुर्भुज मूर्त आसा. तिच्या एका हातांत श्रीशिव आनी दुसऱ्या हातांत श्री विष्णु आसून ती श्रीजगदंबेची मूर्ती भगवान विष्णु आनी कैलासनाथ शंकर हांच्या झुजावेळार अवतीर्ण जाल्ल्या प्रसंगाचें द्योतक आसा.

श्री शांतादुर्गा देवीचे मूर्ती लागसारच स इंच आकाराचें काळ्या पाशाणाचें श्री शिवलींग आसा. देवीच्या मुखेल आसनारवाल विशिश्ट कृतीन तयार केल्लो धातुचो पट्टो बसयला. हाका प्रसाद पट्टो वा सिंहपट्टो म्हण्टात. ह्या पट्ट्याचेर प्रसाद पुजा लावन प्रार्थना मागणी करून प्रसाद - कौल घेतात.

श्री शांतादुर्गा देवीचे दावेवटेन लागसारच श्री नारायण देवाचें देवूळ आसून, त्या देवळांत मुख्यासनाचेर श्री नारायणदेव आनी थंयच श्री गणपती हांच्यो मूर्ती आसात. ह्या देवळाचे दावे वटेन पारिजातकाचो पार आसा. त्या पारार बारा वीर भगवतीची ल्हान मूर्त आसून लागींच दोन पादुका आसात. श्री शांतादुर्गा देवीच्या देवळामुखार महादाराचीं सोपणां आनी दीपस्तंभ हांचेमदीं श्रीक्षेत्रपाळाची शिळा आसा. देवळाच्या फाटल्यान दावेवटेनय एक व्हड शिळा आसा, तिका म्हारवाची शिळा म्हण्टात. देवळाच्या प्राकारांत प्रवेश करपाचें जें महादार नगारखान्यारखाल आसा त्या महादाराचे दावेवटेन एक ल्हान देवूळ आसून तातूंत मूळ पुरूस कौशिक गोत्री लोमशमीची पाशाणी मूर्त स्थापन केल्ली आसा.

श्री शांतादुर्गा देवस्थान - नानोडें : गोंयच्या नानोडें वाठारांत आशिल्लें म्हत्वाचें देवस्थान. हें देवस्थान मुळचें बारदेसांतल्या कळंगूट ह्या गांवांत आशिल्लें. पूण पुर्तुगेजांच्या काळांत१५७७ वर्सा बाटाबाटीवेळार

श्री देवी महामाया कळंगुटकरीण हिका नानोडें गांवांत हाडली. हें मूळ देवस्थान कळंगुट हांगा रोयणीच्या रुपांत आशिल्लें. हें देवस्थान उध्वस्थ जावंचे चार दीस आदीं देवस्थानाचो मूळ पुजारी भिकूमट भस्कुरे हाका साक्षात्कार जालो. बाटाबाटीक लागून ती ह्या गांवाक विटल्या तेन्ना ती सांगता थंय तिका व्हर. तिणें सांगले तेप्रमाण भिकूमट नानोड्यां वचून स्थायीक जालो. श्री शांतादुर्गा महामाया कळंगुटकरीण ह्या दैवताभायर हांगा बारा आनुषांगीक दैवतांचो आस्पाव आसा.

श्री शांतादुर्गा महामाया हें मुखेल दैवत रोयणीच्या रुपांत आसा. ह्या देवळाचो कारभार महाजन मंडळ पळोता. हातूंत अगसारी नाईक, देसाई गाड, शेटये, सावंत, पोरोब, नाईक ह्या स वांगड्यांचो आस्पाव जाता. ह्या देशांत शिबिकोत्सव, जागर, नवरात्र, दसरो, कोजागिरी, श्रीलक्ष्मीनारायणाची जात्रा, कालो, माळी पुनव, शिगमो, संवत्सर प्रतिपदा, आदी उत्सव आनी देवकृत्यां जातात.

श्री शांतादुर्गा कुंभारजुंवेकरीण - माशेल : गोंयच्या फोंडें तालुक्यांतल्या माशेल वाठारांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. तिका पुर्विल्ल्या काळांत ही सांतेरी ह्या नांवान वळखताले. पूण सद्या श्री शांतादुर्गा कुंभारजुंवेकरीण ह्याच नांवान तिका वळखतात. तिचें मूळ स्थान खोर्ली गांवच्या मादगादे वाड्यार आशिल्लें. पूण इ.स. १५४० वर्सा आदीं जेन्ना तिसवाडी वा गोंय जुंव्यावयलीं देवळां पुर्तुगेजांनी उध्वस्त करपाक सुरवात केली तेन्ना श्री पांडु नायक वडिये ह्या मुळच्या कुंभारजुंवेच्या मनशान श्री सांतेरी देवीची मूर्त लिपोवन हाडून आपल्या घरच्या देवाच्यांत दवरली. तो जरी कुंभारजुंवे वाठारांत रावतालो तरी ताचो वेपार - धंदो मादगादे हांगा श्री सांतेरी देवळालागसार आशिल्लो आनी ताची देवाचेर खर श्रद्धा आशिल्ली. फुडें बाटाबाटीच्या वेळार प्रसंगावधान राखून ताणें कुंभारजुंवे हांगा स्थापन केल्ल्या श्री सांतेरी देवीचें सोळाव्या शतमानांतच फोंडे म्हालाच्या वरगांव गांवांत माशेल वाड्यार स्थलांतर केलें. उपरांत हांगा कुंभारजुंवेच्या सगळ्या रहिवाशांनी मेळून स्वरवर्चन देवूळ बांदून तातूंत श्री सांतेरी देवीची प्रतिष्ठापना केली.

श्री देवी सांतेरी - श्री शांतादुर्गा कुंभारजुंवेकरीण ही सगळ्या कुंभारजुंवे ग्रामवासीयांची ग्राम देवता आसून तिचो सगळ्यांत व्हड आनी म्हत्वाचो उत्सव म्हळ्यार हे देवीची पालखी माशेलांतल्यान दर वर्सा कुंभारजुंव्यां, आपल्या मूळ गांवांत येता आनी थंयच्या ग्रामवासी हिंदू लोकांच्या घरांत मिरवणुकीन थंयच्या लोकांकडल्यान पुजा अर्च स्विकारता. उपरांत परत आपले सुवातेर वता. हो काळ फाल्गून म्हयन्याचे निमाणे आनी चैत्र म्हयन्याचे सुरवेचे दीस आसतात. ज्या दिसा ही पालखी परत माशेलांत पावता त्या दीसा संप्रोक्षण विधी जातकच चैत्र शुक्ल पंचमीच्या उत्सवाचो कार्यक्रम मनयतात.

श्री क्षेत्र माशेल हांगा मुखेल देवळांत मुख्यासनार श्री

शांतादुर्गा कुंभारजुंवेकरीण, गर्भकुडीभायर दाराचे उजवेवटेन एका चौकांत लिंगरुपी श्री ग्रामपुरूस, देवळाचे उजवेवटेन वेगळ्या देवळांत श्री खळनाथ, कुंभारजुंवे गांवांत 'गांवांत' नांवाच्या वाड्यार रामायसती नांवान वळखुपांत येवपी दोन मूर्ती आसात. ह्या देवळाचे दावे वटेन ल्हानशा देवळांत 'गाडवंस' नांवाचें दैवत आसा. हीं सगळीं श्री शांतादुर्गा कुंभारजुंवेकरीण देवीचीं सहपरिवार दैवतां आसात.

श्री शांतादुर्गा देवीचो पालखी उत्सव वा शिबिकोत्सव दर म्हयन्याच्या शुक्ल ५ मी. तशेंच वद्य ५ मी. दिसा अशे दोन खेपो नेमान जाता. तेभायर हेर सगळ्यो सण परबो ह्या देवळांत मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

शांती : अरिश्ठ - निवारणाखातीर आशिल्लो एक धर्मीक विधी. हे विशीं श्लोक असो -

यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् ।

तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥

अर्थ - कवच जशें शस्त्रप्रहारापासून राखण करता तशेंच शांती केल्या उपरांत दैवी उपघातांचें निवारण जाता.

कसल्याय हेतूखातीर वा कारणाखातीर खंयची शांत करची

तें मत्स्य पुराणांत विस्कटावन सांगलां, तें अशें -

१. अभया : संकट आनी भंयाचो परिहार.
२. सौम्या : व्याधी - पिडेची सोडणूक.
३. वैष्णवी : दुकळ आनी चोरांच्या भंयापासून मुक्ती.
४. रौद्री : गोरवांक धार्मीत अभय.
५. ब्राह्मी : धर्मसंकट निवारण.
६. वायवी : वातविकार परिहार.
७. वारुणी : दुकळ आनी अपसरणबंदी
८. भार्गवी : शापाच्या भंया पासून मुक्ती.
९. प्राजापत्या : गर्भाची राखण.
१०. त्वाष्ट्री : भाजीपाल्याक रोगापासून सुटका.
११. कौमारी : भुरग्याक भलायकी प्राप्ती.
१२. आग्नेयी : उज्यापासून संरक्षण.
१३. नैर्ऋती : भूत पिशाचांचे बाधेपासून मुक्ती.
१४. याम्या : वायट सपनांपासून सुटका.
१५. कौबेरी : धन संरक्षण आनी
१६. पार्थिवी : झाडां, भूंय हांचें संवर्धन.

शांती करपाखातीर शुभ म्हूर्त पळयतात. हो म्हूर्त म्हणजे अग्नी आनी आहुती, हांची बरी युती. हो म्हूर्त तीथ, वार आनी नक्षत्र हांच्या गणितान कळटा. म्हूर्ताप्रमाण अग्नी मेळूंक जाय तशेंच आहुतीय बऱ्या ग्रहांच्या तोंडांत पडपाक जाय.

शांती जायत्या तरांच्यो आसल्यो तरीय जननशांती आनी

मरणशांती ह्यो चड प्रचलित आसात. दर एके शांतिच्यो देवताय वेगवेगळ्यो आसात. शांतींत मुखेल देवतांवांगडा नवग्रह देवतांचेंय आवाहन जाता. पुजना उपरांत जप आनी होम - हवन जाता.

हवनाच्या सामग्री प्रमाण ल्हान - व्हड कूंड (होम - हवन करपाचो अग्नी पवित्र दवरपाखातीर बांदून काडिल्ली चवकोनी बांदावळ) आसता. अनिश्ट देवतांच्या नांवांनय वेग वेगळ्या जिनसांचें हवन जाता.

तातूंत तूप, समिधा (यज्ञांत आहुती दिवपाच्यो रुखाच्यो बडयो) चरु (शीत) वा एकाद्र्या खास अशा द्रव्याचो (जिनसाचो) आस्पाव जाता. अनिश्ट देवतांक शिताचे वा पिठाचे बली दिवन तृप्त करतात आनी तांचेकडल्यान अभय मागतात.

जननशांती चडकरून दुश्ट जल्मकाळापसून उपरासतात. भुरग्याचो जल्मकाळ जर वायट आसत जाल्यार जननशांती विधींत भुरग्याक सुपांत दवरून ताका गायक हुंगपाक दितात आनी त्या भुरग्याचो गायच्या तोंडांतल्यान जल्म जाला अशी भावना करतात. ही जननशांती भुरगेपणांत करपाची आसता. कारण व्हड जातकच तिचो गूण मेळना, अशें शास्त्र सांगता. तशेंच सुरवेक कांय कारणांक लागून जननशांती करपाची दरवेल घेतली ना तरी फुडें विवाह योग जुळना जालो वा भलायकेंत सतत बिघाड जावपाक लागले जाल्यार चड करून जननशांती करप जाता.

मरण शांती वा शांतोदर मरणाच्या बाराव्या दिसा करतात. हिका कूंड आसना. तर तांदळांचे राशीचेर एक घर स्थापन करून तातुंतलें उदक शांतिसूक्तांनी अभिमंत्रीत करून तें उदक घरांतल्या मनशांचेर फाफुडटात. अशें करून घरांतल्या अशुभाचो परिहार जाता अशें मानतात.

त्रिपाद स नक्षत्रां आनी पंचक साडेचार नक्षत्रांचेर मरण आयल्यार निधन शांती करतात. ही शांती यज्ञासारखी करतात. त्रिपाद शांत केलीना जाल्यार घरांत एका फाटोफाट तीन मरणां जातलीं आनी पंचक नक्षत्र मरण शांती केली ना जाल्यार घरांत एका फाटोफाट पांच मरणां जातलीं अशें शास्त्रांत सांगिल्ल्यान हिंदूधर्मांत ह्यो शांती मुखेलपणान करप जातात.

होम - हवना बगरय पुजा, जप - जाप्य, दान धर्म करूनय दुश्ट शक्तींची शांती करपाचे आनीकय मार्ग आसात.

- अच्युत तोटेकार

शाकद्वीप : सात जुंव्यांतलो एक जुंवो. ताचो विस्तार जंबुद्वीपाच्या दुपटीन आनी परीघ तिपटीन आसा. हांगा मेरू, चंद्र, नारद, द्रुमुभी, अस्त्र, इंद्रिके आनी बिभ्राज हे दोंगर आसात. ह्या दोंगराचें एक तोंक क्षारदर्यांत जाल्यार दुसरें तोंक क्षीर दर्यांत देंवलां. शाक नांवाच्या झाडावयल्यान जुंव्याक शाकद्वीप हें नांव मेळ्ळां. सुकुमारी, नंदा,

पावनी, शिशिका, ईक्षू, रेणुका आनी सुकृता अशो सात व्हयो हातुंतल्यान व्हांवतात. ह्या जुंव्यावयले लोक निरोगी, दीर्घायू आनी बळिश्ट आसात. हांगाची धर्मव्यवेस्था त्रेतायुगांतल्यासारकी आसा, अशें ह्या जुंव्याचें वर्णन मत्स्य पुराणांत दिलां.

पुर्विल्ल्या काळांत प्रियव्रताचो पूत मेधातिथी हो शाकद्वीपाचेर राज्य करतालो. पिरायेच्या शेवटाक ताणें हो जुंवो आपल्या सात पुतांक वांटून दिले आनी त्या सातय पुतांच्या नांवा वयल्यान ते सातूय भाग प्रसिद्द जाले. शाक आनी सागाचीं झाडां हें ह्या जुंव्याचें खाशेलपण आसलें.

- कों. वि. सं. मं.

शाक्त पंथ : शक्तीची उपासना करपाक शाक्त आनी तांच्या धर्म - तत्त्वज्ञानाक शाक्तमत वा पंथ म्हण्टात. ह्या पंथांत परमेश्वराची वा परमतत्त्वाची कल्पना बायलेच्या रुपांत करतात. ह्या बायलेच्या रुपाक ते शक्ती म्हण्टात. दुर्गा, त्रिपुरसुंदरी, ललिता, महाभैरवी, आनंदभैरवी अशा जायत्या नांवांनी ते शक्तीक भजतात.

शाक्तपंथांत शक्तीची उपासना करपाच्यो तीन मुखेल पद्दती आसात - १) सामान्य शिश्ट पद्दत : हातूंत शक्तीची पुजा करतात आनी ही पद्दत पुरायपणान अहिंसक आसा.

२) भिरांकुळ पद्दत : हातूंत देवीक पशूबली म्हत्वाचो मानतात. पुर्विल्ल्या काळांत नरबळीय दिताले. हे उपासनेचो संबंद कापालिक आनी कालामुख ह्या उग्र शैवांकडेन आसा.

३) भावात्मक पद्दत : हे पुजेंत भक्त देवतेकडेन आपलें तादात्म्य स्थापन करून शक्तीची पुजा करता. हे पद्दतीची उपासना करपाकच मुखेलपणान शाक्त अशें म्हण्टात. शाक्त मार्ग उपासनाप्रधान आसून, मोक्षप्राप्ती हें ताचें ध्येय आसा. उपासना आनी ज्ञान हे शाक्तशास्त्राचे मुखेल विशय आसात.

शाक्तांनी आपल्या पंथाखातीर जायतें साहित्य निर्माण केलें. इतिहासीक नदरेन अशा साहित्याचे सादारणपणान तीन कालविभाग करूं येतात -

१) **बुधापयलींचो काळ** : ह्या काळांतलें साहित्य ग्रंथ आनी उत्खननांतल्यान मेळिल्लें अशें दोन तरांचें आसा. चारूय वेद, ब्राह्मणां, आरण्यकां, सुत्रां आनी उपनिशदां हे त्या काळांतले मुखेल ग्रंथ आसात. जातूंत शाक्तपंथाची म्हायती सांपडटा. तशेंच त्रिपुरा, त्रिपुरातापिनी, देवी, भावना, सौभाग्यलक्ष्मी, सीता, कौल, काली, तारा सारकिल्लीं उपनिशदांय शाक्त उपासनेखातीर निर्माण जाल्यांत. मोहेंजोदाडो आनी हडप्पा हांगाच्या उत्खननांतल्यानय देवी - उपासनेच्या पोरनेपणाविशींचे पुरावे मेळटात.

२) **बुधोत्तर काळ** : ह्या काळांत शक्तिविशयक साहित्याचो बरोच विस्तार जालो. वैदिक कर्मकांड मूर्तिनिरपेक्ष आशिल्लें, तें ह्या

काळांत मूर्तिसापेक्ष जालें. ताका लागून देवी उपासनेंत पुजा, जप, ध्यान सारकिल्ल्या गजालिंचो आस्पाव जालो. ह्या काळांत शिव, शक्ती आनी विष्णु ह्या तिगांच्योय उपासना तंत्रबध्द जाल्यो. ह्या व्हडल्या कालखंडांतल्या फकत शाक्तांच्या साहित्याचो विचार करपाचो जाल्यार ताचे चार भाग जातात. ते म्हणजे १) सूत्र साहित्य, २) आगमग्रंथ, ३) पुराणां आनी ४) स्तोत्र साहित्य.

३) शंकराचार्यांत्तर काळ : ह्या कालखंडांत पुराणांचीं परिवर्धित संस्करणां जावन गेल्लीं. ह्या पुराणांत मुखेलपणान शिव, देवी आनी विष्णु हांचें माहात्म्य आनी उपासना - विधान वर्णन केल्लें आसा. वैश्वणव पुराणांतय विष्णु आनी ताची शक्ती हांचो अभेद वर्णिल्लो आसा. तशेंच कालिकापुराण, देवी भागवत, मार्कंडेयपुराण, सूतसंहिता सारकिल्ल्या ग्रंथ शक्तीचे उपासनेकच व्हडपण दितात.

शंकराचार्यान देवीचीं जायतीं स्तोत्रां रचिल्लीं आसून तातूंत सौंदर्यलहरी हें प्रसिद्द आसा. बाणभट्टाचें चंडी शतक, मूक कवीचें पंचशती, लघुपंचस्तवी, जायत्या नांवाच्यो लहरी, सहस्त्रनामां हांचो सगळ्यांचो स्तोत्रसाहित्यांत आस्पाव जाता. ह्या स्तोत्रांतल्यान शाक्तयोग आनी शाक्ततत्त्वज्ञान हांची झलक मेळटा. तशेंच हिंदी साहित्याच्या सुरवेच्या काळांतूय शाक्तमताचो प्रभाव दिसतालो. पूण नाथ सिध्दाच्या काळांत मात अस्सल शाक्त मत विकृत जाल्लें.

शाक्तांच्या वेगवेगळ्या ग्रंथांत सैमनिर्मितीविशीं वेगवेगळीं मतां दिसतात. पूण तांचे विचारप्रणालींत जरी वेगळेपण दिसलें तरी तातूंत एक सुसंगत अशें तत्त्व आसा. शाक्त हे अद्वैती आसले तरीय तांणी परिणामवाद आपणावन आपल्या अद्वैताची उबारणी केली. देखुनच तांकां शक्तिविशिष्ट अद्वैती अशें म्हण्टात. तांच्या मतान आद्य शक्ति हें सैमाचें मूळ तत्त्व जावन आसा. ब्रह्म्याच्या हातांतल्यान सैमनिर्मितीचें काम जेन्ना सारकें जायना जालें तेन्ना ताणें तेविशीं शक्तीकडेन मागणें केलें. तेन्ना शक्तीन विमर्श वा स्फूर्त जावन बिंदूरूप धारण केलें. मागीर शिवान तेजाच्या रुपान त्या बिंदूंत प्रवेश केलो. तातुंतल्यानच नाद नांवाचें तत्त्व निर्माण जालें. नाद आनी बिंदू एकरूप जाल्याउपरांत तांकां अर्दनारीश्वर जांव संयुक्त बिंदू हें रूप फाव जालें. श्वेत बिंदू आनी रगत बिंदू अशे आनीकय दोन बिंदू शाक्त मानतात आनी तांकां बायल आनी दादलो म्हण्टात. हे दोनय मेळून कला निर्माण करतात. अशेतरेन संयुक्त बिंदू, रगत बिंदू आनी श्वेत बिंदू हे तीनय मेळून कामकलेक जल्म दितात. ह्या चारूय तत्त्वांच्या संयोगांतल्यान सैम उत्पन्न जाता. कामकला ही सैमाची नियामक शक्त जावन आसा.

शाक्तूय सांख्यांभाशेन ३६ तत्त्वां मानतात. ह्या तत्त्वांचे तीन विभाग जातात. शिवतत्त्व, विद्यातत्त्व आनी आत्मतत्त्व. शिवतत्त्वाचे दोन विभाग जातात. शिवतत्त्व आनी शक्तितत्त्व. विद्यातत्त्वांत सदाशिव, ईश्वर आनी शुध्द विद्या हीं तीन तत्त्वां येतात. आत्मतत्त्वांत ३१ तत्त्वां

येतात. तीं म्हणजे आत्मो, माया, कला, विद्या, राग, काळ, नियती, पुरूश, प्रकृती, बुध्दी, अहंकार, पांच ज्ञानेंद्रियां, पांच कर्मेंद्रियां, पांच विशय आनी पंचमहाभूतां.

अंतर्त्याग आनी बहिर्याग हे शाक्तसाधनेचे वा शक्तिपुजेचे दोन मुखेल प्रकार आसात. अंतर्त्याग म्हणजे मानसपुजा वा योगीक साधना आनी बहिर्याग म्हणजे भायल्या सामग्रीन केल्ली पुजा. बहिर्यागाची साधना केल्याबगर अंतर्त्याग साध्य जायना. तशेंच शाक्त पंथांत तीन भाव आनी सात आचार मुखेल मानतात.

पशुभाव, वीरभाव आनी दिव्यभाव हे ते तीन भाव आसात. हे भाव म्हणजे साधकाच्यो तीन मानसिक अवस्था समजुच्यो. वेदाचार, वैष्णवाचार, शैवाचार, दक्षिणाचार, वामाचार, सिध्दान्ताचार आनी कौलाचार हे सात आचार आसात. हातुंतले पयले चार आचार पशुभावाखातीर, मागीरचे दोन आचार वीरभावाखातीर आनी निमणो कौलाचार दिव्य भावाखातीर आसा. आचार हे भायल्या आचरणाचे घोटक आसात. समयाचार हो आनीक एक वेगळो आचार आसा. ह्या वेगवेगळ्या आचारांत कौलाचार आनी समयाचार हे दोन म्हत्वाचे आसात.

श्रीयंत्र हें शाक्त साधकांचें उपास्य प्रतीक. ताका सगळ्या देवतांचें शरीर आनी तातुंतल्या मंत्रांक त्या देवतांचो आत्मो मानतात. पिंडी ते ब्रह्मांडी असो शाक्तांचो सिध्दान्त आसा. श्रीयंत्राक त्रिपुरासुंदरीचेंय प्रतीक मानतात.

शाक्तीचे उपासनेखातीर जायते आगम आनी तंत्रग्रंथ निर्माण जाल्ले आसात. दुर्गासप्तशती हो मार्कंडेय पुराणांतलो ग्रंथय तेचखातीर निर्माण जाल्लो आसून शाक्त उपासक ताचे उरफाटे - सुरफाटे सपल्लव, संपुट पद्धतीचे आनी अशा जायत्या तरांचे पाठ करतात. वेगवेगळे इत्सापुर्तीखातीरय पाठांच्यो पद्धती वेगवेगळ्यो आसात.

शाक्त तंत्रांचो आंकडो खूब व्हडलो आसा. तातुंतलीं जायतीं आजुनय प्रकाशित जावंक नात वा तीं मुद्दाम गुपीत दवरिल्लीं आसात. प्रकाशित तंत्रांवयल्यानय शाक्तांच्या सिध्दान्तांची वळख जाता.

शाक्तांनी भारत आनी आशिया महाद्वीप इतलोय वाठार तीन भागांनी वांटला. भारताचो उत्तर आनी उदेंत भाग म्हणजे विंध्येपसून चटगावमेरेनचे भुंयेक ते विष्णुक्रांत म्हण्टात, उत्तर - अस्तंत भागाक रथक्रांता म्हण्टात. हातूंत तिबेटाचोय आस्पाव जाता. विंध्येपसून दक्षिण दर्यामेरेनची भूंय ही अश्वक्रांता जावन आसा. ह्या तीन क्रान्तींत ६४ तरांचीं तंत्रां प्रचलित आशिल्ल्याचें शाक्तांनी बरोवन दवरिल्लें आसा. तशेंच काश्मीर, कांची आनी कामारव्या हीं शाक्त पंथाचीं तीन मुखेल केंद्रां आसात.

शाक्तसाधना ही रहस्यसाधना आसा. हीं गुपीतां गुरुमुखानच जाणून घेवपाचीं आसतात. शाक्तमत हें रहस्य जाणून घेतल्यार ताचीं फकाणां करपाक मेळनात. कारण तें एक प्रौढ गंभीर अशें दर्शन

आसा. साधनेच्या नांवारवाला चलपी वामाचारी लोकांची वायट वागणूक ही शक्तीसाधनेची एक विकृती जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शाक्य : एक पुर्विल्लो गण. ह्या गणाचें राज्य प्रजातंत्र आसून ताची राजधानी कपिलवस्तू आशिल्ली. शाक्य हे इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न क्षत्रिय आशिल्ले. मनून तांकां व्रात्य क्षत्रिय म्हळां. शाक्यांची उत्पत्ती कशी जाली आनी तांकां शाक्य नांव कशें मेळ्ळें तेविशींची कथा अशी आसा - अंबट्ट नांवाचो राजा वाराणसींत राज्य करतालो. ताचे पयले राणयेक चार पूत आनी पांच धुवो आशिल्ल्यो. उपरांत त्या राजान दुसरें लग्न केलें. ते राणयेक पूत जाल्या उपरांत त्या पुतारवातीर तिणें राज्य मागलें. पूण राजान तिची इत्सा मान्य केली ना. पूण आपल्या पयलींच्या भुरग्यांक नवे राणये पसून कांयच त्रास जांव नये म्हण तांकां ताणें वनवासाक धाडलीं आनी आपूण मेल्या उपरांत येवन राज्याचो ताबो घेवंक सांगलें. तीं णवूय भूर्गीं वनवासाक वचपाक भायर सरलीं आनी कपिल ऋषीच्या आश्रमाकडे पावलीं. ऋषीच्या सांगण्यावयल्यान तांणी थंयच्या शाक (साल) रुखांचें रान कापून थंय नगर वसयलें. शाक रुखांवयल्यान त्या राजपुत्रांक शाक्य हें नांव पडलें. त्या रानांत तांकां फाव अशो चलयो मेळूंक नाशिल्ल्यान त्या राजपुत्रांनी आपल्या चार भयणींकडे लग्नां केलीं. व्हडली धूव पिया ही सगळ्यांची आवय जाली. त्या भुरग्यांपसून जो वंश निर्माण जालो तो शाक्य वंश अशी ह्या वंशाची आख्यायिका आसा. गौतम बुध्द ह्याच वंशांत जल्माक आयलो.

ह्या शाक्यांनी व्हडलें राज्य निर्माण केलें. बिहारांतल्या बस्ती जिल्ह्याचो उदेंत भाग, गोरखपूरचो अस्तंत भाग आनी बिहाराक तेंकून आशिल्ल्या नेपाळाचो कांय भाग शाक्याच्या राज्याचो विस्तार आसलो.

शाक्य लोक एकपत्नी आसताले. ते आपल्यो चलयो हेर गणांत दिनाशिल्ले. त्याकाळांत हेर गणांतल्या बायलांपरस शाक्य बायलांक चड स्वातंत्र्य आसतालें. त्यो अध्ययन करून शास्त्र चर्चेत भाग घेताल्यो. शाक्यांनी कपिलवस्तूंत शस्त्र आनी शास्त्र हांचीं विद्यालयां स्थापन केल्लीं. तांच्यांतले जाण्टे मनीस एका संथागारांत बसून भौवमतान कायदे करताले आनी राज्य चलयताले. गांवचे लोक ग्राममुखेल्याची नेमणूक करताले. शाक्य लोक धार्मिक, अतिथ्यशील आनी अहिंसावादी आशिल्ले अशें युआन च्वांग म्हण्टा.

- कों. वि. सं. मं.

शानभाग, माधव मंजुनाथ : नामनेचो कोंकणी लेखक. ताचें एम्. ए.; एल्एल्. बी. मेरेन शिकप जाल्लें आनी कारवारचो नामनेचो वकील म्हणून लोक ताका वळखताले.

ज्या काळार शणै गोंयबाब आपले लिखणेच्या बळार कोंकणी समाजाक जाग हाडपारवातीर वावुरतालो, त्याच काळार माधव मंजुनाथ शानभाग कोंकणी मायेचो उलो कोंकणी मनशाच्या काळजांत रिगोवंक वावुरलो. कोंकणी समाजाक आपले मायभाशेची जाणविकाय जावची आनी तिचे उदरगतीखातीर तांणी पावलां मारचीं, ह्या घ्यासान तो कर्नाटकाच्या उत्तर - दक्षिण जिल्ह्यांनी खूब भोंवलो. कोंकणी परिशदेचो संस्थापक म्हणून ताका मान फाव जाला. कारवारांत १९३९ वर्सा जाल्ले पयले परिशदेचो तो कार्यवाह आशिल्लो. कोंकणी चळवळीसंबंदांत इतिहासीक म्हत्व आशिल्ली ही पयली परिशद घडोवन हाडपाक ताचें व्हडलें योगदान आसा.

ताच्या वावरांतल्यानच स्फूर्त घेवन फुडली पिळगी कोंकणीच्या वावरांत कार्यरत जाली. शणै गोंयबाबान आपलें 'आल्बुकेर्कान गोंय कशें जिखलें?' हें पुस्तक सर्गेस्त शानभागाक ओंपलां. हाचेवयल्यान ताच्या वावराचें मोल दिसून येता. १९८१ त काणकोणां जाल्ल्या ६ व्या अखिल भारतीय कोंकणी लेखक संमेलनाचे सुवातेक ताचें नांव दिल्लें.

- कमलाकर द. म्हाळशी

शाप : एकाद्र्या मनशाचो नाश जावंचो वा ताका ख्यास्त मेळची हे भावनेन उच्चारिल्लीं वायट उतरां. एका मनशान दुसऱ्या मनशाचें वायट केलें वा त्रास दिलो जाल्यार ताका शाप दिवप जाता. शाप दिवपाची पद्दत जगांत सगळ्याक आसा. शाप दितना केन्ना केन्नाय हातांत उदक, उजो, जेवण आदी कितेंय तरी वस्त घेवन शाप दिताले.

शाप दिवपाची चाल - चलणूक वेदकाळासावन भारतांत दिसून येता. ह्या शापाचो दुसऱ्याचेर वायट परिणाम जाता, तशेंच ताचो जीवलेगीत वचूं येता. देखून वैदिक आर्यांनी शापाचो निशेध केला. 'आमकां कांय कारणावयल्यान वा कारण नासतना शाप दिवपी मनीस वीज पडिल्ल्या रुखाभशेन जळून वचूं' अशें अथर्ववेदांत म्हळां.

शाप जसो व्यक्तीचो घात करता तसो राखणय करता. दमयंतीन आपली राखण जावंची म्हण शाप दिवन व्याधाक जळोवन उडयलो म्हणपाचीय एक देख आसा.

शाप भोगपी मनशाच्या वंशजाचेर लेगीत शापाचो परिणाम जाता. आपणे केल्ली आज्ञा भुरग्यांनी मानली ना म्हण विश्वामित्रान तांकां 'तुमची संतती नीच जातीपरस हलकी मानतले' असो शाप दिलो.

शाप पाळामुळांनी नाजाल्यार मंत्रांनी ना करूं येता अशी वैदिक ऋषींची धारणा आसा. देखून 'शाप दिवपी लोकांचो शाप तांकांच लागूं आनी आमच्या दुस्मानांचो नाश जांव. तशेंच दुस्मानाच्या शापापसून आमचे भाव सुरवी जांव' अशी प्रार्थना अथर्ववेदांत सांपडटा. मनीस आपले जिणेंत जायते शाप दिता आनी घेता. पूण

तांकां अर्थ ना. शाप दितल्यान शास्त्रांच्यो मर्यादा सांबाळपाक जाय आनी धर्माचे आज्ञेप्रमाण वागपाक जाय अशें महाभारतांतल्या गांधारी, कृष्ण, शांडिली, धर्मराज हांच्या शापावयल्यान दिसता.

बळगें आंगांत आसा म्हणूण कोणेंय सहज शाप दिवंचो न्हय. जर समाजवेवस्थेचेर वायट परिणाम जाता, लोकजीणेचो नाश जाता जाल्यारच शाप दिवंचो असो शापाचो उद्देश आसूंक जाय, म्हणपाचें रामायण, महाभारत आनी पुराणांतल्या गजालींतल्यान दिसता.

शापाचो परिणाम पयलीं कळना म्हणून कांय रवेपे शाप दिले उपरांत उःशाप दितात. शाप मेळिल्लो आपली चूक मान्य करीत वा माफी मागत जाल्यारच उःशाप दिवप जातालो. अशा वेळार शाप दिवपी मनशाच्या मनांत दया येताली आनी तो उःशाप दितालो. चंद्राक दक्षान शाप दिल्ल्यान समाजजीण उध्वस्त जावपाचो प्रसंग आयिल्लो तेन्ना कांय अटींचेर ताका शापमुक्त केलो.

शाप हो दंड दिवपाची लेगीत एक शक्त आसा. ताकालागून पुर्विल्ल्या काळांत समाजाचेर खुबशें नियंत्रण आशिल्लें.

शाप नाशिल्लो जाल्यार समाज स्वैर आनी बंधन नाशिल्लेभाशेन जातलो आशिल्लो. रावणाक शापाचें भंय आशिल्ल्यान सीतेक तिच्या मनाआड तो आपणावंक शकलो ना.

शापाकलागून कांय बऱ्यो गजाली जाल्ल्योय दिश्टी पडटात. अर्जुनाक उर्वशीन दिल्लो शाप अज्ञातवासांत उपेगी पडलो. शाप हो जरी दुसऱ्याचें वायट जावचें म्हणून दिल्लो आसता तरी केन्ना केन्नाय तातुंतल्यान बरेंय जाल्लें दिसता.

- अनंत राम भट

शाबू : कपड्यांचो चिखोल काडपाखातीर आनी आंग धुवपाखातीर वापरतात असो एक पदार्थ.

क्षार आनी चरबीयुक्त आम्ल (अॅसिड) हांच्या मिश्रणान हो पदार्थ तयार करतात. जनावरांची चरबी, दुकराची पातळ चरबी वा ऑलिव्ह झाड, नाल्ल, भिकणां हांच्या तेलापसून तयार केल्ली वनस्पतिजन्य चरबी आनी सोडा तशेंच पोटॅश हांच्या मिश्रणान शाबू तयार करतात. केन्नाय बोरॅक्स, नॅप्था, पूमाईस वा हेर खंयचोय निवळ करपी पदार्थाचो शाबू तयार करपाक उपेग करतात. शाबू निर्मिती मिश्रणांत वेगवेगळे रंग भरसून तयार केल्ले रंगरंगयाळे शाबू बाजारांत उपलब्ध आसात.

कपड्यांचो शाबू पिठो, कापां वा कांडी अशा स्वरुपांत मेळटा. आंगाक लावपाचो शाबू (टॉयलेट सोप) ही वडी (Flakes), पेस्ट (Paste) वा उदकासारको पातळ अशा वेगवेगळ्या स्वरुपांत मेळटा.

घट्ट शाबूंत आनी पातळ शाबूंत पोटॅश वापरतात. कपाशीचें तेल, ऑलिव्ह तेल हे सारखी चरबी वापरल्यार शाबूंत मोवसाण

येता.

ग्लिसरॉल वा साकर वापरून शाबू मद्याकार्त (Alcohol) विरगळावन पारदर्शक शाबू तयार करतात.

युरोपांत ग्रीक लोक शाबू तयार करपाची कला फोनीशियन्स लोकांकडल्यान शिकले. फोनीशियन्स लोकांक ख्रिस्ती शतकापयलीं ६०० वर्सासावन शाबू तयार करपाची कला कळटाली. जगांत शाबू तयार करपाच्या पयल्या पेटंटाची १७ व्या शेंकड्यांत इंग्लंडांत नॉदणी केल्ली.

म्हेळसाण नश्ट करून नितळसाण निर्माण करपाच्या शाबाच्या गुणांक लागून, कपडे आनी आंग नितळ करचे वांगडाच प्लास्टीक, धातू, शिमीट सारकिल्या आवरणावयली म्हेळसाण पयस करपाकय ताचो वापर जाता.

- कों. वि. सं. मं.

शाबूदाणो : नाचण्याच्या आकाराचो वांटकुळो आनी धवो, गुळयेभाशेन खाद्यदाणो. लोक हाचे वेगवेगळे तरेचे जिनस करून खातात.

ह्या पदार्थाचीं झाडां मलाया, सयाम आनी आफ्रिकेच्या कांय भागांनी आसात. हीं झाडां चडशीं ऊंच जायनात. तांकां मुळा सावन खांदयो फुट्टात. झाडाचें खोड जून जाल्या उपरांत कापतात आनी ताचे कुडके करून तांची भायली दाट साल काडटात. तीं खोडां किसणीचेर किसतात. हो कीस एके शेनरेर वोतून ताचेर उदक फाफडून पांयांनी मस्तीतात. अशें केल्या उपरांत पिठासारकें धवें उदक भायर सरता. हें उदक एके टाकरेंत साठयतात. मागीर वयलें धवें उदक भायर वोतून पोंदा उरील्लें पीठ एका बारीक बुराक आशिल्ल्या धोतरार पातळायतात. हें धोतर एका लांब अशीर चुलीवयल्या लोखणी पत्र्याचेर दोन तीन फूट उंचायेर बांदतात. पत्र्यासकलय उजो घालून पत्रो तापोवन ताका दाणे दसचे न्हय म्हण एक खिण्ण पदार्थ लायतात. उपरांत धोतराच्या सकयल्या पत्र्यार दाणे पट्टात. ते रोखडेच सुकून येतात. हे सुकीले दाणे म्हळ्यार शाबूदाणे. शाबूदाण्यापासून जायते खाणाचे पदार्थ तयार करता. शाबूदाण्याची खिचडी हो एक लोकप्रिय प्रकार आसा. शाबूदाण्यांचें पचन सहजतायेन जाता आशिल्ल्यान, शाबूदाण्यांचे खाद्यप्रकार दुयेंत मनशाक तशें उपाखातीर वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

शामराज : (इ.स. चो १६ वो शेंकडो).

गोंयचो एक मराठी संत कवी. हो कौशिक गोत्री आसून तो साश्टींतल्या केळशी गांवांत रावतालो.

पंढरपूरचो गोविंद हो ताचो गुरू ताणें भागवताच्या दशमस्कंधांतल्या कंसवधामेरेनच्या भागाचेर, एकोणीस अध्यायांची

कृष्णचरित्रकथा रचल्या. तिचो काळ इ.स. १५२६ असो आसा.

ताचे कांय रोमन लिपींत बरयल्ले ग्रंथ ब्राग हांगाच्या ग्रंथालयांत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

शालिवाहन शक : एक कालगणना. ख्रिस्ती शकाच्या ७८ व्या वर्सा कालियुगार्ची ३१७९ वर्सा जातकच हो शक सुरू जालो अशें मानतात. शालिवाहन शकाची सुरवात चैत्र शु. पाडव्याक जाता. पूण फक्त सौर मान चलपी प्रदेशांत हाचो आरंभ मेष संक्रातीच्या आरंभापसून धरतात. दक्षिण भारतांत हाचे म्हयने अमान्त आनी उत्तर भारतांत पुर्णिमान्त आसतात. दक्षिण भारतांतले शिलालेख, तांब्यापटे, पोथयो, पुस्तकां आनी हेर कागदपत्रांनी हेच कालगणनेचो उल्लेख मेळटा. पंचांगांत आनी जल्मपत्रिका, हातूंत हाचोच उपेग करतात. उत्तर भारतांतल्या शेंकड्यांनी लेखांत हाचो उल्लेख मेळटा.

इ.स. च्या १३ व्या शेंकड्यांत देवगिरीच्या यादव राजांच्या मांडलिकांच्या एका लेखांत पयलेच खेप ताका शालिवाहन शक अशें नांव मेळ्ळें दिसता आनी ताचो शालिवाहन ह्या पुरातन राजाच्या नांवाकडे संबंद लायिल्लो मेळटा. तेन्नासावन ताका शालिवाहन शक म्हण्टात.

इ.स. च्या पयल्या शेंकड्यांत शालिवाहन वा सातवाहन नांवाच्या राजान हो शक स्थापन केला असो परंपरागत ममज आसा. पूण ह्या राजान वा ताच्या खंयच्याय वंशजान हो शक चालू केला अशें दिसना. कारण खंयच्याच कोरांतिल्ल्या लेखांत ह्या शकाक धरून कालगणना केल्ली दिसना.

हे कालगणनेक शककाल वा शकनृपकाल म्हळां. तशेंच ताच्या वर्साक शकवर्ष, शकनृपतिसंवत्सर वा शकनृपतिराज्याभिशेक संवत्सर अशीं उल्लेखल्यांत. ह्या काळाचो संस्थापक शक राजा कोण वा खंयचो हेविशीं विद्वानांत मतभेद आसात. पूण कांय अभ्यासकांच्या मतान तो कुशाणवंशी कनिष्क आसुंये. हाणें स्थापिल्ल्या शकाचो उपेग ताच्या हुविष्क, वासुदेव ह्या वंशजांनी आपल्या लेखांत केला. हेच कालगणनेचो फुडें शक राजांनी उपेग केल्ल्यान तिका शक हें नांव पडलें आसुंये. कुशाणवंशाचो अस्त जातकच उत्तर भारतांत ही कालगणना चड तिगली ना. पूण दक्षिण भारतांत मात ह्या शकसंवतान आपलो जम बसोवंक सुरवात केली. चालुक्यांच्या साम्राज्याबरोबर शकसंवताचोय ल्हव ल्हव प्रसार जालो. तेन्नासावन हो संवत ह्या प्रांतांत चलता. चालुक्यांनी ह्या शकसंवताचो उपेग केलो तरी तांणी तो संवत आपलो नासून, शकांचो वा शक राजांचो आशिल्लो असो स्पश्ट उल्लेख केला.

- कों. वि. सं. मं.

सेंट शाव्हियर, फ्रांसिश्कु : (जल्म : ७ एप्रिल १५०६, कॅसल ऑफ झेव्हियर, नाव्हार - स्पेन; मरण : ३ डिसेंबर १५५२, सेनसियन (Sancian) - चीन).

नामनेचो किरिस्तांव संत आनी धर्मप्रसारक. ताच्या बापायचें नांव जुआन द यास जाल्यार आवयचें मारिया आइनारेझ द सादा अशें आशिल्लें. आपल्या स भावंडांमदीं तो सगळ्यांत ल्हान आशिल्लो. ताच्या बापायक १५१५ वर्सा आनी आवयक १५२९ वर्सा मरण आयलें.

ताका दवरपाक आयिल्ल्या 'शाव्हियर' ह्या उतराक व्हड अर्थ आसा. ताची मायभास 'बास्क' (Basque) हे भाशेंत ह्या उतराचो अर्थ 'नवें घर' असो जाता.

सन १५२५ त फ्रांसिश्कु शाव्हियर पॅरिस विश्वविद्यालयांतल्यान मेट्रीकची परिक्षा पास जालो. उपरांत सेंट बारबाराचे युनिव्हर्सिटी कॉलेजींत ताणें आपलें उंचेलें शिकप चालू दवरलें. पीटर फाव्ह हो भुरगो ताचेवांगडा थंयच्या वसतीघरांत रावतालो. सन १५२८ त इग्नीशियस लॉयोला ताचेवांगडा रावपाक लागलो.

सन १५३० त शाव्हियरान 'माजिस्टोर' ही पदवी जोडली (सद्या ही पदवी पी.एच. डी. च्या पांवड्याची आसा). सन १५३३ त तो लॉयोलाचो शिश्य जालो. १५ ऑगस्ट १५३४ त लॉयोलान शाव्हियर फाव्ह आनी हेर चौगांक वांगडा घेवन एक मंडळ घडयलें. फुडें ह्या मंडळाक लागून सन १५४० त (सप्टेंबर) "सोसायटी ऑफ जिझसची" स्थापणूक जाली. सन १५३७ त ह्या मंडळान जेरूसलेमाचे पवित्र भुंयेचेर वचपाचें थारायलें. व्हेनीस आनी तुर्कीमदीं चलिल्ल्या झुजाक लागून तांकां आपली भोंवडी थांबोवची पडली. व्हेनिसांत, शाव्हियर धर्मगुरू जालो. उपरांत तो रोमांत गेलो. थंय ताणें स्वतारवातीर एक नवी आचार संहिता तयार केली. हे आचार संहिते प्रमाण ताणें काम केलें. आपलो पुराय दीस ताणें फांतोडेवयली प्रार्थना, प्रार्थनासभा, गाराणी आयकप, वायटकाराक आदार दिवप, बंदखणींतल्या कैद्याची वासपूस करप, गरिबांक पालव दिवप, भौशिक सुवातींनी प्रवचनां दिवप, ल्हान भुरग्यांक शिकोवप आनी देख लावप सारक्या कार्यावळींनी वांटून घाल्लो.

ह्याच काळांत पुर्तुगालचो किंग जॉन (तिसरो) (१५२१ - ५७) हाणें पोपाकडेन 'उदेंतेच्या वाठारांत' मिशनरी वावराखातीर एक पंगड धाडचो अशें मागलें. पोपान लॉयोलाकडेन तेविशीं उलोवणी करून सायमन रोझीगिश आनी बॉबादिला हांकां ह्या वावराखातीर ह्या वाठारांत धाडपाखातीर मान्यताय घेतली. पूण बॉबादिला हो अचकीत दुयेंत पडलो आनी फ्रांसीस शाव्हियरक त्या जाग्यार वचचो पडलो. मार्च १५४० त शाव्हियर आनी रोझीगिश पुर्तुगालाक गेले. थंयच्यान ते एका तारवान भारतांत येवपाचे आशिल्ले. पुर्तुगालांत आसतना दोगांनीय मनीसपणाचे भावनेन जो धर्मीक वावर केलो ताचेर राजा चार्लस खूब खोशी जालो. ताणें दोगांकय पुर्तुगालांत

रावात अशें सागलें. रोद्रीगीश रावलो. पूण शाह्वियर गव्हर्नर मार्टीम आफोस द सौझा हाचे ध्वज - नौकेंतल्यान ७ एप्रिल १५४१ ह्या दिसा भारतांत येवपाक भायर सरलो.

शाह्वियर ६ मे १५४२ ह्या दिसा गोंयांत पावलो. गोंयचे परस दक्षिणेंतलें कोची आनी दर्यादेगेवयलो वाठार हे ताच्या मिशनरी वावराचें मुखेल ठाणें आशिल्लें. ऑक्टोबर १५४२ ते नोव्हेंबर १५४३, फेब्रुवारी ते नोव्हेंबर १५४४ आनी फेब्रुवारी १५४८ त तो दर्यादेगेवयल्या वाठारांत आशिल्लो. सिलोन (श्रीलंका) मलाक्का, मोलुकास आनी जपान हे वाठारय ताच्या मिशनरी वावराचीं मुखेल ठाणीं आशिल्लीं. जुलय १५४५, १५४९, १५५१ आनी १५५२ त मलाक्कांत तर १५४९ ते १५५१ मेरेन जपानांत ताचो राबितो आशिल्लो. ह्या काळांत ताणें हजारांनी लोकांचीं धर्मांतरां केलीं. अदीं मदीं गोंय आनी कोचीक ताणें जायत्यो भेटी दिल्यो. गोंयांत ताणें सेंट पॉल कॉलेज आनी सेमिनारीचें प्रशासन वेवस्थीत करपाकडेन लक्ष दिलें. कोचीत ताणें सिरियन किरिस्तांव आनी कॅथोलिक पंथीय हांचे मदीं एकवट सादपाचो यत्न केलो. एप्रिल १५५२ त ताणें गोंयच्यान चीन देशांत वचपाचें थारायलें. ताच्या वांगडा चीनाच्या राजाचो राजदूत आशिल्लो. मलाक्काक पावतकच तारवाच्या मुखेल्यान राजदूत आनी हेर प्रतिनिधींक फुडें व्हरपाक न्हंयकार दिलो. शाह्वियर एकलोच मुखार गेलो आनी ऑगस्ट म्हयन्यांत चीनांतल्या सानसियान जुंव्यार पावलो. ह्या जुंव्यावयल्यान ताका मुखेल जाग्यार व्हरपाखातीर ताणें जायत्या जाणांकडेन मागलें. पूण कोणूच तयार जालो ना. निमाणें नोव्हेंबर म्हयन्यांत तो दुयेंत पडलो आनी ३ डिसेंबर १५५२ ह्या दिसा संवसाराक अंतरलो. शाह्वियराची कूड ताच्या भारतीय चाकरांनी आनी धर्म बदलिल्ल्या चिनी लोकांनी त्याच जुंव्यार पुरली. ताची कूड शवपेटयेंत (काशांव) ल्यान दोन चुन्याचे थर घालून दवरली. जेन्ना हो काशांव १७ फेब्रुवारी १५५३ ह्या दिसा उस्तून काडपाक आयलो तेन्ना शाह्वियराची कूड जशी पुरिल्ली तशीच आशिल्ली. ही कूड फुडें मलाक्कांत व्हरून काशांवाबगर पुरली. १५ ऑगस्ट १५५३ ह्या दिसा ही कूड परतून उस्तून काडली आनी थंयच्यान गोंयांत हाडली. १६ मार्च १५५३ ह्या दिसा ही कूड गोंयांत पावली आनी १६१३ मेरेन सेंट पॉल कॉलेजींत सांबाळून दवरली. उपरांत थंयच्यान ती बाँ जेजूच्या प्रोफेसड हाउसांत व्हेली. सन १६२४ त बाँ जेजूचे इगर्जेंत शाह्वियराची कूड दवरली. आयज ती थंयच आसा. सन १६२२ त 'संत' ही पदवी फ्रांसिश्कु शाह्वियराक दिली. सन १६६३ त देवकार्य करपी पवित्र समाजान (Sacred Congregation of Rites) 'भारताचो प्रेषीत' (Apostle of the Indies) म्हणून ताचो भोवमान केलो.

गोंयांत दर वर्सा ३ डिसेंबराक ताचे यादीक फेस्त जाता. गोंयच्या धर्मीक भौशिक उत्सवांतलें हें एक नामनेचें फेस्त आसा. किरिस्तांव धर्मीयां वांगडाच हेर धर्माचेय लोक ह्या फेस्ताक उपस्थित

रावतात. थारावीक काळांत आनी खाशेले पर्वणीवेळार संत शाह्वियर फ्रांसिश्कुची कूड आशिल्ली पेटी लोकदर्शनाखातीर उक्ती दवरतात. बाकीच्या काळांत ती बंद आसता.

- डॉ. बी. एस. शास्त्री

शास्त्रां : शास्त्र हो शास् ह्या धातूवयल्यान तयार जाल्लो शब्द. 'शिष्यते अनेन इति शास्त्रं' अशी ताची व्युत्पत्ती आसा. शिकोवप, शिक्षण दिवप, शासन दिवप, बराबर करप, सांगप अशे शास् धातुचे जायते अर्थ आसात. तशेंच शास्त्र ह्या शब्दाचे आज्ञा, नेम, विधी, धर्माची आज्ञा, विद्येचो विभाग सारकिल्ले जायते अर्थ आसात.

शास्त्र शब्दाच्यो दोन व्याख्या मेळटात -

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पुंसां येनोपदिश्यते ।

तद्धर्माश्चोपदिश्यन्ते शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

अर्थ - मनशाच्या कर्माकडेन प्रवृत्ती आनी निवृत्ती तशेंच मनशाचे धर्म ह्यो गजाली जातूंत सांगल्यात ताका शास्त्र अशें म्हण्टात.

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

अर्थ - शास्त्र खुबशा संशयांचें निराकरण करता. तशेंच अगम्य अशा परोक्ष विशयाचें दर्शन घडयता. ताका लागून शास्त्र होच सगळ्यांचो दोळो. तो मनशाक मेळ्ळो नाजाल्यार कुड्डोच म्हणपाचो.

हाचेवयल्यान शास्त्राक 'दर्शन' अशें दुसरें नांव मेळ्ळें.

दर्शन शब्दाची व्युत्पत्ती 'दृश्यते यत्, दृश्यते अनेन इति' अशी आसा. हांगा 'दृश्यते अनेन' अशी व्युत्पत्ती घेतल्यार हो शब्द वयल्या दुसऱ्या शब्दांत सांगिल्ल्या अर्थाक बरोबर बसता. म्हणून दर्शन म्हळ्यार शास्त्र असो अर्थ जावन न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग मीमांसा आनी वेदांत ह्या स शास्त्रांक दर्शनां म्हणपांत येवंक लागले. ह्या स दर्शनांक वैदिक जाल्यार चार्वाक, बौध्द, जैन आदी दर्शनांक म्हळ्यार शास्त्रांक अवैदिक म्हण्टात. न्याय, वैशेषिक ह्या शब्दांच्या शेवटाक शास्त्र हो शब्द लावपांत येवन न्यायशास्त्र, वैशेषिकशास्त्र हे शब्द वापरांत येतात. तांकां दर्शनलेगीत शब्द लावपांत येता, देखीक न्यायदर्शन आदी.

हीं शास्त्रां साधक - बाधक गजालींची चर्चा करून आपआपले सिध्दान्त मांडटात. कांय शास्त्रांची थोडक्यांत म्हायती अशी -

न्याय : स शास्त्रांतलें एक शास्त्र. न्यायाचें प्रतिपादन करप हो ताचो विशय. 'प्रमाणैरथ परीक्षणं न्यायः' अशी ताची व्याख्या वात्स्यायनान न्यायभाशेंत केल्ली आसा. प्रमाणांनी प्रमेय वस्तुचो आनी प्रमाणांचो खोलायेन विचार करप हो ताचो उद्देश. हाका 'आन्वीक्षिकी विद्या' अशें दुसरेंय नांव आसा. ह्या आन्वीक्षिकी विद्येचे दोन अर्थ आसात. पयलो प्रत्यक्ष आनी आगम हांचेर आदारला जाल्यार दुसरो प्रत्यक्ष आनी शब्दप्रमाण हांचेर आदारला. हें सगळें शास्त्र तर्काचेर,

अनुमानाचेर आदारिल्लें आसता म्हणून हांकां अनुमान शास्त्र अशेंच म्हण्टात.

वैशेषिक : हाका कणाद वा औलूक्यदर्शन अशेंय म्हण्टात. हीं दोनय नांवां उलूक ऋषीचो पूत कणाद हाच्या नांवावयल्यान पडल्यांत. कणाद हो ह्या शास्त्राचो आद्य प्रवर्तक. 'विशेष' नांवाच्या एका पदार्थाची ह्या दर्शनांत कल्पना केल्ली आशिल्ल्यान ह्या शास्त्राक 'वैशेषिक' अशें नांव मेळ्ळां. शब्दांचो खरो निर्णय घेवपाक पाणिनीय व्याकरणाचो जसो उपेग जाता तसो पदार्थाच्या स्वरुपाचो निर्णय योग्य तरेन घेवपाक वैशेषिक शास्त्राचो उपेग जाता.

सांख्य : कपिल हो सांख्य दर्शनाचो प्रवर्तक. उपनिषदांत वर्णन केल्ल्या सांख्य सिध्दान्ताचें हाणेंच पयलीं शास्त्रीय विवेचन केलें आनी सांख्य शास्त्राक प्रतिश्ठा मेळोवन दिली. हाणें 'तत्त्वसमास' आनी 'सांख्यसूत्र' अशे दोन ग्रंथ बरयले. तशेंच ताणें तत्त्वांची गणना करून आपलें मत मांडलें. 'गणना' ह्या उतराक दुसरो पर्यायवाची शब्द 'संख्या'. हाचेवयल्यान हाच्या शास्त्राक 'सांख्य' हें नांव पडलें.

योग : 'योग' हें उतर 'युज्' ह्या धातूपसून तयार जालां. युज् धातूक करणार्थक 'अ' प्रत्यय लागून 'योग' उतर सिध्द जालां. हाचो वापर चडकरून सांख्य शास्त्राच्या आदारान येता. कारण ह्या दोनांत खुबशें सारकेंपण आसा.

योगशास्त्र हें एक अणभवान सिध्द जाल्लें शास्त्र. तें भारतीय लोकांचें सगळ्यांत व्हड अशें धन. पुर्विल्ल्या ऋषी - मुनींक अंतर्दृश्टि उत्पन्न जावन जें आंतरिक ज्ञान जालें ताका योग होच सगळ्यांत मुखेल कारण जावन आसा. योगाच्या साधकाक रोग जायना, म्हातारपण येना आनी मरण येना अशें श्वेताश्वतरोपनिषदांत सांगलां.

मीमांसा : 'मीमांसा' हातूंत 'मान्' धातू आसा. ताचो अर्थ पुजा वा विरोध करप. ताका इच्छार्थक 'सन्' प्रत्यय लावन भावार्थक 'अ' प्रत्यय लायिल्लो आसा. अशे तरेन पुजा वा विरोध करपाची इत्सा असो ह्या उतराचो अर्थ जाता. श्रुतिवाक्यांनी हें उतर वापरिल्लें आसा -

'महाश्रोत्रिया : समेत्य मीमांसा चक्रु :

कोनु आत्मा कोनु ब्रह्मेति ।'

(महाविद्वान लोक एकठांय येवन आत्मा आनी ब्रह्म म्हळ्यार कितें हाची मीमांसा करपाक लागले). विचारपूर्वक तत्त्व निर्णय करप हें मीमांसेचें लक्षण. परस्पर विरोधी दिसपी वेदमंत्राच्या अर्थांतलो विरोध पयस करून तांचो यथार्थ निर्णय करप हाकाच मीमांसा म्हण्टात.

वेदान्त : वेदान्तशास्त्र भारतीय अध्यात्मशास्त्रांत वयल्या पांवड्यावयलें शास्त्र जावन आसा. हें शास्त्र उपनिषदांतल्या सिध्दान्ताचेर आदारीत आसा. उपनिषदांतल्या गूढ वैदिक सिध्दान्ताचें हें शास्त्र प्रतिपादन करता म्हणून वेदांचो निमणो भाग अशें ताचें वर्णन केलां. वेद + अन्त म्हळ्यार वेदांच्या विचारसरणीचो निमणो टप्पो.

वेदांच्या सिध्दान्तांचें निमणें दर्शन ह्या शास्त्रांत जाता म्हणून ह्या शास्त्राक वेदान्त शास्त्र, वेदान्तदर्शन अशें म्हण्टात. हाकाच अद्वैत वेदान्त म्हणपाचीय चाल पडल्या. जाल्यार मागीरच्या काळांत द्वैत, विशिष्टाद्वैत हीं शास्त्रां तयार जाल्यांत. म्हणून वेदान्त शब्दांत हांचोय आस्पाव करूं येता.

त्याभायर चार्वाक, बौध्द, जैन सारकिल्लीं जायतीं शास्त्रां आसात. हातूंत वेदांचो आदार घेवन जाणीं आपली विचारसरणी मांडली तांकां वैदिक शास्त्रां आनी जाणीं वेदाचो आदार घेवंक ना तांकां अवैदिक शास्त्रां अशें मानलां.

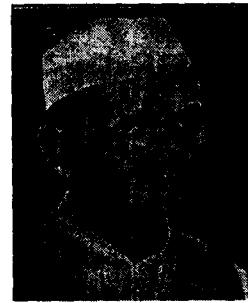
ह्या सगळ्या शास्त्रांत जीव, जग, देव आनी मोक्ष हांचोय मुखेलरुपान विचार करप जाता. पंचमहाभूतांचोय हातूंत आस्पाव जाता. हांचो अभ्यास करतना दर एका शास्त्राचो आपलो म्हणून एक दृश्टीकोन आसता आनी तें शास्त्र ते पद्धतीन विचार करता. शास्त्रांचो अभ्यास करपी लोकांक जेन्ना कितेंय दुबाव येतात तेन्ना तांकां शास्त्राच्या पंडितांमदीं चर्चा करची पडटा. तातूंत पूर्वपक्षाचो आनी उत्तरपक्षाचो अशे दोन गट आसता. थंय सिध्दान्ताचें खंडन - मंडन जाता. हाकालागून सिध्दान्त गट जातात आनी नवो तत्त्वबोधय जाता.

भौतिक शास्त्रांसंबंदानय खुबशीं शास्त्रां पुर्विल्ल्या काळांत आशिल्लीं. आयज जायत्या नव्या नव्या तरांच्या शास्त्रांचो जल्म जाल्लो आसा. विकास जाल्लो आसा.

- अनंत राम भट

शास्त्री, लालबहादूर : (जल्म : २ ऑक्टोबर १९०४, मोगलसराई, बनारस; मरण : ११ जानेवारी १९६६ ताशकंद).

भारतीय स्वातंत्र्य - चळवळींतलो निश्ठावान कार्यकर्तो,

म्हान राश्ट्रभक्त आनी भारताचो दुसरो प्रधानमंत्री. ताचो जल्म श्रीवास्तव आडनांवाच्या कायस्थ कुळांत जालो. ताच्या बापायचें नांव शारदाप्रसाद आनी आवयचें नांव रामदुलारीदेवी. बापूय शारदाप्रसाद सुरवेक मुळावे शाळेंत शिक्षक आशिल्लो. उपरांत तो एका सरकारी कचेरींत कारकून जालो. आवय

परंपरीक धर्मीक वृत्तीची आशिल्ली. लालबहादूर देड वर्साचो आसतना ताच्या बापायक मरण आयलें. तेन्ना ताचें कुटूंब बनारसा लागसार रामनगराक स्थायीक जालें.

लालबहादूर, हरिश्चंद्र हायस्कुलांत मॅट्रिकेक आसतना १९२१ वर्सा महात्मा गांधीन असहकाराची चळवळ सुरू केल्ली, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. तो महात्मा गांधीच्या विचारसरणीन प्रभावीत

जालो. उपरांत ताका गांधीजीचो सहवास मेळ्ळो आनी तो पुरायपणान गांधीवादी जालो. १९२५ वर्सा ताणें काशी विद्यापिठांतल्यान तत्त्वज्ञान ह्या विशयांत, पयल्या वर्गांत 'शास्त्री' ही पदवी मेळयली. उपरांत शिकता आसतना ताचेर डॉ. भगवान दास, गोपालशास्त्री ह्या अध्यापकांचो, उपरांत पुरुषोत्तमदास टंडन आनी लाला लजपतराय हांचो खूब प्रभाव पडलो. लाला लजपतराय हाणें स्थापणूक केल्ले 'सर्वट्स ऑफ द पिपल सोसायटी' हे संस्थेचो तो १९२५ - २६ वर्सा आजीव वांगडी जालो आनी अलाहाबादेंत ताणें कायमचें वास्तव्य केलें.

१९२७ वर्सा तो मिर्झापूरचे ललितादेवीकडेन लग्न जालो. ताका चार पूत आनी दोन धुवो आशिल्ल्यो. कांय दीस तांणी मुझाफरपूराक हरिजनोध्दाराचें कार्य केलें.

अलाहाबादेक ताका नेहरूचें मार्गदर्शन मेळ्ळें. नेहरूची हुशारी, ताचें व्यक्तिमत्व, तळमळीचें वक्तृत्व हांचो लालबहादुराचेर खूब प्रभाव पडलो. ताणें नेहरूक आपलो गुरू मानलो.

समाजीक क्षेत्रांतल्या विंगड विंगड संघटनांनी लालबहादुरान विंगड विंगड पदांचेर काम केलें. तातूंत प्रयाग नगरपालिकेचो वांगडी (१९२८ - ३५), उत्तर प्रदेश विधानसभेचो वांगडी, पार्लमँटरी बोर्डाचो सचिव (१९३७), भूमि - सुदार समितीचो सचिव (१९३५ - ३६), जिल्हो काँग्रेसीचो सचिव (१९३० - ३५), प्रांतिक काँग्रेसीचो सचिव (१९३७), अ.भा. काँ. कार्यकारिणीचो वांगडी आनी म्हासचिव ह्या पदांचेर ताणें काम केलां.

१९४२ चे चळवळींत ताणें भूंयगत रावन कार्य केलें. उपरांत ताका अटक जाली. स्वातंत्र्य चळवळींत ताका सात खेपे अटक जावन णव वर्सां बंदखण भोगची पडली. बंदखणींत ताणें कांट, हेगेल, रसॅल, हक्सली ह्या विचारवंतांच्या ग्रंथांचें वाचन केलें. मादाम क्युरीच्या चरित्राचो ताणें हिंदींत अणकार केलो. कांय तेंप ताणें उत्तर प्रदेशाच्या इंटरमिजिएट बोर्डाचेर तशेंच हिंदी समितीचो संयोजक म्हणूनय काम केलें.

१९४६ वर्सा तो काँग्रेसीवतीन उत्तर प्रदेश विधानसभेचेर वेंचून आयलो. पं. गोविंद वल्लभपंत हो संयुक्त प्रांताचो मुखेलमंत्री जातकच ताणें शास्त्रीक आपल्या मंत्रीमंडळांत घेवन ताचेकडेन पुलीस आनी दळणवळण हीं खातीं सोंपयलीं. १९५० वर्सा नेहरून ताका अरिवल भारतीय काँग्रेसीचो म्हासचीव केलो. राज्यसभेचे वेंचणुकेंत वेंचून येतकच नेहरूच्या मंत्रीमंडळांत ताची रेल्वे आनी येरादारी मंत्री म्हणून नेमणूक जाली. १९५५ वर्सा ताणें तिसऱ्या वर्गाच्या भोंवडेकारांखातीर खुबशो सवलती उपलब्ध करून दिल्यो आनी गंगा न्हंयेचेर व्हड पूल बांदलो. अस्तंत बंगालांत चित्तरंजन कारखान्याची उबारणी केली. १९५६ वर्सा तो रेल्वे मंत्री आसतना दक्षिण भारतांतल्या अरियालूराक व्हड रेल्वे अपघात जावन १४४

लोक मेले. ह्या अपघाताची नैतिक जापसालदारकी मंत्री ह्या नात्यान घेतिल्ल्यान, फुडाराक शिस्तीखातीर आनी आदर्श घालून दिवपाखातीर ताणें आपल्या मंत्रीपदाचो राजीनामो दिलो. १९५७ वर्सा तो परतून लोकसभेचेर वेंचून आयलो आनी ताका परत केंद्रीय मंत्रीमंडळांत घेतलो. १९५७ ते १९६४ मेरेन ताणें संचार आनी परिवहन, उद्देग आनी वेपार, गृह हीं खातीं समर्थपणान सांबाळ्ळीं. गृहमंत्रीपदाच्या काळांत पंजाबी सुभ्याची चळवळ, दक्षिणेंतली हिंदी विरोधी चळवळ, जम्मू - काश्मीरांतलो धर्मीक तणाव ह्या अडचणींक ताका तोंड दिवचें पडलें. लांचलुचपत आनी भ्रष्टाचार आळबंदा हाडपाखातीर ताणें स्थानम् आयोगाची नेमणूक केली. ताणें विशाखापट्टणमाक तारवांबांदणी कारखान्याची उबारणी केली. रशिया आनी चेकोस्लोवाकिया हांच्या आदारान अवजड अभियांत्रिकी निगमाची स्थापणूक केली आनी चाळीस परकीय संस्थांकडेन वेपारी कबलात केली.

आसामाची भाशीक दंगल (१९६० - ६१), पंजाबची धर्मीक दंगल आनी मास्टर तारासिंगाची पंजाबी सुभ्याची चळवळ हे प्रदेशीक प्रस्न ताणें खूब कुशळतायेन आनी कठोर भुमिका घेवन हाताळ्ळे. द्रवीड मुन्नेत्र स्वतंत्र द्रवीडस्थानाचे मागणेक ताणें न्हयकार दिलो आनी १९६३ वर्सा भारतीय संघांतल्यान भायर पडपी प्रचारयंत्रणेक राश्ट्रद्रोही थारावन, तशें विधेयक संसदेंत संमत करून घेतलें. तेच भाशेन केंद्रीय प्रशासनांतले दफ्तर दिरंगाईचेर कडक कारवाय केली. जवाहरलाल नेहरून प्रशासनाच्या शुध्दीकरणखातीर कामराज येवजण अंमलांत हाडून चडावत सहकाऱ्यांक राजिनाम्याचें आवाहन केलें. कामराज येवजणेप्रमाण शास्त्रीसयत स मंत्र्यांनी राजिनामे दिले. शास्त्रीन काँग्रेस संघटनेच्या वावराक आपणाक ओंपून घेतलें पूण पंडित नेहरून परतून ताका बिन खात्याचो मंत्री म्हणून घेतलो.

पंडीत नेहरूच्या मराणाउपरांत काँग्रेसीचे संसदीय सभेन ९ जून १९६४ शास्त्रीची प्रधानमंत्री म्हणून एकमतान निवड केली. उपरांत रोखडेंच ताणें पंजाबचो प्रतापसिंग कैरॉ हाचेवयल्या भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चवकशी करपाखातीर दास कमिशन नियुक्त केलें; भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांत बदनाम जाल्ले ओरिसाचे वीरेन मित्र आनी बिजू पटनायक हांकां राजिनामे दिवपाक लायले. तशेंच १९६५ वर्सा केरळांतलें अस्थीर वातावरण पळोवन थंय राश्ट्रपती राजवट हाडली. भारताचें शांतताय आनी अलिप्तताय ह्या तत्वांचेर आदारीत परराश्ट्रघोरण फुडें चालू दवरलें. श्रीलंका, भूतान, नेपाळ ह्या शेजारी देशांकडे विस्वास निर्माण करून तांचेकडेन इश्टागत चड घट केली. भारत-श्रीलंका हांचेमदीं कबलात करून चार लाख भारतीय तमीळांक श्रीलंकेचें नागरीकत्व मेळोवन दिलें. तशेंच नेहरूचें उद्देगीक उदरगतीचें धोरणय ताणें फुडें चालू दवरलें. ताच्या काळांतली भारत - पाक झूज ही सगळ्यांत कसवटीची घडणूक ताणें खंबीरपणान हाताळ्ळी. पाकिस्तानाकडल्यानच १२ एप्रिल १९६५ दिसा कांजरकोटाक कच्छ

शिमेचेर पयलीं छड जुंव्याचेर आक्रमण केलें, तेन्ना शास्त्रीन प्रतिकाराची घोशणा केली आनी मॉस्कोक कोसिजिन आनी मिकोयान हांचेकडेन तेविशीं सविस्तर भासाभास केली. तेन्नाच ताणें जिनिव्हा कबलातीप्रमाण विएतनामी झूज अमेरिकेन रोखडेंच थांबोवंचें अशी नेटान मागणी केली. ताचे उपरांत कांय दिसांनी १४ ऑगस्ट १९६५ दिसा पाकिस्तानान सियालकोटाक झुजबंदीरेशा हुंपून अतिक्रमण केलें. तेन्ना भारतानूय रिथवालाक बंदीरेशा हुंपून हाजीपीर जिरवलें आनी ६ सप्टेंबर १९६५ दिसा लाहोरांत भारतीय फौजो घुसल्यो. पाक आक्रमणाक प्रतिआक्रमकपणान उत्तर दिवन तांणी भारताच्या इतिहासांत पयलेच खेपे आक्रमक दुस्मानांच्या प्रदेशांत घुसून झूज करपाचो मान मेळयलो. झुजकाळांत तांणी जनतेक सहकार्याचें आवाहन केलें.

सियालकोट जम्मू, आदमपूर, जोधपूर ह्या रणक्षेत्रांक ताणें प्रत्यक्ष भेट दिल्ली आनी तेन्ना चीनान झुजाची धमकी दिली तेन्ना दोनय आघाड्यांचेर झुजपाक भारत तयार आशिल्ल्याची घोशणा केली. संयुक्त राश्ट्र संघटनेन झूज सोंपोवपाची मागणी करिनाफुडें एकतर्फी झूज थांबोवन वाटाघाटी करपाक तयारी दाखयली.

भारत - पाक हातूंत रशियाचे मध्यस्थीन वाटाघाटी जावन पव कलमी ताश्कंद कबलातीचेर अयुबरवान आनी शास्त्रीची १० जानेवारी १९६६ दिसा निशाण्यो जाल्यो. तेच मध्यानरातीक काळजाचो आताक येवन शास्त्रीक मरण आयलें.

भारत-पाक झुजा वेळार ताचे राश्ट्रीय अस्मितायेचें आनी कणखर धोरणाचें दर्शन जगाक जालें. ताची 'जय जवान, जय किसान' ही घोशणा उपरांत अमर जाली. भारत सरकारान 'भारतरत्न' हो पुरस्कार दिवन ताचो मरणाउपरांत भोवमान केलो. तमीळनाडू राज्यांत ताचे यादीक संस्कृत विद्यापिठाची (१९९१) स्थापणूक केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

शाही राजघराणे : शाही घराण्याचें राज्य इ.स. च्या ९ व्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत सुरू जालें. कुशाणांचें साम्राज्य नश्ट जातकच लेगीत त्या वंशांतले कांय राजे काबूल आनी गंधार ह्या प्रदेशांचेर राज्य करताले. अल् बिरुनीन तांकां तुर्की शाही राजे मानल्यात. पूण युआन च्वांग तांकां क्षत्रिय म्हण्टा. ह्या घराण्यांतल्या राजांनी इ.स. च्या ७ व्या शेंकड्यासावन ९ व्या शेंकड्यामेरेन अरबी आक्रमणांक तोंड दिलें.

लगतूरमान हो तातुंतलो निमाणो राजा. ताचो ब्राह्मण मंत्री कल्लर हाणें राजाक हारोवन ताचें राज्य आपणें घेतलें. ताच्या वंशाक अल् बिरुनीन हिंदू शाही म्हळां. राजतरंगिणींत ह्या कल्लराक लल्लिय हें नांव आसून, ताच्या वंशजांचीय म्हायती आसा.

शाही घराण्याचें राज्य सुरू जालें तेन्ना लल्लियाची सत्ता काबूल आनी अस्तंत बंगाल ह्या प्रदेशांचेर आशिल्ली. पूण इ.स. ८७०

च्या अदमासाक अरबांनी काबूल जिरवलें. तेन्ना लल्लियान पंजाबांतल्या उदभांडपूर हांगा आपली राजधानी स्थापली. उत्तर भारतांतल्या सगळ्या राजांभितर लल्लिया श्रेश्ठ आशिल्लो अशें कल्हण म्हण्टा.

लल्लियाक तोरमाण नांवाचो पूत आशिल्लो. पूण लल्लियाच्या मरणा उपरांत त्याच घराण्यांतल्या सामंत नांवाच्या मनशान ताचें सिंहासन बळकायलें. इ.स. ९०० च्या अदमासाक काश्मीराचो मंत्री प्रभाकर हाणें उदभांडपुराचेर स्वारी करून सामंताक हारयलो आनी तोरमाणाक कमलुक ह्या नांवान सिंहासनाचेर बसयलो. एका कोरांतिल्ल्या लेखांत ताका कमलवर्मा अशें म्हळां. अल् बिरुनीन ताचो कमलू असो उल्लेख केला. कमलूच्या काळांत, काबुलिस्तानचो प्रशासक फर्दघान हाणें शाही राज्यांतलें रुकावंड ह्या तीर्थक्षेत्राचेर स्वारी करून तें लुटलें. अफघानिस्तानांत श्री सामंत ह्या अक्षरांचीं कांय नाणीं मेळ्ळ्यांत, तीं सामंताचींच आसुंये.

कमलूच्या मरणा उपरांत, ताचो पूत भीम हो राजा जालो. ताची नात म्हळ्यार भीमाचे धुवेची धूव दिदा ही काश्मीरचो राजा क्षेमगुप्त (इ.स. ९५०) हाची राणी आशिल्ली. ताका लागून काश्मीरच्या दरबारांत भीमदेवाक खूब मान आशिल्लो. ताणें विष्णुचें एक देवूळ बांदून ताका भीमकेशवाचें देवूळ अशें नांव दिलें.

भीमदेवा उपरांत जयपाल हो राजा जालो अशें मुस्लिम इतिहासकार म्हण्टात. पूण तो भीमाचो पूत आशिल्लो काय वेगळ्या घराण्यांतलो आशिल्लो तें समजना. फिरिशतान जयपाल हो इश्टपालाचो पूत आशिल्लो अशें म्हळां. राजतरंगिणींत जयपालाचो उल्लेख ना. पूण त्या काळांतल्या थक्कन नांवाच्या शाही राजाचो उल्लेख आसा. जयपाल इ.स.च्या १० व्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत सिंहासनाचेर बसलो.

उत्तर स्वातांत एक शिलालेख मेळ्ळा. तातूंत परमभट्टारक महाराजधिराज श्रीजयपालदेव हाचो उल्लेख आसा. अस्तंत पंजाबाच्या सरहिंदसावन अफगाणिस्तानांतल्या लमघानमेरेन आनी काश्मीरचे शिमेसावन मुलतानमेरेन ताची सत्ता आशिल्ली. त्याच वेळार सबुक्तिगीन नांवाचो पराक्रमी मनीस गझनीचो सुलतान जालो. सुरवेक ताणें भोंवतणचीं सगळीं ल्हान राज्यां जिकून आपलो राज्यविस्तार आनी बळ वाडयलें. उपरांत ताणें शाही राज्याचेर आक्रमण सुरू केलें. तेन्ना जयपालान गझनीचेर स्वारी केली. जेतालाबादालागीं, दोगांयची गांठ पडटनाच, झूज सुरू जावंचे पयलीं भयानक वादळ सुरू जालें. ताकालागून जयपालाक सबुक्तिगीनाकडे कबलात करून हार घेवंची पडली. पूण तो कबलातीच्यो अटी पाळीना अशें कळटकच सबुक्तिगीनान व्हड सैन्य घेवन परतून भारताचेर घुरी घालपाची तयारी केली. हें संकट वळखून जयपालान भारतांतल्या हेर राजांक आदाराखातीर आवाहन केलें. कनौजच्या प्रतिहारांचें बळगें त्या काळांत उणें जाल्लें आसलें तरी राजान चाहमान आनी चंदेल राजांसयत जयपालाक आदार केलो. त्या सगळ्यांचीं व्हड सेनादळां मुसलमानांकडे झुजलीं.

पूण निमाणें तांकां हार घेवंची पडली. सिंधू न्हंयेमेरेनचो सगळो प्रदेश सबुक्तिगीनान जिखलो.

इ.स. ११७ वर्सा सबुक्तिगीनाक मरण आयलें. ताचो पूत महमूद हो गझनीचो सुलतान जालो. ताणें भारताचेर घुरी घालून भरपूर संपत्ती लुटून व्हेली. इ.स. १००१ वर्सा ताणें दुसरी घुरी घाली तेन्ना शाही राजा जयपालान ताका तोंड दिलें. पेशावरालागीं भिरांकूळ झूज जालें. पूण विचित्र दावपेचांक लागून जयपालाक हार घेवंची पडली. जयपाल स्वता दुस्मानाच्या हातांत मेळ्ळो. तेन्ना रवंडणी दिवपाचे अटीचेर ताका सोडलो. जयपालाक हो स्वताचो अपमान दिसलो, म्हणून ताणें स्वताच्या हातान चिता पेटोवन स्वताक जाळोवन घेतलो.

जयपाला उपरांत ताचो पूत आनंदपाल राजा जालो. इ.स. १००५ - १००६ वर्सा सुलतान महमुदान मुलतानाचेर घुरी घाली. सिंधू न्हंयेक महापूर आयिल्ल्यान ताका शाही राज्यांतल्यान मुलतानाकडे वचपाक मार्ग जाय आशिल्लो पूण तो दिवपाक आनंदपालान न्हयकारलो. तेन्ना सुलतानान आनंदपालाच्या सैन्याचेर हल्लो चडयलो. तेन्ना आनंदपालाचो पराभव जालो आनी सुलतानान मुलतानय जिखलें.

इ.स. १००८ वर्सा सुलतान महमुदान परतून शाही राज्याचेर घुरी घाली. आनंदपालाचो पूत ब्रह्मपाल हाणें व्हड सैन्य घेवन ताका प्रतिकार केलो. फिरिश्ताच्या मताप्रमाण, त्या वेळार आनंदपालान उत्तर भारतांतल्या बऱ्याचशा राजांकडे आदार मागलो आनी राजांनी जुजारावातीर सेनादळां धाडलीं. सुलतान महमूद ओहिंदालागसार तळ घालून रावलो. भोंवतणी ताणें रवंदक खणिल्ले, चाळीस दीस सुमार दोनय पक्ष एकमेकांकडल्यान हल्लो जावपाची वाट पळोताले. निमाणें महमुदान स हजार धोणू घेतिल्ल्या सैनिकांकडल्यान दुस्मानाच्या सैन्याचेर बाण सोडले. ताका लागून चवताळून पंजाबच्या गक्खरांनी मुसलमानी सैन्याचेर हल्लो केलो. सुलतानाचो पराभव जाता तें पळोवन सुलतानाच्या खाशेल्या सेनादळान हिंदू सैन्याच्या फाटल्यान हल्लो चडयलो. ताका लागून हिंदू सैन्यांत गोंदळ जालो. त्याच वेळार सरसेनापती आनंदपालाच्या हतयाक एक बाण लागलो, आनी तो झूजभूंय सोडून धावंक लागलो. तेखातीर हिंदू सैनिकांचो धीर गेलो आनी तेय धावंक लागले. तेन्ना सुलतानाच्या सेनादळांनी तांच्या फाटल्यान वचून २०,००० सैनिकांक जिवे मारले.

सुलतान महमुदान उरिल्ल्या हिंदू सैन्याची भीमनगर (आताचें नगरकोट) मेरेन फाट धरली. थंय एका दोंगराचेर भक्कम किल्लो आसून, तातूंत प्रचंड संपत्ती साठयल्ली आशिल्ली. सुलतानान तो किल्लो जिंकून घेतलो आनी ती सगळी संपत्ती लुटून व्हेली. हे घुरयेंत सिंधूचे अस्तंतेकडलो सगळो प्रदेश सुलतान महमुदान घेतलो. तातूंत शाही राजांची राजधानी उदभांडपूरय आशिल्ली.

इ.स. १००९ वर्सा सुलतानान परतून भारताचेर घुरी घाली.

राजाक हारोवन राजपुतान्यांतल्या नारायणगाव मेरेनची सगळी संपत्ती लुटून गेल्लो. मुलतानचो सुभेदार दाऊद परतून शिरजोरी करूंक लागलो म्हणून सुलतानान इ.स. १०१० वर्सा ताचेर घुरी घालून ताका धरून व्हेलो. सुलतान महमुदाचे हे पराक्रम पळोवन आनंदपालान, ताचेकडे कबलात केल्यार आपलो निभाव लागतलो अशें चितलें. तातूंत दर वर्सा ५० हत्ती, तांचेर लादिल्ली संपत्ती आनी २००० दास आनंदपालान गझनीक धाडचे अशें थारलें. हाचेबदला शाही राज्याचेर घुरी घालचो ना म्हणपाचें सुलतानान मान्य केलें. तेप्रमाण आनंदपालच्या मरणामेरेन दोनय पक्ष वागले. इ.स. १०११ त सुलतान महमुदान ठाणेश्वराचेर घुरी घाली, तेन्ना आनंदपालान ताका आपल्या राज्यांतल्यान वचपाक वाट दिली. इ.स. १०१२ वर्सा आनंदपालाक मरण आयलें आनी ताचो पूत त्रिलोचनपाल गादयेर बसलो.

त्रिलोचनपालान सुलतानाक रवंडणी दिवपाचें न्हयकारलें तेन्ना इ. स. १०१३ वर्सा सुलतानान ताचेर घुरी घाली. शाहीची राजधानी नंदन हांगा आशिल्ली. त्रिलोचनपालान आपलो पूत भीमपाल हाका व्हड सैन्य दिवन सुलतानाक तोंड दिवपाक धाडलो आनी आपल्या सामंतांक आदाराखातीर आपयले. हें झूज खूब दीस चललें. पूण निमाणें शाही राजांक हार घेवंची पडली. राजधानीच्या रक्षणाखातीर कांय सुसज्ज सैन्य दवरून ते काश्मीरांत फाटीं सरले. सुलतानान व्हड यत्नांनी नंदनचो किल्लो घेतलो. शाही राज्याचो चडसो भाग घेतलो आनी भरपूर संपत्ती लुटून व्हेली. नंदन घेतकच सुलतान काश्मीरावटेन गेलो. त्रिलोचनपाल आपल्या उरिल्ल्या सैन्यासयत थंय गेल्लो. ताणें सुलतानाच्या सैन्याचो प्रतिकार केलो पूण थंयय ताका हार घेवंची पडली. उपरांत तो उदेंत पंजाबांत पळून गेलो. थंय ताणें सैन्य एकठावन कांय वर्सां राज्य केलें. पूण तेन्ना ताका शर्वनृपती चांदराय हाचेकडे संघर्श करचो पडलो. शर्व म्हळ्यार सहारणपुरा लागसारचें ससर्व. चांदराय आनी त्रिलोचनपाल हांचे कितलेशेच संग्राम जावन दोनूय पक्षांचे बरेच सैनिक मेल्ले. उपरांत दोगांयनी कबलात केली. तेन्ना त्रिलोचनपालान आपलो पूत भीमपाल हाचेखातीर चांदरायाचे धुवेक मागणी घाली. चांदरायान ती मान्य केली. पूण भीमसेन लग्नाखातीर शर्वांत वतनाच ताका अटक केली. तेन्ना त्रिलोचनपाल ताका सोडोवंक शकलो ना.

इ.स. १०१८ वर्सा सुलतान परतून व्हड सैन्य घेवन भारतांत आयलो. पंजाब आनी काश्मीरांतल्या राजांनी ताका आदार केलो पूण त्रिलोचनपाल माळण्यांतल्या परमार भोजराजाकडे पळून गेलो. सुलतानान इ.स. १०१९ वर्सा शर्वाचेर हल्लो केलो. तेन्ना चांदरायय पळून गेलो. त्या बोवाळांत भीमपाल बंदखणींतल्यान सुटलो. इ.स. १०२१ - २२ वर्सा सुलतान परतून जेन्ना भारतांत आयलो तेन्ना ताणें चंदेलाचेर घुरी घाली. त्यावेळार शाही राजा त्रिलोचनपाल हाणें यमुना

हुंपपी मुस्लिम सैन्याचेर नेटान हल्लो केलो पूण ताका जैत मेळ्ळेंना. उपरांत तो चंदेल राजा विद्याधर हाचेकडे वता आसतना ताका मरण आयलें. त्रिलोचनपालाचो पूत भीमपाल ताचेउपरांत पांच वर्सां जिवो आशिल्लो पूण ताचें राज्य महमुदाच्या सत्तेखाल आशिल्लें.

शाही राजांनी सुमार २५ वर्सां मुसलमानी आक्रमणांक तोंड दिलें. तांच्या सैन्याचें बळगें व्हड आशिल्लें तशेंच ते पराक्रमी आनी स्वाभिमानी आशिल्ले. पूण गझनीच्या सुलतानामुखार तांकां दर खेपेक नमतें घेवंचें पडलें. शाही राजांनी निमाणेमेरेन खूब यत्न केले, पूण तांकां जैत मेळ्ळेंना.

- कों. वि. सं. मं.

शाहू महाराज (राजर्षी) : (जल्म : १६ जुलय, १८७४, कागल; मरण : ६ मे १९२२ मुंबय).

कोल्हापूर ह्या माजी संस्थानाचो अधिपती. समतेच्या तत्वाचेर समाज सुदारणेचे भावनेन, प्रजेचें कल्याण सादपी एक उदारमतवादी राज्यकर्तो.

शाहू महाराजाचो जल्म कागलच्या घाटगे कुळांत जालो. ताचें नांव यशवंतराव अशें आशिल्लें. ताच्या बापायचें नांव जयसिंगराव आनी आवयचें नांव राधाबाईसाहेब. कोल्हापूरचो त्या काळांतलो चवथो शिवाजी हाका अकाली मरण आयिल्ल्यान ताची बायल महाराणीसाहेब हिणें १७ मार्च १८८४ ह्या दिसा यशवंतरावाक पोसको घेतलो आनी ताका 'शाहू छत्रपती' अशें नांव दवरलें.

इ.स. १८८५ वर्सा शाहू महाराजाक राजकोट हांगाच्या राजकुमार कॉलेजांत धाडलो. थंय इ.स. १८८९ मेरेन अभ्यास करून ताणें आपलें शिक्षण पुराय केलें. फुडें संर फ्रेझर हाचे देखरेखीखाल फुडल्या शिक्षणाखातीर तो धारवाड हांगा रावलो. थंय ताणें इंग्लीश भास, राज्यकारभार, जगाचो इतिहास ह्या विशयांचें अध्ययन केलें.

इ.स. १८९१ वर्सा श्रीमंत सौ. लक्ष्मीबाईसाहेब हिचेकडेन ताचें लग्न जालें. ती बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर हाची धूव. इ.स. १८९४ वर्सा महाराजांन संस्थानाचीं अधिकारसुत्रां हातांत घेतलीं. सातव्या एडवर्ड बादशहाच्या राज्यारोहणाच्या समारंभाक हाजीर रावपाखातीर तो इंग्लंडाक गेलो. हे भोंवडेंत ताका खूब अणभव मेळ्ळे. ताचेपयलीं ताणें अखिल भारताची भोंवडी करून देशाचे राजकीय, धर्मीक आनी समाजीक परिस्थितीची बारीकसाणेन पळोवणी केल्ली.

शाहू महाराजांन उपरांत डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचें अध्यक्षपद आपणावन व्हड अर्थीक आदार केलो. वेदोक्त प्रकरणांमेरेन लोकमान्य टिळक आनी शाहू महाराजांचे खूब बरे संबंद आशिल्ले. इ.स. १८९९ वर्सासावन शाहू महाराजांन वेदोक्ताचो आग्रह धरलो आनी वेदोक्त न्हयकारपी ब्राह्मण उपाध्यायांचीं इनामां जप्त केलीं.

ताचे पयलीं, न्याय दिवपाचे संस्थानाचे काडून घेतिल्ले अधिकार ताणें मुंबय सरकाराकडल्यान परतून घेतले.

इ.स. १९०१ वर्सा ताणें कोल्हापुरांतल्याच नारायणभट्ट सेवेकरी ह्या वैदिक गृहस्थांकडल्यान आपली वेदोक्त श्रावणी केली. कोल्हापुरांतल्या १६ कायदेकरी म्हळ्यार धर्मपंडित, पुरयत, जोशी हांकां धर्मादाय म्हूण दिल्ली वेगवेगळ्या गांवांतलीं इनामी उत्पन्नां जप्त केलीं. अशे तरेन १००० लोकांची ३० - ४० हजार एकर जमीन जप्त जाली. हें वेदोक्त प्रकरण महाराष्ट्रांत खूब गाजलें. कितल्याशाच विद्वानांनी आनी खबरापत्रांनी महाराजाचेर टीका केली. स्थानिक ब्राह्मणांनी ताका शापलेगीत दिले.

भिक्षूकशाहीच्या जाळ्यांतल्यान भौस मुक्त जाल्यारच उच्चवर्णियांची ही धर्मीक मक्तेदारी सोंपतली ह्या विचारान ताणें ह्याच कारणाखातीर स्थापन केल्लो महात्मा फुले हाचो सत्यशोधक समाज आपणायलो. उपरांत महाराजाचें लक्ष स्वामी दयानंदाच्या आर्य समाजाकडे गेलें. आर्यसमाज हो फकत वेदांचेर भावार्थ दवरपी आनी जात - पात न मानपी समाज. ताकालागून महाराजांचीं मतां आर्यसमाजाकडे सारकीं जुळटालीं. ह्या समाजाचो महाराष्ट्रांत प्रसार जावंचो ह्या हेतान ताणें १९१८ वर्सा कोल्हापुरांत आर्य समाजाची स्थापणूक केली आनी त्या समाजाक पुराय राजाश्रय दिलो. आर्यसमाजाचें परंपरेंतलें एक गुरुकुल निर्माण करून तातूंत विद्यार्थ्यांचें रावप, जेवण आनी शिक्षणाची सोय केली.

विद्येबगर भोवजन समाजाक आपलो उत्कर्श करपाक मेळचोना आनी प्रस्थापित समाजवेवस्थेंतल्या ब्राह्मणवर्गाची मक्तेदारी सोंपची ना ही जाणविकाय महाराजाक आशिल्ली. ज्ञानान पात्रताय वाडोवन, समाजांतल्या सगळ्या घटकांक समान पांवड्याचेर हाडूंक मेळटले असो ताचो भावार्थ आशिल्लो. तेखातीर ताणें आपल्या राज्यांत सक्तीच्या मुळाव्या शिक्षणाचो कायदो केलो. तें शिक्षणय फुकट आशिल्लें. महाराजांन कोल्हापुरांत सगळ्या जातींचीं वसतिघरां निर्माण केलीं.

धर्मीक वेव्हारांत ब्राह्मण पुरयताच्या वर्चस्वाक तोंड दिवपाखातीर महाराजांन नवें क्षात्रजगद्गुरूपद निर्माण केलें. तेखातीर पाटगांव हांगाच्या मौनी मठाच्या पिठाचेर सदाशिवराव पाटील ह्या सुशिक्षित गृहस्थाची नेमणूक करून ताका क्षात्रजगद्गुरू अशी पदवी दिली.

शाहू महाराजांचे जिणेंतलो क्रांतिकारक भाग म्हळ्यार अस्पृश्यतेआड ताणें केल्लें बंड. ह्या कार्यांत ताका खूब विरोध जालो. शाळा, वसतिघरां, बांयो, पाण्टे हांगाची अस्पृश्यताय ना करपाखातीर ताणें कायदे केले. माहूत म्हणून एका अस्पृश्याची नेमणूक केली. एका मांगाच्या भुरग्याक शिकोवन व्हड केलो. म्हारांक मानाच्यो तलवारी दिवन सरकारी कार्यावळींनी सरदार आनी क्षत्रियवर्ग हांचेवांगडा मान दिलो. संस्थानांतल्या नोकऱ्यांनी तांकां जागे दिले. सुशिक्षित

म्हारांक - मांगांक वकिलीच्यो सनदी दिल्यो. म्हारांची बलुते - पद्दत बंद करून तांच्यो जमनी तांच्या नांवांचेर रयतवारीन करून दिल्यो. अशे तरेन संस्थानांतल्या म्हारांची गुलामगिरींतल्यान मुक्तता केली. कुलकर्णीवतनां नश्ट करून अस्पृश्य वर्गांतल्या लोकांक तलाठी नेमले.

समाजीक एकचार घडोवपाखातीर, आंतरजातीय लग्न हें उपकारक थारतलें अशी महाराजांची धारणा जाल्ल्यान, अशा लग्नांक मान्यताय दिवपी कायदो महाराजांन केलो. अर्थीक आनी उद्येगीक क्षेत्रांनीय ताणें खूब यत्न केले. शाहू मिलाची स्थापणूक, शेती आनी उद्येगीक विकास हांचेखातीर वीजनिर्मिती करपी राधानगरीचें धरण, गोडाच्या वेपाराखातीर शाहूपुरीची उबारणी हांचो तातूंत आस्पाव जाता.

शाहूमहाराज विवेकी आनी धोरणी आशिल्ले. ताचें व्यक्तिमत्वय ओडलायणें आशिल्लें. बळीश्ट शरीर आनी ताका सोबसारकी उंचाय आशिल्ली ताका कलेविशीं प्रेम आनी कलाकारांविशीं आदर आशिल्ल्यान ताचे कडल्यान कलांक आनी कलाकारांक राजाश्रय मेळ्ळो.

महाराष्ट्र तशेंच एकंदर भारतीय समाजांत जी समतेची समाजीक क्रांती जाली, तातूंत शाहू महाराजाचें व्हड योगदान आसा. एक राजा आसूनय, धनीपणाची मिजास मिरयनासतना, पारंपारीक प्रस्थापित अन्यायी वेवस्थेआड बंड करपाची ताची पुरोगामी वृत्ती इतिहासीक नदरेन तोखणायेची आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शाळिग्राम : शाळिग्राम ही एक पूज्य शिळा. तिका विष्णु देवाचें प्रतिक मानतात. नेपाळांत पशुपतीपसून देडशे कोसांचेर मुक्तनाथ नांवाची सुवात आसा. थंय गंडकी नांवाचे न्हंयेंत शाळिग्राम मेळटात. थंय फातरांचोच एक व्हड दोंगर आसा. त्या फातरांच्यो मूर्तीय करतात. ताचेर यंत्रां कोरांतपाची पद्दत आसा. विशिश्ट तरांचीं चक्रां आनी मुरवां हांचेवयल्यान त्या फातरांची परिक्षा जाता.

शाळिग्राम कसो जाता तेविशीं एक कल्पना आसा ती अशी - हरि पर्वताच्या मुळसांत चक्रतीर्थ नांवाचें एक तळें आसा. तातूंत शाळिग्रामाचो फातर एक हजार वर्सां रावल्याउपरांत श्री विष्णु 'वज्रकीट' नांवाच्या किड्याच्या रुपान ह्या फातरांत रिगून थंय चक्राकृती कोरांतता. शाळिग्राम तरेकवार रंगांचे आसतात. ताचेवयल्यान तांकां वेगवेगळीं नांवांय दिल्यांतः १) धवो - वासुदेव, २) निळो - हिरण्यगर्भ ३) काळो - विष्णु, ४) तांबडो - प्रद्युम्न, ५) गाड पाचवो - श्री नारायण, ६) गाड निळो - नरसिंह वा वामन, ७) बारा चक्रां आशिल्ल्या शाळिग्रामाक अनंत अशें म्हण्टात.

शाळिग्रामाचे ८९ प्रकार सांगल्यात. शाळिग्राम दुदांत वा तांदळांत दवरतात. तशें करून तांचें वजन आनी आकार वाडल्यार तो

नित्याचे पुजेक योग्य आसा अशें समजतात. दक्षिणेंतल्या कांय विष्णुच्या देवळांनी विष्णुच्या गळ्यांत शाळिग्रामाची माळ घाल्ली दिसता. माध्वसंप्रदायी शाळिग्रामाक प्रत्यक्ष विष्णुचे मूर्तीपरस श्रेष्ठ मानतात. पंचायतन पुजेंत विष्णुचो प्रतिनिधी म्हण शाळिग्राम आसता. प्रायश्चित्ताखातीर हे लोक पंचकारां बदला शाळिग्रामाचें तीर्थ घेतात. शाळिग्रामांत विश्वांतल्या सगळ्या पूज्य वस्तुंचो आस्पाव जाता. तो फुटलो तरी अपूज्य थारना.

शाळिग्रामाची कथा अशी आसा - श्री विष्णुन नवग्रह निर्माण केले आनी मनशाचें बरें - वायट करपाचें काम तांचेर सोंपयलें. शनी ह्या पापग्रहाक हें बळगें मेळ्ळ्याबराबर तो ब्रह्मदेवाचे राशीक गेलो. ब्रह्मदेवान ताका विष्णु म्हऱ्यांत धाडून दिलो. विष्णु भियेलो आनी 'फाल्यां यो' अशें ताणें शनीक सांगलें. दुसरे दिसा शनी आयलो, पळय जाल्यार विष्णु जाग्यार ना. ताचो सोद घेतल्या उपरांत गंडकी न्हंयेंत तो शिळेचो पर्वत जावन रावला म्हणपाचें ताका कळ्ळें. शनीन रागान विष्णुक म्हळें, 'बरें आसा पळोवन घेतां' तो वज्रकीट नांवाचो किडो जालो आनी पर्वताच्या पोटांत रिगून पोखरूंक लागलो. तें पोखरप विष्णुच्यान सोंसपाक जालें ना. ताच्या आंगांतल्यान घामाच्यो दोन धारो व्हांवपाक लागल्यो. ताच्योच फुडें गंडकी आनी श्वेत गंडकी अशो दोन न्हंयो जाल्यो. बारा वर्सां उपरांत विष्णु शनीचे पिडेंतल्यान सुटलो. ताणें निज रूप घेतलें आनी आपलें प्रतीक म्हण गंडकींतल्या शाळिग्रामाची पुजा करची असो लोकांक आदेश दिलो.

विष्णुचें प्रतिक म्हण शाळिग्रामाची पुजा करतात. नित्य नेमान चार म्हयने श्री भगवान शाळिग्रामाची पुजा क्रमान केशव, मधुसुदन, संकर्षण, दामोदर, वासुदेव, प्रद्युम्न, विष्णु, माधव, अनंत, पुरुषोत्तम, अधोक्षण, जनार्दन, गोविंद, त्रिविक्रम, श्रीधर, हृषिकेश, नरसिंह विश्वयोगी, वामन, नारायण, पुंडरीकाक्ष उपेंद्र, हरी, श्रीकृष्ण ह्या नांवांनी करची. तशेंच तुळशी, चंदन आनी फुलां ओंपचीं. शाळिग्रामाक ओंपिल्ली तुळशीची माळ आपणे गळ्यांत घालची आनी पांयां पडचें. तुळशीच्या पयल्या पानान देव प्रसन्न जाता. दुसऱ्या पानान शंकर प्रसन्न जाता. केसरान भगवान विष्णु प्रसन्न जाता. शक्य आसल्यार गंडकी न्हंयेच्या उदकान शाळिग्रामाक न्हाण घालचें अशें सांगलां.

श्रुती, स्मृती आनी पुराणां हांणी वयर सांगलां ते प्रमाण शाळिग्रामाचे पुजेचे चोवीस प्रकार सांगल्यात. बायलो आनी शुद्रांक शाळिग्रामाची पुजा करपाचो अधिकार शास्त्रांत ना. भगवान शाळिग्रामाचे पुजेन मनशाचें शरीर पवित्र जाता. श्रध्देन पुजा केल्यार स्वर्गप्राप्ती जाता. चडकरून चातुर्मासांत सदां तुळशीन पुजा करीत जाल्यार सगळ्यो इत्सा पुराय जातात. जे भुंयेचेर शाळिग्रामांची पुजा करतात ते भुंयेचें दर्शन घेतल्यार सगळीं पातकां ना जातात. जांच्या घरांत नेमान सदांच शाळिग्रामाची पुजा जाता थंय यमदुतांक प्रवेश मेळना.

शाक्तिग्रामाचे पुजेन वा स्मरणान आपल्याक जाय ते फळ मेळटा. निमाणी मोक्षूय फावो जाता अशें सांगलां.

गोंयांत वैदिक घराण्यांनी विष्णु पंचायतन आसता. तातूंत विष्णुचें प्रतिक शाक्तिग्राम आसता. देवाच्यांत नरसिंह नांवाचो शाक्तिग्राम आसल्यार ताची भूक व्हड अशें मानून ताका तपलेंभर शीत तूप घालून दारवयतात. ह्या घराण्यांनी सत्यनारायणाचे पुजेक आनी तुळशी लग्नाक शाक्तिग्राम घेतात. कांय जाणांच्या घरांनी शाक्तिग्रामाच्या बदला कृष्णाची मूर्त घेतात वा परंपरागत तुळशींत एक कोरांतिल्ली जिब्याची बडी पुरतात. ताचेर केळीचे कांडयेचो कुडको, ताचेर शेण आनी पंटी पेटोवन दवरतात. तुळशीचे पुजेंत विष्णुक अग्रस्थान आसा.

श्राध्दाक ज्या जाग्यार भट जेवतात थंय भट ना जाल्यार पाटार देवस्थानार शाक्तिग्राम दवरून ताका निवेद्य दारवोवन काम जाता.

शाक्तिग्राम पुजाच्याक मरणाउपरांत विष्णु सायुज्जता मेळची म्हण शाक्तिग्राम दान करपाची चाल आसा.

- अच्युत तोटेकार

शॉ, जॉर्ज बर्नार्ड : (जल्म : २६ जुलय १८५६ डब्लिन, आयर्लंड; मरण : १९५०).

नामनेचो इंग्लीश नाटककार, समिक्षक, निबंद लेखक आनी विसाव्या शेंकड्यांतल्या बरोवप्यांमदीं मानाची सुवात फावो जाल्लो अग्रणी बुध्दीवादी आनी समाज प्रबोधनकार. जल्मान आयरीश आशिल्ल्या ह्या बरोवप्याक इंग्लीश साहित्यांत मानाचें स्थान फाव जालां. ताणें सेगीत ६ दसकां अखंडितपणान साहित्य - सेवा केल्ली आसा. १८७६ त तो लंडनाक स्थायिक जालो. ताचेर हेन्रीक इब्सेन ह्या जगप्रसिद्ध नॉर्वेजियन नाटककाराच्या क्रांतिकारी समाजीक नाटकांनी खूब प्रभाव घालो.

त्या काळांतल्या व्हिक्टोरियन नाटकांतलो स्वच्छंदी तशेंच भावनाप्रधानतायेचो सूर शॉ हाका मानवनाशिल्लो. हाकालागून ताणें इंग्लीश नाटकांत क्रांती घडयली. माचयेक समाजसुदारणा तशेंच समाजप्रबोधनाचें साधन कशी लेखून शॉ हाणें पन्नासांवयर नाटकां बरयलीं. विनोद आनी व्यंग हे ताच्या बरपाचे स्थायी भाव जाल्ल्यान ताच्या चडावत नाटकांत ताणें कामदी हो प्रकार हाताळ्ळा. हाचेवरवीं समाजीक नदरेन म्हत्वाच्या प्रस्नाचेर उल्लेखनीय अशी भासाभास घडोवन हाडप ताका शक्य जालां. परंपरागत नाट्यगूण ते नितीक मूल्यांमेरेन ताणें साबार अशा म्हत्वाच्या विशयांची उखेवणी आपल्या नाटकांत केल्या. तेभायर पात्र रचणूक प्रेक्षकांच्या भावनांक हात घालप अशा मुद्यांचेरय ताणें भर दिला.

'विडोवर्स हावज' (१८९२) हें शॉ हाचें पयलें नाटक. शिंदळकेसारक्या ज्वलंत आनी त्याकाळार अप्रस्तुबुत विशयावयलें

'मिसेस. वॉरेन्स प्रोफेशन' (१८९३) हें ताचें नाटक भोव खवदळ घालपी थारलें. ताचो नाट्य प्रयोग १९०२ मेरेन जालो ना आनी उपरांत ताचेर रोखडीच बंदी आयली. सुरवेक सावनच थोडीभोव नामना मेळिल्लें शॉ हाचें नाटक 'आर्मस् अँड मॅन' (१८९४) हें आसा. हातूंत नाटककाराची झूज - विरोधी भुमिका दिसता.

ताच्या नाटकांतल्यान दिसपी प्रवर क्रांतिकारी सुराकलागून शॉचीं नाटकां उजवाडायल्याबराबर बेगोबेग नामना जोडूंक फाटीं उरलीं. पूण १९०४ उपरांत ताच्या नाटकाविशींचो समाजमनांतलो दुराग्रह वा कलुशीतपण ल्हव ल्हव उणें जायत गेलें. अशें घडपाचें मुखेल कारण म्हळ्यार शॉचो इश्ट हार्ले ग्रॅनव्हील - बार्कर हाणें फकत ३ वर्सांच्या मोजक्या काळांत शॉचीं ११ नाटकां रॉयल कोर्ट थियेटर ह्या नाट्यघराच्या माचयेर सादर केलीं. हातूंत हेरांवांगडा 'कांदिद' (१८९५), 'द डॉव्हीलस् डिसायपल' (१८९७), 'सिझर अँड क्लिओपात्रा' (१८९८) आनी 'मॅन अँड सुपरमॅन' (१९०३) ह्या संवसारभर फामाद नाट्यकृतींचो आस्पाव जाता. खाशेली गजाल म्हळ्यार हांचेमदल्या 'मॅन अँड सुपरमॅन ह्या नाटकांत 'दो जुवान इन हॅल' हो रसिक प्रेक्षकांक सदांकाळ भाविल्लो प्रवेश आसा. जाचो एक स्वतंत्र कृती म्हण जायते खेपे प्रयोग जाता.

मॅन अँड सुपरमॅन ह्या नाटकांत शॉन आपलो 'जिवित - शक्त' हो सिध्दांत उक्तायला. शॉचे नदरेन पळयल्यार जिवित - शक्त म्हळ्यार मनशाचेर जीवशास्त्रीय प्रभाव घालपी एक तांक वा ऊर्जा. ताच्या 'बॅक टू मॅथुसेला' (१९१८ - २०) ह्या भोव म्हत्वकांक्षी नाटकांतय ह्याच सिध्दांताची रूपकात्मक पुनर्मांडावळ केल्ली आसा. शॉच्या पुराय नाट्यकृतींमत् 'सेंट जोन' (१९२३) ह्या नाटकाक मुकूटमणी कशें लेखलां. ह्या नाटकांत व्यक्ती आनी इतिहासीक गरज हांचेमदल्या अटळ संघर्शाचें चित्रण केल्लें आसा. पूण भौतेक समिक्षकांक मात शॉच्या 'पिंगमॅलियन' (१९१२) हे कृतीची असाधारण अशी ओड आसा अशें दिसता. अतिशय प्रेक्षक - प्रिय अशा ह्या नाटकांत समाजांत चलतल्या वर्ग - वारी फाटली निरर्थकताय दाखोवपाचो सोबीत यत्न नाटककारान केला. एक विद्वान असो उच्चारशास्त्राचो प्राध्यापक एक कनिश्ट वर्गांतल्या अशिक्षीत चलयेची एके उमरावी आनी नव - गिरेस्त अशा वर्गांत कशें रुपांतर करूंक पळयता, हो ह्या नाटकाचो विशय. ह्या रुपांतराखातीर तो प्राध्यापक तिच्या उच्चवर्णियांनी उणाक लेखिल्ल्या 'कोंकनी' वाचाशैलींत कशे तरेन अजापीत करपा जोगो बदल करता हें लक्षणीय स्वरुपांत सादर करपांत शॉ सफल जाला. ही प्रभावी कृती फुडाराक 'माय फेअर लेडी' (१९५३) एक फाकिवंत संगितिका म्हणूनय रसिकांची दाद मेळोवंक पावली. शॉच्या हेर नाटकांमदीं नांव घेवपासारक्यो कृती म्हण 'मेजर बार्बारा' (१९०५), 'द डॉक्टर्स डिलेमा' (१९०६), 'अँड्रोक्लीस अँड द लायन' (१९१३) आनी 'हार्टब्रेक हावज' (१९१९)

ह्या नाटकांचो आस्पाव जाता.

शॉ नाटककार म्हणूनच न्हय जाल्यार एक मौलिक विचारवंत म्हणूनय समकालीनांमदीं आगळीच सुवात जोडूंक पावलो. समाजांतल्या उणावांचेर ताणें आपल्या अननुकरणीय शैलीन जळजळीत उजवाड घाला. खुसरखुशीत विनोद आनी पुरोगामी मतां हांचो संगम ताच्या नाटकांवरीच हेरय गद्यलेखनांत जाल्लो दिसता. आपल्या नवोन्मोशी आनी क्रांतिकारी विचारांचो पुरस्कार ताणें निबंदांतल्यान तशेंच विंगड विंगड प्रस्तावनांतल्यान सदांच केला. ताच्या वेंचीक अशा उल्लेखनीय विचारांमदीं सोंप्या अक्षरवर्णाचो पुरस्कार, शाकाहारावयलीं मतां आदींचो आस्पाव करूंक जाय. अस्तुत्यांच्या हक्कांविशींय तो जागरूक आशिल्लो. तशेंच ताणें बायल - मुक्तीचो पुरस्कार केला.

ताका १९२५ वर्सा नॉबेल पारितोशीक फाव जालें.

- डॉ. किरण बुडकुले

शिंंके, जनार्दन जगन्नाथ : (जल्म : २४ जून १९१६. शिवोली, बार्देस; मरण : ?).

सुटकेजुजारी. ताणें मराठी माध्यमिक आनी लिसेंवाचें तिसरें वर्समेरेन आनी कुर्से द इशकोल नॉर्मल मेरेन शिक्षण घेतिल्लें. पिरायेच्या १७ व्या वर्सा १९३३ त तो विद्यार्थीदशेंत आसतनाच इंडियन नॅशनल काँग्रेसचो वांगडी जालो. ऑगस्ट १९३९ ते जानेवारी १९४८ ह्या काळांत पयलीं सिल्वासा कुळें आनी उपरांत चोडण हांगा ताणें प्राथमिक शिक्षकाची नोकरी केली. १९४८ ते १९५६ मेरेन तो नॅशनल काँग्रेस, गोवा फांट्याचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो नॅशनल काँग्रेस, मुंबय फांट्याचो जोडसचिव जालो. भारत छोडो आंदोलनावेळार दक्षिण मुंबय क्रांतिकारी लोकांक पयसो आनी दारूगुळो पावोवपाचो वावर करतालो. डॉ. लोहियाच्या सत्याग्रहा उपरांत डॉ. राम हेगडे हाच्या फुडारपणारवाल नॅशनल काँग्रेस गोवा फांट्याखातीर तो वावुरपाक लागलो.

गोंयमुक्ती चळवळीखातीर पुस्तिका वांटप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां तो भूंयगत रावन करतालो. ह्या ताच्या वावराक लागून १९४८ वर्सा ताका सरकारी नोकरी सोडची पडली. त्याच वर्सा दोडामार्ग हांगा सोशलिस्ट पार्टीची स्थापणूक करून आझाद गोमंतक दलाच्या पालवान काँग्रेस सोशलिस्ट पार्टीची स्थापणूक केली. सुटकेजुजाचो प्रचार करपाखातीर ताणें मुंबयसावन 'दीपगृह' नांवाचें सातोळें सुरू केलें. १९५६ वर्सामेरेन तो गोवा नॅशनल कॉन्फरन्सचो सचिव आशिल्लो. १९५२ त ताणें जिल्बर्ट रिबेलो, फ्रँक आन्द्राद, पांडुरंग कुंकळकार, मधुकर धारगळकर हांच्या आदारान 'क्रीट गोवा ऑरगनायझेशन' हे संस्थेची स्थापणूक केली.

गोंय मुक्ती चळवळीच्या वावराखातीर ताका बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली. गोंय मुक्तीउपरांत ताणें 'प्रदीप' नांवाचें पंद्रशी

नेमाळें सुरू केलें. १९६२ महाराष्ट्रवादी गोमंतक ह्या राज्यकीय पक्षाची स्थापणूक जाल्ल्यान ह्या पक्षाचो तो संस्थापक वांगडी आनी तिचो पयलो सचिव आशिल्लो. १९६७ वर्सा तो ह्याच पक्षाचे तिकेटीचेर पणजी मतदार संघांत लोकसभेचेर वेंचून आयलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिंंके, वैकुंठ जगन्नाथ प्रभू : (जल्म : १५ फेब्रुवारी १९२२, कवळें - फोंडें).

सुटकेजुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान आनी तिसरें वर्स लिसेंवाचें शिक्षण घेतलें. तो 'क्वीट गोवा ओरगनायझेशन' आनी 'गोवन नॅशनल कोनफरन्स' चो वांगडी आशिल्लो. जनार्दन शिंंके आनी गील्बर्ट रिबेलो हांच्या फुडारपणारवाल तो घातकी भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. तो कवळेंचो रेजिदोर आसतना पत्रकां आनी पुस्तिका वांट्टालो. पोलिसांनी ताचें घर सोदून काडून ताच्या घरांतलें राश्ट्रीय साहित्य जप्त केलें. ताका कामावयल्यान काडून उडयलो. तशेंच वीस वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. १३ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरून धा म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. उपरांत १२ जून १९५५ ह्या दिसा ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिंंग : एक वायुवाद्य. पुर्विल्ल्या काळांत हें वाद्य रेडो, बैल ह्या जनावरांच्या शिंगांपसून तयार करताले. पूण हालीं हें वाद्य पितुळचें करतात. ताची लांबाय सुमार चार ते स फूट आसता. तातूंत चार पांच नळयो एकांत एक बसयल्ल्यो आसतात. सगळ्यांत व्हडले नळयेचें तोंड चडकरून स इंच व्यासाचें आनी दुसरें तोंक सुमार अर्द इंच व्यासाचें आसता.

संगीत रत्नाकराच्या वाद्याच्या अध्यायांत ह्या वाद्याविशीं म्हायती मेळटा ती अशी - हतयाचे सोंडयेभशेन तोंड आशिल्लें, गुळगुळीत, कसलोच दोश नाशिल्लें रेड्याचें शिंग घेवन ताचेर धोतऱ्याच्या फुलाभशेन आकार आशिल्लो, बैलाच्या शिंगाचो आठ आंगळां लांबायेचो कुडको, नाद व्हड करपाखातीर बसोवंचो. दुसऱ्या तोंकाक फुंकपाखातीर बारीक बुराक करचो. त्या बुराकांतल्यान फुंकल्यार तुथू SS असो आवाज जाता. महाभारताच्या भीष्मपर्वांत 'गोविषाणिका' नांवाच्या एका वाद्याचो उल्लेख आसा, तो ह्याच वाद्याचो आसुंये.

ह्या वाद्याचो आवाज खूब पयसमेरेन आयकूंक येता. पयलींच्या काळांत राजेराजवाड्यांच्या स्वारीच्या समारंभावेळार, तशेंच कसलीय सुचोवणी वा संदेश दिवपाखातीर ह्या वाद्याचो उपेग करताले. वेगवेगळ्या उत्सवांवेळार, देवस्थानांनी हालीं हें वाद्य वाजयतात.

ह्या वाद्याचेर कसलेंय स्वरबध्द गीत वाजोवंक मेळना.

हाका 'रणशिंग' अशेंय नांव आसा. हें वाद्य जनावराच्या शिंगांचें आसता म्हूण सकयल्ल्या वर्गाचे लोक तें वाजयतात.

मद्रास आनी नेपाळ ह्या प्रदेशांनी पितूळच्या शिंगांची खूब नामना आसा. नेपाळांत सर्पाच्या आकृतीचीं वा व्याघ्रमुखी शिंगांच आसात.

- कों. वि. सं. मं.

शिंगणापूर - (१) : अहमदनगर जिल्ह्यांतल्या नेवासे तालुक्यांत सोनई गांवापसून तीन मैलांचेर शनीचें शिंगणापूर हें एक क्षेत्र आसा. हांगा शनीचें एक स्वयंभू तळप आसा. सुमार देडशें वर्सांपयलीं एका व्हाळाक आयिल्ल्या हुंवारांत हें तळप व्हांवत व्हांवत सोनई गांवालागीं आयलें. तेच राती शनीदेवान एका गांवकाराच्या सपनांत दृश्टांत दिवन सांगलें, 'हांव शनीदेव आसून मामा - भाच्यांनी मेळून म्हजी स्थापणूक करची'. गांवकऱ्यानी तशेंच केलें. शनीचें हें काळें तळप स हात उंचायेचें आसा. ताचेर कसलेंच धांपणें ना. एका वेपान्याक तो आंगवणीक पावलो म्हणून ताणें ताचभोंवतणीं फकत एक पेड बांदलां.

ह्या गांवाचेर कसलेंय अवर्षण आयलें जाल्यार ह्या देवाक कौल (प्रसाद) लायतात. संवसार पाडवो आनी श्रावण म्हयन्यांतल्या सगळ्या शेनवारा हांगा जात्रा आसता. जात्रेक येवपी भावीक प्रवरा आनी गोदावरी न्हंयेच्या संगमावयलें उदक कावडींनी भरून हाडून शनीक ओंपतात. ताका तेल, फुलां, बिबबे, कवड्यो, उडीद आदी वस्तूय ओंपतात. बायलांक मात हांगा देवाची पुजा करूंक मेळना.

हांगा उदासीबाबा नांवांचो एक साधू रावतालो आनी शनीची पुजा करतालो. सद्या त्याच पंथांतले लोक हें काम करतात. हांगा सरभोंवतणचीं बरींचशीं भजनी मंडळां येवन भजनाच्यो कार्यावळी करतात.

शिंगणापूर - (२) : सातारा जिल्ह्यांत, माण तालुक्यांत दहिवडीसावन सुमार तेरा मैलांचेर एक स्वयंभू शिवस्थान आसा ताका शिरवर शिंगणापूर अशें म्हण्टात. शंभुमहादेव नांवाच्या दोंगरार हें शिवाचें देवूळ आसा. भोंवतणी दाट रान आसा. शिंगणापूर हो गांव दोंगरासकयलें आसा. हो गांव देवगिरीच्या सिंधण यादवान वसयलो आनी दोंगराच्या तेमकावयलें हें देवूळय ताणेंच बांदलें. शिवाजी महाराजाचो आजो मालोजी हाणें हांगा एक तळी बांदली.

ह्या देवळांक ४०० सोंपणां आसात. वाटेर शांतलिंगस्वामीची समाधी आसून तिचेमुखार खडकेश्वराचें देवूळ आसा. शिवमंदिराक फातराचो प्राकार आसून ताका चार दरवटे आसात. प्राकारांत बऱ्योच दिपमाळो आसात. मुखेल मंडपांत पांच पाशाणाचे नंदी आसात. गर्भकुडींत शिव प्रतिकां म्हणून पार्वतीचीं दोन स्वयंभू लिंगां आसात. हांगासल्ली एक घांट पुर्तुगेजांनी दिल्ली आसा.

देवळाचे अस्तंतेवटेच्या दरवट्याच्या भायर बलिमहादेवाचें

यादव काळांतलें हेमाडपंथी देवूळ आसा. सद्याक ताका अमृतेश्वर अशें म्हण्टात. हांगा महादेवाची दर दिसा चार खेपे पुजा जाता, तातुंतली दनपारची पुजा पंचामृताची आसता. सोमार आनी उमास हे दर्शनाचे मुखेल दीस. व्हडल्या उत्सवा दिसा देवाची पालखी आसता. महाशिवरात्रेक हांगा व्हड जात्रा भरता. तशेंच चैत्र म्हयन्यांतले धा दीस हांगा व्हड उत्सव आसता. जांणी देवाक आंगोवन घेतिल्लें आसता ते सकयल्ल्यान उदकाच्यो कावडी भरून हाडून देवाक अभिशेक घालतात. भुत्या तेलाची कावड ही सगळ्यांत व्हड. ते दोन व्हड रांजणूक म्हळ्यार जातात. ही कावड भरून वयर हाडटना ती खांद्यावयल्यान हाडपी लोक 'हे म्हाद्या, धांव म्हाका सांबाळ', अशें देवाचें एकेरी नांव घेवन आड्ड्यो मारतात. हांगा भातंगडी नांवाची सुमार २५ हात लांबायेची बडी मराठवाड्यांतल्या 'भातंगडी' गांवांतल्यान हाडटात.

चैत्र शु. अष्टमीक शिव - पार्वतीच्या लग्नाचो सुवाळो जाता. ह्या लग्न सुवाळ्यारवातीर फेटो विणपाचो मान ज्या कुटूंबांक मेळिल्लो आसता तीं कुटूंबां वर्सभर तें काम करतात. ह्या फेट्याची लांबाय सुमार ५५० फूट इतली आसता. ताचें एक तोंक अमृतेश्वराच्या आनी दुसरें शंभुमहादेवाच्या तेमकाक बांदतात. ह्या लग्नसुवाळ्याविशीं एक काणी आसा ती अशी -

कैलासाचेर शिव - पार्वती सारीपाट खेळटालीं. खेळांतलो दर एक डाव शिव हारतालो तें पळोवन नारदान शंकराक तिडायलो. शिवाक तिडक मारली तो कैलासावयल्यान सकयल देंवून येवन शिंगणापूरच्या दोंगरार गुपीत रितीन रावंक लागलो. तेन्ना पार्वती भिल्लिणीच्या भेसांत ताचो सोद घेत हांगा पावली. दोगांयचीय भेट चैत्र शु. पंचमीक जाली आनी त्या दिसा तांचें परत लग्न जालें.

ह्या लग्न सुवाळ्याक पंचमीक हळद लायतात आनी अष्टमीक हें लग्न जाता. दोन जंगम माळी देवाक दिसपट्टो निवेद्य दाखयतात. तेखातीर आंकवार रावतात. एकादशीच्या दिसा घोड्याचेर बसून आनी पांयांत जोतीं घालून देवळांत वचपाचो मान नागपुरच्या भोसल्याक आसता. ह्या देवाक 'दवणो' खूब आवडटा म्हणून तांची लागवड हांगा व्हाडा प्रमाणाचेर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

शिंदे, विठ्ठल रामजी : (जल्म : २३ एप्रिल १८७३, जमखिंडी - कर्नाटक; मरण : २ जानेवारी १९४४, पुणे).

एक समाजसुदारक, धर्मचिंतक, तत्त्वचिंतक आनी ध्येयवादी विद्वान मनीस. ताचो बापूय रामजी बसाप्पा पंढरपूरचो निशठावान वारकरी आनी आवय यमुनाबाई धर्मीक वृत्तीची आशिल्ली. साधू संतांच्या विचारांच्या परिणामाक लागून तांच्या घरांत कसलोच भेदभाव नाशिल्लो. मुळचें घराणें सधन आनी सुरववस्तू आशिल्लें. पूण पारमार्थिक गृहस्थ

आशिल्ल्यान ताच्या बापायचें संवसारांत लक्ष लागलेंना आनी तेखातीर ह्या घराब्याच्या संसाराची वाताहात जाली.

विठ्ठल हो मुळांत हुशार आनी क्रियाशील आशिल्लो. जमखंडी हांगा इ.स. १८९१ वर्सा तो मॅट्रिकची परीक्षा पास जालो. ल्हानपणा सावन ताका वाचनाची आनी भौशिक कार्याची आवड आशिल्ली. नामनेचो समाज सुदारक गोपाळ गणेश आगरकर हाच्या 'सुधारक' ह्या पत्रांतल्या विचारांचो परिणाम विठ्ठलाच्या मनाचेर जालो. बाणेदार, करारीपणा आनी अडचणी, संकश्टा हांकां तोंड दिवपाची जिद्द पूर्वपरंपरेंतल्यान ताका मेळिल्ली. फुडल्या शिक्षणखातीर तो पुण्याक आयलो आनी इ.स. १८९८ वर्सा बी. ए. जालो. विश्वविद्यालयांत आसतनाच मिल, स्पेन्सर हांच्या तत्त्वज्ञानाचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. ह्याच काळांत प्रा. माक्स म्यूलर ह्या अस्तंती तत्त्ववेत्त्याकडे ताची वळख जाली. धर्मावयलीं ताचीं अभ्यासपूर्ण व्याख्यानां, अस्तंती विचारांविशीं ताका आशिल्ली सहानुभूती आनी संस्कृत भाशेची ओड ह्या गजालींक लागून विठ्ठलरावाच्या मनांत ताचेविशीं आदर उत्पन्न जालो. ह्या सगळ्या कारणांक लागून ताच्या मनांत समाजसुदारणेविशीं ओड आनी आस्था निर्माण जाली. विद्यार्थी जिणेंतूच ताणें भौशिक कार्यांत लक्ष घालपाक सुरवात केली.

इ.स. १८९५ वर्सा पुण्यांत भरील्ल्या राश्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनांत विठ्ठलरावान स्वयंसेवकाचें काम केलें. ह्या अधिवेशनांत 'ब्रिटीश अँड अमेरिकन युनिटेरियन असोसिएशन'चो रेव्ह. डॉ. सॅंडरलँड हाचें व्याख्यान ताणें आयकलें. डॉ. सॅंडरलँड एकेश्वरी मताचो आशिल्लो. ताचे विचार विठ्ठलरावाक मानवले. विठ्ठलरावान ताचेकडे चर्चा केली आनी ताचें वाङ्मय वाचून काडलें. तातुंतल्यान ताचें मन एकेश्वरी वादाकडे ओडलें. भारतांतले प्रार्थनासमाज आनी ब्राह्मोसमाज हे एकेश्वरी मताचेच पुरस्कर्ते आशिल्ले. डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, न्या. रानडे, न्या. तेलंग, न्या. मंडलिक हे त्या काळांतले नामनेचे विद्वान प्रार्थनासमाजाचे फुडारी आशिल्ले. तांचोय प्रभाव विठ्ठलरावाचेर पडलो आनी रोखडोच तोय प्रार्थनासमाजाचो सभासद जालो.

अमेरिकेंतल्या युनिटेरियन असोसिएशनान भारतांतल्या एकेश्वरी पंथाच्या एका तरनाट्याक विलायतेंत शिकपाखातीर एक शिश्यवृत्ती दवरील्ली ती डॉ. भांडारकर हाचे शिफारसीन विठ्ठलरावाक मेळ्ळी. तशेंच ताका सयाजीराव गायकवाड हाचो अर्थीक आदार मेळ्ळो. वकील जावपाखातीर केल्लें एल्एल्. बी.चें शिक्षण ताणें सोडून दिलें. आजन्म धर्मप्रचारक म्हणून रावपाचो सपूत घेवन ताणें जिणेंतलें ध्येय आनी धोरण निश्चित केलें. इ.स. १९०१ वर्सा ताणें मॅचेस्टर हांगाच्या 'कॉलेज ऑफ थिऑलॉजी'त प्रवेश घेतलो. थंय दोन वर्सां रावन जगांतल्या सगळ्या धर्मांचो खोलायेन तुळात्मक अभ्यास केलो. मुळांत संस्कृत भाशेचें बरें गिन्यान आशिल्ल्यान बौध्द धर्म आनी पाली भास ताणें सहजतायेन आत्मसात केली. युरोपांतलीं

नामनेचीं स्थळां ताणें पळयलीं. ॲम्स्टर्डम हांगा एक धर्मपरिशद भरिल्ली. ते परिशदेंत ताणें हिंदुस्थानांतलो उदार धर्म ह्या नांवाचो एक प्रबंध बरोवन वाचलो. तो थंयच्या सगळ्या विद्वानांक खूब आवडलो. हिंदुस्थानांत रिद्रस्ती धर्मप्रसारकांनी जो धर्मांतराचो यत्न सुरू केला, ताणें हिंदी लोकांचो प्रस्न सुटचो ना. सगळे मानवजातीच्या काळजाचो धर्म एकूच आसूंक शकता. हे नदरेन राजा राममोहन रॉय हाणें सुरू केल्लो ब्राह्मोसमाज ताका म्हत्वाचो दिसलो.

ऑक्टोबर १९०३ वर्सा विठ्ठलराव हिंदुस्थानांत परतलो. आनी ताणें ब्राह्मो समाजाच्या प्रचाराचें काम हातांत घेतलें. हें कार्य करतना ताणें भारतभर भोंवडी केली. तेन्ना ताका हांगाच्या अस्पृश्य समाजाची दयनीय अवस्था पळोवंक मेळ्ळी. ह्या अस्पृश्य वर्गाक स्पृश्य वर्गाकडल्यान खूब हाल, सोंसचे पडटाले. शेंकड्यांनी वर्सां हो समाज दैन्याचें, अज्ञानाचें आनी अपमानाचें जीणें जगतालो. स्पृश्य समाजान अस्पृश्याचे उदरगतीखातीर जर कांयच यत्न केलेंनात जाल्यार समाजांतलो हो एक व्हड वर्ग किरिस्तांव आनी मुसलमान ह्या धर्मांनी ओडटलो आनी उपरांत तो हिंदुंचो एक कट्टर दुस्मान म्हूण उबो जातलो अशें विठ्ठलरावान अनुमान काडलें. हिंदू समाजाची लोकसंख्या उणी जातलीच. तेभायर निमाणेमेरेन ही वेर उरतली, ह्या विचारान विठ्ठलरावाचें मन अस्वस्थ जालें. ताणें अस्पृशांचे उदरगतीखातीरच आपली जीण सारपाचें थारायलें.

इ.स. १८९५ वर्सासावन ताचो राश्ट्रीय सभेच्या अरिवल भारतीय फुडाऱ्यांकडेन परिचय घडत आशिल्लो. आपल्या कार्याखातीर तांची मदत मेळोवपाखातीर तो सतत यत्न करतालो. इ.स. १९१७ वर्सा राश्ट्रीय सभेचें अधिवेशन डॉ. ॲनी बेझंट हिचे अध्यक्षतेखाल जालें. विठ्ठलरावाच्या यत्नान त्या अधिवेशनांत अस्पृश्यता निवारणाविशीं थाराव आयलो आनी तो एकमतान संमत जालो. अस्पृश्यांतले सगळे धर्मीक निर्बंध रद्द करून तांकां मनीसपणाचे सगळे हक्क स्पृश्यांभशेनच मेळचे आनी सगळ्या उद्योग धंद्यांनी तांकां सारकी सुवात मेळची असो तो थाराव आशिल्लो. ताकालागून अस्पृश्यतानिवारणाचो विशय अरिवल भारतीय पांवड्याचेर पावलो. हें कार्य करतना ताका खूब अडचणींक तोंड दिवंचें पडलें. हें कार्य करतना समाजसुदारणेच्या हेर गजालींकडे तो लक्ष दितालो. मद्यपान, देवदासीपद्दत, शिगम्यांतले बीभत्स प्रकार हांकां बांद घालपाखातीर ताचे सतत यत्न चालू आशिल्ले. समाजसुदारणे इतकेंच राश्ट्रीय स्वातंत्र्याचें म्हत्व आसा अशें ताचें मत आशिल्लें.

इ.स. १९०६ वर्सा लोकमान्य टिळकाक बंदखणीची ख्यास्त जाली आनी मंडालेक धाडलो. मुंबय प्रार्थना समाजांतले उपासनेंत लोकमान्य टिळकाक आयुसरोय्य लाबचें म्हूण शिंदेन प्रार्थना केली. नेमस्त वृत्तीच्या भांडारकर, चंदावरकर, ह्या फुडाऱ्यांक तें मानवलेंना. उपरांत मतभेद वाडचे न्हय म्हूण शिंदेन आपूण जावन प्रार्थना समाजाचो

राजीनामो दिलो. प्रार्थना समाजाच्या प्रचारकाचो अधिकृत संबंद तुटलो तरी उदारधर्माचो सदस्य आनी प्रवक्तो म्हणून शिंदेन आजन्म कार्य केलें.

ऋषितुल्य व्यक्तित्व आनी परमेश्वरावयली निश्ठा हाकालागून लोक ताका 'महर्षी' म्हणूंक लागले. राजकारणांत, समाजकारणांत आनी धर्मकारणांत तो जहाल आशिल्लो. लोकमान्य टिळक आनी महात्मा गांधी हांचेविशीं ताका खूब आदर. पूण धर्म आनी समाजसुदारणा ह्या मळांचेर जेन्ना जेन्ना हे दोगय फुडारी मवाळ जाताले, तेन्ना शिंदे तांच्या मताक विरोध करतालो. महाराष्ट्रांतलो प्रार्थना समाज आनी ताचे फुडारी राजकारणांत मवाळ आशिल्ले म्हूण धर्मक्रांतिकारक आनी राश्ट्रीय नदरेन जहाल आशिल्ल्या ब्राह्मो समाजाचो शिंदे पुरस्कर्तो आनी प्रचारक जालो. विश्वधर्माचे बसकेचेर राश्ट्रीय एकात्मता फाव जावंची म्हूण कुटुंबियांसकट ताणें स्वताक ह्या कार्याक ओंपलो. धर्म आनी ताची सुदारणा ही महर्षी शिंदे हाच्या विचारांची आनी जिणेची बसका आशिल्ली. बायलांक 'चूल आनी मूल' ह्या क्षेत्राभायर येवंक मेळचें म्हूण इ.स. १९२४ वर्सा 'कौटुंबिक उपासना मंडळ' पुण्यांत सुरू केलें. शिंदे हो धर्मशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, भाशा व्युत्पत्तिज्ञ आशिल्लो. तशेंच प्रभावी वक्तो, मार्मिक लेखक, इतिहाससंशोधक हे नदरेन तें अश्टतासी व्यक्तीमत्व आसलें.

त्यागवृत्ती, ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग हांचो संगम कर्मवीराचे जिणेंत दिसून येता. तांणी स्थापन केल्ल्यो संस्था अशो आसात - (१) डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन इ.स. १९०६, (२) कौटुंबिक उपासना मंडळ इ.स. १९२४ (३) ब्राह्मो समाज, वाई, जि. सातारा इ.स. १९३३.

कर्मवीरान बरयल्ले ग्रंथ - (१) भारतीय अस्पृशांचा प्रश्न (२) माझ्या आठवणी आनी अनुभव (३) शिंदे लेखसंग्रह (लेखमाळ).

- कों. वि. सं. मं.

शिंपी : एक जात. महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत ह्या लोकांची चड वसती आसा. मुळांत शिंपी ही जातच नाशिल्ली. शिलाय म्हळ्यार कपडे शिंपो हो एक वेवसाय आशिल्लो. हो वेवसाय करपी सगळ्यां वर्गांचे लोक शिंपी हे जातींत आस्पावले. देखून ह्या शिंपी समाजांत हिंदूवांगडाच, लिंगायत, जैन आनी मुसलमान लोकय आसात.

शिंपी लोक हे मुळांत क्षत्रिय आशिल्ले. परशुराम जेन्ना पृथ्वी निःक्षत्रिय करपाक गेलो तेन्ना ह्या लोकांनी कपडे शिंपपाचो पेशा आपणायलो, अशें हे लोक सांगतात. पयलीं हे लोक कपडे रंगोवपाचो धंदो करताले. पूण उपरांतच्या काळांत कपडे रंगोवपी लोकांची एक वेगळी जात जाली. शिंपी लोकांत आयजलेगीत रंगारी नांवाची पोटजात आसा.

हें जातींत खूब पोटजाती आसात. अहीर, भावसार, चतुर, कोकणी, मराठा, नागलिक, नामदेव, रंगारी वा गोपाळकाली, पंचम, शेटवाल, श्रावक वा जैन, यकताटे, लिंगायत वा शिवशिंपीगार, जोगडा ठाकर, शिंपी वैशणव, नामदेव शिंपी, मुसलमान अशो तांच्यो पोटजाती आसात. नामदेव हो महाराष्ट्रीय संत शिंपी जातींतलो आशिल्ल्यान शिंप्यांतल्यो खूबशो पोटजाती आपल्या नांवांत नामदेव ह्या नांवाचो आस्पाव करतात. देखीक - नामदेव कोंकणी शिंपी, नामदेव मराठा शिंपी. सामान्यपणान ह्या पोटजातींनी रोटी - बेटी वेव्हार जायनात.

भावसार समाज हिंगलाज देवीचो उपासक आसा. शिंपी समाजांत नामदेवाचो जल्म जातकच भावसारांतले कांय जाण ताचे अनुयायी जाले आनी तांणी भक्तिपंथाची साथ धरली. तेन्ना हिंगलाज देवीचे उपासक भावसार नामदेव शिंप्यापसून वेगळे रावंक लागले. ताकालागून फुडें हे दोन भेद जाले.

शिंपी लोकांत अवसरे, बगाडे, बाक्रे, कळसकर, करमुसे, कोल्हे, फुटाणे, पोटे, सरोदे, पाडळकर, निरगुडे अशीं आडनांवां आसात.

शिंपी लोकांत बरेचशे लोक वारकरी पंथाचे अनुयायी आसात. खानदेशांतले कांय शिंपी लोक स्वामीनारायण आनी कबीर ह्या पंथांचे अनुयायी आसात. हे लोक बहिरोबा, बालाजी, भवानी, जनाई, जोतिबा, खंडोबा, विठोबा ह्या देवतांक भजतात.

कर्नाटक आनी महाराष्ट्र हांगाच्या शिंप्यांची कातर, सुयो आनी गज (माप - पट्टी) तशेंच पंचपालवी हीं देवकां आसात. कोंकणांतल्या शिंप्यांचीं आंब्याचीं पानां, रुमडाच्यो बडयो आनी पिपळाचीं पानां हीं देवकां आसतात जाल्यार अहीर शिंप्यांचीं सूप, मातयेचो बुडकुलो आनी आंब्याचीं पानां हीं देवकां आसतात.

श्रावण शिंपी जैन आसून, ते चौवीस तीर्थकरांची पुजा करतात. तशेंच ते बालाजी सोडून हिंदुंच्या सगळ्या देवांक भजतात. तांचो पुरोयत तांचेच जातीचो आसता.

ह्या लोकांत एकाच गोत्रांत आनी एकाच आडनांवांत लग्न करीनात. सादारणपणान आतेभावाकडे लग्न जातात. न्हवऱ्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता आनी सामान्यपणान हिंदू चालीरितीन पुराणोक्त विधीन लग्नसुवाळो करतात. पूण कांय सुवातींप्रमाण हातूंत बदल दिसता. बेळगांव जिल्ह्यांतल्या गोपाळकाली शिंप्यांत, लग्न सुवाळो जातकच न्हवरो व्हंकलेगेर वता आनी घरांतलो एक देव चोरून घेवन येता. उपरांत दादल्याचो भेस करून व्हंकल न्हवऱ्यागेर वचून ताचे फाटीचेर थापटां मारता. उपरांत ती ताका आपलेवांगडा येवपाक विनवणी करता.

नासिक जिल्ह्यांत, व्हंकल - न्हवऱ्याची तकली एकमेकाक लावन तांच्या वस्त्रांची गांठ मारप हो लग्नांतलो मुखेल विधी आसता.

पौष, आषाढ आनी भाद्रपद हे म्हयने सोडून हेर खंयच्याय म्हयन्यांतले उमाशेक विधवा बायलेचें लग्न जाता. ह्या लग्नाक घरांतले मुखेली आनी ब्राह्मण पुरोयत उपस्थित आसतात. लग्नाच्या दुसऱ्या दिसा फांतोडेर हें नवें जोडपें मारुतीच्या दर्शनाक वता, तेन्ना तांकां कोणेंच पळोवंक फावना. ठाणें जिल्ह्यांत विधवेचें लग्न तांबडे - हळदुवे पटे ओडिल्ल्या धव्या कपड्याकडे पयलीं करतात आनी उपरांत तो कपडो न्हवऱ्याकडे दितात. तेउपरांत व्हंकलेची व्होंट भरतात आनी न्हवऱ्या - व्हंकलेच्या वस्त्रांक गांठ मारतात.

श्रावण जैन शिंपी समाजांत भुरगें जल्मतकच पांचव्या दिसा सटीची पुजा करतात. चलो जाल्यार बारा दीस आनी चली जल्मल्यार चाळीस दीस सुयेर पाळटात. चल्याचें जावळ पांचव्या म्हयन्यासावन पांचव्या वर्सांमेरेन केन्नाय काडटात. चल्याची मूज धाव्या वर्सांभितर करतात. त्यावेळार त्या भुरग्याचेर पार्श्वनाथाचें तीर्थ उडयतात. मूज जातकच तो भुरगो जैन जाता.

शिंपी लोक मडें लासतात. ते श्राध्द आनी म्हाळ करतात. श्रावण शिंपी मरणा घडेर पावल्यार, घरांतले लोक धर्मीक ग्रंथांचें वाचन करतात. तशेंच चोवीस तीर्थकरांच्या प्रतिमांक न्हाण घालून तें तीर्थ ताका पिवपाक दितात. मरतकच दादल्याक सवळें न्हेसोवन धवे चादरींत गुठलायतात. विधवा बायल मेल्यार तिकाय धवे चादरींत गुठलायतात. सवाशीण बायल मेल्यार तिका हळदुवें वस्त्र न्हेसयतात. धा दीस सुतक पाळटात. तेराव्या दिसा मेल्ल्या मनशागेर पार्श्वनाथाची पुजा करतात आनी सोयऱ्याधायऱ्यांक जेवण घालतात.

- कों. वि. सं. मं.

शिगमो : गोंयचो एक मुखेल लोकोत्सव. वेदपूर्व काळांतले लोकजिणेंतलें संस्कृतीक आविश्करण. मूळ संस्कृत उतर सुगीष्मक - सुगिम्मअ - सुगिम्म आनी ताचेपासून 'शिगमो' उतर घडलें आसुंये अशें मानतात. गोंयच्या महाराष्ट्र राज्यांत चड करून कोंकणांत मनोवपी शिगमो उत्सवाक 'शिग्गा' अशें म्हण्टात. पूण 'शिगमो' उतराचेंच तें विद्रूप रूप आसा. गोंयांतलो शिगमो मुखेल करून हिंदू समाजांतल्या शेतकरी - कश्टकरी लोकांचो उत्सव. धाकलो शिगमो आनी व्हडलो शिगमो अशे ताचे दोन प्रकार.

अंत्रुज म्हालांतलो शिगमो फाल्गुन म्हयन्यांतले नमी दिसा सुरू जावन पुनवेक सोंपता जाल्यार भतग्रामांतलो शिगमो पुनवेक सुरू जाता. सत्तरी म्हालांत रंगपंचमीक शिगम्याक सुरवात जाता. कांयकडेन संवसार पाडव्यामेरेन तो चलता.

थारिल्ल्या दिसा चड करून फाल्गुनांतल्या नमी दिसा 'नमन' घालपाची कार्यावळ जाता. गांवचे लोक गांवांतल्या 'मांडार' जमतात. मांडावयले तुळशीमुखार (जी तुळस हिंदुंच्या घरामुखावयले तुळशीपरस व्हडली आसता) उबे रावतात. तुळशीचे पेडयेर दिवली

पेटयतात. पांच नालांची तळी दवरतात. मांडाच्या गुरूक आनी थळाव्या देवदेवतांक गंध - फुलां, फळां दवरून भौमान करतात. मांडाचेर धोल, ताशे, कांसाळें, जंगाट ह्या वाद्यांची पुजा करतात. घुडी, अबदागिरी हांकांय गंध - फुलां घालतात. ही घुडी त्या मांडाचें खास प्रतिक कशें आसता. मागीर कांसाळें, जंगाटीच्या ठेव्यार जती म्हण्टात. आरंभाची जत नमनाची आसता. नमनाचे जतींत गणेश, मांडाचो गुरू, गांवपुरूस, सांतेर, जाग्याचो देंवचार आनी थळावीं दैवतां हांच्या नांवाचो उल्लेख आसता. धोल, ताशे, कांसाळें ह्या वाद्यांच्या आदारान वाजोवप जाता. निमाणेकडेन पेडयेमुखार 'तळी' म्हण्टात.

ही तळी बरी व्हड आसता. तळी म्हणपी ती एका दमान म्हण्टात आनी बाकिचे 'भले भले' म्हणत साथ दितात. अंत्रुज म्हालांतल्या शिगम्या मांडार म्हणटा ती एक तळी अशी -

भले ग भले, घाटची नागेल तळकणा आली, भटामुला प्रसन्न जाली. (भले भले). एक सुपारी घातली, ताटामध्यें खुळखुळ जाली, दुसरी एक घातली, तो एक जल्मला, तेचेर गुरू पैजावला. (भले भले). माज्या गुरून कायरे केलां, हाती घेतला चौरंग, घुसला काय आग्रामदीं. (भले भले). मारली रे सव्या हात चरी, तितून रोयली नागेलीची रोपी, शेणाचें आळें, कड्डाचें धाकण केवणी दिली पाणयाची. (भले भले). एका पानावयली एकपान दुवारी, दोन पान, तीन पान, चार पान, स पान, सात पान, आठ पान, णव पान, धा पान विस्तार जाला. (भले भले). भटाच्या मुलान काय रे केलां, नाक्षाचे जोडकर लवाचे लवी आपून दिल्या भटापार्शीं. भटाच्या मुलान काय रे केले, ल्हानग्यान ल्हान केले, थोरल्यान थोर केले, कवळे मोडले चमत्कारी, देठाचे देठ लाविल्ले बतिसावरी. (भले भले). हाणले भरे अणेरीचे आटे, बांदले भरे केळेच्या सोपांनी, काळे गायचे नंदूक पाडे, तेंच्या पुश्टीवरी व्हावून घेवून गेला काय शापुरा शारा. (भले भले). शापुरा शारा काय एक करी दर, दोन करी मोल, दरेसारवी खुळखुळी अशी माजी नागेल बला (गोइंदा).

नमन जातकच दुसऱ्या दिसासावन खऱ्या शिगम्याक सुरवात जाता. सांजवेळच्या सुमाराक गांवचे दादले - भुरगे मांडार जमतात. हाका मेळ म्हण्टात. मेळांत बायलांक सुवात नासता. मांडाचेर पयलें नाचप आनी वाजोवप जाता. मेळांत जे जे खेळ करपाचे आसतात आनी संवंगां नाचोवपाचीं आसतात तीं पयलीं मांडाचेर तयार जातात. धोल, ताशे वाजयत, घुडयो, अबदागीर, झाडांच्यो खांदयो, हुस्केच्या गोंड्यांच्यो ताळयो नाचयत 'ओरुसय SS' करीत मेळ मांडावयल्यान भायर सरता. पयलीं लागींच्या थारिल्ल्या देवळांत वचून थंय देवाळामुखार जत म्हणून नाचतात. मागीर दर एकल्याच्या आंगणांत खेळे खेळटात. खेळे दारांत येतकच घरांतली सवाशीण बायल पडवेर पावळेभितर ताटांत तांदूळ, नाल्ल आनी पैशे दवरून तळी दवरता. खेळे जती म्हणून आंगणांत भोंवर मारून खेळटात.

ह्यो जती वा जोती आख्यानात्मक तशेंच विडंबनात्मक स्वरुपाच्यो आसतात. आख्यानात्मक जतींत रामायण, महाभारत, पुराणां हातुंतले प्रसंग चितारिल्ले आसतात. सामाजीक विशयावयल्या जतींनी शिगम्यांत आस्पाव नाशिल्ल्या समाजाचीं फकाणां मारिल्लीं दिसतात. देखीक -

सकाळीं उठोन भट चडला पणसावरी
पणसाचो खांदो म्होडोन पडला जमनीवरी

X X X

वेंतभर बामणाची हातभर शेंडी

जती जातकूच 'तळी' म्हण्टात. केन्ना व्हडलीय तळी म्हण्टात
वा वेळ उणो आसल्यार ल्हानशी तळीय म्हण्टात, ती अशी -

तळी रे तळी सासणाची तळी

आरती आयली उतरली खेळ्यांनी

घरदार भरू तुजें तिळांदाळांनी

आरती आली रे हासवंत

घरदार नांदू तुजे सासवंत

तळी म्हणून जातकच खेळे ताटांतले तांदूळ खेळ्ळ्या त्या घराचेर उडयतात. ताटांत तळी म्हणून दवरिल्ले नाल्ल (एक वा पांच) आनी तांदूळ एकलो साकांत पुंजायता. अशे करून एक एक घर खेळटा. अशे तरेन मेळ थारिल्ल्या एका एका वाड्यार आनी एका एका गांवांत खेळटा.

सांजवेळां भायर सरिल्ले मेळ व्हडा रातीमेरेन वाड्या वाड्यार भोंवत आसतात. हवेंत गरमी आसता. वातावरण उमेदी आसता. चान्न्याची पसय पडिल्ल्यान सगळ्याक उजवाड आसता आनी भाटां - कुळागरांतल्यानय सोंपेपणी चलपाक मेळटा.

पयलींच्या तेंपार गांवांतले मेळ नमन घालून गांवाभायर खेळपाक वताले ते बद्द चतुर्दशीक परत गांवांत परतताले. मेळांतल्या लोकांची रावपा - खावपाची वेवस्था त्या त्या गांवचे लोक करताले.

कांयकडेन एकाच देवळाच्या थळांत कांय मेळ एकीकडेन येतात. फाल्गुन शुध्द चतुर्दशीक अंत्रुज म्हालांतल्या म्हार्दोळ गांवांत पंचक्रोशींतले जायते मेळ येतात. एका काळार निशाणेचे घुडयेरवातीर दोन पंगडांमदीं आकांताचें झगडें आशिल्लें आनी तें पिळग्यान पिळगी चालू आशिल्लें. मेळांतली घुडी खूब मानाची आसता. ऊंच बडयेक तांबडो, नारींगी, भगवो असो फडफडपी कपडो बांदून ती तयार करतात. ही घुडी कोणे, कशी घरपाची ताचे संकेत थरिल्ले आसतात. ती आडवी करप ना. आर्का, सोपणां पोंदसून वतली जाल्यार वयर कोणें रावप ना.

शिगम्याच्या मेळांत जशे जती गावन नाचपी खेळे आसतात, तशी तरेकवार वेशभुशा केल्लीं संवंगां आसतात. तातूंत राम, सीता, कृष्ण, हनुमान अशीं पौराणिक पात्रां तशेंच शिवाजी, मावळे अशीं

इतिहासीक संवंगां, तेचबरोबर गवळी, राकेस, भूत, जाण्टेलो, बेबदो, माकड, वांस्वेल असलीं संवंगां आसतात. दादले बायलांचीं संवंगां करतात. तोंडाचेर जे रुपडीं घालून येतात तांकां 'पोकळे' म्हण्टात. मेळांत तालगडी, तोणयांमेळ, गोफ, मोरूलें, काकाड्यां - नाच आदी नृत्यप्रकार जातात.

पेडणेच्या आनी कांयकडल्या शिगम्याच्या मेळाक 'रोमट' अशें म्हण्टात. रोमट म्हळ्यार शिगम्याचें वाजोवप. हातूंत व्हडलो नगारो आनी जघांट आसता. आकारान आनी वजनान तीं व्हडलीं आशिल्ल्यान दांड्याचेर बांदून दोन दोन मनशां हीं वाद्यां वाजयतात. एकाद्र्या मेळांत शिंग, कोन्नो, बांको असलीं वाद्यां आसतात पूण तीं पुर्तुगेज गोंयांत येवचे पयलींचीं. शिगम्यांत खंयचेंच स्वरवाद्य वापरनात. घनवाद्यां आनी तालवाद्यां हांचोच वापर जाता. हें वादन रूद्ररूप (Robust) पद्दतिचें आसा. हालिंच्या तेंपार मोरूलें, गोफ, दिवले नाच हांचेरवातीर तबलें, हार्मोनियम हीं वाद्यां वाजयतात.

शिगम्यांत विधी आनी संकेतांक खूब म्हत्व आसा. दर एका मांडार ते वेगवेगळे आसतात. देवदेवतांच्या मानाभौमानाबरोबर विधीमदींय वाड्यावाड्या कणकणीं फरक आसा. मेळान अमकेच वाटेन वचपाचें, अमकेकडेन थारपाचें - थारपाचें ना, अमकेकडेन वाजोवप न्हय - उतर लेगीत काडिनासताना वचपाचें, अमकी शीम हुंपपाची ना, अमकीं घरां खेळपाचीं, अमकीं देवळां खेळपाचीं, अमक्या देवळांतल्या देवाचें दर्शन लेगीत घेवपाचें ना. ह्या संकेतांफाटलीं कारणां सगळ्यांक खबर आसताच अशें ना पूण परंपरेन ते संकेत तशेच चलत आयल्यात. फाल्गुनांतली पुनव ही 'शिगम्या पुनव' म्हणून मनयतात. ह्या दिसा दर घरांत वडे करतात आनी दारांत खेळूंक आयिल्ल्या खेळ्यांक आनी हेरांक वांटटात.

कांयकडेन पुनवेक जाल्यार कांयकडेन पुनवे दुसरे दिसा 'होळी' जाता तर कांयकडेन पाडव्याक होळयेचो उत्सव मनयतात. थरिल्ल्या कुळागरांतल्यो एक वा दोन माडयो विधीसयत कातरून हाडटात. कांयकडेन माडयेबदला झाडाचें मूळ नाजाल्यार खांदो हाडटात. देवळाच्या थळांत थरिल्ले होळये सुवातेर हातुंतली एक माडी पुरतात. भट वा गुरव तिची पुजा करता. होळयेच्या मुळाक तण बांदून ताका उजो लायता. होळयेच्या मुळांत नाल्ल फोडटात. ह्या फुटिल्ल्या नाल्लांची कातली होळयेक वाजप करपी वाजंत्र्यांनी व्हरपाची आसता. दुसरी माडी दोन पंगड ओडून झुजयता आनी निमाणी ती जमनीर आदळून फोडून तातुंतलो गर प्रसाद म्हण ओडून भायर काडटात. कांयकडेन होळयेकडेन 'गडे पडटात'. कांयजाण आपूण 'गडो' पडटलो म्हण देवाक आंगोवन घेतात. धोलाच्या संथ तालार 'गड्यां रामायण' गायता आनी त्याच तालार गडे खुदतात आनी देवळामुखावयल्या मांडार एका भोंवरान नाचपाक लागतात.

कांयकडेन गडे मरणां हाडपाक मसंडेंत वतात. मसंडेंतलीं

हाडांबी घेवन परत येतात आनी शिमेचेर उडयता. अशाच प्रकारची दिवचल म्हालांतली 'साळांतली गड्यांची जात्रा' प्रसिद्द आसा. मांडावयले गडे खुदून, नाचून जातकच मागीर तांकां न्हाण घालून निवळटात.

होळयेचो उत्सव जातकच मागीर 'मांड दवरपा' मेरेनच्या रातिंनी 'मांड राखपाक' घरांतले दादले मनीस (घराक एक तरी) वतात आनी थंयच न्हीदतात. मांड राखपाक वता तेन्ना जे कोण मांडार न्हीदपाक येनात तांगेल्या भाटां - कुळागरांतले नाल्ल, आडसरां, केळीं असली फळफळावळ सुतलावन हाडटात आनी ती मांडार सगळ्यांमदीं वांटून खातात.

आयतार, बुधवार अशा दिसांनी मांड दवरप जाता. पयलीं मांडार धोल - ताशांनी वाजोवप जाता. आपल्या भाटा - कुळागरांतल्या नाल्ल - बोंड्याक हात लावचो न्हय म्हणून मांडाभायल्या 'परकी' लोकांनी मांडार नाल्ल दिल्ले आसतात ते सोलून नाल्लार नाल्ल मारून फोडटात आनी कातली सगळ्यांक वांटटात. तुळशीचे पेडयेमुखार उबे रावून 'झाडो' नांवाचें गीत गायतात. एकलो म्हण्टा आनी बाकिचे साथ करतात -

राया दुर्योधना रे विडा उचिलला / कर्ण कर्ण म्हणून पाचरिला
माथ्याच्या मुकटान रवेळ रवेळयला / रवेळ रावयला /
कान्हा देखला रे / चिक्रेतळा

थळाव्या देंवचाराक सोरो - रोंटाचे निवेद्य दाखयतात. सगळे शांतपणान रवेळ्यांत बसतात. एकलो सुपांत पिठाचें बावलें दवरता. सगळ्यांची दीश्ट काडटा आनी तें दिश्टीचें बावलें मसंडेंत व्हरून दवरता. हात - पांय धुवन परत मांडार येता. मांडावयल्या म्हाल घरांतली सवाशण ताका राट दाखयता. मांड दवरपाचे हे विधी कांय फरकान सगळेकडेन अशेच जातात. मांड दवरपाच्या ह्या विधी बरोबर धाकलो शिगमो सोंपता.

व्हडलो शिगमो देवळांनी मनयतात. थारिल्ल्या दिसा देवाची पालखी भायर सरता. देवामुखार नाटकां जातात. दर दिसा देवळांत सुंवारी वाजयतात. घुमटां, समेळ, झांज आनी कांसाळें ह्या वाद्यांचें कांयप्रमणात शास्त्रीय बसका आशिल्लें हें वाजप. सुंवारींत चंद्रावळ, फाग, खाणपद अशे गावपा - वाजोवपाचे प्रकार आस्पावतात. चंद्रावळ हो प्रकार सामके धीमे लयींत सुरू जाता. दुगूण, चौगूण अशी लय वाडोवप जाता. मोड येतकच लय परत आदलेवरीच चलता.

सत्तरी म्हालांत 'रणमाले' हें लोकनाट्य शिगम्याच्या दिसांनी सादर जाता. दिवचल, कुडणे, मोरजी, कांसारपाल ह्या उत्तरेकडच्या गांवांनी 'घोडेमोडणी' जाता. सांगें, फोंडें हांगासर शिगमो सोंपतना 'वीरभद्र' हो प्रकार जाता. कांयकडेन हाणपेट प्रकार जाता. कांयकडेन 'न्हवरो' हो प्रकार जाता. न्हवरो नटून थटून व्हंकलेगेर वता. तेचवेळार मुखावयल्यान किरवड येता आनी अभद्र घडणूक घडली

म्हणून न्हवरो पळून वता. नाटकासारखो हो प्रकार गोंयांत जायतेकडेन व्हडा उमेदीन जाता.

'धुळवड' वा रंग उडोवप हो प्रकार जायतेकडेन वेगवेगळे पद्दतीन जाता. कांयकडेन होळये दिसा, कांयकडेन दुसऱ्या दिसा पाडव्याक, जाल्यार कांयकडेन रंगपंचमीक तर कांयकडेन उमाशेमेरेन रंग उडोवपाचे प्रकार आसतात. रंग उडयतना बायलांक आस्पावन घेनात. फक्त देवळांतली सेवेकरी भावीण आनी पालखेमुखार नाचपी कलवंतां हांचेरूच रंग उडयतात. अर्थांत नवे समाजीक जाणिवेन ही पद्दत आतां कालबाह्य जाल्या.

जांबावलेचो गुलाल होय शिगम्याचोच एक प्रकार. फाल्गुनांतल्या निमाण्या सप्तकांतल्या मंगळारा मडगांवांसावन लिंगाचें प्रतीक म्हण नाल्ल विधिपूर्वक जांबावले व्हरतात. थंय सात दीस उत्सव चलता. तातूंत 'धुळपेट' म्हळ्यार गुलालाचो दीस म्हत्वाचो. हातूंत बायलां सोडून सगळ्या जातीधर्माचे लोक मोटे उमेदीन वांटो घेतात आनी मागीर शेजारचे कुशावती न्हंयेच्या पाण्ट्यार न्हावपाक वतात.

धनगर जमातींतलो शिगमो वेगळे पद्दतिचो आसता. शिगम्यांत 'चपय' हो प्रकार जाता. हातूंत पदन्यासापरस हस्तमुद्रांचेर चड भर आसता. धोल, घुमट, बडयेन वाजोवपाची पंचधातूची थाळी, कोंडपावो वा सूरपावो (गळ्यांत हवा भरून स्वर तोडिनासताना वाजोवपाचो) हीं वाद्यां आसतात. हे जमातींतले दादले धोतर, आंगांत बाराबंदी असो भेस करतात. गळ्यांत उपरणें, माथ्याक मुंडासो ताचेर फुलांचो वा कपड्यांचो तुरो खोंयतात. मनगटाक कडें, गळ्यांत मणयांच्यो माळो आनी कानांत वांटकुळीं कर्णभुशणां घालतात. शिगम्यांत 'राधाकृष्ण' वा राधाकिर्तन नांवाचो नृत्यनाट्यप्रकार जाता. हातूंत कृष्ण, राधा (दादलो), पेंदो, यशोदा (दादलो) अशीं पात्रां येतात. घुमट आनी पावा वाद्यांचे साथीर कृष्णकथा मुखार वता.

तीस कोटी देव मध्यभागीं मांडला
पिवळ्या पितांबर कृष्ण शोभला.

अशा गीतान सुरवात जाता. मदीं मदीं 'भलरी गड्या' अशो घोशणा दितात. 'टाळो' नांवाचो असोच आनीक एक नृत्यप्रकार चलता.

गोंयांतलो शिगमो फाल्गुनांत सुरू जाता खरो पूण ताचेआदीं तिसवाडी म्हालांतल्या डोंगरी गावांत गोंयांतलो पयलो शिगमो 'इंजुज' ह्या नांवान माघ म्हयन्यांतल्या कृष्ण पक्षांतल्या पयल्या शुक्राराक सुरू जाता. गोंय सरकारान कार्निवालावांगडा शिगमो उत्सव भायल्या पर्यटकांक गोंयांत आकर्शित करपाच्या उद्देशान सरकारी थराचेर मनोवप सुरू केलें आनी पणजे हे राजधानीच्या शारांत चित्ररथ, रोमटामेळ हाडून व्हड मिरवणूक काडपाची पद्दत सुरू जाली. १९८९ पासून गोंयांत पणजी शिगमोत्सव समितिची स्थापना जाली आनी उपरांत दर वर्सा पणजेंत, राज्य सरकाराच्या पर्यटन खात्याच्या पालवान शिगमोत्सव मनोवप सुरू जालें. वेगवेगळ्या पौराणीक

आनी समाजीक विशयांवयल्या चित्ररथांच्यो, पारंपारीक रोमटांमेळांच्यो आनी लोकनृत्यांच्यो राज्य पांवड्यावयल्यो सर्ती हें ह्या शिगमोत्सवाचें मुखेल आकर्षण आसता. केंद्र सरकाराच्या पर्यटन मंत्रालयान शिगमो एक राश्ट्रीय उत्सव म्हण मान्यताय दिल्या. पणजी सारकिल्लो शिगमोत्सव मडगांव, वास्को, म्हापशें, फोंडें, काणकोण ह्या मुखेल भागांनी तशेंच आनीक कांय मुखेल सुवातींनी जाता. ह्या उत्सवाक लोकांचो उस्फुर्त असो सहभाग आसता.

- पुंडलीक नारायण नायक

शिरगांवकर, मनोहरबुवा मुकुंद : (जल्म : पिसुर्ले - सत्तरी; मरण : ५ ऑगस्ट १९७८, दोडामार्ग - सावंतवाडी).

नामनेचो गोंयकार भजनी कलाकार. ताचे जल्मतारखेविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. १९०९ ते १९१४ च्या अदमासाक ताचो जल्म जालो. ताचें मुळचें नांव गणेश. पूण

ताका सुकडो ह्या नांवांनच वळखताले. पूण फुडें ताच्या मनोहरी गायनावयल्यान मा. दिनानाथ मंगेशकर हाणें ताका मनोहर हें नांव दिलें आनी तेन्नाच्यान ताका मनोहर ह्या नांवांन वळखूंक लागले. ताच्या बापायचें नांव मुकुंद आनी आवयचें रुक्मीणी. पिरायेच्या सुमार २० व्या वर्सा ताचें लग्न सरस्वती

नांवाचे चलयेकडेन जालें. ताका नारायण, शशिकांत आनी गुरूदास तशेंच विणाबाई, वैजयंती आनी लतीका अशो चलयो आसात. मनोहरबुवान मराठी पांचवीमेरेन शिक्षण पुराय केलें. शिरगांवांतल्या लईराई देवस्थानाची सेवा करप, काल्यांत मृदंगाची साथ दिवप शेनाय वादन करप हो ताच्या घराण्याचो वेवसाय.

घरांतले संगीतकलेचे संस्कार मनोहराचेरय जाल्ले. ताका शेनाय, सूत, कांसाळें, तासो आनी ढोल हीं पंचवाद्यां वाजोवपाक येतालीं. ताणें तबलावादनाचें शिक्षण भिवामामा हाचेकडेन घेतलें. तशेंच शास्त्रीय संगीताचें शिक्षण ताणें वेरेंचो सरवाराम हाचेकडेन घेतलें. तो नाटकांनीय वांटो घेतालो. ताणें काम केल्लीं कांय नाटकां आनी तातुंतल्यो भुमिका अशो : मेनका (मेनका), नंदकुमार (राधा), उग्रमंगल (पद्मावती), नारदाची नारदी (नारद), प्रणयी कांटक (शांताराम), पंताची सून (डॉक्टर आनी प्रभाकर). १९३५ वर्सा शिरगांवच्या कांय लोकांनी एकठांय येवन एक नाटक कंपनी काडली. ते कंपनीत बसयिल्ल्या संत सरवू ह्या नाटकांत सरवुची भुमिका मनोहरबुवान केली. ते भुमिकेंत विठ्ठल भक्तीचे अभंग गायतना ताका भजनाची आवड निर्माण जाली. उपरांत ताणें जायत्या जाणकारांकडल्यान

प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरेन ही विद्या आत्मसात केली. कीर्तनकारांक सुरवेक तबलासाथ आनी मागीर हार्मोनियम साथ दिता आसतना ताणें जायते अभंग आनी ते गावपाची कला अवगत केली.

१९६२ वर्सा दिवचलच्या वांगणिणी गांवांत श्री सरवारामबुवा बर्वे हाचे हस्तुकीं ताचो सत्कार केलो. तशेंच नोव्हेंबर १९७६ वर्सा अरवील भारतीय गांधर्व महाविद्यालयाच्या संमेलनांत नाय राज्यपाल शिशिरकुमार बॅनर्जी हाचे हस्तुकीं सत्कार जालो. १९७३ वर्सा पिरायेच्या साठ वर्सांचेर ताचो जल्मगांव शिरगांव हांगा ताचो सत्कार जालो. गोंयची कला अकादेमी १९८० वर्सासावन गोंय पांवड्यार ऑगस्ट म्हयन्यांत ताचे यादीक भजनी सर्त घडोवन हाडटा.

वारकरी भजन पद्धतीक, मैफिलीच्या शास्त्रीय संगीताची जोड दिवन भजनाचो आपलो असो खास बाज निर्माण करून तो पुराय गोंयच्या वाठारांनी शिकयलो आनी मनोहारी भजन ह्या नांवान जिचें वर्णन करूं येता अशी भजन परंपरा ताणें निर्माण केली.

मनोहरबुवा शिरगांवकार आनी सांगात्यांनी गायिल्लीं भजनांची 'मनोहारी भजने' ह्या नांवान एक कॅसेट काडिल्ली आसा. भजन ह्या संगीत प्रकारांत गायन - वादनांतलो उच्च श्रेणीचो कला - अविशकार घडोवन, मनोहरबुवान ह्या मळार आपलें एक अजोड अशें स्थान निर्माण केलें आनी भजनी सम्राट हें नांव सार्थ केलें.

- अनंत केळकार

शिरवाडकर, विष्णु वामन : (जल्म : १२ फेब्रुवारी १९१२ पुणें; मरण : १२ मार्च १९९९).

प्रसिद्द आधुनिक मराठी कवी आनी नाटककार. 'कुसुमाग्रज' ह्या टोपण नांवान ताणें काव्य लेखन केलां. पुण्यांत ताचो जल्म जालो आनी थंयच ताचें भुरगेंपण गेलें. नासिकचे हंसराज प्रायजी ठाकरसी कॉलेजींतल्यान बी.ए. जाल्या उपरांत सुरवेक कांय तेंप तो चित्रपट वेवसायांत गुंथिल्लो. १९४९ उपरांत पुणें, मुंबय आनी नासिकाक तो पत्रकार म्हूण वावुरलो. फुडें नासिकाक स्थायीक जाल्याउपरांत ताणें आपल्याक सदांरवातीर साहित्यिक जिणेंत ओपून घेतलो.

जिवनलहरी हो ताचो सगळ्यांत पयलो काव्यसंग्रह १९३३त उजवाडा आयलो. विशारवा, किनारा, स्वगत, मराठी माती, छंदोमई, मुक्तायन, प्राथेय, म्हावृक्ष, हिमरेषा आनी वादळवेल हे ताचे हेर प्रसिद्द काव्यसंग्रह. ताच्यो चडशो कविता राश्ट्रवादाचेर आदारीत आसून, तांचो आस्पाव क्रांतिकारक काव्यांत जाता.

विष्णु शिरवाडकर हो एक उच्च दर्जाचो नाटककारय आशिल्लो. दुसरा पेशवा, कौंतेय, आमचें नाव बाबुराव, ययाती आनी देवयानी, वीज म्हणाली धरतीला, नटसम्राट, एक होती वाघीण हीं ताणें बरयल्लीं कांय प्रसिद्द नाटकां. जाल्यार वैशणव, जान्हवी आनी कल्पनेच्या तीरावर ह्यो ताच्यो नामनेच्यो कादंबरी. कथाझेल्त्यांत फुलवाली,

सतारीचे बोल आनी इतर कथा; काही वृद्ध, काही तरुण; प्रेम आनी मांजर हांचो आस्पाव जाता. काव्यात्मता आनी विचारप्रेरकता हें ताच्या कथा साहित्यांतलें खाशेलेंपण. ललीत निबंद, कथा संस्मरणांनी बालकथा आनी बालगीतां ताणें बरयल्यांत.

ताचें आस्वादक - समिक्षक हें रूप पळोवंक मेळटा. शिरवाडकर हो एक मानवतावादाचो पुरस्कर्तो - अन्यायाबद्दलची चीड, दलितांविशींची सहानभूती आनी समाजीक विशमतायेचेर केल्लो खर प्रहार हें ताचें प्रतिभागुणांचें खाशेलेंपण.

भारतीय साहित्यांत ताणें मोलादीक भर घाली म्हूण साहित्य नामनेचो असो भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार भेटोवन ताचो भोवमान केला, जाल्यार नटसम्राट ह्या ताच्या नाटकाक साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मेळ्ळा. १९६४त मडगांवांत भरिल्ल्या ४५व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद ताका फाव जाल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

शिरसाट, रवींद्र वासुदेव : (जल्म : २७ नोव्हेंबर १९३०, कळंगुट - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो चडसो भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून बारा वर्सा बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें २७ ऑगस्ट १९५९ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, अनंत कृष्णा : (जल्म : १६ मे १९२९, मयें - दिवचल).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. तेचपरी मयेंच्या म्हत्वाच्या सुवातींनी तिरंगी बावटे लावप असलींय कामां तो करतालो. १५ जानेवारी १९४७ वर्सा पोलिसांनी ताका अटक केली आनी ताच्या घराचेर तशेंच आस्पतीचेर जप्ती हाडली. उपरांत न्यायालयांत उबो करून ताका तीन वर्सां खर बंदखणीची आनी एक वर्स सादे बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच ताका दीवाक व्हेलो आनी थंयच्यान दोन वर्सांनी ताची सुटका जाली. १९७६ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, काशिनाथ : (जल्म : तरवळें, शिरोडा - फोंडा).

नामनेचो अभिनयकुशल नट. ताणें चवथी मेरेन मराठींतल्यान शिकप घेतलें. तशेंच संगिताचें मुळावें शिकप ताणें हार्मोनियम वादक शंकर पेडणेकर आनी गोंयचो श्रेश्ठ नाट्यदिग्दर्शक सरवारामबुवा बर्वेकडल्यान घेतलें. मास्टर भागवरावाकडल्यान ताणें संगीताचें आनी नाट्यसंगीताचेंय शिक्षण घेतलें.

ताका ह्या अभिनयाची ओड वर्सुकी उत्सवाच्या रंगमाचयेन लायली. ह्या उत्सवांत जावपी सातय नाटकांक उपस्थिती लावप आनी प्रत्येक नाटक पळोवन जाल्या उपरांत दुसऱ्या दिसा आवयचीं पिजकीं न्हेसणां न्हेसून बायलांच्या भुमिकांचें अनुकरण करप हो ताका छंद लागलो. स्त्री भुमिकेक योग्य असो आंगलोट, मुखामळ आनी आवाजाची देणगी ताच्या आंगांतल्या अभिनयाक पूरक थारली.

गांवच्या वर्सुकी जात्रेच्या नाट्योत्सवांत 'साक्षात्कार' ह्या नाटकांत ताणें द्रौपदीची भुमिका करून ह्या मळार पयलें पावल घालें. उपरांत पणजेच्या रथसप्तमीकर मंडळाच्या नाटकांनी ताणें नेमान स्त्री - भुमिका केल्यो. 'संधीसंग्राम' - द्रौपदी, 'एकच प्याला' - सिंधू, 'मानापमान' - भामिनी, 'भावबंधन' - लतिका, 'प्रेमसंन्यास' - लीला, 'दाजी घडपडे' - मंदा, 'उधार उसनवार' - शैलजा ह्यो भुमिका ताणें केल्यो. एक उत्कृष्ट कलाकार म्हणून ताणें गोंयांत आनी गोंयाभायर शाबासकी जोडली. नाट्य - माचयेवयल्या ताच्या योगदानाचो भोवमान हंस संगीत नाट्य मंडळ (फोंडें), सम्राट क्लब (कपिलेश्वरी), गोंय सरकार, गिरिजाबाई केळकर स्मृती संमेलन (फर्मागुडी), गोमन्तक मराठी अकादमी, मराठी रंगभुमी शतकोत्तर महोत्सव समिती, प्रतिभा फ्रेंड्स सर्कल (बोरी), केंपें पत्रकार संघ, प्रभाकर नाटक कंपनी (पुणें) सारकिल्ल्या मान्यवर संस्थांनी केला.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, ताराबाई : (जल्म : १८८९ शिरोडें; मरण ६ जुलय १९४९).

गोंयची नामनेची गायिका. भुरगेपणासावन तिका गायनाची आवड आशिल्ली. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा तिणें गायनाचार्य वझेबुवा हाचेकडल्यान संगीताचें शिक्षण घेतलें. उपरांत पंडीत भास्करबुवा बखलेकडल्यान एक वर्स तालीम घेतली. १९१२ वर्सा फुडल्या शिक्षणाखातीर ती पुण्यांत गेली.

१९१३ वर्सा मुंबय स्थायिक जाल्याउपरांत वेगवेगळ्या संगीत मंडळांत तिचे संगिताचे कार्यक्रम जावंक लागले. पदांतल्या कांय आंगांची परिपूर्णताय करपाखातीर तिणें मरहूम नट्यनखा आग्नेवाले हाचे बुद्धिमान रवाँ साहेब महंमदरवाँ हाचेकडे शिकपाक सुरवात केली आनी टप्पा, ठुमरी, गझल आदी प्रकारांचो अभ्यास केलो.

‘मर्चंट क्लब’, ‘कृष्णविजय क्लब’ ह्या नामनेच्या क्लबांत तिचें गायन जातालें आनी ह्या कार्यक्रमांक खूब नामनाय मेळटाली. तिची क्रीत इंदूरच्या महाराजांच्या कानार गेली. तेन्ना श्री. तुकोजीराव होळकार हाणें तिची दरबाराची खास गायिका म्हण नेमणूक केली.
- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, ना. के. : (जल्म : १९ फेब्रुवारी १९०९, पणजी; मरण : ११ सप्टेंबर १९७७).

नामनेचो साहित्यिक. ताचें मराठी आनी इंग्लीश शिकप पणजे जालें. ताणें कथा, कादंबरी, ललित निबंद, नाटकां ह्या सारखें लिखाण केलां.

ताची पयली कथा १९३२ - ३३ वर्सा ‘सुरवाचा खेळ’ ह्या नांवान उजवाडा आयली. ‘सत्यकथा’ मासिकाचे सर्तींत ‘कर्तव्य पण किती कठोर!’ हे ताचे कथेक दुसरें इनाम फाव जालें.

पारवर, नवे जहाज, मातीचे घर, चोर ! डाकू ! खुनी ह्यो कादंबऱ्यो ताणें उजवाडायल्यो. ‘किमया’, ‘गालबोट’, ‘दीपगृह’, ‘बारा घोडे शर्यती दोन’ ह्या नांवान ताचे कथासंग्रह प्रकाशित जाल्यात.

ताच्या साहित्यांत गोंयचे फाटभुंये वांगडाच मुंबय, काश्मीर, आफ्रिका ह्या वाठारांची फाटभुंय उबी करून त्या त्या वाठारांतलीं पात्रां ताणें उबी केल्यांत.

१९३५ वर्सा ‘समईतील जोत’ हें नाटक बरोवन बॉम्बे थेटरांत ताचो पयलो प्रयोग केला. तशेंच नवयुग नाट्य कॉर्पोरेशन आनी नवीनता कलोद्यान ह्यो दोन नाटक कंपन्यो काडून नाटकाच्या मळार आपलें योगदान दिलें.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार ऊर्फ नायक शिरोडकार, जयकृष्ण पुतू : (जल्म : १९३२, फोंडा).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण इंग्लिशींतल्यान आनी माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो ‘नॅशनल काँग्रेस गोवा’ हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. डॉ. लोहियान सुरू केल्ले चळवळीक लागून ताका सुटके झुजारवातीर वावर करपाची स्फूर्त मेळ्ळी. १९५३ सावन तो सुटके झुजारवातीर वावर करूंक लागलो. मोक्याच्या जाग्यांनी बसका घेवप आनी लोकांक सुटके झुजाविशींचें म्हत्व सांगप असलीं कामां तो करतालो. नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेच्या बेळगांव कॅम्पाखातीर तो काम करतालो. तेन्ना पोलिसांनी ताका अटक केली आनी इकरा वर्सा बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण फुडें ऑगस्ट १९५९ वर्सा ताची सुटका जाली. सुटका जाल्या उपरांत तो कुर्डी, सांगेंच्या शेतकामत्याचे उदरगतीखातीर वावर करूंक लागलो. गोंय सुटके उपरांत तो दोन फावट शिरोडा मतदार संघांतल्यान गोवा

दमण आनी दीव विधानसभेचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, पंढरीनाथ नारायण : (जल्म : २६ ऑगस्ट १९३२, लंगरबाग - तोरशें).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण इंग्लिशींतल्यान आनी माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. क्वीट गोवा ओरगनायझेशनचो तो कार्यरत वांगडी आशिल्लो. १९५४ ते १९६१ ह्या काळांत तो भूंयगत राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, अॅड. पां. पु. : (जल्म : १२ ऑक्टोबर १९१६, म्हापशें; मरण : ? ऑगस्ट २०००).

सुटकेझुजारी. ताचें मुळावें शिकप मराठींतल्यान जाल्यार पुर्तुगेज लायसियमचें ७ व्या वर्साचें शिकप पुराय करून ‘डिप्लोमा इन पुर्तुगेज लॉ’ हें कायद्याचें शिकप घेतलें. फुडाराक वकिली करून फाकिवंता वकिल म्हणून ताणें नामना जोडली.

१९३९ सावन ताणें गोंयचे मुक्ती चळवळींत वांटो घेतलो. गोंयचे मुक्तीखातीर स्थापन केल्ल्या नॅशनल काँग्रेस गोंयचे कार्यकारिणीचो पयलो वांगडी आनी उपरांत अध्यक्ष जलो. ताचो महाराष्ट्रांतल्या सेनापती बापटाकडे संपर्क आशिल्लो आनी ताका तो शस्त्रांची पुरवण करतालो. तेभायर लोकांमदीं स्वतंत्र्याची जागृताय करपाचे नदरेन तो बसका, सभा घेतालो. फुडाराक तो पुण्याक वचून ‘सकाळ’चो उपसंपादक जालो. ताचेउपरांत तो मुंबय गेलो आनी ‘नवशक्ती’चो वृत्तसंपादक म्हणून वावुरलो. थंय ताणें गोंयमुक्ती तशेंच गोंयच्या संदर्भांत इतिहासिक संशोधनात्मक लेख बरयले. ‘दियारियु द आंगोल’ हातुंतूय ताणें पुर्तुगेजींतल्यान लेख बरयले. ‘आवेसे’ ह्या दिसाळ्यांत मराठी - पुर्तुगेज भाशेचो सहसंपादक म्हणूनय ताणें वावर केलो. गोवन युथ लिगाचो तो कार्यकारिणी वांगडी आशिल्लो. तर काँग्रेस सोशलिस्ट पार्टीचो तो सचिव म्हणून वावुरलो. तेच प्रमाण संयुक्त महाराष्ट्र परिशदेचोय तो सचिव जालो. चळवळीच्या कामाक नेट हाडपाखातीर ताणें पेपरांतली नोकरी सोडली आनी गोंय काँग्रेसचो वांगडी जावन तो परत कार्यरत जालो. २५ सप्टेंबर १९४६ ह्या दिसा ताका पुर्तुगेज पोलिसांनी अटक केली आनी ताका ४ म्हयन्यांची बंदखण आगवादा भोगची पडली. बंदखणींत आसतना सत्याग्रही म्हणून वागणूक न दिल्ल्यान ताणें थंय १४ दिसांचो उपास केलो. गोंय काँग्रेसचो सचिव जाले उपरांत ताणें १५ मे १९४७ ह्या दिसा करमळे सभा घेतली. तेखातीर ताका परत अटक केली. फुडें तो संघटनेचो

अध्यक्ष जालो. ताच्या यजमानपणारवाला जाल्ल्या करमळे अधिवेशनांत संस्थेची घटना संमत करून घेतली आनी पुराय स्वातंत्र्य आनी भारतांत गोंयच्या विलिनीकरणाचो थाराव मानून घेतलो. १६ डिसेंबर १९४७ ह्या दिसा ताका परत अटक केली आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. न्यायालयान ताका आंगोलाक फोर्ट रोकाडस हांगा धाडपाचें फर्मान काडलें. १ जून १९५२ ते १२ मे १९५६ मेरेन तो सादे बांदेरियाक आशिल्लो. थंयसावन ताची सुटका जाली आनी ताका आंगोलाक रावपाक मेकळीकय दिली. आंगोला १५ वर्सांची काळ्या उदकाची ख्यास्त भोगता आसतनाच ताणें लो. टिळकाच्या 'गीता रहस्याचो' पुर्तुगेजींत अणकार केलो. आंगोलाक आसतना थंय ताणें राजकीय चळवळींत आनी थंयच्या स्वातंत्र्याच्या उठावांतूय वांटो घेतलो, म्हणून परत तीन म्हयन्यांची बंदखण ताच्या वांट्याक आयली. सां पावलो फोर्ट बंदखणींत ताका दवरलो. आंगोलाक आसतनाच 'लुआडा जॉनील दे आंगोला'चो सहसंपादक म्हणूनय ताणें काम पळयलें, लागींलागीं १५ वर्सां वयर बंदखण आनी विजनवास ताणें भोगलो मागीर ताका लिस्बनाक धाडलो. थंयच्यान तो कराचीक पावलो आनी गोंय मेकळें जाले उपरांत स म्हयन्यांनी तो मायघरा परतलो.

१९६३ त महाराष्ट्रवादी गोमंतक हे राजकीय संघटनेचो तो उपाध्यक्ष जालो. १९६४ चे भौशिक वेंचणुकेंत शिवोले मतदारसंघांतल्यान तो वेंचून आयलो आनी गोंय, दमण आनी दीव विधानसभेचो पयलो सभापती म्हणून ताची बिनविरोध निवड जाली. उपरांत म. गो. पक्षाचो राजिनामो दिवन तो 'लोकदला'चो अध्यक्ष जालो. ताचे उपरांत जनता पक्षाचो उपाध्यक्ष जालो.

मराठी भाशेचो तो खांपो अभिमान आसून तो मराठी राज्यभाशा प्रस्थापन समितीचो अध्यक्ष म्हणून वावुरलो. गोमंतक मराठी अकादमीचो तो मानद अधिसदस्य जावन आसा.

ताणें 'भारतीय समाजविघटक जातिवर्ण व्यवस्था' हो ग्रंथ मराठींतल्यान बरयला आनी ताका गोंय कला अकादमीचो पुरस्कारूय लाबला. 'आठवणी माझ्या कारावासाच्या, काळ्या निळ्या पाण्याच्या' हें ताचें आपजीगेत्मक दुसरें मराठी पुस्तक. जाल्यार 'इतिहासाच्या दृष्टिकोनांतून गोमंतकातील मराठी परंपरेचा उद्गम व विकास' हें ताचें तिसरें पुस्तक हालींच उजवाडाक आयलां. 'जाती वर्णांचें समाजशास्त्र' हें ताचें कोंकणी पुस्तक बरेंच गाजलां.

केंद्र सरकारान १९७३ त ताम्रपत्र भेटोवन ताचो गौरव केला, तर गोंय शासनान १८ जून १९८१ ह्या दिसा ताचो भोवमान केला. वाराणसी सारनाथ हांगा भरिल्ल्या अखिल भारतीय स्वतंत्रता संग्राम सेनानी समितीच्या १३ व्या अधिवेशनांत 'राष्ट्रवीर' पदवेन ताका गौरायला.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, मिनाक्षी : (जल्म : ? कोरगांव, पेडणे; मरण : २ जून १९९७).

मराठी चित्रपट आनी संगीत नाटक मळावयली एक श्रेश्ठ अभिनेत्री.

तिचें शिक्षण मुंबय जालें. राममोहन इंग्लीश स्कुलांतल्यान ती मॅट्रीक पास जाली. तिका भुरगेपणासावन संगीताची आवड आशिल्ली. तिणें मुंबय आकाशवाणीवयल्यान नाटिका सादर केल्यात.

'ब्रह्मचारी' ह्या गाजिल्ल्या चित्रपटांत 'यमुना जळीं खेळू खेळू कन्हैया का लाजता' हें शृंगार गीत पेंवपाचो भेस घालून तिणें गायिल्लें. तेन्ना सनातनी लोकांनी आनी तथाकथीत संस्कृती रक्षकांनी तिचेर आनी चित्रपटाचेर तेखातीर व्हडली टिका केल्ली. तेवेळचे परिस्थितीचो विचार केल्यार, तिचें तें कला प्रांतांतलें धाडसच म्हणचें पडटलें. उपरांतय जाल्ले टीकेक तिणें खंबीरपणान तोंड दिलें. मराठी सिनेरसिकांनी मात तिचे ते भुमिकेची तुस्त केली.

अखिल भारतीय नाट्य परिशदेन बाल गंधर्व भांगरा पदक दिवन आनी मराठी अकादमीन १९९१ वर्सा मानद वांगडीपद दिवन तिचो भौमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, रामराव नारायण : (जल्म : १५ ऑक्टोबर १९२३, शापोरा - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन मराठींतल्यान शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा आपल्या सात वांगड्यां सयत ताणें कायसुंवा हांगा सत्याग्रह घडोवन हाडलो. त्याच दिसा आसगांव हांगा पोलिसांनी ताका अटक केली. एक म्हयनो ताका आल्तीनो बंदखणींत घाल्लो आनी उपरांत आग्वद बंदखणींत दवरलो. गोंय सुटके उपरांत बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, लक्ष्मण बाळा : (जल्म : १८ ऑक्टोबर १९१७, मयें - दिवचल).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठींतल्यान मुळावें शिक्षण घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. डॉ. लोहियान केल्ले चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वावुरप्यांक भूंयगत राजकीय वावरांनी आदार दिवपाचें काम तो करतालो. १९४७ त ताका अटक करून दोन वर्सां दिवचल आनी रेईश मागूश बंदखणींत १८ म्हयने दवरिल्लो. हाचेभायर दीव बंदखणींत ताका पांच वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली. १९७२ वर्सा

भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिरोडकार, सरवाराम भालचंद्र : (जल्म : १० ऑगस्ट १९१५, शिवोली - बारदेस).

सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. आपा करमलकार ह्या सुटकेझुजान्याच्या फुडारपणारवाल तो वावर करतालो. सुटकेझुजान्यांक जाय त्या जाग्यार पावोवप, तांकां स्फोटकां हाडून दिवप असलीं कामां तो करतालो. २९ सप्टेंबर १९५७ ह्या दिसा आपले टॅक्सींतल्यान कामुर्लीच्यान वेरें रेईस मागूस हांगां स्फोटकां व्हरता आसतना पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे पोलीस ठाण्यांत स म्हयने दवरलो. उपरांत २ जुलय १९५८ दिसा प्रादेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून सादे बंदखणीची ख्यास्त दिली. आगवाद बंदखणींत चवदा म्हयने ख्यास्त भोगतकच १९५९ वर्सा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिलकार, रामा मुकुंद : (जल्म : २ मे १९४१, सावय वेरें - फोंडें).

सुटकेझुजारी. तो आझाद 'गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. विश्वनाथ एन्. लवंदे हाच्या फुडारपणारवाल शंभू पालकार, माधव कोरडे, रामदास चाफडकार हांच्या वांगडा तो सुटकेझुजाचो वावर करतालो (१९५३- १९५७). ९ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो, बंदखणींत घालो आनी ऑक्टोबर १९५५ त ताची सुटका जाली. पोलिसांनी ताचे आस्पतीची आनी घराची नाशाडीय केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिलकार, विद्याधर गणेश : (जल्म : १० मे १९२६, सावय वेरें - फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेर्जींतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. बेळगांवच्यान राश्ट्रीय पत्रकां, पुस्तिका हाडप आनी गोंयच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी वांटप, लोकांमदीं सुटकेझुजाविशीं प्रचार करप असलीं कामां तो करतालो. ताका लागून ३१ जुलय १९५४ ह्या दिसा ताका अटक केलो आनी अठरा दिसांनी सोडलो. ऑगस्ट १९५५ त सालाझाराक तेंको दिवपी कुस्तोदियो फेर्नांडीस हाचे हत्येंत ताचो हात आसा म्हूण ताका परत अटक जाली. सुमार एक वर्स ताका आगवाद आनी अल्लिनार बंदखणींत दवरून ताची सुटका जाली.

१९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिलकार, विष्णु गणेश : (जल्म : ५ मार्च १९२१, सावय वेरें - फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेनचें शिक्षण पुर्तुगेर्जींतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. हे संघटनेवरवीं तो सुटकेझुजान्यांक आदार दिवप, तांकां रावपाक जागो दिवप, सुटके झुजाचो प्रचार करप असलीं कामां करतालो. १९५४ त पोलिसांनी ताका अटक केली आनी बंदखणींत घालो. उपरांत प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून बंदखणींत घालो आनी १९५६ वर्सा ताची सुटका जाली. १९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शिलप्पधिकारम् : एक तमिळ महाकाव्य. तमिळांतल्या पांच महाकाव्यांतलें हें सगळ्यांत उत्कृश्ट काव्य आसा. हें काव्य इ.स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत बरयलां आसुंये.

इळंगो अडिगळ हाणें हें महाकाव्य बरयलां. ह्या काव्याक 'नुपुरकाव्य' अशेंय म्हण्टात. हें काव्य स्वतंत्र आसा. ताचें संविधानक स्वतंत्र आसून, तमिळ देश ह्या काव्याची फाटभूंय आसा. ह्या महाकाव्याची कथा ही ल्हानशी लोककथा आसा. पूण तिच्यांत अतिमानवी आनी अद्भुत घडणुकांचो आस्पाव करून कवीन ते कथेक महाकाव्याचो आकार दिला. अतिमानवी घडणुकांवांगडाच तातूंत इतिहास, तत्त्वगिन्यान, धर्म आनी नीती ह्या गजालिंचोय आपरोस घेतला. हें काव्य निर्मिलां त्या काळांत तमिळ देशांतल्या चोळ, चेर आनी पांड्य ह्या राजांचे एकामेकांकडले संबंद कशे आशिल्ले हेंय ह्या काव्यावयल्यान समजता.

ह्या महाकाव्याची कथा थोडक्यांत अशी आसा - पुहार नांवाचे चोळ राजधानींत माशात्तुवान नांवाचो एक गिरेस्त वेपारी रावतालो. ताचो पूत कोवलन हाचें मानाख्यन ह्या वेपाऱ्याच्या कण्णकी नांवाचे धुवेकडे लग्न जालें. पूण फुडें एक दीस कोवलनान नगरांतले माधवी नांवाचे नर्तकीचो नाच पळयलो आनी तो तिचेर सामको भाळ्ळो. कण्णकीक विसरून तो माधवीच्याच नादाक लागलो. एक दीस त्या नगरांत व्हड इंद्रोत्सव सुरू जालो. त्या निमतान माधवी आनी कोवलन दर्यादेगेर भोंवपाक गेल्लीं आसतना, दोंगायचें बिनसलें. उपरांत कोवलनाक आपल्या वर्तनाचो खूब पश्चात्ताप जालो आनी ताणें कण्णकीकडे चूक मागली.

उपरांत ताणें वेपार करपाचें थारायलें आनी तेखातीर कण्णकीक घेवन तो मदुरेक गेलो. पूण थंय वेपार करपाक ताका

भांडवल मेळना जालें. तेन्ना ताणें कण्णकीच्या पांयांतले नुपूर विकपाचें थारायलें. नुपूर घेवन शेटीकडे वतना वाटेर ताका राजाचो शेट मेळ्ळो. त्या शेटीन पयलीं राणयेचेच नुपूर चोरील्ले आनी राजा त्या नुपूरांच्या सोदांत आशिल्लो. शेटीन कोवलनाकडले ते नुपूर पळोवन ताचेर चोरयेचो आळ घालो. त्या नुपूरांसकट कोवलनाक राजामुखार उबो करतकच राजान ताका जिवो मारपाची आज्ञा केली आनी कोवलन मेलो. ही खबर कण्णकीक कळ्ळी आनी तिणें रागान राजाक जाब विचारलो आनी आपले नुपूर पळोवपाक मागले. नुपूर मेळटकच कण्णकीन राणयेक, तिच्या नुपूरांनी कितें आशिल्लें तें विचारतकच राणयेन आपल्या नुपूरांनी मोतयां आशिल्ल्याचें सांगलें. कण्णकीन आपल्या नुपूरांतलीं माणकां दाखयतकच राजा - राणयेक खूब दूरव्ख जालें. पूण कण्णकीन तांकां शाप दिलो. राजा मेलो आनी राणी ताचेवांगडा सती गेली. इतल्यान कण्णकीचो राग गेलोना. तिणें आपलो दावो स्तन हुमटावन अग्निनारायणा खातीर हवेंत शेंवटिलो. तेबरोबर उजो पेटलो आनी सगळी मद्रुरा नगरी जळून खाक जाली. उपरांत कण्णकी मद्रुरा सोडून चेर देशांत एका दोंगराचेर चडली. थंय एका विमानांत बसून कोवलन आयलो आनी ताचेवांगडा ती सर्गांत गेली. हें थंयच्या कुखर जमातीच्या लोकांनी पळयलें. तांणी कण्णकीक आपले जमातीची देवता मानली. ही खबर चेर राजाक समजली. ताणें हिमालयांतल्यान पाशाण हाडून त्या दोंगराचेर तिचें सुंदर देवूळ बांदलें.

‘शिल्पधिकारम्’ ह्या काव्याचेर बौध्द धर्माची छाप आसा.
- कों. वि. सं. मं.

शिलाहार राजवंश : महाराष्ट्र, गोंय धरून कोंकण आनी कर्नाटक प्रदेशांनी राज्य करपी एक वंशावळ. शिलाहारांचे जे वेगवेगळे लेख सांपडल्यात तांचेवयल्यान हे वंशावळीचीं वेगवेगळीं स घराणीं आशिल्ल्याचें कळटा. तातुंतलीं तीन घराणीं व्हड, जाल्यार तीन ल्हान. व्हड घराण्यांभितर उत्तर कोंकणाचें पुरी कोंकण (ठाणें), दुसरें घराणें कोल्हापूर, सातारा, सांगली आनी बेळगांव प्रदेशांचेर राज्य करपी आनी तिसरें घराणें हें दक्षिण कोंकणाचें घराणें. हाका गोवा घराणें अशेंय म्हण्टात.

शिलाहारांचीं सगळीं घराणीं आपल्याक क्षत्रिय मानतात आनी आपलो वंश विद्याधर नृपती जीमूतकेत हाचो पूत जीमूतवाहन हाचेसावन सुरू जालो असो अभिमानान आपल्या लेखांत उल्लेख करतात. जीमूतकेतून एक व्हड दिव्य कृत्य केल्लें. उपरांत ह्या कृत्यावयल्यान ताका शिलाहार हें नांव पडलें. हेंच नांव उपरांत ताचे वंशावळीक कशें मेळ्ळें हे सांगपी एक कथा आसा ती अशी -

गरूड हो सोरपांक खावपी. दर दिसा सोरोप सोदून काडपाक तो उबगल्लो. देखून ताणें वासुकी राजाक ताच्या राज्यांतलो

एक एक सोरोप दर दिसा आपल्याक खावपाखातीर दी म्हूण मागलें. गरूडाकडेन दुस्मानकाय आपणावपाची वासुकीची तांक नाशिल्ली, म्हूण ताणें गरूडाचें मागणें मान्य केलें. ताणें आपल्या राज्यांतल्या एका एका सोरपाक एके खाशेले शिळेचेर वचून गरूडाची वाट पळोवपाक सांगलें. हो क्रम खूब दीस चालूच आशिल्लो. एक दीस शंखचूड नांवाच्या सोरपाची पाळी आशिल्ली. तो शिवदर्शनाखातीर गोकर्णाक गेल्लो. ताका उशीर जालो तें पळोवन जीमूतवाहन शिळेचेर वचून गरूडाची वाट पळयत बसलो. एका दिसान तरी शंखचूडाचें मरण पयस दवरपाचें पुण्य आपल्याक मेळटलें अशें ताका दिसलें. कांय वेळान गरूड येवन तो जीमूतवाहनाक खावपाक लागलो. अर्दोमुर्दो खाल्याउपरांत गरूडाक आपली चूक कळली. उपरांत जीमूतवाहनाचे बायलेचे प्रार्थनेवयल्यान पार्वतीन जीमूतवाहनाक जिवो केलो. तेन्नासावन गरूडान सोरपाक खावपाचें सोडून दिवन पयलीं खाल्ल्या सगळ्या सोरपांक जिवे केले. गरूडाखातीर शिळेचेर अन्न म्हूण बसून रावपी जीमूतवाहनासावन सुरू जाल्ले वंशावळीक उपरांत शिला + आहार, शिळेवयलो आहार म्हळ्यार शिलाहार हें नांव मेळ्ळें आसुंये. पूण शिलाहारांचे जे साठ लेख उजवाडा आयल्यात, तातूंत साबारकडेन त्या राजवंशाक सीलार, शीलार, सियलार, शैलाहार अशेंय म्हळां. ह्या राजवंशाच्या सगळ्या घराण्यांच्या राजांक (गोंय सोडून) तगरपुरपरमेश्वर, तगरनगराधीश्वर, तगरपुरवरेश्वर अशीं बिरुदां लायिल्लीं आसात. हाचे वयल्यान हे सगळे राजवंश मूळ तगरपूर नगरांतल्या एकाच घराण्यांतल्यान फुटून हेरकडेन पातळ्ळे आसूं येतात.

उत्तर कोंकणाचें शिलाहार, हें घराणें राष्ट्रकुटाचें मांडलीक म्हूण उदयाक आयलें. तांणी त्या प्रदेशाचेर सुमार साडे चारशीं वर्सां (इ. स. ८०० ते १२६५) आपलो शेक गाजयलो. ह्या घराण्यांतले राजा विद्या आनी कलेचे मोगी आशिल्ले. तांणी श्रेश्ठ पंडितांक आनी कलाकारांक आलाशिरो दिल्लो. अंबरनाथ, पेलार आनी वाळकेश्वर हांगा उबारिल्लीं देवळां आनी शिल्पां खूब प्रसिद्द आसात. सोडवलाचे उदयसुंदरीकथेंत शिलाहारांच्या दरबारांतले चंदनाचार्य, विजयसिंहाचार्य, म्हाकिर्ती, इंद्र हांचेसारकिल्ले साबार जैन आनी हिंदू कवी आनी पंडितांचो उल्लेख मेळटा.

कोल्हापूरचे शिलाहार ह्या घराण्यान त्या प्रदेशाचेर सुमार तिनशें वर्सां आपलो शेक गाजयलो (इ.स. ९५० - १२१३). तेय राष्ट्रकुटांचेच मांडलीक. ह्या घराण्याचो मूळ पुरूस जतिग. हें घराणें सुरवेक कर्नाटकांत राज्य करतालें. उपरांत ह्या घराण्यांतल्या कांय राजांनी कन्हाड लागशिल्लो प्रदेश हातासून थंय आपलें राज्य उबारलें.

शिलाहारांचें तिसरें घराणें दक्षिण कोंकणाचेर राज्य करपी. हाका गोंय घराणें अशेंय म्हण्टात. हांचें राजपाटण सुरवेक चंद्रपुर (चांदर) आनी उपरांत वलिपत्तन हांगा आशिल्लें अशें सांगतात. तांच्या

राज्यांत सबंद गोंय प्रदेश, सावंतवाडी संस्थान आनी रत्नागिरी जिल्ह्याचो आस्पाव जातालो. ह्या शिलाहार घराण्यान गोंयाचेर सुमार अडेचशीं वर्सां राज्य केलें.

गोंय शिलाहार घराण्यांत ९ वा १० राजा जावन गेले असो समज आसा. पट्टणकुडी ताम्रपटांत णव राजांचीं नांवां दिल्लीं आसात, जाल्यार स्वारेपाटण ताम्रपटांत पूर्वज आनी वंशज हांचीं नातीं दिल्यांत.

ह्या दोनूय ताम्रपटांतल्या राजांची नांवां अशीं -

पट्टणकुटी ताम्रपट	स्वारेपाटण ताम्रपट
धम्मियर	सणफुल्ल
आमल्ल	धम्मियर
ऐयप	ऐयप
आदित्य वर्मन	अवसर (पयलो)
अवसर (पयलो)	आदित्य वर्मन
इंद्रराज	अवसर (दुसरो)
भीम	इंद्रराज
अवसर (दुसरो)	भीम
रट्टराज	अवसर (तिसरो) रट्टराज

ह्या दोनूय ताम्रपटांवरवीन ह्या घराण्याचो संस्थापक सणफुल्ल आनी निमाणो ज्ञात राजा रट्टराज म्हणपाचें कळटा. हातूंत तांच्या काळाचोय उल्लेख केला. स्वारेपाटण ताम्रपटांतल्या उल्लेखाप्रमाण राष्ट्रकूट राजवंशावळींतलो दुसरो राजा कृष्ण पयलो हाचे कृपेन सणफुल्लक दक्षिण कोंकणाचें राज्य मेळ्ळें. तो राष्ट्रकूटांचो मांडलीक जालो. कृष्णान दक्षिण कोंकणाचेर घुरी घालून तो प्रदेश काबीज केल्लो, तेन्ना सणफुल्ल ह्या गोंयच्या सरदारान ताका आदार केल्लो. देखून कृष्णाचे कृपेन ताका मांडलिकाच्या रुपान राज्य मेळ्ळें. कृष्ण ७५९ त गादयेर आयलो आनी स वर्सां उपरांत ताणें दक्षिण कोंकणाचेर घुरी घाली. हाचेवरवीन सणफुल्लोचो काळ सादारणपणान स्पश्ट जाता. गोंय शिलाहारांचो निमाणो राजा रट्टराज हाणें दिल्लीया दोन दानपत्रांचो काळ स्वारेपाटण आनी वलिपत्तन हातूंत १००८ आनी १०१० असो सांगला. पूण मदल्या सात राजांचो काळ दिवंक ना. लेखांत तांच्या नांवाचो उल्लेख आसा, पूण काळाचो ना. दोनूय ताम्रपटांवरवीन रट्टराज हो गोंय शिलाहार घराण्याचो निमाणो राजा म्हूण कळटा. दोतोर आळतेकार आनी दोतोर वि. त्र्य. गुणेच्या मतान राष्ट्रकूटांचो पराभव चालुक्यांनी केल्या उपरांत गोंय शिलाहार घराणें चालुक्यांचें मांडलीक जालें. रट्टराजान तांचें मांडलिकत्व आपणावपाक न्हयकार दिल्ल्यान चालुक्य राजा जयसिंहान रट्टराजाचो पराभव करून गोंय शिलाहार घराणें १०२० वा १०२४ त नश्ट केलें असो समज आसा.

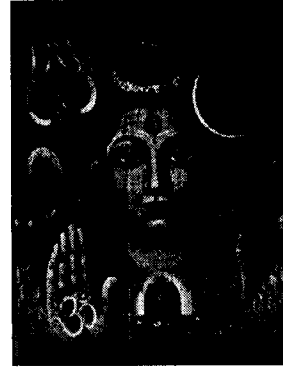
शिलाहार घराणीं हीं मुखेलपणान कन्नडभाशीक आशिल्लीं असो समज आसा. शिलाहारांच्या लेखांत शिव, विष्णु, आदित्य, ब्रह्मा, महालक्ष्मी, जोगेश्वरी आनी भगवती ह्या देवतांचो उल्लेख

आसा. उत्तर कोंकणांतल्या सगळ्या कोरांतील्ल्या लेखांत गजाननाक वंदन केल्लें आसा. विष्णु हो तांचो मुखेल देव. शिलाहार राजांनी महादेवाचीं जीं देवळां बांदलीं तातुंतलें अंबरनाथाचें देवूळ उत्कृश्ट आसा. शिलाहार राजवंश हो वेदधर्मी आशिल्लो. तांची कुलदेवता महालक्ष्मी आशिल्ली आनी नेतुर्लीचें महालक्ष्मीचें देवूळ गोंय शिलाहारांनी बांदलां असो इतिहासीक पुरावो मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

शिव : ब्रह्मा - विष्णु - महेश ह्या त्रिमूर्तींतलो एक देव. तो प्रलयकाली सैमाचो संहारक आनी तमोगुणी आसा. कैलासाचेर तो रावता. पार्वती ही ताची बायल, गजानन आनी षडानन हे ताचे पूत.

तशेंच भैरवादी गण हे ताचे सेवक आनी नंदी हें ताचें वाहन.

मंगलमय, कल्याणस्वरूप सदाशिव तत्त्व म्हणजेच शिव. ताकाच परमात्मो वा आदिशिव अशेंय म्हण्टात. वश् ह्या धातूपसून वर्णव्यत्यासान शिव हें उतर तयार जालां. वश् ह्या धातुचो एक अर्थ उजवाडप असो आसा.

ताचेवरवीन जो उजवाडता तो

शिव. शिव हो आपूण सिध्द स्वयंप्रकाशी आसा. तो आपूण उजवाडीत रावन विश्वाकय उजवाडीत करता.

शिव हो अखिल भारतांत सगळ्या जातीजमातींनी पूज्य असो महादेव आसा. ताचें क्षेत्रीय खूब व्यापक आसा. वैदिकांचो रुद्र, द्रविडांचो शिव आनी जायत्या जातीजमातींचो ताचेभशेन दिसपी देव हांचो गुणकर्म समन्वय जावन आयचो पुराणीक शिव आकाराक आयला.

वैदिक आर्यांक शिव खबर नाशिल्लो. पूण रुद्राक ते मानताले. ऋग्वेदांत रुद्र ही मध्यम दर्ज्याची देवता आशिल्ली. ताच्या वांट्याक फकत तीन पुराय सुक्तां आयिल्लीं आसात. ताचो रंग भुरो, गोरो वा भांगरान मारिल्लो मानला. धोणू - बाण हें ताचें खाशेलें शस्त्र. ताचे बाण पशू आनी मनशाकय संहारक थारतात. तो जटाधारी आसा. ताच्या साद्या रुपांत तो व्हड वैज आसून ताचेकडेन जायतीं वखदां आसात. वेदांतलें ताचें आनीक एक म्हत्वाचें विशेशण म्हणजे वृषभ. हें उतर वृष् धातुवरवीन तयार जालां. वृष्टी करपी आनी चडांत चड प्रजननशक्त आशिल्लो अशे ताचे दोन अर्थ जातात.

अथर्ववेदांत रुद्राचें पुरुस रूप ऋग्वेदापरस चड विकसित जाल्लें आसा. ऋग्वेदांत मरुत् हे रुद्राचे पूत आसात, जाल्यार अथर्ववेदांत ते ताचे अनुचर (नोकर) जाल्यात पूण अथर्ववेदांतली रुद्राची

विकासप्रक्रिया मात ल्हव ल्हव वाडत गेली. तिच्यांतल्यानच शेवटाक पुराणीक शिवाचें स्वरूप पुरायपणान विकसित जालें. ह्या विकासांत वैदिक रुद्रान जायत्या गौण वा जातीय देवतांक आपल्यांत आस्पावन घेतले. अथर्ववेदांत भव आनी शर्व अशो दोन देवता दिसतात. तांचें व्यक्तित्व स्पश्ट नासलें तरी त्यो स्वतंत्र देवता आशिल्ल्यो. पूण अथर्ववेदांतूच ताचें रुद्राकडेन तादात्म्य जालें आनी भव आनी शर्व हीं रुद्राचीं नांवां जालीं. स्वयंच्या तरी व्हडल्या देवान कांय ल्हान देव आत्मसात करून घेवप ही गजाल दैवतशास्त्राच्या इतिहासांत जायत्या फावटी दिसता. जगांतल्या सगळ्या दैवतकथांतूय अशो जायत्यो देखी आसात. वैदिक देवूय अशाच जायत्या ल्हान देवतांक आत्मसात करून वाडला. पशुपती हें रुद्राचें आनीक एक विशेशण. तेंच फुडें शिवाकय लागू जालां.

उपनिषदग्रंथांत रुद्र - शिव हो दार्शनिक विचारधारेच्या संपर्कांत आयलो आनी रुद्राच्या पुर्विल्ल्या स्वरुपांत जायते बदल जाले. उपनिषत्कालांत भक्ती ह्या स्वतंत्र मोक्षसाधनेचो प्रसार जालो आनी विष्णु आनी शिव हे ह्या भक्तिवादाचे मुखेल आराध्य देव जाले. देवाचेर व्हड निश्ठा आनी देवाचे कृपेन मोक्षप्राप्ती हे भक्तिवादाचे मूळ सिध्दान्त आशिल्ले. तांच्या प्रभावाकलागून रुद्राच्या स्वरुपांतलो पुर्विल्लो भंयाचो अंश ना जालो आनी त्या जाग्यार ताचें सौम्य, प्रसन्न आनी दयावंत रूप फुडें आयलें. उपनिषत्कालांत रुद्र हो खऱ्या अर्थान शिव (कल्याण - मंगलप्रद) जालो.

रामायणांत रुद्राचें हें शिवरूप चड घट्ट आनी सगळ्यांक मान्य अशें जालें. दार्शनिक (दारवोवपाचें) आनी दुसरें लोकप्रचलित अशें उभयविध रूप नदरेक पडटा. श्वेताश्वर उपनिषदांत शिवाच्या ज्या दार्शनिक स्वरुपाची अभिव्यक्ती जाली तिची महाभारतांत परिपूर्णता जाली. शिवाच्या ह्या तात्त्विक स्वरुपावांगडाच महाभारतांत तांचो सांख्य दर्शनाकडेन संबंद दाखयल्लो आसा. शिव हो आपूण सांख्य आसा. तो आपुणूच आपल्या जाग्यार सांख्यदर्शन जाणता. जे लोक सांख्य सिध्दान्तांचे चड ज्ञानी आसात ते शिवाची प्राप्ती करून मोक्ष मेळयतात अशें महाभारतांत म्हळां.

पुराणांत जायत्यो शिवकथा आसात. तातुंतल्यो कांय कथा अशो आसात - त्रिपुरदाह : तारकासुराक तीन पूत आशिल्ले. तांणी ब्रह्मदेवाकडच्यान वर मेळोवन तीन अंत्राळी नगरां मेळयलीं. थंय बसून ते तीनूय लोकांक त्रास करपाक लागले. ते तीनूय राक्षस शिवभक्त आशिल्ले.

तांणी एक बरी गजाल केल्ली ती म्हणजे सदाचारी आनी वेदोनाशयण अशे ब्राह्मण हाडून तांणी तांकां त्या पुरांत दवरिल्ले. त्या ब्राह्मणांचो पुण्यसंचय त्या राक्षसांक बऱ्याक पडटालो म्हणून तांचें बळगें चड वाडिल्लें.

ह्या राक्षसांनी स्वर्ग मेळयलो आनी देवांचें स्थान भश्टलें.

ते आपलें गाराणें घेवन पयलीं विष्णुकडेन गेले आनी उपरांत विष्णुक वांगडा घेवन शिवाकडेन गेले. देवांची ती अवस्था पळोवन शिवान नारदाक आपयलो आनी ताका मायावी रूप घेवन राक्षसांच्या नगरांत वच आनी पुण्यवान लोकांच्या मनांत पाप उत्पन्न कर म्हणून सांगलें. नारदान तशें केलें. उपरांत राक्षसांचें बळगेंय ना जालें.

ही कथा जितलें शिवाचें दैवी बळगें दाखयता. त्यापरस चड ती सदाचाराचें म्हत्व पटयता. हे कथेंतल्या शिवान कपट करून आपल्या भक्त तांक मारले हें पुराणकारांक मानवलें ना. देखून तांणी ते कथेंत बदल केलो. हो बदल मत्स्यपुराणांत सांपडटा.

बाणासुर नांवाचो एक शिवभक्त राक्षस आशिल्लो. ताची प्रजाय शिवभक्त आशिल्ली. ताणें आपल्याखातीर अंत्राळी तीन नगरां तयार केल्लीं. कांय तेंपान ताका वायट बुद्दी येवन तो तीनूय लोकांक त्रास दिवपाक लागलो. शिवान ताका ख्यास्त दिवपाचें थारायलें. शिवान जेन्ना ताचेर हल्लो केलो तेन्ना ताका आपली प्रजाय सोंपतली म्हणपाचें कळ्ळें. शिवलिंग तकलेर घेवन शिवाचें स्तोत्र म्हणत तो ताचेफुडें आयलो. ताणें शिवाकडेन 'तुजो राग म्हजेर पडूं पूण म्हजी प्रजा जगूं' अशें मागणें केलें. प्रजेवयलो ताचो मोग पळोवन ताणें बाणासुराक 'वर माग' म्हळें तेन्ना म्हज्या काळजांत ऊर्जा भक्ती सदांच उरूं' असो ताणें वर मागलो. शिवान मागीर तीन नगरांतलें एक नगर दवरून उरिल्लीं दोन सकयल उडयलीं. तातुंतलें एक कैलासाचेर आनी दुसरें अमरकंटकाचेर पडलें.

दक्षयज्ञविध्वंस : दक्ष ह्या प्रजापतीक जायत्यो धुवो आशिल्ल्यो. तातुंतली एक सती. तिणें बापायच्या मनाविरुध्द शिवाकडेन लग्न केलें. एक खेपे ह्या दक्षान यज्ञ केलो आनी शिवाक आपयलो ना. देखून दक्षाक शासन करपाखातीर ताणें वीरभद्र उत्पन्न केलो. ह्या वीरभद्रान दक्षाच्या यज्ञाची नाशाडी केली आनी देवांक बंदखणींत घाले. तें पळोवन दक्षान शिवाक यज्ञभोक्तृत्वाचो अधिकार दिलो आनी तो शिवभक्त जालो. दक्षयज्ञांत सतीन देहत्याग केल्ल्याची कथाय पुराणांत आसा.

विशप्राशन : समुद्रमंथनांतल्यान उत्पन्न जाल्लें हालाहल वीरव सगळ्या जगाक जाळीत सुटलें. देखून सगळ्या देवांनी मेळून शिवाक उलो मारलो. शिव थंय आयलो आनी ताणें जगाक संकटांतल्यान सोडोवपाखातीर तें हालाहल पियेलो. त्या विरवाची शिवाक बादा जालीना. फकत ताचो गळोच काळोनिळो पडलो. देवांनी ताका तो गळो तसोच दवरपाक सांगलें. ह्या प्रसंगान शिवाक नीलग्रीव, नीलकंठ अशीं नांवां मेळ्ळीं. ही कथा सगळ्या पुराणांत सारकीच आसा.

मदनदहन : शिव हिमालयाचेर तप करतालो. दुसऱ्या जल्मांत सती पार्वती जाली आनी तीय शिवाक मेळोवपाखातीर हिमालयाचेर तप करीत बसली. त्या दोगांच्याय लग्नसंबंदांतल्यान जल्मुपी स्कंद नांवाचो पूत देवांचो सेनापती जावन तारकासुराक

मारतलो आशिल्लो. देखून देवांकूय तांचें लग्न जाल्लेंच जाय आशिल्लें. शिवाचें लक्ष पार्वतीकडेन ओडपारवातीर तांणी मदनाक नेमलो. मदनाक शिवाचेर शरसंधान केल्लें. तेन्ना शिवाचें मन वळ्ळें आनी हें कित्यारवातीर जालें ताचो सोद घेतना ताका मदन दिसलो. शिवाक ताची तिडक आयली. ताच्या तिसऱ्या दोळ्यांतल्यान उज्याचे लोळ भायर सरले. त्या लोळांत मदनाचें लासून भरम जालें.

मागीर ताका तप करपी पार्वती दिसली. तिचो निर्धार पळोवन तो तिचेकडेन लग्न जालो. पार्वतीन मागीर शिवाक मदनाक जिवो करपाक सांगलें. शिवान ताका सूक्ष्म रुपान, अनंग - रुपान जिवीत केलो.

अंधकासुरवध : हे कथेंत शिवाचें उग्र रूप दिसता. अंधक देवांक खूब त्रास दितालो आनी ताणें एक फावट पार्वतीचें अपहरण करपाचोय अतिप्रसंग केल्लो. जेन्ना शिवाचें आनी ताचें झूज जालें तेन्ना अंधकाच्या आंगांतल्यान गळपी दर एका रगताच्या थेंब्यांतल्यान अंधक निर्माण जावपाक लागले. तेन्ना शिवान माहेश्वरी देवी आनी तिचेवांगडा मातृका निर्माण केल्यो. ह्या देवतांनी अंधकाचे रगताथेंबे वयल्या वयर चाटपाक सुरवात केली. मागीर शिवान अंधकाक मारलो.

इ.स. च्या पांचव्या शेंकड्यापसून तेराव्या शेंकड्यामेरेन देशांत जायत्यो शिवप्रतिमा आनी लिंगप्रतिमा घडयल्यो. ह्याच कालखंडांत शैवमताचो खूब प्रसार जालो. जायते शैव संप्रदाय एकवटीत जाले. शिवोपासना सामान्य लोकांमेरेन पावली. शैव क्षेत्रांचोय विकास जालो आनी हें सगळें कार्य शैव पुराणकारांनी केलें.

ह्या कालखंडांत पुराणोक्त पद्धतीन शिवमूर्ती घडपाक लागल्यो. शिवाचीं जायतीं पुराणप्रणीत उपास्य रुपां आशिल्लीं. तांच्या मुखेल रुपांतल्यान जायतीं गौण रुपांय निर्माण जालीं. कलाकारांनी तांच्योय मूर्ती तयार केल्यो. तातुंतल्यो कांय नामनेच्यो मूर्ती अशो आसात -

नटराजमूर्ती : ह्या रुपांत शिवान नाच - नाट्यकला प्रवर्तित केली अशी धारणा आसा. तो आपूण एक पारंगत नाचपी आशिल्लो आनी ताच्या नाचान विश्वव्यापाराक चालना मेळटा. ह्या भुमिकेंतलो शिव चार भुजांचो आसता. ताणें दावो पांय उखलून उजवेवटेन धरिल्लो आसता.

ताच्यो जटो रत्नालंकृत आसतात. केशबंधांत कपाल, सोरोप, चंद्रीम आनी पत्रमाला आसतात. ताच्याभोंवतणी प्रभावलय आसता.

अर्धनारीश्वरमूर्ती : हे मूर्तीचो दावो भाग दादल्याचो आसता. ताचे तकलेर जटाजूट, गळ्यांत वासुकी सोरोप, हातांत कमंडलू वा नरकपाल आनी दुसऱ्या हातांत त्रिशूल आसता. आंगाचेर कातडें पांगरिल्लें आसता. उजवें आंग बायलेचें आसता. तिचे तकलेर मुकूट, गळो आनी भुजां हातूंत अलंकार आनी कमराक अधोवस्त्र आसता. हे मूर्तीचो देशांत बरोच प्रसार जाल्लो.

दक्षिणामूर्ती : शिवाचें हें सामान्य मनशाचें रूप आसा. ह्या

रुपांत शिव उबो वा बशिल्लो आसता. तो चार भुजांचो आसता. अशे मूर्तीच्या भोंवतणी जायते फावटी जनावरां, सोरोप आनी यतिमुनी आसतात. केन्ना केन्नाय पर्वतूय लागीं आसतात.

कल्याणसुंदरमूर्ती : ह्या मूर्तिकरणांत शिव - पार्वतीच्या लग्नाचो सुवाळो दाखयल्लो आसता. मध्ययुगीन कलेचो हो एक सोबीत नमुनो आसा.

हांचेभायर भिक्षाटन, सोमस्कंद, त्रिमूर्ती, महेश, सदाशिव, लिंगोद्भव अशो आनीकूय कांय शिवमूर्ती सांपडटात. ह्यो मूर्ती कशो आनी कितल्यो करच्यो हाचे नेमूय पुराणांत आनी शिल्पशास्त्रावयल्या ग्रंथांत दिल्ले आसात.

दर एका म्हत्वाचे देवतेक एक परिवार आसता. ह्या परिवारांतल्यो व्यक्ती गौण अशो देवताच आसतात. तांचें गुणकर्म सामान्यपणान मुखेल देवतेच्याच गुणकर्मासारकें आसता. शिवाकूय एक व्हड परिवार आसा. तातूंत पार्वती, गणपती, स्कंद, नंदी, चंडीश, वीरभद्र, भैरव, बाणासुर, रावण, भृंगी, रिटी सारकिल्ल्यो आनीकूय कांय व्यक्ती येतात.

विदेशांतलें शैवमत : इ.स. च्या १३ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक भारतांत एक धर्मीक संप्रदाय ह्या स्वरुपांत शैवमताचो पुराय विकास जाल्लो. पूण हें शैवमत भारतापुरतेंच मर्यादीत उरलें ना. भारताभायरूय ताचो प्रसार जालो.

सम्राट अशोकाच्या काळांत नेपाळ, तिबेट, ब्रह्मदेश आनी सिंहलद्वीप ह्या देशांत बौध्द धर्मान आपलीं पाळांमुळां घट्ट केल्लीं. पूण नेपाळांत जेन्ना बौध्द धर्म ना जालो तेन्ना थंय शैव आनी वैश्वणव संप्रदायांनी आपली जागा घट केली. नेपाळांत आयजूय शैव मत प्रचलित आसून थंयचें पशुपतीचें स्थान ही ताची गवाय आसा. तिबेटांतूय कांय शिवाचीं देवळां आसात. हिंद - चीनांतल्या शैव मताचो उल्लेख पयल्यान पयलीं चंपांतल्या इ.स. ४०० च्या चोहदिन शिलालेखांत सांपडटा. थंयचो राजा शिवोपासक आशिल्लो. पांचव्या शेंकड्यांतलो शंभुवर्मा राजाचो माइसोन शिलालेखय शिवविशयकच आसा. सव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत चंपाच्या प्रकाशधर्मा ह्या राजान एक देवळांत शिवलिंगाची स्थापना केल्ली.

जावांत ब्राह्मणीधर्माचो प्रचार पुर्विल्ल्या काळापसून आशिल्लो. सातव्या शेंकड्यांत थंय जायतीं शिवाचीं देवळां द. भारतीय पद्धतीचेर निर्माण जाल्लीं. बाली द्विपांतय शैव मत प्रभावी आशिल्लें. थंय शिवाचीं जायतीं मुखेलिंगां पळोवपाक मेळटात. ही लिंगां तेराव्या वा चौदाव्या शेंकड्यांतलीं आसात. सुमात्रांतलें शैव मत जावांतल्याप्रमाणूच आशिल्लें. मलायांतूय शिव, गणेश आनी देवी हांच्यो मूर्ती सांपडटात. ताचेवयल्यान थंयूय परिवारावांगडा शिवोपासना प्रचलित आशिल्ली असो अदमास काडूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

शिवपुराण : (पळेयात पुराणां).

शिवरात्र : (पळेयात महाशिवरात्र).

शिवाजी महाराज : (जल्म: १९ फेब्रुवारी १६३०, पुणे; मरण: ३ एप्रिल १६८०).

भोसले घराण्यांतलो एक श्रेश्ठ राजा आनी हिंदवी स्वराज्याचो संस्थापक. ताचो बापूय शहाजी हो सुरवेक आदिलशाहींत जाल्यार

उपरांत निजामशाहींत सुभेदार पदाचेर आसलो. शिवाजीचीं पयलीं कांय वर्सां शहाजीवांगडा महाराष्ट्रांत आनी कर्नाटकांत गेलीं. शिवाजी स वर्सांचो आसतना शहाजीन जिजाबाईवांगडा ताका बेंगलुरच्यान पुण्याक धाडलो. ताची

देखरेख करपाखातीर शहाजीन दादोजी कोंडदेवाची नेमणूक केल्ली. शिवाजीन दादोजीच्या हाताखाला राज्यकारभाराचें शिक्षण घेतलें. तशेंच आपल्या जहागिरीच्या मुलूखांत वसुली पद्दत वेवस्थीत बसयली. शिवाजीचें भुरगेपण ताची आवय जिजाबाई हिचेवांगडा गेलें. ताचें शिक्षणय घराच जालें. जिजाबाईन ताका रामायण - महाभारतांतल्यो कथा सांगून ताच्या मनाचेर क्षात्रतेजाचे बरे संस्कार घडोवन हाडले. हातुंतल्यानच शिवाजी महाराजाच्या मनांत स्वराज्याची भावना निर्माण जाली अशें सांगतात.

शिवाजीन स्वराज्याचो वावर सुरू केल्लो तेन्ना भारतांत मुखेलपणान मुसलमानांचीच राजवट आशिल्ली. सुरवेक शिवाजीन कोंकण दर्यादेग, सह्याद्री आनी मावळ ह्या दोंगरी प्रदेशांतूच स्वराज्य उबारपाचें थारायल्लें. तेखातीर ताणें मावळ्यांक एकठांय करून आपलें सैन्य उबारलें. तशेंच भोंवतणचे किल्लेय घेतले. उत्तरेकडचे मोगल आनी दक्षिणेकडची आदिलशाही हे ताचे मुखेल दुस्मान आशिल्ले. पूण गनिमी डावपेच आंखून, तांच्या व्हड सैन्याक विरोध करीत शिवाजीन आपलें राज्य वाडयलें. शिवाजीची व्हडवीक सांगपी आनी ताच्या सांगात्यांच्या पराक्रमाची तोखणाय करपी अफझल खानाचो वध; बाजी प्रभूचें बलिदान; शाहीस्तेखानाची फजेती; तानाजीचें बलिदान; आग्राच्यान सुटका ह्यो कांय प्रसिद्द घडणुको आसात. शिवाजीची वाडटी प्रसिद्दी पळोवन औरंगजेबान निमाणेकडेन मिर्झाराजा जयसिंग हाका व्हड सैन्य दिवन दक्षिणेक धाडलो. मिर्झाराजान दिलेरखानाच्या आदारान पुरंदर किल्ल्याक रेवाडो घालून, शिवाजीक किल्ल्याचेरूच

बंदखणींत दवरलो. मोगलांच्या व्हड सैन्यामुखार आपलें सैन्य निकामी थरतलें हें जाणून निमाणेकडेन शिवाजीन मिर्झाराजाकडेन इतिहास प्रसिद्द पुरंदर कबलात घडोवन हाडली. हे कबलातीक लागून शिवाजीक आपले अदर्यावयर किल्ले मोगलांक दिवचे पडले. तशेंच शिवाजीन मोगलांचो फकत जहागिरदार म्हूण रावचो अशीं अट घाली. उपरांत मिर्झाराजान ताका आनी संभाजीक बळजबरीन आग्र्याक व्हेले. उपरांत औरंगजेबान तांकां नदरकैदेंत दवरले. शिटुकसाणेन आपली सुटका करून शिवाजी परतून पुण्यांत आयल्या उपरांत ताणें आपलें राज्य विस्ताराचें धोरण तात्पुरतें बंद दवरलें. पूण कांय काळाउपरांत परतून राज्यविस्ताराच्या वावराक लागलो. जयसिंगाकडेन जाल्ले पुरंदराचे कबलातींत ताणें जें कितें वगडायल्लें तें सगळें परतून मेळयलें. तशेंच आनीकय नवे मुलूख हातासले. औरंगजेबान शिवाजीचो पाडाव करपाचे खूब यत्न केले. पूण शिवाजीन ते सगळे मोडून उडयले. आग्र्याच्यान आयल्याउपरांत शिवाजीक दिंडोरी, साल्हेर, मुल्हेर हीं व्हड झुजां करचीं पडलीं. १६७२ त शिवाजीन श्रीसमर्थ रामदासस्वामीच्या सहवासांत कांय तेंप सारलो. रामदासान ताका राज्यवेवस्था, लोकसंग्रह, राजकारण आनी हेर विशयांसंबंदीं गुरूपदेश दिलो.

शिवाजी महाराज जेन्ना आपल्याक राज्याभिशेक करपाक मुखार सरलो तेन्ना ताका कांय सरदार आनी जहागिरदारांकडच्यान खूब विरोध जालो. ताच्या क्षत्रियत्वाबद्दल मनांत दुबाव आसलो ते ताका राजा मानपाक तयार नाशिल्ले. देखून ताणें काशिचो म्हापंडीत गागाभट्ट हाका आपोवन हाडून धर्मशास्त्राच्या आदारान आपलें क्षत्रियत्व सिध्द केलें. उपरांत ज्येश्ठ शु. १३ शुक्रवार शके १५९६ ह्या दिसा आपल्याक राज्याभिशेक करून घेतलो. शिवाजीन त्या वेळार राज्य चलोवपाखातीर अष्टप्रधानांची नेमणूक केली. तांची वळेरी अशी - १) मुख्या प्रधान २) अमात्य ३) सेनापती ४) पंडितराव ५) न्यायाधिश ६) सचिव ७) मंत्री आनी ८) सुमंत, तशेंच राज्याभिशेकाच्या निमतान शिवाजीन 'होन' आनी 'शिवराई' अशीं दोन नाणीं पाडलीं. राज्यकारभाराचें माध्यम स्वभाशेंत आसचें म्हूण ताणें राज्यवेव्हारकोश उजवाडा हाडलो. आपलें स्वराज्य वाडयतना ताका पुर्तुगेज, डच, फ्रेंच आनी ब्रिटीश ह्या परकियांकडेनूय संघर्श करचो पडलो. तेखातीर ताका झुजारी तारवां बांदचीं पडलीं. तशेंच मालवणलागसार दर्यांत सिंधुदूर्ग उबारलो आनी रत्नागिरी, पद्मदुर्ग, विजयदुर्ग, कल्याण आनी हेरकडेन नावीक केंद्रां निर्माण केलीं.

राज्याभिशेकाउपरांत शिवाजीचे चडशे दीस वायट गेले. ताची भलायकी इबाडली. जिजाबाईक मरण आयलें आनी ताचो पूत संभाजी मोगलांक मेळ्ळो. पूण भलायकी सुदारल्या उपरांत ताणें दक्षिणे कडचे जिंजी, वेलोर हे प्रदेश घेवन राज्यविस्तार केलो. तशेंच कुतुबशाही आनी आदिलशाही कडेन बरे संबंद स्थापीत केले. पूण

उपरांत ताची भलायकी परतून इबाडली आनी तातूंतच ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

शिशुनाग राजवंश : मगधाचेर राज्य करपी एक वंश. पुराणांत ह्या वंशांतल्या धा राजांचीं नांवां दिल्यांत तीं अशीं आसात - शिशुनाग, काकवर्ण, क्षेत्रधर्मा, क्षत्रौजा, बिबिसार, अजातशत्रू, दर्शक, उदायी, नंदिवर्धन आनी महानंदी. ह्या राजांनी इ.स. पयलीं ६४२ वर्सासावन इ.स. पयलीं ३७२ मेरेन मगधाचेर राज्य केलें. काशीचो राजा शिशुनाग हाणें प्रद्योतवंशी राजाक हारोवन मगधाचें राज्य जिखलें आनी तो राजगृह हे राजधानींतल्यान मगधाचेर राज्य करूंक लागलो अशी पौराणिक कथा आसा.

पूण ही पौराणिक म्हायती सगळ्या अभ्यासकांक मान्य ना. तांच्या मतान 'महावंश' ह्या ग्रंथांतली, शिशुनाग वंशाची म्हायती सारकी आसा. ह्या ग्रंथांत शिशुनाग वंशांतल्या राजांचीं नांवां दिल्यांत तीं अशीं आसात - बिबिसार, अजातशत्रू, उदयभद्र, अनुरुध, मुंड, नागदासक, सुसुनाग, कालाशोक आनी ताचे धा पूत.

बिबिसार : हो हर्यक कुळांत जल्मलो. गिरिव्रज म्हळ्यार राजगृह ही ताची राजधानी आशिल्ली. बिबिसाराच्या विशाल साम्राज्याचे शासनवेवस्थेची म्हायती बौध्द साहित्यांत मेळटा. वेगवेगळ्या गांवांचो कारभार ग्रामक म्हळ्यार गांवाचो मुखेल चलयतालो पूण बिबिसारान सगळ्या साम्राज्याचेर आपली सत्ता दवरिल्ली.

बिबिसारान अंग देशाचेर स्वारी करून तो जिखलो आनी ताची राजधानी चंपा हांगा आपलो पूत कुणिक हाका राज्यपाल म्हूण नेमलो.

बिबिसारान मगध साम्राज्याचो विस्तार केलो आनी लागसारच्या तशेंच पयसुल्ल्या राजांकडेनय बरेपण दवरलें. कोसलचो राजा प्रसेनजित हाची भयण बिबिसाराची पट्टराणी आशिल्ली. ताची दुसरी राणी चेल्लना ही लिच्छवीचो राजा चेटक हाची धूव. मद्रदेशाची राजकन्याय ताची राणी आशिल्ली. अवंतीच्या प्रद्योत राजवंशाकडेय बिबिसाराचें बरेपण आशिल्लें.

बिबिसारान स्वता गौतम बुध्दाकडल्यान दीक्षा घेतिल्ली अशें बौध्द साहित्यांत मेळटा. तेन्ना ताणें राजगृह हांगा बुध्द आनी ताचे शिश्य हांकां स्वता जेवण वाडलें आनी वेळुवन नांवाचें उपवन ताणें बौध्द संघाक दिलें. ताची राणी मद्र, राजकन्या - रवेमा हीं बौध्द तत्त्वगिन्यानांत हुशार आशिल्लीं. बिबिसारान आपलो राजवैद्य जीवक हाका बुध्दाचे सेवेखातीर धाडिल्लो.

जैनांच्या मतान बिबिसार हो महावीराचो अनुयायी आशिल्लो. ताची राणी चेल्लना हीय जैन पंथाची पुरस्कर्ती आशिल्ली.

बौध्द परंपरेप्रमाण बिबिसाराचो पूत अजातशत्रू हाणें बापायचो

वध केलो. बुध्दाचो बापोलभाव देवदत्त हो दुश्ट आशिल्लो. ताणेंच अजातशत्रूक, बापायक मारपाक प्रवृत्त केलो. पूण जैन परंपरेची म्हायती मात वेगळी आसा. बिबिसारान कुणिक (अजातशत्रू) हाकाच युवराज मानिल्लो. तरीय ताणें बिबिसाराक बंदखणींत उडोवन राज्यपद घेतलें. उपरांत बिबिसारान वीरव घेवन आत्महत्या केली.

अजातशत्रू : हो एक पराक्रमी राजा आशिल्लो. ताणें आपल्या साम्राज्याचो खूब विस्तार केलो. राज्याचेर येनाफुडें ताका कोसलचो राजा प्रसेनजित हाचेवांगडा झूज करचें पडलें. पूण ताचेकडल्यान अजातशत्रूक हार घेवंची पडली. तेन्ना अजातशत्रू प्रसेनजिताक शरण गेलो. तेखातीर प्रसेनजितान अजातशत्रूक ताचें राज्यपद परतें दिलें आनी वांगडा आपली धूव वजिराय दिली.

जैन ग्रंथावयल्यान अजातशत्रून उदेंत भारतांतल्या ३६ गणराज्यांच्या प्रबल संघाचो पराभव केलो. लिच्छवी हें घटक राज्य खूब प्रबल आशिल्लें. तें घेवपाखातीर अजातशत्रून खूब कपट कारस्थानां केलीं. आपल्या सेनादलांतय खूब वाड केली. ह्या झुजाखातीर ताणें पाटीलपुत्र हें नवें नगर गंगेचे देगेर वसयलें. ताच्या शस्त्रभांडारांत महाशिलाकंटक आनी रथमुसल हीं दोन संहारक शस्त्रां आशिल्लीं. हें झूज १६ वर्सां चालू आशिल्लें. निमाणेकडे अजातशत्रूक जैत मेळ्ळें आनी ताका वैशाली नगरी मेळ्ळी.

जैन ग्रंथांत अजातशत्रूक जैन पंथाचो अनुयायी म्हळां. तो खुबदां महावीराक मेळपाक वतालो.

बौध्द ग्रंथाच्या आदारान, अजातशत्रू बुध्दाचो भक्त जाल्लो. पयलीं तो बुध्दाचो दुस्मान आशिल्लो पूण बिबिसाराक मारतकच ताका पश्चात्ताप जालो आनी तो बुध्दाक शरण गेलो. बुध्दाच्या निर्वाणा उपरांत अजातशत्रून ताच्या अवशेशांखातीर राजधानी भोंवतणी खूब धातुचैत्यघरां बांदलीं. पयली बौध्द संगीती ताच्याच वेळार राजगृह हांगा भरली. परिशदेखातीर राजान भव्य अशें सभाघर बांदलें आनी थंय आयिल्ल्या ५०० भिक्षूंची वेवस्था केली.

अजातशत्रू उपरांत ताचो पूत उदयभद्र (उदायी) राजा जालो. जैन परंपरेप्रमाण तो म्हान पितृभक्त आशिल्लो. तो चंपा हांगा राज्यपाल आशिल्लो. मगधांतल्या लोकांनी ताका सिंहासनाचेर बसपा खातीर आपयतकच तो पाटलिपुत्र हांगा आयलो आनी सिंहासनाचेर बसलो. थंय ताणें कुसुमपूर नांवाचें नवें नगर वसयलें आनी नगराच्या मदीं एक जैन चैत्यघर बांदलें.

उदयभद्र हो निश्ठावान जैन नेमान उपास - तापास करतालो. पूण रोकडोच ताचोय वध जालो. ताच्या उपरांत अनुरुध आनी अनुरुधा फाटल्यान मुंड हो राजा जालो.

तांचे उपरांत राजा नागदासक हो पुराणांतलो दर्शक आसुंये. तेउपरांत ताचो मंत्री शिशुनाग हाका प्रजेन मगधाचो राजा केलो. शिशुनागान अवंतीच्या प्रद्योताक हारोवन तें राज्य मगध साम्राज्यांत

घालें. वत्स आनी कोसल हीं राज्यांय ताणें जिरवलीं.

कालाशोक हो शिशुनागाचो पूत. तो पुराणांतलो काकवर्ण आसुंये. हाचे राजवटींत दुसरी बौध्द संगीती भरील्ली. ताचे राणयेचो शूद्र प्रियकर आशिल्लो ताणें राजाचो वध केलो. उपरांत कालाशोकाच्या धा पुतांनी धा वर्सां राज्य केलें. राणयेचो प्रियकर तांचो मार्गदर्शक म्हणून स्वता राज्य चलयतालो. उपरांत ताणें त्या धाय राजपुतांक मारले. ताचेपसून राणयेक जो पूत जालो, ताका मगधाचें राज्य मेळ्ळें आनी उपरांत नंदवंश सुरू जालो.

- कों. वि. सं. मं.

शिशुपाल वध : एक संस्कृत महाकाव्य. ह्या काव्याचो कर्तो माघ आसून, तो इ.स. च्या ७ व्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत जावन गेलो. ह्या महाकाव्याचे २० सर्ग आसून, श्लोकसंख्या १६४५ आसा. पंदराव्या सर्गांतले प्रक्षिप्त श्लोक ३४ आनी कविवंशवर्णनपर ५ मेळून ही श्लोकसंख्या १६८४ इतली जाता. युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाच्या वेळार श्रीकृष्णान आपल्या सुदर्शन चक्रान चेदी देशाचो राजा शिशुपाल हाका जिवो मारलो. हीच कथा हातूंत आयल्या.

माघाच्या पयलीं भारवी हो महाकवी जावन गेलो. ताचें किरातार्जुनीय हें काव्य विद्वानांच्या आदराक पात्र थारिल्लें आनी भारवीची खूब नामना जाल्ली. माघ कवीक तें सहन न जाल्ल्या कारणान भारवीचें म्हत्व उणें करपाचा उद्देशान ताणें शिशुपाल वधाची रचना केली. भारवीन किरातार्जुनीयाची कथा महाभारतांतल्यान घेतल्या. तशीच ती माघानूय घेतल्या.

शिशुपालवध किरातार्जुनीयाची प्रतिमूर्ती म्हणूं येता. हातूंत कथेची सजावट, सर्गांचें विभाजन आनी वर्ण्य विशयांचें उपस्थापन ह्या गजालींनी माघान भारवीच्या पावलार पावल दवरलां.

भारवी हो शैव आशिल्ल्यान ताणें शिवप्रधान कथावस्तू वेंचून काडली, जाल्यार माघ हो वैश्व देखून ताणें कृष्ण प्रधान कथेची वेंचणूक केली.

भारवीप्रमाण माघाचीय वीररसाचेर भर आसा. ताणें शृंगाराक वीररसाच्या माथ्यार पांय दिवपाक लायला.

शिशुपालवधाचो मदलो भाग वाचल्याउपरांत वाचप्याक अशें दिसता, हें शृंगार रसाचेंच महाकाव्य आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शिश्यांरान्नी : (पळेयात मल्लिकार्जुन संस्थान काणकोण).

शिसोदिया राजवंश : मेवाडाचेर राज्य करपी एक वंश. इ.स. च्या ६ व्या शेंकड्यासावन १२ व्या शेंकड्यामेरेन मेवाडाचेर गुहिलोत वंशाचें राज्य आशिल्लें. १२ व्या शेंकड्यांत त्या वंशाच्यो दोन शाखा

जाल्यो. एके शाखेचें नांव रावळ आनी दुसरेचें राणा. मुळच्या घराण्यांतलो रणसिंह वा कर्णसिंह हाका माहप, राहप आनी क्षेमसिंह हे तीन पूत आशिल्ले. तातुंतल्या क्षेमसिंहाक मेवाडचें राज्य मेळ्ळें. ताची शाखा रावळ ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. माहप हाका शिसोदे गांवची जहागीर मेळ्ळी आनी ताचे शाखेक राणा हें नांव मेळ्ळें. ताचें घराणें रावळांचे सामंत म्हूण शिसोदे हांगा राज्य करपाक लागले आनी तेंच घराणें उपरांत शिसोदिया ह्या नांवान नांवारुपाक आयलें.

माहपा उपरांत राणा शाखेंतल्या राहप, नरपती, दिनकर्ण, जसकर्ण, नागपाल, कर्णपाल, भुवनसिंह, भीमसिंह, जयसिंह आनी लक्ष्मणसिंह हांणी शिसोदे हांगा राज्य केलें.

रावळ शाखेचो रत्नसिंह मेवाडाचेर राज्य करतना अलाउद्दीन खिलजी हाणें चितोडाचेर हल्लो केलो. तेन्ना राणा शाखेच्या लक्ष्मणसिंहान आपल्या पुतांक घेवन रत्नसिंहाक चितोडगडाचेर साथ दिली. त्यावेळार व्हड झूज जालें आनी तातूंत रत्नसिंह, लक्ष्मणसिंह आनी ताचे सात पूत मेले. रत्नसिंहावांगडा रावळ शाखाय सोंपली.

लक्ष्मणसिंहाचो एक पूत अजयसिंह जखमी जावन पळून गेल्ल्यान वांचलो. तो अरवलीच्या रानांत लिपून रावलो थंय बरीच वर्सां काडटकच तो स्वताक मेवाडचो राजा मानूंक लागलो. अशे तरेन ताका मेवाडचें राज्य मेळ्ळें. लक्ष्मणसिंहाचो एक पूत अरिसिंह हाणें सांगिर चौहान कुळांतले एके राजकन्येकडे लग्न केलें. ताका एक पूत आशिल्लो. अरिसिंहाक चितोडगडावयल्या झुजांत मरण आयलें तेन्ना ताचो पूत हंमीर आपल्या आजोळा आशिल्लो. तो खूब धाडसी, शूर आनी बुध्दिमान आशिल्लो. हाचेविशीं जेन्ना अजयसिंहाक कळ्ळें तेन्ना ताणें ताकाच आपले गादयेर बसोवन मेवाडचें राज्यपद दिलें. अजयसिंहाचे पूत क्षेमसिंह आनी सज्जनसिंह हांकां तें मानवलेंना आनी ते रागार जावन दक्षिणेंत गेले. तातुंतल्या सज्जनसिंहाच्या वंशांत छत्रपती शिवाजी महाराजाचो जल्म जालो.

हंमीर (इ.स. १३१४ - १३६४) : इ. स. १३१४ च्या अदमासाक अजयसिंहाक मरण येतकच हंमीर मेवाडचो राजा जालो. तो अरवली पर्वतावळींतल्या खेलवाडा हांगासावन राज्य करतालो. ताणें पयलीं मेवाडचे कांय किल्ले जिखून घेतले. चितोडगड घेवप हो ताचो मुखेल हेत आशिल्लो. चितोडगडाचेर पयलीं अलाउद्दीनाचो पूत खिजरखान राज्य करतालो. पूण हंमीरान थंय धूमशेण घातिल्ल्यान बेजारून तो दिल्लीक गेलो. उपरांत उलाउद्दीनान थंय मालदेव चौहान हाका चितोडगडाचेर धाडलो. ताणें थंय बरीच वर्सां बरो कारभार लो. पूण हंमीरान भोंवतणच्या वाठारांनी लुटालूट सुरू करतकच मालदेवान ताचेकडे सहजिकाय करपाचें चिंतून ताका आपली धूव दिली. हंमीरान तिचेकडे लग्न केलें आनी तिच्याच आदारान इ.स. १३२७ च्या अदमासाक चितोडगड जिखलो अशें म्हण्टात. चितोडगडाचेर हंमीरान स्वताच राजतिलक लावन घेतलो आनी महाराणा ही उपाधी घेतली.

चितोडगड वतकच मालदेवाचो पूत जैसा हो दिल्लीक गेलो आनी व्हडलें मुसलमानी सेनादल घेवन ताणें मेवाडाचेर घुरी घाली. पूण हंमीरान सिंगोली गांवालागसार ताका हारयलो.

महाराणा हंमीरान ६४ वर्सा मेवाडाचेर बरे तरेन राज्य केलें. ताच्या मरणाचे तारखेविशीं अभ्यासकांभितर एकमत ना. कांय जाणांच्या मतान ताका इ.स. १३६४ वर्सा मरण आयलें. पूण ताणें ६४ वर्सा राज्य केल्लें आसल्यार ताका इ.स. १३७८ वर्सा मरण आयलें आसूं येता अशें कांय अभ्यासक मानतात.

क्षेत्रसिंह (इ. स. १३६४ - १३८२) : हो हंमीराचो व्हडलो पूत हंमीराउपरांत मेवाडाचे गादयेर बसलो. होय खूब पराक्रमी आशिल्लो. ताणें आपले राजवटींत मेवाडाचें राज्य विस्तारून खूब वैभव वाडयलें. ताणें बुंदीच्या हाडा घराण्याक हारोवन बुंदीचेर आपली सत्ता स्थापली. उपरांत माळव्याचो सुभेदार दिलावरखान घुरी हाणें मेवाडाचेर आक्रमण करतकच क्षेत्रसिंहान ताचेकडे झूज केलें. क्षेत्रसिंहाक जैत मेळ्ळें पूण रोखडेंच ताका मरण आयलें.

लक्ष्मणसिंह (इ.स. १३८२ - १४२०) : क्षेत्रसिंहा उपरांत ताचो व्हडलो पूत लक्ष्मणसिंह वा लारखा हो मेवाडाचो राजा जालो. तो धर्मीक वृत्तीचो आनी दानी आशिल्लो. मुस्लिम शासकांनी गया, काशी आनी प्रयाग हांगा यात्रेकरूंचेर जबर कर लायिल्ले ते ताणें बंद केले आनी तेखातीर मुस्लिम शासकांक खूब द्रव्य दिलें. ताणें खूब देवळां बांदलीं. सगळ्यांत पयलीं ताणें बदनोरच्या मेर नांवाच्या पहाडी जमातीचें बंड मोडून काडलें. ताच्या राज्य काळांत जावर हांगा रुप्याची आनी शिंशाची खाण सांपडिल्ल्यान राज्याचें उत्पन्न खूब वाडलें.

लारखाजीक चूडा नांवाचो पूत आशिल्लो. तोच मेवाडाचो राजा जावपाचो. तेखातीर मारवाडाच्या राठोड राजान आपली धूव हंसबाई ताका दिवपाची केली. पूण लारखाजीन स्वताच तिचेकडे लग्न जावपाचो निश्चय केलो. पूण तिचो बापूय जाण्टेल्या लारखा राजाक आपली धूव दिवपाक तयार नाशिल्लो. कारण चूडा हो युवराज आशिल्ल्यान तिच्या पुताक राज्य मेळचें नाशिल्लें. तेखातीर युवराज चूडान शिंवासनावयलो आपलो हक्क सोडलो. हंसबाईचें लारखाजीकडे लग्न जालें. तांकां जो भुरगो जालो ताचें नांव मोकल. तोच लारखाजी उपरांत मेवाडाचो राजा जालो. हंसबाईचो भाव रणमल्ल तिचेवांगडा मेवाडांत येवन रावलो.

मोकल (इ. स. १४२० - १४३३) : लारखाजीचो पूत चूडा आनी मोकलाचें खूब बरेपण आशिल्लें. पूण हंसबाईक चूडाचेर विस्वास नाशिल्लो. तेखातीर चूडा मेवाड सोडून माळव्यांत गेलो. उपरांत रणमल्लच सगळो कारभार पळोवंक लागलो. मोकलय पराक्रमी आशिल्लो. ताणें बुंदी, सांभर, नागौर, जालोर हीं संस्थानां जिखलीं. इ.स. १४३३ वर्सा गुजरातच्या सुलतानान मेवाडाचेर आक्रमण केलें, तेन्ना राजा मोकल स्वता ताका प्रतिकार करपाखातीर गेलो. पूण

वाटेंत ताचें क्षेत्रसिंहाच्या दोन अनौरस पुतांकडे बिनसलें आनी तांणी मोकलाचो वध केलो.

कुंभा (इ.स. १४३३ - १४६८) : मोकल मरतकच राज्यांत खूब अराजक माजले. ताचो मामा रणमल्ल मारवाडांत गेल्लो तो रोखडोच व्हड सैन्य घेवन परतून आयलो आनी ताणें मोकलाचो पूत कुंभकर्ण हाका गादयेर बसयलो. चूडाचो सरखो भाव रघुदेव मोकलाक राज्यकारभारांत मार्गदर्शन करतालो, तो आतां कुंभाक करूंक लागलो. रघुदेव हो सत्वशील, प्रजावत्सल, पराक्रमी तसोच रुपेस्त आशिल्लो. ताका लागून सगळी प्रजा ताका मान दिताली. पूण रणमल्लक तें सोंसलेंना. ताणें रघुदेवाचो वध करून घेतलो आनी आपणें राज्याचीं सगळीं सुत्रां हातांत घेतलीं. ताका लागून सगळी प्रजा पिकार जाली आनी जायत्या सरदारांनी चूडाच्या आदारान कट करून रणमल्लक जिवो मारलो. उपरांत महाराणा कुंभा चूडाच्या मार्गदर्शनाखाल शासन करपाक लागलो. रणमल्लक लागून राठोड आनी शिसोदिया ह्या दोन राजवंशांची युती खूब काळमेरेन चालू आशिल्ली आनी तेखातीर राजपूतांची सत्ताय राजस्थानांत थीर आशिल्ली. रणमल्लच्या वधा उपरांत मात ह्या दोन घराण्यांत वैर सुरू जालें. कुंभाक मारवाडाच्या राठोडांकडे तशेंच माळव्याच्या सुलतानाकडे झुजचें पडलें. दर वर्सा माळव्याची मुस्लीम सेना मेवाडांत घुसून लूट करताली आनी राजपूत सेना तांकां प्रतिकार करून धांवडावन घालताली. माळव्याच्या सुलतानान आपल्या जैताचें यादस्तिक म्हूण मांडू हांगा विजयस्तंभ उबारलो आनी राजा कुंभानूय इ. स. १४४८ वर्सा चितोडाचेर कीर्तिस्तंभ उबारलो. मारवाडांतूय राजा कुंभाक जैत मेळ्ळें आनी राठोडांचो सगळो प्रदेश, राजधानी मंडोरसयत ताच्या शेकातळा आयली. तेउपरांत ७ - ८ वर्सा बरीं थंडसाणेन गेलीं. इ. स. १४५६ वर्सा कुंभाक, नागौरचो राजा आनी गुजरातचो सुलतान हांचेकडे झूजचें पडलें. त्या झुजांतूय कुंभाक जैत मेळ्ळें. उपरांत माळव्याचो सुलतान महमूद खलजी, गुजरातचो सुलतान कुतुबुद्दीन आनी मारवाडाचो जोधा राठोड हांणी मेळून मेवाडाआड, कबलात केली. पूण राजा कुंभा कोणाकूच बदलोना. त्याच वेळार कुंभाचो भाव क्षेमसिंह हाणें ताच्याआड कपट केलें पूण कुंभान ताचोय बंदोबस्त केलो.

राजा कुंभा हो मध्ययुगांतलो एक म्हान राजा आशिल्लो. तसोच तो विद्या आनी कला हांचोय पुरस्कर्ता आशिल्लो. राजाक निमाणेकडे उन्माद रोग जालो. ते स्थितींतूच ताचो राज्यलोभी व्हडलो पूत उदयसिंह हाणें ताचो वध केलो आनी राज्य बळकायलें. पूण कुंभाचे सरदार सामंत उदयसिंहाच्या आड आशिल्ले. उदयसिंहान ४ वर्सा राज्य केलें. उपरांत ताचो धाकटो भाव रायमल्ल हाका सगळ्या सरदारांनी राज्यपद दिलें तेन्ना उदयसिंह पळून गेलो.

रायमल्ल (इ.स. १४७३ - १५०९) : रायमल्लचे राजवटींत, मेवाडाचे गादयेखातीर जायत्या जाणांनी उठाव केलो. सगळ्यांत पयलीं

कुंभराण्याचो धाकटो भाव क्षेमसिंह हाणें मेवाडाचेर घुरी घाली. पूण रायमल्लान ताका हारयलो. ह्याच झुजांत क्षेमसिंहाक मरण आयलें. हाच्या फाटल्यान माळव्याचो सुलतान घियासुद्दीन खलजी आनी ताचे उपरांत मेवाडांतल्या कांय आदिवासी जमातींचोय रायमल्लान बंदोबस्त केलो. माळव्याच्या सुलतानान आपलो सरदार जफरखान हाका परतून मेवाडाचेर धाडलो. पूण थंयच रायमल्लान ताका हारयलो आनी ताची फाट धरून माळव्याचेर स्वारी केली. खैराबादच्या रानांत व्हड झूज जावन दुस्मानाचो पुराय नाश जालो.

रायमल्लाक १३ पूत आशिल्ले. तातुंतले पृथ्वीराज, जयमल्ल आनी संग्रामसिंह हे पयले तीन आशिल्ले. पूण कोणें तरी संग्रामसिंह राजा जातलो अशें भविश्य सांगिल्ल्यान पृथ्वीराज आनी जयमल्ल हांणी मेळून संग्रामसिंहाचेर घुरी घाली. तो जरवमी जावन पळून गेलो. पृथ्वीराज हुशार आशिल्लोच. तोच रायमल्लाक राज्यकारभारांत आनी झुजांत आदार करतालो. पूण एकदां ताचो भावोजी म्हळ्यार भयणीचो घोव सिरोहीचो राजा हाचेकडे वाद जालो आनी ताणें पृथ्वीराजाक वीख घालून मारलो. जयमल्लय एका झुजांत मेलो. तेन्ना रायमल्ल दुख्खवान पिसो जावन मेलो आनी संग्रामसिंहाक राज्यपद मेळ्ळें.

संग्रामसिंह (इ.स. १५०९ - १५२७) : हाका राजा सांगा ह्या नांवानूच नामना मेळ्ळी. मेवाडच्या सगळ्या महाराजांभितर होच सगळ्यांत श्रेष्ठ मानतात. तो एक बरो झुजारी तसोच बुध्दिमान शासकूय आशिल्लो. ताणें दिल्ली, माळवा आनी गुजरात ह्या तिन्नीय सुलतानांक हारोवन मेवाडची सत्ता प्रस्थापित केली. इ.स. १५२६ वर्सा बाबर दिल्लीचो बादशाह जालो आनी इ.स. १५२७ वर्सा ताचो आनी संग्रामसिंहाचो व्हड संघर्ष जालो. तेन्ना संग्रामसिंहाचो पराभव जालो. जरवमी सांगा रानांत वचून रावलो आनी बाबराकडे परतून झूज करूंक सैन्य एकठावंक लागलो पूण ३० जानेवारी १५२७ दिसा ताका मरण आयलें.

रत्नसिंह (इ. स. १५२८ - इ. स. १५३१) : संग्रामसिंहाउपरांत ताचो तिसरो पूत रत्नसिंह राजा जालो. माळव्याचो सुलतान महंमूद खलजी हाणें मेवाडाचेर घुरी घाली पूण रत्नसिंहान, गुजरातचो सुलतान बहादुरशहा हाचो आदार घेवन माळव्याचेर परतून चढाई केली आनी सुलतानाक हारयलो. बहादुरशहान मांडूचेर हल्लो करून सुलतानाक अटक केली आनी माळवा आपल्या राज्याक जोडलो. मजगती सांगाची बायल कर्मवती, ही बुंदीच्या हाडा राजपुत घराण्यांतली सूरजमलची भयण. ती आनी तिचे दोन पूत विक्रमादित्य आनी उदयसिंह रणथंभोर किल्ल्याचेर रावतालीं.

रत्नसिंह आनी सूरजमल हांचें बरें नाशिल्लें. एकदां शिकारेच्या निमतान ते एकठांय आयले आनी तांचें द्वंद्वयुध्द जावन दोगूय जाण मेले.

विक्रमादित्य (इ.स. १५३१ - १५३६) : रत्नसिंहाक पूत

नाशिल्ल्यान ताचो धाकटो भाव विक्रमादित्य गादयेर बसलो. तो व्यसनी आनी पात्र नाशिल्ल्यान राज्याचो कारभार वेवस्थित चलनाशिल्लो. हाचो फायदो घेवन गुजरातचो सुलतान बहादुरशहा हाणें मेवाडाचेर स्वारी केली. ताणें रायसेन किल्लो जिखून घेतकच चितोडगडाचेर चढाई केली. राजमाता कर्मवतीन माळव्याचो जो जमनीचो वांटो मेवाडाक जोडिल्लो तो बहादुरशहाक दिवन कबलात केली. तरीपूण ताका चितोड सर करून मेवाड जिंकपाचो आशिल्लो. तेखातीर ताणें इ.स. १५३४ वर्सा परतून घुरी घाली. कर्मवतीन सगळ्या राजपूत सरदारांक देशभक्तीचें आवाहन केल्ल्यान ते चितोडच्या रक्षणारवातीर सैन्य घेवन आयले. कर्मवतीन गुहिलोत घराण्यांतल्या वागसिंहाक तात्पुरतें राज्यपद दिवन चितोडच्या रक्षणाची सिध्दता केली. विक्रमादित्य आनी उदयसिंह बुंदीक वचून रावले. पूण सगळे यत्न फुकट गेले आनी बहादुरशहान चितोड जिखलो. कर्मवतीन हुमायूँ बादशहाक आदाराक आपयल्लो पूण तो वेळार पावलो ना. तेन्ना गडावयल्या सगळ्या राजपूत बायलांनी जोहार केलो आनी राजपूत वीरांनी रणांगणाचेर झुजतां झुजतां मरण पत्करलें. रोकडोच हुमायूँ चितोडाचेर घुरी घालपाखातीर आयलो. बहादुरशहान ताका प्रतिकार केलो पूण हारिल्ल्यान तो मांडूकडे पळून गेलो. हुमायूँन ताची फाट धरली. हेवटेन राजपूत सरदारांनी चितोडाचेर हल्लो करून तो परत घेतलो, विक्रमादित्य आनी उदयसिंह हांकां परते हाडले. पूण विक्रमादित्याचें आचरण बरें नाशिल्लें. इ.स. १५३६ वर्सा बनवीर नांवाच्या एका दासीपुतान विक्रमादित्याचो वध केलो आनी स्वताच गादयेर बसलो. ताणें उदयसिंहाकय मारपाचो यत्न केलो. पूण पन्ना नांवाचे दासीन ताका वाटायलो आनी सुरक्षित रितीन कुंभलगडाचेर पावयलो. उपरांत सरदारांनी चितोडाचेर घुरी घालून बनवीराक धांवडावन घालून उदयसिंहाक गादयेर बसयलो.

उदयसिंह (इ.स. १५४० - १५७२) : हाणें खूब काळ राज्य केलें. विलासी वृत्ती पूण आंगांत कसलीच कर्तबगारी नाशिल्ल्यान ताणें मेवाडचें वैभव वाडोवपाक कांयच केलेंना. इ.स. १५६७ वर्सा अकबर बादशहान चितोडाचेर स्वारी केली तेन्ना महाराजा उदयसिंह रानांत पळून गेलो. पूण सगळ्या राजपूत वीरांनी शर्थीन झुजून रणांगणाचेर मरण पत्करलें. तशेंच गडावयल्या बायलांनी जोहार केलो. उपरांतच अकबराक गड जिंकपाक मेळ्ळो (इ.स. १५६८). मागीर दुसऱ्या वर्सा ताणें रणथंभोरचोय किल्लो घेतलो. उपरांत तो कुंभलगडाचेर रावपाक लागलो. ताचेपयलीं ताणें उदयपूर नगर वसयलें आनी उपरांत तीच मेवाडची राजधानी जाली. इ.स. १५७२ वर्सा उदयसिंहाक मरण आयलें. ताका वीस राणयो, पंचवीस पूत आनी वीस धुवो आशिल्ल्यो. मरच्या वेळार ताणें जगमल नांवाच्या णवव्या पुताक युवराज नेमलो, तो ताचे आवडटे राणयेचो पूत आशिल्लो. पूण तो पात्र नाशिल्ल्यान राजपूत सरदारांनी ताका गादयेर बसूंक दिलोना. व्हडलो पूत प्रतापसिंह हाकाच तांणी राज्यपद दिलें.

प्रतापसिंह (इ.स. १५७२ - १५९७) : हो राजा कुंभलगडावयल्यान, स्वाभिमानान आनी स्वतंत्रपणान मेवाडचें शासन करतालो. पूण मेवाडचो चडसो भाग आनी किल्ले मोगलांकडे आशिल्ले. राजस्थानांतल्या चडशा सगळ्या राजपूत राजांनी अकबराकडे एकचार सादून आनी ताचें मांडलिकत्व पत्करून आपल्यो धुवो ताका दिल्यो. राणा प्रताप मात एकटोच राज्य करतालो. पूण ताचें बळगें सामकें उणें आशिल्लें. जे सरदार आनी लोक ताचेकडे एकनिश्ठ आशिल्ले, तांकां ताणें मोगलांकडे सरव्य आशिल्ल्या राजपुतांचेर बहिश्कार घालपाची आज्ञा दिली.

अकबरान आपलें व्हड सैन्य दिवन मानसिंहाक मेवाडाचेर धाडलो. पूण राजान पहाडी जंगली प्रदेशाचो आलाशिरो घेवन मोगल सेनेचेर लिपचोरयां हल्ले सुरू केले. ताका लागून बेजारून मानसिंह परत गेलो. उपरांत अकबरान स्वताच मेवाडाचेर स्वारी केली आनी मेवाडांतल्यो बऱ्योचशो सुवाती ताणें घेतल्यो. पूण राजा प्रतापसिंह ताका मेळ्ळोना. उपरांत राजान पहाडी जंगलांतल्यान भायर येवन सगळ्यो सुवाती परत घेतल्यो. ताचे उपरांत आनीक एक फावट अकबरान कितल्याशाच मातबर सरदारांक मेवाडाचेर धाडले. पूण राजा प्रताप अजिंक्य उरलो. इ.स. १५८४ मेरेन ताणें चितोडगड आनी मंगलगड मेळून चडसो सगळो मेवाड परत घेतलो. अकबरान मेवाड घेवपाचो नाद सोडिल्ल्यान सुमार १३ वर्सा राजा प्रतापाक शांतताय मेळ्ळी. इ.स. १५९७ वर्सा आतकड्यांचें दुयेंस जावन ताका मरण आयलें.

अमरसिंह (इ.स. १५९७ ते १६२०) : प्रतापसिंहाचो व्हडलो पूत अमरसिंह हो बापायफाटल्यान मेवाडचो राजा जालो. तोय बापायभशेन हुशार आशिल्लो. प्रतापसिंह मरतकच अकबरान, सलीमाक व्हड सेनादल दिवन मेवाडाचेर धाडलो. पूण अमरसिंहान ताका हारयलो. उपरांत सलीम दिल्लीचो बादशहा जातकच ताणें मेवाडाचेर खूब घुरयो घाल्यो तरीय ताका यश मेळ्ळेंना आनी ताणें अमरसिंहाचो भाव सागर हाका मेवाडचो राजा म्हणून चितोडचे गादयेर बसयलो. पूण हे भेदनीतीक लागून एकाय राजपूत सरदारान सागराक साथ दिलीना. निमाणें ताणें चितोडचो किल्लो अमरसिंहाच्याच सुवादीन केलो. जहांगीरान मेवाडाचेर सतरा घुरयो घाल्यो, पूण ताका जैत मेळ्ळेंना. निमाणें मेवाडचेंय मनशांचें तशेंच द्रव्याचें बळगें उणें जाल्लें तेन्ना राजपूत खुर्रम (शहाजहान) हाका व्हड सैन्य दिवन मेवाडचेर धाडलो. अमरसिंहान प्रतिकार करपाचो खूब यत्न केलो पूण तो हारलो आनी ताणें बादशहाकडे कबलात केली. ताच्यो अटी अशो आशिल्ल्यो - १) अमरसिंहान आपल्या व्हडल्या पुताक मोगल दरबारांत धाडप २) एक हजार राजपूत स्वार शाही सैन्यांत चाकरेक दवरप आनी ३) चितोडगडाची कसलीच दुरुस्ती करप ना. अमरसिंहान सगळ्यो अटी मान्य केल्ल्यान मेवाडचें स्वातंत्र्य सोंपलें. युवराज

कर्णसिंह शाहजादा खुर्रमावांगडा बादशहाक मेळपाक अजमीराक गेलो. थंय बादशहान ताका पांच हजारी मनसब दिवपाची केली. ही कबलात भोवमानान जाल्ली आसली तरीय अमरसिंहाक खूब वायट दिसलें. ताणें कर्णसिंहाचेर सगळो कारभार सोंपयलो आनी उदयपूरच्या राजवाड्यांत एकांतांत वचून रावलो. थंयच इ.स. १६२० वर्सा ताका मरण आयलें.

कर्णसिंह (इ.स. १६२० - १६२८) : कर्णसिंहान आपले राजवटींत मेवाडचो उद्ध्वस्त जाल्लो भाग परतून सारको केलो. शाहजादा खुर्रमान जेन्ना जहांगीराआड बंड केलें तेन्ना तो उदपूराक गेलो. कर्णसिंहान आपलो धाकटो भाव भीमसिंह हाका सैन्य दिवन ताच्या आदाराक धाडलो. तो खुर्रमाचो दुस्मान पर्वेज हाचेवांगडा झुजतना इ.स. १६२४ वर्सा मेलो आनी इ.स. १६२८ वर्सा कर्णसिंहाक मरण आयलें.

जगतसिंह (पयलो, इ.स. १६२८ - ५२) : कर्णसिंहा उपरांत ताचो पूत जगतसिंह गादयेर बसलो. ताणें कबलातींतले सर्तीआड चितोडगडाची दुरुस्ती सुरू केली. पूण ती पुराय जावंचे पयलींच तो इ.स. १६५२ वर्सा ताका मरण आयलें. ताणें बरींचशीं देवळां, प्रासाद आनी तळीं निर्माण केल्लीं.

राजसिंह (पयलो इ.स. १६५२ - १६८०) : जगतसिंहा उपरांत ताचो पूत गादयेर बसलो. बापायच्या मरणाक लागून बंड पडिल्लें चितोडगडावयलें काम ताणें परतून सुरू केलें. देखून शहाजहान बादशहान ताचेर व्हड सैन्य धाडलें. पूण राजसिंहान झूज करिनासतना, बादशहाची चूक मागून, केल्लें बांदकाम मोडून उडयलें. बादशहान अजमीरलागसारचो मेवाडचो कांय भाग घेतिल्लो, ताचो राजसिंहाक राग आशिल्लो. फुडें शहाजहान दुयेंत पडटकच ताचे चारय पूत आपसांत झगडूंक लागले. हीच संद धरून राजसिंहान बरींच ठिकाणां परतून जिखून घेतलीं. उपरांत औरंगजेब तख्ताचेर बसलो तेन्ना ताणें राजसिंह आनी ताचो पूत सुलतानसिंह हाचो हत्ती, घोडे, जडजवाहिर धाडून भोवमान केलो आनी बदनोर, डोंगरपूर आनी बांसवाडा हे प्रदेश तांकां परत दिले. पूण राजसिंहाक हिंदू धर्माचो खूब अभिमान आशिल्ल्यान आनी औरंगजेब तितकोच हिंदू धर्माचो दुस्मान आशिल्ल्यान, तांचो एकचार चड तेंप तिगलो ना. औरंगजेबान हिंदुंचेर जिझिया कर लायलो तेन्ना राजसिंहान ताका खूब विरोध केलो. इ.स. १६६२ वर्सा मेवाडच्या दक्षिण भागांतल्या मीन जमातींनी उठाव केलो तो राजसिंहान मोडून काडलो. इ.स. १६७८ वर्सा जोधपूरचो महाराणा जसवंतसिंह राठोड हो काबूल हांगा मेलो. तेन्ना ताच्यो राणयो दुर्गादास राठोड नांवाच्या सरदारावांगडा जोधपूराक परत आयल्यो. वाटेंत एक राणी बाळंत जावन तिका चलो जालो, ताचें नांव अजितसिंह. बादशहान जोधपूरचें राज्य खालसा केलें आनी राजपूत अजितसिंहाक दिल्लीक धाडपाचो हुकूम काडलो. पूण दुर्गादासान तो मानलोना. राजपूताक

घेवन तो आनी हेर सरदार मारवाडांतल्या पहाडी रानांत लिपून बसले. तांचे राखणेखातीर राजसिंहान तांकां खूब आदार केलो. हें कळटकच औरंगजेब व्हड फौज घेवन अजमीराक आयलो, तेन्ना राजसिंह आपल्या सैन्यासयत पहाडी प्रदेशांत वचून रावलो. बादशाहान उपरांत उदयपूर घेतलें, थंयचीं देवळां उडयलीं आनी शाहजादा अकबर हाका थंय दवरून तो परत आयलो. रोकडेंच राजपूत सैन्यान दोंगरी भागांतल्यान भायर येवन मुसलमानी सैन्याचेर हल्ले केले. औरंगजेबान परतून व्हड सैन्य मेवाडाचेर धाडलें. पूण राजपुतांनी लिपून हल्ले करून तांकां सतावन सोडले. इ.स. १६८० वर्सा राजसिंहाक मरण आयलें. शिसोदिया वंशांतलो राजसिंह हो निमाणो पराक्रमी राजा.

जयसिंह (इ. स. १६८० - १८) : राजसिंहा उपरांत ताचो पूत जयसिंह मेवाडचो राजा जालो. ताणें मोगलांकडे आपलें झूज चालूच दवरलें आनी शाहजादा अकबराक बादशाहा करपाचें उतर दिवन खोशी दवरलो. इ.स. १६८१ वर्सा अकबरान स्वताक दिल्लीचो बादशाहा म्हूण घोशीत केलो. औरंगजेबान ताका फटीचें पत्र धाडलें आनी ताच्यांत आनी ताच्या साथीदारांभितर फूट घाली. पूण हें कारस्थान रोकडेंच उक्तें जालें. उपरांत जयसिंहान मांडलगडाचेर चढाई करून तो घेतलो. सगळ्या घडणुकांक लागून बादशाहाक चिंता जावपाक लागली. तेवटेन दक्षिणेंत मराठ्यांचो नेट वाडलो. हेवटेन अकबराकडे वायटपण जाल्लें. तेखातीर बादशाहान जयसिंहाकडे कबलात केली. तेप्रमाण बादशाहान आपलें सैन्य मेवाडांतल्यान काडून घेवंचें, जयसिंहान जिझिया कराबदला बादशाहाक कांय प्रदेश दिवंचो आनी राणा राठोड हाका आदार करचो न्हय अशें थारलें. उपरांत बादशाहा दक्षिणेंत गेलो आनी थंयच रावलो. जयसिंहान उपरांत बरीच वर्सां राज्य केलें, देवळां आनी तळीं बांदलीं. इ.स. १६९८ वर्सा ताका मरण येतकच ताचो पूत अमरसिंह गादयेर बसलो.

अमरसिंह (दुसरो, इ.स. १६९८ - १७१०) : हाणें मेवाडभर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. ताणें राजवेवस्थेंत खूब सुदारणा केल्यो आनी सरदारांचे जहांगिरीखातीर नेम तयार केलें. इ.स. १७०७ त औरंगजेब मरतकच, शाहजादो आजम आनी मुअज्जम हांच्यांत झूज जालें. तेन्ना अमरसिंहान मुअज्जमाचो पक्ष घेतलो आनी मुअज्जम जैतिवंत जावन दिल्लीच्या तरव्ताचेर बसलो. इ.स. १७१० वर्सा अमरसिंह मरतकच ताचो पूत संग्रामसिंह गादयेर बसलो.

संग्रामसिंह (दुसरो, इ.स. १७१० - ३४) : रामपुरा परगणा अकबर बादशाहाच्या काळासावन मेवाडांतल्यान वेगळो जाल्लो तो संग्रामसिंहान परतो घेतलो. बादशाहा फर्कसियर हाणें ताका मान्यताय दिली. तेन्ना दिल्लीची सत्ता सय्यद भावांकडे आशिल्ली. दुर्गादास राठोड हो जोधपूराक महाराजा अजितसिंह हाच्या म्हन्यांत आशिल्लो आनी तोच मारवाडचो खांबो आशिल्ल्यान हेर दुस्वामी सरदारांनी अजितसिंहाक

ताचेविशीं फट खबरो सांगून ताका शिमेभायरो करपाक लायलो. तेन्ना राठोड, महाराजा संग्रामसिंहाकडे आयलो. राजान ताची रामपुरा परगण्याचेर नेमणूक केली आनी विजयपूरची जहांगीरय दिली. संग्रामसिंहाचें मराठ्यांकडे बरेंपण आशिल्लें. छत्रपती शाहू मेवाडच्या वंशांतलो आशिल्ल्यान संग्रामसिंहाक मान मेळटालो. ताणें राज्याचो विस्तार केलोना, पूण खुबशीं देवळां बांदलीं आनी बरी राज्यवेवस्था करून शेती, वेपार आनी उद्देगधंद्यांक ऊर्बा दिली. धर्मीक आनी समाजीक नदरेन ताका राजस्थानांत खूब मानतात.

जगतसिंह (दुसरो, इ.स. १७३४ - १७५१) : संग्रामसिंहा उपरांत ताचो व्हडलो पूत जगतसिंह गादयेर बसलो. राजस्थानांतल्या सगळ्या मुखेल राजांनी इश्टगतीची केल्ली कबलात ताच्या कारकिर्दींतली पयली म्हत्वाची घडणूक. पूण दर एकल्याच्या सुवार्थाक आनी दुस्वासाक लागून ही कबलात कोणेंच पाळ्ळीना.

उपरांत, बाजीराव पेशवा माळव्यांतल्यान मेवाडांत गेलो. तेन्ना महाराणा जगतसिंहान ताका देड लारावाची वर्सुकी खंडणी दिवपाचें मान्य केलें. आमरेचो सवाई जयसिंह मरतकच थंय भावांभितर झगडीं सुरू जालीं. तातूंत जगतसिंहान माधवसिंहाक आनी होळकरांनीय ताका आदार केलो आनी निमाणें माधवसिंहाक जयपूरची गादी मेळ्ळी. इ.स. १७५१ वर्सा जगतसिंहाक मरण आयलें आनी ताचो पूत प्रतापसिंह (दुसरो) गादयेर बसलो. ताणें फकत तीन वर्सां राज्य केलें आनी उपरांत ताचो पूत राजसिंह (दुसरो) हाणें सात वर्सां राज्य केलें. ताचे कारकिर्दींत मराठ्यांनी मेवाडाचेर घुरयो घालून बरीच खंडणी वसूल केली. राजसिंह इ.स. १७६१ वर्सा मेलो. ताका पूत नाशिल्ल्यान ताचो बापोलभाव अरिसिंह (जगतसिंह, दुसरो हाचो पूत) गादयेर बसलो. पूण तो सरदारांचो मान राखनासलो. ताणें कर्तबगार प्रधान अमरचंद हाका कामावयल्यान काडून उडयलो. तशेंच कांय राजनिशठ सरदारांकय ताणें कपटान मारले. तेन्नाच राजसिंहाची विधवा गुरवार बायल बाळंत जावन तिका चलो जालो. ताचें नांव रतनसिंह. सरदारांनी ताका कुंभलगडाचेर दवरून तोच मेवाडचो राजा म्हूण घोशीत केलें. अरिसिंहान सिंध आनी गुजरातांतल्या मुसलमानांक आपल्या सैन्यांत घेतिल्ले. तेन्ना रतनसिंहाच्या सरदारांनी शिंधांक १० लाख रुपया दिवन तांचो आदार घेतलो. अरिसिंहान कांय मराठे सरदारांक आदाराक आपयले. पूण शिंधांनी तांकां हारयले आनी उदयपूराक वेढो घालो. त्याच वेळार मुसलमान शिपायांनी पगाराखातीर ताच्या महालाक वेढो घालो. अशे परिस्थितींत ताणें अमरचंदाक आदाराक आपयलो. अमरचंदान खूब यत्न करून द्रव्य एकठायलें, शिपायांक पगार दिलो आनी शिंधांक व्हड खंडणी दिवन परत धाडले. बुंदीचो राजा अजितसिंह हाडा हाचें अरिसिंहाकडे दुस्मानपण आशिल्लें. इ.स. १७७३ वर्सा ताणें शिकारेच्या निमतान अरिसिंहाक रानांत व्हरून जिवो मारलो.

उपरांत अरिसिंहाचो पूत हंमीरसिंह (दुसरो) हाणें पांच वर्सा राज्य केलें. ताच्या मरणा उपरांत ताचो धाकटो भाव भीमसिंह हाणें इ.स. १७७८ वर्सा सावन इ.स. १८२८ मेरेन राज्य केलें. ह्या काळांत शिंदे आनी होळकर हांच्यो घुरयो तशेंच सरदारांची बेबंदशाह्य हाका लागून मेवाडची परिस्थिती सामकी खालावली. उपरांत शिंदे आनी होळकर हांचें इंग्रजांकडे झूज सुरू जालें. तेन्नाय मेवाडाचेर खूब घाडी पडल्यो.

भिमसिंहाची धूव कृष्णाकुमारी हिचेखातीर जोधपूर आनी जयपूर ह्या राज्यांचे राजे झगडटाले. तें टाळपाखातीर आनी मेवाडावयलें संकट पयस करपाखातीर भीमसिंहान आपले धुवेक वीख दिवन मारून उडयली. इ.स. १८१८ वर्सा पेशवाई बुडली आनी मेवाडचो राजाय स्वखोशयेन इंग्रजांचो मांडलिक जालो.

अशे तरेन शिसोदिया वंशान सुमार ५०० वर्सा मेवाडाचेर राज्य केलें. तातुंतलीं ३०० वर्सा मेवाड स्वतंत्र आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

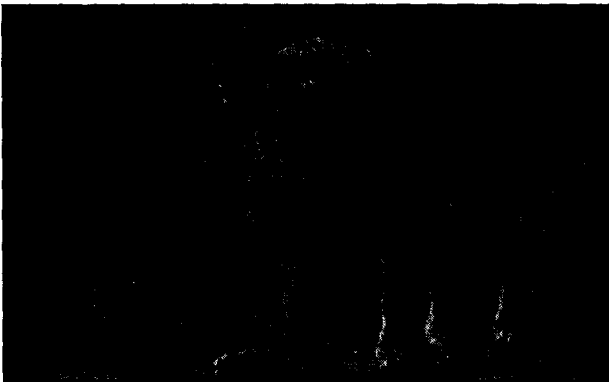
शीव : मार्जार जातींतलो एक पशू. हाचो पेंथरा लिओ (Panthera Leo) फेलिडी कुळांत आस्पाव जाता.

ताची उंचाय चार फूट आनी लांबाय १० फूट इतली आसता. नराचे मानेभोंवतणी आयाळ आसता. कुडिचो रंग पिंगसो आनी ताचेर पट्टेय आसतात. तोंड रूंद आनी कमर बारीक आसता. तो वागाभाशेन बळीश्ट आनी धाडसी आसता.

नरापरस मादी आकारान ल्हान आसता. शीव एक पुर्विल्लो पशू आशिल्ल्याकारणान ऋग्वेद, यजुर्वेद, तैत्तिरीय संहिता, काठक संहिता, मैत्रायणी संहिता ह्या ग्रंथांनी शीवाचे संदर्भ आयल्यात.

तो दाट रानांनी रावता. दिसाच्या उजवाडांत ताचे दोळे दीपकावतात म्हण तो दिसभर घोर्लीत रावून रातचो भायर सरता.

भारताच्या कठियावाड वाठारांत शीव कमी प्रमाणांत सांपडटात. पूण अफ्रिकेच्या रानांनी तो चड प्रमाणांत आसा. अस्तंत आशिया, ग्रीस, मेसोपोटेमिया हांगा तो पळोवंक मेळटा.

मादी शीव एके फावटी तीन ते चार छाव्यांक जल्म दिता. ती तांकां शिकार कशी करप हाचेंय शिक्षण दिता. गाय, बैल, हरण हांचें मांस हें तांचें मुखेल अन्न.

भारतीय वाङ्मयांत शीवाक राजसत्तेचें प्रतिक मानला म्हणून राजाच्या आसनाक शिंवासन म्हण्टात.

देवता स्वरुपांतल्या शीवाचें दर्शन म्हळ्यार नरसिंह. विष्णुच्या दशावतारांत हो चवथो अवतार हिरण्यकशिपूसारक्या बळिश्ट दैत्याक मारपाखातीर घेतिल्लो. नरसिंहाच्या माध्यमांतल्यान ताका देवरुप दिल्लें आसा. ताका दुर्गेचें वाहन केलां. शिल्पकारांनी कीर्तिमुखाच्या स्वरुपांत ताका देवळाच्या दारार बसयला. कवींनी ताचेर कवनां करून, ताका साहित्यांत अमर केला. ताच्या संबंदीं संकेत निर्माण करून जातकशास्त्रान ताका घराघरांनी पावयलो. अशे तरेन जीणेच्या जायत्या क्षेत्रांक व्यापपी हें जनावर आसा.

शीव हो राश्ट्रीय पशू आशिल्लो, पूण आतां ताचो जागो वागान घेतिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शीख पंथ : भक्ती आनी क्षात्रतेज हांचो सुयोग जमिल्लो पंजाबांतलो एक पंथ. शीख (सीख) म्हणजे शिश्य. शीखांच्या गुरूंचें शीश्यत्व पत्करपी तो शीख. ह्या पंथाचो आद्य गुरू नानक मूळ हिंदू आशिल्लो. गुरू नानक हाणें त्या काळांत इस्लामी लोकांच्या आक्रमणांपसून पंजाबी हिंदुंची राखण करपाच्या उद्देशान आनी तांचें इस्लामी धर्मांतर रोखपाच्या हेतून, हिंदू आनी मुसलमान धर्म तत्वाचो समन्वय सादपी शीखपंथ सुरू केलो. गुरू नानक हाच्या उपरांत गुरू परंपरेंतले णव गुरू अशे आसात -

१) गुरू अंगद २) गुरू अमरदास ३) गुरू रामदास ४) गुरू अर्जुनदेव ५) गुरू हर गोविंद ६) गुरू हरिदास ७) गुरू हरिकिशन ८) गुरू तेगबहादुर ९) गुरू गोविंदसिंग.

१० वो गुरू गोविंदसिंग हाणें गुरू ग्रंथाकच गुरू मानून हाच्या फुडें गुरू जावचो ना अशें सांगून गुरू परंपरा खंडीत केली.

आत्मीक मुक्तीचो पुरस्कार करपी आनी निवृत्ती मार्गाक विरोध करपी शीख धर्म हो प्रवृत्ती मार्गी आसा. पयलो गुरू नानक ते १० वो गुरू गोविंदसिंग हाणें शीख लोकांक क्षात्र धर्माची दीक्षा दिवन जागृती सतत चालू दवरली. इ.स. १५०० ते १८०० मेरेन शीख पंथीयांनी शीख गुरूच्या मुखेलपणारवाल मुस्लीम आक्रमणांक प्रतिकार करपी एक स्वतंत्र आनी सशक्त अशी संघटना पंजाबांत निर्माण केली आनी दक्षिणेंत जशें मराठ्यांनी मुस्लीम आक्रमणांक समर्थपणान तोंड दिलें, तशेंच शीखांनी पंजाब पेशावर, काश्मीर ह्या प्रदेशांतलीं मुस्लीम आक्रमणां आडावन दवरलीं. ह्या कामाक शीख गुरूक आनी तांच्या शीश्यांक देश रक्षणखातीर बलीदान दिवचें

पडलें. गुरू ग्रंथ (ग्रंथ साहित्य) हो शीख लोकांचो पवित्र ग्रंथ आसून ताका सगळ्या गुरूंच्या ज्योती स्वरूप मानतात. शीखांच्या गुरूद्वारांत देवाची मूर्ती ना जाल्यार ग्रंथसाहेबाकच पूजतात. ह्या ग्रंथाचें कार्य गुरू अंगद, गुरू अमरदास हांचे कारकीर्दींत सुरू जावन गुरू अर्जुनदेव हांचे कारकीर्दींत १६०४ त पूर्ण जालें.

हो ग्रंथ अमृतसर हांगाच्या सुवर्ण मंदीरांत दवरला. हो ग्रंथ पंजाबी भाशेंत आसून, गुरूमुखी लिपींत तातूंत गुरूचीं ४८३९ पदां आसात. त्याभायर संत आनी भक्त हांच्या पदांचो तातूंत आस्पाव जाता. शीखांच्या उपासना मंदिराक गुरूद्वार म्हण्टात. अशीं गुरूद्वारां देशभर आसात. ह्या गुरूद्वारांनी चौरंगार सजयल्लो गुरूग्रंथ आसता. दर दिसा थंय गुरूग्रंथाचें वाचन जाता. उदेंतेक पाटणा, अस्तंतेक अमृतसर, उत्तरेक आनंदपूर, दक्षिणेक नांदेड हांगाच्या गुरूद्वारांच्या तक्तांक (न्यायजानी धर्मपीठ) दर्जो आसा. ह्या तक्तावरवीं शीखांचें धर्मीक नियंत्रण जाता. गुरू गोविंदसिंगाच्या काळांत निर्मलपंथ आनी ग्यानी पंथ अशे दोन शीख पंथ निर्माण जाले.

शीख संस्कार : हिंदुंच्या संस्कारां सारखे शिखांमदीं सोळा संस्कार नासतात. कांय मोजकेच संस्कार ते गुरूग्रंथाच्या आदारान करतात.

जातक : भुरगें जल्मल्या उपरांत चडशे लोक कसलोच संस्कार करीनात. पूण कांय शीख लोक जपजींतले पयले पांच श्लोक भुरग्याच्या कानांत फुतफुततात. ते नामकरण संस्कार करतात. त्यावेळार गुरू ग्रंथाचें खंयचेंय एक पान उगडून ताचेवयल्या पयल्या अक्षरान सुरू जावपी नांव भुरग्याक दवरतात. त्या उपरांतचो संस्कार म्हळ्यार केसांची गांठ मारप ह्या संस्कारावेळार भुरग्याक गुरू ग्रंथ पयलेच खेप वाचपाक शिकयतात आनी सगळ्या लोकांक जेवण दितात.

दीक्षा : चलो आनी चली जेन्ना वयांत येतात तेन्नाच तांकां शीख धर्माची दीक्षा दितात. ह्या वेळार सोयऱ्या - धायऱ्यांक आपयतात. समाजांतले पंच (ज्येश्ठ आनी श्रेश्ठ अशे पुरुश) दीक्षा दिवपाचें काम करतात. हे दीक्षेक अमृतदीक्षा वा पोल अशेंय म्हण्टात. लोखणाच्या आयदनांत उदक घेवन तातूंत बत्ताशे घालून उदक खंडान (दोनय वटेन धार आशिल्लो चाकू) धवळ्ळ्या उपरांत अमृत तयार जाता. तें करताना गुरू ग्रंथाच्या नित्योपासनेंतले पांच मंत्र म्हण्टात आनी दीक्षार्थ्यांक खालसा पंथाचो सपूत घेवंक लायतात. सपूत घेतल्या उपरांत दीक्षार्थी गुरू ग्रंथाक पांयां पडटा आनी अमृत पियेता. दीक्षा दिवपी पंच दीक्षार्थ्यांच्या मस्तकार पांच फावटीं तें उदक शिंपडायतात आनी पांच फावटीं दोळ्यांक लायतात. तशें करताना 'वाह गुरूजीका खालसा', 'वाह गुरूजी की फतेह' (म्हळ्यार परमेश्वराचो खरो शिश्य आसा. गुरूजीचो विजय जांव) अशी घोशणा करतात. ही दीक्षा जाल्या उपरांत शीख व्यक्तीक नवो जल्म मेळ्ळा, अशें मानतात.

कांय फावटीं दीक्षित व्यक्तीक दुसरें नांवय दवरतात. त्या वेळार ताका पांच ककार कुडीचेर धारण करपाक दितात ते अशे - १) केश, २) कंगा (ल्हान फणी), ३) कच्छ (मोटवी विजार), ४) कडा (लोखणाचें ल्हान कडें) आनी ५) कृपाण (ल्हान तलवारी सारकें शस्त्र). दीक्षेउपरांत दर एका शिखाक पंथाच्या तत्त्वाप्रमाण वागचें पडटा. चलो वा चलयेक दीक्षा घेतल्या उपरांत लग्न जावपाचो अधिकार मेळटा.

शिखांचो लग्नविधी हिंदू लोकांसारखोच आसता. पूण लग्नावेळार वैदिक वा पौराणिक मंत्रां बदला ते गुरू ग्रंथांतलो आनंद नांवांचो मंत्र म्हण्टात आनी लग्नाकय ते आनंदकारज अशें म्हण्टात.

लग्न थारल्याउपरांत तिळो लावपाचो सुवाळो जाता. गुरूद्वारांतलो एकाद्रो धर्मोपदेशक पयलीं जपजीसाहेबांतले पांच मंत्र म्हण्टा. चल्याक चलयेच्या बापायकडल्यान आयिल्लो खारीक चारवपाक लायतात आनी तांच्या कपलाक केशरीचो तिबो लावन ताचेर अक्षता दसयतात. तांच्या कपड्यांचेर केशरी उदक शिंपडटात. उपरांत न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेखातीर म्हाल्याकडेन सारखर नाल्ल, तांदूळ, खारको, पेशे, भांगर कपडे ह्यो वस्तू धाडटा. मागीर शुभदिसा चलयेच्या घरा सारखरपुडो जाता. तेन्ना म्हाल्याची बायल न्हवऱ्याच्या बापायकडल्यान आयिल्ली सारखर आनी खारीक खावंक दिता. उपरांत मिठाय वांटून लग्नाचें आमंत्रण दितात. लग्नाच्या पयलीं कांय दीस आदीं बायलो व्हंकलेच्या घरा येवन लग्नाचीं पदां गायतात. लग्ना आदल्या दिसा न्हवऱ्या - व्हंकलेक मेथी लायतात. लग्ना दिसा न्हवरो आपल्या सोयऱ्यां - धायऱ्यांसयत वाजत गाजत घोड्यार बसून व्हंकलेगेर वता. थंय तांचो येवकार सुवाळो जाता. ताका मिलनी अशें म्हण्टात. उपरांत जेवणाचो सुवाळो जाता. न्हवऱ्याक घरांत व्हरून थंय व्हंकलेच्यो भयणी आनी इश्टीणी न्हवऱ्याचे पांय ओडटात.

लग्नाचो म्हूर्त सूर्य उदेंवच्या पयलीं आसता. फांतोडेर रागी (गायक) उपासनेच्या वेळार म्हणपाची स्त्रतोत्रां गायतात. उपरांत न्हवऱ्या - व्हंकलेक गुरू ग्रंथामुखार बसयतात आनी पुरोयत तांकां लग्नाच्या जीर्णेंतलीं कर्तव्यां सांगता. गुरू ग्रंथांतलो लग्नाविशींचो मंत्र म्हण्टा. उपरांत न्हवरो - व्हंकल गुरू ग्रंथाभोंवतणी चार प्रदक्षिणा घालतात. हो विधी जाल्या उपरांत लग्नाचो विधी सोंपता.

शेतकार शिखांत लग्नां भुरगेपणांत जातात. अशा वेळार लग्नाउपरांत चली आपल्या कुळाराच रावता आनी वयांत आयल्या उपरांत घोवागेर वता.

मनीस मेल्या उपरांत ताच्या म्हऱ्यांत बसून गुरू ग्रंथांतले कांय मंत्र म्हण्टात. मेल्ल्याखातीर रडप वा शोक करप हाका बंदी आसा. हे लोक मडीं जाळटात. पयलीं मड्याक न्हणोवन ते सरणाचेर दवरतात. मेल्ल्या मनशाचो पूत वा उत्तरधिकारी सरण पेटयता. मेल्ल्याचो गोबोर कीरतपूरच्या बियास न्हंयेंत विसर्जित करतात. मेल्ल्याच्या पिरायेप्रमाण चार ते स दीस सुतक पाळटात. सुतकाच्या

बिमाण्या दिसा सोयरीं - धायरीं मेल्ल्याच्या घरा वचून प्रार्थना म्हण्टात आनी गुरू ग्रंथाचें वाचन करतात. घरच्या मुखेल्याक मरण आयल्यार ताच्या व्हडल्या पुताक फेटो बांदतात आनी घरचो मुखेली म्हण ताका मान्यता दितात.

- कों. वि. सं. मं.

शीतला : एक लोकदेवता. लोकवेदांत हे देवीचो संबंद 'देवी' ह्या रोगाकडे लायिल्लो दिसता. हे देवीचो कोप जाल्यार मनशाक देवी (Small Pox) हो रोग जाता आनी तिका शांत करतकच हो रोग बरो जाता असो भारतभर समज आसा. प्रदेशाप्रमाण हे देवतेक उजाली, बसंतबुढी, सेडलमाता, चेचकमाता, मसानी, जगदम्मा, मोठीबाई अशीं विंगड विंगड नांवां आसात.

शब्दकल्पद्रुमांत शीतला देवीचें रुपध्यान वर्णिलां तें अशें आसा -

नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।

मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥

अर्थ - नग्न, गर्दभारुड, सान्न आनी कळसो धरपी आनी जिचे तकलेचेर सूप आसा अशे शीतला देवीक हांव नमस्कार करता.

राजस्थान आनी गुजरात ह्या प्रदेशांनी हिच्यो इ.स. च्या ११ - १२ व्या शेंकड्यांतल्यो खुबशो मूर्ती मेळटात. दक्षिणेंत ही बशिल्ली आनी चार भुजांची आसा. तिच्या तीन हातांनी त्रिशूळ, डमरू आनी ब्रह्मदेवाच्या पांचव्या शिराची कवटी आसता. चवथो हात वरद मुद्रेंत आसता. महाराष्ट्रांत हिची मूर्त चार भुजांची आनी उबी आसता. एक हात वरद मुद्रेंत आनी तीन हातांनी कमळ, कळसो आनी सीताफळ आसता.

एकाद्र्या खडबडीत फातराकय शीतला मानतात. हिचें ठाणें गांवाभायर एकाद्रे घुमटेंत निंबाच्या वा पिंपळाच्या झाडापोंदा आसता.

मंगळार, शुक्रार वा सोमार ह्या तीनय वारांक शीतलेची पुजा करची अशें स्कंदपुराणांत म्हळां. उत्तर प्रदेशांत आषाढांतल्या चारय सोमारांक हिची जात्रा भरता. मध्य प्रदेशांत तिका कालीचें एक रूप मानून त्रिशूल, पणटी, दुदाचें आयदन आनी उदक ओंपतात. बंगाल, महाराष्ट्र आनी सिंध ह्या प्रदेशांनी तिची शेणाची मूर्त करून पूजतात. महाराष्ट्रांत लोक तिका शीत - धंयाचो निवेद दाखयतात, ओले हरभरे वा वाटाणे ओंपतात आनी खण - नाळान तिची होंट भरतात. गांवगिन्या वाठारांतले लोक तिचो मांड बसयतात. चौरंगाचेर कलश, कलशाचेर नाळ आनी भोंवतणी सात तरांची फळ फळावळ दवरतात. ह्या मांडामुखार लोक वाद्यां वाजोवन शीतलेचीं पदां म्हण्टात. हे देवतेक शेळें अन्न आवडटा म्हूण आदल्या दिसा अन्न शिजोवन, दुसऱ्या दिसा तिका निवेद दाखयतात आनी आपूण खातात.

शीतला ही देवीचो रोग पातळायता असो समज आशिल्ली

एक कथा दक्षिणेंत प्रचलित आसा ती अशी -

पिरुह नांवाचो एक ऋषी आशिल्लो. ताचे बायलेचें नांव नागावली. ती सुंदर आनी पतिव्रता आशिल्ली. पिरुह घरांत नासतना एकदां ब्रह्मा - विष्णु - महेश तिची परीक्षा पळोवपाक आयले. नागावलीन तांची इत्सा जाणली आनी तांकां तिगांकय ल्हान भुरगे केले. देवांनी तिडकीन तिका कुरूप जावं असो शाप दिलो. ताकालागून तिका देवी आयल्यो आनी त्या व्रणांनी तिचें मुखामळ विद्रूप जालें. पिरुह ऋषी घरा येतकच ताणें आपले विद्रूप बायलेक पळयली आनी घराभायर काडली. तशेंच तिका शापय दिलो - 'तूं राक्षसी जावन लोकांत देवीचो रोग पातळायतली'. त्या दिसापसून ती धर्तरेचेर देवीचो रोग पातळावंक लागली.

भारतभर विंगड विंगड भाशांनी शीतलेचीं पदां आसात. बंगाली कवींनी शीतलामंगल नांवाचीं कांय खंडकाव्यांय बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

शीया पंथ : मुसलमान लोकांचो एक पंथ. शीया ह्या शब्दाचो अर्थ अनुयायी असो आसा. महंमद पैगंबराचो जांवय अला हाच्या अनुयायांक शीया म्हण्टात.

शीया लोक इस्लामाचे पयले तीन खलीफा अबूबकर, उमर आनी उस्मान हांकां मानीनात. तांच्या मतान अली होच पैगंबराचो वारस. तेखातीर खलीफाच्या पदाचेर अलीचीच नेमणूक जावंक जाय आसली. कारण पैगंबर आपले निमाणे तीर्थयात्रेक सावन परततना वाटेर घादिर खुम नांवाचे सुवातेर ताणें अलीक आपलो उत्तराधिकारी नेमलो आनी ताका 'इमाम' अशें नांव दवरलें. तेखातीर खलीफांक मानपी ते सुन्नी म्हळ्यार पैगंबराच्या मार्गान वचपी. इमामांक मानतात ते शीया असो तांच्यांत पंथभेद निर्माण जालो.

शीया लोक अली आनी ताच्या वंशांतले इकरा पुरूस अशा बारा जाणांक खरे इमाम मानतात. ताकालागून तांकां इमामीया वा आशरीया (बाराबंधी) अशींय नांवां मेळ्ळ्यांत.

शीया लोक जे बारा इमाम मानतात तांचीं नांवां अशीं आसात - १) अली २) हसन ३) हुसेन ४) हुसेनपूत अली ५) मुहम्मद बकर ६) जाफर सादिक ७) मूसा काजिम ८) मामूँ रशीद ९) मुहम्मद तकी १०) अली तकी ११) हसन अस्करी १२) मोहम्मद महदी.

शीयांच्या आचार धर्माक आनी तत्त्वज्ञानाक इमामत अशें म्हण्टात. अब्दुल बाकर मजलिसी ह्या शीया पंडितान इमामतचीं पांच लक्षणां सांगल्यांत तीं अशीं -

१) इमामत ही ईश्वर आनी पैगंबर हांचे सत्तेचेर आदारून आसा. जनमत वा लोकांची इत्सा हाचेर इमामपद आदारून ना. इमामाक ईश्वरदत्त धर्माधिकार आसता.

२) ईश्वर जसो पैगंबरांक भूतलाचेर धाडटा तेचप्रमाण तो

इमामांचीय नेमणूक करता. आपणेंच निर्मिळ्या मनशांक वाट दारवोवपाची जबाबदारी ईश्वराचेर आसता तेचरवातीर तो इमामांची नेमणूक करता.

३) इमाम हो अभांत आनी पापमुक्त आसता.

४) ईश्वराचे आज्ञेन, कुराण आनी कायदे हांचे अधिकृत अर्थ सांगपाचें आनी तांची व्याख्या करपाचें काम इमाम करता.

५) ईश्वर आनी मनीस हांचेमदीं इमाम हो मध्यस्थ आसता. इमामाचे मध्यस्थीनच मनशान ईश्वराकडे वचूंक जाय नाजाल्यार ईश्वर मनशाक दंड करता.

इस्लाम धर्मांतले चडशे लोक सुन्नी आसून शीया लोकांची संख्या तांच्या मानान खूब उणी आसा. शियांतूय खूब पोटभेद निर्माण जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

शुंग राजवंश : मौर्य वंशाउपरांत मगधाचेर राज्य करपी वंश (सनपयलीं १८७ - ७५). ह्या शुंग कुळांतलो पुष्यमित्र नांवाचो एक वीर मौर्य वंशांतलो निमाणो राजा बृहद्रथ हाचो सरसेनापती आशिल्लो. बृहद्रथ विलासी आनी दुबळो आशिल्ल्यान तो मौर्य साम्राज्याची राखण करपाक असमर्थ थारलो. ताचे कारकिर्दींत आंध्र, कलिंग, विदर्भ आनी काश्मीर हे प्रदेश स्वतंत्र जाले. त्याच वेळार यवन राजा डिमिट्रियस हाणें भारताचेर आक्रमण करून मगधाचेरय घुरी घाली. ह्या काळांत बौध्द धर्माच्या प्रभावाक लागून भारतीय लोकांचें क्षात्रतेज उणें जाल्लें आनी बौध्द लोक परकी आक्रमकांक आदार करताले. ताका लागून पुष्यमित्र शुंगान बौध्द धर्माक अनुकूल आशिल्ल्या बृहद्रथ मौर्य राजाक जिवो मारलो आनी स्वता मगधाचे गादयेर बसलो. पाटलीपुत्र हीच ताची राजधानी आशिल्ली.

पुष्यमित्र वैदिक धर्माचो अभिमानी आशिल्लो. ताणें सुमार ३६ वर्सां राज्य केलें. पुष्यमित्रान शिंवासनाचेर बसनाफुडें अश्वमेध यज्ञ केलो. तेखातीर वैदिक धर्माक प्रतिश्ठा मेळ्ळी. पुष्यमित्र राजा जालो तरी ताणें सेनापती ही आपली उपाधी कायम दवरली. सुरवेक ताची सत्ता मगधापुरतीच मर्यादीत आशिल्ली. पूण अयोध्या आनी विदिशा हीं नगरां ताच्या राज्यांत आस्पावतालीं. रोखडेच ताणें यवनांक हारोवन पंजाबांतलीं जालंधर आनी शाकल हीं ठाणीं घेतलीं.

पुष्यमित्राचो पूत युवराज अग्निमित्र हो विदिशा हांगा राज्यपाल आशिल्लो. ताचो मेवणो म्हळ्यार बायलेचो भाव वीरसेन हो नर्मदा देगेवयल्या एका गडाचो अधिपती आशिल्लो. त्या वेळार विदर्भ देशाचेर यज्ञसेन नांवाचो राजा राज्य करतालो. ताचो बापोलभाव माधवसेन अग्निमित्राचो स्नेही आशिल्लो. त्या दोगाय भावांचें बरेंपण नाशिल्लें. एकदां यज्ञसेनान माधवसेनाक धरून बंदखणींत उडयलो. तेन्ना अग्निमित्रान वीरसेनाक विदर्भाचेर स्वारी करपाची आज्ञा दिली. वीरसेनान यज्ञसेनाक हारोवन माधवसेनाक सोडलो. उपरांत विदर्भाचे

दोन विभाग करून ते यज्ञसेन आनी माधवसेन हांकां दिले. दोगूय जाण पुष्यमित्राचे सामंत म्हणून राज्य करूंक लागले. सनपयलीं १५५ च्या अदमासाक यवन राजा मिर्झडर हाणें भारताचेर आक्रमण करून कच्छ, सौराष्ट्र आनी मध्यदेश हे प्रदेश घेतले. तशेंच मथुरा आनी साकेत हीं नगरांय घेतलीं. पूण पुष्यमित्रान ताका हारोवन परतून धाडलो. ताचे उपरांत पुष्यमित्रान दुसरो अश्वमेध यज्ञ केलो. त्या यज्ञाचो घोडो बरोबर घेवन अग्निमित्राचो पूत वसुमित्र हो दिग्विजय करता आसतना सिंधू न्हंयेचे देगेर यवनांकडे ताचो संघर्श जालो आनी वसुमित्रान यवनांक हारयले.

कालिदासाच्या नाटकांत, पुष्यमित्राचो पूत अग्निमित्र हो विदिशा हांगा राज्यपाल म्हण आशिल्लो, तेन्नाची म्हायती मेळटा. ताणें आठ वर्सां मगधाचेर राज्य केलें अशें ब्रह्मांड पुराणावयल्यान समजता. ताचे उपरांत वसुज्येष्ठ, वसुमित्र, आर्द्रक, पुलिंदिक, घोषवस, वज्रमित्र, भागवत आनी देवभूती हांणी राज्य केलें. तांचेविशीं चडशी म्हायती मेळना. विदिशा हांगा मेळिल्ल्या एका आलेखांत, हेलिओडोरस हाणें गरूडध्वज उबारिल्ल्याचो उल्लेख आसा.

तक्षशिलेचो अँटिअलकिद हाणें ताका भागभद्र राजाकडे राजदूत म्हणून धाडिल्लो. हो भागभद्र म्हळ्यार शुभ वंशांतलो पांचवो राजा आर्द्रक (भद्रक) आसुंये. विदिशा ही ताची राजधानी आशिल्ली. धावो राजा देवभूती हाचो वसुदेव नांवाचो मंत्री आशिल्लो. ताणें कपट करून राजा देवभूती हाका मारलो आनी स्वता राज्य घेतलें अशें बाणाच्या हर्षचरितावयल्यान समजता. अशे तरेन शुंग वंशांतल्या धा राजांनी सनपयलीं १८७ - ७५ म्हळ्यार ११२ वर्सां राज्य केलें.

भारताच्या इतिहासांत शुंग वंशान म्हान कामगिरी केल्या. पुष्यमित्रान यवनांचें आक्रमण चिड्डून उडोवन, मगध - साम्राज्याची राखण केली. उपरांत शुंग आनी यवन राजांचें बरेंपण जालें.

पुष्यमित्रान वैदिक यज्ञसंस्थेचो आनी भागवत धर्माचोय पुरस्कार केलो. ताच्या काळांत वैदिक धर्म आनी भक्तिपंथ हांचो मेळ सादून तो लोकप्रिय करपाखातीर पुराणां निर्माण जालीं. ह्याच काळांत संस्कृत भास राज्यभास जावन तिचें म्हत्व वाडलें. वास्तुविद्येंत शुंग काळांतलें शिल्प चड उल्लेखनीय थारलां. सांची हांगा सम्राट अशोकान बांदिल्ल्या स्तुपाभोंवतणी जे सोबीत कठडे आनी तांचीं फातरांचीं तोरणां आसात, तीं शिल्पां ह्याच काळांतली निर्माण जालीं. शुंगकालीन मूर्तिकामांत सादेंपण आनी कल्पकताय हे गूण आसून, तें पुराय भारतीय शैलीचें आसा. सांची आनी भरहूत हांगाच्या कठड्यांवयल्यो मूर्ती शुंगकालीन मूर्तिशिल्पांनी सर्वोत्कृश्ट आसात. बुध्दाचे जिणेंतले प्रसंग थंय कोरांतिल्ले दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

शुक्र : (१) सूर्याचे ग्रहमाळेंतलो एक अंतर्योगी, तेजस्वी आनी सोबीत गिरो. हाका सित, उशना, काव्य अशीं नांवां आसात. अस्तंत्या देशांत शुक्राक व्हीनस हें नांव आसा.

ताचे उत्पत्तीविशींच्यो कांय पौराणिक कल्पना अशो - शुक्र हो सूर्यापसून जल्मला. सूर्याचे जे सात मुखेल किरण आसात, तातुंतल्या चवथ्या विश्वश्रवा ह्या किरणासावन शुक्राची उत्पत्ती जाली अशें वायुपुराणांत सांगलां. शुक्राचो एक रथ आसून, ताका धा घोडे आसात. ते धर्तरेसावन उत्पन्न जाल्ले आसून ताचे धा वेगवेगळे रंग आसात.

शास्त्रीय वर्णन : शुक्र हो सूर्या कडल्यान मेळिल्ल्या तेजाचो ६०% भाग परावर्तित करता. हेर ग्रहांपरस हो ग्रह चड प्रमाणांत उजवाड दिवंक शकता. तो हेर ग्रहांपरस धर्तरेच्या चड लागीं येता आनी सूर्याक लागीं आशिल्ल्यान ताचेर चड उजवाड पडटा. हो शुक्र सूर्याभोंवतणी घुंवत आसता. सूर्याकडच्यान तो ४६ अंशापरस चड पयस वचना देरवून रातचो ९ ते फांतोडेर ३ वरांमेरेन तो दिश्टी पडना. पूण बरी नदर आशिल्ल्या मनशाक तो दिसाचो पळोवपाक मेळटा. शुक्र सूर्यासावन ८ अंशाचेर दिसपाक शकता.

बुधाप्रमाण शुक्रय वाटकुळ्या मार्गान सूर्यप्रदक्षिणा करता. ताचो नाक्षत्रकाल वा भ्रमणकाल २२५ दिसांचो आसा आनी दीस २३ तास २१ मिनांचो आसा. शुक्रांचे अंतर्युतीपसून ७१ - ७२ दिसांनी ताचो परम इनापगम (सूर्यापसून खूब पयस अंतर) जाता. अंतर्युतीच्या वेळार शुक्राचे धर्तरेकडच्यान अंतर २.६ कोटी मैल जाल्यार बहिर्युतीच्या वेळार तें १६ कोटी मैल आसता.

चंद्र : बुधाप्रमाण शुक्राकलागून सूर्याक गिराण लागता. तेन्ना एक काळो थिपको सूर्या वयल्यान वतना दिसता. ताका शुक्राचें अधिक्रमण अशें म्हण्टात. हें अधिक्रमण २४३ वर्सांनी चार फावटी जाता, अशें गणित केल्लें आसा. ह्या शुक्राक चंद्रासारक्यो कला आसात. अंतर्युतीच्या काळांत तांचो अणभव येता. शुक्राचें वजन आनी आकार धर्तरे सारखोच आसा. हाका लागून पृष्ठ भागाचेर गुरुत्वाकर्षणाचो नेट धर्तरेच्या पृष्ठ भागावयल्या गुरुत्वाकर्षणा इतलोच आसा. शुक्राचेर वातावरण दाट आसा आनी ताच्या भोंवतणी कार्बोनिक ऑसिड वायुचो सांठो भरपूर आशिल्ल्या कारणान थंय झाडां नात.

जातकांतलें शुक्रवर्णन : फलज्योतिशांत शुक्र हो सौंदर्याचो आनी बायलेचो कारक मानिल्लो आसा. मंत्र तंत्र, जारण मारण ह्या क्रियांचें कारकत्व ताचेकडे वता. तो वृषभ, तुळ ह्या राशींचो स्वामी आसा. मीन राशींत तो सगळ्यांत ऊंच आनी कन्या राशींत नीच आसता. जल्मकुंडलींत तो ज्या ज्या स्थानांचो स्वामी आसता. त्या स्थानांच्या शुभ फलाची वृद्धी करता. मेष, सिंह आनी धनु ह्या राशींक शुक्राचीं बरीं फळां मेळटात.

मनशाचे कुडींतल्या गळो, कान, जननेंद्रिय बीजकोश हांचेर

शुक्राचो अधिकार चलता. जांचे कुंडलींत शुक्र शक्तीवान आसता अशा दादल्या - बायलांचो स्वभाव शांत, विलासी, सहवासप्रिय आसता.

शुक्र : (२) एक आचार्य हो भृगूपसून, हिरण्यकशिपूची धूव दिव्या हिनेर जल्माक आयलो. कांय पुराणांत कर्दम ऋषीची धूव ख्यातीच्या पोटांत ताची उत्पत्ती जाली अशें सांगलां.

ताचो जल्म भोजकट देशांत भाद्रपद शु. दसमीच्या दिसा पूर्वाषाढा नक्षत्राचेर सांजेचो जालो. हाका काव्य अशें दुसरें नांव आसा. हो आनी च्यवन हे दोगय भृगुकुळांतले सगळ्यांत पुर्विल्लें पुरूस आसात. ताणें दैत्यांचें पुरोयतपण आपणायलें. ताका लागून निमाणेमेरेन तो असुर पक्षपाती रावलो. बलीच्या यज्ञांत शुक्र होच ताचो पुरोयत आशिल्लो. तेन्ना ताणें बलीन बटुवामनाक भूमी दिवंची न्हय म्हण विरोध केल्लो. पूण बली आयकनासताना जे झारींतल्यान वामनाच्या हातार दानोदक सोडटलो आशिल्लो ते झारीचे तोटयेंत प्रवेश करून ताणें उदकाची धार आडयली. तेन्ना बलीन दर्भाची काडी ते तोटयेंत धोंगशिली ती सरळ शुक्राच्या दोळ्यांत भरून शुक्र त्या दिसासावन एका दोळ्याचो जालो.

शुक्र अंगिरा ऋषीकडे संजीवनी विद्या शिकूंक गेलो. पूण तो रुशी ती विद्या शिकोवपाक तयार नाशिल्ल्या कारणान ताचें शिश्यत्व सोडून, तो शिवाची आराधना करूंक लागलो.

शिवान प्रसन्न जावन ताका संजीवनी विद्या दिली. हे विद्येच्या बळाचेर ताणें असुरांक देवावांगडचें जैत मेळोवन दिलां.

शुक्राचार्याक पितरांची धूव गो आनी इंद्रकन्या जयंती अशो दोन बायलो आशिल्ल्यो. देवयानी ही जयंतीची धूव आनी त्वष्टा, वरूत्री, शंड, मर्क हे गोचे पूत. हे चारय पुत असुरपक्षपाती थारिल्ल्याकारणान मुखार ताचो वंश खंडीत जालो आनी भृगुकुलाची शुक्रशारवा नश्ट जाली.

शुक्राचार्यान बार्हस्पत्य नांवाचो हजार अध्यायांचो एक अर्थशास्त्रीय ग्रंथ बरयला. ताचें हें शास्त्र मुखार कितल्याशाच आचार्यानी संक्षिप्त केलें.

शुक्र : (३) एक धातू. शरीर धारण करपी सप्तधातूंत हो सारभूत असो सातवो धातू. हें शुक्र दुदांत आसपी घृताभशेन वा ऊंसांत भरून राविल्ल्या रसाप्रमाण सगळे कुडीक व्यापून रावून कुडीची राखण करता. आयुर्वेदाचार्यान शुक्राची उत्पत्ती सांगल्या ती अशी -

शुक्र धातू शोष्य धवसो, स्निग्ध, बलपुष्टिकर गुर्मबीज आनी जीवाचें आश्रयस्थान अशें आयुर्वेदांत म्हळां.

वैद्यकशास्त्रांत शुक्राच्या क्षयाचीं कारणां, तेविशींचें पथ्य, ताचेर वखदां आनी रसायनां ह्या संबदांत सविस्तर विवेचन केल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शुक्रनीती : भारतीय राजनीतिशास्त्रावयलो एक ग्रंथ. हो संस्कृत श्लोकबद्ध आसून, ताचे चार अध्याय आसात. शुक्र हो ताचो कर्तो मानिल्लो आसा. ह्या शुक्राकच उशना, भार्गव, कवी, योगाचार्य आनी दैत्यगुरू अशीं नांवां आसात.

शुक्रनीतीचो प्रवर्तक : शुक्रनीतीचो जो ग्रंथ उपलब्ध आसा ताचो प्रणेता कोण हे विशीं दोन मतां आसात. हो ग्रंथकार दुसरोच कोणतरी राजनीतिज्ञ आसून, ताणें आपल्या ग्रंथाक मान्यता मेळची म्हण हो ग्रंथ शुक्राच्या नांवार केलो अशें कांय विद्वान म्हण्टात. दुसरें मत ग्रंथकर्त्याचेंच नांव शुक्र आसत अशें आसा. पूण ताचो आनी उशना ऋषीचो कांयच संबंद ना.

उशना वा शुक्र हाणें राज्यशास्त्रासंबंदीं जे कांय विचार मांडले ते ताच्या शिश्यांनी चिरस्थायी जावपाखातीर ग्रंथबद्ध केले. मुखादेशकाल परिस्थितीक अणसरून त्या विचारांचें संशोधन आनी परिवर्तन करपांत आयलें. हें सगळें जावन ग्रंथकार वा मूळप्रवर्तक म्हणून शुक्राचें नांव कायमचें राखलें.

शुक्रनीतीचो काळ : शुक्रनीतींतलें भारतीय समाजाचें चित्रण हें एका विकसित समाजाचें आसा. त्या काळांत वर्णविवस्था ही जातिविवस्थेंत परिणत जावन वेवसायाप्रमाण जाती तयार जाल्ल्यो. तांच्यांतले आचार, रोटीबेटी वेव्हार ह्या विशींचे नेम खर जाले. शूद्र बायालांक समाजांत हीन, पतित आनी स्वाम्याक्षित मानताले. उद्योगधंद्याची संख्या वाडिल्ली. हें समाजचित्र गुप्तकाळांतलें आशिल्लें. हे नदरेन पळयल्यार शुक्रनीतीची रचना गुप्तकाळांत जाली अशें समजूं येता.

कुल, श्रेणी, गण ह्यो संस्था आपापल्या क्षेत्रांत न्यायदानाचें कार्य करताल्यो. पूण सम्राट हर्षाच्या मरणाउपरांत हें कार्य नश्ट जाल्लें. हाचेवयल्यान शुक्रनीतीचो काळ हर्षाच्या पयलींचो आसूं येता. म्हळ्यार इ.स. ४०० ते ६०० ह्या काळांत शुक्रनीती ग्रंथ निर्माण जाला आसूं येता.

हे शुक्रनीतींत आयल्ले विशय अशे - राजाची इतिकर्तव्यता, भूमिपन, नगर वसोवप, घरा बांदप, युवराज आनी प्रधानादिकांचीं कामां आनी तांचीं लक्षणां, सेवकजनांचो पगार, जमारवर्च दवरप, न्यायपरिवर्तन, सुहदाचें लक्षण, गजाश्वादिपरीक्षण, रत्नधातुपरीक्षा, प्रजाभागहरण, कलाविद्याप्रभेदनश्रमविभाग, धर्मपरिकल्पन, ग्रामरक्षानिवेदन, प्रासादादिप्रकल्पन, मूर्ती घडोवप, वेवहारचातुर्य किल्ले बांदप, सैन्य दवरप, रथ तयार करप, मनशाच्या पिरायेचो मान, यात्राप्रकल्पन, यंत्रलक्षण, दारूगुळो तयार करप, निशाण लावप, शस्त्रास्त्रक्रिया, षड्गुणलक्षण, व्यूहप्रकल्पन, क्वार्ट - चातुर्य सारकिल्ले विशय तातूंत आयल्यात.

नीतीचे प्रस्थापनेखातीर राज्यविस्तार, असो सिध्दान्त शुक्र सांगता. राजान नीतीआड बागवपी राजांचो पराभव करून राज्यविस्तार

करचो अशा राजाकडेन झूज करतना आपली नैतिक भुमिका सोडूंक जायना आनी नीतीनच अनीतीचो पराभव करचो अशें शुक्रान सांगलां.

कोटिल्ल्याच्या उपरांतच्या काळांत राज्यकारभाराविशीं म्हायती दिवपी हो एक म्हत्वाचो ग्रंथ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शुक्रार : सप्तकांतलो सवो दीस. इंद्र हो ह्या दिसाचो स्वामी आसून, इंद्राणी ही ताची देवता. हाका देवीचो वार मानतात.

शुक्रार हो एक शुभ दीस आसून, ह्या दिसा सुरू केल्लीं कसलींय कामां पुराय जातात असो समज आसा. ह्या दिसा बायलो नवें वस्त्र न्हेसून देवीचें दर्शन घेतात. कांय बायलो शुक्राराचें व्रत म्हणूपास करतात.

श्रावण म्हयन्यांतले शुक्रार चड शुभ मानतात. सवाशीण बायलो लक्ष्मी प्राप्त जावंची म्हणू सजावळे सवाशीण बायलांक आपोवन हळद - कुकूम दिवन व्होंट भरतात, चणे - दूद वांटटात आनी उपास करतात. हें व्रत केल्ल्यान दळीद्र वचून सौभाग्य मेळटा, अशो जायत्यो कथा पुराणांत सांगल्यात. श्रावण म्हयन्यांत शुक्रारा पुनव आयल्यार वर - लक्ष्मीचें व्रत करचें अशें भविश्योत्तर पुराणांत सांगलां.

किरिस्तांव लोक शुक्रार हो पवित्र दीस मानतात. ज्या दिसा येशून प्राणार्पण केलें तो दीस शुक्रार आशिल्लो. तो 'गुड फ्रायडे' ह्या नांवान मनयतात आनी उपास करतात.

मुसलमान लोकय शुक्रार हो शुभ दीस मानतात. शुक्रारा पयलोच सूर्य उदेलो आनी शुक्राराच पयलो मनीस जल्मलो अशें ते मानतात. सगळें जग बुडटकच एका शुक्रारा सगळे प्रेतांमे जिते जातले अशी तांची समजूत आसा. तेखातीर ह्या दिसा सगळ्यांनी उपास करचो आनी मशिदींत वचून प्रार्थना करची अशें सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

शूर्पारक : एक पुर्विल्लें नगर. पुर्विल्ल्या काळांतल्या अपरान्त देशाचें शूर्पारक हें मुखेल नगर आशिल्लें. हालीं ह्या शूर्पारकाक सोपारा अशें म्हण्टात.

हो गांव मुंबयचे उत्तरेक वसईलागीं आसा. सोपाऱ्यालागींच तीन मैलांचेर नाला नांवाचो एक गांव आसा. ताका लागून नालासोपारा अशा जोड नांवानय ताचो उल्लेख करतात.

दमणगंगेसावन मुंबयमेरेनच्या प्रदेशाक शूर्पारक अशें नांव आशिल्लें. ह्या प्रदेशाचो आकार सुपासारको आसा म्हणून ताका शूर्पारक अशें नांव मेळ्ळें म्हणपाचें थळावी दंतकथा सांगता. दर्यासावन परशुरामान हो प्रदेश पयलीं मेळयलो, पापनाशिनी वैतरणी परशुरामान पाताळांतल्यान भूतळाचेर हाडली. सोपाऱ्यालागच्या चतुरंगण पर्वताचेर

परशुरामाचें स्थान आशिल्लें. अर्नाळा किल्ल्यावयले रेणुकादेवीची स्थापना परशुरामान केल्ली अशोय कांय दंतकथा थंयचे लोक सांगतात.

गोकर्णाच्यान प्रवासाक वतना अर्जुनान हांगा मुक्काम केल्लो. हांगाच्या राबित्यांत ताणें लागीं आशिल्ल्या एका जुंव्यावयल्या जमदग्नीच्या वेदीचें आनी वैवस्वत, कुबेर, इंद्र ह्या देवतांच्या देवळांचें दर्शन घेतलें आनी दर्यावटेनच्यान तो काठीयावाडाक पावलो अशी कथा महाभारतांत आयल्या.

बौध्द वाङ्मयांत सोपान्याचे जायते उल्लेख सांपडटात. शूर्पारिक जातक ह्या नांवाचें जातक आसा. तातूंत सोपान्याचो सुपरगपट्टण ह्या नांवान उल्लेख केल्लो आसून, ताच्या भोंवतणच्या भागाक सूपलक्षित दर्याप्रदेश म्हळा. पूर्ण नांवाच्या एका मनशान गौतमबुध्दाकडल्यान बौध्द धर्माची दिक्षा घेवन बौध्द धर्माचो प्रसार केलो. हाच्या सन्मानारवातीर सोपान्याच्या व्यापान्यांनी देवूळ बांदलें तेन्ना बुध्द थंय येवन ताणें पांचशें ब्राह्मणांक आनी पांचशें विधवांक आपलीं नारवटां आनी केंस दिले आनी तांणे तांचेर एक स्तूप उबारलो. ताका विधवांचो स्तूप म्हण्टात.

सोपान्याभोंवतणी परत परत लुटालूट करपी कृष्ण आनी गौतम ह्या नागराजांकय बुध्दान धर्माची दीक्षा दिली.

सम्राट अशोकाच्या काळांत दर्यावटेन मध्यउदेंतेकडे जावपी वेपार खूबच भरभराटीक आयलो. तेन्ना त्या बंदरांतल्यान भांगर, हतयाचे दांत, मसल्याचे पदार्थ, कापूस, कातडें, रत्नां ह्या वस्तुंची निर्यात जाताली. सुमार देड हजार वर्सां ह्या बंदरांतल्यान वेपार चलतालो.

इ.स. १८८२ वर्सा पं. भगवानलाल इंद्रजी हाणें हांगाच्या एका स्तुपाचें उत्खनन केलें तेन्ना ताका एका भांगराच्या करंडकांत मातयेच्या आयदनाचे कुडके मेळ्ळ्यात. हे कुडके गौतम बुध्दाच्या भिक्षापात्राचे आसूं येतात असो अदमास आसा. थंय प्रस्तर, ताम्र, रजत, स्फटिक आनी भांगर हांचीं आयदनां एकांत दुसरें अशीं दवरिल्लीं सांपडलीं. तांब्याच्या आयदनांत बुध्दाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांतल्यो तांब्याच्यो आठ मूर्ती, रजतपात्रांत भांगराचीं फुलां आनी यज्ञश्री सातकर्णीची एक आद्वितीय रजतमुद्रा, भांगराच्या आयदनांत हिरकणी, पाचू हीं रत्नां, मातयेच्या पात्रांचे अवशेश अशो वस्तू सांपडल्यात. तशेंच अशोकाच्या चवदा शिलाशासनांतल्या सवव्या शिलाशासनाचो भग्नांश हांगा सांपडला.

बायबलांत ओफीर - सोफीर हें सुवर्णसंपन्न शार शूर्पारिक म्हण ताचो उल्लेख आयला.

पेरिप्लस आनी टॉलेमीच्या ग्रंथांत शूर्पारिकाचे सुप्पारक, सौपर आनी सोपारग ह्या नांवान उल्लेख आयल्यात.

शूर्पारिक हें एक जैनांचें क्षेत्र म्हण ताची नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शृंगार : एक रस. हाका रसरज अशी पदवी आसा. शृंगार हो परस्परानुरक्त अशा बायल - दादल्याचेर आदारून आसता. ताची व्याख्या अशी - दादल्या बायलेची परस्पर अनुरागवृध्दी म्हळ्यार शृंगार.

रती हो शृंगाराचो स्थायीभाव आसा. रतीचें भोजकृत लक्षण अशें - 'मनाक अनुकूल अशा विशयांच्या जाग्यार सुरवाची संवेदना जावप म्हळ्यार रती'. ही भावना ह्या रसांत सुरवाती सावन शेवटमेरेन मुखेलपणान आसता. हो रस परस्पराचेर अनुरक्त जाल्ल्या दोन वेगवेगळ्या लिंगी व्यक्तींचेर आदारून आसता म्हणून 'त्यो व्यक्ती ह्या रसाचें आलंबन विभाव जाता. पिठासारखें चान्नें, वसंत ऋतुचें आगमन, सानुराग संभाषण, कामक्रीडेचीं चित्रां. ओडलायणें न्हेसप, मोग गीतांचे श्रवण, एकांत ह्या गजालींनी रतीचें उद्दीपन जाता, म्हण ताका विभाव म्हण्टात. कामाचे उद्दीपन जाल्या उपरांत भुंवयो आकुंचित करप, आलिंगन दिवप, उमो घेवप ह्यो ज्यो गजाली घडतात ते ह्या रसाचे अनुभव आसात. हास्य उत्पन्न जावप, लज दिसप, शरीर गळील्ल्या भाशेन जावप, आळस येवप, बेजार येवप हे ह्या रसाचे व्यभिचारी भाव जातात.

शृंगाररसाचे संभोग आनी विप्रलंब अशे दोन प्रकार आसात.

शृंगार रसाचे प्रक्रियेच्या स्पश्टीकरणाखातीर दुष्यंत - शकुंतलेची कथा देख म्हण घेवं येता. परस्परानुकूल कामिजनांचें रतियुक्त दर्शन, स्पर्धन आलिंगन हांका संभोग ही संज्ञा आसा. वयर दिल्लें दुष्यांत - शकुंतलेचें उदाहरण संभोग शृंगाराचें आसा.

जंय मोगी जोडपें परस्परानुरक्त आसून सुध्दां खयंचेय अडचणीकलागून तांचो एकवट जांवक शकना, अशे अवस्थेक विप्रलंबावस्था म्हण्टात. कालिदासाचे मेघदूत हें विप्रलंब शृंगाराचें उत्कृश्ट उदाहरण आसा.

शृंगाराचे अशे दोन भेद करप योग्य आसलें, तरी वास्तवांत तशे भेद जायनात. कारण संभोगावस्थेंतय सूक्ष्मतरेन विप्रलंबाची भावना जागृत आसता आनी विप्रलंबावस्थेंतय संभोगाचें मनांत अनुसंधान जाता. ह्यो गजाली अणभव सिध्द आसल्याकारणान शृंगार हो सदांच उभयसंवलितूच आसता.

शृंगार रसाचे आलंबन विभाव म्हळ्यार नायक नायिका हीं दोगांय आसतात. पूण तातूंत नायिकेक चड प्राधान्य आसा अशें अभिनव गुप्तान म्हळां. कारण नायिका हीच शृंगार रस निर्माण करपी आसता.

नायकाचे अशेच भेद आसात. शृंगाराक अनुकूल आसपी नायक धीरोदत्त, धीरललित, धीरोदात्त आनी धीरप्रशांत आसूंक जाय अशें भरत म्हण्टा. रुद्रटान आपल्या शृंगारतिलकांत नायकाचे सर्वमान्य अनुकूल, दक्षिण, शठ आनी धृष्ट अशे चार प्रकार सांगल्यात.

शृंगाराचो कामाकडे लागींचो संबंद आशिल्ल्यान त्या रसाक

मानसशास्त्रीय म्हत्व प्राप्त जाल्लें आसा. आधुनिक मानसशास्त्रांत काम ह्या विकाराक जीणेची मूलभूत प्रवृत्ती मानल्या. नामनेचो मानसशास्त्रज्ञ फ्रॉईड हो कामप्रवृत्ती जल्मजात मानता आनी सभ्यता, संस्कृती, कला हांच्यांत तिचीच परिशुक्त अभिव्यक्ती जाता अशें सांगता.

शृंगार हो जीणेच्या मूलभूत कामप्रवृत्तीचें नियमन करता आनी भावसंतोष निर्माण करून मनशाक अनाचार आनी दुराचार हांच्यापसून वाटावपाची येवजण करता. तेनदरेन मनशाचें मानसिक संतुलन आनी सामंजस्य हांचेरवातीर शृंगाराचे चड म्हत्व आसा.

विश्वसाहित्याचो चडसो भाग शृंगाररसान भरिल्लो आसा. संवसारांतल्या पवित्र, उदात्त आनी दर्शनीय आविश्कारांक शृंगार गिरेस्तकाय हाडटा.

- कों. वि. सं. मं.

शृंगेरी : एक पुण्यक्षेत्र. कर्नाटकांतल्या कडूर जिल्ह्यांत हें क्षेत्र आसा. शृंगेरी हें नांव ऋषी आनी पर्वत ह्या जोडनांवांतल्यान आयलां. शृंग म्हळ्यार ऋष्यशृंग आसा. हो विभांडक ऋषीचो पूत. विभांडकान ह्याच क्षेत्रांत तपश्चर्या केली. ताचो आश्रम शृंगेरीचे अस्तंतेक स मैलांचेर आसा. दशरथान पुत्रकामेश्टीरवातीर शृंग ऋषीक हांगासावनच अयोध्येक व्हेल्लो. गांवालागसार वराहगिरी नांवाचो एक व्हड पर्वत आसा. तुंगा, भद्रा, वेन्नवती आनी वाराही अशो चार न्हंयो वराह पर्वतांतल्यान आयल्यात. तुंगा न्हंयेचें पात्र बरेंच व्हड आसा. ही न्हंय आनी शंकराचार्याचो मठ हांकांलागून ह्या क्षेत्राक दोट्टी म्हत्व मेळ्ळां.

आद्य शंकराचार्यान हांगा मठाची स्थापणूक केली तेविशीं एक कथा आसा ती अशी - एक बेबकी गुरवार आशिल्ली. ती उदकांत रावनासतना जमनीर राविल्ली. एक दीस तिका दनपारचें वत सोसूंक जालें ना. तिच्या म्हन्यांत एक नाग आशिल्लो. ताणें तिका तळमळटा ती पळेली आनी वत लागचें न्हय म्हण तिचेर आपली फणा धरून तिका सावळी घाली. योगायोगान हें दृश्य शंकराचार्यान पळयलें. ताका अजाप दिसलें, कारण सोरोप आनी बेबकी म्हळ्यार भक्षक आनी भक्ष्य. ह्या नागाची ती निर्वैर वृत्ती पळोवन आचार्याक तो ते सुवातेचोच महिमा दिसलो. ही सुवातच निर्वैर आसुंये अशें समजून ताणें थंय मठाची स्थापणूक केली. आचार्यानी स्थापणूक केल्ल्या सगळ्या मठांभितर शृंगेरीचो मठ हो पयलो. तुंगा न्हंयेच्या घाटाक तेंकुनच एक व्हड वाड्याभशेन हो मठ आसा. मठांत आचार्यान स्थापन केल्ली श्रीचक्रयुक्त शारदांबेची मूर्त आसा. तशेंच चंद्रमौलीश्वर आनी गणपतीय आसा. थंयच्या पीठस्थ आचार्यांच्यो ह्यो नित्यपुजेंतल्यो मूर्ती आसात. हांगाची गणपतीची मूर्त स्फटिक आनी माणिक बसोवन केल्ली आशिल्ल्यान ताका रत्नगर्भ अशें नांव मेळ्ळें. ही मूर्त शंकराचार्यान आपलो शिश्य सुरेश्वराचार्य हाका दिल्ली अशें सांगतात.

शृंगेरीच्या पिठाचेर शंकराचार्यान बसयल्लो पयलो आचार्य म्हळ्यार सुरेश्वराचार्य आसा. शृंगेरीच्या पिठाचेर बशिल्ल्या सगळ्या आचार्यांच्यो समाधी वाड्यांतच आसात. थंयच्या आचार्यांक भारती ही उपाधी आसा. भारती संप्रदाय हांगासावन प्रवर्तित जालो.

दक्षिणेंतल्या राज्यांनी ह्या मठांतल्या पुजाविधीरवातीर ग्रामदानां दिल्यांत. मठाचें वर्सुकी उत्पन्न आनी भक्तांकडल्यान मेळटा ती दक्षिणा हांच्या आदारान, मठाचे वतीन हांगा एक अन्नछत्र चलता. थंय येवपी यात्रेकरूंक एका वेळचें जेवण फुकट मेळटा. मठावतीन एक संस्कृत विद्यालय चलता. त्या विद्यालयाचें नांव संजीवनी पाठशाळा.

ह्या मठांत रवूब तांब्यापटे आसात. तांचेवयल्यान समजता, इ.स. १३३६ वर्सा विजयनगरचें साम्राज्य प्रस्थापित जावपाफाटल्यान विद्यारण्याचीच प्रेरणा आशिल्ली. विजयनगरचो पयलो राजा हरिहर हाणें मठाक जहागीर दिल्ली. पेशव्यांक ह्या पिठाविशीं रवूब आदर आशिल्लो. म्हैसूरचो सुलतान हैदरअली आनी ताचो पूत टिपू हे दोगय मुसलमान शासकय ह्या मठाविशीं आदर दाखयताले. हांणी मठाक बरेच नजराणे दिल्यात.

शृंगेरी गांवांत आचार्याक संबध्द अशीं १२० देवळां आसात. तातुंतलीं शारदांबा आनी विद्याशंकर हांचीं दोन देवळां चड म्हत्वाचीं आसात. शारदेची मूर्त भांगराची आसून, तिचे अलंकारय रवूब आसात. थंय एका मोतयाचेर कोरांतिल्लो नंदी आसा. विद्याशंकरमंदिर हें विद्यारण्यस्वामीन आपल्या गुरूच्या नांवान विजयनगरच्या राजाकडल्यान बांदून घेतलें. हें देवूळ काळ्या पाशाणाचें, अश्टकोनी आसून ताका गोपुरां आसात. तातूंत शंकराची लिंगमूर्त आसा. वेणुगोपाळ आनी श्रीनिवास हांच्या देवळांतल्यो मूर्ती माणकांच्यो घडयल्यात. हांगाचें नवग्रहांचें देवूळय पळोवपासारकें आसा.

गांवालागसारचे दोंगुल्लेचेर एक शिवालय आसून तातुंतलें शिवलिंग स्वयंभू आसा. ताका विभांडकेश्वर अशी संज्ञा आसा. ह्या शिवलिंगाची पुजा केल्ल्यान हांगा केन्नाच दुकळ पडना अशें म्हण्टात.

हांगाच्या पिठाचेर जे जे आचार्य बसले ते सगळे सदाचारी, विद्यावंत आनी वैदिक धर्माचेर भावार्थ दवरपी अशे आशिल्ले. इ.स. च्या १४ व्या शेंकड्यांत पूर्ण योगी, सच्चरित्र आनी वेदान्तपारंगत असो विद्याशंकर हो आचार्य थंयच्या पिठाचेर बसलो. विद्यारण्यस्वामी हो ताचो उत्तराधिकारी आशिल्लो. तो इ.स. १३६१ त पिठाचेर आरूढ जालो आनी इ.स. १३८६ वर्सा ताणें समाधी घेतली.

- कों. वि. सं. मं.

शेंस भरप : एकाद्र्या कार्य - प्रसंगार गंध, पिंजर वा हळदीचो बायलमनशेच्या कपलाक पाट वोडून ताचेर तांदूळ दसोवपाचो जो विधी करतात, ताका 'शेंस भरप' (भरणी) वा 'शेंसर भरप' अशें म्हण्टात. 'शेंस' हें उतर 'शीर्स' (शीर्ष) ह्या उतरावयल्यान घडलां.

शीर्स म्हळ्यार तकली, कपल आनी माथें. 'शीर्स भरप' उतराचें अपभ्रंश जावन 'शेंस भरप' उतर घडलां. शेंस भरपाचे क्रियेक 'शिसोवप' वा 'शेंसोवप' अशेंय म्हण्टात. ह्या विधींत गंध, पिंजर, हळद, धंय हांचो कपलाक पाट (आडवो) लावप जाता आशिल्ल्यान 'शेंस - पाट लावपाचो' तशेंच 'मळवट भरपाचो' विधी अशेंय म्हणपाची चाल कांय वाठारांत आसा. 'शेंस' उतरावयल्यानच कार्य - विधींत, मनीस वा देवांच्या माथ्यार उडोवपाच्या तांदळांक 'शेंस' हें उतर पडलां.

लग्न संस्कारांत तर ह्या विधिक खुबच म्हत्व आसा. व्हंकलेची शेंस भरल्याबगर लग्नाचो विधी पुराय जायच ना, तेखातीर न्हवऱ्यान अमुकच मुडी 'शेंसर' (तांदूळ) दिवंक जाय अशी खुबशा जातींनी चाल आसा. आपल्या घरांत पयले फावट आयिल्ले सवाशीण बायलेची शेंस भरपाची रीत गोंयांत हिंदु समाजांतल्या भोवतेक सगळ्याच जातींत आसा. कलवंत, भावीण, देवळी, पेरणी, बंदी, अर्दबक्ती आदी समाजांत चली वयांत येतकच होच एक विधी करून तिका दादल्याकडेन शारीरिक संबंद जोडपाची आनी संतत निर्मणेची सामाजिक मान्यताय एकाकाळार मेळटाली देखून 'शेंस विधी' म्हणजे, लग्नाबदला करपाचो एक संस्कार असोय ताका समज जुळिल्लो आसा. व्हंकलेची शेंस भरतना न्हवऱ्याकय कुशीक बसोवन ताच्या कपलाक हळद पिंजर लावन माथ्यार तांदूळ उडोवपाची चाल आसा. रामायणांत रावणाच्या वधा उपरांत रामान दिल्ली आदेशावयल्यान हनुमंतान बिभिशणाक शिंवासनार बसयलो आनी त्यावेळार माणकां मोतयांनी ताची शेंस भरून खोस मनयल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

बायलमनशेसारकी देवतेचीय शेंस भरतात. कांय देवळांनी, देवीच्या वर्सुकी उत्सवावेळार तिची शेंस भरपाचो खाशेलो विधी आसता. तुळशी लग्नावेळार, तुळशीची शेंसर भरपाची प्रथा आसा.

शेंस भरपाचो विधी हो सृजनाचो विधी. बायलमनशेच्या सृजन चक्राकडेन ह्या विधीचो मुखेल संबंद आसा. देखून फकत 'आयाव' बायलांचोच म्हणजे सृजनाची क्षमता आनी तिका सामाजिक मान्यताय आसा अशाच बायलांचो ह्या विधीकडेन संबंद आशिल्लो पळोवंक मेळटा. रांड बायलांची वा नेपट्या चलयांची शेंस भरनात, तशेंच दुसऱ्या बायलांची शेंस भरपाचोय तांकां अधिकार नासता.

जायत्या जीव - जितापतींक आनी वनस्पतींक जल्म दिवपी, पोसपी धर्तरेक आदिम मनशान आपली आदिमाता मानल्या आनी मातृदेवतेच्या मूर्त वा अमूर्त रुपांत तिची पुजा केल्या. धर्तरेसारकीच निर्मिती शक्त आनी समान प्रक्रिया आंगांत आशिल्ली बायलमनीस म्हणजे आदिमातेची प्रतिनिधी मानून एकेच्या सृजनारवातीर दुसरेच्या शक्तीचो ताणें सदांच यात्विक उपेग केला. बायलमनशेसारकी धर्तरेच्याय आंगांत ऋतुप्राप्तीन सृजनाची शक्त येता अशें मानून तिच्या रजस्त्रावाक तांणी म्हत्व दिलां आनी तिचो रजोत्सवय दर वर्सा मनयला. तशेंच

पिंजर, गंध (अक्षद), हळद, बुको आदी वर्सूक मातृदेवतेच्या रजाचें प्रतीक मानलां आनी सृजनप्राप्तीचे अपेक्षेन तें तिका सदांच ओंपलां. सृजनाची अपेक्षा आशिल्ल्या बायलांनी आपल्या कपलार तें सदांच धारण केलां आनी सृजनाच्या कार्यविधिंनी इत्सीत फळप्राप्ती मेळोवपाखातीर ताचो यात्विक वापर केला.

शेंस भरपाच्या विधीकडेन देवतेच्या ह्या प्रतिकरूपी रजाचो म्हत्वाचो संबंद आसा. रवऱ्या अर्थान 'शेंस भरणी' हो देवतेचें रज धारण करपाचो विधी. एकाद्री चली जेन्ना पौगंडावस्थेंत प्रवेश करता, म्हणजे तिका 'पयलें न्हाण' वा पयलो ऋतुस्त्राव येता तेन्ना हो विधी करतात (Puberty rite). चलयेक आयिल्ली रजप्राप्ती देवतेचें पवित्र रज धारण केल्या बगर 'संपरूप' जायना असो समज आशिल्ल्यान हळद - पिंजरीन तिचें कपल भरपाचो हो विधी आसता. रजस्त्राव येतकच पांचव्या वा सातव्या दिसा हो विधी करतात. सवशिणी बायलो जमून 'माटोळेंत' (खास तयार केल्ली न्हाणी) ते चलयेक विधिपूर्वक न्हाणगार घालतात. उपरांत तिका व्हंकलेवरी न्हेसोवन एका सव्यार बसयतात आनी एक एक करून तिच्या कपलार हळद - पिंजरीचो पाट लायतात, ह्या पाटाचेर तांदुळय दसयतात. कांयकडेन तांदळांबदला 'दाळ'य लायतात.

तांदूळ वा दाळ म्हणजे 'धान्या' हीं निर्मितीचीं प्रतिकां रजांतल्यान नवनिर्मिती जाता, होच संकेत तीं चिकटुवपा फाटल्यान आसता. ह्या वेळार 'नाल्ल' घालुनय तिची व्होंट भरतात. भारतीय संस्कृतींत नाल्लक पुरुशतत्वाचें प्रतीक मानलां. शेंस भरपाच्या विधिवेळार ताचो ते चलयेकडेन संपर्क हाडप म्हणजे गर्भधारणा करपाची पुराय क्षमता तयार जाल्ले चलयेकडेन प्रतीकरूपी दादल्याचो संबंद हाडप आनी तातुंतल्यान तिची व्होंट फळोवपाची कामना करप असोच अर्थ तातूंत लिपिल्लो आसता. शेंस भरपाच्या विधिवेळार चलयेक पयले फावट खांदार पदर घेवन साडी न्हेसयतात. देखून 'न्हाण' येवंक लागिल्ले चलयेक 'पदर आयलो' अशेंय म्हण्टात.

ख्रिस्ती सन १०० च्या आदीं भारतांत प्रौढ विवाह पद्दत अस्तित्वांत आशिल्ली. त्या काळार जुवानरंभाचो विधी जाल्या उपरांत शेकडोच ते बायलेचो लग्नविधीन दादल्याकडेन संबंद घडोवन हाडटाले. पूण ऋतुकाळ येवन बऱ्याच तेंपान चलयेचें लग्न करतल्यांचीय म्हायती मेळटा. मध्ययुगांत बालविवाह पद्दत चलताली तेन्ना लग्ना उपरांत हो विधी चलयेच्या वांट्याक येवंक लागलो. विसाव्या शतमानाचे सुरवातेक प्रौढ विवाह पद्दत परत रूढ जाली. तेन्ना आदीं पयल्या न्हाणावेळार, उपरांत लग्नावेळार अशी दोन फावट चलयेची शेंस भरूंक सुरवात जाली. एका काळार सगळ्या जाती - जमातींनी आशिल्लो पयल्या न्हाणाचो शेंसविधी आयज गोंयच्या समाजांतल्यान लागीं लागीं ना जाला, मात लग्न - संस्कारांत ताका आजुनय म्हत्व आसा.

देवदासी वा संबंदीत समाजांत लग्नाबदला करपाचो संस्कार म्हण रूढ आशिल्लो 'शेंस विधी' सुरवातेक पयल्या न्हाण सुवाळ्यावेळार हेर समाजांत करतल्या विधिस्मारकोच आशिल्लो. मात ह्या वेळार विधिपूर्वक तिका गळ्यांत 'दावल' घालपाक दिवन ते राती गांवच्या 'गांवकार', 'गुरव' वा आस्पतीन बरो आशिल्ल्या कोणाय दादल्याकडल्यान अमुकच 'विडो' (पयशे वा धन) दिवपाची 'बोली' करून ते चलयेची 'हातलावणी' (Defloration) जाताली. जल्मभर तिचो पत्कर घेवपाची जापसालदारकी मागीर ताचेर उरताली. तीय जल्मभर ताचेकडेन एकनिश्ठ रावताली. धर्मीक आनी कायदोचे नदरेन मान्यताय नासली तरी तांचे दोगांमदलो संबंद शिमीत अर्थान कुटूंबीक दादल्या - बायलेचो आसतालो. तांच्या संबंदांतल्यान निर्माण जाल्ले संततीची कायदेशीर नोंद आवयच्या नांवान जाताली. ही देवदासीची परंपरा, गोंयांत आतां पुरायेन बंद जाल्ल्या आनी हेर जातीं प्रमाण तांचे मदींय आतां धर्मीक आनी कायदेशीर मान्यताय आशिल्ले लग्न संबंद घडटात.

कपलाक शेंसपाट लावपाचीं मुखेल चाल जरी एक आसली तरी गांवा - गांवांप्रमाण तातुंतल्या हेर संबंदीत चालींत फरक मेळटा. देखीक - कांय गांवांनी विडो दिवपी दादल्यान ह्या विधिवेळार ते चलयेक सुपारी तोपिल्ली एक सुरी (खंजीर) दिवपाची चाल आसा, जाल्यार कांयकडेन गुरव वाजप - गाजपासयत देवाचें मुखें घेवन चलयेच्या घरा येता जंय त्या मुख्याक तिणें माळ घालपाची आसता. कांय कडेन एके शेंस घाल्ले जाण्टेशे बायलेक न्हवऱ्याचो भेस करूंक लावन ताचेकडेन तिचें लग्न लायतात. मृदंगाकय माळ घालपाची थोडेकडल्या कलवंत जातींमदीं चाल आसा. शेंस विधिची समाप्ती भोवतेकडेन तुळशीक उदक घालून जाता. पूण कलवंत समाजांत, लागूक आशिल्ल्या देवळाक भेट दिवन, विधिवेळार देवाच्या आंगावयलें जें 'चीर' (कापड) चलयेन न्हेसपाचें आसता त्या बदला देवाक नवें भेटोवन हो विधी सोंपता. कांय वाठारांत ते चलयेन विधिदिसा फांतोडेर उठून आपल्या दारांत एक कवातो रोवपाची प्रथा आसा.

शेंस विधिची ही चाल गोंयाभायर कारवार आनी सावंतवाडी हांगाच्या वाठारांतय मेळटा. पुर्तुगेजांच्या धर्मकोळीपणाक लागून सोळाव्या शेंकड्यांत केरळांत स्थलांतर केल्ल्या कोंकणी समाजांत आस्पाविल्ल्या देवदासी समाजांतय शेंस विधिची चाल हालींमेरेन अस्तित्वांत आशिल्ली. दक्षिण भारतांत ही चाल आसा आनी तिका 'ताळी' बांदपाचो (दावल ह्या अलंकारासारको गळ्यांत घालपाचो एक अलंकार) विधी म्हण्टात. कर्नाटकांतल्या कांय वाठारांत ताका 'पुडी' अशेंय म्हण्टात. दक्षिण भारतांत असो विधी केल्ल्या बायलांक शरणी, मातंगी, जोगम्मा, पात्रदवरु, सुळी, बसवी बी नांवान वळखतात.

- जयंती नायक

पूरक नोंद : देवदासी

शेक्सपियर, विल्यम : (जल्म : २३ एप्रिल १५६४, लंडन; मरण : २३ एप्रिल १६१६ लंडन).

विश्वविरव्यात इंग्लीश कवी आनी काळविजयी नाटककार. मध्यमवर्गीय वेपारी आसूनय ताचो बापूय जॉन शेक्सपियर प्रतिशठीत

आसलो. ताचो हातमोजे तयार करपाचो धंदो आसलो. ताका अर्थीक सुबत्तेवांगडा समाजीक सन्मानय फावो जाल्लो आनी उतार पिरायेर तो बेलीफ (मेयर) हे पदवेक पाविल्लो. विल्यम शेक्सपियरची आवय मेरी आर्डन रोमन कॅथलिक पंथांतल्या घरंदाज मध्यमवर्गीय घराब्यांतली आशिल्ली. ताचें

भुरगेपण स्ट्रॅटफर्डच्या सैमिक सोबितकायेच्या सांगातान गेलें. जात्रा, नाटकां, चित्ररथ, हेर दबाजे तशेंच भौशिक मनरिजवणेचे तरेकवार कार्यक्रम स्ट्रॅटफर्डक जाताले. चड करून भोंवत्यो नाटककंपन्यो वर्सान वर्सा स्ट्रॅटफर्डक येताल्यो. रॉबिनहूड आनी ताचे आत्मिरवुशाल सांगाती हांच्या आख्यायिकांचेर आदारीत प्रयोग जाताले जावंक जाय. पिरायेच्या ७ व्या वर्सा स्ट्रॅटफर्ड ग्रामर स्कूलांत शेक्सपियर शिकूंक गेलो. थंय हेर अभ्यासावांगडा लॅटीन विशय शिकप गरजेचें आसलें. देखून सिसेरो, ओव्हीड, प्लॉटस, सिनेका, टेरेन्स तशेंच विर्जिल हांचेसारके म्हान लॅटीन बरोवपी ताणें ल्हानपणांतच वाचले जावंक जाय. कडक शिस्त आनी खर अभ्यासाखातीर ताची शाळा प्रसिद्द आसली. देखून ताका थोडीभोव ग्रीक आनी ते परसय उणी लॅटीन येताली हें कांय टिकाकारांचें मत लॅटीनाच्या संदर्भांत तरी योग्य दिसना. मात शेक्सपियर चड शिकिल्लो अशें म्हणपाकय आदार ना. १५८२ त अठराव्या वर्साच ताणें आपले परस आठ वर्सांनी व्हड अंन हेंथवे हे शेतकरी घराब्यांतले चलयेकडेन लग्न केलें.

पयलें पर्व (१५९० - ९४) : काळांत कामदी (सुरवात्मिका), त्रासदी (शोकांतिका) आनी इतिहासिका अशीं सरभरस नाटकां शेक्सपियरान बरोवन माचयेर हाडलीं. मॉत ह्या वा हेर नाटकांचीं पातयेवण्याजोगी प्रत वा हस्तलिखितां उपलब्ध नात. दर नाटकाचें क्वॉर्टो वा चवथय ह्या नावांचें सुपुल्लें बरप सांपडटा. पूण तें खासा लेखकाचें वा हेरांनी घडयल्लें (Pirated Version) हें नीट सांगूंक येना. १६२३ त ताच्या सगळ्या मान्य नाटकांची सोडून पॅरिविलस संपादीत प्रत फर्स्ट फोलियो ह्या आयजेंक जागार्दाच्या झेल्यांत मेळटा. अशे आनीक तीन फोलियो उजवाडाक आयल्यात. दुसरो फोलियो १६३३ त, तिसरो १६६३ - ६४ त आनी चवथो १६८५ त.

पयल्या पर्वतल्यो शेक्सपियराच्यो गाजिल्ल्यो कामदी म्हळ्यार,

टैमिंग ऑफ द थू, कॉमेडी ऑफ ऑरर्स आनी द टू जंटलमेन ऑफ व्हॅरोना. ताच्या इतिहासिक नाटकांच्या सारखळेंतलीं किंग जॉन, हेन्रीद सिक्स्थ भाग, १, २ आनी ३, तशेंच रिचर्ड द थर्ड हीं ह्याच काळावयलीं. हीं इंग्लंडाच्या इतिहासाचेर आदारल्यांत आनी हे खातीर शेक्सपियरान हॉल आनी हॉलिनशॅड ह्या इतिहासकारांच्या काळ टिपणां (Chronicler) चो बेसबरो उपेग केला. खासा करून हेन्री द सिक्स्थची नाटकस्त्रयी आनी रिचर्ड द थर्ड हीं नाटकां, यॉर्क आनी लॅकॅस्टर ह्या सरदार घराब्यांमदल्या सत्ता - संघर्शाकलागून गाजिल्ल्या वॉर्स ऑफ रोजिस (गुलाबझुजां) ह्या युधांच्या फाटभूंयेचेर बरयिल्लीं आसात. टायटस् अँड्रोनिकस ही सूडनाट्य जावन आशिल्ली त्रासदीय ह्याच काळार बरयिल्ली. ह्या सुरवेच्या नाटकांनी जांव कामदी, त्रासदी वा इतिहासिका - कांय समानतायो दिसून येतात. तंत्राची अमुरपिकी वाड, रचनेची सदळसाण, अदीक घडणुको पूण उणीं पात्रां, मूळ कृतीचो यांत्रिक उपेग आनी चड नटवी भास हे गूण सगळ्या सुरवेच्या नाटकांनी चड उण्या प्रमाणांत समानतायेन दिसून येतात. तशेंच, फुडाराक शेक्सपियराचीं पेटंट तंत्रां थारिल्लीं तांची सूलूसय ह्याच तेंपावयल्या नाटकांनी मेळटा. तीं म्हळ्यार, रुपांतर वा भेसांतरचो उपेग, रम्य अशा रानावनांचो उपेग आनी गितांचो प्रयोग हीं आसात. हे वरवीं ताणें नाटकांत नवलाय, संघर्श, संदर्भ बदल, कथानक - कलाटणी आशयघनता आनी घुस्पट हाडून भोव परिणामकारक प्रयोग केल्यात.

ह्याच काळार शेक्सपियराची काव्य प्रतिभाय फुलोराक आयली. हाका लंडनांतली प्लेगाची साथय कारणीभूत थारली म्हळ्यार चूक जायना. १५९२ - ९४ त प्लेगाक लागून नाटकघरां बंद उरलीं. नाटकांची मागणी थंडावली. १५९४ त रिचर्ड फील्ड ह्या लंडनच्या संपादकान (जो स्ट्रॅटफर्डक शेक्सपियराचो शेजारीय आसलो) व्हिनस अँड एडोनिस् हें दीर्घ काव्य छापलें. तें अर्ल ऑफ सदम्पून ह्या सरदाराक (शेन्री व्हिओत्सली) ऑपिल्लें. उपरांत रेप ऑफ ल्युक्रेस ही दुसरी दीर्घकविता उजवाडा आयली. ह्या कवितेच्या अर्पण पत्रिकेंत आदले कवितेखातीर अली कडल्यान बक्षिस लाबिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ह्या दोनय कविता भरपूर नामना जोडून साबार आवृत्त्यांनी प्रसिद्द जाल्यो. 'एलिझाबेथन' इंग्लंडांत कवितेक नाटकापरस अदीक श्रेश्ठ प्रतिश्ठा लाबताली. तरीकय शेक्सपियरान नाटकां बरोवपाचें सोडलें ना वा नाटकाचो धंदोय सोडलो ना.

पुरायेन नाटकाचेरच जियेवपी (उपजिविका करपी) शेक्सपियर हो आपल्या युगांतलो पयलो नाटककार. १५९४ - १६०८ मेरेन तर तो पुरायेन नाटकाच्या विश्वांतच आस्पाविल्लो अशें म्हणूंक जाय. समकालीनांमदीं सगळ्यांत अदीक लोकप्रिय जावनय ताची असामान्य प्रतिभा मात लोकांनी वळखुपाची आसली. अशे वळखिवची पयली पावती ताका (पालदिश लामियाः विटस् ट्रेज्यरी हे कृतींत) मेरिश ह्या

बरोवप्यान प्लोटस आनी सिनेका ह्या लॅटीन लेखकांवांगडा तुल्यबल थारावन दिल्या. मेरिशान ताका त्रासदी आनी कामदी बरोवपी श्रेश्ठ इंग्लीश लेखक म्हळा.

दुसरें पर्व (१५९५ - १६००) : ह्या काळार ताची नाट्यकला पुनवेच्या चंद्रावरी वाडत गेली. एकजिनशी संरचना, प्रभावी पात्रनिर्मणी, नेमके संवाद आनी आकांताचो प्रभाव घालपी भास हांचें मेळावण ह्या काळावयल्या कामदी, त्रासदी आनी इतिहासिकांनी नदरेंत भरता. अ मिडसमर्स नायट, लव्हस लेबर लॉस्ट, मर्वट ऑफ व्हॅनिस, अँज यू लायक इट, मच अ डू अबाव्ट नथिंग, व्हेल्थ नायट आनी मेरी वायव्हज ऑफ विंडसोर ह्यो एका परस एक सरस कामदी ह्याच तेंपावयल्यो. पात्रांचें जिवें चित्रण आनी इतिहासिक तटस्थतायेकलागून सदाबहार थारिल्ल्यो रिचर्ड द सेकंड, हेन्री द फोर्थ आनी हेन्री द फिफथ ह्यो इतिहासिका ह्या काळारच माचयेर आयल्यो. ज्युलियस सिजर ही मनोविश्लेशण आनी 'आदर्श - विश्लेशणा'खातीर प्रसिद्द इतिहासिक त्रासदी लेगीत ह्याच काळार बरयिल्ली. ह्या नाटकाक नॉर्थ हाचे इतिहासिक बरपावळीचो आदार लाभला. ग्रीक - रोमन अभिजनांच्या जिवितांचेर उजवाड घालपी ही कृती प्लुटाकीच्या मूळ लॅटीन बरपाच्या अेमियो ह्या फ्रेंच लेखकान केल्ल्या अणकाराचेर नॉर्थान आदारल्या. देखून हे बरपावळीक चडशे लोक नॉर्थस् 'प्लुटार्क' ह्या नांवान वळखतात.

शेक्सपियराच्या ग्रीक - लॅटीन इतिहास पुरसांच्या जिवितावयलीं नाटकां नॉर्थस प्लुटार्काच्या बुन्यादी म्हायती (कांय वेळां चरित्र चित्रणां)चेर उबीं जांत्यांत. मात अशा नाटकांनी खाशेली जिवसाण आनी वेगळेंपण हाडपी भास - तंत्र - आसारवडो - दिश्टावो पुरायेन शेक्सपियराचोच आसा हातूंत जाणकारांक दुबाव ना. १५९५ - १६०० हो काळ शेक्सपियराखातीर व्यक्तीगत तेचपरी कलात्मक नदरेन अत्युच्च उदरगतीचो थारला. भोव मोलादीक अशी अर्थीक सुबत्ता, वेवसायीक प्रतिश्ठा, दुर्मिळ असो राजप्रतिसाद असादारण लोकप्रियता आनी प्रस्थापित लेखक म्हूण दर्जा हें सगळें शेक्सपियराक ह्याच काळार फाव जालें. फकत दोन सुनितां आनी लव्हस लेबर लॉस्ट ह्या नाटकांतलीं तीन गितां इतल्या म्हालवजाचेर द पेशनेट पिलग्रिम हो वीस कवितांचो झेलो मुखपृश्ठाचेर शेक्सपियराचें नांव मिरयत उजवाडा आयलो. १५९६ त ताणें स्ट्रॅटफर्डक (दोन व्हडल्या आलीशान घरांमदलें) एक घर, 'द न्यू प्लेस' विकतें घेतलें. १५९९ त ताणें आपल्या सांगात्यांच्या भागीदारेन 'द लोब' हें ३००० बसका आशिल्लें विशाल नाट्यघर सावधवर्क ह्या लंडनाच्या उपनगरी वाठारांत विकतें घेतलें. मात ह्या काळार एक खबर त्रासदीय ताच्या व्यक्तीगत जिवितांत घडली. १५९६ त ताचो हेम्नेट हो चलो ११ वर्सांचेरच भायर पडलो. घडये ह्या पुत्रशोकाक लागून जायत वा मध्यानीच्या कडाक तेंकिल्ल्या वेवसायीक वा निजी जिणेच्या हेर हुलपाक लागून जायत

ताचें तिसरें तेंगशे पर्व गाड त्रासदीची सया दाखयता. हें पर्व १६०१ - १६०८ अशें धरतात.

तिसरें पर्व (१६०१ - १६०८) : हें शेक्सपियराच्या कलात्मक उत्कर्षाचें अत्युच्च पर्व. ताच्यो हेम्लेट, मॅकबेथ, किंग लियर आनी ऑथेलो ह्यो चारय म्हा - त्रासदी ह्याच काळार माचयेर आयल्यो. ज्वलंत मानवी अणभव आनी जिणेच्या अनाकलनीय यथार्थाची घुस्पट ह्या कलाकृतींनी अप्रतिम तरेन उक्तायल्या. विशेश म्हळ्यार ह्या चारय शोकांतिकांनीचा न्हय जाल्यार मॅज्यर फॉर मॅज्यर, ऑल्स वेल वॅट एण्डस् वेल ह्या सुरवांतिकांनी लेगीत शोक आनी दुरव्याची सावळी पडल्या. देखून ह्या नाटकांक जाणकार निरवट्यो कामदी म्हणनासतना त्रासद कामदी (Tragi - Comedies) अशें म्हण्टात. तशेंच ह्या दोनय नाटकांक ह्याच तेंपावयल्या ट्रॉयलस अँड क्रेसीद हे इतिहासिके वांगडा 'प्रोब्लेम प्ले' (समस्यानाट्य) म्हणपाची प्रथा अभ्यासकांमदीं दिसून येता. टायमन ऑफ अथेन्स, पेरीक्लिस्, कोरियोलेनस आनी अँथनी अँड क्लिओपात्रा ह्यो इतिहासिक ग्रीक - रोमन त्रासदीय ह्या काळार बरोवन माचयेर आयल्यो. हांचोय मुळाधार जॉर्थाल्या प्लटार्कांतलीं जिवितां आसात. १६०३ त शेक्सपियराच्या नाटक कंपनीक राया जेम्स पयलो हाचेवरवीं राजमान्यता आनी राजाश्रय लाबला आनी कंपनीचें नांव 'किंग्जमेन' अशें जालें. १६०८ ब्लेकफ्रायर्स हें नाटकघर ताणें २१ वर्सांचे कबलातीचेर भाड्याक घेतलें. १६०३ त प्लेगाक लागून नाटकघरां बंद उरलीं. पूण १६०४ त जेम्स पयलो राजासनाचेर बसूंक लंडनाक भितर सरतना 'किंग्जमेन' ताचे वांगडा आसले.

निमाणें पर्व (१६०९ - १६१३) : हो काळ शेक्सपियराखातीर सवस्तकाय आनी थिरायेचो आसलो. ह्या तेंपार ताणें चारच नाटकां बरयलीं. ३ कामदी आनी १ इतिहासिका. सिंबेलीन, द विटर्स टेल आनी द टॅम्पेस्ट (१६१०) ह्यो रम्य - कामदी आनी प्लेचर ह्या समकालीन लेखका वांगडा बरयिल्ली हेन्सी द एय्थ (१६१३) ही इतिहासिका. उपरांतच्या काळार शेक्सपियरान नाटकां बरयल्ल्याची वा लंडनाच्या नाट्यक्षेत्रांत कसलेंय आगळें योगदान केल्ल्याची गवाय मेळना. चड करून तो निमाणीं तीन - चार वर्सां स्ट्रॅटफर्डकच रावंक लागिल्लो जावंक जाय. १६१६ त तीन म्हत्वाच्यो घडणुको ताचे जिणेंत घडिल्ल्याची नोंद मेळटा, त्यो म्हणजे - जुडिथ हे ताचे धाकटे चलयेचें लग्न; कांय म्हयन्यांनी शेक्सपियरान आपल्या मृत्यूपत्रांत केल्लो बदल आनी एप्रिलांत (चड करून २६ एप्रिलाक) ताचें मरण.

शेक्सपियराचो काळ हो इंग्लिश साहित्याच्या सुवर्णयुगाचो काळ. नवजागृताय आनी प्रबोधन हांचें युग अशें ह्या इंग्लीश बरपाक्षराच्या समृद्ध काळाक साहित्य इतिहासकार मानतात. अशा काळार आपलो खासा छाप घालपी लेखक म्हूण तर शेक्सपियराचो उगडास उरतलोच. खेरीज संवसारीक साहित्यपटार आनी चडकरून

नाटकाच्या विशाल मळार सदांकाळारवातीर आपली कुरू दवरपी प्रतिभावंत म्हूण शेक्सपियराक फुडार सदांच याद दवरतलो. आयचो पुराय संवसार विल्यम शेक्सपियराक एक असामान्य लेखक पूण सामान्य असो तत्कालीन मध्यमवर्गी मनीस मानता. ताचे प्रतिभेचे सांवळेंत अस्तंती साहित्यविश्वच न्हय तर पुराय विश्वीक साहित्य वावुरता. कलेचें दायज गिरेस्त करून जिणेचो दिश्टावो दिवपी कल्पक सृजनशाली लेखक म्हूण ताचें स्थान अज्रंवर जालां.

- डॉ. किरण बुडकुले

शेख : एक मुसलमान जात. भारतभर ह्या लोकांची वसती आसा. शेख म्हळ्यार व्हड विद्वान. अरबस्तानांतल्यान आयिल्ल्या अबुबकर, ओमर आनी अब्बास हांच्या वंशजांक हो शब्द सुरवातेक वापरताले. पूण हालीं मानान पाचारपाखातीर मुसलमानांक हो शब्द वापरतात.

तांच्यो खूब पोटजाती आसात. क्युरेशी, फरुकी, अनसारी, महाजारीन, क्युरेशी सादिकी, क्युरेशी हश्मी अशो तांच्यो कांय पोटजाती आसात. गुजरातांतल्या शेखांच्यो चालीरिती हिंदूमशेनच आसात. हे लोक सुंता करिनात. तशेंच हेर मुसलमानांच्या हातचें अन्न खायनात. चडशे शेख स्वामी नारायण पंथाचे अनुयायी आसात तर कांय शेख बाळा महंमद शहा ह्या पिराचे भक्त आसात.

शेखांच्या लग्नांत पुरयत आनी फकीर आसतात. फकीर निकाह लायता आनी पुरयत चोरीविधी करता.

- कों. वि. सं. मं.

शेख, महंमद : (जल्म: इ.स. चो १६ वो शेंकडो - धारूर, जि. बीड; मरण: इ.स. १६६०).

एक मुसलमान संतकवी. ताच्या बापायचें नांव राजे महंमद आनी आवयचें नांव फुलाई आशिल्लें. चांद बोधले हो राजे महंमद हाचो शिश्य आनी शेख महंमदाचो गुरू. हाच्या मार्गदर्शनारवाल शेख महंमदाचेर भुरगेपणासावनच परमार्थाचे शुध्द संस्कार जाले. श्री. दासगणू हाच्या मताप्रमाण चांद बोधले हाणें शेख महंमदाक गोदातीरी ज्ञानेश्वरीची प्रत दिवन अध्यात्माचें मार्गदर्शन केलें. गुरू चांद बोधले हो सूर्फीच्या कादिरी परंपरेंतलो. ताच्या सांगातान शेख महंमदान परमार्थवाङ्मयाचें चिंतन - मनन करून आनी ताणें दाखयल्ले वाटेन परमार्थसाधना करून परमानुभवपद मेळयलें. चांद बोधलेन समाधी घेतकच शेख महंमदाक लोक साधू म्हूण वळखूंक लागले.

त्या काळांत शिवाजी महाराजाचो आजो मालोजीराजे, दौलताबादा लागीं आशिल्ल्या वेरूळ गांवाचो पाटील आशिल्लो. तो शेख महंमदाकडे प्रभावित जालो. ताणें शेख महंमदाचो गुरूपदेश घेवन ताका मकरंदपूर नांवाच्या गांवांत मठ बांदून दिलो. हो गांव आनी मठ उपरांत शेख महंमदाच्या फुडल्या जिवितांतल्या

परमार्थप्रसाराचें आनी परमार्थवाङ्मयनिर्मितीचें केंद्र जालें. शेरव महंमदान आपल्या कवनांतल्यान हिंदू आनी मुसलमान ह्या दोनय धर्मांतल्या साद्या - भोळ्या समजुतीचेर प्रहार केले. जे तिडकीन तो मूर्तिभंजन करपी धर्माध मुसलमानांचेर तुटून पडटा त्याच नेटान तो मूर्तिपूजक हिंदूंचे अंधश्रद्धेचेर आघात करता. मूर्तीत देव ना, हें तत्त्व हिंदू - मुसलमानांनी सारकें समजून घेवंचें, तशें केल्ल्यान मुसलमान मूर्तिभंजनापसून आनी हिंदू मूर्तिपूजनापसून परावृत्त जातले अशें तो म्हण्टा.

शेरव महंमदाक, हिंदू - मुसलमान ह्या दोनय धर्मांतल्या लोकांकडल्यान खूब त्रास जालो. हिंदू गुरू, हिंदू धर्मग्रंथ, हिंदू संतचरित्रां आनी हिंदू संतवाणी ताणें उत्कट भक्तिभावान आपणायल्ल्यान मुसलमान लोक ताका 'काफर' समजूंक लागले. शेरव महंमद हो जातीन मुसलमान आशिल्ल्यान आपले मूर्तिपुजेचो आनी हेर धर्मीक रीतींचो तो निशेध करता म्हूण हिंदू लोकय ताका विरोध करूंक लागले.

आपल्या प्रदीर्घ जिवितांत ह्या योगीन 'योगसंग्राम' हो मुखेल ग्रंथ बरयलो. तशेंच 'पवनविजय' आनी 'निष्कलंकप्रबोध' हे दोन पुराय जावंक नाशिल्ले ग्रंथ बरयले. रूपकां, भारुडां, अभंग, पदां, हिंदुस्थानी कवित्त अशी काव्यरचनाय ताणें केल्या.

श्रीगोंदे हांगा ताणें कितल्याशाच मुमुक्षुंच्या काळजांत परमार्थ जागोवन मुक्तीचो महापंथ दारवयलो. थंयच ताचे कबरीकडे, फाल्गुन शुध्द नमीदिसा, ताच्या पुण्यतिथी निमतान दरवर्सा हिंदू - मुसलमान भक्त जमून शेरव महंमदाचें पुण्यस्मरण करतात.

- कों. वि. सं. मं.

शेट, मुकुंद मोर्तु : (जल्म : ११ फेब्रुवारी १९३३, कुंभारजुवें - तिसवाडी).

सुटकेजुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेनचें शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. १९५४ वर्सासावन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो भूंयगत राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. पत्रकां लावप, हातीपत्रकां वांटप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां तो करतालो. १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा शिरोडा हांगा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेवपाचें थारायल्लें. पूण ही बातमी आदींच पोलिसांक पावन तांणी ताच्या वांगड्यांसयत ताका अटक केलो. ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून णव वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी दिसाक १० इस्कूट ह्याप्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो. २० वर्सां खातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. २६ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत तो शिक्षणाचो प्रसार करपाक लागलो. १९६७ वर्सा तो कुंभारजुवें ग्रामपंचायतीचो सरपंच म्हूण वेंचून आयलो. १९७३ वर्सा भारत

सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शेट, शिवराम गणेश : (जल्म : २६ मार्च १९२८, आखाडा - तिसवाडी).

सुटकेजुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान आनी मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. डॉ. लोहियाचे अटके आड तेंको दिवंक १९ जून १९४६ दिसा काडिल्ले प्रभातफेरींत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो, मार दिलो आनी बोडको करून सोडलो. उपरांत तो पत्रकां लावप, पुस्तिका वांटप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां करतालो. १८ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका परत धरलो आनी आल्तिनो बंदखणींत घालो. ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून २७ मे १९५५ ह्या दिसा चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. १५ वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके जुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शेटये, जयराम वैकुंठ : (जल्म : ३ एप्रिल १९२५, रायबंदर - तिसवाडी).

सुटकेजुजारी. ताणें कलाशाखेचें पयलें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. राश्ट्र सेवा दल संघाच्या कोल्हापूर शाखेचो फुडारी म्हूण तो काम करतालो. चळवळींनी वांटो घेवप, १९५४ च्या सत्याग्रहांत वांटो घेवंक बेळगांवसावन आयिल्ल्या सत्याग्रहींक जेवणखाण आनी रावपाक आदार दिवप असलीं कामां तो करतालो. १९४६ ते १९५५ ह्या काळांत ताका चार खेपे बंदखण आनी दोन खेपे गोंय शीमेभायर घालो. प्रभाकर सिनारी, विश्वनाथ लवंदे, जॉर्ज व्हाज हांच्या फुडारपणारवाल तो काम करतालो. देवगड, कोल्हापूर आनी बेळगांव वाठारांतल्यान ताचो भोवमान जालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शेटये, श्रीकृष्ण वासुदेव : (जल्म : २० सप्टेंबर १९३५, म्हापसा - बारदेस).

सुटकेजुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तशेंच णववीमेरेनचेंय शिक्षण ताणें घेतलां. १९५५ सावन तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो रँक्युअर पॅट्रिओटिकाचो वांगडी जालो. १९५६ त श्रीकांत नायक हाचे वांगडा ताणें म्हापसा नगरपालिकेंत स्फोट घडोवन हाडपाचो यत्न केलो. २३ फेब्रुवारी १९५७ दिसा पोलिसांनी ताका वास्को अटक करून पणजे

हाडलो. थंय ताका भरपूर मार दिवन, परत जूनांत वास्को व्हेलो. पूण जून १९५७ त ताणें आपल्या हेर वांगड्या सयत बंदरवणींतल्यान पळून वचपाचो धाडसी यत्न केलो. थंयच्यान अस्नोडा मार्गान तो बेळगांव पावलो. बेळगांवच्या आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या फांट्यांत तो काम करूंक लागलो. प्रभाकर सिनारी जयद्रथ चोडणकार आनी येशी नायक हांचे वांगडा सुपानगुडी आनी चांदेल पोलिस ठाण्याचेर घातकी हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५८ वर्सा ताणें दोन जिर्णीचेर हल्लो केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शेटये, सुबोध वासुदेव : (जल्म : २८ ऑगस्ट १९४२, म्हापशें - बारदेस).

सुटकेजुजारी. ताणें इंग्लिशींतल्यान माध्यमिकमेरेन आनी तंत्रीक शिक्षण घेतलें. १९५५ - ५७ ह्या काळांत तो आझाद गोमंतक दलाचो आनी १९५७ - ६१ ह्या काळांत तो रँक्युअर पॅट्रिओटीकचो वांगडी आशिल्लो. गोंय शीमेवयल्यान पत्रकां आनी स्फोटकां हाडप, तिरंगी बावटे लावप असलीं राश्ट्रीय कामां तो करतालो. पुर्तुगेजांआड काम करपी ताच्या भावाक बंदरवणींतल्यान पळून वचपाक ताणें आदार दिल्ल्यान ताका अटक जाली. उपरांत चौकशी करून ताची सुटका जाली. १९५८ त म्हापशें नगरपालिकेंत बाँब स्फोट घडोवन हाडपाचो कट तांणी रचिल्लो. तें पोलिसांक कळून पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. पूण शीमेभायर पळून वचपाक ताका यश मेळ्ळें. १९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

शेनवार : सप्तकांतलो सातवो वार. ह्या दिसा सूर्य उदेता त्या वेळार शनीचो प्रभाव आसता, म्हणून पुराय दिसाक शेनवार हें नांव मेळ्ळां. ह्या वाराचो अधिपती इंद्र आसून ब्रह्मा ही ताची देवता आसा. चवथ्या प्रहराचेर हाचो विशेश काल आसता. हो रातीदोशाचो वार आसा. ह्या वाराक तेल लावन व्हावंचें अशें सांगलां. हो वार संपत्तिप्रद मानतात.

शनी अनिष्ट आसता त्या वाराक मारुतीची उपासना करतात, शनिमाहात्म्य वाचतात. श्रावणांतल्या शेनवाराक संपत शेनवार अशें नांव आसा. त्या दिसा सूर्य उदेवंचे पयलीं अश्वत्थाची पुजा करची आनी एका मूज जाळ्या भुरग्याक न्हणोवन जेवण वाडचें अशें सांगलां.

शेनवाराक भोंवडेर वचचें न्हय, नवें वस्त्र घालचें न्हय, मंगल कार्य करचें न्हय अशें सांगलां. शेनवारा भाजलेले चणे खावंचे न्हय. कोळसो, तेल, मीठ विकतें घेवंचें न्हय. शेनवारा नव्या घरांत

रावपाक वचप असलीं स्थीर कामां करूं येतात. लोखण, तिरवें, शिंशें, कथील ह्या धातूंचे वेव्हारूय ह्या दिसा केल्यार फळादीक जातात.

चैत्र कृष्ण त्रयोदशी शततारका नक्षत्र आनी शेनवार हांणी युक्त आसल्यार तो महावारुणी योग जाता. ह्या योगाचेर गंगेंत न्हावप खूब पुण्यकरी मानलां.

- कों. वि. सं. मं.

शेर्पा : नेपाळांतली एक जात. तिबेटांतल्या शर्प ह्या शब्दापसून शेर्पा हें नांव आयलां. शर्प ह्या शब्दाचो अर्थ उदेंतेकडलो असो आसा. पूण शेर्पांची चडशी वसती तिबेटाचे दक्षिणेक आसा. नेपाळच्या हेर वाठारांनीय शेर्पा आसात. कांय शेर्पा लोक नेपाळची शीम हुंपून बंगालच्या दार्जिलिंग जिल्ह्यांत येवन रावल्यात. शेर्पा लोकांची मुखेल वसती खुंबू, फारक आनी सोलू ह्या तीन विभागांनी आसा. खुंबूंतले गांव १२ ते १३ हजार फूट उंचायेचेर आसून फारकांतले गांव ८ ते ९ हजार फूट उंचायेचेर आसात. ह्या तीनय भागांक मेळून सोलू - खुंबू वा शर - खुंबू हें सामान्य नांव आसा. ह्या तीनय भागांतले शेर्पा एकेच जातीचे आसले तरी खुंबू आनी सोल ह्या विभागांतलें हवामान आनी जमनीचो वाठार हातूंत खूब फरक आशिल्ल्यान शेर्पांच्या राबित्यांतूय खूब फरक आसा.

नेपाळांत जे तिबेटी लोक रावतात, तांकां नेपाळी लोक भोटिया ह्या सामन्य नांवान वळखतात. पूण भोटियांच्यो खूब जाती आसून, तातुंतली शेर्पा ही जात पर्वत - भोंवडेचे कुशळतायेक लागून चड प्रसिद्द आसा. हिमालयांतल्या अशीर देगणां आनी एव्हरेस्टाच्या तेमकांच्याय सुवातींनी हे लोक वसल्यात.

शेर्पा लोकांचीं अठरा घराणीं आसून, तांच्यांत परस्पर लग्नसंबंद जातात. तांचे भाशेंत घराण्याक 'रु' म्हण्टात. दर एक घराण्याचें कुलदैवत वेगळें आसता. ह्या सगळ्या दैवतांचो आस्पाव झिदग म्हळ्यार भूदेवता ह्या वर्गांत केला. खुंबूयूल्ह नांवाचो स्थानिक देव ह्या सगळ्या दैवतांपरस श्रेश्ठ मानतात. ह्या अठरा घराण्यांतल्या लोकांक समाजांत चड प्रतिश्टा आसता कारण तांकांच खरे शेर्पा मानतात. हेर शेर्पा तांचेपरस कमी मानतात, तांकां खंबा म्हण्टात. पूण सगळे शेर्पा एकचारान रावतात. ह्या खंबा शेर्पांतूय खड्यू आनी खमंड्यू नांवाचे वेगळे पोटभेद आसात. खड्यू हे खमंड्यू शेर्पांपरस उच्च. ह्या दोनय पोटभेदांनी परस्पर लग्नसंबंद जायनात.

शेर्पा लोक बौध्द पंथाचे अनुयायी आसात. ते आपल्या घरांत प्रार्थना करतात, प्रार्थना - चक्रां फिरयतात आनी गोंबा, चोरटेन हांकां प्रदक्षिणा घालतात. कांय लोकांच्या घरांत देवघर आसता. शेर्पा लोकांक म्हत्वाचे धार्मिक विधी आनी भौशीक सणा - परबांक लामाची गरज पडटा. तेखातीर पीठ वा शीत आनी लोणी घालून तोरमा

म्हळ्यार देवतांच्यो आकृत्यो तयार करतात. विधी पुराय जातकच त्यो आकृत्यो मोडून तांचे कुडके प्रसाद म्हूण वांट्टात. त्या तोरमांच्या फुड्यांत मानवी कवटीपसून तयार केल्ले तीन पेल्ले आनी तातूंत मेर म्हळ्यार म्होंव आनी रगत दवरतात. रगत मेळप शक्य नाशिल्ल्यान च्या दवरतात. पुजेच्या विधींत पयलीं देवतांक आवाहन करून वाद्यांचो गजर करतात. उपरांत त्या देवतांचें स्तवन आनी मंत्रजप करतात. निमाणी प्रार्थना करतात.

मठांतल्या भिक्षू आनी भिक्षुणींचें जीवन शिस्तबध्द आनी थारिल्लें आसता. तांकां सतत धर्माचो अभ्यास करचो पडटा. तांचेय कांय सण आनी उत्सव आसतात. गांवांतले लोक तांच्या ह्या उत्सवांक उमेदीन एकठांय येतात. सामान्य शेर्पांक मठांतल्या भिक्षुविशीं खूब आदर आसता. कारण गृहस्थाश्रमापरस मठांतलें संन्यस्त जीवन उच्च श्रेणीचें आसा अशें सगळ्यांचें मत आसा. गांवांत रावून संवसार करपीय लामा आसतात. गांवांतले सण - उत्सवांतले धार्मिक विधी ते करतात आनी खाशेल्या म्हत्वाच्या विधीखातीर मठांतल्या लामांक आपयतात.

शेर्पा लोकांत, लग्नापयलींच्या लैंगिक संबंदांचेर कसलीच बंधनां नात. असल्या संबंदांतल्यान भुरगें जल्माक आयल्यार चलयेचो आवय - बापूय त्या भुरग्याचो सांबाळ करतात. तरनाटे चले - चलयो आपुणच आपलो जोडीदार थारायतात. लग्नसंबंद चडकरून समान दर्ज्याच्या घराण्यांतूच थारायतात. आते-मामे-मावस भावंडांचीं लग्नां करीनात. लग्नसंबंद पक्को थारावपाखातीर साकर - पुड्याचो समारंभ करतात ताका 'डेम - चंग' म्हण्टात. उपरांत कांय वर्सांनी लग्न करतात.

मुखेल समारंभावेळार एके शेंदरेचेर तांदूळ पातळावन तातूंत दोन स्वस्तिकां काडटात. तांचेर न्हवरो - व्हंकल बसतात. मुखार लामा बसता. न्हवऱ्या व्हंकलेच्या कपलाक लोणी लावन, एकमेकांकडे एकनिश्ट रावपाचो तांकां उपदेश करतात. न्हवऱ्या वटेनचे लोक शंख फुकून नाचतात. ह्या विधीक ग्येन - कुटोप म्हण्टात. हाका खूब खर्च येता. तेखातीर 'रीत' नांवाचो लग्नाचो प्रकार रूढ आसा. हातूंत न्हवरो व्हंकलेच्या बापायक कांय रुपया दिवन आपल्या घरा व्हरता. होय प्रकार ग्येन - कुटोपा इतलोच कायदेशीर मानतात.

एके बायलेक दोन भावांकडे लग्न जावपाक मेळटा. तशें केल्ल्यान घरांतले मालमतेची वांटणी जावंक पावना. पूण अशे तरेचो लग्नसंबंद चड काळ तिगना कारण धाकलो भाव चडसो दुसरे तरनाटे चलयेवांगडा लग्न जावन नवो संवसार मांडटा. दादल्याक कितल्याय बायलांकडे लग्न जावपाक मेळटा. तांकां घटस्फोट सामको सादेपणान घेवपाक मेळटा. दोगांयच्या सोयऱ्यांक सोरो दिवपाचो आनी घोवान 'आमी वेगळीं जाल्यांत, आतां आमी घोव - बायल नात' अशें सगळ्यांच्या मुखार सांगपाचें. त्या वेळार घोव आनी बायलेच्या एका

सोयऱ्यान धरिल्लो दोरो तोडटात. हेंच घटस्फोटाचें प्रतिक आसा.

ह्या लोकांत घरजावंय करपाची चाल आसा. जांकां चलो ना अशे आवय - बापूय चलयेच्या घोवाक घरा आपयतात आनी ताका आपलो वारस नेमतात. पूण ताचें घराणें वेगळेंच उरता. तो मावाचें नांव लायना.

शेर्पा मनीस मरतकच लामाक आपयतात. तो प्रार्थना म्हण्टा आनी मेल्ल्या मनशाचे तकलेचे केंस हुमटून काडटा. थंयच्यान मेल्ल्या मनशाचो आत्मो भायर सरता अशी तांची समजूत आसा. उपरांत तीन दीस तें मडें बशिल्ले स्थितींत वण्टीक बांदून दवरतात. लामा वेगवेगळ्या देवतांची तोरमा करून तांचीं स्तोत्रां म्हण्टा. मरणा वेळार वाद्यांय वाजयतात. शेर्पा लोकांत मडें जाळपाची चाल आसा. भुरग्यांचीं मडीं मात पुरतात. मेल्लो मनीस गरीब आसल्यार वा ताका कोणूच सोयरो - धायरो नासत जाल्यार ताचें मडें न्हंयेंत उडयतात. पूण केन्ना केन्ना लामाच्या सांगण्यावयल्यान तें पुरतात. सातव्या वा इकराव्या दिसा नपूर नांवाचो विधी आसता. मेल्ल्या मनशाची एक आकृती करून तिका ताचे कपडे घालतात आनी लामा एक पुस्तक वाचता. तिका अन्न दिता आनी त्या आत्म्याक सर्गांत वचपाक सांगता. त्याच दिसा सोयऱ्यांक - इश्टांक जेवण घालतात. ह्या लोकांत श्राध्द करपाची चाल ना.

उत्सव आनी परबो : शेर्पा लोक वेगवेगळ्या हंगामांत तरातरांचे धार्मिक विधी आनी सण मनयतात. तातूंतले कांय अशे आसात -

त्सिरिम : एप्रिल. म्हयन्यांत शेताचीं कामां सुरू करतना आनी ऑक्टोबर म्हयन्यांत तीं कामां पुराय जातकच हो विधी करतात. शेतांत पेरणी करतकच नव्या पिकाची देवान राखण करची म्हूण एप्रिल वा मे म्हयन्यांत हो विधी करतात. पापांतल्यान मुक्त जावपाखातीर निउंग्ने हो विधी करतात. दुमजे हो आठ दीस देवळांत चलपी गांवांतलो व्हडलो उत्सव. गोरवांखातीर थेर - चंग हो उत्सव मनयतात. मणि - रिम्डू हो सण दुमजे भशेनूच आसता पूण तो मठांत करतात.

शेती, पशुपालन आनी वेपार हे शेर्पांचे मुखेल वेवसाय आसात. तिबेटाकडे शेर्पा लोकांचो वेवसाय चलता देखून हेर जातींच्या लोकांपरस ते सधन आसात. तिबेटांतल्यान ते मीठ आनी लोकर हाडटात. गोरवां, धान्य, लोणी, कागद, चामडें, साखर हे पदार्थ तिबेटांत धाडटात. कांय पदार्थ ते भारतांतल्यान हाडून तिबेटांत धाडटात.

हालीं तांकां गिर्यारोहण हो नवो वेवसाय मेळ्ळा. गिर्यारोहण करतल्यांचे मार्गदर्शक, मदतगार म्हणून शेर्पांची ख्याती आसा. तेन्सींग शेर्पा हाचें नांव ताचे गिर्यारोहणाचे कामगिरीखातीर नामनेक पावलां.

आधुनिक काळांतल्या सुविधांच्या संपर्काक लागून आनी विचारसरणीच्या प्रभावाक लागून, हेर जमातीं भाशेन शेर्पांच्याय चाली

रितींनी आनी परंपरांनी बदल जाल्ले दिश्टी पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

शेष : नवनागांतलो एक नाग. श्रीविष्णुचो अंशावतार. हो कटू आनी कश्यप हांचो पूत आशिल्ल्याचें भागवतांत म्हळां. हो पाताळांत रावता आनी आपल्या मस्तकाचेर धर्तरेचो भार झेलता. अंशरुपान तो श्रीविष्णुचें हांतरूप जाता. भगवंताचें शेषशायी रूप शेषाक लागूनच निर्माण जालां. हाका शंभर तकल्यो आशिल्ल्यान तो धर्तरेचो भार झेलूंक शकता. ताच्या गळ्यांत धवीफुल्ल रत्नमाळ आसून हातांत नांगराचो फाळ आनी कोयतो आसा. गंगेन शेषाची भवती केली आनी ताचे कडल्यान ज्योतिश आनी खगोल ह्या शास्त्रांचें गिन्यान मेळयलें अशें विष्णुपुराणांत म्हळां. शेषाक इत्सा जायत तशें रूप धारण करपाची विद्या खबर आशिल्ली. देखून ताचे कितलेशेच अवतार वा कला निर्माण जाल्यो.

वसुदेव जाल्ल्या भुरग्याक घेवन गोकुळांत वता आसतना घोण्यांनी पावस पडूंक लागलो. तेन्ना पावसापसून कृष्णाची राखण करपाखातीर शेषान ताचेर आपलें फणाछत्र धरलें. रामाचो भाव लक्ष्मण, कृष्णाचो भाव बलराम आनी महाभाष्यकार पतंजली हे शेषाचे अवतार मानतात.

शेष हो काळाचें प्रतिक मानतात. तो असंख्य रुपांनी सृष्टीच्या संकोच - विकासांत वांटो घेता. विष्णुपुराणांत शेषाची तोखणाय केल्या, ती अशी -

त्वया धृतेयं धरणी बिभर्ति चराचरं विश्वमनन्तमूर्ते
कृतादिभेदैरज कालरूपो निमेषपूर्वो जगदेतदत्सि ॥

अर्थ - हे अनंतमूर्ती शेषा, तू जे धर्तरेक धारण करता ती धर्तरी पुराय विश्वाक धारण करता. हे अजा, तूं कृतयुगासावन निमेषामेरेन काळाचे भाग आसपी विश्वाचें भक्षण करता.

सगळ्या जगाक शेषरुपी काळान रेवाडून घेतलां. काल आनी दिक् ह्या दोगांयभितर सृष्टीची उत्पत्ति - स्थिति - लयाची प्रक्रिया चलता. जेन्ना सगळे सृष्टीचो विनाश जाता, तेन्ना काल शेष उरता. म्हणून काल आनी शेष हे दोगूय एकाच तत्त्वाचे पर्याय थारतात. लक्ष्मी आनी वारुणी ह्यो शेषाची पुजा करतात आनी प्रलयकाली शेष विखाच्या उज्याचो लोट भायर मारता अशी कल्पना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

शेळडेंकार, विष्णु रंगाजी : (जल्म : १४ जुलै १८७२ असोळडें; मरण : २४ मार्च १९४८).

धार्मिक प्रवृत्तीचो लेखक, कवि, चरित्रकार आनी इतिहासकार. केपें तालुक्यांतल्या असोळडें गांवांत ताचो जल्म जालो. ताचें मुळावें

शिक्षण ताच्या बापायकडल्यान घराच्या घराच जालें. पुर्तुगेज सेगुंद ग्राव जाल्या उपरांत माध्यमिक शाळेंतल्यान लॅटिनचो कोर्स ताणें पुराय केलो.

वेवसायान तो जमिनदार आशिल्लो. साहित्याच्या मळार ताणें वेगवेगळ्या विशयांचें लिखाण केलें. १८९६ वर्सा ताचें “बाबा उपसकर कृत पूर्णसार” हें पयलें काव्य प्रकाशित जालें. मुखार देवी चरितामृत, दामोदर पद्यामृत, रामनाथ माहात्म्य, श्री मंगिरीश शांतादुर्गारव्यान, चंद्रेश्वर माहात्म्य, गोमंतकांतील कैवल्यपूर हांगाच्या शांतादुर्गा संस्थानाचो इतिहास आनी ‘गोमंतकांतलो गौड सारस्वत ब्राह्मण व त्यांचे कुलदेव’ ही अनुक्रमान १६४ आनी २०० पानांचीं दोन पुस्तकां ताणें बरयलीं. ह्याशिवाय ताचीं कांय खंडकाव्यां अजून अप्रकाशित आसात. त्याशिवाय ताका संतकाव्य, व्याकरण ह्या विशयांचीय आवड आसली. ह्या सगळ्या लिखाणांफाटल्यान धार्मिक प्रेरणा उबी करून ताणें लेखक म्हण नामना मेळयली.

- कों. वि. सं. मं.

शैव आगम संप्रदाय : जो संप्रदाय महादेवाकच आपलें एकमेव उपास्य दैवत मानता त्या संप्रदायाक शैव म्हण्टात. शैव संप्रदायांतले कापालिक आनी कालामुख हे रुद्ररुपांत परमेश्वराचो स्वीकार करतात. हे संप्रदाय वाममार्गी आसून तांची साधना बिभत्स आसा. कंठहार, आभूषण, कर्णभूषण, चूडामणी, भस्म आनी जानवें ह्यो स कापालिकांच्यो मुद्रिका आसात. कापालांत जेवण, चिताभस्माचो लेप, मद्यपात्राचेर बसोवन शिवाची पुजा, ह्या अभद्र गजालींनी कालामुखांची साधना चलता. दक्षिणमार्गी शैव संप्रदायांची पाशुपत, शैवसिध्दान्त, काश्मीरीय शैवमत आनी वीरशैवमत अशीं वांटणी करूंक मेळटा. पाशुपतांचें केंद्र गुजरात आनी राजस्थान, शैवसिध्दान्तांचें तमिळ प्रदेश, काश्मीरीय शैवमताचें केंद्र काश्मीर आसून वीरशैवमताचें केंद्र कर्नाटक आसा.

वैदिक काळांत विध्वंसक आनी भिरांकूळ दृश्यां पळोवन, तीं उग्र कृत्यां रुद्र हे देवतेचीं आशिल्ल्याचें मनशांनी मानलें. रुद्रान आपलो संहार करचो न्हय म्हूण ताच्यो प्रार्थना केल्यो. ऋग्वेदांतलीं रुद्रसूक्तां अशा प्रार्थनांचीं आसात. यजुर्वेदांत रुद्राचे प्रसन्नतेखातीर बलिदानाची येवजण केल्या.

कांय काळा उपरांत रुद्राचें शिव हे लोकमान्य देवतेकडे संमीलन जालें. रुद्र हो शिवरूप आसून, तो जेपरी संहार करता तेवपरी कल्याणय करता असो लोकांचो भावार्थ जालो.

श्वेताश्वतर उपनिषदांत रुद्र - शिवाक सगळ्यांत श्रेश्ठ म्हळ्यार परमेश्वर मानला. शिवाचें एक रूप पशुपती हें आसा. अथर्वशिरस ह्या उपनिषदांत हाचो उल्लेख मेळटा. थंयच शैव दर्शनांतल्या पशू, पाश ह्या पारिभाषिक शब्दांचो उगम जालो. शैव, पाशुपत,

कालदमन (कालामुख) आनी कापालिक हे चार माहेश्वर म्हळ्यारच शैव संप्रदायांचो महाभारतांत उल्लेख जाला. ह्या चार संप्रदायांच्या मूलग्रंथांक शैवागम म्हण्टात. तातूंत कांय आगम वैदिक आसात तर कांय अवैदिक आसात. शैवागम म्हळ्यार शैवमताचें शास्त्र. उप - आगम धरून ह्या आगमांची संख्या दोनशें जाता. चडशे सगळे आगम इ. स. पयलीं सातव्या शेंकड्यामेरेनचे आसात. काळांतरान ह्याच आगमांचो तमिळ शैव, वीर शैव आनी काश्मीरी शैव ह्या मतांनी विकास जालो. शैवांच्या मतान आगम हे निगमांच्या म्हळ्यार श्रुतींचे तोडीचे आसात. हे आगमग्रंथ शिव आनी दुर्वास हांच्या मुखांतल्यान भायर पडले, अशी शैवांची धारणा आसा. मालिनी विलास, स्वच्छंद, विज्ञानभैरव, उच्छुष्मभैरव, आनंदभैरव, मृगेंद्र, मातंग, नेत्र, नैश्वास, स्वयंभू, रुद्रयामल आनी कामिक हे तातुंतले मुखेल आगम आसात. मुळांत हे आगम द्वैतवादी आशिल्ले. पूण उपरांत ते अद्वैत जाले. वसुगुप्त आनी ताच्या उपरांतचे काश्मीरीय दार्शनिक हांणी आगमांचें अद्वैतपर भाष्य केलां.

आगमग्रंथांनी ३६ तत्त्वां मानल्यांत. तातुंतलीं २४ तत्त्वां सांख्यांचीं आनी तांचीं समान आसात. त्याभायर काल, नियती, कला, विद्या, राग, अशुक्रमाया आनी प्रकृतिमाया हीं सात मिश्रतत्त्वां मेळून तांची संख्या ३१ जाता. तातूंत शिव, शक्ती, सदाशिव, ईश्वर आनी शुध्द विद्या हीं पांच शुध्द तत्त्वां घातल्यार आगमोक्त तत्त्वसंख्या ३६ जाता.

भारतीय कला आनी साहित्य हांचेर आगम शास्त्रांचो खोलायेन प्रभाव पडला. नाट्य, नृत्य, शिल्प, वास्तू, चित्र, संगीत, शब्द - शास्त्र, सांख्य - योग आनी न्याय - वैशेषिक ह्या सगळ्या श्रेत्रांनी सुरवेक शैवागमांकडेच नदर आशिल्ली कालिदासाच्या तीनूय नाटकांचे मंगल श्लोक शैवागमांतल्यान सूचल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

शोण : एक न्हंय. तिका हिरण्यवाह, सोना (सोन), सोनभद्र अशींय नांवां आसात. गंगेक मेळपी व्हड न्हंयांतली शोण ही एक न्हंय आसा. हिका शोणनद म्हूण मानान पाचारतात. पाटलिपुत्र नगर शोण न्हंयेचें देगेर आशिल्लें अशें ग्रीक भुगोल अभ्यासकांचें मत आसा. मध्य प्रदेशाच्या शहडोल जिल्ह्यांतल्या अमरकंटक पर्वताचेर सोनमुडा नांवाचो एक प्रपात आसा, हेंच शोण न्हंयेचें उगमस्थान. थंयसावन ती ईशान्येकडे बाघेलखंड, मिर्झापूर, शाहाबाद ह्या जिल्ह्यांतल्यान व्हांवत वचून पाटण्यालागसार बांकापूरसावन लागसारच गंगेक मेळटा.

मगध देशांतल्यान शोण न्हंय व्हांवता म्हूण रामायणांत तिका मागधी म्हळां. विश्वामित्राबरोबर मिथिलेक वतना राम - लक्ष्मणान तिचे देगेर एक रात मुक्काम केल्लो. रामायणाभशेनूच मत्स्यपुराण, ब्रह्मपुराण, वायुपुराण हातुंतय शोण न्हंयेचो पितृतीर्थ

आनी पुण्यसरिता म्हूण उल्लेख आसात.

हे न्हंयेसंबंदीं खुबशो दंतकथा आसात. भागवतांतलें गजेंद्रनकांचें झूज शोण - गंगासंगमाच्या डोहांत जालें असो समज आसा. तशीच एक प्रेमकथा आसा, ती अशी - नर्मदा ही एक राजकन्या आशिल्ली. सोनभद्र नांवाच्या एका मनशाचेर ती भाळ्ळी. तांणी लग्न करपाचें थारायलें पूण कोणाच्या तरी शापाकलागून तांचो मोग सफल जालो ना आनी तीं दोगांय दोन तोकांनी न्हंयेच्या रुपांत व्हांवक लागलीं. नर्मदा अस्तंतेवटेन जाल्यार शोण उदेंतेवटेन.

- कों. वि. सं. मं.

शौनक : शौनक हें खुबशा व्यक्तींचें कुलनांव आसा. ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडलाचो कर्तो गृत्समद हो शौनक आसा. शतपथ ब्राह्मणांतले इंद्रोत आनी स्वैदायन हेय शौनकच आसात. बृहदारण्यकांत रौहिणायनाचो गुरू म्हूण एका शौनकाचो उल्लेख मेळटा. खुबशा पुराणांनी भृगुकुलांतलो मंत्रकार म्हूण एक शौनक दिसता. हो शौनक कुलपती आनी वेदार्थशास्त्रज्ञ आशिल्लो. रुरु - शुनक - शौनक अशी ताची वंशपरंपरा आसा.

महाभारतांत शौनकाचो भोवमानान उल्लेख केला. महाभारताप्रमाण शौनक हो एक कुलपती आशिल्लो. ताचो आश्रम हें एक व्हड गुरूकुल आशिल्लें आनी तातूंत अध्ययन करपाखातीर भारतांतल्या कोनशांतल्यान विद्यार्थी येताले. तांच्या रावपा - जेवणाची सोय आश्रमामार्फतच जाताली. शौनकाच्या ह्या आश्रमांतच अथर्ववेदाचो शौनकशाखेचो विस्तार जालो. परीक्षिताचो पूत शतानीक हाका शौनकानूच तत्त्वज्ञान शिकयलें. युधिष्ठिराकय ताणें धर्मोपदेश केला. महाभारतांत शौनकाक योगशास्त्रज्ञ आनी सांख्यनिपुण म्हूण मानान पाचारतात.

विंगड विंगड पुराणांनी ताका क्षत्रोपेत द्विज, मंत्रकृत मध्यमाध्वर्यू, कुलपती अशो उपाधी मेळ्ळ्यात. ताणें ऋग्वेदअनुक्रमणिका, ऋक्प्रतिशाख्य, बृहद्देवता, शौनकस्मृती, चरणव्यूह, ऋग्विधान, ऋग्वेदकथानुक्रमणी हे ग्रंथ रचल्यात. वैद्यक शास्त्रांतले 'शल्यतंत्र' हे शाखेचो शौनक होच जनक मानतात. शाकल आनी बाष्कल ह्या ऋग्वेदाच्या दोन शाखांचें ताणें एकत्रीकरण केलां. ऋग्वेदाच्या उपलब्ध अनुक्रमणींत शौनकाची अनुक्रमणी पुर्विल्ली मानल्या. तातूंत ऋग्वेदाची मंडल, अनुवाक, सूक्त अशी विभागणी केल्या. ताच्या ऋक्प्रतिशाख्यांत वैदिक ऋचांची आनी शाखांतल्या मंत्रांची उच्चारणपद्धत सांगल्या. ह्याच ग्रंथांत ताणें खुबशा पूर्वाचार्यांचो आनी व्याकरणकार व्याडी हांचो परतून परतून उल्लेख केला. व्याडी हो शौनकाचो शिश्य आसुंये असो अदमास आसा. शौनकगृह्यसूत्र, शौनकगृह्यपरिशिष्ट आनी वास्तुशास्त्राचेर एक ग्रंथ अशे आनीकूय कांय ग्रंथ ताच्या नांवाचेर आसात. ऐतरेय आरण्यकांतलें ५ वें आरण्यकय शौनकानच रचलें अशें सायणभाष्यावयल्यान कळटा. आश्वलायन हो शौनकाचो मुखेल शिश्य आशिल्लो. ताणें आपल्या गुरूक प्रसन्न

करपाखातीर गृह्य - श्रौतसुत्रांची रचना केली. त्या सुत्रांचेर शौनक इतको खूब जालो, ताणें स्वताचे सगळे श्रौतशास्त्राविशींचे ग्रंथ स्वताच्या हातान नश्ट केले अशी आख्यायिका आसा. ताणें खुबशे यज्ञ आनी सत्रां केलीं अशें पुराणांयल्यान समजता. हातुंतल्या नैमिषारण्यांतल्या ताच्या दीर्घसत्रांत रोमहर्षणपुत्र उग्र श्रवा ह्या सूताकडल्यान ताणें महाभारताचें श्रवण केलें.

- कों. वि. सं. मं.

शौरसेनी : एक प्राकृत भास. शूरसेन (मथुरा) देश आनी ताच्या लागसारचो प्रदेश, हांगाची ही लोकभास आशिल्ली. आर्यसंस्कृतीचें केंद्र आशिल्ल्या मध्यदेशांतली ही भास आशिल्ल्यान तिचेर संस्कृताचो प्रभाव पडत उरलो आनी ती संस्कृत भाशेक खूब लागीं जाली.

दिगंबर जैन संप्रदायाच्या ग्रंथांनी शौरसेनीचो उपेग केला. हे भाशेचीं कांय खाशेलपणां आसात तीं अशीं -

- १) संस्कृतांत दोन स्वरांमदीं आयिल्ले त् आनी थ् शौरसेनींत द् आनी ध् जातात.
- २) दोन स्वरांमदल्या द् आनी ध् हातूंत बदल जायना.
- ३) संस्कृतांतल्या 'क्ष'चो शौरसेनींत क्ख जाता.
- ४) संस्कृतांतल्या 'य'च्या बदला 'अ' जाता. देखीक - गम्यति - गमीअदि.
- ५) ऋ च्या जाग्यार 'इ' येता. देखीक - गृध् - गिध्.
- ६) ण, ज्ञ आनी न्य च्या जाग्यार झ येता. देखीक - विज्ञ - विञ्चो, कञ्जका - कञ्जका.
- ७) व्यंजनांचो लोप जावन फकत स्वर उरतात. देखीक - हृदय - हिअअं.

आर्विल्ले मथुरेची भास आनी पयलींची ब्रज भास हांचें शौरसेनी हें प्राचीन रूप आसा. शौरसेनी अपभ्रंश असो अपभ्रंश बोलीचोय एक प्रकार आसा.

- कों. वि. सं. मं.

श्रमण : बौध्द आनी जैन साधूंक तशेंच चड करून जैन मुनींक श्रमण ही संज्ञा आसा. मोक्ष मेळोवपाखातीर कठीण तप आनी कठोर व्रत परिश्रमान आचरणांत हाडपी तो श्रमण. वर्धमान महावीराक श्रमणभगवान अशी पदवी आसा. कारण ताणें आपले जिणेंत कठीण तप आनी व्रतां करून श्रमण धर्माचो आदर्श घालून दिल्लो. श्रमण हे वितरागी आनी संन्यासी आसतात. कांय बौध्द श्रमण वैरवास नेमांक पाळो दिताले, त्या नेमांक धुतंग अशें नांव आसा. वृक्षमूलनिकेतन, अरण्यनिवास, स्मशानवास, अभयकासवास, पांशुकूलधारणा, आदी गजाली धुतंगांत येता. संन्याशाक परिव्राजक, मस्करी, मुनी, यती आनी भिक्षू हींय नांवां आसात. हातुंतलीं फुडलीं तीन बौध्द आनी

जैनांत सामकीं चालंत आसात.

बुध्दाच्या काळांत लोकांचें धर्मीक नेतृत्व ऋषी, याज्ञिक आनी कर्मकांडां करपी ब्राह्मण हांच्या हातांतलें वचून तें मुनी, श्रमण आनी भिक्षू हांच्या हातांत गेलें. श्रमण हे अवैदिक आशिल्ले. ते यज्ञ यागाक बी हिणसायताले. तशेंच यज्ञासावन मेळपी फळांकय ते तुच्छ लेखताले. श्रमणांतले कांय संप्रदाय तपाचेर भर दिताले पूण ईश्वर नांवाचो कोणय तरी ह्या संवसाराचो कर्तो - धर्तो आसा हाचेर तांचो विश्वास नासतालो. बुध्द काळांतले अवैदिक अर्थांत नास्तिक अशा श्रमणधर्मी दादल्यांमदीं अजित केशकंबल, पूरणकरस्प, पकुध कच्चायन, संजय वेलट्टिपुत्त, उद्धक रामपुत्त, आळारकालम आनी मंखली गोसाल हे चड प्रसिद्दीक पावले. वेद बाह्य अशा समाजांत तांकां आदराची सुवात आशिल्ली. हे सगळे श्रमण धर्मी आशिल्ले. त्यावेळावयले निगंठ, आजीवक, परिव्राजक, जटिलक, मुंडधाक्क, ते दंडिक आदी संप्रदाय श्रमणांचेच आशिल्ले.

पूण श्रमणधर्माची खरी वाड मात जैन धर्मा वांगडाच जाली. जैनांच्या आगम ग्रंथांतल्या सूत्रकृतांग, स्थानांग आनी औपपातिक ह्या सुत्रांमदीं त्यावेळावयल्या श्रमणसंस्थेविशीं बरीच म्हायती मेळटा. सूत्रकृतांग ह्या ग्रंथांत सुमार ३६३ विंगड विंगड श्रमण पंथांचो उल्लेख आसा. स्थानांग सुत्रांत निर्गंध, शाक्य, तापस, गेरुय आनी आजीव अशा पांच श्रमणभेदांचो उल्लेख आसा. त्यावेळावयल्या श्रमणपंथाची म्हायती बौध्दांच्या अंगुत्तरनिकाय, संयुक्तनिकाय आदी ग्रंथांतय मेळटा. ह्या सगळ्या पंथांचे शिश्य संवसाराचो त्याग करून संन्यस्त जीण जगताले आनी सदांच फिरत रावताले. कुडीच्या सुरवाची ओड नाशिल्ल्यान भिक्षेन मेळटा तितल्या अन्नाचेर ते उपजीविका करून दिसांतलो आपलो चडसो वेळ ते तप आनी अभ्यास हातूंत सारताले.

श्रमणसंस्थेची उत्पत्ती कशी आनी कित्याक जाली हेविशीं खुबशा विद्वानांचीं वेगवेगळीं मतां आसात. जैनांचे अंग आनी मूलसूत्र हे ग्रंथ पोन्ने म्हणूं येतात. अंगग्रंथांत आचारांग आनी सूत्रकृतांग हे ग्रंथ सगळ्यापरस चड पोन्ने मानचे हाचेविशीं चडशा विद्वानांचीं मतां अनुकूल आसात. तांचो अभ्यास केल्यार अशें दिसता, ह्या ग्रंथांत श्रमणांच्या चारित्र्यविशयक नीतिनेमांचेर चड भर दिल्लो आसा. सुत्रांत पंचमहाव्रताच्या पालनाक आनी हेर आचार संपदेक जितलें म्हत्व दिल्लें आसा, तितलें खंयच्याच विशयाक दिल्लेंना. अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य आनी अपरिग्रह हीं तीं पांच व्रतां जावन आसात. जीवाचो घात करप ना, तशेंच राग, दुस्वास, काम, तिडक आदी भाव मनांत निर्माण जावंक दिवप ना, जीवाचेर आयलें तरी फट उलोवप ना, दिल्ली वस्तू घेवप ना, ब्रह्मचर्याचें पालन करप, अर्थांत पंचेंद्रियांक स्वताच्या ताब्यांत दवरून खंयच्याच प्रकारान विशयाच्या सुवादीन जावप ना, भितरल्या आनी भायल्या अशा सगळ्या तरांच्या परिग्रहांचो त्याग करप, ह्यो सगळ्यो गजाली पंचमहाव्रतांत येतात. पंचमहाव्रतांभायर आनीक २३

गूण आसात. हीं व्रतां आनी गूण मेळून तांची संख्या २८ जाता. तीर्थकरांची तुस्त करप, तप वाडोवप, कर्म ना जावपाखातीर कामां करीत रावप, भिकेचेर जगप, उब्या उब्यांनीच जेवप, दिसांतल्यान एकेच रवेचे जेवप, जमनीर न्हिदप, नागडे रावप, केंसांनी भूंय झाडप आदी गजालीय श्रमणधर्मांत सामक्यो गरजेच्यो म्हूण सांगल्यात. ह्या सगळ्यांत पंचमहाव्रतां हो श्रमण धर्माचो गाभो जावन आसा.

अंग आनी मूलसूत्र सोडून उरिल्ले जैन आगमनांतले ग्रंथ दुसऱ्या गटांत पडटात. ह्या ग्रंथांतल्यान श्रमणजीणेचीं कितलीं तरी तासां दिसून येतात. श्रमणसंघाची खाशेली न्यायपद्दत आशिल्ली. खंयचे ख्यास्तीखातीर खंयचें प्रायश्चित दिवंचें, तें दिवपाचो अधिकार कोणाचो, गुन्यांवकाराकडेन कशें वागचें, ख्यास्तींत सूट कोणें आनी केन्ना दिवंची आदी न्यायासंबंदांतल्या तपशिलाची मांडावळ छेदसुत्रांत सांगिल्ली आसा.

जैन श्रमणांनी व्यक्तिगत आनी रासवळ जीणेंत बरे आदर्श उबे केले. त्यावेळावयले समाजजीणेंत आचार आनी विचार हांची फारकत जाल्ली. ही अवस्था ना करून जैन श्रमणांनी आचार आनी विचार हांचो मेळ घालून, तसो आदर्श लोकांमुरवार दवरलो. सुरवेच्या जैन श्रमणांनी ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आनी चारित्र्य हाचेर नेटाचो भर दिलो, तेखातीर कडक नेमांची बांधिलकाय तांणी आपणायली. अहिंसा तत्वाक पाळो दितना तांणी साद्या अहिंसे वांगडा वाचिक आनी मानसिक अहिंसेचोय पुरस्कार केलो. मनांत हिंसेचे विचार येवपाकच दिवप ना आनी आयलेच तर तेखातीर प्रायश्चित घेवप, आपल्या उतरांनी कोणाक दुखोवप ना, अशे तरेचे आदर्श जैन श्रमणांनी लोकांक प्रत्यक्षांत आचरून दाखयले. ताकालागून समाजांत चारित्र्याविशीं आस्था तयार जावपाक मदत जाली. श्रमणांनी सामान्यरितीन भारतीय समाजाचें खाणजेवण - रावप हातुंतय बदल घडोवन हाडपाक मदत केली. जैन धर्माकडे संबंद आयिल्ले कांय प्रदेशांतले लोक चड करून शिवराक जाले. श्रमणांनी जातीवेवस्था न्हयकारली. कर्मकांड पयसावले आनी मोक्षाचें दार सगळ्यांखातीर उक्ते केलें. राजाश्रय आनी लोकाश्रय हांच्या बळग्यार जैन श्रमणांनी व्हड मोलादीक ग्रंथसंपदा निर्मिली, वाङ्मयाचे कितले तरी फांटे - उपफांटे सजयल्ल्या विद्वज्जनांच्यो परंपरा निर्माण केल्यो. खूब कडेन ग्रंथभांडारां उबीं केलीं.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद - जैन धर्म

श्रवण - (१) : अठ्ठावीस नक्षत्र माळेंतलें बाविसावें नक्षत्र. ह्या नक्षत्राचें वैदिक नांव श्रोणा आसून, विष्णु ही ताची देवता आसा. ताका त्रिकांड वा विष्णुचो त्रिविक्रम अशें म्हण्टात. मळबांत विषुववृत्ताचे उत्तरेक गरूडपुंजालागसार ह्या नक्षत्राच्यो तीन ठसठशीत तारको

वळीन दिसतात. ह्या तीन तारकांच्या रुपान विष्णुन, द्युलोक, अंतरिक्ष आनी पृथिवी अशीं तीन पावलां घातलीं अशें तैत्तिरीय संहितेंत म्हळां. थंयच एक कथा सांगल्या ती अशी - एकदां विष्णुक आपली पुण्यकीर्त आयकुंची आनी अपकीर्तीची बादालेगीत जावंची न्हय अशी इत्सा जाली. तेखातीर ताणें तीन कंपालांचेर तयार केल्ल्या पुरोडाशाचो याग केलो. तशें केल्ल्यान ताणें पुण्यकीर्त आयकली आनी अपकीर्तीची ताका केन्नाच बाधा जालीना. तेखातीर जो यजमान अशे तरेन याग करता, तो पुण्यकीर्त आयकता आनी अपकीर्त ताच्या म्हऱ्यांत येना.

श्रवण नक्षत्राचो स्वामी विष्णु. हें नक्षत्र मकर राशींत येता. तें शुभ, चर, ऊर्ध्वमुख, सुलोचन, वानरयोनीचें, देवगणाचें आनी अंत्यनाडीचें आसा, अशें बृहज्जोतिषसारांत सांगलां. ह्या नक्षत्राचेर जल्मुपी मनीस असो आसता -

शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्र : सत्पुत्रभक्तिर्विजितारिवर्ग : ।

चेज्जन्मकाले श्रवणा हि यस्य प्रेमा पुराणश्रवणे प्रवीण : ॥

(कोष्ठीप्रदीप)

अर्थ - श्रवण नक्षत्राचेर जल्माक येवपी मनीस, शास्त्रप्रेमी, पूत आनी इश्ट आशिल्लो, दुस्मानाचेर जैत जोडपी, मायेस्त आनी पुराणश्रवणांत प्रवीण असो आसता.

- कों. वि. सं. मं.

श्रवण - (२) : एक भक्तिप्रकार. श्रीमद्भागवतांत भक्तीचे णव प्रकार सांगल्यात - श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सरस्य आनी आत्मनिवेदन, देवाचे गूण आनी ताचें माहात्म्य श्रवण केलें म्हळ्यार श्रध्देन आयकलें तर ईश्वराची वळख जाता. हे वळखींतल्यान ईश्वराविशीं प्रेम आनी आदर निर्माण जाता. स्वता केल्लें ईश्वराचें गूणगायन आनी दुसऱ्याकडल्यान जाल्ल्या ईश्वराच्या गूणगायनाचें श्रवण ह्या दोनूय भक्तिमार्गांतल्यान ईश्वरसिध्दी प्राप्त जाता असो श्रवणभक्तिचो महिमा आसा. ज्या काळांत ग्रंथलिखाण वा ग्रंथप्रसार फावो तसो नाशिल्लो तेन्ना दुसऱ्याकडल्यान आयकून तेवरवीं मनोमन ईश्वराची प्रार्थना करप अशें घडटालें, हेचखातीर श्रवण भक्ती ही भक्ती मार्गांतली आद्य अवस्था थारता.

समर्थ रामदास स्वामीन आपल्या दासबोधांत श्रवणभक्तीचो महिमा सांगला तो असो -

आता श्रवण केलियाचे फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ।

तुटे संशयाचे मूळ । येकसरां ॥

मार्ग सापडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम ।

सायोज्यमुक्तीचे वर्म । ठाई पडे ॥

नासे अज्ञान भ्रांती । शीघ्राची येथे ज्ञानप्राप्ती ।

ऐसी आहे फलश्रुती । इये ग्रंथी ॥

योगियांचे परम भाग्य । आंगी बाणे ते वैराग्य ।

चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेसहित ॥
 भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण ।
 धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥
 आळसी तेचि साक्षपी होती । पापी तेचि पस्तावती ।
 निंदक तेचि वंदू लागती । भक्तिमार्गासी ॥
 बध्दचि होती मुमुक्षु । मूर्ख होती अति दक्ष ।
 अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गे ॥
 नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती ।
 प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रे ॥
 नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना कित संदेहाचे ।
 नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणे ।
 ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणे चुके अधोगती ।
 मनास होय विश्रांती । समाधान ॥
 जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा ।
 मत्सर धरी जो पुसा । तयास तेंचि प्राप्त ॥

(दास १.१.२८ - ३८)

परीक्षिती, शुक्राचार्य, प्रल्हाद, लक्ष्मी, पृथू राजा, अक्रूर, हनुमान, अर्जुन आनी बली हांकां नवविधाभक्ती करपी प्रातिनिधिक भक्त मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद - भक्ती

श्रवणबेळगोळ : दिगंबर जैनांचें एक तीर्थक्षेत्र. द. लोहमार्गाच्या बंगलोर - हरिहर -पुणे ह्या मार्गाचेर अर्सिकेरी स्थानकासावन ६७ किमी., म्हैसूरसावन १०० किमी. आनी हसनच्यान ५०किमी अंतराचेर ही सुवात आसा. श्रमण म्हळ्यार जैन संन्यासी, श्रमणाचेंच फुडाराक

श्रवण अशें रूप घडलें आनी बेळगोळ म्हळ्यार धवें कुंड. ह्या गांवांत मदीं एक तळें आसा. तेंच श्वेत कुंड. हांगा श्रमण येवन रावताले म्हूण हे सुवातेक श्रवण बेळगोळ अशें नांव मेळ्ळें. मौर्य सम्राट चंद्रगुप्त हो आपले जिणेचे अखेरेक आपलो गुरू भद्रबाहू हाचे वांगडा हांगा येवन राविल्लो. विंध्यगिरी वा इंद्रगिरी आनी चंद्रगिरी ह्या दोन

दोंगरांच्या मदीं हो गांव वसला. हांगा बाहुबली गोमटेश्वराची व्हड मूर्त आसा म्हूण हे सुवातेक गोमट तीर्थ अशेंय म्हण्टात.

हांगासल्ले इंद्रगिरी नांवांचे ४७० फूट ऊंच तेंगशेचेर गोमटेश्वराची ५७ फूट उंचायेची एकसंध व्हड म्हूर्त आसा. थळावे लोक हे तेंगशेक दोडुबेट्ट (व्हड दोंगुल्ली) अशें म्हण्टात. दोंगुल्लेचेर चडून वचपाक सुमार ५०० सोपणा तयार केल्यांत. दोंगुल्लेचेर चडटना पयलीं पार्श्वनाथाचें देवूळ लागता. दोंगुल्लेच्या माथ्यार एक व्हड तट आसून तातूंत कांय देवळां आसात. २४ तीर्थकारांची चेन्नण वसती, ओदेगल वसती, सिध्देर वसती, त्यागद ब्रह्मदेव स्तंभ आदी तांचीं नांवां आसात. बाहुबली आनी ताचो भाव भरत हांचीय ल्हान देवळां हांगा आसात. ब्रह्मदेव स्तंभ नांवाच्या देवळांत ब्रह्माची आनी गुळकायजी नांवांचे बायलेची ५ फूट उंचायेची कलात्मक म्हूर्त आसा. हिचेसंबंदान एक आख्यायिका प्रसिद्द आसा, ती अशी -

चामुंडरायान गोमटेश्वराची म्हूर्त तयार करून घेतले उपरांत तिचेर अभिशेक करपाचे थारायलें. अभिशेकाच्या वेळार शेंकड्यांनी कळसुले दूद मूर्तीच्या माथ्यार ओतलें, पूण तें मूर्तीच्या फकत मांडयामेरेनच पावलें. पुराय मूर्त कितेंय केलें म्हूण दूदान मारवून वचना. शेवटाक थंय एक गरीब म्हातारी आयली. तिणें अभिशेकारवातीर गुळळकायी नांवांचें एक फळ पोखरून तातूंत इल्लें दूद हाडिल्लें. तें दूद मूर्तीचेर घालतकच पुराय मूर्त दुदान व्हांवन गेली आनी त्या दुदाचो व्हाळ दोंगुल्लेवयल्यान सकयल व्हांवपाक लागलो. आपणें येदी व्हड मूर्त तयार केली, हाचो चामुंडरायाक गर्व जाल्लो, तो ना करपाखातीर पद्मावतीदेवीन हे म्हातारेचें रूप घेतिल्लें, अशें सांगतात.

गोमटेश्वराची मूर्त पुराय नागडी आसून, उत्तर दिकेक तिचें मुखामळ आसा. तिचीं भुजां व्हड आसून दोनूय हात सरळ सकयल सोडिल्ले आसात. हातांचीं बोटां मेकळीं आसात. मूर्तीच्या आकाराच्या मानान तिचो धोंपरासावन सकयलो भाग मोटवो आनी जाडो आसा. तिचो मांडयांमेरेनचो भाग फाटले वटेनच्या फातरार तेंकील्लो आसा. वयलो भाग मात आदाराविण आसा. धोंपरांमेरेन दोनय वटेन दोन ल्हान फातराचे उंचवटे आसात. ते सोरपाचे रोयणीसारके दिसतात. पांयांमदल्यान भुजांमेरेन मांडयांक आनी हातांक वेश्टावन माधवी वेल वयर गेल्ली आसा. मूर्त धव्याच रंगाची, गुळगुळीत आनी खूब व्हड आसा. तिच्या मुखामळार मुमुंरखो हांसो फांकिल्लो दिसता.

गंग वंशाचो राजा रायमल्ल वा राजमल्ल हांचो मंत्री चामुंडराय हाणें ९८३ वा १०२८ त ही मूर्त उबी केली. मूर्तीच्या पांयांकडेन 'श्री चावुंडराये करवियले' आनी 'गंगासुताले करवियले' हीं उतरां नागरी लिपयेंत कोंरातिल्लीं आसात.

मूर्त व्हड आशिल्ल्यान तिची पुराय पुजा दर दिसा करप शक्य जायना, म्हूण दर दिसा तिच्या पावलांची पुजा करतात. तशी तीं पावलाय बरींच व्हड आसात. दर एका पावलाची लांबाय आठ फूट

तीन इंच आसा. दर पंदरा वर्साउपरांत मूर्तीक मस्तकाभिशेक करतात. त्यावेळार भांगरा - रुप्याचीं फुलां आनी नाणीं हांचो मूर्तीचेर पावस घालतात. हो उत्सव पळोवपाक हजारांनी भाविक थंय जमतात.

विंध्यगिरीचे फुडें चंद्रगिरी दोंगुल्ली आसा. ही दोंगुल्ली १७५ फूट उंचायेची आसून तिका चिक्क बेट (ल्हान दोंगुल्ली) अशें म्हण्टात. दोंगुल्लेचेर चडपाखातीर सोपणां नात. दोंगुल्ली चडटना पयले सुवातेर भद्रबाहूची व्होंवरी लागता. तातूंत ताच्या पावलांचीं चिन्नां आसात. दोंगुल्लेच्या माथ्यार तटबंदी आसून तातूंत कुगे ब्रह्मदेवस्तंभ, मानस्तंभ, कचले वसती, चंद्रगुप्त वसती, शासन वसती, शांतीनाथ वसती, आदी देवळां आसात. शांतीनाथ वसतींतली शांतीनाथाची म्हूर्त काळ्या फातराची आसून ती इकरा फूट उंच आसा. सगळ्या देवळांची बांदकामां तोखणाय करपासारकीं आसात.

ह्या दोन दोंगुल्ल्यांप्रमाण श्रवण बेळगोळ गांवांतय बरींच पळोवपासारकीं देवळां आसात. तातूंतली भंडारी वसती, अक्कन वसती, दानशाले वसती, कलामंदीर, नगरजिनालय, मंगाई वसती, जैन मठ आदी देवळां चड म्हत्वाचीं आसात. भंडारी वसती हें सगळ्यांत व्हड देवूळ आसून ताच्या सभामंटपांत एकाच वेळार हजार मनशां बसूंक शकतात. ताकालागून हाका चतुर्विंशतितीर्थकर वसती अशेंय म्हण्टात. ह्या देवळाचें पारवें व्हड लांबी - रुंदीच्या फातराच्या फळयांसावन तयार केलां. हे दोंगुल्लेचेर खूब पुर्विल्ले फातरपेटय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोद : बाहुबली

श्राध्द : पितरांक तृप्त करपाचो एक विधी. श्राध्द शब्द श्रध्दा ह्या शब्दावयल्यान तयार जाला. 'श्रध्दया दीयते यस्मा तस्माच्छ्रध्दां निगद्यते'. श्रध्देन जें दिवप जाता ताका श्राध्द म्हण्टात. ब्रह्मपुराणांत श्राध्दाची कल्पना दिवपी एक श्लोक आसा. तो असो -

देशे काले च पात्रे च श्रध्दया विधीना च यत् ।

पितृबुदिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राध्दमुदाहृतम् ॥

अर्थ - देश, काल आनी योग्यता हांचो विचार करून श्रध्देन आनी विधीन पितरांक उद्देशून ब्राह्मणांक जें (जेवो बी) दितात ताका श्राध्द म्हण्टात.

श्राध्दान जें फळ मेळटा ह्या संबंदान स्मृतिचंद्रिकेंत एक श्लोक आसा -

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियः ।

पशून् सौरव्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

अर्थ - आयुश्य, पूत, यश, स्वर्ग, कीर्ती, पुष्टि, बल, लक्ष्मी, पशू, सूरव, धन, धान्य आदी पितरांच्या पुजनान मेळटा.

श्राध्दाची प्रथा खूब पोरनी आसा. आपले फुडले पिळगेचें

बरें - वायट करपाचें बळगें पितरांकडेन आसा हे कल्पनेंतल्यान श्राध्दाची सुरवात जाल्ली आसा. भारतांतल्या सगळ्या जातीं - जमातींत ही कल्पना प्रचलित आसा. ताकालागून श्राध्द हो विधी ते करतात.

श्राध्दावेळार एकाद्रो सोयरो, योगी, संन्यासी आदी आयलो जाल्यार ताका जेवण दिवचें. ताका लागून पितरां खूब संतूश्ट जातात अशें मार्कंडेय पुराणांत म्हळां.

मत्स्यपुराणांत श्राध्दासंबंदान एक प्रश्न उपस्थित केला तो म्हणजे ब्राह्मणान खाल्लें वा होमाच्या अग्नींत अर्पण केल्लें अन्न, द्रव्य मृताम्यांक कशें मेळटा ? कारण मेल्या उपरांत ते आत्मे पुनर्जल्म घेवन दुसरे कुडीचो आलाशिरो घेतात. ह्या प्रश्नाची जाप थंयच दिल्ली आसा. ती म्हणजे - वसू, रुद्र आनी आदित्य ह्या पितृदेवतांच्या माध्यमान तें अन्न, द्रव्य पितरांक पावता वा त्या वस्तुचें अमृत, तण, हवा आदी रुपांत परिवर्तन जावन तें पुनर्जल्मांत वेगळे कुडींत आशिल्ल्या पितरांक मेळटा.

पार्वण, एकोद्दिष्ट, नांदी आनी सर्पिंडीकरण अशे श्राध्दाचे मुखेल चार भेद आसात. पार्वण श्राध्दाचेय आमश्राध्द, हिरण्यश्राध्द, चटश्राध्द अशे प्रकार आसात. तेभायर नित्य, नैमित्तिक आदी रुपान जायते भेद आसात.

श्राध्दांत आचमन, प्राणायाम, संकल्प, यवोदक, तिलोदक, प्रायश्चित्त सूक्त जप, ब्रह्मदंड, क्षण, पाद्य, अर्घ्य, वस्त्रादिउपचार, पाणिहोम, अन्ननिवेदन, मध्वर्पण, ब्राह्मार्पण सारकिल्ल्यो गजाली येतात. प्रतिसांव त्सरिक श्राध्दांत पितरांक दुसऱ्या दिसा तिलतर्पण करपाचें आसा. पूण अपकर्ष करून श्राध्दाच्याच दिसा करपाची प्रथा पडल्या.

श्राध्द करतल्यान आनी श्राध्दाचें जेवण घेतल्यान कांय विधिनिषेद पाळपाचे आसतात. कर्त्यान धवें वस्त्र न्हेसपाक जाय. तशेंच पिंडदाना उपरांत चंदनाचो तिबो लावपाक जाय. श्राध्दांत जेवण घेतल्यान प्रायश्चित्त म्हणून प्राणायाम, गायत्रीमंत्र जप, चांद्रायण, उपास आदी करूंक जाय. दोगांनीय स्त्रीसंग, परतें जेवप, फट उलोवप, द्यूत, हिंसा, प्रवास, झगडीं करपाक जायना.

- डॉ. अनंत राम भट

पूरक नोंद : भरणी श्राध्द

श्रावण : हिंदू कालगणनेंतलो पांचवो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक वा ताच्या लागसार श्रवण नक्षत्र आसता. ताचेवयल्यान ह्या म्हयन्याक श्रावण अशें नांव मेळ्ळां. ह्या म्हयन्यांतल्या सगळ्याच दिसांनी कसलें ना कसलें तरी देवकृत्य आसता. दर सोमारा महादेवाचो उपास करून व्रत करतात. मंगळारा नव्योच लग्न जाल्ल्यो व्हंकलो मंगळगौरीची पुजा करतात आनी गुरूचरित्राचो पाठ वाचतात. शुक्रारा बायलो पुजा करतात आनी पुरणपोळी करून सवाशीणीक जेवण दितात. सांजे बायलांक हळद - कुकूम लावन दूद आनी चणे दितात.

शेनवारा एकाद्र्या मुंज्या भुरग्याक घरा आपोवन तेल लावन व्हाणयतात आनी ताका जेवण दितात. शेनवारारचें, शनीक तेल दितात आनी ताचेखातीर नाल्ल फोडटात. खूब जाण उपास करतात. आयतारची सूर्याची पुजा करतात आनी ताका खिरीचो निवेद्य दाखयतात.

श्रावण म्हयन्यांत खूब सण - परबो येतात. शुध्द पंचमीक नागपंचम येता. नागपंचमीक नागाची पुजा करतात. पुनवेक 'नारळी पौर्णिमा' अशें म्हणटात. त्या दिसा दयदिगेर रावपी लोक वरूण देवतेखातीर दर्याची पुजा करून ताका नाल्ल अर्पण करतात. ह्याच दिसा भयण भावाच्या हातांत राखी बांदता. ताचेवयल्यान हे पुनवेक 'राखी पौर्णिमा' वा 'रक्षा बंधन' अशेंय म्हणटात. हे पुनवेक 'सुता पुनव' अशेंय म्हणटात, कारण ह्या दिसा सुताची 'पोवती' (दोरो) करून ती विष्णु, शिव, सूर्य ह्या देवतांक अर्पण करतात. कुटुंबांतलीं सगळीं जाणां ती सुताची पोवती (दोरो) हाताक बांदतात वा जानव्याभशेन गळ्यांत घालतात. म्हाराष्ट्रांत हाका 'पोवती पौर्णिमा' अशें म्हणटात. ह्याच दिसा श्रावण नक्षत्र आसल्यार ब्राह्मण पुरुस उपाकर्म करून नवें जानवें घालता. ह्या विधीक श्रावणी अशें नांव आसा. श्रावण वद्य अष्टमीक श्रीकृष्ण जल्माष्टमी अशें म्हणटात. कारण ह्या दिसा श्रीकृष्णाचो जल्म जालो. ह्या दिसा भाविक दादले - बायलो उपास करतात आनी कृष्णजल्म मनयतात. ह्या म्हयन्याचे उमाशेक 'पिठोरी उमास' अशें नांव आसा. संततीचे प्राप्तीखातीर सौभाग्यवती बायलो पिठोरी व्रत करतात. ह्याच दिसांनी कांय सुवातींनी शेतकामती लोक 'पोळो' नांवाचो सण मनयतात. हो सण बैलांचो आशिल्ल्यान बैलांक शृंगारून तांची मिरवणूक काडटात.

उत्तर भारतांत ह्या म्हयन्यांत झुलन यात्रा, रक्षा - बंधन, जल्माष्टम, नंदोत्सव हे उत्सव विशेष म्हत्वाचे जावन आसात. झुलन यात्रा हो 'दोलोत्सव' आसा. पुनवे दिसा राधा आनी कृष्ण हांकां झोपाळ्याचेर बसोवन झोके दितात आनी बायलां तांच्याविशीं पदां गायतात. हो उत्सव एकादशीसावन पुनवेमेरेन चलता. वाजपां - गीतां गावन घराघरांनी हो उत्सव मनयतात. त्याच दिसांनी राधा - कृष्णाची पुजा करतात आनी ब्राह्मण सवाशिणीक जेवण दितात. कृष्णचरित्राचेर आदारून कांय नाटकांय करतात. कृष्णजल्माच्या दुसऱ्या दिसा नंदोत्सव करतात. नंदाक पूत जालो हे समजुतीन पदां, नाच, नाटकां करून हो उत्सव व्हडा दबाज्यान मनयतात. तेचप्रमाण हळद - कुकूम घाल्लें उदक पिचकारी मारून आंगार उडयतात.

श्रावण हो चातुर्मासांतलो श्रेश्ठ म्हयनो मानतात. देखून कितलेशेच गिरेस्त लोक प्रतिपदेपसून उमाशेमेरेन ब्राह्मणांक आनी गरीब लोकांक जेवण दितात. देवळांनी ह्या म्हयन्यांत कथापुराणाच्यो कार्यावळी दवरतात.

ह्या म्हयन्यांत पावसाकलागून सगळी सृश्ट पांचवीचार जाता. ह्याच म्हयन्यांत जायो - जुयो, पारजत, सोनचाफो ह्या फुलांच्या

घमघमाटान सगळ्याक परमळ फांकता.

गोंयांत श्री सप्तकोटेश्वर देवस्थान, नावें हांगा श्रावण वद्य अष्टमीक गोकुळाष्टमी दिसा व्हडली महायात्रा भरता.

श्रावणांत श्री महालक्ष्मी देवस्थान, पणजी हांगा नागपंचमीसावन सात दीस भजनी सप्ताह मनयतात आनी वास्कोच्या दामोदर देवस्थानांत दिंडी भजनाचो उत्सव चलता.

- कों. वि. सं. मं.

श्री - (९) : लक्ष्मीचें पुर्विल्लें रूप. सद्याक श्री आनी लक्ष्मी हीं एकमेकांचीं पर्यायी उतरां जाल्यांत. पूण इतिहासाचेर नदर मारली जाल्यार श्री ही पुर्विल्ली आसून लक्ष्मी ही तिच्या मानान आर्विल्ली जावन आसा, अशें दिसता. वैदिक साहित्यांत श्री हें उतर सोबीतकाय, सरुपाय आनी सजावट ह्या अर्थानी भरील्लें आसा. जें जें सोबीत, कांतीमान आनी मंगल आसता तें तें श्रीर (श्लील) ह्या उतरान उक्तायल्लें आसता. पुर्विल्ल्या काळांत श्रीक मूर्त नाशिल्ली. फुडाराक तिका मूर्त रूप येवक लागलें. शतपथ ब्राह्मणांत हे विशीं एक कथा आसा, ती अशी -

प्रजापती तप करतालो. ते तपश्चर्येच्या बळग्यार ताच्या काळांतल्यान श्री ही देवता दैदीप्यमान अशा बायलेच्या रुपान भायर आयली आनी ताचे फुडें उबी रावली.

हाचो अर्थ असो - वैदिक मनशाच्या मनांत भावरुपान राबितो करपी श्रीन प्रजापतीच्या काळांत देवीचें रूप धारण केलें.

ह्या देशांतली दुसरी एक अवैदिक अशी संस्कृती म्हळ्यार सिंधुसंस्कृती. त्या लोकांत मातृपुजा चालंत आशिल्ली. संस्कृतिसंगमाचे प्रक्रियेंत खंयच्यातरी काळांत श्री आनी माता ह्यो दोनय देवता एकरूप जाल्यात आसुंये. ऋग्वेदांत श्रीचो लक्ष्मीकडेन संबंद सापडना. तैत्तिरीय संहितेंत विष्णुची बायल ह्या नात्यान लक्ष्मीच्याबदला अदितीचें आवाहन केल्लें दिसून येता. अदिती ही पुराय रुपान श्री न्हय; पूण अदितीचे कांय गूण उपरांतच्या काळान श्रीन उखल्ल्यात आनी फुडाराक हीच श्री लक्ष्मीच्या रुपान समाविश्ट जाल्या. लक्ष्मी श्रीरसागरांतल्यान वयर येतकच ऋषींनी श्री सुक्तान तिचें स्तवन केलां. ह्या पुराणांतलें वर्णन, श्री ही लक्ष्मी रुपांत विरून गेल्याचेंच निदर्शक मानतात.

श्रीच्यो कांय पुर्विल्ल्यो मूर्ती विष्णु वांगडा वा स्वतंत्रपणान मेळटात. हें श्रीशिल्प वैदिक आनी बौध्द वाङ्मयाच्या आदारान विकसीत जाल्लें आसा. मत्स्यपुराणांत हिची मूर्त कशी आसची हे संबंदान जें विवेचन केलां तें, अशें -

हिची कांत लक्ष भांगरासारकी आसची ही पद्मासनार बशिल्ली आसून तिच्या दोनय हातांनी श्रीफळ आनी साळीक आसचें, तिचें मुखामळ वाटकुळें, ओंठ तांबडे आनी तिणें केंसांचो मागो काडिल्लो आसचो. तिणें धवें वस्त्र न्हेशिल्लें आसून तिच्या दोनय वटांनी

भांगराच्या आयदनांतल्यान तिका न्हाण घालपी दोन हत्ती आसचे. तशेंच तिचें गुणगान गावपी गंधर्व आनी गुह्यकय आसचे.

मथुरा हांगासल्ल्या फातरपट्यार श्री मूर्त आसून, तिचेर नागाची फणा आसा. महाबलीपुरची मूर्त भद्रासनांत कमळार बशिल्ली आसा. तिच्या दोनय वटांनी दोन सेविका आसात. अमरावती (आंध्र प्रदेश) हांगाय ही पुर्विल्ली मूर्त आसा. हाचेभायर दोन श्रीमूर्ती तिबेटांत आसात. तातुंतली एक खेंचरार तर दुसरी मनशाचेर बशिल्ली आसा.

श्री - (२) : सांजेवेळार गावपाचो एक राग. ह्या रागांत रे आनी घ कोमल, मध्यम तीव्र आनी हेर स्वर शुध्द लागतात. आरोहांत 'ग' नासता. जाती - षाडव संपूर्ण; वादी - रे; संवादी - प; ग रे सा. आरोह - सा रे म् प् ध् प, म् ध् पनिसा. अवरोह - रे मि ध् प, ध् म् प, म् रे, रे, ग रे, सा.

श्री रागाची प्रकृती गंभीर आसा. वैराग्य भावनेची खुलावट ह्या रागान बरे रितीन जाता.

पुर्विल्ल्या संगीत शास्त्रज्ञाच्या मताप्रमाण स स्वतंत्र रागांमदलो श्री हो एक राग आसा.

- कों. वि. सं. मं.

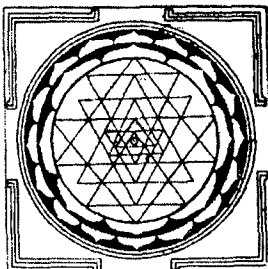
श्रीचक्र : त्रिपुरसुंदरीचे पुजोपासनेखातीर भोव उपकारी आनी फळ दिवपी अशें हें चक्र. हाका श्रीयंत्र अशेंय म्हण्टात. हें सगळ्या चक्रांमदीं श्रेष्ठ मानतात. हाची रचणूक अशी -

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ॥
त्रयश्च त्वारिशब्द सुदलकला ब्रजत्रिवलाय
त्रिरेश्वाभिः सार्धं तव भवनकोणाः परिणतः ॥

(सौंदर्यलहरी -११)

अर्थ - चार शिवरुपी उर्ध्वशीर्ष त्रिकोन, पांच शक्तीरूप अधः शीर्ष त्रिकोन, सगळ्या मध्यबिंदूसावन पृथक् अशें मूळ प्रकृतीरुपी णव त्रिकोन, अशे सगळे मेळून त्रेचाळीस त्रिकोन, ताचेभायर आठदला, ताचो भायर सोळादलां, ताचे भायर तीनवल्यां आनी ताचेभायर भूपुर म्हळ्यार तीन रेशांचो चौकोन मेळून हें श्रीचक्र जाता.

१) बिंदुचक्र : मदीं बिंदू तो व्यक्ताव्यक्त संवसाराचें

आदिकारण, अनादी, नित्य, स्वयंप्रकाश तो अव्यक्त आसलो तरी योग्यांक ताचो दर एके वस्तू यात्रांमदीं अणभव घेता. श्री विद्यादर्शनांत हाका शिव म्हण्टात. ह्या बिंदूचें नांव सर्वानंदमय चक्र. शिवशक्त ही ताची अधिष्ठात्री देवता.

२) त्रिकोनचक्र : बिंदूचे लागसरलें भायलें चक्र. बिंदू चक्राचोच तो त्रिकोनात्मक विस्तार. त्रिकोन म्हळ्यार एका बिंदूसावन आयिल्लें बिंदूत्रय (तीन बिंदू). ह्या चार बिंदूनी शिवशक्तीचें काम, कला, ध्यान सिध्द जाता. पयलो बिंदू म्हळ्यार तोंड. दोनय कडेचे बिंदू म्हळ्यार थानां. चवथो सकलो बिंदू म्हळ्यार गुह्यस्थान. तें सर्जनशक्तीचे द्योतक. ह्या त्रिकोनचक्राचें नांव सर्वसिध्दिप्रत चक्र.

३) अष्टार : आठ कोनांचे चक्र. हाची स्वामिनी त्रिपुरसिध्दा. हें सगळे रोगहर चक्र. संवसारातलें पुराय गिन्यान ह्याच चक्रांतल्यान उत्पन्न जाता.

४) अंतर्दशार : हें, अष्टचक्राच्या भायर धा कोनांचें मेळून जाता. हें सगळे रक्षताकर चक्र. त्रिपुरमालिनी ही हाची देवता. हागेलें काम संवसाराचे तशेंच कुडीचे भितर चालू आसता. अन्नरसाचेर हाचेंच प्रभुत्व आसता.

५) बहिर्दशार : धा त्रिकोनयुक्त चक्र. हें सर्वार्थसाधक. त्रिपुरा श्री ही हाची देवता.

६) चतुर्दशार : चवदा त्रिकोनांचें चक्र. हें सर्वसौभाग्यदायक. त्रिपुरवासिनी ही हाची देवता.

७) अष्टदल : आठ पाकळ्यांचें चक्र. हें सर्वसंक्षोभण. त्रिपुरसुंदरी ही हाची देवता. आठ रहस्यमय योगिनी मुखेल देवतेच्या नियंत्रणाखाल हें चक्र संवसाराचें संचलन, वस्तुंचे उत्सर्जन, परिणाम आदी कामां करता.

८) षोडशदल : सोळा पाकळ्यांचें चक्र. हें सर्वाशापरिपूरक. त्रिपुरेश्वरी ही हाची स्वामिनी. हाचे दर एका पाकळेर एक एक योगिनी आसा. महाभूता, ज्ञानेंद्रियां, कर्मेंद्रियां आनी मनातले विकार हांचेर हे योगिनीचो शेक चलता.

९) त्रिवलय : वयल्या सगळ्या चाकांक घेखून राविल्लीं तीन रेशांचीं वलयां. हाका मेखलात्रय अशें म्हण्टात. हें चक्र त्रिगुण दाखयता.

१०) भूपुर : त्रिवलयाउपरांत सगळें चक्र गुठलावन आसपी तीन रेशांचो व्हड चवकोन (चतुष्कोण). हाका चार दिकांक चार दारां आसतात. हें त्रैलोक्य मोहन चक्र. त्रिपुरसुंदरी ही हाची देवता. हें चक्र म्हळ्यार त्रिपुरसुंदरीच्या कोटाचो न भेदपासारको तट.

हातुंतल्या दर एका चक्राच्या देवतांच्यो सुवाती, माहात्म्यां, पुजेचो क्रम आदी गजाली दीक्षा घेवपा वेळार तज्ञ गुरूकडल्यान समजून घेवंक जाय, जाल्यारच श्रीचक्र फळ दिवपी थरता.

श्रीचक्रांत २४ संधी आनी २८ मर्मां आसतात. तांची व्याख्या अशी -

द्विरेखासङ्गमस्थान संन्धिरित्यभिधीयते ।

त्रिरेखा सङ्गमस्थानं मर्म मर्माविदो विदुः ॥

अर्थ - दोन रेशांचो जय संगम जाता, ताका संधी म्हण्टात आनी तीन

रेशांची जय संगम जाता, ताका मर्म म्हण्टात.

श्रीचक्राचे अष्टदलांत आनी षोडशदलांत केसर काडपाचें नासता, काडल्यार भैरव आपले योगिनीसकट कार्याचो नाश करता. (भूर्त - भैरव तंत्र).

श्रीचक्राचे सगळे १८ प्रस्तार जातात. तातूंत फकत णव त्रिकोनांच्यो रेशा कमी - जास्त, लांब - रूंद जातात. तांचो भायलो आकार कायम उरता. तंत्रलोक आनी तंत्रसार ह्या ग्रंथांत श्रीचक्राचें खोलायेन वर्णन केलां.

प्रासंगिक पुजेखातीर दुदांत केशर घोळोवन ताणें भूंयचेर श्रीचक्र रेखचें. सासणाचें वा नित्याचे पुजेखातीर धातुच्या कुडक्यार तें कोरातचें. भांगराच्या पत्र्यावयले श्रीचक्र जीणभर काम दिता. रुप्यावयलें ३२ वर्सां, तांब्यावयलें १२ वर्सां आनी भूर्जपत्र्यावयलें ६ वर्सां फळदायी जाता. श्रीचक्र लोहत्रयाच्या पत्र्याचेरय कोरांतून घेतात. धा वांटे भांगर, सोळा वांटे रुपें, आनी बारा वांटे तांबें मेळून लोहत्रलय जाता. पोवळें, पद्मराग, इंद्रनीळ, वैदूर्य, स्फटिक आनी मरकत ह्या रत्नांचेरय श्रीचक्र कोरांततात. तें अष्टसिध्दीप्रद थरता. श्रीचक्राची पुजा करचेंपयलीं ताची प्राणप्ररिक्षा करची. पुजा भायल्यान भीतर ह्या प्रमाणे करची. चक्रपूजेत उपचार समर्पणाचे णव मंत्र आसात. विंगड विंगड फळांखातीर विंगड विंगड मंत्रांचो उपेग करपाचो आसता. तातुंतलो पयलो मंत्र असो -

ऐं न्ही श्री त्रैलोक्यमोहन चक्राधिष्ठत्र्यै प्रकट योगिनी सहितायै श्री त्रिपुरचक्रेश्वर्यै नमः । पूजयामि ॥

त्रिपुरसुंदरीची पुजा मूर्तेर न करता श्रीचक्राचेरच करपाची रीत आसा. 'श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः' श्रीचक्र हें शिवशक्तीची कूडच आसा अशें म्हळां. श्री चक्राचे पुजेइतलेंच ताच्या दर्शनाचेंय फळ आसा -

सम्यक् शतऋतून् कृत्वा यत्फलं समवाप्नुयात् ।

तत्फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥

(तंत्रसार)

अर्थ - बरे तरेन शंबर यज्ञ करून जें फळ मेळटा, तें फळ भक्तीन श्रीचक्राचें दर्शन घेतल्यारय प्राप्त जाता.

भारतांत फातरावयली वा धातुवयली श्रीचक्रां जायत्या देवळांनी दिसतात. कोल्हापूरच्या जगदंबेच्या देवळांत शिळेवयलें श्रीचक्र आसा. आद्य शंकराचार्याच्या मठांतय श्रीचक्राची स्थापणूक केल्ली आसता. आद्य शंकराचार्य हो त्रिपुरसुंदरीचो उपासक आशिल्लो.

श्रीचक्राचेर उदकान भरील्ले कलश आनी तातूंत विंगड विंगड रत्नां आनी द्रव्यां घालून दवरिल्लीं आसतात. तातूंत देवतेचें प्रकटीकरण जाता, अशी ताचे फाटली कल्पना आसा. श्रीचक्राची सकाम आनी निश्काम अशी दोनय तरांनी पुजा करतात. श्रीचक्र हुलपलें, लासलें, जळळें, ताचेवयल्यो रेशा पुसल्यो वा ताचो कपचो गेलो तर तें गंगेंत विसर्जित करचें. त्यावेळार श्रीविद्यामंत्राचो एक लाख जप, होम,

तर्पण, गुरूपुजा आनी ब्राह्मणाक जेवण दिवप ह्यो गजाली करच्यो आनी मागीर परत नवें श्रीचक्र तयार करून घेवचें अशें शास्त्रांत सांगलां.

श्रीचक्र आनी श्रीविद्या ह्यो एकरूपच आसात. श्रीचक्र हो संवसाराचो नकासो आसा आनी श्रीविद्या ही तातुंतली गतीमान अशी चैतन्यशक्त आसा. अणूपरमाणू पसून अनंत विश्व हातुंतल्यो घडामोडी हेच चैतन्यशक्तीन चलतात. हेच चैतन्यशक्ती पसून अणूक गती मेळटा आनी हीच शक्त अनंत विश्वांत गतीच्या रुपांत भरून राविल्ली आसता.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीधरस्वामी : (जल्म : इ. स. १९०८ चिंचोळी, गाणगापूर; मरण : इ. स. १९७३).

रामदासी संप्रदायांतलो एक सिध्द पुरूस. ताच्या बापायचें नांव नारायण राव देगलूरकर पतकी आनी आवयचें नांव कमलाबाई. श्रीधरस्वामीच्या जल्माविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशी - देगलूरकरांच्या घराण्यांत कोणेंतरी, घराण्याचो राखणदार आशिल्ल्या नागसर्पाक फारान मारलो तेन्ना ताणें ब्राह्मणभेसांत सपनांत येवन त्या मनशाक सांगलें, आयजसावन तुमचें घराणें तिगचेंना, ताचो निर्वाश जातलो. तेन्ना त्या मनशान ब्राह्मणाक खूब विनवणी केली. तेन्ना त्या ब्राह्मणान सांगलें की ह्या कुळाचो उध्दार करपी बाल ब्रह्मचारी निर्माण जातलो. तो तुमच्या कुळाचो आनी जगाचो उध्दार करतलो पूण तुमचो वंश मात फुडें चलचोना. ह्या शापाचें परिमार्जन करपाखातीर नारायणराव आनी कमलाबाई हें दांपत्य गाणगापूराक दत्तात्रेयाचे सेवेखातीर वचून रावलें. थंय खर अनुशठान करतकच, साक्षात दत्तात्रेयान प्रसन्न जावन, तांकां श्रीफळाचो प्रसाद दिवन सांगलें, हें श्रीफळ खातकच तुमची इत्सा पुराय जातली. अशे तरेन दत्तात्रेयाच्या कृपाप्रसादान, दत्तजयंती दिसा श्रीधरस्वामीचो जल्म जालो. तो तीन वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें आनी पिरायेच्या बारा - तेरा वर्सांचो आसतना आवयक मरण आयलें. ल्हानपणासावन ताका कथा - कीर्तनां आयकुपाची गोडी. रामनामान हुकमी यश मेळटा असोय ताका अणभव आयलो. शाळेचो अभ्यास, देवपुजा, कथा - कीर्तनां आयकप, व्यायाम आनी खेळ हातूंत बालपण चलिल्लें आसतना मदींच आवयच्या मरणान हातूंत खंड पडलो. उपरांत हैदराबाद आनी गुलबर्गा हांगा सोयऱ्यांकडे रावन ताणें आपलें मुळावें शिकप पुराय केलें आनी माध्यमिक शिक्षणखातीर तो पुण्याक गेलो. पूण इंग्लीश शिक्षणांत ताका अजिबात गोडी नाशिल्ली. श्रुतिस्मृतिपुराणांच्या चातुर्वर्ण्याधिष्ठित समाजाचे उभारणेनच भारताक पयलींचें वैभव प्राप्त जातलें असो ताचो भावार्थ आशिल्लो. तेखातीर सनातन आर्य धर्माच्या प्रसारखातीर आपलें जिवित ओंपचें अशें ताणें

थारायलें तेन्ना आध्यात्मिक क्षेत्रांत अधिकार मेळोवपाखातीर, एका दसऱ्या दिसा सज्जनगडाचेर वचपाचो ताणें निर्णय घेतलो. त्याच दिसा ताणें आपलें शरीर देवाक अर्पण केलें आनी एका कागदाचेर ताणें मजकूर बरयलो तो असो - 'हांव ब्रह्मचारी रावतलो. द्रव्याक आफुडचो ना. कोणेय आग्रहान दिल्यार तें दुसऱ्यांक दितलो. खंयच मठपती जावन रावचोना. साद्यो गरजो दवरतलो. दादलो - बायलेक एकेच नदरेन बोध करतलो. समस्त बायल समाजाक आवयभशेन मानतलो. तन मन धनान लोककल्याणाखातीर वावरून, धर्माची राखण करून जग सुरवी करतलो. सगळो भार भगवंताचेर आसा. ताणें आपल्या ब्रीदाक उणीव येवंचीना अशे रीतीन ह्या शरण आयिल्ल्या भक्ताची राखण करची. हाचेफुडें ह्या शरीराकडल्यान जावपी बऱ्या - वायट कर्मांचो तोच जबाबदार आसा'. ह्या ताच्या लिखाणावयल्यान ताच्या उद्दिष्टाची कल्पना येता. उपरांत तो पुण्यालागसारच्या बनेश्वर हांगाच्या शंकराच्या देवळांत गेलो. थंय ताणें समर्थ रामदासस्वामीच्या छायाचित्राची पुजाप्रार्थना करून ताचेपसून अनुग्रह घेतलो आनी चलत दोन दिसांनी तो सज्जनगडाचेर पावलो.

सज्जनगडाचेर ताणें सेवेचें काम आपणायलें. हें काम करतना ताचें नामस्मरण चालू आसतालें. कांय काळ अशी निर्वेध सेवा केल्या उपरांत गडावयल्या कांय अधिकारी लोकांनी मत्सरान ताची सगळी सेवा बंद केली तशेंच मठांत येवपाकय ताका बंदी केली. श्रीधरस्वामीक खूब दूरव जालें. तेउपरांत साधनेखातीर ताका खूब वेळ मेळूंक लागलो. फांतोडेर चाराच्या अदमासाक खंबाळ्याचेर न्हावन दनपारमेरेन तो जप करतालो. उपरांत परतून न्हावप आनी मारुतीमुखार अकरा भीमरुपी स्तोत्रां म्हणप आनी गांवांतल्यान माधुकरी मागून हाडप. ते माधुकरांतलो कांय वांटो गोरवांक आनी नुस्त्यांक घालून उरिल्लें अन्न स्वता खातालो. पूण हे माधुकराविशीं कांय लोकांनी चाडी केली, ती म्हणजे ताका माधुकरा कित्याक घालतात ? तो सगळें अन्न गोरवांक आनी नुस्त्यांक घालता. ताकालागून श्रीधरस्वामीक एक दोन घांसच माधुकरा मेळूंक लागली. तितक्यान भूक भागना म्हण ताणें कांय दीस घाणेऱ्यांच्या बियांचो आहार सुरू केलो. केन्नाकेन्नाय तो निवडुंगाचीं बोंडांय खावंक लागलो. अशें केल्ल्यान ताची प्रकृती इबाडली.

गडावयली कडकड्याची थंडी आनी आंगार फकत लंगोट. हाकालागून ताचें सगळें आंग फुट्टालें. तातूंत दिसाक तीन चार वेळां न्हाण. अशें केल्ल्यान ओले लंगोटेन श्रीधरस्वामी दीसभर गाभाऱ्यांत तपश्चर्येक बसतालो. ताका न्हीद अशी नाशिल्लीच. ताची न्हीद म्हळ्यार एके सुवातेर थंड बसून नामस्मरण करप. अशी खडतर तपश्चर्या करतकच रामदासस्वामीन ताका साक्षात दर्शन दिलें आनी दक्षिणेवटेन भोंवडी करपाक सांगली. तेप्रमाण १९३० वर्साचे दासनमीक श्रीधरस्वामी गडावयल्यान दक्षिणेकडे गेलो. गडाचेर तो सुमार सवायदोन वर्सां उरलो. इ. स. १९३० ते १९३५ अशीं पांच वर्सां कर्नाटकांत भोंवडी

करून तो परतून पांच वर्सां सज्जनगडाचेर येवन रावलो. ह्या काळांत ताणें संस्कृत, मराठी, हिंदी आनी कन्नड ह्या भासांनी खूब ग्रंथ बरयले.

इ. स. १९४० वर्सा परतून कर्नाटकांत वचून, १९४३ वर्सा दसऱ्याक ताणें यतिधर्माची दीक्षा घेतली. उपरांत सनातन वैदिक धर्माच्या पुनरुद्धारखातीर तो महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत भोंवंक लागलो. श्रीधरस्वामी चडसो समाधिसुरवांत आसतालो आनी त्या काळांत सगळ्यो सिध्दी ताच्या सांगतान रावताल्यो. हाचो अणभव ताचो सांगात लाबिल्ल्या लोकांक येवंक लागलो. हाकालागून ताच्या म्हऱ्यांत, आपलीं दुख्खां सांगपाक गर्दी जावंक लागली. आपलो परंपरेन चलत आयिल्लो कुलधर्म सोडपी व्यक्तीक प्रापंचिक सुरवां आपोआप मेळनात अशें ताचें सांगणें आशिल्लें. हजारांनी लोक ताच्या दर्शनाक येवंक लागले. ताकालागून ताच्या दीसपट्ट्या आह्मिकांत आनी त्रिकाल स्नानसंधेंत व्यत्यय येवंक लागलो. तेखातीर १९६० वर्सा परतून ताणें एकांतवास आपणावन कांय काळ सज्जनगडाचेर आनी कांय काळ कर्नाटकांत काडलो. इ. स. १९७२ वर्सा ताची ही मोनी तपस्या सोंपली आनी उपरांत ताणें भारतभर धर्मप्रसाराखातीर भोंवडी सुरू करपाची थारायली पूण अकरमात ताका मरण आयलें.

श्रीधरस्वामीचो आर्य संस्कृती हो व्हड मराठी ग्रंथ आनी श्रीरामपाठ, श्रीसमर्थपाठ, श्रीमारुतिमाहात्म्य, श्रीदत्तकरुणार्णव आनी श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलम् हे संस्कृत ग्रंथ उजवाडा आयल्यात. हाचेशिवाय हजारांनी पानांची एक रचना अप्रकाशित उरल्या. श्रीधरस्वामीचे हजारांनी भक्त महाराष्ट्रांत आनी कर्नाटकांत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीनगर - १ : जम्मू आनी काश्मीर राज्याची राजधानी. हें नगर हिमालयाचे कुशींत दर्याचे सपाटी सावन ५२५० फूट उंचायेर आसपी एका तळपार झेलमाचे देगेर वसलां. काश्मीरचो राजा प्रवरसेन (दुसरो) हाणें इ.स. च्या ६ व्या शेंकड्यांत प्रवर पूर नांवाचें नगर वसयल्लें ताकाच श्रीनगर म्हण्टात.

विक्रमांकदेवचरित आनी राजतरंगिणी ह्या ग्रंथांत प्रवर पुराचे जायते उल्लेख आसात. थंय जायते बौध्द मठ आनी शिवाचीं देवळांय आशिल्लीं.

ह्या नगरांत १००० फूट उंचायेची एक दोंगुल्ली आसून, ते दोंगुल्लेच्या माथ्यार एका खडपाचेर शिवाचें देवूळ आसा. त्या देवळाचो चवथरो वीस फूट ऊंच आसा. गर्भकूड मात ल्हान आसून, तातूंत ३०५ फूट उंचायेचें आनी २०५ फूट घेराचें स्वयंभू शिवलिंग आसा. हें आदलें देवूळ सन पयलीं ४थ्या शेंकड्यांत बांदलां. आदलो शंकराचार्य कांय दीस हांगा राविल्लो, म्हणून हे दोंगुल्लेक शंकराचार्य दोंगुल्ली अशें नांव दिवन शंकराचार्याची ल्हानशी मूर्त थंय बसयल्या.

हांगा दुसरी एक २५० फूट उंचायेची एक दोंगुल्ली आसा. तिका हारी दोंगुल्ली म्हण्टात. काश्मिरी भाशेंत हार म्हळ्यार मैना. पयलीं ह्या जाग्यार एक तळें आशिल्लें. तातूंत जलोद्भव नांवाचो राक्षस आशिल्लो. तो खूब मातिल्लो. म्हणून देवीन मैनेचें रूप घेवन आपले चोंचीन एक फातर उखल्लो आनी तो जलोद्भव राक्षसाच्या आंगार उडयलो. थंयच तो जमनींत भितर गेलो आनी वाडूंक लागलो. फुडें ताचो दोंगर जालो आनी ताच्या सकयल राक्षस चिड्डलो. तो दोंगर म्हळ्यार हारी दोंगर. अकबर बादशहान थंय एक किल्लो बांदला. त्या किल्ल्यांत देवीचें देवूळ आसून, एक मशीद आनी एक गुरूद्वारय आसा.

श्रीनगरांत खूब सोबीत तळीं, बागो, देवळां, मशिदी आनी मकबरे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीनगर- (२) : उत्तर प्रदेशांतल्या गढवाल जिल्ह्यांत अलकनंदा न्हंयेचे देगेर वसयल्लें एक नगर. हें नगर गढवालचो शासक अजयपाल हाणें इ. स. १३७५ त निर्माण केलें आनी थंय राजधानी स्थापली.

ह्या श्रीनगराक एक सिध्दपीठ मानतात. देवीभागवतांत श्रीनगराचें खूब माहात्म्य वर्णिलां. हांगा अलकनंदेच्या पात्रांत एका फातरार श्रीचक्र कोरिल्लें आसा. ताचेवयल्यान हाका श्रीक्षेत्र अशें नांव मेळ्ळां.

हें नगर इकरा फावटी वसयलें, तितलेय फावटी नश्ट जालें अशें म्हण्टात. इ.स. १८९४ त न्हंयेच्या महापुरांत पुर्विल्लो राजवाडो आनी बाजारपेठ सगळें व्हांवून गेलें. सयाचें नगर त्या उपरांत परत वसयल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीपाद श्रीवल्लभ : (जल्म : इ. स. चो १४ वो शेंकडो, पीठापुरम, तमिळनाडू, जि. गोदावरी).

दत्त संप्रदायांतलो एक महापुरूस. हाका दत्तात्रेयाचो पयलो अवतार आनी नरसिंह सरस्वतीचो पूर्वावतार मानतात. गुरूचरित्राच्या पांच ते धा ह्या अध्यायांनी हाची अवतारकथा वर्णिल्या ती अशी - श्रीपाद श्रीवल्लभाचो पीठापुरी हांगा जल्म जालो. हें पीठापुरी तमिळनाडूच्या गोदावरी जिल्ह्यांतल्या पीठापूर तहशिलाचें मुखेल ठिकाण आसून राजमहेंद्रीचे उत्तरेक गोदावरीच्या मुखवप्रदेशा लागसार आसा. सद्या हें स्थान पीठापुरम ह्या नांवान वळखतात.

श्रीपादाच्या बापायचें नांव आपळराज आनी आवयचें नांव सुमता. आपळराज हो आपस्तंब शारवेचो ब्राह्मण आशिल्लो. एक फावट, तागेर उमाशे दिसा श्राध्द आसतना दत्तात्रेय अवधूताच्या रुपान दारांत आयलो आनी सुमतेन ब्राह्मण जेवंचेपयलीं ताका भिक्षा

घातली. दत्तात्रेयान प्रसन्न जावन तिका तिच्या मनांतली इत्सा विचारली. तेन्ना नमस्कार करून सुमतेन ताका सांगलें, आपणागेर खूब पूत जाले पूण ते सगळेच जगलेना. जे वांचले ते कुड्डे, पांगळे आसात. तेन्ना आतां आपल्याक ज्ञानी आनी जगद्वंद असो पूत मेळचो. तिची ही प्रार्थना अवधूतान मान्य केली आनी तापसी वंशाचो उध्दार करपी, कलियुगांत नामना जोडपी, दैन्य पयसावपी तसोच ज्ञानमार्गान अतुर्बळी असो पूत जातलो असो वर दिवन अदृश्य जालो.

तेप्रमाण सुमतेक पूत जालो. ब्राह्मणांनी ताचें जातक सांगलें की तो एक म्हान तपस्वी आनी दीक्षाकर्तो जगद्गुरू जातलो. दत्तात्रेयाच्या आशिर्वादान जल्म जालो म्हूण ताचें नांव श्रीपाद दवरलें. पिरायेच्या सातव्या वर्सा वेदाध्ययन पुराय जायनाफुडें बापायन ताची मूज बांदली. सोळावें वर्स लागनाफुडें आवय - बापूय ताच्या लग्नाचो विचार करूंक लागलो. पूण ताणें लग्नाक सामको न्हयकार दिलो आनी घर सोडपाचो विचार केलो. आवय -बापायकडे उत्तरयात्रेक वचपाखातीर अनुज्ञा मागली. तांकां खूब दूरव्व जालें. आवयन ताका सांगलें. 'आमी तुजेरूच आदारून आशिल्लीं. आता म्हातारपणांत आमी कोणाच्या आदाराचेर दीस काडपाचे? हे तुजे पांगळे आनी कुड्डे भाव आसात, तांकां कोण पोसतलो?' आवयचीं हीं उतरां आयकनाफुडें श्रीपादान आपल्या दोन अपंग भावांकडे अमृत नदरेन पळयलें. तेबरोबर चमत्कार जावन दोनय भाव सारके जाले आनी तांकां प्रज्ञा प्राप्त जाली. उपरांत ताणें उत्तरयात्रा सुरू केली. उत्तरेक जगन्नाथपुरी, काशी आनी बंदीकेदार ह्या तीर्थक्षेत्रांनी भोंवडी करतकच तो दक्षिणेक गोकर्ण महाबळेश्वर हांगा गेलो. थंय तीन वर्सा गुपीतपणान रावून श्रीशैलाचेर गेलो. थंय चार म्हयने रावून तो निवृत्तिसंगमाचेर कृष्णेचे देगेर कुरवपूर नांवाच्या गांवांत गेलो. थंय दोन घडणुको घडल्यो, जांचो संबंद ताचो उत्तरावतार जो नरसिंह सरस्वती हाचे जीणेकडे आसा. तातुंतली पयली घडणूक अशी आसा -

कुरवपूर हांगा रावपी एका वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणाची अंबिका नांवाची बायल आशिल्ली. तिचीं भुरगीं मरतालीं. ताकालागून ती खूब दुख्खी आशिल्ली. उपरांत तिचो एक भुरगो वांचलो. पूण तो अपंगूळ जालो. त्या धसक्यान ब्राह्मण मेलो. जसजसो तो भुरगो व्हड जावंक लागलो तशेतशे लोक ताची टर उडोवपाक लागले. तें सोंसूक नज जावन अंबिका आपल्या पूतासयत कृष्णेंत जीव दिवपाक गेली. थंय तिका श्रीपदयती न्हातना दिसलो. तिणें ताका नमस्कार केलो आनी आत्महत्येच्या पापांतल्यान मुक्त जावपाखातीर आशीर्वाद मागलो. ताणें तिका शनिप्रदोषाचें आचरण केल्यार मनोकामना पुराय जातली म्हणपाचें सांगलें. अंबिकेक आपलो अपंगूळ पूत प्रज्ञावान जाल्लो जाय आशिल्लो आनी फुडल्या जल्मांत ब्रह्मज्ञानी आनी जगद्वंद असो पूत जाय आशिल्लो. श्रीपादान तिच्या पुताच्या मस्तकाचेर हात दवरून ताका ज्ञानसंपन्न केलो. ही अंबिका म्हळ्यार उत्तर जल्मांतली लाड

कारंजाची अंबाभवानी आनी तिका जाल्लो पूत म्हळ्यार नरसिंह सरस्वती आसा, असो गुरूचरित्रकारांचो भावार्थ आसा.

दुसरी घडणूक अशी आसा - श्रीपादयती सदांच न्हावपाक गेल्लेकडे थंय कपडे धुवपी एक रजक ताका भक्तिभावान नमस्कार करतालो. उपरांत ताका श्रीपादयतीचें खुबूच पिशें लागलें आनी तो ताची सेवा करूंक लागलो.

एक दीस एक म्लेंछ राजा आपल्या कुटुंबासयत न्हंयेत न्हातना त्या रजकान पळयलें. राजाचें ऐश्वर्य पळोवन आपले गरीब परिस्थितीचें त्या रजकाक वायट दिसलें. श्रीपादाक ताच्या मनांतलें दूरव समजलें आनी फुडल्या जल्मांत तू म्लेंछ राजा जावन राज्यभोग भोगतलो असो ताका वर दिलो. त्या वरान ताच्या मनान उमेद आनी दूरव्व दोनय जालें. राज्यभोगाचो आनंद आनी गुरूविरहाचें दूरव्व अशें दोनय वटेन मन जालें. तेन्ना श्रीपादयतीन ताका सांगलें, फुडल्या जल्मांत तूं बेदर नगरांत राजाचो जल्म घेतलो तेन्ना नरसिंह सरस्वतीच्या रुपान निमाणो तुका आपूण भेट दितलो. होच रजक फुडें बेदरचो मुसलमान बादशहा जालो आनी तो नरसिंह सरस्वतीचो भक्त जालो अशें सांगतात. श्रीपादयतीन संन्यास घेवंक नाशिल्लो पूण तो चडसो अवधूतमेसानच रावतालो. आपलें उरिल्लें जिवीत ताणें कुरवपुरांतच काडलें आनी आश्विन वद्य दुवादशी दिसा ताका देवाज्ञा जाली.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीरंगपट्टण : कर्नाटकांतलें एक नामनेचें तीर्थस्थळ. ही सुवात म्हैसूरसावन ९ मैलांचेर कावेरी न्हंयेच्या दोन फांट्यांमदल्या जुंव्याचेर आसा. जुंव्याची लांबाय सुमार ३ मैल आनी रुंदाय १ मैल इतली आसा. जुंव्याच्या अस्तंत तोंकाक श्रीरंगनाथाचें व्हड देवूळ आसा. श्रीरंगनाथाची सुवात म्हूण हाका श्रीरंगपट्टण हें नांव मेळ्ळें.

पुर्विल्ल्या काळांत हांगा गौतम ऋषीचो आश्रम आशिल्लो. गौतमान कावेरी न्हंयेच्या एका व्हड तळपार उबो रावन तप केलें. श्री विष्णु ताचेर खूश जालो आनी गौतमाचे विनवणेप्रमाण ताणें हांगा राबितो केलो, अशी पुराण कथा आसा.

इ. स. च्या ९ व्या शेंकड्यांत गंगवंशाचे राजवटींत हांगा श्रीरंगनाथस्वामीचें देवूळ बांदपांत आयलें अशें म्हण्टात. इ. स. १२०० त म्हैसूराचेर राज्य करपी होयसळ राजा वीर बल्लाळ (दुसरो) हाणें रंगनाथाचे पुजेखातीर थोडी जमीन दान दिली, अशें देवळांतल्या एका फातरपट्यावयल्यान समजता.

विजयनगरच्या राजांनी ह्या देवळाचो विस्तार केलो आनी वोडेयार राजांनी ताची गिरेस्तकाय वाडयली. देवळाचे गर्भकुडींत शेशायाी विष्णुची व्हड न्हीदिली मूर्त आसा. तिचे तकलेचेर शेशनागान सात फणांचें छत्र धरिल्लें दिसता. विष्णुच्या माथ्यार उंच मुकूट आनी

आंगभर तरातरांचे अलंकार आसात. ताच्या पांयाकडेन साळीक घेवन बशिल्ली कावेरी देवीची ल्हानशीच मूर्त आनी पावलांकडेन गौतमाची मूर्त आसा. गर्भकुडीचे वण्टींचेर खूब महिरपी आसून तातूंत सोबीत मूर्ती कोरांतिल्यो आसात.

गर्भगारामुखार नवरंग मंटप आसून, तातूंत प्रदक्षिणा घालपाचो रस्तो आसा. नवरंग मंटपाक बरे गोल खांबे आसात. त्या मंटपाचे प्रवेश दारालागीं दोन व्हड द्वारपाल आसात आनी तांचेमुखार एक व्हड आंगण आसा. त्या आंगणांत होयसळ पद्दतीचे खूब खांबे आसात. ह्या आंगणाच्या चारय कोनशांनी चार ल्हान देवळां आसात. आंगणाच्या भितर सरपाच्या दरवट्याकडेनच हनुमान आनी गरुड हांचीं देवळां आसात. लागसारच विजयनगर शैलीचे चार खांबे आसून ताचेर विष्णुच्या केशवादी चौवीस नांवांच्यो प्रतिमा कोरांतिल्यो आसात. आंगणाचे उदतेकडेन व्हड मुखमंटप आसा. ताच्या मध्यार उंचेलो गरुडध्वज आसा. आंगणाचे भोंवतणी प्राकाराची उंच फातराची वणत आसा.

मुखमंटपाचे उत्तरेक एक वृंदावन आसून, ताचेर कृष्ण, रंगनाथ, वेणु - गोपाल आनी जनार्दन हांच्यो सोबीत मूर्ती आसात. देवळाच्या महादारालागीं चार फातराचे हत्ती दिसतात. महादाराचेर विजयनगरपद्दतीचें व्हड गोपुर आसा. गर्भघरावयले उंचेलें विमानय विजयनगर पद्दतीचेंच आसा. हें देवूळ द्राविड शिल्पकलेची बेस बरी देख जावन आसा.

रंगनाथ देवळाच्या मुखार लक्ष्मी-नरसिंहाचें व्हड देवूळ आसा. तें बरेचशें कोसळ्ळां, पूण आतां ताची दुरूस्ती करपांत आयल्या. हाच्या गाभाऱ्यांत एका चौथऱ्याचेर लक्ष्मी नरसिंहाची सोबीत मूर्त आसा. हें देवूळ म्हैसूरचो राजा कंठीरव नरसराज हाणें बांदिल्लें.

थंयसावन लागींच गंगाधरेश्वराचें देवूळ आसा. हें देवूळ इ. स. च्या १६ व्या शेंकड्यांतलें आसून, तातूंत सगळ्यांत सोबीत नक्षीकाम केल्लें दिसून येता. थंयच्या मंटपाचे वण्टींतल्या कोनशाक खूब शैव संतांच्यो मूर्ती आसात.

हांगाची जुम्मा मशीद म्हळ्यार पुर्विल्लें मारुतीचें देवूळ आशिल्लें, अशें म्हण्टात. टिपू सुलतानान थंयची मूर्त हालोवन, ताची मशिद केली. थंयच्या वण्टींचेर कुराणांतलीं वचनां कोरांतिल्लीं आसात. इ.स. १७८७ एका आलेखांत हे मशिदीचे रचणुकेचें वर्स दिलां. हे मशिदीचेर दोन सोबीत मनोरे आसात. ताच्या माथ्यार पाशाणाचे सोबीत कळस दिसतात.

इ.स.च्या १५ व्या शेंकड्यांत विजयनगरचो सामंत तिरुमल देव हाणें ह्या नगराभोंवतणीं भुंयकोट बांदलो. ताचो तट आजुनय बरो आसा. अशे तीन तट आनी खंदक आसात. त्या तटाक जायते दरवटेय आसात.

ह्या कोटाचे उदेंतेक दोन फर्लांग अंतराचेर न्हंयेचे देगेर

दर्यादौलत नांवाचें पोरसू आनी ताचे मदीं त्याच नांवाचो टिपूचो गिमाळो राजवाडो आसा. त्या राजवाड्यांत सगळ्याक चित्रां रंगयिल्लीं आसून, एके वण्टीचेर चार झुजांचीं चित्रां आसात.

थंयच्यान सुमार देड मैलाचेर, जुंव्याचे उदेंत तोंकाक टिपूची सोबीत कबर आसा. तिचे भोंवतणी पोरसू आसा. तिका लालबाग म्हण्टात. कबरीचेर ताजमहालासारको घुमट आसा, म्हूण तिका गुंबझ म्हण्टात. ही इमारत धव्या फातरांची आसा, पूण पडवेचे खांबे काळे, गुळगुळीत आनी कलापूर्ण आसात. दरवट्याचेर बरें नक्षीकाम केल्लें आसा.

ही कबर टिपून हैदर अली खातीर बांदिल्ली. उपरांत टिपूची आवय आनी टिपू हांचेंय दफन थंयच करपांत आयलें.

गुंबझाच्या आवारांत भितर सरतना दावे वटेन एक यादस्तिक दिसता. कर्नल बेली नांवाच्या इंग्रज सेनाधिकार्याचें ताच्या पुतोण्यान बांदिल्लें हें यादस्तिक आसा.

श्रीरंगपट्टण हांगासल्लें श्रीरंगनाथमंदिर हें एक जागृत देवस्थान मानतात. हैदर आनी टिपू ह्या दोगांनीय देवळांतली पुजा अर्चा सारके तरेन चालू उरची म्हूण बेस बरी वेवस्था केल्ली.

श्रीरंगपट्टणाप्रमाणच शिवसमुद्रमचे लागसार कावेरी न्हंयेच्या पात्रांत एक जुंवो आसून, थंयय श्रीरंगनाथाचें देवूळ आसा. तिरुचिरापल्ली लागीं कावेरी न्हंयेच्या पात्रांतल्या जुंव्यारय श्रीरंगनाथाचें तिसरें देवूळ आसा. श्रीरंगपट्टणच्या थळाक आदिरंगम म्हण्टात. शिवसमुद्रमाक मध्यरंग आनी तिरुचिरापल्ली लागसरच्या थळाक अंतरंगम वा श्रीरंग म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीरंगम् : तमिळनाडूंतलें एक पवित्र स्थळ. हें तिरुचिरापल्ली (त्रिचनापल्ली) चे उत्तरेक सुमार तीन मैलांच्या अंतराचेर, कावेरी न्हंयेच्या दोन फांट्यांमदल्या जुंव्याचेर आसा. जुंव्याची लांबाय सुमार १८ मैल आनी रुंदाय सुमार ४ मैल इतली आसा. फुडें १२ मैलांचेर कावेरीचे दोनय फांटे एकमेकांक मेळटात. उत्तर दिकेच्या फांट्याक कावेरी म्हण्टात.

हांगासल्ल्या रंगनाथ मंदिराचो विस्तार ३ मैल लांब आनी १ मैल रुंद आसून, तातूंत एका भोंवतणी एक अशीं सात प्राकारां आसात. त्या प्राकारांच्या भितर सरपाच्या दरवट्याचेर लागीं लागीं २१ गोपुरां आसात आनी त्या प्राकाराच्या भितरले वटेन सगळें शार एकवटायिल्लें आसा. एदें व्हड देवूळ भारतांत हेर खंयचेकडेन ना, अशें म्हण्टात. भायल्या तीन प्राकारांत लोकांचो राबितो आसा. चौथ्या प्राकाराचे भितर सहस्त्रस्तंभ मंटप, रामानुजाचार्याचें देवूळ, सुदर्शनचक्राचें देवूळ आनी श्रीरंगनायकी (लक्ष्मी)चें देवूळ आसा.

सहस्त्रस्तंभ मंटपाची लांबाय ५०० फूट आनी रुंदाय १३८

फूट आसून, तातूंत ९५३ खांबे आसात. तातुंतलो दर एक खांबो अखंड खडपासावन तयार केल्लो आसून, ताचेर सोबीत नक्षीकाम केल्लें दिसता. त्या आंगणांत दुसरो ल्हान मंटप आसा. ताच्या खांब्याचेर सोबीत घोड्याची आकृताय दिसता. ह्या चवथ्या प्राकाराच्या उदेंतेकडल्या दारावयलें व्हड गोपुर १४६ फूट उंच आसा. ताका शुभ्र वा वेल्हाडू गोपुर म्हण्टात. ते पळोवपासारकें आसा.

पांचव्या प्राकाराभितर दक्षिणेकडल्या गोपुराफुडें एका मंटपांत गरुडाची भव्य मूर्त आसा. ह्याच प्राकारांत चंद्रपुष्करिणी नांवाचें तळें आसून ताचे देगेचेर अनंतपीठ, पुर्विल्लो पुन्नागरुक्षा, श्रीरामचंद्राचें देवूळ आनी वैकुंठनाथाचें देवूळ आसा. लागसार कांय आळवार संतांचीं देवळांय आसात.

सव्या प्राकाराभितर भांगरान सजयल्लो ध्वजस्तंभ आनी मारुतीची व्हड मूर्त आसा. सातव्या प्राकाराभितर श्रीरंगनाथाचें मुखेल देवूळ आसा. तें दक्षिण दिकेक तोंड करून आसून, सामकें ल्हान आसा. ताचें विमान आंकारासारकें दिसता. ह्या विमानाचेर चार कळस आसात. हें विमान भांगरान मढयिल्लें आसा. देवूळ चवकोनी आसा, पूण तातुंतली गर्भकूड मात वाटकुळ्या आकाराची आसा. तातूंत शेषशायी श्रीरंगनाथाची दोन भुजांची, काळ्या रंगाची व्हड मूर्त दिसता. तिच्या माथ्यार शेष नागाची फणा आसा. हे मूर्ती संबंदान आख्यायिका आसा ती अशी -

मनूचो पूत इक्ष्वाकू हाणें कठीण तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाकडल्यान श्रीरंगनाथाची व्हड मूर्त विमानासकट मेळयली आनी अयोध्येंत तिची प्रतिश्ठापना केली. श्रीरंगनाथ इक्ष्वाकू वंशाचो कुळदेव जालो. लंकाविजया उपरांत श्रीराम अयोध्येक परत आयल्याउपरांत ताका राज्याभिशेक करपांत आयलो. तेउपरांत ताणें बिभीषणाक श्रीरंगनाथाची मूर्त विमानासकट दिली. बिभीषण ती घेवन लंकेकडेन वता आसतना वाटेंत कावेरीचे देगेर, चंद्रपुष्करणीलागीं रावलो आनी ताणें ती मूर्त एके बसकेर दवरली. पूण फुडें वतना ती मूर्त ताका थंयच्यान हालोवपाक जायना जाली. थंयच कावेरीचे देगेर राबितो करचो, अशी देवाक इत्सा जाली. चोल देशाच्या राजांचीय तशीच इत्सा आशिल्ली. मागीर बिभीषण तसोच लंकेक गेलो. तेन्नासावन श्रीरंगनाथ कावेरीचे देगेवयल्या चंद्रपुष्करिणीलागींच रावलो. तीच सुवात आयज श्रीरंगम ह्या नांवान नामनेक पावल्या.

श्रीरंगम् हांगासल्लें श्रीरंगनाथाच्या देवळाचें भांगरान जडयल्लें विमान हें प्रणव महामंत्राचें प्रतिक आसा. ताचेवयले चार कळस हे चार वेदाचें प्रतिक आसा. श्रीरंगनाथाचो न्हीदपाचो मंटप हो गायत्रीमंत्राचें प्रतिक आनी देवळा भोंवतणचे सात प्राकार हे भूः, भुवः आदी सात लोकांचे प्रतिक आसात, अशें मानतात.

द. भारतांतले आळवार संत हे श्रीरंगनाथाचे खांबे भक्त आशिल्ले. श्रीरंगम् हांगसल्ली पुजा - अर्चा रामानुजसंप्रदायाचे पद्दतीन

चलता. सगळ्या आळवारांनी श्रीरंगनाथाचीं स्तोत्रां रचल्यांत. केरळाधिपती कुलशेखर आळवार हाणें मुकुंदमाला नांवाचें जें स्तोत्र रचलां तातुंतलो एक श्लोक असो आसा -

भवजलधिगतानां द्रव्धवाताहतानां
सुतदुहितृकलत्रत्राणभारार्दितानाम् ।
विषम विषयतोये मञ्जतामप्लवानां
भवति शरणमेको विष्णुपोतो नराणाम् ॥

अर्थ - भवसागराच्या उदकांत पडिल्ल्या एकमेकाविरुद्ध विचारांच्या लहारांच्या आघातांनी जर्जर जाल्ल्या, पूत, धूव, बायल हांच्या चिंतनांनी घुसपल्ल्या आनी विपरीत अशा विशयोपभोगाच्या उदकांत बुडपी लोकांक विष्णुरुपी व्हडें होच एक आदार आसा.

द.भारतांतल्या पल्लव, चोल, पांड्य, होयसळ, विजयनगरच्या सम्राट आनी तांचे सामंन आदी सगळ्या राजवंशांनी श्रीरंगनाथाच्या देवळाचो विस्तार केलो आनी तेखातीर दानां दिलीं. इ. स. १३२६ त श्रीरंगमाचेर मुसलमानांचें आक्रमण जालें. तेन्ना थंयच्या वेवस्थापकांनी श्रीरंगनाथाची मूर्त तिरुपतीक व्हेली. फुडाराक विजयनगरचें वेगळें राज्य स्थापन जाल्याउपरांत ती मूर्त श्रीरंगमाक परत हाडली.

ह्या देवळांत वर्सभर विंगड विंगड उत्सव चालू आसतात. मात धनुर्मासांत (डिसेंबर) अमाशेसावन वीस दीस वैकुंठ एकादशीचो व्हड उत्सव आसता. तेवेळार थंय भाविकांची खूब गर्दी जाता. देवळाच्या भायल्यान सव्या प्राकाराक वैकुंठद्वार आसा तें त्या वेळार उगडटात. ह्या उत्सवांत आळवारांच्या दिव्य प्रबंधांतलीं पदां गायतात.

हांगा श्राध्द करपाक व्हड पुण्य लागता, अशें मत्स्यपुराणा सांगलां. हांगा रामानुजाचार्याचो राबितो आशिल्लो आनी ताका हांगाच मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीलंका : हिंद म्हासागरांतलो एक जुंव्याच्या रुपान आशिल्लो देश. भारताचे आग्नेय दर्यादेगेसावन तो सुमार ३२ किमी. पयस आसा. डॅमोक्रेटीक सोशलीस्ट रिपब्लीक ऑफ श्रीलंका हें ताचें राजकीय नांव. देशाचो आकार पिएर (Pear) ह्या फळासारको आसा. १९७२ मेरेन ह्या देशाक सिलोन ह्या नांवान वळखताले. क्षेत्रफळ ६५, ६१० चौ. किमी. उत्तर-दक्षिण चडांत चड लांबाय ४३५ किमी. आनी अस्तंत-उदेंत चडांत चड रुंदाय २२५ किमी. पाल्क स्ट्रेट ह्या उथळ दर्यान श्रीलंकेक भारतासावन वेगळो केला. कोलोंबो हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयतज्ञांच्या मता प्रमाण श्रीलंका हो भारतीय द्विपकल्पाचोच एक भाग. त्या भागाक तांणी गोंडवानालँड अशें नांव दिलां. देशाचो दक्षिण-मध्य भाग पर्वतीय आसा. ह्या पर्वतीय भागा भोंवतणी (नैऋत्ये खेरीज) उणे उंचायेचो भाग आसा. हो भाग

पर्वतीय प्रदेशासावन खोल देगणांनी वेगळो केला. हो उणे उंचायेचो भाग सपाट प्रदेशांनी रेवाडला. नैऋत्य दर्यादेगेर ऊंच सुळको आसा. हेर दिकांच्या दर्यादेगांनी खूब खाजनां, रेंवे पटे, रेंवे राशी आनी ल्हान ल्हान द्विपकल्प आसात.

भूंयरचणूकेचे नदरेन देशाचे चार वांटे केल्यात ते अशे - १) मध्यवर्ती उंचेलो प्रदेश २) ईशान्ये कडचो पर्वतीय प्रदेश ३) उदेंतेकडचो भाग आनी ४) उत्तरेकडचो सरवल भाग. पितुरूतालागाला हें मध्यवर्ती पर्वतीय प्रदेशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक आसून ताची उंचाय २,५२४ मी. जाल्यार अँडम तेमकाची उंचाय २,२४३ मी., आसा. हें तेमूक म्हळ्यार बौध्द, हिंदू, मुसलमान तशेंच किरिस्तांव लोकांचें पवित्र स्थान. ईशान्येकडचो प्रदेशय पर्वतीय आसून तातूंत रक्वाना पर्वताचो आस्पाव जाता. थंय ल्हान ल्हान दोंगुल्यांच्योय वळी आनी समान्तर गेल्लीं देगणांय खूब आसात.

उदेंतेकडचो प्रदेश हो खडबडीत मैदानी भाग आसून थंय एकामेकांक पयस अशो कांय दोंगुल्ल्योय आसात. उत्तरेकडच्या सरवल भागांत खूब न्हंयो आनी कांय ल्हान ल्हान दोंगुल्ल्योय आसात.

हवामान : श्रीलंकेचें हवामान विषुववृत्त प्रकारचें. पूण चारयवटेन दर्यान रेवाडिल्ल्यान तातूंत थोडोसो बदल जाणवता. देशांतलें वर्सुकी सरासरी तापमान २७^० सें. पूण पर्वतीय भागांतलें सरासरी तापमान १६^० सें. आसा. श्रीलंका हो ल्हान देश आसलो तरी थंयच्या वेगवेगळ्या भागांतलें पावसाचें प्रमाण वेगवेगळें आसा. देशाचे आग्नेयेकडच्या प्रदेशांनी सरासरी पावसाचें वर्सुकी प्रमाण १३० सेंमी. जाल्यार ईशान्येकडच्या भागांत तें ५१० सेंमी. इतलें आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : च्याचे मळे तयार करपाखातीर खूब प्रमाणांत वनस्पत कातरप जाल्या. पूण आयज लेगीत देशाचो ७०% भाग रानारवाला आसा. सद्या फुलपी आनी नाफुलपी वनस्पतीच्यो ३,००० उपजाती आसात. रानां मारप आनी शिकार हांकां लागून मोनजातीचेंय प्रमाण उणें जालां. हांगाच्या रानांनी हत्ती, हरणां, बिबळो, वांस्वेल, कोलो, माकड, रानदुकर, चितो, मानगें आनी गव्या रेड्यांचो चड आस्पाव जाता. हांगा तरेकवार सुकण्यांच्योय जाती आसात.

इतिहास : श्रीलंका ह्या जुंव्याक १९७२ मेरेन सिलोन अशें म्हण्टाले. ह्या जुंव्याचेर सगळ्यांत आदीं यक्ष आनी नागा लोकांचो राबितो आशिल्लो अशें जाणकारांचें मत आसा. वेददा हे ह्याच लोकांचे वंशज. सिंहाली लोकांचें आगमन ही श्रीलंका इतिहासांतली मुखेल घडणूक. इ. स. प. ५५० त विजया ह्या उत्तर भारतीय राजकुंवरांन श्रीलंकेंत सिंहाली संस्कृतायेची स्थापणूक केली अशी आख्यायिका प्रचलित आसा. सुरवेक सिंहाली लोकांनी जुंव्याच्या उत्तर प्रदेशांत आपलो राबितो केल्लो. तांकां शिंपणावळ पद्दतिचें बरें गिन्यान आशिल्लें. इ. स. प. २०० ते इ. स. १९३ मेरेन अनुराधापुरा हें सिंहाली

संस्कृतायेचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. सिंहली जेन्ना ह्या जुंव्याचेर पावले, तो मेरेन थळावे वेददा हे लोक शिकार करूनच आपलें पोट भरताले. पूण सिंहली लोकांनी शेतकी पद्दत आनी लोखण तयार करपाची पद्दत थंयच्या लोकांमुखार मांडली.

श्रीलंकेचो पारंपारीक इतिहास पयलेच खेपे इ. स. सव्या शेंकड्यांत बरोवन काडलो जुंव्याचो पुर्विल्लो इतिहास महावंश ह्या ग्रंथांत मेळटा. हो ग्रंथ बौध्द भिक्षुकांनी पाली भाशेंत बरोवन काडलो. हातुंतली इतिहासीक म्हायती पुर्विल्ल्या आरव्यायिकांचेर आदारल्या. इ. स. प. तिसऱ्या शेंकड्यांत भारतांतलो सम्राट अशोक हाणें बौध्द धर्म आपणायल्या उपरांत त्या धर्माचें गिन्यान हेर देशांनी फांकोवपाचे नदरेन तांणी आपल्या कांय सांगात्यांक हेर देशांनी धाडले. श्रीलंकेक ताणें आपलो पूत महेंद्र आनी उपरांत आपले धुवेक धाडली. महेंद्रान धम्माच्या रुपान बुध्दाची शिकवण थंयच्या लोकांमुखार मांडली. हे शिकवणेन प्रभावीत जावन थंयचो राजा देवानाम्पीयातीसा हाणें बौध्द धर्म आपणायलो. उपरांत थंयच्या सिंहली लोकांनीय तो धर्म आपणायलो. बौध्द लोकांनी श्रीलंकेक आपलें खाशेलें वास्तुशिल्पशास्त्र, मूर्तीकला आनी बरपावळ दिली. बौध्द भिक्षुकांचे संघ खूबकडेन पातळिल्ले. पूण अनुराधापुरा हें तांचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. श्रीलंकेच्या राजांनी बौध्द भिक्षुकांखातीर खूब विहार बांदिल्ले.

इ. स. प. १०० च्या सुमाराक दक्षिण भारतांतल्या तमिळांनी जुंव्याचेर घुरी घालून थंयच्या उत्तर भागाचेर आपलो शेक बसयलो. उपरांत तमिळ राजा आनी सिंहली राजा हांच्यांत पुर्तुगेज येमेरेन झगडीं चालूच आशिल्लीं. तमिळांनी जुंव्याचो उत्तरेकडचो भाग हातासल्या उपरांत सिंहली दक्षिणेकडेन गेले. तांचे भितल्ल्या झगड्यांक लागून सिंहली राजांक आपलें राजपाटण साबार कडेन हालोवंचें पडलें. सोळाव्या शेंकड्यांत कोट्टे शारांत तांणी आपलें राजपाटण उबारिल्लें. हें शार कोलंबो शारासावन कांय मैल अंतराचेरच आशिल्लें. त्या तेंपार कोट्टे शार हें जुंव्यावयलें एक म्हत्वाचें वेपारी केंद्र आशिल्लें. त्या वेळार चडसो वेपार मूर लोकांच्याच शेकातळा आशिल्लो. ७०० च्या सुमाराक अरब वेपार्यांच्यो टोळयो श्रीलंकेंत येवपाक लागल्यो. जुंव्यावयल्या तांच्या संततीक मूर अशें म्हण्टात. पंदराव्या शेंकड्याच्या शेवटा मेरेन तमिळांनी जुंव्याचे उत्तरेक जाफना द्वीपकल्पांत आपलें राजपाटण उबारलें. आयज लेगीत तें तमिळांचें मुखेल ठाणें आसा. सिंहली राजा पराक्रमाबाहु सवो हाकाच तमिळांक आपल्या शेकातळा हाडपाक यश आयलें.

सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन श्रीलंकेंत युरोपी वेपार्यांच्यो घुरयो येवपाक लागल्यो. सगळ्यांत पयलीं १५०५ त पुर्तुगेज वेपारी कोलंबोंत पावले. सुरवेक तांणी सिंहली राजाचे परवानगेन थळाव्या लोकांकडेन वेपार सुरू केलो. उपरांत आपल्या वेपाराची राखण करपाखातीर तांणी दर्यादेगांनी कांय किल्ले उबारले. उपरांत तांणी

कोलंबो बंदर आनी भोंवतणच्या वाठाराचेर पुरायपणान आपलो शेक बसयलो. सिंहली लोकांनी पुर्तुगेजांक धांवडावन घालपाचे खूब यत्न केले पूण तांकां यश मेळ्ळें ना. सोळाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन तांणी सबंद जुंव्याचेर ताबो मेळयलो. सबंद जुंव्याचेर शेक मेळयतना तांकां थळाव्या राजांकडेन आनी डचांकडेन झगडचें पडलें. वेपारा वांगडा थळाव्या लोकांक बाटोवन किरिस्तांव धर्म पातळावप हो पुर्तुगेजांचो मुखेल हेत आशिल्लो. वेगवेगळ्या मिशनरींनी थंयच्या सिंहली आनी तमिळांच्या सकयल्या जातिंच्या लोकांक बाटोवन किरिस्तांव केले. कांय पुर्तुगेज थळाव्या लोकांकडेन लग्न जाले. आयज लेगीत जुंव्यावयल्या रोमन कॅथलीक लोकांभितर पुर्तुगेजांच्यो कांय चालीरिती पळोवपाक मेळटात.

सतराव्या शेंकड्याच्या सुरवेकसावन डचांनी उदेंत आशियेंतल्यो पुर्तुगेजांच्यो कांय वसणुको घेवपाक सुरवात केल्ली. कॅडीचो राजा राजासिन्ना दुसरो हाचेकडेन कबलात करून डचांनी १६४४ त पुर्तुगेजांकडच्यान बाट्टीकालो आनी त्रिकोमाली ह्या जुंव्याचे उदेंतेकडचे प्रदेश जाल्यार अस्तंत देगेवयलीं गोंल्ले आनी नेगोम्बे बंदरां हातासलीं. १६५६ त पुर्तुगेजांआड खर झूज दिवन तांणी कोलंबो शार हातासलें. पूण कबलाती प्रमाण तांणी हे प्रदेश राजासिन्नाक केन्नाच परत केले ना. जुंव्याचेर आपलो शेक बसयल्या उपरांत डच थंयचो राजकारभार वेवस्थीत चलोवपाक लागले. बाटाविया शार हें तांचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. तांणी आपल्या वेपारांत खूब वाड केल्ली. पूण उपरांत थळाव्या लोकांकडच्यान जावपी विरोध तशेंच ब्रिटीश आनी फ्रेंच हांचो वाडटलो शेक हाका लागून अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन डच सत्तेक देंवती कळा लागली.

ब्रिटीशांनी १७९५ - ९६ मेळून हो जुंवो डचांकडच्यान घेतलो. १८०२ त ब्रिटीशांनी ह्या जुंव्याक मुकूट वसणुकेचो दर्जो दिलो. उपरांत १८१५ त तांणी कॅन्डी हें सिंहलीचें राज्य हातासलें. सबंद जुंव्याचेर राज्य करपी ब्रिटीश हें पयलें युरोपी राश्ट्र. उपरांत ब्रिटीशांनी थंय माड, रबर, कॉफी आनी च्याची लागवड केली. जुंव्याचेर शेक बसयल्या उपरांत ब्रिटीशांनी डचांचे केल्ले कायदे काडून, आपले नवे कायदे बसयले. पूण हाका थळाव्या लोकांकडच्यान खर विरोध जाल्ल्यान ब्रिटीशांनी आदले कायदे परत चालीक लायले.

ब्रिटीश राजवटींतली म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार शिक्षणीक मळाचेर जाल्ली थोडीभोव उदरगत आनी बौध्द आनी हिंदू धर्माचें पुनुरुज्जीवन. किरिस्तांव मिशनरिंचे वाडटे हालचालीक लागून बौध्द आनी हिंदू धर्मशास्त्रज्ञ आपआपल्या धर्माची राखण करपाखातीर खूब वावरले. मुखार हेच चळवळींतल्यान जुंव्यावयल्या शिक्षीत लोकांच्या मनांत राश्ट्रीयतेची भावना निर्माण जाली. १९०० त हे वसणुकेक स्वराज्याचो दर्जो फाव जालो. पयल्या म्हाझुजाचो ह्या जुंव्याचेर व्हडलोसो परिणाम जालो ना. पूण त्या वेळार थंय जाल्ले

धर्मीक उठाव ब्रिटीश सरकारान मोडून उडयले. हाचो परिणाम म्हळ्यार राष्ट्रीय चळवळीक ओतो येवन सिलोन नॅशनल काँग्रेसची स्थापणूक जाली. राष्ट्रीय चळवळीक नेट येता ते पळोवन ब्रिटीश सरकारान विधानपरिशदेंत १९२० आनी १९२४ त सुदारणा घडोवन हाडली. पूण हातुंतल्यान काँग्रेस मुखेल्यांचें समाधान जालेंना. तांणी परतून पुराय स्वातंत्र्याची मागणी केल्ली. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार जुंव्याक जपाना कडच्यान धोको आशिल्ल्यान, ब्रिटीश सरकारान काँग्रेसच्या मुखेल्यांक विश्वासांत घेवन, चळवळ थातारून दवरिल्ली. दुसरें म्हाझूज सोंपतकच. काँग्रेस मुखेल्यांनी आपल्यो मागण्यो ब्रिटीश सरकारामुखार परतून मांडल्यो. १९४५ त रॉयल कमिशन धाडून तांच्यो चडशो मागण्यो ब्रिटीश सरकारान मान्य केल्यो. ऑक्टोबर १९४७ त नव्या संविधानाची स्थापणूक करून, ब्रिटिशांनी श्रीलंकेक पुराय स्वातंत्र्य दिवपाचें मान्य केलें. उपरांत ४ फेब्रुवारी १९४८ दिसा श्रीलंका स्वतंत्र जाली. श्रीलंकेन संसदीय लोकशाय आपणायली. डि. एस्. सेनानायके हो श्रीलंकेचो पयलो प्रधानमंत्री जालो. एस्. डब्ल्यू. आर. डी. भंडरनायके हो १९५६ त श्रीलंकेचो दुसरो प्रधानमंत्री जालो. ताणें सिंहली भाशेक कायद्यान राश्ट्रभाशेचो दर्जो दिलो. जुंव्यावयल्या तमिळ लोकांनी हाका खर विरोध करून तांणी देशव्यापी उठाव घडोवन हाडले. तांणी साबार सिंहली लोकांची हत्या केली. उपरांत श्रीलंका सरकारान तमिळांकडेन तडजोड करून तमिळ भाशेचो कांय खाशेल्या प्रदेशांनी वापर करपाची हमी दिली. भंडरनायके तमिळ लोकांक चड सवलती दिता असो तांचेर आळ दवरून सिंहली जहाल पंगडांतल्या कांय लोकांनी ताची १९५९त हत्या केली. उपरांत १९६० त ताची बायल सिरीमावो बंदरनायके प्रधानमंत्री जाली. प्रधानमंत्री जावपी ती संवसारांतली पयली बायल. १९३५त विरोधी पक्षाक भोवमत मेळून डुडले सेनानायके प्रधानमंत्री जालो. १९७०चे वेंचणुकेंत सिरीमावो परतून प्रधानमंत्री जाली. १९७२ त देशान सिलोन हें नांव काडून ते बदला श्रीलंका हें नवें नांव घेतलें. श्रीलंका म्हळ्यार लकलकीत वा दिप्तीवंत भूंय. १९७७तले वेंचणुकेंत, गरजेच्या वस्तुंचें उणेंपण आनी वाडटे म्हारगायेक लागून श्रीमावो पक्षाचो पराभव जालो. त्यावर्सा युनायटेड नॅशनल पक्षाक भोवमत मेळून, जे. जयावर्दने प्रधानमंत्री जालो. १९७८ त संविधानांत सुदारणा करून प्रधानमंत्र्याचे सुवातेर राश्ट्राध्यक्षाक मुखेल पद दिलें. तेन्ना जयावर्दनेन प्रधानमंत्री आनी कार्यकारी राश्ट्राध्यक्ष हीं दोनय पदां सांबाळ्ळीं. १९८२त तो परतून स वर्सांखातीर राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. १९८८त जयावर्दनेन राश्ट्राध्यक्ष पदाक सोडचीट दिल्याउपरांत रणझिंगे प्रेमदासा राश्ट्राध्यक्ष जालो.

फाटलीं वर्सां श्रीलंकेंतले तमिळ लोक आपल्याक चड सत्ता मेळची म्हूण सरकाराआड झगडत आसात. १९७८त श्रीलंका सरकारान तांचेकडेन तडजोड करून तांकां कांय खाशेल्यो सवलती

दिल्ल्यो. पूण तातूंत तांचें समाधान जालें ना. तांणी आपली सरकाराआडची मोहीम आनीक खर केली. तमिळ युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ह्या सैनिकी पंगडान, तशेंच एल्.टी.टी.ई.ईपी. आर. एल्.एफ; आनी जे.वि.पी. ह्या जहाल आनी उग्र पंगडांनी सरकाराआड हिंसक चळवळ उबारल्या. २९ जुलय १९८७ दिसा श्रीलंकेचो अध्यक्ष जयावर्दने आनी भारताचो प्रधानमंत्री राजीव गांधी हांणी जुंव्यावयलो वंशीक पंचप्रसंग एकठांय येवन मिटोवपारवातीर कबलात घडोवन हाडली. हे कबलाती प्रमाण जुंव्याचेर शांतताय प्रस्थापित करपारवातीर भारतात शांतीसेना धाडिल्ली. जुंव्याचेर शांतताय प्राप्त करपाक ह्या सैन्याक व्हडलेंशें यश मेळ्ळेंना. सप्टेंबर १९८९त हें सैन्य भारतांत आयलें. १९८९त सार्वत्रिक वेंचणूक घेवन डी.बी.विजयतुंगे हाका प्रधानमंत्री म्हूण वेंचून काडलो. मे १९९३ दिसा राश्ट्राध्यक्ष प्रेमदासाची हत्या जाली. उपरांत विजयतुंगे राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९९४त जाल्ले संसदीय वेंचणुकेंत चंद्रिका कुमारतुंगे हीच्या पक्षाक भोवमत मेळून तिणें सरकार घडयलें. त्याच वर्सा नोव्हेंबर म्हयन्यांत राश्ट्राध्यक्षाचे वेंचणुकेंत ती भोवतान वेंचून आयली. उपरांत तिणें नवें सरकार घडोवन हाडलें. आपली आवय सिरीमावो बंदरनायके हिका प्रधानमंत्री नेमली.

सिंहली आनी तमिळ हांचे मदले वायट संबंद आनी तांची एकामेकाआडची तिरस्काराची भावना ही जुंव्यावयली मुखेल समस्या. स्वातंत्र्य मेळत मेरेन सिंहली लोकांनी सरकारी सुत्रां पुरायपणान आपल्या हातांत दवरल्यांत. हाका लागून तमिळ लोकांच्या फुडाराक वाव ना अशें थंयच्या तमिळी लोकांक दिसता. तेखातीर सरकाराकडच्यान आक्रमक आनी हिंसक चळवळीन आपले हक्क मेळोवपाचो मार्ग तांणी आपणायला.

राज्यवेवस्था : राश्ट्राध्यक्ष हो देशाचो मुखेली. ताका आनी संसदेच्या वांगड्यांक भौशिक मतदानान स वर्सांखातीर वेंचून काडटात. संसदेंत वट्ट २२५ वांगडी आसून देशांतले वेगवेगळे कायदे करपाचे हक्क संसदेक दिल्यात. प्रधानमंत्री आनी कॅबिनेटच्या हेर वांगड्यांची नेमणूक राश्ट्राध्यक्ष करता. युनायटेड नॅशनल पार्टी हो देशांतलो सगळ्यांत व्हडलो आनी म्हत्वाचो पक्ष. श्रीलंका फ्रीडम पार्टी आनी तमिळ युनायटेड लिबरेशन फ्रंट हे देशांतले हेर म्हत्वाचे पक्ष. देशाचो राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हूण जुंवो ९ प्रांतांनी विभागला. दर प्रांतांत गव्हर्नराचे देखरेखीखाल राज्यकारभार चलता. ह्या प्रांतांची मुखार वेगवेगळ्या जिल्ह्यांनी विभागणी केल्या. दर एका जिल्हाचेर जिल्हामंत्री देखरेख करता. गव्हर्नर आनी जिल्हामंत्री हांची नेमणूक राश्ट्राध्यक्ष करता.

श्रीलंकेची न्यायवेवस्था रोम, डच, ब्रिटीश, टेसावालामाय, मुसलमान आनी कंदयान कायद्यांचेर आदारल्या. धर्माप्रमाण वा खटल्याप्रमाण ह्या कायद्यांचो उपेग करतात. देखीक, कंदयान कायदो कंदयान सिंहलींक दायज मेळोवपारवातीर वा लग्नासंबंदी हक्कांवेळार

लागू जाता. जाल्यार, टेसावालामाय कायदो जाफनाच्या तमिळारवातीर लागू केला. न्यायालयां सुप्रीम कोर्ट, हाय कोर्ट, डिस्ट्रीक्ट कोर्ट, मॅजिस्ट्रेट कोर्ट आनी प्रायमरी कोर्ट अशा पांवड्यांनी विभागल्यांत. सर्वोच्च न्यायालयांत दिल्लो निवाडो अंतीम आसता.

अर्थीक स्थिती : श्रीलंकेचो विकसनशील देशांत आस्पाव जाता. खाजगी आनी सरकारी नियंत्रणाखाल चलपी उद्देग मेळून देशाची अर्थवेवस्था सुदारपाचे यत्न करतात. शेतवड हो देशांतलो मुखेल वेवसाय. देशांतले ५०% कामगार शेतांत वावुरतात. नाल्ल, भात, रबर आनी च्या हीं जुंव्यावयलीं म्हत्वाचीं पिकां. पशुपालनांतय बरी वाड जाल्या. संकरीत गावो आनी म्हशी पोसपाखातीर सरकार शेतकामत्यांक उत्तेजन दिता. रानांसावन मेळपी येणावळ मर्यादीत आसा. पूण नुस्तेमारी वेवसाय नेटान चलता. नुस्तें मारपाखातीर आधुनिक बोटींचो वापर करतात. खनिज साठ्यांभितर ग्राफायट चड म्हत्वाचें. मिठाचे खणीचेर सरकारी मक्तेदारी आसा.

उद्देगधंदे वाडोवपाखातीर हालींतेंपार सरकारान नव्यो नव्यो येवजणो आंखल्यात. तरीपूण हांगाचे उद्देगधंदे अजूनमेरेन बाल्यावस्थेंतच आसात. देशांतलें सुमार १०% लोक कारखान्यांनी वावरतात. शेतकी मालाचेर प्रक्रीया करप, शिमीट, कपडो, चामडें, सेरेमीक, टायर, कागद, प्लायवूड आनी तेलनिवळीकरण हे देशांतले मुखेल उद्देग.

तांदूळ आनी हेर अन्न पदार्थांची निर्यात जाता. अमेरिका, ब्रिटन, चीन, ऑस्ट्रेलिया, भारत, जपान आनी जर्मनीकडेन वेपारी संबंद आसात. सेंट्रल बँक ही देशांतली मध्यवर्ती बँक, जाल्यार श्रीलंकी रुपया हें देशांतलें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : येरादारी मळाचेर बरी सुदारणा जाल्या. देशांतले चडशे लोक बर्शांतल्यान यो-वच करतात. १% लोकांकडेन खाजगी मोटारी आसात. कोलंबो शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसून, भौराश्ट्रीय विमान सेवा अस्तित्वांत आसा. कोलंबो हें देशांतलें मुखेल बंदर. त्रिंकोमाली आनी गाले हीं बंदरांय चड म्हत्वाचीं. टपाल आनी टेलिफोन वेवस्थाय बरी आसा. दिसाळीं आनी हेर खबरांपत्रकां सिंहली, तमिळ आनी इंग्लीश भाशेंतल्यान उजवाडा येतात.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीविद्या : तंत्रशास्त्रांतली एक मुखेल विद्या. ही विद्या ललिता, राजराजेश्वरी, षोडशी, महात्रिपुरसुंदरी, बाला आनी पंचदशी ह्या नांवांनीय वळखतात. श्रीविद्या म्हळ्यार ब्रह्मविद्या वा ब्रह्ममयी विद्या. श्रीविद्या उतरांतलो श्री चो अर्थ लक्ष्मी असो नासून महात्रिपुरसुंदरी असो आसा, अशें हरिनायन संहितेंत आनी ब्रह्मांडपुराणांत सांगलां. महात्रिपुरसुंदरीचें तत्त्व सांगपी जी विद्या, तीच श्रीविद्या. श्रीविद्येची

भक्ती केल्ल्यान आत्मज्ञान मेळटा. ही उपासना जर गुरूचे कृपेन मेळ्ळी जाल्यार मनशाक रोखडोच मोक्ष मेळटा. मोक्षप्राप्तीखातीर कर्ममार्ग आदी हेर मार्ग आपणायले जाल्यार तातूंत भोगाचो त्याग करचो पडटा. पूण श्रीविद्येचे भक्तीचें खाशेलेपण म्हणजे तातूंत भोगाचो त्याग करचो पडना.

श्रीविद्या ही आत्मशक्त आसा. तिका कामेश्वरी ह्या नांवानय वळखतात. कामेश्वरी ही महाकामेश्वराचे मांडयेर बशिल्ली आसा. उपाधी नाशिल्लो शुध्द आत्मो होच महाकामेश्वर. कामाख्या हांगासल्ले देवतेक तंत्रीक लोक कामेश्वरी ह्या नांवान पाचारतात. शिवाक ते कामेश्वर अशें म्हण्टात. कामेश्वरी देवीच्या चार हातांत पाश, अंकुश, इक्षुधणां आनी पंचपुशपबाण हीं शस्त्रां आसात. पाश म्हळ्यार छत्तीस रोगांचें निदर्शक चिन्न, अंकुश म्हळ्यार दुस्वास, इक्षुधणू म्हळ्यार मन आनी पंचबाण म्हळ्यार शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध. ह्यो पांच तन्मात्रा जावन आसात. आत्मशक्तीक जगदंबिका अशेंय आनी एक नांव आसा.

श्रीविद्येची शक्त ही गुणत्रयात्मक आशिल्ल्यान तिका त्रिपुराशक्त अशेंय म्हण्टात. श्रीविद्येचीं ज्ञानशक्त, क्रियाशक्त आनी इत्साशक्त अशीं तीन रुपां आसात, अशें वामकेश्वरतंत्रांत सांगिल्लें आसा. इत्साशक्त हो माध्यावयलो भाग. ज्ञानशक्त हो मदलो भाग आनी क्रियाशक्त हो सकलो भाग. त्रिपुरा हें उतर रूढ जावपाचें आनीक एक कारण आसा. मनीस कुडीत इडा, पिंगला, आनी सुषुम्ना अशो तीन नाडयो आसात आनी तांचो राबितो मन, बुध्द आनी चित्त ह्या तीन पुरांमदीं आसता. म्हूण हे शक्तित्रयीक त्रिपुरा अशें म्हण्टात. तशेंच ती ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश ह्या तिगांची, तशेंच ऋक्, यजु आनी साम ह्या तीन वेदांची आवय म्हणून आनी प्रलयावेळार भूः भुवः आनी स्वः ह्या तीनूय लोकांक गिळपी अशी शक्त म्हूण तिचें नांव त्रिपुरा अशें पडलें.

श्रीविद्येच्या भक्तांनी दरदिसा देवीची पुजा करूंक जाय. उमानंदनाथाच्या नित्योत्सव ह्या ग्रंथांत देवीचे पुजेचो विधी दिल्लो आसा. पूण पुजा करप शक्य नासल्यार श्रीविद्यारवड्गमाला हो ग्रंथ वाचचो. कारण ह्या ग्रंथाचे पारायणान पुजेचें फळ मेळटा, अशी श्रध्दा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीशैल : दक्षीण भारतांतले एक पुण्यस्थळ. बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक. तशेंच एक शक्तिपीठ. हें थळ आंध्रप्रदेशांतल्या कर्नूल जिल्ह्यांतल्या नंदीकोटकूर ह्या तालुक्यांत आसा. हाका दक्षिण कैलास अशेंय म्हण्टात. हें कृष्णेचे उदेंत देगेर वशिल्लें आसा. ही सुवात शिवाच्या आठ मुखेल थळांतली एक अशें मानतात.

श्रीशैल हो एक दोंगर आसून ताची दर्याथरासावन उंचाय १५६३ मी. इतली आसा. दोंगराच्या माथ्यारय सगळें सपाट आसा.

श्रीशैलाचेर वचपाक चारय दिकांक चार दारां आसात तीं म्हणजे : उदेंतेक त्रिपुरांतक, अस्तंतेक अलंपूर, दक्षिणेक सिध्दवट आनी उत्तरेक महेश्वर. श्रीशैला भोंवतणच्या आठय तेंगशांक आठ रत्नांचीं नांवां आसात. ह्या दोंगराचे देंवतेवयल्यान व्हांवपी उदकाचो लोट कृष्णेक येवन मेळटा.

श्रीशैलाक नल्लमलै वा फक्त मलै (दोंगर) म्हण्टात. कन्नड आनी तेलुगू वाड्मयांत पर्वत ह्या नांवान ताचो उल्लेख येता. पुराणांनी, महाभारत आनी काव्यांतय ताका श्रीशैल म्हण्टात.

श्रीशैल ह्या नांवाफाटल्यान एक आख्यायिका आसात ती अशी -

श्री ही विष्णुची बायल. पूण हांगासर ती एक ऋशीकन्या आशिल्ली. तिणें ह्या दोंगरार तपश्चर्या केली. शिव तिका प्रसन्न जालो. तिणें वर मागलो, ह्या दोंगराकडेन म्हजें नांव सासणाचें संबंदीत अशें उरचें. शिवान 'तथास्तु' म्हळें. ताका लागून हो दोंगर श्रीपर्वत वा श्रीशैल जालो.

पुराणकाळांत कार्तिकेय शिव - पार्वतीचेर रागार जालो आनी ह्या पर्वतार येवन रावलो. शिव - पार्वती ताचो सोद घेत घेत हांगामेरेन पावलीं. कार्तिकेयाक हें कळ्ळें आनी तो थंयच्यान उठून क्रोंच पर्वताचेर गेलो. पूण शिव - पार्वती मात हांगाच रावलीं. शिव स्वयंभू लिंगांच्या रुपांत थंय गुपीतपणान रावलो. चंद्रावती नांवाचे राजाचे धूवेक ह्या लिंगाचो सोद लागलो.

चंद्रगुप्त राजाची कन्या चंद्रावती ही आपल्या कांय दासीवांगडा आनी आपल्या गोरवांवांगडा कृष्णेच्या देगेवयल्या वनांत रावताली. अशी कितलीं तरी वर्सां गेली. एक दीस, चंद्रगुप्त राजा रानांत शिकारेक गेल्लो, थंय ताका चंद्रावती दिसली. राजा तिची वळखय विसरिल्लो. एक अनवळखी तरणाटी (बायल) अशें समजुतीन तो तिचेकडेन लगट करूंक गेलो, तेन्ना ताका चंद्रावतीन 'तूं कृष्णेंत बुडून मरतलो' असो श्राप दिलो.

थंयसावन मागीर ती शैल पर्वताचेर रावपाक आयली. तिचे वांगडा गोरवांय आशिल्लीं. एक दीस तिची एक गाय दुदच दिना जाली. तिच्या पान्यांत दुदूच नाशिल्लें, अशे सद्दां घडपाक लागलें. उपरांत एक दीस चंद्रावती गायचे पाळटेर रावली. तेन्नां चंद्रावतीक कळ्ळें गाय कळपांतल्यान भायर सरता आनी झोपांतल्या एका लिंगार वचून सरसर करून दुदाचो पानो सोडटा. चंद्रावतीन तें लिंग पुसलें, नितळ केलें आनी ती त्या लिंगाचे पुजेंत तल्लिन जाली, तेन्ना शिवान तिका दर्शन दिलें. तिणें मल्लिका आनी अर्जुनाच्या फुलांची माळ सद्दां आपल्या माथ्यार घेवपाची शिवाक विनवणी केली. शिवान तें मान्य केलें. त्या दिसांसावन त्या लिंगाक मल्लिकार्जुन अशें नांव मेळ्ळें. ही काणी थंयचे एके वण्टीचेर कोरांतिल्ली आसा.

शिव थंय एका शिकान्याच्या रुपान भोंवतालो. ताका ह्या

रानांत एक तरणाटी दिसली आनी तो तिचेर भाळ्ळों. ती चेंचू हे जमातींतली आशिल्ली. म्हादेवान तिचेकडेन लग्न केलें, आनी तो चेंचू जमातीचो जावंय जालो. ह्या संबंदाक लागून चेंचू लोक आपल्याक थंयच्या देवस्थानाचे राखणकर्ते मानतात. उत्सावावेळार देवाचो रथय तेच वोडटात. हिय दंतकथा थंयचे एके वण्टीचेर कोरिल्ली आसा.

हांगा सतीचो कंठ गळून पडलो देखून हें शक्तिपीठ जालें. हांगासरल्या शक्तीचें नांव भ्रमरांबा अशें आसा. भ्रमरीच्या रुपांत तिणें महिषासूराक मारलो. म्हणून तिका भ्रमरीबा हें नांव मेळ्ळें. हिचें देवूळ मल्लिकार्जुनाच्या फाटल्या आंगाक आसा.

मल्लिकार्जुनाचें देवूळ २५ फूट उंचायेच्या चार वण्टींच्या प्राकारांनी वेश्टायल्लें आसा, त्या वण्टींची दक्षिण दिकेवटेनची लांबाय ६०० फूट आसून, उदेंत - अस्तंत रुंदाय ५०० फूट आसा. वण्टी पाशाणी आसात. तांचेर शैव पुराणांतल्यो काणयो, झुजां, देवतांच्यो मूर्ती, विंगड विंगड तरांचीं सावदां आदी शिल्पां कोरांतिल्लीं आसात. हांगा बऱ्योच धातुच्यो मूर्तीय पळोवंक मेळटात. तातूंत शिव-पार्वती, सोमस्कंद, नटराज आनी गणपती ह्यो मूर्ती चड बऱ्यो आसात. हांगाचीं सगळीं देवळां उदेंतेक तोंड केल्लीं आसात. मुखेल शिवलिंग आठ आंगाळां उंच आसा.

हांगाच्या गोपुरांतलीं उदेंत आनी दक्षिणेकडलीं गोपुरां सादीं आसात. विजयनगरच्या दुसऱ्या हरिहरान हांची पुनर्रचणूक केली. उत्तरेकडलें गोपुर उंच आनी शिल्पकलेन अलंकृत केल्लें आसा. मुखेल देवूळ केन्ना बांदलें, हेंविशीं कांयच म्हायती मेळना. चडकरून तें इ.स.च्या ८ व्या शेंकड्यांतलें आसुंये. प्राकारांतय उत्तर दिकेक एक व्हड वडाचें झाड आसून तें त्रिगुणित आसा. ताचे फाटले वटेन म्हातारो मल्लिकार्जुन आसा. ताचें देवूळ मुखेल देवळापरस १०० वर्सां तरी पयलींचें आसुंये. फाटलें भ्रमरांबेचें देवूळ १६व्या शेंकड्यांतलें आसा.

मल्लिकार्जुनाची तेंगशी गोपुरांपरसय अदीक उंचायेची आसा. मल्लिकार्जुनाचे पुजारी लिंगायत आसून भ्रमरांबेचे पुजारी ब्राह्मण आसात. लिंगायत लोक मल्लिकार्जुनाक लिंगचक्रवर्ती म्हण्टात.

मल्लिकार्जुनाचे उजवेवटेन पंडिताराध्याचो मठ आसा. पंडिताराध्या हो वरिशैवांच्या पंचाचार्यांमदलो एक. तो हांगासरल्या शिवलिंगांतल्यान उत्पन्न जालो, अशी आख्यायिका आसा. ताची उंचाय मनशाचे उंचाये येदी आसा. देवळाचे उत्तरेवटेन कोनशाक कल्याणमंडप आसा. तातूंत म्हादेव - पार्वतीच्यो उब्यो मूर्ती आसून, उत्सवांत एक दीस हांगा तांचो लग्नाचो सुवाळो मनयतात. देवळामुखार व्हडलो सभामंडप आसून तातूंत व्हड नंदी बशिल्लो आसा. हांगासल्ल्यान लागींच नागलूटी नांवाचें थळ आसा. ही सुवात आनी मल्लिकार्जुन हांचेमदीं मोडिल्ल्या देवळांचे कितलेतरी कुडके दिसतात.

अमृतकूंड, घंटातीर्थ, मल्लिकाकूंड, कपालकूंड, सारंगतीर्थ,

पापनाशन, देवन्हद, काशन्हद, आदी तीर्थांची कुडां हांगा आसात.

कल्लू, अरसू, घटा, विभूती, विरभद्र आनी भिक्षावृत्ती हे हांगासरले मठ आसून ते वीरशैवांचे आसात.

मुखेल देवळाच्या उदेंत दारांतल्यान एक रस्तो नीट कृष्णा न्हंयेकडेन वता. कृष्णेचें पात्र हांगासरल्यान दोन मैलांचेर आसा. हांगासरले कृष्णेचो प्रवाह लागीं लागीं ८०० फूट खोल देगणांतल्यान व्हांवता, म्हूण हांगा कृष्णेकच पाताळगंगा म्हण्टात. थंयमेरेन पावतलो जाल्यार ८५२ सोपणां देवचीं पडटात आनी परत येतना तितलींच सोपणां चडचीं पडटात. मदीं कांय विश्रामघरां बांदल्यांत. थंय यात्रेकार थोडो वेळ विसव घेतात. पाताळगंगेंत न्हावप पुण्यायेचें मानतात. थंय न्हावन वयर येवपी खंयचेय जातीचे दादल्या-बायलेक गाभाऱ्यांत वचून मल्लिकार्जुनाची पुजा करूंक मेळटा. वीरशैव लोक पाताळगंगेंतल्या दर एका रेंवेच्या कणाक शिवलिंगरूप मानतात. ते आपल्या काळजार जें शिवलिंग घालतात, तें पाताळगंगेंतल्यान घेतिल्लें आसता.

अंबाजी हें देवीचें देवूळ मुखेल देवळासावन दोन मैलांचेर आसा. हे सुवातीकय एक शक्तीपीठ मानतात. हें देवूळ पुर्विल्लें आसून व्हड आसा. ताचे सरभोंवतणी पुर्विल्ल्या मठ-देवळांचे तुटके - फुटके कुडके आसात.

हाटकेश्वर हांगासरल्यान ६ मैलांच्या अंतराचेर हें थळ आसा. हांगासरल्यान मल्लिकार्जुनाचो कळस दिसता.

बिल्ववन - हेंय हांगासरल्यान ६ मैलांचेर आसून, थंय एकम्मा देवीचें देवूळ आनी एक व्हांवतें तीर्थकूंड आसा.

श्रीशैलाचेर एक वीरशिरोमंडप आशिल्लो. उग्र शैव ह्या मंडपांत आपली तकली वा जीब देवाक ओंपताले. हांगासर केल्ली आत्महत्या दोशास्पद आसून ती मोक्ष दिवपी मानतात, अशा आत्मत्यागाक कनू मारी म्हण्टात. श्रीशैलावयले कर्मारीश्वर हे दोंगुल्लेवयल्यान हे उग्र शिवभक्त आपणाक सकयल लोटून दिताले. शिवाजी महाराज हांगा मल्लिकार्जुनाच्या दर्शनाक जेन्ना आयिल्लो तेन्ना ताकाय आपली तकली देवाक ओंपपाची खबर इत्सा जाल्ली, पूण वांगडा आशिल्ल्या ताच्या प्रधानान व्हड काकुळटेन ताका ते गजाली सावन कडेक काडलो आनी देशावयलें व्हड आरिश्ट टळ्ळें.

महाशिवरात्रेक श्री शैलाचेर व्हड उत्सव आसता. शिवरात्रे पयलीं पांच दिस तो सुरू जाता आनी वैशाखमेरेन चलता. ह्या काळांत भ्रमरांबेचोय उत्सव जाता. ह्या दोनय उत्सवांक हांगा हजारांनी यात्रेकार जमतात. मंगळारा आनी शुक्रारा भ्रमरांबेची महापुजा बांदतात.

इतिहास - पुराणांत श्रीशैलाचे बरेच उल्लेख दिसतात. अर्जून आपले तीर्थयात्रेंत श्रीशैलाच्या दर्शनाक आयिल्लो अशें महाभारतांत सांगलां. ह्या थळाचो इतिहासांतलो पयलो उल्लेख नाशिकच्या एका फातरपट्यांत केल्लो दिसता. हो फातरपटो गौतमीचो पूत सातकर्णी हाचो आसा. इ.स.चे सुरवेक हो दोंगर सातवाहनांच्या राज्यांत आशिल्लो.

तिसऱ्या शेंकड्याच्या पयल्या चरणांत इक्ष्वाकुराजांनी सातवाहनांचेर जैत मेळोवन श्रीशैलाची सत्ता मेळयली. फुडें पल्लवराजा सिंहवर्मा हाणें इक्ष्वाकूची सत्ता नश्ट केली. तेन्ना श्रीशैल तांच्या ताब्यांत गेलो. सिंहवर्म्यान थंय बरींच ब्राह्मण कुटूंबां हाडून वसयलीं. फुडाराक हो प्रदेश विष्णुकुंडिन राज घराण्याच्या हातांत गेलो. ताचेउपरांत चोल, राष्ट्रकूट आनी चालुक्य ह्यो राजवटी आयल्यो. चालुक्याउपरांत काकतीय राजे आयले. तांचेमदलो प्रतापरूद्रदेव हाणें हांगा आपलो भांगराचो तुळाभार केलो. ह्याच राजाचो एक प्रधान वेतेपी कोमठ्या हाणें मल्लिकार्जुनाचे पुजे-अर्चेखातीर कांय जमीन बक्षीस म्हूण दिली आनी ती कल्लुमठाचे सुवादीन केली. ताचेउपरांत ही इनाम दिल्ली जमीन अरसुमठाच्या ताब्यांत आयली.

ताचेउपरांत आंध्रप्रदेश विजयनगराचे अधिसत्तेखाला आयलो फुडें कोंडविडूच्या प्रोलय वेम ह्या रेड्डी राजान देवळाचेर भांगराचे कळस चडयले आनी पातळगंगेचेर सोपणां बांदलीं. बुवकराजान श्रीशैलाची वेवस्था रावेल घराण्याच्या सुवादीन केली. हरिहरान देवाचो मुखमंडप बांदलो. ताची राणी विठलांबा हिणें पाताळगंगेर घांट बांदलो. फुडें विष्णुदेवरायान श्रीशैलाचें एक स्वतंत्र राज्यच तयार केलें.

फुडाराक मुसलमानी अमदानींत देवळाचे गांव आनी बक्षीस म्हूण लाबिल्ल्यो जमनी सरकारजमा जाल्यो. धर्मातराच्या आनी जीवाच्या भंयान श्रीशैलावयले सगळे लोक तें स्थळ सोडून पयस गेले. थंयचे सगळे उत्सव सुवाळे बंद पडले. श्रीशैल वसाड जालो. इ.स. १६७७ वर्सा शिवाजीमहाराज हांगा दर्शनाक आयिल्लो. ताच्यान श्रीशैलाची स्थिती पळोवंक जालीना. ताणें थंय देवळाचे राखणेखातीर सैन्याचो एक पंगड दवरलो. फुडाराक हें देवस्थान मोगलांच्या हातांत गेलें. इ.स. १८२४ वर्सा तें हैदराबादच्या निजामाच्या हातांत पडलें. उपरांत इंग्रजांचें राज्य आयलें. ईश्ट इंडिया कंपनीन हो सगळो प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेवन ताची सगळी मालमत्ता पुष्पगिरीच्या मठाच्या सुवादीन केली. स्वातंत्र्या उपरांत हें देवस्थान आंध्रप्रदेश सरकारान आपल्या हातांत घेतलें.

सांस्कृतिक संबंद: हांगा जायत्या योग्यांनी आत्मसाधना केल्या. पुराणकाळांत हें ब्राह्मण पुरस्कृत शैव धर्माचें केंद्र आशिल्लें. ते पुराय बळग्यान शिवाची भक्ती करताले. अघोरपंथी कापालिकांनीय हांगा आपलें बस्तान मांडिल्लें. आद्यशंकराचार्याच्या काळामेरेन ते हांगा मांडी घालून बशिल्ले. शंकराचार्य हांगा आयलो तेन्ना हांगाचो एक भैरव तांचेर चाल करून गेला. तो भैरव म्हळ्यार कापालिकच. चैत्यवादी बौध्दांचे पूर्वशैलिय आनी अपरशैलीय अशे दोन पंगड आसात. हीं नांवां श्रीशैलाचे उदेंत आनी अस्तंत दोंगरांवयल्यान पडल्यांत.

नागार्जुन हो बौध्द पंडित हांगा आयलो आनी हांगाच आपले रासायनिक प्रयोग करून 'रससिध्द' जालो. रसपुट हो ताचो

त्या शास्त्रावयलो ग्रंथ हांगाच निर्माण जालो. हांगासल्ली माती, उदक वनस्पत आनी खनिज द्रव्यांय रासायनिक प्रयोगांक खास करून अनुकूल अशें दिशिल्ल्यान रसरत्नसमुच्चयांत हे सुवातेक रससाधनेचें केंद्र अशें म्हळां. बौध्दांच्या मंत्रयान आनी वज्रयान ह्या संप्रदायाचो उगम हांगाच जालो. वज्रयान पंथांत श्रीशैलाक वज्रपर्वत म्हळां.

वीरशैवांच्या पांच म्हत्वाच्या थळातलें श्रीशैल हें एक म्हत्वाचें थळ आशिल्लें. रेवणसिध्द, अक्कमहादेवी, मलाम्मा, आदी वीरशैव संतांनी मल्लिकार्जुन आनी भ्रमरांबा हांची खूब भक्ती केली. जायत्या वीरशैव कवींनी श्रीशैलवर्णनाचे काव्यग्रंथ हांगाच बसून बरयले. नाथपंथाची उदेंतभूंय म्हूण तांच्या ग्रंथांतल्यान वर्णिल्लें कदलीवन म्हळ्यार श्रीशैलाचोच परिसर जावन आसा. महानुभाव पंथाचो संस्थापक चक्रधर हो ऋद्धिपुरासावन हांगा आयलो आनी बारा वर्सां हांगा रावलो. तांका मुक्ताबाय नांवाची योगिनी मेळ्ळी ती लेगीत हांगाच.

दत्तावतार श्रीनरसिंहसरस्वती श्रीशैलार दर्शनारवातीर आयिल्लो, अशें वर्णन गुरूचरित्राच्या ४३व्या अध्यायांत आसा. ५२व्या अध्यायांत ताचें प्रयाण वर्णिलां. ह्या भागांत आयलेउपरांत केळीच्या पानांचेर फुलांचें आसन तयार करून ताचेर स्वामी आसनस्थ जालो आनी पाताळगंगेच्या प्रवाहाचेर उफेत पलतडीं वता आसतना मदींच तो गुप्त जालो, अशें थंय सांगलां.

कांय दसकांपयलीं श्रीशैलाचो रस्तो कठीण आशिल्लो. दोंगराची चडटी-देंवती, आनी सामकें दाट रान हाकालागून तो मार्ग भोव कठीण जाल्लो. ह्या रानाच्या आलाशिऱ्याक लुटारू लोकय रावताले आनी ते बरेचखेपो यात्रेकारांक मारून तांकां लुट्टाले. ताकालागून यात्रेकार श्रीशैलाची यात्रा मुठींत जीव धरून आनी चोंम्या चोम्यांनी करताले. पूण हालिंसरा ही आडखळ उरूंकना. श्रीशैलाचेर वचपाखातीर आतां बरेच रस्ते जाल्यात. सगळ्या मार्गांवयल्यान वाहनांची सोय आसा. आता तिरुमलै, कर्नूल, गुंटकल, हैदराबाद अशा जायत्या मार्गांनी श्रीशैलाक वचपाक मेळटा.

श्रीशैल - देवस्थान समितीन थंय विश्राम घरां बांदल्यांत आनी खूब सोयी केल्यात. हेरय राबितो घरां आनी खाणावळी थंय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

श्रीहर्ष : (जल्म : इ.स.चो १२ वो शेंकडो).

एक संस्कृत महाकवी. नैषधीयचरित ह्या महाकाव्याचो कर्तो. ताणें नैषधीयचरिताच्या दर एका सर्गाच्या शेवटाक आनी ग्रंथाच्या शेवटाक चार श्लोकांनी स्वताविशीं म्हायती दिल्या. ताचेवयल्यान ताचें चरित्र कळटा तें अशें -

ताच्या बापायचें नांव हीर पंडित आनी आवयचें नांव मामल्लदेवी आशिल्लें. श्रीहर्षाक चिंतामणी मंत्राच्या जपान काव्यस्फूर्ती जाताली.

महाकवी श्रीहर्ष हो जयचंद्र राठोड ह्या राजाचो राजकवी आशिल्लो. ह्या राजाच्या प्रोत्साहनान ताणें नैषधीयचरित हें महाकाव्य बरयलें. ह्या काव्याचो दर एक सर्ग निसर्गाञ्ज्वल म्हळ्यार स्वभावसुंदर आसा असो ताका विश्वास आसा. ताका योगसमाधींत परब्रह्माचो साक्षात्कार जातालो. तो जितेंद्रिय आनी मातृभक्त आसून, मातेच्या पांयावयलीं फुलां तो आपल्या मस्तकाचेर धारण करतालो.

श्रीहर्षान विजयप्रशस्ती, खंडनखंडखाद्य, गौडोर्वीशप्रशस्ती, अर्णववर्णन, छिंदप्रशस्ती, शिवशक्तिसिध्दी, नवसाहसांकचरितचंपू, स्थैर्यविचारणप्रकरण आनी ईश्वराभिसंधी अशे णव ग्रंथ बरयले. हातुंतले चार - पांच राजस्तुतिचेर आसात. ताच्या विजयप्रशस्ती ह्या ग्रंथांत जयचंद्राचो बापूय राजा विजयचंद्र हाची स्तुती आसा. खंडनखंडखाद्य हो वेदान्तावयलो एक खूब कठीण ग्रंथ आसून, तातूंत उदयनाचार्याच्या मतांचें खंडन केलां. गौडोर्वीशप्रशस्ती ह्या ग्रंथांत गौड देशाच्या पयल्या महीपाल राजाचें आनी नवसाहसांकचरितचंपूत माळव्याच्या सिंधू राजाचें वर्णन आसा. अर्णववर्णन ह्या काव्यांत दर्याचें वर्णन आसुंये अशें दिसता. पूण कांय अभ्यासकांच्या मतान तेंय राजाचेंच वर्णन आसा. छिंदप्रशस्तींत गयेंतल्या छिंदराज घराण्यांतल्या छंदस राजाचें स्तवन आसा. शिवशक्तिसिध्दींत शिवपुजारहस्य सांगलां. स्थैर्यविचारणप्रकरण आनी ईश्वराभिसंधी हे ग्रंथ वेदान्ताचेर आसात. ह्या ग्रंथांतलो खंडनखंडखाद्य हो एकच ग्रंथ सद्या उपलब्ध आसा.

नैषधीयचरित ह्या उपलब्ध काव्याचो विस्तार व्हड आसून तातूंत बावीस सर्ग आनी अठ्ठावीसशें चार श्लोक आसात. हेंय काव्य पुराय नासून, खऱ्या पुराय नैषधीय काव्याचे साठ वा एकशेंवीस सर्ग आशिल्ले अशें सांगतात.

श्रीहर्षान केल्ल्या उल्लेखांवयल्यान कविमंडळींतलो तो एक व्हड कवी आशिल्लो अशें दिसता. उज्वल कवित्त्व आनी गाढ पांडित्य हांचे जोडयेक तर्क आनी वेदान्ताची साथ आनी तेचवांगडा, मातृभक्ती आनी अंतःस्करणाची ताका देणगी आसली. प्रापंचीक वैभवावांगडा ब्रह्मसाक्षात्कार, पंडितमान्यतेवांगडा राजमान्यता, जड पढिक विद्वत्तेवांगडा नवें कितेंय करूंक सोदपी तल्लख प्रज्ञा अशे दुर्मिळ गूण ताचेकडे आशिल्ले.

श्रीहर्षाविशीं एक आख्यायिका रूढ आसा ती अशी-

श्रीहर्षाचो बापूय हीर पंडित हो विजयचंद्राच्या दरबारांत कवी म्हूण आशिल्लो. एकदां उदयन नांवाच्या एका कवीवांगडा काव्यरचनेची चढाओढ करतना हीर हारलो. ही गजाल ताच्या मनाक लागली. म्हणून मरपाच्या वेळार श्रीहर्षाक ताणें आपोवन हाडून सांगलें, तूं राजसभेंत उदयनाक हारय. श्रीहर्षान, बापायची ही निमाणी इत्सा मान्य केली आनी ताच्या बापायन समाधानान प्राण सोडलो. उपरांत श्रीहर्ष दुसऱ्या प्रांतांत गेलो आनी थंय गुरूंकडल्यान

विंगड विंगड शास्त्रांचें अध्ययन केलें. गंगातीदेगेचेर एका गुरूकडल्यान ताणें चिंतामणी मंत्र घेतलो. त्रिपुरादेवीय ताचेर प्रसन्न जाली. उपरांत ताणें खंडनखंडरवाद्य नांवाचो उदयनाचीं मतां खंडन करपी वेदान्ताचेर ग्रंथ बरयलो.

- कों. वि. सं. मं.

श्वेतकेतू : एक तत्त्वज्ञानी आचार्य. अरूण आनी उद्दालक ह्या आचार्यांच्या कुळांत तो जल्मला देखून ताका औद्दालकी आनी आरूणय ह्या नांवांनी वळखतात. देवल ऋषींची धूव सुवर्चला ही ताची बायल.

शतपथ ब्राह्मण; छांदोग्य, बृहदारूप्यक, कौषीतकी ह्या उपनिषदांत आनी आपस्तंभ धर्मसूत्र, महाभारत, कौषीतकी ब्राह्मण ह्या ग्रंथांत ताची तूस्त केल्ले उल्लेख येतात. उपवेश-अरूण - उद्दालक - श्वेतकेतू अशी तांचीं वंशावळ मेळटा.

श्वेतकेतू कुरू - पंचाल देशाचो रहिवासी आशिल्लो. भुरगेपणांत हो चड मस्तो आशिल्लो. पिरायेच्या बाराव्या वर्सा ताचो अभ्यास सुरू जालो. बारा वर्सां गुरूच्याघरा विद्या संपादन केल्याउपरांत तो घरा परतलो आनी मेळिल्ल्या गिन्यानाच्या गर्वान तो सगळ्यांकडेन मिजासेन वागूंक लागलो. एक दीस ताणें आपल्या बापायचोय अपमान केलो. त्यावेळार बापायन ताका समजायलो आनी आत्मज्ञानाचोय उपदेश केलो. हो उपदेश 'तत्त्वमसि' ह्या महावाक्यान तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत नामनेक पावला.

कौषीतकी ब्राह्मणांत हाका कौषीतकी लोकांच्या यज्ञसंस्थेचो मुखेल आचार्य म्हळां. यज्ञकार्यांत थंयच्या आचार्यांक दक्षणा कितली दितात आनी कितली घेतात ताच्यापरस आचार्य पुरोयतांचें ज्ञान म्हत्वाचें आसा, हें तत्त्व विशद करून सांगपी एक प्रसंग श्वेतकेतू आनी ताच्या बापायच्या संबंदांत घडला म्हणपाचें शांख्यायन श्रौतसूत्रावयल्यान कळटा.

ह्या प्रसंगा उपरांत बापायन केल्ल्या उपदेशाक लागून श्वेतकेतू रोखडोच यज्ञसंस्थेच्या बारीक सारीक गजालींचो जाणकार जालो.

श्वेतकेतू हो पंचाल राजा प्रवाहण जैवली, आनी विदेह देशाचो राजा जनक हांच्या काळांतलो आशिल्लो.

वात्सायन - कामसूत्रांतल्या उल्लेखांवयल्यान कळटा, नंदिविरचित आद्य बृहत् कामशास्त्राचो श्वेतकेतून संक्षेप केलो आनी ताची ५०० अध्यायांत विभागणी केल्या. श्वेतकेतू हो त्या काळांतलो सामाजिक जाणीव आशिल्लो आनी समाजाच्या बऱ्याखातीर वेगवेगळी सुदारणा सुचोवपी असो समर्थ विचारवंत आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

श्वेतांबर : (पळेयात जैन धर्म).

ष : देवनागरी वर्णमाळेंतलें एकविसावें व्यंजन. ह्या अक्षराची पयली अवस्था घोसुंडी हांगाच्या शिलालेखांत (सन आदीं दुसरें शतमान), दुसरी अवस्था कुशाण वंशाच्या राजवटींतल्या मथुरा, सारनाथ आदींकडल्या लेखांत (इ.स.चें पयलें आनी दुसरें शतमान), तिसरी यशोधर्म्याच्या राजवटींतल्या मंदसोरच्या लेखांत इ.स. ५३२ आनी चवथी तोरमाणाच्या लेखांत दिसता.

कामधेनुत्रांत हाचें वर्णन अशें केला -

षकारं श्रुणु चार्वङ्गी अष्टकोणमयं सदा ।

रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुंडली ॥

चतुर्वर्गमयं वर्ण सुधानिर्मितविग्रहम् ।

पञ्चदेवमयं वर्ण पञ्चप्राणमयं सदा ॥

अर्थ - हे चारुणात्री पार्वती, षकार हो अष्टकोणमय, रक्तचंद्रासारको, स्वतः वाटकुळो, चतुर्वर्णमय, जाची कूड अमृतनिर्मित आसा असो, तशेंच पंचदेवमय आनी पंचप्राणमय आसा.

'ष' च्या रुपाचो विकासक्रम असो -

ष = ष ष ष ष ष

मूर्धा हें हाचें उच्चारणस्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

षट्कर्मा : अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान आनी प्रतिग्रह हीं ब्राह्मणांचीं षट्कर्मां (स) आसात आनी अध्ययन, यजन, दान, कृषी, गोरक्षण आनी वाणिज्य हीं वैश्यांचीं षट्कर्मां आसात. योगसाधनेंत गरजेचीं मानिल्लीं षट्कर्मां, धौती, बस्ती, नेती त्राटक नौली आनी कपालभाती आसात.

मंत्रसिध्दीखातीर गरजेचीं अशीं तांत्रिक षट्कर्मां - शांती, वशीकरण, स्तंभन, विद्वेषण, उच्चाटन, आनी मारण. हीं षट्कर्मां योग्य काळ, ग्रह, नक्षत्रां आदी पळोवन अधिकारी गुरूच्या मार्गदर्शानच करपाचीं आसतात. शांतिकर्माखातीर आदल्या जल्मांतल्या पापांचे दुशपरिणाम ना जातात आनी व्याधी, ग्रहपीडा हांचो नाश हीं तांत्रिक षट्कर्मां करतना तारा, कालिका आनी छिन्नमस्ता ह्या देवींची आराधना करची पडटा. कर्माक सुरवात करचेपयलीं रती, वाणी, रमा, ज्येष्ठा, मातंगी, कुलकामिनी, दुर्गा, आनी भद्रकाली हांची षोडशोपचारान पुजा करची पडटा. हीं षट्कर्मां एकान्ता जाग्यार करपाचीं आसतात. मारण कर्माची साधना मड्यार बसून जांव मसंडेंत करची पडटा. हीं कर्मां करताना साधकान विवस्त्र आसूंक जायना जाल्यार व्याघ्रचर्म परिधान करूंक जाय. रगताच्या रंगाचें तांबडें वस्त्रय न्हेसूक येता.

मनशाच्या हाडांसावन केल्ली मणयांची माळ जपाखातीर

शुभ आसता. स्फटिकाची वा इंद्राक्षांची माळूय चलता.

साधनेखातीर बसपाक मातयेचें, दर्भाचें, लांकडाचें वा व्याघ्रचर्मचें आसन घेवंचें आनी पयलीं निर्भय जावपाखातीर भैरव मंत्राचो जप करचो. उपरांत यथाशास्त्र भूतबली दिवंचो

मारणकर्म शेनवारा रातचें करचें, बाकीची कर्मां आयतारचीं करचीं अशें सांगलां. अनुशठानाक सुरवात करताना पयल्या दिसा एक प्रहर रात उरल्या आसतना गणेशाची पांच देवांवांगडा कुलविनाशिनी देवीची पुजा करची. त्या उपरांत विवस्त्र आनी मुक्तकेश जावन, श्री देवीचें स्मरण करचें आनी उपरांत मंत्राचो जप सुरू करचो.

साधनेखातीर 'क्रीं' हो एकाक्षरी कालिका मंत्र, 'ह्रीं स्त्रीं हूं' हो तारिणी मंत्र ना जाल्यार वज्रवैरोचनीय इकरा - अक्षरी मंत्र दिवप अशें योगिनी तंत्रांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

षट्खंडागम : जैन लोकांचो एक खूब पुर्विल्लो ग्रंथ. हो जैन आगमांचोच एक भाग आसा. आगम ग्रंथांभितर 'महाकर्मप्रवृत्ति' नांवाचें पाहुड (प्राभृत) आशिल्लें. तातूंत कृती, वेदना अशे २४ खंड आशिल्ले. तातुंतल्या पयल्या स खंडांची सूत्ररूप रचना ह्या ग्रंथांत केल्या. हाची रचणूक इ.स.च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत जाली. तातूंत ६ खंड आशिल्ल्यान ताका षट्खंडागम हें नांव मेळ्ळें. ह्या ६ खंडांचीं नांवां अशीं आसात - १) जीवस्थान २) क्षुद्रकबन्ध ३) बन्धस्वामित्व ४) वेदना ५) वर्गणा आनी ६) महाबन्ध. ह्या ग्रंथांत कर्म आनी जीव हांचेविशींच्या सिध्दांतांची बारीक विस्कटावणी केल्या.

आचार्य धरसेन हो आगमांचो पंडित इ.स.च्या पयल्या दुसऱ्या शेंकड्यांत जावन गेलो. गिरिनार पर्वताचेर चंद्रगुफेंत तप करतना ताच्या ध्यानांत आयलें, आगमांतल्या शुतजानाचो चडसो भाग ना जाला आनी उरिल्लो भागय ना जावं येता. तशें जावंचें न्हय म्हूण ताणें आंध्र प्रदेशांतल्या पुष्पदंत आनी भूतबली नांवाच्या दोन मुनींक आपले कडलें सगळें ज्ञान दिलें. ह्या ग्रंथांतलीं पयलीं १७७ सूत्रां पुष्पदंतान रचल्यांत. त्या भागाक सत्प्ररूपणा म्हण्टात. उरिल्लीं ६००० सूत्रां भूतबलीन रचल्यांत. ह्या ग्रंथांतलो निमाणो खंड 'महाबंध' हो पंडितसमाजांत महाधवल ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. आचार्य भूतबलीची ही महान रचना मानतात. भूतबली हो प्रकांड पंडित तशेंच मंत्रशास्त्राचोय जाणकार आशिल्लो.

षट्खंडागम हो विशुध्द प्राकृत भाशेंत बरयल्लो ग्रंथ. ताचेर खूब टीका बरयल्यात. तातुंतली धवला ही टीका सगळ्यांत विस्तारान, प्रामाणिक आनी उपेगी थारल्या.

- कों. वि. सं. मं.

संक्रांत : (पळेयात मकर संक्रांत).

संगणक : म्हायती तंत्रविज्ञानांतलें एक मूलभूत उपकरण. व्हड प्रमाणांतली म्हायतीची साठवण, संख्यांची विविधतरेची गणती आनी हांच्या आदारान तर्कसंगत अशो जापो दिवपी एक इलेक्ट्रॉनिक उपकरण. सुरवेक संख्यांची गणती करपाखातीर ह्या उपकरणाचो उपेग जालो. म्हणून हाका संगणक हें नांव पडलें. इंग्लीश भाशेंतल्या कंप्युटर म्हळ्यार गणती करप ह्या उतरावयल्यान संगणक हें नांव ह्या उपकरणाक दिलां.

संगणकाची निर्मिती १९४० च्या दरम्यान जाली आसली तरी अशे तरेच्या उपकरणाची कल्पना चार्ल्स बेबेट (Charles Babbage) हाणें १८३३ त मुखार हाडली. जमाखर्चांतल्या कारकुनाच्या चुकांचेर उपाय म्हणून ताणें अॅनालिटीकल इंजिन ह्या नांवाचें मशीन तयार केलें. हें मशीन म्हळ्यार संगणकाचो पयलो प्रयोग जावन आसा. १९३६ त इंग्लीश गणिततज्ञ अॅलन ट्युरिंग (Alan Turing) हाणें सुचोवणेच्या रुपांत फाव ती म्हायती दिल्यार एकाच मशीनांतल्यान विविधतरेचें काम करून घेवं येता ह्या तत्वाचो सोद लायलो. ह्या सोदाचें यादस्तीक म्हणून एसीएम जॉर्नलान ताच्या नांवांन ट्युरिंग अॅवार्ड हो संगणक मेळावयलो प्रतिश्टीत असो पुरस्कार दवरला.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत संगणक उपकरणाची गरज लागिल्ल्यान संगणक शास्त्राचो विकास करपाची संद फाव जाली आनी अमेरिका जर्मनी तशेंच इंग्लंडान संगणक मशीनां तयार केलीं. १९४५ त डॉ. वॉन न्यु मेन (Von New Men) हाणें प्रोग्राम सांठोवपाची सुविधा आशिल्लो स्वयंचलित संगणक तयार केलो. उपरांतच्या काळांत संगणक शास्त्र विकसीत जावन संगणकाचे निर्मितींत व्हड क्रांती जाली. १९४४ ते १९५३ हो काळ संगणकाचे पयले अवस्थेचो (पिळगी) काळ मानतात. ह्या काळांत संगणकांत व्हाल्वाचो उपेग मुखेलपणान करप जालो. १९५६ - ६३ चे दुसरे अवस्थेंत व्हाल्वाजाग्यार ट्रान्सीस्टराचो उपेग करप जालो. तिसरे अवस्थेंत १९६४ - ७० इंटेग्रेटेड सर्कीटस (Intregated Circuits) चो प्रयोग करप जालो. सदद्याचे चवथे अवस्थेंत १९७१ सावन भोव योगदानी अशा सर्कीटस चो उपेग जाता.

फुडाराचे पांचवे अवस्थेंत म्हायती सांठवप, गणती करप आनी जापो दिवप हाचे वांगडाच संगणक स्वता विचार करतलो अशें शास्त्रज्ञांचें मत आसा आनी ते नदरेन तांचे यत्न चालू आसात.

संगणक यंत्रणेचे हार्ड वेअर (Hard Ware) आनी सॉफ्ट वेअर (Soft Ware) अशे दोन मुखेल घटक आसात. हार्ड वेअरांत मध्वर्ती प्रक्रिया संच (Central Prossesing Unit), म्हायती सांठोवन दवरपी भाग (Memory - स्मरणशक्त), भायल्या संवसाराकडेन संबंद दवरून म्हायती घेवपी भाग (Peripheral Devices). सॉफ्ट वेअर म्हळ्यार बऱ्याच कार्यक्रमांचो (Programme) संग्रह ह्या कार्यक्रम संग्रहाकडल्यान विशिश्ट कामाखातीर संगणकाक सुचना मेळटा.

अशें करतना संगणकाच्या खाशेले संगणक भाशेचो उपेग करचो पडटा हे भाशेचे दोन प्रकार आसात. उच्च स्तरीय भाशा (देखीक :- Fortran, Basic, COBOL, Pascal), कमीस्त स्तरीय भाशा (देखीक :- Assembly). सॉफ्ट वेअराचे दोन प्रकार आसतात. सिस्टम सॉफ्ट वेअर (System Soft Ware) ॲप्लीकेशन सॉफ्टवेअर (Application Soft ware). पयल्या प्रकारांत प्रोग्राम बरोवपाक, बरयल्ले प्रोग्राम तपासपाक मदत करतात. ॲप्लीकेशन सॉफ्ट वेअर हें एका विशिश्ट अशा प्रकारचें काम करता.

संगणकाची सगळी उबारणी, मांडणी आनी ताचें म्हत्व हें ताच्या चार मुखेल गुणासंबंदीत आसा. ते गूण अशे :- गती (Speed) अचुकपण (accuracy) म्हायतीची सांठपण आनी गरजेप्रमाण उपेग (Storage and retrieval), सुसंगती (Consistency) ह्या चार गुणांच्या म्हालवजार संगणक हें आयच्या काळांतलें आस्थापनांतलें सगळ्यांत गरजेचें, व्हड प्रमाणांत उपेगाचें आनी अती म्हत्वाचें साधन जालां.

आयच्या काळांत बँकांचे तशेंच हेर वेपारी आस्थापनांचे हिशोब, शिक्षणाचे निकाल, येरादारीचें नियंत्रण, हवामानाची सुचोवणी, झूजसंदेश, अशा मळांचेर संगणकाचो उपेग जाताच. तेभायर बुध्दीबळाचो खेळ, एके भाशेसावन दुसरे भाशेचो अणकार, संगिताची मांडावळ आनी हेर तत्सम मळांचेरय संगणकाचो वापर व्हड प्रमाणांत जावंक लागला.

संशोधन शास्त्रांत आनी संशोधन प्रकियेक संगणक हें खूब आवश्यक अशें उपकरण जालां.

- डॉ. व्ही. व्ही. कामत

संगीत : गीत गायनाचो आविश्कार. संग+गीत = संगीत अशी ह्या शब्दाची रचणूक जाल्या आनी तातुंतल्यान गिताचें श्रुती माधुर्य जाणवता. गीतम् वाद्यम् च नृत्यम् च त्रयं संगीतमुच्यते अशी भरतमुनीन संगिताची व्याख्या केल्या. हे व्याख्ये प्रमाण गीत, वाद्य आनी नृत्य अशा तीन एकत्रीत घटकांक संगीत ही उपाधी दिल्या. सर्वसादारणपणान गीत - गायन आविश्काराक संगीत कला आविश्कार म्हणप जाता. संगीत कला आविश्कारांत गायन मुखेलपदार आसलें तरी ताका वाद्याची साथ लागता. इतलेंच न्हय तर ही वाद्याची साथ गीत-गायनाक आदारभूत जाता. वाद्याचे साथीबगर केल्लें गीत - गायन संगिताच्या संदर्भांत अपुरें जालां. नाचारवातीर गायन तशेंच वाद्य आवश्यक थारता. निरवटें वाद्य - वादन हो प्रकार सुरवेक नासलोच म्हळ्यार उपकारता. अशे तरेन गीत, वाद्य आनी नृत्य हांचो एकामेकांचेर आदारीत असो अतूट संबंद उरता. गिताचे गळ्यांतले स्वर, वाद्याचे बोल आनी नाचाचे पदन्यास एके लयींत मेळटा आशिल्ल्यान गिताचे स्वर, वाद्याचेर काडप शक्य जाता आनी वाद्याच्या ठेक्याचेर नृत्याचो

पदन्यास करूंक मेळटा. गीत, वाद्य आनी पदन्यास ह्या तिनय आविश्कारांक सूर, लय, ताल आनी गेयता हांची जोड मेळून संगीत कला सगळ्या कलांमदीं अग्रणी कला म्हूण वळखतात.

भोवतेक सगळ्याच संस्कृतींनी संगीत कलेक दैवी कला मानल्या. कारण जें जें उदात्त तें तें दैवी अशी मानपाची मनशाची प्रवृत्ती आसा. हेर सगळ्या मानवी आविश्कारांप्रमाण संगीत आविश्काराची निर्मिती सैमीक पद्दतीन जाल्या. मनशाचो हुंकार, दर्याचो गाज, सुकण्याची किलबील, झाडांमदली वान्याची शिळोणी, काळजाची धडधड हे आद्य सैमीक संगीत आविश्कार ह्या आद्य संगीत आविश्कारांच्या वळखीन करून घेवन मनशांक ल्हव ल्हव करून कृत्रीम पद्दतीन (साधना वृत्तीन) आकार बध्द अशा संगीत आविश्काराची बुन्याद घाली. मनांतल्यो भाव - भावना, आशा - आकांक्षा संगिताच्या माध्यमांतल्यान उक्त्यो जावंक लागल्यो.

लोकसंगीत ही मानवनिर्मित संगिताची पयली अवस्था. हे अवस्थेंतल्या संगितांत मनशाच्यो निरवळ भावना उक्तेपणान आनी निर्भरपणान प्रदर्शित जाल्ल्यो मेळटात. अजय लोकसंगिताक एकंदर संगितांत खाशेली सुवात ह्याच कारणाक लागून मेळ्ळ्या आनी ह्याच कारणाक लागून ताचें आजय आकर्षण उरलां. आयच्या काळांत मुखार आयिल्ल्या अभिजात संगिताक सगळ्याच संगीत प्रकारांत मानाची सुवात आसली आनी तिची एक आदर्श अशी उज्वल परंपरा आसली तरी सर्वसामान्य मनशाची संगीत आविश्कार निर्मिती मुखेलपणान लोकसंगितांत जाल्ली दिश्टी पडटा.

भारतीय संगिताचे हिंदुस्थानी आनी कर्नाटकी अशे दोन मुखेल प्रकार आसात. लोकसंगीत आनी अभिजात संगीत हांची दोगांयची सांगड घालून भारती मिश्र संगिताची एक परंपरा आसा. हे परंपरेत भजन, गझल, कव्वाली, चित्रपट संगीत, नाट्य संगीत, सुगम संगीत, लावणी सारकिल्ल्या संगिताची भारतांत एक परंपरा निर्माण जाल्या आनी हें संगीतय लोकप्रिय जालां.

अस्तंत्या संगिताच्या प्रभावारवाला आनी आकर्षणारवाला येवन भारतीय संगीत अस्तंत्या संगिताचो साज घेवन मुखार येवपाक लागलां. अशा संगिताचे प्रयोग टी.व्ही. सारक्या माध्यमांतल्यान आनी माचयेवयल्या कार्यक्रमांतल्यान लोकांक आकर्शित करूंक लागल्यात.

लोकसंगीत : लोकांचे जिबेर अचळय घोळपी संगीत. सर्वसामान्य मनशाचो सैमीक पद्दतीन जाल्लो संगीत कलेचो आविश्कार. अभिजात संगितासारकी ह्या संगिताची आरवीव अशी थारावन केल्ली रचणूक जाल्ली नासली तरी संगीतशास्त्राचे सिध्दांत पारंपारीक पद्दतीन लोकसंगितांत अंतर्भूत आसतात. अभिजात संगिताप्रमाण लोकसंगितारवातीर संगीत साधनेची वेवस्था (घराणीं), शिक्षक (गुरू), साधक (शिश्य), शिक्षण प्रक्रिया (अभ्यासक्रम) अशे मेजूनमापून केल्ले

नेमबध्द घटक अज्ञात आसले तरी मौखिक पारंपारीक देवघेवीतल्यान एके पिळगेकडसून दुसरे पिळगेकडेन लोकसंगिताचो प्रवास जाता. प्रत्यक्ष सहभाग आणि प्रत्यक्ष अणभव हातूंत संगिताचे वयर दिल्ले सगळे घटक येतात. लोकवेदाच्या हेर प्रकारा प्रमाण लोकसंगीत हो जनपदाचो जिवीत आविश्काराचो एक वांटो आसता.

सामुदायीक आविश्कार हो लोकसंगिताचो स्थायीभाव. सामुदायीक गीत - गायन, वाद्य - वादन वा नृत्य - नाच हो लोकसंगिताचो मुखेल आविश्कार. मुळांत लोगसंगिताची निर्मिती एकोड्या मनशाकडल्यान जावपाची शक्यता आसली तरी सामुदायीक आविश्कार जाल्या बगर अशा संगिताक लोक संगिताचे व्याख्येंत बसोवप कठीण जाता. लोकसंगिताक गीताक मध्यवर्ती सुवात आसता. अशा गीताच्या माध्यमांतल्यान मनशाच्या भावभावनेच्या आविश्कारा वांगडाच साहित्य निर्मितीची वळख जाता.

धर्मीक भावना आनी मनोरंजन अशा समीश्र उद्देशान लोकसंगिताची निर्मिती जावपाची शक्यता खूब दिसता. हें जरी खरें आसलें तरी मनशाच्या अंतर्दामी उपजत आशिल्ली संगीत आविश्काराची भावना उक्ती जावपाचें लोकसंगीत हें माध्यम जालां आसूं येता.

विशेश करून अशिक्षीत लोकांखातीर तांच्या अंतर्मनाचो हुंकार लोकसंगितांत जाणवता. उत्साह, आनंद, आतंरीक सूर्य लोकसंगिताच्या माध्यमांतल्यान आपसूकेंच प्रदर्शित जाता. संगीत कलेच्या आविश्काराची मानवी स्वभावांतली उपजत अशी भावना धर्मीक योगदाना खातीरची सांस्कृतिक गरज आनी सर्वसामान्याचें मनोरंजनाचें सोपें अशें साधन म्हणून लोकसंगिताकडेन पळोवप जाता.

लोकसंगिताची शास्त्रीय अशी संगीत रचना, गीत रचना पद्धतीचें लेबल लोकसंगितांत लावंक मेळ्ळेंना तरी, अभिजात संगितासारकी लोकसंगिताची आपली अशी खाशेली शैली आनी पद्दत आसा. तिचें जनकत्व अज्ञात आसा. अभिजात संगीत आनी लोकसंगीत हांचो पारंपारीक नदरेन समांतर प्रवास जाता, अशें दिसले तरी दोनांतय संगिताचें मुळावें शास्त्र एकच आसा. आविश्काराच्यो पद्दती वेगळ्यो आसात. म्हणून आयच्या काळांत अभिजात संगीत आनी लोकसंगीत हांचो समीश्र जावपी आविश्कार शक्य जाता.

लोकसंगिताचे व्याख्येप्रमाण लोकसंगिताक बदल मानवना वा ताका आधुनिकतेचो संपर्क सोसवना. तशा तशी ही व्याख्या घेवप कठीण जाता. काळाथळाच्या संदर्भांत लोकसंगिताक आपले भितर बदल घोळोवन घेवप जमलां.

संवसारीक संगिताचो विचार करताना मुखेलपणान संगिताचे सदळ अशे दोन प्रवाह मानल्यात. भारत, चीन, जपान अशा अशियाई आनी हेर उदेंती संगिताक उदेंती वा प्राच्य संगीत म्हण्टात आनी युरोप अमेरिकेच्या संगिताक अस्तंती वा पाश्चात संगीत म्हण्टात. ह्या

दोनय प्रवाहांतली संगीत ही संकल्पना आनी ताचो अणभव सारखोच आसलो, तरी दोनय संगितांतली स्वर - माला, बंदिशी आनी साथ - वाद्यां हांचे मदीं मुळावो असो फरक आसा. दोनय तरेच्या संगिताची फुडें शास्त्रीय, लोकसंगीत आनी लोकप्रिय अशी विभागणी जाता आसली तरी मांडावळ आनी सादरीकरण हातूंत दोनांयमदीं दाखोवपा इतको फरक दिसता. भारतीय शास्त्रीय अभिजात संगीत (हिंदुस्थानी, कर्नाटकी आनी हेर) आनी पाश्चात शास्त्रीय संगीत (सिंफोनीज, ऑपेरा, बेले आनी हेर) हांचे मदीं स्वर, लय, ताल, नाद राग रागिणी हांचो सभाव वेगळो आसा. तशेंच उदेंती लोकसंगीत वा सुगम संगीत आनी जाझ, रॉक सारकिलें लोकसंगीत वा लोकप्रिय संगीत हाचेमदलो वेगळेचार स्पश्टपणान दिसपा इतलो आसा. तेभायर दोनयकडल्या साथी - वाद्यां मदीं स्वर, ताल, लय, ठेको, नाद ह्या संदर्भांत अंतर मेळटा. संगीत आविश्कार हो कला आविश्कार आसलो आनी कला आविश्कार हो मनशाचो उत्स्फूर्त आतंरीक प्रतिसाद आसलो, तरी निमणेकडेन तो ते संस्कृतीचें दायज घेवनच येता. प्राच्य आनी पाश्चात ह्या दोन वेगळ्यो संस्कृती आशिल्ल्यान, तांच्या भिन्न सभावानुसार भिन्न सभावाचें संगीत निर्माण जावप सभावीक आसा. कांय भारतीय संगीतकारांनी भारतीय संगीत आनी पाश्चात संगिताचो सुमेळ सादून मिश्र संगिताचे प्रयोग केल्यात आनी ते लोकप्रिय जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

संग्रहालयां : वेगवेगळ्या वस्तूंचो संग्रह, जंय शास्त्रोक्त पद्दतीन मांडिल्लो. सांबाळिल्लो आसता अशा स्थानांक संग्रहालय वा वस्तूसंग्रहालय म्हण्टात. संग्रहालय हो शब्द म्यूझियम ह्या इंग्लीश शब्दाचो भारतीय प्रतिशब्द आसा. असो संग्रह करपाची कल्पना पुर्विल्ल्या काळांत ग्रीस देशांत उदेली. सनपयलीं २८० ह्या वर्सा पयल्या टॉलेमीन इजिप्तांतल्या अलेक्झांड्रिया नांवाच्या शारांत पयलें वस्तु संग्रहालय स्थापलें आनी तातूंत ग्रीक पंडितांचे आनी शूर पुरुशांचे पुतळे, ज्योतिश शास्त्राची साधना, शल्यक्रियेंत उपेगी थारपी उपकरणां, वेगवेगळ्या प्रकारचें ग्रंथ आनी सौमांतल्यो चमत्कारीक वस्तु हांचो संग्रह करपांत आयलो असो इतिहास मेळटा.

मुखार युरोपांत खाजगी संग्रहालयां निर्माण जालीं. राजा, सरदार आनी गिरेस्त लोक आपल्या आवडीप्रमाण वेगवेगळ्या तरेच्यो वस्तु जमोवन आपल्या घरांत प्रदर्शन करूंक लागले. इ. स. १६८३ त ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीच्या स्कूल ऑफ नॅचरल, हिस्टरीचो एक विभाग अँडमोलियन म्यूझियम स्थापन जालो. हें जगांतले पद्दतशीर रितीन स्थापिल्लें पयलें संग्रहालय. नामनेच्या ब्रिटिश म्यूझियमाची स्थापना इ. स. १७५९ वर्सा जाली. राजक्रांती उपरांत इ. स. १७९३ वर्सा फ्रान्सांत राजाच्या खाजगी संग्रहालयाचें भौशिक संग्रहालयांत

रुपांतर केल्या उपरांत संग्रहालयाची प्रथा भारतांत सुरू जाली.

इ. स. १७८४त कलकत्ता हांगा एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगॉल हे संस्थेची स्थापना जाल्याउपरांत हे संस्थेंत इ. स. १८१४ वर्सा भूस्तरशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, मानवशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र अशा वस्तूंचो संग्रह करून भारतीय संग्रहालयाची स्थापना केली. इ. स. १८५१ वर्सा मद्रास (चेन्नई) हांगा दुसरें संग्रहालय निर्माण जालें. इ. स. १८८७ मुंबय व्हिक्टोरिया आनी अल्बर्ट संग्रहालय स्थापन जालें. उपरांत लॉर्ड कर्झन हांचे राजवटींत ह्या संग्रहालयाचे उदरगतीक गती मेळ्ळी आनी पुराण वस्तुसंशोधन खात्याचे सरसंचालक सर जॉन मार्शल्लाच्या प्रोत्साहनाक लागून उत्खनन सुरू जावन जमनीच्या पोटांत सांपडील्ल्या पुराण वस्तूंचें प्रदर्शन मांडपांत आयलें.

हातुंतलें सारनाथ हांगाचें संग्रहालय इ. स. १९०४ वर्सा, आनी नालंदा हांगाचें संग्रहालय इ.स. १९१७ अस्तित्वांत आयलें. ८ - १० वर्सांनी मोहें जोदडो, हडप्पा तक्षशिला हांगाय संग्रहालयां स्थापलीं.

उपरांत कांय शारांच्या नगरपालिकांक हेविशीं उमळशीक आशिल्ल्यान संग्रहालयां निर्माण जावंक लागलीं.

इ. स. १९१९ वर्सा वाराणसी हांगा राय कृष्ण दास हाच्या यत्नाक लागून भारत कलाभुवन नांवाच्या कलाकुसरीच्या वस्तूंचें संग्रहालय स्थापन केलें.

भारतांतलीं कांय मुखेल संग्रहालयां अशीं आसात -

१) भारतीय संग्रहालय, कलकत्ता : हें इ. स. १८१४त स्थापन जालें. तातूंत स विभाग आसात. (१) मानवशास्त्रविभाग (२) पुराण वस्तूविभाग (३) औद्योगिक विभाग (४) प्राणिशास्त्रविभाग (५) भूगर्भशास्त्रविभाग आनी (६) कलाविभाग.

२) राष्ट्रीय संग्रहालय, नवी दिल्ली : हाची स्थापना इ. स. १९४९ वर्सा केंद्र सरकारान केली. वेगवेगळ्या भागांतल्या विद्या कलांचें तें प्रतिनिधित्व करता. तातूंत वेंचीक वस्तू चड कश्टान मेळयल्ल्यो आसून तांचें संरक्षण आनी संदर्शनय शास्त्रोक्त आनी कलात्मक पध्दतीन केल्लें आसा. ह्या संग्रहालयांत शिलाशिल्पकृती, वेगवेगळ्या शैलीचीं रंगचित्रां, ब्राँझमूर्ती, वस्त्रां, फारशी आनी अरबी हस्तलिखितां, संस्कृत, पाली, प्राकृत आनी देवनागरी हस्तलिखितां, नाणीं आनी जवाहिरांचो एक संग्रह, शास्त्रांशांचो एक विभाग, लांकूड हस्तिदंत हाचेवयलें कोंत्रायल्लें काम कंवचेचें आनी मातयेचें सामान. प्रागैतिहासिक विभागांत मोहेंजोदडो, हडप्पा, झुकर, झंगर नाळ हांगा मेळिल्ल्यो वस्तू आनी मध्य आशियांतल्या पुराणवस्तूंचो सांठो आनी सर ओरेल स्टीन हाणें रेंवेच्या वाठारांत संशोधन करून हाडिल्ल्या वण्टीचित्रांचो सांबीत संच ह्या राष्ट्रीय संग्रहालयांत आसा.

३) बडोदे संग्रहालय आनी वाचनालय : हें सयाजीराव महाराजांन

इ.स. १८९४ वर्सा स्थापना केलें. ह्या संग्रहालयांत पुरातत्त्वविद्या, नाणकशास्त्र, पाश्चात्य आनी भारतीय चित्रकला, प्राणिशास्त्र, मानवशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, व्यवहारीक वनस्पतीशास्त्र बृहत्तर भारत, चीन, जपान, इजिप्त, इराक, इराण आनी युरोप ह्या देशांतल्या कला आनी संस्कृतीकडे संबंदीत वस्तूंचो संग्रह आसा.

४) प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझियम मुंबय : ह्या संग्रहालयाची इ.स. १९२१ वर्सा स्थापणूक जावन तातूंत कला, पुराणवस्तुशास्त्र आनी सृष्ट विज्ञान हे विभाग आसात.

५) सरकारी संग्रहालय आनी कला प्रदर्शन मद्रास (चेन्नई) : हाची स्थापणूक १८५१ वर्सा मद्रास सरकारान केली. ताचे कला, पुराणवस्तुशास्त्र, मानवशास्त्र, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, भूस्तरशास्त्र आनी नाणकशास्त्र अशे सात विभाग आसात.

६) मध्यवर्ती संग्रहालय, नागपूर : ह्या संग्रहालयाची इ. स. १८६३त स्थापणूक जाली. कला, उद्योग, पुराणवस्तुशास्त्र, मानवशास्त्र, अर्थोत्पादक वस्तू, भूस्तरशास्त्र आनी सृष्टिविज्ञान अशे स भाग आसात.

७) म्हैसूर सरकारी संग्रहालय बंगलोर : ह्या संग्रहालयाची स्थापणूक इ.स. १८६६ वर्सा जाली. हातूंत पुराणवस्तुशास्त्र, सांस्कृतिक इतिहास, नाणी, मानववंशशास्त्र, औद्योगिक कला, भूस्तरशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र आनी प्राणिशास्त्र हे भाग आसात.

८) सरकारी संग्रहालय, त्रिवेंद्रम : इ.स. १८५७ वर्सा त्रिवेंद्रम हांगा स्थापणूक जाली. इ. स. १८५९ वर्सा ६० एकर जमनींत बाग आनी प्राणिसंग्रहालय निर्माण केलें. ह्या संग्रहालयांत प्रादेशिक कलावस्तू हस्तव्यवसाय वस्तू, पुराण वस्तू, नाणी आनी सृष्टि ज्ञानविशयक वस्तू दवरिल्ल्यो आसून, नायर समाजाच्या एका प्रतिनिधिक घराचो नमुनो पळोवंक मेळटा आनी लागींच आशिल्ल्या चित्रालयांत रविवर्माच्या मूळ चित्रांचो सांठोय दवरिल्लो आसा.

९) सरकारी केंद्रीय संग्रहालय, जयपूर : हाची स्थापणूक जयपूरच्या महाराजांन इ. स. १८७६ वर्सा केली. हाचे णव विभाग आसात. कला उद्योग - धातूच्यो लांकडाच्यो आनी मातयेच्या कलावस्तूंचो संग्रह शास्त्रांशां, वस्त्रां गालिचे, रंगचित्रां, भूस्तरशास्त्र, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र आनी रवेळणीं.

१०) सालारजंग संग्रहालय हैदराबाद : नबाब सलारजंग वा मीर युसुफ अलीखान हाणें कलावस्तूंचो संग्रह केल्लो. ताका मरण आयल्याउपरांत हैदराबाद सरकारान १९५१ वर्सा पंडीत जवाहरलालांच्या हस्तुकीं उक्तावण केलें. पौर्वात्य आनी पश्चिमात्य वस्तू अशे दोन विभाग आसात.

११) राजा केळकर संग्रहालय, पुणें : श्री केळकर हाणें वेगवेगळ्या प्रकारच्यो दुर्मीळ वस्तू एकठांय करून एक खाजगी संग्रहालय केलें. तातूंत तरेतरेचे दिवे, अडकित्ते, शस्त्रां, वाद्यां, वस्त्रां, आसनां अशो

इतिहासीक नदरेन म्हत्वाचो वस्तू आसात.

१२) निसर्गतिहास संग्रहालय, दार्जीलिंग : ह्या संग्रहालयांत त्या त्या भागांतल्या पशुपक्षांचे नमुने दवरल्यात. ह्याशिवाय खास विशयाखातीर दवरिल्लीं संग्रहालयां भारतांत खूब आसात.

या संग्रहालयाचो आनिक एक प्रकार म्हळ्यार व्हड मनशांच्यो वस्तू ज्या घरांत, गांधी, पंडीत नेहरू, स्वामी विवेकानंद, सुभाषचंद्र बोस, लोकमान्य टिळक, रविद्रनाथ टागोर राविल्ले त्या घरांचें तत्कालीन स्वरूप, थंय त्या त्या मनशांनी वापरिल्ल्यो वस्तू, मेळिल्लीं मानपत्रां, ताणीं बरयल्ले ग्रंथ, तांकां अर्पण केल्ले ग्रंथ, तांचीं पत्रां, तांचीं छायाचित्रां अश्या वस्तूंचो संग्रह केल्लो आसा. अशे तरेचीं संग्रहालयां भारतांत जायतेकडेन आसात. दिल्लीचें महात्मा गांधीस्मारक संग्रहालय आनी ग्रंथालय, पंडीत नेहरू स्मारक संग्रहालय, हीं तातुंतलीं प्रतिनिधीक संग्रहालयां.

विसाव्या शेंकड्यांत जगांतल्या संग्रहालयाची संख्या खूब वाडिल्ल्यान तांचेमदीं संबंद प्रस्थापीत जावंचे, कार्यपद्धतीचे म्हायतीची देव घेव जावंची आनी सगळ्यांमदीं एक सुत्रता निर्माण जावंची ह्या उद्देशान इ.स. १९२६त जगांतल्या संग्रहालयाचें एक आंतरराष्ट्रीय कार्यालय स्थापन करपांत आयलें. इ.स. १९४६ वर्सा इंटरनॅशनल कौन्सिल ऑफ म्यूझियम्स ही संस्था स्थापन जाली. हे संस्थेन संग्रहालयाचे उदरगतीखातीर इ.स. १९५६ वर्सा जागतिक चळवळ सुरू केली. तातूंत ६१ राश्ट्रांनी भाग घेतिल्लो.

देशाच्या भूतकाळांतलें कार्य आनी भविष्यकाळांतली म्हत्वाकांक्षा; तशीच लोकांची संस्कृती, मनोवृत्ती आनी अस्मिता हांचें त्या त्या संग्रहालयाक लागून दर्शन घडटा. अशीं हीं संग्रहालयां म्हळ्यार देशाची दुर्मीळ आनी मोलादीक संपत्ती आसा.

- कों. वि. सं. मं.

संघटना : समाजांतल्या वेगवेगळ्या गटांमदीं विशिश्ट उद्दीश्ट सादपाच्या हेतून आनी परस्परसंबंद प्रस्थापित करपाचे नदरेन वेगवेगळ्यो क्रिया, प्रतिक्रिया, आंतरक्रिया घडत आसतात. त्यो नियंत्रीत करपाखातीर, निदान तांचीं कामां शिस्तीन जावंचीं म्हणून अशो संघटना (Organisations) अस्तित्वांत येतात. त्या त्या गटांतल्या लोकांच्या समान हितसंबंदांकलागून आनी तांच्या भौशिक यत्नांतल्यान संघटनांची निर्मिती जाता. वैयक्तिक बळगें कमी पडटा. एकत्रीतपणान केल्ले प्रयत्न परिणाम सादता ह्या मूलभूत तत्वाचेर दर एके संघटनेची बसका आसा.

आपल्यो मागण्यो मान्य करून घेवपाखातीर, कारखान्यांतल्या वेवस्थापक मंडळीवांगडा उलोवणीं करपाखातीर कामगारांच्यो संघटना उब्यो रावतात. जाल्यार बरे बाजारपेठेंत आपलो माल खपोवन फायदो मेळोवपाच्या उद्देशान कामगारांकडल्यान

काम करून घेवपाखातीर वेवस्थापक लोकांची संघटना निर्माण जाता.

तशेंच हांचेवांगडाच शासकीय खातीं, राजकीय पक्ष, लश्कर, दवाखाने अशा मळांरय संघटनांची स्थापना जाल्ली आसता.

समाजांतल्या व्यक्तींचे गट एकामेकांक सहकार्य दीत आसतात. तातुंतल्यानच समाजीक संघटना विकसित जायत आसतात. व्यक्तीच्या कश्टांक सहकार्याची भावना मेळ्ळी तर एकवटीतपणान कार्य करप सोपें जाता. संघटनेंतल्या सभासदांचे परस्परसंबंद आनी तांच्यो भितरल्यो क्रिया योग्य पद्दतीन नियोजीत करून अडचणींचेर मात करपाचें कार्य संघटनाचे वतीन जाता.

नामनेचो समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबरान संघटनेविशींच्या समाजशास्त्रीय नदरेतल्यान मांडिल्ले सिध्दान्त अभिजात मानतात. वेबराभाशेनच हेर समाजीक विज्ञानाच्या अभ्यासकांनीय संघटनेविशीं विचार मांडिल्ले आसात. मानवशास्त्रज्ञांच्या मतान नातेसंबंद हे अनौपचारिक संघटनेची देख जावन आसा. जाल्यार राजकीय संघटना ही औपचारिक स्वरुपाची आसता. खंयच्याय समाजांत राजकीय आनी अर्थीक संघटना संमिश्र स्वरुपाच्यो आसतात थंय संघटनांचो विकास रोकडोच जाता.

राज्यशास्त्रज्ञांनी दोन हजार वर्सांपयलींपसुनच राजकीय संघटनेविशींचे सिध्दान्त मांडिल्ले आसात. ह्यो संघटना खंयच्या हेतूखातीर निर्माण जातात, कशो निर्माण जातात, तांचें कार्य कशें चलता हांचें विवेचन पुर्विल्ल्या तत्त्वज्ञांनी केल्लें आसा. आयच्या विचारवंतांकय राजकीय संघटनांच्या व्येय धोरणांसंबंदीं विचार करचो पडटा. राज्य, शासनसंस्था, विधिमंडळ, न्यायमंडळ, पक्षसंघटना, जागतिक पातळेवयली राजकीय संस्कृतीक संघटना ह्या सगळ्यांची कार्यपद्दती, तांची फलनिश्पत्ती आनी अशा संघटनांचे एकामेकांचेर जावपी परिणाम अशा जायत्या तरांनी ह्या संघटनांचो सोद घेवप जाता. तांची रचणूक आनी तातूंत परिस्थितींत जावपी बदल हांचीं कारणांय सोदून काडप जाता. समाजीक संघटनेंतय कुटूंबसंस्थेपसून जागतिक बंधूभाव निर्माण करपी संघटनांमेरेनचो विचार करचो पडटा.

अशा संशोधना फाटलें एक समान सूत्र सांपडटा. तें अशें, समाज निर्मिती, समाज संगोपन आनी समाजाची उदरगत. ह्या सगळ्यांखातीर संघटना निर्माण जातात आनी वाडटात. ती गरज सोंपली म्हणजे संघटना विघटीत जातात आनी तांच्या जाग्यार नव्यो संघटना तयार जावन त्याकाळाची वा परिस्थितीची गरज भागयतात. अशा जायत्या ल्हान - व्हड संघटनांनीच समाजाचें अस्तित्व अणभवाक येता. अशो संघटना राजकीय, सांस्कृतिक, उद्देगीक अशो वेगवेगळ्या तरेच्यो आसतात. हाचेवयल्यान जायत्या संघटनांचें जाळें म्हणजेच समाज अशें म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

संज्यांव : संज्यांव हें सां जुंवाव म्हळ्यार सेंट जॉन ह्या उतराचें थळावें रूप. संज्यांव ही किरिस्तांव समाजांतली विशेश करून गोंयांतली एक भौशिक परब. जून म्हयन्याचे २४ तारखेक ही परब मनयतात. प्रोफेट इसाहाकडच्यान बापतिज्मा मेळिल्लो, सेंट जॉन, हाच्या नांवांन ही परब गोंयांत व्हडा उमेदीन मनयतात. सेंट जॉन हाणें वाळवंटी विभागांत धर्मकार्याचो प्रसार केलो. लोकांनी एकामेकांक समजून घेवंचें आनी बरेपणान वागचें असो ताचो संदेश आशिल्लो.

ह्या दिसा किरिस्तांव समाजांतले दादले, सांज्यांवाचो उगडास करपी पदां म्हणत, ताच्या नांवांचो जयजयकार करीत रस्त्यावयल्यान मिरवणुकेक वतात. गांवचे लोक हे मिरवणुकेंतल्या पंगडाक आंबे, पणस, अणसां सारकेल्लीं ह्या मोसमांतलीं फळां आनी सोरो तशेंच पैसे दितात.

मिरवणुकेंतले लोक कपलाक चुट्ट्यांची, काटयेची कपलपट्टी (कपेल) बांदतात. नव्यानच लग्न जावन गेल्ल्यो गांवच्यो धुवो आपल्या घोवा वांगडा स्वासा संज्यांवाचे परबेक उपस्थिती लायतात. येतना जांवयान फळांचें वजें हाडपाची प्रथा आसा. हीं फळां गांवच्या लोकांक वांटप जाता. हे नवे जांवय संज्यांवाचे मिरवणुकेंत सामील जातात.

शेवटाक सगळे जाण गांवच्या बांयांची, न्हंयांनी उडयो मारून न्हातात. कांय न्हंयांचे देगेवयल्या गांवांनी संज्यांवाच्या निमतान सजयल्या सांगोडावरवीं न्हयेंतल्यान मिरवणूक काडटात.

गोंयांत (बारदेस), करमळी (तिसवाडी) आनी बाणावली (सालसेत) हांगा सेंट जॉनाचीं कपेलां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

संजीविनी विद्या : मेल्ल्याक जिवो करपी एक विद्या. हिका मृतसंजीवनी अशें म्हण्टात. हातूंत सगळ्या विद्यांचें सार आसून ती सदैव सुप्त आसता. 'वं मृतसंजीविनी मृतमुल्यापय स्वाहा' हो हे विद्येचो मंत्र आसा. ह्या मंत्राचो १०८ खेपे जप केल्ल्यान तो सिध्द जाता. जाका ही विद्या फाव जाल्या अशा साधकान मेल्ल्या वा चितेचेर दवरिल्ल्या मड्याक स्पर्श करून ह्या मंत्राचो जप केल्यार मेल्लो मनीस जिवो जाता, असो हे विद्येचो महिमा सांगला.

ही विद्या खूब पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांतल्या आचार्यांक कळटाली. देवसुरांच्या युधांत दानवांचो पुरोयत शुक्राचार्य हो विद्येच्या बळाचेर दानवांक जिवे करतालो अशी कथा महाभारतांत मेळटा. तशेंच ताणें हे विद्येचेर बलीक जिवो केल्ल्याचो दाखलो भागवत पुराणांत मेळटा. बलीच्या वांगडा जांच्यो मानो आनी हेर कुडीचे भाग तुटूंक नाशिल्ले तांकांय शुक्राचार्यान जिवे केल्ले. जालंधरनाथाक ही विद्या शुक्राचार्याकडल्यान मेळिल्ली. भृगुनय आपले बायलेक हेच विद्येन जिवी केल्ली अशो कथा पुराणांत आसा.

ब्रह्मपुराणाच्या मतान ही विद्यापरंपरा शिव - शुक्राचार्य - कच

- बृहस्पती अशी आसा. बृहस्पतीन ही विद्या सगळ्या देवांक दिली.

संजीविनी ही एक वखदी वनस्पती आसून, ती मृताक जिवो करूंक शकता आनी ती द्रोणागिरीचेर सांपडटा अशीय आख्यायिका धर्म ग्रंथांनी मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

संत / साधू : सज्जन, परोपकारी देवभक्त आनी साक्षात्कारी मनशांक साधू संत अशें म्हण्टात. साधू ह्या उतराचो अर्थ पुण्यवान, सदाचरणी, सज्जन असोय जाता. सत्कर्मरत, (सदांच बरें काम करपांत मग्न आसपी), निर्वैर (कोणाकडेंच दुस्मानपण नाशिल्लो), निरपेक्ष (कसलीच अपेक्षा न करपी) निसंग, निश्काम हीं संतांचीं लक्षणां सांगल्यांत. महाभारतांत संत हें उतर सदाचारी ह्या अर्थान आनी भागवतांत पवित्रात्मो ह्या अर्थान वापरलां. भर्तृहरिन संत ह्या उतराचो प्रयोग परोपकारी ह्या अर्थान केला. रामचरितमानसांत सज्जन, साधू, सत्पुरुष, भक्त आनी संत हे शब्द सारक्या अर्थाचे जावन आसात. हे संत काम, क्रोध आदी षड् (स) रिपूंक लागीं धरपी, भायल्या - भितरल्ल्यान शुध्द, निश्पाप, निश्चल, श्रध्दायुक्त, क्षमाशील, दयाळू, जितेंद्रिय, परोपकारी, दुसऱ्यांच्या दुख्खान विरगळपी आनी विरागी आसतात अशेंय त्या ग्रंथांत म्हळां.

सामान्य मनीस आनी साधू संत हाच्या विचारांत वेगळेंपण आसता. सामान्य लोक जाका सूरव मानतात, ताका संतलोक अभिशाप मानतात. सामान्य लोक मरणाक भियेतात, पूण संत ताचें अपरिहार्यतत्त्व समजून घेवन तेविशी भयविरयत आसतात. लोक सुरवोपभोग प्राप्त करून घेवपाखातीर यत्नांची पराकाश्टा करतात जाल्यार संत विशय वैराग्य बाळगून यदृच्छालाभसंतुश्ट आसतात. सामान्य मनशाक मरणाउपरांत मोक्ष जायच आसता, पूण संतांक जीणेंतल्यान मुक्तताय जाय आसता. तेचखातीर तांची सगळी साधना आसता.

भारतांत संतांची परंपरा बरीच पोरनी आसा. द. भारतांत आळवार नांवांचे १२ वैष्णव संत जावन गेले. तांचो काळ सारको सांगूंक जायना. नायन्मार नांवांचे शैव संतय द. भारतांत जावन गेले. हांची संख्या ६३ आशिल्ल्याचें सांगतात. सादारणपणान इ.स.चो ५ वो तो १० वो शेंकडो हो तांचो काळ मानतात. महाराष्ट्रांत आनी कर्नाटकांत वारकरी संप्रदायाचे बरेच संत जावन गेले. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकराम, रामदास ह्या मराठी संतांनी महाराष्ट्रांत भक्तिमार्गाचो विकास केलो. कर्नाटकांतले पुरंदरदासादी संतय भक्तिमार्गाचें आशिल्ले. उत्तर भारतांतली संतपरंपरा जयदेवासावन सुरू जाता आनी त्या दायजांत कबीर, रविदास, नानक, दादू दयाळ, तुळशीदास आदी संतांचो आस्पाव जाता. गुजरातांत नरसी मेहता, विजयसिंह बोडाणा, धन्नाभगत आदी संत जावन गेले. राजस्थानांत संत मिराबाई प्रसिद्द आसा. आसामांत शंकर देव, माधवदेव आदी संत जाले. बंगालांत

चैतन्य, चंडीदास आदी संत जाले. विंगड विंगड प्रदेशांतले ह्या वेगवेगळ्या परंपरांचो एकमेकाकडेन किदें संबंद आशिल्लो हें सारकें सांगपाक येना. नामदेवान पंजाबची भोंवडी केली तर कबीर द. भारतांत पावलो. कबीरान नामदेवाक आदर्श भक्त मानला.

भारतांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांतल्या ह्या संतांचे जीणेंत, आचार विचारान आनी आध्यात्मिक साधनेंत विविधताय आसली तरी आत्मज्ञान वा मोक्ष हांचेविशीं एकवाक्यता दिसता. परमेश्वराक मेळपाची तळमळ आनी तेखातीर ताची भक्ती होच तांचे जिणचो गाभो घरदार, संवसार सगळें विसरून हरिकीर्तनांत दंग जाल्ले कितले तरी संत आशिल्ले.

साधुसंतांच्या सहवासाक लागून सामान्य मनशाच्या जिवितांत बरोच बदल घडून येता, अशी समजूत आसा. संतांच्या निर्मळ आचरणाक लागून तांच्या भक्तांचें मन सात्विक जाता. तांचे आचार विचार शुध्द जातात आनी तांकां शांती मेळटा. संत समागमाकलागून ईश्वर लागीं येता, इतलेंच न्हय तर आत्मसुखाचो आंकुरय किल्लता. शुध्द आनी सात्विक जीण जियेवपी, संवसारांत रावूनच साळाकाच्या पानांवरी निर्लेप अशे हजारांनी सत्पुरुष समाजांत आसतात, अशा साधुसंतांची सेवा आनी भक्ती करून लारावांनी लोक आपली परमार्थिक जीण समृध्द करून घेतात. सत्पुरुषांचे आशिर्वाद मेळ्ळे म्हणजे जिवितांतल्या खंयच्याय अरिश्टाक तोंड दिवपाचें बळगें कुडींत येता, तेभायर परमार्थिक खोसय भोगता, अशी तांची श्रद्धा आसता.

महाराष्ट्रांतले भागवती धर्म आनी वारकरी पंथांत साधुसंतांनी भौसाक मानसिक आनी परमार्थिक उदरगतीची वाट मेकळी करून दिली. धर्मसुदारणा आती लोकजागृताय केली. नामसंकिर्तनाचो प्रचारच ताणीं केलो ना तर आपल्या आचरणान आनी ग्रंथांच्या आदारान अंतःशुध्दी, कर्तव्यनिश्ठा, भूतदया, क्षमाशीलताय, परोपकार आदी दैवी गुणांची पोसवणय ताणीं केली. मनशाचें व्हडपण हें तांच्या सामाजिक प्रतिश्टेचेर आदारिल्लें नासता तर वैयक्तिक चारित्र्याचेर तें आदारून आसता, हे गजालीचेर भर दिलो. देवाच्या देवळांत ब्राह्मण, शूद्र हो फरक ना. ताचेमुखार सगळे सारखे हें तत्त्व ताणीं मांडलें.

संतांच्या लक्षणांत चमत्कार - कर्तुत्वाचो उल्लेख दिसना. संत हो देव आनी सामान्य मनीस हांचेमदलो पूत. संताक ईश्वराचो साक्षात्कार घडटा. तो साक्षात्कार सामान्य मनशाक घडोवपाचें कार्य संत करता. मध्ययुगांत भारतीय समाज आनी धर्म संकश्टांत सापडिल्लो लोक भक्तीमार्ग सोडून हेरकडेन पाविल्ले, तेन्ना संतांनी ह्या लोकांक खरो धर्म, सदाचार, मानवता, उदारताय, दया, साहिष्णुता, अहिंसा, सत्य आनी स्थैर्याची शिकवण दिली. ताणीं आशावाद शिकयलो. हिंदू - मुस्लिम हे वेगवेगळे संस्कृतीचो समन्वय साधचो म्हणून संतांनी बरेच यत्न केले. परमार्थिक साधनेंत गुरुकृपेक चड म्हत्व दिलां. गुरुचे कृपेनच देव मेळूं येता, अशी साधकाची धारणा संतांनीय

सद्गुरूची व्हडवीक गायिल्ली दिसता. देवापरसय सद्गुरूक ताणीं व्हड सुवात दिल्या. रामदासा सारकिल्या संतांनी तर परमार्था इतलेंच म्हत्व प्रपंचाक दिलां, चडशा संतांनी राजधर्माकडे फाट केल्या. प्रवृत्तीधर्म उपदेशिला. भक्तीयोग, सधर्माचरण, सन्यास विरोध, शुध्द चारित्र्याक व्हडपण आनी कर्मकांडाचो निशेध, हींच भागवत धर्माचीं मुखेल लक्षणां जावन आसात. वर्णभेद, जातीभेदाचेर कडक टीका करून आनी समतेचो उपदेश करून ताणीं सगळ्यांखातीर मोक्षाचो दरवटो उक्तो केला. ताणीं समाजाक एकठांय हाडपाचें म्हळ्यार समाज संघटनाचें व्हड काम केलां. तेचप्रमाण वेद, उपनिषदां, गीता, महाभारत, रामायण हांची परंपरा अखंड राखपाचो आनी ह्या दायजाचो अभिमान जागृत दवरपाचोय ताणीं सदांच यत्न केल्लो दिसता. भारतीय अस्मितायेची राखण आनी पोसवण ताणीं केली. तेचप्रमाण रामदासा सारकिल्या कांय संतांनी तर राश्ट्र धर्माचीय स्थापणूक केल्ली पळोवंक मेळटा. संत तुकाराम, अमृतराय, ज्ञानेश्वर, ज्ञानदेव, रामदास, तुळशीदास ह्या संतांनी सगळेतरेचो भोव मोलादीक वावर केल्लो दिसता.

हे संत परंपरेचें दायज आधुनिक युगांतय, वेगळ्या स्वरुपांत पळोवंक मेळटा. संवसारांत सगळ्या मळांचेर आनी विशेश करून धार्मिक आनी सामाजिक मळार युगपुरुष जावन गेले. आयचे घडयेकय तातुंतले कांयजाण कार्यरत आसा. आपल्या तात्वीक विचारसरणींतल्यान, निर्मळ आचारांतल्यान आनी परोपकाराची भावनेंतल्यान ताणीं सर्व सामान्याच्या जिविताक उभारी हाडपाचे कार्य केलां.

- कों. वि. सं. मं.

संत तुकाराम : (पळेयात तुकाराम).

संताळ : एक आदिवासी जमात. ह्या लोकांची वसती बंगाल, बिहार आनी ओडिसा ह्या प्रदेशांनी आसा. तांकां संताळ, सांथाळ, सांवतार आनी सांवताळ अशींय नांवां आसात.

संताळाच्या मूळस्थानाविशीं खूब आख्यायिका आसात. पूण तांची वसती पयलीं गंगेच्या देगणांनी आशिल्ली ह्या संबंदान एकमत आसा. हिंदू लोकांनी तो प्रदेश घेतकच संताळांनी छोटा नागपूरच्या दोंगराळ वाठाराचो आश्रय घेतलो. इ. स. १८ व्या शेंकड्यांत छोटा नागपूरचें पठार हेंच तांचें मुखेल वसतिस्थान आशिल्लें. हजारीबाग, पालानाऊ, सिंगभूम हे तांचे बालेकिल्ले आशिल्ले पूण १८ व्या शेंकड्याचे निमाणेकडे रानां मारपाक सुरवात जातकच संताळ लोक ईशान्येवटेन राजमहाल दोंगुल्ल्यांकडे गेले. थंय दमिन इ - कोह हें तांचें मुखेल केंद्र जालें.

इ.स. १७९० च्या अदमासाक इंग्रजांनी बंगालांत जमीनदारी पद्दत सुरू केली. हिंदू वेपारी आनी सावकारांनी संताळ प्रदेशांत

आपलें बस्तान बसोवन संताळांक खूब सतायले. तांच्यो जमनी घेतल्यो आनी तांकां गुलाम केले. हाका लागून संताळ लोकांनी तांचे आड बंड उबारलें. सुरवेक सनदशीर मार्ग आपणावन, सावकारशाय नश्ट करची आनी जमनीवयलो कर उणो करचो अशी ताणीं स्थानिक अधिकाऱ्यांकडे मागणी केली. पूण तांची ही मागणी न्हयकारिल्ल्यान ताणीं हिंसेचो मार्ग धरलो. तेन्ना इंग्रजांनी लश्कराच्या आदारान तांचें बंड मोडून काडलें. इ.स. १८५५ वर्सा ह्या बंडांत संताळांचे खूब हाल जाले आनी ते गंगा न्हंय हुंपून उत्तर बंगालांत आयले. बंडाउपरांत दमिन - इ -कोहासावन संताळ वसतीचो वेगळो असो संताळ परगणो निर्माण जालो. इंग्रजांनी तांचो वेगळो राज्यकारभार सुरू केलो. दर एका खेड्यांत मांड्री वा पाटील नेमून ताचेकडे पोलीस अधिकारय दिले. सरकारान वेठबिगारीची पद्दत बंद केली.

संताळ लोक उलयतात ते भाशेक संताळी अशें नांव आसा. ही एक पुर्विल्ली बोली आसून, तिचो आस्पाव मुंडा भाशा पंगडांत जाता.

संताळ लोक रानांत खोंपी बांदून रावतात. मध्यम वर्गीय लोकांच्यो दोन खोंपी आसतात. बड्यांचेर माती मारून तांच्यो वण्टी उबारतात. वाशे कोंड्यांचे आसतात. पारवें तणान धांपतात. खोंपीच्या एका कोनशाक कुलदेव आनी पितरांखातीर इल्लीशी सुवात दवरतात. आंगणांत एके वटेन गोरवांचो गोठो, दुकरांखातीर जागो आनी कबुतरांखातीर खुराडें आसता. तांचे खोंपींत एक चारपाई, तांब्याचीं आयदनां, कांशाचे वाडगे, मातयेचीं आयदनां, सारन इतक्योच वस्तू आसतात. जेवणारखातीर ते साल रूखांचीं पानां आनी उदक पिवपाक त्या पानांचे दोणे वापरतात. कांय जाणांगेर भात कांडपारखातीर लांकडी वा फातराची उखळ आसता आनी पीठ दळपारखातीर दातें आसता.

बीरभूम जिल्ह्यांतल्या संताळ लोकांच्या खोंपींनी कोंड्यांच्यो खाटी, शेंदऱ्यो, लाकडाचे बांक, पेत्रोलाचे दिवे, पाटले, मुसळां, दातें आसता. घरगुती उपेगाचीं आयदनां तांब्या - पितुळचीं, अल्युमिनियमचीं आनी एनॅमलचीं आसतात.

संताळ लोक मध्यम उंचायेचे आसून, तांचें शरीर घडधाकट आसता. ते रंगान काळे आनी रूंद आनी चेपट्या नाकाचे आसतात. तांचे केस कुरळे, भुंवयो धोणवा आकाराच्यो, मुखामळ गोल, मोठे दोळे आनी दाट ओंठ आसतात. तांच्या पोल्यांचीं हाडां मात्शीं वयर आयिल्लीं आसतात. हे लोक खूब सहनशील आनी कश्टाळू आसतात.

शीत आनी दाळ हें तांचें नित्याचें जेवण. केन्नाय भाजी, मांस, नुस्तें, फळां, कंदमुळांय ते खातात. भातापसून हंडिया नांवांचो सोरो ते तयार करतात. मोहाच्या फुलांपसुनय ते कडक सोरो काडटात. ल्हान - व्हड सगळेजाण सोरो पितात. हालीं सरकारान हंडिया सोऱ्याचेर बंदी घाल्या. फक्त परबे दिसाच सोरो काडपाची परवानगी दिल्या. हे लोक तंबाकू खातात आनी विडयो ओडटात.

संताळ कामगार लोक कमरेभोंवतणी कपड्याचो एक अशीर पटो गुठलायतात. ताका कोपणी म्हण्टात. हेर दादले पुडवें न्हेसतात. बायलो साडयो न्हेसतात आनी धातूच्यो वा कंवचेच्यो वस्ती घालतात.

संताळांच्या पुराणाप्रमाण ठाकूरदेवान धर्तरेक उदकांतल्यान वयर काडली म्हणून ठाकूर हो सगळ्यांत श्रेश्ठ देव आसा. जल्मांत एक फावट तरी संताळान ताची पुजा करूंक जाय. माराड्बुरु, मेरेको, जहर एरा, गोसाय एरा, परगणा बोंगा, मेडी बोंगा हे तांचे मुखेल बोंगा आसात. ते मनशाचें वायट करूंक शकतात देखून तांकां हे लोक कोंबडी, बोकडी हांचे बळी दितात. ते राक्षस, वेताळ वा भुतां हांकांय मानतात. तांच्या दर एका खेड्यालागसार साळ रूखांचे एक बन आसता, ताका 'जाहेथान' म्हण्टात. तातूंत गांवांतल्या मुखेल देवतांचें वास्तव्य आसता असो तांचो समज आसा.

संताळ लोकांत बारा पारी वा गोत्रां आसून तांच्यांत एकाच गोत्रांत लग्नां जायनात. दर एका गोत्राचीं जायतीं उपगोत्रां आसून, तांकां 'खूत' म्हण्टात. अशे वट्ट २०२ खूत आसात. दर एका खूताचे विंगड विंगड बोंगा वा कुलदेव आसतात. त्या त्या खूतांतल्या लोकांकच तांची पुजा करपाक मेळटा.

संताळ लोक लग्नाक 'बाप्ला' अशें म्हण्टात. तातूंत सात प्रकार आसात - १) किरीन बहू बाप्ला : किरीन बहू म्हळ्यार विकती घेतिल्ली सून. लग्नप्रकाराक समाजांत मान आसा. न्हवऱ्याचो आवय - बापूय मध्यस्थामार्फत लग्न जुळोवन व्हंकलेच्या आवय - बापायक देज दितात आनी लग्न करतात. २) टुंकी दिप्ली बाप्ला : टुंकी म्हळ्यार टोपली. गरीब लोक अशे तरेन लग्न करतात. हातूंत दिवप - घेवप नासता. व्हंकल एका पाटल्यांत बसून न्हवऱ्यागेर वता. थंय न्हवरो तिच्या कपलाक शेंदूर लायता. ३) संग बाप्ला : विधूर जेन्ना विधवेकडे वा घटस्फोट घेतिल्ले बायलेकडे लग्न करता, ताका संग अशें म्हण्टात. ४) घरदी जांवय बाप्ला : एकूच चली आसल्यार तिच्या घोवाक घरजांवय करून ताणें व्हंकलेगेर कायमचें रावपाचें आसता. ५) किरीन जांवय बाप्ला : हाचो अर्थ विकतो जांवय - लग्न, असो जाता. एकाद्री चली लग्नापयलीं गुरवार जाली आनी त्या चल्याक एकाच गोत्राक लागून वा आनीक कसल्याय कारणाक लागून तिचेकडे लग्न करपाक मेळना तर ताणें तिका न्हवरो विकतो घेवन दिवंचो पडटा. म्हळ्यार लग्नाचो सगळो खर्च करचो पडटा. ६) इतुत बाप्ला : बळजबरीन एकाद्रे चलयेक शेंदूर लावन लग्न करप. ७) वीर बोलोक बाप्ला : एकाद्रे चलो, चलयेकडे लैंगिक संबंद जुळोवन, लग्न करीनासतना सोडून दिल्यार ती चली त्या चल्यागेर वचून बसता. तो चलो तिचेकडे लग्न करूंक तयार नासल्यार तें प्रकरण ग्रामपंचायतीकडे सोंपयतात. पूण अशीं लग्नां चडशीं जायनात.

संताळ लोकांगेर लग्न थारतकच साकरपुडो करतात.

लग्नांत न्हवऱ्यान व्हंकलेच्या कपलाक शेंदूर लावप होच लग्नांतलो मुखेल विधी आसता. दीसभर दोगांय उपाशी आशिल्ल्यान दोगांय एकठांय जेवतात. उपरांत व्हंकलेक न्हवऱ्याच्या गोत्रांत प्रवेश मेळ्ळो अशें म्हण्टात.

दर एका संताळ मनशाचे जिणेंत जनम चटियर, काको चटियर, लग्नविधी आनी अंत्यसंकार हे चार म्हत्वाचे विधी आसतात.

जनम चटियर म्हळ्यार जल्मविधी. चलो जाल्यार पांचव्या दिसा आनी चली जाल्यार तिसऱ्या दिसा हो विधी करतात आनी भुरग्याक नांव दवरतात. काको चटियर हो विधी करतकच भुरग्याक समाजांत प्रवेश मेळटा. हो विधी केल्याबगर कोणाक लग्न करपाक मेळना. सादारणपणान चार ते बारा वर्सांच्या दरम्यान चल्याचो हो विधी करतात.

संताळ लोकांत, मनीस मरतकच ताका तेल लावन उपरांत जाळटात. मेल्ल्या मनशाचो व्हडलो चलो वा लागींचो सोयरो चितेक अग्नी दिता. मडें जळटकच ताचे कवटेचो थोडो भाग आनी गळ्याकडलीं दोन हाडां काडून घेवन तीं धुवून एका मडक्यांत दवरतात. सुगीचो सण जातकच म्हळ्यार डिसेंबर म्हयन्यांत ताच्यो अस्थी दामोदर न्हंयेत वा कोपई न्हंयेत सोडटात. ह्या विधीक जान बाहा अशें म्हण्टात. पितरांच्या नांवांन बलिदान करून त्या दिसा मेल्ल्या मनशाच्या सोयऱ्यांक आनी गावंकऱ्यांक जेवण दितात. न्हंयेचे देगेर मेल्ल्या मनशाच्या आनी पितरांच्या नांवांन कपडे, पितुळची थाळी, दातवणाच्यो काड्यो ह्यो वस्तू दवरतात. ह्या विधीन मृतात्मो आपल्या पितरांक वचून मेळटा असो समज आसा.

संताळ दर वर्सा इरोक सिम, हरियर सिम, इरी गुंडली नाडवाई, जंथर, सोहराय, माघ सिम, बाहा छटा पोरोब, जत्रा पोरोब आनी पटा वा पोटा परब हे सण मनयतात. पयल्या सात सणांवेळार मुखेल बोंगांची पुजा करतात. पयले पांच सण शेताच्या विंगड विंगड अवस्थांकडे संबंदीत आसात.

हे लोक जादू आनी बोंगा हांचेपसून आपली राखण करपाखातीर जान गुरू आनी ओझा गुरू हांचो आदार घेतात. ओझा गुरू हो मनीस दुयेंत पडल्यार ताका झाडापाल्याचीं वखदां दिवन, मंत्रतंत्र म्हणून बलिदानय करतात. संताळांक झाडापालो, वनस्पत आनी मुळां हांचेपसून मेळपी तीनशें पांच तरांचीं वखदां खबर आसात. गोरवांखातीर तांचेकडे पंदरा वखदां आसात. तशेंच ते गंडेदोरे आनी ताईत हांचोय उपेग करतात.

शेती हो तांचो मुखेल धंदो आसा. तशेंच ते गोरवां पोसप, शिकार, नुस्तेंमारी, मजुरी आनी घरकाम हेय धंदे करतात. शेतांत ते भात, जोंधळो, बाजरी, कड्डण, गंव, जव, वाटाणो, हरभरो, तंबाकू तशेंच भाजीपालो पिकयतात. तेचभशेन हे लोक व्हड प्रमाणांत च्या मळ्यांनी मजुरी करतात. लोहमार्ग तयार करप, कोळसो आनी

अभ्रक हांच्यो खाणी, भाताच्यो गिरण्यो, पोलादाचे कारखाने हांगाय हे लोक आतां मजूर म्हणून काम करतात.

दर एका गांवाचो कारभार पंचायतीवतीन चलता. तातूंत सात अधिकारी आसतात ते अशे - १) मांडी वा पाटील २) परणिक वा उपपाटील ३) नायके वा आतो नायके. हो गांवांचो पुरोयत वा भगत आसता. तो जात्रेक गांवांतल्या देवांची पुजा करता. ४) कुडाम नायके हो, रानांत रावपी स्थानिक भुतांक संतुश्ट करता. ५) जोग - मांडी हो गांवांतल्या तरनाट्यांच्या नैतिक आचरणांचेर नदर दवरता. ६) जोग - परणिक हो परणिकांक आदार करता. ७) गोडेत हो पंचायतीचे रकाद पावयता. रवेड्याचे स्थापनेवेळार ह्या अधिकाऱ्यांची वेंचणूक जाता. वंशपरंपरेन तांचो अधिकार चलता. गांवांच्या हिताची राखण करप हें पंचायतीचें मुखेल काम आसता.

धा ते बारा रवेड्यांचो मेळून एक पंगड जाता. ताचें फुडारपण करपी मनशाक परगणा वा परगणाइत म्हण्टात. ह्या पंगडाचीय एक पंचायत आसता. तातूंत सगळ्या रवेड्यांचे मांडी आनी प्रतिशित लोकांचो आस्पाव आसता. दोन रवेड्यांतले वादाचे प्रस्न हे पंचायतींत सोडयतात.

बासरी हें तांचें आवडटें वाद्य. ल्हानपणासावन भुरग्यांक बासरी वाजोवंक शिकयतात. सांजवेळा जोगमांडीच्या घरासामकार तरनाटे बासरी आनी धोल वाजोवंक लागतकच चलयो नटून थटून थंय नाचूंक येतात.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणे संताळांचो किरिस्तांव मिशनऱ्यांकडे संबंद आयलो. इ. स. १८६० वर्सा इंग्लंडचे चर्च मिशनरी सोसायटीच्या कार्यकर्त्यांनी संताळ परगण्यांत कार्य करपाक सुरवात केली आनी थोडे संताळ किरिस्तांव जाले. किरिस्तांव मिशनऱ्यांनी संताळांभितर एक म्हत्वाचें कार्य केलें तें म्हळ्यार तांचे बोलीभाशेखातीर स्वतंत्र लिपी तयार करून शाळा सुरू केल्यो. आधुनीक काळाचो परिणाम हेर जमातीसारकोच संताळ जमातीचेरय जाला आनी देखून तांच्या चालीरितींनी, आचारविचारांनी बदल घडत रावला.

- कॉ. वि. सं. मं.

संन्यास : संवसार सोडून विरक्तपणान देवभक्ती वा आध्यात्मिक साधना करपाची अवस्था काम्य कर्माचो त्याग म्हणजेच संन्यास अशीय ताची व्याख्या आसा. तशेंच आश्रमवेवस्थेंतलो तो चवथो आश्रम.

संन्यास केन्ना घेवंचो त्याविशीं मनुस्मृतींत दिल्लो श्लोक असो आसा -

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिब्रजेत् ॥

अर्थ - अशे तरेन जिविताचो तिसरो वांटो रानांत घालोवन आयुश्याच्या

चवथ्या वांट्यांत सर्वसंगपरित्याग करचो आनी संन्यस्त जावंचें.

संन्यासग्रहणाविशीं दोन मतां आसात. तीन आश्रमांचें यथाविधी आचरण केल्या उपरांत संन्यास घेवप हें पयलें मत आनी 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' म्हणजे ज्या दिसा निरिच्छताय येता त्याच दिसा आश्रमक्रम विचारांत घेनास्तना संन्यासाश्रम पत्करचो, हें दुसरें मत. विविदिशा आनी आतूर हे संन्यासाचे दोन प्रकार. पयलो सविधी आनी दुसरो अविधी आसता. विविदिशा म्हणजे आत्मगिन्यानाचे इत्सेन घेतिल्लो संन्यास आनी मरण आतां लागीं पावलां अशें जाणवतकच चतुर्थाश्रमांत मरचें ह्या हेतून बेगिनचे बेगीन घेतिल्लो संन्यास म्हणजेच आतूर संन्यास.

वानप्रस्थ आनी संन्यास हीं उतरां वेदांत नात. हाचेवयल्यान संहिताकाळांत हे आश्रम म्हणून प्रस्थापित जाल्ले नासुंये अशें दिसता. फुडें उपनिषद काळांत ते चालू जाले. उपनिषदांच्या काळांत यज्ञयाग आनी कर्मकांड हांचेवयलो वैदिकांचो विश्वास कमी जालो आनी गिन्यान - वैराग्याचें म्हत्व वाडलें. ह्याच विचार क्रांतीतल्यान संन्यासाश्रमाक आरंभ जालो. उपनिषदांत चारय आश्रमांची कल्पना आसा. पूण तसो उल्लेख करपी उतरां नात. याज्ञवल्क्य आनी मैत्रेयीची कथा बृहदारण्यकांत आयिल्ली आसा. थंय याज्ञवल्क्य म्हण्टा. 'हे मैत्रेयी, हांव आतां घर सोडून प्रव्रज्या घेतलो, म्हणजेच संन्यास पत्करतलों'. प्रव्रज्या हें संन्यासाचें पर्यायी उतर. बौध्द वाड्मयांतय तें सांपडटा. जाबालोपनिषदांत मात संन्यासाचें वर्णन सांपडटा. मुंडकोपनिषदाच्या काळामेरेन चार आश्रमांची कल्पना रूढ जावन तातूंत संन्यासाश्रमाक प्राधान्य दिल्लें. पाणिनीच्या काळामेरेन संन्यासी वा परिव्राजक ही संस्था संघटित जाली. संन्यास धर्माच्या उपदेशाखातीर भिक्षूसूत्रांय निर्माण जालीं. मागीर धर्मसूत्रांनीय पयलींच्या तीन आश्रमांवांगडा संन्यासाचेंय वर्णन केलें.

संन्याशाचे चार प्रकार अशे आसात - १) कुटीचक - पुतान बांदून दिल्ले खोपटेंत रावपी आनी त्रिदंड, कमंडलू आनी शिरवासूत्र दवरपी. हो पूत आपल्या मनशांकडेन भिक्षा मागता. २) बहूदक - त्रिदंड, कमंडलू आनी भगवीं वस्त्रां न्हेसपी. हाणें सात घरांत भिक्षा मागपाची आसता. मांस, मीठ आनी बाशें जेवण हाका वर्ज आसता. ३) हंस - हो गांवांत एक रात आनी नगरांत पांच राती रावता. हो इकरा म्हयने भिक्षा मागता आनी एक म्हयनो उपास करता. ४) परमहंस - हो रूरवारवाला, पडींग घरांत वा मसंडेंत रावता. एक वस्त्र वापरता वा नागडो रावता. हाका धर्मकर्मांचे विधिनियेध नासतात. हाका सगळ्यांच्या घरांतली भिक्षा चलता.

हे चार प्रकार क्रमान उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आसात. संन्यासी निर्भय आनी अभयदानी आसता. तो जिविताची खोस आनी मरणाचें दुख्ख करिना. तो दोनयकडेन निरपेक्ष आसता. तो प्रणवाचो उपासक आनी सम्यक्दर्शनसंपन्न सगळ्या भावांविशीं निस्पृह आनी सगळ्या

दुदांच्या सुवादीन आसता. ह्या आश्रमांत मनशाक सर्वतंत्रस्वतंत्र जावन अध्यात्मशील जावपाची संद मेळटा. तशेंच ह्याच आश्रमांत ताका असीमतेचो अणभव घडपाक शकता आनी निमणें सत् मेळोवपाखातीर ताका आपले सगळे शक्तीचो पुराय उपेग करपाक येता.

वनप्रस्थांतलें मनन, चिंतन आनी तप हें संन्याशाच्या ब्रह्मज्ञानाक साधक जाता. ब्रह्मज्ञान जाले उपरांत मागीर ताका ह्या साधनांची गरज उरना. अशा ब्रह्मज्ञानी संन्याशांचे उल्लेख उपनिषदांतय सांपडटात. अशे संन्याशी ब्रह्मसंस्थ जातात अशें छांदोग्यांत म्हळां.

संन्यास घेवपाक अधिकारी कोण हेविशीं जायत्या जाणांचीं वेगवेगळीं मतां आसात. मुंडक आनी बृहदारण्यक हातूंत संन्यासाच्या संदर्भांत ब्राह्मण अशें उतर आयिल्लें आसा. हें ब्राह्मण उतर उपलक्षण समजून जायते धर्मशास्त्री तातूंत सगळ्या द्विजांचो म्हणजे त्रैवर्णिकांचो आस्पाव करतात. संन्यास खंयच्याय वर्णाक घेवपाक येता म्हणपाचें जाबालोपनिषदावयल्यान दिसता. वैराग्य उत्पन्न जाल्यार कोणेय संन्याशी जावंचें अशें महाभारतांत म्हळां. कात्यायनाच्या मतान त्रैवर्णिकांक संन्यासाचो अधिकार आसून बायलांक मात तो ना. महाभारतांत तर शुद्राकय सगळ्या आश्रमांचो अधिकार सांगला.

ब्राह्मणाशिवाय हेर वर्णांत चडकरून संन्यासाची चाल नाशिल्ली. त्रैवर्णिक आनी शूद्र संन्याशी चडशे दिसच नाशिल्ले. देखून जंय - जंय संन्याशाचें वर्णन येता थंय ब्राह्मणच अभिप्रेत आशिल्लो दिसता. आपणें ब्राह्मणांकच संन्यास सांगला अशें मनून स्पश्ट सांगलां. शंकराचार्यानय ह्याच मताक तेंको दिला.

संन्यास ग्रहणाखातीर उत्तरायण योग्य आसा. आतुराक दक्षिणायणय योग्य आसा. संन्यास घेवपाची इत्सा आशिल्ल्यान कांय दीस गुरूलागीं रावन यतिधर्माचो अभ्यास करचो. मागीर गायत्रीजप, रूद्रजप, कूष्मांड होम हाणीं देहशुध्द केल्याउपरांत रिक्ता तिथीक (चवथ, नम वा चतुर्दस) देशकालांचें स्मरण करून अधिकारप्राप्तीखातीर कांय दानां दिवंचीं. आठ श्राध्दां करचीं. दुसऱ्या दिसा फकत स केंस दवरून बाकीचे सगळे केंस कापचे. आशिल्ली सगळी संपत्ती ब्राह्मण आनी पुतांक वांटून दिवंची. ब्रह्मणांकडल्यान कोंड्याचो दंड हाडून घेवंचो आनी पादुकाय तयार दवरच्यो मागीर संन्यासग्रहणाचो संकल्प करचो. गणपतिपूजन, पुण्याहवाचन, मातृकापूजन आनी नांदीश्राध्द करचें. देवतांचो नामजप करचो कांय वैदिक सुक्तां म्हणचीं. तीन मुठी सातूंचें पीठ प्रणवमंत्र म्हणून तीन खेपे प्राशन करचें. बोंबलेक स्पर्श करचो. दूद आनी धंय हांचे मिश्रण आशिल्लें घृत जांव उदक तीन खेपे प्राशन करून उपास करचो. मागीर सावित्री प्रवेश आनी ब्रह्मन्वाधान करचें. सांजवेळची संध्या, होम आनी वैश्वदेव करून अग्नीलागीं जागरण करचें.

दुसऱ्या दिसा सकाळीं वैश्वानर स्थालीपाक करचो. प्राणाय स्वाहा सारकिल्या पांच मंत्रांनी समिधा, चरू आनी आज्य ह्या तीन

द्रव्यांचो होम करून 'पुरूषायेदं न मम' असो त्याग म्हणचो. मागीर समिधा, चरु आनी आज्य हातुंतल्या दर एका द्रव्याच्या चाळीस आहुतींनी विरजाहोम करचो. तो जातकच ब्रह्मचान्यांक कांय दानां दिवंचीं. मागीर तीन रवेपे यजुर्मंत्र म्हणून अग्नीची ज्वाला प्राशन करीत आपल्या जाग्यार अग्नीचो समारोप करचो. घरांतल्यान भायर सरतना पूत आनी हेरांक हो आशिर्वाद दिवंचो -

सर्वे भवन्तु वेदाढ्या : सर्वे भवन्तु सोमपा :।

सर्वे पुत्रमुखं हृष्ट्वा सर्वे भवन्तु भिक्षुका :।।

अर्थ - सगळे वेदपारंगत जांव, सगळे यज्ञांत सोमपान करपी जांव, सगळे पुतांचें तोंड पळोवन संन्यासी जांव.

ताचे उपरांत 'न मे कश्चित् नाहं कस्यचित्' (म्हजो कोण ना आनी हांव कोणाचो न्हय) अशें पूत आनी हेरांक सांगून तांचो निरोप घेवंचो. मागीर जलाशयाचेर वचून उदकानच उदकांत तीन पोशे अर्ध दिवंचें.

पुत्रैषणा वितैषणा लोकैषणा सर्वैषणा मया परित्यक्ता

अभयं सर्व भूतेभ्यो मत्त : स्वाहा ।

अर्थ - म्हाका पुताची, धनद्रव्याची, यश किर्तीची आनी खंयच्याच गजालीची इत्सा ना. म्हज्यापसून आतां सगळ्या भूतांक अभय आसा.

अशें म्हणून परत एक फावट उदकांजली सोडची. बोंबलीभर उदकांत उदेंतेवटेन तोंड करून उबो रावन 'तरत्समन्दी' ह्या सूक्ताचो पाठ करचो. हाचेफुडें आपूण भिक्षेचेर जगतलो अशें म्हणून आनीक एक पोसोभर उदक सोडचें. शिरवा आनी जानवें उदकांत उडोवंचें. विष्णुची प्रार्थना करची. नागडो जावन उत्तरेवटेन पांच पावलां चलचें. कौपीन आनी वस्त्र घालचें. हातांत दंड, कमंडलू आनी आसन ह्यो वस्तू घेवंच्यो. गुरूक शरण वचचें आनी ताचे पांय धरून 'म्हाका ब्रह्मज्ञान सांग' अशें मागचें. गुरून एका शंखांत उदक घेवंचें आनी तें प्रणवमंत्रान अभिमंत्रित करून ताणें शिश्याक अभिशेक करचो. शांतिपाठ म्हणून शिश्याचे तकलेर हात दवरचो आनी ताच्या उजव्या कानांत 'तत्त्वमसि' जांव दुसरें खंयचेंय महावाक्य उचारून ताचो अर्थ सांगचो. मागीर संप्रदायाप्रमाण शिश्याचें नांव दवरचें.

मागीर खंयच्याय एका बऱ्या दिसा एकाद्र्या गृहस्थान संन्याशाक मुखार बसोवन माती आनी उदकान ताचे पांय धुवचे. मागीर त्या यतीन कटीची (कमरेची) शुध्दी करून कटिसूत्र आनी कौपीन धारण करची. कमराभोंवतणी वस्त्र गुंडाळचें. यतीन व्हड यतीक पांयां पडचें. गृहस्थी पुरुशांनी यतीक पांयां पडचें. यतीन 'नारायण' असो आशिर्वाद दिवंचो.

संन्याशान कांय गजाली पाळपाच्यो आसतात. ताणें सकाळींफुडें उठचें. ब्रह्मणस्पतीच्या मंत्रांचो पाठ करचो. देहशुध्दी आनी दंडशुध्दी करची. प्रणवान दंतधावन करचें. न्हावन प्राणायाम आनी

केशवादी नांवांनी तर्पण करचें. सूर्यापस्थान करून तीन रवेपे विष्णुपुजा करची. आपले उपजिवीकेरवातीर माधुकरी (भिक्षा) मागची. व्या हतिमंत्रांनी सूर्यादिदेवतांक आनी भूतांक भुंयेचेर भिक्षान्न दिवंचें. उरिल्लें अन्न विष्णुक निवेदीत करून जेवचें. जेवणा उपरांत आचमन करून सोळा प्राणायाम करचे. संन्याशाक भिक्षा घालतना दात्यान पयलीं ताच्या हाताचेर उदक घालून मागीरच भिक्षा घालची. यतीन वर्सकाळाशिवाय हेर काळांत गांवांत एक रात आनी लोक वस्तींत पांच राती रावचें. पावसाळ्यांत चार म्हयने एकाच जाग्यार रावन आठ म्हयने भोंवचें. महाक्षेत्रांत रावप्यांनी भोंवचें न्हय. भिक्षाटन, जप, न्हाण, ध्यान, शुचिभूतपणा आनी देवपुजा ह्यो स गजाली संन्याशाक गरजेच्यो आसात. यतीचीं आयदनां माती, कोंडो, लांकूड वा दुदयाचीं आसचीं. तशेंच हेर गजालींचें अध्ययन करिनासतना ताणें वेदाथर्पेच मनन - चिंतन करचें.

एक फावट संन्यासाश्रम आपणायल्याउपरांत ताचो त्याग करून परत गृहस्थाश्रमांत येवपाक मेळना. अशा पुरूशाक जायत्यो शिक्षाय सांगिल्ल्यो आसात.

संन्यासी मेल्या उपरांत पुतान जांव शिश्यान वपन करचें आनी कळशीभर उदक अभिमंत्रित करचें. रूद्रसूक्त, विष्णुसूक्त आनी हेर ऋचा म्हणत यतीक न्हाण घालचें. आंगाक चंदन आनी गळ्यांत फुलांची माळ घालची. देड हात फोणकूल मारून तातूंत पंचगव्य शिंपडावचें. तीन जाग्यांचेर दंड मोडून यतीच्या उजव्या हाताचेर दवरचो. भूर्भुव : स्व : हो मंत्र म्हणून शंखान यतीचें मस्तक फोडचें. फोणकुलांत मीठ घालचें आनी तातूंत मेल्ल्या यतीक बसोवंचो. मागीर फोणकूल पुरोवंचो. जमिल्ल्या सगळ्यांनी न्हंयेचेर वचून न्हांवन घरा येवंचें. कुटीचकाचें दहन करचें; बहूदकाक पुरचो; हंसाक जलसमाधी दिवंची आनी परमहंसाक त्याच जाग्यार पुरचो अशें वचन आसा.

कर्त्यान फकत धा दीस तर्पण करचें. लिंगपूजन, पायसबली आनी दीप दान करचें. इकराव्या दिसा पार्वण श्राध्द करचें. बाराव्या दिसा नारायणबली करचो. तेराव्या दिसा तेरा संन्यासी वा तेरा ब्राह्मणांक जेवण घालचें. भाद्रपद कृष्ण पक्षांत दुवादशीक यतीचें महालयश्राध्द करचें अशेंय सांगलां.

आद्य शंकराचार्य, विवेकानंद, रामतीर्थ सारकिले जायते व्हड संन्यासी भारतांत जावन गेले. तांकां जायते शिश्य लाबले. ह्या सगळ्यांची शिश्यपरंपराय खूब व्हड आसा. तांचें ज्ञानप्रसाराचें कार्य अजूनय चालू आसा. हे सगळे संन्यासी वेदान्ती आशिल्ले.

वेदान्त आनी संन्यास हांचो लागिंचो संबंद आसा. वेदान्तसाधना म्हणजे आत्मसाधना. संन्यास हें तिचें एक गरजेचें आंग. जिवितांतल्यो मोलादीक गजाली त्यागून आत्मप्राप्तीचो साधक जावपाचें आसता. सगळीं मानवी बंधनां आनी बायल, घर, संपत्ती आनी पूत हांचे पास तोडूनच कोणय अध्यात्ममागविल्ल्यान वचपाक

शकता. देखून फकत वेदांतच न्हय जाल्यार पुर्विल्ल्या सगळ्या दर्शनांचें संन्यास हें एक गरजेचें आंग थरलां.

- कों. वि. सं. मं.

संयुक्त राष्ट्रसंघटना : दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत भक्षक झुजां पयस दवरून, आंतरराष्ट्रीय शांतताय आनी सुरक्षा बाळगूपाच्या हेतान अस्तित्वांत आयिल्ली एक जागतीक संघटना. १९१९ त पयल्या म्हाझुजाउपरांत संवसारीक शांतताय आनी सहकार्याचे उंचेले भावनेन प्रेरित जावन राष्ट्रसंघाची (League of Nations) स्थापना जाल्ली. म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत परत म्हाझुजासारकी संहारक आपत्ती संवसाराचेर येवची ना अशी राष्ट्रसंघाची अपेक्षा आशिल्ली. १९२० ते १९३९ ह्या काळखंडांत राष्ट्रसंघान आपले मोरवीप्रमाण कार्य करपाचो यत्न लेगीत केलो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजावटेन व्हरपी युरोपाचें राजकारण थांबोवपाक तिका अपेश आयलें. अमेरिका राष्ट्र ह्या संघासावन पयलींच भायर रावली, तशेंच राष्ट्रसंघालागीं लश्करी बळ नाशिल्ल्यान जपान, इटली, जर्मनी, रशिया हांकां तांच्या आक्रमक धोरणासावन आडावंक संघाक अपेश आयलें. दुसऱ्या म्हाझुजांत, इंग्लंड, अमेरिका आनी सोव्हिएत रशिया हीं तीन व्हड राष्ट्रां झुजकार्याखातीर एकठांय आयलीं. ह्या झुजसहकार्यांतल्यानच परत एकदा आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या कल्पनांक चालना मेळ्ळी. ८ एप्रिल १९४६ ह्या दिसा राष्ट्रसंघान आपलीं सगळीं सुत्रां संयुक्त राष्ट्रसंघटनेकडेन दिवपाचें थरयलें. उपरांत १९ एप्रिल १९४६ ह्या दिसा राष्ट्रसंघाचें विसर्जन केलें.

दुसऱ्या म्हाझुजावेळार जर्मन, इटली आनी जपान हांच्या आक्रमणांच्या निशेधांत अमेरिका, इंग्लंड, सोविएत रशिया हीं राष्ट्रां एकठांय आयलीं. झूज चालू आसतनाच झुजाउपरांतच्या काळांत शांतताय प्रस्थापित करपाखातीर खंयची उपाय येवजण करची ह्या विशयाचेर एकवटीत राष्ट्रांभितर विचारविनिमय चालू आसलो. १९४२ त पयले खेपो संयुक्त राष्ट्रां (United Nations) हो शब्दप्रयोग इश्टगटामदें अस्तित्वांत आयलो. झुजाच्या उपरांतच्या काळांत इश्टराष्ट्रांनी एकवटीत राष्ट्रसंघटना निर्मूपाखातीर यत्न सुरू केले. १९४४ त उंबार्टन ओक्स हांगा अमेरिका, इंग्लंड, सोविएत रशिया आनी चीन ह्या चार व्हड राष्ट्रांच्या मुणयान्यांनी नवे संवसारीक संघटनेचो मसुदो तयार केलो. ह्या मसुद्याचेर फेब्रुवारी १९४५ त याल्टा शारांत स्टालीन, रुझवेल्ट, चर्चिल ह्या फुडाऱ्यांचे गुपीत बसकेंत विचारविनिमय जावन, ताका मान्यताय दिवपांत आयली.

फुडले पिळगेक झुजांच्या अरिश्टांकडल्यान वाटोवपाखातीर फावो तो वावर करून आंतरराष्ट्रीय शांतताय आनी सुरक्षा बाळगप हाकाच संघटनेन आपलो पयलो वयलो हेत मानला. राष्ट्रांराष्ट्रांमजगतीं इश्टागत घडोवन हाडप, अर्थीक, समाजीक,

संस्कृतीक तशेंच मनीसहीत संबंदीत प्रस्न सुटावे करप आनी खंयचेय मतभेद वा झगडीं शांततायेन सोडवप हांचेर संघटनेन चड भर दिल्लो. दर एका वांगड्यान संघटनेच्या घटनेखाल घेतिल्ल्या खंयच्याय निर्णयाक आदार दिवपाक जाय अशें करारांत स्पश्ट केलां. खंयच्याय शांततामोगी राष्ट्रान संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचो वांगडी जावं येता, पूण तेखातीर ताका संघटनेच्या आमसभेची (General Assembly) आनी सुरक्षा मंडळाची (Security Council) मान्यताय मेळोवची पडटा.

संयुक्त संघटनेच्यो वावराप्रमाण स वेगवेगळ्यो विभागीय संस्था स्थापीत केल्यात त्यो अशो -

१) आमसभा (General Assembly) : आमसभेंत संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या सगळ्या वांगड्यांक प्रतिनिधीत्व मेळटा. दर एक वांगडी राष्ट्रक चडांत चड पांच वांगडी धाडूं येतात, पूण दर एक राष्ट्रक एकूच मताचो अधिकार आसता. संघटनेचीं चडशीं आंतरराष्ट्रीय गजालींचेर भासाभास घडोवन हाडून प्रस्न सुटावे करता.

२) सुरक्षा मंडळ (Security Council) : संघटनेचे कबलातींत आंतरराष्ट्रीय शांतता आनी सुरक्षतायेची मुळावी जापसालदारकी सुरक्षा मंडळाकडेन सोंपयल्या. ते संबंदीचे सगळे हक्क ह्याच मंडळाक दिल्यात. सुरवेक ह्या मंडळांत इकरा वांगडी आसले. तातुंतले पांच (अमेरिका, रशिया, फ्रांस, इंग्लंड आनी चीन) कायम स्वरुपाचे, जाल्यार स वांगडी दोन वर्सांच्या काळाखातीर आसतात. पूण १९६५ त वांगडीपदाचो आंकडो ११ वयल्यान १५ केलो. पूण कायमचे पांच वांगडी तशेंच दवरले आनी उरिल्ले १० वांगडी दोन वर्सांखातीर नेमपाचो निर्णय घेतलो. मंडळामुखार आयिल्ल्या खंयच्याय प्रस्नाचेर निर्णय थरायतना सात वांगड्यांचीं मतां निर्णयाचे वटेन आसप गरजेचें. जेन्ना सुरक्षामंडळाच्या मुखार चड म्हत्वाचें (Non - Procedural) प्रस्न निर्णयाखातीर आयिल्ले आसतात तेन्ना निर्णयावटेन आशिल्ल्या सात मतांतलीं पांच मतां कायम वांगड्यांचीं आसपाकच जाय (Veto Power). देखून ह्या पांच वांगड्यांचें एकमत आसल्या शिवाय सुरक्षा मंडळ खंयचोच म्हत्वाचो निर्णय दिवंक शकना.

३) सचिवालय (Secretariat) : मुखेल सचिवाच्या फुडारपणाखाल ह्या मंडळाचो पुराय कारभार चलता. सुरक्षा मंडळाचे शिफारसीवयल्यान आमसभा मुखेल सचिवाची नेमणूक करता. आंतरराष्ट्रीय संबंद हाताळपाचे बाबींत मुखेल सचिवाची भुमिका म्हत्वाची आसता.

४) आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (International Court of Justice) : आंतरराष्ट्रीय मळावयले खटले सुटावे करपाक हें न्यायालय आदार करता. आमसभा आनी सुरक्षा मंडळ स्वतंत्रपणान मतदान करून १५ न्यायाधीशांक णव वर्सांखातीर वेंचून काडटात.

५) अर्थीक आनी समाजीक मंडळ (Economic And

Social Council) : अर्थीक आनी भौशिक मळाचेर बारीकसाणेन अभ्यास करून उदरगतीखातीर योग्य त्यो सुचवण्यो करप ही ह्या मंडळाची मुखेल जापसालदारकी. आमसभा मतदान करून ह्या मंडळाचे ५४ वांगडी वेंचून काडटा. तांचो कार्यकाळ तीन वर्सांचो आसता. ह्या मंडळाच्यो वर्सांतल्यान उण्यात उण्यो दोन बसका जावपाक जाय. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या हेर खाशेल्या संस्थांच्या वावराचेरय हें मंडळ लक्ष दवरता.

विश्वस्त मंडळ (Trusteeship Council) : विश्वस्त प्रदेशांचो कारभार पळोवपी हेर संस्थांचेर हें मंडळ देखरेख दवरून तांकां योग्य ती सुचोवणी करता. आमसभेच्या फुडारपणाखाल हें मंडळ चलता. १९८० मेरेन सगळे विश्वस्त प्रदेश स्वतंत्र जाल्ल्यान ह्या मंडळाफाटलो मुखेल हेत पुरायपणान सोंपला.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्यो हेर कांय खाशेल्यो संस्था -

१) अन्न आनी शेतकी संस्था (Food and Agriculture Organization) : शेतकी पिकावळ, तशेंच रान आनी नुस्तें उत्पन्न वाडोवन तांची योग्य पुरवण करप हे संस्थेचो मुखेल वावर.

२) आंतरराष्ट्रीय अणूऊर्जा एजन्सी (International Atomic Energy Agency) : अणूऊर्जेची जतनायेन आनी शांतीपूर्वक उदरगत घडोवन हाडपाखातीर उपेग करप ही हे एजन्सीची मुखेल मोख.

३) विश्व बँक (World Bank) : ही बँक संघटनेच्या विकासशील वांगडी राश्ट्रांक अर्थीक उदरगत घडोवन हाडपाखातीर रीण दीता.

४) आंतरराष्ट्रीय मौद्रीक निधी (International Monetary Fund) : अडचणीच्या वेळार मौद्रीक स्थिरता हाडप आनी आंतरराष्ट्रीय स्तराचेर मौद्रीक सहयोग घडोवन हाडप ही हे संस्थेची मुखेल मोख.

५) आंतरराष्ट्रीय संचारण सेवा (International Telecommunication Union) : रेडिओ, टेलिग्राफ, टेलिफोन आनी अंतराळ - रेडिओ संचारण ह्यो सुविधा आंतरराष्ट्रीय मळाचेर उपलब्ध करून दिवप हो ह्या संस्थांचो मुखेल वावर.

६) संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची शिक्षणीक, विज्ञानीक आनी संस्कृतीक संस्था (United Nations Educational, Scientific and Cultural Org.) : शिक्षण, विज्ञान आनी संस्कृती हांचे वतीन वेगवेगळ्या राश्ट्रांभितर मेळ घडोवन हाडप ही हे संस्थेची मुखेल मोख.

७) संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचो बाल निधी (United Nations Childrens Fund) : ही संस्था विकासशील राश्ट्रांमदल्या भुरग्यांची भलायकी राखपाक, तांकां शिक्षण आनी योग्य अन्न दिवपाक, तशेंच आवयांक आपल्या भुरग्यांची फाव ती जतनाय घेवपाक मार्गदर्शन करता.

८) जागतीक भलायकी संस्था (World Health Organization) : वेगवेगळ्या रोगांचें निदान करून तांचेर वखदां सोदून काडप आनी तांची पुरवण करून रोग आळाबंदा हाडप ही ह्या संस्थेची मुखेल मोख.

राश्ट्रसंघटनेच्यो ह्यो स्वायत्त संस्था आसून, तांचो वावर आनी भितरलो कारभारय स्वतंत्रपणान चलता. ह्यो वेगवेगळ्यो संस्था आपआपले मोखीप्रमाण क्षेत्रीय अभ्यास करून राश्ट्रसंघटनेक योग्य त्यो सुचोवण्यो करता.

- प्रा. राजय पवार

संवत्सर : महाकालाचो एक भाग. संवत्सराची व्याख्या अशी आसा - 'सम्यग् वसन्ति मासादयोऽस्मिन्' म्हळ्यार जातूंत म्हयने बी सारकिल्या कालविभागांचो वेवस्थित आस्पाव जाता, ताका संवत्सर अशें म्हण्टात.

भारतीय पंचांगांत शालिवाहन शकावांगडा एक संवत्सर दिल्लें आसता. तें साठ वर्सांचें एक चक्र आसा. ह्या साठ संवत्सरांचीं नांवां अशीं आसात - प्रभव, विभव, शुक्ल, प्रमोद, प्रजापती, अंगिरा, श्रीमुख, भाव, युवा, धाता, ईश्वर, बहुधान्य, प्रमाथी, विक्रम, वृष, चित्रभानू, सभानू, तारण, पार्थिव, व्यय, सर्वजित्, सर्वधारी, विरोधी, विकृती, खर, नंदन, विजय, जय, मन्मथ, दुर्मुख, हेमलंब, विलंबी, विकारी, शर्वरी, प्लव, शुभकृत्, शोभन, क्रोधी, विश्वावसू, पराभव, प्लवंग, कीलक, सौम्य, साधारण, विरोधकृत, परिधावी, प्रमादी, आनंद, राक्षस, अनल, पिंगल, कालयुक्त, सिध्दार्थी, रौद्र, दुर्मती, दुंदुभी, रुधिरोग्दारी, रक्ताक्ष, क्रोधन आनी क्षय.

बारा म्हयन्यांच्या काळाक संवत्सर अशें नांव आसा. म्हयन्यांचे जे तरेन चांद्र सावन आनी सौर अशे भेद आसात, तशेंच संवत्सराचेय चांद्र, सावन आनी सौर अशे तीन प्रकार आसात. चैत्र शुध्द पाडव्यासावन फाल्गुन उमाशेमेरेनचो काळ, ताका चांद्र संवत्सर अशें म्हण्टात. चांद्र संवत्सर तीनशें चौपन्न दिसांचो मानला. तीनशें साठ दिसांच्या काळाक सावन संवत्सर अशें नांव आसा. मेष राशींत सूर्यान प्रवेश केल्ल्या दिसासावन मीन राशींतल्यान तो भायर सरता त्या दिसामेरेनचो काळ, तें सौर वर्स. सौर वर्स तीनशें पासश्ट दिसांचें आसता. केन्नाय संवत्सराचे बार्हस्पत्य आनी नाक्षत्र अशे आनीक दोन प्रकार मानल्यात. बार्हस्पत्य संवत्सरांत तीनशें एकसश्ट दीस आसतात. तीनशें चोवीस दिसांचें नाक्षत्र संवत्सर आसता.

नर्मदा न्हंयेच्या दक्षिणेकडल्या भारताच्या सगळ्या वाठारांनी कलियुगाचें पयलें वर्स प्रमाथी संवत्सर आशिल्लें अशें मानतात आनी दर वर्सा चैत्र शुध्द पाडव्यासावन संवत्सराचो आरंभ धरतात. अशे तरेन एक चक्र पुराय जातकच परतून प्रभव संवत्सरापसून आरंभ करतात. पूण नर्मदेच्या उत्तरेकडल्या भारतांत, कलियुगाचे सुरवातेक

खंयचें संवत्सर मानचें हेविशीं मतभेद आसात. वराहमिहिराच्या मतान तें 'विजय' मानचें जाल्यार ज्योतिशतत्त्व ह्या ग्रंथाचो कर्तो तें 'प्रभव' संवत्सर मानचें अशें सांगता. ह्या भागांत संवत्सराचो आरंभ गुरूच्या संक्रमणापसून मानतात. पूण वेव्हारांत मात चैत्र शुध्द पाडव्यासावन नवें संवत्सर सुरू जाता, अशें समजतात.

संवत्सरफल - दर एका पंचांगांत सुरवातेक, त्या संवत्सराचें फल दिल्लें आसता. संवत्सराच्या फलांत राजा, मंत्री, अग्रधान्येश, मेघेश आनी पश्चाद्धान्येश हांचीं नांवां दिल्लीं आसतात आनी त्या ग्रहांच्या स्थानांची थारावीक फलांलेगीत दिल्लीं आसतात हे अधिकारी अशेतरेन थारायतात - राजा - चैत्र शुध्द पाडवो ज्या वाराक आयिल्लो आसता, त्या वाराचो अधिपती त्या संवत्सराचो राजा मानतात. देखीक, बिरेस्तारा चैत्र शुध्द पाडवो आयल्यार, त्या संवत्सराचो राजा गुरू. मंत्री - मेषसंक्रांत ज्या वाराक येता, त्या वाराचो अधिपती मंत्री समजतात. अग्रधान्येश - (बेगीन तयार जावपी धान्यांचो अधिपती) कर्कसंक्रांत ज्या वाराक येता, त्या वाराचो अधिपती हो अग्रधान्येश मानतात. मेघेश - आर्द्रा नक्षत्राचेर सूर्य ज्या वाराक येता, त्या वाराचो अधिपती हो मेघेश समजतात. रसेश - तुळसंक्रांत ज्या वाराक येता, त्या वाराचो अधिपती तो रसेश.

रवी राजा आसल्यार अमुक फळ दितलो, चंद्र आसल्यार ताचें फळ अमुक आसतलें, अशीं जीं ग्रहांचीं फलां दिल्लीं आसतात, तीं त्या त्या संवत्सराच्या पंचांगांतल्या वर्षफलांत पळोवंक मेळटात. संवसार पाडव्या दिसा पंचांगांतल्या संवत्सर फळाचें वाचन करपाची कांयकडेन परंपरा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

संवर्त : एक पुर्विल्लो स्मृतिकार. याज्ञवल्क्यान दिल्ले स्मृतिकारांचे यादींत संवर्ताचें नांव मेळटा. हाच्यो दोन स्मृती उपलब्ध आसून. तातूंत दोनशें सत्तावीस आनी दोनशे तीस श्लोक आसात. त्या स्मृतींनी मुजीउपरांत ब्रह्मचान्यान पाळपाचें कर्तव्य, लग्न जाल्ल्या गृहस्थाचो आचार, फळांसयत सगळ्या दानांचें वर्णन, संन्यासधर्माचें निरूपण हे विशय आसात. वेव्हाराविशींय ताणें खूब चर्चा केल्या. ताचीं कांय मतां अशीं आसात - जेन्ना तोंडी पुरावो लेखी पुराव्याआड आसता, तेन्ना तोंडी पुरावो मानचो न्हय. ज्या वेव्हारांत व्याजाचो उल्लेख केल्लो नासता, तातूंत व्याज दिवंचें न्हय. ज्या गुन्यांवाखातीर राजान सजा करची अशे कांय गुन्यांव संवर्तान सांगल्यात ते अशे - घोव नासतना गर्भधारणा, बलात्कार, उघड साधन नासतना मेळिल्ली गिरेस्तकाय, भौशिक मार्गांत अडथळे, सभाघरां, रुख, पिकां हांचो नाश; भुरगें वा मनीस पळोवन व्हरप; पतित ब्राह्मण वा गायेची, ब्राह्मणाची हत्या करप. ताच्या मतान चलयेचें आठव्या वर्सा लग्न करचें. पूण मामाच्या चल्याकडे लग्न करप ताका मान्य ना.

- कों. वि. सं. मं.

संवसार पाडवो : (पळेयात पाडवो).

संस्कृत भास आनी साहित्य : संस्कृत म्हळ्यार सम् + कृत. सम् म्हळ्यार सम्यक्. सगळ्या आंगांनी, संस्कारांनी विकसित केल्ली भास. आर्याकरणाची प्रक्रिया चालू आसतना थळावी स्कंध भास आशिल्ली, तिचेर संस्कार करून तयार केल्ली प्रमाणित भास ती संस्कृत. इ.स. पयलीं ३०० मेरेनच्या काळांत उत्तरेक नर्मदेसावन दक्षिणेक कृष्णमेरेनच्या प्रदेशाचें आर्याकरण पुराय जालें आसूंक जाय. इ.स. च्या तिसऱ्या शेंकड्यासावन ह्या प्रदेशांत ज्यो राजवटी जाल्यो देखीक, सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकूट, चालुक्य हाणीं वैदिकधर्म आनी बौध्दधर्म हांकां सारकोच आश्रय दिलो. ताका लागून संस्कृत वा संस्कृतोभ्दव प्राकृत ह्या भासांचें म्हत्व वाडलें. चालुक्य राजांनी तर पोरनी कानडी आनी प्राकृत ह्या दोनय भासांक सारकीच वागणूक दिली. हाका लागून दक्षिण भारतांत त्या काळांतले संस्कृतोभ्दव आर्यभाशेचेर द्राविडीचो मात्सो चड परिणाम जालो.

संस्कृतांतल्यान प्राकृत भाशा निर्माण जाल्यो आनी प्राकृत भाशांतल्यान अपभ्रंश भाशा जल्मल्यो. ह्या अपभ्रंशांपसून परतून सुवातीप्रमाण निर्माण जाल्ल्यो भाशा म्हळ्यार आयच्यो मराठी, गुजराती, बंगाली, हिंदी ह्यो अर्वाचीन देशी भाशा. वैदिक आर्य इराणांतल्यान हिंदुस्थानांत येतकच तांचे भाशेचीं अशेतरेन मुखेल स्थित्यंतरां जालीं. ते हांगा आयले ते आपली स्वताची विशिश्ट संस्कृती आनी देववाणी (वेदवाणी) घेवन. हिंदुस्थानांत जे पयलींपसून रावताले, तांचीय एक संस्कृती आशिल्ली आनी तांची स्वताची वेगळी भाशा आशिल्ली. पूण वसणुकेखातीर आयिल्ल्या आर्यांमुरवार तांचो तग लागलोना आनी वैदिक आर्यांचो सेवाधर्म आपणावन तांकां रावचें पडलें. नव्यानच भास उलोवपी मनशाचो शब्दोच्चार करतानाचो आळस वा कांय विशिश्ट उच्चार करपाची शारिरीक ठेवणीक लागून असमर्थता तेचभशेन शब्दांतलो मूळ शब्द वा धातू आनी तांकां लागपी प्रत्यया संबंदीचें अज्ञान हाकालागून वैदिक संस्कृत भास ल्हव ल्हव भ्रश्ट जायत गेली. अशे तरेन वैदिक संस्कृत भाशेची जाल्ली भ्रश्टता वा तिचें हें संस्कृत भाशिकांचे नदरेन अनिश्ट अशें परिवर्तन थांबोवपाखातीर आनी आपली वैदिक संस्कृत भास शुध्द स्वरुपांत तिगोवपाखातीर आर्यांनी आपले मंत्र पयलीं तोंडपाठ करून उपरांत संग्रहितय केले. ताका लागून वेदांतली (छन्दसि) भास शुध्द उरली पूण आर्य आनी एतद्देशीय आर्यतर हांच्या वाडट्या संबंदाक लागून बोली स्वरुपांतले (भाषायम्) भाशेंत बदल जालोच. तातूंत, आर्यांच्यो नव्यो नव्यो टोळ्यो पंजाबांत येवंक लागिल्ल्यान ताचेपयलीं आयिल्ल्या एतद्देशीयांकडे अदीक - चड संपर्क आयिल्ल्या आर्यांक फुडें म्हळ्यार उदेंतेकडे आनी उपरांत दक्षिण-उत्तर दिकेवटेन वचचें पडलें. हेखातीर पंजाबांत जेन्ना शुध्द संस्कृत भास उलयताले तेन्ना गंगा यमुनांच्या दुआबांत अर्द संस्कृत

वा भ्रश्ट संस्कृत भास उलोवप जाताली. उपरांत ताचेय उदेंतेक (त्या वेळच्या मगधांत) जी भास उलयताले ती चडच भ्रश्ट जाल्ली म्हळ्यार पंजाबांतले शुध्द संस्कृतापरस खूबूच पयसावल्ली. स्थानाप्रमाण ह्या वेगवेगळ्या भाशांक उदीच्य, मध्यदेशीय आनी प्राच्य अशीं नांवां मेळ्ळीं. रूपसंपदेचे बाबतींत उदीच्य भाशेपरस प्राच्य भास इतकी वेगळी जाल्ली की ताका लागून त्यो त्यो भाशा उलोवपी लोकांक परस्परांच्यो भाशा कळना जाल्यो. उदीच्य देशांत पाणिनीचो जल्म जालो आनी ताणें उदीच्य संस्कृताची शुध्दताय तिगोवन धरपाखातीर संस्कृत भाशेचें व्याकरण रचलें (इ. स. पयलीं ५ वो शेंकडो). तशेंच प्राच्य देशांत गौतम बुध्दाचो उदय जावन ताणें भोवजन समाजाच्या प्राच्य प्राकृताक आपल्या धर्मप्रसाराचें वाहन केलें. तेखातीर संस्कृत भाशेक व्याकरणानेमांची चवकट बसली आनी प्राच्य प्राकृताक धर्मतत्त्वप्रतिपादनाची प्रतिश्ठा मेळ्ळी. हाचो परिणाम, स्थानाप्रमाण प्राकृताची मागधी, शौरसेनी आनी महाराष्ट्री अशो मुखेल पूण एकमेकांपरस वेगळीं अशीं रुपां ल्हव ल्हव स्पश्ट जालीं आनी वैदिक संस्कृताचें भारतांतलें अवस्थांतर पुराय जालें.

संस्कृत ही पुराय प्रत्ययी भास आसा. नामविभक्ती आनी आख्यातविभक्ती हांची तिच्यांत विपुलताय आसा. संस्कृत भाशेच्या ह्या प्रत्ययी रूपाकलागून तिच्यांत एके तरेचो ठाशीवपण आसा. संस्कृतांतली वर्णमाळ समृध्द आसा. विभक्तीची संख्या संबोधन धरून आठ आसा. तीन वचनां आसात. संस्कृतांत एक वर्तमान, तीन भूत आनी दोन भविश्य अशे स काळ आशिल्ले. तशेंच एक आजार्थ, एक विध्यर्थ आनी दोन संकेतार्थ अशे चार अर्थ आशिल्ले, म्हळ्यार कियापदरूपां धा प्रकारांनी तयार जातालीं. ह्या धा प्रकारांनी परतून तीन वचनां आनी तीन पुरुष हांची भर पडटाली. हाचे भायर आत्मनेपद, परस्मैपद आनी धा गण हांचे मूळ धातूचेर वेगवेगळे विकार जाताले तें वेग हाकाच लागून संस्कृतांत आख्यातरूपांची समृध्दताय दिसता. पूण प्राकृतांत हिका देंवती कळा लागली. पयलीं द्विवचन गाळून एकवचन आनी भोववचन अशीं दोनच वचनां दवरलीं. विभक्तीचे संख्येंतय प्राकृतान काटकसर केली. लकारांच्या म्हळ्यार क्रियापद रूपांच्या धा प्रकारांनीय काटछाट जाली. भूतकाळाचे तीन प्रकार आनी भविष्यकाळाचे दोन प्रकार वचून तांचे सुवातेर फकत एकेकच प्रकार उरलो. भूतकाळांत आख्यातरूप वापरपाबदला कर्मणी भूतकाळावाचक धातुसाहितांचो उपेग करपाची प्रवृत्ती वाडली. संकेतार्थाचेय जे दोन प्रकार आशिल्ले तातुंतलो एकूच उरलो. म्हळ्यार संस्कृतांतल्या धा लकारांतले फकत तीन काळ आनी तीन अर्थ अशे स लकार उरले. देखीक - वर्तमाना, भूता, भविष्यन्ती आनी पञ्चमी (आजार्थ), सप्तमी (विध्यर्थ) आनी कालातिपत्ती (संकेतार्थ). आख्यातरूपांची जी समृध्दताय संस्कृताक आशिल्ली तीच प्राकृतान पुराय बदलली. ध्वनिपरिवर्तनां तिचें भायलें उच्चारणरूप बदलिळेंच पूण विभक्ती

आनी आख्यात हातूंत जाल्ल्या फरकाक लागून तिच्यांत अंतर्बाह्य आनी मूलभूत बदल जालो. ह्या बदलान फाव जाल्ल्या तिच्या स्वरूपाक 'संस्कृत' नांवान पाचारप शक्य नाशिल्लें. म्हणून 'प्राकृत' ह्या नांवान तिचें नामांतर जालें. हें सादारण इ.स. पयलीं ६०० च्या अदमासाक सुरू जालें आनी इ.स. ६०० मेरेन तिगलें.

संस्कृत भास ही शब्दलालित्य, अर्थवत्ता आनी नादमाधुर्य ह्या गुणांचो आस्पाव आशिल्ली अशी भास. ह्या भांडारांत फकत देशभासच न्हय तर आमचे सांस्कृतिक संचिताक गिरेस्तकाय हाडिल्ली आसा. विंगड विंगड भासो उलोवपी लोकांक संस्कृतायेचे नदरेन एका समान सांस्कृतिक सूत्रांक गुंथपाची तांक हे भाशेंत निश्चित आसा. एक पुरातन भास म्हणून तिचें म्हत्व तर आसाच पूण आयच्या बदलत्या काळांतल्या भाशेंत लेगीत नव्या ज्ञानाचो आस्पाव जातकच नव्या शब्दांची गरज पडटली तेन्ना आमकां संस्कृताचो व्हड आदार जातलो. त्या अर्थान ती नव्या आविश्कारांक बळ दिवपी अशी भास जावन आसा.

संस्कृत साहित्य : संस्कृत साहित्याचे दोन प्रकार आसात - वैदिक साहित्य आनी अभिजात संस्कृत साहित्य.

वैदिक साहित्य - वैदिक वाङ्मय हें चडशें मौखिक परंपरेन आयच्या काळामेरेन येवन पावलां, आयज लेगीत ही परंपरा जिवी आसा. तशेंच लिखित आनी मौखिक परंपरांतल्या पाठांनी भेद दिसल्यार, मौखिक परंपरेंतल्या पाठाक चड प्रामाण्य दिवप जाता. हें फकत संस्कृतांतच न्हय तर जागतिक भाशांनीय विस्तृत प्राचीनतम अशें वाङ्मय उपलब्ध आसा. प्राचीन मनशाचें, चड करून यूरोभातीय मानव समाजाची जीण आनी मन प्रतिबिंबित करपी आनी कसलोच फरक जायनासतना आयजमेरेन तिगून उरिल्लें, हाचेइतकें प्राचीन वाङ्मय जगांतले हेर खंयचेच भाशेंत उपलब्ध ना. तेखातीर मानवी संस्कृतीच्या इतिहासांत ह्या वाङ्मयाक अनन्यसादारण म्हत्व आसा. कारण, वेदग्रंथांचें पाठांतर सलग संहितेच्याच रूपान जावंकना, तर संहितेंतल्या पदांच्या उरफाटे सुरफाटे मांडणेन सिध्द जावपी बऱ्याचशा विकृतींच्याय (पद, क्रम, जटा, घन) रूपान जायत आयलां. तेखातीर हें वाङ्मय शुध्द उरपाक खूब आदार जाला. वेद हे अपौरुषेय आसात हे श्रध्देंतल्यान वेदांक आनीकय कांय गुणधर्म लाबले. वेद हाचो अर्थच ज्ञान असो आसा. उत्तर काळांत विकसित जाल्ल्या शास्त्रांचीं बीजां वेदवाङ्मयांतूय मेळटात. वेद हो ज्ञानाचो चिरंतन मूलस्रोत आसा. व्यासान वेदवाङ्मयाचें संपादन करून सूक्तांची, मंत्रांची वर्गीकरणपूर्वक वेवस्था केली, म्हणून तांकां 'वेदव्यास' हें नांव मेळ्ळें. वेदांच्या बऱ्याचशा शाखांचो उल्लेख येता. तातुंतल्या कांय शाखांचें वाङ्मय आयज उपलब्ध आसा. ह्या वाङ्मयाचो चडसो भाग परंपरेन जतन करून दवरला. हातुंतल्यो सगळ्यो संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण आनी आरण्यक, शतपथ ब्राह्मण आनी आरण्यक इतकें वाङ्मय

सस्वर उपलब्ध आसा.

वैदिक वाङ्मयाचे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद अशे चार संप्रदाय चलत आयिल्ले आसून त्या दर एकांत संहिता, ब्राह्मणां, आरण्यकां आनी उपनिषदां अशा विशयांच्या अनुरोधान स्थूल मानान चार वांटे करतात. हातुंतल्या संहितांक मंत्र आनी अवशिष्ट तीनय भागांक ब्राह्मण अशी संज्ञा मीमांसकांचे परंपरेंत प्रचलित आसा. आरण्यकां आनी उपनिषदां मुळांत ब्राह्मणांचेच अंश आशिल्ले; ईशावास्योपनिषद् हें मात संहितेचोच अंश आसा. दर एका संप्रदायाच्यो चड - उण्यो शाखा आसून, दर एके शाखेची स्वतंत्र संहिता, स्वतंत्र ब्राह्मणां, आरण्यकां आनी उपनिषदां अशें चतुर्विध वाङ्मय पयलीं आसुंये.

सतराव्या शेंकड्यांत औरंगजेबाचो भाव दारा शिकोह हाणें कांय उपनिषदांचे पर्शियन भाशेंत अणकार केल्ले. ताचेवयल्यान एकुणिसाव्या शेंकड्यांत एक फ्रेंच पंडित आँक्वेतिल दु पेराँ हाणें 'ऊपनेक्हत्' म्हळ्यार 'ऊपनेखत' हो लॅटीन अणकार केलो. ताचेच वतीन उपनिषद् वाङ्मयाची अस्तंती जगाक पयलेच खेपेक वळख जाली. तेन्नासावन ह्या वाङ्मयाचो प्रभाव अस्तंती तत्त्वचिंतकांचेरय पडलो.

वेदांगां - उपनिषदां उपरांत बौध्द धर्माच्या उत्कर्श काळांत, वैदिक परंपरा खूब फाटीं पडली. तिच्या पुनरुज्जीवनाखातीर जाल्लो पयलो वाङ्मयीन यत्न म्हळ्यार वेदांगां. वेदग्रंथांचो पाठ आनी अर्थ तेचभशेन तातुंतलें कर्मकांड हांच्या बोधाखातीर उपेगी अशें वाङ्मय 'वेदांगां' म्हणून प्रसिद्द आसा आनी तें पौरुषेय मानतात. वेदांगांवांगडा संस्कृतांत, 'सूत्र' नांवाची एक नवी ग्रंथशैली लोकप्रिय जाली. सूत्र म्हळ्यार सुटसुटीत, असंदिग्ध, संक्षिप्त विधान हे शैलीक लागून विस्तृत शास्त्र उण्या वाक्यांनी आंवळून, तोंडपाठ करप सोपें जालें. संस्कृत वाङ्मयाबदला जगांतल्या हेर खंयचेच भाशेंतल्या साहित्यांत अशो शैली मेळनात.

सूत्रभाष्यात्मक पद्दतीन मांडिल्ल्या संस्कृत शास्त्रांचो पुरुषार्थ कल्पनेच्या आदाराचेर वर्गीकरण रूढ आसा. कल्पसूत्रांचो विशय धर्मशास्त्र. अर्थशास्त्राचेर खूब ग्रंथ आसात तातूंत सूत्रशैली चडशी दिसना. कामशास्त्राचेर वात्स्यायनाचीं सूत्रां आसात. मोक्षशास्त्रांत विंगड विंगड तत्त्वज्ञान संप्रदाय आस्पावतात.

दर्शनां - सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, वेदान्त आनी मीमांसा हीं जीं मुखेल स आस्तिक दर्शनां आसात, त्या सगळ्यांचेर प्राचीनतम ग्रंथ सूत्रात्मक आसात. सांख्य दर्शनाचेरय कपिलाची म्हणून सूत्रां आसात. पूण अभ्यासकांच्या मतान तीं उत्तरकालीन आसात. सांख्य दर्शनावयलो प्राचीनतम ग्रंथ म्हळ्यार ईश्वरकृष्णाच्यो सांख्यकारिका (इ. स. १०० - २००). अवशिष्ट दर्शनांचे सूत्रकार, पतंजली, गौतम, कणाद, बादरायण आनी जैमिनी आनी भाष्यकार,

व्यास, वात्स्यायन, प्रशस्तपाद, शंकराचार्य शबर. ह्या स आस्तिक दर्शनांचेर सन पयलीं ४०० ते सन पयलीं १५० ह्या काळांत सूत्रग्रंथांची रचणूक जाली. सगळ्यांत प्राचीन भाष्य पतंजलीचें पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवयलें महाभाष्य (सन पयलीं १५०). हेर भाष्यांची रचणूक ताचे फाटल्यान रोकडीच सुरू जाली आनी फुडें ती शेंकड्यांनी वर्सां चालू उरली. ह्या सूत्रभाष्यात्मक शास्त्र वाङ्मयाचेर टीका, उपटीका, निबंद ह्या स्वरुपाचें प्रचंड वाङ्मय शेंकड्यांनी वर्सां निर्माण जायत रावलें.

ह्या स आस्तिक, दर्शनां भायर जीं नास्तिक दर्शनां म्हळ्यार वेदप्रामाण्य न मानपी निर्माण जालीं तातुंतलीं बौध्द, जैन, चार्वाक हीं मुखेल आसात. बौध्द धर्माचें प्राचीन 'आगम' वाङ्मय पाली भाशेंत तर जैन धर्माचें अर्धमागधी भाशेंत ग्रंथित आसा. ह्या संप्रदायांचे शास्त्रीय परिभाशेंतले दर्शनग्रंथ फुडल्या काळांत निर्माण जाले. ते मुखेलपणान संस्कृतांत निबध्द आसात कारण संस्कृत ही पंडितांची वेव्हारभास आशिल्ली. तातुंतल्या मताचो निर्देश आनी खंडन हेर दर्शनग्रंथांतल्यान केलां. पूण ह्या दर्शनांचो स्वतंत्र अधिकृत ग्रंथ असो उपलब्ध ना.

अभिजात वाङ्मय - अभ्यासकांनी ह्या वाङ्मयाचें मूळ ऋग्वेदांतल्या संवादसुक्तांत आनी ब्राह्मण ग्रंथांतल्या आख्यानांत, इतिहास - पुराणांत सोदलां. हातूंत दिसता तें कथाप्रधान काव्य सुरवेक यज्ञसमारंभाचो एक वांटो म्हणून प्रचारांत आयलें आनी प्रसंगविशेशान कौटुंबिक क्षेत्रांतय रिगलें. अशा वाङ्मयाचो 'इतिहास पुराण' ह्या नांवान वैदिक वाङ्मयांतय उल्लेख येता. ताचें म्हत्व जाणून ताका 'पांचवो वेद' अशेंय मानतात. ह्या पांचव्या वेदाचे ग्रंथ अशे नाशिल्ले. तो वेद इतिहासीक आनी पौराणिक हांचे मौरिक परंपरेन जिवो उरलो. तातुंतल्यान वेळच्यावेळार बौध्द आनी जैन संप्रदायांनी केल्ली उचल जातककथा, जैन रामायण ह्या रचनांनी मेळटा. 'गाथा नाराशंसी' ह्या नांवाचो ह्या वाङ्मयाचो जो दानस्तुतीकडे, कुंतापसूक्तांकडे संबंदीत असो भाग आशिल्लो, तातुंतल्यान फुडें प्रदीर्घ वीरकथात्मक महाकाव्यां निर्माण जालीं. ह्या प्राचीन महाकाव्यांतले अवशिष्ट, उपलब्ध ग्रंथ म्हळ्यार महाभारत आनी रामायण. ह्या ग्रंथांच्या निर्मिती उपरांत संस्कृतांत तशेंच प्रादेशिक भाशांनी जें ललित वाङ्मय निर्माण जालें, तातुंतल्या बऱ्याचशा कृतींचो उगम वा प्रेरणा ह्या दोन ग्रंथांनी आसा. हो प्रभाव आर्विल्ल्या काळामेरेन पावला. रामचरिताचेर विस्तारान काव्याची रचना करून आदिकवी वाल्मिकी फुडल्या कवींचो मार्गदर्शक आनी स्फूर्तिदातो थारलो. इकराव्या शेंकड्यासावन फुडें प्रादेशिक भाशांनी रामायणाच्या आदारान रचना जावंक लागल्यो. तातूंत तुलसीदासाच्या रामचरितान खूब लोकप्रियता मेळयली. महाभारत आनी रामायण हे यथार्थतेन भारताचे राश्ट्रीय ग्रंथ आसात.

पुराणां - 'पुराण' हो शब्द वैदिक वाङ्मयांत इतिहासाचे

जोडयेन खूबकडे 'प्राचीन आरव्यान' अशा अर्थान आयला. पूण थंय विशिश्ट ग्रंथांचो अभिप्राय नासून विशयाचो आसा. आयज उपलब्ध आशिल्ल्या पुराणांच्या नांवांचो प्रत्यक्ष निर्देश मेळटा तो सूत्रकालासावन. हातूंत येवपी इतिहासीक राजांचे नामावळींत हर्षवर्धन वा ताच्या फुडल्या राजांचो उल्लेख मेळना. हाचेवयल्यान प्राचीन पुराणांचे रचणुकेचो काळ सनपयलीं ५०० ते इ. स. ६०० हो थारता. कांय पुराणां सातव्या शेंकड्याचे फुडेंय निर्माण जायत उरलीं.

उगमाचे नदरेन महाभारत, रामायण आनी पुराणां हांच्यांत भेद ना. महाभारतांतच एकिकडे महाभारताचो पुराण ह्या नांवान उल्लेख आसा. हेर पुराणांप्रमाण ताचो प्रवचनकारय सौती आसा. पुराण वाङ्मय रवंयच्या तरी देवतेच्या भक्तिसंप्रदायाक धरून निर्माण जालें. फुडल्या काळांतल्या बऱ्याचशा साहित्यकृतींचो उगम पुराणवाङ्मयांत आसून, भागवतासारकीं कांय पुराणांय साहित्यगुणसंपन्न आसात. स्तोत्रवाङ्मयाचोय उगम पुराण वाङ्मयांतच आसा.

संहिता, आगम, तंत्र - हें वाङ्मय भक्तिवाङ्मयाच्याच संप्रदायांत आस्पावता. हातुंतल्यो संहिता वैष्णवांच्यो, आगम शैवांच्यो आनी तंत्रां शक्तांचीं. पूण ह्या सगळ्यांचो तांत्रिक वाङ्मय म्हणून उल्लेख करप जाता. इ. स. च्या ५ व्या वा ६ व्या शेंकड्यांत ह्या वाङ्मयाचो आरंभ जालो आसुंये. ७ व्या - ८ व्या शेंकड्यांत ह्या हिंदू तंत्रांचो बौध्द संप्रदायांतय प्रवेश जालो आनी थोड्याच काळांत बौध्द तंत्रांचो चिनी आनी तिबेटी भाशांनी अणकार जाले. तंत्रवाङ्मयांत आर्य आनी आर्यतर संस्कृतींचे मिश्रण जालां. धर्मतिहासाचे नदरेन हें वाङ्मय चड मोलादीक आसा. ह्या वाङ्मयाची व्याप्ती हिंदूधर्मापुरतीच मर्यादीत नासून, बौध्द आनी जैन परंपरांचेंय ह्या स्वरूपाचें स्वताचें वाङ्मय आसा. 'ललितविस्तार' (सनपयलीं पयलो शेंकडो) हो बौध्द परंपरेंतलो ग्रंथ स्वताक पुराणच म्हण्टा. सध्दर्मपुंडरीक, कारंडव्यूह हे ग्रंथ (इ. स. चो पयलो - दुसरो शेंकडो), 'महावस्तु' ग्रंथांतले कांय वेचे (सनपयलीं तिसरो शेंकडो) हांचें स्वरूप पुराणवाङ्मयासारकेंच आसा. सातव्या शेंकड्यासावन फुडें जैनांचीं पुराणां मेळटात. तातूंत पद्मपुराण, हरिवंशपुराण, आदिपुराण, महापुराण, पांडवपुराण हीं पुराणां आसात.

महाकाव्यां - अभिजात संस्कृत महाकाव्यांचीं लक्षणां ज्या सुरवेच्या कृतींवयल्यान घडलीं, तातूंत अश्वघोषाच्या कृतींचो आस्पाव करूंक जाय. वाल्मीकीच्या रामायणा उपरांत संस्कृत वाङ्मयांतलें महाकाव्य म्हळ्यार अश्वघोषाचें बुध्दचरित. तेच भशेन भारतीय परंपरा आनी अस्तंती अभ्यासक सगळ्यांत श्रेष्ठ संस्कृत कवी म्हणून कालिदासाचें नांव घेतात. अभिजात संस्कृत वाङ्मयांत जीं 'पंच महाकाव्यां' प्रसिद्द आसात, तातुंतलीं दोन कालिदासाचीं (रघुवंश आनी कुमारसंभव) आनी भारवीचें किरातार्जुनीय, माघाचें शिशुपालवध

आनी श्रीहर्षचें नैषधचरित. उपरांत दोन दोन अर्थ आशिल्लीं महाकाव्यां बरोवप सुरू जालें. देरवीक - राघवपाण्डवीय.

महाकाव्याचे नेम संकेत जाचक दिशिल्ल्यान कदाचित संस्कृत कवींनी संकेतमुक्त आविश्काराखातीर नवे प्रकार सोदून काडले. तातुंतलो एक खंडकाव्य आनी दुसरो मुक्तककाव्य. कालिदासाचें मेघदूत हो अभिजात संस्कृत खंडकाव्याचो पयलो आविश्कार. सुटसुटीत आकार, जंय कथेचें चडशें बंधन ना, एकदम विरहान सुरवात करून संदेश सांगिनाफुडें शेवट. मेघदूतान दाखयल्ल्या मार्गाचो खूब जाणांनी अनुकरण केलें आनी संस्कृतांत संदेशकाव्यांची एक व्हड माळ तयार जाली. देरवीक, बिल्हणाची चौरपंचाशिका, जयदेवाचें 'गीतगोविंद'.

मुक्तककाव्याचो प्रकार संस्कृत कवींक खुबूच सोयीचो दिसलो. एकाद्री हृद कल्पना येवजली म्हणजे अनुरूप आकाराच्या वृत्तांत ती मांडप. कालिदासाचो 'ऋतुसंहार' म्हळ्यार मुक्तकांचोच संग्रह. बरेचशे संग्रह शंबर शंबर पद्यांचे आसात. तांकां 'शतककाव्यां' म्हणपाची पद्दत आसा. मुक्तकसंग्रहांतल्या कवींभितर खूब वैचित्र्य आसा. तातूंत बायलो, दादले, यती, गृहस्थ आसात. तशेच वैदिक, अवैदिक, राजे, रंक, पंडित, अपंडित अशे खूब आसात. संस्कृत काव्यमीमांसकांनी ह्या सगळ्यांची दरवल घेतली आनी काव्याचें अशें लक्षण केलें की जें लहानांत लहान मुक्तकाकय उपपन्न जातलें. मुक्तक साहित्याचो काव्यमीमांसेचेर पडिल्लो हो प्रभाव लक्षणीय आसा. अशें मुक्तकात्मक संग्रह कालिदासासारक्या कवींचेंय आसात. कालिदासाफाटल्यान भर्तृहरिन नीतिशतक, शृंगारशतक आनी वैराग्यशतक हे सारके संग्रह केले. अमरूचें अमरूशतक (इ.स.चो ८ वा - ९वो शेंकडो), भल्लटाचें 'भल्लटशतक' (इ.स.चो ९ वा शेंकडो). तचेभशेन विंगड विंगड विशयांचेर भरपूर ग्रंथरचना करपी क्षेमेंद्राचे (इ.स.११वो शेंकडो) खूब मुक्तकसंग्रह आसात. कवींद्रवचनसमुच्चय, वल्लभदेवाची 'सुभाषितावली', श्रीधरदासाचें 'सदुक्तिकर्णामृत', जल्हणाची 'सुक्तिमुक्तावली', शार्ङ्गधराची 'शार्ङ्गधरपध्दती', हे इ. स.च्या ११ व्या शेंकड्या उपरांतचे कांय उल्लेखनीय संग्रह आसात. जगन्नाथ पंडितानय आपल्या स्फुट कवनांचो संग्रह करून ताका 'भामिनीविलास' अशें नांव दिलें. जगन्नाथा उपरांत संस्कृत वाङ्मयनिर्मिती सोंपली अशें कांय संस्कृतज्ञ मानतात. पूण संस्कृत वाङ्मयाची निर्मिती ते उपरांतय अखंडपणान चालू उरली ती आयच्या काळामेरेन पावल्या. विशयाक अनुरूप अभिव्यक्तिप्रकार सोदपी साहित्यिकाची कल्पक प्रतिभा आशिल्ले संस्कृत कवी खूबूच कमी प्रमाणांत दिसतात. तातूंत 'कलिविडंबन' कार नीलकंठ दीक्षित आनी 'महिषशतक' कार वांछेश्वर ह्या अनुक्रमान सतराव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांतल्या कवींचो आस्पाव जाता. महाकवींच्या काव्यांतल्यान सहजतायेन दिसना अशी एक गजाल मुक्तककवींच्या कांय रचनांनी दिसता. ती म्हळ्यार समकालीन जीणेचें चित्रण. शेंकड्यांनी वर्सांच्या संस्कृत साहित्यांत, मुक्तककवींक

लागुनच जीवंपण तिगून उरलां. हे मुक्तकपरंपरेक सोबतली अशी रचना आयज लेगीत संस्कृतांत जायत आसा. संस्कृत साहित्यांत बायलांचोय हातभार लागला. मम्मटासारक्या काव्यमीमांसकांनी शीला भट्टारिकेसारके कवयित्रींचीं पद्यां उत्तर काव्याचीं उदाहरणां म्हणून दाखयल्यांत. तशेंच पव्या शेंकड्यांतल्या विज्ञिका, विकटनितंबा हांच्याय नांवांचो उल्लेख करूंक जाय.

लघुकाव्यां आनी मुक्तककाव्यां हांचे जोडयेक संस्कृतांतल्या आनीक एका काव्यवर्गाचो उल्लेख करूंक जाय तो स्तोत्रकाव्यांचो. एकाद्रे देवतेविशीं, देवासमान व्यक्तीविशीं आपल्या मनांतलो भाव कवीन शब्दांच्या रूपान उक्तो करतकच तें स्तोत्र जाता. हें वाङ्मय खूब पोरनें. ऋग्वेदांतलीं सूक्तां हीं स्तोत्रांच आसात. अशींच स्तोत्रां फुडें अभिजात संस्कृतांत व्हड ग्रंथांतल्यान आनी स्वतंत्रपणान रचप जालीं. संस्कृत, लोकांच्या तोंडान जितें जीवें दवरपाचें आनी वाचाशुध्दीचो संस्कार करपाचें खूब मोलादीक अशें कार्य स्तोत्रवाङ्मयान केलां.

गद्य वाङ्मय - हाचो इतिहास यजुर्वेद संहितेसावन सुरू जाता. ललित गद्यांतले कांय शिलालेख दुसऱ्या शेंकड्यासावन मेळटात. ललित गद्यशैलींतलो सगळ्यांत पोरनो ग्रंथ म्हळ्यार सुबंधूची 'वासवदत्ता'. ताचे उपरांत 'कादंबरी' ही कल्पित कथा आनी 'हर्षचरित' ह्यो इतिहासाश्रित आख्यायिका बरोवन बाणभट्टान गद्याच्या सौंदर्याची आनी सामर्थ्याची प्रचिती दाखयली. बाणभट्टा उपरांत येता तो 'दशकुमारचरित' कार दंडी. सुबंधू, बाण, दंडी हाणीं रुळयल्ली ललित गद्याची परंपरा फुडें चालू उरली. तिचेर बाणभट्टाचो सगळ्यांत चड प्रभाव आसा. पूण शुध्द गद्यांत पद्याच्या मानान खूब उणे ग्रंथ निर्माण जाले कारण गद्य आनी पद्य हांच्या मिश्रणान केल्ली रचना उपरांत चड लोकप्रिय जाली.

चंपू वाङ्मय - गद्य आनी पद्य हांचे मिश्रित रचनेक संस्कृत परंपरेंत 'चंपू' अशें नांव आसा. पूण नाटकाभशेन चंपू हें दृश्य काव्य नासून श्राव्य काव्य आसा कारण चंपूंत नाटकांत आसतात तशे संवाद नासतात. तातूंत सगळें कथन कवीचें आनी एकाच ढंगाचें आसता. मदल्या काळांत बौध्द जातकथांच्या संस्कृत रुपांतरांनी आनी कांय शिलालेखांनी हे शैलीचें स्वरूप दिसता. ह्या काळांत हे शैलींत कांय ग्रंथ निर्माण जाले आसुंये, कारण दंडीच्या काव्यादर्शांत चंपूचें लक्षण आयलां. ह्या स्वरूपाची सगळ्यांत पोरनी अशी आयज उपलब्ध आशिल्ली रचना त्रिविक्रमभट्टाची 'नलचंपू'. ही चंपू अपूर्ण आसा. हिचे फाटल्यान कांय चंपू जैन कवींनी जैन पुराणांच्या आदारान रचिल्ल्यो मेळटात. तातूंत 'यशस्तिलकचंपू' तशेंच भोज राजान रामकथेचेर, अभिनवकालिदासान भागवताचेर आनी अनंतकवीन महाभारतकथेचेर चंपू रचल्यात. वेंकटाध्वरीच्या चार चंपूभितर विश्व गुणादर्शचंपू चड प्रसिद्द आसा. हे शैलीचे सुमार अडीजशें ग्रंथ उपलब्ध आसात.

नाट्यवाङ्मय - संस्कृत नाटकांचो उगम ऋग्वेदांतल्या

संवादसूक्तांत आशिल्ल्याचें अभ्यासक मानतात. ते उपरांतच्या काळांतलें वाङ्मय, स्थलशिल्प हांचेवयल्यान नाट्यकाव्य, नाट्यप्रयोग, नाट्यमीमांसा अशा आंगांनी ही कला विकसित जायत गेली अशें समजता. संस्कृत वाङ्मयांत आयज उपलब्ध आशिल्ल्या नाटकांची संख्या सुमार ६५० आसा. सगळ्यांत प्राचीन उपलब्ध नाटकांचो कर्तो भास आनी नाट्यविवेचन करपी सगळ्यांत प्राचीन उपलब्ध ग्रंथांचो कर्तो भरत आसा. भासाच्या उपलब्ध 'भासनाटकचक्रा'त सगळ्यांत श्रेष्ठ अशें 'स्वप्नवासवदत्त' हें नाटक आसा. भासाचें लहानांत लहान नाटक एक अंकाचें आनी सगळ्यांत व्हड स अंकांचें आसा. ताच्या उपरांत सात अंकी, धा अंकी, चवदा अंकी नाटकां बरोवप जालीं. भवभूतीचीं तीन नाटकां उपलब्ध आसात पूण ताका कविकीर्त मेळ्ळी ती उत्तर रामचरिताक लागून. भास - कालिदास - भवभूती हांचे भशेन आनीकय कांय प्रतिभासंपन्न नाटककार जावन गेले. तातूंत मृच्छकटिककार शूद्रक, मुद्राराक्षककार विशाखदत्त आनी वेणीसंहारकार भट्ट नारायण हांचीं नांवां घेवंक जाय. ह्या नाटककारांचें अनुकरण करपी हर्षासारके (सातवो शेंकडो) बरेचशे नाटककार संस्कृतांत जावन गेले. संस्कृत नाटकांतले संवाद संस्कृत - प्राकृतमिश्र आसतात. कारण प्राकृत ही संस्कृतापरस वेगळी भास न्हय. फकत प्राकृतांत रचिल्लीं नाटकां उपलब्ध आसात जशें राजशेखराचें 'कपूरमंजरी' हें संस्कृत नाट्यवाङ्मयांत 'भाण' आनी 'प्रहसन' ह्यो स्वतंत्र वर्गाच्यो खाशेल्यो कृतीय आसात.

गुणाढ्याची (सनपयलीं पयलो - चवथो शेंकडो) 'बृहत्कथा' हो मूळ पेशाची भाशेंत आशिल्लो. सद्या हो ग्रंथ उपलब्ध ना. पूण त्या ग्रंथाचें स्वरूप, तीन संस्कृत पद्यमय अणकारांवयल्यान कळटा. बुध्दस्वामीचो बृहत्कथा - श्लोकसंग्रह (इ.स.चो ८ - ९ वो शेंकडो) क्षेमेंद्राची बृहत्कथामंजरी (११वो शेंकडो) आनी सोमदेवाचो कथासरित्सागर (११वो शेंकडो) ह्या तीनय ग्रंथांनी निमाणचो अणकार चड विस्तारान आसून सादारणपणान २४,००० श्लोकसंख्येचो आसा. बृहत्कथा ह्या ग्रंथान कथावस्तू आनी समाजाच्या सगळ्या थरांचें चित्रण केल्लें आसून ताच्या फुडल्या संस्कृत साहित्यिकांनी मूळ कथाबीज बृहत्कथेंतल्यान घेतलां.

पाली जातकथांचें अलंकृत संस्कृत संस्करण 'जातकमाला' ह्या आर्यशूराच्या संग्रहांत दिसता. ख्रि. ४३४ वर्सा हाचो चिनी भाशेंत अणकार जाला हाचेवयल्यान मूळ संग्रह चवथ्या शेंकड्या पयलींचो थारता. बृहत्कथेंतले लोककथेच्या स्त्रोतांतल्यान आनी ताच्या सांगातान निर्माण जाल्ल्या कथावाङ्मयांत 'वेतालपंचविशतिका' (वेताळ पंचविशीं), 'शुकसप्तति' (शुकबहात्तरी), 'सिंहासनद्वात्रिंशिका' (सिंहासनबत्तिशी) ह्या नांवांनी प्रसिद्द आशिल्ल्या कथा संग्रहांचो पयलीं उल्लेख करूंक जाय. ह्या स्वरूपाचे संग्रह फुडें जैन परंपरेंतय जाले. तातूंत मेरुतुंगाचो प्रबंधचिंतामणि आनी राजशेखराचो प्रबंधकोश हे चवदाव्या शेंकड्यांतले

संग्रह उल्लेख करपासारके आसात. ह्याच संग्रहांचे परंपरेंत बल्लाळाचो भोजप्रबंध (सोळावो शेंकडो) येता.

महाभारत आनी पंचतंत्र ह्यासारक्या ग्रंथांतल्या बोधकथांनी राजनीती आनी वेव्हार हांचीं तत्त्वां आसात. तांचो उगम, विकास आनी रचनातंत्र स्वतंत्र आनी भारतीय आसा. ह्या वाङ्मयांत विष्णुशर्मचें गद्यपद्यात्मक पंचतंत्र (इ. स. चो ३रो शेंकडो) प्रसिद्द आसा. पंचतंत्राचो इ.स. ५७० पयलीं पहलवी भाशेंत अणकार जालो. तो आयज उपलब्ध ना. पूण ताचेवयल्यान जाल्ले सीरियन आनी अरबी अणकार उपलब्ध आसात. आयज ह्या ग्रंथाचे 'तंत्र' ह्या नांवान पांच भाग आसात म्हणूनच हें 'पंचतंत्र'. पयलीं ते बारा आसुंये. हाच्या एका हिंदी अणकाराचो अल् - बिरूनीन (११वो शेंकडो) उल्लेख केला. हाचे हिब्रू (११वो शेंकडो), स्पॅनिश (१३वो शेंकडो), लॅटीन तसोच इंग्लीश (१६वो शेंकडो) अशे ५० विदेशी भाशांनी आनी मुखेल भारतीय भाशांनी अणकार जाल्यात. हातुंतल्या बऱ्याच कथांचो आनी हेर कांय कथांचोय 'हितोपदेश' ह्या नांवाचो बंगालांतल्या नारायण पंडितान (इ.स. ११वो शेंकडो) केल्लो संग्रहय लोकप्रिय आसा. पंचतंत्र आनी हितोपदेश हांचें शिक्षणशास्त्राच्या इतिहासांतलें स्थान म्हत्वाचें आसा. कुट्टनीमत ह्या पद्यमय ग्रंथांत दामोदरभट्टान (८वो शेंकडो) कामशास्त्र कथेच्या स्वरूपांत मांडलें. कुट्टनीमतांतलीं पात्रां सगळीं बृहत्कथेंत परत परत आयल्यांत.

ललित पद्दतीन शास्त्राचीं तत्त्वां मांडपी आनीकय ग्रंथ संस्कृत साहित्यांत आसात. तातूंत पाणिनीय व्याकरणाचें विवरण करपी 'भट्टिकाव्य' वा 'रावणवध' हें भट्टि - कवीचें (इ.स.चो ६- ७ वो शेंकडो) महाकाव्य आनी अध्यात्म शास्त्रांतलीं प्रमेयां मांडपी 'प्रबोधचंद्रोदय' हें कृष्णमिश्राचें (इ.स.चो ११वो शेंकडो) नाटक हांचो उल्लेख करूंक जाय. बृहत्कथेंत रवूबशा इतिहासीक व्यक्तींच्यो कथा, दंतकथा तेचभशेन राजांच्यो वंशावळीय आयल्यात. प्राचीन शिलालेख हें एके नदरेन इतिहासीक वाङ्मयच आसा. बाणभट्टाचें हर्षचरित, वाक्पतिराजाचें (इ.स.चो ८वो शेंकडो) प्राकृत गडडवह काव्य, पद्मगुप्ताचें नवसाहसांकचरित, बिल्हणाचें विक्रमांकदेवचरित हीं इतिहासीक व्यक्तींचेर बरयल्लीं चरितकाव्यां हीं इतिहासापरस चड काव्यां आसात. इतके लांब संस्कृत परंपरेंत इतिहास म्हणपासारको ग्रंथ बाराव्या शेंकड्यांत कल्हणान 'राजतरंगिणी' हो बरयलो.

आर्विल्लें वाङ्मय - कर्नाटकांतल्या गोकर्ण हांगाच्या ब्रह्मर्षी देवरात हाणें ५० सूक्तांचो, ४४८ ऋचांचो 'छंदोदर्शन' हो संग्रह बरयलो. ह्या ऋचांचेर देवरातांचो गुरू वासिष्ठ गणपतिमुनी हाणें भाष्य बरयलां. इ. स. १९१७ त चेन्नई (मद्रास) राज्यांत रेणुकांबा क्षेत्रांत 'पउवेट' गांवांत तपःपूत देवरात समाधीचे अवस्थेंत आसतना ताच्या तोंडांतल्यान आयिल्ले मंत्रवर्ण गणपतिमुनीन बरोवन घेतले. हो क्रम १६ दीस चललो. ह्या काळांत बरोवन घेतिल्ले सगळे मंत्र प्रस्तुत

संग्रहांत आसात. देवराताचें संस्कृत भाशेचेर प्रभुत्व नासतना ताच्या तोंडांतल्यान आयिल्ली छंदोनय वाणी दैवी प्रतिभेचोच आविश्कार मानपाक जाय, अशें हे प्रस्तावनेंत म्हळां. ह्यो ऋचा गायत्री, अनुष्टुभ, त्रिष्टुभ आनी जगती ह्या चार छंदांनी आनी मित्र, आत्मन, सवितृ, सरस्वती, ब्रह्मणस्पती ह्या वैदिक देवतांक उद्देशून रचल्यात.

जगन्नाथा उपरांतच्या संस्कृत वाङ्मयांत महाकाव्यां, लघुकाव्यां, चंपू, नाटकां, ललित गद्य, स्तोत्रां, सुभाषितां सगळें आसा. चडशा ग्रंथांचे विशेश रामायण, महाभारत, शैव आनी वैष्णव पुराणां हातुंतल्यान घेतिल्ले आसात. तेचभशेन आचार्य कवींक आश्रय दिवपी राजे, राजवंश, धनिक हांचीं चरित्रां, पराक्रम, कार्य हेय कांय ग्रंथांचे विशय आसात. कांय जैन मुनींच्या चरित्रांचेरय ग्रंथरचना जाल्या. पुर्विल्ल्या काळांत सम्राट हर्षवर्धनय एक विरव्यात काव्याचो विशय जाला.

पूर्वपरंपरेप्रमाण जें वाङ्मय निर्माण जाल्लें त्या रचनांच्या महाकाव्यांचे दोन, तीन, पांच, सात अर्थ काडूंक येतात अशे तरेन महाकाव्यां रचपाचो कांय कवींनी यत्न केलो. दर एका श्लोकाचो एक अर्थ कृष्णकथेक आनी दुसरो अर्थ रामकथेक लागूं येता अशीं काव्यां रचपाक कवींक धन्यताथ दिसली. यादवराघवीय (वेंकटाघरी, इ. स. चो १७ वो शेंकडो) हें काव्य सारकें वाचलें जाल्यार एक अर्थ आनी उरफाटें वाचल्यार दुसरो अर्थ। राघवयादव पांडवीय (चिदंबर, १७ वो शेंकडो), पंचकल्याणचंपू (चिदंबर), सप्तसंधान महाकाव्य (मेघ विजय गणी, १७ वो शेंकडो) अशे तरेचीं कांय काव्यां आसात. ह्या वर्गांत 'कोसल भोसलीय (शेषाचल, १८ वो शेंकडो) हो एक ग्रंथय आसा. कलिदूषण (घनश्याम, १८ वो शेंकडो) हें काव्य संस्कृत म्हणुनूय वाचूंक येता आनी प्राकृत म्हणुनूय वाचूंक येता अशी कवीन रवुबी केल्या. म्हळ्यार सगळें काव्य भाशाश्लेशांत. अशे तरेचे आनीक काव्य ना. 'कंकणबंधरामायण' (कृष्णमूर्ती, १९ वो शेंकडो) हातूंत ३२ अक्षरांचें वाटकुळें (कांकण) पद्य आसा. तातूंत दर एका अक्षरापसून फुडें ३२ अक्षरां वाचल्यार एक नवें पुराय पद्य तयार जाता. सगळीं मेळून ६४ पद्यांनी रामायण पुराय जाता. अशेच धर्तेचेर आनीक एका कवीन ३२ अक्षरांच्या एका पद्याचे १२८ अर्थ जावं येतात अशी रचना केली. अशी येवजण फकत संस्कृत भाशेंतच जांव येता. व्याकरण आनी अलंकारशास्त्र हांच्या तत्त्वांचीं, रूपांचीं उदाहरणां दिवपाखातीर काव्य हें संस्कृतांतच शक्य आसा. भट्टीन अशे तरेच्या काव्यांचें मुळावण घातलें. हेर कवींनी ही परंपरा फुडें चलयली. अलंकारांचीं उदाहरणां दिवपी अशीं काव्यां रामचंद्रापसून सुरू जावन लोकमान्य टिळकामेरेन पावलीं. रूपकात्मक वा लाक्षणिक नाटकांचो प्रकार ह्याच वर्गांत आस्पावता. कृष्णमिश्र यती (इ. स. चो १२ वो शेंकडो) हाणें प्रबोधचंद्रोदय बरोवन हो प्रकार निर्माण केलो. ह्या वर्गांतल्या साहित्यांत न्यायशास्त्रावयलें 'अनुमितिपरिणय' (नरसिंह, १८ वो

शेंकडो) आनी व्याकरणाचो पाठ दिवपी 'नाट्यपरिशिष्ट' (कृष्णानंद) हीं नाटकां उल्लेख करपासारकीं आसात. काव्यशास्त्राच्या कांय ग्रंथांच्या कर्त्यांनी आपल्या आश्रयदात्या राजांचेर पद्यां रचून तशेंच कांय जाणांनी संबंद नाटक रचून, आपल्या ग्रंथांत उदाहरणां म्हणून दिल्यांत. अशे ग्रंथ छंदःशास्त्राचेरय रचिल्ले आसात.

अस्तंती साहित्याच्या प्रभावाक लागून इ.स.१८५७ उपरांत निर्माण जाल्ल्या संस्कृत ग्रंथवाङ्मयांत खूब परिवर्तन जाल्लें दिसून येता. ह्या प्रभावांतल्यान निर्माण जाल्ल्या साहित्यांत राणा प्रतापासारको वीर; पतंजलीसारको शास्त्रकार; ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, मीरा हे संत, शीख गुरू; लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू हांचेसारके लोकनेते; वाराणसीचो पंडित; धान्यकुमारासारको वणिक्पुत्र; चुंडूरी वेंकट रेड्डीसारको वेपारी; शंकर पांडुरंग पंडितासारको पाश्चात्यविद्या विभूषित विद्वान हेय काव्यविशय जाल्यान प्रस्थापित राजसत्तेचें आनी तिच्या अधिकाऱ्यांची तोरवणाय ही एक वाङ्मयक्षेत्रांतली शाश्वत प्रवृत्ती आसा. तातूंत परकी सत्तांची आनी सत्ताधान्यांचीं स्तुतिस्तोत्रां संस्कृत कवींनी गायिल्लीं जगन्नाथाच्या काळापासून उपलब्ध आसात. अशा कृतींच्या विशयांनी सिकंदर, गझनीचो महंमद, आसफखान, दारा शिकोह, अकबर, शाइस्तेखान, विजापूरचो बादशहा, बेगडा महंमद, निजाम, व्हिक्टोरिया, एडवर्ड, पंचम जॉर्ज हांचो आस्पाव जाता.

अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत नदरेंत भरपासरकी एक प्रवृत्ती म्हळ्यार राश्ट्रीय प्रबोधन. हे प्रवृत्तींतल्यान निर्माण जाल्ल्या साहित्यांत राणा प्रताप, शिवछत्रपती, रामकृष्ण, विवेकानंद, दयानंद, टिळक, गांधी, सुभाषचंद्र बोस, नेहरू ह्या इतिहासीक आनी आधुनिक विभूतींचेर आनी तांच्या तत्त्वज्ञानाचेर महाकाव्यां, नाटकां, स्तोत्रां, मुक्तकां, गद्यप्रबंध रचप जाला. तेचभशेन प्राचीन अर्वाचीन विभूती, पुण्यक्षेत्रां, फुडारी, कवी, ध्वज, ग्रंथ अशा भारतीय एकात्मतेच्या बऱ्याचशा प्रतिकांचेर स्वतंत्रपणान आनी एकठांय साहित्यकृती निर्माण जाल्यात. 'क्रांतियुद्ध' (बागेवाडीकर) हो ग्रंथ १८५७ च्या स्वातंत्र्यजुजावयलो आसा. सत्याग्रहगीता आनी उत्तरसत्याग्रहगीता (क्षमा राव) हे दोन ग्रंथ गांधींच्या सत्याग्रहसंग्रामावयले आसात. अशो संस्कृत रचना प्रादेशिक भाशांतल्या ग्रंथांनीय मेळटात. 'वंदे मातरम्' हें बंकिमचंद्राच्या 'आनंदमठ' हे बंगाली कादंबरींतलें संस्कृतप्राय गीत हें हाचें प्रसिद्ध उदाहरण आसा. राश्ट्रीय उत्थानाच्या काळांत संस्कृत हें भारताचो एक श्रेष्ठ मानबिंदू आनी एकात्मतेचें प्रतीक आशिल्लें हाची हाचेवयल्यान साक्ष पटता.

अस्तंती आनी प्रादेशिक साहित्यांच्या प्रभावान संस्कृतांत नव्यानच आयिल्ल्या गद्यसाहित्यांत जेतरेन कथा, कादंबरी आनी प्रसंगवर्णनां हांचो तेचतरेन पद्य साहित्यांत हेर भाशांतल्यान दिसपी छंदांच्या प्रयोगाचोय उल्लेख करप गरजेचो आसा. मंदारवती

(कृष्णम्माचार्य, १९२२) ही १८ प्रकरणांची कादंबरी आधुनिक कादंबरीचे पद्दतीक अणसरून बरयल्या. शैवलनी आनी कुमुदिनी (चक्रवर्ती राजगोपाल), सरला (हरिदास सिध्दांतवागीश) ह्यो कादंबऱ्यो हेच परंपरेतल्यो आसात. संस्कृतांतलें चडशें कथा - वाङ्मय संस्कृत कालिकांतल्यान उजवाडा आयलां. भोंवडेवर्णनाचें साहित्य संस्कृतांत खूब कमी आसा. तातूंत 'तीर्थाटन' (राजगोपाल), 'त्रिबिल्वदलचंपू' (रामस्वामी शास्त्री), 'कोकणचा प्रवास' (सरवारामशास्त्री), 'न्यक्तर जनपदशोभा' (हॉलंडचो प्रवास छाब्रा), 'कावेरीगद्य' (श्रीशैल दीक्षित) ह्या कृतींचो उल्लेख मेळटा. संस्कृत पद्यरचना अक्षरगणवृत्तांनी प्रभावित उरल्या. अशी प्राचीनतम रचना जयदेवाच्या गीतगोविंदांत मेळटा. मथुरानाथ (मंजुनाथ) शास्त्रीन गझल, तुमरी, दोहा, चौपाई अशा विंग विंगड छंदांनी खूब स्फुट संस्कृत रचना केल्ली आसून, ती साहित्यवैभव ह्या संग्रहांत आस्पावल्या. ह्या रचनांच्या विशयांनी रेडिओ, रेल्वे, विमान, मोटार, ट्रामवे, जहाज हेसारके आधुनिक विशय आसात.

पयलीं फकत संस्कृत ग्रंथांचे प्राकृतांत अणकार जाताले; हालीं प्राकृत आनी अस्तंती कृतींचे, संस्कृत अणकार खूब जावंक लागल्यात. अणकारीत संस्कृत वाङ्मयांत 'नालायिरम्' (शठकोप नम्मालवार), ह्या तमिळ काव्याचो गोविंदसुत रामानुजान केल्लो अणकार हो चडकरून प्रादेशिक भाशांतल्या ग्रंथाचो पयलोच संस्कृत अणकार थारतलो. कथाशतक (एस. वेंकटरामशास्त्री) हो विंगड विंगड प्रादेशिक भाशांतल्या १०० कथांचो अणकार आसा. कामायनी (हिंदी, जयशंकर प्रसाद, अण. भगवद्धत्तशास्त्री), 'कपालकुंडला' (बंगाली, अण. हरिचरण भट्टाचार्य), लावण्यमयी (बंगाली), बंकिमचंद्र, अण. अप्पाशास्त्री राशिवेडकर), गीतांजली (बंगाली, टागोर), ज्ञानेश्वरी (ज्ञानदेव, अण. खासनीस), मनाचे श्लोक (रामदास, अण. 'तपतीतीरवासी' डेग्वेकर), केकावली (मोरोपंत, अण. साकुरीकर), बलिदान (न. चिं. केळकर, अण. लाटकर), अग्निजा (सावरकर - वेंचीक कविता, अण. पळसुले), संगीत सौभद्र (देवल, अण. वेलणकर), उमर खय्यामच्या रूबाया (फारसी - इंग्लीश, अण. गिरिधर शर्मा, डांगे, सुरू), जयसिंहराजं प्रति श्रीमच्छयपते: शिवप्रभो : पत्रम्' (मूळ फारसी काव्य, अण. कविराज), दुःखोत्तरं सुरवम् (अरबी कथासंग्रह), अल्फर्जबादषिद्द (फारसी 'जामे उल्लिकायान्' अण. अहम्मद), 'चोरचत्वारिशी (अलिबाबा आनी चाळीस चोर, अण. गो कृ. मोडक) हीं कांय वेंचीक नांवां आसात. तशेंच शेक्सपीयरचें कॉमेडी ऑफ एरर्स (भ्रान्तिविलासम्, अण. श्रीशैल दीक्षित), शेक्सपीयर, वर्डस्वर्थ, शेली हांच्यो कांय कविता (किंकिणीमाला, अण. महालिंग शास्त्री). अँज यू लाइक इट (पुरूषदशमस्तक, अण. रामचंद्राचार्य), यथाभिमत (अण. आर. कृष्णम्माचार्य), हॅम्लेट (पितुरुपदेश; अण. रामचंद्राचार्य), ए मिडसमर नाइट्स ड्रीम (वास्तनिक स्वप्न, अण. आर. कृष्णम्माचार्य), ऑथेल्लो (अण. राजराज वर्मा), विकार ऑफ वेकफिल्ड (प्रेमराज्य,

अण. रंगाचार्य), टेनिसनचें 'दि कप' (कमलाविजय, अण. वेंकटरमणाचार्य) हें ललित ग्रंथ आसात. तेचभशेन बर्कले, लॉक, बेकन हांचे निबंद, ऑरिस्टॉटलचें पोएटिक्स, इंग्लिशिचीं व्याकरणां अशेय ग्रंथ आसात. गटेच्या 'फाउस्ट' ह्या जर्मन नाटकाचो अणकार 'विश्वमोहन' (अण. ताडपत्रीकर), अरविंदाश्रमाच्या माताजीच्या फ्रेंच 'बेल्स हिस्टोर'चो अणकार 'कथामंजिरी' (अण. जगन्नाथ) हेय उल्लेख करपासारके आसात. अरविंदाच्या तीन इंग्लीश कवितांचो कपाली शास्त्रींनी केल्लो 'कवितांजली' हो आनी गांधीच्या १०० सुभाशितांचो चिं.द्रा. देशमुख हाणें केल्लो 'गांधीसूक्तिमुक्तावली' हे अणकार प्रसिद्द आसात.

भारताचे राज्यघटनेचे सगळ्या प्रादेशिक भाशांनी अणकार जाल्यात तेचभशेन संस्कृतांतय 'भारतस्य संविधानम्' ह्या नांवान अणकार जाल्यात. संस्कृत साहित्याचेर प्रादेशिक आनी अस्तंती वाड्मयाचो पडिल्लो प्रभाव तातुंतल्या विनोद, विडंबन, उपहास प्रवृत्तींतल्यान जाणवता. 'काकदूत' ह्या एकाच नांवाचीं दोन काव्यां (सहस्रबुध्दे, अय्यंगार), बल्लवदूत (बटुकनाथ शर्मा), मुद्गरदूत (रामावतार शर्मा) हीं कालिदासाच्या मेघदूताचीं विडंबनां, 'पल्लांडुशतक' (कांदाशतक, अण. श्रीकृष्णराम शर्मा), होलिकाशतकम् (विश्वेश्वर), संमार्जनीशतक (केरसुणीशतक, अण. अनंतालचार), चहागीता (सहस्रबुध्दे), कॉफीशतक (वेंकटेश्वर), 'साहित्य विनोदराज' (राजे), सात्त्विक स्वप्न (नीलकंठ शर्मा), काँग्रेसगीता (सुरतेचें अधिवेशन) हीं कांय विडंबनां तशेंच वर्णकराचें 'मंदस्मित', कंटकांजली' (कंटकार्जुन, १९६५) हो हेच परंपरेतलो मुक्तसंग्रह आसा. मुक्तकांजलि, मुक्तक मंजूषा हे मुक्तकसंग्रह उल्लेख करपासारके आसात.

संस्कृत नेमाळीं - संस्कृत नेमाळ्यांनी, संस्कृत साहित्याची निर्मिती जावपाक, आर्विल्ल्या काळांत खूब आदार केला. इ. स. १८६९ वर्सा लाहोराक सुरू जाल्ल्या विद्योदय म्हयनाळ्यासावन संस्कृत कालिकांचो उपरांत मंजुभाषिणी, सहृदया, संस्कृतचंद्रिका हीं नामनेचीं म्हयनाळीं आयलीं. अंबिका दत्त हिचें शिवराजविजय हें गद्यकाव्य संस्कृत चंद्रिका हे पत्रिकेंत पयलेच खेप क्रमशः उजवाडा आयलें. उपरांतच्या संस्कृत रत्नाकर (जयपूर), संस्कृत (अयोध्या), मधुरवाणी (बेळगांव) ह्या पत्रिकांक खूब नामान मेळ्ळी. स्वातंत्र्या उपरांत पुण्यांत भारतवाणी आनी शारदा हीं दोन पाक्षिकां आनी संस्कृती हें दिसाळें उजवाडाक येवंक लागलें. सुधर्मा नांवाचें दिसाळें म्हैसुरांत उजवाडा येता. संस्कृत प्रतिभा नांवाचें साहित्य अकादमीचें षण्मासिक दिल्लींतल्यान उजवाडा येता. ह्या दिसाळ्यासावन वर्सुकी मेरेनच्या वट्ट ५३ कालिकांची नामावळ १९७२ च्या अधिकृत शासकीय प्रकाशनांत मेळटा. शाळा, म्हाविद्यालयां, विद्यापिठां हांच्या कालिकांतल्यानच संस्कृत साहित्य उजवाडा येत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

संस्कृती : एक जिवन पद्दत. थारावीक काळांतल्या थारावीक वाठारांतल्या, थारावीक मनीस समुहाची भौतिक तसो आध्यात्मिक वेव्हार. हातूंत मनशाच्या आंतरबाह्य कर्तुपांचो विकासक्रम आस्पावता. दर एक मनीस समुह एक एक थारावीक पद्दतीन आपले वेव्हार सुरू करता. ती पद्दत दायज जावन परंपरेन फुडले पिळगेकडेन पावता. अशे तरेन जिवन पद्दतीचो एक सलग असो दोरो निर्माण जाता. मदीं काळाच्या संदर्भांत आनी परिस्थितीनुसार बदल घडत आसले तरी जिवन पद्दतीचे मुळावे घटक बऱ्याच प्रमाणांत अबाधीत उरतात.

संस्कृती हें उत्तर सम् + कृती म्हणजे संस्कारांत कृती असो जाता. ह्या अर्थाप्रमाण संस्कृतीक जिवन पद्दतीचे परंपरे वांगडाच आदर्श जिवन पद्दतीचें मुख्य येवन दसता.

मनशाच्या स्वभावात वायट तशे बरे गूण आसप ही सैमीक प्रवृत्ती. ताकालागून मनशाकडसून बरें तशें वायट दोनयतरेचें कार्य घडपाची शक्यताय आसा. वायट प्रवृत्तीचेर नियंत्रण दवरून बरे प्रवृत्तीक वाट करून दिवप मनशाक शक्य जावचें म्हणून दर एके जिवन पद्दतींत उजू नेम वा संस्कार थारायल्यात. ह्या संस्कारांक पाळो दिवपी जिवन पद्दतीक मनशाची संस्कृती म्हळ्या आनी पाळो ना दिवपी जिवन पद्दतीक विकृती म्हळ्या. मनशाचें जिवित ही प्रकृती धरल्यार ताचें उजू वागप ही संस्कृती जाता आनी वायट वागप ही विकृती जाता. विकृतीक मनीस जिविताची अधोगती आनी संस्कृतीक प्रगती म्हळ्या.

संस्कृतीची निर्मिती : दर एके संस्कृतींत कांय जाणांकडेन संस्कृती जनक म्हणून बोट दारवोवप जालें, म्हणजे तशो कथा रचप जालें तरी संस्कृतीची निर्मिती कोणा एका कडसून जावप असंभध दिसता. संस्कृतीच्या खंयच्याय एका घटका संबंदी वा ताच्या बदला संबंदी कोणय एकलो मुखेलपणान कारणीभूत जाला अशें दिसलें तरी संस्कृती ही घडण वा संस्कृती बदल ही एक सामुदायिक निर्मिती आनी तिचें एके पिळगेसावन दुसरे पिळगेकडलें हस्तांतरणय सामुदायिक परंपरेनच जाता. अर्दीमदीं काळाचे गरजेप्रमाण पोरने संस्कार कायमचे सोडप जाता. ताचे सुवातेर नवे संस्कार आपणावप जातात वा पोरने संस्कार सुदारून घेवप जातात. तेन्ना लेगीत हे बदल समुहांतल्या चडांतचड वांगड्यानी स्विकारतकच ते संस्कृतींत आस्पावतात.

संस्कृतीच्या घटकांचीं दोन रुपां मानल्यांत - १) भौतिक वेव्हाराचें रूप आनी दुसरें बुद्धिगम्य रूप. पयल्या रुपाचें गिन्यान मनीस धरून सगळ्याच जिवांक आसा. पूण दुसऱ्या रुपाचें गिन्यान फकत मनशाकच प्राप्त जाल्ल्यान संस्कृतीची व्याप्ती मनशापुरतीच उरता. हेर जिवांच्या जिवन पद्दतींत कांय गुणांचें पारंपारीक दायज चलता आसलें तरी तें कुडीच्या दीसपट्ट्या सैमीक गरजांपुरतें (भोंवप,

जेवप, न्हिदप, मैथुन) शिमित उरता. ताच्या भायल्या बौद्धिक वेव्हाराच्या जिविताच्या समाजीक भागाक ताचो स्पर्श जायना. म्हणून संस्कृती हे संकल्पनेचो संदर्भ जिवसृष्टींतल्या फकत एकाच जिवाक म्हणजे मनशाक लागू जाता.

संवसारभरच्या मनशाचे कुडिची घडण लागीं लागीं एक सारकी आसली आनी ते कुडिच्यो गरजो सादारणपणान समान आसल्यो तरी संवसारांत सगळेकडेन मनशाची जिवित पद्दत एकसारकी ना अशें दिसून आयलां. भुगोलीक, इतिहासीक, समाजीक, अर्थीक, धर्मीक, आध्यात्मिक कारणांकलागून वेगवेगळेकडेन वेगवेगळ्यो जिवन पद्दती संस्कृती घडल्यात. तांकां कालमानानुसार, भुगोलीक शिमा नुसार आनी धर्मीक श्रध्दे नुसार वेगवेगळीं नांवां दिल्यात. जशीं रोमन संस्कृती, ग्रीक संस्कृती, अस्तंती संस्कृती, निग्रो संस्कृती, चिनी संस्कृती, हिंदू संस्कृती आनी बौध्द संस्कृती.

भारतीय संस्कृती : भारतीय संस्कृतीचें संस्कृती संगम हें एक वैशिष्ट आसा. भारतीय संस्कृतीचो इतिहास तपासतकच एक गजाल स्पश्टपणान दिसून येता ती म्हणजे हांगा भिन्न भिन्न संस्कृतीचे लोक समुह हांगाच्या दीर्घकालीन संपर्कांतल्यान एकामेकांक सांबाळून रावल्यात. हे अशे संस्कृतीक तळजोडींतल्यान हांगा एक सर्वसामावेशक अशी संस्कृती निर्माण जाली. दर एका लोक समुहाचो सभावाचे पैलू हे संस्कृतींत दिसता आसले तरी सगळ्या समुहाच्या पैलूंतल्यान एक भारतीय सभावाचो तंतू गेल्लो दिसता. विविधतेंतल्यान एकता अशी थोडेभितर भारतीय संस्कृतेची व्याख्या करूं येता.

भारतीय संस्कृतीचे मुखेल घटक अशे आसात -

१) आश्रम वेवस्था : मनशाच्या जिविताच्यो चार अवस्था मानून ताका ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आनी संन्यासाश्रम अशीं नांवां दिल्यांत. विद्यार्थी अवस्थेक ब्रह्मचार्य आश्रम मानून हे अवस्थेंत विद्याप्राप्ती करप उपरांतचे ग्रहस्थाश्रमाचे अवस्थेंत कुटुंबीक संवसार करून प्रजोत्पत्ती करप, तिसरे वानप्रस्थाश्रमाचे अवस्थेंत संवसार त्याग करून आनी कुटुंबाची जापसालकी अपत्यांचेर सोडून रानांत वचप आनी निमाणे संन्यासाश्रमाचे अवस्थेंत संन्यास घेवन मोक्ष जोडपाच्या उद्देशान आत्मज्ञान प्राप्त करप. अशे तरेन जिविताच्यो सगळ्यो अवस्था परिपूर्ण जगून जिवन कृतार्थ करप हो आश्रमवेवस्थेच्या कल्पनेफाटलो उद्देश आसा. आयचे घडयेक फकत पयल्या दोन अवस्थांचें सुदारीत रूप दिसता. निमाण्यो दोन अवस्था लागीं लागीं नाच जाल्यात म्हळ्यार जाता.

२) चातुर्वर्ण्य : जल्म आनी जल्माचेर आदारीत कामां आनी त्या नुसार अधिकार, प्रतिश्ठा, हांची मांडावळ करपी भारतीय संस्कृतींतली एक सनातन रचणूक. विद्यार्जन - अध्यापन, संरक्षण, वेपार आनी सेवा ह्या समाजाच्या गरजांचें नियमन आनी नियंत्रण सांगपी अशी ही सनातनीय विचारांची समाजीक चौकट. चातुर्वर्णाचें अधिश्ठान

धर्मशास्त्रकारांनी जल्माचेर दवरिल्ल्यान चातुर्वर्णावरवीं जाती संस्था हें हिंदू समाजाचें एक म्हत्वाचें आंग जालां. जाती वेवस्थेंतलें उचनिचपण तशेंच अशुश्रयताय ह्या अशास्त्रीय गजालींखातीर भारतीय संस्कृतीचेर टिकाय खूब जाल्या. स्वतंत्र भारताचे राज्यघटनेंत जातीसंस्था नश्ट करप हें उद्दिष्ट दवरलां. आधुनिक विज्ञानीक विचारसरणेक लागून भारतीय समाजांत जाती वेवस्थेची बुन्याद हालूंक लागल्या अशें आसलें तरी आजय जात ही भारतीय समाजांत एक प्रबळ आनी वातड गजाल जावन रावल्या.

३) पुरुषार्थ कल्पना : मनशाच्या जिविताची सार्थकता धर्म, अर्थ, काम आनी मोक्ष ह्या चार यशस्वी कर्मांचेर थारायल्या. अर्थ आनी काम ह्या अहिक कर्मां वांगडा धर्म आनी मोक्ष ह्या नैतिक कर्मांची सांगड घालून जिविताक पुणर्व दिवपाचो विचार जाला. तेचवांगडा अहिक कर्मांक धर्मीक कर्मांचें नियंत्रण दवरून दोनय कर्मांचो सुमेळ साधला.

४) रीण कल्पना : जल्माक आयिल्ल्या प्रत्येक मनशान देवाचें, ऋषी - मुनींचें, बापायचें आनी मनशाचें अशीं चार रीणां पावोवचीं अशें सांगलां. देवाची पुजा करून देवाचें, विद्यार्जनान ऋषी - मुनींचें, प्रजोत्पादनान बापायचें आनी समाजसेवेन मनशाचें रीण पावोवचें अशें सांगलां.

५) आस्तिक आनी नास्तिक दर्शना : वेदांक मानपी आस्तिक आनी वेदांक न मानपी तीं नास्तिक अशा ह्या दोन दर्शनांनी न्याय, मिमांसा, वेदांतादी दर्शनां हांकां आस्तिक दर्शनां मानल्यांत. तर चार्वाक, जैन, बौध्द आदी दर्शनांक नास्तिक दर्शनां मानल्यांत.

६) दैवतां : भारतीय संस्कृतींत अलौकीक अशा अदृश्य, अव्यक्त शक्तींचें अस्तित्व मानलां आनी त्या अस्तित्वाक दैवत सृश्ट मानून तिची पुजा केल्या. संवसारांत जें जें दिव्य - भव्य आनी उपकारक आसा तांचो सगळ्यांचो दैवत सृश्टींत आस्पाव केला. संवसाराचे सगळे वेव्हार दैवत सृश्टीच्या नियंत्रणाखाल चलता असो विश्वास मानला.

दैवतांचेच जोडयेक तीर्थक्षेत्रांची रचणूक करून भारतीय भूयेबद्दल आदर निर्माण केला. सद्याच्या अती प्रगत काळांत भारतीय संस्कृतीचीं कांय मुल्यां कालबाह्य जाल्यांत अशें दिसलें आनी कांय प्रमाणांत तातूंत तथ्य आसा अशें मानलें तरी भारतीय संस्कृतींतली मुळावी अशी समन्वयाची आनी सहकार्याची भावना, विश्वप्रेमाची प्रेरणा दिवपाक आजय समर्थ आशिल्ल्याचें जाणवता. संवसारांतल्या कांय मेजक्याच अशा समृध्द संस्कृतींमदीं भारतीय संस्कृतीक मानाचो पाट मेळ्ळा.

- कों. वि. सं. मं.

संस्थान : व्हडले अधिसत्तेखाला थळावें राज्य करपी प्रदेशीक

शासनसत्ता. इंग्लिशांचें राज्य स्थापन जावंचेपयलीं हिंदुस्थान देश जायत्या ल्हान व्हड राज्यांनी विभागिल्लो आशिल्लो. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीन मोगल आनी मराठे हांच्याकडच्यान वेपाराच्या प्रवासाच्यो सवलती मेळयल्यो, वेपार वाडयलो आनी ताचेवांगडाच कांय प्रदेशय मेळोवपाक सुरवात केली. अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक मार्किंस ऑ हेस्टिंग्जान त्या वेळच्या हिंदी राजे राजवाड्यांकडेन तह आनी करार केले. वेलस्लीन तैनाती फौजो दवरल्यो आनी सत्तावर्चस्व वाडयलें. डलहौसीन अशीं राज्यां ह्या ना त्या निमतान खालसा करपाचें धोरण आंखून सत्ता हस्तगत केल्यो. अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक इंग्लिशांनी हिंदुस्थानचो कांय प्रदेश जिंकून घेतलो. इंग्लिशाची पुराय सत्ता स्थापन जाली आनी ल्हान व्हड स्वतंत्र भारतीय राज्यां ब्रिटीश सत्तेखाला आयलीं. तेन्ना हिंदुस्थानांत ल्हान व्हड मेळून ६०९ अंकित राज्यां आशिल्लीं. ह्या संस्थानांकडेन ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीन राजकीय संबंद प्रस्थापित केले. इ. स. १८५७ च्या उठावा उपरांत मात इंग्लीश राजान कंपनीची सत्ता बरखास्त करून सगळ्या संस्थानांचेर अधिपत्य स्थापन केलें. तातूंत काश्मीर, हैद्राबाद, म्हैसूर, ग्वाल्हेर, बडोदा, त्रावणकोर हीं मुखेल संस्थानां आशिल्लीं.

ह्या संस्थानिकांक इंग्लिशांचे परवानगेबगर कसलोच म्हत्वाचो निर्णय घेवपाक मेळनाशिल्लो. इंग्लिशांनी निर्माण केल्ल्या वा पराभूत केल्ल्या सगळ्या राजांक आपलें सार्वभौमत्व सोडचें पडिल्लें. फुटीरपण, आर्थिक, अडचणीच्या कारभारांत विस्कळीतपण, राजा आड प्रजेचो उठाव, अशा उठावाचो भंय वा हेर कितेंय पंचप्रसंग निर्माण जाल्यार इंग्लिशांनी संस्थानिकांक पालव दिवंचो अशें संस्थानिकांकडेन जाल्ल्या करारांत थारायल्लें. ताकालागूनच संस्थानिकांनी आपलो वारसो थारावप, हेर संस्थानिकांकडेन संबंद दवरप सारकिल्ल्या विशयांचेर इंग्लिशांचें नियंत्रण आयिल्लें.

इ. स. १८५७ च्या सशस्त्र उठावान संस्थानां आनी इंग्लिशांची सत्ता हांच्या संबंदांत उल्लेख करपासारके बदल जाले. खालसा करपाच्या धोरणाक लागून संस्थानीक आनी प्रजा दोगांय दुरवावलीं. अवध, झांशी, नागपूर हांचेर अन्याय जालो. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्या संस्थानिकांकडेन केल्ली वागणूक अरेरावीची आनी दडपगिरीची आशिल्ली. हिंदी फौजेच्या उठावाकलागून संस्थानिकांची लोकप्रियता आनी तांच्याविशीं प्रजेच्या मनांत आशिल्लो आदरभाव ब्रिटीशांच्या लक्षांत आयलो. तो उठाव इंग्लिशांनी मोडून काडलो आनी देशभर आपली सत्ता जाहीर केली. तेखातीर इंग्लीश राणी व्हिक्टोरियाचो जाहिरनामो प्रसिद्द जालो. ताचेउपरांत संस्थानां खालसा करपाचें धोरण इंग्लिशांनी मोडलें. संस्थानिकांकडेन केल्ले करार पाळटले अशें उतर ह्या जाहीरनाम्यांत दिलें. पूण तेखातीर संस्थानिकांनी इंग्लीश साम्राज्य सत्तेकडेन एकनिश्ठ रावंचें अशी अट आशिल्ली.

राणयेच्या जाहीरनाम्या उपरांत ब्रिटीश सरकाराची

साम्राज्यसत्ता हिंदुस्थानाचेर थीर जाली. ब्रिटीश सरकारचो संस्थानिकांकडेन प्रत्यक्ष संबंद प्रस्थापित जलो आनी ब्रिटीश सरकारान ताब्यांतले हेर प्रदेश आनी संस्थानां हांकां समान मानपाक सुरवात केली. हाचो परिणाम म्हणून संस्थानिकांचें सार्वभौमत्व सोंपलें. देशांत म्हत्वाचे राजकीय बदल घडून आयलें.

ब्रिटीश सत्तेचो प्रतिनिधी म्हणून दर एका संस्थानांत रेसिडेंट रावतालो. तो ब्रिटीशांच्या नियंत्रणाची अंमलबजावणी करतालो. संस्थानिकांच्या सगळ्या हालचालींचेर आनी वेव्हारांचेर ताचें नियंत्रण आसतालें. मागीर संस्थानिकांची राखण करपाच्या नांवाखाला ब्रिटीशांनी संस्थानाच्या कारभारांत हस्तक्षेप सुरू केलो. दडपशाय, लाचलुचपत हांचेआड कारवाय करपाची घोशणा लॉर्ड मेयोन केली. जनतेंत बंडखोरी, फुटीरपणा आनी अराजकता निर्माण जावपाक जायना अशें ताणें जाहीर केलें. ब्रिटीशांनी शिफारस केल्ले दिवाण संस्थानिकांनी नेमचे अशीय प्रथा सुरू जाली.

ब्रिटीशांनी बडोद्याच्या संस्थानिकांक गैर वेवस्थेक लागून आनी ब्रिटीश रेसिडेंटाक वीख घातिल्ल्याच्या आरोपावयल्यान सत्तेवयल्यान काडून उडयले. ह्या प्रकरणाक लागून सगळ्या संस्थानिकांक धक्को बसलो. संस्थानी प्रजेच्यो भावनाय दुरवावल्यो. इ.स. १८८९ त इंपिरिअल सर्व्हिस हे संघटनेची स्थापना जाली. हे संघटनेक संस्थानिकांनी पालव दिवंचो अशें थरलें. पूण कांय संस्थानिकांनी सेनेक पालव दिलो ना. लॉर्ड कर्झनान संस्थानिकांच्यो जायत्यो सवलती आनी हक्क कमी केले. संस्थान सोडून भायर देशांत वा परदेशांत वचपाक आनी हेरांकडेन पत्रवेव्हार करपाक ब्रिटीश रेसिडेंटाची परवानगी घेवंची पडटाली. ह्या कडक धोरणान ब्रिटीश सरकाराचो संस्थानांत हस्तक्षेप वाडिल्ल्यान तांचे संबंद पयसावतले अशें व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटोन इंग्लीश सत्तेक कळयलें. ब्रिटीशांक संस्थानांत अनुकूल वातावरण दवरप गरजेचें आशिल्लें. तातुंतच पयलें म्हाडूज सुरू जालें आनी संस्थानांकडेन सहकार्याचे संबंद प्रस्थापित करपाची ब्रिटीशांक गरज लागली.

ब्रिटीश सरकाराच्या प्रोत्साहनान इ. स. १९२१ त नरेन्द्र मंडळाची स्थापना करपांत आयली. विचार विनिमय आनी सल्ल्याखातीर ह्या मंडळाचो उपेग करताले. संस्थानांक एकटीं उडोवपाचें धोरण सोडलें आनी भारतीय राजकारणांत तांकां स्थान आसा अशें दारवोवपांत आयलें. पूण ब्रिटीश सत्तेचें सर्वश्रेष्ठत्व निर्विवाद आसा हेंय स्पश्ट केलें. परराश्ट्र संबंद कुशीक काडल्यार आपूण सार्वभौम आसा असो दावो बडोदा संस्थानान केलो ताकालागून संस्थानिकांच्या संबंदांचो विचार करपाक बटलर हाचे अध्यक्षतायेखाला एक समिती नेमपांत आयली. पूण तिणेंय ब्रिटीश धोरणाचें समर्थन केलें. विसाव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत संस्थानिकांचो कल राज्यकारभार आनी न्यायवेवस्था हातूंत सुदारणा करपाचो आशिल्लो.

इ. स. १९३२ त भरिल्ल्या गोलमेज परिशदेंत संस्थानिकांक प्रतिनिधित्व दिवपांत आयलें. राश्ट्रसंघांत भारतावतीन जें प्रतिनिधीमंडळ दाडिल्लें तातूंत बडोदा, बिकानेर, पतिळा ह्या संस्थानिकांकय स्थान दिवपांत आयलें.

ब्रिटीश हिंदुस्थान आनी संस्थानां मेळून एक संघराज्य स्थापन जावंचें अशें इ. स. १९३५ च्या सुदारणा कायदान सुचयल्लें. पूण काँग्रेसीचो आनी मुस्लिम लिगाचोय हाका विरोध आशिल्लो.

स्वातंत्र्याउपरांत संस्थानांचें विलीनीकरण जालें. ब्रिटीश सरकारान त्रिमंत्री येवजणेप्रमाण संस्थानिकांकय स्वातंत्र्य दिवपाचें थारायलें. देशाचे फाळणेकलागून कांय संस्थानां भारतांत जाल्यार कांय पाकिस्तानांत उरलीं. स्वातंत्र्या उपरांत संस्थानिकांनी भारतांत विलीन जावंचें अशें काँग्रेस आनी हेर राश्ट्रवादी संस्थांचें मत आशिल्लें. तेप्रमाण जायत्या संस्थानिकांनी आपले इत्सेन सामिलीकरण्याच्या कराराचेर सयों केल्यो. जुनागड काश्मीर आनी हैदराबाद ह्या संस्थानांच्या विलीनीकरणाविशीं मात भारत सरकाराक पोलीस कारवाय करची पडली. हाकालागून एक संघ भारत निर्माण जालो.

भारतीय राज्यघटनेप्रमाण जायत्या संस्थानांचें एकत्रीकरण करून तांचे गट केले. त्या गटांचीं घटकराज्यां निर्माण केलीं. ताचेउपरांत इ. स. १९५६ च्या प्रांत पुनर्रचनेंत तीं राज्यां लागींच्या भाशीक राज्यांत समाविष्ट जालीं. संस्थानां विलीन जाल्या उपरांत संस्थानिकांक तनखे आनी कांय सवलती दिवपांत येताल्यो. पूण इ. स. १९७१ त संमत जाल्ल्या २६ व्या घटना दुरुस्तीन संस्थानिकांच्यो पदव्यो, खाशेले हक्क आनी तनखे रद्द करपांत आयले.

कांय आडवाद सोडले तर संस्थानिकांचो कारभार एकतंत्री आनी म्हणून अलोकशायी पद्दतीचो आसतालो. संस्थानांचे येणावळीचो चडसो वापर संस्थानांतले प्रजेच्या हितापरस संस्थानिकांच्या कुटुंबियाखातीर आनी तोय तांचे चैनीचेर जातालो. संस्थानिकांच्या मनोरंजनाच्या कारणाखातीर भोवतेक सगळ्या संस्थानांनी कला क्रिडेक प्रोत्साहन मेळटालें. कांय संस्थानीक स्वता, अशा कला - क्रिडांनी निपूण आसले. भव्य आनी सुंदर कला कुसरीचे राजवाडे हीं संस्थानांची वास्तुशास्त्राक मेळिल्ली एक देणगी आसा. कांय संस्थानिकांनी स्वतंत्र भारताच्या लोकशायी राजकारभारांत वांटो घेवन आपलें राजकीय योगदान दिलां.

- कों. वि. सं. मं.

स : देवनागरी वर्णमाळेंतलें बत्तीसावें व्यंजन. हाका सद्याचें रुप मेळचे पयलीं पांच अवस्थांतल्यान वचचें पडलां. अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत हाची पयली अवस्था पळोवपाक मेळटा. दुसरी अवस्था क्रिस्तापयलीं, पयल्या शेंकड्याच्या अदमासाक खोदिल्ल्या मथुरा हांगाच्या जैन लेखांत, तिसरी पांचव्या शेंकड्याच्या करडांडाच्या

लेखांत, चवथी त्याच शेंकड्यांतल्या बिलसद हांगाच्या स्तंभलेखांत आनी पांचवी सव्या शेंकड्याच्या उष्णीषविजयधारिणी ह्या ग्रंथांतले वर्णमाळेंत मेळटा. ह्या वर्णाचें स्वरुप कामधेनुतंत्रांत वर्णिलां तें अशें-

सकारं शृणु चार्वाङ्गी शक्तिबीजं परात्परम् ।

कोटिविद्युत्प्रकाशं कुण्डलीत्रयसंयुतम् ॥

पञ्चदेवमयं देवि पञ्चप्राणात्मकं सदा ।

रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥

अर्थ - हे चारुगात्री, सकाराचें वर्णन आयक. तो एक शक्तिबीज आसा. कोटिविद्युत्प्रभ, कुंडलीत्रययुक्त, पंचदेवमय आनी पंचप्राणमय, तशेंच त्रिगुण आनी त्रिबिंदू हाणीं युक्त असो आसा. दंत हें ताचें उच्चारणस्थान आसा.

'स'चो विकासक्रम असो -

स = ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

- कों. वि. सं. मं.

सरवाराम महाराज : (जल्म : इ. स. १७५७, पिंपळी, अमळनेर, खानदेश; मरण : इ. स. १८१८).

एक साक्षात्कारी संत आनी वारकरी संप्रदायाचो व्हड अनुयायी. ताच्या बापायचें नांव रामभट अमळनेरकर आनी आवयचें नांव सीताबाई. सरवाराम महाराजाक ल्हानपणासवन ईश्वरभक्तीची गोडी आशिल्ली. ल्हान पिरायेंतच ताचे आवय - बापायक मरण आयलें आनी तो आपलो चुलतभाव रंगनाथ हाचेकडे रावपाक गेलो.

ताचें गंगाबाई नांवांचे चलयेकडे लग्न जालें. ताचे साधकावस्थेकय तेन्नाच आरंभ जाल्लो. अशे अवस्थेंत ताका श्रीनिवास महाराजाचो गुरुबोध जालो. उपरांत कांय घरगुती कटकटीखातीर महाराजान घर सोडलें आनी लागसारच एक खोंप बांदून तातूंत संवसार थाटलो. ताका एक पूत जालो. पूण रोकडेंच ताचे बायलेक आनी पूताक मरण आयलें.

विठ्ठलाची वारी करप हो सरवाराम महाराजाचो नेम आशिल्लो. दर वर्सा वारीक वतना तो आपली खोंप लासतालो आनी वतालो. असोच एक फावट वारीक वतना वाटेंत गोदावरीक व्हड हुंवार आयलो. हुंवार देंवपाचीं चिन्नां दिसनात तेन्ना ताणें उदकांत उडी घेतली आनी तो पंढरीक गेलो. महाराजाचो सिध्दीचेर मात विस्वास नाशिल्लो. महादेवबुवा नांवाच्या एका सिध्दान आपल्याक प्राप्त जाल्ल्यो सिध्दी सरवाराम महाराजाक दिवपाच्यो केल्यो पूण ताणें त्यो न्हयकारल्यो. वैराग्य आनी नेमांचें पालन हेसंबंदी ताची खूब नामना आशिल्ली.

सरवाराम महाराज एक उत्तम कीर्तनकार. कीर्तनावांगडाच

ताणें खुबशे अखंड नाम सप्ताह आनी अन्नदान केलां. दुसरो बाजीराव ताच्या कीर्तनांनी खुब प्रभावित जाल्लो. अन्नदान करपाची ऊर्बाय ताका सरवाराम महाराजाकडल्यानच मेळ्ळी अशें म्हण्टात.

वेशारव म्हयन्यांतल्या एका नामसप्ताहांत ताणें आपलो देह दवरलो. ताचे खुब शिश्य आसात. तांणी सरवाराम महाराजाचे खोंपी म्हन्यांत एक व्हड विठ्ठलमंदिर बांदलां. पंढरपुरांत ताचो एक मठ आसा. पांच हजार ओव्यांचें ताचें एक चरित्रय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सञ्जनगड : महाराष्ट्रांत साताऱ्याचे अस्तंतेक परळी नांवाच्या गांवालागीं आशिल्ल्या दोंगरावयलें एक स्थान. ह्या गडाचेर समर्थ रामदासाची समाधी आसा.

ह्या गडाचें पोरनें नांव परळीचो गड अशें आशिल्लें. समर्थ रामदास थंय रावपाक लागल्या उपरांत शिवाजी महाराजान ताका सञ्जनगड हें नांव दिलें आनी थंय समर्थाखातीर मठ बांदलो.

ह्या गडाचो चडसो तट पडिल्लो आसून फक्त प्रवेश दाराकडचोच कांय वांटो बरो आसा. तटासकयल दावेवटेन मारुतीचें आनी उजवेवटेन सवत्स धेनूचें ल्हानशें देवूळ आसा. महाद्वारांतल्यान भितर सरतकच दावे आनी उजवे वटेन वराह आनी हनुमान हांच्यो मूर्ती दिसतात. तांची स्थापणूक आधुनिक संतपुरुश श्रीधरस्वामीन केली.

ताचे उपरांत सोपणां चडून वतकच फुडले वटेन मठाचें दार दिसता. ताचे उजवेवटेन मारुतीचें देवूळ आसा. ताचे फाटलेवटेन तळें आसून लागींच श्रीधरकुटी नांवाची व्हडली वास्तू आसा.

मठाचो आवार व्हड आसा. ताच्या प्रवेशदारांतल्यान भितर सरलेबरोबर फुडें समर्थाचो मठ आनी उजव्या हाताक श्रीराम देवूळ आनी समर्थाची समाधी आसा. मठाची पोरनी वास्तू शिवाजी महाराजान बांदल्या. थंयच समर्थ रामदासान आपले निमणे दीस सारले. थंयच्या शेजरांत ताच्यो जायत्यो वस्तू दवरिल्ल्यो आसात.

श्रीराम देवळाच्या सभामंडपांत सिध्दीविनायक आनी हनुमान हांच्यो मूर्ती आसात. सभामंडपांतल्यान कांय सोपणां चडून गेल्या उपरांत मुखेल देवूळ लागता. तातूंत श्रीराम, लक्ष्मण आनी सीता हांच्यो पंचरस मूर्ती दिसतात. मोगल सेनेन जन्ना महाराष्ट्रांत धुमाकूळ घालो, तेन्ना त्यो मूर्ती वासोट्याच्या किल्ल्याचेर लिपोवन दवरिल्ल्यो. छत्रपती राजारामाच्या वेळार सञ्जनगडाचेर नवें देवूळ बांदून तांची परत प्रतिष्ठापना केली.

श्रीराम देवळाच्या गाभान्याकडच्यानच सकयल समाधीकडेन वचपाक भिंतीतल्यान एक फातरांचो जिना आसा. थंय पितुळचे पेटयेंत समर्थाच्यो पादुको आसात.

देवळाचे फाटलेवटेन नैऋत्य कोनशाक एक मारुतीचें देवूळ आनी वायव्य कोनशाक वेणाबाईचें वृंदावन आसा. समर्थाच्यो दुसऱ्यो

शिश्य आक्काबाई हिची समाधी रामाच्या देवळाच्या फुडल्या भागांत उत्तरेक आसा. थंय आतां समर्थ सेवामंडळान व्हड सभाघर बांदलां.

मठापसून कांय अंतराचेर एका बुरुजालागीं आंग्लाईचें देवूळ आसा. हें देवूळ समर्थाच्या काळांतलें. अंगापूरच्या डोहांत रामाचे मूर्तीवांगडा ही रामवरदायिनीची मूर्ती समर्थाक मेळ्ळी म्हणून तिचें नांव आंग्लाई अशें दवरलें. हे मूर्तीचें ध्यान महिषासूर मर्दिनीचें आसून ती चतुर्भुज आनी सायुध आसा.

ह्या गडाचेर दर वर्सा दास नमीक व्हड उत्सव आसता. तो माघ वद्य प्रतिपदेपसून नमीमेरेन चलता. त्या दिसांनी ४० - ५० हजार समर्थभक्त थंय जमतात. नमीक समर्थाची पुण्यतीथ आशिल्ल्यान थंय खुब गर्दी जाता. हाच्याशिवाय महाशिवरात्रेक आनी रामनमीक हांगा बरीच यात्रा जमता.

- कों. वि. सं. मं.

सटी : भुरगें जल्माक आयल्या उपरांत सव्या दिसा रातचो करपाचो एक विधी. ह्या विधीत पुजा करतात ते देवतेचें नांव षष्ठी. गोंयांत हिका सटी म्हण्टात. सटी ही भुरग्यांची राखण करपी देवता. हे देवतेची निर्मणेची कथा ब्रह्मवैवस्वत पुराणांत आनी भागवतांत सांगल्या. मूलप्रकृतीच्या सव्या अंशांत ती प्रगट जाली. म्हूण तिका षष्ठी अशें नांव मेळ्ळें. षष्ठी ही ब्रह्मदेवाची मानसकन्या आसून स्कंदपत्नी देवसेना ती हीच. ती सोळा मातृकांत प्रसिद्द आसा. तिची कथा अशी -

स्वयंभुव मनुचो पूत, प्रियव्रत नांवाचो राजा आशिल्लो. ताचे बायलेचें नांव मालिनी. तांकां भुरगें खुब तेंपान जालें पूण तें रोखडेंच मेलें. राजा त्या भुरग्याक घेवन मसंडेंत गेलो. थंय ताका देवसेना दिसली. पुताच्या मरणान दुख्खी आशिल्ल्या राजान तिची पुजा केली. देवसेना प्रसन्न जावन तिणें राजपुत्राक जितो केलो आनी राज्यांत आपली पुजा करपाच्या अटीर तिणें राजपुत्राक राजाच्या सुवादिन केलो. मागीर राजान पुत्र जल्माचो उत्सव करून सव्या राती “ॐ षष्ठी देव्यो स्वाहा” ह्या मंत्रान तिची पुजा केली.

षष्ठीची तरेतरेच्या नांवांनी भारतभर पुजा जाता. महाराष्ट्रांत तिका सटवी, संतुबाआ वा सुभान संतुबाआ अशें म्हण्टात. हिंदीभाशीक राज्यांतल्यान तिचो “छट” वा “छटी” असो उल्लेख जाता जाल्यार गोंयांत “सटी” अशी षष्ठीचीं खुब भ्रश्टरुपां जाल्यांत. हरियाणांत ती ‘बेमाता’ वा ‘बेदमाता’ ह्या नांवांन प्रसिद्द आसा. हाच्या शिवाय “जातमातृ देवता”, “जातहारिणी देवता”, “चर्चिका” अशींय नांवां वाचूंक मेळटात. बौध्द देवी हारितीचोय षष्ठीकडेन लागींचो संबंद आसा.

सटयेन भुरग्याक बादिकार जांव नये. ताचें आरोग्य बरें उरचें आनी आवयसयत भुरग्याचें आयुश्य वाडचें म्हण भुरगें जल्माक

आयल्या बरोबर सवे राती सटयेची पुजा बाळटिचें कुडींत करतात. तेन्ना विहनेह, जन्मदा, षष्ठी, जीवंतिका आनी शस्त्रगर्भा देवतांचें पूजन करतात. शांतिसूक्ताचें पठन करतात, ब्राह्मणाक विडो दक्षणा दिवन आवादीत देवतांचें विसर्जन करतात. इश्ट - मित्रांक जेवण घालतात. ह्या विधी पुरतो सुयेर लागना.

हे पुजेवांगडा कांय लोकोपचार करतात. ब्रह्मदेव जें भविश्य करता तें सटी भुरग्याच्या कपलार बरयता अशी समजूत आसा. ते खातीर पुजेलागीं पाटार तित - पेन, कोरो कागद दवरतात. सटयेची पुजा प्रांताप्रमाण तशीच कुलपरंपरेप्रमाण मनयतात. तशेंच पुजेचे प्रकार आनी जातीप्रमाण तातुंतल्यान सामानांत फरक आसता. बंगालांत बाळंटीच्या सव्या दिसा सांजेची षष्ठीची शेणाची वा मातयेची मूर्त करून तिची पुजा करतात. मुर्ती लागसार उदकान भरिल्लो एक तांबयो आनी आंब्याचो ताळो दवरतात. संताळ परगण्यांक मैथिली ब्राह्मणांगेर भुरगें जल्माक आयलें म्हणजे बाळंटीचे कुडींत वण्टीर, चल्लो आसल्यार धा आनी चल्लो आसल्यार पांच नीट्ट वळी काडटात. मागीर सांजे सश्टी पुजा करतात. तेखातीर वण्टीर एक चौकोन रंगयतात. मदीं सटयेची आकृती आसता. वण्टीवयलो हो सटयेचो नकासो स म्हयने दवरतात आनी उपरांत तो दुदान पुसून उडयतात.

गोंयांत सटयेचो पुजाप्रकार ब्राह्मणांमदीं वैदिक पद्दतीन ब्राह्मणाक आपोवन करतात आनी तातूंत विघ्नशष्टि पांच देवतांच्या पाटार एका वस्त्राचेर तांदळांच्यो पांच मुठी घालून ताचेर सुपाच्यो दवरून देवतांची पुजा करतात. पुजेंत पिटकोळेची फुलां ओंपतात आनी रिचडेचो निवेद्य दारवयतात आनी तो आपुण घेनास्तना वैजिणीक दितात. तिणें तो निवेद्य दीस उदेवपापयलीं घरांतल्यान भायर व्हरूंक जाय.

ब्रह्मपेत्तर जातींत षष्ठीपुजेचो प्रकारांत मुख्य उद्देश तोच आसता. पूण पुजेचो प्रकार मातसो वेगळो आसा. ते जातींत पुजा सांगपाक कोण लागना. बंगालांतले पुजा धर्तेचेर बाळंटीचे कुडींत एक उदक भरिल्लो तांबयो दवरून ताचेर आंब्याचो ताळो, नाल्ल दवरून ताचेर सटयेची पुजा करतात. जेवणाचो निवेद्य दारवयतात आनी सोयऱ्यांक जेवण घालतात. मेजवानींत मटण आनी नुस्तें आसता. होय निवेद्य सटयेक दारवयतात. सगळी रात घुमटां - शामेळ, झांज्यो वाजोवन आनी लोकगीतां गावन सटी जागयतात. कांयकडेन सोरोय दितात.

बाळंटीच्या सव्या दिसाप्रमाण पांचव्या दिसाय सटयेची पुजा करपाची कांय राज्यांनी पद्दत आसा. हिका पांचवीची पुजा म्हण्टात. पुजा सटयेप्रमाणच करतात. पुण कांय जातींनी तंत्रांत थोडो फरक आसा. कांय जातींनी बाळंटीण आनी भुरग्याच्या उशाचेर पांच दिवे, पिठाची (कणकीचीं) मुठलीं आनी पांच फळां दवरतात. हळदीची देवी करून सुपांत दवरतात. तेचप्रमाण पांच सुपाच्यो, पांच खारको, पांच हळदीकुटां घेतात. बिब्याक सूय तोपून तो बाळंटीच्या कुशींत दवरतात.

बाजे भोंवतणी अळणी घुगच्यो दवरतात. सटवाइक हळद - कुकूम घाल्या उपरांत भुरग्यांक बाजेसकयल दवरतात. मागीर एक कुमारिका भुरग्याक सटवाइचो हिंगाच्या पिठाचो आंगारो लायता आनी सुरवेक उजवो पांय फुडें उडोवन भुरग्याक दांग घालता. कांयकडेन पांचवेची पुजा विधवेच्या हातान करतात.

पांचव्या दिसापसून बाळंटीणीचे कुडींत एक वात सतत पेटत दवरपाची चाल आसा. बंगाल, बिहार, ओरिसा ह्या प्रदेशांनी बाळंटीचे कुडींत, बाळ - बाळंटीणीक भूत बाधा जावची न्हय म्हणून सतत धुंगटी पेटत दवरपाची चाल आसा.

सटी पुजेंत न्हाणी पुजेचोय एक प्रकार आसा. बाळ - बाळंटीणीक न्हाणयतकच ते न्हाणयेचीय पुजा करतात.

घराभायर जांव घरांत एक फोंडकूल मारून न्हाणी करतात. धाव्या दिसा फोंडकूल पुरून ताची पुजा करतात.

षष्ठी ही एक मातृका आसा. मातृका मुळच्या भुरग्यांचो घात घेवपी म्हण प्रसिद्द आसात. भुरग्यांच्या अकरमात मरणाक ती जबाबदार आसात अशी पोरन्या काळापासून धारणा आसा. तेन्ना तांणी बाळघातकी स्वरूप सोडून भुरग्यांचें संगोपनाचें काम करचें हे खातीर तांची पुजा सुरू जाली. सटये देवीच्यो ह्यो दोन प्रार्थना आसात -

१) सर्वविघ्न हरोसितमेकदंत गजाननः

षष्ठिगृहेर्चितः प्रीत्या बाळंदीर्घायुषं कुरू
शक्तिस्त्वं सर्व देवानां लोकानां हित कारिणी
मातर्बाहमिमं रक्ष महाषष्ठी नमोस्तुते ॥

२) गौरीपुत्रो यथा स्कंधा : शिशुत्वे रक्षित : पुरा ।

तथाममाप्ययं बाल : षष्ठके रक्षितां नम : ॥

- अच्युत तोटेकार

सणबियां (Linseed) : *Linum Usitatissium* हें सणबियांचें शास्त्रीय नांव. *Lincecere* या कुटुंबांतली ही वनस्पत. या पिकाची लागवड खूब पयलींसावन सोण्णारवातीर (Fibre) करतात. पुण भारतांत या पिकाची लागवड तेलाखातीर करतात. सणबियांच्या उगमस्थानाविशीं एकमत ना. इराण देशांत उगम जाला म्हणपाचो उल्लेख सापडटा. आर्य लोक जेन्ना भारतांत आयले तेन्ना तांणी कापड विणपाखातीर धागो मेळचो म्हण सणबियां भारतांत हाडलीं. उपरांत ह्या पिकाचो उपेग तेल काडपाखातीर जालो.

रोपाचीं पानां एका उपरांत एक (Alternate) लांबट आसतात. फुलां ल्हान, खांदयांच्या वयल्या भागाचेर येतात. फुलाक पाच पाकळ्यो आसतात. पाकळ्यांचो रंग जातीप्रमाण धवो वा निळसर आसता. फळांत बारीक बियो आसतात. बियो तांतयाच्या आकाराच्यो

आसतात. बियांनी ३३ - ४७ % तेल आसता. फुलां सकाळीं फुलतात आणि दनपरां चार वरां जाता म्हणसर बावतात. फुलांत स्वपरागीकरण जाता.

भारतांत १९ लाख हेक्टर सुवातीन सणबियांची लागवड आसा. हाच्यापसून ५ लाख टन बियांचें उत्पन्न मेळटा. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, गुजरात या राज्यांनी सणबियांची लागवड व्हड प्रमाणांत आसा. जगांत अर्जेटीना, रशिया, अमेरिका, कॅनडा, उरुग्वे ह्या देशांनी सणबियांची लागवड चड प्रमाणांत आसा.

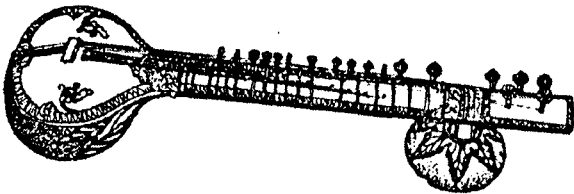
सणबियांचे लागवडीखातीर थंड हवामानाची गरज आसता. १० २७° सें. तापमान, तशेंच २० - ९५ % आर्द्रता, ढगाळ हवामान ह्या पिकाक मानवता. पिकाक सुपिक जमनीची गरज आसता. उत्तर प्रदेशांत हिमालयाच्या मुळाकडेन तशेंच गंगा न्हंयेचे देगेक आशिल्ल्या वाठारांनी सणबियांची लागवड चड प्रमाणांत जाता. गोंयचें हवामान सणबियांचे लागवडीक अनुकूल ना.

सणबियांच्यो सी - ४२९, एस - ३६, पुसा - २, जवाहर - २३ ह्यो जाती वापरांत आसात. लागवड शीयां दिसानी नोव्हेंबराचे सुरवेक करतात. दोन ओळींमदीं २० सेंमी. अंतर दवरून ओळीन लागवड करतात. हेक्टरी ४० किलो बियो लागतात. पिकाक दोन फावट उदक दितात. सुमार १०० दिसांनी पीक तयार जाता. तयार जातकच रोप कातरून वा हुमटावन काडटात. रोपयांचे गठ्ठे करून ते उदकान भिजत दवरतात.

पेणीचो वापर गोरवाचे खावडीक करतात. तेलाचो उपेग खावपाखातीर तशेंच फॅक्टरींनी करतात. सोण्णापासून जाळयो, तुवाले, पोतयो, दोरयो सारकिल्ल्यो वस्तू तयार करतात. सोण्णाचे कागदय करतात.

- विश्राम य. गांवकर.

सतार : एक तंतूवाद्य. हें सादारण तंबोऱ्या सारकें आसता. सकयलो आकार वाटकुळोसो आनी एक लाकडाची पोकळ दांडी. ही दांडी वयले वटेन चेपटी आनी सकयले वटेन वाटकुळी आसता. तिची लांबाय सुमार तीन फूट आनी रूंदाय तीन ते साडेतीन इंच आसता. हे दांडयेर दोन अटी आनी १६ ते २१ पितळीचे पड्डे आसतात. सकयल्या दुदयाचेर बसयल्ले पाटयेचेर घोडी आसता. दांडयेच्या दुसऱ्या

सतार

तोंकाक सात खुंटयो बसयल्ल्यो आसतात. "संगीतसार" ह्या ग्रंथांत पड्डे आशिल्लो तंबोरो म्हळ्यार सतार अशें म्हळां.

हें वाद्य अमीर खुसरु हाणें निर्माण केलें अशें म्हण्टात. सुरवातीक ह्या वाद्याक तीन तारो आसताल्यो. सेह ह्या फारसी शब्दाचो अर्थ तीन असो आसा. हाचेवयल्यान ह्या वाद्याक सितार हें नांव मेळिल्लें. पूण आतां हाका सात तारो आसतात. सप्ततारां वयल्यान सतार हें नांव रूढ जालें अशें कांय पंडितांचें मत आसा.

सतारीच्यो कांय तारो तिरव्याच्यो आनी कांय पितुळ्च्यो आसून त्यो वेगवेगळ्या स्वरांत लायिल्ल्यो आसतात. उजव्या हाताचे तर्जनीचेर घातिल्ल्या नखीन त्यो छेडटात. दाव्या हाताच्या बोटांनी पड्ड्याचेर तारो दाबून वेगवेगळे स्वर काडूंक येतात. वीणेचे पड्डे थीर आसतात, तशे सतारीचे नासतात.

सादी आनी तरफेची अशे सतारीचे दोन प्रकार आसात. दुसरे तरेच्या सतारीक सहाय्यक ध्वनी निर्माण करपी तिरव्याच्यो त्यो ११ ते १३ तरफो आसतात आनी ह्या तरफांच्यो तारो दांडयेचे कुशीक आशिल्ल्या ल्हान खुंटयांक बांदिल्ल्यो आसतात. कांय सतारीचे वयले वटेन दांड्याक एक वाटकुळो दुदी (गुळो) लायिल्लो आसता.

१९ पड्ड्यांच्या सतारीक चल थाटाची आनी २१ पड्ड्यांच्या सतारीक अचल थाटाची सतार म्हण्टात. सतार वादनांत यश जोडपाक हे वादन कलेची खबर साधना करची लागता. भारतीय सतारवादकांनी ह्या वाद्याची लोकप्रियता संवसारभर पातळ्ळ्या. पंडित रवीशंकर ह्या सतारवादकाचे ते नदरेन व्हड योगदान घडलां.

- कों. वि. सं. मं.

सती आनी सतीप्रथा : घोव मरतकच ताच्या मड्यावांगडा ताच्या सरणाचेर आत्मदहन करपी बायलेक सती म्हण्टात आनी हे प्रथेक सतीप्रथा म्हण्टात. हे प्रथेक सहमरण, सहगमन, अन्वारोहण, अनुमरण अशेंय म्हण्टात.

सतीप्रथा खूब पुर्विल्ली आसून जगांतल्या वेग वेगळे जातींत ती चालींत आशिल्ली. श्रोडर आनी हेर पंडितांच्या मतान ही चाल इंडो - जर्मनिक आसून भारताप्रमाण ती युरोपांतय आनी सामक्या उदेंतेकडल्या देशांनीय प्रचलित आशिल्ली. प्रोकापियुस नांवाच्या पुर्विल्ल्या लॅटीन बरोवप्यान गॉथिक झुजां ह्या ग्रंथांत सतीचो उल्लेख केला. ट्युटॉनिक ह्या जर्मन टाळ्यांनीय युरोपाच्या बऱ्याच भागांनी ही चाल व्हेली अशें म्हण्टात. स्कॅडिनेवियन लोकांतय ही पद्दत आशिल्ल्याचें ग्रीम ह्या जर्मन बरोवप्यान सांगलां. तेचप्रमाण स्लाव, केल्ट, युनानी, नॉर्वेजियन, सिथियन, चीनी ह्या लोकांमदींय ही प्रथा आशिल्ली.

मनीस ह्या लोकांत जशें जिवीत जगता तशेंच तो मेल्याउपरांत परलोकांतूय जगता अशी पुर्विल्ल्या काळांत समजूत आशिल्ली. देखून मेल्ल्या मनशावांगडा जाळून घेवंचें म्हणजे त्या दोगांकय मेल्या उपरांतय

एकठांय रावपाक येतलें, हें एक सती वचपा फाटलें कारण अशें सांगतात. तशेंच झुजांत वांटो घेवन मरण आयिल्ल्या झुजाच्यांच्या बायलांची विटंबने पासून सुटका करपाच्या उद्देशान बायलेन मरण आपणावप चड बरें अशें झुजारी जमातींतलो समाज मानतालो. हातुंतल्यानय घोवाच्या मरणा उपरांत बायलेन सहगमन करपाची पद्दत रूढ जाली आसुंये.

सती वचपाचो पयलो उल्लेख महाभारतांत सांपडटा. पांडुची बायल सती गेल्या, पूण सती वचपाचें तिणें जें कारण दिल्लें आसा तें धर्मीक न्हय. वासुदेवाच्यो चार बायलो देवकी, भद्रा, रोहिणी आनी मदिरा हांणी सहगमन केलें अशें मौसल पर्वत म्हळां. कृष्णाच्या मरणाउपरांत अर्जुनावांगडा इंद्रप्रस्थाक गेल्ली रूक्मिणी, गांधारी, शैब्या, हैमवती आनी जांबवती ह्या बायलांनी अग्निप्रवेश केल्ल्याचें वर्णन आसा. अशो जरी देखी आसात तरीय त्या काळांत हे प्रथेन विस्तारीत मूळ धरूंक नाशिल्लें.

ह्या वेळार कांय स्मृतिकारांनी सतीप्रथेक संमती दिल्ली आसली तरीय तांणीच तिका कांय निर्बंदय घाले. ते म्हळ्यार, भुरगें ल्हान आसल्यार, बायल गुरवार आसल्यार जांव त्या वेळार तिची मासिक पाळी चालू आसल्यार तिणें सहगमन करचें न्हय.

सन पयलीं ३०० च्या अदमासाक ही प्रथा भारतांत सुरू जाली आसुंये, अशें इतिहासाच्या आदारान म्हणप जाता. हे चालिची सगळ्यांत पोरनी इतिहासांतली देख सन पयली ३१६ वर्साची आसून ती डिओडोरस सिक्व्युलस ह्या ग्रीक इतिहासकाराच्या ग्रंथांतली आसा.

नाटककार भास ह्या कालखंडाच्या लागीं वावुरपी. ताणें महाभारतांतल्या प्रसंगांत बदल करून दूतघटोत्कच आनी उरुभंग ह्या नाटकांत उत्तरा, दुःशला आनी पौरवी ह्या अनुक्रमान अभिमन्यू, जयद्रथ आनी दुर्योधन हांच्यो बायलो सती गेल्यो अशें म्हळां. हीं कांय अपवादात्मक उदाहरणां. कारण गुप्तकाळांत सतीचीं चड उदाहरणां मेळनात. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत हे प्रथेचो उल्लेख आसा. इंद्राक पालव दिवपाखातीर धांवल्लो रामाचो पूत कुश, दुर्जय दैत्याक मारून आपुणय मेलो. तेन्ना ताची बायल कुमुद्वती सती गेल्ल्याची खबर रघुवंशांत आसा.

पुराणांत सतीच्यो कांय देखी आसात. पूण जायत्यो विधवा बायलो जिवीत आशिल्ल्याचींय वर्णनां आसात. पुराणोत्तर काळांत सतीची चाल चड वाडत गेली अशें दिसता. चवथ्या शेंकड्यामेरेन ही चाल पुराय देशभर पातळ्ळी. इकराव्या शेंकड्यामेरेन ही चाल काश्मीर, पंजाब, राजपुताना, बंगाल ह्या प्रांतांनी बरीच बळावली. निर्णयसिंधू आनी धर्मसिंधू ह्या सतराव्या शेंकड्यांत बरयल्ल्या धर्मग्रंथांनी सती चालीविशीं विस्तारीत म्हायती मेळटा. सती वचप म्हणजेच घोवावयलें एकनिश्ठ प्रेम सिध्द करप अशें तेमेरेन मानताले.

इ.स. ७०० ते ११०० मेरेनच्या काळांत उत्तर भारतांत, चडकरून काश्मीरांत जायत्यो बायलो सती गेल्ल्याचें दिसता. जयमती आनी विजला ह्यो राणयो सती गेल्ल्याचें कल्हणान राजतरंगिणींत सांगलां. तशेंच राणयांवांगडा राजाची आवय, भयण, प्रधान, रखेल्यो ह्योय सहगमन करताल्यो अशें तो म्हण्टा. राणी सूर्यमतीवांगडा गंगाधर, टक्किबुध्द आनी दंडक हे सेवक आनी उद्दा, नोनिकाषवल्गा ह्यो दासी हांणी सगळ्यांनी अग्नीप्रवेश केल्लो.

रजपुतांच्या इतिहासांतय सतीच्यो देखी सांपडटात. मराठ्यांच्या इतिहासांतय राजाराम महाराजाची एक राणी, व्हडल्या शाहू महाराजाची राणी, माधवराव पेशव्याची बायल रमाबाई, बळवंतराव मेहेंदळ्याची बायल, संभाजी आंग्रेची बायल अशा सती गेल्ल्या बायलांच्यो देखी प्रसिद्द आसात. नागपूरच्या रघुजी भोसल्याच्यो सात बायलो सती गेल्ल्याचे भिरांकूळ प्रकारय नमूद आसात.

महाराष्ट्रापरस बंगालांत हाचो अतिरेक जाल्लो, अशें दिसता. ताचें एक मुखेल कारण म्हळ्यार हेर प्रांतांचे तुळेंन बायलांक मिळकतींतलो चड वांटो आशिल्लो. दायभाग ग्रंथाप्रमाण थंयचो वारसोहक्क चालू आशिल्लो. ह्या हक्कापसून बायलांक पयस दवरपाखातीर रूढीनिर्मित आनी शास्त्रभूवत मार्गाचो अवलंब करून बायलांची आडखळ पयस करपाक लोकांनी सतीप्रथेक उबारून धरली आसूं येता. ताकालागून शेंकड्यांनी बायलो सती वचपाक लागल्यो. जायते खेपे तांचेर जबरदस्तीय जाताली. केन्नाकेन्ना तर तांकां अंमली पदार्थ दिवन ते नशेंत तिणें जशी सती वचपाची इत्सा दाखयली म्हणजे तिका सरणाचेर धुकलताले. सरणांतल्या उज्याचो धग बसून जर ती बायल भायर सरपाखातीर धडपडपाक लागली जाल्यार तिका जित्या कोंड्यांनी भितर धोंगशीताले. तशेंच तिचो बोवाळ लोकांक आयकुपाक येवंचो न्हय म्हणून व्हडाव्हडान वाद्यां वाजयताले.

राजस्थान आनी पंजाब ह्या प्रदेशांनी सतीच्यो शिळा जांव देवळां दिसनात असो एकय गांव ना. हाचेवयल्यान थंयच्या सतीप्रथेची व्यापकता जाणवता. झुझनू गांवचें राणी सतीचें देवूळ भारतांतल्या नामनेच्या देवळांमदीं एक आसा. जोधपूरच्या मिस्तरा देवळांतल्या शिलालेखांत गुहिलोत राजवंशांतल्यो दोन राणयो सती गेल्ल्याचें वर्णन आसा. पूण परत परत झुजाचो प्रसंग आयिल्ल्यान राजवंशांतल्या आनी सामान्य बायलांमदीं सतीचो आंकडो वाडपाक लागलो.

अरबांच्या आनी तुर्कांच्यो जेन्ना व्हडल्यो घुरयो पडपाक लागल्यो तेन्ना तर सतीप्रथेक जोहाराचें स्वरूप फाव जालें.

पंजाबांतय हाचेपरस वेगळी अवतिकाय नाशिल्ली. ब्रिटिशांनी सतीप्रथेचे बंदीचो कायदो केल्लो आसलो तरी भारतीय राजांच्या संस्थानांत हाचेविशीं चडशी सुदारणा जावंक नाशिल्ली. रणजितसिंगच्या मड्यावांगडा ताच्या चार बायलांक जाळिल्ल्यो. राजा सुचेतसिंगाच्या निमण्या संस्कारांत

तीनशेंधा बायलांनी आत्मदहन केल्लें. सरदार शानसिंगाची बायल सोब्राव आपले इत्सेन सती गेल्ली. पंजाबांतली ही निमणी सती अशें सर लिपल ग्रिफीनान १८९८ त म्हळां.

द. भारतांतय ही चाल आशिल्ली. थंय सतीचे समाधीक महासती कल्ल म्हणून वळखतात.

अमकेच एके जातिंतले बायलेन सती वचचें अशें थारिल्लें नाशिल्लें. महाभारतांतली ब्राह्मणी अंगिरसीन आनी कमलाकर भट्टाच्या उमा नांवाच्या आवयन अग्निप्रवेश केल्लो. कर्नाटकांतल्या बेलतुरू हांगाच्या शके ९७९च्या शिलालेखांत एक शुद्र बायल सती गेली म्हणून तिचे बापायन तिचे यादीक एक वीरगळ उबारिल्ल्याचें वर्णन सांपडटा. सती गेल्ल्या जैन मतानुयायी ओसवाल बायलांचीं, फकत बिकानेरांत अठ्ठावीस देवळां आसात. हाचेशिवाय मोदी, माहेश्वरी, अग्रवाल, शिंपी, शेट चारणाच्याय बायलो हें अग्निदिव्य करताल्यो.

सतीन सहगमनावेळार खंयचीं कृत्यां करचीं ताची म्हायती चडशी खंयच मेळना. पूण शुध्दितत्व ह्या ग्रंथांत सतीकृत्याची म्हायती दिल्या. ती अशी - विधवा व्हावन जातकच दोन धर्वीं वस्त्रां न्हेसता, हातांत दर्भ घेता आनी उदेंतेवटेन वा उत्तरेवटेन तोंड करता. मागीर ब्राह्मण 'ओम् तत्सत्' म्हण्टात. ताचेउपरांत ती नारायणाचें स्मरण करता, म्हयनो, पक्ष आनी तिथी हांचो उच्चार करून संकल्प करता. सूर्य, चंद्र, अग्नी अशा अष्ट लोकपालांचीं नांवां घेवन तांकां साक्ष दवरता. चितेक तीन भोंवताडे घालता. मागीर ब्राह्मण 'इमा नारी' हो ऋग्वेदांतलो मंत्र म्हणून पुराणांतलो 'ह्यो खूब बऱ्यो आनी पतिव्रता बायलो घोवाच्या मड्यावांगडा अग्निप्रवेश करतात' अशा अर्थाचो श्लोक म्हण्टा. मागीर सती वचपी बायल 'नमो नमः' अशें म्हणून सरणांत उडी घेता. घोवाकडचें एकनिश्ठपण दाखोवपाचे भावनेन, धार्मिक वृत्तीन आपखोशयेन सती वचप सर्वास नासतालें अशें दिसता.

सतीप्रथेचो उदात्तीकरणाचो खूब आदलो तेंप सोडलो तर, उपरांतच्या उपचाराच्या काळांत ती चडशी बळजबरीची प्रथा दिसता. तेचप्रमाण तिका आर्थिक, सामाजिक संदर्भय येवन दशिल्लो पळोवंक मेळटा.

सतीची ही अमानुश प्रथा बंद करपाचे यत्न जायत्या जाणांनी केले. हे यत्न व्यक्तिगत आनी सरकारी पातळेचेर जाल्ले आसात. विष्णुस्मृती, मेधातिथी, हर्ष, कबीर, नानकाचे यत्न पयल्या प्रकारांत आस्पावतात. मुगल सम्राट अकबर, जहांगीरानय ही चाल बंद करपाखातीर उपाय केले.

ब्रिटिशांनी जेन्ना सत्ता हातांत घेतली तेन्ना हिंदू मुसलमानांच्या कायद्यांत आनी धर्मीक विधींत धवळाधवळ न करपाचें ताणें उतर दिल्लें. ताका लागून ब्रिटीश अधिकाऱ्यांक आनी हेर युरोपीयांक ही चाल पटनाशिल्ली. तरीय सुरवेक तिचेर कायद्यान बंदी घालपाक ते तयार नाशिल्ले. इ.स. १८०५ त त्यावेळचो गव्हर्नर जनरल वेलस्ली

हाणें हेविशीं न्यायाधीशांचो सल्लो घेतलो. न्यायाधीशान हिंदू पंडितांचो सल्लो घेतलो. गुरवार बायलो, भुरगें आशिल्ल्यो अशांनी सती वचूं नये तशेंच तांकां अंमली पदार्थ दिवचे न्हय अशें पंडितांचें मत आशिल्लें. पूण ही प्रथा सामकी बंद केल्यार हिंदुंच्यो धर्मीक भावना दुखावतल्यो अशें तांणी सुचयलें. सरकारान वयल्या निर्बदांचे वटहुकूमय काडले. पूण ताचो उपेग जालो ना.

अस्तंती विचारांच्या अभ्यासान हिंदू समाजाच्या जायत्या दादल्यांच्या मनांत हे प्रथेविशीं जागरुकताय निर्माण जाली. इंग्लीश शिक्षणाचो प्रचार आनी राजाराम मोहन रॉय हाणें केल्ल्या यत्नांक लागून सतीबंदीक जायतशें वातावरणय तयार जालें. हे भिरांकूळ आनी क्रूर प्रथे विरुध्द जायत्या विचारी भारतीयांच्या मनांत तिडक भरली. राजाराम मोहन रॉय हे विचारसरणीचो प्रतिनिधी आशिल्लो. सती वचपाक लावप वा त्या कामाक पालव दिवप हो धर्मशास्त्रांच्या आदारान खून थारता अशें ताणें स्पश्टपणान मांडलें. ह्या विशयाचेर लेख बरोवन ताणें प्रचारय केलो. ईस्ट इंडिया कंपनीचे संचालक आनी अधिकारी संतीबंदीक तयार आशिल्ले. अशे तरेच्या सगळ्या यत्नांउपरांत शेवटाक ४ डिसेंबर १८२९ दिसा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बेंटिक हाणें फुडाकार घेवन सतीबंदीचो कायदो लागू केलो. सती वचप गुन्यांव थारलो आनी सती वचपाक जबरदस्ती करपाक मरणाची ख्यास्त फाव जातली अशें ह्या कायद्यान जाहीर केलें.

वेगवेगळ्या काळांत भारतांत आयिल्ल्या युआन च्वांग, कांटी, व्हॉल, टॅव्हर्नियर, मांडस्लो, बर्नियर, निकोलो मनुची ह्या परदेशी प्रवाशांनी सतीचे प्रसंग आपल्या दोळ्यांनी पळोवन तांचीं वर्णनां बरोवन दवरिल्लीं आसात.

गोंयांत सतीप्रथा चालू आशिल्ल्याच्यो कुरवो मेळटात. गोंयांतल्या कांय वाठारांनी अशो जायत्यो सतीशीळा आजूनय पळोवपाक मेळटात. कांय कडांनी बायलो सती गेल्ल्या जाग्याचेर शिवलिंगांय पळोवपाक मेळटात. जायत्या सतींच्या स्थानांचेर तुळस वा चौथरोय आसा. थंय आंगवणय करतात. काजळ, कुकूम, फुलां दवरतात. वळवय आशिल्ल्या सतीस्थानाखातीर तीन वर्सांतल्यान एक खेप थाराविक कुटूंबां 'लामसूर' नांवांचो उत्सव करतात.

गोंयांत इ.स. १५१० त अल्बुकेर्कान सतीचे चालीचेर बंदी घाली. शिक्षणाच्या प्रसारांतल्यान निर्माण जाल्ली आधुनिक विचारप्रणाली प्रथेआडचे कडक कायदे आनी धार्मिक प्रभावाची सदळसाण, हांकांलागून एका तेंपार सर्वासपणान चलपी सतीची प्रथा नश्ट जाल्या. हे प्रथेचो प्रभाव आशिल्ल्या राजस्थान, पंजाबांत घडिल्लीं एक दोन सती प्रकरणां सोडलीं तर, स्वतंत्र भारतांत फाटल्या अर्दशतकांत सतीची प्रथा बंद पडल्या.

- कॉ. वि. सं. मं.

पूरक नोंद :- जोहार

सत्तरी : गोंय राज्यांतलो उत्तरेकडलो म्हाल. ह्या म्हालाचे उत्तरेक महाराष्ट्र राज्यांतलो सावंतवाडी म्हाल, दक्षिणेक सांगे म्हाल, उदेंतेक कर्नाटक राज्यांतलो बेळगाव जिल्हो आनी अस्तंतेक दिवचल म्हाल येता. सत्तरीची चडशी भूंय दोंगर - दोंगुल्ल्यांनी आनी जंगलाच्या वाठारांनी भरिल्ली आसा. सांग्या उपरांत चड जंगल प्रदेश आसपी गोंयचो वाठार म्हळ्यार सत्तरी. उत्तर गोंयांतलो सुमार ७८% जंगल वाठार सत्तरींत आसा. गोंयचे म्हत्वाचे दोंगर सोसोगड (३,८२७ फूट), कातल्यांची माऊली (३,६३३ फूट), वाघेरी (३,५०० फूट) आनी मोर्लेगड (३,४०० फूट) सत्तरींत आसात. म्हादय ही सत्तरींतली मुखेल न्हंय. नानोडे, कुमठळ, पटवळ, खोतोडे, कातराची, झरमे, अडवय, रगाडो, वाळवंटी ह्या ल्हान व्हड न्हंयांचे फाटे निमाणे म्हादय न्हंयेक मेळटात. कर्नाटकांतल्या खानापूर म्हालांतलो जांबोटी घाट हें म्हादयेचें उगमस्थान. थंयच्यान ही न्हंय सत्तरींत भितर सरता.

तरेतरेचीं झाडां हीं सत्तरीच्या रानांची गिरेस्तकाय. सत्तरीच्या दोंगरांचो आस्पाव सह्याद्रींत जाल्ल्यान होगासर आंबो, पणस, चिंच, जांबळ, काजू, सावर ह्या झाडावांगडा सायलो, शिसम, मारत, किंदल, जाम्बो, नानो, घोटींग, धामण, सिरस, हांचो आस्पाव जाता. करमल, बिंबल, आमाडो, तोरींग, माड, माडयो, काण्णां, केळ ही वनस्पत दिसता. माकड, वाघ, रानटी मांजर, मुंगूस, लांडगो, कोलो, हूद, अस्वल, पिसय, गवे, चान्नी, साळ, सोसो, चितळ, मेरवा, भेकरो, रानदूकर, बिबटो वाघ हे सारकीं जनावरां हांगा दिसतात. सत्तरीचें जंगल विंगड जातींच्या सवण्यांनी संपन्न आसा. रानकोंबो, मोर, पोपट, साळोरी, कोगूळ, सुतार, मैना, कावळो, डोम कावळो, फुचचुरवी, घुबड, पारवे, कवडे अशीं सवणी हांगा पळोवपाक मेळटात. डॉ. सलीम अली हाका 'रूबी थोटेट येलो बुलबुल' हो गोंयचो राज्यपक्षी सत्तरीच्या वाठारान पळोवंक मेळ्ळो. दुसऱ्या वाठारान चुकून दिसपी धनेश आनी कस्तुरा हीं सवणी हांगाच पळोवक मेळटात. भारतीय उपखंडान सगळ्यांत व्हड आसपी 'सदर्न बर्ड विंग' हें फुलपाखरू तशेंच पारख्यांच्यो जायत्यो जाती हांगा दिश्टी पडटात. नाग, नागराज, घोणस, फुरशें, कांडेर, मणेर हे विषारी आनी धामण, अजगर, हरणतोळ सारके विनविषारी सोरोप हांगासर वावुरतात.

शेंगाळी, वाळय, दाणय, मळयो, देकळो, थिंगूर, पिट्टोळ, खवळो, तांबोशी, तोळो, शेवटो, काडय ह्यो नुस्त्यांच्यो जाती सत्तरीच्या न्हंयांनी मेळटात. नासणो, पाकड, सावो, वरी, कांगो, तोर, हुडीद, कुळीथ, मूग, चवळी, हळसांदो, तिळयो हीं म्हत्वाचीं कड्डणा तर आळू, तेरें, तायकिळो, देटो, वाल, तांबडी भाजी, कुडूक, राजगिरो, शेंगूळ, मुळो, नाब, दुदी, कारातें ह्यो भाजयो तर कोन, काटे कणग्यो, सुरण, करांदे, चिनी हीं खावपाचीं मुळां मेळटात.

सत्तरीक इतिहासाचें व्हड दायज आसा. गोंयच्या आदिम संस्कृतीचे अवशेश आयज लेगीत आमका ह्या वाठारांतली भास,

सण, उत्सव आनी परंपरांनी पळोवपाक मेळटात. इतिहासकार अनंत धुमे हाच्या मताप्रमाण गोंयांत कोल आनी मुंडारी आयले हाचो पुरावो आमका डोंगुर्ली - ठाण्यांत मेळटा. मराठ्यांनी कोल आनी मुंडारी हांचो पराजय करून ठाण्या 'कोळगिरो' आनी 'मुंडलगिरो' हांच्या पाशाणी मूर्त्यांची स्थापणूक केली. कोल आनी मुंडारी शबर वंशाचे आसले. रिये हांगासर शांब्रादेवीची मूर्ती मेळिल्ली. गुळेली आनी सावर्डे हांगा आशिल्ल्यो महिषासूर मर्दिनीच्यो होडयेंत आसनस्थ जाल्ल्यो मूर्त्यो सत्तरीच्या प्राचिन इतिहासाची गवाय दितात. सत्तरींत मुखेल सत्तर गांव आशिल्ल्यान तर कांय जाणांच्या मताप्रमाण हांगासर व्हडा प्रमाणान सातेरी देवीची उपासना चलता. ताका लागून तर इतिहासकार लोपिस मेंदिस हांच्या मताप्रमाण साटरेगडाक लागून ह्या म्हालाक सत्तरी नांवान वळखतात. पर्ये हांगासर सातेरी म्हऱ्यान आशिल्लो तिसऱ्या-चवथ्या शेंकड्यांतलो ब्राह्मी बरपावळींतलो फातरपटो आनी वेळुस हांगासर महादेवाच्या देवळान मेळिल्लो विजयनगरच्या कालखंडांतलो फातरपटो सत्तरींतल्या पोरन्या इतिहासाची आमका गवाय दिता.

१७४६वर्सा पुर्तुगेजांनी सत्तरी प्रांत वाडीच्या सावंताकडल्यान घेतल्या उपरांत तांणी राण्यांच्या हक्काचेर निर्बंध घाले. आपल्या हक्कांक लागून १७५५ ते १८२२ या कालखंडांत राण्यांनी चवदा फावटीं बंडां केलीं. अशे तरेचीं बंडां सत्तरींत १९१२ वर्सामेरेन जालीं. पूण ह्या सगळ्या बंडांनी १८५२ चे दीपाजी राणे हाचें बंड गोंयच्या इतिहासांत चड प्रसिद्द जालें. सत्तरीच्या गांवगिऱ्या वाठारांतले लोक, सत्तरींतले दोंगर - दोंगुल्ले हांच्या आदारान दीपाजी राणे हाणें पुर्तुगेजांक बरोच धपको दिलो. ताच्या उपरांत १८६९न कुष्टोबा राणे आनी १८९५ त दादा राणे अडवयकार हांचीं बंडां जालीं. साटरे गड, नाणसाच्या किल्ल्याचो स्मृतीस्तंभ, पर्येचें भूमिकेचें देवूळ राण्यांच्या इतिहासाचें दायज आसात. गोंयच्या मुक्ती लढ्यांत तर सत्तरीचें योगदान खाशेलें आसा. गोविंद हरी भावे शास्त्री हांच्या मुखेलपणासकयल २६ जानेवारी १९५५ त २५ सत्याग्रहींनी केल्लो सत्याग्रह बरोच गाजलो. श्रीपाद वामन भावे, पंडित महादेवशास्त्री जोशी, वामन रामचंद्र बर्वे, गजानन दत्ताराम जोशी, कृष्णराव राणे, कृष्णा बाबली माईणकर, पांडुरंग केरकर अशा कितल्याशाच सत्तरीच्या सुटके झुजाऱ्यांनी गोंय मुक्तीलढ्यान वाटो घेतिल्ले. सालेलीचे कृष्णराव राणे हाणें आझाद गोमंतक दलातल्यान बरेंच क्रांतीकार्य केल्लें. गोवा लिबरेशन आर्मीचे जयसिंगराव व्यंकटराव राणे आनी माधवराव लक्ष्मणराव राणे हे स्वातंत्र्यवीर सत्तरीचेच सुपूत.

सत्तरीचो कारभार पुर्तुगेज तेपार सारखळेच्यान चलतालो. सत्तरीचो आस्पाव सारखळे म्हालांत जातलो. पूण जेन्ना सारखळेचो आस्पाव दिवचलेंत जालो आनी सत्तरीक स्वतंत्र म्हाल म्हणून मान्यताय मेळ्ळी. तेन्नाच्यान ह्या म्हालाचें मुखेल शार म्हणून वाळपय नांवारूपाक

आयली. वाळपय आनी पर्ये अशे सत्तरीचे दोन विधानसभा मतदारसंघ आसात. खोतोडे, गुळेली, सावर्डे, नगरगाव, भिरोंडे ह्यो पाच पंचायती आनी वाळपय नगरपालिका हांचो आस्पाव वाळपय मतदार संघांत जाता तर केरी, मोर्ले, पर्ये, मावशी, ठाणे, होंडा आनी पिसुर्ले ह्या सात पंचायतींचो पर्ये मतदार संघांत आस्पाव जाता.

भात आनी काजू हीं सत्तरीचीं दोन मुखेल पिकां. भातशेती हांगासल्लो मुखेल वेवसाय आशिल्ल्यान सरद, शेळ, भरड, तोरप, कास, जुवाड, वायंगण, पुरण हे शेत कसपाचे तरातरांचे प्रकार सत्तरींत पळोवंक मेळटात. कुमेरी शेतीची पद्दत हांगासर आशिल्ली. भात, नाचणो, कड्डण ह्या पिकांखेरीज सत्तरींत सुपारी, नाल्ल, काजू, ऊंस, लवंगा, जायफळ, मिरि, वेलची हांचेंय पीक काडपाक जायते शेतकार मुखार सरल्यात. काजूच्या दिसांनी हांगासर हुरक, फेणी हो सोरो काडपाचो धंदोय व्हडा प्रमाणांत चलता. शेताभाटां, कुळागारां, तेलताड, ऊंस आनी वखदाच्या झाडांच्यो बागायती हें सत्तरीचें खरें वैभव आसा. सत्तरीच्या काय दुर्गम वाठारांनी सरकारान सायलाच्या आनी खराच्या झाडांची लागवड केल्या. भिरंड, ओकापो हांच्या सोलांचें उत्पादन हांगा करतात.

खाण वेवसाय हो सत्तरींत चलपी विशेश म्हत्वाचो उद्देग पिसुर्ले, होंडा, गुळेली ह्या पंचायत वाठारांनी लोह खनिज व्हडा प्रमाणांत मेळटा. उत्तर गोंयांतली २९% खाण जमीन सत्तरींत आसा. कांय वाठारांनी चुनखडी मेळटा. खडी, रेंव काडपाचो धंदोय हांगा नेटान चलता.

गोंयच्या उद्देगीक विकास महामंडळान होंडा हांगा उद्देगीक वसाहत उभारल्या. ऑटोमोबाईल कॉरपोरेशन ऑफ गोवाचे मेटल आनी शीट विभाग होंडा हांगा तर बस बॉडी विभाग भुयपालींत आसा. प्रॉक्टर अँड गॅम्बल, गोवा ऑटो अँससरिज लिमिटेड अशो जायत्यो कंपनी हांगा आसात.

सत्तरींत ७८ महसूली गांवांचो आस्पाव जाता. म्हालाचो वट्ट आवांठ ४६६२३.६१ हेक्टर आसा तर वट्ट लोकसंख्या ४२७०५ (१९९१) आसा. हिंदू, मुसलमान, किरिस्तांव ह्या तीनय धर्मांचे लोक हांगा आसात.

ठाणेच्या मुंडणगिन्याच्या मळार जावपी घोडेमोडणी, कोपाडर्याची दिवजां, मासोडर्याची घोडेमोडणी, झरमे आनी करंजोळचो चोरोत्सव केरीच्यो करवल्यो, पर्येच्या भूमिकेची जात्रा, ब्रह्मा करमळीचो ब्रह्मोत्सव, पर्येचो दसरो हे सत्तरीतले मुखेल उत्सव. ह्या उत्सवाखेरीज हांगा दर एका गांवांत कालो, नाटकां, शिंगमो व्हडा उमेदीन जाता. कांय गांवांनी धालोय खेळटात. रणमालें, सकारती, तालगडी, फुगडी, चपय, गावनकाणी, गोसावी गीतां, गौळण कालो ह्या लोककला प्रकारांचें अप्रुप दर्शन सत्तरींत पळोवपाक मेळटा.

स्वामी विवेकानंद स्मृती संघ, केरी; भूमिका सांस्कृतिक

मंडळ, पर्ये; पर्ये युथ क्लब; वाठारी स्पोर्टस् क्लब, तुळशीमळा; पिसुर्ले युवक संघ, वाळपय; लायन्स क्लब; शांतादुर्गा स्पोर्टस् क्लब, गुळेली; ग्रामीण विकास शिक्षण संस्था, सावर्शे; किर्णा कला केन्द्र, अडवय; आमचो पंगड सत्तरी; होंडा स्पोर्टस क्लब; ब्राह्मणी माया युवक संघ,कोपार्डे; ब्रह्मदेव युवक संघ, ब्रह्म करमळी अशा संस्थांनी कला, शिक्षण, खेळ ह्या मळांचेर मोलादीक वावर केल्लो आसा.

नाटकाच्या मळार सरवारामबापू बर्वे हाणें नामना जोडिल्ली आसा. इतिहास संशोधनाच्या मळार पिसुर्लेचो डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकर हाणें तोखणायेचो वावर केल्लो आसा. आंबेडे - नगरगावचो पंडित महादेवशास्त्री जोशी हो मराठी साहित्यातलो नामनेचो कथाकार म्हणून प्रसिद्द आसात. ताणें संपादीत केल्लो मराठींतलो भारतीय संस्कृती कोश, भारतीय संस्कृतीची वळख करून दिवपी एक आदर्श असो कोश आसा.

श्री हनुमान विद्यालय, वाळपय; अवर लेडी ऑफ ल्युडस, वाळप; श्रीराम विद्यालय, खडकी; श्री भूमिका विद्यालय आनी उच्च माध्यमिक विद्यालय, पर्ये; उत्तर गोंयाखातीर जवाहर नवोदय विद्यालय, वाळपय; पोलिस प्रशिक्षण केंद्र आनी वन प्रशिक्षण केंद्राची प्रशिक्षण विद्यालयां वाळपय; होंडा औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्र आसा. हीं हांगाचीं शिक्षण केंद्रां आसात.

केरीचें सातेरी आजोबा देवस्थान, पर्येचे भूमिका देवस्थान, कोपार्डेचे ब्राह्मणी माया देवस्थान, ब्रह्म करमळीचें ब्रह्मदेवाचें देवूळ, वेळुसाचें महादेवाचें देवूळ, ठाणेचो भिवमराव देसायाचो वाडो, नानोड्याची निराकन्याची राय, अंजुणे धरण प्रकल्प, वाळपयची अवर लेडी ऑफ ल्युडसची चर्च आनी जुम्मा मस्जिद, पिसुर्लेचें महादेव मंदिर, सुर्लाचें पठार, वाघेरी पर्वत, साटरे गड, नाणसाच्या किल्ल्याचो स्मृतीस्तंभ हीं सत्तरी म्हालांतली पळोवपासारकीं मुखेल थळां आसात.

- राजेंद्र पां. केरकर

सत्यनारायण : चालू शतकांतलें एक लोकप्रिय नवसी व्रत. महाराष्ट्र, गोंय, बंगाल आनी हेर दक्षिणी राज्यांनी सत्यनारायण व्रताचो प्रभाव चड आसा. सत्यनारायण हें विष्णुचें रूप मानतात. तांदळांचे वा गंवांचे राशीचेर उदकान भरील्लो कलश, ताचेर पूर्णपात्रांत सत्यनारायणाची प्रतिमा वा बाळकृष्णाची मूर्त दवरतात. हे पूजेंत कलशाक १००८ तुळशीच्यो ताळयो घालतात. सवायशेर खो, सवायशेर तूप आनी सवायशेर साकर घालून केल्ल्या कणिकाचो निवेद्य दारखयतात. सत्यनारायणाचे पोथयेचें वाचन आनी पूजन हो व्रताचो एक वांटो आसा.

स्कंधपुराणाच्या रेवा खंडांत पांच अध्यायांनी सांगिल्ल्या कथांचें कथन भाविकांमुखार करप जाता. कथा - कथनाउपरांत

सत्यनारायणाच्या महिमाचेर आदारीत खाशेली अशी आरत करतात. तीर्थ - प्रसाद, दक्षिणा - दान, दांपत्य - भोवमान करतकच पूजेची समाप्ती जाता.

सत्यनारायणाच्या कथा - कथनामदीं एक मुखेल कथा साधू नांवांच्या एका वाण्याभोंवतणी आनी ताची घरकान्न लीलावती तशेंच धूव कलावती हांचेसंबंदान आसा. सत्यनारायणाक आंगवण करून ताका कलावती ही चली जाल्ली पूण फुडें आंगवण पावोवपाची उरिल्ल्यान साधूवाण्याक आनी ताच्या जांवयाक खर संकश्टाक तोंड दिवचें पडलें. पूण फुडें आवय - धूवेन सत्यनारायणाचें व्रत करून तांचेवयलें संकश्ट पयस केलें असो ह्या व्रताचो महिमा हे कथेंत सांगला.

हेच कथेवांगडा अंगध्वज नांवाच्या राजाची कथा सांगप जाता. राखण्यांनी दिल्लो सत्यनारायणाचो प्रसाद न्हयकारील्ल्यान ताचे शंबर पूत मेले तशें राज्यय गेलें. फुडें हें व्रत करून चूक मागतकच पूतासकट ताका वैभव प्राप्त जालें असो हे कथेचो शेवट आसा. सत्यनारायणाचेर आदारीत आनीकय वेगळ्यो कथा आसात.

गोंयांत तशेंच महाराष्ट्रांत आंगवणीचे पूजेवांगडाच वा उत्सवा वेळार वैयक्तिक वा भौशिक रीतीन सत्यनारायणाचें व्रत करपाची प्रथा आसा. लोकांकडल्यान दान - देणगीच्या रुपान द्रव्य एकठांय करून सत्यनारायणाची पुजा करपाचो संकल्प सोडून कांय भाविक लोक ही पुजा करतात. कांय गांवांनी थरावीक काळांत वर्सुकी पुजा करप जाता. लग्न जाल्ल्या नव्या दांपत्यान ही पुजा करपाची चाल खास करून गोंयांत आनी महाराष्ट्रांत आसा.

भोवतेकडेन सकयल दिल्ली सत्यनारायणाची आरत म्हणटात.

सत्यनारायणाची आरती -

जय जय दीनदयाळा सत्यनारायण देवा । पंचारति ओवाळूं श्रीपति तुज भक्तीभावा ॥ जय ० ॥ ध्रु ० ॥ विधियुक्त पूजुनी करिती पुराण श्रवण । परिमळद्रव्यासहित पुष्प माळा अर्पून । घृतयुक्त शर्करामिश्रित गोधूमचूर्ण । प्रसाद भक्षण करितां प्रसन्न तूं नारायण ॥ जय ० ॥ १ ॥ शतानंदविप्रे पूर्वी व्रता हे आचरिलें । दरिद्र दवडुनि अतीं त्यातें मोक्षपदा नेलें । त्यापासुनि हें व्रत या कलियुगि सकळां श्रुत झालें ॥ भावार्थें पूजितां सर्वा इच्छित लाधलें ॥ जय ० ॥ २ ॥ साधुवैश्यें संततिसाठीं तुजला प्रार्थिलें । इच्छित पुरतां मदांध होउनि व्रत न आचरिलें । त्या पापानें संकटि पाडुनी दुःखहि भोगीलें । स्मृत होउनि आचरितां व्रत त्या तुवांचि उध्दरिलें ॥ जय ० ॥ ३ ॥ प्रसाद विसरुनि पतिभेटीला कलावती गेली । क्षोभ तुझा होतांचि तयाची नौका बुडाली । अंगध्वजरायासी यापरि दुःखस्थिती आली । मृतवार्ता शतपुत्रांची सत्वर कर्णी परिसली ॥ जाय ० ॥ ४ ॥ पुनरपि पूजुनि प्रसाद ग्रहण करितां तत्क्षणीं । पतिची नौका तरली देखे कलावती नयनीं । अंगध्वजरायासी पुत्र भेटति येऊनी । ऐसा भक्तां संकटि पावसि तूं चक्रपाणी ॥ जय ० ॥ ५ ॥ अनन्यभावे पूजुनि हें व्रत जे जन

आचरती । इच्छित पुरविसि त्यांतें देउनि संतति संपत्ति । संहरती भय दुरितें सर्वहि बंधनें तुटती । राजा रंका समान मानुनि पावसि श्रीपती ॥ जय ० ॥ ६ ॥ ऐसा तव व्रतअपारमहिमा वर्णूं मी कैसा । भक्तिपुरःसर आचरती त्यां पावसि जगदीशा । भक्तांचा कनवाळू कल्पद्रुम तू सर्वेशा । मोरेश्वरसुत वासुदेव तुज विनवी भवनाशा ॥ जय ० ॥ ७ ॥

- कों. वि. सं. मं.

सत्यशोधक समाज : ब्रिटीश राजवटींत सगळ्या जातींक शिक्षण मेकळें जालें म्हणून जोतीराव फुले सारके शिकिल्ले सून फुडारी २४ सप्टेंबर १८७३ ह्या दिसा पुणें हांगा जमले आनी व्हड विचार केले उपरांत धर्म, कर्म, वेव्हार हातूंत फुडाराक शूद्रांची पिळणूक जावंची न्हय, म्हणून तांणी सत्यशोधक समाजाची स्थापणूक केली. हाचेय पयलीं इ. स. १८६४ त मुंबयंत आनी १८७० त पुण्यांत प्रार्थना समाजाची स्थापणूक शिकिल्ल्या लोकांनी केल्ली मुखेलपणान तेच धर्तेर पूण शूद्रांचे खास उदरगतीखातीर सत्यशोधक समाज हे स्वतंत्र संघटनेची स्थापना जाली. फुडाराक हो महाराष्ट्रांतलो एक पंथ जालो. ह्या समाजाचीं मुखेल तत्वां सकयल दिल्लेप्रमाण आशिल्लीं - १. देव एक आसून तो सगळे कडेन भरिल्लो निर्गुण, निर्विकार आनी सत्यस्वरूप आसा आनी सगळीं मनशां हीं ताचीं भुरगीं जावन आसात. २. ईश्वराची भक्ती करपाचो पुराय अधिकार दर एका मनशाक आसा. तेखातीर ताका मध्यस्थाची गरज ना. ३. मनीस हो जातीन श्रेष्ठ थरना, तर तो गुणांनी व्हड थरता. ४. खंयचोय ग्रंथ सगळे नदरेन प्रमाण आनी देवान घडयल्लो ना. ५. परमेश्वर हो अवयव रुपान अवतार घेना. ६. पुनर्जल्म, कर्मकांडां, जप - तप ह्यो सगळ्यो गजाली अज्ञानाचेर आदरिल्ल्यो आसात.

जोतीरावान आपल्या विचारांचो सुबोध सूत्रबध्द सारांश असो सांगला - विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली, नीतीविना गती गेली. गतीविना लित गेले, वित्ताविनां शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. (अर्थ - शिकप नाशिल्ल्यान बुध्द ना, बुध्द नाशिल्ल्यान नीत ना, नीत नाशिल्ल्यान गती ना गती नाशिल्ल्यान दूडू नात, दुडूवांविणें शूद्र खचले, हे सगळे अनर्थ एका अनाडीपणान केले). ताणें हो निश्कर्श 'शेतकऱ्याचा आसूड' (१८८३) ह्या ग्रंथांत सुरवेकच काडला. सत्यशोधक चळवळीचो भावार्थ हातूंतच दिसता.

समाजाच्या परिवर्तनाखातीर, समाज रचनेंतलो धर्मभेद, जातीभेदाचेर आदारिल्लो उच्चनीच हो भेदभाव, बायलांची पिळणूक, हिंदु धर्म संस्थेतली मूर्तीपुजा आनी हेर कर्मकांडां आदी गजाली ना न पश्चात करून समता प्रदान समाजाची निर्मणी करपाखातीर तशेंच कुड्ड्यो श्रध्दा ना करपाखातीर, विचारीक क्रांतीची गरज आसा, अशें फुलेक दिसलें आनी तेखातीर ताणें सत्यशोधक समाज ही माची

निर्माण केली. सगळ्या धर्मांच्या आनी जातींच्या लोकांनी समाजाचे वांगडी जावंचे, अशी ताची विचारसरणी आसली.

सत्यशोधक समाज एक निर्मिक, एक धर्म, एक मनीस जात मानपी म्हणून स्थापन जालो. सगळ्याच धर्मांच्या धर्मग्रंथांतल्यान सगळ्यांक प्रमाण मानप योग्य नाशिल्ल्यान सत्यशोधक समाज ग्रंथाचें पुराय प्रामाण्य मानीना, अवतारवाद, विभूतिपुजा आनी मूर्तीपुजा ताका मान्यना. नामस्मरणाचो भक्ती मार्ग ताका पसंत ना. भागवत धर्म आनी ताचें शुध्द स्वरूप पत्करपी प्रार्थना समाजाप्रमाण तो परमार्थवादी जावंक ना. परलोक आनी ईश्वराची साक्षात भेटय ताका मान्य ना. ताचें स्वरूप चडांत चड इहवादी आनी सामाजिक आसा. बायल - दादलो, चलो - चली हांचेमदीं पक्षपात करचो न्हय, इतलेंच न्हय तर दादल्यापरस बायल श्रेष्ठ अशेंय ज्योतीबान म्हळां. सगळ्याक सारको धर्म, कायदो आनी नीत आसची. जनावरांक मनशांइतली बुध्द ना देखून मनशान आपल्याक मेळिल्ल्या बुध्दीचो आदाराचेर बरेपणान वागचें. सर्ग आनी दैववाद खरो न्हय. धर्म आनी राज्यभेद मनशांमदीं नासचे, मळबांतल्या गिन्यांची पिडा जाता हें खरो न्हय असो मानवतावाद जोतीरावांनी सत्यशोधक समाजावरवीं सगळ्या मनीस जातीच्या बरेपणाखातीर मांडलो. हे चळवळींतल्यान ताका वेगळो धर्म वा आनीक एक नवीन संप्रदाय स्थापन करपाचो नाशिल्लो. तांचो खरो धर्म ग्रंथांतल्या विशमतेचेर आनी पक्षपाताचेर आशिल्लो म्हणून सत्य कितें आसा? असत्य कितें? हेंच सोदपाखातीर 'सत्यशोधक हे' व्यापक नांव ताणें घेतलें. भोळेंपण ना करून विज्ञानिक नदर आपणावची हेंच ह्या समाजाचें ध्येय आशिल्लें.

ईश्वरशक्त आनी मनशाचो नैतिक एकवट हांचो संगम हेंच सगळें धर्माचें रहस्य आनी तत्व. हेंच तत्व सत्यशोधक समाजान सगळेकडेन पाताळावपाचो यत्न केलो. ब्राह्मसमाज आनी सत्यशोधक समाज हांच्या तत्वांमदीं पुराय समानताय दिसता. ब्राह्मसमाज ही फकत धर्मीक चळवळ आशिल्ली तर सत्यशोधक समाज मुखेलपणान सामाजिक क्रांतीची चळवळ आशिल्ली, अशेंच दिसून येता. भौसाचेर हिंदुंच्या ब्राह्मणी दायजान जो युगान युगां शेक गाजयलो ताचेआड बंड करपी प्रवृत्ती सत्यशोधक समाजाच्या रुपान जागी जाली. ब्राह्मणेतर चळवळ जाल्ल्यान समाजाक बरोच विरोध जालो. सत्यशोधक समाजाचो वावर चड महाराष्ट्रांत जालो. वचत थंय महाराष्ट्रांत समाजाचे फांटे सुरू जाले. कोल्हापूरच्या शाहूमहाराजान समाजाचें फुडारीपण स्विकारलें. मद्रासांतय चळवळ पावली.

कै. नारायणराव लोखंडे, डॉ. विश्राम रामजी दोले, कै. कृष्णराव भालेकर, कै. भास्करराव जाधव, प्रो. डोंगरे हांणी सत्यशोधक समाजाचो वावर फुडें व्हेलो. कर्मवीर भाऊराव पाटील हाणें तर शिक्षण प्रसाराचो वावर करपाचे नदरेन हेच चळवळींतल्यान प्रेरणा घेवन रयत शिक्षण संस्था स्थापन केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारानय

फुलेक आपलो गुरू मानलो.

- कों. वि. सं. मं.

सत्याग्रह : सत्याचो आग्रो धरप (सत्य + आग्रह). अन्यायाआड शांततायेन अहिंसकपणान झगडपाचो एक मार्ग. एक अंतीम सत्य. सत्याग्रह म्हळ्यार मोग, अहिंसा आनी आत्मक्लेश ह्या साधनांनी सत्याचो सोद घेवप. 'सत्याग्रह' ह्या शब्दाचो वापर आनी प्रयोग गांधीजीन पयले खेपे दक्षिण आफ्रिकेंत केलो. दक्षिण आफ्रिकेंत आशिल्ल्या भारतीय लोकांचेर जावपी अन्यायाआड झगडपाखातीर गांधीजीच्या फुडारपणाखाल साबार भारतीयांनी सत्याग्रह मार्ग आपणायल्लो. थंयच ताचो विकास जावन ताका यश मेळ्ळें.

राजकीय प्रस्न सोडोवपाखातीर सत्याग्रहाचो मार्ग गांधीजीन पयले खेपे आपणायल्लो आसलो, तरी पुराणीक कथांनी सत्याग्रहाच्यो देखी सांपडटात. भक्त प्रल्हाद आनी राजा हरिश्चंद्र हांणी तांचेर जावपी अन्यायाआड आत्मक्लेशाचो मार्ग आपणावन गौतम बुध्द आनी महावीर हांणी अहिंसेची शिकवण दिली. जेजू क्रिस्ताच्या आयुश्यांत सत्याग्रहाचें तत्व चड निश्चीत आनी सुस्पष्ट जाल्लें दिश्टी पडटा. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ आनी हेर संतांनी अन्यायाचो प्रतिकार मोगान आनी शांतीन केलो. पूण तांणी सत्याग्रह ही व्यक्तिगत धर्मीक प्रवृत्तीच मानिल्ली. भौशिक वा राजकीय क्षेत्रांतलो अन्याय ना करपाचो सामुदायिक मार्ग म्हूण ताचो रितसर उपेग सगळ्यांत पयलीं फकत गांधीजीनच केलो. गांधीजीन अहिंसक सत्याग्रहाक भौशिक शक्तीचें रूप दिवन, स्वातंत्र्य आनी आपल्या हक्कांखातीर झगडपाचें एक प्रभावी हत्यार निर्माण केलें. ताणें सत्याग्रहाक तात्विक भूमिकेचें अधिश्ठान दिल्लें आसून, ताचें पुराय शास्त्र तयार केलां.

गांधीच्या मतान सत्य आनी अहिंसा एकरूप आसात. जीणेसंबंदांची कसल्याच तरेची हानीकारक कृती सत्याग्रहांत करपाची नासता. दुस्मानांचो नाश करप ही कल्पना सत्याग्रहाफाटल्यान नासून संयम, सहानुभूती आनी आत्मक्लेश हांच्या योगान तांचें मन वळोवप, तांकां वायट कृत्यांपसून पयस करप ही तातुंतली मूळ कल्पना. सत्याग्रही कोणाचकडेन केन्नाच दुस्मानकायेचे भावनेन पळयना; जाल्यार मित्रत्वाचे भावनेन पळयता. खंयचेय परिस्थितींत केद्याय व्हडल्या संकश्टावेळार, मोग आनी अहिंसा मार्गान सत्याची जाणीव, उपासना आनी तांचे आचार हे संबंदींचो आग्रो हें सत्याग्रहाचें अधिश्ठान. सत्य हेंच सत्याग्रहाचें निमाणें ध्येय आसून, अहिंसा वा मोग हेंच ताचें एकमेव साधन. सत्याग्रह शस्त्र म्हूण आपणावपाची इत्सा आसता. ताची त्या मार्गाचेर श्रध्दा आसपाक जाय. गांधीजीच्या मतान हेर खंयच्याय मार्गापरस हो मार्ग प्रभावी विरोधी आंगांन केदोय व्हड आनी ताचें हिंसेचें तंत्र कितलेंय कार्यक्षम आसलें जाल्यारय हो मार्ग आपणाव येता. आपूण निर्भय आसल्यार आनी आपली इत्साशक्त

धीर आसत जाल्यार एकलो एकसुरो आसून लेगीत संवसारांतल्या केद्याय व्हडल्या प्रतिस्पर्ध्यांक तोंड दिवप शक्य जाता. अहिंसा म्हणजे भिजूडपण नासून ती प्रतिस्पर्ध्यांक नमोवपी स्वर आंतरीक बळगें आसा. सत्याग्रहाची मोख फकत अन्यायाआड झगडपारवातीर आसता. सत्याग्रही फकत अन्यायाआड हल्लो चडयता, व्यक्तींचेर न्हय. आत्मक्लेशाच्या योगान अन्याय करतल्यांच्या मनाचें परिवर्तन घडोवन त्या अन्यायासावन परावृत्त करप ही सत्याग्रहाचो मूळ उद्देश. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामांत, क्रांतीकारी हिंसक चळवळींवांगडाच, गांधीजीप्रणीत सत्याग्रहाची रवूबच मदत जावंक पावली. ह्या संग्रामांत, सत्याग्रहाचें योगदान क्रांतीकारी चळवळीपरस व्हड आसा अशेंय कांय राजकीय निरिक्षकांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सनातन गोस्वामी : (जल्म : इ. स. १४९०, फतेहाबाद, जि. जैसोर, बंगाल; मरण: इ. स. १५९१).

चैतन्य मताचे म्हान आचार्य म्हूण स नामनेचे गोस्वामी आसात. तातुंतलो सनातन हो जेश्ठ संत आसा. भारद्वाजगोत्री श्री गिरेस्त ब्राह्मण कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव कुमारदेव आनी आवयचें नांव रेवतीदेवी. रूप गोस्वामी हो ताचो धाकटो भाव. सनातन गोस्वामीचें मूळ नांव अमर आशिल्लें अशें म्हण्टात.

सनातन गोस्वामीन संस्कृत भाशेचें शिक्षण पुराय करून विंगड विंगड शास्त्रां आनी धर्मग्रंथांचो खोलायेन अभ्यास केलो. अरबी आनी फारसी भाशांचोय तो पंडित आशिल्लो.

त्या काळांतलो नबाब हुसेनशाह हो विद्वान लोकांक आश्रय दितालो. ताणें सनातन आनी रूप गोस्वामी हांकां आपल्या राज्यकारभारांत अधिकाराचीं पदां दिलीं. सनातनाची विद्वता आनी कार्यकुशलताय पळोवन हुसेनशाहान ताका प्रधानमंत्रीपद दिवन मल्लिक अशी पदवीय दिली. हे दोगूय भाव न्यायप्रिय, प्रजावत्सल आनी कुशलमंत्री आशिल्ल्यान रवूब लोकप्रिय जाल्ले. पूण राज्यकारभारांत तांचें मन रमना जालें. हरिभक्त आनी सत्संगपरायण आशिल्ल्यान राज्यकारभार करून फाविल्लो वेळ ते भगवद्भक्तींत आनी सत्संगतींत घालयताले. त्या काळांत बंगाल आनी ओडिसा ह्या प्रदेशांनी चैतन्य महाप्रभू कीर्तनां करून लोकांक कृष्णभक्तीचो मार्ग दाखयतालो. ह्या दोगूय भावांचेर ताचो रवूब प्रभाव पडलो आनी तांणी आपलीं मंत्रीपदां सोडून चैतन्य महाप्रभूचें शिश्यत्व आपणायलें. त्या दोगांकय चैतन्यदेवान धर्मशास्त्र, भक्ती, रसतत्त्वसाधना ह्या विशयांचें ज्ञान दिलें आनी ब्रज - वृंदावनांत रावन कृष्णभक्तीचो प्रचार करपाचो आदेश दिलो.

सनातन गोस्वामीन एकदां बेजारून जीव दिवपाचो निश्चय केलो, तेन्ना चैतन्यदेवांनी ताका समजायलो आनी वृंदावनाक परत

धाडलो. थंय ताणें श्रीकृष्णाच्या भजन - पूजनांत आपलें मन घालें.

सनातन गोस्वामीन त्या पंथाच्या आचार धर्माचें आनी नेमांचें विवरण केलें. तशेंच रूप गोस्वामीन त्या पंथाच्या गूढ सिध्दान्तांची विस्कटावणी केली. त्या दोगांकूय चैतन्यमताचे शास्त्रकर्ते मानतात. ते दोगूय धर्मतत्त्व, भक्तितत्त्व आनी रसतत्त्व हांचे म्हान जाते आसून, तांणी चैतन्यदेवाचे उपदेश आपल्या विद्वत्तापूर्ण ग्रंथांतल्यान सांगल्यात. तेखातीर तांचे ग्रंथ हे चैतन्यमताचे आदारग्रंथ मानतात. सनातन हो चैतन्यमताच्या कर्मकांडाचो निर्मातो आसून, ताच्या नेमांप्रमाणच त्या संप्रदायाच्या देवळांतले पूजा - विधी जातात आनी मठांतल्या साधूंचो जीवनक्रम चलता.

सनातन गोस्वामीन हरिभक्तविलास, बृहद् भागवतामृत, भागवत दशम स्कंधावयली बृहद्वैष्णवतोषिणी टीका आनी दशमचरित हे ग्रंथ बरयल्यात. ह्या दोनय भावांची कीर्त आयकून राजे - महाराजे तांच्या दर्शनखातीर वृंदावनांत येताले. इ. स. १५७३ त अकबर बादशाहा तांचे भेटेक आयलो आनी तांचें कृष्णप्रेम पळोवन प्रभावित जालो अशें म्हण्टात. तांचेकडे एक पारसमणी आशिल्लो, तो तांणी एका गरीब ब्राह्मणाक दिलो, अशी एक आख्यायिका आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सपिंड : पिंड ह्या शब्दाचो अर्थ शरीर (कूड) असो आसा. जांचीं शरीरां एकाच प्रकारच्या कणांनी तयार जाल्लीं आसतात. तांकां सपिंड मानतात. बापूय आनी पूत हांच्या शरीरांतले कण सारके आसतात देखून ते सपिंड जातात. आजो, पणजो, बापोलयो, तांचीं भुरगीं, आवय, तिचो बापूय, नातू आदी मनशांमदीं रगताचो संबंद आशिल्ल्यान तांकांय सपिंड मानतात. बापायच्या वंशांत सातवे पिळगेमेरेन आनी आवयच्या वंशांत पांचवे पिळगेमेरेन ही सपिंडता अस्तित्वांत उरता.

दायभाग पद्दतीप्रमाण सपिंडाचो अर्थ वेगळो आसा. श्राध्दावेळार मेळ्ळ्या पुर्वजांक जे शिताचे गुळे ओंपतात, तांकां पिंड म्हण्टात. जीं मनशां अशा पिंडदानाक संबंदीत आसतात, तांकांय सपिंड म्हण्टात. दायभागाप्रमाण पूत, बापूय, आजो, भाव, ताचे पूत आनी नातू हे सगळे जाण्टेल्याच्या धनाचे वांटेकार आशिल्ल्यान ते सपिंड आसात. मनूच्या मतान जो मनीस पिंडदान करता तो आनी जाका पिंड अर्पण करतात ते पितर हे एकामेकांचे सपिंड आसतात.

सपिंड आशिल्ल्या चलो - चलयेमदीं लग्न करचें न्ही असो हिंदू धर्मशास्त्राचो नेम आसा. म्हणजे न्हवऱ्याचे आवयकडल्यान पांच पिळग्यांचो आनी बापायकडल्यान सात पिळग्यांचो व्हंकलेकडेन संबंद नासलो जाल्यारच ते न्हवरो - व्हंकल लग्नाक योग्य समजुंचे.

पाणिनीन सपिंड हो शब्द रक्तसंबंद ह्या अर्थान वापरिल्लो आसा. ऋग्वेद आनी तैत्तरिय संहिता हातूंत पिंड हो शब्द पशुबळीच्यो ज्यो आहुती उज्यांत उडयतात ताचेखातीर वापरला. शतपथ ब्राह्मणांत

पितरांक अर्पण करपाखातीर केल्ले शिताचे गुळे असो ताचो अर्थ आसा. निरुक्तांतूय ह्याच अर्थान हो शब्द आयला. पूण पुराय वैदिक संहितांत सपिंड हो शब्द मेळना. ताचो उपेग सुरवेक धर्मसुत्रांत केल्लो आसून सपिंड लग्नाक मनाय आसा अशें तातूंत म्हळां. तेउपरांतच्या सगळ्या धर्मशास्त्रकारांनी सपिंड लग्नाक मनाय केल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सप्टेंबर : ग्रेगोरियन कॅलेंडरांतलो ३० दिसांचो णवो म्हयनो. पुर्विल्ल्या रोमन प्रजासत्ताक कॅलेंडरांतलो तो सातवो म्हयनो आशिल्लो. लॅटीन भाशेंत सप्टेम (Septem) म्हळ्यार सात असो अर्थ जाता. ताचेवयल्यान ह्या म्हयन्याक सप्टेंबर नांव पडलें. पुर्विल्ल्या रोमांत रोमी लोकांचें वर्स मार्च म्हयन्याचे एक तारखेच्यान सुरू जातालें. तेन्ना सप्टेंबर म्हन्याक २९ दीस आसताले. पूण चडीत म्हयनो येता तेन्ना ३१ दीस आसताले. पूण रोमी सम्राट आगस्टसान १ जानेवारी सावन रोमनाचें नवें वर्स सुरू केल्लेमेरेन सप्टेंबर हो कॅलेंडरांतलो णवो म्हयनो जावन ताका ३० दीस आसात.

सप्टेंबर म्हयनो हो चडशा देशांतलो कापणेचो म्हयनो. ह्या म्हयन्यांत पृथ्वीच्या उत्तरेकडच्या चडशा भागांत दीस मातशे उश्ण आसले तरी राती शितळ आसतात. साबार युरोपी देश सप्टेंबर म्हयनो हो कापणेचो म्हयनो म्हूण ह्या म्हयन्यांत उत्सव मनयतात. ग्रीक लोक ह्या म्हयन्यांत डिसेंबर हे शेतकी देवीचो उत्सव मनयतात जाल्यार रोमी लोक सिरस हे शेतकी देवीचो उत्सव मनयतात. रोश - हा - साना (नवें वर्स), झोम गॅडालिया, उपास, योम किप्पूर, अँटोनेमॅन्ट डे, सुक्कोट हे ज्यू सण ह्या म्हन्यांत येतात. १७ सप्टेंबर हो दीस अमेरिकेंत नागरिक दीस आनी संविधानीक दीस म्हूण मनयतात. जाल्यार सप्टेंबर म्हयन्याच्या पयल्या सोमारा थंय कामगार दीस म्हूण मनयतात.

हिंदू पंचांगाप्रमाण सप्टेंबर म्हयनो भाद्रपद - आश्विन म्हयन्यांत येता. भारतांत ५ सप्टेंबर हो दीस शिक्षक दीस म्हूण मनयतात. जाल्यार ८ सप्टेंबर हो दीस आंतरराश्ट्रीय साक्षरता दीस म्हूण मनयतात. सप्टेंबराचो तिसरो मंगळार आंतरराश्ट्रीय शांती दीस म्हूण पाळटात.

- कों. वि. सं. मं.

श्री सप्तकोटेश्वर देवस्थान, नावें : गोंयांतलें एक खूब पुर्विल्लें देवस्थान. इतिहासीक आनी पुराणीक नदरेन ह्या थळाक खूब म्हत्व आसा. ह्या थळाविशीं पुराणीक म्हायती मेळटा ती अशी-सह्याद्रीच्या मुळसांत पंचव्हंयांचो जो संगम जाला त्या थळार सप्तऋषींनी सुमार ७ कोटी वर्सां खर तपश्चर्या केली. तेन्ना तांकां महादेव प्रसन्न जालो आनी ताणें तांकां जाय तो वर मागूंक सांगलें. तेन्ना ह्या

ब्रह्मज्ञानी मुनींनी ताका सांगलें, जाचे कृपेखातीर आमी सात कोटी वर्सां खर तप केलें तितलीं वर्सां त्याच नांवांन तेजोरूप जावन तू हांगा राव'. ते प्रमाण महादेव श्री सप्तकोटीश ह्या नांवांन तेजोरूप लिंग जावन थंय रावलो. सातऋषींचो स्वामी ह्या अर्थान ताका सप्तनाथ म्हण्टात. जरासंधाकडे झूज करपाच्या वेळार श्रीकृष्णान सप्तकोटेश्वराची आराधना करून ताचो वर मेळयल्लो, असोय एक पुराणीक पुरावो मेळटा.

श्री सप्तकोटेश्वराची मूळ स्थापना पोरन्या गोंयां मुखार आशिल्ल्या दिवाडी जुंव्याच्या उत्तर वाठारांत नावें नांवाच्या थळांत जाल्ली

असो उल्लेख सह्याद्री खंड, मांगिरीश माहात्म्य, सप्तकोटीशारव्यान अध्याय - ३ हांगा मेळटा.

इतिहासीक पुरावो : पुर्विल्ल्या काळांत गोमंतकाचेर मौर्य, कदंब, चालुक्य आदी वंशांच्या राजांनी राज्य केलें. हातुंतलें कदंब राजवंशाचें घराणें श्री सप्तकोटेश्वराचें परम भक्त

आशिल्लें असो पुरावो, त्या काळांतलें भांगराचें नाणें मेळ्ळें ताचेवयल्यान कळटा. हें नाणें कदंब राजा जयकेशी दुसरो (इ. स. ११०४ ते ११४८) हाच्या काळांतलें आसून ताचे एकेवटेन श्री सप्तकोटीश वरविरा - जयकेशी देव मालवरा मारी अशे शब्द आसून दुसरे वटेन शींवाचें चित्र, कदंब राजघराण्याचें चिन्न आनी विखर असो शब्द आसा.

इ. स. १३५४ वर्सा सुलतान अल्लाउद्दीन हसन गंगू हाणें कदंबाचेर जैत मेळयलें तेन्ना सुमार चवदा वर्सां, १३६६ वर्सा मेरेन गोमंतक बहामनी सत्तेखाल आशिल्लो. हे सत्तेच्या निमाण्या आठ वर्सांत गोमंतकांत हिंदू धर्मीयांचो छळ आनी देवस्थानाचो विध्वंस केलो. तातूंत श्री सप्तकोटेश्वराचें लिंग ताचे पोंदा भरपूर संपत्ती मेळटली हे आशेन मुळासयत हुमटून काडलें. पूण ताचे पोंदा तांकां कांयच मेळ्ळेंना. देखून तांणी तें शेतांत शेंवटिलें, पूण विजयनगरच्या पराक्रमी हरिहर रायान, विद्यारण्य माधव नांवांच्या आपल्या प्रधानाक इ. स. १३६७ त व्हड सैन्यासयत घुरी घालूंक धाडील्ले. तांणी थंयच्या तूर्क लोकांक धावंडावन घाले आनी तांणी हुमटून काडिल्ले देव परत आपल्या जाग्यार स्थापन केले. अशेतरेन इ. स. १३९१ वर्सा दिवाडी जुंव्यारच परत श्री सप्तकोटेश्वराची रीतसर स्थापना केली.

इ. स. १५१० वर्सा पुर्तुगेजांनी गोमंतकाचो कांय वाठार जिकून घेतलो आनी तांणी थंय ख्रिस्ती धर्माचो प्रसार करपाखातीर थंयचीं देवळां मोडून त्या जाग्यार इगर्जी बांदूंक सुरवात केली. श्री सप्तकोटेश्वराचें लिंगय तांणी हुमटून काडून एके बांयचेर आडवें घालें

(इ. स. १५४०).

उपरांत गोंयच्या पुर्तुगेज राजसत्तेखाला शेजारच्या भतग्राम म्हालाचें सरदेसाय आनी विजापुरच्या आदिलशाहीचो मांडलीक श्री नारायण शेणवी सूर्यराव हाका श्री सप्तकोटेश्वराचें लिंग बांयचेवयलें काडपाचो दृश्टांत जालो. तेन्ना ताणें मोटे हुशारकायेन कोणाकच पत्तो लागूंक दिनासतना तें थंयचें काडून दिवाडेचे ईशान्येक सुमार दोन कोस अंतराचेर लाठंबारसे हांगा व्हरून दवरलें. थंय तें तीन वर्सां आशिल्लें. फुडें इ.स. १५४९ वर्सा दिवाडेचे उत्तरेक पंचगणेचे उजवे देगेर तांणी ह्या लिंगाची स्थापना केली. ज्या जाग्यार ह्या लिंगाची स्थापना जाली त्या थळाक तेन्ना 'हिंदळे' म्हूण वळखताले. पूण श्री सप्तकोटेश्वराची स्थापना जातकच दिवाडेंतलें पुर्विल्लें नावाजिल्लें क्षेत्र नांव चालू दवरपाखातीर त्या थळाक नवें नावें, कोंकण नावें वा नारवें (नावें) ह्या नांवांन वळखतात. ते उपरांत २० वर्सांनी म्हळ्यार इ.स.१५६९ वर्सा कै. नारायण शेणवी सूर्यराव हाणेंच ह्या पुरातन क्षेत्राचो जिर्णोध्दार केलो आनी त्या देवस्थानच्या रवचारवातीर जमनीय दिल्यो.

छत्रपती शिवाजी महाराजान १६६४ वर्सा भतग्राम म्हाल घेतलो. तेन्ना नावें हो गांव शिवाजी महाराजाच्या राज्यांत आस्पाविल्लो. तो श्री सप्तकोटेश्वराच्या दर्शनाक गेल्लो आनी ताणें ह्या देवळाचो जिर्णोध्दार केलो. तेविशींचो कोरीव लेख आयजय ह्या देवळाच्या महाद्वाराचेर आसा आनी ताचेर 'श्री सप्तकोशीश शके १५९० किलकाब्दे कार्तिक कृष्ण पंचम्या सोमे श्री शिवराजा देवालयस्य प्रारंभः' तशेंच ताणें देवळाचो चौक, घुमट आदीय बांदून घेतले.

सप्तकोटेश्वराचें देवूळ फाटल्या शतमानांत मोडकळीक आयिल्लें. कै. वा. नारायण शेणवी सूर्यरावाचो वंशज कै.वा.शिवराम महादेव सूर्यराव सरदेसाय हाणें इ.स. १९०९ वर्सा ह्या कै.वा.नारायण धोंडबा दिवाडकर हाच्या आनी हेर कांय म्हाजनांच्या आदारान चौकावयल्या पारव्याचो जिर्णोध्दार केलो आनी हेर कांय सुदारणा केल्यो.

हे क्षेत्र श्री सप्तकोटेश्वर म्हळ्यार शिवस्वरुपी दैवताचें क्षेत्र आसुनय हांगा गोकुळाश्टमी दिसा महायात्रा भरता. हाचे फाटलें मुखेल कारण म्हळ्यार त्या सात ऋषींनी सातकोटी वर्सां खर तप करतकच ज्या दिसा ताका शिव प्रसन्न जालो तो दीस गोकुळाश्टमीचो आशिल्लो. त्या दिसा ह्या ऋषींनी शिवाचें दर्शन घेवन पंचन्हंयेंत स्नान केलें आनी सप्तकोटेश्वर शिवाची पुजा केली तेन्ना तांकां मोक्ष मेळ्ळो. तेन्नाच्यान ह्या पुण्यदिसाचे यादीक हांगाच्या पंचन्हंयेंच्या तिर्थांत गोकुळाश्टमी दिसा जात्रा भरता आनी भाविक लोक मुक्तीखातीर वीधिपूर्वक तीर्थस्थान करतात.

आज जंय ही जात्रा भरता ताचे पलतडचे देगेर पुर्विल्ल्या काळांत ही जात्रा भरताली. पूण पुर्तुगेज काळांत सरकारान २१ सप्टेंबर १६५४ आनी ३ फेब्रुवारी १६५५ ह्या दिसा जाहीर हुकूम

काडून हे जात्रेचेर बंदी हाडली. तेन्ना भाविकांनी ही जागा गोकुळाश्टमीच्याच दिसा मूळ जाग्याच्या पलतडीन भरली. हो जागो हिंदू सरदाराच्या कारभाराखाल आशिल्लो. तेन्नाच्यान ही जात्रा त्याच जाग्यार भरता.

श्री सप्तकोटेश्वराच्या देवळाकडे ह्या देवालयाची संस्थापक कै. वा. नारायण शेणवी सूर्यराव हाची समाधी आसा. दर वर्सा कार्तिक शुक्ल दसमी दिसा म्हळ्यार ह्या देवस्थानाचे स्थापनेच्या वाडदीस श्री सप्तकोटेश्वराची पालखी काडटात. ही पालखी देवळाकडे व्हरचेआदीं हे समाधीकडे दवरतात. थंय तिची पुजा, आरती जातकच ही पालखी देवळाकडेन व्हरतात.

- कों. वि. सं. मं.

सप्तर्षी : जगत्मान्य अशे आदरणीय सात ऋषी. दर एका मन्वंतराचे सप्तर्षी वेगवेगळे आसतात. एका मन्वंतरांत सात म्हळ्यार चवदा मन्वंतरांत अठ्ठ्याणव सप्तर्षी जातात.

महाभारतांत सप्तर्षीच्या नांवांच्यो दोन वळेच्यो दिल्यात -

१) कश्यप, अत्री, भरद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, जमदग्नी आनी वसिष्ठ. २) मरीची, अत्री, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, ऋतू आनी वसिष्ठ.

पुराणभेदांत सप्तर्षीचीं नांवां वेगवेगळीं मेळटात. वर्तमान वैवस्वत मन्वंतरांत वसिष्ठ, कश्यप, अत्री, जमदग्नी, गोतम, विश्वामित्र आनी भरद्वाज हे सप्तर्षी मानल्यात. हेर मन्वंतरांत नांवां बदलिल्लीं आसात. सप्तर्षी हे सूक्तद्रष्टे आसात. मनु, देव, सप्तर्षी आनी इंद्र हीं अधिकाराचीं स्थानां आसुंये. उत्तरेक ध्रुव ताच्याभोंवतणी प्रदक्षिणां घालपी सात ठळक ताच्यांक सप्तर्षी अशें नांव आसा. एक चवकोन आनी ताका लागून तीन ताच्यांची वांकडी शेंपडी अशी ती पतंगाच्या आकाराची आसता. ते शेंपडेंतल्या मदल्या ताच्यालागसार एक अस्पष्ट अशी तारका आसा, तिका अरुंधती म्हण्टात आनी जोडीदाराक वसिष्ठ मानतात. हांकां ध्रुवक्षक तारे अशे मानल्यात. मरीची, अत्री, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, ऋतू आनी वसिष्ठ अशीं तांचीं नांवां आसात. हे सप्तर्षी वैशुविक वृत्ताचे उत्तरेक ५० ते ६० अंशांच्या अवकाशांत आशिल्ल्यान ते माथ्याचेर केन्नाच येनात. हे ईशान्य दिकेक उदेतात आनी वायव्येक अस्ताक वतात. जाट लोक तांकां रथ समजतात आनी ध्रुव हो तांचो मालक मानतात. तांकां ऋक्ष म्हळ्यार वांस्वेल मानपाचीय प्रथा खुबशा देशांनी आसा. वैदिक ऋषीय तांकां ऋक्षच मानतात. ऋषिपंचमीचें व्रत वैवस्वत मन्वंतरांतल्या ऋषींक उद्देशूनच केल्लें आसता. श्रावणीबी कितल्याशाच धर्मकृत्यांनी सप्तर्षीची पुजा करतात. शिव आनी पार्वती हांच्यां लग्नावेळार सप्तर्षी मध्यस्थ आशिल्ले अशी कथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सप्त सिंधू : सप्त सिंधू म्हळ्यार सात न्हंयो वा सात न्हंयांचो वाठार. ऋग्वेदांत हो शब्द सात न्हंयो ह्या अर्थान आयला. ह्यो सातय न्हंयो दर्याक मेळटात. आठव्या मंडलांतल्या चोविसाव्या सूक्तांत, सप्तसिंधू म्हळ्यार सात न्हंयांचो वाठार अशें सुचीत केलां.

कांय अभ्यासकांच्या मतान सप्तसिंधू प्रदेश म्हळ्यार पंजाब आनी वितस्ता (झेलम), असिक्नी (चिनाब), परुष्णी (रावी), विपाशा (बियास), शुतुद्री (सतलज), सिंधू आनी सरस्वती ह्यो त्यो सात न्हंयो आसात. ह्या मुरवेल न्हंयांक लागून त्या प्रदेशाक सप्त सिंधू हें नांव मेळ्ळां आसलें तरी, त्याच प्रदेशांत दृषद्वती, तृष्णामा, रसा, श्वेती, कुभा, गोमती, क्रुमू, मेहलू ह्यो न्हंयो व्हांवताल्यो. अस्तंतेक रवैबर घाट, उदेंतेक यमुना, उत्तरेक हिमाचल आनी दक्षिणेक राजस्थानांतलें वाळवंट अशो ह्या प्रदेशाच्यो शिमो आशिल्ल्यो.

सप्त सिंधू प्रदेश म्हळ्यार पंजाब हें मत सगळ्यांक मान्य ना. कांय अभ्यासकांच्या मतान पांच न्हंयांचो प्रदेश ह्या अर्थान हो शब्द आयला. ह्यो सगळ्यो न्हंयो दर्याक मेळनात. तेखातीर सप्त सिंधू व्याप्तीविशीं विद्वानांत मतभेद आसात.

मध्य आशियांत रशियन तुर्कस्तांनातल्या कांय वाठाराक सात न्हंयांचो प्रदेश म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळांत त्या प्रदेशांत भारतीय आर्यांचे पूर्वज रावताले. कांय काळा उपरांत थंयसावन ते पंजाबांत आयले आनी नवे वसाहतीक तांणी सप्त सिंधू हेंच नांव दिलें आसुंये अशें कांय जाणांचें मत आसा.

श्री दास हाच्या मतान सप्त सिंधूचे उत्तरेक हिमालय आसून दक्षिणेक दर्या आशिल्लो. तो दर्या सुकून थंय राजस्थानाचें वाळवंट जालें. उदेंतेक हिमालयाच्या मुळांतूच एक दर्या आशिल्लो. तो सुकून थंय भूप्रदेश निर्माण जालो. त्या प्रदेशांत उत्तर प्रदेश, बिहार, आसाम हांचो आस्पाव जाता. अस्तंतेक सुलेमान पर्वत आशिल्लो. हाचेवयल्यान पंजाब आनी काश्मीर ह्या प्रदेशांचो सप्त सिंधूंत आस्पाव जातालो आसुंये. फाटल्या पन्नास शेंकड्यांच्या काळांत भरतरवंदाच्या भुगोलीक रचणुकेंत खूब बदल जाला हें भूगर्भशास्त्रज्ञांनी मान्य केलां. सप्त सिंधू प्रदेश पयलीं दर्यान रेवडिल्ल्यान थंयचें हवामान सप्तशीतोष्ण आशिल्लें पूण आतां थंय जमीन आनी वाळवंट जाल्ल्यान हवामानांतूय बदल जाल्यात.

गंगेचे देगेवयलें मेरठ आनी कुमाऊँ, जम्मू, काश्मीर, वायव्य शीमे वाठार आनी अफगाणिस्तानाचो उदेंत वाठार ह्या सगळ्यांचो सप्त सिंधूंत आस्पाव जातालो अशें भार्गव हाचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सप्ते, नारायण धर्मा : (जल्म : २७ ऑगस्ट १९४१, म्हापसा - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें.

तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा म्हापसा हांगा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो, बंदखणींत दवरलो आनी २७ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा सोडलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सफरचंद : सफरचंद हें थंड हवामानांत जावपी फळ. *Pyrus Malus L.* हें ह्या फळझाडाचें शास्त्रीय नांव. हें झाड सुमार १५ मी. उंचायेमेरेन वाडटा. पानां लंबगोल, ४-५ सेंमी. लांब, मोव आनी दातऱ्यो कडो. मदीं मात्सो गुलाबी रंग आशिल्लीं धवीं फुलां घोंसांनी येतात. फळां मासाळ, गोल आसतात. पयलीं पोपटी रंग आसता, मागीर गुलाबी, तांबडो जाता.

सफरचंदाची लागवड खूब पयलींसावन करतात. सादारण १८ व्या शेंकड्यांत सफरचंदाची लागवड करपाक सुरवात जाली असो उल्लेख मेळटा.

भारतांत या पिकाखाला सुमार १३,००० हेक्टर सुवात आसा. पंजाब, उत्तर प्रदेशचे कांय वाठार, काश्मीर, हिमाचल प्रदेश ह्या राज्यांनी सफरचंदाची लागवड मोठ्या प्रमाणांत करतात. जगांत अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांनी सफरचंदाची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता. गोंयचें हवामान सफरचंदाचे लागवडीक योग्य नाशिल्ल्यान गोंयांत ह्या पिकाची लागवड जायना.

ह्या पिकाक बऱ्या शिचऱ्याची आनी लोमी प्रकारची जमीन मानवता. सफरचंदाचे दोन प्रकार आसात - ट्रीप्लॉयड (Triploid) आनी डीप्लॉयड (Diploid). डीप्लॉयड ह्या प्रकाराची चड प्रमाणांत लागवड करतात.

सफरचंदाच्यो खुबशो जाती आसात. रेड डेलीशीयस, गोल्डन, वरेस्टर, पियरमेन, न्यूटन वंडर, कींग ऑफ पीपीन, रॉयल डेलीशीयस, रीचर्ड, आम्ब्री, काश्मीरी, ब्लड रेड, व्हायट, डॉटेड रेड, बेन डेव्हीस, ग्रॅमी स्मीथ ह्यो कांय मुरवेल जाती.

लागवड करपाखातीर पयलीं दोळो भरून कलम तयार करतात आणि उपरांत लागवड करपाखातीर वापरतात. लागवड रवंयच्याय तेंपार करपाक जाता आसलीतरी, फेब्रुवारी - मार्च ह्या म्हयन्यांनी चड करून लागवड करतात. लागवड करतना दोन झाडांमदलें अंतर ७.५ x ७.५ सेंमी. इतकें दवरतात. कलम लावपाखातीर ५० x ५० x ५० सेंमी. आकाराचे नेम काडटात. ह्या नेमांत पांच कायली कंपोस्ट आणि उरिल्ली माती घालून कलम लायतात.

झाडाक वळण दिवपाक, फुलां तशेंच फळां येवपाक झाडाची छाटणी करतात. छाटणी करून झाडाचो मध्य भाग सदांच उक्तो

दवरतात. ४- ५ वर्सांनी झाडाक फळां येवपाक लागतात. १२ - १८ वर्सांनी भरपूर पिकावळ मेळटा.

सफरचंदाक बऱ्याच रोगांचो उपद्रव जाता. खोड काळें पडप (Stem Black), खोड तांबशें जावप (Stem Brown), स्कॅब, मीलड्यू, खोड खुज ह्या सारक्या रोगांचो उपद्रव जाता. किडींभितर खवळाची किड (Scales), मुळां पोखरपी किड ह्या किडींची लागण जाता.

फळां थोडीं तांबशीं जातकच अचळय काडटात. तीं लाकडी पेट्यांनी घालून देशाच्या हेर वाठारांनी धाडटात. फळां खावपाखातीर वापरतात तशेंच तांचेपसून जाम, जेली करतात. फळां सुकोवन तशेंच कॅनींग करून दवरतात. फळांच्या रोसापासून वायन, व्हीनेगर, ब्रॅन्डी तयार करतात. फळांत पॅंटीन हो पदार्थ चड आशिल्ल्यान पातळ परसाकडेन जाता त्या मनशाक हें फळ वखदी गूण दिता. सालीचोय बरो वखदी उपेग जाता.

- विश्राम गांवकार

समंध : भूत - पिशें हे योनींतलो एक प्रकार मेळ्ळ्या मनशाक फाटल्यान कोणूच सोयरो - धायरो नासत वा मेळ्ळ्या मनशाच्या मरणा उपरांतचे कांय संस्कार करपाचे उरल्यार, मरणा उपरांत असो मनीस समंध जाता असो समज आसा.

एकाद्र्या मनशाची इत्सा पुराय जावंचे पयलीं ताका मरण येत जाल्यार तो मनीस समंध जाता अशेंय म्हण्टात.

हावरो मनीस जर समंध जालो जाल्यार तो फाटल्यान उरिल्ले संपत्तीचो उपभोग हेर लोकांक घेवपाक दिना. असो समंध आपल्या दुस्मानाक त्रास दीत रावता अशी समजूत कांय लोकांमदीं आसा.

पिंपळ, वड वा रूमडाच्या झाडाचेर वा खंयच्याय पडक्या घरांत, बांयंत अशा सुवातींनी ताचो राबितो आसता अशें समजप जाता.

समंध हो दांडगो आसता असो समज आसा. मांत्रिका कडल्यान समंधाची आराधना करून ताका प्रसन्न करून घेतल्यार तो त्रास करीना, उरफाटें कुटुंबाच्या बऱ्याखातीरच तो वावुरता असोय लोकांचो समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

समर्पण : देवाक ना जाल्यार इश्टदेवतेक वेगवेगळ्यो वस्तू अर्पण करप, असो ह्या शब्दाचो अर्थ जाता. जी वस्तू ज्या जाग्यावयल्यान आयल्या, थंय तिका परत पावोवप असो ह्या शब्दाचो आशय आसा. सगळे जीव देवाकडल्यान आयल्यात. समर्पण क्रियेंतल्यान ते परत देवाकडे पावतले, अशी समर्पणा फाटली भावना आसा.

समर्पणांतलो हो सगळ्यांत व्हडलो हेतू आसलो तरी,

सगळींच समर्पणां त्याच हेतून जायनात. तातूंत आनीकय कांय गौण भावय कार्यान्वित आसतात.

मनीस मेल्या उपरांत ताचो आत्मो परलोकांत वता. त्यावेळार तो रावता थंय वा थड्याकडेन ताका उपेग जावंचो ह्या हेतून अन्न उदक दवरपाची चाल पुर्विल्ल्या काळा सावन चलत आयल्या. फुडें आत्म्याविशीं खूब कल्पना प्रसृत जाल्यो, तांकां दिव्य रूप फाव जालें आनी तांकां प्रसन्न करून घेवपाखातीर कांय जिन्नस अर्पण करपाची कल्पना जल्माक आयली. सैमाच्या घडामोडींत कितलेशाच शक्तींचो प्रत्यय येता, तांचेकडल्यान फायदो करून घेवप वा तांचो कोप टाळप ह्या हेतून तांकां कितेंयतरी अर्पण करपाची प्रथा त्या उपरांत सुरू जाली. अन्नधान्य, फळां, पशुबली, नरबली अशीं कितलेशाच तरांचीं समर्पणां करपी आनी स्विकारपी हांच्या स्वभावधर्माक दवरून जावपाक लागलीं. सादारणपणान जे दैवी शक्तीकडे संबंद प्रस्थापित करून घेवपाची इत्सा आसता, तिका अर्पण केल्लो पदार्थ आपणे भक्षण केल्ल्यान तो हेतू साध्य जाता, ही समजूत सगळेकडेन दिसून येता. रानांतल्या जमातींच्या बळिदानांत ही कल्पना आसता, तशी किरिस्तांव धर्मांतल्या 'युखारिस्ट' ह्या विधींतय ती आसा. भूताखेतांचो राग टाळप आनी देवाक प्रसन्न करून लाब करून घेवप हो समर्पणांतलो हेतू जगांतल्या सगळ्या मानवी समाजांत सापडटा. पूण अशे तरेचो खंयचोय हेतू मनांत दवरीनासतना देवान जें दिल्लें आसा, ते खातीर फकत उपकार दाखोवपाचे भावनेन तारुंतलोच थोडो भाग ताका अर्पण करप ही रीत सगळ्याकच सांपडटा.

- कों. वि. सं. मं.

समाजशास्त्र : समाज ह्या मानवी समुदायाचो शास्त्रीय अभ्यास करपी शास्त्र. समाजांतल्या घटकांचो म्हणजे व्यक्तींचो आनी संस्थांचो, परस्पर संबंद आनी ह्या संबंदांतल्यान निर्माण जावपी सगळ्या वेव्हारांची चिकित्सा, विश्लेशण, अनुमान, कारणां परिणाम हांचो आस्पाव ह्या अभ्यासांत जाता. मनीस कुळयेंतल्या दर एका घटकाक (समाजाक) समान आचार - विचारांची एक सतत आनी लांब अशी परंपरा आसता. हे परंपरेक संस्कृती म्हण्टात. ही संस्कृती त्या समाजाच्या सगळ्या सामाजिक संबंदांची म्हणजे रितीरिवाजांची, जिवीत तत्त्वज्ञानाची आचार, आहार, विचारांची सर्वमान्य वा भौमान्य अशी जिवन प्रणाली आसता. समाज शास्त्रज्ञाच्या मता प्रमाण सगळे जिवसृश्टींत फकत मनशाचेच बाबतींत सामाजिक वेव्हार अधिकृतपणान अभिप्रेत आसा.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासांत जे मुखेल घटक येतात तातूंत समाजाची मुळावी संस्था म्हणून १) कुटूंब, सामाजिक बांदावळ नियंत्रीत दवरपी २) सामाजिक मुल्यां, सामाजिक वेव्हार जाचेर अधिष्ठीत जाला ती समाजाची ३) संस्कृती, हांचो आस्पाव जाता. ह्या

मुखेल घटकांक धरून आशिल्ले (अ) सामाजिक नियंत्रण, (आ) सामाजिक समस्या, (इ) सामाजिक बदल, (ई) सामाजिक संतुलन ह्या उपघटकांचो आस्पाव जाता.

१९ व्या शतमानामेरेन समाजशास्त्राक एक स्वतंत्र शास्त्र म्हूण मानपांत आयलें ना तोमेरेन समाजशास्त्र हें राज्यशास्त्र वा अर्थशास्त्र हांचो पोटविभाग समजप जातालें. ऑगस्ट कॉम्ट हाणें सगळ्यांत पयलीं स्वतंत्रपणान समाजशास्त्राचो १८३८ त उल्लेख केलो. उपरांत हर्बर्ट स्पॅन्सर, कार्ल मार्क्स एमिल डुरखायम, मॅक्स वॅबर हांणी समाजशास्त्राच्या स्वतंत्र अभ्यासाक चालना दिली. विशेश करून मॅक्स वॅबर हाणें आधुनिक समाजशास्त्राची बुन्याद घाली. समाजाची मांडावळ, ताची उत्क्रांती आनी विकास, समाजांतल्या विविध घटकांचो परस्पर संबंद हांचो अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र असो समाजशास्त्राचो मुळावो सिध्दांत ह्या समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलो. ह्या सिध्दांताचें दायज घेवन फुडाराक जायत्या विद्वानांनी समाजशास्त्राच्या विविध आंगाचो खोलायेन विचार करून समाजशास्त्र हें हेर शास्त्रा इतकेंच प्रगत आसा हाची गवाय दिली. हातुंतल्या डार्विनचो उत्क्रांतीवाद, एमिल डुरखायमचो कार्यवाद, उपरांतच्या विद्वानाचो रचनावाद आनी आंतरक्रियावाद, कार्ल मार्क्सचो नियतीवाद ह्या सिध्दांतांनी समाजाची चिकित्सक, तुलनात्मक, रचनात्मक असो अभ्यास जावन समाजाची निर्मिती धरून तांचो विकास, विस्तार आनी न्हास मेरेन हांची कारण मिमांसा केली.

समाजशास्त्राचो अभ्यास आनी संशोधन करपांत ज्या अन्य बुदवंतांचो हातभार लागला तातुंतले मुखेल अशे - हर्बर्ट स्पॅन्सर, एल्.टी. हॉबहाऊस, ब्रॉमीस्ली मॉलोनस्की, लुइस मॉर्गन, इ. बी. टायलर, जॉर्ज सिमेल, विल्यम सूमनर, चार्ल कुले, सोरोकीन, टॅलकोट पार्सन्स, टॉयन्बी, विल्यम जॅम्स, जॉर्ज मीड, विल्यम थॉमस, एल्सवर्थ फॅरिस, रॉबर्ट पार्क, अर्नेस्ट बर्गेस, कार्ल मॅनहॅम.

समाजशास्त्राचो स्वतंत्र अभ्यास भारतांत खुबच उतरां जालो. प्राचीन भारतीय ग्रंथांनी समाजासंबंदीं उल्लेख आयले आसले तरी ते भौतेक करून राज्यशास्त्र, नितिशास्त्र, धर्मशास्त्र अशी शास्त्रांच्या सदर्भात आयिल्ले आसात. एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचो उदय भारतांत विसाव्या शेंकड्यांत जालो. भारताच्या वेगवेगळ्या समाजांमदले वेव्हार, परस्पर संबंद, विंगड विंगड संस्कृती सामाजिक बदल हांचो विविध शिक्षणीक संस्थांनी खोलायेन अभ्यास चलता. जी. एस्. घुर्ये, इरावती कर्वे, डी. एन्. मुजुमदार, एस्.सी. दुबे ह्या समाजशास्त्रज्ञांनी ह्या शास्त्राक व्हड योगदान दिलां.

समाजशास्त्र हें समाजाच्या वेगवेगळ्या आंगांचो विचार करता आशिल्ल्यान ह्या शास्त्रांत समाजाचे सगळेच घटक आस्पावतात. हाका लागून समाजशास्त्राचो संबंद हेर सामाजिक शास्त्राकडेन लागींच्यान लागता. समाज हे संज्ञेंत समाजांतल्या घटकांचो अर्थीक

वेव्हार, राजकीय वेव्हार, नैतिक आचार, न्यायपद्दत, इतिहासीक दायज, भुगोलीक अवस्था, मानसशास्त्रीय नदर, वंशपरंपरा हांचो आस्पाव जाता देखून समाज शास्त्राचो अभ्यास करतल्याक मानवशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्य शास्त्र, नितिशास्त्र, न्यायशास्त्र, इतिहास आनी भुगोल हांच्यो अभ्यास करचो पडटा, म्हणून हीं सगळीं हेर शास्त्रां समाजशास्त्राक पुरक अशीं शास्त्रां आसात.

आधुनिक विज्ञानीक युगांत समाजांत सातत्यान परिणामकारक अशीं परिवर्तनां घडत आसात. समाजाचे पारंपारीक मांडावळीक हीं परिवर्तनां एकेवटेन बादा हाडटात आनी दुसरेवटेन नवी मांडावळ प्रस्थापित जावंक सोदता. विशेश करून समाजाच्या बुन्यादी मुल्यांत जाल्लें परिवर्तन आयच्या काळांतल्या समाजशास्त्राचो संशोधनाचो विशय जाला. तेचवांगडा नवीन मांडावळीचें विश्लेशण करून तिका समाज शास्त्रीय सिध्दांत दिवप होय एक समाजशास्त्रांखातीर अभ्यासाचो विशय आसा.

- कॉ. वि. सं. मं.

समाधी : एक ध्यान अवस्था. ही अष्टांग योगांतली निमणी अवस्था. ध्यानाची ही फुडली अवस्था आसा. जेन्ना ध्यान ध्येयस्वरूप जाता आनी ताका परिसराची वेगळी अशी जाणीव उरना अशे अवस्थेक समाधी म्हण्टात. समाधींत देशालंबन सुटटा आनी अर्थमात्राचोच एकाकार अणभव येता. तेचप्रमाण योगांत येवपी आडमेळीं पयस जावन एकाग्रता साधता. समाधीची व्याख्या अशी आसा -

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

भाव्य वस्तूशिवाय हेर खंयचोय अर्थ भासमान जायना सतना फकत ती भाव्य वस्तूच भासमान जावप, ही ते वस्तूची अर्थमात्र निर्भासता म्हणजेच समाधी.

समाधीचे मुखेलपणान दोन भेद आसात -

१) **संप्रज्ञात समाधी :** हिका सबीज समाधी अशेंय म्हण्टात.

हे समाधींत चित्त वृत्तिरहित जायना आनी ध्येयाविशींची वृत्ती शेवटमेरेन तशीच उरता. तशेंच हे समाधींत भाव्य पदार्थांविशीं दुबाव जांव फट गिन्यान उरनासतना त्या भाव्य पदार्थांचें स्वरूप बरेभशेन कळटा. संप्रज्ञात समाधीचे चार भेद आसात -

१) सवितर्क : सवितर्कांत पंचमहाभूतां आनी इंद्रियां हे स्थूल विशय ध्यानाक आलंबन म्हण आसतात.

२) सविचार : पंचतन्मात्रा, अंतःकरण ह्या विशयांचो आलाशिरो घेवन देश, काल आनी धर्म हांचेविशीं जेन्ना भावना चलता तेन्ना ते समाधीक सविचार म्हण्टात. तशेंच जेन्ना देशादिकांचो विचार उत्पन्न जायनासतना फकत धर्माविशीं भावना चलता तेन्ना तिका निर्विचार समाधी म्हण्टात.

३) सानंद : जेन्ना रज तमांच्या त्रासांनी मुक्त जाल्ल्या

बुद्धितत्त्वाची भावना चलता तेन्ना तिची शक्त गौण थारून सुरवोत्पादक सत्त्वगुणाचो उत्कर्ष जाता. अशा वेळार जो आनंदाचो अविर्भाव जाता ताका सानंद समाधी म्हण्टात.

४) सास्मित समाधी : रज - तम ना जावन सत्त्वगुण हो ध्यानाचो आलशिरो जावन जी भावना चलता तातुंतलो सत्त्वगुण ल्हवू ल्हवू दुबळो जावन तातुंतलें चितिशक्तीचें बळगें कमी जाता अशा वेळार 'अहं' सूरवरूप : अस्मि' हातुंतले फकत 'अस्मि'चें भान उरता. देखून हे अवस्थेक सास्मित समाधी म्हण्टात.

२) असंप्रज्ञात समाधी : सगळ्या वृत्तींचो नाश जावन फकत संस्कार उरप असो जो चित्ताचो निरोध ताका असंप्रज्ञात समाधी अशें नांव आसा. बऱ्या दर्जाच्या वैराग्याचो सतत अभ्यास हें हे समाधीचें साधन आसा. असंप्रज्ञात समाधीची योग्यता खूब व्हड आसा.

असंप्रज्ञात समाधीचेय उपाय प्रत्यय आनी भवप्रत्यय अशे दोन प्रकार आसात.

समाधीचे सविकल्प आनी निर्विकल्प अशेय दोन प्रकार मानतात. चित्तांत जोमेरेन ध्याता, ध्यान आनी ध्येय ह्या त्रिपुटींचें स्फुरण जायत रावता तोमेरेन ते अवस्थेक सविकल्प समाधी म्हण्टात. निर्विकल्प समाधींत मन हें मनपणाकच दिसता. अशी समाधी ही स्वताच साध्य आसता.

समाधीदशेचें वर्णन जायत्या संतांनी आनी आचार्यांनी केल्लें आसा. बौध्दांच्या ध्यानयोगांतय समाधीक स्थान आसा. उपचार आनी अर्पणा अशो दोन तरांच्यो समाधी बौध्दांनी मानल्यात.

आदल्या काळांत योगी - मुनी, ऋषी - आचार्य हे समाधी साधना करताले आनी मौलीक गिन्यान जोडटाले म्हणपाचे संदर्भ दर एका पुरातन ग्रंथांत मेळटात. आयच्या काळांतय आधुनिक तपस्वी समाधी साधनेचो प्रत्यय घेता म्हणपाच्यो देखी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

समेळ : पंच वाद्यांतलें एक चर्मवाद्य. घुमटाक साथ दिवपाखातीर मुखेलपणान ह्या वाद्याचो उपेग करतात. वेताच्या वा लोखणी आंटांचेर चामडें ताणून तें लाकडाच्या खोबऱ्याचेर बसयतात. उब्या आयदनाच्या आकाराचें हें वाद्य जमनीर दवरून वेताच्या दोन शिपट्यांनी वाजयतात.

पंचवाद्यांत साथी वाद्य म्हणून समेळाचो वापर चौघुडो, सुंवारी सारकिल्या वादनांत जाता. गोंयांत चौघुडो, सुंवारी वादना वांगडाच, चवथीक घुमटाच्या आरतींत समेळाचो वापर जाता.

- कों. वि. सं. मं.

सय्यद अहमद खान : (जल्म : १८१७ दिल्ली; मरण : ?).

भारतांतलो कट्टर इस्लामवादाचो पुरस्कर्तो आनी प्रचारक,

तशेंच मुस्लिम शिक्षणशास्त्रज्ञ, कायदे पंडीत आनी लेखक. ताणें आपली कारकीर्द कारकुनी नोकरेसावन सुरू केली. अलीगड शारांत ताणें मोहमडन अँग्लो ओरिएंटल कॉलेजाची स्थापना केली. भारतांतलो मुस्लिम समाज आनी इस्लाम धर्म हांच्या पुनुरुत्थनाची चळवळ ताणें उबारली.

सर सय्यद अहमद खान हो एकुणिसाव्या शेंकड्यांतलो एक मुस्लिम शिक्षणशास्त्रज्ञ. ब्रिटीश सरकारान सुरू केल्ल्या शिक्षणाचो फकत हिंदू लोक लाब घेतात. पूण परंपरीक पद्धतीन शिक्षण घेवपी मुस्लिम लोक फाटींच आसात. देखून १८७५ त ताणें अलिगड शारांत मुस्लिम स्कूल सुरू केलें. ताचेंच मुखार म्हाविद्यालयांत आनी उपरांत मुस्लिम विद्यापिठांत रुपांतर जालें. १८८६ त 'अरिवल भारतीय मुस्लिम शिक्षण परिशदेची' स्थापना करपांत ताणेंच फुडाकार घेतिल्लो. हे शिक्षणीक संस्थेक उपरांत राजकीय परिशदेचें स्वरूप मेळ्ळें. मुस्लिम लीग हो राजकीय पक्ष घडोवपांत हे संस्थेचें योगदान म्हत्वाचें आसा.

सय्यद खान हाणें मुस्लिम समाजांत शिक्षणाचो प्रसार केलो. धार्मिक जागृताय वाडयली. तशेंच मुस्लिम समाजाक ब्रिटीश सत्तेकडेन लागीं हाडपाचो वावर ताणें केलो. ताचे आदीं भारतांतलो मुसलमान समाज ब्रिटिशांआड आशिल्लो. भारतांतली मुसलमानांची सत्ता नश्ट करपांत ब्रिटिशांचोच हात आसा अशें तांकां दिसतालें. अशा समाजाक सर सय्यदान इंग्लीश शिक्षणाचें म्हत्व पटोवन दिलें. ब्रिटीश सत्तेकडेन एकनिश्ठ रावल्यार मुसलमान समाजाची प्रगती जातली हें पटोवन दिवपाखातीर ताणें साबार ल्हान व्हड संस्था उबारल्यो. तेखातीर खूब व्याख्यानां आनी लेखन बरयले. सय्यदाच्या यत्नांक लागुनूच ब्रिटीश राजकारभारांत आनी लश्करांत मुसलमानांक म्हत्वाचे हुद्दे मेळ्ळे.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक भारतांत जो राष्ट्रवाद उदयाक आयलो ताका सय्यदान सदांच विरोध केलो. १८८५ त काँग्रेसची स्थापणूक जाल्याउपरांत हिंदू आनी मुसलमान हांचे एकवटीचेर काँग्रेसीन जो भर दिल्लो ताकाय विरोध करून, मुसलमानांचे नदरेन ती विघातक आसा, अशें ताणें सांगलें. भारतांतल्या मुसलमानांक राष्ट्रीय चळवळीसावन पयस दवरपाखातीर सय्यदान १८८९ त अप्पर इंडिया मोहमडन डिफेन्स असोसिएशन नांवाची संस्था उबारिल्ली. ताणें मुसलमानांखातीर विभक्त मतदार संघ मागलो. ताच्या मताप्रमाण भारत हें एक राष्ट्र नाशिल्लें. एकाच देशांत दोन वेगवेगळ्या धर्मांचे लोक आसल्यार, तीं दोन राष्ट्रां जातात, असो ताचो द्विराष्ट्रवादी सिध्दांत आशिल्लो. सय्यदाच्या सगळ्यो मागण्यो वा येवजणो इस्लाम धर्म, इस्लाम समाज आनी इस्लामी संस्कृती, भारतीय संस्कृतीसावन वेगळी करपाची मुसलमानांक प्रेरणा दिवपी थारल्यो. भारत आनी पाकीस्तान अशी अरवंड भारताची फाळणी जावपाफाटली प्रेरणा, ज्यो

कांय शक्ती कारणीभूत जाल्यो तातूंत सय्यद अहमद खान हाची शिकवण आनी वावर आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डॉ.सरदेसाय, मनोहरराय : (जल्म : १८ जानेवारी १९२५).

नामनेचे कोंकणी कवी आनी फ्रेंच भाशेचो जाणकार. ताचें शाळेंचें शिकप मराठी आनी पुर्तुगेज भाशेंत जालें. १९४२ त मॅट्रिक

जातकच ताणें मुंबय विल्सन कॉलेजींत शिक्षणाक सुरवात केली.

ताचो बापूय नामनेचो कोंकणी - मराठी कथाकार लक्ष्मणराव

सरदेसाय त्यावेळार गोंय मुक्ती चळवळींत बंदखणींत आशिल्ल्यान

ताका शिक्षण व्हडा कश्टान घेवचें पडलें. १९४९ त मुंबय विद्यापिठाचे

एम्.ए. परीक्षेंत तो पयल्या वर्गांत

पयलो आयलो. भुरगेपणासावन साहित्यिक बापायच्या संस्कारांक लागून ताका वाचनाची आवड जाल्ली. मुंबय कॉलेजींत शिकतना ताणें साबार कोंकणी, मराठी नेमाळ्यांखातीर कविता, लघुकथा आनी हेर लेख बरयले. १९४९ - ५२ त ताणें विल्सन कॉलेजांत व्याख्यातो म्हूण काम केलें.

१९५२ त ताका फ्रांस सरकाराची 'The Image Of India In France' ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवपाची शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. फ्रांसांत आपल्या स वर्सांच्या राबित्यांत फ्रेंच, युरोपी आनी हेर साहित्याचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. पॉल एल्युआर, जॅकी प्रिवर्ट, पाब्लो नेरुदा, गार्सिया द लॉर्का ह्या कवींचो ताणें अभ्यास केलो. वॉल्टॅर, दिदरॉ, व्हिक्टर ह्युगो, रोमां रोलां, आल्बर्ट श्वायत्झर हांच्या दोळ्यांतल्यान भारत कसो दिसता हें ताणें शिकून घेतलें. थंय व्हड लेखक, कलाकार आनी चित्रकारांकडे ताचो संपर्क आयलो. १९५६त, ताणें हेलसिंकी शारांत निर्वासितांच्या समस्यांविशींच्या संवसारीक संघटनेचे परिशदेंत वांटो घेतलो. त्याच वर्सा हॅम्बर्ग शारांत शांती आनी स्वातंत्र्याच्या संवसारीक संघटनेचे परिशदेंत वांटो घेवपाची संद ताका मेळ्ळी.

१९५८ त ताका सोरबॉन विद्यापिठाची डॉक्टरेट फाव जाली. १९६० त आकाशवाणी नवी दिल्लीच्या विदेश सेवा विभागांत ताणें थोडो तेंप नोकरी केली. १९६० - ६१ ह्या काळांत मुंबयच्या सोमय्या म्हाविद्यालयांत व्याख्यातो म्हूण ताणें काम केलें. ह्याच वेळार ताचें पयलें कोंकणी पुस्तक 'आयज रे धोलार पडली बडी' (संगितिका) उजवाडाक आयलें. ह्याच काळांत मडगांवां जाल्ले आठवे कोंकणी परिशदेची यजमानकी ताणें चलयली. १९७७ त ताणें एके

शिश्यवृत्तीखाला रशियेक भेट दिली.

१९७९ - ८५ ह्या काळांत ताणें मुंबय विद्यापिठांत फ्रेंच भाशेचो प्रपाठक म्हूण काम पळयलें. १९८५ - ९० ह्या काळांत गोंय विद्यापिठांत फ्रेंच आनी पुर्तुगीज खात्याचो संयोजक म्हूण काम पळयलें.

१९८५ - ९२त गोवा कोंकणी अकादेमीचो उपाध्यक्ष म्हूण ताणें योगदान दिलां. १९८८ - ९१ ह्या काळांत गोवा विद्यापिठाच्या कोंकणी विश्वकोश प्रकल्पाचो मुखेल संपादक म्हूण ताणें वावर पळयला.

१९९३ - ९७ ह्या काळांत साहित्य अकादेमीच्या कार्यकारी मंडळाचो वांगडी म्हूण ताणें काम केलां.

कोंकणी, मराठी, हिंदी, संस्कृत, फ्रेंच, इंग्लीश, पुर्तुगीज आनी हेर कांय भासांचेर ताचें प्रभुत्व आसा. चडशें बरप कोंकणींतल्यान करता. ताच्यो कविता, गीतां आनी कवनां लोकांच्या तोंडया घोळून लोकप्रिय जाल्ल्यान ताका लोकां कवी म्हूण नामना मेळ्ळी. ताचे कवितेंत कविता, गोंय, देश, सैम आनी मनीस हांचेविशींचो उपाट आनी उत्कट मोग दिसून येता. गोंयांत मुक्तीआदीं आनी उपरांत ल्हव ल्हव सांस्कृतिक, सामाजिक आनी राजकीय मळार जे बदल आनी रूपांतरां घडत रावलीं, ताचें प्रतिबिंब ताच्या कांय कवितांनी दिसून येता. अर्थीक असमता, अज्ञान, भ्रश्टाचार, अनीत, लोकशायेंतले उणाव, राजकारण अशा विशयांचेर ताणें पियादां आनी उपहासात्मक बडयो मारल्यात.

काव्य : आयज रे धोलार पडली बडी (१९६१), गोंया तुज्या मोगाखातीर (१९६४), जायात जागे (१९६४), जय पुण्यभूंय, जय भारत (१९६५), बेब्यांचें काजार (१९६५), रामगीता (१९६८), जायो - जुयो (१९७०), English Poems (१९७१), पिसोळीं, भांगराची कुराड (१९७९), माणकुलीं गीतां (१९८२), मनोहर गीतां (१९८७), गोड गोड गीतां (खंड १ ते ३ : १९९१).

गद्य : आमची भास आमकां जाय (१९६२), शणै गोंयबाब (१९६८), Honoure de Balzac (१९७९), साहित्य सुवाद (१९९३).

नाटकां : स्मगलर (१९७५), बिराड बदललें (१९८१), जादूचो कोंबो (१९९५).

संपादन / अणकार : Anthology of Konkani Poems (१९६४).

कोंकणीत अणकार : देवाचीं उतरां (१९८४), कांदीद (व्हॉल्टॅर - १९८४), आयलें आमचें राज (१९९०), विवेकानंद (रॉमा रॉलां - १९९४).

कोंकणी भाशा मंडळाचें 'स्वतंत्र गोंयांतली कोंकणी कविता' ह्या पुस्तकाचें ताणें संपादन केलां. जिवित आमचें अशें (१९७०) हें ताचें आनीक एक पुस्तक.

मनोहररायाक जायते पुरस्कार फाव जाल्यात. 'पिसोळीं' कविताझेल्याक साहित्य अकादेमी पुरस्कार मेळ्ळो. गोवा कला

अकादमीचो शारदा पुरस्कार गोंय, सांस्कृतिक पुरस्कार आनी राश्ट्रीय अकादमीचो सातवाहन पुरस्कार ताका फाव जाल्यात.

ताणें रचिल्लो इंग्लीश - कोंकणी शब्दकोश उजवाडाक येवपाचे वाटेर आसा.

- मुकेश थळी

सरदेसाय, डॉ. मलबाराव : (जल्म : ३१ डिसेंबर, १९११, सावय-वेरें, गोंय).

एक नामनेचो संगीतकार. ताचें पुराय नांव डॉ.मलबाराव माधव सूर्यराव सरदेसाय. ताचें सावयवेरेंचें सरकारी शाळेंत मुळावें शिकप जालें. फुडें लिसेवाचें शिक्षण पणजी हांगा जालें. गोंयच्या संगीत इतिहासांत ताचें कार्य व्हड जावन आसा. गळ्यापरस बोटांचेर तांचो चड मोग आशिल्ल्यान ताणें संगीत वादनांचे धडे गिरयले. मलबारावाचो हावेस व्हड आनी ताची घरची परिस्थिती गिरेस्त जाल्ल्यान मनातले हावेस ताणें पुराय केले. व्हड व्हड वस्ताद कलाकारांकडल्यान ताणें शिक्षण घेतलें. सुरवेक धोडुराम काटकार हाचेकडल्यान पांच वर्सां तबल्याचें शिक्षण घेतलें. उपरांत लयभास्कर खाप्रुजी पर्वतकार हाणें ताच्या घरा वचून ताका १४ वर्सांमेरेन तबल्याचें शिक्षण दिलें. फाकिवंत हार्मोनियम वाजोवपी मधुकर हाचेकडे ६ वर्सां ताणें पेटी वाजोवपाचें शिकप घेतलें. तो बरेपैकी परववाज वाजयता, मुरलीय बेस बरी वाजयता. आता मेरेन संगीत मळावयल्या व्हड व्हड दिग्गजांक ताणे साथसंगत केल्या. गंधर्व, काशीकरबुवा हांकां लेगीत साथ करपाचें भाग्य ताका लाबलां.

ल्हानपणासावन देवळांतलो चौघुडो, पंचवाद्यवादन, घांटीचो मंजुळ नाद, मृदंगाची थाप, भजन, कीर्तन, पालखे मुख्यावयले पेणे हें सगळे ताणे पळयल्लें, ताची श्रवण, ग्रहण, धारण आनी अनुकरणशक्त खापी आशिल्ल्यान हे सगळ्याचे सस्कार ताचेर जाले आनी हातुंतल्यानच ताका संगीत, गायन, वादन, नर्तनाचें पिशें लागलें. फुडाराक शिक्षण घेतना चिंतन आनी मननाचेर ताणें चड भर दिलो. संगितामुरवार ताणें कसलीच पर्वा केलीना, देखूनच ताची ही तपश्र्या फळागतीक आयली आनी ताची कीर्त सगळ्याक फाकली. आकाशवाणी पणजी केंद्राचेर संगीत कलाकार वेंचपाचेंय काम ताणे केलें. धोलकेंवादन, शिमग्यांतले मेळ - खेळ, रोमट तळी, तालगडी, घोडेमोडणी तेंचपरी धालो, जागर, कालो, चंद्रावळ, दस्तक, जरवणी हातुंत ताची जबर तयारी दिसून येता. घुमटाचेर ताची नितांत श्रध्दा. घुमटाचेर संशोधन करून ताणें 'खांब घुमटांच्या सावलीत' हें पुस्तक बरयलें. दी गोवा हिंदु अॅसोसिएशनान हें पुस्तक उजवाडायलां. ताका गोंय सरकारचो पुरस्कार लाबला. 'सुलभ स्वर परिचय' आनी 'चक्रपराध' हींय ताचीं दोन संगितावयलीं पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत.

१९८० वर्सा खैरागड युनिव्हर्सिटीन संगितांतली डॉक्टरेट

पदवी दिवन ताचो भोवमान केला. मडगावचे स्वरमंच संगीत शाळेंचें अध्यक्ष म्हूण ताणें वावर पळयला.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, यशवंत सूर्यराव (भाई) : (जल्म : २४ डिसेंबर १८८८, विडी; मरण : ७ सप्टेंबर १९५३).

नामनेचो लेखक. विडी हांगा ताणें मराठीचें चार यत्ता मेरेन शिक्षण घेतलें. फुडें १८९९ वर्सा पुर्तुगेज शिक्षण घेवंक तो पणजे गेलो. थंय सॅगुद ग्राव आनी लिसेवाचें एक वर्स पुराय करून खासगी तरेन ताणें थोडें इंग्लिशीचेंय गिन्यान मेळयलें. पणजे ताणें डॉ. शिरगांवकाराच्या हातारवाल रावन भौशिक वावराचे पयले धडे घेतले.

१९१८ त तो मडगांवां आयलो आनी थंय स्थायिक जालो. थंय एके परदेशी विमा कंपनीची ताणें एजन्सी घेतली आनी तो विमा एजंट म्हूण काम करूंक लागलो.

भाईक मुळांतूच गोड वाणीची देण मेळिल्ली. म्होंवाळ आनी गोड शब्दांनी लोकांचीं मनां जिखपाची कला ताका अवगत आशिल्ली. पूण वेळ पडल्यार तो जिबेक धार काडून विरोधकांक नाकापुरो करून सोडटालो. १९२८ वर्सा गोंयांत गावड्यांचें शुद्धिप्रकरण जालें. तातूंत मसूरकर महाराजाआड जाल्ले चळवळींत तशेंच अस्पृश्यता निवारण ह्या विशयाचेर भाईन जीं भाशणां दिल्लीं तातूंत ताच्या वक्तृत्वाचो खूब उपेग जालो.

महाराष्ट्र - गोमंतका मदलो संबंद वाडोवंक भाईन मोलादीक वावर केलो. सारस्वत ब्राह्मण समाजावतीन ज्यो वसुकीं व्याख्यानमाळो जाताल्यो तातूंत भाई वांटो घेतालो. १९१५ वर्सा ताणें गोंयांभायर पुण्याच्या गायकवाड वाड्यांत पयलें व्याख्यान दिलें.

तरणे पिरायेचेरच भाईन बरोवपाक सुरवात केली. सुरवेक 'भारत' ह्या गोंयच्या सातोळ्यांत ताणें बरोवपाक सुरवात केली. १९२४ वर्सा सावन 'हिंदू' पत्र उजवाडा येवंक लायलें आनी तातुंतल्यान भाईन जायत्या विशयांचेर आपले खाशेले शैलीन लेख आनी अग्रलेख बरोवंक सुरवात केली. ताचे आदीं मनोरंजन, नवयुग मासिक, विविधज्ञान विस्तार, चित्रमयजगत, महाराष्ट्र सारस्वत, विविधकृत, मासिकां आनी साप्ताहिकांतल्यान ताणें जायतीं वर्सां लिखाण केलें. पुस्तक रुपान ताणें जें लिखाण केलें तातूंत 'रुमेला जुमेला' नांवाच्या एके दीर्घकथेचो आस्पाव जाता. डॉ. शिरगांवकाराचेर एक ल्हानशें चरित्रय ताणें बरयलें. तशेंच तुकाराम आनी नामदेव हांचीं लघुचरित्रांय बरयलीं. हाचेभायर चित्रपटाखातीर ताणें संत चोरवामेळ्याची कथा बरयली. हातूंत ताची म्हत्वाची पुस्तिका म्हळ्यार 'आळंदी ते पंढर'.

१९३८ च्या सुमाराक तो भक्तिमार्गांत रिगलो. त्या उपरांतची पिराय ताणें संत साहित्याचेर आनी चडकरून ज्ञानेश्वरीचेर प्रवचनां

दिवपांत सारलीं. १९४३ त मुंबयंत भरिल्ल्या दुसऱ्या गोमंतक साहित्य संमेलनाचो तो स्वागताध्यक्ष आशिल्लो.

१९३६ - ३७ ह्या काळांत तो सुरवेक गोंय सोडून पुण्याक गेलो आनी उपरांत मुंबय वचून थंय निमाणें मेरेन उरलो. वारकरी संप्रदाय आपणावन तो आषाढी कार्तिकेक ज्ञानेश्वराचे पालखेवांगडा आळंदी ते पंढरपूर अशी पांयांनी यात्रा करतालो. दर सोमाराक सारस्वत ब्राह्मण समाजांत सांजवेळचें ज्ञानेश्वरीचेर तो प्रवचन दितालो. असोच एक दीस सोमाराक प्रवचन सोंपोवन निमाणी प्रार्थना करून ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचेर ताणें आपली तकली दवरली ती परती वयर काडलीच ना. थंयच ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, लक्ष्मणराव : (जल्म : १८ मार्च १९०४ सावय-वेरें; मरण : ५ फेब्रुवारी १९८६ पणजी).

पुराय नांव लक्ष्मणराव श्रीपाद सुर्यराव सरदेसाय. मुळावें शिकप सावय-वेऱ्यां, तशेंच आजोळा दुर्भाट - वाडी हांगा घरचें घराच जालें. वाडीच्या सरकारी शाळेंतल्यान प्रिमेरग्रांव पास जाल्या उपरांत फुडलें शिक्षण पणजे जालें. १९१८ त सेंगुदग्रावची परीक्षा उत्तीर्ण जावन खाजगी रितीन लिसेवाचो तीन वर्सांचें शिक्षण घेतलें आनी ४थ्या वर्सासावन सरकारी लिसेव लेत्रस कोर्स घेवन १९२५ त लिसेवाच्या ७व्या वर्साची परीक्षा उत्तीर्ण जालो. तेच वर्सा ताणें इशिततुर कोमेर्सियालाचो डिप्लोमाय घेतलो.

फुडाराक ताणें शिक्षकी वेवसाय आपणायलो आनी बरो शिक्षक म्हणून नामना जोडली. गार्सिय द सिल्ह हो लिसेबाचो प्राचार्य ताका 'Profesor demaochei' अशें म्हण्टाले. पयले सुवातेर म्हापशां कुल्लेजियु इंदियानु नांवाची लिसेवाची तीन वर्सांचें शिक्षण दिवपी खाजगी शिक्षण संस्था काडून ताणें ती तीन-चार वर्सां चलयली. उपरांत फोंडेच्या कुल्लेजियु आल्मैदीचो मुखेली (संचालक) म्हणून काम पळयलें. थंय मुळावें मराठी आनी पुर्तुगेज तशेंच लिसेवाचें तीन वर्सांचें शिक्षण दिवपाक ताणें सुरवात केली. १९३८ त ताणें हांगा विद्यार्थ्यांखातीर वसतीघरय सुरू केलें. पूण फुडें कांय मतभेद उप्राशिल्ल्यान ताणें मुखेलीपण सोडून दिवन मडगांवां इशिततूत रेनासान्स ही लिसेवाचें सात वर्सांचें शिक्षण दिवपी खाजगी संस्था सुरू केली आनी ती ५ वर्सां चलयली.

हें सगळें काम करताआसतना ताचें कथा-कादंबरी तशेंच स्फुटलेखनय चालूच आशिल्लें. फ्रेंच वाङ्मयाचो ताचो व्यासंगय ह्या वेळार चालूच आशिल्लो. पिरायेच्या १८ व्या वर्सा 'भारत' सातोळ्यांत 'सौमित्र' हे रोपण नांवान ताणें मराठीतल्यान स्फुट लेखनाक सुरवात केली. उपरांत 'हिंदू'तय ताणें बरयलें. गोंयच्या सुस्तेल्या समाजाक जागो करपाचे नदरेन ताणें गोंयच्या विंगड विंगड प्रस्नांचेर त्यावेळार

बरोवप केलें. 'तेज' नांवाचें स्वतःचें पत्र सुरू करपाचो ताणें यत्नय केलो. फुडाराक दुधसागर, प्रकाश, केसरी, ऊ हेराल्द हेर मराठी - पुर्तुगेज नेमाळ्यांनी ताचें बरप उजवाडा येवंक लागलें. दक्षिण गोंयांतलें फुलाई प्रकरण उक्ताडार हाडपाखातीर ताणें 'फुलाई गावडे धर्मांतर प्रकरण' नांवाची पुस्तिका बरोवन मुंबयसावन उजवाडायली आनी हे खातीर ताका आठ दिसांची बंदखणय भोगची लागली. फुडाराक गोंयचे सुटकेखातीर ताणें राजकीय चळवळींत वांटो घेतलो. तो गोमंतक काँग्रेसचो वांगडी जालो. १८ जून १९४६ च्या नागरी स्वातंत्र्याचे चळवळींत तो वाटेकार जालो. मुंबयंत गोंय नॅशनल काँग्रेस संघटना स्थापनेखातीरय तो वावुरलो. १८ ऑक्टोबर १९४६ ह्या दिसा सत्याग्रह केल्ल्यान ताका रेईश मागूश बंदखणींत घालो. १९४७ - ४८ ह्या काळांत ताणें बऱ्याच बसकांचें अयोजन केलें. साकिव्हाळ दोडामार्ग हांगा सभा घेता आसतना ताका पुर्तुगेज पोलिसांनी अटक केली. प्रादेशिक लश्कर न्यायालयान ताका एका वर्साच्या बंदखणीची ख्यास्त दिवन आग्वदचे बंदखणींत घालो. १९४९ त लोंढा हांगा जाल्ल्या नॅशनल काँग्रेसच्या अधिवेशनातय तो वाटेकार जालो. मुंबय वचून सुमार १० वर्सां गोंयच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचें कार्य ताणें चालू दवरलें. तेखातीर ताणें थंय परिशदोय घेतल्यो. तो नॅशनल काँग्रेस गोंयचो १९५५ त सचिव जालो. गोवा पॉलिटिकल कॉन्फरन्साच्या मुंबयच्या एका अधिवेशनाचो तो येवकार अध्यक्ष आसलो. १९५९ न दिल्ली वचून दिल्ली आकाशवाणी केंद्राचेर कंत्राट पध्दतीचेर कोंकणी पुर्तुगेज भासो दर्यापार करपाच्या विभागाचो सुपरवायझर म्हणून ताणें काम केलें. ह्या काळांत गोंयच्या राजकारणाचो पुर्तुगेजांनी चलयल्ल्या अपप्रचारांक तोंड दिवपाचो ताणें सेगीत पांच वर्सां वावर केलो. उपरांत ताणें ती चाकरी सोडून दिवन तो गोंयांत परतलो. ताच्या राजकीय वावरांत ताचे वांगडा लक्ष्मीकांत भेंब्रे, डॉ. रामा हेगडे, डॉ. नारायण भेंब्रे हांचो ताका भोव आदार मेळ्ळो.

एके वटेन गोंयची मुक्ततायेची चळवळ, दुसरे वटेन समाज जागृताय आनी शिक्षणाचो वावर करता आसतनाच आपल्या ह्या सगळ्या वावरांक अस्त्र म्हूण ताणें लेखणी उबारली. १९२९ ते १९८३ मेरेन ताणें सातत्यान बरयलें, लागीं लागीं साडे चार तपांच्या काळांत ताणें शेंकड्यांनी कथा बरयल्यो. डझनभर कथा झेले उजवाडायले. मराठी लघुकथेक अदिक तंत्रबध्द केली. सैम - शृंगार म्होवाळ नटव्या भाशेन केळोवन आनी गोंयची जीण - जीवनदर्शन वाचप्यांमुखार माडून ताणें 'प्रादेशिक कथाकार' म्हणून नांव कमयलें. १९२९ त 'यशवंतात सासुरवासिनी' ही कथा बरोवन ताणें आपल्या कथालेखनाक सुरवात केली. 'यशवंत' कथा सर्तींत 'मोहिनी' हे ताचे कथेक दुसरी तरुणीप फावो जाली. फुडाराक महाराष्ट्रांतल्या मनोरंजन, रत्नाकर, ज्योत्स्ना, पारिजात, किलोस्कर ह्या नेमाळ्यांतल्यान कथा उजवाडाक हाडून त्या दर्जाचो कथाकार अशी ताणें नामना जोडली.

तेचप्रमाण उत्तान शृंगार, प्रेम प्रणय भावनेच्या चित्रणाक लागून सनातनी लोकांनी ताचेर टिकेचो भडीमार करून मोठो बोवाळ केलो. सागराच्या लाटा, ढासळलेला बुरूज, जगावेगळा, वादळातील नौका, निवारा, सोनेरी उन्हं, लक्ष्मणरेषा, बीजेची कोर, मोहर, मोडलेला माड, चांडाळ, कौमार्याचे बंध, मायेचा वारसा, पाझर, एक वेडा माणूस, तानी ह्यो ताच्यो कथा आनी हेच नांवाचे ताचे कथा झेले बरेच गाजले. 'मांडवी तू आटलीस' ही एक राजकीय स्वरुपाची कादंबरी आनी 'ब्राह्मण' (मूळ पुर्तुगेज कादंबरीचो अणकार) ही ताची दुसरी कादंबरी तेचप्रमाण ताचें गोव्याकडची माणसे (व्यक्तिचित्र) हें पुस्तकय बरेंच गाजलें.

फुडाराक आपले माय भाशेतल्यान कोंकणीतल्यान अभिव्यक्ती चड बरी जाता हें मतीन धरून ताणें बरींच उतरां कोंकणी बरोवपाक सुरवात केली आनी मराठी इतलेंच कसदार कोंकणी साहित्य निर्मिलें. 'पापडां कवळ्यो', 'रामग्याली वागा भोंवडी' (भुरग्यां कादंबरीका), कथाशिल्प (साहित्यसमीक्षा), 'खबरी कांय वर्माच्यो कांय कर्माच्यो' (ललितनिबंध) हीं ताचीं गाजिल्लीं पुस्तकां. ताच्या 'खबरी' ललितनिबंधाक ताका १९८२ ह्या वर्सा साहित्य अकादमीचो पुरस्कार लाबलो. गोंय कला अकादमीचो साहित्य पुरस्कारय ताका फावो जाला. 'हेराल्ड ट्रिब्यून'न संवसारांतल्या विंगड विंगड भासांतल्या कथा सर्तीनी ताका मराठीखातीरचें पयलें बक्षिस, ताच्या 'मोहोर' हे कथेक मेळ्ळें. १९६८ त विलेपार्ले गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनांत ताच्या 'लक्ष्मणरेषा' ह्या कथा झेल्याक भांगरापदक लाबलें. १९७७ त कुडचडे सावर्डे हांगा जाळ्या गो. म. सा. संमेलनाचें अध्यक्षपदय ताणें भुशयलें. १९८० त गोंय सरकाराचो साहित्यिक म्हणून राज्य पुरस्कारय ताणें जोडलो.

उपरोधिक, उपहासपूर्ण, नर्म - विनोदी शैलीन तशेंच सूचकतायेन ताणें गोंयची समाज जीण साहित्यांतल्यान चित्रायली. उत्तान शृंगार आनी प्रणय भावनेप्रमाण गंभीर वास्तवतायेन ताणें लोकांक अंतर्मुखय केलें. गोंय स्वातंत्र्य लडो लोकांमुखार जीवो उबो केलो. समाजजीण व्यक्तीजीणेवांगडाच स्वताचे जीणेची चिरफाडय ताणें केली आनी ती करतना समाजीक दंभाचेर, धोंगापोंगाचेर बोटय दवरलें.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, वामन बाळकृष्ण : (जल्म : २५ मे १९२३ वाडी - तळावली, फोंडें).

ताचें पुराय नांव वामन बाळकृष्ण प्रतापराव सरदेसाय. लायसियमचें ७ व्या वर्साचें शिकप करून, ताणें इश्कोल मेदिकाचें पयल्या वर्साचें शिक्षण घेतलें.

भुरगेपणासावन तो गोंय सुटकेखातीर वावुरलो. तरीय पूण

तो खंयचेच एके संघटनेकडे बांदिल्लो नाशिल्लो. मुखेलपणान तो राश्ट्रीय प्रचाराचें काम करतालो. १९४७ त 'ज्वाला'चे अंक वांटून तो सांपडलो. ताच्या ह्या कामाकलागून, तशेंच भूमीगत कार्याक लागून ताका अटक करून प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. तेन्ना ताका सात म्हयन्यांची ख्यास्त फर्मायली आनी ताचे सगळे राजकीय हक्क काडून घेतले.

उपरांत तो फोंडेंच्या आल्मैदा कॉलेजींत शिकोवपी म्हणून वावुरलो. थंय ताणें राश्ट्रीय चळवळी संबंदीत कार्य केलें. ताचे उपरांत तो वर्धा गेलो. थंयच्यान नागपूराक पावलो आनी थंय तो गोंय मुक्तताय चळवळींत वांटो घेवपाखातीर लोकांक तयार करूंक वावुरलो.

१९५५ त प्रो. फ्रान्सिस्को कुर्येय आंफोसु हाच्या फुडारपणाखाला आकाशवाणीचेर राश्ट्रीय कोंकणी आनी पुर्तुगेज कार्यावळीखातीर ताणें काम केलें. हेचवेळार निकलाव मिनेझिस आनी लिबिया लोबो (उपरांत ती ताची घरकान्न जाली). हिचे वांगडा गोंयचे शिमेचेर १९५५ ते १९६१ मेरेन भूमीगत रेडिओ केंद्र (व्हॉयस ऑफ फ्रिडम) चलयलें. ऑक्टोबर १९६१ तच पुर्तुगेजांचे वसणुकेंतल्या प्रतिनिधींची आंतरराश्ट्रीय परिशद दिल्ली हांगा जाली. ते परिशदेंतय तो वांटेकार जालो. 'ऑपरेशन विजया'च्या वेळार लोकांक वांटपाक छापिल्ल्यो जायराती तयार करपाक ताणें व्हड आदार दिलो. तशेंच लश्करी कारवायेच्या वेळार पुर्तुगेजांनी बळजबरीन घेतिल्ल्या म्हत्वाच्या पुर्तुगेज कागदपत्रांचें इंग्लिशींत भाशांतर करपाचेंय ताणें काम केलें.

डॉ. दत्ताराम सुखठणकार, दिवाकर काकोडकार, जनार्दन शिंकरे, इव्हाग्रियु जॉर्ज, बाबला सिंगबाळ, नरसिंह सुखठणकार, प्रसाद सुखठणकार हे तांचे चळवळींतले वांगडी. गोंय मुक्तताये उपरांत ताणें सरकारी नोकरी केली. आंगोल हांगा राजदूत म्हणूनय ताणें काम केलें. निवृत्ती काळांत 'गोवा टुडे'चो संपादक, तशेंच सुनापरांत दिसाळ्याचो प्रकाशक म्हणून तो वावुरलो.

मुळांत तो कवी. गोंय मुक्ततायेचे चळवळीवेळार ताणें भोवच सुंदर कविता 'अभिजित' हें नांव घेवन रचल्यात. ताचो सगळेतरेचो वावर मतींत घेवन भारत सरकारान ताका 'पदमश्री' भेटोवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, विजयराव बाबासाहेब राणे : (जल्म : १२ सप्टेंबर १९३७, वडवाल दिवचल).

सुटकेजुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन मराठींतल्यान शिक्षण घेतलें. गोवा लिबरेशन आर्मीचो तो वांगडी आशिल्लो. तो चडशा भूंयगत क्रांतीकारी वावरांनी वांटो घेतालो. शिरगांव मीनारवणीचेर धाड घाल्ल्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका ३१ मार्च १९५७ दिसा अटक केली. ताका बरोच मार घालून दोन म्हयने पणजे पोलिस

ठाण्याचेर दवरलो. थंयच्यान आग्वद बंदखणींत व्हरचे आदींच ११ जानेवारी १९५८ ह्या दिसा तो बंदखणींतल्यान पळून गेलो. १५ जानेवारी दिसा ताणें दोडामार्ग शीम हुंपली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, शंकर पांडुरंग नायक प्रतापराव : (जल्म: ८ जुलय १९१९, वाडी दुर्भट - फोंडा; मरण : १५ एप्रिल १९८१).

सुटकेझुजारी. इश्कोला नॉर्मलची सनद ताणें घेतिल्ली. १९५३ सावन तो नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. बसकांनी वांटो घेवप, त्यो आयोजित करप, तातूंत उलोवप आनीक लोकांमदीं सुटकेझुजाविशीं जागृताय हाडप हीं कामां तो करतालो. २९ जून १९५४ ह्या दिसा सांग्यार ताका अटक केलो. प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून २९ जुलय १९५५ दिसा आठ वर्साखातीर ताका खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. दिसाक २० इश्कूद ह्याप्रमाण दोन वर्साखातीर दंड भरूंक लायलो. तशेंच १५ वर्साखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. ताका आग्वद बंदखणींत दवरिल्लो. १९ मे १९५९ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. सुटके उपरांत तो परत राजकीय वावर करूंक लागलो.

१९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सरदेसाय, शांबाराव कृष्णाजी सूर्यराव : (जल्म : १८८२, सावयवेरें - गोंय; मरण : १९६७, सावयवेरें - गोंय).

नामनेचो लेखक. ताचें मुळावें मराठी शिक्षण घरचेघराच जालें. फुडें पुर्तुगेज मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण ताणें म्हापशां वचून पुराय केलें. फुडलीं लिसेंवाचीं तीन ते पांच वर्सां ताणें पणजे पुराय केलीं. सावयवेच्या आसतना ल्हानपणासावनूच ताका 'बालबोध' ह्या मासिकान वाचपाची आवड निर्माण जाल्ली. म्हापशां वतकच ताका बरीं बरीं पुस्तकां वाचूंक मेळ्ळीं. त्याच वेळार म्हापशांत रामचंद्र दत्तात्रय कुळकर्णी, काका दणायत, कृष्णाजी सांखोळकर, श्रीराम गणेश आजरेकर, लेपोल्दु द गामा हांणी मेळून गोवा पंच नांवाचें सातोळें काडिल्लें. गोवा पंच ह्या नांवावयल्यान तें चलयतल्या लोकांक पंच मंडळी म्हण्टाले. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा शांबारावाचो ह्या मंडळीकडे संबंद आयलो. पंच मंडळींत आस्पाव जातकच शांबारावाक विचारप्रवर्तक अशें साहित्य वाचूंक मेळ्ळें. गोवा पंच हातूंत आसतना ताणें जायतें वैचारीक साहित्य बरयलें. पूण शांबाराव सुमार एक वर्सभरच तातूंत उरलो. मागीर 'पंच' बंद पडलें. फुडें १९०१ वर्सा गोंयांत 'सत्संग' हें मराठी नेमाळें सुरू जालें. १९०६ वर्सा दत्ताराम

जगन्नाथ बोरकार हाच्या सत्संगांतल्या एका लेखाक जाप म्हूण शांबारावान 'शेख महंमदाचा अनुयायी' हो लेख सत्संगांत बरयलो आनी तेन्नासावन लेखक म्हूण शांबारावाचो सत्संगाकडे संबंद आयलो. मदल्या काळांत शांबारावाचो 'गोवा हिंदू क्लब' हे संस्थेकडे कांय तेंप संबंद आयिल्लो. पणजेचें सरस्वती वाचनमंदिर हातुंतय ताणें कांय तेंप काम केलें.

फुडें डॉ. शिरगांवकर हाणें सुरू केल्ल्या 'प्रभात' ह्या सातोळ्यांत ताचो सहकारी म्हूण ताणें कांय तेंप काम केलें. पूण थंय तो चड वेळ तिगलो ना. फुडें ताणें आनी हेगडे देसाई हाणें मेळून 'भारत' हें नवें सातोळें सुरू केलें. हातूंत ताणें भरपूर लिखाण केलें. उपरांत कांय वर्सांनी आयिल्ल्या 'कला' मासिकांत आनी दैनिक गोमन्तकांत पिरायेच्या निमाणे मेरेन ताणें जायतें वैचारीक लिखाण केलें.

ह्याच काळांत 'गडबडरावांची बडबड' ह्या नांवाखाल हातीपत्रिका छापून तेवरवीं निंदात्मक, मर्मभेदक पूण विनोदी लिखाण लोकांमुखार मांडपाचो एक कंपू निर्माण जाल्लो. शांबारावान १९१२ च्या सुमाराक एकी बेकी चळवळीच्या निमतान दोन ल्हान पुस्तिका आनी हातबरपां उजवाडावन मुद्देसूद टीका प्रतिटीकांचें नवें पर्व सुरू केलें आनी गडबडरावाक विदायक टीकेचो आदर्श घालून दिलो. उपरांतच्या काळांत अशेतरेन वेगवेगळ्या निमतान शांबारावान पुस्तिका - पत्रिका बरयल्यो. हिंदुधर्मचेर घेवपांत येवपी आक्षेपांचें खंडन करपी 'ठिणग्यो' ह्यो मराठींत आनी Faiscas ह्यो पुर्तुगेजींत ताणें बरयल्यो. 'मिशनऱ्यांची मुलाखत', 'आपला धर्म' ह्योय ताच्यो उल्लेख करपासारक्यो पुस्तिका.

१९३० वर्सा जाल्ल्या मराठी साहित्य संमेलनाचो तशेंच गोमंतक साहित्य संमेलनाच्या पयल्या अधिवेशनाचो तो स्वागताध्यक्ष जालो.

ताच्या लिखाणाचो कल वैचारीक आशिल्लोच तेभायर ह्या काळांतल्या गोंयांतल्या हेर लेखकांवरी समाजसुदारणेची आनी शिक्षण प्रचाराची ताची प्रवृत्ती आशिल्ली. त्या काळांतल्या हिंदू गोमंतकीयांवरीच शांबारावानय मातृभाशेंतल्यान शिक्षणाचेर भर दिल्लो.

सरकारी जमीन मेजणी खात्यांत तो अधिकारी आशिल्लो. १९४९ वर्सा तो सेवानिवृत्त जालो. शांबारावाची प्रकृती विचारप्रधान आशिल्ली. विचारांवरवीं आनी शब्दांच्या आदारान समाजाक सुदारूंक जाय अशी ताची धारणा आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

सरस्वती - (१) : एक पुर्विल्ली न्हंय. वैदिक आर्यांनी सप्तसिंधू वाठारांत म्हळ्यार पंजाबांत वसणूक केल्ली तेन्ना त्या वाठारांतल्यान व्हांवपी न्हंयांतली ही एक म्हत्वाची न्हंय. ऋग्वेदांत ६. ६१, ७.९५ आनी ७.९६ हीं तीन सरस्वती सुक्तां आसून हेर कांय सुक्तांतय

सरस्वती न्हंयेचो उल्लेख आयिल्लो आसा.

वेद काळांत सिंधू, सरस्वती आनी शरयू हांची गणना महान्हंयेंत केल्ली. तातुंतली सरस्वती ही सर्वश्रेष्ठ न्हंय मानिल्ली आसून ऋग्वेदांतल्या एका सुक्तांत तिचें वर्णन केलां तें अशें : गजराजान कमळ हुमटुचें तशें आपल्या प्रबळ प्रवाहान आनी प्रचंड लाटांनी ती पर्वताचें कडें हुमटिता. तिचें बळगें खूब आसून ती अजिंक्य आसा. ही तेजीश्ट उदकाधारांनी खळखळ आवाज करीत वचपी न्हंय आमच्या सगळ्या दुस्मानांक व्यापून उडोवं.

त्याच सुक्तांत तिका सप्त न्हंयांची भयण, पंचजनाचो उत्कर्श करपी, रथावरी वेगवान, धनदात्री अशे तरेन सर्वश्रेष्ठ मानल्या. ऋग्वेदांतल्या सिंधूसुक्तांत यमुना, शतुद्री, पुरुष्णी, असिक्नी, वितस्ता आदी न्हंयांवांगडा सरस्वतीचो उल्लेख आयिल्लो आसा. हिचे देगेर वैदिक ऋषींनी जायते यज्ञ केल्ले. सरस्वतीसुक्तांत सरस्वान देवाचो उल्लेख मेळटा. ज्या दर्याक सरस्वती न्हंय मेळटा, ताका सरस्वान हें नांव आसुंये आनी हो दर्या सप्तसिंधू वाठाराचे दक्षिणेक पातळिल्लो आसुंये.

वेदोत्तर काळांत सरस्वती न्हंय कुरूक्षेत्रांत एका जाग्यार गुप्त जाली. ह्या थळाक विनशन म्हण्टात. हाचो उल्लेख ब्राह्मण ग्रंथांत मेळटा. हिमालयांत प्लक्षप्रस्त्रवण नांवाचे सुवातेर हे न्हंयेचो उगम जालो अशें महाभारतांत सांगलां. ही सुवात विनशनाचे उत्तरेक आसा. ह्या दोन सुवातींमदली सरस्वती देगेवयली भूंय सारस्वत ही सत्र करपाक सामकी योग्य अशें तांड्य ब्राह्मणांत म्हळां.

महाभारतांत विनशन आनी चमसोदभेद ह्या दोन तीर्थांचो उल्लेख मेळटा. विनशन हे सुवातेर सरस्वती न्हंय जमनींत लिपल्या आनी चमसोद भेद हे सुवातेर ती परत प्रकट जाल्या आनी थंय तिका जायत्यो न्हंयो मेळ्ळ्यात अशें म्हळां.

सरस्वतीचो स्रोत : प्रवाह अस्तंत दिकेकडे वता. तिचो सुरवेचो आनी निमाणो भाग लोकांक दिसता. मदलो भाग मात जमनींतल्यान गुपीतपणान व्हांवता. तो कोणाकच दिसना, ताका विनशन अशें म्हण्टात. सरस्वती न्हंय हिमालयांत उगम पावलीं; कुरूक्षेत्रांतल्यान व्हांवत वचून राजस्थानाच्या वाळवंटांत लुप्त जाली, ती अबू पर्वतांतल्यान प्रकट जावन कच्छच्या रणांत परत लुप्त जाली. सौराष्ट्रांत ती परत प्रकट जावन निमाणी प्रभासतीर्था लागसार दर्याक मेळ्ळी, अशें पुराणांत तिचें वर्णन केल्लें आसा.

सद्या पंजाबांतल्यान व्हांवपी सरसुती न्हंय हीच पुर्विल्ली सरस्वती मानप जाता. ही न्हंय हिमालयाच्या शिवालिक पर्वतावळिंतल्या सिरमूर पर्वतांत उगम पावन अंबाला जिल्ह्यांत आद बद्री हांगा पठारावयल्यान व्हांवक लागता. ती छलोर नांवाच्या गांवालागसार रेवेंत लुप्त जावन भवानीपुराकडे प्रकट जाता. बलछप्पर हांगा ती परत लुप्त जावन बरखेडालागसार परत प्रकट जाता. उणइलागसार

तिका मार्कंडा न्हंय मेळटा आनी मागीर ती धग्गर न्हंयेक मेळटा. धग्गर न्हंयेक पुर्विल्ल्या काळांत शरयू हें नांव आशिल्लें अशी ही सरस्वती तेउपरांत कुरूक्षेत्रांतल्या विनशन म्हळ्यार राजस्थानांतल्या हनुमानगडा लागसारच्या भटनेर गांवाकडे वाळवंटांत लुप्त जाता.

सरस्वती न्हंय विनशन हांगा कित्याक गुप्त जाली हेविशी वेगवेगळ्यो कथा वेगवेगळ्या पुराणांत सांगल्यात. तातुंतली पद्मपुराणांत सांगल्या ती कथा अशी - वडवानल सगळ्या देवांक ग्रासूंक लागलो तेन्ना ब्रह्मदेवान आपली धूव सरस्वतीदेवी हिका दर्यांत ताचें विसर्जन करपाक सांगलें. तिणें एका कलशांत वडवानल घालून ती न्हंयेच्या रूपांत हिमालयाचेर अवतरली. रस्त्यावयल्या पापी जनांचो स्पर्श जांव नये देखून ती विनशन हांगा भूगर्भांत रिगली. जंय वडवानलाचो ताप सहन जायनाशिल्लो थंय ती भूंयेचेर अवतिर्ण जाताली. निमाणें तिणें अस्तंत दर्यांत प्रभास क्षेत्रार वडवानलाचें विसर्जन केलें.

महाभारतात सरस्वती आनी दृषद्वती ह्या न्हंयांमदल्या वाठाराक कुरूक्षेत्र म्हळां. त्याच वाठाराक मनून ब्रह्मवर्त हें नांव दिल्लें आसा. सरस्वती ही कुरूक्षेत्राची उत्तरेकडली शीम कुरूक्षेत्रांत विनशन हांगा गुप्त जाल्ली सरस्वती न्हंय चमसोदभेद, शिवोदभेद आनी नागोदभेद ह्या तीनकडे परत प्रकट जाल्या अशें महाभारतांत म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

सरस्वती - (२) : विद्या आनी कला हांची देवता. हिका वाक्, वाग्देवी, वागीश्वरी, वाणी, शारदा, भारती आनी वीणापाणी अशींय हेर नांवां आसात. सरस्वती शब्दाचो अर्थ गतीमान असो आसा. आध्यात्मिक अर्थान ती निश्क्रीय ब्रह्माचें सक्रिय रूप आसा, देखून तिका ब्रह्मा-विष्णु - महेश हांकां गती दिवपी शक्ती अशें म्हण्टात. ऋग्वेदांत तिका न्हंयेचें मानवी रूप मानलां. उपनिषदांत सरस्वतीची वाचेकडे (वाणी) एकरूपता मानिल्ली आसा. शिक्षणाचे वृद्धीखातीर आनी वाचेंत गोडवो

येवपाखातीर उपनिषदांत तिची प्रार्थना केल्ली दिश्टी पडटा.

सरस्वती ही मुळांत पंजाबांतली न्हंय. तिच्या प्रवाहाची स्पश्ट वाचेकडे तुळा केल्ली आसा. थंयच्यानच सरस्वतीक वाचेची स्फुर्तिदेवता आनी विज्ञान तशेंच साहित्य हांची अधिष्ठात्री देवता मानिल्ली आसा.

पुराणांत कांयकडे तिका ब्रह्मदेवाची बायल जाल्यार कांयकडे ताची धूव अशें म्हळां. कांयकडेन तिका विष्णुची बायल म्हणिल्ली आसून, थंय तिचें नांव पुश्टी अशें आसा.

विष्णुधर्मोत्तर पुराण, अंशुमद, भेदागम, पूर्ण कारणागम, रूपमंडन आदी ग्रंथांत तिचें स्वतंत्रपणान वर्णन केल्लें आसा तें अशें - सरस्वती ही धव्या वर्णाची, धवें वस्त्र धारण केल्ली, अलंकार विभूषित, चतुर्भुज, धवें कमळ, माळ, वीणा आनी कमंडलू धारण करपी आसा. पुस्तक आनी वीणा हीं तिचीं मुखेल चिन्नां आसात. तिचो ध्यानश्लोक असो -

या कुन्देन्दुतुषारहार धवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना
या ब्रह्माच्युतशङ् करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

अर्थ : कुंद, चंद्र आनी हिमतुषार हाचेवरी जिचो वर्ण आसा, जी धव्या वस्त्रांनी आवृत आसा, जिचो हात सुंदर वीणेन अलंकृत आसा, जी धव्या कमळार बशिल्ली आसा, जिची ब्रह्मा - विष्णु - महेश आदी देव सदांच वंदना करतात आनी जी सगळ्या प्रकारच्या जडतेचो नाश करपी आसा अशी सरस्वती देवी म्हजी राखण करूं.

बृहदारण्यकांत तिका धेनू म्हळ्या. तिचीं चार भुजां हीं चार दिकांचीं प्रतिकां आसात. हें तिचें सर्वव्यापित्वाचें लक्षण आसा. तिच्या हातांतलें पुस्तक हें स्थूल रूपान ज्ञानप्राप्तीचें साधन आसून आध्यात्मिक अर्थान सगळ्या ज्ञानमय अशा वेदांचें प्रतिक आसा. तिच्या हातांतली माळा म्हळ्यार स्थूल अर्थान एकाग्रतेचें चिन्न आसून आध्यात्मिक अर्थान मातृकावर्णशक्ती आसा. वीणा ही स्थूल अर्थान जीवनसंगिताचें प्रतिक आनी आध्यात्मिक अर्थान साधकांक सिध्दी आनी निर्वाण दिवपी आसा.

धवो हंस हें सरस्वतीचें वाहन आसा. बौध्द आनी जैन परंपरेंत मयूर हें तिचें वाहन आसा. हिंदू, बौध्द आनी जैन ह्या सगळ्या धर्मांक सरस्वती ही पूज्य आसा. बौध्दांनी तिचे पांच वेगवेगळे प्रकार कल्पिल्ले आसात -

- १) महासरस्वती : द्वादशवर्षा, हिमगौर, द्विभुज, उजवो हात अभयमुद्रेंत आनी दाव्या हातांत कमळ.
- २) वज्रवीणा सरस्वती : गौर द्विभुज आनी वीणा वादिनी.
- ३) वज्रशारदा : कमळांत बशिल्ली, मुकुटांत चद्रकोर, तीन दोळे, द्विभुज, कमळ आनी पुस्तक धारण करपी.
- ४) आर्यसरस्वती : चतुर्दशवर्षा, गोरी, दाव्या हातांत कमलनाल आनी ताचेर पञ्जापारमितेची पोथी.
- ५) वज्र सरस्वती : त्रिमुख, षडभुज, रक्तवर्ण, रक्तकेशी, मुखावयलें तोंड निळें, रक्तकमळाचेर प्रत्यालीद मुद्रेंत बशिल्ली. हातांत कमळ आनी ताचेर प्रजापारमितेची पोथी, दाव्या हातांत तलवार आनी कातर,

उजव्या हातांत ब्रह्मकपाल रत्न आनी चक्र.

उत्तर भारतांतल्यो सरस्वतीच्यो मूर्ती सामान्यपणान द्विभुज वा चतुर्भुज आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सरोद : एक तंतूवाद्य. हाका सराबत वा शारदी वीणा अशींय नांवां आसात.

एका व्हडल्या लाकडाच्या कुडक्यापसून हें वाद्य कोंत्रायल्लें आसून ताची लांबाय ३ ते ४ फूट आसता. ह्या वाद्याचो सकयलो कांय भाग वाटकुळो सुमार एक फूट व्यासाचो आसून तो चामड्यान मढयल्लो आसता. हो वाटकुळो भाग फुडें फुडें बारीक जावन मुखावयल्या गळ्याक जोडील्लो आसता. ह्या वाद्याक चिकारीसयत स धातूच्यो तारो आसून, त्यो सकयल्ल्या भागांत बसयल्ल्या घोडीवयल्यान घेवन वयल्या तोंकाक दोनय वटेन आशिल्ल्या तीन तीन खुटयांक बांदिल्ल्यो आसतात. वयल्या बारीक पोकळ आशिल्ल्या लांकडी भागाचेर पितूळचो वा चांदीचो पातळ वा गुळगुळीत पत्रो बसयल्लो आसता. ताका लागून बोटांची सकलवयर हालचाल करप सोंपी जाता. अनुध्वनीखातीर ११ - १२ तारो आसतात. उजव्या हातांतल्या जव्यान तार छेडून दाव्या हाताच्या बोटांनी दामून स्वर वाजयतात.

सरोद

ह्या वाद्याच्या कर्नाटकी प्रकारांत वयल्या पत्र्याचेर सात पड्डे आसतात. सकयले वटेन आशिल्ल्या कातड्याच्या वाटकुळ्या भागांत वयले देगेक लागून दोन व्हड बुराक आसतात. ताका लागून आवाज मेकळो जावपाक आदार जाता. ह्या वाद्याचेर आलाप, जोड, झाला आनी मींड बरे तरेन वाजोवंक येता. मंद्र सप्तकांत सरोदचो आवाज भरदार आनी गंभीर आसता. पुर्विल्ल्या भारतीय शिल्पांत गिटारासारखें जें वाद्य दिसता, तें सरोदचें पूर्वरूप आसुंये. ह्या वाद्याचो प्रसार रवाँ साहेब असदुल्लाखान हाणें शंभर वर्सांपयलीं बंगालांत केलो आनी आयजय थंय ताचो प्रचार दिसता. हें वाद्य साथी वाद्य म्हणून वापरतात आसलें तरी ताची स्वतंत्र वादनाचें वाद्य म्हणून चड नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सर्वोदय : सर्वोदय म्हणजे सगळ्यांचो उदय. धर्म, जात, आस्पत, बळगें, बुद्द ह्यो कसवटी लायनासतना जाल्लो मनशाचो विकास.

रस्कीनच्या “ऑन टू दीस लास्ट” ह्या पुस्तकाच्या गुजराती भाशेंतल्या अनुवादाक महात्मा गांधीन सर्वोदय हें नांव दिवन सर्वोदय तत्वाचो उल्लेख केलो. उपरांत १९४८ त विनोबा भावे हाणें नैतिक, आर्थिक, सामाजिक आनी राजकीय मळार समता तशेंच आर्थिक आनी शासकीय मळाचें विकेंद्रीकरण हीं मोख दवरून सर्वोदय समाज स्थापित केलो. सहकार, अपक्षलोकशाय, सत्तेचें विकेंद्रीकरण आनी ग्रामविकास हे सर्वोदय तत्वाचे मुखेल घटक आसात.

दर एका गावचें गणराज्य करून, गांवचो कारभार, गांवच्याच लोकांनी एकमतान चलोवचो आनी शेताक पूरक अशे ग्रामोद्योग उभारून गाव स्वावलंबी जावचो हो उद्देश सत्तेच्या विकेंद्रीकरणा फाटल्यान आसा.

ग्राम राज्य प्रांतिक सत्ता राश्ट्रीय सत्ता, आंतरराश्ट्रीय सत्ता अशो आपापलेपरीन स्वतंत्र आनी स्वावलंबी सत्ता निर्माण करून सगळ्या सत्ता घटकांक एका थरार हाडप आनी ते वरवीं सामाजिक, आर्थिक राजकीय परीस्थितीत बदल घडोवन समतेचें अधिश्ठान आशिल्लो आदर्श मानवी समाज निर्माण करप ही संकल्पना सर्वोदया फाटल्यान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सश्ट : एक तीथ. चंद्राचे कलेक तीथ म्हण्टात. सश्ट हें एके तिथीचें नांव “षट्” ह्या संस्कृत उतराचो अर्थ स असो जाता. सश्ट ही पाडव्या पासून सवी तीथ. पाडवो, बी, तय, चवथ, पंचम, सश्ट, सप्तम, अश्टम, नम, दसम, एकादस, दुवादस, त्रयोदस, चतुर्दस, पुनव आनी उमास अशीं तिथींचीं सोळा नांवां आसात. म्हयन्याचे पयले पंद्रशेंत चतुर्दशी उपरांत पुनव आनी दुसरे पंद्रशेंत चतुर्दशी उपरांत उमास अशो तिथी येतात.

चंद्र आनी सूर्य हांच्या संक्रमणाचेर हिंदू कालगणना बांदल्या. चंद्रमासाप्रमाण शुक्ल पक्षांतल्या पाडव्यापासून चंद्राच्यो कला वाडपाक लागतात. त्यो पुनवेक पूर्ण जातात आनी कृष्ण पक्षांत त्यो देवत वचून उमाशेक चंद्राच्यो कला सोंपतात आनी वांगडा म्हयनोय सोंपता. ताकालागून हेर तिथिवांगडा सश्ट तीथ म्हयन्यांतल्यान दोनदां येता.

इंग्लीश पद्धतींत तारीख, म्हयनो आनी इसवीसन हांकां जितलें म्हत्व आसा तितलेंच हिंदू धार्मिक पद्धतींत वर्साचें नांव, शक, म्हयनो, पक्ष (पंद्रस) तीथ आनी वार हांकां म्हत्व आसा. सदांचे देवपूजेंत देशकालाचो उचार करताना त्या त्या दिसाचो उचार करचो पडटा.

धर्मशास्त्रांत दर एके तिथीचेर व्रतां, परबो आदारिल्ल्यो दिसतात. तेप्रमाण वर्सांतल्या मार्गशीर्ष म्हयन्याच्या शुक्ल पक्षांतल्या सश्टीक कपिला सश्टीचें व्रत सांगलां. महाराष्ट्रांतल्या मार्तंड भैरव (मल्लारी)खंडोबा नांवांच्या देवाचें (षड्रात्रोत्सव) स रातींचो उत्सव

सुरू जाता आनी तो चंपा सश्टी दिसा सोंपता. त्या दिसा स्कंद सश्ट येता.

गोंयांत चंपासश्टी दिसा कल्लसश्टी मनोवपाचो खूब पोरनो विधी आजून कांयकडेन पाळटात. पावस सोंपलो म्हण्टकच कुळागरांतल्या झाडांक अडेचें उदक दिवपाचो वावर सुरू जाता. माड्यांक उदक दिवपाखातीर ‘कल्लें’ नांवाचें आयदन वापरतात. मार्गशीर्ष शुक्ल सश्ट जांव बऱ्या म्हुर्तार कुळागराक उदक दिवप सुरू केलें जाल्यार बरें पीक मेळटलें हे भावनेन कामाक सुरवात करपाची प्रथा आसा. कल्लें वापरून ही शिंपणावळ करता जाल्ल्यान म्हुर्तारचे तिथीक कल्ल सश्ट हें नांव पडलां.

सश्टी वांगडा आनीकय कांय व्रतां येतात. तातूंत सुपोदन - वर्ण - श्रीयाळ सश्ट येता. तशेंच सूर्यसश्ट (भाद्रपद शु. ६), बांगर सश्ट (पौष शु. ६) आनी एकनाथसश्ट (फाल्गून व. ६) हांचो आस्पाव जाता.

- अच्युत तोटेकार

साईबाबा : (इ. स. चो १९ वो आनी २० वो शेंकडो).

आधुनिक काळांतलो एक संत. ताचें नांव, गांव, जात - धर्म ह्यो सगळ्योच गजाली अज्ञात आसात. नगर जिल्ह्यांतल्या शिर्डी गांवांत तो प्रगटलो. तेन्नाच्यान ताच्या निर्वाणामेरेनचें चरित्रय जायत्या अजापांनी आनी दंतकथांनी भरिल्लें आसा.

साईबाबान जेन्ना शिर्डींत प्रवेश केलो तेन्ना ताचें नांव कोणाकच खबर नाशिल्लें. हातांत एक पत्र्याचें टमरेल, खांदाक एक

कपड्याची झोळी, आंगांत कफनीभशेन सदळ अंगरखो, तकलेक फकिराभशेन कपडो बांदिल्लो, अशा भेसांत तो शिर्डींत आयिल्लो. शिर्डी गांवाभायल्या खंडोबाच्या देवळालागीं जेन्ना तो येवन रावलो तेन्ना मुसलमान समजून लोकांनी ताका देवळांत वचपाक दिलें ना. ताकालागून तो

देवळाभायल्या वडाच्या रुखासकयल चिलीम वोडीत बसलो. इतल्यांत त्या देवळाचो मालक म्हाळसापती सोनार थंय आयलो आनी ताणें त्या फकिराक ‘साईबाबा’ म्हण उलो मारलो. तेन्नाच्यान सगळे लोक ताका साईबाबा ह्याच नांवान वळखुपाक लागले.

म्हाळसापतीन साईबाबाक शिर्डीत हाडून ताची रावपाची वेवस्था केली. जिविताच्या अखेरमेरेन साईबाबा थंयच रावलो. साईबाबा थंय रावल्याउपरांत रोरवडोच जाण्ट्या तशेंच भुरग्यांक ताच्या आगळ्या - वेगळ्या सामर्थ्याचो अणभव आयलो आनी ते ताची भक्ती करपाक लागले.

साईबाबाच्या फकिरीपणाक लागून ताका सामान्यपणान दत्तात्रेयाचो अवतार समजताले. पूण ताणें मात कोणाकच दत्तोपासना सांगूंक ना. तो रामोपासक आशिल्लो. प्रसंगाप्रमाण तो कोणाकय शंकराची तर कोणाक हनुमंताची, जाल्यार कोणाक रामाची भक्ती करपाचो उपदेश करतालो. जायतीं अजापां करून लोकांचें लक्ष देवाचे भक्तीक लावपाचे तो यत्न करतालो. भक्तीमार्गावांगडाच ताचे संबंद देवी सामर्थ्याच्योय कथा सांगप जाता. एक दीस दुकानदारान पण्टेंत घालपाक तेल दिवंक ना म्हण ताणें फकत उदकच घालून पण्टी पेटयली आनी लोकांक अजापांत उडयले. तशेंच जायते जाणांचीं शारिरीक दुखणींय ना केलीं. कांय जाणांच्यो पिशाचबाधा काडल्यो तर खूब जाणांक धन - धान्य मेळोवन दिलें.

साईबाबा ज्या जाग्यार रावतालो त्या जाग्याक तो द्वारकामाई अशें म्हण्टालो. थंय सदांच एक धुंवरी पेटिल्ली आसताली. ते धुंवरेतली बिबूत तो लोकांक प्रसाद म्हणून दितालो.

साईबाबा गांवांत भीक मागून पोट भरतालो. सुणीं, गाढवां, बेवारशी जनावरां, अनाथ - अपंग, पिडेस्त लोक ह्या सगळ्यांचेर तो माया करतालो.

साईबाबान जायत्या जाणांक आपले मायेन, वा केन्नाय भय घालून, केन्नाय बरेपणान समजावन, जाल्यार केन्ना - केन्नाय फकत हाताच्या स्पर्शान जायत्या जाणांक परमार्थाक लायले. सगळ्यांकडेन समभावान पळोवंचें आनी नीतीन वागचें अशी ताची शिकवण आशिल्ली.

वन्हाडचे दादासाहेब खापर्डे, संतकवी दासगणू, साकोरीचे उपासनी बाबा ही सगळी साईबाबाची शिश्यमंडळी.

१५ ऑक्टोबर १९१८ ह्या दिसा साईबाबा शिर्डीक निजधामाक गेलो. ताच्या निर्याणाउपरांत शिर्डीकच ताचें व्हडलें समाधी देवूळ बांदलां. ताचीं चरित्रां छापून काडल्यांत आनी ताच्या जिवीताचेर चित्रपटय काडल्या. थंय यात्रा करपांची, रावपाची आनी जेवणाची वेवस्था केल्ली आसा. सद्याक तें भारतांतलें एक पूण्यक्षेत्र जालां. तशेंच महाराष्ट्र आनी गोंय राज्यांनी साईबाबाचीं जायतीं ल्हान व्हड देवळां बांदल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

साउदी अरेबिया : अरबी द्वीपकल्पांतलो एक सगळ्यांत व्हडलो आनी संवसारांतलो खनिज तेलाचें सगळ्यांत चड उत्पादन करपी देश. क्षेत्रफळ २,१४९,६९० चौ. किमी. देशाची चडांत चड उदेंत

- अस्तंत लांबाय २,०७६ किमी., जाल्यार उत्तर - दक्षिण रुंदाय १,८४३ किमी. ह्या देशान अरबी द्वीपकल्पाचो सुमार ७०% भाग रेवडिल्लो आसून, ताचे अस्तंतेक तांबडो दर्या, उदेंतेक गल्फ आनी युनायटेड अरब एमीरेट, उत्तरेक जॉर्डन, इराक आनी क्युबॅट जाल्यार दक्षिणेक येमेन आनी ओमान हे देश आसात. रियाद हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : देशाची चडशी भूंय सुकी आनी वसू सड्याची आसून अस्तंतेकडच्यान उदेंतेकडेन ती देंवत गेल्या. साउदी अरेबियांत सदां व्हांवपी न्हंयो वा हेर कसलेच प्रवाळ नात. पावसा दिसांनी सुक्या देगणांनी (वादी) उदक सांठवता. पूण तें रोकडेच जमनींत जिरता.

भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे वेगवेगळे पांच वांटे केल्यात ते अशे- (१) अस्तंतेकडचो उंच भाग (२) मदेवर्ती सडो (३) उत्तरेकडचो रेंवाट प्रदेश (४) रब अल् खाली आनी (५) उदेंतेकडचो सरवल भाग.

अस्तंतेकडचो उंच भाग तांबड्या दर्याचे देगेर आसा. त्या भागाच्या उत्तरेकडच्या वाठाराक हेजाझ जाल्यार दक्षिणेकडल्या वाठाराक असीर म्हण्टात. हेजाझ भागांत ल्हान ल्हान फातरी तेमकां वा दोंगुल्ल्यो दर्यातल्यान वयर सरल्यात. हेजाझ आनी असीर हे उंच भाग तिहामा ह्या अशीर सपाट भागान दर्यादेगेसावन वेगळे केल्यात. असीर हो साउदी अरेबियांतलो सगळ्यांत पिकाळ भाग. असीर ह्या भागांतल्या सगळ्यांत उंचेल्या तेमकाची उंचाय २,७०० मी. आसा.

देशांतलो मदेवर्ती सडो (नाइट) हो हेजाझ आनी असीर पर्वतांचो उदेंतेकडचो कमी उंचायेचो भाग. ह्या फातरी सड्याचेर कांयकडेन पिकाळ ओली जमीन (Oasis) मेळटा. पावसाचो शिंवर पडटा तेन्ना ह्या भागांत कुडक्या - कुडक्यांनी तण वाडटा. रियाद हें ह्या भागांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार.

मदेवर्ती सड्याचे उत्तरेक रेंवाट प्रदेश आसा. ह्या प्रदेशांत लोकवसती साप उणी आसून, थंय खूब रेंवेच्यो सुळक्यो आसात. तांकां अन् नफूद अशें म्हण्टात.

रब अल् खाली हो देशाचे दक्षिणेक आशिल्लो एक व्हड रेंवटी भाग. ह्या भागान देशाचो ६४७,५०० चौ. किमी. आवांठ रेवडिला. रब अल् खाली म्हळ्यार वसू भाग नेटान येवपी वाऱ्याक लागून हांगा रेंवेच्यो उंच सुळक्यो तयार जाल्यात. कांय रेंवेच्यो सुळक्यो ३०० मिटरांपरस उंच आसात.

उदेंतेकडच्या सरवल भागाक हासा अशेंय म्हण्टात. हो भाग परसियन आखाताचेर वसला. ह्या भागाच्या दर्यादेगांनी मिठाचे थर सांचल्यात. हो भाग मुखेलपणान रेंव आनी शेंक्रो हांचेपसून तयार जाला. संवसारांतले सगळ्यांत व्हडले खनिज तेलाचे सांठे ह्या भागांत सांपडल्यात. ह्या भागांत खूब पिकाळ ओलसाणीचे वाठार

आसात.

हवामान : सादारणपणान साउदी अरेबियाचें हवामान उश्ण गिमाच्या दिसांनी दयदिगांनी हवामान दमट आनी उश्ण आसात. त्या दिसांनी थंयचें तापमान ३२^० से. मेरेन वयर वता. मदेवर्ती सड्याच्या प्रदेशांत गिमाच्या दिसांनी तापमान ४९^० से. मेरेन चडटा. पूण थंयच्यो राती शितळ आसतात. देशांतले शिंयाळे खूब कडक. ह्या दिसांनी कांय भागांतलें तापमान गोठणबिंदू सकयल वतात. असीर ह्या एकाच भागांत पावस चड पडटा. कांय रेंवाट भागांनी केन्नाच पावस पडना.

वनस्पत आनी मोनजात : देशाची चडशी भूंय रेंवाट आशिल्ल्यान हांगा वनस्पतीचें प्रमाण खूब उणें. देशांत फकत ३७० उपजातींची वनस्पत आसा. मुखेलपणान हांगा सांपडपी वनस्पत उदक सांठोवन (Xerophytic) दवरपी. मोनजातींत मुखेलपणान कोलो, लांडगो, येवूल, मुंगूस, साळ, सोसो, रेंवटी हुंदीर आनी जेरबोआ हांचो आस्पाव जाता. चितळ, ऑरिक्स, चितो आनी रान बोकडो हे सारकिल्ली व्हड मोनजातय थंय कांय प्रमाणांत मेळटा. गरूड, गिडगो (Hawk), ससाणो (Falcon), गीद, घुबड ह्या सारकिल्लीं दुसऱ्या जिवांचेर जगपी व्हड सवर्णीय थंय आसात. रेंवाट वाठारांत सांपडपी कांय सोरोपय थंय मेळटात. पोसपासारक्या मोनजातींत, उंट, चरबेल्ली शेंपडी आशिल्ली म्हस, लांब कानाच्यो बोकड्यो आनी गाढव हांचो आस्पाव जाता. अरेबियन घोडे फकत गिरेस्त लोक पोसतात.

इतिहास : जाणकारांच्या मता प्रमाण ह्या देशांत हजारानी वर्सां आदीं अरबी, सिरीयन आनी ज्यूसंबंदीत जातींतल्या लोकांचो राबितो आशिल्लो. बॅडोयन ह्या लोकांनी अरेबियन द्वीपकल्पाचो भितल्लो भाग हाताशिल्लो, जाल्यार हेर लोकांनी कारावान मार्गाचेर आपआपलीं वेपारी केंद्रां उबारिल्लीं. इ. स. प. ७०० शेंकड्याच्या सुमाराक साउदी अरेबियाच्या नैऋत्य भागांत आनी अस्तंत येमनांत साबियन लोकांचो राबितो आशिल्लो. ते कुशळ आनी गिरेस्त वेपारी आशिल्ले. जाल्यार, नाबाहियन ह्या वेपारी लोकांचो देशाचे वायव्येक राबितो आशिल्लो. इ.स.प. ४०० ते इ.स. १०० मेरेन तांचो वायव्य साउदी अरेबिया आनी जॉर्डन वेपारी मार्गाचेर शेक आशिल्लो.

इस्लाम धर्माचो संस्थापक महम्मद पैगंबराचो जल्म ५७० त मक्का शारांत जालो. त्या वेळार अरेबियन द्वीपकल्पांतले लोक खूब देवांक भजताले. महम्मदान इस्लाम धर्माची स्थापणूक करून एकाच देवाची (अल्ला) पुजा करपाक लागलो तेन्ना थंयच्या लोकांनी ताका खूब विरोध केलो. ६२२त तो आनी ताचे वांगडी मदीना शारांत गेले. ६३०त व्हड सैन्य घेवन ताणें मक्काचेर घुरी घालून ताचेर ताबो मेळयलो. उपरांत थंयच्या लोकांक ताणें बळजबरीन इस्लामी धर्म आपणावपाक लायलो. ६३२त ताका मरण आयलें, तेन्ना अरेबियाच्या चडशा भागाचेर इस्लामाचो शेक आशिल्लो.

सातव्या शेंकड्याच्या मध्याकसावन महम्मदाचे उत्तराधिकारी म्हूण खलीफ सत्तेर आयले. तांणी अरेबियाचे चडशे प्रदेश इस्लाम सत्तेखाल हाडले. ६६०च्या सुमाराक खलीफ माविया हाणें आपलें राजपाटण मदीना सावन सिरियांतल्या दामास्कस शारांत हालयलें. उपरांत इस्लामाचें राजकीय आनी धार्मिक केंद्र म्हूण अरेबियन द्वीपकल्पाचें म्हत्व उणें जायत गेलें. आठव्या शेंकड्याच्या मध्याकसावन मुस्लीम साम्राज्याचे ल्हान ल्हान कुडके जावन खूब स्वतंत्र राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. उपरांत त्या राज्यांभितर झगडीं चालूच आशिल्लीं. सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक ऑटोमन टर्कानी हेजाझ आनी असीर ह्या अरेबियाच्या अस्तंत भागांचेर ताबो मेळयलो. १८०० त ब्रिटिशांनी अरेबियाच्या दक्षिण आनी उदेंत दयदिगांनी आपले रक्षक प्रदेश उबारले. पूण अरेबियाच्या भितरल्या प्रदेशांनी थळाव्या मुखेल्यांचोच शेक आशिल्लो.

पंदराव्या शेंकड्याच्या मध्याक सावन साउद वंशान दारीया ह्या ल्हानशा शारांत आपलो शेक बसयलो. अठराव्या शेंकड्याच्या मध्या मेरेन तांची सत्ता ह्याच प्रदेशांत मर्यादीत आशिल्ली. अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक महम्मद इब्न साउद ह्या साउदी राजान महम्मद इब्न अब्द अल् वाहब ह्या धर्मसुदारकाकडेन युती करून इस्लाम तत्त्वांप्रमाण राजकारभार चलोवपाचें मान्य केलें. अब्द अल् वाहब हाणें अरेबियांत इस्लाम धर्माचेर जावपी अन्याय आनी विरोध मोडून उडोवन, थंयच्या लोकांक बळजबरीन मुसलमान तत्त्वां आपणावपाक सांगलीं. इस्लाम धर्मांत सुदारणां घडोवन हाडपाखातीर ताणें वहाबी चळवळ सुरू केली. साउदी सैन्याच्या आदारान ती अरेबियांतल्या चडशा प्रदेशांनी पावली. उपरांत वहाबी चळवळ ज्या प्रदेशांनी पातळिल्ली ते प्रदेश साउदी घराण्यान आपल्या शेकातळा हाडले. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक तांणी मक्का आनी मदीना हीं शारां आपल्या शेकातळा हाडलीं. साउदीचो शेक दिसान दीस वाडत आसा हें जाणून ईजिप्ताच्या ऑटोमन गव्हर्नरान तांचेर घुरी घालून सुरवेक हेजाझ आनी उपरांत नाज्द हे प्रदेश हातासले. साउदींचें राजपाटण दरिया हें ऑटोमन शेकातळा गेल्या उपरांत १८२४त साउदी घराण्यान रियाद शारांत आपलें नवें राजपाटण उबारलें. पूण १८४३ मेरेन साउदीन आपले चडशे प्रदेश परतून हातासले. १८६५ उपरांत साउदी घराण्यांभितर वैर निर्माण जावन तांची सत्ता दुबळी पडली. उपरांत थंयच्या वेगवेगळ्या जमातींनी राज्याचे प्रदेश हातासले. ऑटोमन सैन्यानय साउदीच्या कांय प्रदेशांचेर आपलो शेक बसयलो. हाका लागून साउदी घराण्याक कुवेटांत आलाशिरो घेवंचो पडलो. १९०२ त अब्द अल् - अझीझ इब्न साउद ह्या साउदी तरणाट्यान रियाद शाराचेर घुरी घालून तें आपल्या शेकातळा हाडलें. उपरांत मुखेल्यांयलीं २५ वर्सां दुस्मानाकडेन एकसारको झुजून अझीझ इब्न साउदान हासा, असीर, हेजाझ आनी हेर प्रदेश परतून घेवन १९३२ त 'साउदी अरेबिया' राज्याची घोशणा केली.

नव्या राज्याची स्थापणूक जाल्ली तेन्ना हो देश अर्थीक मळार फाटीं आशिल्लो. देशांतले चडशे लोक गरीब शेतकामती आनी हेडगे आशिल्ले. पूण १९३३ त राज्यांत खनीज तेलाचो सोद लागल्या उपरांत थंयची अर्थीक स्थिती सुदारपाक लागली. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत तेल उद्देगाची नेटान वाड जाल्ल्यान साउदी सरकार आनी तेल काडपी परकी कंपन्यांनी मेळून देशांत रस्ते, शाळा आनी दवाखाने बांदले. १९४५ त हो देश सुरवेक संयुक्त राश्ट्र संघाचो आनी उपरांत अरब लिंगाचो वांगडी जालो. १९५३त इब्न साउदान प्रशासकीय मंडळाची स्थापणूक करून सरकारी क्षेत्रांत सुदारणां घडोवन हाडल्यो. ताणें आपलो व्हडलो पूत साउद हाची आपलो वारस म्हूण नेमणूक केली. ताच्या मरणाउपरांत साउद हो राजा जालो जाल्यार ताचो दुसरो पूत फैसल प्रधानमंत्री जालो. साउदान भौशिक मळार सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर खूब दुडू खर्च केलो. पूण वेवस्थित राज्यकारभार चलोवपाक ताका शक्य जालें ना. देखून १९५८त ताणें आपलो भाव फैसल हाचेकडेन राज्यकारभाराचीं सुत्रां दिलीं. अर्थीक मळार सुदारणां घडोवन हाडपाक फैसलाक यश आयलें. पूण १९६०त फैसल आनी साउद हांच्यांत वाद निर्माण जाल्ल्यान फैसलान प्रधानमंत्री पदाक सोडचीट दिली. साउदान सरकारी सुत्रां परतून आपल्या हातांत घेतलीं.

येमन देशांत १९६२त सैनिकी मुखेली आनी राजघराण्याभितर जाल्ल्या यादवी झुजांत साउदी अरेबियान राजघराण्याक तेंको दिल्लो, जाल्यार इजिप्तान सैनिकी मुखेल्यांक आपलो तेंको दिल्लो. त्याच वर्सा ह्याच कारणावयल्यान साउदी अरेबिया आनी इजिप्त देशांभितर झूज पेटलें. उपरांत १९६७ त इजिप्तान आपलें येमनांतल्यान सैन्य काडलें. दोगांयमदलें वातावरण तंगच आशिल्लें. १९६० त साउदाची भलायकी इबाडिल्ल्यान, राज्यकारभार सांभाळपाक ताका कठीण जावपाक लागलें. देखून १९६२ त फैसल परतून प्रधानमंत्री जालो. त्याच वर्सा देशांतल्या सगळ्या मळांचेर सुदारणां घडोवन हाडपाची घोशणा आंखली. १९६४ त राजघराण्यांतल्या लोकांनी आनी धर्मगुरूंनी साउदाक सत्तेभायरो करून, फैसलाक राजा केलो.

फैसलाचे राजवटीखाला साउदी अरेबियाची अर्थीक, भौशिक आनी राजकीय उदरगत जाली. तशेंच अरबस्तानांत आनी संवसारीक घडणुकांनीय साउदी अरेबिया सक्रिय वांटो घेवपाक लागलो. १९६७ त अरब - इज्रायलीच्या स दिसांच्या झुजावेळार साउदी अरेबियन, इजिप्त, जॉर्डन आनी सिरियेंतल्या अरबांक आदार दिल्लो. १९७३ त जाल्ल्या अरब - इज्रायली झुजावेळार साउदी अरेबियान इज्रायलाक आदार करपी राश्ट्रांक तेल दिवपाचें बंद केलें. १९८० त साउदी अरेबियान तेल काडपी अरामको (Aramco) कंपनीकडच्यान हक्क काडून घेतले. ह्याच काळांत खनीज तेलाचें मोल चड वाडिल्ल्यान देशाक खूब येणावळ मेळ्ळी.

मार्च १९७५ त फैसलाची ताच्या पुतण्यान हत्या केली. उपरांत फैसलाचो सवती भाव खालीद गादयेर बसलो. १९८२त खलीदाक मरण आयल्या उपरांत ताचो सवती भाव फाहद सत्तेर आयलो. खलीद आनी फाहद हांणी फैसलाच्योच येवजण्यो चालीक लावन देशांत सुदारणां घडोवन हाडल्यो. १९९० इराकी सैन्यान कुवेटाचेर घुरी घालून तो आपल्या शेकातळा व्हेलो. त्या वेळार आपल्याचेरय इराक घुरी घालीत ह्या भंयान साउदी अरेबियान अमेरिका आनी हेर अस्तंत देशांकडेन सैनिकी आदार मागलो. इजिप्त, सिरिया आनी अरबी राश्ट्रांनीय साउदी अरेबियाक सैनिकी आदार दिलो. जानेवारी १९९१त जाल्ल्या ह्या आरवाती झुजांत साउदी आनी दोस्त राश्ट्रांच्या विमानांनी मेळून इराकाचेर बाँब शेंवटिले. इराकाक हारोवन कुवेट मुक्त करपाक अरेबियाचेंय व्हड योगदान आसा.

राज्यवेवस्था : साउदी अरेबियांत इस्लाम तत्वांचेर आदारिल्ली राजेशाय चलता. राजा हो कार्यकारी आनी वैधानीक मुखेली. तशेंच तो राजकीय आनी धर्मीक मुखेली. देशांत संविधान ना. शरियत ही संस्था भौशिक वेवस्थेचेर देखरेख दवरता. राजघराण्या संबंदीत हजारांनी लोक देशांत आसात. हेच लोक आपल्या भितल्ल्या एकल्याक राजा म्हूण वेंचून काडटात. ताका उलेमांनी परवानगी दिवंची पडटा. मंत्रीमंडळांतल्या वांगड्यांची राजाच नेमणूक करता. तशेंच राजा आपुणच प्रधानमंत्री म्हूण राज्यकारभार चलयता. राज्यकारभार वेवस्थित चलचो म्हूण देश १४ प्रांतांनी विभागला. राजान नेमणूक केल्लो गव्हर्नर प्रांताचो मुखेली म्हूण राजकारभार चलयता. न्यायवेवस्था धर्मीक तत्वांचेर आदारल्या.

अर्थीक स्थिती : अर्थीक मळार खूब उदरगत जाल्ली आसा. अर्थवेवस्था मुखेलपणान खनीज तेल उद्देगाचेरच आदारल्या. वट्ट येणावळींतलो सुमार ४०% वांटो तेल उद्देगासावन मेळटा. शेतवडीसावन मेळपी येणावळ खूब उणी. १९६० उपरांत सरकारान तेल उद्देगासावन मेळपी येणावळीचो हेर नवे उद्देग विकसीत करपाखातीर उपेग केला. ह्याखातीर तांणी जपानी, युरोपी आनी अमेरिकी तांत्रिक आनी वेवसायीक तज्ञांक आपयल्ले. पूण फिशाल कामगारांच्या उणावाक लागून उद्देगीक उदरगत नेटान जावंक पावलीना.

साउदी अरेबियांत खनीज तेलाचे सांठे खूब प्रमाणांत आसात. ते मुखेलपणान देशाच्या उदेंत भागांत आनी परसियन आरवाताकडेन सांपडटात. हल्लीं तेंपार देशाच्या हेर भागांतय तेलाचे सांठे सांपडल्यात. तांबें, भांगर, रुपें, लोखण आनी हेर खनिजांचे सांठेय थंय कांय प्रमाणांत आसात. पूण ह्या सांठ्यांचें काडप आजून चड प्रमाणांत जावंक ना. हेर देशांपरस साउदी अरेबिया खनीज तेलाची निर्यात चड करता. पूण तेल उद्देगांत देशांतले फकत २% कामदार वावूरतात.

देशांतले चडशे लोक शेतीच करतात. खाजूर, काळींग, चिबड, टमाट आनी गंव हीं देशांतलीं मुखेल पिकां. १९८७ त देशान शिंपणाळीच्यो नव्यो पद्दती आपणायल्ल्यान ८५४,००० हेक्टर जमीन लागवडीखाल हाडल्या. गोरवां, मेंढरां, बोकडां आनी कुकडां पोसपाच्या वेवसाय नेटान चलता. नुस्तेंमारी कांय प्रमाणांत जाता.

देशांत चड कारखाने नात. पूण १९६० त सरकारान खूब दुडू खर्च करून कांय कारखाने उबारल्यात. तातूंत मुखेलपणान शिमीट, सारें, खाद्य पदार्थ, पेट्रोकॅमीकल्स आनी पोलाद हांचो आस्पाव जाता. रियाल हें देशांतलें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : १९६० उपरांत साउदी अरेबियांत येरादारी आनी संचारणाच्या मळार खूब उदरगत जाल्या. देशांतले म्हत्वाचे वाठार बऱ्या रस्त्यांनी जोडल्यात. रियाद शार आनी अद दमाम बंदर रेल्वे मार्गान जोडलां. रियाद, जिद्दा आनी दहरान शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. हवाई येरादारी सरकारी नियंत्रणाखाल चलता. रास तनूरा हें परसियन आखातांत आशिल्लें देशांतलें मुखेल बंदर. देशांतलीं अद दमाम, जिद्दा आनी यान्बू हीं बंदरांय म्हत्वाचीं. देशांत सुमार १३ दिसाळीं उजवाडा येतात. हातुंतलीं तीन इंग्लिशींतल्यान जाल्यार उरिल्लीं अरेबीक भाशेंतल्यान उजवाडा येतात. देशांत टेलिफोनाचीय वेवस्था बरी आसा. देशांतल्या चडशा लोकांकडेन रेडिओ आनी टि.व्ही. सेट आसात.

समाजजीण : ह्या देशांतले सुमार तीन चतुर्ताश लोक मुळचे साउदी. तांच्या पुर्वजांचो हजारांनी वर्सां आदीं अरेबियन द्विपकल्पांत राबितो आशिल्लो. हेर साउदी लोक हजयात्रेच्या निमतान येवन थंयच राबितो करून राविल्ल्या मुसलमानांचे वंशज. सगळे साउदी इस्लाम धर्मी आसून ते अरबी भास उलयतात. कामाच्या निमतान कांय तेंपारखातीर थंय स्थलांतरीत जाल्ल्या लोकांचो आंकडोय व्हड आसा. ह्या लोकांत पाकिस्तानी, भारतीय, फिलिपीन्स, बांगलादेशी, दक्षिण कोरिया हांचो चड आस्पाव जाता. देशांतले तीन चतुर्ताश लोक शारांनी रावतात. सद्या शारांनी खूब गर्दी वाडल्या. अरबी ही देशाची राजभास. माध्यमिक शाळांनी इंग्लीश भास शिकयतात. शिक्षीत लोक वेवसाय आनी हेर म्हत्वाच्या वावराखातीर इंग्लीश भाशेचोच वापर करतात.

देशांतले सुमार ९०% लोक सुन्नी पंथाचे आसात. शिया मुस्लिम चडकरून देशाच्या उदेंत प्रांतांनी रावतात. साउदी अरेबिया लोकांचे एकामेकांभितल्ले संबंद, तांचें शिक्षण आनी हेर चालीरिती इस्लामी प्रभावाखाल चलतात. देशांतले गांवगिऱ्या वाठारांतले चडशे लोक ओली जमीन आशिल्ल्या (Oasis) सुवातींनी रावतात. थंय हेडपी जमातीय खूब आसात. हेडपी लोकांक बॅडोयन अशें म्हण्टात. ते आपल्या गोरवांक, उंटांक, मेंढरांक वा बोकडांक घेवन चरवाच्या मळांच्या सोदांत हांगा थंय भोंवत आसतात. हालीं तेंपार हे जमातींतले खुबशे लोक नोकरेच्या निमतान शारांत स्थायिक जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

सांतान, आल्लिनो रिबैरो द. : (जल्म : सुकूर, बार्देस; मरण : १९७३).

बैरा - मोडेंबीक हांगाचो गोंयकार धर्मगुरू. ताणें धर्मीक शिक्षण राशोल सेमीनारींत घेतलें. १९३८ वर्सा तो पाद्री जालो. १९५५ वर्सा आंगोलाच्या सा द बांदेरा हांगाचो पयलो धर्मगुरू म्हूण ताची नेमणूक जाली. थंयच्यान १९७१ वर्सा बैरा हांगा ताची बदली जाली.

- कों. वि. सं. मं.

सांतेर : गोंयांतल्या चडशा गांवांनी सांतेर (सांतेरी) हें मातृदैवत रोयणीच्या प्रतिकांत आसता. सादारणपणान सुमार आठ धा फूट उंचायेची आनी तितल्याच रुंदायेची (परीघाची) ही रोयण आसता. सांतेरीकच कांयकडेन भूमका (भूमिका - भूमिदेवता), वा माया अशींय नांवां आसात. रोयण हें प्रतिक आशिल्ल्यान सांतरा हाचो अपभ्रंश जावन सांतेर हें उतर आयलें काय सांतेर हें बोली भाशेंतलें उतर आसा हें सारकें सांगपाक जायना.

कांयकडेनच्यो रोयणी आता नाच जाल्ल्यो आसल्यो तरी तांच्यो कुरवो दिसून येतात. जायत्या तेपा उपरांत ह्यो रोयणी जेन्ना झडपाक लागल्यो तेन्ना तांचो आकार ल्हान जावपाक लागलो. तेन्नाच गांवकारांनी थंय देवीचें म्होवाळें वा प्रतिमा (मूर्ती) पुजेक लायिल्ल्यो दिसून येतात. कांयकडेन रोयणीच्या माथ्यार पारवीं येवन, तांचीं फुडाराक देवळांय जाल्ल्याच्यो देखी मेळटात. कांय कडेन देवीचें नांव शांतादुर्गा अशेंय जाल्लें दिसून येता. भटाकडल्यान हांगा पुजा अर्चा, निवेद्य जाता. कांयकडेन जात्रा, काले आदी उत्सवय जातात.

कांयकडेन सांतेरीचे रोयणींत वा देवळांत 'नाग' वसती करून आसता. तो बऱ्याच जाणांक दिसता, पूण ताका मारीनात कारण हो नाग कोणाक चावना अशी लोकांची भावना आनी धारणा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : रोयण, रेणुका

सांबार : सांबार म्हळ्यार एक तरेचो रोस. पातळ, सरसरीत दाळिचो, शाक भाजी घालून केल्लो रोस. दक्षिण भारतांतलो मुखेल जिन्नस. तो शीतार घेतात आनी इडली, वड्या वांगडा खातात. हो पदार्थ मूळ मद्रास - तमिळनाडू, कर्नाटक - दक्षिण भारतीय लोकांचो, जेवणांतलो मुखेल जिन्नस. पूण आयज तो भारतभर पातळ्ळा. भारता भायरय भारतीय जेवण पद्दतींत तो एक खाशेलो पदार्थ जाला.

साहित्य : १ कप तांबडी दाळ (मसूरदाळ) वा तूरदाळ; ३ कप उदक; २ लवंगां; ७,८ लसणी बीयो (चिरिल्ल्यो); २ कप मिक्स भाजयो (बटाटे, वांयगी, सांगो, गाजर, वालपापडी, कांदो) कुडके करून; २ हरव्यो मिरसांगो; १ कप आंबटाणीचें उदक; २ व्हडले

चमचे साकर; ३ व्हडले चमचे सांबार पावडर; १ चिमुटभर हिंग पावडर; ३ व्हडले चमचे तेल (फोण्णारवातीर); १ व्हडलो चमचो सासवां; २ सुक्यो तांबड्यो मिरसांगो; इल्लो फोण्णा पालो; १ ल्हान कांदो - शिजवपाक; १ ल्हान कांदो चिरिल्लो; चवी प्रमाण मीठ.

पद्दत : दाळ शिजोवन ती मुडून घेवपाची. सगळ्यो भाजयो शिजोवन घेवपाच्यो. वांगडा मिरसांगो आनी लसूण शिजोवपाची. तातूंत आंबटाणे उदक, साकर, सांबार पावडर घालप, हिंग, मिठय घालप. हें सगळी एकठांय करून दोन मिनटां स्वतःरवतावन घेतकच, सगळें शिजयल्ले दाळींत एकठांय करप आनी धवळप.

निमाणें तेल तापोवन घेवन, तातूंत सासवां घालून फोण्णां दिवप. सासवां पिटपिट्टकच, मिरसांगो आनी चिरिल्लो कांदो घालप. कांदो तांबसो जाय म्हणसर तळसून घेवप. हें सगळे दाळेभितर घालप आनी परतो एक स्वतःरवतो मारप.

पचपाक हलको आनी दाळ, भाजयो बी तातूंत आशिल्ल्यान तरेक तरांची विटॅमिन्स (जीवनसत्त्वां), प्रोटीन्स बी तातूंत आसतात. सद्याक सांबार करपाचें रेडीमेड पिठ्याचें मिश्रण बंद पाकिटांनी बाजारांत उपलब्ध आसा.

- सुधा सुरेश आमोणकार

सांसवां : सांसवांचें झाड कुसीफेरी (ब्रॅसिकेसी) कुळांतलें आनी ब्रॅसिका प्रजातींतलें आसा. (हिंदी : राई; इंग्लीश : इंडियन मस्टर्ड; लॅटीन : ब्रॅ. जुसिया;)

ही एकाच हंगामांत जिणेचो क्रम पुराय करपी वनस्पत. वेगवेगळ्या प्रकारांत १ मी. ते २ मी. आसता. पानां १५ ते ३० सेंमी. लांब, सादी देंठ आशिल्लीं आसात. खोडाच्या तळाकडलीं पानां वयल्या पानांपरस मोठीं आनी वीणेच्या आकाराचीं आसून मुखावयलो खंड वाटकुळो आसता. वयल्या भागांतलीं पानां भाल्यासारकीं आसून, तळाकडे अशीर शंखाकृतीचीं आनी शेंड्याकडे तोंकासारकीं आसतात. ताचो फुल्लो हळदुव्या रंगाचो आसता. फळां, शुशुक, लांबट शांगेसारकीं १.२५ ते ५ सेंमी. लांब सरळ उबीं आसून तांची चोच घट आनी आंखूड आसता. फळांत तपकिरी रंगाच्यो ल्हान बियो आसतात.

उगमाचो इतिहास : तांच्या उगमाविशीं निश्चित म्हायती उपलब्ध नासली तरी तांचो वखदारवातीर खूब पुर्विल्ल्या काळासावन उपेग जातालो. आयुर्वेदांतल्या संहिता आनी निघंटांत सासवांचें वर्णन आयलां.

पिकावळीचो वाठार : भारत, चीन, पाकिस्तान, जपान, पोलंड, कॅनडा, जर्मनी, फ्रांस आनी स्वीडन ह्या देशांनी सांसवांचें उत्पादन जाता.

भारतांत उत्तर प्रदेश, राजस्थान, हरियाणा, आसाम, मध्य प्रदेश, ओरिसा, बंगाल, पंजाब, गुजरात, बिहार, जम्मू आनी काश्मीर

ह्या राज्यांत तांचें पीक घेतात.

ह्या पिकाची पुराय मशागत गंवांच्या पिकाभशेन करतात. जमीन ४ - ६ फावटी नांगरून भुसभुशीत करून रब्बी पिकावांगडा मिश्रणीक म्हण घेतात. तेन्ना एके वर्ळींत १.३ ते २ मी. अंतराचेर रोयतात वा पुराय शेतांत शिंपडीतात. स्वतंत्र पीक घेवपाचें आसल्यार (मोहरी) सांसवां, तोरिया आनी सरसू हीं पिकां दोन वर्ळींनीं ४५ सेंमी. आनी पिवळी सरसू ३० सेंमी. अंतराचेर रोयतात.

हांचे बरे वाडीरवातीर थंड हवामान गरजेचें आसता. भारतांत सांसवांची लागवड सप्टेंबर - ऑक्टोबर, फेब्रुवारी - मार्च ह्या काळांत करतात. हें पीक चार ते पांच म्हयन्यांनी तयार जाता.

हीं वेगवेगळीं पिकां वेगवेगळ्या वेळार कापणे रवातीर तयार जातात. तोरिया ८५ ते १०० दिसांत, मोहरी ११० ते १६० दिसांत तयार जाता. हळदुवें सरसू १२० ते १६० दिसांत आनी पुडिकोराचें सरसू १०५ ते १४५ दिसांत तयार जाता. झाडां पिकल्या उपरांत कापून दोन दीस सुकयतात आनी लाकडाच्या दांड्यांनी बडोवन सांसवां वेगळीं करतात.

हांचें सादारणपणान हेक्टरी उत्पन्न ३१० किग्रॅ, मेळटा. राईचें सगळ्यांत चड उत्पन्न मेळटा.

उपेग : आमच्या घरगुती जेवणा रवाणांत फोडणी मारपाखातीर त्या बियांचो उपेग करतात. (मोहरी) सांसवां, सरसू, तोरिया ह्या बियां सावन काडिल्लें तेल 'कोडू' तेल ह्या नांवांन बाजारांत मेळटा. तांच्या बाशपरूपांतलें तेल वखदी उद्येगांत म्हत्वाचें आसा.

आंगाक चोळपाच्या वखदांत ताचो उपेग करतात. हलक्या प्रतिचें तेल दिव्यांखातीर वापरतात. सांसवांचो चड उपेग मसाल्यांत आनी लोणच्यांत करतात. तांची पेण गोरवांक - जनावरांक रवावंक घालतात. हलक्या प्रतिचे पेणीचो उपेग सान्याखातीर करतात.

सांसवांचें तेल म्हारग आशिल्ल्यान ताचो वापर उद्येगधंद्यांनी मर्यादीत प्रमाणांत जाता. परदेशांत ताचो उपेग ग्रीज तयार करपाखातीर आनी पोलाद धंद्यांत पोलादाक उदक दिवपाखातीर, रबर, नायलॉन, प्लॅस्टिक धंद्यांत, तशेंच मोव शाबू तयार करपाक जाता.

तशेंच सांसवांच्या कवळ्या पानांची भाजी करतात आनी पालो जनावरांक रवावंक घालतात.

- कों. वि. सं. मं.

साकर : एक गोड पदार्थ. साकर जेवणांत, रवाणांत आनी पेयांत गोडसाण हाडपाखातीर वापरतात. च्या, कॉफी, आयसक्रीम आनी शितपेयांत साकरीचो सर्रास उपेग जाता. संवसारीक भलायकी संस्थेन केल्ल्या अभ्यासाप्रमाण सादारण मनीस वर्साक ३० ते ४० किलो साकर खाता.

सगळ्या पाचव्या झाडांक साकर तयार करपाची क्षमता

आसता. पूण खावपाखातीर वापरतात ती साकर मुखेलपणान ऊंस आनी शुगर बीटासावन काडटात. मक्याचें पीठ, दूद आनी म्होंवांतूय साकर आसता. पूण तांचेपसून साकर काडपाची प्रक्रिया खूब कठीण आसा. कार्बोहायड्रेटस् अन्न प्रकारांतय साकर आसता. साकरीचो खावपाखातीर उपेग करचे पयलीं ती शुध्द करून घेतात. शुध्द साकर चकचकीत पारदर्शी कणांच्या रुपांत आसता. शुध्द साकरांत कसलींच जिवनसत्वां आसनात. साकरीचो खूब प्रमाणांत खावपाखातीर उपेग जालो तर दांत किडेवप तशेंच कुडीचें वजन वाडप जाता. हे दोश टाळपाखातीर अस्पार्टामे आनी साकारीन ह्या कृत्रीम पदार्थांचो वापर करप जाता.

संवसारांत उत्पन्न जावपी चडशी साकर खावपाखातीर वापरतात. पूण कांय प्रमाणांत साकर शिमीटांत भरसण करपाखातीर, चामडें कमवपाक आनी प्लास्टीक तयार करपाखातीर वापरतात. तशेंच वखदांक गोडसाण येवची म्हणूनय तातूंत साकर भरशितात.

मोनोसाकारीदेस आनी डायसाकारीदेस हे साकरीचे दोन प्रकार. मोनोसाकारीदेस हे सादारण कार्बोहायड्रेटस्. मोनोसाकारीदेस हातूंत ग्लुकोज आनी फ्रुक्टोजचो आस्पाव आसता. दोन मोनोसाकारीदेस मेळून डायसाकारीदेस तयार जाता. डायसाकारीदेस सावन ग्लुकोज आनी फ्रुक्टोज मेळोवपाखातीर एन्झायमची गरज लागता.

साकर मुखेलपणान ऊंस आनी शुगरबीटासावन तयार करतात. ऊंसाच्या रोसासावन साकर तयार करपाखातीर सुरवेक ऊंशीकाणे धुतात. उपरांत कारखान्यांत ते क्रॅशराच्या आदारान मळटात. ऊंस मळटाना ताचेर गरम उदकाचे फवारे मारतात. गरम उदकाक लागून ऊंशीकाण्यांसावन चड रोस येता. हो पातळ रोस उपरांत शुध्दीकरणाखातीर दुसरे टांकयेत रकयतात. थंय हो पातळ रोस तापोवन तातूंत लायम (Calcium Hydroxide) घालतात. लायम घालतकच त्या रोसांतले नाका आशिल्ले घटक टांकयेच्या तळाक बसतात. उपरांत त्या रोसांतलो लायम काडपाखातीर कार्बनडाय-ऑक्सायड वापरतात. मागीर ह्या रोसांतलें उदक काडपाखातीर तो रोस बाष्पन थाळयेंत घालून ताचें बाष्पीकरण करतात. बाष्पन थाळयेंतल्या ह्या थपथपीत रोसांतलें पुरायपणान उदक काडून ताचें कणांत रुपांतर करपाखातीर तो थपथपीत रोस उपरांत निर्वात कायलींत (Vacuum Pan) घालून तापयतात. पूण साकर आनी उंसाचो रोस तापयतकच रोकडोच करपता. देखून निर्वात कायलींत त्या रोसाचो उकळबिंदू देंवोवपाची क्षमता आसता. हाका लागून निर्वात कायलींतलो रोस कितलोय तापयलो जाल्यार तो करपपाची शक्यता नासता. उपरांत तो रोस तापयत दवरतकच तातूंत व्हड व्हड साकरेचे कण निर्माण जातात. ह्या रोसांतले हे कण कुशीन काडपाखातीर रोस आनी साकर कणांची भरसण उपरांत केंद्रोत्सारक यंत्रांत (Centrifuge) घालतात. हें यंत्र खूब नेटान घुंवता आशिल्ल्यान त्या रोसांतले

साकरेचे कण कुशीक सरतात. रोसासावन वेगळे जाल्ले साकरेकण हळदूवसार आसतात. हे हळदूवे अशुध्द साकरे कण उपरांत उदकांत विरगळायतात. उपरांत हें पातळ मेल एका खाशेल्या गाळणेंत गाळटात. हें शुध्द पारदर्शी मेल परतून बाष्पन थाळयेंत घालून ताचें बाष्पीकरण करतात. ते बाष्पन थाळयेंतल्या मेलान्त परतून साकरेचे कण तयार जातात. मेलान्त तयार जाल्ले हे साकरेचे कण परतून केंद्रोत्सारक यंत्रांत घालतात. ह्या यंत्रांत हे कण नेटान घुंवून ते शुध्द रुपांत वेगळे जातात आनी शुष्कन ड्रमांत (Drying Drum) पडटात. उपरांत ह्या ड्रमांत गरम हवा सोडून त्या साकरेच्या कणांतली ओलसाण पुरायपणान सुकयतात. ही शुध्द साकर मागीर बाजारांत विकपाखातीर साकांनी भरून दवरतात. कांय खेप उंसाच्या रोसासावन साकरेचे कण रोकडेच तयार जायनात. देखून ताचें बाष्पीकरण आनी केंद्रोत्सारित्र ह्यो प्रक्रिया परतून परतून करच्यो पडटात.

शुगर बिटांसावन साकर तयार करपाखातीर सुरवेक, बीट बरे घुवन तांचीं पातळ कापां करतात. त्या कापांक कोसेट्रस अशें म्हण्टात. हीं कापां उपरांत विसारकांत (Diffuser) घालून भिजयतात. हे प्रक्रियेंत त्या कापांतली साकर उदकांत विरगळून ताचें पातळ विद्रव तयार जाता. उपरांत त्या विसारकांतल्या विद्रवांतलीं कापां कुशीक काडून सुकयतात. तीं सुकयल्लीं कापां उपरांत मळयेंत भरसून गोरवांखातीर खावड तयार करतात. जाल्यार पातळ विद्रव दुसरे व्हड टांकयेंत घालून तापयतात आनी तातुंतलीं मुलद्रव्यां (Impurities) तळाक उरचीं म्हूण तातूंत लायम घालतात. उपरांत विद्रवांतलो चड प्रमाणांत आशिल्लो लायम काडपाखातीर तातूंत कार्बनडाऑक्सायड घालतात. फुडल्यो बाष्पीकरण आनी केंद्रोत्सारित्र ह्यो प्रक्रिया उंसासावन साकर तयार करतात तशोच आसात.

आठ हजार वर्सां पयलीं दक्षिण पॅसिफीक जुंव्यांवयले लोक उंसाची लागवड करताले. प्राचिन भारतांतय उंसाचे व्हड मळे आशिल्ले. इ.स. प. २०० च्या सुमाराक उंसाचे मळे वाडोवन ताचेपासून साकर काडप ही पद्दत फकत भारत आनी चिनांतच प्रचलित आसली. उपरांत इ.स. ६३६ त ती पद्दत युरोपांत पावली. फुडें वसणुकेच्या काळांत १४०० चे सुर्वेक युरोपीयांनी उत्तर आफ्रिकेंत उंसाची लागवड सुरू केली. उपरांत पुर्तुगेजांनी आफ्रिकेच्या अस्तंत दर्यादेगांनी आनी ब्राझीलाक व्हड उंसाचे मळे तयार केले. १५१५ त अस्तंत अर्दांतलो सगळ्यांत पयलो साकर कारखानो सद्याच्या डोमिनीकन प्रजासत्ताकांत उबारलो. जाल्यार १७११ त उत्तर अमेरिकेंतलो सगळ्यांत पयलो साकर कारखानो न्यू ऑर्लियनाक उबारलो. ऑस्ट्रेलियेंत उंसाची लागवड करपाक १७८८ त सावन सुरवात जाली.

प्राचीन बॅबिलोनिया, ईजिप्त आनी ग्रीसी लोक शुगर बिटांची लागवड करताले. पूण तांचेपसून साकर काडपाची पद्दत तांकां खबर नाशिल्ली. १७४४ त जर्मन विज्ञानीक अँड्रीयास मार्ग्राफ हाणें

उंसाभशेनच शुगर बिटांसावनच साकर काडप शक्य आसा हें दारवोवन दिलें. १७९९ त मार्ग्राफचोच विद्यार्थी फ्रांस आर्चाड हाणें शुगर बिटांसावन साकर काडपाची प्रक्रिया पद्दतशीर मांडली. उपरांत युरोपांत आनी रशियेंत साकराचे खूब कारखाने अस्तित्वांत आयले.

सद्या भारत, ब्राझील, रशिया, क्युबा, अमेरिका, चीन हे देश साकर उत्पादनाखातीर प्रसिद्द आसात. १९८७ वर्सा सोविएत युनियनाचें साकर उत्पादन हेर राश्ट्रांपरस चड आशिल्लें. त्या वर्सा थंयचें साकराचें उत्पादन १,७८०,००० मेट्रीक टन आसलें. जाल्यार भारताचें ८,५३३,००० मेट्रीक टन, ब्राझीलाचें ८,५१०,००० मेट्रीक टन, क्युबाचे ८,२१८,००० मेट्रीक टन, अमेरिकेचें ६,६४७,००० मेट्रीक टन, चीनाचें ६,२७३,००० मेट्रीक टन आनी मेक्सिकोचें ४,०३१,००० मेट्रीक टन आसलें.

ब्राझील, भारत, क्युबा, चीन, मेक्सिको आनी पाकिस्तान हे उंसापसून साकर तयार करपी मुखेल देश आसात, जाल्यार रशिया, फ्रांस, अमेरिका, जर्मनी, पोलंड, इटली हे शुगर बिटांसावन साकर काडपी मुखेल देश.

साकर हो भारतांतलो शेतकी उद्देगांतलो दुसरो म्हत्वाचो उद्देग. ३१ जानेवारी १९९५ मेरेन भारतांत ल्हान व्हड मेळून ४३५ साकर कारखाने आशिल्ले. तातुंतले २४४ कारखाने सहकारी पद्दतीचेर आसले. आठवे पंच वर्सुकी येवजणेंत (१९९२ - ९७) साकर उत्पादन आनी साकर कारखान्यांची वाड, करपाचेर खाशेली भर दिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

साखरदांडे, प्रभाकर यशवंत : (जल्म : १४ फेब्रुवारी १९२८, सांखळी - दिवचल).

सुटकेडुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. डॉ. लोहिया हाच्या उलोवपांतल्यान स्फुर्त मेळून ताणें आपली नोकरी सोडली आनी तो गोंयांत आयलो. १९४७ त ताणें सांखळी हांगा सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी सुमाराभायर मार घालो. सात म्हयन्याउपरांत बंदखणींतल्यान पळून वचपाचे तयारेंत आसतना फार लागून तो जखमी जालो. तशेच अवस्थेंत तो गोंयची शीम हुंपून गेलो. उपरांत पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. पूण तो भूंयगत वावर करूंक लागलो. गोंयांत तो चोरयां पत्रकां, हातीबीलां, तिरंगी बावटे पावयतालो. १५ ऑगस्ट १९७३ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सातोस्कार, बा. द. : (जल्म : २६ मार्च, १९०९).

पुराय नांव बाळकृष्ण दत्तात्रय सातोस्कार. विंगड विंगड तरांचें खूब बरोवपी लेखक, रहस्यकथाकार, संपादक, अणकारपी,

इतिहासकार, ग्रंथपाल - ग्रंथालयतज्ञ, संशोधक, स्वातंत्र्यझुजारी, प्रकाशक अशी वेगवेगळीं तासां आशिल्लो गोंयकार.

सातोस्काराचें मूळ घराणे गोंयचें. ताचें उपनांव कामत.

बाटाबाटीच्या वेळार ताचे पूर्वज सावंतवाडी संस्थानांतल्या सातोशे गांवांत गेले आनी थंयचे कुळकर्णी जाले. काय तेंपाउपरांत ते परत गोंयांत परतले आनी तांणी हांगाच वेपार घंदाक सुरवात केली.

ताणें खूब कश्टांनी शिक्षण घेतलें. सुरवेक ७ वी यत्ता ताणें म्हापशेंच्या सारस्वत विद्यालयांत केली. उपरांत

पुर्तुगेजीचें मुळावें आनी माध्यमिक शिकपय ताणें थंयच पुराय केलें. लिसेंवाच्या चवथ्या वर्सा मात ताका कांय कारणांक लागून शिक्षण मदींच सोडचें पडलें. फुडाराक इंग्लीश माध्यमांतल्यान तो मॅट्रीक्युलेट जालो. शिल्पकलेचें उंचेलें शिक्षण घेवपाखातीर म्हणून तो मुंबयच्या जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टसांत दाखल जालो. पूण थंय तो तिगलो ना. उपरांत सेंट झेवियरांतल्यान तो बी.ए. जालो. एम्.ए.ची परीक्षाय दिवप ताका जमलेंना. फुडाराक पिरायेच्या ४४ व्या वर्सा ग्रंथालय शास्त्राचे परीक्षेक बसून तो पयल्या क्रमांकान उत्तीर्ण जालो.

भुरगेपणासावन ताका वाचपाची भोव आवड आशिल्ली. 'गांव थंय वाचपघर' आसचें अशें ताका दिसतालें. देखून भुरगेपणांतच ताणें माशेलांत शारदा मंदिर नांवाचें वाचपघर सुरू केल्लें. त्याच ग्रंथ आनी वाचप घराचे ओडीन तो मुंबय विद्यापिठांत सहाय्यक ग्रंथपाल म्हणून नोकरेक लागलो. तेवेळार पुर्तुगेज, फ्रेंच, स्पेनिश ग्रंथांचें वर्गीकरण आनी तालिकीकरण ताणें केलें. फुडाराक हांगाची नोकरी सोडून तो मुंबय मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचो मुखेल ग्रंथपाल जालो. उपरांत तो ते संस्थेचो कार्यवाह जालो. हांगाच आसतना ताणें बरीच मेहनत करून ग्रंथवर्गीकरणाची एक नवी आनी पयल्यापरसय सोंपी अशी पद्दत सोदून काडली आनी तिची प्रक्रिया मुंबय मराठी ग्रंथ संग्रहालयांतल्या सुमार पावणेलाख ग्रंथांचेर केली. आयज बरेचकडेन ताची ही वर्गीकरण पद्दत आपणायल्ली दिश्टी पडटा. हेच पद्दतीचेर ताणें तात्त्विक वर्गीकरण संबंदीचे ग्रंथ बरयले. महाराष्ट्र सरकारान ग्रंथालय शास्त्राचे परीक्षेखातीर ते पाठ्यपुस्तकां म्हणून लायल्यात. मुंबय आनी पुराय महाराष्ट्रांत ग्रंथालय चळवळ उबारपाखातीर तो बरोच वावुरलो. ते पसत 'साहित्य सहकार' हें मुखपत्र ताणें काडलें आनी ताचो संपादक म्हणून वावर पळयलो. बरेच कडेन ग्रंथालय परिशदोय ताणें घेतल्यो. १९३५ त ताणें गिरगांव मुंबय हांगा सागर प्रकाशन संस्था सुरू

केली आनी सागर साहित्य छापरवानोय सुरू केलो. दुसऱ्याचीं पुस्तकां छापतां छापतां ताका स्वतंत्र लेखनाची उर्मी आयली. ह्याच काळांत ताणें 'गोमंतक' तीन म्हयनाळेंय चलयलें.

१९४६ त गोंय स्वातंत्र्य लढ्याच्या नव्या पर्वान तो सक्रिय वांटेकार जालो. नॅशनल काँग्रेस गोवाचो तो पयलो सादो वांगडी आशिल्लो. १९५३त तो मुंबय फांट्याचो अध्यक्ष जालो. १९४६ ते १९५४ मेरेन ताणें गोवा टायम्स, केसरी, लोकसत्ता, लोकमान्य आदी दिसाळ्यांनी स्तंभलेखनय केलें. संघटनेच्या विचारांचो प्रसार आनी प्रचार जावंचो हेखातीर 'आमचें गोंय' हें मुखपत्र ताणें चलयलें. 'दुधसागर' हें पंद्रशीय त्याच उद्देशान ताणें सुरू केलें. १९३५ सावन तीन तपां मेरेन ताणें गोमंतक मराठी संमेलना घेवपाचें कार्य केलें. गोंय मेकळें जावंचे पयलीं गोंयाभायर आनी उपरांत हीं संमेलनां गोंयांत घेवपाखातीर ताणें व्हड योगदान दिलें. १९४७ ते १९५० मेरेन ताणें महाराष्ट्र ग्रंथ भांडाराच्या 'विसावा'च्या संपादनाची जापसालदारकी आपणायली. ह्या तेंपार ताणें 'कथा सागर' हें पंद्रशी नेमाळें सुरू केलें, जें फुडाराक म्हयनाळें जालें.

गोंय मेकळें जाल्या उपरांत ताणें गोंयांत येवन आपलें साहित्यिक, राजकीय, पत्रकारितेचें कार्य फुडें चालूच दवरलें. गोंयच्या 'गोमंतक' दिसाळ्याचो पयलो संपादक म्हणून त्या दिसाळ्याक नांवा रूपाक हाडूंक तो बरोच वावुरलो. तशेंच त्या दिसाळ्यावरवीं गोंयच्या नवोदीत लेखकांक ताणें लेखनाचें प्रोत्साहन दिलें.

१९६७ त ताणें 'पत्रविद्या' हो वृत्तपत्र विद्येवयलो ग्रंथ बरोवन उजवाडायलो. 'गोमंतक मराठी साहित्याचे शिल्पकार' हो ग्रंथ दोन रिवास्तांनी उजवाडायलो. तर आधुनिक गो. सा, शिल्पकार होय ग्रंथ बरयलो. पिरायेच्या ६५ व्या वर्सा ताणें गोमंतक प्रकृति आनी संस्कृती ह्या ६ खंडी प्रकल्पाचो संकल्प सोडलो, तातुंतले तीन खंड आतांमेरेन उजवाडाक आयल्यात. गोकर्ण पर्वगाळ मठाचो ५०० पानी इतिहासय ताणें बरयला.

'मराठी मासिकांची शंभरी' ही 'अमृत' म्हयनाळ्याच्या १२ अंकांतल्यान पांच लेखांची एक लेखमाळ ताणें बरोवन मराठी मासिकाचो साक्षेपी इतिहासच वाचप्यांमुखार दवरला. 'राष्ट्रमत' दिसाळ्याच्या आयतारचे आवृत्तेंतल्यान 'स्वप्नगंध' नांवाची ७५ लेखांची आत्मचरित्रपर लेखमाळय ताणें बरयल्या. तशेंच 'गोमंतक' दिसाळ्याच्या आयतारचे पुरवणेंतल्यान 'र.स.गंगाधर' हें टोपण नांवान नर्मविनोदी अशी ६० लेखांची माळ ताणें गुंथल्या. हाचेभायर भाशिक प्रस्नांची चर्चा करपी लिखाण ताणें केलां. संस्थांचो इतिहास, संपादित स्मृतीगौरव ग्रंथाचेंय लिखाण ताणें केलां. तशेंच भारतीय संस्कृती कोशाखातीरय ताणें लिखाण केलां. ललित साहित्यांत माँपासोच्या कथांचो अणकार (पंचविशींतलें पाप), पुर्तुगेज कथांचो अणकार (द्राक्षांच्या देशांत), चार्लस डिकन्सच्या 'ऑलिव्हर ट्विस्ट' हे कादंबरीचें 'दिग्या'

नांवान रुपांतर, पर्लवकच्या 'मदर' आनी 'गुडअर्थ' ह्या कादंबऱ्यांचो 'आई - धरित्री' ह्या नांवान अणकार, तशेंच अमेरिकन साहित्याचे प्रवर्तक नाथानिएल हार्थन आनी हेरांच्या कथा - कादंबऱ्यांचे अणकार, भाशांतरां, रुपांतरां ताणें केल्यांत. सात आठ हजार बऱ्यांतल्यो बऱ्यो रहस्यात्मक कथाय ताणें मराठींत रुपकारल्यात आनी बरो रहस्य कथाकार असो लैकिक मेळयला.

ताणें ८० स्वतंत्र कथा बरयल्यात. 'प्रीतीची रीत', 'अभुक्ता' हे ताचे दोन कथां झेले उजवाडाक आयल्यात. तेभायर ह्यो कांय कादंबऱ्यो 'निलिमा', 'रक्तहीन क्रांती', 'आज मुक्त चांदणे' (दोन वांटे), 'जाई', (जिचो 'परछाई' नावांन हिंदींत अणकार जाला), 'मेनका', 'अनुपा' आदी ताचे ३० - ४० ललित निबंद 'शांग्रीला' पुस्तकांत एकवटायल्यात, 'येथे देवाची वस्ती' (स्थळयात्रा), 'उदंड जाहले पाणी' (नाटक), भुरग्यांसाहित्य, भासशास्त्र, समीक्षा, हांचेरय ताणें ल्हान व्हड पुस्तकां - पुस्तिका बरोवन उजवाडाक हाडल्यात. ताच्या पुस्तकांचो आंकडो ५० च्या वयर पावता. कविता सोडून सगळे साहित्यप्रकार ताणें केळयल्यात.

ताका जायते मानसन्मान फाव जाल्यात. ताच्या एकसष्टीच्या निमतान तशेंच गोमंतक साहित्य सेवक मंडळाच्या भांगरा उत्सवा निमतान मंडळान ताचो सत्कार घडोवन हाडलो. १९८२ त केसरी - मराठान ताचो भोवमान केला. महालक्ष्मी वाचनालयाच्या अमृतमहोत्सवांत ताचो सत्कार जाला. मुंबय, पुणें आनी गोंय पत्रकार संघ तशेंच पुणें प्रेस क्लबान ज्येश्ठ संपादक म्हणून ताचो भोवमान केला. तेभायर मिनेझिस ब्रांगाडा इन्स्टिट्यूट, गोवा हिंदु अॅसोसिएशन, मुंबय आनी जनता वाचनालयान ताका सन्माननीय वांगडीपण भेटयलां. १९७१ त जाल्ल्या महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय परिशदेच्या सावंतवाडी अधिवेशनाचो तो उद्घाटक आशिल्लो. पयल्या गोमंतक ग्रंथालय परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९५० त जाल्ल्या गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचो तो येवकार अध्यक्ष जाल्यार १९८२ त मंगेशी हांगा जाल्ल्या संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो तशेंच १९६५त गोंयांत जाल्ल्या ऑल इंडिया एडिटर्स कॉन्फरन्साचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

गोवा गॅझेटियरचें संपादक मंडळ, राज्यशिक्षण सल्लागार मंडळ, सेंट्रल लायब्ररी सल्लागार मंडळ, राजाराम मोहन रॉय फाऊंडेशन, गोंय कला अकादमी, गोवा लायब्ररी डेव्हलपमेंट बोर्ड, गोवा प्लेसनेम्स ऑथोरिटी, पणजी आकाशवाणी केंद्र, दिल्ली साहित्य अकादमी, मराठी बोर्ड, महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळाचेर वांगडी म्हणून ताणें काम पळयलां.

ताचे साहित्य सेवेखातीर ताका गोवा कला अकादमीचो शारदा पुरस्कार आनी साहित्याचो राज्य पुरस्कार भेटोवन शासनान ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सान मारिनो : एक ल्हानसो युरोपी देश, जाका चारूय वटांनी इटली देशान रेवडिला. इटलिनंतल्या अँपनायन पर्वतांत ताचो आस्पाव जाता. देशाचो चडसो भाग माउन्ट टिटानोचेर वसला. ह्या देशाच्या राजपाटणाचें नांव सान मारिनोच. देशांतल्या सगळ्यांत ल्हान देशांभितर सान मारिनोचो आस्पाव जाता. ताचें क्षेत्रफळ ६१ चौ. किमी. सान मारिनो हें संवसारांतलें एक सगळ्यांत पोरनें प्रजासत्ताक. इ.स. ३०० सावन तें स्वतंत्रपणान नांदता. 'ला सारेनिसिमा रिपब्लिका दी सान मारिनो'.

भूंयवर्णन आनी हवामान : देशाची चडशी भूंय दोंगरी. माउन्ट टिटानो हो देशांतलो सगळ्यांत उंचेलो पर्वत. त्या पर्वतांत तीन तेमकां आसून, सगळ्यांत उंचेल्या तेमकाची उंचाय सुमार ७७५ मीटर आसा. ह्या तिनूय तेमकांच्या माथ्यार मध्ययुगांत टॉवर उबारिल्ले आसात. देशाचें राजपाटण सान मारिनो हें पर्वताच्या माथ्यारूच आसा. हांगाची चडशी भूंय फातरी. सान मारिनोंतलो गीम सौम्य आसून त्या दिसांनी सरासरी तापमान २४^० सें. पूण शिंयाच्या दिसांनी कांय वेळां तापमान गोठबिंदू सकयल देंवता. देशांत सरासरी वर्सुकी पावस ८९ सेंमी. इतलो पडटा.

इतिहास : देशाचे परंपरेप्रमाण, इ.स. ३०० त मारिनस ह्या फातर कांतपी किरिस्तांव मनशाक ह्या देशाची स्थापना केली. ताचे वयल्यान ह्या देशाक सान मारिनो हें नांव मेळ्ळें. त्या वेळार रोमी लोकांच्या धार्मिक छळांक लागून तो माउन्ट टिटानो पर्वताचेर पळून गेल्लो. उपरांत थंयच ताणें नव्या प्रजासत्ताकाची स्थापणूक केली. ८८५ च्या सुमाराक थंय स्वतंत्र किरिस्तांव समाज उदयाक आयलो. १३०० त थंय गणतंत्राची स्थापणूक केली. फुडलीं सुमार दोनशांवयर वर्सां सान मारिनोच्या लोकांक आपल्या देशाची राखण करपाखातीर एकसारकें शेजारच्या राज्यांकडेन झगडत रावंचें पडलें. १६३१त पोपान सान मारिनोच्या स्वातंत्र्याक मान्यताय दिली. उपरांत जेन्ना कट्टर धर्मवादी इटली लोकांनी सान मारिनोचेर घुरयो घालपाचे यत्न केल्ले, तेन्नाय पोपान तांकां विरोध केल्लो.

सान मारिनोच्या भोंवतणी आशिल्लो वाठार १८६१त इटली राज्याचो भाग जालो. उपरांत १८६२त सान मारिनो आनी इटली ह्या दोनूय देशांभितर इश्टागतीची कबलात जाली. १८७२त ती परतून केली. तेन्नाच्यान ह्या दोनूय देशांभितल्ले संबंद ते कबलातीवरवीं चलतात. दुसऱ्या म्हाझुजा वेळार सान मारिनोन तटस्थतायेची भुमिका आपणायल्ली. पूण त्यावेळार देशांत फॅसिस्टांची राजवट चलताली. १९४४त ब्रिटिशांनी देशाचेर बाँब हल्लो केल्लो.

१९४५ ते १९५७ मेरेन देशांतल्या कम्युनिस्ट आनी समाजवादी पक्षान मेळून जोडपावलान सरकार चलयलें. १९५७त किरिस्तांव लोकशाय पक्ष सत्तेर आयलो. उपरांत लोकशाय पक्षान देशाचेर वीस वर्सां आपलो शेक गाजयलो. १९७८त परतून कम्युनिस्ट, समाजीक

आनी हेर पक्षांनी मेळून सरकार स्थापित केलें. तोमेरेन देशाचेर चडकरून तांचोच शेक चलता.

सान मारिनो एक प्रजासत्ताक. विधिमंडळ म्हळ्यार ग्रँड आनी जनरल काउन्सिल देशांतले कायदे करता. भौशिक मतदानान काउन्सिलाचे ६० वांगडी पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. काउन्सिल आपल्या भितल्ल्या दोन वांगड्यांक सरकारचें फुडारपण करपाखातीर वेंचून काडटात. तांकां कॅप्टन - रॅजन्ट अशें म्हण्टात. तांकां स म्हयन्यांखातीर वेंचून काडटात. पूण तांकां तीन वर्सांखयर परतून वेंचून काडपाक मेळना. ते दोगूय मेळून वेगवेगळ्या सरकारी विभागांखातीर मुखेली नेमतात. कॅप्टन - रॅजन्ट आनी विभागीय मुखेली मेळून राज्याची काँग्रेस तयार जाता. भौशिक मळार उदरगत घडोवन हाडपाखातीर दर कुटूंबांतले मुखेली एकठांय येवन तांचेर भासाभास करतात. ही परंपरा शेंकड्यांनी वर्सांसावन चलत आयल्या.

अर्थीक स्थिती : पर्यावरण हो देशाक चड येणावळ दिवपी मुखेल उद्देग. दर वर्सा सान मारिनोंत लारवांनी भोंवडेकार येतात. शेतवड होय देशांतलो म्हत्वाचो वेवसाय. बार्ली, चेसनट, गंव, भाजीपालो आनी फळफळावळ हीं देशांतलीं मुखेल पिकां. फळावळींत द्राक्षांचो वांटो व्हड. द्राक्षांपसून सोरो काडप, हो धंदो थंय नेटान चलता. जनावरांचें चामडें कमवप हो शेतवडीक जोड आशिल्लो सगळ्यांत म्हत्वाचो धंदो. सॅरामीक, चामड्याचो वस्तू, नळे, फरशो, वॉर्नीश आनी लुगट हे देशांतले म्हत्वाचे उद्देग. घरकामांक लागपी फातर आनी चुनखडीसावन मेळपी येणावळूय म्हत्वाची. सान मारिनोच्या टपाल स्टॅंपाक आंतरराश्ट्रीय बाजारांत खूब खप आसा. येरादारीच्या मळार खूब सुदारणा जाल्ली आसा. रिमिनी हें इटलींतलें देशाक चड लागीं आशिल्लें शार, रस्ते आनी रेल्वे मार्गांनी जोडलां. गिमाच्या दिसांनी ह्या शारांत वचपाखातीर सान मारिनोन खासा हेलिकॉप्टर सेवा दवरल्या.

लोक आनी समाजजीण : १९९१चे जनगणनेप्रमाण देशांत सुमार २३,००० लोक आशिल्ले. इटलीच्या उत्तरेकडच्या लोकांकडेन तांचे लागींचे संबंद आसात. देशांतलें चडशे लोक रोमन कॅथलीक आसून ते इटालियी भास उलयतात. देशांतले चडशें लोक पर्यावरण उद्देगांत घुस्पल्यात. हांगाचे लागीं लागीं सगळे लोक शिक्षित आसात. ६ ते १४ वर्सां पिरायेच्या सगळ्या भुरग्यांक शिक्षण कायद्यान सक्तीचें केलां. सान मारिनोंतल्या चडशा घरांनी टेलिफोन, रेडिओ आनी टिव्ही संच आसात. सिनेमाकूय थंय चड प्रतिसाद मेळटा. लोक आपले सण वा परब व्हड उमेदीन मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

सामवेद : चतुर्वेदांतलो तिसरो वेद. हाची उत्पत्ती सुर्यापसून जाली अशें म्हण्टात. सामवेदापसूनच ब्राह्मणाची उत्पत्ती जाली अशें तैत्तिरीय

संहितेंत म्हळां.

साम म्हळ्यार प्रिय वा प्रियकर वचन. कांयकडे गान ह्या अर्थानय हो शब्द घेतला. सामवेदांत ऋग्वेदांतले जायते मंत्र घेतिल्ले आसून ताच्या आदारान जें गायन करतात ताका साम म्हण्टात. कांयकडेन ऋग्वेद मंत्राकच साम म्हणिल्लें आसा. साम शब्दाची एक खाशेली विरुक्ती बृहदारण्यकांत मेळटा ती अशी - सा च अमश्चेति तत् साम्न : सामत्वम् । (बृहदा. १.३.२२) : अर्थ - सा म्हळ्यार ऋचा आनी अम म्हळ्यार गांधारादी स्वर दोनूय मेळून साम जाता. हाचेवयल्यान ऋचेकडे संबंदीत अशें स्वरप्रधान गायन म्हळ्यार साम असो ताचो अर्थ जाता. ऋचा आनी साम हांच्यामदलो गाड संबंद दाखोवपाखातीर ऐतरेय ब्राह्मणांत त्या दोगांयमदीं दांपत्यभावाची कल्पना केल्ली आसा.

‘सामानि यो वेत्ति स वेद तत्वम्’ जाका साम स्वबर आसा ताकाच वेदाचें गुपीत कळटा अशें बृहद्देवतेंत म्हळां. ‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ (सगळ्या वेदांत हांव साम वेद आसा) अशें श्रीकृष्णान म्हणिल्लें आसा. ॐकार हें सामवेदाचें सार आशिल्ल्याचें छांदोभ्यांत म्हळां. ऋग्वेद आनी अथर्ववेद ह्या दोनय वेदांत सामवेदाची प्रशस्ती मेळटा. पुर्विल्ल्या वैदिक साहित्यांत वेगवेगळीं सामाचीं नांवां मेळटात. वैरूप, बृहत, रैवत, गायत्र, भद्र ही सामाचीं नांवां ऋग्वेदांत मेळटात. यजुर्वेदांत हीं नांवां रथंतर, वैराज्य, वैरवानस, वामदेव्य, शाक्वर, रैवत, अभीवर्त अशीं मेळटात. ऐतरेय ब्राह्मणांत हीं नांवां नौधस, रौरव, अग्नीश्टोमीय अशीं मेळटात.

सामवेद आनी यज्ञसंस्था : यज्ञसंस्थेचो विचार केल्यार ऋग्यजुः साम ह्या तिनय वेदांचो यज्ञाकडे साक्षात संबंद मेळटा. यज्ञांतलीं वेगवेगळीं कर्मां करपी ऋत्विज वेगवेगळे आसतात आनी तांकां वेगवेगळीं नांवांय आसतात. देवतांक खोशी करपाक ऋचांचें गायन करपाचें काम सामवेदाचें आसा. तें करपी चार ऋत्विजांचो एक गट आसता. ताच्या मुखेल्याक उद्गाता म्हण्टात. एकाद्रें साम तयार जालें म्हण्टकच ताच्या गायनाचे पांच अवयव जातात. ते अशे - (१) प्रस्ताव : हो मंत्राचो सुरवेचो भाग आसून ताची सुरवात हुं अशा उच्चारान जाता. गायक गटांतलो प्रस्तोता हो ह्या अवयवाचें गायन करता. (२) उद्गीथ : ह्या अवयवाचे सुरवेक ॐ उच्चारतात आनी उद्गातो हो अवयव उच्च स्वरांत गायतात. (३) प्रतिहार : हाचेअर्थ दोन पदांक जोडपी असो जाता. होच निमाणो जो ॐकार येता तो प्रतिहर्ता गायता. (४) उपद्रव : ह्या नांवाचो अवयव आसा तो उद्गातो गायता. (५) निधन : हातूंत मंत्राच्या निमण्या दोन पदांचे अंश वा ॐकार उरता. हाचें गायन उद्गाता, प्रस्तोता आनी प्रतिहर्ता अशे तिगूयजाण मेळून करतात.

सामगान पद्धत : सामयोनी मंत्राच्या आदारान ऋषींनी गानपद्धतीची रचणूक केल्ली आसा. हे रचणुकेचे चार प्रकार जातात -

(१) ग्रामगेयगान : हाकाच प्रकृतिगान वा वेयगान अशेंय म्हण्टात (२) आरण्य गान (३) ऊहगान (४) ऊह्यगान - हाका रहस्यगान अशेंय म्हण्टात. सामयोनी मंत्राचो गानरुपांत बदल करतना त्या मंत्रांत संगितानुकूल अशे स शाब्दिक बदल जातात. तांचीं नांवां अशीं - (१) विकार : शब्दांचे बदल, देखीक - अग्नेच्या जाग्यार ओग्ना आदी (२) विश्लेशण : हातूंत एकाच पदाचें पृथक्करण जाता. देखीक, वीययेचे सुवातेर वो, यि, तो, या, र. (३) विकर्षण : एका स्वराचें खूबवेळमेरेन वेगवेगळें उच्चारण. देखीक, ये ह्या अक्षराचो या २ ३ यि. (४) अभ्यास : एकाद्र्या पदाचो परत परत उच्चार करप देखीक : तोयायि, तोयायि (५) विराम : सोयीखातीर एकाद्र्या पदाच्या मदीं थांबप. देखीक : ‘गृणानोह, व्यदातये’, हातूंतल्या ह उपरांत रावप (६) स्तोम : औ, ओवा, हा, उ, इ आदी गावंक बरें जाता त्या उद्गारांचें उच्चारण.

सामगान करता आसतना हातूंतल्या ऋचांची आवृत्ती करतात. अशे आवृत्त ऋचेक सोम म्हण्टात. सद्या साम ह्या तीन ऋचांचेर आदारून गायतात आनी ताचे तीन पर्याय म्हूण आवृत्ती करतात. सामांतल्या ऋचांची आवृत्ती कितले फावट जाता ताचेर स्तोत्रांची संख्या आदारीत आसता. तांड्य ब्राह्मणांत ऋचांचे णव प्रकार सांगल्यात ते अशे - (१) त्रिवृत् (२) पंचदश (३) सप्तदश (४) एकविंश (५) त्रिणव (६) त्रयस्त्रिंश (७) चतुस्त्रिंश (८) चतुश्चत्वारिंश (९) अष्टचत्वारिंश. पंदरा आवृत्ती जाता तो पंचदश.

सामगानांत पदांच्यावयर १ ते ७ अंकांनी संगिताच्या स्वरांचो निर्देश करतात. सद्या चडशा मंत्रांत पांचूच स्वर लागतात. स आनी सात स्वरांनी गावपांत येवपी सामां सामर्की थोडीं आसतात. सामगानांतल्या ह्या सात स्वरांचो मुरलेकडे संबंद येता तो असो -

साम स्वर	मुरली स्वर
(१) प्रथम	मध्यम (म)
(२) द्वितीय	गांधार (ग)
(३) तृतीय	ऋषभ (रे)
(४) चतुर्थ	षड्ज (सा)
(५) पंचम	निषाद (नि)
(६) षष्ठ	धैवत (ध)
(७) सप्तम	पंचम (प)

विनत, प्रणत, उत्स्वरित आनी अभिगीत अशे अवांतर चार स्वर सांगल्यात.

शाखाविस्तार : पतंजलीच्या वचनांत सामवेदाच्यो सहस्र शाखा आशिल्ल्यो असे उल्लेख मेळटा. सामवेदाच्यो शाखा निर्माण करपी तेरा ऋषींचीं नांवां मेळटात, तीं अशीं - राणायन, सात्यमुग्य, व्यास, भागुरी, औतुंडी, गौल्गुलवी, औपमन्यव, काराटी, मशकगार्थ्य, वार्षगव्य, कुथुम, शालिहोत्र आनी जैमिनी ह्या तेरा ऋषींवयल्यान तेरा

शाखांची नांवां मेळटात. तातुंतल्यो सद्या तीनूच शाखा उपलब्ध आसात - (१) कौथुम (२) राणायनीय (३) जैमिनीय. हातुंतली कौथुम गुजरातेंत, राणायनीय महाराष्ट्रांत आनी तिसरी दक्षिणेंतल्या केरळ वाठारांत आनी तिनेवेल्ली तशेंच तंजाऊर जिल्ह्यांत प्रचलित आसात.

(१) कौथुम शाखा : हिची संहिता सगळ्यांत चड प्रचलित आसा. हे संहितेची तांड्य नांवाची एक उपशाखा मेळटा. हे संहितेचे पूर्वार्चिक आनी उत्तरार्चिक अशे दोन भाग आसात. पयल्या भागाक छंद, छंदसी वा छंदसिका अशें म्हण्टात. पूर्वार्चिकाचे आग्नेय, ऐंद्र, पवमान आनी आरप्यक अशे चार भाग आसात. हे भाग विशयाप्रमाण आसून तांकां पर्व म्हण्टात. पूर्वार्चिकाचे स प्रपाठक वा अध्याय आसात आनी दर एका प्रपाठकाचे दोन खंड आसात. दर एका खंडांत एक दशती म्हळ्यार १० ऋचा आसपाच्यो पूण त्यो खूबकडेन उण्यो चड आसात. पयल्या प्रपाठकाक आग्नेय पर्व म्हण्टात. तातूंत अग्नीविशींच्या ऋचांचो चोमो एकठांय केल्लो आसा. दुसऱ्या ते चवथ्या प्रपाठकांत इंद्राविशींच्या मंत्रांचें संकलन आशिल्ल्यान ताका ऐंद्र पर्व म्हण्टात. पांचव्या प्रपाठकाचें नांव पवमान आसून तातूंत ऋग्वेदाच्या पवल्या मंडलांतल्या सोमाविशींच्या ऋचांचो संग्रह आसा. सव्या प्रपाठकाक आरप्यक अशें नांव आसा. १ ते ५ प्रपाठकांतल्या ऋचांक ग्रामगान म्हण्टात. कारण ह्यो ऋच्या गांवांत म्हळ्यार लोकांमदीं गावपाच्यो आसतात. सव्या प्रपाठकांतल्यो ऋच्या मात रानांतूच गायतात. ह्या प्रपाठकाच्या निमार्णे परिशिष्टरूपान महानाम्नी नांवाच्यो १० ऋच्या दिल्ल्यो आसात. ह्यो सगळ्यो ऋच्या मेळून पूर्वार्चिकांतल्यो ऋचा ६५० मेळटात.

उत्तरार्चिकांत पव प्रपाठक आसात. तातुंतल्या पयल्या पांच प्रपाठकाचे दर एकी दोन खंड आसात आनी निमण्या चार प्रपाठकांचे दर एकी तीन खंड आसात. उत्तरार्चिकाचे दशरात्र, संवत्सर, एकाह, अहीन, सत्र, प्रायश्चित आनी धूम्र अशे विशयाप्रमाण सात भाग जातात. उत्तरार्चिकाच्या सगळ्या मंत्रांची संख्या १२२५ आसा. पूर्व आनी उत्तर अर्चिकाची वट्ट संख्या १८७५. सामवेदांतल्यो खुबशो ऋच्या ऋग्वेदांतल्यान घेतिल्ल्यो आसात. तशेंच पूर्वार्चिकांतले २६७ मंत्र परत उत्तरार्चिकांत घेतिल्ले आसात. ऋग्वेदांतल्यान १५०४ ऋचा घेतिल्ल्यो आसून तातुंतल्यो ९९ ऋचा नव्यो आनी वेगळ्यो आसात.

(२) राणायनीय शाखा : मंत्रगणनेचे नदरेन ही शाखा कौथुमशाखे वांगडचीच आसा. फकत उच्चारण पद्दतींत कांयकडेन वेगळेपण दिसता. कौथुमीय लोक जंय हा, उ आनी अ, आ, इ असो उच्चार करतात थंय राणायनीय लोक हा, वु आनी या, यी असो उच्चार करतात. हे शाखेची सात्यमुग्री नांवाची उपशाखा आसा. हे शाखेचे लोक एकार आनी ओंकार हांचें ऱ्हस्व उच्चारण करतात.

(३) जैमिनीय शाखा : हे शाखेचे संहिता, ब्राह्मण, श्रौतसूत्र

आनी गृह्यसूत्र अशे चार अंश उपलब्ध आसात. हे शाखेवेल्या मंत्रांची संख्या १६८७ आसा. जैमिनीयांचें सामगान कौथुमशाखेपरस सुमार एक हजारान चड आसा.

सामवेदाचीं ब्राह्मणां : तांड्य महाब्राह्मण्य वा पंचविश ब्राह्मण, षडविशब्राह्मण, जैमिनीय ब्राह्मण, वंशब्राह्मण, आर्षेयब्राह्मण, मंत्रब्राह्मण आनी सामविधान ब्राह्मण हीं सामवेदाचीं ब्राह्मणां आसात. तशेंच छांदोग्य, केन, जैमिनीय वा तलवकार हीं ह्या वेदांचीं तीन उपनिशदां आसात.

सामतंत्र : हातूंत तेरा प्रपाठक आसून सामगायनाचो विधी, ताचे संकेत आनी ताची पद्दत हांचें वर्णन आसा. हें एके तरेचें सामवेदाचें व्याकरणूच म्हळ्यार जाता.

गांधर्ववेद : हाका सामवेदाचो उपवेद मानला.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : वेद

सायमन कमिशन : ब्रिटीश काळांतले भारतांतले परिस्थितीचेर अभ्यास करपाखातीर नेमिल्लें एक मंडळ. हाची स्थापना इ.स. १९२७ वर्सा जाल्ली. ह्या कमिशनांत अध्यक्ष म्हणून जॉन सायमन, लिबरल पक्षाचो एक वांगडी, कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाचे चार वांगडी आनी मजूर पक्षाचे दोन वांगडी आशिल्ले. हें मंडळ इ.स. १९२८ त फेब्रुवारींत भारतांत आयलें.

भारतांतल्या सगळ्या पक्षांचो ह्या कमिशनाक विरोध आशिल्लो. सप्रू, अॅनी बेझंट, जिन्म आदी फुडाऱ्यांनी एक पत्रक काडून सायमन कमिशनाक आदार न दिवपाचें आवाहन केल्लें. काँग्रेसचो अध्यक्ष श्रीनिवास अय्यंगार हाणेंय पत्रकांवरवीं सायमन कमिशनाचो निशेध केल्लो. भारतीयांक स्वताची घटना स्वता तपासूंक मेळची अशी तांणी मागणी केली. सायमन कमिशन जंय जंय गेलें थंय थंय ताका 'सायमन परत वच' हीच घोशणा आयकुंची पडली. तांच्या निशेधखातीर जमिल्ल्या जमावाचेर मुंबय आनी मद्रास हांगा गोळीबार करचो पडलो. ह्यावेळार लाला लजपतराय, जवाहरलाल नेहरू, गोविंद वल्लभपंत आदी जायत्या व्हड व्हड फुडाऱ्यांनी मोर्चाचें फुडारपण केल्लें.

सायमन कमिशनान १९३० त दोन खंडांनी आपलो अहवाल तयार केलो. हे शिफारशींत भारताचें एक संघराज्य करचें, प्रांतिक स्वायत्ता पुरायतरेन प्रत्यक्षांत हाडची, मतदानाचो अधिकार चड व्यापक करून विधानमंडळां चड प्रतिनिधीक करचीं अशो जायत्यो शिफारसी आशिल्ल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

सायल : उंच आनी सरळ वाडपी वनस्पत. Tectona Grandis हें सायलाचें शास्त्रीय नांव. पानांचो आकार व्हड आनी शिरो स्पश्ट

दिसतात. पानांचो वयलो भाग स्वरस्वरीत आसता. लांकडाचो रंग आकर्शक आसून लांकूड खूब काळ तिगता. सायलाक जून ते सप्टेंबर ह्या काळांत फुलां येतात. नोव्हेंबर ते जानेवारी ह्या काळांत फळां येतात. एका फळांत कितल्योशोच बियो आसतात फळ टणक आसता. सायल ही खूब वर्सां जगपी, पानझडी प्रकारांतली वनस्पत. सायलाचें झाड दिसपाक बहारदार दिसता. हाकालागून सायलाक वृक्षराज अशें म्हण्टात.

संबंद जगांत ब्रह्मदेशाचो सायल, बर्मा टीक ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. ब्रह्मदेश, भारत, थायलँड, लाओ, मलेशिया, इंडोनेशिया, ह्या देशांत सायलाची लागवड व्हडा प्रमाणांत आसा. भारतांत महाराष्ट्र, केरळ, आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू, मध्य प्रदेश, गुजराथ, राजस्थान, ओरिसा, कर्नाटक ह्या राज्यांनी सायलाचीं व्हडलीं रानां आसात.

वर्सुकी ७५० ते ५००० मिमी. पावस पडटा त्या वाठारांनी, सायल बरे जावपाक शकतात. १२° - ४५° सॅ. तापमानांत सायल बरे जावन येतात. दर्यादेगेपासून ३५०० फूट उंचायेमेरेन सायल बरे जातात. खोल, उदकाचो बरो निचरो जावपी जमनी सायलाक मानवतात. ६.५ ते ८.० इतको सामू आशिल्ले जमनींत सायल बरे येतात. चुनो आनी स्फुरदाचें प्रमाण चड आशिल्ल्यो खडकाळ जमनी, पाणथळ तशेंच दलदलीच्या जमनींत सायलाची वाड बरी जायना.

सायलाची लागवड करपाखातीर पयलीं वाप्याचेर बियो घालून रोपयो तयार करतात. बी किल्लत घालच्या पयलीं, सात दीस वतांत सुकयतात. रोप एक वर्साचें जातकच ताचें खोडमूळ तयार करतात. खोडमूळ लावपाखातीर ६० x ६० x ६० सेंमी. नेम मारतात. तातूंत अर्द किलो स्टेरामील, अर्द किलो मसुरी फोस्फेट, तशेंच १०० ग्रॅम येन्डोसेल्फन ह्या वखदाचो पिठो घालतात. खोडमूळ लायतना ताचो एक इंच भाग वयर दवरतात. ४ x ४ मीटर अंतराचेर खोडमूळांची लागवड करतात. अशें केल्यार हेक्टरी ६२५ झाडां बसतात. पूण आधुनिक पद्दतीन सायलाची लागवड केल्यार ८-१० दिसांनी एकदां उदक दितात. दर एका रोपाक वर्साक १० ग्रॅम नत्र, १० ग्रॅम स्फुरद आळे पद्दतीन दितात.

सायलाक “मर” रोगाची लागण जावन जायते फावट, रोपवाटीकेंतलीं रोपां मरतात. ह्या रोगाची लागण जाल्यार रोपयो ल्हान आसतना मरतात. ह्या रोगाआड ४० ग्रॅम फायटालोन १० लिटर उदकांत घालून हें मिश्रण रोपयो आशिल्ल्या वाप्याचेर ओततात. तशेंच उदकाचो निचरो बरो जाता म्हणपाची खात्री करून घेतात. सायलाक लागपी आनीक एक रोग म्हणजे पानां करपपी रोग. ह्या रोगाची लागण जाल्यार पयलीं पाचवे थिपके दिसतात. पानांचे सकयले वटेन पळयल्यार हे थिपके हळदुव्या रंगाचे दिसतात. ल्हव ल्हव पानां झडपाक लागतात. ह्या रोगाची लागण जाल्यार प्लॅटोव्हेक्स नांवाच्या बुरशीनाशकाचो वापर करतात.

धवी कीड आनी पानां खावपी कीड अशो दोन किडी सायलाचें नुकसान करतात. धवी कीड रोपाचीं मुळां खाता. हे किडीआड येन्डोसेल्फन ह्या वखदाचो वापर करतात. पानां खावपी कीड ही नांवाप्रमाण पानां खाता. हे किडीआड १५ मिली. येन्डोसेल्फन हे वखद १० लिटर उदकांत घालून ताचो झाडाचेर फवारो मारतात. सायलाक हुंदराकडच्यानय पिडापीड जांव येता.

एका वर्साच्या काळांत सायल १.०० ते १.५ घनमीटर वाडटा आनी घेराव २ ते ५ सेंमी. वाडटा.

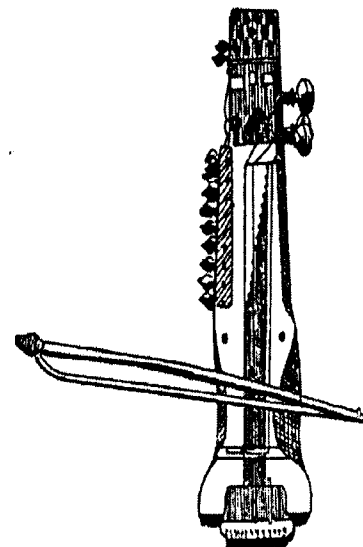
सायलाचो मुखेल उपेग मदेराचें आनी फर्नीचराचें लांकूड निर्माण करपाक जाता. सायलापासून तयार केल्ल्यो वस्तू टिकाऊ आसता. सायलाच्या पानांपासून रंग तयार करतात. हो रंग रेशीम रंगोवपाखातीर वापरतात. सायलाच्या तेलाचो कातीच्या रोगाआड उपेग करतात. सायलाच्या भुशाचो लेप, तकली उसळप जाव सूज आयल्यार लायतात. बियांपसून तयार केल्ल्या तेलाचो उपेग केंसाक लावपाखातीर करतात.

- विश्राम गांवकार

सारंगी : एक तंतूवाद्य. पणस वा साल ह्या झाडांचें लांकूड पोखरून हें वाद्य तयार करतात. सारंगीची लांबाय सुमार दोन फूट आसता. सकयल्या भागाक मंथान आनी वयल्या भागाक छाती वा गळो अशें म्हण्टात. तिचे सकयले वटेन चामड्याचें वेश्टन आसता. वयल्या पोकळ भागांत दर एके वटेन दोन दोन खुंटयो बसयल्ल्यो आसतात. हिका तीन तातीच्यो तारो आनी एक पितूळची तार अशो चार तारो आदाराखातीर लायिल्ल्यो आसता.

सद्याचे सारंगींत अनुध्वनीखातीर पंदरा ते वीस तारो मुखेल तारांच्या सकयल लायिल्ल्यो आसतात. कुशीक आशिल्ल्या ल्हान खुंटयांक ह्यो तारो बांदिल्ल्यो आसतात. पितळी आनी तिरव्याच्यो तारो रागाक अणसरून स्वरसप्तकांत लायतात.

सारंगीचो वयलो भाग खांद्यार दवरून सकयलो भाग मांडयेर घेवन उजव्या हातांत धरिल्ल्या गजान तार

सारंगी

वाजयतात आनी दाव्या हाताच्या बोटांनी तार कुशींतले तारेकडे दामून स्वर निर्माण करतात. ह्या गजाक घोड्याचे कॅस लायिल्ले आसतात.

हकीम बकरात गौ हाणें सारंगी हें वाद्य निर्माण केलें म्हण्टात. तशेंच मियाँ कल्लूरवॉन तें तयार केलें अशेंय सांगतात.

इ.स.च्या १६ व्या शेंकड्याच्या निमाणेकडेन शाईंगदेवान सारंगीचो उल्लेख केला. सारंगीच्या मध्यकालीन उल्लेखांवयल्यान हें मुळांत लोक वाद्य आसुंये आनी उपरांत फाव त्यो सुदारणा करून ताचो अभिजात वाद्यांत आस्पाव केलो आसुंये, अशें दिसता.

हें मधुर वाद्य आसून, तें साथ दिवपाखातीर तशेंच स्वतंत्र वादनाखातीर वापरतात.

बुंदुरवाँ, गुलाम साबिर, मिर्जा महमूद अली, राम नारायण हे कांय नामनेचे सारंगी वादक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सालदाज्ज आंतोनियु : (जल्म : १५९८, मोरोक्को, आफ्रिका; मरण : १६६३, साश्टी).

नामनेचो मिशनरी कवी. ताचो बापूय पुर्तुगेज आनी आवय इटालियन आशिल्ली. लश्करांत सामील जावपाक आंतोनियु भारतांत आयिल्लो. पूण योगायोगान तो जेजुइट सोसायटीक लागीं जालो. १६१५ त ताणें धर्मोपदेशकाचो पेशा आपणायलो आनी तेन्नाच्याच सुमार पन्नास वर्सां ताणें साश्टीच्या जेजुईत मिशनांत काम केलें.

ताणें कोंकणी आनी मराठीचो खोलायेन अभ्यास केलो. ह्यो भाशा तो सहजतायेन उलयतालो. ताणें 'सांतु आंतोनीची जीवित्कथा' हो काव्यग्रंथ बरयलो. सेंट पिटरावरीच सेंट अँथनी हो दुसरो एक ख्रिस्त शिश्य जावन गेलो. सालदाज्ज हाणें ताच्या चरित्राचो विशय घेवन आपलो पुराणग्रंथ बरयलो. १६५५ त हो ग्रंथ मुद्रित जालो. ताचो 'जिवितवृक्षाची फळें' (Fruitos de Arvore do Vida) ह्या नांवाचो आनीक एक हस्तलिखित ग्रंथ लंडन हांगा आसून ताची मुद्रीत प्रत खंयच उपलब्ध ना.

- कों. वि. सं. मं.

सालदाज्ज, विसेंत जुआंव पेद्रु : (वि.जे.पी - खडप) (जल्म : ९ जून १९२५, मंगळूर; मरण : २२ फेब्रुवारी २०००, मंगळूर).

नामनेचो कोंकणी साहित्यिक. ताका वि.जे.पी. म्हूण वळखताले. ताणें प्राथमिक शिक्षण सेंट जॉजफ शाळेंत घेतलें. उपरांत एम. ए. जातकच मंगळूरच्या हायस्कुलांत शिक्षकाचें काम केलें. १९५० वर्सा कोंकणी फिल्म तयार करपाखातीर मुंबय गेलो. थंय तो हिंदुस्थान कोऑपरेटीव्ह इन्शुरंस सोसायटींत काम करूंक लागलो. तेन्नाच ताणें 'पयणारी' हें कोंकणी सातोळें (कानडी लिपींत) चालू

केलें. सात वर्सां तो त्या पत्राचो संपादक आशिल्लो. १९६० वर्सा तो परत मंगळूराक आयलो.

मंगळूरांत कांय तेंप ताणें 'नवभारत', तशेंच 'कन्नडवाणी' ह्या कन्नड दिसाळ्यांचो संपादक म्हूण काम केलें.

'खडप' ह्या लिखणे नांवान ताणें ५० वयर कादंबऱ्यो, सुमार ७० नाटकां आनी १५०० वयर कवनां आनी गितां तशेंच जायतें लिखाण केलां. चरित्र कादंबरीकार म्हणूनय ताची नामना आशिल्ली. टिपू सुलतानान किरिस्तांव लोकांक बंदखणींत दवरिल्ले ताचेर आनी इंकुजिशाचे फांटभूयेर ताणें जायत्यो कादंबऱ्यो बरयल्यात. तातुंतल्या देवाचे कुर्पेन, बेलगडीचो नालताजार, मोगाची महिमा, सायबा भोगस, वांजेलाचे वाटेर, या तरी मंगळपरी हांची चड नामना आसा.

कोंकणी साहित्याच्या आनी कलेच्या मळार ताणें केल्ल्या उपाट वावराक लागून १९८२ वर्सा ताका अखिल भारतीय कोंकणी परिशदेचो अध्यक्ष केलो. १९७५ - ७६ वर्सा तो कर्नाटक कोंकणी भाशा मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो. मंगळूरांत १९९२ वर्सा 'कर्नाटक साहित्य अकादमी' स्थापन जाली. तिचो पयलो अध्यक्ष जावपाचो मान ताका मेळ्ळो. 'राकणो' पत्राच्या संपादक मंडळांत ताणें २५ वर्सां काम केलां. तेभायर 'अमर कोंकणी' हे नागरी आनी कन्नड लिपींत उजवाडा येवपी त्रिमासीक पत्रिकेचो तो संपादक आशिल्लो.

ताका संगिताचीय आवड आशिल्ली. फिल्मिनिक काँयार घडोवन ताणें जायत्यो संगीत कार्यावळी केल्यात. ताणें योगाचो तशेंच होमयोपथीचोय अभ्यास केल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

सालदाना, जुजे लॅडिसलाव : (जल्म : २६ जून १९१३, सांत - इस्तेव, तिसवाडी; मरण : ३० जून १९८१).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. गोवन युथ लीग, नॅशनल काँग्रेस गोवा आनी युनायटेड फ्रंट गोवन्स ह्या संघटनांच्या राजकीय फुडान्यांच्या मार्गदर्शनाखाल तो वावर करतालो. हाचेभायर राश्ट्रीय पत्रकां वांटपाचेंय तो काम करतालो. पोलिसांनी ताका काणकोणा धरलो आनी पणजे हाडून णव म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार चवकशी करून आग्वद बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सालाद : हरव्या भाज्यांपासून तयार केल्लो एक खाण प्रकार. प्राचीन काळापासून 'सालाद' ह्या जिनसाक आमच्या आहारांत म्हत्व आसा. ऋषी - तपस्वी आपल्या आहारांत हरव्यो भाज्यो जांव कंदमूळां हांचोच आस्पाव करताले. कारण ह्या हरव्या आहारांतल्यान तांकां

तातूंतलीं जिवनसत्वां मेळटालीं. पचनारवातीर हलको आनी सुटसुटीत आशिल्ल्या ह्या प्रकाराक लागून बलायकी बरी आनी टवटवीत उरपाक तशेंच बुध्दी तेजस्वी जावपाक मदत जाताली.

‘सालाद’ ह्या इंग्लीश उतराक कोशिंबीर हें भारतीय नांव आसा. थरावीक भाज्यो किसून वा बारीक चिरून केल्लो हो प्रकार.

सालादाचें कांय प्रकार अशे -

(१) शिवराक - (पाचवो) सालाद : टोमाट, कांदो, गाजर, तवर्शें, फ्लावर, बीटरूट, कोबी, सालाड ह्या भाजांचीं पानां, डब्लू मिरसांगो हें सगळें बारीक शिन्नून एकठांय केले उपरांत मागीर तातूंत बारीक चिरिल्ल्यो मिरसांगो, लिंबाचो रस बारीक चिरिल्ली ओली कोंथबीर आनी रुचीपूरतें मीठ घालून सगळें मिस्तुराद करतकच हें सालाद जाता.

(२) फळांचो सालाद : तरातरांचीं पिकीं फळां कापून एकठांय करचीं. उज्यार सळसळत्या दुदांत सारवर आनी कस्टर्ड पावडर घालून तें दाट मिश्रण न्हिवतकच ह्या फळांर आतोवचें. मागीर फ्रीजीत कांय वेळ हो सालाद दवरून खावचो.

(३) मांसाहारी सालाद : फळां, भाजी, कंदमुळां, उकडिल्लीं तांतयां, शिजयिल्लें नुस्तें आनी मांस, अशे जिन्नस वापरून हो सालाद करतात.

अस्तंती पाककृतीचें अनुकरण करून केल्ल्या आधुनिक पद्दतीच्या सालादांत तेल, व्हिनीगर, चीज, मायोनीज सॉस, तशेंच उकडिल्ल्या भाज्यांचो आस्पाव करतात.

सत्त्वाचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान आधुनिक काळांत सालाद बरेंच लोकप्रिय जालां. तेचवांगडा जेवणाचें मेज सुशोभीत करपाच्या उद्देशानय मेजार सालादाचे विविध कलात्मक प्रकार दवरपाची फॅशन आसा.

- अमिता नायक सलत्री

साल्गादु, राफेल द फिक्वेरेदू : (जल्म : कोचीन; मरण: १६९५ पल्लीपुरम).

कोचीनचो गोंयकार व्हिकार जनरल. तो मुळचो गोंयच्या मंडगांव शारांतलो. पूण धर्मीक शिक्षण घेतल्या उपरांत १६७१ ते १६७७ काळ मेरेन ताणें कोचीनचो व्हिकार जनरल म्हूण काम केलें. उपरांत १६७७ वर्सा डी. थॉमस द काश्त्रु हाणें कॅलिकटचो धर्मगुरू म्हूण ताची नेमणूक केली. पूण मलबार हांगां ताका सिरियन किरिस्तांव लोकांपसून त्रास जावंक लागिल्ल्यान १६७७ - ७८ ह्या काळांत तो गोंयांत आयलो. उपरांत तो परत व्हिकार जनरल म्हूण कोचीन हांगा गेलो. १६८७ वर्सा मलबार हांगाचो तो धर्मोपदेशक जालो. पिरायेच्या निमण्या काळांत किरिस्तांव धर्मप्रचाराखातीर ताणें खूब वावर केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावईकार, गणपत पद्माकर : (जल्म: ८ ऑक्टोबर १९२९, सावय - वेरें फोंडा).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, पुस्तिका वांटप, सुटकेझुजाच्यांमदीं बातम्यो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. पुर्तुगेजांक तेंको दिवपी सावयवेरेंचो कस्तोदियो फेर्नादीश हाच्या खुनाच्या आरोपाखाला पोलिसांनी ताका अटक केलो. सुमार अडेज वर्सा तो बंदखणींत उरलो. सिल्वासांतल्या राश्ट्रीय चळवळींत ताचो हात आसा असोय ताचेविशीं दुबाव आशिल्लो. बंदखणींत ताका सुमाराभायर त्रास दिवप जाताले. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावईकार, शारदा पद्माकर : (जल्म : ३० मार्च १९३५, सावय - वेरें फोंडा).

सुटकेझुजारी. एस्.एस्.सी. मेरेनचें शिकप घेतल्या उपरांत तिणें शिक्षण - प्रशिक्षण कोर्स केलो. स्वातंत्र्य सैनीक श्री. मोहन रानडे हाच्या फुडारपणाखाल ती सुटकेझुजाचो वावर करताली. श्री. रानडे हाका अटक जातकच तांच्या लोकांमदीं राश्ट्रीय जागृताय हाडपाचें काम तिणें हातांत घेतलें. ७ ऑगस्ट १९५५ दिसा तिणें इश्टीणी वांगडा सत्याग्रह करपाचो बेत आंखिल्लो. पूण निमाणे वेळार तिच्यो इश्टीणी फाटीं सरिल्ल्यान ती एकटीच सत्याग्रह करपाक फुडें सरली. पूण आदल्या दिसा म्हळ्यार ६ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी तिका अटक केली. पुर्तुगेजांआड काम करता देखून तिचें घर सोदून काडून पोलिसांनी तिका तिचे भाव आनी भावजयांसयत अटक केली. बंदखणींत तिणें आपल्या हेर वांगड्यांचीं नांवां सांगचीं म्हूण तिका खूब मार दिलो.

उपरांत तिका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबी करून न्यायाधिशान तिका माफी मागूंक लायली. पूण तिणें न्हयकार दिलो. सुरवेक तिका मडगांव बंदखणींत धाडली. अधिकाऱ्यांनी तिच्या नांवांत शरद शिरवयकार असो गोंदळ केल्ल्यान तिची सुटका जाली. उपरांत बऱ्याच दिसांनी तांकां तांची चूक कळ्ळी. पूण तेन्ना ती शीम हुंपून गेली. सुटकेझुजाच्या काळांत तिका सुमार अडेज वर्सां बंदखणीची ख्यास्त जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन तिचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावईकार, श्रीकांत पद्माकर ऊर्फ शिकेरकार, चिंतामणी सदाशिव : (जल्म : २ जानेवारी १९३२, सकीरवाल - सावंतवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी, इंग्लीश आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पुस्तिका वांटप, वण्टीपत्रकां लावप, भूंयगत सुटकेझुजाच्यांक आदार दिवप असलीं कामां तो करतालो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी साडेसात म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावंत, महादेव रामनाथ : (जल्म : १४ फेब्रुवारी १९३०, नेवरा - तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. २३ जुलय १९५४ दिसा पोलिसांनी ताका अटक केलो.

प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच दोन वर्सांखातीर ताका दंड भरूंक लायलो आनी पांच वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. बंदखणींत ताका सुमाराभायर मार खावंचो पडलो. ३० डिसेंबर १९३८ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावंत, रामकृष्ण धर्मा : (जल्म : ८ एप्रिल १९३६, म्हापसा - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. १९५५ वर्सासावन तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. लोकांच्या मनांत सुटकेझुजाविशीं जागृताय येवंची देखून तो प्रचार करतालो. म्हापसा हांगा सुधाताई जोशी हिच्या फुडारपणाखाल जाल्ल्या मेळाव्यांत तो हजर आशिल्लो. ह्या आरोपावयल्यान ६ एप्रिल १९५५ दिसा ताका अटक केलो. १० म्हयन्यां उपरांत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका णव वर्सांची ख्यास्त फर्मायली. २८ नोव्हेंबर १९५८ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावंत, वासुदेव अनंत : (जल्म : १५ जून १९३०, वळवय - फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें.

तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या फुडाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाल तो राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. जुलय १९५५ त ताका पोलिसांनी अटक केलो आनी १६ म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. थंयच्यान सुटका जावन थोड्याच दिसांनी परत ताका अटक करून बंदखणींत दवरिल्लो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावंत, शिवा पांडुरंग : (जल्म : २३ नोव्हेंबर १९२१, केरी - पेडणे).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, सुटकेझुजाच्यांची जेवणाची वेवस्था पळोवप, तांकां रावपाक आसरो दिवप हीं कामां तो करतालो. भारतीय शीमेवयल्यान तांकां चोरयां बंदुको, स्फोटकां, आनी पत्रकां हाडपाक मदत करप असलीं कामां तो करतालो. १९५८ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो, मार दिलो आनी इकरा म्हयन्यांखातीर बंदखणींत दवरलो. ऑगस्ट १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावकार, रघुवीर : (जल्म २४ ऑगस्ट १८९३ म्हापशें; मरण: १२ सप्टेंबर १९६१ मुंबय).

मराठी, उर्दू रंगमाचयेवयलो एक नामनेचो संगीत नट. म्हापशां स्थायीक जाल्लें सावकार घराणें हें मुळचें नागव्याचें. ताचें मूळ आडनांव नागवेंकार. थंयच्यान ह्या घराण्याचो एक पूर्वज सावंत वाडी संस्थानांतल्या रेड्डी गांवांत स्थायीक जालो. हांगाच ह्या घराण्याक तांच्या थंयच्या वेवसायावयल्यान सावकार हें आडनाव प्राप्त जालें. उपरांत वेवसायाचे गरजेनुसार हें घराणें म्हापशां स्थायीक जालें.

प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान जाले उपरांत ताणें पुर्तुगेज शिक्षण घेतलें. शिक्षण अर्द्यारच सोडून ताणें नाट्यकलेची उपासना केली. घरांत नाट्यकलेची परंपरा ताच्या आज्यासावन चलत आयली. ते परंपरेकडल्यान स्फूर्त घेवन घराच्याच्या मार्गदर्शनाखाल ल्हान वयांतच रंगमाचयेर पदार्पण केलें. आदीं बालकलाकार म्हणून आनी उपरांत स्त्री - पार्टी म्हणून रघुवीरान म्हापशां आनी उपरांत संबंद गोंयांत नामना जोडली. रूप, अभिनय आनी संगीत ह्या तीनय आंगांनी परीपूर्ण आशिल्लें रघुवीराचें व्यक्तीमत्त्व रसीकांक मोहीत करतालें.

नाट्यक्षेत्रांत व्यापक संद प्राप्त जावंची हो हेत बाळगून रघुवीर १९१३ वर्सा मुंबय गेलो आनी ताच्या अभिनय - गुणाच्या म्हालवजार ताका श्री दत्तोपंत हल्याळकर ह्या श्रेश्ठ नाट्य कलाकाराच्या

‘लक्ष्मीकांत नाटक मंडळींत’ प्रवेश मेळ्ळो. उपरांत १९१५ वर्सा ‘गंधर्वनाटक मंडळींत’ तो दाखल जालो. ‘गंधर्व नाटक कंपनींत’ ताका बालगंधर्व, भास्करबुवा बखले, देवल मास्तर, गणपतराव बोडस अशा जाणकारांचें मार्गदर्शन मेळ्ळें. १९१७ वर्सा गंधर्व कंपनी सोडून तो मुंबयच्या ‘पार्सी आल्फ्रेड थिएट्रिकल कंपनी’, ‘एस्. मादन कंपनी’ आनी ‘न्यू आल्फ्रेड कंपनी’ ह्या नामनेच्या उर्दू नाटक कंपनींत दाखल जालो आनी ताणें उर्दू आनी हिंदी नाटकांत नायिकेच्यो भूमिका केल्यो आनी त्यो रूप गाजल्यो.

फुडें १९२४ वर्सा ताणें आपली स्वताची, रंग बोधेच्छु नाट्य - समाज ही नाटक मंडळी म्हापशां सुरू केली. म्हापशां ‘मानापमान नाटकाचो यशस्वी प्रयोग करून हे कंपनीन हुबळी, मुंबय, कलकत्ता अशे दौरे केले. ‘संशयकल्लोळ’ नाटकांतली रेवती - पात्र आनी ‘मानापमान’ नाटकांतलें भामिनी - पात्र हीं दोनय पात्रां रघुवीर आपल्या खाशेल्या ढंगान सादर करतालो आनी तमाम प्रेक्षकांची मनां जिखतालो. गोंय, महाराष्ट्र, हैद्राबाद, कलकत्ता, हुबळी अशा जायत्या सुवातींनी ताचो जाहीर भोवमान जाला. १९२५ वर्सा मुंबय जाह्न्या खाशेल्या भोवमान सुवाळ्यांत ताका ‘रंगदेवता’ ही मानाची उपाधी दिवन ताचो गौरव केला.

रघुवीर सावकाराची संगीत नाटकाची परंपरा मुखार ताचो पूत प्रसाद सावकार हाणें फुडें व्हेली. ताणेंय ‘मंदारमाला’ पंडीत जगन्नाथ, ‘कट्यार काळजांत घुसली’ सारकिल्ल्या लोकप्रिय मराठी नाटकांत काम करून मराठी संगीत रंगभुंयेचेर आपलें अशें स्थान निर्माण केलां. १९८४ वर्सा बाल गंधर्व सुवर्ण पदक दिवन तेखातीर ताचो भोवमान केला. सावकार घराण्यांतले वसंत आनी गोपीनाथ ह्या भावांनीय मराठी संगीत नाटकांत आपल्या नाट्य आनी संगीत कलेवरवीं मोलाचें योगदान दिलां.

- कों. वि. सं. मं.

सावरकर, स्वा. विनायक दामोदर : (जल्म : २८ मे

१८८३ भगूर, नासिक; मरण : २६ फेब्रुवारी १९६६).

व्हड क्रांतिकारक, समाजसुदारक, हिंदूसंघटक, इतिहासकार, आनी व्हड कवी - साहित्यिक. ताच्या बापायचें नांव दामोदरपंत आनी आवयचें नांव राधाबाय.

ल्हानपणासावन तो घरांतली देवी अष्टभुजेच्या मूर्तीची भक्ती करतालो. मूज जालेउपरांत रोरवडेच ताणें धार्मिक ग्रंथ वाचून काडले. तो तल्लख बुध्दीचो हुशार भुरगो आशिल्लो. १८९७त तो

माध्यमिक शिक्षणखातीर नाशिकाक गेलो. थंय गणपती उत्सवांतल्यानच ताच्या देशभक्तीच्या वावराक सुरवात जाली. थंयच ताच्या वक्तृत्वाक धार आयली. वांगडच्या विद्यार्थ्यांचो तो फुडारी जालो.

१८९७ ह्या वर्सा चाफेकर भावांक जनरल रँडाचे हत्येखातीर फांशीची ख्यास्त फर्मायली आनी तीच गजाल सावरकाराचो देशभक्तीचो इंगळो फुलोवपाक कारण थरली. ताणें चाफेकार भावांच्या बलिदानाचेर एक गीत रचलें आनी देवी अष्टभुजेचें एक स्तोत्रय रचलें. पिरायेच्या १५व्या वर्सा ताणें कुळस्वामीनीमुखार सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गान भारताक स्वतंत्र करपाचो सोपूत घेतलो. १८९९ च्या प्लेगान ताचो बापूय सोंपलो, ताची आवय तांच्या भुरगेपणांतच सोंपिल्ली. ते उपरांत सावरकार कुटूंब नाशिकाकच रावपाक लागलें. १८९९त ‘राष्ट्रभक्त संघटना’ नांवाची एक गुपीत क्रांतिकारी संस्था ताणें स्थापन केली. फुडें ‘मित्रमेळा’ नांवाचीय आनीक एक संस्था ताणें स्थापली. नाशिकांत शिवजयंतीचो उत्सव ताणें सुरू केलो. १९०४त नाशिकांत जाह्ले ‘मित्रमेळा’ हे संस्थेचे बसकेंत ताणें ‘मित्रमेळा’ हें संस्थेचें नांव बदलून ‘अभिनव भारत’ अशें केलें. इ.स. १९०१त जव्हार संस्थानाचे दिवाण चिपळूणकर हाच्या ‘यमुना’ हे चलयेकडेन ताचें लग्न जालें आनी लग्ना उपरांत पुण्याचे फर्ग्युसन कॉलेजींत तो उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण घेवंक लागलो.

१९०४ त वंगभागाचे चळवळीचो एक वांटो म्हणून सावरकारान पुण्यांत विलायती लुगटांची होळी केली. १९०५त तो बी.ए. जालो आनी १९०६ त तो बॅरिस्टरकीचें शिक्षण घेवपाखातीर विलायतेक गेलो. ह्या कामांत ताका लो.टिळकान बरोच आदार केलो. विलायतेक गेले उपरांत तो थंय (इंग्लंडाक) राबितो करून आशिल्ल्या क्रांतिकारी श्यामजी कृष्ण वर्मा हाचेकडेन पावलो आनी थंय दोगांयनी मेळून स्वातंत्र्यवादद्यांची संघटना करपाच्या हेतून होमरूल नांवाची संस्था स्थापन केली. श्यामजी कृष्ण वर्माच्या लंडनच्या इंडिया हाऊसाचो तो फुडारी जालो. ‘इंडिया हाऊस’ हें भारतीय विद्यार्थ्यांचें राबितो घर आशिल्लें. थंय सावरकार भारतीय तरणाट्यांक एकठांय करूंक लागलो आनी तांकां ताणें ‘अभिनव भारत’ हें आपले संस्थेचे वांगडी केले. इंग्लंडाच्या राबित्यांतच ताणें जोसेफ मॅझिनी हांगाची आपजीण आनी राजकारण हो ग्रंथ आपले खाशेले प्रस्तावनेसयत उजवाडायलो. तातुंतल्या क्रांतीकारी विचारांक लागून सरकारान तो जप्त केलो. सेनापती बापट आनी पंजाबचो लाला लजपतराय हे ताचे शिश्य जाले. तर ताचो एक वांगडी हरदयाळ हाणें पंजाबांत क्रांतिकारकांची संघटना सुरू केली.

१९०७ त ताणें १८५७च्या स्वातंत्र्य झुजासंबंदींचो लोकांमदीं पाताळिल्लो गैरसमज पयसावपाखातीर ‘१८५७ सालचे स्वातंत्र्यसमर’ हो ग्रंथ बरयलो आनी लंडनांत ह्या झुजाचो यादस्तिक सुवाळोच ताणें मनयलो. ह्यावेळार ‘ओ मार्टिस’ नांवाचें पत्रक उजवाडावन तें ताणें सगळ्यांक वांटलें. ‘शिखांचो इतिहास’ नांवाचें पुस्तकूय ताणें बरयलें.

ह्याचवेळार ताचो व्हडलो चलो प्रभाकर देवीचे धार्मीत भायर पडलो. मजगतीं १९०१त ताच्या व्हडल्या भावाक ब्रिटीश राज्याआड बंड केल्लेरवातीर जल्मठेप आनी काळ्यापाण्याची सजा दिली. ह्या वर्सा ताचो वांगडी मदनलाल धिंग्रा हाणें लंडनच्या जहांगीर हॉलांत कर्झन वायलीक जिवेनीशीं मारलो. तेन्ना धिंग्राचें न्यायालयांतलें वक्तव्य सावरकारान बरोवन दिलें. १७ ऑगस्ट १९०१ ह्या दिसा धिंग्राक गोळार दिलो. ह्याच वर्सा सावरकाराची म. गांधीकडेन पयली भेट जाली.

लॉर्ड मिंटोचेर बाँम्ब उडोवपाच्या कटांत वांटेकार जाल्लेरवातीर सावरकाराच्या धाकट्या भावांकय ब्रिटीशांनी काळ्या पाण्याची ख्यास्त फर्मायली. धिंग्रा प्रकरण निवळले उपरांत ताणें आपलीं प्रचारपत्रां, ग्रंथ, बाँम्ब तयार करपाचीं पत्रां, तशेंच पिस्तूलां भारतांत धाडपाक सुरवात केली. २१ डिसेंबर, १९०१ ह्या दिसा अनंत कान्हेरेन कलेक्टर जॅक्सनाक गुळयो घालून मारलो. ताका मारपाक वापरिल्लें पिस्तूल हें सावरकारान धाडिल्लें हें कळ्ळ्याबरोबर ह्या कटाचो सूत्रधार सावरकरच जावन आसा अशें ब्रिटीशांनी थारायलें आनी सावरकाराक अटक करपाचो हुकूम सरकारान काडलो. सावरकार तेवेळार पॅरीसाक कामाबाईगेर रावतालो आनी थंयच्यान 'तलवार' नांवाचें वृत्तपत्र काडटालो. 'मार्टियर ऑफ नासिक' हो लेख आपल्या पत्रांतल्यान छापून ताणें कान्हेरेची तुस्त केल्ली. आपल्या वांगड्याक भारतांत जें भोगचें पडटा तें कळनाफुडें ताका वायट दिसलें. ताची प्रकृती बरी नाशिल्ली. तशें आसतनाय तो पॅरिसासावन लंडनाक गेलो, थंय ताका अटक जाली. तीन म्हयने इंग्लंडाक ताचेर खटलो चलयले उपरांत फुडाराक ही केस भारतांत चलोवंची अशें इंग्रज सरकारान थारायलें आनी १ जुलाय १९१० ह्या दिसा गुपीत रितीन ताका बोटीर चडयलो. आतां आपलें फुडे कितें जातलें हाचो अदमास सावरकाराक लागलो आनी व्हड पहारो आसून लेगीत फ्रान्साचे दर्यादेगेवयल्या मार्सेलिस बंदरांत बोट उबी राविल्ली आसतना संडासाक वचपाचें निमित करून तो संडासांत गेलो आनी पोर्टहोलांतल्यान (बुराकांतल्यान) ताणें दर्यांत उडी घेतली. ताचें पुराय आंग खरचटलें, सोललें, तरी ताणें तडीक वचपाचो यत्न सोडलोना. तेचवेळार तो रक्षकांचे नदरेक पडलो. तांणी ताचेर गुळयो घाल्यो, त्यो चुकोवन तो तडीक गेलो आनी तटाची वणत हुंपून ताणें फ्रान्साचे भूंयेर घालून घेतलें. तेन्ना ताका फ्रेंच पोलिस अधिकाऱ्याच्या मुखारच ब्रिटीश पोलिस अधिकाऱ्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतलो. फुडें भारतांत हाडून ताचेवयल्या खटल्याचो वावर परत सुरू जालो. निमाणें ह्या कटांत वांटेकार जाल्लेरवातीर, तशेंच ताचेर हेर आरोप आशिल्ले ते खातीर ताका दोन जल्मठेपी म्हळ्यार पन्नास वर्सां काळ्या पाण्याची ख्यास्त फर्मायली. ताका अंदमानांत सेल्युलर जेलींत धाडलो. थंय ताका नरकयातना भोगच्यो पडल्यो. हे कश्ट, दगदग भोगता आसतनाच ताका 'कमला' हें काव्य स्फुरलें.

घायपाताच्या कांट्यांनी कादयेच्या वण्टींचेर तो पयलीं बरयतालो आनी मागीर तें तोंडपाठ करतालो. हें जेन्ना जेलराक कळ्ळें तेन्ना ताणें ताका हातकडयेन बांदून दवरलो. सावरकारान थंय आसतना राजबंद्यांची संघटना बांदली. तशेंच हिंदू बंद्यांचेर मुसलमान बंद्यांकडल्यान जावपी अत्याचारय सोंपयले. लोकांच्या यत्नांक यश आयिल्ल्यान १९२१त ताका अंदमानासावन भारतांत हाडलो आनी १९२४त ताची सशर्त मुक्तताय करून रत्नागिरीक ताका स्थानबध्द केलो. हाकालागून राजकीय काम करपाचेर ताचेर बंदी आयली. तेन्ना ताणें समाज सुदारणेचें काम हातांत घेतलें. रत्नागिरीचे भौशीक जिणेंतल्यान ताणें अस्पृश्यताय आनी रोटीबंदी ना जावंची म्हण यत्न केले. हिंदूंचे संघटनेखातीर बरेंच लेखन केलें. लिपी आनी भाशाशुध्दी हांचें आंदोलन करून राष्ट्रभास आनी लिपयेचो प्रश्न सोडोवपाखातीरय मार्गदर्शन केलें. ताचेच सांगणेवयल्यान गोंयच्या गावड्याच्या मसुरकार आश्रमाचें महंतानी शुध्दीकरण केलें. रत्नागिरीक पतितपावनाचें देवूळ बांदून तें अस्पृश्यांखातीर उक्तें केलें ह्या स्थानबध्दतेच्या काळांत ताका पयशांची बरीच मारामार जाली, तरी ताचे घरकान्नीन ताचेवांगडा काटकसरीन संवसार केलो. विश्वास आनी प्रभात ह्या दोगा भुरग्यांचो जल्मय ह्या काळांत जालो.

हिंदुत्व हेंच भारताचें राष्ट्रीयत्व ह्या सिध्दांताखातीर ताणें हिंदू महासभेंत प्रवेश केलो आनी रोकडोच तो ह्या पक्षाचो फुडारी जालो. फक्त चळवळी करून भारत स्वतंत्र जातलो हाचेर ताचो विश्वास नाशिल्लो. इंग्रजांआड स्वातंत्र्यझूज करूंक जाय आनी अशें करतलो जाल्यार भारतीय तरणाट्यांनी सैनिकी शिक्षण घेवंक जाय अशें ताका दिसतालें आनी म्हणूनच हिंदू महासभेचे वतीन सैनिकीकरणाची कार्यावळ ताणें हातांत घेतली. नेताजी सुभाषचंद्र बोसाचोय असोच विचार आशिल्ल्यान ताणें सावरकाराची मुंबय येवन भेटय घेतिल्ली.

सावरकार जितलो व्हड स्वातंत्र्यझुजारी आसलो, तितलोच तो खांपो उलोवपीय आशिल्लो. ताचीं भाशणां आयकतना आयकुपी मंत्रमुग्ध जाताले. पटांगडो वक्तो ताचेय परस व्हड असो लेखक - कवी, नाटककारय आशिल्लो. ताचे लिखणेची शक्त बरीच व्हड आशिल्ली. ताच्या कवितांची संख्या सुमार ११,०००० वळी इतली आसा. सप्तर्षी, गोमांतक, महासागर कमला हीं ताचीं खंडकाव्यां. 'हिंदुत्व' हो ग्रंथ ताच्यांतल्या निबंदकाराची वळख घडयता. माझी जल्मठेप, माझ्या आठवणी, शत्रूंच्या शिबिरात हीं ताचीं आपजीण उक्तावपी अशीं आत्मचरित्रात्मक पुस्तकां जावन आसात. भारताच्या इतिहासातील सहा सोनेरी पाने (दोन खंड), पूर्वीपिठीका ह्या ग्रंथांतल्यान ताच्यांतलो इतिहासकार दिसून येता.

सावरकार हो हिंदुत्वाचो, हिंदू धर्माचो आनी हिंदू राष्ट्रवादाचो खांपो पुरस्कर्तो आशिल्लो. हिंदू संघटनेखातीर, हिंदूंचे उदरगतीखातीर आनी हिंदुत्वाच्या समर्थनाखातीर ताणें वावर केलो. ताका हिंदू राष्ट्राचो

व्हड अभिमान आशिल्लो; इतलेंय जरी आसलें तरी तो चातुर्वर्ण्य, जातिभेद, अस्पृश्यताय, पतितशुध्दीनिषेध, परदेशगमन निषेध हांचेर सदांच टीका करतालो. 'प्रत्यक्षनिश्ठ आनी प्रयोगक्षम' असो विज्ञानधर्म होच खरो व्हड धर्म' अशें सावरकाराचें मत आशिल्ल्यान पूर्वजल्म, कर्मवाद ह्या गजालींक ताचो खर विरोध आसलो.

सावरकाराच्या राजकीय, धार्मिक, अध्यात्मीक आनी तात्त्विक विचार प्रणालींतल्यान तशेंच इतिहासीक वावरांतल्यान, भारतीय समाजांत सावरकार यूग वा सावरकर वाद असो एक सिध्दांत रूढ जावंक पावलो.

- कों. वि. सं. मं.

सावडुकार, बाळकृष्ण वामन : (जल्म : २ जानेर १८८६, काणकोण; मरण : १४ जानेवारी १९४९).

पुराय नांव बाळकृष्ण वामन तथा गजानन सावडुकार. पणजे लिसेंवाचो कोर्स पुराय केलो आनी आग्रीमेसूर आनी कोमुनीदादी ह्या सरकारी कार्यालयांनी कांय तेंप नोकरी केली. फुडाराक नॉर्मल स्कूलांतल्यान परिक्षा उत्तीर्ण जावन तो सरकारी मुळावे पुर्तुगेज शाळेंत शिक्षक जालो. भुरगीं तेजिश्ठ आनी स्वाभिमानी जावंची, तांचें भीजूडपण ना जांवचे म्हणून तो पुस्तकी शिक्षणावांगडाच भुरग्यांचेर बरे संस्कार करतालो. गोमंतक मराठी शिक्षक संमेलन हें ताणें आपले जीणेचें कार्य मानलें. गोमंतक मराठी शिक्षण संमेलनावरवीं मराठी शिक्षकापुरती सरकारी शिक्षण खात्याक समांतर अशी यंत्रणा ताणें निर्मिली. ताणें शिक्षणाविशीं बरेच लेख पुर्तुगेजींतल्यान बरयले. ती लेखमाळ उपरांत पुस्तक रुपान उजवाडा आयली. तो बरो उलोवपी आसलो. लिखणेपरस ताणें उलोवपाचेर चड भर दिलो. समाजसुदारणा आनी शिक्षण प्रसाराखातीर ताका ताच्या वकृत्वाचो खूबूच लाव जालो. जरी तो पुर्तुगेज शिक्षक आसलो तरी तो मराठीचो खांपो अभिमानी आशिल्लो. १९३० वर्सा मडगांवां महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें १५ वें अधिवेशन जालें तेवेळार गोंयची पुराय रितीन वळख करून दिवपी गोमंतक परिचय ग्रंथ ताणें तयार केलो आनी आपल्या स्वर्चान छापून तो लोकांमेरेन पावयलो. गोंयावयलो तो एक बरो संदर्भ ग्रंथ जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

साहित्य : ललित कलेचो एक प्रकार. सौंदर्याअणभव दिवपाची तांक आनी प्रयोजन आशिल्ले ललितकले अंतर्गत शिल्प, चित्र, संगीत, नाच, साहित्य ह्या कलांचो आस्पाव जाता. मौखीक आनी लिखीत उतरावळीची सोबीत आनी अर्थपूण अशी मांडावळ करून, तेवरवीं ती मांडावळ रचतल्याक (साहित्यिकाक) आनी तिचो अणभव घेतल्याक (वाचप्याक, आयकुप्याक) सच्चिदानंदाचो अणभव घेवंक मदत करता

ते मांडावळीक साहित्य ही संकल्पना लागू जाता. भावना, विचार, प्रतिभा आनी मांडावळ अशा घटकांचो आस्पाव जाल्ली ती कलाकृती आसता. अशे तरेन सत्य, शिव आनी सुंदर हांचें मिलन जावन निर्माण जाल्ली मौखीक वा लिखीत उतरांची कलाकृती म्हणजे साहित्य.

असे तरेचो उंचेल्या पांवड्यावयलो 'प्रज्ञा आनी प्रतिभे'चो विलास वाचप्याक आयकतल्याक 'ब्रह्मानंद सहोदरा'चो दिश्टावो घडोवन हाडटा, तेन्ना ती निखटी उतरावळ म्हळ्यार 'वाक् मय' उरना, ताचें रुपांतर 'वाङ्मयांत', 'साहित्यांत' जाता. हाकाच 'साहित्य' म्हण्टात.

प्राच्य म्हळ्यार उदेंती विशेशतायेन भारतीय परंपरेन हाचे संबंदान भोव खोलायेन आनी साक्षेपान विचार जाल्लो आसा. अस्तमतेच्या साहित्य विचारांत लेगीत साहित्याचो अर्थ लावपाचो खूबच वावर आयजमेरेन जाला. साहित्य ही संकल्पना बरेतरेन समजून घेवपाक त्यो दोनय परंपरा हे विशीं, ताच्या स्वरुपाविशीं कितें म्हण्टात हें समजून घेवचें पडटलें. ताच्या सांगतान साहित्याचें प्रयोजन, पती आदी समजून घेतल्यार आनीक बरें जातलें.

भरतापसून ते पंडित जगन्नाथा मेरेन भारतीय (संस्कृत) साहित्यविचाराची परंपरा आसा. तातूंत आपलो साहित्य विचार भरतान नाटकाच्या संदर्भांत सांगला. 'ललित साहित्य' ह्या व्यापक अर्थान 'काव्य' हो शब्द हे परंपरेंत येवजिल्लो पळोवंक मेळटा. हे विशींचे चर्चेत 'काव्यपुरुषा'चे रुपक सातत्यान आपणायल्लें आसा. सुरवेक हो विचार साहित्याच्या साधनाचेर केंद्रित जाल्लो पळोवंक मेळटा. 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम ।' (काव्यालंकार : १.१६) 'साहित्य म्हळ्यार शब्दाच्या सांगातान आयिल्लो अर्थ'. साहित्याच्या ह्या लक्षणांतल्या 'सहितौ' हे मोडणेंतल्यान मुखार साहित्य हे संकल्पनेन मूळ धरलें. हाचे पयलीं म्हळ्यार भामटाचे पयली संस्कृत साहित्य विचारांमदी ह्या संदर्भांत अर्थनिरपेक्ष रुपकादी अर्थचमत्कृती मानपी अशे दोन विचार आसले. ह्या दोनय विचारांक न्हयकारून 'शब्दसौष्ठव' आनी 'अर्थव्युत्पत्ती' हीं दोनय आंगां काव्यांत एकेसारखीच म्हत्वाचीं आसात म्हणपाचें भामहान स्पश्ट केलें. 'शरीर तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' (काव्या दर्श १.१०) हें दंडीन सांगिल्लें काव्यलक्षण. तातूंत ताणें शब्दार्थाक काव्य कूड मानून ताचेमदल्या अर्थाची उतरापरस आशिल्ली आंतरता तो सूचयता. 'तनु शब्दार्थौ काव्यम्' (रुद्रट, काव्यालंकार, २.१) 'शब्दार्थौ मूर्ति - शरव्यातौ' (विद्यानाथ) हांच्यासारकिल्या शब्दार्थाच्या साहचर्याचेर भर दिवपी जायत्यो साहित्यांतर्गत व्याख्या संस्कृत साहित्य विचाराविशीं मेळटात. 'वक्रोक्त काव्य जीवितम्' अशें कुंतकान म्हळां. कवीची म्हळ्यार साहित्यिकाची सांगपाची पद्दत (म्हळ्यार साहित्य निर्मणी) ही वेव्हारान आमी वापरता ते सरळ पद्दती परस वेगळे तरेची आसता. ती वांकडी म्हळ्यार आडवळणांची म्हळ्यार 'वक्र' आसता. हाकाच 'वक्रोक्ती' अशें म्हटलां. हाच्या आदारान सामान्यतायेनी प्रतीत न जावपी वस्तुसंबंद जोडून वैचित्र्यपूर्ण पद्दतीन मांडावळ करून कवी

आपली अभिव्यक्ती सिध्द करता. सुरवेक अभिव्यक्ती प्रधान आशिल्लो हो विचार उपरांत आशयप्रधान जालो. 'औचित्य' ह्या गुणाचो साहित्यांतले मूल्य स्पश्ट करपाच्या वावराक क्षेमेंद्रान व्हड म्हत्व दिलां आनी अशे तरेन उतराच्या अर्थापसून उतरांतल्या आशया मेरेन भोंवडी परिक्रमा करून हो भारतीय साहित्य विचार सिध्द जाला. आनंद वर्धन हाणें ध्वनी विचाराची मांडावळ करून उतरांत उपरासपी रसाभिव्यक्तित्या सामर्थ्याविशीं समाधानकारक स्पश्टीकरण केलां. शब्दांक वाच्य, लक्ष्य आनी व्यंग अशे तीन अर्थ आसतात. साहित्य व्यंगार्थप्रधान आसता. म्हळ्यार तातूंत व्यंगार्थाक म्हळ्यार सूचितार्थाक म्हत्व आसता. साहित्यांतल्यान व्यक्त जावपी रस लेगीत व्यंगीत म्हळ्यार सूचित, ध्वनीत स्वरुपाचो आसता. ह्या 'व्यंगार्थप्रधान उतरांच्या वेव्हारांतल्यान कवीच्या साहित्यिकाच्या भावनात्मक सौंदर्यानुभवाचा रसिकाक म्हळ्यार वाचप्याक आयकुप्यांक आयिलो प्रत्यय' म्हळ्यारूच रस, म्हळ्यारूच साहित्य. ताचो आस्वाद ताका आनंद प्राप्त करून दिता. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यं' ह्या उतरांनी विश्वनाथान रसतत्त्वाचें सर्वमान्य म्हत्व विसकटावन सांगला. संस्कृत काव्य (साहित्य) शास्त्राक अभिप्रेत आसपी साहित्याचे स्वरुप 'तत् अदोषौ शब्दार्थौ सगुणौ अनलंकृती पुनः क्वापि' (काव्यप्रकाश १.४) ह्या मम्मटाच्या काव्यलक्षणांतल्यान प्रगट जालां. तातुंतल्या पदांची अर्थकक्षा मतींत घेतल्यार संस्कृत काव्य (साहित्य) शास्त्राक अभिप्रेत आशिल्ल्या साहित्याच्या स्वरुपाविशीं सांगचें जाल्यार अभिधा, लक्षणा आनी व्यंजनां ह्या तीनय शक्तींनी युक्त आशिल्ले शब्दार्थ रसापकर्षक दोश टाळून, रसाचो उत्कर्श सादपी गुणांनी नटटात आनी अर्थाचें विभावन करपी, ताका आस्वादाचीं कळा प्राप्त करून दिवपी अलंकारानी संस्कारीत जातात, तेन्ना त्या शब्दार्थाक 'काव्य' म्हण्टात.

साहित्य ही एक भाशिकनिर्मणी आसा आनी ताचें आदीम ध्वनीरुप हें उच्चार रूप आसा. तें 'वाक्मय' आसा. साहित्याक 'वाङ्मय' अशेंय दुसरें उतर आसा. 'वाचो विकार वाङ्मयम' ह्या प्रसिद्द सूत्रावरवीं 'वाणीचो म्हळ्यार वाचेचो विकार म्हळ्यार वाङ्मय' अशी वाङ्मयाची साहित्याची व्याख्या करूं येता. हेवरवीं मराठी समीक्षक न. चि. केळकर हांणी वाङ्मयाची व्याख्या करताना 'यच्च यावत् जे वाचेने वदले गेले ते' असो अर्थ घेतला. पूण 'वाचेच्या साबार विकारांक वाङ्मय म्हणप समा जायना. इंग्लिशींत 'Memorable words' (संस्मरणीय शब्द) असेंय वाङ्मयाक म्हळां. 'उतराक जाल्लो अर्थ गर्भ विकार' म्हळ्यार वाङ्मय अशीय ताची व्याख्या करूं येता. साहित्याचे बराबरीन वाङ्मय हेंय उतर घोळणुकेंत आसा.

अस्तंती साहित्य विचाराचो माग काडीत साहित्य ह्या संकल्पनेची विसकटावणी केली जाल्यार तातुंतल्यान अशें दिसून येता, तांणी संवेदनशीलतेक चड म्हत्व दिलां. 'Literature' ह्या इंग्लीश उतराचें पर्यायी अर्थाचें उतर म्हण आमी साहित्य हें उतर

भारतीय भासांमदीं आपणायलां. 'Literature' ह्या उतराचे कोशांतर्गत जे अर्थ दिल्यात ते अशे - 'अक्षरांनी बांदिल्ली म्हायती वा विचार' आनी 'काळ आनी रुची हांचे चाळणीतल्यान तिगून राविल्ली गंभीर लळीत बरपावळ' अस्तंती साहित्यविचार साहित्याचो विचार करताना लळीत साहित्य आनी शास्त्रीय, तात्त्विक साहित्य हांचेमदी फारफेर करता. ताचो साबार भर वाच्यार्थ उरता. भावशीळता (Emotional Element) आनी कल्पनाशीलता. (Imaginative Element) हांकां चडांत चड म्हत्व थंय दिवप जाता. तातूंत हॅझलिट, केबल, रस्किन, कोर्टहोप, जॉन्सन, वर्डस्वर्थ, मिल हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. तांणी 'साहित्या'ची जी व्याख्या केल्या ताच्यो ह्यो कांय देखाऱ्यो : 'The language of imagination and passion' (हॅझलिट), 'A vent for overcharged feeling or full imagination' (केबल), 'The suggestion, by the imagination, of noble grounds for the noble motions' (रस्किन), 'Expresion of imaginative thought and feeling' (कोर्टहोप), 'The art of writing pleasure with truth by calling imagination to the help of reason' (जॉन्सन), 'The spontaneous overflow of powerful feelings recollected in tranquility' (वर्डस्वर्थ), 'what is poetry but the thought and worlds in which emotion spontaneously embodies itself?' (मिल). ह्या भावनाशील आनी कल्पनाप्रधान साहित्याक आपली खाशेली अशी एक लय आसा. ताकाच लागून साहित्याची व्याख्या करतनां जॉन्सन म्हण्टा, 'Poetry is metrical composition.' जाल्यार कार्लाइल म्हण्टा, 'Poetry, we will call the musical thought.' 'The rhythmic creation of beauty'. ह्या उतरांनी एडगर अॅलन पो हाणें कवितेची म्हळ्यार पर्यायान साहित्याची व्याख्या केल्या.

साहित्याची संकल्पना स्पश्ट करपाच्या कामांत अभिव्यक्तीचें साधन म्हणून भाशेचोय आवश्यक तो विचार अस्तंती समीक्षकांनी केल्लो आसा. ह्यासंबंदान विवेचन करतासतना 'The art of employing words in such a manner as to produce an illusion?' अशें मेकॉले म्हण्टा, जाल्यार मॅथ्यू अर्नोल्ड हाणें हेविशीं म्हळां, 'The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.' तेचवरी 'The best words in the best order' ही कोलरिजची प्रसिद्द व्याख्या साहित्यांतल्या भाशेच्या वापराविशीं म्हत्वाचो विचार मुखार दवरता. ताचीच 'Poetry is the antithesis of science' ही साहित्याविशींची व्याख्या साहित्य आनी शास्त्र हांचे मदलो वेगळेचार स्पश्ट करता. 'The best and happiest moments of the happiest and best minds' अशें शेले म्हण्टना तो साहित्यिकांक साहित्यनिर्मणीच्या रिवाणांक जाल्ल्या उपाट खोशेविशीं भाश्य करता; जाल्यार 'criticism of life' म्हणून

साहित्याचे जीवन दर्शन करपाचे तांकीविशीं आनी जीवनभाश्यात्मक स्वरुपाविशीं मॅथ्यू अर्नोल्ड हांणें आपलें मत मांडलां. ह्या व्याख्यांवयल्यान साहित्याच्या साबार आंगांक केंद्र मानून अस्तंती समीक्षकांनी साहित्य संकल्पनेविशीं आनी स्वरुपाविशीं साबार विचार मांडून तातूंतल्यान साहित्य ही संकल्पना स्पश्ट केल्या.

भारतीय समीक्षक हो विचार साहित्यिकाच्या वा वाचकाच्या आंगान करिनात. साहित्यकृती मुखार दवरून ते तो करता. ताका लागून तो चडांत चड सूक्षीम, वस्तुनिष्ठ आनी विश्लेशक जावंक पावला. तेचवरी भारतीय साहित्यविचार हो मुळांत साहित्याच्या उच्चार रुपाचेर - ध्वनीचेर आदारिल्लो आसा. अस्तंती साहित्यविचार, साहित्यकृती, लेखक - वाचक हीं आंगां विस्तारान आनी खोलायेन विचारांत घेता. भारतीय साहित्यविचारापरस तो व्हडा प्रमाणांत संवेदनशील आसा अशी प्रचिती येता. भारतीय विचार 'लळीत' आनी 'लळीतेतर' असो विचार करिना. पूण अस्तंती तो विचार करता.

लॅटीन भाशेंत आनी पुर्तुगेज भाशेंत लेगीत साहित्याविशींच्या अभ्यासाक 'lettres' म्हूण संबोधतात. जाल्यार स्वर वा ध्वनी विशयक अभ्यासाक 'solpa' म्हूण संबोधतात. पयल्यांत दृक् श्राव्य स्वरुपाक म्हत्व आसा. तातूंतय दृक् संवेदनेक मात्सो वयलो पांवडो आसा. 'solpa' त श्राव्य संवेदनेक पयलो मान आसा आनी ताच्या आदारान दृक् संवेदनेक आकार प्राप्त जाता. अस्तंती साहित्यविचारांत ध्वनी संवेदनेपरस दृक् म्हळ्यार 'अक्षरा'च्या चिन्नांक म्हळ्यार रुपाक चड म्हत्व आसा. जाल्यार भारतीय साहित्यविचारांत 'रसा' क पयलो पाट दिला. आधुनिक भारतीय साहित्य विचारान आपल्या दायजापरस अस्तंती साहित्यविचारांची वाट चड आपणायल्ली दिसता.

साहित्य (Literature) ही संज्ञा फकत साहित्य कलेपुरती वा बरपावळीपुरती मर्यादीत करून घेवप उचीत थारचें ना. ताच्या उपयोजनांमदीं लेगीत जायत्या अडचणी आसात, तरी लेगीत इंग्लिशींतल्यो कल्पित कथा साहित्य (Fiction) वा काव्य (Poetry) ह्यो संभाव्य स्वरुपाच्यो पर्यायी संज्ञा विशिश्ट अर्थान हे आतीच वापरून रूढ जाल्ल्यो आसात. कल्पनारम्य साहित्य (Imaginary Literature) वा फार्सी भाशेंत जाका बेले लेत्र (Belles-Lettres) म्हळ्यार लळित गद्य ह्यो संज्ञा किचकटिच्यो आसात.

साहित्याच्या प्रयोजनाविशीं सांगपाचें म्हळ्यार आदल्या तेंपावयलीं प्रयोजनां आनी आर्विल्ल्या तेंपावयलीं प्रयोजनां वा अस्तंती प्रयोजनां आनी उदेंती वा भारतीय प्रयोजनां विंगड विंगड आसतात अशें म्हणप समा जावचें ना. भोव खोलायेन आनी बारीकसाणीन विचार केल्यार आमच्या संस्कृत (भारतीय) साहित्यविचारांच्या संदर्भांत प्रयोजनां जीं सांगल्यांत तींच प्रयोजनां उण्याअदीक प्रमाणांत आजूय लागू पडूं येतात. संस्कृत साहित्य शास्त्रांत सांगिल्लीं प्रयोजनां एका श्लोकांत बंदिस्त केल्यात, तो मम्मटाचो श्लोक असो-

काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये

सद्यः परनिवृत्तयेकान्ता संमिततयोपदेश युजे ॥

(काव्यप्रकाश, १.२)

ताणें कीर्ती, अर्थप्राप्ती, वेव्हारज्ञान, अमंगळ निवारण, तत्काळ परमानंदप्राप्ती आनी मोगाळ बायलेच्या मुखारतल्यान आयकूंक मेळ्ळ्यावरी केल्लो उपदेश अशीं स प्रयोजनां सांगल्यात. जाल्यार आधुनिक विचारवंतानी साहित्याचीं जीं प्रयोजनां सांगून दवरल्यांत तातूंत पलायन (Escape), इच्छापूर्ती (Wish-Fulfilment), जिज्ञासापूर्ती (Curiosity), आत्माविशकार (Self Expression), उद्बोधन (Instruction), मोक्ष आनी आध्यात्मिक उन्नती, (Salvation), अनुभवविश्वाची समृद्धी, स्व - रूप - निश्ठा, नवनिर्मिती (Creativity) अशा प्रयोजनांचो आस्पाव जाता. खोलायेन विचार केल्यार पुर्विल्ल्या आनी आर्विल्ल्या वा आधुनिक साहित्य प्रयोजनांची संगती लावं येता.

साहित्याचे पतींचो विचार केल्यार काणी आनी कवन / गीत अशो दोनय आदीम साहित्य पती म्हण सांगच्यो पडटल्यो. ते भायर आशिल्ल्यो पती ह्यो अर्वाचीन विचारांतल्यान आनी प्रगतींतल्यान नांवा रुपाक आयल्यात. तातूंतय आयज जो लळीतेतर साहित्याचो प्रकार देखीक शास्त्रीय, तत्वीक आदी आमी पळयतात तांचो आस्पाव 'प्रबंध' प्रकारात संस्कृत साहित्य' विचारांत केल्लो आसा. मनीस जातीची उदरगत सांगतना गिन्यान आनी तंत्रगिन्यानाचो स्फोट जायत गेलो आनी ताकालागून कोणा काळार त्रिशारखी (तीन खांद्यांचो) आशिल्लो हो साहित्य रुरव धाय दिकांनी फांकत रावलो. ताका लागून कादंबरी, लघुकथा, नाटक, चरित्र - आत्मचरित्र, लळीत निबंद दुःखांतिका, त्रासदी, सुखांतिका आदी पतींची आनी उपपतींची भर पुर्विल्ल्या वर्गवारींत पडत रावली. ह्यो पती सर्वसादारणपणान आकृतीबंधाचेर आदारून जाल्यात. तेभायर कांय पती पडल्यात. देखीक लोकसाहित्य, विज्ञान साहित्य बौध्दसाहित्य, हिंदु साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, जैन साहित्य, मुस्लीम साहित्य, प्रादेशिक साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, राश्ट्रीय साहित्य, स्थानिक साहित्य, वैश्विक साहित्य, बालसाहित्य, पुर्विल्लें साहित्य, आर्विल्लें साहित्य, स्त्री साहित्य, कुमार साहित्य, नेमाळें साहित्य, दिसाळें साहित्य, वर्तमानपत्री साहित्य, संगणक साहित्य, निग्रो साहित्य, संपर्क माध्यम साहित्य, प्रचारकी साहित्य आदी. हेविशीं विचार केल्यार अशें दिसून येता, ही वर्गवारी करपाक कसलोय आनी खंयचोय कस चलता. देखीक धर्म, वंश, जात, पात, कात, देश, देव, लिंग, प्रदेश, भाषा, स्थळ, काळ, वेळ, विशय, कला, कुशळताय, क्रीडा, वेवसाय आदी.

साहित्याची पयली निर्मणी जाली तेन्ना सावन ताचो आलेख उंचेल्या पावंड्यार चडत आयला. साहित्याचें आदीम रूप हे 'वाक्-मय' आशिल्ल्यान तें मनीस कुळयेइतलेंच पुरातन जावन आसा.

अधीकृतपणान सांगचें तर तें 'वेद' आनी 'अवेस्ता' इतकें निश्चितपणान पुरातन आसूंक जाय. ते उपरांतचे जो इतिहास मेळटा तो ग्रीक, हिब्रु, संस्कृत, चिनी, लेटीन, पाली अर्धमागधी, तिबेटी, द्रविडी (तमिळी), सिंहली आदी साबाय भासांतल्यान विंगड विंगड भाशाकुळांतल्या भाशेंतल्यान चडट्या क्रमान साहित्य निर्मणी जावंक लागली. पूण आजूनय कांय भासो उरल्यात जातुंतल्यान फकत मौखिक स्वरुपांतलें (oral) म्हळ्यार वाक् - मय वाङ्मयूच निर्माण जाता. कारण तांकां आजून लिपयेचो सोद लागूंक ना.

मनीस संस्कृतायेच्या उदरगतीचे प्रक्रियेंत जायत्यो भासो आनी तांच्यो लिपयो नदरेआड जाल्यात. तातुंतल्या कांय भासाच्या पुनर्जिविताचो यत्न नेटान, निश्ठेन आनी मोटे सफळतायेन चल्ला, देखीक - हिब्रु ही पोरनी विसरत गेल्ली पुर्विल्ल्या तेंपावयली गिरेस्त भास. आज ती परतून वयर सरल्या.

साहित्य म्हळ्यार एक साधन, जें मनशाचे संस्कृतीच्या संदर्भांतल्यान प्रज्ञा आनी प्रतिभेचो दिश्टावो घडयता. हो दिश्टावो रंग, रूप, आकार, रेशा, अक्षर, शब्द, स्वर, ताल, ध्वनी, नाद, शिल्प, नाच क्रिडा आदी साबार माध्यमांतल्यान घडयतात. साहित्याचो विचार फकत 'अक्षर' आनी 'शब्दा'च्या संदर्भांत करतल्या संस्कृतीच्या अभ्यासकाक साहित्याचे हे अनंत व्याप्तीचें दर्शन आतां जावंक लागलां.

- प्रा. बाळकृष्ण जी. कानोळकार

लोकसाहित्य : अनामीक लोकांनी रचिल्लें, परंपरेंतल्यान घोळणुकेंत उरिल्लें जनपद साहित्य. अशा साहित्यांत लोक कथा, लोकगीतां, लोकनाट्यां, म्हणी, कुवाडी, ओपारी, उमाणे, अशा साबार लोकसमुदायांत प्रचलित आशिल्ल्या. निशेध करून मोरवीक स्वरुपांत मेळपी साहित्य प्रकारांचो आस्पाव जाता.

लोक साहित्याक लोकविद्या, ग्रामसाहित्य, लोकसंस्कृती, लोक वाङ्मय ह्योय भारतीय संज्ञा वापरतात. पाश्चात संस्कृतींत Folklore हें उतर Folk म्हणजे 'लोक' आनी Lore म्हणजे साहित्य ह्या अर्थान वापरतात. हांगा लोक म्हणजे अप्रगत, अविकसीत लोकसमुदाय ह्या अर्थान घेवप जाता. Lore वा साहित्य वाङ्मय ह्या उतरा वरवीं मोरवीक परंपरेंत आशिल्ल्या सगळ्याच उपक्रमांचो आस्पाव करप जाता. तरीय 'साहित्य'चे सुटसुटीत व्याप्तीकातीर लोक साहित्यांत मुखेलपणान १) लोक कथा (बोध कथा, निती कथा, परिकथा, दं कथा) २) लोक गितां (जल्म - मरणा वेळावयलीं गीतां, श्रमगीतां, क्रीडागीतां, बडबड गीतां) ३) आरव्यानां (किर्तनां, निरुपणां) ४) लोक नाट्यांतली गद्य-पद्य रचना वासुदेव, गोंधळी, भराडी, कालो, जागर, खेळ, पोवाडे, लावणी, तमाशा दशावतार, यक्षगान, जात्रा, भवाई आनी हेर (लोकनाट्यां) हांचो विचार करप जाता.

लोक साहित्य हें जनसमुदायाचें साहित्य. थारावीक संस्कृतींत एक समान संस्कृतीक दायज आशिल्ले पूण थळ, काळ, तत्त्वानुसार

संदर्भांतले एकामेकांपासून अलग दिसपी जायते जनसमुदाय आसतात. ह्या असंग जनसमुदायांची आपली अशी एक अलग संस्कृतीक परंपरा आसता. मूळ समान परंपरेक धरून आशिल्ली ही अलग परंपरा त्या त्या जनसमुदायाचें वेगळें पण दाखयता. ह्या वेगळ्यापणानुसार त्या त्या जनसमुदायाकडसून वेगवेगळें लोकसाहित्य निर्माण जातक कथा, जैन धर्मासंबंदीत जैन कथा, गुणाढ्याच्या लौकीक बृहत्कथा नितीशास्त्रीय पंचतंत्र कथा, सोमदेवाचो कथा सरित्सागर, वेताळपंचविशी आनी सिंहासनबत्तीशी ह्यो चातुर्य कथा, वेगवेगळ्या प्रदेशांनी प्रचलित आशिल्ल्यो दंत कथा.

लोक साहित्य हो सामुदायीक अविश्कार म्हणून मानून घेवप जालां आसलें, तरी लोक साहित्य उगम काळांसंबंदीं एकमत जावप कठीण आसा. भोवतेक देशांच्या लोक कथांमदीं, विशेश करून थारावीक घडणुकांच्या आशयामदीं एकसारखेपण दिसता. प्रदेशीक आनी संस्कृतीक संदर्भ कुशीक काडले तर लोक कथेक वैश्वीक रूप प्राप्त जाल्लें दिसता. एका देशाच्या एका जनसमुदायांत प्रचलित आशिल्ले लोककथेचो आशय आनी प्रयोजन, दुसऱ्या देशाच्या जनसमुदायांत प्रचलित आशिल्ल्या लोककथेच्या आशयाकडेन आनी प्रयोजनाकडेन तालमेळ दवरता म्हणपाचें दिसता. अगड बंब प्राणी, नटभक्त मनीस, जादुटोणो करपी चेट किणी, बोलको निर्संग सर्गांतल्यो परी, देव देवतांचो संचार अशीं पात्रां संसारभरच्या लोककथांनी दिसता. ताचेवयल्यान संसारीक लोककथांमदलें सारकेपण तर दिसताच, तेभायर लोककथांचो जल्म सुश्टनिर्मितीच्या सुरवेच्याच काळांत जाला म्हणपाचोय अदमास मेळटा. जी गंजाल लोक कथांच्या संदर्भांत खरी आसा ती हेर लोकसाहित्य प्रकारांतच तितकीच खरी आसा.

खंयच्याय साहित्य प्रकाराप्रमाण, लोककथाय समाजाचें चित्रण करता. ताकालागून त्या त्या समाजांतल्या समाजमनाची वळख जावंक पावता. ताची सामाजीक जीवन पद्दत, सामाजीक निश्टा, ऐहिक तशें लौकीक प्रयोजन, धार्मीक तत्त्वप्रणाली, नैतिक तत्त्वप्रणाली, कुटुंबीक धारणा अशा साबार तासांचेर उजवाड घालपाक लोक साहित्याचो उपेग जाता. तातुंतल्या बोधकता, नितीकथा, म्हणी सारकिल्या प्रकारांनी समाजाचे बौध्दीक क्षमतेची वळख जाता. तेभायर समाजाखातीर तांचेवरवीं तयार अशीं मार्गदर्शन तत्त्वां प्राप्त जाता.

लोकसाहित्य ही एक साहित्य परंपरा आशिल्ल्यान कालानुसार तातूंत बदल जावप अपरिहार्य आसा. लोक साहित्याचो उगम आदीम काळांतलो धरलो तरी, सद्याच्या काळांत उपलब्ध आशिल्लें लोक साहित्य जशाचें तशें उपलब्ध जालां म्हणूंक मेळचेना. मूळ संहितेंत जायते पुरक - मारक बदल घडपाची शक्यताय आसा. तशेंच मौखिकता हो गूणय आतां लोक साहित्याचो खाशेलो गूण उरूंकना. आधुनीक काळांतल्या सुविधांक लागून जायतें लोक साहित्य आतां लिखित स्वरुपांत उपलब्ध जालां. तशेंच लोक साहित्य धरून सगळ्याच

लोकवेदाच्या आदुनीकरणाचे प्रक्रियेंत लोक साहित्य हें आतां तशें अप्रगत वा ग्रामीण लोकांपुरतें उरूंकना. प्रगत तशें नागरी समाजजिवीताकडे.

- कों. वि. सं. मं.

साळगांवकार उद्येग समुह : गोंयच्या आर्थिक, शिक्षणीक, सांस्कृतिक जडण - घडणेंत मोलाचें योगदान दिवपी एक प्रमुख उद्येग समुह. गोंयच्या आर्थिक उदरगतीक व्हड प्रमाणांत हातभार लावपी र्वण उद्येगांत भरीव उलाढाल करून, आंतरराश्ट्रीय बाजारपेठेंत गोंयच्या र्वनीजाक दर्जेदार र्वनीज उत्पादन म्हणून म्हत्व प्राप्त करून दिवपाक ह्या उद्येग समुहाचे व्हड यत्न कारणीभूत जाले. र्वण उद्येगा वांगडाच वीज - निर्मिती प्रकल्प, येरादारी वेवस्था, वैजकी संशोधन केंद्र, शिक्षणीक संस्था, वर्तमानपत्र - नेमाळीं प्रकाशन, र्वेळ अशा साबार मळांचेरय ह्या उद्येग समुहाची कामगिरी तोरवणायेची आसा.

१९३४ त वास्को (मुरगांव) हांगा ल्हान प्रमाणांत किरकोळ विक्रेचो पसरो सुरू करून ह्या उद्येग समुहाच्या संस्थापकान, श्री. वासुदेवबाब महादेव साळगांवकारान (जल्म : १३ मे १९१६; मरण : १३ ऑक्टोबर १९८४) साळगांवकार उद्येगाची बुन्याद घाली. फुडें रामकृष्ण ह्या आपल्या भावाच्या सहकार्यान पसऱ्याची व्याप्ती वाडयली

वासुदेवबाब म. साळगांवकार

आनी आयात - निर्यातीच्या धंद्यांत ताचें रुपांतर केलें. फुडाराक १९५७ त 'व्ही. एम्. साळगांवकार इ. इरमांव लिमीताद' कंपनी सुरू करून श्री. वासुदेवबाब हाच्या कल्पक येवजण आनी कुशळ वेवस्थापनाखाला गोंयच्या र्वनीज उत्पादनाची निर्यात

साळगांवकार कंपनीन केली. १६५०० टनांची लोरवण - र्वनिजाची विक्रमी निर्यात करून, साळगांवकार कंपनीन र्वनीज उत्पादन आनी र्वनीज निर्यात उद्येगांत पयलें पावल घालें.

आंतरराश्ट्रीय बाजारपेठेंत आपलो जम बसयतलो आनी उत्पादनाची पत सांबाळटलो तर हेर राश्ट्रांच्या उत्पादनाकडेन सर्त करून टिकाव धरचो लागतलो हें वासुदेवबाबाच्या शिटूक मनांत आयलें. तेखातीर गोंयच्या उत्पादनाचो दर्जो सांबाळचो लागतलो हें थारावन ताणें आधुनिक तंत्रशास्त्राचो आदार घेवन र्वनीज उत्पादनांत

वेगवेगळे प्रयोग केले. उदकाच्या सांठ्यापोंदचो माल काडप, उक्ते पददतीचें र्वण काम करप, ड्राय स्क्रीमिंग, मॅकानिकल हँडलींग, बेनेफिसीएशन, क्वालिटी कंट्रोल, ट्रांशीपींग सारके आधुनिक, तांत्रिक सुविधांचो वापर करून गोंयच्या र्वनीज उत्पादनांत क्रांतीकारी बदल घडोवन हाडल्यात. तेचपरी आंतरराश्ट्रीय बाजारपेठेंत र्वनीज उत्पादनाच्या दर्जाची पत सांबाळून, गोंयांक आंतरराश्ट्रीय कीर्त जोडून दिल्या. आयचे घडयेक एके फावट २००,००० टन र्वनिजाची निर्यात करून वर्साक ३,०००,००० टनांवयर निर्यात करपाची हे कंपनीची क्षमता आसा.

र्वनीज उत्पादनाचे निर्यातीवांगडाच हेर तरेच्या उत्पादनांतय साळगांवकार कंपनी मुखार आसा. साबार उद्येगधंद्यांक आवश्यक अशे वीज निर्मितीचो प्रकल्प (रिलायन्स साळगांवकार पॉवर प्रॉजेक्ट), राश्ट्रीय - आंतरराश्ट्रीय वाहतूक वेवस्था (आजेंसीय जेराल प्रा. लिमिटेड आनी एअरो मुंडीआल), हॉटेल वेवसाय (तीन आनी पांच नखेत्री हॉटेलां), वित्तसंस्था (पिरामीड फायनान्स लि.), शिक्षणीक आस्थापनां (महादेवराव साळगांवकार कॉलेज ऑफ लॉ आनी इन्स्टीट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट स्टडीज), वैजकी संस्था (साळगांवकार मेडिकल रिसर्च सेंटर), प्रकाशन (राश्ट्रमत, सुनापरान्त, गोवा टुडे), र्वेळ (साळगांवकार स्पोर्ट्स क्लब) अशा साबार मळांचेर ह्या उद्येग समुहान नामना जोडल्या.

साळगांवकार हें घराणें मुळचें रायबंदरचें. उपरांत तें वास्को स्थायीक जालें. साळगांवकार कंपनीचो संस्थापक वासुदेवबाब हाचो बापूय श्री. महादेव साळगांवकार, वासुदेवबाबाच्या भुरगेपणांतच भायर पडिल्ल्यान ताचो सांबाळ ताची आवय गंगाबाय हिणें केलो. भुरगेपणांतच संवसाराची जापसालकी भुजांचेर येवन पडिल्ल्यान, वासुदेवबाबांक सुरवेच्या काळांत र्वूब अडचणीक तोंड दिवचें पडलें. ताची चिकाटी आनी धडाडी ताच्या आदाराक आशिल्ल्यान ताणें परिस्थितीचेर मात करून वैभवशाली उद्येग उबो केलो. एक पसरकार म्हण सुरवात करून तो एके आंतरराश्ट्रीय नामनेच्या उद्येगसमुहाचो अध्यक्ष जालो. ह्या कामांत ताका ताचे भाव (रामकृष्ण) आनी पूत (अनिल, शिवानंद आनी दत्तराज) हांचें सहकार्य मेळ्ळें.

साळगांवकार उद्येग समुहाचें आनी विशेश करून वासुदेवबाबाचें गोंयच्या फुडारासंबंदींच्या आनीक एका र्वाशेल्या योगदानाचो उल्लेख जावप अपरिहार्य जाता. गोंयच्या विलिनीकरणाच्या प्रस्नावेळार वासुदेवबाबाचो विलिनीकरण विरोधी चळवळीक र्वुबूच आदार जालो. ह्या प्रसंगार 'राश्ट्रमत' ह्या दैनिकाची जापसालकी घेवन ताणें विलिनीकरण विरोधी चळवळीक इतिहासीक योगदान दिलें. उपरांत 'सुनापरान्त' हें दिसाळें सुरू करून कोंकणी भाशेचे उदरगतीचे चळवळीक व्हड हातभार लायलो.

वासुदेवबाबाच्या आर्थिक, सामाजिक, शिक्षणीक आनी

सांस्कृतिक वावराचो जायत्या नावाजत्या संस्थेचे वतीन भोवमान जाला.
- कों. वि. सं. मं.

साळगांवकार, नागेश विठ्ठल : (जल्म : ११ ऑगस्ट १९३७, सांता-क्रुज, तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण इंग्लीशींतल्यान घेतलें. तो गोवा लिबरेशन आर्मीचो वांगडी आशिल्लो. तो भूंयगत राजकीय वावरांनी वांटो घेतलो. १५ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा ताका अटक करून बंदखणींत घालो. उपरांत २७ मे १९५५ ह्या दिसा ताची सुटका जाली. ५ जून १९५५ दिसा ताका परत अटक केलो. १६ सप्टेंबर १९५५ दिसा ताची सुटका जाली. सुटके उपरांत तो परत गोवा लिबरेशन आर्मीखातीर वावर करूंक लागलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

साळगांवकार, शिवराम सुभा : (जल्म : १० मे १९३१, सांता-क्रुज, तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो कार्यकारी वांगडी आशिल्लो. संघटनेच्या फुडाऱ्यांक पोलिसांविशीं आनी मिलिटरी अधिकाऱ्यांच्या कारवायांविशीं म्हायती पावोवपाचें काम करतालो. हाचेभायर सुटकेझुजाऱ्यांक जेवण आनी रावपाक आलाशिरो दिवप, लोकांमदीं राजकीय जागृताय घडोवन हाडप असलीं कामां तो करतालो. १४ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी धा वर्सांखातीर बंदखणींत दवरलो. बंदखणींत ताका सुमाराभायर त्रासांक तोंड दिवंचें पडलें. २२ ऑगस्ट १९५९ दिसा ताची सुटका जाली, पूण सुमार देड वर्स पोलिसांनी ताका आपले नदरेखाला दवरिल्लो. गोंय सुटके उपरांत तो इंडियन नॅशनल काँग्रेसचो वांगडी आशिल्लो. १९७७ वर्सा सावन तो जनतापक्षाचो वांगडी जालो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

साळीक : हिंदी : कमल, कनवाल, अंबुज; गुजराती : सुरिया, कमळ; मराठी : कमळ; कन्नड : तवरिगड्डे; संस्कृत : पद्मम, पंकज, सरसिज, अंबुज, कमल; इंग्लीश : इंडियन लोटस, सेक्रेड लोटस; लॅटीन : मिलंबो न्युसीफेरा; निलंबियम स्पेसिओजम, कूळ : निंफिएसी).

उदकांत जावपी एक वनस्पत. हे वनस्पतीचें खोड लांब, मोव आनी उदकाच्या तळाक जमनीचेर सरपटत वाडटा. पानां सादीं पूण सत्रेच्या आकाराचीं ६०-९० सेंमी. व्यासाचीं वाटकुळीं आनी लांब

देठाचीं आसतात. तांच्यो कडो वयल्यान वळिल्ल्यो आनी शिरो पानांच्या मदल्या भागासावन किरणासारक्यो पातळिल्ल्यो आसतात. देठाक कांटे आसतात. फुल वासाचें, एकफावट एकच जाता. तें १०-१५ सेंमी. व्यासाचें ओडलायणें आनी लांब देठाचें रंगान धवें वा गुलाबी आसता. तें जुलें - ऑक्टोबरांत फुलता. संदलां चार-पांच, पाकळ्यो खूब आसतात. पुष्पस्थळी व्हड भोंवऱ्यासारखी ५-१० सेंमी., तोंकाक सपाट आसून तातुंतल्या स्वतंत्र पोकळ्यांत किंजदलां आसतात.

ही वनस्पत मुळची चीन, जपान आनी भारत ह्या देशांतली आसुंये. ही भारतांत सगळेकडेन आनी इराण सावन उदेंतेक ऑस्ट्रेलियामेरेन आसा.

हिची लागवड गड्डे वा बियांपसून करतात. ह्या झाडाच्या मुळांतले गड्डे भाजून, उकडून खातात. ताचे सुकयल्ले काप रोसांत घालतात. तळूनय खातात वा लोणचेंय करतात. तातूंत रिबोफ्लाविन, निअॅसीन आनी क, इ हीं जीवनसत्त्वां आसतात. तरणीं पानां आनी बियो खातात. जून वा सुकयल्लीं पानां पत्रावळींसारखीं वापरतात. बी ओकारो थांबोवपाखातीर, भुरग्यांक मुतूंक जावपाखातीर आनी जोराचेर दितात आनी कातीच्या रोगाचेर थंडाय हाडपाखातीर वापरतात. मुळांचो गोबर मूळव्याध, आमांश, अग्निमांघ हांचेर गुणकारी आसून नायटो आनी चामडेच्या रोगांचेर तांचो लेप लायतात. साळकां थंड, स्तंभक आशिल्ल्याकारणान पटकी आनी हगवण हांचेर दितात. महादेव आनी गणपतीचे पूजेंत साळकांक म्हत्व आसा.

तांबडें साळीक : मराठी : रक्तकमळ; हिंदी : कनवाल; गुजराती : निलोफल; कन्नड : बिलितवरई, न्यादलेहबू; संस्कृत : अलिप्रिय, शेषपद्म, रक्तोपल; इंग्लिश : इंडियन रेड वॉटर-लिली; लॅटीन : निंफिया प्यूबिसेन्स; कूळ : निंफिएसी.

ह्या वखदी उदकांतल्या वनस्पतीचें मूलक्षोड आंखूड, उबें वाटकुळें आसता. पानां सादीं वाटकुळीं, तरणीं आसतना बाणासारखीं पूण सत्रेच्या आकाराचीं १५-२५ सेंमी. व्यासाचीं, तळाकडे काळजाच्या आकाराचीं लांब आनी गुळगुळीत देठाचीं आसतात. फुलां सप्टेंबर ऑक्टोबर म्हयन्यांत फुलतात. फुलां एकोडीं फुलतात. तीं ७.५ - १० सेंमी. व्यासाचीं तांबडीं आनी धवीं आसून फक्त सकाळचीं फुलतात. फुलांत ४ संदलां, १२ पाकळ्यो आनी ४० केसरदलां आसतात. फळ पाचवें आनी वाटकुळें आसता.

ही वनस्पत आफ्रिका, हंगेरी, जावा, फिलिपीन्स आनी भारताच्या उश्ण भागांत उथळ उदकांत सांपडटा.

ह्या साळकाच्या झाडाचे सगळे भाग खातात. मुळां हरवीं वा उकडून खातात फुलांची आनी फळांची भाजी करतात. बियो तरन्यो वा भाजून खातात. बियांच्या पिठाची भाकरी वा पेण करून खातात. फुलांचे धिल्लड, गुलकंद हे जिन्नस करतात. फुलांचो काडो काळजाक गुणकारी आसा. मूलक्षोड आमांश, अतिसार, अग्निमांघ,

मुळव्याध हांचेर गुणकारी आसा.

पिठाची भाकरी, बियो चड खाळ्यार विषबाधा जांव येता.

ह्या तांबड्या साळकाक धार्मिक म्हत्वूय आसा.

निळें साळीक : मराठी : कृष्णकमळ; हिंदी आनी गुजराती : नीलकमल, नीलपद्म; संस्कृत : नीलोत्पल; इंग्लिश : ब्ल्यू लोटस ऑफ इंडिया, इंडियन ब्ल्यू वॉटर - लिली; लॅटिन निफिया स्टेल्लॅटा; कूळ : निफिएसी.

खूब वर्सां जगपी साळकाची एक जात. ही मुळची आग्नेय आशियांतली. तिचो मूलक्षोड लांब वाटकुळो (लंबगोल); पानां १२-२० सेंमी. वाटकुळ्या आकाराचीं, तळाकडेन अशीर आनी खंडीत भागांनी आसतात. दोनय वटेन गुळगुळीत आनी सकयले वटेन किरमिजी थिपके आसतात. फुलां व्हडलीं निळीं, जांबळीं, धवीं आनी गुलाबी मंद वासाचीं, दिसभर फुलिल्लीं आसतात. बियांचेर उब्यो वळी आसतात.

ह्या साळकाचो सगळो भाग खावपासारखो आसून बियो भूक वाडोवपी आनी मूलक्षोडाचो पिठो हेर साळकांप्रमाण वखदी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

सिंग, ग्यानी झैल : (जल्म : ५ मे १९१६ संधावन, फरिदकोट, पंजाब).

भारताचो सातवो राश्ट्राध्यक्ष. ताचें मूळनांव जर्नाल सींग. ताचो जल्म गरीब शेतकामती घराण्यांत जालो. ताचो बापूय किशन सिंग हो मुळांत मेस्त. पूण उपरांत ताणें जमीन घेवन शेतकी जीण आपणायली. झैल सिंग स वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें. उपरांत ताचो सांबाळ ताचे आवयन केलो. आपले भौशीक आनी राजकीय विचारसरणेचेर आवयन घालून दिल्ल्या संस्कारांचो व्हड वांटो आसा हें झैल सिंग मान्य करता. ताच्या शिक्षणाविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना. पूण ताका 'ग्रंथी' म्हळ्यार (पवित्र ग्रंथ साहेब वाचून ताचें स्पश्टीकरण करपी) जावपाचो नाद आशिल्ल्यान

ताणें त्याच मार्गान शिक्षण मेळयलें. ग्रंथी म्हूण वावूरतना ताणें पवित्र ग्रंथाविशीं व्हड गिन्यान मेळयलें. देखून ताका 'ग्यानी' हें नांव पडलें.

भुरगेपणांतल्यानच तो शांत आनी कश्टी स्वभावाचो. लहानपणांत ताणें मेस्तपण, धवडकाम, जोतीं शिंपप, रस्ते करप, घरां शिंपप, शेतांत नांगर धरप असलीं कामां केल्यांत. ताणें भुरगेपणांत

तयार केल्ली गुरू ग्रंथ साहेबाची पालखी ही एक बऱ्यांतली बरी कलाकृती आसा.

सुटकेझुजारी म्हणूनय ताणें नामना जोडल्या. पंजाबचो महाराज आनी ब्रिटिश सरकाराचे जुलमी राजवटीआड आवाज काडलो म्हूण ताका खूब खेपे बंदखणीची ख्यास्तूय भोगची पडली. जालियनवाला बागेंतली - दुखेस्त घडणूक, तशेंच भगत सिंग, राजगुरू, सुरवेदेव ह्या सारकिल्ल्या क्रांतिवीरांच्या प्रेरणेंतल्यान ताणें स्वातंत्र्यजुजांत वांटो घेतलो. सुरवेक तो क्रांतीकारी पंगडाक मेळून बंद, उठाव घडोवन हाडप असलो वावर करतालो. पूण उपरांत काँग्रेस पक्षाक मेळून ताणें गांधीजीची विचारसरणी आपणायली. पंजाबांत काँग्रेस पक्षाची स्थापणूक करपाक ताणेंच फुडाकार घेतिल्लो. पिरायेच्या विसाव्या वर्सा १९३६त किसान मोर्चा आयोजीत केल्लो म्हूण ताका पयले खेपे बंदखणीची ख्यास्त जाली. १९३८त परतून ताका धरलो आनी पांच वर्सांखातीर खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९४६त फरिदकोट जिल्ह्यांत राश्ट्रीय बावटो चळवळ घडोवन हाडिल्ल्या कारणान ताका परतून बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली. स्वातंत्र्य चळवळीवेळार ताका खूब खेपे बंदखणींत रावंचो पडलो. देखून बंदखणींत आसतना ताणें आपलें नांव झैल सिंग लायलें. स्वातंत्र्या उपरांत त्याच नांवान ताणें प्रसिद्दी जोडली.

ग्यानी झैल सिंग एक खांपो संघटक आशिल्लो. तो फरिदकोट राज्य काँग्रेसचो संस्थापक आशिल्लो. हे संस्थेचो आनी राज्य प्रजा मंडळाचो अध्यक्ष म्हूण ताणें वावर केला. तशेंच १९६२ त तो राज्य सभेचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. १९६२त फरिदकोट मतदार संघांतल्यान तो पंजाब विधानसभेचेर वेंचून आयलो. १९७२ चे भौशीक वेंचणूकेंत तो पंजाब विधानसभेचेर परतून वेंचून येवन पंजाबचो मुखेलमंत्री जालो. मुखेलमंत्री जाल्याउपरांत ताणें भौशीक आनी अर्थीक मळाचेर उदरगत घडोवन हाडपाखातीर साबार नव्यो येवजणो चालीक लायल्यो. केंद्र सरकारांत इंदिरा गांधीच्या मंत्रीमंडळांत गृहमंत्री म्हूण ताणें वावर केला. १५ जुलय १९८२ दिसा तो भारताचो राश्ट्रपती म्हूण वेंचून आयलो. २५ जुलय १९८२ ह्या दिसा भारताचो सातवो राश्ट्रपती ह्या नात्यान ताणें राज्यकारभाराचीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. उपरांत २५ जुलय १९८७ मेरेन हें पद ताणें सांबाळलें.

ग्यानी झैल सिंगाचें लहानपणांतूच म्हळ्यार पिरायेच्या अठराव्या वर्सा प्रधान कौर हिचेकडेन लग्न जालें. ग्यानीक एक चलो आनी तीन चलयो आसात. वाचन हो ग्यानीचो मुखेल छंद. तशेंच ताका संगीत आनी कवितांचोय नाद आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

सिंग, चौधरी चरण : (जल्म : २३ डिसेंबर १९०२, मेरठ उत्तर प्रदेश; मरण : २९ मे १९८७).

भारताचो पांचवो प्रधानमंत्री. पिरायेच्या सत्तराव्या वर्सा ताणें प्रधानमंत्री पद ग्रहण केलें. ताचें सरकार २८ जुलय १९७९ ते १४ जानेवारी १९८० अशें फकत पांच म्हयने पंदरा दिसच तिगून उरलें. मोरारजी देसाय हाच्या फुडारपणाखालचें सरकार बरखास्त जालें.

उपरांत राश्ट्रापती निलम संजीव रेड्डीन केंद्र सरकार घडोवपाखातीर चरण सिंहाक आमंत्रित केलो. ताणें श्रीमती इंदिरा गांधीच्या तेंक्यान केंद्र सरकार घडयलें. पूण २० ऑगस्ट १९७९ दिसा इंदिरा गांधीन आपलो तेंको काडून घेतिल्ल्यान चरण सिंहाचेंय सरकार गडगडलें. संसदेची एकय अधिकृत बसका जायनासताना, बरखास्त जाल्ली

ही भारताची पयली लोकसभा.

चरण सिंहाचो जल्म उत्तर प्रदेशांतल्या मेरठ जिल्ह्यांतल्या नूरपूर गांवांत एका शेतकामती घराण्यांत जालो. १९२३ त ताणें विज्ञान विशयांत पदवी घेतली. जाल्यार १९२५ त आगरा विद्यापिठांतल्यान पदव्युत्तर शिक्षण घेतलें. ताणें कायद्याचेंय शिक्षण घेतिल्लें. गाजियाबादेक ताणें वकिलीय सुरू केल्ली. १९२९ त मेरठ आयल्याउपरांत ताणें स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घेवपाक सुरवात केली. तेखातीर ताका बंदखणीचीय ख्यास्त जाल्ली.

१९२५ त चरण सिंहाचें गायत्री देवीकडेन लग्न जालें. १९३२ ते १९३६ मेरेन तो मेरठ जिल्हा परिशदेचो उपाध्यक्ष आसलो. १९३७ त तो पयले खेपे मेरठ जिल्ह्यांतल्या छपरौली मतदार संघातल्यान विधान सभेचो वांगडी जालो. उपरांत १९४६, १९५२, १९६२ आनी १९६४ त ह्याच मतदार संघांतल्यात वेंचून येवन विधानसभेंत प्रतिनिधित्व केलां. ताका १९४६ त त्या तेंपावयलो उत्तर प्रदेशाचो मुखेलमंत्री पं. गोविन्दवल्लभ पन्त हाणें संसदीय सचिव केल्लो. उपरांत तो राजस्व - शेतकी मंत्री जालो. १९५९ त मुखेलमंत्री डॉ. सम्पूर्णानंदाकडेन ताचे मतभेद जाल्ल्यान ताणें मंत्रीमंडळांतल्यान राजिनामो दिलो. चन्द्रभानू गुप्त सरकारांत १९६० त तो ग्रहमंत्री आनी शेतकी मंत्री जालो. १९६२ - ६३ त सुचेता कृपलानीच्या मंत्रीमंडळांत तो शेतकी आनी वन मंत्री आसलो. १९६७ त चन्द्रभानू गुप्त हाचें परतून सरकार आयल्या उपरांत चरण सिंहाचोय आस्पाव ताच्या मंत्रीमंडळांत आसलो. पूण १८ व्या दिसाच ताणें मंत्रीमंडळाक सोडचीट दिवन काँग्रेसींतल्यानय भायर सरलो. तेन्ना ताणें हेर १६ समर्थकांच्या आदारान 'जन काँग्रेस' नांवाचो आपलो नवो पक्ष तयार केलो. उपरांत कांय हेर बिगर काँग्रेसी समर्थकाक आपलेवटेन हाडून १९६७ त संयुक्त

विधायक दलाची स्थापना करून विधानसभा वेंचणूक लडयली. संयुक्त विधायक दलाचो नेतो म्हणून ३ एप्रिल १९६७ त तो उत्तर प्रदेशाचो मुखेलमंत्री जालो. पूण एका वर्सा भितरच ताचें सरकार बरखास्त जाल्ल्यान राज्यांत राश्ट्रपती राजवट लागू केली. उपरांत १९६८ त ताणें भारतीय क्रांति दल नांवाचो पक्ष निर्माण केलो. उपरांत फेब्रुवारी १९६९ त जाल्ले वेंचणुकेंत ताचो पक्ष विरोधी पक्षाच्या रुपान वेंचून आयलो. पूण १९७० त काँग्रेस सरकार गडगडिल्ल्यान काँग्रेसींतल्यान भायर सरिल्ल्या काँग्रेसच्या आमदरांच्या तेंक्यान तो उत्तर प्रदेशाचो मुखेलमंत्री जालो. पूण राजनितीक अस्थिरतायेक लागून ऑक्टोबर १९७० त परतून राजवट थंय लागू करची पडली. १९७४ त ताणें आपले अध्यक्षतेखाल भारतीय लोक दल नांवाचो पक्ष तयार केलो. १९७७ त तो लोकसभेचेर वेंचून आयलो. उपरांत मोरारजी देसायच्या फुडारपणाखाल घडिल्ल्या केंद्र सरकारांत तो ग्रहमंत्री जालो. पूण जून १९७८ त मोरारजी देसायकडेन ताचे मतभेद जावन तो आपल्या हेर सहकार्यांवांगडा भायर सरलो. पूण जनता पार्टीचो वरिष्ठ नेतो जयप्रकाश नारायणाच्या आदारान तो २४ जानेवारी १९७९ दिसा परतून एकदां उप - प्रधानमंत्री जालो. पूण मोरारजी देसायकडेन परतून मतभेद जाल्ल्यान ताणें आपल्या हेर सहकार्यांसयत मोरारजी देसायच्या सरकाराक सामुहीक सोडचीट दिली.

२८ जुलय १९७९ दिसा तो इंदिरा काँग्रेसच्या तेंक्यान भारताचो पांचवो प्रधानमंत्री जालो. पूण इंदिरा गांधीन आपलो तेंको काडून घेतिल्ल्यान रोकडेंच ताचें सरकार गडगडलें.

- कों. वि. सं. मं.

सिंग, विश्वनाथ प्रताप : (जल्म : २५ जून १९३१, अलाहाबाद, उत्तर प्रदेश).

भारताचो आठवो प्रधानमंत्री. २ डिसेंबर १९८९ दिसा भारताचो प्रधानमंत्री म्हूण ताणें सोपूत घेतलो. पूण ताच्या राश्ट्रीय मोर्चा प्रणीत सरकाराक इकरा म्हयन्यांभितरच विश्वासदर्शक थारावक तोंड दिवचें पडलें.

७ नोव्हेंबर १९९० दिसा लोकसभेंत ताचो ३४६ मतांआड १४२ असो पराभव जालो. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासांत संसदेंत पराभव जावपी हें पयलें सरकार.

विश्वनाथाचो जल्म अलाहाबादेक जमीनदार घराण्यांत जालो. राजा दय्या हाचो तो पूत. पिरायेच्या पांचव्या वर्सा ताका मंदाच्या राजान पोसको घेतलो. उपरांत ताणें विश्वनाथाच्या आवयबापायक वा भावांक ताका मेळपाक दिलें ना. पूण

मंदाच्या राजाक टि. बी.चें दुखणें आशिल्ल्यान ताणें विश्वनाथाक आपलेपसून पयसच दवरलो. त्या काळांत अमर सिंग माथूर हाणें ताका सांबाळ्ळो. पूण मंदाच्या राजाच्या मरणाउपरांत विश्वनाथाच्या बापायन ताका मातूर घराण्यांतल्यान बळजबरेन व्हेलो. तेन्ना विश्वनाथाची पिराय धा वर्सांची आसली. हे घडणुकेक लागून विश्वनाथाच्या मनाचेर वायट परिणाम जालो. मंदा गादयेचेर हक्क सांगपी दुस्मानाकडच्यान विश्वनाथाच्या जिविताक धोको आशिल्ल्यान ताका सदांच राखचो पडटालो.

प्रधानमंत्री पद सांबाळचे आदीं ताणें इंदिरा गांधी सरकारांत वेपार मंत्री (१९८३ - ८४), जाल्यार राजीव गांधीच्या सरकारांत वित्त मंत्री (१९८५ - ८७) आनी राखणेमंत्री (१९८७) म्हूण वावर केला. प्रधानमंत्री जातकच सगळ्यांत पयलीं ताणें प्रचार माध्यमांक स्वायत्तताय दिवपाखातीर “प्रसार भारती” बील संसदेंत मांडलें. पूण ताचें सरकार अल्प काळच उरिल्ल्यान तो तें पास करून घेवंक शकलो ना. लोकांचो व्हड विरोध आसून लेगीत ताणें मागाशिल्ल्या लोकांखातीर ६०% जागे राखून दवरपी मंडल आयोग करणेंत हाडलो ही ताच्या सरकारची सगळ्यांत व्हडली प्राप्ती.

भुरगेपणासावन शांत स्वभावाचो म्हूण ताका वळखताले. राजकारणाशिवाय कविता बरोवप आनी चित्रकलेचोय ताका नाद आसा. लाल बहादूर शास्त्री आनी ताचो भाव (विश्वनाथ) हांचे प्रेरणेन तो राजकारणांत रिगलो. ताचें सिता कुमारी नांवाच्या राजस्थानांतल्या देवगड राजाचे धुवेकडेन लग्न जालें. प्रधानमंत्री जावंचे पयलीं ताणें भूदान चळवळींत सक्रीय वांटो घेवन पासना गांवांतली आपली जमीन दान केल्ली. लोकसभेचो वांगडी म्हूण तो वेंचून आयिल्लो. तशेंच उत्तर प्रदेशाचो मुखेलमंत्री म्हणूनय ताणें वावर केला.

- कों. वि. सं. मं.

सिंधी लोक : सिंध प्रांतांतल्यान आयिल्ले लोक. हिंदूस्थान स्वतंत्र जातकच देशाची फाळणी जाली. ते फाळणेंत सिंध प्रांत पाकिस्तानांत गेलो. थंयच्या हिंदू लोकांक जिवीत, अब्रु, वित्त आनी धर्म राखपाखातीर आपलो प्रांत सोडून भारतांत येवचें पडलें. अशे लारावांनी लोक भारतांत आलाशिऱ्याक आयले. तांकां सिंधी लोक म्हण्टात.

१९४७ वर्सा सिंध प्रांतांत १४ लाख हिंदू आशिल्ले. तातुंतले १२.५ लाख लोकांक स्थलांतर करचें पडलें. भारतांतल्या वेगवेगळ्या राज्यांनी ते येवन रावले. सरकारान तांकां आलाशिरो दिलो आनी तांचें पुनर्वसन केलें. तांणी भारतांत वेगवेगळ्या जाग्यांनी जायते उद्देगधंदे सुरू केले.

सिंध हो हिंदूस्थानांतलो सामको अस्तंतेकडलो प्रांत. ताचे

उदेंतेक राजस्थानांतलें वाळवंट, दक्षिणेक कच्छांचें रण आनी सिंधू दर्या, अस्तंतेक बलुचिस्तान आनी उत्तरेक बलुचिस्तान आनी पंजाब हे प्रदेश आसात. ताचें क्षेत्रफळ ४८,००० चौ. मैलांपरस चड आसा.

ह्या प्रदेशांत पावस सामकोच कमी पडटा. पूण सिंधू न्हंयेक लागून तो प्रदेश सुपीक जाला. सिंधांतल्या मोहेंजोदाडो आनी पंजाबांतल्या हडप्पा हांगा केल्ल्या उत्खननांत सिंधूच्या देगणांतले सामके पुर्विल्ले संस्कृतीचो सोद लागला. तिका सिंधुसंस्कृती हें नांव दिलां. ही सिंधुसंस्कृती वैदिक आर्यांच्याय पयलिंची आसून द्रविड लोकांनी ती निर्माण केली अशें मानतात. ताचेउपरांत आर्यांनी वैदिक संस्कृतीची स्थापना केली.

सिंधचेर जायतीं परकीय आक्रमणां आयलीं. यवन, पल्हव, शक आनी कुशाण ह्या लोकांच्या टोळ्यांनीय भारतांत वसाहती केल्यो, राज्यां स्थापलीं आनी शेवटाक ते लोक हांगाच्या मुळच्या लोकांत विलीन जाले. सिंधांतल्या लोकांत शक वंशाचो भाग बरोच आसा. थंय ल्हव ल्हव सगळ्यांचो मेळून हिंदू समाज निर्माण जालो. बौध्द आनी जैन पंथांचोय त्या प्रदेशांत प्रसार जाल्लो.

इ.स.च्या ८व्या शेंकड्यांत अरबांनी सिंधचेर घुरी घाली तेन्ना थंय हिंदू धर्म बरेतरेन प्रस्थापित जाल्लो. मुलतान हें ताचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. शिव, पार्वती आनी गणेश ह्यो तांच्यो मुखेल देवता आशिल्ल्यो. तशेंच ब्रह्मा आनी सूर्य हांचीय ते लोक पुजा करताले. थंय सूर्याचें एक व्हड सोबीत अशें देवूळ आशिल्लें.

हिंदू धर्माप्रमाण बौध्द पंथाचोय सिंधांत बरोच प्रभाव आशिल्लो. तांणी थंय जायतीं बौध्द देवळांय बांदिल्लीं.

इ.स.च्या सातव्या शेंकड्यांत मुसलमानांनी दक्षिण भारताकडेन वेपार सुरू केल्लो. इ.स. ७११ त खलिफान धाडिल्ल्या मुहंमद कासीम हाणें सिंधचेर स्वारी केली. दाहर हुशार आशिल्लो. पूण ताणें झुजाची कांयच तयारी करूंक नाशिल्ली. ताच्या राज्यांत फितूर लोकय आशिल्ले. ताका लागून दाहरचो पराभव जालो आनी कासीमान ताच्या जायत्या सैनिकांची कत्तल केली. मागीर ताणें सगळोच सिंध प्रदेश सहजपणान जिंकून घेतलो.

अरबांनी सिंध प्रांतांत जायत्यो वसाहती स्थापल्यो हजारांनी हिंदूंक बाटयले, हिंदू बायलांक पळोवन व्हेलीं आनी हिंदुंचीं देवळां ना नपश्यात करून थंय मशिदी उबारल्यो. सिंधचो वेपार मात तांणी खूब वाडयलो.

अरबांच्या उपरांत तार्तर, अफगाण, तुर्क आनी मोगल हांणीय सिंधचेर घुरयो घाल्यो आनी थंयच्या जायत्या हिंदूंक मुसलमान केले. जायते हिंदू लांगिंच्या प्रदेशांनी पळून गेले. लारावांनी हिंदू सिंध प्रांतांतल्या खेडेगांवांनी जायत्या आपत्तींक तोंड दीत रावले. तांचे खूब हाल जाले. पूण तांणी आपलो हिंदू धर्म सोडलो ना.

इ.स.च्या ११ व्या शेंकड्यांत गझनीच्या महंमुदान सिंधचेर

स्वारी केली. ताचेउपरांत इ.स.१०५० पसून सुमार २५० वर्सां सिंधचेर सुम्रा ह्या हिंदू घराण्याची सत्ता आशिल्ली. अलाउद्दीन खिलजीन ह्या राजाचो पराभव केलो. उपरांत सम्मा ह्या हिंदू घराण्यान थंय राज्य केलें. इ.स. १५९२त अकबर बादशहान तें राज्य जिंकून घेतलें.

इ.स.च्या. १७व्या शेंकड्याच्या शेवटाक सिंधांत कल्हो०रा नांवाच्या घराण्यान राज्य स्थापलें. पूण इ.स.१७३९ वर्सा नादिरशाहान तें नश्ट केलें. उपरांत सुमार १०० वर्सां थंय तालपूरच्या मीर घराण्याची सत्ता आशिल्ली. पूण इ.स. १८४३त इंग्लिशांनी सिंध प्रांत घेतलो.

अशेतरेन अस्थिरता आनी अशांतता आसूनय हिंदू लोक सिंध प्रांतांत जायते शेंकडे रावपाक शकले. कांय घराण्यांनी आपलो उत्कर्शय करून घेतलो. पूण विसाव्या शेंकड्यांत पयलींसारखीच भयानक परिस्थिती उत्पन्न जावन लारवांनी हिंदूंक धर्मांतराच्या भंयान निर्वासित जावन भारतांत आलाशिरो घेवंचो पडलो.

सिंधी लोकांत जायत्यो जाती आसात. तातुंतल्यो लोहाणा, भाटिया आनी खत्री ह्यो वेपारी जाती आसात. सारस्वत, पुष्कर्णा, जाजिक आनी भाट ह्यो धार्मिक जाती आसात. शेट, वानहन, गूर ह्यो वेवसायीक जाती आसात. सहत आनी छप्रू ह्यो हेर जाती. लोहाणा ही मुखेल जात आसून ते जातीची लोकसंख्या खूब आसा.

तांच्यांत अमिल नांवाचो एक वर्ग आसा. तातूंत सगळ्या सरकारी अधिकार्यांचो आस्पाव जाता. सिंधच्या मुसलमान शासकांनी चडशीं अधिकारपदां हिंदूंकच दिलीं. कालांतरान तांची एक वेगळीच जात तयार जाली. अमल ह्या फारसी उतरावयल्यान अमिल हें नांव ते जातीक फाव जालें.

ठाकूर, उदासी, मसंद, गुर्पाटो आनी भाई ह्या नांवांच्यो जातीय सिंधी लोकांत आसात. हेर प्रदेशांतल्या हिंदू लोकांसारखीच ही जातीवेवस्था आसा.

सिंध प्रदेशांत हिंदू आनी मुसलमान लोकांच्या भक्तिपंथांत जायती सरमिसळ जाल्ली. हिंदू आनी मुसलमान दोगय जायत्या साधुसंतांचे सामायिक भक्त आशिल्ले. हिंदूंचे मुसलमान गुरू आनी मुसलमानांचे हिंदू गुरू अशेय प्रकार आशिल्ले. कांय संतांक वेगवेगळीं नांवां आशिल्लीं. ख्वाजा खिज्र हांकां हिंदू लोक जिंदा पीर म्हण्टाले. सूफी पंथाच्या प्रभावाक लागून सिंधी मुसलमानांत संतांची पुजा सुरू जाली आसुंये.

शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर आनी नानकशाही हे सिंध प्रदेशांतले मुखेल धर्मपंथ. सारस्वत ब्राह्मण शैव आसात. पुष्कर्ण ब्राह्मण, भाटिया, कांय खत्री आनी कांय लोहाणा हे वैष्णवपंथी वल्लभचारी आसात. भाट, गुरू, शेट आनी वन्हन शाक्त आसात. नानकशाही पंथाचो उदय जावंचेपयलीं सगळे ठाकूर आनी लोहाणा हे दर्यापंथी म्हणजे सिंधू न्हंयेचे उपासक आशिल्ले.

शिव - म्हादेव हो चड करून ब्राह्मणांचो आनी जोगी, गोसावी लोकांचो देव आसा. हेर जमातींचे कांय लोक शिवाक भजतात. पूण सिंध प्रदेशांतलीं सगळीं शिवाचीं देवळां लोहाणा लोकांनी बांदिल्लीं आसात. थंय महादेवापरस देवीचे भक्त चड आसात. सिंधभवानी, काली आनी शीतला ह्या नांवांनी सिंधी लोक तिची पुजा करतात. कांय लोक तिका पार्वती वा गौरी ह्या नांवांनय पुजतात. वैशाख तृतीयेक गौरीतीज म्हण्टात.

त्या दिसा सवाशिणी म्हादेव - पार्वतीची पुजा करून दिसभर उपास करतात. देवीच्या भक्तांतले कांय लोक शाक्त पंथाचेय आसात.

सिंधी हिंदूंच्या दर धार्मिक विधीच्या सुरवेक गणेशपुजा करतात. तशेंच स्वस्तिकय गणपतीचें प्रतिक मानतात.

तांच्यांत सुर्योपासना बरीच प्रचलित आसा. दर म्हयन्याच्या पयल्या आयतारा ते लोक उद्देगधंदे बंद दवरून सुर्याची पुजा करतात. सूर्य जेन्ना कर्क आनी मकर राशींत प्रवेश करता तेन्ना आनी वर्सपाडव्याच्या दिसा ते खारजाचे देगेर वचून सूर्यपुजा करतात. सिंधू न्हंयेंतल्यान सूर्य उदेता हे समजुतेन ते न्हंयेक दाणे ओंपतात आनी देगेर दिवे पेटोवन दवरतात. सूर्य गिराणाच्या वेळार हे लोक दानधर्म आनी उपास करतात. सिंधू हिंदूंत अग्नीचीय पुजा प्रचलित आसा. दर्यापंथी लोक ताका दिव्याच्या रुपान पुजतात. हे लोक चंद्र बी गिन्यांचीय पुजा करतात. ह्या लोकांत उदकाचीय पुजा प्रचलित आसा. कारण झरे, कुंडां हांचो देवतांकडेन जांव अलौकिक शक्तींकडेन संबंद आसा अशें हे मानतात.

सिंधी लोक गायक पवित्र मानतात. तशेंच नंदी, शींव, सुणो आदी पशू देवतांचीं वाहनां आशिल्ल्यान तांकांय ते पूज्य समजतात. तांच्यांत नागाचीय पुजा करतात. सिंधू न्हंयेकच हे लोक देव मानून पुजतात. उदकांतल्या देवानच हें विश्व उत्पन्न केलां अशी तांची भावना आसा.

पयलीं उदक आनी दिवो ह्या रुपांत सिंधुची पुजा करताले. कालांतरान तिका वीर पुजेचें स्वरूप फाव जालें. ह्या वीराचें नांव उडेडोलाल. सक्कराक आनी हेर जाग्यांनीय ताचीं देवळां आशिल्लीं. फुडें मुसलमानांनी ताकाच ख्वाजा खिज्र हें नांव दिलें आनी ताचीं देवळां ताब्यांत घेतलीं.

नानक पंथांत हिंदू आनी शीख ह्या धर्मांची सरमिसळ जाल्ली दिसता. शीख पंथाचेंच तें एक वेगळें रूप. हे लोक जातीभेद मानीनात आनी देवाची पुजा करीनात. लोहाणा जातींतले चडशे लोक ह्या पंथाचे अनुयायी आसात.

सिंधी लोकांत चडकरून कोणच लग्नाबगर रावना. लग्न केलेबगर मोक्ष मेळना अशी तांची समजूत आसा. एकाद्रो मनीस लग्नाबगर मेलो जाल्यार मेल्या उपरांत ताचें लग्न करतात.

सिंधी लोकांच्या सगळ्या जातींनी दादले चड

आशिल्ल्याकारणान पयलीं खुबशा दादल्यांक लग्नाबगर रावंचें पडटालें.

ब्राह्मण जातींत तर अशी सामकीच कठीण परिस्थिती आशिल्ल्यान तांच्यांत आदलाबदलीच्या लग्नाची प्रथा आशिल्ली. गरीब लोक हेर प्रदेशांतल्या जातींच्या चलयांकडेन लग्न करताले.

पयलीं ह्या लोकांत बालविवाह जाताले. पूण शारदा कायदो जाल्याउपरांत ताचें प्रमाण सामकेंच कमी जालां. आतां चली वयांत आयल्या उपरांतच तिचें लग्न करतात. सगोत्र आनी समदेवक आशिल्ल्या कुटूंबांमदीं लग्नां जायनात.

वाङ्निश्चय हो लग्नसुवाळ्याचो पयलो वांटो. चल्या - चलयांचो आवय - बापूय लग्नां जुळयतात. लग्न थारल्याउपरांत चलयेचो आवय - बापूय एका तबकांत खडीसारवर आनी पयशे घालून ते न्हवऱ्यागेर धाडटात. हुंड्याचोच तो एक अंश. न्हवऱ्या वटेनच्यांनी तें तबक घेतलें म्हणजे लग्न थारता. कांय लोक ब्राह्मण पुरोयताक तबक घेवन न्हवऱ्यागेर धाडटात. तो न्हवऱ्याच्या कपलाक कुकूम लावन एक नाल्ल दिता. मागीर सगळ्यांक खडीसारवर दितात.

ताचेउपरांत लग्नाचो म्हूर्त थारायतात. श्रावण आनी भाद्रपद म्हयने लग्न करपाक शुभ मानतात. आश्विन म्हयनो अशुभ मानतात. लग्नसुवाळो बरेभशेन जावंचो म्हण क्षेत्रपाल ह्या देवाक पशुबळी दितात.

लग्नाच्या दिसा न्हवरो - व्हंकलेच्या घरा वाजत-गाजत वता. थंय व्हंकलेची भयण ताका येवकार दिता. पुरोयत पुण्याहवाचन करता आनी व्हंकलेचो भाव एका व्हड तबकांत अक्षता, नाल्ल आनी कपडे घेवन येता. त्यो वस्तू तो न्हवऱ्याक दिता. मागीर न्हवरो न्हावन लग्नाचो भेस घालता. व्हंकलेची आवय न्हवऱ्याचे पांय धुता. मागीर तो घरांत वता आनी व्हंकलेक भायर हाडटा. तिणेंय नवे कपडे घातिल्ले आसतात. न्हवरो - व्हंकल एकामेकांचे हात धरतात. मागीर तांची वस्त्रगांठ मारतात. तीं दोगांय लग्नाच्या चौकांत दोन पाटांचेर बसतात. तांच्या फुडें पुरोयत बसता. व्हंकलेचो आवय - बापूय न्हवऱ्याचे पांय धुतात. मांव आनी न्हवरो एकामेकांक कुकूम लायतात आनी मागीर मांव न्हवऱ्याच्या पांयांचेर तकली दवरता. न्हवरो मावांक आशिर्वाद दिता. ताचेउपरांत न्हवऱ्याकडचो नाल्ल घेवन ताचे आवय - बापूय ताचेर गणेशपुजा करतात.

मागीर न्हवरो - व्हंकलेचे हात एकामेकाच्या हातांत दिवन तांच्या वस्त्रांच्या तोंकांची गांठ मारतात. मागीर पुरोयत होमहवन करून सप्तपदीचे मंत्र म्हणटा. न्हवरो - व्हंकल अग्नीक चार खेप भोंवताडे घालतात. लग्न सुवाळ्यांतलो हो मुखेल भाग.

ह्या लोकांत बहुपत्नीप्रथा आसा. पूण दादल्यांचो आंकडो कमी आशिल्ल्यान सादारणपणान दादलो एक बायल करपाक शकता. घटस्फोटाची चाल पयलीं नाशिल्ली. पूण आतां ती आसा. ब्राह्मण, ठाकूर, भाटिया, अमिल आनी लोहाण ह्या जातींनी विधवा विवाह

चडशे जायनात.

बायलेक गुरवचार आयल्या उपरांत तिचो आध्यात्मिक गुरू, पांचव्या, सातव्या जांव पवव्या म्हयन्यांत तिका दोन गंडे (राखरी) दिता. ते गंडे तांबड्या वा धव्या सुताचे आसून तांकां पांच वा सात गांठी मारिल्ल्यो आसतात. सात गांठीचो एक गंडो तिच्या कमराक आनी पांच गांठीचो दुसरो तिच्या गळ्यांत बांदतात. पवव्या म्हयन्यांत बरो दीस पळोवन वैजीण तिच्या पोटाक तेल लायता. हो विधी घरांतल्या देवांमुखार समारंभापूर्वक करतात.

भुरगें जल्मल्याउपरांत ताची आजी (बापायची आवय) न्हावन पिठाचे तेरा गुळे करता आनी तांचेर भुरग्याचो हात दामून मागीर ते बांयंत वा तळ्यांत व्हरून उडयता. थंयच्यान ती उदक घेवन येता आनी एक आंकवार चली त्या उदकान बाळंटेचे स्तन धुता. ताचे उपरांतच ती भुरग्याक दुदाक धरता. तशेंच भुरग्याक कसलीच बादा जावंची न्हय म्हण घराच्या दाराक कांदो, आंब्याचीं वा कोडुलिंबाची पानां बांदतात. आंगणांत हुमन्यालागीं एक लहान फोंड मारून तातूंत उदक वोततात.

भुरग्याची नाळ - चुली लागीं पुरून दवरपाची चाल आसा. कांय लोक ती एका बुडकुल्यांत घालून न्हंयेंत वा तळ्यांत बुडयतात. सव्या दिसा सटयेची पुजा जाता. त्याच दिसा भुरग्याक नांव दवरतात. सुयेर चाळीस दीस पाळटात.

भुरगो तेरा म्हयन्यांचो जालो म्हणजे ताचें जावळ करतात. त्या विधीक मुनम् अशें म्हण्टात. पिरायेच्या ५व्या ते १२व्या वर्सा मूज बांदतात.

मरपाक तेंकील्ल्या मनशाक जमनीर न्हीदयतात आनी मेलो म्हणजे ताची नाळ पुरल्या थंय ताका दवरून ताच्या तोंडांत गंगाजल आनी सरबत घालतात. मागीर मड्याक विवस्त्र करून न्हाण घालतात आनी शाल पांगुरतात. मागीर ब्राह्मणान सांगिल्ल्याप्रमाण कांय विधी जातात. सवाशिण बायल मेल्यार तिचे नाकांतले सोडून हेर सगळे अलंकार काडून घेतात. आनी त्याजाग्यार कथलाच्यो वस्ती घालतात. मागीर तिचे केंस उगोवन तिका स्वास्तिकाच्या आकृतीचो कुकूम लायतात.

तिरडेचेर मडें दवरचेपयलीं ताचेर गुलाबपाणी, गुलाल आनी ऊद उडयतात. तशेंच मडें व्हरतना ताचेर तांब्याचे पैसे आनी बत्ताशे उडयतात. मसंडिच्या भायरच मडकें फोडपाचो विधी जाता. सरणाचेर मडें दवरल्या उपरांत ताच्या तोंडांत तूप, म्होंव, तुळशीचीं पानां, चंदन आनी पांच तरांचे धातू आनी खडे दवरतात आनी मड्याक अग्नी दितात. घरांत ज्या जाग्यार मडें दवरतात थंय एक दिवो पेटोवन दवरतात.

कांय लोक हरिद्वाराक वचून गोबोर आनी अस्थींचें गंगेंत विसर्जन करतात. धव्या जांव इकराव्या दिसा थंयच श्राध्दविधी करतात.

पूण चडशे लोक आपल्याच गांवांत पिंडदान आनी तर्पण करतात. सगळे निमणे विधी जाल्या उपरांत ब्राह्मण भोजन जाता.

सिंधी लोकांत पयलींपसून कांय मुखेल सण आनी उत्सव प्रचलित आसात ते अशे -

चालीहो : सिंधू न्हंयेक हुंवार आयल्याउपरांत आषाढी पुनवेक ह्या उत्सवाक सुरवात करतात. सिंधी लोक तिका देवता मानतात. हुंवाराक येवकार दितना ते तिका तांदूळ आनी फळां ओंपतात. हो उत्सव चाळीस दीस चलता. तातूंत पुनव, अमास आनी शुक्रार हे दीस पवित्र मानतात. त्या दिसांनी पांच जांव सात पिठाचे दिवे न्हंयेच्या वा खारजाचे वा तळ्याचे देगेर लायतात. न्हंयेक खावपाच्या जिन्सांचो निवेद दाखोवन तो प्रसाद म्हण दितात. निमण्या दिसा चाळीस तरांचे खावपाचे जिन्नस वा फळां एका माठांत दवरतात. त्या माठाक तांबडो रंग लावन ताचेर स्वस्तिक काडटात आनी वयर नाल्ल दवरतात. ताका आंब्याचीं पानां बांदतात. एक बायल तो माठ तकलेर दवरून तळ्याकडेन वता. दुसरी पिठाचे पेटिल्ले पांच दिवे घेवन तिचेवांगडा वता. थंय जमिल्ल्यो बायलो पंजरा नांवाचीं पदां म्हणून न्हंयेची तुस्त करतात आनी माठ उदकांत बुडयतात. ह्या वेळार न्हंयेक धान्य ओंपतात आनी उदकाचेर दिवे सोडटात.

हुंवाराचें उदक आसलल्याउपरांत सप्टेंबर म्हयन्यांत शेताची जमीन रोवपाखातीर योग्य जाता. त्यावेळार एरवण, सेस आनी सतण हे सण मनयतात.

एरवण : न्हंय देवतेचें प्रतीक म्हण एक कळसो उदकान भरून दवरतात. भायलेवटेन तो शेणान सारयतात आनी ताच्या तोंडार एक नाल्ल दवरतात. कळशाच्या भोंवतणी सातू रूजयतात. अश्टमीक पुजारी भवानी देवळाफुडें नाल्ल फोडटा आनी खोबरें प्रसाद म्हण सगळ्यांक दिता. ताचे उपरांत जेवणावळ जाता. मागीर तो पुजारी तो कळसो तळ्यांत वा खारजांत उडयता. हुंवार आसलल्या उपरांत आनी नव्या वर्साच्या दिसा हो सण करतात.

सतण : श्रावण शुध्द दशमीक हो सण सुरू करतात. त्याखातीर एका मातयेच्या कुंडेंत सात तरांचीं धान्यां रुजयतात. पुनवेमेरेन रोपां बरीं वाडटकच तातूंत एक मातयेची बावली दवरतात. आंकवार चलयो तिची पुजा करता. दुसऱ्या दिसा कुंडी तळ्यांत उडयतात आनी बावली दवरून तिच्याफुडें मातयेचे पांच कावळे आनी शीत दवरतात. सव्या दिसा ब्राह्मण पुरयत एक मातयेचें होडें आनी चार बैल तयार करता. त्यो सगळ्यो वस्तू एकठांय दवरून आंकवार चलयो तांची पुजा करतात. थंय एक दिवो पेटोवन दवरून गोड जिन्सांचो निवेद दाखयतात.

सेस : ज्येश्ठ वद्य त्रयोदशीक हो सण आसता. हो सण न्हंय देवतेच्या सन्मानाखातीर आसता.

क्षेत्रपाल नांवाचो देव शेतांची राखण करता. तो एक शिवगण.

लग्नासारकिल्ल्या सुवाळ्यांत आडखळ येवंची न्हंय म्हण ताका खोशी दवरपाक बोकडे बळी दितात.

तशेंच हे लोक रामनवम, नागपंचम, कृष्णजल्माश्टम, चवथ, दसरो, दिवाळी, होळी सारकिल्ल्यो परबोय मनयतात. आंकवार चलयेक हे लोक नैनी म्हणजे देवी जांव शक्ती मानतात. जायत्या धार्मिक विधींत तिका मानाचें स्थान आसा. श्राध्दाच्या वेळारय आंकवार चलयेक जेवण दितात.

पिशाच योनीविशींय सिंधी लोकांच्या मनांत भंय आसा आनी तांचेर तांची श्रध्दा आसा. तांचो विश्वास आशिल्ल्या भुतांनी बरीं भुतां आनी वायट भुतां अशेय भेद आसात. मनशांक त्रास दिवपी भुतांचो बंदोबस्त करपी मंत्रिकाक भोपो म्हण्टात. तशेंच ह्या लोकांमदीं जादू, चेटूक ह्या विद्यांचोय बरोच प्रसार आसा. साधूसंतांच्या बळग्याचेर आनी तांणी केल्ल्या अजापांचेरय तांचो विश्वास आसा.

सिंधांतल्या जायत्या वेपाऱ्यांनी भारतांत येवन नव्यान आपलो वेवसाय मांडलो. तशेंच सिंधांतल्या अमील वर्गांतल्या जायत्या निर्वासितांक भारतांतल्या वेगवेगळ्या सरकारी खात्यांनी आस्पावन घेवपाची वेवस्था सरकारान केल्ली. ताकालागून तांचें सोंपेपणी पुनर्वसन जालें. तांत्रिक उद्येग करपाकय भारतांतल्या वाडट्या उद्देगधंद्यांत फावशें काम मेळ्ळें. जायत्या जाणांनी घरगुती उद्देगय सुरू केले.

सिंधी लोकांत दर एके जातीची पंचायत आसता. मुखेल्याक मुखी म्हण्टात. पयलीं हें पद वंश परंपरागत आशिल्लें. पूण आतां प्रतिनिधीचे सभेंत ताची वेंचणूक जाता आनी ती सभा ताका पालवय दिता. अध्यक्षीचीं कामां आनी अधिकार ताच्या व्यक्तिमत्वाचेर आदारिल्ले आसतात.

सिंध प्रांतांतल्या ग्रामपंचायतींक जायते अधिकार आशिल्ले. तशेंच गांवांतल्या अडीअडचणींचेर नदर दवरून बरी वेवस्था करप हेंय काम ग्रामपंचायतच करताली. आधुनिक काळाच्या बदलाप्रमाण, हेर समाजांत दिसता तशे सिंधी समाजांतय बदल जाल्ले दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

सिंधू (न्हंय) : एक भारतीय व्हडली न्हंय. हिचो उगम तिबेटांतल्या मानस तळ्याचे उत्तरेक ६२.५ मैलांचेर कैलास पर्वतांतल्यान जाता. थंयच्यान ती तिबेटाच्या पठारावयल्यान वायव्य दिकेक व्हांवत वचून काश्मीरांत रिगता. लडारावांतल्या लेहालागीं तिका झस्कर न्हंय आनी सिंग - गे - चू वा सिंहाका बाब अशें नांव आसा. स्काईच्या फुडें तिका आबसिन हें नांव फाव जाता. काश्मीरच्यान वायव्य सीमा प्रांतांत प्रवेश करचेपयलीं काराकोरम पर्वताच्या पांयांकडे तिका गिलगिट न्हंय मेळटा. थंय ती अस्तंतेवटेन व्हांवक लागता. वायव्य सिमा प्रांतांत ती नैऋत्य दिकेक व्हांवता. हिमालयाच्या देगणांतल्यान सुमार १०३५ मैलांचो प्रवास करून ती पंजाबाच्या पठारी प्रदेशांत येता.

तिच्या उगमा लागचो भूप्रदेश समुद्रसपाटी सावन सुमार १७०० फुट ऊंच जाल्यार अटकेलागच्या भूभागाची उंचाय १००० ते १५०० फूट आसा.

अटकेसावन कलबाघमेरेन सिंधू न्हय तळपांच्या प्रदेशांतल्यान ऊंच दोंगुल्यांतल्यान मार्ग काडून सपाट प्रदेशांत येता. डेरा इस्माइलरवान ह्या गांवालागच्यान ती दक्षिणवाहिनी जाता. मिथनकोट गांवांत तिका पंचनद म्हळ्यार सतलज, बियास, रावी, चिनाब आनी झेलम हांचो संयुक्त प्रवाह मेळटा. ताकालागून तिचें पात्र सुमार १ मैल रूंद जाता. अटक ते कलबाघ ह्या मार्गावयल्या चुनखडयेच्या दोंगुल्ल्यांक लागून न्हंयेचो प्रवाह निळसो दिसता. म्हणून ताका नील आब हें नांव फाव जालां.

मियनकोट उपरांत ही न्हंय परत नैऋत्य दिकेक वळून सिंध प्रांतांत रिगून कराची लागच्या अस्तंत दर्याक मेळटा.

सिंधू न्हंयेच्या देगणांत मोहेंजोदाडो, हडप्पा चन्हुदडो हांगाच्या उत्खननांत एके पुविल्ले संस्कृतीचे अवशेश सांपडिल्ले आसात. थंय सिंधुसंस्कृती नांव दिल्लें आसा. कांय संशोधकांच्या मतान ती वैदिक संस्कृतीच्या उपरांतची आसून तिचेंच रुपांतर मुरवार हिंदू संस्कृतींत जालें. बेहिस्तान हांगाच्या दरियसच्या आलेखांत सिंधू न्हंयेक हिंदू नांव दिल्लें सांपडटा. वैदिदांतय तिचो उल्लेख हिंदू असो केल्लो आसा.

वैदिक साहित्यांत सिंधू न्हंयेचो उल्लेख आयला. कांय ऋचांत सिंधू हो शब्द सागर ह्या अर्थान वापरिल्लो आसा. तर कांय कडे न्हंय ह्या अर्थान तर एके ऋचेंत सिंधू न्हंयेक लागून भूंय सुजला - सुफला जाता अशें म्हळां. अथर्ववेद, माध्यंदिन संहिता, जैमिनीय ब्राह्मण ह्या ग्रंथांत सिंधू न्हंयेचो उल्लेख सांपडटा.

महाकाव्यां, पुराणां ह्या ग्रंथांनी न्हंयेचो महिमा गायला. ती जनतेचें पोसवण करपी म्हण तिका दयाळू म्हटल्या.

पंजाब आनी सिंध ह्या प्रदेशांत पावस खूब कमी पडटा. ताका लागून थंयच्या लोकांची जीण सिंधुच्या उदकाचेर आदारून आसता. सिंधुचे देगेचेर गंव, कापूस हांचें बरे प्रतीचें पिक येता आनी सिंधू न्हंयेंत मोतयांय मेळटात.

सिंधू न्हंयेच्या देगेवयलीं नगरां हीं व्यापाराचीं व्हडलीं केंद्रां आशिल्लीं. कस्तुरी, मोर, हिरे, माणकां, सुती आनी लोकरीचीं वस्त्रां, शाली ह्या वस्तुंचो वेपार थंयच्यान चलतालो.

इ.स. १९३२ वर्सा हे न्हंयेचेर सिंधांत सक्कर हांगा एक व्हड धरण बांदपांत आयलें आनी तातुंतलें उदक कालव्यांतल्यान सोडून सुमार ५० लक्ष एकर जमीन भिजोवपाची सोय करपांत आयली.

सिंधुच्या उदकांत न्हाल्यार अश्वमेध यज्ञ केल्ल्याचें पुण्य मेळटा, अशी भाविक हिंदुंची श्रध्दा आसा. सिंधी लोक सिंधू न्हंयेक देव मानून तिची पुजा करतात. पुनव, अमास आनी शुक्रार हे त्या

देवाचे पवित्र दिस मानून, त्या दिसा न्हंयेंत दिवे सोडटात. न्हंयेक बुड्टी येता तेन्ना चाली ह्या नांवाचो आनंदोत्सव मनयतात.

इ.स. १९व्या शेंकड्याचे सुरवातेक सिंधच्या सुलतानान सगळ्या हिंदूंक जबरदस्तीन मुसलमान करपाचें थारायलें. तेन्ना सिंधू देवान मानवी अवतार, घेवन तांचे वयल्या संकटाचे निवारण केलें अशी आख्यायिका आसा. म्हणून सिंधू देव हिंदुंचो रक्षणकर्तो मानतात आनी सिंधी लोक त्या दिसा ताचो जल्मदीस मनयतात आनी न्हंयेची पुजा करतात.

- कों. वि. सं. मं.

सिंहासन : एक उंचेल्या दर्जाचो आसन - प्रकार. हाचो वापर राजानच करपाचो आसता. शींवांचे आकृतेवरी ताचो आकार आसता देखून ताका हें नांव मेळ्ळें. पुर्विल्ल्या काळांत राज्यभिशेका उपरांत राजाक ह्या आसनाचेर बसपाचो अधिकार मेळटालो. पूण त्या काळांत राज्याभिशेक सुवाळ्यांत सिंहासना जाग्यार आसंदीचो (उच्चासन) उपेग करताले. असो उल्लेख ऐतरेय, शतपथ, आदी ब्राह्मणांत मेळटा. मानसार ह्या ग्रंथांत राजाच्या सिंहासनाचें तोंड उदेंतेकडे करचें अशें सांगलां. हाचेवयल्यान सिंहासनाचो पुर्वावतार म्हळ्यार आसंदी आसुंये. फुडें राजांच्या संस्कृतीक आनी संपत्तीक स्थितींत जसो जसो बदल जायत गेलो तसो तसो ताच्या आकारांत आनी साहित्यांत फरक पडत गेलो.

वाल्मिकीरामायणांत सिंहासन असो शब्द आयला. सिंहासनाक भद्रपीठ म्हणुनय वळखतात. रामायणांतलें भद्रपीठ उंबराच्या लांकडाचें आशिल्लें. तेभायर वनवासा उपरांतच्या पट्टाभिशेकावेळार रत्नमय पीठ वापरिल्लें. महाभारतांत धर्मराजाचें सिंहासन रत्नजडित हस्तिदंताचें आशिल्लें अशें द्रोपदीन सांगलां. युधिष्ठीराच्या राज्यभिशेका वेळार युधिष्ठीर आनी कृष्ण वेगवेगळ्या भांगराच्या सिंहासनाचेर आनी कुंती, नकुल तशेंच सहदेव हें हस्तिदंताच्या सुवर्णजडित सिंहासनाचेर बशिल्ल्याचें वर्णन मेळटा. कलकत्याक संग्रहालयांत मौर्यकाळांतल्यो दोन सिंहाकृती आसून ते सिंहासनाचे भाग आसुंये अशें श्री स्टुअर्ट पिगॉटचें मत आसा. मथुरेंत कुषाणकाळांतल्यो सिंहाकृती आसात. थंयच कुशाण सम्राट वेम कदफिसेसाचें फातराचें सिंहासन मेळिल्लें आसा. रायपसेणिय सुत्त नांवाच्या पुर्विल्ल्या जैन ग्रंथांत ह्या आसनाविशीं भरपूर म्हायती दिल्ली.

मानसार ह्या पुर्विल्ल्या वास्तुशास्त्री ग्रंथांत सिंहासन हें देव आनी राजा हांचेरवातीर आसता अशें म्हळां. देवतांसंबंदींच्या सिंहासनाचे नित्यार्चन सिंहासन, विशेश सिंहासन, नित्योत्सव सिंहासन आनी विशेषोत्सव सिंहासन अशे प्रकार सांगिल्ले आसात. तशेंच प्रथम सिंहासन, मंगल सिंहासन, वीर सिंहासन आनी विजय सिंहासन अशीं राजांच्या सिंहासनांची वर्णवारी केल्ली आसा. सिंहासनाचीं वेगवेगळीं

पारिभाषीक नांवां अशीं : पद्मासन, पद्मकेसर, पद्मबंध, पद्मभद्र, श्रीभद्र, श्रीविशाल, श्रीमुख, भद्रासन आनी पादबंध हातुंतलें पद्मासन हें शिव वा विष्णु हांच्या खातीर आसता. जाल्यार पद्मभद्र हें सम्राटखातीर आसता अशें सुचयल्लें आसा. भद्रासन वा भद्रपीठ हाचेर रामाचो नातू कुशपूत अतिथी हाचो राज्याभिषेक जाल्ल्याचो उल्लेख कालिदासान रघुवंशांत केला. हर्षान भद्रपिठाचेर बसूनच आपलो राज्यकारभार चलयल्लो.

सोमेश्वर विरचित अभिलषितार्थचिंतामणींत आसनाचे णव प्रकार सांगून सिंहासन हें तातुंतलें एक अशें म्हळां. हें राजाचें आवडटें आसन आसून राजदरबारांत तो ह्या आसनाचेर बसून राजकारभार पळयता अशें सांगलां.

हिंदी शिल्पशास्त्रांत सिंहासनाचे रचनेवयल्यान ताचे आठ प्रकार सांगल्यात. ते अशे - पद्म, शंख, गज, हंस, सिंह, मृग आनी हय. हें सिंहासन राजाच्या हातान पांच हात लांब, चार हात रूंद आनी एक हात उंच आसचें पडटा. तें बऱ्या लांकडाचें, हस्तिदंताचें, वा भांगराचें आनी रत्नांकित आसूंक जाय अशें म्हळां. सिंहासनांत विक्रमादित्या सिंहासनाची खूब नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सिक्कीम : भारताचे इशान्येकडलें, हिमालय रांकांमजगतीं आस्पाविल्लें एक पर्वतीय राज्य. ह्या राज्याचे उत्तरेक तिबेट, अस्तंतेक नेपाळ, उदेंतेक भुतान राज्य, जाल्यार दक्षिणेक अस्तंत बंगाल हें राज्य आसा. ह्या ल्हानशा राज्याचें क्षेत्रफळ ७,०९६ चौ.किमी., जाल्यार लोकसंख्या ४०३,६१२. संविधानाच्या १९७५ व्या कायद्याप्रमाण सिक्कीम हें भारताचें २२ वें घटक राज्य जालें. ताचे आदीं ताचो भारतीय रक्षीत संस्थानांभितर आस्पाव जातालो. 'सू खीम' म्हळ्यार नवें घर, ह्या लिंबू भाशीक शब्दावयल्यान ह्या प्रदेशाक सिक्कीम नांव पडलां आसुंये. कांय जाणकारांच्या मताप्रमाण सिक्कीम हो संस्कृत शब्द आसून ताचो अर्थ पर्वतीय प्रदेश असो जाता. लेपच्या हे थंयचे मुळावे लोक. त्या प्रदेशाक 'न्ये माए यल्' म्हळ्यार स्वर्ग अशें म्हण्टात. जाल्यार बुतीया जमातीचे लोक ताका ब्येमुल डें जोंग (लिपिल्लें भाताचें देगण) अशें म्हण्टात. गंगटोक हें सिक्कीमाचें राजपाटण.

सिक्कीमाची चडशी भूंय पर्वतीय आसून कांचनगंगा हें संवसारांतलें तिसऱ्या क्रमांकाचें ऊंच पर्वत ह्याच राज्यांत आसा. ताची उंचाय ८५७९ मी. इतली आसा. नथुला (४३९२ मी.); जेलेपा (४३८८ मी.) डोंकियाला (५५२० मी.) आनी कोंगराला (४८०९ मी.) हे सिक्किमांतले हेर प्रसिद्द पर्वत. तिस्ता ही राज्यांतली मुखेल न्हंय.

राज्याचो सुमार तिसरो वांटो रानांखाल आसून तातूंत साल, देवदार, शिशवी, बांबूच्यो वेगवेगळ्यो जाती, मॅग्नेलिया आनी

हेर रूख आसात. वनस्पतीचे नदरेन हें राज्य समृद्ध आसून थंय वेगवेगळ्यो आर्किड आनी हेर फुलझाडांच्यो सुमार ६०० वयर जाती आसात. हाका लागून ह्या राज्याक 'वानस्पतीक स्वर्ग' (Botanical Paradise) अशें म्हण्टात. वसंत ऋतूंत 'होडोडेन्ड्रोन' ह्या भौरंगी फुलांनी रानां भरून वतात. हांगाच्या रानांत चितो, वेगवेगळे जातीचे कोले, वाग, सांबर, कस्तुरीमृग, रानदुकर, याक, मुंज्याक (Barking Deer), पंडा (Ailurus Fulgens), हिम चितो (Snow Leopard), वांस्वेल, निळी मॅढी सांपडटा. 'कांचनगंगा नॅशनल पार्क' हें संवसारांतलें सगळ्यांत उंचेलें अभयारण्य. कस्तुरीमृगासावन अत्तर तयार करतात देखून ताची चड प्रमाणांत शिकार जाता. सिक्किमांत सुमार ५५० वयर जातींचीं सुकणीं जाल्यार ६०० वयर जातींचीं फुलपावरं आसात. कृकण सवणें (Monal pheasant) हें सिक्कीमाचें भुशण. ताका थळावे लोक 'नवरंग डफ्णे' अशें म्हण्टात. हांगाच्या मुखेल सुकण्यांभितर कस्तुराच्यो वेगवेगळ्यो जाती, तांच्यांतले शिळोणी आनी हांसपी कस्तुर मुखेल आसात. कोगूळ, बुलबुल, सुमार तीस जातीच लागीं लागीं १२ जातींचीं मेस्त सवणीं, वेगवेगळ्या जातीचे किरकिरे, गिद, गरूड, ससाणो, घोण, गरूड हीं सवणींय चड म्हत्वाचीं.

सिक्किमाची भूंय पर्वतीय आशिल्ल्यान हाचो परिणाम हांगाच्या हवामानाचेर जाता. पर्वतांवेळी आनी दाट रानांक लागून तापमान गिमांत लेगीत शितळ उरता. शिंयाळ्यांत तेमकांचेर हिम सांचता. वर्सुकी सरासर पावसाचें प्रमाण १२५ सेंमी. हांगाचो गीम उबदार जाल्यार शिंयाळो चड कडक आसता.

इतिहास : सिक्किमाच्या साप्प आदल्या इतिहासाची म्हायती मेळान. पूण राज्याचो तेराव्या शेंकड्याचो तोंडी इतिहास सांगतात तो असो. तेराव्या शेंकड्यांत लेप्चा जमातीचे लोक बरमा आनी आसामाच्यान येवन सिक्किमांत स्थायीक जाले. १४०० मेरेन लेप्चा जमातीची खूब भरभराट जाल्ली. उपरांत थंय बौध्द धर्माचो प्रसार आनी नामग्याल वंशाचो शेक येतमेरेन लिखीत स्वरुपाचो इतिहास उपलब्ध आसा. सिक्किमांतल्या नामग्याक वंशाचो उगम सांगपी दोन आख्यायीका आसात त्यो अशो - पयले आख्यायीके प्रमाण तेराव्या शेंकड्यांत जेन्ना नामग्याल लोक मध्य तिबेटाक वतना सिक्किमाचें सोबीत वातावरण पळोवन तांणी थंयच स्थायीक जावपाचें थरयलें. उपरांत तांचो मुखेली थळावे लेप्चा चलयेकडेन लग्न जालो. १६४२ लो सिक्किमाचो धर्मराजा (चोगल) फुन्टसंग नामग्याल हो त्याच वंशाचो. दुसरे आख्यायिके प्रमाण, फुन्टसंग नामग्याल हो भारतीय आसून तो हिमाचलाचो राजा इंद्रबोधी हाचो वंशज. ताच्या पुर्वजांचें अस्तित्व दारवोवपी दोन आख्यायीका आसल्यो तरी सिक्किमांत फुन्टसंगानच नामग्याल राजवंशाची स्थापणूक केली. हें अधिकृतपणान मान्य आसा. उपरांत ह्या वंशान सुमार तिनशें वर्सां सिक्किमाचेर आपलो

शेक गाजयलो. ह्या प्रदेशाचेर आपलें प्रभुत्व दवरपाखातीर तांकां भुतान, नेपाळ आनी हेर शेजारी राज्यांच्यो साबार घुरयो परतून लावच्यो पडल्यो. पूण १८१४ त सिक्किमान ब्रिटिशांकडेन इश्टागतीचे संबंद प्रस्तापित करून ब्रिटिश सैन्य आपल्या प्रदेशांत दवरपाक मान्यताय दिली. उपरांत नेपाळाच्यो सिक्किमावयल्यो घुरयो बंद जाल्यो. १८१७ त सिक्किम आनी नेपाळ हांच्यांत कबलात जावन तांणी एकमेकांचें स्वातंत्र्य मानून घेतलें.

१८३५ त लॉर्ड बेंटिंगच्या तेंपार सिक्किमाच्या राजांन ब्रिटिशांकडेन इश्टागतीचे संबंद आनीक घट करपाखातीर ताणें दार्जिलिंगाच्यो कांय दोंगुल्ल्यो ब्रिटिशांक इनाम म्हूण दिल्यो. उपरांत रंगीन न्हंयेचे दक्षिणेकडलो सगळो भाग ब्रिटिशांचे मालकेचो जाल्ल्यान तिबेट आनी सिक्किमाभितल्ले संबंद इबाडले. १८९० त चीन आनी ब्रिटिशांभितर कबलात जावन चिनान सिक्किमावयलें ब्रिटिशांचें सार्वभौमत्व मान्य केलें. १९४७ त भारताक स्वातंत्र्य मेळ्ळ्याउपरांत भारत आनी सिक्किमाभितर कबलात जावन सिक्किमाचे परकी संबंद, येरादारी - संचारण आनी राखणे वेवस्थेची जापसालदारकी भारतान आपलेकडेन घेतली.

- कों. वि. सं. मं.

सिवचेरा, जोसेफ व्हालरीयस : बर्मा हांगाचो एक गोंयकार धर्मगुरू. ताचो घराबो बारदेसांतल्या सालीगांव वाठारांत रावतालो. ताचो जल्म झांझीबार हांगा जालो आनी उपरांत ताचो घराबो बर्मा हांगा स्थायिक जालो. १९३९ वर्सा धर्मीक शिक्षण घेतल्याउपरांत तो पाद्री जालो. १९८२ वर्सासावन तो बेसीन (Bassein) डायोसीजीचो प्रशासक आशिल्लो. उपरांत १९८५ वर्सा तो तिचो धर्मगुरू जालो.

- कों. वि. सं. मं.

सिद्दी : एक जात. सिद्दी लोकांक हबशी अशेंय म्हणटात. हांची वसती गुजरात, पयलींचें जंजिरा संस्थान आनी कारवार, मंगळूर जिल्हे हातूंत सांपडटा. १९०१ वर्सा हांची लोकसंख्या सुमार एक हजार आशिल्ली. हे लोक मुसलमान आनी हिंदू अशे दोनय धर्मांचे आसात. कांय लोकांनी ख्रिस्ती धर्मय आपणायला.

मुसलमान सिद्दी लोकांत विलायती आनी गावठी अशे दोन भेद आसात. हे सगळे सुन्नी आसून बाब घोर ह्या अंबिसिनियन संताक भजतात. बाबा घोर हो व्हड वेपारी आशिल्लो. अस्तंत राजपिपलामदल्या रतनपूरलागच्या एका दोंगुल्लेचेर ताची कबर आसा. सुरवेक हांगाचे खाणींत काम करपाखातीर खुबशा सिद्दी लोकांक हाडिल्ले. जंजिरा आनी सचिन हांगाय तांणी राज्य केलां.

हिंदू सिद्दी, कारवार, सुपें, येलापूर आनी अंकोला ह्या भागांत चडकरून रावतात. १७व्या शेंकड्यांत पुर्तुगेज लोकांनी हांकां

आफ्रिकेंतल्यान गुलाम म्हणून गोंयांत हाडले. उपरांत थंयच्यान हे लोक ह्या भागांत पळून आयले. पळून वतना तांणी आपल्यो बायलो गोंयांतच सोडल्यो आनी हांगा येवन हांगाच्या बायलांकडेन लग्न केलें अशें सांगतात. कर्नाटकांतले सिद्दी कोंकणी, कन्नड आनी मराठीय उलयतात.

शरीरान हे लोक दणकट आसून सभावान आडांगी आसतात. ताकालागून हेर लोकांक तांचो भंय दिसता. ते निग्रोभाशेन दिसतात. गायचें मांस सोडून ते सगळ्या तरांचें मांस खातात. सोरोय पियेतात. हे लोक बरे शिकारीय आसात.

हिंदू सिद्दींचो मंत्रतंत्र आनी भुतांखेतांचेर विश्वास आसा. ते एका सोडणाच्या नाल्लाची पुजा करतात. तातूंत पितरांचे आत्मे रावतात अशी तांची समजूत आसा. ते ग्रामदेवतांक भजतात. वर्सांतल्यान एक फावट ते भुतांखेतांक पशुबली दिवन संतुश्ट करतात.

हिंदू सिद्दी चल्यांचे आवय - बापूय चलयेक मागणी घालतात. एकाद्रे चलयेक मागणी घालचे पयलीं हें लग्न सुखी जायत काय ना ह्याखातीर हविग ब्राह्मणाचो सल्लो घेतात. बरी जाप मेळ्ळी जाल्यारच चल्याचे आवय - बापूय आपल्या कांय लोकांवांगडा चलयेच्या घरा वतात. थंय चलयेच्या आवय-बापायच्या हातांत पानांत दोन सुपाच्यो गुठलावन दवरतात. तांणी जर ह्यो पान - सुपाच्यो घेतल्यो जाल्यार तांकां हो संबंद पसंत आसा अशें समजतात. मागीर वधुमूल्य थारायतात. तें सोळा रुपयांपसून चाळीस रुपयांमेरेन आसता. मागीर चल्याची आवय चलयेक फुलांची फांती माळटा आनी जमिल्ल्या लोकांक केळीं आनी पान सुपारी दिता. चलयेचे आवय-बापूय सगळ्यांक खिरीचें जेवण वाडटात. त्यावेळार सोरोय दितात. उपरांत एक दीस हविग ज्योतिशाकडेन वचून लग्नाचो म्हूर्त थारायतात.

लग्नाच्या पयलीं दोन दीस न्हवरो - व्हंकलेक आपापल्या घरा हळद लावन न्हाण घालतात. त्या वेळार बायलो पदां म्हण्टात. लग्नाच्या दिसा सांजचो न्हवरो हातांत चाकू, नाल्ल आनी दोन विडे घेवन व्हंकलेच्या घरा वता. थंय न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या बापायक व्हंकलेचे कपडे, देजाची रक्कम, एखादी भांगराची वस्त आनी फुलां दिता. मागीर व्हंकल ते कपडे न्हेसून आनी फुलां माळून माटवांत येता. व्हंकल - न्हवरो एकामेकांफुडें उबे रावतात. तांच्या मदीं अंतरपाट धरतात. जातिमुखेल्यान सावधान म्हटल्या उपरांत अंतरपाट कुशीक काडटात.

न्हवरो - व्हंकलेचे आवय - बापूय तांचे हात जुळयतात आनी तांचेर उदक ओततात. मागीर जमिल्ल्या लोकांक जेवण घालतात. दुसऱ्या दिसा सांजची व्हंकल - पावणी न्हवऱ्याच्या घरा वता. एक दीस घरा रावल्याउपरांत परत न्हवरो - व्हंकल व्हंकलेच्या घरा येतात. थंय न्हवरो पांच दीस रावून एकटोच आपल्या घरा परतता. ताचे उपरांत येवपी सणा दिसा तो व्हंकलेक घरा घेवन येता.

हे लोक मडीं पुरतात. सुतक तीन दीस पाळटात. तिसऱ्या दिसा मेल्ल्या आत्म्याक शीत, रोस, सोरो आनी कोंबे ओंपतात आनी घरांतल्या नाल्लांत येवन रावपाखातीर ताचेकडेन मागणें करतात. उपरांत काकबली दिवन जातींतल्या लोकांक जेवण घालतात.

जायते सिद्दी लोक घरकाम करून आनी भीक मागून जगतात. धा -पंदरा लोकांचो गट करून घोलाचे साथीचेर बाबा घोराच्या तोखणायेचीं पदां गावन ते भीक मागतात. हे लोक कश्ट करपी आसून शेतमजूर म्हण काम करतात. कांय लोक शेतवडय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

सिध्दपिठां : सिध्दाच्या साधनेचीं जीं केंद्रां देशाच्या वेगवेगळ्या भागांत आसात तांकां सिध्दपिठां म्हण्टात. तातुंतलीं कांय पिठां मुखेल केंद्रां आसात, तर कांय उपपिठां, क्षेत्रां आनी गौण स्थानां आसात.

सिध्दपिठांची संस्था आनी नांवां ह्या विशीं कांय मतभेद आसात. एके परंपरे प्रमाण जालंधर, ओडियान, अर्बुद, आनी पुर्णगिरी आनी दुसरे परंपरे प्रमाण जालंधर, ओडियान, कामरूप आनी पुर्णगिरी हीं चार मुखेल सिध्दपिठां आसात.

साधनमालेंत ओडियान, पुर्णगिरी, कामारव्या आनी श्रीहट्ट ह्या चार पिठांचो उल्लेख आयला.

ह्या सगळ्या केंद्रांत ओडियान आनी कामरूप हांचें महात्म्य चड आनी उरिल्ल्यांचें गौण आशिल्ल्याकारणान ह्या पिठांक महासुरवचक्र म्हण्टाले. संशोधकांच्या मतान श्री हट्ट म्हळ्यार आसामांतलें सिलहट. अर्बुद हें अबू दोंगुल्लेचें पुर्विल्लें नांव.

पुर्णगिरीच्या विशयांत दोन अनुमानां आसात. एक अनुमान अशें, महाराष्ट्रांतलें पूण म्हळ्यार पुर्णगिरी आनी दुसरें आसामांतलें पुण्यतीर्थ हें पूर्णगिरी.

जालंधर म्हळ्यार पंजाबांतलें आयचें जालंधर. तें जालंधरपा ह्या महासिध्दाच्या साधनेचें केंद्रस्थळ आशिल्लें. ओडियान हो स्वात पर्वतराजांतलो एक तंत्रप्रधान प्रांत आशिल्लो अशें म्हण्टात.

कामारव्या वा कामरूप हें खूब पुर्विल्ल्या काळासावन तांत्रिक साधनेचें एक व्हड केंद्र आसा. हें स्थान गौहाटी गांवांक तेंकून आसा. ह्या केंद्रांत शैव आनी बौध्द ह्यो दोन तंत्रसाधना एकठांय आयल्यो आनी बौध्द तंत्रांनी व्हडा प्रमाणांत शैवसादना आपल्यांत हाडलीं.

ह्या मुखेल पिठांशिवाय श्री पर्वत वा श्री शैल हेंय वज्रयानी साधकाचें एक मुखेल केंद्र आशिल्लें.

चडशीं सिध्दपिठां भारताच्या आर्यपूर्व जनजातींच्या निवासक्षेत्रांतच आसात. महाराष्ट्र, वायव्य, भारत, बंगाल आसाम, ओडिसा हे आर्यवर्ताचे बहिरंग प्रदेश आशिल्ले.

- कों. वि. सं. मं.

सिध्दरामेश्वर : (इ.स.चो १२ वो शेंकडो, सोलापूर).

एक वीरशैव संतकवी. हाच्या आवयचें नांव सुग्गलदेवी आनी बापायचें नांव मुद्दगौड. तीं दोगांय सुशील, सदाचार आनी शिवभक्त आशिल्लीं. म्हातारपण येमेरेन तांकां भुरगें नाशिल्लें. सिध्दराम जल्मलो तेन्ना ताच्या आवय - बापायचें वय साठ आनी पव्वद आशिल्ल्याचें सांगतात.

सिध्दराम जल्मतांच मोनो आशिल्लो. बऱ्याच वर्सांनी ताका वाचा फुटली. ताचें खरें नांव धळीमहाकाळ आशिल्लें. पूण कालान्तरान हें नांव फाटीं पडून सिध्दरामेश्वर ह्या नांवानच तो नामनेक पावलो.

सिध्दराम ल्हानपणांतच गंभीर आनी विचारांनी घुस्पल्लो आसतालो. शिक्षणांत जांव खेळांत ताचें लक्ष नाशिल्लें. जनावरांविशीं मात ताका खूब आपुलकी दिसताली. ल्हानपणांत तो घरची गोरवां चरपाक व्हरतालो. पूण गोरवांक रानांत चरपाक सोडून तो न्हंयेचे देगेर रेंवेचें शिवलिंग करून ताची पुजा करपांत गुल्ल जातालो.

तो आठ वर्सांचो आसतना रानांत ताच्याफुडें एकदम एक जंगम प्रगटलो आनी ताचेकडेन धंयशीत मागपाक लागलो. सिध्दरामेश्वरान ताका थंयच रावपाक सांगलें आनी घरा येवन तो धंय - शीत घेवन ताका दिवपाक परत रानांत गेलो. पूण जंगम थंय नाशिल्लो. ताका अजाप दिसलें. सिध्दरामेश्वराक तो श्रीशैलमल्लिकार्जुनच आसुंये अशें दिसलें. देखून ताचें मन अस्वस्थ जालें. शेवटाक तो श्रीशैलमल्लिकार्जुनाक गेलो. पूण थंय ताका त्या जंगमाचें दर्शन जालें ना. शेवटाक निराश जावन ताणें कमरीकोळ नांवाचे खोल घाळींत उडी मारली. त्या वेळार भगवान मल्लिकार्जुनान ताका राखलो आनी सांगलें - 'दिनदुबळ्यांची सेवा हीच म्हजी भक्ती'.

मल्लिकार्जुनाच्या सांगण्याप्रमाण सिध्दरामेश्वरान आपणाक अनाथ अपंगांचे सेवेक ओंपलो. सोलापूरचे शिमेभायर एक खोंप बांदून तो रावपाक लागलो. ताच्या अलौकीक बळग्याक लागून लोक ताका सत्पुरुश म्हणून वळखपाक लागले.

सोलापूरचो राजा नन्नप्पा आनी ताची राणी चामलदेवी सिध्दरामाच्या साधुत्वान प्रभावीत जाली. तांणी ताका शिवाचें देवूळ बांदपाखातीर जमीन आनी पयशे दिले. सिध्दरामेश्वरान एका व्हडल्या जलाशयांत एक शिवालय बांदलें.

सिध्दरामान उबारिल्ल्या सोलापूरच्या ह्या नामनेच्या जलाशयांतल्या शिवालयांत शिवलिंगावांगडा सिध्दरामाचीय धातूमूर्ती आसून तांची नेमान पुजा जाता. आयजय सोलापूर शारांत हें ओडलायणें आनी दर्शनीय स्थान, जावन आसा.

सिध्दरामान ल्हान - व्हड मेळून सगळींच आडसश्ट ते सत्तर शिवालयां बांदलीं, अशें सांगतात. हीं शिवालयां बांदपांत आनी लोकांची सेवा करपांत तो आपणाक पूर्णपणान विसरलो. सोलापूरचें शिवालय बांदता आसतना एक खेप वीरशैव पंथाचो श्रेश्ठ आचार्य

अल्लम प्रभू ताका मेळपाक आयलो. ताणें ताचेकडेन व्हडलेशें लक्ष दिवंक ना. अल्लम प्रभूक ताचें हें वागणें मानवलें ना. फुडें ताणें ताका कल्याणीक आपयलो आनी षट्स्थल सिध्दान्त आनी अष्टावरण हांचो उपदेश करून, चेन्नबसवाकडच्यान ताका गुरुदिक्षा दिली. हे घटनेन सिध्दारामेश्वर अंतर्मुख जालो आनी सोलापुराक येवन एका जाग्याचेर एकान्तवास आपणावन इश्टलिंगानुसंधानांत रावपाक लागलो.

बिज्जल वधा उपरांत वीरशैव सांप्रदायिकांक कांय तेंप जायत्या घडणुकांक तोंड दिवंचें पडलें. ह्या वेळार सगळ्या शिवशरणांनी सिध्दारामेश्वराक एकमातान शून्य - सिंहासनाचेर बसोवन जगद्गुरूपदाचे सगळे पट्टाधिकार दिले.

ह्या पिठाचेर बसल्या उपरांत कांय काळान सिध्दारामान शिवयोग समाधी आपणायली.

सिध्दारामेश्वर ताच्या काळांतलो एक कर्तो सुधारक आशिल्लो. जातिधर्माचो तो कट्टर विरोधक आशिल्लो. उपदेश करपाखातीर ताणें उचारिल्ल्या वचनांचो संग्रह वचन, मिश्रस्तोत्रद त्रिविधी, बसवस्तत्रेद त्रिविधी, अष्टावरण स्तोत्रत्रिविधी, कालज्ञान, मंत्रगोप्य, षट्स्थल ज्ञानसारांमृत सारकिल्ल्या ग्रंथांत सांपडटा. सिध्दारामेश्वरान कन्नड साहित्यांत जायती भर घाली. ताणें सुमार आडसश्ट हजार वचनां बरयल्लीं. तातुंतलीं आयज फक्त ८५९च उपलब्ध आसात. ताच्या वचनांच्या शेवटाक 'कपिल सिध्द मल्लिकार्जुन' अशी मुद्रा आसता.

सिध्दारामेश्वराचे यादीखातीर ताच्या समाधीच्या जाग्यार फाटलीं ८०० वर्सां जानेवारी म्हयन्यांत पांच दीस जात्रा भरता. तिका गड्डा जात्रा अशें नांव आसा.

सिध्दारामान आपल्याचेर भाळिल्ले एके लावण्यवतीचें लग्न आपल्या योगदंडाकडेन लायलें. ही बायल सिध्दारामाच्या निर्वाणाउपरांत सती गेली. ताका लागून तिचे यादीखातीरय सतीगौरवाचो सुवाळो मनयतात. सिध्दारामाचे जात्रेंत जे दंड मिरयतात तांचो संबंद वयर दिल्ले कथेकडेन आसा अशें सांगतात.

- कों. वि. सं. मं.

सिध्द संप्रदाय : परमार्थ साधनेंत जें प्रवीण, अलौकिक सिध्दींनी जें संपन्न, आनी शुध्द, सत्त्वगुणी अशा विभूतींक सिध्द म्हण्टात. सिध्द हें अज्वर आनी देव, अतिमानवी योनी, शाकिनी आदी भूतयोनीचें स्वामी अशें मानतात. हाचोच अर्थ सिध्दांच्या विश्वांतले भायले भितल्ले शक्तीचेर आनी क्रियाकर्माचेर अधिकार चलता.

सिध्दांच्यो तीन परंपरा भारतांत चलत आयल्यात त्यो म्हळ्यार - बौध्द सिध्द, नाथ सिध्द आनी दक्षिणेंतलें शैव सिध्द.

सिध्दांचो काळ काटेकोरपणान थरोवंक येना. सगळे सिध्द हे एकाच काळांत जावंकनात. तांचेमदीं बरेच गुरू - शिश्य आशिल्ले. आर्विल्ल्या संशोधकांनी सिध्दांचो काळ इ.स. ८०० ते १२०० इतलो

मानला. तिबेटी दायजांत सिध्दांची संख्या ८४ सांगल्या, पूण नांवां मात फक्त ७८ रॉ चीच दिल्यांत. ८४ हो आंकडोच सारको ना. विंगड विंगड सिध्दांच्यो यादयो पळयल्यो जाल्यार तातूंत वेगवेगळीं नांवां मेळटात. पूण कांय नांवां मात सगळ्या सूचींत सारकींच दिसून येतात. सिध्दांच्या विशीं इतिहासिक संकेत बरेच मेळटात. पूण तांची चरित्रविशयक सामुग्रीमात सामकी कमी मेळटा. सगळ्यांत पयलो सिध्द कोण हाचेविशींय मतभेद आसात. कांयजाणांनी लुईपालाक तर कांय जणांनी सरहपालाक आदिसिध्द मानला. हे सगळे सिध्द उदेंत भारतांत आपापलीं केंद्रां स्थापून आशिल्ले. कांय जाण नालंदा आनी विक्रमशिला हांगासल्ल्या विद्यापिठांत आशिल्ले आनी तांकां पाल राजाचो आलाशिरो आशिल्लो. ह्या सगळ्यांची साधना वज्रयानी पद्दतीप्रमाण चलताली.

सिध्दसाहित्य म्हळ्यार वज्रयानी सिध्दांचें वाङ्मय. तें अपभ्रंश भाशेंत तशेंच दोहे आनी चर्यापदांच्या रुपान मेळटात. कण्हापातिलोमा आनी सरहवा हांचे पुराय दोहाकोश आनी सरहपाचे दोन र्वंडित कोश मेळिल्ले आसून कांय दोहे बौध्दांच्या तंत्र ग्रंथांत मेळटात. चर्यापदां हीं तंत्री उपासनेच्या वेळार गावपाचीं पदां. ११०७ त नेपाळांत सिध्दांच्या ५० पदांचो एक झेलो मेळ्ळा. तशेंच २३ सिध्दांचीं ४७ चर्यामीतांय मेळल्यांत. पूण ह्यो सिध्दांच्यो पुराय कृती अशें म्हणपाक आदार ना. चर्यामीतां त्या वेळावयले बोलीभाशेंत आसून तातूंत जायते गूढ संकेत आनी सिध्दान्त मांडल्यात. तांणी रूपकांचोय आदार घेतिल्लो दिश्टी पडटा. विज्ञानवादाचो परमार्थ सिध्दांत ही सिध्दांच्या तत्त्वदर्शनाची बुनयाद जावन आसा. सिध्दांचें निर्वाण हें शून्यवादाच्या निर्वाणापरस विज्ञानवादाच्या निर्वाणाक अदिक लागशील्लें आसा. सिध्दांचे साधनापद्दतीचो केंद्रबिंदू चित्त जावन आसा.

बौध्दसिध्द हे पोरन्यो रुढी आनी विंगड विंगड पारखंडे हांचे कट्टर विरोधी आशिल्ले. तांणी ह्या गजालींचीं निंदा आनी टवाळी केल्या. बौध्द परंपरेंतले आसून लेगीत बौध्दांच्या दाभिक आचारांची निंदा करूंक ते फाटीं रावूंक नात. हें सगळें करतना तांणी आपलो मान-भोवमान वा आपली सुरवी जीण हांची पर्वा केल्ली दिसना. जरी हे सिध्द पारखंडे ना करपाक भायर सरिल्ले आसले तरीय ते ह्या कामांत यशस्वी जालेनात.

नाथसिध्द - बौध्द सिध्दाच्या सोंपत्या काळांत आनी उपरांतय नाथसिध्दांनी समाज जागृतायेचें काम केलें, आनी समाजांत रवूब आदार मेळयलो. बौध्द सिध्दाप्रमाणच नाथ सिध्दांची संख्याय ८४च आशिल्ल्याचें वर्णरत्नाकर ह्या ग्रंथांत सांगलां. हो ग्रंथ मैथिली भाशेंत ताडपत्राचेर बरयल्लो आसा. पूण त्या ग्रंथांत आनी पं. हरप्रसाद शास्त्री हाणें दिल्ले नाथ सिध्दांचे सूचींत ७७ च नांवां दिसून येतात. जाल्यार फुडल्या काळांतल्या हिंदी साहित्यांत आनीकय नांवां मेळटात.

नाथसिध्दांची परंपरा शिवासावन सुरू जाता, अशें

अनुश्रुतीवयल्यान समजता. ज्ञानेश्वरीतय तशेंच सांगलां. शिवाक ते आदिनाथ म्हण्टात. मत्स्येंद्रनाथ, जालंधरनाथ, गोरखनाथ आनी कानीफनाथ हे चौग जाण सिध्दनाथ पंथाचे व्हड फुडारी.

मत्स्येंद्रनाथान कौलज्ञाननिर्णय, अतुलवीरतंत्र, कुलानंद आनी ज्ञानकारिका अशे चार ग्रंथ बरयल्यात. हे चारय ग्रंथ संस्कृतांत आसात. तिबेटांतल्या तंजूर मठांत जालंधरनाथाचे सात ग्रंथ मेळटात. तातुंतले दोन मगधी भाशेंत आसात. कानीफनाथान ५७ ग्रंथ बरयिल्याचें सांगतात. वज्रयानी सिध्दांत कानीफनाथाची सुवात सगळ्यांत उंचेली आसा. सिध्द हाका महाचार्य, मंडलाचार्य, महासिध्दाचार्य अशा उपाधींनी पाचारतात. ग्रंथाभायर ताचे कांय दोहेय दिसून येतात.

गोरखनाथ हो सगळ्या नाथ सिध्दांचो मुकुटमणी. ताणें योगमार्ग आपणायलो. हठमार्गाक बरे तरचें रूप दिलें. प्रत्यभिज्ञा दर्शनाच्या आदारान ताणें कायायोगाची साधना सारकी केली. उपदेशाखातीर ताणें बोलभाशेचो उपेग केलो. ताणें ल्हान व्हड ४० पुस्तकां बरयलीं. वयल्या मुखेल सिध्दांभायर हेर सिध्दांच्यो रचनाय मेळटात. तातूंत अजयपाल, धूंधलामल, घोडाचूली, पृथ्वीनाथ, सुकुलहंस, हणवंत, चर्पटनाथ, भर्तृहरी, आदी सिध्दांचो आस्पाव जाता. तांणी हिंदी भाशेंतल्यान ग्रंथरचना केल्या, भोवतेक ग्रंथांतल्यान हठयोगाचेंच वर्णन आसा.

‘हठयोग’ ह्या उतरांतलो ‘ह’ चो अर्थ सूर्य आसून ‘ठ’ चो अर्थ चंद्र असो आसा. सूर्य हो मूळाधार चक्रांत बोंबलेकडेन राबितो करता आनी चंद्र सगळ्यांत उंचेल्या सहस्त्रार चक्रांत ताळू लागीं रावता. हठयोगाच्या क्रियाकलापान ह्या सूर्य-चंद्राचो संयोग घडोवपाचो आसता. तो घडलो की सहजतायेन समाधी मेळटा.

शैवसिध्द - उ. भारताप्रमाण द. भारतांत, चडकरून तमिळनाडूंत, सिध्दांची एक परंपरा जावन गेली. ही परंपरा रवंयच्या काळांत कशेतरेन उत्पन्न जाली, हें सांगप कठीण आसा. दक्षिणेकडल्या कांय सिध्दांचीं नांवां उत्तरेंतल्या नवनाथाच्या नांवाकडेन मेळटीं जुळटीं आसात. तेचप्रमाण नाथसिध्द आनी दक्षिणेंतलें शैव सिध्द हांची बरीचशीं धर्मीक मतां सारकीं आसात. हाचेवयल्यान उत्तर - दक्षिण असो ह्या संप्रदायाचो बरोच संबंद आसुंये, अशें सुचित जाता.

उत्तरेकडच्या सिध्दांप्रमाण हे दक्षिणी सिध्दय वेद - शास्त्र पूराणां मानिनाशिल्ले. तीर्थयात्रा, पुजापाठ आदी बाह्य आचारांची ते भगल्यो करताले. तांचो भर आंतरिक साधनेचेर आशिल्लो. नाथसिध्दांप्रमाण अद्वैत हेंच तांचें तत्त्वगिन्यान आशिल्लें आनी शिव हो तांचो उपास्य (देव) आशिल्लो. ह्या सिध्दांतले बरेचशे सिध्द रसायन, वखदीविद्या - मंत्रतंत्र आदी विद्यांनी निपूण आशिल्ले. आयजय तमिळनाडूंत सिध्दवैद्य नांवाची एक वेगळी चिकित्सा पद्दत चालू आसा. हे सिध्द जायत्या तरांचे चमत्कार करून आनी हठयोगांतल्यो बऱ्योचशो क्रिया करून लोकांक प्रभावित करताले आनी हे सगळें सिध्द सकयल्ल्या

जातींतलें आशिल्लें हें ताचें खाशेलपण.

तायुमानावर हाणें ‘सिध्दरगणम’ नांवाच्या पुस्तकांत तमिळ देशांतल्या १८ सिध्दांचीं नांवां दिल्यांत. तेचप्रमाण उत्तरेकडल्या नवनाथाची कांय वेगळीं नांवांय दिल्यांत. आदिनाथ, मत्स्येंद्रनाथ आनी गोरखनाथ हे तिगूय दोनूय कडेन सारके आसात. कांय लोक अगस्त्य आनी तिरूमूलर हांचोय सिध्दपरंपरेंत आस्पाव करतात. अगस्त्यानय तमिळ लोकांक वैजकी, नखेत्रविज्ञान, आदी शास्त्रां शिकयलीं, अशी पुर्विल्ल्या काळासावन लोकांची धारणा आसा. दक्षिणी शैव सिध्दांनी तमिळ भाशेंतलें ग्रंथ बरयल्यात, ते मुखेलपणान वैजकी, रसायन, नक्षत्रविज्ञान, सामुद्रिक, शुभाशुभ-शकुन आनी हठयोग ह्या विशयांचेर आसात. तांची ग्रंथभास ही सामान्य लोकांच्या वेव्हारांतली आशिल्ली. ताकालागून तांकां संघम साहित्यांत सुवात मेळ्ळी नासुंये, रुढीवादी पंडितांनी केल्ले हे उपेक्षेक लागून तांच्यो बऱ्योचशो ग्रंथरचना नश्ट जाल्यो. मात ह्या सिध्दांच्या वाणीचो आनी तांचे नीतीवचनाचो आयजय समाजाच्या सगळ्या घरांत प्रचार आसा. उ. भारतांत कबीर, रहीम, तुळशीदास, आदी संतांचे दोहे लोक जशे सहज म्हणून दाखयतात, तशेंच दक्षिणेकडले लोक ह्या शैव सिध्दांच्यो पद्मपंक्ती म्हणून दाखयतात.

- कों. वि. सं. मं.

सिनारी, दत्ताराम अनंत : (जल्म : १२ डिसेंबर १९२८, सांखळी - दिवचल; मरण : १८ ऑगस्ट १९८२).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो ‘नॅशनल काँग्रेस गोवा’ हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो.

बाळा काकोडकार ह्या सुटके झुजाच्या फुडारपणारवाल तो पत्रकां वांटप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां करतालो. १९५४ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो आनी सोळा म्हयने बंदखणींत दवरलो. बंदखणींत ताका सुमाराभायर जाचांक तोंड दिवंचें पडलें. १५ ऑगस्ट १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सिनारी, दिनकर विठ्ठल परब : (जल्म : १ नोव्हेंबर १९२७, रायबंदर - तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तशेंच पवी मेरेनचें शिक्षण घेतलें. १९४५ वर्सासावन तो ‘नॅशनल काँग्रेस गोवा’ हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो चडशा भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. पत्रकां, लावप, राश्ट्रीय पत्रकां वांटप, असलीं कामां करतालो. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वावरांत ताचो भाव प्रभाकर सिनारी कार्यरत आसलो. ताका तो चोरयां आदार दितालो. १९५६ वर्सा पोलिसांनी ताका अटक केली. उपरांत प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली.

३ जून १९५६ ते १७जुलय १९५८ ह्या काळांत तो आग्वद बंदखणींत आशिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सिनारी, पुरुषोत्तम ऊर्फ शाम विठ्ठल परब :

(जल्म: २९ ऑक्टोबर १९२५, रायबंदर - तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तशेंच लिंगसेव आनी पवीमेरेन शिक्षण घेतिल्लें. १९४६ वर्सासावन ताणे सुटकेझुजारवातीर वावर करूंक सुरवात केली. १५ जून १९४६ ह्या दिसा मनपत शहा हाच्या घरा पणजे डॉ. राम मनोहर लोहिया हाणें घेतिल्ले बसकेक तो हाजीर आशिल्लो. जेन्ना पोलिसांनी लोहियाक धरून बंदखणींत घालो तेन्ना निशेध परगटावपाक निदर्शनांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९४७त तो पत्रकां लावप, राश्ट्रीय साहित्याचें वांटप करप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां करतालो. हाचेभायर आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वावुरप्यांक पुलाविशीं तशेंच हेर म्हत्वाच्यो बातम्यो पावोवपाचें काम तो करतालो. ताचो धाकटो भाव प्रभाकर सिनारी हो चडसो आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या हिंसक वावरांनी वांटो घेतालो. देखून पुर्तुगेज अधिकाऱ्याचो हाचेरय दोळो आशिल्लो. न्यायाधीश क्वाड्रोस हाका पोस्टांतल्यान बाँब पार्सल केल्ल्या आरोपावयल्यान ताका ताचो भाव दिनकर हाचेवांगडा अटक जाली.

पोलिसांनी ताका बरोच मार घालून सुमार चार म्हयने बंदखणींत दवरलो. तशेंच तो आपल्या वांगड्यांक ताच्या क्रांतीकारी वांगड्यांचीं पत्रां पावयता देखून सुमार एक आठवडो ताका काळखा कुडींत दवरिल्लो. उपरांत ताका आग्वद बंदखणींत व्हेलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून २० जुलय १९५८ दिसा कांय पुरावो मेळनाशिल्ल्यान ताची सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सिनारी प्रभाकर विठ्ठल प्रभू : (जल्म : २३ नोव्हेंबर १९२३, रायबंदर).

नामनेचो सुटकेझुजारी. ताणें बी.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. ल्हान पिरायेतच ताणें सुटके चळवळींत वांटो घेतलो. सुरवेक मिरवणुको काडप, पोस्टरां लावप, मेळावे घडोवन हाडप असो वावर ताणें केले. उपरांत तो आझाद गोमंतक दलचे क्रांतीकारी संघटनेंत गेलो. हे संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आसलो. ताणें गोंयांत चलयल्ले सशस्त्र क्रांतीक लागून ताका पुर्तुगेजांच्या छळाक तोंड दिवचें पडलें आनी बंदखण भोगची पडली. म्हापशाची सरकारी कचेरी, सत्तरीची रावण पोलिस चौकी, पेडणेचो जकात नाको, चांदेलची पोलिस चौकी तशेंच

हेर सरकारी बिनसरकारी मालमत्तेचेर घुरयो घालून पुर्तुगेज शासनाक जबरदस्त धक्को दिलो आनी तेचवांगडा सशस्त्र क्रांती खातीर शस्त्रां आनी दारूगुळो हातासलो.

फुडें १९५१ त ताणें गोंय सोडले आनी बेळगांवा आझाद गोमंतक दलाच्या पालवारवाल मुक्तीचें कार्य चालू दवरलें. फुडाराक ताणें आझाद गोमंतक दलांतल्यान भायर सरून रँक्युअर पॅट्रिओटिका ही संघटना बेळगांवां सुरू केली आनी तिचे मार्फत सशस्त्र क्रांतीचें कार्य चालूच दवरलें. हणखणेची पोलिस चौकी, दमणचो विमानतळ, पत्रादेवीची पोलिस चौकी, चांदेलची पोलिस चौकी, दोडामार्ग पोलिस चौकी, तशेंच किरणपाणी, मोपा, भाटपाल हांगां पुर्तुगेज सैनिकांचेर हल्ले केले. जिवावेलो काळ आशिल्ल्या ह्या मोहिमांनी वाटो घेताना पुर्तुगेज सैनिकाच्या गोळीबारांत तो जायते खेपो जरवमी जालो. ताका धरून दितल्याक १ लाख रूपया इनाम पुर्तुगेज शासनान जाहीर केल्ले. नगर हवेलीच्या सतंत्र्य संग्रामांत ताणें व्हड योगदान दिलां.

विश्वनाथ लवंदे, दत्तात्रय देशपांडे, नारायण नायक, मुकुंद कामत धाकणकार, मोहन रानडे, कान्होबा नायक, कृष्णाराव राणे, कुश्टा देसाय, हे ताचे चळवळींतले कांय मुखेल वांगडी. केंद्र सरकारान तशेंच गोंयसरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. गोंयचे सुटके उपरांत गोंय सरकारी आनी अंदमान प्रशासनात वरिश्ट पोलिस हुद्याचेर काम करून तो निवृत्त जाला.

- कों. वि. सं. मं.

सिनेगॉंग : यहूदी लोकांचें प्रार्थना घर. ह्या उतराचो अर्थ सभाघर असोय जाता. सुरवेक अशा सभाघरांनी फक्त ज्यू लोकांकच धर्मीक शिक्षण दिताले. पुजा-अर्चा, धर्मीक विधी, पशुबळी सारकिल्लीं कामां देवळांनी करताले. कालांतरान सिनेगॉंगांत मागणें करपाची प्रथा सुरू जाली. मागणें म्हणजे पयलीं धार्मिक पुस्तकांतले उतारे एकट्यान वाचपाचे आनी मागीर सगळ्यांनी ते म्हणप अशी रीत आशिल्ली. ल्हव ल्हव मागण्यांत सामे म्हणजे भक्तिगीतांय गावपाची पद्दत सुरू जाली. देवळांतले पुजेंत कर्मकांडाक खूब म्हत्व आसता, जाल्यार सिनेगॉंगांतल्या मागण्यांत भक्तिभावनेक म्हत्व आसता. थंय गुपित जांव प्रतिकात्मक अशें कांयच नासता, तर फकत शिक्षण आनी भक्ती हे दोनच विशय आसताले. तशेंच प्रेशिताच्या धार्मिक उपदेशाचो तातूंत प्रभाव दिसतालो. ताका लागून देवूळ आनी सिनेगॉंग हांचेमदीं वैर-भावना निर्माण जाली. पूण जेरूसलेम हांगाच्या मुखेल देवळाचो नाश जाल्याउपरांत सिनेगॉंग हेंच ज्यूंचें प्रार्थनाघर मानपाक लागले. धार्मिक शिक्षणाइतलेंच मागण्यांकय म्हत्व फाव जालें आनी मागणें करपाचें स्वरूपय बदललें.

पयलीं सगळ्या गांवांखातीर पुजेचें एकूच देवूळ आसतालें. पूण सिनेगॉंगां मात जायतीं आसतालीं. पॅलेस्टायनच्या भायर जंय

ज्यूंची वसती आशिल्ली थंयूय अशी सभाघरां स्थापन करताले. सिनेगॉग ही लोकांखातीर धार्मिक संस्था आशिल्ली. ज्यूंचीं देवळां पुरोयतांच्या प्रभावाखाला आसतालीं. ज्यूंच्या धार्मिक इतिहासांत सिनेगॉगांतलें मागणें हें धार्मिक सुदारणा मानताले.

सिनेगॉगचें प्रवेश दार सदांच उदेंतेक आसता. प्रवेश दाराचे उजवे वटेन मेजूझा म्हणजे द्वारस्तंभ आसता. तातूंत एका धर्मग्रंथांतले उतारे बरयल्लो कागद दवरिल्लो आसता. त्या कागदावयलें भायले वटेनचें परमेश्वर हें उतर स्पश्ट दिसता.

सिनेगॉगाच्या भितरल्या भागांत हेरवल म्हणजे एक सोबीत लांकडी कपाट आसता. त्या कपाटांत धर्मग्रंथांची हस्तलिखित पोथी दवरतात. हें कपाट अस्तंतेक आसता. कांय जाग्यांनी हें कपाट वण्टींत आसून ताच्या फुडें एक पड्डो सोडिल्लो आसता.

हेरवलेच्या मुखार एक दिवो पेटत दवरतात. हें परमेश्वराचें प्रतिक. तो दिवो पालवप हें अशूभ मानतात.

सिनेगॉगाच्या मदेगाक पुरोयताक उबो रावपाखातीर व्यासपीठ आसता. ताचेर उबो रावन तो मागणें वाचता.

बायलो आनी दादले हांकां बसपाक वेगवेगळी जागा आसता. पयलीं तांचेमदीं एक उंच पड्डो लायिल्लो आसतालो. आतां बायलांखातीर वेगळी वेवस्था केल्ली आसता.

- कों. वि. सं. मं.

सिरिया : भूंयमध्य दर्याच्या उदेंत तोंकार आशिल्लो एक अरबी देश. क्षेत्रफळ १८५,१८० चौ. किमी. चडांत चड लांबाय ८२९ किमी. (उदेंत - अस्तंत); आनी रुंदाय - ७४८ किमी. (उत्तर - दक्षिण). सिरियाचे अस्तंतेक भूंयमध्य दर्या आनी लेबानन देश, उत्तरेक तुर्कस्तान, उदेंतेक इराक जाल्यार दक्षिणेक - इझ्रायल आनी जोर्डन हे देश आसात. १९९३ त सिरियाची लोकसंख्या १३,३९३,००० इतली आशिल्ली अशें अदमासान थारायल्लें. राश्ट्रीय भास अरबी जाल्यार, देशाचें अधिकृत चलन पौंड आसा. दामास्कस हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे अस्तंत - उदेंत अशे तीन वांटे केल्ले आसात - १) दर्यादेग २) पर्वतीय भाग आनी ३) देगणां आनी सपाट मरड भाग.

दर्यादेग : भूंयमध्य दर्याची अशीर दर्यादेग उत्तरेक तुर्की ते दक्षिणेक लेबानन मेरेन पातळ्ळ्या. दर्यादेग अशीर आसली तरी तिचे वेगवेगळे सुवातेर विंगड विंगड प्रकार सांपडटात. लाताकिया भागांत फातरी आनी उंच कडो आशिल्ली दर्यादेग आसा. त्रिपोली आनी बॅरूट हांचेमदली दर्यादेग धोंगां - पोंगांची, जाल्यार टायर हांगा रेंवाट वेळ आसा.

पर्वतीय प्रदेश : दर्यादेगेचे उदेंतेक आशिल्ली पर्वतीय भूंय

उत्तर - दक्षिण अशी पातळ्ळ्या. जबल एन् नुसारिया पर्वतावळीचो आस्पाव ह्या प्रदेशांत जाता. लेबाननाचे शिमेर एन्टी लॅबानन पर्वत आसून ताचे दक्षिणेक जबल एड् दुरूझ पर्वत आसा.

देगणां आनी सपाट मळांचो भाग : हो भाग देशाचे उदेंतेक आसून, तातूंत साबार न्हंयो आनी रूंद पिकाळ देगणां आसात. देशाचे सामके उदेंतेक रेंवाट प्रदेश आसा. आरॉटस न्हंय आनी पर्वतांचेर आशिल्ल्या साबार इरीसावन ह्या प्रदेशाक उदका पुरवण जाता. हो प्रदेश खूब पिकाळ आसून, देशांतली चडशी लोकवसती त्या प्रदेशांत सांपडटा. युफ्रेटस न्हंय आनी तिच्या फांट्यांसावन देशाच्या इशान्य भागाक उदक मेळटा.

हवामान : देशाचें हवामान मुखेलपणान उश्णकटीबंधीय प्रकारचें आसा. पूण भूंयरचणुकेप्रमाण तातूंत थोडोभोव बदल जाता. दर्यादेगेचें हवामान दमट उरता. जानेवारी म्हयन्यांत त्या भागांत सरासरी तापमान ९^० सें. जाल्यार जुलय म्हयन्यांत तें २७^० सें. वयर वता. त्या भागांत वर्सुकी सरासरी पावस १०^० सेंमी. इतलो पडटा. पर्वतीय प्रदेशांत जानेवारी म्हयन्यांत सरासरी तापमान ५^० सें. इतलें आसता, जाल्यार जुलय म्हयन्यांत तें २२^० सें. वयर वता. देशाच्या सपाट भागांत जानेवारी म्हयन्यांत सरासरी तापमान ५^० सें. जाल्यार जुलय म्हयन्यांत ३१^० सें. इतलें आसता. ह्या भागांत पावस खूब उणो पडटा.

पर्वतीय भागांनी भूंयमध्य दर्याच्या प्रकारची, सपाट प्रदेशांत स्टेप प्रकारची, जाल्यार देशाचे सामके उदेंतेक वाळवंटी प्रकारची वनस्पत वाडटा. रानदुकर, रानबोकड, सोंसो, कोलो, रानमाजर, कोलसुणें, मुंगूस ही मोनजात, तशेंच तरेकवार सवर्णी थंय आसात.

इतिहास : १९१८ मेरेन सिरिया देशांत सद्याच्या इझ्रायल, जॉर्डन, आनी लॅबानन देशांच्या, तशेंच तुर्कीच्या कांय भागाचो आस्पाव जातालो. त्या तेंपार ताका ग्रेटर सिरिया अशें म्हण्टाले. आदीम काळासावन संस्कृतीक मळार सिरिया हो गिरेस्त देश आशिल्लो. पिकाळ भूंय आनी युरोप आनी आशिया खंडांक जोडपी वेपारी मार्ग सिरियांतल्यान वता जाल्ल्यान मध्य काळांत ताका खूब म्हत्व प्राप्त जाल्लें. हाका लागून सिरियाचेर ताबो मेळोवपाक साबार युरोपी देशांभितर सर्त लागिल्ली.

इ.स. पयलीं ४५०० आदीं सिरियांत लोकांचो राबितो आशिल्लो अशें म्हण्टात. इ.स.प. ३५००च्या सुमाराक सॅमिटीक लोक थंय पावले. तांणी थंय साबार शारां उबारलीं. एल्बा हें प्रसिद्द शार. इ.स.प. २७०० ते २२०० ह्या सुमाराक भरभराटीक आयिल्लें. उपरांत इ.स.प. ५३९ मेरेन सॅमिटीकच्या विंगड विंगड पंगडांनी सिरियाचेर शेक गाजयलो. अक्काडीयन, कान्नानायट, फोयनेशीयन, एमोरायट, हबरीव, आरामीन्स एसिरियन आनी बॉबिलोनीयन हे तांच्यांतले मुखेल पंगड. इ.स.प.६१२च्या सुमाराक एसिरियनांक हारावन

बॅबिलोनीयन पंगडान सिरियाचेर ताबो मेळयलो. सिरियाचेर राज्य करपी बॅबिलॉनीयन हो निमाणो सॅमिटीक पंगड. उपरांत इ.स.प. ५३९ त परसियन लोकांनी बॅबिलोनीयांक हारावन सिरिया प्रदेश परसियन साम्राज्याक जोडलो. इ.स.प. ३३३त अलेक्झांडरच्या फुडारपणखाल ग्रीक आनी मॅसिडोनीयन सैन्यान परसियनांचो पराभव केलो. अलेक्झांडर आनी ताच्या फाटल्यान आयिल्लो सेल्युसीड हांणी सिरिया आनी भोंवतणच्या प्रदेशांनी ग्रीक संस्कृती पातळ्ळी. इ.स.प. ३१२ ते इ.स.प. ६४ मेरेन साबार सेल्युसीड सम्राटांनी सिरियाचेर शेक गाजयलो. तांच्या तेंपार वेपारांत खूब वाड जाली, तशेंच शेतकी मळारय उदरगत जाल्ली. इ.स.प. ६४ त रोमी लोकांनी सिरिया आपल्या शेकातळा व्हेलो. उपरांत तो सुमार ७०० वर्सां रोमी साम्राज्याचो भाग म्हूण उरलो. ह्या काळांत ग्रेटर सिरियाच्या पॅलेस्टायन प्रदेशांत किरिस्तांव धर्माची वाड जाली. इ.स. ३००च्या सुमाराक किरिस्तांव हो सिरियाचो राजधर्म जालो.

इ.स. ६३६ त अरबी द्विपकल्पांतल्या मुसलमानांनी बायझांटन सैन्याक हारावन सिरियाचेर जैत मेळयलें. तांणी सिरियांत ल्हव ल्हव इस्लाम धर्म पातळावन अरबी भाशेचो विस्तार केलो. ६६१ सावन उमाय्याद वंश दामस्कसच्यान इस्लाम साम्राज्य चलयतालो. पूण ७५० त उमाय्यादांचो पराभव करून अब्बासीद वंश सत्ता गाजोवपाक लागलो. उपरांत युरोपी किरिस्तांव धर्मज्ञान्यांनी इकराव्या शेंकड्यासावन पॅलेस्टायन ही आपली पवित्र भूंय मुसलमानांकडच्यान घेवपाखातीर थंय साबार झुजां उबारलीं. पूण इजिप्ताचो सम्राट सलादीन हाणें तांचो पराभव केलो. ११००त सिरियेचो चडसो भाग सलादीनाच्या शेकातळा आशिल्लो. १२६० ते १५१६ मेरेन सिरिया ईजिप्ताच्या मामेल्युक वंशाच्या शेकातळा आशिल्लो. १५१७त तुर्कांनी सिरियाचेर जैत मेळोवन तो ऑटोमन साम्राज्याक जोडलो. उपरांतचीं सुमार ४०० वर्सां मेरेन सिरिया ऑटोमन एक भाग म्हूण उरलो. सोळाव्या शेंकड्यांत आशियेंत येवपाखातीर युरोपियनांनी उदकामार्गाचो सोद लायिल्ल्यान वेपारी केंद्र म्हूण प्रसिद्द आशिल्ल्या सिरियाचें म्हत्व उणें जालें. १८व्या शेंकड्यासावन ऑटोमन साम्राज्याक देंवती कळा लागली. तशेंच वाडट्या प्रभावाक लागून सिरियन लोकांच्या मनांत राश्ट्रीय भावना निर्माण जाली. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन सिरियन लोक स्वातंत्र्याची मागणी करपाक लागले.

पयल्या म्हाजुजाच्या काळांत सिरियन आनी हेर अरबी लोकांनी ब्रिटिशांक तेंको दिवन ऑटोमन साम्राज्याआड साबार उठाव केल्ले. ताच्या बदला ब्रिटिशांनी सिरियन आनी अरबी लोकांक स्वातंत्र्य दिवपाचें मान्य केल्लें. पूण झुजा उपरांत लिंग ऑफ नॅशन्स हे संस्थेन ग्रेटर सिरियाचे सिरिया, लेबानन, पॅलेस्टायन आनी ट्रान्सजॉर्डन अशे चार भाग केले. तशेंच लिंगान सिरिया राज्य फ्रँच देखरेखीखाल दवरलें. सुरवेक सिरियन लोकांनी फ्रँचांक खूब विरोध केलो. फ्रँचांनी

सिरियांत खूब सुदारणा घडोवन हाडली. पूण सिरियन लोकांनी स्वातंत्र्याची मागणी चालूच दवरली.

फ्रान्सान १९४६त सिरियांतलें आपलें सैन्य काडून सिरियाचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. स्वातंत्र्य मेळ्ळें उपरांत सिरियन लोकांनी ग्रेटर सिरिया निर्माण करपाचे खूब यत्न केले. १९४७त संयुक्त राश्ट्रांनी पॅलेस्टायनची इझ्रायल आनी अरबी राश्ट्र अशी विभागणी केली. १९४८त इझ्रायलचें स्वातंत्र्य जाहीर केल्याउपरांत सिरिया आनी हेर अरब राश्ट्रांनी इझ्रायलचेर घुरी घाली. ग्रेटर सिरियाची विभागणी थांबोवपाक अपेश आयिल्लें सरकार उमथावन १९४९त सिरियांत लश्करी राजवट आयली. अरब एकवट घडोवन हाडपाखातीर १९५८त सिरिया, इजिप्त देशाक मेळ्ळो १९६०त सिरियेंत बाथ पक्ष सत्तेर आयलो. त्या वेळार सरकारान चडशा उद्देगांचें आनी आंतरराश्ट्रीय वेपाराचें राश्ट्रीयकरण केलें. १९७१त हाफेझ अल्-असाद हो सिरियाचो अध्यक्ष जालो.

शिमवादावयल्यान सिरिया आनी इझ्रायल हांच्यांत १९६० सावन झगडीं चालूच आशिल्लीं. ५ जून १९३७ दिसा इझ्रायल आनी सिरिया, जोर्डन, इजिप्त हांच्यांत झूज सुरू जालें. तातूंत इझ्रायल जैतिवंत थारावन ताणें अरब राज्यांचो व्हड प्रदेश हातासलो. त्या प्रदेशांत सिरियाच्या 'गोलन हायट' ह्या भागाचो आस्पाव आशिल्लो. त्या प्रदेशावयल्यान सिरिया आनी इझ्रायल हांच्यांत झगडीं चालूच उरलीं. १९८१त इझ्रायलान गोलन हायटचेर आपलो राजकीय आनी कायदेशीर हक्क जाहीर केलो. सिरिया आनी हेर अरब देशांनी हे घडणुकेचो निशेध केलो. गोलन हायट ह्या प्रदेशाक धरून सिरिया आनी इझ्रायल हांच्यांत आयजय तणावाचें वातावरण चालूच आसा. सद्या अरब राश्ट्रांभितर सिरियाकय म्हत्वाची सुवात आसा. १९९०त इराकी सैन्यान कुवेटाचेर घुरी घालून आपल्या शेकातळा व्हेलो तेन्ना इराकाक विरोध करतल्या राश्ट्रांमदीं सिरियाचोय आस्पाव आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

सीता : सीरध्वज जनकाची धूव आनी दशरथी रामाची बायल. जनकाची ती रगताची धूव न्हय. एक दीस यज्ञाखातीर भूंय नांगरता आसतना ताका ती मातर्यंतल्यान वयर आयिल्ली मेळ्ळी. जनकाक धूव नाशिल्ली देखून ताणें तिका आपणायली आनी तिचें नांव सीता दवरलें. सीतेची प्राप्ती उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्राचेर जाली.

सीता खूब सोबीत आशिल्ली. कोमलांगी, चंद्रवदना, आपल्या तेजान धाय दिको पर्जळीत करपी, भांगरा कांतीची आनी रतीची प्रतिमा अशीं जायतीं विशेशणां वाल्मीकीन तिका दिल्यांत.

महापराक्रमी पुरुशाक लेगीत उखलपाक येवंचें ना अशेतरेचें परंपरेन चलत आयिल्लें एक शिवधोणू जनकाच्या घरांत आशिल्लें. ताचो उपेग करून ताणें सीतेचे लग्न करपाचें थारायलें. जो तें शिवधोणू

सज्ज करतलो ताका आपूण आपली धूव दितलो असो पण ताणें घोशीत केलो. सीतेसारक्या देवी कुमारीकेक वीरपुंगव असो घोव मेळचो हो ताचो ह्या पणाफाटलो हेत आशिल्लो. जायत्या देशांतल्या राजकुंवरांनी मिथिलेंत येवन तें धोणू उखलपाचो यत्न केलो. पूण कोणाकच तें जमलें ना. शेवटाक जनकान थारायल्ल्या यज्ञाच्यावेळार विश्वामित्राच्या वांगडा आयिल्ल्या रामान तें शिवधोणू उखललें आनी ताचेर बाण लायताना तें मोडलें. हें पळयतकच थंय जमिल्ल्या सगळ्यांक अजापाचो धक्को बसलो. ताचे उपरांत जनकान सीतेक आपणावपाची रामाक विनंती केली. शेवटाक दशरथाच्या हयकारान रामान सीतेक आपणायली. रघुकुलाची नववधू म्हण ती मागीर अयोध्येंत आयली. उपरांतचो कांय काळ तिणें आपलो घोव, रामावांगडा सुरवान सारलो.

राम वनवासाक वचपाक भायर सरलो तेन्ना सीताय ताचेवांगडा वचपाक तयार जाली. आपल्या राजवैभवाचो त्याग करतना तिका मातय वायट दिसलें ना. कारण रामाबगर जगप तिका शक्य नाशिल्लें. वनवासांत आसतना सीतेक कसलेच त्रास जावंचे न्हय म्हण राम तिची जायती जतनाय घेतालो.

सीतेक एक दीस फुलां पुंजायता आसतना एक हरण दिश्टी पडलें. तें हरण आपलेखातीर धरून हाड म्हणून रामाकडेन तिणें हट्ट धरलो. तो एक मायामृग आसा अशें जायते तरांनी ताणें तिका समजायलें. पूण तिका तें खरें दिसलें ना. शेवटाक राम त्या हरणाक धरपाक ताचेफाटोफाट गेलो. लक्ष्मणय ताच्या वांगडा गेलो. ते दोगय थंय ना तें पळोवन रावणान येवन सीतेक बळजबरीन उखलून लंकेंत व्हेली आनी राक्षसीर्णांच्या नदरेखाला अशोकवनांत दवरली. तिका वश करपाखातीर रावणान जायते यत्न केले. पूण सीता ताका वश जाली ना. फुडें रामान लंकेचेर स्वारी करून रावणाचो पराभव केलो आनी सीतेक ताचे तावडेंतल्यान सोडयली. चरित्रान ती शुध्द आसा काय ना हें पळोवपाखातीर रामान तिका अग्नीदिव्य करपाक लायलें. ती शुध्द आसा म्हणपाची खात्री जातकच ताणें सीतेक आपलेवांगडा अयोध्येक व्हेली. थंय रामावांगडा तिचो राज्याभिशेक जालो.

मागीरचो कांय काळ सुरवाचो गेलो आनी सीता गुरवार जाली. त्याच काळांत सीतेच्या चरित्र्याविशीं अयोध्येंत धुसफूस जावपाक लागली. हें रामाक कळ्ळें तेन्ना ताणें तिचो त्याग केलो. अशावेळार लेगीत सीतेन रामाक कांयच दोश दिवंक ना.

वनांत एकटीच बशिल्ली आसतना तिका वाल्मीकीन पळयली. ताणें तिका आपल्या आश्रमांत व्हेली. थंय तिणें लव आनी कूश ह्या दोगा पूतांक जल्म दिलो. सीतेवयलो आळ पयस करपाखातीर वाल्मीकीन दोगय पुतांक घेवन रामाची राजसभेंत भेट घेतली. ताणें रामाक सीतेक आपणावपाक सांगलें. ते पळोवन, सीता चरित्र्यावान शुध्द आसा. पूण प्रजाजनांक हें पटलेबगर आपूण तिका आपणावंचो ना आनी हे खातीर तिका परत एक खेप दिव्य करचें पडटलें अशें

रामान वाल्मीकीक सांगलें.

सीता त्याय दिव्याक तयार जाली. आपल्या चरित्र्याची तिका शुध्दता दाखोवपाची आशिल्ली. पूण रामावांगडा सिंहासनाचेर मात तिका बसपाचें नाशिल्लें. आपल्या जिविताची आनी सुरवोपभोगांची तिका सामकी उबगण आयिल्ली. दिव्य करून ह्या लोकांतल्यान तिका वचपाक जाय आशिल्लें. देखून तिणें दिव्याची प्रतिज्ञा सामकी वेगळेतरेन उच्चारली.

यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।

तथा मे माधली देवी विवरं दातुमर्हति ॥

अर्थ - जर हावें रामचंद्राशिवाय दुसऱ्या कोणय पुरूशाचो विचार मनांत हाडला आसत जाल्यार, देवी वसुंधरे, तूं म्हाका आपल्या पोटांत घे.

सीतेच्या तोंडांतल्यान हीं उतरां आयल्याबरोबर धर्तरेक चीर पडली आनी तातुंतल्यान एक दिव्य सिंहासन वयर आयलें. त्या सिंहासनाचेर धरणीमाता विराजमान जाल्ली. तिणें सीतेक आपल्यालागीं ओडली. शेकडेंच तें सिंहासन रसातळाक खोल गेलें. त्याच शिवाक मळबांतल्यान दिव्य फुलांचो वर्षाव जालो.

सीतेचें हें चरीत्र वाल्मीकीरामायणाच्या आदारान कळटा. हेर रामायणांनीय सीताचरीत्राचो मुखेल गाभो तसोच दवरून कांय वेग वेगळे पर्याय आनी प्रसंग दिल्ले आसात. चडकरून सीतेच्या जल्माविशीं जायत्यो कथा सांगिल्ल्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सीताफळ : (पळेयात आंतरे).

सीमांतपूजन : लग्नापयलींचो एक लौकिक विधी. व्हंकलेच्या बापायक आपली चली चडकरून दुसऱ्या गांवांत दिवपाचो प्रसंग येता. अशावेळार न्हवऱ्यावटेनच्या लोकांनी व्हंकलेच्या गांवांत वचचें अशी चाल आसा. जेन्ना न्हवऱ्यावटेनची मंडळी व्हंकलेच्या गांवांचे शिमेर येता तेन्ना व्हंकलेचो बापूय आपल्या लोकांवांगडा वाजत - गाजत मुखार येता. पयलीं तो न्हवऱ्याच्या बापायक अलिंगन दिवन मेळटा. व्हंकलेची आवयय न्हवऱ्याचे आवयक अशीच मेळटा. मागीर व्हंकलेचो बापूय त्या गांवशिमेरच न्हवऱ्याची पुजा करता. दोनयकडच्या शिमांचो जंय अंत जाता थंय केल्ली पूजा ही सिमांत पुजा.

हे पुजेचो धार्मिक विधी असो -

व्हंकलेचो आवय - बापूय गणपती आनी वरूण हांची पुजा करून न्हवऱ्याचे पांय धुतात. व्हंकलेचो बापूय न्हवऱ्याच्या कपलाक कुंकमाचो तिळो लायता. न्हवऱ्याक नवे कपडे दिवन हार घालता. बाशिंग बांदता. व्हंकलेची आवय न्हवऱ्याच्या आवयचे आनी न्हवऱ्यावटेनच्या हेर मानदीकांचे पांय धुवन तांकां हळद-कुंकूम लायता आनी तांची व्होंट भरता. ह्या वेळार न्हवऱ्यावटेनच्या लोकांक फोव,

साकर आनी शिदो दिवपाचीय कांयकडेन चाल आसा. मागीर व्हंकलेचो बापूय जमिल्ले मंडळीक पानसुपारी आनी अत्तर - गुलाब दिता. भटांक दक्षणा दिता. जेन्ना लग्नांत हुंडो दिवपाचेवपाची पद्दत आशिल्ली तेन्ना हुंड्याची रक्कम ह्याचवेळार न्हवऱ्याच्या हातांत दिताले. न्हवरो - व्हंकल एकाच गांवांतले आसले वा लग्नाखातीर एकाच माटवांत आयिल्ले आसले तरीय लग्न सुवाळ्याच्यावेळार सीमांतपूजन करपाची चाल आसा. अशावेळार ही पुजा लग्नाच्या माटवाच्या वा हाँलाच्या दारांत करतात.

- कों. वि. सं. मं.

सीरियन किरिस्तांव : केरळांतलो एक किरिस्तांव समाज. सेर्रा म्हणजे पर्वत. पर्वताच्या मुळसांत रावतात देखून ह्या लोकांक सीरियन किरिस्तांव नांव पडलें.

सेंट थॉमस हो क्रिस्ती धर्मप्रचारक इ.स. ५२ च्या अदमासाक मलबारांतल्या मलैकर वा मौझिरिस ह्या बंदरांत देंवलो. कोचीन, त्रावणकोर ह्या भागांत ताणें सात इगर्जो उबारल्यो. तशेंच जायत्या लोकांक किरिस्तांव धर्माची दिक्षा दिली. ताचेउपरांत इ.स.च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत ह्या किरिस्तांव जाल्ल्या समाजान अलेक्झांड्रियाच्या डेमेट्रियसाक एक किरिस्तांव धर्मापदेशक धाडचो म्हण मागणी केली. मागीर पॅटनस हो किरिस्तांव धर्मपंडित इ.स. १८० ते १२० च्या अदमासाक मलबारचे देगेचेर आयलो. मॅथ्यूचो गॉस्पॅल हो हिब्रू भाशेंतलो धर्मग्रंथ ताणें हांगाच्या किरिस्तांव समाजाक दिलो. ताचेउपरांतच्या काळांत जायते धर्मप्रसारक हांगा येत रावले. इ.स.च्या चवथ्या शेंकड्याच्या मध्याक थॉमस कॅना हो सीरियन धर्मोपदेशक मलबारांत आयलो. ताणें बगदादचे कॅथॉलिक धर्मोपदेशक आनी जायते सीरियन धर्मप्रचारक मलबारांत हाडले आनी हांगाच्या किरिस्तांव समाजांत जायत्यो धार्मिक सुदारणा केल्यो. थॉमस कॅनान दोन भारतीय बायलांकडेन लग्नां केलीं. फुडें तांच्या भुरग्यांमदीं वारसा हक्काविशीं झगडीं जालीं आनी उत्तरीय आनी दाक्षिणात्य अशे दोन वेगळे किरिस्तांव समाज निर्माण जाले.

इ.स.चो णववो ते चवदावो शेंकडो हो कालखंड मलबारी किरिस्तांव समाजाचो भरभराटीचो काळ आशिल्ले. ह्या काळांत हांगा एक स्वतंत्र किरिस्तांव राजघराणें स्थापन जालें. इ.स. १४९८त वास्को द गामा मलबारांत आयलो आनी फुडें थंय पुर्तुगेजांची सत्ता स्थापन जाली. तेन्ना थंयच्या स्थानिक किरिस्तांव राजान आपलो मुकूट आनी राजदंड वास्को द गामाक दिलो.

पुर्तुगेज धर्मोपदेशकांनी मलबारांत रोमन कम्युनियन पंथाचो प्रचार केलो. फुडें मलबारी इगर्जेक रोमन इगर्जेचो फांटो केलो. कालांतरान मलबारांत रोमो सीरियन, जॅकोबायट सीरियन आनी लॅटिन कॅथॉलिक अशे तीन पंथ अस्तित्वांत आयले.

लॅटिन कॅथॉलिक आनी रोमी सीरियन हे दोनय पंथ रोमच्या इगर्जेचो प्रार्थनाविधी पाळटात. जॅकोबायट सीरियन समाज हे दोनय सेंट जेम्साचो प्रार्थनाविधी पाळटात. तांचेमदीं जायते मतभेदय आसात.

पयलीं जॅकोबायट सीरियन लोकांत चल्या-चलयांचीं ल्हानपणांत लग्नां जातालीं. पूण आतां भुरगीं व्हड जाल्याउपरांत लग्ना जातात. लग्नां आयतारचीं जातात. उत्तरीय सीरियन किरिस्तांव समाजांत तीं व्हंकलेच्या जांव न्हवऱ्याचे पॅरिश इगर्जेंत जातात. पॅरिश प्रीस्ट म्हणजे पुरोयताच्या वांगडा लग्नाच्यो अटी थारावंच्यो पडटात. व्हंकलेक दिवपाचो हुंडो ही मुखेल गजाल आसता. लग्नाच्या दिसाच्या पयलीं येवपी आयताराक हुंडो दितात. शेनवारा राती लग्नाचो पयलो विधी म्हण न्हवरो-व्हंकलेक न्हाण घालतात. दुसऱ्या दिसा सकाळीं न्हवरो - व्हंकल इगर्जेंत 'मासा' खातीर, म्हणजे सामुदायिक मागण्याखातीर हजर रावतात. तांचो भेस अस्तंती पद्दतीचो आसता.

आपल्या घरांतल्यान भायर सरचे पयलीं न्हवरो पुरोयताक कपडे आनी दक्षणा दिता. न्हवऱ्यावांगडा ताचे भयणीचो घोव आसात तो ताळी हाडटा. मास जाल्याउपरांत हुंड्याच्या रकमेचो धावो वांटो इगर्जेक लग्नाची फी म्हण दितात. लग्नाचे मंत्र वाचून जाल्या उपरांत न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदता. मागीर न्हवरो - व्हंकल दबाज्यान आपल्या सोयऱ्या इश्टांवांगडा घरा येता. घराच्या दारांत न्हवऱ्याची भयण दिवो घेवन उबी आसता. ती न्हवऱ्याचे पांय धुता आनी न्हवरो - व्हंकल माटवांत वतात. थंय तीं जेवल्याउपरांत जमिल्ल्या सगळ्यांचें जेवण जाता. फुडलो बुधवार मेरेन न्हवऱ्याचो घेडो ताचेवांगडा कुडींत न्हीदता. व्हंकल दुसरे कुडींत न्हीदता. बुधवारा सांजचीं न्हवरो - व्हंकलेक न्हाण घालतात. उपरांत न्हवरो घेड्यावांगडा आपले कुडींत वता आनी दार बंद करता. व्हंकलेची आवय येवन मागीर व्हंकलेची तुस्त करपी पदां म्हण्टा आनी तीं आयकन न्हवरो भायर येता. मागीर न्हवरो व्हंकलेच्या बापोलयांक, आवयक आनी आजो - आजयेक वस्त्रां दिता. मागीर न्हवरो - व्हंकलेक तांच्या कुडींत व्हरतात. थंय लग्नाच्या दिसा केले सगळे विधी करतात. इतल्यान लग्न सुवाळो सोंपता.

दाक्षिणात्य जॅकोबायट समाजांत लग्नाचो विधी वयर सांगिल्ल्याप्रमाणेच करतात. पूण हुंडो मात लग्नाच्या दिसा मेरेन जांव व्हंकलेच्या पयल्या बाळंटेरामेरेन दिनात. लग्नाचे मंत्र चालू आसतना न्हवरो व्हंकलेच्या बोटांत मूदी घालता. दुसऱ्या दिसा सांजेचे लोक तांकां येवन मेळटात. मागीर मंत्र म्हणप चालू आसतनाच सगळ्यांचें जेवण जाता. बिरेस्तारा दिसा व्हंकलेच्या घरा वचचे पयलीं न्हवऱ्यावटेनचे लोक व्हंकलेवटेनच्या लोकांक व्हड मेजवानी दितात. मागीर दादले - बायलो पदां म्हणत दिव्याभोंवतणी नाचतात.

रोमो सीरियन आनी रिफॉर्मड पंथ हांच्या लग्न सुवाळ्यांत हिंदुंच्या चालींचे कांय अवशेश सांपडटात. हे लोक आयतारचीं लग्नां

करिनात.

हे लोक मेल्ल्यांक पुरतात. रिफॉर्म पंथाभायर हेर पंथांत मेल्ल्याचो दर एक सोयरो मड्याक वस्त्र हाडटा. मडें थडग्यांत दवरचे पयलीं ताच्या कानांत, दोळ्यांत आनी नाकांत पवित्र तेल घालतात. पुलीकुली नांवाचो शुध्दविधी जायमेरेन मेल्ल्याचे लोक सुतक पाळटात. हो विधी ११ व्या, १५व्या, १७व्या २१व्या जांव केन्नाय ४१व्या दिसा करतात. मागीर शेजारी आनी गरीब लोकांक जेवण घालतात. ४० व्या दिसा परत जेवण दितात. त्या वेळार सुतकांतले लोक पयलीं मांस खातात. मेल्ल्या म्हयन्याळ्या श्राध्दा दिसा लागिंच्यांक जेवण घालतात.

आदल्या तेंपार हे लोक स्थानिक राजांच्या सैन्यांत नोकरी करताले. पूण आतां जायते लोक सरकारी नोकरी करतात. वृत्तीन धाडशी आशिल्ल्याकारणान वेपार, कारखानदारी, शेती बी सगळे तरेचे वेवसाय ते करतात.

आतांचे सीरियन किरिस्तांव आपणाक उच्चवर्णीय हिंदूंचे वंशज मानतात आनी तांच्यो कांय चालीरीती पाळटात. तातुंतल्यो कांय अशो -

जायते किरिस्तांव लोक इगर्जे इतलेंच देवळांकय पूज्य मानतात. तशेंच हिंदूंच्या फलज्योतिशाचेरय तांचो विश्वास आसून, आपल्या भुरग्यांच्यो कुंडल्योय ते शास्त्राप्रमाण तयार करून घेतात. हिंदूंतल्या चालींप्रमाण सीरियन किरिस्तांव न्हवरो लग्नाच्यावेळार व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदता. घोव मेल्यार बायल ही ताळी काडून उडयता. एकाद्र्या मनशाच्या मरणाउपरांत ताचीं भुरगीं आनी लागिंचे लोक धा ते पंदरा दीस सुतक पाळटात. सुतकाच्या दिसांनी मांस खावपाक जायना. मेल्ल्याचें वर्सुके श्राध्द इगर्जेत मागणें करून आनी घरांत लागिंच्या लोकांक जेवण घालून करतात. खेडेगांवांतले सीरियन किरिस्तांव लोक हिंदूंचो ओणम हो सण आनी विषू हो नव्या वर्साचो दीस व्हडा उमेदीन मनयतात. हिंदूभाशेन भुरगें स म्हयन्यांचें जाल्याउपरांत ताचो आवय - बापूय ताचो अन्नप्राशन संस्कार करतात. तशेंच वेगवेगळ्या पंथाच्या किरिस्तांवांचीं आपसांत लग्नां जायनात. आधुनिक काळांत समाजाच्या चाली रितींनी जायते बदल घडूंक लागल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

सुंदरदास : (जल्म : इ.स. १५९६, दौसा जाव दौसा - जयपूर, राजस्थान; मरण : १६८९ सांगानेर, जयपूर).

एक व्हड हिंदी संतकवी. ताचो जल्म खंडेलवाल, महाजन जातींत जालो. ताच्या बापायचें नांव परमानंद आनी आवयचें नांव सती.

सुंदरदासाचें खरें नांव खबर ना. तो स वर्सांचो आसतना

नामनेचो हिंदी संत दादू दयाळ ताच्या गांवांत आयलो. सुंदरदासाच्या रुपाचेर भाळून ताणें सुंदरदासाक सुंदर दिसता अशें म्हळें. दादून ताका उद्देशून वापरिल्लें सुंदर हेंच विशेशण फुडें ताचें विशेशनाम थारलें.

दादून पयलेच नदरेंत सुंदरदासाक प्रभावीत केलो आनी ताका मंत्रदीक्षाय दिली. ताच्या बापायचे परवानगेन ताणें ताका आपल्यावांगडा व्हेलो. कांय दिस सुंदरदासान दादूचो सत्संग अणभवलो. पूण रोखडोच दादून देहत्याग केलो. मागीर सुंदरदास जगजीवन नावांच्या साधूवांगडा दौसा हांगा आपल्या घरा परत आयलो.

दौसाक तो सुमार तीन वर्सां रावलो. मागीर ताच्या मनान पंडित जावपाचो घ्यास धरलो आनी शिक्षणारवातीर तो जगजीवनावांगडा इ.स. १६०३ त काशीक वचून रावलो. थंय तो बाव्हीस वर्सां रावलो. ह्या काळांत ताणें वेदाध्ययन केलें. तशें स शास्त्रां आनी अठरा पुराणांचो अभ्यास केलो. संस्कृत भाशेचेरय ताणें वर्चस्व मेळयलें.

इ.स. १६२५त तो काशीच्यान भायर सरलो. काशींत आसतना ताका जायत्या साधु-संतांचो संग घडलो. ताकालागून ताची आध्यात्मिक प्रगती बेगीन जाली. काशी सोडटना ताचेवांगडा फतहपूरचो एक साधू आशिल्लो. सुंदरदासान आनी ताणें उ.भारत, पंजाब, सौराष्ट्र, राजस्थान सारकिल्ल्या प्रदेशांनी धर्म आनी तत्वज्ञान हांच्या प्रचारारवातीर भोंवडी केली. ह्याच काळांत तांणी जायत्यो तीर्थयात्राय केल्यो.

तीर्थाटणा उपरांत सुंदरदास फतहपुराक रावलो. थंय ताणें जायत्या मोलादीक अध्यात्मपर ग्रंथांची रचणूक केली. बेगिनच ताका परमार्थाचें परमरहस्य सांपडलें. मागीर तो तेच धुंदीत रावपाक लागलो. शेवटाक ताणें वखद जांव उदक कांयच घेवंक ना आनी तातुंतच तो सोंपलो. सांगानेर हांगा ज्या जाग्याचेर ताचेर निमणे संस्कार जाल्ले थंय ताची समाधी बांदिल्ली पूण आतां ती थंय ना.

सुंदरदास निर्गुणोपासक संतकवी आशिल्लो. ताणें ल्हान - व्हड अशे सुमार ३६-३७ ग्रंथ बरयले. जानसमुद्र, सर्वांगयोग, पंचेंद्रियचरित, सुखसमाधी, स्वप्नप्रबोध, वेदविचार, सहजानंद, सुंदरविलास अशीं तांचीं नांवां आसात. हांच्यांतले जानसमुद्र आनी सुंदरविलास हे दोन ग्रंथ चड लोकप्रिय थारले. सुंदरदासाची भास दृश्टान्तसमृध्द, सोंपी आनी रसाळ आसा. तशेंच भक्तिप्रेमाचें रहस्य विस्कटायतना तो वेगवेगळ्या तरांचे परिचयाचे दृश्टान्त दिता.

दयालदास, श्यामदास, दामोदरदास, निर्मलदास आनी नारायणदास हे ताचे मुखेल पांच शिश्य. ताच्या शिश्यांनी सुंदरदासाचीं कांय हातबरपां आनी हेर वस्तू फतहपुराक जपून दवरिल्ल्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सुखटणकर, दत्ताराम कृष्णा : (जल्म : ११ डिसेंबर १९२४, माशेल - गोंय).

नामनेचो कोंकणी साहित्यीक. ताचें मुळावें शिक्षण माशेलांत आनी साहित्यीक. ताचें मुळावें शिक्षण माशेलांत आनी माध्यमिक शिक्षण फोंडेच्या आल्मेदा हायस्कुलांत जावन तो १९४५त मॅट्रीक पास जालो. फुडलें शिकपाखातीर तो कोल्हापुरच्या राजाराम कॉलेजींत गेलो आनी उपरांत इश्कोल मॅदिकु सिर्जीस द गोवा (Escota Medica Cirurgica Da Goa)

ह्या गोंयचें वैजकी संस्थेतल्यान १९५३ त वैजकी शास्त्राची पदवी घेतली. गोंयात पुर्तुगेज सत्तेआड वावर केल्ल्यान पुर्तुगेजांकडच्यान कांय तेंप ताका बंदखण भोगची पडली. उपरांत गोंय सोडून तो मुंबय गेलो.

वर्दच्या गांधी कुश्टरोग निवारण केंद्रात आनी मुंबयच्या एकवर्थ लॅप्रसी होम हातूंत काम करून उपरांत ताणें स्वताची वैजकी वेवसाय सुरु केलो.

सहज सोपी भाशा शैली आशिल्ले ताचे ललीत विनोदी निबंध जायत्या नेमाळ्यांनी उजवाडाक आयल्यात. अशा निबंधाच्या 'मान्नी पुनव' ह्या कोंकणी संग्रहाक गोवा कला अकादमी आनी साहित्य अकादमी (१९७८) पुरस्कार मेळ्ळ्यात. महाराष्ट्रांत राबितो करून आशिल्ल्या अकादमी पुरस्कार प्राप्त लेखकांखातीर महाराष्ट्र शासनान 'महाराष्ट्र गौरव पुरस्कार' दिले (१९९०). दत्ताराम सुखठणकर हाकाय हो गौरव पुरस्कार प्राप्त जालो.

ताणें भारतांत तसो भारताभायर प्रवास केला. सदद्याक तो मुंबय हांगा निवृत्त जीण जगतात.

- शिला कोळंबकार

सुखठणकर, महेश्वरशास्त्री : (जल्म : १७१९, माशेल - गोंय; मरण : १८१७, माशेल - गोंय).

एक विद्वान पंडित. ताचें सुरवेचें शिक्षण घरचे घराच जालें. संस्कृत भाशेचो तर तो प्रकांड पंडित आशिल्लो. ताच्या चरित्राविशीं खास अशी म्हायती मेळना. ताणें संस्कृतांत तेचपरी मराठींतय जायती ग्रंथरचना केली. ताचो म्हत्वाचो आनी अप्रुप असो ग्रंथ म्हळ्यार मोरोपंती मंत्रभागवताची 'सतोषिणी' नांवाची संस्कृत टीका. १८९६ वर्सा बेळगांवच्या 'मधुमक्षिका' ह्या मासिकांत ती छापून आयिल्ली.

ताच्या मराठी ग्रंथांत अमरकोशावयलो 'अमरविवेक' हो टीकाग्रंथ सगळ्यांत म्हत्वाचो समजप जाता. अमरकोशावयली ती

एक म्हत्वाची टीका म्हणून मानपांत येताली. रघुनाथ शास्त्री तळेकर हाणें ही टीका १८४० च्या सुमाराक पुणेच्या सरकारी पाठशाळेच्या शिळा छापखान्यांत मुद्रित केल्ली.

संस्कृताचो अभ्यास करपाखातीर 'अमरविवेक' ही टीका इतली म्हत्वाची आशिल्ली, हें १८४५ ते १९०७ ह्या साठ वर्सांच्या काळांत हे टीकेच्यो धा-पंदरा आवृत्यो उजवाडाक आयल्यो ताचे वयल्यान कळटा.

महेश्वर शास्त्रीचो दुसरो म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार जयदेवाच्या गीतगोविंद काव्यार मराठी गद्य टीका आनी समश्लोकी काव्यानुवाद. गीतगोविंद काव्यावयली ही टीका विठ्ठल सरवारामशास्त्री अग्निहोत्री हाणें १८५३त मुद्रित करून उजवाडाक हाडली. ह्या दोन ग्रंथांभायर ताणें भगवद्गीतेचेर पद्यमय टीका, शंकराचार्याचे वाक्यसुधेचेर 'पानपात्रचषक' नांवाची गद्य - पद्य टीका, तशेंच अद्वैत मकरंद सिध्दांतचंद्रिका हाचेर टीका मुद्गलचाराय्याच्या आर्यांचेर टीका अशो कांय मराठी ग्रंथरचना महेश्वरशास्त्र्यान केल्यो.

पिरायेच्या निमाण्या काळांत अध्यात्मरामायणाचेर टीका बरोवपाचें काम ताणें हातांत घेतिल्लें पूण तें पुराय जावंक शकलें ना. ताचो नातू मोरुभट्ट हाणें तें काम पुराय केलें.

माशेल गांवांत आशिल्लें ताचें घर १९३५ मेरेन शाबूत आशिल्लें. महेश्वर शास्त्र्याउपरांत ताच्या वंशजाच्यो कांय पिढ्यो त्या घरांत रावताल्यो. पूण फुडें जेन्ना थंय कोणच रावना जालो तेन्ना करंडेशास्त्रीन महेश्वरशास्त्र्याचे यादीक १८९३ वर्सा त्या घरांत 'सारस्वत विद्यापीठ पुस्तकालय' स्थापन केलें.

- कों. वि. सं. मं.

सुखठणकर, मोहनदास : (जल्म : २१ नोव्हेंबर १९३० म्हापसा).

एक परिश्रमी रंगकर्मी. १९५० वर्सा एस्. एस्. सी. जालेउपरांत १९५१ वर्सा नोकरी करून, मुख्यावयल्या शिक्षणाखातीर मुंबय गेलो. जयहिंद कॉलेजांतल्यान बी.ए. ऑनर्स ही पदवी संपादन केली.

नाटकाच्या मळार ताका नानू संझगिरी, मास्टर दत्ताराम, दामू केंकरे, विजया मेहता हांचें मार्गदर्शन मेळ्ळें.

ताणें पयली वयली भुमिका केली ती 'लग्नाची बेडी' ह्या नाटकांत गोकर्णाची 'भाऊबंदकी' ह्या नाटकांत राघोबादादा, 'प्रेमसंन्यास' ह्या नाटकांत गोकुळ, 'वेड्याच्या चौकोनांत राजा', 'अंमलदार' नाटकांत नारभट, 'मत्स्यगंधांत चंडोल, 'लेकुरे उदंड झाली', दासोपंत सारकिल्ल्यो भुमिका सादर करून ताणें आपल्या नाट्यकलेचे उत्कृश्ट गूण दाखवल्यात. ताणें आतांमेरेन तीसांपरस चड नाटकांनी भुमिका केल्यात आनी तांची प्रयोग संख्या दोन हजारांचेर पावल्या. नाटका

वांगडाच सिनेमा आनी टी.व्ही. माळानीय ताणें आपलें अभिनयकुशळकाय सिध्द केल्या. १९९३ वर्सा गोमंतक मराठी अकादमीन मानद अधिसदस्यत्व दिवन गोंयचो कलावंत म्हण ताचो भौमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सुखठणकर, रामचंद्र मल्हार : (जल्म : १९७५; मरण : १७५४).

पेशव्याच्या काळांतलो एक हिशेबनीस. ताचो घराबो मूळचो गोंयचो पूण ताचो आजो आरवलीक वचून रावलो. थंय ताका कुळकर्ण मेळिल्लें. तरणे पिरायेचेर हें कुळकर्ण रामचंद्राकडे आयलें. थंय १७१० वर्सा ताचेर एक बगलांट आयलें आनी ताच्या घराचेर जप्ती आयली. तेन्नाच ताच्या बापायकय मरण आयलें.

देवाचेर ताचो खर विश्वास आशिल्लो. ताचेकडेन फक्त एक पावली उरिल्ली ती घेवन तो मंगेशी गेलो पूण त्या पैशांत देवाक अभिशेक करूंक मेळना जालो. अशा वेळार ताणें ती पावली तुळशीच्या पेडांत पुरून दवरली. उपरांत कुलदेवी शांतादुर्गेची भेट घेवन तो बद्द सातान्याक गेलो आनी थंय मामलेदाराकडे देवपुजेचें काम करूंक लागलो.

मामलेदाराचो हिशेबनीस मुजुमदार हाणें हिशेबांत भानगड करून तो आळ मामलेदाराचेर घालो आनी सरकारांत कागाळ केली. अशावेळार रामचंद्र मल्हारान हिशेब सारको करून मामलेदाराक वाटायलो.

ह्या वेळार बाळाजी विश्वनाथ हो पेशवो आशिल्लो आनी ताचो कारभारी अंबाजीपंत पुरंदरे आशिल्लो. ताणें रामचंद्र मल्हाराची हिशेबांतली कामगिरी पेशव्याच्या कानार घाली आनी ताची शिफारस केली. अशेतरेन रामचंद्राक पेशव्यांच्या दरबारांत प्रवेश मेळ्ळो.

पेशवाईंत हेर कामावांगडा हिशेबाची वेवस्थाय रामचंद्र पळेतालो. पेशवाईंत जमा-खर्च बरोवपाची ताणें जी एक शिस्त लायिल्ली तीच फुडें नाना फडणीस हाणें घेतली. रामचंद्र हाणें हिशेबांतल्यो जायत्यो अडचणी सोडयल्यो. माळव्याच्या वसुलीबाबतींत शिंदे, पवार, होळकर आनी पेशवा हांच्यांत वाद आशिल्लो. रामचंद्रान प्रत्येकाक वसुलीची टक्केवारी थरोवन हो वाद मिटयलो. बाजीरावाचे सांगणेन ताणें नानासाहेब आनी सदाशिवरावभाऊ हांकां शिक्षण आनी राजकारणाचे धडे दिले. पेशव्यांच्या दरबारांत ताका खूब मान आशिल्लो.

फुडें जायत्या वर्सांनी तो गोंयांत आयलो. मंगेशीं ताणें मोहरांचो अभिशेक केलो. अभिशेकाचो दर चार आणें असो थरयलो. तुळशीपेडांत पुरून दवरिल्ली पावली काडली आनी अभिशेकाची दक्षिणा म्हूण ती दान केली. मंगेशीं, कवळे आनी म्हादोळ ह्या देवस्थानाक जमनीच्यो नव्यो सनदी करून दिल्यो. भांगराचे अलंकार आनी रोख रकमो स्वता दिल्यो.

शिंदांकडेन ताचो बरो घराबो आशिल्लो. शिंदांचे राज्यस्थापनेक ताणें आदार दिलो. पेशव्यांखातीर ताणें जायत्या झुजांनीय वांटो घेतलो. तेखातीर ताका काशेगांवची जहागीर मेळ्ळी.

ताचो वाडो पुण्यांतल्या कसबा पेठेंतल्या गणपतीलागसार आशिल्लो. ताका सरखो पूत नाशिल्लो. सदाशिव नांवाचो एक चलो ताणें पोसको घेतिल्लो. मरचेआदीं आपले आस्पतीचे तीन वांटे करून ताणें एक स्वताच्या पोसक्या भुरग्याक, दुसरो पेशवा सदाशिवराव भाऊक आनी तिसरो दानधर्माखातीर दवरिल्लो. सदाशिवराव भाऊक तो आपलो भुरगोच मानतालो.

- कों. वि. सं. मं.

सुखठणकार, विनायक सदाशिव : (जल्म : ३ मार्च १९०३, कोलवाळ; मरण : १८ सप्टेंबर १९७७, मुंबय).

गोंयचो नामनेचो लेखक. ताचे चवथी मेरेनचें मुळावें शिकप मराठींतल्यान पणजे जालें. उपरांत पांचवी, सवी यत्ता म्हापशेंच्या सारस्वत विद्यालयांत जातकच लिसेंवाचें शिक्षण पणजें जालें. तेन्नाच इंग्लीश शिकपाचो विचार ताच्या मनांत आयिल्ल्यान ताणें पुर्तुगेज शिक्षण सोडून धारवाडचे सरकारी शाळेंत प्रवेश घेतलो. महाविद्यालयीन शिक्षण पुण्याच्या फर्ग्यूसन महाविद्यालयांत घेवन ताणें स म्हयन्यांचो दूद उत्पादन अभ्यासक्रम पुरो केलो.

ताचो पींड लोकसाहित्याचो. त्या संदर्भांत गोंयच्या खेड्यापाड्यांतल्यान भोंवता आसतना ताका लागींच्यान गांवगिऱ्या गोंयचें दर्शन जावंक पावलें. थंयच ताच्या प्रादेशिक कथांचें बीज पडलें.

ताची 'कटू कर्तव्य' ही पयली कथा १९२६ वर्सा उजवाडायली. तशेंच 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हो कथासंग्रह १९३९ वर्सा प्रकाशीत जालो. मराठी साहित्यांतलो पयलो अधिकृत प्रादेशिक कथासंग्रह म्हणून टिकाकारांनी ताची नोंद घेतल्या.

ह्या कथासंग्रहाचें खाशेलेपण म्हणजे हातुंतल्या कथेंतल्या फाटभुंयेची प्रादेशिकता. गोंयच्या प्रदेशाचे फाटभुंयेचेर गोंयचें जिवीत इतकें प्रभविपणान पयलेंच फावट एका संग्रहाच्या रुपान मराठी वाचकांमुखार आयलें.

आनंद, चित्रमयजगत, पुरुषार्थ, मनोरंजन तत्त्वज्ञान, मंदिर, विद्यासेवक, रत्नाकर, ग्रहलक्ष्मी हिंद महिला, लोकशिक्षण, ह्या नेमाळ्यांनी ताच्यो कांय कविताय प्रकाशीत जाल्यात. ताणें वासंती

नांवाचो बालकवितांचो प्रतिनिधीक संग्रह भुरग्यांखातीर उजवाडायलो.

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर हाच्या सहवासांत आयल्याउपरांत ताणें विद्यासेवक मासिकांत 'गोव्यातील जानपदगाणी', आनी पुर्तुगेज म्हाकवी लुईश दे कामोइश हाचें चरित्र आनी हेर गद्यलेखन केलें.

गोंयच्या लोकवेदाचेर आदारीत The Tales and Tellers of Goa हें इंग्लीश पुस्तक १९७४ वर्सा ताणें उजवाडा हाडलें.

ताचे जाई - जुई हे कथेचेर आदारीत 'देवदासी' हो चित्रपट ओरिएंट पिक्चर्स कॉर्पोरेशनान काडलो. 'महापुराची शिकवण' आनी 'पेशवाईंतलो रामशास्त्री', ह्या कथांचेर ताणेंच बरयल्ल्यो पटकथा घेवन पयलीं बॉम्बे टॉकीज हिमाशू रॉय आनी उपरांत प्रभातचे व्ही. शांताराम हाणें यत्न केलो. पूण प्रत्यक्षांत तें येवंक पावलें ना.

'बहोत दिन हुये' ह्या श्री वासन निर्मित चित्रपटाच्या पटकथेचो तो सहलेखक आशिल्लो. मद्रासच्या वास्तव्यांत ताणें तमीळ, चित्रपटाचें थोंडे भोव लेखन केलां.

सुरवठणकारान भुरग्यांखातीर खूब लिखाण केलां. हसता खेळता, बुध्दिविकास टागोर, टॉलस्टॉय, भगिनी निवेदिता, स्वामी रामतीर्थ, स्वामी विवेकानंद, गांधीजी, नेहरू हांच्या जीवनाविशीं ताणें बालवाङ्मय निर्माण केलां.

१९६२ च्या काळांत मद्रासाक ताणें इंग्लीश, तमीळ, तेलगू, हिंदी नेमाळ्यांनी विविध विशयांचें लेखन केलें. हांगाच आंध्रपत्रिकेंत पंदरा प्रकणांतल्यान रामशास्त्राचेर कादंबरी बरोवन उपरांत ती पुस्तक रुपान प्रकाशीत केली.

१९७५ वर्सा ताका गोमंतक साहित्य संमेलनांत सुरवणपदक भेटयलां.

- कों. वि. सं. मं.

सुणो : स्तनि - वर्गाच्या मांसाहारी गटांतल्या कॅनिडी कुळांतलो कॅनिस वंशाचो प्राणी.

सुणो हो लांडगो, कोलो हांच्या आकाराचो आसून, ताचे कुडीची रचणूक आनी सांगाडो हातूंत सारखेपण आसा. पूण रंग, कातडी, केंस हातूंत सुण्याचें वेगळेपण आसा. कांय सुण्यांची शेंपडी वयले वटेन वाटकुळी जाल्ली आसता. तर कांय सुण्यांची नीट आसता. तो आपल्या पावलांचेर नेट दिवन चलता. ताच्या फाटल्या पांयाच्या चपक्याक चार आनी फुडल्या पांयाच्या चपक्याक पांच बोटां आसतात. ताच्या दातांची वट्ट संख्या बेचाळीस आसा.

सुण्याची उत्पत्ती लांडग्यासावन जाली आसुंये अशें मानतात. पुर्विल्ल्या काळासावन सुणो हो मनशाचो सांगांती आसा. सुरवातीचे रानटी अवस्थेंत मनीस उज्याचेर मांस शिजयतालो तेन्ना त्या मांसाक सुटपी वासाक लागून सुणो ताच्या म्हण्यांत येवन रावलो. मनीस ताका मांस दिवंक लागलो. मुखार तो मांस मेळोवपाखातीर मनशाक

आदार करपाक लागलो आनी मनशाचो इश्ट आनी चाकर जालो, अशें पुर्विल्ल्या अवशेशांवयल्यान दिसून येता.

पुरापाशाण युगांतल्या पन्नास हजार वर्सां आदल्या गुहांतल्या कोंत्रायल्ल्या चित्रकामांत शिकारी मनशाच्या शेजाराक कुत्र्याच्यो वांकड्यो तिकड्यो आकृत्यो सांपडटात. मध्यपाशाण युगाचे सुरवेक अँझीलियन संस्कृतींत डेन्मार्कामदीं सुण्याचे अवशेश, सालुकी नांवाची सुण्याची जात ख्रि. पू. ७,००० ते ६००० वर्सांपयली इजिप्तांत आसली असो उल्लेख आयला. वैदिक वाङ्मयांत सुण्यासंबंदींचे उल्लेख महाभारतांत मेळटात. युधिष्ठिरावांगडा इंद्राची सरभा नांवाचें सुणें आसले. वेदकाळांत कांय कारणाक लागून सुण्याक अपवित्र मानलो तरी मुखार धार्मिक आनी सामाजिक दृश्टीन ताका कमी लेखीनासतना श्रीदत्तात्रेयाच्या सांनिध्यांत ताका स्थान दिवपांत आयलें.

इजिप्तांत सुणो मेल्यार घरांतलीं मनशा ताचो मरणविधी करतात. शिवाजी महाराजान आपल्या सुण्याची समाधी रायगडाचेर बांदल्या. शाहू महाराज मेल्याउपरांत ताच्या 'खंड्या' नांवाच्या सुण्यान चितेंत उडी घेतिल्ली.

सुणो हो प्राणी चडकरून मनशां आसतात थंय रावता. तेभायर मनशांय ताका आपल्या फायद्याखातीर पोसतात. पोशिल्ल्या सुण्यांचे जातीक कॅनिस फॅमिलिअॅरिस ह्या जातिविशिश्ट नांवान वळखतात. सुण्यांच्या रानवटी जातींमदीं ऑस्ट्रेलियांतल्या डिंगो, आफ्रिकेंतले केप हंटिंग, अमेरिकेंत कॅरॅसिसी, भारतांत ढोले आनी चीनांतली रॅकून ह्या जातींचो आस्पाव जाता. एका कुळांतले पूण हवामान, अन्न प्रकार आनी संकर जनन हाकालागून सुण्यांच्यो वेगवेगळ्यो जाती अस्तित्वांत आशिल्ल्यो. तातूंत विसाव्या शेंकड्यांत आनीक भर पडून तांचो आंकडो वाडत आसा. जगांतल्या सगळ्या सुण्यांच्या जातींची संख्या चारशेंच्या लागीं आसा असो अदमास आसा. आकार, वजन, रंग, छटा, केंसांची लांबाय, स्वभाव वैशिश्ट्या हांकांलागून जातींत वेगळेपण सांपडटा. सामान्यपणान शिकारी आनी बिनशिकारी अशे दोन वर्ग आसतात.

जगांतल्या वेगवेगळ्या प्रदेशांत पोशिल्ल्या सुण्यांच्या प्रजननाच्या तपशिलांत वेगळेपण मेळटा. सुणें एक वर्साचें जाल्याउपरांत वयांत येता. कांय कोलगांक पयलो ऋतुस्त्राव जाता आनी ह्याउपरांत दर स म्हयन्यांनी ऋतुचक्र सुरू जाता. ह्या काळांत जननेंद्रियांतल्यान रगत पडटा आनी ह्यावेळार मुतांतल्यान येवपी दर्पयुक्त पदार्थाकलागून सुणो (नर) कोलगाकडेन (मादी) आकर्शित जाता. ऋतुकाळ सुरू आसतना सुणें एकापरस चड नराक संयोग करूंक दिता. नर - मादयेच्या फलित संयोगाउपरांत ६२-६३ दिसांनी सुणें वियेता. ल्हान आकाराच्या जातीचें सुणें एक वा दोन जाल्यार व्हड जातीचें आठ ते धा पिलांक जल्म दिता. पांच वर्सांनी मादयेची जननक्षमता कमी जावंक लागता आनी आठ वर्सांनी पुराय नश्ट जाता.

उपेग : शिकारेच्या कामांत सुण्यांचो वेगवेगळे तरेन उपेग जाता. हाऊंड जातीचे सुणे जमनीवयल्या सस्तन प्राण्यांच्या वासावयल्यान शिकार करपाक, ब्लड हाऊंड हे जातींतले सुणे खूब वरां पयलीं ते वटेन गेले शिकारीची वासान फाट धरतात. सुकर्णी मारपाक, वा धनयान मारीलीं सुकर्णी हाडपाक रिट्रिक्टर जात, बहिरी ससाण्याच्या शिकारेखातीर स्पॅनियल सुणो, झडप घालपाक टेरिअर सुणो उपेगी पडटा. अशे तरेन मनशान शिकारे खातीर सुण्याचो उपेग करून घेतला.

सुण्याचीं वास घेवपाचीं घाणेंद्रियां तीक्ष्ण आशिल्ल्याकारणान विशेश शिक्षण दिल्ल्या सुण्यांचो गुन्यांवकाराक सोदून काडपाक, मालमत्तेची राखण करपाक, गोरवांचे, मेंढरांचे कळप राखपाक, धनयांचे आज्ञेप्रमाण एका विशिश्ट जाग्यार एकठांय हाडपाक डोबरमन हे जातीचो उपेग जाता. बर्फाळ प्रदेशांत गाडयो ओडपाखातीर, कुड्ड्याक मार्ग दाखोवपाखातीर, संशोधन कार्याखातीर, आनुवांशिकता आनी स्वभाव वैचित्र्य हांच्या अभ्यासाखातीर तशेंच वैद्यकिय उपचारात्मक संशोधनांत सुण्याचो उपेग करपांत आयला आनी मनोरंजन करपाखातीरय सुण्याचो उपेग जाता. चोरांपासून घर राखण करपाखातीर सर्वसादारण घरांत सुणो पोसतात.

रोग : सुण्याक वैहिक प्राकृतिक आनी संसर्गजन्य रोग जाता. डिस्टेंपर, सांसर्गिक यकृतशोथ, अलर्क रोग (पिशें लागप), नृत्यवात, सुण्यांचो उन्माद, लेप्टोस्पायरोसिस किट्टी जन्य जोर, कृमिजन्य अशे तरेचे जायते रोग सुण्यांक जातात. पिसावळो (रॅबीज जाल्लो) सुणो चाबत जाल्यार बलायकेक सामकें अपायकारक जाता. वेळार उपाय केलो ना तर मनीस मरपाक शकता. ते खातीर पाळीव सुण्याक थारावीक काळांत रॅबीजा आडचीं इंजेक्शनां दितात.

सुण्यांचें पयलें प्रदर्शन इंग्लंडांत न्यू कॅसल हांगा १८५९ वर्सा भरलें. १८८०त न्यूयॉर्क हांगा दुसरें प्रदर्शन भरून तातूंत २९ जाती आशिल्ल्यो. सुण्यासंबंदीचे कायदेशीर नेम करपाक आदार करप आनी कुत्र्यासंबंदीचे प्रश्न सोडोवप हीं कामां करपाखातीर 'केनेल क्लब ऑफ इंग्लंड' नांवाची संस्था ब्रिटनांत १८७३ वर्सा स्थापन जाली. 'अमेरिकन केनेल क्लब' ही संस्था १८८४ वर्सा स्थापन जाली आनी हेर देशांतय ह्याच कामाखातीर अशा स्वरुपाच्यो संस्था स्थापन जाल्यो.

भारतांत दोन 'केनेल क्लब' आसून तांच्या मार्फत शारांतल्यान सुण्यांचीं प्रदर्शनां आयोजित करतात. अमेरिका आनी हेर अस्तंत्या देशांत सुण्यासंबंदीची म्हायती प्रसारीत करपी नेमाळीं आनी तांच्यासंबंदी बरयल्ले स्वतंत्र ग्रंथ उपलब्ध आसात.

रानसुणो : कूळ : कॅनिडी, शास्त्रीय नांव : क्युऑन अल्पिनस. हाची लांबाय सादारणपणान ९० सेंमी. हो खूब केंसाळ प्राण आसून ताचें वजन २० किगॅ. मेरेन आसता. मादीचें वजन

नरापरस उणें आसता. हो प्राणी मानशाळिल्ल्या सुणेवरी दिसता. ताचें शरीर लांबशें आनी लांडग्यावरी सडपातळ आसता. ताचे पाय आनी जबडो कांय प्रमाणात अशीर आसता. गावठी सुण्यापरस हाका एक एक दाड उणी आसता. हिमालयांत मेळपी रानटी सुणो चड तांबडो आसता. जाल्यार हेरकडे मेळपी जात चड फिकट आसता. भारताच्या द्विपकल्पांत ताचो रंग तपकिरी आसता.

मध्य आशिया, अलताई दोंगरासावन उदेंत आशियाचो वाठार, दक्षिण मँचुरिया, मलाया वाठार आनी भारतांतल्या रानांत रानसुणे मेळटात. भारतांत तीन जातीचे रानसुणे आसात.

रानसुणे जरी चडशे रानांनी मेळटा आसले तरी लडारव आनी तिबेट ह्या वाठारांत ते मेकळ्या मैदानाचेर मेळटात. रानसुणे चडकरून कळपांनी रावता. हातूंत एक वा जायतीं कुटुंबां आसतात. ताका लागून तांची टोळी जाता आनी ते सगळे मेळून व्हड प्राण्याची शिकार करपाक शकतात. वासाच्या आदारान ते आपलें भक्ष्य सोदतात.

तिबेट आनी लडारवांत ते मेंढरां आनी हरणा हाची शिकार करतात. काश्मीराच्या रानांत ते भारवोर, कस्तुरी मृग आनी गोरल हांची शिकार करतात. हिमालयांत ताचें भक्ष्य ताहर हो प्राणी आसात. भारतांत मात तांचें अन्न चड करून हरणांच आसता. केन्ना केन्नाय व्हडल्यो टोळ्यो म्हशी आनी गवे हाचेरय घुरी घालतात. रानदुकरां, चित्ते, अश्वल आनी वाग हांकाय ते मारून खातात.

- कों. वि. सं. मं.

सुतापुनव : (पळेयात राखीपुनव).

सुत्तपिटक : एक बौध्द धर्मग्रंथ. हो पाली भाशेंत आसा. सुत्त म्हळ्यार सूत वा धागो आनी पिटक म्हळ्यार पेटिका वा परंपरा. हाचेवयल्यान सुत्तपिटक म्हळ्यार बुध्दवचनरुपी धाग्याची परंपरा. बुध्दान शिश्याक जेन्ना जेन्ना जे जे उपदेश केले ते ते सुत्तपिटकांत गुंथिल्ले आसात. तेचपरी बुध्दाच्या कांय मुखेल शिश्यांचो उपदेशूय ह्या ग्रंथांत आस्पाविल्लो आसा. सुत्तपिटक हो बुध्दवचनांचो सगळ्यांत म्हत्वाचो भाग आसा. ह्या सुत्तपिटकावरवीं सन आदीं ६ व्या वा पांचव्या शतमानांतल्या भारताची इतिहासीक, समाजीक आनी भुगोलिक परिस्थिती समजता त्या काळांतल्या जायत्या विशयांच्या गिन्यानाचो तो एक कोशच आसा. धर्म, दर्शन, साहित्य आनी जिवीत हे विशींचे गंभीर विचार सुत्तपिटकांत दिसून येतात.

सुत्तपिटकांत पांच विभाग वा निकाय आसात, ते अशे - दीघ, मज्झिम, संयुत्त, अंगुत्तर आनी खुदक. दीघ निकायांत कांय सुत्रां दीर्घ जाल्यार कांय लघू सुत्रां आसात. मज्झिम निकायांत जायतीं सुत्तां दीघनिकायापरस व्हड आसात. मज्झिम आनी संयुक्त ह्या निकायाची पद्दत आनी शैली बरीच वेगवेगळी आसा. संयुक्तांत

सुत्ताचें वर्गीकरण एका सामान्य नांवाखाल करपांत आयलां. अगुंतारांत कांय विनयाचे विशय आयल्यात. त्याकाळांत लेखनकला तितलीशी विकसित जावंक नाशिल्ली. देखून बुध्दाचीं वचनां ताचे शिश्य पाठ करताले आनी फुडें तीं वचनां तांच्या हेर शिश्यांक शिकयताले. ह्या बौध्द शिश्यांचे चड करून दोन पंथ आसुंये. ते आपलो विभेद स्पश्ट करपाखातीर स्वताक दीघभाणक आनी मज्झिम भाणक म्हण्टाले. ह्या निकायांचें विवरण अशें -

(१) दीघ निकाय : हो लांबलचक सुत्तांचो संग्रह आसा. बुध्दाचे जे उपदेश आकारान व्हड आशिल्ले ते ह्या निकायांत एकठांय केल्यात. हातुंतलें पयलें सुत्त ब्रह्मजाल हें म्हत्वाचें सुत्त आसा. हातूंत बुध्दाआदीं भारतांतले समाजीक आनी धर्मीक परिस्थितीचें चित्र पळोवंक मेळटा. ह्या सुत्ताच्या पयल्या भागांत त्या काळांतलो लोकांचो कुड्डो विश्वास, लोकप्रिय रवेळ आनी मनोरंजनाचे प्रकार हांचें वर्णन मेळटा. दुसऱ्या भागांत दार्शनिक सिध्दांत आनी विश्वास हांचें दर्शन घडटा. ह्या निकायाच्या दुसऱ्या खंडांत आशिल्ल्या पयल्या सुत्ताचें नांव महाप्रदान आसून तातूंत गौतम बुध्दाआदींच्या सात बुध्दांची चरित्रांविशीं म्हायती आसा. महापरिनिव्वाण सुत्तांत गौतमबुध्दाच्या निमण्या दिसांचें वर्णन मेळटा. तिसऱ्या खंडांत इकरा सुत्तां आसून तातूंत चडकरून बौध्दंतर मतां आनी तांचे आचार हांचें वर्णन केल्लें आसा.

(२) मज्झिम निकाय : हातूंत मध्यम आकाराच्या सुत्तांचो संग्रह आसा. हातुंतलीं कांय उपदेश वचनां अशीं - (१) हांव ना, म्हजें ना, म्हाका आत्मो ना हो अनात्मवाद आनी अनासक्तीवाद हें सगळें धर्माचें मूळ आसा (२) भिक्षुनो तुमी म्हज्या धर्माचे वारस जायात. धनादी भोगाचे न्हय. तुमचेर म्हजी कृपा आसा. (३) भिक्षुनो शीलसंपन्न जावन विहार करात प्रतिमोक्षरुपी संयमान संयत जावन विहार करात. (४) लोळिल्ल्या वस्त्राचेर रंग चडना. पूण निवळ वस्त्राचेर तो चडटा. चित्त निर्मळ जातकच सुगती आपशींच मेळटा. (५) हे ब्राह्मणा, तूं जर फट उलयना, प्राणिहिंसा करिना; दिल्या बगर घेना, जाल्यार तुका गयेक वचपाचें कारण ना.

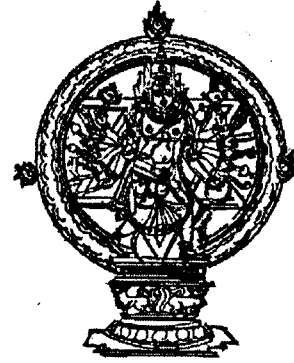
(३) संयुक्त निकाय : हातूंत ल्हान व्हड सगळ्या तरेच्या सुत्तांचो संग्रह आसून, तातूंत वट्ट २८८९ सुत्तां आसात. हातूंत बुध्द काळांतलें गांवगिरे चित्र पळोवंक मेळटा. हातूंत खंय खंय लोककथाय दिसून येता. हाच्या महावग्ग ह्या भागांत बुध्ददर्शित आर्य अश्टांगिक मार्गाचें पुराय विवरण मेळटा. परमज्ञान म्हळ्यार बोधी हाची स्मृती, धर्मगवेषणा, वीर्य, मोग, समाधी, उपेक्षा आनी प्रश्रब्धी अशीं सात आंगां आसात.

(४) अंगुत्तर निकाय : हातूंत पयल्या तीन निकायकांतलेच विशय आयल्यात. हाचें खाशेलपण म्हळ्यार हातुंतली संख्याबध्द शैली. हाचे एककनिपात, दुकनिपात, तिकनिपात अशे इकरा निपात आसात. शैली आनी विशयाचे नदरेन हो निकाय म्हत्वाचो आसा.

(५) खुद्दक निकाय : हातूंत ल्हान ल्हान ग्रंथाचो संग्रह मेळटा. हातुंतलो कांय भाग विशध्द पद्यात्मक जाल्यार कांय भाग, गद्य - पद्य अशा स्वरुपांत आसा. ह्या निकायांत जे विशय आयल्यात ते अशे - (१) जातक (२) निद्वेस (३) पोटिसम्भिदामग्ग (४) सुत्तनिपात (५) धम्मपद (६) उदान (७) इतिवुत्तक (८) विमानवत्थू (९) पेतवत्थू (१०) थेरगाथा (११) थेरीगाथा.

- कों. वि. सं. मं.

सुदर्शन चक्र : पुराण काळांतलें एक अस्त्र. त्रिपुरासुर वधाच्या वेळार महादेवान सगळे देव, तीर्था, पंचमहाभूतां, दिव्यवरवादां, आदींचे शक्तीपसून तांची निर्मणी केली अशी काणी पुराणांत आसा. महादेव

हें चक्र आपल्या माथ्याचेर दवरतालो. फुडें हें चक्र आपल्याक मेळचें, अशें विष्णुक दिसपाक लागलें. ताणें तेखातीर शिवाची आराधना केली. ताणें दिसपटीं शिवाक एक हजार सूर्यकमळां ओंपपाक सुरवात केली. पूण एकदां एक सूर्यकमळ कमी पडलें. विष्णुन तेन्ना रोखडोच

आपलो एक दोळो कोंचून काडलो आनी 'नेत्रकमळ' ओंपून पुजेची पूर्तताय केली. विष्णुची ही व्हड भक्ती पळोवन शिव संतुश्ट जालो आनी ताणें प्रकट जावन विष्णुक जाय तो वर मागपाक सांगलें. तेन्ना विष्णून सुदर्शन चक्र मागलें आनी शिवान तें त्या रिवणाक ताका दिलें. त्या दिसापसून सुदर्शन चक्र हें विष्णुचें आनी फुडाराक विष्णुन कृष्णावतार घेतलेउपरांत श्रीकृष्णाचें एक प्रभावी अशें अस्त्र थारलें. सुदर्शनाक स आरे आसून ताची नाभी वज्रायीच आसा. ह्या दरएका आच्याचेर 'सहस्रार हुं फट्' हीं उतरां कोरांतल्यांत अशें मानतात. तशेंच हें चक्र एकदां मोखून मारल्या उपरांत दुस्मानांचो नाश करून मोखून मारतल्याच्या हातांत परत येता, अशीय आख्यायिका आसा.

श्रीकृष्णाक हें चक्र अग्नीन वरुणाकडल्यान हाडून दिलें, अशें वर्णन महाभारतांत आसा. जरासंध मथुरेचेर चाल करून आयलो तेन्ना हें पयले रवेप श्रीकृष्णांक मेळ्ळें तर शतधन्याच्या वधाखातीर कृष्णान तें पयले रवेप वापरलें. इंद्र, बाणासुर, पौंड्रक हांचेवांगडा जाल्ल्या जुजांतय कृष्णांन ताचो उपेग केल्लो. शिशुपालाचो वध कृष्णान सुदर्शन चक्रानच केल्ल्याची कथा कृष्णान एकदां राहूचो हल्लो आडावपाखातीर चंद्र - सूर्याक हें चक्र दिलें, अशीय एक कथा पुराणांत आसा. अश्वथाम्यानय ब्रह्मरुद्राच्या बदला कृष्णाकडे हें चक्र मागिल्ल्याचीय एक काणी आसा.

भागवतांतले दुर्वास अंबरीष कथेंतय सुदर्शनाचें व्हडपण वर्णीलां. भागवताचें १व्या स्कंधांतलें ३ ते ११ श्लोक ह्या सुदर्शनाचें महात्म्य सांगपी आसात तेंच पुराणांत सुदर्शनचक्र हें विष्णुचें वक्रस्वरूपी मन आशिल्ल्याचें म्हळां.

वामन पुराणांत सुदर्शन चक्राचो एक नवो आशय उक्तो केला. सुदर्शनचक्र हें काळचक्र जावन आसा. तें बारा आन्यांचें आनी स नाभींचें आसा, हीं बारा आनी म्हळ्यार बारा म्हयने आसून ते वीज, अग्नी, सोम, मित्र, वरूण, इंद्र, इंद्राग्नी, वायू, विश्वदेव, प्रजापती धन्वंतरी आदी बारा दैवतांचें फुडारपण करतात, तर स नाभी ह्यो ऋतूंचें प्रतिक अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

सुदान : आफ्रिकेंतलो सगळ्यांत व्हडलो देश. आफ्रिका खंडांत ताचो उत्तरेकडेन आस्पाव जाता. पिकाळ देग आशिल्ली नायल न्हंयेची देणगी सुदानाक मेळ्ळ्या. देशाचे उत्तरेक इजिप्त, उदेंतेक तांबडो दर्या आनी ईथिओपिया, दक्षिणेक केनिया, युगांडा आनी झायरे, अस्तंतेक मध्य आफ्रिका आनी च्याड, जाल्यार वायव्येक लिबिया आसा. क्षेत्रफळ २,५०५,८१३ चौ.किमी. उत्तर - दक्षिण चडांत चड लांबाय २,०५० किमी. आनी उदेंत - अस्तंत रुंदाय १,८५० किमी. लोकसंख्या - २८,९००,००० (१९९१). खारटूम हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे उत्तर, मध्य आनी दक्षिण सुदान अशे तीन वांटे केल्ले आसात. देशाचो उत्तरेकडचो भाग हो मुखेलपणान रेंवट आसून, सहारा वाळवंटाचो आस्पाव तातूंत जाता. तांबड्या दर्याची देग ही मुखेलपणान दोंगरीच आसा. जबाल अबयाद आनी बादी होवार ह्या पठारी प्रदेशांचो आस्पाव ह्या भागांत जाता. जबाल पठाराची दर्याथळासावन उंचाय ९०० ते ३००० मी. इतली आसा. जाल्यार वादी होवार पठाराची उंचाय १,४०० मी. मेरेन वाडल्या.

देशाचो मदलो प्रदेश हो मुखेलपणान सपाट चरोव मळांचो भाग. अल् जझिरा हो पिकाळ भाग तातूंत येता. न्युबा पर्वतीय प्रदेशाचो आस्पाव तातूंत जाता. जबाल माट्रा हो दोंगरी प्रदेश देशाचे अस्तंतेक आसा.

सुदानाचो दक्षिणेकडचो चडसो भाग रानारवाल आसा. नायल न्हंयेक येवपी हुंवारांक लागून तयार जाल्ले सपाट भूंयेचोय आस्पाव तातूंत जाता. दक्षिणेकडेन देशाचे शिमेर पर्वतांवाळी पातळ्ळ्यात. ह्या दोंगरावळींत आशिल्लें माऊंट किन्येटी हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. नायल ही देशांतली मुखेल न्हंय.

हवामान : सुदानचें हवामान विंगड विंगड प्रकारचें आसा. उत्तरेक रेंवट प्रदेशांनी वर्सुकी पावसाचें प्रमाण फकत १० सेंमी. आसा. गिमाच्या दिसांनी ह्या प्रदेशांतलें सरासरी तापमान ४३° सें.

उरता. केन्ना केन्नाय तें ५२° सें. मेरेन वाडटा. पूण शिंयांच्या दिसांनी तें १६° सें. मेरेन देंवता. देशाच्या मध्य भागांत वर्सुकी पावस १० ते ८० सेंमी. इतलो पडटा. जाल्यार तापमान २३° सें. ते ३२° सें. हांचेमदीं उरता. देशाचे साप्प दक्षिणेक वर्सुकी पावस ८० ते १४० सेंमी. इतलो पडटा. देशाच्या हेर भागांपरस दक्षिणेक तापमान उणें उरता.

वनस्पत आनी मोनजात : भूंयरचणूकें प्रमाण वनस्पतीचे प्रकार मेळटात. उत्तरेक मुखेलपणान रेंवट प्रदेशांनी जावपी वनस्पत सांपडटा. मध्य भागांतल्या सपाट प्रदेशांनी वेगवेगळ्या प्रकारचें तण वाडटा जाल्यार दक्षिणेच्या पर्वतीय प्रदेशांनी दाट रानां आसात.

हांगाच्या रानांनी शींव, बिबळो, चितो, हत्ती, जिराफ, झेब्रा, रान गाढव, रान रेडो, गॅडो, हिप्पोपोटॅमस, रान बोकडो, वेगवेगळ्यो माकडाच्यो जाती मेळटात. हांगा सांपडपी सवण्यांनी बुशटार्ड, रान कोंबो, साबार तरेचे तितर, हांयस, बळार, ईजिप्ती गिघाड, पाणकोळी, खारीक सवणें, शेखूक, तशेंच साबार तरेच्या दर्या सुकण्यांचोय आस्पाव जाता. सरपटपी मोनजातींत मानगें, साबार तरेचे शेड्डे आनी विखयाळे तशेंच बिनविखयाळ्या सोरपांचो आस्पाव जाता.

इतिहास : पुर्विल्ल्या काळा सावन म्हळ्यार इसवी सना पयलीं ७००० आदीं सावन सुदान देशांतले नायल न्हंयचे देगेर लोक रावताले हाचे पुरावे मेळ्ळ्यात. फुडें इसवी सन पयलीं ४००० च्या सुमाराक ते खोंपी बांदून रावपाक लागले. तशेंच शेतवड वेवसायावांगडा ते गोरवांय पोसपाक लागले. उपरांत मुखेलपणान तांचो राबितो देशाचे उत्तरेकडच्या न्युबिया प्रदेशांत आशिल्लो. मुखार इ.स. पयलीं २६०० च्या सुमाराक इजिप्ती लोकांनी न्युबियेचेर आपलो शेक बसयलो. उपरांत इजिप्ती लोकांची नवी नागरी संस्कृती न्युबियेंत नांदपाक लागली. इजिप्तीयांनी तिका कुश संस्कृती अशें नांव दिलें. फुडें कुशाचें स्वतंत्र राज्य अस्तित्वांत आयलें. पूण इ.स. ३५० त कुशाचो अस्त जालो. उपरांत ५०० त इजिप्ती मिशनरीन दक्षिण इजिप्त आनी उत्तर सुदानच्या लोकांक बाटोवन तांकां किरिस्तांव केले. फुडें इ.स. ६०० च्या मध्याक अरबांनी इजिप्ताचेर आपलो शेक बसोवन, न्युबियेचेरूय घुरयो घालपाक सुरवात केली. त्याच काळांत अरबांनी न्युबियेच्या लोकांकडेन वेपारी कबलात केली. उपरांत अरबांचे वेगवेगळे पंगड न्युबियेंत येवन ते थळाव्या बायलांकडेन लग्न जाले. फुडें अरबी वेपारी आनी धर्मगुरूय सुदानांत रिगले. पंदराव्या शेंकड्याचे सुरवेक सुदानाचे उत्तरेकडचे किरिस्तांव राज्य मुसमानांच्या शेकातळा गेलें. फुंज ह्या काळ्या कातीच्या मुसलमानांनी १५०० त पुराय सुदानाचेर आपलो शेक बसयलो. तांच्यावांगडा दिन्का, शिल्लूक, न्युएर आनी आज्ञान्दे हे आफ्रिकी खापरीय थंय रावपाक लागले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत इजिप्तीयांनी फुंजांचेर

जैत मेळयलें. उपरांत तांणी पुराय सुदानाचेर जैत मेळयलें. १८८१ त मुहम्मद अहमद ह्या सुदानी मुस्लीम धर्मगुरून आपल्याकच सुदानचो माहदी नेमून, ताणें इजिप्ती लोकांआड बंड उबारलें. सुदानी मुसलमानांनी ताका आपलो पुराय तेंको दिल्लो. १८९८ त ओमडूरमनच्या झुजांत ब्रिटन आनी इजिप्तीयांनी जोड मोहिम काडून सुदानींचो पराभव केलो. ब्रिटन आनी इजिप्तान एकठांय येवन सुदानाचेर राज्य करपाची कबलात केल्ली. पूण जैत मेळ्ळ्या उपरांत थंय ब्रिटिशांनी आपलोच गव्हर्नर जनरल आनी हेर वरिश्ठ अधिकारी नेमले.

विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन सुदानी लोकांनी ब्रिटीश राजवटीक विरोध करपाक सुरवात केल्ली. कांय लोकांनी इजिप्ती राजवटीक तेंको दिल्लो. पूण हेरांनी पुराय स्वातंत्र्याची मागणी केल्ली. १९२४ त सुदानी सैन्यान इजिप्ती फुडारपणाखाल ब्रिटिशांआड उठाव केलो. पूण ब्रिटिशांनी तो मोडून उडोवन चडशा इजिप्ती अधिकाऱ्यांक सुदानांतल्यान धांवडावन घाले. १९३६ त ईजिप्त आनी ब्रिटिशांभितर कबलात जावन परतून एकठांय येवन ते सुदानाचेर शेक गाजोवपाक लागले. १९४० ते १९५० ह्या काळांत सुदानी स्वातंत्र्य चळवळीक नेट आयलो. १९५३ त ब्रिटन आनी इजिप्तान सुदानाक स्वराज्य दिवपाचें मान्य केलें. १९५५ त सुदानी संसदेंत स्वराज्य दिवचें म्हूण भौमतान मान्य जालें. १ जानेवारी १९५६ दिसा सुदानाक स्वातंत्र्य मेळ्ळें.

स्वातंत्र्या उपरांत सुदानच्या दक्षिण आनी उत्तर फुडान्यांभितर शासकीय अधिकारावयल्यान, तशेंच भाशावाद, वांशीक आनी धर्मीक भेदांयल्यान झगडीं सुरू जालीं. दक्षिण फुडान्यांनी अरबी राज्यभास करपाक विरोध केल्लो. अशे रितीन सुदानाच्या पयल्या स्वतंत्र सरकाराक दोनूय विभागांक एकठांय हाडपाक अपेश आयलें. हाचो परिणाम म्हळ्यार जनरल इब्राहीम आबुद ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान सगळीं सरकारी सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. ताणें साबार राजकीय फुडान्यांक बंदरवणींत दवरून, सगळ्या राजकीय पक्षांचेर बंदी घाली. आबुद हाणें दक्षिणेकडच्या फुडान्यांकडेन एकठांय येवन वावूरपाचे खूब यत्न केले. पूण ताकाय यश आयलें ना. १९६४ त शिक्षक, विद्यार्थी, वकील आनी हेर साबार संघटनांनी देशव्यापी संप घडोवन हाडून आबुदाक सत्तेवयल्यान देंवयलो. उपरांत नव्यान स्थापीत केल्ल्या सरकाराकय सुदानचे मुळावे प्रस्न सोडोवपाक अपेश आयलें. १९६९ त कॉलेजेल गाफर निमेरी ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान सत्ता आपल्या हातांत घेतली. ताणेंय राजकीय पक्षांचेर बंदी घालून साबार वरीश्ठ अधिकाऱ्यांक बंदरवणींत दवरले. ऑक्टोबर १९७१ त निमेरी सुदानचो राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें दक्षिणेंत सरकाराआड जावपी सगळीं बंडां मोडून उडोवन १९७२ त थळाव्या लोकांच्या हातांत सत्ता दिली. १९७३ त सुदानान नवें संविधान आपणायलें. नव्या संविधानाप्रमाण राश्ट्राध्यक्षाक चड अधिकार दिल्यात, तशेंच सुदानी भौशिक संस्था ह्या एकाच पक्षाक

मान्यताय दिवन, निमेरी ताचो मुखेली म्हूण वावूरतालो.

निमेरीन १९८३ त सबंद सुदानांत इस्लामीक कायदो लागू केलो. तशेच दक्षिण विभागांतलें थळावें शासनूय काडून घेतलें. दक्षिणेंतल्या लोकांनी ह्या दोनूय गजालींक खर विरोध केलो. दक्षिणेंतल्या गनिमी झुजारी पंगडान सरकारी इमारतींचेर घुरयो घालपाक सुरवात केली. ह्याच काळांत देशाची अर्थीक स्थितीय साप्प इबाडिल्ली. हाका लागून देशव्यापी संप आनी बंडां जावपाक लागलीं. १९८५ त जनरल अब्दुल रहेमान सुवार एल् दहाब हाच्या फुडारपणाखाल लश्करी उठाव जावन, तांणी निमेरीक सत्तेभायरो केलो. अब्दुलान सुदानचें विधिमंडळ बरखास्त करून सुदानी भौशिक संस्थेचेर बंदी घाली. पूण हेर राजकीय पक्षांयली बंदी काडून ताणें नागरी प्रशासनाखातीर वेंचणूक घेवपाची घोशणा केली. एप्रिल १९८६ त नव्या विधिमंडळाखातीर वेंचणूक जाली आनी संमिश्र सरकार सदीक आल् माहदी हाच्या फुडारपणाखाल सत्तेर आयलें. पूण १९८९ त ब्रिगेडिअर जनरल ओमर हसन अहमन अल् बशीर हाच्या फुडारपणाखाल लश्करी उठाव जावन, ताणें प्रधानमंत्री सदीक हाका सत्तेभायरो केलो. उपरांत अल् बशीर हाणें राश्ट्रीय विधिमंडळ बरखास्त करून ताचे सुवातेर १५ वांगड्यांचें लश्करी काउन्सिल उबारलें. ताणें देशाचें संविधानूय बरखास्त करून सगळ्या राजकीय पक्षांचेर कायद्यान बंदी घाली. नव्या सरकारान दक्षिणेंतल्या विद्रोही पंगडांकडेन बरे संबंद दवरपाचे खूब यत्न केले. पूण विद्रोही पंगडांनी झगडीं चालूच दवरलीं. हाचो परिणाम म्हळ्यार दक्षिणेक अन्न - धान्याची पुरवण जायना जाली. लोक उपासमारीन मरपाक लागले. साबार सुदानी लोक आपलो गांव सोडून उत्तरेक वा परदेशांत रिगले. उत्तरेक निर्वासितांची संख्या वाडत रावली. खूब संख्येन आशिल्ल्या निर्वासितांक नेमान अन्न आनी वखदांची पुरवण करपाक सरकाराक अपेश आयलें. हाका लागून निर्वासितांखातीर उबारिल्ल्या रावतिकांनी रोगांच्यो धामी पातळावन खूब लोकांक मरण आयलें.

अर्थीक स्थिती : अर्थवेवस्थेचे नदरेन सुदान हो मागाशिल्लो देश. देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेरूय आदारल्या. उद्येग - धंदे, व्हड शेतां, येरादारी आनी संचारणाचेर सरकारी ताबो आसा.

देशांतले ७०% कामगार शेतवडींत वावूरतात. वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत शेतवडीचो सुमार ४०% वांटो आसता. कापूस हें देशांतलें मुखेल पीक. हेर पिकावळींत गमाचीं फळां, कड्डणां, भिकणां, तिळयो, सोरधम, मको, गंव, एरंडेल आनी उंसाचो आस्पाव जाता. सद्या चडशी जमीन शिंपणावळीखाला हाडल्या. पशुपालन होय सद्या गांवगिऱ्या वाठारांतलो म्हत्वाचो वेवसाय जावन आसा. पशुधनांत गोरवां, मेंढरां, बोकडां आनी उंट्यांचो आस्पाव जाता. खाजूर, आंबे, पेरां, संत्रां आनी केळीं हीं देशांत जावपी मुखेल फळां. रानांसावनय देशाक बरी येणावळ मेळटा. नायल न्हंय आनी तांबड्या दर्यांत

नुस्तेंमारी व्हड प्रमाणांत चळ्ळ्या. पूण आधुनिक बोटींच्या उणावाक लागून देशाची गरज भागोवपा इतलेंच नुस्तें मारप जाता. सद्या थोड्या प्रमाणांत बऱ्या नुस्त्याची निर्यात जाता.

उद्देग - धंद्यांत देशांतल्या वट्ट कामगारांतले सुमार १०% कामगार वावूरतात. देशाचे वट्ट येणावळींत तांचो सुमार १५% इतलो वांटो आसता. देशाच्या उद्देगांत शिमीट, सारें, प्रक्रिया केल्लें अन्न, बूट, साकर, कपडो आनी खनीज तेलाचे वेगवेगळे पदार्थ हांचो आस्पाव जाता. देशांतले चडशे कारखाने नायल देगणांतल्या रवारटोम आनी एल् गेझीरा शाराभोंवतणीं आसात. देशांत मेळपी खनीजांनी क्रोमीयम, भांगर आनी जिप्समाचो वांटो म्हत्वाचो आसा. देशांत तांबें, मँगनीज, खनीज तेल, रुपें, सल्फेट, टंग्स्टेन आनी युरोनियमाचेय सांठे आसात. पूण भांडवलाच्या अभावी आनी यादवी झुजांक लागून तें फाव त्या प्रमाणांत काडप जायना.

देशांतल्यान निर्यात जावपी म्हालांत शेतकी म्हालाचो ९५% वांटो आसता. कापूस, गम फळां, गोरवां, भिकणां, तिळयो आनी सोरघमाची चड निर्यात जाता. जाल्यार खनीज तेल आनी अवजड मशिनांची आयात जाता. मुखेलपणान चीन, फ्रांस, जर्मनी, ग्रेट ब्रिटन, इटली आनी साउदी अरेबिया ह्या देशांकडेन सुदानचे वेपारी संबंद आसात.

येरादारी आनी संचारण : देशांतल्या रेल्वेमार्गांचेर सरकाराचें नियंत्रण आसा. देशाच्या आंवाठा मानान रेल्वे मार्ग आनी रस्त्यांचें प्रमाण खूब उणें. परदेशी वेपार मुखेलपणान रेल्वे मार्गांतल्यानच जाता. दक्षिणेपरस उत्तर विभागांतले रस्ते बरे आसात. देशांतल्या १% परस उण्या लोकांकडेन मोटारी आसात. राष्ट्रीय हवाई मार्गावरवीं देशाभितल्ली आनी परदेशी विमान येरादारी जाता. दक्षिणेक न्हंयेंतल्यान जावपी येरादारीक म्हत्व आसा. 'पोर्ट सुदान' हें तांबड्या दयदेगेर आशिल्लें सुदानचें एकूच म्हत्वाचें बंदर. संबंद देशांत म्हत्वाचीं अशीं फकत पांच दिसाळीं उजवाडा येतात. हेर नेमाळ्यांचोय आंकडो खूब उणो आसा. सरासरी देशांतल्या पंदरा लोकांक एक रेडिओ संच पडटा जाल्यार १% परस उण्या लोकांकडेन टि.व्ही. संच आसात.

लोक आनी समाजजीण : १९९१ चे जनगणने प्रमाण देशाची लोकसंख्या २८,९००,००० इतली आसली. सुमार पन्नास टक्के लोक आपल्याक अरबी समजतात. चडशे अरबी लोक देशाच्या उत्तर भागांत रावतात. उत्तरेक रावपी सुदानच्या हेर वांशीक गटांत न्युबायन, बेजा, फर हांचो आस्पाव जाता.

हेय लोक ल्हव ल्हव अरबी भास आनी संस्कृती आपणावंक लागल्यात. रवाप्री लोक दक्षिणेकडेन रावतात. दिन्का, न्युएर, शिल्लूक आनी अझान्दे हे तांच्यांतले मुखेल पंगड.

सुदानचे तीन चतुर्थांश लोक सुन्नी मुस्लिम आसून, देशाच्या उत्तर आनी मध्य भागांत तांचो चड राबितो आसा. दक्षिणेक रावपी

सुदानी हे मुखेलपणान किरिस्तांव धर्मी आसात. कांय थळावे पंगड आयजूय आपल्या पारंपारीक धर्माप्रमाण वावूरतात. गांवगिऱ्या वाठारांनी लोकांची दाटाय चड आसा. लोक पारंपारीक तशेच आर्विल्लो भेसूय करतात. चडशीं बायलां जीं अस्तंती भेस करतात, तीं वयर टाऊब हो पारंपारीक बुरखो घालतात. दादले लांब झगो घालतात. ताका जल्लाबिया म्हण्टात. माथ्याक घालतात त्या धव्या कुर्पाणाक इमामा म्हण्टात.

शिक्षणीक मळार हो देश खूब फाटसार आसा. शिक्षण फुकट आसून लेगीत थोडींच भुरगीं शाळेंत वतात. कुशळ शिक्षकांचीय उणीव आसा. पुराय देशांत फकत पांचूच विद्यापिठां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सुदीर : एक जात. सुदीर लोकांची चडशी वसती कानडा जिल्ह्यांतल्या येलापूर, हल्ल्याळ आनी सुपा ह्या जाग्यांनी आसा. मुळांत आपूण कोल्हापूरचे आशिल्ल्याचें ते सांगतात. थंयच्यान ते गोंयांत येवन स्थायिक जाले. पूण पुर्तुगेजांनी सुरू केल्ल्या इन्विवझीशनाच्या काळांत थंयच्यान ते कानडा जिल्ह्यांत गेले.

ह्या लोकांत अस्नोडकार, बांदोडकार, बेतकार, बोरकार अशे बावीस पोटभेद आसून तांच्यांत परस्पर लग्नसंबंद जायनात. एकाच आडनांवाच्या लोकांमदींय लग्नां जायनात.

हे लोक स्मार्त. ब्राह्मणांच्या सगळ्या देवदेवतांची आनी स्थानिक देवतांची ते पुजा करतात. म्हातारपणांत मेल्ल्या दादल्यांच्यो भांगराच्यो वा चांदीच्यो प्रतिमा करून देवळांत दवरतात. सणा - परबांवेळार तांची खास अशी पुजा करतात. शृंगेरीचो शंकराचार्य तांचो धार्मिक गुरू.

ह्या लोकांत चल्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता. चलयेचो बापूय गरीब आसल्यार चल्याचो बापूय ताका अर्थीक आदार करता. तातुंतल्यान मागीर चलयेचो बापूय न्हवऱ्याखातीर मुंडाशें, मुदी बी वस्तू घेता. लग्नाचो म्हूर्त पुरोयत काडून दिता. व्हंकलेच्या आनी न्हवऱ्याच्या घरा माटोव घालतात. न्हवरो - व्हंकलेक आपापल्या घरा तेल - हळद लावन न्हाण घालतात. लग्नाच्या दिसा न्हवरो व्हंकलेच्या घरा वता. म्हूर्ताच्या वेळार व्हंकल - न्हवरो एकामेकाच्या गळ्यांत हार घालतात. हो लग्नांतलो म्हत्वाचो विधी. ताचे उपरांत धारे विधी आनी विवाहहोम जाता. मागीर जमिल्ल्या लोकांक जेवण घालतात.

विधवांक परत लग्न जावपाक मेळटा. अशीं लग्नां फकत रातचींच जातात. ह्या वेळार पयल्या घोवान दिक्क्यो भांगराच्यो वस्ती, कपडे तिका परत करचे पडटात. मागीर मिराशी (देवळाचो अधिकारी) तिच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांदता. जमिल्ले लोक न्हवरो - व्हंकलेचे तकलेर अक्षदा उडयतात आनी लग्न सुवाळो सोंपता.

मेल्ल्या मनशांक हे लोक लासतात. देवी, पटकी ह्या रोगांनी मेल्ल्यांक आनी बारा वर्सां सकयल्या मेल्ल्या भुरग्यांक पुरतात. मेल्ल्याच्यो अस्थी आनी गोबर उदकांत सोडटात. धा दीस सुतक पाळटात. तिसऱ्या, इकराव्या आनी बाराव्या दिसा मृतात्म्याक अन्न ऑपतात. हे लोक श्राध्द करीनात. पूण म्हाळ मात करतात.

हे लोक शेती, शेतमजुरी, घरकाम सारकिल्ले वेवसाय करतात. आधुनिक काळांतल्या बदलांकडेन तांचो संपर्क आयिल्ल्यान, तांच्या रिती रिवाजांत जायते बदल घडल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

सुपारी : (पळेयात माडी).

सुब्रह्मण्य : दक्षिणेंतलो एक नामनेचो देव. हाका मुरुगन अशेंय म्हण्टात. ताचे बायलेचें नांव वल्लियम्म. ताचें वाहन मोर. हाचीं देवळां चडशीं दोंगराच्या पठाराचेर आसतात. तमिळनाडूंतल्या मदुराय जिल्ह्यांतल्या पळणीलागींच्या वराहगिरीचेर हाचें देवूळ आसा. शुध्द सश्ट सुब्रह्मण्याची पुजा तीथ मानतात.

शिल्पसार ह्या ग्रंथांत सुब्रह्मण्याचो उल्लेख सुब्रराय असो आसा. हाची मूर्त षण्मुरव, त्रिनेत्र, मयूरवाहन, तशेंच शक्त, वज्र आनी खड्ग धारण करपी करची अशेंय त्या ग्रंथांत सांगलां. शिल्पसंग्रह ह्या ग्रंथाप्रमाण तो ब्रह्मचारी आसलो तरी सगळे ताका घरदार आशिल्लोच समजतात. शैव संप्रदायांतल्या स्कंदाकडेन जांव कार्तिकेयाकडेन हाचे गूण धर्म जुळटात. स्कंदाच्यो कांय कथाय सुब्रह्मण्याक जोडिल्ल्यो आसात.

हाका सोरपांचो प्रतिनिधी मानला. सोरोप हेंच ताचें प्रतिक. सोरपाच्या रुपांत सुब्रह्मण्याक पुजतात ही वस्तुस्थिती सुब्रह्मण्य नांवांतलें गुपीत उलगडपाक उपेगी थरता. सुब्रह्मण्य ह्या नांवाचें एक स्पश्टीकरण सांपडटा, तें अशें - सुब्र = सोरोप आनी मणि = व्हड. सुब्रमणि ह्या मणिप्रवाल शैलींतलें तमिळ उतराचें ध्वनिसारकेपणान केल्लें हें कृत्रिम संस्कृतीकरण आसून त्या उतराचो मूळ अर्थ नागमणी म्हणजे नागराज वा नागश्रेष्ठ असो आसा.

हो मूळचो क्षेत्रपाल ह्या वर्गांतलो आसुंये असोय एक दुबाव आसा. सुब्रह्मण्याचें दुसरें नांव मुरुग आसून आपल्या भक्तांचेर कृपा करपाखातीर तो तांकां सोरपाच्या रुपांत दर्शन दिता असो सगळेकडेन भावार्थ आसा. सोरपाचें दर्शन घडल्यार मुरुगन देवाचें दर्शन घडलें अशें सगळे दक्षिणात्य मानतात. दक्षिणेंत जायत्या जाग्यांनी रोयणीच्या वांगडा पुजा करपांत येवपी 'सुब्रह्मण्य' जरी आयज 'स्कंद - कार्तिकेय' मानतात तरीय मुळांत तो सोरपांचोच देव. ताचें 'सुब्रह्मण्य' हें नांवय सोरोपवाचक आसा आनी दक्षिणेंत स्कंदरूप पाविल्लो नामनेचो क्षेत्रपाल देव 'मुरुगन' हाकाय स्थानिक लोक नागरुपांतच भावार्थान पुजतात.

मुरुगसुब्रह्मण्य - नाग अनुबंध क्षेत्रपाल देवतांचो खास असो बोध घडोवपी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सुब्रमण्यम, चंद्रशेखर : (जल्म : १९ ऑक्टोबर, १९१०, लाहोर, पाकिस्तान; मरण : २१ ऑगस्ट, १९९५).

अमेरिकेंत स्थायिक जाल्लो भारतीय खगोल भौतिकीविद. तारकीय उत्क्रांती, अतिदीप्त नवताऱ्याची उत्पत्ती आनी ताऱ्यांचें रासायनिक संघटन हेविशीं ताणें केल्ल्या कार्याखातीर ताका १९८३ वर्साच्या भौतिकीच्या नोबॅल पुरस्काराचो भोवमान मेळ्ळो. भौतिकीचो नोबॅल पुरस्कार (१९३०) मेळोवपी पयलो भारतीय सर चंद्रशेखर वेंकट रमण हो ताचो बापोलयो.

चेन्नईच्या प्रेसिडेन्सी महाविद्यालयांतल्यान १९३० वर्सा तो बी.ए. पास जालो. ताचें फुडलें शिक्षण इंग्लंडांत जालें. १९३३ वर्सा ताणें केंब्रिज विद्यापिठाची डॉक्टरेट पदवी घेतली. १९३६ - ३७ ह्या काळांत तो ट्रिनिटी महाविद्यालयाचो फेलो आशिल्लो. ताणें आपलें चडशें संशोधन यर्कीझ वेधशाळेंत केलें. थंय १९४३ वर्सा तो शिकागो विद्यापिठांत प्राध्यापक जालो. १९५२ वर्सा अॅस्ट्रोफिजिकल जर्नलचो तो कार्यकारी संपादक जालो. १९५३ वर्सा ताका अमेरिकेचें नागरिकत्व मेळ्ळें आनी १९५५ वर्सा ताका नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचें सदस्यत्व मेळ्ळें.

ऋण भारित अशा हायड्रोजनाच्या आयनीभूत अणूसंबंदीं ताणें संशोधन करून ताचो सुर्याच्या दीप्तिगोलाचे अपारदर्शकतेची कारणमीमांसा करपाखातीर उपेग जाला. ताऱ्यांचें रासायनिक संघटन, तारे आनी गिरे हांच्या वातावरणांतले ऊर्जेंत जावपी प्रारण बदल, सौरपृष्ठाचेर जावपी संनयन (Convection), सामके पयलींचे अवस्थेंतल्या ताऱ्यासावन येवपी प्रकाशाचें ध्रुवण (एकाच पांवड्यार जावपी कंपन) ह्या विशयांचें अध्ययन आनी भौतिकींतल्या कांय कठीण समस्यांचें गणितीय अनुसंधानय ताणें केलां. हालींच चुंबकीय क्षेत्र आसतना आनी नासतना द्रायूंत (प्रवाही पदार्थांत) जावपी संनयन हालचालींविशीं ताणें अध्ययन केलां.

नोबॅल पुरस्काराभायर ताका आनीकूय खूब भोवमान फावो जाल्यात, तातुंतले कांय उल्लेख करपासारके आसात ते अशे - ब्रूस पदक (१९५२), रॉयल अॅस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीचें भांगरापदक (१९५३), रम्फर्ड पदक (१९५७), रॉयल पदक (१९६२), हेन्री ड्रेपर पदक (१९७१) आनी हेर.

ताणें खुबशे संशोधनात्मक लेख बरयले. तेचभशेन ताणें कांय पुस्तकांय बरयलीं तीं अशीं आसात - अॅन इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ स्टेलर स्ट्रक्चर (१९३९), प्रिन्सिपल्स ऑफ स्टेलर डायनॅमिक्स (१९४३), रेडिएटिव्ह ट्रान्सफर (१९५०), हायड्रोडायनॅमिक्स अँड

हायड्रोमॅग्नेटिक स्टॅबिलिटी (१९६१) आनी एलिप्सॉयडल फिगर्स ऑफ इक्विलिब्रियम (१९६२).

- कों. वि. सं. मं.

सुमात्रा : इंडोनेशिया द्वीपकल्पांतलो कालिमंतनाफाटलो दुसरो व्हड जुंवो. आंवाठाच्या मानान संवसारांतल्या जुंव्यांभितर ताचो दुसरो क्रम लागता. क्षेत्रफळ ४८१,७८४ चौ. किमी. ताची चडांत चड लांबाय १,७०० किमी. जाल्यार रुंदाय ४०० किमी. जुंव्याच्या मध्यभागा लागच्यान विषुववृत्त पासार जाल्या. सुमात्रा भोंवतणी आशिल्ल्या ल्हान ल्हान जुंव्यांची आठ प्रांतांनी विभागणी केल्या. हे आठ प्रांत अशे - आसे, बॅंगकुलू, जाम्बी, लाम्पंग, रिआउ, उत्तर सुमात्रा, दक्षिण सुमात्रा आनी अस्तंत सुमात्रा.

सुमात्राचे अस्तंत दर्यादेगेर बुकीट बरिसान ही ज्वालामुखी पर्वतांची सांखळी पातळ्ळ्या. हे सांखळेंत ९३ तेमकां आसात. देशाच्या उदेंत भागांतली चडशी भूंय सपाटूच. देशाच्या अस्तंत भागांत पर्वतांची खर देंवती आसून, ते हिन्द महासागरांत देंवल्यात. ह्यो पर्वतांच्यो वळी एकामेकांक समान्तर आसून, तांकां खोल देगणांनी वेगळायल्यात. माउन्ट केरिन्सी ३,८०६ मी. हें जुंव्यावयलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. आयज लेगीत ह्या तेमकाचेर ज्यालामुखीचे हालचाली जातात. बुकती बरिसान ह्या पर्वतवळिंचेर अस्तंत आनी उदेंत देंवत्यांचेर दाट रानां पातळ्ळ्यांत. उदेंतेकडच्या सपाट भागांतल्या रानांनी वेगवेगळ्या उपजातींचे रूख रूब. जुंव्याच्या उदेंत भागांनी साबार रूंद न्हंयो आसात. पर्वतांमदल्या देगणांनी रूब तळीं आसात. तातुंतलें तोबा हें तळें सगळ्यांत व्हड. उत्तर सुमात्रांत आस्पाव जावपी ह्या तळ्याची लांबाय ८० किमी. जाल्यार रुंदाय २५ किमी. ह्या तळ्या मदीं सामोसीर नांवाचो व्हड जुंवो आसून ताचेर ल्हान ल्हान गांव आसात.

जुंव्यावयलें हवामान चड उश्ण आनी दमट. सरवल भागांनी सरासरी तापमान २७° सॅ. इतलें उरता. जाल्यार चड उंचायेच्या भागांनी ते २१° सॅ. इतलें आसता. जानेवारी आनी फेब्रुवारी ह्या म्हयन्यांनी रूब पावस पडटा.

इतिहास : अस्तंतेकसावन उदेंतेक येवपी दर्यामार्गाचेर सुमात्राचो आस्पाव जाल्ल्यान ताका आदीम काळासावन म्हत्व प्राप्त जालां. सुमात्रा जुंव्याच्या वेगवेगळ्या भागांचो विकास वेगवेगळ्या तेंपार जाल्ल्यान, सुमात्राक एकूच इतिहास आसा अशें ना. सगळ्यांत पोरनें पाशाण बरप दक्षिण सुमात्रा जुंव्याचेर सांपडलां. तें इंडोनेशिया भाशेंत आसा. तातूंत इ.स. ६८२ तेंपावयली म्हायती दिल्या.

पुर्विल्ल्या मलाया साम्राज्यांतल्या राज्यकर्त्यांन पोरने मलायी भाशेंत पाशाण बरप केलां. ताच्या वयल्यानय जुंव्याची थोडीभोव म्हायती मेळटा. १२८२ त आसे जुंव्यावयलो चिनी सम्राटाक भेट

दिवपी दूत मुसलमान आशिल्लो. इंडोनेशियेंतल्या मुसलमानांविशी म्हायती दिवपी हो पयलो पुरावो. राश्ट्रीय वस्तू संग्रहालयांत दवरिल्ल्या घुमटाच्या फातराचेर अरबी बरप आसा. तातूंत इंडोनेशियेंतल्या पयल्या मुसलमान राजाच्या मरणाची नोंद केल्या. ताचें नांव मालिक - अल् - सालीह, ताणें पासाय म्हळ्यार उत्तर सुमात्रांत राज्य केलें. ताका १२१७ त मरण आयलें. आसे ह्या जुंव्यावयल्यान आदल्या काळासावन परकी वेपार चलतालो. आसे हो मुसलमानाचो सुमात्रा जुंव्यावयलो सगळ्यांत पयलो बळिश्ट प्रदेश. सोळाव्या शेंकड्यासावन तें एक बळिश्ट मुसलमान राज्य जालें. १५९६ त सुमात्रा जुंव्याचेर डच पावले. सुरवेक ते आसे जुंव्यावयल्या लोकांकडेन वेपार करपाक लागले. ल्हव ल्हव तांणी आपलो वेपार थंयच्या हेर भागांनीय पातळ्ळो. उपरांत १६८५ त ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीन अस्तंत सुमात्राचे दर्यादेगेर आपली वसणूक केली.

- कों. वि. सं. मं.

सुरिनाम : दक्षिण अमेरिका खंडांतलो आग्नेय दर्यादेगेर आशिल्लो देश. सुरिनाम हो दक्षिण अमेरिकेंतलो एक सगळ्यांत ल्हान देश. ह्या देशाचें क्षेत्रफळ १,६३,००० चौ. किमी. आसून लोकसंख्या ४,०९,००० (१९९१). देशाचे उत्तरेक उत्तर अटलांटीक महासागर, अस्तंतेक गियाना, दक्षिणेक ब्राझील आनी उदेंतेक फ्रँच गियाना हे देश आसात. हो देश नेदरलँड्साच्या शेकातळा आशिल्लो तेन्ना ताका डच गियाना म्हूण वळखताले. पारामारिबो हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन आनी हवामान : सुरिनामाचो उत्तरेकडचो भाग सपाट आसून, ताचो मुखेलपणान शेतवडीखातीर उपेग जाता. हो भाग दर्यादेगेसावन भितर १६ ते ८० किमी. रेंवटी उंचवट्या मेरेन पातळ्ळा. रेंवटी उंच सपाट भागा उपरांत देशाचो पर्वतीय भाग मोडटा. ह्या पर्वतीय भागांत दाट रानां आसून तातूंत सुमार २००० जातींचे रूख मेळटात. देशाचो ईशान्य भाग सवाना प्रकारचो आसून थंय उंच तण वाडटा.

देशाचें हवामान उश्ण आनी दमट. देशांतलें सरासरी तापमान २७° सॅ. देशाच्या अस्तंत प्रदेशांनी वर्सुकी सरासरी पावस १९५ सेंमी. जाल्यार पारामारिबो शारांत तो २४० सेंमी. इतलो पडटा.

इतिहास : १४९८ क्रिस्तोफर कोलंबस जेन्ना दक्षिण अमेरिकेंत पावलो तेन्ना, ताणें ह्या प्रदेशाची पळोवणी केल्ली अशें सांगतात. उपरांत सोळाव्या शेंकड्यांत स्पॅनिश आनी पुर्तुगेज लोक ह्या प्रदेशांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांचो सोद घेत भितरमेरेन पावले. १६५१ त ब्रिटीश भोंवडेकारांनी थंय आपलो राबितो केलो. तांणी थंय कापूस आनी उंसाचे व्हड मळे उबारले. उपरांत शेतवडींत राबोवपाखातीर ते आफ्रिकेंतल्यान खांप्री लोकांक हांगा गुलाम म्हूण हाडपाक लागले. १६६७ त डच लोकांनी ह्या प्रदेशाचेर ताबो मेळोवन,

तांणी ह्या प्रदेशा बदला ब्रिटिशांक सद्याचें न्युयॉर्क राज्य दिलें.

अठराव्या शेंकड्यांत गुलामांच्या उठावांक आनी डचांच्या बेजापसालदारकीपणाक लागून सुरिनामाची अर्थवेवस्था साप्प इबाडली. अशा तंग वातावरणाक लागून एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक ब्रिटिशांनी हो प्रदेश साबार खेप आपल्या ताब्यांत घेतलो. पूण १८१५ त तांणी आपले सुरिनामावयले हक्क सदांखातीर सोडून तो डचांचे सुवादीन केलो. १८६३ त डचांनी थंयची गुलामगिरी नश्ट केली. उपरांत तांणी मळ्यांनी वावूरपाखातीर भारत आनी इंडोनेशीयेंतल्या साबार कामगारांक थंय व्हेले. पूण विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक सावन ह्या मळ्यांक देंवती कळा लागिल्ल्यान खूब कामगार शारांनी वचून काम करपाक लागले.

१९५४ त ह्या डच प्रांताक स्वायत्तताय मेळ्ळी. १९७० त क्रियोल लोकांनी पुराय स्वातंत्र्याची मागणी केली. डच सरकारानय ताका तेंको उक्तायल्लो. पूण थंयच्या हिन्दुस्तानी लोकांनी हे चळवळीक विरोध केल्ल्यान सुरिनाम समाजांत पयलेच खेप वांशिक मतभेद सुरू जाले. उपरांत २५ नोव्हेंबर १९७५ दिसा सुरिनामाक पुराय स्वातंत्र्य मेळ्ळें. सुरिनामान लोकशाय पद्दत आपणायली. पूण स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत रोकडेंच सुरिनामांतल्या साबार लोकांचें नेदरलँडसांत स्थलांतर जालें. हाचो परिणाम म्हळ्यार देशांतल्या कुशळ कामगारांची संख्या खूब उणी जावन देशाचे अर्थीक स्थितीचेर वायट परिणाम जाले. १९८० चे सुरवेक कांय सैनिकी मुखेल्यांनी सत्ता काबीज करून संसद बंद केली. उपरांत सुरिनामांतल्या लोकांभितर आनी सैनिक हांच्यांत कबलात जावन, दोगय मेळून सरकार चलयतले अशें थरलें. पूण संसद मात परतून अस्तित्वांत हाडली ना. १९८७ त सैनिकी मुखेल्यांनी वेंचणूक घेवपाक मान्यताय दिली. लोकांनी, वेंचून येवपी संसदेक मान्यताय दिवपी नव्या संविधानाची मागणी केल्ली. पूण सैनिक आनी नागरिक हांचो आस्पाव आशिल्ल्या काउन्सिलाक संसदेन पास केल्ले कायदे जायजाल्यार भायरावपाचे खाशेले हक्क दिल्यात. १९८८ त नॅशनल अॅसेम्बलीन राश्ट्राध्यक्ष आनी उपराश्ट्राध्यक्षाक वेंचून काडले. १९९० त सैनिकी मुखेल्यांनी उठाव करून नागरिकी सरकार बरखास्त केलें. १९९१ त नवी संसद आनी अध्यक्ष वेंचून काडलो.

भौशिक मतदानान नॅशनल अॅसेम्बलीखातीर ५१ वांगडी पांच वर्साखातीर वेंचून काडटात. नॅशनल अॅसेम्बलीक देशांतले सगळे कायदे करपाचे हक्क तशेंच राश्ट्राध्यक्ष आनी उपराश्ट्राध्यक्ष वेंचून काडपाचे हक्क आसात. राश्ट्राध्यक्ष काउन्सिलच्या वांगड्यांची नेमणूक करता. उपराश्ट्राध्यक्ष काउन्सिलच्या वांगड्यांचें फुडारपण करता. तशेंच तो प्रधानमंत्री म्हणूनय वावूरता. नॅशनल अॅसेम्बलीन केल्ले कायदे जाय जाल्यार भायरावपाचे खाशेले हक्क काउन्सिलाक दिल्यात.

अर्थवेवस्था : देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान खनीज

उद्देग आनी धातू प्रक्रियेचेर आदारल्या. बॉक्सायड उत्पादन करपांत सुरिनाम मुखार आसा. कच्चे बॉक्सायट आनी अॅल्युमिनीयम हांचो वट्ट निर्यातींत ७५% वांटो आसता. शेतवड होय देशांतलो म्हत्वाचो वेवसाय. भात हें देशांतलें मुखेल पीक. तांदळांची व्हड प्रमाणांत निर्यात जाता. केळीं, नाल्ल आनी उंस हीं देशांत जावपी हेर म्हत्वाचीं पिकां. रानासावन मेळपीय येणावळ म्हत्वाची आसा.

सुरिनामांत उदका येरादारी चड म्हत्वाची. उदका येरादारीक फावाशो खूब न्हंयो देशांत आसात. रस्ते आनी रेल्वेमार्ग मर्यादीत आसात. झान्देरजी शारालागसार आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. देशांत मुखेल दोन खबरांपत्रकां उजवाडा येतात. टि.व्ही. आनी रेडिओ वेवस्थाय बरी आसा.

लोक आनी समाजजीण : देशांत साबार वांशीक गटांतले लोक आस्पावल्यात. वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार तिसऱ्या वांट्यावयर लोक हिन्दुस्तानी आसात. क्रियोल हेय लोक लागीं लागीं तितलेच आसात. क्रियोल हे युरोपी आनी आफ्रिकी हांची भरसण जावन तयार जाल्ले लोक. उरिल्ल्या लोकांत इंडोनेशीयी, खांप्री, अमेरिकी इंडियन, चिनी आनी युरोपी लोकांचो आस्पाव जाता. दर एका वांशिक गटान आपली संस्कृती, धर्म आनी भास राखून दवरल्या. डच ही सुरिनामाची राश्ट्रीय भास. पूण देशांतले चडशे लोक ताकी - ताकी हे भाशेचो चड वापर करतात. ताकी - ताकी ही डच, इंग्लीश आनी हेर आफ्रिकी भाशांची भरसण जावन तयार जाल्ली भास. सुरिनामांत खांप्री लोकांक 'बूश निग्रो' अशें म्हण्टात. देशांतले सुमार ६५% लोक शिक्षित आसात. ७ ते १२ वर्सां पिराये मदल्या भुरग्यांक शिक्षण कायद्यान सक्तीचें आसा. देशांतले सुमार अर्द्यावयर लोक पारामारिबो शारांत रावतात.

- कों. वि. सं. मं.

सुर्लकार, धर्मा कुश्टा : (जल्म: मे १९३२, शिरोडा - फोंडें गोंय).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान मुळावें तशेंच हिंदी कोवीद मेरेन शिक्षण पुराय केलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटकेझुजाच्या काळांत तो बसकांनी वांटो घेवप, पत्रकां वांटप, तिरंगी बावटे लावप, हातीपत्रकां वांटप असलीं कामां करतालो. १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा हेर वावुरप्यांवांगडा ताणें सत्याग्रह आयोजित केल्लो, पूण ताचे पयलींच तांकां सगळ्यांक अटक जाली. पोलिसांनी ताका खूब मार दिलो आनी प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून आठ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. दोन वर्सांखातीर ताका दंड भरूंक लायलो. तशेंच २० वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले.

फुडें ऑगस्ट १९५९ वर्सा बंदरवणींतल्यान ताची सुटका जाली. गोंय सुटके उपरांत १९६३ वर्सा शिरोडा ग्रामपंचायतीचो सरपंच म्हूण आनी १९६८ वर्सा थंयचो वांगडी म्हूण तो वेंचून आयलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सुर्लकार, विठ्ठल सुर्या शेट : (जल्म : २४ एप्रिल १९३७, सुर्ला - खाजन).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण पुर्तुगेज आनी मराठींतल्यान घेतलें. तशेंच मॅट्रीक मेरेनचें शिक्षण ताणें पुराय केलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा सुटकेझुजारी अंधनी द सौझ हाच्या फुडारपणाखाल पोळेची गोंयची शीम हुपपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी रवूब मार दिलो. जाका लागून ताच्या बरगड्यांक मार बसलो. पोलिसांनी ताच्या शरिराचे सुमाराभायर हाल केल्ले जाकालागून ताका बरोच तेंप हॉस्पिटलांत रावचें पडलें. तो सुमार स वर्सा बंदरवणींत आशिल्लो. ताच्या बापायक आनी भावाक धरून सुमार स म्हयने बंदरवणींत दवरिल्ले.

गोंय सुटके उपरांत ताणें गांवगिऱ्या वाठारांतल्या भुरग्यांक शिक्षण मेळचें ह्या उद्देशान सुर्ला - खाजन हांगा हिमालय श्रम कला मंदिर आश्रम हे संस्थेची स्थापणूक केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सुर्लकार, श्रीधर आत्माराम : (जल्म : २५ जानेवारी १९२७, वळवय - फोंडें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. १९४५ ते १९४७ ह्या काळांत तो बाळा काकोडकार हाचेवांगडा सुटकेझुजाचें काम करतालो. १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा सावय-वेरें हांगा तिरंगी बावटो लायिल्ल्याच्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका जुलय १९५५ त नारायण हिरू नायक आनी बाबल भिमा पेरणी हाचे वांगडा अटक केली. उपरांत ताका पणजी पोलिसठाण्यार व्हरून सुमाराभायर मार दिलो. थंय ४ म्हयने बंदरवणींत दवरून उपरांत ताका आग्वद बंदरवणींत व्हेलो. फुडें १९५७ वर्सा बंदरवणीसावन ताची सुटका जाली. तरीपूण ताका सदांच पोलिसठाण्यार हजेरी लावची पडटाली. बंदरवणींतल्यान सुटका जातकच तो गांवगिऱ्या लोकांचे उदरगतीखातीर काम करूंक लागलो. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सुश्रुत : एक आयुर्वेदाचार्य आनी शल्यतंत्र पारंगत. हाच्या काळाविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. तो वाग्भटाच्या आदलो आनी अग्नीवेशाच्या काळांतलो आशिल्लो. पाणिनीन अष्टाध्यायीच्या गणपाठांत 'सौश्रुतपार्थिवा' असो पाठ दिला. ताचेवयल्यान सुश्रुत हो पाणिनी आदीं जावन गेलो आनी पाणिनीच्या काळांत ताचे शिश्य वा पूत आशिल्ले अशें कळटा. ताच्या बापायविशीं रवुबशीं मतां मेळटात. सुश्रुत संहितेवयल्यान ताका विश्वामित्राचो पूत म्हळां जाल्यार, दुसऱ्या एका मताप्रमाण ताका शालिहोत्राचो पूत मानला.

सुश्रुत हो शस्त्रवैद्य आशिल्लो आनी ही विद्या ताका दिवोदास धन्वंतरीन शिकयल्ली. हे विद्येचेर आदारीत सुश्रुतान सुश्रुतसंहिता हो ग्रंथ बरयलो. सुश्रुतसंहितेचे पांच भाग आसून तांकां स्थानां म्हण्टात. तांचीं नांवां अशीं - सूत्रस्थान, निदानस्थान, शारीरस्थान, चिकित्सास्थान आनी कल्पस्थान. हातुंतलें शारिरस्थान म्हत्वाचें मानतात. हातूंत वैद्यशिक्षा, वरवदमूळ विभाग, वरवदी चिकित्सा, पथ्यापथ्यविचार आदी सामान्य विशयांचें विवेचन आसा. शस्त्रोपचार आनी व्रणोपचार हो वैजकींतलो म्हत्वाचो भाग आसा अशें सुश्रुतान म्हळां.

सुश्रुतान शंभरांपरस चड शल्यशस्त्रांची म्हायती दिल्ली आसा. तो म्हण्टा, ह्या शास्त्रांत वेगवेगळ्यो तरेच्यो सुरयो, चाकू, उत्पाटक, अस्थिछेदक, कातरी, सुयो, आंकडे, मूत्रनळी, उदरवीक्षक आदी उपकरणां आसूंक जाय. हाड सांदपाखातीर कोंड्याच्यो पट्ट्यो वापरच्यो, हाड भायर ओडप, भितर ओडप, फिरवप, ताका भायल्यान मालिश करप अशे प्रकार अस्थिरोगाचे बाबतींत गरजेचे आसतात. घायाचे जायते प्रकार आसतात. ताचीं उपचार पद्दतय वेगवेगळीं आसता. तकली, तोंड हाचेर घाय जाले जाल्यार ते शिंवचे पडटात. घायांत लोरवण, लोरवणाचे कण आडखळिल्ले आसल्यार लोहचुंबकाचो उपेग करचो. सुजेर लेप आनी पथ्य हांचो उपेग करचो. हाचेभायर शेक दिवप गांठी आसल्यार कापून उडोवप, मुतरवडो आसल्यार शस्त्रक्रिया करप असले जायते उपाय सुश्रुतान सांगल्यात.

तो त्वचारोपण तंत्राचोय व्हड जाणकार आशिल्लो. मोतिबिंदू काडपाची कला ताचेकडे आशिल्ली. बाळंतपण योग्य मार्गान जायना जाल्यार भुरग्याक भायर काडपाचे प्रकारय सुश्रुतान सांगल्यात.

सुश्रुतसंहितेचो उत्तरस्थान नांवाचो एक भाग आसा. तो धरून ह्या ग्रंथाक वृधसुश्रुत अशें म्हण्टात. हो भाग उपरांत कोणेंतरी जोडिल्लो आसा. सुश्रुतसंहितेचे तीन पाठ आसून सुश्रुत हो संक्षिप्त पाठ, लघुसुश्रुत हो अतिसंक्षिप्त पाठ आनी वृधसुश्रुत हो वाडयल्लो पाठ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सूफी संप्रदाय : इस्लाम धर्मांतलो एक पंथ. सूफी ह्या उतराची व्याख्या जायत्या जाणांनी जायत्या तरांनी केल्या. कांय जाण सूफी

शब्दाक ग्रीक उतर सोफिया हाचें रुपांतर मानतात. तर थोडे सफ म्हळ्यार वळ (रांग) हाचेवयल्यान निमाण्या न्याय निवाड्याच्या दिसा पवित्र आत्म्याक एके वर्ळीत उबे करतात, अशा लोकांचो पंथ अशें मानतात. कांय जाण सुफ्फा हें मदिनेंतल्या मशिदीच्या मुखावर तयार केल्ल्या चबुतऱ्याकडे हाचो संबंद जोडटात. ह्या चबुतऱ्याचेर बसपी फकिरांक पयलीं सूफी म्हण्टाले, अशें तांचे मत जावन आसा. कांय जाण म्हण्टात की सूफ हो शब्द लोकर ह्या अर्थाचो आसून ताचेवयल्यान सूफी हें उतर घडलां. जे आपले कुडीचेर लोकराची कांबळ पांगरून फिरताले आनी आपल्या मतांचो प्रचार करताले अशा फकिरांक लोक सूफी म्हणपाक लागले. सद्या ह्याच मताक चड तेंको मेळ्ळा कारण सूफीच्या भेसांत कांबळ गरजेची मानल्या.

बरेचसे सूफी आपल्या धर्माक खूब पुर्विल्लो धर्म मानतात. तांच्या मतांप्रमाण सूफी मताचो प्रवर्तक स्वता आदम वा आदिपुरुस होच आशिल्लो. पूण कांय सूफींक हें मत पटना. ते महंमद पैगंबराकच सूफी मताचो प्रवर्तक मानतात. पूण कांय जाणांच्या मतान कुराणांत सूफी तत्त्वज्ञान दिसना. ते लोक सूफीमताच्या प्रवर्तनाचें श्रेय अली वा तश्याच एकाद्र्या मनशाक दितात. हो अली म्हळ्यार चवथो खलिफा अशेंय कांय जाण मानतात. सूफी मताची कुराणाकडेन पुरायतरेन समजिकाय दिसना, हें पळोवन कांय कट्टर मुसलमान सूफी पंथाक निधर्मी समजतात आनी ताची निर्भत्सनाय करतात.

सूफी लोकांचें मत अशें आसा की, महंमद पैगंबराक दोन तरांचे दिश्टावे जाले. तातुंतलें पयल्याचें फळ म्हळ्यार कुराण तर दिश्टावो ताका समाधीचे स्थीतींत जालो आनी तो म्हळ्यार रहस्यज्ञान वा गूढविद्या, हे गूढ विद्येक सूफी लोक तसळ्ळूफ म्हण्टात. तसळ्ळुफाचीं बीयां पैगंबराच्या बोधवचनांतल्यान दिसून येतात, अशें ताचें म्हणणें आसा.

इस्लामाच्या सुरवेच्या काळांत सूफींचो सगळो भार निवृत्तीमार्गाचेर आशिल्लो. संवसारांतल्या सगळ्या सुरवांचो त्याग करून, कौटुंबिक बंदपास तोडून आनी फकिरी आपणावन ते एकांतात खर तप करताले. देहदंडावरवीं ते परमेश्वराचो साक्षात्कार आंवडेटाले. देवाचे अवकृपेची तांकां सदांच भिरांत दिसताली. अबूददा, उस्मान बिन माजून, हसन, इब्राहिम बिन आदम, हुजाईल बिन इयात अशे दादले तपस्वी तशेंच राबिया नांवाची एक बायल तपस्विनीय इ.स.च्या आठव्या-णवव्या शेंकड्यांत जावन गेली.

इ.स.च्या णवव्या शेंकड्याच्या शेवटाक सूफी पंथाक एक वेगळेंच वळण लागलें. तपश्चर्या आनी कुडीक त्रास दिवप म्हळ्यारच फकत तसळ्ळुफ न्हय, तर ताचेपरस वेगळी आनी उंचेली साधना परमेश्वर मेळोवपाखातीर गरजेची आसता, हाची जाणविकाय सूफींक जावंक लागली. बगदादच्या खलिफांच्या दरबारांत त्या काळार किरिस्तांव, बुध्द, इराणी आनी भारतीय हिंदू धर्म अशा बऱ्याचशा

धर्मांच्यो आनी संस्कृतायेच्यो परिशदो भरताल्यो. अशा बसकांतल्यान धर्मीक आनी आध्यात्मिक भासाभास जाताली. विंगड विंगड आचार्यांचीं विंगड विंगड मतां विचाराखातीर फुडें येताली. ह्या भासाभाशेचो परिणाम सूफींच्या मताचेर जाले बगर रावलो ना. त्यो भासाभासो आयकूनच सूफी हें कर्मकांडासावन ज्ञानमार्गाकडे वळ्ळें. अशा सूफींमदीं मासफुलकररवी, अबु सुलेमानुद्दारांनी, जुब्बुन मिस्त्री, यजीदुल्ल बिस्तानी वा बयाजिद हे मुखेल जावन आसात. अनलहक्क (हांचे परमेश्वर सत्य आसा आनी म्हजेविणें दुसरो कोणच परमेश्वर ना) ह्या तत्वांमेरेन तांची उंचाय गेली. वेदान्तांतलें 'अहंब्रम्हास्मि' सारकेच हें सूफींचें म्हवाक्य आसा. ताचे उपरांत मन्सूर हाणें अनलहक्काचो नेटान प्रचार सुरू केलो. पूण त्या काळांतल्या कट्टर धर्माचार्यांक तो प्रचार आवडलो ना. ते सगळे द्वैतवादी आशिल्ले आनी मन्सूर हो अद्वैताचो पुरस्कर्तो आशिल्लो म्हणून मन्सूराक तांणी काफिर थारायलो आनी बगदादच्या खलिफाकडल्यान इ.स. ९२२त ताका वधदंडाची ख्यास्त दिली. पूण ही परिस्थिती गजालीच्या काळासावन बदलली. गजालीचें पुराय नांव अबुहामीद मुहफदुल गजाली अशें आशिल्लें. तो बरोच शिकिल्लो. शिक्षणाक लागून ताची बुध्द वाडिल्ली. ताका इस्लामी दायजांतलें कुड्डें अनुकरण पटना जालें. तो कांय तेंप बगदादच्या निजामिया विद्यापिठांत अध्यापकय आशिल्लो. थंय ताणें मुसलमान धर्मांतल्या आचारांचेर (फिफा) बरेच ग्रंथ बरयले आनी त्यावेळावयल्या पंडितांकडेन धर्मासंबंदीं बरीच भासाभासय केली. पूण ग्रंथ बरोवन आनी वादविवाद करूनय ताचें समाधान जालेंना. तेन्ना निमाणें इ.स. १०९५ त ताणें सूफीपंथ आपणायलो. तो फुडें व्हड साक्षात्कारी संत जालो. हे गजालीक फक्त एकेश्वरीवाद वा फक्त अद्वैत मान्य ना. ताणें एकेश्वरीवाद (तौहिद) आनी अनन्यशरणताय (तवकुल्ल) हांकां जोडपाचोय यत्न केलो. सूफी मत हें नेम आनी शास्त्र हांची तयार जाल्ली प्रणाली नासून ती एक नैतिक अवस्था आसा अशें मानलां. 'किताब अल् लुमा' हो सूफी मतावयलो सगळ्यांत पोरनो आनी सगळे नदरेन पुराय असो ग्रंथ जावन आसा. तातूंत ध्येयमार्गांत सात विसव थळां सांगल्यांत. हीं सात सोंपणां सूफींच्या यौगिक आनी नैतिक अनुशासनाचीं आंगां आसून हाकाच ते अनुशासनाच्यो धा दशा मानतात. ती एक मनोवैज्ञानीक सरपळीच जावन आसा.

सूफीमतान निर्गुण आनी निराकार अशा परमात्म्याक हक म्हण्टात आनी विंगड विंगड अश्या सृश्ट स्वरुपाक खाल्क म्हण्टात. तांच्या मतान सृश्टीचे दोन प्रकार आसात. एक आलमे अम्र (परमेश्वराचे आज्ञेन निर्माण जाल्ली) आनी दोन आलमे खल्क (पयलीं सावन आशिल्ली). पयलीं सृश्ट अजड तर दुसरी जड आसा. आलमे अम्र आनी आलमेखल्क हाच्या दोगांयमदल्या अंतराक बरजरव अशें म्हण्टात. मुमुक्षूक (साधकाक) आत्मोद्धारखातीर नासून (लौकिक), मलकूत (दैवी संपत्ती), जबरूत (सिध्दीची प्राप्ती), लाहत म्हळ्यार

परमेश्वराच्या ठाय आत्म्याचें विलिनिकरण हेंच सूफीचें निमाणे साध्य आसा.

ह्या पंथांतल्या साधकान नमाज, कुराणपठण आनी रवाशेल्यो प्रार्थना ह्यो नेमान करूंकच जाय. सूफी साधूंच्यो कुतुब, गौस, अवताद, अबदाल, अम्ह नजीब, नकीय आनी अवलिया अशो श्रेणी आसात. अली हुजवेरीन कश्फुल महजुद हो ग्रंथ मुखेल करून साधकांखातीरच बरयला. ज्ञानांतल्यान साधकाक साधना मेळूंक शकता. तेखातीर ज्ञानाप्रमाण आचरण करप हें साधकाचें मुखेल कर्तव्य जावन आसा. ज्ञान दोन तरांचें आसता. तें म्हळ्यार परमात्म ज्ञान आनी लौकिक ज्ञान.

इ.स.च्या ८ व्या शेंकड्यासावन सूफीसंत भारतांत पावले आनी तांणी धार्मिक प्रचार कार्य सुरू केलें. १३ व्या शेंकड्यामेरेन देवगिरी, बुन्हाणपूर, औरंगाबाद, हैद्राबाद, गुलबर्गा, बिदर, विजापूर हीं सूफींचीं थळां जालीं. सूफीमताचो प्रसार-प्रचार करपी चार व्यक्ती भारतांत मुखेलपणान दिसतात. त्यो म्हळ्यार चिस्ती, कादिरी, सुहरावर्दी आनी नक्षबंदी. फुडाराक तांच्याच नांवावयल्यान चार संप्रदाय भारतांत प्रचलित जाले, सूफीमतांचो बरोच प्रभाव भारतीय आचारविचारांचेर पडिल्लो दिसून येता. संत कबीराच्या रचनांचेर हो प्रभाव चड दिसता. शिरवांचो गुरू ग्रंथसाहेबांत शेख फरीद ह्या सूफीसंताचीं शेंकड्यांनी पदां आस्पावल्यांत.

सूफी साहित्यांत विवेचनात्मक निबंद, संत आनी साधकांचीं चरित्रां, तशेंच तांच्यो चमत्काराच्यो कथा आनी प्रेमप्रधान प्रतिकात्मक काव्यां (मसनवी) दिसतात. गजाली, अरबी, जिल्ली, कुशेरी, सुहरावर्दी, मुहम्मद शाबिस्तेरी, दौलतशाह, मौलाना रुमी, अत्तार, हाफिज, फारिज हांचे हें साहित्य जावन आसा. लैला मजनू, शिरी - फरहाद, युसुफ - जुलेखा, पद्मावत, चंदायन, मिरगावती हीं सगळीं काव्यां भारतांत निर्माण जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

सूरदास : (इ.स.१४७८ - १५८३).

नामनेचो हिंदी संतकवी. दिल्ली लागसार सिही नांवाच्या ल्हानशा गांवांत सूरदासाचो जल्म जालो. ताचो बापूय एक निर्धन सारस्वत ब्राह्मण आसलो. सूरदास हो जल्मताच कुड्डो आशिल्लो. तरी ताका ज्योतिश आनी शकुन सांगपाची विद्या जल्मजात प्राप्त जाल्ली अशें सांगतात. पिरायेच्या सव्या वर्सा ताका हे विद्येचो प्रत्यय आयलो.

भुरगेपणांतच सूरदासान घर सोडून, सिही गांवासावन सुमार ८ मैल पयस आशिल्ल्या एका तळ्याच्या कांठार तो खोंप बांदून रावलो. उपजिवीकेखातीर ताणें ज्योतिश सांगपाचो धंदो आपणायलो. ताचे हे विद्येंतल्या अलौकिक सामर्थ्याखातीर तो सरभोंवतणच्या वाठारांतल्या लोकांचो आवडटो जालो. उपरांत ताचे

भोंवतणी कांय शिश्य - शागीर्दय जमूंक लागले. उपरांत तो मथुरेक गेलो. थंयच्या विश्रामघाटार ताणें आपली कुटी उबारली. हांगाय

शकुन-भविश्य विचारपाखातीर भोंवतणी गर्दी जावपाक लागली. हाचो परिणाम मथुरेच्या चौब्यांच्या ज्योतिश धंदार जावंक लागलो. ताणें सूरदासाविशीं कागाळ सुरू केली. मागीर ताणें मथुरा सोडून आग्रा - मथुरा मार्गाच्या मर्दी यमुना न्हंयेचे देगेर, गौघाट नांवाचे सुवातेर आपलो राबितो केलो.

गौघाटाचेर ताणें अध्यात्मसाधना सुरू केली आनी कांय तेंपान सरभोंवतणच्या वाठारांतलो एक सत्पुरुस म्हण नामनेक पावलो. सूरदासाक लौकिक दृश्टीचो सत्पुरुस म्हूण मान आसलो, तरी ताच्या मनाक मनःशांती प्राप्त जावंक नासली. वल्लभाचार्याची जेन्ना सूरदासाकडे भेट जाली तेन्ना सूरदासान आपली रवंत ताचेकडेन उक्ती केली. तेन्ना वल्लभाचार्य ताका घेवन गोकुळांत गेलो. थंय ताणें सूरदासाक श्रीमद्भागवतांतल्या कृष्णाच्या वृंदावन लीलांचें माधुर्य विस्कटावन सांगलें आनी ताका ह्या लीलांचें गायन करपी पदां रचपाची आज्ञा केली.

सूरदासान ह्या गुरूचे आज्ञेक पाळो दिलो. श्रीकृष्णलीलांचें गायन करपी सहस्रावधी पदां रचून मनःशांतीची खोस ताणें स्वता अणभवली. तशेंच ह्या पदांचें आस्वादन घेवपी असंख्य भक्तांकय ती जोडून दिली. हाच्या फुडलें आयुश्य सूरदासान गुरूचे आज्ञेनुसार वृंदावनांतल्या श्रीनाथजीचे पूजेंत भजन-कीर्तन करपांत सारलें. दिसानदीस घडपी ताच्या साधुत्वान, गीतमाधुर्यान आनी गानकौशल्यान हजारांनी भाविकांक आनी रसिकांक ताणें ओड लायली.

सूरदासाची भास सोंपी आनी ताच्या पदांतल्यान येवपी प्रसंगचित्रां प्रत्ययकारी आसात. ताच्या नांवार सूरसामायण, साहित्यलहरी, सूरसागरसारावली, सूरसागर, नागलीला, सूरपचीसी, गोवर्धनलीला, दृष्टिकूट हे ग्रंथ आसात. ताच्या काव्यांतल्यान बहुश्रूत, अनुभवसंपन्न, विवेकशील, चिंतनशील, भक्तिरसपरिपूर्ण व्यक्तिमत्वाचो प्रत्यय येता. सरव्यभक्ती, वात्सल्यभक्ती, माधुर्यभक्ती विनोदवृत्ती हे ताच्या काव्याचे खाशेले गूण आसात. एकेच फावट तो लौकिक आनी अलौकिक पातळेवयले जीणेची अनुभूती घेता.

- कों. वि. सं. मं.

सूर्य : ग्रहमाळेचो चालक. तो आकाशगंगेंतल्या सगळ्यांत व्हड

आनी ल्हान, तशेंच सगळ्यांत तेजस्वी आनी अंधूक तान्यांमदलो एक प्रारूपीक तारो. सूर्य हो धर्तरेक सगळ्यांत लागिंचो तारो. तो सूर्यकुलाचो बिंदू आसून, ताचें वस्तूमान ताचे भोंवतणी घुंवपी सगळ्या ग्रहांच्या वस्तूमानापरस ७४० पटींनी चड आसा. सुर्याच्या ह्या व्हड वस्तूमानाक लागून ताचे भोंवतणी एक व्हड गुरुत्वाकर्षण तयार जालां. जाका लागून सूर्यकुलांतले सगळे ग्रह आनी केतू सुर्याभोंवतणी क्रमीक वळेरेंत घुंवतात. सूर्यकुलांतल्या सगळ्या ग्रहांक फकत सुर्यासावनच उजवाड आनी उश्णता मेळटा. सूर्य आनी तांचे लागचे हेर तारे गांगेयबिंदू भोंवतणी दर सॅकदाक सुमार २५० किमी. गतीन, वर्तुळाकारांत घुंवतात. हे गतीन सूर्य गांगेयबिंदू भोंवतणी एक भोंवडी पुराय करपाक सुमार २५० दशलक्ष वर्सां घेता. ह्या काळाक 'वैश्विक वर्स' वा 'कॉस्मीक इयर' अशें म्हण्टात.

सूर्य हो हेर तान्यांभशेन हायड्रोजन वायुसावन तयार जाला. ताची उर्जा ताचेभितर आशिल्ल्या हायड्रोजन वायुचें हेलियम वायूंत रुपांतर जावन निर्माण जाता. अणूसंघटीत पद्दतीन तयार जावपी ही उर्जा सुर्याच्या पृष्ठभागाचेर येवन, उपरांत अवकाशांत प्रारण जाता. सुर्याच्या दिश्टी पडपी लखलखीत भायल्या थराक 'फोटोस्फिअर' म्हण्टात. त्या थराची उश्णता सुमार ६०००^० सॅ. इतकी आसा. ताच्या भायल्या तांबशा थराक क्रोमोस्फिअर म्हण्टात. ताची उश्णता सुमार ३२४००^० सॅ. सुर्याच्या सगळ्यांत भायल्या थराक, जो सूर्यगिराणावेळार दिसता ताका 'करोना' अशें म्हण्टात. करोनाची उश्णता सुमार २, ७००, ०००^० सॅ. सुर्याभोंवतणी चुंबकीय क्षेत्र आसून, तें ताचे भोंवतणी घुंवत आसता. हें चुंबकीय क्षेत्र ताच्या गाभ्याचेर उर्जा तयार करपांत आदार करता.

आदीम काळासावन संवसारांतले चडशे लोक सुर्याक देव मानताले. देखून सुर्याचो प्रकृतीक अभ्यास खूब उतरां जालो. इ.स.पयलीं पांचव्या शेंकड्यांतलो तत्त्वगिन्यानी अॅनाक्सागोरस हाच्या मतान इ.स.आदीं ४६४त अॅजोस्पोटामी हांगा पडिल्लो अशनी (Meteorite) हो एक सुर्याचोच भाग. ह्या अशनीवयल्यानच ताणें सूर्य हो एक व्हड लोखणागुळो आसा असो निश्कर्श काडलो. फुडें दुर्बिणेचो सोद लागल्या उपरांत गॅलिलिओ, जॉहनीस फॅब्रिसियस, क्रिस्टोफ रिक्नियर आनी थोमस हॅरिएट हांणी सादारण एकाच वेळार, म्हळ्यार १६९० - १६९१ ह्या काळांत सुर्याचो खोलायेन अभ्यास करून सुर्याचे प्रकृतीक गिन्यानांत खूब भर घाली. सूर्य दागांचो सोद ह्याच तेंपार लागलो. फुडें १८४३त जर्मनचो ज्योतिर्विद सॅम्युअल हेन्रीक हाणें दुर्बिणेच्या आदारान सुर्याची एकसारकी सुमार ३३ वर्सां पळोवणी करून सूर्यदागांत आवर्ती बदल जायत आसतात हें स्पश्ट केलें. स्पॅक्ट्रोस्कोप हे अत्याधुनिक दुर्बिणेचो सोद लागल्याउपरांत ह्या सूर्यदागांच्या प्रकृतीक आनी रसायनीक स्वभावगुणांचो अभ्यास करप शक्य जालें.

सुर्याची उश्णता सोदून काडप हो सौरखगोलशास्त्रज्ञांमुरवार एक कठीण प्रस्न आसलो. इंग्लीश खगोलशास्त्रज्ञ सर जॉन हार्शेल हाणें १८३७त, सुर्याचीं उर्बी किरणां उदकांत जर १.८ सेंमी. खोल पडलीं जाल्यार तितलेंय उदक मिनिटाक १^० सॅ. इतलें तापता हें सिध्द केलें. पूण १९०४त, जेन्ना सूर्यकिरणांतल्या वेगवेगळ्या तरंगायामांची म्हायती मेळ्ळी आनी तांचें सौरप्रारणय वेगवेगळें आसता हें सिध्द जाल्याउपरांत, ह्या सगळ्या तरंगायामांची मेळून खवारसाण स्पश्ट करप शक्य जालें. सुरवेक सुर्याची उश्णता (तापमान) १,४६९० सॅ. ते १०,०००,००० सॅ. इतली आसा, असो अदमास काडिल्लो. पूण सुर्याच्या पृष्ठासावन अवकाशांत येवपी प्रारण हें सुर्याच्या वायुमंडळांतले वेगवेगळे खोलायेसावन आयिल्ल्यान तांची उश्णताय वेगवेगळी आसता. सुर्याची सगळ्यांत भायली उश्णता ४,२००^० केल्वीन. जाल्यार ताच्या मध्य भागाचेर ती सुमार १०, ०००^० केल्वीन आसता. सुर्याच्या गाभ्याचेर १५ दशलक्ष केल्वीन तापमानाचेर उश्मीय - अणुकेंद्री (Thermo - Nuclear) प्रतिक्रिया जावन सुर्याची उश्णता भायर मारता. ताच्या गाभ्याची घनता उदकाच्या शंबर पटींनी चड आसता. हे उश्मीय - अणुकेंद्री प्रतिक्रियेक लागून सुर्याच्या गाभ्यासावन उजवाड, अल्ट्रा वायलट रे, एक्स रे, गॅमा रे, कॉस्मीक रे, रेडिओ तरंग आनी प्लास्मा हांच्या रुपान एकसारकी उर्जा भायर येत आसता. ताच्या पृष्ठभागाचेरय एकसारको बदल जायत आसता. केन्नाकेन्नाय ताचेर चड उजळ थिपके जाल्यार केन्नाकेन्नाय काळशे दाग दिश्टी पडटात. हे उजळ आनी काळे दाग भायर सरपी वायुचेर आदारून आसतात. हायड्रोजन, हेलियम, कार्बन, नायट्रोजन, ऑक्सिजन, निओन, सोडियम, मॅग्नेशियम, अॅल्युमिनियम, सिलिकॉन, फॉस्फॉरस, सल्फर, कॅल्शियम आनी लोखण हे सुर्याचे म्हत्वाचे मूलघटक.

सौर आंकडेवारी

१.	धर्तरेसावन लांबाय	१४९,८००,००० किमी.
२.	व्यास (विषुववृत्ताकडेन)	१, ३८४,००० किमी.
३.	गाभ्याची उश्णता	१५,०००,००० केल्वीन
४.	स्वताभोंवतणची एक भोंवडी (विषुववृत्ताकडेन)	२५ दीस, ९ वरां, ७ मिनिटां.
५.	रसायनीक घटना	
	हायड्रोजन	७१%
	हेलियम	२६.५%
	हेर मूलघटक	२.५%

सूर्य वांटकुळो आसून तो एकसारको स्वताभोंवतणी घुंवत आसता हें गॅलिलिओन स्पश्ट केलें. ध्रुवीयबिंदूपरस तो विषुववृत्ताकडेन नेटान घुंवता आशिल्ल्यान विषुववृत्ताकडेन ताचो व्यास ध्रुवीय व्यासापरस ७० किमी. चड आसा.

भारतीय संदर्भ : सुर्याक रवी, सविता, विवस्वान, पूषा आदी जायतीं नांवां आसात. अथर्ववेदांत सुर्याचीं सात नांवां आसात जीं सुर्याच्या सात किरणांचें प्रतीनिधीत्व करतात अशें म्हणप जाता.

महाभारतांत दिवस्पुत्र बृहद्भानू, चक्षू आदी सुर्याचीं बारा नांवां दिल्लीं आसात.

सुर्याचे उत्पत्तीविशीं जायती म्हायती मेळटा. तो इंद्राचो पूत (ऋ. ६. ४४. २३); इंद्रा - सोमाचो पूत (ऋ. ६.७२.२); इंद्रा - विष्णुचो पूत (ऋ. ७.१९.४); इंद्रा-वरुणाचो पूत (ऋ.७.८२.३); अग्नी आनी धाता हांचो पूत (ऋ. १०.१९०.३) आनी अंगीरसाचो पूत (ऋ.१०.६२.३) अशें म्हळां. तो अवयव नासतना जल्मलो देखून ताका मार्तंड हें नांव मेळ्ळें.

सुर्याच्या गुणांविशीं जायतीं वर्णनां मेळटात. सूर्य हो मळबाचो अलंकार. ताच्या रथाक सात घोडे आसतात आनी उषा ताका रस्तो मेकळो करून दिता. ताणें द्युलोक सावरून धरिल्लो आसा. सूर्य म्हळ्यार देवाचें सुंदर तोंड, तो मित्र, वरुण, अग्नी हांचो दोळो आसून सगळ्या जगार तो देखरेख करता.

नूनं जन : सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि

अर्थ : पुराय जगाक जागो करपी कृणवन्नपांसि सूर्य आसून ताचेच प्रेरणेन लोक आपआपल्या धनोत्पादक वावराक लागतात.

तो विश्वकर्मा आनी देवांचो पुरोयत आसा. तो मनशाच्यो शारिरीक व्याधी पयस करता आनी तांकां दिर्घायुश दिता. ताचे दोळे, हात, जीव, भुजां हीं भांगराचीं आसून ताचे केंसय भांगराचे आसात. ताचो रथय भांगराचो आसून दोन प्रकाशमान घोडे तो ओडटात. तो खूब वैभवशाली आसून आपल्या वैभवावरवीं तो धर्तरी आनी मळब हांकां उजवाड दिता. तो आपलो भांगराचो बावटो ऊंच हुबोवन प्राणिमात्राक जागो करता आनी तांकां आशीर्वाद दिता.

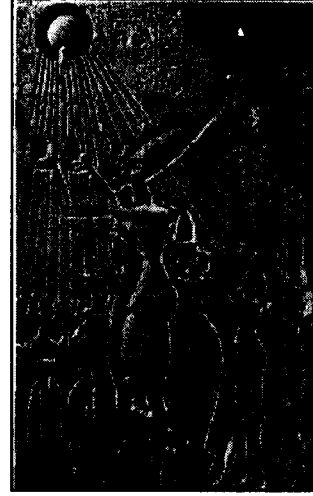
ऋग्वेदांत उषा, प्रत्युषा, संज्ञा, छाया हांचो सुर्याच्यो बायलो म्हूण उल्लेख मेळटात. मत्स्यपुराणांत राती, सवर्णा, छाया आनी सुवर्चसा ह्या चार सूर्यबायलांचो उल्लेख आसा.

सुर्याक संज्ञा नांवाचे बायलेपसून नासत्य, दस्त्र (अश्विनीकुमार) आनी रेवंत हे पूत जाले. तशेंच वैवस्वत मनू (श्राध्ददेव), यम आनी यमुना हींय संज्ञेचींच भुरगीं. छाया हे बायलेपसून ताका सावर्णा मनू, शनी, तपती आनी विष्टी हीं भुरगीं जालीं. तशेंच प्रभा हे बायलेपसून प्रभात आनी राजी हे बायलेपसून रेवंत हे पूत जाले. अरुण हो सुर्याचो सारथी आसून तो ताचो व्हड भाव आसा. राजा आनी श्रोष हे ताचे दंडधारी. पिंगल हो ताचो लेखानीक आसून, कल्माष आनी सैमांतले वेगवेगळे पक्षी हे ताचे द्वारपाल आसात. बारा म्हयन्यांचे बारा आदित्य हेय ताच्या परिवारांतले आसात.

संवसारांतल्या भोवतेक समाजांनी सुर्याक बळिश्ट देवता मानून तिची आराधना केल्या. सूर्य ह्या गिन्याचें अवकाश मंडळांतलें

म्हत्वाचें स्थान मतींत घेवन ताका ही मानाची सुवात मेळ्ळ्या आसूं येता.

फलज्योतिशांतलो सूर्य (रवी) : सुर्याक ग्रहांचो राजा मानतात. सुर्याक राशिचक्रांतली

सूर्यपुजा - शिल्प

आपली प्रदक्षिणा पुराय करपाक ३६५ दीस ५वरां ४९ मिनटां इतलो काळ लागता. इतल्या काळांत धर्तरी सुर्याभोंवतणची प्रदक्षिणा पुराय करता. सुर्याक एक रास भोगपाक सरासरी एक म्हयनो लागता. सुर्याची दरएका दिसाची मध्यम गती सरासरी ५९ कला आनी ८० विकला आसा.

राशिचक्रांतले बळिश्ट अशे सिंह राशीचो तो अधिपती आसा. मेष राशींत तो उच्च आनी

तुळा राशींत नीच आसता. सामान्यपणान सूर्य हो मेष, सिंह आनी धनू ह्या अग्नीराशींत बळिश्ट आसता. जल्मावेळार सूर्य जे राशींत आसता तेप्रमाण जल्मल्ल्या मनशाच्या स्वभावाची कल्पना करतात.

सूर्य हो विद्युधर्मी, निर्भय, उग्रजीण, शक्तीचो स्रोत आनी आरक्त असो आसा. मनशाच्या शरिरांतलें काळीज, फाट, जिणेशक्त, नाडीचक्र, आनी दोळो हांचेर सुर्याची सत्ता चलता. कुंडलेंत हो ग्रह बळिश्ट आसल्यार तो मानसन्मान दिवपी, अधिकार दिवपी आनी भाग्योदय करपी जाता. सूर्य निर्बळ आसल्यार ताचे उरफाटीं फळां मेळटात.

लग्नांत आनी दशमस्थानार ह्या ग्रहाचें चड म्हत्व आसून नवपंचमांत ताचेपरस कमी म्हत्व आसता. २,४,६,८ आनी १२ ह्या सुवातांचेर तो पीडित आनी राशीदुर्बल आसून अनिश्ट फळां दिता. रवि-बुधाचो योग विद्या आनी बुध्दी दिता. रवि-गुरूचो योग व्हडपण आनी ऐश्वर्य दिता.

सुर्याविशीं आचार आनी संकेत : प्राणिमात्राक सुर्यापसून चैतन्य मेळटा. ताच्या प्रकाशान आरोग्य आनी धान्यादी वस्तू मेळटात. पावसय सुर्याचेर अवलंबून आसता. अग्नींत दिल्ली आहुती सुर्याक मेळटा. ताकालागून तो प्रसन्न जावन वृष्टी करता. ताचेपसून अन्न निर्माण जाता आनी अन्नाक लागून प्रजा निर्माण जाता अशें मनुस्मृतींत सांगलां.

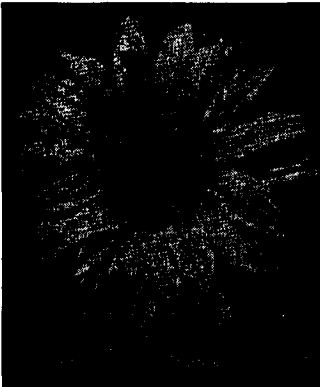
अशा ह्या देवाची उपासना मनीस पुर्विल्ल्या काळासावन करत आयला. ऋग्वेदांत सुर्याचीं जायतीं सुक्तां आसात. सुर्यापासना हें वैदिकांचें सदचें कर्म आशिल्लें.

आयतार हो सुर्याचो वार मानतात. श्रावणांत सौभाग्यवती बायलो आयतरा सुर्याची पुजा करून उपास घरतात. सुर्याच्या बळग्याविशीं वेगवेगळ्या लोकांत समजुती आसात त्यो अशो - काठियावाडांत मांडवराज नांवाचो देव आसा तो सूर्यच. प्ररमार राजपूत आनी काठी ह्या लोकांत लग्नावेळार व्हंकल- न्हवऱ्याक ताच्या दर्शनाक व्हरतात. राजपूत लोकांत चल्याचें जावळ ह्या देवामुखार करतात. कर्नाटकांत चलयेक पयलें न्हाण येतकच ती सुर्याचे किरण आंगार घेता. काठियावाडांत चातुर्मासांत सूर्यव्रत करतात आनी ज्या दिसा सुर्याचें दर्शन जायना त्या दिसा उपास करतात. दक्षिणेंत बाळ्ठीक चाळिसाव्या दिसा लागसल्ल्या व्हाळार व्हरतात. थंय ती सुर्याक पायां पडटा आनी घागर भरून घेतना सात सुपान्यो हातांत घेता. उपरांत त्यो सुपान्यो वांझ बायलांक वांट्टात. सूर्यमूर्ख हें वायट निवारक आशिल्ल्यान तें देवळाचेर आनी मिरवणुकींतल्या पताकांचेर रेखाटपाची चाल आसा. महाराष्ट्रांत श्रावणांतल्या आयताराक आदित्य - राणुबाई हांच्यो प्रतिमा काडून पुजतात. राजस्थानांत सूर्यदेवाचें खाशेलें महात्म्य आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : सुर्यापासना

सूर्यफूल : शास्त्रीय नांव Helianthus Annus. हॅलियस म्हणजे सूर्य आनी अँन्थस म्हणजे फूल असो ग्रीक भाशेंत अर्थ जाता. सूर्यफुलाचो आकार सुर्यासारको वांटकुळो आशिल्ल्यान आनी ताचें तोंड सदांच सुर्यावटेन राविल्ल्यान ताका सूर्यफूल हें नांव पडप स्वभावीक जाता. हें सूर्यफुलाचें झाड मुळचें अमेरिकेंत आशिल्लें म्हणपाचो उल्लेख मेळटा. वर्सभर जगपी हें झाड सुमार १ - २ मी. ऊंच वाडटा आनी झाडाचे तेंगशेर फकत एकच हळदुवें फूल फुलता. कांय जातीच्या झाडांक मदीं कांडाचेर फुलां फुलतात. बदामा आकाराचीं आनी पाचव्या रंगाचीं १० ते ३० सेंमी. लांबायेचीं पानां ह्या झाडाक येतात. पानाचेर बारीक केंस आसतात. पळोवपाक सूर्यफूल एकच दिसलें तरी फलोत्पान शास्त्राप्रमाण तें एक फूल नासून खूब ल्हान ल्हान

फुलांचो तो एक समूह आसता आनी तातूंत नर आनी मादी फुलांचो आस्पाव जाता. सुमार ०.१ ग्रॅ. वजनाचीं दाण्यासारकीं काळीं बियां सूर्यफुलांत तयार जातात. सूर्यफुलाची लागवड वर्साच्या तिनय हंगामांनीं करूं येता. बरी निचऱ्याची जमीन उबी तशी आडवी नांगरून घेतात.

जुंगुल्ल्यांपसून उपद्रव जावचो न्ही म्हणून दर हॅक्टराक सुमार ४० किलो अँनोसल्फन हें वखद मारतात. ६० सेंमी. अंतराचेर दोन चरी मारून २० सेंमी. अंतराचेर रोपयो लायतात. ह्या पिकाक दर धा दिसांनी उदक दिवप जाता आनी हॅक्टरी ६० किलो नत्र, ६० किलो स्फुरद, ४० किलो पलाश मारतात.

पर - परगीकरणाचो दोन तरा आसात. फुलाचेर हात भोंवडावपाची कृत्रीम तरा आनी म्होंवा मुसांवरवीं जावपी दुसरी तरा. ८० - १०० दिसांच्या अंतरांत सूर्यफुलाचें पीक जातीनुसार तयार जाता. पानां हळदुवीं जावपाक लागलीं म्हण्टकच दाणे टणक जातात. ते तशे जातकच फुलांतल्यान सुटूंक पळतात. अशावेळार दाण्यांसयत फुलाची कापणी करून एक दोन दीस सुकयतात. उपरांत बडोवणेन फुलापसून दाणे वेगळे करतात. एका हॅक्टापसून सुमार ८ - १० किंवल उत्पन्न मेळटा. सूर्यफूलाक उपद्रव करपी मावा आनी तुडतुडे ह्या किडींपसून संरक्षण करपाखातीर मॅलोथियोन आनी फॉस्फोमियोन ह्या वखदांचो उपेग करतात.

४० ते ४५% तेल आशिल्ल्या सूर्यफुलापसून काडपी तेलाचो चडसो उपेग खावपाखातीर जाता. तेभायर रंग, वार्निश, शाबू हे पदार्थ तयार करपांत वापरतात बियो मळून तेल काडल्या उपरांत उरता ते पेंडीचो आल्कोहॉल, पॅक्टीन सारकिल्ले जिन्स तयार करपाक उपेगी पडटा. तेभायर जनावराची खावड, सारें आनी जळणारखातीर बियांच्या कल्लांचो वापर जाता. सूर्यफुलांची पानां आनी रोपां हीं जनावरांची आवडीची खावड आसा. रोपाच्या कांडापसून तयार केल्ल्या तंतूवरवीं वस्त्रां निर्माण करपाची पद्दत चिनांत आसा. पानाचो तसोच कांडाचो उपेग कागद निर्मितीकय जाता.

- विश्राम गांवकार

सूर्यवंश : पुर्विल्लो एक राजवंश. ह्या वंशाचो मूळ पुरूस वैवस्वत मनु हो मानतात. ताका इला नांवाची एक धूव आनी णव पूत आशिल्ले. सगळ्यांत व्हड पूत इक्ष्वाकू हो अयोध्येचो राजा जालो. ताच्या वंशाक इक्ष्वाकूवंश म्हण्टात. इक्ष्वाकूक शंबर पूत आशिल्ले. तातुंतल्या विकुक्षी, निमी आनी दंड हांकां खूब नामना मेळ्ळी. इक्ष्वाकूउपरांत विकुक्षी हो अयोध्येचो राजा जालो. निमीन विदेहाचें स्वतंत्र राज्य स्थापलें. दंड हाणें दक्षिण भारतांतल्या एका रानांत आपली सत्ता निर्माण केली. त्या रानाक उपरांत दंडकारण्य हें नांव मेळ्ळें.

विकुक्षीचो पूत पुरंजय हाका एक फावट झूज सुरू आसतना इंद्रान वृषभ रूप घेवन आपले तकलेचेर घेतिल्लो. तेखातीर ताका ककुत्स्थ हें नांव मेळ्ळें. ताचो सवो वंशज श्रावस्त हाणें श्रावस्ती नगरी वसयली. ती उत्तर कोसलाची राजधानी जाली. श्रावस्ताचो नातू कुवलाश्र हाणें धुंधू नांवाच्या राक्षसाक मारून राजस्थानांत आर्य संस्कृतीचो प्रसार केलो, म्हणून ताका धुंधूमर हें नांव मेळ्ळें. ताचो

८ वो वंशज युवनाश्व २ रो हाणें आपले बायलेखातीर दवरील्लें यज्ञोदक पिंज्यान ताचे दावे कुशींतल्यान एक भुरगो जल्माक आयिल्ल्याची कथा आसा. इंद्रान स्वता ताका अमृत लावन ताचो सांबाळ केलो म्हणून ताका मांघाता हें नांव मेळ्ळें. मांघाता हो खूब हुशार आनी पराक्रमी असो सम्राट जालो. ताका विष्णुचो ५ वो अवतार मानतात. ताणें १०० अश्रमेघ यज्ञ आनी राजसूय यज्ञ केलो. त्या वेळार यादव वंशांतलो राजा, शशबिंदूची खूब नामना आशिल्ली. ताची धूव बिंदुमती हिचेकडे मांघात्याचें लग्न जालें. ताका पुरूकुत्स, अंबरीष आनी मुचकुंद अशे तीन पूत जाले. मांघात्यान पौरव आनी कान्यकुब्ज ह्या राजांक अंकित केले; वायव्येकडल्या आनव आनी द्रुह्यू हांकां जिरवले आनी दक्षिणेकडल्या हैह्यांकय पराभूत केले. मांघात्या उपरांत ताचो पूत पुरूकुत्स हो शिंवासनाचेर बसलो. ताणें नर्मदेचे देगेवयल्या गंधर्वांक हारोवन नागांची राखण केली. नागकन्या नर्मदा हिचेकडे लग्न केलें. मुजकुंद हाणें नर्मदेचे देगेर नगरी वसयली. पूण फुडें हैहय वंशांतलो राजा महिष्मान हाणें ती जिरवली आनी तिका माहिष्मती हें नांव दिलें.

पुरूकुत्सा उपरांत अयोध्येचें राज दुबळें जालें. फुडें सात - आठ राजा उपरांत त्रय्यारूप सत्यव्रत, त्रिशंकू आनी हरिश्चंद्र अशे तीन प्रसिद्द राजा जाले. त्रय्यारूप हाणें पुरयत वसिष्ठ हाच्या सांगण्यावयल्यान त्रिशंकूक धावंडावन घालो. उपरांत बापूय मरतकच त्रिशंकून विश्वामित्राच्या आदारान अयोध्येचें राज्य जिरवलें. ताचो पूत हरिश्चंद्र अयोध्येचो राजा आसतना विश्वामित्रान ताची सत्त्वपरिक्षा घेतली. ताचो ६ वो वंशज बाहू, हैहय राजान अयोध्या जिरवली तेन्ना बाहू रानांत पळून गेलो. थंय औरव भार्गवाच्या आश्रमांत ताका मरण आयलें. थंयच ताचे राणयेन सगर नांवाच्या पुताक जल्म दिलो. औरव मूनीन ताका धनुर्विद्या शिकोवन आग्नेय अस्त्रय दिलें. सगरान अयोध्येचें राज्य परतून जिरवून घेतलें आनी एक व्हड साम्राज्य उबें केलें.

सगराउपरांत ताचो एक नातू अंशुमान हो राजा जालो. ताचो एक वंशज भगीरथ हो महापराक्रमी सम्राट जालो, तो शिवभक्त आशिल्लो. भगीरथाच्या पूर्वजांक कपिल मुनीन शाप दिल्लो, तातुंतल्यान तांची मुक्तता जावची म्हूण भगीरथान गंगेचो प्रवाह भूतलाचेर हाडलो. तेउपरांत अंबरीष, ऋतुपर्ण, सुदास, कल्माषपाद हे व्हड राजा जावन गेले.

धा - पंदरा राजांफाटल्यान दिलीप २रो हो व्हड चक्रवर्ती सम्राट जालो. देव आनी असुरांभितर जाल्ल्या झुजांत ताणें देवांक आदार केलो. तो विष्णुचो भक्त आशिल्लो. ताचो पूत रघू. ताणें सगळी पृथ्वी जिरवून विश्वजित यज्ञ केलो. ताका एक आदर्श राजा म्हूण नामना मेळ्ळी आनी ताच्या वंशाक 'रघुवंश' हें नांव मेळ्ळें. ताचो पूत अज आनी अजाचो पूत दशरथ. तो महापराक्रमी आशिल्लो. ताचो

पूत दाशरथी राम हाणें सगळ्या उत्तर भारतांत आपली सत्ता प्रस्थापित करून, दंडकारण्यांतल्या राक्षसांचो नाश केलो आनी थंयच्या आश्रमांत रावपी ऋषीमुनींची राखण केली आनी आर्य संस्कृती लंकेमेरेन पावयली. रामराज्य हें आदर्श राज्य थारलें.

उपरांतची म्हायती वायुपुराणांत मेळटा ती अशी - रामाचो पूत कुश हाका कोसल देशाचें राज्य मेळ्ळें. लवाक उत्तर कोसलाचें राज्य मेळ्ळें. श्रावस्ती ही ताची राजधानी आशिल्ली. रामाचो भाव शत्रुघ्न हाणें लवणासुराक मारून मधुवन जिरवलें आनी मथुरा नगरी नवी निर्माण करून थंय आपले पूत सुबाहू आनी शूरसेन हांचेसयत राज्य केलें. लक्ष्मणाक अंगद आनी चंद्रकेतू हे दोन पूत जाले. तांणी हिमालयाच्या पर्वतावळींनी राज्यां स्थापलीं. चंद्रकेतू हो मल्ल देशाचो संस्थापक, भरताचे दोन पूत तक्ष आनी पुष्कर हांणी गांधार देशांत तक्षशिला आनी पुष्करावती हांगा राज्य केलें. रामाचो व्हडलो पूत कुश हाच्या ३० वंशजांची नामावली वायुपुराणांत आसा. तातुंतल्या बृहद्बल ह्या निमाण्या राजाउपरांतचीं २६ नांवां हेर पुराणांनी मेळटात. बृहद्बलान भारतीय झुजांत वांटो घेतिल्लो तेन्ना अभिमन्यूच्या हातान ताका मरण आयलें.

रामाउपरांत अयोध्येचें म्हत्व उणें जालें आनी श्रावस्तीचें वाडलें. अयोध्येच्या इक्ष्वाकू वंशांतलो निमाणचो राजा क्षेमक हो मगध सम्राट महापद्मनंद हाच्या काळांतलो अशें म्हण्टात. इक्ष्वाकू ही सूर्यवंशाची मुखेल शाखा. हिचेभायर मनूच्या पुत्रपौत्रांनी आनीकय कांय शाखांची स्थापणूक केल्ली ती अशी -

निमीवंश - इक्ष्वाकूचो पूत निमी वा विदेह. निमीन नवी राजधानी वसयली आनी तिका आपलो पूत मिथी हाच्या नांवावयल्यान मिथिला हें नांव दिलें. ह्या वंशांतलो सीरध्वज जनक हो सगळ्यांत नामनेचो राजा. ताचो भाव कुशध्वज सांकाश्याचो राजा आशिल्लो. ह्या वंशांतलो केशिध्वज हो एक म्हान तत्त्वज्ञानी राजा आनी खांडिक्य हो म्हान यज्ञकर्तो आशिल्लो. महाभारतांत देवरात जनक हाका याज्ञवल्क्याच्या काळांतलो मानतात. पूण पुराणांतले वंशावळी वयल्यान जनदेव वा उग्रसेन हो याज्ञवल्क्याच्या काळांतलो थारता. पुराणांत सीरध्वज, धर्मध्वज, जनदेव, दैवराती, खांडिक्य, बहुलाश्व, कृती ह्या राजांक जनक, विदेह, निमी अशीं नांवां दिल्लीं आसात. ते सगळे आत्मज्ञानी आशिल्ले.

नभगवंश - मनूचो पूत नभग हो गंगेचे देगेर आशिल्लो, असो पुराणांनी उल्लेख मेळटा. ह्या वंशांत नाभाग, अंबरीष, विरूप, पृषदश्व, रथीतर हे राजा जावन गेले. कांय काळा उपरांत सोमवंशांतल्या रानांनी नभगवंशाचें राज्य नश्ट केलें.

नरिष्यन्तवंश - मनूचो पूत नरिष्यन्त हाचेंय वेगळें राज्य आशिल्लें. हाचो उल्लेख खुबशा पुराणांनी मेळटा. चित्रसेन, दक्ष, इंद्रसेन, वीतिहोत्र, सत्यश्रवा, उरुश्रवा, देवदत्त, अग्निवेश्य हे ह्या वंशांतले

मुखेल राजा. ह्या घराण्यान कांय काळा उपरांत क्षात्रधर्म सोडून ब्राह्मण वर्ण आपणायलो.

दिष्टवंश - मनुचो पूत नाभानेदिष्ट वा दिष्ट हो ह्या वंशाचो मूळ पुरूस. कांय पुराणांनी हाका मनुचो नातू अशें म्हळां. कांय पुराणांनी ह्या वंशाक वैशाल राजवंश अशें नांव दिलां. ह्या वंशांत विशाल नांवाचो एक राजा जावन गेलो, तेन्नासावन हाका वैशाल नांव मेळ्ळें. ह्या राजान वैशाली नगरीची स्थापणूक केली. पुराणिक वंशावळींतलो हे शाखेंतलो निमाणचो राजा प्रमती हो अयोध्येच्या दशरथ राजाच्या काळांतलो आशिल्लो.

नृगवंश - मनुचो पूत नृग हाच्या वंशाचो उल्लेख भागवत पुराणांत आसा. तातुंतले सुमती, वसू आनी ओघवत हे नामनेचे राजा जावन गेले.

शर्यातिवंश - मनुचो पूत शर्याती हाच्या पुताचें नांव आनर्त आशिल्लें. ताचेवयल्यान ताच्या राज्याकय आनर्त हेंच नांव मेळ्ळें. ह्या वंशांतल्या राजांचीं नांवां विंगड विंगड पुराणांनी मेळटात तीं अशीं - आनर्त, रोचमान, खेत आनी ककुद्गत. ककुद्गताची धूव रेवती ही बलरामाची बायल जाली. शर्याती राजाची कन्या ही च्यवन ऋषीची बायल जाली. च्यवनाची कथा वैदिक साहित्यांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सुर्योपासना : भारतांत सुर्योपासना ऋग्वेद काळाइतकीच पोरनी आसा. वैदिक विष्णु सुर्याचेच जायते गूण विशेश घेवन फुडें सगळ्यांपरस व्हड देव जालो. ऋग्वेदांत सौर सुक्तां खूब आसात. त्रैवर्णिकांक खबर आशिल्ली त्रिकाल संध्या हो सुर्योपासनेचोच एक भाग. तिच्यांतय पापमोचनाक प्राधान्य आसा. 'म्हजी पापां ना कर' अशेंच सुर्याकडेन चडकरून मागणें आसता. सूर्य उदेतकच काळोख ना जाता. ह्या सैमीक दृश्यावयल्यान वैदिकांनी काळोख हें पाप, व्याधी आनी अज्ञान हांचें प्रतीक मानलें आनी सूर्य हें पुण्य, बलायकी आनी गिन्यान हांचें प्रतीक मानलां. ते खातीरच सुर्याचें स्मरण करपाक सांगलें. गृह्यसूत्रांत तेज, ऐश्वर्य आनी अमरत्व हाचेखातीर सुर्याची प्रार्थना सांगिल्ली आसा.

मनीस जातीचे उत्पत्तीवांगडाच सुर्योपासनेचो उगम जालो अशें मानतात. पुर्विल्ल्या लोकांक सैमाचें चौकस निरिक्षण करतकच दीस, रात आनी ऋतू हांचो निर्मातो सूर्यच आसा. तशेंच धर्तरेवयली जीवसृष्ट सुर्याक लागुनच आसा हें कळ्ळें. ह्या गजालींचें खरेंपण कळटकच सुर्याचेर मनशाचो भावार्त बसलो. भारत धरून जगांतल्या जायत्या देशांतले लोक सुर्योपासकच आशिल्ले. हाचेवयल्यान सुर्यावयलो भावार्त सगळेकडेन आशिल्लो म्हणपाचें कळटा. असीरिया आनी बाबिलोन ह्या पुर्विल्ल्या देशांनी सुर्योपासना आशिल्ली. बाबिलोनाक सुर्याचें एक देवूळय सापडलां. फिनिशियन (पणी) लोक सुर्याची बाल

ह्या नांवान उपासना करताले. इराणी लोक सुर्याक मिथास (इश्ट) ह्या नांवान वळखताले. आर्मीनियन लोक सुर्याक घोड्याचो बळी दिताले. सीरीयेंत सुर्याचें एक देवूळ आयजय खांब्यांच्या रुपांत आशिल्लें दिसता. इजिप्तांत सुर्याक रा आनी कोसिरिस हीं दोन नांवां आशिल्लीं. ग्रीस देशांत सुर्याक आरेस, होलियोस अशीं नांवां आशिल्लीं. सूर्य मनशाक दुयेंसापसून वाटायता अशीं ग्रीकांची समजूत आशिल्ली. ग्रीक लोक फुडें जंय जंय गेले थंय थंय आपल्यावांगडा ताणें सुर्योपासनाय व्हेली. एका व्हडल्या सार्थीतल्यान सुर्यान आपल्याक वाटायलें ह्या गजालीच्या यादीक रोमांत अपोलोचें (सुर्याचें) देवूळ बांदलें. ही घटना इ.स.प. तिसऱ्या शेंकड्यांतली. ताचेउपरांत कांय काळान पालाटिन तेमकाचेर अपोलोचें दुसरें देवूळ बांदलें. जपानांत बौध्दधर्म प्रभावी जावंचेपयलीं शिंतोधर्म प्रचलित आशिल्लो. ह्या धर्मांत सूर्य हो स्त्रीरूपी सविता देवी ह्या नांवान ताची देवळांय बांदलीं. जपानच्या राजघराण्याचें सविता देवी हें कुलदैवत आशिल्लें. पेरू आनी मेक्सिको ह्या देशांत सुर्योपासनेक चड म्हत्व आशिल्लें पेरू देशांत सुर्याचीं देवळां हेर देशांपरस चड. इंका राजवटींत सुर्योपासना हो राश्ट्रधर्म जाल्लो. मेक्सिकोंतले लोक आपणाक सूर्यवंशी मानताले. रेड इंडियन टोळ्यांभितरय सुर्योपासना प्रचलित आशिल्ली. अरेबियन वाळवंटांत बेदुइन अरबांनी इस्लाम आपणायला तरी आयजय तांणी आपली पुर्विल्ली सुर्योपासना सोडूंक ना.

भारतांतय खूब पुर्विल्ल्या काळांतले सुर्योपासनेचे दोन प्रतीकावशेश सांपडिल्ले आसात. मध्यप्रदेशांत रायगड जिल्ह्यांतल्या मंदा न्हंयेचे देगेर फातराचेर कोरांतिल्ली एक सूर्यप्रतिमा सांपडिल्ली आसून तिचेसकयल हात उबारून सूर्याक पांयां पडपी एक मनीस अंकित आसा. दक्षिणेंत कालिकतपसून ५६ मैलांचेर एडकल ह्या गांवांत पाशाणाचेर कोरांतिल्ली अशीच एक सूर्यप्रतिमा सांपडिल्ली आसून तिचेपोंदा एक स्वस्तिक कोरांतिल्लें आसा. सिंधू संस्कृतींतय सुर्याची उपासना प्रचलित आशिल्ली म्हणपाचें जाणवता.

वेदोत्तर काळांत सौरदेवतांतल्या कांय देवतांचें म्हत्व कमी जालें. सूत्रवाङ्मयांत सूर्य आनी सविता ह्यो सौरदेवता म्हणून उल्लेखिल्ल्यो आसून यज्ञ सारक्या कृत्यांनी तांकां आवाहन सांगिल्लें आसा. कांय संस्कारविधींत सूर्यपूजेक म्हत्व दिल्लें आसा. ल्हान भुरग्याक सुर्याचें दर्शन करपाचो एक विधी काण्वगृह्यसूत्रांत सांगला. भुरग्याच्या चवथ्या म्हयन्यांत एक थाळी (सूर्यप्रतीक) तयार करून ती सुर्याक ओंपपाचो विधी मानवसूत्रांत सांगिल्लो आसा. मुंजीच्या संस्कारांतय सुर्याखातीर आहुती सांगिल्ल्यो आसात. रामायण - महाभारत ह्या म्हाकाव्यांवयल्यान त्या काळांतल्या सुर्योपासनेची लोकप्रियता कळटा. रामायणकाळांत राजे आनी राजर्षी सुर्योपासना करताले. महाभारतांत तर सूर्यदेवतेक हाचेपरस चड म्हत्व फाव जालें.

शक-कुशाण काळांत सुर्याचीं देवळां बांदलीं आनी तातूंत सूर्यमूर्तीची स्थापना जाली. सूर्यमूर्तीविशीं कांय सांकेतिक कल्पना ह्या काळांत उदयाक येवपाक लागल्यो. गुप्तकाळ हो पुराणांच्या अभिवृद्धीचो काळ जावन आसा. हातूंत हेर पुराणांवांगडाच कांय सौर पुराणांय निर्माण जालीं. ह्या काळांत आनी उपरांतच्या काळांत मूळ पुराणांची अभिवृद्धी जाली. हातुंतल्या कांय पुराणांनी सुर्योपासनेचो भारतभर प्रचार करपाक पालव दिलो. मार्कंडेय, अग्नी, गरूड, मत्स्य, लिंग, पद्म, ब्रह्म, स्कंद, विष्णुधर्मोत्तर, भविश्य आनी सांब ह्या पुराणांनी चडकरून सुर्योपासनेची म्हायती हेर पुराणांपरस विस्तारीत आसा.

सूर्यपुजा आता पंचायतन पुजेचो एक घटक आसा, तरीय पुराणकाळांत शैव आनी वैश्वनव संप्रदायांप्रमाणच सुर्योपासकांचो एक वेगळो सौर संप्रदाय निर्माण जालो. ह्या संप्रदायान सूर्य हें परमत्व मानून ताची उपासना सुरू केली.

भारतांतलीं सुर्याचीं देवळां चडकरून गुप्तकाळांत आनी ताचेउपरांतच्या काळांत बांदिल्लीं. ग्वाल्हेरच्या सूर्यकुंडाचे देगेर एक सुर्याचें देवूळ आशिल्ल्याचो पुरावो मेळ्ळा. हें देवूळ इ.स.च्या ३ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक निर्माण जालें आसुंये. इ.स.च्या पांचव्या शेंकड्यांत माळव्यांत मंदसौर हांगा एक सुर्याचें देवूळ उबारलें. स्कंदगुप्ताच्या काळांत इंदूर हांगाय सुर्याचें देवूळ उबारपांत आयलें. सगळ्यांत म्हत्वाचें सुर्याचें देवूळ मुलतान हांगा आसा. कोणार्क हांगाचें नामनेचें देवूळ जगन्नाथ पुरीचे ईशान्येक २० मैलांचेर आसा. पुरंदर केसरीन ह्या क्षेत्रांत पयलीं सुर्याचें देवूळ बांदलें. मागीर गंगवंशीय नरसिंहदेवान एक नवें सुर्याचें देवूळ बांदलें आनी तातूंत पोन्न्या देवळांतली सूर्यमूर्ती प्रस्थापित केली. सद्या आसा तें हेंच सुर्याचें देवूळ. हें देवूळ १३व्या शेंकड्यांत बांदलां असो अदमास आसा. ह्या देवळाचें स्वाशेलेंपण म्हणजे तें सगळें देवूळच रथाकार आसा. काश्मीरांतल्या मार्तंड क्षेत्रांतलेंय सुर्याचें देवूळ भग्नावस्थेंत आसा. गुजरातांतल्या खडायत ह्या गांवांत एक पुर्विल्लें सुर्याचें देवूळ आसून तें कोट्यर्क ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. गुजरातांतलें दुसरें नामनेचें सुर्याचें देवूळ मोढेरा हांगा आसा. थंय एक व्हडलें सूर्यकुंडय आसा.

पाटण, कथकोट, गोंप, पावागड, राजकोट, प्रभास, चाणोद आनी देवलार्क हांगाचीं सुर्याचीं देवळां नामनेचीं आसात. राजस्थानांत लोहारगल, जोधपूर, ओसिया हांगाचीं पुर्विल्लीं सुर्याचीं देवळां प्रसिद्द आसात.

गयेंत दोन सुर्याचीं देवळां आसात. नीरत ह्या क्षेत्रांतलीं नागरशैलींत उबारिल्लीं पुर्विल्लीं सुर्याचीं देवळां आयजय उबीं आसात. अलमोडालागींच्या खेतीखान आनी कटरमल ह्या दोन गांवांत पोरनीं देवळां आसात. आसामांत तेजपूरलागच्या दाहबपतिया नांवाच्या गांवांतल्या शिवाच्या देवळांत एक सूर्यमूर्ती सांपडल्या. त्या गांवांत एक व्हडलें पुर्विल्लें सुर्याचें देवूळ आशिल्लें ताचे अवशेश आयजय सांपडटात.

दक्षिणेंत तमिळनाडूंत एक सुर्याचें देवूळ आसून ताका सूर्यनारकोयल अशें म्हण्टात. आंध्रांतल्या आरसविल्ली हांगाय एक देवूळ आसा. तातुंतली सूर्यमूर्ती ओडलायणी. नासिक आनी औरंगाबाद हांगा यादव काळांतलीं बरींच सुर्याचीं देवळां आशिल्लीं अशें सांगतात. तशेंच कोरीव लेखांतय तांचे उल्लेख सांपडटात. पुर्विल्ल्या काळांत मानवसमुहान सुर्याक देवत्व दिल्लें. पूण सुर्याच्यो मूर्ती आनी देवळां बांदपाइतली ताची तांक नाशिल्ली. सुर्याचीं कांय प्रतीकां निर्माण करून त्याकाळांतलो मनीस सुर्याची पुजा करतालो. मौर्य आनी शुंग हांच्या काळांत सुर्याच्यो पुजेखातीर उपेगी अशो मूर्ती निर्माण जावपाक लागल्यो. बोधगया, भाजें, लालाभगत आनी हेर व्होंवरीनीय सूर्यशिल्पां सांपडल्यांत. मथुरेच्या वाठारांत जायतीं कुशाणकालीन सूर्यशिल्पां मेळ्ळ्यांत. बंगालांतय राजशाही जिल्ह्यांत सूर्यमूर्ती सांपडल्यात. ह्यो मूर्ती इ.स. १ ते ३व्या शेंकड्यांतल्यो आसुंये. गुप्तकालीन सूर्यशिल्पां मध्य प्रदेश, उदेंत आनी अस्तंत भारतांतय सांपडटात. ह्या सूर्यशिल्पांत इराणी आनी भारतीय अशा दोनय परंपरांचें सोबीत मिश्रण सांपडटा. इ.स.च्या सातव्या - आठव्या शेंकड्यांतली एक सोबीत सूर्यमूर्ती उदेंत भारतांत चौडुग्राम हांगा सांपडल्या. हिमालयांत आनी भोंवतणच्या वाठारांतय सूर्यशिल्पां सांपडल्यांत.

सूर्य आनी हेर गिरे आनी सूर्य आनी हेर देव हांच्यो संयुक्त मूर्तीय सांपडटात. कलकत्याच्या आशुतोष संग्रहालयांत सूर्य आनी लोकेश्वर (बौध्द) हांची संयुक्त प्रतिमा आसा. सूर्य आनी शिव हांचीय संयुक्त प्रतिमा सांपडटा. राजशाही संग्रहालयांत ब्रह्मा आनी सूर्य हांची इकराव्या शेंकड्यांतली संयुक्त प्रतिमा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : सूर्य

फा. सेंटीमानो, आंतोनियु जुवांव इनसियो, द :

(जल्म : १८१४, कोलवा; मरण : १८६४).

डायोसिजीचो गोंयकार राज्यपाल. कोचीन आनी क्रंगनोर (Crangnore) हांगाच्या डायोसिजीचो तो राज्यपाल आशिल्लो. कानरा प्रचारक मंडळाचो व्हीजीटेटर आशिल्लो. ऑलीकेर-क्रंगनोर हांगा ताणें एक शाळा स्थापन केली आनी थंय संगीत, लॅटीन, तमिळ, मल्याळम् आनी तत्त्वज्ञान हे विशय शिकोवंक लागलो. ताणें कांय हिंदुंचें धर्मांतर केलें आनी पुडुकोटो ह्या गांवांतल्या लोकांक प्रोटेस्टंट्टीझमांतल्यान परत किरिस्तांव धर्माची दीक्षा दिली. पुलीचरी हांगा ताणें एक नवी इगर्ज बांदली. तशेंच मुडाक्रा (Mudacra) हांगाची इगर्ज सारकी केली.

- कों. वि. सं. मं.

सेन, अमार्त्य : (जल्म : ३ नोव्हेंबर १९३३ शांतिनिकेतन).

एक अर्थशास्त्रज्ञ. ताणें भौतिकशास्त्र आनी तत्त्वगिन्यानाचेर खूब लेख बरयल्यात. ताचो बापय आशुतोश सेन हो एक शेतकी

विज्ञानीक आशिल्लो. ताचे आवयचें नांव अमीता जाल्यार बायलेचें एम्मी. ताचो जल्म शांतिनिकेतनांत जालो. ताचें मुळावें शिक्षणय शांतिनिकेतनांत जालें. अमार्त्य हें नांव ताका रविंद्रनाथ टागोरान दवरिल्लें. ताचें उंचेलें शिक्षण कलकत्त्याचे प्रेसिडेंसी कॉलेजींतल्यान घेतलें. फुडलें

शिक्षण घेवपाखातीर तो कॅंब्रीजाचे त्रिनिटी कॉलेजींत गेलो. १९५६ - ५८ मेरेन ताणें जोधपुर विद्यापिठांत अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. उपरांत तो दिल्ली विद्यापिठांत शिकोवपाक लागलो. १९७१ - ७७ मेरेन तो लंडन स्कूल ऑफ इकोनोमीक्स कॉलेजींत प्राध्यापक, १९७७ - ८० मेरेन ऑक्सफर्डचे न्यू फिल्ड कॉलेजींत प्राध्यापक, १९८० - ८७ मेरेन ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत अर्थशास्त्र प्राध्यापक, १९८७ ते ९८ मेरेन हार्वर्ड विद्यापिठांत अर्थशास्त्र प्राध्यापक जाल्यार १९९८ त ताची मास्टर ऑफ त्रिनिटी कॉलेज म्हूण नेमणूक जाली.

'ऑन इकोनॉमीक इनडव्चोलिटीज', 'पॉवरटी अँड फॅमायन' आनी ऑन इथिक्स अँड इकोनॉमीज' हीं ताचीं अर्थशास्त्रावयलीं म्हत्वाचीं पुस्तकां. ताणें आपल्या लिखाणांतल्यान गरिबीचीं मूळ कारणां किदें तीं समाजामुखार मांडपाचो यत्न केला. तशेंच दर एका देशान आपल्या समाजाचो बारिकसाणेन अभ्यास करून देशाचें अर्थीक मुळावण कशें घालचें तें दाखयलां. १९८१ त बरयल्ल्या 'पॉवर्टी अँड फॅमायन' ह्या ताच्या पुस्तकाक १९९८ त अर्थशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळा. तातूंत ताणें अन्नधान्याचो उणाव हें दुकळाचें एकच मुखेल कारण ना अशें सांगलां. ताणें १९७४ त बांगला देशांतलो दुकळ, भारतांतल्या, बांगला देशांतल्या तशेंच सहारा देशांतल्या अरिश्टांचो खोलायेन अभ्यास करून उपरांत येवपी अर्थीक आनी समाजीक संकश्टांचो नियाळ केला. १९७४ त बांगलादेशांत आयिल्ल्या दुकळाक लागून उपरांत सबंद देशांत अन्नधान्याचें मोल हिंसपाभायर कशें वाडलें, शेतकामत्यांचो दिसवडो उणो कसो जालो आनी ते भुकेन कशे वळवळपाक लागले हें दाखोवन दिलां. ताच्या मतान अन्नधान्याचे सांठे खूब आसून लेगीत देशांत दुकळाची परिस्थिती निर्माण जांव येता. उपलब्ध सांठ्याची योग्यरितीन पुरवण करप ही खंयच्याय देशाची अर्थीक स्थिती उबारपाची योग्य पद्दत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

राजा राममोहन रॉय हाच्या उपरांत ब्राह्मो समाजाचो वावर ताणें फुडें चलयलो. १८५७त तो ब्राह्मो समाजाचो वांगडी जालो. १८६१ वर्सा सावन तो त्या समाजाचो मुखेल प्रचारक म्हूण वावुरपाक लागलो. १८६२त ब्राह्मो समाजाच्या मुखेल आचार्यपदाचेर ताची नेमणूक जाली. तो एक प्रभावी वक्तो आशिल्लो. ब्राह्मो समाजाच्या वांगड्यांची संख्या वाडोवपा खातीर तो खूब वावुरलो.

तो समाजसुदारक आशिल्लो, पूण ताची धर्मचेरय श्रध्दा आशिल्ली. ताच्या मतान, धर्मश्रध्दा ज्या मूलभूत सिध्दान्तांचेर आदारल्या, ताचें बुध्दिनिश्ठ नदरेंतल्यान परिक्षण करचें, तशेंच बायलांशिक्षण, विधवांचें लग्न, आंतरजातीय लग्नां ह्या सारकींल्ल्यो भौशिक सुदारणां घडोवन हाडपाचो मोलदीक वावर ताणें केलो. केशवचंद्रांनीं हीं मतां ब्राह्मो समाजांतल्या जाण्ट्या वांगड्यांक मान्य नाशिल्लीं, देखून तांच्यांत मतभेद जावन १८६६ त केशवचंद्र सेन आनी ताच्या हेर वांगड्यांनी मेळून 'भारतवर्षीय ब्राह्मो समाज' ही संस्था स्थापीत केली. मुळावी संस्था 'आदीब्राह्मो समाज' म्हूण चालू उरली. केशवचंद्राच्या फुडारपणखाल नव्यान स्थापणूक जाल्ल्या बाह्यसमाजाच्या मताप्रमाण ब्राह्म धर्म हो भौशिक धर्म, जाल्यार आदीब्राह्मांच्या मताप्रमाण ब्राह्म धर्म हो हिंदू धर्माचोच एक फांटो. केशवचंद्रान जातीभेद आनी मूर्तीपुजेकय विरोध केल्लो.

केशवचंद्रान ब्राह्मो समाजाच्यो संस्था भारताच्या साबार प्रदेशांनी उबारिल्ल्यो. ताचें खाशेलेपण म्हळ्यार तो राजकीय क्षेत्रासावन सदांच कुशीक रावलो. देखून ताच्या वावराक ब्रिटीश सरकारानय उत्तेजन दिल्लें. १८७२त ब्रिटिशांनी 'सिवील मॅरेज अॅक्ट' करून ब्राह्मलग्नांक मान्यताय दिल्ली. त्या कायद्या प्रमाण व्हंकलेची पिराय चवदा जाल्यार न्हवऱ्याची अठरा वर्सां आसपाक जाय आशिल्ली. पूण १८७८त केशवचंद्रान आपले अल्पपिरायेचे चलयेचें लग्न कुचबिहारच्या राजाकडेन केल्लें, तेन्ना ते चलयेची पिराय चवदा वर्सांपरस उणी आनी न्हवऱ्याची फक्त पंदरा वर्सां आशिल्ली. त्याच प्रमाण तें लग्न ब्राह्मो समाजाचे पद्दतीन जायनासतना, वैदिक पद्दतीन जाल्लें. तेन्ना सेनाचेर टिकांचो शिंवर करून ताचे साबार वांगडी ताका सोडून गेले. तांणी 'साधारण ब्राह्मोसमाज' ही वेगळी संस्था काडली. उपरांत ताणें संवसारांतलीं सगळ्या धर्मांचीं मुखेल तत्वां एकठांय करून 'नवविधान' हो पंथ काडलो. पूण ताचो कल किरिस्तांव धर्माकडेन चड आशिल्ल्यान ताच्या पंथाक ल्हव ल्हव देंवती कळा लागली. ब्राह्मो समाज विंडिकेटेड (१८६२) आनी द न्यू संहिता (१८८३) अशें दोन ग्रंथ ताणें बरयले.

- कों. वि. सं. मं.

सेन राजवंश : मध्ययुगांत बंगालाचेर राज्य करपी एक वंश. ह्या वंशाचो मूळ पुरूस सामंतसेन, हो चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य हाचो एक सेनापती आशिल्लो. विक्रमादित्यान ११व्या शतमानाचे निमाणें

सेन, केशवचंद्र : समाजसुदारक. ब्राह्मो समाजाचो प्रवक्तो.

बंगालाचेर घुरी घाली तेन्ना, तोय ताचेवांगडा गेल्लो. हे घुरयेंत सामंतसेनान ओरिसांत सुवर्णरेखा न्हंयेचे देगेर काशीपुरी नांवाच्या वाठारांत एक राज्य स्थापन केलें. तरी थंय ताणें आनी ताच्या पुतान हेमंतसेनान सामंत म्हणूनच राज्य केलें. पूण हेमंतसेनाचो पूत विजयसेन हो त्या वंशांतलो पयलो स्वतंत्र राजा.

सामंतसेनाचें क्षत्रिय घराणें कर्नाटकांतलें. ते स्वताक ब्रह्मक्षेत्रीय मानताले. ताचे आनी हेमंतसेनाचे राजवटीविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना.

विजयसेन : (इ.स. १०९५ - ११५८). हाणें रामपाल राजाक कैवर्ताचेर घुरी घालपाक आदार दिल्लो. हाचेवयल्यान तो ताचो सामंत आसुयें. फुडें ताचो पूत महीपाल हाका हारोवन विजयसेन स्वतंत्र राजा जालो. विक्रमपूर हांगा ताणें आपली राजधानी स्थापन केली. ताची पट्टराणी विलासदेवी ही राठ (मंदार) वाठारांतल्या लक्ष्मीसूर नांवाच्या राजाची चली.

विजयसेनान कौशांबी, कनौज, मिथिला ह्या नगरांचेर घुरयो घालून थंय आपली सत्ता स्थापन केली. इ.स.च्या १२ व्या शतमानाच्या मध्यांत गौड, वंग आनी राठ ह्या वाठाराचेरय ताणें आपली अधिसत्ता स्थापन केल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. दक्षिण देगेवयलो खादीमंडल होय वाठार ताणें जिखून घेतलो. कलिंग देशारय ताणें घुरी घाल्ली. अशेतरेन पुराय बंगालाचेर आपली सत्ता प्रस्थापित करून आनी भोंवतणच्या वाठाराचेर अधिसत्ता स्थापन करून 'अरिराजवृषभशंकर' ही पदवी धारण केली. ताणें बंगालांत वैदिक धर्माची स्थापना केली. ताणें जायतीं शिवाचीं देवळां बांदलीं. तातुंतलें देवपारा हांगाचें प्रद्युम्नेश्वराचें देवूळ उल्लेख करपासारकें. ताणें जायतीं तळीं बांदलीं. ताणें विजयपूर हें नवें नगर स्थापून थंय आपली दुसरी राजधानी केली. ताका इ.स.११५८त मरण आयलें.

बल्लाळसेन : (इ.स. ११५८ ते ११७८). विजयसेना उपरांत हो राजा जालो. ताणें आपल्या बापायचे राजवटींतच मिथिलेचेर घुरी घालून ताचेर जैत जोडिल्लें. ताणें निःशंकशंकर आनी गौडेश्वर ह्यो पदव्यो घेतिल्ल्यो. वंग, वगादी, वरेंद्र राठ आनी मिथिला ह्या वाठाराचेर ताची सत्ता आशिल्ली. गौडपूर, विक्रमपूर आनी सुवर्णग्राम ह्या तीन वाठारांत ताच्यो तीन राजधानी आशिल्ल्यो.

तो स्वता विद्वान आशिल्लो. ताणें पुराणा स्मृतीग्रंथांचो अभ्यास केल्लो. ताणें दानसागर आनी अद्भुतसागर हे दोन ग्रंथ रचलें. ताणें कौलमताची स्थापना केली आनी बंगालांत चातुर्वर्ण्याची पुनर्घटना केली अशें म्हण्टात. ताची बायल रामदेवी (रणदेवी) चालुक्यसम्राट विक्रमादित्याची धूव. ताच्या काळांत राजमाता विलासदेवी हिणें राठ वाठारांत गंगेचे देगेर हेमस्वमहादान समारंभ केलो.

लक्ष्मणसेन : (इ.स. ११७८ - १२०५). बल्लाळसेना उपरांत ताचो पूत लक्ष्मणसेन राजा जालो. ताणें 'अरिराज - मदन -

शंकर' ही पदवी घेतली. सुरवेक ताची विक्रमपूर हीच राजधानी आशिल्ली. उपरांत ताणें धार्यग्राम हांगां दुसरी राजधानी स्थापन केली. तो एक बरो सेनापती आशिल्लो. बापूय आनी आजो हांचेवांगडा रणाचेर वचून ताणें जायतेफावट पराक्रम गाजयल्लो. ताणें काशीच्या तशेंच कामरुपाच्या राजांचेर जैत जोडिल्लें. पुरी, वाराणसी आनी प्रयाग हांगा जयस्तंभ उबारिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

इ.स. १२व्या शतमानाच्या निमण्या दशकांत बरिव्तयार रिवलजीन बंगालाचेर घुरी घालून लक्ष्मणसेनाक हारयलो. तेन्ना लक्ष्मणसेन थंयच्यान पळून गेलो. बंगालचो अस्तंत वाठार जरी रिवलजीन हाताशिल्लो तरी उदेंत आनी दक्षिण वाठारांचेर मात सेनांची सत्ता चालू उरली.

लक्ष्मणसेन हो हुशार झुजारी आनी बरो कवी. अद्भुतसागर हो अपुरो ग्रंथ ताणें पुराय केलो. ताच्या दरबारांत गीत गोविंदाचो कर्ता जयदेव आनी पवनदुताचो कर्ता धोयिक हे कवी आशिल्ले. ताणें जायत्या विद्वानांक आलाशिरो दिल्लो. ताणें लक्ष्मणावती (लखनौती) हांगा दुसरी राजधानी स्थापन केल्ली. ताका जायत्यो राणयो, तशेंच विश्वरूपसेन आनी केशवसेन अशे दोन पूत आशिल्ले.

विश्वरूपसेन : (इ.स. १२०५ - १२१८). लक्ष्मणसेना उपरांत ताचो व्हडलो पूत विश्वरूपसेन वंग देशाचो राजा जालो. ताणें 'वृषभांकशंकर' ही पदवी धारण केल्ली. त्यावेळार राठ आनी वरेंद्र हे वाठार मुसलमानांच्या ताब्यांत आशिल्ले. लखनौतीचो सुलतान घियासुद्दीन हाणें इ.स. १२१६त वंग देशाचेर घुरी घाली तेन्ना विश्वरूपसेन, ताका पुराय तरेन हारयलो. ताका कुमार आनी पुरुषोत्तम नांवाचे दोन पूत आशिल्ले.

केशवसेन : (इ.स. १२१८ - १२४५). हो विश्वरूपाचो भाव ताचे गादयेर बसलो. ताणें 'असहायशंकर' ही पदवी धारण केल्ली. इ.स. १२३२ च्या सुमाराक मुसलमानांनी वंग देशार घुरी घाल्ली. पूण केशवसेनान ताका हारयलो. इ.स. १२४५ मेरेन वंग देशाचेर सेनांची सत्ता आशिल्ली. उपरांत इ.स. १२५० च्या सुमाराक देव घराण्यांतल्या दनुजमाधव दशरथदेव नांवाच्या राजाकडसून ती सत्ता नश्ट जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

सेनेगल : आफ्रिका खंडांतलो एक वायव्येकडचो देश. हो आफ्रिका खंडांतलो साप्प अस्तंतेक आशिल्लो देश. क्षेत्रफळ - १९६, १९२ चौ. किमी. विस्तार १२° - १७° उत्तर अक्षांश आनी ११° - १७° अस्तंत रेखांश. देशाचे अस्तंतेक अँटलांटीक म्हासागर, उत्तरेक मॉरिटेनिया आनी सेनेगल न्हंय, उदेंतेक फालेगे न्हंय आनी माली देश, जाल्यार दक्षिणेक गिनी आनी पुर्तुगीज गिनी देश आसात. गॅम्बिया ह्या धाकटुल्या देशान सेनेगलचो दक्षिणेकडचो कॅसामान्स हो भाग उत्तरेकडच्या व्हड भागासावन वेगळो केला. डाकर हें सेनेगलचें राजपाटण. तशेंच तें

देशातलें सगळ्यांत व्हडलें शार आनी वेवसायीक केंद्र.

भूंयवर्णन : सेनेगल हो मुखेलपणान सपाट भूंयप्रदेश. भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे सादरणपणान तीन वांटे केल्यात ते अशे- (१) कॅप वर्ट, हो देशाचो साप्प अस्तंतेकडचो भाग आसून, थंय ज्वालामुखीसावन तयार जाल्ल्या तळपांचे ल्हान ल्हान सडे आसात. (२) दुसरो आग्नेय आनी उदेंतेकडचो भाग. ह्या भागांत कांय पर्वतांच्यो रांको आसून फॉटा जॉलोन तातुंतली सगळ्यांत व्हड. ती वळ दक्षिण शिमेचेर आसा. (३) तिसरो भाग हो अस्तंतेकडचो कॅपवर्ट आनी उदेंतेकडच्या पर्वतीय भांगामदलो उथळ पाणटो. देशाक ४९९ किमी. लांबायेची दर्यादेग लाभिल्ली आसून, कांय वेळांचेर ल्हान ल्हान रेवांट दोंगुल्ल्योय आसात. सेनेगल, सालोम, गॅम्बिया आनी कॅसामन्स ह्यो देशांतल्यो मुखेल न्हंयो.

प्रदेशाप्रमाण हवामानांत फरक जाणवता. दर्यादेगांनी शिंयाळो चड शितळ उरता. त्या दिसांनी तापमान १७^० सें. मेरेन सकल देवता, जाल्यार गिमांत तें २७^० सें. मेरेन वयर चडटा. ह्या भागांत पावशी ऋतू जून ते ऑक्टोबर मेरेन उरता. ह्या भागांत सरासरी पावस २ इंच इतलो पडटा. देशाच्या ईशान्य भागांत शिंयाळो खूब कडक आसून, जानेवारी म्हयन्यांत तापमान १४^० सें. मेरेन सकल देंवता. ह्या भागांत गिमय कडक उरता. त्या प्रदेशांतले पोदोर आनी मायम हे अतीउश्णतायेचे भाग.

दक्षिणेकडच्या कॅसामन्स भागांत दाट रानां पातळ्ळ्यांत. उत्तरेकडेन तीं पातळ जायत गेल्यांत. बेकायदेशीर शिकारेक लागून मोनजातीच्यो साबार जाती नश्ट वा उण्यो जाल्यात. हत्ती, वाग, शीव, बिबटो, चित्तो, अँटीलोप आनी कोले दाट रानांनी सांपडटात. माकडाच्यो साबार जातीय हांगा दिश्टी पडटात. सरपटपी मोनजातींत मानगें, शेड्डे, कांसव, विखयाळे आनी साद्या सोरपांचो आस्पाव जाता.

इतिहास : इतिहास पयलीं काळासावन सेनेगल देशांत खापी लोकांचो आस्पाव आशिल्लो असो समज आसा. इ.स. ३०० ते १५०० मेरेन घाना, माली आनी सोंघाय ह्या आदीम अस्तंती आफ्रिकी साम्राज्यांचो उदेंतेकडच्या प्रदेशांचेर शेक आसलो. इ.स. १००० आनी १३०० मजगतीं सेनेगलाभितर कांय स्वतंत्र राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. तातुंतलीं उत्तरेकडचें टॉक्युलियर, मध्य भागांतलीं सेरर आनी वॉलोफ राज्यां मुखेल.

इ.स. १४००त पुर्तुगेज तारवट्यांनी गॅम्बिया आनी कॅसामन्स न्हंयेचो सोद लायलो. हे न्हंयेतल्यान ते सेनेगलाच्या भितरल्या प्रदेशांनी रिगून थंयच्या लोकांकडेन वेपार करपाक लागले. १५००च्या सुमाराक इंग्लंड, फ्रांस आनी डच लोकांनी पुर्तुगेजांकडच्यान वेपार आपल्या हातांत घेतलो. १६००च्या मध्याक ह्या युरोपी लोकांनी सेनेगलाचे दर्यादेगेर आपआपलीं स्वतंत्र वेपारी केंद्रां उबारिल्लीं. हे लोक थळाव्या लोकांक सोरो, लुगट, दागिने, लोखणाच्यो पट्ट्यो

आनी हेर हत्यारां विकून तांचेकडच्यान भांगर, हस्तिदंत, कड्डण आनी मुखेलपणान गुलाम विकते घेताले. युरोपी लोकांनी त्या भागांत व्हड प्रमाणांत भूंयमुगाची लागवड केली. उपरांत इंग्लंड, फ्रांस आनी डचांभितर हांगाचीं वेपारी केंद्रां मेळोवपाखातीर आपसांत झगडीं जावपाक लागलीं. सतराव्या शेंकड्याच्या निमाणेकडेन डच वेपारी हे सर्तींतल्यान भायर पडले. १८१७त इंग्लीश वेपार्यांनी सेनेगलांतले आपले सगळे वाठार फ्रेंचांक दिले. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक फ्रेंच सैन्यान उदेंतेकडचो कांय भाग आपल्या शेकातळा हाडलो. १८८२त फ्रेंचान सेनेगल ही फ्रेंच वसणूक करून, ती चार शासकी भागांत विभागली. १८९५त ही वसणूक 'फ्रेंच वेस्ट आफ्रिका' ह्या नांवान फ्रेंच संघराज्याचो एक वांटो जालो. डाकर हें संघराज्याचें राजपाटण जालें.

फ्रेंच राजवटीखाल सेनेगलांत खूब बदल घडून आयले. फ्रेंच राजवटींत माराबाउट ह्या मुसलमान धर्मगुरूंक चड म्हत्त्व प्राप्त जालें. तांणी आदिवासी मुखेल्यांची सुवात घेवन, आपूण जमिनदार आनी राजकीय मुखेली जाले. आदल्या तेंपार सेनेगलाच्या वेगवेगळ्या प्रदेशांतल्या लोकांचेर थंयच्या आदिवासी मुखेल्यांचो शेक चलतालो. पूण फ्रेंचांनी तांचो शेक मोडून उडयलो. अर्थीक मळार स्वयंपूर्णता हाडपाखातीर फ्रेंच राज्यकर्त्यांनी सेनेगलच्या लोकांक भूंयमुगाची लागवड करपाक उत्तेजीत केले. तेचप्रमाण फ्रेंच लोकांनी थळाव्या लोकांखातीर खूब नव्यो शाळा उबारल्यो.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत सेनेगल लोक स्वातंत्र्याची मागणी करपाक लागले. १९५६त सेनेगलाक अंतर्गत राजकीय हक्क मेळ्ळे. १९५९त फॅडरेशन ऑफ माली घडोवन हाडचेखातीर सेनेगल देश मालीक मेळ्ळो. २० जून १९६० दिसा ह्या संघराश्ट्राक स्वातंत्र्य मेळ्ळें. उपरांत २० ऑगस्ट १९६० दिसा सेनेगल संघराश्ट्रातल्यान भायर सरून सेनेगल प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. लिओपोल्ड सेडार सेंघोर हो सेनेगलच्या सामाजीक पक्षाचो संस्थापक प्रजासत्ताकाचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९६२त प्रधानमंत्री मामादो दिआ हाणें सेंघोरचें सरकार मोडून उडोवपाचो यत्न केल्लो म्हूण ताका बारा वर्सां बंदखणींत दवरलो. १९६३त देहान नवें संविधान आपणावन प्रधानमंत्र्याचें पद काडून उडयलें. पूण १९७०त जनमत घेवन तें पद परतून हाडलें.

१९६० आनी १९७०त पडिल्ल्या व्हड दुश्काळाक लागून सेनेगलाची अर्थीक आनी भौशिक स्थिती खूब इबाडली. १९८१त राश्ट्राध्यक्ष सेंघोरान आपल्या पदाक सोडचीट दिल्याउपरांत प्रधानमंत्री अँबो दिओफ नवो राश्ट्राध्यक्ष जालो.

सेनेगलान आपल्या शेजाऱ्यांकडेन बरे संबंद दवरल्यात. सेनेगल आनी गॅम्बिया देशांमदले संबंद खूब लागींचे आसात. १९८१त गॅम्बियेंत व्हड उठाव जाल्लो तेन्ना सेनेगलान आपलें सैन्य थंय धाडून तो उठाव मोडून उडयलो. १९८२त सेनेगल आनी गॅम्बिया

देशांनी मेळून सेनेगॅम्बिया हो राश्ट्रसंघ घडोवन हाडलो. दोनय देशांतलें सैन्य एकठांय हाडप आनी अर्थीक सुदारणा हो ह्या संघाचो मुखेल हेत. सेनेगलान फ्रांसाकडेनय आपले संबंद बरे दवरल्यात. फ्रांस ताका आर्थीक आनी सैनिकी आदार करता आनी फाव तो सल्लो दिता.

राज्यवेवस्था : सेनेगल हें एक प्रजासत्ताक. राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली. ताची वेंचणूक प्रौढ मतअधिकाराच्या तत्वाप्रमाण दर पांच वर्सांनी जाता. तो प्रधानमंत्री आनी कॅबिनेट वांगड्यांची नेमणूक करता. मंत्रीमंडळाच्या धोरणांप्रमाण शासन चलता. नॅशनल असेंब्ली देशांतले कायदे करपी संस्था म्हूण वावुरता. पूण असेंब्लीन पास केल्ले कायदे आपणावपाचे वा भायरावपाचे अधिकार राश्ट्राध्यक्षाक आसा. नॅशनल असेंब्लीच्याय वांगड्यांची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जाता. २१ वर्सा पुराय जाल्ल्या नागरिकाक मतदान करपाचो अधिकार आसा. सेनेगलांत वेगवेगळे खूब राजकी पक्ष आसात. पूण १९६०त स्वातंत्र्य मेळत मेरेन सेनेगलाचो सोशलीस्ट पक्षच सत्तेर आसा. देशांतली न्यायवेवस्था सुप्रीम कोर्ट आनी तीन कनिश्ट न्यायालयांनी विभागल्या.

अर्थवेवस्था : सेनेगल हो एक विकसनशील देश. दारिद्र्य शिमेखाल रावपी लोकांची संख्या खूब आसा. पूण स्वातंत्र्य मेळत मेरेन देशाची अर्थीक स्थिती नेटान सुदारत आसा.

शेतवड हो देशांतलो म्हत्वाचो वेवसाय. देशांतले सुमार तीन चतुर्थांश लोक शेतवडींत वावुरतात. कड्डण, कसावा, भात आनी भाजीपालो देशांतली गरज भागोवपाइतलोच पिकता. भूंयमूग (भिकणां) हें देशांतलें मुखेल पीक. पोल्ट्री आनी कापूस हांचेसावनय देशाक खूब येणावळ मेळटा.

भिकणांचेर प्रक्रिया करून तेल काडप आनी तेल आटोवन ताचीं कापां करप हो देशांतलो मुखेल उद्देग. तेलशुद्धीकरण, नुस्तेंमारी आनी नुस्तेंप्रक्रिया, ह्या सारकिल्ले उद्देगय थंय कांय प्रमाणांत चलतात. फॉस्फेट हें देशांतलें मुखेल खनीज.

भूंयमूग, फॉस्फेट आनी नुस्तें हांचो निर्यात जावपी म्हालांत म्हत्वाचो वांटो आसा. आयात जावपी म्हालांत अन्नपदार्थ, मशिनां आनी विद्युत् अवजरांचो आस्पाव जाता. खनीज तेल आनी फांतरी कोळशाचीय व्हड प्रमाणांत निर्यात करची पडटा. एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन सेनेगलाचे मुखेलपणान फ्रांसाकडेन वेपारी संबंद आसात. पूण हालींतपार तांणी आफ्रिका आनी आशियेंतल्या हेर देशांकडेनय आपले वेपारी संबंद वाडयल्यात. डाकर हें देशांतलें मुखेल वेपारी केंद्र.

देशांतली येरादारी वेवस्था बरी आसा. रस्ते आनी रेल्वे मार्गांचें जाळें देशभर पातळ्ळां. डाकर शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आनी देशांतलें मुखेल बंदर आसा. टपाल आनी टेलिफोन हांची बरी

वेवस्था आसा. देशांत दोन रेडिओ आनी दोन दूरचित्रवाणी केंद्रां आसात. 'ले सोलेयल' हें देशांतलें मुखेल दिसाळें.

लोक आनी समाजजीण : सेनेगलांतले सुमार ९५% लोक खामी. पूण तांचे वेगवेगळे वांशीक गट आसात. वॉलोफ, फुलानी, सेरर, टॉक्युलेर, डाओला आनी मांडिन्गो हे तांच्यांतले मुखेल. वेगवेगळ्या वांशीक गटांच्यो चालिरिती आनी भाशाय वेगवेगळी आसा. आफ्रिका खंडांतल्यान आयिल्ले हेर लोक तशेंच फ्रेंच आनी लेबानी लोकय कांय प्रमाणांत थंय आसात. देशांतले सुमार ८५% लोक मुसलमान. उरिल्ले किरिस्तांव वा पारंपारीक आफ्रिकी धर्माचे. देशांतले चडशे मुसलमान लोक मौरायड भाविक (Brotherhood) वा तिदजानिया भाविक धर्मीय पंगडाचे. माराबाउट हो ह्या भाविकांचो धर्मीक मुखेली. देशांतले ६०% वयर लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात.

फ्रेंच ही सेनेगलाची राश्ट्रभास. पूण देशांतले चडशे लोक वॉलोफ भास उलयतात. देशांतल्या निरक्षर लोकांचो आंकडो व्हड आसा. कायद्यान मुळावें शिक्षण सक्तीचें आनी फुकट आसा. डाकर विश्वविद्यालय हें देशांतलें एकमेव विश्वविद्यालय.

- कों. वि. सं. मं.

सैंधव राजवंश : सौराश्ट्रांतलो एक राजवंश. जयद्रथवंश हें ह्या राजवंशाचें दुसरें नांव. इ.स. ७५० ते १००० ह्या काळांत सौराश्ट्रांत खूब ल्हान व्हड राजवंश जावन गेले. सैंधव हो तातुंतलो पयलो राजवंश. ह्या घराण्याचो अंमल सौराश्ट्राचे अस्तंतेवटेन चलतालो. भूतांबिलिका वा भूमिलिका ही ताची राजधानी (सध्याचें घुमली शार). पोरबंदरचे ईशान्येक बरदा दोंगुल्यांनी ती वसल्या. ह्या सैंधव राजवंशांत बारा राजा जावन गेले. ते मांडलिक म्हणून राज्य चलयताले. पूण तांच्या साम्राज्याविशीं कांयच उल्लेख मेळना.

पुष्यदेव : सैंधव वंशांतलो हो पयलो राजा. इ.स.च्या आठव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत हो जावन गेलो. हाचे कारकिर्दींत इ.स. ७३९च्या अदमासाक सिंध प्रांतांतल्या अरबांनी हाचेर घुरी घाली. राष्ट्रकूट वंशांतल्या दंतिदुर्ग राजानय पुष्यदेवाचेर घुरी घालून ताका हारयलो आसुये.

कृष्णराज (पयलो) : पुष्यदेवा उपरांत ताचो पूत कृष्णराज हो गादयेर बसलो.

अग्निक (पयलो) : हो कृष्णराजाचो पूत इ.स.च्या आठव्या - शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत हाचो शेक चलतालो. ह्या दोनय राजांचे कारकिर्दींत अरबांनी सौराश्ट्राचेर दर्यावटेनच्यान घुरयो घातल्यो. इ.स. ७५६ च्या अदमासाक सिंध प्रांताचेर हिशाम नांवाच्या मनशाची राजमुखेल म्हणून नेमणूक जाली. ताणें आपल्या एका सरदारावांगडा व्हड आरमार दिवन ताका बरदा किनाऱ्याचेर धाडलो. सैंधव राजांकडेय

नाटकां पुस्तकरूपान उजवाडा आयल्यांत. "नको जाळू माझं घरटं" (१९७४), 'चरित्रहीन' (१९७६), 'शरणांगती' (१९७७), 'यातनाचक्र' (१९७९) या नाटकांचे प्रयोग गोंयांत, महाराष्ट्रांत, कारवारांत जाल्यात. तांच्यो बऱ्योचशो मराठी कथा-सत्यकथा, स्वराज्य, माणूस, हंस ह्या नियतकालीकांनी उजवाडा आयल्यात. ताच्या 'तरंगां' ह्या कथा संग्रहाक १९९३ वर्साचो केंद्रिय साहित्य अकादमीचो पुरस्कार तेच प्रमाण १९९२ वर्सा कोंकणी भाशा मंडळ - गोंय हांचो पुरस्कार फावो जालो. 'पलतडचें तारूं' ह्या कथा झेल्याक १९९२ वर्सा गोवा कला अकादमीचो पुरस्कार, 'काळी गंगा' हे कादंबरीक १९९७ वर्सा गोवा कला अकादमीचो, तेच प्रमाण डॉ. टि. एम. ए. पै फांडेशनचो अशे पुरस्कार फावो जाल्यात. तांच्यो कथा इंग्लीश, कन्नड, मराठी भासांनीय अणकारीत जाल्यात.

ताचे 'हावठण' हे कथेच्या इंग्लिशींतल्या अणकाराक राश्ट्रीय पांवड्याच्या 'ह्यूमन स्केप' हे मुंबयचे संस्थेचो पुरस्कार फावो जाला. तो कर्नाटक कोंकणी साहित्य अकादमीचो आदलो वांगडी आसा. कोंकणी बरोबर कन्नड, गुजराती, मराठी, हिंदी, इंग्लीश ह्यो भासो तो जाणा.

कोंकणी कथा, कादंबरी साहित्यीक प्रकाराक एक वेगळोच घाट आनी थाट ताणें जोडून दिला. रसरशीत अणभवांचो धग - हुलोप पचयत तयार जाल्ली ताची साहित्यीक वृत्ती सर्वस्पर्शी विशयांचीं मळां बेधडक पळयताना दिसता. वास्तव, अणभव आनी कलात्मकतेच्या धर्णीतल्यान पसवपी ताच्या विविधांगी साहित्यीक स्वताची अशी धार आनी कांत चडल्या. मनीस होच सर्वसमावेशक रसायन मानून ताच्या आदारान जीविताचीं गुमानितां सोडोवपाचे नवे प्रयोग ताच्या साहित्यांत जाल्ले दिसतात. सृश्टिची आनी मनशाची वास्तव आनी प्रतिकात्मक अशी कितलिशींच रुपां अभिव्यक्त जातना दिसतात. माजाळी कारवारच्या वातावरणांतल्या कोंकणी लोकांचे अंतरंग पयली खेप ज्या कोंकणी लेखकांनी आपल्या साहित्यांत यशस्वी रितीन हाडले तातूंत महाबळेश्वराचें योगदान व्हड आनी ऊंच आसा. वातावरण आनी मनीस आसा तसो जिवो तटतटीत उबो करपाची ताची भास शैली चित्रट घटी अप्रूप आसा.

- प्रा. पुर्णानंद च्यारी

सोनकोळी : कोळी लोकांचो एक पोटभेद. सोनकोळी लोकांची वसती उत्तर कोंकण देगेचेर वसईच्यान रत्नागिरीमेरेन आसा. मुंबयच्या वेसावा वा वरसोवा, दांडा, वरळी, कुलाबा, मांडवी, चौपाटी, माझगाव, धारावी, माहीम, शीव ह्या भागांत सोनकोळ्यांची बरीच वसती आसा. इ.स.च्या १५ व्या शेंकड्यापसून हे हांगा रावपाक लागले.

तांकां सोनकोळी हें नांव कशें फाव जालें तेविशीं ते उपपत्ती सांगतात ती अशी -

खंडोबा ह्या तांच्या देवाक भंडार (हळद) खूब मानवता. ते सदां आपल्या कपलाक भंडार लायतात आनी सणादिसांनी खूब भंडार उधळटात. भंडाराचो कोर भांगराभशेन हळदुवो आसता. देखून आपल्याक सोनकोळी हें नांव मेळ्ळें अशें ते सांगतात.

थळकर, गावकर, किरिस्तांव कोळी आनी नवहिंदू अशे सोनकोळ्यांचे चार भेद आसात.

चडशे कोळी दादले मध्यम उंचायेचे, दांडगट, रूंद खांद्यांचे आनी भरीव बांधाचे आसतात. कोळी बायल सडपातळ, बांधेसूद आनी रेखीव अवयवांची आसता. तिका खूब केंस आसतात.

सोनकोळी हे कश्टाळू, प्रामाणिक, उदार, पापभीरू आनी अतिथ्यशील आसतात. तांचो सभाव उधळो आसता. तांकां सोरो खूब आवडटा.

सोनकोळी दादलो काम करतना आनी घरांत वावुरतना कमराभोंवतणी एक सुर्का म्हणजे लंगोट न्हेसता. सुर्का म्हणजे चडकरून तांबड्या रंगाचो व्हड चौकोनी लेंस. हो सुर्का लंगोटाभशेन कमराभोंवतणच्या मुजिच्या आदारान घट्ट आंवाळिल्लो आसता आनी फुडलेवटेन तो पंख्याभशेन सोडिल्लो आसता. आंगांत तो हातकापी कोपरी घालता.

भायर सरतना दादलो धोतर न्हेसता आनी पैरण वा बंडी घालता. पयलीं सणा-परबांच्या वेळार प्रतिश्टीत दादलो कोळी धवो अंगरखो, धवें उपरणें आनी तकलेक टोपरें नांवाची कानटोपये सारकी ऊंच तांबडी टोपी घालतालो. पूण आता हेर मध्यमवर्गीय हिंदू दादल्यांभशेन तो सदरो, कोट आनी बनातीची वा मखमलीची काळी टोपी घालता. कोळी न्हवरो पोरन्या मराठा सरदारभशेन भेस करता. लांब धवो जामा, घट्ट धवी सुरवार, कमरपट्टो आनी तकलेक भरजरी मंदील असो ताचो वरवेश आसता.

कोळी दादलो पयलीं करगोट भशेन रुप्याचो गडगंज पोंद वापरताले. तशेंच दंडाचेर चांदीचो गांठो घालताले. आतां ह्यो वस्ती चडशे दिसनात.

णववारी साडी, पोलको आनी फर्का असो कोळी बायलेचो भेस, कमरभर उदकांत काम करचें पडटा देखून ती घट्ट कांसाटो मारता. साडयेच्यो फुडल्यो मिरयोय पंख्याभशेन पातळावन वयर खोंचतात. फर्का म्हणजे पातळ अशी धव्या कपड्याची ओडणी त्यो छातयेवयल्यान खांदार उडयतात.

वयांत येमेरेन कोळी चली खांद्यावयल्यान पदर घेनास्तना तो कमराभोंवतणी गुठलायता. गावकर चलयो लग्न जायमेरेन खांद्यावयल्यान पदर घेनात. सणाच्यावेळार कोळी बायलो भरजरी पैठणी न्हेसतात आनी रेशमी पोलको घालतात. तांच्या केंसांच्या आंबाड्याचेर एक तरी फूल खोंयिल्लें आसताच.

चलयो लग्नापयलीं हातांत कंवचेचीं वा भांगराचीं कांकणां

घालतात. पूण लग्नाउपरांत मात त्यो फकत दाव्या हातांतच कांकणां घालतात. दर्याचेर काम करपी घोवाक कसल्याच संकटाची बाधा जावंची न्हय म्हणून उजव्या हातांतलीं कांकणां आपणें समुद्रदेवतेक ओंपलीं अशें त्यो सांगतात. उजव्या हातांत त्यो रुप्याचो वाळो घालतात. तेभायर डोल्याचें वा ठशाचें कांकण घालतात. कानांत त्यो नुस्त्याच्या आकाराचे भांगराचे गोठ घालतात. भांगराचे तारेंत एक मोर्ती, एक पोवळें आनी एक भांगराचो मणी गुथून त्यो नाकांत घालतात. गळ्यांत भांगराच्या मण्यांच्यो आनी पोवळ्यांच्यो गाठी आनी डुलेंडी अशे हार घालतात. पूण आतां आधुनिक पद्दतीचे अलंकार त्यो घालपाक लागल्यात. तशेंच लग्नापयलीं चलयो कपलाचेर तिळो पाडून (गोंदोवन) घेतात.

शीत आनी नुस्तें (शीतकडीं) हें ह्या लोकांचें मुखेल अन्न. ताच्यावांगडा हे लोक मास, तांतयां, भाज्यो, दाळी आनी फळां खातात. सणा-परबेक हे लोक घान्यो वा वडे, मोकल, मुंगवरी आनी हेर जिन्नस करतात.

चडशा सोनकोळ्यांची आपलीं मालकेचीं घरां आसतात. दर एका घरांत रांदचीकूड, देवाचीकूड आनी एक भौडपेगीकूड आसता. तशेंच जाळीं आनी नुस्त्याचे पांटले दवरपाखातीर एक ओटो आसता. घराक पोटमाळोय आसता. ताचेर सामान आसता. पूण जायते रवेप ताचो उपेग न्हीदपाखातीर करतात. घराक दोन वा तीन ल्हानशीं जनेलां आसतात. तशेंच दारय सामकें ल्हान आसता. तांचीं घरां नितळ आसतात. हे लोक रांदन आनी देवाची कूड पवित्र मानतात.

खंडोबा आनी भवानी वा एकवीरा हीं ह्या लोकांचीं कुलदैवतां. तेभायर जायत्या ग्रामदेवतांकय ते भजतात. तशेंच वेताळदेव, हिंगलादेव, हरबादेव, मरूबाई, भावकादेवी, बायदेव सारकिल्ल्या आनीकय कांय देवांची पुजा ते करतात. मढ जुंव्यावयली हरबादेवी दर्यावयल्या कोळ्यांची राखण करता. वेताळ हो दर्याचो देव. ताचेरच कोळ्यांचें जिवीत आदारिल्लें आसता. थळ हांगाचो लखम्या होय दर्याचो देव. वर्सांतल्यान एक रवेप तरी नारखव्यांचो प्रतिनिधी त्या जाग्यार वचून ताका तळीं दिता आनी कौल घेता. तशेंच डहाणू ते अलिबाग ह्या सगळ्या दर्या देगेचेर जायतीं दर्या - देवतां रावतात अशी ह्या लोकांची समजूत आसा. तांच्या नांवान हे नाल्ल फोडटात आनी जेवण घालतात. दर्या होच तांचो देव. ताचीय ते मदीं मदीं पुजा करतात.

दर्याचेर अपघात जावन मेळ्ळ्या दादल्यांच्या नांवान ते वीर म्हणजे ल्हान खंडोयो देवा कुडींत दवरतात आनी तांची पुजा करतात. तशेंच, सर्वपित्री उमाशेक ते पितरांचें श्राध्द करतात.

धार्मिक वागणुकेचे नदरेन ह्या लोकांचे देवकर आनी इरकर अशे दोन भेद आसात. देवकर मंडळीचे वांगडी आसतात. कांय कुटुंबां एकठांय येवन धार्मिक उत्सव मनयतात. त्या कुटुंबांच्या गटाक मंडळी अशें नांव आसा. देवकर लोक भवानीक मांस आनी तांतयां हांचो

वर्सांतल्यान एक फावट निवेद्य दारखयतात. तेन्नाच एक फावट हे जिन्नस खातात. इरकरांची मंडळी नासता. ते केन्नाय मांस आनी तांतयां खातात. भगत हो मंडळीचो मुखेली आसता. वर्स दोन वर्सांनी तो मंडळीची खंडोबाक वा एकवीराक यात्रा काडटा.

सोनकोळी लोकांत चल्यांचीं लग्नां सादारणपणान वीस ते पंचवीस आनी चल्यांचीं सोळा ते वीस ह्या वयांत जातात. आवय - बापूय लग्न थारायतात. पयलीं चल्या - चलयेची पत्रिका जुळटा काय पळयतात. ती जुळ्ळी जाल्यार मध्यस्थाचे वतीन चलयेक मागणी घालतात. चलयेखातीर हुंडो दिवंचो पडटा. लग्न थारल्याउपरांत साकरपुडो करतात. तो रातचो जाता. तेखातीर न्हवऱ्यावटेचे लोक कंदील, हालवो, शेवगाठी आनी सोरो ह्यो वस्तू घेवन दबाज्यान व्हंकलेच्या घरा वतात. थंय एके कुडींत मदेगाक एक बांक दवरिल्लो आसता आनी ताच्या दोनय तोंकांनी दोन दिवल्यो दवरिल्ल्यो आसतात. त्या बांकाचेर न्हवऱ्यावटेनच्यान हाडिल्ल्यो वस्तू दवरतात. मागीर दोनय पक्ष लग्न केन्ना करप तें थारायतात. मागीर सगळ्यांक शेवगाठी, हालवो, च्या वा सोरो दितात.

सारवरपुड्या उपरांत चडकरून पयल्याच म्हुर्ताचेर लग्न जाता. हो म्हुर्त भट काडून दिता. माघ, फाल्गुन, वैशाख वा ज्येश्ठ ह्या म्हयन्यांत लग्नां जातात. पयलीं लग्नां पांच दीस चलतालीं. पूण आतां तीनच दीस चलता. हळद लावप हो पयलो विधी आसता. चलयेक हळद लावपाच्या आदल्या दिसा तिका भगताच्या घरा व्हरतात. थंय तिच्या केसांचे बटेक एक ल्हानशी गाठ मारतात. भगताकडच्यान देवाक पांच आनी कुलदेवाक पंचवीस नाल्ल ओंपतात. देवामुखार हळद दवरतात आनी मागीर ती व्हंकलेक लायतात.

व्हंकलेची भावजय दोन कणे काडटा. तांचेर पाट आनी दांतें दवरतात. पाटाचेर कपड्याची घडी आसता. ताचेर व्हंकल बसता. मागीर तिका हळद लायतात. दांत्याची पुजा करून पांच सवाशिणी तातूंत इल्ले तांदूळ आनी उडीद दळटात.

माटवाच्या दारांत दोन केळी उब्यो करतात. तातुंतल्या एके केळीची व्हंकल पुजा करता. तशेंच पाट्याचेर एक केळीचें पान दवरतात आनी ताचेर दिवे आनी कांय खावपाचे जिन्नस दवरतात. धवळारीण पदां म्हणत आसता. व्हंकल त्या पाट्याक पांयां पडटा. ताचेवयले खावपाचे जिन्नस धवळारीणिक मेळटात आनी दिवे, उंबर बी देवक म्हणून दवरतात. केळीचें पान लग्न लागमेरेन चुलीच्या फाटल्यान दवरतात.

सांजेच्या वेळार कांय सवाशिणीं बायलो लागींच्या देवळांनी वचून देवाफुडें मिठाय दवरतात. उपरांत व्हंकलेच्यो इश्टीणी आनी भयणी न्हवऱ्यागेर वचून चौकारखातीर कांय पैशे मागतात.

उपरांत न्हवऱ्यावटेनचे कांय लोक दबाज्यान व्हंकलेच्या घरा येतात. येतना ते आपल्या वांगडा मिठाय, शेवगाठी, साकर,

सोरो, पानां, सुपान्यो आनी व्हंकलेखातीर व्होंट घेवन येतात. मागीर व्हंकलेची व्होंट भरतात आनी न्हवऱ्यावटेनच्यान हाडिल्लो हुंडो बांकाचेर दवरतात. व्हंकलेवटेनची मंडळी तो थारिल्ल्या प्रमाण आसा काय ना तें पळयतात आनी स्विकारता.

चौक म्हणजे बारा चौकोन आनी त्रिकोन हांणी तयार केल्ली एक रांगोळी काडटात. तातूंत रंग भरतात. पयल्या चौकोनाचेर जायत्या देवतांक आवाहन करतात. उपरांत दुसऱ्या चौकोनाचेर एक पाट मांडटात. व्हंकल ताचेर बसता. सवाशिणी तिका हळद लायतात आनी तेलवण करतात. धवळारीण त्या वेळार पदां म्हणटा. दर एका चौकोनाचेर पाट दवरून सवाशिणी व्हंकलेक हळद लायतात. ताकालागून ही कार्यावळ तीन - चार वरां तरी चलता. ताच्या उपरांत व्हंकलेचो मामा तिका आपले मांडयेर घेता. मागीर एक सवाशिण दोगांकय हळद लायता. उपरांत मामा व्हंकलेक केळवण दिता. अशेचतरेन जांकां व्हंकलेक केळवण करपाची आसता ते तिका मांडयेर घेतात.

दुसऱ्या दिसा व्हंकलेक पाट्यार बसयतात. तिच्या फाटल्यान तिची आवय बसता. मागीर व्हंकलेक हळद लायतात. तिच्या केसांक नाल्लाचो रोस लायतात. मागीर तिचे तकलेर एक थाळी उमथी धरतात आनी तिचेर पांच कळशांतलें उदक वोततात. न्हाण घाल्या उपरांत ती घरांतल्या देवतांक विडो आनी तांदूळ ओंपता.

मागीर ती अश्टपुत्री न्हेसल्या उपरांत तिच्यो धेडयो तिच्या केसांत आनी विणयेंत फुलां माळटात आनी तिका भांगरां घालतात.

न्हवरो घोड्याचेर बसून दबाज्यान व्हंकलेच्या घरा येवपाक भायर सरता. तो हातांत नाल्ल आनी सुरी धरता. लग्नाच्या वेळार ताचो धेडो ह्यो वस्तू ऊंच धरता. मिरवणूक लागीं पावल्या बरोबर व्हंकलेची व्होंट भरतात आनी तिच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांदतात. न्हवरो माटवांत भितर सरतना प्रवेशदाराक लायिल्ली घान्यांची माळ तोडटा.

न्हवरो - व्हंकल तांदूळ आशिल्ल्या दोन परातींत एकामेकांक फुडो करून उबीं रावतात. तांचेमदीं अंतरपाट धरतात. अंतरपाटावयल्यान तांचे मानेभोंवतणी जानवें घालतात. मंगलाश्टकां म्हणून जाल्या उपरांत जानवें ल्हान करून व्हंकलेच्या गळ्यांत बांदतात. मागीर रोखडेच न्हवऱ्या-व्हंकलेचे भाव तांकां उरवलतात आनी तांच्या जाग्यांची अदला-बदल करतात. मागीर न्हवरो-व्हंकल एकामेकांच्या गळ्यांत हार घालतात. जमिल्ले लोक तांकां केळवण भेटयतात.

केळवण जाल्याउपरांत भट पुरोयत न्हवऱ्या-व्हंकलेच्या वस्त्रांची गांठ मारता आनी न्हवऱ्याच्या दोन बाशींगांमदलें एक काडून व्हंकलेच्या कपलाक बांदता. न्हवऱ्याच्या मनगटांतलें चेंडूकय (कांकण) तो व्हंकलेच्या मनगटांत बांदता. ताच्या उपरांत पुरोयताचें काम सोंपता आनी न्हवरो-व्हंकल कांय खेळ खेळटात.

ताचेउपरांत व्हंकलपावणी घोड्यावयल्यान न्हवऱ्याच्या घरा वचपाक भायर सरता. वाटेर जायतीं देवळां, कुलदेवतां हांची भेट घेवन आनी पाटलाच्या घरा वचून मागीर व्हंकलपावणी न्हवऱ्याच्या घरा वता. घरांत भितर सरचेपयलीं न्हवऱ्या-व्हंयलेच्या तकलेर एक वस्त्र धरतात. दाराक बांदिल्ली घान्यांची माळ न्हवरो तोडटा आनी व्हंकल उजवो पांय तांदळांचे पिशवेक लायता.

तिसऱ्या दिसा सकाळीं व्हंकलेक कुळारा व्हरतात आनी न्हाण घालून नवे कपडे न्हेसोवन परत तिका घोवागेर पावयतात.

मागीर न्हवरो - व्हंकलेन सुर्याक पांयां पडप, ऐरी नांवाच्या घटांच्या उतरंडीची पुजा करप आनी माटवाच्या दारांत लायिल्ल्यो केळी न्हवऱ्यान कापप हे विधी जावन लग्नाची कार्यावळ सोंपता.

पयलीं बायलांचो बाळंटेर चडसो घोवागेरच जातालो. बाळंटेरावेळार वैजीण तिका पालव दिताली. बायलेक जशो वेणो येवपाक लागल्यो म्हणजे देवाक नाल्ल ओंपताले आनी तेराव्या दिसा तो फोडटाले. भुरगें आनी बाळंटीक बाजेचेर न्हीदयताले आनी चाळीस दिसांउपरांत ती बाज दर्याच्या उदकांत तीन दीस बुडोवन दवरताले. जल्मल्यापसून भुरग्याक आनी आवयक सदां दोन फावट तेल लावन न्हाणयताले. पूण आतां चडशो बायलो बाळंटेराक इस्पितळांनी वतात.

सव्या दिसा सटयेची पुजा करतात. एका पाट्याचेर मूठभर फोव, पांच विड्याचीं पानां, पांच सुपान्यो, बदाम, खारको, नाल्ल, रूईचीं आनी कोडूलिंबाचीं पानां, दिवे, सव्या रुपयो ह्यो वस्तू दवरतात. आवय भुरग्याक घेवन पाट्यालागीं न्हीदता. उपरांत वैजीण दारांत वचून सुपाची पुजा करता आनी निंबाचे खांदयेन भुरग्याचेर उदक फाफुडटा. मागीर आवय पाट्यालागीं विडो, दक्षणा दवरून पाट्याक पांयां पडटा. वैजीण तिची व्होंट भरता आनी तिका 'सटयेंतल्यान सुटका जाली' काय विचारता. ती तीन फावट 'न्हय' अशी जाप दिता. रातचीं न्हीदचे पयलीं पाट्यालागीं कागद - पेन्सिल दवरतात. सटीदेवता येवन भुरग्याचें भविश्य बरयता असो समज आसा. दुसऱ्या दिसा सकाळीं घरांतलो कोणय कळनासतना पाट्यावयल्यो वस्तू व्हरून दर्यांत सोडटा.

बाराव्या दिसा सुयेर सोंपता. त्याच दिसा भट भुरग्याच्या जल्मावेळचें नक्षत्र पळोवन खंयच्या अक्षरान सुरू जावपी नांव दवरचें तें सांगता. मागीर भुरग्याचो बारसो करतात. भुरग्याचें जावळ चडकरून एकवीरा वा खंडोबा हांच्या देवळांत वचून काडटात.

हे लोक मडें लासतात. ल्हान भुरग्यांक, तशेंच देवी, पटकी सारकिल्ल्या सार्थींनी मेल्ल्यांक मात पुरतात.

आसन्नमरण व्यक्तीच्या तोंडांत जमिल्ले सोयरे गंगाजल घालतात. व्यक्ती मेल्याउपरांत तिका नवे कपडे आनी अलंकार घालतात. कांय लोक दारांत भजनां म्हणत बसतात. सगळे नात्यातले

लोक जमल्या उपरांत मेल्ल्याचें कटीवस्त्र सोडून उरिल्ले कपडे आनी भांगराच्यो वस्ती काडटात. मेल्ल्याक पुताचे मांडयेर दवरतात. जमिल्ले सोयरे ताका हळद लायतात आनी आयदनभर उदक ताचे तकलेर वोततात. परत मेल्ल्या मनशाक नवे कपडे आनी अलंकार घालतात. उपरांत मडें निसणीर दवरतात. मेल्ल्याच्या कपलाक अबीर - गुलाल लायतात आनी फुलां घालतात. निसण मसंडेंत व्हरतना गांवचे शीमेर एका फातरान मेल्ल्याक स्पर्श करतात आनी तो अश्मा धव्या दिसा क्रियेरवातीर दवरतात.

मसंडेंत गेल्याउपरांत मडें चितेचेर दवरतात. मागीर मेल्ल्या मनशाचो उत्तराधिकारी चितेक अग्नी दिवन क्षौर करता आनी दर्यांत एक बुडी मारता. मडें लासता आसतना उदेंतेकडच्यान आनी अस्तंतेकडच्यान दोन शस्त्रां शेवटून मारतात. हाकालागून मेल्ल्याची भुतांरवेतांपसून राखण जाता अशी समजूत आसा.

दुसऱ्या दिसा मसंडेंत वचून मेल्ल्याच्यो अस्थी आनी गोबोर एकठांय करतात आनी एका मडक्यांत दवरतात. एक नाल्ल फोडून खोबरें, दूद आनी भाकरी कावळ्यांक खावपाखातीर थंय दवरतात.

तिसऱ्या दिसा मेल्ल्याच्या घरांतल्या दादल्याक भायर व्हरून च्या आनी मिठाय दितात. मेल्ल्याच्या उत्तराधिकार्याक नवी टोपी दितात. मेल्लो मनीस जर जाण्टो आसत जाल्यार विकतो सोरो हाडून पियेतात.

धाव्या, इकराव्या आनी बाराव्या दिसा मेल्ल्याक पिंडदान करतात. एका भटाक आयदनां, कपडे, हांतरूपण, जोतें, सत्री, साकरेचीं बोंटां आनी शक्य आसल्यार गाय दान दितात. मेल्ल्याक ह्यो सगळ्यो वस्तू सगांत मेळटात अशी तांची समजूत आसा. बारा दीस सुतक पाळटात.

एका म्हयन्याउपरांत मेल्ल्याच्या घरांतल्यांच्या बायलांक होटेलांत व्हरून च्या दितात. परत घरा आयल्या उपरांत घरांतले लोक जमिल्ल्या बायलांक पियोवपाक सोरो दितात. ताचेउपरांत घरांतल्यो बायलो भायर सरपाक मेकळ्यो जातात.

ह्या लोकांचे मुखेल सण अशे आसात -

चैताचो सण : चैत्राच्या पाडव्यापसून तांचो चैताचो सण वा एकवीरा देवीचो उत्सव सुरू जाता. एके लांकडी घडवंचेचेर एक कपडो दवरून ताचेर रांगोळी काडटात आनी घट दवरतात. एका ताटांत पिठाच्या गुळ्यांत पांच वाती घालून केल्लो दिवो आनी फुलां पातळावन 'संबू' करतात. पाच सवाशिणी घटाचेर तेलवण करतात. उपरांत संबूंतलो ऊद पेटोवन आनी तेलवात लावन भगत ओंवाळटा. मागीर तो जमनीर उमथो पडून दिव्याची ती ताटली आपले मानेर दवरता. जमिल्ले लोक ते ताटलेंत पयशे घालतात. मागीर तो ती ताटली मानेवयल्यान हातांत घेता. त्यावेळार थंय वाजप चालू आसता आनी दिवटचोय पेटिल्ल्यो आसतात.

ताचेउपरांत 'झाड' म्हणून वळखुपांत येवपी बायलेचेर भार येता. पंच तिका आपल्या भुरग्यांचो साबाळ करपाक सांगता आनी "झाडा" च्या तोंडांतल्यान तशें उतर घेता. उपरांत देवीक आरत दाखयतात आनी "झाडा" च्या आंगांतलें वारें देंवल्या उपरांत घटालागीं दवरिल्लीं फळां प्रसाद म्हण वाट्टात. एक नाल्ल फोडून ताचें उदक घटाचेर सोडटात.

चैत्र पाडव्यापसून पुनवेमेरेन भगताच्या घरा घट मांडिल्लो आसता. सातव्या दिसा मात म्हण देवीमुखार बोकडो आनी कोंबो बळी दितात. ही कार्यावळ घराभायर जाता आनी तिका फकत दादलेच हजर रावतात. मागीर बोकड्याचें वा कोंब्याचें काळीज तेलांत तळून देवीक ताचो निवेद दाखयतात आनी मास घरानघर वाट्टात. उपरांत देव पालखेंत वा पिशवेंत घेवन ते एकाद्रे चैत्र सप्तमीक कार्याक एकवीराच्या देवळांत वतात आनी सगळो उत्सव थंय करतात.

सुता पुनव : हो सण चड म्हत्वाचो. ह्या दिसा दर्यांत नाल्ल उडोवपाखातीर दर एका घरांतलो दादलो वताच. दांडाक मात हो सण मात्सो वेगळे तरेन मनयतात. गांवांतलो गोंधळी भगत श्रावणबाळाचें निशाण म्हण पाटलाच्या घरांतलो धवो कपडो बडयेक बांदून मिरयत मसंडेंत व्हरता. दांडा गांवांत दर्यादेगेर हरबामावली म्हण एक फातरी पार आनी ताचेमदीं एक ऊंच बडी आसा. वाटेवयल्या घरांतले लोक हरबामावलीखातीर दूद, हळदकुंकूम, फुलां बी दितात आनी नाल्ल फोडटात. मसंडेंत एक उंच बडी रोयिल्ली आसता तिका हें श्रावणबाळाचें निशाण बांदतात आनी तिची पुजा करतात. मागीर सगळेजाण गोंधळी भगतागेर येतात. थंय तांकां उकडिल्ल्या तांदळांच्यो पुरयो आनी सोरो दितात.

सांजेच्या वेळार भगताच्या घरा भांगराचो लेप लायिल्ल्या नाल्लाची पुजा करतात. तांदळांनी भरिल्ल्या एका आयदनांत हो नाल्ल दवरतात. त्या नाल्लाचे शेंडयेंत धव्या कागदाची निशाणी लायिल्ल्यो काडयो खोंचतात. भगत त्या नाल्लाची म्हणजे श्रावणबाळाची पुजा करता आनी ताचेर दूद वोतता. मागीर तो नाल्ल वाजत - गाजत मिरवणुकेन दर्याकडे व्हरतात आनी भगत रामनाम घेत ताका फाटीं पळयनासतना व्हरून दर्यांत सोडटा.

गौरी : हो कोळी बायलांचो मुखेल सण. भाद्रपद सश्टीक गौरी येतात. तेरड्याच्यो जुडयो 'गवर' म्हण वाजयत - गाजयत घरा हाडटात. मागीर तिका कपडे आनी मंगळसूत्र आदी अलंकार घालतात. तिच्या शेजरा शंक्रोबा, तिचो न्हवरो म्हण एका तांब्यांत तांदूळ भरून ताचेर नाल्ल दवरतात. दुसऱ्या दिसा राती भरजरी कपडे आनी भांगरां घालून तरणाट्यो कोळी बायलो गौरीमुखार रातभर नाच - पदांचो धुडगूस घालतात. ह्यावेळार एकाद्र्याचेर भार येता. तिसऱ्या दिसा ही गौरी दर्यांत पावयतात.

भवान्यो : हो एक नवरात्राचो उत्सव. गोंधळी घटाफुडें

गोंधळ घालून पदां म्हण्टा. ह्यावेळार खंडोबाक आनी भवानी मातेक तळीं दवरतात.

माही पुनव : माही पुनव वा माघी पुनव हो खंडोबाच्या उत्सवाचो दीस. ह्या दिसा एकवीरा, खंडोबा, सप्तमातृका आदी देवदेवतांच्यो पत्र्याचेर कोरिल्ल्यो प्रतिमा देवकुडींतल्यान उखलून पालखेंत दवरतात आनी गांवांत उबारिल्ल्या माटवामेरेन पालखेची मिरवणूक काडटात. त्यावेळार जायते लोक नवस करतात. तशेंच वाद्यां वाजयतात, भंडारो शिंपडटात आनी देवांक आरत ओंवाळटात.

होळीपुनव : होळी पुनवेच्या दिसा एक व्हडलें एरंडाचें झाड एका फोंडांत पुरतात. ताच्या शेंड्याक पाच नाल्ल बांदतात आनी हळद लायिल्लो कपडो गुठलायतात. पाटलाची बायल होळीचे तेलवण आदी विधी करता, व्होंट भरता आनी पुरणपोळयेचो निवेद दारवयता. पाटील रातचो काकाडो घेवन होळयेक भोंवताडे घालता आनी ती पेटयता. मागीर पेटिल्ले होळयेभोंवतणी नाच-पदां चलतात.

दुसऱ्या 'धुळवडी' च्या दिसा सांजेच्यो नुस्तें घेवन आयिल्ल्यो सगळ्यो होडयो बंदरांत एके वळीन लावन दवरतात. त्या दिसा घोळ नुस्तें मेळ्ळ्यार शुभ मानतात आनी तें होडयेच्या फुडल्या दांड्याक बांदतात. मागीर बऱ्यो बऱ्यो साडयो लावन सजयल्ले होडयेचेर पुजा जाता आनी मिठाय प्रसाद म्हण वाट्टांत.

दिवाळी, गोकुळाष्टम सारकिल्ले सणय हे लोक मनयतात. पुनवेच्या राती चडशे सोनकोळी चंद्राक दिवटी ओंवाळटात.

नुस्तेंमारी हो सोनकोळी लोकांचो मुखेल वेवसाय. ताच्यो बायलो चडकरून नुस्तें विकपाचो धंदो करतात. जायत्या कुटुंबांची मेळून हांची जमात नांवाची एक सामाजिक संस्था आसता. तिचो मुखेली पाटील. ताका पालव दिवपी मनशांक पंच म्हण्टात. जातींतल्या लोकांची झगडीं मिटोवन न्याय दिवप हें पाटलाचें मुखेल काम आसता. हेर जाती जमातीं सारके सोनकोळ्यांच्याय रितीरिवाजांनी बदल घडत आसात. आनी तांचे जिवीत पद्दतीचेर आधुनिकतेचो प्रभाव पडत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सोनार नरहरी : (पळेयात नरहरी सोनार).

सोपानदेव : (जल्म : इ.स.१२७४; मरण : इ.स. १२९६, सासवड - पुणें).

संत ज्ञानेश्वराचो धाकटो भाव. विठ्ठल संत आनी रुक्मिणी ह्या आपेगांवच्या कुलकर्णी दांपत्याचो तिसरो चलो. निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर आनी मुक्ताई हीं ताचीं भावंडां. निवृत्तीनाथाक नाथपंथीय गुरू गहिनीनाथ हाचो उपदेश जातकच ताणें तीच दीक्षा ज्ञानेश्वर आनी सोपानदेव हांकां दिली. सोपानदेव योगमार्गांत निश्णात जालो. ज्ञानदेवान गीतेर बरयल्ली

टीका "ज्ञानेश्वरी" ह्या नांवान तेचपरी सोपानदेवान बरयल्ली गीतेवयली टीका सोपानदेवी ह्या नांवान प्रसिद्द आसा.

सोपानदेवाचें तत्त्वगिन्यान प्रवृत्तीमार्गी आशिल्लें. प्रपंचांत अर्थ ना ही विचारसरणी ताका मान्य ना. प्रपंचांत रावनय परमार्थ साधूक येता, हें तत्व सोपानदेवाच्या अभंगांतल्यान प्रत्ययाक येता. सर्वाभुती हरी वळखून प्रपंचांतलीं कर्तव्यां वेवस्थीत पार पाडप म्हळ्यार परमार्थ अशी ताच्या विवेचनाचें सार आसा.

सोपानदेवी ही गीतेची समश्लोकी टीका आसा. सोपानदेव हो आपलें तत्त्वगिन्यान आचरणांतल्यान अभिव्यक्त करपी असो संत आशिल्लो देखूनच सोपानदेवी हो ग्रंथ एका प्रौढ आनी व्यक्तिमत्त्वाचो आविश्कार थारला. सोपानदेवान पुणें जिल्ह्यांतल्या सासवड हांगा पिरायेच्या २२ व्या वर्सा जितिसमाधी घेतली.

- कों. वि. सं. मं.

सोमनाथ : बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक नामनेचें पयलें शिवक्षेत्र. हें भारतांतलें अतिपुर्विल्लें क्षेत्र. हाका वेरावळक्षेत्र, प्रभासक्षेत्र, सोमनाथ पाटण, आनर्तपूर अशींय हेर नांवां आसात. हें क्षेत्र सौराष्ट्रांत राजकोट - वेरावळ ह्या रेल्वेमार्गार वशिल्लें आसून, वेरावळ हें अस्तंत देगेवयलें एक ल्हानशें बंदर.

ह्या क्षेत्राविशीं पुराणांत एक कथा आसा ती अशी - दक्ष प्रजापतीक सत्तावीस धुवो आशिल्ल्यो. तांची ताणें चंद्राकडेन लग्नां लावन दिलीं. फुडें तातुंतले एकटे रोहिणीचेर चंद्र चड मोग करूंक लागलो. तेन्ना रोहिणीच्या हेर भयणींक वायट दिसलें आनी तांणी आपल्या बापायकडे तेविशीं कागाळ केली. तें आयकून दक्षाक राग आयलो आनी ताणें चंद्राक धरपी जातलो असो श्राप दिलो. तेन्ना चंद्रान आपली चूक माफ करून श्राप परत घेवपाविशीं विनयलें. पूण दक्षान आपूण श्राप परत घेवपाक असमर्थ आसा म्हणपाचें सांगलें, तेन्ना चंद्र ब्रह्मदेवाकडेन गेलो. ब्रह्मदेवान ताका शापमुक्त जावपाक शंकराची उपासना करूंक सांगलें. चंद्रान प्रभासक्षेत्रांत येवन शंकराची उपासना केली आनी तो शापमुक्त जालो. हांगाचें शिव लिंग प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवान पुजिल्लें.

शिवपुराणाच्या कोटिरूद्रसंहितेंत ह्या क्षेत्राचें महात्म्य अशें आसा -

सोमलिङ्गं नरो दृष्ट्वा सर्वपापात्प्रमुच्यते ।

लबध्वा फलं मनोऽभीष्टं मृतः स्वर्गं समीहते ॥

यद्यत्फलं समुद्दिश्य कुरुते तीर्थमुत्तमम् ।

तत्तत्फलमवाप्नोति सर्वथा नात्र संशयः ॥

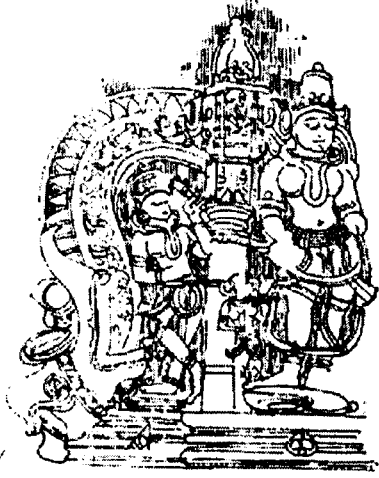
प्रभासं च परिक्रम्य पृथिवीक्रमसम्भवम् ।

फलं प्राप्नोति शुद्धात्मा मृतः स्वर्गं महीयते ॥

अर्थ - सोमलिङ्गाच्या दर्शनान मनीस सगळ्या पापांतल्यान

मुक्त जाता आनी इच्छित फळ मेळोवन मरणाउपरांत स्वर्गांत वता. ज्यो ज्यो इत्सा मनांत बाळगून मनीस हाचें तीर्थ घेता त्यो सगळ्यो इत्सा फळादीक जातात हातूंत मातय दुबाव ना. प्रभास क्षेत्राची परिक्रमा करतकच मनशाक पृथ्वीप्रदक्षिणेचें पुण्य मेळटा. त्या पुण्यात्म्या मनशाक मरणोत्तर स्वर्ग मेळटा.

पुराणांत ह्या शिवलिंगाचें म्हत्व सांगलां तें अशें - पुर्विल्ल्या

सोमनाथाच्या देवळांतलें एक शिल्प

काळांत एक फावट ब्रह्मदेव फिरत फिरत ह्या थळार आयलो. ताणें हांगा एक भूरवंड खोदून तातयां येदें स्वयंभू लिंग जमनीभायर काडलें आनी ताची षोडशोपचार पुजा केली. उपरांत तें लिंग दर्भ आनी म्होंव हाणें धापून ताचेर ब्रह्मशिल्पा

दवरली. उपरांत हे ब्रह्मशिल्पे दुसरें एक शिवलिंग स्थापन केलें.

चंद्रान आपल्याक शापमुक्ती मेळटकच ह्या शिवलिंगाचेर भांगराचें देवूळ बांदलें. फुडें तें मोडटकच रावणान थंय रुप्याचें देवूळ बांदलें. हें देवूळ मोडल्या उपरांत कृष्णान थंय चंदनी लांकडाचें देवूळ बांदलें. तेंय देवूळ जीर्ण जातकच थंय फातराचें देवूळ बांदपांत आयलें. जात इतिहासांतलें हें पयलें सोमदेवूळ. तें इ.स.च्या पयल्या शतमानांत बांदिल्लें आसूंक जाय. फुडें हें देवूळ मोडकळेक येतकच इ.स. ६४९त मैत्रक वंशांतल्या राजा धरसेन हाचे कारकिर्दींत हांगा दुसरें फातराचें देवूळ बांदपांत आयलें. स्थापत्य आनी कलेचे नदरेन हें देवूळ वैभवशाली आशिल्लें. इ.स.च्या आठव्या शतमानांत अरबांच्या आक्रमणांक लागून हें देवूळ मोडलें. ताचेउपरांत णवव्या शतमानाचे सुरवेक हांगा तांबड्या पाशाणाचें व्हड देवूळ बांदपांत आयलें. फुडें चालुक्य वंशाचे कारकिर्दींत इ.स. १०२५त गझनीच्या मुहमदान हांगा घुरी घालून ह्या देवळाचो पुराय नाश केलो. ११६९ वर्सा अणहिलपाटणाच्या कुमारपाल राजान सोमनाथ देवूळ परत बांदलें. पूण १२९७त अलाउद्दीन शिवलजीन तें उद्ध्वस्त करून उडयलें. इ.स. १३२५ वर्सा जुनागडचो चुडासमा राजा महीपाल हाणें ह्या देवळाचो जिर्णोधार केलो. फुडें १४६९ वर्सा महमद बेगडा नांवाच्या एका मुसलमान शासकान हें देवूळ मोडून थंय मशीद बांदली. उपरांत एका राजान तें परत बांदलें, पूण औरंगजेबान तें जमीनदोस्त केलें. फुडें बरीच वर्सां हें देवूळ भग्नावस्थेंत आशिल्लें. इ.स. १७८३ वर्सा अहिल्याबाई होळकर हिणें मूळ देवूळ

थंयच सोडून लागसारच एका दुसऱ्या जाग्यार नवें देवूळ बांदलें. फुडल्या काळांत हेंय देवूळ मोडूंक आयलें तेन्ना भारत स्वतंत्र जातकच गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल हाणें ह्या देवळाचो जिर्णोधार केलो. हें देवूळ आदल्या देवळाच्या मूळपिठीकेचेरच बांदपांत आयलें. ह्या देवळाचें बांदकाम पालिताण्याचो नामनेचो शिल्पी श्री प्रभाकर सोमपूरा हाणें केलें आनी देव प्रतिशठापनाचें पुरोयतपण नामनेचे वैदिक पंडित तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हाणें केलें. ह्या वेळार ताचो गुरू श्री केवलानंद सरस्वती होय हजर आशिल्लो. ११ मे १९५१ दिसा राश्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद हाचे हस्तुकी ह्या देवळांत शिवमूर्तीची प्रतिशठापना जाली.

पुर्विल्ल्या काळासावन सोमनाथाच्या देवळाची ताचे गिरेस्तायेक लागून नामना आसा. इराणाच्या आरवातांतल्यान भारतीय शीमेकडे येवपी वेपारी आपली भोंवडी यशस्वी जावची देखून सोमनाथाक नवस सांगून घेताले आनी ते पावयताले. ताकालागून सोमनाथाकडे भांगराशिंंगराची रास पडटाली. हाचे भायर जायत्या हिंदू राजांनी देवाल्याच्या खर्चाखातीर लाखांनी रुपयांचें उत्पन्न लावन दिल्लें.

सोमनाथाच्या देवळाविशीं इराणी भोंवडेकार इकरिया कझीनी हाणें १९२३ वर्सा बरोवन दवरलां तें अशें -

सोमनाथाची मूर्त मनशायेदद्या आकाराची आसून, तिच्या हाताच्यो मुठी वळोवन घोपारमेरेन तेंकिल्ल्यो आसात. ही मूर्त अधांतरी आसून तिच्या दोळ्यांत मोलादिक हिरे बसयल्ले आसात. देवळाचो गाभारो अश्टकोनी आशिल्लो. एका वेळार दोन हजार मनशां वांगडा बसू शकतात येदो व्हड सभामंडप थंय आशिल्लो. ताका सागवानी लांकडाचे ५६ खांबे आसून ते शिशान मढयिल्लें. मुखेल देवळामुखार २०० मण वजनाची भांगराची सरपळी आनी घांट आशिल्ली. देवळांतल्या सेवेकऱ्यांच्यो पाळयो बदलपावेळार ही घांट वाजोवप जाताली. देवळांतले सेवेकरी म्हणून सुमार १००० ब्राह्मणांची नेमणूक जाल्ली. देवळांतल्या सदच्या आनी खाशेल्या गायन - वादनासारक्या कामारवातीर ५०० कलावंतीणींचो आनी ३०० गायकांचो ताफो आशिल्लो.

सोमनाथाच्या मुखेल देवळाभोंवतणी हेर ल्हान-व्हड तीर्थकुंडां आनी देवळां आसात. प्रभासपाटण नगराभायर आशिल्ल्या दर्याक अग्निकुंड अशें नांव आसून तातूंत भोंवडेकार न्हातात. सद्याच्या सोमनाथाच्या देवळालागसारच अहिल्याबाई होळकर हिणें बांदिल्लें सोमनाथ देवूळ आसा. ह्या देवळाच्या भूगर्भांत बरोच काळोरव आसून थंय एक शिवलिंग आसा. ताचे भोंवतणी पार्वती, लक्ष्मी, गंगा, नंदी, सरस्वती, आदी देवांच्यो मूर्ती आसात. मुखेल देवळालागसार एक गणपतीचें देवूळ आसा आनी उत्तरदाराभायर अघोरलिंगाची मूर्त आसा.

नगरदारासावन उदेंतेक प्राची त्रिवेणी नांवाचें एक तीर्थस्थळ आसून थंय हिरण्या, सरस्वती आनी कपिला ह्यो न्हंयो दर्याक

मेळटात. देखून ही सुवात पवित्र मानतात. प्राची त्रिवेणीसावन लागसारच एक भग्न सुर्याचें देवूळ आसून फुडें एके व्होंवरीत हिंगलाज भवानी आनी सिध्दनाथ महादेव हांचीं ठाणीं आसात. थंय एका झाडासकयल बलरामाचें देवूळ आसा. हांगासल्ल्यानच बलरामान आपल्या मूळ शेषरुपान भूयेंत प्रवेश केल्लो अशें सांगप जाता. हांगा लागसारच देहोत्सर्गतीर्थ आसा. श्रीकृष्णाक भालुकातीर्थार बाण लागतकच तो हांगा आयलो आनी ताणें प्राण सोडलो ह्याच स्थळार ताचो अग्निसंस्कार जाल्लो. देहोत्सर्गलागसारच यादवस्थली आसा. जंय यादव आपसापांत जुजून नश्ट जाल्ले. वेरावळ सावन सोमनाथ देवळाकडे वचपाचे वाटेर बाणतीर्थ आसून थंय शशिभूषण महादेवाचें पुर्विल्लें देवूळ आसा. थंयच्यान अस्तंतेक भालुपूर गांवांत भालुकातीर्थ लागता. हें भगवान श्रीकृष्णाचें महानिर्याणस्थळ आसा. हांगाच्या एका अश्वत्थातळी श्रीकृष्ण न्हिदील्लो आसतना, पारध्याचो बाण ताच्या पांयांत घुसलो आनी तो जीवघेणो थारलो. त्या अश्वत्थझाडाक आता मोक्षपिपळ ह्या नांवान वळखतात.

- कों. वि. सं. मं.

सोमराजवंश : इ.स.च्या सव्या - सातव्या शतमानांत महाकोसल देशाचेर सोमवंशी पांडु राजा राज्य करताले. तांची राजधानी श्रीपूर ही आसून ती मध्यप्रदेशांत महान्हंयेचे देगेर सिरपूर ह्या वाठारांत आशिल्ली. ह्या वाठारांत त्या नगराचे भग्नावशेश मेळ्ळयात. तातूंत महाशिवगुप्ताच्या काळांतलो एक शिलालेख आसा. ह्या शिलालेखांत सोमवंशी पांडू राजांची म्हायती मेळटा. ह्या राजांनी शिवगुप्त आनी भवगुप्त हीं नांवां धारण केल्लीं. तातुंतलो महाशिवगुप्त बालार्जुन हो खूब बळिश्ट आसून ताणें सुमार ६० वर्सां राज्य केलें. ताच्या बापायचें नांव हर्षगुप्त आनी आज्ञाचें नांव चंद्रगुप्त. हो महाशिवगुप्त इ.स. ५९५ त सिंहासनाचेर बसलो. ह्या महाशिवगुप्ता उपरांत सोमवंशी पांडू राजांची तितलीशी म्हायती मेळना. इ.स.च्या १०व्या शतमानांत कोसल देशांत सोमवंशाचें राज्य आशिल्लें. ह्या वंशातल्या कांय राजांनी शिवगुप्त, महाशिवगुप्त, भवगुप्त हीं नांवां धारण केल्लीं. तशेंच कोसलेंद्र आनी त्रिकलिंगाधिपती ह्यो उपाधी धारण केल्ल्यो.

शिवगुप्त (इ.स. ९१५ - ३५) : हो त्या वंशातलो पयलो राजा. पूण ताचो एकय आलेख मेळना. ताच्या पुताच्या आलेखांत ताका राजा म्हळां. ताची सत्ता दक्षिण कोसल म्हळ्यार छत्तिसगड ह्या वाठाराचेर आसुये.

जनमेजय महाभवगुप्त (इ.स. ९३५ - ९७०) : हो शिवगुप्ताचो पूत ताच्या उपरांत राजा जालो. ताचे जायते ताम्रपट उपलब्ध आसात. तो मोटो बळिश्ट आसून ताणें परम माहेश्वर ही पदवी घेतिल्ली. विनीतपूर ही ताची राजधानी आशिल्ली. ताणें कटक आपल्या राज्याचो विस्तार वाडयल्लो. सुरवेक तो कोसलाधिपती आशिल्लो, ओडू वाठाराचेरच

जैत मेळयतकच ताणें त्रिकलिंगाधिपती ही पदवी धारण केली.

ययाती महाशिवगुप्त (१लो) (इ.स. ९७०-१०००) : हो जनमेजयाचो पूत ताच्या उपरांत राजा जालो. ताचे सुरवेचे आलेख विनीतपूरचे आनी उपरांतचे ययातिनगरचे आसात. हें नगर ताणें नव्यान वसयलें आनी थंय आपली राजधानी स्थापन केली.

भीमरथ महाभवगुप्त (२रो) (इ.स. १००० - १०१५) : हो ययातीचो पूत ताच्याउपरांत सिंहासनार बसलो. ताचो मंत्री सिंहदत्त हो ययातीचो मंत्री आशिल्लो. ताचे आदी ताचो आजो धारदत्त हो ययातीचो आनी जनमेजयाचो मंत्री आशिल्लो. अशेतरेन हें दत्त घराणें वंशपरंपरेन सोम वंशाचें मंत्रिपद चलयतालें.

धर्मरथ (इ.स. १०१५ - २०) : हो भीमरथाचो पूत ताचे उपरांत राजा जालो. ताका राजमल्ल आनी महाशिवगुप्त (२रो) अर्शाय नांवां आशिल्लीं. हाका पूत नाशिल्लो. ताचो भाव नहुष महाभवगुप्त (३रो) हाणें इ.स. १०२० - २५ मेरेन राज्य केलें. ताच्या काळांत राज्याची खुबशा प्रमाणांत वाट लागली. उपरांत अमात्य मंडळान चंडीहार नांवाच्या राजपुत्राक राजा केलो. तो जनमेजय महाभवगुप्त (१लो) हाचो पणटू. अभिमन्यू हाचो पूत आशिल्लो.

चंडीहार (इ.स. १०२५ - ५५) : हाका ययाती महाशिवगुप्त (३रो) अर्शय नांव आसा. ताणें स्वताक केसरी हें नांव धारण केल्लें. हाणें कोसल आनी उत्कल ह्या दोनय देशांत शांतता प्रस्थापित केल्ली. ताका लग्नांत कलिंग, कंगोड आनी उत्कल ह्या देशांचें प्रदेश मेळिल्ले. तो खूब पराक्रमी. चोळांक हारोवन ताणें कोसल आनी उत्कल हांची राखण केल्ली. चंडीहारान कर्नाट, लाट, गुजरात आनी द्रविड देश जिकले आनी कलिंग, कंगोड, उत्कल आनी कोसल ह्या देशांचेरय ताचें राज्य आशिल्लें. गौड, राठ आनी वंग ह्या देशांचेर ताणें जैत मेळयल्लें. वैतरणीचे देगेर ताणें अश्वमेध यज्ञ केल्लो आनी त्या थळाक यज्ञनगर हें नांव दिल्लें. सद्या त्या थळाक जाजपूर ह्या नांवान वळखतात. ताणें भुवनेश्वर हांगा लिंगराज देवूळ बांदूक सुरवात केल्ली पुण तें पुराय जालें ना. फुडें ताची राणी कोलावती हिणें तें पुराय करून घेतलें. के.ओ.झर जिल्ह्यांतल्या देवगाव हांगा जें कुशलेश्वर देवूळ आसा तें ययातीकेसरीनच बांदिल्लें.

उद्योत केसरी (महाभवगुप्त ४ थो) : इ.स. (१०५५ - ८०) चंडीहराचो हो पूत ताच्या उपरांत राजा जालो. तो बापायवरी शिवभक्त आशिल्लो. कोसल आनी उत्कल ह्या दोनय देशांचेर ताची सत्ता आशिल्ली. हो सोमवंशांतलो निमणो व्हड राजा. ताणें डाहल, ओडू आनी गौड ह्या देशांचेर जैत मेळयल्लें.

उद्योत केसरीउपरांत कर्णकेसरी, रणकेसरी, सोमेश्वर आदी नांवांचो उल्लेख मेळटा. हे सोमवंशांतले राजा आसुये. पूण तांची स्वतंत्र सत्ता नाशिल्ली. ते गंग राजांचे सामंत आशिल्ले. अनंतवर्मा चोड गंगदेव (इ.स. १०७८ - ११५०) हाणें उत्कलच्या राजाक हारोवन थंय

आपली सत्ता स्थापली. इ.स. १११२ आदीं सोमवंशाची दक्षिण ओडिसांतली सत्ता नश्ट जाली आसुये. कलचुरी राजांनी कोसलाच्या सोमवंशी राजाक हारोवन तोय देश घेतलो.

केसरी वंश : कांय पंडितांच्या मतान सोम आनी केसरी हीं एकाच वंशाचीं दोन वेगळीं नांवां. केसरी वंशाचो एकय ताम्रपट व शिलालेख मेळना.

भौमकर आनी होम ह्या दोनय वंशांक मेळून केसरी वंश हें नांव आशिल्लें. सोमवंश हो भौमकर वंशाचोच अंश मानून ताका केसरी हें नांव दिलें आसूंक जाय. भौम वंशांत उच्चत केसरी नांवाचो राजा जावन गेलो तसोच सोम वंशांत ययाती केसरी नांवाचो राजा जावन गेलो. सोम वंशांत ताच्या फाटल्यान केसरी उपपद आशिल्ले आनीकय कांय राजा जावन गेले.

सोम वंशांच्या ताम्रपटांत कांय राजांचो त्रिकलिंगाधिपती आनी कोसलेंद्र ह्या उपाधींचो उल्लेख मेळटा. हाचेवयल्यान सोम वंशाच्यो दोन शाखा आशिल्ल्यो आनी एकेचें राज्य कोसलाचेर आनी दुसरें त्रिकलिंग देशाचेर आशिल्लें. पूण तांणी स्वतंत्रपणान राज्य केलें ना. मुखेल शाखेंतलो नहुष हो निपुत्रिक मरण येतकच दुसरे शाखेंतल्या चंडीहार महाशिवगुप्त हाका ताचें राज्य मेळ्ळें.

सोम वंशाचे राजवटींत कलाविकास चालू आशिल्लो. त्या काळांत जायतीं शिवाचीं देवळां बांदपांत आयलीं. ययातीवेळार ब्राह्मणी वैदिक धर्माची उदरगत सुरू जाल्ली. ययातीन कान्यकुब्ज सावन धा हजार ब्राह्मणांक ओडिसांत हाडून वसयल्ले. सोनपूर वाठारांत आजुनय कान्यकुब्ज ब्राह्मणांची संख्या चड आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सोमव्रतां : सोमारा करपाच्या व्रतोपसादी उपचारांक सोमव्रतां म्हण्टात. तांचे जायते पर्याय आसात. तातुंतले कांय अशे -

१) शुध्द द्वितीयेक सोमार आयल्यार ब्राह्मणभोजन घालचें आनी गोप्रदान करचें.

२) शिव दैवताक वर्सभर घृतन्हाण घालचें. मागीर उद्यापन करचें. त्या वेळार तिळांनी भरिल्लो भांगराचो कलश गायेवांगडा दान दिवंचो.

३) जल्मलग्न कुंडलींत जांकां चंद्र वायट आसता तांणी सोमारा प्रदोशकाळांत शिवपार्वतीची पुजा करची. चंद्राक अर्घ्यदान आनी ब्राह्मणाक जेवण दिवंचें. व्रतावधी चौदा वर्सां.

४) सोमारा उमास आयल्यार तिका सोमवती म्हण्टात. त्या दिसा तीर्थस्थान, अश्वत्थाची पुजा, विष्णुची पुजा आनी विष्णुक १०८ वस्तू ओपून अश्वत्थाक १०८ भोंवताडे घालचे.

५) सोमारा अष्टम आयली जाल्यार त्या दिसा सोमपुजा करची. शिवलिंगाची उजवी वट शिव आनी दावी वट हरिश्चंद्र समजुची. लिंगाक पंचामृतान न्हाण घालचें. देवाक २५ वार्तीची आरत ओंवाळची.

दूद आनी पिठीसाकर हांचो निवेद्य दारवोवचो. दंपती जेवण घालचें. ६) वैशाख पुनव सोमारा आयल्यार त्या दिसा एका ताम्रपात्रांत उदक घालून तातूंत शिवलिंग दवरचें आनी वयर कपड्यान धांपचें. मागीर शिवाची यथाविधी पुजा करची.

७) माघ शुध्द सप्तमीक सोमार आयल्यार शिवलिंगाचेर तुपाचो थर दिवंचो दोन काळ्यो गायो दान दिवंच्यो.

८) चैत्र आनी मार्गशीर्ष ह्या म्हयन्यांतल्या पयल्या सोमारा शिवपुजा करची. एक वर्स अशें व्रत करचें.

९) दर सोमारा आठ ब्राह्मणांक वर्सभर जेवण घालचें आनी उद्यापनाच्यावेळार रुप्याचें शिवलिंग दान दिवंचें.

१०) नवमी तिथीक सोमार आयल्यार त्या दिसा शिव-पार्वतीची पुजा करची तिलहोम करचो. हाकाच सोमाष्टमी व्रत म्हण्टात.

११) सर्वसामान्य व्रत : हाची सुरवात चैत्र, वैशाख, श्रावण, कार्तिक वा मार्गशीर्ष ह्या म्हयन्यांतल्या खंयच्याच सोमारा करची. त्या दिसा प्रदोश आसल्यार तो चड प्रशस्त समजुचो. एक वर्सभर दर सोमारा उपास आनी शिवपुजा करची. वर्साउपरांत उद्यापन करचें. त्या वेळार कलशाचेर शिवपार्वतीची भांगराची आनी नंदीची रूप्याची प्रतिमा स्थापन करून तांची पुजा करची. घृत, तिळ आनी भात ह्या हविर्द्रव्यांनी होम करचो. आचार्याक प्रतिमा दान दिवंची. ताचेउपरांत ब्राह्मणांक जेवण घालून तांचो आशीर्वाद घेवंचो

- कों. वि. सं. मं.

सोमार : सप्तकाच्या सात वारांतलो एक वार. सोम म्हणजे चंद्रीम. हो दीस चंद्रान उपभोगपाचो आसता अशें सांगिल्लें आसा. शिवाचे उपासनेखातीरय हो दीस योग्य आसा. ह्या दिसा शिवाक रुद्राभिशेक करतात आनी नक्तभोजन करतात. ह्या दिसा बायलांनी वस्त्रां शिंपप, कापसाक हात लावप, बायलांनी माथ्यार न्हावप, दादल्यांनी केंस कापप, नांगर धरप वा गाडयेक बैल जुंपप, गंव दळप अशुभ मानलां. वस्त्र धारण करपाक आनी नवें धान्य मेजपाक हो दीस शुभ मानतात. सोमारचो प्रवास केल्यार भाव वा प्रियजनांची भेट जाता, असो समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

सोमालिया : आफ्रिका खंडांतलो ईशान्येकडचो देश. दक्षिणेक विषुववृत्त ते उत्तरेक तांबडो दर्या मेरेन ताचो विस्तार जाल्लो आसा. क्षेत्रफळ ६३७,६५७चौ.किमी. चडांत चड उत्तर-दक्षिण लांबाय १५२९ किमी. आनी उदेंत - अस्तंत १,१७५ किमी. दर्यादेग २४०८ किमी. लांब. देशाचे उत्तरेक अँडन आरवात, उदेंतेक आनी दक्षिणेक हिंदी म्हासागर, अस्तंतेक केनिया, इथिओपीया तशेंच जिबॉटी हो फ्रेंच शासकी प्रदेश आसा. मोगादिशू हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : उत्तरेकडची अँडन दर्यादेग ही सपाट उसू भूंय. तिका गुबान अशें म्हण्टात. गुबान म्हळ्यार लाशिल्ली सुवात. देशाचो उत्तर आनी ईशान्येकडचो भाग मुखेलपणान दोंगरीच जाल्यार उरिल्लो चडसो भाग सपाट वा उणें उंचायेचो. मध्य आनी दक्षिणेकडचें सुकें सपाट मरड सवाना प्रदेश म्हूण प्रसिद्द आसा. गुबान दर्यादेगे फाटल्यान उगो हायलँड हो पर्वतीय प्रदेश आसा. हो प्रदेश अस्तंतेक गॉली पर्वत रांकेकडच्यान सुरू जावन, ईशान्येक 'हॉर्न कॅप' मेरेन पातळ्ळा. एरिट्रीन हायलँड आनी मिजुरटॅन हांगा त्या पर्वताची उंचाय चड वाडल्या. हे वळींत आस्पाविल्लें २,४०८ मीटर उंचायेचें सुरूद आद हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. हे पर्वतवळीचे दक्षिणेक हाउद सडो आनी न्यूगाल देगण आसा. हाउद सडो सपाट आसून, थंय जिपसम सांपडटा. न्यूगाल देगण वायव्य - ईशान्य अशें पातळ्ळां. न्यूगाल म्हळ्यार पिकाळ भूंय. जुबा आनी शंबेले ह्यो देशांतल्यो मुखेल न्हंयो. त्या दोगांयचो उगम इथियोपीयेच्या पर्वतांचेर जाला.

हवामान : सोमालियेचो उत्तर-दक्षिण विस्तार अक्षांश २° दक्षिण ते १२° उत्तर आशिल्ल्यान तो उश्ण आनी समितोश्ण कटिबंधांत मोडटा. देशांतलें वर्सुकी हवामान सादारणपणान सारकेंच उरता. चड उंचायेच्या प्रदेशांनी मात तातूंत थोडोभोव बदल जाता. बोरमा, हार्जेशा, शेक आनी एरिगवो ह्या उंचेल्या प्रदेशांनी ऑक्टोबर ते फेब्रुवारीमेरेन हवामान थंड आनी सौम्य उरता. शेक आनी एरिगवो ह्या प्रदेशांनी केन्ना केन्नाय तापमान गोठबिंदू सकल वता आनी धुकें पडटा. पूण दर्यादेगांनी हवामान उश्ण आनी दमट आसता. बॅबेरा आनी बोसासो ह्या दर्यादेगांच्या प्रदेशांनी जून ते सप्टेंबर मेरेन तापमान सुमार ४२° से इतलें वाडटा. देशाच्या उत्तर भागा परस दक्षिण भागांत पावस चड पडटा. वर्सुकी सरासरी पावस २८ सेंमी. इतलो पडटा. केन्ना केन्नाय पावस नेमान पडनाशिल्ल्यान देशांत साबार खेप व्हड व्हड दुकळ पडटात.

वनस्पत आनी मोनजात : सोमालियेंत मुखेलपणान वेगवेगळ्या प्रकारचें तण आनी झोपां वाडिल्लीं दिश्टी पडटात. देशांतल्या कांय भागांनी वनस्पतीचे कसलेच प्रकार वाडनात. पूण हाऊद आनी दक्षिण भागांत वेगवेगळे रूख आशिल्लीं दाट रानां आसात. अकासिया, आलोए, बॅओबाब आनी कान्डेलाब्रास ही रूखावळ सुक्या प्रदेशांनी मेळटा. रानटी मोनजातींत हत्ती, मानगें, गॅझल्, जिआफ, हिपोपोटॅमस, हेना आनी शीव हांचो आस्पाव जाता.

इतिहास : भूंयमध्य दर्या आनी उदेंती देश हांच्या मदल्या वेपारी मार्गाचेर सोमालियाचो आस्पाव जाता आशिल्ल्यान ताका पुर्विल्ल्या काळासावन म्हत्व प्राप्त जालां. सुमार इ.स. ८०० ते इ.स. ९०० ह्या काळांत सोमाली लोक अँडन दर्यादेगेकडच्यान दक्षिणेकडेन येवपाक लागले, जाल्यार अरब आनी पर्सीयन लोक हिंदी म्हासागराचे दर्यादेगेर रावपाक लागले. सुमार इ.स. ११००त सोमाली लोकांचें

इस्लामीकरण जाल्लें आसुयें. इ.स. १८०० मेरेन सोमाली लोकांचे चडशे वाठार वसणूकवाल्यांच्या शेकातळा गेले. उत्तरेकडचो चडसो वांटो ब्रिटिशांनी घेतलो. इ.स. १८८० ते इ.स. १८९० मेरेन इटाली सैन्यान हिंदी म्हासागर दर्यादेग घेतली. उपरांत ल्हव ल्हव अस्तंतेक इथियोपिया वटेन वचून तांणी इटालियी सोमालीलँड ही वसणूक उबारली. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक सावन सय्यद मुहम्मद अब्दाली हसन हाच्या फुडारपणखाला सोमालियेंत स्वातंत्र्य चळवळ सुरू जावन ते ब्रिटीश, इटालियन आनी इथियोपीयन सैन्याआड झुजपाक लागले. १९३६त इटाली सैन्यान इथियोपीयेचेर जैत मेळयल्याउपरांत इटालियी सोमालीलँड हो इटालीयन ईस्ट आफ्रिकन एम्पायरचो एक भाग जालो. इ.स. १९४०त दुसऱ्या म्हाझुजावेळार इटलीन ब्रिटीश सोमालीलँडाचेर जैत मेळयलें. पूण दुसऱ्याच वर्सा ब्रिटिशांनी तांकां धावंडावन ब्रिटीश आनी इटाली सोमालीलँडाचेर ब्रिटीश लश्करी शासन बसयलें. इ.स. १९४८त इथियोपीयेन ओगाडन हो आपलो प्रांत परत मेळयलो. तातूंत साबार सोमाली लोकांचो आस्पाव आसलो.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत इ.स. १९५०त संयुक्त राश्ट्रान इटली सोमालीलँडाची देखरेख करचेखातीर तो प्रदेश इटालीकडेन धा वर्सांखातीर सोंपयलो. ह्याच वेळार ब्रिटीश सोमाली भागांतल्या लोकांनी स्वराज्याची मागणी केल्ली.

इ.स. १९६०त ब्रिटन आनी इटालीन आपआपल्या सोमाली प्रदेशांक स्वातंत्र्य दिलें. उपरांत १ जुलय १९६० त दोनय प्रदेश एकठांय येवन स्वतंत्र सोमाली राज्याची स्थापणूक केली. स्वातंत्र्य मेळ्ळ्या उपरांत सोमाली सरकारान शेजारच्या देशांनी म्हळ्यार इथियोपीया, केनया आनी फ्रेंच सोमाली भागांत रावपी सोमाली लोकांत राश्ट्रीयत्वाची भावना जागोवपाखातीर चळवळ सुरू केली. हाका लागून तांच्यांत आनी सोमालीयेंत वैर निर्माण जालें. स्वातंत्र्या उपरांत देशाची अर्थीक स्थितीय इबाडत रावली. स्वातंत्र्याचो लाव फक्त उंच पांवड्यावयल्या लोकांकच जातालो. हाचो परिणाम म्हळ्यार लश्करी अधिकारी मेजर जनरल मोहम्मद सिआंद बार्रे हाच्या फुडारपणखाल बंड जावन, ताणें देशाची पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतली. १९७०त देशांत व्हड दुकळ पडलो. तातूंत हजारांनी लोकांक मरण आयलें आनी लारवांनी पशुधन काबार जालें. उपरांत १९७४ वर्सा सोमाली सरकारान इथियोपीयेंतल्या सोमाली लोकांक खुदळोवपाचो यत्न केल्ल्यान इथियोपीयेन सोमालीआड झूज उभारलें. हें झूज कांय वर्सां चालूच आशिल्लें. निमाणेकडेन १९८८त दोगांयभितर शांतता कबलात जाली. झूज काबार जाल्याउपरांत देशांतल्या कांय विद्रोही पंगडांनी सोमाली सरकार मोडून उडोवपाचे खूब यत्न केले. १९९१त हातुंतल्याच युनायटेड सोमाली काँग्रेस (७३) ह्या पंगडान अस्तित्वांत आशिल्लें लश्करशाय मोडून उडोवन राजपाटण आनी भोंवतणचे प्रदेश आपल्या शेकातळा व्हेले. उपरांत ऑगस्ट १९९१त अली

माहदी मुहम्मद हो अध्यक्ष जालो. दुसऱ्या वर्सा 'युएससी' आनी हेर विद्रोही पंगडांभितर पराकोटीचें झूज सुरू जालें. उपरांत जनरल मुहम्मद फराह आयदीद हाचे अध्यक्षतेखाल युती सरकार सत्तेर आयलें. १९९२त सोमालियेंत परतून व्हड दुकळ पडलो तेन्ना आयदीद हाणें संयुक्त राश्ट्रांकडेन आदार मागलो. त्याच वर्सा दुकळांत सांपडिल्ल्या लोकांक पालव दिवचेखातीर अमेरिका आनी हेर देशांतलें सैन्य थंय पावलें. डिसेंबर १९९२त अली महादी आनी मुहम्मद आयदीद हांच्या विद्रोही पंगडाभायर संयुक्त राश्ट्रांचे मध्यस्थीन शांतता कबलात जाली. मार्च १९९४त अमेरिकेचें सैन्य सोमालियेंतल्यान परत गेलें. जून १९९४त एकुणिस सोमाली मुखेल्यांनी परतून कबलात केली. पूण देशाच्या कांय भागांनी हिंसाचार चालूच उरलो. १९९६त दोनय पंगडांभितर परतून झगडीं सुरू जालीं. ऑगस्ट १९९६त आयदीद हाका मरण आयलें, पूण झगडीं चालूच उरलीं. फाटल्या पांच वर्सांत दुकळ आनी यादवी झुजांक लागून सुमार ३५०० सोमाली लोक मेले अशें म्हण्टात.

राज्यवेवस्था : इ.स. १९६९ ते इ.स. १९९१ मेरेन सोमालियेंत लश्करी शासन आसलें. १९९१त युनायटेड सोमाली काँग्रेस ह्या विद्रोही पंगडान लश्कर शासन मोडून उडोवन राजपाटण आनी भोंवतणच्या प्रदेशाचेर आपलो शेक बसयलो. जाल्यार हेर विद्रोही पंगडांनी वेगवेगळ्या प्रदेशांनी आपआपलो शेक बसयलो.

अर्थीक स्थिती : सोमालियेची अर्थीक वेवस्था मागाशिल्ले स्थितींतच आसा. देशाची अर्थवेवस्था पशुपालन आनी शेतवडीचेर आदारल्या. पशुधनांत मुखेलपणान ऊंट, गोरवां, बोकडां आनी मेंढरांचो आस्पाव जाता. वसणुकेच्या तेंपार इटाली लोकांनी वाबे शेबिले आनी जुबा न्हंयांच्या देगांनी लायिल्ले केळ्यांचे मळे आयजय आसात. सद्या सोमाली लोकांनी केळीं, लिंबू जातींची फळां आनी उसांचे व्हड मळे रोयल्यात. हेर पिकावळींत मको, कापूस, सोरघूम, भिकणां आनी सिसामचो आस्पाव जाता. पशुपालना फाटल्यान शेतवड हो सोमालियेचो दुसरो म्हत्वाचो वेवसाय आसलो, तरी शेतकी मळार देश मागाशिल्लोच आसा. उपणी आनी लुवणी आयज लेगीत मुखेलपणान पारंपारीक पद्दतीनच जाता.

सोमालियेची दयदिग लांब आसून लेगीत यांत्रिकी बॉटिंच्या उणावाक लागून नुस्तेंमारी मार्यादीत प्रमाणांत जाता. उद्देग - धंद्याच्या मळार ल्हव ल्हव उदरगत जाता. अन्न आनी नुस्तें प्रक्रिया, साकर आनी कपडो हांचे ल्हान ल्हान कारखाने आसात. जिप्सम, लोरवण आनी युरेनियम हीं हांगाचीं मुखेल खनिजां. पूण भांडवलाच्या अभावाक लागून तांचो उपेग फावो त्या प्रमाणांत जायना. देशांतल्यान निर्यात जावपी म्हालांत जनावरांची कात, कमायल्लें चामडें, केळीं, ऊंट, बोकडां आनी मेंढरांचो आस्पाव जाता. जाल्यार, आयात जावपी मालांत अन्न सामुग्री, पेट्रोल आनी लुगटाचो आस्पाव जाता. सोमालियेचे

वेपारी संबंद मुखेलपणान इटली आनी साउदी अरेबियेकडेन आसात.

येरादारिच्या मळारय हो देश फाटसार आसा. देशांत रेल्वेमार्ग ना. १९९१ मेरेन हांगा २१,३०० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. पूण तातुंतले फक्त ५,८५० किमी. लांबायेचे रस्ते बरे अवरथेंत आशिल्ले. सोमालियेंतल्या एक टक्क्यांपरस उण्या लोकांकडेन मोटारी आसात. आयात - निर्यात मुखेलपणान दर्यामार्गांतल्यानच जाता. मोगादिसीओ, किसमाथू, बेबेरा आनी मर्का हीं देशांतलीं मुखेल बंदरां. हीं बंदरां बांदचेखातीर सोमालियेन जागतिक बँक, अमेरिका आनी रशियेकडच्यान आदार घेतला. विमान येरादारींत सुदारणा जायत आसा. मोगादिसीओ शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

लोक आनी समाजजीण : सोमालियेंतले लोक सुन्नी मुस्लिम पंथी आसून ते सोमाली भास उलयतात. सोमाली लोकांतले सुमार ६०% लोक हेडपी. ते आपले मोनजातीक उदक आनी तण मेळचें म्हूण एके सुवातेसावन दुसरेकडेन भोंवत आसतात. ते तणाच्या खोंपींनी वा कातीसावन तयार केल्ल्या तंबूनी रावतात. दूद हें तांचें मुखेल अन्न. पूण तांच्या अन्नांत तांदूळ, कड्डण आनी मांसाचोय आस्पाव जाता. चडशे सोमाली लोक भडक रंगाचो कपडो आपल्या आंगा भोंवणी रेवडटात. कांय दादले लुंगी न्हेसतात. शारांनी रावपी लोक अस्तंती पद्दतिचो भेस करतात. सोमाली परंपरेप्रमाण सोमाली बायलांक राजकी वा अर्थीक हक्क नात. पूण हाली तेंपार सरकारान तांका कांय खास सवलती दिवपाक सुरू केल्या. सोमाली लोकांची भास, संस्कृती आनी धर्म एकच आसलो तरी पंगडाप्रमाण तांची विभागणी केल्ली आसा. चडशा सोमाली लोकांचो 'सामाल' पंगडांत आसपाव जाता. ताच्यो मुखेलपणान चार पोट-जाती आसात. गोरवां आनी मेंढरां पोसप हो तांचो मुखेल वेवसाय. 'साब' होय थंयचो म्हत्वाचो पंगड. हे लोक दक्षिण न्हंयांचे देगांनी रावतात. शेतवड हो तांचो मुखेल वेवसाय. पंगडा पंगडांभितर पारंपारिक दुस्मानकाय आसून, आतऱ्या - पयऱ्यान तांच्यांत झगडीं चालूच आसतात. सद्या तांच्यांत राश्ट्रीय एकात्मतेची भावना उत्पन्न करपाचे सोमाली सरकाराचे यत्न चल्ल्यात. सोमाली हे मुखेलपणी सुन्नी पंथी. अल्पसंख्येन रावपी लोकांत अरब, भारतीय, इटालीयी आनी पाकिस्तानी लोकांचो आस्पाव जाता.

सोमालीही देशाची राजभास. तिच्यो साबार पोटभासो आसात. पूण १९७३ मेरेन हे भाशेंतल्यान बरोवप जायनाशिल्लें. सोमाली भाशेंतल्यान साहित्य निर्माण करचेखातीर खंयची लिपी आपणावप हो सद्याचो धगधगतो विशय. शासकी मळार अरबी, इंग्लीश आनी इटाली भाशेचो वापर जाता. शिक्षणीक मळारय हो देश फाटीं उरला. सुमार २० टक्के इतलीच भुरगीं शाळेंत वतात. हेडपी लोकांच्या भुरग्यांक वाचपा-बरोवपाक शिकोवपाखातीर सरकारान कांय खाशेल्यो येवजणी आरवल्यात. मोगादीशू शारांत सोमाली राश्ट्रीय विद्यापीठ

आसा. सद्या सोमाली सरकारान यांत्रिकी शिक्षणाचेर भर दिला.

सोमाली कारागीर चामड्याच्यो तरेकवार वस्तू करचेरवातीर प्रसिद्द आसात. कविता पाठांतर आनी पदां म्हणप ही थंयची म्हत्वाची मनरिजवणी. सोमाली लोकांक कुस्ती खेळपाची खूब आवड. सरकारी मालकेचीं दोन आकाशवाणी केंद्रां आसात. हांगाचीं खबरांपत्रां सरकारी मालकीचीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

सोरो : एक मादक पेय. बार्ली, तांदूळ, मको सारकिल्ल्या धान्याचें पीठ; द्राक्ष, सफरचंद, मुट्टे (काजू), संत्रां, लिंबू, चेरी सारकिल्ल्या फळांचो रोस; ऊंस, माड आनी ताड सारकिल्ल्या झाडांचो रोस; मोहाचीं फुलां; गोड; सारखर सारकिल्ल्या पदार्थांचेर यीस्टाच्या आदारान आंबोवपाची प्रक्रिया करून निर्माण जाल्ल्या एथिल आल्कोहॉल युक्त अशा सगळ्या तरांच्या पेयांक सोरो म्हण्टात.

इतिहास : भारतांत खूब पुर्विल्ल्या काळासावन सोरो पिवपाची चाल आशिल्ली. खूबशे लोक सोमाकच सोरो समजताले. पूण ऋग्वेदांत सोम आनी सोरो हातूंत फरक केल्लो आसा. सोम हो चड करून देवाक अर्पण करताले, जाल्यार सोरो हो सादारण मनशांखातीर आसलो. सौत्रामणी यागांत सोम आनी सोरो ह्या दोगांयचोय उपेग करताले. कांय वेळां देवांक सोऱ्याचो निवेद्य दाखयताले. पितरांकय सोरो अर्पण करताले अशें शतपथ ब्राह्मणांत सांगलां. हाचेभायर काठकसंहिता, ऐतरेय ब्राह्मण, छांदोग्य उपनिषद, जातक ग्रंथ ह्या वैदिक ग्रंथांनी सोऱ्याचो उल्लेख आयिल्लो आसा. तशेंच कालिदासाच्या शाकुंतल, कुमारसंभव आनी रघुवंश ह्या ग्रंथांत मदिरेचो उल्लेख आयिल्लो आसा.

ऋग्वेदांत सोमवल्लीचो उल्लेख एक देवता म्हूण आयिल्लो आसा. पुर्विल्ल्या साहित्यांत तांदूळ आनी सातू हांचेपसून तयार केल्ली सुरा, फुलां वा तणापसून तयार केल्लें परिसृत, धान्यापसून तयार केल्लें किलाल आनी तांदूळ आनी मसाल्याच्या पदार्थापसून तयार केल्लें मासर, गोडापसून मैरेय, खाजूरापसून खर्जूरा आनी वारुणी आदी सोऱ्यांच्या तरेकवार प्रकारांचो उल्लेख मेळटा. तेचपरी त्या वेळार आसवां आनी अरिष्टां हीं वखदी मद्यांय प्रचलित आशिल्लीं. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत मेदक, प्रसन्ना, आसव, अरिष्ट, मैरेय आनी मधू अशे सोऱ्याचे प्रकार वर्णिल्ले आसून तातूंत घालपाचे मसाले - अंबष्ठ गजपिंपळी, वेलदोडो, जेश्ठमध, वागाटी, दारुहळद, पिंपळी, मिरयां, तिरवी, चित्रक, वावडिंग हांचो आस्पाव आसा. आंव्याच्या सोऱ्यांत रोसाचें प्रमाण चड आसल्यार 'बीजोत्तरा', वा 'महासुरा' आनी मसाल्याचे पदार्थ चड आसल्यार 'संभारिकी' म्हण्टाले. आयुर्वेदांत सोरो रुचीक गोड, तोरट आनी मिश्र रुचीचो आसून विपाक काळांत तो अम्ल जाता म्हणून सांगलां. त्या काळांत कापिश्यायनी आनी

हुरहुरक हो सोरो अफगाणिस्तानांतल्यान आयात करताले. होचभायर वेगवेगळ्या सैमीक पदार्थापसून तरेकवार सोरो करपाची कला रानटी जमातींत जायत्या शतमानांसावन चलत आयिल्ली आसा. आदल्या तेंपार सुरापानघरां आशिल्लीं आनी उत्सवावेळार निमंत्रिकांक सोरो दिवपाची चाल आशिल्ली. सामान्यता : ब्राह्मण, विद्यार्थी आनी ऋषीमुनी हांकां सोरो पियेवप वर्ज्य आशिल्लें. मनुस्मृतींत ब्राह्मण, क्षत्रीय आनी वैश्य हांणी गोड, धान्य वा म्होंवाच्या फुलांपसून तयार केल्ली गौडी, पैश्टी आनी माधवी ह्या सोऱ्यांक स्पर्श करूं नये अशें सांगलां. मनु याज्ञवल्क्यान सोरो पियेवप्याक शिक्षा सांगल्या. बुध्द आनी महावीर हांच्या अनुयायांक फकत दुयेंत काळांतच सोरो घेवपाची मेकळीक आशिल्ली.

पुर्विल्ल्या काळासावन आयज मेरेन सोरो पिवप हें चलत आयलां. पयलींसावन धर्मीक तशेंच भौशिक कार्यांनी सोरो पिवप सगळेकडे प्रचलित आशिल्लें. ग्रीक आनी रोमन लोकांचीं दैवतां सोरो पितात म्हणपाचो उल्लेख तांच्या साहित्यांत मेळटात. उपरांतच्या काळांत इस्लाम धर्मान सोरो पियेवप निशिध्द मानलें.

भारतांत पुर्विल्ल्या काळासावन वैयक्तिक तशेंच सामुहीक तरेन सोरो पिवप जाता. वेदकाळांत यज्ञाच्या वेळार सोम आनी सुरा अशा मादक पेयांचो उपेग करताले. तरतरी येवपाखातीर, झुजांत विरश्री आंगांत संचारपाखातीर, प्रतिभेच्या विकासाखातीर तशेंच वक्तृत्वाक भरती येवपाखातीर सोमाचो उपेग जाता अशें ऋग्वेदांत सांगलां. मनोरंजनाखातीर खूब लोक एकठांय येवन, सुरा पिवन झगडीं करताले असो वैदिक वाङ्मयांत उल्लेख आसा. त्या काळांत बायलोय सोरो पिताल्यो. तरी सादारणपणान सुरापान हें सगळेकडे वायटच मानताले. हाकालागून धर्म, अर्थ आनी काम भ्रष्ट जाता अशें वाल्मीकीन म्हळां.

वर्गीकरण : सादारणपणान सोऱ्याचे निर्मिती प्रक्रियेवयल्यान सोऱ्याचे दोन वर्ग करतात - १) निरवळ सोरो आनी २) ऊर्ध्वपतित सोरो (स्पिरिट). हातूंत पिश्टमय पदार्थापसून वा जातूंत साकर आसा अशा सैमीक पदार्थापसून किण्वन क्रियेन तयार केल्लो सोरो पयल्या वर्गांत आस्पावता. तातूंत पिश्टमय पदार्थापसून तयार केल्ल्या सोऱ्याक बियर आनी शर्करायुक्त सैमीक रोसापसून तयार जावपी सोऱ्याक वायन म्हण्टात. बियरीचें ऊर्ध्वपातन करतकच व्हिस्कीचे वेगवेगळे प्रकार मेळटात जाल्यार वायनाचे ऊर्ध्वपातन करतकच ब्रँडीचे वेगवेगळे प्रकार जातात.

निरवळ सोरो : १) बियर - बियर तयार करपाखातीर चड करून सातू (बार्ली) हें धान्य वापरतात.

२) व्हायन - द्राक्षांच्या रोसापसून तयार केल्ल्या सोऱ्याक व्हायन म्हण्टात. हेर फळांच्या रोसापसून तयार केल्ल्या सोऱ्याक त्या त्या फळाच्या नांवाचो उल्लेख करून नांव दितात.

सादारणपणान व्हायनाचे तीन वर्ण करतात - रेड टेबल व्हायन, व्हायट टेबल व्हायन आनी डेझर्ट व्हायन.

ऊर्ध्वपतित सोरो (स्पिरिट) : १) व्हिस्की - बियरींच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचें ऊर्ध्वपतन करतकच व्हिस्कीचे वेगवेगळे प्रकार मेळटात. ही सादी ऊर्ध्वपतन क्रिया नासून हांगा वेगवेगळ्या उकळबिंदू आशिल्ल्या जायत्या बाश्पनशील - बाश्परुपान उडून वचपी घटक आशिल्ल्या मिश्रणांतल्यान घटक वेगळे करपाचे पद्दतीचो उपेग करचो पडटा. बीयर ज्या पदार्थांपसून तयार केल्ली आसता त्याप्रमाण वा विशिश्ट देशाच्या नांवावयल्यान व्हिस्की प्रकाराक नांव दितात. व्हिस्की खंयचीय आसली तरी तातूंत ४० - ६५% आल्कोहॉल आसूंक जाय आनी ती उप्यांत उणी दोन वर्सां मुरूंक जाय.

मको, सांसवां, सातू वा ताचें माल्ट हाचेपसून तयार केल्ल्या व्हिस्की प्रकारांचें मिश्रण करून तें २ - ६ वर्सां लांकडी पिपांत मुरयतकच जी मिश्र व्हिस्की मेळटा तिका 'कॅनेडियन व्हिस्की' म्हण्टात. तरेकवार धान्यां आनी उकत्या जाळाचेर चड भाजिल्ले माल्ट हाचेपसून तयार केल्ली, उप्यांत उणी तीन वर्सां मुरयल्ली व्हिस्की 'स्कॉच व्हिस्की' म्हूण वळखतात. तिका एक प्रकारचो जळकट वास येता. ३५% सरळ व्हिस्की (हेर द्रव्यां भरसुनाशिल्ली व्हिस्की) आनी ६५% शुध्द आल्कोहॉल 'अमेरिकन व्हिस्की' हो सोरो मेळटा. ऊर्ध्वपतीत सोऱ्यांत व्हिस्की हो सगळ्यांत चड लोकप्रिय आसा. व्हिस्कीचें संवसारीक उत्पादन दर वर्सा सुमार ९० कोटी लिटर जाता आसून कॅनडा, स्कॉटलंड आनी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां ह्या वाठारांत तिचें चडशें उत्पादन जाता. एकजिनसी व्हिस्कीपरस मिश्र व्हिस्कीक चड मागणी आसा.

२) व्होडका - हो सोरो चवदाव्या शतमानांत रशियेंत पयलीं तयार करपांत आयलो. हो सोरो गंव, राय, मको, बटाट, बीट आदी खंयच्याय पदार्थांपसून किण्वन करतकच जी बीयर मेळटा तिचें ऊर्ध्वपतन करून आनी लोणारी कोळशाच्या थरांतल्यान गाळटकच ऊर्ध्वपतित उदकान थंड करून तयार करतात. हातूंत ४० ते ८०% आल्कोहॉल आसता.

३) जिन - बियरीचें ऊर्ध्वपतन करतना कांय वनस्पती वा मसाल्याचे पदार्थ तातूंत भरशितात तेन्ना जिन् हो सोरो तयार जाता. हो सोरो तयार करपाखातीर जूनिपरचीं फळां, अँजेलिकांचीं मुळां, बडीशेप, कोथमीर, कॅरावेचें बीं, संत्रां, लिंबू आदींच्यो साली, जेश्ठमध, वेलदोडो, कॅसियाचें खोड, कडू बदाम हे पदार्थ वापरतात.

४) ब्रँडी - वेगवेगळ्या व्हायनाचें ऊर्ध्वपतन करतकच ब्रँडी वर्गाचो सोरो मेळटा. तो उप्यांत उणो २ वर्सां लांकडी पिपांत मुरयतात. द्राक्षांपसून मेळपी व्हायनाचें ऊर्ध्वपतन करतकच जो सोरो मेळटा ताका ब्रँडी म्हण्टात. हेर फळांपसून तयार केल्ल्या व्हायनाच्या ऊर्ध्वपतनान जे ब्रँडीप्रकार मेळटात तांचीं नांवां त्या त्या फळांचो

उल्लेख ते ते ब्रँडीक ह्या नांवा आदीं लायतात. द्राक्षां आनी हेर फळां हांच्या व्हायनाचें मिश्रण करून आनी तांचें ऊर्ध्वपतन करून कांय ब्रँडीचे प्रकार तयार करतात.

५) कॉन्वॅक - शापेनच्या वेगवेगळ्या प्रकारांत फिन्स बॉइस, बॉर्डरीज आदी व्हायनापसून ऊर्ध्वपतनान मेळपी ब्रँडीप्रकार भरसून हो सोरो तयार करतात.

६) आरमान्यक - दक्षिण फ्रांसांत तयार जावपी एक सोऱ्याचो प्रकार. हो कोन्वॅकवरीच वेगवेगळ्या द्राक्षांच्या व्हायनापसून मेळपी ब्रँडीप्रकार एकठांय भरसून तयार करतात. हेरिथ शेरी ह्या व्हायनापसून तयार केल्ली आनी मातयेचो वास आशिल्ली स्पॅनिश ब्रँडी, पोर्ट व्हायनापसून केल्ली पुर्तुगेज ब्रँडी, मस्कती द्राक्षांपसून पेरू, चिली, अर्जेन्टिना आनी बोलिव्हिया ह्या वाठारांत तयार केल्ली पीस्कॉ ब्रँडी, काळ्या चेरीच्या फळांपसून जर्मनींतल्या व्हाइनाच्या देगणांत आनी स्वित्झर्लंडांत तयार जावपी कीर्शव्हासर ब्रँडी, अलुबुखार फळांपसून यूगोस्लाव्हिया आनी बाल्कन देशांत तयार करपांत येवपी स्लिव्हव्हिटस ब्रँडी हे दक्षिण अमेरिकेंतले आनी युरोपांतले कांय ब्रँडी प्रकार आसात. ब्रँडीचें सगळ्यांत चड उत्पादन फ्रांस आनी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां ह्या देशांत जाता.

७) रम - ऊंसाचो रोस मोलॅसिस (ऊंसाच्या रोसाच्या ज्या भागापसून साकरेचे स्फटीक साद्या प्रक्रियांनी मेळोवंक येना असो भाग) वा गोड हांच्या किण्वनान तयार जाल्ल्या निखळ सोऱ्याचें ऊर्ध्वपतन करतकच हो सोऱ्याचो प्रकार मेळटा. हातूंत ८०% परस चड आल्कोहॉल मेळटा.

८) कॉडियल लिक्यूर - आल्कोहॉल जिन आनी हेर ऊर्ध्वपतित सोरो आनी फळां, सुवादीक आनी मसाल्याचे पदार्थ वा तांचे अर्क, हांच्या मिश्रणांक अमेरिकेंत कॉडियल आनी युरोपांत लिक्यूर म्हण्टात. हातूंत ६० - ८५% आल्कोहॉल आनी थोडी साकरय आसता. अँनिसेट, क्रीम द मेंथ, ट्रिपल सेक, स्लो जिन् हे कांय नामनेचे कार्डियलचे प्रकार आसात. हाचेभायर बेनिडिकटीन आनी शारटुझ ह्या नांवाच्या कार्डियलांची नामना आसा.

कांय हेर ऊर्ध्वपतिय सोरो : १) ओकोलेहाओ - ऊंसाचो रोस, तांदूळ, मको हांच्या किण्वनान आनी ऊर्ध्वपतनान हो सोरो तयार करतात. कांय वनस्पतींचींय मुळां वापरून ताका रूच हाडटात. हातूंत ४० - ५०% आल्कोहॉल आसता.

२) टकीला आनी मेस्कल - हो घायपाताच्या कांय जातींच्या रोसाच्या किण्वनान आनी ऊर्ध्वपतनान मॅक्सिकोंत तयार करतात.

३) अरक - ताडाचो रोस वा तांदळापसून किण्वन करून आनी ऊर्ध्वपतनान ईस्ट इंडिज जुंव्यांत तशेंच भारत आनी श्रीलंकेत हो सोरो करतात.

भारतांतली सोरो निर्मिती : भारतांत पुर्विल्ल्या काळांत

आल्कोहॉल तयार करपाची क्रिया वाजसनेही संहितेंत आसा. परशुरामाच्या काळांत हैहय राजाचे राजवटींत अशे तरेचो सोरो तयार करताले. त्या काळांत सोरो हाड व्हर करपाखातीर कातडी, परवाली आनी बुधले वापरताले. परवालीच्या सॉडयेवरी तोंडांतल्यान सोरो ओतताले देखून सोरो विकण्यांक शॉडिक म्हण्टाले. तशेंच सोऱ्याच्या दुकानाचेर विशिश्ट बावटो आसूंक जाय, ताचेर सुरापात्रांचीं चिन्नां आसूंक जाय असो उल्लेख मनुस्मृतींत मेळटा.

सद्याच्या काळांत सोरो तयार करपाखातीर मोलॅसस म्होंवाचीं फुलां, काजू, द्राक्षांचो मुखेलपणान उपेग करतात.

मोलॅसिसपसून सोरो : ऊंसाचो रोस आटोवन साकरेचें स्फटिकीकरण करून ती काडून घेतकच जीं चिपटां उरतात तांकां मोलॅसिस म्हण्टात. हातूंत २०% सुक्रोज, २०% ग्लुकोज, २०% हेर कार्बनी आनी ३०% अकार्बनी पदार्थ, २०% उदक आसता. सादारणपणान २००० टन ऊंसापसून सुमार ७० - ८० टन मोलॅसिसचें उत्पादन मेळटा. एक टन मोलॅसिस पसून किण्वन आनी ऊर्ध्वपतन करतकच सुमार २०० लि. आल्कोहॉलाचें उत्पादन मेळटा. वट्ट आल्कोहॉलाच्या उत्पादनांत सुमार ४०% आल्कोहॉल सोरो करपाखातीर वापरतात आनी शुध्द आल्कोहॉलापसून देशी सोरो तयार करतात.

म्होंवाचो सोरो : रवूब पुर्विल्ल्या काळापसून भारतांत म्होंवाच्या फुलांचें ऊर्ध्वपतन करून सोरो तयार करपाची कला प्रचलित आशिल्ली. ह्या फुलांत ६० - ७०% साकरेचें प्रमाण आसता. मोलॅसिस पसून मेळपी सोऱ्याचे देडपटीन चड उत्पादन तितल्याच वजनाच्या म्होंवाच्या फुलांपसून मेळटा.

फेणी : काजुच्या मुट्ट्यांच्या रोसा पासून तशेंच माडाचे सुरीपसून ऊर्ध्वपतन करून जो सोरो मेळटा ताका फेणी अशें म्हण्टात. सुरीपासून तयार केल्ल्या सोऱ्याक माडाफेणी आनी मुट्ट्याच्या रोसापसून केल्ल्या सोऱ्याक काजू फेणी म्हण्टात. फेणी काडटा आसतना मुळाव्या ऊर्ध्वपतनांत मेळपी सोऱ्याक हुराक म्हण्टात.

देशी सोरो : शुध्द आल्कोहॉलापसून तयार केल्ल्या सोऱ्याक देशी सोरो म्हूण वळखतात. हातूंत आल्कोहॉलाचें प्रमाण मापी ११.४ - ४५.७% आसता.

ताडी माडी : ताड आनी माड ह्या झाडाचे पोंयेक रवांच घालून तातुंतल्यान पाझरपी सूर एकठांय करून ती आंबयतात आनी ताचेपसून सोरो तयार करतात. हातूंत आल्कोहॉलाचें प्रमाण १०% मेरेन वचूंक शकता.

आसवां : चडकरून आयुर्वेदीय वखदांनिर्मितींत वेगवेगळे तरेचीं आसवां (देखीक : द्राक्षासव, कंकासव, कुमारीआसव) तयार करतात. हातूंत आल्कोहॉलाचें मापी प्रमाण १० - १५% मेळटा.

उद्येगीक उत्पादन : भारतांत ब्रिटिशांच्या काळांत सोऱ्याच्या उत्पादनाक सुरवात जाली. भारतांत बियर, रम, जिन, व्हिस्की,

व्हायन, ब्रँडी आनी जायते प्रकार तयार करतात. हाचेभायर जायत्या सैमीक पदार्थांपसून थळाव्या स्वरुपाचो निरवळ आनी ऊर्ध्वपतित सोरो त्या त्या थळांनी तयार करतात. भारतांत बियरीचो पयलो कारखानो १८६० वर्सा सुरू जालो. हांगा लागर बियर सगळ्यांत चड लोकप्रिय आसा. १९८२ च्या सुमाराक भारतांत सुमार ५३ कारखाने वेगवेगळ्या तरांच्या सोऱ्यांची निर्मिती करताले.

हातभाटयेंतलो सोरो : अशास्त्रीय पद्दतीन आनी बेकायदेशीर रितीन तयार केल्लो सोरो. असो सोरो करपाची प्रकिया ही चोरून करपाची आशिल्ल्यान घरचे घरा आनी हातान चलपी भाटयेंत करतात. कैफ (किक) चडप हें ह्या सोऱ्याचें मुखेल उद्दिष्ट आशिल्ल्यान भांग, गांजो, चरस सारके कैफ दिवपी पूण विखारी पदार्थ आनी तो तयार करपाक वापरांत येवपी म्हेळी साधन सामग्री आनी हात भाटयेचो गलिच्छ परिसर हाका लागून असो सोरो घेवपी लोकांक विखबाधा जावन रवूबजाणांक आपलो जीव वगडावचो पडला.

सोऱ्याचे शरिरावयले परिणाम : सोऱ्यांत आशिल्लें आल्कोहॉल हें मनशाच्या शरिराचेर तेचवांगडा मनाचेर थाराविक अशे परिणाम करता. सोरो पितकच सुरवेक तोंडांतले लाळेवरवीं आनी उपरांत जाठरसाक लागून आल्कोहॉलाचें विरलीकरण जावन तें पुराय शरिरांत पातळटा आनी ताचेर कसल्योच प्रकिया (देखीक : पचन प्रकिया) जायनासतना जठरांत तशेंच ल्हान आतकड्यांत तें जिरता. उपरांत जठराच्या बुळबुळीत अस्तरांतल्या बारीक वाहिन्यांतल्यान अभिशोषण (जिरप) जातकच उरिल्लें आल्कोहॉल आतकड्यांतल्या बारीक वाहिन्यांतल्यान रगतांत वता.

सोऱ्याचो प्रकार, जठराची स्थिती आनी मानसिक अवस्था आदी गजालींचो अभिशोषणाचेर परिणाम जाता. देखीक : आल्कोहॉलाचें प्रमाण चड आशिल्लें व्हिस्कीसारकें पेय जठरांत शिरतकच जठराचें निर्गम द्वार आंवुळटा आनी हें पेय कांय वेळ जठरांतच उरता. ताकालागून ल्हान आतकड्यांतलें अभिशोषण वेळान जाता. कार्बनडायऑक्सायड युक्त पेयां सोऱ्यांत भरशिल्लीं आसल्यार अभिशोषणाची गती वाडटा. जठरांत चडकरून वसेचें अन्न आसल्यार अभिशोषण उणें जाता. जठर आनी ल्हान आतकड्यांत अभिशोषण केल्लें आल्कोहॉल यकृतांत येता आनी हांगा ताचेर व्हड प्रमाणांत चयापचयात्मक प्रकिया घडटात. तशेंच आल्कोहॉलाचे कांय अंश काळजाचे उजवे वटेन थंयच्या फुफ्फुसांत आनी परत काळजाचे दावे वटेन येवन शुध्द रगत प्रवाहांतल्यान शरिरांतल्या ऊतकांमेरेन पावता. शरिरांतल्या ऊतकांत आल्कोहॉलाचो सांठो जायना ताका लागून शरिर रोकड्या रोकडें आल्कोहॉलाची विल्हेवाट लावपाक सुरवात करता. सोरो पियेवप आनी जेवण जेवप एकाच वांगडा केल्यार आल्कोहॉल चड बेगीन ना जाता अशें दिसून आयलां.

यकृतांत चयापचयावरवीं ऑक्सीडीकरण जावन अभिशोषण

केल्ल्या वट्ट आल्कोहॉलांतलें २०% आल्कोहॉलाची वेवस्था लावप जाता. ऑक्सिडीकरणाचें प्रमाण मनशा मनशाच्या यकृताचे क्रियाशिलतेप्रमाण वेगवेगळें आसता. मूत, उस्वास आनी घामावरवीं सुमार १०% आल्कोहॉल शरिराभायर वता. हाचेभायर आल्कोहॉल शरिराच्या कात, जठर आनी आतड्यो, यकृत, अग्निपिंड, काळीज, मेंदू हांचेर परिणाम करता.

सोरो मनशाच्या शरिराचेर तशेंच मनाचेर अनिष्ट परिणाम करता. देखून, मानसिक आनी शारिरीक नदरेंतल्यान सोरो पियेल्ली व्यक्ती आल्कोहॉलाच्या प्रभावाखाला उरता. ह्या प्रभावाचो प्रतिकूल परिणाम जाता. अशे परिणाम समाजमान्य जीवनपद्दती विरोधी आशिल्ल्यान सोरो पिवपाचे सार्वजनीक पद्दतीचेर समाजांत निर्बंध घाल्यात. शासनानय अशा निर्बंधांक तेंको दिला.

सोऱ्याच्या उत्पादनाचेर आनी विकपाचेर संवसारांतल्या सगळ्या देशांत खर सरकारी निर्बंध आसात. दर एका उत्पादकाक उत्पादनाचो परवानो घेवचो पडटा आनी तेखातीर मालाचो अपेक्षीत दर्जो, प्रकार, गुणधर्म, उत्पादनाची पद्दत आदींची म्हायती संबंदीत अधिकाऱ्याकडे नोंद दिवची पडटा. तशेंच सोरो विकपाकय अधिकृत परवानो घेवनच कायद्याप्रमाण विक्री करची पडटा.

उत्पादन आनी वितरण, हांचेर अबकारी कर, वाहतुकीवयलो जकात कर आनी आयातीवयले कर अशे सोऱ्याचेर वेगवेगळे कर आकारप जातात आनी हो कर हेर वेपारी मालापरसय चड आसता. सोऱ्यावयल्या कराचें प्रमाण तातुंतल्या आल्कोहॉलाचें प्रमाण आनी मालाचो पावंडो हाचेर आदारून आसता. हाचेभायर आल्कोहॉलाचे तपासणेवेळार तातूंत हेर मादक द्रव्यां तशेंच विखारी द्रव्यां आसात कांय ना हेंय तपासप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

सोव्हियत युनियन : (पळेयात रशिया).

सोळा सोमार व्रत : एक काम्य व्रत. हें व्रत बायलो आनी दादलेय करतात. शिव ही ह्या व्रताची प्रधान देवता. वैशाख, श्रावण, कार्तिक, माघ हातुंतल्या एकाद्र्या म्हयन्यांत शुक्ल पक्षांतल्या खंयच्याय सोमाराक ह्या व्रताक सुरवात करतात. नेमान सोळा सोमार जाल्याउपरांत सतराव्या सोमाराक ताचें उद्यापन करतात.

ह्या व्रताची कथा अशी - विदर्भ देशांत अमरावती नांवाची नगरी आशिल्ली. तिच्या शेजराक एक उपवन आसून, थंय एक शिवालय आशिल्लें. एकदां भोंवत भोंवत शंकर - पार्वती त्या उपवनांत आयलीं, त्या स्थळाची प्रसन्नता पळोवन थंय द्यूत क्रिडा करची अशी तांकां इत्सा जाली. उपरांत तांचो फाशांचो खेळ सुरू जालो. ह्या खेळांत कोण जिकतलो, हाचो निकाल दिवपाक पार्वतीन देवल नांवाच्या

शिवगणाक सांगलें. ते शिवगण आशिल्ल्यान ताणें शंकराचे वटेन निकाल दिलो. पार्वतीक हे गजालिचो राग आयलो आनी तिणें देवलाक 'तूं कुष्ठरोगी जातलो' म्हूण स्त्राप दिलो. तेन्ना तो कुष्ठरोगी जावन पडलो. दुयेंसांतल्यान आपल्याक कशें वाटावचें ह्या विचारांत आसतना, शंकराची पुजा करपाक आयिल्ल्या अप्सरांनी देवलाक पळोवन, ताची चौकशी करून, रोगांतल्यान मूक्त जावपाखातीर ताका सोळा सोमार व्रत करपाक सांगलें. उपरांत देवलान तें व्रत करून तो रोगांतल्यान मूक्त जालो.

फुडें भोंवत भोंवत शंकर पार्वती थंय परतून आयलीं. तेन्ना देवलाक रोगमूक्त जाल्लो पळोवन तीं दोगांय अजापीत जालीं. पार्वतीन जेन्ना चौकशी केली, तेन्ना ही शिवव्रताची महिमा आसा म्हूण कळ्ळें. फुडें षडानन जेन्ना तिचेर रागार जावन खंय तरी गेलो, तेन्ना तिणेंय तेंच व्रत केल्याउपरांत षडानन तिका मेळ्ळो. षडाननानय तेंच व्रत केल्याउपरांत ताची आनी ताचो मोगाळ इश्ट काश्यपाची भेट जाली. लग्नाक इत्सुक जावन काश्यपान तें व्रत करून तो एके राजकन्येचें स्वयंवर पळोवपाखातीर गेल्लेकडेन राजकन्येन ताकाच पसंत केलो. फुडें पूत जावचो म्हूण ते राजकन्येनय तें व्रत केलें. तेन्ना तिका पुत्रप्राप्ती जाली. वैभवाची इच्छा धरून त्या पुतानय हें व्रत करतकच एका राजान आपली धूव ताका दिवन, वार्धक्यांत आपलें राज्य ताच्या स्वाधीन केलें.

मुखार राज्य प्राप्त जाल्याउपरांत त्या पूतान हें व्रत केलें. शिवाच्या देवळांत वता आसतना निवेद्यारखातीर गंवांच्या पिठाचे लाडू करून धाड म्हण ताणें आपले बायलेक सांगलें. पूण ती राजकन्या आशिल्ल्यान गंवांच्या पिठाचे लाडू धाडपाक तिका कमीपण दिसलें म्हणून तिणें त्या बदला भांगराच्यो पांचशे मोहरो धाडल्यो. आपल्या व्रताचो भंग जाल्ल्यान शंकराक राग आयलो. स्वप्नांत राजाक दर्शन दिवन शंकरान ताका बायलेचो त्याग करपाक सांगलें. राजान नाइलाजान तिचो त्यागय केलो.

उपरांत राणी रानांत भोंवूक लागली. पूण तिका खूब हालापेश्टांक तोंड दिवचें पडलें. तिका कोणूच थारो दिना जालो. तिका पळोवन न्हंयो, तळीं आटपाक लागलीं. निमाणेकडेन तिची जटाधारी यतीकडे गांठ पडली. ताणें तिका आपल्या आश्रमांत व्हरून तिची चौकशी केली. हो सगळो शंकराचे अवकृपेचो परिणाम आसा, हें जाणून त्या यतीन तिचेकडल्यान सोळा सोमार करून घेतले. त्या व्रताच्या प्रभावान तिच्या घोवाक स्मृती जावन ताणें तिच्या सोदारखातीर चारय दिकांनी दूत धाडले. सोद लागल्याउपरांत तिका घरा हाडली. शंकराचे कृपेन ताका पूत जालो. पुताचेर सगळ्या राज्याचो भार सोंपोवन राजा राणी रानांत वचून शिवाची उपासना करून निमाणी तीं दोगांय मेलीं.

ह्या व्रताची पद्दत अशी - ह्या व्रताक सुरवात करचे पयलीं,

सकाळचें उठून न्हावन उपास करतात. सांज जाल्याउपरांत यथाविधी व्रताचो संकल्प करून शंकराच्या षोडशोपचाराची पुजा करतात. तरेतरेचीं फुलां, फळां अर्पण करतात. देवाक खडीसाकरेचो वा रोटाचो निवेद्य दाखयतात. पुजा जाल्याउपरांत अळणी जेवण जेवप, अशें शास्त्रवचन आसा.

सतराव्या सोमारा पुजा करपाखातीर शिवाच्या देवळांत वतात. पुजेतल्या फुलांनी सोनचाफो, बेल, कमळ, पुन्नाग आनी बकुल ह्या फुलांचो आस्पाव करचो अशें शास्त्रवचन आसा. पांच शेर गंवांचे पीठ घेवन ताच्या चवथ्या भागाइतलें तूप आनी गोड घालून ताचें रोट भाजतात, ताचे तीन भाग करून, एक भाग निवेद्य दाखयतात. एक भाग देवळांतल्या लोकांक प्रसाद म्हण वांट्टात आनी एक भाग व्रतकर्तो खाता. पुजा जाल्या उपरांत सोळा ब्राह्मण दांपत्याक जेवण वाडटात आनी तांचो यथाशक्ति भोवमान करतात.

हाचें फळ सगळ्या पापांचो नाश जावचो आनी आपली इत्सा पुरी जावची हें आसता.

- कों. वि. सं. मं.

वर्सा तो पणजी नगरपालिकेचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. गोवा भारत स्काऊट्स अँड गायडसाचो राज्य मुखेल कमिशनर म्हणून ताणें काम केलां. मार्च १९६७ त मांद्रे मतदार संघांतल्यान तो गोंय, दमण आनी दीव विधानसभेचो आमदार म्हूण वेंचून आयलो. तेन्ना ताका कायदो, कामगार, उद्देग आनी शेतवड ह्या खात्यांचें मंत्रिपद मेळ्ळें. पूण महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षांतल्या फुडाऱ्यांकडेन ताचे मतभेद जाल्ल्यान १९ जून १९७० ह्या दिसा ताणें मंत्रीपदाचो राजिनामो दिलो. उपरांत तो इंडियन नॅशनल काँग्रेस संघटनेचो वांगडी जालो. तो गोंय शिपयार्ड कामगार संघटना, राश्ट्रीय इंजिनियरींग कामगार संघटना आनी इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काउन्सिलचो वांगडी आसलो. उपरांतच्या काळांत राजकारण सोडून तो समाजसेवा करूंक लागलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो. १८ जून १९८४ ह्या दिसा गोंय, दमण आनी दीव सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सौझ, अँथनी (टॉनी) जॉन द : (जल्म : १४ ऑक्टोबर १९२०, मुंबय; मरण : १ मार्च १९८१, मुंबय).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. सुरवेक पाद्री जावपाक तो सेमीनारींत गेल्लो. पूण उपरांत तें सोडून तो भारताचे भोंवडेर गेलो. काशी हांगा ताणें कांय तेप वेदांचें शिक्षण घेतलें. उपरांत तो लोयडस् बँकेत रुजू जालो. फुडें हे बँकेच्या कामगार संघाचो तो सरचिटणीस जालो. १९५२ वर्सा तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी जालो. उपरांत सुटके चळवळींनी तो वांटो घेवंक लागलो. तो हे संघटनेचो सरचिटणीस म्हूण काम पळयतालो. १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा काणकोणच्या पोळें वाठारांतल्यान गोंयचे शीमेचेर सत्याग्रहींचो पयलो पंगड घेवन ताणें सत्याग्रह केलो. तेन्ना ताका ताच्या वांगड्यांसयत अटक केली. सुरवेक ताका पणजेच्या अल्लिनोवयल्या मनोरुग्ण बंदखणींत घाल्लो. उपरांत आग्वद आनी रेईश मागूश बंदखणींत दवरून ताका २८ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९५९ वर्सा ताचे ख्यास्तींत सूट दिवन ताची सुटका जाली. उपरांत तो परत भूंयगत चळवळींनी वावर करूंक लागलो. ह्या वेळार परत पोलिसांनी वास्को हांगा ताका अटक करून बंदखणींत घालो. फुडें गोंय सुटके उपरांत ताची सुटका जाली.

१९६३ वर्सा तो जिल्हा काँग्रेस समितीचो चिटणीस म्हूण वेंचून आयलो. मुरगांव गोदी कामगार संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षाचो तो वांगडी आसलो. ओपिनियन पोला उपरांत तो ह्या पक्षाचो जोड चिटणीस जालो. १९६४

सौझ, राफेल आंतोनियो द : (जल्म : २० मे १९२६, अस्नोडा - बार्देस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. १९५४ वर्सा तो मुंबयच्यान गोंयांत आयलो आनी 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी जालो. उपरांत तो पत्रकां लावप, लोकांक सुटकेझुजांत वांटो घेवंक स्फुर्त दिवप, लोकांक राश्ट्रीय साहित्य, पत्रकां वांटप असलीं कामां तो करतालो. एक फावट पीटर आल्चारीस हाणें साकरवाळ हांगा आयोजित केल्ले बसकेंत वांटो घेतलो, ह्या आरोपाखाल १९ मार्च १९५५ ह्या दिसा जेम्स फेर्नादीस हाचेवांगडा पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका अटक केलो. पोलिसांनी ताका खूब मार दिलो आनी दोन वर्सांखातीर बंदखणींत दवरलो. १९५८ वर्सा बंदखणीसावन ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सौझ, लिबानु एस् द : (जल्म : ६ सप्टेंबर १९३०, नायरोबी, आफ्रिका).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण पुर्तुगेज आनी इंग्लिशींतल्यान घेतलें. १९५४ वर्सासावन तो 'क्वीट गोवन ऑर्गनायझेशन' चो, तशेंच मुंबयचे गोंय सुटके समितीचो आनी गोवन पोलिटीकल कोन्फरन्स चो वांगडी आशिल्लो. ह्या काळांत तो राजकीय वावरांनी वांटो घेतालो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी णव म्हयने अल्लिनोवयले बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र

दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

सौराष्ट्र : भारताचे अस्तंत देगेर आशिल्लें एक पुर्विल्लें द्वीपकल्प. हाचे दक्षिणेक आनी नैऋत्य दिकेक सिंधू दर्या, वायव्य दिकेक कच्छचें आरवात आनी उदेंतेक खंबायताचें आरवात आसून, उत्तरेक गुजरातची मुखेल भूंय आसा. ह्या द्वीपकल्पाची देग अर्द वाटकुळी आसून, ताचो कांय भाग फातरांचो आनी चडसो भाग चिखलान भरिल्लो आसा. देगेलागचो भूंयभाग पिकाळ आसून थंय दाट रानां आसात. उत्तरेकडलो भूंयभाग सुको आनी रेंवेचो आसा.

ह्या प्रदेशांत दोंगरांच्यो दोन रांको आसात. ते दोंगर चड ऊंच नात. बरडाच्या दोंगराचें सगळ्यांत ऊंच तेमूक आभपुरा ह्या नांवान वळखतात. दक्षिणेंतले रांकेंत गिरनार हो प्रसिद्द दोंगर आसा. ताची उंचाय ३,६०० फूट आसून, भोंवतणी दाट झाडां आसात. सौराष्ट्राच्या मदल्या भागार पठार आसून, थंयच्या वाठारांतल्या चडशा न्हंयांचो उगम जाता. तातुंतल्यो भादर, शेन्जुजी, मच्छू, आजी, भोगावो, सुक, भादर, केरी, घेलो आनी कालुभार ह्यो मुखेल न्हंयो. तातुंतली भादर ही न्हंय सगळ्यांत व्हड.

खूब पुर्विल्ल्या काळांत हिमालयाच्या पायथ्यामेरेन महासागर पातळिल्लो अशें म्हण्टात. ताच्या मदल्या भागार अरवली दोंगर आसून, दक्षिणेक भारतीय महाद्वीप आसलो. त्या द्वीपाच्या अस्तंत देगेलागीं सौराष्ट्र, कच्छ जुंवे आसले. सद्याचो झालावाड हो भूंयभाग उदकासकयल आसलो. काळांतरान उत्तरेकडलो दर्या न्हंयांच्या उदकावांगडा व्हांवत आयिल्ल्या गाळान भरलो आनी भूप्रदेश भूंयकांपान वयर आयलो. अशे तरेन गुजरातची भूंय निर्माण जाली आनी सौराष्ट्र हे जुंवे ताका जोडले. ह्या द्वीपकल्पाची सगळ्यांत चड लांबाय २१५ मैल आनी रुंदाय १६० मैल आसून, ताचें क्षेत्रफळ २३,५०० चौ. मैल आसा.

इतिहास : सौराष्ट्राविशीं वेगवेगळ्यो आख्यायिका प्रचलित आसात, तातुंतली एक अशी -

मनुचो नातू आनर्त हो सुराष्ट्राचेर राज्य करतालो. द्वारका ही ताची राजधानी आसली. उत्तर गुजरात हो प्रदेश ताचे सत्तेखाला आसलो. आर्नताचो पूत रेवत आनी ताचो पूत रैवत. रैवताची धूव रेवती ही बलरामाची बायल आसली. बलरामान रैवताचो पराभव करून ताचें राज्य घेतलें अशी कथा पुराणांत आसा.

दुसरे एके कथेंत यादवांनी दानवाकडल्यान सुराष्ट्र जिंकून घेतलें अशें सांगलां. भारतीय महायुद्धाउपरांत ३६ वर्सांनी यादवामदीं झगडीं - झुजां जावन यादवांचो नाश जालो. त्याउपरांत द्वारका नगरी दर्यांत बुडली.

ह्या सुराष्ट्राचेर मौर्य, यवन, शक, गुप्त, मैत्रक, सेंधव,

चालुक्य, आभीर, चाप ह्या वंशांतल्या लोकांनी आपलो शेक गाजयलो.

मध्यकाळांत सौराष्ट्राचेर मराठ्यांची सत्ता आयली. इ.स. १८०२ वर्सा सगळे प्रदेश गायकवाडाकडल्यान ब्रिटिशांक मेळ्ळे. ब्रिटीश सत्तेखाला सगळ्या जहागिरीची संस्थानां जालीं. इ.स. १९४७ मेरेन सगळीं संस्थानां ब्रिटीश सरकाराचीं मांडलीक आसलीं. स्वातंत्र्या उपरांत तीं भारतीय संघराज्यांत विलीन जालीं. उपरांतच्या भाशावार प्रांत रचणुकेचे प्रक्रियेंत, सौराष्ट्राचो गुजरात राज्यांत आस्पाव जालो.

अर्थीक स्थिती : सौराष्ट्रांत खनिजां आनी फातर खूब आसात. उत्तर भागांत खूप लोखण सांपडटा. तशेंच भांगर आनी तांबें हेय धातू सांपडटाले. इमारतीखातीर लागपी फातर हांगा खूबकडेन सांपडटात.

शेतवड हो सौराष्ट्रांतलो मुखेल धंदो. न्हंयांक धरणां बांदून शेताक उदकापुरवण करतात. कापूस, गंव, ज्वारी, बाजरी, मूग, गळिताचीं धान्यां, ऊंस, हळद भात हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसून, फळां - भाज्योय खूब पिकतात. थंयच्या रानांत इमारतीखातीर लागपी लांकूड व्हडा प्रमाणांत मेळटा.

सौराष्ट्रांत दर्यादेगेर मिठागरां आसून, व्हड प्रमाणांत मिठाचें उत्पादन जाता. नुस्तें मारपाचोय धंदो लोक करता. थंय मोतयांय सांपडटा.

ह्या प्रदेशाचे दर्यादेगेर नवलखी, वेरावळ, पोरबंदर, बेडी हीं बंदरां पुर्विल्ल्या काळासावन प्रसिद्द आसात. ह्या बंदरांतल्यान अस्तंतेकडल्या देशांकडेन बरोच वेपार धंदो चलतालो.

सौराष्ट्रांत गायो म्हशी खूब दूद दिवपी आसल्याकारणान दुदाचें उत्पादन भरपूर वाडलां. हांगा दूद आनी दुदाचो पिठो डब्यांत बंद करपाचे कारखाने आसात. ह्या प्रदेशांत सूत कातून वस्त्र विणपाचो उद्येग खेड्या - पाड्यांनी ल्हान - व्हड प्रमाणांत चलता. खादीचें उत्पादन भरपूर आसा. लोकरीचें उत्पादन खूब आसल्याकारणान त्या लोकरीच्यो कांबळी तयार करतात.

थंय चुन्याची खडी, रेंव हे पदार्थ भरपूर आसल्याकारणान शिमीट, पॉटरी, कंवचेचें सामान, सोडा अॅश, वलोरायडझ कॉस्टिक सोडा तयार करपाचे कारखाने आसात. तशेंच वनस्पती तूप, एनॅमल, सारीं, रंग, प्लॅस्टिक्स, रबर, रेशीम, शाबू, साकर तयार करपाचे ल्हान ल्हान कारखाने आसात. कापसाचें उत्पादन व्हडा प्रमाणांत जाता. चडसो कापूस निर्यात करतात.

भांगरा - रुप्याचें कलाबतूचें विणकाम, वासाचें तेल आनी उटणीं, अत्तरां, हस्तिदंती आनी चंदनी नक्षीदार वस्तू तयार करप हे उद्येग ह्या प्रदेशांत चलतात.

लोक आनी समाजजीण : सौराष्ट्रांत मुखेल वसती राजपुतांची आसून, तांच्यांत कितल्योशोच जाती आसात. चावडा,

चुडासमा, जेठवा, जाडेजा, झाला, गोहिल, ह्यो तातुंतल्यो मुखेल. ह्या वेगवेगळ्या जातींचे राजपूत वेगवेगळ्या काळांत, वेगवेगळ्या प्रदेशांतल्यान येवन स्थायिक जाले. बाघेला, चौहाण, मकवाणा, सोळ्ळकी, राठोड, भाटी, यादव, पदिराय, मोरी, रहेवार, घेलोट, नरोडा, ह्यो तांच्यो शाखा आनी उपशाखा आसात.

राजपुतांच्या उपरांत काठी लोकांचो नंबर लागता. तांचेवयल्यान सौराष्ट्राक काठियावाड वा काठेवाड हे नांव फाव जालें. मुसलमानांची वसणूक सुमार शेंकड्याक २५ इतली आसा. जुनागड, मांगरोल, राणपूर, बजाणा, दसाडा हीं मुसलमानांचीं संस्थाना आसलीं. तशेंच ल्हान व्हड मुसलमान सरदार आनी जहागिरदारय आसले. ह्या लोकांचे सैय्यद शेख, पठाण, मोगल अशे चार मुखेल वर्ग आसात. मेमण, बोहरी, खोजा, मोमना आनी सिपाय ह्यो तांच्यो मुखेल जाती.

पुर्विल्ल्या काळांत सिथियन, पर्थियन, यवन, इराणी, अरब, पुर्तुगेज लोक वेपारानिमितान सौराष्ट्रांत स्थायिक जाले. त्याच प्रमाण भारताच्या हेर भागांतले वेगवेगळे लोकय थंय वचून त्या समाजांत भरसून गेले अशें आसले तरी ह्या लोकांनी आयजय आपापलें वेगळेपण कांय प्रमाणांत राखून दवरलां.

सौराष्ट्रांत सुर्योपासना खूब पुर्विल्ल्या काळासावन प्रचलित आसा. श्रीकृष्णाच्या पुतान सांब हाणें ती सुरू केली, अशी कथा पुराणांत मेळटा. मध्ययुगांत गुजरातांत आनी सौराष्ट्रांत सूर्य देवळां निर्माण जालीं. बौध्द धर्म, जैन धर्म, पाशुपथ पंथ, स्वामी नारायण पंथ (म्हळ्यार द्वारकाधीश श्रीकृष्ण) हांचो प्रसार थंय जाला. तशेंच सौराष्ट्रांत नागपुजा बरीच प्रचलित आसा. घरांतल्या मनशांक गोरवांक सोरपासावन कांय वायट घडचें न्हय म्हण नागाचें चित्र काडून पुजा करतात. कांय कडेन आंबो आनी रुमड ह्या झाडांची पुजा करतात. बरेचशे लोक शक्तीचे उपासक आसल्याकारणान खोडियार, चामुंडी, महाकाली ह्या देवांची कुलदेवतेप्रमाण पुजा करतात. शक्तीचें प्रतिक म्हण सगळेकडे त्रिशूळाचें चित्र काडून ताची पुजा करतात.

धार्मिक आनी मंगलकार्याक पयलीं गणपतीची पुजा करपाची रीत सौराष्ट्रांत आसा. वैशाख शुध्द चवथीक गणेशाची जल्मतिथ मानून त्या दिसा घरांत पिंजरीन चवकोन काडून तातूंत गणेशाची स्थापना करून, ताच्या भोंवतणी शेवणीं आनी स्वस्तिक काडून ताची पुजा करतात.

सण - उत्सव : दसरो, दिवाळी, पाडवो, मकर संक्रांत, होळी, रामनम, रक्षाबंधन, कृष्णजल्माष्टमी हे सण आनी उत्सव ह्या प्रदेशांत मनयतात. वैशाखांत अक्षय तृतीयेच्या दुसऱ्या दिसा थंय चवथ मनयतात. हे लोक गणपतीची मूर्त हाडीनासताना दाराचेर 'श्री गणेशाय नमो : ' अशें बरोवन ताची पुजा करतात. ते मोदकांचो निवेद्य दाखयतात. हांगाचो सगळ्यांत व्हड उत्सव नवरात्राचो. त्या दिसांनी

रातभर गरबा, रास, दांडिया, गायनाच्यो कार्यावळी जातात.

कलाकुसर : सौराष्ट्रांत खूब कडेन फातराचेर कोंत्रायल्लीं लेणीं आनी विहार सांपडटात. जुनागड हांगाच्या अमरकोट लेण्यांतलें दोन मजली सभाघर गुप्तकाळांतलें आसून, तातुंतलो खांबो हो त्या काळांतलो शिल्पकलेचो उत्कृश्ट नमुनो. गोप हांगाचें विष्णुचें देवूळ, ठाणालागचें त्रिनेत्रेश्वराचें देवूळ हीं शिल्पकलेचें सौंदर्य दाखयतात.

अणहिलवाडच्या सोळ्ळकी राजांनीय शिल्पकलेक प्रोत्साहन दिलें. गिरनार आनी शत्रुंजय दोंगरांवयल्या जैन देवळासारकें सेजकपूर, अनादपूर, चोबारी, परबोदी, मियाणी, मूळ माधवपूर हांगाचीं ब्राह्मणी देवळां उत्कृश्ट शिल्पकलेच्यो देखी आसात.

सोळ्ळकी वंशांतल्या सिध्दराज आनी कुमारपाल हांणी बांदिल्लें सोमनाथाचें देवूळ सगळ्यांत व्हडलें शिल्पकाम मानतात.

वाघेल वंशाचे राजवटींत वास्तूपाल आनी तेजपाल हांणी खूब देवळां बांदलीं. घुमली हांगाच्या नवलारख देवळाचो सभामंडप दोन मजली आसून, ताचे सज्जे विमानाच्या पारवाट्यासारखे आसात.

सोळ्ळकी राजवटींतलीं चडशीं देवळां मुसलमानांनी नश्ट केलीं आनी थंय मशिदी उबारल्यो. जुनागड, वंशाळी मांगरोळ, प्रभास, उनास हांगा अशो मशिदी पळोवंक मेळटात.

साहित्य : सौराष्ट्रांत मध्ययुगांत खूब लोकसाहित्य निर्माण जालें. हें सगळें लोकसाहित्य गुजराती भाशेंत आसा. मुद्रणयुगाक सुरवात जाल्याउपरांत हें साहित्य पुस्तक रुपान प्रसिद्द जावंक लागलें. ताचे पयलीं तें तोंडी साहित्य रुपान आसलें. हाचे रचनाकारय अज्ञात आसात. ह्या साहित्यांत सगळ्यांत चड साहित्य चारण लोकांनी केलें. ते राजाच्या आलाशिऱ्याक रावून ओजस्वी काव्यां बरोवन तांकां पराक्रम गाजोवपाची स्फूर्त दिताले. तशेंच तांणी संतांचीं चरित्रां वर्णन केल्यांत. हरिरस, नागडमण, ओरवाहरण अशे तरेचीं आख्यानां रचलीं. गुजराती भाशेंत दोहा साहित्याचें व्हडलें भांडार आसा. चारण, भाट, बारोट ह्या जातींच्या लोकांनी अद्भूतरम्य अशो कथा सांगपांत प्राविण्य मेळयलां. ल्हान भुरग्यांनी खेळटना म्हणपाचीं खेळपदां, व्रतगीतां, लग्नापदां, उपनयन गीतां, अंगाईगीतां, इतिहासीक आनी सामाजिक रास, नवरात्रांतलो गरबा, शोकगीतां अशें वेगवेगळें साहित्य तांणी निर्माण केलें.

- कों. वि. सं. मं.

स्कंदपुराण : एक महापुराण. अठरा पुराणांत ह्या पुराणाचो क्रमांक खंयचो हें सांगप खूब कठीण. पूण महापुराणांतलें स्कंदपुराण आकारान सगळ्यांत व्हड. ताची श्लोकसंख्या ८१,००० इतली आसा. हे श्लोक संहितांनी विभागल्यात. हातुंतले सनत्कुमार संहितेंत ३६,००० श्लोक; सूत संहितेंत ६,०००; शंकर संहितेंत ३०,०००; वैश्व संहितेंत ५,०००; ब्राह्म संहितेंत ३,००० आनी सौर

संहितेंत १,००० श्लोक आस्पावल्यात. माहेश्वर, वैशणव, ब्रह्म, काशी, अवती, तापी आनी प्रभास हे स्कंदपुराणाचे सात खंड. इ.स. च्या सातव्या ते णवव्या शेंकड्यामेरेन ह्या पुराणाची निर्मिती जाल्या आसुंये, अशें विद्वानांचें मत आसा.

सूतसंहिता ही संहितापरंपरेंतली सगळ्यांत म्हत्वाची. ही संहिता फुडें शिवमाहात्म्य, ज्ञानयोग, मुक्ती आनी यज्ञवैभव अशा चार खंडांनी विभागल्या. शिवमाहात्म्यखंडांत १३ अध्याय आसून, तातूंत शिवाच्या वैदिक आनी तांत्रिक अशा अभयविध पुजांचें विस्तारीत वर्णन केल्लें आसा. ज्ञानयोग खंडांत २० अध्याय आसून, तातूंत आचार धर्माचें विवेचन केल्लें आसा. मुक्तिखंडांत णव अध्याय आसून, तातूंत मोक्षधर्माचे उपाय सांगल्यात. यज्ञवैभव हो हातुंतलो सगळ्यांत व्हड आसून, तातूंत ४७ अध्याय आसात. ह्या खंडांत अद्वैतसिध्दांत आनी शिवशक्तिरहस्य सांगलां. दार्शनिक नदरेन हो खंड चड म्हत्वाचो. हाच्या उत्तर भागांत ब्रह्मगीता आनी सूतगीता सांगल्यात. ब्रह्मगीतेंत सुरवेक वेदार्थ विचार मांडून, परब्रह्माच्या साक्षी स्वरुपाचें वर्णन केल्लें आसा.

स्कंदपुराणांतल्या सात खंडांतलो माहेश्वर खंड पयलो. ह्या खंडाचे केदारखंड आनी कौमारिकारखंड अशे उपविभाग केल्ले आसात. केदारखंडांत लिंगमाहात्म्य, दक्षयज्ञविध्वंसन, समुद्रमंथन, वृत्रासुरवध, बलिबंधन, शिवगौरीविवाह, कार्तिकेयजल्म, तारकासुरवध, शिवपार्वती द्यूतक्रिडा. शिवाचें वनगमन ह्या कथाभागाचें वर्णन केलां. जाल्यार कौमारिकारखंडांत मही-सागर संगमाचें महाकाव्य, अप्सरांचो उध्दार, अर्जुन आनी मानगें, पार्वतीजल्म, सोमनाथ माहात्म्य, कौरव - पांडवझूज, महिशासुर वध, रावणकृत सिताहरण आनी हेर कथाभाग सांगल्यात. दुसऱ्या म्हळ्यार वैशणवखंडांत जगन्नाथक्षेत्राचें माहात्म्य, बदरिकाश्रममाहात्म्य, दीपदान, तुलसीविवाह, एकादशीमाहात्म्य, भागवतमाहात्म्य, अयोध्यामाहात्म्य, वैशारवमाहात्म्य, मदनदहन, कार्तिकेय अवतार, वासुदेवमाहात्म्य, लक्ष्मीनारायणमाहात्म्य, शिवमाहिमा, वर्णआश्रमधर्म आनी हेर कथा आसात. ब्रह्मखंडांत गोकर्णमहिमा, शिवरात्रीमहिमा, सीमांतिनी आनी भद्रायू हांचीं आख्यानां, शिवगौरीविवाह हांचें वर्णन, जाल्यार काशीखंडांत काशीक्षेत्राची व्हडवीकाय आनी थंयच्या शिवलिंगाचें वर्णन केलां. अवतीखंडांत उज्जयिनिच्या महाकाळाचें माहात्म्य विस्तारान सांगलां. पुरूरवा - उर्वशी हांच्यो कथाय तातूंत आस्पावल्यात. पद्मावतिचे कथेंत समुद्रमंथनाचो प्रसंग वर्णिला. रेवा हो अवतीखंडाचो उपखंड. हातूंत नर्मदा न्हंयेची उत्पत्ती, तिचे देगेचेर आशिल्लीं तिर्थक्षेत्रां आनी मांघात्याची कथा सांगल्या. बंगाल देशांत प्रचलित आशिल्ले स्कंदपुराणाचे पटयेंत सत्यनारायणाची कथा रेवारखंडांत आसा. पूण मुंबय प्रकाशीत केल्ल्या रेवारखंडांत ती ना. तापीखंडांत तापी न्हंयेचें श्रेश्ठत्व दिल्लें आसा. जाल्यार प्रभासखंडांत प्रभासक्षेत्र आनी सोमनाथ हांचें माहात्म्य सांगलां. उपरांत

द्वारकामाहात्म्य सांगून, द्वारकेची यात्रा कशी करची हें क्रमान सांगलां.

स्कंदपुराण तमिळनाडूंत चड लोकप्रिय आसा. कच्चियप्प शिवाचार्य हाणें इ.स.च्या १७ व्या शेंकड्यांत ह्या पुराणांतल्या शंकर संहितेचें तमीळ भाशेंत भाशांतर करून ताका स्कंदपुराण अशें नांव दिल्लें. तातुंतलीं सुरवेचीं स कांडां शिवचार्यान रचल्यांत, जाल्यार सातवें कांड ताचो शिश्य कोनेशियप्प मुदलियार हाणें रचलां. ह्या तमीळ भाशांतराची श्लोकसंख्या १४,९९६ इतली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

स्टालिन : (जल्म : १८७८, जॉर्जिया; मरण : मार्च १९५३).

सोव्हियत युनियनचो हुकूमशहा. धर्मोपदेशक करपाच्या हेतान ताच्या घरच्यांनी ताका धार्मिक शिक्षण घेवपाखातीर मिशनरी

संस्थेंत घातलो. पूण ताच्या पारखंडी विचारांक लागून ताका मिशनरींतल्यान धांवडावन घालो. उपरांत तो देशांतल्या साम्यवादी क्रांतिकारकांच्या आंदोलनांनी वांटो घेवपाक लागलो. १८९८ त तो सोशल डेमॉक्रेटिक पक्षाचो वांगडी जावन, तो मार्क्सप्रणीत तत्वांचो प्रचार आनी संघटनात्मक वावर करपाक लागलो. ताच्या वाडट्या

क्रांतिकारी हालचालींक लागून ताका रशियन सरकारान १९०३ ते १९१२ ह्या काळांत पांच खेपे सैबेरीयेंतल्या वसू प्रदेशांत धांवडावन घातिल्लो. पूण पांचूय खेपे थंयच्यान पळून येवपाक ताका यश मेळ्ळें. १९१२ त तो पक्षाचे मध्यवर्ती समितीचो वांगडी जालो. १९१३ सावन 'प्रावदा' ह्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या खबरपत्रकारखातीर तो लिखाण आनी संपादन करपाक लागलो. नोव्हेंबर १९१७ त जाल्ले रशियन क्रांतींत ताचें व्हड योगदान आशिल्लें. क्रांतिउपरांतच्या कम्युनिस्ट शासनांत तो रशियन साम्राज्यांतल्या राज्यशासनाच्या विभागाचो मुखेली जालो. रशियन क्रांतिउपरांत क्रांतिकारकांची तांबडी सेना आनी लोकशाही तत्वांचेर आदारिल्ली. तशेंच परकीयांच्या तेंक्यान उबारील्ली धवी सेना हांच्यांत सुरू जाल्ल्या यादवी झुजांत स्टालिन तांबडी सेनेवतीन पोटतिडकीन झगडलो. त्या यादवी झुजांत तांबडे सेनेक यश मेळ्ळ्या उपरांत १९२२ त स्टालिन कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेल चिटणीस जालो.

लेनिनच्या मरणाउपरांत (१९२४) ट्रॉट्स्की आनी स्टालिन हांचे भितर सत्तासर्त सुरू जाली. ट्रॉट्स्कीच्या म्हणण्या प्रमाण सामान्य आनी गरीब लोकांच्या हिताखातीर रशियेप्रमाण संबंद संवसारांत क्रांती घडोवन हाडपाची गरज आशिल्ली. पूण स्टालिनान

ताचे मतप्रणालीक विरोध करून, सुरवेक रशियेंतूच कम्युनिस्ट शासन घट्ट करपाचें थारायलें. ताणें रशियन लोकांचीं मनां आपलेकडेन घुंवडावन लेनीनची सुवात हातासली. ट्रॉट्स्कीक क्रांतिकारी तत्त्वप्रणाली संवसारांत पातळावपाचो आपलो वावर चालूच दवरलो. ट्रॉट्स्की आसा तेमेरेन आपले सत्तेक धोको आसा हें जाणून स्टालिनान आपल्या कांय हस्तकांवरवीं १९२७ त ट्रॉट्स्कीक जिवेशीं मारलो. सत्तेंत आपली सुवात घट्ट केल्या उपरांत ताणें लेनिन हाणें मांडिल्ली अर्थनीती कुशीक सारून १९२८ त पयली पंचवर्सुकी येवजण चालींत हाडली. पयली पंचवर्सुकी येवजण चालींत हाडटना ताणें देशांतली सगळी भूंय आनी उद्येगधंद्यांचें राश्ट्रीयीकरण करपाचें थारायलें. पूण शेतकी जमीन भौशिक शेतवडीखातीर हाडटना ताका 'कुलक' ह्या मध्यम स्थितींतल्या जमिनदारांकडच्यान आनी शेतकामत्यांकडच्यान खूब विरोध जालो. विरोध मोडून उडोवपाखातीर स्टालिनचे सत्तेचो वापर करून बळजबरीन देशांतली भूंय भौशिक शेतवडीखातीर हाडली. उद्येगीक मळारय ताका व्हडलेशें यश मेळ्ळेंना. पूण देशांतलें कोळशाचें, लोखणाचें आनी पेट्रोलचें उत्पन्न सुमार दोन दोन पर्तींनी वाडिल्लें. दुसरें म्हाझूज सुरू जायत मेरेन स्टालिनचे देखरेखीखातीर रशियेचें उद्येगीकरण जाल्लें. देशांतलो तिख्या उद्येग साडेचार पर्तींनी, कोळसो चार पर्तींनी, तेल तीन पर्तींनी जाल्यार शिमीट उद्येग दोन पर्तींनी वाडिल्लो. उद्येगधंद्याक फाटबळ मेळचें म्हूण ताणें देशभर रस्ते आनी रेल्वेमार्गांचें जाळें पातळायल्लें. पूण दुसऱ्या म्हाझूजांत रशियेन वांटो घेतिल्ल्यान मूळ येवजणो कुशीक दवरून झुजाक उपेगी पडपी म्हालाच्या उत्पादनाचेर भर दिवंचो लागलो.

सत्तेर आयल्या उपरांत स्टालीनान लोकशायेचीं तत्वां आशिल्ली घटना तयार करून, त्याप्रमाण शासनाची रचणूक केल्ली. पूण प्रत्यक्षांत ताचें शासन एकतंत्री हुकूमशायी स्वरुपाचें आशिल्लें. ताच्या शासनाक विरोध करतल्यांक ताचेकडल्यान खबर ख्यास्त जाताली. ताचे राजवटींत सुमार दोन लारांवांययर लोकांक तडीपार केल्ले, लारांवांययर लोकांक गोळार चडयल्ले, जाल्यार कांय लारव लोकांक जल्मभर बंदखणींत दवरिल्ले.

हिटलर, मुसोलिनी तशेंच हेर हुकूमशायी राश्ट्रां आनी दोस्त राश्ट्रांभितर दुसऱ्या म्हाझुजाच्यो हालचाली चलताल्यो तेन्ना स्टालिनान रशियेचें अमूकच पररश्ट्रीय धोरण म्हूण थारावंक नाशिल्लें. ज्या राश्ट्रांकडच्यान रशियेक फायदो जातलो, तांचेच कडेन हात मेळोवणी करतलो अशें ताणें थारायलें. ऑगस्ट १९३९ त दोस्त राश्ट्रां जेन्ना हिटलरा आड कबलात करपाक बशिल्लीं, तेन्ना स्टालिनान गुपितपणान हिटलराकडेन कबलात केली. ते कबलातीच्या आदारानूच उपरांत हिटलरान पोलंडाचेर घुरी घाली आनी दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. झुजाच्या सुरवेच्या दिसांनी जर्मन सैन्य आपल्या अस्तंतेकडच्या दुस्मानांवांगडा झगडटा ताचो फायदो घेवन रशियेन उदेंत पोलंड,

इस्टोनीया, लॅटव्हिया, लिथुयानिया आनी रोमानियेच्या प्रदेशाचेर घुरी घालून ते आपल्या शेकातळा दवरले. हिटलराच्या फुडारपणाखातीर जर्मन सैन्य रशियेचेर आयज ना फाल्यां घुरी घालतलें हाची जाणीव जावन, स्टालिनान मे १९४१ त जर्मनी आड झगडपाची पुर्व तयारी करून दवरिल्ली. उपरांत जर्मनीन एक एक करून रशियेचेर घातिल्ल्यो घुरयो, रशियन सैन्यान स्टालिनाच्या मार्गदर्शनाखातीर यशस्वीपणान परतून लायल्यो. झुजाचो सुरवेली ह्या नात्यान स्टालिनान झुजामळार, दारूगुळो आनी अर्थवेवस्थेचेर आपलो बरोच ताबो दवरिल्लो. त्याच प्रमाण ब्रिटनाचो प्रधानमंत्री विन्स्टन चर्चिल आनी अमेरिकेचो अध्यक्ष फ्रँक्लीन रूजवेल्ट हांचे वांगडा बसून म्हत्वाच्यो कबलाती घडोवन हाडपाक स्टालिनाकय मानाची सुवात आशिल्ली. ताणें १९४३ त तेहरान कबलातींत आनी १९४५ त याल्टा कबलातींत वांटो घेतिल्लो.

दुसऱ्या म्हाझूजा उपरांत युरोपांत पातळिल्ले अस्थिर राजवटीचो फायदो घेवन स्टालीनाक उदेंत युरोपांतल्या देशांनी कम्युनिस्ट राजवट लागू करपाक यश मेळ्ळें. त्या देशांची राज्यवेवस्था, अर्थवेवस्था आनी परराश्ट्र धोरण थारावप रशियेचे देखरेखीखातीर जावपाक लागलें. अशे रितीन स्टालिनान रशियेवांगडा आपल्या अंकित देशांकूय हेर लोकशाय - राश्ट्रांसावन वेगळे दवरले. तशेंच झूज काबार जाल्या उपरांत तो दोस्त राश्ट्रांसावन वेगळे जावन, ताणें अमेरिका विरोधी भुमिका घेतली. झुजाउपरांत देशांतली परिस्थिती सुदारपाखातीर ताणें १९४६ ते १९५१ ह्या काळाखातीर नवी पंच वर्सुकी येवजण आंखली. रशियेक बळिश्ट करपाखातीर अणुशक्ती निर्मितीचो उद्येग सुरू केलो. पूण मार्च १९५३ त ताका गूढ अवस्थेंत मरण आयलें.

माक्सवादी तत्वांच्या आनी सिध्दांताच्या आदारान स्टालिनान सत्तावीस वर्सां रशियेंत सत्ता चलयली. पूण ताणें पुरायपणान माक्सवादी पद्दतीन कार्य केलेंना. रशियेंत माक्सवादी तत्वां लागू करता आसतना ताणें हुकूमशाय पद्दत आपणायली. ताच्या भिरांकूळ कर्तुत्वांक लागून ताका रशियेचो पोलादी राज्यकर्तो अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

स्टीवन्स फा. तॉमास : (जल्म : १५४९ बुश्टन - इंग्लंड मरण : १६१९ गोंय).

जेजुईत पाद्री. ताणें 'क्रिस्त पुराण' (म्हाकाव्य), 'दोत्रीना क्रिस्तां'(धर्मीक ग्रंथ) आनी 'कोंकणी व्याकरण' बरयलें. उंचेलें शिकप ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयांत करून १५७५ त रोम शारांत ताणें जेजुईत पंथाची दिक्षा घेतली. २४ एप्रिल १५७९ वर्सा तो धर्मीक कार्याखातीर गोंयांत आयलो. सुमार चाळीस वर्सां ताणें गोंयच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी धर्मीक कार्य केलें. मदीं एक वर्स (१६११ - १२) वसई हांगां मराठीचें अध्ययन केलें. गोंयांत वावर करताना ताणें कोंकणी शिकून घेतली तशेंच मराठीचोय अभ्यास केलो आनी निजाच्या

कोंकणी उतरांनी 'दोत्रीना क्रिस्तां' हें किरिस्तांव धर्मावयलें पुस्तक अणकारीत केलें आनी तें १६२२ वर्सा रायतुरा छापलें. तेभायर कोंकणीचें एक व्याकरणय बरयलें आनी १६४० वर्सा छापलें. भारतीय भाशेंतलें तें पयलें व्याकरण मानतात.

नव - क्रिस्ती लोकांखातीर तांचे भाशेंतल्यान तांकां धर्मोपदेश करपाक सोपें जावंचें म्हण ताणें कोंकणी शिकून कोंकणींत साहित्य निर्मिती केली. तेच वांगडा तेन्नाचे परिस्थितीनुसार १०१६२ ओव्यांचे 'क्रिस्त पुराण' हें आनीक एक धर्मीक पुस्तक मराठींतल्यान बरयलें. हें पुस्तक पयले फावट १६१६ त छापलें आनी ताच्यो उपरांत स आवृत्त्यो आयल्यो. ज्या मिशनरी पाद्रींनी कोंकणींत मुळाव्या साहित्याची (कोश, व्याकरणां, धर्मीक पुस्तकां आदी) भर घाली तांचेमदीं दर्जेदार कोंकणी साहित्य निर्मिती करपी म्हणून फा. स्टीवन्स हाचें नांव घेतात.

- फा. मॅथ्यू आलमैद जे. स

स्तूप : मेल्ल्या मनशाचें स्मारक म्हणून बांदिल्लें शिल्प. स्तूप ह्या शब्दाचो अर्थ रास असो जाता. व्हड मनशाच्यो अस्थी, कुडीची राख (गोबोर) सारकिल्ले अवशेश जमनींत पुरून त्या जाग्याचेर फातर - मातयेची रास करून दवरपाची प्रथा पुर्विल्ल्या काळापसून चालू आसा. ते राशीचे भोंवतणी फातरांचो जांव विटांचो आडो घालपाची पद्दत मागीर सुरू जाली.

गौतम बुध्दाच्या महापरिनिर्वाणाउपरांत ताच्या भक्तांनी ताच्यो अस्थी, गोबोर, केंस सारकिल्ले अवशेश वांटून घेतले आनी राजगृह, वैशाली, कपिल वस्तू कुशीनगर सारकिल्ल्या नगरांनी ते जमनींत पुरून तांचेर स्तूप बांदले. गौतम बुध्दाचे जिणेंतले चड म्हत्वाचे प्रसंग जंय घडले त्या जाग्यांचेरय त्या घटनांचीं स्मारकां म्हणून स्तूप उबारल्यात. बुध्दाचें जल्मस्थान लुंबिनी, गिन्यानप्राप्तीचें स्थान बोधगया, पयल्या प्रवचनाचें स्थान सारनाथ हांगाचें मृगवन आनी ताच्या निर्वाणाचें स्थान कुशीनगर हांगा अशे स्तूप निर्माण जाले. हीं चार स्थानां आनी श्रावस्ती, साकाश्य, राजगृह आनी वैशाली अशीं आठ स्थानां बौध्द साहित्यांत अष्टमहास्थानां म्हणून प्रसिद्द आसात. बुध्दाचो एक दांत ज्या भूगर्भांत दवरून ताचेर स्तूप बांदलो ताका दंतपूर हें नांव मेळ्ळें. बुध्दाचें वस्त्र, पात्र सारकिल्ल्यो वस्तूय पूज्य मानून ताचेर स्मारक स्तूप निर्माण केले. पेशावर हांगा कुशाण सम्राट कनिष्क हाणें गौतम बुध्दाच्या भिक्षापात्राचेर एक स्तूप उबारलो.

मेल्ल्या मनशाचे अवशेश मातयेच्या जांव धातूच्या पात्रांत घालून तें पात्र स्तुपाच्या मदीं दवरताले ताका दागोबा म्हण्टात. ताचेर जी रास जांव शिल्पकाम आसता ताका अंड म्हण्टात. ताच्या माथ्याचेर एक चवकोनी वेदी आसता. तिका हर्मिका म्हण्टात. तिचे भोंवतणी देग आसून वयर धापणें आसता. हें धापणें म्हणजे एक व्हडपणाचें चिन्न.

शतपथ ब्राह्मणांत स्तुपाचो उल्लेख आसा. देवांचे स्तूप चवकोनी आनी जमनीलागसार आसून राक्षसांचे मात चवथऱ्याचेर वाटकुळाकार बांदिल्ले आसतात. शुक्ल यजुर्वेदांतूय अशा स्मारकांचें वर्णन सांपडटा.

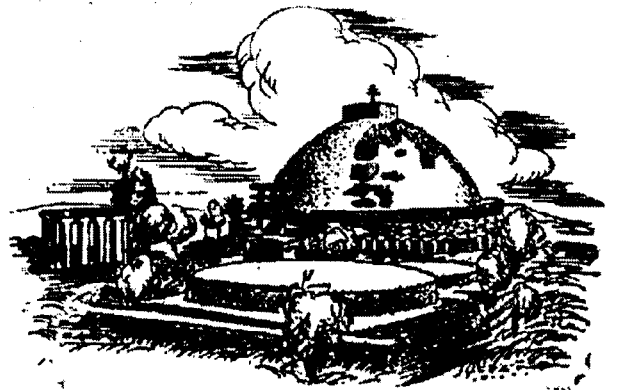
वेदकाळांत मदीं पुरपाची पद्दत नाशिल्ली. पूण मेल्ल्याच्यो अस्थी जांव गोबोर जमनींत पुरून थंय मातयेची रास करून दवरपाची प्रथा आसुंये. हे प्रथेंतल्यानच फुडें स्तूप बांदपाची कल्पना जल्माक आयली. सुरवेक फकत स्मारक म्हणून स्तूप निर्माण केले. महायान पंथान बुध्दाच्यो मूर्ती निर्माण करचेपयलीं लोक स्तूपांची पुजा करताले. तांची पुजा जाल्याउपरांत थंयच भजन आनी मागणें करपाखातीर सभाघर निर्माण करपांत आयलें. स्तूप आनी सभाघर हांचो आस्पाव आशिल्ल्या प्रार्थना मंदीराकच मागीर चैत्यघर अशें नांव फाव जालें.

उत्तर भारतांत फातर - विटांचे जायते स्तूप बांदिल्ले. चिनी यात्रेकरुंनी शेंकड्यांनी स्तूपांचो उल्लेख केल्लो आसा. तातुंतले चडशे नश्ट जाल्यात. पूण थोडे आजूनय पळोवपाक मेळटात.

सगळ्यांत पुर्विल्लो स्तूप उत्तर प्रदेशांत बस्ती जिल्ह्यांतल्या पिपरवा गांवांत सांपडला. तो सनपूर्व ४५० च्या अदमासाक बांदिल्लो आसा. ताचे फकत भग्नावशेश थंय उरल्यात. तातुंतल्या एका करंडकावयल्या आलेखावयल्यान समजता तें म्हणजे तातूंत बुध्दाच्या जमातींतल्या शाक्य लोकांच्यो अस्थी बी अवशेश दवरिल्ले आसात. स्तूपाच्या चवथऱ्याचो व्यास १० फूट आनी अंडाचो व्यास ६२ फूट आसुंये.

मौर्यसम्राट अशोकान ८४,००० स्तूप निर्माण केल्ले अशी आख्यायिका आसा. सांची हांगाचो महास्तुपाचो मूळ गाभो ताणेंच बांदलो आसुंये. तो स्तूप साद्या विटांचो आशिल्लो.

त्या काळांतले स्तूप सामके सादे दिसताले. विटांच्या बांदकामाचेर दाट लेप आसून तातूंत दिव्यांखातीर कोळवे केल्ले आसात. अंडाचेर वयर एक लांकडी धापणें उबारताले. खास प्रसंगावेळार स्तुपाक फुलांच्यो माळो आनी बांदेरां बांदून वयर डोंडोय

सांचीचो स्तूप

लायताले आनी कोळव्यांत दिवे पेटयताले. बुध्दाचें प्रतिक म्हणून स्तुपाची पुजा करताले. ताका भोंवताडो घालपाक येवंचो म्हणून ताचेभोंवतणी लांकडी देगूय लायिल्ली आसताली. नेपाळांत स्वयंभूनाथाच्या देवळांत अशे तरेचो एक स्तूप पळोवपाक मेळटा.

सन पयलीं १५० च्या अदमासाक सांची हांगाच्या अशोकाच्या मुळच्या स्तुपाचेर फातरांचें आवरण बांदलें. ताचे भोंवतणीं पांयांपसून १६ फूट उंचायेर एक सज्जाय बांदपांत आयली आनी माथ्याचेर हर्मिका बसोवपांत आयली. लांकडी धांपण्याच्या जाग्यार तिटी धांपणें घातलें आनी स्तुपाभोंवतणी लांकडी कांठ आशिल्लो त्या जाग्याचेर फातरी उंच कांठ बांदलो. ह्या महास्तुपांत कोणाचेच अवशेश दवरिल्ले नात. पूण ताचेलागीं दोन ल्हान स्तूप आसात तातूंत मात अवशेश आसात.

सारनाथ हांगाचो धर्मराजिक (धम्मरेव) स्तूप पयलीं अशोकानच बांदलो आसुंये. ताचो जायते रवेप जीर्णोध्दार जाला. जयपुरालागीं वैराट हांगाय एका मौर्यकालीन स्तुपाचे भग्नावशेश पळोवपाक मेळटात. स्तुपामुखार ध्वजस्तंभूय उबारताले.

भरहूत हांगाय एक स्तूप आशिल्लो तो सनपूर्व दुसऱ्या जांव तिसऱ्या शेंकड्यांतलो आसुंये. थंय आतां स्तूप दिसनात. तांचे आनी देगांचे सगळे अवशेश वेगवेगळ्या संग्रहालयांनी दवरिल्ले आसात. हें काम शुंग काळांतलें आसुंये.

बिहारांतलो नंदनगढ हांगाचो स्तूप सनपूर्व पयल्या शेंकड्यांतलो आसा. ह्या स्तुपाचे रचना शैलीचो विकास जावांतल्या बोरोबुदुराच्या स्तुपांत दिसता.

दक्षिण भारतांतल्या अमरावती आनी नागार्जुनकोंड हांगाच्या उत्खननांत स्तुपांची स्वस्तिकाकार जोती सांपडल्या. अमरावतीच्या वाठारांत सनपयलीं पयलो ते तिसरो शेंकडो ह्या काळांत जायते स्तूप निर्माण जाले. हे सगळे स्तूप कलेचे नदरेन म्हत्वाचे आसात.

पुर्विल्ल्या काळांत बौध्द भिक्षूंखातीर विहार निर्माण जाले. दर एक विहार स्वयंपूर्ण आसून तातूंत प्रांगणाच्या मदल्या भागांत एक स्तूप बांदिल्लो आसतालो. अस्तंत भारतांत जीं बौध्द लेणीं रचिल्लीं आसात, तातुंतल्या चैत्य घरांनी स्तूप आसा. कांय जाग्यांचेर मदीं एक स्तूप आनी ताचे भोंवतणी विहार आसतात.

चैत्यघर ह्या वास्तूचें स्वरूप वैराट हांगाच्या अवशेशांत आनी गुंटपल्ली हांगाच्या लेण्यांनी दिसता. वैराट हांगा मदेगाक वाटकुळाकार स्तूप आसून ताचे भोंवतणी रवांब्यांची रांक आनी वणत आशिल्ली. स्तूप आनी वणत हांचे मदीं प्रदक्षिणामार्ग आसून सगळ्यांचेर मेळून घुमटाकृती पारवें आशिल्लें. अशोकान नागार्जुनकोंड हांगा रचिल्लीं चैत्यघरां हे तरेचीं आशिल्लीं.

विहाराच्या प्रवेशद्वाराच्या दोनय वटांनी दोन चैत्य बांदपाची प्रथा त्या प्रदेशांत आशिल्ली. एका चैत्यांत स्तूप आनी दुसऱ्यांत बुध्दमूर्ती जांव पादुका बसयताले. जुन्नरलागचें तुळजा लेणें हें वृत्ताकार

चैत्यघरच आसा. ताचो व्यास वीस फूट आसून स्तुपाभोंवतणी बारा रवांबे आसात.

इ.स. च्या पयल्या शेंकड्यांत कुशाण सम्राट कनिष्क हाणें वायव्य भारतांत जायते स्तूप निर्माण केले. पुरूषपूर हांगा ताणें बांदिल्लो स्तूप ५०० फूट उंच आशिल्लो. ताचे लागींच मुर्तीनी सोबीत अशे दोन ल्हान स्तूपय आशिल्ले. इ.स. च्या पांचव्या शेंकड्यामेरेन त्या वाठारांत अफघानिस्थानामेरेन गांधार शैलीचे जायते स्तूप निर्माण जाले. तातुंतले सुमार १०० स्तूप आजूनय पळोवपाक मेळटात. सगळे स्तूप फातरांचे आसून तांचेर जायत्यो मूर्ती दिसतात. तक्षशिलेलागीं अशोकान बांदिल्लो एक धर्मराजिक स्तूप सांपडला. तो अर्दवाटकुळाकार आसा. माणिक्याला हांगाय एक असोच स्तूप आसा. बाकिचे चडशे स्तूप घोलासारके आनी उंच आसात.

सिंध प्रदेशांत इ.स. च्या पांचव्या सव्या शेंकड्यांतले जायते विटांचे स्तूप सांपडटात. मीरपूरवास हांगाच्या स्तुपाच्या चवथऱ्यांत तीन ल्हान कुडी आसून तातूंत बुध्दाच्यो मूर्ती आसात. ते स्तूपय गांधार शैलीचे आसात. गुप्तकाळांत सारनाथ हांगा निर्माण जाल्ल्या धम्मरेव स्तुपाची उंचाय बरीच आसा. अजंटा हांगाचे महायान चैत्यांतले स्तूप हेच तरेचे आसात. उंच पीठ आनी त्यामानान ल्हान अंड हीं दोनूय खाशेलपणां तातूंत पळोवपाक मेळटात. तशेंच पेशावरलागीं तरव - इ - बहाई हांगाच्या स्तुपाचे रचणुकेंत फरक दिसता.

बोधगया हांगाच्या महाबोधी देवळाच्या प्रांगणांत जायते ल्हान - व्हड स्तूप आसात. तातुंतले कांय स्तूप नामनेच्या भिक्षूंच्या यादीक तांच्या भक्तांनी बांदिल्ले आसात. स्तूपनिर्मिती हें एक पुण्यदायक धर्मीक कृत्य मानताले देखून जायत्या यात्रेकरुंनी बौध्द धर्मक्षेत्रांत जायते स्तूप निर्माण केले. कांय यात्रेकरुंनी आपले यात्रेचे यादीखातीरय स्तूप बांदले. अजंटा आनी वेरूळ हांगाच्या चैत्यघरांत अशे जायते स्तूप आसून कांय स्तुपांचेर बुध्दाच्यो मूर्ती कोरांतिल्ल्यो आसात.

नेपाळांत सम्राट अशोकान चार चैत्य बांदिल्ले. तशेंच ब्रह्मदेश, जावा सारकिल्ल्या उदेंतेकडल्या देशांतूय बौध्द पंथाचो बरोच प्रसार जावन जायते स्तूप निर्माण केल्ले. ब्रह्मदेशांत स्तुपांक पागोडा म्हण्टात. पगानांत बुपया हांगा इ.स. च्या तिसऱ्या शेंकड्यांतलो एक सादो स्तूप आसा. इ.स. च्या सातव्या आठव्या शेंकड्यांत प्रोम हांगा निर्माण जाल्लो बौबौग्यी पागोडा उभट घंटेसारको आनी ८० फूट उंच आसा. ताचे उपरांत ब्रह्मदेशांत जायते पागोडे निर्माण जाले. पेगू हांगाचे श्वे - हमौदौ आनी रंगूनचे श्वे - ढगोन हे दोन स्तूप चड उल्लेखनीय आसात.

सयामांतल्या स्तुपांचे फ्रा - चेदी आनी फ्रा. चेदीची रचणूक ब्रह्मी स्तुपासारकीच आसा. फ्रा - प्रांत मात हिंदू देवळांच्या उंच आनी वाटकुळ्या तेमकासारको दिसता. अशे स्तूप अयूथिया, सुरवोदय आनी बँकॉक ह्या नगरांत सांपडटात.

जावांतले बोरोबुदुरचे स्तूप खूब प्रसिद्द आसात. थंयच्या एका सात मजली शिल्पकामांत ७२ स्तूप आसून तातूंत बुध्दमूर्ती आसा. बोरोबुदुरसावन लागींच चंडी मेंदुत आनी चंडी पवन नांवाचीं बौध्द देवळां आसात. तांच्या भायल्या आंगाचेर जायते ल्हान ल्हान दागोबा दिसतात.

मौर्यकाळांत श्रीलंकेंत बौध्दधर्माचो प्रसार जाल्लो. थंय कांय जाग्यांनी दागोबांचे अवशेश आसात. अनुराधपूर हांगाचे अभयगिरी, जेतवनाराम आनी रुवणवेली हे दागोबा खूब व्हड आसात. ह्या स्तूपांची रचणूक समकालीन भारतीय शिल्पापरस वेगळी आसा.

थूपाराम आनी लंकाराम हे स्तूप ल्हान आसात. थूपाराम हो स्तूप घंटाकृती आसून ताचो घाट सोबीत आसा. तो एका ऊंच चवथऱ्याचेर उबो आसून त्या चवथऱ्याचेर ऊंच खांब्यांच्यो चार रांको आसात. हे खांबे अखंड पाशाणाचे आसात. हो धातुगर्भ दागोबा 'देवानां पिय' तिस्स राजान सनपूर्व २४६ च्या अदमासाक उबो केलो अशी आख्यायिका आसा. तातूंत बुध्दाच्या गळ्यांतली एक अस्थी दवरिल्ली आसा.

लंकाराम दागोबा थूपारामासारकोच आसा. ताचे भोंवतणीय जायते खांबे आसात. अनुराधपूर हांगाय बरेच दागोबा आशिल्ले. तांचे अवशेश त्या नगराच्या वाठारांत पातळिल्ले आसात.

जैन साहित्यांत जरी पुर्विल्ल्या चैत्यांचो आनी स्तूपांचो उल्लेख आसलो तरीय तांचे अवशेश सांपडिल्ले नात. मथुरा हांगाच्या उत्खननांत एका जैन स्तूपाचे अवशेश सांपडल्यात. तो इ.स. च्या पयल्या जांव दुसऱ्या शेंकड्यांतलो आसुंये. पावापुरीलागीं एक मोडिल्लो स्तूप आसा. तेंच महावीराचें निर्वाणस्थान मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

स्तोत्रवाङ्मय : एक तरेचें धर्मीक वाङ्मय. ज्या वाङ्मयांत ईश्वराचें व्हपण सांगलां आनी जाका धर्मीक आदार मेळ्ळा त्या वाङ्मयाक स्तोत्र म्हण्टात. स्तोत्र हो एके तरेचो भक्तीप्रकार आसून ताचे वरवीं ईश्वर आनी भक्त हांचेमदीं भावनीक आनी धर्मीक पातळेचेर जवळीक साधप जाता. भागवत पुराणांत हेविशीं एक श्लोक आसा तो असो -

तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पति : ।

श्रोतव्य : कीर्तितव्यश्च ध्येय : पूज्यश्च नित्यदा ॥

(भाग. पु. १.२.१४)

अर्थ - तस्मात (भक्तीबगर जिणें नीरस आनी निश्फळ थारता आशिल्ल्यान) मनशान एकाग्र चित्तान यादवांचो अधिपती भगवान श्रीकृष्ण हाच्या गुणाचें श्रवण - कीर्तन करचें आनी ताचें सदांच ध्यान आनी पूजनय करचें.

ऋग्वेदापसून वेगवेगळ्या स्तोत्रांचो उल्लेख मेळटा. वेदांतल्या

इंद्र, वरुण, अग्नी, सविता आदी देवांच्या वर्णनांचीं सूक्तां म्हळ्यार स्तोत्रांच. वैदिक आर्यांनी आपल्याक धन, पूत, पशू मेळचे आनी अभक्तांचो क्षय जावचो अशो प्रार्थना ह्या सुक्तांतल्यान केल्ल्यो आसात.

वैदिक काळांतलें स्तोत्रसाहित्य हें जिणेच्या अधिभौतिक आंगाक म्हत्व दिवपी आनी जिणेंतल्या आशावादाचो पुरस्कार करपी आशिल्लें. पुराणकाळांत ऐहिक जिवीताक कमी लेखपाचेर चड भर दिवपांत आयलो. पुराणकारांनी कर्मविपाक आनी पुनर्जल्म हे सिध्दांत लोकांच्या मनांत रुजयले आनी प्रेयापरस श्रेय म्हळ्यारच ऐहिक वैभवापरस हेच मनशाचें श्रेष्ठ साध्य थारायले. हें श्रेय सिध्द करपाखातीर पुराणकारांनी सगळ्यांक भक्तीचो आनी शरणागतीचो मार्ग सांगलो. उपरांतच्या काळांत मोक्ष कल्पनेक सुमाराभायर म्हत्व मेळिल्ल्यान वैदिक सुक्तांपरस पुराणिक स्तोत्रां वेगळे तरेचीं जालीं.

शंकराचार्याच्या काळाउपरांत पंचायतन देवांक म्हत्व आयलें. शिव, विष्णु, देवी, गणपती आनी सूर्य ह्या पंचायतन देवांचेर जायतीं स्तोत्रां रचपांत आयलीं. हेचवांगडा नवग्रह, लक्ष्मी, सरस्वती, तुलसी, विष्णुचे मत्स्यकुर्मापसून राम कृष्णामेरेनचे अवतार ह्या सगळ्या विशयांचेर स्तोत्रां रचलीं. पुराणां म्हळ्यार अशा वेगवेगळ्या देवांच्या स्तोत्रांचें भांडार जावन आसा.

भागवत पुराणांत अध्यात्मपर आनी भावनाप्रचुर अशीं जायतीं स्तोत्रां मेळटात. अध्यात्मरामायणांत रामाचीं आनी वैष्णव पुराणांत कृष्णाचीं जायतीं स्तोत्रां आसात. ह्या चडशा स्तोत्रांक अध्यात्माची बसका आसून हातुंतलीं जायतीं स्तोत्रां वेगवेगळ्या सांप्रदायिक उपासनापद्दतींत श्रध्देन म्हण्टात.

स्तोत्राच्या उत्तरकाळांत वेदान्ती आनी शृंगारीक अशे दोन वेगवेगळे प्रवाह तातूंत येवन मेळ्ळे. कांय स्तोत्रां पंचक, अष्टक, दशक आनी शतक अशा आकाराचीं जालीं. तातुंतलीं बरीचशीं सरसच - मधूर आशिल्लीं. बौध्द आनी जैन आचार्यानीय अशे तरेचीं स्तोत्रां रचलीं. कांय स्तोत्रां नाच - पद पद्दतींतय बसोवपांत आयलीं. तातूंत शृंगारीक अविशकाराक चड म्हत्व मेळ्ळें. वैष्णव संप्रदायाच्या काळांत बायलां - दादल्याविशींचें आकर्शण धर्मीक भावनेंत परिवर्तीत केलें.

स्तोत्रांची संख्या सुमार पांच हजारांच्या लागसार आसा. जायत्या कवींनी स्तोत्रवाङ्मय बरयलां, तातुंतले मुखेल स्तोत्रकार अशे -

- १) मयुरभट्ट : हाणें गौडी शैलींत सूर्यशतक हें स्तोत्र बरयलें.
- २) बाणभट्ट : हाणें 'चंडीशतक' हें स्तोत्र बरयलें, गद्य काव्याचो निर्मातो म्हणून ताची नामना आसा.
- ३) शंकराचार्य : हाणें दार्शनीक जगतांत अद्वैताची प्रतिश्ठा मानली. निर्गुण ब्रह्माकडे वचपाक ताणें सगुण ब्रह्म हें गरजेचें साधन मानलें. तेखातीर ताणें सगुण ब्रह्माचीं शिव, शक्ती, विष्णु आदी रुपां मुखार दवरून जायतीं स्तोत्रां निर्माण केलीं. ताचें 'देव्यपराधक्षमापन' हें

स्तोत्र काळजाचो थाव घेवपी आसा. तशेंच ताचें 'सौंदर्यलहीरी' हेंय स्तोत्र अप्रुप अशें. साहित्यशास्त्र, मंत्रशास्त्र आनी तत्त्वगिन्यानाचे नदरेन हाचे इतली बरी कृती स्तोत्रवाङ्मयांत ना. हाचेभायर शंकराचार्याच्या नांवार दोनशेंपरस चड स्तोत्रां आसात. पूण तीं सगळींच ताणें स्वता रचलीं हेविशीं खात्री ना. दशश्लोकी, आत्मषटक, हस्तामलक आदी वेदान्तस्तोत्रां तातुंतली भास, गोडवो आनी रचणुकेची कुशळकाय पळेल्यार तीं शंकराचार्याचीं स्तोत्रां दिसतात.

'शिवमहिम्नस्तोत्र' आनी 'रामरक्षा' हीं भारतांतलीं नामनेचीं स्तोत्रां. महिम्नस्तोत्राचो कर्तो पुष्पदंत आनी रामरक्षेचो कर्तो बुध कौशिक जावन आसा. रामरक्षा हें स्तोत्रय बी आनी कवचय. कवच हो स्तोत्राचोच एक वेगळो प्रकार आसा.

कुलशेखर : ह्या कवीन मुकुंदमाला नांवाचें एक स्तोत्र बरयलें. ताचे चवतीस श्लोक आसात.

यामुनाचार्य : हाणें आळवंदारस्तोत्र ह्या नांवाचें स्तोत्र बरयलें.

जगन्नाथ : हाणें करुणालहरी, गंगालहरी, अमृतलहरी आनी लक्ष्मीलहरी हीं स्तोत्रां बरयलीं.

उत्पलदेव : हो काश्मीरी शैव दर्शनाचो एक व्हड आचार्य. हाणें शिवस्तोत्ररत्नावली नांवाचीं २१ स्तोत्रां रचलीं.

जगद्गुरुभट्ट : हाणें 'स्तुतिकुसुमाञ्जली' नांवाचीं ३८ स्तोत्रां बरयलीं. तातूंत सुमार १,४२५ श्लोक आसात.

जैन स्तोत्रां : पुराणीक हिंदूवरीच जैनांनीय भरपूर स्तोत्र रचना केली. जैन हे ईश्वराक मानिनात. ते तीर्थकरांक मानतात. ताकालागून तांचीं चडशीं स्तोत्रां चोवीस तीर्थकरांक उद्देशून रचपांत आयलीं. जैन मुनींच्यो ज्यो स गरजेच्यो क्रिया सांगल्यात, तातूंत चतुर्विंशतिस्तव ही एक क्रिया आसा. ताकालागून ताचे स्तोत्ररचनेक प्रेरणा मेळ्ळी. जैनांत तीर्थकरांच्या स्तोत्रांची परंपरा खूब पुर्विल्ली आसा. जिनभक्तीचो अविश्कार हो सुरवातीच्या स्तोत्रांचो उद्देश कुंदकुंदाचार्याचे प्राकृत रचनेवयल्यान आनी पूज्यपादांचे संस्कृत रचनेवयल्यान दिसून येता. उत्तर काळांत हीं स्तोत्रां दोन धारांनी प्रवाहीत जावंक लागलीं. पयली धारा बुद्धिवादी नैयायिक जैनांची. तीर्थकर हे सगळ्या देवांपरस श्रेष्ठ अशें मानून तांचीं गुणात्मक खाशेलपणां बुद्धिवादी जैनांनी मांडलीं. संमतभद्र, सिध्दसेन, हेमचंद्र आदी जैन पंडितांनी अशे तरेचीं स्तोत्रां रचलीं.

दुसरे धारेंत चोवीस तीर्थकरांची नामावळ आनी जयमाला स्तोत्रां हांचो आस्पाव जाता. हे शैलीचो विकास जिनसेनाच्या (इ.स. चें ९ वें शतमान) जिनसहस्र नांवाच्या स्तोत्रांत मेळटा. पंडित आशाधर (१३ वें शतमान), देव विजयगणी (१६ वें शतमान), विनय विजय उपाध्याय आदी कवींनी जिनसहस्र नांवाचीं स्तोत्रां निर्मिलीं. भद्रबाहुकृत उवसगगर हें स्तोत्र प्राकृत आसून तातूंत पार्श्वनाथाची तूस्त आसा. धनपालकृत ऋषभपंचाशिकेंत पयल्या तीर्थकरांचें स्तवन

आसा. नंदीशेषकृत अजितशांतिस्तोत्रांत दुसऱ्या आनी सोळाव्या तीर्थकराचो महिमा वर्णिल्लो आसा. अभयदेवाचें जयतिहूण स्तोत्र म्हळ्यार प्राकृत भाशेचो एक अलंकार आसा. हाचेभायर मानतुंगाचार्याचें भक्तामरस्तोत्र आनी सिध्दसेन दिवाकराचें कल्याणमंदिर स्तोत्र म्हळ्यार जैनांच्या स्तोत्रभाडारांतलीं खाशेलीं दोन स्तोत्रां आसात.

बौध्द स्तोत्रां : बौध्दाच्या महायान पंथांत जायतीं स्तोत्रां रचिल्लीं आसात. ह्या पंथांत बुध्द भक्तीक चड म्हत्व दिलां. महायानी भिक्षुनी संस्कृत भाशेंत जायत्या स्तोत्रांची रचना केल्या. नागार्जुन हो शून्यवादाचो प्रस्थापक आसुनय ताणें आपल्या स्तोत्रांत आस्तिकवादाक सुवात दिल्या. ताच्या चार स्तोत्रांचें नांव चतुःस्तव अशें आसा. भोवतेक सगळ्याच आधुनिक भारतीय भाशांनी स्तोत्रवाङ्मयाची निर्मिती जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

स्पेंगलर, ओस्वाल्ड : जर्मन तत्त्वज्ञ आनी इतिहासकार. ताचो जल्म १८८० त जर्मनींत जालो. मनशाचो भूतकाळ, वर्तमानकाळ आनी भविश्य काळ कसो घडटा, हे संबंदीं ताणें कांय खाशेलीं सुत्रां सांगल्यांत. स्पेंगलरच्या मतान, प्राचीन इजिप्तसावन आर्विल्ले अस्तंती संस्कृतीमेरेन वेगवेगळ्यो अशो फकत आठच म्हत्वाच्यो संस्कृती आसात. पूण त्यो एकमेकासावन साप्य वेगळ्यो आसात. ह्या संस्कृतिचो खोलायेन अभ्यास केल्यार, तांचें खाशेलेपण स्पश्ट दिश्टी पडटा. खंयचेय एके संस्कृतिचो परिणाम दुसरे संस्कृतिचेर जायना अशें तो मुखार सांगता. केन्ना केन्नाय कांय खाशेल्यो घडामोडी वेगवेगळेकडेन एकाचवेळार घडिल्ल्यो आसतात. देखून ते संस्कृतींत साम्य आसाशें दिसता. पूण प्रत्यक्षांत ते एकेचो दुसरेचेर जाल्लो प्रभाव नासता.

सगळ्यो संस्कृती एकमेकांसावन साप्य वेगळ्यो आसल्यो तरी सगळ्यांचो जीणेमार्ग सारकोच आनी निश्चित आसता. हें स्पश्ट करतना तो संस्कृतीचो मनशाचे जिणेकडेन तुळा करता. मनशाप्रमाण दर एके संस्कृतींत भुरगेंपण, जुवानपण, म्हातारपण आनी मरण ह्यो अवस्था येतात. मनशाची जीण पाउणशें ते शंबर वर्साची जाल्यार, संस्कृती सुमार हजारभर वर्सां जगून उपरांत ती आड पडटा. विशिश्ट काळांतल्या मनशांच्या वर्तनांचें स्वरूप पळोवन तो, अमुकच संस्कृतिंतलो खंयच्या पांवड्या मदलो आसतलो हें सांगप शक्य जाता अशें ताचें मत आसा. जेन्ना सैमीक अशा आपल्या समाजाच्या अभिमानाचे सुवातेर मानवी एकता वा आंतरराश्ट्रीयत्व अशो कल्पना मनांत रुजतात वा जेन्ना श्रध्देचेर आदारिल्ल्या धर्माच्या जाग्यार शास्त्रशुध्द अधर्म येता, तशेंच जेन्ना मनीस कश्टान वैभव जोडून, ते ताचो उपभोग घेवचे सुवातेर सैमिक हक्कांखातीर धडपडटा आनी लोकशाय तत्त्वांखातीर झगडटा तेन्ना ती ते संस्कृतायेची निमणी अवस्था म्हूण समजूची अशें ताचें म्हणणें आसा. स्पेंगलराच्या ह्या सिध्दांताचेर

साबार तज्ञांनी टिका केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

स्पेन : युरोप खंडांतलें नैऋत्येकडेन आशिल्लें एक राश्ट्र. क्षेत्रफळ ५०४,७५० चौ. किमी. क्षेत्रफळाचे नदरेन तें युरोपांतलें सगळ्यांत व्हडलें राश्ट्र. इबेरियन द्विपकल्पाचो सुमार ८५% वांटो स्पेनान रेवडिला. लोकसंख्या ३९,७८४,००० (१९९१). भूंयमध्य दर्यांतलो बॅलरीक तशेंच अँट्लांटीक महासागरांतल्या कनारी जुंव्यांचोय स्पेन राश्ट्रांत आस्पाव जाता. स्पेनाचे उत्तरेक बिस्के आखात, उदेंतेक व्हड पिरेनीस पर्वत, दक्षिणेक भूंयमध्य दर्या आनी गिब्रालतार सामुद्रीध्वनी, नैऋत्येक अँट्लांटीक महासागर आनी अस्तंतेक पुर्तुगाल गणराज्य आसा. मॅडरीड शार हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयचणूकेचे नदरेन देशाचे सात वांटे केल्ले आसात, ते अशे - १) मॅसेटा, २) उत्तरीय पर्वत, ३) इब्रो पाणटो (Ebro Basin), ४) दर्यादेगांतली सपाट जमीन, ५) गौडालक्यूवीर पाणटो, ६) बॅलरीक जुंवो आनी ७) कनारी जुंवो.

मॅसेटा ह्या व्हड पठारी प्रदेशान स्पेनाचो चडसो भाग रेवडिला. हो प्रदेश मुखेलपणान सपाट मैदानां आनी ल्हान ल्हान दोंगुल्ल्यांचो. ह्या भागांत उत्तरेक, अस्तंतेक आनी उदेंतेक कांय ऊंच पर्वत आसात. अस्तंतेकडेन मॅसेटा प्रदेशाचो कांय भाग पुर्तुगालांत पातळ्ळा. त्या प्रदेशांतल्या सिएरा नेवादा पर्वतांवाळींतलें म्युलासेन हें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक (३,४७८ मी.). उत्तरेकडचो पर्वतीय प्रदेश अँट्लांटीक म्हासागर आनी कोस्टल प्लेनासवन स्पेनाचे साप्प उत्तरेकडेन पातळ्ळा. ह्या प्रदेशांत अस्तंतेकडेन गॅलिसीयन पर्वत, मध्य भागांत कॅन्टब्रीयन पर्वत आनी उदेंतेकडेन पिरेनीस पर्वत आसात. उदेंतेकडेन आशिल्लो पिरेनीस पर्वत स्पेनाक फ्रांस देशासावन वेगळो करता. गॅलिसीयन आनी कॅन्टब्रीयन पर्वतांवाळींची उंचाय अँट्लांटीक दर्याकडेन मातशी चड वाडल्या. इब्रो पाणटो हो सपाट मैदानी प्रदेश इशान्येकडेन इब्रो न्हंये भोंवतणी पातळ्ळा. भूंयमध्य दर्यादेगांनी आशिल्ल्या स्पेनाच्या चडशा भागाचो आस्पाव कोस्टल प्लेनांत जाता. त्या प्रदेशांतली जमीन पिकाळ आसून, थंय दर्यामेरेन पातळिल्ल्यो साबार दोंगुल्ल्यो आसात. गौडालक्यूवीर पाणट्याचो आस्पाव स्पेनाचे नैऋत्येकडेन जाता. तो प्रदेश गौडालक्यूवीर न्हंयेभोंवतणी पातळ्ळा. त्या प्रदेशांतलें हवामान सुकें आसलें तरी थंयची जमीन पिकाळ. भूंयमध्यदर्यांत आशिल्ले बालेरीक जुंवे स्पेनचे मूळ भूंयेसावन सुमार ८० ते २४० किमी. पयस आसात. मुखेल पांच जुंवे आनी साबार ल्हान ल्हान जुंवे मेळून बालेरीक जुंव्यांचो चौबो तयार जाला. माजोरका, मिनोरका आनी ईबीझा हे व्हड जुंवे. तातुंतलो माजोरका हो सगळ्यांत व्हडलो आनी पिकाळ जुंवो. त्या जुंव्यार वायव्येकडेन कमी उंचायेची पर्वतावळ आसा. मिनोरका हो मुखेलपणान सपाट, जाल्यार ईबीझा हो पर्वतीय

जुंवो. कनारी जुंव्यांचो आस्पाव अँट्लांटीक महासागरांत जाता. ते स्पेनाचे मूळ भूंयेसावन सुमार ९५ ते ४३० किमी. पयस आसात. त्या जुंव्यांचोम्यांत मुखेलपणान सात जुंवे आसात. टॅनरीफ हो तांच्यांतलो सगळ्यांत व्हडलो जुंवो. फ्युर्टेंलेंट्युरा, ग्रान कनारीया हे हेर व्हडले जुंवे. टॅनरीफ जुंव्याचेर आशिल्लें पिको - दे - टेये हे स्पेनांतलें सगळ्यांत व्हडलें तेमूक (३,७०७ मी.). ग्रान कनारीयेच्या मध्यभागा पर्वत आनी खोल देगणां आसात. फ्युर्टेंलेंट्युरा जुंव्याची चडशी जमीन सपाट आसा.

हवामान : स्पेन देशाचो आस्पाव समशीतोष्ण विभागांत जाता. मॅसेटा आनी स्पेनच्या हेर भितल्ल्या प्रदेशांतलें हवामान वर्सयभर सादारणपणान सुकें आनी उजळ आसता. त्या प्रदेशांतले गीम तशेंच शिंयाळे कडक आसतात. जुलय म्हयन्यांत थंय उश्णता चड जाणवता. त्या म्हयनांत थंयचें सरासरी तापमान २७° सॅ. इतलें आसता. पूण जानेवारी म्हयन्यांत ते १° सॅ. मेरेन सकयल देंवता. शिंयाळ्यांत आनी गीमांत थंय केन्ना केन्नाय अचकीत पावस पडटा. मॅसेटा प्रदेशांतल्या उंचेल्या तेंमकांचेर शिंयाच्या दिशांनी हिम सांचता. थंयचें वारें चडकरून मंद गतीनच व्हांवता. भूंयमध्यदर्या देगांतल्या प्रदेशांनी आनी बालेरीक जुंव्यांचेर शिंयाच्या दिसांनी पावस पडटा. थंयचो गीमय कडक. केन्ना केन्नाय पावस पडटा आसतना थंय ल्हान ल्हान मोडां जातात. अँट्लांटीक दर्यावयल्यान येवपी शीतळ वाऱ्याक लागून उत्तरेकडच्या पर्वतीय प्रदेशांत ओलसाण उरता. त्या भागांत पावस तशेंच हिमय चड पडटा. आतऱ्या - पयऱ्यान पावस शिडशिडत आसता. दमटिच्या दिसांनी धुकें पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : वेगवेगळ्या प्रदेशांनी जावपी वनस्पतीच्या खाशेल्या प्रकारांक लागून देशाचे उत्तर, मध्य, दक्षिण आनी आग्नेय अशे चार वांटे केल्ले आसात. उत्तरेकडच्या प्रदेशांनी चड ओलसाण आनी दमटसाण आशिल्ल्यान थंय मुखेलपणान शाद्वल आनी पानझडी रुखांचीं रानां आसात. वेगवेगळ्या प्रकारचें तणूय थंय वाडत आशिल्ल्यान तो प्रदेश सदांच पांचवोचार उरता. मध्य भागांतल्या सपाट प्रदेशांत ल्हान ल्हान झोपां आनी फुलझाडां पळोवपाक मेळटात. इब्रो देगणाच्या वयल्या भागांत, तशेंच दक्षिणेकडच्या पठारी आनी उदेंतेकडेन ओलीव आनी द्राक्षांचे मळे आसात. कोस्टल प्लेन ह्या भागांत मुखेलपणान पाचवीचार शेतां आनी फुल - फळांचीं बारीक बारीक झाडां दिश्टी पडटात.

स्पेनच्या पिरेनीस आनी हेर पर्वतीय प्रदेशांनी वांस्वेलें आनी लांडगे खूब प्रमाणांत सांपडटात. पूण शिकारीच्या छंदाक लागून स्पेनची रानटी मोनजात खूब उणी जाल्या. 'स्पेनीश इबेक्स' ही मूळ स्पेनाची मोनजात सद्या काबार जाल्ली आसा. गवेरेडे, रानदुकर, सोंशे, हरणां आनी हेर रानटी जनावरां फकत अभयारण्यांनीच पळोवपाक मेळटात. स्पेनाक व्हड दर्यादेग लाबिल्ल्यान थंय वेगवेगळ्या

प्रकारचें नुस्तेंय खूब प्रमाणांत मेळटा.

इतिहास : इबॅरीयन द्विकल्पांतल्या गिब्राल्टार, जातीवा आनी बॅनोलास हांगा सांपडिल्ल्या मनशांच्या अवशेशांवयल्यान तशेंच हेर वाठारांनी सांपडिल्ल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या आयदनांवयल्यान थंय एक लाख वर्सां आदींसावन मनशांचो राबितो आशिल्ल्याचें सिध्द जालां. पूण थंयची खूब आदली म्हायती स्पश्टणान मेळना. पांच हजार वर्सां पयलीं इबॅरीयन लोकांनी स्पेनाचेर ताबो मेळयलो. शेतवड हो तांचो मुखेल वेवसाय. तांच्यांतले चडशे लोक खेड्यांनीच रावताले, पूण कांय लोक नगरां वसोवनय रावपाक लागले. तांचें कार्टाजेना हें नगर सद्या तरांगोना नांवांन स्पेनाचें एक प्रसिद्द शार आसा. इ.स.प. १००० सावन भूंयमध्यदर्याचे उदेंत देगेर फोएनिसीयन लोकांनी वसाहती उबारपाक सुरवात केल्ली. त्या वसाहतींत तांचो वेवसाय नेटान चलतालो. कादीझ आनी मालागा हीं तांणी उबारिल्लीं शारां आयजय अस्तित्वांत आसात. उपरांत सुरवेक इ.स.प. ९०० त आनी मागीर इ.स.प. ६०० त स्पेनच्या उत्तरेकडच्यान सेल्टीक लोक आयले. तांणी स्पेनच्या उत्तर भागांत आपलो राबितो केल्लो. इ.स.प. ६०० सुमाराक ग्रीक लोकय स्पेनांत पावले. उपरांत तांणी उदेंत दर्यादेगांनी आपलीं वेपारी केंद्रां उबारलीं. इ.स.प. ४०० त उत्तर आफ्रिकेंतल्या कार्थेज ह्या बळिश्ट शारांतल्या लोकांनी स्पेनाचेर घुरी घालून ताचो बरोचसो भाग हातासलो. मुखार इ.स.प. २०० ते कार्थेज शाराचो जनरल हन्नीबाल हाणें स्पेनाच्यान रोमन इटलीचेर घुरी घातली. पूण दुसऱ्या पुनीक झुजांत रोमी लोकांनी हन्नीबालचो पराभव करून (इ.स.प. २१८ - २०१), कार्थेजीयन सैन्याक स्पेनच्यान धांवडावन घाले. ह्या झुजाउपरांत रोमी लोकांनी स्पेनाचेर आपलो शेक बसोवपाक सुरवात केली. पूण वेगवेगळ्या जमातीच्या लोकांक पुरायपणान आपल्या शेकातळा हाडपाक रोमी लोकांक सुमार दोनशें वर्सां लागलीं. इबेरियन द्विकल्पांत आस्पाव जातल्या पुर्तुगाल देशूय तांणी स्पेनाक जोडलो. अशे रितीन सबंद इबेरियन द्विकल्प एका सरकारच्या शेकातळा आयलो. तो द्विकल्प रोमनाचो एक प्रांत जावन ताका हिस्पानीया अशें नांव पडलें. उपरांत स्पेनाक स्पेनीश भाशेंत हिस्पानीया नांवावयल्यानच इस्पाना नांव मेळ्ळें. स्पेन हो रोमन साम्राज्याचो मुखेल प्रांत जाल्ल्यान साबार रोमी लोक थंय रावपाक आयले. उपरांत स्पेनाच्या चडशा भागांत रोमी लोकांनी व्हड शारां आनी रूंद रस्ते, तशेंच वसू भागांत उदक व्हरपाखातीर पाट बांदले. आपलो शेक बसयल्या उपरांत रोमी लोकांनी स्पेनांत लातीन संस्कृती आनी लातीन भाशेचो प्रसार केलो. मुखार सेनांत उलोवपी लातीन भाशेंतल्यानच ल्हव ल्हव स्पेनीश भास विकसीत जाली. रोमी लोकांनी थंय किरिस्तांव धर्माचोय प्रसार केलो. उपरांत किरिस्तांव हो स्पेनाचो राज्य धर्म जालो. इ.स. ३००त रोमन साम्राज्याचे अस्तंत आनी उदेंत अशे दोन विभाग जावन, स्पेन अस्तंत रोमन साम्राज्याचो

भाग जालो.

इ.स. ४०० च्या सुमाराक अस्तंत रोमन साम्राज्याक देंवती कळा लागिल्ली आसतनाच ताचेर कांय जर्मन टोळ्यांनी घुरयो घालपाक सुरवात केली. त्या घुरयांक लागून अस्तंत रोमन साम्राज्य ४७६त कोंसळ्ळें. जर्मन टोळयेंतले विसीगोथ हे टोळयेन सुरवेक स्पेन आनी उपरांत ५७३ त सबंद द्विकल्प हातासलो आनी स्पेनांत राजशाय स्थापीत केली. विसीगोथ हे किरिस्तांव आशिल्ल्यान तांणीय स्पेनांत रोमन संस्कृतिचो प्रसार केलो. पूण विसीगोथ राजा आनी विसीगोथ खानदानी घराण्यांभितर एक सारकीं झगडीं जायत राविल्ल्यान स्पेनाची राजकीय आनी अर्थीक स्थिती इबाडली. विसीगोथ लोकांनी स्पेनांत आठव्या शेंकड्याचे सुरवातेमेरेन राज्य केलें. ७११ त उत्तर आफ्रिकेंतल्या मूर लोकांनी स्पेनाचेर घुरयो घालपाक सुरवात केली. उपरांत तांणी ७१८ त सबंद विसीगोथ राज्य आपल्या शेकातळा व्हेलें. मूर हे इस्लाम धर्माचे लोक आशिल्ल्यान तांणी स्पेनांत इस्लामी संस्कृतिचो प्रसार केलो. साबार स्पेनीश लोक मुस्लीम जाले. त्या तेंपार मुस्लिमांची संस्कृती हेर युरोपी लोकांपरस खूब फुडारिल्ली. तांणी गणित, वैजकीशास्त्र आनी हेर क्षेत्रांत खूब सोद लायले. तांणी रोमी आनी ग्रीक लोकांचें साहित्य व्हड जतनायेन राखून दवरलें. तशेंच मशीद, किल्ले आनी हेर व्हड आनी सोबीत अशो साबार इमारती थंय उबारल्यो. उपरांत मूर लोकांत आपसांत झगडीं जायत राविल्ल्यान १००० त मूर सरकार कोंसळ्ळें आनी स्पेन देश विभागून ताचीं साबार स्वतंत्र मूर राज्यां अस्तित्वांत आयलीं.

मूर लोकांचो शेक चलतालो तेन्ना स्पेनाचे साप्प उत्तरेक विसीगोथ आनी हेर किरिस्तांव लोकांचे कांय पंगड तग धरून आशिल्ले. मूर लोकांचीं आपसांत झगडीं जायत आसली तेन्ना ते परिस्थितीचो फायदो घेवन विसीगोथ आनी हेर किरिस्तांव लोकांनी १००० च्या सुमाराक मूर लोकांक दक्षिणेकडेन धांवडावन आपलो राज्य विस्तार करीत रावले. उत्तर - मध्य स्पेनांत आशिल्लें कास्तील शार हें वाडट्या किरिस्तांव राज्याचें मुखेल केंद्र जालें. किरिस्तांव लोकांक एकवटीत करचेखातीर ११०० च्या सुमाराक सावन स्पेनाच्या कांय राजांनी संसदेची (Cortes) स्थापणूक केली. त्याच काळांत पुर्तुगालाक कास्तील सावन स्वातंत्र्य मेळ्ळें. तेराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दामेरेन मुसलमानांचें दक्षिणेकडेन ग्रानाडा हें एकच राज्य उरलें. जाल्यार उरिल्ल्या स्पेनांत आरागोन, नावारे आनी कास्तील ह्या किरिस्तांव राज्यांचो शेक आयलो. तांच्यातलें कास्तील हें चड बळिश्ट आनी चडसो स्पेनाचो भाग ताच्या शेकातळा आशिल्लो. चवदाव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांत चडशा काळामेरेन तांचो शेक चलतालो. इ.स. १४६९ त आरागोनचो राजकुंवर फर्डिनांड हाचें कास्तीलची राजकन्या इसाबेल हिचेकडेन लग्न जालें. १४७४ त इसाबेल कास्तीलची

राणी जाली, जाल्यार १४७९ त फर्डिनंड आरागोनचो राजा जालो. अशे रितीन स्पेनाचो चडसो भाग तांच्या शेकातळा गेलो. उपरांत स्पेन राश्ट्र बळिश्ट करपाच्या हेतान तांणी १४८० त इक्विजीशनची स्थापणूक केली. हे संस्थेन साबार ज्यू आनी मुसलमान लोकांक वाटयले. जांणी कोणी इक्विजीशनाक विरोध केलो तांकां कडक ख्यास्त भोगची पडली वा देश सोडचो पडलो. उपरांत इक्विजीशनाचो शेक स्पेनांत तीनशें वर्सांमेरेन उरलो. १५१२ त फर्डिनंडान नावारे राज्य हातासल्या उपरांत सबंद स्पेन राश्ट्र तांचे राजवटीखाला आयलें. पंदराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक किरिस्तांव धर्माचो प्रसार करपाखातीर आनी नवे प्रदेश आपल्या राज्याक जोडपाखातीर फर्डिनंड आनी इसाबेल हांणी स्पेनाचे साबार खलाशी, संशोधक आनी सैन्य अमेरीका खंडांत आनी हेर कडेन धाडलें. १५५० मेरेन मेक्सिको, मध्य अमेरिका आनी वेस्ट इंडिजचे सगळे जुंवे स्पेनाच्या शेकातळा गेले. उपरांत स्पेनान युरोप आनी आफ्रिका खंडांतय आपल्यो वसाहती उबारल्यो.

इ.स. १५१६ त फर्डिनंड आनी इसाबेल हांचो नातू चार्ल्स पयलो स्पेनचो राजा जालो. चार्ल्स स्पेनचो राजा जावचे पयलीं बेल्जीयम, लक्सेम्बर्ग आनी नेदरलँडसाचेर राज्य करतालो. उपरांत तेय प्रदेश ताणें स्पेनाक जोडले. १५१९ त चार्ल्स 'होली रोमन सम्राट' जालो. तो चार्ल्स पांचवो म्हूण रोमन साम्राज्याचेर राज्य करपाक लागलो जाल्यार चार्ल्स पयलो म्हूण स्पेनाचेर राज्य करपाक लागलो. १५५६ त चार्ल्सचो पूत फिलीप दुसरो स्पेनाचो राजा जालो. ताच्या तेंपार स्पेन साम्राज्याची खूब भरभराट जाली. १५८० त पुर्तुगाल देशय स्पेनाक जोडलो. फिलीपाचो काळ हो स्पेनीश कलेंतलो भांगरा काळ आसलो अशें इतिहासकारांनी मत मांडलां. पूण फिलीपाच्या काळांतच स्पेनीश साम्राज्याक देंवती कळा लागली. चड आनी चड प्रदेश मेळोवपाच्या हावेसान स्पेनाक हेर वसाहतकारां वांगडा खूब झुजां करचीं पडलीं. ताका लागून स्पेनाची अर्थीक स्थिती इबाडली आनी सैन्य दलून अशक्त जालें. स्पेनाची इबाडिल्ली स्थिती जाग्यार हाडपाखातीर फिलीपान इंग्लंड हातासपाचो बेत आंखलो. १५८८ त ताणें आर्माडा नांवान १३० व्हड जहाजांचें एक दल करून इंग्लंडाचेर घुरी घाली. पूण इंग्लंडाच्या बळिश्ट नावीक दलाक लागून तशेंच वादळाक लागून स्पेनिश आर्माडा कोंसळ्ळें. फिलीपा फाटल्यान आयिल्ल्या सम्राटांकय स्पेनिशची वायट परिस्थिती सुदारपाक यश आयलेना. सतराव्या शेंकड्याच्या मध्याक पुर्तुगालान आपलें स्वातंत्र्य जाहिर करून तें स्पेनासावन वेगळें जालें. खालावले परिस्थितीचो फायदो घेवन फ्रांसानय स्पेनाचे उत्तरेकडचे कांय प्रदेश हातासले. सोळाव्या शेंकड्यांत फ्रांसाच्यो घुरयो चालूच आशिल्ल्यो देखून स्पेनाचो राजा चार्ल्स दुसरो हाणें फ्रेंच ड्यूक, फिलीप ऑफ आन्जो हाका स्पेनाचो वारस नेमलो. चार्ल्सक भुरगें नाशिल्ल्यान ताच्या मरणाउपरांत

१७०० त फिलीप ऑफ आन्जो हो स्पेनाचो राजा जालो. अशे तरेन स्पेनाचेर बॉर्बॉन घराण्याचो शेक आयलो. फिलीपाच्या तेंपार स्पेनाक आपले साबार युरोपीय प्रदेश वगडावचे पडले. गिब्रालतार आनी बॅलारीक जुंवे ब्रिटनान घेतले. पूण बॉर्बॉन राज्यकर्त्यांनी स्पेनाच्या सरकारांत आनी समाज जीणेंत साबार सुदारणा घडोवन हाडल्यो. स्पेन आनी फ्रांस हांचे राज्यकर्ते बॉर्बॉन घराण्याचेच आशिल्ल्यान तांच्यांत बरे संबंद जुळून आयले. स्पेनाची अर्थीक स्थितीय सुदारपाक लागिल्ली. पूण अठराव्या शेंकड्यांत वसाहत वादावयल्यान स्पेन आनी ब्रिटन हांच्यांत साबार झुजां जालीं. अमेरीकन क्रांती (१७७५ - १७८३) वेळारय स्पेन ब्रिटनांआड झगडली. ह्या झुजांक लागून स्पेनाची अर्थीक स्थिती आनीक इबाडली.

इ.स. १७८९ त नॅपोलियन बोनापार्ट फ्रांसाचे सत्तेर आयलो. सुरवेक ताणें स्पेनाकडेन दोस्तीची कबलात केली. पूण १८०८ त फ्रेंच सैन्यान स्पेनाचेर घुरी घालून थंयच्या सरकाराचेर ताबो मेळयलो. नॅपोलियनान फर्डिनंड सातवो हाका सत्ते भायरो करून आपलो भाव ज्योसफ हाका स्पेनाचो राजा केलो. पूण स्पेनीश लोकांनी सुरवेकसावनच फ्रेंच सैन्याक विरोध करपाक सुरवात केल्ली. १८१४ त ब्रिटनाच्या जोड पालवान स्पेन आनी पुर्तुगाल सैन्यान फ्रेंचांक सबंद द्विपकल्पांतल्यान धांवडावन घाले. फर्डिनंड परतून गादयेर आयल्या उपरांत ताणें संविधानांत बदल करून उदारमतवादी पद्दत उखलून धरतल्यांक ख्यास्त फर्मायली. द्विपकल्पीय झुजावेळार वगडायले वसाहती प्रदेशय परतून घेवपाचे ताणें खूब यत्न केले. पूण वसाहत लोकांनी स्पेनाआड केल्ल्या साबार उठावांक लागून १८२५ मेरेन स्पेनाक आपल्या सगळ्या वसाहतींक स्वातंत्र्य दिवचें पडलें. फक्त क्युबा, पोर्तो रिको, फिलीपीन्स आनी गामा जुंवे तांच्या शेकातळा उरलो.

फर्डिनंडाच्या मरणा उपरांत १८३३ त ताची धूव इसाबेल दुसरी स्पेनची राणी जाली. तिका लिबरल पंगडाचो तेंको आशिल्लो. पूण फर्डिनंडाचो व्हडलो भाव डॉन कार्लोस हाणें कार्लोस पंगडाच्या आदारान इसाबेलाक विरोध केलो. ह्या दोनय पंगडांच्या झगड्यांक लागून इसाबेलाचो काळ हो स्पेनाचो अस्थिर काळ थारलो. १८६८ त सैनिक अधिकाऱ्यांनी राणी आनी तिच्या घरच्यांक धांवडावन घालून सत्ता हातासली. १८७३ त गणराज्य सरकारची स्थापणूक केल्ली. पूण कार्लोस आनी लिबरल पंगडांत यादवी झूज सुरू जालें. हाका लागून १८७४ त सैन्यान परतून उठाव करून नवें सरकार मोडून उडयलें. तांणी इसाबेलाचो चलो आल्फोन्सो बारावो हाका स्पेनाचो राजा केलो. १८८५ त ताका मरण येत मेरेन ताणें स्पेनाचो राज्यकारभार चलयलो. आल्फोन्सोक मरण आयल्याउपरांत स म्हयन्यांनी ताची राणी मारीआ क्रिस्तीना ऑफ ऑस्ट्रीया हिणें चल्याक जल्म दिलो. १९०२ मेरेन तिणें आपल्या पुताच्या नांवान राज्यकारभार चलयलो. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या निमाणे मेरेन स्पेनाच्यो क्युबा आनी फिलीपीन्स

ह्यो म्हत्वाच्यो अशो दोनय वसाहती आशिल्ल्यो. पूण १८९० सावन तांणीय स्पेनाआड उठाव करपाक सुरवात केल्ली. उपरांत १८९८ त क्युबाचे वतीन अमेरिकेन स्पेनाआड झूज उबारलें. त्या झुजांत स्पेनाचो पराभव जालो आनी उपरांत जाल्ले कबलातीप्रमाण स्पेनाक क्युबाक स्वातंत्र्य दिवचें पडलें, जाल्यार फिलिपीन्स, गामा आनी प्तेर्तोरिको ह्यो वसाहती अमेरिकेक दिवच्यो पडल्यो.

त्याच काळांत स्पेनांत तणावाची स्थिती निर्माण जाली. कोर्टेस (संविधान) आनी पंतप्रधान हांचे हक्क वाडले. तशेंच स्पेनिश राजकीय पक्ष आनी कामगार संघटनाय बळिश्ट जाल्यो. रुढीवादी आनी उदारमतवादी ह्या दोनय पक्षांभितर स्पेनिश सत्ता चलोवपाखातीर सर्त लागिल्ली. त्याच काळांत कामगार संघटनांनी सरकारआड साबार खेपे उठाव केले. पयल्या महाझुजांत स्पेन देश तटस्थ रावलो. त्या वेळार झुजांत गुंथिल्ल्या राश्ट्रांक तयार म्हालाची पुरवण करून स्पेनान खूब फायदो जोडलो. पूण झुजा उपरांत स्पेनाचे साबार उद्देगधंदे बंद पडिल्ल्यान थंय बेकारीचें प्रमाण खूब वाडलें. तातूंतच आल्फोन्सो तेरावो हाचे जुलमी राजवटीक लागून स्पेनाची सामाजिक स्थिती आनीक खालावली.

इ.स. १९१२ त स्पेनान मोरोक्कोचेर ताबो मेळयल्लो. पूण १९२१ त मोरोक्कोच्या लोकांनी स्पेनाआड उठाव करून सुमार धा हजारांवयर स्पेनिश सैनिकांक मारून उडयले. हे गजालीक धरून स्पेनांत तणावाची परिस्थिती निर्माण जाली. संप आनी हिंसा ही स्पेनांतली सदांचीच बाब जावन रावली. ते परिस्थितीचो फायदो घेवन १९२३ त जनरल मिंगेल प्रिमो दे रिवारा हाणें उठाव घडोवन हाडून अस्तित्वांत आशिल्लें सरकार मोडून उडयलें आनी आपूण पंतप्रधान जावन तो स्पेनाचेर हुकूमशाय गाजोवपाक लागलो. ताका मोरोक्कोंत आनी स्पेनांत थीरताय प्रस्थापित करपाक यश मेळ्ळें. पूण ताणें आपली हुकूमशाय चालूच दवरली. हाका लागून १९३० त सैनिकांनी प्रिमोआड उठाव करून ताचो बळजबरीन राजीनामो घेतलो. त्याच तेंपार स्पेनांत गणराज्य सरकार चळवळीक नेट आयिल्लो. एप्रिल १९३१ त घेतिल्ल्या शारी वेंचणुकांनी गणराज्य पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. आल्फोन्सो देश सोडून गेल्या उपरांत त्याच वर्सा जुनांत घेतिल्ल्या संसदीय वेंचणुकांनी लिबरल, सोशेलिस्ट आनी हेर रिपब्लिकन पक्षांक भोवमत मेळ्ळें. नव्या संसदीय वांगड्यांनी १९३० त लोकशायेचेर आदारिल्लें नवें संविधान तयार केलें. त्याच म्हयन्यांत लिबरल पक्षाचो मुखेली निसेटो आलकाला झामोरा हाची स्पेनिश गणराज्याचो अध्यक्ष म्हूण नेमणूक केली. रिपब्लिकसांनी स्पेनिश सरकाराचेर ताबो मेळयल्लो, पूण देशांत राजकीय अस्थिरपण चालूच उरलें. कट्टर सुधारणावादी मुखेल्यांनी सरकार उमथावन उडोवपाखातीर देशांत खूब उठाव घडोवन हाडले. रिपब्लिकन सरकारान रोमन कॅथलीक चर्चीचे कांय हक्क काडून घेवन, कामगार संघटनांक खूब हक्क दिले.

हाका लागून कामगार वर्गांत थोडीभोव सुदारणा जाली. पूण रुढीवादी लोकांनी चर्चीक तेंको दिल्लो. १९३३ त जाल्ले संसदीय वेंचणुकेंत नव्यान तयार जाल्ल्या रुढीवादी पक्षाक (CEDA) भोवमत मेळ्ळें. १९३४ त सोशेलिस्ट आनी कटलान नॅशनलिस्ट लोकांनी सरकारआड देशव्यापी उठाव घडोवन हाडलो. सरकारान तो उठाव हिंसक पद्दतीन मोडून उडयलो. तातूंत सुमार एक हजार लोकांक मरण आयलें. ह्याच काळांत देशांतल्या पक्षांभितर उजू आनी डावू अशी विभागणी जाली. सैनिकी मुखेली, राजशाहीचो पुरस्कार करपी आनी कॅथलीक पंगडांचो उजू हातूंत, जाल्यार लिबरल, कम्युनिस्ट, कामगार संघटना आनी सोशेलिस्ट पंगडांचो डावू पक्षांत आस्पाव जातालो. १९३६ त अध्यक्ष आलकाला हाणें कोर्टे (संसद) बरखास्त करून नवी वेंचणूक घोशीत केली. ह्या वेळार डावू पंगडांतल्या सगळ्या पक्षांनी युती करून वेंचणूक लडयली आनी तातूंत तांकां यशय मेळ्ळें. पूण ते वेंचणुकेक लागून देशांत आनीक हिंसा वाडली. डावू आनी उजू पंगडांतले लोक रस्त्या रस्त्यांनी येवन एकामेकांची कत्तल करपाक लागले. जुलय १९३६ त मोरोक्कोंत आशिल्ल्या स्पेनिश सैनिकांनी स्पेन सरकारआड उठाव केलो. उपरांत देशांत स्थिरपण हाडचेखातीर साबार सैनिकी पंगडांनी त्या उठावांत वांटो घेतलो. देशांतल्या सैनिकी पंगडांनी जनरल फ्रँको हाका आपलो मुखेली केलो. ते नॅशनलिस्ट नांवान प्रसिद्द जाले. तांकां देशांतल्या फॅसिस्ट पक्षाचो तेंको आसलो. रिपब्लिक तिगोवन दवरपाखातीर नॅशनलिस्टांआड झगडटल्यांक लोयलीस्ट वा रिपब्लिकन्स अशें म्हण्टाले. दोनय पंगडां भितर यादवी झूज सुरू जावन ताका हिंसक मोड लागलें. नाझी जर्मनी आनी इटलीच्या फॅसिस्ट पंगडांनी जनरल फ्रँकोक, जाल्यार सोविएत युनियनान लोयलिस्टांक तेंको दिल्लो. एप्रिल १९३९ मेरेन फ्रँकोन लोयलिस्टांचो विरोध मोडून उडोवन संबंद स्पेनाचेर आपली लोकशाय प्रस्थापित केली. त्या यादवी झुजांत लारवांनी स्पेनिश लोकांक मरण आयलें.

स्पेनांतलें यादवी झूज काबार जाल्याउपरांत कांय म्हयन्यांनीच दुसरें महाझूज सुरू जालें. ह्या झुजांतय स्पेन तटस्थ रावलें. पूण जर्मनीन फ्रांसाचो पराभव केल्या उपरांत फ्रँको जर्मनीक चड लागीं रावलो. पूण १९४३ त जर्मनीचो एका फाटल्यान एक असो पराभव जायत रावलो, तेन्ना फ्रँकोन ब्रिटन आनी अमेरिकेकडेन बरे संबंद जोडले. झूज काबार जाल्याउपरांत सोविएत युनियनान जैतीवंत राश्ट्रांक फ्रँको हुकूमशायेचेर बहिश्कार घालपाक लायलो. फ्रँकोन म्हाझुजांत जर्मन आनी इटली राश्ट्रांक तेंको दिल्ल्यान हेर दोस्त राश्ट्रांनीय स्पेनाकडे संबंद तोडले. पूण शित झुजाक नेट आयलो तेन्ना कम्युनिस्टांक स्पेनासावन पयस दवरपाखातीर १९५३ त अमेरिकेन स्पेनाकडेन दोस्तीची कबलात केली. स्पेनान अमेरिकेक धा वर्सांखातीर सैनिक तळ उबारपाक मान्यताय दिली. ताच्या बदला अमेरिकेन

स्पेनाची अर्थीक वेवस्था सुदारपाखातीर स्पेनाक व्हड रिण दिलें. १९६० सावन वेगवेगळे वेवसाय आनी उद्देगधंद्याची वाड जाल्ल्यान स्पेनचे अर्थीक स्थितींत आनी राहणीमानांत खूब सुदारणा जाली.

इ.स. १९६९ त फ्रँकोन आपल्या मरणाउपरांत प्रिन्स जुआँ कार्लोस हो स्पेनाचो राजा जातलो अशें घोशीत केल्लें. कार्लोस हो राजा आल्फोन्सो तेरावो हाचो पूत. १९७५ त फ्रँकोक मरण आयल्याउपरांत कार्लोस स्पेनाचो राजा जालो. १९७६ त कार्लोसान आदोल्फो सुआरेझ गोंझालेझ हाका स्पेनाचो पंतप्रधान म्हूण नेमलो. उपरांत त्या दोगांयनी देशांत लोकशाय स्थापीत करचेखातीर खर पावलां उबारलीं. १९७६ त स्पेनच्या नव्या सरकारान फ्रँकोन हेर पक्षांचेर घाल्ली बंदी काडून उडयली. उपरांत १९७७ त जाल्ले वेंचणुकेंत साबार पक्षांनी वांटो घेतलो. तातुंतल्या पंतप्रधान सुआरेझ हाच्या फुडारपणाखाल आशिल्ल्या युनियन ऑफ डॅमोक्रेटीक सेंटर हाका भोवमत मेळ्ळें. १९७८त स्पेनान लोकशायेचेर आदारीत नवें संविधान तयार केलें. नवें संविधान आपणायल्या उपरांत घेतिल्ले संसदीय वेंचणुकेंतय डॅमोक्रेटीक पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. पूण १९८१ त सुआरेझान आपल्या पदाचो राजिनामो दिलो. उपरांत जुआँ कार्लोसान लिओपोल्दो काल्यो झोतेलो हाची नवो पंतप्रधान म्हूण नेमूंक केली. १९८० त बारक्यू आनी कातालोनीआ ह्या प्रांतांतल्या लोकांनी आपल्या प्रांतांखातीर थळावी संसद स्थापीत केली. उपरांत हेर प्रांतांनीय अशो संसदो स्थापीत केल्यो. १९८२ वर्सा स्पेन 'नार्थ अटलांटीक ट्रीटी ऑर्गनायझेशनाचो' (NATO) सभासद जालो. उपरांत त्याच वर्सा घेतिल्ले वेंचणुकेंत 'सोशलिस्ट वर्कर्स पक्षाक संसदेंत भोवमत मेळ्ळें. पक्षाचो मुखेली गोंझालेझ हो देशाचो पंतप्रधान जालो. १९८६ त स्पेन युरोपीयन कम्युनिटीचो वांगडी जालो. सोशलिस्ट वर्कर्स पक्ष १९८२ ते १९९३ मेरेन सेगीत चार खेप वेंचून आयलो. पूण १९९६ त कंजर्वेटीव आनी हेर थळाव्या पक्षांचें मेळून जोड सरकार सत्तेर आयलें.

राज्यवेवस्था : आरागोनचो प्रिन्स फर्डिनांड आनी कास्तायलची प्रिन्सेस हांचे १४६९ त लग्न जाल्याउपरांत स्पेनांत मुखेलपणान राजशायच. आशिल्ली. फकत १८७३ त (इकरा म्हयने) आनी १९३१ - ३९ मेरेन थंय गणराज्य सरकाराची स्थापणूक जाल्ली. पूण १९३९ त यादवी झूज काबार जाल्याउपरांत जनरल फ्रँकोन १९७५ मेरेन स्पेनाचेर हुकूमशाय गाजयली. त्या काळांत नवे कायदे अंमलांत हाडपाचे आनी हेर म्हत्वाचीं सरकारी घोरणां आंखपाचे हक्क फकत फ्रँको आनी ताच्या सल्लागारांकच आशिल्ले. फ्रँकोच्या मरणाउपरांत स्पॅनिश लोकांनी थंय लोकशाय पद्दतीचेर आदारिल्ली संसदीय राजशाय स्थापीत केली. सद्या राजा, प्रधानमंत्री, कॅबिनेट आनी संसद मंत्री हे स्पॅनिश सरकारचे मुखेल पदाधिकारी आसात.

स्पेनांत आजुनय राजेशाहीय तिगून आसा. राजा हो राश्ट्राचो

अधिकृत मुखेली तसोच आंतरराश्ट्रीय मळार सरकारचो सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधी म्हूण तो वावुरता. नवे कायदे करप, विधिमंडळ आपोवप वा बरखास्त करप, वेंचणूक घेवप, अध्यक्ष आनी कॅबिनेट मंत्र्यांची नेमणूक करप वा बरखास्त करप हे सगळे अधिकार राजाक आसात. तो राखणेदळाचो सर्वश्रेष्ठ मुखेली आसून, झूज घोशीत करपाचे आनी कबलात घडोवन हाडपाचे अप्रत्यक्ष अधिकार ताका आसात. पूण राजान सगळीं सरकारी कार्यां मंत्र्यांच्या सल्ल्यावयल्यान करचीं असो संकेत आसा, कारण सरकारच्या कृत्याखातीर मंत्र्यांक संसद जापसालदार धरता. प्रत्यक्षांत फकत सरकारी घोरणाच्या कार्याची म्हायती मेळोवप आनी वेळप्रसंगी मंत्र्यांक सल्लो दिवप इतलेच अधिकार ताच्या हातांत आसात. प्रधानमंत्र्याक स्पेनांत अध्यक्ष अशें म्हण्टात. तो कॅबिनेटचो मुखेली आसून, स्पेनांतल्या दिसपट्ट्या सरकारी कामकाजाचेर ताची देखरेख उरता.

स्पेनांत संसद (Cortes) ही सगळ्या अर्थान सार्वभौम आसा. कायदे संमत करप, अर्थसंकल्प मंजूर करप, मंत्र्यांच्या कार्याचेर देखरेख दवरप हो संसदेचो वावर जावन आसा. कोर्तेस हें दोन सदनी विधिमंडळ आसून, ताच्या कनिशठ घराक चेम्बर ऑफ डेप्युटीज अशें म्हण्टात. तातूंत ३५० सदस्य आसतात. जाल्यार कोर्तेसच्या वरिशठ घराक सेनेट अशें म्हण्टात. तातूंत २०८ सदस्य आसतात. दोनय घरांतल्या सभासदांक स्पॅनिश लोक पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. अठरा वर्सां जाल्ल्या लोकांक मत दिवपाचे अधिकार आसात.

राजकारभारांत सुटसुटीतपण येवचें म्हूण देशाची ५० प्रांतांनी विभागणी केल्ली आसा. केंद्रीय सरकार दर एक प्रांताचेर गव्हर्नराची नेमणूक करता. दर एका प्रांतांतले लोक ते ते विधानसभेचे सभासद पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. शारा आनी नगरांतले लोक प्रशासकीय समिती वेंचून काडटात. दर एक शाराचो मॅयर हो मुखेली आसता.

स्पेनातली न्याय पद्दती दिवाणी (सिवील) आनी लश्करी (मिलीटरी) अशी विभागिल्ली आसा. मुखेल न्यायाधिकांची नेमणूक केंद्रीय सरकार करता. दिवाणी न्यायपद्दत मुखेलपणान दिवाणी आनी गुन्यांवकारी खटले सोडयता. ते पद्दतींत सगळ्यांत ऊंच सुप्रिमकोर्ट, १५ अपिलकोर्ट, ५० प्रांतीयकोर्ट आनी सुमार णव हजारांवयर थळावीं न्यायालयां आसात. लश्करी न्यायालयां मुखेलपणान लश्करीसंबंदीचे खटले चलयता.

भूसेना, नौसेना आनी वायुसेना हीं स्पेनाच्या राखणेवेवस्थेचीं मुखेल आंगां. १९९२ त मेरेन स्पेनाचे भूसेनेंत २३०,०००; नौसेनेंत ५७,०००; जाल्यार वायुसेनेंत ३३,००० सैनिक आशिल्ले. २१ ते ३५ वर्सां मेरेनच्या दादल्यांनी एक वर्स तरी लश्करांत काम करपाक जाय असो कायदो आसा.

अर्थवेवस्था : सद्या स्पेनाचो मुखेल उद्देगीक राश्ट्रांभितर

आस्पाव जाता. १९६० ते १९७० त परकीय भांडवल गुंतवणूक आनी पर्यटन वेवसायाक तेजी आयिल्ल्यान स्पेनाचे अर्थवेवस्थेंत खूब वाड जाली. त्या तेंपार स्पेनाचें उत्पादन तीन पटीन वाडलें. बांदावळ, कारखाने आनी खणकाम ह्या वेवसायांतल्या कामगारांच्या प्रमाणांत खूब वाड जाली. सद्या शेतकी उत्पादनापरस उद्देगधंद्यांसावन मेळपी येणावळीचो वांटो चार ते पांच पटींनी चड आसता.

स्पेनाची उद्देगीक वाड जावचे पयलीं देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेरय आदारिल्ली. पूण थंयचें सुकें हवामान आनी वसू जमनीक लागून, आंवाठा मानान उत्पन्न उणेंच येता. सद्या लेगीत देशाची चडशी जमीन शेतवड आनी चरोव मळां म्हूण वापरतात. बार्ली, ओलिव, संत्रां, बटाट, गंव आनी द्राक्षां हीं हांगाची मुखेल पिकावळ. कॉर्क, लिंबू, मको, कांदे, सुगर बीट, सूर्यफुलां, बियो आनी टमाट हींय हांगा जावपी म्हत्वाचीं पिकां. देशाच्या उत्तर भागांत मुखेलपणान कड्डण पिकयतात. देशाच्या दक्षिण आनी उदेंत प्रदेशांतले शेतकामती मुखेलपणान द्राक्षां, ओलिव, संत्रां आनी हेर लिंबू जातीचीं पिकां काडटात. कॅनारी जुंव्याचेर केळीचे मळे आसात. पशुधनांत मुखेलपणान मेंढरांचो आस्पाव जाता. गोरवां, बोकडां, दुकर आनी कुकडां पोसपाच्या वेवसायाकय सद्या नेट आयला. सद्या स्पेनिश सरकारान शेतकी मळाचेर चड प्रमाणांत आधुनिक पद्दतीचो वापर करपाक सुरू केलां. तरी पूण हेर युरोपी राष्ट्रांच्या मानान स्पेन शेतकी मळार मागाशिल्लोच देश आसा.

स्पेनांत खनिज संपत्ती चडशी ना. कांटालीयन पर्वताचेर लोखण आनी कोळशाचे सांठे आसात. तांबें, शिशें, मरकुरी, पोटॅश, पायरायट, मीठ, टिटानीयम, युरेनियम आनी जस्त हांचेय सांठे देशांत कांय प्रमाणांत सांपडटात.

नुस्तेंमारी हो देशांतलो म्हत्वाचो वेवसाय आसा. सद्या आधुनिक बोटींच्या आदारान खूब नुस्तें मारप जाता. अँच्योवीस, कॉडफिश, हॅक, ऑक्टूपसीस, सारदीन, स्क्वुड्स आनी ट्यूना ह्या गणांतलें नुस्तें थंय खूब प्रमाणांत मेळटा.

१९७० उपरांत स्पेनाची उद्देगीक मळावयली कामगिरी तोखणाय करपासारकी आसा. मोटारींच्या उत्पादनांत स्पेनाचो संवसारांत पयलो आंकडो लागता. शिमीट, रसायनीक द्रव्यां, विजेचीं आनी परमाणू उपकरणां, लोखण, तिरवें, मशिनरी, प्लास्टीक, रबराच्यो वस्तू, जहाज बांधणी, जोतीं आनी कपडो उद्देग हे स्पेनांतले चड म्हत्वाचे उद्देग. देशांत वापर जावपी वट्ट विद्युत् शक्तीचो सुमार चवथो वांटो जलशक्तीसावन मेळटा. उरिल्ली विद्युत् शक्त कोळसो वा हेर इंधन जळोवन तयार करतात. स्पेनांत अणुभट्ट्योय खूब आसात.

पर्यटन वेवसाय हो सद्या स्पेनांतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो उद्देग जावन आसा. वट्ट कामगारांतल्या सुमार एक दशांश कामगारांक तो वेवसाय काम दिता. त्या वेवसायासावन स्पेनाक दर वर्सा साडेसात

अब्जांवयर अमेरिकन डॉलर्स मेळटात (१९९२ मेरेन). दर वर्सा सुमार चार कोटी पर्यटक देशाक भेट दितात. त्या वेवसायाक प्रोत्साहन दिवपाखातीर स्पेनिश सरकारान पर्यटन वेवसायासंबंदींच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांनी खाशेलें प्रक्षिण दिवपाची तजवीज केल्या. भोंवडेकारांमदीं मुखेलपणान फ्रेंच, पुर्तुगेज, जर्मन, ब्रिटीश, बेल्जीयम, डच आनी अमेरिकन लोकांचो आस्पाव आसता.

सद्या संवसारांतल्या लागीं लागीं सगळ्या देशांकडेन स्पेनाचे वेपारी संबंद आसात. पूण फ्रांस, जर्मनी, ग्रेट ब्रिटन, इटली, मेक्सिको, नेदर्लँड्स, साउदी अरेबिया आनी अमेरिका हे देश स्पेनाचे मुखेल वेपारी भागीदार. स्पेनाची निर्यातीपरस आयात चड जाता. निर्यात जावपी मालांत मुखेलपणान मोटारींचो आस्पाव जाता. निर्यात जावपी हेर मालांत लिंबू जातीचीं फळां, लोखण माल, ओलिव आनी ओलिव तेल, कपडे आनी व्हायन हांचो आस्पाव जाता. जाल्यार आयात जावपी मालांत मुखेलपणान पेट्रोलियम, सोयाबीन, मको, मशिनांचे सुटे भाग आनी वेगवेगळ्या रसायनांचो आस्पाव जाता. अर्थीक उदरगत घडोवन हाडपाखातीर १९८६ त स्पेन 'युरोपियन कम्युनिटी' हे अस्तंत युरोपी देशाचे संस्थेचो सदस्य जालो. पॅसेटा हें देशांतलें अधिकृत चलन आसा.

येरादारी आनी संचारण : येरादारीच्या मळार स्पेन खूब फुडारिल्लो देश आसा. शारांतले आनी नगरांतले दोशींवटेन फुटपाथ आशिल्ले रूंद रस्ते आसात. चडशा स्पेनिश लोकांकडेन मोटार आसा. 'स्पेनिश नॅशनल रेल्वे' ही सरकारी संस्था देशांतल्या रेल्वे मार्गांचेर देखरेख दवरता. पूण हालिंच्या तेंपार चडशा लोकांकडेन मोटारी आशिल्ल्यान आनी वाडट्या हवाई प्रवासाक लागून रेल्वेचें म्हत्व ल्हव ल्हव उणें जायत आसा. मालाची हाड - व्हर मुखेलपणान उदका मार्गांतल्यानच जाता. आल्जेसिरास, बार्सेलोना आनी बिल्वाओ हीं देशांतलीं मुखेल बंदरां. सरकारी मालकेची 'इबेरीया अॅर लायन्स' ही संस्था आंतरराष्ट्रीय हवाई मार्गांचेर देखरेख दवरता.

पोस्टल आनी टेलिग्राफ सर्वीस तशेंच टेलीविजन आनी रेडिओ वितरणाचेर सरकारचेंच नियंत्रण उरता. स्पेनिशांच्या चडशा घरांनी टेलिफोन, टि.व्ही. संच आनी रेडिओ आसात. वेगवेगळ्या नांवांनी उजवाडा येवपी स्पेनांत शंबरांवयर दिसाळीं आसात. तांचो खपूय चड आसा. तातुंतलीं मादरीद शारांत उजवाडा येवपी 'एल पायस' आनी बार्सेलोनांतलें 'ला वांगुर्दीया' हीं चड म्हत्वाचीं आसात. देशांत उजवाडा येवपी हेर नेमाळ्यांचो आनी सातोळ्यांचोय आंकडो व्हड आसा.

समाजजीण : १९९१ चे जनगणनेप्रमाण स्पेनाची लोकसंख्या ३९,७८४,०००, इटली आशिल्ली. १९५० ते १९६० ह्या तेंपार स्पेनाची नेटान उद्देगीक उदरगत जाली. ताचे आदीं चडशे स्पेनिश लोक गरीब शेतकामतीच म्हूण वावुरताले. रोमन कॅथलीक हो देशांतलो अधिकृत

धर्म आसून, दर एक रवेडे गांवाच्या मध्य भागार कॅथलीक चर्च आसा. सद्या स्पेन हो एक फुडारिल्लो देश आसून, चडशे लोक शारां आनी नगरांनी रावतात. स्पॅनिशांच्या राहणीमानांतय खूब सुदारणा जाल्ली आसून सद्या ते खाण - जेवण, कपडो - लत्तो आनी घरबांदणीचेर चड दुडू खर्च करतात. तशेंच उच्च दर्जाचें शिक्षण आनी वैजकी तपासणी घेवपाचीय चडशा लोकांची तांक आसा.

स्पेनाच्या कांय भागांत सांपडिल्ल्या अवशेशांवयल्यान थंय एक लाख वर्सांपयलीं मेरेन लोकांचो राबितो आशिल्ल्याचें सिध्द जालां. पूण खूब आदींम लोक वसणुकेची पुरायपणान म्हायती मेळना. पांच हजार वर्सां आदीं चडशा स्पॅनिश प्रदेशाचेर इबेरियन लोकांचो शेक आशिल्लो. उपरांतच्या चार हजार वर्सांत सेल्ट, ग्रीक, कार्थेजीयन, रोमन, जर्मनीक, मूर आनी हेर टोळ्यांच्यो घुरयो चालूच आशिल्ल्यो. कांय काळाउपरांत दर एके टोळयेंतले लोक एकामेकांत भरसत गेले. तातुंतल्यान एक नवीच संस्कृती निर्माण जावन सद्याच्या स्पॅनिश लोकांचे पुर्वज तयार जाले.

सद्या १० टक्क्यांवयर स्पॅनिश लोक शारांत रावतात. तांणी आधुनिक जिवीत शैली आपणायल्ली आसली, तरी तांचे आदले रिती - रिवाज आजुनय दिश्टी पडटात. दनपरां जेवल्या उपरांत थोडो वेळ आड पडपाची (Siesta) प्रथा थंय आजुनय आसा. थंयचे कारखाने, सरकारी कचेऱ्यो आनी दुकानां दनपारचें जेवण आनी सुशेग घेवपाखातीर तीन वरां बंद उरता. रातीकडेन जेवण घेवच्या पयलीं पासय (Paseo) मारपाची संवय आजुनय तांच्यांत आसा. ते न्हीदपाकय खूब उसरें वतात. सद्या गांवगिऱ्या वाठारांचें स्वरूप खूब बदललें आसलें तरी शेतकामती फांत्यार आपल्या शेतांत वतना आनी आमोरेचेर परततना दिसतात. तांचीं घरां मातयेचीं वा फांतरांचीं आसून, भायलेवटेन चुन्यालेप काडिल्लो आसता. तांचो भेस सादो आसता. पूण 'बॅरेट' हें रूंद चेपें घालपाची चाल आजुनय तांच्यांत आसा. स्पॅनिश लोकांच्या जेवणांत नूस्तें चड म्हत्वाचें. दर दिसा नूस्तें वेगवेगळे तरेन शिजोवन खावपाक तांकां आवडटा. गरमेच्या दिसांनी ते मुखेलपणान 'गाझपाचो' हो टमाट, ओलिव तेल आनी मसालो घालून तयार केल्लो थंड सूप पियेतात. मांसाभितर मुखेलपणान बीफ, पोर्क, मटन, चिकन आनी रॅबिट हांकां चड खप आसा. जेवणा वेळार वा सण - परबे वेळार व्हायन हें थंयचें एक प्रतिशेठें पेय. सद्या थंय ९९% लोक रोमन कॅथलिक पंथाचे आसून, १९७८ मेरेन रोमन कॅथलिक हो स्पेनाचो राज्य धर्म आशिल्लो. पूण त्या वर्सा स्पेनान नवें संविधान आपणावन सगळ्या धर्मांच्या लोकांक एकच वागणूक मेळटा. प्रोटेस्टंट आनी ज्यू हे थंय अल्प संख्येन सांपडपी लोक.

कलाकुसर : सोळावो आनी सतरावो शेंकडो हो स्पॅनिश कलेचो भांगरा काळ म्हूण वळखतात. स्पेनान संवसाराक बऱ्यांतले बरे चित्रकार आनी साहित्यकार दिल्ले आसात. 'द पोयम ऑफ द

सीद' आनी 'द प्ले ऑफ द वायस मॅन', ही बाराव्या शेंकड्यांतली कविता आनी नाटक आजुनय अस्तित्वांत आसात. पूण तीं कोणे बरयल्लीं हाची म्हायती मेळूंक ना. भांगरा काळांत स्पॅनिश लेखकांनी उच्च कोटीचें साहित्य निर्माण केलें. त्या काळांतलें मिग्वेल दे सेरमान्टेस् हाची 'डॉन क्युसोते' ही कादंबरी, 'पेद्रो काल्देरोन दे ला बार्का' ह्या नाटककाराचें 'लायफ इज ड्रिम' हें नाटक संवसार प्रसिद्द आसा. जोसे ओरतेगा गासेट आनी मिग्वेल दे उनामूनो हे नाटककार आनी आन्तोनीओ ब्युरो वालेजो कादंबरीकार, जुआँ रामोन जिमेनिस कवी हे विसाव्या शेंकड्यांतले जग प्रसिद्द स्पॅनिश साहित्यकार.

एल् ग्रेसो, म्युरिलो आनी वालाज्क्यू गोया हे भांगरा काळांतले नामनेचे स्पॅनिश चित्रकार. पाब्लो पिकासो हो संवसारांत नामना मेळिल्लो स्पॅनिश चित्रकार. साल्वादोर दाली, जुआँ ग्रीस, जॉन मिरो आनी आन्तोनिओ तापायस हे विसाव्या शेंकड्यांतले हेर प्रसिद्द स्पॅनिश चित्रकार.

स्पेनांत वेगवेगळ्या तेंपार निर्माण जाल्लीं वेगवेगळ्या प्रकारचीं वास्तुशिल्पां आजुनय पळोवपाक मेळटात. रोमनांनी थंय उबारिल्ल्यो इमारती, पूल आनी हेर बांदावळीचे नमूने आजुनय मोडिल्ले स्थितींत उबे आसात. स्पेनच्या कांय दक्षिण शारांनी मूर लोकांनी बांदिल्ल्यो मशिदी आयज लेगीत बरे स्थितींत आसात. वेगवेगळ्या काळांत उबारिल्ले किल्ले आनी पालाशो थंय खूब आसात.

स्पेनांत लोकगीत आनी लोक नाचाचे खूब प्रकार आसात. तातुंतले बोलेरो, फन्दाल्गो आनी फ्लेमिन्को हे संवसार प्रसिद्द आसात. स्पेनांत साबार चर्ची आशिल्ल्यान, ते ते चर्चीची मेळून स्पेनाच्या दर एका प्रांतांत वर्साक साबार फेस्तां जातात. त्या दिसा चडकरून पाड्यांच्यो धिरयो घडोवन हाडटात. तातुंतले जुलय म्हयन्यांत पांफ्लोना शारांत जावपी सान फर्मीनचें फेस्त खूब प्रसिद्द.

कास्तिलीयन स्पॅनिश ही देशाची राज्यभास. प्रांता प्रांताभितर उच्चारीकरण मातशें वेगळें आसलें तरी ते भाशेच्यो आनीक पोटभासो नात. पूण कातालोनिया प्रांतांत कातालान, बास्क्यू प्रांतांत बास्क्यू वा युस्केरा जाल्यार गालेसिया प्रांतांत गालेसियन भास उलयतात.

शिक्षणीक मळार स्पेनांत खूब उदरगत जाल्या. स ते तेरा वर्सांमेरेनच्या भुरग्यांक शिक्षण सक्तीचें आसा. मुळावें शिक्षण आठ वर्सांचें जाल्यार माध्यमिक शिक्षण तीन वर्सांचें आसा. विद्यापिठांत प्रवेश मेळयतलो जाल्यार एक वर्स त्या क्षेत्रांतलो खाशेलो अभ्यास घेवचो पडटा. सबंद स्पेनांत सुमार तीस विद्यापिठां आसात. थंय रोमन कॅथलीक आनी हेर खाजगी शिक्षणीक संस्थाय आसात.

बार्सेलोना, मॅडरीड, झारागोजा, वालेंसीआ, बिलबाओ, सेविल्ला, ओविदो, वालादोलीद, मालागा, कोर्दोबा, मुर्सीआ, विगो, ग्रानाडा, बुर्गास हीं स्पेनातलीं म्हत्वाचीं शारां.

- कों. वि. सं. मं.

स्मृतिग्रंथ : धर्मविशयक सिध्दांतांचो आस्पाव आशिल्ले ग्रंथ. भारताच्या धार्मिक साहित्यांत स्मृतिग्रंथांक एक खाशेलें स्थान आसा. धार्मिक बाबतींत श्रुतींचे फाटोफाट स्मृतींक म्हत्व आसा. धर्माचो मूळ स्रोत जातुंतल्यान प्रवहित जालो तातूंत स्मृति मुखेल आसात. वेद, वेदजांची स्मृती म्हणजे परंपरा आनी तांचो सदाचार हीं धर्माचीं मुळां आसात, अशें गौतम धर्मसुत्रांत सांगलां. तशेंच स्मृतिग्रंथांत धर्मशास्त्राच्या नेमांचीय म्हायती वेवस्थितपणान मांडिल्ली सांपडटा.

पुर्विल्ल्या काळांत स्मृतिंचो आंकडो सामको कमी आशिल्लो. सगळ्यांत पयलीं याज्ञवल्क्यान जी स्मृतीची एकठांय नामावली दिली तातूंत ताणें वीस स्मृतींचीं नांवां दिल्लीं आसात. ताच्या उपरांतच्या ग्रंथकारांनी दिल्लो स्मृतिंच्या नांवांचो आंकडो सुमार शंबर जाता.

ह्यो स्मृती वेगवेगळ्या काळांत रचिल्ल्यो आनी जायते शेंकडे तांची रचना जायत आशिल्ली. कांय स्मृती गद्य स्वरुपांत आसूनय तातूंत श्लोकांचो आस्पाव आसा. चडशो स्मृती पद्य स्वरुपांत आसात. गौतम, आपस्तंभ, बौधायन, मनुच्यो स्मृती इ. सनापयलीं जायते शेंकडे बरयल्यात. तशेंच याज्ञवल्क्य, पराशर आनी नारदाच्या स्मृतिंचो रचनाकाळ इ.स. चो पयलो - दुसरो शेंकडो आसा. हांच्याभायर उरिल्ल्यो सगळ्यो स्मृती इ.स. ४०० ते १०० ह्या काळांत रचिल्ल्यो आसात.

शातातप, हारीत आनी अत्री ह्या नांवांच्यो दोन वा तीन वेगवेगळ्यो स्मृती आसात. वृध्द, बृहत् आनी लघू हीं उपपदां जोडिल्ल्योय कांय स्मृती आसात.

सगळ्योच स्मृती प्रमाणभूत मानिनात. कांय स्मृती आयज उपलब्ध नात. पूण सादारणपणान मनुस्मृतीच सर्वश्रेष्ठ आनी प्रमाणभूत थरता. तिचे फाटोफाट याज्ञवल्क्य स्मृती आसा आनी ताचे उपरांत बाकिच्या स्मृतिंचो आंकडो लागता.

धर्मशास्त्राभशेन समाजीक नदरेनय स्मृतींक खूब म्हत्व आसा. भारतीय समाजाची रचना चातुर्वर्ण्य आनी चार आश्रम हांच्या सिध्दांतांचेर जाल्ली आसा. चार वर्ण आनी चार आश्रम हांची म्हायती धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांवयल्यानच कळटा. तशेंच हिंदुंच्या मूज, लग्न सारकिल्ल्या सोळा संस्कारांचें वर्णन स्मृतिग्रंथांत सांपडटा. भारतीय समाजाची परिस्थिती जाणून घेवपाची आसल्यार स्मृतिंचो अभ्यास करप गरजेचें आसा.

भारतांतल्या वेव्हाराचें म्हणजेच कायद्याची वळख करून घेवपाची आसल्यारय स्मृतिंचो अभ्यास गरजेचो. मनु, याज्ञवल्क्य, नारदाच्या स्मृतींत आनी मध्यकाळांतल्या जीमूतवाहन हांच्या निबंदांनी भारतीय वेव्हारशास्त्राचें विस्तारीत आनी पांडित्यपूर्ण विवेचन आयिल्लें आसा. इंग्लिशांच्या काळांत आनी आयच्या न्यायालयांत दायभागाचे जे नेम केल्ले आसात ते पुर्विल्ल्या धर्मशास्त्राचेर आदारिल्ले आसात. बंगालांतय दायभागासंबंदीं जो कायदो लागू आसा तो जीमूतवाहनाच्या

ग्रंथाचेर आदारिल्लो आसा. हेर राज्यांनी ह्या संबंदींचे कायदे याज्ञवल्क्य स्मृतिंचे मिताक्षरा टीकेवयल्यान घेतिल्ले आसात. अशेतरेन धार्मिक, सामाजिक आनी कायद्याचे नदरेन स्मृतींक खूब म्हत्व आसा.

स्मृतींत मुखेलपणान आचार, वेव्हार आनी प्रायश्चित्त ह्या तीन गजालींचें वर्णन आयिल्लें आसा. आचार विशयाच्या सकयल ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र हे चार वर्ण आनी ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आनी संन्यास हे चार आश्रम आनी तांचीं कर्तव्य - कर्मां सांगिल्लीं आसात. संस्कारांतल्यान सुसंस्कृत जाल्लीच व्यक्ती आपणाचें आनी समाजाचें कल्याण करपाक शकता हाची जाण आशिल्ल्यानच पुर्विल्ल्या ऋषींनी कांय संस्कार निर्माण केले. ह्या संस्कारांचें विस्तारीत विवेचन आमकां स्मृतिंच्या आचार विभागांत सांपडटा. तशेंच विद्याथर्यांकडेन संबंदीत आशिल्ल्या सगळ्या विशयांचें वर्णनय स्मृतींत केल्लें आसा. सदच्या जिवितांत उपेग पडपी अशा जायत्या विशयांचीय म्हायती स्मृतींत दिल्ली आसा.

राजनीतीचें वर्णन हातूंत विस्तारान आयिल्लें आसा. राजाची दिनचर्या, ताचीं कर्तव्यां, प्रजेकडेन ताचें वागप, दंडविधानाची समाजांत आशिल्ली गरज, राजान ते कशे पाळप ह्या विशयांचें विवेचन स्मृतिकारांनी केल्लें आसा. तशेंच वैश्य आनी शूद्र हांचो धर्मय तातूंत विस्तारान कथन केल्लो आसा.

स्मृतींत आस्पावपी दुसरो विशय म्हणजे वेव्हार. आयज हाका कायदो म्हण्टात. हातूंत आयचे सगळे फौजदारी आनी दिवाणी कायदे येतात.

प्रायश्चित्त प्रकरणांत धार्मिक आनी सामाजिक कृत्यां करूंक नाशिल्ल्यान वा चुकीचे पद्दतीन केल्ल्यान जीं पापां उत्पन्न जातात तांच्या निराकरणाखातीर वेगवेगळीं प्रायश्चित्तां सांगिल्लीं आसात.

भारतीय समाजाची नीट वेवस्था लावप हें स्मृतिकारांचें मुखेल कार्य आशिल्लें. समाजाची उदरगत जाली म्हणजे व्यक्तीचीय उदरगत जाता. देखून दर व्यक्तीच्या अभ्युदयाची इत्सा करपी स्मृतिकारांनी जायते नेम केले. ताकालागून वेगवेगळ्या विदेशी घुरयांच्या काळांतय भारतीय समाज तग धरून रावलो. अशे तरेन संस्कृती आनी भारतीय समाज हांकां प्रतिश्टीत करपाचो म्हत्वाचो वावर स्मृतिकारांनी केलो.

- कों. वि. सं. मं.

स्वयंवर : (पळेयात लग्न संस्था).

स्वरमंडळ : एक पुर्विल्लें वाद्य. सारमंडळ हें ह्या शब्दाचें अपभ्रंश रूप आसा. शाङ्गदेवान संगीत रत्नाकरांत मत्त कोकिल्ला वीणेचो उल्लेख केल्लो आसा. तिचेवरीच हें वाद्य आसा. हें वाद्य म्हळ्यार एक लांब चवकोनी लांकडी पेटी आसता. तिची लांबाय सुमार ३ फूट,

रुंदाय १.५ फूट आनी उंचाय ७ इंच आसता. लांबायेची एक बाजू उणी आशिल्ल्यान रुंदायेची एक बाजू तिरकी जाता. तेवटेन छत्तीस खुंटयो बसयल्ल्यो आसतात. तांकां सरयो गुठलावन त्यो घोडयेवयल्यान व्हरून तांची दुसरी तोंकां मुखावयले वटेन आशिल्ल्या तारदानाक बांदतात. ह्या सरयांची लांबाय साहजीकच उणी उणी जायत आसता. ताकालागून ह्या वाद्यांत मंद्र, मद्य आनी तार ही तीन स्वरसप्तकां वाजोवंक मेळटा. आदीं मध्ययुगांत ह्या तारांची संख्या २१ वा २२ आसताली. पूण सद्या ती बरीच चड आसता. एक एक सरी एका एका स्वरार लायिल्ली आसता.

नखीन आनी जव्यान वा बोटांनी ह्यो सरयो छेडप जातात. वा दोन ल्हान बडयांनी वाजयतात. गमकां आनी अलंकार उत्पन्न करपावातीर दाव्या हातान ल्हान लोरवणी कडे घेवन तें सरयेर दामताता. आदीं कड्या जाग्यार शिंपल्यो वापरताले. ह्या वाद्याचो आवाज मवाळ आनी गोड आसता. हें वाद्य बडयांनी वाजयल्यार ताचो आवाज पियानो वरी येता. पियानोवरी हाका चार लांकडी पाय लायतात. हातुंतल्यानच पियानोचो उगम जालो आसूंक जाय अशें संगीतज्ञाचें मत आसा. हें वाद्य स्वतंत्रपणान वाजोवंक येता वा साथीकच वापरूंक येता.

- कों. वि. सं. मं.

स्वस्तिक : एक मंगल चिन्ह. स्वस्तिक हो शब्द सु + अस धातुपसून तयार जाला. सु = शुभ, मंगल आनी कल्याणप्रद. तशेंच अस = सत्ता, अस्तित्व देखून स्वस्तिक = कल्याणाची सत्ता. स्वस्तिक हें प्रसन्नतेचें द्योतक आसा देखून पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत ताका सर्वश्रेष्ठ प्रतिक मानतात. भारतीय आर्यांनी तें चतुर्विध पुरुषार्थाचें सूचक मानिल्ले आसा. चारय युगांत स्वस्तिक चिन्न अक्षुण्ण उरता अशी तांची श्रध्दा आसा.

स्वस्तिकाचो प्रचार भारतांतच न्हय तर संवसाराच्या हेर देशांतय मेळटा. सगळ्यांत पुर्विल्ल्या अशा पाशाणयुगासावन स्वस्तिकाचो वापर केल्लो दिश्टी पडटा. मोहेंजोदडोच्या उत्खननांतय स्वस्तिक चिन्न मेळ्ळां.

स्वस्तिक हे अतिपुर्विल्ल्या मनशान निर्माण केल्लें सगळ्यांत पयलें धर्मप्रतिक अशें समजतात. पावस दिवपी इंद्र, ढगांचें संचलन करपी वायू, उजवाड आनी उश्णता दिवपी सूर्य, मनशाचे बरेवायट वागणुकिचेर आनी शुभा शुभ कर्माचेर नदर दवरपी वरुण वा तत्सम दुसरो खंयचो तरी देव अशा जायत्या देवांचो स्वस्तिकांत आस्पाव जाल्लो आसा. देवाची शक्ती आनी मनशाची शुभ कामना ह्या दोगांयच्या एकवटीत बळग्याचें तें प्रतिक आसा.

एक उबी रेंग आनी तिचेर तितलेच लांबायेची दुसरी आडवी रेंग अशी स्वस्तिकाची मुळची कल्पना आसा. उबी रेंग ही

ज्योतिर्लिंगाची प्रतिनिधी आसा आनी ज्योतिर्लिंग हें विश्वउत्पत्तीचें मूळ कारण आसा. आडवी रेंग ही सृश्टीचो विस्तार दाखयता. ईश्वरान ही सृश्ट तयार केली आनी सगळ्या देवांनी आपल्या बळग्याचो आदार दिवन तिचो विस्तार केलो असो ह्या मूळ स्वस्तिकाचो भावार्थ आसा.

स्वस्तिकाचो संबंद चडसो सुर्याकडे जोडिल्लो आसा. स्वस्तिकाचे फुली भोंवतणी एक वांटकूळ काडलें जाल्यार तें सुर्याचें प्रतिक जाता. उबे फुलयेंत एक तिरपी फुली काडली जाल्यार ते आकृतेक आठ आरे तयार जातात. ताचेर त्रिकोनी तोपयो काडटकच की अश्टदल कमळ तयार जाता. सुर्याचें आनी विष्णुचें अभिन्नत्व आसा. ताकालागून स्वस्तिकाची चार भुजा म्हळ्यार विष्णुचे चार हात. विष्णुकलागून स्वस्तिकाचें विश्वधारकत्व सुचित जाता. स्वस्तिकाचो मध्यबिंदू हे विष्णुचें नाभिकमल म्हळ्यार सृश्टीकर्त्या ब्रह्मदेवाची सुवात आसा. ताकालागून स्वस्तिक हे सर्जनात्मक थारता. फुलयेच्या आडव्या रेंगेचीं दोनय तोंकां उबीं वळयलीं म्हण्टकच तोच त्रिशूळ जाता. त्रिशूळ हें शिवाचें आयुध आसून तो सृश्टीचो संहारकर्तो आसा. अशे तरेन सृश्टी - स्थिती आनी प्रलय अशो विश्वाच्यो तिनय अवस्था एकाच स्वस्तिकाच्या वेगवेगळ्या आकृतींनी दाखयल्ल्यो आसात.

स्वस्तिकाचे दावे आनी उजवे अशे दोन प्रकार आसात. जाच्या भुजांचीं तोंकां दावेकडे वळयल्लीं आसतात तें दावें आनी जाची उजवेकडे वळयल्लीं आसतात ते उजवें. दावें स्वस्तिक कालीचें द्योतक आसून तें नारीतत्वाचें प्रतिक आसा. उजवें स्वस्तिक गणेशाचें चिन्न आसून ते नरतत्वाचें प्रतिक मानतात.

‘सिध्दांतसार’ ह्या ग्रंथांत स्वस्तिकाचें तत्त्वगिन्यानात्मक विवेचन दिलां, तें अशें - स्वस्तिकाचो मध्यबिंदू हो विश्वाचो गाभो आनी ताचेंच नांव सत. हो मध्यबिंदू जेन्ना रेंगांत विस्तारता आनी ताचो जो व्यास जाता तो लिंगरूप तत्त्व. हे महायोनींत उल्कोभ निर्माण करता आनी उत्पत्तीक प्रेरणा दिता. जेन्ना हातुंतल्यो रेंगो शुलाचो आकार घेतात तेन्ना जड आनी चेतन अशा पुराय वेगळ्या तत्त्वाचो आगळोच मेळ जाता आनी तातुंतल्यान नामरूपात्मक विश्व जल्म घेता.

हिंदूवरीच जैन आनी बौध्द लोकांतय स्वस्तिक हें पुज्य मानलां. बौध्दांच्या उपासनेंत स्वस्तिकांची जायतीं रुपां दिसून येतात. बौध्द धर्मावरवीं हें स्वस्तिक मलाया, जावा, चीन ह्या सारक्या भायल्या देशांनीय पावलां. चीनांतलीं देवळां आनी धर्मग्रंथ हांचेरय स्वस्तिकाच्यो आकृत्यो काडिल्ल्यो आसतात. बौध्द देवळांत दिव्याचेर स्वस्तिकाची आकृती दिसता. जैन लोक जेन्ना एकाद्र्या देवाचें दर्शन घेतात तेन्ना देवामुखार स्वस्तिक काडून ताचेर दक्षणा दवरतात. जैन बायलांकय स्वस्तिक प्रिय आसा.

भारतीय शिल्पकलेंतय स्वस्तिकाक मानाची सुवात आसा.

पूरी हांगाच्या जगन्नाथाच्या देवळाचो भितल्लो भाग स्वस्तिकाचे आकृतीचो निर्मिल्लो आसा. काशीचें एक देवूळय त्याच आकाराचें आसा.

पुर्विल्ल्या काळार सावन मनशान निर्माण केल्लें हें एक आशयगर्भ अशें मंगल प्रतिक आसा, देखुनच लग्नावेळार अंतरपाटाचेर पिंजरीन (कुक्कमान) स्वस्तिकाचें चिन्न काडटात. कांय कडेन जल्मल्ल्या भुरग्याक सटयेदिसा स्वस्तिक काडिल्ल्या वस्त्रार न्हिदयतात. स्वस्तिक हें शांती, समृद्धी आनी मंगल हांचें प्रतिक आशिल्ल्यान जायत्यो सवाशिणी बायलो चांतुर्मासांत स्वस्तिकव्रत करतात.

- कों. वि. सं. मं.

स्वाझिलँड : आफ्रिका खंडांतलो एक ल्हान देश. ताचो आकार लंबवर्तुळाकारसो आसा. ताका उत्तर, अस्तंत आनी दक्षिण अशा तीन दिकांनी दक्षिण आफ्रिका ह्या देशान रेवडिला, जाल्यार ताचे उदेंतेक मोझांबिक देश आसा. क्षेत्रफळ १७,३६४ चौ. किमी., उत्तर - दक्षिण लांबाय १९३ किमी., जाल्यार अस्तंत उदेंत रुंदाय १४० किमी. थळाव्या स्वाझी ह्या खांदी लोकांवयल्यान देशाक स्वाझिलँड हें नांव मेळ्ळां. म्बाबाने हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : देशाचो आंवाठ ल्हान आसलो तरी भुगोलीक नदरेन थंय खूब वेगळेंपण आसा. भूंयस्वरुपाचे नदरेन देशाचे चार वांटे केल्यात ते अशे - १) उंचेलो उक्तो प्रदेश (High Weld), २) मध्य - मरडभाग, ३) बूश वेल्ड आनी ४) एस्कार्पमेंट हो भूगू भाग.

हायवेल्ड ह्या ऊंच आशिल्ल्या उक्त्या प्रदेशाची दर्याथरासावन उंचाय १,३७० मी. परस चड आसा. हो भाग देशाचे अस्तंतेक आसून, दक्षिण आफ्रिकेच्या ड्रॅकॅसबर्ग हे पर्वतावळींचोच तो एक भाग. थळावे भाशेंत ताका इन्कान्गाला प्रदेश अशें म्हण्टात. इन्कान्गाला म्हळ्यार झाडां - पेडां नाशिल्लो उक्तोसो थंड भाग. ह्या प्रदेशांतली चडशी जमीन तळपी आसा. हायलँड पर्वतांचे उदेंतेक मिडल वेल्ड हो मरड भाग आसा. ह्या भागांत वेगवेगळ्या तणांचे प्रकार वाडटात. ल्हान ल्हान दोंगर आनी अशीर देगणांचो हो भाग. ह्या भागाचे उदेंतेक बूशवेल्ड वा सरवल मळांचो प्रदेश आसा. ह्या भागांत वेगवेगळ्या प्रकारचें मोटवें तण आनी झोपां आसात. देखून ताका थळावे भाशेंत ल्हिलांझे अशें म्हण्टात. स्वाझी भाशेंत ल्हिलांझे म्हळ्यार झाडां - पेडां आशिल्लो उबदार प्रदेश. लॅंबोबो हो पर्वतीय प्रदेश देशाचे उदेंत शिमेर आसा. मानान्गा बॅकॉन आनी इसाटेकी हीं ह्या पर्वतावयलीं उंचेलीं तेमकां, ज्वालामुखीसावन तयार जाल्ल्यो दोंगुल्ल्योय थंय सांपडटात.

आफ्रिका खंडांतल्या दक्षिणेक आशिल्ल्या हेर देशांपरस स्वाझिलँडाक न्हंयांसावन उदकापुरवण बरी जाता. इंग्वाव्युमा, कोमाती, उंबुलुझी आनी ग्रेट उसुती ह्यो देशांतल्यो चार मुखेल न्हंयो. त्यो

अस्तंतेकडच्यान उदेंतेकडेन व्हांवतात.

हवामान : भूंयरचणुकेप्रमाण हवामानांत वेगळेंपण सांपडटा. हायवेल्ड ह्या चड उंचायेच्या प्रदेशांत सरासरी तापमान १६° सें. इतलें आसता. त्या भागांत वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ११४ ते १९१ सेंमी. इतलें आसता. मध्य तणाच्या भागांत सरासरी तापमान १९° सें., जाल्यार पावस ७६ ते ११४ सेंमी. इतलो पडटा. सरवल भागांत सरासरी तापमान २२° सें. इतलें उरता. देशाच्या हेर भागांपरस सरवल भागांत पावस उणो म्हळ्यार ५० सेंमी. इतलो पडटा. पावस चडकरून ऑक्टोबर ते मार्च ह्या काळांत पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : देशांत आयजमेरेन फुलपी आनी नफुलपी मेळून वनस्पतिच्यो २,६०० जाती सांपडल्यात. हायवेल्ड ह्या पर्वतीय भागांत पायन रुखांचें दाट रान आसा. हेर रुखांचोय आस्पाव तातूंत जाता. मध्य आनी सरवल भागांत तणाचे वेगवेगळे प्रकार मेळटात. पर्वतीय भागांत लिली फुलांचे, पाचवे, तांबडे, गुलाबी, हळदुवे अशे वेगवेगळे प्रकार मेळटात.

आदल्या तेंपार शिकार आनी सद्या शेतकी जमनिचो विस्तार हांका लागून मोनजातिच्यो वेगवेगळ्यो जाती देशांतल्यान नाजाल्यात. सद्या हांगाच्या रानांनी शींव, झेब्रा, हिपोपोटॅमस, काळवीट, मेरू, सांबर, हरण, तशेंच कुड्डू, इम्फाला, रिडबक, ड्युकर ह्यो हरणाच्यो जाती आनी माकडाच्यो वेगवेगळ्यो जाती सांपडटात. सरपटपी जनावरांत मानगें, शिल्ले, विरवयाळे आनी बिनविरवयाळे सोरोप मेळटात. सुकण्यांच्यो खाशेल्यो जातीय हांगा पळोवपाक मेळटात.

इतिहास : स्वाझी आरव्यायिके प्रमाण तांचे पुर्वज सद्या मोझांबीकचें राजपाटण माप्युटो हांगा रावताले. उपरांत अठराव्या शेंकड्याच्या निमाणेकडेन स्वाजी लोकांचो मुखेली ज्वाने दुसरो हाणें कांय मोजक्याच स्वाझींच्या आदारान सद्याचो दक्षिण स्वाझीलँड भाग हातासलो. थंय तांका दोंगराचेर आनी देगणांमदीं रावपी हेर आफ्रिकन लोक मेळ्ळे. ज्वाने दुसरो आनी ताच्या फाटल्यान आयिल्ल्या हेर स्वाझी मुखेल्यांनी थंयच्या खांदी लोकांचो स्वाझी लोकांत आस्पाव केलो.

ब्रिटीश वेपारी आनी बोअर लोक स्वाझिलँडांत १८३० च्या सुमाराक पावले. १८८० त थंय रावपी परकी लोकांनी भांगराचो सोद लायलो. भांगर खणपाखातीर साबार मिनेर थंय पावले. तांणी स्वाझी मुखेल्यांकडेन भांगर खणपाक, तशेंच शेतवडीखातीर जमनीचो उपेग करपाक परवानगी मागली. स्वाझी अशिक्षीत आशिल्ल्यान तांणी दुकूमेतांचेर सही करून भांगर खणपाचे आनी जमनीचो वापर करपाचे हक्क परकियांक दिले.

१८९४ त ब्रिटीश आनी बोअर हांच्यांत कबलात जावन, दक्षिण आफ्रिकेंतल्या बोअर प्रजासत्ताकाक स्वाझिलँडाचेर सरकार चलोवपाक मान्यताय दिली. पूण १९०२ त बोअरांक हारोवन ब्रिटनांन

स्वाझिलँडाचेर आपलो शेक बसयलो. १९६७ त ब्रिटनान स्वाझिलँडाक स्वराज्य दिलें. उपरांत ६ सप्टेंबर १९६८ दिसा स्वाझिलँडाक पुराय स्वातंत्र्य मेळ्ळें. २४ सप्टेंबर १९६८ दिसा स्वाझिलँड संयुक्त राश्ट्रांचो वांगडी जालो.

१९६८ त ब्रिटिशांनी स्वाझिलँडाखातीर नवें संविधान तयार केलें. त्या संविधाना प्रमाण स्वाझिलँड हो संविधानात्मक राजशाय देश जालो. राजा सोभुजा दुसरो देशाचो मुखेली जालो. पूण स्वाझी लोकांचें हीत आनी परंपरेक धोको आसा ते जाणून साबार स्वाझींनी त्या संविधानाक विरोध केलो. १९७३ त तें संविधान बरखास्त करून विधानमंडळाचेर तात्पुरती बंदी घाली. उपरांत मंत्रीमंडळाच्या आदारान तो राज्य करपाक लागलो. उपरांत राजान नवें संविधान तयार करपाखातीर एक खाशेली समिती नेमली. १९७९ त नवें विधानमंडळ निर्माण केलें. १९८२ त राजा सोभुजाक मरण आयलें. उपरांत १९८३ त ताचो १५ वर्सा पिरायेचो चलो युवराज माखोसेटीव गादयेर बसलो. १९८६ त ताणें राजा मास्वाती तिसरो ह्या नांवान आपल्याक राज्यभिशेक केलो.

राज्यवेवस्था : स्वाझिलँड हो राजशाय देश. राजाची नेमणूक वंशपरंपरेन जाता. तो मंत्रीमंडळाच्या सल्लयान सरकार चलयता. राजमाता हिका राश्ट्रीय भोगावळी वा विधी करपाचो पयलो मान दिला. राजाचे आवयक राजमाता ही उपाधी दिल्या. तिका मरण आयलें जाल्यार राजाचे खंयचेय एके बायलेक राजमातेचे तात्पुरते हक्क मेळटात.

अर्थवेवस्था : शेतकी उदरगत आनी खनीज संपत्तीक लागून देशाची अर्थीक स्थिती खूब फुडारल्या. शेतवड हो स्वाझिलँडाचो मुखेल वेवसाय. देशांतले सुमार ९०% लोक शेतवडींत वावुरतात. पिकां भोंवते पद्दतीन (Rotational System) काडटात. ऊंस, तांदूळ, कापूस, केळीं, मको, कड्डाण, तंबाकू, अननस, लिंबू जातीचीं फळां आनी हेर फळफळावळ खूब प्रमाणांत जाता. शेतवडीक जोडून आशिल्लो पशुपालन वेवसायाकय खूब म्हत्व प्राप्त जाला. दूद आनी मांस प्रकल्पय नेटान वाडटा. स्वाझिलँडाची चडशी भूंय युरोपीयनांचे मालकेची आसून, निर्यात करपाखातीर ते मुखेलपणान नगदी पिकांच काडटात.

रानांसावन मेळपी येणावळीचोय वांटो म्हत्वाचो आसा. १९४० सावन युरोपी कंपन्यांनी दोंगुल्ल्यांचेर पायन आनी युक्वालिटस रुखांची लागवड करून, कृत्रीम रानां तयार केल्यात. मदेर चिरपी चडशो भंगसाळीय युरोपी मालकेच्यो आसात.

देशाचे भूंयेंत तरेकवार खनिजांचे सांठे आसून, ते मुखेलपणान ऊंच दोंगुल्ल्यांचेरय मेळटात. देशांतले वट्ट येणावळींतलो सुमार अर्दो वांटो खनिज उद्येगासावन मेळटा. खनिज उद्येगांचेरय युरोपीयनांचीच मालकी आसा. लोरवण, अँसबॅस्टोस, कोळसो, जस्त,

भांगर, बॅरायट आनी कॉलीन हांचे सांठे खूब प्रमाणांत मेळटात.

१९६० सावन स्वाझिलँडांत लघुउद्येगांची नेटान वाड जाल्ली आसा. खाद्य तेल, शाबू, चप्पल, फस्कां हांचो लघुउद्येगांत आस्पाव जाता. शिमीट, सारें, अन्न प्रक्रिया, लुगट हांचेय व्हड कारखाने थंय आसात.

स्वाझिलँडाचे वेपारी संबंद मुखेलपणान युरोपी देशांकडेन आसात. साकर, फळावळ, अँसबॅस्टोस, लोरवण, मांस हांची निर्यात जाता. जाल्यार अवजड मशिनां, सारें, लुगट, जळण आनी मोटारींची आयात जाता. लिलांजनी हें देशाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : येरादारीच्या मळार बरी सुदारणा जाल्या. मुखेल शारांक जोडपी रस्ते बरे आनी खूद आसात. गांवगिऱ्या वाठारांनीय रस्त्यांची बरी वेवस्था केल्या. मोझांबिकचें माप्युटो बंदर रेल्वेमार्गान देशाचे राजधानीक जोडलां. दक्षिण आफ्रिकेक जोडपी रेल्वेमार्ग उंचायेचेर बांदिल्लो आसा. झिंबाबाने शारांत विमानतळ आसून दक्षिण आफ्रिका, मोझांबीक, झिंबाबाने आनी टांझानीया देशांनी हवाई येरादारी जाता. पोस्ट, टेलिफोन आनी टेलिग्राफ सेवा सरकारी नियंत्रणाखाल चलता.

लोक आनी समाजजीण : स्वाझिलँडांत धां लोकांतले ९ लोक खांप्री आसून, ते चडकरून शेतकामतीच आसात. स्वाझी हे खांप्री लोक वेगवेगळ्या पंगडाचे आसून निगुनी, सोथो आनी दलामिनी हे मुखेल. दलामिनी हे वरिष्ठ घराण्यांतले लोक. स्वाझी संस्कृती, परंपरा, कायदो, व्यक्ती, बोलीभास हांकां सिस्वाती अशें म्हण्टात. हेर आफ्रिकन लोकांत मोझांबीकचे शांगानी लोकांचो आस्पाव जाता. अल्पसंख्येन आशिल्ल्या युरोपी लोकांत इंग्लीश आनी दक्षिण आफ्रिकेंतल्या गोऱ्या लोकांचो आस्पाव जाता. साप्प अल्पसंख्येन आशिल्ले युराफ्रिकन्स हे युरोपी आनी स्वाझी हांचे अपत्य.

स्वाझी लोकांकडे आशिल्ली शेतकी जमीन आनी गोरवां हांचेवयल्यान तांचो भौशिक दर्जो थारता. स्वाझींचे परंपरेप्रमाण ते गायेची हत्या करीनात. पूण कांयकडेन गायेचो बळी दितात. लग्नावेळार व्हंकलेचो आवय - बापूय न्हवऱ्याक अमुकूच गोरवां दोत म्हूण दिता. स्वाझी परंपरेप्रमाण स्वाझी दादलो एका परस चड बायलो करपाक शकता. थंय आजूनय संयुक्त कुटूंब पद्दत अस्तित्वांत आसा. आदल्या तेंपार स्वाझी लोक गोठ्याक तेंकूनच आपल्यो खोंपी बांदताले. तांच्यो खोंपी वांटकुळ्योच आसताल्यो. पूण सद्या गिरेस्त स्वाझी लोक फांतराच्या घरांनी रावतात. स्वाझीक एकापरस चड बायलो आसल्यार तांचे खातीर स्वतंत्र पारवें उबारतात. तांची पोरसांय वेगळीं आसता. शेतवडींत राबप आनी गोरवांक चरोवपाक व्हरप हो स्वाझी दादल्यांचो आनी भुरग्यांचो मुखेल वावर. स्वाझी लोकांक भडक रंगाचे कपडे आवडटात. कांय स्वाझी लोक आजय चामड्याचे कपडे घालतात. पूण सद्या चडशे लोक आर्विल्लो भेसच करतात. देशांतले अदर्यापरस चड

लोक अशिक्षित आसात. शिक्षणीक दर्जा वाडोवपाखातीर सरकारान नव्यो येवजण्यो आंखल्यात. स्वाझी सिस्वाली भास उलयतात. बांटू भाशेची ती एक पोट भास.

पारंपारीक उत्सव आनी संगीत हांकां भौशिक मळार चड म्हत्व आसा. इक्वाला हो देशाचो राश्ट्रीय उत्सव. तो उत्सव ते डिसेंबर वा जानेवारी म्हयन्यांत मनयतात. जाल्यार उमलांगा हो थंयचो भौशिक नाच. इक्वालो हो देशांतलो सगळ्यांत पवित्र उत्सव आसून, त्या दिसा राजा प्रसवशक्तिचें मूळ, तशेंच बळ आनी एकता हांचें प्रतिक म्हूण प्रतिनिधित्व करता. त्या दिसा पदां - नाच आनी लोकनृत्य हांच्यो खाशेल्यो कार्यावळी जातात. तो उत्सव स दीस चलता. उमलांगा ह्या पेंपाच्या नादारा जावपी नाचांत, मुखेलपणान आंकवार चलयो वांटो घेतात. जल्म, मरण वा लग्नसुवाळ्या वेळार म्हणपाचीं खाशेलीं पारंपारीक पदां आसात. खिळखिळो हें तांचें मुखेल वाद्य. चडशे स्वाझी लोक किरिस्तांव चर्चीचे अनुयायी आसात. हेर स्वाझी पारंपारीक आफ्रिकी धर्म पाळटात.

- कों. वि. सं. मं.

स्वाती : आश्विन्यादी गणनेंतलें पंदरावें नखेत्र. हें नखेत्र तुळ राशींत येता. हाची एकच तारका आसून हें विषुववृत्ताचे उत्तरेक भूतप गिन्यालागसार आसा. हाचो रंग मोतयावरी आसता. तें चंद्राच्या भ्रमणमार्गांत येना. हें नखेत्र तिर्यङ्मुख, सुलोचन आनी चर मानिल्लें आसा. हे स्त्रीनखेत्र आसा. वायु ही हाची देवता आसा. हाका नखेत्र प्रजापतीच्या हृदयस्थानार कल्पिल्लें आसा.

हाचें वैदिक नांव निश्ट्या अशें आसून तें सदांच उत्तर मार्गांत गमन करता अशें म्हळां. यजुर्वेदांत स्वातीविशीं एक संकेत सांगिल्लो आसा, तो असो - सौभाग्यकांक्षिणी चली लग्न जातकच आपल्या घोवाक आवडची अशी इत्सा आसल्यार तिचें स्वाती नखेत्राचेर दान करचें. ती आपल्या संवसारांत इतली रमतली, बापायच्या घरा परत येवपाची तिका इत्सा लेगीत जावची ना. पूण स्वातीचो घोव चंद्रीन तिची सतत उपेक्षा करता आशिल्ल्यान ती सदां दुख्खीच आसता.

ह्या नखेत्राचेर जल्मिल्लो मनीस सुंदर, बुद्धिमान आनी श्रीमंत आसता अशें कोश्टीप्रदीपांत म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

स्वाध्याय : एक नेम बद्द अशी अध्ययन अवस्था. हाच्यो तीन व्याख्या दिल्यो आसात - १) आवृत्तिपूर्वकवेदाध्ययनम् (अध्ययन केल्ल्या वेदांची पुनरावृत्ती करप आनी अशाच नेमान करीत रावप). २) मोक्षशास्त्राध्ययनम् (मोक्षशास्त्राचे तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांचें अध्ययन आनी चिंतन करप).

३) स्वाध्यायो नाम मन्त्रार्थसन्धानपूर्वको जप (मंत्रांच्या अर्थाकडे चित्ताचें अनुसंधान दवरून ताचो जप करप म्हळ्यार स्वाध्याय).

सामान्यपणान ब्रह्मयज्ञाच्या वेळार यथाशक्ति वा यथावसर वेद - वेदांगाची आवृत्ती करतात, ताका स्वाध्याय म्हण्टात. 'स्वाध्यायात्मा प्रमदः' 'स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमादितव्यम्' असे तैत्तिरीय उपनिषदाच्या शिक्षावर्लींत भिक्षुंनी सांगला. ताचो अर्थ - स्वाध्याय प्रवचन म्हळ्यार वेदांची आवृत्ती आनी वेदाध्यापन हेविशीं स्नातकान वा गृहस्तान केन्नाच उपेक्षा करूंक जायना असो आसा.

खंयच्याय शिक्षणांत स्वाध्याय हो एक गरजेचो असो भाग आसा. अध्ययन प्रभावी रावपाचे नदरेन ताचो खूब उपयोग जाता. शिक्षकान शिकयल्लें ज्ञान विद्यार्थ्यान आत्मसात केले ना, जाल्यार ताचो खरो उपयोग जायना. तेखातीर स्वाध्याय म्हत्वाचो आसता. ताकालागून ब्रह्मयज्ञ करचो पडटा. 'स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः' स्वाध्यायाखातीर स्वाध्याय करपाक सुरवाची न्हीद मेळटा. स्वाध्याय हो आत्माचो चिकित्सक आसा. स्वाध्यायाखातीर किर्ती आनी वेवहारांत परिपक्वता प्राप्त जाता अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

स्विट्झर्लंड : युरोपांतलो एक धाकटुलो, हिमान भरिल्ल्या तेमकांचो एक सोबीत देश. क्षेत्रफळ ४१,२९३ चौ. किमी. देशाची उदेंत - अस्तंत लांबाय ३४३ किमी. आनी रुंदाय २२२ किमी. देशाचे उत्तरेक जर्मनी, अस्तंतेक फ्रांस, दक्षिणेक इटली आनी उदेंतेक ऑस्ट्रिया हे देश आसात. बर्न हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे मुखेल तीन भाग केल्यात ते अशे - १) ज्युरा पर्वतीय प्रदेश, २) स्विस् सडो आनी ३) स्विस् आल्पस्. ज्युरा पर्वतीय प्रदेश आनी स्विस् आल्पस् मेळून देशाचे सुमार ६५% क्षेत्र रेवडिलां. पूण मध्य भागावयल्या सड्याचेर देशांतली चडशी लोकसंख्या संघटीत जाल्ली आसा.

ज्युरा पर्वतीय प्रदेशांत ऊंच दोंगरांच्यो साबार वळी आसात. त्या वळींक अशीर आनी खोल देगणांनी वेगळीं केल्यांत. ह्यो वळी देशाच्या अस्तंत भागांत पातळिल्ल्यो आसून, फुडें त्यो फ्रांस देशांत पावल्यात. मोत तेंद्रे हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ताची उंचाय १,६८२ मी. इतली आसा.

स्विस् सड्याची उंचाय दर्याथरासावन ३७० ते ६७० मी. इतली. ह्या सड्याचेर कांय सपाट मळां आसात. ह्या प्रदेशांत साबार ल्हान - व्हड तळीं आसून, तातुंतलीं लेक कॉन्स्टंस आनी लेक जिनिवा म्हत्वाचीं. सड्यावयल्या मळांची माती चड पिकाळ.

स्विस् आल्पस् हो युरोपांतल्या सगळ्यांत व्हडल्या पर्वतांचो भाग. ह्या पर्वतांनी स्विट्झर्लंडाचो सुमार ६०% भाग रेवडिला. ह्या पर्वतांची उंचाय १,०७० मी. वयर ना. चडशीं तेमकां पांच ते तीन

म्हयनेमेरेन हिमान भरिल्लीं आसतात. ह्या भागांत दाट रानां आसात. ह्या रानांक लागून ऊंच दोंगरांवयलो हीम सकयल देंवना. ऱ्हायन आनी ऱ्होन न्हंयांच्या देगणांनी स्विस् आल्पसाचे उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन वांटे केल्यात. बर्निस, लोपॉटायन, पॅनिने आनी रायटेन ह्यो ह्या प्रदेशांतल्यो म्हत्वाच्यो वळी. ऊंच पर्वतांचेर आशिल्ल्या साबार झऱ्यांचें धबधब्यांत रुपांतर जाल्लें आसा. आल्पस् प्रदेशांतलीं हिमान भरिल्लीं ऊंच तेमकां, धारदार सुळक्यो त्या भागांत सोबीत देखावे तयार करतात. ऱ्हायन आनी ऱ्होन ह्यो देशांतल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो. ऱ्हायन न्हंय उत्तर दर्याक, जाल्यार ऱ्होन न्हंय भूंयमध्य दर्याक मेळ्ळ्या. इन्न आनी टिसिनो ह्योय न्हंयो देशांतल्यान व्हांवतात.

हवामान : स्विट्झर्लंडाचें हवामान उंचायेप्रमाण जाग्याजाग्यांनी बदलता. सादारणपणान ३०० मी. वयर वता तशें थंयचें तापमान २° सें. देंवत वता. देशांतल्या चडशा प्रदेशांनी पावस आनी हिम पडटा. सड्या प्रदेशांनी दाट धुकें पडटा. केन्ना केन्नाय तें वर्सांतले १२० दीस मेरेन पातळता. जानेवारी म्हयन्यांत मध्य सड्याचेर आनी पर्वतीय देगणांनी तापमान - २° ते १° सें. इतलें आसता. गिमाच्या दिसांनी सड्यावयलें हवामान उबदार आसता. ह्या दिसांनी थंय वादळ जावपाची शक्यताय उरता. जुलय म्हयन्यांत सड्यावयलें तापमान १८° ते २१° सें. हांचेभितर आसता. पूण गिमाच्या दिसांनी लेगीत चड ऊंच भागांतलें तापमान शितळच उरता. मध्य सड्याचेर पावस आनी हिमाच्या रुपान १०० ते ११४ सेंमी. उदकाचें प्रमाण मेळटा. चड उंचायेच्या प्रदेशांनी ताचे प्रमाण २५० सेंमी. परस चड आसता. १८०० मी. वयल्या भागांनी वर्सांतले स म्हयने मेरेन हिम उरता.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : स्विट्झर्लंडाच्या आदीम इतिहासाची स्पश्टपणान म्हायती मेळना. इ.स. पयलीं आपल्याक हेल्विशीयन म्हणपी सेल्टीक लोक थंय रावताले. इ.स. पयलीं ५८ त सिजरच्या फुडारपणारवाल रोमी सैन्यान तांचेर घुरी घालून तांकां आपल्या शेकातळा दवरले. अशे रितीन हेल्वेशिया हो प्रांत रोमी साम्राज्याचो एक प्रांत जालो. उपरांत इ.स. ४०० त आल्मेनियन आनी बर्गंडियन हे दोन जर्मन पंगड थंय स्थायीक जाले. इ.स. ५०० त जर्मनच्या फ्रँक ह्या पंगडान आल्मेनियम आनी बर्गंडियनांक हारावन थंय आपलो शेक बसयलो. चार्लमग्नेचे राजवटींत फ्रँकीश सत्तेचो खूब विस्तार जालो. पूण णवव्या शेंकड्यांत ती विभागून गेली. ९६२ त सद्या अस्तित्वांत आशिल्लो स्विट्झर्लंड देश होली रोमन साम्राज्याचो भाग जालो, जाल्यार उरिल्लो प्रदेश बर्गंडी राज्याच्या शेकातळा गेलो. हो भाग १०३३ त रोमी साम्राज्याक जोडलो. त्या वेळार रोमी साम्राज्याच्या आधिपत्याखाल थंय ल्हान ल्हान अशे साबार राजा राज्य करताले. तेराव्या शेंकड्याच्या सुमाराक तांच्यांतल्या हॅब्सबर्ग घराण्यान चडशा स्विट्झर्लंडाचेर ताबो मेळयलो. १२७३ त रुडोल्फ पयलो हो होली रोमी साम्राज्याचो सम्राट जावपी पयलो हॅब्सबर्ग.

रुडोल्फाचो शेक दिसानदीस वाडटा तें पळोवन उरी आनी स्किवीझ राज्यांनी शेजारच्या राज्यांक एकठांय हाडून परपेटूअल कबलात घडोवन हाडली. ते कबलातीवरवीं तांणी आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. तशेंच परकी घुरयांसावनय एकामेकांक आदार करपाचें थरयलें. स्विझ राज्यांक एकठांय हाडपी ही पयली कबलात. ह्याच एकठांय आयिल्ल्या राज्यांक उपरांत स्विट्झर्लंड हें नांव पडलें. स्किवीझ राज्यावयल्यान हें नांव घेतलां.

हॅब्सबर्ग घराण्याचो ऑस्ट्रीयेचेरय शेक आशिल्लो. स्विझ लोक आपल्याक स्वातंत्र्य मेळचें म्हूण ऑस्ट्रियेआड ते साबार खेप झगडले. १३१५ त मॉर्गटन गांवांत स्विझ शेतकामत्यांनी ऑस्ट्रियेच्या व्हड सैन्याचो पराभव केलो. १३३२ ते १३५३ ह्या काळांत आनीक पांच राज्यां स्विट्झर्लंडाक मेळ्ळीं. १३८३ आनी १३८८ त स्विझ लोकांनी ऑस्ट्रियेचो परतून पराभव केलो. १४०० त स्विट्झर्लंडान व्हड सैन्य उबारून एक बळिश्ट राज्य जालें. ताणें भोंवतणच्या राज्यांचेर घुरयो घालून आपल्या राज्याचो विस्तार वाडयलो. स्विझ लोकांनी १४७६ आनी १४७७ त बर्गंडीच्या ड्युकाचेर जाल्यार १४९९ त मॅक्सिमिलन पयलो ह्या हॅब्सबर्ग घराण्यांतल्या रोमी सम्राटाचेर हार घाली. स्विट्झर्लंडाक पुराय स्वातंत्र्य मेळिल्लें. पूण कायदेशीर मान्यताय ताका १६४८ त मेळ्ळी. सोळाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या दसकांत स्विट्झांनी उत्तर इटलींतल्या फ्रँच लोकांक धांवडावन घाले. हे नवे प्रांत तांणी आपल्या राज्याक जोडून उपरांत ते सुमार ३०० वर्सांमेरेन तांच्या शेकातळा उरले. १५१५ त फ्रँचांनी स्विट्झांचो पराभव केलो. त्या झुजांत स्विट्झांक व्हड लुकसाण जालें. तेन्नाच्यान तांणी अलिप्ततायेचें धोरण आपणायलां तें आजमेरेन पाळ्ळां.

स्विझ कॉन्फीडरेशन बळिश्ट जायत रावले उपरांत १४८१ ते १५१३ मेरेन आनीक पांच राज्यां ताका येवन मेळ्ळीं. अशे रितीन स्विझ कॉन्फीडरेशनांत वट्ट तेरा राज्यांचो आस्पाव जालो. दर एका राज्याचें आपलें स्वतंत्र सरकार आसलें. कांय राज्यांनी शेतकामत्यांची लोकशाय जाल्यार कांय राज्यांत कारागिन्यांचें सरकार आसलें. दर एका राज्यांतल्या वांगड्याची अॅसेंब्ली भरता. ही अॅसेंब्ली कॉन्फीडरेशनाच्या एकचारखातीर वावुरता. पूण राज्यांच्या कारभारांत हस्तक्षेप करपाचे कसलेच अधिकार ते अॅसेंब्लीक ना.

सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन स्विट्झर्लंडांत समाज सुदारणा चळवळ सुरू जाली. हलड्रीच ड्रिंगली आनी जॉन कॅल्चीन हे देशांतले त्या तेंपावयले श्रेष्ठ प्रॉटेस्टंट मुखेली. कॅल्चीनान जिनिवा शार हें प्रॉटेस्टनांचें आंतरराश्ट्रीय केंद्र केलें. स्विझ समाज प्रॉटेस्टंट आनी रोमन कॅथलीक हांच्यांत विभागलो. उपरांत ह्या दोनय पंगडांभितर १५२९, १५३१, १६५६ आनी १७१२ त यादवी झुजां पेटलीं.

फ्रँच क्रांतीक नेट आयिल्लो तेन्ना १७९८ त फ्रँच सैन्यान स्विट्झर्लंडाचेर घुरी घालून थंय आपलो शेक बसयलो. फ्रँचांनी थंय

हॅल्व्हेटीक प्रजासत्ताकाची स्थापणूक करून सगळीं राज्यां केंद्र सरकारच्या शासनाखाल हाडलीं. ह्या व्हड राजकीय बदलाक लागून स्विट्झर्लंडांत तंग वातावरण निर्माण जालें. हाचेर नियंत्रण दवरपाखातीर १८०३ त नॅपोलियनान आदल्या तेरा राज्यांची परतून रचणूक करून, तांच्या प्रदेशासावन आनीक स नवीं राज्यां निर्माण केलीं. ताणें राज्यांची स्वायत्तता परतून दिली. नॅपोलियनाचे हारीउपरांत विन्ना काँग्रेसीन स्विट्झर्लंडाक फ्रेंचांच्या शेकातळा आशिल्लीं नवीं राज्यां जोडलीं. ते काँग्रेसीन स्विट्झर्लंड हें अल्पिततायेच्या धोरणाचो पुरस्कार करपी राश्ट्र म्हूण घोशीत केलें.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन स्विट्झ लोकांनी राजकीय सुदारणा जावची म्हूण मागणी केल्ली. उपरांत स्वातंत्र्याचीय मागणी जाली. हे खातीर कांय राज्यांनी शांतीपूर्व निदर्शनां काडून सरकार उडोवपाच्यो हालचाली जाताल्यो, जाल्यार कांय राज्यांनी बंड वा दंगे जावन सरकार उमथिताले. कांय राज्यां हांचे आड आशिल्ल्यान उपरांत १८४७ त तांच्यांत यादवी झूज पेटलें. १८४८ त स्विट्झर्लंडान नवें संविधान आपणायलें. ह्या संविधानाप्रमाण देशांत दोन घरांनी विभागिल्लें विधीमंडळ आसून थंय संघीय लोकशाय पद्दत आशिल्ली. ह्या संविधानान धर्म स्वातंत्र्य आनी मनीस हक्कांची हमी दिल्ली. १८७४ त ह्या संविधानांत कांय सुदारणा घडोवन हाडल्यो. १८६३ त जीन हेन्री डुनांट ह्या स्विट्झ सावकारान जिनिवांत तांबड्या खुरसाची (Red Cross) स्थापणूक केली. ह्याच खुरसावयल्यान स्विट्झर्लंडान आपल्या राश्ट्रीय बावट्याचें चिन्न आपणायलां.

१९१४ त पयलें म्हाझूज सुरू जालें तेन्ना स्विट्झर्लंडान आपलें अल्पिततायेचें धोरण रोकडेंच जाहिर केलें. झुजांत देंविल्ल्या दोनय पंगडांच्या राश्ट्रांनी तांचे अल्पिततायेक मान दिलो. झूज काबार जाल्याउपरांत १९२० त स्विट्झर्लंडाच्या जिनिवा शारांत लीग ऑफ नॅशन हे जागतीक संस्थेचें मुखेल कार्यालय उबारलें. १९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जालें तेन्नाय स्विट्झर्लंडान झुजांत वांटो घेतलो ना. दोनय विरोधी पंगडांकडेन ताणें बरे संबंद दवरले. झुजावेळार साबार युरोपी देशांतल्या लारवांनी निर्वासीत लोकांनी स्विट्झर्लंडांत आलाशिरो घेतिल्लो. तांणी आपलें अल्पिततायेचें धोरण राखून दवरपाखातीर झूज काबार जाल्याउपरांत १९४५ त स्थापीत जाल्ल्या संयुक्त राश्ट्रांचोय तो वांगडी जालो ना. पूण युरोपी देशांनी जिनिवा हें आपलें मुखेल कार्यालय केलें. स्विट्झर्लंड संयुक्त राश्ट्रांच्या कांय खाशेल्या फांट्यांचो वांगडी जालो.

१९८६ त संयुक्त राश्ट्रांचो वांगडी जावचो कांय ना म्हूण घेतिल्ल्या जनमतान थंयच्या लोकांनी भायरच रावपाचें मान्य केलें. पूण स्विट्झर्लंड साबार युरोपी वेवसायीक संस्थांचो वांगडी आसा. १९७१ त बायलांक मतदान करपाचे हक्क दिल्यात. १९८१ त गंकय समान हक्क आसचे म्हूण संविधानान मान्य केलां.

१९७९ त स्विट्झर्लंडान आपल्या राज्यांची संख्या २२ वयल्यान २३ केल्या. ज्युरा हें तेविसावें राज्य फ्रेंच उलोवपी रोमी कॅथलीकांखातीर निर्माण केलां.

देशाचो राज्य कारभार १८४८ त आपणायल्ल्या संविधानाप्रमाण चलता. हातूंत १८७४ त खूब सुदारणा जाली. ह्या संविधानाप्रमाण स्विट्झर्लंड हें संघीय प्रजासत्ताक आसून, राजकीय हक्क केंद्र सरकार आनी राज्यांभितर वांटून दिल्ले आसात. हाका लागून तें एक बरें लोकशाय राश्ट्र. विधिमंडळान केल्ल्या कायद्यांक जाप विचारपाखातीर थंयच्या नागरिकांक कांय खाशेले हक्क दिल्यात. स्विट्झर्लंडांत ल्हान - व्हड अशे खूब राजकीय पक्ष आसात. पूण देशांतल्या मुखेल पक्षांच्या मुळाव्या तत्वांभितर व्हडलोसो फरक ना. हाका लागून पक्षांभितर सहजतायेन एकमत जावपाक शकता. क्रिस्टीयन डॅमोक्रेटीक पार्टी, रिपब्लीक डॅमोक्रेटीक पार्टी आनी सोशल डॅमोक्रेटीक पार्टी हे देशांतले तीन मुखेल राजकीय पक्ष. देशांत उक्तें मतदान, म्हळ्यार हात वयर काडून आपलें मत जाहीर करपाची चाल आसा.

अर्थवेवस्था : स्विट्झर्लंडाचो संवसारांतल्या गिरेस्त राश्ट्रांभितर आस्पाव जाता. स्विट्झ लोकांचो राहणीमानचो दर्जो ऊंच आसा. स्विट्झर्लंड हें एक विकसीत उद्देगीक राश्ट्र. देशांतले लोकसंखेच्या मानान रोजगारी चड आशिल्ल्यान परकी कामगारांचो आंकडो थंय खूब आसा.

देशाची चडशी भूंय ऊंच आनी खडबडीत आशिल्ल्यान शेतवडीखातीर तिचो व्हडलोसो उपेग जायना. शेतकी उत्पादन फकत ३/५ लोकांची गरज भागपा इतलें आसा. चडशा अन्नाची आयात करची पडटा. गोरवां पोसप हो थंयचो मुखेल शेतकी वेवसाय. ताचे सावन देशांतले वट्ट शेतकी उत्पादनांतलो सुमार ७५% वांटो मेळटा. गिमाच्या दिसांनी गोरवां चरोवपाखातीर ऊंच सुवातेर व्हरतात. जाल्यार शिंयांच्या दिसांनी तांकां देगणांनी सोडटात. दूद वेवसाय नेटान चलता. चडशा दुदाची चीज करून ताची निर्यात करतात. पशुधनांत दुकर, बोकडां, मेंढरां आनी कुकडांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. गंव, कड्डण, बटाट आनी फळफळावळ हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. वट्ट भूंयंतली फकत १०% भूंय शेतवडीखातीर आसा. ४०% वयर भूंय चरोव मळांखातीर आसा. जाल्यार भुंयेचो चवथो वांटो रानांखातीर आसा. पूण देशांतल्या वाडट्या प्रदूशणाखातीर रानां काबार जायत आसात.

स्विट्झर्लंडांत उद्देगीक मळावयली उदरगत दोळे दिपकावपी आसा. आयात केल्ल्या मालाचेर प्रक्रिया करून उच्च दर्ज्याचो माल तयार करप आनी ताची निर्यात करप हो देशांतलो मुखेल उद्देग. ल्हान पूण चड मोलाच्यो वस्तू तयार करप हो थंयचे अर्थवेवस्थेचें मुखेल धोरण. घड्याळी तयार करप हो थंयचो एक म्हत्वाचो उद्देग. तयार केल्ल्या घड्याळांची सु. ९५% वयर निर्यात जाता. हेर उद्देगांत

वीज उपकरणां, उद्देगीक साधनां, मशीनां, वेगवेगळीं हत्त्यां आनी गाड्यांचें सामान हांचो आस्पाव जाता. रसायनां, अन्न प्रक्रिया, कपडो, रेशीम आनी कागद तयार करप हेय म्हत्वाचे उद्देग. प्रक्रिया केल्ल्या मालांत मुखेलपणान चीज आनी चॉकलेटींचो आस्पाव जाता. हांगाचे चडशे कारखाने ल्हान वा मध्यम आकाराचे आसले तरी उच्च दर्जाचो माल तयार करप हें तांचें खाशेलेंपण आसा. कारखान्यांखातीर मुखेलपणान विद्युत् शक्तीचोच चड वापर जाता आसलो तरी अणुशक्तीचोय बऱ्याच प्रमाणांत वापर जाता.

पर्यटन हो स्विट्झर्लंडाचो पारंपारीक वेवसाय. हिमान भरिल्ल्यो ऊंच दोंगुल्ल्यो आनी थंयचे हेर सोबीत देखावे पर्यटकांक आकर्शित करतात. दर वर्सा थंय सुमार इकरा दशलक्ष पर्यटक देशाक भेट दितात असो अदमास आसा. पर्यटकांक बरी सेवा मेळची म्हूण स्विट्झर सरकारान साबार हॉटेलां आनी खेळां - मैदानां आनी हेर सोयी निर्माण केल्यात.

स्विट्झर्लंडाचे संबंद संवसारांत वेपारी संबंद आसात. पूण तांचो वेपार मुखेलपणान अस्तंत युरोपी देशांकडेन चड आसा. आयातीपरस निर्यात चड जाता. बँकींग होय देशांतलो मुखेल उद्देग. संवसारांतल्यो सगळ्यांत चड सुरक्षीत बँको, अशी हांगाच्या बँकांची ख्याती आसा. स्विट्झर फ्रँक हें देशांतलें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : देशाची चडशी भूंय पर्वतांची आसून लेगीत येरादारीच्या मळार थंय चड सुदारणा जाल्ली आसा. देशांतल्या पुराय रेल्वे मार्गांचेर सरकारी नियंत्रण आसा. देशांत ऊंच ऊंच पर्वत आनी दोंगर आशिल्ल्यान रेल्वेमार्ग व्हरचेखातीर तांचेमदल्यान साबार बोगदे खणल्यात. लोचेबर्ग, सेंट गोथार्ड आनी सिम्पलोन हे थंयचे मुखेल बोगदें सिम्पलोन बोगद्याची लांबाय १९.८ किमी. आसून संवसारांतल्या व्हड बोगद्यांभितर ताचो आस्पाव जाता. देशांतले रस्तेय रूंद आनी बरे आसून, ऊंच पर्वतांचेरय ते पातळ्ळ्या. रस्त्यांखातीरय खूब बोगदे खणिल्ले आसात. ऊंच प्रदेशांतल्या रस्त्यांचेर शिंयांच्या दिसांनी हिम जमिल्ल्यान ते वर्सांतले कांय म्हयनेच उक्ते उरतात. १९६४ त खणिल्लें ग्रेट सेंट बर्नार्ड बनेल (बोगदो ५.६ किमी) स्विट्झर्लंड आनी इटालीक जोडटा. सेंट गोथार्ड रोड टॅनेल (१६.३२ किमी) हे रस्त्यामार्गावयलो संवसारांतलो सगळ्यांत व्हडलो बोगदो. न्हायन न्हंयेवरवीं कांय प्रमाणांत उदका येरादारी चलता. जिनिवा आनी झुरीच शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात.

स्विट्झर्लंडात लागीं लागीं ९० दिसाळीं उजवाडा येतात. चडशीं खबरांपत्रां जर्मन भाशेंतल्यान उजवाडायतात. रेडीओ आनी दुरचित्रवाणीवयलो कार्यावळी सरकारच्या नियंत्रणाखाला प्रसारीत जातात. कांय खाजगी रेडिओ केंद्रांय थंय आसात. पोस्ट, टेलीग्राफ आनी टेलीफोनाचेरय सरकारी नियंत्रणाखाल चलता.

- कों. वि. सं. मं.

स्विडन : उत्तर युरोपांतलें एक गिरेस्त उद्देगीक राश्ट्र. स्कॅन्डीनेवीयन द्विपकल्पाचो तो उदेंत भाग. क्षेत्रफळाचे नदरेन युरोपांतलें तें चवथ्या क्रमांकाचें राश्ट्र. क्षेत्रफळ ४४९,९६४ चौ. किमी. उत्तर - दक्षिण चडांत चड लांबाय १,५७२ किमी. आनी रुंदाय ४९९ किमी. दर्यादेग ७,५६४ किमी. देशाचे अस्तंतेक आनी वायव्येक नॉर्वे, उदेंतेक फिनलँड आनी बोथनिया आखात, आग्नेयेक बाल्टीक दर्या आनी नैऋत्येक कॅटगोट दर्या आसा. स्टॉल्कहोम हें देशाचें राजपाटण. क्रोना हें थंयचें अधिकृत चलन.

भूंयवर्णन : स्विडन हो स्कॅन्डीनेवीयन द्विपकल्पाचो एक उदेंत भाग. अस्तंतेकडेन देशाची भूंय ऊंच दोंगरी आसून, उदेंतेकडेन बोथनिया आखात आनी बाल्टीक दर्याकडेन ती देंवत रावल्या. देशाक लाबिल्ल्यो लांब दर्यादेगेवयल्यो दक्षिणेकडच्यो वेळो रेंवाट आसात. जाल्यार अस्तंत आनी उत्तरेकडच्यो वेळो तळपी आनी सुक्यो आशिल्ल्यो. दर्यादेगांनी जुंव्यांचे खूब चोंबे आसात. गोट्लँड हो स्विडनांतलो सगळ्यांत व्हडलो जुंवो. ओलँड होय जुंवो म्हत्वाचो. दोनय जुंवे बाल्टीक दर्यांत आसात.

भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे चार वांटे केल्यात ते अशे - १) पर्वतीय प्रदेश २) भितर आशिल्ली उत्तरभूंय ३) स्विडीश सकलभाग आनी ४) दक्षिणेकडची स्विडीश ऊंच भूंय.

उत्तरेकडेन आशिल्लो पर्वतीय प्रदेश हो कोलेन पर्वताचोच एक भाग. स्विडन आनी नॉर्वे हांची शिम ह्या पर्वतान तयार केल्या. हिमान भरिल्लीं साबार ल्हान ल्हान तेमकां त्या प्रदेशांत आसात. त्या प्रदेशांतले २,१११ मी. उंचायेचें माँट कॅबर्नकायसे हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ह्या पर्वतीय प्रदेशाचो साप्प उत्तरेकडचो भाग वसू म्हळ्यार झाडां - पेडां नाशिल्लो देश. हो प्रदेश साप्प थंड.

उत्तरेकडचो भितरलो भाग हो दोंगरी प्रदेश. पायन आनी स्प्रूसच्या दाट रानांनी हो प्रदेश भरला. ह्या भागांतल्यान दक्षिणेकडेन व्हांवपी खूब न्हंयो आसून, तांचेसावन खोल आनी अशीर देगणां तयार जाल्यांत. बोथनिया आखाताकडेन हीं देगणां रूंद जायत गेल्यांत. ह्या प्रदेशांत सरोवरांय खूब आसात. ह्या प्रदेशांत आशिल्ले ठोरने न्हंयेन स्विडन आनी फिनलँड हांचे मदली शीम तयार केल्या. लुले, उमे, एनगर्मन आनी डाल ह्यो ह्या प्रदेशांतल्यो हेर म्हत्वाच्यो न्हंयो.

स्विडीश लोलँड हो स्विडनाचो मध्य आनी दक्षिणेकडचो सपाट प्रदेश. मध्य सपाट भाग खूब रूंद आसून थंय खूब तळीं आसात. त्या भागांतलीं बॉनेर्न आनी वाटेर्न हीं देशांतलीं सगळ्यांत व्हडलीं तळीं. बॉनेर्न ह्या तळ्यान देशाचो सुमार ५,५८४ किमी. भाग खेडिल्लो आसून, युरोपांतलें तें एक सगळ्यांत व्हडलें तळें. दक्षिणेकडची सपाट भूंय ही मुखेलपणान पिकाळ शेतमी जमीन.

दक्षिणेकडचो ऊंच प्रदेश हो गॉटलँड सडो म्हूण प्रसिद्द

आसा. ह्या तळपी ऊंच प्रदेशाची दर्याथरासावन सरासर उंचाय ३५० मीटर आसा. हो फांतरी प्रदेश मुखेलपणान रानारवालाच आसा. हाचो साप्प दक्षिणेकडचो भाग सपाट आसून, थंय खूब ल्हान ल्हान तळयो आनी खाजनां आसात.

हवामान : देशाचो सुमार १५% भाग आर्क्टिक कटिबंधारवाला येता. हाका लागून देशाच्या उत्तरेकडच्या आनी दक्षिणेकडच्या हवामानांत खूब फरक जाणवता. अँटलांटीक महासागरासावन येवपी आग्नेयी वारें देशाचो दक्षिणेकडचो भाग उबदार दवरता. ह्या भागांतले गीम सुखदिणे आसता, जाल्यार शिंयाळो सौम्य उरता. पूण उत्तरेक गीम उबदार आसता जाल्यार, शिंयाळो खूब कडक आसता. देशाचे साप्प दक्षिणेकडेन जानेवारी ते फेब्रुवारी हो कडक शिंयाळ्याचो तेंप. ह्या तेंपार त्या भागांतलें सरासरी तापमान ०° सें. आसता. जाल्यार किरुना ह्या साप्प उत्तरेकडच्या भागांत ह्या तेंपार सरासरी तापमान - १२° सें. इतलें आसता. जुलय हो स्विडनांतलो उश्ण म्हयनो. त्या म्हयन्यांत दक्षिणेकडचें तापमान १५° सें. १७° सें. इतलें, जाल्यार उत्तरेकडचें तापमान १२° ते १४° सें. इतलें आसता. शिंयाळ्या दिसांनी उत्तरेकडचें तापमान - २३° सें. परसय सकयल वता. चडसो पावस कॉलेन पर्वतांचेर आनी दक्षिणेकडच्या ऊंच भागांनी पडटा. शिंयाळ्यांत दक्षिणेकडची जमीन हिमान भरिल्ली आसता. जाल्यार उत्तरेकडची भूंय ऑक्टोबर ते एप्रिल मेरेन हिमान भरिल्ली आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : उंचायेप्रमाण रुखावळीचे प्रकार मेळटात. सगळ्यांत चड उंचायेचेर आल्पायन रुखावळ, ताचे सकयल बर्चवूड, उपरांत सुचिपर्णी रुखावळ (coniferous trees) आनी बीचवूड ही दर्यादेगांनी सांपडपी रुखावळ. कॉनिफरस रुखावळ चड प्रमाणांत आसून देशाची सुमार ५७% भूंय कॉनिफरस रानांनी रेवडिल्या.

कोलसुणो, वांस्वेल आनी गवे हांच्यो जाती लागीं लागीं ना जाल्यात. देखून तांची कायद्यान राखण करप जाता. रेनडियर हे पाळीव मोनजातीचे कळप उत्तरेकडच्या दोंगरी प्रदेशांनी, जाल्यार एल्की ही मोनजात देशांत सगळेकडेन मेळटा. दक्षिणेच्या आनी मध्य भागांत कोले, सोंशें आनी हरणां खूब आसात. देशांत तरेकवार सवर्णाय खूब आसात. तातूंत, गावपी सवर्णी, खेळा सवर्णी, शिकारी सवर्ण्यांचो आस्पाव जाता, न्हंयांदेगांनी आनी दर्यालागसार बळार, बदक, गल आनी टर्नस् हीं सवर्णी सांपडटात. देशांत सोरोपय खूब जातीचे आसात. पूण फुरशें हें एकूच विखयलाळे जातीचें.

इतिहास - (पुर्विल्लो काळ) : हिम विरगळून भुंयेचें स्वरूप मेळपी स्विडन हो युरोपांतलो निमाणो देश. इ.स. प. ८००० सावन स्विडनचे दक्षिणेकडच्या हिम विरगळपाक सुरवात जाली. हिम विरगळत रावलो तशें शिकारी आनी नुस्तें मारपी लोक बाल्टीक दर्या हुंपून त्या प्रदेशांत वचून रावपाक लागले. हवामानांत सुदारणा जाली तशें हे लोक देशाचे उत्तरेकडेन रावपाक गेले. इ.स. प. ५० च्या

सुमारासावन ह्या लोकांनी रोमन साम्राज्याकडेन वेपारी संबंद जोडले. ते लोकर आनी घट्ट जाल्लो झाडाचो दीक दिवन त्या लोकांकडच्यान ग्लास, कांश्याच्यो वस्तू आनी रुप्यां नाणीं हाडटाले. स्विडिशचो इतिहास बरोवपी रोमन हे पयले लोक. रोमी इतिहासकार टॅसिटस हाणें इ.स. १०० च्या सुमाराक स्वर ह्या स्कॅन्डीनेवीयन ह्या लोकांची म्हायती बरोवन काडली.

स्विडिश वायर्कींग : इ.स. ८०० चे सुरवेकसावन वायर्कींग ह्या स्कॅन्डीनेवीयन जोखमी लोकांनी दर्यामार्गांतल्यान साबार देशांकडेन वेपार करून वा घुरयो घालून खूब मालवज एकठांय केल्लो. चडशे नॉर्वेजीयन आनी डॅनीश वायर्कींग तारूं घेवन अस्तंतेकडेन गेले जाल्यार स्विडीश वायर्कींग काळो दर्या ते कॅस्पियन दर्यामेरेन गेले. उदेंतेकडच्या देशांक गुलाम आनी लोकर विकून ते थंयच्यान भांगर, रुपें आनी हेर चैनिच्यो वस्तू स्विडनांत हाडटाले. वायर्कींगच्यो मोहिमो इ.स. १००० मेरेन चालू उरल्यो. उपरांत स्विडनचो चडसो वेपार जर्मन वेपान्यांनी घेतलो.

किरिस्तावांची सुरवेची राजवट : संत अन्स्कार ह्या फ्रॅन्कीश मठ गुरून इ.स. ८२९ सावन देशांत ख्रिस्तीकरण सुरू केलें. ताचे मिशनरी थळाव्या लोकांक बाटयत रावले, ह्या कारणावयल्यान तांच्यांत आनी थळाव्या लोकांत सुमार दोनशें वर्सां संघर्श चालूच आशिल्लो. ऑलफ स्कॉटकोनंग हो स्विडनाचो पयलो किरिस्तांव राजा. धाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन ते इकराव्या शेंकड्याचे सुरवेक ताणें आपलो शेक गाजयलो. किरिस्तावांनी स्विडनांत शाळा उबारल्यो, थळावे कलेक प्रोत्साहन दिलें, स्विडनाचो कायदो बरोवन काडलो, तशेंच हेर सुदारणा तांणी केल्यो.

इकराव्या शेंकड्यांत स्विडन, डेनमार्क आनी नॉर्वे हीं स्वतंत्र राज्यां जालीं. उपरांत स्विडनांत सामंतशाह पद्दत अस्तित्वांत आयली. त्यावेळार थंयचो समाज पुरोहीत (Clergy), वरिश्ठ (Nobles) आनी शेतकामती अशा तीन वर्गांत विभागिल्लो. ह्या सगळ्यांचेर देखरेख दवरपाखातीर राजा आसतालो. थळाव्यो कायदे करपी समित्यो राजाक वेंचून काडटाल्यो. १२४९ त स्विडनान फिनलँडाचो बरोच मुलूख हाताशिल्लो.

डॅनमार्क आनी नॉर्वेकडेन एकी : तेरावो ते चवदावो शेंकडो मेरेन स्विडनाच्या राज्यकर्त्यांभितर आनी वरिश्ठ वर्गांभितर एकसारकीं झगडीं चालूच आशिल्लीं. पूण जर्मनीचो स्विडनांत वाडपी प्रभाव थांबोवपाखातीर स्विडनाच्या वरिश्ठ वर्गान डॅनमार्क आनी नॉर्वेची राणी मार्गरेट हिच्या आदारान १३८८ त जर्मनांचो पराभव केलो. युनियन ऑफ कालमार ही कबलात जावन १३९७ त स्कॅन्डीनेवीयचे तिनूय देश राणी मार्गरेटाचे सत्तेखाल परतून एकठांय आयले. हे कबलातीप्रमाण तिनूय देशांचें परकी धोरण एकूच आसलें. पूण दर एक देशाचें संविधान आनी कायदे थळावे स्थितींतच उरले. कांय तेंप

सोडल्यार ही एकी शंबर वर्सांमेरेन उरली. जर्मन वेपान्यांच्या प्रभावाखाल बाराव्या आनी तेराव्या शेंकड्यांत स्विडनाची अर्थवेवस्था खूब सुदारली. त्या वेपान्यांनी स्विडनाची खनीज संपत्ती विकसीत करून थंयच्या वेपाराचेर आपलो शेक बसयलो. १३५० त प्लेगाची धाम येवन स्विडनाच्या खूब लोकांक मरण आयलें. देशाचे अर्थवेवस्थेचेरय वायट परिणाम जालो. जर्मन वेपान्यांनी 'हाम्सेआटीक लीग' हे आपले संस्थेच्या आदारान स्विडिश वेपाराचेर आपलो शेक आनीक घट्ट केलो. पंदराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक रिक्सदॅग (संसद) हें फकत कायदे करपी आनी कर बसोवपी मंडळच म्हूण उरलें.

स्विडनाचो मेळ नॉर्वे आनी डॅनमार्काकडेन पंदराव्या शेंकड्यामेरेन उरलो. पूण ह्या एकचाराक तेंको दिवपी आनी ताका विरोध करपी, हांच्यांत भितरल्या भितर झगडीं जायत आशिल्लीं. १५२३ त स्विडनचो नोबॅल 'गुस्तावूस वासा' हाणें डॅनिशांचेर हार घालून, त्याच वर्सा राजा गुस्तावूस पयलो ह्या नांवान तो स्वतंत्र स्विडनाचेर राज्य करपाक लागलो. नॉर्वे राज्य डॅनिश सत्तेखालाच उरलें. गुस्तावुसान जर्मनीचो धर्मसुदारक मार्टीन ल्युथर हाच्या अनुयायांक स्विडनांत तांच्या धर्मीक कल्पनांचो प्रसार करपाक उत्तेजन दिलें. हाका लागून १५४० च्या सुमाराक ल्युथेरन धर्म हो स्विडनाचो राश्ट्रीय धर्म जालो. गुस्तावूस हाणें राजाचेय अधिकार वाडोवन आधुनिक स्विडीश राज्याची बुन्याद घाली. ताणें देशाचें सैन्य मजबूत करून, शासकीय मंडळाचें केंद्रीकरण केलें. तशेंच राजाआड जावपी बंड मोडून, वेपारी आनी उद्देगांक चालना दिली.

विस्ताराचो काळ : सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन स्विडनान साबार झुजां उबारून बाल्टीक दर्याभोंवतणचे खूब प्रदेश हातासले. राजा गुस्ताव दुसरो आदोल्फ हाणें साबार प्रदेश स्विडनाक जोडून देशाचो विस्तार वाडयलो. तशेंच प्रोटेस्टंट मतप्रणाली वाडोवपाखातीरय तो तीस वर्सां धर्मीक झूज झगडलो. स्विडनाचो शेक दिसानदीस वाडत रावलो. हाका लागून तांणी डॅनमार्क, रशिया आनी पोलंडा आडय झुजां उबारलीं. १६१७ ते १६४७ ह्या काळांत स्विडनान बाल्टीक दर्याच्या दोनय वटांनी आपलो विस्तार वाडयलो. जर्मन आनी पोलंडाचेय कांय प्रांत तांणी स्विडनाक जोडले. १६५८ त स्विडिशांनी डॅनिशांकडेन बळजबरीन रोस्किल्डे कबलात करून डॅनमार्काचे कांय भाग घेतले. राजा चार्ल्स बारावो हाणें १५९७ ते १७१८ मेरेन स्विडनाचेर राज्य केलें. ताणेंय स्विडनाचें झुजारी धोरण चालूच दवरून, देशाचो विस्तार आनीक वाडयलो. ह्या तेंपार स्विडन हो युरोपांतलो एक बळिश्ट देश आशिल्लो. पूण १७०९ त रशियेकडल्यान हार घेतले उपरांत स्विडनाक हेरांकडच्यान घेतिल्ले साबार प्रांत परत करचे पडले.

१७१८ त बाराव्या चार्ल्साक नवो राजा वेंचून काडचे पयलींच मरण आयलें. हाचो फायदो घेवन संसदेन नव्या राजाक नवें संविधान

आपणावचें म्हूण अट घाली. १७२० त तयार केल्ल्या नव्या संविधानान राजाचे साबार हक्क काडून ते संसदेक दिले. अशे तरेन स्विडनांत संसदीय राजवट सुरू जाली. त्या काळाक स्विडीश इतिहासांत 'मुक्ततायेचो काळ' ही संज्ञा दिल्या. हो काळ १७७२ मेरेन उरलो. पूण ह्या तेंपार स्विडनाचो जर्मनीकडच्यान व्हड पराभव जालो, तशेंच देशाची राजकीय आनी अर्थीक स्थितीय खूब इबाडली. हाचो परिणाम म्हळ्यार देशव्यापी क्रांती जावन स्विडनांत परतून राजेशाय आयली.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांचे सुरवेक स्विडनाचे ब्रिटनालागीं वेपारी संबंद खूब वाडले. ब्रिटन आनी फ्रेंचांचें आपसांत वैर आशिल्लें. देखून ब्रिटनावांगडा स्विडनय फ्रेंचाचो सम्राट नॅपोलियनाआड झुजपाक लागलो. ह्या झुजांचो परिणाम म्हळ्यार रशियेन स्विडनाकडच्यान फिनलँड राज्य हातासलें. पूण स्विडनान डॅनमार्काकडच्यान नॉर्वे राज्य घेतलें. १८०९ त स्विडनान नवें संविधान आपणायलें. जीन बॅप्टीस्ते बर्नाडोट हो फ्रेंच राखणे दलाचो वांगडी नॅपोलीयनी झुजांवेळार स्विडनाचो वावुरपी राजा (Regent) जाल्लो, तो १८१८ त चार्ल्स चवदावो म्हूण स्विडनाचो राजा जालो. स्विडनाचें सद्याचें राजघराणें हें हाचोच वंशज.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अर्थीक मळाचेर खूब उदरगत जाली आनी भौशिक मळारय खूब सुदारणा जाली. ह्या तेंपार जमनीचो खूब वांटो शेतवडीखाल हाडलो. पूण ह्याच शेंकड्याचे सुरवेक देशाची लोकसंख्याय खूब वाडिल्ल्यान, देशांत योवपी पीक उणें पडपाक लागलें. वाडटे लोकसंख्येवांगडा देशांतली बेकारीय वाडली. हाचो परिणाम म्हळ्यार १८६७ ते १८८६ ह्या तेंपार सुमार ४,५०,००० स्विडीश लोक अमेरिकेक आनी हेर युरोपी देशांनी वचून स्थीर जाले. देशांतल्या उद्देग धंद्यात खनिज आनी रान उद्देगांत वाड जाल्याउपरांत निर्वासीतपण (Emigration) उणें जालें. लांकूड उद्देग वाडोवपाखातीर सरकारान १८६० ते १८७० ह्या काळांत खाशेले रेल्वेमार्ग उबारले. १८६७ त स्विडीश रसायन शास्त्रज्ञ आल्फ्रॅड नोबॅल हाणें डायनामायटचो सोद लायलो. डायनामायटच्या आदारान खनिज सांठे उस्तुपाचो वावर नेटान जावपाक लागलो. लोरवण आनी तिरव्या वस्तू करपी कारखाने वाडले. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक मेरेन स्विडनाचो मुखेल उद्देगीक राश्ट्रांमदीं आस्पाव जालो. ह्या तेंपार राजकीय आनी भौशिक मळारय आनीक सुदारणा जाली. वेगवेगळ्यो कामगार संघटना अस्तित्वांत येवन, तांणी कामगारांची स्थिती सुदारली. तांकां मतदान करपाचेय हक्क मेळ्ळे. १८८९ त साबार कामगार संघटना एकठांय येवन तांणी भौशिक लोकशाय पक्षाची स्थापणूक केली. कामगार संघटनांच्या वाडट्या प्रभावाक लागून, स्विडीश सरकारान वेगवेगळ्या कायदांवरवीं कामगारांखातीर कांय खाशेल्यो येवजणो आंखल्यो.

१९०५ त नॉर्वे राज्य स्विडनासावन वेगळें जालें. नॉर्वेजियांनी आपलो राजा वेंचून काडल्या उपरांत स्विडनान नॉर्वेचें स्वातंत्र्य मानून

घेतलें. पयल्या आनी दुसऱ्या महाझुजांत स्विडनान तटस्थतायेचें धोरण आपणायल्लें. पूण १९४० त जर्मनीन नार्वे हाताशिल्लो तेन्ना, स्विडीश सरकारान जर्मन सैन्याक देशांतल्यान वचपाक मान्यताय दिल्ली. पूण साबार स्विडीशांनी ह्या धोरणाक विरोध केल्याउपरांत, १९४३ त सरकारान ताचेर बंदी घाली. दुसऱ्या महाझुजाउपरांत ते १९६० मेरेन स्विडनाच्या अर्थीक मळार खूब भरभराट जाली. स्विडीश लोकांच्या राहणीमानांतय खूब सुदारणा जाल्यो. १९७५ त नवें संविधान तयार केलें. त्या संविधानान राजाचे चडशे हक्क काडून घेवन ते संसदेक दिले. देशांत १९३२ ते १९७६ मेरेन समाजवादी लोकशाय पक्षाचो शेक आशिल्लो. उपरांत १९७६ ते १९८२ मेरेन हेर पक्षांनी मेळून सत्ता गाजयली. १९८२ त परत समाजवादी लोकशाय पक्ष सत्तेर आयलो. १९८६ त प्रधानमंत्री ओलोफ पाल्मे हाची हत्या जाली. उपरांत इंग्वॉर कार्ल्सोन प्रधानमंत्री जालो. १९८८ त जाल्ले संसदीय वेंचणुकेंत 'ग्रीन पार्टी' ह्या पक्षाक भोवमत मेळ्ळें.

सद्या स्विडनाचो गिरेस्त राश्ट्राभितर आस्पाव जाता. पूण १९८० ते १९९० ह्या संबंद दसकांत देशाक अर्थीक अडचणींक तोंड दिवचें पडलें. उद्येगीक उत्पन्न उणें जायत रावलें, जाल्यार म्हारगाय वाडत रावली. वाडटे म्हारगायेक आळाबंद हाडपाक सरकाराक अपेस आयलें. देखून राजकीय तणावय निर्माण जाले. सप्टेंबर १९९१ त जाल्ले भौशिक वेंचणुकेंत खंयच्याच पक्षाक भोवमत मेळूंक नाशिल्ल्यान युती सरकाराची स्थापणूक जाली. कार्ल बिल्डट हो नवो प्रधानमंत्री जालो.

राज्यवेवस्था : स्विडनांत संविधानात्मक राजशाय अस्तित्वांत आसा. राजा वा राणी, प्रधानमंत्री, कॅबिनेट आनी संसद मेळून राज्यकारभार चलयता. १८०९ त तयार केल्लें संविधान १९७५ मेरेन अस्तित्वांत आशिल्लें. १८०९ च्या संविधानान राजाक कार्यकारी सत्ता दिल्ली. पूण वैधानिक हक्क राजा आनी संसदेक वांटून दिल्ले. १९१७ त संविधानांत कांय सुदारणा करून राजाचे कांय हक्क काडून ते संसदेक दिल्ले. १९७५ त तयार केल्ल्या संविधानान राजाचे उरिल्लेय कार्यकारी हक्क काडून घेवन ते संसदेक दिले. अशे रितीन राजा हो नांवापुरतोच देशाचो मुखेली उरलो. १९८० त संविधानांत परतून सुदारणा करून राजघराण्याची सगळ्यांत व्हडली आस्पत चलो वा चलयेक राजगादयेचे वारस म्हूण थारायले. संसदेचें अधिवेशन राजा वा राणयेचेच उपस्थितींत सुरू जाता. नवो प्रधानमंत्री जेन्ना सत्ता हातांत घेता तेन्नाय ताका त्या सुवाळ्याक हाजीर रावचो पडटा.

कार्यकारी सत्ता प्रधानमंत्री आनी हेर कॅबिनेट वांगड्यांच्या हातांत आसता. संसदेचो सभासद प्रधानमंत्र्याची नेमणूक करता. पूण ताका हेर संसद वांगड्यांचीय मान्यताय जाय पडटा. उपरांत प्रधानमंत्री हेर कॅबिनेट वांगडी वेंचून काडटा.

देशाची संसद एक सदनी आसून तीका 'रिकस्टा' अशें

म्हण्टात. संसदेंत ३४९ वांगडी आसून, तांकां तीन वर्सांखातीर वेंचून काडटात. तातुंतले फकत ३१० वांगडी भौशिक मतदानांत वेंचून काडटात, जाल्यार हेर जागे वेगवेगळ्या पक्षांक देशभर कितलीं मतां पडटात, त्याप्रमाण वांटून मेळटात. हे राखीव जागे मेळपाखातीर पक्षाक संबंद देशांत उण्यांत - उणीं ४% मतां पडपाक जाय, वा एका मतदार संघांत १२% मतां पडपाक जाय. अठरा वर्सां पिरायेच्या दर एका स्विडीश नागरिकाक भौशिक वेंचणुकेंत वांटो घेवपाक मेळटा. संसदेच्या अधिवेशनाचो तेंप ऑक्टोबर ते मे मेरेन आसता. संबंद कॅबिनेट वा कॅबिनेटच्या खंयच्याय वांगड्याक काडून उडोवपाचे हक्क संसदेक आसात. सरकारी अधिकाऱ्यांचेर देखरेख दवरपाखातीर संसद ऑम्बड्समॅन ह्या खाशेल्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करता. भ्रश्टाचार आनी बेकायदेशीर कामां थांबोवप तशेंच नागरिकांक समानता मेळोवन दिवप हें तांचें मुखेल काम. भौशिक लोकशाय पक्ष, हो देशांतलो मुखेल पक्ष. सॅटर पार्टी, मोडरेट पार्टी आनी लिबरल पार्टी हेय थंयचे म्हत्वाचे पक्ष. जाल्यार कम्युनिस्ट आनी ग्रीन पार्टी हे थंयचे ल्हान पक्ष.

राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हूण देशाचे २४ प्रांत केल्यात. त्या प्रांतांचें स्वतंत्र थळावें सरकार आसून, ताचेर लक्ष दवरपाखातीर दर एका प्रांतांत गव्हर्नर नेमतात. लोकांनी वेंचून काडिल्ल्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याप्रमाण तो सरकार चलयता.

अर्थवेवस्था : स्विडन हें एक गिरेस्त उद्येगीक राश्ट्र. भरभराटीक पाविल्ली ताची अर्थवेवस्था मुखेलपणान सुदारिल्ली अभियांत्रिकी आनी सर्व्हिस इंडस्ट्रीज हांचेर आदारिल्ली आसा. निर्यातीसावन मेळपी येणावळिचोय वांटो खूब म्हत्वाचो. सुमार ९०% स्विडिश उद्येग खाजगी मालकितेचे आसात. घट्ट लांकूड आनी लोखण हांच्या व्हड सांठ्यांक लागून स्विडनाक अर्थीक मळार विकास करपाक शक्य जालें अशें अर्थतज्ञांचें मत. जलविद्युत् केंद्र आनी अणुशक्ती केंद्र हांचेसावन देशाक जाय आशिल्ली ऊर्जा मेळटा. दक्षिणेक आनी मध्याक आशिल्ली पिकाळ जमीन देशाक अन्न पुरवण करता.

वट्ट भुंयेंतली फकत १०% जमीन शेतवडीखातीर आसा. देशाचे सामके दक्षिणेक स्कॅन ह्या वाठारांतलें बरें हवामान आनी पिकाळ जमनीक लागून थंय तरेकवार पिकां भरपूर प्रमाणांत काडटात. दक्षिणेकडच्या हेर भागांनी आनी मध्य वाठारांतय कांय प्रमाणांत पिकां काडटात. देशाचो उत्तरेकडचो भाग चड थंड आशिल्ल्यान थंय कसलेंच पीक काडपाक मेळना. हांगा जावपी मुखेल पिकावळींत बार्ली, ओट, बटाट, शुगर बीट आनी गंवाचो आस्पाव जाता. चडशे शेतकामती सहकारी संस्थेचे वांगडी आसात. ही संस्था शेतकामत्यांक सगळे तरेचो आदार दिता. दूद उत्पादन आनी पशुपालन हे शेतकामत्यांक खूब येणावळ दिवपी मुखेल वेवसाय. दूद, बीफ आनी पोर्क हांचो खप चड आसा.

देशांत सांपडपी खनिजांभितर लोरवण हें चड म्हत्वाचें. स्विडनांत सांपडपी लोरवण माल हो बऱ्या दर्ज्याचो आसून तो मुखेलपणान लॅपलँड भागांत सांपडटा. स्कॅलेफटी भागांत तांबें, भांगर, शिंशें आनी रुपें मेळटा.

हांगाचे वट्ट भुंयेतली सुमार १/५ भूंय रानारवाला आसा. रानांसावन मेळपी घट्ट मदेराची व्हडा प्रमाणांत निर्यात जाता. नुस्तेंमारीय व्हडा प्रमाणांत चलता. नुस्तें मारपाखातीर आधुनिक यांत्रिक बोटींचो उपेग जाता.

उद्देगधंद्याच्या मळार स्विडनान दोळे दिपकावपी उदरगत सादल्या. लोरवण आनी तिरवें संबंदीत उद्देग हे हांगाचे मुखेल उद्देग. देशांत उच्च दर्ज्याचें तिरवें तयार करतात. हेर उद्देगांचीय वाड जाल्ली आसा. वट्ट निर्यातींत उद्देगीक उत्पादनाचो वांटो सुमार २/५ इतलो आसता. देशांतले सुमार २/३ कामगार सर्व्हीस उद्देगांत आसात. स्विडनाचें आयाती परस निर्यातीचें मोल चड आसा. वाहनां आनी तांचे मेकळे भाग, विद्युत् मशिनां, रसायनां, मदेर, तिरवें आनी हेर अभियांत्रिकी मशीनांची व्हड प्रमाणांत निर्यात जाता. जाल्यार पॅट्रोलियम आनी अन्न - धान्य हांची आयात जाता. स्विडनाचे मुखेलपणान जर्मनी, ब्रिटन, अमेरिका, नॉर्वे, फिनलँड आनी डेनमार्क ह्या देशांकडेन वेपारी संबंद आसात. स्विडन हो युरोपियन फ्री ट्रेड असोसिएशनाचो वांगडी आसा.

येरादारी आनी संचारण : येरादारीच्या मळार स्विडनांत खूब सुदारणा जाल्ली आसा. रस्त्यांचें आनी रेल्वेमार्गांचें जाळें देशभर पातळिल्लें आसून, रेल्वेमार्गांचेर सरकारी नियंत्रण आसा. जर्मनी आनी डेनमार्क हे देश उदकामार्गान जोडल्यात. स्टॉकहोम शारांत आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसा. मालमो आनी गोटेबर्ग हेय विमानतळ म्हत्वाचे. गोटेबर्ग हें देशांतलें मुखेल बंदर. हेर म्हत्वाच्या बंदरांत स्टॉकहोम, मालमो आनी हॉल्सिन्गबर्ग हांचो आस्पाव जाता.

स्विडनांत सुमार ११५ दिसाळीं उजवाडा येतात. तातुंतलीं आपटोब्लाडेट, दाजेन्स न्हेटर आनी एक्सप्रेसन हीं मुखेल. चडशीं नेमाळीं खाजगी मालकिचीं आसून, सरकारान तांकां पुराय स्वातंत्र्य दिलां. दूरसंचारण (Telecommunication) ची उदरगत स्विडनांत जाल्ली आसा. देशांतल्या सगळ्या वाठारांनी दूरध्वनी आसा. 'द स्विडिश ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन' ही राश्ट्रीय प्रसारण संस्था. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी सेवेचेर हे संस्थेचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण : स्विडनाची १९९९ वर्सा लोकसंख्या ८,८८६,७३८ आशिल्ली. देशाच्या आवांठाचे तुळेंन स्विडन हो युरोपांतलो उणी लोकसंख्या आशिल्लो देश. थंय दर एक चौ. किमी.क फकत १९ लोक रावतात. देशांतले सुमार ८४% लोक शारांनी रावतात. स्विडनाचे सुमार ९५% लोक लुथेरन चर्चचे अनुयायी आसात. रोमन कॅथलीक, मिशन कोवेनन्ट चर्च, पॅन्टेकोस्टल, बॅप्टीस्त

आनी ज्यू धर्मीय लोकय थंय कांय प्रमाणांत आसात. फिनीश आनी लॅप्स हे अल्पसंख्येन सांपडपी लोक. फिनिशांचो आंकडो सुमार पन्नास हजार आसून ते देशाचे उत्तरेक आनी उदेंत दर्यादेगांनी रावतात. लॅप्स हे लोक मुखेलपणान खणीत वा भंगसारळींनी काम करतात.

चडशे स्विडीश हे आदीम जर्मनी पंगडाचे वंशज. डॅन्स आनी नॉर्वेजीयन लोकांकडेन तांचो लागींचो संबंद आसा. चडशे स्विडीश हे लांब, गोरे, धवशे वा तांबशे केंस आनी निळेशे दोळे आशिल्ले लोक. तांचें राहणीमान उंचेल्या दर्ज्याचें आशिल्ल्यान तांचें जेवणय खाशेले पद्दतिचें आसता. तांकां जेवणाची सुरवात शितळ (Cold Fish) नुस्तें खावन करपाक आवडटा. उपरांत ते शितळ मांसांचे वेगवेगळे प्रकार खातात. मागीर कांय गरम जिन्नस ते खातात. निमाणेकडेन ते फळां वा कांय गोड पदार्थ खातात. स्मोर्गास्बोर्ड हो तांचो राश्ट्रीय खाणाप्रकार. हो पदार्थ ते मुखेलपणान सुटये दिसा खातात. सुटये दिसा हो पदार्थ थंयच्या सगळ्या हॉटेलांनी मेळटा. कॉफी हें तांचें आवडिचें पेय. देशाचें हवामान शितळ आशिल्ल्यान ते वोडका, व्हायन, बियर आनी हेर आल्कोहॉलीक पेयां पियेतात.

स्विडीश ही देशाची अधिकृत भास. ती जर्मनीक भाशा समुहांतली एक. डॅनीश आनी नॉर्वेजीयन भाशांकडेन तिचो लागींचो संबंद आसा. उलोवपाची आनी बरोवपाची भास पुराय देशांत सारकीच आसली, तरीय कांय प्रदेशांनी थळावी शैली आयकूंक मेळटा. साबार फिनिशी लोक फिनीश भास उलयतात. पूण शिक्षणखातीर तांकां स्विडीश भाशेचोच उपेग करचो पडटा. इंग्लीश भाशेचोय वापर कांय प्रमाणांत जाता.

शिक्षणीक मळार खूब उदरगत जाल्ली आसा. हांगा सगळ्यांक शिक्षणाची एकसारकी संद मेळटा. साक्षरतचें प्रमाण ९०% परस चड आसा. मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण फुकट. तशेंच ७ ते १६ वर्सांमेरेन शिक्षण सक्तीचें आसा. विश्वविद्यालय, टॅक्नीकल आनी हेर खाशेल्या विद्यापिठांचेर सरकारचें नियंत्रण उरता. सात वर्सां सकयल्ल्या भुरग्यांखातीर साबार खाजगी बालवाडी आसात. स्विडीश मुळाव्या शिक्षणाक गुण्डस्कोला अशें म्हण्टात. हें मुळावें शिक्षण ७ ते १५ वर्सांमेरेन तीन तीन वर्सां अशें तीन पांवड्यांनी विभागलां. मुळाव्या शिक्षणाच्या तिसऱ्या पांवड्यांत विद्यार्थ्यांक आपले आवडिचो विशय घेवपाक मेळटा. गोटेबर्ग, लिंगोपींग, लुंड, स्टॉकहोम, उमेआ आनी अपसाला हीं देशांतलीं स विश्वविद्यालयां. तातुंतलें अपसाला हें सगळ्यांत पोरनें. तें १४७७ त उबारिल्लें. स्विडनांत स संशोधक ग्रंथालयां आसात.

स्विडीश साहित्याचें मूळ युरोपी मध्य युगांत सांपडटा. पूण दर्जेदार साहित्याची रचणूक एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन जावपाक लागली. आगुस्त स्ट्रिन्डबर्ग हो स्विडीश साहित्य इतिहासांतलो

श्रेष्ठ साहित्यकार. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आनी विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक ताचीं नाटकां खूब गाजलीं. ताणें नाटक क्षेत्रांत क्रांती घडोवन हाडून, आधुनिक नाटकाची बुन्याद घाली. विसाव्या शेंकड्यांत साबार स्विडीश साहित्यकारांक नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळ्यात. सेल्मा लागेरलोफ (१९०९), वर्नर वॉन हेडनस्टॅम (१९१६), अरीक एक्सेल कार्लफेल्ड (१९३१), पार फाबिएन लॅंगर्कविस्ट (१९५१), एवीन जॉनसन आनी हॅरी एडमण्ड मार्टिनसन (१९७४). विसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक माज सजोवाल आनी पॅर बाहलू ह्या घोव - बायलेन बरयल्ल्या कादंबऱ्यांक संसारीक नामाना मेळ्ळी.

लळीत कलेच्या मळार स्विडनान आपली रवाशेली अशी शैली निर्माण करूंक ना. चित्रकला, संगीत, शिल्पकला, वास्तूशिल्प उबारतना तांणी युरोपी आनी हेर शैलीचें अनुकरण केलां. कार्ल मिल्स हो स्विडनांतलो प्रसिद्द शिल्पकार, जाल्यार एन्डर्स झोर्न हो प्रसिद्द चित्रकार. जेनी लॅंड ही एकुणिसाव्या शेंकड्यांतली एक नामनेची ऑपेरा गायिका. तिचो आजूय 'स्विडीश नायटिंगेल' म्हूण उल्लेख जाता. टेनोर जुसी, बॅजोर्लिन आनी बर्जीत निलसोन हे विसाव्या शेंकड्यांतले प्रसिद्द ओपेरा गायक. फिल्म इंडस्ट्रीज हातुंतय भोव उदरगत जाल्ली आसा. विक्टर स्जोस्ट्रोम आनी माउरिटज स्टीलर हे फिल्म इंडस्ट्रींतले प्रसिद्द संचालक. तांचे चडशे सिनेमा स्कॅन्डीवीयन साहित्याचेर आदारल्या. ग्रॅटा गार्बा आनी इन्ग्रीड बर्गमॅन ह्या सिनेतारकांनी अमेरिकेक नामना जोडचे पयलीं स्विडनाच्या सिनेमांनी काम केल्लें.

वाडट्या शारीकरणाक लागून लोकवेद, लोकनृत्य, लोकगीत हांचो लागीं लागीं अस्त जाल्लो आसा. पूण अँडवेण्ट, लुसिआ, क्रिस्मस, इस्टर हे सण स्विडीश लोक व्हडा उमेदीन मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

हंगेरी : मध्य युरोपांतलो चारयवटांनी जमनीन रेवाडिल्लो एक ल्हान देश. क्षेत्रफळ ९३,०३२ चौ. किमी. लोकसंख्या १०,५००,०००. हंगेरीक हेर सात देशांनी रेवडिला. ताचे उत्तरेक झेकोस्लावाकिया, आग्नेयेक युक्रेन, उदेंतेक रोमानिया, दक्षिणेक युगोस्लाव्हीया आनी क्रोयेशिया आनी अस्तंतेक स्लोवेनिया तशेंच ऑस्ट्रिया हे देश आसात. बुडापेस्ट हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : हंगेरिची चडशी भूंय सरवल आनी सपाट आसा. देशाचो सुमार दोन - तृतीयांश भाग दर्याथरासावन १९८ मी. उणे उंचायेचो आसा. उत्तरेकडचो उणे उंचायेचो पर्वतीय भाग सोडलो जाल्यार, हंगेरिचो उदेंत भाग सपाट आसा. माऊंट केकस् हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ताची उंचाय १,०१५ मी. आसून ताचो आस्पाव उत्तरेकडच्या पर्वतीय प्रदेशांत जाता. देशाचो अस्तंतेकडचो चडसो भाग दोंगरी आनी पर्वतीय आसा.

तिस्झा ही देशांतली सगळ्यांत व्हडली न्हंय. तिची लांबाय ५७९ किमी. आसून ती उदेंत हंगेरींत उत्तरेकडच्यान दक्षिणेकडेन व्हांवता. डेन्यूब हे मुखेल न्हंयेचो तो फांटो. उत्तरेकडची कांय शिम डॅन्यूब न्हंयेन तयार केल्या. तशेंच देशाच्या मध्य भागांतल्यान ती उत्तरेकडच्यान दक्षिणेकडेन व्हांवता. उदका येरादारीखातीर तिचो खूब उपेग जाता. देशांतले अस्तंतेक आशिल्लें बॅलाटोन हें मध्य युरोपांतलें सगळ्यांत व्हडलें तळें. ताणें देशाचो ५९६ चौ. किमी. भाग रेवडिला.

भूंयरचणूकेचे नदरेन देशाचे चार भाग केल्यात ते अशे - १) ग्रेटर प्लॅन २) ट्रान्सडेन्यूबिया ३) लिटल प्लॅन आनी ४) उत्तरेकडचो ऊंच प्रदेश.

उत्तरेकडचो पर्वतीय भाग सोडल्यार डेन्यूब न्हंयेच्या उदेंतेकडच्या भागाचो ग्रेटर प्लॅन ह्या भागांत आस्पाव जाता. रेंवेच्यो राशी आनी न्हंयांचीं कांय अशीर देगणां सोडल्यार हो प्रदेश सपाटच आसा. देशाचो वायव्येकडचो कोनसो सोडलो जाल्यार डेन्यूब न्हंयेचे अस्तंतेक आशिल्लो सगळो प्रदेश ट्रान्सडेन्यूबिया भागांत आस्पावता. ट्रान्सडेन्यूबिया हो दोंगुल्ल्यांचो आनी पर्वतीय भाग. बॅलाटोन तळ्याचे उत्तरेक वांटकुळ्या आनी मोटव्या दोंगुल्ल्यांची सांखळी तयार जाल्या. वायव्येकडचो कोनसो लिटल प्लॅनांत मोडटा. तो मुखेलपणान सपाटच आसा. डेन्यूब न्हंयेचो आग्नेयेकडचो आनी ग्रेटर प्लॅनाचे उत्तरेकडचो भाग म्हळ्यारच उत्तरेकडचो ऊंच प्रदेश. हो ग्रेट कार्पाथियन पर्वत प्रणालिचोच एक भाग आसा.

सादारणपणान हंगेरिंतलो शिंयाळो चड थंड आनी गीम चड उश्ण आसा. जानेवारी म्हयन्यांत देशांतलें सरासरी तापमान -२° सॅ. आनी जुलय म्हयन्यांत तें २१° सॅ. मेरेन चडटा. पावस आनी हिम हांच्या रुपान हंगेरींत सादारणपणान वर्सुकी उदकाचो शिंवर ६० सेंमी. पडटा.

उद्देगीक क्रांती उपरांत, आधुनिकीकरणाच्या हावेसान हंगेरीन चडशीं मुळावीं रानां मारून उडयलीं. पूण फाटल्या कांय वर्सासावन पायन रुखांची लागवड करून रानक्षेत्र वाडोवपाचे सरकारी यत्न चल्ल्यात. पूण हंगेरीची चडशी भूंय सपाट आनी उणे उंचायेची आशिल्ल्यान तांच्या वावराक फाव तसो प्रतिसाद मेळना. हांगाच्या चड उंचायेच्या रानांनी हरणां आनी रानदुकर चड आसात. सरवल भागांतल्या तणाच्या वाठारांनी सोंशे, हुंदराचे कांय प्रकार, चानयो, तितर आनी हेर मोनजात सांपडटा.

इतिहास : मागियार लोकांनी णवव्या शेंकड्यांत डेन्यूब न्हंयेच्या मध्य पाणट्यांत आपलो शेक बसयल्या उपरांत हंगेरी राज्य अस्तित्वांत आयलें. हें घडणुकेच्या हजारवर्सा आदीं हांगा लोकांचो राबितो आशिल्लो अशें म्हण्टात. पूण ताची म्हायती स्पश्टपणान मेळना. मागियार लोक हांगा पावले तेन्ना हंगेरिचो कांय भाग (पन्नोनिया

आनी डार्लिया प्रांत) रोमी साम्राज्याखाल आशिल्लो. आपाद हाच्या फुडारपणाखाल पवत्या शेंकड्याच्या शेवटाक मागियार टोळयेन डेन्यूब न्हंयेभोंवतणचो चडसो वाठार हातासलो. तातूंत, सद्या हंगेरी म्हूण अस्तित्वांत आशिल्ल्या देशाचो चडसो भाग आस्पाविल्लो. हांगा आपलो तळ उबारून, ते युरोपांतल्या हेर प्रसिद्द शारांचेर घुरी घालून तीं लुट्टाले. पूण ९५५ त जर्मन राजा ओट्टो पयलो हाणें मागियारांचो पराभव केलो. तेन्नाच्यान तांणी अस्तंत युरोपी राज्यांचेर घुरयो घालपाचें सोडून हंगेरींतच आपलो राबितो केलो.

९७० त आपादचो पणटूर गेझा हो मागियार टोळयेचो मुखेल जालो. ताणें मागियारांचे ल्हान ल्हान पंगड एकठांय हाडून मागियारांचें संयुक्त राश्ट्र करपाक सुरवात केल्ली. ताच्या मरणाउपरांत ताचे चलो स्टिफन हाणें तो वावर चालू दवरलो. स्टिफन हो रोमन कॅथलीक आशिल्लो. ताणें पोप सिल्वेस्टर दुसरो हाचेकडेन आपल्याक हंगेरीचो राजा करचो म्हूण मागणी केल्ली. पोपान ती मान्य करून १००० त ताका हंगेरीचो राजा केलो. स्टिफन हो हंगेरीचो पयलो राजा. राजा जाल्या उपरांत स्टिफनान हंगेरिचो रोमन कॅथलीक धर्म हो राजधर्म म्हूण जाहीर केलो. कॅथलीक चर्चीन १०८३ त (म्हळ्यार स्टिफनाच्या मरणाच्या ४५ वर्सा उपरांत) ताका संत म्हूण घोशीत केलो. उपरांत आपादच्या वंशजांनी १३०९ मेरेन हंगेरीचेर शेक चलयलो. आपाद वंशजांनी आपल्या तिनशें वर्सांच्या काळांत हंगेरीची एक बळिश्ट किरिस्तांव राज्य म्हूण उबारणी केली.

१३०९ त आपादच्या निमाण्या राजाक मरण आयल्याउपरांत फुडलीं २२५ वर्सा मेरेन हंगेरी हें एक स्वतंत्र राज्य म्हूण नंदतालें. ह्या काळांतलो चार्ल्स रॉबर्ट हो इटालींतले आंज्यो वंशावळींतलो एक प्रसिद्द राज्यकर्तो आशिल्लो. ताणें १३०८ ते १३४२ मेरेन हंगेरिचेर राज्य केलें. आपाद वंशावळिच्या निमाण्या राजा उपरांत हंगेरींत निर्माण जाल्ले तणावाचे परिस्थितीचेर आळो घालून, चार्लसान थंय शांतता प्रस्थापीत केली. पंदराव्या शेंकड्याच्या मध्याक जॉन हंयादी हाणें हंगेरीचें मुखेलपण करून ऑट्टोमन तुर्कांच्यो घुरयो परतून लायिल्ल्यो. १४५८ त हंयावीचो पूत माथियास कोविनस हंगेरीचो राजा जालो. ताच्या वेळार हंगेरिची खूब भरभराट जाली. तशेंच इटालियन प्रबोधनाचें तें मुखेल केंद्रय आशिल्लें. १४९० त माथियासच्या मरणाउपरांत हंगेरींत परतून अस्थिरता आनी तणाव निर्माण जालो. राजशाय दुबळी जावन वरिश्ठ घराण्यांतल्या लोकांनी राजकारभाराचीं चडशीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतिल्लीं. त्या तेंपावयलो हंगेरिचो समाज हो मुखेलपणान शेतकामत्यांचो आशिल्लो. ते जमिनदारांखातीर शेतवडींत राबताले. वरिश्ठ लोकांचो शेक आयल्या उपरांत ते शेतकामत्यांक आनीक सतावपाक लागले. हाका लागून १५१४ त शेतकामत्यांनी तांचेआड उठाव केलो. पूण वरिश्ठ लोकांनी तो मोडून उडोवन, उपरांत ते शेतकामत्यांक गुलामांभशेन वागोवपाक लागले.

सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक हंगेरिची भौशिक स्थिती खूब इबडिल्ली. हे परिस्थितीचो फायदो घेवन १५२६ त तुर्कांनी हंगेरीचो पराभव केलो. तांणी मध्य हंगेरिचेर आपलो शेक बसयलो. तुर्कांउपरांत ऑस्ट्रियेच्या हेबस्बर्गान सुरवेक हंगेरिचो अस्तंत आनी उत्तरेकडचो भाग ऑस्ट्रियेक जोडलो. उपरांत तुर्कांक धांवडावन ताणें पुराय हंगेरिचेर ऑस्ट्रियेचो शेक बसयलो. उपरांत हेबस्बर्ग घराण्यान हंगेरी लोकांक चड करून प्रोटेस्टंट पंथीय लोकांक वायट वागणूक दिली. हे तांचे सतावणुकेक लागून हंगेरी लोकांनी १७०३ त देशव्यापी उठाव केलो. त्या उठावांत, फ्रान्सिस राकोझील दुसरो हाणें फुडारपण केल्लें. हॅबस्बर्ग घराण्यान १७११ त हो उठाव मोडून उडयलो. पूण उपरांत तांणी साबार येवजणो आंखून भौशिक, अर्थीक आनी राजकीय मळांचेर कांय प्रमाणांत सुदारणा घडोवन हाडल्यो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातेक काउंट स्टिफन शेचनी हाच्या फुडारपणाखाला हंगेरी संस्कृतायेचो पुनर्जल्म आनी राश्ट्राभिमान वाडोवपाखातीर चळवळ सुरू जाली. लुइस कोसुत हो १८४० तलो प्रसिद्द समाज सुदारक. सुधारणा चळवळीवांगडा ल्हव ल्हव स्वातंत्र्य चळवळय सुरू जाली. १८४८ त जाल्ले फ्रेंच क्रांतिचो प्रभाव हंगेरी समाजाचेरय पडलो. ऑस्ट्रियेन हंगेरिच्या राजकारणांत खूब बदल घडोवन हाडले. पूण हंगेरी लोकांक आपल्याच शेकातळा दवरले. ऑस्ट्रियेन हंगेरीक पुराय स्वातंत्र्य दिवपाक न्हयकार दिल्ल्यान हंगेरीयन लोकांनी कोसुतच्या फुडारपणाखाला क्रांतिकारी सरकाराची स्थापणूक करून १८४९ त हंगेरीचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. पूण ऑस्ट्रियेन रशियेच्या पालवान हंगेरी सैन्याचेर हार घालून तांकां परतून आपल्या शेकातळा दवरले. पूण १८५९ त फ्रांस आनी इटली देशांनी मेळून, जाल्यार १८६६ त परसिया आनी इटलीन मेळून ऑस्ट्रियेचो पराभव केलो. हे परिस्थितीचो फायदो घेवन हंगेरीन फ्रांसिस डिक हाच्या फुडारपणाखाल ऑस्ट्रियेच्या सम्राटाकडेन ऑस्ट्रिये इतलेच हंगेरीकय हक्क आसचे म्हूण मागणी केल्ली. उपरांत तांच्यांत कबलात जावन, एकेच राजेशायेखाला दोन देश एकठांय आयले. पूण दोनय देशांखातीर वेगवेगळीं संविधानां आशिल्लीं. ऑस्ट्रिया - हंगेरी रचणुके उपरांत दोनय देशांची खूब उदरगत जाली. हंगेरिच्या अर्थीक, संस्कृतीक आनी शिक्षणीक मळार खूब विकास जालो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन आनी विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक वसणूक आनी वेपार सर्त हांच्यावयल्यान युरोपी देशांभितरली दुस्मानकाय वाडत गेल्ली. ऑस्ट्रिया - हंगेरिचोय हे सर्तींत आस्पाव आशिल्लो. १९१४ त बोस्नियाच्या विद्यार्थ्यान ऑस्ट्रिया - हंगेरिच्या वारसाची हत्या केल्ली तेन्ना, ऑस्ट्रिया - हंगेरीन आपलो शेजारी देश सर्बीयक दोशी थारावन ताचे आड झूज उबारलें. उपरांत दोनय देशांच्या इश्ट राश्ट्रांनी एकामेकांआड झुजां उबारलीं. अशे रितीन पयलें महाझूज सुरू जालें (१९१४ - १९१८). ह्या झुजांत जर्मनी,

बल्गेरिया आनी ऑटोमन साम्राज्यान ऑस्ट्रिया - हंगेरीक तेंको दिल्लो, जाल्यार फ्रांस, रशिया, ग्रेट ब्रिटन आनी उपरांत अमेरिकेन सर्बीयेक तेंको दिल्लो. ह्या झुजांत ऑस्ट्रिया - हंगेरी आनी तांच्या इश्ट राश्ट्रांचो पराभव जालो. उपरांत ३ नोव्हेंबर १९१८ दिसा ऑस्ट्रिया - हंगेरिन झूज बंदीची कबलात मान्य केली. १६ नोव्हेंबर १९१८ दिसा हंगेरीयन लोकांनी ऑस्ट्रियेआड उठाव करून हंगेरी हें प्रजासत्ताक म्हूण घोशीत केलें. काउंट मायकल कारोली हो स्वतंत्र हंगेरीचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. पूण मार्च १९१९ त कम्युनिस्ट आनी समाजीक पक्ष एकठांय येवन तांणी युती सरकार घडोवन हाडलें. उपरांत कम्युनिस्ट मुखेली बेला कून हाणें हुकूमशाह ह्या नात्यान राजकारभाराचीं सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. पूण रोमानियेकडच्यान पडिल्ली हार आनी अर्थीक अडचणींक लागून ताचो शेक चड तेंप चलूंक शकलो ना. उपरांत १९१९ त अँडमिरल निच ओलास होर्थी सत्तेर आयलो. होर्थी हो राजा नासलो तरी राजेशहा ह्या नात्यान ताणें २५ वर्सां हंगेरिचेर शेक गाजयलो. १९२० त हंगेरी आनी ताच्या इश्ट राश्ट्रांनी मेळून ट्रिआनोनची कबलात मान्य करून घेतली. ही कबलात पयल्या महाझुजांत जैतीवंत थरिल्ल्या देशांनी घडोवन हाडिल्ली. ट्रिआनोनचे कबलातीक लागून हंगेरीक आपलो व्हड प्रदेश वगडावंचो पडलो.

पयल्या महाझुजाक लागून देशाची भौशिक आनी अर्थीक स्थिती खूब इबाडिल्ली. ट्रिआनोन कबलातीक लागून तांकां कांय व्हड कारखाने वगडावंचे पडले. जर्मनींत हिटलर सत्तेर आयल्या उपरांत ताणें हंगेरीक आपलेवटेन वळोवन पयल्या महाझुजांत वगडायल्ले सगळे प्रदेश परतून मेळोवन दिवपाचें उतर दिलें. १९३८ त हंगेरीन झेकोस्लावाकिया, रोमानिया आनी युगोस्लाव्हीयाचेर घुरी घालून आपले प्रदेश परतून घेतले. एप्रिल १९४१ त हंगेरीन हिटलराक युगोस्लाव्हीयाचेर घुरी घालपाक तेंको दिवन दुसऱ्या महाझुजांत वांटो घेतलो. १९४३ मेरेन हंगेरीचो शेक दिसान दीस वाडत आसा तें पळोवन हिटलरान हंगेरिचेर घुरी घाली. होर्थी हाका बंदखणींत उडोवन ताणें हंगेरींत नाझी सरकारची स्थापणूक केली. त्यावेळार ताणें हंगेरींतल्या पांच लाखांवयर ज्यू लोकांक जर्मनींत धाडून तातुंतल्या चडशा जाणांक मारून उडयले. १९४४ त सोविएत युनियनान हंगेरींतल्या नाझी सैन्याचो पराभव केलो. १९४५ त हंगेरी आनी जैतिवंत इश्ट राश्ट्रांनी कबलात केली. ते कबलातीप्रमाण हंगेरीन १९३८ मेरेन घेतिल्ले सगळे प्रदेश परत करपाचें मान्य केलें.

दुसऱ्या महाझुजा उपरांत हंगेरींत वेंचणूक जावन हंगेरी प्रजासत्ताक म्हूण घोशीत केलें. ते वेंचणुकेंत कोणाकच भौमत मेळूंक नाशिल्ल्यान युती सरकार अस्तित्वांत आयलें. सरकारांत रमालहोल्डर ह्या पक्षाचो शेक आशिल्लो. पूण सोविएताचें सैन्य थंय आशिल्ल्यान तांच्या आदारान उपरांत हंगेरी सरकारांत कम्युनिस्टांनी आपलो शेक

बसयलो. १९४७ चे वेंचणुकेंतय कम्युनिस्टांक भौमत मेळोवपाक अपयश आयलें. पूण तोमेरेन तांणी सोविएताच्या आदारान देशांतल्या व्हड व्हड हुद्द्यांचेर आनी म्हत्वाच्या जाग्यांचेर आपली नेमणूक करून घेतिल्ली. १९४९ त कम्युनिस्टांनी देशांतले हेर पक्ष बेकायदेशीर थारावन पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतली. सोविएत युनियनाचे धर्तेचेर तांणी हंगेरीखातीर नवें संविधान आपणायलें. कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली माथायस राकोसी हाणें सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेवन, आपली हुकूमशाय राजवट सुरू केली. पूण ताणें आपणायल्ल्या येवजण्यांचेर अर्थीक आनी भौशिक स्थितीचेर वायट परिणाम जाल्ल्यान पुराय देशांत तंग वातावरण निर्माण जालें. देखून १९५३ त राकोसीचे सुवातेर इम्रे नॉगी हाची राश्ट्राध्यक्ष म्हूण नेमणूक केली. नॉगीन कांय सुदारणा चळवळी चालीक लावन, हंगेरी लोकांक कांय प्रमाणांत स्वातंत्र्य दिलें. पूण राकोसी आनी पक्षाच्या हेर वांगड्यांक ही गजाल मानवली ना. राकोसीन १९१५ त नॉगीक सत्तेभायरो करून परतून पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतली. पूण ताणें आपणायल्ल्या येवजण्यांक लागून लोकांत परतून असंतोश निर्माण जावन, तांणी १९५६ त देशव्यापी क्रांती घडोवन हाडली. नॉगी परतून राश्ट्राध्यक्ष जालो. पूण सोविएत युनियनान व्हड सैन्य धाडून तो उठाव मोडून उडयलो. शेंकड्यांनी हंगेरी लोकांक मारून उडयले वा बंदखणींत घाले, जाल्यार सुमार दोन लाखांवयर लोक देश सोडून गेले. नॉगी आनी ताच्या सांगात्यांक दोशी थारावन १९५८ त तांकां मरणाची ख्यास्त फर्मायली.

क्रांती उपरांत सोविएत युनियनान हंगेरीवयलो आपलो शेक आनीक घट्ट केलो. जानोस कदार हो कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली नवो राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें देशांत शांतताय हाडपाखातीर लोकांक कांय प्रमाणांत स्वातंत्र्य दिलें, तशेंच नव्यो अर्थीक येवजण्यो आंखल्यो. सुरवेक लोकांच्या राहणीमानांत खूब सुदारणा जाली. पूण १९७० त देशाची अर्थीक स्थिती परतून इबाडली. १९८८ त कॅरोली ग्रोझ हंगेरिचो नवो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८८ चे निमाणेकडेन मिक्लोस नॅमेथ हाची राश्ट्राध्यक्ष म्हूण नेमणूक केली. १९८९ त संविधानांत सुदारणा घडोवन लोकांक आनीक स्वातंत्र्य दिलें. हेर पक्षांकय मान्यताय दिल्ली. १९९० त जाल्ले वेंचणुकेंत साबार पक्षांनी वांटो घेतिल्लो. तातूंत हंगेरियन डॅमोक्रेटीक फोरम ह्या पक्षाक भौमत मेळ्ळें. आर्पाद गोंझ हो हंगेरिचो नवो राश्ट्राध्यक्ष जालो.

राज्यवेवस्था : कम्युनिस्टांची राजवट आशिल्ली तेन्ना तांणी हेर सगळे पक्ष बेकायदेशीर थारावन म्हत्वाचे हुद्दे आपलेकडेन दवरिल्ले. पूण १९८८ सावन कम्युनिस्ट विचारसरणेक हंगेरी लोकांनी खर विरोध परगटायल्ल्यान कम्युनिस्टांक देंवती कळा लागली. १९८९ त कम्युनिस्टांनी आपल्याक समाजवादी म्हूण घोशीत केले. त्याच वर्सा नवें संविधान तयार करून हंगेरीन भौपक्षीय लोकशाय

पद्दत आपणायली. १९१० त भौपक्षीय वेंचणूक जावन तातूंत हंगेरीयन डॅमोक्रेटीक पक्षाक भौमत मेळ्ळें.

हंगेरीची संसद एक सदनी आसून तिका नॅशनल असेंबली अशें म्हण्टात. संसदेंतल्या वांगड्यांक भौशिक मतदानान चार वर्सांखातीर वेंचून काडटात. राश्ट्राध्यक्ष हो देशाचो मुखेली. काउंसिलाच्या वांगड्यांची नेमणूक विधानसभा करता. प्रधानमंत्री हो काउंसिलाचो अध्यक्ष.

राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हूण देश १९ प्रांतांनी (Countries) आनी ६ शारांनी विभागला. त्या त्या प्रांताचो वा शाराचो राज्यकारभार चलोवपाखातीर खाशेलें काउंसिल आसता. भौशिक मतदानान काउंसिलच्या वांगड्यांक चार वर्सांखातीर वेंचून काडटात.

अर्थीक स्थिती : दुसऱ्या महाझुजापयलीं हंगेरीची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेरय आदारिल्ली. पूण उपरांत कम्युनिस्टांनी देशांत आपलो शेक बसोवन हंगेरीची पुराय अर्थवेवस्था आपल्या हातांत घेतली. तांणी सोविएत युनियनच्या आदारान व्हड व्हड उद्देग सुरू केले. हंगेरीची अर्थवेवस्था घट्ट करपाखातीर १९६८ त कम्युनिस्टांनी 'न्यू इकोनोमीक मॅकानिझम' ही येवजण आंखली. सुरवेच्या काळांत हे येवजणेखाल देशाची खूब भरभराट जाली आनी लोकांचो रावपाचो दर्जाय वाडत गेलो. पूण उपरांत म्हारगाय आनी वेपारी तूट वाडत गेल्ल्यान १९८० त ही येवजण बंद केली. १९९० त कम्युनिस्टांची राजवट काबार जाल्याउपरांत नव्या सरकारान अर्थवेवस्थेंत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर नव्यो येवजणो चालीक लायल्यात.

हंगेरीन उद्देगीक मळाचेर झोपय मारिल्ली आसली तरी, आयज लेगीत थंय शेतवडीक खूब म्हत्व आसा. शेतकी उत्पन्नांत वेगवेगळ्या पिकावळीचो ६०% जाल्यार, पशुपालनाचो ४०% आस्पाव जाता. मको, बटाट, द्राक्षां, शुगर बीट आनी गंव हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. पशुपालनांत कुकडां आनी दूकर पोसपाच्या वेवसायाक चड प्राधान्य दिलां.

हंगेरिचे भुयेंत वेगवेगळ्या खनिजांचे सांठे आस्पावल्यात. तातूंत फांतरी कोळसो, लोखण, मँगनीज, सैमीक वायू आनी खनिज तेलांचो आस्पाव जाता. बॉक्सायट हें देशांतलें चड म्हत्वाचें खनिज. मॅसेक पर्वताचेर युरेनियमचे सांठे सांपडल्यात.

देशांतले चडशे व्हड उद्देग राज्य सरकाराच्या नियंत्रणाखाल चलतात. कम्युनिस्टांची राजवट सोंपल्या उपरांत खाजगी उद्देग वाडत आसा. हंगेरींतल्या मुखेल उद्देगांत लोखण, तिखें, बसी आनी रेल्वे बांदप, तशेंच विद्युत् आनी इलेक्ट्रोनीक सामान, अन्न प्रक्रिया, वखदां, लुगट हांचो आस्पाव जाता.

हंगेरीचे अर्थवेवस्थेचो व्हड वांटो परकी वेपाराचेर आदारून आसा. आधुनिक मशिनां, मोटारी, कोळसो, कापूस, विद्युत् शक्ती,

सारें, लोखणी म्हाल आनी तेल हांची व्हड प्रमाणांत आयात जाता. जाल्यार अॅलुमिनां, वखदां, प्रक्रिया केल्ले अन्न पदार्थ, सोरो आनी तिरव्याची निर्यात जाता.

येरादारी आनी संचारण : रस्ते आनी रेल्वेमार्गांचेर खूब सुदारणा जाल्या. रेल्वे येरादारी राज्य सरकाराचे देखरेखीखाल चलता. न्हंयांतल्यान आनी कालव्यांतल्यान व्हड प्रमाणांत उदका येरादारी जाता. बुडापेस्ट शारा भायर आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

लोक आनी समाजजीण : हंगेरींत वेगवेगळ्या वंशाचे कांय पंगड आसात. तातूंतलो मागियार हो सगळ्यांत व्हड. वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार ९५% लोक मागियार पंगडाचे. जिप्सी, जर्मन, स्लोव्हाक, क्रोयेट्स आनी रोमानी हे हंगेरींतले हेर म्हत्वाचे वंश. दुसऱ्या महाझुजाउपरांत जाल्ल्या उद्देगीक विकासाक लागून हंगेरींतले खुबशे लोक शारांत रावपाक गेल्यात. सॉकर हो हंगेरींतलो लोकप्रसिद्द खेळ. बास्केटबॉल, वॉलिबॉल, पेंप ह्या सारकिल्ल्या इंडोअर खेळांखातीरय ताची नामना आसा.

हंगेरींतले सुमार दोन - तृतीयांश लोक रोमन कॅथलीक, जाल्यार एक चतुर्थांश लोक प्रोटेस्टंट आसात. रिफॉर्मड चर्च आनी ल्युथरान चर्च हे प्रोटेस्टंट पंथांतले व्हड पंगड. हेर लोकांत बायझान्टन रायटचे कॅथलीक, ज्यू आनी युनिटॅरियन हांचो आस्पाव जाता. कम्युनिस्टांचो शेक सोंपल्या उपरांत हंगेरी सरकारान आपल्या लोकांक पुराय धर्मीक स्वातंत्र्य दिलां.

मागियार (हंगेरीयन) ही देशाची राजभास आसून देशभर तिचो व्हड प्रमाणांत वापर जाता. पूण कांय अल्पसंखी पंगड आजूनय आपल्यो थळाव्यो भासो उलयतात. शिक्षणीक मळाचेर खूब उदरगत जाल्ली आसून, हंगेरींतल्या लागीं लागीं सगळ्या प्रौढ लोकांक वाचपा - बरोवपाक येता. ६ ते १६ वर्सां पिरायेच्या सगळ्या भुरग्यांक शिक्षण कायद्यान सक्तीचें आसा. देशांतल्यो सगळ्यो शिक्षणीक संस्था सरकाराच्या नियंत्रणाखाल चलतात. हंगेरींत वेगवेगळीं अशीं तिसांवयर दिसाळीं उजवाडा येतात.

बुडापेस्ट, मिसकोल्क, डॅब्रेसेन, पॅक्स, स्झोड, जिओर, एठार, बॅकेस्काबा, टाटाबेन्या, कापोस्वार, कॅक्सकॅमेट हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं शारां.

- कों. वि. सं. मं.

हंपी : एक पुराणीक आनी इतिहासीक क्षेत्र. तें कर्नाटकांतल्या बेळगारी जिल्ह्यांत आसा. ह्या क्षेत्राकडल्यान तुंगभद्रा न्हंय व्हांवता. हांगा लागसारच रामायणांतलें किष्किंधा थळ आसा. हांगाच्यान चार कोसांच्या अंतराचेर पंपा तळें आसा. हंपी हें पंपाचें कन्नड अपभ्रंश रूप आसा. हांगाचो जो मुखेल देव विरूपाक्ष ताका पंपापती अशें म्हण्टात.

रामायण काळांत हो वाठार वाली - सुग्रीवांच्या राज्यांत आशिल्लो. किष्किंधंत वानरांचे जायते वाडे आशिल्ले. ताचे भोंवतणी वानरांनी जायते तट बांदिल्ले. ह्या थळाची म्हायती अशी आसा - सीतेक रावणान व्हरतकच, राम दक्षिणेवटेन वता आसतना पंपा तळ्याचेर हनुमंताची आनी ताची भेट जाली. त्या शिवाक हनुमंत रामाचो दास जालो. ताणेंच फुडें अग्नीचे साक्षीन राम आनी सुग्रीवाची इश्टागत घडोवन हाडली. फुडें ह्याच सुग्रीवाच्या अठरा पद्म वानरदळाच्या आदारान रामान लंकेचेर घुरी घाली.

इ.स. १४ व्या शतमानांत हांगा विजयनगरच्या राज्याची राजधानी स्थापन जाली आनी हांगा हिंदू साम्राज्याची बुन्याद घालपांत आयली. विजयनगरचें पयलें नांव विद्यानगर अशें आशिल्लें. हरिहर आनी बुक्क हांणी हांगा राजधानी स्थापून तिका आपलो गुरू विद्यारण्यस्वामी हांच्या नांवावयल्यान विद्यानगर अशें नांव दिल्लें. फुडें हांगा विजयनगरचें राज्य स्थापन जातकच ह्या नगराक विजयनगर अशें म्हणूंक लागले.

बुक्क - हरिहरांनी चवदाव्या शतमानासावन फुडें अडिचशें वर्सा ह्या वाठाराचेर राज्य केलें. ह्या काळांत ह्या साम्राज्यान आपल्या दुस्मानांचेर बरो धाक दवरिल्लो. सद्या दक्षिणेंत जें स्थापत्य, जें कलावैभव पळोवंक मेळटा तें सगळें म्हळ्यार विजयनगर साम्राज्याची एक आगळीच जोड म्हणूं येता.

हॉस्पेट स्टेशनावयल्यान हंपी हो वाठार सात - आठ मैलांचेर आसा. ह्या शाराचो घेर २४ मैलांचो आसा. ह्या वाठारांत सद्या इतिहासीक राजधानीचे भग्नावशेश पळोवंक मेळटात. आपल्या गुरूचे यादीक राजा हरिहरान बांदिल्लें विरूपाक्षाचें देवूळ हें हांगाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें आसा. फुडें कृष्णदेवराय राज्याचेर येतकच ताणें ह्या देवळामुखार १६५ फूट उंचायेचें आनी ११ माळ्यांचें गोपूर बांदलें. ताच्या वाठारांत आनीकय ल्हान - व्हड देवळां आसात. मुखेल देवळाचेर भांगराचो कळस आसा. विरूपाक्ष हें शिवलिंग आसा. ह्या देवळालागसार विद्यारण्यस्वामीचो मठ आसा. चैत्रांत धा दीस हांगा महोत्सव आसता. पुनवे दिसा हांगां रथोत्सव जाता. देवळांतली सगळी वेवस्था मठावरवीं पळोवप जाता.

कृष्णदेवराय हाणें बांदिल्ल्यो वास्तू पळोवपासारक्यो आसात. दसेरा डिब्बा हो ताच्या सिंहासनाचो चौथरो म्हळ्यार हंपीचो एक नामनेचो अवशेश. कृष्णदेवरायान कलिंगविजयाचे यादीक तो बांदिल्लो. ह्या चौथऱ्याचे वण्टीचेर सोबीत अशी चित्रकला आसा.

हांगाचें दुसरें म्हत्वाचें स्थान म्हळ्यार विठ्ठलस्वामीचें देवूळ. हाची गर्भकूड, मंटप आनी अर्दमंटप अशे तीन भाग आसात. एकसंधी बारा फुटाचे छापन्न खांबे ह्या अर्दमंटपाक तोलून धरतात. ह्या खांब्यांवयलें कोरीव काम पळोवपासारकें आसा. ह्या देवळाच्या आवारांत सोबीत असो पाशाणाचो रथ आसा, जो हंपीचे शिल्पकलेचो एक

आगळो वेगळो दुवो म्हणूं येता.

हांगाचें कृष्णदेवरायान खास राजमंडळीखातीर बांदिल्लें हजारा देवूळ, तशेंच राणयेचें न्हाणीघरय पळोवपासारकें आसा. हांगाचो सगळ्यांत व्हड देव म्हळ्यार नरसिंह. ताची उंचाय सुमार धा हात आसतली. ताचे तकलेर नागफणेचें छत्र आनी ताचे वयर कीर्तिमुख आसा. हंपींत ऋष्यमूक नांवाचो एक पर्वत आसा जाका लागून तुंगभद्रा न्हंयेक धोणवा आकार आयला. हे न्हंयेकडेनच चक्रतीर्थ आसा आनी तिचे देगेर एक ऊंच काळ्या पाशाणाच्या कोदंड रामाचें देवूळ आसा.

तुंगभद्रेचे पलतडीन आनेगुंदी नांवाच्या गांवालागसार पंपा तळें आसा. ताचे अस्तंतेक जायतीं पोरनीं देवळां आसात. थंयच लागसारचे व्होंवरींत श्रीरंग आनी सप्तऋषी हांच्यो मूर्ती आसात. ह्याच पर्वताचे तेंगशेर शबरी व्होंवरी आसात. पंपा तळ्यासावन एका मैलाच्या अंतराचेर अंजनी पर्वत आसून ताचेर आशिल्ले एके व्होंवरींत अंजनी आनी मारुतीच्यो मूर्ती आसात.

- कों. वि. सं. मं.

ह : देवनागरी लिपयेंतलो तेत्तिसावो वर्ण. ह्या वर्णाच्यो पांच अवस्था मेळटात. पयलीं अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत, दुसरी महाक्षत्रप शोडास (सनआदीं पयलें शतमान) हाच्या वेळच्या मथुरा हांगाच्या जैन लेखांत, तिसरी क्षत्रपवंशी राजा रुद्रदामन (इ.स.चें दुसरें शतमान) हाच्या गिरनारच्या शिलालेखांत, चवथी अप्सदच्या लेखांत आनी निमाणी इ.स.च्या इकराव्या शतमानांतल्या उजैनीच्या लेखांत दिसून येता.

‘ह’चो विकासक्रम असो -

ह = ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

ह्या वर्णाचें स्वरूप अशें -

हकारं शृणु चार्वङ्गि चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम् ।

रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।

त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति । (कामधेनुतंत्र)

अर्थ - हे चारूगात्री पार्वती, हकार हो चतुर्वर्गप्रदायक, कुंडलीद्वयान युक्त, तांबडे विद्युल्लतेप्रमाण, सत्त्वरजतमयुक्त, सदांच पंचदेवमय, पंचप्राणात्मक, त्रिशक्तिसयत, त्रिबिन्दुसयत असो वर्ण आसा, हें लक्षांत दवर.

कंठ हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

हज : मुसलमानांचें एक धार्मिक कर्तव्य. ह्या अरबी उतराचो अर्थ प्रस्थान दवरप वा दिशेक बागवप असो जाता. पूण वेव्हारांत मात ताचो अर्थ मक्केची यात्रा असो जाता. ही यात्रा हिजरी वर्साच्या बाराव्या म्हयन्यांत (झू - अल - हिज्जह) करपाची आसता. इस्लाम धर्मांतले जे मुखेल आचार आसात तातुंतलो पांचवो आचार म्हणजेच धार्मिक कर्तव्य, मक्केची यात्रा करप हो आसता.

जिवितांत एक खेप तरी मक्केक वचून येवप हें दर एक मुसलमान आपलें कर्तव्य तशें ध्येय समजता. महंमद पैगंबराची तशी आज्ञाच आसा अशी ताची धारणा आसा. सगळेकडेन एकच देव आसून महंमद हो ताचो दूत आसा असो जाचो पुराय भावार्थ आसा, जो सदां पांच खेप नमाज वाचता, जो रमझानाचो म्हयनोभर रोजे (उपास) पाळटा, जो कोणाक देणें ना, जाणें आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाची सगळी तजवीज करून दवरल्या, जो घुंवळे वखदां घेना, निशिध्द पदार्थ खायना, जो आपल्या दुसमानांक सदांच भोगशीता, जो आपल्या चुकांखातीर भोगसणी मागता, जो देव आनी शेजारी हांचे बाबतींत आपल्या हातांतल्यान कळत नकळत कांय पाप घडिल्लें आसत म्हण पश्चाताप करता, असोच मुसलमान मक्केचे यात्रेखातीर योग्य समजतात.

जे मुसलमान कसलेय अडचणेक लागून मक्केक वचपाक शकनात तांणी एकाद्र्या गरीब यात्रेकरुचो खर्च करचो असो नेम चालींत आसा.

दर एका हज यात्रेकरून मक्केचे यात्रेच्या वेळार तीन गजाली करपाच्यो आसतात, त्यो अशो - १) इहराम : एक कमराक आनी एक खांद्यार असो दोन वस्त्रांचो भेस. २) अरफात : एका दोंगराची यात्रा करप आनी ३) तवाफ : काबाच्या फातराक भोंवताडो घालप.

मक्केक वचपी दर एका रस्त्याचेर ५-६ मैल आयल्यान मीकात नांवांचो एक थांबो आसता. थंय पावले उपरांत यात्रेकरू व्हाण आनी मागणें करून इहराम घालतात. तीं वस्त्रां घालून यात्रेकरू हजचो संकल्प करतात. यात्रेच्या काळांत तांणी दुसरे कपडे घालपाचे नासतात. तशेंच केंस आनी नारखटां कापप. तकलेक तेल लावप आनी बूट वा जोतें घालप हाचेर बंदी आसता.

मक्केत पावतकच मशिदींत हात - पांय, तोंड धुवन यात्रेकरू थंयच्या काळ्या पाशाणाचो उमो घेतात. मागीर काबाक सात भोंवताडे घालतात. हे भोंवताडे उजवेवटेच्यान दावेवटेन घालपाचे आसतात. ताचे उपरांत मकामू इब्राहीम ह्या स्थानाचेर वचून मागणें करतात. परत येवन आनीक एक फावट काळ्या पाशाणाचो उमो घेतात.

अस् - सफा आनी अल् - मखा नांवाच्यो दोन दोंगुल्ल्यो मक्केलागीं आसात. ह्या दोनय दोंगुल्ल्यांची आळीपाळीन सात खेप यात्रा करप हें हज यात्रेंतलें एक कर्तव्य आसता. सातव्या दिसा

खुतबा श्रवण करून आठव्या दिसा मिना हांगा वचून रावतात. णवव्या दिसा अरफातची यात्रा करतात. धाव्या दिसा बळी ओंपतात. देवाच्या नांवान उंट, बैल, बोकड वा मेंढरो असो एक तरी पशू बळी दिवंचो असो नेम आसा. त्याच दिसा इद - अल् - अझ हो सण मनयतात. निमाणें मिना हांगा परत येवन थंयच्या तीन खांब्यांचेर प्रत्येकी सात फातर उडयतात.

अशे तरेन सगळे यात्रा विधी सोंपले उपरांत केंस आनी नारखटां कापतात. इहराम काडून सदचे कपडे घालतात. काबाक निमणो भोंवताडो घालून इम् इम् बांयचें उदक पियेतात. मागीर परतुपाचे वाटेर अल् मदीना हांगा वचून महंमद पैगंबराच्या कबरीचें दर्शन घेतात. हज करपाक हाजी ही पदवी फाव जाता. तशेंच ताका पुण्यवान म्हण्टात.

हिंदुस्थान ते मक्का हो प्रवास कश्टदायक आसूनय, दर वर्सा शेंकड्यांनी यात्रेकरू ते यात्रेक वतात. चडशे लोक मुंबय वा कलकत्ताच्यान बोटीन दर्यांतल्यान प्रवास करतात. ह्या यात्रेकरुंच्यो सुरवसोयी आनी प्रवासा संबंदी भारत सरकारकडसून आलाशिरो मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : मक्का

हडप्पा : पंजाबांतल्या माँटगोमेरी जिल्ह्यांत रावी न्हंयेचे देगेर आशिल्लें खूब पुर्विल्लें स्थळ. ह्या गांवालागसार सिंधुसंस्कृतीचे अवशेश पयलीं मेळ्ळे. इ.स. १८२६ वर्सा मेसन नांवाच्या इंग्लीश मनशान ही सुवात पयलीं पळेली. उपरांत इ.स. १८३१ त कर्नल बर्न हो इंग्लंडच्या राजाचो दूत म्हणून महाराजा रणजितसिंहाकडेन लाहोराक गेल्लेकडेन ताणें हडप्पा गांवाकडले भग्नावशेश पळयले. तांकां थंय

नर्तकी

सुमार तीन मैलांच्या परिघांत ते अवशेश दिसले. तेभायर एक पडकी गढीय दिसली. उपरांत लाहोर - मुलतान लोहमार्ग तयार करपाखातीर ठेकेदारांनी हडप्पालागसारच्या राशींतल्यान भरपूर विटो काडून व्हेल्ल्यान थंयच्या पुर्विल्ल्या अवशेशांचो नाश जालो. थंय आशिल्ली गढीय पुराय नश्ट जाली. १९२० - २१ त श्री दयाराम सहानी हाणें थंय पयलें उत्खनन केलें. तेमेरेन थंय विटांची लूट चालूच आशिल्ली आनी कनिंगहॅमान वर्णिल्लीं कांय बांदकामांय ना जाल्लीं.

हांगाच्या भग्नावशेषांत एक दूर्ग आसून ताच्या मुखार एक नगर आसा. ताची लांबाय १५०० फूट आनी रुंदाय ८०० फूट आसा. दुर्गाचो तट ४५ फूट रुंद आनी तितलोच ऊंच आसा. तातूंत प्रत्येक कडेन बुरूज आशिल्ले. दुर्गाच्या भितर ऊंच चबुतऱ्याचेर घरां बांदिल्लीं आशिल्लीं.

घरांतली बांय

दुर्गाचे उत्तरेक न्हंयेमेरेन जायत्या घराचे अवशेश आसात. तातूंत ल्हान घरां, धान्य कांडपाचे चबुतरे, धान्याचें कोठार आदी प्रकार दिसून येतात. थंय लागसारच मडीं पुरपाचो जागो मेळ्ळो. जंय जायत्यो अस्थी एकठांय पुरिल्ल्यो मेळ्ळ्यात. कांय कडेन तर मड्यावांगडा अलंकार, आयदनां ह्योय वस्तू दवरिल्ल्यो मेळ्ळ्यात.

हांगाच्या उत्खननांत हजारांनी मुद्रा, मातयेचीं खेळणीं, रुपें, पाशाण आदींचे मणी, तरेकवार चितरायल्लीं मातयेचीं आयदनां, तशेंच शंख आनी हस्तिदंताच्यो वस्तू मेळ्ळ्यात.

हडप्पा ही सुवात पुर्विल्ल्या मद्र देशांत आसुंये. ताची राजधानी शाकल (सियाल कोट) रावी आनी चिनाब ह्या न्हंयां मदीं आशिल्ली. महाभारतांत ह्या वाठारांतल्या लोकांक वाहीक म्हळ्यात. सिकंदरान घुरी घाल्ली तेन्ना ताका तोंड दिवपी ते कठ लोक हेच. सद्या ताका कठिया ह्या नांवान वळखतात. रावी न्हंयेचे देगेर हडप्पा वाठारांत तांची वसणूक आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत हांगा हरपाल नांवाचो एक दुराचारी राजा राज्य करतालो. ताच्या करण्यांक लागून दैवी कोप जालो आनी एके रातींत ताचें नगर नश्ट जालें, अशी दंतकथा आसा. त्या राजाच्या नांवावयल्यानच त्या नगराक हरपाल हें नांव मेळ्ळें आनी ताचेंच भ्रश्ट रूप हडप्पा जालें अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

हत्ती : सस्तन वर्गांतलो एक रानवटी चार पांयांचो प्राणी. हाका

पुराणांत गज, नाग, करी, हस्ती, वारण, मातंग, दन्ती, कुंजर, द्विरद अशीं नांवां आसात.

हत्तीचो देह सगळे मोनजातीमदीं व्हड आसून, ताची उंचाय १० ते १३ फूट आनी वजन ५ ते ६ टन इतलें आसता. दोळे बारीक आनी कान सुपावरी आसतात. ताचें नाक आनी वयलो ओंठ मेळून सोंड जाता. सोंडीची लांबाय ६ फूट आसून ती घटमूट आसता. ती संवेदनाक्षम आसून, तिच्या आदारान हत्ती उस्वास घेता, वास आनी रूच घेता. तिच्या आदारान तो उदक आनी अन्नय तोंडांत घेता.

ताचे कान आनी नाक तिक्ष्ण आसता. तोंडांत चार दांत आसतात. नर हत्तीक दोन सुळे सोंडीच्या दोनय वटांतल्यान भायर आयिल्ले आसतात. त्या सुळ्यांची लांबाय ७ ते १२ इंच आसूं येता. मादीक मात सुळे नासतात. कांय नर हत्तीकय सुळे नासतात, तांकां मुकणे हत्ती म्हण्टात. ते चड शक्तीवान आसतात. तांचे पांय खूब मोटे आसून ते खांब्यावरी आसतात. सादारणपणान तांचो रंग काळसर आसलो तरी कांय हत्ती धव्या रंगाचे आसतात. ते धांवपाक हुशार आसतात.

सिंधुसंस्कृतायेच्या अवशेषांत हत्तीच्यो आकृत्यो सांपडल्यात. वैदिक वाङ्मय, ऋग्वेद, यजुर्वेद, बौध्द वाङ्मय, रामायण - महाभारतांत हत्तीचो उल्लेख मेळटा.

हत्ती रानांनी व्हडले कळप करून रावतात. एका कळपांत ३० - ६० हत्ती आसतात. तातूंत नर, मादी, तरणाटे, म्हातारे अशे सगळ्या पिरायेचे हत्ती आसतात. तांचो एक मुखेली आसून ताचे नेम सगळे हत्ती पाळटात. तांची उदक पिवपाचीं आनी विसव, अन्न घेवपाचीं ठिकाणां थारील्लीं आसतात. ते चडकरून ऊंच झाडांच्या दाट रानांत आनी १०,००० फूट उंचायेच्या दोंगरा वाठारांनी भोंवतात. ब्रह्मदेश, मलाया, सुमात्रा, बोर्नियो, इंडोनेशिया, थायलँड आनी आफ्रिकेंतल्या थियोपिया, केनिया, युगांडा ह्या प्रदेशांत हत्ती चड प्रमाणांत मेळटात.

भारतांत हिमालयाच्या देंवतेवयल्या काश्मीर ते आसाम

ह्या प्रदेशांतल्या दाट अरण्यांनी आनी म्हैसूर प्रदेशांतल्या रानांत हत्ती पळोवंक मेळटात. भारतांतल्या हत्तीचो रंग काळसरच आसता. ब्रह्मदेश, सयाम ह्या देशांत धवे हत्ती आसात.

हत्ती हो पुराय शाकाहारी आसा. तो तण, झाडांचीं मुळां, ताळे, (खांदयो) पानां, केळीचे खुंट, ऊंस खाता. हत्ती हो मुळांत रानटी पशू आसलो तरी खूप आदीं सावन तो मनशाचो पाळीव प्राणी जावन राविल्ल्याचें दिसता. ताची आचार शक्त, ताचो शाकाहारी आहार आनी ताचो शांत, अहिंसक स्वभाव हाका लागून खूब आदीं सावन मनशान ताका आपलो साथी मानला आनी ताचेकडल्यान सेवा करून घेतल्या.

रामायण - महाभारताच्या काळासावन आधुनिक युगाचे सुरवेक मेरेन एक सुरवासीन आसन म्हणून हत्तीचो उपेग जायत आयला. उत्सवांचे मिरवणुकेंत तशेंच झुजामळार हत्तीचें आसन म्हणून व्हड प्रमाणांत वापर जाला. कांय राजांकडच्या झुजाबळांनी हत्तीदळाक खाशेलें म्हत्व आसतालें. हत्तीचेर बसून खाशेलीं झुजां खेळप जातालीं. तेभायर तोफो, दारुगुळो अशी झुजासामुग्री हाड - व्हर करपाकय हत्तीचो व्हड वांटो आसतालो. हत्तीच्या आचार शक्तीचो वापर करून व्हड व्हड रुरव मोडपाचें तशें रुरवाचे कुडके एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार व्हरपाचें अवघड काम हत्तीकडल्यान करून घेवपाची संवसार भर परंपरा आसा. आजय दाट जंगलांनी जंय हेर वाहनां पावंक शकनात अशा सुवातींनी जड वस्तू हाड - व्हर करपाचें काम हत्तीकडल्यान करप जाता. कांय हत्तींक खाशेलें प्रशिक्षण दिवन, मनरिजवणेच्यो कसरती हत्तींकडल्यान सर्कशीत करून घेतात. तेभायर हत्तीच्या सुळ्यांपासून हस्तीदंती कलाकुसरीच्यो वस्तू तयार करतात आनी भारतांत तशेंच भारता भायर अशा वस्तूंक मोलाची मागणी आसा.

सांस्कृतिक संदर्भ : शकुनशास्त्राप्रमाण रानांत कसलेय स्थितींत गजदर्शन शुभ मानिल्लें आसा. हत्तीचे गुणदोश, ताचीं शुभाशुभ लक्षणां, तांचें दंतदर्शन, मद दर्शन, तांचें चीत्कारप आनी हेर क्रियाकलाप ताचो रंग, आकार हांचेवयल्यान शुभाशुभ फळांचें वर्णन जायत्या ग्रंथांनी मेळटा.

गजपुजा : शिवान रागाच्या भरांत गणपतीचें मस्तक (तकली) कापलें आनी पार्वतीचो राग थांबोवपाखातीर ताणें गणपतीच्या कुडीक हत्तीचें शीर लावन ताका (गणपतीक) जीवो केलो. ताकालागून हत्तीचें माहात्म्य वाडून तो पूजनीय जालो. हत्तीचो मुळ जनक ऐरावत हो इंद्राचो वाहक आनी कुपांचो राजा. ऐरावत कुपांक वोडून घेता आनी इंद्र पावस घालता. हत्तीक लागून पावस पडटा म्हणून तो पूज्य मानला. नेपाळांतले नेवार लोक कार्तिक शुध्द द्वितीयेक हत्तीची पुजा करतात. हत्ती हें गणेशाचें प्रतिक आनी त्या लोकांचें कुलदैवत आसा. बौध्दलोकय हत्तीक गौतम बुध्दाचें प्रतिक म्हणून पूज्य मानतात.

कलाक्षेत्रांतलो हत्ती : पुर्विल्ल्या काळासावन चित्रकलेंत हत्तीक विशेश स्थान प्राप्त जाल्लें आसा. गणपती, लक्ष्मी, इंद्र, गौतमबुध्द ह्या देवताकडे ताचो चड संबंद आसा.

वेरूळ, महाबलिपुरम, बादामी सांची हांगाच्या शिल्पांत गजलक्ष्मीचीं शिल्पां पळोवंक मेळटात. दोन हत्ती लक्ष्मीदेवीक आपल्या सुवर्ण कळशांतल्यान जलाभिशेक करतात. हे समृध्दीचें प्रतिक मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

हनुमान : एक देव. रामायणांतलो एक मुखेल रामभक्त वानर. ताका मारुती आनी बजरंग अशींय नांवां आसात. वाल्मीकिरामायणांत हाचें चरित्र तीनकडे आयलां. किष्किंधा कांडांत जांबवानान हनुमानाचें चरित्र सांगलां तें अशें - पुंजिकस्थला नांवाची एक सोबीत श्रेश्ठ अप्सरा आशिल्ली. ऋषीच्या शापान ती वानर योनींत जल्माक आयली. आपले इत्सेप्रमाण रूप घेवपाचें सामर्थ्य तिका आशिल्लें. महात्मा कुंजर नांवाच्या वानराची ती धूव. उपरांत ती केसरी वानराची अंजना नांवाची बायल जाली. अंजना एक दीस सुंदर बायलेचें रूप घेवन पर्वताचेर भोंवतना वायून तिका पळयलें आनी तो तिचेर भाळ्ळो. ताणें तिचे कडे आपलें तेज दवरलें आनी तिका वीर्यवान आनी बुध्दिसंपन्न पूत जातलो असो वर दिलो. तेप्रमाण अंजना एके गुहेंत बाळंत जाली. तिका महाधैर्यवान, महातेजीश्ट, महाबळिश्ट आनी महापराक्रमी पूत जालो, तो हनुमान. ताणें निकतोच उदेल्ल्या सुर्याक पळेलो आनी तें फळ समजून, तें घेवपाखातीर ताणें उडी मारली. तें पळोवन इंद्राक राग आयलो आनी इंद्रान ताचेर वज्र शेवटीलें ताका लागून ताची दावी हनू मोडली. तेन्नासावन तो हनुमान ह्या नांवान प्रसिद्द जालो. आपल्या पुताचेर वज्र मारिल्ल्याचें पळोवन वायूक राग आयलो. ताणें वारें बंद केलें. ताका लागून देव भियेले आनी वायूक

प्रसन्न करपाखातीर यत्न करूंक लागले. उपरांत वायू प्रसन्न जातकच ब्रह्मदेवान हनुमंताक वर दिलो की, झुजांत, शस्त्रान ताचो केन्नाच वध जावचोना. उपरांत इंद्रान सांगलें की हनुमान हो इच्छामरणी जातलो. हो केसरीचो पूत आनी वायुचो औरस पूत आसा अशें सांगून जांबवानान हें चरित्र सोंपयलां.

हनुमानाक राजनीतीचो सगळ्यो बारीकसाणी खबर आशिल्ल्यो. हनुमानाभशेन उत्तम कार्यसाधक दूत ज्या राजाकडे आसा, ताचें सगळें मनोरथ पुराय जातलें असो रामाचो अभिप्राय आसा. रामरहस्योपनिषदांत हनुमंताचो गुरू स्वरुपांत स्वीकार केला. सनक, सनंदन, सनातन, सनत्कुमार, शांडिल्य, युद्गल ह्या ऋषींनी हनुमंताकडल्यान रामतत्त्वान ज्ञान प्राप्त करून घेतिल्लें. रामाचो हनुमंताचेर खूब विस्वास. सामक्या नाजूक अशा प्रसंगाचेर करपाचें काम ताणें कितलेशेच खेपो हनुमंताचेर सोंपयलां. रावणाचो वध केल्या उपरांत सीतेक निरोप दिवपाखातीर ताणें हनुमंताक धाडिल्लो. तशेंच आपुण अयोध्येंत येता ही खबर भरताक कळोवपाखातीर ताणें हनुमंताचीच नेमणूक केल्ली.

हनुमान असादारण पंडित आनी अद्भुत वक्तो आशिल्लो. व्याकरणाचें अध्ययन करपाच्या हेतान सुर्याक विचारपाखातीर तो उदयचलासावन अस्तचलामेरेन भोंवत रावलो. ताणें व्याकरणसुत्रां, सूत्रवृत्ती, वार्तिक, भाश्य आनी संग्रह हांच्या अध्ययनावांगडा हेर शास्त्रांनीय तो प्रवीण जाल्लो. शास्त्र आनी वेदार्थनिर्णय हातूंत हनुमानाचो हात धरपी दुसरो जालोना. स्वताचे इत्सेप्रमाण सूक्ष्म वा कितलेंय विक्राळ रूप धारण करपाची विद्याय ताका खबर आशिल्ली.

झुजाच्या प्रसंगाचेर ताणें रावणाचो महापराक्रमी पूत अक्ष हाचो वध केलो. तशेंच एकापरस एक बळिश्ट अशे अंबुमाली, धूम्राक्ष, अकंपन, निकुंभ ह्या वीरांक ताणें मारले. रावणाक बेशुध्द करप, समुद्र - उड्डाण, अशोकवनाचो विध्वंस, लंकेक उजो लावप, सीतेचो सोद, द्रोणागिरी पर्वत हाडप ह्यो घडणुको हनुमंताच्या शौर्याच्यो खुणो आसात.

खुबशा पुराणांनी रामाचें चरित्र मेळटा, तातुंतल्या कांय पुराणांतल्या चरित्राचो आपरोस असो आसा : ब्रह्मपुराणांत कथा आसा ती अशी - ब्रह्मगिरी - लागसार अंजन पर्वताचेर केसरी वानर रावतालो. ताका अंजनी आनी अद्रिका नांवाच्यो दोन बायलो आशिल्ल्यो. अंजनी वानरमुखी तर अद्रिका मार्जारमुखी आशिल्ली. त्यो दोगीय पयलींच्या जल्मांत अप्सरा आशिल्ल्यो. इंद्राच्या शापाक लागून धर्तरेचेर तांकां जल्म घेवचो पडलो. एक दीस केसरी वानर थंय नासतना अगस्त्य ऋषी आयलो. त्या दोगांयनी ऋषीचो बरो भोवमान केलो आनी बळिश्ट अशा पुत्रप्राप्तीचो वर ताचेकडल्यान घेतलो. तसो वर दिवन अगस्त्य ऋषी दक्षिणेकडे वतकच वायूपसून अंजनीक हनुमान आनी निऋतीपसून अद्रिकेक पिशाचराज जालो. अशेच तरेची कथा

आनंद रामायणांतूय आसा.

शिवपुराणांत हनुमानची कथा आसा ती अशी - एक फावट शिवान विष्णुचें मोहिनीरूप पळयल्ल्यान शिवाचें वीर्यपतन जालें. सप्तर्षींनी तें वीर्य पानाचेर घेवन कर्णावतीन गौतमीकन्या अंजनीकडे तें स्थापन केलें आनी ताचेपसून अंजनीन हनुमानाक जल्म दिलो.

हनुमानाक रुद्राचो अवतार मानतात. हनुमानाचें आनी रुद्राचें हें नातें पुराणकाळांत निर्माण जालें आसुंये अशें अभ्यासकांचें मत आसा. रामायणांतले हनुमान जल्मकथेंत ताचें पितृत्व वायूकडे आशिल्ल्याचें सांगलां. फुडें तो आपल्या मूळच्या गुणांकलागून रुद्रावतारच जालो. स्कंद पुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, नारदपुराण, शिवपुराण, भविष्यपुराण, महाभागवतपुराण हातूंत रुद्र आनी हनुमान हांचें नातें स्पश्ट केलां. रुद्र हे इकरा आसात. हनुमान रुद्र आसा, म्हणून हनुमानचो आस्पाव एकादश रुद्रांत करतात. भीम हें एकादश रुद्रांतलेंच एक नांव आसा.

हनुमंताक भीमरुपी महारुद्र अशें म्हण्टात. ताका मारुती अशेंय नांव आसा.

नाथसंप्रदायाचे बारा उपपंथ आसून, हनुमान हो तातुंतल्या ध्वजनाथ पंथाचो प्रवर्तक मानतात. ह्या पंथाचे लोक हनुमानाचे परम उपासक आसात. हनुमानाक संगीतशास्त्राचो एक मुखेल प्रवर्तक मानतात. संगीतपारिजात, संगीतरत्नाकर, ह्या ग्रंथांनी प्राचीन संगीताचार्यांवांगडा हनुमानाचो उल्लेख येता.

हनुमान जयंती : वेगवेगळ्या ग्रंथांनी हनुमानाच्यो वेगवेगळ्यो जल्मतिथी मेळटात. आनंद-रामायणांत चैत्र शुध्द एकादशी दिसा मघा नक्षत्राचेर रिपुदमन हनुमानाचो जल्म जालो अशें म्हळां. पूण कांय पंडितांच्या मतान चैत्र पुनवेक हनुमानाचो जल्म जाला. अगस्त्य संहितेंत कार्तिक वद्य चतुर्दस, मंगळार, स्वाती नक्षत्र आनी मेष लग्नाचेर अंजनीगेर स्वता शंकरानच हनुमानस्वरुपांत जल्म घेतलो अशें म्हळां. सूर्यसंहितेंत कार्तिक वद्यंतली तीथ सांगून, वार मात शेनवार दिला. अशे तरेन ताच्या जल्मतिथीविशीं मतभेद मेळटात. सगळो भारतभर हनुमान जयंती मनयतात. पूण महाराष्ट्रांत चैत्र पुनवेक हनुमानजयंती मनयतात.

शेनवार आनी मंगळार हे हनुमानाचे पूज्य दीस मानतात. लोक ह्या दिसा ताचें दर्शन घेवन, ताका रुईच्या पानांच्यो माळो घालतात, तेल ओंपतात. कांय कडे ताचेमुखार नाल्ल फोडटात तर कांय कडे ताका चुरम्याचो निवेद्य दारवयतात.

हनुमानमूर्ती : रामपरिवारांतलो हनुमान हो रामाच्या सामकार हात जोडून उबो आसता. तो एकमुखी आनी दोन भुजांचो आसता. ताका दास मारुती म्हण्टात. वीरमारुती हो झुजाच्या पवित्र्यांत आसता. वीर मारुतीचीं देवळां स्वतंत्र आसतात. हो यक्ष संप्रदायाकडे संबंदीत आसा. केन्ना केन्ना ताच्या पांयांपोंदा राक्षसाची

मूर्त दारवयतात. एकादशमुखी मारुतीच्यो मूर्ती खूब कमी आसात. सौराष्ट्रांतल्या पोरबंदर हांगा इकरामुखी मारुती आसून ताका बावीस हात आनी दोन पांय आसात. त्या मानान पंचमुखी मारुतीच्यो मूर्ती खूब आसात. त्यो दशभुजा आसतात. ह्या मारुतीचीं देवळां कलकत्ता, उज्जैन, गिरनार, बिलवाडा, पुणे, म्हापसा हांगा आसात. दक्षिणमुखी मारुतीचें तोंड दक्षिणेवटेन आसता म्हणून ताका दक्षिणमुखी मारुती अशी संज्ञा मेळ्ळ्या. अशे मूर्तिमुखार जारण, मारण, वशीकरण अशे तरेचे प्रयोग करतात. हे मारुती महाराष्ट्रांत मुंबय, पुणे, बारामती, औरंगाबाद हांगा आनी कर्नाटकांतल्या बसवगुडी हांगा आसात.

नेपाळांतल्या हनुमानमूर्ती भितर भक्तपूरच्या दरबारांतली मूर्ती म्हत्वाची आसा. ती चार भुजांची आसून, तिच्या आंगार खूब आभुशणां आसात.

भारताभशेन भारताभायर सयाम, कॅंबोडिया, जावा, सुमात्रा हांगाय हनुमानमूर्ती आसात.

बन्याचशा संतांनी हनुमंताची पुजा बांदून ताचो आदर्श समाजामुखार उबो करपाचो यत्न केला. रामराज्याचो एक म्हान आदर्श म्हणून समर्थ रामदास स्वामीन ताची उपासना सुरू केली आनी गांवागांवांत हनुमंताची स्थापना केली. तातूंत ताणें स्थापन केल्ले इकरा मारुती चड प्रसिद्द आसात. कर्नाटक ही हनुमंताची जल्मभूंय मानतात. मद्राचार्याक हनुमंताचो अवतार मानतात. माध्वसंप्रदायांत सगळ्यांत पयलीं हनुमानाची पुजा करपाची चाल आसा. स्वामी विवेकानंद हनुमंताचो परम भक्त आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

हरकंत्र : कानडा जिल्ह्यांतल्या कारवारपसून होनावरमेरेन दर्यादेगेर वशिष्ठी एक जात. हे लोक कन्नड भास उलयतात.

हे लोक हिंदू आसून चडशा हिंदुच्या देवांक भजतात. कोडिबीर, बलेवीर आनी बलेबंट हांकां ते आपली राखण करपी देवता मानतात. केन्नाय जर मोड जालें, वा नुस्तें कमी जालें जाल्यार ह्या देवतांची पुजा करतात. तशेंच ते सोमनाथ, मरिअम्म आनी हलिदेवता हांकां भजतात. देवमाश्याक ते खूब भियेतात. तो दिसलो जाल्यार कुमारिकांक जेवण घालपाचो नवस करतात. भुतां - रवेतां, शकून - अपशकून, जादूटोणो, मंत्र - तंत्र हांचेर तांचो विश्वास आसा.

हांच्यांत आते - मामे भावंडांत लग्नां जातात. चल्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता. तो चलयेच्या बापायक देज दिता. सारवर पुडो चलयेच्या घरा जाता. हविक ब्राह्मण लग्नाचो म्हूर्त काडून दिता. लग्ना पयलीं तीन दीस न्हवऱ्यावटेनची मंडळी व्हंकलेच्या घरा वतात आनी व्हंकलेक भांगराची वा रुप्याची एक वस्त आनी फुलांची फांती दितात. व्हंकलेचो बापूय त्या सगळ्यांक जेवण दिता. लग्नाच्या

पयलीं दोन दीस व्हंकल - न्हवऱ्याच्या घरा माटव घालतात. माटवाच्या भायर औदुंबराच्या पानांचें आर्क उबारतात. एक चलो त्याखातीर सोवळें न्हेसून पानां घेवन येता. एका कपड्याचेर तांदूळ, नाल्ल, पान - सुपारी दवरून तो सुपांत दवरतात. हाका बळी म्हण्टात. ताची पुजा करतात आनी जातींतल्या भावंडांक जेवण घालतात.

लग्ना दिसा सकाळीं न्हवरो मिरवणुकेन व्हंकलेच्या घरा वचपाक भायर सरता. मिरवणूक व्हंकलेच्या घरालागीं पावल्याउपरांत कांय मनशां फुडें वतात आनी व्हंकलेक सांडी, फांती आनी विडो दितात. व्हंकल ती साडी न्हेसता. मिरवणूक घराच्या दारांत आयल्या उपरांत व्हंकलेची आवय न्हवऱ्याक ओंवाळटा आनी तो ओंवाळणेक चार आणे घालता. उपरांत न्हवरो - व्हंकल एकामेकां सामकार उबीं रावतात. तांच्या मदीं अंतरपाट धरतात. मंगलाश्टकां जाल्या उपरांत न्हवरो - व्हंकल एकामेकाच्या गळ्यांत फुलांचे हार घालतात. मागीर न्हवऱ्या - व्हंकलेचे उजवे हात जुळोवन व्हंकलेचो आवय - बापूय तांचेर दूद वा उदक घालतात. हाका 'धारे' विधी अशें नांव आसून लग्नांतलो हो म्हत्वाचो भाग. उपरांत तो न्हवऱ्या - व्हंकलेक घरांत व्हरून बळीम्हऱ्यांत बसयता आनी तांकां गोड खावपाक दिता.

दुसऱ्या दिसा न्हवऱ्या - व्हंकलेक हळद लावन माटवा मुखारवयल्या आर्कासकयल बसयतात. व्हंकलेची आवय नाल्ल, तांदूळ, विड्याचीं पानां आदी वस्तू दवरील्लें ताट न्हवऱ्या - व्हंकलेच्या माथ्यार दवरता आनी व्हंकलेचो बापूय तातूंत पांच रवेप कळशांतलें उदक वोतता. जमिल्ले सगळे लोक अशेंच करतात. व्हंकलेचो बापूय दनपरां सगळ्यांक जेवण घालता.

ताच्या उपरांत न्हवरो व्हंकलेक घेवन आपल्या घरा वता. त्या दोगांकय पातळायल्ल्या तांदळांवयल्यान चलत घरांत व्हरतात. न्हवऱ्याचो बापूय तांकां देवकालागीं आपले मांडयेर बसयता आनी गोड खावपाक दिता. मागीर व्हंकलेक नांव दवरतात. दुसऱ्या दिसा नवें जोडपें दबाज्यान कुलदेवतेच्या देवळांत वचून देवतेक पांयां पडटा. ताच्या उपरांत न्हवरो - व्हंकल व्हंकलेगेर वतात आनी थंय पांच दिस रावतात.

हांच्यांत जायते बळी आसात. तांच्यांत परस्पर लग्नसंबंद जायनात. विधवांचें लग्न रातचें जाता. त्या वेळार कांय विधवा बायलो आनी दादले हजर आसतात.

हे लोक मडीं पुरतात. जांकां शक्य आसा ते लासतात. लाशिल्ल्या मड्याच्यो अस्थी आनी गोबोर एकठांय करून न्हंयेंत उडयतात. सुतक धा दीस पाळटात. बाराव्या दिसा जातींतल्या एका बापूय नाशिल्ल्या दादल्याक जेवपाक आपयतात आनी ताका ताट - वाटी आनी कपडे दितात.

दर उमाशेक पितरांचे तृतीखातीर ते गोत्रास दितात आनी भाद्रपदांत जाती - जेवण घालतात.

नुस्तें धरप आनी तें विकप हो ह्या लोकांचो पारंपारीक वेवसाय. तेभायर ते पालख्यो व्हरतात आनी दिवट्यो धरतात. तांच्यांतले कांय जाण खलाशी आनी मेस्त म्हणूनय काम करतात.

हांच्यांत चार - पांच गांवांतलो मेळून एक मुखेली आसता. ताका बुदवंत म्हण्टात. तो गांवांतल्या जाण्ट्यांच्या पालवान जातीतलीं झगडी मिटयता. काळाच्या संदर्भांत हरकंत्र जमातींतय आधुनीक बदल घडत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

हरगोविंद सिंग : (इ.स. १५९५ ते १६४५).

शिरवांचो सवो गुरू. गुरू अर्जुनसिंहाचो पूत. मोगल बादशहा जहांगीर हाचो मंत्री चंदुलाल हाणें गुरू अर्जुनसिंगाक भिरांकूळपणान जिवेशी मारतकच, पिरायेच्या ११ व्या वर्सा हरगोविंद गुरूपदार आयलो.

त्या काळांत मोगलांच्या अत्याचाराक लागून शिख लोकांचे जिणेचो भरवंसो उरूंक नाशिल्लो. अर्जुनसिंगाक मारिल्ल्यान शीख लोकांमदीं तिडक पातळिल्ली. ते आदीं शीख संप्रदाय हो एक धर्मीक संप्रदाय आशिल्लो. पूण फकत नामसंकीर्तन, गुरूग्रंथपठण आनी लंगर आदी धर्मीक कार्यां केली म्हूण जावचें ना जाल्यार बळगें वाडोवन संघटना करप आनी सत्ता मेळोवप खूब गरजेचें आसा असो विचार गुरू गोविंदसिंगान केलो आनी बायलांची लज, संपत आनी समाज हांची राखण करपाखातीर ताणें हातांत शस्त्र घेतलें आनी सशस्त्र सेनादलय उबें केलें. गुरूचीं भूषणां म्हणून सेली म्हळ्यार लोकरीची माळ आनी साफा वापरपाची चाल आशिल्ली. हरगोविंद हाणें सेली जाग्यार तलवार घेतली आनी साफाचेर राजचिन्नाचो तुरो लायलो. आपल्या भेसांत ताणें बदल केलो आनी तो दोन तलवारी वापरूंक लागलो. आपल्या अनुयायांक ताणें सैनिकी शिक्षण दिलें. आपल्या राजवाड्याभोंवतणी तटबंदी करून ताका लोहगड हें नांव दिलें.

गुरू हरगोविंद हाणें अकाल तरव्ताची आनी अकाली पंथाची स्थापना केली. इ.स. १६०८ त तो अकाल तरव्दार बसून बादशहावरी राज्यकारभार करूंक लागलो. ताचे आज्ञेन शेंकड्यांनी शीख तरणाटे घोड्यार बसपाक आनी शस्त्रां वापरपाक शिकले. अशेतरेन भक्तीमार्गी शीख संप्रदाय शक्तिमार्गी जालो.

इ.स. १६२७ मेरेन शीख आनी मोगल हांचे संबंद सादारण आशिल्ले. पूण शहाजहान दिल्लीचे गादयेर येतकच तांचेमदीं संघर्श सुरू जालो. इ.स. १६२८ त तांचेंमदीं पयलें झूज जालें. उपरांत गुरू हरगोविंद हाणें अमृतसर सोडलें आनी तो कर्तारपुराक गेलो. थंय लागसारच ताणें हरगोविंदपूर नांवाचें नवें नगर वसयलें. इ.स. १६३१ त मोगल सैन्यान हरगोविंदपूराचेर घुरी घाली. तेन्ना तो

सतलजचे पलतडी भंटिड्याच्या माळरानांत वचून रावलो. थंय मोगली सैन्य आनी तांचे मदीं जाल्ले लटाफटींत मोगलाच्या सेनापतीक मरण आयलें. थंयच्यान तो परत कर्तारपुराक येवन रावलो. इ.स. १६३४ त बादशहान ताचेर परत घुरी घाली. ह्या व्हड झुजांत मोगलांच्या जायत्या सैनिकांक मरण आयलें.

ह्या उपरांत गुरू हरगोविंद हाणें सशस्त्र प्रतिकार सोडून धर्मप्रचार करपाक सुरवात केली. कर्तारपुराच्या झुजा उपरांत हरगोविंद कल्लुरच्या राज्यांत गेल्लेकडेन थंयच्या राजान ताका व्हड जमीन दिली. थंय ताणें कीरतपूर हें गांव वसयलें.

गुरू हरगोविंद हाका पांच पूत आशिल्ले. तांचीं नांवां अशीं - बाबा गुरूदित्ता, सुरजमल, अनिराय, बाबा अतल आनी तेगबहादूर. बाबा गुरूदित्ताक इ.स. १६३८ त मरण आयलें. ताचे उपरांत रोखडेंच अतल आनी अनिराय हांकांय मरण आयलें. सुरजमल हो संवसारांत रमपी आशिल्लो आनी तेगबहादूर हो उदासीन आसतालो. गुरूदित्ताचो व्हडलो पूत धीरमल दुस्मानांक फितूर जाल्लो. देखून इ.स. १६४५ त गुरू हरगोविंद हाणें आपलो दुसरो नातू हरराय हाका गुरूपद दिलें.

शिरवांच्या इतिहासांत गुरू हरगोविंद हाका म्हत्वाची सुवात आसा. ताणें सैनिकी संघटना करूंक नाशिल्ली जाल्यार शीख पंथ नश्ट जातलो आशिल्लो अशी शिरवांमदीं भावना आसा. ताणें बापायचे क्रूर हत्येचो बदलो घेतलो, तेचवांगडा शीख समाजाची राखणय केली. गरिबांचो उध्दार आनी अन्यायाचो प्रतिकार हीं व्हड कर्तव्यां ताणें पुराय केलीं. तो एक व्हड संघटक आनी व्हड संत आशिल्लो. समानता हें मुखेल लक्षण ताच्या चरित्रांत दिसता. कीरतपूर हांगां मुसलमानांखातीर ताणें एक मशीद बांदिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

हरण : रानांत रावपी चार पांयांचो प्राणी. हाका खूर आनी खांदयांसारकीं शिंगां आसतात. कूड नाजूक देखणी आसून ताचे कातीचेर मोव केंस आसतात. उंचाय २ ते ५ फूट आसता. हरणां

धांवपाक हुशार पूण भित्रीं आसतात. तांचे दोळे सोबीत पूण चंचल आसतात. तांच्या सकयल्ल्या जबड्याक आठ दांत आसतात आनी वयल्या जबड्याक एकय दांत नासता. तांचीं शिंगां वर्सान वर्स गळून पडून त्या जाग्यार नवीं शिंगां येतात. तांचें आंग भुन्या रंगाचें आसून ताचेर सोबीत थिपके आसतात.

ऋग्वेद, अथर्ववेद, वाल्मीकि रामायण हातूंत हरणाचो उल्लेख मेळटा. वाल्मीकीरामायणांत समर, चमर, पृषत, कदली, प्रियकी, गोकर्णी ह्या जातींच्या हरणाचीं नांवां आयल्यांत. हेर संस्कृत महाकाव्यांत हरणांचें काव्यमय गुणवर्णन केलां.

हरणां कळप करून भोंवतात. त्या कळपांत एक - दोन नर आसतात. ते कळपाची राखण करतात. हे कळप मेकळ्या मळार आनी तणाच्या वाठारांनी भोंवतात. तीं दाट रानांनी चडशीं रावनात कारण तांकां हिंरू पशुंचो भंय दिसता. तांचे पांय हेंच तांच्या संरक्षणाचें साधन आसता.

भारतांत हरणांच्यो चितळ, सांबर, कृष्णसार, पाडा, बारशिंगा, नीलगाय ह्यो जाती मेळटात. १) चितळ : चितळाचो रंग भुरो आसून, ताचेर धवे तिपे दिसतात. तांची शेपटी आनी शिंगां लांब आसतात. पोट धवें आनी कान बदामी आसतात. २) सांबर : हें सगळ्या हरणांत व्हड आसून तें दोंगरा वाठारांनी रावता. ताचीं शिंगां खूब व्हड आसतात. आंगार काळ्या रंगाचे राठ आनी दाट केंस आसतात. ते चड करून रातचे भोंवून आपलें पोट भरतात. ३) पाडा : हें हरण तराई आनी तणाच्या वाठारांत मेळटा. ताची शेपटी लांब आनी आंखूड आसता. रंग बदामी आसता. ४) बारशिंगी : ह्या हरणाचीं शिंगां गुळगुळीत आसून ताच्या शिंगांक खूब फांटे आनी तोंकां आसतात. केंस ल्हान पूण दाट आसतात. हाचो रंग थंडे दिसांनी सकयल हळदुवो आनी वयल्यान भुरो आसता आनी गिमाळ्यांत सकयलो रंग धवो आनी वयलो बदामी दिसता. हीं हरणां मेकळ्या तणाच्या मळार कळपांनी रावतात. ५) कृष्णसार मृग : हें चड देखणें आसून, ताचीं शिंगां सोबीत, वांटकुळीं वळीळीं आनी पातळीळीं आसतात. तांचे खूर तोंकाचे आसून, तांच्या धोंपराकडे केंसांचे झुपके आसतात. रंग काळो आनी पोटाकडलो भाग धवो आसता. तीं फकत तण खातात.

हरणांचें मांस खावंक रुचीक आसता. कातडें मुलायम आशिल्ल्या कारणान तें पांघुरपाक वापरतात. ऋषी मूनी हरणांचें चामडें आसन म्हण वापरताले. तें वेगवेगळ्या रंगाचें आसून, ताचेर सोबीत थिपके आसता. देखून तें लोकांक चड मानवतालें. तें पवित्र आनी धार्मिक विधीखातीर योग्य मानताले.

नराचे पोटाचे कातडे सकयल एक ग्रंथी आसता. त्या ग्रंथींतल्यान जो स्त्राव भायर येता ताका कस्तूरी म्हण्टात. हो जिन्नस सुगंधी आनी वखदी म्हण वापरतात. हरणांचे केंस घुंवळ, मानसीक

अशक्तपण ह्या रोगांचेर वखद म्हण वापरतात. शिंग मंत्रून असाध्य रोगाचेर उपाय म्हण वापरतात.

मंत्रशास्त्रांत मृग हें वेदाचें प्रतिक मानलां. शिवाक मृगधर म्हण्टात. ताणें आपल्या हातांन वेद धारण केल्ल्या कारणान ताका वेदाचो रक्षक म्हळा. भागवत आनी मत्स्य पुराणांत कृष्णमृग हे वायुचें वाहक आशिल्ल्याचें म्हळां.

कांय जाती जमातींत देवक म्हण हरणाक पूज्य मानतात.
- कों. वि. सं. मं.

हरद्वार : एक नामनेचें तीर्थक्षेत्र. हें क्षेत्र उत्तर प्रदेशांत सहारणपूरचे ईशान्येक ३९ मैल अंतराचेर हिमालयांतल्या शिवालीक पर्वतरांगाच्या मुळसांत गंगा न्हंयेचे देगेर वसलां. हिमालयाच्या कड्यांवयल्यान नेटान सकयल येवपी गंगेचो प्रवाह एके रिंवडींतल्यान सपाट भुंयेचेर येता आनी शांतपणान व्हावंक लागता. म्हणून ह्या थळाक गंगाद्वार अशेंय म्हण्टात. रिंवडीचे एके वटेन नील पर्वत आसून ताचेर चंडी देवीचें देवूळ आसा. दुसरे वटेन दोंगरार मनसादेवीचें देवूळ आसा.

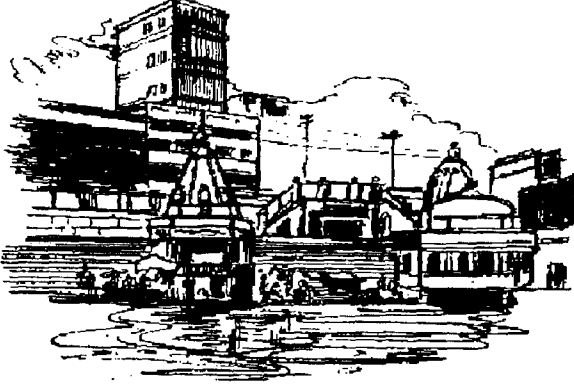
भगीरथान गंगेक स्वर्गांतल्यान धर्तरेचेर हाडली, पूण तिच्या प्रचंड प्रवाहाच्या आघातान धर्तरी फुटली देखून ताणें शिवाची प्रार्थना केली आनी शिवान तो प्रवाह पयलीं आपल्या मस्तकाचेर घेवन मागीर जंय धर्तरेचेर सोडलो, तीच सुवात म्हळ्यार हरद्वार. ह्या थळासंबंदीत शिवाविशींच्यो जायत्यो कथा आसात. ताकालागून ह्या थळाक शिवभक्त शैवक्षेत्र मानतात. पूण गंगेच्या दाराकडेन एका फत्रारार विष्णुपद कोरिल्लें आसा, देखून ह्या थळाक हरीची पायरी ह्या नांवान वळखतात. हिमालयांतल्यान गंगा आयली ती हरीच्या पांयांकडे देखून विष्णुभक्त ह्या क्षेत्राक हरिद्वार म्हण्टात आनी तें वैश्वक्षेत्र मानतात.

ह्या थळाविशीं एक आख्यायिका आसा, ती अशी - विक्रमादित्य राजाचो भाव भर्तृहरी हाणें हांगां तप केलें आनी हांगाच आपलो देह दवरलो. ताचे यादीक राजान हांगा एक व्हड तळें बांदलें आनी ताचे देगेर एक घाटय बांदलो. ह्या घाटाक हरीची पायरी म्हण्टात आनी त्या तळ्याक ब्रह्मकूंड ह्या नांवान वळखतात.

नील पर्वताच्या मुळसांतल्यान गंगा न्हंयेचो मुखेल प्रवाह व्हांवता. इ.स. १८५४ त ह्या प्रवाहांतल्यान एक कालवो काडून तो मनसादेवीच्या दोंगराकडल्यान ब्रह्मकूंड तळ्यांत व्हरपांत आयलो. ह्या वळोवन हाडिल्ल्या बंदिस्त गंगाप्रवाहाचे देगेर हरद्वार गांव वसला. ह्या गांवांकलागुनच एक व्हड घाट बांदिल्लो आसा. ह्या घाटामुखार एक व्हड कूंड आसा. तातुंतल्यानच गंगेच्या प्रवाहाचो एक ओघ सतत व्हांवत आसता. ह्या कुंडाकच ब्रह्मकूंड म्हण्टात. भगीरथान गंगा धर्तरेचेर हाडटकच एका राजान तप करून ब्रह्मदेवाक प्रसन्न केलो आनी ब्रह्मदेवान सदांच हांगा वास्तव्य करचें म्हूण वर मागलो.

ब्रह्मदेवान तथास्तू म्हळें आनी ह्या तळ्याक ब्रह्मकुंड हें नांव दिलें.

ह्या कुंडाचे देगेर पलतडीन हरीची पायरी आसा. थंय एक घाट आसा आनी त्या घाटार गंगेचें एक ल्हान देवूळ आसा. थंय सांजवेळां गंगेची आरती जाता. त्या वेळार भोवडेकार दोण्यांतल्यान ह्या प्रवाहांत दिवे सोडटात. हांगाच हरीचें देवूळ आसून तातूंत विष्णुपद केरिल्लें आसा. ह्या कुडांत आनी घाटार लारवांनी लोक न्हावपारवातीर येतात.

कुशावर्त : हें तीर्थ ब्रह्मकुंडालागसार आसा. थंय अहिल्याबाईन सोबीत घाट बांदला. हांगा लोक श्राध्द आनी क्रियाकर्म करतात.

श्रवणनाथ : हांगाच्यान लागींच श्रवणनाथाचें देवूळ आसा. तातूंत पांचमुखी म्हादेवाची व्हड मूर्त आसा. हें देवूळ बाबा श्रवणनाथ नांवाच्या सिध्द मनशान बांदलां. तातूंत नंदी, सीताराम, राधाकृष्ण, लक्ष्मीनारायण, दुर्गा, गंगा, यमुना, गायत्री, सरस्वती, मारूती, गणपती, भैरव हांच्यो सुंदर मूर्ती आसात.

मायापुरी : हरीची पायरी ह्या घाटासावन सुमार एका मैलार मायादेवीचें देवूळ आसा. कनिंगहॅमच्या मतान हें देवूळ इ.स. च्या १० व्या वा ११ व्या शतमानांतलें आसुंये. हे देवीचे मूर्तीक तीन तोंडां आनी चार हात आसात.

दक्षान सती पार्वतीचो अपमान केल्ल्यान शंकरान ताच्या यज्ञाचो विध्वंस केलो. तेन्ना दक्ष शंकराक शरण गेलो. हें सगळें परमेश्वरी मायेक लागून जालें, देखून ही यज्ञभूंय मायाक्षेत्र ह्या नांवान वळखुपांत येतली असो वर शंकरान दक्षाक दिलो. पुराणांत अयोध्या, मथुरा, माया आदी सात मोक्षदायी पुण्यांचो उल्लेख आसा. तातुंतलें मायापुरी म्हळ्यारूच मायाक्षेत्र.

कनखल : हरिद्वारासावन दक्षिणेक दोन मैलांचेर ही सुवात आसा. हांगा गंगेचो मूळ प्रवाह नीलधारा आनी वळोवन व्हेल्लो बंदिस्त प्रवाह हांचो संगम जाता. थंय दक्षेश्वर महादेवाचें देवूळ, सतीचें कुंड, घाट आनी धर्मशाळा आसा. दक्षान अपमान करतकच सतीन जंय आत्मदहन केल्लें त्या थळाक सतीचें कुंड म्हण्टात. दक्षाचे

प्राथनेवयल्यान शिवान त्या क्षेत्रांत सतत रावपाचें मान्य केलें आनी थंय एक शिवलिंग स्थापन केलें. हाकाच दक्षेश्वर म्हण्टात. जायत्या तीर्थक्षेत्रांत न्हांवनय शुध्द न जाल्लो एक वायट मनीस (खल) ह्या क्षेत्रांत येवन गंगेंत न्हातकच पावन जालो, अशी एक आख्यायिका आसा. ताचेवयल्यान ह्या क्षेत्राक कनखल हें नांव मेळ्ळें.

हरिद्वार क्षेत्रांतली ही एक सोबीत, निवळ आनी पवित्र अशी सुवात. कनखल सावन लागसारच गुरुकुल आनी ऋषीकूल ह्यो संस्था आसात.

नीलपर्वत : गंगेचे पलतडीन हो दोंगर आसून हाच्या मुळसांत गंगेदेगेर नीलेश्वर महादेवाचें आनी दोंगरार चंडीदेवीचें पोरनें देवूळ आसा.

बिल्केश्वर : कुशावतीसावन कांय अंतराचेर दोंगरालागसार बेला झाडाच्या रानांत बिल्केश्वर शिवाचें स्वयंभू लिंग आसा. ह्या शिवलिंगार बेलाचीं पानां घालप म्हळ्यार पुण्यायेचें मानतात. हांगा लागसारच गौरीकुंड आसून थंय पार्वतीची मूर्त आसा.

भीमगोडा : ब्रह्मकुंडा लागसार मनसादेवी दोंगराच्या मुळसांत हें कुंड आसा. पांडव जेन्ना हांगा आयले आनी तांकां जेन्ना तान लागली तेन्ना भीमान जमनीर खोंट मारून हें कुंड तयार केलें. फुडें ह्या कुंडाकच भीमकुंड वा भीमगोडा हें नांव मेळ्ळें. हांगा पांडवांचें देवूळ आसा.

कपिलस्थान : हरद्वार सावन लागसारच कपिलमुनीचो आश्रम आशिल्लो. सद्या थंय कपिलेश्वर महादेवाचें देवूळ आसा. ह्या जाग्यार कपिल मुनीन सगराच्या पुतांक भस्मसात केल्ले आनी भगीरथान थंय गंगेचो प्रवाह हाडून तांकां मुक्त केले अशी दंतकथा प्रचलित आसा.

हरद्वार क्षेत्रांतल्यानच हिमालयाची यात्रा सुरू जाता. हांगा श्राध्द आनी पिंडदान केल्याबगर केदारनाथ, बदरीनारायण आदी तीर्थस्थानांची यात्रा करूंक मेळना.

गुरू जेन्ना कुंभ राशींत आनी सूर्य मेष राशींत प्रवेश करता तेन्ना हांगाचो कुंभमेळ भरता. हो योग दर बारा वर्सांनी येता.

सप्तऋषी मंदिर : हरद्वार सावन सुमार ४ मैलाचेर हें देवूळ आसा. हांगा आदीं सात ऋषींचे सात वेगवेगळे आश्रम आशिल्ले. गंगा धर्तरेचेर अवतरली तेन्ना शंकराच्या आदेशाप्रमाण सात धारांत विभागून त्या आश्रमाकडल्यान व्हांवंक लागली. थंय अजून गंगेच्यो सात वेगवेगळ्यो धारो दिसतात. ह्या स्थळार गोस्वामी गणेशदत्त महाराजान सप्तऋषींचें आनी गंगेश्वर महादेवाचें देवूळ स्थापन केल्लें आसून तें व्हड आनी सुंदर आसा. ताचे फाटलेवटेन स्वामी रामतीर्थभवन आनी पाठशाळा आसा. अस्तंतेक सप्तर्षि आश्रम आसून थंय एक अन्न छत्र चलता.

- कों. वि. सं. मं.

हरभरो : (पळेयात चणो).

हरमलकार, चंद्रकांत रामनाथ : (जल्म : नेरूल, बार्देस).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी प्राथमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल संघटने'चो वांगडी आशिल्लो. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वांगड्यांक पुर्तुगेज पोलिसांच्या कारवायांविशीं खबरो पावोवप, साकव वा पूल हांगा स्फोट घडोवन हाडप, भूंयगत कार्यकर्त्यांक आसरो दिवप असलीं कामां तो करतालो. २६ फेब्रुवारी १९५८ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी न्यायालयामुखार उबो करून बंदखणीची ख्यास्त दिली. ताचे जमनीचेर जप्ती हाडली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

हरमलकार, रघुवीर बाबुसो : (जल्म : १८ जून १९३५, ओशेल - शिवोली, बार्देस).

सुटकेझुजारी. तो रेंदेरपणाचो धंदो करतालो. 'आझाद गोमंतक दल संघटने'चो तो वांगडी आशिल्लो. गोंयांतल्या जायत्या म्हत्वाच्या जाग्यांर पत्रकां लावप तशेंच हेर सुटकेझुजाचो वावर तो करतालो. एप्रिल १९५६ त शिवोली हांगा ताका पुर्तुगेज पोलिसांनी अटक केली. उपरांत भरपूर मार दिवन सोडून दिलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

हरयाळी : (पळेयात दुर्वा).

हरराय : (इ.स. १६२९ - १६६१).

शिखांचो सातवो गुरू. हो गुरू हरगोविंद हाचो नातू आनी गुरूदित्त हाचो दुसरो पूत. गुरू हरगोविंद हाणें ह्याच नातवाक फुडें गुरूच्यापदार नेमलो. तो स्वभावान सामको थंड आशिल्लो. शिकार आनी झूज हातूंत ताका आवड नाशिल्ली. गिरिगव्हरांत वचून चिंतन आनी ध्यान करप ताका आवडटालें. म्हूण ताणें कीरतपूर हांगा रावन धर्म प्रसाराचें काम केलें. हिंदुस्थानांत ताणें तिनशें साठ धर्मकेंद्रां स्थापलीं आनी काबूलाकय आपले धर्मप्रसारक धाडले. तशेंच राजकारणासावन पैस रावप ताका शक्य नाशिल्लें. शहाजहानाचो पूत दाराशिकोह हो हररायाचो इश्ट आशिल्लो. औरंगजेबान जेला दाराशिकोचो पराभव केलो तेन्ना हररायान आपलो आदार दाराक दिल्लो, पूण ताचो कांयच उपेग जावंक पावलो ना. ताचो दुसरो पूत हरकृष्णराय हाची ताणें गुरूपदार नेमणूक केली.

- कों. वि. सं. मं.

हरिदास - (१) : (इ.स. १५ वें शतमान).

एक कृष्णभक्त संत आनी भारतीय संगीताचो प्रवर्तक. वैश्वभक्तीसंप्रदायांत हरिदासाक उंचेल्या पावंड्याचो महात्मा मानतात. निंबार्क संप्रदायाच्या मतान ताचो जल्म वृंदावनालागसारच्या राजपूर गांवांत एका सनाढ्य ब्राह्मणाच्या घरा जालो. ताच्या बापायचें नांव गंगाधर. हरिदासान आशुधर स्वामीकडल्यान निंबार्कसंप्रदायाची दीक्षा घेतली. पूण विष्णु संप्रदायाच्या मताप्रमाण ताचो जल्म अलिगढ लागसार एका सारस्वत ब्राह्मण घराण्यांत जालो.

पिरायेच्या पंचवीसाव्या वर्सा तो विरक्त जावन वृंदावनांत रावंक गेलो. बाँकेबिहारी ही ताची आराध्य देवता आशिल्ली. ताची भक्ती ही माधुर्यभावाची आशिल्ली. तेचपरी ताणें युगुल उपासनाय आपणायल्ली. हरिदासाचीं निकुंजलीलेचीं पदां आनी राधा - कृष्णाच्या नित्यविहाराचीं वर्णनां, निंबार्क आनी राधा - वल्लभीय विचारांक अनुकूल आसात. ह्या संप्रदायांत हरिदासाक कृष्णाच्या ललितसरवींचो अवतार मानला.

हरिदासस्वामीन अठरा सिध्दांताचीं पदां आनी केलिमाल नांवाचीं १०८ पदां रचल्यांत. ताणें आपल्या सिध्दांताचें स्वतंत्र विवेचन केल्लें नासून, राधा - कृष्णाच्या निकुंज लिलेच्या वर्णनांतच आपल्या सिध्दांताचो आस्पाव केल्लो आसा. हाचेभायर संगीतारवातीर रचिल्ल्यो ताच्यो शेंकड्यांनी चिजो आशिल्ल्याचें सांगतात. ह्या चिजांचो मुखेल विशय म्हळ्यार दैवी प्रेम वा राधा - कृष्णाचें प्रेम.

ताका भारतीय संगीत पद्दतीचो रूष्टो मानला. बैजू बावरा, दिवाकरपंडित, रामदास, तानसेन हे ताचे मुखेल शिश्य आशिल्ले. बैजू बावरा हो ताचो आवडतो शिश्य आशिल्लो. वृंदावनांतल्या आपल्या घरांत ताणें तांकां संगिताचें शिक्षण दिलें.

हरिदासाच्या पयलीं भारतीय संगीत हें संस्कृत भाशेंत आशिल्लें. तशेंच त्याकाळांत प्रचलित आशिल्ल्या अरबी आनी फारशी भाशांच्या प्रभावाक लागून संस्कृत संगिताचो लोप जावंक लागिल्लो. अशा वेळार अलौकीक प्रतिभावान कवी आनी संगीतार्थय म्हणून मुखार आयलो. ताणें पुर्विल्ल्या संस्कृतांतलीं शेंकड्यांनी पदां सरळ आनी म्होवाळ अशे ब्रजभाशेंत अणकारीत करून भारतीय संगिताक नवो जल्म दिलो. धृपद, धमार, त्रिवट, चतुरंग अशा जातींच्यो शेंकड्यांनी रचणुको हरिदासान केल्यो आनी अर्विल्ले भारतीय संगीतपद्दतीची बुन्याद घाली.

- कों. वि. सं. मं.

हरिदास - (२) : कर्नाटकांतलो भक्तीमार्गी संत. कर्नाटकांत मध्वाचार्य हाका जायते अनुयायी मेळ्ळे, जांणी माध्व संप्रदायाचो प्रचार सामान्य जनतेमेरेन पावोवपाक हातभार लायलो. ही सगळी मंडळी कर्नाटकांत हरिदास ह्या नांवान संघटीत जाल्ली आसा. हे लोक

पंगडांनी सगळेकडे फिरताले आनी भक्तीगितां गावन लोकांमदीं भक्तीचो प्रचार करताले. ताकालागून हे संघटनेचें नांव दासकूट पडलें.

नरहरीतीर्थासावन ह्या हरिदासांची परंपरा सुरू जाता. तो मध्वाचार्याचो पट्टशिश्य आशिल्लो. मध्वाचार्याच्या निर्वाणाउपरांत तोच गादयेर बसलो. ताणें जायत्या हरिदासांक एकठांय हाडून भक्तीचो प्रसार करपाखातीर कर्नाटकभर धाडले. ताच्या उपरांत श्रीपादराय हो गादयेर आयलो. ताणें उडिपींतलें मूळ पुजाविधान संस्कृतांत आशिल्लें, त्या जाग्यार कन्नड भजनां गावपाची प्रथा सुरू केली. तेउपरांत व्यासराय हाणें श्रीपादरायांकडल्यान दीक्षा घेतली. ताणेंच हरिदास संप्रदाय लोकव्यापी केलो आनी संप्रदायांतलो उच्च नीच भेद ना करून सगळ्यांक एके मावयेर हाडले.

अशे तरेन १३ व्या शतमानांत जल्माक आयिल्ली ही हरिदास परंपरा सातत्यान इ.स. च्या १८ व्या शतमानामेरेन चालू आशिल्ली. ह्या काळांत सुमार दोनशांवयर हरिदास कर्नाटकांत जावन गेले.

ह्या हरिदासांचे तीन वर्ग पडटात ते अशे - १) विजयदास, जगन्नाथदास, वेंकटेशदास आदी. हांणी आपल्या साहित्यावरवीं मध्वाचार्यांचें तत्त्वगिन्यान लोकांक सोपें करून दिलें. २) व्यासराय, गोपालदास आनी सुवष्णुदास हांणी भक्तीवांगडाच कर्म आनी गिन्यान हांचेर भर दिलो. ३) पुरंदरदास आनी कनकदास हांणी जात - पाताचो भेद दवरिनासतना सगळ्या लोकांक भक्तीमार्गाचो उपदेश केलो. तशेंच धर्म, नीती आनी सदाचार हांचीय शिकवण दिली. कर्नाटकांतल्या लोकांचेर ह्या दोगांयचो सुमाराभायर प्रभाव पडिल्लो.

ह्या हरिदासांनी भक्तीसाधनेंत संकीर्तन पद्दतीक चड म्हत्व दिलें. ताकालागून दरेक हरिदास हो उण्या - अदीक प्रमाणांत गायक जालो. तांणी जीं पदां रचलीं तीं गावपाखातीर गातां - गातां ते नाचताले आनी नाचतां नाचतां नवो चरण घडयताले. सगुण, निर्दोष आनी प्रतिपालक असो श्रीहरी तांणी कल्पनेन निर्माण केल्लो आनी आपल्या पदांतल्यान ताका सर्वतोपरी नटयल्लो. ताची दास्यभक्ती तांणी कर्नाटकभर पातळायिल्ली. तांणी जरी समाजीक विषमतेचेर घाय घाल्लो तरी वर्णाश्रम धर्माक तांचो विरोध नाशिल्लो. आत्मोन्नती आनी भगवतकृपा ही खंयचे जातीची मिराशी न्हय जाल्यार तो मनशाचो अधिकार आसा अशी तांची घोशणा आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

हरियाणा : भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. हें राज्य उत्तर भारतांत वसला. क्षेत्रफळ ४४,२१२ चौ. किमी. लोकसंख्या १६,३१७,७१५(१९९१); राजपाटण-चंदीगढ; राज्यभास-हिंदी. ह्या राज्याचे उत्तरेक पंजाब, आग्नेयेक-हिमाचल प्रदेश, उदेंतेक. उत्तर प्रदेश, जाल्यार दक्षिणेक आनी अस्तंतेक राजस्तान राज्य आसा.

भूंयवर्णन : भूंयरचणूकेचे नदरेन राज्याचे सैमीकतरेन दोन भाग जाल्यात. उत्तरेकडचो हिमालयी सपाट भाग जाल्यार दक्षिणेकडचें इंडो जेजेंटीक मळ. राज्याची उत्तरेकडची भूंय मात्शी ऊंच आसून, दक्षिणेवटेन ती देंवत गेल्या. राज्याचो ईशान्येकडचो भाग रेंवटी आनी सुको. घागर ही राज्यांतल्यान व्हांवपी एकमेव न्हंय. कांय इतिहासकारांच्या मताप्रमाण ही वेदीक काळांत प्रसिद्द नाशिल्ली त्रिशावादिती न्हंय. राज्यांत पावस उणो पडटा. राज्यांतलो गीम खूब उश्ण जाल्यार शिंयाळो खूब कडक. राज्यांत स अभयारण्यां आसात.

इतिहास : महाभारत ग्रंथाप्रमाण राज्यांतलें कुरूक्षेत्र हें पांडवांचें जल्म स्थान. कौरव पांडवांचें म्हाझूज कुरूक्षेत्रांतच जाल्लें. वामन पुराणाप्रमाण कुरू राजान महादेवाच्या नंदीक जोताक बांदून भांगराच्या नांगरान कुरूक्षेत्राची सात कोस भूंय नांगरली. मुसलमानांच्यो घुरयो येवचे पयलीं ह्या प्रदेशांत ल्हान - व्हड खूब स्वतंत्र राज्यां आशिल्लीं. इतिहासकरांच्या सांगण्या प्रमाण तांच्यांत आतऱ्या-पयऱ्यान झुजां चालूच आशिल्लीं. मोगल येवचे पयलीं थय हूण, तुर्की आनी तुघलकांच्यो घुरयो येवन गेल्ल्यो. भारतांत मोगल आयल्या उपरांत तांणी १५२६ आनी १५५६ त पानिपताचीं दोन झुजां झुजोवन हरियाणांत आपलो शेक बसयलो. औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत मराठ्यांनी थंय आपलो शेक बसोवपाचो खूब यत्न केलो. पूण १७३१ त पानिपताच्या तिसऱ्या झुजांत तांचो साप्प पराभव जालो. मुसलमानांचे राजवटींत हरियाणा हो दिल्लीचोच एक वांटो आसलो.

ब्रिटीश भारतांत आयल्या उपरांत तांणी ह्या प्रदेशाचेर आपलो शेक बसयलो. १८५७ च्या उठावांत हेर भारतीयांवांगडा हरियाणाच्या लोकांनीय त्या उठावांत वांटो घेतिल्लो. उठाव मोडून उडयल्या उपरांत ब्रिटीश हरियाणा राजांकडेन आनी लोकांकडेन खूब निर्दयपणान वागले. झाज्जर आनी बाहादुरी नवाब तशेंच वल्लबर्ग आनी रेवाटी राजांचीं राज्यां तांणी खालसा केलीं. हरियाणाचे हेर प्रदेश पटियाळा, नाभी आनी जीन्द राजांकडेन सोंपयले. अशे रितीन हरियाणा हो पंजाब प्रांताचो भाग जालो. उपरांत भारताक स्वातंत्र्य मेळत मेरेन तो पंजाब प्रांताचोच एक भाग आसलो. स्वातंत्र्या उपरांत पंजाबाची फेररचणूक करतना १ नोव्हेंबर १९६६ दिसा हरियाणाक स्वतंत्र घटक राज्याचो दर्जो दिलो.

राजाचें विधिमंडळ एकसदनी आसून विधानसभेंत ९० वांगडी आसतात (१९९९). राज्यांत १७ जिल्हे आसात.

आर्थिक स्थिती : शेतवड हो राज्याचो मुखेल वेवसाय. राज्यांतले सुमार ८०% लोक शेतकी वेवसायांत आसात. १९६६ त ह्या राज्याची स्थापणूक जायतमेरेन हांगाच्या शेतकी उत्पादनाची एकसारकी वाड जायत रावल्या. कड्डण, ऊंस, तेलाबियो आनी कापूस हीं राज्यांतलीं मुखेल पिकां. धान्य विमो येवजण चालीक लावपी हरियाणा हें उत्तर भारतांतलें पयलें राज्य. १९९२-९३ वर्सा राज्यांतलें धान्य

उत्पादन १०२.४० लाख टण आसलें. भारतेंतल्या हेर राज्यांपरसय हांगा दूय वेवसायांत खूब वाड जाल्ली आसा.

हरियाणाच्या उद्देगीक मळारच खूब उदरगत जाल्ली आसा. शिमीट, सारवर, कागद, कापूस, कपडो, पितूळ, सायकल, ट्रॅक्टर, मोटारसायकल, टायर, टिवी संच, घड्याळ आनी हेर व्हड कारखाने हांगा आसात. गुरगांव हें हरियाणांतले वाडटें उद्देगीक क्षेत्र आसून मारुती उद्देग हो थंयचो मुखेल कारखानो.

शिंपणे येवजण तशेंच वीज उत्पादन आनी तिचें वितरण हाचो हरियाणांत बरो विस्तार जाल्लो आसा. भारतांत लिफ्ट इर्रिगेशन ही शिंपणे येवजण सुरू करपी हरियाणा हें पयलें राज्य. पर्यटन वेवसायाक लागुनय राज्याक व्हड येणावळ मेळटा.

लोक आनी समाजजीण : राज्यांत हिंदूचें प्रमाण चड आसून तें उत्तर भारतांतले सगळे सण आनी उत्सव मनयतात. मुसलमानांचें प्रामण्य हांगा चड आसा. जाट, राजपूत, अहरि, गुजर आनी हेर जातीचे लोक थंय कांय प्रमाणांत आसात. १९९१ गणतीप्रमाण राज्यांत ५५.३३% लोक शिक्षीत आसात. कुरूक्षेत्र, स्थापीश्वर, बाणगंगा, पेट्टोवा, चंदीगढ, गुडगांव, करनाळ आनी पानिपत हीं राज्यांतलीं महत्वाचीं थळां.

- माणिकराव राम नायक गावणेकार

हरिवंश : महाभारताचें रिवल पर्व. हो एक पुराणासारकोच ग्रंथ आसा. चडशे टिकाकार ताका पुराणच म्हण्टात. ह्या ग्रंथांत पुराणाचीं पांचय लक्षणां नात पूण ब्रह्मांडाची उत्पत्ती, ईश्वराचे अवतार, पुण्यश्लोक राजे आनी तांच्यो वीरगाथा ह्या ग्रंथांत आसात.

महाभारताचे सुरवेक संग्रहपर्वीत हरिवंशाचो महाभारताकडे संबंद दाखयला. हो ग्रंथ वैशंपायनान जनमेजयाक सांगला.

हरिवंशांत श्रीकृष्णाचें भुरगेपणाचें आनी उपरांत तरणेपणाचें चरित्र आसा आनी महाभारतांत श्रीकृष्णाचें उत्तर चरित्र आसा. हरिवंशपर्व, विष्णुपर्व आनी भविष्यपर्व अशे ह्या ग्रंथाचे तीन भाग आसात. हरिवंशांत ५५, विष्णुपर्वीत १२८ आनी भविष्यपर्वीत १३५ अध्याय आसून वट्ट अध्यायसंख्या ३१८ आसा. ह्या सगळ्या अध्यायांनी मेळून वीस हजारांवयर श्लोक आसात. चडशे सगळे श्लोक अनुष्टुभ छंदांत आसात.

हरिवंशपर्व : ह्या पर्वीत आदिसर्ग, दक्षाची उत्पत्ती ह्यो गजाली सांगल्यात. उपरांत पृथूचें थोड्याभितर चरित्र सांगलां तें अशें-

एकदां धर्तरी निस्सत्व आनी वांझ जाल्ल्यान तिचेर कसलीच वनस्पत उदेना जाली. ताका लागून लोकांची उपासमार जावंक लागली. ती स्थिती पळोवन पृथूक तिचो राग आयलो आनी तो तिका ख्यास्त करपाक गेलो. धर्तरी भियेली, तिणें राजाक, स्त्रीवध करप

पाप आसा अशें सांगलें. ताचेर पृथूक सांगलें, 'वायट वर्तन करप्याक ख्यास्त करप हो राजधर्म आसा. तशेंच धान्य उत्पन्न करून लोकांची उपजिविका चलोवप हें तुजें कर्तव्य आसा. तें तूं करीना, हो तुजो गुन्यांव आसा. तेन्ना तुका ख्यास्त करूंकच जाय. तूं बायल आसा म्हणून हांव तुका भोगसुचो ना'.

उपरांत धर्तरेन ताका योग्य तो प्रतिसाद दिलो. गायचें रूप घेवन ती पृथू म्हऱ्यांत आयली. पृथूक वेगवेगळे वस्तू तिचे कासेक लावन तिच्यांतल्यान सगळ्यो गरजेच्यो वस्तू काडून घेतल्यो.

फुडें स्वायंभुव मनूच्या आख्यानापसून वैवस्वतामेरेनचे मनू, मन्वंतरां आनी कालगणना सांगल्या. फुडें सोमवंशाच्या वर्णनांत इलेची उत्पत्ती आनी बुधाचो जल्म हेविशीं म्हायती सांगल्या. शर्याती राजान मथुरे लागसारच्या रानांत धुंधू नांवाच्या राक्षसाक मारील्ल्याची कथा, त्रिशंकूचें आख्यान आनी इक्ष्वाकूवंशाचें वर्णन आसा. ह्याच वंशांत भगीरथाचो जल्म जालो आनी ताणें गंगेक भूतलाचेर हाडली. उपरांत श्राध्दविचार, पितृपूजा, पितृकल्प ह्यो गजाली आयल्यात. चंद्रवंश सांगतना पुरुरवा आनी उर्वशी हांची कथा दिल्या. ह्याच पुरूख्यान अग्नीचे दक्षिणाग्नी, गार्हपत्याग्नी आनी आहवनीयाग्नी अशे तीन प्रकार सोदून काडले. तेउपरांत समुद्रमंथनाची कथा आयल्या. ह्या मंथनांतल्यान धन्वंतरी अमृतकुंभ हातांत घेवन वयर आयलो आनी तोच उपरांत काशी राजागेर पूत म्हणून अवतरलो.

विष्णुपर्व : वाराणशी क्षेत्र उध्वस्त जाल्लें ताचें पुनर्वसन कशें जालें, तें सांगून नहुषचरित्र दिलां. नहुष हो शंभर यज्ञ करून इंद्रपद मेळयता, ताका इंद्राणीची अभिलाषा उत्पन्न जाता आनी त्या यत्नांत ऋषींचो शाप मेळून ताका सर्प योनींत पडचें पडटा, ही कथा आसा. ह्या पर्वीत पयलीं पुरूवंशाचें आनी उपरांत वृष्णिवंशाचें वर्णन आसा. ह्याच वृष्णिवंशांत श्रीकृष्णाचो जल्म जालो. ती कथा सांगतना श्रीकृष्णचरित्र विस्तारान दिलां. तातूंत ताच्या जल्मासावन द्वारकेचे निर्मितीमेरेन सगळो भाग आयला. उपरांत श्रीकृष्ण आनी बलराम हांचें विद्या अध्ययनारवातीर सांदीपनीच्या आश्रमांत वचप, गुरूदक्षिणा म्हणून गुरूचो दर्यांत शेणिल्लो भुरगो परत हाडून दिवप, उपरांत जरासंधाच्या झुजांत माघार घेवन कृष्णाचें अस्तंतसागराकडे येवन थंय भांगराची द्वारका निर्माण करप, हे सगळे कथाप्रसंग आयल्यात. उपरांत श्रीकृष्णाचें लग्न, ताच्यो आठ पट्टराणयो, ताचो गृहस्थाश्रम, पारिजातकाची कथा, प्रद्युम्नाचें आख्यान, ताचें लग्न, सत्यभामेचें श्रीकृष्णदान ह्यो सगळ्यो कथा सांगून हें विष्णुपर्व सोंपयलां.

भविष्यपर्व : हरिवंशाचो हो निमाणो भाग. हातूंत जनमेजयाचो, अश्वमेधाचो विचार थारायत पसून फुडलो सगळो कथाभाग आसा. चारूय युगांतल्या मनशाचे आचार - विचार, तेचभशेन कलियुगांत लोक कशे वागतले हाचेंय वर्णन आसा. नारायणदेव क्षीरसागरांत शयन करीत आसतना, ताचे बोंबलेंतल्यान ब्रह्मदेवाची

उत्पत्ती, हिरण्यकशिपूचो वध, समुद्रमंथन, वामनावतार, श्रीकृष्णाचें कैलासार वचप, व्रतां, विधी आनी मंत्र हे विशय ह्या पर्वांत आयल्यात.

रुबेन हाच्या मताप्रमाण पयलींच्या हरिवंशाचें स्वरूप आयचेपरस खूब ल्हान आशिल्लें. ते नदरेन हरिवंशाक एक प्राचीन पुराण मानूं येता. डॉ. हाजरा हाणें इ.स. ४०० वर्सां हो हरिवंशाचो काळ मानला. श्रीधर कवीचो हरिविजय हो ग्रंथ चडसो हरिवंशाचेर आदारिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

हर्निया : जेन्ना कुडींतलो खंयचोय एक अवयव तो जे पोकळ सुवातेंत आसता तिचे भोंवतणी आसपी आवरणांतल्यान भायर सरता ते अवस्थेक हर्निया अशें म्हण्टात. कुडींतले अवयव जे आपले स्वताचे पोकळ सुवातींनी आसतात. तांकां 'बॉडी कॅविटीस' अशें म्हण्टात आनी हे पोकळ सुवाती भोंवतणी जें आवरण आसता त्या आवरणाक 'कॅविटी वॉल' (Cavity Wall) अशें म्हण्टात.

मनशाचे कुडींतले जायते अवयव देखीक पुलमांव म्हळ्यार लंग्स (Lungs), काळीज म्हळ्यार हार्ट (Heart), आंतकड्यो म्हळ्यार 'इंटेस्टायनस' (Intestines) हे अवयव आपापले पोकळ सुवातींत भितर आसतात. केन्नाय हे पोकळ सुवाती भोंवतणी आसपी आवरणां खंयचेय एके सुवातेर फुटटात वा तुटटात, जाका लागून भितर आशिल्ल्या अवयवाचो एक भाग आपली सदची सुवात सोडून तातुंतल्यान भायर सरता आनी मागीर हर्निया हो प्रकार जाता.

मनशाचे कुडींत चड सामान्यतायेन उपरासपी हर्निया ही 'इंक्वायनल हर्निया' (Inguinal Hernia) हे जातींतली आसता. हर्नियाचे हे जातींत, आंतकडेचें एक वेंटाळें म्हणजे 'लूप' (Loop), पोटाच्या सकयल्या भागांत आसपी स्नायूंचे वण्टींतल्यान, म्हणजे मस्क्युलर वॉल (Muscular Wall) हातुंतल्यान भायर सरता.

हर्निया हो प्रकार चडकरून स्नायुचे वण्टींत खंय तरी एक सदळ अशी वाट तयार जाल्ल्यान उपरासता.

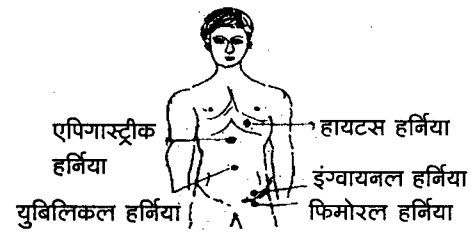
जेन्ना एक अवयव वा ताचो खंयचोय एक भाग हे मेकळे वाटेंतल्यान भायर सरता तेन्ना तो चडकरून आपले वांगडा पोटांतले भितरले वटेन आसपी आवरणाच्या एका भागाकूय भायर ओडटा. हें जें पोटांतले भितरले वटेन आवरण आसता ताका 'पेरिटोनियम' (Peritoneum) अशें म्हण्टात. हें आवरण भायर आयिल्ल्यान हर्निया भोंवतणी एक पोती तयार जाता. हे पोतयेक 'हर्नियल सॅक' (Hernial Sac) अशें म्हण्टात.

आमी जी पिडेस्ताक तपासतना हर्निया ह्या प्रकाराची परिक्षा करतात ती ही भायर भितर सरपी हर्नियाची पोती पोटाचे काती पोंदा हाताक लागिल्ल्यान वा दिश्टी पडिल्ल्यानच करतात.

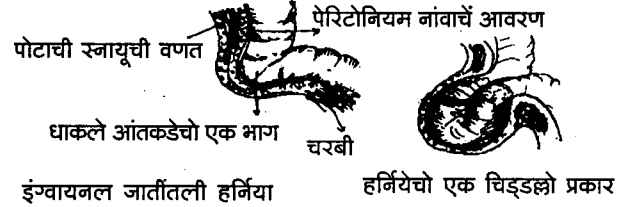
ही जी इंक्वायनल हर्निया आसता ती जायत्या फावटी

पिडेस्ताक संकटांत उडयले बगर रावना आनी हाचे फाटलें कारण आसता एक एक फावट आंवळून येतात ते पोटाचे सकयले स्नायू जाका लागून आंतकडेचो भायर आयिल्लो भाग मदींच चिड्डून उरपाची शक्यताय आसता. ह्या प्रकाराक 'स्ट्रॅंगुलेटेड हर्निया' (Strangulated Hernia) अशें म्हण्टात. अशें जाल्यार एक गंभीर अशी परिस्थिती उपरासूं येता आनी पिडेस्ताचेर ताकतिकेन उपाय करचे पडटात. हे खातीर शस्त्रवैज मात लेगीत वेळ वगडायनासतना पिडेस्ताचेर शस्त्रक्रिया करतात आनी आंतकडेचो चिड्डलो भाग मेकळो करून उपराशिल्ली आडखळ पयस करतात. अशें हें हर्नियाचे बाबतींत सरास प्रमाणांत घडटा आनी पिडेस्ताक एके गंभीर अशे कटकटीक तोंड दिवचें पडटा. हे खातीर जांकां कोणाक इंक्वायनल हे जातींतलो हर्निया जाल्लो आसता तांणी तो वाटेर खंयूय चिड्डून उरचे पयलींच दोतोर म्हेन्यांत वचून ताचेर फावो तो उपाय करूंक जाय.

हर्निया ह्या प्रकाराच्यो सामान्य सुवाती ह्या चित्रांत दाखयल्यात -

हर्निया ह्या प्रकाराच्यो जाती -

जांकां कोणाक आपली ही पिडा रोकडीच जाग्यार घालूंक शस्त्रक्रिया करून घेवपाची नासता तांणी तांची हर्निया जडार पडूनये आनी वयली परिस्थिती उपरासुंनये हे खातीर पट्याचो उपेग करूं येता. ह्या पट्याक 'ट्रस' (Truss) अशें म्हण्टात. हो पटो जर कमरा भोंवतणी घट बरो आंवळून बांदलो जाल्यार आंतकडेचो भाग जो हर्नियाच्या रुपान भायर सरता तो तसो सरूंक पावचोना आनी तो पोटाच्या सकयल्या भागाच्या स्नायूंचे वण्टी भितरच उरूंक पावतलो आनी पिडेस्ताक तात्पुरतें तरी कसल्याच कटकटी विणें भोंवक - फिरूंक मेळटलें. पूण हांगा एकच मतींत धरपाचें म्हळ्यार एक फावट कोणाकय हर्निया हो प्रकार जालो म्हणटकच तो ना करून वडोवंक ताणें आपल्याचेर केन्नायतरी शस्त्रक्रिया करून घेवंचीच पडटा. ती करना जाल्यार हर्निया ना जायनासतना सासणाचो तसोच

उरूं येता आनी पिडेस्ताक ताची आडखळ सोंशीत दीस सारचे पडटात. हर्निया ही पिडा कसल्याच वखदांनी ना जावंक पावना तिचेर फकत शस्त्रक्रिया होच उपाय आसा.

हर्नियाचो आनीक एक प्रकार आसता जाका 'हर्निया सेरेब्राय' (Hernia Cerebri) अशें म्हण्टात. हातूंत मेंदवाचो एक भाग तकलेच्या हाडांचे कवटेंत उपराशिल्ले मेकळे वाटेंतल्यान भायर सरूं येता. तशेंच हर्निया हो प्रकार भितरल्या जायत्या हेर अवयवांकय जावं येता. देखीक - मुत्राशय म्हळ्यार 'युरिनरी ब्लॅडर' (Urinary Blader) हो अवयव. मनशाचे कुडींत आनीक एक हर्नियाचो प्रकार जावपाची देख म्हळ्यार 'हायाटस हर्निया' (Hiatus Hernia). मनशाची छाती आनी पोट हांचे मदीं एक स्नायुंची वणत आसता. ह्या स्नायूक 'डायाफ्रॅगम' (Diaphragm) अशें म्हण्टात. जेन्ना कसल्याय कारणांक लागून ह्या स्नायुचे सकयल आशिल्लो कोठो ह्या अवयवाचो वयलो भाग ह्या स्नायुचे वण्टींतल्यान वयर सरता तेन्ना हायाटस हर्निया हो प्रकार जाता.

हर्निया जावपा फाटलीं कारणां जायतीं आसतात. इंग्वायनल हर्निया हे चड करून जड वजन उबारिल्ल्यान जावं येता. तशेंच परत परत खोंकली येवप, परसाकडेन वा मुतूंक जातना त्रास जावप हीं हर्निया जावपा फाटलीं हेर कारणां आसतात.

- डॉ. अनंत शां. हेदे

हर्षचरित : एक संस्कृत गद्य प्रबंद. ताचो कर्तो बाणभट्ट. ह्या प्रबंधाचे आठ उच्छ्वास आसून तातूंत कवी हर्षराजान चरित्र वर्णन केल्लें आसा. ह्या चरित्रांतले कथेचो सारांश असो -

श्रीकंठ जनपदांत स्थाणीश्वर हांगा पुष्यभूती नांवाचो राजा राज्य करतालो. ताच्या वंशांत प्रभाकरवर्धन नांवाचो पराक्रमी राजा जालो. ताका राज्यवर्धन आनी हर्षवर्धन नांवाचे दोन पूत आनी राज्यश्री नांवाची एक चली आशिल्ली. गृहवर्मा मौरवरीकडेन राजश्रीचें लग्न जालें. प्रभाकरवर्धनाच्या मरणाउपरांत राज्यवर्धनान संन्याश घेवपाची तयारी केली तेन्नाच ताका मालवराजान गृहवर्म्यांक झुजांत जिवेशीं मारिल्ल्याची बातमी सांगली. तेन्ना बापायचें मरण विसरून तो मालवराजाकडेन झूज दिवंक गेलो. पूण गौडाधिपान कट करून ताका जितो मारलो. हें कळटकच हर्षाक खूब वायट दिसलें. ताणें शशांकाचेर घुरी घाली. थंय ताका राज्यश्री मालवराजाचे बंदखणींतल्यान पळून विंधारण्यात गेल्या म्हणपाचें कळ्ळें. देखून हर्षय थंय गेलो. राज्यश्री घोवाच्या दुख्खान स्वताक पेटोवन घेवपाचे तयारींत आशिल्ली. थंय हर्षाची आनी तिची भेट जाली.

इतल्यारच हर्षचरित्र सोंपलां. तें विशुध्द साहित्यीक शैलींत निर्माण केल्लें एक रोचक प्रबंधकाव्य आसा. ह्या काव्यांत वीर आनी करूण ह्या दोनय रसांचो आस्पाव आसा. सातव्या शतमानांत विंधोत्तर

भारत कसो आशिल्लो हाचें प्रमाणभूत अशें चित्र ह्या ग्रंथावरवीं पळोवंक मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

हर्षवर्धन : (इ.स. ६०४ - ६४७).

पंजाबांतल्या श्रीकंठ देशांतल्या स्थानेश्वर हांगा राज्य करपी वर्धन राज्यवंशांतलो एक व्हड सम्राट. महाराजाधिराज प्रभाकरवर्धन आनी राणी यशोमती हांचो तो दुसरो पूत. ताच्या भावाचें नांव राज्यवर्धन आनी भयणीचें नांव राज्यश्री अशें आशिल्लें. मौरवरी वंशांतलो राजा ग्रहवर्मा हाचेकडेन राज्यश्रीचें लग्न जाल्लें.

नामनेचो कवी बाणभट्ट हाच्या हर्षचरितांत ह्या राजवंशाची खुबशीं म्हायती आयल्या. पूण ती पुराय ना. त्या उपरांतची म्हायती नामनेचो चिनी भोंवडेकार युआन च्वांग हाणें बरोवन दवरल्या. हर्षाच्या काळांतले कांय ताम्रपट आनी शिलालेख उपलब्ध जाल्ले आसून तातूंत हर्षाचीं कांय आज्ञापत्रांय कोरिल्लीं आसात. तांचे वयल्यान हर्षाविशीं जायती म्हायती मेळटा. राज्यवर्धन हुणांचो प्रतिकार करपाखातीर व्हड सेना घेवन गेल्लो. तेन्नाच प्रभाकरवर्धनाक मरण आयलें आनी राणी यशोमती सती गेली. हुणांचो पराभव करून येतकच ताका आवय - बापायच्या मरणाची बातमी कळ्ळी. ताका खूब वायट दिसलें आनी तो संन्यास घेवंक तयार जालो. पूण हर्षवर्धनान ताका तशें करूंक दिलें ना.

तेन्नाच मालवराजान गौडाधिपती शशांक हाच्या आदारान कान्यकुब्ज नगर जिंकून ग्रहवर्माक जिवेशीं मारलो आनी राज्यश्रीक बंदी केली. तेन्ना राज्यवर्धन, हर्षाचेर राज्यशाशनाचो कारभार सोंपोवन मालवधिपतीचो सूड घेवपाक व्हड सैन्य घेवन गेलो. ताणें ताका सहज हारयलो तरी राजा शशांक हाणें ताका कपटपणान आपोवन जिवो मारलो. ताकालागून हर्षाक स्थानेश्वरच्या सिंहासनाचेर बसचें पडलें. ताका कान्यकुब्ज राज्याच्या मंत्रिमंडळानय राज्यपद स्विकारपाची विनवणी केली. तेन्ना बोधिसत्त्व अवलोकितेश्वर हाची संमती घेवन ताणें तेंय राज्य स्विकारलें. अशेतरेन दोनय राज्यांचो तो जरी अधिपती जालो, तरी स्वताक महाराजाधिराज अशें म्हणून न घेता तो राजपूत शिलादित्य म्हणून राज्यकारभार चलयतालो. पिराय ल्हान आसुनय ताणें मोटे खंबीरतायेन राज्यविस्ताराचें काम सुरू केलें.

सुरवेक तो आपली भयण राज्यश्री हिची बंदखणींतल्यान सुटका करूंक गेलो. पूण वाटेरच ताका ती पळून विंधारण्यांत गेल्ल्याचें कळ्ळें. थंय ती स्वताक लासून घेवपाची आशिल्ली. तेन्ना हर्षान तिका समजावन घरा हाडली.

उपरांत हर्षान काश्मीरसावन आसाममेरेन आनी नेपाळसावन नर्मदेच्या तटामेरेन तशेंच ओरिसांतल्या महेंद्र पर्वतामेरेन आपली सार्वभोम सत्ता प्रस्थापित केली. गौडाधिपती शशांकाचेर ताका जैत

जोडूंक मेळ्ळें ना. कामरुपाचो राजा भास्करवर्मा हाचेकडेन ताणें इश्टागतीचे संबंद जोडिल्ले. वलभीचो मैत्रक राजा धरूवसेन (२रो) हाका ताणें हारयलो, पूण ताका आपली धूव दिवन ताचेकडे नातें जोडलें. इ.स. ६३४ मेरेन तो सतत झुजां करतालो. ६३४ त ताणें दक्षिण भारताचेर घुरी घाल्ली. पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळें ना. उपरांत ताणें गौड देशाचेर घुरी घाली. चिनी भोंवडेकार युआन च्वांग ६३४ त हर्षाच्या दरबारांत आयिल्लो.

हर्षान व्हड राज्य स्थापून प्रबळ सम्राट म्हूण नामना मेळयली. पूण पुराय भारताचेर ताची सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित जावंक शकली ना. ताच्या व्हड सेनादलांत ६०,००० हत्ती, १,००,००० घोडे आनी ५०,००० पदाती आशिल्ले. ताचे राज्यवेवस्थेंत राजा हो सर्वश्रेष्ठ आसून ताका आदार करपाखातीर मंत्रिपरिशद आशिल्ली. शासनाचे वेगवेगळे विभाग वेगवेगळ्या मंत्र्यांकडे सोंपयल्ले. शासनयंत्रणेचेर हर्षाचें पुराय लक्ष आशिल्लें. साम्राज्याच्या वेगवेगळ्या वाठारांत तो सतत भोंवतालो आनी शासनयंत्रणा कार्यक्षम आसा काय ना हें पळेंतालो.

ताणें आपल्या राज्यांत जायते राजमार्ग तयार केल्ले. त्या मार्गांर पांथस्थांचे राखणेची वेवस्था केली आनी तांकां रावपाखातीर पांथशाळाय बांदिल्ल्यो. ह्या पांथशाळांत गरिबांखातीर आनी भोंवडेकारांखातीर वखदालय आसतालें आनी थंय तांकां फुकट वखद दिताले. अन्न उदकाचीय थंय बरी वेवस्था आसताली.

हर्षवर्धनाक ताच्या दानपत्रांत आनी मुद्रालेखांत माहेश्वर म्हळ्यार शैव म्हळां. पूण राज्यश्रीचो सोद करतना दिवाकरमित्र नांवाच्या एका बौध्द भिक्षून ताका आदार दिल्लो. तेन्नाच्यान तो बौध्द धर्माकडे आकर्शित जाल्लो. जिणेच्या निमाण्या काळांत ताका चिनी बौध्द पंडित युआन च्वांग मेळ्ळो आनी ताच्या प्रभावान ताणें महायान पंथाची दीक्षा घेतली, अशें म्हणूं येतालें तरी संशोधकांमदीं हेविशीं दुबाव आसा. ताणें मोनजातीचे हत्येचेर बंदी घाल्ली. तशेंच गंगेचे देगेर हजारांनी स्तूप तयार केल्ले आनी वेगवेगळ्या बौध्द वाठारांत जायते बौध्द मठ स्थापन केल्ले. पूण तो सगळ्या धर्म पंथांक सारकोच मान दितालो. तशेंच वैदिक ब्राह्मण, बौध्द भिक्षू आनी जैन श्रमण हांचो सारकोच भोवमान करतालो. धर्मीक कार्यांत तो उदार आशिल्लो. दर वर्सा शेंकड्यांनी बौध्द भिक्षुकांक एकठांय आपोवन तो २१ दीस तांची रावपाची आनी जेवपाची वेवस्था करतालो. तांकां भासाभास करपाक सांगतालो आनी तातूंत यश मेळोवपी पंडिताक भरपूर धन दिवन ताचो भोवमान करतालो.

दर पांच वर्सांनी तो एक मोक्षसभा आयोजीत करतालो. त्या वेळार झुजासामुग्री सोडून तो आपलेकडलें सगळें धन लोकांक दान करतालो. अशो स मोक्ष सभा ताणें प्रयाग हांगाच्या त्रिवेणी संगमाचेर भरयल्ल्यो. सवे सभेंत ताच्या आपोवण्यावयल्यान युआन च्वांग थंय

हजर आशिल्लो.

ही पंचवार्षिक सभा अडेज ते तीन म्हयने चलिल्ली. सुरवेक सम्राट हर्ष, कामरुपाचो राजा आनी हेर १८ राजांची व्हड मिरवणूक काडपांत आयली. पयल्या दिसा बुध्दाचे मूर्तीची स्थापना केली आनी गरिबांक उंची वस्त्रां आनी वस्तू दान केल्यो. दुसऱ्या दिसा ताणें आदित्य देवाच्यो मूर्ती स्थापन करून पयल्या दिसा दान केल्ल्या वस्तूंपरस अर्दान किंमतीच्यो वस्तू दान केल्यो. तिसऱ्या दिसा ताणें ईश्वर देवाचे मूर्तीची स्थापना करून दुसऱ्या दिसा वांटिल्ल्या वस्तूंपरस कमी किंमतीच्या वस्तुंचें दान केलें. चवथ्या दिसा ताणें १०,००० बौध्द भिक्षूंक दर एकाक १०० भांगराचीं नाणीं, एक मोती, सुती वस्त्र, तरेकवार पेयां, फुलां आनी अत्तर दिलें. उपरांत वीस दीस ब्राह्मणांक दान दिलें. मागीर साधु - बैराग्याक, भिक्षूंक, अनाथ, अपंग आनी दीन - दुबळ्या लोकांक भिक्षा दितकच ताची सगळी संपत्ती सोंपली. मागीर ताणें आपले सगळे वस्त्रालंकार आनी हेर वस्तूय याचकांक दिवन उडयल्यो. उपरांत ताणें आपली भयण राज्यश्री हिच्याकडल्यान पोरनें वस्त्र घेवन तो न्हेसलो आनी दशभूमेश्वर बुध्दाची पुजा केली.

सम्राट हर्ष दर दिसा १,००० बौध्द भिक्षू आनी ५०० ब्राह्मण हांकां जेवण घालतालो. युआन च्वांग हाचो सत्कार करपाक ताणें कनौज हांगा एक व्हड सभा आयोजीत केल्ली. हे परिशदेखातीर ताणें भारतांतल्या जायत्या धर्मपंथाच्या पंडितांक आमंत्रणां दिल्लीं. ह्या वेळार २० राजे, ३,००० बौध्द भिक्षू ३,००० वैदिक ब्राह्मण आनी जैन आचार्य, नालंदा विद्यापिठांतले १,००० पंडित हजर आशिल्ले. हे सभेखातीर ताणें गंगेदेगेर व्हड मंडप आनी एक व्हड मनोरोय बांदिल्लो. सभामंडपासावन कांय अंतराचेर राजान स्वताखातीर प्रासाद आनी आमंत्रितांखातीर धर्मशाळा बांदिल्ल्यो. दर दिसा बुध्दाची एक ल्हान भांगराची मूत हत्तीचेर दवरून तो वाजत गाजत सभामंडपांत वतालो. तो इंद्राचें रूप धारण करतालो आनी कामरुपाचो राजा कुभार, ब्रह्मदेवाचें प्रतिक म्हूण धवें छत्र धारण करतालो. हे मिरवणुकींत ३०० सजयल्ले हत्ती आसताले. ताचेर युआन च्वांग निमंत्रित राजे, मंत्री, पंडित आदी लोक बसून वताले.

युआन च्वांग हो महायान पंथाचो आशिल्लो आनी हर्षवर्धन ह्या पंथाक अनुकूल आशिल्लो. परिशदेंत ह्याच पंथाक चड म्हत्व दिवप जातालें. ताकालागून हीनयान पंथाच्या अनुयायांक राग आयलो. ताणीं युआन च्वांगाक मारपाचो कट रचिल्लो. पूण तातूंत ताका यश मेळ्ळें ना.

हर्षान युआन च्वांगाक १०,००० भांगराचीं आनी ३०,००० चांदिचीं नाणीं, तशेंच १०० मोलादीक वस्त्रां दिल्लीं. पूण युआन च्वांगान तें स्वीकारलें ना. देखून थंयच्या उपस्थित लोकांनी ताका 'महायानदेव' आनी 'मोक्षदेव' अशो पदव्यो दिल्यो.

हर्षाच्या राज्यांत बौध्द धर्म हो राजधर्म जाल्लो. ह्या धर्माचो

ताणें खूब प्रसार केलो. हर्ष हो धर्मीक वृत्तीचो, दयाळू आनी प्रजाहितदक्ष आशिल्लो. ताच्या राज्यांत समृध्दी नंदताली. तशेंच जायतीं विद्याकेंद्रांय ताच्या राज्यांत आशिल्ली. थंय शेंकड्यांनी पंडित वेगवेगळ्या शास्त्रांचें आनी कलांचें अध्यापन करताले. ताणें बौध्द, जैन, ब्राह्मणी, आदी सगळ्या प्रकारचीं देवळां निर्माण केल्लीं आनी मठ स्थापन केल्ले. ताचे कारकिर्दींत वेगवेगळ्या कलांचोय विकास जालो. ताणें जायत्या विद्वानांक आलाशिरो दिल्लो. हर्षचरित आनी कादंबरी हे ग्रंथ रचपी कवी बाणभट्ट ताच्या दरबारांत आशिल्लो. हरिदत्त आनी जयसेन हांकांय ताणें आलाशिरो दिल्लो. हर्षवर्धनान स्वता नागानंद, रत्नावली आनी प्रियदर्शिका ह्या नांवाचीं तीन नाटकां रचिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

हलपती, गोपाळ सुक्केर : (जल्म : ३० जानेवारी १९३०, भामटी - दमण; मरण : ३० मार्च १९७५, दमण).

सुटकेड्डुजारी. ताणें गुजरातींत प्राथमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटकेड्डुजाच्या काळांत मोती - दमण आनी ताच्या लागसरच्या गांवांनी तो राजकीय वावर करतालो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी तीन वर्सांखातीर बंदखणींत दवरलो, दोन वर्सां उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान सुटकेड्डुजांतल्या ताच्या वावराचो ताम्रपत्र दिवन भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

हलपती, भागुभाय करियाभाय : (जल्म : १९१६, भिमपूर - दमण).

सुटकेड्डुजारी. तो रेंदेरपणाचें तशेंच वावर करपाचें काम करतालो. इंडियन नॅशनल काँग्रेस आनी आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. तो चडसो संघटनेच्या भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण अडेज वर्सां आगवाद बंदखणींत शिक्षा भोगल्या उपरांत ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

हलपती, मोहनभाय राधकाभाय : (जल्म : २ डिसेंबर १९३२, रिंगणवाडा, दमण).

सुटकेड्डुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतिल्लें. तो सरकारी प्राथमिक शिक्षक आशिल्लो. तो 'आझाद गोमंतक दल संघटने'चो वांगडी आशिल्लो. १९५६ सावन ताणें राश्ट्रीय वावर करूंक सुरवात केली. जून १९५६ त पोलिसांनी ताका अटक केलो आनी कांयच चवकशी करिनासतना स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हाडून प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो आनी ४

वर्सांखातीर बंदखणीची ख्यास्त तेचपरी १२०० रु. दंड भरप ना जाल्यार आनीक दोन वर्सां बंदखण अशी ख्यास्त फर्मायली. फुडें ३० ऑगस्ट १९५९ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

हस्त : आश्विन्यादी गणनेंतलें तेरावें नखेत्र. विषुववृत्ताच्या सकयल चित्रा नखेत्रालागसार स तारकांचो जो एक चोमो आसा ताका हस्त अशें म्हण्टात. सविता ही हस्ताची देवता आसा. ह्या चोम्याच्यो तारका ज्योतिशग्रंथांत पांच मानिल्ल्यो आसात, पूण त्यो स आसात. हाच्या उत्तर तोंकाक आशिल्ली एक तारका मंद आशिल्ल्यान ती विचारांत घेवप जायना. जपानी पंख्यावरी हो दिसता. ताच्या मध्यभागाक आशिल्ली ठळक तारका म्हळ्यार त्या हाताचो मणिबंध. दक्षिण तोंकाक आशिल्ली तारका म्हळ्यार आंगठो आनी मागीर वळीन तर्जनी, मध्यमा आदी बोटांवरी आसात. ह्या तारकांतली मध्यमा ही मनशाच्या हाताच्या मध्यमेवरी लांब आसा आनी कनिश्टीका अनामिकेक सामकीं चिकटून आसा. हें नखेत्र कन्या राशींत येता. तें चर लघू तिर्यङ्मुख आनी मंदाक्ष तशेंच बायल आसा. हस्त नखेत्राचेर जल्मुपी मनशाक ऐश्वर्यप्राप्ती जाता अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

हळद : (पळेयात परिशिष्ट).

हळदणकार, प्रभाकर यशवंत : (जल्म : २६ एप्रिल १९३२, सिर्सी - बार्देस).

सुटकेड्डुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटने'चो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत बसकांनी वांटो घेवप. पत्रकां वांटप असलीं कामां तो करतालो. २६ जानेवारी १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका मिरवणुकींत वांटो घेतिल्ल्याच्या आरोपाखाल अटक केलो. १९५४ - १९५९ हो काळ मेरेन ताका बंदखण भोगची पडली. १९७५ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

हळदणकार, विष्णु मुकुंद : (जल्म : १० ऑगस्ट १९३५ हळदोणें - बारदेस).

गोंयचो सुटकेड्डुजारी. ताणें मराठी चवथीमेरेन शिकप केलां. गोंयचे सुटके चळवळी वेळार ताणें वण्टी पत्रकां लावपाचें, तीरंगी बावटो लावपाचें, आपल्या इश्टांक सुटके चळवळींत वांटो घेवंक उत्तेजन हाडपाचें शिवाय म्हत्वाच्या वाठारांनी बाँब आनी हाती दारुगुळो मारपाचें काम केलां. १९५९ वर्सा हळडोणा वाठारांत ताका धरिल्लो

आनी बरोच मार दिवन एक आठवडो बेडी घालून बंदखणींत दवरिल्लो. शिवाय ताणें आपल्या हेर इश्टांचीं नांवां सांगचीं म्हणून ताका रगत ओंकर बरोच त्रास दिलो. हाकालागून ताका मागीर शस्त्रक्रिया करची पडली. उपरांत गोंयाक सुटका मेळसर तो बंदखणींत आशिल्लो. बंदखणींत ताका बरेच खर शारिरीक त्रास दिल्ल्यान ताच्या मनाचेर आनी शरिराचेर बरोच ताण पडिल्लो. १९७५ वर्सा भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भौमान केला. ताणें एकनाथ गोडेकार, रामा केरकार, मधुकर फळारी, गुरूदास चोडणकार, श्रीरंग फळारी, गुरूदास फळारी, पुरूषोत्तम वळवयकार, शिवा हळर्णकार, भिकाजी नायक, अंकुश केरकार आनी विनायक सुर्लकार हांच्या वांगडा काम केलां.

- कों. वि. सं. मं.

पं. हळदणकार, सुरेश विनायक : (जल्म : १८ डिसेंबर १९२६, पोंबुर्पे - गोंय).

नामनेचो संगीत नट. ताचें खरें नांव अमृत विनायक हळदणकार. ताचें मुळावें शिकप पोंबुर्प्यांचे मराठींतल्यान जालें.

उपरांत पुर्तुगेज शाळेंत वचून सेंगुदग्राव आनी लिसेंवाचें शिक्षण ताणें पुराय केलें. फुडाराक ताणें इंग्लिशींतल्यानय शिकप केलें. ताचो बापूय उत्तम पेटी वादक आसलो. गांवात नेमान जावपी भजन नाटकीची प्रेरणा आनी घरांतल्या लोकांचें प्रोत्साहन मेळिल्ल्यान ताच्या मनात संगिताची ओड निर्माण

जाली. संगीत शिक्षणाच्या ध्यासान तो मुंबय गेलो. थंय ताका गोंयकार तबलजी श्री परशुराम कामुलकराचो आदार मेळ्ळो. ताचे वरवीं ताका खाँ साहेब रजबल्ली सारक्या जायत्या संगीतकारांच्या मैफिलीक हजर रावपाचो योग मेळ्ळो.

फुडें तो मौफिली करूंक लागलो. अशेच एके मौफिलीक बॅ. खाजगीवाले आयिल्लो. ताचेर हाच्या गाण्याची भूल पडली आनी ताणें ताका गोंयांतल्यान पुण्याक व्हेलो आनी थंय पं. गोविंदराव टेंबे आनी बापुराव केतकार ह्या दोगांय शिकोवप्यांची नेमणूक करून ताच्या गाण्याच्या शास्त्रोक्त शिकपाक सुरवात केली. तशेंच बापुराव केतकर, मोहनराव पालेकर, पं. जगन्मथबुवा पुरोहित, गणपतराव देवासकर, मा. कृष्णराव, बालगंधर्व हांचेंय ताका मार्गदर्शन लाभलें.

पिरायेच्या १८ व्या वर्सा ताची पयली ध्वनीमुद्रिका भायर सरली. मास्टर दिनानाथ मंगेशकार आनी बालगंधर्व ह्या दोगूय

दिग्गजांची छाप ताच्या गायनाचेर दिसून येता. भारदस्त आवाज ही ताका मेळिल्ली खाशेली देणगी. १९५९ त 'होनाजी बाळा'तलें ताचें काम पळोवन आचार्य अत्रेन ताका 'महाराष्ट्र गंधर्व' ही पदवी भेटयली. इंदूरच्या इंजिनियरींग कॉलेजांत जाल्ले ताचे मौफिलीक भारताचो त्यावेळावयलो पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू हाजीर राविल्लो. ताच्याच हातान नागपुराक सुवर्ण पदक दिवन ताचो भोवमान करपांत आयलो. तेभायर अरिवल भारतीय नाट्य परिशदेचें 'बालगंधर्व सुवर्ण पदक', मराठी जागतीक परिशदेचो सन्मान, गोमंतक मराठी अकादमीचें मानद अधिसदस्यत्व अशे जायते मान-सन्मान ताका फाव जाल्यात.

भारत भर ताणें लागीं लागीं ७०० वयर पदांच्यो कार्यावळी केल्यात. महाराष्ट्र आनी गोंयांतल्या रेडिओ केंद्रावयल्यान ताच्यो सुमार ४० रेकॉर्डी वाजतात. कांय काळ मुंबय शिवाजी पार्क हांगा ताणें 'सुरेश कलासंगीत शाळा' चलोवन शेंकड्यांनी नव्या गायक - गायिकांक संगीताचे धडे दिल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

हळर्णकार, गजानन गोविंद : (जल्म : १५ जून १९१८, एकोशी - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी आनी इंग्लीश प्राथमिक मेरेन आनी लिसेंवाचें पयलें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. १९५५ सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटकेझुजाच्या काळांत 'क्रांती', 'ज्वाला' आनी हेर क्रांतीकारी साहित्य वांटप, आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वांगड्यांक गुपीत बातम्यो कळोवप असलीं कामां तो करतालो. ९ जून १९५६ ह्या दिसा पोलिकार्पो डी. सिल्वा हाचेवरवीं जस्टीस क्वाड्रोस हाका बाँब पार्सल घाडिल्ले खातीर दुबावान ताका पोलिसांनी अटक केली. प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून १२ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण उपरांत ताच्या घराचेर घाल्ले धाडींत जेन्ना बाँब मेळ्ळो तेन्ना ताची शिक्षा १८ वर्सां केली. फुडें गोंय सुटके उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताच्या सुटकेझुजाच्या वावराचो भोवमान केलो. १८ जून १९८५ ह्या दिसा गोंय दमण आनी दीव सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

हाणपेट : एक धर्मीक विधी. नेत्रावळीच्या कुळंबी जमातीचो हो विधी आसून तातूंत मुखेल भाग घेवपी वेळीप जमातीचे आसतात. हाणपेट करपांक गडे अशें म्हण्टात. सांगे तालुक्यांतल्या नेत्रावळी ह्या गांवांत हो विधी जाता. हाचें स्वरूप धर्मीक उत्सवाचें आसता.

फाल्गुन शु. म्हणजे शिगम्यांतल्या नमीच्या दनपारां गांवचे लोक मांडार एकठांय जमतात. थंय नाल्ल, दिवो दवरून मागणें

करतात. ह्या मागण्यांत तुळस, मांडागुरू ह्या देवतांक व्हड स्थान आसा. मागण्या उपरांत खाशेले स्वरलयींत धोल वाजपाक लागता. परंपरेन थारिल्ल्या मनशाचेर भार येता. देवाकडच्यान उत्सव बरेभशेन जावंचो म्हणून उतर घेतल्या उपरांत हो उत्सव सुरू जाता आनी अशें उतर मेळूंक ना जाल्यार हाणपेट जायना. मागीर परत सांगणें जाता. मांडाचेर मदेगाक पाटाचेर एक कुंवाळो दवरतात. तलवारीच्या एका घावान त्या कुंवाळ्याचे दोन कुडके करून ते परत जोडपाचे आसतात. हे दोन कुडके पयलींभशेन जुळोळे नात जाल्यार हाणपेटाच्यो जरवमो भरून येनात असो समज आसा.

हो विधी जाता आसतना परंपरेन थरिल्ले गडे सोवळे जावन मांडाचेर उबे रावतात. हाणपेटांत भाग घेवप्यांत कांय आंगवण केल्लेय गडे आसतात. कमराक धोंपरावयर घट्ट धोतर, कपलाक गंध, हातांत, गळ्यांत फुलांच्यो माळो आनी दोनय हातांत उक्त्यो तलवारी असो गड्यांचो भेस आसता. ताशे, धोल आनी थाळयेभशेन धांपणीं हांच्या तालार गड्यांच्या भोंवतणचे मनीस नेटा नेटान नाचपाक लागतात. मदीं उबे आशिल्ले गडे तोंडान होंकार दित दोनय तलवारी चारय वटांनी फिरयतात आनी थंयच्या थंयच वांटकुळे नाचत रावतात. तलवारीचे घाव फाटीर, पोटाचेर घेतात. ताकालागून घावे जावन रगत येता. पूण देवाचो शब्द मेळिल्ल्यान घावे रोखडेच भरून येतले म्हणपाचो विश्वास आसता. हे गडे नाचतात त्या दिसा तांकां जायते कडक नेम पाळचे पडटात. तशेंच हाणपेटाच्या दिसा तांणी उपास करचो पडटा. जेन्ना नाच थांबता तेन्ना घावांचेर देवाचें तीर्थ फाफुडटात. मांडावयले हेर मान - पानाचे विधी जातात आनी पयलो दीस सोंपता.

दुसरे दिसा सांजमेरेन गांवांतल्या घराघराच्या आंगणांत आनी शेजारच्या गांवांत हाणपेट रवेळटात. हाका 'मेळ नाचप' अशें म्हण्टात. पिसाटलेलीं रणवाद्यां, चित्रविचित्र पोशाख केल्ले गांवचे लोक, मदीं उगड्यो तलवारी घेतिल्ले गडे असो हो मेळ पदां म्हणत, नाचत गांवांतल्यान भोंवता. ह्या प्रकारांत चौरंग, टाळो आनी आरत अशीं तीन प्रकारांचीं पदां आसतात. तशेंच तांचे विशय पुराणीक कथा, गूढकथा, विचित्रकथा हांचो आस्पाव आशिल्ले आसतात. होळयेन हाणपेट सोंपता. तोमेरेन गड्यांच्या आंगावयले घावे भरून येतात आनी तशें जालेंना जाल्यार त्याखातीर देवस्पर्ण करतात.

- कों. वि. सं. मं.

हायती : रेपब्लिका द हायती. एक प्रजासत्ताक देश. कॅरिबियन दर्यांतल्या वेस्ट इंडीज जुंव्यांच्या चोंब्यांमदल्या हिस्पानिओला जुंव्याचो अस्तंत भाग. जुंव्याचो उदेंत भाग डोमिनिकन देशान रेवडिला. देशाची चडशी भूंय दोंगरी आनी ऊंच सड्यांची आशिल्ल्यान ताका हायती नांव मेळ्ळें. इंडियन भाशेंत हायती म्हळ्यार ऊंच भूंय. क्षेत्रफळ २७,७५० चौ.किमी. देशाचे उदेंतेक डोमिनिकन प्रजासत्ताक, उत्तरेक अँटलांटीक

म्हासागर, अस्तंतेक आनी दक्षिणेक कॅरिबियन दर्या आसा. हायती हें निग्रो लोकांचें सगळ्यांत आदलें प्रजासत्ताक आनी अमेरिका खंडांतलें अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानाफाटलें दुसरें. १८०४ त फ्रेंच वसणूककारांक धांवडावन तांणी स्वातंत्र्य मेळयलें. पोर्ट - ओ - प्रिन्स हें देशाचें राजपाटण तशेंच देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार.

भूंयवर्णन : भूंयचणुकेचे नदरेन देशाचे मुखेलपणान उत्तर द्विपकल्प आनी दक्षिण द्विपकल्प अशे दोन सैमीक भाग जातात. हांचे मदलें जें आखात आसा ताका गोलफ दे ला गोनावे अशें म्हण्टात. दोनय द्विपकां मदीं आशिल्ल्या जुंव्याक 'इले दे ला गोनावे' अशें म्हण्टात. उत्तर द्विपकल्प अँटलांटीक म्हासागरांत रिगिल्लो आसून ताची चडांत चड लांबाय १६० किमी., जाल्यार दक्षिण द्विपकल्प कॅरिबियन दर्यांत पातळ्ळा. ताची चडांत चड लांबाय ३२० किमी. आसा. हे दोनय द्विपकल्प आर्टीबोनायट मळान एकठांय जोडल्यात. हे दोन द्विपकल्प म्हळ्यार देशांतल्यो दोन पर्वतांवळी आसून, त्यो मुखेलपणान चुनखडीयुक्त आसात. ह्या दोनय पर्वतांचे वळीं मजगतीं आर्टीबोनायट न्हंयेचें खूंद देगण पातळ्ळां. देशांत आस्पाव जावपी टोटूगा जुंवो देशाचे उत्तरेक आसा. पर्वतांचेर कांय प्रमाणांत सँडिला आनी मॉहॉगॅनी प्रकारचीं रानां आसात. आदल्या तेंपार हायतींत बरींच रानां आशिल्ली. पूण पिकां घेवपाखातीर व्हड प्रमाणांत रानतोड जाल्ल्या कारणान आतां फकत कांय दोंगरी वाठारांनीच रानां दिसतात. हांगाच्या रानांनी पाचन, सेडर, ओक, मॉहॉगॅनी, आकाना हे मदेशाक उपेगी पडपी रूख आसात. हांगाचें हवामान सादारणपणान उश्ण कटीबंधीय प्रकारचें. दर्यादेगांनी तापमान २१° ते ३५° सँ. जाल्यार दोंगरी वाठारांनी तें सादारणपणान १०° ते २४° सँ. इतलें आसता. उत्तरेकडच्या पर्वतीय प्रदेशांत सरासरी वर्सुकी पावस २०० सेंमी., जाल्यार दक्षिणेकडच्या दर्यादेगांनी तो १०० सेंमी. परस उणो पडटा. जून ते ऑक्टोबर तेंपार कांय वेळार जावपी हुरीकन मोडांक लागून देशाचें खूब नुकसान जाता. ह्या देशांत व्हड आकाराची मोनजात सामकी उणी. जायती ल्हानसान मोनजात आसा. बिळांनी रावपी आनी किडमूय खावपी मोनजातिच्यो खूब जाती आसात. सरपटपी मोनजातींत मानगें, इगुना आनी शेड्ड्यांचो आस्पाव जाता. स्थलांतर करून आयिल्लीं आनी थळावे जातीची मेळून सुमार २०० वयर जातींचीं सुकणीं हांगा आसात.

इतिहास : क्रिस्तिफोर कोलंबस १४९२ त हिस्पानिओला जुंव्याचेर पावलो. ताचें 'सान्ता मारीया' हें तारूंत तडीक मुंगरलें. कोलंबसाच्या सांगात्यांनी त्या तारवाच्या फळयेसावन सद्याच्या कॅप हायतियान ह्या शारांत कोट उबारलो. कोलंबसान ताका 'फोर्ट नविदाद' अशें नांव दवरलें. कोलंबस आपलें तारूंत घेवन फुडें गेल्याउपरांत ताचे कांय सांगाती त्या कोटाची राखण करपाखातीर त्या जुंव्याचेरच रावले. पूण त्या जुंव्याचेर रावपी आरावाक इंडियन

लोकांनी कोलंबसाच्या सांगात्यांक जिवेशीं मारून कोट मोडून उडयलो. उपरांत कोलंबसान जुंव्याच्या उदेंत भागांत भांगरा सोद लायलो. हाका लागून हेर स्पॅनिश भोंवडेकार थंय येवन रावले. खणींतल्यान भांगर काडपाक आनी गरजू पिकां काडपाखातीर स्पॅनिश लोक थळाव्या इंडियन लोकांक राबोवपाक लागले. ते लोक इंडियन लोकांकडेन सामके क्रूरतायेन वागताले. हाचो परिणाम म्हळ्यार १५३० मेरेन इंडियन लोकांची संख्या खूब उणी जाली. हाका लागून स्पॅनिश वसणूककारांनी आफ्रिकेंतल्यान निग्रो गुलामांक हाडले.

सोळाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन पेरू आनी मेक्सिको प्रदेशांतल्यो वसणुको भरभराटीक येवपाक लागल्यो. तशे हिस्पानिओला जुंव्यावयले स्पॅनिश लोक थंय वचपाक लागले. हाचो परिणाम म्हळ्यार १६०६ मेरेन हिस्पानिओला जुंव्याचेर कांय मोजकेच स्पॅनिश लोक उरले. हाका लागून स्पेनाच्या राजान स्पॅनिश वसणूककारांक थंय परतून वचपाचें फर्मान काडलें. फुडें इंग्लीश, फ्रेंच आनी डच चाच्यांनी हिस्पानिओला जुंव्याचो उत्तर आनी अस्तंतेकडचो बरोच व्हडलो प्रदेश हातासलो. टोर्टूगा जुंव्याचो ते डावपेचाखातीर उपेग करताले. हांगाच्यानच ते भांगर आनी रुपें घेवन येवपी स्पॅनिश तारवां लुट्टाले. स्पॅनिशांनी चाच्यांक धांवडावन घालपाचे खूब यत्न केले. पूण तांकां यश मेळ्ळेंना. १६१७ त फ्रेंचांनी हिस्पानिओलाचो अस्तंत भाग, म्हळ्यार सद्याचो हायती देश हातासलो. तांणी त्या भागाक सेंट दुर्मिग अशें नांव दवरलें. फ्रेंच वसणूककारांनीय आफ्रिकेंतल्यान गुलाम हाडून थंय मसाल्याचे आनी कॉफीचे व्हड मळे उबारले. हाचो परिणाम म्हळ्यार १७८८ मेरेन हांगा फ्रेंच वसणूककारांपरस खांप्री लोक आठ पर्तींनी चड आशिल्ले. ह्या तेंपार फ्रेंचांच्या हेर वसणुकांपरस सेंट दुर्मिग वसणूक चड भरभराटीक आयिल्ली.

१७९१ त फ्रेंच क्रांती वेळार हांगाच्या खांप्री लोकांनी फ्रेंच वसणुककारांआड बंड उबारून तांचे व्हड मळे आनी शारांचो विध्वंस केलो. टोसेंट ले ओवरटर ह्या खांपन्यान सत्ता आपल्या हातांत घेवन थंय शांतता प्रस्थापित केली. पूण १७९९ त फ्रांसांत नेपोलियन सत्तेर आयल्या उपरांत ताणें कॅरिबियेनांत व्हड सैन्य धाडून टोसेंटाक बंदरवर्णीत उडयलो. पूण हांगाच्या हवामानाचो फ्रेंच सैन्याचेर दुष्परीणाम जावन खूब सैनीक दुयेंत पडले, जाल्यार कांय जाणांक मरण आयलें. हे परिस्थितीचो फायदो घेवन खांप्री बंडखोरांनी १८०३ त फ्रेंच सैन्याचो पराभव केलो. १ जानेवारी १८०४ दिसा खांपन्यांचो मुखेली जनरल जीन जॅकी डेसलायन हाणें सेंट दुर्मिग वसणूक स्वतंत्र जाल्ल्याची घोशणा करून तिका हायती नांव दिलें.

डेसलायन हो हायतीचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. पूण १८०६ त ताची हत्या जाली, तेन्ना अलॅक्झांडर पेशान आनी हेन्री क्रिस्तोफर ह्या दोन जनरलांभितर सत्तेखातीर सर्त सुरू जाली. अलॅक्झांडरान हायतीचो दक्षिण भाग जाल्यार हेन्रीन उत्तर भाग

हातासलो. १८१८ त जी पॅरी बॉयर हाणें अलॅक्झांडराची सुवात घेतली. १८२० त क्रिस्तोफर हाणें आत्महत्या केल्या उपरांत बॉयरान दोनय प्रदेश परतून एकठांय हाडले. १८२१ त बॉयरान हिस्पानियोलाच्या उदेंत भागांर घुरी घालून स्पॅनिश वसणूक आपल्या शेकातळा हाडली. १८४४ त वसणूककारांनी ती वसणूक परतून हातासली. मुखावयल्या ७० वर्सांभितर वेगवेगळ्या ३२ हुकूमशाहांनी हायतीचेर आपली जुलमी राजवट चलयली. ह्या तेंपार देशांतली राजकीय तशेंच भौशिक स्थितीय तंग आशिल्ली.

राजकीय आनी भौशिक अस्थिरतायेचो हेर देश फायदो घेत म्हूण १९१५ त अमेरिकेचो अध्यक्ष वुड्रोविल्सन हाणें थंय व्हड सैन्य धाडलें. हायती लोकांनी ताका खूब विरोध केल्लो. पूण अमेरिकन सैन्याक थंय स्थिरताय हाडपाक यश आयलें. तांणी थळाव्या सरकारच्या तेंक्यान हायतींत रस्ते, शाळा आनी हॉस्पिटलां बांदलीं. तशेंच नितळसाणेचेर चड भर दिल्लो. तांणी परकी रिणां फारीक करपांतूय हात भार लायिल्लो. अमेरिकी सैन्य थंय १९३४ मेरेन आशिल्लें. अमेरिकेन आपलें सैन्य काडून घेतल्या उपरांत मुखावयल्या दोन राश्ट्राध्यक्षांनी देशाची अर्थीक स्थिती सुदारपाचे यत्न केले. ते खातीर तांणी परकी गुंतवणुकेक उत्तेजन दिलें. पूण हाचो लाव फकत उच्च वर्गीय लोकांकच जालो. १९४६ उपरांत देशांत परतून अस्थिरताय आयली. १९५० त सैनीक अधिकारी पाउल मॅगलोयर राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. ताणें १९५६त आपल्या पदाक सोडचीट दिली. पूण १९५७ मेरेन देश सैनिक अधिकारांच्याच शेकातळा उरलो. उपरांत फ्रान्सिस्को डुवॅलियर हो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. ताणें १९७१ मेरेन मरसर हुकूमशाही राजवट चलयली. उपरांत ताचो चलो जीन हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणेंय देशाचेर हुकूमशाय चलयली. तांणी देशाचें सैन्य आनी गुपीत पोलीस खाते आपल्या नियंत्रणाखाल दवरिल्लें. तांच्या आदारानच तांणी आपली हुकूमशाय गाजयल्ली. सैन्य आनी पोलीसांच्या छळांक, तशेंच इबाडिल्ले अर्थीक स्थितीक लागून १९७० मेरेन साबार हायती लोक देश सोडून गेल्ले. मार्च १९८७ त हायती लोकांनी जीन सरकाराआड उठाव करून ताका धांवडावन घालो. उपरांत जनरल हेन्रीनॅम्फी हाणें राजकीय सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. मार्च १९८७ त हायतीन नवें संविधान आपणायलें. ह्या संविधानान लोकशाय पद्दत आपणायल्ली. जानेवारी १९८८ त लेसली मॅनिगॅट हो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. पूण जून १९८८ त जनरल नॅम्फीन ताका सत्तेभायरो करून देशाची सत्ता आपल्या हातांत घेतली. सप्टेंबर १९८८ त जनरल एवरील हाणें सत्ता काबीज केली. मार्च १९९० त ताच्या कॅबिनेट वांगड्यांनी ताका विरोध केल्ल्यान ताका आपलें पद सोडचें पडलें. डिसेंबर १९९० त जाल्ले वेंचणुकेंत लोकांनी जीन ऑरिस्टायड ह्या रोमन कॅथलीक पाद्रीक राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. पूण १९९१ त सैनिकी उठाव जावन ताका

सत्तेभायरो केलो. खांप्री लोकांत स्वातंत्र्य मेळिल्लो हो पयलो देश. पूण जुलमी हुकूमशाय राजवटीक लागून देशांतलें वातावरण आजुनय तंग आसा.

- कों. वि. सं. मं.

हारसो : परावर्तनात (Reflection) वस्तुंच्यो प्रतिमा (Images) निर्माण करपी साधनाक हारसो अशें म्हण्टात. कंवचेक एके वटेन लेप (Plating) दिल्ले हारशे आसतात. तशेंच धातुच्या गुळगुळीत पृष्ठाचेय (Plane) आसतात. हारशाक 'दर्पण' अशेंय म्हण्टात.

कंवचेचे हारशे आनी ते तयार करपाची कृती भारतीय लोकांक प्राचीन काळासावन खबर आशिल्ली. पूण हारशे भारतांत केन्ना प्रचारांत आयले हें निश्चित सांगप कठीण. प्राचीन उत्खननांत सांपडिल्ल्या हारशांत एक हारसो काशाच्या (Bronze) मिश्रधातूचो आसा. 'कुमारसंभवात' शिवान पार्वतीक एक मणिदर्पण दिल्ल्याचो उल्लेख कालिदासान केला.

इट्रस्कन, ग्रीक आनी रोमन लोक ब्राँझ धातुचे हारशे वापरताले. ह्या हारशाची एक बाजू बहिर्गोल (Convex) आनी चकचकीत आसताली, जाल्यार दुसरी बाजू सपाट वा कोरीव - काम (Design) केल्ली आसताली. कथिल (Tin) आनी रुपें हांचो मुलामो आशिल्ले कंवचेचे हारशे सिडॉन हांगा तयार करताले असो उल्लेख प्लिनी हाणें केला. इ.स. प. चवथ्या शतकांतले कांय ग्रीक हारशे सांपडल्यात. इ.स. पयलींचीं कांय शतकां धातुच्या पत्र्याक चकाकी हाडून तयार केल्ले ल्हान हारशे प्रचारांत आशिल्ले.

मध्ययुगाच्या काळांत, कंवचेक धातुंचे ल्हान कुडके लावन हारशे तयार करताले. १३७३ त कंवचेचे हारशे तयार करतल्यांची एक संस्था न्यूरेंबर्ग हांगा आशिल्ली. सोळाव्या शतकाचे सुरवेक जर्मनींत बहिर्गोल आरशे करताले. वेपारी पद्दतीन हारशे तयार करपाक सगळ्यांत पयलीं व्हेनिस हांगा सुरवात जाली. १५६४ त व्हेनिसांत कंवचेचे हारशे तयार करपी कारखानदारांनी एक संस्था स्थापन केली. तांच्या कंवचेच्या हारशांक लागून धातुंचे हारशे फाटीं पडले. सपाट कंवचेचे हारशे करपाची पद्दत फ्रांसांत १६९१ त सुरू जाली. १८३५ त रासायनिक पद्दतीन कंवचेचेर चांदीचो मुलामो दिवपाची पद्दत लीबिश हाणें सोदून काडली. पूण पांच वर्सांनी ती प्रत्यक्षांत अंमलात आयली. हालींच्या काळांत इटलींतल्या व्हेनिस शारांत आनी बेल्जियम देशांत तयार जाल्ले हारशे बरे प्रतीचे अशें मानतात.

कंवचेचेर मुलामो दिवपाखातीर पारो, कथिल, अमोनियम सिल्व्हर, नायट्रेटांतलें आल्डिहायड, रुपें, भांगर, प्लॅटिनम, पॅलॅडियम, प्लोडियम, इरिडियम, तांबें, वाष्पीकृत (Vaporised) अॅल्युमिनियम हीं रसायनां वापरतात. चकाकी बरी येवची म्हूण तांबें - कथिल ह्या

मिश्रधातूंत आर्सेनिक, अँटिमनी वा जस्त घालतात. चकाकी नाका आसत जाल्यार कंवचेक थायोर्यूरिया लायतात.

हारशे तयार करपाची कृती : हारशे तयार करच्यापयलीं कंवचेक कसलोच दोश उरचो न्हय म्हूण ती नितळ धुतात. नितळ करपाखातीर अल्कोहॉल, अँसिटोन, खडवाचो वस्त्रगाळ पिठो, स्टॅनस क्लोरायड, उर्ध्वपतित उदक (Distilled Water) हीं रासायनिक नदरेन शुध्द रसायनां वापरतात. रुप्याचो लेप थंड पद्दतीन दिल्यार रुप्याचे सूक्ष्मस्फटिक जावन कंवचेचेर बेस बरे चिकट्टात. मुलाम्याची जाडी १ दशलक्षांश सेंमी. आसता. मुलामो जाय तितलो जालो म्हण्टकच कंवचेंतल्यान दिवो निळो दिसपाक लागता. मागीर हारसो धुवन सुकयतात आनी ताचेर फवारो दिवन रंग वा लाख लायतात. ताका लागून लेपाची राखण जाता. तेभायर रुपें ६००° सें. तापमानाच्या वयर तापोवन मुलामो दितात.

लेप करपाखातीर प्लॅटिनीक क्लोराईड वा क्लोरोप्लॅटिनीक अम्ल वापरल्यार धातू बरो चिकट्टा आनी ताचेर डारव (Solder) दिवपाक मेळटा. मिश्रणांतल्या ऑक्सायडाक लागून ओलसाण आनी चिकटसाण वाडटा. व्हडा प्रमाणांत हारशे तयार करपाचे आसल्यार यंत्रां वापरतात.

प्रकार : अंतर्गोल (Concave), बहिर्गोल (Convex), गोल (Spherical), सपाट (Plane), अन्वस्ताकृती (Parabolic) अशे वेगवेगळ्या आकारांचे हारशे आसात.

गुणधर्म : हारशावयल्यान उजवाड परावर्तित जावपाचें प्रमाण हें १) आपाती (Incident) किरणांचो हारशाच्या पृष्ठभागाकडे घडिल्लो कोन २) पृष्ठभागाची सफाई ३) हारसो कसल्या पदार्थाचो केला ह्या तीन गजालींचेर अवलंबून आसता. हारसो जितलो चड गुळगुळीत आनी चकचकीत आसत तितलो उजवाड चड परावर्तित जाता. पूण उत्कृश्ट हारशापसून लेगीत उजवाड पुराय परावर्तित जावंक पावना.

उपेग : मोटार, स्कूटर, सायकल आदी वाहनांच्या दिव्यांचे परावर्तक (Reflector) अंतर्गोल (Concave) वा अन्वस्ताकार (Parabolic) हारशाचे आसतात. मोटार चलयतना चालकाक फाटली येरादारी दिसची म्हूण बहिर्गोल (Convex) हारशे वापरतात. दंतवैजाच्या दिव्यांतूय अंतर्गोल (Concave) हारसो बसयल्लो आसता. चित्रपट - निर्मितींतल्या उजवाडा येवजणेंत धातुंचे सपाट हारशे वापरतात. शोधक दिव्यांत (Search light) अन्वस्ताकृती हारशे वापरतात. चलचित्रपट प्रक्षेपक, (Cine - Projector), परिदर्शक (Periscope), सूक्ष्मदर्शक (Microscope) ह्या उपकरणांतय हारशे वापरतात. झोताच्या दिव्यांत आनी सूर्यप्रकाशाचेर चलपी भट्टेंत धातुंचे हारशे वापरतात. तापमानांत बदल जावन कंवचेचे हारशे वेरेतात (फुट्टात) म्हूण ते धातूपसून करतात. कॅमेरा वा दूरदर्शक (Telescope) हातूंत वापरील्ल्यो हारशाच्यो कंवच्यो प्रकाशकी (Optics) कामाखातीर

योग्य अशो घेवन ताचेर रुप्याचो मुलामो दितात. कांय चित्रपटघरांत हारशाचो रजतपट (Mirror Screen) प्रयोगाखातीर वापरतात. बँक, पोलिस कचेरी, हॉस्पिटल हातूंत पारदर्शक (Transparent) हारशे वापरतात. ह्या हारशांतल्यान भायलें सगळें दिसता पूण भायल्या मनशांक भितल्ले मनीस आपणाक पळेता तें कळना.

प्रसाधनाखातीर सपाट हारशे पयलींसावन वापरांत आसात. घराच्यो कुडी सुशोभित करपाखातीर हारशे वापरतात. मध्य प्रदेशांतल्या इंदूर हांगाचो हारसे - महाल प्रसिद्द आसा. हॉटेल, रेस्टॉरंट, केशकर्तनालय, आगगाडयो, मोटारी, विमानां आनी कचेरी हातूंत हारशांचो सर्सास वापर जाता. बायलांच्या पोशाखांतूय बारीक बारीक हारशे बसयतात. मुदयेंत हारशे बसोवपाची प्रथा राजस्थान आनी माळवा भागांत आसा. तिका 'हारशी' अशें म्हण्टात.

भारतीय उद्योग : सदच्या वेव्हारांत उपेगाक येवपी हारशे भारतांतच तयार करतात. शास्त्रीय उपकरणांत वापरपाचे आनी खास प्रकारचे हारशे आयात करतात. भारतांत पयलीं बेल्जियम, जर्मनी, जपान, हंगेरी ह्या देशांतल्यान हारशे आयात करताले.

ज्योतिशशास्त्रीय हारशे : (Astronomical Mirrors) न्यूटन हाणें १६६८ त परावर्ती दूरदर्शकाचो (Reflecting Telescope) सोद लायलो. १८५६ त ज्योतिशशास्त्रीय हारशे घातुंचेच वापरताले. पूण हे हारशे रोखडेच पिड्ड्यार जाताले आनी खगोलीय वेध घेवपाक खंड पडटालो. देखून, १८६५ त कार्ल ऑगस्ट फोन श्टाइनहायल हाणें दूरदर्शकांतल्या हारशाखातीर रुप्याच्या पटलाचें (Film) योग्य अशें परावर्तक पूट (Scale) दिवपाची पद्दत सोदून काडली. हें पटल (Film) खराब जाल्यार अम्लाच्या सहाय्यान काडून उडोवन ताच्या जाग्यार रासायनिक पद्दतीन दुसरें पटल घालपाक मेळटा. हालींच्या काळांत पटलाच्या जाग्यार हारशाच्या फुडल्या पृष्ठभागाचेरय भौतिकीय पद्दतीन अल्युमिनियमचो मुलामो दितात.

- कों. वि. सं. मं.

हाराकिरी : जपानांतलो आत्महत्येचो एक प्रकार. जपानांतल्या समुराई ह्या झुजारी लोकांनी ही पद्दत सुरू केल्ली. दावेकडल्यान उजवेकडे आनी उपरांत गळ्याकडे सुरी तोपून घेवन आत्मबलिदान करपाचो हो प्रकार आसलो तरी तातुंतल्यान समुराईचें धैर्य आनी स्वतावयलो ताबो उक्तो जातालो.

हाराकिरी हो शब्द जपानाभायरय प्रचलित आशिल्लो. हाराकिरीचे मुखेलपणान दोन प्रकार मानपांत येतात - १) इच्छिक आनी २) गरज म्हणून. इच्छिक हाराकिरी बाराव्या शतमानांतल्या झुजाकाळांत जल्माक आयली. झुजांत हार मेळटकच दुस्मानांच्या हाताक मेळून अपमानाची जीण जगचे परस आपली जीण सोंपोवपाचो प्रकार जायत्या झुजान्यांनी आपणायिल्लो. जपानांतलो समुराई हो

पारंपारीक झुजारी सैनिकांचो वर्ग संरक्षणावांगडाच कुळाच्या संगोपनाची जबाबदारीय ह्या वर्गाचेर आसताली. ताकालागून केन्ना केन्नाय आपल्या मालकाविशीं स्वामीनिश्ठा दाखोवपाखातीर, श्रेष्ठीचीं आनी शासनाचीं कांय घोरणां पसंत पडलीना जाल्यार निशेध करपाखातीर वा आपल्या कर्तव्यांत कमी पडल्यार प्रायश्चीत घेवपाखातीर हाराकिरीचो प्रकार आपणावप जातालो. जपानांत अशा इच्छिक हाराकिरीचीं जायतीं उदाहरणां आसात.

गरजे उद्देशी हाराकिरीचो प्रकार देहान्ताचे ख्यास्ती स्वरुपांत आसतालो. हाची सुरवात पंदराव्या शतमानांत जाली. इ.स. १८७३ मेरेन ही पद्दत चालींत आशिल्ली. हातूंत एका खास विधीचो आस्पाव केल्लो. सादारणपणान साक्षीदारामुखार हो विधी करताले. हो साक्षीदार अधिकारी मनशान धाडिल्लो आसतालो. बंदखणींत घाल्ल्या मनशाक एका तांबड्या आसनाचेर बसयताले. ताच्या फाटल्यान ताचो एखादो सोयरो वा इश्ट कोणतरी उबो आसतालो. बंदामुखार एक सुरी दवरिल्लें ल्हान मेज आसतालें ते सुरयेर आपली तकली तोंपून तो आत्मसमर्पण करतालो. जपानाच्या इतिहासांत समुराईच्या हे हाराकिरीक बरीच म्हत्वाची सुवात आशिल्ली. पूण फुडल्या काळांत अस्तंत्यांच्या अनुकरण सुदारणांक मेळिल्लें प्रोत्साहन, राजकीय आनी समाजीक स्थित्यंतरां हाकालागून समुराईचें म्हत्व उणें जायत गेलें. तांणी जपानांतल्या हेर मळार म्हळ्यार शेती, वेपार उद्देग हातूंत प्रवेश केलो आनी ताकालागून हाराकिरीची पद्दत फाटीं पडली.

- कों. वि. सं. मं.

हॉकी : एक मैदानी खेळ. ह्या खेळांत एका खाशेल्या आकाराचे बडयेन (हॉकी स्टिक) बॉल प्रतिस्पर्ध्यांच्या गोलांत मारप जाता. ह्या खेळांत एका पंगडाचे इकरा खेळगडे आसतात. हो खेळ सपाट तणाच्या मैदानाचेर वा खाशेल्या गलिच्याचेर (turf field) खेळटात. खेळांगण १०० यार्ड (९१ मी.) लांब आनी ६० यार्ड (५५ मी.) रुंद आसता. खेळांगणाचे मदले वळीक (central line) ५० यार्ड लायन अशेंय म्हण्टात. गोल मारपाचें वांटकूळ (striking circle) गोल लायनीक तेंकून मारिल्लें आसता. गोल लायनिच्या मध्य भागाचेर गोल कॅज आसून ताच्या दर एका खांब्याची उंचाय ७ फूट उंच (२.१३ मीटर) आनी त्या दोनूय खांब्यामदले अंतर १२ फूट (३.६६ मीटर) आसता. ह्या दोनूय खांब्याक क्रॉसबार जोडिल्ले आसतात. ह्या खांब्याक आनी क्रॉसबारांक जाळी बसोवन गोल कॅज तयार करतात. बॅकबोर्ड ही जाळयेक बसयल्ली फाटलेवटेनची फळी. बॅकबोर्ड १८ इंच (४७ सेंमी) ऊंच आनी ४ यार्ड (३.७ मी.) लांब आसता. सायडबोर्ड ४ फूट लांब (१.२२ मी.) आनी १८ इंच ऊंच आसता. हॉकी खेळाक केन्ना आनी खंय सुरवात जाली हें सांगपाक सद्यामेरेन शक्य जालेना. पूण पुर्विल्ल्या ग्रीक कोरांतिल्ल्या चित्रांत खेळगडे

वांकड्यो तिकड्यो बडयो घेवन एक बारीक वस्तू घेवन खेळटात तें दाखयलां. खूब शेंकडे मेरेन ह्या खेळाचेर फकत दादल्यांचोच शेक आसलो. उपरांत १८८९ त ऑल इंग्लंड युम्ब्स हॉकी असोसियनाची स्थापणूक केली. १९०८ त पयली खेप दादल्यांच्या हॉकी खेळाचो आस्पाव ऑलिंपीक खेळांत केलो. जाल्यार बायलांच्या हॉकी खेळाचो ऑलिंपीक खेळांत १९८० त आस्पाव केलो. 'इंटरनॅशनल हॉकी रुल्स बोर्ड' ही संस्था हॉकी खेळाचे सगळे नेम थारायता.

हॉकीचो दर एक खेळगडो एका खाशेल्या आकाराची बडी घेवन हो खेळ खेळटा. हे बडयेक हॉकी स्टीक अशें म्हण्टात. हे बडयेचें फुडलें तोंक वाटकुळें आसून तें दावे वटेन सपाट जाल्यार उजवे वटेन वाटकुळें आसता. बॉल मारपाखातीर बडयेचो फकत सपाट भागूच वापरतात. चडशे खेळगडे ८६ ते ९४ सेंमी. लांबायेची हॉकी स्टीक वापरतात. बॉल घव्या रंगाचो आसून ताचो परिघ २३ सेंमी. जाल्यार वजन १६० ग्रॅम आसता. ह्या बॉलाचे भितल्ले वटेन रबर वा कॉर्क आसता आनी भायल्यान घट्ट पॉलियुरेथीनचें कवर आसता.

हॉकी खेळ दोन भागांनी विभागिल्लो आसून दर एक भाग ३५ मीटरांचो आसता. मध्यांतरा वेळार पंगड आपली बाजू बदलता. दर एका पंगडाचे इकरा खेळगडे आसून, सादारणपणान तांच्यातले पांच फुडें (forward), तीन मदीं (half back), दोन फांटी (full back) आनी एकलो गोलकिपर आसता. ह्या खेळारवातीर दोन पंच आसतात. स्ट्रायकींग सर्कलांतल्यान बॉल गोलांत मारल्यारच आनी बॉल गोललायनीक तेंकल्यारच गोल जाता. जो पंगड चड गोल मारता तो जैतिवंत थारता.

हॉकी खेळ पासबॅक करतकच सुरू जाता. खेळ सुरू करपाक संद मेळपी पंगडाचो एक खेळगडो मध्यभागाचेर दवरिल्लो बॉल हॉकी स्टिकान आपल्याच पंगडांतल्या दुसऱ्या खेळगड्याकडेन धुकलता. बॅकपास करतना बॉल सेंट्रल लायनीफुडें वचपाक जायना. तशेंच खेळ सुरू करतना विरोधी पंगडाचे खेळगडे बॉलासावन ४.५ मीटर पयस रावपाक जाय. तशेंच खेळ सुरू करता आसतना दोनूय पंगडाचे खेळगडे आपआपल्या अर्दांत आसपाक जाय. ह्या खेळाच्या नेमाप्रमाण बॉल खेळगड्याच्या खंयच्याच भागाक लागपाक जायना. तशेंच धोकादायक पद्दतिनय बॉल मारपाक जायना. खेळगड्यान आपली हॉकीस्टीक आपल्या भुजावयर उरवलपाक जायना. गोलकिपर बॉल आपले स्टीकीन, पायांनी, हातांनी वा हेर खंयच्याय भागान फकत स्ट्रायकींग सर्कलांत रावन आडोवपाक शकता. भारतांत १८८० त ब्रिटीश कामगारांनी हॉकी खेळ खेळपाक सुरवात केली. सुरवेक ते आदले पद्दतिच्योच हॉकीस्टिकी आनी बॉल घेवन खेळटाले. १८८५ त कलकत्ता शारांत पयल्या हॉकी क्लबाची स्थापना जाली. उपरांत थंयच्यान भारताच्या हेर भागांनीय हो खेळ लोकप्रिय जालो. बॅंगटॉन कप आनी आगारवान टूर्नामेंट ह्यो हांगाच्यो मुखेल हॉकी

सर्ती. १९२५ त गॉलीयर शारांत भारतीय हॉकी फॅडरेशनाची स्थापना जाली. १९२८ त अॅमस्टर्डॅम शारांत जाल्ले ऑलिंपीक सर्तींत हॉकी खेळांत भारतान पयलेखेप वांटो घेतलो. ते सर्तींतल्यो सगळ्यो मॅची जिकून भारतान भांगरापदक मेळयलें. ऑलिंपीक सर्तींत भारतान परतून १९४८, १९५२, १९५६, १९६४ आनी १९८० त भांगरा पदक मेळयलें. पूण भारतान १९७५ त संवसारीक वस्तादपण फकत एकदाच मेळयलां. भारताखेरीज हॉकी खेळ पाकीस्तान, ब्रिटन, आर्जेन्टिना, ऑस्ट्रेलिया, कोरिया, न्युझीलंड, हॉलंड, जर्मनी, मलेशीया, पोलंड, स्पेन, चीन ह्या देशांनीय चड लोकप्रिय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

हिंग : (पळेयात परिशिष्ट).

हिंदी भास आनी साहित्य : उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बिहार, दिल्ली, हरियाणा, राजस्थान, पंजाबाचो थोडो भाग आनी हिमाचल प्रदेश मेळून हिंदी क्षेत्र म्हणटात. हांचे वांगडाच पंजाब, महाराष्ट्र, गुजरात, बंगाल आनी गोंयांत तिचो संपर्क भाशेच्या रुपांत प्रयोग जाता.

हिंदी भास भारतीय आर्य भास कुळयेची मुखेल भास आसा आनी तिचो विकास घाव्या शेंकड्यांत 'खडी बोली' कडल्यान जालो. संस्कृत भाशेकडल्यान ती उद्भवल्या. हिंदी भाशेच्या उद्भव आनी विकासाक सकयल दिल्ली कालखंडांत विभाजित केला -

१. संस्कृत - ख्रिस्ता आदीं १९०० ते ख्रिस्ता आदीं ५०० मेरेन,
२. पाली - ख्रिस्ता आदीं ९०० ते पयल्या शेंकड्या मेरेन,
३. प्राकृत - पयलो शेंकडो ते ९०० मेरेन,
४. अपभ्रंश - ९०० ते १००० शेंकड्या मेरेन.

ख्रिस्ताच्या १००० व्या शेंकड्या मेरेन पावता पावता म्हळ्यार पुराय भारत देशांत अपभ्रंश भाशेची खूब रुपां प्रचलित आशिल्लीं. शौरसेनी, पैशाची, महाराष्ट्री, मागधी, ब्राचड, अर्धमागधी आदी. अपभ्रंश भाशेच्या ह्या रुपांक लागूनच आधुनिक भारतीय भासो विकसीत जाल्यो. हिंदी, पंजाबी, उर्दू, काश्मीरी, सिंधी, गुजराती, मराठी, बंगाली, उडिया आनी असमिया. ह्यो भासो अपभ्रंश भाशेंतल्यानच विकसित जाल्यात. अपभ्रंश भासय पाली-प्राकृत भाशेंतल्यान आयल्या. ह्या सगळ्या भासां भितर संस्कृत भाशेचे शब्द खूब प्रमाणांत मेळटात. इतलेंच न्हय तर संस्कृत व्याकरणाचे नेम तांकां समान रुपांत लागू जातात.

हिंदी भाशेचो उद्भव १० व्या शेंकड्यांत अपभ्रंश भाशेंतल्यान शौरसेनी, अर्धमागधी आनी मागधी रुपांतल्यान जाला. चडकरून मेरठ - दिल्लीच्या लागसारची ती 'खडी बोली' आशिल्ली. तिचो हजार वर्सांचो इतिहास डॉ. भोलानाथ तिवारी तीन भागांनी वांट्टा -

आदिकाळ, मध्यकाल आनी आधुनिक काल.

आदिकाळ (सन १००० ते १९००) : ह्या काळांत हिंदी भास अपभ्रंश भाशेक खूब लागीं आशिल्ली. ताकाच लागून भाशे ध्वनीचो विचार करताना जे ध्वनी अपभ्रंश भाशेंत आशिल्ले तेच हिंदीतय दिश्टी पडटात. तशेंच आदिकालीन हिंदीचें प्रारंभिक व्याकरणय अपभ्रंश भाशेकडल्यान प्रभावित आशिल्लें. ल्हव ल्हव हिंदीत आपलें व्याकरण विकसित जावंक लागलें आनी अपभ्रंश भाशेचें रूप कमी जायत गेलें. हिंदी वाक्यरचनेचो क्रम निश्चित जावंक लागलो. अपभ्रंश संयोगात्मक भास आशिल्ली पूण आदिकालीन हिंदीत वियोगात्मक रुपां वाडत गेलीं. हिंदी भाशेचें शब्द - भंडार ह्याच युगांत वाडलें. भक्ती आंदोलनाक सुरवात जाल्ल्यान तत्सम शब्द प्रयोगांची परंपरा वाडली. मुसलमानी आक्रमणाक लागून अरबी, पशतो, फारसी तशेंच तुर्की भासांचे शब्दप्रयोग हिंदीत जावंक लागले. अपभ्रंश भाशेचें प्रचलित पोरने आनी गरज नाशिल्ले वा कमी गरज आशिल्ले शब्द एक तर काडून उडयले वा ते आपशींच कमी जायत गेले.

१३ व्या वा १४ व्या शेंकड्यांत 'खडी बोली' हिंदीचो पयलो कवी अमीर खुसरो हाणें आपली रचना हिंदीत बरयली. ताणें लोकांचे भाशेंत, लोकांच्या मनोरंजना खातीर 'पहेलियां, मुकरियां आनी गजल' बरयली. ह्या युगाचे मुखेल साहित्यकार - गोरखनाथ, विद्यापति, नरपति नाल्ह, चन्दबरदायी आनी संत कबीर. ह्या रचनाकारांनी खडी बोली हिंदी वा आपली बोली - डिंगल, मैथिली, दक्कनी, अवधी आनी व्रज आदींत आपली रचना केल्ली.

मध्यकाळ (सन १५०० ते १८००) : ह्या काळांत हिंदी भास व्याकरण, ध्वनी तशेंच शब्द भंडार हांचे नदरेन विचार केलो जाल्यार संपन्न जायत गेली. अपभ्रंश रुपांचो त्याग करून जें कितें बाकी उरलें त्या रुपाक हिंदी भितर आत्मसात करून घेतलें. दरबारांत फारसी भाशेचो प्रयोग आनी शिक्षणाक लागून उच्च वर्गीय लोकांत फार्सीचो प्रचार जालो. हाका लागून उच्चवर्गीय लोकांत तशेंच हिंदी साहित्यांत क, ख, ग, ज, फ हे पांच नवे ध्वनी तयार जाले. हिंदी वाक्य - रचनेय फार्सी भाशेक लागून प्रभावित जावंक लागली. अरबी, फार्सी, तुर्की आनी पशतो भासांचे सुमार स हजार शब्द हिंदीत घोळूंक लागले. परसर्ग आनी सहायक / पालवी क्रियांचो प्रयोग वाडलो. आदिकालीन भाशेची तुळा केल्यार भास आनीक वियोगात्मक जायत रावली. ह्या काळांत भक्ती आंदोलन आपली पराकाश्टा प्राप्त करता जाकालागून धर्म तशेंच धार्मिक साहित्य वाडटा.

धार्मिक भावना प्रधान स्वरुपांतल्यान आशिल्ल्या कारणान तत्सम शब्दांचो आंकडो आशिल्लो ताचे परस अधिक वाडलो. पुर्तुगेज, इंग्लीश, स्पेनिश आनी फ्रांसीसी हांचे आगमन भारत देशांत जालें तेन्ना तांच्या भासांचे शब्दूय हिंदी भाशेन आपणायले, वांगडा हेर भासांचो प्रभावय दिसूंक लागलो. धर्म - प्रधानता आशिल्ल्या कारणान

राम आनी कृष्ण संबधीत सुवातीच्या बोलींनी रचिल्लें साहित्यय मुखेल रुपांत दिश्टी पडटा. ह्या काळांत हिंदीच्यो वेगवेगळ्यो बोली - दक्खिनी, अवधी, ब्रज, उर्दू, खडी बोली, मैथिली, डिंगल आदी. हांचे भितर साहित्यिक रचना जाली, पूण अवधी आनी ब्रजभाशेंत रचिल्लें साहित्य मुखेल रुपांत प्रसिद्द जालें. ह्या काळाचे प्रमुख साहित्यकार तशेंच भक्त - कवी सूरदास, मीरा, तुलसीदास, केशवदास, जायसी, भूषण, देव आनी बिहारी आसात.

आधुनिक काळ (सन १८०० ते आतामेरेन) : ह्या काळांत हिंदी जन - संपर्क भाशेच्या रुपांत स्थापित जाली. फाटल्या दोनशें वर्सांचो विचार केल्यार ज्ञान - विज्ञान तशेंच तंत्रज्ञानाचो प्रसार आनी विकास जाला तो लोकांमेरेन पावोवपाक ही भास माध्यम जाली. एकोणिसाव्या शतमानांत काव्य - भाशेच्या रुपांत ब्रज भासच उरली. पूण गद्य - भास 'खडी बोली' हिंदी जावंक पावली. दक्षिणेकडेन पाविल्ले खडी बोलीचें एक स्वतंत्र रूप जालें, जाका दक्खिनी हिंदी नांव पडलें, तशेंच ती भाशेंत खूब प्रमाणांत साहित्यिक रचनाच जावंक लागली.

ह्या काळांत पारसीचे ध्वनी क़, ख़, ग़, ज़, फ़ आदी प्रचलित जाले. पूण १९४७ त भारत स्वतंत्र जाले उपरांत हे ध्वनी कमी जायत गेले आनी तांच्या जाग्यार क, ख, ग, ज, फ ह्या ध्वनींचो प्रयोग सुरू जालो. इंग्लीश भाशेंतले 'ऑ' ध्वनीय हिंदी भितर सर्वस्वीकृत जाले. हिंदीच्या बोलींनी - ब्रज, अवधी, भोजपुरी, मैथिली आदी - हांचीं स्वतंत्र व्याकरणां विकसित जालीं. हिंदी पुराय रुपांत एक वियोगात्मक भास जाली. भारतेन्दु, हरिश्चंद्र आनी महावीर प्रसाद द्विवेदी हांच्या यत्नाक लागून हिंदी भाशेचें एक प्रमाण व्याकरणीक रूप जावंक पावलें. मुद्रण कलेच्या विकासाक लागून तशेंच प्रेस, रेडियो, दूरदर्शन, संगणक हांच्या प्रभावाक लागून हिंदीचे एक मानक स्वरूप तयार जालां. हातूंत आचार्य महावीर प्रसाद हांचें योगदान चड आसा. आयज वेगवेगळी साहित्यिक विधा अंतर्गत हिंदी मुखेल भास जाल्या, तिचें विशाल साहित्यिक भंडारूय आसा. ह्या काळांतल्या मुखेल साहित्यकारांची नांवां अशीं आसात - भारतेन्दु, महावीरप्रसाद द्विवेदी, प्रेमचंद, जयशंकर प्रसाद, सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला', आचार्य रामचंद्र शुक्ल, महादेवी वर्मा, सुमित्रानंदन पंत, अज्ञेय, मुक्तिबोध, नागार्जुन, रामविलास शर्मा, हजारी प्रसाद द्विवेदी, त्रिलोचन आदी.

स्वातंत्र्या उपरांत १४ सप्टेंबर १९४९ त भारत देशाचे संविधान सभेन भारत संघाची राजभास रुपांत हिंदीचो स्वीकार केलो. संविधान अनुच्छेद ३४३ नुसार संघाची राजभास हिंदी आसा. लिपी देवनागरी आसा. आयज राजभास तशेंच संपर्क भास ह्या रुपांत हिंदीचो भारताच्या सगळ्या राज्यांनी उपेग जाता. साहित्य, गिन्यान, विज्ञान, शिक्षण, व्यापार, वाणिज्य, तंत्रज्ञान, दर्शन आनी मनोरंजना खातीर तिचो वापर जाता. तशेंच उत्तरोत्तर स्वरुपांत ती

विकसित जायत रावल्या.

हिंदीचे परंपरेत तिच्यो वेगवेगळ्यो बोलीय प्रचलित आसात तशेंच तांचो प्रयोगय निरंतर चालूच आसा.

हिंदीच्यो पोट भासो :

भास	पोटभास	बोली
हिंदी	१. अस्तंती हिंदी	क) खडी बोली वा कौरवी ख) ब्रजभास ग) हरियाणवी (बांगरू) घ) बुंदेली च) कनौजी
	२. उदेंती हिंदी	क) अवधी ख) बधेली ग) छत्तीसगढी
	३. राजस्थानी	क)मारवाडी (अस्तंती राजस्थानी) ख) जयपुरी (उदेंती राजस्थानी) ग) मेवाती (उत्तरी राजस्थानी) घ) मालवी (दक्षिणी राजस्थानी)
	४. पहाडी	क) अस्तंती पहाडी (कुमाउंनी) ख) मध्यवर्ती पहाडी (गढ़वाली) ग) मंडियाली (हिमाचली बोली)
	५. बिहारी	क) भोजपुरी ख) मगही ग) मैथिली

केंद्रीय हिंदी निदेशालय द्वारा निर्धारित मानक हिंदी वर्णमाला

स्वर - अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ

मात्रा - ा ि ि ु ू े े ो ो

व्यंजन - क ख ग घ ङ

च छ ज झ ञ

ट ठ ड ढ ण इ ङ

त थ द ध न

प फ ब भ म

य र ल व

श ष स ह ळ

संयुक्त व्यंजन - क्ष त्र ज्ञ श्र

अनुस्वार - ँ (अं)

विसर्ग - ः (अः)

अनुनासिकता चिह्न - ँ

(चंद्रबिन्दु)

हल् - चिह्न - ् (इ)

गृहीत धनियाँ / (विदेशी भाशाओंसे) - ऑ (ॉ), ख, ज, फ़

आपणायल्ले धनी : स्वरांचें उच्चारण स्वतंत्र रुपांत जाता आनी तांचीच मदत घेवन व्यंजनांचें उच्चारण करूं येता. व्यंजनांचें उच्चारण स्वरांचे मदती बगर करूंक जायना. स्वरांचो आंकडो ११ आनी व्यंजनांचो आंकडो ३३ आसात.

स्वरांचे भेद : उच्चारणांत जो वेळ लागता त्याच्या आधारान हिंदी भाशेंत स्वरांचे दोन भेद केल्यात - क) ह्रस्व स्वर (मोटवो), ख) दीर्घ स्वर (लांब).

मोटवे स्वर : ज्या स्वरांच्या उच्चारणांत कमीत कमी वेळ लागता ताका मोटवो स्वर म्हण्टात. हाका मूळ स्वरूय म्हण्टात. हें चार आसात - अ, इ, उ, ऋ

लांबोडे / लांब स्वर : ज्या स्वरांच्या उच्चारणांत मोटव्या स्वरा परस दुपटीन वेळ लागता ताका लांबोडे स्वर म्हण्टात. हिंदी भाशेंत ते सात आसात - आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ.

व्यंजनांचे भेद : हिंदी भाशेंत व्यंजनांचे भेद खूब तरांनी केल्यात. पूण तांचे मुखेल भेद अशें आसात -

१. स्पर्श (स्पोटी व्यंजनां)

२. अंतस्थ (अर्द - स्वर)

३. ऊष्म (घांसडी, स्पोट - घांसडी व्यंजनां)

१) स्पर्श (Mutes) : हांकां पांच वर्गांत वांटल्यात आनी एक एक वर्गांत पांच पांच व्यंजनां आसात. दर एक वर्गाचें नांव तांच्या वर्ण अनुसार दवरलां. जशें -

क वर्ग - क्, ख्, ग्, घ्, ङ्

च वर्ग - च्, छ्, ज्, झ्, ञ्

ट वर्ग - ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् (ङ्, ङ्)

त वर्ग - त्, थ्, द्, ध्, न्

प वर्ग - प्, फ्, ब्, भ्, म्

२) अन्तःस्थ /अर्द स्वर (semivowel) : चार आसात -

य र ल व्.

३) ऊष्म / घांसडी, स्पोट - घांसडी व्यंजना (sibilants):

चार आसात - श्, ष्, स्, ह्.

उच्चारणे सुवाते प्रमाण केल्लें व्यंजनांचें वर्गीकरण -

स्थान	स्वर	स्पर्श	वर्ण	अंतःस्थ ऊष्म	नाम
कण्ठ	अ आ	क्, ख्, ग्, घ्, ङ्	-	ह्	कण्ठ्य वर्ण (मोव ताळवे वर्ण)
ताल	इ ई	च् छ् ज् झ् ञ्	य्	श्	तालव्य वर्ण (ताळवे वर्ण)
मूर्धा	ऋ	ट् ठ् ड् ढ् ण् ङ्	र्	ष्	मूर्धन्य वर्ण (खोंपये वर्ण)
दन्त	-	त् थ् द् ध् न्	ल्	स्	दन्त्य वर्ण (दांतयें वर्ण)
ओष्ठ	उ ऊ	प् फ् ब् भ् म्	-	-	ओष्ठ्य वर्ण (ओंठयें वर्ण)
नासिका	-	ङ् ज् ण् न् म्	-	-	नासिक्य वर्ण (नाकयें वर्ण)
कण्ठतालु	ए ऐ	-	-	-	कण्ठ - तालव्य वर्ण (मोव ताळ ताळवे वर्ण)
कण्ठोष्ठ	ओ औ	-	-	-	कण्ठोष्ठ्य वर्ण (मोव ताळवे ओंठयें)
दन्तोष्ठ	-	-	व	-	दन्तोष्ठ्य वर्ण (दांत - ओंठयें)

शब्द विचार (Etymology) : एक वा अदीक वर्ण एकठांय येवन घडिल्ल्या स्वतंत्र सार्थक ध्वनीक शब्द म्हण्टात. हिंदी भाशेंत शब्दांचें वर्गीकरण चार तरांनी करतात.

- अर्थाचे नदरेन - क) एकार्थी
ख) अनेकार्थी
ग) पर्यायवाची वा समानार्थी
घ) विलोभ वा विपरीतार्थी
- प्रयोगाचे नदरेन - क) सामान्य शब्दावलीचे शब्द
ख) शब्द / तंत्रज्ञानाचे
ग) शब्द / अर्द तंत्रज्ञानाचे
- इतिहासीक नदरेन - क) तद्भव
ख) तत्सम्
ग) देशी वा देशज
घ) विदेशी वा विदेशज
- रचनेचे नदरेन - क) रूढ
ख) यौगिक आनी
ग) योगरूढ

व्याकरणीक विवेचनाचे नदरेन रूप परिवर्तनाच्या आधारां

शब्दांक दोन भागांनी वांटल्यात : क) विकारी ख) अविकारी

क) विकारी शब्द : ज्या शब्दांचें रुपांतरण जाता ताका विकारी शब्द म्हण्टात. विशेषनाम, सर्वनाम, क्रिया विशेषण हे विकारी शब्द आसात.

ख) अविकारी शब्द : ज्या शब्दांच्या रुपांत केन्नाच खंयचेंच परिवर्तन जायना तांका अविकारी शब्द म्हण्टात. हातूंत क्रिया विशेषण, संबंध बोधक, समुच्चय बोधक (जोड) आनी उद्गारी वा उमाळी शब्द येतात.

शब्द रचना : एका शब्दाक लागून अनेक अर्थाची अभिव्यक्ती. हेतु जें नवीन नवीन शब्द घडयता ताका शब्द - रचना म्हण्टात. ती चार तरांनी जाता - १. उपसर्ग लावून २. प्रत्यय लावून ३. संधी वरवीं ४. समास वरवीं

उपसर्ग (prefix) : हे शब्दांश शब्दाचे सुरवेक लागतात आनी अर्था भितर विशेशता हाडटा, नाजाल्यार ताचो अर्थ बदलून दिता, ताका उपसर्ग म्हण्टात. हिंदी भाशेंत जे उपसर्ग वापरतात ते अशे आसात - अ, अन, अध औ, दु, कु, क, स, सु, बिन, नि, बर आदी.

प्रत्यय (suffix) : जे शब्दांश शब्दाच्या शेवटाक लागून ताचो अर्थ बदलता ताका प्रत्यय म्हण्टात. हे दोन प्रकारचे आसतात - क) कृत प्रत्यय ख) तद्धित प्रत्यय.

संधी : दोन लागीं लागींच्या वर्णांच्या परस्परक मेळाक लागून जो विकार वा परिवर्तन जाता ताका संधी म्हण्टात. देखीक देव+इन्द्र=देवेन्द्र. संधीचे तीन प्रकार आसतात - क) स्वर संधी ख) व्यंजन संधी ग) विसर्ग संधी.

समास (compound noun) : संक्षिप्तीकरणाचे विधिक समास म्हण्टात. समास म्हळ्यार असली शब्द रचना जातूंत दोन वा दोन परस अदीक अर्थाचे दृश्टिक लागून परस्पर स्वतंत्र संबंध दवरपी स्वतंत्र शब्द, रचनेचें आंग आसता. हिंदीत समासाचे चार भेद आसात - क) अव्ययीभाव समास ख) तत्पुरुष समास ग) द्वंद्व समास घ) बहुव्रीही समास. तत्पुरुष समासाचे दोन भेद - कर्म धारय आनी द्विगु समासय प्रचलित आसात.

पद - विचार : हिंदी भाशेंत जेन्ना खंयचोय शब्द वाक्यांत घोळटा तेन्ना तो व्याकरणाच्या नेमांत बांदून उरता, आनी असल्या शब्दाक पद म्हण्टात. हिंदीत पांच प्रकारचे पद प्रयुक्त जातात - विशेषनाम, सर्वनाम, क्रिया, विशेषण, अव्यय.

विशेशनाम : खंयचीय व्यक्ति, स्थान, वस्तु आदी आनी नामाचे गुण, धर्म, स्वभाव आनीचो बोध जाता, त्या शब्दाक नाम म्हण्टात. संज्ञाचे / नामाचे मुखेल तीन भेद आसतात - क) व्यक्तिवाचक / विशेशनाम - मोहन, हिमालय, दिल्ली, गंगा आदी. ख) जातिवाचक नाम - मनीस, नारी, दोंगर, न्हंय. ग) भाववाचक

नाम - भुरगेंपण, गिरेस्तकाय, जाण्टेंपण, गोड, कडू.

कांय जाणकारांच्या मतान द्रव्यवाचक नाम आनी समूहवाचक नाम हे आनीक दोन भेद आसात.

नामार्ची विकारक तत्त्वां (Declension of nouns) : ज्या तत्त्वांच्या आधारार नाम, सर्वनाम विशेशण हांचें रुपांतरण जाता ताका विकारक तत्व म्हण्टात. हीं तत्त्वां वाक्यांत शब्दांचे स्थितीचेर आधारून येतात. शब्दांत लिंग, वचन आनी कारक हांका लागून विकार येता.

लिंग : हिंदी भाशेंत दोन लिंगां प्रचलित आसात - पुल्लिंग आनी स्त्रीलिंग.

वचन : हिंदीत दोन वचनां आसतात - एकवचन आनी बहुवचन.

कारक : कारक शब्दाचो शाब्दिक अर्थ आसा क्रिया करपी. अर्थांत क्रियेक पुराय करपाक खंयचीय भूमिका चलोवपी शब्द. नाम वा सर्वनामा उपरांत (ने, को, से, के लिए - हिंदीत) चिन्न लागता ताका कारक - विभक्ती म्हण्टात. हिंदी भाशेंत आठ कारक आसतात तें अशें आसात - कारक - विभक्ती चिन्न

१. कर्ता - ने
२. कर्म - को
३. करण - से, के साथ, द्वारा
४. संप्रदान - के लिए को
५. अपादान - से (वेगळावपी)
६. संबंध - का, की, के
७. अधिकरण - में, पर
८. संबोधन - हे ! हा ! अरे !

सर्वनाम : नामां खातीर वा ताच्या जाग्यार वापरूं येता असले शब्द म्हळ्यार सर्वनाम. हिंदीत सर्वनामांचे स भेद आसात -

१. पुरुशवाचक सर्वनाम
२. निश्चयवाचक सर्वनाम
३. अनिश्चयवाचक सर्वनाम
४. संबंधवाचक सर्वनाम
५. प्रस्नवाचक सर्वनाम
६. निजवाचक सर्वनाम

विशेशण : नाम वा सर्वनाम शब्दांची विशेशता गुण, दोश, संख्या, परिमाण आदी दारवोवपी शब्द विशेशण जाता. ज्या शब्दाची विशेशता दारवयता ताका विशेश्य म्हण्टात. हिंदीत विशेशणाचे चार भेद मानल्यात -

- १) गुणवाचक २) परिमाणवाचक ३) संख्यावाचक ४) सार्वनामीक वा संकेतवाचक

क्रियापद : क्रिया म्हळ्यार तो शब्द (पद) जाका लागून खंयचेंय कार्य करपाचो वा खंयचेय प्रक्रियेंत वा स्थितीत आसपाचो

बोध जाता. क्रियेचें मूळ रूप आसता ताका धातु म्हण्टात. तातूंत 'ना' प्रत्ययाचो योग जाता आनी सामान्य रूप तयार जाता देखीक - पढ़ना, लिखना, खाना, चलना आदी. क्रियापदाचे मुखेल दोन भेद आसात -

१. अकर्मक क्रियापद २. सकर्मक क्रियापद

काळ (Tense) : क्रियेच्या ज्या रुपाक लागून कार्य संपन्न जावपाचो वेळ (काळ) कळटा ताका काळ म्हण्टात. काळाचे तीन भेद आसात - १. भूतकाळ २. वर्तमानकाळ ३. भविश्यकाळ

वाच्य (Voice) : क्रियेच्या ज्या रुपाक लागून कळटा की वाक्यांत क्रिये वरवीं संपादित विधानाचे विशय, कर्ता, कर्म आसा वा भाव आसा ताका वाच्य म्हण्टात. हिंदीत तीन प्रकाराचे वाच्य आसात - १. कर्तृवाच्य / कर्तरी प्रयोग २. कर्मवाच्य / कर्मणी प्रयोग ३. भावेवाच्य / भावे प्रयोग

अव्यय : लिंग, वचन, पुरुश, काळ हांचे नदरेन ज्या शब्दांत रूप परिवर्तन जायना ताका अव्यय म्हण्टात. हिंदीत अव्ययाचे मुखेल चार भेद आसात -

१. क्रियाविशेशण अव्यय (Adverb)
२. संबंधबोधक अव्यय (Preposition)
३. समुच्चयबोधक अव्यय (Conjunction)

जोड

४. विस्मयादि बोधक अव्यय (Interjectional)

उमाळी / उद्गारी

विरामचिन्नां : भाशेच्या लिखित स्वरुपांत थांबप वा विरामखातीर कांय संकेत चिन्नांचो वापर जाता ताका विराम - चिन्न म्हण्टात. हिंदीत मुखेल विराम - चिन्नांचे रूप सकयल दिल्लेवरी आसात -

१) पूर्णविराम (।)	२) अर्ध विराम (;)
३) अल्पविराम (,)	४) प्रस्नचिन्न (?)
५) उद्गार चिन्न (!)	६) विभाजक (-)
७) अवतरण (" ")	८) विवरण चिन्न (:)
९) कंस ()	१०) त्रुटीपुरक (^) (<) (/)
११) संक्षेप सूचक (०)	

हिंदी साहित्य : हिंदी साहित्याच्या इतिहासाक लागीं लागीं एक हजार वर्सां जालीं. हिंदी साहित्याचो उगम आनी विकास हिंदी भाशेच्या उगमा आनी विकासा वांगडाच जुळिल्लो आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्या पयलीं हिंदीत कवी आनी लेखकांचें जिवीत आनी कर्तृत्व हांचेर कांय ग्रंथ बरोवन जाल्ले. हातूंत 'चौरासी वैष्णव की वार्ता', 'दो सौ बावन वैष्णव वन की वार्ता', 'भक्तमाला', 'कविमाला' आनी 'कालिदास हजारा' आदि मुखेल ग्रंथ आसात. पूण ह्या सगळ्यां भितर कवी आनी लेखकांच्या संबंदांत काल-क्रम सन्-संवत आदिचो अभाव आसा. हाका लागून हिंदी साहित्याचेर वेवस्थीत अशी माहिती

ह्या ग्रंथांनी मेळना.

हिंदी साहित्याचो इतिहास : लेखन परंपरेंत सगळ्यांत पयलीं फ्रेंच विद्वान 'गार्सा द तासी'चें नांव येता. फ्रेंच भाशेंत बरयल्ल्या 'इस्त्वार द ला लितरेत्युर एब्दुई ऐब्दुस्तानी' ग्रंथांत वर्णक्रमान हिंदी आनी उर्दूच्या अनेक रचनाकारांचें वर्णन मेळटा. हाचो पयलो भाग सन १८३९ त आनी दुसरो भाग १८४७ त प्रकाशित जाल्लो. सन १८७१ त हाचें दुसरें संशोधन संस्करण तीन भागांनी प्रकाशित जाल्लें. ह्या ग्रंथांत चुको आसल्यो तरीय हिंदी साहित्याची इतिहास लेखन-परंपरा ह्याच ग्रंथा उपरांत सुरू जाल्या अशें मानतात. हे परंपरेंत दुसरो यत्न शिवसिंह सेंगर हाणें केला. सन १८८३ त बरयल्ल्या 'शिवसिंह सरोज' ह्या पुस्तकांत ताणें हिंदी भाशेंतल्या एक हजार कवींचें जीवन-चरित आनी कवितांच्यो पती सादर करतनाच रचना-काल, जल्म आदिची म्हायती दिल्या. सन १८८८ त प्रसिद्द जाल्लो जॉर्ज ग्रियर्सन हाणें रचिल्ल्या 'द मॉडर्न वर्नेक्युलर लिटरेचर ऑफ हिन्दुस्तान' हो शास्त्रीय पद्दतीन बरयल्लो हिंदीचो पयलो इतिहास. ह्या पुस्तकांत लेखकांच्या वर्गीकरण वांगडा तांची प्रवृत्तिय स्पश्ट करपाचो यत्न केला. ग्रियर्सन हाणें भाशेचे नदरेन हिंदी साहित्याचें क्षेत्र निर्धारित केलें. नवो इतिहास बरोवप्यां खातीर हो ग्रंथ मार्गदर्शक जालो.

ग्रियर्सना उपरांत मिश्रबन्धु हाणें 'मिश्रबन्धुविनोद' नांवाच्या एका ग्रंथाची रचना केली. सन १९१३ त हाचे पयले तीन भाग प्रकाशित जाले. चवथो भाग १९३४ त प्रकाशित जालो. हातूंत पांच हजार हिंदी लेखक, कवी रचनाकारांचें कालक्रमानुसार वर्णन केलां. उपरांत सन १९२९ त आचार्य रामचंद्र शुक्ल हाणें हिंदी साहित्याचो इतिहास बरयलो. आतां मेरेन जितके इतिहास बरोवन जाल्यात तातूंत सगळ्यां परस स्पश्ट, जाणकार, प्रामाणिक आनी शास्त्रीय असो हो ग्रंथ आसा अशें जाणकार मानतात. ह्या इतिहास ग्रंथांत सुमार एक हजार हिंदी लेखक आनी रचनाकारांच्या रचनांचें साहित्यिक मूल्यांकन, हिंदी साहित्याची मुखेल प्रवृत्ती, विचारधारा तशेंच युगाचें सम्यक विवेचन सरळ आनी स्पश्ट भाशेंत केलां. ह्या ग्रंथा उपरांत पन्नास वर्सांनी आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी हाणें 'हिंदी साहित्याची भूमिका', 'हिंदी साहित्याचो आदिकाल' अशा रचनांनी इतिहासिक नदरेन तथ्य आनी निश्कर्श दिवन ह्या विशयांत म्हत्वपूर्ण भर घाल्या. हांचे शिवाय दुसऱ्या विद्वानांनीय हिंदी साहित्य इतिहास - लेखन परंपरेंत विशेश योगदान दिलां. तांचीं नांवां अशीं आसात -

डॉ. रामकुमार वर्मा (हिन्दी साहित्यका आलोचनात्मक इतिहास); डॉ. नगेन्द्र (रीति - काव्यकी भूमिका); डॉ. गणपतिचंद्र गुप्त (हिन्दी साहित्यका वैज्ञानिक इतिहास); डॉ. रामस्वरूप चतुर्वेदी (हिन्दी साहित्य और संवेदनाका इतिहास); डॉ. बच्चन सिंह (हिन्दी साहित्यका दुसरा इतिहास); डॉ. वासुदेव सिंह (हिन्दी साहित्यका समिक्षात्मक

इतिहास); आचार्य रामचंद्र शुक्ल हाणें जमयल्ले म्हायती प्रमाण हिंदी साहित्याचो इतिहास चार भागांत विभागला.

१. आदिकाल वा वीरगाथा काल : सन १९३ ते १३१८ मेरेन.
२. पूर्व मध्यकाल वा भक्तिकाल सन : सन १२१८ ते १६४३ मेरेन.
३. उत्तर मध्यकाल वा रीतिकाल : सन १६४३ ते १८४३ मेरेन.
४. आधुनिक काल : सन १८४३ पसून हें विभाजन भोवतेक हिंदी विद्वानांनी चड उण्या प्रमाणान मानून घेतलां.

१) आदिकाल वा वीरगाथा काल : कांय विद्वान ह्या काळाचो प्रारंभ ७६९ सावन मानतात. राहुल सांकृत्यायन हाणें 'सरहपाद' नांवाच्या सिध्द कविचो काळ सन ७६९ स्वीकारला. डॉ. शिवसिंह सेंगर हाच्या विचारा प्रमाण सातव्या शतमानांत 'पुष्प' वा 'पुण्ड' नांवाचो कवी हिंदीचो पयलो कवी जाता. हिंदीची पयली रचना जैन आचार्य देवसेन रचित 'श्रावकाचार' मानप जाता. डॉ. नगेन्द्र साहित्याक अध्यायनाचे सोयी खातीर आदिकाल ६ भागांत विभाजित करता - १. सिध्द साहित्य २. जैन साहित्य ३. नाथ-साहित्य ४. रासो साहित्य ५. लौकिक साहित्य आनी ६. गद्य - रचना.

१. सिध्द साहित्य : बौध्द धर्माचे वज्रयान शाखेच्या सिध्दांनी हें साहित्य बरयल्लें. राहुल सांकृत्यायन हाणें चौघांयशीं सिध्दां विशीं बरयलां. हातूंत सरहपा, शबरपा, लुइपा, डोम्बिपा, कण्हा आनी कुक्कुरिया सिध्द कवींचीं नांवां मुखेल आसात. सरहपा सगळ्यां परस व्हड सिध्द कवी आसा. सरोजवज्र, राहुलभद्र, सरहपाद आदि. हांणी ३२ ग्रंथ रचिल्ले, तातुंतल्यान दोहाकोश चड प्रसिद्द जालो. हाच्या शिवाय शतरपाची रचना चर्यापद; डोम्बिपाची डोम्बि-गीतिका; योगचर्याची अक्षरद्विकोपदेश, तशेंच लुइपा, कण्हा, कुक्कुरिया हांच्यो रचना चड प्रसिद्द आसात.

२. जैन साहित्य : हिंदी कवितांचें माध्यम आपणावन सिध्दांनी बौध्द धर्माचो वज्रयान मताचो प्रचार पूर्व क्षेत्रांत केलो तर जैन साधुंनी अस्तंती क्षेत्रांत कवितेचेंच माध्यम आपणावन आपल्या मताचो प्रसार केलो. हातूंत जैन तीर्थकरांचें जीवन - चरित तशेंच वैष्णव अवतारांची कथा रास शैलींत बरयली. ह्या कवींनी आचार, फागु रास आनी चरित शैलींत जैन काव्याची रचना केली. जैन मंदिरांत रावपी श्रावक रातचे रास - गायन करताले 'रास ग्रंथ' खूब प्रसिद्द जाले. पूण वीरगाथांच्या रासो ग्रंथां परस वेगळे आशिल्ले. दोहा छन्दा भितर जैन आचार्य हाणें सन १३३ त श्रावकाचार नांवाच्या काव्य-ग्रंथाची रचना केली. ११८४ त शालिभद्र सूरि हाणें 'भरतेश्वर - बाहुबली रास' हाची रचना केली. रास ग्रंथांचे परंपरेंत आसगु कविचें 'चन्दनबालारास', जिनधर्मसूरिरचित 'स्थूलिभद्रारास', विजयसेनसूरि रचित 'रेवंतगिरिरास' आनी सुमति गणि रचित 'नेमीनाथ रास' प्रसिद्द आसात.

३. नाथ साहित्य : राहुल सांकृत्यायन हाच्या मता प्रमाण

नाथ-पंथ हो सिद्धांचे परंपरे विकसित रूप आसा. हो पंथ सुरू करपी मत्स्येन्द्रनाथ आनी गोरखनाथ आशिल्ले. सिद्धांची वाम-मार्गी भोग-प्रधान योग - साधना हांची प्रतिक्रिया म्हणून नाथ पंथाची स्थापना जाली. ह्या पंथाची विशेषता म्हळ्यार हठयोग - साधना आसा. नारी साहचर्याच्या आचारांत घुस्पून उरिल्ल्या मत्स्येन्द्रनाथाचो उद्धार तांचो शिश्य गोरखनाथ हाणें केलो. नाथ-पंथी नारी-भोगाचो विरोध करताले. विद्वान तांचो काळ आठवो शेंकडो ते तेरावो शेंकडो मानता. गोरखनाथ हाणें चाळीस ग्रंथ बरयल्यात, पूण सगळे ग्रंथ उपलब्ध नात. डॉ. पीताम्बर दत्त बडधवाल हाणें गोरखनाथ हाची साहित्य रचना संकलन 'गोरखबानी' नांवा खाला संकलीत केल्या. हठयोग - उपदेश दितना तो म्हण्टा 'ह' चो अर्थ 'सूर्य' आनी 'ठ' चो अर्थ 'चंद्र' आसा. ह्या दोगांकय हठयोग म्हण्टात. भक्तिकाल अंतर्गत ज्ञानमार्गी संत-काव्य ह्याच साहित्याच्या विकासांतल्यान निर्माण जाला. हे परंपरेंत दुसरीं नांवां अशीं आसात - चौरंगीनाथ, गोपीचंद चुणकरनाथ, भरथरी, जलन्धीपाव. संत कबीराचेरय नाथ-पंथी प्रभाव खूब आशिल्लो.

४. रासो साहित्य : हें साहित्य जैनांच्या रास साहित्या परस वेगळें आसा. ह्या साहित्याचो मुखेल विशय राजाचें जीवन-चरित्र, ताची तोखणाय अशा वीरगाथापुरक कथांचें चित्रण आसा. राजाच्या दरबारांतल्या राजकवीक मरण आयलें तर फुडले पिळगेचो कवी फाटले रचनेंत आपलें योगदान दितालो. हाका लागून कांय रासो ग्रंथांचीं खूब संस्करणां मेळटात आनी मूळ रचनाकाराचें नांव निश्चीत करप कठीण जाता. ह्या ग्रंथांतले खूबशे अंश प्रक्षिप्त आसात आनी देखून तांच्या मूळ रुपाविशीं जायते आक्षेप आसात - १) खुमाण रासो - (दल्पत विजय); २) बीसलदेव रासो - (नरपति नाह); ३) हम्मिर रासो - (शार्ङ्गधर); ४) परमाल रासो - (जगनिक); ५) पृथ्वीराज रासो - (चंद्रबरदायी). हे मुखेल रासो ग्रंथ आसात. हातूंत पृथ्वीराज रासो हो सगळ्यांत चड नामना मेळिल्लो ग्रंथ. बाराव्या शेंकड्यापसून सतराव्या शेंकड्यामेरेन पृथ्वीराज रासोचीं चार संस्करणां मेळटात. ('अतिबृहद', 'बृहद', 'लघु' तशेंच अतिलघु). हातूंत दिल्लीचो राजा पृथ्वीराज चौहान आनी मुहम्मद घोरीची कथा आसा. चंद्रबरदायी हो पृथ्वीराजाचो मंत्री आशिल्लो.

५. लौकिक - साहित्य : आदिकालांत स्वच्छंद रुपांतलें कांय लौकीक साहित्य निर्माण जालें. प्रमुख ग्रंथ अशे आसात - १) ढोला मारू रा दूहा : इकराव्या शेंकड्यांत बरयल्लें दोहारुपांतलें एक लोकभाशा काव्य. ताच्या रचनाकारासंबंदीं एकमत ना. शैलींत बरयिल्लें हें काव्य कुशलराय कवीन संकलीत केला अशें काय जाणकारांचें मत आसा. अस्तंती हिंदी प्रदेशांत तें लोकप्रिय आसा. हातूंत ढोला नांवाचो राजकुंवर आनी मालवणी नांवाची राजकुंवरीची प्रेमकथा सांगल्या. २) जयचंद - प्रकाश आनी जयमयंक जसचंद्रिका : बरोवपी भट्ट केदार नांवाचो कवी आसा आनी जयमयंक जसचंद्रिका

रचपी मधुकर कवी आसा. हाचो उल्लेख 'राठौडा री ख्यात' भितर मेळटा पूण दोनूय ग्रंथ आजून मेरेन उपलब्ध जावंक ना. ३) वसंत - विलास : हाचो रचनाकार कोण हें खबर ना. पयले फावट तो १९८२ त प्रकाशित जालो. ताचो संपादक केशवलाल हर्षदराय ध्रुव आशिल्लो. डॉ. माताप्रसाद गुप्त हाच्या मताप्रमाण ही रचना तेराव्या शेंकड्याची आसू येता. ह्या ग्रंथांत वसंत ऋतु आनी स्त्री मनार जावपी ताचो विलासपूर्ण प्रभाव हाचें मनोहारी चित्रण मेळटा. ही एक सरल रचना आसा. ४) खुसरो की पहेलियां : अमीर खुसरोहाचो जल्म सन १२५५ त एटा जिल्ह्यांत पटियाली गांवांत जालो. ताणें लोकजीणेंत समरस जावन लोकांखातीर 'पहेलियाँ', 'मुकरियाँ' आनी 'गजल' बरयली. खडी बोली हिंदीचो तो पयलो कवी आसा. ताणें सगळे मेळून शंभरेक ग्रंथांची रचना केली पूण तातुंतले आयज वीस - बावीस ग्रंथच मेळटात. तांचे मुखेल ग्रंथ म्हळ्यार 'खालिकबारी', 'पहेलियाँ', 'मुकरियाँ', 'दो खुसरो' आनी 'गजल'.

६. गद्य रचना : ह्या काळांत काव्य रचना चड जाल्ली तरीय गद्य रचनांचो प्रारंभूय जाल्लो. ह्या काळाची जी रचना मेळटा तातूंत 'राउलवेल', 'उक्ति - व्यक्ति - प्रकरण' आनी 'वर्णरत्नाकार' आसा. मुंबयच्या 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' संग्रहालयांत 'राउलनेस' शिलांकीत रुपांत आसा. हाका रचपी रोडा नांवाचो कवी आसा. 'उक्ति - व्यक्ति प्रकरण' बाराव्या शेंकड्याचो महाराज गोविंदचंद्राचो सभा पंडित दामोदर शर्मान बरयलां. 'वर्णरत्नाकर' मैथिलीचो लेखक ज्योतिरीश्वर ठाकुराची रचना आसा. हाचो रचनाकाळ चवदावो शेंकडो आसा आनी ती मैथिली हिंदींतली रचना आसा. अशेतरेन आदिकाळांतलें हिंदी साहित्य अपभ्रंश साहित्याच्या समांतर दिकेन वाटचाल करीत रावलें. लोक जिणेची प्रेरणा घेवन हिंदी भास विकसित जायत रावली आनी तिणें आपल्या बोलींवरवीं साहित्याच्या मळार निरंतर उदरगत सादली. ह्याच कालखंडांत हिंदी साहित्याच्यो विंगड विंगड प्रवृत्ती तशोच शैली निर्माण जाल्यो. ह्या प्रवृत्तींचो आनी शैलींचो फुडाराक जाल्ल्या विकासांतल्यान हिंदी साहित्याचो फुडाराचो इतिहास निर्माण जालो.

२) भक्तीकाल (पूर्व मध्यकाल) : ह्या काळांत भारत देशांत पठाणवंश आनी मुगलवंशाचें शासन आशिल्लें हिंदु, जैन, बौध्द आनी किरिस्तांव आदि धर्मांचे अनुयायी हांगा रावताले तरीय दोन धर्मच (हिंदु आनी मुसलमान) मुखेल धर्म आसले. ह्या युगांत विदेशी शासनाक लागून एक मिश्र संस्कृतिचो समन्वय जालो. तशेंच, ह्याच काळांत विभिन्न धर्म आनी संप्रदायां मदीं अनेक पंथ वा उप-संप्रदाय जाल्ले. हिंदु धर्मांतच शैव, शाक्त, बौध्द, जैन आनी वैष्णव हांचेय उप-संप्रदाय प्रचलित आशिल्ले. मुसलमान धर्मांत दोन प्रकार दिसताले- शरा आनी बेशरा. शरा लोक शरीयत मानपी आनी बेशरा मस्तमौला फकीर मानपी. ह्या परिवर्तनाचो साहित्य धरून सगळ्यांच ललित कलांचेर परिणाम जावप सभावीक आसलें. उपलब्ध साहित्याचो

आदार घेवन विद्वानांनी भक्तिकाल सामग्रीक अशे रीतिन वांटल्या -
१. निर्गुण - भक्ती शारवा : क. ज्ञानाश्रयी वा ज्ञानमार्गी शारवा ख. प्रेमाश्रयी वा प्रेममार्गी शारवा.

२. सगुण - भक्ती - शारवा : क. राम - भक्ती शारवा ख. कृष्ण - भक्ती शारवा.

ह्या काळांत साहित्याच्यो चार मुखेल धारा आशिल्ल्यो, हें खरें तरीय तांची धारा अंतर्गत रचना आनी रचनाकारा भितर खूब समानताय दिसता. हातुंतली भावना समान आशिल्ली. ताकाच लागून ह्या काळाक भक्तीकाल नांव मेळ्ळें. ह्या काळांत चड करून सगळे कवी / संत वा भक्त आशिल्ले. तांची बरपावळ 'स्वान्तः सुरवाय' आसताली. राज्याश्रयाची पर्वा न करता संत आनी कवी हांणी आपलें कार्य केलें. कबीर, सूरदास, तुलसीदास ह्या कविंनी आपल्या शासकांची आलोचना केली. जें खरें दिसलें तेंच रचलें. सूफी संत पूण आप-आपल्या बादशाहची स्तुति करता ती फारसी भाशेची मसनवी बिधाची रूढिच्या रुपांतच आसताली. ह्या काळाचे सगळे रचनाकार धार्मिक वैषम्य करून बाह्याडंबर, अंधविश्वासाचो विरोध, मनीसपणा खातीर आपलो विश्वास उक्तायलो. संत आनी भक्त कवी हांचे भितर जी समान चिंतन धारा दिसता ती अशी आसा - १. नामाची महत्ता. २. गुरूची मान्यताय ३. भक्ति भावनांचें प्राधान्य ४. अहंकाराचो त्याग ५. पुस्तकी गिन्यानाचो विरोध ६. साधु-संगतिचो महिमा.

१) निर्गुण - भक्ति शारवा : हाची सुरवात संत / कवी कडल्यान जाता. हे विचार धारेचें बीं सिद्धनाथाच्या रचनांनी मेळटा. विशेश शास्त्र वा सिद्धांताचो आग्रो धरीनासतना फकत मनशांखातीरच जीण समर्पित करपाची भावना ते बाळगिताले. निर्गुण भक्ती धारेचे सगळे भक्त चड करून सकयल्ल्या वर्गांतले आशिल्ल्यान, समाजाकडल्यान उपेक्षितच उरले. साहित्य, भास आनी व्याकरण हांचो अभ्यास करूंक पावले नात. ताका लागून तांचे कडेन शास्त्रीय नदरेन साहित्यिक आनी भाशीक गूण उणे उरले. सत्याचे पुजारी जावन ताचोच प्रचार, प्रसार सहज, सरळ भाशेंत तांणी केलो. काव्य शैली, अलंकार - विधान वा रस निरूपण सारके उद्देश धरून काव्य - रचना करूंक ना, पूण भक्तिरसांत सगळें विसरून तांणी उद्बोधन केलें. तांची भास सहज, सरळ, लोक-संस्कृती आनी क्षेत्रीय बोलींकडल्यान प्रभावित जाल्ली आसा.

भक्ति - काळांत निर्गुणाक आराध्य मानून चलपी दोन साधना - पद्दती दिश्टी पडटात - १. ज्ञानमार्गी वा ज्ञानाश्रयी शारवा २. प्रेममार्गी वा प्रेमाश्रयी शारवा. ज्ञानमार्गी शारवेचे कवि संत-कवी जाले आनी प्रेममार्गी शारवेचे सूफी-कवी जाले.

मलिक मुहम्मद जायसी - सूफी काव्यधारेचे मुखेल कवी जायसी आशिल्लो. हाचो जल्म पंदराव्या शेंकड्यांत उत्तर प्रदेशाच्या रायबरेली जिल्ह्यांत जाल्लो. ताचो गुरू प्रसिद्द सूफी फकीर शेख

मुहीउद्दीन आशिल्लो. मुसलमान आसूनय ताणें हिंदु देवी - देवतांचो आदरणीय उल्लेख केला. ताची बरपावळ तीन पुस्तकांत आस्पावता - पद्मावत, 'अखरावट' आनी 'आखिरी सलाम'. हातूंत पद्मावत बरी कृति आसा आनी तिचे स्वरूप प्रबंध काव्यात्मक आसा. हातूंत राजा रतनसेन आनी सिलहलद्वीपची राजकुमारी पद्मावतीचें प्रेम-वर्णन आसा. राजाची पयली बायल नागमतीचें वियोग वर्णन मार्मिक रुपांत केलां. जायसी व्हडलो विद्वान आशिल्लो आनी हिंदु धर्म आनी अवधी भाशेचें खोल गिन्यान ताका आसलें.

२. सगुण भक्ती धारा : ख्रिस्ता पयलीं खूब वर्सां आदीं भारत देशांत भागवत, पांचरात्र आनी सात्वत धर्माचो उल्लेख मेळटा. ह्या मतांचो विकास मध्यकाळांत जाल्लो. दक्षिण भारतांत आळवार संतांनी तमिळ भाशेंत आपली वाणीची रचना केल्ली. उत्तर भारतांत भक्त कविनीं अवधी, ब्रज ह्या भाशांनी आपली रचना केली.

सगुण भक्ती शारवा अंतर्गत दोन धारा चलताल्यो.

१. रामभक्ती शारवा २. कृष्णभक्ती शारवा

१. रामभक्ती शारवा : लोक रक्षणाखातीर ब्रह्म तत्वाक साकार रुपांत चित्रित करपाची परंपरा आसा. श्री राम लोक रक्षण आनी लोक रंजन खातीर साकार रुपांत अवतार घेता. वाल्मीकी रामायणाक आदार मानून रामभक्तीची काव्य धारा प्रवाहित करपाचें श्रेय रामानंद हाका वता. विष्णुचे उपासने परस चड म्हत्व विष्णुचो अवतार श्री राम हाचे लौकीक लीलेक दिलां. रामभक्तीक सादारण मनशा मेरेन पावोवपाचें काम गोस्वामी तुलसीदासान केलें. ताचेभायर अग्रदास, नामादास, प्राणचंद चौहान, केशवदास, हृदयराम, सेनापति, रघुनाथसिंह हांणीय आपलें योगदान दिलें. ह्या संप्रदायाचीं खाशेलपणां अशीं आसात - क. शक्ती/शील आनी सौंदर्य हांचें सजीव, साकार रुपांत राम-चित्रण. ख. तशेंच राम म्हळ्यार मर्यादा पुरुषोत्तम, लोकरक्षक आनी लोकमंगलकर्त्याच्या रुपांत चित्रित करप. ग. भक्ती वांगडाच कर्म आनी ज्ञान हांकांय प्रतिश्ठा दिवप. घ. राम-पुजे वांगडाच वैष्णव, शैव, शाक्त आनी स्मार्त हांचेंय मत समन्वयात्मक रुपांत स्थापीत करप. च. शृंगार आनी भक्ती-रसा वांगडाच कारुण्य, रौद्र, वीर हांची निर्मिती करप. छ. हातूंत चड करून प्रबंधात्मक काव्य चड मेळटा. ज. भाशा, छंद आनी अलंकार हांची विविधताय मेळटा. झ. असत्याचेर सत्यान जोडिल्लें जैत हो ह्या काव्याचो मूलभूत उद्देश दिसता.

गोस्वामी तुलसीदास - रामभक्ती शारवेचो प्रतिनिधिक कवी आसा. भक्तीकालांत खुबशा कवीवरीं हाचो जल्म आनी मरण विवादित आसा. ताच्या गुरूचें नांव नरहरीदास आशिल्लें. तुलसीदास हाची जीण संघर्शमय आनी उपेक्षित आशिल्ली. ताची घरकान्न तुलसीदासाची उपेक्षा करताली म्हूण विरक्त जावन साधुवृत्ती स्विकारून तो भोंवडेर गेलो. चित्रकूट पर्वताचेर वचून तो कविता रचूंक लागलो. 'रामचरित

मानस' ही ताची साहित्यकृती हिंदी प्रदेशाखातीर धर्मग्रंथ जाल्या. वेग-वेगळ्या भाशांनी ताचो अणकार जाला. विनयपत्रिका, कवितावली, दोहावली, गीतावली, रामललानच्छू, वैराग्य संदीपनी, कृष्णगीतावली, बरवै रामायण, पर्वती मंगल, जानकी मंगल, रामाज्ञा प्रश्न ह्यो तुलशीदासाच्यो हेर रचना आसात.

२. कृष्णभक्तिशाखा : दक्षिणेच्या आळवार भक्तांनी श्रीमद्भागवतपुराणाच्या आदारान कृष्ण-भक्तीचो प्रचार केलो. जयदेव रचीत गीत - गोविंद कृतीक लागून कृष्ण-भक्तिचो प्रचार - प्रसार खूब जालो. धाव्या शेंकड्या उपरांत निम्बकाचार्य, वल्लभाचार्य आनी चैतन्य महाप्रभु हांणीय कृष्ण भक्तिच्या प्रचाराखातीर योगदान दिलें. कृष्णभक्ती धारेचो विकास मुक्तक काव्य रुपांत चड जाल्लो. कवीलोक श्रीकृष्णाच्या लोकरंजक, लोकरक्षक ह्या रुपां परस गोपी-कृष्ण लीला आनी बाल-लीलांचें वर्णन चड करता. कृष्णभक्तीच्या प्रचार- प्रसाराच्या हेतून वल्लभाचार्य हाणें वल्लभ संप्रदाय स्थापीत केलो आनी गोवर्धन पर्वताचेर श्रीनाथजीचें देवूळ उबारलें. देवळांत रावून चार शिश्य कृष्णभक्ती काव्य-रचना करताले. उपरांत वल्लभाचार्याचो पूत गोसाईं विठ्ठलनाथानय आपले चार शिश्य देवळांत पुजा अर्चा करपाक दवरिल्ले. अशे रितीन आठय कृष्णभक्त 'अष्टछाप कवी' म्हणून मुखार आयले. तांचीं नांवां अशीं आसात - सूरदास, कुंभनदास, परमानंददास, कृष्णदास, गोविंदस्वामी, नंददास, छीतस्वामी, चतुर्भुजदास ह्या सगळ्या कवी भितर सूरदासाचें स्थान सगळ्यांत उंचेलें आसलें. कृष्णभक्ती शाखेचीं मुखेल तत्वां अशीं आसात - १) कृष्ण म्हळ्यार सत्चिदानंद ब्रह्म. ह्याच रुपांत ताची आराधना करप. २) बाल-किशोर आनी युवा अवस्थेंतल्या कृष्णाच्या लीलांचें मनोहारी चित्रण करप. ३) कृष्णभक्त कवी माधुर्य भावाचे उपासक आशिल्ले. ४) माधुर्य उपासनेंत विरहाक म्हत्व दिताले. ५) शृंगार - रस सर्वोपरी मानेला. ६) भक्ति सरवा - भावाची आशिल्ली. ७) पुष्टीमार्गाच्या सिद्धांतांचें पालन करून कवींनी ब्रजभूमी, यमुना, मुरली, गोवंश प्रती आपली भक्ती प्रदर्शित केल्या. ८) संगीत गिन्यान आशिल्ल्या कारणान ह्या काळाच्या कवींनी गीतीकाव्य प्रवृत्तीक प्राधान्य दिल्लें. ९) ब्रजभाशेचो प्रयोग केल्लो. १०) अलंकारांचो सहज, सभावीक प्रयोग ही तांची विशेषताय आसा.

सूरदास : हाच्या जल्माविशीं विवाद आसा. जल्मासावन तो कुड्डो आशिल्लो. पूण ताची पद्य रचना इतकी सजीव आसा, ताका जल्मांध मानूंक मन तयार जायना. श्रीनाथजीच्या देवळांत रावून तो दीसपट्टीं नवीं नवीं पदां रचतालो आनी गायतालो. 'सूर-सागर', 'सूर-सारावली', 'साहित्य लहरी', 'नल-दमयन्ती' आनी 'व्याहलो' हीं ताच्या पुस्तकांचीं नांवां आसात. ताचे शेवटचे दोन ग्रंथ सद्या उपलब्ध नात. सूर-सागर ही सगळ्यांत बरी कृती अशें विद्वान मानतात. ह्या पुस्तकांत श्रीमद् भागवताच्या दशम स्कंध हातूंत वर्णन

केल्ल्या कृष्ण-बाल - लीलांचें वर्णन ब्रजभाशेंत मेळटा. मूळ रचना सवालारव पदांची आशिल्ली अशें म्हण्टात. सद्या जें कितें उपलब्ध आसा तातूंत फकत चार ते पांच हजार पदां आसात. हे काव्य - रचनेंत शृंगार, वात्सल्य आनी शांत - रस मुखेल आसात. शृंगाराचो वियोग पक्ष आनी वात्सल्य ह्या रस वर्णनांत सूरदासाची निर्मिती अप्रतीम आसा. भ्रमरगीतांतले अंश, वियोग शृंगार आनी सगुण निर्गुण विवेचन करता. ताच्या काव्यांत सगुणाचो जय निर्गुणाचेर जाता. लोक जीवन चित्रण, राधा-कृष्ण प्रेमाचें सजीव चित्रण, कृष्णाची बाललीला तशेंच यौवन - लीला खूब सोबीतकायेन व्यक्त जाल्या. भावपक्ष आनी कलापक्ष हांचो सुंदर समन्वय म्हळ्यार सूरदास हाचें काव्य आसा.

हेर कृष्णभक्त कवीं भितर अष्टछाप कवी शिवाय चार दुसरे वैष्णव संप्रदाय आशिल्ले - राधावल्लभ संप्रदाय, गौडिया संप्रदाय, पट्टी संप्रदाय आनी निम्बार्क संप्रदाय. हातुंतल्या मुखेल कवींचीं नांवां अशीं आसात - हितहरी वंश, हित वृंदावन दास, गदाधी भट्ट, ललित माधुरी, हरिराम व्यास, हरिदास. मीराबाई रचीत पदां गुजरात, महाराष्ट्र, आसाम तशेंच दक्षिण प्रदेशांतलेगीत लोकप्रिय आसात. मुसलमान कवी रसरवान हाचेंय नांव घेवप जाता. अकबारच्या दरबारांतले कवी रहीम गंग, नरहरि, बन्दीजन, बीरबल, टोडरमल, मनोहर अशे आसात. हातूंत रहीम चड प्रसिद्द जालो. तशेंच बनारसीदास, सेनापति, नरोत्तमदास हीं नांवाय म्हत्वाचीं आसात.

- डॉ. रवींद्र कात्यायन, अण. डॉ. चंद्रलेखा डिसुझा

३) रीतिकाल : हिंदी साहित्याच्या उत्तर मध्यकाळाक रीतिकाळ म्हण्टात. ह्या काळांत काव्याच्या विंगड विंगड आंगांचें सिध्दांतीक प्रतिपादन करून आनी ताका अनुसरून काव्य निर्मिती जाली. अलंकार, रस, गुण, ध्वनी आदी काव्य शास्त्रीय प्रणालींचेर आदारीत अशी ती काव्य निर्मिती आसा.

रीतिकाळाची सुरवात १६४३ आसली तरी त्याआदींच रीतिसाहित्याच्यो कुरवो मेळटात. 'हिततरंगिनी' (कृपाराय - १५४९), 'रसिकप्रिया', 'कविप्रिया', 'छंदमाला' (केशवदास - भक्तीकाल) ह्यो तेसंबंदींच्यो कांय देखी दिवं येतात. तशेंच रिति - साहित्याचे सगळ्याचे सगळे गूण रिति काळांतच लुप्त जाले अशेंय जायना. ताच्यो कुरवो आधुनिक काळांत थोड्यो भोव दिसतात.

रीतिकाव्य हें अलंकारांनी सुशोभीत आशिल्ल्या कारणान मिश्रबन्धु हाणें ह्या काळाक अलंकार काळ अशें नांव दिलां. कलेचें प्रदर्शन करपी साहित्य म्हणून डॉ. राम कुमार वर्मान ताका कला - काल म्हटलां, तर विश्वनाथ प्रसाद मिश्र, त्रिभुवन सिंह हांणी ह्या काळांतलें साहित्य शृंगारप्रधान आशिल्ल्यान ह्या काळाचें शृंगारकाळ अशें नामकरण केलां. नगेंद्राच्या मतान हो उत्तर - मध्यकाल आसा.

रीतिकालांतल्या साहित्याचे पोट - भेद स्पश्ट करपाच्या उद्देशान तें तीन वर्गांनी वांटून घातलां - १) रीतिबध्द २) रीतिमुक्त आनी ३) रीति सिध्द.

पयल्या वर्गांत काव्याचीं पद्यांतलीं लक्षणां निरुपीत करून तांचेर देखी स्वरुपांत बरयल्लें काव्य आस्पावता. रीतिबध्द काव्याक 'आचार्य काव्य' अशेंय म्हण्टात. ह्या वर्गांत आस्पावपी मुखेल रचनाकार आनी तांच्यो रचना अशो आसात -

चिंतामणी त्रिपाठी : १) रसविलास २) छंद विचार पिंगल ३) शृंगार मंजरी ४) कविकुल कल्पतरु ५) कृष्ण चरित ६) काव्य विवेक ७) काव्य-प्रकाश ८) कविता विचार आनी ९) रामायण हे सगळे ग्रंथ उपलब्ध नात. फकत पांच उपलब्ध आसात. ह्या ग्रंथांतात रस विलासांत रसविवेचन केलां तर शृंगार मंजरींत नायिका भेदाचेर भाश्य केलां. कविकुल कल्पतरु ह्या म्हत्वाच्या ग्रंथांत काव्य गुण, अलंकार आनी रीति - वृत्ती हांचें निरूपण जालां.

देव : हाणें ७२ ग्रंथ बरयले तातुंतल्या १५ उपलब्ध आसात, ते म्हणजे - १) भावविलास २) अष्टपाम ३) भवानी विलास ४) प्रेम तरंग ५) कुशल विलास ६) जाति विलास ७) देवचरित ८) रसविलास ९) प्रेम चन्द्रिका १०) सुजान - विनोद ११) काव्य रसायन १२) सुख सागर तरंग १४) देवा शतक आनी १५) देव भाया प्रपंच.

ताच्या साहित्यांत काव्य स्वरूप, रस अविशकार, शब्द सामर्थ्य, ध्वनी - निरूपण हांचो परिणामकारण अणभव मेळटा. सुभोधकाय, स्पश्टपण, बारीकसाण आनी संगीत हीं ताच्या काव्याचीं खाशेलेपणां आसात.

भिरवारी दास : १) अमर कोश वा नाम प्रकाश २) विष्णु-पुराण ३) शतरंज शतिका ४) रस सारांश ५) छंदा वर्णवर्णिका ६) काव्य - निर्णय ७) शृंगार - निर्णय.

अमरकोश हो संस्कृत अमरकोशाचो पद्यानुवाद आसा तर रस सारांश ग्रंथांत सगळ्या रसांचें आमी शृंगाराचें वर्णन आसा. काव्य निर्णयांत काव्याच्या सगळ्या गुणांचो चिकित्सायेन अभ्यास केला.

पद्माकर : १) हिम्मत बहादुर विरुदावली २) पद्माभरण ३) जग द्विनोद ४) प्रबोधन पचासा ५) गंगालहरी ६) प्रतापसिंह बिरुदावली ७) कल्पिपच्चीसी.

नायक - नायिका भेद आनी चार प्रकारांच्या दर्शनांचें वर्णन आनी हेर काव्य - लक्षणांचें मार्मिक विवेचन केलां. पद्माभरण हो ग्रंथ संस्कृतांतल्या 'चन्द्रलोक' ग्रंथाचेर आदारीत आसून तातूंत अलंकारांचें निरूपण केलां.

मताराम : १) फूल मंजरी २) रसराज ३) ललित ललाम ४) मताराम सतसई ५) साहित्यसार ६) लक्षण-शृंगार ७) पंचारिका ८) छन्दसार पिंगल.

रस आनी अलंकाराचें विस्तारान आनी अभ्यासपूर्ण अशें केल्लें शास्त्रीय विवेचन हें ह्या ग्रंथांचें खाशेलेपण आसा.

रीतिमुक्त साहित्य : ह्या वर्गांत स्वतंत्र म्हणजे स्वच्छंद अशी साहित्य धारा आसून तिचो रीतिकडेन विरोध आसून स्वच्छंद प्रेमाची अभिव्यक्ती तातूंत दिसता. ह्या वर्गांतले रचनाकार अशे आसात -

घनानंद : १) सुजान - सागर २) बिरह लीला ३) कोकसार ४) रसके लिवाली ५) कृपानन्द आदी.

प्रेमभावांची सहजतायेची अभिव्यक्ती आनी विरह भाशांची तरल अनुभुती हांचें मुक्त छन्दांतल्यान करून दिल्लें सुंदर वर्णन हें ह्या ग्रंथाचें खाशेलेपण. बुध्दसेन (बोध) १) विरही सुभान दंपति विलास (इश्कनामा) २) विरह बारीश.

आलम : १) माधवानन्द कायकंदला २) सुदामाचरित्र ३) इयाम सनेही ४) आलम केली. मुक्त काव्याचें यथार्थ दर्शन ह्या ग्रंथांनी दिसता.

ठाकुरदास : १) ठाकुर ठसक २) ठाकुर शतक. प्रवाही भाशेंतल्यान सभावीक भाव भावनांचें दर्शन आनी तातुंतल्यान प्रतित जावपी परकाया प्रवेश अनुभुतीचो बोध ह्या ग्रंथांतल्या जाता.

रीतिसिध्द साहित्य : ह्या वर्गांत रीति काव्याच्या शास्त्रापासून थोडी मेकळीक घेवन निर्माण केल्ल्या साहित्याचो आस्पाव जाता. ह्या वर्गांतले ग्रंथकार अशे आसात -

बिहारी : 'बिहारी सतसई' ह्या ग्रंथांत भाव आनी कला हांचो सुमेळ सादिल्लो दिसता. भाशेचें सोबीत नियमन आनी अलंकारांचो सभावीक उपेग सादून शुध्द ब्रज भाशेंतलो हो एक उत्तम अविशकार आसा. शृंगाराचें विविधतायेचें दर्शन घडोवपी ही कलाकृती आसा.

रसनिधी : १) रतन हजार २) विष्णु पद किर्तन ३) कविता बारह मासी ४) रसनिधी सागर ५) हिंडोला अरिल्ल आदी.

बिहारीचो प्रभाव दाखोवपी पूण स्वतंत्र वाटेन चलपी ह्यो रचना आसून, फारसी काव्य शैलीची झांक मारपी शृंगार दर्शन हातूंत दिसता. ते भायर नृप शंभु, नेवाज, हठीजी, पजमेय हेय ह्या वर्गांतले उल्लेखनीय रचनाकार आसात.

४) आधुनिक काळ : भारताच्या आधुनिक इतिहासाक धरून, म्हणजे १८५७ ची राजकीय क्रांती धरून ह्या आधुनिक कालखंडाची सुरवात जाता. ह्या कालखंडांत प्रतीत जाल्ल्या साहित्याच्या वेगवेगळ्या लक्षणांक अनुसरून ह्या काळाक 'गद्यकाळ', 'विद्रोही काळ', 'परिवर्तन काळ' अशींय नांवां दिवप जातात. युरोपी राजकीय सत्तांचें भारतांत आगमन जाल्या उपरांत भारतांत जाल्लो सर्वांगी बदल, १८५७ ची राजकीय क्रांती आनी उपरांतचो स्वातंत्र्याचो संग्राम, भारताचें स्वातंत्र्य, राजकीय फाळणी आनी स्वातंत्र्योत्तर राजकीय, अर्थीक, समाजीक, संस्कृतीक परिवर्तनाचो परिणाम ह्या काळांतल्या

साहित्याचेर जावप सभावीक जाता. ह्या सगळ्या परिवर्तनाचें चित्रण एकेवटेन आनी ह्या परिवर्तनाक आपले परीन योगदान दिवप असो ह्या कालखंडाचो प्रवास जाला. ह्या कालखंडाचें आनीक एक खाशेलेंपण म्हणजे ह्या कालखंडांत खडी बोलीचें माध्यम स्विकारिल्ल्यान खडी बोलीक चालना मेळ्ळी.

ह्या कालखंडाआदीं लल्लूजी लाल, मुंशी सदासुखलाल, सदल मिश्र आनी इन्शा अल्ला खाँ हांणी खडी बोलींत साहित्य निर्मिती केल्ली. तेभायर कांय ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनीय धर्मप्रसाराच्या कामारावातीर खडी बोलीचो वापर केलो. स्वामी दयानंद सरस्वती, पं. श्रध्दाराम फुल्लौरी, राजा शिवप्रसाद 'सितारे हिन्द', राजा लक्ष्मण सिंह हांणीय खडी बोलींत साहित्य निर्मिती करून फुडाराखातीर बुन्याद घालून दवरली.

आधुनिक काळाचे पोट विभाग करप जाल्यात ते अशे -

- १) पुनरजागरण काळ (भारतेन्दु काळ) १८५७ - १९००.
- २) जागरण - सुधार काळ (द्विवेदी काळ) १९०० - १९१८.
- ३) छायावाद काळ - १९१८ - १९३८.
- ४) छायावादोत्तर काळ १९३८ - १९५३ (प्रगति - प्रयोग काळ).
- ५) नवलेखन काळ - १९५३ पासून.

१) **भारतेन्दु काळ** : ह्या कालखंडांत भारतेन्दु हरिश्चंद्र (१८५० - १८८५) ह्या साहित्यिकाचें भरीव तशेंच प्रभावी योगदान घडिल्ल्यान ह्या काळाक ताचें नांव दिवप जाता. ह्या काळांत हिंदी साहित्यांत आशय, अभिव्यक्ती, शैली, प्रकार, भास आनी साहित्याच्या हेर आंगांसंबंदीं जायते प्रयोग जाले. भारतेन्दु वांगडाच ह्या काळांत राजा लक्ष्मण सिंह (१८२६ - १६), राजा शिवप्रसाद सितारे हिन्द (१८२३ - १५), श्रीनिवास दास (१८५१ - ८७), बलकृष्ण भट्ट (१८४४ - १९१४), प्रताप नारायण मिश्र (१८५६ - १४), राधाकृष्ण दास (१८६५ - १९०७), स्वामी दयानंद (१८२४ - ८३), बद्रीनारायण चौधरी - प्रेमघन (१८५५ - १९२३), किशोरी लाल गोस्वामी (१८६५ - १९३२), तोताराम वर्मा (१८४७ - १९०२), देवकीनन्दन खत्री (१८६१ - १९१३) हांणी हिंदी साहित्यांत मोलाची भर घाली.

भारतेन्दु काळांत नवलकथेचो जल्म जालो. भारतेन्दु काळांतले नवलकथेक प्राचीन कथेचें दायज मेळ्ळें आसलें तरी बरेच कडेन तिचेर अस्तंती साहित्याचो प्रभाव दिसता. हिंदीचो पयलो अधिकृत नवलकथाकार म्हणून लाला श्रीनिवास दासाचें नांव घेवप जाता. ह्या काळांत समाजीक, इतिहासीक (तिलस्मी ऐपारी) जासूसी, प्रेम - प्रधान, अनुवादीत नवलकथा निर्माण जाल्यो. ह्या काळांतले मुखेल नवलकथाकार म्हणून बाळकृष्ण भट्ट (रहस्य कथा, सौ अजान एकसुजान), किशोरी लाल गोस्वामी (त्रिवेणी, मालती माधव, प्रणयिनीपरिणय, सौभाग्य) देवकीनन्द खत्री (चंद्रकांत), जगमोहन सिंह (श्यामा स्वप्न) हांची नोंद जाता. ह्या काळांत बंगाली (मृगमयी,

दीपनिर्वाण, प्रमीला), उर्दू (संसार दर्पण), मराठी (पूर्ण प्रकाश, चंद्र प्रभा) नवलकथांचे अनुवाद आयले. तेभायर कांय इंग्लिश अनुवादय जाले.

आधुनिक कथा नवलकथेच्या संदर्भांत विचार केल्यार ह्या काळांतली कथा - नवल कथा प्राथमिक अवस्थेंत आशिल्ली आनी समाजीक, राश्ट्रीय, धर्मीक आनी नैतिक शिकवण हो तांचो उद्देश आसलो.

भारतेन्दुच्या पयलीं रासलीला, रामलीला सारके नाट्यप्रकार लोकप्रिय आसले. उपरांत महाराज विश्वनाथ सिंहाचे 'आनंद रघुनन्दन', बाबू गोलचंद्राचें 'नहुष', राजा लक्ष्मण सिंहाचें अनुवादीत 'शकुन्तला' हींय नाटकां प्रचलित आसलीं. ह्या युगांतलें मुखेल नाटककार अशे - भारतेन्दु (चंद्रावली, भारत दुर्दशा, नीलदेवी - स्वतंत्रनाट्यकृती, कर्पूरमंजरी, मुद्राराक्षस, विद्यासुन्दर, व्यंग वैदिकी, हिंसा हिंसा न भवति, अन्धेर नगरी, विषस्य विषमौषधम् - अनुवादीत नाट्य कृती), श्रीनिवासन (रणधीर प्रेम मोहिनी, तप्तासंवरण, संयोगिता स्वयंवर, महाराणा प्रताप), किशोरीलाल गोस्वामी (मंत्रक मंजरी, महानाटक), केशवदास भट्ट (सज्जाद सुम्बुल, शमसाद सौसन), देवकी नंदन त्रिपाठी (एक एकके - तीन तीन, सैंकडेमे दस - दस).

पौराणीक आख्यायिका आनी इतिहासीक घटनांचे विशय घेवन, प्रेम - कथांच्या आदारान तत्कालीन परिस्थितीचेर निवेदन करपाचेर ह्या नाटकांत भर दिवप जालां.

भारतेन्दु काळाच्या पयलीं विशेश करून, ब्रज भाशेंत काव्य रचना जाताली. ह्या काळांत ब्रज बोली वांगडाच खडी बोलींतय काव्य निर्मिती जाली. भारतेन्दु, द्विजदेव, बदरीनारायण चौधरी, प्रताप नारायण मिश्र आनी हेर साहित्यकारांनी काव्य निर्मिती केली. ह्या काळांतले काव्य रचनेचेर पारंपारीक रीतिकाव्याचो आनी आधुनिक काव्यशास्त्राचो परिणाम दिसता आनी विशेश म्हणजे परंपरा आनी नाविन्य हांचो सुमेळ सादिल्लो मेळटा. भक्ती, रस हांचो संबंद सामको तुटलो ना तरी समाजीक जीण, राश्ट्रप्रेम हांकांय काव्यांत सुवात मेळूंक पावल्या.

ह्या काळांत नामनेचे लेखक कांय पत्रिका चलयताले. ह्या पत्रिकांनी निबंद, समिक्षा आनी हेर वैचारीक साहित्य प्रसिद्द जातालें. भारतेन्दु संपादीत 'कविवचन सुधा, हरिश्चंद्र मॅगजीन', प्रेमघन संपादीत 'आनन्द कादम्बिनी', बालकृष्ण भट्ट संपादीत 'हिंदी प्रदीप' प्रताप नारायण मिश्र संपादीत 'ब्राम्हण' आनी उपरांतची 'नागरी प्रचारिणी पत्रिका' (१८९७). ह्या पत्रिकांनी हिंदी साहित्याचे उदरगतीक आधार जावपी अशें जायतें समिक्षात्मक लिखाण प्रसिद्द जालें.

द्विवेदीकाळ : भारतेन्दु काळांतल्या साहित्यिकांनी निर्माण केल्ली हिंदीची साहित्य परंपरा समृद्ध करपाक ज्या साहित्यिकांचें योगदान घडलें तांचे मदीं आपत्य महावीर प्रसाद द्विवेदी मुखेल आसात. ह्या काळाक 'जागरण सुधार काळ', पूर्व 'स्वछंदतावादी

काळ' अशींय नांवां दिल्यांत. सन १९०३ त 'सरस्वति' पत्रिकेच्या संपादनाची जापसालदारकी यशस्वीरितीन घेवन, ताणें खडी बोली हिंदीचो भाशीक विकास सादपाखातीर खूब कश्ट घेतले. तिचे व्याकरणी नेमावळीचेर भर दिलो. ताणें गद्य आनी पद्य मेळून सुमार ऐशीं पुस्तकां बरयलीं. तातूंत 'देवी स्तुतिशतक', 'कन्याकुब्ज', 'अबला - विलाप', 'काव्य मंजूषा', 'द्विवेदी काव्य माला', 'कविता कलाप' हे मूळ ग्रंथ आनी 'विनय विनोद' (भर्तृहरिचे वैराग्य शतकाचो अनुवाद), विहार वाटिका (गीत गोविंदाचो भावानुवाद), 'स्नेहमाला' (शृंगार शतकाचें भाशांतर), कुमार संभव (भाशांतर) प्रसिद्द आसात. द्विवेदी काळांत हिंदी साहित्याची सगळ्या तरांनी उदरगत जाली. ह्या काळांत तरातरांचीं गद्य साहित्याचीं रुपां विकसीत जाल्लीं दिसतात. नवलकथेक मनोरंजनावांगडाच समाजीक संदर्भय दिवप जालो. ह्या काळांतले मुखेल नवलकथाकार म्हणून देवकीनन्दन खत्री (कामर की कोठीर, अनुठी बंगम), हरिकृष्ण जोहर (मायामहाल), गोपालराम गहमरी (सरकारी लाश, चस्करदार चोरी, जासूस की भूल), किशोरीलाल गोस्वामी (लवंग लता, आदर्श बाला, कनक कुसुम), लज्जाराम शर्मा (आदर्श दम्पती, बिगडे का सुधार) हे उल्लेखनीय आसात.

नाटकाच्या मळार आदलेवरीच पौराणीक कथानकांवयल्या नाटकांवांगडाच, समाजीक, राजकीय विशय घेवन नाटकां बरोवप जालीं. गंगा प्रसाद (रामाभिषेक), गिरिधर लाल (राम - वनयात्रा), बदरीनाथ भट्ट (कुरुवन दहन), शिवनंदन सहाय (सुदामा), रामनारायण मिश्र (कंसवध) हांणी पौराणीक नाटकां बरयलीं. मिश्रबंधु (नेत्रोन्मीलन), रुद्रदत्त शर्मा, राधेश्याम हांणी समाजीक नाटकांचें लेखन केलें.

कवितेच्या मळार, नाथूराम शर्मा - 'शंकर' (अनुराग रत्न, शंकर - सरोज, गर्भरंजना रहस्य, शंकर सर्वस्व), अयोध्या सिंह उपाध्याय (प्रिय प्रवास, वैदेही वनवास, युभते चौपदे), श्रीधर पाठक (वनाष्टक, काश्मीर सुषमा, भारत गीत), मैथिली शरण गुप्त (रंगमे भंग, भारत - भारती, हिन्दु, कशीकी कथा, स्वर्ग - सहोदर), रामनरेश त्रिपाठी (मिलन, पथिक, स्वप्न) हांणी मोलादीक योगदान दिलें. ह्या काळांत देशभक्ती, मानवता, नितीमूल्यक जीवन धारा, आदर्शवादी विचार हे काव्याचे विशय जाले. तेचपरी पारंपरीक काव्य पद्दतींत बदल घडून, भाशेंतय परिवर्तन आयलें. ह्या कालखंडांतल्या कवींनी खडी बोलीचें माध्यम पसंत केलें आसलें तरी जगन्नाथदास, रत्नाकर रायदेवी प्रसाद हांणी ब्रज भाशेंतली काव्यसाधना चालूच दवरली.

द्विवेदी काळ निबंद : निर्मितेच्या संदर्भांत ह्या उदरगतीचो काळ म्हणूंक जाय. महावीर प्रसाद द्विवेदी, बालमुकुंद गुप्त, पूर्ण सिंह, पध्दसिंह शर्मा, चंद्रधर शर्मा, श्यामसुंदर दास, रामचंद्र शुक्ल

हांणी कथात्मक, व्यंगात्मक, वर्णनात्मक, विचारात्मक अशा विविध प्रकारांतल्या निबंदांची निर्मिती करून निबंद - प्रकाराक चालना दिली. ह्या काळांत सिध्दांतीक आनी वेव्हारीक समिक्षेवांगडा, शास्त्रीय, तुळात्मक, व्याख्यात्मक समिक्षा करप जाली. समिक्षेचे पोन्ने सिध्दांतीक संकेत बदलून नवी शास्त्रीय समिक्षा निर्माण जाली.

छायावाद काळ : छायावाद हें उतर ह्या कालखंडांतल्या पद्य प्रकाराक लागू जाता. ह्या कालखंडांतल्या गद्य प्रकारांक हेर नांवां आसात. कथा - नवलकथेक 'प्रेमचंद काळ', नाटकाक 'प्रसाद काळ', निबंद आनी समिक्षेक 'शुक्ल काळ' अशें मानप जाता.

मध्यम वर्गीय चेतनेच्या विद्रोहाचें प्रतिक म्हणून छायावादाची वळख करून दिवप जाता. भांडवलशायेची उदरगत, व्यक्ती वादाचो पुरस्कार, स्वच्छंद प्रवृत्तीचो उदय, पयल्या म्हाझुजाचो परिणाम, अस्तंती संस्कृतीचो प्रभाव, देशा अंतर्गत घडिल्ल्या समाजीक, संस्कृतीक चळवळी ह्या सगळ्या परिवर्तनांतल्यान छायावादी काव्याचो जल्म जावंक पावला.

प्रसाद, निराला, सुमित्रानंद पंत आनी महादेवी वर्मा हे छायावादी काव्याचे मुखेल कवी मानल्यात. जयशंकर प्रसाद (कानन कुसुम, महाराजा कामहत्त्व, करुणालय, प्रेमपथिक, झरना, आँसू, लहर, कामायनी) हांच्या काव्यांत विशयाचें नाविन्य, मानवी सौंदर्य, प्राकृतिक सौंदर्य, भाव अभिव्यक्तीची भास अशीं खाशेलपणां दिसतात. सूर्यकांत त्रिपाठी - 'निराला' (जुहीकी कली, अनामिका, परिमल, गीतिका, तुलसीदास, सरोजस्मृति) हाची कविता विद्रोही स्वर लायता आसतानाच दुसरेवटेन नियतीचें अस्तीत्वय दारवयता. जिवीत नदर आनी भाशा - प्रयोगांत नाविन्य जाणवता. सुमित्रानन्दन पन्त (ग्रंथि, विणा, पल्लव, गुंजन, युगान्त युगवाणी, स्वर्णधूलि, स्वर्णकिरण, उत्तरा, युगान्तर, रजत शिखर, लोकायतन) हाचे कवितेंत विविध विचार प्रवाहांतल्यान निर्माण जाल्ली एकजिवी धारणा आनी प्रवृत्ती सौंदर्याचें खडी बोलींतल्यान सहजतायेन जाल्लें चित्रण मेळटा. महादेवी वर्मा (नीहार, रश्मि, नीरजा, दीप - यात्रा) हिची कविता आशयाघन अनुभुती, समृद्ध कलापक्ष आनी भावपक्ष प्रतित करता. ह्या चार मुखेल कवींभायर, रामकुमार वर्मा, उदय शंकर भट्टा, मोहनलाल मेहता हांच्योय कविता नोंद करपासारक्यो आसात. प्रणय आनी जिवीताकडची स्वच्छंदी नदर दवरून बरयल्ली हरिवंशराय बच्चनची कविता (मधु शाला, मनुबाला, मधुकलश, निशानिमंत्रण, एकांत संगीत, आकुल अंतर, हलाहल, खादीके फूल, सूत की माला, आरती और अंगारे, बुध्द और नाचघर) उल्लेखनीय आसात. भगवती चरण वर्मा (मधुकण, प्रेम संगीत, मानव) हृदयनारायण पाडणेय (हृदयेश, मधुगीत, करुणा, प्रेम सन्देश), नरेन्द्र शर्मा (प्रभात फेरी, प्रवासीके गीत, द्रौपदी) हे ह्या काळांतले आनीक कांय कवी आसात.

गद्य साहित्य : नवलकथा आनी कथा - ह्या काळांतली

कथा आनी नवलकथा चडांत चड समाजाभिमुख जाल्ली दिसता. भारताचें यथार्थ दर्शन ह्या कथा - नवल कथांनी घडटा. दलीत आनी पददलीत समाजाचें प्रामाणीक चित्र पितारपाचें काम समर्थपणान ह्या काळांतल्या लेखकांनी केलें. ह्या कालखंडांत नवलकथेच्या मळार क्रांतीकारी योगदान दिवपी प्रेमचन्दाच्या नांवान ह्या कालखंडाक प्रेमचन्द युग म्हण्टात. ताणें गोदान, गबन, रंगभूमि, कर्मभूमि, कायाकल्प, सेवासदन, प्रेमाश्रय अशो एकापरस एक सरस नवलकथा बरयल्यो. ताच्यो 'पूस की रात', 'कफन', 'बडे घर की बेटी', 'शतरंज के खिलाडी' हे कथा संग्रह प्रसिद्द आसात. ह्याच काळांतले आनीक कथा - नवलकथाकार अशे आसात - विश्वंभरनाथ शर्मा कौशिक (नवलकथा : माँ, भिरवारिणी; कथा : कताई, रक्षाबंधन, उध्दार), सुदर्शन (हारकी जीत, अलबम, आशिर्वाद), चतुरसेन शास्त्री (हृदय की परख, हृदय की प्यास, अमर अभिलाषा, आत्मदाह), चंद्रधर शर्मा गुलेरी (उसने कहा था, सुखमय जीवन, बुद्ध का काँव), जयशंकर प्रसाद (कंकाल, तितली, आकाशदीप, पुरस्कार, प्रतिशोध). मनोविज्ञानाची फाटभूंय घेवन कथा बरोवप्यांमदीं इलाचंद जोशी, जैनेन्द्र, अज्ञेय हांचें लिखाण उल्लेखनीय आसा. तेभायर सियाराम शरण गुप्ता, भगवती प्रसाद वाजपेयी, वृन्दावन लाल वर्मा, राहुल संस्कृत्यायन आदि लेखकांनी मोलाची भर घाल्या.

नाटकाच्या मळार प्रसाद हांणे अपूर्व अशें योगदान दिल्ल्यान नाटकाच्या संदर्भांतल्यान ह्या कालखंडाक प्रसाद युग म्हणून वळखतात. 'सञ्जन विशारवा', 'अजातशत्रु', 'जनमेजय का नागयज्ञ', राज्यश्री, 'स्कंद गुप्त', 'चंद्र गुप्त', 'ध्रुवस्वामिनी' अशीं सरस नाटकां बरोवन प्रसादान आपली अशी नाट्य परंपरा निर्माण केली. हरिकृष्ण प्रेमी (रक्षाबंधन, पाताल विजय, प्रतिशोध), लक्ष्मीनारायण मिश्र (संन्यासी, मुक्ति का रहस्य, राक्षस का मंदिर, राजयोग) हे हेर नाटककार आसात. पुराण, इतिहासांतलीं कथानकां वेंचून, भारतीय आनी अस्तंती शैलींचो समन्वय साधून नाटकां आनी नाटकुलीं निर्माण जालीं.

निबंदाच्या मळार साहित्यीक, दार्शनिक, मनोविज्ञानीक आनी आलोचनात्मक प्रकृतीच्या निबंदांची निर्मिती जाली. आचार्य रामचंद्र शुक्ला (चिंतामणी भाग १ और २), बाबु गुलाबराय (फिर निराशा क्यों?, मेरी असफलता), पद्मालाल बरव्शी (कुछ, पंचपात्र), राहुल संस्कृत्यायन, राधाकृष्णदास, शांतिप्रिय द्विवेदी ह्या निबंदकारांनी हें दालन समृद्ध केलें. समिक्षेच्या मळार आचार्य रामचंद्र शुक्ला, शामसुंदरदास, लक्ष्मीनारायण, डॉ. राम शंकर रसाळ, डॉ. रामकुमार वर्मा, कृष्णशंकर शुक्ल, नन्ददुलारे वाजपेयी, शांतिप्रिय द्विवेदी हांणी शास्त्रीय समिक्षेक व्हड योगदान दिलें. 'हिंदी साहित्यका इतिहास', 'भारतेन्दु साहित्य', 'भ्रमर गीत सार', 'तुलसी ग्रंथावली', 'जायसी ग्रंथावली', रसवादी, लोक मंगल ह्यो समिक्षेच्यो कांय उत्तम पती आसात. ह्या काळांत राजकीय फुडान्यांचेर बरयल्लीं कांय चरित्रांय

प्रसिद्द आसात.

छायावादोत्तर काळ : ह्या काळांतले साहित्यनिर्मितीची सारकी पारख जावंची ह्या उद्देशान ह्या कालखंडाची प्रगतीकाळ आनी प्रयोग काळ अशी विभागणी केल्या.

छायावादी काव्यधारा नव्या युगाची मागणी पुरी करपाक उणी पडूंक लागिल्ली. देशांत सगळ्याच मळांचेर क्रांतीकारी बदल घडूंक लागिल्ले. समाजांतल्या सगळ्या थरांचेर स्वातंत्र्याची वळख मेळिल्ली. मार्क्सवादी विचार प्रणालींत सगळेचकडेन संचार केल्लो. प्रगतिवादी कविता आतां सामान्य लोकांची कविता जावन ती वास्तव जिवनाक प्रत्यक्षांतलो स्पर्श करूंक लागिल्ली. सुमित्रानंद पंत (युगांत, युगवाणी), केदारनाथ अग्रवाल (नींद के बादल, युग की गंगा, लोक और आलोक), नागार्जुन (युग धारा, सतरंगी पंखवाली, प्यासी पथराई आँखें), रामविलास शर्मा (रूपत रंग), रांगेय राघव (अज्ञेय खण्डहर, पांचाली, पिघलते पत्थर, रूप छाया), शिवमंगल सिंह (जीवन के गान, प्रलय - सृजन) हे कांय नावाजते प्रगतिवादी कवी.

प्रयोगवादी कविताधारेंत नवी चेतना, नवी भास, नवे अभिव्यक्तीचो संगम दिसता. पारंपारीक शिल्प, प्रतीक, बिंब न्हयकारून नवीन प्रयोगाचो आग्रो धरप जालो. ही कविता यथार्थ जिवन, दर्शन दिवपी, चड आनी चड लोकाभिमुख आनी व्यक्तीवादी जाली. अज्ञेय हाणें 'तारसप्तक' ह्या काव्य संग्रहांतल्यान हें आंदोलन सुरू केलें (१९४३). ह्या पयल्या सप्तकांत अज्ञेय, मुक्तिबोध, नेमिचंद्र जैन, रामविलास शर्मा, प्रभाकर माचवे, गिरिजाकुमार माथुर आनी भारत भूषण अग्रवाल हांची काव्य निर्मिती आस्पावता. फुडाराक दुसरें सप्तक १९५१ त, तिसरें सप्तक १९५९ त आनी चवथें सप्तक १९७९ त प्रकाशित जालें. शमशेर, शकुंत माथुर, सर्वेश्वर सक्सेना, केदारनाथ सिंह, केदारनाथ अग्रवाल हांच्यो रचना आयल्यो.

ह्या काळांतल्या गद्य साहित्यांत कवितेसारकेच प्रयोगवादी गूण मेळटात. नाटकाच्या मळार उपेन्द्रनाथ अशक (घग्घा बेटा, स्वर्गकी झलक, कैद, उडान, अंधी गली), सेठ गोविंद दास (बडा पापी कौन, सेवापथ त्याग का ग्रहण), हरिकृष्ण प्रेमी (रक्षाबंधन, प्रतिशोध), वृन्दावनलाल वर्मा (धीरे धीरे, खिलौने की खोज) एकांकीच्या मळार रामकुमार वर्मा, उपेन्द्रनाथ अहक, उदय शंकर भट्ट, लक्ष्मीनारायण मिश्र हांचीं नांवां उल्लेखनीय आसात.

ह्या काळांत मनोविश्लेषणात्मक आनी सामाजिक तशेंच इतिहासीक फाटभूंय घेवन कथा आनी नवलकथा निर्माण जाल्यो. जैनेन्द्र (कल्याणी, सुखदा, त्यागपत्र, व्यतीत सुनिता, जैनेन्द्र की श्रेष्ठ कहानियाँ), इलाचंद्र जोशी (संन्यासी, पर्देकी रानी, प्रेम और छाया, निर्वासीत, धूप की रेखा), अज्ञेय (शेरवर एक जीवनी खं १ - २, अपने अपने अजनबी, विपथगा, परंपरा), यशपाल (दाद थामरेड, देश द्रोही, पिंजरे की उडान, ज्ञानदान), वृन्दावनलाल वर्मा (झांसी की

रानी, मृगनयनी), हजारी प्रसाद द्विवेदी (बाण भट्ट की आत्मकथा), रांगेय राघव (घरौंदा, विषाद मठ), उपेंद्रनाथ अशक (सितारों के खेल, गिरती दिवारें) हे कांय मुखेल लेखक आसात.

निबंदाच्या मळार हजारीप्रसाद द्विवेदी, दिनकर, अज्ञेय, यशपाल, जैनेंद्र, रामवृक्ष बेनीपुरी, शांतीद्रेय द्विवेदी हांणी जिवीताच्या विविध आंगांक स्पर्श करपी निबंद बरयले. तेभायर हजारी प्रसाद द्विवेदी, नगेंद्र, रामविलास शर्मा, शिवप्रसाद सिंह चौहान, विश्वनाथ, प्रसाद मिश्र, रामकृष्ण शुक्ल हांणी हिंदी समिक्षेच्या मळार भरीव योगदान दिलां.

नवलेखन काळ : १९६० उपरांतच्या काळांत भारत आनी संवसारांत एक अपूर्व अशा परिवर्तनाक आरंभ जालो. देशाची फाळणी, सामुदायिक रक्तपात, अत्याचार, भारत - चीन झूज, भारत- पाकिस्तान झूज, तंत्रज्ञानाची वाटचाल, सामाजिक, आर्थिक असमता, बायल मनशेची सामाजिक व्यथा, सार्वत्रिक अपेक्षाभंग ह्या सगळ्या घटकांनी एक आगळें अशें वातावरण निर्माण करून दवरलें. ताणें एक विद्रोही अशी मानसिकता तयार केली. ह्या नव्या वातावरणाची गरज म्हणून, नवे मानसिकतेची भावना व्यक्त करपी साहित्य निर्माण जालें. ह्या साहित्याचो आस्पाव नवलेखनांत करतात.

कवितेच्या संदर्भांत नवलेखन काळांत नवी कविता, साठोत्तरी कविता, अकविता, बीट कविता, अस्वीकृत कविता, विद्रोही कविता, फॅटसी कविता, ठोस कविता अशो बऱ्योच काव्य चळवळी जाल्यो.

गजानन माधव मुक्तिबोध (चाँद का मुँड टेढा है), अज्ञेय (बावरी आहरी, इन्द्रधनु, सागर मुद्रा), भवानीप्रसाद मिश्र (गीत फरोश, अंधेरी कविताएँ, खुशबूके शिलालेख), रघुवीर सहाय (सीढीयाँपर धूप में, हँसो हँसो जल्दी हँसो), धर्मवीर भारती (कनुप्रिया), शमशेर बहादुर सिंह (कुछ कविताएँ), कुंवर नारायण (आत्मजयीचक्रव्यूह), विजय देव नारायण साही (मछली घर), जगदीश गुप्त (नाव केपाँव), दुष्यंतकुमार (सूर्यका स्वागत), सर्वेश्वर दयाल सक्सेना (काठकी घांटियाँ), श्रीकांत वर्मा (माया दर्पण) हांणी कवितेच्या मळार नवकवितेच्या संदर्भांत क्रांतीकारी योगदान दिलें. तशेंच नरेंद्र मोहन, राजेश जोशी, मंगलेश उबराळ, उदय प्रकाश, वेणु गोपाळ, रमेश कुन्तल, अवधेश कुमार, चन्द्रकांत देवताले हांणी नवीन कवितेच्या आंदोलनांत सक्रीय वांटो घेवन काव्य निर्मिती केली.

नवलेखनाची ही चळवळ साहित्याच्या सगळ्याच प्रकारांत उण्या-चड प्रमाणांत घडली. नाटकाच्या मळारय फुडें दिल्ली नाटककारांनी आपले परीन हे चळवळीक हातभार लायलो.

जगदीशचंद्र माथुर (कोणार्क), मोहन राकेश (आधे अधूरे, आषाठ का एक दिन, लहरोके राजहंस), नरेश मेहता (खलित यात्रा), विष्णु प्रभाकर (युगे युगे क्रांती), दुष्यंत कुमार (एक कष्ट विषपायी), धर्मवीर भारती (अंधा युग), सुरेंद्र वर्मा (सूर्य के अंतीम

किरण से पहली किरण तक), सर्वेश्वर दयाल सक्सेना (बंकरी), मणी मधुकर (रस गंधर्व), नाग बोडस (खूबसुरत बहू), कथा नवलकथेच्या मळार फुडें दिल्ली साहित्यिकांनी नवनिर्मिती केली. नागार्जुन (बलचमना, नई पौध), फणीश्वर नाथ रेणु (मैला आँचल), रांगेय राघव (कबतक पुकारूँ), विवेकी राय (बबूल), शिवप्रसाद सिंह (अलग - अलग वैतरणी), हिमांशु जोशी (अरण्य), मार्कण्डेय (अग्नी बीज), मम्मननाथ (बहता पानी), अमृतराय (बीज, नागफनी), अमृतलाल नागर (बूँद और सागर), कमलेश्वर (समुद्र में खोया हुआ आदमी), रामकुमार भ्रमर (काँच घर), धर्मवीर भारती (सूरज का सातवाँ घोडा), मन्नु भंडारी (आपका बंटी).

कथेच्या मळार नवी कथा, जनवादी कथा, सहज कथा, समकालीन कथा, समांतर कथा, सक्रीय कथा अशा चळवळींनी नवलेखनांत भर घाली. अमरकांत (देश के लोग, जिंदगी और जोंक), कमलेश्वर (कस्मेका आदमी, इतने अच्छे दीन), निर्मल वर्मा (परिन्दे, जलती झाड़ी), फणीश्वर नाथ रेणु (ठुमरी), राजेंद्र यादव (लहरें और परछाईयाँ), मोहन राकेश (नये बादल), मार्कण्डेय (पानफूल), उषा प्रियंवदा, कृष्णा सोबती, भीष्म सहानी, शिवप्रसाद सिंह, गंगाप्रसाद विमल, धर्मेंद्र गुप्त, महीपसिंह, कुलभुषण आनी हेर कथाकारांनी आपलें योगदान दिलां.

निबंदाच्या मळार अज्ञेय, नगेंद्र, नामवरसिंह, मुक्तिबोध, धर्मवीर भारती, कुबेर नाथ राय, विद्यानिवास मिश्र, हरिशंकर परसाई, शरद जोशी हांचें योगदान मेळ्ळां. समिक्षेच्या मळार नरेंद्र, बलदेव उपाध्याय, नन्ददुलारे वाजपेयी, भाग्यिणरथ मिश्र, निर्मला जैन, डॉ. सुरेश चंद्र, रमेश कुंतल मेघ, शिव कुमार मिश्र, रामानंद तिवारी हांणी योगदान दिलां.

- डॉ. रवींद्र कात्यायन,

- श्रीमती वृषाली मांद्रेकर

हिंदू धर्म : हिंदू धर्म जगांतलो सगळ्यांत पोरनो आनी आद्य असो धर्म आसा. ऋषि - महर्षींनी तो श्रुति, स्मृति, पुराणां, इतिहास ह्या ग्रंथांतल्यान आकाराक हाडला. पुर्विल्ल्या ग्रीक वाङ्मयांतय हिंदू शब्दाचो उल्लेख मेळटा. कितल्याशाच हजार वर्सांपयलीं आर्य लोक धुव प्रदेशांतली वसती सोडून सकयल देंवत देंवत पंजाबांत आयले. पंजाबांतल्यान सात न्हंयो व्हांवतात, तांचे वयल्यान पंजाबाक सप्तसिंधूचो प्रदेश अशें नांव मेळ्ळें. आर्यांनी ह्या प्रदेशांत आपली वसती मांडली, ताका लागून तांकांय अस्तंती लोक सप्तसिंधू म्हणूंक लागले. पारशांच्या अवेस्तांत ताचो उल्लेख हप्तहिंदू असो आसा. सप्तसिंधूच्या उदेंतेकडल्या भागांतल्या लोकांक अस्तंते वटेनचे लोक हिंदू म्हणून वळखूंक लागले. ह्या हिंदुंचो जो धर्म, तो हिंदू धर्म. पूण हिंदू लोकांचीं शास्त्रां हिंदुंच्या धर्माक हिंदू धर्म म्हणिनात. तीं शास्त्रां ह्या

धर्माक आर्यधर्म, वैदिक धर्म, सनातन धर्म वा वर्णाश्रमधर्म ह्या नांवान वळखतात.

हिंदू धर्माचो उगम केन्ना आनी कसो जालो हें निश्चितपणान सांगूंक मेळना. आर्यांच्या आगमनापयलीं भारतांत प्रचलित आशिल्ले लौकिक धर्म आनी आर्यांचो वैदिक धर्म हांच्या संमिश्रणांतल्यान हिंदू धर्म ल्हव ल्हव करून उदयाक आयलो आसुंये. सिंधु - संस्कृतीच्या अवशेशांतल्यान सिंधुधर्माचें जें रूप प्रकट जालां, तें हिंदू धर्माचें एक पुर्विल्लें रूप आसा अशें दिसता.

हिंदू धर्माची स्वा. सावरकरान व्याख्या केल्या ती अशी आसा -

आसिन्धुसिन्धुपर्यन्ता यस्य भारतभूमिका ।

पितृभू : पुण्यभूश्चैव स वै हिन्दुरिति स्मृत : ॥

अर्थ - सिंधू न्हंयेपसून दर्यामेरेन पातळिल्ली ही भारतभूंय, ज्या मनशाक पितृभू म्हळ्यार वाडवडीलांची भूंय आनी पुण्यभूंय दिसता तो हिंदू.

ही व्याख्या मुखेलपणान भुगोलीक आसा. हे व्याख्येपरस लो. टिळकान केल्ली हिंदू धर्माची व्याख्या चड व्यापक आनी उपेगी आसा, ताच्या मतान -

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता ।

उपादयानामनियम एतधर्मस्य लक्षणम् ॥

अर्थ - वेदांविशीं प्रामाण्यबुद्धी, साधनांची अनेकता आनी उपास्य रवंयचें आसचें हेविशीं निश्चित नेम नासप, हें हिंदू धर्माचें लक्षण आसा.

हेच व्याख्येचें संकलित स्वरूप लो. टिळकान मांडलां तें अशें -

‘प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु’ हें तत्त्व आपणावन पारंपर्यागत आनी श्रुतिस्मृतिपुराणप्रतिपादित विधिसंस्कार वा आचार पाळपी तो हिंदू.

हे व्याख्येंत भौतिक आनी मानसिक वा बाह्य आनी आंतर अशा उभयविध धर्मांची जाणविकाय आशिल्ल्यान हेर सगळ्या व्याख्यांपरस ती उपेगी थारता.

हिंदू धर्माच्या प्रवर्तकांनी आनी शास्त्रकारांनी खोलायेन आनी बारीकसाणेन विचार करून व्यक्तीचें पुराय कल्याण साधपी आनी दुख्खां तशेंच अस्वास्थ्य उणें जावन चडांत चड सूरव दिवपी जीण सोदून काडली आनी तेचवांगडा कांय नेमय सांगून दवरल्यात. ह्या नेमांकच आचारप्रभव धर्म म्हण्टात.

हिंदू धर्माची मांडणी विचार करून केल्या. जे समाज रचणुकेंत स्थितिस्थापकताय आसता, तो समाज अनंत काळामेरेन तिगूंक शकता. तातूंत बदलते परिस्थितीक अणसरून धर्मांत कशे, किदें फेरबदल करचे हें सांगलां. अशी स्थितिस्थापकताय किरिस्तांव आनी इस्लामी धर्मांनी ना. त्या दोन धर्मांनी जे नेम एक फावट

सांगल्यात, तातूंत कोणाकच केन्नाच बदल करपाचो अधिकार ना अशें मानतात. त्या दोन धर्मांतल्या आचार - विचारांक आदारभूत असो एकच ग्रंथ आसता. किरिस्तांवांचें बायबल आनी मुसलमानांचें कुराण. पूण हिंदू धर्मांत असो एकच ग्रंथ प्रमाणभूत मानिल्लो ना. विशिश्ट कारणांखातीर विशिश्ट ग्रंथ हिंदू धर्मांत प्रमाणभूत मानल्यात. एकाच ग्रंथांत समाजाच्या सुरव - स्वास्थ्याखातीर नेम सांगप शक्य नासता. जशी जशी परिस्थिती बदलता, तशें तशें धर्माक वेगळें वळण दिवचें पडटा. बदलते परिस्थितींत पोरने नेम बदलचे पडटात. तशी वेवस्था आनी आज्ञा हिंदू धर्मांत आसा, हें ताचें खाशेलपण.

पुर्विल्ल्या काळासावन प्रतिश्टीत वैदिक धर्मावांगडा आनीकय बरेचशे लौकिक धर्मपंथ भारतांत आशिल्ले. हे धर्मपंथ वैदिक धर्माच्या विकासांतूय प्रभावी थारले. तांच्यो देवदेवता वेगवेगळ्यो आसून, धार्मिक आचारय वेगळे आशिल्ले. पूण हे जनजातींचे लौकिक धर्म रोकडेच वैदिक धर्माकडे आकर्शित जाले. तांणी वैदिक धर्माच्यो श्रद्धा आनी आचार व्हड प्रमाणांत आपणायले नात पूण वेदांविशींची आपली निश्ठा मात कायम दवरली. वैदिक धर्माचो अपकर्श सुरू जातकच त्या लौकिक धर्मांक आपली अस्मिता प्रस्थापित करपाची संद मेळ्ळी. हाका लागून बरेचशे लौकिक धर्म, तांच्यो देवता आनी आचार हांचेसयत वेदनिश्टेच्या सुत्रान एके संघटनेंत एकठांय आयले आनी अशे तरेन इतिहासीक हिंदू धर्म जल्माक आयलो. ह्या हिंदू धर्माचे मुखेल गुणविशेश अशे आसात - प्रतिश्टीत वैदिक धर्माच्या इंद्र, वरुण ह्या देवांची सुवात शिव, विष्णु ह्या लौकिक देवतांनी घेतली. लोक देवाकडे तारपी इश्ट आनी उध्दारकर्तो ह्या नात्यान पळोवंक लागले. यज्ञविधीची सुवात पुजेन घेतली. उपनिशदांच्या अध्यात्मशास्त्रा बदला भक्तिमार्ग लोकप्रिय जालो. भक्तींतल्यान देवपुजा आनी मूर्तिपुजेचो उगम जालो.

शुंगांच्या राजकीय पतनावांगडा हिंदू धर्माच्या भवितव्याची अनिश्चितावस्था सुरू जाली. यवन, शक, पल्हव, कुशाण ह्या जमातींनी त्या कालखंडांत भारताचेर आक्रमणां केलीं. काण्व, आंध्र - सातवाहन, भारशिव, वाकाटक ह्या राजघराण्यांनी धर्माच्या विकासाक थोडो आदार केलो. त्याच काळांत महायान बौध्द पंथाच्या रुपान हिंदू धर्माचो एक व्हड प्रतिस्पर्धी उदयाक आयलो. पूण इ.स. च्या चवथ्या पांचव्या शेंकड्यांत गुप्त राजवंशाची सत्ता प्रस्थापित जाली, तेन्ना अभिजात हिंदू धर्माक पुराय विकसित स्वरूप फाव जाल्लें.

गुप्तकाळांत निशपन्न जाल्लें अग्रगण्य धार्मिक वाङ्मय म्हळ्यार पुराणां. त्याच काळांत एकेश्वरवादी आशिल्ल्या वेगवेगळ्या धर्मपंथांचो उदय जालो. वेगवेगळ्या अवतारांवतीन आविश्कार केले विष्णु हे एकेच लौकिक देवतेभोंवतणी वैश्वप पंथाचो विकास जालो. तेचभशेन शैव पंथ वेदपूर्व आर्येतर देव शिव हाचे भोंवतणी विकसित जालो. शैव आनी वैश्वप ह्या पंथांभायर अभिजात हिंदू धर्माच्या

कालखंडांत हेर आनीकय धर्मपंथांचो उदय जाल्लो. गुप्तकाळांतल्या देवालयांचे अवशेश यक्षपंथ आनी सर्पपंथ हांचे निदर्शक आसात. हिंदू धर्मांतलो तांत्रिकांचो पंथ होय एक म्हत्वाचो पंथ आसा. वेदपूर्वकाळापयलींच्याय ह्या पंथाक पद्दतशीर स्वरूप इ.स. च्या ५ व्या शेंकड्यांत मेळ्ळें. ह्या पंथांत सगळ्या वर्णांक आनी बायलांकूय प्रवेश मेळटालो. पूण तातुंतल्या गुह्य आचार आनी कडक निर्बंधांक लागून तो एक गूढ धर्मपंथ जालो. ह्या पंथाचे शैव, वैष्णव आनी शाक्त अशे तीन मुखेल पोटभेदूय जाले.

भारता भायल्या देशांतय हिंदू धर्माचो प्रसार गुप्तपूर्व काळांतच सुरू जाल्लो. हिंदू धर्मप्रचारक उदेंतेवटेन ब्रह्मदेश, यवदीप, सुमात्रा हांगा आनी अस्तंतेवटेन ग्रीस, मिसर ह्या देशांनीय पाविल्ले. भारतांत आयिल्ल्या यवन, शक ह्या परकी जमातींचें हिंदूकरण ह्या काळांत व्हडा उमेदीन चालू आशिल्लें. तेउपरांतच्या हजार वर्सांच्या कालखंडांत (इ.स. ७०० ते १७००) हिंदू धर्माचे, पंथांच्या आनी उपपंथांच्या रुपान आनीक विखंडन जालें. दर एका पंथान, मूळ हिंदू धर्माचो त्याग करप ना अशें धोरण आपणायल्लें. हे धर्मपंथ कांय विशिश्ट सिध्दांतांचो पुरस्कार करपाखातीर उदयाक येवंक नासून, ईश्वरवादाचे विशिश्ट आदर्श आनी भक्तीचे विशिश्ट प्रकार प्रस्थापित करपाखातीर आयिल्ले.

भारतांत ब्रिटिशांचे राजसत्तेक सुरवात जायत सावन पारंपरीक हिंदू धर्माक एक नवी अडचण सुरू जाली. अस्तंती लोकांचें विज्ञान आनी तंत्रज्ञान हांचो हिंदू बुद्धिमंतांचेर जो प्रभाव पडलो ताकालागून ती उत्पन्न जाली. अस्तंती विद्येच्या प्रभावाची हिंदू समाजांतल्या सुशिक्षितांची प्रतिक्रिया तीन प्रकारांची आशिल्ली. भारताच्या दैन्याचें मूळ कारण म्हळ्यार पारंपरीक हिंदू धर्म, ताचो त्याग करूंक जाय असो निश्कर्श कांय बुद्धिमंतांनी काडलो. दुसरी प्रतिक्रिया, हिंदू धर्माच्यो श्रद्धा आनी आचार हांचें परिरक्षण जावंकच जाय. ह्या परिरक्षणवादी लोकांक, पारंपरिक हिंदू धर्म केन्नाच नश्ट जावंचो ना असो दृढ विश्वास आसा. तांच्या मतान अस्तंत्यांच्या अवनतिकारक भौतिकवादाक यशस्वी प्रतिकार करपाक हिंदुंची आध्यात्मिकताय समर्थ आसा. हिंदू परंपरा आनी आर्विल्ली संस्कृती हांच्यांतल्या संघर्शाची तिसरी प्रतिक्रिया हिंदू धर्माचें पुनर्विधान करपाच्या यत्नांत दिसता. खंयच्याय युगांतल्या प्रचोदनाक हिंदू धर्म योग्य प्रतिसाद दिवपाक शकतलो ह्या प्रत्ययांतल्यानच ही प्रवृत्ती तयार जाल्या. पूण अस्तंती विद्येचो प्रभाव हिंदू समाजांतल्या सामक्या उप्या अशा सुशिक्षित लोकांपुरतोच मर्यादित आसा. भोवजन समाजाकडे ताचो कांयच संबंद ना. आर्विल्ल्या काळाच्या संदर्भांत धर्मासंबंदीं कसलोय पुनर्विचार करूंक जाय अशी गरजच भोवजन समाजाक दिसना.

हिंदू धर्माचें स्वरूप स्थूल मानान दिसता तें अशें -

ईश्वर : हिंदू धर्माचे लोक सामान्यापणान ईश्वराचें अस्तित्व मानतात. धर्तरेचेर जीवाची उत्पत्ती करून तिचो नाश करपी, सगळें

विश्व सुवेवस्थित चलोवपी, मळबांतले तारे, गिरे हांचे गतीचेर नियंत्रण दवरपी कसली तरी शक्त आसा, अशें हिंदूंक दिसता. ईश्वर आसा हें सिध्द करपाखातीर ईश्वराचो अणभव येवंक जाय. तसो ईश्वराचो अणभव येता असो समज हिंदू धर्मांत प्रचलित आसा. वेदान्ती लोक हाकाच ब्रह्मसाक्षात्कार म्हण्टात. प्राचीन ऋषींक आनी संतांक तसो साक्षात्कार जाल्ल्याचें तांच्या चरित्रांयल्यान कळटा. शिव, विष्णु, राम, दत्त हीं एकाच परमेश्वराचीं वेगवेगळीं रुपां आसून, ज्या रुपांत भक्त ताचें ध्यान - चिंतन करता, त्या रुपांत तो त्या भक्ताक दर्शन दिता अशी कल्पना आसा.

मूर्तिपुजा : वैदिक धर्मांत मूर्तिपुजा नाशिल्ली. इंद्र, वरुण, सोम ह्यो देवता हे सृश्टींतल्यो प्रत्यक्ष दिसपी भौतिक घडणुकांच्यो अधिष्ठात्री देवता आशिल्ल्यो. उपनिषदांत परब्रह्माची कल्पना दृढ जावन ताचें निदिध्यासन हेंच पुजेचें स्वरूप थारलें. पूण कालांतरान आर्य आनी अनार्य हांच्या संमिश्र धारणांचो मेळून हिंदू धर्माचो उदय जालो. तेन्ना वेगवेगळ्या रुपांनी देवपुजा सुरू जाली. हिंदू लोकांनी सिंधू संस्कृतींतली शिवलिंगपुजा आपणायली. हेर देवतांच्यो मात मानवी रुपांतल्यो मूर्ती निर्माण जाल्यो. सामान्य मनशाक अमूर्त, निर्गुण परमेश्वराची उपासना करप कठीण दिसता, म्हणूनच सगुणोपासकांक मूर्तीची गरज दिसूंक लागली आनी तांणी मूर्तिपुजेचो मार्ग आपणायलो.

स्वर्ग आनी नरक : इहलोकांत केल्ल्या कर्माचें फळ मनशाक मेल्या उपरांत स्वर्गांत वा नरकांत मेळटा अशी हिंदू लोकांची श्रद्धा आसा. पापी मनशाक रोकडीच ख्यास्त भोगची पडिल्ली वा पुण्यवान मनशाक सुरवसंपत्तीच्या रुपांत रोकडेंच ह्या जगांत फळ मेळिल्लें जाल्यार स्वर्ग - नरकाची कल्पना फोल थारतली आशिल्ली. पूण कांय पापी लोक इहलोकांत सूरव भोगतात आनी सदाचरणी लोकांक खूब दुरव्यां भोगचीं पडटात अशें परतून परतून दिसून येता. ताका लागून पाप - पुण्याचें फळ मेळटा काय ना हातूंत दुबाव येता. तो पयसावपाखातीर हिंदू धर्मांत स्वर्ग आनी नरक मानल्यात. पाप आनी पुण्य हांचें फळ ह्याच जल्मांत मेळना म्हणून स्वर्ग आनी नरकाची कल्पना उत्पन्न जाली. ह्या जल्मांत केल्ल्या पापाचें वा पुण्याचें फळ, सूरव वा दूरव, स्वर्गांत वा नरकांत विशिश्ट काळामेरेन भोगून जातकच मनशाचो आत्मो पुनर्जल्म घेता आनी ह्या मृत्यूलोकांत परतून येता. स्वर्ग आनी नरक खंय आसात, ह्या प्रस्नाची जाप मात मेळना.

पुनर्जल्म : दर एकट्याच्या कर्माप्रमाण मनशाचो आत्मो वेगवेगळे योनींत जल्म घेता, असो हिंदू लोकांचो भावार्थ आसा. ह्या जल्मांत केल्ल्या पाप - पुण्याचें फळ फुडल्या जल्मांत मेळटा, असो कर्म सिध्दान्त आसा. मनीस पूर्वसंचिताप्रमाण म्हळ्यार पूर्वजल्मांतल्या कर्मांक अणसरून ह्या जल्मांत सुरवदूरव भोगता. कर्माचें फळ

भोगचेंच पडटा. आत्म्याचें संसरण हिंदू धर्मांतल्या सगळ्या पंथांनी मान्य केलां. ह्या संसरणांतल्यान मुक्त जावप, जल्म - मरणाच्या आनी पुनर्जल्माच्या फेरयांतल्यान सुटप, हाकाच मोक्ष म्हण्टात. कर्म योग, ज्ञानयोग वा भक्तियोग हाकालागून मनीस मुक्त जावंक शकता.

चातुर्वर्ण्यवेवस्था : वर्णाश्रमधर्म हें हिंदू धर्माचें एक आंग. जसो जसो समाज वाडूंक लागलो आनी लोकांचे वेवसाय वेगवेगळे जायत गेले, तेन्ना तांची किदेंतरी नेम लावन वेवस्था करूंक जाय अशी गरज समाजरक्षकांक दिसूंक लागली आनी तशी ती वेवस्था करतना तातुंतल्यान चातुर्वर्ण्याचो उगम जालो. सुरवेक वैदिक समाज एकवर्णीच आशिल्लो. पूण समाजांतल्या मनशांचे उपजत प्रवृत्तींतल्यान ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र अशे चार वर्ण निर्माण जाले. जे गिन्यानी ते ब्राह्मण जाले, जे झुजारी ते क्षत्रिय जाले, जांणी उत्पादन, वितरण आपणायलें ते वैश्य जाले. हांचे भायर जो वर्ण उरलो तो शूद्र जालो. अशे तरेन चातुर्वर्ण्यांत समाजाची विभागणी जाली. सुरवेक ही वेवस्था गुण - कर्मांचेर आदारिल्ली पूण फुडल्या शास्त्रकारांनी चातुर्वर्ण्य हे जल्मसिध्द मानले. तेन्नासावन समाजांत उच्च - नीच भाव वाडीक लागलो.

जातिभेद : आयचो हिंदू समाज वर्णबध्द नासून जातिबध्द आसा. ब्राह्मण वर्ण नासून एक जात जाल्या. हेर वर्णय ना जाल्यात. त्या वर्णांतल्यो जाती मात कायम उरल्यात. हिंदू समाजांक असंख्य जातींनी विभागला. पयलींच्या चार वर्णांतल्यान ल्हव ल्हव करून वेगवेगळ्यो जाती उत्पन्न जाल्यो. दर एक जात स्वताक दुसरे जाती परस उच्च समजता आनी हो उच्च - नीच भाव देवान निर्मिला तेचभशेन ह्यो सगळ्यो जाती ईश्वरान निर्माण केल्यात असो समज आशिल्लो पूण ताका कांयच आदार मेळना. जाती फकत जल्माचेर आदारिल्ल्यो नासून वेवसाय, आचार, आहार, उपास्य देव, देशभेद, पंथ ह्या कारणांक लागून उत्पन्न जाल्यात. जातींनी आनीक उपजातीय अशाच कारणांनी निर्माण जाल्यात. अस्तंती विद्येचो प्रभाव, उद्येगीकीकरण आनी विज्ञानीक सोद हांकां लागून सद्याच्या काळांत जातिबंधनां सदळ जाल्यांत.

आश्रमवेवस्था : हिंदू धर्मांत चार वर्णांभशेन, ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ आनी संन्यास अशे चार आश्रमूय सांगल्यात. ही आश्रमवेवस्था व्यक्तीच्या उत्कर्शाखातीर आनी व्यक्तिधर्मचे सोयीखातीर आसून ज्ञानसंपादनखातीर ब्रह्मचर्याश्रमाची खूब गरज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद - संस्कृती

हिजडो : एक जात. सुवातीप्रमाण हिजड्यांक वेगवेगळ्या नांवांनी वळखतात. मुंबयंत तांकां कांयकडे पवया वा फातडा म्हण्टात. मध्य

प्रदेशांत तांकां खसुआ जाल्यार चेन्नईंत तांकां खोजा म्हणून वळखतात. हिजड्यांचे दोन प्रकार आसात - कांय हिजडे जल्मताच हिजडे आसात म्हळ्यार ते नपुंसक आसतात आनी कांय हिजडे स्वताचें खच्चीकरण करून घेवन हिजडे जातात.

नपुंसक आसल्याबगर पवया जातींत प्रवेश मेळना. जेन्ना एक मनीस पवया जावपाक सोदता, तेन्ना तो एकाद्र्या पवयाकडे वचून आपली इत्सा उक्तायता. उपरांत तो पवया ताच्या उजव्या कानांत फूक घालून सूय घेवन ताचे दोनय कान तोपता आनी आपूण केन्नाच चोरी करचोना तेचभशेन एकाद्रे बायलेचो मुखत्यार जावचोना असो सोपूत घेवपाक लायता. उपरांत ताका उमेदवार म्हणून जातींत प्रवेश मेळटा. हे उमेदवारीचो काळ 'स म्हयने ते एक वर्समेरेन आसता. हेउपरांत तो गोड खाता, बायलेचो भेस करता आनी सोयऱ्यांक जेवण दिता. ताका धनाडे, झिनिडे, लाडुडे, खिमडे अशें बायलेचें नांव मेळटा. ताच्या ह्या उमेदवारीच्या काळां. ताच्या वर्तनाचेर हेर पवयांची बारीक नदर आसता. ताच्या नपुंसकत्वाचीय चांचणी घेतात. तो नपुंसक आशिल्ल्याचें सिध्द जातकच ताच्या खच्चीकरणाचो समारंभ जाता. खच्चीकरणाखातीर एकाद्रो बरो दीस पळोवन, शुर्चिभूत जावन तो स्वताच आपलें जननेंद्रिय कापून उडयता. हो ताचो पुनर्जल्म जालो अशें मानून ताका जातींत प्रवेश दितात. चाळीस दीस तो न्हिदून आसता, त्या दिसांनी ताका हलको आहार दितात.

गुजरातांत खच्ची केल्ले हिजडे हे बहुचरा देवीचे भक्त आसतात. बहुचरा ही चारण वा भाट बायलेचें भूत आसा अशें मानतात. अहमदाबाद, पंचमहाल, काठियावाड, कच्छ आनी खानदेश ह्या भागांनी कांय पवया जातीचे हिजडे मेळटात. तांच्यांत हिंदूभशेन मुसलमानय आसात. ते स्वताक बहुचरा देवीचें निवासस्थान मानतात. हिंदू आनी मुसलमान पवयांभितर रोटी - वेव्हार जायनात. पूण दिसपाक ते सारकेच आसतात. इ.स. १८८० वर्सा बडोद्याच्या गायकवाड सरकारान आपल्या राज्यांत खच्चीकरणाची चाल बंद केली. तेन्ना पवयांक खूब दूरव्य जालें. नपुंसकांचें खच्चीकरण जालेंना जाल्यार ताचेर देवीचो कोप जावन ते सात जल्ममेरेन नपुंसकच उरतले असो भंय तांणी उक्तायलो. हे लोक बहुचरा देवीची मूर्त पुजतात. ते जेन्ना भिक मागत गांवागांवांनी भोंवतात तेन्ना त्या प्रदेशांतल्या बहुचरा देवीच्या दर्शनाक ते चुकनासतना वतात. ते हिंदू आनी मुसलमान ह्या दोगांयचेय सण मनयतात. बहुचरा देवीचीं पदां म्हणत भिक्षा मागप हो ह्या लोकांचो मुखेल धंदो आसा. कोणाच्याय दारांत उबो रावन ते व्हडल्यान 'बहुचरा तुमचें आनी तुमच्या भुरगे - बाळांचें बरें करतली' अशें व्हडल्यान म्हण्टात. घरांतल्या लोकांनी भीक घातलीना जाल्यार तांकां गाळी घालतात. गाळी घालुनय भीक मेळ्ळिना जाल्यार ते आपल्या आंगावयले कपडे पिंजतात. तेन्ना लोक भितात आनी तांकां भीक घालतात.

कांय थरावीक गांवांनी ते टोळी करून भोंवतात आनी थंयचे दुकानदार, सुतार, शिंपी, चामार, शेट, धवड हांचेकडल्यान वर्सुकी खंडणी वसूल करतात. दर एका कुणब्याच्या घरांतल्यान, पूत जल्मल्यार ते पयशे घेतात. गुजरातांतल्या चडशा भागांनी एकाद्रे बायलेक खूब दिसांनी भुरगें जालें वा खूब तेंपान चलो जाल्यार पवयांक आपयतात आनी तांच्या घरासामकार नाचूंक लायतात.

उत्तर गुजरातांतले हिजडे खच्ची करीनात. ते स्वताक बहुचरा देवीचे उपासक मानतात. पूण ते बायलांचो भेस करीनात. तांचें उलोवप - चलप मात छिनाल बायलेभशेन आसता. तांचीं लग्नां जातात आनी तांकां भुरगींय जातात. ते नांवाक हिजडे आसतात. पयलींच्या काळांत राजारजवाड्यांनी, गिरेस्त जमीनदारांनी आनी ग्रामपंचायतींनी तांकां जमनी दान दिल्ल्यात. ग्रामपंचायतींकडल्यान तांकां वर्सुकी खंड मेळटा. ताचेर ते आपलें पोट भरतात.

अहमदाबादेंतल्या पवयांच्या खच्चीकरणाचो सुवाळो मात्सो वेगळो आसता. बहुचरा देवीच्या देवळांत, पुजारी हो सुवाळो करता. उमेदवाराक न्हाणोवन तांबडी साडी न्हेसयतात, केंसांचो आंबाडो घालून माथेंभर फुलां माळटात. गळ्यांत फुलांच्यो माळो घालतात. कुडींत मदीं ताका एका स्टुलाचेर बसोवन ताचे हातपांय घट्ट धरतात. कांय लोक धोलकीं आनी झांजो वाजयतात. शस्त्रक्रिया करपी मनीस एकाच वारान ताचें जननेंद्रिय कापून उडयता. ही शस्त्रक्रिया धोक्याची आसता.

राजस्थानांतय हिजड्यांची खूब व्हड जमात आसा. त्या मानान दक्षिण भारतांत ते खूब उण्या प्रमाणांत आसात. पयलीं दक्षिण भारतांतले गिरेस्त मुसलमान आपल्या जनानखान्याचेर देखरेख करपाखातीर हिजडे वा खोजे हांची नेमणूक करताले. तांची दीक्षा घेवपाची पद्दत पवयांचे दीक्षाविधीभशेनूच आसा आनी भिक्षा मागपाची पद्दतूय पवयांभशेनूच आसा. पूण ते तांचेपरस चड बेमुर्वत आनी उर्मट आसतात. रातच्या वेळार ते मुसलमान दादल्यांबरोबर अचकट - विचकट आनी अश्लील भास उलयत भोंवतात. मुसलमान तांकां माजूम हें अंमली पेय पिवोवन आपलें काम सादोवन घेतात.

दक्षिण भारतांत हुलिगम नांवाची एक देवी आसा. तिच्या नांवान बसवीक सोडटात. तातूंत हिजड्यांचो आनी विकृती आशिल्ल्या दादल्यांचो आस्पाव जाता. तेय साडी न्हेसतात, चोळी घालतात आनी कपलभर पिंजर लायतात. रायचूर जिल्ह्यांत हे लोक खूब मेळटात. तांच्या माथ्याचेर एक बुटी आसता आनी तातूंत देवीचें प्रतिक म्हणून कळशी दवरतात. आपली विकृती पयस जावची म्हणून ते देवीक, आपूण बायलांभशेन भेस करता म्हणून आंगवण करतात. तांच्यांतल्या कांय जाणांक परतून दादलेपण येता अशें म्हण्टात.

पवया मडीं पुरतात. मनीस मरतकच ताका न्हाणोवन खाटीचेर घालतात. उपरांत एका नितळ वस्त्रांत गुठलावन

मुसलमानांकडल्यान दहन करतात. पवया, मड्याक हात लायनात. पूण ते मड्यावांगडा मसंडेंत वतात. मेल्ल्याच्या धाव्या आनी चाळिसाव्या दिसा मेल्ल्या मनशाचो खास इश्ट समाजाक आनी मडें व्हरपी मुसलमानांक जेवण घालता. ताका तशें करचें पडटा नाजाल्यार ताका जातींतल्यान भायर घालतात. मेल्ल्या मनशाचें उपरांत थडगें उबारतात.

- कों. वि. सं. मं.

हिजरी शक : एक कालगणना. हिजरत ह्या उतराचो अर्थ अरबी भाशेंत निश्क्रमण असो आसा. ज्या दिसा मुहंमद पैगंबरान दुस्मानाच्या भंयान मक्केच्यान मदिनेक निश्क्रमण केलें त्या दिसापसून ह्या काळाची मेजणी सुरू जाली, अशें समजतात. ताकालागून हाका हिजरत, हिजरियह सारकिल्लीं हेर नांवां आसात. ह्या प्रसंगाची गणितान आयिल्ली तारीख १५ जुलै ६२२ आसून परंपरागत तारीख १६ जुलै ६२२ ही येता. ह्या कालमेजणेंतलें वर्स पुराय तरेन चांद्रमानाचें आशिल्ल्यान एक वर्स केन्नाय ३५४ तर केन्नाय ३५५ दिसांचें आसता. हातूंत तीस वर्सांचें एक चक्र कल्पित आनी तातुंतल्या २, ५, ७, ८, १०, १३, १५, १९, २१, २४, २६, २७, २९ ह्या वर्सांचे दर एकाक ३५५ दीस आनी बाकिच्या वर्सांचे दर एकाक ३५४ दीस धरतात. ताकालागून ३० वर्सांचे १०६३३ दीस जातात. हे कालगणनेंतले आनी हिंदू कालगणनेंतले म्हयने चडकरून चांद्रमानाचे आशिल्ल्यान ते लागीं लागीं एकामेकांकडेन जुळटे आसतात. पूण हिंदू कालगणनेंत चडित म्हयनो आशिल्ल्यान दर तिसऱ्या वा चवथ्या वर्सा हिजरी सनांतलो म्हयनो हिंदू म्हयन्याच्या फाटल्यान येता. हाकालागून ३२ वा ३३ वर्सांत हिजरी म्हयनो बारा म्हयने फाटल्यान गेल्ल्यान परत सुरवेच्या हिंदू म्हयन्यावांगडा येता.

हिजरी सनांत मोहरम बी म्हयने येतात. म्हयन्याची सुरवात शुक्ल प्रतिपदा वा द्वितीया हे तिथीक चंद्रदर्शन जालें म्हणजे जाता. दीस वा तारखो हांकां चंद्र अशें म्हण्टात. सूर्य अस्ताक वता ते वेळेपसून दिसाची सुरवात धरतात.

सगळ्या इस्लामी देशांनी हो सन चालू आसा. मुसलमान राज्यकर्त्यांवांगडा हो सन अरबस्थानांतल्यान भारतांत आयलो. द. भारतांतले मुसलमान राजे ह्या सनाप्रमाण कालमेजणी करताले. इजिप्त आनी भारत ह्या देशांनी मुसलमान लोक आपल्या धार्मिक सण वा समारंभांखातीर हीच कालमेजणी वापरतात. पूण शेती आनी हेर वेवसायांक ती सोयीची नाशिल्ल्यान तेखातीर ते जूलियन कॅलेंडर वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

हिटलर, अँडॉल्फ : (जल्म : २० एप्रिल १८८९ ऑस्ट्रीया - हंगेरी, ब्राऊनाऊ; मरण : एप्रिल १९४५, बर्लीन).

नाझी जर्मनचो हुकूमशहा. ताचें चडशें भुरगेंपण उत्तर ऑस्ट्रीयांत आशिल्ल्या लिंझ शारांत गेलें. १९०३ त ताच्या बापायक मरण आयलें. शालेय शिक्षणांत ताका व्हडलेंशें यश मेळ्ळेंना. पूण

पिरायेचीं सोळा वर्सां मेरेन शिक्षण सक्तीचें आशिल्ल्यान ताका शिक्षण अदय्यार सोडूंक मेळ्ळें ना. ताची चित्रकार जावपाची म्हत्वकांक्षा आशिल्ली. पूण तेखातीर ताणें कसलीच पुर्व तयारी करूंक नाशिल्ल्यान ताका फायन आर्टस् अकादेमींत प्रवेश मेळूंक शकलो ना. १९०८ त ताचे आवयक मरण आयल्या उपरांत ताणें कांय वर्सां एकटुर्कच सारलीं. आपलो दिसपट्टो खर्च भागोवपाखातीर तो ल्हान - सान पोस्टरां पितरावपाक लागलो. उपरांत १९१३ त तो म्यूनिक शारांत आयलो. थंय ताणें लश्करांत भरती जावपाचो यत्न केलो. पूण ताका अपात्र थारायल्ल्यान लश्करांत प्रवेश मेळ्ळो ना. १९१४ त पयलें महाझूज सुरू जाल्ल्यान जर्मनींत भौशिक लश्करी भरती सुरू जाली, तेन्ना ताका संद मेळ्ळी. पयलें झूज सोंप मेरेन ताणें आघाडीचेर व्हड पराक्रम गाजयल्ल्यान ऑगस्ट १९१८ त ताका प्रथम श्रेणी आयर्नक्रॉस भेटोवन ताचो सत्कार केलो.

झुजांत वांटो घेतिल्ल्यान ताचे उबगल्ले जिणेंत नवो उत्साह आयलो आनी नवी दिका मेळ्ळी. झुजाउपरांत ताणें राजकारणांत वांटो घेवपाचें थारायलें. झुजांत हारिल्ले जर्मनीचेर दोस्त राश्ट्रांनी व्हासायचे कबलातीवरवीं साबार अपमानास्पद अटी घाल्ल्यो. जर्मन तरणाट्यांभितर व्हासाय कबलातीचो बदलो घेवपाची भावना निर्माण जाल्ली. तेच प्रमाण झुजाक लागून इबाडिल्ले अर्थीक आनी भौशिक स्थितीक लागून जर्मनींत असंतोश पाताळिल्लो. ते स्थितीचो फायदो घेवपा खातीर १९२० त हिटलरान नॅशनल सोशॅलिस्ट (नाझी) पक्षाची स्थापणूक केली. हिटलरान आनी ताच्या वांगड्यांनी ते परिस्थितीचो फायदो घेवनूच आपल्या पक्षाचें बळगें वाडयलें. जुलय १९२१ त तो नाझी पक्षाचो अध्यक्ष जालो. ताणें सगळ्या वर्गांतल्या लोकांभितर पातळिल्ल्या असंतोशाचो फायदो घेवन एक व्हड चळवळ उबारपाची येवजण आंखली. तेखातीर तो शाराशारांनी भोंवन नेटान प्रचार करपाक लागलो. लोकांच्यो भावना जाणून तशें तो भाशण करपाक लागलो. त्याच वेळार ताका रोशनबर्ग, हेस, गोडरिंग आनी स्ट्राइशर सारकिल्ल्यांचो सांगात मेळ्ळो. १९२३ त हिटलरान म्यूनिक शारांत क्रांती घडोवन हाडपाचो यत्न केलो. पूण ताचे यत्न अपेशी थारिल्ल्यान ताका पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण प्रत्यक्षांत ताका फकत णवच म्हयने बंदखणींत रावंचो पडलो. त्या

काळांत हिटलरान 'मीन कॅम्फ' ह्या आपल्या आत्मवृत्ताचो एक भाग बरोवन काडलो. तातूंत ताणें आपल्यो राजकीय येवजण्यो मांडिल्ल्यो. ताच्या मतान वंशभेद आनी व्यक्तीभेद हे सैमीक प्रकार आसात. जर्मन लोक हे मुळचे आर्य लोक आसून ते हेरांपरस श्रेष्ठ आसात. लोकशाहीत सगळ्या लोकांक समान हक्क आशिल्ल्यान, ताका लोकशाही तत्वां मान्य नाशिल्लीं. मार्क्सवादाक तो आपले कट्टर दुस्मान मानतालो. मार्क्सवादा प्रमाण ज्यू लोकांकय तो जर्मन समाजाचे व्हड दुस्मान मानतालो. जर्मनींत ज्यू लोकांचो आस्पाव आसमेरेन देशाचो विकास जावंचो अशें तो सांगतालो. तेखातीर जर्मनींतल्यान ज्यू लोकांक ना करपाचो वावर ताणें हातांत घेतलो.

हिटलर बंदखणींत आशिल्लो तेन्ना नाझी पक्षांत भेद निर्माण जावन फूट पडली. हिटलराची सुटका जाल्या उपरांत तो नाझी पक्ष परतून घट्ट करपाच्या वावराक लागलो. तेखातीर ताका खूब तकालस घेवंची पडली. सुटका जाल्या उपरांत सरकारान हिटलराचेर भाशण करपाक बंदी घाल्ली. तशेंच ग्रेगर स्ट्रेसर हाणें उत्तर जर्मनींत नाझी पक्षाआड चळवळ उबारिल्ली. पूण १९२६ मेरेन नाझी पक्ष बळीश्ट करपाक हिटलराक यश आयलें.

१९२९ त संवसारभर पाताळिल्ले अर्थीक मंदीक लागून जर्मनींतय राजकीय आनी अर्थीक नदरेन परत स्थिरता निर्माण जाली. त्या वेळार कारखान्यांनी चलपी साबार संप हिटलरान मोडून उडयल्ल्यान ताका धनी लोकांचें फाटबळ मेळ्ळें. तांच्या आदारानच ताणें नाझी पक्षाची अर्थीक स्थिती घट्ट केली. मध्यम वर्गीय बेकार तरणाट्यांक, तशेंच अर्थीक मंदीक लागून बेकार जाल्ल्या लोकांक ताणें एकवटीत करून नाझी पक्ष सगळ्यो अडचणी पयस करतलो अशे ताणें आश्वासन दिलें. १९३० जाल्ले वेंचणुकेंत नाझी पक्षाक साठ लाख मतां मेळ्ळीं. हिटलरान १९३२ त हिन्डेबर्गा आड अध्यक्ष पदाचे वेंचणुकेंत वांटो घेतलो. तातूंत ताका ३६.८% मतां मेळ्ळीं. १९३३ त हिन्डेबर्ग हाणें आपूण जावन अध्यक्षपदाचीं सुत्रां हिटलराच्या हातांत दिलीं. हिटलरान उपरांत पापन ह्यूगेनबर्ग आनी फिल्ड मार्शल वॅरनर हांच्या आदारान सत्ता हातांत घेतली. सत्ता हातांत आयल्या उपरांत तो जर्मनींत आपली हुकूमशाय स्थापीत करपाच्या वावराक लागलो. ताचे सत्ते आड आवाज उठयतल्यांचेर फटीचे आळ दवरून साबार विरोधकांक जिवेशीं मारले. मार्च १९३३ त घेतिल्ले संसदेचे वेंचणुकेंत नाझी पक्षाक ४३.९% मतां मेळ्ळीं. उपरांत हिटलरान अर्थीक उदरगत आनी बेकार लोकांक कामांक लावपाचो व्हड वावर सुरू केलो. ऑगस्ट १९३४ त हिन्डेनबर्ग हाका मरण आयल्या उपरांत हिटलरान आनी ताच्या वांगड्यांनी जर्मनीचें अध्यक्षपद आनी चॅन्सलरपद एक करपाचें थारावन, तेखातीर भौशिक वेंचणूक घेतली. तातूंत ताका ९०% जर्मन जनतेचो तेंको मेळ्ळो. जर्मनची पुराय सत्ता आपल्या हातांत घेतल्या उपरांत देशा भितल्ली कामगिरी ताणें आपल्या

वांगड्यांकडेन सोंपोवन, हिटलरान आपलें लक्ष परराश्ट्रनिती कडेन वळयलें. पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीचे गेले सगळे प्रांत परत मेळोवप ही मोख ताणें आपल्या मुखार दवरली. हे खातीर जर्मनीक परत सशस्त्र करपाचो वावर ताणें हातांत घेतलो. १९३५ त सार प्रांतांत भौशिकमत घेवन तो प्रांत जर्मनीक जोडलो. उपरांत ताणें ब्रिटनाकडेन नाविक कबलात केली. ते कबलातीवरवीं ताणें जर्मनीक परतून सशस्त्र करपाचो वावर सुरू केलो. १९३६ त 'हाइनलँड' प्रांताचें लश्करीकरण केलें. त्याच तेंपार इटालींत मुसोलिनीची हुकूमशाय चलताली. १९३६ त हिटलरान मुसोलिनीची वांगडा दोस्तीची कबलात केली. ते कबलातीक फाटबळ मेळचें म्हूण जपाना कडेन रशिया आड कॉमिंटर्न कबलात केली. अशे रितीन हिटलरान जर्मन - इटली - जपान ही त्रिपक्षीय आघाडी तयार केली. १९३८ त ऑस्ट्रियाच्या चॅन्सलराक बर्लिन शारांत आपोवन ताच्या कडच्यान ऑस्ट्रियाचें जबरदस्तीन जर्मनींत विलिनीकरण केलें. उपरांत झेकोस्लोव्हाकियांत अल्पसंख्येन जर्मन लोक आशिल्ले वाठार घेवपाखातीर ताणें सुरवेक ३० सप्टेंबर १९३८ दिसा झेकोस्लोव्हाकिया कडेन म्यूनिक कबलात केली. ती कबलात करून लेगीत ताचें समाधान जालें ना म्हूण ताणें १६ मार्च १९३९ दिसा झेकोस्लोव्हाकियेंत आपलो ताबो दवरलो. उपरांत लिथुआनिया प्रजासत्ताकाकडच्यान ताणें मेमेल प्रांत घेतलो. फ्रांस आनी ब्रिटना आड आपली बाजू घट्ट करपाखातीर ताणें १९३९ त इटली कडेन मेमेल ही खास कबलात केली. उपरांत २९ ऑगस्ट १९३९ दिसा रशियेकडेन गुपीत कबलात केली. त्यो सगळ्यो कबलाती हिटलरान दोस्त राश्ट्रांआड झूज करपाच्या हेतुनूच केल्ल्यो.

पूर्व तयारी केल्या उपरांत हिटलरान १ सप्टेंबर १९३९ दिसा पोलंडाचेर घुरी घाली. फ्रांस आनी ब्रिटनान पोलंडाकडेन अनाक्रमणाची कबलात केल्ल्यान ताणीं ३ सप्टेंबर १९३९ दिसा जर्मनीआड झूज उबारलें. अशेरितीन दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. झूज सुरू जाल्या उपरांत हिटलरान मोहिमेची आंखणी आनी झुजाचे डावपेंच हांचीं सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. पोलंडाचेर ताबो मेळयल्या उपरांत, ताणें एप्रिल १९४० त डेन्मार्क आनी नॉर्वेचेर घुरी घाली. १० जून १९४० दिसा मुसोलिनीच्या फुडारपणारवाला इटलीन, जर्मनीवटेन झुजांत वांटो घेतलो. हिटलराच्या सैन्यान फ्रांसाचेर घुरी घालून फ्रांसाचो बरोचसो उदेंत भाग हातासलो. झुजाच्या सुरवेच्या काळांत जर्मन सैन्याक दोस्त राश्ट्रांच्या फौजांक धांवडावन घालपाक यश मेळिल्लें.

हिटलरान रशियेवांगडा अनाक्रमणाची कबलात केली. पूण हिटलर मार्क्सवादाचो कट्टर विरोधी आशिल्ल्यान ताणें जून १९४२ त रशियेचेर घुरी घाली. पूण त्यावेळार रशियेंत शिंयाळो आशिल्ल्यान साबार जर्मन सैनिक शिंयाच्या कडकड्यान मेल्ले. जर्मन सैन्य रशियेआड झगडटालें तेन्ना डिसेंबर १९४१ त जपानान पर्ल हार्बराचेर घुरी

घाली. हाका लागून हिटलराच्या आक्रमक हालचालींक फाटबळ मेळ्ळें, पूण अमेरिका दोस्त राश्ट्रांक मेळून जर्मन - इटली - जपान ह्या त्रिपक्षीय आघाडे आड झुजपाक लागली. १९४२ च्या शेवटाक आफ्रिकेंत एल् - अम - अमेन् हांगा तशेंच रशियेंतल्या स्टालीनग्राडच्या झुजांत जर्मनचो पराभव जालो. उपरांत जर्मनचो एकसारको पराभव जायत रावलो. १९४३ त दोस्त राश्ट्रांनी इटलीचोय पराभव केलो. झुजांत जर्मनीचो एकाफाटल्यान एक पराभव जायत रावलो तसो हिटलराक मुखेलपदावयल्यान काडून उडोवपाचे खूब यत्न जावपाक लागले. जर्मनिचो पराभव निश्चीत आसा हें जाणून जानेवारी १९४५ उपरांत हिटलर बर्लिन शारांतच रावलो. २९ एप्रिल दिसा ताणें आपली मिस्ट्रेस, इव्हाकडेन लग्न केलें. उपरांत ताणें अॅडमीरल डॉन्टेझकडेन सत्ता दिवन आत्महत्या केली. हिटलरान जर्मनींत सुमार पंदरा वर्सां यशस्वीपणान हुकूमशाय गाजयली. पूण एकाधिकारशाही, दुसऱ्यावयलो अविश्वास, हेकेखोरपणा ज्यू देश आनी अवाजवी आत्मविश्वास हांकां लागून ताका अपेश आयलें. पूण आत्महत्या करचे पयलीं ताणें सबंद युरोपाचो नकासो बदलून उडयल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

हिमाचल प्रदेश : भारतीय घटक राज्य. भारतीय नकाशांत ताचो वायव्येकडेन आस्पाव जाता. तें हिमालय पर्वतांच्या मुळसांत वसलां. पयलीं हो पंजाबाचोच एक भाग आशिल्लो. पूण १९७१ त ताका घटक राज्याचो दर्जो मेळ्ळा. क्षेत्रफळ ५५,६७३ चौ. किमी. लोकसंख्या ५,१७०,८७७ (१९९१) ह्या राज्याचे उत्तरेक जम्मू आनी काश्मीर, नैऋत्येक उत्तर प्रदेश, दक्षिणेक हरियाणा आनी अस्तंतेक पंजाब ही राज्यां आसून उदेंतेक तिबेट देश आसा. शिमला हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : राज्याची चडशी भूंय पर्वतीय आसली तरी भूंयरचणुकेचे नदरेन राज्याचे उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन वांटे केल्यात. दक्षिणेकडचो चडसो भाग सपाटसो आसून, थंयचें हवामान उश्ण आसता. जाल्यार उत्तरेकडचो चडसो भाग पर्वतीय आसून, थंयचो गीम सौम्य, जाल्यार शिंयाळो खूब कडक आसता. शिंयाच्या दिसांनी तेमकांच्या माथ्यार हिम सांचता. उत्तरेकडच्या पर्वतीय भागाची दर्याथळासावन उंचाय ४६० ते ६,६०० मी. मेरेन आसा. चेनाब, बियास, रवी आनी सतलज ह्यो भारतांतल्यो मुखेल न्हंयो ह्या राज्यांतल्यान व्हांवतात, जाल्यार यमुना न्हंय हिमाचल प्रदेश आनी उत्तर प्रदेश हांचे शिमेवयल्यान व्हांवता. रेणूका, रेवालसार, खञीयार, चंद्रताल, गोवींद सागर, पोंग आनी पांदोह हीं राज्यांतलीं म्हत्वाचीं तळीं. रोहतंग, बारालच्या, कुंडूम, कुण्टी सच, शिप्की, मणीरंग ह्यो हांगाच्यो म्हत्वाच्यो रिवडी. राज्यांतलो वर्सुकी सरासरी पावस १८१.६ सेंमी. मेरू ही हिमाचल प्रदेशाची राजकी मोनजात. वेगवेगळ्या मोनजातींची राखण करपाखातीर राज्यांत वट्ट २९ अभयारण्यां आसात.

इतिहास : इतिहासकारांच्या मतान खबर आशिल्ल्या लोकांमदले दास हे राज्यांतले सगळ्यांत आदले लोक. आर्य लोक आयल्या उपरांत ताणीं ह्या थळाव्या लोकांक आपल्या शेकातळा दवरले. उपरांत ल्हव ल्हव हे दोनय वंशांचे लोक एकमेकांत भरसून गेले. भारतांतल्या हेर प्रदेशांप्रमाण उपरांत ह्या पर्वतीय भागांतय स्वतंत्र राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. उत्तर भारतांत मौर्यांचो शेक आयल्या उपरांत ह्या राज्यांनी तांचें मांडलिकत्व आपणायलें. उपरांत तांचेर कुशाण, गुप्त आनी कनौज घराण्यांनी शेक गाजयलो. मध्य युगांत ह्या पर्वतीय राजांनी मोगल आनी हेर मुसलमान राज्यकर्त्यांकडेन बरे संबंद स्थापीत केल्ले. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत महाराजा रणजीत सिंग हाणें ह्या प्रदेशांतलीं कांय राज्यां आपल्या राज्याक जोडलीं. ब्रिटीश येवंचे आदीं हांगा गुरखा लोकांचो शेक चलतालो. ब्रिटीश आयल्याउपरांत ताणीं गुरखांचेर हार घालून, थंयच्या कांय राजांकडेन कबलात करून तांकां आपले मांडलीक केले. ज्या राजांनी ब्रिटीश मांडलीकत्व आपणावपाक न्हयकार दिल्लो, तांचेर घुरी घालून तीं आपल्या शेकातळा हाडलीं. १९४७ मेरेन ही स्थिती सादारणपणान तशीच आशिल्ली.

भारत स्वतंत्र जाल्या उपरांत १५ एप्रिल १९४८ दिसा वेगवेगळीं ३० संस्थानां एकठांय हाडून एक मध्यवर्ती शासकीय प्रदेश निर्माण केलो. उपरांत १९६६ तल्या पंजाब फेर रचणुकेवेळार शिमला, कूलू, कांग्रा, लाहोर आनी स्पिती हे प्रदेश तशेंच होशियारपूर आनी अंबाला जिल्ह्यांचे भाग हिमाचल प्रदेशाक जोडले. २५ जानेवारी १९७१ दिसा हिमाचल प्रदेशाक स्वतंत्र घटक राज्याचो दर्जो मेळ्ळो.

हिमाचल प्रदेशाची बारा तालुक्यांनी विभागणी केल्ली आसा. विधानसभा एक सदनी आसून, तातुंतले ६८ वांगडी दर पांच वर्सांनी भौशिक मतदानान वेंचून काडटात.

अर्थीक स्थिती : हिमाचल प्रदेशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेर आदारल्या. राज्यांतल्या वट्ट कामगारांतले सुमार ७५% कामगार शेतवडींत वावुरतात. हांगाच्या व्हड व्हड न्हंयांचेर धरणां उबारून राज्यांतले वट्ट पिकावळीखाल आशिल्ले भुंयेची सुमार २६% भूंय शिंपणावळीखाल हाडल्या. हांगाचें हवामान शेतवडीक फावोशें आशिल्ल्यान वेगवेगळीं पिकां खूब प्रमाणांत येतात. तांदूळ, गंव, मको, बटाट, आलें, ओलीव, अंजीर हीं राज्यांतलीं मुखेल पिकां. फळफळावळींत, अंपल, पीच, संत्र, पेर, प्लम आनी अॅपीकोट हांचो आस्पाव जाता. हालीं तेंपार हॉप, ऑलिव, फिंग आनी अळम्यांच्या पिकांचेर चड भर दिवप जाता. पशुपालनांतय बरी उदरगत जाल्या.

उद्देगीक मळार हें राज्य आजय फाटींच आसा, व्हड सैमीक सांठे आनी हायडल ऊर्जेची उपलब्धता आसून लेगीत तांचो फावो त्या प्रमाणांत उपेग जायना. हालीं तेंपार सरकाराच्या पालवान खूब लघूउद्देग चालीक लागल्यात. हांगा रेसिन, टरपेनटायन,

मशीन टूल्स, सिंथेटिक ड्रॅग्स, फार्मास्युटिकल्स, सारें, विद्युत् उपकरणां, शिमीट आनी शिमीटापसून घडयल्ल्यो वस्तू, कपडो, टि.व्ही. संव घड्याळाचे मेकळे भाग, चामडें कमोवप आनी आयदनां करपाचे कारखाने आसात. बारोतीवाला, नगरोता, मेहतपूर, पाडंता साहेब, बिलासपूर, शम्शी, सोलान, परलानू, पिओ, धरमपूर, कांग्रा हीं उद्देगधंद्याचे नदरेन म्हत्वाचीं शारां. राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांत खनिज मीठ, पाटी, जिप्सम, चूनखडी, बायरायट, डोलोमायट आनी पायरायट हांचे सांठे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

हिरवे तुकाराम विष्णु : (जल्म: म्हापसा - बारदेस; मरण: १० नोव्हेंबर १९७५).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन मराठींतल्यान शिक्षण घेतलें. तो आज्ञाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ सावन तो सुटके झुजारवातीर वावर करूंक लागलो. दिगंबर पुजारी, आपा शेटये आनी हेर वांगड्या सयत ताणें म्हापशां टपाल खात्याक उजो लायलो. १९५४ - ५५ ह्या काळांत ताका तीन फावट अटक जाली आनी सुमार ४ म्हयने तो बंदखणींत उरलो. बंदखणींत आसतना पुर्तुगेज पोलिसांनी लोखणाच्या वारांवान ताका सुमाराभायर मारून दोळ्यांनी कुड्डो केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

हिरो : (पळेयात रत्न).

हिरोडोटस : (जल्म : इ.स. प. ४८४, मायनर - आशिया; मरण: ?, थुरी - इटली).

नामनेचो ग्रीक इतिहासकार. ताचो जल्म हॅलिकारनासस् घराण्यांत जाल्लो अशें मानतात. हिरोडोटसान केल्ल्या वावराची स्पश्टपणान म्हायती मेळना. पूण अभिजात साहित्यकारांनी हिरोडोटसाचेर बरयल्ल्या लेखावरवीं हिरोडोटसाच्या वावराविशीं सांगप जाता. आशिया मायनरचो हुकूमशहा लिग्दामीसा आड जाल्ल्या बंडांत ताणें वांटो घेतिल्ल्यान ताका तडीपार केल्लो. पूण गुप्तपणान परतून येवन, ताणें आपल्या हेर वांगड्यांच्या आदारान लिग्दामीसाक सत्ते भायरो केलो आनी देशांत संविधानात्मक सरकारची स्थापणूक केली. ताका तडीपार केल्लो तेन्ना ताणें इराण, अरबस्थान, इजिप्त, इटली आनी हेर देशांची भोंवडी करून तांचो भूगोल आनी इतिहास बरयलो.

ग्रीको - परसियन झुजाविशीं बरयल्ल्या इतिहासाक लागून ताका चड नामना मेळ्ळ्या. पुराणीक कथा आनी काव्य हांचेपसून इतिहास वेगळो काडपाचो वावर करपी हिरोडोटस हो संवसारांतलो

पयलो तज्ञ आशिल्लो. आदल्यो इतिहासीक घडणुको चिकित्सकपणान आनी रंगोवन सांगपारवातीर तो कुशळ आशिल्लो. पूण घडणुकेंतल्या सत्याचेर तो सदांच भर दितालो. देवदेवतांची म्हायती मेळोवपारवातीर कथा आनी काव्यांचो आदार घेवंचो पडटा. पूण इतिहास हो मनशांचें जिवीत सांगपारवातीर आनी मनीसपणाचें गिन्यान वाडोवपारवातीर बरोवपाचो आसता. हाका लागून इतिहास सांगतना वा बरयतना सदांच सत्याचेर भर दिवंचो अशें ताचें मत आशिल्लें.

ग्रीस आनी इराण हांचें झूज हिरोडोटस आसतना जाल्लें. हाका लागून त्या झुजाचो इतिहास घडला तेच तरेन बरोवप ताका शक्य जालें. पूण ताच्या काळांत खबर आशिल्ल्या संवसारांतलो इतिहास ताणें अनुषंगान सांगला. त्याखातीर ताणें साधनचिकित्सा आनी तर्कशास्त्रीय पद्दत आपणायली. काव्य आनी कथेंतल्यान इतिहासीक घडणुको पद्दतशिरपणान वेगळ्यो काडपाचो वावर करपी हिरोडोटस हो पयलो तज्ञ आशिल्ल्यान ताका 'इतिहासाचो जनक' मानला. आपले जिणेंतले निमाणे दिस ताणें इटालींतल्या थूरी गांवांत आशिल्ले ग्रीक वसाहतींत काडले. उपरांत ताका थंयच मरण आयलें अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

हिस्टेरिया : हिस्टेरिया ही मानसीक जातींत मोडपी एक पिडा. मानसीक पिडांच्यो मुखेल जाती दोन आसतात 'न्युरोसीस' आनी 'सायकोसीस'. हिस्टेरिया ही एक न्युरोसीस जातींतली पिडा आशिल्ल्यान तिका न्युरोटीक पिडा अशें म्हण्टात. जेन्ना मनशाक हिस्टेरिया ही पिडा जाता तेन्ना तो ताचे कुडीक संबंदीत आशिल्लीं जायतीं लक्षणां दारवोवंक शकता, जांकां आमी 'फिसिकल सिंप्टमस' अशें म्हण्टात. पूण सोदूंक गेल्यार ह्या लक्षणां फाटलें खास अशें कारण मेळना.

हे पिडेचो सोद लावपी पयलो मनीस आशिल्लो 'हायपोक्रिटीस' (Hypocretes) हो ग्रीक दोतोर. सगळ्यां परस पयलीं ताकाच हे पिडेची वळख पटिल्ली. ताणें जेन्ना ह्या संबंदान अभ्यास केलो तेन्ना ताका अशें दिसून आयलें, हिस्टेरिया ही पिडा चडकरून बायलांक जावपी पिडा आसा आनी हाचे फाटलें कारण आसा तांचो गर्भाशय म्हळ्यार 'युटेरस' (Uterus) हो अवयव. ताच्या मतान जेन्ना बायलांचो गर्भाशय आपले सुवातेवयल्यान हालता ज्या प्रकाराक 'डिस्प्लेसड युटेरस' (Displaced Uterus) अशें म्हण्टात. तेन्नाच बायलांक हिस्टेरिया ही पिडा जावंक शकता. ग्रीक भाशेंत गर्भाशयाक म्हणजे युटेरस ह्या अवयवाक हिस्टेरिया अशें म्हण्टात. हाकाच लागून जांवये आतां लेगीत कोणाचोय गर्भाशय काडून वडोवपाचे शस्त्रक्रियेक 'हिस्टेरेक्टोमी' (Histerectomy) अशें म्हण्टात. (हिस्टेरे म्हळ्यार गर्भाशय (Uterus) आनी 'टोमी' म्हळ्यार काडून वडोवप).

ज्या कोणाक हिस्टेरिया ही पिडा जाता तो ताचे कुडीक

संबंदीत आशिल्लीं कसलेय तरेचीं लक्षणां दारवोवंक शकता वा तांची परत परत कागाळ करूंक शकता. असल्या पिडेस्तांक आपल्याक कसल्योय तरी खबर पिडा जाल्यात अशें दिसता.

चडकरून हिस्टेरिया हे पिडेचे पिडेस्त तांकां सकयल दिल्यात त्योपिडा जाल्ल्याची कागाळ करतात.

'ब्लायंडनेस' (Blindness) म्हळ्यार दोळ्यांनी दिसप ना.

'डॅफनेस' (Deafness) म्हळ्यार कानांनी आयकूंक येवप ना.

'अफेसिया' (Atasia) म्हळ्यार उलोवणें धरप.

हेमिप्लेजिया वा पाराप्लेजिया (Hemiplegia or ParaPlegia) म्हळ्यार कुडीच्या एका अर्दाक वा अरव्ये कुडीक आरीचो झटको येवप.

अनेस्थेसिया (Anaesthesia) म्हळ्यार कूड भेरेल्लेवरी दिसप.

परसिस्टंट हीकपस म्हळ्यार थांबनासतना खेळण्यो येवप.

तशेंच काळजाच्यो पिडा, अशक्तताय, पोटांत दुरवप आनी ओंकारे येवप.

हीं जरी एका हिस्टेरियाच्या पिडेस्त मनशाचीं लक्षणां आसलीं तरीय हे पिडेचें खाशेलें आनी म्हत्वाचें लक्षण आसता 'हिस्टेरिकल फीट' (Histerical fit). ह्या एकाच लक्षणावयल्यान हिस्टेरिया हे पिडेची परिक्षा करूंक जाता. हेखातीर ह्या हिस्टेरिकल फीटसां संबंदान म्हायती आसप भोव गरजेचें आसता. हिस्टेरियाचे पिडेस्त हे एकमुळे, दुसऱ्याचेर सत्ता गाजोवपी, सुवार्थी, चड देखाव करपी आशिल्ल्यान असले तरेचे फीटस सदांच कुटुंबांतल्या लोकांमुखार वा बरें मागप्यांमुखार उपरासतात. पिडेस्त जमिल्ल्या लोकांचें लक्ष आपले वटेन ओडूंक पळता. हिस्टेरिकल फीटस ही मोल्लूक म्हळ्यार 'एपिलेप्सी' (Epilepsy) हे पिडेच्या फीटसांवरी केन्नाच रातची न्हीदेंत उपरासना. मोल्लुकेची फीटस ही चडकरून सामान्यतायेन न्हीदेंत उपरासता. हिस्टेरियाचें मारून येवप म्हणजे फीटस ही चडकरून कसल्याय खबरप्रमाणांत जाल्ल्या वादा उपरांत वा भावनां उचांबळ जाल्ल्यान येवं येता आनी अशें जेन्ना जाता तेन्ना पिडेस्त आपले दांत घट्ट एकामेकांचेर चिड्डून धरता. ह्या प्रकाराक 'क्लॅन्चींग ऑफ द रीथ' (Clenching of the teeth) अशें म्हण्टात. मोल्लुकेवरी हिस्टेरिया हे पिडेंत जेन्ना मनशाक मारून येता तेन्ना ताची कूड ताणना वा हालना. हिस्टेरियाचे पिडेस्त मारून येतकच केन्नाच सकयल जमनीर पडनात आनी आपल्याक मार लागूंक दिनात. त्या परस ते बरिशी सुवात पळोवन घालून घेतात, देखीक उज्या म्हऱ्यांत पयस अशे सुवातेर वा मार्गाचे कुशीक. हिस्टेरियाच्या पिडेस्ताक जें मारून येता तें कांय वरां मेरेन तशेंच उरूं येता. पूण मोल्लुकेचें मारून येवप (फीटस) हें फकत कांय मिनिटां पुरतेंच उरता.

एक एक फावट हिस्टेरियाचे पिडेस्त आपले कुडी संबंदान कागाळी करतात त्यो इतल्यो परत परत जावपी आसतात वा खर आसतात जाका लागून दोतोराक लेगीत पिडेस्ताक कसलीय तरी कुडीची खर पिडा जाल्लेवरी दिसता. देखीक 'अॅपिंडिसायटीस' ही पिडा. अॅपिंडिसायटीस म्हणजे अॅपिंडिक्स ह्या अवयवाक येवपी सूज. असल्या पिडेस्तासंबंदान रोकडीच हिस्टेरिया हे पिडेची परिक्षा करप समा न्हय. तपासणे उपरांत जेन्ना पिडेस्ताचे कुडीक कसलेच विकार ना अशें सिध्द जाता तेन्नाच हिस्टेरिया हे पिडेची परिक्षा करूं येता.

जायते फावटी जांचें चित्त थान्यार उरना वा जे रोकडेच उचांबळ जातात वा आपल्या भावनांचेर ताबो दवरूंक शकनात असल्या लोकांक हिस्टेरियाची पिडा आसा अशें समजतात. तशेंच जायत्या फावटी 'हिस्टेरिकल विपींग' म्हणजे रडप, 'हिस्टेरिकल रेज' म्हळ्यार तिडक येवप असलीं उतरां आमच्या कानार पडटात. असले तरेच्या भावनांचो वा उचांबळतायेचो एक एक फावट हिस्टेरिया हे पिडेकडेन कसलोच संबंद नासता. कांय फावटी हे प्रकार भलायकेन बरे आशिल्ल्या मनशांक लेगीत जावं येतात. तशेंच जांकां हिस्टेरिया ही पिडा नासून हेर कसल्योय मानसीक पिडा आसतात तेन्ना हे वयले प्रकार जावं येतात. एक एक फावट हिस्टेरियाचेय पिडेस्त हे वयले प्रकार दारवयतात.

उपाय : जेन्ना हिस्टेरिया जाल्ल्या पिडेस्ताका मारून येता तेन्ना जी जतनाय घेवंची पडटा, ती म्हळ्यार भोंवतणी जमिल्ल्या लोकांक कुशीन काडप, पिडेस्ताकडेन बरोच थीर रावप आनी स्मॅलिंग सॉल्ट (Smelling Salt) म्हणचे वास घेवपाच्या मीठाचो उपेग करप. दुसरो उपाय म्हळ्यार कार्बन डायॉक्सायड (CO₂) ह्या वायुचो उपेग करप. ह्या उपायाक CO₂ therapy अशें म्हण्टात. ह्या उपायांत पिडेस्ताक तोंड आनी नाकाचो भाग आस्पावन घेवपी पोतयेंतल्यान १५ मिनिटां मेरेन स्वासोस्वास करचो पडटा. पिडेस्ताचेर छाप पडूंक ताका दिवपाच्या वखदां संबंदान चडांत चड सुचोवण्यो करप बरें. तेच वांगडा ज्याप्रस्नाक लागून वाद उपरासला आनी ताका लागून पिडेस्ताक हिस्टेरियाचो अॅटॅक आयला तो सोडोवपाचो यत्न करप हें भोव गरजेचें आसता.

हिस्टेरिया ही पिडा आटापा हाडूंक मन थंड दवरपी वखदां म्हणजे 'ट्रान्क्विलायसरस' (Tranquillisers) हांचो वापर करूं येता, तशेंच CO₂ थॅरापी ह्याय उपायान हिस्टेरिया, हिस्टेरिकल हेमिप्लेजिया, हिस्टेरिकल हिकपस हे प्रकार आटापा हाडूं येतात. मानसीक पिडा हाताळपी दोतोर चडकरून हिस्टेरिया ही पिडा आटापा हाडूंक मानसीक उपचार म्हणजे 'सायकोथॅरापी' (Psychotherapy), वागणुकेक संबंदीत आशिल्लो उपचार म्हणजे 'बिहेवियर थॅरापी' (Behaviour Therapy) ह्या उपायांचो उपेग करतात.

हिस्टेरिया हे पिडेचें कारण जरी खबर नासलें तरीय

आजून मेरेन ही पिडा चडकरून दादल्यांपरस बायलांकच जाता.

- डॉ. अनंत शां. हेदे

हुंगरीशास्त्र : (पळेयात परिशिष्ट).

हुंवार : (पळेयात बुडटी).

हुडीद : (मराठी : उडीद; हिंदी : उडद, ठिकरी; गुजराती : अडेद; कन्नड : उडदू; संस्कृत : माष, पितृभोजन; इंग्लीश : ब्लॉक ग्रॅम; लॅटीन : फॅसिओलस मुंगो; कूळ : लेग्युमिनोजी. उपकूळ : पॅपिलिऑनेटी).

ही एक वर्सभर जगपी सांगांची वाल. ही वाल मुळची उश्ण कटिबंधीय आशियांतली. हे वालीक संयुक्त, एका फाटल्यान एक आनी तीनदली पानां आसतात. हे वालीक पांच - स, हळदुव्या ल्हान फुलांचे घोंस येतात. ताका लांबशो आनी वाटकुळ्यो सांगो येतात. तातूंत १० ते १५, गडद गोबरी वा काळ्या रंगाच्यो बियो (हुडीद) आसतात. भारतांत मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, पंजाब, महाराष्ट्र, अस्तंत बंगाल, आंध्र प्रदेश आनी कर्नाटक ह्या राज्यांत हुडदाचें पीक व्हड प्रमाणांत काडटात. तशेंच इराण, मलाया, उदेंत आफ्रिका, ग्रीस ह्या विदेशी वाठारांनीय हुडीद पिकयतात.

हें चडशें पावसाळी पीक आसून जून ते जुलय म्हयन्यांत ताची रोवणी करतात. ह्या पिकाक काळी आनी पिकाळ जमीन लागता. उदक सांठोवन दवरपी जमनींत हें पीक बरें जाता. उश्ण प्रदेशांत आनी दर्या थरासावन १८०० मी. उंचायेवयल्या थंड प्रदेशांत हें पीक जाता. तशेंच दोंगरी आनी दमट हवामानाच्या वाठारांत हुडदाचें पीक बरें येता.

सुरवेक जमीन नांगरून सपाट करतात. तातूंत शेण, फॉस्फोरीक अम्ल, नायट्रोजन अशें सारें घालून जमीन तयार करून दवरतात. उपरांत तातूंत दर हेक्टरी १०.१२ किग्रॅ. ह्या प्रमाण बीं घालतात. रोवणे उपरांत मदीं मदीं नडणी करची पडटा. उपरांत सांगो पिकून काळ्यो दिसूंक लागतकच त्यो काडटात. ह्यो सांगो खळ्यार सुकोवन, दांड्यान बडोवन वा बैलांच्या पांयांसकयल माडोवन तांची मळणी करतात. उपरांत सांगांचीं कल्लां काडून हुडीद निवळ करतात.

सादारणपणान दर हेक्टराक ५०० ते ७५० किग्रॅ. हुडदाचे दाणे मेळटात आनी १५०० ते १,६०० किग्रॅ. कल्लां मेळटात. हीं कल्लां जनावरांक खावपाक घालतात.

हुडीद पुश्टीक आसून तातूंत अ, ब आनी क हीं जीवनसत्त्वां आसतात. हुडदांपसून पापड, वडयो, सान्णां (हीट) आदी तरेकवार प्रकार करतात. दक्षिण भारतांत तांदळाच्या पिठांत हुडदाचें पीठ घालून ताची इडली, डोसा, हुडीद वडा अशे जायते खाणाप्रकार

करतात. महाराष्ट्राच्या खानदेश वाठारांत ज्वारीच्या पिठांत हुड्डाचें पीठ घालून भाकरी करतात. पंजाब राज्यांत तोरीचे दाळीपरस हुड्डाचे दाळीचो चड वापर जाता. हुडीद उश्ण, कामोत्तेजक, मूत निवळ करपी आसा. संधिवात, एकांग आनी शिरांचे विकार हांचेर हुड्डाचो काडो दितात वा भायल्यान लायतात. हाडां दुरवल्यार हुड्डाच्या वनस्पतीचीं मूळां उपेगी पडटात. पिठाचो लेप कपलार लायल्यार नाकांतल्यान जावपी रक्तस्त्राव थांबता.

रोग : ह्या पिकाक भुरी आनी तांबेरा हे रोग लागतात. ह्या रोगाक आळाबंदा हाडपाक बरे प्रतीचें बीं वापरप योग्य थारता.

कीड : बारीक जीवापसून ह्या पिकाक बादा जाता. सांठोवन दवरिल्ल्या हुड्डाक बरड वा जीव पडपाची शक्यताय आसता. देखून हुडीद खर वतांत सुकयतात.

खाशेलेपण : सोयाबीन सोडल्यार प्रथिनांचें प्रमाण चड आशिल्लें कड्डण (कडधान्य) म्हूण हुड्डाक म्हत्व आसा. तातूंत फोस्फरस अम्लाचेंय प्रमाण चड आसता.

- कों. वि. सं. मं.

हुड्डमेथी : हुडीद आनी मेथी हांची फोडणां दिवन केल्लो रोस वा हुमण. हुड्डमेथी शिवराक आनी नुस्त्यांची अशी दोन तरेन करूं येता.

कर्नाटक, कुमठा - कारवार ह्या वाठारांनी जेवणाच्या पदार्थांत हुडीद आनी मेथी हांचो वापर करतात. शेजारच्या वाठारांतली ही पद्दत गोंयकारांनी आपणायली आसुंये. रोसाच्यो (शिवराक) तरा करपाच्या उद्देशान आनी नुस्त्याची हिंवासाण हुडीद - मेथयेच्या फोडणेन उणी जाता हें जाणून हुड्डमेथयेचो प्रयोग जालो आसूं येता. देखुनूच चड हिंवासाणीचें नुस्तें देरवीक - बांगडे, कल्ली हांची हुड्डमेथी करपाची पद्दत आयली. गोंयांत हो पदार्थ सर्रास करतात. आमल्यो, बिमलां, आमाडे हांची शिवराक हुड्डमेथी करतात.

शिवराक हुड्डमेथी : एक कुलेर हुडीद, तितलीच मेथी आनी तांदूळ तव्यार फुलोवन तातूंत सांसवां, हिंग हांची फोडणां दितात. तातूंत मिरसांगेचो आनी हळदीचो इल्लो पिठो घालून चाळून घेतात. मागीर तातूंत थोडें उदक घालून ज्या जिनसाची हुड्डमेथी करपाची आसता (आमाडे, आमल्यो वा बिमलां) तो शिजोवन घेतात. उपरांत तातूंत वांटिल्ली सोय, इल्लेंशें गोड आनी मीठ घालून शिजोवन काडटात. कांय जाण हुड्डमेथी शिजोवन काडचे वेळार सोयेचो आपरोस काडून घालतात.

नुस्त्याची हुड्डमेथी : इल्ले हुडीद, मेथी आनी तांदूळ घेवन तापिल्ल्या तव्यार फुलोवन, मात्शे धोडावन ताचो कसकशीत पिठो करतात. उपरांत बारीक चिरिल्लो कांदो तळसून घेतात. सोय, मिरसांगो, हळद, इल्ली आमटाण वांटून घेवन, तातूंत हुडीद - मेथी हांचो पिठो, तळशिल्लो कांदो, मीठ आनी ज्या नुस्त्याची हुड्डमेथी करची आसा ते

नुस्तें घालून शिजयतात. हुड्डमेथी काडचेवेळार तातूंत सोयेचो आपरोस घालून थोडो वेळ शिजयतात.

धर्मीक कार्यावळीच्या जेवणांत शिवराक हुड्डमेथी आसता.

- सुधा सु. आमोणकार

हुतूतू : (पळेयात कबड्डी).

हुमाणें : हुमाणें हो पुर्विल्ल्या काळासावन चलत आयिल्लो साहित्यप्रकार. गिन्यान आनी मनोरंजन हे दोन हेतू हुमाण्यांफाटल्यान आसात. कांय हुमाण्यांक धर्म आनी संस्कृती हांचीय बसका आसा.

हुमाण्यांक संस्कृतांत प्रहेलिका अशें म्हण्टात. हिंदींत तांकां पहेली, बंगालींत घामघा, कानडींत आंगणु, तेलुगूंत विडिकथा तर तमिळ आनी मलयालमांत विडिकदाई अशीं उतरां मेळटात.

हुमाण्यांक आहाणा, कोहाडा, उमाण, उमान अशीं हेर नांवां आसात.

हुमाण्यांक दोन वांटे आसतात - एक प्रस्न आनी दूसरी जाप. प्रस्न विचारता आसतना लिपयल्ली वस्त जाप दितना उक्ती जाता. हुमाण्यांची जडणघडण सुटसुटीत आनी सोबीत रितीन केल्ली आसता. काय हुमाणीं मन रिझवपाखातीर वापरतात. चडशीं हुमाणीं म्हत्वाच्या प्रसंगार घालतात. तीं योग्य त्या वेळारच घालपाक जाय, असो पुर्विल्ल्या काळासावन नेम चलत आयला. मनशाच्या जिवीतांतले कांय म्हत्वाचे प्रसंग, पावसाचें सुरू जावप, सोंपप, शेताची लावणी, लग्नाचें कार्य अशावेळार हुमाणीं घालताले. THE STANDARD DICTIONARY OF FOLK LORE II P. 940 हाच्याप्रमाण हुमाणीं घालपाची पद्दत पुराय संवसारांत चलता. वेदकाळांत लेगीत हुमाण्यांचें उल्लेख मेळटात. देरवीक -

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यंत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थु ॥

अर्थ - सात जाण एक चक्राचो रथ चलयतात. तो रथ 'सात' नांवाचो घोडो ओडटा. त्या चक्रांक बिनघावाच्यो आनी घुंवतना थांबनाशिल्ल्यो अशो तीन अन्यो आसात. त्या चक्रांत प्राणिमात्र रावतात.

हाचो आशय असो -

सात पुरयत यज्ञाच्या योगान सूर्याचो रथ चलयतात. हो रथ सात घोडे ओडटा. सूर्य रथाच्या चक्रांक तीन ऋतूंच्यो तीन अन्यो आसात. ह्या ऋतूचक्रांचेर सगळे प्राणी जियेतात.

भुरग्यांच्या रवेळांतलीं हुमाणी फूडलेतरेन आसतात. तांकां गोंयांत कुवाडीं अशेंय म्हण्टात. देरवीक -

१) इनसा बायलें तीनशीं दोळे.

जाप : अनस

२) आराटन ताराटून बांदलो भरो

म्हजें हुमाणें सांगतल्याक कट्टीभर सोरो.

जाप : केंसांचो आंबाडो

३) मुखार वता तांबडो तोप

फाटल्यान वतात पांचशी लोक

जाप : केळ्यां घड आनी ताची बोंडी

४) घरांत हाडली सूनबाय

तिची चार म्हयने अपुरबाय

जाप : सत्री

हुमाण्यांनी अश्लील गजालीय भरसल्यो दिसतात. कांयकडेन रचना अश्लील पूण जाप बरी, तर कांय कडेन रचना बरी पूण जाप अश्लील आसता.

नांव घेवपाचें हुमाणें ही हुमाणें घेवपा भितरली नांवाजिल्ली पद्दत जावन आसा. बायलेन घोवाचें आनी घोवान बायलेचें नांव चारचौगांत घेवंचें न्हय असो सामाजिक संकेत आसा. स्वरेपणान सरळ नांव घेवप जायना म्हूण हुमाण्यांतल्यान नांव घेवपाची पद्दत भारतीय समाजांत एका काळार सर्रास चालू आसली. आजूय लग्नावेळार हुमाण्यांतल्यान घोवाचें नांव घेवपाची पद्दत कांयकडेन दिश्टी पडटा. कांयकडेन घोव बायलेचें, बायल घोवाचें नांव हुमाण्यांत गुंथून घेतात. ह्या हुमाण्याचें स्वरूप प्रस्नार्थक नासता, तर हुमाणें सोंपें, सादें, सुटसुटीत आनी नकसूद आसता. लग्नांत बायल घोवाचें नांव अशे तरेन घेता.

१) द्राक्षाचे वेलीक त्रिकोनी पान

XXXXX नांव घेता, दवरून सगळ्यांचो मान

२) वयल्या रानांत फुलल्या पत्री

XXXXX हातांत रुप्या सत्री

३) पोक्या पणसाक पांक चड

आनी XXXXX राग चड

- कों. वि. सं. मं.

डॉ. हुसैन झाकिर : (जल्म : ८ फेब्रुवारी १८९७ हैद्राबाद; मरण : ३ मे १९६९).

स्वतंत्र भारताचो तिसरो राष्ट्रपती. ताचो जल्म एका गरीब घराण्यांत जालो. ताचे पुर्वज अफगानिस्तानाचे. ताचो जल्म जावचे पयलीं सुमार १०० वर्सां आदीं ताचें घराणें अफगानिस्तानाच्यान भारतांत येवन फरुखाबादेक रावपाक लागले. झाकिर आठ वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें. उपरांत कांय दिसांनीच ताचे आवयकूय मरण आयलें. ताचे मुळावें शिक्षण फरुखाबादेक इस्लामिया इशकोलांत जालें. ताचें उंचेलें शिक्षण अलीगड विश्वविद्यालयांत जालें. विद्यार्थी दशेंत ताका खूब हाल - अपेष्टांक

तोंड दिवचें पडलें. पूण परिक्षेंत बरे गूण मेळोवन शिष्यवृत्तिच्या आदारान ताणें आपलें उंचेलें शिक्षण घेतलें. उपरांत शिष्यवृत्तिच्या आदारानूच तो फुडलें शिक्षण घेवपाक युरोपाक गेलो. ताणें जर्मन विश्वविद्यालयांत प्रवेश घेतलो. थंय ताणें साहित्य आनी दर्शन शास्त्रांत डी. फिल्. ही उपाधी प्राप्त केली.

जर्मनीसावन भारतांत परतल्या उपरांत तो गांधीजीचे विचारसरणेन प्रभावीत जावन ताणें साबार रवेप राजकीय असहयोग

आंदोलनांनी वांटो घेतलो. दिल्लीची प्रसिद्द शिक्षणीक सांस्कृतिक संस्था 'जामिया मिलिया इस्लामिया' हिची स्थापना ताणें केली. स्वदेशी शिक्षणारवातीरय तो खूब वावूरलो. गांधीजीन सुरू केल्ल्या हिन्दुस्तानी तालीमी संघाचो तो एक कुशळ कार्यकर्तो आसलो. तशेंच एक कुशळ अध्यापक म्हणूनय ताणें नामना जोडली.

डॉ. झाकिर हुसैन हाची राज्यसभेचो वांगडी म्हूण निवड जाल्ली. तशेंच बिहाराचो राज्यपाल म्हणूनय ताची नेमणूक जाल्ली. १९५२ त तो भारताचो उपराष्ट्रपती जालो.

१९६७ त तो भारताचो राष्ट्रपती म्हूण वेंचून आयलो. पूण राष्ट्रपती जाल्याउपरांत दोन वर्सांनीच ताका काळजाचे पिडेन मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

हूण : हेडपी लोकांची एक जमात. इसवी सना आदीं दुसऱ्या शतमानांत चीना लागसार हूण लोकांची मूळ वसती आशिल्ली. उपरांतच्या काळांत अस्तंतेकडे वता आसतना तांचे दोन गट जाले. तातुंतलो एक गट वोल्गा न्हंयेवटेन गेलो जाल्यार दुसरो वंक्षू (ऑक्सस) न्हंयेवटेन गेलो. पयलो युरोपांत पावलो. इ.स. च्या पांचव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन वंक्षू न्हंयेच्या देगणांतलो गट बळिश्ट जालो. त्या गटाच्या मुखेल्याच्या वंशनामावयल्यानच ह्या लोकांक येथ, हेपथलाइट वा एपथलाइट अशीं नांवां मेळ्ळीं. ग्रीक तांचो 'श्वेत हूण' असो उल्लेख करताले.

वंक्षू न्हंयेच्या देगणांतल्यान हुणांनी इराण आनी भारत ह्या देशांचेर घुरी घाली. इ.स. च्या ४५५ ते ४६७ ह्या काळांत स्कंदगुप्तान तांकां हरयले आनी तांच्या आक्रमणांपसून आपलें राज्य सांबाळून दवरलें. पूण इ.स. ४८५ त हूण राजा अक्षान्वार हाणें इराणचो सासानी राजा फिरोज हाचेर जैत मेळोवन ताका जिवेशीं मारलो. इ.स.न चें पांचव्या शतमानाच्या शेवटाक तांची बऱ्याच व्हड प्रदेशाचेर सत्ता प्रस्थापीत जाल्ली. बल्ख ही तांची राजधानी आशिल्ली. पूण इ.स.

च्या सव्या शतमानाच्या मध्याक अस्तंती तुर्कांच्या आदारान इराणचो सासानी राजा अनुशीरवाँ हाणें हुणांचेर जैत जोडलें. तशेंच इ.स. ५६३ ते ५६७ ह्या काळांत तांच्या राजाक जिवेशीं मारलो. उपरांत इराणी लोकांनी वंक्षू न्हंयेचे दक्षिणेकडलो हुणांचो खुबसो वाठार हस्तगत केलो.

भारतांतल्या हुणांच्या कारवायांविशीं अधिकृत अशी खुबच थोडी म्हायती मेळटा. कांय नाणीं आनी लेख हांचेवयल्यान तोरमण आनी मिहिरकूल हे हूण राजा आशिल्ले अशें समजतात. पूण तेविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. स्कंदगुप्तान हुणांचेर जैत मेळयतकच हुणांविशीं कांय म्हायती चिनी राजदूत सुंगयुन हाच्या विवरणांत मेळटा. तेभायर ग्रीक लेखक इंडिकोप्लास्टिस हाच्या टोपोग्राफी ह्या ग्रंथांत, भारतीय अभिलेखांतल्या एरणच्या अभिलेखांत, तशेंच भारतीय साहित्यांत हुणांचो उल्लेख कांय प्रमाणांत मेळटा.

भारताचेर हुणांनी दोन फावट घुरी घाली. पयले घुरयेवेळार इ.स. ४६० त स्कंदगुप्तान तांचेर जैत जोडलें. पूण गंधार देशाचेर हुणांचोच शेक उरलो आनी तांणी थंय एक शासक नेमलो. फुडें दोन तीन पिळग्यांउपरांत हुणांनी भारताचेर दुसरे फावट घुरी घाली. हे घुरयेचें फुडारपण तोरमाण करतालो. तो गंधारच्या हूण शासनाचो प्रतिनिधी आशिल्लो, काय पंजाबांतलो एक स्वतंत्र राजा आशिल्लो हें निश्चित कळना. पंजाबसावन भारताचे अस्तंतेकडे वचून ताणें माळव्यामेरेन भारताचो बरोचसो भाग जिंकून घेतिल्लो. पूण इ.स. ५१० त भानुगुप्तान ताचेर जैत मेळयलें.

फुडें ५१५ च्या सुमाराक तोरमणाचो पूत मिहिरकुल सत्तेर आयलो. ताणें पुराय भारताचेर आपली सत्ता स्थापन केली आनी सियालकोट हांगा आपली राजधानी स्थापन केली. पूण मालवाधिपती यशोधर्मा आनी नरसिंहगुप्त ह्या दोन राजांनी ताचेर जैत जोडलें तरीय पूण ताचें राज्य आनी प्रभुत्व पुरायपणान नश्ट जावंक नाशिल्लें. त्या काळांत नरसिंहगुप्त बालादित्य हो गुप्त राजा राज्यार आशिल्लो. यशोधर्म्यान ताचेर घुरयो घालून ताका नाकापुरो करून सोडलो, मिहिरकुलान हाचो फायदो घेवन नरसिंह गुप्ताचेर घुरी घाली आनी ताका खंडणी दिवंक भाग पाडलो. तशेंच ताणें बौध्द धर्माचेर आनी भिक्षूंचेर अत्याचार करपाक सुरवात केली. बालादित्य हो बौध्द धर्माचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. मिहिरकुलाचे हे वागणुकेचो बालादित्याक राग आयलो. ताणें आपल्या राज्याच्या शिमांचो बंदोबस्त केलो आनी मिहिरकुलाक खंडणी दिवंक न्हयकार दिलो. तेन्ना मिहिरकुलान ताचेर घुरी घाली. हे घुरयेंत बालादित्याक जैत मेळ्ळें. ह्या उपरांत हुणांची भारतांतली सत्ता उणी जायत गेली. उपरांतच्या काळांत एक जमात म्हणून वा सामंत म्हणून ताचो उल्लेख मेळटा.

मौरवरी राजांनीय हुणांचेर जैत मेळयल्लें. मौरवरी राजांनी हुणांच्या नाण्यांवरी नाणीं पाडलीं आनी हुणांच्या कांय वाठारांचेर राज्य

केलें.

तोरमाणाचीं रुप्याचीं नाणीं उपलब्ध आसात. तातूंत नाण्याचे एके वटेन राजाचें मस्तक आसून ताच्या लागसारच संवत ५२ अशें बरयल्लें मेळटा. नाण्याचे दुसरेवटेन 'विजितावनिरवनिपति श्री तोरमाण देव जयति' अशें बरयल्लें आसा.

मिहिरकुलाचींय कांय नाणीं उपलब्ध आसात. तांचे एकेवटेन राजाची मुद्रा आनी त्रिशूळ, वृषभ आनी 'जयतु मिहिरकुल' अशीं अक्षरां मेळटात. तांचे दुसरेवटेन अग्नीकुंड आनी तांचे दोनवटेन दोन मनीस उबे आशिल्ले दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

हेगडे, (डॉ.) रामकृष्ण : (जल्म : २९ एप्रिल १९१२, मडगांव).

नामनेचो सुटकेझुजारी. मेडिको सिरकुरजीओ मेरेन ताणें वैजकी शिक्षण घेतलें. भुरगेपणासावन सामाजिक, राजकीय चळवळींनी सक्रिय वांटो घेतालो. मडगांवां वैजकी वेवसाय करता आसतनाच कुंकळयेची कु. गावड देसाय हें चलयेचें अपहरण करून तिका बळ्यां धर्मांतरीत करपाचें प्रकरण ताच्या कानार पडलें आनी ताणें हाचे आड आवाज काडलो. पुराय गोंयभर हें प्रकरण गाजलें. त्यावेळार तो संघटना समितीचो एक संघटक आशिल्लो. उपरांत तो गोमंतक काँग्रेसचो वांगडी जालो. १९ जून १९४६ सावन ताणें सविनय कायदेभंगाचे चळवळींत वांटो घेतलो. १७ आनी १८ ऑगस्ट १९४६ त लोंडा हांगा जाल्ल्या अधिवेशनांत ताची नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संस्थेचो पयलो अध्यक्ष म्हणून निवड जाली. मडगांवां, १८ ऑक्टोबर १९४६ ह्या दिसा ताणें सत्याग्रह केलो. तेखातीर ताका सरकाराआड लोकांक तिडावन घालता, खुबळायता, परकी सत्तेचो शेवट करपाचो हेत बाळगीता, तशेंच आपले निशाणेचीं पत्रकां वांटता म्हूण पुर्तुगेज सरकारान अटक केली आनी आग्वद बंदखणींत दवरलो. उपरांत ५ डिसेंबर १९४६ ह्या दिसा लश्करी न्यायालयान ताका आठ वर्सांखातीर हद्दपारीची ख्यास्त फर्मायली. १४ डिसेंबर १९४६ ह्या दिसा लक्ष्मीकांत भेंब्रे, पुरुषोत्तम काकोडकार आनी जुजे इनासियो दी लोयोला हांकां 'बार्थोलोमिअु डायस' हे बोटीन पुर्तुगालाक धाडले. ५ जानेवारी १९४७ ह्या दिसा ते थंय पावले. उपरांत ताका लिमोयरास, काशिआस तशेंच पेनीचे बंदखणींत दवरले. ७ डिसेंबर १९५० त ताका एका करारावरवीं बंदखणींतल्यान मेकळो केलो. पूण ताका भारतांत परतुपाक दिलो ना, थंयच ताका १९५१ - ५२ ह्या काळांत आपले नदरेखाला दवरलो. पुर्तुगालच्या राबित्यांत ताणें वैजकी प्रचारक म्हणून काम केलें. तेभायर खासगी शिकवणी दिल्यो. पूण परत ताका १९५५ त पुरुषोत्तम काकोडकारावांगडा अटक करून दोन म्हयने बंदखणींत घाल्लो. 'पॉलिस्सीआ इंटर नॅशनल पारा डेफेसा दो

इश्टादो'च्या कार्यालयाक दिसपट्टे अहवाल ताणें दिले असो ताचेर आरोप दवरपांत आयलो. इतले मजगतीं इंग्लंडाक वचपाचो ताका पासपोर्ट (पारपत्र) मेळ्ळो आनी आपली पुर्तुगेज घरकान्न मारीया आमेलिआ आनी पुरुषोत्तम काकोडकारा वांगडा तो इंग्लंडाक गेलो. थंयच्यान तो लंडनचे वाटेन १७ मे १९५६ ह्या दिसा मुंबय परतलो. मुंबयंत ताणें आपलो दवारवानो सुरू केलो आनी परत राजकीय चळवळीकय सुरवात केली. नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेच्या दोन गटांचो ताणें एकवट करपाचोय यत्न केलो. २ ते ४ ऑक्टोबर १९५९ त ताणें नॅशनल काँग्रेस गोवाच्या प्रतिनीधींची गोंय राजकीय परिशद घडोवन हाडली. १९६१ त तो नॅशनल काँग्रेस गोवाचो उपाध्यक्ष आसलो. १९६२ त गोंय मेकळें जाल्याउपरांत रोखडीच ताची नेमणूक नॅशनल काँग्रेस गोवाचे अस्थायीसमितीचेर जाली. ही समिती गोंयचे प्रस्न आनी आडखळींचो अभ्यास करपाखातीर नेमिल्ली. उपरांत तो इंडियन नॅशनल काँग्रेसचो क्रियाशील फुडारी जालो. १९९७ त तो पुर्तुगालाक भारतीय नागरीक म्हणून रावपाक गेलो.

- कों. वि. सं. मं.

हेगेल, जॉर्ज विल्यम फ्रेडरिक : (जल्म : ऑगस्ट १७७० स्टटगार्ट, जर्मनी).

संवसारभर नामना मेळिल्लो एक जर्मन तत्त्वज्ञ. ताचो बापूय येणावळ खात्याचो अधिकारी आशिल्लो. स्टटगार्टचे व्याकरण शाळेंत प्रवेश करच्या आदींच ताणें लॅटीन भाशेचें मूळतत्त्व आपले आवयकडच्यान शिकून घेतिल्लें. शाळेंत शिकता आसतनाच ताणें टिकात्मक लेख, अभिजात साहित्य, शास्त्रीय लेखकांचे वेंचीक लेख आनी गणित सिध्दांत एकठांय करून ते एके वळेरेंत मांडिल्ले. उपरांत १७८८त आपल्या आवय-बापायच्या आग्रहावयल्यान तो धर्मशास्त्राचें शिक्षण घेवपाखातीर ट्यूबिंगन विद्यापिठांत गेलो. १७९० त धर्मशास्त्राची पदवी घेतल्या उपरांत, तत्त्वगिन्यानाचो आनी ग्रीक भाशेचो अभ्यास करपाक खूब वेळ मेळचो म्हूण सुरवेक खाजगी प्राध्यापक म्हूण ताणें बर्न आनी फ्रँकफर्ट शारांनी वावर केलो. त्या वेळार ताणें प्रसिद्द आशिल्ले ग्रीक आनी रोमन ग्रंथ वाचून काडले. तशेंच त्या वेळार ताणें कान्त तत्त्वगिन्यानाचो टिकात्मक अभ्यास केलो. १७९९त ताच्या बापायक मरण आयिल्ल्यान कुटुंबाक आदार करपाची जापसालदारकी हेगलच्या खांदार पडली. हाका लागून तो खासगी शिकवण्यो दिवपाक लागलो. उपरांत १८०१ त तो जिन्हा शारांत गेलो. थंय ताची प्राध्यापक शेलींग कडेन वळख जाली. उपरांत ते एकठांय येवन कान्त तत्त्वगिन्यानाचेर अभ्यास करपाक लागले. हाका लागून हेगलच्या तत्त्वगिन्यानांत साबारकडेन कान्त, फिचे आनी शेलींगाचे विचार सांपडटात. हेगल हो किरिस्तांव संस्कृतायेच्या प्रभावांतल्यान वयर सरिल्लो एक अरुसल आदर्शवादी आशिल्लो. ताच्या लिखाणान तर्कशास्त्र, सैमीक गिन्यान,

मनीसपण आनी दिव्य वा दैवी विचारांचो समेळ जाल्लो दिश्टी पडटा. आपले विचार मांडटा आसतना हेगेलान द्वंदात्मक पद्दतीन वाद - विवादांतल्यान निर्माण जाल्लें संयोगीकरणच श्रेष्ठ आसता.

हेगलाचे राजकीय विचार ताच्या इतिहासाच्या तत्त्वगिन्यानांतल्यान दिश्टी पडटात. ताच्या मतान सबंद जग, एके दैवी शक्तीचेर आदारून आसा. दैवी शक्ती हें एकच परमतत्त्व आनी सत्य आसा. संवसारांत आमकां दिश्टी पडपी आनी जाणवपी सगळ्यो गजाली ते दैवी शक्तीचोच एक आविश्कार आसा. मानवी इतिहासांतल्यो सगळ्यो घडणुको त्या परमतत्त्वाच्या खाशेल्या प्रकारांनी प्रकट जातात. ते दैवी शक्तीचे इत्सेन आनी तिचे खाशेले येवजणेप्रमाणच सगळे आविश्कार घडत आसतात. सादारण मनशांक आपूण आपल्या हेतूप्रमाण वा स्वताचे येवजणेप्रमाण हालचाल करता अशें दिसता, पूण तो ताचो भास आसा अशें हेगेल मुखार सांगता. ताच्या मताप्रमाण ती दैवी शक्तीच मनशांच्यो हालचाली घडोवन हाडपाक कारणीभूत आसता. दैवी शक्ती सुरवेक खंयचे तरी एके क्रियेन वा कल्पनेतल्यान प्रकट जाता. उपरांत ते क्रियेक वा कल्पनेक प्रतिक्रिया वा प्रतिकल्पना निर्माण जाता, तिचें बीं मूळ क्रियेंत वा कल्पनेंतच आसता. क्रिया आनी प्रतिक्रिया हांच्या संघर्शांतल्यानच एक समन्वयाची (Synthetic) प्रक्रिया जाता. संवसारांतल्यो सगळ्यो इतिहासीक घडणुको विरोधविकासत्मक पद्दतीन घडत आयल्यात आनी हाच्या मुखारय त्यो अशोच घडत रावतल्यो. ते दैवी शक्तीचे येवजणे प्रमाण जो कर्तव्याचो वांटो व्यक्तीचेर वा राश्ट्राचेर पडटा तो तांणी आपणावचोच पडटा. हेगेलच्या मतान वेगवेगळ्या तेंपार, वेगवेगळ्या राश्ट्रांचेर विंगड विंगड जापसालदारकी आसता. ती जापसालदारकी हुंपपा खातीर तीं राश्ट्रां सदांच बळिश्ट आसपाक जाय. राज्य ही चैतन्य शक्तीचो धरतेवयलो दैवी अवतार आसा आनी त्या राज्याचो कायदो हो नागरिकांच्या स्वातंत्र्याखातीर आशिल्ल्यान कायद्याचें पालन करपा खातीर नागरीकांचें वेगळें अशें स्वातंत्र्य कांयच आसना अशें तो मुखार म्हण्टा.

हेगलच्या दुसऱ्या एका सिध्दांताप्रमाण राज्यांत बदल घडोवन हाडपाखातीर वा राज्याच्या विकासाखातीर जुजाची गरज आसता. जुजाक लागूनच खंयचें राश्ट्र श्रेष्ठ तें थारता. ताच्या मतान राज्याभितल्ले संबंद थारायतना अमुकच एक कायदो वा नेम पाळपाची गरज नासता. राज्याचो मुखेली हो दैवी शक्तीची देण आशिल्ल्यान तो कसलेय निर्णय घेवपाक समर्थ आसता. अशे रितीन हेगेलान आपणाले राजकीय विचार मांडटा आसतना राश्ट्राचे वा राश्ट्रमुखेल्याचे आक्रमक वृत्तीक म्हत्त्व दिलां.

हेगलच्या तत्त्वगिन्यानाचो बारीकसाणेन अभ्यास केल्यार, ताच्या विचारांत एकसारको बदल जायत राविल्ल्याचें स्पश्ट जाता. ताचें तत्त्वगिन्यान अमुकच अशा एका सिध्दांताचेर आदारिल्लें ना.

संवसारांतल्यो सगळ्यो हालचाली एके दैवी शक्तीकच लागून जाता अशें तो सांगता. पूण ती दैवी शक्ती सिध्द करपाक तो अपेशी थारला. हेगेल्ला उपरांत एकुणिसाव्या शेंकड्यांत ताच्या तत्त्वगिन्यानांतल्या वेगवेगळ्या विचारांचेर जाल्लो वादविवाद आनी त्या वादांतल्यान निर्माण जाल्ल्या तत्त्वगिन्यांकाक “हेगेलियानीसम” अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

होंवी : मराठींतलो एक पोरनो छंद. होंवीचो उगम इ.स. ११२९ चो सुमार इतल्या प्राचीन काळांत व्हरपाक येता. त्या काळांतल्या अभिलषितार्थ चिंतामणी नांवाच्या ग्रंथांत होंवीचो असो उल्लेख आयला-
महाराष्ट्रेषु योषिद्भिरोवी गेया तु कण्डने ।

अर्थ - महाराष्ट्रांतल्यो बायलो दळप - कांडप करतना होंवी गातात. वयल्या अवतरणांत ओवी ही संज्ञा छंद ह्या अर्थान सुचयल्या. महानुभाव पंथांत सोळाव्या शतकाचे अखेरेक भीष्माचार्य नांवाचो एक ग्रंथकार जालो. ताणें ‘मार्ग प्रभाकर’ ह्या आपल्या ग्रंथांत दिल्लें होंवीचें लक्षण श्री. राजवाडे हाणें सांगलां तें अशें -

गायत्रीछंदापासौनी धृतिपर्यंत ।

ग्रंथ वोवीयांचे तीन जाणावे मिश्रित ।

प्रतिष्ठे पासौनि जगतीपर्यंत ।

चौथा चरण ॥

अर्थ - होंवीचे पयले तीन चरण गायत्रीपसून धृतीमेरेनच्या कसल्याय छंदाचे आसूं येतात आनी चवथो चरण प्रतिष्ठेपसून जगतीमेरेनच्या कसल्याय छंदाचो आसूं येता.

वयले होंवीचो विस्तारीत अर्थ असो की पयले तीन चरण षडाक्षरी वृत्तापसून ते अष्टादशाक्षरी वृत्तामेरेनच्या कसल्याय वृत्ताचे आसचे आनी चवथो चरण चतुरक्षरी वृत्तापसून ते द्वादशाक्षरी वृत्तामेरेनच्या कसल्याय वृत्ताचो आसचो. चड करून होंवीक चार चरण आसतात. तातुंतलो निमणो चरण देडको आसता, पयल्या तीन चरणांच्या शेवटा यमक आसता आनी चवथो चरण यमकाशिवाय आसता. सोळाव्या शतकांतलो महानुभावीय कवी लक्षधीर हाणें छंदःशास्त्राचेर महाराष्ट्र काव्य - प्रदीपिका नांवाचो ५६ होंवयांचो ग्रंथ रचला. ताणें साडेतीन चरणी, चार चरणी, साडेचार चरणी आनी पांच चरणी अशे होंवीचे प्रकार सुचयल्यात. साडेतीन चरणी होंवीक “लघुचरणी” अशेंय म्हळां. संत ज्ञानेश्वराची होंवी लघुचरणी आसताली देखीक -

ॐ नमोजी आद्या । वेद प्रतिपाद्या ।

जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥

देवा तुंचि गणेशु । सकलार्थ प्रकाशु ।

म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारि जो ॥

(ज्ञाने. १.१-२)

एकनाथाच्या होंवी चोहड म्हळ्यार साडेचार चरणी आसताली.

तशेंच ती समतोल आसून अंतःप्रासयुक्त आसताली. हो अंतःप्रास चवथ्या चरणांत दिसून येता -

कवळें अध्यासिला डोळा ।

तो चंद्रमा देखे पिवळा ।

तेवीं आत्मा कर्ता भासे स्थूळा ।

केवळ निश्चळा नेणती ॥

सवेग चालतां आभाळे ।

बाळें म्हणती चंद्रमा पळे ।

तेवि आत्मा कर्ता मानिती स्थूळें ।

उपाधि मेळे अध्यासु ॥

(एकनाथी भागवत १० / ६३३-३४)

होंवी ही गद्य वा पद्य, ग्रांथिक वा गेय अशा दोन प्रकारची आसता. चौथो चरण देडको आसप हें खाशेलेपण दोनय प्रकारच्या होंवयांत सारकेंच आसा. होंवीच्या उगमाविशीं जाणकारांची साबार मतां आसात. राजवाडे हाच्या मताप्रमाण हो उगम वैदिक छंदांत आसा, जाल्यार पांगारकर हाच्या मताप्रमाण तो अनुष्टुभांत आसा. पूण भ. श्री. पंडित हाका हीं दोनय मतां मान्य ना. होंवी चड करून कानडी मुलखांतसून महाराष्ट्रांत आयली आसूंक जाय हें श्री. बेंद्रे हाचें मत तांकां मान्य आसा. कारण होंवीचें कण्ड त्रिपदीकडे सारकेपण आसा. अभंग हो छंद होंवींतल्यान उत्क्रांत जालो अशेंय ते सुचयतात. अभिलषितार्थ चिंतामणींतल्या वयर दिल्ल्या उल्लेखावयल्यान महाराष्ट्रांतलीं भुरगीं, बायलां होंवी गाताल्यो हें स्पश्ट दिसून येता. पद्य होंवीकच ‘अभंग’ अशें दुसरें नांव आसा. मोरोपंताच्यो चलयांखातीर रचिल्ल्यो होंवयो अभंग म्हूण प्रसिद्द आसात.

ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, मुकुंदराज, रामदास, मुक्तेश्वर, श्रीधर ह्या संतपंत कवींनी आपआपले ग्रंथ होंवींत बरोवन होंवीक महाराष्ट्रीय जनजीवनांत असादारण अशें मानाचें स्थान मेळोवन दिलें. होंवी आनी अभंग हांकां लागून महाराष्ट्रांत विठ्ठल - भक्तीचो भागवत धर्म समाजांतल्या सगळ्या थरांत आनी भुरगीं - बाळांमेरेन पातळ्ळो. महाराष्ट्रांत निर्माण जाल्ल्या ग्रांथिक होंवीचो आंकडो एक लारवावयर आसा. भक्तीचें पवित्र्य, तरल कल्पना, वेगवेगळे अलंकार आनी काळजांतलो कोमल भाव ही सगळी संपदा होंवीक मेळ्ळ्या.

होंवी जशी ग्रंथांत आसा तशीच ती महाराष्ट्रांतल्या बायलांच्या तोंडयां घोळटा. स्त्री-जीणेंत भावनांचे पाझर फोडपी आनी दुकां गळोवपाक लावपी जानपद होंवयांचें स्वरूप अशें -

महाराष्ट्रांत पूर्वापार चलत आयिल्ल्या जानपद गीतांचे जे कितलेशेच प्रकार आयज प्रचलित आसात, तातूंत होंवीचें स्थान सगळ्यांपरस श्रेष्ठ आसा. श्राव्य होंवी हो प्रकार अशिक्षित लोक आनी चड करून बायलो हांच्या जीणेकडे संबंदीत आसा. दोन - चार वर्ळांच्या सामक्या ल्हान कवनांत रबूबदां कल्पनाचातुर्य आनी कोमल

भावनाविश्कार हांचो मिलाफ दिसून येता. अशिक्षित बायल - वर्गान होंवयांत आपली कुटुंबिक जीण आनी भोंवतणची समाजिक जीण ओतल्या. ताका लागून होंवींतलो जीव अजून तिगून उरला हें दिसून येता. जनपदांतल्या ह्या होंवींचें वर्गीकरण भौतेक करून अशें करतात-

- १) पौराणिक कथांचेर आदारील्ल्यो होंवयो
- २) भक्तिप्रधान होंवयो
- ३) ऐतिहासिक कथांचेर आदारील्ल्यो होंवयो
- ४) देवादिकांच्या होंवयो
- ५) सामाजिक आनी कुटुंबिक जीणेचेर आदारीत होंवयो.

ग्रांथिक होंवी आनी जनपदांतली गेय होंवी ह्या दोगांयचो दाट संबंद आसा. ग्रांथिक होंवीन गेय होंवीचेर बरोच प्रभाव घाल्लो आसलो, तरीकय त्या दोनांयमदीं एक मूलभूत फरक आसा. ग्रांथिक होंवीचें मूळ विशिश्ट व्यक्तीचे बुध्दींत वा एकाद्र्या पंथाच्या तत्त्वगिन्यानांत आसा. जानपद होंवीचो उगम सर्वसामान्य अशिक्षित लोकांच्या सामुदायिक मनःप्रवृत्तींत वा अणभवांत आसता. हाका लागूनच ग्रांथिक होंवीचो नेटान प्रचार जावनय गेय होंवीन आपलें जानपद स्वरूप कायम राखलां. संत कवींच्या होंवीबध्द ग्रंथांचो मूळ हेत प्रचारात्मक आशिल्लो. आपल्या ग्रंथांवरवीं समाजाक धर्म, नीत आनी भक्ती हांची शिकवण तांणी दिली. पूण जानपद होंवीन असले तरेचो हेत केन्नाच बाळगिलोना. जानपद होंवी मानवतेक आनी वास्तविकतेक धर्म आनी नीत हांच्यापरस चड किंमत दिता. देखूनच, समाजशास्त्रीय नदरेन पळेल्यार ग्रांथिक होंवीपरस गेय जानपद होंवीचें म्हत्त्व चड आसा.

- कॉ. वि. सं. मं.

हो : एक आदिवासी जमात. बिहारच्या सिंगभूम जिल्ह्यांत हो लोकांची वसती आसा. इ.स. १९३१ वर्सा ह्या लोकांचो आंकडो सुमार ५,२३,००० आशिल्लो. तातुंतले चडशे लोक सिंगभूम जिल्ह्यांतल्या कोल्हन विभागांत रावताले. हे लोक मुंडारी भास उलयतात.

हो लोक हे मुंड लोकांचीच एक शाखा आसा. मुळांत ते कोल्हन विभागाचे रहिवाशी नाशिल्ले. उत्तरेकडल्यान वा वायव्येकडल्यान ते ह्या भागांत आयले. ताचे पयलीं हांगा दुसऱ्यो कांय जमाती रावताल्यो अशें हांगाच्यो न्हंयो आनी तळीं हांच्या नांवांवयल्यान कळटा. ओरिया, भुइया, गोवाल, कुम्हार, कमार बी जमातींची हांगा वसती आशिल्ली. हो लोकांनी तांकां हांगाच्यान धांवडावन घाले. पूण भुइयांक मात तांणी परत हांगा वसाहत करपाक परवानगी दिली.

हो लोकांक कोल ह्या नांवानय वळखतात. कोल ह्या संस्कृत उतराचो अर्थ दुकर असो जाता देखून हें नांव तांकां मानवना, पूण हें नांव ते टाळपाक शकनात. हो लोक आपले उत्पत्तीची कथा सांगतात. ती अशी-

ओटे बोराम ही देवता आनी सिंग बोंगा देव हीं स्वयंभू

आसात. तांणी फातर आनी उदकापसून धर्तरेची निर्मणी केली आनी तिका वनस्पत आनी रूख-वालींनी सजयली. मागीर तांणी पशू, शेवर्णी आनी हेर किडे, जीव हांची उत्पत्ती केली. पयलीं पाळीव जनावरां आनी मागीर जंगली श्वापदां हांचो जल्म जालो. मनशाक रावपारवातीर सगळ्यो सूरव सोयी निर्मिल्ल्या उपरांत एक चलो आनी चली हांचो जल्म जालो. सिंग बोंगान त्या दोगांकय एके घोलींत व्हरून दवरलीं. त्या जोडप्याक प्रजोत्पादन कशें करचें तें खबर ना म्हणपाचें ताका जाणवलें. तेन्ना ताणें तांकां भातापसून सोरो करपाक शिकयलो. तो सोरो पियेल्याउपरांत तांची वैशयिक भावना उचांबळून आयली आनी तांणी संतती निर्माण केली. तांकां बारा चले आनी बारा चलयो जाल्यो. तेन्ना सिंग बोंगान रेडे, बैल, बोकड्यो, मेंढरां, दुकरां, कोंबयो आनी भाजीपालो हांचे जेवण केलें आनी त्या बारा जोडप्यांतल्या दर एका जोडप्याक तांच्या आवडिच्या पदार्थाची रूच घेवपाक सांगलें. पयल्या जोडप्यान बैलाचें मांस वेंचून काडलें. त्या जोडप्यापसून कोल म्हणजे हो लोकांची उत्पत्ती जाली.

आर्यांच्या आगमनापयलीं उत्तर भारतांत जे असुर लोक लावताले तांचे हे वंशज आसुंये अशें कांय पंडितांचें मत आसा. तशेंच ह्या लोकांचेर द्रविड संस्कृतीचोय प्रभाव पडिल्लो दिसता.

हो लोक चडकरून मोटवे आनी दुबळे आसतात. तांचो रंग काळो आसून, नाक मोटवें, रूंद आनी बसकें आसता. तांचे दोळे बारीक आनी काळे आसतात. केंस मातशे कुरळे आसतात. दांत मात धवे, नितळ आनी घट्ट आसतात. ते चडशे अल्पायुशी आसतात. हो बायलांचो बांदो सुदृढ आनी सुडोल आसता. त्यो सदांच हांसत्या मुख्याच्यो आनी खोशी आसतात. तांचें नाक - दोळे नीट आसून त्यो सोबीत आसतात.

सुमार एका शेंकड्या पयलीं जेन्ना हे लोक रानांनी रावताले तेन्ना ते सत उलोवपी, प्रामाणिक आनी अतिथ्यशील आशिल्ले. पूण आतां शारांकडेन आनी हेर लोकांकडेन संबंद आयिल्ल्यान तांच्यांत हे गूण कमी प्रमाणांत दिश्टी पडटात.

हो लोकांचे गांव चडकरून उंच दोंगराच्या माथ्याचेर आसतात. पूण आतां ते दोंगरावयल्यान व्हांवपी झऱ्यांचे कडेक वा न्हंयेचे देगेक गांव वसोवपाक लागल्यात. गांवांच्या एका तोंकाक मसंडी आसता.

जायत्या गांवांनी मदेगाक नाच करपाखातीर मेकळी सुवात आसता. तिका आरवाडो अशें म्हण्टात. ग्रामपंचायतीच्यो बसकाय आरवाड्यांतच जातात. तशेंच जायत्या गांवांनी आरवाड्याच्या लागींच तरणाट्यांक न्हीदपारवातीर शय्याघर आसता. कांय रवेड्यांनी शय्याघर नासता थंय तरनाटे गांव मुखेल्याच्या घराच्या भायल्या भागांत न्हीदतात.

दर गांवांच्या एक तोंकाक एक वृक्षराजी आसता. तिका जहिरा अशें नांव आसा. थंय एका जाण्ट्या भुताचो राबितो आसता

अशें ते समजतात.

हो लोकांचीं घरां खूब व्हड आसतात. तांकां लांकडी फळ्यांची व्हडलीं दारां आसतात. पूण जनेलां नासतात. बसपाची कूड, कोठये कूड आनी जेवणाघर अशो घराक तीन कुडी आसतात. जेवणा घराच्या एका कोनशाक एक ओटो आसता. ताचेर घराण्यांतल्या पुर्वजांची स्थापना केल्ली आसता. सदांच जेवणापयलीं तांकां निवेद दाखयतात. हे कुडीक अडिंग अशें नांव आसून तिका पवित्र मानतात. एका कुटुंबांतल्या वा एकाच घराण्यांतल्या मनशाशिवाय हेर कोणाकच थंय प्रवेश नासता.

हो लोकांचीं घरां मातयेचीं आसून वयर तणाचें पारवें वा नळे आसतात. कांय घरांच्यो वण्टी कुडाच्यो आसून तांचेर मातयेचो लेप दिल्लो आसता आनी त्यो शेणानय सारयतात. कांय खेप त्यो रंगानय रंगोवन तांचेर चित्रां काडटात. हीं चित्रां कलात्मक आसून ते खातीर लागपी रंग हे लोक आपणच झाडापाल्यापसून वा रंगीत मातयेपसून तयार करतात. दर एका घराक पडवी आसता.

गरीब लोक ल्हानशे खोपटेंत रावतात. दर एका घराण्यांत पारवे दवरपाखातीर एक लांकडाचो पांदरो आसता आनी ते घरामुखार उंच कोंड्याचेर दवरतात. हे लोक चडशे कपडे वापरिनात. हांगाच्या उश्ण आनी दमट हवामानाक लागून गरीब लोक कमराभोंवतणीं एक कपडो गुठलायतात आनी वयर उगडेच आसतात. शिंयांत ते कांबळ वा गोधडी पांगुरतात. सादारण दादलो कमराभोंवतणी अरूंद अशी कपड्याची पट्टी गुठलायता आनी तिचो फुडलो ल्हानसो सोगो सोडटा. ह्या वस्त्राक बोटोई अशें नांव आसा. तकलेक तो मुंडाशें बांदता. वयर ल्हानशें उपरणें पांगुरता. शारी संपर्काक लागून आतां तरनाटें लेंगो, सदरो असो भेस करपाक लागल्यात.

स हात लांब आनी दोन हात रूंद अशें जाडेंभरडें वस्त्र बायलो न्हेसतात. ताका लंगा अशें नांव आसा. घरांत आसतना तांचो वयलो भाग उगडोच आसता. पूण आतां तांच्यांतल्यो जायत्यो बायलो साडी, पोलको, जोतें असो भेस करपाक लागल्यात. आतां त्यो सत्र्योय वापरतात आनी नाचाच्या वेळार सत्री कमराक बांदून नाचतात.

ह्या लोकांक फुलांचीय खूब आवड आसा. फुलांच्यो माळो, हार, गजरे हांणीं ते कपड्यांचें उणेपण भरून काडटात. तशेंच केसांचो ल्हानसो आंबाडो घालून ताचेर मोहाच्या आनी सालाच्या फुलांच्यो फांतयो माळटात. तांकां अलंकारय खूब मानवतात. तरनाटीं भुरगीं गळ्यांत लांकडी मण्यांच्यो माळो, कानांत वलयां आनी हातांत कडीं घालतात. चल्यो आनी बायलो पायांत सरपळ्यो, गळ्यांत पोवळ्यांच्यो आनी कंवचेच्या मण्यांच्यो माळो, कानांत कुंडलां, नाकफुली, कांकणां, वाक्या, तोडे, मुदी सारकिल्ले अलंकार घालतात. चलयांनी गोंदोवन घेवप गरजेचें अशें मानतात. गोंदूक ना जाल्यार तें पाप मानतात. दादले गळ्यांत संरक्षक ताईत बांदतात.

सुरवेक ह्या लोकांक रानांत शिकार करपाची परवानगी आशिल्ली तेन्ना ते माकड, वांस्वेल, जिवाणीं आनी वाग सोडून सगळ्या जनावरांचें मांस खाताले. मोर, रानकोंबे आनी पारव्यांक ते पांदऱ्यांत धरून दवरताले आनी पावसाळ्यांत तांकां मारून तांचें मांस खाताले. पूण आतां तांकां केन्नाय रानांत वचून शिकार करपाची संद मेळटा तेन्नाच तांकां जनावरांचें मांस खावपाक मेळटा.

दूद आनी दुदापसून केल्ले पदार्थ तांकां मानवतात. तांदळांपसून केल्लो सोरो ल्हानांक तसोच जाण्ट्यांक खूब मानवता. तो तांचें मुखेल अन्न जावन आसा. ताका इल्ली, हंडिया वा दियांग अशींय नांवां आसात. सिंग बोंगान तांकां हो सोरो करपाक शिकयलो देखून ताका ते पवित्र मानतात. हो सोरो तयार करतना घरांतल्या लोकांकय कांय नेम पाळचे पडटात. तशेंच तो तिनसांजेचो कोणाक उश्णो दिनात आनी घरांतलो सामको सोंपयनात.

कोल्हनांतले चडशे लोक दिसांतल्यान एकच खेप पोटभर जेवतात आनी बाकिच्या वेळांत इल्ली, कंदमुळां, फळां वा जनावरांचें मांस खातात. शित, पेज, भाकरी, भाजी, मांस आनी नुस्तें असो तांचो आहार आसता. हे लोक तांबडे दोमळेय भाजून खातात. सधन लोक गवांची चपाती, शित, भाजी, रोस, तांतयां, मांस आनी नुस्तें असो आहार घेतात.

ह्या जमातींत जायतीं कुळां वा घराणीं आसून तांकां किल्ली अशें नांव आसा. हिंदूंचे गोत्रकल्पने वयल्यानच हीं कुळां निर्माण जालीं आसुंये. दर एका खेड्यांत एक वा जायतीं कुळां आसतात. तातुंतलें एकादें कूळ चड प्रभावी आसता आनी ताचो मुखेल तोच गांव मुखेली आसता. ताका मुंडा अशें म्हण्टात. दर एका कुळाक एकाद्या जनावराचें, वनस्पतीचें वा पदार्थाचें नांव दिल्लें आसता.

हे जमातींत पितृसत्ताक पद्दती प्रचलीत आसा. चली लग्नाची जाल्या उपरांत घोवाच्या घरा रावपाक लागता आनी घोवाच्या कुळांत आस्पावता. तिका वारसो हक्क नासता. मिताक्षरा पद्दतीप्रमाण चले संपत्तीचे वारस जातात. पयलीं खंयच्याच मनशाची जमनीचेर पुराय मालकी नासताली. गांवांतली सगळी जमीन सगळ्या जमातींच्या वा गांवांच्या मालकेची समजताले आनी तेखातीर थाराविक दरान दर एकल्याक भाडें दिवंचें पडटालें. पूण दर एका कुळाकडेन आशिल्ली जमीन मात वंश परंपरेन त्या त्या कुळाकडेन उरताली.

दर एका गांवच्या मुखेल्याक मुंडा अशें नांव आसा. धा ते पंदरा गांवांच्या गटाक एक मुखेल आसता ताका मंकी अशें म्हण्टात. अशे जायते गट मेळून जो एक भाग जाता ताका पीर अशें म्हण्टात. कोल्हन परगण्यांत अशे सव्वीस पीर आसात. गांवांतल्या कारभारांत मुंडा वा मंकी हांकां बरेच अधिकार आसतात. पूण सामाजिक चाली-रिती पाळपावेळार घराण्याच्याच मुखेल्याची सत्ता चलता. गांवचे जमनीचेर मुंडाचो ताबो आसता आनी तोच कुळांकडच्यान सारा वसूल

करता. भोंवतणच्या रानांचेरय तो नदर दवरता. गुन्यांवकारी, रोगांच्यो साथी हांचोय बंदोबस्त तोच करता. ज्या गांवांत जायत्यो किल्ली आसतात ताका हाटू म्हण्टात. पयलीं किल्ली ही चड म्हत्वाची मानताले. पूण आतां आवय, बापूय आनी भुरगीं मेळून जाल्ल्या घराण्याक चड म्हत्व येवपाक लागलां.

सिंग बोंगा म्हणजे सुर्याक हे लोक परमेश्वर मानतात. ताणें पयलीं धर्तरी आनी मागीर सगळो सैम निर्माण केलो अशी तांची कल्पना आसा. नगे बोंगा म्हणजे जलदेवता. चंदो बोंगा आनी ओटोबोरुम ह्यो सिंग बोंगाच्यो दोन बायलो. देसौली म्हणजे ग्रामदेवता, जहिर बुरू म्हणजे वनदेवता, मरंग बोंगा म्हणजे मूलस्थान देवता ह्यो सगळ्यो इश्ट देवता आसात. तातूंत ग्रामदेवतेक अग्रस्थान आसा. ही देवता सगळ्या रोगांपसून आनी भुतारवेतांपसून लोकांची राखण करता आनी धनधान्य दिता अशी तांची श्रध्दा आसा. देखून लोक सदांच तिची पुजा करतात आनी दर वेळार तिका कोंबे, बोकडे, दुकर, रेडो सारकिल्लीं जनावरां बळी दितात. मरंग बोंगा म्हणजे एक उंच असो बर्फान भरिल्लो पर्वत आसा, अशी तांची कल्पना आसून थंयच्यान आमी आयले अशें ते समजतात. इश्ट देवतांची पुजा गांवचो पुरोयत करता.

भुतारवेतां आनी वायट शक्ती खूब आसात अशी तांची समजूत आसा. तांकां बळी दिवन तृप्त करपाचें काम पंचाक्ष्याकडेन सोंपयतात. तांचीं बरींचशीं नांवां हिंदूंच्या उग्र देवतांच्या नांवांयल्यान पडल्यांत.

हेर आदिवासी जमातींप्रमाण हे लोक पयलीं आनी आतांय भुतांक भियेतात. अंधश्रध्देचेरय तांचो विश्वास आसा. रोगराय, मरण, सैमीक आपत्ती ह्यो सगळ्यो घटना वेगवेगळ्या दुश्ट शक्तींकलागून जातात आनी म्हणून त्या शक्तींक तशेंच भुतारवेतांक (बोंगांक) जनावरांक बळी दिवपाक जाय जाल्यार ह्यो आपत्ती येनात असो तांचो समज आसा. चेटूक करपी बायलो वा दादले अशा शक्तींचो कोप एकाद्र्या मनशाचेर हाडपाक शकतात असो तांचो समज आसा. ताका लागून तांकां अशा लोकांचो खूब भंय दिसता. तांच्या गांवांत एक पंचाक्षरी आसता. ताका देवन्वा म्हण्टात. तो रोगाची चिकित्सा करून वरवदां सांगता. भुतारवेतांच्या रागण्याक लागून जर रोग जाला जाल्यारय ताचेर तो उपाय सांगता. तो जे बळी दिवपाक सांगता ते बळी उपरांत दितात.

बाळंटेरावेळार बायलांक वैजीण मदत करता. भुरगें जल्माक येवप हो एक खोशयेचो प्रसंग मानतात आनी ती बातमी रोखडीच गांवांत कळयतात. सुयेर चडकरून आठ दीस पाळटात. आठव्या दिसा भुरग्याच्या कपलाक देशी वारवर लायतात आनी न्हाण घालतात. मागीर हेरांनी भुरग्याक धरल्यार जाता. त्या दिसा सगळ्यांक सोरो दितात. पूण काय दिसां उपरांत कुळांतल्या सगळ्या लोकांक जेवण

दितकच पुराय शुध्दी जाता. भुरग्याच्या नामकरणा खातीर ग्रामपुरोयत बरो दीस पळयता. चडकरून एकविसाव्या वा तिसाव्या दिसा नांव दवरतात.

साल झाडाचेर जेन्ना फुलां येतात तेन्ना धर्तरी एकाद्र्या फुलांच्या माळांनी सजिल्ले व्हंकलेप्रमाण सुर्याकडेन आपलें मीलन जांवचें म्हण उल्सुक दिसता अशें हे लोक समजतात. देवरी वा ग्रामपुरोयत मागीर सुर्याचें (सिंग बोंगाचें) रूप घेता आनी ताची बायल धर्तरेचें (ओटोबोरुमचें) रूप घेता अशें हे समजतात आनी दर वर्सा तांचें लग्न लायतात. ह्या लग्ना उपरांत हो चले-चलयांचीं लग्नां जातात. पयलीं हांच्यांत जातीभायर लग्न करपाची चाल नाशिल्ली. पूण काळाप्रमाण हालीं अशीं लग्नां जाता. एकाच घराण्यांतल्या चल्याचलयांचीं लग्नां जायनात. तशें करप म्हणजे भयंकर पाप समजतात. हे चुकीखातीर गुन्यांवकाराक दंड भरचो पडटा आनी गांवजेवण घालचें पडटा. ह्या लोकांत जायत्यो बायलो करपाची पद्दत आसा. दादलो जर भुरगें जायनासतनाच मेलो जाल्यार ताची विधवा धाकट्या देरावांगडा बायलेच्या नात्यान रावपाक शकता. दादल्याक आते वा मामे भयणीकडेन लग्न जावपाक येता.

हो लोकांत सकयल दिल्ले लग्नाचे प्रकार प्रचलित आसात- १) आंडी शास्त्रोक्त लग्न २) डिकू आंडी ३) ओपोरटिपी म्हणजे राक्षस लग्न ४) राजीखुशी आनी ५) अनोडर. पयल्या दोन प्रकारांनी शास्त्रोक्त विधी गरजेचो आसता. जाल्यार बाकीच्या प्रकारांनी तो चडसो नासता. पूण अशा संबंदांक लागून उत्पन्न जाल्ल्या भुरग्यांचो दर्जो मातूय कमी नासता. हेर भुरग्यांप्रमाणच तांकां वारसो हक्क आसता. पूण अशें लग्न करपाक समाजांत व्हडपण मेळना. ह्या प्रकारांत चलयेचें देज दिवचें पडना देखून अशीं लग्नां समाजांत चड प्रचलित आसात. ह्या लग्नांची म्हायती अशी -

आंडी : चलयांचें लग्न अठरा ते एकवीस ह्या वयांत आनी चलयांचें चोवीस वर्सांच्या फुडें जाता. चल्याक जर एकाद्री चली मानवली जाल्यार तो आपली इत्सा आवयबापायच्या कानार घालता. मागीर आवयबापूय दुतामार्फत चलयेच्या आवयबापायकडेन संपर्क सादतात. चल्याखातीरय जर बरीशी व्हंकल सोदपाची आसत जाल्यार तेंय काम चलयाचे आवयबापूय चडकरून मध्यस्थाकडेन सोंपयतात. मध्यस्थान एकाद्री चली पसंत केली म्हणजे चलयाचीं मनशां सोऱ्याचे कळशे घेवन दबाज्यान चलयेच्या घरा वतात. थंय गेल्या उपरांत सगळेजाण सोरो पियेतात आनी वाटेर दिशिल्ल्या जनावरांची आनी शेवण्यांची म्हणजेच शकुनांची चर्चा करतात. शकुन जर शुभ आसत जाल्यार फुडलीं उलोवणीं करतात नाजाल्यार परत घरा येतात. वाटेंत दिशिल्ल्या पशुपक्ष्यांचीं लक्षणां जर शुभ आसत जाल्यार वधूमुल्याची चर्चा करतात आनी लग्न थारायतात. हे चर्चेत खुबसो वेळ फुकट वता. न्हवऱ्यावटेनचीं मनशां आपल्या वांगडा हाडिल्ल्या शिद्याचें जेवण

करून जेवतात. चलयेवटेनच्या मनशांकडल्यान तीं केन्नाच जेवण घेनात. रातची नाचाची कार्यावळ जाता.

चडकरून धा ते पंदरा गोरवां, चाळीस ते पन्नास रूपये, भांगरां, पन्नास ते शंबर कळशे सोरो आनी किल्लीच्या (घराण्यांतल्या) जेवणाचो खर्च इतलें वधूमूल्य न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या बापायक दिता. किल्लींतलीं मनशां न्हवऱ्याच्या बापायक देजांत थरील्लीं गोरवां दिवपांत पालव दितात.

मागीर एकाद्र्या शुभ दिसा व्हंकलेची मंडळी न्हवऱ्याचें घर पळोवपाक आनी देजांत दिवपाचीं गोरवां पळोवपाक न्हवऱ्याच्या घरा वतात. चड मनशां आसल्यार वतना ते आपल्या जेवणारवातीर शिदो व्हरतात. कमी मनशां आसल्यार मात न्हवरेकार तांकां जेवणाचें सगळें साहित्य दितात आनी ते आपलें जेवण करून जेवतात.

दुसऱ्या दिसा व्हंकलेच्या पक्षाकडल्या लोकांक देज म्हणून दिवपाचीं थारिल्लीं गोरवां दाखयतात. तातुंतलीं जर तांकां पसंत नासलीं जाल्यार तीं बदलून दितात. तांणीं गोरवां पसंत केलीं म्हणजे बापला नांवाची कार्यावळ जाता. त्या वेळार सगळे गांवकरी रातच्या नाच-गायनांत वांटो घेतात आनी मजा करतात. गांवांतल्यो बायलो आंगाक तेल - हळद लावन न्हंयेचेर न्हावपाक वतात. त्या वेळार व्हंकले वटेनचे लोक तांच्या फाटोफाट न्हंयेचेर वतात. उपरांत कुकमाचो तांबडो वा हळदिको हळदुवो रंग तयार करून एकामेकांच्या आंगार उडयतात. बापला हो लग्नाचो म्हत्वाचो विधी आसता.

हाच्या उपरांत एक - दोन म्हयन्यांनी एर थिल नांवाचो एक विधी जाता. तेन्ना न्हवरो आपल्या लोकांवांगडा व्हंकलेच्या घरा वता. वतना तो आपल्या वांगडा सोऱ्याचे कळशे, दाळ, तांदूळ, बोयडे आनी देजाचीं गोरवां घेवन वता. न्हवऱ्यावटेनची मंडळी आपलें जेवण रांदून जेवतात. दुसऱ्या दिसा सकाळीं न्हवरो आनी व्हंकलेक आंगणांत एकामेकां मुखार बसयतात. मागीर न्हवरो व्हंकलेक एक सोऱ्याचो दोपो दिता. तिका जर न्हवरो मानवलो जाल्यार ती त्या दोण्यांतलो सोरो पियेता आनी जमिल्ल्या लोकांक सोरो वांट्टा. मागीर ती न्हवऱ्याक सोऱ्याचो दोपो दिता. ताका व्हंकल मानवली जाल्यार तोय तशेंच करता. पूण जर न्हवऱ्यान दिल्लो सोऱ्याचो दोपो व्हंकलेन घेतलो ना जाल्यार तो तिका कांय पयशे, कपडे वा भांगरां दिता आनी तिचो हयकार मेळयता. तरीय जर व्हंकलेन पसंती दाखयली ना जाल्यार मागीर तें लग्न जायना. दोगांचीय जर पसंती मेळ्ळी जाल्यार मागीर जमिल्ल्यो व्हंकलेच्यो भयणी आनी इश्टीणी न्हवऱ्याचीं खूब फकाणां करतात. रातचो नाच जाता तातूंत न्हवरो - व्हंकल भाग घेतात.

ताच्या उपरांत दोनय पक्षांचे लोक परत एकठांय येवन लग्नाचो मूर्त थारायतात. मागीर व्हंकल एकादे जाण्टे बायलेवांगडा आपल्या सोयऱ्यांगेर वचून तांकां म्हूर्त कळयता. सगळ्यांत निमणी

ती आपल्या मामागेर वता. थंयच्यान कांय दादले आनी बायलो तिका दबाज्यान न्हवऱ्याच्या घरा व्हरतात. गांवाचे शिमेकडेन पावल्याउपरांत कांय बायलो झाडाच्यो खांदयो मोडून आपल्या हातांत घेतात आनी व्हंकलेक मदीं दवरून व्हडा-व्हडान बोवाळ मारतात. उपरांत न्हवरो हातांत धोणूबाण घेवन एकट्याच्या खांद्यार बसून थंय येता. मागीर थंय सादें झूज जाता. तें सोंपल्या उपरांत व्हंकलेक न्हवऱ्याच्या घरा व्हरतात. थंय तिका अश्टपुत्री न्हेंसपाक दितात आनी मागीर थोड्या वेळान तांचें लग्न जाता.

लग्नाखातीर सवो घालतात आनी ताचेर भाताचीं कणसां पातळायतात. ताचेर पाट दवरतात आनी न्हवऱ्या-व्हंकलेक एकठांय बसयतात. गांव पुरोयत सिंग बोंगा आनी हेर देवता हांकां उद्देशून मंत्र म्हण्टा. न्हवरो-व्हंकल एकामेकांच्या कपलाक कुकूम लायतात. मागीर गांव पुरोयत एका बुडकुल्यांत शित करून ताचो पितरांक निवेद्य दाखयतात. न्हवऱ्या - व्हंकलेक त्या निवेद्याक हात लावपाक सांगतात. मागीर व्हंकल न्हवऱ्याचे किल्लींत आस्पावली अशी घोशणा करतात. कांय जाग्यांचेर न्हवरो-व्हंकल एकामेकांक तेल-हळद लायतात. इतल्यान लग्नाचो सुवाळो सोंपता.

लग्नाउपरांत दोन - तीन दीस जेवणावळी चलतात. पयले दोन दीस व्हंकल न्हवऱ्याच्या घरांतलें जेवण घेना. कुळारच्या मनशांनी दिल्ले जिन्नस ती खाता. मागीर न्हवरो आनी ताचो आवय - बापूय तिका घरांतलें जेवण जेवणारवातीर सांगतात. तिणें जर तें आयकूंक ना जाल्यार तिचे इत्सेप्रमाण तिका एकामेकां भांगराची वस्त बी दितात. न्हवऱ्याच्या घरा जेन्ना व्हंकल पयलें जेवण जेवता तेन्ना किल्लींतल्या सगळ्या लोकांक मटणाचें जेवण दितात.

व्हंकलेवटेनचे लोक लग्न जाल्याउपरांत आपल्या गांवांत परत वतात. पूण तिसऱ्या दिसा व्हंकलेच्या सोयऱ्यापैकी कांय बायलो खावपाचे जिन्नस घेवन न्हवऱ्यांगेर वतात आनी ते जिन्नस न्हवऱ्या - व्हंकलेक खावपाक दितात. कुळारच्या लोकांनी आपल्याक सोडली अशी व्हंकलेची भावना जावंची न्हय म्हणून ही भेट दिवपाची आसता. न्हवऱ्यावटेनचेय लोक ह्या बायलांचो बरो मान-पान दवरतात.

डिकू आंडी : ह्या लग्नाचोय विधी आंडी लग्न पद्दतीसारकोच आसता. पूण कांय विधी चड आसतात ते अशे -

ह्या लग्नाच्या विधींतलो पुरोयत भट आसता. न्हवरो-व्हंकल शाळिग्राम शिळे मुखार एकनिश्टेचो सपूत घेतात. न्हवरो हातांत सुरी घेवन व्हंकलेचे भोंवतणीं सात प्रदक्षिणां घालता आनी मागीर तिच्या कपलाक कुकूम लायता. व्हंकलय ताच्या कपलाक कुकमाचो तिबो लायता.

ओपोरटिपी : एकाद्र्या चल्याक जर एक चली मानवली आनी तांच्या लग्नांत जर कितेंय आडखळी आसल्यो जाल्यार तो चल्लो ते चलयेक उबारून व्हरता आनी ती ताची बायल म्हण ताच्या

म्हऱ्यांत रावता. ह्या लग्नांत कसल्याच विधीची गरज नासता. तरीय हाका सामाजिक प्रतिश्ठा आसता.

राजीरुशी : ह्या प्रकारांत न्हवरो - व्हंकल एकामेकांक पसंत आसतात. पूण जाण्टी मनशां हाका तयार नासतात. मागीर दोगांय पळून वतात आनी घोव - बायल म्हण रावपाक लागतात. ह्या प्रकारांत कसलोच विधी करीनात वा चलयेचें देजय दिनात.

अनोडर : - ह्या प्रकारांत चली आपले पसंतीच्या चल्याच्या घरांत घुसता आनी ताची बायल म्हण रावपाक लागता. सुरवेक तिका ताच्या घरच्या लोकांचे खुबशे त्रास सोसचे पडटात. पूण मागीर चलो तिका बायल म्हण आपणायता.

ह्या लोकांत सोडविठी दिवपाची चाल आसा. घोव-बायल केन्नाय एकामेकांक सोडपाक शकतात. ते खातीर कसलोच विधी करपाची गरज नासता. पूण घोवान जर बायलेक कांय खास कारणाखातीर धांवडायल्या जाल्यार तिचें परत लग्न जावप कठीण आसता. विधवांक परत लग्न करपाची परवानगी आसता आनी त्यो चड करून धाकटेपणाक लग्न जातात.

चलयेचे आवय-बापूय केन्नाच न्हवरो सोदीनात. तिका जर कोणेय मागणी घाली जाल्यारच तिचें लग्न जाता. ताकालागून कांय चलयो लग्नाबगर रावतात आनी कांय चलयांक अशास्त्रोक्त लग्न करचें पडटा.

हे लोक मडीं लासतात वा पुरतात. गिरेस्त लोक चडकरून मडीं लासतात आनी उरिल्ले पुरतात. आत्महत्या, देवी, कुशठोरग हांकांलागून मरण आयिल्ल्या मनशांक पुरतात. गांवाच्या एका कोनशाक मसंडी आसता. ताका ससन अशें म्हण्टात. मडें पुरल्या उपरांत ताचेर एक व्हड शिळा दवरतात. तिका ससन डिरी अशें म्हण्टात. कोणाच्याय मरणाची खबर कळ्ळ्याउपरांत ताचे किल्लींतले लोक, सोयरे आनी दुसऱ्या गांवांतले इश्ट सोरो, तांदूळ, नवे कपडे आनी पयशे घेवन ताच्या घरा येतात. मेल्ल्या मनशाची शवपेटी वा निसण, बायलो मसंडेमेरेन व्हरतात. मेल्ल्या मनशावांगडा ताच्यो सदच्या वापरांतल्यो वस्तू लासतात वा पुरतात. मडें लासपाखातीर खास अशा झाडांचीं लांकडां वापरतात. मडें चडकरून रातचें लासतात. मेल्ल्याच्यो अस्थी धूवन आनी सुकोवन एका बुडकुल्यांत घालतात. हो बुडकुलो पारव्याक लोमकळायतात वा अडिगांत दवरतात.

परकी गांवांतल्यान आयिल्ले सगळे लोक किल्लींतल्या वेगवेगळ्या घरांनी रावतात. थंय तांच्या जेवणा-खाणाची वेवस्था जाता. कांय खेप ते मेल्ल्या मनशाचें घर नितळ करून थंयच रावतात आनी वांगडा हाडिल्ल्या शिद्याचें जेवण करून जेवतात. पूण आपल्या खर्चाचें वजें ते केन्नाच मेल्ल्याच्या घरच्यांचेर घालिनात हें ह्या लोकांचें खाशेलेपण जावन आसा.

मर्तिकाच्या वेळार हे लोक, चडकरून बायलो व्हडल्यान

किळंच्यो मारतात आनी तकली वण्टीचेर आपटितात.

चार दीस सुतक पाळटात. गांवांतलीं सगळीं मनशां सुतक पाळटात आनी तें सोंपल्याउपरांत दबाज्यान न्हंयेचेर वतात आनी न्हावन शुध्द जातात. हो विधी खोशयेचो आसता. कारण तितल्या वेळांत मेल्ल्याचो आत्मो आपल्या पुर्वजांच्या आत्म्यांत वचून मेळिल्लो आसता. मागीर गांवपुरोयत आनी मुंडा हांच्या पालवान दीस थारायतात आनी मेल्ल्याचें श्राध्द करतात.

हे लोक पयलींसावन चलत आयिल्ल्यो परबो आनी उत्सव अजूनय मनयतात. कारण तातुंतलो कांय भाग कुशीक दवरल्यार आपल्या कुळाचेर संकट येतलें असो तांकां भंय दिसता. माघे, बाहा, दमुराई, हेरो, जमनम, कोलोण आनी बटौली हे तांचे मुखेल उत्सव आसात. चडशे उत्सव शेताकडेन संबंदीत आसून पिकावळ बरी येवंची, पिकांची रोगांपसून राखण जावंची देखून ह्या उत्सवांत त्या त्या देवतांची पुजा आनी मागणें करतात. गांवचो पुरोयत ही पुजा करता. ह्या उत्सवांचो दीस थारिल्लो नासता. गावकऱ्यांची अर्थीक परिस्थिती आनी पावसाचें आगमन ह्याप्रमाण हे दीस थारायतात.

माघे हो ह्या लोकांचो सगळ्यांत मुखेल उत्सव. माघ म्हयन्यांत तो मनयतात. दर एक गांव आपले सोयीप्रमाण ह्या उत्सवाचो दीस थारायता. ताकालागून सगळ्या गांवांनी मेळून पांच-स आठवडे हो उत्सव चलता. दीसय वेगळे आशिल्ल्यान एका गांवांतले लोक दुसऱ्या गांवांच्या उत्सवांत वांटो घेवपाक शकतात. परकी गांवांत आशिल्ल्यान ह्या दिसांनी आपल्या गांवांत परत येवन ह्या उत्सवांत वांटो घेवपाकूच जाय असो नेम आसा. जर तशें करूंक ना जाल्यार तें सोयऱ्यांक वायट आसता अशें मानतात. हो उत्सव चडकरून पांच-स दीस चलता. पयल्या दिसा सकाळीं गांवकरी तणाच्यो वंडी घेवन गांव पुरोयताच्या आंगणांत एकठांय येतात. थंय शेणान सारयिल्ल्या जाग्याचेर ते त्यो वंडी उडयतात. पुरोयत न्हावन त्या तणाचे राशीमुखार बसता आनी ग्रामदेवता, सिंग बोंगा आनी हेर शुद्र बोंगा हांचें मागणें करता. ताच्याउपरांत गांवचो राखणो गोरवां तण खातना जशें विसकटावन उडयतात तशें तण विसकटावन उडयता आनी आंगाक तण दशिल्ले अवतिकायेंत रानांत धांव मारता. मागीर सगळे घरा परततात आनी अडिगांतल्या पितरांक सोऱ्याचो निवेद दारवयतात. दुसऱ्या दिसा धर्तरी आनी सूर्य हांचें लग्न जाता. गांव पुरोयत आनी ताची बायल आंगणांत बसतात. गांवकरी तांच्या हातांतल्या दोण्यांत सोरो वोततात. दोण्यांतलो इल्लो सोरो जमनीर उडोवन आनी मंत्र म्हणून तीं दोगांय तो सोरो पियेतात. जमिल्ल्या सगळ्या लोकांकय सोरो वांट्टात. तिसऱ्या दिसा लोक आपलीं घरां नितळ करतात आनी आपूण न्हावन ओआ बोंगांक बळी ओंपतात. चवथ्या दिसाचो विधी गांवाभायर ग्रामदेवतेमुखार जाता. त्या दिसा पुरोयत उपास करता. दनपार जाल्याउपरांत सगळे गांवकरी ताका दबाज्यान न्हंयेचेर

न्हावपारवातीर व्हरतात. मागीर ताका पुजेच्या जाग्याचेर व्हरतात. गांवकरी आपल्या वांगडा एक सोऱ्याचो व्हडलो कळसो, उदकाचो एक कळसो, दोणे आनी एक तांबडो कोंबो आनी दोन कोंबयो घेवन वता. पुरोयताच्या मुखार जायते दोणे मांडून दवरतात. तातूंत तो मंत्र म्हणून सोरो वोतता. मागीर तो कोंब्यामुखार सात खेप धान्याचे गोटे उडयता आनी मागीर ताचो बळी दिता. मागीर सगळ्या भुतां-खेताक गांवाभायर धांवडावपाचो विधी जाता. पांचय दीस सदांच रातची नाचाची कार्यावळ जाता. गावप, वाजोवपय चालू आसता. सगळे लोक सोरो पियेतात आनी मेकळेपणान वागतात. जायत्या गांवांतल्यो चलयो-चले ह्यावेळार एकठांय येतात आनी थंय तांचीं लग्नांय जुळटात, हें ह्या उत्सवाचें खाशेलेपण.

ताचेउपरांत वैशाख म्हयन्यांत बाहा हो उत्सव जाता. ह्या दिसांनी लोक आपलीं घरांदारां फुलांनी सजयतात आनी शरीराकय फुलांनी सोबा हाडटात. साल रुरव फुलले म्हणजे हो उत्सव करता. उत्सवाच्या दिसा गांवांतले देवतेची साल रुखाच्या फुलांनी पुजा करतात आनी तिका कोंब्याचो बळी दितात. ह्या दिसा पितरांच्या अवशेशांचीय पुजा करतात. रोपिल्ल्या बीयांक आंकूर फुटचे आनी बरीं रोपां तयार जावंचीं म्हणून हो उत्सव करतात. हेर उत्सव अशेतरेन त्या त्या वेळार मनयतात.

हाच्याशिवाय चैत परब, दसरो, दिवाळी सारकिल्ले सणय ते व्हड खोशयेन मनयतात. चैत परबेंत ते महादेवाची, दसऱ्याक लक्ष्मीची आनी दिवाळेक कालिमातेची पुजा करतात.

ह्या लोकांचो मुखेल वेवसाय म्हणजे शेतवड. पयलीं जेन्ना हे लोक कोल्हन वाठारांत आयले तेन्ना ते रानांतलीं कंदमुळां आनी जनावरां-शेवणीं मारून तांचेर आपलें पोट भरताले आनी आजुनय हें चलता. शेतीच्या धंद्यांत हांणीं व्हडलीशी उदरगत केल्ली ना. पूण ह्या वाठारांत मान्सूनचो पावस व्हड प्रमाणांत पडिल्ल्यान भात हें हांगाचें मुखेल पीक आसा. रोप तयार करून लावपाची पद्दत तांकां खबर आसा. पयलींसावन ते शेताखातीर साऱ्याचो उपेग करताले.

भाताच्यो जायत्यो जाती ते लायतात. जायते गांवकरी एकठांय येवन शेताची नांगरणी एकच खेप करतात. शेतांतली नडणी, रोपणी आनी लुवणी हीं कामांय एकठांय येवन करतात.

भात पिकून तयार जालें आनी लुवणी जाली म्हणजे पयलीं एके बुटयेंत थोडें भात भरून ताचो निवेद्य बोंगाक दाखयतात आनी ती बुटी अडिगाच्या एका कोनशाक दवरतात. उरिल्ल्या भाताचे दोन वांटे करून एक वांटो कोठयेंत सांठयतात. दुसऱ्या वांट्यातलें भात मालगुजारी दिवपारवातीर विकतात. थोडें भात गांवकऱ्यांक वांट्टात. गांवांतले कामगार, पुरोयत, मांत्रिक, धवड ह्या लोकांकय भात दिवंचें पडटा. नवें धान्य खावपाक सुरवात करचे पयलीं सिंग बोंगा आनी अडिगांतल्या पितरांक जेवण दिवंचें पडटा.

हे लोक नुस्तेंमारीय करतात. तातूंत दादल्यावांगडा बायलो आनी भुरगींय वांटो घेतात. हो उद्देगय सामुदायीक रितीनच चलता आनी धरिल्ल्या नुस्त्याची त्याच दिसा सगळ्या गांवकऱ्यांमदीं वांटणी जाता.

नुस्तें सुकोवन आनी सांठोवन दवरपांत हे लोक कुशळ आसात. सुकयल्लें नुस्तें तांकां खूब मानवता आनी हेर वस्तू घेवपारवातीर लिनिमयाचें साधन म्हणूनय ताचो उपेग जाता.

लाख पुनोवप, रेशमाचे किडे पाळप, शिकार करप, खाणींत आनी रस्ते बांदपाच्या कामांत मजूर म्हण काम करप हे उद्देगय कांय लोक करतात. खंयच्याय कामांत एकामेकांक पालव दिवप हें ह्या लोकांचें खाशेलेपण. चडकरून गांवांतलीं सगळीं कामां सामुदायिक रितीनच जातात. तातूंत जळोव एकठांय करप, कोंडे, झाडां कापप हांचो आस्पाव जाता.

धवडकाम, मेस्तकाम, बुरुडकाम, घरां शिंपप, भिंती रंगोवप हातूंत वस्ताद आशिल्लीं मनशां सगळ्या गांवखातीर हीं कामां करतात. कांय घराणीं सोरो करपांत हुशार आसतात. तीं गांवांतल्या लग्न कार्याखातीर वा गांव जेवणा वेळार सगळ्यांखातीर सोरो तयार करतात.

कोल्हन वाठारांत पयशांचो वेव्हार कमी प्रमाणांत जाता. मजुरी म्हण थंय धान्य दिवपाची चाल आसा. तेचप्रमाण भात, तांदूळ, मीठ हांच्या बदला ते तंबाकू, दाळी, भाजयो, मातयेचीं आयदनां सारकिल्ल्यो गरजेच्यो वस्तू घेतात. कपडे, भांगराच्यो बी वस्तू घेवपारवातीर मात तांकां पयशे-दिवंचे पडटात. उद्देग - धंद्याचे बाबतींत मात हे लोक कांय गजाली निशिध्द मानतात. त्यो म्हणजे बायलो शेत नांगरीनात, धोणूबाणाक हात लायनात वा वाद्यांक हात लायनात आनी तीं वाजयनात. मासिक पाळी चालू आसतना बायलो शेतांतलीं कामां वा घरांत सोरो करीनात. त्या काळांत तांच्यो शेजाऱ्यो तांचीं हीं कामां करतात. रेशमाचे किडे पाळपाचें कामय बायलो करिनात. ह्या धंद्यापसून बायलांक खूब पयस दवरतात. पयलीं हे जमातींत शालेय शिक्षणाचो अभाव आशिल्लो. जाण्ट्या मनशां वांगडा घरांतलीं आनी भायलीं कामां करपांत तीं हुशार आसतालीं. घरच्या घरांत मेळपी हें तांचें वेव्हारीक शिक्षणच आशिल्लें. तशेंच जाण्टीं मनशां तांकां बरे वागणुकेचें आनी शिस्तीचें शिक्षण दितालीं. पूण आतां भुरगीं शाळेंत वतात आनी वेगवेगळ्या विशयांचो थंय अभ्यास करतात.

हे लोक पयलीं जायत्या तरांचे खेळ खेळटाले. पूण आतां तातुंतले जायते खेळ बंद जाल्यात. कोंब्याची झूज-लावप हो तर तांचो सामको आवडिचो खेळ. तेखातीर घरान घर कोंबे पाळटात. सण - उत्सवाच्या वेळार व्हडा उमेदीन कोंबे जुंजयतात.

तांच्या जिवितांत नाचाक व्हड स्थान आसा. दर एका चल्या - चलयेन रातचें जेवण जाल्या उपरांत आखाड्यांत नाच करपारवातीर

हजर रावपाक जाय असो तांच्यांत नेम आसा. चलयो नटून - थटून आखाड्यांत वतात आनी पांवो, झांजो हांच्या तालार मध्यान रात मेरेन नाच करतात. नाचाच्या वेळार चले आनी चलयो पदांय म्हण्टात. ह्या वेळार सगळीं कडक शिस्त पाळटात. कोणेय जर जमातीचे नेम वा जाण्ट्यांची आज्ञा पाळ्ळी ना जाल्यार तांकां नाचांत वांटो घेवपाक मनाय करतात.

पयलीं हे जमातीचे कांय कडक नेम आशिल्ले आनी ते पाळपांत घरांतलीं जाण्टीं मनशां जागरूक आसतालीं. कारण हे नेम पाळ्ळे ना जाल्यार कुटूंबाचेर वा सगळ्या घराण्याचेर संकट येता असो तांकां भंय दिसतालो. देखून नेम पाळना जाल्यार ते मोडप्याक ख्यास्त जाताली. गुन्यांव जर गंभीर स्वरुपाचो आसत तर ताका जातीभायर घालताले. पूण देवतांक बळी दिलो आनी गांव जेवण घालें म्हणजे सगळ्या गुन्यावांचें प्रायश्चीत मेळटालें. समाजांतली प्रतिशठा कमी जावप ही त्या वेळावयली व्हड ख्यास्त समजताले. समाजाच्या बऱ्याखातीर पयलीं जायते विधीनिशेध थारायल्ले आशिल्ले. भुतारवेतांचो कोप जावंचो न्हय म्हणूनय जायत्यो गजाली वर्ज्य मानिल्ल्यो. वेगवेगळ्या कुळांचो, जमातींचो वेव्हार पयलीं चलनाशिल्लो. वळख नाशिल्ल्या मनशाच्या हातचें अन्नय ते घेनाशिल्ले. लग्नसंबंदांचेरय जायतीं बंधनां आशिल्लीं आनी तीं कडकपणान पाळटाले. हेर जमातींप्रमाण हो जमातीच्या आचार - विचारांत काळाच्या संदर्भांत बदल घडत रावल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

होडारकार, शंकर ऊर्फ रमेश मंगेश : (जल्म : १४ मार्च १९२८, कवळें - फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें बी.एस्सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४९-५१ ह्या काळांत तो नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेच्या पुणें शाखेचो चिटणीस आशिल्लो. फुडें १९५४ - ५५ आनी १९६० ह्या काळांत तो हे संघटनेचे कार्यकारी समितीचो वांगडी आशिल्लो. २३ जून १९४६ ह्या दिसा मिरवणुकींत वांटो घेतलो ह्या आरोपारवाल ताका अटक करून दोन म्हयन्यांखातीर खबर बंदखणीची ख्यास्त दिली. फुडें १० जुलय १९५४ ह्या दिसा मडगांव हांगा भुंयगत वाठारांनी वांटो घेता ह्या आरोपारवाल परत ताका अटक केल्लो आनी साडेचार म्हयने बंदखणींत दवरलो. फुडें १९५५त ताचे गैरहजेरेंत पुर्तुगेजांआड भुंयगत कारवायो करता हो आरोप दवरून ताका दोन वर्सां खबर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

होन्डूरस : मध्य अमेरिकेंतलो एक ल्हान देश. केळीं उत्पादनांत ताची खूब नामना आसा. लॅटीन अमेरिकेंतलें तें सगळ्यांत ल्हान

प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ ११२,०८८ चौ. किमी. उदेंत-अस्तंत देशाची चडांत चड लांबाय ६५२ किमी. आनी दक्षिण-उत्तर रूंदाय ३८६ किमी. देशाचे अस्तंतेक गौतेमाला आनी एल् सालवादोर देश; दक्षिण आनी उदेंतेक निकारागुआ; उत्तरेक कॅरिबियन दर्या आनी ईशान्येक पॅसिफिक म्हासागराची ल्हान देग आसा. तेगुसिगाल्पा हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन : देशाची लागींलागीं ७५% भूंय पर्वतीय आसा. सपाट भूंय वा सरवल प्रदेश चडकरून दर्यादेगांनी वा मध्य भागांतल्या न्हंयांच्या देगणांनी मेळटा. भूंयचणुकेचे नदरेन देशाचे चार सैमीक वांटे केल्यात, ते अशे - १) मध्य पर्वतीय भाग; २) उत्तरेकडची दर्यादेग; ३) आग्नेयेकडची सपाट प्रदेश आनी ४) दक्षिणेकडची दर्यादेग. मध्यवर्ती पर्वतीय भागान देशाची सुमार ६०% भूंय रेवाडिल्या. सेरॅस दे सेलाके हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ताची दर्यातळासावन उंचाय २८४९ मीटर. पूण देशांतले चडशे पर्वत कमी उंचायेचे आसात. उत्तरेकडची दर्यादेग ही मुखेलपणान गाळ सांचून तयार जाल्ली सपाट भूंय आनी ल्हान ल्हान दोंगुल्ल्यांनी मेळून तयार जाल्या. देशाचो सुमार १३% वांटो हे दर्यादेगेन रेवडिला. अर्थीक नदरेन हो देशाचो चड म्हत्वाचो प्रदेश. आगुआन आनी हेर अशीर देगणां ह्या भागांत सांपडटात. आग्नेयेकडच्या मळान देशाचो सुमार २०% प्रदेश रेवडिला. होन्डूरसांतलो हो सगळ्यांत चड फाटीं आशिल्लो भाग. हो चडसो भाग उश्णकटीबंधीय पावशी रानान व्यापला. देशाची दक्षिणेकडची दर्यादेग म्हळ्यार पॅसिफिक म्हासागराची अशीर देग. ताची लांबाय फकत ७७किमी. इतली आसा.

होन्डूरसांत मुखेलपणान उश्णकटीबंधीय प्रकारचें हवामान आसा. पूण पर्वतीय भागांत उंचायेप्रमाण तें शितळ जायत वता. दर्यादेगांतलें वर्सुकी सरासरी हवामान ३१^० से. आसता. जाल्यार पर्वतीय भागांत तें सादारणपणान २३^० से. उरता. मे हो देशांतलो चड उश्णतायेचो, जाल्यार डिसेंबर हो शितळ म्हयनो. पावसाळो मे म्हयन्याचे निमाणेकडेन सुरू जावन तो नोव्हेंबर मेरेन उरता. उंचायेप्रमाण पावस ७५ ते १५० सेंमी. इतलो पडटा. देशाच्या आग्नेय भागांत पावस सगळ्यांत चड म्हळ्यार २५० सेंमी. इतलो पडटा. उत्तर दर्यादेगेर ऑगस्ट-सप्टेंबर म्हयन्यांत केन्ना केन्नाय व्हड मोडां जातात.

होन्डूरसाच्या उदेंत दर्यादेगांनी आनी न्हंयांदेगांनी उदकांत जावपी झोंपां चड. ह्या भागांत माडांच्योय बागो खूब. अस्तंतेकडच्या रानांनी मुखेलपणान पायन-सवाना प्रकारची खूबवावळ मेळटा. मध्यवर्ती पर्वतीय भागांत ओक आनी पायन खूबवावळ चड आसा. जाल्यार उत्तरेकडच्या पिकाळ दर्यादेगेर केळींची खूब प्रमाणांत लागवड केल्या. हांगाच्या रानांनी मुखेलपणान माहोर्गेनी, लिग्नाम वायटे, स्पॅनिश सिडार बाल्सा, रोसवूड, सेबा, सापोटा आनी कारितिला खबर ही वनस्पत चड आसा.

देशाचे मोनजातींत मुखेलपणान तरेकवार सवर्णी, सरपटपी मोनजात आनी वेगवेगळ्या किटकांचो आस्पाव जाता. किटकांत तरेकवार पारवे, पिसोळीं, म्होंवामूस, वायटी, मुयांचे वेगवेगळे प्रकार, जळार आनी कोळी हांचो आस्पाव जाता. पाणकोंबे चडकरून न्हंयांदेगांनी मेळटात. सरपटपी मोनजातींत मानगें, तरेकवार सोरोप, शेड्डे आनी कांसवांचो आस्पाव जाता. जाल्यार रानवटी मोनजातींत वांस्वेल, प्युमा, चित्तो आनी बिबळ्यांचो आस्पाव जाता.

इतिहास : सोळाव्या शेंकड्याचे सुरवेक स्पेनीश लोक हांगा पावले. ताच्या आदल्या इतिहासाची म्हायती स्पश्टपणान मेळना. 'माया इंडियन' ही लॅटीन अमेरिकेंतली प्रसिद्ध संस्कृती ८०० च्या सुमाराक 'कोपान' शारांत नांदताली. त्या वेळार कोपान शारांत सोबीत राजवाडे पिरामीड आनी देवळां आशिल्लीं. तशेंच थंयचे लोक विज्ञान आनी साहित्यीक मळार खूब मुखार आशिल्ले अशें म्हण्टात. पूण स्पेनिश लोक थंय पावले तेन्ना कोपान शार तांकां विध्वंस केल्ले अवस्थेंत सांपडलें. थळावे इंडियन लोकय तें शार विसरून गेल्ले.

क्रिस्तोफर कोलंबस हो स्पेनिश खलाशी १५०२त काबो दे होन्डूरस भूंयशिराचेर पावलो. ताणें आपले कांय सांगाती थंय दवरून त्या भागाचेर स्पेनिश शेक बसयलो. उपरांत नव्या गजालींचो सोद घेवपाखातीर साबार स्पेनिश संशोधक आनी भोंवडेकारांनी थंय वचून आपलो राबितो केलो. स्पेनिश लोकांनी ल्हव ल्हव करून थळाव्या इंडियन लोकांक आपल्या शेकातळा हाडले. होन्डूरसाचेर ताबो मेळयतना स्पेनिशांनी खूब इंडियनांक मारून उडयले. कांय इंडियन रोगाच्यो धामी येवन काबार जाले, जाल्यार कांय जाणांक गुलाम म्हूण वेस्ट इंडिसाक धाडले. भांगर आनी रूपें हांचो सोद लागल्याउपरांत चड आनी चड स्पेनीश लोक हांगा येवन स्थायीक जावपाक लागले. तशेंच भांगर आनी रूपें खणून काडपाखातीर आफ्रिकेंतल्यान खूपी लोकांक गुलाम म्हूण हाडले. पूण होन्डूरसांतलो खण उद्वेग स्पेनियाडार्खातीर केन्नाच फायदेशीर थरलो ना.

१५ सप्टेंबर १८२१ ह्या दिसा होन्डूरस आनी मध्य अमेरिकेंतल्या हेर चार राज्यांनी मेळून आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. सुरवेक तो मेक्सिको साम्राज्याचो एक वांटो जालो. पूण १८३३त होन्डूरस वेगळो जावन तांणी मध्य अमेरिकेंतल्या हेर राज्यांक मेळून संयुक्त प्रांताची स्थापना केली. संयुक्त प्रांताच्या सरकारान सगळ्या थरांच्या लोकांखातीर समान कायदे चालीक लावपाचे यत्न केले. तेखातीर ताणें हक्क काडून घेतले. आपले हक्क परतून मेळोवपाखातीर जमीनदार आनी पाद्रींनी संयुक्त प्रांताक खर विरोध केलो. हाचो परिणाम म्हळ्यार १८३८त होन्डूरस संयुक्त प्रांतांतल्यान भायर सरलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत होन्डूरस हो मध्य अमेरिकेंतलो सगळ्यांत अशक्त देश आशिल्लो. हाका लागून ताच्या शेजारच्या

देशांनी ताचेर चेंपण हाडून आपलो स्वार्थ सादून घेतलो. चड करून गौतेमालान होन्डूरसांतल्या विरोधी पक्षांक फाटबळ दिवन थंय साबार उठाव घडोवन हाडले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या निमाणेकडेन अमेरिकेंतल्या कांय कंपन्यांनी होन्डूरसांत गुंतवणूक करपाक सुरवात केली. होन्डूरसाची भूंय आनी हवामान केळींची लागवड करपाक बरें आशिल्ल्यान चडशा कंपन्यांनी केळीच्या बागांनीच गुंतवणूक केली. तेखातीर देशाचे उत्तरेकडची भूंय, रानां आनी झोंपां मारून नितळ केलीं. केळ्यांची हाड-व्हर करपाखातीर तांणी रेल्वेमार्ग आनी बंदरय बांदिल्लें. केळ्यांच्या उत्पन्नांत वाड जायत रावलीं तशें तांणी शार उबारून कामगारांखातीर थंय शाळा आनी हॉस्पिटलांय बांदलीं. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक होन्डूरसाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान केळी-उत्पन्नाचेरच आदारिल्ली. हाका लागून होन्डूरस सरकारान ते कंपनीक केळ्यांचें उत्पन्न आनीक वाडोवपाखातीर कांय खाशेल्यो सवलती दिल्ल्यो. केळ्यांच्या वाडट्या उत्पन्नाक लागून त्या काळांत ताचो 'केळ्या प्रजासत्ताक' म्हूण उल्लेख जातालो.

विसाव्या शेंकड्याच्या तिसऱ्या दसका मेरेन देशांतली राजकीय स्थिती खूब इबाडिल्ली. त्या तेंपार देशांत क्रांतिकारी वातावरण पातळिल्लें. हाका लागून राश्ट्राध्यक्ष पदाचेर चड तेंप कोणच तिगूंक शकलोना. पूण १९३३त जनरल तिबूसिओ कारियास हो राश्ट्राध्यक्ष जाल्याउपरांत तो सोळा वर्सां त्या पदाचेर तिगून उरलो. कारियास हाणें हुकूमशाय पद्दतीन राजवट चलयली. ताका सत्तेभायरो करपाखातीर खूब उठाव जाले. पूण कारियासान ते मोडून उडयले. १९४८त ताणें अध्यक्ष पदाक सोडचीट दिली. उपरांत राजकीय स्थिती परतून हिंसक स्वरुपाची जाली. पूण १९५७त रामोन विलेडा मोरालस राश्ट्राध्यक्ष जाल्या उपरांत, ताणें राजकीय मळार कांय प्रमाणांत स्थिरता हाडून साबार शाळा, हॉस्पिटलां आनी रस्ते बांदले. १९६३त कोलोनल ओस्वाल्डो लोपेझ हाच्या फुडारपणाखाल सैमिकी उठाव जावन ताणें विडेला सरकार मोडून उडयलें. उपरांत वेंचून काडिल्ले समितीन नवें संविधान बरोवन लोपेझाक राश्ट्राध्यक्ष केलो. १९७१तले वेंचणुकेंत लोकांनी रामोन अर्नेस्टो कूझ हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. पूण १८७२त सैमिकी उठाव जावन लॉपेझ हो परतून राश्ट्राध्यक्ष जालो.

होन्डूरसाच्या १९६९च्या जमीन सुदारणा कायद्याक लागून होन्डूरसांत रावपी साबार एल् साल्वादोरच्या लोकांक आपल्या देशांत वचचें पडलें. हाका लागून जुलय १९६९त साल्वादोरचें सैन्य होन्डूरसांत रिगलें. १९७०त अमेरिका आनी खंडांतल्या हेर देशांचे मध्यस्थीन होन्डूरस आनी एल् साल्वादोरचो शिमे प्रश्न सोडयलो.

१९७५त लांच प्रकरणावयल्यान होन्डूरसाच्या सैन्यान लोपेझाक सत्तेभायरो केलो. ताचे सुवातेर कोलोनल अल्बर्टो कास्ट्रो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७८त आल्बर्टो हाकाय काडून उडयलो. १९८१त

भौशिक वेंचणूक घेवन रोबर्टो सुआझो कोरदोवा हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. ताचे उपरांत १९८५त जोसे आझाकोना होयो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८० सावन निकाराग्वांतल्या विद्रोह्यांनी होन्डूरसांत शरण घेवन थंयच्यान निकाराग्वांतल्या सांदीनिस्ता सरकाराआड झूज उबारिल्लें. हीं झगडीं सुमार धा वर्सां चालूच आशिल्लीं. १९९०चे वेंचणुकेंत सांदीनिस्ता सरकार गडगडलें, तेन्ना होन्डूरसांत शरण घेतिल्ले विद्रोही परत निकाराग्वांत गेले. देशाचो राज्यकारभार १९८२त आपणायल्ल्या कायद्याप्रमाण चलता. राश्ट्राध्यक्ष आनी विधिमंडळ भौशिक मतदानान वेंचून काडटात. कॅबिनेट नेमणूक करपाचे हक्क राश्ट्राध्यक्षाक दिल्यात. होन्डूरसाच्या राजकारभारांत सैन्याक चड म्हत्त्व आसा.

अर्थवेवस्था : अर्थीक मळार होन्डूरस हो लॅटीन अमेरिकेंतलो सगळ्यांत फाटसार देश. शेतवड हो देशांतलो चड म्हत्वाचो वेवसाय. देशांतले अर्दावयर लोक शेतवडींत वावुरतात. देशाक चडशी येणावळ केळीं आनी काफी निर्यातीसावन मेळटा. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक केळ्यांचो उद्देग अमेरिकी कंपन्यांनी सुरू केल्लो. त्या उद्देगांत तांणी व्हड गुंतवणूक केल्ली. पूण सद्या हो उद्देग होन्डूरन कंपन्यांनी घेतला. मको हें होन्डूरी लोकांचें मुखेल अन्न मक्याचे पिकावळीरवाला हेर पिकावळीपरस चड जमीन आसा. चवळी, कापूस, ऊंस आनी तंबाकू हांचीय पिकां कांय प्रमाणांत घेतात. सद्या गोरवां पोसपाच्या वेवसायाकय म्हत्त्व फाव जालां. नुस्तें, मदेर आनी मांस हांचीय कांय प्रमाणांत निर्यात जाता.

वट्ट कामगारांतले सुमार तिसरो वांटो कामगार सर्वीस उद्देगांत वावुरतात. घाऊक (Wholesale) आनी किरकोळ वेव्हार हो देशांतलो मुखेल सर्वीस उद्देग. देशांतलो म्हत्वाचो वेपार म्हळ्यार शेतकी म्हालाची वेगवेगळ्या सुवातींचेर पुरवण करप. निर्मिती उद्देगांत वट्ट कामगारांतले फक्त सातवो वांटो कामगार वावुरतात. निर्मिती उद्देगांत अन्न प्रक्रिया, सोरो आनी शितपेय, कपडो, कागद हांचो आस्पाव जाता.

येरादारीच्या मळारय हो देश फाटींच आसा. डांबरी रस्ते खूब उणे फक्त २% लोकांकडेन मोटारी आसात. शारांतले चडशे लोक बर्सींनी जाल्यार गांवगिऱ्या वाठारांतले चडशे लोक टांग्यांनी यो वच करतात. होन्डूरान रेल्वे मुखेलपणान फळ कंपन्यो चलयतात. तेगुसिगाल्पा आनी सान पेद्रो सुला ह्या शारांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. देशांत स दिसाळीं उजवाडा येतात. तातुंतलें 'ला त्रिबूना' हें चड म्हत्वाचें. चडशीं रेडिओ आनी दुरचित्रवाणी केंद्रां रवाजगी मालकेचीं. तेगुसिगाल्पा आनी सान पेद्रो सुला शारांतल्या सगळ्या टेलीफोन मार्गांचेर सरकारी नियंत्रण, जाल्यार केळीं उत्पादन भागांत फळ कंपन्यांचें नियंत्रण आसा.

समाजजीण : होन्डूरसांतले ९५% वयर लोक 'मिस्तिझोस' (स्पेनिश आनी रेड इंडियन हांची भरसण) आसात. सगळें मिस्तिझोस

स्पेनिश भास उलयतात. ते रोमन कॅथलीक धर्मीय. उत्तरेकडच्या केळीं उत्पादन वाठारांनी वेव्हारारवातीर इंग्लीश भाशेचो वापर करतात. होन्डूरसाचे आग्नेयेक सुमार २०,००० मिस्किती इंडियनांचो राबितो आसात. हो समाज थळावे इंडियन, खात्री आनी हेर लोकांची भरसण जावन तयार जाला. गारिफ्युना हे लोक देशाच्या वायव्य भागांत रावतात. ही जात सेंट व्हिसेट ह्या कॅरिबी जुंव्यावयल्या खात्री आनी आरावाक इंडियन हांची भरसण जावन तयार जाल्या. १७९७त सेंट व्हिसेट जुंव्यावयल्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी ह्या विद्रोही लोकांक होन्डूरस जुंव्याचेर हाडून सोडिल्ले. गारिफ्युना लोक चडकरून आरावाक भास उलयतात. ते स्पेनिश आनी इंग्लीश भाशेचोय वापर करतात होन्डूरसाचे उत्तरेकडच्या बे जुंव्याचेर इंग्लीश भास उलोवपी प्रोटेस्टंट पंथीय लोक रावतात. हे लोक गारिफ्युना, इंग्लीश आनी खात्री लोकांची भरसण जावन तयार जाल्यात. देशांतले सुमार ६०% लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात. हातूंत मुखेलपणान गरीब शेतकामत्यांचो आस्पाव जाता. ते मातयेच्या घरांनी रावतात.

शिक्षणीक मळारय हो देश खूब फाटीं आसा. देशांतले सुमार अर्दावयर लोक अशिक्षीत. कायद्यान सात ते बारा वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक शिक्षण सक्तीचें आसा. पूण ह्या कायद्याचें पालन जायना. गांवगिऱ्या वाठारांनी शाळांची संख्या खूब उणी आसा. देशांत एकच विश्वविद्यालय आसा. तशेंच शेतकी, विज्ञान आनी थळावे संस्कृतायेक प्रोत्साहन वा फाटबळ दिवपाखातीर खाशेली विद्यापिठां उबारल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

होमरूल चळवळ : होमरूल हाचो शब्दशः अर्थ स्वराज्य असो जाता. इ.स. १८८५ वर्सा सावन चलिल्ल्या इंग्लिशांआडच्या भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामांतल्या बऱ्याचशा ल्हान - व्हड सनदशीर आनी शांतीकायेच्या आंदोलनांतलीच एक म्हणजे होमरूल चळवळ. ही चळवळ सुरू जावन दोन वर्सांतच सोंपली. ब्रिटीश दीपसमूहांत आयर्लंड हें ग्रेट ब्रिटनांत म्हळ्यार इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स आनी आयर्लंड हांच्या संयुक्त राश्ट्र राज्यांत रावपाक केन्नाच तयार नाशिल्लें. आयर्लंडची म्हळ्यार प्रत्यक्षांत फक्त उत्तर आयर्लंडचीच स्वतंत्र राश्ट्राची मागणी 'होमरूल' आंदोलन म्हणून नामनेक पाविल्ली. अॅनी बेझंट ही धार्मिक आनी सामाजिक स्वरुपाचें कार्य करपी आंग्लदेशीय विदुशी इ. स. १८९३ वर्सासावन भारतांत स्थायिक जाल्ली. इ.स. १९०८ ते १९१३ ह्या काळांत तिणें जायते खेपे इंग्लंडाक भेट दिली. थंय आयर्लंडची होमरूल चळवळ तिणें लागींच्यान पळयली आनी तेच पद्धतीचेर भारतीय स्वातंत्र्यारवातीर लढो संघटित करपाचो अशें थारावन इ.स. १९१६ वर्सा तिणें होमरूल लीगाची स्थापणूक केली. ही चळवळ इ.स. १९१८ वर्सा सुरू जाली. पयलें म्हाझूज

सुरू आसतनाच अॅनी बेझंट हिणें होमरूलाची मागणी केली. म्हाझुजांतल्या भारतीयांच्या सहभागान तिच्यांत नव्यो आशा निर्माण जाल्ल्यो, नवो धीर आयिल्लो. आपुणूय झुजून, जैत मेळोवंक शकता ह्या प्रत्ययाक लागून तांच्यांतलो न्यूनगंड उणो जावन नवो आत्मविश्वास निर्माण जाल्लो. अॅनी बेझंट हिच्या कार्याक लोकमान्य टिळकान तेंको दिल्लीयान भारतांतल्या ह्या राजकीय आंदोलनाक एकदम गती आयली. लोकमान्य टिळकान पुण्यांत २८ एप्रिल १९१६ दिसा इंडियन होमरूलाचें कार्य सुरू केलें.

टिळकाच्या लीगाचें कार्य महाराष्ट्र आनी मध्यप्रांतापुरतें आनी बेझंट हिच्या लीगाचें कार्य उरिल्ल्या भारतांत चलोवचें अशें थारील्लें. चेन्नई प्रांतांत ही चळवळ खुबूच फळफळ्ळी. अॅनी बेझंट ही थिऑसॉफिस्ट आशिल्ल्यान भारतांत जंय जंय थिऑसॉफिस्ट समाजाची स्थापणूक जाली थंय थंय होमरूल लीगाच्यो शाखो सुरू जावंक लागल्यो. विद्यार्थी वर्गांत ह्या आंदोलनाविशीं खूब ओड निर्माण जाली. होमरूलाचे मागणेखातीर सगळ्याक सभा जावंक लागल्यो. आंदोलन खूब खबर जाता अशें दिसतकच चेन्नई सरकारान अॅनी बेझंट आनी तांचे दोन वांगडी वाडिया आनी अरुडेल हांकां बंदखणींत उडयले, पूण लोकमान्य टिळकाक अटक करपाबदला ताचेकडल्यान धा - धा हजार रुपयांचें वैयक्तिक हमीपत्र घेतलें. पूण मुंबय उच्च न्यायालयान हे सरकारी हुकूम अवैध थारायले. चेन्नई सरकारानूय रोकडेंच अॅनी बेझंट आनी तिच्या वांगड्यांक सोडले.

१७ जानेवारी १९१७ दिसा भारत सरकाराच्या गृहमंत्र्यान एक गोपनीय अहवाल ब्रिटीश सरकाराक धाडलो. त्या अहवालांत म्हणिल्लें, टिळक आनी अॅनी बेझंट हांकां सद्या लोकांचो खूब तेंको आसा. त्या मानान मवाळ पंगड कुशीक पडला. तेन्ना तांणी लोकप्रियता वाडोवपाखातीर राजकीय सुदारणा करप गरजेचें. व्हॉईसरॉयानूय सुदारणांविशीं आग्रह धरिल्लो. टिळकाच्या होमरूल लीगाचे पयल्या वर्साच चवदा हजार सभासद जाले आनी रोकडीच ही संख्या तीस हजारांचेर गेली. इ.स. १९१८ वर्सा ब्रिटीश मजूर पक्षान भारताची होमरूलाची मागणी मान्य करची अशे तरेचो थाराव संमत केलो. होमरूलाचे म्हळ्यार अॅनी बेझंट हिणें केल्ले मागणेंत, ग्रामपंचायती, नगरपालिका, जिल्हापरिशद, प्रांतिक शासन आनी राष्ट्रीय शासन ह्या सगळ्या थरांचेर स्वायत्तता मागिल्ली. पुराय स्वराज्य जाय, पूण ब्रिटीश साम्राज्याचें एक घटक राष्ट्र म्हणून रावपाक तयार आसा अशें उतर ब्रिटीश सरकाराक दिल्लें. साम्राज्यांतलीं सगळींच राष्ट्रां स्वायत्त आसचीं, त्या सगळ्यांची मेळून एक व्हड लोकसभा आसची आनी तातूंत भारताक इंग्लंडासकट हेर सगळ्या राष्ट्रांवांगडा समानतेच्या तत्वाचेर प्रतिनिधित्व मेळचें अशें अॅनी बेझंट हिणें आपले मागणेचें स्वरूप स्पश्ट केल्लें. इ.स. १९१७ च्या ऑगस्ट म्हयन्यांत भारतमंत्री मॉटेग्यू हाणें भारताक पांवड्या पांवड्यान स्वातंत्र्य दिवपाचो ब्रिटीश सरकाराचो हेत जाहीर केलो आनी भारतीय फुडाऱ्यांकडे विचारविनिमय

करपाखातीर तो भारतांत आयलो. तेन्नाच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसीन अॅनी बेझंट हिका अध्यक्ष म्हणून वेंचून काडली. ह्या दोनय कारणांक लागून होमरूल चळवळ थंडावली. इ.स. १९२० वर्सा लोकमान्य टिळकाक मरण आयलें. तोमेरेन महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाल स्वातंत्र्य आंदोलनाक नवें मोडण लागतालें. तेखातीर होमरूल आंदोलन सोंपलें.

- कों. वि. सं. मं.

होमिओपथी : (पळेयात परिशिष्ट).

होळकर, अहिल्याबाई : (जल्म : इ.स. १७२५, चोंडी, बीड जिल्हो, महाराष्ट्र; मरण : इ.स. ऑगस्ट १७९५).

मराठ्यांच्या इतिहासांतली एक म्हान बायल. तिच्या बापायचें नांव माणकोजी शिंदे. दो जातीन धनगर आशिल्लो. गांवची पाटीलकी

ताचेकडे आशिल्ली. इ.स.

१७३३ वर्सा पिरायेच्या

आठव्या वर्सा, सुभेदार

मल्हारराव होळकर हाचो

पूत खंडेराव हाचेवांगडा

तिचें लग्न जालें.

स्वामिभक्त, उदार आनी

धार्मिक वृत्तीचो मल्हारराव

स्वकर्तृत्वान माळव्याचो

सुभेदार जाल्लो. असो हो

माव आनी धर्मिक करारी

वर्तनाची माय गौतमाबाई हांच्या सहवासांत अहिल्याबाईचें व्यक्तिमत्व फुलत गेलें. तिका बाळबोध वाचन आनी मोडी लिखाण हांचें शिक्षण दिल्लें. अहिल्याबाईक घोवाचें सूरव चडशें मेळ्ळेंना. तिचो घोव खंडेराव हो व्यसनी आशिल्लो. तशेंच ताका शिकारेचो नाद आशिल्लो. अहिल्याबाईक एक पूत आनी एक धूव. पूताचें नांव मालेराव आनी धुवेचें नांव मुक्ताबाई आशिल्लें. इ.स. १७५४ वर्सा सुरजमल जाटावांगडा कुंभेरी हांगा जाल्ल्या झुजांत खंडेरावाक गुळी लागून मरण आयलें. ताच्यो हेर बायलो ताच्या वांगडा सती गेल्यो. पूण मावान अहिल्याबाईक सती वचपाक दिलीना.

मल्हारराव खूबदां पेशव्यांबरोबर मोहिमांनी उरतालो तेन्ना अहिल्याबाई घरचीं आनी दौलतीचीं कामां पळयताली. इ.स. १७६६ वर्सा मल्हाररावाक मरण येतकच अहिल्याबाईचेर व्हड आघात जालो. ताणें पेशव्यांकडल्यान इंदोर संस्थानाची जहागिरी मेळयल्ली. मल्हाररावा उपरांत मालेरावाक पेशव्यांकडल्यान रीतसर सरदारकी मेळ्ळी पूण तो व्यसनी आनी पिशांतूर आशिल्ल्यान ताणें फक्त आठ-धा म्हयने

कारभार केलो आनी पिरायेच्या बाविसाव्या वर्सा ताका मरण आयलें. ताका लागून अहिल्याबाईक खूब जालें. उपरांत तिणें तुकोजी होळकर नांवाच्या एका सोयऱ्याक मल्हाररावाचे बायलेचे मांडयेर पोसको दिवन ताचेकडे फौजेची आनी मोहिमांची जापसालकी सोंपयली. ती स्वता खाजगी आनी दौलतीचो कारभार पळोवंक लागली. इंदोर सावन लागसारच नर्मदाचे देगेर महेश्वर हांगा तिणें आपली. राजधानी केली आनी थंयच रावन ती राज्यकारभार करूंक लागली. तेन्ना दरबारांतलो पोरनो दिवाण गंगोबा तात्या हाणें अहिल्याबाईक, आपल्याक पोसको घेवन कारभार आपल्याकडे सोंपय म्हूण खूब विनवणी केली. पूण ती बधना तें पळोवन ताणें राघोबादादाकडे संधान सादलें आनी ताका इंदोराचेर घुरी घालून दोलत बळकावपाची विनवणी केली.

तेप्रमाण राघोबादादान आपली तयारी केली. ह्या कारस्थानाचो वास अहिल्याबाईक लागनाफुडें तिणें राघोबाचे घुरयेक तोंड दिवपाची तयारी केली. भोसले, गायकवाड, दाभाडे आनी शिंदे हांकां तिणें आपल्याक आदार करपाविशीं गुपीत पत्रां धाडलीं आनी पुण्याक जासूद धाडून माधवराव पेशव्याकडे दाद मागली. पेशव्यानय तिका बिनधास्तपणान पारिपत्य करपाविशीं निरोप धाडलो.

अहिल्याबाई झूजची ना. ती कबलात करून खंडणी दितली अशी राघोबाची कल्पना आशिल्ली. पूण जेन्ना ती झुजाक तयार आशिल्ल्याचें राघोबाक समजलें तेन्ना तिची तयारी, हिंमत आनी दावपेच पळोवन ताका अजाप जालें. चढाई केली जाल्यार होळकरांकडल्यान खर विरोध जातलो वा हार लेगीत मानची पडटली. बायल मनशेकडल्यान हार घेवप हाचे सारकी लज ना. अशे स्थितींत झूज टाळून मान राखचो हेंच बरें असो विचार करून राघोबान सामोपचाराचीं उलोवणीं केलीं. उपरांत राघोबा इंदोराक अहिल्याबाईक मेळपाक गेलो. अशे तरेन धीरान आनी मुत्सद्देगिरीन राघोबाचेर तिणें जैत जोडलें. हाका लागून तिका खूब नामना मेळ्ळी. पेशवे, शिंदे, मोगल, निजाम हांचेर तिचे कर्तबगारीची छाप बसली. अहिल्याबाईन सुमार अठ्ठावीस वर्सां कारभार केलो.

अहिल्याबाईन मावाच्या वेळच्या बऱ्याचशा कायद्यांनी सुदारणा केल्यो. फौजेच्या बळग्याचेर तिणें रामपुऱ्याचे आनी चंद्रावंतांचे (राजपुतांचें) बंड मोडून काडलें. पेशव्याचेर तिची खूब निश्ठा आशिल्ली. हेर राज्यांकडेय तिचे बरे संबंद आशिल्ले. अहिल्याबाईन भरपूर दानधर्म केलो. देव, ब्राह्मण आनी गाय ह्यो तीन गजाली तिका खूब पूज्य आशिल्ल्यो. तिका पांडित्याची आनी पंडितांची कदर आशिल्ली. विद्वान, पंडित, ज्योतिशी, वैद्य, कीर्तन - प्रवचनकार, कलाकार हांचो ती सदांच पाहुणचार, आदरसत्कार करताली.

तिणें बांदिल्लीं देवळां, देवळांचे जीर्णोद्धार, घाट, धर्मशाळा, बांयो आनी अन्नछत्रांक लागून भारतभर अहिल्याबाईचें नांव घेवप जाता. जंय जंय तीर्थ आनी क्षेत्र आसा थंय तिची याद स्मृती आसा.

काशी, गया आनी सारटी सोमनाथ हांगाच्या देवळांचो तिणें जीर्णोद्धार केलो. बारा ज्योर्तिर्लिंगांक, उपरांत सप्तपुऱ्यो आनी चार धामांक तिणें द्रव्यदान केलें. अयोध्या, मथुरा, हरद्वार, काशी, कांची, अवंती, द्वारका ह्यो सप्तपुऱ्यो आनी बदरीनारायण, द्वारका, रामेश्वर, जगन्नाथपुरी हीं चार धामां हांगा देवळां, घाट, अन्नछत्रां, धर्मशाळा तिणें बांदल्यो आनी यात्रेकरुंची सोय केली. तिचे यादीक तुकोजीचो अनौरस पूत श्रीमंत यशवंतराव होळकर हाणें इ.स. १७९९ वर्सा महेश्वर नगरांत घाट बांदलो आनी अहिलेश्वर नांवाचें व्हड देवूळ बांदलें.

- कों. वि. सं. मं.

होळी : एक लोकोत्सव. हाका उत्तरेंत होरी, महाराष्ट्रांत होळी वा शिमगा आनी कोंकण - गोंयांत शिमगो अशीं नांवां आसात. देशीनाममालेंत हेमचंद्रान ह्या उत्सवाक 'सुगिम्हअ' म्हणजे 'सुग्रीष्मक' अशें नांव दिल्लें. ह्या नांवापसूनच कोंकण - गोंयांतल्या मराठींत 'शिमगो' हें उत्तर सिध्द जालां आनी महाराष्ट्रांत हेर भागांत वर्णविपरीत शिमगा अशें ताचें रूप चालींत आयलें अशें जाणकारांचें मत आसा.

फाल्गुनी पुनवेपसून पंचममेरेन पांच ते स दिसांभितर देशाप्रमाण कांयकडे दोन दीस तर कांयकडे पांच दीस हो उत्सव मनयतात. ह्या उत्सवांत होलिका दहनाचें वा होळी पेटोवपाचें मुखेल विधान आसता. ह्या होळी पेटोवपाचे परंपरेची सुरवात होलिका वा होलाका, दूढा, पुतना हांच्यासारक्या ल्हान भुरग्यांक पिडा दिवपी राक्षसिणींच्या दहनाच्या पुराणोक्त कथांत आसूं येता वा मदनदहनाच्या कथेंतय ती आसपाक शकता. कांय विद्वानांच्या मतान हो पुर्विल्ल्या अग्निपुजकांचे परंपरेचो अवशिष्ट आविश्कार आसुंये.

ह्या उत्सवाचो धार्मिक विधीविधान अशें भद्रा नाशिल्ल्या फाल्गुनी पुनवेच्या सांजे व्रत करप्यान शास्त्रपूत मार्गान होळी पेटोवची. होळी मात दिसाची पेटोवची न्हय. कर्त्यान पयलीं शुचिभूत जावन आनी देशकालाचो उच्चार करून 'सकुटूम्बस्य मम दुष्टदाराक्षसी प्रीत्यर्थं तत्पीडापरिहारार्थं होलिका पूजनमहं करिष्ये ।' असो संकल्प करचो. मागीर लांकडां, कापट्यो, शेणयो हांची रास करून तातूंत एरंड वा तसल्याच कसल्याय झाडाची खांदी उबी करची. उपरांत 'श्रीहोलिकायै : नमः असो प्रणाम मंत्र म्हणून होळयेची शोडशोपचार पुजा करची आनी मागणें करचें. ताचेउपरांत होळयेक तीन प्रदक्षिणां घालच्यो आनी बोंब मारून हळशिकावर्णीं उतरां म्हणचीं, नाचचें आनी गावचें.

भविष्यपुराणांत ह्या सणाची कथा दिल्ली आसा ती अशी - पयली दूढा वा ढोंढा नांवाची एक राक्षसी गांवांत येवन ल्हान भुरग्यांक पिडापीड करताली. तेन्ना लोकांनी तिका बुरश्यो गाळी आनी शाप दिवन, सगळ्याक उजो पेटयलो आनी तिका भिसडायली. अशेतरेन तांणी तिका धांवडायली. ह्या उत्सवाचें लौकिक विधीविधान अशें -

होळी पुनवेचे पयलीं येवपी पुनवेच्या (म्हणजे माधी पुनवेच्या) दिसा गांवाच्या मदेगाक वा नाक्याचेर एक एरंडाची खांदी पुरून होळयेची म्हूर्तम्हेड रोयतात. हे पुनवेक दांडीपुनव अशेंय म्हण्टात. उपरांत फाल्गुन शुध्द पंचमीपसून होळये खातीर लांकडां, शेणकुटां एकठांय करपाक सुरवात जाता. लांकडां - शेणकुटां चोरून हाडचीं असो समज आसा. होळी पेटोवपाखातीर लागपी उजो चांडाल जातीच्या एकाद्र्या मनशाकडच्यान वा ल्हान भुरग्याकडच्यान हाडचो अशें सांगलां. होळी पेटल्या उपरांत गांवाभायर वचून वा गांव व्हड आसल्यार ताच्या गल्ली गल्लीनीं, गटांनी भोंवन, वाद्यां वाजयत, बुरशो गाळी मारीत आनी बुरशी पदां म्हणत, नाच करत दिसाचो सगळो वेळ सारपाचो. ह्या वेळार खंय खंय दानां करपाचीय प्रथा आसा. पुराय होळी जळ्ळ्या उपरांत ती दूद वा तूप शिंपडावन शांत करची आनी जमिल्ल्या लोकांक नाल्ल, अनस सारकिल्लीं फळां वांटचीं. त्या दिसाची सगळी रात नाचून आनी गावन सारची. दुसऱ्या दिसा सकाळीं खूब हळशिकावणें उलोवन होळयेचो गोबर विसर्जित करचो. कांय जाग्यांनी हो गोबर आनी शेण, चिरवल आंगाक मारवून नाचप-गावप करपाचीय चाल आसा. ह्या दिसा चांडालाक स्पर्श करपाचो मुखेल विधी शास्त्रांत सांगिल्लो आसा.

पयलीं हो सण चडकरून लौकिक पातळेवयलोच आसुंये. कालांतरान तातूंत उच्च संस्कृतीच्या लोकांकडल्यान कितल्याय धार्मिक आनी सांस्कृतिक विधीविधानांची भर पडली तरीय ह्या सणाचें लौकिक स्वरूप मातय ना जालें ना हें आयज होळयेचें सगळेकडेन प्रचलित आशिल्लें स्वरूप पळयतकच जाणवता.

आयच्या होळयेच्या उत्सवांत जायत्यो तरा आस्पाविल्ल्यो आसात. होलिकोत्सव, धुलिकोत्सव आनी रंगोत्सव ह्यो तीन तरा सहजतायेन दिसतात. होळी, धुळवड आनी रंगपंचमी हीं तांचीं वळखिचीं नांवां. भारताच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी ह्या तीनय प्रकारांची होळी मनयतात. तशेंच प्रांताप्रमाणय तिचे वेगवेगळे अविश्कार जातात.

फाल्गुन शुध्द चतुर्दशीक बंगालांत दोलायात्रा नांवाच्या उत्सवाक सुरवात जाता. त्या दिसा घरांतलो यजमान उपाशी रावन सकाळीं कृष्णाची आनी सांजेची अग्नीची पुजा करता. पुजा सोंपल्या उपरांत कृष्णमुर्तीचेर फल्गू म्हळ्यार गुलाल उधळोवन जमिल्ल्या मनशांचेरय तो उधळटात. उपरांत घराभायर एक व्हडली तणाची मनशाची आकृती करून लासतात. हीच थंयची होळी. पूण बंगालांतल्या कांय जातींनी मात महाराष्ट्राप्रमाण सगळ्या तरांचीं धुमशेणां चलतात. तो उत्सव फाल्गुन शुध्द त्रयोदशीपसून पुनवेमेरेन चलता. पुनवे दिसा कृष्णमुर्ती झोपाळ्याचेर वा पाळण्यांत दवरून तिका झोकड्यो काडटात. बंगालांतल्या खेड्यांनी जाल्यार हो उत्सव भौशिक स्वरूपांत मनयतात.

ओडिसा प्रदेशांत होळी जायना. फकत दोलोत्सव जाता. थंयचे चैतन्यपंथी लोक कृष्णमुर्तीची पालखेंतल्यान घरान घर मिरवणूक

द्वरतात. दर घरांत कृष्णमूर्तीक अत्तर लावन गुलाल उधळटात. तशेंच तांकां वस्त्रप्रारवणां आनी दक्षणां दितात. कांय जाग्यांचेर गोप लोक आपल्याभितरल्या एकट्याक कृष्णाचो भेस करतात आनी ताचे भोंवतणीं टिपण्यांचो नाच करतात.

उत्तर प्रदेशांत फाल्गुन शुध्द पंचमीपसून पुनवेमेरेन तांबडे - हळदुवे कपडे घालून गुलाल उधळायत आनी पदां म्हणत लोक कालक्रमणा करतात. पुनवेच्या दिसा नाक्याचेर होळी पुजनाचो आनी दहनाचो सुवाळो जाता.

महाराष्ट्रांत कांय सुवातींनी हो उत्सव फाल्गुन शुध्द नवमी पसून पुनवेमेरेन जाल्यार कांय कडे पुनव ते उमास ह्या काळांत जाता. आंबो, माड, माडी, एरंड सारकिल्ल्या झाडांचें वा खांदयांचें दहन करपाची चाल आसा. होळयेक पुरण पोळयेचो निवेद्य लागता. होळयेच्या निमतान पयलीं एकामेकांच्या आंगाचेर अश्लीलता सूचक उतरांचे वा चित्रांचे ठशे काडपाची, तमाशाचे फड गाजोवपाची, कॉफी, भांग, सोरो, अफू हांच्यासारकीं उत्तेजक पेयां आनी द्रव्यां घेवन हळशीकावणें आनी अर्वाच्य पदां म्हणपाची वा गाळी मारपाची चाल सगळेकडेन आशिल्ली. तशेंच होळयेकडेन बसून गंजीका, इस्पीक वा सोंगाटयोय (पगांचो खेळ) खेळटाले. होळयेच्या दुसऱ्या दिसा होळयेचेरच तापयल्ल्या उदकान न्हाताले. मागीर होळयेची पुजा करून, गोड-धोड जेवण करताले आनी देवाचे भेटेक वताले.

गोंयांत गांवागांवांनी ग्रामदेवतेच्या देवळाफुडें होळी उबी करतात. तेंखातीर कांय दीस पयलींच एक झाड पळोवन दवरतात. होळयेच्या राती गांवकरी ढोलकें वाजयत त्या झाडाकडेन वतात. झाडाची पुजा करून तें कापतात आनी सुमार १५-२० हातांचो उबो कुडको खांद्यार घेवन गांवकरी नाचयत देवळाकडेन येतात. थंय एका फोणकुलांत तो झाडाचो तोणको उबो करतात. ताका आंब्याच्या पानांनी नटयतात. ताच्या एका तोंकाक नाल्ल दवरतात आनी ताच्या फुड्यांत एक कागदाचो झेंडो लायतात. मागीर होळयेक हळद-कुंकूम लायतात आनी नाल्ल फोडटात. तेन्नाच जें कितें हळशिकावणें उलोवपाचें आसता तें उलयतात.

हें हळशिकावणें उलोवपाफाटलो उलगडो असो करूं येता - फाल्गुन शुध्द १५क पुर्वा फाल्गुनी नखेत्र येता. त्या नखेत्राची देवता भग. भगा चो रूढ अर्थ आसा जननेंद्रिय, म्हणजेच बायलेचें इंद्रिय. तेन्ना भगाच्या नांवान अश्लील उलोवप ही एक पुजाच. तो ते देवतेचो सन्मान जावन आसा.

गोंयांत होळयेच्या निमतान वेगवेगळ्या तरेचीं सवंगां येतात. 'खेळये' येतात आनी मागीर राधानाच जाता.

मद्रासांत शिवालय मुरवार पेटयतात. हो मदन दहनाचोच प्रकार आसुंये.

- कों. वि. सं. मं.

ह्यूम, अँलन ऑक्टवियन : (जल्म : ६ जून १८२९, मॉटॅरॉस, मरण : ३१ जुलय १९१२, लंडन).

भारतांतलो ब्रिटीश प्रशासक आनी भारतीय राश्ट्रीय सभेचो संस्थापक. ताचो बापूय जोसफ ह्यूम एक उग्र राजकारणी आशिल्लो. अँलन १९४९ त बंगाल प्रांताचे शासकीय सेवेंत भितर सरलो. १८५७तल्या उठावा वेळार ह्यूम इटावा जिल्ह्याचो मॅजिस्ट्रेट म्हूण कारभार पळयतालो. उपरांत वायव्य प्रांतांत तो सरकारी महसूल खात्याचो अधिकारी जालो. १८७० - ७९ मेरेन तो केंद्र सरकारांत कारभारी म्हूण वावूरतालो. पूण नेमाळ्यांतल्यान तो भारतीय लोकांच्या गाराण्यांक वाचा फोडटा आनी भारतीय लोकांकडेन आशिल्ली ताची कळकळ पळोवन, ब्रिटीश सरकारान ताची परतून प्रांताचो कारभारी म्हूण नेमणूक केली.

ल्हानपणासावनच ह्यूमाक लोककल्याणाची तळमळ आशिल्ली. देखून भारतीय शासकीय सेवेंत ताणें शिक्षण, पोलीस खात्यांतली सुदारणा, सोन्याचो वेपार, भारतीय भाशेंतलीं नेमाळीं, बालगुन्यागार सुदारणा केंद्रां अशा साबार विशयांनी खोलायेन लक्ष घालून तातूंत सुदारणा घडोवन हाडपाखातीर तो वावूरलो. तो प्रशासक म्हूण काम करता आसतना ताणें सुचयल्ल्यो सुदारणा कांय प्रमाणांत सरकारान मान्य करून घेतिल्ल्यो.

शासकीय सेवेंतल्यान १८८२त तो निवृत्त जाल्याउपरांत आपले कल्पनेप्रमाण भारतीयांच्या कल्याणाखातीर स्वतंत्रपणान वावूरपाक लागलो. १८८५त भारतीय राश्ट्रीय सभा (काँग्रेस) अस्तित्वांत आयली. उपरांत बावीस वर्सां ताणें काँग्रेसचो सचीव म्हूण वावर केलो. सुरवेच्या काळांत काँग्रेसचो सचीव म्हूण वावर केलो. सुरवेच्या काळांत काँग्रेसीन उदारमतवादी पद्दत आपणायली. पूण उग्र कल्पना वाडत गेली तेन्ना ह्यूमाचो काँग्रेसीवयलो ताबो गेलो. १९१४त तो भारत सोडून लंडनाक गेलो. थंय 'डलवीच लिबरल संस्थेचो' अध्यक्ष म्हूण ताणें मरसर वावर केलो.

अँलन ह्यूम हो बरो प्रशासक, समाजसेवक आशिल्लो. तशेंच शेवण्यांसंबंदीं म्हायती एकठांय करपाचीय ताका आवड आशिल्ली. 'द गॅम बर्ड्स ऑफ इंडिया, बर्मा अँड सिलोन' ह्या शेवण्यांविशीं म्हायती दिवपी पुस्तकाचो तो सह-लेखक आसा. तरेकवार सवण्यांचीं एकठांय केल्लीं पारवां, काती आनी तांतयां उपरांत ताणें ब्रिटीश म्युझियमाक दिलीं. भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेसचो संस्थापक म्हूण ताका भारतीय इतिहासांत म्हत्वाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ह्यूमन सोसायटी : समाजशास्त्राचेर आदारिल्लो एक ग्रंथ. हो ग्रंथ किंग्जले डेव्हिस हाणें इ.स. १९५० च्या सुमाराक बरयलो. ह्या ग्रंथावरवीं ताणें मानव समाजाचें स्वरूप, मनीस आनी समाज,

मुखेल समुह, मुखेल संस्था, लोकसंख्या आनी समाज, समाजीक परिवर्तन ह्या मुखेल मुद्याचेर आपले विचार मांडिल्ले आसात.

मानवी समाजाचें स्वरूप सांगतना डेव्हिसान मनीस प्राण्याचे संस्कृतीवरवीं मनशाचें वेगळेंपण स्पश्ट केलां. कारण संस्कृतीचें स्वरूप हें मनशाची विचार पद्दत आनी वागणूक हांचेर प्रभाव घालपी आसा. फुडें समाजशास्त्रीय दृश्टीकोन स्पश्ट करतना डेव्हिसान आयच्या समाजामुखावयले व्यापक प्रस्न म्हळ्यार समाजीक रचणूक, समाजीक कार्यां, संघटना आनी कार्य हांचो आशिल्लो संबंद, समाजीक आंतरक्रिया, समाजीक परिवर्तन कशें जाता, ह्या समाजाच्या मूलभूत प्रस्नांचीं उत्तरां तात्विक वा धर्मीक आंगान दिनासतना समाजीक आंगान दिवपाचो यत्न केला. तशेंच समाजीक धोरणां थारावपाखातीर समाजाचें गिन्यान मेळोवप गरजेचें आसता आनी हें गिन्यान समाज शास्त्राच्या अभ्यासावरवीं मेळटा. तेचपरी मनशाक स्वताविशींचें आनी समाजाविशींचें सूक्ष्म संवेदन जाणून घेवंक मेळटा.

समाजांतलीं नियंत्रणात्मक नियमनां, दर्जा, कार्याव्ति भुमिका हांचें विवेचन करून तेवरवीं डेव्हिसान समाजीकरण हे प्रक्रियेचें म्हत्व कशें आयलां तें दाखोवन दिलां. समाजीकरणांत स्वत्वाचो विकास हो भाग म्हत्वाचो आसता. समाजापसून पयस राविल्ल्या भुरग्यांचीं उदाहरणां दिवन संस्कारण जाल्ल्यान हीं भुरगीं शारिरीक आनी बौद्धिक नदरेन कमी वाडीचीं कशीं उरलीं हें ताणें स्पश्ट केलां.

समाजाचो अभ्यास करतना समाजांत आशिल्ल्या पंगडाचो अभ्यास करप गरजेचें आसा, ते नदरेन डेव्हिसान प्राथमिक गट, दुय्यम गट, गांवगिरे आनी नागरी गट, जमाव, जनसंपर्क जाती, स्तरव्यवस्था, लग्न आनी कुटूंब आदिंचेर आपले विचार उक्तायल्यात.

फुडें ह्या ग्रंथांत ताणें विज्ञान आनी तंत्रविज्ञान, अर्थीक, राजकीय आनी धर्मसंस्था हांचें विवेचन केल्लें आसा. तंत्रविज्ञान आनी समाज हांचो विचार करतना ताणें तंत्रविज्ञानाचेर प्रभाव आशिल्ल्या अर्थीक आनी राजकीय संस्थांक म्हत्व दिलां. राज्य संस्थेक आशिल्ली सार्वभौम सत्ता, संरक्षणाविशींच्या कार्याची मक्तेदारी हाकालागून गटांची राखण आनी समाजीक नियमनांची अंमलबजावणी हीं म्हत्वाचीं कामां राज्यसंस्था करता. लोकशाही राजकीय संघटना अशेतरेन बांदिल्ली आसता, लोक आपले पसंतीचे शासनकर्ते वेंचूक शकतात. डेव्हिसान विश्वराज्याची संकल्पनाय प्रतिपादन केल्ली आसा.

धर्मसंस्थेविशींच्या समाजशास्त्रीय दृश्टीकोणांत डेव्हिस हाणें अशें स्पश्ट केलां धर्म हो कांय वैयक्तीक आनी समाजीक म्हत्वाचीं कार्यां करता. धर्म गटांच्या मुल्यांक बळ मेळोवन दिता आनी समाजांतल्या फुटीरपणाचे प्रवृत्तींचेर बंदी घालता.

डेव्हिसाच्या विवेचनांतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो मुद्दो म्हळ्यार समाजीक परिवर्तन. ताच्या मतान समाजीक मूल्यां, वेगवेगळा प्रकारच्यो क्रिया, नियमनां, आंतर - क्रिया - प्रक्रिया. हांकांलागून समाजीक

परिवर्तन घडटा. हातुंतल्या एका विभागांतलो बदल ल्हव ल्हव हेर विभागांत जावन परत नवें परिवर्तन जाता.

डेव्हिसान ह्या ग्रंथांत फकत एकाच विचार प्रवाहांचो आग्रो धरीनासतना विसाव्या शतमानांत रूढ आशिल्ल्या समाज शास्त्राविशींच्या विचारांची गांथन केल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ळ : देवनागरी वर्णमाळेंतलें चौतिसावें अक्षर. ह्या वर्णाच्यो तीन अवस्था आसात. हातुंतली पयली आनी दुसरी अवस्था इ.स. च्या दुसऱ्या शतमानांतल्या शक क्षत्रप उषवदांत आनी ताची बायल दक्षमित्रा हांच्या नाशिक हांगाच्या लेखांत दिसून येता. तिसरी अवस्था काकतीय वंशांतल्या राजा गणपती हाच्या काळांतल्या चेंब्रोल लेखांत (इ.स. १२१३) मेळटा. जिबेचें मूळ हें ह्या वर्णाचें उच्चारण स्थान आसा.

‘ळ’चो विकासक्रम असो -

ळ = ८ ८ ८ ८

- कों. वि. सं. मं.

क्ष : देवनागरी लिपयेंतलो पस्तिसावो वर्ण. हाच्यो पांच - स अवस्था मेळटात. पयली अवस्था इ. स. च्या दुसऱ्या शतमानांतल्या उषवदांत आनी दक्षमित्रा हांच्या नाशिक हांगाच्या लेखांत; दुसरी इ.स. दुसऱ्या शतमानांतल्या शक क्षत्रप रुद्रदामा हाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत; तिसरी इ. स. च्या ४ थ्या शतमानांतल्या गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त हाच्या अलाहाबाद हांगाच्या खांब्यावयल्या लेखांत; चवथी इ. स. च्या सव्या शतमानांतल्या ‘उष्णीषविजयधारिणी’ नांवाच्या ताडपत्री पुस्तकांत; पांचवी मेवाडचो गुहिलवंशी रावळ समरसिंह हाच्या वेळच्या (इ.स. १२७३) चिरवा लेखांत आनी सवी अवस्था त्या उपरांतच्या लेखांत दिसून येता.

‘क्ष’चो विकासक्रम असो -

क्ष = ८ ८ ८ ८ ८

कामधेनुतंत्रांत हाचें वर्णन केल्लें आसा, तें अशें -

क्षकारं श्रुणु चार्वङ्गि कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।

चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।

त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादित्त्व संयुतम् ॥

अर्थ - चारुगात्री पार्वती, क्षकार हो कुंडलित्रयान युक्त, चतुर्वर्गमय, पंचदेवमय, पंचप्राणात्मक, त्रिशक्तिसयत, त्रिबिन्दूसयत आनी आत्मादित्त्वांनी युक्त असो वर्ण आसा.

कंठ हें ताचें उच्चारणस्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

क्षुद्रक : एक पुर्विल्लें गणराज्य. मालव आनी क्षुद्रक ह्या दोन गणराज्यांचो उल्लेख महाभारतांत आयला. ग्रीक लेखांनी मालवांक मल्लोई आनी क्षुद्रकाक ओक्सिड्काई अशीं नांवां दिल्यांत. ग्रीक लेखक तांकां दानवासुरांचे वंशज मानतात. तांचें गणराज्य बियास आनी सतलज जाल्यार मालवांचें रावी न्हंयेचे देगेचेर आशिल्लें.

क्षुद्रक आनी मालव ह्यो दोन जाती पराक्रमी आसल्याकारणान सदांच तांचे मदीं झुजां जातालीं. ग्रीक राजा सिकंदर हो जेन्ना बियास न्हंयेमेरेन आक्रमण करून झेलम न्हंयेमार्गान परत वचूंक लागलो तेन्ना ह्या गणराज्यांतल्या लोकांनी ताका विरोध केल्ल्यान ताणें मालव गणराज्याचेर घुरी घाली आनी तांचो पराभव केलो. तांची जाल्ली दुर्दशा पळोवन क्षुद्रक लोक ताका शरण आयले.

पूण कर्टियस आनी डियोडोरस हांच्या मतान तें युध्द सिकंदर आनी क्षुद्रक हांचेमदीं जालें आनी क्षुद्रकांनी झूज करून जैत मेळयल्ल्याचो उल्लेख पतंजलीन केला. मालवाप्रमाण क्षुद्रकांनीय सिकंदराकडे झूज केलां.

क्षुद्रक लोक हुशार आशिल्ले. पूण सिकंदराच्या सैनिकांमुरवार तांचो तग लागनाशिल्ल्या कारणान क्षुद्रक सिकंदराक शरण गेले.

- कों. वि. सं. मं.

क्षेत्रपाळ : एक ग्रामदेव. क्षेत्र म्हळ्यार शेत आनी तें राखता तो क्षेत्रपाळ. शिवपरिवारांतल्या भैरव श्रेणीच्या दैवतांत ताची गणना जाता.

ऋग्वेदांत ताका ‘क्षेत्रस्यपति’ म्हळां. वैदिक आर्य पशुपालक अशे भटके अवस्थेंतल्यान मुरवार वचून काळांतरान शेत करून स्थिर जाले. त्या काळांत हो देव उत्पन्न जालो, अशें कांय जाणांचें मत आसा. त्यापयलींच तो अस्तित्वांत आशिल्लो अशेंय कांय जाण मानतात. वैदिक ऋषी ताका ‘तूं आमचो हितकर्तो आनी आमच्या गाये-घोड्यांचें पोशण कर’ अशें प्रार्थितात. शेत नांगरपा पयलीं वा पेरणी करपा पयलीं क्षेत्रपाळाक बळी दिवन संतुष्ट करपाची रीत आयजय शेतकऱ्यां मदीं आसा. हाका खेत्री म्हण्टात.

सुरवेक कृषिदैवत म्हण उत्पन्न जाल्लो हो देव, ताचे गुणधर्म आनी कार्य शैवधर्माक फाव अशें आशिल्ल्यान तो शिवपरिवारांत दाखल जाल्याउपरांत ताच्या वांगडा सुणोय आयलो.

क्षेत्रपाळाचें वर्णन : कमराक सोरपाचें वेश्टन, उजव्या

हातांत मुद्गार आनी दाव्या हातांत नरकपाल अशो ताच्यो मूर्ती आसतात.

प्रयोगसार ग्रंथांत 'क्षेत्रपाळाची पुजा पयलीं' आनी शिवाक षोडशोपचार अशें सांगलां. ना जाल्यार क्षेत्रपाळ शिवपुजेचें सुकृत ना करून उडयता. जैनूय ताका स्वतंत्र दैवत म्हण मान दितात.

- कों. वि. सं. मं.

ज्ञ : देवनागरी लिपयेंतलो छत्तिसावो वर्ण. हाच्यो तीन अवस्था मेळटात. पयली क्षत्रप वंशांतलो राजा रूद्रदामा हाच्या गिरनार शिलालेखांत (इ.स.चें २रें शतमान); दुसरी पयलेचें रुपांतर आनी तिसरी अबुचो परमार राजा धारावर्ष हाच्या काळांतल्या (इ.स. १२०८) ओरिआ लेखांत मेळटा. ज्ञ चे अर्थ (१) विद्वान (२) जिवात्मो (३) बुध आनी (४) ब्रह्मदेव अशे आसात. हाका समासांत येवजिल्लो आसल्यार हाचो अर्थ जाणपी असो जाता. देखीक : सर्वज्ञ, शास्त्रज्ञ.

'ज्ञ'चो विकासक्रम असो -

ज्ञ = ६ ६ ६ ६ ६

- कों. वि. सं. मं.

ज्ञानेश्वर : (जल्म : इ.स. १२७५ आळंदी; मरण : १२९६ आळंदी).

एक व्हड संत. महाराष्ट्रांतल्या भक्तिपंथाचो तो प्रवर्तक. तशेंच सगुण आनी निर्गुण हांचे एकवटीचें निवेदन करपी भागवत

धर्माचो तो प्रचारकय आशिल्लो. ताच्या बापायचें नांव विठ्ठलपंत आनी आवयचें नांव रूक्मिणी. ताच्या भावांचीं नांवां निवृत्तिनाथ आनी सोपानदेव. मुक्ताबाई ही ताची भयण.

पैठणापसून चार कोसांचेर गोदावरीचे उत्तर देगेचेर आशिल्ल्या आपे गांवचे ज्ञानेश्वराचें जाण्टेले कुलकर्णी

आशिल्ले. हें घराणें देशस्थ यजुर्वेदी, वत्सगोत्री, माध्यंदिन फांट्याचें आशिल्लें. ह्या घराण्याचो मूळ पुरूश हरिहरपंत. ताचो पूत रामचंद्र, मूळ पुरूश हरिहरपंत. ताचो पूत गोपाळपंत आनी ताचो पूत त्र्यंबकपंत अशे हे पुरूश आपे गांवचें कुलकर्णीपण वंशपरंपरेन चलयताले.

ज्ञानेश्वराचो बापूय विठ्ठलपंत वैराग्यशील आशिल्लो. आळंदीक

(अलंकापुरी) येवन तो सिध्देश्वराच्या देवळांत रावलो. तेन्ना थंयच रावपी सिधोपंताचे धुवेकडेन ताचें लग्न जालें. उपरांत दक्षिणेच्यो कांय तीर्थयात्रा करून परत तो आळंदीक आयलो. मागीर कांय तेंप तो आवय - बापायवांगडा आपेगांवांत रावलो आनी परत आळंदीक येवन तो संसारांत घुस्पलो. पूण एक दीस परत एकदां ताचें वैराग्य वयर सरलें. संसाराचो त्याग करून तो काशियात्रेक गेलो आनी थंय वचून ताणें रामानंद स्वामीक फट सांगून संन्यास घेतलो. ताची बायल रूक्मिणीन त्याखातीर खूब शोक केलो.

एकदीस रामानंदस्वामी रूक्मिणीक मेळ्ळो. ताणें तिका 'सौभाग्यवती, पुत्रवती भव' म्हणून आशिर्वाद दिलो. तो आशिर्वाद आयकून ती हांसली. रामानंदस्वामीन तिका हांसपाचें कारण विचारलें तेन्ना तिणें आपलो घोव काशीक वचून संन्याशी जाला म्हणपाचें सांगलें. स्वामीन हे गजालीचो सोद घेतलो तेन्ना ताचो शिश्य चैतन्य होच तिचो घोव म्हणपाचें सांगलें. स्वामीन ताका मुक्त केलो आनी परत गृहस्थाश्रमी जावन संसार करपाक सांगलें. ताचेउपरांत विठ्ठलपंताक निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव आनी मुक्ताबाई नांवाचीं चार भुरगीं जालीं. तातुंतलो एक म्हणजे ज्ञानेश्वर. पूण संन्याशाचीं भुरगीं म्हणून लोक तांकां हीन लेखपाक लागले.

एक दीस विठ्ठलपंत भुरग्यांवांगडा गिरीप्रदक्षणा घालतालो त्यावेळार निवृत्तिनाथ वाट चुकून एके गुहेत पावलो. थंय रावपी गहनीनाथान ताका थंय सात दीस दवरून घेतलो आनी महावाक्याचो बोध करून नाथसंप्रदायांत आस्पावन घेतलो. उपरांत श्रीकृष्णाची उपासना दिवन गुहेतल्यान भायर धाडलो. निवृत्तिनाथान मागीर परत येवन आपल्याक मेळिल्लो ज्ञानोपदेश ज्ञानेश्वराक दिलो आनी तो ताचो गुरू जालो. उपरांत ह्या भुरग्यांच्यो मुंजी करपाक कोणच तयार जायनात म्हणून विठ्ठलपंत दुख्खी जावन प्रयागाक गेलो आनी थंयच्या त्रिवेणी संगमांत ताणें बायलेवांगडा आत्मसमर्पण केलें.

आवय - बापूय ना जाले तें पळोवन भुरगीं भियेलीं. एक दीस ज्ञानेश्वरान निवृत्तिनाथाक पैठणाक वचून मुंजीविशीं ब्राह्मणांचो निर्णय घेवयां म्हणपाचें सुचयलें थंय वतकच थंयच्या ब्राह्मणांक तांची काकळूत दिसली. ताणीं सगळीं शास्त्रां सोदलीं पूण संन्याशाच्या भुरग्यांच्यो मुंजी बांदपाक तांकां खंयच आदार दिसलोना. शेवटाक त्या ब्राह्मणांनी तांकां परमार्थमार्गाक लागून देवाची भक्ती करपाक सांगलें. तेन्ना ज्ञानेश्वराक आपली मूज केन्नाच जावचीना म्हणपाचें कळ्ळें. आतां फक्त देवाचीच भक्ती करपांत काळ सारप म्हणपाचें ताणें थारायलें.

पूण इतल्यानच तांचो छळ सोंपलोना. एकदीस हीं भावंडां गोदादेगेचेर बशिल्लीं तेन्ना थंय कांय टवाळखोर आयले. लागींच आशिल्ल्या रेड्याक बोट दाखोवन तांणी म्हळें, 'ज्ञानदेवा, तुजें जें नांव तेंच ह्या रेड्याचेंय नांव आसा. तेन्ना तूं आनी तो आमी सारके

समजुंचे?' ताचेर जानेश्वरान आमी शरीरान वेगळे दिसले तरीय आत्मरुपाक एकच आसात म्हणपाचें सांगलें. ताचेर त्या टवाळ्यांनी ताका रेड्याच्या तोंडांतल्यान वेद वदोवपाक सांगले. जानेश्वराकय पैठणकारांक चमत्कार दाखोवपाचोच आशिल्लो. तो उठून रेड्याफुड्यांत गेलो आनी ताणें आपलो वरदहात ताचे तकलेर दवरलो. उपरांत तो रेडो ऋग्वेद, यजुर्वेद आनी सामवेद शुध्द, सुस्वर म्हण्टा म्हणपाचें लोकांक आयकुपाक आनी दिसपाक लागलें. हो साक्षात्कार पळोवन पैठणच्या ब्राह्मणाचो गर्व देंवलो आनी तांकां पश्चात्तापय जालो. ताचेउपरांत कांय दीस ते थंयच रावले आनी आपल्या विभूतिमत्त्वाचें तेज दाखोवन तीं थंयच्यान गेलीं थंयच्यान तीं भावंडां नगर जिल्ह्यांत प्रवरा न्हंयेचे देगेचेर वशिष्ठ्या नेवासे ह्या गांवांत आयलीं. थंय येतकच जानेश्वरान मेळ्ळ्या सच्चिदानंदाक जिवो करपाचो चमत्कार केलो.

मागीर निवृत्तिनाथान जानेश्वराक सामान्य लोकांक कळपासारकी गीतेचेर टिका बरोवपाक सांगलें. जानेश्वरान गुरूची आज्ञा मानली आनी थंयच्या शिवाच्या देवळांत बसून ताणें ओवीरुपांत टिका सांगपाक सुरवात केली. हो ग्रंथ ९,००० ओव्यो इतको व्हड जालो आनी तो सगळो सच्चिदानंदान आदरपूर्वक बरोवन घेतलो. ह्या ग्रंथाचें नांव भावार्थदीपिका अशें दवरिल्लें. पूण जानेश्वरान ताची रचना केली म्हणून जानेश्वरी ह्याच नांवान तो प्रसिद्द जालो.

जानेश्वरीच्या रचनेउपरांत ही सगळी मंडळी पंढरपुराक गेली. थंय तांची नामदेवाकडेन भेट जाली. हे भेटीचें पर्यवसान म्हणजे नामदेव जानेश्वराचो भक्त जालो. थंयच गोरा कुंभार, चोरवामेळा, नरहरी सोनार सारकिल्ली संत मंडळी जानेश्वराच्या भोंवतणी जमली. मागीर नामदेवादी संतांवांगडा जानेश्वर तीर्थयात्रेक गेलो. तांणी सगळ्यांनी काशी, प्रयाग सारकिल्ल्यो उत्तरेच्यो तीर्थयात्रा केल्यो. तशेंच ते अस्तंतेक द्वारका, गिरनार ह्या क्षेत्रांतय गेले. मागीर ते परत पंढरपुराक आयले आनी थंयच्यान मागीर आळंदीक येवन थंयच वसती करून रावले.

जानेश्वराची कीर्त एक फावट तापी न्हंयेचे देगेर रावपी चांगदेवाच्या कानार पडली. ताणें चौदा विद्या आनी चौसश्ट कला प्राप्त करून घेतिल्ल्यो. योगसिध्दीच्या बळाचेर तो चौदांशीं वर्सां जगिल्लो. ताका जानेश्वराची भेट घेवंची अशें दिसलें. ताची भेट घेवंच्याआदीं ताणें ताका एक चीट बरोवपाचें थारायलें. पूण मजकूर कितें बरोवंचो तेंच ताका कळना जालें. शेवटाक ताणें कोरो कागदच ताका धाडून दिलो. तें पळोवन निवृत्तिनाथान जानेश्वराक चांगदेवाचें सगळें चरित्र सांगलें आनी तेचवांगडा ताका एक चीटय बरोवपाक सांगली. जानेश्वरान जी चीट ताका बरयल्ली ती चीट आपणें ताच्याच तोंडान आयकुंची म्हणून चांगदेव आपल्या शिश्यगणांवांगडा वागाचेर बसून भायर सरलो. मुखार येवन शिश्यांनी चांगदेव जानेश्वराचे भेटेक येता म्हणपाचें सांगलें. तेन्ना जानेश्वर आपल्या भावडांवांगडा एके पडके वण्टीचेर

बसून वत घेतालो. निवृत्तिनाथान जेन्ना जानेश्वराक चांगदेवाच्या मुखार वचपाक जाय म्हळें तेन्ना जानेश्वरान रोखडीच ती वणत चलयली. आपणें जित्या वागाक चलयलो त्यापरस जानेश्वरान पडकी वणत चलयली हाचेवयल्यान जानेश्वर आपल्यापरस कितलो व्हड आसा तें चांगदेवाक कळ्ळें. वागावयल्यान देंवून ताणें जानेश्वराच्या पांयांकडेन लोटांगण घातलें. तेन्ना जानेश्वरान ताच्या सगळ्या आंगावयल्यान हात भोंवडायलो. त्याच शिवाक चांगदेवाच्या काळजांत आत्मज्ञानाचो उदय जालो.

असोच कांय काळ गेल्याउपरांत जानेश्वराक आपलें जीवितकार्य सोंपलें अशें दिसलें. ताणें जीवत्समाधी घेवपाचें थारायलें तेन्ना ताची पिराय फक्त बावीस वर्सां आशिल्ली. शेवटाक शके १२१८ कार्तिक वद्य तिरोदस ह्या दिसा ताणें सिध्देश्वराच्या देवळालागीं खणून तयार केल्ले जागेंत समाधी घेतली.

जानेश्वरान भावार्थदीपिका म्हणजे जानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासश्टी आनी कांय अभंग इतली ग्रंथरचना केली. तातुंतले हरिपाठाचे अभंग ताचे अभंग गाथेंत आस्पाविल्ले आसात.

जानेश्वरी : गीतेची ओवीबध्द टीका. तिची रचना जानेश्वरान केली. हो ग्रंथ सुमार णव हजार ओव्यांचो आसा. सामान्य लोकांक संस्कृत भाशेंतली गीता समजना देखून तूं गीतेचेर मराठी टीका बरय अशें सद्गुरू निवृत्तिनाथान जानेश्वराक आदेश दितकच ताणें ही टीका बरयली. तेन्ना जानेश्वर आनी ताचीं हेर भावंडां प्रवरा न्हंयेचे देगेर नेवासे ह्या गांवांत आशिल्ली. जानेश्वरान थंयच्या शिवाच्या देवळांत जानेश्वरी निरुपणाक सुरवात केली आनी थंयच तो ग्रंथ पुराय केलो. जानेश्वरान ओवयो सांगल्यो आनी सच्चिदानंदान त्यो बरोवन घेतल्यो. अशे तरेन हो ग्रंथ तयार जालो. हो ग्रंथ मराठी भाशेंत आसा. जानेश्वरी ह्या ग्रंथांत अर्जुनविषाद, अजुनाची शरणागती, देह नाशवंत आनी आत्मो अमर, निश्काम कर्मयोग, स्थितप्रज्ञाची वळख, अजुनाच्या मनाचो घुस्पागोंदळ, कर्मत्याग, स्वधर्म, ज्ञानमाहात्म्य, संन्यास आनी योग, योगसाधना, योगभ्रश्टाची गती, ज्ञान - विज्ञान, ब्रह्मा - अध्यात्म आनी कर्म, अधिभूत - अधिदैवत आनी अधियज्ञ, दैवी प्रकृतीचे पुरुश, भक्तीचें महाद्वार, ईश्वराचें व्यापकपण, ज्ञानी भक्तांची मेळणी, विश्वरुपाचो अविशकार, सगुणोपासना, क्षेत्र - क्षेत्रज्ञ, गिन्यानाचीं लक्षणां, जेय परब्रह्म, प्रकृति - पुरुश, त्रिगुणवर्णन, अव्यभिचारी भक्ती, संसार - अश्वत्थवृक्ष, क्षर - अक्षर आनी पुरुषोत्तम, त्याग आनी संन्यास आनी पराभक्ती सारकिल्ल्या तत्त्वगिन्यानीक विशयांचेर विस्तारीत वर्णन केलां. शेवटाक त्या विश्वरूप प्रभूलागीं आनी हेरांलागीं जानेश्वर फुडें दिल्ल्या पसायदानावरवीं मागणें करता.

पसायदान

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यजें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥

जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मा रती वाढो ।
 भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचे ॥
 दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
 जो जें वांछिल तो तें लाहो । प्राणि जात ॥
 वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
 अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ॥
 चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणीचे गांव
 बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
 ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥
 किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ।
 भजिजो आदिपुरूखीं । अखंडित ॥
 आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें ।
 दृष्टा दृष्टविजयें । हो आवें जी ॥
 येथ म्हणो विश्वेशरा वो । हा होईल दानपसावो ।
 यणें वरें ज्ञानदेवो । सुरिवया झाला ॥

- कों. वि. सं. मं.

परिशिष्ट

हळद : हळद ही मसालो वर्गांतली एका वनस्पत. Curcuma Longa हें हे वनस्पतीचें शास्त्रीय नांव. झींगेबरेशी ह्या कुटुंबांतली ही वनस्पत. भारत देश हो हळदीचें उगमस्थान. हिंदु धर्मांत हळदीचो उपेग खूब पयलींसावन करतात. भारताशिवाय पाकीस्तान, तैवान ब्रह्मदेश, चीन, पेरू, जमैका, हैती ह्या देशांनी हळदीचें पीक व्हडा प्रमाणांत घेतात. हळद उत्पादनांत भारताचो पयलो नंबर आसा. जगांतलें ८० टक्के उत्पादन भारतांत जाता. भारतांत सुमार १,२३,९०० हॅक्टर सुवातींत हळदीची लागवड आसा आनी त्यापासून ३,८९,००० मॅ.टन हळदीचें उत्पादन जाता. देशांत आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार ओरीसा, तमिळनाडू ह्या राज्यांनी हळदीची व्हडा प्रमाणांत लागवड आसा. गोंयांत वेपारी तत्वाचेर हळदीची लागवड केल्ली दिसना कारण गोंयची जमीन आनी हवामान हळदीचे लागवडीक अनुकूल ना. तरी पूण फाव तशी जतनाय घेतल्यार गोंयांतय हळदीची लागवड करप शक्य आसा.

हळदीचे लागवडीक मध्यम काळी, बरो निचरो जावपी जमीन मानवता. चिकट मातयेंत हळदीचें पीक बरें जावन येना. उश्ण आनी सुकें हवामान ह्या पिकाक मानवत. तपामान ११^० सें. परस कमी आसल्यार पिकाची वाड खुंटता. दर्यादेगेपासून १२०० मीटर उंचायमेरेन ह्या पिकाची लागवड करूं येता.

हळदीचे मुखेल अशे तीन प्रकार आसात. आंबे हळद, रानहळद आनी दारू हळद. ह्याभायर राजापूरी, गाढवी, वायगांव तशेच निझामाबादी हे प्रकार अस्तीत्वांत आसात. वेपारी तत्वाचेर लागवड करतात त्यो हळदीच्यो जाती अशो आसात - कृष्णा, को - १, सुगंधन, बी. एस. आर - १, सुवर्धा, रोमा, सुरोमा, सोनिया, सुगुणा, सुर्दशणा.

हळदीची लागवड करपाखातीर जमीन २० - २५ सेंमी. खोल उबी आडवी नांगरतात. जमनींत ७० - ८० गाडयो कुशिल्लें शेणखत जांव कंपोस्ट घालतात. उपरांत ६० सेंमी. रुंदायेच्यो चरयो मारतात. चरयांच्या दोनय वटांनी ३० सेंमी. अंतराचेर हळदीचे गड्डे लायतात. गड्डे सुमार ८ - १० सेंमी. खोलायेचेर लायतात. एक हॅक्टराक २५ किंवटल बियाणें पुरो जाता. लागवड करतना ६० किलो नत्र, ६० किलो स्फुरद आणि ६० किलो पलाश घालतात. उरिल्लो ६० किलो नत्र पीक ४ - ५ पानांचें जातकच दितात.

हळद किल्लून येवपाक ४ - ५ आठवडे लागतात. हळदीक ६ - ८ दिसांनी एक फावट उदक दितात. पीक ४ - ५ पानांचें जातकच पिकाक मातयेची भर दितात.

हळदीच्या पिकाक कंदमुसापसून धोको आसता. हो मूस आकारान मोटो आनी काळसर आसता. ह्या मुसाची अळी हळदीच्या गड्ड्यांत वचून भितल्लो भाग खाता. हाकालागून हळदीचो गड्डो कुसता. हे किडीआड १० टक्के फोरेट, हॅक्टरी २० किलो ह्या प्रमाण वापरतात. ह्या पिकाचें नुकसान करपी एक रोग म्हणजे गड्डे कुसप. ह्या रोगाची लागण जाल्यार पयलीं पानां सुकपाक लागतात. गड्डे मोव जातात आनी मुळांची वाड थांबता. हो रोग जांव नये म्हण गड्डे लावंचें पयलीं ०.२५ टक्के पारायुक्त वखदांत १५ मिनटां बुडोवन दवरतात.

जातीप्रमाण ७ - ९ म्हयन्यांनी हळद तयार जाता. पानां हळदुवीं जावन जमनीर लोळपाक लागलीं म्हणजे जमनीपासून कापतात. त्याउपरांत इल्लेंशें उदक दितात. एक हॅक्टर सुवातीपसून सादारण ३०० - ४०० किंवटल ओली हळद मेळटा. हाचेपसून सुमार ५५ - ७५ किंवटल सुकी हळद मेळटा. ह्याशिवाय २५ - ३० किंवटल बियाखातीर गोल गड्डे मेळटात. ओले हळदीपसून जातीप्रमाण १५ - २२ टक्के सुकी हळद मेळटा. हळद जमनींतल्यान काडटकच ती २ - ३ दीस सुकयतात आनी उपरांत उकडटात. उकडपाक ४० - ४५ मिनटां लागतात. उपरांत ती १० - १५ दीस सुकयतात. खडबडीत जमनीचेर घांसून हळदीक पॉलीश करतात. हळद चड खडबडीत आसल्यार पॉलीशींग झुमांत घालून पॉलीश करतात. झुमांत घालून हळद गोलाकार फिरयतात. अशें करतकच हळद हळदुवी जाता. हळदीची पुड करपाखातीर पयलीं तिचें कुडके करतात, उपरांत गीरणीत घालून तिची पूड करतात. हळदीचो हळदुवो रंग हो हळदींत आशिल्ल्या कुरकुमीन ह्या पदार्थाक लागून आसता.

हळदीचो उपेग फोडणी, तीखट लोणचीं, हुमण, रोस, ह्यासारक्या जीनसांनी करतात. आयुर्वेदीक वखदांनी हळदीचो उपेग व्हडा प्रमाणांत करतात. हळदीचें सेवन केल्ल्यान रक्त दोश कमी जाता. चरबी कमी जाता. न्हांवचें पयलीं हळद आनी चण्यांचें पीठ दुदान कालोवन लायल्यार कात चकचकीत जाता. ह्याशिवाय हळदीचें कितलेशेच वखदी उपेग आसात. बऱ्याचशा सौंदर्य प्रसाधनांनी हळदीचो उपेग करतात. हळदीक मनशाच्या जिवीतांत बरेंच म्हत्व आसा. देव पुजेक हळद जाय पडटा. व्हंकल न्हवऱ्याक पुराय आंगाक हळद काडून मागीर न्हाणोवपाची प्रथा हिंदु धर्मांत आसा.

- विश्राम गांवकार

हिंंग : फेरुला असाफोटीडा हें हिंंगाचें शास्त्रीय नांव. अंबेलीफेरी ह्या कुटुंबांतली ही वनस्पत.

इराण, अफगानिस्तान ह्या देशांनी हिंगाची चड प्रमाणांत लागवड आसा. आमच्या देशांत चड करून ह्याच देशांतल्यान हिंग आयात करतात. भारतांत काश्मीर राज्यांत हिंगाचें थोडें उत्पादन जाता. गोंयांत हिंगाची लागवड ना. चुकून कांय कडेन एकाद्रें झाड पळोवपाक मेळटा.

‘हिंग’ आनी ‘हिंघा’ ह्यो हिंगाच्यो मुखेल दोन जाती आसात. हिंग हे जातीपासून तयार जावपी हिंग हो हिंघा जातीपासून मेळपी हिंगापरस बऱ्या दर्जाचो आसता. इराण देशांतल्यान आयात जावपी हिंगाक इराणी हिंग म्हण्टात. जाल्यार अफगानिस्तान देशांतल्यान आयात जावपी हिंगाक पठाणी हिंग अशें म्हण्टात. ‘हडा’ हे जातीचो हिंग सगळ्यांत बरे जातीचो आनी दर्जाचो आसा. गोड हिंग आनी कडू हिंग अशे हिंगाचे आनीक दोन प्रकार आसात. गोड हिंग मुळां कापून काडटात.

हिंगांत ४० - ६० % रेसीन, २५ % वाफ जावपी तेल आनी १.५ - १० % गोबर आसता.

हिंगाचो वापर खावपाच्या जिनसांनी रूच हाडपाक करतात. बऱ्याच वखदांनी हिंगाचो वापर करतात. दमो, कोलेरॉकली, पोटांतलो गॅस ह्यासारक्या रोगांआड हिंगाचो वापर करतात. गोरवांच्या वखदांतय हिंगाचो बरोच वापर जाता.

- विश्राम गांवकार

हुंगरीशास्त्र : शस्त्रक्रियेवेळार पेशंटाक गुंगी हाडपाचें शास्त्र. शस्त्रक्रिया चालू आसतना शस्त्रापासून जावपी घायांची दूरव पेशंटाक जाणवची न्हय म्हणून ताका हुंगरीशास्त्रावरवीं गुंगी येवपाचें वखद दितात. हें वखद वायूरुपान दिवप आशिल्ल्यान तें पेशंटाक हुंगूक दिवप जाता आनी ताचेवयल्यान ह्या शास्त्राक हुंगरीशास्त्र अशें नांव पडलां. ताकाच गुंगीशास्त्र अशेंय म्हण्टात. शिरेक इंजेक्शन करूनय गुंगी हाडप जाता. पूण सादारणपणान हुंगपाचोच वापर जाता.

हुंगपाच्या वायूचो सोद लागचेपयलीं पेशंटाचे तकलेर कसले तरी वस्तूचो आघात करून ताका बेशुध्द करताले आनी तो बेशुध्द अवस्थेंत आसतना, शस्त्रक्रिया करताले. उपरांत १७५४ च्या सुमाराक कार्बन डायऑक्सायड आनी उपरांत १७७१ वर्सा ऑक्सिजन वायूचो, गुंगी दिवपाखातीर वापर जावपाक लागलो. १७९८ त सर हेमफ्री डेण्टी हाणें नायट्रस ऑक्सायड वायू सोदून काडलो. मायकल फराडे हाणें यीथर (Ether) चो उपेग गुंगीखातीर केलो. यीथरचो वापर फुडें चालूच उरलो. १८४६ त डॉ. विल्यम मॉर्टन हाणें यीथरचो वापर करून हुंगरीशास्त्राचें प्रात्यक्षिक करून दाखयलें. उपरांत १८४७ वर्सा जॅम्स सिम्पसन हाणें हुंगरेखातीर क्लॅरोफॉर्म हो पदार्थ वापरांत हाडलो. सद्या यीथर आनी क्लॅरोफॉर्म हांचो वापर जाता आसलो तरी यीथरांत, क्लॅरोफॉर्मापरस चड उपयुक्तता आसा. ई. फिशर हाणें

१८६४ त ट्रिलिन आनी फ्रूऑड हाणें १९२९ त सायक्लोप्रोपॅन, १९५१ त सी. डब्ल्यू. सकर्लींग हाणें हॅलॉथॅन ह्या हुंगरीच्या पदार्थाची भर घाली. चीन देशांत २०० वर्सा लेनाबीस नांवाच्या झाडाचो रोस काडून हुंगपाक दिताले. भारतांतय अशा झाडांच्या पाळा - मुळांचो वापर जातालो. पिडेस्ताचें आंग थंड करून भेरावपाचीय प्रथा आशिल्ली.

हुंगरी दिवपाचे प्रकार : शस्त्रक्रियेच्या प्रकाराप्रमाण हुंगरी दिवपाचे प्रकार आनी प्रमाण बदलता. १) ल्हान शस्त्रक्रिया करता तेन्ना पिडेस्त आंगापुरतीच थळावी (Local) हुंगरी दितात. २) खंयच्याय एका हाताच्या वा पायाच्या भागाक शस्त्रक्रिया करपाची जाल्यार एकच हात वा पांय भेरावन दवरप जाता. ताका Block हुंगरी म्हण्टात. ३) फाटीच्या कण्यांत मज्जातंतूक दिल्ले हुंगरेक Spiral हुंगरी म्हण्टात तर मज्जातंतूक भायर दवरून दिल्ले हुंगरेक Epidural म्हण्टात. ४) पुराय आंग भेरावपी हुंगरी.

पयल्या तीन हुंगऱ्यांनी मनशाचे कुडीचें थरावीक आंगच भेरेता आनी मनीस शाबूत उरता. चवथे तरेचे हुंगरेंत पिडेस्त शाबूतेभायर उरता.

शस्त्रक्रियेच्या आकाराप्रमाण, तिका लागपी काळाप्रमाण, पिडेच्या प्रकाराप्रमाण तशेंच पिडेकाराचे अवस्थेप्रमाण हुंगरी दिवपाचें प्रमाण थारायतात. ०० मिमी. ते १४ मिमी. हें प्रमाण आसता. पिडेकाराचे उस्वास नलिकेंतल्यान हुंगरेचें वखद आनी तेचवांगडा प्राणवायूची पुरवण एका खाशेल्या मशिनावरवीं करतात.

प्रत्यक्षांत पुरवणेचें काम करचे पयलीं हुंगरी दिवपी पेशंटाची वैजकी तपासणी करतात. हे तपासणेंत पिडेस्ताचे काळजाचे थोके, मूत - रगताची अवस्था, रक्तदाब अशे गरजेचे वैजकी घटक तपासून घेतात. तांची स्थिती हुंगरेखातीर वेवस्थित आसल्यारच हुंगरी दिवप जाता.

- डॉ. रामकृष्ण घ. रामाणी

होमिओपथी : एक वैजकी शास्त्र आनी एक खाशेली उपचार पद्दत. दोनशें वर्सां आदीं जर्मनचो विज्ञानीक डॉ. सामुयल हनीमान हाणें ही वैजकी पद्दत सोदून काडली. ही पद्दत मुलभूत सिध्दांताचेर आदारिल्ली आसून लेटीन भाशेंत तिका ‘Similia Similitus Curantur’ म्हळ्यार ‘Like Cure like’ अशें म्हण्टात. संस्कृत भाशेंत ताचो अर्थ ‘समःसम शमयति’ असो जाता. म्हणजेच ‘जें वखद निरोगी मनशाच्या आंगांत गेल्ल्यान ज्यो परिणामी कुरवो निर्माण करता, तेंच वखद कमी प्रमाणांत दिल्ल्यान रोगी मनशाच्या आंगांत तशेच तरेच्या रोगाच्यो खुणो आसल्यार बऱ्योय करता.

डॉ. हनीमानान ह्या सैमीक तत्वाक मानून घेवन ताचेर आपले नवे वखदी पद्दतीचो सिध्दांत मांडलो. ताच्या ह्या वावराक लागून असाध्य रोग तर बरे जावंक लागलेच तेचपरी शस्त्रक्रियेबगर

बरे न जावपी रोगय बरे जावंक पावले असो हे पद्दतीच्या समर्थकांचो विश्वास आसा.

चड काळाच्या वा आसाध्य रोगा वांगडाच साद्या दिसपट्ट्या थंडी, खांक, पोटदूरवी ह्या सारक्या रोगांचेरय होमिओपथी उपचार काम करतात आनी होमिओपथींत रोग निवारण करपाची शक्त हेर वखदांपरस चड आसा अशें होमिओपथी तज्ञांचें मत आसा.

होमिओपथी उपचार हे दोन खाशेल्या गुणांचेर आदारून आसतात - १) वखदाचें सिध्दीकरण २) जिवनावश्यक शक्तीक म्हत्व दिवप (Vital force) ३) होमिओपथींत निरोगी मनशाचेर वखदाचें सिध्दीकरण करतात आनी सिध्दीकरणावेळार जीं मानसीक तशेंच शारिरीक लक्षणां दिसतात वा भासतात तीं नोंद करतात. जाल्यार हेर वखदांचें सिध्दीकरण जनावरांचेर करप जाता. वखदाच्या प्रभावान सादर जावपी मानसीक वा शारिरीक लक्षणांचो नियाळ शास्त्रज्ञाक जनावरां दिवंक शकनात.

१) मानसीक आनी शारिरीक लक्षणां एकामेकाचेर आदारिल्लीं आसतात. मानसीक समतोल इबाडिल्ल्यान मानसीक लक्षणांत जाल्ल्या बदलाचो परिणाम कुडीचेर जाता आनी ताकालागून मानसीक स्थिती वरवीं तयार जाल्लीं लक्षणां कुडीचेर दिसून येतात. तशेंच कुडीक जाल्ल्या रोग लक्षणाचो परिणाम मनशाचे मानसीक स्थितीचेर जाता. ताकालागून रोगाचेर वखद करतना मानसीक आनी कुडीचे स्थितीचो विचार करतात. जीं मानसीक आनी शारिरीक लक्षणां रोग तयार

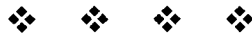
करतात, तेच तरेचीं लक्षणां सिध्दीकरणाच्या वेळार निरोगी मनशांत जें वखद दाखयतात तें वखद तीं रोग लक्षणां निवळावपाक वापरतात.

२) होमिओपथींत जिवनावश्यक शक्तीक म्हत्व दितात तज्ञांच्या मतान दर एक सजीव वस्तूक निरोगीपणान जिवीत दवरूंक एक आंतरीक शक्त कुडीभितर काम करता. खंयच्याय जिवाक तरेकवार शारिरीक आनी मानसीक रोगांचो प्रतिकार करपाचें काम ही प्रतिकार जिवनशास्त्र करता. ज्या मनशाची जिवनावश्यक शक्त उणी जाल्ली आसता त्या मनशाची प्रतिकार शक्तीय उणी जायत वता आनी ताकालागून ती वेगवेगळ्या रोगांक वा दुयेसांक बळी पडटा.

हे आंतरीक शक्तीक परतून तेज दिवपाचें काम होमिओपथी वखदां करतात. हाका लागून परत परत दुयेंत पडपी व्यक्तीक होमिओपथी वखदां वरवीं पुरायेन बरें करपाक येता.

होमिओपथी उपचार पद्दतीचो भर हो मुखेलपणान तोंडांतल्यान पोटात घेवपी वखदांचेर आशिल्ल्यान इंजक्शन वा शस्त्रक्रिया ह्या उपचार पद्दतीक थंय वाव ना. कुडींतली आंतरीक प्रतिकार शक्त हो हे पद्दतीचो मध्यवती आदार आशिल्ल्यान तेशक्तीचे क्षमतेप्रमाण वखदांचो परिणाम जावचो देखून हे शक्तीक मानवता तशे पद्दतीन वखदां दिवप जाल्ल्यान हे पद्दतींत गूण पडपाक उशीर जाता. आडवादानच इंजक्शन वा शस्त्रक्रियेचो वापर जाता. १० एप्रिल हो दीस डॉ. सामीयल हनीमान ह्या होमियोपथी पद्दतीच्या संस्थापकाची याद म्हूण संवसारभर मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणी रंगभूमि : हेर रंगभूमिप्रमाण कोंकणी रंगभूमिचो उदय कोंकणी लोकनाट्यांत जाता. दशावतारी खेळ, जागोर, रणमालें, कातो सारकिल्ल्या कोंकणांतल्या मुखेल लोकनाट्यांत कोंकणी नाटकाचें बीं मेळटा. भौतेक सगळ्याच लोकनाट्या फाटल्यान धर्मीक विधीनाटकाचें प्रयोजन आसा. मनोरंजनाचो संदर्भ थंय आयला आसलो तरी मुखेलपणान लोकनाट्यांचो संबंद धर्मीक विधीकडेन आसलो. आजय कांय प्रमाणांत आसा. आयचे परिस्थितींत ह्या धर्मीक संबंदावांगडाच मनोरंजन आनी कलाविशकार हे आनीक दोन संदर्भ थंय येतात. उपरांत लागू जाल्ल्या ह्या निमाण्या दोन संदर्भांचो आयच्या नाटकांत चड प्रभाव दिसता.

हेर लोकनाट्यांसारकींच कोंकणी लोकनाट्यांय उत्सवाच्या प्रसंगाक आनी धर्मीक सुवातींच्या वाठारांत जातालीं. भौतेक लोकनाट्यां हीं उक्त्या सुवातींचेर जातालीं आशिल्ल्यान, उण्यांत उणी स्टेज प्रोपर्टी वापरपी आनी सामक्या सदळ अशा आकृतीबंधाची माची वापरपी ती रंगभूमि आसली. धर्मीक संदर्भ आशिल्ले विशय घेवन ताका फावशी भडक रंगवण, न्हेसवण आनी खणखणीत आवाज वापरून मनोरंजनांतल्यान समाजप्रबोधन करपाखातीर लोकनाट्यान बरेंच योगदान दिलां.

कोंकणी लोकनाट्यान कोंकणी आधुनिक नाटक हांच्या मदलो कोंकणी नाटकाचो इतिहास निरुत्साही आसा. विनोदी कोंकणी एकांकी हिका कोंकणी लोकनाट्य आनी आधुनिक कोंकणी नाटक हांचेमदलो दुवो समजू येता. राजकीय, समाजीक इतिहासाक लागून गोंयांत मराठीचो प्रभाव उरिल्ल्यान ह्या मदल्या काळांत गोंयकारांनी मराठी नाटकाचेर भागोवन घेतलें. आधुनिक कोंकणी रंगमाचयेची वळख करून दिवपाचें काम शणै गोंयबाबान केलें. ताणें फ्रेंच नाटककार मॉलियर हाच्या नाटकाचे कोंकणी अणकार केले (१९३०). कोंकणी प्रकृतींत सहजतायेत विरगळून वचपी हे अणकार आशिल्ल्यान ते बरेच लोकप्रिय जाले. विशेशकरून 'मोगाचें लग्न', 'पोवनाचें तपलें' आनी 'अरेबियन नायट्स' मदल्या अबू हसनाचे काणयेच्या आदारान बरयल्लें 'झिलबा राणो' हीं नाटकां स्वतंत्र कोंकणी नाटकां भशेनच चललीं.

१९६५ ते १९७५ च्या दरम्यान रामकृष्ण जुवारकार हाणें मोलियरच्या नाटकाचे 'भूतेबाब', 'राखण', 'वरवद', 'वाकडेंपण' आनी शेक्सपियरच्या नाटकाचो 'राजा चंद्रहास', कालीदासाचें 'शाकुंतल' अशे अणकार केले. तशेंच 'आमचें राज्य', 'अनवळखी' हीं स्वतंत्र नाटकां बरयलीं.

एकेवटेन हिंदू कोंकणी मनशांमदीं आधुनिक आकृतीबंधाक धरून आशिल्लीं नाटकां जावंक लागलीं, तर दुसरेवटेन किरिस्तांव समाजांत ओपेराक लागीं असो "तियात्र" हो नाट्यप्रकार लोकप्रिय जावंक लागलो. इटालियन ओपेराची प्रेरणा घेवन जुवांव आगोस्तीन

फेर्नादीश आनी लुकाझीन रिबेरो हाणें मुंबयंत इटालियन ओपेराचे धर्तेचेर 'इटालियन भुरगो' (१८८०) नांवाचो पयलो तियात्र सादर केलो.

सुरवेचें कोंकणी आधुनिक नाटक आनी परकी कल्पनेचेर आदारिल्लो तियात्र ह्या दोनय नाट्यप्रकारांत विनोदाचेर भर आसलो. तेभायर स्वतंत्र नाट्य लेखनापरस अनुवादीत नाटकां बरोवपाचो चड वावर जालो.

सर्वार्थान गोंयांत स्वतंत्र कोंकणी नाट्यलेखन पुंडलिक नारायण दांडे हाणें केलें म्हणूं येता. ताणें बरयल्लें विनोदी आंगाचें 'ताची करामत' हें नाटक गोंयभर लोकप्रिय जालें. उपरांत ताणें गंभीर प्रकृतीचें 'निमित्याक कारण' हें आनीक एक स्वतंत्र नाटक बरयलें. त्याच अदमासाक कृष्णा लक्ष्मण मोये हाचें 'तुळशीचें लग्न' हें नाटक कोंकणी रंगमाचयेर बरेंच गाजलें. बाकीबाब बोरकार हाणें संशय कल्लोळ ह्या मराठी नाटकाचो त्याच नांवान रूपकार केलो.

१९७५ वर्सा गोवा कला अकादेमीन मराठी नाटक सर्तीवांगडाच कोंकणी नाटक महोत्सव (सर्त) सुरू केली. ह्या महोत्सवांत कोंकणी नाटकाच्या विकासाक व्हड हातभार लायलो. महोत्सवांत सर्त आशिल्ल्यान नाट्यकर्मी मदीं एक पूरक चडाओड निर्माण जाली. ताकालागून नाट्यलेखन आनी तांत्रिक आंगासयत सादरीकरणाच्या सगळ्याच आंगांचो बरो अभ्यास जावंक पावलो. ताचेवरवीं नाट्य लेखनांत आनी सादरीकरणांत नवे नवे प्रयोग जावंक लागले. ह्या महोत्सवाकडेन एक आव्हान अशें पळोवप जावंक लागलें आशिल्ल्यान कोंकणी रंगमाचयेच्या सगळ्याच घटकांमदीं रंगमाचयेच्या विकासाक पूरक अशी चळवळ घडूंक लागली.

गोवा कला अकादेमी आयोजीत कोंकणी नाटक महोत्सवावरवीं चालू जाल्ले कोंकणी नाट्य चळवळींतल्यान नवे नवे लेखक, दिग्दर्शक, कलाकार, तंत्रज्ञ आनी पंगड मुखार सरले. नाट्य लेखनाच्या मळार कोंकणी रंगभूयेक एक आगळी दिका दिवन कोंकणी रंगमाची आनी भारतीय रंगमाची धरून संवसारीक रंगमाची हांचेमदलें अंतर उणें करपाचें काम सगळ्यांत पयली पुंडलीक नारायण नायक हाणें केलें. ताणें आधुनिक नाट्यतंत्रांत बसपी तशेंच कोंकणीचें सौंदर्य दाखोवपी भास वापरून आधुनिक रंगभूयेच्या आकृतीबंधाक धरून रावपी अशीं एकापरस एक सरस नाटकां बरयलीं. 'खणखण माती', 'रक्तरवेव', 'सुरींग', 'सूर्यसांवट', 'दामांद', 'दायज', 'शबै शबै भोजन समाज', 'पिपळ पेटला', 'श्रीविचित्राची जात्रा', 'चैतन्याक मठ ना', 'परिक्रमा', 'आत्मवंचना', 'दिश्टदौलत', 'तिरंगी चक्राचक्री', 'प्रेमजागोर', 'दिव्या दिव्या दिपत्कार', (१९७६ - २०००) अशीं नाटकां बरोवन सादर केलीं.

हेच परंपरेंत दिलीप बोरकार (भरते भार, आपटीली गादी, वर्णशत्रु), एन्. शिवदास, (पिसाट, द प्रिन्स, बंड, फोरेन जावंय),

उपेंद्र तिंबलो (विथ द विंड), रविंद्र नमशीकार (आंकवार काजारी, तालीकोट, मुक्ताई), विनायक खेडेकार (काणी), उदय भेंब्रे (कर्णपर्व), भरत नायक (युगांत, दुडुर ब्रम्हा - अणकारीत, राजा एडिपस), हेमा नायक (निर्बळा), विष्णु वाघ (सुवारी, धरण गाज अणकारीत - (हांगा जाय जातीचें), सुरेश बोरकार (अणकारीत - 'कालीगुला'), शांताराम हेदे (अणकारीत - 'यात्रीक'), नागेश करमली (अणकारीत - संवसार अर्दकुटो), रमेश वेळूस्कार (अणकारीत - अंधा युग), रविंद्र आमोणकार (अणकारीत - 'तोंड घालीत' थंय मणगणे), वसंत भगवत सावंत (अणकारीत - 'घुस्मट'), पुरषोत्तम शिंगबाळ (अणकारीत - 'काका काका काका').

दत्ताराम बांबोळकार (शेणिल्लो गांव, महीरावण, विख विखाळटा, रथोत्सव, वेदनाघर, सत्य माड्डिता माड्डिता, रंगयात्रीक), प्रकाश थळी (अणकारीत - 'संगीना महतो', 'शिवाजी विरुध्द संभाजी', 'एक आसलो आबू', 'वल्लभपुराची दंतकथा', 'भायर थिका भितर दुकां', 'पुलिस पुलिस मार पिळ्ळूक', 'आयलें हड्ड्यार घेतलें खड्ड्यार') देवीदास बाबय (घुघूम रडटा, पयस घर देवालें, एक फूल दसणीचें, घरची गजाल घरचे घरा, आषाढ) तेभायर जयेश नायक, उल्हास नायक, कमलाकर म्हाळशी, सुनील पालकार, अविनाश च्यारी, दिलीपकुमार नायक, प्रकाश वज्रीकार आनी हेर लेखकांनी सर्तीच्या नाट्य लेखनात भर घाल्या.

फाटल्या पंचवीस वर्सांच्या काळांत अणकारीत नाटकाचें प्रमाण चड आसलें तरी स्वतंत्र नाट्य लेखन उणें ना. विशेश करून पुंडलीक नारायण नायक, दत्ताराम बांबोळकार, देविदास बाबय हांणी स्वतंत्र विचारसरणेचीं, कोंकणी समाजाचें भावविश्व चितारपी, प्रभावी कोंकणीचें भाशा वैभव दाखोवपी नाट्य लेखन सातत्यान केलां.

गोवा कला अकादेमी संचालित नाटक विभागाचोय कोंकणी रंगभूयेच्या विकासाक हातभार लागला. ह्या विभागांत शास्त्रीय शिक्षण घेवन भायर सरिल्ल्या विद्यार्थ्यांनी कोंकणी नाटकांत वांटो घेतला. तांकां मेळिल्ल्या आधुनिक नाट्य - शिक्षणाचो लाभ कोंकणी नाटकाक मेळूंक पावलां. गोवा कला अकादेमी आयोजीत 'रंगमेळ' ह्या पंगडात प्रायोगीक स्वरुपाचीं कोंकणी नाटकां माचयेर हाडल्यात.

उत्सवी कोंकणी रंगभूमि : विद्यालयां - महाविद्यालयांनी तशेंच हेर संस्कृतीक संस्थांच्या संमेलनांनी जावपी विनोदी एकांकिका हें कोंकणी उत्सवी रंगमाचयेचें दायज धरूं येता. उपरांत शणै गोंयबाब, पुंडलिक दांडे, आचार्य रामचंद्र शंकर नायक, रघुवीर नेवरेकार, किसन कामत हांचीं नाटकां - नाटकुलीं भौशिक सुवातीनी जावंक लागलीं. उपरांत गोवा कला अकादेमी आयोजीत कोंकणी नाटक महोत्सवांतले जैतिवंत नाट्य प्रयोग गांवांगांवांनी करपाची चाल पडली. आता परिस्थिती बदलूंक लागल्या. जायत्या उत्सवांनी कोंकणी नाटकां आवर्जून जावपाक लागल्यात. उत्सवी प्रेक्षकय आता कोंकणी नाटकांत

गदीं करूंक लागला.

किरिस्तांव समाजांत मात तियात्र आनी खेळ तियात्र ह्या कोंकणी नाटकाचे प्रयोग खूब आदीसावन तांच्या उत्सवांनी जायत आसात.

कोंकणी वेवसायीक रंगभूमि : कोंकणी वेवसायीक रंगभूमिचो दोन थराचेर विचार करचो लागता. अभिजीत भारतीय आकृती बंधातलें हिंदू समाज - संबंदीत कोंकणी नाटक आनी भारतीय तशेंच विदेशी अशा मिश्र आकृती बंधातलो किरिस्तांव समाज - संबंदीत तियात्र. वेवसायीक यशाचे नदरेन विचार केल्यार तियात्र हो कोंकणी नाटक प्रकार खुबच यशस्वी जाला. तियात्राचे खाशेले अशे वेवसायीक पंगड निर्माण जावन ताचे गोंयांत, भारतांत तशेंच भारताभायर, विशेश करून अरबी राश्ट्रांनी, व्हडाप्रमाणात प्रयोग जाता. तियात्राचे तुळें भारतीय आकृतीबंधातलें कोंकणी नाटक वेवसायीक नदरेन आजून थीर जावंक पावंक ना. हे नदरेन गोंयांत तशेंच मंगळूरांत प्रयत्न चालू आसा.

कोंकणांतल्या मालवणी शैलींतल्या कोंकणी नाटकांनी वेवसायीक रंगमाचयेर आपली एक सुवात निर्माण करून दवरल्या. गोंय धरून कोंकण आनी मुंबय सारकिल्ल्या सुवातीनी हीं नाटकां वेवसायीक नदरेन यशस्वी जावंक पावल्या.

आतामेरेन दिल्या ती म्हायती गोंयच्या संदर्भातली आसा. गोंयाभायर विशेश करून मंगळूर, मुंबय आनी कोचीन हांगा कोंकणी रंगभूयेचेर वावर चलता. मंगळूरांत पेट्रु जॉन डिसौझा, पाश्कॉल सिकेरा, बोनावेंटूर तावरो, लुईश माशकारेन्स, मार्टीन पि. डी. सा. हे थंयचे आदले नाटककार. 'दोग सर्जंट', 'नावाडीक वैज', तकलेंतलें सुकर्णें, बाळ आलेस, आब्रावाचें यज्ञदान, कम्म्युनिझम, माडटिराचें जैत, हीं आदल्या तेपावयलीं कांय नाटकां. उपरांत एस्. एस्. प्रभू (दोत, नोकर, रैताक जैत), फ्रेड फेर्नादीस (भिकारी, बलात्कार, विचीत्र खुनी, माय खंय आसा), जे. बी. रस्कीना (इश्टागत, अपुरबायेचें, काजार), डी. जी. आल्बुकेर्क (आस्तीक लागून ख्यास्त, हाव राय जाल्लो जाल्यार, आमचें दायज), बी. जे. पी साल्दाज्ज (संदराची सिनोल, खालती मान, उलयतात उलोवदी, निर्माण) चा. फ्रा. द. कॉश्ट (सुणे माजर हांसता, तोमातो, विसेंतीचे भाव, तणें तणें मोर्णें, सोबीत संवसार, भांगर मनीस, मागीरचे मागीर), जेस आल्चारीस (चेडवाचो हंकार पळे, चेडो एक चेडवा साडेसात) हीं आनीक कांय मुखेल नाटकां.

जी. एम्. व्ही. रोड्रिगीस हाणें बरींच कोंकणी नाटकां बरोवन मुंबयत माचयेर हाडलीं. ए. टी. लोबो (न्हवरो, आंकवार आवय, जावेलो नातू, पहलवान पंडित), सनी ए. डी. सौझ, सी. जी सिक्वेरा, क्लावड सौझ, जे. बी. मोरायस, लेन्सी पिंटो नायक, ए. डी. सिक्वेरा, फ्रांसीस फेर्नाडीस हे मुंबयचे हेर नाटककार.

केरळांत विठ्ठल गणेश प्रभू, ए. गोपाळकृष्ण प्रभू, शेरव बलराज हांणी नाटकाच्या मळार वावर केला.

१९७६ च्या काळाउपरांत कोंकणी नाटयलेखकांनी आपले प्रतिभेचो वापर करून, वेगवेगळ्या विशयांक स्पर्श करपी समर्थ नाटयसंहिता निर्माण केल्यो. अशा समर्थ संहितांचें तितल्याच कुशळतायेन सादरीकरण जावंचें म्हणून, कोंकणी भाशेची केळोवणी करून कोंकणी भाशेच्या गिरेस्त सौंदर्याचो अविशकार घडयलो. तांच्या ह्या प्रयत्नांक नाटकाचे दिग्दर्शक, तंत्रज्ञ, कलाकार, नाटयसंस्थांचे जाळवणदार

हाणी सहयोग दिलो. रंगकर्मींच्या एकत्रीत उपक्रमांतल्यान कोंकणी रंगभुंयेची यशस्वी वाटचाल घडली. ह्या संदर्भांत प्रकाश थळी, दिगंबर सिंगबाळ, भरत नायक, रवींद्र आमोणकार, श्रीधर कामत बांबोळकार, अजीत केरकार, दिलीपकुमार नायक, अवधूत कामत आदींचें मुखेलपणान योगदान घडलें. नाटक विभागाचे संचालक वसंत जोसलकर आनी प्राध्यापक अल्फत खान हांचें मार्गदर्शन नाटकाच्या विकासाक पुरक जालें.

पुरक नोंद : एकांकी, कोंकणी साहित्य, नभोनाटय.

- कों. वि. सं. मं.

